

शब्दकल्पद्रुमः।

अर्थात्

एतद्देशस्य समस्तकोषाशेषशास्त्रसङ्गलिताकारादिवर्णक्रमविन्यस्तशब्द-तन्निष्पन्नानामर्थ-पर्याय-प्रमाण-प्रयोग-धातु-तदनुबन्धाभिधेय-
सहित-तत्तच्छब्दप्रसङ्गोत्थित-वेद-वेदाङ्ग-वेदान्त-न्याय-पुराणेतिहास-सङ्गीत-शिल्प-सुपकारशास्त्र-ज्योतिष-
तन्त्राख्यान-काव्यालङ्कार-शब्द-प्रभृति-नाम-सत्त्वगोदाहरण-द्रव्यगुण-रोगनिदानौषध-
स्यत्युक्तव्यवस्थादिसंयुक्त-सर्वदर्शनमतानुसारि-संस्कृताभिधानग्रन्थः ।

स्यार-राजा-राधाकान्तदेव-बाहादुरेण

विरचितः ।

प्राथमिकमतानुसारि-प्रत्येकशब्दव्युत्पत्ति-मूलग्रन्थातिरिक्तबहुलशब्दार्थ-प्रमाण-प्रयोग-पर्याय-धातुपदोदाहरणादिभिः
नूतनसङ्गणितबहुलशब्द-तदर्थ-तत्प्रमाण-प्रयोगादिसहित-
सुप्रशस्तपरिशिष्टेन च सार्द्धम्

श्रीवरदाप्रसादवसुना तदनुजेन श्रीहरिचरणवसुना च

अशेषशास्त्रविशारदकोविदचन्द्रसाहाय्येन संपरिवर्द्धितः । नागराचरैः प्रकाशितस्य ।

तृतीयः काण्डः ।

यज्ञनवर्गः । प—म ।

कलिकाता राजधान्यां

रामनारायण-धन्वे मुद्रितः । ७१ न० पाथुरियाघाट-स्ट्रीट् स्थितभवनात् प्रकाशितस्य । शकाब्दाः १८१३

PRINTED BY K. P. BASU, RAMNARAYAN PRESS, AND CONSIDERABLY IMPROVED, CAREFULLY REVISED AND PUBLISHED
BY BARADA PRASAD BASU, AND HARI CHARAN BASU 71, PATHURIA GHATA STREET CALCUTTA

To be had at the Sabdakalpadruma Office, No 71 Pathuriaghata Street, Calcutta and at the Baptist Mission Press No 24 Lower Circular Road,
Calcutta Price for Subscribers in India, Re 1 and Countries out of India 3s for each number

All rights reserved

शब्दकल्पद्रुमः।

तृतीयकाण्डम् ।

प

पक्षिभू

पक्ष

१, प्रकारः । स तु पञ्चमवर्गस्य प्रथमो यङ्गनस्यैक-
विंशतितमो वर्णः । अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः ।
इति आक्षरणम् ॥ (तथा च शिष्यायाम् ।
“कच्छावहाविचयशास्त्रालया ओष्ठजावुप्” ॥
अस्योच्चारणे आभ्यन्तरप्रयत्नः । ओष्ठेन सह
जिह्वापस्य सङ्घर्षः ॥) तत्पर्यायः । लोहितः २
पार्श्वः ३ शूरः ४ । इति रुद्रयामले वर्णाभि-
धानम् ॥ अस्य तत्त्वं यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रकाराक्षरमनयम् ।
चतुर्वर्गप्रदं वर्णं शूरचन्द्रसमप्रभम् ॥
पद्मेदमयं वर्णं स्वयं परमकुण्डली ।
पद्मप्राणमयं वर्णं त्रिशक्तिसहितं सदा ॥
त्रिगुणावहितं वर्णमात्मादितत्त्वसंयुतम् ।
महामोक्षप्रदं वर्णं हृदि भावय पार्वति ॥” ॥

इति कामधेनुतन्त्रे ५ पटलः ॥
(वङ्गभाषायां) अस्य लेखनक्रमो यथा,—
“कुक्षिता वामरेखायाः कोणादक्षिणतोऽपरा ।
कुक्षिता सापि विज्ञेया मात्रा वामोक्षता तथा ॥
शम्भुत्रया भगवती क्रमशःशस्त्रं तिष्ठति” ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥
अस्योत्पत्तिप्रकारो यथा,—
“ऋतुरेकषकारश्च बर्द्धगो दम्नगस्तथा ।
लतवर्गलसामोष्ठानुपप्रधानसंज्ञकान्” ॥
इति प्रपञ्चसारः ॥ तस्य ध्यानं यथा,—
“विचित्रवसना देवीं द्विभुजां पङ्कजेक्षयाम् ।
रक्तचन्दनलिप्राङ्गीं पद्मभानाविभूषिताम् ॥
मणिरत्नादिकोयूरहारभूषितविग्रहाम् ।
चतुर्वर्गप्रदां निध्यां निधानन्दमयीं पराम् ॥
एवं ध्यात्वा प्रकारं तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत्” ॥

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥* तस्य नामानि यथा ।
“पः, पूरप्रियता तोक्षणा लोहितः पञ्चमो रमा ।
गुह्यकतो निधिः श्रेष्ठः कालरात्रिः सुवाहिता ॥
तपनः पालनः पाता पद्मरेणुर्गिरञ्जनः ।
मावित्री पातिनी पानं वीरतन्त्रो धनुर्धरः ॥
दक्षपात्रश्च सैनानी मरीचिः पवनः शनिः ।
उड्डीशं जयिनी कुम्भोत्पलं रेखा च मोहकः ॥

मूला द्वितीयमिन्द्राग्नी लोकाग्नी मन आत्मनः” ॥
इति नामान्तग्राह्यम् ॥

(अनुबन्धविशेषः । यथा कविकल्पद्रुमे ।
“नः स्वादिः पो मुचादिर्मः शमादिर्मो गिचोसमोः” ।
तेन सुच लृट् प औ मोल इत्यस्य लटि सुचति ॥
पः, पुं, (पातयति वेगेन वृक्षादीन् । पत् + कर्त्तरि
लृट् । अन्तर्गच्छ ।) पवनः । (पतति वृक्षात् ।
पत् + कर्त्तरि लृट् ।) पणम् । (पीयते इति ।)
पानम् । पाता । इत्योच्चारणकोषः ॥

(यथा, मनुः । २ । १३६ ।
“राजज्ञातकयोश्चैव ज्ञातको वृपमानभाक्” ॥

पक्ष्णः, पुं, लो, (पक्षति आदिनिष्कृष्टमांसमिति ।
पक्ष + कृप् । पक्ष श्वरः तस्य कणः कलह-
शब्दः कोलाहलशब्दो वा यत्र ।) श्वरा-
लयः । इत्यमरः ॥ २ । २ । २० ॥ (यदुक्तम् ।
“मध्येविस्थाटवि पुरा पक्ष्णस्थजनाग्रणीः ।
पक्षीपतिरभूदयः पिङ्गाश्च इति विभ्रुतः” ॥)

पक्षपौडः, पुं, वृष्टविशेषः । पखौडा इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । पक्षलवः २
वर्द्धनः ३ पक्षरक्षकः ४ । अस्य गुणाः । टट्ट-
ञ्जनविधौ शस्त्रत्वम् । कटुत्वम् । औषध्वरापह-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्षा, [ऋ] त्रि, (पक्षतीति । पक्ष पाके +
“अनुलृप्” ॥ ३ । १ । १३३ । इति लृप् ।)
पाककर्ता ।

(यथा अथर्ववेदे । १० । ६ । ७ ।
“ये ते देवि श्रमिताः पक्षारो ये च ते जनाः” ॥
असौ पुं । यथा । आमेये २ अध्यायः ॥
“अन्नसृष्टा च पक्षा च पक्षभोक्ता पृथे नमः” ॥

पक्षिः, स्त्री, (पक्षते परिणम्यते इति । भावे
क्तिन् ।) गौरवम् । पाकः । इति मेदिनी ।
(यथा, मनुः । ३ । ६७ ।
“वैवाहिकेऽग्नौ कुर्वीत यक्षं कर्म यथाविधि ।
पक्षयज्ञविधानश्च पक्षिहान्नाहिकीं गृही” ॥)

पक्षिभू, स्त्री, (पक्षौ भुक्तस्यान्नादिकस्य परि-
णामे जायते यत् भूलं रोगविशेषः ।) परिणाम-

भूतम् । तत्पर्यायः । पाकजम् २ परिणामजम्
३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

पक्षं, स्त्री, (पक्षतेऽनेन । पक्ष “यष्टवीर्षाचव-
चीति” । ऊर्णा ४ । १६६ । इति ञः ।) गार्ह-
पत्याभिः । इत्युणादिकोषः ॥

पक्षिमं, त्रि, (पाकेन निर्हृतम् । ङु पक्ष पाक
+ “ङितः क्तिन्” ॥ ३ । ३ । ८८ । इति क्तिन् ।
“क्तिर्ममं निधम्” । इति मम् ।) पाकिमम् ।
पाकाज्जातम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पक्षं, स्त्री, (पक्षते स्म । पक्ष + क्त । “पक्षो वः” ।
८ । २ । ५२ । इति निष्ठातस्य वः ।) स्विन्न-

तकुलादि । तत्र पाकस्य विधिनिषेधादित्यथा,—
“पूर्वाग्नाभिमुखो भूत्वा उत्तराग्नामुखेन वा ।
पक्षेदन्नस्य मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अग्नाग्नाभिमुखे पक्षा अन्तर्गतां निबोध च ।
पूर्वमुखो घर्षकामः श्लोकहानिश्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरमुखो पतिकामश्च पश्चिमे ।
ऐशान्याभिमुखे पक्षा दरिद्रो जायते नरः” ॥* ॥

“यदा तु व्यासे पात्रे पक्षमश्नाति वै द्विजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपश्यते ॥
तामे पक्षा चतुर्हानिर्मणौ भवति वै जयम् ।
स्वर्गपात्रे तु यत् पक्षं अन्तर्गतं तदपि स्मृतम्” ॥* ॥
“पितृभ्यां पक्षमन्नस्य पितृभ्यो यश्चिन्वि ।
पुच्छरीकस्य यश्च लभते फलमोक्षितम् ॥
वातुलेन तु यत् पक्षं भगिन्वा च कनिष्ठया ।
असगोत्रेण यत् पक्षं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्षं स्त्रिया पक्षं तथैव च ।
पक्षपात्रे च यत् पक्षं तत् सर्वं निष्फलं भवेत्” ॥* ॥
“उडुम्बरं काष्ठेन कदम्बस्य दलेन च ।
शालेन करमर्देन उदरावर्त्तकेन च ॥
पक्षां नैव भक्ष्यते भुक्ता रात्रिसुपावसेन ।
गर्हितान्नमवीरान्नं भुक्ता कृच्छ्रं समाचरेत् ॥
अप्रजा यातु वनिता नाश्रीयादेव तदृष्टे” ॥
“शालकाष्ठस्य पक्षां शिरीषकस्य चैव हि ।
कलिचक्रेण कस्यैव वज्रावाद्यकस्य च ।
भेरुशालाजैर्वापि पक्षां गर्हितं स्मृतम्” ॥* ॥

पक्षः

यस्य ।) चन्द्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ पक्ष-
जाते चि ॥

पक्षता, स्त्री, (पक्षस्य भावः ।) अनुमिताविरह-
विशदसिद्धभावः । इयमनुमितिकारणम् । तच्च
पक्षेते वङ्गानुमितौ अनुमिताविरहविशद-
पक्षेतेधर्मिकवङ्गनिश्चयाभावः । यथा,—

“सिद्धाविषया श्रुत्या सिद्धिर्यत्र न विद्यते ।
स पक्षस्तत्र दृष्टित्वज्ञानादनुमितिर्भवति” ॥

इति भाषापरिच्छेदे । ७१ ॥

पक्षतिः, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् । “पक्षातिः” ।
५।२।२५ । इति तिः ।) प्रतिपक्षिणः । (यदुक्तं
तिथितत्वे ।

“पक्षत्वादास्तु तिथयः क्रमात्पक्षदश स्मृताः”)

पक्षमूलम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७२ ॥ डानक्
इति भाषा ॥

“पक्षद्वारं, स्त्री, (पक्षे पार्श्वे स्थितं द्वारम् ।) पार्श्व-
द्वारम् । इत्यमरः । २ । २ । १४ ॥ खड्कीद्वार
इति भाषा ॥

पक्षधरः, पुं, (पक्षं धरति धारयतीति वा । धृ
+ धर ।) चन्द्रः । इति जटाधरः । पक्षधारण-
कर्त्तरि, चि ॥

पक्षपातः, पुं, (पक्षे अन्यायसाहाय्ये पातः अभि-
निर्देशः ।) छद्मसम्बन्धाद्यनुरोधत एकस्मिन्नेव वर्गे
आनुकूल्यप्रयोगाचिकीर्षतिभावः ।) अन्याय-
साहाय्यकरणम् । (यथा गांः रामायणे
२ । १०६ । ५७ ।

“क्रिद्धिविवदतोर्ध्वेषु बलिनो दुर्बलस्य च ।
अपक्षपातात् पश्यन्ति कार्येष्वधिकृता नराः” ॥)

गणताकरणम् । यथा । “इन्द्रत्वविषये विप-
क्षितां पक्षपातकरणं न कारणम्” । इत्युत्तर-

मीमांसायां संचयशरीरम् ॥ (पक्षाणां गुरुतां
पातः पतनं यत्र ।) पक्षिणां त्वरः । यदुक्तं

“पक्षपातः पतङ्गानाम्” । इति विजयरचितः ॥

पक्षपातिता, स्त्री, (पक्षपातिनः साहाय्यकारिणी
भावः । पक्षपातिन् + तल् ।) सहायता । यथा,—

“न सुवर्णमयी तनुः परं

ननु किं वार्गाप तावकी तथा ।

न परं पथि पक्षपातिता

नवलम् किमु मादृशं पि सा” ॥

इति नैषधे । २ । ५२ ॥ (पक्षयोः पातो विद्यतेऽस्य
इति पक्षपाती खगस्तस्य भावः । पक्षपातनश्च ॥)

पक्षपालिः, पुं, (पक्षस्य गृहस्य पालिरिव ।) खड्-
क्का । इति शब्दरत्नावली । खड्कीद्वार
इति भाषा ॥

पक्षभागः, पुं, (पक्षस्य पार्श्वस्य पक्ष एव वा
भागः ।) हस्तिपार्श्वभागः । इत्यमरः । २ । ८ । ४० ॥

पक्षमूलं, स्त्री, (पक्षस्य मूलम् ।) पक्षतिः । इत्य-
मरः । २ । ५ । ३६ । डानक् इति भाषा ॥

पक्षवाहनः, पुं, (पक्षौ वाहनमिव यस्य ।) पक्षौ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षसुन्दरः, पुं, (पक्षे देहाङ्गे सुसुमे सुन्दरः ।)
लोभः । इति हारावली ॥

पक्षी

पक्षान्तः, पुं, (पक्षस्य अन्तो यत्र काले ।) अमा-
वस्या । पूर्णिमा । तत्पर्यायः । पक्षद्वयी २ ।

इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ अर्केन्दुविशेषः ३ पक्षे
४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पक्षावसरः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (अस्मिन् यात्रा निष्कला
भवति । यदुक्तं ज्योतिष्तत्वे ।

‘पक्षान्ते निष्कला यात्रा मासान्ते मरणं भुवम्’ ॥)

पक्षालः, पुं, (पक्षौ विद्येते यस्य । पक्ष + अल्यर्थे
आलुच् ।) पक्षौ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पक्षावसरः, पुं, (पक्षस्यावसरोऽपसरणं यत्र
काले ।) पूर्णिमा । अमावस्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पक्षिणी, स्त्री, (पक्षौ इव पूर्वापरदिने विद्येते
यस्याः । पक्ष + इनि ङीप् च ।) आगामिवर्त-
मानाद्युक्ता रात्रिः । इत्यमरः । १ । ४ । ५ ॥
यथा, सुहित्तत्वे ।

“द्वावद्वाविकरात्रिश्च पक्षिणीत्यभिधीयते” ॥

पूर्णिमा ॥ (पक्षौ विद्येते यस्याः । इनि ङीप् ।)
विहगौ । प्राकिर्नीभेदः । इति मेदिनी ॥

पक्षिपानीयशालिका, स्त्री, (पक्षिणां पानीयस्य
पानार्थजलस्य शालिका शाला ।) चुण्टीवृताल-
वालम् । पक्षजलपानस्थानम् । इति भूरि-
प्रयागः ॥

पक्षिलः, पुं, (पक्षयति तत्त्वज्ञानं परिगृह्णातीति ।
पक्ष + आङ्गुलकादिलच् ।) वाक्यायनमुनिः । इति
त्रिकाष्टशयः ॥ (अयं हि गौतमसूत्रभाष्यं कृत
वान् ॥)

पक्षिशाला, स्त्री (पक्षिणां शाला गृहम् ।) गौडम् ।
तत्पर्यायः । कुलायिका २ । इति त्रिकाष्टशयः ॥

पक्षिसिंहः, पुं, (पक्षौ सिंह इव उपमितसमासः ।
यद्वा, पक्षिषु सिंहः श्रेष्ठः । “सिंहशार्दूल-
नागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः” । इत्यमरोक्तं
स्तथात्वम् ।) गरुडः । इति त्रिकाष्टशयः ॥

पक्षिस्वामी, [न] पुं, (पक्षिणां स्वामी प्रभुः ।)
गरुडः । इति हंसचन्द्रः ॥

पक्षी, [न] पुं, (पक्षाः कक्षादीनां पत्राणि सन्त्यस्य ।
“अत इनिठनौ” । ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
वाणः । इति धरणिः ॥

पक्षी, [न] पुं स्त्री, पक्षौ विद्येते यस्य । (पक्ष +
इनिः ।) विहङ्गमः ॥ पाक्षी इति चिडिया इति
च भाषा । तत्पर्यायः । खगः २ विहङ्गः ३

विहगः ४ विहङ्गमः ५ विहायाः ६ शकुनिः ७
शकुनिः ८ शकुन्तः ९ शकुनः १० द्विजः ११

पतञ्जो १२ पञ्जो १३ पतगः १४ पतन् १५ पत्र-
रथः १६ अखजः १७ नगीकाः १८ द्वाजौ १९

विकिरः २० विः २१ विष्करः २२ पतन्तिः २३
नीडोडवः २४ गरुडान् २५ पिच्छन् २६ नभ-
सङ्गमः २७ । इत्यमरः । २ । ५ । ३४ ॥ नाडीचरणः

२८ कक्षाधिः २९ पतङ्गः ३० अर्गोकाः ३१ चक्षु-
भृत् ३२ कुरङ्गः ३३ सरङ्गः ३४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पिपतिषुः ३५ पत्रवाहः ३६ दुग्गः

३७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ १० ॥ गुरुभक्षवहुभक्ष-

पक्षः

स्थलकायपक्षिणां पूर्वाह्णस्य श्रेष्ठत्वं यथा,—
“गुरुभक्षा बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।
एकदेहेऽपि पूर्वाह्णे नृगाणां पक्षिणां परम्” ॥*

पक्षिणामङ्गादीनामुत्तरोत्तरं गुरुत्वं यथा,—
“सर्वेषां शिरःस्कन्धोऽहर्गर्भेयत्वेन गुरुम् ।
पादपुष्कान्तमस्तिष्कसुष्कक्रोडाः समेहनाः ।
धातवः श्रोणिताट्याश्च गुग्गुःस्युः परस्परम्” ॥

अस्याहङ्गुणाः ।

“मत्स्यकूर्मखगाख्यानि स्वादवाजीकराणि च ।
कटपाकाणि रुच्यानि वातश्लेष्महराणि च” ॥
इति राजवल्लभः ॥ * ॥ तेषामुत्पत्तिर्यथा,—

“अरुणस्य भार्या श्येनी वीर्यवन्तौ महाबलौ ।
सम्पातिश्च जटायुश्च प्रहृतौ पक्षिसत्तमौ ।
सम्पातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुषः ।
भार्या गरुडतस्यापि भासो क्रौञ्ची शुनी मुकी ॥
धृतराष्ट्री गरुडस्तु शुर्वा अज्ञे च वटं सुतान् ।
त्रिशिखश्च सुनेत्रश्च सुमुखं सुनसन्ध्या ॥
मुरुपत्न्युः सुपङ्कां तेषां पुत्रा अनन्तकाः ।
चतुर्दशसहस्राणि कृगाणां पन्नगाश्च नाम ॥
सप्तद्वीपेष्विमे सन्ति गारुडास्ते महाबलाः ।
भासोपुत्रास्तथा भासा उलकाः काककृकटाः ॥
मयराः कलविङ्काश्च कपोतौ चैव तिसिरी ।
क्रौञ्चां वायोगसा आसन् कृगराः सागरा वकाः ॥
धृतराष्ट्री कलहंसान् घाचराष्ट्राश्च भामिनी ।
नक्रवाकांश्च विहगान् मथ्येनानौटकान् द्विजान् ॥
अन्यानपि द्विजान् अज्ञे पुत्रपौत्राननन्तकान्” ॥
इत्यभिपुगणे काश्यपीयवंशः ॥ (महादेवः । यथा,
महाभारते १३ । शिवनामकीर्तने । १७ । ६६ ।
“पक्षी च पक्षरूपश्च अतिदीप्ता विश्राम्यतिः” ॥)

पक्षः, चि पाककत्ता । पक्ष + “स्नाह्नास्थाक्षि-
पक्षपरिभृजः क्षुः” । इति क्षुप्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सुम्बोधध्याकरणम् ॥

पक्ष, [न] स्त्री (पक्ष्यते परिगृह्यते आतपनापा-
टिकमनेन । पक्ष + करणे मनिन् ।) अक्षिलोम ।
नेत्रच्छदरोम । (यथा, भागवते । ३ । १ । ५६ ।
“यमायुतस्त्रित्तनयौ पृथायाः
पार्थिवं तौ पक्ष्मभिरक्षिणीव” ॥)

किञ्चलः । केशरः । तन्वादेरणीयान् । रुद्रादे-
रत्नलभागाः । इत्यमरभरतौ ॥ गरुत् । पक्षः ।
इत्यमरमाला ॥

पक्षः, पुं, स्त्री (पक्ष्यते व्याप्यते क्रियते वाग्नेन ।
पक्ष् + घञ् क्तत्वं च ।) कर्हमः । पाक इति
भाषा । (यथा, हितोपदेशे । १ । ६० ।
“कङ्कणस्य तु लोभेन ममः पक्षे सुदन्तरं ।
वृद्ध्याग्रं संप्राप्तः पथिकः संन्ततो यथा” ॥
पक्ष्यते अक्षीक्रियते र.खमनेन । पक्षि विस्तारे
अक्षीकरणे च । पक्षघातोऽरिदत्वात् नुम । “छल-
क्षति” । ३ । ३ । १२१ । करणे घञ् क्तो
घित्वान् चस्य क्तत्वं ।) पापम् । इत्यमरः ।
१ । ४ । २३ ॥ (यथा अम्बाहर्के । ६ । “नृङ्गा-
करे वपुषि कङ्कादिरक्तपुषि कङ्कादिपक्षिविषये
त्वं कामनामयसि किं कारणं हृदय । पङ्कारि-

मेहि गिरिनाम् ॥” पूर्वस्य गुणाः । पितामह-
दाहनाशिवम् । भयचयहितत्वम् । हिमत्वम् ।
इतिराजवलम्बः ॥ शोथप्रलम् । सरत्त्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥

पङ्ककल्लटः, पुं. (पङ्केषु कल्लटो मनीहरः ।) जल-
युक्तपङ्कम् । यथा, —
“चुलुको घनजम्बालं दलाटो पङ्ककल्लटः” ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्ककीरः, पुं. (पङ्कप्रियः कीरः पक्षिविशेषः ।)
कीरयष्टपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (काद-
खोचा इति भाषा ॥)

पङ्कक्रीडः, पुं. (पङ्के पङ्केन वा क्रीडति यः । पङ्क
+ क्रीड + क्तृप् ।) शूकरः । इति कश्चित् ।
कहंमखेलको, त्रि ॥

पङ्कगङ्का, पुं. (पङ्के स्थितो गङ्कः ।) मत्स्य-
विशेषः । पाकाल इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ब्रह्मी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कगतिः, स्त्री. (पङ्के गतिरस्य ।) पङ्कगङ्क-
मतस्यः । इति शब्दमाणा ॥

पङ्कग्राहः, पुं. (पङ्केस्थितो ग्राहः जलजन्तुभेदः ।)
मकरः । इति हारावली ॥

पङ्कजं, स्त्री. (पङ्के पङ्कात् वा जायते इति । पङ्क
+ जन + कर्त्तरि + ङः ।) पद्मम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा रघुः । ३ । ८ ।

“तिरस्कार भमगभिषीनयोः

सुजातयोः पङ्कजकोषयोः श्रियम्” ॥

अयं हि योगरूपशब्दः । यदक्तम् ।

“रूपा गवाक्ष्यः प्रोक्ता यौगिकाः पाचकादयः ।
योगरूपाश्च विशेषाः पङ्कजाद्या मनीषिभिः” ॥

पङ्कजम्, [न] स्त्री. (पङ्के जन्म यस्य ।) पद्मम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कजिनी, स्त्री. (पङ्कजानि सन्त्यस्याम् । “पुष्क-
रादिभ्यो ङीष्” । ५ । २ । १३५ । इति ङीष् ।)
पद्माकरः ।

(यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २४ ।

“तस्यर्क्षस्य तु या कामिजाता पङ्कजिनीसरः” ॥)

पङ्कसदृहः । इति रत्नमाला हेमचन्द्रश्च ॥

पङ्कशः, पुं. (पङ्के मासादिनिमित्तके पापाचार-
कर्मणि कणः कलहो यस्य सः । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) पङ्कशः । श्वरालयः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

पङ्कप्रभा, स्त्री. (पङ्कस्य प्रभा प्रकाशो यस्याम् ।)
कहं मयुक्तनरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

पङ्कमङ्कः, पुं. (पङ्के मङ्क इव) श्वक्कः । इति
हारावली ॥

पङ्ककटः, [ह] स्त्री. (पङ्के रोहतीति । पङ्क
+ कट + क्तिप् ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्ककहं, स्त्री. (पङ्के रोहतीति । पङ्क + कह +
“इगुपधञाप्रोक्तरः कः” । ३ । १ । १३५ ।
इति कः ।) पद्मम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्कवासः, पुं. (पङ्के वासो यस्य सः ।) कर्कटः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मत्स्यादयोऽप्यत्र ॥)

पङ्कशुक्तिः, स्त्री. (पङ्के स्थिता या शुक्तिः ।) दुर्गमा ।
इति हारावली ॥ भिनुक् इति भाषा ॥
पङ्कशूरणः, पुं. (पङ्के शूरण इव ।) शालूकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्कारः, पुं. (पङ्कमृच्छति पङ्कं प्राप्य वहते
इति यावत् । पङ्क + ऋ + उपपदे “कर्मण्यण्” ।
३ । २ । १ । इति ऋण् ।) शैवलः । सेतुः ।
सोपानम् । जलकुलकः । इति मेदिनी ॥

पङ्किलः, त्रि. (पङ्कोऽख्यस्मिन् । “लोमादिपामादि-
पिच्छादिभ्यः शनेलच्” । ५ । २ । १०० । इति
इलच् ।) सकहंमः । तत्पर्यायः । सजम्बालः ।
२ । इत्यमरः । २ । १ । १० ॥ पङ्कयुक्तः ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ कर्हमान्वितः ४ । इति जटाधरः ॥
(लक्ष्मण्या आभरणेऽपि । यथा महाभारते =
पर्वणि । “मांसमज्जास्थिपङ्किला मही” ॥)

पङ्केजं, स्त्री. (पङ्के जायते इति । “सप्तम्यां जनेङ्” ।
३ । २ । ६७ । इति ङः । “तत्पुरुषे कर्त्तव्ये” ।
६ । ३ । १४ । इति सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पङ्केरुहं, स्त्री. (पङ्के रोहतीति । पङ्क + रुह + “इगु-
पधेति” । ३ । १ । १३५ । इति कः । “तत्-
पुरुषे कर्त्तव्ये बहुलम्” । ६ । ३ । १४ । इति
सप्तम्या अलुक् ।) पद्मम् । इत्यमरः ॥ १ । १० ।
४० ॥ (यथा, भागवते । ७ । १५ । ६८ ।

“यत्पादपङ्केरुहमेवया भवानहारधीर्निर्जित-
दिग्गजः क्रतून्” ॥) सारसपक्षिणः, पुं ॥

पङ्क्तिः, स्त्री. (पथ्यते यत्तौक्रियते अङ्गीविशेषे-
णेति यावत् । पञ्च + यत्तौकरणे + भावे +
क्तिन् । इदित्वात्तुम् । यद्वा, पञ्चयति विस्तार-
यति जातिसंस्थानविशेषमिति । पञ्च + विस्तारे
+ कर्त्तरि + क्तिच् ।) सजातीयसंस्थानविशेषः ।
शारि इति पाति इति च भाषा । तत्-
पर्यायः । वीथी २ आलिः ३ आवलिः ४
अङ्गी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । ४ ॥ वीथिः ६
आली ७ आवली ८ पङ्क्ती ९ अङ्गिः १० ।

इति भरतः ॥ शरणिः ११ सन्ततिः १२ ।
इति जटाधरः ॥ विष्णोली १३ पालिः १४ पाली
१५ वीथिका १६ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ७३ । ३६ ।

“विलोक्या विशदा चेवा फलपङ्क्तिः सुभीषणा” ॥
पङ्काक्षरपादच्छन्दोविशेषः । तस्य लक्षणं यथा ।

“भगौगति पङ्क्तिः” ॥ १ ॥ उदाहरणं यथा, —
“क्षणासनाया तर्कपङ्क्तिः ।

यासुनकच्छं चारु चचार” ॥

इति हृदोमङ्गरी ॥ (पङ्क्तिच्छन्दस उत्पत्ति-
स्थानं यथा, भागवते । ३ । १० । ४६ ।

“मज्जायाः पङ्क्तिस्तुपमा वृहती प्राणतोऽभवत्” ॥
पङ्ककहं परिमाणस्य इति । “पङ्क्ति-
विशतिर्चन्द्रादिति” । ५ । १ । ५६ । निपातनात्
प्रकृतेः पङ्कशब्दस्य टिलोपः तिप्रत्ययश्च ।)

पङ्काक्षरपादच्छन्दः । पङ्कशब्दा । इति मेदिनी ॥
(यथा, रघुः । १२ । ६६ ।

“तेन मन्त्रप्रयुक्तेन निमेषार्हादपातयत् ।
स रावणशिरःपङ्क्तिमश्नातब्रह्मवेदानाम्” ॥)
एथिवी । इति शब्दमाला ॥ गौरवम् । पाकः
इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

अथ पङ्क्तिसाङ्ख्यदोषाः यथा, —
“न संवसेच्च पतितैर्न चाङ्गुलेर्न पुङ्कशैः ।
न मूर्खैर्न वलिप्रैश्च नान्यैर्नान्धावसाधिभिः ॥
एकशय्यासनं पङ्क्तिर्भाक्षपक्वाप्तमिच्छाम् ।
याजनाध्यापने योगिस्तथैव सह भोजनम् ॥
सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च ।
एकादश समुद्दिष्टा दोषाः साङ्ख्यसङ्किताः ॥
समीपं चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते नृणां ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यैर्परिवर्जयेत्” ॥ * ॥
पङ्क्तिसाङ्ख्यदोषविचारोपाया यथा, —
“एकपङ्क्त्युपविष्टा ये न स्पृशन्ति परस्परम् ।
भक्षणा क्रममर्यादा न तेषां सङ्करो भवेत् ॥
अधिरा भक्षणा चैव वङ्भिः पङ्क्तिर्विभद्यते”
इति कूर्मे १५ अध्यायः ॥

पङ्क्तियौवः, पुं. (पङ्क्तिः दशसदृशिका यौ-
यस्य ।) रावणः । इति शब्दरत्नावली ॥

पङ्क्तिपरः, पुं. (पङ्क्ता अङ्गीवहः सन् च
तीति । पङ्क्ति + चर् + टः ।) कुररपक्षी
इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्क्तिदृषकः, पुं. (आह्वकाले भोजनार्थं सु-
विधानं व्रतज्ञानानां ब्राह्मणानां पङ्क्तिं श्र-
दृषयति यः । पङ्क्ति + दृग् + कर्त्तरि ण्वल्
अपाङ्क्त्येयः । आह्वभोजनानह्वब्राह्मणः । यथा, —

“अपाङ्क्त्येयास्तु ये राजन् । कीर्त्तयिष्यामि तान् श्र-
कितान् भगवन् यस्मै पशुपालो निराकृतः ।

ग्रामप्रस्थो बार्हृषिको गायनः सर्वविक्रयी ।
अगारदाही गरदः कृष्णाश्री सोमविक्रयी ॥

सामुद्रिको राजदूतस्तैलिकः कूटकारकः ।
पिप्पा विवदमानश्च यस्य चोपपतिर्गृहं ॥

अभिषक्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यस्मैपक्षीवति ।
पर्वकारश्च खची च मित्रभुक् पारदारिकः ॥

अव्रतानामुपाध्यायः काण्डपृष्ठस्तथैव च ।
अभिषक्तः यः परिक्रामेन यः शृणा दृष्ट एव च ।

परिदृष्टस्तु यश्च स्यादुच्छर्मा गुरुतत्पगः ।
कुशीलवो देवलको नक्षत्रैर्यश्च जीवति ॥

इदंशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्त्येयास्तु ते मत-
रक्षासि गच्छन्ते ह्ययं यदेवान् प्रदीयते” ॥ *

“आह्वं सुक्ता महाराज । दशमो गुरुतत्पग
आह्वं नाशयत तस्य पितरोऽपि न सुज्जते ॥

सोमविक्रयिको दत्तं विहातुल्यं भवेन्नृप ।
भिक्षणे शोणितसमं नष्टं देवलको तथा ॥

अप्रतिष्ठं बार्हृषिको निष्कलं परिकीर्त्तितम् ।
बहुवाणिजको दत्तं नेह नासुच तद्वैतम् ॥

भक्षणीव हुतं ह्ययं तथा पौनर्भवे द्विजे ।
ये तु धर्मेयपतेषु चरिन्नापगतेषु च ॥

ह्ययं कथं प्रयच्छन्ति तेषां तत् परिणश्यति ।
ज्ञानपूर्वेषु ये तेषुः प्रयच्छन्त्येषु बहुयः ॥

पुरीषं सुज्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् ।

एतान्विद्धि महाबाहो अपाङ्क्तोऽयान् द्विजाधमान् ।
 शूद्राणां सुपदेशान् ये कुर्वन्त्यल्पबुद्धयः ॥
 वष्टिं काणः शतं खञ्जः श्वित्री यावत् प्रपश्यति ।
 पङ्क्त्या समुपविष्टायां तावद्ब्रूयते वृष । ॥
 यदेष्टितश्चिरा मुदक्ते यद्भुक्ते दक्षिणामुखः ।
 सोपागच्छस्व यद्भुक्ते सर्वं विद्यात्तदासुरम् ॥
 अरुयते च यद्दत्तं यच्च श्रद्धादिवर्जितम् ।
 सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयत् ॥
 श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ॥” ॥
 “तस्मात् परिवृते दद्यात्पितृणां विकीरयेत् ।
 तिलैर्विरहितं आहृतं क्रोधधर्मेण च ॥
 यत्तु धानाः पिशाचाश्च विप्रलुप्यन्ति तद्विः ।
 अपाङ्क्तोऽयानतः पङ्क्त्या भुञ्जानो ननु पश्यति ।
 तावत् फलादभ्यर्चयति दातारं तस्य वाऽनिशम् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥

पङ्क्तिपावनाः, पुं. (पङ्क्तिं आहोपलक्ष्य भोज-
 नायोपविष्टानां वेदविद्याविशारदानां ब्राह्म-
 णानां श्रेणी पुनाति पावयति वा स्वोपवेशने-
 नेति । पङ्क्ति + पावि + ल्युट् ।) श्रेणिपवित्र-
 कर्ता । आहोभोजनादृष्टाक्षयः । यथा,—
 “इमे हि मनुजश्रेष्ठ । विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 विद्यावेदतत्त्वात् ब्राह्मणाः सर्वे श्व हि ॥
 सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 मातापित्रोर्व्यश्च वश्यः श्रोत्रियो दश प्रकृषः ॥
 ऋतुकालाभिगामी च धर्मपर्वेषु यः सदा ।
 वेदविद्याव्रतस्नातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
 अथर्वश्रवणोऽर्धेता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सत्रवादी धर्मशैलः स्वकर्मनिगतश्च यः ॥
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेककृतश्रमाः ।
 मखेषु च समस्तषु भवन्त्यवष्टयन्तः ॥
 अक्रोधना ह्यपलाः क्षान्ता दान्ता जितेन्द्रियाः ।
 सर्वभूतहिता ये च आहोऽन्त्यान् निमग्नयन्तः ॥
 शतेषु दत्तमजयमेतं वे पङ्क्तिपावनाः ।
 यतयो मोक्षधर्मेणा योगाः सुचरितव्रताः ॥
 ये चेतिहासं प्रयताः आवयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 ये च भाष्यविदः कौचिदर्थं च आकरणे रताः ॥
 अधीयन्त पुराणं ये धर्मशास्त्राणि चाप्युत ।
 अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
 उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सज्जसदः ।
 अग्न्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥
 यावदन्तं प्रपश्यन्ति पङ्क्त्या तावत् पुनन्ति च ।
 ततो हि पावनात् पङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्तिपावनाः ॥
 अष्टविगुणपाध्यायः स चेदय्यासनं व्रजेत् ।
 ऋत्विगभिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
 अथ चेद्वेदवत् सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विज्वलतः ।
 न च स्यात् पतितो राजन् पङ्क्तिपावन उच्यते ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे ३५ अध्यायः ॥

(पञ्चमियं ल्यः । यथाह हारीतः ।

“पवनः पावनश्लता यस्य पञ्चायतो गृहं ।

सायं प्रातः प्रदीप्यन्ते स विप्रः पङ्क्तिपावनः ॥”)

पङ्क्तिरथः, पुं. (पङ्क्तिषु दशसु दिक्षु गतो रथो-
 यस्य ।) दशरथराजः । इति शब्दरत्नावली ॥

तथा च ।

“अयोध्यायां महाराजः पुरा पङ्क्तिरथो बली ।
 तस्यात्मजो रामचन्द्रः सर्वशूरशरोमणिः ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डम् ॥ (तथा, रघुः । ६।७४।

“वृषतेः प्रतिघट्टमेव तत्

कृतवान् पङ्क्तिरथो विलङ्घयत् ॥”)

पङ्क्तिवीजः, पुं. (पङ्क्तिभूतानि वीजानि यस्य
 सः ।) वर्णवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पङ्क्तुः, पुं. (खञ्जति गतिवैकल्ये प्राप्नोतीति । खञ्जि
 गतिवैकल्ये । “बाहुलकात् कृः । खञ्जयोः
 पङ्क्तौ शुभागमश्च ।” उणां । १।३७। इति पङ्क्तौ
 शुभागमश्च । अस्य कक्षाया अत्युच्चतया बहु-

कालेन राशिभागादिभोगात् मन्दगतित्वादस्य
 तथात्वम् ।) शून्येश्वरः । इति शब्दमाला ॥ (परि-
 ब्राट् । यथोक्तं चिन्तामणौ ।

“भिन्नार्थं गमनं यस्य विगच्छवकरणाय च ।

योजनास्त परं याति सर्वथा पङ्क्तुर्वेव सः ॥”)

पङ्क्तुः, त्रि. (खञ्जि गतिवैकल्ये । बाहुलकात् कृः ।
 खस्य पत्वे जस्य गादेशः शुम् च । उणां । १।३७।
 जङ्गावैकल्येन चलनाक्षमः । तत्पर्यायः । ओगः
 २ । इत्यमरः । २।६।४८॥ जङ्गाक्षीनः ३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते २।५।१२५।

“कविदम्भांश्च मृकांश्च पङ्क्तुन् यज्जानवान्ववान् ।
 पितेव पासि धर्मज्ञः । तथा प्रव्रजितानपि ॥”

यानहरणेनैव लोकः पङ्क्तुर्भवति । यथा, मार्क-
 ण्डेयः । १५।३१ ।

“पुष्पापहृदरिद्रश्च पङ्क्तुर्गानापहृत्तरः ॥”)

अस्य लक्षणं खञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पङ्क्तुलः, पुं. सितकाचाभघोटकः । इति हंसचन्द्रः ॥
 पङ्क्तुल्लहारिणी, स्त्री. (संवनेन पङ्क्तुं पङ्क्तुं
 हरति या । पङ्क्तुल + लृ + शिनि + डीप् ।)

श्रिष्टहीनुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पच, इ क तनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 परं-सकं सेट् । इदित् ।) ततिरिष्ट विस्तार-
 वचनम् । इ क, पश्यति धीरो यन्त्रार्थम् । इति

दुर्गादासः ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १० । १३ ।
 “यद्ययति तथा मौनं तन्वि । प्रपश्यथ पद्मम् ।
 तरुणि । मधुरालापैस्तपं विनोदय दृष्टिभिः ॥”)

पच, इ ड यत्कीकारे । (भ्रां आत्म-सकं-सेट् ।)

इ, कर्मणि पच्यते । ड, पचते खगुणं भिक्षुकः ।
 इति दुर्गादासः ॥

पच, ड औ यत्कीकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्रां-आत्म-सकं-अनिट् ।) औ. पक्ता ।
 ड, पचते खगुणं भिक्षुकः । इति दुर्गा-
 दासः ॥

पच, ड अ औ यत्कीकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्रां उभं-द्विकं-अनिट् ।) पाको विजित्यु-
 क्तलयापारः । ड, पक्तिमम् । अ, पचति पचते
 तच्छुलानोदनं लोकः । औ, पक्ता । अ, पक्ता ।

इति दुर्गादासः ॥

पच, ड अ औ यत्कीकारे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भ्रां उभं-द्विकं-अनिट् ।) पाको विजित्यु-
 क्तलयापारः । ड, पक्तिमम् । अ, पचति पचते
 तच्छुलानोदनं लोकः । औ, पक्ता । अ, पक्ता ।

इति दुर्गादासः ॥

पचः, त्रि. पचति यः । (पच + “नदिग्रहिपचा-
 दिभ्यो लुङिण्यश्चः ।” ३।१।१३४। इति अच् ।)

पाककर्ता । इति आकरणम् ॥ स्वार्थे कनि पच-
 कश्च ॥

पचतः, पुं. (पचतीति । “भृन्दृष्टिग्रहयजिपङ्क्ति-
 पथमितमिनमिहय्योऽतश्च ।” उणां । ३।११० ।

इति अतच् ।) स्वर्थः । अग्निः । इन्द्रः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (परिपक्वे, त्रि । यथा,

ऋग्वेदे । १।६१।७ । “पचतं सहीयान्
 विध्वज्जराहं तिर्रो अद्रिमस्ता ॥”)

पचतिकल्पं ज्ञौ. (इधदूनं पचतीति तिङ्मनात्
 कल्पम् ।) इधदूनस्य पाकस्य कर्ता । इति

आकरणम् ॥

पचत्पुटः, पुं. (पचत् पटमस्य ।) स्वर्थमणि-
 वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पचन्, [त्रि. (पचति यः । “लटः शत्रिति ।”
 २।२।१२४। इति शब्दप्रत्ययः ।) पाक-

कर्ता । इति आकरणम् ॥

पचनं, स्त्री. (पचते इति । पच् + भावे ल्युट् ।)

पाकः । (यथा, भागवते । ३।२६।४० ।
 “द्योतनं पचनं पानमदनं हिममदनम् ॥”

पचतेऽनेन इति पच्चेः करणे ल्युट् । पाकसाध-
 नम् । यथा, ऋग्वेदे । १।१६२।६ । “ये

चावन्ते पचनं संभरन्त्यतो तेषामभिगूनिर्न
 इन्वतु ॥”)

पचनः, पुं. (पचत्यसौ इति । पच् + कर्त्तरि
 ल्युट् ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ पाक-

कर्त्तरि, त्रि ॥

पचनी, स्त्री. (भुक्तमजीर्णादिकं पच्यतेऽनेन ।
 पच् + कर्णे ल्युट् स्त्रियां डीप् ।) वनवीज-

पूरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पचन्ती, स्त्री. (ओदनादीन् पचति या । पच् +
 शब्द । स्त्रियां डीप् ।) पाककर्त्री । इति आक-

रणम् ॥

पचमानः, त्रि. (पचतेऽसौ इति । “लटः शब्द-
 शान्तौ” । २।२।१२४। इति शानच् ।)

पाककर्ता । इति आकरणम् ॥ (पु. वङ्गः ।)

पचम्यचा, स्त्री. (पचं पच्यं पचति । पच्चेः खञ्ज
 ततो सुम् । स्त्रियां टाप् ।) दारुहरिद्रा ।

इत्यमरः । २।४।१०२ ॥

पचा, स्त्री. (पचते इति पच्चेः धित्वाद् इत् तत-

ष्टाप् ।) पाकः । इत्यमरः । ३।२।८॥ (पच-

त्यसौ इति पचादाच् स्त्रियां टाप् । पाक-

कर्त्री ॥)

पचिः, पुं. (पचतीति । पच् + “सम्बधातुभ्यः इन् ।”
 उणां । ४।११७। इति इन् ।) अग्निः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ पचनम् । इति संक्षिप्तसार-

आकरणम् ॥

पचेलिमः, पुं. (पचत्यसौ इति । “पच शलि-

मच् ।” उणां । ४।३७। इति शलिमच् ।)

स्वर्थः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ॥ कर्त्तरि ना-

यामेन स्वर्थं पक्वे, त्रि । (स्वयमेव पच्यते पचः
 कर्मकर्त्तरि केलिमप्रत्ययः ।) यथा, पचेलिमः
 सखुलाः । इति सुगन्धबोधआकरणम् ॥ (यथा, च

पञ्चकं

मनौ । ४ । १७० । श्लोकस्य टीकायां कुल्लक-
भट्टः । “यथा भूमिप्रवर्जमात्रा तदेव प्रचुर-
पचेलिमफलश्रीहस्तवकसम्बलिताना भवति ॥”
पचेलुकः पु, (पचत्वोदनादीन् । पचो बाह-
लकादेलुकः ।) रुद्रः । पाचकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
पच्छः, [स्] य, (वीमार्थं पादं पादमिति पद्मावः
ततः शास् ।) पादं पादम् । इति संचिप्रसार
याकरगणम् ॥
पचमानः, त्रि, (पचतेऽसौ इति । पच + कर्मणि
शानच् ।) वर्तमानपचनकर्मताश्रयः । वर्त-
मानपाकविश्रुतबुलादि । इति याकरगणम् ॥
पच, इ रोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
परं-सकं-सेट्-इदित् ।) रोध आचरणम् ।
पचुरः । सौत्रधातुरयम् । इति दर्गादासः ॥
पचः, पु, (पद्मां जातः । पद + जन् + कर्त्तृ-
ङः ।) श्रुद्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (श्रुद्रस्य
पदजातत्वसुक्तं सुती यथा,—
“प्राज्ञगोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
उरू तदस्य यत् वैश्वः पदभ्या शूद्रो यजायत ॥”)
पचभट्टिका, स्त्री, कृन्तोविशेषः । तल्लक्षणं यथा,
“प्रतिपद्यमकितयोऽङ्गमात्रा
नवमगुरुत्वविभूयितगान्ता ।
पचभट्टिका एनरत्र विवेकः
कापि न मध्यगुरुगण रकः ॥”
उदाहरणं यथा,—
“तरलवर्तमाश्रितस्कन्ध-
खलतरपचभट्टिकाकटिबन्धः ।
मौलिचपलश्रिखिचन्द्रकन्दः
कालियशिरसि ननर्त्त सुकुन्दः ॥”
इति कृन्दोमञ्जरी मात्रावृत्ताख्यः ५ स्तवकः ॥
(तथा च भगवच्छंकराचार्यकृतमोहमुद्गरं ४ ।
“मा कुरु धनजनयौवनगञ्जम्
हरति निमेषात् कालः सर्वम् ।
मायामयमिदमखिलं हित्वा
ब्रह्मपदं प्रविश्याशु विदित्वा ॥” ॥)
चुद्रघटिका । इति कृन्दोमञ्जरीटीका ॥
पच, [न्] त्रि, संख्याविशेषः । पाच इति भाषा ।
बहुवचनान्तोऽयम् । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
मनुः । ११ । १६५ ।
“पुण्यमूलफलानाञ्च पचगणं विशोऽधनम् ॥”)
तद्वाचकानि यथा । पाण्डवः १ शिवायस्यम् ०
इन्द्रियम् ३ स्वर्गः ४ व्रताणिः ५ महापापम् ६
महाभूतम् ७ महाकायम् ८ मन्त्रमखः ९
पुराणलक्षणम् १० अङ्गम् ११ प्राणाः १२ वर्गः
१३ इन्द्रियायः १४ वागः १५ । इति कविकल्प-
लता ॥ पक्षसंख्याविश्रुते, त्रि । यद्वत् ॥ “संख्या
संख्येयं ह्यादश त्रिषु ॥” इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥
पक्षकं, त्रि, (पक्षेव इति स्वार्थे कन् ।) पक्ष ।
यथा, भाषापरिच्छेदे । ३३ । “संख्यादि
पक्षकं कालदिशोः शब्दश्च ते च खे ।” इति ॥
(पक्ष संख्यापरिमाणस्य । “तदस्य परि-

पञ्चको

माणम् ।” ५ । १ । ५७ । इत्युदुत्तौ “संख्यायाः
संज्ञा संज्ञकत्वाध्ययनेषु ।” ५ । १ । ५८ । इति
पक्षसंज्ञापरिमिति संचार्ये कन् प्रत्ययः । धनि-
छाटि पक्षनचञम् । यथाह चिन्तामणिः ।
“अमिचौरभयं रोगो राजपौडा धनचतिः ।
संयच्छे हणकाष्ठाना कृते वस्त्रादिपक्षके ॥”
पक्षभिः क्रीतम् । “संख्याया अतिप्रादन्तायाः
कन ।” ५ । १ । १२ । इति कन् । पक्षभिः क्रीते
द्रव्यविशेषः ॥)
पक्षकपालः, पुं, पक्षसु कपालेषु संस्कृतः पुरो-
डाशः । (“संस्कृतं भक्षाः ।” ४ । १ । १६ । इत्यु-
ततो “हिमोलुङ्गनपथे ।” ४ । १ । ८८ । इत्यु-
लुकः ।) स तु यद्विषयः । यथा । “परा वा
एष यज्ञं पशून् वपति योऽभिमुद्वासयते पक्ष-
कपालः पुरोडाशो भवति ।” इत्यादि यजुर्वेदीय-
श्रुतिः ॥ (पक्षानां कपालानां समाहारः । पर-
निपातः ।) कपालपक्षके, स्त्री ॥
पक्षकर्म, [न्] स्त्री, (पक्षानां कर्मणां समा-
हारः ।) पक्षप्रकारशारीरकचिकित्साविशेषः ।
यथा,—
“वमनं रेचनं नस्यं निरुद्धश्चातुवासनम् ।
पक्षकर्मदमन्यच कर उन्नीपणादिकम् ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाषापरिच्छेदोक्तानि
पक्षकर्मणि । यथा तत्रैव ६ ।
“उत्तरे पणं ततोऽवर्त्त पणमाकुरुनं तथा ।
प्रसारणञ्च गमनं कर्म्मण्येतानि पक्ष च ॥”)
पक्षकथायः, पुं (पक्षविधः कथायः । अथवा
पक्षानां वृत्ताणां कथायः उत्कलरसः । क्वचित्त्वयं
बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते । तत्र तु पक्ष च ते
कथायाश्चेति एवमेव ।) महास्नानीयपक्षप्रकार-
वधायद्वयम् । यथा,—
“जम्बुगन्धर्वलिवाद्यालं वकुलं वदरं तथा ।
कथायः पक्ष विज्ञेया देयाः प्रीतिकराः शुभाः ॥”
इति दर्शोत्सवपद्धतिः ॥
पक्षकृत्यः, पु, (पक्षं विस्तृतं कृत्यं शाखापल्लवा-
दिकं यत्र ।) पक्षपौष्ट्यकृतः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्त्री, पक्षं प्रपन्नितं कृत्यं कार्यं सृष्ट्यादिकम् ।
सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुगृह्यात्मकं कार्यम् इति
भावः । यथाह चिन्तामणिः ।
“यस्मिन् सृष्टिस्थितिध्वंसविधानानुगृह्यात्मकम् ।
कृत्यं पक्षविधं शब्दज्ञानेन तं गुणः शिवम् ॥”)
पक्षकोलं, स्त्री पाचनविशेषः । यथा,
“पक्षकोलं कणास्त्रं कृष्णाचयान्निनागरैः ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कथ्य गुणाः ।
“पक्षकोलं रमे पाके कटुकं रुचिकृष्णतम् ।
ताक्षगोणं पाचनं श्रेष्ठं दीपनं कफघ्नानुत् ।
गुल्फश्रीहोदरागाक्षशूलं पित्तकोपनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ अपि च ।
“पिप्पली पिप्पलीमूलं चयचित्तकनागरम् ।
दीपनीयः शूद्रो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”
इति चक्रपाणिदत्तः ॥ (पक्षकोलप्लवस्तुतं चरकं
चिकित्सितस्थाने १८ अध्याये ।

पञ्चग

“पिप्पलीपिप्पलीमूलचयचित्तकनागरैः ।
सच्चारैरहर्हर्षलिकैर्दिः प्रस्थं सर्पिषः पचेत् ॥
कल्केर्हिपक्षमूलस्य तुलाहंस्य रसेन च ।
दधिमच्छान्तकोपेतं तत्सर्पिर्घण्टरापहम् ।
अथयुं वातविह्वलं गुल्माशंसि च नाशयेत् ॥”)
पक्षकोषाः, पु, (पक्ष च ते कोषाश्चेति ।) कोषा
इवात्माच्छादकत्वेन कोषाः । ते च पक्षविधाः ।
यथा । अन्नविकारत्वात् स्थूलशरीरं अन्नमय-
कोषः १ ॥ पक्षकर्मैन्द्रियसहितप्राणपक्षकं प्राण
मयकोषः २ ॥ पक्षज्ञानेन्द्रियसहितं मनः मनो
मयकोषः ३ ॥ पक्षज्ञानेन्द्रियसहिता बुद्धिः
विज्ञानमयकोषः ४ ॥ अहङ्कारात्मकोऽविद्या-
त्मको वा आनन्दमयकोषः ५ ॥ इति शिव-
गीतामतम् ॥ * ॥ अपि च ।
“पितृसुक्तात्मजाहोय्यान्तातोऽग्नेनेव बहते ।
देहः सोऽन्नमयो नात्मा प्राक् चोक्तं तदभावतः ॥”
इत्यन्नमयकोषः १ ॥
“पूर्णे देहे बलं यच्छस्त्राणा यः प्रवर्त्तकः ।
वायुः प्राणमयो नासावात्मा चैतन्यवर्त्तनात् ॥”
इति प्राणमयकोषः २ ॥
“अहन्तां ममतां देहे गृह्णादौ च करोति यः ।
कामादवस्थया भान्तो नामावात्मा मनोमयः ॥”
इति मनोमयकोषः ३ ॥
“लीना सुप्तौ वपुर्बाधे व्यापुयादानखायगा ।
चिच्छायापतधीर्नात्मा विज्ञानमयशब्दभाक् ॥”
इति विज्ञानमयकोषः ४ ॥
“काचिदन्तर्मुखावृत्तिरानन्दप्रतिबिम्बभाक् ।
पुण्यभोग भोगशान्तौ निद्रारूपेण लीयते ॥
कादाचित्कत्वतो नात्मा स्यादानन्दमयोऽयम् ॥”
इत्यानन्दमयकोषः ५ ॥ इति पक्षदर्शो ॥
पक्षचारगणः, पु, (पक्षानां चाराणां गणः ।)
चारपक्षकम् । पक्षलवणम् । यथा,—
“चारैस्तु पक्षभिः प्रोक्तः पक्षचाराभिधो गणः ।
काचसंन्यवसामुद्रविटसौवर्षलकैः समैः ॥
स्यात् पक्षलवणं तच्च मञ्जोपतं पडाह्वयम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
पक्षखटुं, स्त्री स्त्री, (पक्षानां खट्वानां समाहारः ।)
पक्षखटुः समाहृतः । इति याकरगणम् ॥
पक्षगणयोगः, पु, (पक्षानां गणो यत्र स एव
योगः ।) विदारो गत्या वृहती एभिपणा
निदिग्धिका अदंष्टा एता मिलिताः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
पक्षगव, स्त्री स्त्री, पक्षानां गवां समाहारः ॥
(ममार्स टच ।) पक्षगवः समाहृताः । इति
याकरगणम् ॥
पक्षगवधनः, त्रि, पक्ष गावो धनं यस्य । इति
मृग्यबोधयाकरगणम् ॥
पक्षगव्यं, स्त्री, (गोर्विकारः गव्यम् । पक्षगुणित
गव्यम् ।) गोमन्त्रव्यपक्षप्रकारद्वयम् । (यथा
मनुः । ११ । १६५ ।
“भक्ष्यभोव्यापहर्णं यानश्रयानस्य च ।
पुण्यमूलफलानाञ्च पचगणं विशोऽधनम् ॥”)

पञ्च

तत्तु गोमयगोष्ठदग्धदधितृप्तम् । यथा,—
 “पञ्चगव्यं दधिचौरदधितृप्तगोष्ठमयेः ।” इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥ तत्परिमाणं यथा,—
 “पलमात्रं दग्धभागं गोष्ठं तावदित्यते ।
 दधितृप्तपलमात्रं स्यात् गोमयं तोलकत्रयम् ॥
 दधि प्रकृतमात्रं स्यात् पञ्चगव्यमिदं कृतम् ।
 अथवा पञ्चगव्यानां समानो भाग इत्यते ॥”
 इति गौतमीयतन्त्रम् ॥ * ॥ अथ च ।
 “गोष्ठलक्षिगुणं कृत्वं पयः स्यात्तत्तृप्तगुणम् ।
 दधितृप्तगुणं प्रोक्तं पञ्चगव्यं तथा दधि ॥” * ॥
 तस्य पानफलं यथा,—
 “पञ्चगव्येन पूतन्तु वाजिमेधफलं लभेत् ।
 गव्यन्तु परमं मेध्यं गवाद्यन्त्रं विन्दते ॥
 सौम्ये सुकृते संयुक्ते पञ्चगव्यन्तु यः पिबेत् ।
 यावज्जीवकृतात् पापात् तत्क्षणदेव मुच्यते ॥”
 गयानां देवप्रीतिकरत्वं यथा,—
 “दध्ना हि त्रिदशाः सर्वे जीरेण च महेश्वरः ।
 दधेन पावको नित्यं पायसेन पितामहः ॥
 मल्लहस्तेन प्रीयन्ते वर्षाणाञ्च त्रयोदश ।
 तां दत्त्वा चैव पीत्वा च प्रेतो मेध्यस्तु जायते ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥ * ॥
 तस्य विशेषो यथा,—
 “पयः काश्चनवर्णायाः श्वेतवर्णान्यगोमयम् ।
 गोष्ठं ताम्रवर्णायां नीलवर्णाभवं दधम् ॥
 दधि स्यात् कृष्णवर्णायां दधेऽदकसमायुतम् ।
 गोष्ठत्रमायकागव्यौ गोमयस्य चतुर्थयम् ॥
 चौरस्य द्वादश प्रोक्ता दधस्तु दश उच्यते ।
 दधस्य मायकाः पञ्च पञ्चगव्यं मलापहम् ॥”
 इति गारुडं प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥
 पञ्चगुः, त्रि, पञ्चभिर्गोभिः क्रीतः । इति सुश्र-
 वोद्ययाकरणं द्विगुसमासः ॥
 पञ्चगुप्तः, पु, (पञ्चानामिन्द्रियाणां चापल्यं गुप्तं
 यत् । यद्वा पञ्चानां पदार्थानां गुप्तः गोपनं
 यत् ।) चार्वाकदर्शनम् । (करो चरगौ शिर-
 श्चेति पञ्चाङ्गानि गुप्तानि अस्य ।) कच्छपः ।
 इति मेदिनी ॥
 पञ्चगुप्तिरसा, स्त्री, (पञ्चधा गुप्तौ रसोऽस्याः ।)
 स्पृक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पञ्चचामरं, स्त्री, षोडशाक्षरपादच्छन्दोविशेषः ।
 यथा,—
 “प्रमाणिकापदद्वयं वदन्ति पञ्चचामरम् ॥”
 इति कुन्दोमञ्जरी ॥ ४॥ (अस्योदाहरणमाह तत्रैव ।
 “सुरदम्बलमण्डपे विचित्ररत्ननिर्मिते
 लसद्वितानभूतिं सलीलविभ्रमालसम् ॥
 सुराङ्गनाभवल्लवीकरप्रपञ्चचामर
 स्फुरत्समौरवीजितं सदाच्युतं भजामि तम् ॥”)
 पञ्चचौरः, पु, (पञ्च चौराण्यस्य । बौद्धधर्माव-
 लम्बि-अनभेदः । पञ्च चौराणि खरभेरा अस्य ।)
 मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पञ्चचूडा, स्त्री, (पञ्चसङ्काः चूडाः शिरोरत्नानि
 यस्याः ।) अपरोविशेषः । इति पुराणम् ॥
 (यथा, रामायणे । ६ । ६२ । ७१ ।

पञ्चत

“उर्वशी मेनका रम्भा पञ्चचूडा तिलोत्तमा ।
 उषानृतंस्तु काकुत्स्थं प्रहृष्टा रजसो वधात् ॥”)
 पञ्चजनः, पु, (पञ्चभिर्भूतेर्जन्यतेऽसौ । पञ्च +
 जन् + कर्मणि घञ् । “जनिवध्योश्च” । ७ । ३ । ५ ।
 इति न ऋद्धिः ।) पुरुषः । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । ३५५ ।
 “सद्भावश्राटिका देशस्तेन श्रीशब्दलाङ्कितः ।
 पञ्च पञ्चजनेन्द्रण पुरे तस्मिन् निवेष्टिताः ॥”)
 दैवविशेषः । स च सद्वादस्य कृती पत्रां जातः ।
 (यथा, श्रीभागवते । ६ । १८ । १४ ।
 “सद्वादस्य कृतिर्भाष्याऽख्यत पञ्चजनं ततः ॥”
 अपरो दैवभेदः । श्रीलगाः ऋणं हत्वा सान्दी-
 पनिमुनये अस्य दृष्टं पुत्रं गुरुदक्षिणास्वरूपं
 ददौ । यथा, भागवते । ३ । ३ । २ ।
 “सान्दीपनेः सङ्गतं प्रोक्तं अष्टाधीत्य सविस्तरम् ।
 तस्मै प्रादात् वरं पुत्रं दृष्टं पञ्चजनोदरात् ॥”)
 अस्यास्या पाञ्चजन्यनामा प्राप्नो जातः । स च
 श्रीकृष्णस्य । यथा,—
 “पाञ्चजन्यं ऋषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ॥”
 इत्यादि श्रीभगवद्गीतायाम् । १ । १५ ॥ (प्रजा-
 पतिः । यथा, भागवते । ६ । ४ । ५१ ।
 “यथा पञ्चजनस्याङ्ग । दहिता वै प्रजापतेः ।
 अमिक्ली नाम पत्नीले प्रजेशः प्रतिपत्यनाम ॥”
 मगराजपुत्रः । यथा, छत्रिपथे । १५ । ६ ।
 “केशिन्सूत मगरादसमञ्जसमात्मजम् ।
 राजा पञ्चजनो नाम बभूव स मच्छावलः ॥”
 गन्धर्वा, पितरो देवा अस्य रत्नाणि पञ्चजन-
 पदवाच्यानि भवन्ति । इति चिन्तामणिः ॥
 पञ्चजनी, स्त्री, पञ्चानां जनानां समाहारः ततो
 ङीप् । इति आकरणम् ॥ (विश्वरूपकन्या ।
 यथा, भागवते । ५ । ७ । १ । “तदनुशासनपरः
 पञ्चजनो विश्वरूपदुहितरमुपयेमे ॥”)
 पञ्चजनीनः, पु, (पञ्चसु जनेषु आएतः । दिक्-
 संख्यं संज्ञायामिति समासः । पञ्चजनं हितम् ।
 पञ्चजनादपसङ्गानमिति खः । पां । ५ । १ । ६ ।
 वात्तिके ।) भङ्गः । इति हलायुधः ॥ पञ्च
 जनसम्बन्धिनि पञ्चजन्याः प्रभौ च त्रि ॥
 पञ्चज्ञानः, पु, (पञ्चानां पदार्थानां ज्ञानमस्य ।)
 ब्रह्मः । इति हेमचन्द्रः ॥
 पञ्चतत्त्वं, स्त्री स्त्री, पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः ।
 इति आकरणम् ॥
 पञ्चतत्त्वं, स्त्री, (पञ्चानां तत्त्वानां समाहारः ।)
 पञ्चभूतम् । इति स्वरोदयः ॥ पञ्चमकारः । मद्य-
 मांसमतस्य मुद्रामैथुनरूपम् । यथा,—
 “मद्यं मांसं तथा मतस्य मुद्रां मैथुनमेव च
 पञ्चतत्त्वमिदं देवि । निज्वाणमुक्तिहेतव ॥
 मत्कारपञ्चकं देवि । देवानामपि दर्शनम् ॥”
 इति केवल्यतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ वैष्णवानां यथा,—
 “तत्त्वज्ञानमिदं प्रोक्तं वैष्णवे षट्पदं यत्नतः ।
 गुरुतत्त्वं मन्त्रतत्त्वं मनस्तत्त्वं सुरेश्वरि ॥
 देवतत्त्वं ध्यानतत्त्वं पञ्चतत्त्वं वरानने ।
 तज्जार्दो श्रीगुरोस्तत्त्वं खेहाद्वयमिदं पञ्चति ॥

पञ्चती

सतेनं वर्तिकायुक्तं देहस्य ब्रह्मतेजसम् ।
 गुरुणा मन्त्रदानेन तत्तत्त्वं दीपितं भवेत् ॥
 देवतायाः शरीरं हि मन्त्रादत्तपदने ध्रुवम् ।
 अत एव हि तस्यात्मा देवरूपो न संशयः ॥
 ईश्वरस्य तु यद्दीर्घं तदेव अजयात्मकम् ।
 तेन वर्णात्मकं देहं जन्तोरेव न संशयः ॥
 मन्त्रवर्गे सर्ववर्गमयास्ते परमेश्वरि । ।
 वर्णतत्त्वमिदं देवि । सर्वस्वं मम यद्वेत् ॥
 स्वयं देवो न चान्योऽस्मि निर्मलो देवरूपकः ।
 सर्वत्र देवतां ध्यायेत् दृष्टगुणमलतादिषु ।
 ध्यानं लभते सर्वं ध्यानेन विष्णुरूपकः ।
 ध्यानं सिद्धिमाप्नोति विना ध्यानं न सिध्यति ॥
 इति ते कथितं तत्त्वं वैष्णवस्य सुरेश्वरि । ।
 यज्ज्ञानादमरत्वस्य विष्णुरूपो भयंकरः ॥
 ते नरा नहि गच्छन्ति कदाचिदयममन्दिरम् ॥”
 इति निज्वाणतन्त्रे १२ पटलः ॥
 पञ्चतपाः, [स] त्रि, (अष्टादिभिः पञ्चभिस्तेजः-
 पदार्थैस्तपति यः । पञ्च + तप + असुन् ।)
 अमिचतुष्टयस्य पञ्चकसाध्यतपोविशिष्टः । यथा,
 “ते जस्विमग्ने ते चरन्ती दवीयानपि गमयते ।
 पञ्चमः पञ्चतपस्तपनो जातवेदसाम् ॥”
 इति माघे । २ । ५१ ॥
 पञ्चतथं, त्रि, (पञ्च अवयवा यस्य । अवयवे
 तथप ।) पञ्चावयवम् । इति आकरणम् ॥
 पञ्चतन्मात्रं, स्त्री, (पञ्चगुणितं शब्दादिभूतसंख्या-
 त्मकं तन्मात्रम् ।) तामसाहङ्गोत्पन्नमहा-
 भूतोपादानकारिणशब्दस्य रूपरसगन्धाः । तदा-
 श्रयद्रव्याणि च । इति शौक्याभाष्यम् ॥
 पञ्चता, स्त्री, (पञ्चानां भूतानां भावः । पाञ्चभौति-
 कस्य शरीरस्य पञ्चधाभावे आरम्भकारिणभूतानां
 तद्भावापत्तौ मत्वा अपचारिकत्वात् ।) नृत्तुः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११६ ॥ (यथा, भागवते ।
 ७ । ८ । ५२ ।
 “म तु जनपरितोषं ततः कृतं जानता ते । ।
 नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चविंश ॥”)
 देहारम्भकारिण एष्टियादिपञ्चमहाभूतानां
 स्वांशसंक्रमणात् एष्टकम् । इति भरतः ॥ पञ्च
 भावः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ८ ।
 १५१ ।
 “धान्ये सदे लवं वाह्यं नातिक्रामति पञ्चताम् ॥”)
 पञ्चतित्तं, स्त्री, (पञ्चगुणितं तित्तम् ।) तित्तद्रव्यं
 पञ्चकम् । यथा । निज्वाणतत्त्वपटोलनिदि-
 शिकाः । इत्यादि चक्रपाणिदत्तः ॥
 पञ्चतीर्थी, स्त्री, (पञ्चानां तीर्थानां समाहारः ।
 ङीप् ।) तीर्थपञ्चकम् । यथा । “विधुर्वहिवसं
 प्राप्ते पञ्चतीर्थीविधानतः ।” इति तिथितत्त्वम् ।
 पञ्चतीर्थान्याह । (तानि च भिन्नदेशे भिन्न-
 रूपाणि, तत्र काशीस्थानि । यथा, काशीखण्डे ।
 १ । ३६—४० ।
 “ज्ञानवापीसुपुष्पस्य नन्दिकेशं ततोऽर्चयेत् ।
 तारकेशं ततोऽभ्यर्च्य महाकालेश्वरं ततः ॥
 ततः पुनरेष्टपाणिमित्येषा पञ्चतीर्थिका ॥”)

पुरुषोत्तमस्थानि यथा,—

“मार्कण्डेये वटे ह्यणो रौहिणेये महोदधौ ।

इन्द्रावुत्तरः आत्वा पुनर्जन्म न विदते ॥”

इति तीर्थतत्त्वम् ॥ * ॥ अपि च । नाना-
स्थानस्थानि यथा,—

“एधियां यानि तीर्थानि सञ्जाग्येवाभिषेचनात् ।

तत्पञ्चतीर्थज्ञानेन समं नास्थेन संशयः ॥

एकादश्याश्च विभ्रान्तौ द्वादश्यां श्रौकरे तथा ।

त्रयोदश्यां नैमिषे च प्रयागे च चतुर्दशी ॥

कार्तिक्या पृष्करे चैव कार्तिकस्य सितसिते ।

कालेभ्यो नरः आत्वा सर्वं पापं यपोहति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पञ्चत्वं, ज्ञी, (पञ्चानां चित्वादिभूतानां भावः ।)

मरणम् । पञ्चानां भावः । इति हेमचन्द्रः ॥

(“पञ्चासम्मतः कायो यदि पञ्चत्वमागतः ।

पञ्चभिः स्वप्नरीरोत्यैस्त्र का परिवेदना ॥”

तथा, भागवते । १ । १५ । ४१ ।

“ऋत्वावपानं सोतसर्गं तं पञ्चत्वे ह्यजोहवीत् ॥”

पञ्चदशः, त्रि, पञ्चदशानां पूरणः । (पूरणे ङट् ।

पञ्चाधिका दश यत्र वा ।) पोनेर इत्यादि

भाषा । तत्संख्यामात्रवाचिन् नान्तबहुवच-

नान्तोऽयम् । इति आकारणम् ॥ तद्वाचकशब्दः ।

(यथा, अथर्ववेदे । ११ । १ । १६ । “पितामहाः

पितरः प्रजोपजाहं पक्षा पञ्चदशस्ते अस्मि ॥”

तिथिः । इति कविकल्पलता ॥

पञ्चदशी, ज्ञी, (पञ्चदशानां पूरणी । ङट् ।

डीप् ।) पूर्णिमा । अमावास्या । इति

मेदिनी ॥ (यथाह याज्ञवल्क्यः । १ । १४६ ।

“पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामष्टम्यां राहृस्तके ।

ऋतुसन्धिषु शुक्ला वा आदिकं प्रतिगच्छ च ॥”

(पञ्चदशप्रकरणानि सन्त्यस्यम् ।) औमङ्गारती-

तीर्थविदारणयमुनीश्वरकृतो वेदान्तग्रन्थविशेषः ॥

पञ्चदीर्घ, ज्ञी, (शरीरस्य स्मृतिश्लाघोक्तलक्ष-

णकपञ्चस्थलं दीर्घं पञ्चसु अवयवेषु दीर्घलक्ष-

णकमित्यर्थः ।) शरीरपञ्चावयवलक्षणविशेषः ।

यथा,—

“बाहू नेत्रद्वयं कुचिर्द्वे तु नासे तथैव च ।

स्तनयोरन्तरश्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥”

इति सामुद्रिकम् ॥

पञ्चधा, अ, (पञ्च + “संख्यायाविधार्थं धा ।”

५ । ३ । ४२ । इति धा ।) पञ्चप्रकारम् । इति

आकारणम् ॥ (यथा, भागवते । ८ । १६ । ३७ ।

“धर्माय यशसेऽर्थाय कामाय स्वजनाय च ।

पञ्चधा विभजन् वित्तमिहामुत्र च मोदते ॥”

पञ्चनखाः, पुं, (पञ्च नखा यस्य ।) हस्ती । कूर्मः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ आश्रयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

भक्षणीयपञ्चनखा यथा,—

“शशकः शलकी गोघा खड्गी कूर्मश्च पञ्चमः ॥”

इति स्मृतिः ॥

(तथाच याज्ञवल्क्य । १ । १७७ ।

“भक्ष्याः पञ्चनखाः संधागोधाकृष्णशलाकाः ।

शशश्च मत्स्येऽपि हि सिंहतुल्यकरोहिताः ॥”

“पञ्च पञ्चनखा भक्ष्या ये प्रोक्ताः कृतजैर्हिजे ।
कौशल्याजः शशादीनां तेषां नैकोऽप्यहं कपिः ॥”

इति भट्टः । ६ । १३१ ॥

पञ्चनदः, पुं (पञ्च पञ्चसङ्गाकाः नदाः सन्त्यत्र ।

समासे टच् ।) पञ्चनदीयुक्तदेशविशेषः ।

पञ्जाव इति पारस्यभाषा । तस्य नामान्तरम् ।

वाङ्मोकः मददेशश्च । ता नदी यथा । शतदः

१ विपाशा २ इरावती ३ चन्द्रभागा ४ वितस्ता

५ । इति पुराणम् ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । २४८ ।

“रुद्रः पञ्चनदे जातु इस्तरेः सिन्धुसङ्गमेः ॥”)

पञ्चानां नदीनां समाहारे ज्ञी ॥ (यथा,

रामायणे । ३ । ४३ । २१ ।

“ततः पञ्चनदं हनुषं विषेतथं समन्ततः ॥”

तच्च काशीस्थनदीपञ्चकरूपं तीर्थम् । यथा,

काशीखण्डे । ५६ । ११३—११६ ।

“किरणाधृतपापे च तस्मिन् धर्मनदे शुभे ।

स्वन्तौ पापसंहर्त्रौ वाराणस्यां शुभद्वये ॥

ततो भागीरथी प्राप्ता तेन दैवीपिना सह ।

भागीरथी समायाता यमुना च सरस्वती ॥

किरणाधृतपापा च पुण्यतोया सरस्वती ।

गङ्गा च यमुना चैव पञ्चनदोऽत्र कीर्तिताः ।

अतः पञ्चनदं नाम तीर्थं त्रैलोक्यविश्रुतम् ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ८२ । ७६ ।

“अथ पञ्चनदं गत्वा नियतो नियताशनः ।

पञ्चयज्ञानवाप्नोति क्रमशो येऽनुकीर्तिताः ॥”

असुरभेदः । यथा, हरिवंशे । १२० । ८८ ।

“हत्वा पञ्चनदं नाम नरकस्य महासुरम् ॥”

पञ्चनिम्बं, ज्ञी, (पञ्चानां स्वीयपुष्पमूलादि

रूपाणां निम्बानां समाहारः ।) निम्बवृक्षस्य

पत्रत्वकपुष्पफलमूलानि । इति राजनिर्घण्टः ॥

“पञ्चनिम्बानु तत्पुष्पमूलवल्कफलकन्दैः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चनी, ज्ञी, (पञ्चने प्रपञ्चने पाशक्रीडा-

नियमो यत्र । पञ्च विस्तारे + ण्युट् स्त्रियां

डीप् ।) शाश्वतशला । इति शब्दरत्नावली ॥

(पाशार हक इति भाषा ॥)

पञ्चनीराजनं, ज्ञी पञ्चानां नीराजनानां समा

हारः । पञ्चप्रकारारात्रिकम् । इति कालोत्तर

तन्त्रम् ॥ अस्य विवरणं नीराजनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चपक्षी, [न्] पु, (अकारादि-अकारान्ताः

अङ्उण्आरूपाः पञ्चस्वराः पक्षिणः पक्षि

स्वरूपा यत्र ।) पारिभाषिकपक्षिपञ्चकद्वारा

त्रिकालबोधकप्रत्ययः । यथा,—

“प्रणम्य श्रीमहादेवं सञ्जशास्त्रविशारदम् ।

भविष्यदर्थबोधाय प्रपञ्चमुनयो मुदा ॥

तेषां वचनमाकर्ण्य निजगाद महेश्वरः ।

त्रिकालज्ञानबोधार्थं पञ्चपक्षी प्रदर्शयन् ॥

अनेन शास्त्रमारेण लोकेः कालत्रयं प्रति ।

बलाबलानि दृश्यन्ते सर्वकार्येषु निश्चितः ॥

आगतं प्रच्छकं दृष्ट्वा देवज्ञः सावधानतः ।

यद्यत् करोति कर्माणि तस्मात् सर्वं विचारयेत् ॥

ऊर्ध्वावलोकने जीवन्मृगोऽष्टौ तु मूलकम् ।
समदृष्टौ भवेद्वातुरेतास्त्रिणाप्रभेदतः ॥”

तत्र ।

“ललाटे पुनश्चिन्ता स्यात् कामचिन्ता च कण्ठके ।

बाह्व्यां वस्तुचिन्ता च आधिचिन्ता तथादरे ॥

कटौ विश्वेदचिन्ता च शत्रुचिन्ता च गुरुके ।

दुःखचिन्ता भवेत् पादे एते चिन्ताप्रभेदकाः ॥” * ॥

अपरश्च ।

“अक्षरं पक्षिभुक्तश्च दिग्दैवतदिनानि च ।

कालं वर्गं बलं मित्रं धातुमूलादिकं क्रमात् ॥

आरूढप्रश्नलभ्यः प्रथमाक्षरतोऽपि वा ।

प्रच्छकस्य वचः शुक्ला याज्ञी वर्गः स्वरस्तथा ॥ * ॥

स्वरेण कल्पयेद्वारं वारात् पक्षी प्रजायते ।

पक्षिणो जायते वाक्यं वाक्याश्च फलसम्भवः ॥” * ॥

“अकारादियकारान्ताः स्वराः पञ्च प्रकीर्तिताः

भुक्तार्थं कल्पयेद्दूषं स्वरास्ते पक्षिरूपिणः ॥

अकारः श्वेन आस्थित इकारः पिङ्गलस्तथा ।

उकारो वायसश्चैव एकारस्ताम्रश्वेखरः ।

ओकारो नीलकण्ठश्च स्वरास्ते पक्षिमञ्जकाः ॥

अकारः प्रब्यंदिगभागे इकारश्चैव दन्तिगो ।

उकारः पश्चिमे ज्ञेय एकारश्चाक्षरे तथा ॥

श्वेस्थानेषु मर्ब्येषु ओकारस्तु प्रकीर्तिताः ।

शक्रानां क्रियागत्या दूते युक्ते जयाजयौ ॥

प्राक्श्वेनः पिङ्गलायाश्च पश्चिमे काक उच्यते ।

उत्तरे ताम्रचूडश्च कलापी मध्यगः स्मृतः ॥

इभणाक्षरकैर्हानान ककारादींस्तु विन्यसेत् ।

अकारादिषु हानांस्तानेकैकं षट् परिक्रमात् ॥

अक्षरे ककुडा वर्णा धमवाश्च भवन्ति हि ।

खण्डा नमशा वर्णा इकारे परिकीर्तिताः ।

गभताः पयषा वर्णा उम्बरे स्युर्ध्याक्रमसः ॥

घटथाः फरसा एते वर्णा एस्वरमात्रगाः ।

घटदा वलहा वर्णा ओम्बरे परिकीर्तिताः ॥ * ॥

प्रथमे रविमौमौ च द्वितीये चन्द्रचन्द्रजौ ।

तृतीये जीववागश्च चतुर्थे भृगुवासरः ॥

पञ्चमे मन्दवारश्च पक्षिणां क्रमशो लिखेत् ।

नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा च तिथयः क्रमात्

अकारे मेघसंहालिः इः कन्यायुग्मककर्कटाः ।

उकारे चापमीनौ च एकारे च तुलावृषौ ॥

ओकारे ऋगकुम्भौ च एव राशिश्च र्लिखेत् ।

स्वराधः स्थापयेत् खेटान् राश्रीर्थो यस्य नायकः

अकारे सप्त ऋक्षाणि रेवत्यादिक्रमेण च ।

पञ्च पञ्च इकारादाववष्टयं स्वरादयः ॥ * ॥

प्रथमे चाश्विनौ प्रब्यं पञ्चनक्षत्रमुच्यते ।

अतः क्रमात् द्विष्टं चैव पञ्च पञ्च च तारकाः ॥

स्वराणाञ्च क्रमेणैव देवताः परिकीर्तिताः ।

इश्वरः पवनश्चैव इन्द्राकाशः सदाशिवः ॥ * ॥

प्राच्यां पृथ्वी गुरुश्चैव याज्ञी युक्ता जलं तथा ।

अङ्गारकाः पश्चिमेऽग्निर्बुधो वायुस्तथाक्षरे ॥

सूर्यपुनस्तथाकाशे ऊर्ध्वमेवं लिखेत्ततः ।

क्षितौ ब्रह्मा जले विष्णुस्तथा वदो हुताशने ॥

इश्वरः पवने चैव तथाकाशे सदाशिवः ।

भूतो मयूरः कुजश्च कुकुटो ऋतमानकः ॥

बलिभुक्तश्रेणकौ स्थातौ भविष्यन्तौ सुनिश्चितम् ।
श्रेणेन हिरण्यवर्गश्च पिङ्गलः शुक्लवर्णकः ॥
काको रक्तोऽसितश्चित्रः कुक्कुटः श्यामलः शिखी ।
काको बलीयान् सर्वेभ्यस्तस्मात् श्रेणे हि

दुर्बलः ॥

कुक्कुटो दुर्बलस्ताभ्यां पिङ्गलस्तेभ्य ऊनकः ।
सर्वेभ्यो दुर्बलः पक्षी नीलकण्ठो न संशयः ॥
बली मयूरान् कुञ्जस्तु ताम्रचूडस्तथाब्जली ।
एतेभ्यो बलवान् श्रेणश्चतुर्णां वायसो बली ॥ * ॥
मित्रं मयूरः श्रेणस्य मयूरस्य च पिङ्गलः ।
ताम्रचूडस्य सुहृदौ मयूरपिङ्गलौ तथा ॥
वायसस्यापि मित्रं स्यात् शिखी भवति सर्वदा ।
सुहृदौ पिङ्गलश्रेणौ मयूरारुणशेखरौ ॥ * ॥
काककुक्कुटश्रेणाश्च पिङ्गलस्य च विद्विषः ।
मयूरस्य रिपू निव्यं सर्वदा श्रेणवायसौ ॥
भवतः श्रेणकाको द्वौ ताम्रचूडस्य विद्विषौ ।
काकस्य शत्रवो निव्यं पिङ्गलश्रेणकुक्कुटाः ॥ * ॥
जहृद्विर्भवेत् जीवो हृद्योऽदृष्टस्तु मूलकम् ।
समदृष्टिर्भवेद्वातुरेति चिन्ताप्रभेदकाः ॥ * ॥
श्रेणे मूलं तथा कुञ्जो जीवो धातुश्च वायसः ।
कुक्कुटो मूलजीवौ च मूलधातुश्चिखण्डपि ॥ * ॥
श्रेणे नरो बधूः कुञ्जः पुरुषो वायसस्तथा ।
कुक्कुटः स्त्री पुमांश्चैव शिखी नपुंसकस्तथा ॥ * ॥
श्रेणकुञ्जौ द्विजश्रेष्ठे महर्षीपालस्तु वायसः ।
ताम्रचूडो वणिक् शूद्रो नीलकण्ठस्तथान्धजः ॥ * ॥
चतुष्पात् पिङ्गलो ज्ञेयो द्विपदौ श्रेणवायसौ ।
ताम्रचूडो नखी शृङ्गी शिखरणी पक्षिजीवकः ॥ * ॥
श्रेणे मुखं कण्ठबाहु कुञ्जो वक्षस्तु वायसः ।
कुक्कुटः पृष्ठभागः स्यात् शिखी पादयुगं क्रमात् ॥ * ॥
श्रेणा भुव्यां धनं ज्ञेयं पिङ्गलो जल्पद्भुयुक् ।
वायसस्तृणसङ्घातं कुक्कुटो भस्मनाहतम् ॥
श्रेणः शिखी गृहानयं बन्धुस्थानेषु निश्चितम् ।
स्वग्रामे श्रेणकुञ्जौ तु वायसो बन्धुमाप्नुयात् ॥
कुक्कुटः परदेशं च परग्रामे तथा शिखी ।
कुञ्जस्तु दण्डहस्तं च त्वर्द्धक्रोशं तु कुक्कुटः ॥
द्विक्रोशं तु तथा काकः श्रेणः क्रोशं तु पृष्यतः ।
मयुरो योजने चेति तथैव दूरनिश्चयः ॥ * ॥

भुक्तौ च मासा गमने च पक्षी

राज्ये दिनानि लयनन्तु सुप्तं ।

नृते च वर्षं शकुनस्य चर्या

कालप्रमाणं सनयो वदन्ति ॥

शुक्रं चन्द्रं गुरुमवली लताकन्दौ बुधे तथा ।
पञ्चं गुरौ फलं सूर्ये मूलश्च रविजो कुजे ॥ * ॥
शुक्रं चन्द्रं भवेद्भौतं बुधे स्वर्णसुदाहृतम् ।
गुरौ रत्नयुतं हंस सूर्ये भौतिकमेव च ॥
भौमे ताम्रं शनौ लौहं राहावस्थौनि कीर्तयेत् ।
गतेषां धातुभेदश्च वाराणामुदयक्रमात् ॥ * ॥
शुक्रं चन्द्रं जलाधारो देवतावसतिर्गुरौ ।
गुरौ चतुष्पदस्थानमिष्टकानिलयो बुधं ॥
दग्धस्थानं कुजे प्रोक्तं शनौ राहौ च वाह्यभूः ।
अग्नीभिर्हिबुके स्थाने नष्टभूमिं विलोकयेत् ॥ * ॥
द्वौ भौमे च भेरुको मयूरो वायसः शनौ ।

पादायुधः शिखी शुक्रं काककुञ्जौ गुरौ तथा ॥
कुञ्जकुक्कुटाविन्दुश्चै क्रमोऽयं शुक्ललक्षणयोः ।
यस्य वारस्य यः पक्षी तदादिं गणयेद्बुधः ॥
दिनपक्षी कार्यरूपी प्रश्नपक्षी फलप्रदः ।
दिनेषु शुक्लपक्षे यत् क्षणं रात्रिषु तत्तथा ॥
क्षणं दिनेषु यद्यत्तत् शुक्ले रात्रिषु धोजयेत् ।
बालः कुमारस्तनूगो बृहो नृत्त इति क्रमात् ॥
घटिका षट् षडेव हि फलमेषासुदीरितम् ।
किञ्चिन्नाभकरो बालः कुमारश्च बृहल्लभदः ॥
तनूगो राज्यदो बृहो हानिदो न्यबुदो नृत्तः ।
भोजनं गमनं राज्यं निद्रा मरणमेव च ॥
शकालरे भवेत् क्षणं शुक्रं स्यात् क्रमशो विदुः ।
पक्षिणां क्रमशो ज्ञात्वा फलं ब्रूयात् यथा तथा ॥
गणयेत् पञ्चपण्यादौ जातभूतगणाद्यापि ॥

शुक्लपक्षे ॥ * ॥ ततः कृष्णपक्षे ।

“भोजनं मरणश्चैव निद्रा राज्यं तथैव च ।
गमनं पञ्चपक्षाणां कृष्णपक्षे क्रमो दिवा ॥ * ॥
राज्यं सुभिष्यमक्षौभं नष्टलाभं सदा जयम् ।
रोगमुक्तं महालाभं पक्षिणां सुलिलक्षणम् ॥ * ॥
अनायासेन दृष्टिः स्याददृष्टधनसम्पदः ।
भूलाभो रोगनाशश्च यात्रासिद्धी रणे जयः ॥
दूरादागमनं योगः प्रयागे पक्षिलक्षणम् ।
राज्यादये यद्द प्रयो लाभार्थं स्वल्पलाभदः ॥
रजानां चिररोगः स्यात् याने हानिः क्षयो रणे ।
पुरग्रामप्रवेशश्च गमनं कलङ्गं तथा ।
मनश्चक्षुलमारोग्यं गमनेषु विचारयेत् ॥ * ॥
राज्यलाभो जयं सौख्यमक्षौभं रोगनाशनम् ।
सुभिषं बहुदृष्टिश्च पक्षिणां राज्यलक्षणम् ॥ * ॥
यात्राहानिरनादृष्टिः कार्यहानिरदृष्टानम् ।
याधिश्व दीर्घरोगश्च पक्षिणां सुप्रिलक्षणम् ॥
अपन्यतुभयश्चैव सर्वकार्यविनाशनम् ।
गते देव फलं ब्रूयात् पक्षिणां न्यबुलक्षणम् ॥ * ॥
श्रेणे भोक्तरि काकस्तु पाण्ड्यो राजा भुजङ्गमुक् ।
स्वप्रावस्थां गतः कुञ्जः परासुसामशेखरः ॥ * ॥
काके भोक्तरि केको तु पाण्ड्यः स्यात् पिङ्गलो नृपः ।
ताम्रचूडस्तथा स्वापी श्रेणः कालवशं गतः ॥ * ॥
मयूरे भोक्तरि तथा कुञ्जो यात्रावशं गतः ।
महर्षीपः कुक्कुटः श्रेणः स्वापी काको वशं गतः ॥
कुञ्जो भोक्तरि पाण्ड्यस्तु कुक्कुटः श्रेणको नृपः ।
काको निद्रावशं यात्रा मयूरो मरणं गतः ॥ * ॥
कुक्कुटे भोक्तरि श्रेणः पाण्ड्यो राजा तु वायसः ।
शिखी निद्रावशं यात्राः पिङ्गलः कालमाप्नुयात् ॥”
इति कृष्णपक्षस्य दिवाक्रमः शुक्लपक्षस्य रात्रिक्रमः ॥
स्वरोऽपि यथा । अगुमेदिते । उन्मोदितेन ।
ओमिद्वेवायुः । इत्येव जुष्टौ । एवमुक्तं दृष्टिः ॥ * ॥
“श्रेणे भोक्तरि कुञ्जः स्यात् पाण्ड्यः काको महर्षी

पतिः ।

ताम्रचूडो निद्रितश्च शिखी कालवशं गतः ॥ * ॥
मयूर भोक्तरि श्रेणः पाण्ड्यः कुञ्जो महर्षीपतिः ।
स्वप्रावस्थां गतः काकस्ताम्रचूडो नृत्तस्तथा ॥ * ॥
कुक्कुटे भोक्तरि शिखी सदा गमनमाप्नुयात् ।
श्रेणे महर्षीपतिः कुञ्जः स्वापी काको नृत्तं गतः ॥ * ॥

काके भोक्तरि यात्रायां ताम्रचूडः शिखी नृपः ।
निद्रायां रमते श्रेणः कुञ्जः कालवशं गतः ॥ * ॥
कुञ्जो भोक्तरि यात्रायां वायसः कुक्कुटो नृपः ।
नीलकण्ठस्तथा स्वापी श्रेणे न्यबुवशं गतः ॥”
इति शुक्लपक्षस्य दिवाक्रमः कृष्णपक्षस्य रात्रि-
क्रमश्च ॥ * ॥ स्वरोऽपि यथा । अहिपुरेभोः ।
गाकरिपुरे । एकोनरिपुः । उपेक्षो हरिः ।
विष्णुस्ते लोकः ॥ * ॥
“इत्युक्तं पक्षिणां कार्यं लाभालाभं शुभाशुभम् ।
येन विज्ञानमात्रेण त्रिकालज्ञो भवेन्नरः ॥
तावद्भवन्ति शास्त्राणि शकुनानामनेकशः ।
यावन्न श्रूयते पक्षिशृङ्गं शङ्करोदितम् ॥”
इति श्रीमहादेवविरचितं पञ्चपक्षिशकुनं
समाप्तम् ॥

पञ्चपक्षिका, ज्ञी, (पञ्च पक्ष पक्षान्वयः) । ततः
कप् कापि अतः इत्यम् ।) गोरक्षोत्पुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चपक्षवं, ज्ञी, (पञ्चानां पक्षवानां समाहारः ।)
आमादिपञ्चपक्षकम् । यथा,—
“आमजस्वकपितृणां बीजपूरकविवर्धनः ।
गन्धकर्मणि सर्वत्र पञ्चाणि पञ्चपक्षवम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

वैदिककर्मणि चटोपरिदेयपञ्चपक्षवं यथा,—
आमाश्वत्यवतर्पणटीयश्राद्धस्वराणि । तान्त्रिकः
कर्मणि पञ्चपक्षव यथा,—
“पनसाम् तथाश्वत्थं वटं वकुलमेव च ।
पञ्चपक्षवसुक्तश्च सुनिभस्तन्ववेदिभिः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

पञ्चपात्रं, ज्ञी, पञ्चानां पात्राणां समाहारः । इति
याकरणम् ॥ पञ्चपात्रकरणकपार्श्वगविधिरु
आहुम् । तत्तु अन्वयकाआहुम् । अमावस्या
नृत्तप्रेतपक्षनसाम्बत्सरिकं सपिण्डीकरणम् ।
इति लोकपसिद्धम् ॥

पञ्चपित्तं, ज्ञी, (पञ्चविधं पित्तम् ।) पित्तपञ्च-
कम् । यथा,—

“वराहच्छागमहिषमनुस्यमाथरपित्तकम् ।
पञ्चपित्तमिति ख्यातं सर्वेभ्यो हि कर्मसु ॥”

इति वैद्यकम् ॥

पञ्चप्रदीपः, पुं, (पञ्चसंख्याकाः प्रदीपा यत्र ।)
पञ्चदीपयुक्तारात्रिकम् । यथा,—
“कुर्यात् सप्तप्रदीपेन श्राद्धघटादिवाद्यकैः ।
हरैः पञ्चप्रदीपेन बहुशा भक्तितत्परः ॥”

इति पाञ्चोत्तरखण्डे १०७ अध्यायः ॥

पञ्चप्रासादः, पुं, (प्रसीदन्ति मनांसि यत्र ।
प्र + सद् । अधिकरणे घञ् । “उपसर्गस्य
दीर्घत्वं क्षिप्यनादौ क्षिप्रवत् ॥” इति
वचनान् दीर्घः । पञ्चसङ्खान्वितः प्रासादः ।
मध्यपदलोपिकर्मधारयः ।) देवगृहविशेषः ।
पञ्चरत्न इति ख्यातः । यथा,—
“पक्षेष्टकृत्तं रथं पञ्चप्रासादसंयुतम् ।
कारयित्वा हरेर्धाम धूतपापो ब्रजैहवम् ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

पञ्चमः, पुं (पञ्चमः बन्धः भागो यत्र ।) नट-
द्रव्यस्य पञ्चमांशदण्डः । यथा,—

“आगमेनापभोगेन नटं भाग्यमतीत्यथा ।
पञ्चबन्धो दमस्तस्य राज्ञे तेनाविभाविने ॥”
आगमेन रिकथक्रयादिना । उपभोगेन च
मदीयमिदं द्रव्यं तत्तत्त्वं नष्टमपहृतं वेत्यपि ।
भाष्यं साधनीयं तत् स्वामिना । अतीत्यथा
तेन स्वामिना आविभाविने । पञ्चबन्धो नट
द्रव्यस्य पञ्चमांशो दमो नाटिकेन राज्ञे दैवः ।
इति मितान्तरा ॥

पञ्चभद्रः, पुं (पञ्चसु अङ्गभेदेषु भद्रः शुभः
पुण्यतत्वात् ।) पञ्चस्थानेषु पुण्यतीत्य-
विशेषः । यथा,—

“पञ्चभद्रस्तु हृतपृष्ठमुखपार्श्वेषु पुण्यतः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥ पाचनविशेषः । यथा,—
“हिमोद्भवपण्डितवारिवाह-
भृनिम्बशुषठीजनितः कषायः ।
समीरपित्तज्वरज्वरं रागां
करोति भद्रं खलु पञ्चभद्रः ॥”

इति शार्ङ्गधरः ॥

पञ्चभूतं, क्ली, पञ्चानां भूतानां चित्तवृत्तिजामर-
होणां समाहारः । (केचित्तु संज्ञाप्रयुक्तत्वात्
पञ्च च तानि भूतानि चेति कर्मधारयसमास-
माहुस्तत्र तु एकवचनचित्तवृत्तिर्नोपयम् ।)

अस्याप्यतिथ्या ।

“अभूतस्मादहङ्काराद्विषयः सृष्टिभेदतः ।
वैकारिकादहङ्कारादेवा वैकारिका दृष्टा ॥
दिवाताकप्रचेतोऽन्धवह्नीन्नेपेन्द्रमित्रकाः ।
तेजसादिन्द्रियाण्यासंस्तम्भाच्चा क्रमयोगतः ।
भूतादिकादहङ्कारात् पञ्चभूतानि जज्ञिरे ॥”

इति शारदाय प्रथमपटलः ॥ * ॥

“सोऽहङ्कारश्चिभेदः स्यात् सत्त्वादिगुणयोगतः ।
वैकारः सात्त्विको नाम तेजसो राजसः स्रुतः ॥
भूतादिस्त्वात्मसत्ते च पृथक्तत्त्वाद्वास्त्वज्जन् ।
वैकारिकादिगादाश्च चन्द्रगोकादृश स्रुताः ॥
इन्द्रियाणामधिष्ठातृदेवास्ते परिकीर्त्तिताः ।
यज्ञापरं मनस्तत्त्वं समङ्गत्वादिक्लृप्तकम् ॥
तेजसादेवं तज्ज्ञातमिन्द्रियाणि तथा दृष्टा ।
भूतादेः पञ्चतन्मात्राण्यासन् भूतमतः परम् ॥”

इति राघवभट्टकृतम् ॥ * ॥

“शब्दाद्वैश्वानराद्यस्तस्मिन् वायु-
स्ताम्या रूपादहोरेते रसाश्च ।
अस्मास्यतेऽग्नितो भृशरादा
भूताः पञ्च स्युर्गुणानाः क्रमेण ॥”

इति प्रपञ्चसारे प्रथमपटलः ॥ * ॥

“आकाशाज्जायते वायुर्वायोऽरूपदति रविः ।
रवेरुत्पद्यते तैर्यं तोयादुत्पद्यते मही ॥”

(तथा च श्रुतिः ।

“तस्मादेतस्मादाकाशः सम्भूतः । आकाशाद्वायुः
वायोरग्निरग्निरपोऽद्भ्यः पृथ्वी समजायत ॥”

एतच्छ्रुत्यवलम्बनेन मनुनापुक्तम् । १ । २० ।
यथा,—

“आद्यादस्य गुणस्त्वेषामवाप्नोति परःपरः ।
यो यो यावत्तिस्रैर्षा स स तावद्गुणः स्रुतः ॥”
अत्र कुलकभट्टः ।

“आद्यादस्याकाशादेर्गुणं शब्दादिकं वायादिः
परःपरः प्राप्नोति । एतदेव स्मर्यति यो यः
इति येषां मध्ये यो यो यावतां पूरणो याव
तियः वतोरियुक् स स द्वितीयोऽदिः द्वितीयो
द्विगुणः तृतीयस्त्रिगुणः इत्येवमादिर्मन्वादिभिः
स्रुतः । एतेनैतदुक्तं भवति । आकाशस्य शब्दो
गुणः वायोः शब्दसार्शी तेजसः शब्दसार्श
रूपाणि अपां शब्दसार्शरूपरसाः भूमेः शब्द-
सार्शरूपरसगन्धा इति ॥)

तस्य लयप्रकारो यथा,—

“मही संलीयते तैर्यं तैर्यं संलीयते रवौ ।
रविः संलीयते वायौ वायुर्नेभसि लीयते ।
पञ्चतत्त्वाद्भवेत् सृष्टिस्तत्त्वं तत्त्वं विलीयते ॥”

इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रनिर्माणतन्त्रे ॥ * ॥

तदुद्भवस्थानादि यथा,—

“अस्थिमांसनखाश्चैव नाडी त्वं चेति पञ्चमः ।
पृथ्वीपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
मलं मूत्रं तथा शुक्रं श्लेष्मा शोणितमेव च ।
तायपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
हृसो निद्रा क्षुधा चैव भान्तिरालस्यमेव च ।
तेजःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
धारणं चालनं क्षेपः सङ्कोचः प्रसरस्तथा ।
वायुपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥
कामक्रोधस्तथा लोभस्त्रया मोहश्च पञ्चमः ।
नभःपञ्चगुणाः प्रोक्ता ब्रह्मज्ञानेन भाषितम् ॥”

इति ब्रह्मज्ञानतन्त्रे प्रथमपटलः ॥ * ॥

पञ्चभूतनक्षत्राणि यथा,—

“धनिष्ठा रेवती ज्येष्ठाशुक्राद्या अवगता तथा ।
अभिजिष्ठाशरादा पृथ्वीतत्त्वमुदाहृतम् ॥
पूर्वाषाढा तथाश्लेषा मृलादां चैव रोहिणी ।
उत्तरभाद्रपदा तैर्यं आपस्तत्त्वन्मर्भोरुदम् ॥
भरणी क्षत्तिका पुष्या मघा पूर्वा च फल्गुनी ।
पूर्वभाद्रपदा स्वाती तेजस्तत्त्वमिति प्रिये ॥
विशाखात्तरफल्गुन्यौ हस्ता चित्रा पुनर्वसुः ।
अश्विनी मृगशीर्षा च वायुस्तत्त्वमुदाहृतम् ॥”

इति सङ्ख्यसूत्रादयः ॥

पञ्चमं, क्ली, मैथुनम् । यथा,—

“भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्वेत् प्रिये ।
तस्य नाम भवेद्देवि पञ्चमं परिकीर्त्तितम् ॥”

इति समायाचारतन्त्रे द्वितीयपटलः ॥

पञ्चमः, त्रि, पञ्चानां पूरणः । (पूरणे ङट्
ततः । नात्तादिति मट् ।) पौच इत्यादि
भाषा । इति मेदिनी । (यथा, मनुः ।
८ । १२५ ।

“उपस्थसुदरं जिह्वा हस्तौ पानौ च पञ्चमम् ।
चक्षुर्नासा च कर्णौ च धर्मं देहस्तथैव च ॥”
चरितः । दत्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

पञ्चमः, पुं, पञ्चानां खराणां पूरणः । तन्त्री-
कण्ठोत्थितखरविशेषः । इत्यमरः ॥ स तु षड्-

जादिसप्तखराणां पञ्चमः खरः । तन्त्री
पत्तिर्यथा,—

“वायुः सप्तततो नाभेरुत्तरेकच्छब्दसु ।
विचरन् पञ्चमस्थानप्राप्ता पञ्चम उच्यते ॥”
इति तन्त्रीकार्या भरतः ॥ अपि च ।

“प्राणोऽपानः समानश्च उदानो बाण एव च
एतेषां समवायेन जायते पञ्चमः खरः ॥”

इति सङ्गीतदासोदरः ॥ अस्य जातिः औडव
पञ्चखरमिलित इति यावत् । अस्य कूटतान
विंशत्यधिकशतम् १०० प्रत्येकताने चत्वारिंश
४० । सप्तदायेन चतुःसहस्रादृशतानि ४००
ताना भवन्ति । अस्योच्चारणजातिः पिकः

उच्चारणस्थानं उरः गलः शिरः । आकर
मते अधरः । अयं विप्रवर्णः । इति शु
तानविवेकलक्षणम् ॥ अस्य रूपं इन्द्रक

तुल्यम् । वर्णः श्यामः । स्थानं क्रौञ्चद्वीपम्
देवता महादेवः । वारो बृहस्पतिः । समः
सप्तसुखिंशत्पलाधिकाष्टौ षट्काः । श्रुतः

खत्वारः चितिः रक्ता सन्दीपनी आलापि
च । मूर्च्छनास्त्रिः यमली निर्मली कोमल
च । इति नादपुराणम् ॥ * ॥ रागभेदः । इति

मेदिनी ॥ अयं कलिनाथमते सोमेश्वरमते
षड्रागाणां मध्ये तृतीयरागः । सोमेश्वरम

अस्य गानसमयः शरदृतुः प्रातःकालश्च । कश्चि
नाथमते अस्य रागिण्यः षट् । यथा, त्रिवेण

१ स्तम्भतीर्था २ आभीरी ३ कुकभ ४ वरा
५ सावीरी ६ । सोमेश्वरमते तु विभासा

भूपाली २ कार्णाटी ३ षड्हंसिका ४ मालवी
५ पटमञ्जरी ६ । अस्मिन्नागे गान्धार

स्वरस्तीव्रः । ऋषभपञ्चमौ स्वरी लुप्तौ । षड्च
स्वरः यद्वाश्रव्यासाः । स च हनूमन्मते भरत

मते च भैरवरागस्याहमपुत्रः । इति सङ्गीत
शास्त्रम् ॥

पञ्चमकारं, क्ली, (पञ्चसंख्यकं मकारं तत्त्वं यत्र । म-
मांसमित्यादिषु आदी मकारस्थितस्तथात्वम् ।
मकारपञ्चकम् । पञ्चतत्त्वम् । तत्सु सुद्रामैथुन

मदमांसमत्सररूपम् । यथा,—
“मदां मांसं तथा मतस्यो सुद्रा मैथुनमेव च ।
पञ्चतत्त्वमिदं देवि । निर्वाणसुक्तिर्नरेव ।

मकारपञ्चकं देवि । देवानामपि दुर्लभम् ॥”
इति गुप्तसाधनतन्त्रे ७ पटलः ॥ * ॥

“मदोमांसंस्तथा मतस्यैर्मुद्राभिर्मैथुनैरपि ।
स्त्रीभिः सह महासाधुरर्षयर्दजगदम्बिकाम् ॥
अथवा च महानिन्दा गीयते पण्डितैः सुरैः ।
कायेन मनसा वाचा तस्मात्तत्त्वपरो भवेत् ॥”

इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥ * ॥
“या सुरा सर्वकार्येषु कथिता सुवि सुक्तिरा
तस्या नाम भवेदेवि । तीर्थं पानं सुदुर्लभम् ॥
श्रादणां भक्ष्ययोग्यानां यन्मांसं देवनिर्मितम् ।
वेदमन्त्रेण विधिवत् प्रोक्ता सा शुद्धिस्तमा ॥
भक्ष्ययोग्याश्च कथिता ये ये मतस्या वरानन ।
ते रक्षस्य मया प्रोक्ता मीनाः सिद्धिप्रदायकाः

पृथुकास्तुला भृष्टा गोधूमचक्रकादयः ।
तस्य नाम भवेदेवि । सुप्ता मुक्तिपदायिनी ॥
भगलिङ्गस्य योगेन मैथुनं यद्वेत् प्रिये ।।
तस्य नाम भवेदेवि । पञ्चमं परिकीर्तितम् ॥
प्रथमम् भवन्मदां मांसस्यैव द्वितीयकम् ।
मत्स्यस्यैव तृतीयं स्यान्मुद्रा चैव चतुर्थिका ॥
पञ्चमं पञ्चमं विद्यात् पञ्च ते नामतः स्मृताः ॥”
इति समयाचारतन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥
अथ मत्स्यादिचतुष्टयः ।

“मायामलादिप्रमत्ताणां मार्गानि नृपणात् ।
अष्टद्वारिवाहिकान्मत्स्येति परिकीर्तितः ॥
माङ्गलजननादेवि । सम्बिदानन्ददानतः ।
सर्वदेवप्रियत्वाच्च मांस इत्यभिधीयते ॥
पञ्चमं देवि । सर्वेषु मम प्राणप्रियं भवेत् ।
पञ्चमेन विना देवि । चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
यदि पञ्चमकारेषु भक्तियुक्तं कुरुते प्रिये ।।
तस्य सिद्धिः कथं देवि । चण्डीमन्त्रं कथं जपेत् ॥
आनन्दं परमं ब्रह्म मकारास्तस्य स्वरूपाः ॥”
इति कुलाकर्णवतन्त्रे पञ्चमखण्डे १७ उक्ताः ॥ * ॥
तेषां शोधनादिकं बाहुल्यभिया लोकमोह-
भयाच्च नोक्तम् ॥

पञ्चमहायज्ञाः, पुं, (पञ्चविधा महायज्ञाः ।)
इहस्यकर्तव्यपञ्चप्रकारनित्यकर्माणि । यथा,—
“पाटो होमश्चातिथीनां सप्रथ्या तर्पणं वलिः ।
एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥”
इत्यमरः । २ । ७ । १४ ॥
(तथा च मनुः । ३ । ६८-७० ।

“पञ्चसूना इहस्यस्य चण्डीपेवगयपस्करः ।
कण्ठनी चोदकुम्भश्च बध्नेत यास्तु वाहयन् ॥
तासां क्रमेण सर्वासां निष्कृत्यं महात्मभिः ।
पञ्चकल्पा महायज्ञाः प्रयज्ञं इहमेधिनाम् ॥
अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो वलिर्भोता वृषज्ञोऽतिथिपूजनम् ॥”)
पञ्चमारः, पुं, (पञ्चसु इन्द्रियेषु मियते आसक्तो
भवतीति । पञ्च + ऋ + कर्त्तरि घञ् ।) वल-
देवपुत्रः । इति शब्दमाला ॥

पञ्चमास्यः, पुं, (पञ्चमो रागः स्वरो वा आस्ये
यस्य । “कोकिलो पञ्चमं वदेत् ।” इत्युक्तेरस्य
तथात्वम् ।) कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥
पञ्चमी, स्त्री, (पञ्चानां पाण्डवानां इयम् । अथवा
पञ्च पतीन् मिनोति सर्वस्वहादिभवेद्भाति या ।
पञ्च + मी + क्तिप् । मीधातुरत्र बन्धार्थः ।)
पाण्डवपत्नी । द्रौपदी । इति मेदिनी । (पञ्चानां
पूरणी षट् ततो मट् स्त्रियां ङीप् ।) शारि-
शङ्कला । पाशार इक् इति भाषा । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ * ॥ तिथिविशेषः । सा च चन्द्रस्य
पञ्चमकलाक्रियारूपा तदुपलक्षितकालश्च ।
पञ्चिकाकारसङ्केतेन शुक्लपक्षे ५ कृष्णपक्षे २०
एतदङ्कशोधिता ॥ * ॥ अथ पञ्चमीयवस्था ।
सा च चतुर्थीयुता ग्राह्या युष्मात् ।
“पञ्चमी च प्रकृत्या चतुर्थीसहिता विभो ॥”
इति स्कन्दपुराणाच्च ॥ * ॥

अथ नागपञ्चमी । यथा,—देवीपुराणे ।
“सुमे जनार्दने कृष्णे पञ्चम्या भवनाङ्गने ।
पूजयेन्नमसादेवीं क्षुब्धोविटपसंस्थिताम् ॥
पद्मनाभे गते शय्या देवेः सर्वैर्गन्धर्वम् ।
पञ्चम्यामसिते पक्षे समुत्तिष्ठति पद्मगौ ॥”
देवैरिति सहाय्यं तृतीया । तथा,—
“देवीं संपूज्य नत्वा च न मर्षभयमाप्नुयान् ।
पञ्चम्याम्युजयेन्नागाननन्ताद्यान्महोरगान् ।
जीरं सर्पिस्तु नैवेदं देयं सर्वविधापहम् ॥”
एवं गारुडे तथैव नागनाह ।
“अनन्तं वासुकिं पद्मं शङ्खं कमलमेव च ।
तथा कर्कोटकं नागं धृतराष्ट्रं शङ्खकम् ॥
कालीयं तनूकश्चैव पिङ्गलं मासि मासि च ।
यजेत्तानसिते नागान् दृष्टुं कृता द्रव्यं ब्रजेत् ॥”

पुराणान्तरेऽपि ।

“अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तनूकः ।
कुलिकः कर्कटः शङ्खो ह्यष्टौ नागाः प्रकीर्तिताः ॥”

पुराणान्तरेऽपि ।

“शेषः पद्मो महापद्मः कुलीरः शङ्खपालकः ।
वासुकिस्तनूकश्चैव कालीयो मणिभद्रकः ।
धरावतो धृतराष्ट्रः कर्कोटकधनञ्जयौ ॥”
अथ च ।

“योऽमौ चानन्तरूपेण ब्रह्माण्डं सचराचरम् ।
पृथक्पृथक्पूजयेन्मूर्ध्नि तस्मै नित्यं नमो नमः ॥”
इत्यनेन आकारपूर्वकं मत्स्यपुराणोक्तेनानन्तं
पूजयेत् । रत्नाकरे ।

“पिचुमहस्य पत्राणि स्थापयेद्भवानोदरे ।
स्वयश्चापि तदश्रीयादत्राक्षणांश्चैव भोजयेत् ॥” * ॥
अथ श्रीपञ्चमी । भविष्योत्तरं । माघशुक्लपञ्च-
मधिकृत्य,—

“चतुर्थीं वरदा नाम तस्यां गौरी प्रपूजिता ।
सौभाग्यमनुलं कुर्यात् पञ्चम्यां शिरसि श्रियम् ॥”

सम्बत्सरप्रदीपे ।

“पञ्चम्यां पूजयेन्मूर्ध्नि पुण्यधृपाग्नवारिभिः ।
मत्स्याधारं लेखनींश्च पूजयेत् लेखिततः ॥
माघे मासि सिते पक्षे पञ्चमी या श्रियः प्रिया ।
तस्याः पूर्वाह्ण एवेह कार्यः सारस्वतीत्ववः ॥”
इत्युपादानान् श्रियः स्वरसत्याः । तथा च आहः ।
“लक्ष्मीसरस्वतीधीवर्गसम्यद्विभूतिप्रोभासु ।
उपकरणवेशरचनाविधासु च श्रीरिति प्रथिता ॥”
ध्यानं यथा,—

“तुरुणशकलमिन्दोर्ब्रिभती मुभकान्तिः ।
कुचभरनमिताङ्गी सन्निभया सितान्ते ।
निजकरकमलोदल्लेखनीपुस्तकश्रीः ।
सकलविभवसिद्धौ पातु वाग्देवता नः ॥”
इति शारदोक्तं ध्यायेत् । पादादिभिः पूजयित्वा ।
“भद्रकाल्यै नमो नित्यं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदान्तवेदाङ्गविद्यास्यानेभ्य एव च ॥”
खाहेति ब्रह्मपुराणीयेन त्रिः पूजयेत् । मत्स्य-
सूक्ते । नमुजीवश्च द्रोणश्च सरस्वत्यै न द्वापयन् ।
सरस्वतीं संपूज्य,—

“यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः
त्वां परितोष्य सन्निहंतया भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि ब्रह्मगीतादिकाश्च यत
न विहीनं त्वया देवि । तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मेघा धरा पृथिवीरौ तुष्टिः प्रभा हृतिः ।
एताभिः पाहि तनुभिरष्टाभिर्भ्यां सरस्वति ॥”
इति मत्स्यपुराणीयेः प्रार्थयेत् ॥ * ॥

अथ पञ्चमीव्रतम् ।

तच्च शुद्धकाले माघशुक्लपञ्चम्यामारभ्य षड्विंश-
पर्यन्तं प्रतिमासीयशुक्लपञ्चम्यां कार्यम् । यथा,—
“लीगेटे च पुरा सुप्तं लक्ष्मीसमन्वितं हरिम् ।
प्रणम्य परिप्रणम्य नारदो मुनिसत्तमः ॥

नारद उवाच ।

कनोपायेन देवेश । नारीणाञ्च सुखं भवेत् ।
सौभाग्यमनुलं ध्याति तस्मै त्वं वक्तुमर्हसि ॥
भूत्वा तद्वचनं देवो नारदस्य महात्मनः ।
संप्रत्य कमलां सद्यः ब्रूहि देवि शुभानने ॥
इद्व्रतं पत्युरालोक्य पद्मपद्माचक्षतमा ।
वत्सभं तं पुरस्कृत्य प्रीत्या व्रतमुवाच ह ॥
देयुवाच ।

अस्ति श्रीपञ्चमीनाम व्रतं परमदर्शनम् ।
यत् कत्वा प्राप्यते लोकैः सुखं सौभाग्यसुखम् ॥
तच्च मां पूजयेद्भक्त्या माघपक्षे प्रयत्नतः ।
गन्धैः पुष्पैश्च वस्त्रैश्च धूपैर्नानाविधैः फलेः ॥
अथवा पूजयेद्भक्त्या माघादौ पञ्चमीर्दने ।
इमां ब्रह्मपुराणोक्तां या करोति च पञ्चमीम् ॥
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी इह लोकैः परत्र च ।
विधानं शृणु धर्मज्ञ । यादृशी पञ्चमी मम ॥
वर्षाणि षट् प्रकृत्या परमप्रौढिमानसा ।
शुद्धकाले तु संप्राप्ते पञ्चमी या शुभा भवेत् ॥
तस्यामारभ्य कर्त्तव्यं व्रतं पापप्रणाशनम् ।
स्वयं यत्नात्मा भूत्वा च आरभेद्भक्तसुखम् ॥
आद्याह्नयमलवणेन हविष्येण द्वयं तथा ।
फलनेकसु कर्त्तव्यमुपवासैः प्रतिष्ठयेत् ॥
प्रतिष्ठाया विधिरयं काञ्चनस्य श्रियं हरिम् ।
ब्राह्मणश्च सपत्नीकं पूर्व्वेद्यु रधिवासयेत् ॥
पञ्चम्यादित्वेन विप्रमाचार्यश्च द्विजोत्तमम् ।
पूजा च विविधा कार्या स्मृतास्तत्र भक्तितः ॥
होमश्च तिललाजानां शतं कुर्यात् पृथक् पृथक् ।
नैवेदं विविधं कुर्यात् लङ्कुं पूपसुखम् ॥
आसनं पादमध्यं च तथाप्याचमनीयकम् ।
वासो यज्ञोपवीतश्च गन्धपुष्पफलं तथा ॥
ह्रस्वं धूपः प्रदीपश्च ताम्बूलं फलमेव च ।
गौः शय्या कमलश्चैव हिरण्यं रजतं तथा ॥
ब्राह्मणभ्यः प्रदद्यानि दक्षिणासंयुतानि च ।
यथोक्तेन विधानेन या कुर्यात् पञ्चमीव्रतम् ॥
आसन्नकुलसुदृढं विष्णुलोकमवाप्नुयात् ।
शशोव पुरुषतस्य रतीव मदनस्य च ॥
शशरस्य यथा गौरी तथा भवति सा शुभा ।
मासि मासि सिते पक्षे पञ्चमी या प्रकीर्तिता ॥
तस्यां पूज्या सदा देवी भक्तितः कमलोद्भवा ।
लक्ष्मीसमा भवेन्नारी षट्पञ्चमीव्रतेन वै ॥

पञ्चलो

युक्तानि सारदारनिर्मितानि पञ्च लाङ्गलकानि यस्मिन् ।) महादानभेदः । यथा —

“अद्यातः संप्रवक्ष्यामि महादानमनुत्तमम् ।
पञ्चलाङ्गलकं नाम महापातकनाशनमम् ॥
पुण्यां तिथिं समासाद्य युगादिपञ्चगादिकम् ।
भूमिदानं ततो दद्यात् पञ्चलाङ्गलकान्वितम् ॥
कर्त्तव्यं खेटकक्षापि धामं वा शस्यशालिनम् ।
निवर्त्तनशतं वापि तद्वत् वापि शक्तितः ॥
सारदारमयान् कृत्वा हजान् पञ्च विषयान् ।
सर्वोपकरणैश्चैतानान्यान् पञ्च च काङ्क्षान् ॥
वृषलक्षणसंयुक्तान् दद्यात् तु धुरन्धराय ।
सुवर्णशङ्खभरणान् सुत्तालाङ्गलभूषितान् ॥
राज्यपादाग्रतिलकान्तकौश्लियभूषणान् ।
सगदामचन्दनयुतान् शालाधामधवासयेत् ॥
पञ्चन्यादित्थवदेभ्यः पायनं निर्वपेत् चरम् ।
एकस्मिन्नेव कुण्डे तु गुरुयस्मिन्निवेदयेत् ॥
पालाशः समिधश्च द्वादशैः कृत्वा तिलांस्तथा ।
तुलापुरुषवत् कुर्व्यात् लोकेशावाहनं बुधः ॥
ततो मङ्गलशब्देन युक्तमाख्याम्वरी बुधः ।
आहूय हविदान्यत्वं हेमसत्राङ्गरीयके ॥
कौश्लियवल्कलकैर्मणिभिश्चापि पूजयेत् ।
शय्यां सोपस्करो तद्वत्तुमेकां पथमिनीम् ॥
तथाष्टादश धान्यानि समन्तादधिवासयेत् ।
ततः प्रदक्षिणं कृत्वा गृहीतकुसुमाञ्जलिः ॥
हमसुखारयेन्नमस्य सर्वं निवेदयेत् ।
यस्मादेवमगः सर्वे स्थावराणि चराणि च ॥
धुरन्धराङ्गे तिष्ठन्ति तस्माद्भक्तिः शिवेऽस्तु मे ।
यस्माच्च भूमिदानस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥
दानान्यन्यानि मे भक्तिर्धर्मे गव दृढा भवेत् ।
दण्डन समहस्तेन त्रिंशद्दण्डान्निवर्त्तनम् ॥
त्रिभागहोतुं गोचस्मेमानमाह प्रजापतिः ।
माननानेन यो दद्यात् निवर्त्तनशतं बुधः ॥
विधिनानेन तस्याशु क्षीयन्त पापसंहतिः ।
तद्वत्तमथवा दद्यादपि गोचस्मेमात्रकम् ।
भवनस्थानमात्रं वा सोऽपि पापैः प्रमुच्यते ॥

यावन्ति लाङ्गलकभागसुखानि भूमे-
स्तानां पतिर्दुःखतुरङ्गजगेमकाणि ।
तावन्ति शङ्करपुरे वर्षाणि तिष्ठ-
द्भूमिप्रदानमथ यः कुरुते मनुष्यः ॥
गन्धर्वकिन्नरसुरासुरसिद्धसंघे-
राधतचामरमुपेत्य महाहमानम् ।
सम्पूज्यते पितामहवत्सुयुक्तः ॥
शम्भोः पुरं व्रजति चामरनायकः सन् ॥
इन्द्रत्वमप्यधिगतं क्षयमभ्युपैति
गोभूमिलाङ्गलधुरन्धरसंप्रदानात् ।
तस्माद्वैधपटलचयकारिभूमे-
हानं विधेयमिति भूतिभवाभवाय ॥”

इति मानस्ये २५७ अध्यायः ॥

पञ्चलोहं, क्षौ, (पञ्चं विल्लीर्लक्ष्मीः) सौराष्ट्रक-
लोहम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पञ्चशुभितं लोहम् ।
सुवर्णरजतताम्रसीसकरङ्गाणि ॥)

पञ्चलोहं, क्षौ, पञ्चानां लोहकानां धातूनां समा-

पञ्चव

हारः । तद्वत्तया । सुवर्णरजतताम्ररङ्गनागाणि ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवक्त्रः, पुं, (पञ्च वक्त्राणि यस्य ।) शिवः । (“विष्वाद्यं
विश्वबीजं निखिलभयहरं पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रम् ॥”
इति शिवध्यानम् ॥)

अस्य मन्त्रा यथा,—

“समस्तानां स्वर्गाणां दीर्घाः श्रेष्ठाः सविन्दुकाः ।
ऋतुकश्रुत्याः सार्द्धं गन्धा उपान्ते नाभिसंहिताः ॥
गभिः पञ्चाक्षरैर्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
क्रमात् सम्मदसन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः ॥
प्रासादस्तु भवन्तु श्रेष्ठं पञ्चमन्त्राः प्रकीर्तिताः ।
एकैकेन तथैवेकं वक्त्रं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं समुदितं कृत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ॥
सम्मदादिषु मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्यते ।
शम्भोः प्रासादं नैव यस्माददृष्टस्तु मन्त्रकः ॥
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते सुनिपुणैः ।
तस्मान् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ॥
आमोदकारकः शम्भोऽस्मिन्तः सम्मद उच्यते ।
मनःप्रपन्नस्यापि सद्योऽहः परिकीर्तितः ॥
आकर्षको भवेन्मादो गुरुत्वाद्गौरवाद्भयः ।
एतद्भासं समस्तस्य मन्त्रं शम्भोः प्रकीर्तितम् ॥
पञ्चाक्षरस्य यन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
स्वयन्नेनैव मन्त्रेण आराधयन्तमीश्वरम् ॥ * ॥
ध्यानस्य श्रेष्ठं वक्ष्यामि सम्यग्गतालभरवौ ।
पञ्चवक्त्रं महाकायं जटागतविभूतितम् ॥
चारुचन्द्रकलायुक्तं सद्भिः शालौघसंगतम् ।
बाहुभिर्दृष्टमिथुक्तं यावत्तन्मास्वगास्वरम् ॥
कालकटधरं कण्ठे नागहारोपशोभितम् ।
कीटोरवन्धनं बाहुभूषणस्य भुजङ्गमाः ॥
विभूतिं सद्योगात्रेषु श्योतुस्त्वापितस्वरोचितम् ।
भूतिसंलिप्तसंख्याङ्गमेकैकत्र त्रिभिस्त्रिभिः ॥
नेत्रेस्तु पञ्चदशभिर्ध्यातिप्राङ्निविभूषितम् ।
वृषभोपरि संस्थान् गजलक्ष्मिपरिच्छदम् ॥
सद्योजातं वामदेवमघोरस्य ततः परम् ।
तत्पुरुषं यथेष्टान् पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥
सद्योजातं भवेद्भक्तं शुद्धस्फटिकसंनिभम् ।
पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥
नीलवर्णमघोरस्य दंष्ट्राभौतिविवर्द्धनम् ।
रक्तं तत्पुरुषं देवं दिव्यमूर्तिं मनोहरम् ॥
श्यामलस्य तथेष्टान् सर्वदेवं शिवात्मकम् ।
चिन्तयेत् पश्चिमे त्वादां द्वितीयस्य तथोत्तर ॥
अधोरे दक्षिणे देवं पूर्वे तत्पुरुषमथवा ।
ईशानं मध्यतो ध्येयं चिन्तयेद्भक्तिस्तत्परः ॥
प्राक्त्रिभुलखदाङ्गवर्गदाभयदं शिवम् ।
दक्षिणेऽप्यथ उक्तं वामेऽपि ततः श्रेष्ठम् ॥
अजस्रत्रं बीजप्ररं सुजगं हम्भूतपलम् ।
अष्टैश्वर्यममायुक्तं ध्यायेत् कृत्तं शिवम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५० अध्यायः ॥ * ॥

पञ्चसुखरुद्राक्षः । यथा स्कान्दे,—

“पञ्चवक्त्रः स्वयं रुद्रः कालाधिनाम नामतः ।

अगत्यागमनाज्ञेव अभिपश्यत्य च भवत्यात् ।

पञ्चवा

सुच्यते सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणात् ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

(पञ्चं विस्तृतं वक्त्रं वदनं यस्य । इति विग्रहे ।
सिंहः ॥)

पञ्चवटः, पुं, (पञ्चो विल्लीर्लोहं वटः ।) उरस्कटः ।
तत्पर्यायः । जोटिङ्गः २ महावती ३ बाल-
यशोपवीतकम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पञ्च-
संख्याका वटा अश्वत्थविल्ववटघात्रा श्लोक-
रूपा वृक्षा यस्मिन् । पञ्चवटीवनम् । यथा
रामायणे । १ । ३ । १३ ।

“समागमं विराधेन वासं पञ्चवटे तथा ॥”)

पञ्चवटी, स्त्री, (पञ्चानां वटानां समाहारः ।
तद्विधेरेति तत्पुरुषः संख्यापूर्वोऽङ्गुरिति
द्विगुसंज्ञायाम् “द्विगोः” । ४ । १ । २१ । इति डीष् ।
द्विगुरेकवचनमिति एकवचनम् ।) पञ्चप्रकार-
वृक्षविशेषः । यथा,—

“अश्वत्थविल्ववृक्षश्च वटघात्रीः अश्लोककम् ।

तटीपञ्चकमित्युक्तं स्थापयेत् पञ्चदिक्षु च ॥

अश्वत्थं स्थापयेत् प्राचि विल्वसुत्तरभागतः ।

वटं पश्चिमभागे तु घात्रीं दक्षिणतस्तथा ॥

अश्लोकं वट्टिकस्थायं तपस्यायै सुरेश्वरि ।

मध्ये वेदीं चतुर्हस्तां सुन्दरीं सुमनोहराम् ॥

प्रतिष्ठां कारयेत्तस्याः पञ्चवर्षांतरं शिवे ॥

अनन्तफलदात्री सा तपस्याफलदायिनी ॥ * ॥

इयं पञ्चवटी प्रोक्ता वृक्षतुल्यवटीं श्रेणु ।

विल्ववृक्षं मध्यभागे चतुर्दिक्षु चतुर्दशम् ॥

वटवृक्षं चतुष्कोणं वेदसंख्यं प्ररोपयेत् ।

अश्लोकं वर्तुलाकारं पञ्चविंशतिसंनिभम् ॥

द्विदिक्षुः क्षामकीर्णं च एकैकं परमेश्वरि ।

अश्वत्थश्च चतुर्दिक्षु वृक्षतुल्यवटी भवेत् ॥

यः करोति महेशान् । साक्षाद्विष्णुसमो भवेत् ।

इह लोके मन्त्रसिद्धिः परे च परमा गतिः ॥”

इति हेमाद्रौयवतखण्डधृतस्कन्दपुराणवचनानि ॥

(स्वनामस्थानः प्रदेशविशेषः । यथा, रामायणे ।
१ । १ । ४५ ।

“देशः पञ्चवटीनाम तत्र वासं स कल्पयत् ॥”)

पञ्चवल्कलं, स्त्री, (पञ्चानां वल्कलानां समा-
हारः ।) वल्कलपञ्चकम् । यथा,—

“न्ययोधोऽम्बराश्वत्थप्रक्षवतसवल्कलेः ।

सर्वैरकच संयुक्तेः पञ्चवल्कलसुच्यते ॥”

अपि च ।

“न्ययोधोऽम्बराश्वत्थप्रक्षवतपिप्पलपीतनाः ।

क्षीरिहृताश्च पञ्चैवा वल्कलं पञ्चवल्कलम् ॥”

इति शब्दचिन्ता ॥

अस्य गुणाः ।

“पञ्चते क्षीरिणो वृक्षास्तेषां त्वं पञ्चलक्षम् ।

त्वत्पञ्चकं हिमं याहि ब्रह्मशोथविवर्पजित् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चवाणः, पुं, (पञ्च वाणाः शरा यस्य सः ।)

कामदेवः । इति हेमचन्द्रः ॥ पञ्चानां वाणानां

समाहारो क्षौ । (कामस्य पञ्च वाणा यथा,—

“द्रव्यं शोषणं वायं तापनं मोहनाभिधम् ।

पञ्चशि

उन्मादश्च कामस्य वाजाः पञ्च प्रकीर्तिताः ॥

पञ्चपुष्पवाजा यथा,—

“अरविन्दमशोकश्च चतस्र नवमल्लिका ।

नीलोत्पलश्च पञ्चैते पञ्चवाजस्य सायकाः ॥”)

पञ्चवाजविशिष्टे चि ॥

पञ्चशरः, पुं, (पञ्च शरा यस्य सः ।) कन्दर्पः ।

इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ अस्य पञ्च शराणि

यथा, ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्कान्त्याख्ये ३२ अध्याये ।

“सम्प्रीहर्नं समुद्देगवीनं सत्सन्नकारणम् ।

उन्मादवीनं ज्वलनं शम्भुचेतनहारकम् ॥”

अपि च ।

“सम्प्रीहोन्मादो च शोधयन्तापनस्तथा ।

सत्सन्नश्चेति कामस्य पञ्च वाजाः प्रकीर्तिताः ॥”

पञ्च इन्द्रियार्थाः शरा अस्तेत्यर्थः । इति भरतः ॥

(यथा, कुमारः । ७ । ६२ ।

“प्रापावसाने प्रतिपन्नमूर्ते-

यथाचरे पञ्चशरस्य सेवाम् ॥”)

पञ्चशस्यं, स्त्री, (पञ्चानां शस्यानां समाहारः ।)

शस्यपञ्चकम् । तं धान्यसुप्ततिलयवन्तसर्षप-

रूपम् । सर्षपस्थाने माघोऽपि । इति दुर्गात-

त्तवपद्धतिः ॥

पञ्चशाखः, पुं, (पञ्च शाखा इवाङ्गुलयो यस्य ।)

हस्तः । इत्यमरः । १ । ६ । ८१ ॥ पञ्चानां

शाखानां समाहारे स्त्री । पञ्चशाखाविशिष्टे चि ॥

पञ्चशिखः, पुं, (पञ्चा विस्तीर्णा शिखा केशा

रादियस्य ।) सिंहः । इति हेमचन्द्रः ॥

धर्मस्य हिंसाभार्याया जातो मुनिविशेषः ।

यथा,—

“धर्मस्य भार्या हिंसास्या तस्यां पुत्रचतुष्टयम् ।

सम्याप्तं मुनिप्रादुर्ल । योगशास्त्रविचारकम् ॥

अर्थः सनतकुमारोऽभूद्वितीयश्च सनातनः ।

तृतीयः सनको नाम चतुर्थश्च सनन्दनः ॥

सास्त्रविचारमपरं कपिलं वोढुमासुरिम् ।

दृष्ट्वा पञ्चशिखं श्रुत्वा योगयुक्तं तपोनिधिम् ॥

ज्ञानयोगं न ते ददास्यायासोऽपि कर्तव्यसाम् ॥”

इति वामने ५० अध्यायः ॥

(अस्य अन्यप्रकारेण पत्तिर्नामनिर्गुलितश्च उक्ता

महाभारते । १२ । २१८ । ६—१६ ।

“तच्च पञ्चशिखो नाम कापिलेयो महासुनिः ।

परिष्ठावन् महौ कृत्स्ना जगाम मिथिलामय ॥

सर्वसञ्ज्ञासधर्माणां तत्त्वज्ञानविनिश्चये

सुपर्यवसितार्थश्च निर्दो नष्टसंशयः ॥

अर्थोऽयमाचुरेकं यं कामादवसितं कृषु ।

प्राप्तं सुखमखलमनिच्छन्तं सुदुर्लभम् ॥

यमाहुः कपिलं साक्षाः परमर्षिं प्रजापतिम् ।

स मध्ये तेन रूपेण विस्मादयति हि स्वयम् ॥

आसुरेः प्रथमं शिष्यं यमाहुश्चिरजीविनम् ।

पञ्चस्रोतसि यः सञ्जमास्ते वर्षसहस्रिकम् ॥

यच्च चावीनमागन्ध कापिलं मङ्गलं महत् ।

पुष्पावस्यमयत्तं परमार्थं न्यवेदयत् ॥

दृष्टवन्नेव संदृष्टो भूयश्च तपसासुरिः ।

चैवचैवचैवयोर्ज्ञप्तिं बुबधे देवदर्शनः ॥

पञ्चसू

यत्तदेकाक्षरं ब्रह्म नागरूपं प्रदृश्यते ।

आसुरिर्मङ्गलं तस्मिन् प्रतिपेदे तदवयवम् ॥

तस्य पञ्चशिखः शिष्यो मातुष्या पयसा भृतः ॥

ब्राह्मणी कपिला नाम काचिदासीत् कुटुम्बिनी ।

तस्याः पुत्रत्वमागन्ध स्त्रियाः स पिबति स्तनौ ॥

ततः स कापिलेयत्वं लेभे बृद्धिश्च नैष्ठिकीम् ।

एतत्ते भगवानाह कापिलेयस्य सम्भवम् ॥

तस्य तत कापिलेयत्वं सर्ववित्त्वमनुत्तमम् ॥

सामान्यं जनकं ज्ञात्वा धर्मेणो ज्ञानमुत्तमम् ।

उपेत्य शतमाचार्यान्मोहयामास हेतुभिः ॥

जनकश्चमिंसरक्तः कापिलेयानुदर्शनात् ।

उत्कृष्टं शतमाचार्यान् एततोऽनुगमाम तम् ॥

पञ्चस्रोतसि निष्ठातः पञ्चरात्रविशारदः ।

पञ्चशः पञ्चलत पञ्चगुणः पञ्चशिखः स्मृतः ॥”

गायत्रीस्वरूपायां श्रद्धां स्त्री । यथा, देवी-

भागवते । १२ । ६ । १०५ ।

“पानप्रिया पञ्चशिखा पद्मगोपरिशायिनी ॥”)

पञ्चशूरणः, पुं, (पञ्च शूरणा यत्र ।) पञ्चप्रकार-

शूरणः । तदयथा । अत्यन्तपर्णां वाङ्डीरः

मालाकन्दः शूरणः श्वेतशूरणश्च । तथाहि ।

“अत्यन्तपर्णांकाङ्डीरमालाकन्दद्विशूरणः ।

कृष्णो भवति योगार्थं पञ्चशूरणसंज्ञकः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चशैरीषकं, स्त्री, (शिरीषवृक्षस्य इदम् शैरी-

षकम् । पञ्चसंज्ञकं शैरीषकम् ।) शिरीष

वृक्षस्य क्लृप्तमन्त्रफलपत्रत्वचः । इति राज

निर्घण्टः ॥

पञ्चषाः, त्रि, पञ्च वा षड् परमाणं येषां ते ।

बहुवचनान्तोऽर्थं शब्दः । इति सुखबोध-

आकरणात् ॥

पञ्चसिद्धौषधिः, पुं, (पञ्च सिद्धा औषधयो यस्यिन् ।)

पञ्चप्रकारौषधिविशेषः । यथा,—

“तैलकन्दमुद्राकन्दक्रोडकन्दरुदन्तिकाः ।

सर्पनेत्रयुताः पञ्चसिद्धौषधिकसंज्ञकाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसुगन्धकं, स्त्री, (पञ्च सुगन्धा यत्र । ततः कप् ।)

पञ्चप्रकारसुगन्धिद्रव्यम् । यथा,—

“कृसुमानं लवङ्गस्य तथा कक्कोलकाण्डयोः ।

जातोफलानि कर्पूरमेतत् पञ्चसुगन्धकम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अपि च ।

“कर्पूरकक्कोललवङ्गपुष्प-

गुवाकजातीफलपञ्चकेन ।

समाश्रमागेन च योजितेन

मनोहरं पञ्चसुगन्धकं स्यात् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चसूना, स्त्री, (पञ्चगुणिता सूना प्राणिवध-

स्थानम् ।) पञ्चप्रकारप्राणिवधस्थानम् । यथा,—

“पञ्चसूना गृहस्थस्य चुञ्जी पेषण्युपस्करः ।

कण्ठनी चोदकुम्भश्च बध्यते याश्च बाह्वयम् ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

तत्त्वन्यपापं गृहस्थस्य प्रतिदिनं भवति तस्य

पञ्चाङ्ग

प्रायश्चित्तं वैश्वदेवः । यथा,—

“लौकिके वैदिके वापि कृतोच्छिद्ये जले क्षितौ ।

वैश्वदेवन्तु कुर्वीत पञ्चसूनापशुस्ये ॥”

इति आह्निकतत्त्ववृत्तशातातपवचनम् ॥

अष्टौचकालोत्पन्नपञ्चसूनादिजन्मपापस्य दाना-

दिनाश्रयं यथा,—

“दद्याद्दानं परं सर्वत्र विप्रोऽधीयते धर्मेविन ।

दानश्च विधिना देयमुभात्तारकं हि तत् ॥”

इति शुद्धितत्त्ववृत्तसम्पन्नवचनम् ॥

पञ्चसूरा, स्त्री, (पञ्च सूरा यत्र ।) प्रजापति-

दासवैद्यकृतशिशुरिष्टमाहुरिष्टपिष्टरिष्टस्त्रीपुन-

पुनकज्ञानसुखदुःखरिष्टकृदादियोगक्षुब्धान-

निर्णय इति सप्ताध्यायात्मकव्योतिर्यन्यविशेषः

यथा । तत्रैव ।

“पञ्चसूराभिधानश्च ग्रन्थं निदानसम्मतम् ।

किञ्चिदद्देशगम्यश्च स्वल्पं वक्ष्यामि शान्ततम् ॥”

पञ्चसूरोदयः, पुं, (पञ्चानां सूरानामुदयो यत्र ।)

व्यतिः प्राक्कविशेषः । यथा,—

“कालं वक्ष्यामि संसिद्धे कद्र पञ्चसूरोदयात् ।

राजा माजा उदासा च पीडा न्यस्तयेव च ॥

आ इ ऊ ऋ औ स्वराश्च लिखेत् पञ्चामिकोष्ठकं ।

ऊर्ध्वतिथ्यंगगतैरखैः षट् वृद्धक्रममागतैः ॥

तिथौ गणामिकोष्ठे पु त्रयो राजाय माजया ।

उदासा पीडा न्यस्त्य कुजः सोमसुतः क्रमान् ॥

गुरुशुक्रशनेश्चरविचन्द्रा यथोदितम् ।

रेवत्यादिशिवात्मनाश्च जहताश्च प्रथमाः कलाः ॥

पञ्चपञ्चान्यत्र भाति चैत्राद्या उदयस्तथा ।

हादग्राहा द्वयो मामा नाश्व आद्यक्षरं तथा ॥

कला लिङ्गश्च या तिष्ठेत् पञ्चमस्तस्य वै रतिः ।

लक्षा तिथिस्तया वारनक्षत्रं माममेव च ॥

नामोदयस्य पूर्वश्च तथा भवति नाश्वथा ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

पञ्चामि, स्त्री, पञ्चानामस्त्रीणां समाहारः । अस्य

विवरणं पञ्चातपाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ शरीरस्थ-

पञ्चाययो यथा,—

“उदरे गार्हपत्याग्निर्मध्यदेशे तु दक्षिणः ।

आस्य आहवनीर्दक्षिणः सत्यः पश्चाच्च मूर्धनि ।

यः पश्चाद्यीनिमान् वेद आहिताग्निः स उच्यते ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

(पञ्चाययो गृहे यस्य । इति विग्रहे वाच्य-

लिङ्गत्वम् । यथा मनुः । ३ । १८५ ।

“त्रिणाचिकेतः पञ्चामिच्छिसुपर्णवडङ्गवित् ॥”)

पञ्चाङ्गं, स्त्री, पञ्चानां अङ्गानां एकवृत्तस्य त्वक-

पत्रपुष्पमूलफलानां समाहारः । यथा,—

“त्वक्पत्रकुसुमं मूलं फलमेकस्य प्राशिनः ।

एकत्र मिलितश्चेत् पञ्चाङ्गमिति संज्ञितम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

पुरश्चरणविशेषः । यथा—

“जपहोमौ तर्पणश्चाभिवेको विप्रभोजनम् ।

पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमिष्यते ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

वारतिथिपञ्चमयोगकरणात्मकपञ्जिका । यथा,—

पञ्चाम

“तिथिर्वारच नक्षत्रं योगः करणमेव च ।
पञ्चाङ्गस्य फलं शुक्ला गङ्गाजानफलं लभेत्” ॥
इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाङ्गः, पुं, (पञ्चाङ्गाणि यस्य ।) कमठः । इति
शब्दमाला ॥ अश्वविशेषः । तत्पण्यायः । पञ्च-
भद्रः २ पुष्यनक्षत्रमङ्गः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
ग्रहामविशेषः । यथा,—

“बाह्व्याश्चैव जानुभ्यां शिरसा वक्षसा दृष्ट्या ।
पञ्चाङ्गोऽयं ग्रहणमः स्यात् पूजास्तु प्रवराविमौ ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

(राजनयः । यदक्तम् ।

“सहायाः साधनोपाया विभागो देशकालयोः ।
विनिपातप्रतीकारः सिद्धिः पञ्चाङ्ग इत्यते ॥”

पञ्चाङ्गगुप्तः, पुं, (पञ्चसंख्याकानि अङ्गानि गुप्तानि
यस्य ।) कच्छपः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चाङ्गुलः, पुं, (पञ्च अङ्गुलय इव पञ्चाणि यस्य ।)
उरस्कट्टकः । इत्यमरः । २ । ४ । ५२ । पञ्चा-
ङ्गुलपरिमाणयुक्ते च ॥

पञ्चाङ्गुलिः, त्रि, पञ्चाङ्गुलयो यस्य सः । इति
आकरणम् ॥

पञ्चाङ्गुली, स्त्री, तक्राङ्गाक्षुपः । इति राज
निर्घण्टः ॥

पञ्चातपा, स्त्री, (पञ्चभिर्महत्सुखैर्गतयते इति ।
आड + तप् + अच् । ततः टाप् ।) तपस्या-
विशेषः । यथा —

“तथैव पञ्चातपाचिन्ता ग्राम्भवी ग्राम्भवो जपः ।
यज्ञियैर्दारुभिः शुष्केष्वनुद्विक्तं चतुष्कृतम् ॥
वर्द्धसंस्थापनं योषी तीव्रयस्तत्र पञ्चमः ।
हस्तान्तरं चतुर्वङ्गीन् कृत्वा वैश्वानरेष्टिना ॥
तन्मध्यस्था सुखेविम्बं योचन्ती बहुलाशुका ॥”
इति कालिकापुराणे ४२ अध्यायः ॥

पञ्चाननः, पुं, (पञ्च आननानि यस्य ।)
शिवः । (पञ्चं विसृतं आननं यस्य ।) सिंहः ।
इति मेदिनी ॥ अल्ययः । इति शब्दरत्ना
वली ॥ (ज्योतिषोक्तसिंहराशिः । यथाह
स्मृतिः ।

“पञ्चाननगते भानौ पक्षयोरुभयोरपि ।

चतुर्थ्यामुदितश्चक्रो नक्षत्रयः कदाचन ॥”

रुद्राक्षविशेषः । तद्धारणं महत्त्वम् भवति ॥

पञ्चामराः, स्त्री, (पञ्च अमराः । मञ्जालात्मक-
धारयः ।) पञ्चप्रकारामरलतादि । यथा,—

“एका तु अमरा द्रुवा तस्या यस्थिं समानयेत् ।
अन्या तु विजया देवी सिद्धिरूपा सरस्वती ॥
अन्या तु धिन्वपत्रस्था शिवमन्तोषकारिणी ।
अन्या तु योगसिद्धयैर्निर्गुली चामरा लता ॥
अन्या तु कालतुलसी श्रीविष्णोः प्रियनोपिणी ।
एताः पञ्चामरा ज्ञेया योगसाधनकर्मेणि ॥”

इति रुद्रयामलोत्तरखण्डे ३६ पटलः ॥

पञ्चान्तं, स्त्री, (पञ्चानामन्तानां समाहारः ।
प्रकरादुत्पद्यतदधिमधुघटितम् । यथा,—

“दुग्धं सप्रकर्षैव घृतं दधि तथा मधु ।

पञ्चान्तमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु ॥”

पञ्चास्र

गर्भवतीभ्यस्तद्दानस्य दिनं यथा,—

“रेवत्यम्बिपुनर्वसुद्वयमस्तुलाशुराधामवा-
हस्तास्तुरफगनीषु भृगुर्जे जीवार्कवारे तथा ।
लघुर्नोदुपशोभनेषु नियतं सन्त्यप्य रिक्ता तिथिं
देयं मासि च पञ्चमेषु करणे पञ्चान्तं योषि-
ताम् ॥”

इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चान्तयोगः, पुं, (पञ्चानामन्तानां गृह्यादीनां
योगः ।) गृह्यचीमोत्तरसुश्रुतीसुखिकाश्रताव-
रीणां संयोगः । यदक्तं राजनिर्घण्टे ।

“गृह्यचीमोत्तरश्चैव सुश्रुती सुखिका तथा ।
श्रतावरीति पञ्चानां योगः पञ्चान्तमभिधः ॥”

पञ्चाश्वायः, पुं, (पञ्चसंख्याकः आश्वायः ।) शिवस्य

पञ्चवक्त्रविनिर्गतस्तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा,—

“पूर्वाश्वायः पूर्वस्तुखः पश्चिमः पश्चिमास्तुखः ।
दक्षिणो दक्षिणस्तुख इत्युत्तरश्चात्तरः परः ॥
निरुत्तरं तथा चोर्ध्वं सिद्धान्तागमरूपिणम् ।
जह्वाश्वायपरिज्ञानं नास्त्यस्य तपसः फलम् ॥”

अन्यत्र ।

“पूर्वाश्वायः शब्दरूपो दक्षिणः कर्णरूपकः ।

पश्चिमः प्रभुरूपः स्यादुत्तरश्चात्तरस्तथा ॥

जह्वाश्वायस्तत्त्वबोधः केवलानुभवात्मकः ॥”

इत्यादि । इति भैरवतन्त्रम् ॥

मम पञ्चसुखेभ्यश्च पञ्चाश्वानादाः समुद्भूताः ॥”

इति कुलार्णवतन्त्रम् ॥ * ॥

“विभाष्य मुखपद्मं हि शिवस्य वरवर्णिन ।

सद्योजानं वामदेवमघोरस्य ततः परम् ॥

तत्पुरुषं तदेषानं पञ्चवक्त्रं प्रकीर्तितम् ॥

सद्योजानस्य वै मुखं शुद्धस्फटिकसन्निभम् ।

पीतवर्णं तथा सौम्यं वामदेवं मनोहरम् ॥

हृण्यवर्णमघोरस्य समं भीमविवर्द्धनम् ।

रक्तं तत्पुरुषं देवि । दिव्यमङ्गं मनोहरम् ॥

श्यामलस्य तथेषानं मन्ददेवशिवात्मकम् ।

चिन्तयन् पश्चिमे चाद्यं द्वितीयस्य तयोत्तरं ॥

अघोरं दक्षिणे देवं पूर्वं तत्पुरुषं तथा ।

इष्टानं मध्यमे ज्ञेयं चिन्तयेद्भक्तितत्परः ॥”

इति निव्याणतन्त्रे ६ पटलः ॥ * ॥

अन्यत् षड्द्वान्यायशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पञ्चाम्रं, स्त्री, (अमरानि रसानि प्राप्नुवन्तीति । अम

गत्यादिषु + “अमितम्यादौधश्च ।” उणां २ । १६ ।

इति रक् दीर्घाध्यायाः इति आम्ना वृत्ताः ।

पञ्चानां आम्नाणामश्वत्थादिवृत्ताणां समाहारः ।)

वृत्तविशेषाणां समाहारः । यथा,—

“अश्वत्थमेकं पिचुमईमेकं

तयोधमेकं दृष्ट पुष्यजातीः ।

हे हे तथा दाडिममातुलङ्गे

पञ्चाम्रवायी नरकं न याति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

अपि च ।

“अश्वत्थ एकः पिचुमई एको

डौ चम्पकौ त्रीणि च केशराणि ।

सप्ताथ ताला नव नारिकेलाः

पञ्चाश

पञ्चाम्रोपी नरकं न याति ॥”

इति तिथितन्त्रम् ॥

पञ्चान्नं, स्त्री, (पञ्चानामन्तानां कोलादीनां समा-
हारः ।) अन्नपञ्चकम् । यथा,—

“कोलादिमृत्तान्नाभैरन्नवेतसंयुतैः ।

चतुरन्ध्रश्च पञ्चान्नं मातुलङ्गसमन्वितम् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पञ्चारी, स्त्री, (पञ्चपञ्चसंख्यामन्वृत्तीति । अ गतौ
“कर्मगयण्” । १ । २ । १२ । इति अण् । गौरादि-
त्वान् डीप् ।) शारिङ्गकला । इति शब्दमाला ॥

(पाषार कृक इति भाषा ॥)

पञ्चाश्विः, [स्] पुं, (पञ्च अर्चिषि यस्य सः ।) बुध-
ग्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पञ्चालः, पुं (पञ्चवित्स्तरवचने + “तमिविशिविशि-
वर्णिकुलीति” । उणां १ । १२ । ७ । इति कालन् ।)

दृष्टविशेषः । इत्यणादिकोषः ॥ तस्य युत्पत्ति-

र्यथा । “हृदयश्चाभ्युन्नलस्य हृदयहृदिपुष्यवीनर-

काम्यत्वसंज्ञाः । पञ्चानामेतेषां विषयाणां रक्त-

गायालमेते मतपुत्रा इति पित्राभिहिता इति

पञ्चालाः ॥” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६

अध्यायः ॥ (अस्य स्थितिनिर्णय उक्तस्तन्त्रशास्त्रे

यथा,—

“कुरुक्षेत्रात् पश्चिमेषु तथाचोत्तरभागतः ।

इन्द्रप्रस्थान्नेष्ट्यानि । दृष्टायोजनकद्वयं ।

पञ्चालदृष्टो देवशि । सौन्दर्यगव्यभिनः ॥”)

पञ्चालाः, पुं, (पञ्चालाः क्षत्रियारुक्षो निवासो-
जनपदः । निवासोऽग्रे जनपदे लुप् ।) नीरुद-

विशेषः । बहुवचनान्तोऽयम् । इति मेदिनी ॥

पञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति इति । आ +
अल् भूषणे + अच् । टाप् स्वायं कन् इत्वश्च ।)

पुत्तली । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलति । आ + अल् भूषणं

+ अच् । गौरादित्वान् डीप् ।) वज्रादिहस्त-

पुत्तिका । कानिर पुत्तुल इति भाषा ॥ गीत

विशेषः । इति मेदिनी ॥ पाचाली इति भाषा ॥

(पञ्चारी रस्य लत्वे सिद्धम् ।) शारिङ्गकला ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कृक इति भाषा ॥

पञ्चावटं, स्त्री, (पञ्च विसृतसुरःस्थलं आवटति

वैद्यते इति । आ + वट् + अच् ।) उरस्कटम् ।

बालोपवीतम् । इति हारावली ॥ (पञ्चानां

वटानां वटादिवृत्ताणां समाहारः । निपा-

तनात् साधुः । पञ्चवटो । यथा, गोः रामा-

यणो ॥ ३ । २० । ३८ ।

“विवेश पञ्चावटसुखसेवितम्

रिपून् दिधुः शलभानिवाण्यसृक् ॥”)

पञ्चावस्थाः, पुं, (पञ्चसु भूतेषु अवस्था यस्य । तस्य
देहारम्भकखड्गकारणेषु लयलातयात्मम् ।

श्रवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चावस्थायुक्ते च ॥

पञ्चाशत्, त्रि, (पञ्चदशतः परिमाणमस्य ।)

“पदक्षिपतिचिन्तितम्” ५ । १ । ५६ । निपा-

तनात् साधुः ।) वक्ष्याविशेषः । इति ज्योतिषम् ॥

पञ्चाश इति भाषा ॥ (यथा, स्मृतिपञ्चाशति ५२ ।

“पञ्चाशत्त्रिभिः पुरा भगवति । स्तथा यदङ्गी
कर्तं तच्चाहं सफलं धुनापि विमतिस्तत्पादपद्म-
स्तुतः ॥”)

पञ्चाशः, पुं, (पञ्चं विस्तृतं आस्यं यस्य ।) सिंहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १० ॥ (पञ्चानि आस्यानि
यस्य । शिवः ॥ पञ्चसुखविशिष्टे, त्रि । यथा,
गोः रामायणे । ५ । ७४ । २३ ।

“लक्षितैर्यं विशालाक्षी मया शोकपरायणा ।
आदायेतां न जानीषे पञ्चास्यामिव भोगि-
नीम् ॥”)

पञ्चीकरणं, स्त्री, पञ्चभूतानां भागविशेषेण मिश्री-
करणम् । यथा । “पञ्चीकरणेन आकाशादि-
पञ्चमेकैकं द्विधा समं भिन्नं तेषु दशसु
भागेषु मध्ये प्राथमिकान् पञ्चभागान् प्रत्येकं
चतुर्धा समं विभज्य तेषां चतुर्णां भागानां
स्वस्वद्वितीयाहभागं परित्यज्य भागान्तरेषु
संयोजनम् । तदन्तम् ।

द्विधा विधाय चैकैकं चतुर्धा प्रथमं पुनः ।
स्वस्वेतरद्वितीयांशेयोजनान् पञ्च पञ्च ते ॥ इति ॥
अस्याप्राप्तमागं नाशङ्कनीयं जितकरणाश्रुतेः
पञ्चीकरणस्याप्युपलक्षणात् । पञ्चानां पञ्चा-
त्मकत्वे समानेऽपि तेषु च वैशिष्ट्यात् तद्वादस्त-
द्वाद इति न्यायेन आकाशादिव्यपदेशः सम्भवति ।
तदानीमाकाशं शब्दोऽभिधायते । वायौ शब्द-
श्चाग्नौ । अथौ शब्दस्पर्शरूपाणि । अमुं शब्द-
श्चरूपरसाः । पृथिव्यां शब्दस्पर्शरूपरस-
गन्धाश्च । एतेभ्यः पञ्चीकृतैर्भ्यो भूतैर्भ्यः
भूभुवः स्वस्मिन् हवर्गस्तपः सत्यमित्येतन्नामकानामु-
पर्यपरि विद्यमानानां अतलवितलसुतलरसा-
तलतलान्तलमहातलपातालानामकानां अधोऽधो
विद्यमानानां लोकानां ब्रह्माख्य तदन्तर्गत-
चतुर्विधस्थूलशरीराणां मत्प्रपानादीनां शीतृपति
भवति ॥” इति वेदान्तसारः । ३६-४२ ॥

पञ्चेन्द्रियं, स्त्री, पञ्चानां ज्ञानेन्द्रियाणां समाहारः ।
यथा । “ओजस्वइन्द्रजननप्रागं पञ्चेन्द्रियाणि
च ॥” इति शब्दचन्द्रिका ॥ पञ्चकर्मेन्द्रियश्च ॥

पञ्चैवः, पुं, (पञ्च इयमेव यस्य ।) कामदेवः । इति
हलायुधः ॥

पञ्चोपविषं, स्त्री, (पञ्चसंख्यं उपविषम् ।) उप
विषपञ्चकम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“कुत्सकं करवीराणि लाङ्गली विषमुष्टिका ।

एतान्युपविषाग्याहुः पञ्च पातित्वशालिनः ॥”

पञ्चोष्णाणः, पुं, (पञ्च उष्णाणः ।) आहारपाचक-
शरीरस्य पञ्चासयः । यथा, सारकौमुद्याम् ।

“भौमाध्यामेयवायवाः पञ्चोष्णाः सनाभसाः ।

पञ्चाहारगुणान् स्वान् स्वान् पार्थिवादीन् पचन्त्यनु ।
पार्थिवाः पार्थिवानेव शेषाः शेषांश्च देहगान् ॥”

पञ्जरं, स्त्री, (पञ्जरे कथ्यते उदरयन्त्रमनेन । पञि-
रोधे + अरन् ।) कायास्थिरुद्धम् । शरीरास्थि-
पञ्जरम् । (यथा, पञ्चदशी । ६ । १७६ ।

“देहादिपञ्जरं यन् तदरोहोऽभिमानिता ।

विहितप्रतिषिद्धेषु प्रवृत्तिर्धर्मः भवेत् ॥”

पञ्जरे कथ्यते पञ्चादिरच । पञ्चादिवन्धयद्दम् ।
इत्यमरभरतौ । पिंजरा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शालारम् २ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
हेः रामायणे । २ । ६५ । ५ ।

“तेन शब्देन विहगाः प्रतिबुद्धाश्च सस्युः ।
शास्वास्थाः पञ्जरस्थाश्च ये राजकुलगोचराः ॥”)

पञ्जरः, पुं, (पञ्जरे कथ्यते आत्मा यस्मिन् । पञि-
रोधे + अरन् ।) शरीरम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, हठयोगटीपिकायाम् । ४ । १८ ।

“ह्रासप्रतिसहस्राणि नाडीहाराणि पञ्जरे ।

सुषुप्ता शास्त्रवी शक्तिः शशास्त्रैव निरर्थकाः ॥”

“पञ्जरे पञ्जरवच्छिरास्थिभिर्बद्धं शरीरे ॥” इति

तट्टीका ॥) देहास्थिसमूहः । तत्पर्यायः ।

कङ्कालः २ देहबन्धास्थि ३ । इति जटाधरः ॥

कलियुगम् । गवां शरीराणां विधिः । इति सार-

स्वताभिधानम् ॥

पञ्जरावेष्टः, पुं, (पञ्जरेणैव यन्त्रेण आवेष्टो नृगया
यस्मान् ।) मत्स्यमारणोपाययन्त्रम् । पोलो
इति भाषा । तत्पर्यायः । ज्वः २ पलवः ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ [राजनिर्घण्टः ॥

पञ्जलः, पुं, (पञ्ज + अलच् ।) कोलकन्दः । इति

पञ्जिः, स्त्री, (पञ्ज + इन् ।) सूत्रनालिका । इति

शब्दमाला । पोंडज इति भाषा । पञ्जिका च ॥

पञ्जिका, स्त्री, (पञ्जि + स्वार्थे कन् टाप् ।) तूलना

लिका । इति हारावली । पोंडज इति भाषा ॥

टीकाविशेषः । यथाह हेमचन्द्रः ।

“टीका निरन्तरव्याख्या पञ्जिका पदभञ्जिका ॥”

अयस्यानी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पञ्चाङ्गम् ।

पोंजि इति भाषा । तत्प्रवणफलं यथा,—

“वारो हरति दुःखं न च न च पापनाशनम् ।

तिथिर्भवति गङ्गाया योगः सागरसङ्गमः ।

करणं सर्वतीर्थानि श्रूयते दिनपञ्जिका ॥”

इति दैवशाः ॥

अपि च ज्योतिस्तत्त्वे वराहवचनम् ।

“दुःखप्रनाशको वारो न च न च पापनाशनम् ।

तिथिरायुष्को प्रोक्ता योगो बुद्धिविषयकः ॥

चन्द्रः करोति सौभाग्यमंशकः शुभदायकः ।

करणात्मनो लघ्नां यः श्रूयते दिने दिने ॥”

निःशेषपदव्याख्यात्री । तिथिवारादिज्ञापिका ।

आयययलखनार्था च । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पञ्जिकारकः, पुं, (पञ्जिं करोतीति । कृ + कृन् ।)

कायस्थजानिः । यथाह जटाधरः ।

“अथ कायस्थः करणः पञ्जिकारकः ॥”

(अस्य पञ्जिकरणकथा कायस्थशब्दे दृश्यम् ॥)

पञ्जिकाकारश्च ॥

पञ्जी, स्त्री, (पञ्जि + वा डीप् ।) पञ्जिः । नालिका ।

इति शब्दमाला ॥ पञ्जिका । पोंजि इति

भाषा । यथोक्तं दैवज्ञेः ।

“दैवज्ञवक्त्रेण श्रूयते पञ्जी

शत्रुघ्नं याति शशीव लघ्नां ॥”

अन्यविशेषः । यथाह भुवानन्दमिश्रः ।

“प्रबन्ध विज्ञेश्वरपादमादौ

सरस्वतीं तां कुलदेवताम् ।

शिशुप्रबोधाय कुलस्य पञ्जी

विविच्यते श्रियुतमिश्रकेन ॥”

पञ्जीकरः, पुं, (पञ्जीं पञ्जिकां करोतीति । कृ +
टः ।) कायस्थः । यथा । “कायस्थो कूटलन-
पञ्जीकरौ ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पट, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां परं-
सकं सेट ।) पटति । इति दर्गादासः ॥

पट, क तिष्ठि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं
अकं-सेट ।) क, पाठयति । तिष्ठि दौषी ।
इति दर्गादासः ॥

पट, न क वेष्टने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त-
चुरां-परं-सकं-सेट ।) अन्त्यने । इत्यन्ये । पट-
यति मालां मालिकः । इति दर्गादासः ॥

पटं, स्त्री, (पटतीति । पट् । पञ्चादच् ।) हृदिः ।
चालम् । इति पटलशब्दटीकायां भरतः ॥

पटः, पुं, स्त्री, (पटयत्यनेन । पट वेष्टने चनर्थे कः ।)

शोभनवस्त्रम् । तत्पर्यायः । सुचेलकः २ ।

इत्यमरः । १० । ६ । १६ ॥ (यथा, पञ्चदशी । ६ । १० ।

“यथा धौतो चङ्कितश्च लाङ्कितो रङ्गितः पटः ।

चिदन्तर्यामिस्तुत्राणि विगटं चात्मा तथ्यते ॥”)

चित्रपटः । इति मेदिनी ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“पटस्य लक्षणं वक्ष्ये यथा सिद्धान्त साधकाः ।

अन्येकेशविहीने तु अजीर्णे समतल्युके ॥

अस्मादिते अक्लिप्ते तु स्थलेनैव समालिखेत् ।

योगिनी रूपिणी कार्या जयादौः परिवारिता ॥

वृद्धेन च भवेद्बुद्धौ आधिते आधितो भवेत् ।

कुरुपणं कुरुपस्तु सर्वेण तु न पूज्यते ॥

लखकस्य तु यद्रूपं चित्रं भवति तादृशम् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

पटः, पुं, पियालवृत्तः । इति मेदिनी ॥ पुरस्कृतः ।

इति विश्वः ॥

पटकः, पुं, (पटेन कृद्नेन कारयति प्रकाशते इति ।

कै + कः ।) शिविरम् । इति शब्दमाला ॥

पटकारः, पुं, (पटं शोभनवस्त्रं चित्रं वा करोति

यः । पट् + कृ + अण् ।) तन्त्रवायः । चित्रकरः ॥

पटकुटी, स्त्री, (पटस्य पटनिर्मिता वा कुटी ।)

वस्त्रवस्त्र । ताम्र इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कणिका २ गुणालयनिका ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पटचरं, स्त्री, (भूतपूर्वं पटत् । भूतपूर्वं चरट् ।

यद्वा पटदिव्यशक्तं शब्दं चरतीति । पटत् + चर

+ अच् ।) जीर्णवस्त्रम् । इत्यमरः । १० । ६ । १५ ॥

(पचते आवेष्टते इति । पट् + बाहुलकात्

अत् । पटदिव चरति यः । चर् + अच् ।)

चौरै पुं इत्यमरटीकायां रमानायः ॥

पटमक्षपः, पुं, (पटानां वस्त्राणां मक्षपः ।) पट-

कुटी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पटमयं, स्त्री, (पट + मयट् ।) वस्त्रग्रहम् । यथा,—

“पटवापः पटमयं दूष्यं वस्त्रग्रहं स्थलम् ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

शाटी । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“पटवासः पटमयं शाटी शाटक इत्यपि ॥”

षट्:

TABLE 1. Continued

पट्टः

पाचनत्वम् । हृद्यत्वम् । उष्णत्वम् । लघुत्वम् ।
अमिदीपनत्वम् । स्निग्धत्वम् । कासदोषत्रय-
क्रिमिनाशित्वम् । तस्य मूलादिगुणाः ।
“पटोलस्य भवेच्छूलं विरेचनकरं सुखात् ।
नालं स्नेहघ्नं पत्रं पित्तहारि फलं पुनः ॥
दोषत्रयहरं प्राक्तं तद्वृत्तिता पटोलिका ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अपि च राजवल्लभः ।
“पटोलं कफपित्ताग्निज्वरकुष्ठघ्नगणपहम् ।
विसर्पनयनयाधिज्वरोदरगणनाशिनौ ।
पटोलफलकश्चैति किञ्चिद्गुणान्तरावुभौ ॥”
पटोलकः, पुं, (पटोल इव कायति प्रकाशते इति
कै + कः ।) युक्तिः । इति शब्दमाला ॥
पटोलिका, स्त्री, (पटोल + कन् + टाप् + अत्
इत्वच् ।) फलविशेषः । भिङ्गा इति भाषा ।
योरल इति ख्याता । इति कैचित् । इति
भरतः ॥ तत्पथ्यायः । ज्योत्स्नी २ जाली ३ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ११८ ॥ ज्योत्स्ना ४ । इति
स्वामी ॥
पटोली, स्त्री, (पटोल + जातिस्वात् डीप् ।)
ज्योत्स्नी । इति मेदिनी ॥ (भिङ्गा इति
भाषा ॥ यथा, गारुड १६८ अध्याये ।
“पटोलीसुस्तकाभ्याश्च वासकं च नाशयेत् ॥”)
पटुं, क्त्वि, (पट् गतौ + क्तः । नैट् ।) नगरम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
पटुः, पुं, (पट् + क्तः । नैट् ।) पेशपाषाणः ।
शिल इति भाषा ॥ (यथा, रघुः । १८ । १७ ।
“तस्याभवत् स्रुतुहारशीलः
शिलः शिलापटुविशालवक्त्राः ॥”)
व्रणादीनां बन्धनम् । पटी इति भाषा ॥ चतु-
व्ययः । चौमाता गस्ता इति भाषा ॥ राजादि-
शासनान्तरम् । पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा,
मार्कण्डेयः । ३६ । ८ ।
“तदास्मान् पुत्रः निष्कृष्य महत्तादङ्गुलीयकान् ।
वाच्यन्ते शासनं पट्टे खड्गाक्षरनिवशितम् ॥”)
पीठः । इति मेदिनी ॥ पिडि इति भाषा ॥
फलकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ टाल इति
भाषा ॥ उल्लोधादिः । इति स्वामी ॥ पाग
इत्यादि भाषा ॥ उत्तरीयादिः । इति सुभूतिः ॥
एक पाट्टा इति भाषा ॥ (यथा, भट्टिः । १२० । ६० ।
“मलितमिव भुवो विलोक्य रामं
धरणिधरस्तनयुक्तपट्टचौनम् ॥”)
कौषेयः । इति मुकुटः ॥ पाट् रेशम् इति
च भाषा । लोहितकौषेयमुष्णोवादि । इति
भरतः ॥ राज्ञा रेशमी पाग इत्यादि भाषा ॥
(श्रुपादीनां किरीटविशेषस्वरूपपट्टलक्षणं दृष्ट-
संहितायां ४६ अध्याये उक्तम् । तदयथा,—
“विस्तरशो निर्दिष्टं पट्टाणां लक्षणं यदाचार्यैः ।
तत् संक्षेपः क्रियते मयात्र सकलार्थसम्पन्नः ॥
पटुः शुभदो राज्ञां मध्येऽष्टावङ्गुलानि विस्तीर्णः ।
सप्तनरेन्द्रमहिष्याः षड्युवराजस्य निर्दिष्टः ॥
चतुरङ्गलविस्तारः पटुः सेनापतेर्भवति मध्ये ।

पट्टिका

इ च प्रसादपटुः पञ्च ते कीर्तिताः पट्टाः ॥
सर्वे द्विगुणायामा मध्यादङ्गेन पार्श्वविकीर्णाः ।
सर्वे च युद्धकाश्चनविनिर्मिताः श्रेयसो दृष्ट्वै ॥
पञ्चशिखो भूमिपतेस्त्रिशिखो युवराजपार्थिव-
महिष्योः ।
एकशिखः सैन्यपतेः प्रसादपट्टो विना शिखया ॥
क्रियमाणं यदि पत्रं सुखेन विस्तारमेति पट्टस्य ।
द्विजयौ भूमिपतेस्तथा प्रजानाश्च सुखसम्पत् ॥
जीवितराज्यविनाशं करोति मध्ये व्रणः
समुत्पन्नः ।
मध्ये स्फुटितस्याप्यो विन्नकरः पार्श्वयोः स्फुटितः ॥
अशुभनिमित्तोत्पत्तौ शास्त्रज्ञः शान्तिमादिश-
द्राक्षः ।
शस्त्रनिमित्तः पट्टो श्रुपराष्ट्रविद्वह्ये भवति ॥”
पट्टकः, पुं, पट्ट इव इत्यर्थे स्वार्थे कन् । पट्टः ॥
पट्टचं, स्त्री, (पट्टात् कौषेयात् जायते इति ।
पट्ट + कन् + ङ ।) वस्त्रभेदः । पट्टवस्त्रम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ५० । २३ ।
“अस्मिन् राक्षसवचैव पट्टचं कौटजलघा ।
कुटीरतं तथैवाव्यत् कमलामं सहस्रशः ॥”)
पट्टदेवी, स्त्री, (पट्टा सिंहासनाहार् देवी) महादेवी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटराणी इति भाषा ॥
पट्टनं, स्त्री, (पट्टन्ति गच्छन्ति वणिजो यत्र । पट् गतौ
+ बाहुलकात् तन् ।) पत्तनम् । इति द्विरूप-
कोषः ॥
पट्टनी, स्त्री, (पट्टन + गौरादित्वात् डीप् ।) पत्त-
नम् । इति द्विरूपकोषः ॥
पट्टरङ्गं, स्त्री, (पट्टं वस्त्रं रण्यतेनेन । पट्ट + रङ्ग
+ घञ् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वकम् इति भाषा ॥
पट्टरञ्जनकं, स्त्री, (पट्टाणां वस्त्राणां रञ्जनम् ।
ततः कन् ।) पत्तरङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पट्टशाकं, स्त्री पुं, (पट्टस्य पट्टवृत्तस्य शाकम् ।)
नालिताशाकम् । इति शब्दमाला भावप्रकाशश्च ॥
अस्य गुणाः नाडीचण्ड्ये द्रव्याः ॥
पट्टार्हा, स्त्री, (पट्टे श्रुपासने अर्हा योग्या ।)
महादेवी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटराणी
इति भाषा ॥
पट्टिका, स्त्री, (पट्टिर्वि कायति प्रकाशते इति ।
पट्टि + कै + कः । क्तियां टाप् ।) पट्टिकाख-
लोपः । इत्यमरटीकायां वाचस्पतिः ॥ (जुनः
पट्टः । इत्यर्थे कन् । स्त्रियां टाप् इत्वच् ।
वितस्तिविस्तारं वस्त्रम् । इति चित्तामणिः ॥
पट्टः । पाटा इति भाषा । यथा, नैषधे । १६ । ६१ ।
“सर्वं विस्तृत्य दैगात् स्मृति-
मुषमि गतां घोषयन् यो घसंज्ञां
प्राक् संस्कारेण सम्प्राप्य ध्रुवति
शिरः पट्टिकापाटनेन ॥”)
पट्टिकाखः, पुं, (पट्टिका आख्या यस्य ।) रक्त-
लोपः । पाटियालोप इति भाषा । तत्पथ्यायः ।
क्रमुकः २ पट्टी ३ लाक्षाप्रसादनः ४ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ४१ ॥

पट्टस

पट्टिकालोपः, पुं, (पट्टिका एव लोपः ।) रक्त-
लोपः । पाटिया लोप इति भाषा । तत्पथ्यायः ।
क्रमुकः २ वल्कलोपः ३ दृष्टलः ४ लीर्णपुत्रः ५
दृष्टलः ६ शीर्णपत्रः ७ अन्तिभेषजः ८ श्रावरः
९ श्वेतलोपः १० गालवः ११ दृष्टलः १२
पट्टी १३ लाक्षाप्रसादः १४ वल्कः १५ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ स्थलवल्कलः १६ लीर्णपत्रः १७
दृष्टपत्रः १८ । इति भावप्रकाशः ॥ लोपद्वय-
गुणाः । कषायत्वम् । शीतत्वम् । वातकफास-
विघनाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । तत्र वल्कलोपको-
विशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥ याहित्वम् ।
लघुत्वम् । पित्तरक्तपित्तातीमारशोथनाशित्वम् ।
इति भावप्रकाशः ॥
पट्टिलः, पुं, (पट्टो विद्यतेऽस्य । पट्ट + अस्थर्थे
इत्वच् ।) पूतिकरजः । इति जटाधरः ॥
पट्टिलोपः, पुं, (पट्टिरेव लोपः ।) पट्टिकालोपः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
पट्टिलोपकः, पुं, (पट्टिलोप + स्वार्थे कन् ।) पट्टिका-
लोपः । इति शब्दरत्नावली ॥
पट्टिशः, पुं, (पट् गतौ + बाहुलकात् टिप्)
पट्टिमः च । अस्त्रविशेषः । यथा,—
“परशुः पट्टिसो नाम स एव च परश्वधः ॥”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(यथा, भागवते । ८ । १० । ३६ ।
“भुशुब्धिभक्षकगदादिपट्टिशैः
शस्त्रास्त्युक्तैः प्रासपरश्वधैरपि ।
निस्त्रिंशभक्षैः परिधैः समुद्गरेः
सभिन्दिपालैश्च शिरांसि चिच्छिदुः ॥”)
पट्टी, स्त्री, (पट्टि + वा डीप् ।) पट्टिकालोपः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ललाटभूषा । इति विश्वः ॥
तलमारकम् । अश्ववक्त्रः स्थलवन्धनरज्जुः । इति
शब्दमाला ॥
पट्टी, [न्] पुं, (पट्टोऽस्यास्तीति । इतिः ।) रक्त-
लोपः । इति स्वामी ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥
पट्टोलिका, स्त्री (पट्टं पट्टाखं उलति प्राप्नोतीति ।
उल गतौ + खल् टाप् इत्वम् ।) कल्पप्रकीर्णा ।
अवस्थापत्रं इति कैचित् । पाट्टा । इति च कैचित् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पट, वाचि । इति कविकल्पदमः ॥ (भर्त्ता-परं-सकं-
सेट ।) पठति श्लोकं धीरः । इति दुर्गादासः ॥
पठनं, स्त्री, (पठ् + भावे लुट् ।) वाचनम् । पठन्
इति भाषा । यथा, मार्कण्डेयः । ६२ । १८ ।
“भूतप्रेतपिशाचानां पठनादेव नाशनम् ॥”
पठमञ्जरी, स्त्री, श्रीरागस्य चतुर्थरागिणी । तस्या
न्यानां गृह्यहः पञ्चमः । गानसमयस्तु एकप्रहर-
दिवसोत्तरम् । इति सङ्गीतदर्पणः ॥ लक्षणं यथा,
सङ्गीतशामोदरे ।
“वियोगिनी कान्तवित्तीर्णपुण्यां
सजं वहन्ती वपुर्धातिसुग्धा ।
आन्धास्यमाना प्रियया च सख्या
विधूसराङ्गी पठमञ्जरीयम् ॥”
पठमञ्जरी, स्त्री, रागिणीविशेषः । इति हलायुधः ॥

पणः

प्रतिः, स्त्री, (पठ + “सर्वधातुश्च इन् ।” उणां । ४ । ११७ । इति इन् ।) पठनम् । पाठः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रठितः, त्रि, (पठ + क्त ।) वाचितः । कृतपाठः । अधीतः । उच्चरितः । यथा, हास्याग्ने ।

“मया न पठिता चक्षी त्वया नापि चिकित्सितम् । अकस्मान्नगरोपान्ते कथं धृमायते चिता ॥”

प्रठितश्च, त्रि, (पठ + “तत्तत्तयानीयरः ।” ३ । १ । ६६ । इति तथ ।) पठनीयम् । पाठ्यम् । यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६२ । ६६ ।

“नस्मात्तमेतन्माहात्म्यं पठितं समारहितैः ॥”

पड, इ क संज्ञतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-सकं-सेट् । इति ।) इ क् पठयति । संज्ञतौ राश्रीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पड, इ ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्म-सकं-सेट् । इति ।) ड, पठते । ड, पठते । इति दुर्गादासः ॥

पण, ड अवहृतौ । स्तुतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्म-सकं-सेट् ।) अवहृतौ अवहारे । ड, पठते । पणायति पणायते आयात्तत्वाद्भय-वदमिति वोपदेवः । प्राणानामपणिष्टासौ अत्र कर्मणि षष्ठी । स्तुतौ तु पणायति पणायते विष्णुं धीरः । अरे तु द्वयोरर्थयोरेव आयस्या-प्राप्तिपक्ष आत्मनेपदमेव । अपणिष्ट येन पणिता पणिषीष्ट पणिष्यते अपणिष्यत् । इति दुर्गादासः ॥

पणः, पुं, (पणयते धेनेन । पण अवहारे + “निष् पणः परिणामे ।” ३ । ३ । ६६ । इति अप् ।) कार्षिकताम्रिकः । स तु पञ्चलक्षणमावकारश्च-ताम्रकर्षलतयवहारद्रव्यम् । पूर्वं हि ताम्र-रक्तिकायाः कपर्देक गको म्रान्मिति अग्रोति-वगाट्मन्तः । लोके तूपचारात् कार्षापणवत् पण्यपदंशो म्रत्यु गव । निर्वाणः । अतिः । (पणो म्रहोऽख्यमिन् । पण + “अग्रं आदिभ्यो ङच् ।” ४ । २ । १२७ । इत्यच् ।) दत्तम् । म्रहः । आङ् इति षोड इति वाजि इति च भाषा । (यथा, आर्यासप्तशती । ३५४ ।

“प्रतिभुः सुको विपक्षे दृष्टः षडङ्गारसंकथा गुरुतु । पुनर्वाचितं पणस्तद्वाले परिभाष्यतां दायः ॥” पणयते अवहृत्यते इति । “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति घः । म्रत्युम् । घनम् । इत्यमरभरतौ ॥ कार्षापणः । (यथा, मनुः । ८ । २२४ ।

“यस्तु दोषवर्ती कथामनास्थाय प्रयच्छति । तस्य कुप्यामृपो दक्षं स्वयं वक्ष्यति पणान् ॥”) क्रयशाकाङ्क्षा । अवहारः । इति मेदिनी ॥ विंशतिगणकः । इति हेमचन्द्रः ॥ श्राद्धिकः । इति जटाधरः ॥ गृहम् । इति शब्दमाला ॥ (पणते आधिकारिभेदेन सुखभोगादिकं अव-हरति साधकस्य सुखानुसारं वैकुण्ठवासादि-फलं प्रददातीत्यर्थः । पचादच् । यदा, पणयते सूयते यः । पण स्तुतौ “पुसीति संज्ञायां चः

पण्डः

प्रायेण ।” ३ । ३ । ११८ । इति घः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ११५ ।

“ऊर्ध्वगः सत्पथाचारः प्राणदः प्रणवः पणः ॥”

पणयन्तिः, पुं, (पणस्य विक्रयादेर्यथ्यर्थः ।) इङ् । इति शब्दरत्नावली ॥

पणनं, स्त्री, (पण अवहारे + भावे लुट् ।) विक्रयः । इति शब्दरत्नावली ॥

पणपरं, स्त्री, लघात् द्वितीयपञ्चमाष्टमैकादश-लघाः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“पणपरं द्वितीयाष्टपञ्चमैकादशं विदः ॥”

पणवः, पुं, (पणं स्तुतिं वातीति । पण + वा + कः ।) गायनपटवः । (यथा, गीतायाम् । १ । १३ ।

“ततः शङ्खाश्च भैरवश्च पणवानकगोमुखाः । सहसैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुतुलोऽभवत् ॥”)

प्रणव इति केचित् । इत्यमरभरतौ ॥

पणवा, स्त्री, (पणव + टाप् ।) पणवः । यथा — “पणवः पणवा च स्यात् प्रणवोऽप्यत्र वर्तते ॥” इति भरतङ्कपकोषः ॥

पणसः, पुं, (पणायते इति । पण + “अथविच-मीति ।” उणां । ३ । ११७ । इति असच् ।)

पणयद्रव्यम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥

पणाङ्गना, स्त्री, (पणो न धेनेन लभ्या अङ्गना । धेनेन वक्ष्यतात् तथात्वम् ।) वैद्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पणाया, स्त्री, (पणायते अवहृत्यते इति । पण अवहारे स्तुतौ च + स्वार्थे आय + तनो भावे अप् । ततश्चाप् ।) क्रयविक्रयव्यवहारः । इति जटाधरः ॥ (स्तुतिः । दत्तम् । इति धात्वर्थ-लब्धोऽर्थः ॥)

पणायितः, त्रि, (पणायते स्म इति । पण अव-हारे स्तुतौ च । “आयादय आधधातुके वा ।” ३ । १ । ३१ । इति स्वार्थे आयस्ततः क्तः ।) स्तुतः । इत्यमरः । ३ । २ । १०६ ॥ (अव-हृतम् । क्रीतम् । विक्रीतम् । इति धात्वर्थ-लब्धोऽर्थः ॥)

पणास्थि, स्त्री, (पणस्य पणाय वा यदस्थि ।) कपर्दे-कम् । वराटकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पणास्थिकं, स्त्री, (पणास्थि + स्वार्थे कन् ।) वरा-टकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पणिनं, त्रि, (पणयते स्म इति । पण + क्त । अया-भावपक्षे सिद्धम् ।) स्तुतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०६ ॥

अवहृतम् । इति पणधात्वर्थदर्शनात् । (म्रह, स्त्री । वाजि इति भाषा । यथा, महाभारते । १ । सौपर्णे । २० । ४ ।

“ततस्ते पणिनं कृत्वा भगिन्यो द्विजसत्तम । जम्भतुः परया प्रीत्या परं पारं महोदधेः ॥”)

पणितयं, त्रि, (पणयते इति । पण ड अवहारे स्तुतौ च । “तथ्यत्वादीयरः ।” ३ । १ । ६६ । इति तथ ।) विक्रयद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥ स्तोतयम् । अवहार्थम् । इति पणधात्वर्थ-दर्शनात् ॥

पण्डः, पुं, (पण्डते निष्कलं प्राप्नोतीति । पण्ड-गतौ + पचादच् । यदा पण्ड ड अवहारे । “जम-

पण्य

न्तात् डः ।” उणां । १ । ११३ । इति डः ।) स्त्रीवम् । गुपुसकम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ निष्कले, त्रि, ॥

पण्डा, स्त्री, (पण ड अवहारे । “जमन्तात् डः ।” उणां । १ । ११३ । इति डः । ततश्चाप् ।)

बुद्धिः । इति मेदिनी ॥ तत्त्वानुगा बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥

पण्डापूर्व, स्त्री, (पण्डं निष्कलं अपूर्वं अदृष्टम् ।) फलाजनकादृष्टम् । तद्विपर्यये त्रि । यथा,

“यदपि पण्डापूर्वं फलमिति तदपि न कामना-भावे अकरणापत्तेस्तौल्यात् ।” इति सिद्धान्त-सुक्तावली ॥

पण्डितः, पुं, (पण्डा वेदोष्मला तत्त्वविषयिणी वा बुद्धिः । सा जाता अस्य । “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।” ४ । २ । ३६ । इति इतच् । यदा, पण्डते तत्त्वज्ञानं प्राप्यतेऽस्मात् । गतार्थेति क्तः ।) शास्त्रज्ञः । अस्य लक्षणं यथा,—

(“निधिवते प्रश्नज्ञानं निन्दितानि न सेवते । अ-नास्तिकः अहं धान एतत् पण्डितलक्षणम् ॥” इति चिन्तामणिः ॥)

“पठकाः पाठकाश्च ये चान्य शास्त्रचिन्तकाः । सर्वे यस्यनिनो मूर्खा यः क्रियावान् स पण्डितः ॥” इति महाभारते वनपर्व ॥

अपि च श्रीभगवद्गीतायाम् । ५ । १७ । “विद्याविनयसम्पन्ने ब्राह्मणे गवि हस्तिनि ।

शुनि चैव श्वपाके च पण्डिताः समदर्शिनः ॥” तत्पर्यायः । विद्वान् ० विपणितः ३ दोषश्चः ४ सन् ५ सुधीः ६ कोविदः ७ बुधः ८ धीरः ९ मनीषी १०

ज्ञः ११ प्राज्ञः १२ संख्यावान् १३ कविः १४ धीमान् १५ स्मरिः १६ ज्ञाती १७ ज्ञातिः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूरदर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ ।

इत्यमरः । २ । ७ । ५-६ ॥ विप्रारदः २३ । कवी २४ स्मरि २५ । इति भरतः ॥ विदग्धः २६ दूरदृक् २७ वेदी २८ दृढः २९ बुद्धः ३० विधा-

नगः ३१ प्रज्ञानः ३२ ज्ञातिः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ विज्ञः ३४ मेधावी ३५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सिद्धकः । इति मेदिनी ॥

(सर्वज्ञत्वात् महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२४ ।

“न्यायनिर्वपणः पादः पण्डितो ह्यचलोपमः ॥”) पण्डितस्मृत्यः, त्रि, (आत्मानं पण्डितस्मृत्यते यः

सः । “आत्ममाने खञ्च ।” ३ । २ । ८३ । इति खञ्च ।) पण्डिताभिमानो । इति याकरणम् ॥

पण्डितमानी, [न] त्रि, (आत्मानं पण्डितं मन्यते इति । मन + इणः ।) पण्डिताभिमानो । यथा

“मूर्खाः पण्डितमानिनः ।” इति प्राचीनाः ॥

पण्यं, त्रि, (पणयते इति । पण ड अवहारे स्तुतौ च । “अवदापण्यवर्थागर्ह्येति ।” ३ । १ । १०१ ।

निपातनात् साधु ।) पणितयम् । विक्रय-द्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ । (यथा, हेः

रामायणे । २ । ४८ । ४ ।

“न चाङ्गुष्ठान् न चामोदन् वणिक्को न प्रसारयन् ।

न चाप्रोभन्त पर्यायानि नापचन् गृहमेधिनः ॥”) अवधार्यम् । स्तोत्रम् । इति पणधात्वर्थदर्शनात् ॥ (स्त्री, पर्याये अवधार्यते ॥ पण + अत् । विपणिः । यथा, मनुः । ५ । १०६ । “निर्त्यं शुद्धः कारुहस्तः पर्यायं यच्च प्रसारितम् ॥” “पर्यायं पर्यायवोधिकायाम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥)

पर्यायवोधिका, स्त्री, (पर्यायानां विक्रयद्रव्याणां वोधिका गृहम् ।) विपणिः । इत्यमरः । २ । २ । २० ॥ पर्यायविक्रयशाला । इति हलायुधः ॥ हट्टः । इत्यन्ये ॥ विक्रयार्थप्रसारितनानाद्रव्याणां वणि-वोधिका । वाणिज्याविही इति वाजार इति च ख्यातः । इति केचित् । हट्टमण्डपः । इति केचित् । हट्टमध्यस्थपर्यायविक्रयवोधिका । इति केचित् । इति तट्टीकायां भरतः ॥ “आपणः पर्यायवोधिका च द्वयं वोधिकांति संज्ञितम् ॥” इति शाश्वतः ॥

पर्यायवोधिका, स्त्री, (पर्यायानां वोधिका विक्रयगृहम् ।) क्रयविक्रयस्थानम् । इति शब्दमाला ॥

पर्यायशाला, स्त्री, (पर्यायानां विक्रयद्रव्याणां शाला गृहम् ।) हट्टः । इति हेमचन्द्रः ॥ विक्रयगृहम् ॥

पर्यायस्त्री, स्त्री, (पर्याया मूलेन लभ्या या स्त्री । यद्वा पर्यायं हट्टादिस्थले स्थिता स्त्री ।) वेश्या । इति कोषान्तरम् ॥

पर्याया, स्त्री, (पर्याये स्तूयते रोगहन्तृत्वात् । पण उ अवहारं स्तुतां च + कर्मणि यत् तत-ट्ठाप् ।) पिण्या । इति द्विरूपकोषः ॥

पर्यायज्जना, स्त्री, (पर्याया पण्येन मूलेन लभ्या या अज्जना ।) वेश्या । इति हेमचन्द्रः ॥

पर्यायजीवः, पुं, (पर्यायेः क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति प्राणिति । आ + जीव + कः ।) क्रयविक्रयिकः । वणिक् । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ ॥

पर्यायजीवकं, स्त्री, (पर्यायेः क्रयविक्रयद्रव्यैराजीवति-तिष्ठतीति । पर्यायजीवस्तः स्वार्थे कन् । अभि-धानात् कौत्वम् । यद्वा, पर्यायजीविवणिग्भिः कायति शब्दायते इति । के + कः ।) हट्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पर्यायजीवकमित्यपि पाठः ॥

पर्यायान्ता, स्त्री, (पर्यायं अन्वयति स्वगुणेन या । अन्व + अच् ।) दृग्निर्देशः । तत्पर्यायः । कङ्कणीपत्रा २ पर्याया ३ पणधा ४ । अस्या गुणाः । समवीर्यत्वम् । तिक्तत्वम् । चारत्वम् । वारकत्वम् । तत्कालशब्दघातव्रणसंरोपणत्वम् । दीर्घा मध्यातया ह्रस्वा पर्यायान्ता त्रिविधा स्मृता । [सवीर्यविपाकेषु मध्यमा गुणदायिका ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यायान्ता इत्यपि पाठः ॥

पत [ट्] पुं, (पतते गच्छत्यनेन । पतौ उ गतौ + करणे क्तिप् ।) पादः । इत्यमरः । २ । ६ । ७९ ॥ (यथा, मनुः । ४ । २०७ । “मत्तक्रुद्धातुराणाञ्च न सुञ्जीत कदाचन । केशकोटावपमञ्च पदाष्टयश्च कामतः ॥” केचित्तु पादशब्दस्य पद इत्यादेशो भवतीति वदन्ति । अन्यैस्तु न मन्यन्ते अतः “पदादयः

पृथक्शब्दा इत्येके ।” इति सुम्बोधे वोप-देवेनोक्तम् ॥)

पत, लृ ञ गतौ । ऐश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-अकं-सेट् ।) लृ, अपतत् । ञ, पातः । पतः । गतिरिह पतनम् । पतति पत्रं दृष्ट्वात् । इति दुर्गादासः ॥

पत, त क गतौ । ऐश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां-परं-अकं-सेट् ।) ऐश्यमिन्धरी-भावः । गतिरिह पतनम् । पतयति पत्रं दृष्ट्वात् । इति दुर्गादासः ॥

पत, य ड ऐश्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-आत्मं-अकं-सेट् ।) य ड, पत्यते । ऐश्यमैश्वर्य-मिन्धरीभावः । इति दुर्गादासः ॥

पतं, त्रि, (पततीति । पत् + अच् ।) पुष्टम् । इति जटाधरः ॥ (पतनकर्त्तरि च, त्रि ॥)

पतगः, पुं, (पत उत्पतितः सन् गच्छति । यद्वा पतेन पक्षेण गच्छतीति । गम् + कः ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, मनुः । ७ । २३ । “देवदानवगन्धर्वा रक्षोऽसि पतगोरगाः । तेषां भोगाय कल्पन्ते दृष्टेनैव निपीडिताः ॥”)

पतङ्गं, स्त्री, (पत् लृ गतौ अन्वयोः । बाहुलकात् अङ्गच् ।) सुतम् । पारदम् । इति मेदिनी ॥ चन्दनभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पतङ्गः, पुं, (पतति गच्छतीति । “पतेरङ्गश्च पक्षिणि ।” उणां । १ । ११८ । इति अङ्गच् ।) पक्षी । (यथा, मार्कण्डेयः । १० । ८६ । “ततः सव्येयुर्निर्लागः पापी तिर्यक्त्वमश्रुत । क्षमिकीटपतङ्गेण श्वापदे मशकादिषु ॥”)

पतङ्गः, पुं, (यथा, माघे । १ । १२० । “पततपतङ्गप्रतिमस्तपोनिधिः पुरोऽस्य यावन्न सुवि खलीयत ॥” “कथं पतङ्गः सूर्यः । खगलसामान्योपचारात् । “पतङ्गः शूलमे सूर्ये पतङ्गः पक्षिणि स्मृतः ॥” इति कोषान्तरम् ॥” इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

शूलभः । इत्यमरः । ३ । ३ । २० ॥ शालि-प्रभेदः । इति मेदिनी ॥ जलमधुकट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पतङ्गमः, पुं, (पत उत्पतितः सन् गच्छतीति । गम् + खच् । सुम् च ।) पक्षी । इति आकर-णम् ॥ (शूलभः । यथा, भागवते । ७ । ८ । २४ । “अलक्षितोऽसौ पतितः पतङ्गमो यथा वृषिर्हानस सोऽसुरस्तदा ॥”)

पतङ्गिका, स्त्री, (पतङ्ग + स्वल्पार्थं संज्ञायां वा कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वम् ।) मधुमक्षिका-विशेषः । तत्पर्यायः । प्रतिका २ । इत्य-मरः । २ । ५ । २७ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०८ । १० । “पतङ्गिकानां पुच्छेषु त्वय्येषाका प्रवेष्टिता । कर्मणस्तस्य ते प्राप्तं फलमेतत्तपोधन ॥”)

पतञ्चिका, स्त्री, (पतमभिगतं शत्रुमित्यर्थः चिकथति पीडयति खारोपितशत्रवेति यावत् । पृषोदरात् साधुः ।) घनुर्न्या । इति शब्दरत्नावली ॥

पतञ्जलिः, पुं, (पतः पतन् वा अञ्जलिः नम-स्कार्यतया यस्मिन् । शकन्वादित्वात् साधुः ।) सुनिविष्टः । स तु पातञ्जलदर्शनपाणिनिटीका-महाभाष्यादियन्त्रकर्ता । तत्पर्यायः । गोनर्होयः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ चूर्णितत् ३ भाष्यकारः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वरुचिः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (केषांचिन्मते योगसूत्रकारक-पतञ्जलेर्भाष्यकत्वं पतञ्जलिर्भिन्न एव । अन्ययो-रभेदान्तरं निर्दिशन्ति पाश्चात्याः ॥ पातञ्जलयोग-शास्त्रस्य पादचतुष्टयात्मकं तत्र प्रथमे पादे “अथ योगानुशासनम् ॥” इति योगशास्त्रारम्भ-प्रतिज्ञां विधाय “योगश्चित्तवृत्तिनिरोधः ।” इत्यादिना योगलक्षणमुक्त्वा सप्रपञ्चसमाधि-निर्देशं कृतवान् भगवान् पतञ्जलिः । द्वितीये तु “तपः स्वाध्यायश्चरप्रणिधानानि क्रिया-योगः ॥” इत्यादिना युतित्तित्तस्य क्रियायोगं यमादीनि पञ्च बहिरङ्गाणि साधनानि च निर-दिशत् । तृतीये “देशबन्धश्चित्तस्य धारणा ॥” इत्यादिना धारणाध्यानसमाधिचतुष्टयस्य प्रथमं संयमपदवाच्यं तत्र अवान्तरफलं विभूतिजातञ्च उपदिदेश । चतुर्थे पादे तु “जन्मौषधिममृततपः समाधिजाः मिहयः ॥” इत्यादिना ससिद्धिपञ्चकं मुख्यं प्रयोजनं केवलं प्रधानादीनि पञ्चविंशति-तत्त्वानि क्लेशकर्मविपाकाशयैरसंश्लेषं पुरुषं स्वच्छया निम्नागकायमधिष्ठाय लौकिकादि-सम्पदायप्रवर्तकं संसारदहने दग्धानां जीवानां निस्तारकञ्च उपदिष्टवान् ।)

पतत्रं, स्त्री, (पतन्त्रं त्रायते इति । पतत् + त्रे । कः ।) पक्षः । पात्रा इति भाषा । इत्य-मरः । २ । ५ । ३६ । (यथा, भागवते । ८ । ११ । ३४ । “येन मे पूर्वमेन्द्रोऽङ्गो पतत्रं दः प्रजातयै । कृतो निविशतो भारैः पतत्रैः पतन्त्रां सुवि ॥” (त्रं) पत लृ गतौ । “अमिनर्त्तयजवधिपतिभ्यो-श्चन् ।” उणां । ३ । १०५ । इति अचन् । वाहनम् । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

पतत्री, [त्र] पुं, (पतत्रं पक्षो विद्यतेऽस्य । पतत्र + इनिः ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ४ ।)

“पदं सहेतु भ्रमरस्य पेलव शिरीषपुष्पं न पुनः पतत्रिणः ॥”)

पतत्रिः, पुं, (पतति उत्पततीति । “पतेरत्रिन् ।” उणां । ४ । ६६ । इति अत्रिन् ।) पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥

पतद्व्यङ्गः, पुं, (पतत् सुखादिभ्यः खलत् जलादि-युक्तातीति । पतत् + व्यङ् + अच् ।) प्रति-याहः । इत्यमरः । २ । ३ । १३६ । पितृदानी इति भाषा ॥

पतङ्गोरः, पुं, (पतन् पक्षी भौर्यस्मात् ।) श्वेनः । इति शब्दरत्नावली ॥

पतन् [त्र] पुं, (पततीति । पत् + श्रट् ।) पक्षी । (यथा, महाभारते । २ । ३८ । २८ । “नक्षत्राणां सुखं चन्द्र आदित्यस्तेषां सुखम् ।

पताकी

इत्युक्तः ॥

‘रक्तप्रसाधितभुवः चतविग्रहाश्च

बलेऽधिकं दिनं मध्य मासो द्वात्रिंशच्च द्वायनम् ॥”

प्रशस्ताः ।”

5	1	2	3	4	5	6	7	8	9	10	11	12	13	14	15	16	17	18	19	20	21	22	23	24	25	26	27	28	29	30	31	32	33	34	35	36	37	38	39	40	41	42	43	44	45	46	47	48	49	50	51	52	53	54	55	56	57	58	59	60	61	62	63	64	65	66	67	68	69	70	71	72	73	74	75	76	77	78	79	80	81	82	83	84	85	86	87	88	89	90	91	92	93	94	95	96	97	98	99	100
---	---	---	---	---	---	---	---	---	---	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	----	-----

पतिः

पलपताकौ यथा,—

“प्रतिदृष्टं पलायिषां ज्ञात्वा वाचं कचिच्छभम् ॥

रवौ च वेदा वसवः सुधांशौ

कुजे च वागाः शशिनौ तथाङ्गाः ।

शनाटुदिकं च दृष्ट्वा तौ स्या-

द्राक्षौ तुरङ्गा भृगुजै च रुद्राः ॥”

बालस्य शुभाशुभफलं यथा,—

“अशुभे दृष्टसंयोगे सर्वत्र पुण्यवर्जिते ।

बालस्य मरणं शीघ्रं यदि पापैः समन्वितम् ॥

अशुभग्रहदृष्टे तु सर्वत्र पापवर्जिते ।

बालस्य कुशलं सर्वं शुभैर्यदि समन्वितम् ॥

अशुभो दृष्टनाथो हि वेधश्चेत्तेन लभ्यते ।

मरणं तत्र वक्तव्यं बालस्य नान्यथा भवेत् ॥

पापस्य दृष्टमात्रे तु तदयोगवेधवर्जिते ।

बालस्य कुशलं तत्र शुभैर्यदि समन्वितम् ॥”

इति ज्योतिषतत्त्व पताकौवेधः ॥

(स्त्रियां डीप् । सेना । यथा, रघुः । ४ । ८० ।

“न प्रसेहे स रुद्राकर्मधारावर्षदुर्दिनम् ।

रथवत्सं रजोऽप्यस्य कुत गव पताकिनीम् ॥”)

पतिः, पुं, (पाति रक्षतीति । पाल रक्षणं + इति ।)

मूलम् । गतिः । इति विश्वः ॥ पाणिग्रहीता ।

भातार इति भाषा । तत्पर्यायः । धवः ०

प्रियः ३ भर्ता ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ३५ ॥

कान्तः ५ प्राणनाथ, ६ गुरुः ७ हृदयशः ८

जीवितेशः ९ जामाता १० सुखोत्सवः ११

नर्मकोलः १२ रतगुरुः १३ स्वामी १४ रमणः

१५ । इति शब्दरत्नावली ॥ वरः १६ परिणता

१७ गृही १८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्ष-

णम् । विधिवत्पाणिग्रहकः । अनुकूलदक्षिण-

धृष्टशठभेदात् पतिश्चतुर्धा । मासकालिकपरा-

ङ्गनापरादमुखत्वे सति सर्वकालमनुरक्तोऽनु-

कूलः । १ । सकलगायिकाविषयसमसहजानु-

रागो दक्षिणः । २ । भूयो निःशङ्कः कृतदोषो-

ऽपि भूयो निवारितोऽपि भूयः प्रश्रयपरायणो

धृष्टः । ३ । कामिनीविषयकपटपटुः शठः । ४ ।

इति रसमञ्जरी ॥ * पतिसेवादिकं यथा,

“कथं मे सुव्रते । साध्वि । निद्राभङ्गः कृतस्त्वया ।

अर्थं व्रतादिकं तस्या या भर्तुः सापकारिणी ॥

तपश्चानुग्रहश्चैव व्रतं दानादिकश्च यत् ।

भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्फलम् ॥

यथा प्रियः पूजितश्च श्रीकृष्णः पूजितस्तथा ।

पतिव्रताव्रतार्थश्च पतिरूपी हरिः स्वयम् ॥

सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिर्धरणम् ।

सर्वं व्रतं तपः सर्वसुपवासादिकश्च यत् ॥

सर्वधर्मश्च सदाश्च सर्वदेवप्रपूजनम् ।

तत् सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हन्ति

बोद्धव्यम् ॥

सुपुण्ये भारते वर्षे पतिसेवां करोति या ।

वैकुण्ठं स्वामिना साङ्गं सा याति ब्रह्मणः श्रुतम् ॥

विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम् ।

असत्कुलप्रजाता या तत्फलं श्रूयतां सति ॥

कुम्भीपाकं ब्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरो ।

पतिः

ततो भवति चाख्यलो पतिपुत्रविवर्जिता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मतत्त्वखण्डे ४३ अध्यायः ॥*

अपि च ।

“स्वकान्तश्च परो बन्धुहि लोके परत्र च ।

नहि कान्तात् परः श्रियान् कुलस्त्रीणां परो गुरुः ॥

देवपूजा व्रतं दानं तपश्चावृणनं जपः ।

स्नानश्च सर्वतीर्थेषु दौष्ठा सर्वमखे च ॥

प्रादक्षिण्यं पृथिव्याश्च ब्राह्मणार्तिधर्षणम् ।

सर्वाणि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति बोद्धव्यम् ॥

किमतः पतिभक्ताया अभक्तायाश्च भारते ।

यथा दुःखी सुखारम्भे साकाङ्क्षः प्रथमो भवेत् ॥

पतिसेवापरो धर्म्मो नहि स्त्रीणां श्रुतौ श्रुतम् ।

स्वप्ने ज्ञाने च सततं कान्तं गारायणाधिकम् ।

दृष्ट्वा तच्छरणाभ्यो ज्ञेयं सेवां निधं करिष्यसि ॥

परिहासेन कोपेन भवेणावज्ञया सुते । ।

कर्तव्यं स्वामिनः साक्षात् परीक्षाम् करिष्यसि ॥

स्त्रिया वाग्योनिदुष्टाया, कामतो भारते भुवि ।

प्रायश्चित्तं श्रुता नास्ति नरकं ब्रह्मणः श्रुतम् ॥

सर्वधर्म्मपरिणीता या कर्तव्यं कुरुते पतिम् ।

श्रुतजन्मकृतं पुण्यं तस्या नश्यति निश्चितम् ॥

दत्त्वा कन्यां बोधयित्वा जगाम सुनिपङ्गवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे २४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“या स्त्री भर्तुर्गसौभाग्या सा सौभाग्या च सर्वतः ।

श्रयणं भोजनं तस्या न सुखं जीवणं वृथा ॥

यस्या नास्ति प्रियप्रेम तस्या जन्म निरर्थकम् ।

तत् किं पुत्रं धनं रूपं सम्पत्तयः यवनेऽथवा ॥

यत्किं नास्ति कान्ते च सर्वं धनं परं ।

सा शुचिर्धर्म्महीना च सर्वकल्माषवर्जिता ॥

पतिवन्द्युत्तिमता देवतं गुरुव च ।

सर्वसाश्च परः स्वामी न गुरुः स्वामिनः परः ॥

पिता माता सुतो भ्राता क्लिष्टो दत्त्वा मित्रं धनम् ।

सर्वस्वदाता स्वामी च सृष्टानां योषितां सुराः ॥

काचिद्वै हि जानाति महासाध्वी च स्वामिनम् ।

अतिसहृदयाता च सुश्रीला कुलपालिका ॥

असहृदयप्रसूता या दुःश्रीला धर्म्मवर्जिता ।

सुखदुःखा योनिदुष्टा पतिं निन्दति कोपतः ॥

या स्त्री वै हि सर्वपरं पतिं विष्णुसमं गुरुम् ।

कुम्भीपाके पचति सा यावदिन्द्राश्चतुर्दश ॥

व्रतज्ञानशूनं दानं सत्यं पुण्यं तपश्चिरम् ।

पतिभक्तिविहीनाया भस्माभूतं निरर्थकम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ५७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“साध्व्याः सहृदयायाश्च श्रुतपुत्राधिकः पतिः ।

असहृदयप्रसूता या दुःश्रीला ज्ञानवर्जिता ॥

स्वामिनं मन्यते नासौ पित्रोर्होषेण कुतुम्बिता ।

कुतुम्बितं पतितं स्रष्टुं दरिद्रं रोगिणं जडम् ॥

कुलजा विष्णुतुल्यश्च कान्तं पश्यति सन्ततम् ॥

हुताश्रनो वा सूर्या वा सर्वतजस्विनां परः ।

पतिव्रताजसश्च कलां नार्हन्ति बोद्धव्यम् ॥

महादानानि पुण्यानि व्रतान्यनश्वरानि च ।

तपांसि पतिसेवायाः कलां नार्हन्ति बोद्धव्यम् ॥

पतितः

पुत्रो वापि पिता वापि बान्धवो वा सखीदरः ।

योषितां कुलजातानां न कश्चित् स्वामिनः समः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ४४ अध्यायः ॥*

पतिदक्षिणादि यथा —

“निरूपितश्च वेदेषु स्वशब्दो धनवाचकः ।

तद्यस्यास्तीति स स्वामी वेदज्ञः । शृणु मङ्गलः ॥

तस्य दाता सदा स्वामी न च स्वं स्वामिनो भवेत् ।

अहो अवस्था भवतां वेदज्ञानमबोधताम् ॥

धर्म्म उवाच ।

पत्नीं विना न स्वं साध्वि । स्वामिनं दातुमक्षमम् ।

दम्पती ध्रुवमेकाङ्गी तयोर्दाता न द्वौ समौ ॥

निरूपिता पुण्यकं च व्रते स्वामी च दक्षिणा ।

श्रुतौ श्रुतो यः स्वधर्म्मो विपरीतो ह्यधर्म्मकः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ७ अध्यायः ॥

पतिः, त्रि, (पाति रक्षति पालयतीति वा । “पति-

रक्षति ।” उणां । ४ । ५७ । इति इति । १)

अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २ ईश्वरः ३

ईशिता ४ अधिभूः ५ नायकः ६ नेता ७ प्रभुः ८

परिचरः ९ अधिपः १० । इत्यमरः । ११ । १० । ११ ॥

(यथा, मनुः । ७ । ११५ ।

“यामस्याधिपतिं कुर्यात् दद्यामपतिं तथा ।

विप्रातीशं श्रुतेश्च सहस्रपतिमेव च ॥”)

पतिंवरा, स्त्री, (पतिं वृणीते या मा । वृ ष वरणं +

खच् । “संज्ञायां भृलृ वृक्षीति ।” ३ । ० । ४६ ।

इति सुम १) स्वयंवरा । स्वच्छया पत्यन्वेष्टिणी ।

(यथा, रघुः । ६ । १० ।

“मनुष्यवाचां चतुर्गमयान-

मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

वियश मन्त्रान्तरगाजमार्गं

पतिंवरा कल्मषविवाहवशा ॥”)

लक्षणाङ्गकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पतिनी, स्त्री, (पतिं हन्ति इति । “लक्षणं जाया-

पत्योष्टक् ।” ३ । २ । १५० । इति टक् ततो डीप् ।)

पतिनाशकहस्तरेखाविशेषः । यथा, “लक्षणं

जायापतिभ्याम् । जायान्नो हस्तः । पतिश्री पाणि-

रेखा ।” इति संक्षिप्तसारयाकरगम् ॥ स्वामिहन्त्री ।

(विवाहात् प्राक् सत्रादिभ्यः पिच्छादिकस्य कुमार्यं

परीक्षार्थं दाने तदा अग्रधानजातभ्यः पिच्छस्य

ग्रहणे कुमार्यास्तस्याः पतिहननरूपफलं यथा,

आश्वलायनश्रुत्यन्ते १ । ५ । ६ । “अष्टौ पिच्छान्

कृत्वा पिच्छानभिमन्त्रा कुमार्यं ज्ञातुं शशमेकं

गृह्णाति ।” इति नियोजिता कुमार्यो यदि

अग्रधानादाहता गृहे गृह्णाति तदा पतिनीति

तौ विद्वत् ॥)

पतितः, त्रि, (पति भये भवति स्वधर्म्मात् शास्त्र-

विहितकर्मणः सदाचारादिभ्यो वा यः । पत् +

कश्चरि क्तः चलितः । गलितः । पतनाश्रयः ।

पडा इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रस्कन्नः २ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ पातित्यविशेषः । स्वधर्म्मेभ्यः ।

तस्य लक्षणं यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।

“स्वधर्म्मं यः ससृच्छ्रद्धा परधर्म्मं समाश्रयेत् ।

अनापादि स विद्वद्भिः पतितः परिकीर्तितः ॥”

पातितकारणं यथा, मातस्य २०१ अध्याये ।
“चाङ्गालान्धविद्यो गत्वा भुक्ता च प्रतिपद्य च ।
प्रतत्त्वज्ञानतो विप्रो ज्ञानात् सास्यसु गच्छति ॥”

पतिता यथा,—

“गरामिविषदास्त्रैव पाचयन्तः क्रूरबुद्धयः ।
क्रोधात् प्रायं विषं वह्निं शस्त्रसुहृन् जलम् ॥
गिरिवृक्षप्रपातस्य ये कुर्वन्ति नराधमाः ।
कुशिलपञ्चोविनस्त्रैव स्तम्भालङ्कारकारिणः ॥”

तथा,—

“ब्रह्मदण्डहता ये च ये च वै ब्राह्मणैर्हताः ।
महापातकिनो ये च पतितस्ते प्रकीर्तिताः ॥”
तेषां दाहादिनिषेधो यथा,—
“पतितानां न दाहः स्यान्नान्धेष्टिर्नाभ्यसञ्चयः ।
न चाश्रुपातः पिण्डो वा कार्योऽद्वाहदिकं कचित् ॥”

इति शुद्धितत्त्वे ब्रह्मपुराणम् ॥ * ॥

तेषां संसर्गनिषेधो यथा, वराहपुराणे ।
“आसन्नशयनाच्चैनं भोजनान् कथनादिषु ।
सम्पत्संरक्षणं पतति पतितेन सहाचरन् ॥”
प्रायश्चित्ततरवैदिकमानधिकारी सन् नरक-
भागी । यथा —

“पतितैः संप्रयुक्तानामिमां ऋणान् निष्कृतिम् ।
सम्पत्संरक्षणं पतति पतितेन सहाचरन् ॥
याजनाध्यापनादर्थौनाक्कासपागाग्रनासनात् ।
यो धेन पतितेनैव संसर्गं याति मानवः ।
स तस्यैव व्रतं कुर्यात् संसर्गस्य विशुद्धये ॥”
तेषामुदककार्यं यथा —

“पतितस्यौदकं कार्यं सपिण्डब्राह्मणैः सह ।
निन्दितैर्हनि सायाह्ने ज्ञातिभिर्गुरुभिर्यथा ॥
दासीघटमयं पूर्णं पश्यन्त्येव प्रेतजनं मदा ।
अहोरात्रमुपासीत नाशौचं ब्राह्मणैः सह ॥
निर्वर्त्यैरंस्तस्मात् सभाषणसहस्रसन् ॥”

इति मातृ २०१ अध्यायः ॥

अन्धान्ध पतिता यथा, मत्स्यपुराणे ।
“पतिता गुरुवस्थाया न तु माता कदाचन ।
गर्भधारणपोषाभ्यां तेन माता गरीयसी ॥”
द्वादशवार्षिकव्रतनाश्रयपापयुक्तः । तस्य औद्द-
हेष्टिकविधिर्यथा, “पूर्वोक्तस्वात्मदाहः दाहा-
श्रौचादिनिषेधस्तदानीमेव । वत्सरान्तं तु सर्व-
मौद्दहेष्टिकं कुर्यात् ॥

गोब्राह्मणहतानाश्च पतितानां तथैव च ।
जह्नु संवत्सरान् कुर्यात् सर्वमेवौद्दहेष्टिकम् ॥”

इति हेमाद्रौ षट्त्रिंशत्तन्त्रात् ॥

एवं स्त्रीकृतानामपि । यथाआहमपि कार्यम् ।
“ब्रह्महा च हतपन्नस्य गोघातो पशुपातको ।
सर्वे ते निष्कृतिं यान्ति गयायां पिण्डपातनात् ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥ * ॥

एवं ब्राह्मणेऽपि ।

“क्रियते पतितानाम् गते सर्वव्रते कश्चित् ।
दशधर्मप्रमाणत्वात् गयाकूपं स्ववशुभिः ॥
मानस्यपादमूले वा श्राद्धं हरिश्चन्द्रो स्मरन् ॥”
सूर्यपदे इत्यर्थः ॥ * ॥ तत्र वर्षमध्ये लव्यसुक्त-
मपराके वायुपुराणे ।

“युक्तपक्षे तु द्वादश्यां कुर्यात् आहम् वत्सरम् ।
द्वादशाहानि वा कुर्यात् युक्ते च प्रथमेऽहनि ॥”
ह्नागलेयः ।

“नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान्नरैः ।
तथा तेषां भवेच्छौचं नान्यथेतद्विद्वदयमः ॥”
यामः ।

“नारायणं समुद्दिश्य शिवं वा यत् प्रदीयते ।
तस्य शुद्धिकरं कर्म तद्वैभवेनैतद्व्यथा ॥”
स चाभघातादिप्रायश्चित्तं कृत्वा कार्यः । तदुक्तं
हेमाद्रौ षट्त्रिंशत्तन्त्रे ।

“कृत्वा चान्द्रायणं पूर्वं क्रिया कार्या यथाविधि ।
नारायणवलिः कार्यो लोकगर्हाभयान् नरैः ॥
पिण्डोदकक्रियाः पश्चात् तृषोत्सर्गादिकश्च यत् ।
एकोद्दिष्टानि कुर्वीत सपिण्डीकरणं तथा ॥”
दिवोदासीये द्वादशातातपस्तु इत्याह ।

“पतिते च मृते मुह्ये प्राणापत्न्यास्तु षोडश ।
मृते चापत्यरहिते लक्ष्मणा नवतिं चरेत् ॥”
इदं प्रायश्चित्तार्हपश्चादिविषयम् ।

“इन्द्रियैरपरित्यक्ता ये च मृदा विषादिनः ।
घातयन्ति स्वमात्मानं चाङ्गालादिहताश्च ये ॥
तेषां पुत्राश्च पौत्राश्च ह्यया समभिभुताः ।
यथाश्राद्धं प्रतन्वन्ति विष्णुनामप्रतिष्ठितम् ॥
तथा ते संप्रवक्ष्यामि नमस्कृत्य स्वयम्भुवे ॥”

इति हेमाद्रौ तैत्तिरीयैः ॥ * ॥

तत्रैव बोधायनोऽपि । नारायणवलिं यावत्पा-
स्यामोऽभिप्रास्तपतितसुरापात्मत्यागिनां ब्राह्मण-
हतानां च द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा वारिमरणं
यत्र यस्तत्र तत्र कुर्वीत ॥ * ॥ गृह्यपरि-
शिष्टे तु चङ्गालादिहताङ्गाला,—

“दग्धा शरीरं प्रेतस्य संस्थाप्यास्थीनि यत्नतः ।
प्रायश्चित्तस्तु कर्त्तव्यं पुत्रैश्चान्द्रायणत्रयम् ॥”

इत्युक्तम् ॥ * ॥ मदनरत्ने ।

“ब्राह्मणहतानां च द्वादशवर्षाणि त्रीणि वा
कुर्वीत ॥” * ॥ मदनरत्ने ब्राह्मणे ।

“प्रमादादपि निःशङ्कस्तकस्माद्दिघघोदितः ।
चङ्गालैर्ब्राह्मणैर्गोर्निहतो यश्च कुञ्चित् ॥
तस्य दाहादिकं कार्यं यस्मात् पतितस्तु सः ।
चान्द्रायणं तप्तलक्ष्मणं तस्य विशुद्धये ॥

यद्वा लक्ष्मणं पश्चदश कृत्वा तु विधिना दहेत् ।
बुद्धिपूर्वकृतानान् त्रिंशत्लक्षं भस्मचरेत् ॥”
इत्युक्तम् । स्मृतिरत्नावल्यां तद्दिगुणं प्रायश्चित्तं
कृत्वा अन्धायुष्यात् सर्वं कार्यं इत्युक्तम् ।

“आत्मनो घातयुद्धार्थं चरेच्चान्द्रायणत्रयम् ।
तप्तलक्ष्मणचतुष्कश्च त्रिंशत्लक्ष्मणि वा पुनः ॥

अन्धो संवत्सरान् कुर्यात् दहनादि यथोदितम् ।
कृत्वा नारायणवलिमनित्यत्वात्तदायुषः ॥” इति ॥

इदञ्चात्मवधनिमित्तं तज्जातिवधप्रायश्चित्तं
समुच्चितं कार्यम् । अतएव बोधायनोक्तम् ।
द्वादशवर्षाणि त्रीणि चेति । मदनपारिजाते
स्मृत्यर्थमनारं च ब्रह्महादीनां तदोग्यं प्रायश्चित्तं
कृत्वा नारायणवलिः कार्यः इत्युक्तम् । एवं स्त्री-
कृतानामपि ॥ * ॥ यत् कश्चिदाह । पुत्र-

हतेन प्रायश्चित्तेन पितुः पापनाशे मानाभावः ।
आत्मघाते तु वचनादस्तु । महापातके तु कथं
स्यादिति । स स्वयमेव आत्मवधप्रायश्चित्तस्य
जातिवधनिमित्तं ससुच्यं वदन् हृदयभूष्य
एव । नहि जातिवधनिमित्तं पुत्रैः कार्यमिति
वचनमस्ति पुत्रकर्तृकसर्वप्रायश्चित्तादिविघ्नवा-
पत्तेः । प्रागुक्तबोधायनवचनाच्चेति दिक् । इदं
प्रायश्चित्तार्हणामेव । प्रायश्चित्तार्हणान्तु पति-
तौदकमात्रं कार्यमिति केचित् । मदनपारि-
जातादिस्वरसोऽप्येवम् । वस्तुतस्तु तदर्थानर्हयो-
र्वचनेऽनुपादानात् अवशिष्टात् तत्रापि नारा-
यणवलिर्गत्याश्राद्धश्चेति युक्तम् ॥ * ॥ पतितोदक-
विधस्तु मित्रादातिरिक्तविषय इत्यपरे । स यथा ।
हेमाद्रौ ब्राह्मणे ।

“पतितस्य तु कारुण्यात् यस्तं कर्त्तुमिच्छति ।
स हि दासीं समाहूय सर्वंगां दत्तवतनाम् ॥
अशुद्धघटहस्तानां यथावत्तं ब्रवीत्यपि ।
हे दासि । गच्छ मृत्येन तिलानामय सत्वरम् ॥
तोयपूर्णं घटश्चेमं सतिलं दक्षिणामुखी ।
उपविष्टा तु वामेन चरणेन ततः क्षिप ॥
कीर्त्तयेः पातकिमंशां त्वं पिबेति सुहृद्दे ।
निश्चयं तस्य वाक्यं सा लब्धमृत्या करोति तत् ॥
एवं कृते भवेत्तृप्तिः पतितानां न चान्यथा ॥”
इति ।

इदञ्च मृतादि कार्यम् । पतितस्य दासी मृताङ्ग
पदा घटमपवर्जयेदेतावतायसुपचरितो भव-
तीति मदनरत्ने विष्णुः । इदञ्चात्मत्यागि-
विषयम् । आत्मत्यागिनः पतितानां नाशौचोदक-
भाजः स्युर्गुह्यपुत्रस्य विष्णुना एतस्याभिधाना-
दिति गौडाः । उपलक्षणत्वात् सर्वधामिति तु
युक्तम् । इति निर्णयसिन्धौ ५ परिच्छेदः ॥

पतिव्रती, स्त्री. (पतिर्विद्यते यस्याः । पति +
मतुप् । “अन्ववत्पतिवतीर्नुक् ।” ४ । १ । ३२ ।
इति निपातनात् वत्वं लुगागमश्च । ततः ।
“ऋन्नेत्यो डीप् ।” ४ । १ । ५ । इति डीप् ।)
समर्पिका । सधवा । इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥
(यथा, रघुः । १५ । ३५ ।

“इतरेऽपि रघोर्वैद्यास्त्रयस्त्रेतायितेजसः ।
तदोगान् पतिव्रतीषु पत्नीष्वसन् हिच्छ्रनवः ॥”)

पतिव्रता, स्त्री. (पतिव्रतमिव धर्मार्थकामेषु काय-
वाकमनोभिः सदोपास्योऽस्याः ।) स्वात्मशु-
रक्ता । तत्पर्यायः । सुचरित्रा २ सती ३
माध्वी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ ॥ एकपत्नी ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या लक्षणं यथा,—
“आत्मार्त्तं मुदिता हृष्टे प्रीयते मलिना लज्जा ।
मृते विन्येत यापत्नी सा स्त्री ज्ञेया पतिव्रता ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्या माहात्म्यं यथा,—

नारद उवाच ।

“कर्मणा केन राजेन्द्र । तपसा वा तपोधन । ।
उत्तमाश्च गतिं याति लज्जावासः प्रशंस मे ॥
एवमुक्तस्तु धर्मात्मा नारदनामबोधितदा ।

पतिव्रत

यम उवाच ।

न तस्या नियमो विप्र । तपो नैव च सुव्रत ।
उपवासी न दानश्च न दमो वा महामते ।
आहृष्टो तु भवेद्विप्र । शृणु तत्त्वं समासतः ।
प्रसुप्ते वा प्रस्वपिति विबुधे जायति स्वयम् ।
सुदुक्ते तु भोजिते विप्र । सा नृत्युञ्जयति ध्रुवम् ।
मौने मौना भवेदद्या तु स्थिते तिष्ठति या स्वयम् ।
सा नृत्युञ्जयते विप्र । नान्यत् पश्यामि किञ्चन ॥
एकद्विद्विरेकमना भर्तुर्वचनकारिणी ।
तस्या विभीमहं सर्वं ये तथान्ये तपोधन ।
देवानामपि सा साध्वी पूज्या परमशोभना ।
भर्ता वाभिहिता वापि प्रणवाख्यायिनी भवेत् ॥
वर्षमानापि विप्रेन्द्र । प्रत्वाख्यानापि सा यदा ।
तदैव तं संश्रयति पतिं नान्यं कदाचन ॥
भर्तुर्नृत्युसुखं ब्रह्मन् । या पश्यति वराङ्गना ।
एवं याति भवेन्नित्यं भर्तुः प्रियहिते रता ॥
अनुविष्टेन भावेन भर्तारमनुगच्छति ।
सा तु नृत्यमुखद्वारं न गच्छेद्ब्रह्मसम्भव ॥
एवमाता पिता बन्धुरेषु मे देवतं परम् ।
एवं युञ्जते या तु सा मां विजयते सदा ।
पतिव्रता तु या साध्वी तस्याच्चाहं कृताञ्जलिः ॥
भर्तारमनुश्रयन्ती भर्तारमनुगच्छति ।
भर्तारमनुशोचन्ती नृत्युद्वारं न पश्यति ॥
गीतवान्निचक्रत्वायि प्रेक्षणोयान्नेकशः ।
न शृणोति न पश्येत् नृत्युद्वारं न पश्यति ॥
ज्ञायन्ती तिष्ठती वापि कुञ्जन्ती वा प्रसाधनम् ।
नान्यश्च मनसा ध्यायेत् कदाचिदपि सुव्रता ॥
देवता अर्चयन्ती वा भोजयन्त्यथ वा द्विजान् ।
पतिं न त्यजेत् चित्तात् नृत्युद्वारं न पश्यति ॥
भानौ चागुदिते या तु उत्थाय च तपोधन ।
गृहं माजयते नित्यं नृत्युद्वारं न पश्यति ॥
चतुर्दशः स्वभावश्च यस्या नित्यं सुसंभृतम् ।
श्रीचाचारममायुक्ता सापि नृत्युं न पश्यति ॥
भर्तुस्तु खं प्रपश्यन्ती भर्तुश्चित्तानुसारिणी ।
वर्षते च हिते भर्तुर्मृत्युद्वारं न पश्यति ॥
एवं कीर्त्तमतां लोकं दृश्यन्ते त्रिवि देवताः ।
मानुषाणाञ्च भार्या वै तत्र देशे तु दृश्यते ॥
कथितेव पुरा विप्र । आदित्येन पतिव्रता ।
मया तस्मात् विप्रश्चे । यथावत् यथाश्रुतम् ॥
गुह्यमेतत्ततो दृष्ट्वा पूजयामि पतिव्रताम् ॥”

इति पाराहं पतिव्रताचरित्रम् ॥ * ॥

पतिव्रताधर्म्मो यथा,—
“पतिव्रतानां यद्धर्म्मं तन्निबोध ब्रजेश्वर ।।
नित्यं भर्तुर्भुक्तकया तत्पादोदकमोक्षितम् ।
भक्तिभावेन सततं भोक्तव्यं तदनुज्ञया ॥
व्रतं तपस्यां देवाचीं परित्यज्य प्रयत्नतः ।
कुर्व्याच्चरणसेवाश्च स्तवनं परितोषणम् ॥
तदाश्नारहितं कर्म्म न कुर्व्यादैरतः सती ।
नारायणात् परं कान्तं ध्यायते सततं सती ॥
परपुंसं पुरश्चैव सुवेशं पुरुषं परम् ।
याचामहोत्सवं नित्यं नर्त्तकं गायनं ब्रज ।
परक्रीडाञ्च सततं नहि पश्यति सुव्रता ॥

पतिव्रत

यज्ञश्च स्वामिनां नित्यं तदेवमपि योजिताम् ।
नहि त्यजेत्तु तत्सङ्गं चण्डमेव च सुव्रता ॥
उत्तरे गीतारं दद्यात् स्वामिनश्च पतिव्रता ।
न कोपं कुरुते शुद्धा ताडनाद्यापि कोपतः ॥
क्षुधितं भोजयेत् कान्तं दद्यात् पानश्च तोषणे ।
न बोधयेत् निद्रालुं प्रेरयेत्येव कर्म्मसु ॥
पुत्राणाञ्च श्रतशृणुं खेहं कुर्यात् पतिं सती ।
पतिर्वन्धुर्गतिर्भर्ता देवतं कुलयोधितः ॥
शुभं दृष्ट्वा सुधातुल्यं कान्तं पश्यति सुन्दरी ।
सस्मितं वदनं कृत्वा भक्तिभावेन यत्नतः ॥
पुरुषाणां सहस्रश्च सती स्त्री च ससुहृदेत् ।
पतिः पतिव्रतानाञ्च सुच्यते सर्वपातकात् ॥
नास्ति तेषां कर्म्मभोगः सतीनां व्रततजसा ।
तया सार्द्रश्च निष्कर्म्मो मोदते हरिमन्दिरे ॥
एषिष्यां यानि तीर्थानि सतीपादेभ्यो तावपि ।
तेजश्च सर्वदेवानां मुनीनाञ्च सतीषु च ॥
तपस्विनां तपः सर्वं व्रतिनां यत् फलं ब्रज ।
दाने फलं यदाहृणोति तत् सर्वं तासु सन्ततम् ॥
स्वयं नारायणः शम्भुर्विधं सा ज्ञातामपि ।
सुराः सर्वे सुमुखो भीतास्त्राभ्याश्च सन्ततम् ॥
सतीनां पादरजसा सदाः पूता वसुधरा ।
पतिव्रतां नमस्कृत्य सुच्यते पानकाश्रयः ॥
त्रैलोक्यं भस्मात् कर्त्तुं शक्नोति नैव पतिव्रता ।
स्वतेजसा समर्था सा महापुण्यवती सदा ॥
सतीनाञ्च पतिः साध्वीपुत्रो निःशङ्क एव च ।
नहि तस्य भयं किञ्चिद्देवभ्यश्च यमादपि ॥
श्रतजन्मपुण्यवतां गृहे जाता पतिव्रता ।
पतिव्रताप्रसूः पूता जीवन्मुक्तः पिता तथा ॥
सती स्त्री प्रातरुत्थाय तृक्का च रात्रिवाससम् ।
भर्तारश्च नमस्कृत्य करोति स्तवनं मुदा ॥
गृहकार्यं ततः कृत्वा स्वात्वा धौते च वाससी ।
गृहीत्वा शुक्लपुष्पश्च भक्तितः पूजयेत् पतिम् ॥
स्नापयित्वा सुपूतेन जलेन निर्मलेन च ।
तस्मै दत्त्वा धौतवस्त्रं तत्पादौ लालयेन्मुदा ॥
व्यासने वासयित्वा च दत्त्वा भाले च चन्दनम् ।
सर्वाङ्गलेपनं कृत्वा दत्त्वा माल्यं गलेऽपि च ॥
सामवेदोक्तमन्त्रेण भोगद्रव्यैः सुधोषमे ।
संपूज्य भक्तितः कान्तं स्तुत्वा च प्रणमेन्मुदा ॥
‘ओ नमः कान्ताय शान्ताय सर्वदेवाश्रयाय
स्वाहा ॥’

इत्यनेनैव मन्त्रेण दत्त्वा पुष्पश्च चन्दनम् ।
पादार्घ्यधूपदीपाश्च वस्त्रं नैवेद्यसुप्तमम् ॥
जलं सुवासितं शुद्धं तावत्पूज्यं सुसंस्कृतम् ।
दत्त्वा स्तोत्रञ्च प्रपठेत् यत् कृतं पाक्षमेव च ॥
ओ नमः कान्ताय शान्ते च शिवचन्द्रस्वरूपिणे ।
नमः शान्ताय दान्ताय सर्वदेवाश्रयाय च ॥
नमो ब्रह्मस्वरूपाय सतीप्राणपराय च ।
नमस्याय च पूज्याय हृदाधाराय ते नमः ॥
पञ्चप्राणधदेवाय चक्षुःस्तारकाय च ।
ज्ञानाधाराय पत्नीनां परमानन्दरूपिणे ॥
पतिर्ब्रह्मा पतिर्विष्णुः पतिरेव महेश्वरः ।
पतिश्च निर्गुणाधारो ब्रह्मरूप । नमोऽस्तु ते ॥

पतङ्गः

चमस्व भगवन् । दीपं ज्ञानाज्ञानक्षतञ्च यत् ।
पत्नीबन्धो । दयासिन्धो । दासोदीपं चमस्व च ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं दृष्ट्वाद्ये पद्मया क्षतम् ।
सरस्वत्या च धरया गङ्गया च पुरा ब्रज ॥
सावित्र्या च कृतं पूर्वं ब्रह्मणे चापि नित्यशुः ।
पार्वत्या च कृतं भक्त्या कैलासे शङ्कराय च ॥
सुनीनाञ्च सुराणाञ्च पत्नीभिश्च कृतं पुरा ।
पतिव्रतानां सर्वासां स्तोत्रमेतत् शुभावहम् ॥
इदं स्तोत्रं महापुण्यं या शृणोति पतिव्रता ।
नरोऽप्यो वापि नारी वा लभते सर्ववाञ्छितम् ॥
अपुत्रो लभते पुत्रं निर्धनो लभते धनम् ।
रोगी च सुच्यते रोगात् बद्धो सुच्यते बन्धनात् ॥
पतिव्रता च स्तुत्वा च तीर्थस्नानफलं लभेत् ।
फलञ्च सर्वतपसा व्रतानाञ्च ब्रजेश्वर । ॥
इदं स्तुत्वा नमस्कृत्य भुङ्क्ते सा तदनुज्ञया ।
उक्तः पतिव्रताधर्म्मो गृहिणी श्रूयतां ब्रज ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ८३ अध्यायः ॥*॥
पतिव्रतानामानि यथा,—
सूर्यस्य सुवर्चसा १ शक्रस्य शशी २ वशिष्ठस्य
अरुन्धती ३ चन्द्रस्य रोहिणी ४ अगस्त्यस्य
लोपासुद्रा ५ अवनस्य सुकन्या ६ सत्यवतः
सावित्री ७ कपिलस्य श्रीमती ८ सौदासस्य
मदयन्ती ९ सगरस्य केशिनी १० नलस्य दम-
यन्ती ११ रामस्य सीता १२ शिवस्य सती १३
नारायणस्य लक्ष्मीः १४ ब्रह्मणः सावित्री १५
रावणस्य मन्दोदरी १६ । इति पुराणाक्षरम् ॥
(गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवीभागवते
१० । ६ । ६६ ।

“पतिव्रता पतिव्रताङ्गी प्रयथासंपरायणा ।
प्रज्ञायतीं सुता पौत्री पुत्रपूज्या पर्यम्बिनी ॥”
पतिरः, पुत्री, (पतिं गच्छतीति । पतल्ल गतौ +
“पतिकटिकटिगडिर्दंशश्च शरक् ।” उणा १।५।६।
इति कर्त्तरि शरक् ।) पत्नी । गन्तरि चि । इत्यु-
णादिकोषः ॥

पतिरः, पु. (पत्यस्मिन्निति । “पति कठोति ।”
उणा १।५।६। इति अधिकरणे शरक् ।) आङ्कः ।
गर्भः । इति संक्षिप्तसारोणादिरुक्तिः ॥

पतङ्गः, कौ. (पत्रमिव अङ्गं यस्य । एषोदरात्-
साधु ।) रक्तचन्दनम् । इति शब्दरत्नावली ॥
वृक्षविशेषः । वकम् इति भाषा । ततपर्यायः ।
पत्राङ्गम् २ रक्तकाष्ठम् ३ सुरङ्गदम् ४ पत्रा-
गयम् ५ पट्टरङ्गम् ६ भार्यादृक् ७ रक्तकः ८
लोहितम् ९ रङ्गकाष्ठम् १० रोगकाष्ठम् ११
कुचन्दनम् १२ पट्टरङ्गनकम् १३ सुरङ्गम् १४ ।
अस्य गुणाः । कटुत्वम् । रुक्षत्वम् । अम्लत्वम् ।
शीतत्वम् । गौल्यत्वम् । वातपित्तज्वरविष्यो-
टोन्मादभूतनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च भावप्रकाशे ।

“पतङ्गस्तु रक्तसारं सुरङ्गं रङ्गनं तथा ।
पट्टरङ्गमाख्यातं पत्ररश्च कुचन्दनम् ॥
पतङ्गं मधुरं शीतं पित्तघ्नं यत्राक्षनुत् ।
हरिचन्दनवज्ज्यैश्च विशेषाद्वाहनाशनम् ॥”

पत्तनं, स्त्री, (पतन्ति गच्छन्ति जना यस्मिन् । पत ल गतौ + “वीपतिभ्यां तनन ।” उणां ३।१५०। इति तनन ।) नगरम् । इत्यमरः । २।२।१००॥ (यथा, भागवते । ७।२।१४।

“पुरग्यामन्नजोदानक्षेत्रागामाग्रमाकरान् । खेटखचटघोषांश्च ददद्भुः पत्तनानि च ॥”) मञ्जरी पुरी । इति श्रीधरस्वामी ॥ नृद्वज्रः । इति ज्ञागवली ॥

पत्तनवर्णिक, [व] पं, (पत्तनस्य नगरस्य वर्णिक ।) नगरवर्णिक । तत्पर्यायः । स्वाध्यायी २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्तिः, पुं, (पद्यते विपक्षसेना प्रति पदभ्यां गच्छतीति । पद्यौ ड गतौ + “पदिप्रथिभ्यां नित ।” उणां ४।१८०० । इति तिः स च नित् ।) पदातिक । इत्यमरः । २।२।६३। (यथा, रघुः । ७।३७।

“पत्तिः पदातिं रथिनं रथेश- स्तरङ्गसादीं तुग्गाधिरूढम् । यन्ता गजस्याभ्यपतद्गजस्य तुल्यप्रतिद्विदि बभूव युद्धम् ॥” * ॥

पद्यते विपक्षं प्राप्नोतीति । पद्य-तिन् । वीरः । इति विश्वः ॥

पत्तिः, स्त्री, (पत ल गतौ + भावे क्तिन् ।) गतिः । (पत्यते विपक्षी यथा । पत् । करणं क्तिन् ।) सेनाविर्गमः । यत्कृतं अमरं । २।२।८०० ।

“रुक्मिणीकरथा चरन्त्या पत्तिः पद्यपदातिका ॥”

पत्तिमञ्जरी, स्त्री, (पत्तीनां पदातीनां संचितः ।) पदातिसमूहः । तत्पर्यायः । पादानम् २ । इत्यमरः । २।२।६७ ॥

पत्तरः, पुं, (पत गतौ + बाहुलकादृरः । निपातनात् तस्य द्वित्वम् ।) शालिग्रामकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पत्तङ्गे, स्त्री । इति भावप्रकाशः ॥

पत्नी, स्त्री (पत्यर्थे च सम्बन्धो यथा । “पत्युर्ना यज्ञ-संयोगे ॥” ४।१।३२० । इति नकारादेशः ङीप् च ।) वेदविधानिनी । अन्यत्रोपसारात् । पत्या उदाहृतिविहितमन्त्रादिना ऊटा । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । पाणिगृहीती २ द्वितीया ३ सद्यधर्मिणी ४ भार्या ५ जाया ६ दाराः ७ सद्यधर्मिणी ८ धर्मसाधिका ९ दारः १० गृहीती ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ सद्यधर्मिणी १२ गृहः १३ क्षत्रम १४ वधूः १५ जनी १६ परिग्रहः १७ ऊटा १८ कलत्रम् १९ । इति हेमचन्द्रः ॥

(पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

“पत्नीगुणैरेव हि पुरुषाः सुखिनो भवन्ति । यस्य पत्नी वशानुगा स भूयोऽपि स्वर्गस्थः । गृहाश्रमतुल्यं किंचिदपि नास्ति यदि तत्र हित-कामा पत्नी वसेत् । सपत्नीक एव सर्वधर्म-करणार्हः । यत्कृतं दत्तमन्त्रितायाम् ।

आत्मगुणा स्वामिभक्ता देवता सा न मानुषी । अयुकूलकलत्रो यस्तस्य स्वर्ग इहैव हि ॥ प्रतिभूलकलत्रस्य नरको नात्र संशयः । स्वर्गेऽपि दुर्लभं ह्येतदनुरागं परस्परम् ॥

रक्त गङ्गा विरक्तोऽन्यस्मात् कथतरं तु किम् ॥ गृहवासः सुवार्थाय पत्नीमूलं गृहे सुखम् । सा पत्नी या विनीता स्यात्तत्तज्ज्ञा वशवर्तिनी ॥

दःखदान्या मदा शिवज्ञा चित्तभेदात् परस्परम् । प्रतिभूलकलत्रस्य द्विद्वारस्य विशेषतः ॥ योषित् सत्त्वा जलौकिक भूषणाच्छादनाग्रजैः । सुभूत्यापि कृता नित्यं पुरुषं ह्यपकर्षति ॥

जलीका रक्तमादत्ते केवलं सा तपस्विनी । इतरा तु धनं वित्तं मांसं वीर्यं बलं सुखम् ॥ सप्रज्ञा बालभावे तु धौवने विमुखी भवेत् । लण्वक्मन्त्यते पश्चाद्दृष्टभावे स्वकं पतिम् ॥

अनुकूला न वागदृष्टा दत्ता साध्वी पतिव्रता । अभिरंवे गुणैर्युक्ता श्रीरेव स्त्री न संशयः ॥ या हृष्टमनसा नित्यं स्थानमानविचक्षणा । भक्तः प्रीतिकरी नित्यं सा पत्नी ह्यीतरा चरा ॥”)

पत्न्याटः, पुं, (अटति सुखं विहरति अत्र इति आटो गृहम् । ततः, पत्न्या आटः ।) पत्नीगृहम् । यदुक्तं त्रिकाण्डशेषे ।

“वासागारं भोगयज्ञं कन्यापत्न्याटनिष्कटाः ॥”

प(त्र)क्तं, स्त्री, (पतति त्रज्जात् । पत ल गतौ । “सञ्चधातुभ्यः, कृन् ।” उणां ४।१५८। इति कृन् ।)

त्रज्जावयवविशेषः । पाता इति भाषा । तत् पर्यायः । पलाशम् २ छदनम् ३ दलम् ४ पलम् ५ छदः ६ । इत्यमरः । २।४।१४००॥ पात्रम् ७ छदनम् ८ वज्रम् ९ वज्रम् १० पत्रकम् ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ (विषयं पत्रविशेष-दानफलं यथा नारसिंहे ५२ अध्यायः ।

“पत्राग्रेषु मप्याणि हरेः प्रीतिकराणि च । प्रवक्ष्यामि वृष्यं ह । शृणुष्व गदतो मम ॥ अपामार्गपत्रं प्रथमं तस्माद्भृङ्गारकं परम् । तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च ग्रामपत्रकम् ॥

दृक्पापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् । पत्रं तस्माद्दमनकं ततो विल्वस्य पत्रकम् ॥ विल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम् । गन्धघाच यथालब्धं, पत्रं वा योऽर्चयेद्गृहम् ॥

सत्पापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं महीयते ॥ देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा, — “अपामार्गस्य पत्रं ततो भृङ्गारपत्रकम् । ततोऽपि गन्धनीपत्रं वलाहकमतः परम् ॥

तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च ग्रामपत्रकम् ॥ दृक्पापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् । पत्रं तस्माद्दमनकं ततो विल्वस्य पत्रकम् ॥ विल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम् । गन्धघाच यथालब्धं, पत्रं वा योऽर्चयेद्गृहम् ॥

सत्पापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं महीयते ॥ देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा, — “अपामार्गस्य पत्रं ततो भृङ्गारपत्रकम् । ततोऽपि गन्धनीपत्रं वलाहकमतः परम् ॥

तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च ग्रामपत्रकम् ॥ दृक्पापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् । पत्रं तस्माद्दमनकं ततो विल्वस्य पत्रकम् ॥ विल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम् । गन्धघाच यथालब्धं, पत्रं वा योऽर्चयेद्गृहम् ॥

सत्पापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं महीयते ॥ देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा, — “अपामार्गस्य पत्रं ततो भृङ्गारपत्रकम् । ततोऽपि गन्धनीपत्रं वलाहकमतः परम् ॥

तस्मात्तु खादिरं श्रेष्ठं ततश्च ग्रामपत्रकम् ॥ दृक्पापत्रं ततः श्रेष्ठं ततोऽपि कुशपत्रकम् । पत्रं तस्माद्दमनकं ततो विल्वस्य पत्रकम् ॥ विल्वपत्रादपि हरेस्तुलसीपत्रमुत्तमम् । गन्धघाच यथालब्धं, पत्रं वा योऽर्चयेद्गृहम् ॥

सत्पापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं महीयते ॥ देवीप्रीतिकरपत्राणि यथा, — “अपामार्गस्य पत्रं ततो भृङ्गारपत्रकम् । ततोऽपि गन्धनीपत्रं वलाहकमतः परम् ॥

वासः ७ तापसम् ८ सुकुमारकम् ९ वज्रम् १० तमालकम् ११ रामम् १२ गोपनम् १३ वस-नम् १४ तमालम् १५ सुरनिर्गन्धम् १६ । अथ गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कफ-वातविघर्षस्तिक्रुद्धतिदीपनाश्लिषम् । सुखमस्तक-शोधनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । भावप्रकाशः ।

“पत्रं मधुरं किञ्चित्तीक्ष्णं पिच्छिलं लघु । निहन्ति कफवाताग्नीहृत्तासारक्षीपिनान् ॥” (पत्यते स्थानात् स्थानान्तरं अनेन । पत + “दाक्षी-शसयुजस्तुतुदसिचमिहपतद्वनहः करणम् ॥

३।२।१८२ । इति करणं कृन् ।) वाहनम् । शरपत्रः । पक्षिपत्रः । इति मेदिनी ॥ * ॥ (पत्यते पत्यते शास्त्रबोधावर्गनिचयोऽनेन । पत । करणं कृन् । अस्मन्निवन्तत्वात् तथात्वम् ।

(लिखनाधारः । पात् इति भाषा । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे । “षाण्मासिकं तु सम्प्राप्तं भान्तिः संजायते यतः । धात्राक्षराणि सृष्टानि पत्राङ्गान्यतः पुरा ॥”

धातुमयपत्राकतिद्वयम् । पत्र इति तपक् इति च भाषा । यथा, तुलापुरुषदाने दानसागरे । “सुवर्णपत्राभरणं च काव्या सुलोहपार्थिवयष्टहलाभिः ॥” * ॥

(पात्यते स्थानात् स्थानान्तरं समाचारोऽनेन । पत्रो । लिपिः । तस्य रङ्गनं यथा “सुवर्णरूपरङ्गाद्यै रङ्गयेत् पत्रमुत्तमम् ।

मामान्योत्तममध्यानी पत्ररङ्गनमीरितम् ॥” * ॥ अथ पत्रप्रमाणम् । “यदङ्गुलाधिकं हस्तं पत्रमुत्तममीरितम् ।

मध्यमं हस्तमात्रं स्यात् मामान्यं सुष्टिहस्तकम् ॥ अथ पत्रभङ्गप्रकारः । “पत्रं त्रिगुणीकृत्य ऊर्ध्वं तु द्विगुणं त्र्यङ्गुलं ।

शेषभागे लिखेद्गुणान् गद्यपद्यादिसंयुतान् ॥” * ॥ अथ पत्रस्य रत्ननक्रमः । “राजलेश्वकमाह्वयं वृषो जयत प्रयत्नतः ।

पत्रं कुरु यथायोग्यं गद्यपद्यादिसंयुतम् ॥ पण्डितद्वयमानोऽथ लेखको रक्षसि स्थितः । यथायोग्यानुसारं पत्रं कुर्यान्ननोरमम् ॥

दिनद्वयं त्रयं वापि पत्राख्यं पण्डितेन वै । स्वभान्तेर्दृष्टं ज्ञात्वा विलिखेत् पत्रपुस्तकं ॥ सामान्यपत्रं मालिख रक्षति आवयद्रपम् ।

वृषाह्वया शुभे पत्रे विलिखेद्वाजलेश्वकः ॥” * ॥ अथ लेखनप्रकारः । “अदुःशं प्रथमं दद्यात् मङ्गलार्थं विचक्षणः ।

मध्ये विदुःसमायुक्तमध्यः सप्तादिसंयुतम् ॥ तदधः स्वस्ति विन्यस्य ततो गद्यं सुशीभनम् । ततः श्रीशब्दरूपाणि पद्यासकम् लिखेत् ॥

भाषया संस्कृतेनैव कुशलं विलिखेत् सुधीः । ततः शुभाशुभां वार्तां संस्कृतैः प्राकृतेस्तथा ॥ ततः प्रमाणसंज्ञं ततो वार्तां नियोजयेत् ।

कीर्तिप्रीतिवृत्तं पद्यं ततः किमधिकारिकम् ॥ पत्रप्रेषणशोकाच्च अङ्गमासादिसंयुतम् ।

पत्रप्रेषणशोकाच्च अङ्गमासादिसंयुतम् । पत्रप्रेषणशोकाच्च अङ्गमासादिसंयुतम् । पत्रप्रेषणशोकाच्च अङ्गमासादिसंयुतम् ।

पत्रप्रेषणशोकाच्च अङ्गमासादिसंयुतम् । पत्रप्रेषणशोकाच्च अङ्गमासादिसंयुतम् । पत्रप्रेषणशोकाच्च अङ्गमासादिसंयुतम् ।

सर्वेषामेव पत्रेषु लिखनञ्चैवमीरितम् ॥
सर्वेषामेव पत्राणां विधिं ज्ञात्वा लिखेत्तु यः ।
स्वदेशे कीर्त्तिमाप्नोति तथा देशान्तरेष्वपि ॥
एवं शास्त्रकर्म ज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं यथाः पाप्नोत्यनुत्तमम् ॥
शास्त्रसम्बन्धमज्ञात्वा यो लिखेद्राजपत्रकम् ।
स राजमन्त्रिभिः सार्द्धं दुर्गन्धो महदाप्नुयात् ॥” * ॥

अथ पत्रनयनक्रमः ।
“राजपत्रं नयन्महिं ललाटे पात्रमन्त्रिणाम् ।
गुरुपत्रं नयन्महिं ब्राह्मणानान्तर्धेयं च ॥
यत्तिसञ्ज्ञासिनाश्चैव स्वामिनश्च तथैव च ।
सादरेणैव यत्नेन तथा मूर्ध्नि धारयेत् ॥
भार्यापुत्रस्य मित्रस्य हृदये धारयेत् सुधीः ।
प्रवीराणां कण्ठदेशे पत्रधारणमीरितम् ॥
उत्तरेणैव पत्राणामुक्तं धारणलक्षणम् ।
अन्येषामपि पत्राणां नियमो नात्र दर्शितः ॥”

अथ पत्रपठनप्रकारः ।
“पत्रं धृत्वा नमस्कृत्य प्रक्षाल्य स्थापयेत् सुधीः ।
दक्षिणायामेण सदसि नृपाय राजलखकः ॥
पत्रं धितव्यं सदसि दिवागं मनसा पठेत् ।
स्फुटं पश्चात् प्रवक्तव्यमचोभो राजलखकः ॥
रक्षति श्रावयेत् पत्रं शुभं वा यदि वाशुभम् ।
पत्रं श्रुत्वा विदित्वा सभायां श्रावयेत्ततः ॥
रहस्य-पत्रं रहसि नृपाय श्रावयेद्विजः ।
अशुभं नैव सदसि शुभं पत्रं नृपाजया ॥
एवं क्रमेण पत्रार्थं श्रावयित्वा दिवोत्तमः ।
नृपतः सन्निपां श्रुत्वा नृपाज्ञामनुवर्त्तते ॥”

अथ पत्रचिह्नानि ।
“ऊर्ध्वं यद्भङ्गलं त्यक्त्वा वर्तुलं चन्द्रविवस्वत् ।
क्रुत्तरीकदुर्गमैः कृष्णाद्राधपत्रं सुचिह्नितम् ॥
मन्त्रिणां कृत्तुर्मेनेव पण्डितस्यैव चन्दनैः ।
गुरुणां चन्दनैरेव सिन्दुरेणैव स्वामिनः ॥
भार्यायाः सायलक्तेन चन्दनैः पितृपुत्रयोः ।
सञ्ज्ञाभिनां चन्दनैर्न यतीनां कृत्तुर्मेने च ॥
एतच्चटनपङ्क्तौ भृत्यस्य समुदीरितम् ।
योगितेनैव शत्रूणां पत्रचिह्नं प्रकल्पयेत् ॥
एतेषाञ्चैव सर्वेषां यथायोग्यानुसारतः ।
रचयितुं तु मतिमान् कथं वा चिह्नं मुनिरुत्तमम् ॥”

अथ राजपत्रस्य कोणक्षेपप्रकारः ।
“दक्षिणं पत्रकोणस्य अधस्तात् क्षेपयेत् सुधीः ।
एकाङ्गलप्रमाणेन राजपत्रस्य चैव चिह्नं ॥”

अथ राजपत्रादेः पटन्यासः ।
“महाराजाधिराजश्च दानशौखं तथैव च ।
तथा सत्वरितं योऽन्यं कल्पयन्नादिकं न्यसेत् ॥
प्रायोयोग्यानुसारं तथैव गुणभेदतः ।
राजपत्रेषु सर्वेषु पटन्यासक्रमं विदः ॥”

अथ मन्त्रपत्रस्य ।
प्रवरं गुणभेदेन तथा सच्चरितादिकम् ।
वन्द्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो मन्त्रपत्रे पदक्रमम् ॥”

अथ पण्डितस्य ।
संख्यावद्विदितपदं शास्त्रार्थनिपुणादिकम् ।
खितानां पत्रेषु विलिखेत् पदक्रमम् ॥”

अथ गुरुपत्रस्य ।

“सार्थसिद्धान्तनिपुणं मनमस्कारकं पदम् ।
विन्द्यस्य विलिखेत् प्राज्ञो गुरुपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ स्वामिपत्रस्य ।

“प्रवर्यं मनमस्कारं प्राणप्रियादिकं पदम् ।
विन्द्यस्य विलिखेद्भोमान् स्वामिपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ भार्यापत्रस्य ।

“प्राणप्रियापदं सार्धं तथा सच्चरितादिकम् ।
भार्यापत्रं विलिखेद्विद्वान् पदक्रममनुत्तमम् ॥”

अथ पुत्रस्य ।

“प्राणपुत्रपदं तद्वत्तथा सच्चरितादिकम् ।
आशौर्वचनमयुक्तं पुत्रपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ पितृपत्रस्य ।

“प्रभुवर्यं नमस्कारं तथा सच्चरितादिकम् ।
विन्द्यस्य विलिखेत् पुत्रः पितृपत्रपदक्रमम् ॥”

अथ सञ्ज्ञासियतिपत्रस्य ।

“सर्ववाक्काविनिर्मुक्तं सर्वशास्त्रार्थपात्रगम् ।
सञ्ज्ञासियतिपत्रेषु विलिखेत् पदक्रमम् ॥”

सामान्यस्य ।

“सामान्यव्यवहारं प्रिनियोऽभ्यासकं प्रति ।
शास्त्रावशिष्टपदं ज्ञागुल्यादिकं तथा ॥

उत्तरेणैव पत्रेषु यथायोग्यानुसारतः ।
विन्द्यस्य विलिखेत् प्राज्ञः पदक्रममनुत्तमम् ॥”

श्रीशब्दविन्याससंख्या यथा —

“यद् गुरोः स्वामिनः पक्षे द्वे भव्ये चतुरो रिपौ ।
श्रीशब्दानां त्रयं मित्रं शत्रुकं पञ्चभाष्ययोः ॥” * ॥

अथ राज्ञः प्रशस्तिः ।

स्वस्तिगोव्यां गणयचडारत्रगागरीचिस्वस्ति-
चन्द्रचडचरणनखेन्दुवृन्दचन्द्रिकामन्त्रोहास्वा-
चतुरचतस्रचोरवरविषममरसदृगुत्तमलत-
तुरगखरपुटपटलदलितभ्रष्टोत्तिष्ठद्विधुधालि-
धाराधूमसितमकलचरिदन्तरगचन्द्रभुजदण्ड-
भ्राजमानभरतगसिचित्रासितप्रत्यर्धेष्टर्धेष्टपति-
सार्थप्राथितानुकम्पामुद्रागम्यातागवर्तविहृष्टा-
दिद्राविद्रावणद्रविणराशिचित्रागनरमुपावर्जितो-
न्मिषयशामगलावलिकवलितवलितधीचिसञ्चि-
यशोवृणालजालभूपालकुलतिलकश्रीयुतमहा-
राजाधिराजेषु ॥ १ ॥

स्वस्तिप्रचण्डदोर्दण्डखण्डखण्डिताग्निमण्डल-
मुखांस्तुक्तमुक्तावलीमण्डितमंग्रामाङ्गनरिङ्गमा-
गानेकवारगवाक्षादिनायकाण्डवक्रतरनक्रचक्र-
चक्रमण्डलत्रिक्रमणीयापगपातिप्रभृतयशस्व-
चान्द्रकाद्योतिविद्योतिताखिलजगज्जलविषय-
द्रविणापंग सन्तोषितसुरिममृच्छस्तुयमानावदात-
कीर्त्तिनन्तकीर्त्तिनन्तलीलालेपलेपितगीतिगुणी-
व्यादिविषयाजनसविलासगायमानगुणयुगा-
न्दोलिताखण्डयुगकूडलपरितःपसर्पितप्रताप-
तपनोत्तापितारातिततिसमध्यासितनिजकुञ्ज-
प्रस्तुतसौन्दर्यगाथाप्रसूतितश्रीमन्मारायणचरण-
किङ्करश्रयुतमहाराजदानशौखेषु ॥ २ ॥ * ॥

अथ मन्त्रप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमन्समस्तसामन्तसर्वकानिर्वाहकेषु ।

कीर्षगोक्षधिकृषीवलगजवाजिहृष्टपरिवारहर्ष-
हेतुगीतिसैतुरत्नगनिपुणेषु । अस्मद्विष्णुसंके-
निकेतनेषु श्रीश्रीमन्त्रिप्रवीरेषु आशीराशिनिवे-
दनकोट्यं वर्गभूतोत्तमं भयमावेदयन् तत्रत्यं
भयमयाहतमनुदिनमनुद्योगं पृच्छति स्म ॥ * ॥

अथ गुरुप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीनारायणपदपाथोरुर्ध्वनिःसगन्धक-
रन्दमधुपायमानमानसेषु । विविधविद्याविद्योति-
ताखिलगुणगणालङ्कृतवदवदाङ्गापगगन्वाश्रमी-
चिताचारसम्पन्नपरमहंसपरिव्राजकाचार्यसेव्य-
मानश्रीगोविन्दस्वरूपगुरुचरणारविन्देषु कीर्ति-
शः प्रणामाः ॥ * ॥

अथ भार्यायाः स्वामिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्सद्वदामप्रमहंसभूषितासदादिभक्त-
जनेषु । कर्णयोगिध्वजनेषु । नेत्रयोगिध्वजनेषु ।
कामस्य परिणामेषु । सत्सुख्यप्रदायकेषु । ममा-
पररूपेषु । श्रीमत्स्वामिचरणारविन्देषु । गोविन्द
इवेन्द्रियाः शङ्कर इव शिखियाः महेन्द्र इव
पुल्लिमजायाः प्रतिदिनं वर्जमाना समाराधना
प्रणामपूर्वमास्ताम् ॥ * ॥

अथ भर्तृभार्यागणप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्समस्तप्रमपारलावण्यसत्तौ प्रिय-
तमायां नेत्रगुणस्य कर्णीनिकायामिव चन्द्रस्य
क्षणदायामिव वमलाकरस्य कमलिन्यामिव
पथिकस्य द्वादायामिव त्वातुरस्य शीतलान्धत-
धारायामिव मम सप्रेम निवेदयन्ती पञ्चो
शुभाशीर्गाशीर्निवेदयन् सर्वेषां ॥ * ॥

अथ पुत्रस्य पितरं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीभर्तृभिनयवपुष्पवर्चस्वचिन्तितस्वी-
यानुगागानुगश्रितानुगृहीतस्वस्वस्वपर्यय । निज-
चरणसंगोज-गङ्गातपरागसंक्रान्तसदादिभाल-
स्थलविशालभाग्यसम्भावकेषु । श्रियुतपितृचरण-
संगुरुचयु । अकिञ्चित्करकिङ्करस्य मम बहु-
करसम्पुटस्यावर्णोपलब्धाः साष्टाङ्गप्रणतयः
सहस्रमज्जमं विज्ञाप्य ॥ * ॥

अथ पितुः पुत्रं प्रति प्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीविश्वेश्वरचरणसंगुरुहानुग्रहसमा-
सादितानिर्गतानवदविद्याविलासपीयूषपर-
म्परापराभायुकानुपममाधुरीधुरीणविविधगुण-
लङ्कितनिजवङ्गावनंसमकलविश्वासनिधाननिज-
कुलपवित्रोक्ततामप्राप्य । श्रियुतशुद्धाचारपरि-
पूजितपुत्रेषु शुभाश्रिवां राशयः सन्तु विज्ञा-
प्य ॥ * ॥

अथ सञ्ज्ञासियतिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिश्रीमत्परमहंसपरिव्राजकाचार्यकर-
निपुणतापराटसुखेषु । विषमविषयदोषदर्शन-
द्विषितपदचरणचान्दमावेषु । वेदवेदान्तसांख्य-
मिहान्तबहुद्वेषकतिपुरुषविषेकज्ञानशौलेषु ।
संख्याउन्मुखवन्दितचरणारविन्दस्वाश्रमोचित-
चारपरिपालनपवित्रीकृतधरित्रोत्तमेषु । सकल-
भूदेव पूजित श्रियुत गोस्वामि-चरणारविन्देषु ।

पत्रणा

ममावनीखलयाः साष्टाङ्गप्रणामसहस्रमज्जसंवी
नमो नारायणायेति मन्त्रेणाकलितमस्तु ॥ * ॥

अथ भृत्यप्रशस्तिः ।

१ स्वस्तिभगवच्छरणपरायणसकलद्रव्याधि-
रक्षकगोमहिष्यादिप्रतिपालकनिखिलवशागु-
सेवकवशंवदामुकभृत्यं प्रति ॥ * ॥

अथारिप्रशस्तिः ।

स्वस्तिभगवत्पञ्चभूतप्रतिभटयशःपरिपूरित-
सकलसामन्तगजधानीविजृम्भितवीरशस्त्राव-
शोषितनिजवशातुरक्षकसतपरिजस्तशरणा-
गतासुकं प्रति ॥ * ॥

अथ विवेकिनी प्रशस्तिः ।

स्वस्तिभगवत्पदपङ्कजपूजनीपचितपुण्य-
पुङ्गवपत्नीकृतात्मकरणद्विगलासिनीविमर-
हन्मिलमिलमालाकलायशोऽनुबन्धिनिर-
वधवसुविश्रान्तनाथरीक्षतसुरपुरभूमीरुहेषु ।

स्वस्तिभगवत्पदपादपादोरुहास्वाद-

चतुरचित्तचक्षुरीकभूतन्दारकट्टन्नावनजनिता-
भित्तयशःपटोरपङ्कपटलालङ्कृतदिगङ्गनागवस्तन-
तटप्रबलप्रतापौलम्बस्वर्णकृतप्रत्यर्थिसार्थगर्वाङ्ग-
पागपारिषु ॥ इति वररुचिस्तपत्रकौमुदी ॥

पत्रकं, स्त्री, (पत्रमेव । पत्र + स्वार्थे कन् ।)

वृत्तस्य पत्रम् । पत्रावली । इति शब्दरत्नावली ।

तेजपत्रम् । अस्य गुणः । कपवायुशो-

च्छ्रमासारुचिनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ।

शालिच्छाकं पुं । इति रत्नमाला ॥

पत्रकाहला, स्त्री, (पत्रकाणां आहला शब्दः ।)

पिङ्गोला । पत्रशब्दः । इति हारावली ॥

पत्रलक्ष्मः, पुं, (पत्रैः पत्रकाद्यैः साध्यः लक्ष्मो-

ब्रतविशेषः ।) पर्णलक्ष्मब्रतम् । यथा,—

“पर्णादम्बरराजीवविल्वपत्रकुशादङ्कैः ।

प्रत्येकं प्रत्यहं पीतैः पर्णलक्ष्म उदाहृतः ॥”

इति याज्ञवल्क्यः ॥

“पलाशोदम्बरारविन्द श्रीरुच-पर्णानामेकेकेन
कथितमुदकं प्रत्यहं पिबेत् कुशोदकश्च एक-
स्मिन्नङ्गनीति पञ्चाहसाध्यः पर्णलक्ष्मः ॥” इति
मिताक्षरा ॥

पत्रगुप्तः, पुं, (पत्राणि गुप्तानि अस्य ।) त्रिकण्टः ।

इति शब्दचन्द्रिका । त्रिकोटा सिञ्ज इति

भाषा ॥

पत्रधना, स्त्री, (पत्रमेव धनं यस्याः । पत्र-

बाहुल्यात्तथात्वम् ।) सातलाट्टसः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पत्रङ्गं, स्त्री, (पत्रमभ्यतेऽनेन । अङ्ग + करणे

घञ् । यद्वा पत्रवत् अङ्गं यस्य । शकन्यादित्वात्

साधु ।) पत्राङ्गम् । रक्तचन्दनम् । इति शब्द-

रत्नावली ।

पत्रभङ्गारः, पुं, (पत्रेषु भङ्गारस्तद्वत् शब्दो

यस्य ।) पुरोटिः । इति त्रिकाण्डशेषः । राय-

भाटी इति भाषा ॥

पत्रणा, स्त्री, (अण् प्राणे + अप् अणः ।

लक्ष्यं प्रतिगमनाय । पत्रैः अणो जीवनिमिव

यत्र ।) शरपत्ररचना । यथाह हारावली ।

“शराणां पत्ररचना पत्रणा परिकीर्तिता ॥”

पत्रतण्डुली, स्त्री, (पत्रेषु तण्डुलवत् विद्यते-

रस्याः । अर्श-आदित्वादच् । गौरादित्वात्

डोष् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रतरुः, पुं, (पत्रप्रधानस्तारुः । शाकपार्थिववत्

समासः ।) दुषखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पत्रदारकः, पुं, (पत्रवत् दारयति टलाणि इति ।

ट् + णिच् + क्त्वं ।) क्रकचः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । करात् इति भाषा ॥

पत्रनाडिका, स्त्री, (पत्रस्य नाडिका ।) पत्रशिरा ।

इति जटाधरः ॥

पत्रपरशुः, पुं, (पत्रे धातुनिमित्तपत्राकारे परशु-

रिव । तच्छेदकत्वात्तथात्वम् ।) स्वर्णकारा-

दीनां स्वर्णादिच्छेदिका । द्वेनी इति भाषा ।

तत्पर्यायः । प्रश्नः २ । इत्यमरः । २।१०।३३ ॥

पत्रपरशुः, इ । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपा, स्त्री, (अपत्रपणमिति । अप + चप् + अच् ।

निपातनात् अकारलोपः ।) अपत्रपा । लज्जा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रपालः, पुं, (पत्रवत् पालते प्राण्यतेऽसौ । पत्र +

पल गतो + घञ् ।) आयता कुरिका । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ४४८ ॥

पत्रपाली, स्त्री, (पत्रवत् पालिरयभागे यस्याः ।) डीप ।

कर्णरी । इति हलायधः ॥ कौपी इति भाषा ।

पत्रपाश्या, स्त्री, (पाश्यानां समूहः पाश्या । पत्र-

मिव पाश्या ।) स्वर्णादिरचितललाटाभरणम् ।

इत्यमरः । २।६।१०३ ॥ टीका इति भाषा ॥

पत्रपिशाचिका, स्त्री, (पत्रैः पत्रेण वा पिशा-

चीव । इवार्थे कन् ।) जलत्रा । टोका इति

भाषा । तत्पर्यायः । खपरः २ वारिजा ३

सहस्रबोलम् ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मस्तकं

पलाशपत्रबन्धनम् । यदन्तं

“बन्धः पलाशपत्राणां शीर्षे पत्रपिशाचिका ॥”

इति हारावली ॥

पत्रपुष्पः, पुं, (पत्रं पुष्पमिव यस्य ।) रक्ततुलसी ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्रपुष्पकः, पुं, (पत्रपुष्प इव कायते प्रकाशते इति ।

के + कः ।) भृङ्गपत्रम् । इति शब्दमाला ॥

पत्रपुष्पा, स्त्री, (पत्रपुष्प + स्त्रियां टाप् ।) तुलसी ।

इति शब्दमाला ॥ क्षुद्रपत्रतुलसी । इति रत्न-

माला ॥

पत्रबन्धः, पुं, (पत्राणां बन्धो बन्धनं यस्मिन् । पुष्प-

रचनाकाले हि पत्राणां यन्धनं स्यादतस्तथा-

त्वम् ।) पुष्परचना । यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।

“रचना च परिपुण्डः पत्रबन्ध इति त्रयम् ।

पत्रभङ्गप्रसन्नादिरचनायां निगद्यते ॥”

पत्रवालः, पुं, (पत्रवत् बल्यते धीयतेऽस्मिन् । बल-

रचणे + अधिकरणे घञ् । अयभागे पत्राहते-

स्तथात्वम् ।) तुलाघटः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

दाड इति भाषा ॥

पत्रभङ्गः, पुं, (पत्राणां लिखितपत्राहतीनां भङ्गो

विचित्रता यत्र ।) क्षणकपोनादौ कस्तूरिकादि-

रचितपत्रावली । तत्पर्यायः । पत्रलेखा २

पत्रवली ३ पत्रलता ४ पत्राङ्गुली ५ । इति

हेमचन्द्रः ॥ पत्राङ्गुलिः ६ पत्रभङ्गो ७ पत्रकम् ८

पत्रभङ्गिः ९ पत्रावली १० । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रभङ्गी, स्त्री, (पत्रभङ्ग + गौरादित्वात् डोष् ।)

पत्रभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

पत्रयौवनं, स्त्री, (पत्राणां यौवनं यत्र ।) पल्लवम् ।

नूतनपत्रम् । यथा, जटाधरः ।

“नवोज्जते किशलयं किशलयं पत्रयौवनम् ॥”

पत्ररथः, पुं, स्त्री, (पत्रं पक्षो रथो यानमिव यस्य ।)

पक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । ३३ ॥ (यथा, भाग-

वते । १ । ६ । १३ ।

“चित्रस्वनेः पत्ररथैर्विभ्रमद्भ्रमरश्रियम् ।

नलवेणुशरस्तम्बकुशकौचकगङ्गरम् ॥”)

पत्रलं, स्त्री, द्रुपसम् । अघनदधि । इति हेमचन्द्रः ॥

पत्रलेखा, स्त्री, (पत्राणां कस्तूरिकादिरचितपत्रा-

हतीणां लेखा रचना ।) पत्रभङ्गः । इत्यमरः ॥

२ । ६ । १२२ ॥ (यथा, रघुः ६ । ७२ ।

“महेन्द्रमास्थाय महोत्तरूपं

यः संयति प्राप्तपिनाकलीलः ।

चकार वागेरसुराङ्गनानां

गण्डस्थलीः प्रादितपत्रलेखाः ॥”)

पत्रवली, स्त्री, (पत्राणां रचितपत्राहतीनां वली

लतेव ।) पत्रभङ्गः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१६ ॥

(यथा, माघे । ८ । ५६ ।

“गण्डेषु स्फुटरचनाञ्जपत्रवली

पथ्याप्तं पयसि विभूषणं बध्नाम् ॥”)

रुद्रजटा । पलाशी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्णलता च ॥

पत्रवाहः, पुं, (पत्रेण पत्रच्छेदेन उह्यते इति ।

वह + घञ् ।) बाणः । इति जटाधरः ॥ (पत्र

लिपिं वहतीति । वह + अण् ।) लिपिवाहकं च ॥

पत्रशाकः, पुं, (पत्रप्रधानः शाकः । शाकपार्थिववत्

समासः ।) षड्विधशाकान्तर्गतपत्राक्तकशाकः

यथाह राजवल्लभः ।

“पत्रं पुष्पं फलं नालं कन्दं संखेदजं तथा ।

शाकं षड्विधमुद्दिष्टं गुरु विद्याध्यधोत्तरम् ॥”

पत्रशिरा, स्त्री, (पत्रस्य शिरेव ।) पत्रभङ्गः । तत्-

पर्यायः । माटिः २ । इति हारावली ॥ पर्ण-

नाडो च ॥

पत्रश्रेणी, स्त्री, (पत्राणां श्रेणीव ।) द्रवली ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्णपंक्तिश्च ॥

पत्रश्रेष्ठः, पुं, (पत्रं श्रेष्ठं यस्य ।) विखः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पत्रशक्तिः, पुं, (पत्राणां शक्तिरिव ।) कण्टकम् ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्रहिमं, स्त्री, (पत्रेषु हिमं यस्मिन् दिने ।) हिम-

द्रुहिणम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पत्राखं, स्त्री, (पत्रमेव आख्या यस्य ।) तेजपत्रम् ।

इति शब्दचन्द्रिका । तालीशपत्रम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पत्नी

पञ्चाङ्गः, स्त्री, (पञ्चमिव अङ्गं यस्य । यद्वा पञ्चेषु अङ्गतीति । अङ्गि गतौ + अच् ।) रक्तचन्दनम् । रक्तचन्दनसहस्रकाष्ठविशेषः । वकम् इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । १३२ ॥ भूर्जम् । पद्मकम् । इति मेदिनी ॥

पञ्चाङ्गुलिः, स्त्री, (पञ्चं अङ्गुलिरिव यच्च । यद्वा अङ्गुलिभिर्लिखितं रचितं पञ्चं पञ्चाक्षरितरञ्ज इति परनिपातत्वात्तथात्वम् ।) पञ्चभङ्गः । क्षणकपोलादौ कस्तूरिकादिरचितपञ्चावली । इत्यमरः । २ । ६ । १२२ ॥

पञ्चाङ्गनं, स्त्री, (पञ्चं लेखनपञ्चमन्वतेऽनेन । पञ्च + अङ्ग + करणे ल्युट् ।) मञ्जी । इति शब्द-रत्नावली ॥

पञ्चाङ्ग, स्त्री, (पञ्चैराङ्गम् ।) पिप्पलीफलम् । पञ्चतल्लम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चान्यं, स्त्री, पञ्चङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चालुः, पुं, (पञ्च + अल्यर्थे आलुः ।) कासालुः । इत्युद्भा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पञ्चावलिः, स्त्री, (पञ्चाणां पञ्चाक्षरीणां आवलिः पङ्क्तिरिव रचना यस्याः ।) गैरिकम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पञ्चाणां आवलिः श्रृङ्गी राजिर्वा ।) पञ्चश्रृङ्गी च ॥

पञ्चावली, स्त्री, (पञ्चावलि + वा ङीप् ।) पञ्चभङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥ नवदुर्गासम्प्रदानकमधु-मिश्रितयवचूर्णयुक्तनवाश्वत्थपञ्चाङ्गि । यथा,— “अमायां निशि संधे तु पत्रे चान्द्रसंज्ञके । क्रमात् पञ्चावली देयं मधुना यवचूर्णकम् ॥” इति कैवल्यतन्त्रम् ॥

देवादिस्त्रिधा सन्दिग्धवस्तुनोरेकतरावधारणा-र्थकपञ्चाक्षरबालकोत्तोलिततत्सन्देहकोटिलि-खितपञ्चसहस्रम् ॥

पत्रिका, स्त्री, (पत्री एव । स्वार्थे कन् ततो ह्रस्वः ।) पत्री । लिपिः । यथा, व्योतिषे ।

“आदिवादिग्रन्थाः सर्वे नञ्चानि च राशयः । दीर्घमायुः प्रकुर्वन्तु यस्यैव जन्मपत्रिका ॥” (प्रशस्तपत्रं विदते यस्याः । पत्र + विदमानार्थे ङन् । कदल्यादिनवपत्रिका । यथा, दुर्गात्सव-पद्धतौ ।

“कदलो दाडिमी धान्यं हरिद्रा मानकं कचु । विष्वाश्रोकौ जयन्ती च विज्ञेया नवपत्रिका ॥”

पत्रिकाख्यः, पु, (पत्रिका आस्था यस्य ।) कपूर्-भेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रिकानामके चि ॥

पत्रिणी, स्त्री, (पत्राणि सन्त्यस्याः । पत्र + इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) पल्लवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पत्री, [न] पुं, (पत्रं पत्रो विदतेऽस्य । पत्र + इनिः ।) वामः । (यथा, रघुः । ११ । ८४ ।

“शंस किं गतिमनेन पत्रिणा हस्मि लोकसुत ते मखार्जितम् ॥”

पत्री । इत्यमरः । ३ । ३ । १०५ ॥ (यथा, रघुः । ११ । २६ ।

“तं चुरप्रशकलीकृतं कृती पत्रिणां अभजदाश्रमाह्विः ॥”)

पथिक

श्लेष्मः । (यथा, नैषधे । १६ । १२ ।

“नभसि महसां भ्रान्तभ्रातृप्रमापणपथिणा-मिह विहरणेः श्लेष्मयातां रवेरवधारयन् ॥”

“पथिणां श्लेष्माख्यपथिरूपाणाम् ॥” इति तट्टी-कायां नारायणः ॥ पत्राणि च्छदानि सन्त्यस्य ।

अत इनिः ।) वृक्षः । रथी । पञ्चतः । इति मेदिनी ॥ तालः । श्वेतकिण्वी । गङ्गापत्री ।

पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ पत्रविश्रुते, चि ॥ पत्री, स्त्री, (पत्र + स्त्रियां ङीप् ।) लिपिः । पत्रम् ।

यथा, जातके । “श्रीमत्पद्मजिनीपतिः कुतुदिनीप्राणेश्वरो

भूभवः

श्राश्राङ्गः सुरराजवन्दितपदो दैत्यैश्चमन्नी शनिः । स्वभांशुः शिखिनां गणो गणपतिर्ब्रह्मशूलधरा-

स्वा रक्षन्तु सदैव यस्य विमला पत्री मया लिख्यते ॥”

पत्रोपस्करः, पुं, (पत्रमेव उपस्कर उपकरणं यस्य ।) कासमर्दः । इति हारावली ॥

पत्रोर्ण, स्त्री, (पत्रजा ऊर्णा साधनत्वेनाख्यस्य । “अर्ण आदिभ्योऽच् ॥” ५ । २ । १०७ । इति अच् ।)

वटलकुचादिपत्रेषु क्रिमिभिरुर्णायाः क्षतत्वात् पत्रसम्बन्धिनी ऊर्णा अत्रेति । इति भरतः ॥

घौतकौषेयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १११ । १०३ ।

“पत्रोर्णं चोरयित्वा तु क्रकरत्वं नियच्छति ॥” पत्रोर्णः, पुं, (पत्रेण ऊर्णा यस्य ।) श्लोणाकटक्षः ।

इत्यमरः । २ । ४ । ५६ ॥ पत्सलं, स्त्री, (पतति गच्छति अस्मिन् । पत ल गतौ + “पते रश्च लः ॥” उणा । ३ । ७४ । इति सरन् रश्च लश्च ।) पत्थाः । इत्युणादिरुतिः ॥

पथ, इ क गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरी-परं-सकं-सेट् । इदित् ।) इ क, पथयति ।

इति दुर्गादासः ॥ पथ, ग ज गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्री-परं-सकं-सेट् । ज्वलादिः ।) र, अपर्यात् । ज, पाथः पथः । इति दुर्गादासः ॥

पथः, पुं, (पथति गच्छति अत्र । पथ गतौ + घञश्च आधिकरणे कः ।) पत्थाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पथन्, [त] पु, पथः । इत्यमरटीका ॥ (पथति गच्छति । पथ गतौ + श्रट् ।) गमनकर्त्ता च ॥

पथिकः, चि, पत्थानं गच्छति यः । (पथिन् + “पथः ऋन् ॥” ५ । १ । ७५ । इति ऋन् षो ङीष्पर्यः ।)

पथगन्ता । (यथा, गोः रामायणे । १ । ५ । १० । “नानापथिकदूतेष्व वणिग्भिक्षोपश्रोभिताम् ।

देवतायतनैश्चैव विमानैरिव शोभिताम् ॥” तत्पठ्यायः । अध्वनीनः २ अध्वगः ३ अध्वन्यः ४ पाथ्यः ५ । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ गन्तुः ६

यातुः ७ पथकः ८ यात्रिकः ९ यात्रकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ पथिलः ११ । इत्युणादि-कोषः ॥

पथिकसन्ततिः, स्त्री, (पथिकानां सन्ततिः सन्ततिः ।) पथिकसङ्घः । तत्पठ्यायः । हारिः २ । इति

पथ्यादि

त्रिकाण्डशेषः ॥ पथिकसंहतिः ३ । इति हारा-वली ॥

पथिका, स्त्री, (पथिक + टाप् ।) कपिलद्राक्षा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथिदमः, पुं, (पथिः प्राप्तयुगो दमः । बहुयुगवत्त्वा-त्तथात्वम् ।) खदिरवृक्षः । इति जटाधरः ॥

श्वेतखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पथिलः, चि, (पथति गच्छतीति । पथ गतौ + “मिथिलादयश्च ॥” उणा । १ । ५८ । इति

निपातनात् साधुः ।) पथिकः । इत्युणादिकोषः ॥ पथिवाहकः, चि, (पत्थानं वाहयतीति । वह + णिच् + क्त्वा ।) शाकुनिकः । निन्दुरः । इति

शब्दमाला ॥ भारवाहकश्च ॥ पथं, चि, (पथिन् + “धर्मेपथ्यर्थन्यायादनपते ।”

४ । ४ । ६२ । इति यत् ।) चिकित्सादौ हित-कारकम् । तत्पठ्यायः । करणम् २ हितम् ३ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आत्मीयम् ४ आयुष्यम्

५ । सैन्धवे स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ पथ्यः, पु, (पथि साधुः । दिगादित्वात् यत् इतो-लोपः ।) हरीतकीवृक्षः । यथा,—

श्रिवायां वनतिक्तः स्थात् पथ्यः सुन्दरमाहकौ ॥ इति शब्दमाला ॥

पथ्यश्राकः, पुं, (पथं हितकरं श्राकं यस्य ।) तक्षु-लीयश्राकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पथ्या, स्त्री, (पथ्य + टाप् ।) हरीतकी । (यथा, हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ३५ ।

“ततः सैन्धवपथ्याभ्यां चर्णिताभ्यां प्रकर्षयेत् । पुनः सप्तदिने प्राप्ते रोममात्रं ससृच्छिनेत् ॥”

शृङ्गलोकः । चिर्भेदा । बन्धा कर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (संसाररोगस्य पथ्यस्वरूपत्वात्

गङ्गापि पथ्यस्वरूपा । यथा, काशीखण्डे २६ । ११२ ।

“पद्मनाभपदार्थेण प्रकृतं पद्ममालिनी । परहिंसा पुष्टिकरी पथ्या पूर्तिः प्रभावती ॥”

पथ्यादिगुग्गुलुः, पु, (पथ्या आदिर्यस्य तथाविधो गुग्गुलुः ।) औषधविशेषः । यथा,—

“पथ्या विभीतामलकीफलानां शतं क्रमेण द्विगुणाभिरुद्धम् । प्रस्येन युक्तं च पलङ्कशाणां

द्वौर्णे जले संस्थितमेकरात्रम् ॥ अर्हविशेषं कथितं कषायं भास्वे पचेत्तत् पुनरेव लोहे ।

अर्हान् वहेरवतायं ददात् द्रव्याणि संस्पर्शं पलाहकानि ॥

विडङ्गदन्तीत्रिफलागुडची-ल्लणात्रिष्टगागरकोषणानि ।

यथेष्टचेष्टस्य नरस्य शीघ्रं हिमाम्बुपानानि च भोजनानि ॥

निषेधमानो विनिहन्ति रोगान् समग्रसौ नूतनवज्रताश्च ।

श्रीहानसुर्यं चतरातिगुल्यं पाण्डुत्वकण्डुत्वविवातरक्तम् ॥

पथ्याप

पथ्यादिको गुग्गुलुरेव नाभा
ख्यातः क्षितावप्रमितप्रभावः ।
बलेन नागेन समं मनुष्यं
जवेन कुर्व्यात्तुरगेण तुल्यम् ॥
आयुःप्रकर्षं विदधाति चक्षु-
र्बलं तथा पुष्टिकरो विषयः ।
चतस्य सन्धानकरो विप्रो वा-
द्रोगेणु शक्तः सकलेषु तज्ज्ञैः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पथ्यापथ्यं, क्षी, (पथं रोगिणीं हितकरं अपथ्यं
अशुभकरं हृद्योः समाहारः ।) रोगाणां हित-
हितकारकद्रव्याणि ।

तत्र तरुणज्वरे पथ्यं यथा ।

वमनम् । लङ्घनम् । कालोऽष्टाहः । यवागुः ।
स्वेदनम् । कटुतिक्तसौ । गन्तानि पाचनानि ॥ ३ ॥
नवज्वरे अपथ्यं यथा ।

ज्ञानम् । विरेकः । सुरतम् । कषायः । आयामः ।
अभ्यञ्जनम् । दिवानिद्रा । दुग्धम् । घृतम् । वैद-
लम् । आमिषम् । तक्रम् । सुरा । खादुर्गुरुद्रव-
द्रव्याणि । अन्नम् । प्रवातः । भ्रमणम् । कोपः ॥ ४ ॥

मध्यज्वरे पथ्यं यथा ।

पुरातनघटिकाः । पुरातनशालिः । वार्त्ताकुः ।
शोभाञ्जनम् । कारवेक्षः । वेन्नायम् । आघाट-
फलम् । पटोलम् । कर्कोटकम् । मूलकपोतिका ।
सुन्नमखरचणककुलत्पुस्तकुकुलानां यवः । पाटा ।
अमृता । वास्तूकम् । तक्षुलीयः । जीवन्ती ।
काकमाषी । सुपक्वानि द्राक्षाकपित्थदाडिम-
वैकङ्कतफलानि । लघूनि सामानानि च भेष-
जानि ॥ ५ ॥

अथ पुराणज्वरे पथ्यम् ।

विरेचनम् । कृद्दन्तम् । अञ्जनम् । नस्यम् । धूमः ।
अशुवासनम् । सिराधधः । संश्रमणम् । प्रदेहः ।
अभ्यङ्गः । अवगाहः । शिशिरोपचारः । गणः ।
कुलङ्गः । हरिणः । मयूरः । लावः । शशः ।
तित्तिरिः । कुक्कुटः । क्रौञ्चः । कुरङ्गः । पृषतः ।
नकोरः । कपिञ्जलः । वनकः । कालपुच्छः ।
गोक्षीरम् । अजाक्षीरम् । गोघृतम् । अजा-
घृतम् । क्षीरतकी । प्रवृत्तिर्भराम्भः । गरुड-
तैलम् । सितचन्दनम् । ज्योत्स्ना । प्रिया-
लिङ्गनम् ॥ ६ ॥

आयामश्च यवायश्च ज्ञानं चक्रमणं तथा ।
ज्वरसुतो न सेवेत यावद्वा बलवान् भवेत् ॥ ७ ॥

अथातिसाररोगे पथ्यम् ।

वमनम् । लङ्घनम् । निद्रा । पुराणाः शालि-
घटिकाः । विलेपी । लाजमखः । मखर-
तुवरीशशैलवाहरकपिञ्जलभययवः । सर्व-
लुद्रमतस्याः । इङ्ग्री । खुड्डीशः । मधुग-
लिका । तैलम् । छागघृतचौरं । गोदधितक्रं ।
गवाजयोर्दधिर्न पयोर्न वा नवनीतम् । नव-
रम्भापुष्यम् । नवरम्भाफलम् । चोदम् । जम्बु-
फलम् । भयम् । महाद्रकम् । निम्बम् । शालु-
कम् । विकङ्कतम् । कपित्थम् । वज्जलम् ।

'पथ्याप

विष्वम् । तिन्दुकम् । दाडिमद्वयम् । तिल-
कम् । कषटफलम् । चाङ्गेरी । विजया ।
अरुणा । जातीफलम् । अहिफेनम् । जौरकः ।
गिरिमल्लिका । कुस्तुम्ब । महानिम्बम् । सकल-
कषायरसः । दीपनानि लघून्मृत्पानानि । नाभे-
र्हङ्गुलतोऽधस्तात् तथा वंशास्थिमूले शस्त्रेण
अर्द्धचन्द्रवद्वाहः ॥ ८ ॥

अतीसारे अपथ्यं यथा ।

स्वेदः । अञ्जनम् । रुधिरमोक्षणम् । अम्बुपानम् ।
ज्ञानम् । यवायः । जागरणम् । धूमः । नस्यम् ।
अभ्यञ्जनम् । सकलवेगधारणम् । रूक्षाणि ।
असात्म्यमशनम् । विरुद्धाशनम् । गोघृतम् ।
माषः । यवः । वास्तूकम् । काकमाषी ।
निय्यावः । कन्दः । मधुशिशुः । रसालम् ।
पूगम् । कुशाखम् । तम्बी । वदरम् । शुब्ज-
न्नम् । गुरुपानम् । ताम्बूलम् । इक्षुः । गुडः ।
मद्यम् । उपोदिका । द्राक्षा । अम्बुवेतसफलम् ।
लशुनम् । घात्री । दुष्टासु । मस्तु । गृहवारि ।
नारिकेलम् । ज्वेहनम् । ऋगमदः । अखिल-
पत्रशाकम् । चारः । सर्वाणि सराणि । पुन-
र्नवा । इवाकम् । लवणम् । अन्नम् ॥ ९ ॥

अथ गृहणीरोगे पथ्यम् ।

निद्रा । कृद्दन्तम् । लङ्घनम् । पुरातनशालयः ।
पुरातनघटिकाः । लाजमखः । मखरतुवरी-
सुन्नभययवः । निःशेषोद्धृतसारगव्यदधि । गवां
ह्याया वा पयोर्न नवनीतम् । छागघृतपयो-
दधीनि । तिलतैलम् । सुरा । माक्षिकम् ।
शालूकम् । वज्जलम् । दाडिमयुगम् । नयं
भयम् । रम्भापुष्यम् । रम्भाफलम् । तरुण-
विष्वम् । इङ्गटकम् । चाङ्गेरी । विजया ।
कपित्थम् । कुटजम् । अजाक्षी । कशेरुः ।
तक्रम् । कषटफलम् । तिलकम् । जाती-
फलम् । जाम्बवम् । धन्याकम् । तिन्दुकम् ।
महानिम्बम् । अरुणा । अफेनम् । क्रयान ।
लावशशैलतिरिमांसयवः । सर्व-
लुद्रमतस्याः । खुड्डीशः । मधुरालिकामतस्यः । खलिशः ।
सञ्चकषायरसः । नाभेर्हङ्गुलतोऽधस्तात् तथा
वंशास्थिमूले प्रवृत्तितायसाह चन्द्रवद्वाहः ॥ १० ॥

गृहण्यामपथ्यं यथा ।

रक्तसुतिः । जागरः । अम्बुपानम् । ज्ञानम् ।
क्षी । वेगविधारणम् । नस्यम् । अञ्जनम् ।
स्वेदनम् । धूमपानम् । अमः । विरुद्धाशनम् ।
आतपः । गाधूमः । निय्यावः । कलायः ।
माषः । यवः । आद्रकम् । कृचकम् । राज-
माषः । उपोदिका । वास्तूकः । काकमाषी ।
कुशाखः । तम्बी । मधुशिशुः । कन्दः । ताम्बू-
लम् । इक्षुः । वदरम् । रसालम् । इवाकम् ।
पूगफलम् । रमोन्नम् । धान्यान्नम् । सौवीरम् ।
तुषोदकम् । दुग्धम् । गुडः । मस्तु । नारि-
केलम् । पुनर्नवा । बार्हतम् । वैजवम् । सर्वाणि
पत्रशाकानि । दुष्टासु । गोक्षत्रम् । ऋग-
नाभिः । चारम् । समस्तानि सराणि । द्राक्षा ।

पथ्याप

अन्नम् । लवणरसः । शुब्जन्नम् । शुभपानम् ।
सर्वे पूपाः ॥ ११ ॥

अथाग्नि पथ्यम् ।

विरेचनम् । जेपनम् । अन्नमोचः । चारः ।
अभिकर्म । शस्त्रकर्म । पुरातनलोहितशालयः ।
पुरातनघटिकाः । यवाः । कुलत्थाः । गोधाख-
गजोदकूर्माविकलिङ्गाजखरीतुकीशतरुचास-
श्दगालकाकानी मांसानि । स्वल्पमांसाः ।
प्रसहाः । पटोलम् । पत्तूरः । रसोनकम् ।
वह्निः । पुनर्नवा । भूरणः । वास्तूकम् । जीव-
न्तिका । दन्तशठः । सुरा । कुटिः । वयःस्था ।
नवनीतम् । तक्रम् । कक्कोलम् । घात्री । कष-
कम् । कपित्थम् । औदुम्बराण्यपर्यासि । भक्षा-
तकम् । सधपतैलम् । गोक्षत्रम् । सौवीरम् ।
तुषोदकम् । वातापहान्नपानम् । अग्निवर्द्धकाश-
पानम् ॥ १२ ॥

अग्नि पथ्यं यथा ।

आनूपमामिषम् । मत्स्यः । पिण्याकः । दधि ।
पिष्टकम् । माषः । करीरम् । निय्यावः ।
विष्वम् । तुम्बी । उपोदिका । पक्काजम् । सर्व-
शालूकम् । विष्टम्भीनि । गुरूणि । आतपः ।
जलपानम् । वमनम् । वस्तिकर्म । नदीनां
सलिलम् । विरुद्धानि सर्वाणि । पूर्वदिग्भव-
वायुः । वेगरोधः । स्त्रियः । पृष्ठपानम् । उत्त-
कटासनम् । यथाखं रोषलं द्रवम् । रक्त-
पित्तिनां यद्यत् पथ्यापथ्यं तत्तदपि रक्ताग्नी-
रोगिणीं विषेयतो विद्यात् ॥ १३ ॥

अथाभिमान्याजीर्णादौ पथ्यम् ।

श्लेष्मिके पूर्व वमनम् । पित्तिके ऋदुरेचनम् ।
वातिके स्वेदनम् । यथावस्थं हितवस्तानि । नाना-
प्रकारआयामः । दीपनानि । लघूनि । बहु-
कालसमुत्पन्ना सुन्नलोहितशालयः । विलेपी ।
लाजमखः । सुन्नभयमखः । सुरा । गणः ।
वह्नी । शशः । लावः । सर्व-
लुद्रमतस्याः । शालिख-
शाकम् । वेन्नायम् । वास्तूकम् । बालमूलम् ।
लशुनम् । पृष्ठकुशाखम् । नवीनकदलीफलम् ।
शोभाञ्जनम् । पटोलम् । वार्त्ताकुः । नलदासु ।
कर्कोटकम् । कारवेक्षम् । बार्हतम् । महा-
द्रकम् । प्रसारणी । काकमाषी । चाङ्गेरी ।
सुनिधमाकम् । घात्रीफलम् । आतुलुङ्गम् ।
दाडिमम् । यवः । पपटः । अम्बुवेतसम् । जम्बी-
रम् । नागरङ्गम् । माक्षिकम् । नवनीतम् ।
घृतम् । तक्रम् । सौवीरकम् । तुषोदकम् ।
धान्यान्नम् । कटुतैलम् । रामठम् । लवणाद्र-
कम् । यमानो । मरिचम् । मेथी । धान्यकम् ।
जीरकम् । दधि । ताम्बूलम् । तप्तसलिलम् ।
कटुरसः । तिक्तारसः ॥ १४ ॥

अभिमान्याजीर्णादौ अपथ्यं यथा ।

विरेचनम् । विषमवयवनां वेगधारणम् । अति-
रिक्ताशनम् । अथ्यशनम् । जागरणम् । विषमा-
शनम् । रक्तसुतिः । श्लेष्मिधानम् । मत्स्यः ।
मांसम् । उपोदिका । जलपानम् । पिष्टकम् ।

पथ्याप

जायवम् । सव्यं शालूकम् । कुशिका । मोरटः ।
चीरम् । किलाटः । प्रपानकम् । तालास्थि-
शस्यम् । बालतालम् । जेहन्म् । दुष्टवारि ।
विरुद्धपानाग्रम् । असाह्यपानाग्रम् । विरु-
द्धीनि । गुरुनि ।

फलवर्तिं वमिं स्वेदं लङ्घनं चापतपणम् ।

विशेषादलसे कृत्याद्विषयामतिसारवत् ॥ * ॥

अथ क्रिमिरोगे पथ्यम् ।

आस्थापनम् । कायविरचनम् । शिरोविर-
चनम् । धूमः । कपपानि । द्रव्याणि । शरीर-
मार्जना । पुरातनवैद्यवस्तुशालयः । पटोलम् ।
वेचायम् । रसोनम् । वास्तूकम् । हुताग्रः ।
मन्दारदलम् । सर्वपाः । नवीनमोक्षम् । दृष्टी-
फलम् । तिलानि । नालीचदलानि । मौषिक-
मांसम् । विडङ्गम् । पिचुमईफलम् । पथ्या ।
तिलतैलम् । सर्षपतैलम् । सौवीरम् । शुक्तम् ।
तुषोदकम् । मधु । पचेलिमतालम् । अरु-
च्यम् । गोमूत्रम् । ताम्बूलम् । सुरा । नृगा-
जम् । औदुम्बराव्यप्यासि । रामठम् ।
चारः । अजमोदा । खदिरः । वत्सकम् ।
जम्बीरनीरम् । सुषवी । यमानिका । सुराष्ट्रा-
गुरुसिंशपोद्भवचारः । तिलकटुकषायरसाः ॥ * ॥

क्रिमिरोगे अपथ्यं यथा ।

हृदिः । तदेगविधारणम् । विरुद्धपानाग्रम् ।
द्विवाग्निद्रा । द्रवद्रव्यम् । पिष्टाग्रम् । अर्णोर्ण-
भोजनम् । घृतम् । माषः । दधि । पत्रशाकम् ।
मांसम् । पयः । अन्नः । मधुररसः ॥ * ॥

अथ पाण्डुरोगे पथ्यम् ।

हृदिः । विरचनम् । पुरातनयवगोधूमशालयः ।
सुजापकीमकराणां यूयः । जाङ्गलजरसः । पटो-
लम् । दृष्टकुशाग्रम् । तखण्डदर्शीफलम् ।
जीवन्ती । चुरः । मत्स्याची । गुडूची । तण्डु-
लीयकम् । पुनर्नवा । द्रोणपुष्पी । वार्ताकुः ।
लशुनह्वयम् । पक्वान्मम् । अभया । विम्बी । शिङ्गी
मत्स्यः । गोमूत्रम् । घात्री । तक्रम् । घृतम् ।
तैलम् । सोवीरकम् । तुषोदकम् । नवीनतम् ।
गन्धसारः । हरिद्रा । नागकेशरम् । यवचारः ।
जौहभस्म । कषायद्रव्यम् । कुङ्कुमम् । चरणयोः
सन्धां नाभेर्द्वाङ्गलादधः भस्मके हस्तयोर्ध्वं
क्षनकक्षयोर्मध्ये च दाहः । यथादोषमिदं पथ्यं
पाण्डुरोगवतां भवेत् ॥ * ॥

पाण्डुरोगे अपथ्यं यथा ।

रक्तसुतिः । धूमपानम् । वमिः । वेगधारणम् ।
जेहन्म् । मैथुनम् । शिम्बी । पत्रशाकानि ।
रामठम् । माषः । अन्नपानम् । पिण्याकः ।
ताम्बूलम् । सर्षपः । सुरा । नृङ्गचर्मम् । दिवा-
क्षप्रः । तीक्ष्णानि । लवणानि । सिन्धुविन्ध्यादि-
जाननदीनां जलम् । सव्यायुज्ज्वानि । दष्टाभः ।
विरुद्धाग्रानि । गुरुन्नम् । विदाह्नि ॥ * ॥

अथ रक्तपित्ते पथ्यम् ।

अधोगमे हृद्निगमे । ऊर्ध्वनिगमे विरेचनम् ।
उभयत्र लङ्घनम् । पुरातनाः षष्टिकशालिकोद्व-

पथ्याप

प्रियङ्गुनीवारयवप्रश्रुतिकाः । सुतः । मखरः ।
चणकः । तुवरी । सुकुटकः । चिङ्गटः । वर्मि-
मत्स्यः । शशः । कपोतः । हरिणः । एणः ।
लावः । शरालिः । पारावतः । वर्मकः । वकः ।
उरभः । कालपुच्छः । कपिञ्जलः । कषायवर्गः ।
गोदुग्धघृतम् । अजादुग्धघृतम् । महिषीघृतम् ।
पनसम् । पियालम् । रम्भाफलम् । कषटम् ।
तखलायः । पटोलम् । वेचायम् । महार्द्रकम् ।
पुराणकुशाग्रफलम् । पक्रतालम् । तद्वीजलम् ।
वासा । स्वादूनि । विखम् । दाडिमम् । खर्जू-
रम् । घात्री । मिषिः । नारिकेलम् । कशेरु ।
शङ्काटकम् । पौष्करम् । कपित्थम् । शाल-
कम् । परूषकम् । भूमिभृशकम् । पिचुमई-
पत्रम् । तुम्बी । कलिङ्गम् । लावणशक्तवः ।
द्राक्षा । सिता । मानिकम् । ऐजवम् । शीतो-
दकम् । औद्धिदवारि । मेकः । अवगाहः ।
शतधौतसर्पिः । अभ्यङ्गः । शिशिरघट्टः ।
हिमानिलः । चन्दनम् । इन्दुपादाः । मनोऽनु-
कूलविचित्रकथा । धारायुहम् । सुशीतं भूमि-
युहम् । वैदूर्यसुक्तामणीनां धारणम् । रम्भोत्-
पलाम्भीरुहपत्राणां श्रव्या । सौमाम्बरम् ।
सुशीतोपवनम् । प्रियङ्गुः । चन्दनरुषितानां
वराङ्गनामालिङ्गनम् । पद्माकरसरित्त्वेद-
चक्रोदर्यहमवहरीसुशीतलगिरिर्भारगामा
लिङ्गनम् । श्रुतिप्रशस्तकीर्तनम् । प्रवीणनीरम् ।
हिमवाल्का ॥ * ॥

रक्तपित्ते अपथ्यं यथा ।

आयामः । अध्वनिघेवणम् । रत्रिकरः । ती-
क्ष्णानि कर्माणि । चोमः । वेगधारणम् ।
चपलता । हृत्स्थव्यागानि । स्वेदः । असमुतिः ।
धूमपानम् । सुरतः । क्रोधः । कुलथः । गुडः ।
वार्ताकुः । तिलः । माषः । सर्षपः । दधि ।
चारः । कौपपयः । ताम्बूलम् । नलदासु ।
मद्यम् । लशुनम् । शिम्बी । विरुद्धाग्रम् । कटु ।
अन्नम् । लवणम् । विदाह्निद्वयम् ॥ * ॥

अथ राजयक्ष्मणि पथ्यम् ।

घृतपक्रमरिचजीरकमस्कृतलवणतिलगिरसरसः ।
दोषाधिकस्य बलिगोले ऋदुहिः । गोधूमः ।
सुतः । चणकः । अरुणशालयः । द्वागानि मांस-
नवीनतपयोघृतानि । क्रथाटमांसम् । जाङ्ग-
लजा रसाः । मार्जणचक्रकिरणपरिशोधितसु-
चूर्णितपक्रफलं लेह्यम् । रागाः । काम्बलिकः ।
घाङ्गवः । देशनारः । शशाङ्किरणः । मधुर-
रसः । मोचपनसाम्बाणां पक्रफलानि । घात्री ।
खर्जूरम् । पौष्करम् । परूषकम् । नारि-
केलम् । शोभाङ्गनम् । वज्रलम् । गवताल-
शस्यम् । द्राक्षा । मिषिः । मानिमन्थम् ।
सिंहास्यपत्रम् । अजागोमहिषीघृतम् । द्वागा-
श्रयः । द्वागावस्करनृजलेपः । मत्स्यशिका ।
श्रिखरिणी । मदिरा । रसाला । कर्पूरम् ।
नृगमदः । सितचन्दनम् । अभ्यङ्गानि । सुरभी-
स्थनुलेपनानि । खानम् । वैश्रचनम् । अव-

पथ्याप

गाहनम् । हृत्स्थम् । मजः । सरकथा । नृदु-
गन्धवाहः । गीतानि । लास्यम् । चन्द्रबिचिः ।
विपक्षी । नृगदृष्टी सन्दर्शनम् । हेमचूर्णम् ।
सुक्तामणिप्रचूरभृशगधारणम् । होमः । प्रदा-
नम् । अमरपूजा । द्विजपूजा । हृद्याम-
पानम् ॥ * ॥

राजयक्ष्मणि अपथ्यं यथा ।

विरेचनम् । वेगधारणम् । अमः । स्त्री । स्वेदः ।
अङ्गनम् । प्रजागरः । साहसकर्मसेवा ।
रुचाग्रपानम् । विषमाग्रनम् । ताम्बूलम् ।
कालिङ्गम् । कुलथम् । माषः । रसोनम् । वेष्टा-
ङ्कुरः । रामठम् । अन्नम् । तिलम् । कषायः ।
सर्वकटु । पत्रशाकः । चारः । विरुद्धाग्रम् ।
शिम्बी । कर्कोटकम् । विदाह्निद्वयम् । लाण-
कटिलकम् ॥ * ॥

अथ कासे पथ्यम् ।

स्वेदः । विरेचनम् । कृदिः । धूमपानम् । समा-
ग्रनम् । शालिः । षष्टिकः । गोधूमः । श्यामाकः ।
यवः । कीदवः । आत्मगुप्ता । माषसुतकुलथानां
रसाः । आस्योदकम् । अनूपधन्वदेशभविविध-
मांसानि । सुरा । पुरातनसर्पिः । द्वागदुग्धम् ।
द्वागघृतम् । वास्तूकम् । वायसीशाकम् ।
वार्ताकुः । बालभूलकम् । कण्टकारी । कास-
मईः । जीवन्ती । सुनिषसकम् । द्राक्षा ।
विम्बी । मातुलुङ्गम् । पौष्करम् । वासकः ।
चुटिः । गोमूत्रम् । लशुनम् । पथ्या । योधम् ।
उष्णोदकम् । मधु । लाजाः । द्विवाग्निद्रा ।
लघून्मन्त्रानि ॥ * ॥

कासे अपथ्यं यथा ।

वस्तिः । नस्यम् । अष्टदमोक्षः । आयामः ।
दन्तघर्षणम् । आतपः । दुष्टपवनः । रजः ।
मार्गनिघेवणम् । विरुद्धीनि । विदाह्नीनि ।
विविधरुक्षाणि । शूलम्बोज्ज्वारकासवमियेग-
विधारणम् । मत्स्यः । कन्दः । सर्षपः । तुम्बी ।
उपोदिका । दुष्टासु । दुष्टाग्रपानम् । विरुद्धा-
ग्रनम् । गुरुशीतान्नपानम् ॥ * ॥

अथ श्वासे पथ्यम् ।

विरेचनम् । स्वेदनम् । धूमपानम् । प्रच्छेदनम् ।
दिवास्वपनम् । पुरातनाः षष्टिकशालिकुलथ-
गोधूमयवाः । शशः । अहिभृक् । तिलिचिः ।
लावः । दधः । शुकादयः । धन्वन्तगाः । धन्व-
पक्षिणः । पुरातनसर्पिः । अजादुग्धघृतम् ।
सुरा । मधु । निदिग्धिका । वास्तूकम् । तण्डु-
लीयः । जीवन्तिका । मूलकपोतिका । पटो-
लम् । वार्ताकुः । रसोनम् । पथ्या । जम्बीरम् ।
विम्बीफलम् । मातुलुङ्गम् । द्राक्षा । चुटिः ।
पौष्करम् । उष्णवारि । कटुत्रयम् । गोमूत्रम् ।
कफानिलघ्नान्नपानभेषजानि । वत्सः प्रदेशात्
पार्श्वयुष्मे करस्थयोर्मध्यमयोर्द्वयोः कण्डकूपे च
प्रदीपलोहने दाहः ॥ * ॥

श्वासे अपथ्यं यथा ।

मृचोत्तारः हृदिदृक्कासाणां रोधः । नस्यम् ।

पथ्याप

गोजलम् । आर्द्रकम् । कटूनि । तिक्तानि ।
दौपनानि ॥ * ॥

आमवाते अपथ्यम् ।

दधिः । मत्स्यः । गुडः । क्षीरम् । उपोदिका ।
माषः । पिष्टकम् । दुग्धीरम् । पूर्व्ववातः ।
विरुद्धाशनम् । असाक्षम् । वेगरोधः । जागरः ।
विषमाशनम् ॥ * ॥

अथ श्ले पथ्यम् ।

हृद्भिः । स्वेदः । लङ्घनम् । पायुर्वर्तिः । वस्तिः ।
निद्रा । रेचनम् । पाचनम् । अण्डोत्पन्नाः
शालयः । वाय्वनखः । तपस्वीरम् । जाङ्गलानां
रसः । पटोलम् । शोभाञ्जनम् । कारवेक्षम् ।
वाताङ्कः । पक्काञ्चम् । दाक्षा । कपित्थम् । रुच-
कम् । पियालम् । शालिचपत्राणि । वालकम् ।
सासुद्रम् । सौवर्चलम् । हिङ्गु । विश्वम् । विडम् ।
शताह्वा । लशुनम् । लवङ्गम् । शरङ्गतैलम् ।
सुरभीजलम् । तन्नाम् । जम्बीररसः । कुष्ठम् ।
लघूनि । चारुर्जाति ॥ * ॥

श्ले अपथ्यम् ।

विरुद्धाशनम् । जागरः । विषमाशनम् ।
रुच्यतिक्तकषायाणि । शीतलानि । गुरुणि ।
आयामः । मैथुनम् । मद्यम् । वेदलम् । लव-
ङ्गम् । कटु । वेगरोधः । श्लोकः । क्रोधः ॥ * ॥

अधोदावर्तनाहयोः पथ्यम् ।

नारिकेलपुष्पमिश्रितशीतलोदकपानम् । स्नेह-
स्वेदः । विरेकः । वस्तिः । फलवर्तिः । अभ्यङ्गः ।
यवः । कष्टविषमज्वररसः । ग्रास्योदकम् । आनूप-
रसः । रुद्रतैलम् । वारुणी । बालमूलकम् ।
अम्याकः । त्रिवृत् । तिलः । सुधादलम् । शृङ्ग-
वेरम् । मातुलुङ्गम् । यवचारः । हरीतकी ।
लवङ्गम् । रामटम् । दाक्षा । गोमूत्रम् । लव-
णाणि । अधोवातसमुत्पत्तौ तु । स्नेहः । स्वेदः ।
वर्तिः । वस्तिः । समीरणहृत्पानम् । तथा
पुरीषजं । वस्तिः । स्वेदः । अभ्यङ्गः । अव-
गाहनम् । फलवर्तिः । विड्भेदशानपानम् ।
भृक्षवंगसमुत्पन्नं । त्रिविधं वस्तिकर्म । स्वेदः ।
अभ्यङ्गः । अवगाहः । सर्पिषावर्षाडनम् ।
उद्गारोत्थं छिक्काप्रविधिः । कासजं कासजि-
ह्विधिः । लवजं । स्वेदनम् । धूमः । औत्तरभक्तिक-
ष्टम् । ज्वरप्रवर्जननस्यम् । ऊर्ध्वजनुकाभ्यङ्गः ।
दृष्योत्थं शीतान्नपानम् । जम्बीरोत्थं वातजित-
क्रिया । निद्रावर्गोत्थितं क्षीरम् । स्वप्नसंवाच-
नम् । बभ्रुलोत्थं स्निग्धान्पोषालघुभोजनम् ।
वाय्वजं वाय्वर्गभोजनम् । स्वप्नः । मद्यम् । प्रिय-
कथा । अमश्वससमुत्पन्नं विद्यामः । वात-
हार्द्रियम् । शुक्रोत्थं वस्तिः । अभ्यङ्गः । अव-
गाहः । चरणाग्रधः । शालिः । मटिगः ।
क्षीरम् । यौवनगात्रितप्रिया । हृद्गत्यै लङ्घ-
नम् । धूमः । सुक्ता प्रच्छेदनम् । अमः । रुच्य-
पानम् । विरेकः । रक्तमोजनम् ॥ * ॥

उदावर्तनाहयोः पथ्यम् ।

वमनम् । वेगरोधः । शमीधान्यम् । कोदवः ।

नालीचश्राकम् । शालूकम् । जाम्बवम् । कर्कोटी-
फलम् । प्रिययाकम् । सञ्जमालुकम् । करीरः ।
पिष्टवेक्षितम् । विष्टम्भीनि । विरुद्धाणि । कषा-
याणि । गुरुणि ॥ * ॥

अथ गुल्मे पथ्यम् ।

स्नेहस्वेदः । विरेकः । वस्तिः । बाहुसिराग्रधः ।
लङ्घनम् । वर्तिः । अभ्यङ्गः । स्नेहः । पक्षी तु
पाटनम् । सम्बतसरसमुत्पन्नकलायरक्तशालयः ।
खड्गः । कुलत्थाग्रधः । धन्वमांसरसः । सुरा ।
गवाजयोः पयः । गृहीका । परुषकम् । खर्जू-
रम् । दाडिमम् । घात्री । नागरङ्गम् । अश्व-
वेतसम् । तक्रम् । शरङ्गतैलम् । लशुनम् । बाल-
मूलकम् । प्रसूरः । वास्तूकम् । शिशुः । यव-
चारः । हरीतकी । रामटम् । मातुलुङ्गम् ।
ज्राघणम् । सुरभीजलम् । स्निग्धोष्णहृत्पानम् ।
दौपनानि । वाताश्लोमनम् ॥ * ॥

गुल्मे अपथ्यम् ।

सञ्जं वातकारि । विरुद्धाशनम् । वल्लूरम् । मूल-
कम् । मत्स्यः । मधुरफलम् । शुष्कश्राकम् ।
शमीधान्यम् । विष्टम्भीनि । गुरुणि । अधो-
वातश्लेष्मन्मन्वासाशुधारणम् । वमनम् ।
जलपानम् ॥ * ॥

अथ क्षुद्रोगे पथ्यम् ।

स्वेदः । विरेकः । वमनम् । लङ्घनम् । वस्तिः ।
विलपी । पुरातनरक्तशालयः । जाङ्गलश्ले-
पक्षिग्रहाः । सुन्नकुलत्थरसाः । रागाः । खड्गः ।
काम्बलिकाः । बाहुवाः । भयम् । पटोलम् ।
कदलीफलम् । पुराणकुशाखम् । रसालम् ।
दाडिमम् । सम्पाकश्राकम् । नवमूलकम् । शरङ्ग-
तैलम् । गगनाम् । सैन्धवम् । दाक्षा । तक्रम् ।
पुरातनगुडः । शुण्ठी । यमानो । लशुनम् । हरी-
तकी । कुष्ठम् । कुस्तुम्बरु । कृष्णाम् । आर्द्रकम् ।
सौवीरम् । युक्तम् । मधु । वारुणीरसः । कस्त-
ुरिका । चन्दनम् । प्रपानकम् । ताम्बूलम् ॥ * ॥

क्षुद्रोगे अपथ्यम् ।

लट्कद्विभञ्जानिलशुक्रकासोद्गारश्रमश्वामविड-
श्रगां वेगधारणम् । सङ्घातिविन्ध्यादिनदीनां
जलम् । मेघोपयः । टटजलम् । कषायः । विरु-
द्धम् । उष्णम् । गुरु । तिक्तः । अक्षः । चिर-
न्तनपत्रोत्थश्राकानि । चारः । मधूकम् । दन्त-
काष्ठम् । रक्तसुतिः ॥ * ॥

अथ मूत्रलक्ष्णे पथ्यम् ।

वातोद्भवे अभ्यङ्गः । निरुहः । वस्तिः । स्नेहः ।
अवगाहः । उत्तरवस्तिः । सिकः । पक्षे अव-
गाहः । शिशिराग्रधः । श्लेष्मो विधिः । वस्ति-
विधिः । विरेकः । श्लेष्मोद्भवे स्वेदः । विरेकः ।
वस्तिः । चारः । यवाञ्जम् । तीक्ष्णम् । उष्णम् ।
त्रिदोषजं अभ्यङ्गपुष्पमराणि । त्रिमलोदितानि
सञ्जाग्रमणि । यथा यथा दोषमयं गणः । पुरा-
तनलोहितशालिः । शमीधनक्रपयोद्धीनि ।
धन्वाभियम । सुन्नरसः । मिता । पुराणकुशाख-
फलम् । पटोलम् । महाद्रकम् । गोक्षुरकः ।

पथ्याप

कुमारी । गुवाकखर्जूरनारिकेलतालहमाणां
शिरांसि । पथ्या । तालास्थिमज्जा । जपुवम् ।
चुटिः । शीतपानम् । शीताशनम् । प्रनीर-
नीरम् । हिमवाणका ॥ * ॥

मूत्रलक्ष्णे अपथ्यम् ।

मद्यम् । अमः । निधुवनम् । गजवाजियानम् ।
सञ्जं विरुद्धाशनम् । विषमाशनम् । ताम्बूलम् ।
मत्स्यः । लवणम् । आर्द्रकम् । तैलश्लेष्मम् ।
प्रिययाकम् । हिङ्गु । तिलः । सधपः । वेगरोधः ।
माषः । करीरः । अतितीक्ष्णम् । विदाहि ।
रुचम् । अक्षः ॥ * ॥

अथ मूत्राघाते पथ्यम् ।

अभ्यङ्गनम् । स्नेहः । विरेकः । वस्तिः । स्वेदः ।
अवगाहः । उत्तरवस्तिः । पुरातनलोहित-
शालिः । धन्वभवांसम् । मद्यम् । तक्रम् । पयः ।
दधि । माषयूषः । पुराणकुशाखफलम् । पटो-
लम् । महाद्रकम् । तालफलास्थिमज्जा । हरी-
तकी । कोमलनारिकेलम् । गुवाकखर्जूरनारि-
केलतालहमाणां मस्तकानि ॥ * ॥

मूत्राघाते अपथ्यम् ।

सञ्जानि विरुद्धाणि । आयामः । मार्गः । शीत-
लम् । रुचम् । विदाहि । विष्टम्भी । अवायः ।
वेगधारणम् । करीरम् । वमनम् ॥ * ॥

अथाश्रमार्थे पथ्यम् ।

वस्तिः । विरेकः । वमनम् । लङ्घनम् । स्वेदः ।
अवगाहः । वारिसेचनम् । यवाः । कुलत्थाः ।
प्रपुराणशालयः । मद्यम् । धन्वाखजसम्भवरसः ।
पुराणकुशाखफलम् । कथेरुकम् । गोकुटकः ।
वारुणश्राकम् । आर्द्रकम् । पाषाणभेदी । यव-
शुकः । रणुः । क्षिप्ता । अधस्तां समाकर्षणम् ॥

अश्रमार्थे अपथ्यम् ।

मूत्रस्य शुक्रस्य च वेगधारणम् । अक्षः ।
विष्टम्भी । रुचम् । गुञ्जपानम् । विरुद्धपाना-
शनम् ॥ * ॥

अथ प्रमेहे पथ्यम् ।

पूर्व्वं लङ्घनम् । वमनम् । विरचनम् । प्रोद्वृ-
नम् । शमनम् । दौपनम् । नीवारः । कङ्कः ।
यवः । वेणवः । कोरूधः । श्यामाकः । जृम्भः ।
क्रुवित्त्वः । सुकुटकः । गोधूमः । शालिः ।
कलमः । पुरातनकुलत्थः । सुज्ञाणकीचणक-
यधरसाः । तिलाः । लाजाः । पुरातनसुरा ।
मधु । वाय्वमण्डः । तक्रम् । रासभजलम् ।
महिषीजलम् । कङ्कः । जाङ्गलाः कपोतशृ-
गितिहिलावर्धहृद्भेगवर्षकशुक्रादयः । शोभा-
ञ्जनम् । कुलकम् । कटिप्तकम् । कक्षाटकम् ।
तलकम् । बाह्वतम् । आङ्गुलम् । लशुनम् ।
नवीनमोचम् । पशूगम् । गोक्षुरकम् । मृषिक-
पणिश्राकम् । मन्दारपत्रम् । अष्टता । त्रिफला ।
कपित्थम् । जम्बू । कषाक । कमलोत्पलकन्द-
बीजम् । खर्जूरलाङ्गलिकतालतल्लङ्गां मस्तकम् ।
ओषम् । तिन्दुकफलम् । खदिरः । कलिङ्गः ।

पथ्याप

तिक्तः । कषायः । हृद्यस्ववाहनम् । अतिभ्रम-
यम् । रविकिरणः । आयामः ॥ * ॥

प्रमेहे अपथ्यम् ।

भृक्षवेगः । धूमपानम् । स्वेदः । रक्तमोजनम् ।
सदासन्नम् । दिवानिद्रा । नवान्नम् । दधि ।
आनूपमांसम् । निष्यावम् । पिष्टान्नम् । मैथु-
नम् । सौवीरकम् । सुरा । युक्तम् । तैलम् ।
चीरम् । घृतम् । गुडः । तुम्बी । तालास्थिमज्जा ।
विरुद्धाशनम् । कुशाब्जम् । इक्षुः । दुष्टाण्डम् ।
खादुः । अन्नम् । लवणम् । अभिव्याधिः ॥ * ॥

अथ मेदसि पथ्यम् ।

चिन्ता । अमः । जागरणम् । यवायः । प्रोहर्ष-
नम् । लङ्घनम् । आतपः । हृद्यस्वयानम् ।
भ्रमणम् । विरेकः । प्रच्छेदनम् । अपतर्पणम् ।
पुरातना । वेणवकोरङ्गमश्यामाकनीवारप्रियङ्गु-
जूर्णाः । यवः । कुलत्थः । चणकः । मसूरः ।
सुन्नः । तुवरः । मधु । लाजाः । कटुतिक्तकषा-
याणि । तक्रम् । सुरा । चिङ्गटमनस्यः । दग्ध-
वार्त्ताङ्कः । फलत्रयम् । यवासकम् । शिरीष-
लोध्रहीतकीनी चूर्णन गात्रविलेपनम् । कटु-
त्रयम् । सर्षपतैलम् । गला । सर्वाणि रुक्षाणि ।
सुखतैलम् । पत्रशाकः । अगुरुलेपनम् । प्रतप्त-
नौराणि । शिलाजतूनि । भोजनात् प्राक् वारि-
पानम् ॥ * ॥

मेदसि अपथ्यम् ।

ज्ञानम् । रसायनम् । शालिः । गोधूमः । सुख-
शीलता । चीरम् । हृत्तुविक्रान्तिः । माघः ।
सौहृद्यम् । स्वेदनानि । मतस्यः । मांसम् ।
दिवानिद्रा । अक् । गन्धः । मधुराणि । समग्र-
भोजनस्य पश्चात् जलपानम् । अतिमात्तोप-
चिते विषादाहमनक्रिया ॥ * ॥

अथोदररोगे पथ्यम् ।

विरेचनम् । लङ्घनम् । अम्लसम्भवकुलत्थसुहा-
रुणशालयवाः । जाङ्गलमृगपर्शुणः । सिता ।
सुरा । मात्तकम् । नीधुः । माध्वीकम् ।
घाडवः । तक्रम् । रमोनम् । रुपुतैलम् । आर्द्र-
कम् । शालिचशाकम् । कुलकम् । कटिलकम् ।
पुनर्नवा । शिथुफलम् । हरीतकी । ताम्-
लम् । गला । यवशुकम् । आयसम् । अजा-
गवीक्षीमहिषीणां पयः सूत्रश्च । लघनि ।
तिक्तानि । दीपनानि । वस्त्रेण सम्प्रेषणम् ।
अधिकम् । विषप्रयोगः । विषघतः प्रोहसमु-
द्भवे वांसे अयवाहो धमनीयधः । वद्धाक्षये
उदकजं क्षतोत्थिते नाभेरधः यथाविधिशस्त्र-
विधः । समीरणोत्थे आदितः घृतपानम् ।
अभ्यञ्जनम् । अनुवासनम् ॥ * ॥

उदररोगे अपथ्यम् ।

सक्नेहनम् । धूमपानम् । जलपानम् । सिरा-
यधः । हृदिः । यानम् । दिवानिद्रा । आयामः ।
पिष्टवैतम् । औदकाणपमांसम् । पत्रशाकम् ।
तिलः । उष्णानि । विदाहीनि । लवणाशनम् ।
शमीधानम् । विरुद्धान्नम् । दुष्टनीरम् । गुरुणि ।

पथ्याप

महिन्द्रगिरिजातानी नदीनी जलम् । विट-
म्बीनि । ह्रिदससुद्भवे विशेषतः स्वेदः ॥ * ॥

अथ शोथे पथ्यम् ।

संशोधनम् । लङ्घनम् । असमोक्तः । स्वेदः ।
प्रलेपः । परिवेषनम् । पुरातनशालियवकुलत्थ-
सुहाः । गोधा । शलकः । सुजङ्गमुक्तितिरि-
ताम्रचङ्गलावाहयो जाङ्गलविष्कराः । कूर्मः ।
ऋङ्गी । प्रपुराणसर्पिः । तक्रम् । सुरा ।
मात्तकम् । आसवः । निष्यावः । कटिलकम् ।
रक्तशिथुः । रसोणम् । कर्कोटकम् । मानमूलम् ।
सुवर्चला । शङ्खनकः । पटोलम् । वेत्रायम् ।
वाङ्गिङ्गनम् । मूलकम् । पुनर्नवा । चित्रकम् ।
पारिभद्रः । श्रीपर्णम् । निम्बः । चुम्पलवम् ।
गरुडतैलम् । कटुका । हरिद्रा । हरीतकी ।
चारनिर्घवणम् । भस्मातकम् । गुग्गुलुः । आय-
सम् । कटुनि । तिक्तानि । दीपनानि । गोत्रजा-
महिषीभवमृत्राणि । कस्तुरिका । शिलाजतु ।
पाण्डुरांगोक्तवह्निकर्म ॥ * ॥

शोथे अपथ्यम् ।

पवनमलिलम् । वेगरोधः । विरुद्धपानाशनम् ।
विषमाशनम् । रुद्धक्षणा । ग्राम्याजानपे-
पिशितलवणम् । शुष्कशाकम् । नवान्नम् । गौडम् ।
पिष्टान्नम् । दधि । कृशरम् । विष्णुलम् । मद्यम् ।
अन्नम् । घानाः । वल्लरम् । गुरु । असात्म्यम् ।
विदाहि । अरात्रौ स्वप्नः । मैथुनम् ॥ * ॥

अथ रुद्धिब्रधाधिकार पथ्यम् ।

संशोधनम् । वस्तिः । अस्त्विविमोक्तः । स्वेदः ।
प्रलेपः । अरुणशालयः । गरुडतैलम् । सुग्भी-
जलम् । धन्वामिषम् । शिथुफलम् । पटोलम् ।
पुनर्नवा । गौचरः । आभिमणः । ताम्रलम् ।
पथ्या । सरला । रसोणम् । वाङ्गिङ्गनम् । शङ्ख-
नकम् । मधुनि । कौम्भं घृतम् । तप्तजलम् ।
तक्रम् । आमवातापहृमपिकाणि चान्नपानम् ।
पुराणसुरा । अर्हन्नुवदंक्षगर्भोर्दाहिः । आमा-
शयं वातशिरायधः ॥ * ॥

ब्रध्नरुद्धावपथ्यम् ।

विरुद्धपानाशनम् । असात्म्यसंवा । संज्ञोभणम् ।
हस्तिहयादियानम् । आनपमांसानि । दधीनि ।
माघाः । दग्धानि । पिष्टान्नम् । उपोदिका ।
गुरुणि । युक्तोत्थितवेगरोधः ॥ * ॥

अथ गलगण्डरौ पथ्यम् ।

हृदिः । विरेचनम् । नस्यम् । स्वेदः । धमः ।
शिरायधः । अधिकम् । सारयोगः । प्रलेपः ।
लङ्घनम् । पुराणघृतपानम् । जीर्णलोहित-
शालयः । यवाः । सुहाः । पटोलम् । रक्त-
शिथुः । कटिलकम् । शालिचशाकम् । वेत्रा-
यम् । रुक्षाणि । कटुनि । सर्वाणि दीपनानि ।
गुग्गुलुः । शिलाजतु । विशेषतः जिह्वातलस्थ-
सिराद्वयच्छेदः । मणिबन्धोर्ध्वं अङ्गुलान्तरास्तिष्ठो-
रखाः कार्याः । गलगण्डगण्डमालापचीयन्था-
र्द्धातुरे यथादंष्ट्रं यथावस्थं यतत् सर्वं
पथ्यम् ॥ * ॥

पथ्याप

गलगण्डे अपथ्यम् ।

सर्वशीरेक्षुविक्रान्तिः । आनूपमांसम् । पिष्टा-
न्नम् । अन्नम् । मधुगम् । गुरुद्रव्यम् । अभि-
व्याधिद्रव्यम् ॥ * ॥

अथ शीपदे पथ्यम् ।

प्रच्छेदनम् । लङ्घनम् । असमोक्तः । स्वेदः ।
विरेकः । प्रलेपनम् । पुरातनघटिकशालयः ।
यवाः । कुलत्थाः । लघुनम् । पटोलम् । वार्त्ताङ्कः ।
शोभाञ्जनम् । कारवेलम् । पुनर्नवा । मूलकम् ।
पूतिका । गरुडतैलम् । सुरभीजलम् । कटुनि ।
तिक्तानि । दीपनानि । वातोद्भवे गुल्फोपरि-
ष्ठात् चतुरङ्गुले सिरायधः । पैक्तिके गुल्फतले
शिरायधः । कफजे अङ्गुलले सिरायधः ॥ * ॥

शीपदे अपथ्यम् ।

पिष्टान्नम् । दग्धविकृतम् । गुडः । आनूपमांस-
म् । स्वादुरसः । पारिपात्रसञ्चयिन्धनदी-
जलम् । पिच्छलम् । गुरुद्रव्यम् । अभिव्याधि-
द्रव्यम् ॥ * ॥

अथ विद्रव्यौ पथ्यम् ।

आमावस्थे रेचनलेपस्वेदासमोक्तानि । जीर्ण-
श्यामाककलमौ । कुलत्थः । लघुनम् । रक्त-
शिथुः । निष्यावः । कारवेलः । पुनर्नवा ।
श्रीपर्णः । चित्रकम् । चौद्रम् । शोथोक्तानि
सर्वाणि । पकावस्थे शलककर्म । पुराणरक्त-
शालिः । घृतम् । तैलम् । सुन्नरसः । विलेपी ।
धन्वजरसाः । शालिचशाकम् । कदलम् । पटो-
लम् । हिमवाल्मुका । चन्दनम् । तप्तम् ।
शीताम्बु । ब्रणोदितं सर्वम् ॥ * ॥

विद्रवावपथ्यम् ।

आमावस्थे शोथोक्तान्यपथ्यानि । पकावस्थे ब्रणो-
क्तान्यपथ्यानि ॥ * ॥

अथ ब्रणशोथब्रणसद्योब्रणनाडीब्रणेषु

पथ्यम् ।

विष्ठापनम् । रक्तसुक्तिः । उपनाहः । विपा-
टनम् । शोधनम् । रोपणम् । पुराणसित-
शालयः । यवः । घटिकः । गोधूमः । जाङ्गलमृग-
पर्शुणः । विलेपी । लाजमण्डः । कटुतैलम् ।
घृतम् । मधु । तैलम् । मसूरम् । तुवरः ।
सुन्नयधः । शर्करा । आषाढफलम् । वार्त्ताङ्कः ।
कर्कोटकम् । पटोलम् । कारवेलम् । निम्ब-
पत्रम् । वेत्रायम् । बालमूलकम् । सुनिघस-
कम् । शालिचशाकम् । तक्षलीयः । वास्त-
कम् । त्रिफला । पनसम् । चोचम् । दाहि-
मम् । कटुकाफलम् । जीवन्ती । सेन्धवम् ।
द्राक्षा । स्वादतिक्तकषायाः । खिगधोष्णद्रवो-
त्तराद्रम् । गवणम् । शमनम् । दाहः । स्वेद-
नम् । बन्धनक्रिया । ब्रणावच्छेदनम् । लेपः ।
धपनम् । पत्रधारणम् । उपशीरम् । बालयज-
नम् । चन्दनम् । तिललेपनम् । तप्तशीताम्बु ।
कर्पूरम् । पक्वतः परा वैजताः ॥ * ॥

ब्रणशोथब्रणसद्योब्रणनाडीब्रणेषु अपथ्यम् ।

नवधान्यम् । तिलः । कषायः । माघः । कुलत्थः ।

लघुः । हिमाम्भः । विविधक्षीरेणुविकारः ।
अन्धानि । पञ्चशाकम् । अजाङ्गलमांसम् ।
असाक्ष्यममम् । विदाहि । विष्टम्भि । गुरुणि ।
कटु । अन्नम् । शीतम् । लवणम् । अवायः ।
आयामः । उष्णः । परिभाषणम् । प्रियासमा-
लोकनम् । अङ्घ्रि निद्रा । प्रजागरम् । नितान्त
चक्रमणम् । यथास्थितं प्रागधिरोपणम् । नस्यम् ।
ताम्बूलम् । अजीर्णता । प्रचण्वान्तः । आतपः ।
धूमः । रुष्टिः । रजः । भयम् । क्रोधः । वमिः ।
प्रहर्षः । शोकः । विरुद्धाशनम् । अम्बुपानम् ।
तीक्ष्णम् । उष्णम् । रुच्यम् । विघट्टनम् । कष्ट-
यनम् । काष्ठनखादितोदः । निरन्नभावः । विष-
मोपचारः ॥ * ॥

अथ भये पथ्यम् ।

शीताम्बु । चन्दनम् । पङ्कप्रदहः । वन्धनक्रिया ।
शालिः । प्रियङ्गुः । गोधूमः । सुहसतीलयो-
युषः । नवनीतम् । हृतम् । क्षीरम् । तैलम् ।
मांसरसः । मधु । पटोलम् । लसुनम् । शिग्रु ।
पत्तरम् । बालमूलकम् । द्राक्षा । धात्री ।
वज्रवल्ली । लाक्षा । टुङ्गणम् ॥ * ॥

भये अपथ्यम् ।

लवणम् । कटुकम् । चारः । अन्नः । मैथुनम् ।
आतपः । आयामः । रुचाग्रम् ॥ * ॥

अथ भगन्दरे पथ्यम् ।

आमे संशोधनम् । लेपः । लङ्गनम् । रक्त-
मोक्षणम् । पक्के यथाविधिश्चर्वणचकार
कर्मणि । सर्वपः । शालिः । सुन्नः । विलेपी ।
जाङ्गलरसः । पटोलम् । शिग्रु । वैचायम् ।
पत्तरम् । बालमूलकम् । तिलसर्वपयोस्तैलम् ।
तिक्तवर्गः । हृतम् । मधु ॥ * ॥

भगन्दरे अपथ्यम् ।

विरुद्धान्यपानानि । विषमाशनम् । आतपः ।
आयामः । मैथुनम् । शुद्धम् । एष्टयानम् ।
गुरुणि । रुद्रगणेरपि नरः सम्बत्सरं एतत्
सर्वं परिहरन्तु ॥ * ॥

अथोपदेशे पथ्यम् ।

हृदिः । विरेकः । ध्वजमध्यनाडीवेधः ।
अलौका । परिपातनम् । सेकः । प्रलेपः । यवः ।
शालयः । धन्वामिषम् । सुन्नरसः । हृतम् ।
कटिलकम् । शिग्रुफलम् । पटोलम् । शालिच-
शाकम् । नवमूलकम् । तिक्तम् । कषायम् ।
मधु । कूपवारि । तैलम् ॥ * ॥

उपदेशे अपथ्यम् ।

दिवाग्निद्रा । मन्त्रवेगः । गुर्वन्नम् । मैथुनम् ।
गुरुः । आयामः । अन्नम् । तक्रम् ॥ * ॥

अथ श्रुकदोषे पथ्यम् ।

लेपः । विरेकः । अष्टङ्गमोक्षः । सर्पिःपानम् ।
शालिः । यवः । जाङ्गलमांसम् । सुन्नयवः ।
कटिलकम् । पटोलम् । शिग्रु । कर्कोटम् ।
पत्तरम् । बालमूलकम् । वैचायम् । आषाढ-
फलम् । दाडिमम् । सैन्धवम् । वचा । कूपो-

दकम् । गन्धसारः । कस्तूरी । हिमवाल्का ।
तक्रम् । कषायम् । तैलम् ॥ * ॥

श्रुकदोषे अपथ्यम् ।

मन्त्रवेगः । दिवाग्निद्रा । आयामः । मैथुनम् ।
गुरुः । विदाहि । गुरुद्रव्यम् । तक्रम् ॥ * ॥

अथ कुष्ठरोगे पथ्यम् ।

पक्षात् पक्षात् कर्हणम् । मासात् मासाद्विरे-
चनम् । च्राहात् च्राहात् नस्यम् । षष्ठे षष्ठे
मासि अस्मोक्षणम् । सर्पिलेपः । पुराणाः यव-
गोधूमशालिसुन्नाङ्गकीमखराः । मांसिकम् ।
जाङ्गलामिषम् । आषाढफलम् । वैचायम् ।
पटोलम् । टुङ्गतीफलम् । काकमाषी । निम्ब-
पत्रम् । लसुनम् । हिलमोक्षिका । पुनर्नवा ।
मेघशृङ्गम् । चक्रमर्दलम् । भक्ष्मातकम् । पक्क-
तालम् । खदिरः । चिचकः । वरा । जाती-
फलम् । नागपुष्पम् । कुङ्कुमम् । प्रतनहविः ।
कोषातकी । करञ्जोमातिलसर्पनिम्बकुटीभव-
तैलम् । लघुनि अन्नानि । सरलदेवाङ्गुलिशपा-
गुरुसम्भवस्नेहः । गोखरोष्ट्राश्वमहिषीणां
मूत्राणि । कस्तूरिका । गन्धसारः । तिक्तानि ।
चारकर्मे ॥ * ॥

कुष्ठरोगे अपथ्यम् ।

पापकर्मे । क्षतप्रभावः । गुरुनिद्रा । गुरुधर्ष-
णम् । विरुद्धपानाशनम् । दिवाग्निद्रा । चर्खाशु-
तापः । विषमाशनम् । स्वेदः । रतम् । वेग-
रोधः । इक्षुः । आयामः । अन्नम् । तिलः ।
माषः । द्रवगुरुनवास्त्राणां भोजनम् । विदाहि ।
विष्टम्भि । मूलकम् । सङ्घाद्रिविन्ध्याद्रिसमुद्रव-
नदीजलम् । आनूपमांसम् । दधि । दुग्धम् ।
मद्यम् । गुडः ॥ * ॥

अथ श्रोतपित्तोदहकोट्ररोगेषु पथ्यम् ।

हृदिः । विरेचनम् । लेपः । अष्टङ्गमोक्षः ।
पुराणशालिः । जाङ्गलामिषसुन्नकुलत्यानां यवः ।
कर्कोटकम् । कारवेल्लम् । शिग्रु । मूलकपो-
तिका । शालिचशाकम् । वैचायम् । दाडिमम् ।
त्रिफला । मधु । कटुतैलम् । तपनीरम् । पित्त-
क्षेपहरद्रव्यम् । सर्वकटुतिक्तकषायाणि ॥ * ॥

श्रोतपित्तादावपथ्यम् ।

विविधक्षीरेणुविकारः । मत्स्यः । उदकानूप-
भवामिषम् । नवीनमद्यम् । वमिवेगरोधः ।
प्रागदन्तिगणापवणः । अङ्घ्रि निद्रा । आनम् ।
विरुद्धाशनम् । आतपः । खिण्डम् । अन्नम् ।
मधुरम् । कषायः । गुर्वन्नपानानि ॥ * ॥

अथान्तापित्ते पथ्यम् ।

ऊर्ध्वे पूर्वे वमनम् । अधोगे पूर्वे विरेचनम् ।
पश्चादन्ताशनम् । निरुहः । शालिः । यवः ।
गोधूमः । सुन्नः । जाङ्गलजरसः । तप्तशीत-
जलानि । शर्करा । मधु । शक्तुः । कर्कोटकम् ।
कारवेल्लम् । पटोलम् । हिलमोक्षिका । वैचा-
यम् । टुङ्गकुष्माण्डम् । रम्भापुष्पम् । वस्तूकम् ।
कपित्थम् । दाडिमम् । धात्री । तिक्तानि ।
कषापित्तहरपानानाम् ॥ * ॥

अथपित्ते अपथ्यम् ।

नवान्नम् । विरुद्धप्रथम् । पित्तकोपकरद्रव्यम् ।
वेगरोधः । तिलः । माषः । कुलत्यः । तैल-
भक्ष्यम् । अविदुग्धम् । धान्यान्नम् । लवणम् ।
अन्नम् । कटु । गुर्वन्नम् । दधि । मत्स्यः ॥ * ॥

अथ विसर्पे पथ्यम् ।

विरेकः । वमनम् । लेपः । लङ्गनम् । रक्त-
मोक्षणम् । पुराणा यवगोधूमकङ्कुर्वटिकाशालयः ।
सुन्नः । मखरः । चणकः । सुवरी । जाङ्गलज-
रसः । नवनीतम् । हृतम् । द्राक्षा । दाडि-
मम् । कारवेल्लकम् । वैचायम् । कुलकम् ।
धात्री । खदिरः । नागकेशरम् । लाक्षा ।
शिरीषः । कर्पूरम् । चन्दनम् । तिललेपनम् ।
क्षीवेरकम् । सुस्तकम् । सकलानि तिक्तानि ॥

विसर्पे अपथ्यम् ।

आयामः । अङ्घ्रि शयनम् । सुरतम् । प्रवातः ।
क्रोधः । शोकः । वमनम् । वेगः । अस्वयनम् ।
शाकम् । विरुद्धाशनम् । दधि । कृष्णिका ।
सौवीरकादि । अनेकविधकिलाटः । गुर्वन्न-
पानम् । लसुनम् । कुलत्यः । माषः । तिलः ।
सकलमजाङ्गलमांसम् । स्वेदः । विदाहि । लव-
णम् । अन्नम् । कटु । मद्यम् । अर्कप्रभा ॥ * ॥

अथ विस्फोटे पथ्यम् ।

विरेचनम् । कर्हणम् । लेपः । लङ्गनम् । पुरा-
तनवटिकाशालयः । यवः । सुन्नः । मखरः ।
चणकः । सुकुटकः । धन्वामिषम् । गव्यहृतम् ।
कटिलकम् । वैचायम् । आषाढफलम् । पटो-
लम् । प्योतिष्ठाती । निम्बदलम् । चन्दनम् ।
तैलम् । सिताम्भः । तिललेपः । लङ्गनम् ।
बालम् ॥ * ॥

विस्फोटे अपथ्यम् ।

स्वेदः । अवायः । आयामः । क्रोधः । गुर्व-
न्नम् । आतपः । वमिवेगः । पञ्चशाकम् ।
प्रवातः । दिवास्वप्नः । आस्योदकम् । आनूप-
मांसम् । विरुद्धान्यपानानि । तिलः । माषः ।
कुलत्यः । लवणाङ्गकटुनि । विदाहि । रुच्यम् ।
उष्णम् ॥ * ॥

अथ मसूर्या पथ्यम् ।

पूर्वे लङ्गनवान्तिरेचनशिरावेधाः । शशाङ्को-
ज्जलजीर्णवटिकाशालयः । चणकः । सुन्नः ।
मखरः । यवः । कपोतचटकदातृहक्रौञ्च-
जीवक्षीवशुकादयः पक्षिणः । नङ्गलः । काटि-
लम् । आषाढकम् । कर्कोटम् । कदलम् ।
शिग्रु । रुचकम् । द्राक्षा । दाडिमम् । मेध-
टुङ्गणाश्वपानम् । कोलम् । माषरसः । अक्षणीः ।
संकाविधौ गवेधुमधुकोद्धृतसुशीतोदकम् । शम्भ-
कोदरकोषनीरम् । कर्पूरचूर्णम् । पक्के सुन्न-
रसः । जाङ्गलरसः । शालिचशाकम् । हृतम् ।
निर्गुणजलम् । यक्षधूर्पावहितो धूपः । शम्भ-
गोमयभस्मसुगुणम् । शुक्ले शिलापिष्टयोः
पिचुमर्दपत्रनिशयोराजलेपः । श्वेते ब्रह्मोक्त-
क्रिया ॥ * ॥

पथ्याप

मरुत्वापपथ्यम् ।

रतम् । खेदः । अमः । तैलम् । गुल्मम् ।
क्रोधः । आतपः । दुष्टम् । दुष्टपवनः ।
विरहाग्रम् । निष्पावः । आनूपश्राकम् ।
ज्वरम् । विषमाग्रम् । कटु । अन्नम् । वेग-
रोधः ॥ * ॥

अथ सुखरोगे पथ्यापथ्यम् । यथा,—
सुखरोगेषु सर्वेषु नानारोगाशुकारिषु ।
दोषान् दुष्टानवस्थाञ्च निरीक्ष्य मतिमान् भिषक् ।
तस्य तस्य च रोगस्य पथ्यापथ्यानि सर्वशः ।
यथादोषं यथादुष्टं यथादृष्टञ्च कल्पयेत् ॥ * ॥

अथ सुखरोगे पथ्यम् ।

खेदः । विरेकः । वमनम् । गच्छूषः । प्रतिसार-
ग्रम् । कवलः । अक्षुत्सुतिः । नस्यम् । घूमः ।
श्लेष्मिककर्मणी । दृग्धाम्यम् । यवः । सुन्नः ।
कुलत्थः । जाङ्गलरसः । दृष्टप्रोष्ठौ । कार-
वेक्षम् । पटोलम् । बालमूलकम् । कर्पूरनीरम् ।
ताम्बूलम् । तपाम्बु । खदिरः । दृतम् । कटु ।
तिक्तम् ॥ * ॥

सुखरोगे अपथ्यम् ।

दन्तकाष्ठम् । आनम् ॥ अन्नम् । मत्स्यः ।
आनूपामिषम् । दधि । क्षीरम् । गुडः ।
मांसम् । रुक्षाम् । कटिनाशनम् । अधो-
सुखशयनम् । गुरु । अभिष्यन्दकारि । दिवा-
निद्रा ॥ * ॥

अथ कर्णरोगे पथ्यम् ।

खेदः । विरेकः । वमनम् । नस्यम् । घूमः ।
सिराश्वः । गोघूमः । शालिः । सुन्नः । यवः ।
प्रतकहविः । लावः । मयूरः । हरिणः ।
तित्तिरिः । वनकुक्कुटः । पटोलम् । शिशु ।
वार्त्ताकुः । सुनिषस्यम् । कटिलकम् । रसायन-
द्रव्यम् । ब्रह्मचर्यम् । अभयम् ॥ * ॥

कर्णरोगे अपथ्यम् ।

विरहान्नपानम् । वेगरोधः । प्रजल्पनम् । दन्त-
काष्ठम् । शिरः । आनम् । अवायः । श्लेष्मलम् ।
गुरु । कच्छूयनम् । तुषारः ॥ * ॥

अथ नासारोगे पथ्यम् ।

निर्वान्तनिलयस्थितिः । प्रगाढोष्णीषधारणम् ।
गच्छूषः । लङ्घनम् । नस्यम् । घूमः । दृहिः ।
सिराश्वः । कटुसूर्णं नासारम् । निःश्लिष्य त्रिः ।
प्रवेशनम् । खेदः । खेदः । शिरोऽभ्यङ्गः ।
पुराणा यवशालयः । कुलत्थसुन्नयोर्व्यूषः ।
ग्राय्याङ्गलजा रसाः । वार्त्ताकुः । कुलकम् ।
शिशु । कर्कोटः । बालमूलकम् । लघुनम् ।
दधि । तपाम्बु । वारुणी । कटुत्रयम् । कटु ।
अन्नम् । लवणम् । क्षिग्धम् । उष्णम् । लघु-
भोजनम् ॥ * ॥

नासारोगे अपथ्यम् ।

विरहान्नम् । दिवास्त्रः । अभिष्यन्दि । गुरुणि ।
आनम् । क्रोधः । श्लेष्मन्त्रवाय्याणां वेगधार-
णम् । शोकः । द्रवम् । भूशय्या ॥ * ॥

पथ्याप

अथ नेत्ररोगे पथ्यम् ।

आश्वातम् । लङ्घनम् । अन्नम् । खेदः ।
विरेकः । प्रतिसारणम् । प्रपुरणम् । नस्यम् ।
अष्टमोक्षः । श्लेष्मिकाया । लेपनम् । आण्य-
पानम् । सेकः । मनोनिर्वृतिः । अङ्गिपूजा ।
सुन्नः । यवः । लोहितशालिः । लावः । मयूरः ।
वनकुक्कुटः । कूर्मः । कुलिङ्गः । कपिलः ।
कौम्भं हविः । वनकुलत्थयूषः । पेया । विलेपी ।
लघुनम् । पटोलम् । वार्त्ताकुः । कर्कोटकः ।
कारवेक्षम् । नवीनमोचम् । नवमूलकम् । पुन-
र्गवा । मार्कवः । काकमाची । पत्तुरश्राकम् ।
कुमारिका । दाचा । कुस्तुम् । माण्डिमम् ।
लोधम् । वरा । क्षौद्रम् । उपानहौ । नारी-
पयः । चन्दनम् । इन्दुखलम् । तिक्तम् । लघु ॥

नेत्ररोगे अपथ्यम् ।

क्रोधः । शोकः । मैथुनम् । अश्रुवायुविषम-
निद्रावमीनां वेगरोधः । रुक्षोक्षम् । दन्त-
विषयम् । आनम् । निशाभोजनम् । आतपः ।
प्रजल्पनम् । दृढनम् । अन्नपानम् । मधूक-
पुष्पम् । दधि । पत्रश्राकम् । कटिलकम् ।
पिण्याकः । विरूढकम् । मत्स्यः । सुरा ।
अजाङ्गलमांसम् । ताम्बूलम् । अन्नम् । लव-
णम् । विदाहि । तीक्ष्णम् । कटु । उष्णम् ।
गुल्मपानम् ॥ * ॥

अथ शिरोरोगे पथ्यम् ।

खेदः । नस्यम् । घूमपानम् । विरेकः । लेपः ।
दृहिः । लङ्घनम् । शीर्षवस्तिः । रक्तोष्मक्तिः ।
वह्निकर्म । उपनाहः । जीर्णसर्पिः । शालिः ।
वह्निकः । यूषः । दुग्धम् । घनमांसम् । पटो-
लम् । शिशु । दाचा । वास्तुकम् । कारवेक्षम् ।
आन्नम् । घात्री । दाडिमम् । मातुलुङ्गम् ।
तैलम् । तक्रम् । काङ्गिकम् । नारिकेलम् ।
पथ्या । कुष्ठम् । भङ्गराजः । कुमारी । सुस्तः ।
उशीरम् । चन्द्रिका । गन्धसारः । कर्पूरम् ॥ * ॥

शिरोरोगे अपथ्यम् ।

चवजृम्भन्त्रवासानिद्राविहानां वेगधारणम् ।
अन्नम् । दुष्टनीरम् । विरहान्नम् । सक्तविन्ध-
सरिञ्जलम् । दन्तकाष्ठम् । दिवानिद्रा ॥ * ॥

अथ स्त्रीरोगे पथ्यापथ्यम् ।

यत्पथ्यं यदपथ्यञ्च रक्तपित्तयु कौर्षितम् ।
प्रदरेषु यथादोषं तत्तन्नारी भजेत्तज्जेत् ॥
वातवायुधमतां पथ्यमपथ्यञ्च यदीरम् ।
योनिवापत्सु सर्वान् तद्विदाञ्च यथामलम् ॥ * ॥

अथ गर्भिणीपथ्यम् ।

शालिः । वह्निकः । सुन्नः । गोघूमः । लाजशक्तः ।
नवीनतम् । दृतम् । क्षीरम् । रसाली । मधु ।
शर्करा । पनसम् । कदलम् । घात्री । दाचा ।
अन्नम् । स्वादु । शीतलम् । कस्तूरी । चन्दनम् ।
माला । कर्पूरम् । अशुलेपनम् । चन्द्रिका ।
आनम् । अभ्यङ्गः । नृदृश्या । हिमानिलः ।
सन्तर्पणम् । प्रियवाक् । मनोरमविहारः । प्रिय-
ङ्करान्नपानम् ॥ * ॥

पथ्याप

गर्भिण्या अपथ्यम् ।

खेदम् । वमनम् । चारः । कलहः । विषमा-
ग्रम् । असात्म्यम् । नक्तसचारः । चौथम् ।
अप्रियदर्शनम् । अतिश्रवायः । आयासः । भारः ।
गुरुप्रावरणम् । अकालनागरणं खप्रश्च ।
कठिनोत्कटकासनम् । शोकः । क्रोधः । भयम् ।
उद्देगः । अह्ना । वैश्रविधारणम् । उपवासः ।
अध्वगमनम् । तीक्ष्णोष्णगुरुविष्टम्भिभोजनम् ।
नक्तम् । निरग्रम् । अन्नपूषणम् । मद्यम् ।
आमिषम् । उत्तानशयनम् । स्त्रीवामनीचि-
तम् ॥ * ॥

अष्टममासमारभ्य गर्भिण्या अपथ्यं यथा,—
तथा रक्तसृतिं सुतिं वस्तिमायासतोऽष्टमात् ।
एभिर्गर्भः अवेदामः कृत्वा सुखेभ्येत वा ॥
भजेन्न नित्यं तित्ताम्भकटूषणकषायकान् ।
वातलेख भवेन्नर्भः कुलाम्भलवामनः ॥
पित्तलेः खलती पिङ्गः श्वेती पङ्कः कपात्मभिः ।
अपथ्यमिदमुद्दिष्टं गर्भिणीनां महर्षिभिः ॥ * ॥

अथ प्रसूतायाः पथ्यम् ।

लङ्घनम् । नृदस्वेदः । गर्भकोष्ठविशोधनम् ।
अभ्यङ्गनम् । तैलपानम् । कटुतिक्तोष्णसेवनम् ।
दीपनम् । पाचनम् । मद्यम् । पुराणवह्नि-
शालयः । कुलत्थः । लघुनम् । शिशु । वार्त्ताकुः ।
बालमूलकम् । पटोलम् । मातुलुङ्गम् । ताम्बु-
लम् । दाडिमद्वयम् । श्लेष्मानिलान् । सप्ता-
हात् परं किञ्चित् दृढणम् । द्वादशाहात् परं
आमिषम् । सार्धमासात् परं आहारादियन्त्रा-
द्यागः ॥ * ॥

प्रसूताया अपथ्यम् ।

अमः । नस्यम् । रक्तसृतिः । मैथुनम् । विषमा-
ग्रम् । विरहान्नम् । वेगरोधः । असात्म्यम् ।
अतिभोजनम् । दिवानिद्रा । अभिष्यन्दि । वि-
ष्टम्भि गुरुभोजनम् ॥

सूतिकाख्ये रोगेषु वातश्लेष्मोचितानि च ।
तत्तद्रोगानुकुल्ये न पथ्यापथ्यानि निर्दिशेत् ॥ * ॥

अथ बालरोगे पथ्यापथ्यम् ।

शृणां च्वरादिषु यत् पथ्यापथ्यं बालानामौचि-
त्यात् तद्विधेयम् । मन्दाग्नौ यत् पथ्यापथ्यं
बालानां पारिगर्भिके तद्विधेयम् । आगन्तुको-
न्मादिनां यत् पथ्यापथ्यं बालानां अहरोगिणां
तद्योज्यम् ॥ * ॥

अथ विषरोगे पथ्यम् ।

अरिष्टावन्धनम् । मन्त्रक्रिया । दृहिः । विरे-
चनम् । रुधिरम् । शोणितालाहिः । परिषेकः ।
अवगाहनम् । हृदयावरणम् । नस्यम् । अन्न-
नम् । प्रतिसारणम् । उत्कर्षनम् । प्रथमनम् ।
प्रलेपः । वह्निकर्म । उपधानम् । प्रतिविषम् ॥
घूपः । संज्ञाप्रबोधनम् । शालिः । वह्निकः । कोर-
दूषः । प्रियङ्गुः । सुन्नः । हरेणुः । तैलम् । सर्पिः ।
शिखितित्तिरिलावेगोधासुचाविहामिषम् ।
वार्त्ताकुः । कुलकम् । घात्री । निष्पावः । तक्षु-
लीयः । मरुकपण्यौ । जीवन्ती । सुनिषस्यम् ।

उपोदिका। कालशाकम्। लशुनम्। दाडि-
मम्। विकङ्कतम्। प्राचीनामलकम्। पथ्या।
कपित्थम्। नागकेशरम्। गोष्ठागनरन्ध्राणि।
तक्रम्। शीताम्बु। शर्करा। अविदाहीन-
मन्नि। सैन्धवम्। मधु। कुङ्कुमम्। पश्चिमो-
त्तरवानः। हरिद्रा। सितचन्दनम्। मूलम्।
शिरीषः। कस्तूरी। तिलानि। मधुरानि।
हेमचूडम् ॥ * ॥

विषरोगे अपथ्यम्।

क्रोधः। विरुद्धाशनम्। अथ्यशनम्। अवायः।
ताम्बूलम्। आयासः। प्रवातः। सञ्जासम्।
सञ्जलवणम्। नानाविधसंस्वेदनम्। निद्रा।
भयम्। धूमविधः। चुषा ॥ * ॥

अथ रोगसङ्करे पथ्यम्।

एषां गदानां यदि सङ्करः स्या-
त्तत्र प्रयत्नेन भिषगमनोपेक्षी।
उक्तेषु पथ्येषु विरोधि यद्य-
न्तत् प्रयुज्ज्ञात चिकित्सितेषु ॥ * ॥

रोगसङ्करे अपथ्यम्।

अपथ्यानि च सर्वानि तत्तद्दोषोचितानि च।
रग्वलाबलविहेतो वर्ण्येष्टाधिस्तरे ॥ * ॥

अथ वातिकरोगे पथ्यम्।

अभ्यङ्गः। परिमर्दनम्। शमनम्। संक्षेपनम्।
हृहणम्। खेहः। स्वेदनम्। आसना। शय-
नम्। संवाहनम्। वस्तिः। नस्यम्। प्राव-
रणम्। समीरणपरिहारागः। अवगाहः। शिरो-
वस्तिः। विस्तरणम्। दिवाकरकरः। ज्ञानम्।
विस्मापनम्। तैलद्रोणी। सरसता। गाढोप-
नाहः। सुरा। भूशय्या। सुखशीलता। स्वा-
ङ्गना रसाः। मञ्जा। तैलम्। यसा। घृतम्।
नवमाषः। कुलत्थः। तिलः। गोधूमः। सुन्नः।
कलमः। शालिः। वष्टिका। पेया। धान्य-
जलम्। पयः। लघरः। मस्तुः। सुखोष्णो-
दकम्। गोष्ठचम्। नलदाब्जम्। दधि। पयः-
पेटी। यवः। कूर्चिका। आनपाः। रुक्खवृ-
ग-
कोलमहिषाः। रणः। धनोद्धवाः। सर्पहृट-
लकवाकृतिरिजुलङ्गाः। कुम्भीरः। तिमि-
ङ्गिलः। मकरः। गण्डपदः। कच्छपः। रोहित-
मत्स्यः। वस्मिः। मद्गुरः। सिलिन्धः। गरुडः।
शृङ्गो। इक्षिप्रः। प्रोक्षी। गर्गरः। पर्वतः।
अन्ये जलजन्तवः। वार्त्ताङ्गुः। कुलकम्। शिन्दुः।
लशुनम्। दाक्षा। आम्बम्। आम्बातकम्।
घाची। दाडिमम्। अन्वतसफलम्। कोलम्।
कपित्थम्। शिवा। पक्रतालम्। वकुलम्।
गोकुलकः। वास्तुकम्। शुक्लाक्षी। गणिका।
सरसा। मन्दारपत्रम्। ताम्बूलम्। सित-
शर्करा। लवणः। लोधः। तुरङ्गः। अगुरु।
श्रीवासः। सुरदारु। गुग्गुलुः। गन्धार्कः।
कुङ्कुमम्। जिग्धोष्णविधिः। सञ्चर्गतं हेम-
रजतं सीसकच। जालुत्पाटनमल्लिकापुष्पाणां
विशाला माला ॥ * ॥

वातिकरोगे अपथ्यम्।

चिन्ता। जागरणम्। अलङ्घनीयः। वमिः।
लङ्घनम्। आयासः। गजवाजिवाहनविधिः।
सन्धारणम्। मैथुनम्। आघातः। अपतर्प-
णम्। प्रपतनम्। धातुचयः। चोभणम्।
शोकः। चक्रमणम्। विरुद्धाशनम्। सम्यक्-
भुक्तक्रमः। हृहणम्। जलदागमः। रजनी-
शेषः। अपराक्तः। भयम्। रुक्ताल्पकषाय-
तिक्तकटुकचारातिशीतानामशनम्। हण-
धान्यम्। उद्विक्ता। आढकी। कङ्गुः। उहालः।
सुकुलकः। कोद्रवः। यवः। यमामाकः। जर्णा-
दयः। शिखी। जम्बु। राजमाषः। चणकः।
सुन्नः। कुलत्थः। विषम्। शालूकम्। क्रसुकम्।
कश्मिरः। तलकम्। कठिलकम्। तिन्दकम्।
कर्कोटम्। नवतालशस्यम्। तालास्थिमञ्जा।
नदीतडागजलम्। करका। निचारबीजम्।
पिण्याकः। शिशिराम्बु। रासभपयः। पत्र-
शाकम्। त्रिहृतम्। भूनिम्बम्। कटुका। करी-
रम्। अखिलशुष्कामिषम्। माक्षिकम्। धूमः।
बहुमस्तु। रणः। परिभवः। खडा ॥ * ॥

अथ पैतिके पथ्यम्।

सर्पिःपानविधिः। विरेचनम्। अलङ्घनीयः।
सितशालिः। गोधूमः। आढकिः। धान्यकम्।
चणकः। सुन्नः। मस्तरः। यवः। पर्युषित-
मच्छः। पयः। पयःपेटी। वरा। माक्षिकम्।
लाजाः। धन्यरसः। हृतानि। सिता। शीतो-
दकम्। उद्विदः। कर्कोटम्। कदलम्। कण्टकि-
फलम्। वेचायम्। आषाढकम्। नड्डीका।
कोमलकुलकम्। कुष्माण्डम्। इन्दीकः। तुम्बी।
पर्यटकः। अल्पमारिषदलम्। कठिलकम्।
दाडिमम्। घाची। कोमलतालशस्यम्।
अभया। खर्जूरम्। औद्गुम्बरम्। विश्वम्।
कषायः। तिक्तः। मधुरः। मधुकम्। वरी।
कांस्यम्। अयः। रजतम्। हेम। कटुका।
निम्बः। त्रिहृतम्। चन्दनम्। हर्माम्। भूमि-
रुहम्। सुशीतलवनम्। धाराग्रहम्। तन्त्रिका।
रम्भाभोरुहण्यपत्रशयनम्। शीताः। प्रदंष्ट्राः।
भूशय्या। मणिः। प्रदोषसमयः। गीतम्।
प्रियालिङ्गनम्। ज्ञानम्। मित्रसमागमः।
प्रियकथा। मन्दानिलः। अभ्युच्चयम्। वादिव-
अवणम्। मनोरमतरभावाः। सुलास्यचयम्।
पुष्पागोत्पलपाटलाजसुमनः। कङ्गारपुष्पाणि।
कर्पूरम्। प्रनीरनीरम्। शीतक्रिया ॥ * ॥

पैतिके अपथ्यम्।

धूमः। स्वेदनम्। आतपः। निधुवनम्। सन्वा-
रणम्। क्रोधः। चारः। अन्धा। गजवाजि-
वाहनविधिः। तीक्ष्णकर्म्म। आयासः। अन्न-
विदाहकारिममयः। योद्धाः। विरुद्धाशनम्।
मध्याह्नः। जलदाब्जः। रजनीमध्यम्। मध्य-
वयः। ब्रीडिः। वेणुफलम्। तिलः। लशुनम्।
माषः। कुलत्थः। गुडः। निम्बावः। मदिरा।
अतसी। प्रह्वीजलम्। धान्याणम्। उष्णोदकम्।

जम्बीरम्। नलदाब्जम्। हिङ्गु। लङ्कुचम्।
कञ्जम्। भक्षातकम्। ताम्बूलम्। दधि। सर्वपः।
वदरम्। तैलाशनम्। तिन्निङ्गी। कटु। अन्धम्।
लवणम्। विदाहि ॥ * ॥

अथ शैथिलिके पथ्यम्।

हर्दिः। लङ्घनम्। अङ्गनम्। निधुवनम्।
प्रोहर्तनम्। स्वेदनम्। चिन्ता। जागरणम्।
अमः। अतिगमनम्। हृह् वेगधारणम्। गच्छः।
प्रतिसारणम्। प्रधमनम्। हृह्यन्धयानम्।
धूमः। प्रावरणम्। नियुक्तम्। अतिसंशोभः।
नस्यम्। भयम्। रुक्ताल्पविधिः। पुरातन-
शालिः। वष्टिका। निम्बावः। हणधान्यम्।
चणकः। सुन्नः। कुलत्थरसः। चारः। सर्वप-
तैलम्। उष्णजलम्। धन्यामिषम्। राजिका।
वेचायम्। कुलकम्। कठिलकम्। वार्त्ताङ्गुः।
औद्गुम्बरम्। कर्कोटम्। लशुनम्। मोचकुसु-
मम्। शक्राशनम्। श्ररणः। निम्बम्। फलक-
पोतिका। वरुणः। तिक्ता। त्रिहृतम्। माक्षि-
कम्। ताम्बूलम्। नलदाब्जम्। और्ध्वमदिरा।
योषम्। वरा। गोजलम्। लाजाः। सुष्ठ-
तकुलभवम्। तिक्तम्। सुखोष्णालयः। कांस्यम्।
अयः। अङ्गनम्। मौक्तिकम्। कटुः। कषाय-
रसः ॥ * ॥

शैथिलिके अपथ्यम्।

खेहः। अभ्यङ्गनम्। आसनम्। अहि शय-
नम्। ज्ञानम्। विरुद्धाशनम्। पूर्वाह्नः।
शिशिरः। वसन्तसमयः। रात्रादिः। आद्य-
वयः। भुक्तमात्रसमयः। अन्नपानकरणम्।
माषः। नवतकुलः। मत्स्यः। मांसम्। इक्षु-
विक्षतिः। दुग्धविक्षतिः। तालास्थिमञ्जा।
द्रवः। पेया। भयम्। उपोदिका। पनसम्।
कृत्राकम्। आषाढकम्। खर्जूरम्। अशु-
लपनम्। पयःपेटी। पयः। पायसः। खादु।
अन्धम्। लवणम्। गुरुणि। तुहिनम्। सन्तर्प-
णम् ॥ * ॥

अथ वसन्तर्षौ पथ्यम्।

वमनम्। अवायः। आयासः। भेदः। भ्रमणम्।
अमिसेवा। कटुः। तिक्तः। विदाहि। तीक्ष्णम्।
कषायः। मध्वोदनम् ॥ * ॥

वसन्तर्षौ अपथ्यम्।

दिवानिद्रा। सन्तर्पणम्। आलस्यम्। सुर्धाम्।
सेवा। पिच्छालुकम्। खादु। गुरुदकाजम्।
पिष्टम्। दधि। चौरम्। घृतम् ॥ * ॥

अथ ग्रीष्मर्षौ पथ्यम्।

चन्दनम्। शीतवातः। छाया। अम्बु। कक्षा।
शयनम्। प्रसूनम्। सद्यःपयोभावितशीतभक्तम्।
विश्लिष्टद्रवम्। प्रियभोजनम् ॥ * ॥

ग्रीष्मर्षौ अपथ्यम्।

कटु। तिक्तम्। उष्णम्। चारम्। अन्धम्।
रौद्रम्। भ्रमणम्। अमिसेवा। उद्विक्ता।
भास्करतप्ततोयज्ञानम्। अतिपानम्। दधि।
तक्रम्। तैलम् ॥ * ॥

पदछी

हारः । अथचतुरावचतुराति । ५।४।७७। इति

पदार्थः

निपातनात् सिद्धम् । युगपदुपस्थितचरण-
जायुनी । इति व्याकरणम् ॥

पदाङ्कः पुं (पदस्य अङ्कश्चिह्नम् ।) क्रमाङ्कः । पाद-
चिह्नम् । यथा,—

“शाकं श्रायकवेदोऽष्टमिति श्रीकृष्णशर्मापय-
मानन्दप्रदनन्दनपदहृन्धारविन्दं हृदि ।
चक्रे लण्यपदाङ्कदूतमनुजं प्रीतिप्रदं शृङ्गनां
धीरः श्रीरघुरामरायणपतेराज्ञां गृहीत्वादरात् ॥

इति पदाङ्कदूतकाव्यम् ॥

पदाङ्गी, स्त्री, (हंसस्य पदमिव अङ्गं यस्याः । स्त्रियां
ङीष् ।) हंसपदी इति राजनिर्घण्टः ॥

पदाङ्गः, पुं, (पादाभ्यामततीति । अज गतौ +
“पादे च ।” उणां । ४।१३१ । इति पादे चोप-
पदे अजेरिण् । “पादस्य पदाभ्यामिति गोप-
हतेषु ।” ६।३।५२ । इति पदादेशः । बहुल-
वचनात् अजेर्यभावः ।) पदातिकः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥

पदातः, पुं, (पादाभ्यामततीति । पद् + अत् + अच् ।)
पादातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पदातिः, पुं, (पादाभ्यामतति गच्छतीति “पादे
च ।” उणां । ४।१३१ । इति पाद् + अति + इङ् ।
“पादस्य पदाभ्यामिति गोपहतेषु ।” ६।३।५२ ।
इति पदादेशः ।) पदातिकः । पेयादा इति
भाषा । तत्पर्यायः । पतिः २ पतगः ३ पादा-
तिकः ४ पदाङ्गः ५ पङ्गः ६ पदिकः ७ । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६६ ॥ पदातिकः ८ पादात् ९
पादाविकः १० पदात् ११ पाधिकः १२ श्रव-
रातिः १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १३६ । ३१ ।

“गणानन्वान् रथाञ्चैव पातयामास पाण्डवः ।
पदातीञ्च रथाञ्चैव न्यवधीदर्जनयजः ॥”)
पदातिकः, पुं, (पदाति + स्वार्थे कन् ।) पदातिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पदारः, पुं, (पदं ऋद्धति प्राप्नोतीति । ऋ + अच् ।)
पादघृतिः । पादातिन्दः । इति मेदिनी ॥

पदार्थः, पुं, पदानां घटपटादीनां अर्थोऽभिधेयः ।
तत्पर्यायः । भावः २ धर्मः ३ तत्त्वम् ४ सत्त्वम्
५ वस्तु ६ । इति जटाधरः ॥ * ॥ (पदार्था हि
दर्शनमतभेदेन नानाविधाः । तत्र वैशेषिकाणां
मते ।) सप्त पदार्थाः । यथा,—

“द्रव्यं गुणास्तथा कर्म सामान्यं सविशेषकम् ।
समवायकथाभावः पदार्थाः सप्त कीर्तिताः ॥”
“समानामपि साधर्म्यं ज्ञेयत्वादिकमप्यतः ।
द्रव्यादयः पञ्च भावा अनेके समवायिनः ॥
सत्तावन्त्ययत्नादा गुणादिनिर्गुणक्रियः ॥”

इति भाषापरिचर्ये । २, १४ ॥

“एते पदार्था वैशेषिकप्रसिद्धाः । नैयायिकाना-
मप्यविरुद्धाः ।” इति सिद्धान्तसुतावली ॥ गौत-
मोक्त्योऽष्टपदार्थास्तु न्यायशब्दे द्रष्टव्याः ॥
(कपिलमते प्रकृत्यादयः पञ्चविंशतिः । पातञ्जल-
मते तु ईश्वरेण सह षड्विंशतिः । वेदान्तमते
आत्मानात्मभेदात् द्विविधः । तत्र आत्मापि

द्विविधः ईश्वरजीवाद्युपाधिभेदात् । एतावपि
विद्याविद्याभेदेन द्विविधौ । केवलमविद्योप-
हितत्वाद्भेदव्यवहारः । अनात्मापि कारण-
रूपस्थानभेदात् त्रिविधः इति ॥

पदासनं, कौ, (पदः पादस्य वा आसनम् ।) पाद-
पीठम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पा राखा टुल् ।
इति भाषा ॥

पदिकः, पुं, (पादेन चरतीति । पाद् + “पर्पादिभ्यः
ङ् ।” ४।१।० । इति ङ् । ततः, पदादेशश्च ।)
पदातिः । इत्यमरः । २ । ८ । ६७ ॥

पङ्गः, पुं (पङ्गां गच्छतीति । पत् + गम् + अन्धे-
भ्योऽपीति ङः ।) पदातिकः । इत्यमरः । २।८।६७ ॥
पङ्गतिः, स्त्री, (पङ्गां हन्ति गच्छतीति । हन्
पङ्गती, गतौ + क्तिन् । “हिमकाविहतिषु
च ।” ६।३।५४ । इति पङ्गावः ।) “वङ्गादिभ्यश्च ।”
४।१।५५ । इति वा ङीष् ।) वर्त्म । (यथा, रघुः
३।४६ ।

“पथः श्रुतेर्दर्शयितार ईश्वराः

मलीमसामादत्ते न पङ्गतिम् ॥”)

पङ्क्तिः । इति मेदिनी ॥ यन्त्रार्थबोधकग्रन्थः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ पदवी । सा च घोषवस्तु-
मित्रादिरूपा । यथा । “वृष्टेऽन्नप्राशनं मासि
यदेष्टं मङ्गलं कुले इति मनुवचनात् तूष्णाकाया
यथाकुलमिति याज्ञवल्क्यवचनात् देशाशु-
शिष्टं कुलधर्ममुख्यं सगोत्रधर्मं नहि संत्यजेच्च
इति वामनपुराणाच्च संस्कारमात्रे कुलधर्माशु-
रोधेन कालान्तरे मङ्गलविशेषाचरणवत्
श्रुदायां नामकरणे वसुधोवादिरूपपङ्क्तियुक्त-
नामतत्त्व बोध्यम् । एवमेव कुलकभट्टः ।” इत्यु-
क्ताहृतत्वम् ॥

पङ्क्तिमं, कौ, (पादस्य हिमम् । “हिमकाविहतिषु
च ।” ६।३।५४ । इति पङ्गावः ।) पदस्य शीत-
लता । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥

पङ्गं, कौ पु, (पदाते इति । पद् गतौ + “अर्त्तिस्तु-
स्तुहिति ।” उणां । १ । १३६ । इति मन् ।
यद्वा, पङ्गा लङ्गाङ्गस्थसिन् । “अर्थ आदि-
भ्योऽङ् ।” ५।२।१२३ । इति अच् ।) खनाम-
ख्यातपुष्पविशेषः । तत्पर्यायः । नलिनम् २
अरविन्दम् ३ महोत्पलम् ४ सहस्रपत्रम् ५
कमलम् ६ शतपत्रम् ७ कुशेशयम् ८ पङ्केत-
हम् ९ तामरसम् १० सारसम् ११ सरसी-
रुहम् १२ विसप्रसूजम् १३ राजीवम् १४ पुष्प-
रम् १५ अम्भोजम् १६ । इत्यमरः । १ । १० ।

३६-४० ॥ पङ्कजम् १७ अम्भोजम् १८ अम्भु-
जम् १९ सरसजम् २० श्रीवासम् २१ श्रीपद्मम्
२२ इन्दिरालयम् २३ जलेजातम् २४ अजम् २५
कजम् २६ नलम् २७ नालीकम् २८ नालिकम्
२९ वनजम् ३० अम्भानम् ३१ पुटकम् ३२
अजः ३३ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-
कफासनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अव-
शिष्टम् कमलशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ पङ्ककम् ।

पद्मः

तच्च गजस्य सुखादिषो विन्दुसमूहः । बृह-
विशेषः । (यथा, मनुः ७ । १८८ ।

“यतश्च भयमाशङ्केततो विस्तारयेद्बलम् ।
पद्मेन चैव ब्रूहेन निविशेत् सदा स्वयम् ॥”)
निधिभेदः । (यथा, महाभारते । २।१०।१६ ।
“निधिप्रवरसुखौ च शङ्खपद्मौ धनेश्वरौ ।
सन्धानिघ्नौ प्रयत्नाय उपाक्षां वै धनेश्वरम् ॥”)
संख्यानतरम् । तच्च दशावुदम् । (यथा, महा-
भारते ।

“अयुतम् प्रयुतञ्चैव पद्मम् खर्वमथार्कुदम् ॥”)
दशशङ्खश्च इति मेदिनी ॥ पद्मकाष्ठौषधिः । इति
धरणिः ॥ पुष्करम्बलम् । सीसकम् । इति राज-
निर्घण्टः । (कल्पविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ४७।३ ॥
“पद्मावसाने प्रलये निशासुभोत्थितः प्रभुः ।
सत्त्वोद्विक्तस्तदा ब्रह्मा श्रूय लोकमवैद्यत ॥”)
शरीरस्थषट्पद्मानि यथा,—

“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रियात्मके ।
मध्ये स्वयम्भुलिङ्गन्तु कोटिद्वयसमप्रभम् ॥
तदूर्ध्वे कामबीजन्तु कलशोऽकीन्दुनादकम् ।
तदूर्ध्वे तु शिखाकारा कुण्डली ब्रह्मविग्रहा ॥
तद्वाह्ये हेमवर्णाभम् व स-वर्णचतुर्दलम् ।
द्वतहेमसमप्रभं पद्मं तच्च विभावयेत् ॥
तदूर्ध्वेऽयिसमप्रभं षड्दलं चौरकप्रभम् ।
वाटिलान्तषड्जर्णेन युक्ताधिष्ठानसंश्रकम् ॥
मूलमाधारषट्कार्णां मूलाधारं ततो विदुः ॥१॥
स्वप्रायेन परं लिङ्गं स्नाधिष्ठानं ततो विदुः ॥२॥
तदूर्ध्वे नाभिदेशे तु मणिपूरं महत्प्रभम् ।
मेघाभं विद्युदाभश्च बहुतेजोमयं ततः ॥
मणिवर्द्धिभं तत् पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ।
दशभिश्च दलेर्युक्तं डादिफालाक्षरान्वितम् ॥
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विशालाकौककारणम् ॥३॥
तदूर्ध्वेऽनाहतं पद्मसुन्दरादित्यसन्निभम् ।
कादिफालाक्षरैरर्कपत्रैश्च समधिष्ठितम् ॥
तन्मध्ये वाणलिङ्गन्तु सूर्यायुतसमप्रभम् ।
शब्दब्रह्ममयं शब्दोऽनाहतस्तत्र दृश्यते ॥
तेनाहताख्यं पद्मं तन्मणिभिः परिकीर्तते ।
आनन्दसदनं तत् पुरुषाधिष्ठितं परम् ॥४॥
तदूर्ध्वं तु विशुद्धाख्यं दलघोऽष्टपङ्कजम् ।
स्वरेः घोऽष्टकेर्युक्तं ध्वजवर्णं महत्प्रभम् ॥
विशुद्धं तदुत्तं यस्मात् जीवस्य हंसलोकनात् ।
विशुद्धं पद्ममाख्यातमाकाशाख्यं महत् परम् ॥५॥
आशाचक्रं तदूर्ध्वं तु आत्मनाधिष्ठितं परम् ।
आशा संक्रमणं तच्च गुरोरास्तेति कीर्तितम् ॥६॥
केलासाख्यं तदूर्ध्वं तु बोधनेनु तदूर्ध्वतः ।
एवञ्च शिवचक्राणि प्रोक्तानि तव सुव्रत ।।
सहस्राराम्बुजं विन्दुस्थानं तदूर्ध्वमीरितम् ॥”

इति तन्सारः ॥

पद्मः, पुं, (पदाते इति । पद् गतौ + “अर्त्तिस्तु-
स्ति ।” उणां । १।१३६ । इति मन् ।) दश-
रथिः । नागविशेषः । इति धरणिः ॥ (यथा,
महाभारते । २।६।८ ।

“हृष्याच्च लोहितश्चैव पद्मश्चिह्नश्च वीर्यवान् ॥”

पद्मकै

पद्मना

पद्मव

पद्मोत्तरात्मकः । स तु द्वादशजिनचक्रवर्तिनाम्-
गैतचक्रवर्तिविशेषः । बलदेवः । इति हेमचन्द्रः ।
षोडशरतिवन्ध्यान्गैतप्रथमवन्धः । यथा,—
“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य नारी पद्मासनोपरि ।
रमेन्द्राणं समाश्रित्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ॥”

इति रतिमञ्जरौ ॥

पद्मकं, स्त्री, (पद्ममिव कायतीति । पद्म + कै +
कः । पद्मप्रतिफलितरक्तवर्णत्वात् तथालम् ।)
बिन्दुजालम् । गजस्य मुखदिस्यो बिन्दुमण्डलः ।
इत्यमरभरतौ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ७ श्लोक-
टीकायां मल्लिनाथः । “अनयव कुम्भरस्य ये
बिन्दवः काये वयोविशेषभाविनः पद्मकास्थाः ।)
पद्मकाष्ठम् । इति मेदिनीधरगणौ ॥ (यथा
गावर्ह १६८ अध्याये ।

“कर्पूरकः पद्मकश्च गतेस्तेन प्रसाधितम् ।

प्रसवेदमलदौर्गन्धककुम्भहरे परम् ॥”

अस्य गुणा यथा भावप्रकाशे ।

“पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ।

विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मासपित्तहृत् ।

गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिषणलघाप्रणतम् ॥”

कुष्ठम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पद्मकन्दः, पुं, (पद्मस्य कन्दः ।) कमलकन्दः ।

तत्पर्यायः । शालुकम् २ पद्मलम् ३ कटा-

कयम् ४ शालुकम् ५ जलालुकम् ६ । अस्य

गुणाः । कटुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । रूक्षत्वम् ।

रुच्यत्वम् । कषायत्वम् । कफपित्तकाशाल्पदाह-

विनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“पद्मादिकन्दः शालुकं करहाटश्च कथ्यते ।

नृगालम्बलं भिष्माक्षं जलालुकश्च कथ्यते ॥

शालुकं शीतलं रुच्यं पित्तदाहस्रग्दुग्ध-
दुर्जरं स्वादुपाकश्च स्तन्यानिलकफप्रदम् ॥

मंथादि मधुरं रूक्षं भिष्माक्षमपि तद्वत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकाष्ठं स्त्री (पद्ममिव गन्धवत् काष्ठम् ।)

औषधिविशेषः । तत्पर्यायः । पद्मकम् २ पीत-

कम् ३ पीतम् ४ मालयम् ५ शीतलम् ६

हिमम् ७ शुभम् ८ केदारजम् ९ रक्तम् १०

पाटलापुष्पसन्निभम् ११ पद्मवृक्षम् १२ । अस्य

गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । रक्तपित्त-

विनाशित्वम् । मोहदाहृष्यरभ्रान्तिकुलविस्फोट-

शान्तिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च भावप्रकाशे ।

“पद्मकं पद्मगन्धिं स्थापय्य पद्माङ्गं स्मृतम् ।

पद्मकं तुवरं तिक्तं शीतलं वातलं लघु ॥

विसर्पदाहविस्फोटकुष्ठश्लेष्मासपित्तहृत् ।

गर्भसंस्थापनं रुच्यं वमिषणलघाप्रणतम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पद्मकौ [न,] पुं, (पद्मकं बिन्दुजालमस्यस्य ।

इतिः ।) भूर्जवृक्षः । इति शब्दमाला ॥

पद्मकेशरः, पुं स्त्री, (पद्मस्य केशरः ।) किल्लकः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजालसंघट्टे ।

“गोक्षीरैः पद्मकेशरं पद्मकेशरचन्दनम् ॥”

पद्मगन्धं, } त्रि, (पद्मस्यैव गन्धोऽस्य । “उप-
पद्मगन्धिः, } मागाश्च ॥” ४।४।१३६ । इति इत् ।
सुगन्धोपधमते तु वातूपमागादित्युक्तेर्विभाषा ।)
पद्मस्यैव गन्धो यस्य तत् । इति सुगन्धोपधयाक-
रणम् ॥

पद्मगर्भः, पुं, (पद्मं गर्भः कृत्स्निरिव यस्य । विष्णु-
नाभिकमलजातत्वात् तथालम् ।) ब्रह्मा । इति

शब्दरत्नावली ॥ (पद्मस्य हृदयस्यपद्मस्य गर्भं

आसनत्वेन कल्पितो यस्य उपासकैरिति शेषः ।

विष्णुः । यथा, महाभारते । १।३।१४६।५१ ।

“पद्मनाभोऽरविन्दान्नः पद्मगर्भः शरीरभूतः ॥”

“पद्मस्य हृदयाख्यस्य मध्ये उपास्यत्वात् पद्मगर्भः ॥”

इति भाष्यम् ॥

शिवः । यथा, तत्रैव १।३।१७।१३० ।

“पद्मगर्भो महागर्भो ब्रह्मगर्भो जलोद्भवः ॥”

पद्मचारिणी, स्त्री (पद्ममिव चरतीति । चर +

गिनिः स्त्रियां ङीप् ॥) उत्तरापथभवस्वनाम-

ख्यातवृक्षविशेषः । (स्थलकमलिनी इति ख्याता ॥

तत्पर्यायः । अथवा २ अतिचरा ३ पद्मा ४

चारटी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १४६ ॥ अस्याः

पर्यायान्तरं गुणाश्च स्थलपद्मिनीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

पद्मतनुः, पुं, (पद्मस्य तनुः ।) नृगालम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पद्मदर्शनः, पुं, (पद्मस्यैव दर्शनमस्य ।) श्रीवासः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ लोवान् इति भाषा ॥

पद्मनाभः, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । “अक्षप्रत्यन्वय

पूज्वात् सामलोचः ॥” ५ । ४ । ७५ । इत्यत्र

“अक्ष” इति योगविभागादण्डः । ब्रह्मोत्पत्ति-

कारणीभूतपद्मस्य नाभिजातत्वादस्य तथालम् ॥

विष्णुः । इत्यमरः । १ । १ । १० ॥ (यथा महा

भारते । १३ । १४६ । १६ ॥

“अप्रमेयो हृषीकेशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ॥”

शयने तस्य सारणीयत्वं यथा,—

“औषधे चिन्तयद्दिण्यं भोजने च जनाह्ननम् ।

शयने पद्मनाभश्च विवाहे च प्रजापतिम् ॥”

इत्यादि दृष्टव्यमिदं केशरपुराणम् ॥

(हृदयपद्मस्यनाभौ नाभैरौषधुपरिभागे प्रकाश

नात् महादेवः । यथा, महाभारते । १३ ।

१७ । १०५ ।

“पद्मनाभो महागर्भश्चन्द्रवक्रोऽनिलोऽनलः ॥”

पद्ममिव वर्तुलकृतिः नाभिर्यस्य । धृतराष्ट्रपुत्रा

नामन्यतमः । यथा, महाभारते । १।६।७।६५ ।

“ऊर्ध्वनाभः पद्मनाभस्तथा गन्धोपनन्दकौ ॥”

नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १२ । ३५५ । ४ ।

“क्षताधिवासी धन्मेताम्ना तत्र चक्षुःश्रवा महान् ।

पद्मनाभो महानाभः पद्म इत्येव विश्रुतः ॥”

भाविजिनविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (स्तम्भ-

नास्त्वविशेषः । यथा, गोः रामायणे १ । ३१ । ७ ।

“पद्मनाभो महानाभः सुनाभो दुन्दुभिस्त्रजः ॥”

पद्मनाभिः, पुं, (पद्मं नाभौ यस्य । अजित योग-

विभागस्य असाव्यञ्जिकत्वात् न अण् ।) पद्म

नाभः । इति द्विरूपकोषः ॥

पद्मनालं, स्त्री, (पद्मस्य नालम् ।) नृगालम् । यथा,

“कर्णिका पद्मनालान् नृगानां तन्तुलं विसम् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । २३१ ॥

पद्मपत्रं, स्त्री, (पद्मस्य पत्रमिव । पद्मपर्णसादृश्या-

दस्य तथालम् ।) पुष्करन्दलम् । इत्यमरः । २ ।

४ । १४५ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५

अध्याये । “शैवलपद्मकपद्मपत्रप्रभृतिभिः ॥” ॥

पद्मस्य पत्रम् ।) कमलदलम् ॥ (यथा, हठयोग

दीपिकायाम् । २ । ७० ।

“अन्नः प्रवर्तितोदारमासतापूरितोदरः ।

पयस्यगाधेऽपि सुखात् प्रवते पद्मपत्रवत् ॥”)

पद्मपर्णं, स्त्री, (पद्मस्य पर्णं पत्रम् ।) पद्मपत्रम् ।

पुष्करन्दलम् । इत्यमरटीका ॥

पद्मपलाशलोचनाः, पुं, (पद्मस्य पलाशे पत्रे इव

लोचने यस्य । पद्मपुष्पदलाकारचक्षुर्विशिष्टत्वा-

त्तथालम् ।) विष्णुः । यथा,—

“नाथं ततः पद्मपलाशलोचनाद्-

दुःखच्छिदन्ते नृगयामि कश्चन ।

यो नृग्यते हस्त्यहोतपद्मया-

श्रियतरेरङ्ग । विन्द्यमानया ॥”

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धः ॥

पद्मपाणिः, पुं, (पद्मं पाणी यस्य ।) ब्रह्मा । इति

शब्दरत्नावली ॥ बृहः । छयः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ (पद्महस्तके चि ॥)

पद्मपद्मः, पुं, (पद्ममिव पुष्पमस्य ।) कर्णिकार

वृक्षः । पिकाङ्गपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मप्रभः, पुं, (पद्मस्यैव प्रभा दीप्तिर्यस्य ।) चतु-

र्विंशतिवृत्ताहर्दन्तगणवृत्ताहर्त्तुः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ पद्मतुल्यप्रभायुक्ते चि ॥

पद्मप्रिया, स्त्री, (पद्मानि प्रियाणि यस्याः ।)

जरतुकारसुनिपत्नी । मनसादेवौ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ (गायत्रीरूपा महादेवौ । यथा,

देवौभागवते । १२ । ६ । ६४ ।

“पद्मप्रिया पद्मसंस्था पद्माक्षी पद्मसम्भवा ॥”)

पद्मबन्धः, पुं, (पद्मस्यैव बन्धो रचना यस्य ।)

चित्रकाव्यविशेषः । शब्दालङ्कारप्रभेदः । यथा,

“पद्माद्याकारहेतुत्वे वर्णानां चित्रसुथत्तम् ॥”

अस्य च तथाविधसन्निवेशवशेन चमत्कार-

विधायिनामपि वर्णानां तथाविधश्रोत्राकाश

समवायविशेषवशेन च चमत्कारविधायिभि-

र्वर्णैरभेदेनोपचारत्वाच्छब्दालङ्कारत्वम् । उदा-

हरणं यथा साहित्यदर्पणे ॥

“मारमा सुधमा चारु रक्षा मार बधत्तमा ।

मात्त धर्ततमा वासा सा वामा मेस्तु मा रमा ॥”

अथ पद्मदलेषु वर्णविन्यासक्रमः ॥

पद्मवन्तः, पु (पद्मस्य कमलस्य बन्तुः । सुखोदये पद्मस्य प्रकाशतया तथात्वम् ।) सुखं । इति शब्दरत्नावली ॥ (पद्मेन बध्यते रुध्यते अमो निशाया मधुलोभात इति भावः । बन्तु उन् ।) अमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पद्मभः पु, (पद्मं विष्णुनाभिमवकमलं भूतपत्तिस्थानं यस्य ।) यद्वा, पद्मान भवतीति । भः (क्रिप ।) ब्रह्मा । इति हलायधः ॥ (अस्यानपत्ति-कथा यथा भागवते । १ । १ । ८ । ६ ।

“पद्मपरंशं भवानामात्मा यः परुषः परः । स श्वासीतिदं विश्वं कल्पान्तेभ्यस्त किञ्चन ॥ तस्य नामः समभवत् पद्मकोशो हिमगमयः । तस्मिन् जज्ञे महाराज । स्वयम्भश्चतुर्गजनः ॥”

पद्ममुखी, स्त्री, (पद्मस्य मुखमिव मुखं उतपत्तिप्रारम्भो यस्याः । क्रियां दीप ।) दगलभा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पद्मस्य मुखमिव मुखं वदनं यस्य ।) पद्मसदृशमुखविशिष्टे चि ॥

पद्मयौनिः, पु (पद्मं विष्णुनाभिकमल योनिरुतपत्तिस्थानं यस्य ।) ब्रह्मा । यथा —

“अस्माच्च कारणाद्ब्रह्मन् । पुत्रो भवत् मे भवान् । पद्मयानिरिति ख्यातो मनुप्रियार्थं जगत्कथः ॥”

इति कौर्मिः ६ अध्यायः ॥

पद्मरागः, पु, (पद्मस्यैव रागो यस्य ।) रक्तवर्ण-मणिविशेषः । माणिक इति भाषा । तस्य ध्यायः । शोणरत्नम् २ । लोहितकः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ६ २ ॥ लोहितम् ४ । कुरुविन्दकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (दृष्टतर्माहितायां ८ अध्याये अस्य परीक्षादिकं यथा, --

‘मौगान्धिककुरुविन्दस्फटिकेभ्यः पद्मरागसम्भतिः । मौगान्धिकजा अमराङ्गनामजम्बरसत्पतयः ॥

कुरुविन्दभवाः शबला मन्दद्वयतयश्च धातुमि-
विद्धाः ।

स्फटिकभरा टातिमर्त्ता नानावर्णा विदुह्याश्च ॥
स्त्रिभ्यः प्रभातुलपो स्वच्छोर्ध्वज्ञान गुरुः

सुसंस्थानः ।

अन्तःप्रभोर्ध्वतरागा मणिरत्नगुणाः समस्ता-
नाम ॥

कलुषा मन्दद्वययो लेखाकीर्णाः सधातवः
खण्डाः ।

विद्धा न मनोज्ञाः सशर्कराश्चेति मणिदोषाः ॥
अमराङ्गान्धिकवर्णा

दीर्घाश्वाससमप्रभो सुजज्ञानाम् ।

भवति माणः किल सृष्टेर्नि योऽनर्घयः स विज्ञेयः ॥
यस्तं विभक्तिं मनुजाधिपतिर्न तस्य

दोषा भवन्ति विशरीरगुहताः कटाक्षित् ।
राष्ट्रं च निर्व्यमभिवर्षति तस्य देवः

शत्रून् च नाशयति तस्य मर्गः प्रभावात् ॥
वर्षविशतिः सहस्राण्येकस्य मर्गः पलप्रमा

गस्य ।

कषत्रयस्य विशतिरुपदिष्टा पद्मरागस्य ॥
अर्द्धपलस्य द्वादशकषत्रयस्य षट् सहस्राणि ।

यश्चाष्टमाषकधत्तं तस्य सहस्रत्रयं सत्यम् ॥

माषकचतुष्टयं द्वादशानकस्य

हो न पञ्चशतस्यहो ॥

परिकल्पाभन्तराले

मन्त्रं ह्रीनाधिकगुणानाम् ॥

वर्णमनस्याहं तेजोहीनस्य मन्त्रमर्थाः ।

अल्पगुणो बहुदोषो मन्त्रात् प्राप्नोति विशाग्रम् ॥

अधस्तं ब्रह्मबहुलं स्वल्पगुणघातप्रयुक्तिशत

भागम् ।

इति पद्मरागमन्त्रं पूर्वाचार्यैः समुद्दिष्टम् ॥”

राजनिर्घटोक्तपण्यायगुणौ माणिक्यशब्दे दृश्यौ
तस्य वर्णा यथा, -

“सिंहले तु भवेदन्तं पद्मरागमनुत्तमम् ।

पीतं काण्ठपरोक्षं कुरुविन्दमिति स्तुतम् ॥

अशोकपल्लवच्छायमसु मौगान्धवं विदः ।

तुम्बुरं ह्यायया नीलं नीलगन्धिं प्रकीर्तितम् ॥

उत्तमं सिंहलोद्धतं निरुद्धं तुम्बुरोद्धवम् ।

मध्यमं मध्यमं ह्रियं माणिक्यं क्षेत्रभेदतः ॥”

तथा च ।

बन्धकगुणासकलेन्द्रगोप-

जवासनादकसमवर्णश्रीभाः ।

भाजिगणवो दादि मर्षो जवर्णा-

स्तथापरं किंशुकपुष्पभासः ॥

सिन्दूरपद्मातपल्लवकुमानां

लालारसस्यापि समानवर्णाः ।

सान्द्रं निराग प्रभया स्वयं

भान्ति स्वलया स्फुटरुद्धश्रीभाः ॥

भानोद्य भासामगुणैर्धयोग

भासाद्य रश्मिप्रकाशं दूरम् ।

पार्श्वानि सञ्जालयन्तु रश्मयन्ति

गुणोपपन्ना, स्फटिकपल्लवाः ॥

कुसुमनलीयतिमिश्रराग

प्रत्यग्रक्तस्मरं तुलभासः ।

तथापरं रक्तकरकाटका-

पुष्पात्विषो जङ्गलकविषोऽने ॥

सकोरपुष्कोकिलसारसानां

नेत्रावभासश्च भवन्ति केचित् ।

अन्यं पुनरतिविपर्ययानां

तुल्यान्धः कोकनदीदरागम् ॥

प्रभावकादित्यगुरुत्वयोगैः

प्रायः समानाः स्फटिकोद्धवानाम् ।

अनीलरक्तोतपल्लवारुभासः

मौगान्धिकास्था मणयो भवन्ति ॥

यो मन्दराजः कुरुविन्दोऽप्यु

स गव जातः स्फटिकोद्धवेषु ।

निरर्घोऽन्तस्तेष्वुल्लोभवन्ति

प्रभाववन्तोऽपि न तत्समानाः ॥

ये तु रावणगङ्गायां जायन्ते कुरुविन्दकाः ।

पद्मरागा येन रागां विभ्रागाः स्फुटार्चिषः ॥

वर्णानयायिनस्तुषामन्तुदेशे तथापरं ।

न जायन्ते तु ये केचित् स्मृतं लेशमवाप्नुयुः ॥

तथैव स्फटिकोत्पत्त्यां देशे तुम्बुरसंज्ञके ।

रुध्मराणि प्रजायन्ते स्वल्पमृता हि ते स्तुताः ॥”

“माणिक्यस्य प्रवक्ष्यामि यथा जातिचतुष्टयम् ।

ब्रह्मजातियवैश्याश्च शूद्रश्चाथ यथाक्रमम् ॥

रक्तश्चेतो भवेद्देश्यो रक्तनीलस्तथान्यजः ।

रक्तपीतो भवेद्देश्यो रक्तनीलस्तथान्यजः ।

पद्मरागो भवेद्देश्यः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ।

मौगान्धिका भवेद्देश्यो मौगान्धस्तथान्यजः ॥

शोणपद्मसमाकारः खट्विराङ्गारसप्रभः ।

पद्मरागो द्विजः प्रोक्तश्चायामेदेन सर्वदा ॥

गुणासिन्दूरबन्धकनागरङ्गसमप्रभः ।

दादिमौक्तसुमाभासः कुरुविन्दस्तु बाहुजः ॥

हिङ्गुलाभाशोकपुष्पाभमीषतुपीतलोहितम् ।

जवालाचारसप्रायं वैश्यं मौगान्धिकं विदः ॥

आरक्तः कान्तिहीनश्च चिकणश्च विशेषतः ।

मौगान्धिकसमाभासा ह्यन्यजः पापनाशनः ॥”

मौगान्धिकस्तु नीलगन्धः संज्ञा ॥ * ॥

अथ दोषाः ।

‘माणिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषा मुनीश्वरैः ।

द्विच्छायश्च द्विरूपश्च सम्भेदः कर्करन्तथा ॥

अशोभनं कोकिलश्च जलं धूम्राभिधश्च वै ।

गुणाद्वत्वार आख्याताश्चायाः षोडश कीर्तिताः ॥

छायास्तु पूर्वोक्ता रव ।

“छायाद्वितयसम्बन्धाद्विच्छायं बन्धुनाशनम् ।

द्विरूपं द्विपदन्तेन माणिकेन पराभवः ॥

सम्भेदो भिन्नमित्युक्तं शब्दघानविधायकः ।

कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशकम् ॥

दुर्धनेव समालिप्तमध्वनीपुटमुच्यते ।

अशोभनं समुद्दिष्टं माणिक्यं बहुदुःखकम् ॥

मधुविन्दुसमच्छायां कोकिलं परिकीर्तितम् ।

आयुलं श्रीयशो हन्ति सदापि तत्र धारयन् ॥

रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकम् ।

धम्नं धूमसमाकारं वेदुतं भयमावहेत् ॥

तथा,--

“शोभाहितयवन्तो ये मणयः क्षतिकारकाः ।

उभयत्र पदं येषां तेन च स्थान पराभवः ॥

भिन्नेन युद्धं नृत्तुः स्यात् कर्करन्ध्रनाशकम् ।

दुर्धनेव समालिप्तः पुटके यस्तु सम्भवेत् ॥

दुःखकम् स समाख्यातो न वृषे रश्मिधायकः ।

मधुविन्दुसमाश्रीभा कोकिलानां प्रकीर्तिता ॥

तथाश्च बहुभेदाः सुगते धाम्नाः कटाक्षन ॥”

अथ गुणाः ।

“गुरुत्वं क्षिप्रता चैव वैमल्यमतिरक्तता ॥”

तथा च ।

“वर्णाधिकं गुरुत्वश्च क्षिप्रता समताच्छता ।

अर्चिष्मता महता च मणीनां गुणसंग्रहः ॥” * ॥

फलम् ।

“ये कर्कराश्चिद्रमलोपदिग्धाः

प्रभावितुक्ताः परुषा विवर्णाः ।

न ते प्रशस्ता मणयो भवन्ति

समानतो जातिगुणैः समस्तैः ॥

दोषोपपत्तं माणिक्यप्रबोधाद्-

विभक्तिं यः कश्चन कश्चिदेकम् ।

पद्मरा

तं बन्धुदःखाय सबन्धुवित-
नाशादयो दोषगणा भजन्ते ॥
सपद्ममध्येऽपि क्षताधिवासं
प्रमाददृक्तावपि वर्णमाहम् ।
न पद्मरागस्य महागुणस्य
भर्त्तारमापन समुपैति काचित् ॥
दोषोपसर्गप्रभवश्च ये ते
नोपद्रवास्तं समभिद्रवन्ति ।
गुणे, समुच्चैः सकलैरुपेतं
यः पद्मरागं प्रयतो बिभर्षि ॥” * ॥

अस्य परीक्षा यथा,—
“बालार्ककरसंसारान् यः शिखां लोहितां
वमेत् ।

रत्नयेद्राश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥
उच्ये शतगुणे क्षिप्तो रत्नयेद्रयः समन्ततः ।
वमेत् क्ख्वा लोहितां वा पद्मरागः स उत्तमः ॥
अन्यकार महाघोरं यो न्यस्तः स महाभागः ।
प्रकाशयति सूर्याभः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥
पद्मकीधं तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्तुल्यम् ।
पद्मरागवगे श्रेष्ठ देवानामपि दर्शभः ॥
मनोरिष्टप्रशमनाः सर्वसम्पत्तिदायकाः ।
चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥
यो मण्डितं द्यत दूराज्जलदगिसमच्छविः ।
वशकान्तिः स विज्ञेयः सर्वसम्पत्तिकारकः ॥
पञ्च सप्त नव विज्ञाति रागः
क्षिप्त एव सकलः खलु वर्त्तते ।
वर्त्तयद्भूमति वा करजाल-
मुत्तरोत्तममहागुणिनस्तैः ॥
नीलं रसं दग्धरसं जलं वा
ये रत्नयन्ति द्विष्टतप्रमाणम् ।
ते ते यथापूर्वमतिप्रशस्ताः
संभाव्यसम्पत्तिविधानदायकाः ॥” * ॥

परिमाणम् ।

“गुणाफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिगुल्लकान् ।
पद्मरागस्तुलयति यथापूर्वं महागुणः ॥
क्रादुकोलफलाकारो द्वादशाष्टाविगुल्लकान् ।
पद्मरागस्तुलयति यथापूर्वं महागुणः ॥
वट्टोफलतुल्यो यः स्वरदिवसुमाधकः ।
तथा धात्रीफलत्रिंशद्विंशतिद्वयमाधकः ॥
तथा क्षफलतुल्यो यो वह्निपक्षेकमाधकः ।
ताम्रफलमानो यश्चतुस्त्रिंशद्विकतोलकः ॥
विष्णोफलसमाकारो वसुषट् दशतोलकः ।
अतः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।
यदि लभ्यत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
केचिच्चारुतराः सन्ति जातोनीं प्रतिरूपकाः ।
विजातयः प्रयत्नेन विद्वान्स्तानुपलभ्यन्ते ॥
कलसपुरोद्भवसिंहलतुस्तु रुद्रशैत्यमुक्तमालीयाः ।
श्रीपक्षिकाश्च सदृशा विजातयः पद्मरागाणाम् ॥

तुषापसर्गात् कलसाभिधान-
मानाश्चभावादपि तुस्वरुच्यम् ।
काष्ठाक्षया सिंहलदंष्ट्रजातं
सुक्ताभिधानं नभसः स्वभावात् ।

पद्मरा

श्रीपणकं हीमिनिराकृतित्वा-
द्विजातिलिङ्गाश्रयं यथ भेदः ॥”
यथा च ।

“खेष्टप्रदं ह्यो मृदता लघुत्वं
विजातिलिङ्गं खलु सार्वजन्यम् ।
यः श्यामिकां गुप्यति पद्मरागो
यो वा तुषाणांमिव चर्म्ममध्यः ॥
खेष्टप्रदं ह्यो न च यो विभाति
यो वा प्रमृष्टः प्रजहति हीमिम् ।
आक्रान्तमृदां च तथाङ्गलिभ्यां
यः कालिकां पार्श्वगतां बिभर्षि ॥
सम्पाद्य चोत्तरेपपथानुत्तिं
बिभर्षि यः सर्वगुणानतीव ।
तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाति-
यो वा गुरुत्वेन भवेन्न तुल्यः ॥
प्राप्यापि रत्नाकरजां स्वजातिं
लक्ष्मणुत्वेन गुणेन विद्वान् ॥
अप्रगुणयति मन्देष्टे शिलायां परित्रपयेत् ।
दृष्टो योऽत्यन्तशोभावान् गरिमाणं न मुञ्चति ।
स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चान्ये विजातयः ॥
स्वजातकं समुत्थेन विलिखिद्वा परस्परम् ।
वर्चं वा कुरुबिन्दं वा विमुथान्योन्येनचित्तन ।
न शक्यं लेखनं कर्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥

जातस्य सर्वेऽपि मणेन जातु
विजातयः कान्तिसमानवर्णाः ।
तथापि गानाकरगार्धमेव
भेदप्रकारः परमः प्रदृष्टः ॥
गुणोपपन्नेन सहावबद्धो
मणिस्तु धार्यां विगुणेन जात्यः ।
न कौस्तुभेनापि सहावबद्धं
विद्वान् विजातिं बिभ्रयान् कदाचित् ॥
तच्छाल शक्येऽपि यथा द्विजातीन्
समेत्य भूरीनपहन्त्यथान्नान् ।
तथा मणीन् भ्रूरीगुणोपपन्नान्
शक्नोति विद्रावयितुं विजातः ॥” * ॥

अथ मन्त्रम् ।

बालार्काभिमुखं ज्ञत्वा दर्पणं धारयेन्मणिम् ।
तत्र कान्तिविभागेन ह्यायाभागं विनिर्दिशेत् ॥
वज्रस्य यत्तुल्यसंख्योक्तं
मन्त्रं समुक्तापितगोत्रवस्य ।
तत्पद्मरागस्य गुणान्वितस्य
स्यान्माधकास्था तलितस्य मन्त्रम् ॥
यन्मन्त्रं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् ।
तावन्मन्त्रं तथाशुद्धं कुरुबिन्दं विधीयते ॥
सगुणं कुरुबिन्दं च यावन्मन्त्रं प्रकीर्तितम् ।
तावन्मन्त्रं चतुर्थांशदीनं स्याद् गुणमन्त्रं ॥
यावन्मन्त्रं समाख्यातं वंशवर्गे च सरिभिः ।
तावन्मन्त्रं चतुर्थांशं यत्ते शुद्धवज्रकनि ॥
पद्मरागः परमं यस्तु धरा लोकारसप्रभः ।
कार्षापणसहस्राणि त्रिंशन्मन्त्रं लभेत सः ॥
इन्द्रगोपकसङ्काशः कर्ध्वयष्टतो मणिः ।
द्वाविंशतिं सहस्राणी तस्य मन्त्रं विनिर्दिशेत्

पद्मवी

शकीनो नृत्यते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः ।
कार्षापणसहस्राणि तस्य मन्त्रं चतुर्दश ॥
बालादित्यशुतिनिभः कर्ध्वं यस्तु प्रतुल्यते ।
कार्षापणशतानास्तु मन्त्रं सद्भिः प्रकीर्तितम् ॥
यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्ध्वं न भु सन्निभः ।
कार्षापणशतानास्तु विंशतिं मन्त्रमादिशेत् ॥
चत्वारो माधका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
मन्त्रं तस्य विधातव्यं स्रग्भिः शतपञ्चकम् ॥
द्विमाधको यस्तु गुणैः सर्वैरेव समन्वितः ।
तस्य मन्त्रं विधातव्यं द्विंशतिं तत्त्ववेदिभिः ॥
माधकेकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
शतैकसन्निभं वाच्यं मन्त्रं रत्नविचक्षणैः ॥
अतीत्यनप्रमाणास्तु पद्मरागा गुणोत्तराः ।
स्वर्गाद्विगुणमन्त्रेन मन्त्रं तेषां प्रकल्पयेत् ॥
कार्षापणः समाख्यातः पुराणद्वयसन्निभः ।
अन्यं कुसुमपानीयमग्निष्टोत्रकसन्निभः ॥
क्रापाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवश्च ते ।
तेषां दोषान् गुणान् वापि पद्मरागवदादिशेत् ॥
मन्त्रमल्पस्तु विज्ञेयं धारणेऽल्पफलं तथा ।
ब्रह्मक्षत्रियवैश्यान्याश्चतुर्धा ये प्रकीर्तिताः ॥
चतुर्विधेनृपतिभिर्धायां सन्पत्तिहेतवः ।
अतीत्यथा धृतः कृप्यादोगोकोभयत्तयम् ॥’

इति युक्तिकल्पतरौ पद्मरागपरीक्षा ॥

पद्मलाञ्छनः, पु. (पद्मवत् लाञ्छनं पद्माकारलक्षणं
चिह्नमिति शेषः यस्य ।) ब्रह्मा । मन्त्रः । कुर्वरः ।
राजा । इति मेदिनी । । जुहुविशेषः । इति
शब्दचिन्तामणिः ॥)

पद्मलाञ्छना, स्त्री, (पद्मं लाञ्छनं यस्याः ।)
तारा । लघ्नी । स्वस्वती । इति मेदिनी ॥
पद्मवर्णकं, स्त्री, (पद्मस्य वर्णस्य ।) कप ।
पुष्करमूलम् । इति जटाधरः ॥ पद्मत्वन्वण
युक्तं चि ॥

पद्मवामा, स्त्री, (पद्म वामो यस्याः) लघ्नी ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पद्मवोजं, स्त्री, (पद्मस्य वोजम् ।) कमलवोजम् ।
तत्पर्यायः । पद्माक्षम् २ गालाक्षम् ३ कन्दली
४ भण्डा ५ क्रौञ्चादनी ६ क्रौञ्चा ७ श्यामा ८
पद्मपङ्की ९ अस्य गुणाः । कटुत्वम् । स्वादुत्वम् ।
पित्तच्छर्दिदाहसर्पघनाशित्वम् । पाचनत्वम् ।
रुचिकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“पद्मवोजं हिमं स्वादु कषायं तिक्तकं गुरु ।
विष्टम्भि वृषं रुचिश्च गर्भसंस्थापकं परम् ॥
कफवातकरं वन्त्यं ग्राहि पितामहाहृतम् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥

(पद्मवोजमन्त्राजपेनाशु साधकः । सिद्धिमाप्नुयात् ।
इति तन्त्रशास्त्रं । सिद्धिः ॥ तदर्थं यथा —
‘मन्त्रा यो जपत नित्यं पद्मवोजः सुदोषशङ्कः ।
अचिरात्प्रभते सिद्धिं सर्वं सर्वं न सशयः ॥’
पद्मवोजामं, स्त्री, (पद्मवोजस्य आत्मा इव व्याभा
यस्य । पद्मवोजवत् व्याभातानि वा । अयं —
भा — कः ।) मन्त्राणाम् । इति राजनिर्घण्टः ।
माखाना इति भाषा ॥

पद्माल

पद्मा, स्त्री, (पद्मं वासस्थानत्वेनास्थस्याः । “अर्धं आदिशोऽपि ।” ५।०।१०७। इति अच टाप च ।) लक्ष्मीः । (यथा, गघुः । ४।५। ‘क्यायामल्ललक्षणे तमदृश्या किल स्वयम् । पद्मा पद्मातपत्रेण भेजे साम्बाध्यदीशितम् ॥”) लवङ्गम् । पद्मचारिणी । इत्यमरः ॥ (पद्मते इति । “अर्त्तिस्तुस्मिति ।” उणां । १।१४०। इति मन् टाप च ।) पद्मगी । मा त् मनसा । फलिका । इति मेदिनीशब्दरत्नावली । वृत्ताहं क्ता । इति हेमचन्द्रः ॥ कृत्स्नपुष्पम् । इति रत्नमाला ॥ वृहदधराणकन्या कल्किदेवेन विवाहिता । यथा, कल्किपुराणे १० अध्यायः ॥ “हरेरागमनं श्रुत्वा सहस्रोऽभ्यदृष्टवृहदधः । परोधसा नान्धगेष्ट पात्रैर्मन्त्रैः समङ्गलेः ॥ वाद्यताळवर्गान्तेषु पूजायोजनपाणिभिः । जगामानयितुं कल्किं माहं निजजनेः प्रभुः ॥ नतो जलाशयाभ्यासं गत्वा विष्णुयशःसुतम् । मणिर्वन्दिकमासीनं भुवनैकगतिं पतिम् ॥ दृष्ट्वा परतो राजा रूपश्रीलगुणाकरम् । साशुः सपुलकः श्रीशं दृष्ट्वा माभु तमस्त्रयत् ॥ ज्ञानागोचरमेतत्कं तवागमनमोत्तरम् । यथा मात्स्यलपुत्रस्य यद्वनार्थेन काननं ॥ इत्यक्ता तं पूजयित्वा समानीय निजाश्रमे । हृत्प्रसादसंवाधे स्थापयित्वा ददौ सुताम् ॥ पद्मा पद्मविशालाक्षीं पद्मनैत्राय पद्मिनीम् । पद्मजार्दश्रितः पद्मानाभायान्दयथा श्रियम् ॥ कल्किर्लब्ध्वा प्रियां भार्यां मिङ्गले साधु सन्ततः । समुवास विशेषतः समीप्य दीपमुत्तमम् ॥”

पद्माकरः, पुं, (पद्मस्य आकरः ।) पद्मजनक-जलाशयः । तत्पर्यायः । तडागः २ कासारः ३ सरसी ४ सरः ५ । इत्यमरः । १।१०।२० ॥ सरोजिनी ६ । इति जटाधरः ॥ सरोवरः ७ तडाकः ८ तटाकः ९ सरसम् १० सरम् ११ सरकम् १२ । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्म सदैवागाधे महाजलाशये सपद्मे योग्यतया निष्यद्गोच । पद्मेव सरोमात्रे । इति पञ्जिका-कोङ्कटादयोऽपि । पद्माकरादिद्वयं सपद्मा-गाधजलाशये । कासारादित्रयं ह्रस्वमपद्मा-करे । इति स्वाभ्यादयः । पद्माकरादिद्वयं पद्म-युक्तजलाशयमात्रे । कासारादित्रयं सरोवर-मात्रे । इत्यन्ये । पद्मानामाकर उत्पत्तिस्थानं पद्माकरः कश्चित् पद्मसूत्रेऽपि योग्यतयाति मभूतिः । इति भगवतः ॥

पद्मार्च, स्त्री, (पद्मस्य अर्चीव । समासे षच् ।) पद्मबीजम् । इति हारावली ॥ (पद्मे इव पद्म-गलवत् अर्चिणी यस्य ।) पद्मतुल्यास्ते त्रि ॥

पद्माटः, पुं, (पद्मं पद्मादृश्यं अटति गच्छति पत्रेणैति अट गतौ + “कर्मण्यण् ।” ३।०।१। इति अण् ।) चक्रमर्दः । इत्यमरः । २।१२।१४७ ॥

पद्मालया, स्त्री, (पद्ममेव आलयो वाम्स्थानं यस्याः ।) लक्ष्मीः । लवङ्गम् । इत्यमरः ॥ (लक्ष्मी-

पद्मास

स्वरूपत्वात् गङ्गापि । यथा, काशीखण्डे गङ्गा-सहस्रनामकीर्तने । २६ । १०५ ।

“पद्मालया पराशक्तिः पुरजित्परमप्रिया ॥”

पद्मावती, स्त्री, (पद्म + अन्वर्थे मत्पुं मस्य वत्वम् । संज्ञायां दीर्घः ।) मनसादेवी । नदीविशेषः । पद्मा इति ख्याता । इति शब्दरत्नावली ॥ पद्मचारिणी । इति जटाधरः ॥ जयदेवपत्नी । यथा,—

“जयति पद्मावतीरमणजयदेव-
कविभारतीभक्तिमतिप्रातम् ॥”

इति गीतगोविन्दः ॥

पद्मावतीप्रियः, पुं, (पद्मावत्याः प्रियः स्वामी ।) जरतकारुमुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ जय-देवश्च ॥

पद्मासनं स्त्री, (पद्ममिव पद्माकारेण बहुमित्यर्थः । आसनम् ।) योगासनविशेषः । यथा,—

“वामोरूपरि दक्षिणं नियमतः संस्थाप्य वामं
तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां
धृतम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्रमालोक्य
देतद्व्याधिविकारनाशनकरं पद्मासनं प्रोच्यते ॥”
अन्यदत्रापि ।

“वामोरूपरि दक्षिणं हि चरणं संस्थाप्य वामं
तथा-
पश्चोरूपरि तस्य बन्धनविधौ धृत्वा कराभ्यां
धृतम् ।
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्र-
मालोक्य देतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां
प्रोच्यते ॥”

इति गोरक्षसंहिता ॥

(मत्स्येन्द्रनाथाभिमनं पद्मासनं यथा, हटयोग-दीपिकायाम् । १।४४-४७ ।

“वामोरूपरिदक्षिणं च चरणं संस्थाप्य वामं तथा
दक्षोरूपरि पश्चिमेन विधिना धृत्वा कराभ्यां धृत्वा
अङ्गुष्ठं हृदये निधाय चिबुकं नासाग्र-
मालोक्य देतद्व्याधिविनाशकारि यमिनां
पद्मासनं प्रोच्यते ॥

उत्तानौ चरणौ कृत्वा ऊरुसंस्थौ प्रयत्नतः ।
ऊरुमध्यं तथोत्तानौ पाणी कृत्वा ततोदृशौ ॥
नासाग्रं विन्यसेद्राजदन्तमूले तु जिह्वया ।
जलम्भ्य चिबुकं वचस्युत्थाप्य पवनं शनैः ॥
इदं पद्मासनं प्रोक्तं सर्वत्र्याधिविनाशनम् ।
दुर्लभं येन केनापि धीमता लभ्यते भुवि ॥”

पूजार्थं धातुमयपद्माकारासनम् ।
(रतिविषयकपद्मासनम् यथा, रतिमङ्गलार्थम् ४०
“पद्मासनो नागपादो लतावेष्टोऽङ्गसंपुटः ॥”
तल्लक्षणं यथा, तन्त्रेव ४२ ।
“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।
रमेष्टाङ्गं समाहृत्य बन्धोऽयं पद्मासनकः ॥”)

पद्मासनः, पुं, (पद्मं विष्णुनाभिकमलं आसनं यस्य ।) ब्रह्मा । कमलासनः । इत्यमरदर्शनात् ॥

पद्मिनी

पद्माङ्गा, स्त्री, (पद्मस्य आङ्गा आङ्गा यस्याः ।) पद्मचारिणी । इति राजनिर्घण्टः ।

पद्मिनी, स्त्री, (पद्मानि सन्ध्यास्यम् । पुष्करा-दित्वादिनिः ।) पद्मयुक्तदेशः । पद्मसम्बन्धः । पद्मलता । इति भरतः ॥ तत्पर्यायः । नलिनी २ विसिनी ३ । इत्यमरः । १।१०।३६ ॥ ऋणालिनी ४ कमलिनी ५ पुटकिनी ६ पङ्क-जिनी ७ सरोजिनी ८ । इति माधवः ॥ नालिकिनी ९ नालीकिनी १० अरविन्दिनी ११ । इति कोषान्तरम् ॥ अम्बोजिनी १२ पुष्क-रिणी १३ जम्बालिनी १४ । इति शब्दरत्ना-वली । अजिनी १५ । तस्या लक्षणं यथा,—

“मृत्तनालदलोत्पुष्पफलैः समुदिता पुनः ।
पद्मिनी प्रोच्यते प्राज्ञैर्विसन्धादिषु वा स्मृता ॥”

तस्या गुणाः ।

“पद्मिनी मधुरा तिक्ता कषाया शिशिरा परा ।
पित्तक्रिमिश्रोषवान्निभ्यान्निभ्यस्तपदोषहृत् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

(पद्मं पद्मगन्धोऽस्थस्याः पद्मस्य गन्ध इव गन्धो विद्यते शरीरे यस्या इति तात्पर्यार्थः अत्रतु पद्म-गन्धोऽस्मादात्मज्जीकृत्यैव समासः कल्पितः ।) चतुर्विधस्त्रीमध्ये स्त्रीविशेषः । तस्या लक्षणं यथा,—

“भवति कमलनेत्रा नासिकासुन्दरन्वा
अविरलकुचयुग्मा दीर्घकेशी लम्बाङ्गी ।
ऋदुवचनसुशीला वृत्तगीताशुरक्ता
सकलतनुसुवेशा पद्मिनी पद्मगन्वा ॥”

इति रतिमङ्गरी । ४ ॥ * ॥

(अस्या रतिप्रकारः यदुक्तः तन्त्रेव । २८ ।

“कुचं करेण संमर्दं पीडयेदधरं दृढम् ।
रमणं पद्मबन्धनं पद्मिनीरतिमादिशत् ॥”)

सरोवरम् । पद्मम् । इति विश्वः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ७६ ।

“सुरगज इव विभ्रन् पद्मिनीं दन्तलयां
प्रतिपद्यगतिरासीद् वेगदीर्घालताङ्गः ॥”)

ऋणालम् । इति शब्दमाला ॥ हस्तिनी । इति धरणिः ॥

पद्मिनीकण्टकः, पुं, (पद्मिनीकण्टक इव आकृति-विद्यतेऽस्य ।) सुन्दरोगविशेषः । पद्मकांटा इति भाषा । तल्लक्षणं यथा,—

“कण्टकेराचितं दृप्तं कण्टकमत्पाङ्गमल्लम् ।
पद्मिनी कण्टकप्रस्थैस्तदास्थं कफवातजम् ॥”

आचितं आप्नम् । पद्मिनीकण्टकप्रस्थैः पद्मिनी-नालकण्टकसदृशैः । तदास्थं पद्मिनीकण्टक-नामकम् ॥ * ॥

तच्चिकित्सा यथा,—

“पद्मिनीकण्टके रोगे हृद्द्वयेन्निम्बवारिणा ।
तनेव सिद्धं सचौद्रं सर्पिः पातुं प्रदापयेत् ॥
निम्बार्गवधकल्केऽपि सुहृद्वर्जनं हितम् ।
चतुर्गुणैर्निम्बोत्पन्नकाधेन गोहृतम् ॥

पञ्चतप्तस्तु निम्बस्य हस्तमालस्य पञ्चजैः ।
कल्केर्भयः पचेत् सिद्धं तत् पिबेत् पलसंमितम् ॥

पद्यः

पद्मिनीकण्टकाद्रोगास्तो भवति नान्यथा ॥
इति निष्णादिष्टम् । इति भावप्रकाशः ॥
पद्मिनीकान्तः, पुं. (पद्मिण्याः कान्तः । पद्मपुष्प-
प्रकाशकत्वात् तस्य तथात्वम् ।) स्तुत्यः । इति
जटाधरः ॥
पद्मिनीवल्लभः, पुं. (पद्मिण्या नल्लभ्या वल्लभः प्रियः ।
पद्मिनी वल्लभा इत्येति वा ।) स्तुत्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पद्मी, [नृ] पुं. (पद्मं बिन्दुलालकमस्यस्थ । पद्म
+ इति ।) हस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३५ ॥
(यथा, महाभारते । १० । २६ । ६६ ।
“सखा रथगताः कन्या रथाः सर्वे चतुर्थजः ।
शतं शतं रथे नागाः पद्मिनी हेममालिनः ॥”
नाभिकमले हस्ते वा पद्ममस्यास्तीति । विष्णुः ।
यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५० ।
“अगुरुलः शतावर्तः पद्मी पद्मिनिमन्त्रणः ।
पद्मनाभोऽरविन्दान्नः पद्मगर्भः शरीरभृत् ॥”)
पद्मेश्वरः, पुं. (पद्मे श्रुते इति । श्रौ ड ल श्रयने +
“अधिकरणे श्रुतेः ।” ३ । २ । १५ । इति
अच् । “श्रयवासवामिषिति ।” ६ । ३ । १८ ।
इत्यलुक् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोत्तरः, पुं. (पद्मादुत्तरः वर्णतः श्रेष्ठः ।)
कुसुमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पद्मोत्तराक्षः, पुं. (पद्मोत्तरस्य आत्मजः पुत्रः ।)
जिनचक्रवर्तिविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
पद्मोद्भवः, पुं. (पद्मं उद्भव उन्पत्तिस्थानं यद्वा पद्म
पद्माद्वा उद्भवो यस्य ।) ब्रह्मा । अजयोनिरित्य-
मरुत्तानाम् ॥ (यथा, महाभारते । १० । १४ ।
“ततः पद्मोद्भवो राजन् । देवदेवः पितामहः ।
उवाच मधुरं वाक्यमथर्वकृतुभूषणम् ॥”)
पद्मोद्भवा, स्त्री. (पद्मं पद्माद्वा उद्भवा यस्याः ।)
मनसा देवी । यथास्याः पौराणिकस्थानम् ।
“कान्त्या काञ्चनसंनिभां सुवदनां पद्मासनां शोभनां
नागेन्द्रः कृतश्रवरां विश्वहरां पद्मोद्भवां जाङ्ग-
लां ॥”
पद्मं, स्त्री. (पद्मं चरममहतीति । पद् + यत् ।)
कविकृतिः । श्लोकः । इत्यमरः । ३ । ५ । ३१ ॥
तस्य लक्षणं यथा, ह्यन्दोमङ्गल्याम् ।
“पद्मं चतुष्पदी तच्च वृत्तं जातिरिति द्विधा ।
वृत्तमन्तरसंख्यातं जातिर्मात्राकृता भवेत् ॥”
(तस्य अन्वयगतिवशात् मुक्तकयुग्मकसन्दानितक-
कलापककुलकभेदात् पञ्चविधम् । यदुक्तं साहित्य-
दर्पणे । ६ । २७७ ।
“ह्यन्दोमङ्गलपदं पद्मं तैकेन च मुक्तकम् ।
द्वाभ्यान् युग्मकं सन्दानितकं त्रिभिरित्यतः ॥
कलापकं चतुर्भिश्च पञ्चभिः कुलकं मतम् ॥”
“तदूर्ध्वं कुलकं स्तुतम् ।” इति कचित् पाठः ॥
प्राश्नम् । इति जटाधरः ॥ (“पद्मस्मिन्
दृश्यम् ।” ४ । ४ । ८७ । इति यत् । नाति-
शुष्ककर्मः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
पद्यः, पुं. (पद्मां जातः । पद् + यत् ।) शूद्रः ।
इति मेदिनी ॥ (यदुक्तं यजुषि ।

पनसः

“ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः ।
ऊरू तदस्य यद् वैश्यः पद्मां श्रद्धो यजायत ॥”)
पद्या, स्त्री. (पादाय हिता । शरीरमाययवात् यत् ।
“पदाद्यतर्धे ।” ६ । ३ । ५० । इति पद्मावः ।)
स्तुतिः । इति विश्वः ॥ पन्याः । इत्य-
मरः । २ । १ । १५ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ३१ । २ ।
“यद्वाश्रवः पद्याभिलिखतो रजः पृथिशाः मानो
जङ्गनन्त पाणिभिः ॥” पादौ विध्यन्ति पद्याः
शर्कराः । इति सिद्धान्तकौमुदी । “विश्वत्यध-
शुषा ।” ४ । ४ । ८३ । इति यत् । “पदाद्य-
तर्धे ।” ६ । ३ । ५० । इति पदादेशः ॥)
पद्रः, पुं. (पद्यतेऽस्मिन्निति । पद् गतौ । “स्फाथि-
तर्धेति ।” उणां । २ । १३ । इति रक ।)
ग्रामः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्युक्तिः ॥
ग्रामपथः । इत्युणादिकोषः ॥ भूलोकः । देश-
भेदः । इति मंजिप्रसारोणादित्युक्तिः ॥
पद्मः, पुं. (पद्यतेऽस्मिन्ननेन वा । पद् गतौ
“सर्वनिष्ठस्त्विति ।” उणां । १ । १५३ । इति
निपातनान् सिद्धम् ।) भूलोकः । रथः । इति
मंजिप्रसारोणादित्युक्तिः ॥ पन्याः । इत्युणादि-
कोषः ॥
पद्मा, [नृ] पुं. (पद्यते गम्यते यत् । पद् गतौ +
“स्मात्पदप्राप्ति ।” उणां । ३ । १० । इति
वनिप ।) पन्याः । इति मंजिप्रसारोणादित्युक्तिः ॥
पन ड डङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्यां-आभ्यं-
सकं सेट् ।) डङ्. स्तुतिः । पनायति पनायते
विष्णुं धीरः । आयाक्तत्वाद्भयपटमिति णोप-
देवः । अयं तु आद्यस्थाप्राप्तिपक्षे आत्मनोप-
मेव । ड, अपनिष्ट पेने पनिता पनिषीष्ट पनि-
ष्यते अपनिष्यत । इति ढगादासः ॥
पनसः, पुं. (पनायते स्तयतेऽनेन देवः मनुष्यादि-
र्वति । यद्वा पनायति स्तौति सन्तोषयती
त्यर्थः देवमनुष्यादीन् इति । पन स्तौते
“अथविचमितिमीति ।” उणां । ३ । १०७ ।
इति अमच ।) फलवृक्षविशेषः । काटाल इति
भाषा ॥ (यथा भागवते । ८ । २ । १० ।
“ततः प्रियालैः पनसैरास्त्रैरास्त्रातकैरेपि ॥”)
तत्पर्यायः । कण्टकिफलः २ । इत्यमरः ।
२ । ४ । ११ ॥ महासर्जः ३ फलिनः ४ फलवृक्षकः ५
स्थलः ६ कण्टफलः ७ मूलफलदः ८ अपुष्प-
फलदः ९ पुतफलः १० चम्पकोषः ११ चम्पागुः १२
कण्टकीफलः १३ रसालः १४ स्टदङ्गफलः १५
पानसः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य फल-
गुणाः । मधुरत्वम् । सुपिच्छलत्वम् । गुरुत्वम् ।
हृदात्वम् । बलवीर्यवृद्धिदत्वम् । श्रमदाह-
विशोधनाशित्वम् । रुचिकारित्वम् । ग्राहित्वम् ।
परमदुर्ज्वलत्वम् । तद्गीजगुणाः । ईषतकषाय-
त्वम् । मधुरत्वम् । वातलत्वम् । गुरुत्वम् ।
रूथत्वम् । तत्फलविकारत्वगोषनाशित्वम् ।
“बालान् गौरसं हृदं मध्यं पक्कान् दीपनम् ।
रुचिदं लवणाभ्यक्तं पनसस्य फलं स्तुतम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

पन्याः

“पनसः कण्टकिफलः फणाशीरिति वृक्षतफलः ।
पनसं शीतलं पक्वं स्निग्धं पित्तानिलापहम् ॥
तर्पणं हृंहणं स्वादु मांसलं श्लेष्मलं भृशम् ।
बन्धं शुक्रप्रदं हन्ति रक्तपित्तक्षतक्षयान् ॥
आमन्तदेव विष्टस्मि वातलं त्वरं गुरु ।
दाहकृन्तधुरं बन्धं कफमेदोविमर्दनम् ॥
पनसोद्भूतबीजानि वृष्याणि मधुराणि च ।
गुरुणि वहुवर्चांसि रुष्टभृन्नाणि संयदेत् ॥
अन्यथा ॥
“मन्त्राः पनसजो वृष्यो वातपित्तकफापहः ।
विशेषात पनसं वच्यं गन्धिमन्तवद्भिभिः ॥
अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
“कण्टाफलं सुमधुरं हृंहणं स्निग्धं शीतलम् ।
दृष्टं वातपित्तघ्नं श्लेष्मशुक्रबलप्रदम् ॥
तदेव सर्पिषा युक्तं स्निग्धं हृदं बलप्रदम् ।
हृदिघ्नं न च चक्षुष्यं वृष्यञ्च वातपित्तघ्नम् ॥
कण्टाफलमपक्वन्तु कषायं स्वादु वातलम् ।
रक्तपित्तहरं स्वादु तत्फलमायुष्यं तद्गुणम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥
पनसतालिका, स्त्री. (पनसं दीर्घत्वेन स्तुत्यं
यत्तालम् । तद्वत् फलरूपस्याः । टन् ।) कण्टकि-
फलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पनसिका, स्त्री. (पनसवन कण्टकमयाकृतिविद्वतं
यस्याः । पनस + टन् ।) चूडरं गाविशेषः । स
च कर्णमध्यजातव्रणः । तन्मूलकं यथा.
“कण्ठस्थोऽन्तरं जातौ पिच्छान्मुदयेत् ॥
भिरां पनसिकां तान्ति विद्याहानकफोत्थनाम् ॥”
तच्चिकित्सा यथा
“भिषक् पनसिकां पूर्वैः स्वेदयेत्थ लेपयेत् ।
कल्कस्मनः शिलाकुष्ठनिशातालकदारुभिः ॥
पक्वां विज्ञाय तां भित्त्वा ब्रगवत् समुपाचरेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
पन्याः [इन्] पुं पतन्ति यात्यनेन । (पत ल
गतौ । “पतस्य च ।” उणां । ४ । १० । इति
इतिः यस्यान्तादेशः ।) रथ्या । रास्ता इति
भाषा ॥ (यथा, मनुः । १ । ४५ ।
“न मृचं पथि कुर्वीत न भस्मिन् न गोत्रजे ॥”)
तत्पर्यायः । अयनम् २ वर्त्म ३ मार्गः ४
अध्याय पदवी ६ सतिः ७ सरणिः ८ पङ्क्तिः ९
पद्या १० वर्त्तनी ११ रकपदी १२ । इत्यमरः ।
२ । १ । १५ ॥ पथः १३ पदविः १४ पदवी १५ सरणी
१६ शरणिः १७ पङ्क्तिः १८ वर्त्तनिः १९ । इति
भरतः ॥ शरणी २० वाटः २१ धर्मवर्णनम् २२
माथः २३ विवधः २४ वीवधः २५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ * ॥
तस्य लक्षणम् ।
“त्रिंशद्भुनं वि विस्तीर्णं देशमार्गस्तु तैः कृत ।
विशद्भुनयोगीसमार्गः सीमामार्गो दृष्टेयः ॥
धनुषि दृष्टा विस्तीर्णः शोमान् राजपथः कृत ।
श्रवाजिरथनागानामसम्पाधः सुसञ्चरः ॥
धनधि देव चत्वारि शास्त्राख्यास्तु निर्मिताः ॥

पन्नगी

त्रिकराद्योपरग्यास्तु द्विकराद्युपरग्याः ॥
 नङ्गापयश्चत्वाटस्त्रिपादस्य गृहान्तरम् ।
 त्रतीपादस्त्रिपादः प्राग्भाः पादकः स्तुतः ॥
 अवकरः परीवारः पादमात्रः समन्ततः ॥”
 इति देवोपगमो गोपुरद्वारलक्षणध्यायः ॥ * ॥
 चतुष्यथलक्षणदि यथा, —
 “एकलिङ्गे श्मशाने वा गन्ध्यागारे चतुष्यथे ।
 तत्रस्थः साधयेद्योगी विदां त्रिभुवनेश्वरीम् ॥
 चतुष्यथन्तु तन् प्रोक्तं त्रिकोणं यच्च वर्णते ॥”
 इति नीलतन्त्रम् ॥ * ॥
 पथगमनगुणाः ।
 “अथा भेदः कथस्योन्त्यमौकुमार्यविनाशनः ।
 यन् नृदमनं नानिदं ह्यपोडाकरं भवेत् ॥
 नदायुर्वल्लभेधामिप्रदमिन्द्रियशोधनम् ॥”
 इति राजवल्लभः ॥ * ॥
 ब्राह्मणादिभ्यः पथावकाशो दंथो यथा, —
 “पन्था दंथो ब्राह्मणाय क्लिधे गार्ह्यं ह्यचक्षुषे ।
 उडाय भागवत्ताय गंगिणे दन्धलाय च ॥”
 इति दौर्म उपविभाग ११ अध्यायः ॥ * ॥
 गोपधनफलं यथा, —
 “गोमार्गस्य तथा कर्त्ता गोलोके क्रीडते चिरम् ।”
 इति प्रतिज्ञातर्त्त चयश्रुपिपश्चराचम् ॥ * ॥
 अस्याचारादाशुपचारो यथा, —
 “तर्काप्रतिष्ठः श्रुतयो विभिन्ना
 नेको सुनिधस्य मतं प्रमाणम् ।
 धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां
 महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”
 इति महाभारतं ॥ ३।३१२।११० । धर्मवक्त्रप्रथं
 युधिष्ठिरोत्तरम् ॥ * ॥ नरकविशेषः । यत्रा-
 टाच्यते । इति मनो ४ अध्यायः ॥
 पन्नं, त्रि, (पदौ ५ गतौ + “गत्वर्थेति ।” ३।४।
 ७० । इति कर्त्तरि क्तः ।) च्युतम् । गलितम् ।
 इत्यमरः ॥ ३।१।१०४ ॥
 पन्नः, पुं, (पन स्तुतो + “कृष्टृष्टिदपनीति ।”
 उणां । ३।१० । इति नः स च नित् ।) अर्थ-
 गमनम् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादित्तिः ॥
 पन्नगः, पु, (पन्नं अधोगमनं पतितं वा गच्छ-
 तीति । गम लृ गतौ + “सञ्च पन्नयोरुपसंख्य-
 नम् ।” ३।२।४८ । इत्यस्य वार्त्ति इति डः ।
 पद्गां न गच्छतीति वा विग्रहः ।) सर्पः ।
 इत्यमरः ॥ १।१।८८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे ।
 १।१७।७ ।
 “पानासक्तं महात्मानं ह्युगयकशिपु तदा ।
 उपमाश्चक्रिरे सर्वे सिद्धगन्धर्वपन्नगाः ॥”)
 ओषधीभेदः । पन्नकाष्ठम् । इति मेदिनी ॥
 पन्नकेश्वरः, पुं, (पन्नगवत् केशवो यस्य ।) नाग-
 केश्वरपुत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पन्नगश्वनः, पु, (पन्नगं सर्पं अयातीति । अश्व ग
 भोजनं । ल्युः । पन्नगः अश्वनं भक्ष्यो यस्येति
 वा ।) गरुडः । इत्यमरः ॥ १।१।३१ ॥
 पन्नगो, स्त्री, (गन्नग + जातौ डीष् ।) पन्नग-
 पत्नी । (यथा, भागवते ॥ ३।१६।११ ।

“तां स आपततीं वीक्ष्य भगवान् समवस्थितः ।
 जयाह लीलया प्राप्तां गरुडानिव पन्नगीम् ॥”)
 मनसा देवी । यथा, तिथितत्त्वे ।
 पन्नस्यामनितं पन्ने समुत्तिष्ठति पन्नगी ॥”
 सर्पिणीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पन्नद्रा, स्त्री, (पद्मि नहा बद्धा ।) चर्मपादुका ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 पन्नह्री, स्त्री, (पदोस्वरग्योर्नह्री ।) चर्मपादुका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पपिः, पुं, (पाति लोकम् । पिबति वा । पा +
 “आह्वगमचनजनः किकिनौ लिट् च ।” ३।१०।
 १०१ । इति किः ह्रित्वाच ।) चन्द्रः । पानकर्त्तरि
 चि । इति संज्ञितसागश्याकरणम् ॥ (यथा,
 ऋग्वेदे ॥ १०।३।१। “पपिः सोमं ददिर्गाः ॥”)
 पपीः, पु, (पाति लोकम् । पा रक्षणे + “यापोः
 कित् ई च ।” उणां । ३।१५६ । इति ईक्
 ह्रित्वाच ।) सूर्यः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः ॥
 पपुः, पुं, (पाति रक्षतीति । “कुर्मश्चेति ।”
 उणां । १।२३ । इति चकारात् अन्यतोऽपि
 कुर्दित्वाच ।) पालकः । धात्री स्त्री । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 पमरा, स्त्री, गन्धद्रव्यविशेषः । मल्लुकी इति ख्याता ।
 अस्यानुलेपनगुणः । पमरालम्ब्योरचोच्चर-
 नाश्रित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
 पम्पा, स्त्री, (पाति रक्षति मल्लयार्थेन स्त्रीय-
 पवित्रमल्लदानादिभिरिति शेषः । पा पालने ।
 “खप्य-प्रिख्य-शप्य-त्राप्य-रूप-पम्पा तल्पाः ।”
 उणां । ३।१०८ । इति निपातनात् टस्त्वे सुडा-
 गमत्वे च साधुः ।) ओष्ठद्विष्टमनदीविशेषः ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (यथा रघुः ॥ १३।३० ।
 “दूरावतीर्णा पित्रतीव विदा-
 टस्मिन् पम्पासलिलानि डष्टिः ॥”
 इयं हि ऋष्यशृङ्गपर्वतसन्निकटस्था । इति
 रामायणम् ॥)
 पम्ब, गतौ । (भ्रां-परं-सकं-सेट ।) ओष्ठवर्ग-
 शेषोपधः । पम्बति । इति दर्गादासः ॥
 पय, ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां व्यात्मं-
 सकं सेट ।) ड, पयतं । इति दर्गादासः ॥
 पयः, [स्] स्त्री, (पयते पीयते वा पय गतौ पी ड
 पाने वा + “सञ्धानुभ्योऽसुन् ।” उणां । ४।
 १८८ । इत्यसुन् ।) जलम् । (यथा, रघुः ॥ ११।६७ ।
 “पयः प्रवृत्तः स्वनन्दासैः कवोणमुपमुच्यते ॥”
 दुग्धम् । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः ॥ ३।८० ।
 “कुम्पादहृष्टः आहमम्रादीनोदकेन वा ।
 पयोस्त्वफलेभ्योऽपि पितृभ्यः प्रीतिमावहन् ॥”)
 पयःकन्टा, स्त्री (पयः कन्टे यस्याः ।) क्षीर-
 विदारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पयःफनी, स्त्री, (पयो दुग्धमिव फेनमस्याः । गौरा-
 दित्वात् डीष् ।) दुग्धफनीक्षुपः । इति राज
 निर्घण्टः ॥
 पयश्चयः, पु, (पयसां चयः समूहः ।) जलसमूहः ।
 तत्पञ्चायः । पूरः २ वंशः ३ । इति जटाधरः ॥

पयस्यं, त्रि, (पयसो विकारस्तत्र हितं वा ।
 पयस् + “गोपयसोयन्तु ।” ४।३।१६० । इति
 यत् ।) पयोविकारः । हृतध्यादि । इत्यमरः ।
 २।६।५१ ॥ पयोहितम् । इति मेदिनी ॥
 पयस्यः, पुं, (पयः पिबतीति ।) विडालः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 पयस्या, स्त्री (पयस्य + टाप् ।) दुग्धिका । क्षीर-
 काकोली । स्वर्णक्षीरी । इति मेदिनी ॥ अर्क-
 पुष्पिका । इति रत्नमाला ॥ कुटुम्बिनीक्षुपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ आमिसा । इति हेम-
 चन्द्रः ॥
 पयस्वल्, पुं (पयोऽस्त्वस्य । पयस् + “अन्धेभ्यो-
 ऽपीति ।” वलच् ।) द्वागः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पयस्विनी, स्त्री, (पयो विद्यतेऽस्याः । “अस्माया-
 मेधासञ्जो विनिः ।” ५।२।१०१ । इति
 विनिः ततो डीष् ।) नदी । (प्रशस्तजल-
 वत्तात्तथा पूरगमलितत्वाद् गङ्गा । यथा, काशी-
 खण्डे गङ्गासहस्रनामकीर्त्तने ॥ २६।१०६ ।
 “परापरफलप्राप्तिः पाचनी च पयस्विनी ॥”)
 धनुः । (यथा, रघुः ॥ २।२१ ।
 “प्रदक्षिणीकृत्य पयस्विनीन्तां
 सुदक्षिणा साक्षतपात्रहस्ता ॥”)
 रात्रिः । इति मेदिनी ॥ काकोली । क्षीर-
 काकोली । दुग्धफेनी । क्षीरविदारिणी । द्वागी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ जीवन्ती इति भावप्रकाशः ॥
 (गायत्रीस्वरूपा महादेवी । यथा, देवीभाग-
 वते ॥ १२।६।६६ ।
 “प्रज्ञावती सुता पौत्रां पञ्चपूज्या पयस्विनी ॥”)
 पयोगडुः, पुं, (पयसो गड इव ।) घनोपलः ।
 ह्रीपः । इति शब्दमाला ॥
 पयोधनः, पु, (पयोभिर्धनः सान्द्रः ।) घनोपलः ।
 इति हारावली ॥
 पयोजम्बा [न्] पु, (पयसो जलस्य जम्ब यस्मान् ।)
 मेघः । इति शब्दमाला ॥
 पयोधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् ।
 पयसो दुग्धस्य जलस्य वा धरः ।) स्त्रीस्तनः ।
 (यथा, रघुः ॥ १४।२२ ।
 “बडाननापीतपयोधरासु
 नेता च भूलाभिव कृत्तिकासु ॥”)
 मेघः । इत्यमरः ॥ ३।३।१६३ । कोषकारः ।
 नारिकेलम् । कण्ठः । इति मेदिनी ॥
 पयोधाः, [न्] पु, (पयो जलं दधातीति । डु धा
 जल धारणे + “पयसि च ।” उणां । ४।२२६ ।
 इति असिः ।) समुद्रः । जलाधारः । इत्युणादि-
 कोषः ॥
 पयोधिः, पुं, (पयोसि धीयन्तेऽस्मिन् । डु धा ज् +
 “कर्मण्यधिकरणं च ।” ३।३।६३ । इति
 किः ।) समुद्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पयोधिकं, स्त्री, (पयोर्धौ समुद्रे कायति प्रका-
 शते इति । कै + कः ।) समुद्रफेनः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥

अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।
यः सन्नाथं दृश्यति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
गुरुत्वेन मन्त्रेण तपस्यसुरं लभेत् ।
मन्त्रं च त्वं सर्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥
पितरं मानरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुण्यानि कापयान् न ममज्ञापानकी शिवः ॥
नास्ति वेदान्तं परं शास्त्रं न हि ज्ञानान्तरं परः सुरः ।
नास्ति गङ्गानमं तीर्थं न पुण्यं तुलसीपरम् ॥
जन्मावन्तो भूपरा न पुत्रास्मास्ति परः प्रियः ।
न च देवान् परः शक्तो ब्रतं नैकादृशीं विना ॥
शालग्रामान् परो यन्त्रो न क्षेत्रं भाग्यनाथं परम् ।
परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा ॥
मोक्षदानां यथा काष्ठां वैष्णवानां यथा शिवः ।
न पार्वत्याः परा साध्वी न गङ्गाशान् परो वशी ॥
न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
परः शतं, त्रि, शतात् परम् । शताधिकसंख्या ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६४ ॥
परः श्वः, [स्] य, श्वो दिनात् परमश्चः परः श्वः ।
परः सहस्रवत् पारस्करादित्वात् सुट् परः श्वः ।
इति मधुः । सुटं नञ्छल्यर्थे परश्च इत्याहुः ।
अतिक्रान्तिं पृच्छन्तरं दिने परश्चो जात इति
प्रयोगो गौणः तत्र परश्च तत् श्वश्चेति कर्म-
धारयः । इति भरतः ॥ श्वः पराश्वः । इत्य-
मरः । ३ । ४ । २२ ॥ परशु । इति भाषा ॥
परः सहस्रं, त्रि, सहस्रात् परम् । सहस्राधिक-
संख्या । इत्यमरटीका ॥
परकीयं, त्रि, (परस्येदम् । “गङ्गादिभ्यश्च ।” ४ ।
२ । १३८ । इति छः । “कुम्भजनस्य परस्य च ।”
इति कुक्क । परसम्बन्धि । (यथा, मनुः । १८ । २१ ।
“परकीयनिपानेषु न स्नायाच्च कदाचन ॥”)
परकीया, स्त्री, (परकीय + टाप् ।) नायिका-
भेदः । अस्या लक्षणं यथा । अप्रकटपर-
पुरुषानुरागा । सा च द्विविधा । परोदा १
कन्यका च २ । कन्यायाः पित्रादाधीनतया
परकीयत्वम् । अस्या गुप्तैव सकला चेष्टा ॥ ४ ॥
परोदा यथा,—
“अयं रेवाकुञ्जः कुसुमशरसेवाममुचिनः
समोरोऽयं वलादरविलसदलापरिमलः ।
इयं प्राङ्मुख्या नवजलदिव्यासचतुरा
पराधीनं चेतः सखि । किमपि कर्तुं नृगयते ॥” *
गुप्ताविदग्धाललिताकुलटागुप्यानामुदिताप्रभं
तीनां परकीयायां श्रवान्भविः । गुप्ता
त्रिविधा । वृत्तसुरतगोपना १ वर्णिष्यमाण-
सुरतगोपना २ वर्णिष्यमाणसुरतगोपना च ३ ।
त्रिविधा यथा,—
“अथः कुप्यतु विद्विषन्तु सुहृदो निन्दन्तु वा यातर-
स्तस्मिन् किन् न मन्दिरे सखि । पूनः स्वापो
विधेयो मया ।
आखोराक्रमणाय कोणकुहरादुतफालमातन्वती
मात्स्यो नखरैः खरैः क्षतवती कां कां न मे
दुर्दृशम् ॥” * ॥

विदग्धा द्विविधा । वाग्विदग्धा १ क्रियाविदग्धा
चेति २ । प्रथमा,—

“निविडतमतमालमस्तिवल्ली-
विनिकलराजिविराजितोपकण्ठे ।
पथिकसमुचितस्तवाद्यतोत्रे
सवितरि तत्र सरित्पटे निवासः ॥”

द्वितीया यथा,—

“दासाय भवनाथे वदरीमपनेतुमादिशति ।
हेमन्ते हरिणाक्षी पयसि कुठारं विनिक्षि-
पति ॥” * ॥

लज्जिता यथा,—

“यद्भूतं तद्भूतं यद्भूयान्तदपि वा भूयात् ।
यद्भवतु तद्भवतु वा विफलस्तव गोपनायामः ॥” *
कुलटा यथा,—

“शते वारिकणान् किरन्ति पुरुषान् वर्धन्ति
नाम्नोधराः
शैलाः प्राङ्मुखमुहमन्ति न रुजन्त्येते पुनर्नाय-
कान् ।

त्रैलोक्ये तरवः फलानि सुवर्ते नैवारभन्ते जनान्
धातः । कातरमालपामि कुलटाहेतोर्व्या किं
क्षतम् ॥”

अपि च ।

“एषा तावत्तकोणा विपुलनदनदीयावरुहं
तदहं
तस्यामेवास्ति शैलो विपिनमपि तथा क्षेत्र-
कासारकूपाः ।
लोकानामह्वरारी शिशुरपि जरमः कोऽपि
रोगी विवेकी
मिथ्यावादो ममायं सुखरमुखवरः पुच्छली
पुच्छलीति ॥” * ॥

अनुश्रयानां त्रिविधा ।

वर्णमानस्थानविषयज्ञेन भाविस्थानाभावशङ्कया
स्वानधिष्ठितसङ्केतस्थले भूतगमनानुमानेन प्रत्येकं
उदाहरणानि ।

“समुपागतवति चैत्रे निपतति पञ्चे लवङ्गलति-
कायाः ।

सुदृशः कपोलपाली शिव शिव तालीदलद्वानि
लेभे ॥” * ॥

“निद्रालुकेकिमिथुनानि कपोतपीत-
आधृतनूतनमहोरुहपल्लवानि ।

तत्रापि तन्नि । न वनानि कियन्ति सन्ति
खिद्यस्व न प्रियतमस्य रुहं प्रयाहि ॥

कर्णकल्पितरमालमङ्गरी-
पिङ्गरीक्षतकपोलमङ्गलः ।

विषयतन्मयनवारिधारया

राधया मधुरिपुर्निरौक्ष्यते ॥” * ॥

सुदिता यथा,—

“गोत्रेण तिष्ठति पतिवर्धरा ननन्दा
नेत्रद्वयस्य न च पाटवमस्ति यातुः ।
इत्थं निगद्य सुतनुः कुचकुम्भसीम्नि
रोमाञ्चकुचकुसुदक्षितमानतान ॥” * ॥

कन्यका यथा,—

‘किञ्चित्कुञ्चितहारयष्टिसरलभूवल्लिवाचिञ्चितं
प्रान्तभान्तविलोचनदुतिमुखा पर्यस्तकर्णोत्त-
पलम् ।

अङ्गुल्या स्फुरदङ्गुलीयकवचा कर्णस्य कङ्कयनं
कुन्वाणा वृषकन्यका सुललितं सञ्चानमाली-
कते ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

परक्षेत्रं, स्त्री, (परस्य क्षेत्रं पत्रादि ।) परपत्नी ।
(यथा, मनुः । ३ । १७५ ।

“तौ तु जातौ परक्षेत्रे प्राणिनौ प्रेक्ष्य चेष्ट च ।
दत्तानि हृद्यकथानि नाशयेते प्रदायिनाम् ॥”)

परशरीरम् । परभूमिः । यथा,—

“वृषापेहि परक्षेत्रादायाति क्षेत्ररक्षकः ।”

इति चन्द्रालोकः ॥

(तथा च मनुः । ८ । ३४१ ।

“दिजोऽध्वगः क्षीयष्टिर्होविष्ट इ च मूलके ।
आददानः परक्षेत्रात् दण्डं दातुमर्हति ॥”)

परश्रमः, पुं, (परेण श्रमिष्येत् ।) पञ्चावधिः ।
अङ्गुलिपञ्च । इति हारावली ॥

परच्छन्दः, त्रि, (परस्य छन्दो यत्र ।) परा-
धीनः । इति हेमचन्द्रः ॥

परच्छिद्रं, स्त्री, (परस्य छिद्रम् ।) परदोषः । यथा,
“नीचः सर्वपमात्राणि परच्छिद्राणि पश्यति ।

आत्मनो विस्वमात्राणि पश्यन्नपि न पश्यति ॥”
इति गरुडपुराणम् ॥

परजातः, त्रि, (परेण जातः । परपुत्रत्वात्तथा-
त्वम् ।) परैर्धितः । औदासीन्येन परपुत्रः ।

परपोषितत्वात् । परस्माज्जातः । इत्यमरभरतौ ॥
अन्येनोत्पन्नश्च ॥ (कीकिले पुं । एव हि कर्केन
पुष्टो भवतीति प्रसिद्धिः ।)

परजितः, त्रि, (परेण जितः ।) परपुष्टः । शत्रुणा
पराजितः । इति कैचित् ॥

परङ्गः, पुं, (परं जयतीति । जि जये + बाहुलकान्
ङः ।) तैल्यन्तम् । कुरिकाफलः । फेनः । इति
मेदिनी ॥

परङ्गनः, पुं, (परायाः पश्चिमस्या दिश्यो जनः
स्वामी । निपातनान् साधुः ।) वरुणः । इति
हेमचन्द्रः ॥

परङ्गयः, पुं, (परं पश्चिमां दिशं जयति स्वामि
त्वेन । जि + अच् । सर्वनाम्नः वृत्तौ पुवङ्गावः
सुम् च ।) वरुणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शत्रु
जयकर्त्ता । परान् जयतीति खप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

परतन्त्रः, त्रि, (परतन्त्रं प्रधानं यस्य ।) परा-
धीनः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ११५ ।
“परतन्त्रं कथं हेतुमात्मानमनुपश्यसि ।

कर्मणां हि महाभाग सन्त्यक्त्येतदीन्द्रियम् ॥”

परस्य तन्त्रं इति विग्रहे स्त्री । परकीय-
शास्त्रम् । परं श्रुतं तन्त्रमिति विग्रहे । उत-
कृतशास्त्रम् । उत्तमपरिच्छदम् ॥)

परत्रभीरुः, त्रि, (परत्र परलोकान्तरवृत्तना-
विषये भीरुः ।) धार्मिकः । परकालभय
शीलः । यथा,—

परदा

“परमभीषं धर्म्मिष्ठसुदुत्तं क्रोधवर्जितम् ॥”
 इति मिताक्षरायां काव्यायनः ॥
 परत्वं, स्त्री परस्य भावः । परता । न्यायमते तद्वि-
 श्वविधम् । दैशिकम् १ । तत्तु बहुतरुस्य-
 संयोगज्ञानजन्यगुणः । कालिकम् २ तच्च बहु-
 तरुकालान्तरितत्वज्ञानजन्यगुणः । यत्तद्व्य-
 र्जनपदार्थगुणः । दैशिकपरत्वस्यासमवायि-
 कारणं दिक्षुरौरसंयोगः । कालपरत्वस्यासम-
 वायिकारणं कालपिच्छसंयोगः । ते अपेक्षा-
 बुद्धिजन्ये । तन्नाशनाशे च । यथा,—
 “परत्वञ्चापरत्वञ्च द्विविधं परिकीर्तितम् ।
 दैशिकं कालिकञ्चापि र्जनं एव तु दैशिकम् ॥
 परत्वं स्यसंयोगभूयस्त्वज्ञानतो भवेत् ।
 अपरत्वं तद्व्यपत्तबुद्धितः स्यादितोरितम् ॥
 तयोरसमवायौ तु दिक्षुसंयोगस्तदाश्रये ।
 दिवाकरपरिष्यन्दपूर्वोत्पन्नत्वबुद्धितः ॥
 परत्वमपरत्वसु तदनन्तरबुद्धितः ।
 अत्र त्वसमवायौ तु संयोगः कालपिच्छयोः ॥
 अपेक्षा बुद्धिनाशाच्च नाशस्तेषां निरूपितः ॥”
 इति भाषापरिच्छेदः ॥
 परदारः, (परस्य दाराः ।) परभार्या । तद्व्रजने
 दोषो यथा, कर्म्मलोचनम् ॥
 “परदाररताश्चैव परद्रव्यहराश्च ये ।
 अघोऽघो नरकं याति पीडयन्ते यमकिङ्करैः ॥”
 “ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यो यो रतः परयोषिति ।
 याति तस्यापूजितस्य सृष्टा लज्जीगृहादपि ॥
 इहातिनिन्द्यः सर्वत्र नाधिकारी स्वकर्म्मसु ।
 परत्रैवान्धकूपे च यावद्वर्षशतं वसेत् ॥
 अपि च ।
 “किन्तुज्जपेन तपसा मौनेन च व्रतेन च ।
 सुरार्चनेन तीर्थेन स्त्रीभिर्यस्य मनो हृतम् ॥
 सर्वमायाकरुणञ्च धर्म्ममार्गार्गलं शृणुम् ।
 व्यवधानञ्च तपसां दोषाणामाश्रमं परम् ॥
 कर्म्मवशनिबद्धानां निगडं कठिनं सुत । ।
 प्रदीपकूपं कीटाणां मीनानां वडिष्ठं यथा ॥
 विषकुम्भं दुग्धसुखमारम्भे मधुरोपमम् ।
 परिणामे दुःखबीजं सोपानं नरकस्य च ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जविराजिते ३० । ६१
 अध्यायः ॥ * ॥
 “यस्तु पाणिग्रहीतो तां हित्वात्यां योषितं व्रजेत् ।
 अगम्यागमनं तद्वि सदो नरककारणम् ॥
 नित्यं नैमित्तिकं काम्यं यागयोग्यव्रतादिकम् ।
 ज्ञेयतीर्थाटनं तस्मिन् वासो धर्म्मक्रियादिकम् ॥
 स्वाध्यायादि तपो देव पैत्रं कर्म्म वरानने । ।
 यात्येतन्निष्कलं सर्वं परस्त्रीगमनाश्रयम् ॥
 परदारभगमनात् कोटि एकादशव्रतम् ।
 अपरं किन्तु वक्तव्यं किष्कलं निरयं स्थितिः ॥
 सत्यं सत्यं पुनः सत्यं सत्यमेव ब्रवीमि ते ।
 परयोगी पतन् बिन्दुः कोटिपूर्णा विनाशयेत् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “ताम्यं धर्म्मोन्वितैर्नित्यं परदारोपसेवनम् ।

परप

नयन्ति परदारा हि नरकानेकविंशतिम् ॥
 सर्वेषामेव वर्णानामेव धर्म्मो ब्रुवोऽन्वकः ॥
 एवं पुरा सुरपते । देवविर्गसितोऽन्वकः ।
 प्राह धर्म्मव्यवस्थानं खगेन्द्रायारुणाय हि ।
 तस्मात् सुदूरतो वर्जते परदारान् विचक्षणः ।
 नयन्ति निरुक्तिप्रज्ञं परदाराः पराभवम् ॥”
 इति वामने ६३ अध्यायः ॥
 परदुःखं, स्त्री, (परेषां दुःखम् ।) अन्यजनपीडा ।
 यथा,—
 “यत्कालसुखभोगेष्वां सर्वसत्त्वसुखैषिणः ।
 भवन्ति परदुःखेन साधवो निबद्धाः स्वितः ॥
 परदुःखातुरा नित्यं स्वसुखानि महान्त्यपि ।
 नापेक्षन्ते महात्मानः सर्वभूतहिते रताः ॥”
 इत्यभिपुगाणम् ॥
 परहेषी, [न] त्रि, (परेभ्योऽहेत्येति । पर । द्वि-
 + णिनिः ।) विदूषकः । परहेष्टा । इति शब्द-
 माला ॥
 परध्यानं, स्त्री, (परं श्रेष्ठं ध्यानम् ।) ध्यान-
 विशेषः । यथा,—
 “ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ॥
 यत्तद्व्यानं परं प्रोक्तं मुनिभिर्ध्यानचिन्तकैः ॥”
 इति गरुडपुराणम् ॥
 (परस्य ब्रह्मणोऽध्यानं यदुवा परं ब्रह्मविषयकं-
 ध्यानमिति । ब्रह्मचिन्तनम् ॥ परेषां ध्यानमिति-
 विग्रहे । परानिष्टचिन्तनम् ॥)
 परन्तपः, त्रि, (परान् शत्रून् तापयतीति । तप
 सन्तापे “द्विषतपरयोस्तापः ।” ३ । २ । ६६ ।
 इति खच् । “स्वचि ह्रस्वः ।” ६ । ४ । ६४ ।
 इति उपधाया ह्रस्वस्ततो सुम् ।) परतापी ।
 (यथा, भट्टिः । १ । १ ।
 “अभ्रद्रूपो विबुधसखः परन्तपः
 शुनान्वितो दशरथ इत्युदाहृतः ॥”)
 (जितेन्द्रियः । इति चिन्तामणिः ॥ तामस-
 मनोः पुनर्भेदः । यथा, हरिवंश । ७ । २४ ।
 “द्युतिस्तपस्यः सुतपास्तपोन्मलस्तपोशनः ।
 तपोरतिरकल्माषस्तन्वीधन्वी परन्तपः ।
 तामसस्य मनोरेते दशपुत्रा महाबलाः ॥”
 वृषविंशः । असौ हि मगधेश्वरः । यदुक्तं
 रघौ । ६ । २१ ।
 “असौ शरण्यः शरणोन्मगवाना-
 मगाधसत्त्वो मगधप्रतिष्ठः ।
 राजा प्रजारज्जननश्वरः
 परन्तपो नाम यथार्थनामा ॥”)
 परपदं, स्त्री, (परं श्रेष्ठं पदम् ।) श्रेष्ठस्थानम् ।
 सुक्तिः । यथा,—
 “कल्याणानां निदानं कलिमलमयनं जीवनं
 सञ्जनानां
 पाथेयं यन्मुमुक्षोः सपरि परपदप्रापये प्रसि-
 तस्य ॥”
 इति महानाटकम् ॥
 (परस्य परेषां वा पदं स्थानमिति विग्रहे-
 परराष्ट्रम् ॥)

परपू

परपाकनिष्ठः, पुं, (परार्थात् पाकात् निष्ठः ।)
 परेहेष्टकपाकरहितः । पञ्चयज्ञाकर्त्ता । यथा,—
 “गृहीत्वार्थं समारोप्य पञ्चयज्ञान् निर्वपेत् ।
 परपाकनिष्ठोऽमौ मुनिभिः परिकीर्तितः ॥”
 इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥
 परपाकरतः, पुं, (परस्य पाके रतः ।) परपाक-
 रुचिः । प्रातः पञ्चयज्ञान्निर्वृत्य पराश्रमभोजी ।
 यथा,—मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्याये ।
 “पञ्चयज्ञान् स्वयं कृत्वा पराश्रममुपजीवति ।
 सततं प्रातस्तथाय परपाकरतस्तु सः ॥” * ॥
 परपाकनिष्ठपरपाकरतयोरश्रमभोजनं दोषो
 यथा,—
 “परपाकनिष्ठस्य परपाकरतस्य च ।
 अपचस्य च भुक्त्वा द्विजस्नान्नायनश्चरेत् ॥”
 इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ॥
 परपिच्छादः, त्रि, (परस्य पिच्छं अन्नादिकं अर्पेति ।
 अद् लौ भक्षणे + “कर्म्मगण्यम् ।” ३ । २ । ११ । इति
 अण ।) पराश्रोपजीवी । इत्यमरः । ३ । १ । २० ॥
 परपुरुषः, पुं, (परः श्रेष्ठः पुरुषः ।) विष्णुः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (परोऽन्यः पुरुषः ।) अन्यपुमान् ।
 उपनायकः । यथा,—
 “राजन् जीवावधानं कुरु श्रेष्ठ निष्ठतं प्रेय-
 सीनां कुचेष्टा
 शक्ता ते कीर्तिकान्ता जगदटनपरा विश्वभोग्या
 परा श्रीः ।
 या वा पाणौ गृहीता विधिवदसिलता शुद्ध-
 धारेति मत्वा
 सोत्कण्ठं सापि नित्यं परपुरुषशतं मारभावा
 दुपैति ॥”
 इति कर्णाटराजस्युति कालिदासः ॥
 परपुष्टः, पुं, (परेण कर्त्तुं पुष्टः पालितः । डिङ्-
 स्फोटनाजमया कोकिलया हि गौडस्यं
 काकडिङ्गमपमार्थं स्वहिंसं तच्च स्थापिते काक्वा
 निजहिंसवद्वा तत्परिपाल्यते इति प्रसिद्धस्य
 तथात्वम् ।) कोकिलः । इति मेदिनी ॥ परेण
 पोषिते त्रि । इति धरणिः ॥
 परपुष्टमहोत्सवः, पुं, (परपुष्टानां कोकिलानां
 महोत्सवो यच्च । आन्तसुकुलोद्गमे हि कोकि-
 लानां आनन्दो जायते ।) आनन्दः । इति शब्द-
 माला ॥
 परपुष्टा, स्त्री, (परेण परपुष्टेन पुष्टा पालिता ।)
 वेश्या । इति मेदिनी ॥ पराश्रया । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥ परसाङ्गा इति भाषा ॥
 परपूजा, स्त्री, परोऽन्यः पूर्वो भर्ता यस्याः सा
 पत्यन्तरयह्वात् प्रागन्येन गृहीतासीदित्यर्थः ।
 अस्या लक्षणं यथा, मानवे ५ अध्यायः ॥
 “प्रति हित्वापन्नं ससुतुहृष्टं वा निर्वपेत् ।
 नित्यैव सा भवेन्नोक्तं परपूर्वेति चोच्यते ॥”
 अस्याः प्रकारो यथा,—
 “परपूर्वेः स्त्रियस्त्वयाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।
 पुनर्भक्तिविधा तासां स्मैरिणी तु चतुर्विधा ॥”
 इति मिताक्षरायां नारदः ॥

परम्

परप्रतिपत्ता, [४] पु, (प्रतिपत्तः परः ।
परप्रपौत्रः) अन्तरः ।) दृढप्रपौत्रः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

परभागः, पुं, (परस्य अष्टस्य भागः ।) गुणोत्-
कर्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । ५।७० ॥

“आभाति लब्धपरभागतयाऽधरोष्ठे

लीलास्मिन् सटशनास्त्रिंशत् त्वदीयम् ॥”)

सुसम्पत् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ शेषांशश्च ॥

परभुक्ता, स्त्री, (परं परगुरुषु भुक्ता ।) अन्य
पुरुषमस्मोगविश्रुता । यथा,—

“परभुक्ताश्च कान्ताश्च यो भुङ्क्ते स नराधमः ।

स पथ्यत कालहन्त्रं यावच्चन्द्रदिवकरौ

न सा देव न सा पेत्रे पाकाहं पापसंयुता ।

तस्या व्यालिङ्गने भर्ता भ्रष्टशीलं जमा हतः ॥

द्वयताः पितरस्तस्य हृद्यदने च तर्पणम् ।

सुखिनो न भवन्त्यवमिताह कमलोद्भवः ॥

तस्माद्यज्ञन भाव्याश्च रत्नं कुरुते सुधीः ।

अन्यथा पापिनीभर्ता निश्चितं नरकं भ्रजेत ॥

पदे पदे सावधानः कान्तां रक्षति पण्डितः ।

न प्रतीतिस्थनी योषा दोषाणां च करुणिका ॥

कलत्रं पाकपात्रं च सदा रक्षितुमर्हति ।

परमशान्दशुद्धाश्च शुद्धा स्वश्रुते सदा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीब्रह्मजन्मखण्डे ॥ ८० अध्यायः ॥ ३३

अन्येन भजिते च ॥

परभृत्, पु, (परान् कोकिलान् विभर्तीति । डु
भृजलि भृतिपुष्टौ + कृप् । परंषां भृदिति

केशिन् ।) काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥

(परजनपोषके, त्रि । यथा, भागवते । २ । २ । ५ ।

“चौराणि किं पथि न सन्ति दिशन्ति भिर्त्ता

नैवाङ्गिपाः परभृतः सरितोऽप्यशुष्यन् ॥”)

परभृतः, पु, (परं काकं भृतः पुष्टः ।) कोकिलः ।

इत्यमरः । २ । ५ । १६ ॥ (यथा, ऋक्कटौष्ये ।

“परभृत इव गोर्धे रक्षितो वायसोभिः ॥”

स्त्रियां टाप् । यथा, रघुः । ६ । ४७ ।

“परभृताभिरितीव निवेदिते

स्वरमते रमते स बध्नजनः ॥”

तथाच कुमारः । ६ । २ ।

“चतुर्धरिवाभ्यासे मर्धं परभृतोन्मुखी ॥”

अत्र मल्लिनाथः । “परभृतया कोकिलया

उन्मुखी सुखरा । परभृतेति क्रियाशब्दविद-
त्तायां जातेश्चो इति डीप् प्रत्ययो न भवति ।

अथवा भृद्भरणं सम्यदादित्वात् कृप् । परे,

भृत्यस्यास्तथा परभृता इति व्यासेन व्याख्यातम् ।

पदमञ्जरीकारस्तु परं भ्रियते इति कर्मणि

कृप्माश्च ॥”) परपोषितं च ॥

परम्, अ, (पुं पूर्णं । अम् ।) निधोगः । क्षेपः । इति

मेदिनी ॥ पञ्चान् । (किञ्चर्थं । यथा पञ्चतन्त्रे ।

“तथा सर्वे शास्त्रपागगाः परं बुद्धिरहिताः ॥”

अधिकम् । यथा, रघुः । १ । १७ ।

“रेखासामपि क्षुमासामनोर्वर्तनः परम् ॥”

अनन्तरम् । यथा, तत्रैव । १ । ६ ।

“नूनं मतः परं वंशाः पिबन्ति च्छेददृष्टिनः ॥”)

परम

परम, अ, अनुज्ञा । इति मेदिनी ॥ ह्रीं इति
भाषा । तथा च । ओमेवं परमं मते । इत्य-

मरः । ३ । ४ । १२ ॥ त्रीणि मते अनुमतौ ।

ओ कुरु ओमित्युक्तवतः । एवं वाटं एवं यदाह

भगवान् । परमन्ते आवसं ममेदं परमम् । अयं

प्रकारोऽपि । इति भरतः ॥

परमः, त्रि, (परं उत्तमं मातौति । “आतो-

ऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ४ । इति कः ।) परः ।

उत्तमः । इति मेदिनी ॥ (यथा, मनुः । ६ । ३१६ ।

“सर्वथा ब्राह्मणाः पूज्याः परमं देवतं हि तत् ॥”)

प्रधानम् । (यथा, मनुः । ६ । ६६ ।

“एवं सर्वस्य कर्माणि स्वकार्यपरमोऽनुष्ठः ॥”)

आद्यः । ओङ्कारः । इति विश्वः ॥ (यथा,

कुमारः । ६ । ५५ ।

“ततः परममित्युक्ता प्रतस्थे सुनिमज्जलम् ॥”)

अग्रसरः । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः ।

यथा, महाभारते । १३ । १७ । ५१ ।

मन्त्रवित् परमोमन्त्रः सर्वभावकरो हरः ॥”)

परमगतिः, स्त्री, (परमा गतिः ।) सुक्तिः । मोक्ष-

हेतौ चि । यथा । गुणातीताऽपीशश्चिगुणसच्चि-

वच्छाचरमयस्त्रिभिर्भ्यः स्वरिस्थितिविलयकर्माणि

कुरुते । कृपापारावारः परमगतिरेव त्रिजगतां

नमस्तस्मै कस्मैचिदमितमहिम्नं पुरभिदं ॥ इति

मङ्गलवादः ॥ तस्या लक्षणं यथा,—

“यं विपाः सन्नतः शान्ता विदुः ज्ञाननिष्पयाः ।

गतिं गच्छन्ति सन्नुष्टास्माहूः परमां गतिम् ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

परमगवः, पु, स्त्री, परमश्वासौ गच्छति अष्टगं ।

परमपदः, पु, स्त्री, (पद्यते ज्ञानिभिः प्राप्यते इति

पदम् । ततः कर्मधारयः ।) अष्टस्थानम् । पर-

देवताचरणः । यथा । स्वपुष्पैर्गकोर्णं कुसुम-

धनुषो मन्दिरमधो पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि

जपति भक्तस्तत्र मनुम् । स गन्धर्वश्रेणीपति

रपि कवित्वास्तनदीनदीनः पयन्तं परमपद-

लीनः प्रभवति ॥ इति कर्पूरारव्यस्तोत्रम् ॥

परमब्रह्म, [न] स्त्री, (परमं ब्रह्म ।) परमेश्वरः ।

नारायणः । यथा ।

सत्यतपा उवाच ।

“यदेतत् परमं ब्रह्म त्वया प्रोक्तं महामुने ।।

तस्य रूपं न जानन्ति योगिनोऽपि महात्मनः ॥

अनामगोचरहितमभूर्त्तं सूर्तिवर्णितम् ।

कथं तज्ज्ञायते ब्रह्म संज्ञानामविवर्णितम् ॥

तत्तस्य संज्ञां कथय येन जानाम्यहं गुरो ॥”

दुर्वासा उवाच ।

“यदेतत् परमं ब्रह्म वेदादेषु पठ्यते ।

स देवः पण्डरीकाक्षः स्वयं नारायणः परः ॥

स यज्ञोविधिं शिष्टेर्दानेर्दत्तेषु सततम् ।।

प्राप्यते परमो देवः स्वयं नारायणो हरिः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

परमर्षिः, पुं, (परमश्चासौ ऋषिर्भवेति ।) ऋष्य

युतपतिर्यथा,—

“ऋषिर्हि सागतौ धातुर्विद्यासद्वतपःश्रुतेः ।

परम

एष सन्नित्यो यस्मात् ब्रह्मण्य तत्तत्तुष्टिः ॥

विष्टिसमकालानु बुद्ध्या यत्किञ्च विचिन्तयम् ।

ऋषते परमं यस्मात् परमर्षिस्ततः स्मृतः ॥

गत्तर्थाद्विषयेर्धातोर्नामानि वृत्तिकारणम् ।

यस्मादेष स्वयं भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥”

इति मानुसे १२० अध्यायः ॥

मेलादिऋषिविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(वेदशासो हि परमर्षिः । यथा, महाभारते ।

१ । १ । १७ ।

“हेपायनेन यत् प्रोक्तं पुराणं परमर्षिणा ॥”)

परमस्वधर्मा, [न] त्रि, परमस्वो धर्मो यस्य ।

इति कर्मधारयपूर्वपदबहुव्रीहौ सिद्धान्त-

कौस्तुभे ॥

परमहंसः, पुं, (परमः अष्टः हंसः सोऽहं आत्मा

यस्य ।) सत्त्वासि विशेषः । अस्त्य लक्षणं यथा ।

जातरूपपरो निर्देन्दो निराग्रहस्तत्त्वब्रह्ममार्गं

सम्यक् सम्यक्तः शुद्धमानसः प्राक्संधारणार्थं

यथोक्तकाले भैरवाचरन् लाभालाभौ समौ

हत्वा शून्यागारदेवगृहदण्डकूटवल्लीकटचमूल-

कुलालशालादिहोत्रनदीपुलिनगिरिकुहरकन्दर-

कोटरनिरुरम्यखिलेज्जनिकेतवासी निपयत्यो

निर्ममः शुक्लध्यानपरायणः अध्यात्मनिष्ठः शुभा

शुभकर्मनिर्मलनाय सत्यासेन देहद्वारं करोति

यः स एव परमहंसो नामेति जीवन्मुक्तिविवेकः ॥

(अयं हि चतुर्ध्यावधत्तेषु अष्टः । यदुक्तं

महानिष्ठागतने ।

“चतुर्गामबध्नानां तुरीयो हंस उच्यते ।

त्रयोऽन्ये भोगयोगाद्या सुक्ताः सर्वे शिषोपमाः ॥”

परमहंसेन हि यज्ञोपवीतादिचिह्नानि परि-

त्यज्य कौपीनादिकं धारणीयम् । यदुक्तं सूत-

संहितायां ज्ञानयोगे ।

“परमहंसस्त्रिदण्डश्च रज्जुं गोवालमिश्रितम् ।

शिर्यं जलपवित्रञ्च पवित्रञ्च कमण्डलुम् ॥

पल्लिणीमजिनं रुच्यं नूतनचिर्न कृपायिकाम् ।

शिर्यं यज्ञोपवीतञ्च नित्यकर्म परित्यजेत् ॥

कौपीनं क्वादनं वस्त्रं कन्यां श्रौतनिवारिकाम् ।

योगपट्टं वहिर्वस्त्रं पादकौ कृचमङ्गुलम् ॥

अक्षमालाश्च रुक्मीयात् वैश्वं दण्डमङ्गलम् ।

अभिरिखादिभर्मनैः कुर्यादुद्धमनं सदा ॥

आमिति च त्रिभिः प्रोक्तं परमहंसस्त्रिपुण्ड्रकम् ॥”

अविदुषा परमहंसेन एकदण्डेन भाष्यम् ।

विदुषा तु दण्डादिकं किमपि न धारणीयम् ॥

यदुक्तं निर्णयसिन्धौ । “परमहंसस्येकदण्ड एव

सोऽप्यविदुषः । विदुषान् सोऽपि नास्ति ।

न दण्डं न शिर्यं नाक्वादनं धरति परमहंसः ॥”

परमहंसास्तु केवलं प्रणवः पतत्परा एव

भवति । यदुक्तं सूतसंहितायाम् ।

“प्रणवाद्यान्धयोर्वेदाः प्रणवे पथ्येवस्थिताः ।

तस्मात् प्रणवमेवैकं परमहंसः कदा जपेत् ॥

विविक्तदेशमाश्रित्य सुखासीनः समाहितः ।

यथाशक्ति समाधिस्थो भवेत् दण्डादिहोत्रवरः ॥”

परमहंसास्तु “तत्त्वमसि” इत्यादि रुद्रावाक्याव

परमा

कर्मणेन आत्मज्ञानादुपशान्तिर्भवति “सोऽहं” शिवोऽहं” इत्यादि वदन्त्यस्तत्त्वज्ञानावलम्बनस्य परिचयं प्रयच्छन्ति च । एवमध्यस्तो हि स्वामीत्याख्या प्रसिद्धः । एते हि तीर्थभ्रमण-निपुणास्तीर्थस्थानस्थाः । मत्स्य परमहंसस्य शरीरं भूमौ निश्चातव्यम् । यदुक्तं वायु-संहितायाम् ।

“नृते न दहनं कार्यं परमहंसस्य सन्दा ।
कर्णं खननं तस्य नाश्रीचं नोदकक्रिया ॥”
परमहंसस्तु दक्षिणपरमहंसावधूतपरमहंसभेदेन द्विविधः । ये तु दहं परित्यज्य पारमहंस्य-व्रतावलम्बनं कुर्वन्ति ते दक्षिणपरमहंसाः । ये चावधूतव्रताशुभनेन परमहंसास्ते एवा-वधूतपरमहंसाः । परं सर्वे एव प्रणवोपासकाः इति ॥

शुक्लयजुर्वेदगत उपनिषद्विशेषः । इति मुक्ति-कोपनिषत् ॥

परमायुः, पुं, (परमः सर्वपरमकोऽयुः)
पृथिव्यादिभूतचतुष्टयानां दृग्गुणानामवयवः ।
स च निव्यः निरवयवः ततः किमपि सूक्ष्मं नास्ति ।
यथा, —

“निव्यानिव्या च सा देधा निव्या स्यादशुलक्षणा ।
अनिव्या तु तदन्या स्यात् सेवावयवयोगिनी ॥”
पारिमाख्यन्यामकतत्परिमाणम् न कस्यापि कारणम् । यथा,

“पारिमाख्यलभिमानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥”
जलादिपरिमाणरूपस्य निव्यत्वम् । पार्थिवपरि-
माणरूपस्यानिव्यत्वम् । पार्थिवपरिमाणरूप-
स्यानिव्यत्वम् । यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“जलादिपरिमाणौ तन्निव्यमन्यत् सहेतुकम् ॥”
नैरव परिमाणभिरादोपादानैर्दृग्गुणचरैरेषादि

क्रमेण स्थलचित्तजलतेजोमरुतः स्रजति परमे-
श्वरः । यथा आयोगनं परिमाणकर्म तथा
च सर्गादिकालीनं दृग्गुणकारणकपरिमाणकर्म
यत्रान्यं प्रयत्नवदात्मसंयोगजन्यं वा कर्मत्वात्
अस्मादिदंशरीरकर्मवत् इति कुसुमाञ्जलिः ॥

प्रलयेऽतिमूलमूलनाशानन्तरं परिमाणक्रिया-
विभागपूर्वसंयोगनाशादिक्रमेण दृग्गुणकनाशा-
त्तिष्ठन्ति परिमाणव एवेति । यथा, —

“शोधयमानास्तिष्ठन्ति प्रलये परिमाणवः ।”

इति प्राचीनकारिका ॥

तस्य महत्त्वाभावादतीन्द्रियत्वम् । यथा । महत्त्वं
वद्विधे हेतुरिति भाषापरिच्छेदः ॥

कालविशेषः । यथा, श्रीभागवते ३।१।१४-५ ॥

“स कालः परिमाणवो यो भुङ्क्ते परिमाणताम् ।

सतो विशेषभृग् यस्तु कालः स परमो महान् ॥

अणुर्दो परिमाणं स्वाक्षरं गच्छति स्मृतः ।

जालाकर्षणवगतः खमेवानुपतप्तगात् ॥”

अस्यार्थः । एतदेव प्रपञ्चयति स इत्यादिना ।

यतः प्रपञ्चस्य परिमाणतां परिमाणवस्थां यो

भुङ्क्ते स कालः परिमाणः तस्यैवाविशेषं

वाक्यं यो भुङ्क्ते स परममहान् । अयमर्थः

परमा

यद्यहं ताराचक्रस्य इत्यादिना यत् सूर्यमप्यटनं
वक्ष्यति तत्र सूर्यो यावता परिमाणदृष्टमति-
क्रामति तावान् कालः परिमाणः । यावता च
द्वादशगणशतकं सर्वं सुवनकोषमतिक्रामति
स परिमाणवान् संवत्सरात्मकः तस्यैवावृत्त्या
युगमन्वतरादिक्रमेण द्विपराह्वानत्वमिति । तथा
च पञ्चमे सूर्यगतेव कालादिविभागं वक्ष्यति । ५।
इदानीं दृग्गुणादिलक्षणपूर्वकं मध्यमकालावस्थां
कथयति दौ परिमाणं अयुः स्यात् त्रयोऽणव-
स्त्वसरेण्युः स तु प्रत्यक्ष इत्याह जालाकर्षेति
गवाक्षप्रविष्टेऽर्कवर्षावगताः कोऽसौ योऽति-
रुघुत्वेन खमेवानुपतप्तं अगान् गतः । न
गामिति पाठे खमेवानुपतप्तवगतः न तु गां
पृथ्वीम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

परिमाणवृत्तः, पुं, (परिमाणवृत्तं यस्य । कप ।)

विष्णुः । इति शब्दमाला ॥

परमात्मा, [न] पुं, (परमः केवलः आत्मा ।

परं ब्रह्म । तत्पर्यायः । आपोष्योतिः २

चिदात्मा ३ । यथा,

“परमात्मा परं ब्रह्म निर्गुणः प्रकृतेः परः ।

कारणं कारणानाञ्च श्रीकृष्णो भगवान् स्वयम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १५ ।

“पूतात्मा परिमाता च सुक्तानां परिमा गतिः ॥”

महादेवः । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । १३७ ।

“पूतात्मा परिमाता च प्रयतात्मा प्रधानधृक् ॥”

परमादितः, पुं, (परमः अदितः दैतदर्शितः ।)

विष्णुः । यथा, —

“नमस्ते ज्ञानमद्भाव नमस्ते ज्ञानदायक ।

नमस्ते परमादिते नमस्ते पुरुषोत्तम ॥”

इति गरुडपरागम् ॥

परमात्रं, स्त्री, देवपित्रजलान् परिमसुतलजलममम् ।

परमाणुसुतलजलानां देवादीनाममममिति वा ।

इति भरतः । तत्पर्यायः । पायसः २ । इत्य-

मरः । २ । ७ । २४ ॥ क्षीरिका ३ । तस्य

पाकप्रकारो यथा, —

“मुञ्चेऽहं कपे दुग्धे तु घृतात्कां कण्डुलान् क्षिपेत् ।

ते विद्वाः क्षीरिका स्याता सा सिताव्ययुतो-

त्तमा ॥”

अस्य गुणाः ।

“क्षीरिका दुर्लभा बन्धा धातुपुष्टिप्रदा गुरुः ।

विट्भिन्नो हरेत् पित्तरक्तपित्तापिमाकृतान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

परमायुः, [स] स्त्री, (परमं आयुः ।) जीवित-

कालः । यथा, —

“शतं वर्षाणि विंशत्या निशाभिः पञ्चभिः सह ।

परमायुरिदं प्रोक्तं नराणां करिणामिह ॥

अन्दा द्वात्रिंशदशानां शुनां द्वादशवत्सराः ।

पञ्चविंशतिवर्षाणि खरस्य करभस्य च ।

चतुर्विंशतिरन्दाणां वृषस्य महिषस्य च ।

जगमूकरवक्त्रादिपशूनां षड्दशान्विताः ॥”

इति शब्दमाला ॥ ३ ॥

परमा

अथायुरानयनम् ।

“अज्ञानादायुः सर्वं विफलं कौर्मितश्च यत् ।

तस्मादानयनं तस्य स्फुटार्थमभिधीयते ॥

नीचान्तरस्य खेटस्य भागस्तुङ्गगुणो भवेत् ।

चेष्टा केन्द्रस्तु चेत् षड्भादधिकं चक्रशोधितम् ॥

नान्यथा तस्य भागादि चेष्टा गुणक उच्यते ।

गुणश्चेत् षट् ६० तो न्यूनं तदा द्वाग्रां सखा-

नलः ३० ॥

यत् षड्गुणश्चेष्टा गुणो यत् स्यात् तथोर्वधात् ।

मूलं कलादिकं तत् स्याद्गुणकस्फुट उच्यते ॥

अथाश्रयगुणं वक्ष्ये चेष्टादिसप्तवर्गं नम् ।

वर्गे चेष्टादिके स्त्रोते ग्राह्यं शतं ३० कलागुणः ॥

अधिमित्रश्चेत् तत्तम् २५ मित्रे विंशं शतान्वयः ।

२१ । ४० ।

समे पञ्चदश ग्राह्याः शत्रौ स्वचं शत्रोः कोरगाः ८० ०

पञ्चात्वरौ ५ तदेव यत् क्षेत्रोत्थगुणयुक् पुनः ।

स्वर्गे वर्गोक्तमे स्वांश्च स्वचं शत्रोः स्यादर्थं गुणः ॥

अधीष्टर्णे युगांश्चोन्मत्तं शत्रोः मित्रं दक्षिणम् ।

समे द्वाग्रां रिपौ त्रयाग्रां युगांश्च स्वतिस्रश्च ॥

यत् स्यादाश्रयगुणो विंशो यः स उच्यते ।

स्वचं शत्रुः स्वांश्चको वा वर्गोक्तमगतोऽपि वा ॥

यदि स्यादधिमित्रर्णे तदा तत्राश्रये गुणौ ।

गजनेत्रं समुद्राक्षौ २८३४ कलादं मित्रं वदुधः ।

यत् मित्रं ते तद्दृष्टं पक्षिं शत्रुं मित्रं येन १६३० ।

शत्रुर्चेत् तु षड्लिप्रां कुनेत्रविकलां त्यजेत् ॥ ६१२१

अधिश्चतुर्गृहे वागच्छात्मी ५ । ६३ लिप्रादिकं

त्यजेत् ।

आश्रयस्य गुणस्यास्य वधः स्फुटगुणस्य यः ॥

तन्मूलं कर्मयोग्यः स्याद्गुण आयुर्विधौ स्मृतः ।

खेटानाञ्च तनीभागाः स्वास्त्रि ४० शिष्टाः कली-

कताः ॥

पुनः शून्यरसा ६० भ्यस्ताः क्रमात् स्यादायुः

पलम् ।

जन्मलभं यद्देशेन न्यूनं चक्रार्द्धतो यदि ॥

ताकला स्यात्तादृशरो नायं षड्भादिकं विधिः ।

खखधृत्वा १००० खखाङ्गेन ६०० गुणितं पल-

मायुषः ॥

क्रमतः पापसौम्यानां हाराभं शोधनं भवेत् ।

खखधृत्वनहारखेटारो हारदलं क्रमात् ॥

आयुः पलत्रं शून्याभं धृत्वाभा शोधनं तदा ।

आयुः पलं शोधनोन्मेव चक्रार्द्धशोधनम् ॥

चक्रार्द्धशोधने त्वेकराशौ द्वादिगृहे सति ।

एकस्याधिकवोध्यस्य हानिं सखः प्रभासते ॥

आयुः पलं हतं स्वांशेऽर्गुणैर्धौग्यैः कलादिभिः ।

यथाप्रम् ६० तत् पुनः सूर्यरुहसाप्ताः १२०००

समादयः ।

तनोरायुः पलं सूर्यः सखसाप्ताः समादयः ।

क्षेत्रं च चवद्वयोऽन्या राशितुल्याः समास्तथा ॥

द्वादशाष्टतभागादौर्दिनादौश्चापि संयुताः ।

यत् सूर्यादिलभानामांशायुः प्रस्फुटं भवेत् ॥

सूक्ष्मान्तरितखेटस्य कला आयुः पलं भवेत् ।

तत्रैतं षड्भः कलान्यूनं तदा तां हि गुणांशुतम् ॥

अथवा ।

“सुनीचान्नरितः खेटः सघडभः सकलीकृतः ।
आयुःपलमिदं प्राश्नैर्धैर्यं पेक्षादिकचये ॥

त्राशोनं शत्रुभयस्य विनारमायुषः पलम् ।
अस्तगस्य द्विभागोनं हित्वा युक्ताशनेचरौ ॥
रक्तस्य यदि खेटस्य त्रिंशद्भागानि सम्भवः ।

अधिकैका तदा हानिः कर्तव्या च विपश्चिता ॥
चक्रार्द्धशोधनं कार्यं पूर्ववत् सति सम्भवे ।
एवमायुःपलं पेक्षे जीवः प्रोक्ते निसर्गजे ॥
पेक्षं यथागतं सौरभानोन्मिश्रांश्च वर्जितम् ।

नक्तस्य वेदभागात् १२ गोरं ० न्मिश्रांश्च संयुतम् ॥
कुजगुर्वर्धयुगाशोनं श्रव्याहं तत् शरांश्च युक् ।
आयुःपलं निसर्गाख्ये रविकथोर्यथागतम् ॥

दर्शाशोनदलं श्रव्य जीवस्य विहृशशकम् ।
दर्शांश्च भूमिपुत्रस्य विशद्वंशं निशापतेः ॥
दर्शानं श्रुतिभिर्भक्तं शनैरायुःपलं भवेत् ।

जीवोक्तं सप्तभागोनं सर्वेषामायुषः पलम् ॥
आयुःपलस्य स्वाभाद्यदि भागेन १०००० समा-
युतम् ।

इत्युमायुःपलं खाद्यदर्शानाम् १००० स्यात् समा-
दिकम् ॥

पेक्षेनैसर्गजीवोक्ते भवेदायुः खगानिनाम् ।”
अथवा ।

“रवेरायुःपलं चरात्रं विनर्वाशं दिनादिकम् ।
पेक्षमायुर्भवेदिन्दोर्वाग्नम् ५ द्वादशो १० द्रुतम् ।
कुजगुर्वर्धयुगे नामं बुधस्य पञ्चभिर्भुतम् ।

कवः श्वेल ७ हतं विश्रव्यामं २० सौरैर्गुणोद्धतम् ।
विधोरायुःपलं लब्धं खरसैः स्याद्दिनादिकम् ॥
निसर्गे शशिपुत्रस्य ३ रामस्य खयमोद्धतम् ।

रविकथोर्युगेनामं कुजस्य खगुणोद्धतम् ॥
गुरोर्वाग्नं खचन्द्रात्रं १० शनैस्तैः ६ शतो-
लितम् ॥”

अथवा ।

“आयुःपलमिनादीनां स्वाधिवशात् ८६४०
भागयुक् ।

द्वित्रं सप्ताशमायुः स्याद्दिनादं जीवभाषितम् ॥
विराशिलस्यविकला खखरवर्क २०००० हतातनोः ।
तदंशकसमं त्रैयमायुः पेक्षादिकचये ॥

अंशतुल्यं तनोरायुर्वदन्ति बहवो बुधाः ।
कंचिदाशिसमं कंचित्तस्य यस्याधिपो बली ॥
लस्यकुटस्य लिप्ताभिर्हन्वादायुर्द्विचारिणम् ।

प्रत्येकं चन्द्रानिप्ताभि २१६००० भजेद्वर्षाधिकं
भवेत् ॥

अनेन होनस्वस्वायुर्लभे पापपद्मे सति ।
इष्टे तु सौम्यखेटेन तस्यार्हेन तदा वियुक् ॥
आखानमुत्पलस्येव दृष्टान्तकभाषितम् ।

कंचित् प्राहुर्लभराशिं त्वक्का लिप्तादिका क्रिया ।
अथे लस्यपापस्य भावोत्पलताडितम् ।
पुरात्रं शोधमायुर्धनं तत्पुष्ट्यामं विशोधयेत् ॥

तत्रापि लभे प्रापौ चेत् बलिष्ठस्य फलेन तत् ।
साधे पुष्टफलेनैव क्रिया कार्या विचक्षणैः ॥
पापेषु कथे लभे न कर्तव्या त्वयं क्रिया ।

अंशायुधि न कार्येवं हानिः प्राश्नैः कथञ्चन ॥
लस्य वीर्यादंशोत्थं पेक्षं भानोर्बलाधिकात् ।
निसर्गोत्थं विधोर्बोर्ध्यादायुः साध्यं विचक्षणैः ॥

चयस्तेहलहीनाः स्युर्जीवोक्तं साधयेत्तदा ।
लभे होर्लस्यमानोश्च ख्येन्दोः समवीर्ययोः ॥
तदायुषो यदैक्याहं तदुक्तं श्रीधरादिभिः ।

नाक्षत्रमावनादायुः पृथक्श्रुत्यनगांशकैः ॥
साहस्यार्थोऽंशकैः १०० हौनं सौरं वर्षादिकं भवेत् ॥
पथ्याशिनः सधर्मा ये सच्छीलाद्या जितेन्द्रियाः ।

गुरुदेवद्विजे भक्तास्तेयामेवायुरीरितम् ॥
ये पापा लुब्धकपणा देवब्राह्मणान्द्रकाः ।
बन्धुगुर्वङ्गनासक्तास्तेषां न्यतुरकालजः ॥”

इति तोषग्यामायुर्द्विधाध्यायः ॥
परमायुषः, पुं. (परमं आयुर्यस्य । एषोदरादि-
त्वादच् । दीर्घकालजीवत्वादस्य तथात्वम् ।)
असनद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परमार्थः, पुं. (परमः श्रेष्ठः अर्थः ।) उत्कृष्ट-
वस्तु । यथार्थः । यथा,—
“प्रपञ्चो यदि वर्तते निवर्तते न संशयः ।

मायामात्रमिदं हेतुमत्तैतत् परमार्थतः ॥”
इति माण्डूक्यवार्तिकम् ॥
(तथा च कुमारे । ५ । ७५ ।

”उवाच चैनं परमार्थतो हरं
न वेत्सि नूनं यत् एवमात्थ माम् ॥”
परमः सुख्यः अर्थः प्रयोजनमिति विग्रहे ।

मोक्षः । सुखम् । सुखभोगः दुःखाभावः । इति
न्यायदर्शनम् ॥)
परमार्थतः, पुं. (परमः अर्हन् देवता उपास्यतया
अस्यस्य । परमाहन् + अच् ।) जैनराजर्धि-

विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
परमार्थः, पुं. परमार्थो न्यतुरस्य । (रोगादिना
न्यतुरभावात् अस्य तथात्वम् ।) काकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

परमेश्वरः, पुं. (परमस्वासी ईश्वरश्चेति ।) शिवः ।
इति हलायुधः ॥ (यथा, महालिङ्गाचैनतले
शिवशतनाम प्रकरणे,—

“सहस्रारे महापद्मे त्रिकोणनिलयान्तरे ।
विन्दुरूपे महेशानि । परमेश्वर ईरितः ॥”)
विष्णुः । यथा,—

“इदम् द्वादशं प्रोक्तं पञ्च वै केशवस्य हि ।
द्वादशारं तथा चक्रं यन्नाभिर्हिमुजं तथा ॥
त्रियङ्गुलैकैकान्तं तपोक्तः परमेश्वरः ।”

इति वामने ५८ अध्यायः ॥
(स्त्रियां डीप् । दुर्गा । यथा,—
देवैर्भागवते । ७ । ३० । ७० ।

“देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ॥”)
परमेश्वरी, स्त्री (परमेश्वर + डीप् ।) आक्षी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वामनहाटी इति भाषा ॥

परमेश्वरः शक्तिश्च ॥
परमेश्वी, [न] पुं. (परमे श्योनि चिदाकाशे ब्रह्म-
पदं वा तिष्ठतीति ।) स्थागति निवृत्तौ “परमे
किन्तु ।” उक्ता । ४ । १० । इति इतिः स च

कित । “हलदन्तात् सप्तस्थाः संज्ञा-
याम् ।” ६ । ३ । ६ । इत्यलुक् “स्थायिन्
स्थायाम् । इति वत्वम् । परमे स्थानेऽनादृत-
लक्षणे तिष्ठतीति । कुक्कुभट्टः ॥) ब्रह्मा ।

इत्यमरः । १ । १ । १६ । (यथा, मनुः । १ । ८० ।
“मन्वन्तरायसंस्थानि सर्गः संहार एव च ।
क्रोडमिवैतत् कुर्वते परमेष्ठो पुनः पुनः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ५८ ।
“ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठो परिग्रहः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । ३ । ३७ । ५८ ।

“क्रियतां दर्शने यत्नो देवस्य परमेष्ठिनः ।
दर्शनात्तस्य कौन्तेय । संसिद्धः सर्वमेष्टिसि ॥”)
जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ शालग्रामविशेषः ।

यथा —
“परमेष्ठो च शुक्लाभः पद्मचक्रसमन्वितः ।
चित्राकृतस्तथा एष्टे शुधिरश्चातिपुष्कलम् ॥

परमेष्ठो लोहितभास्त्रक्रमेण तथा युतम् ।
विम्बाकृतस्तथा रेखा शुधिरश्चातिपुष्कलम् ॥”
इति ब्रह्मपुराणम् ॥

“परमेष्ठो च शुक्लाभश्चक्रपद्मसमन्वितः ।
स वर्तुलस्तथा पीतः एष्टे च शुधिरं ध्रुवम् ॥”
इति पुराणसंग्रहः ॥

“परमेष्ठो तु रक्ताभश्चक्रपद्मसमन्वितः ।
द्विधाकृतस्तथा एष्टे शुधिरश्चापि वर्तुलम् ॥
पीतवर्णयुतो वापि भुक्तिमुक्तिवप्रदः ॥”

इति वैश्वानरसंहिता ॥ ३ ॥
गुरुविशेषः । यथा,—
“आदौ सर्वत्र देवशि । मन्त्रदः परमो गुरुः ।

परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठो त्वहं गुरुः ॥”
इति दृष्टमौलतन्त्रे २ पटलः ॥
मन्त्रदाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।

परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठिगुरुत्वम् ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥
(अजमीडपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६४ । ३१ ।

“अजमीडो वरस्तेषां तस्मिन् वंशः प्रतिष्ठितः ।
यट् पुत्रान् सोऽप्यजनयत् तिर्यगु ज्योषु भारत ।
ऋषेण धूम्रिभ्योनिनी दुष्कलपरमेष्ठिनौ ॥”

परमस्थानस्थिते वाचलिङ्गः । यथा, मार्क-
ण्डेयः । ७६ । २ ।
“अन्यजन्मनि जातोऽसौ चक्षुषः परमेष्ठिनः ।

चाक्षुषत्वमतस्तस्य जन्मन्यसिन्नपि द्विजः ॥”)
परम्परा, पुं. (परं पिपत्तीति । पृलि पूर्त्तौ + अच् ।
“तत्पुरुषे हतीति” अलुक् ।) प्रपौत्रादिः ।

मृगभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रपौत्रतन्त्रः ।
इति मेदिनी ॥
परम्परा, स्त्री, अन्यव्यः । (यथा कुमारे । ६ । ४६ ।

“गगनादवतीर्णा सा यथा दृष्टपुरःसरा ।
तोयान्तर्भास्कराली च रेणुं सुनिपरम्परा ॥”)
सन्तानः । बध्नः । हिंसा । इति हेमचन्द्रः ॥ परी-
पाटी । अयुक्रमः । इति शब्दरत्नावली ॥ यथा,

“इमं विवस्वते योगं प्रोक्तवानहमयम् ।
विवस्वान् मनवे प्राह मनुश्चाकवैऽब्रवीत् ॥

परश

एवं परम्पराप्राप्तं तथा राजर्षयो विदुः ।
स कालेनेह महता योगो नष्टः परन्तप ! ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां ४ अध्यायः ॥

परम्पराकं, ज्ञी, (परम्पराया कायते प्रकाशते
इति । कै + कः । परम्परास्थापितपशुहन्तात्
तथात्वम् ।) यज्ञार्थपशुहन्तम् । तत्पण्यायः ।
श्रमनम् २ प्रोक्षणम् ३ । इत्यमरः । २।७।२६ ॥
चातनम् ४ वधः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

परम्परीकं, त्रि, (परीच्छ परतरांश्च अनुभवति ।
“परोवरपरम्परेति ।” ५।२।१० । इति खेः ।
प्रकृतेः परम्पराभावो निपात्यते ।) परम्परा-
प्राप्तम् । यथा, भट्टिः । ५।१५ ।

“लक्ष्मीं परम्परीणां त्वं पुत्रपौत्रौणां नय ॥”

पररुः, पुं, (पिपर्सि देहादिकं पूरयतीति । पू +
बाहुलकात् अरुः ।) केशराजः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

परलोकः, पुं, (परो लोकाः ।) लोकान्तरम् । तच्च
स्वर्गादि । यथा,—

“समञ्जानात्पभूयिष्ठपान्यवैमत्यमेव यम् ।

लोके प्रयाति पन्थानं परलोकेन तं कुतः ॥”

इति नैषधम् ॥

परलोकगमः, पुं, (परलोके लोकान्तरे गमो गमनं
यस्मान् ।) गत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥

परवशः, त्रि, (परस्य परेधां वा वशः वशीभूतः ।)
अन्यवशीभूतः । तत्पण्यायः । परायत्तः २ पर-
धीनः ३ परच्छन्दः ४ परवान् ५ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मनुः । ४।१५६ ।

“यद्वयत् परवशं कर्म तत्तद् यत्नेन वर्जयेत् ।
यद्वयदात्मवशं स्यात्तत्तत् सेवेत यत्नतः ॥”

परवाणिः, पुं, (परं धर्मं वाण्यति प्रकाशयति ।
वण शब्दे + णिच् + इन् । धातूनामनेकार्थत्वाच्च
प्रकाशार्थः ।) धर्माध्यक्षः । वत्सरः । इति
मेदिनी ॥ (परं शत्रुं सर्पमित्यर्थः वाण्यतीति ।)
कार्त्तिकेयवाहनो मयूरः । इति शब्दमाला ॥

परवान्, [त्] त्रि, (परः स्वामी अस्त्यस्य ।
“तदस्यास्त्वस्मिन्निति ।” ५।२।६४ । इति
मनुस्मृत्य वः ।) पराधीनः । इत्यमरः । ३।१।२६
(यथा, रघौ । २।५६ ।

“भवानपीदं परवानवैति

महान् हि यत्नस्तव देवदारौ ॥”

परव्रतः, पुं, (परं व्रतमस्य ।) व्रतराट् । इति
शब्दरत्नावली ॥

वरणं, ज्ञी, (वृष्टतीति । पृषोदरादित्वात् साधुः ।
अस्य स्पर्शनात् अपरस्य धातोः स्पर्शत्वं जायते
अतोऽस्य तथात्वम् ।) रत्नविशेषः । यथा,—
“सुक्तामात्रिक्यपरशमभिरत्नकराजितम् ।
लक्ष्यमुभहरिद्रक्तमभिराजिविराजितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसप्तमोऽध्यायः ॥

परशब्धं, त्रि, परशब्दे हितम् । तस्मै हितादा-
युक्तगवादिष्यत् । इति संक्षिप्तसारसूत्रम् ॥
(पां उपगवादिभ्यो यत् । परमुहितम् । इति
आकरयम् ।)

परशु

परशुः, पुं, (परान् शत्रून् शङ्कति हिनस्त्वनेनेति । शू
हिंसायाम् + “आरुपरयोः खनिशृभ्यां ङिच् ।”
उणां । १।३४ । इति कुः स च ङित् ।) अस्त्र-
विशेषः । टाङ्गो इति भाषा ॥ तत्पण्यायः ।
पशुः २ परन्वधः ३ परन्वधः ४ स्वधितिः ५ कुठारः ६ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८६।१४ ।
“ततः परशुहस्तं तमायान्तं दैव्यपुङ्गवम् ।
आहत्य देवीबाणौघैरपातयत् भूतले ॥”

परशुधरः, पुं, (धरतीति धरः । धृ + अच् । ततः
परशोधरः ।) गणेशः । इति हलायुधः ॥
(परशुरामः । परशुशस्त्रप्रधानत्वादस्य तथा-
त्वम् ।)

परशुरामः, पुं, (परशुना कुठाराख्यशस्त्रेण
रामः रमणं यस्य । परशुशस्त्रवर्णेनैव दुष्ट-
क्षत्रियवन्ध्यान् निहत्यात्मानं रमयति इति तान्
पण्यायः ।) भगवतः षोडशावतारः । यथा,—
“अवतारे षोडशमे पश्यन् ब्रह्मद्वन्द्वो वृषान् ।
त्रिःसप्तकल्बः कुपितो निःशस्त्रामकरोन्महीम् ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे २ अध्यायः ॥

तत्पण्यायः । जामदग्न्यः २ परशुरामः ३ परशु-
रामकः ४ भार्गवः ५ अगुपतिः ६ अगला
पतिः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्म्योत्-
पत्तादिकं यथा —

मार्कण्डेय उवाच ।

“अथ काले अतीते तु जमदग्निर्महातपाः ।
विदर्भराजस्य सुतां प्रयत्नेन जितां स्वयम् ॥
भार्यायै प्रतिजग्राह रेणुकां लक्ष्मणान्विताम् ।
सा तस्मात् सुपुत्रे पुत्रान् चतुरो वेदसम्मतान् ॥
रुमन्वन्तं सुषेणश्च विश्वं विश्वावसुन्तथा ।
पञ्चासस्यां स्वयं जज्ञे भगवान् मधुच्छदनः ॥
कार्त्तवीर्यवधायशु शक्रादौः सकलैः सुरैः ।
याचिनः पञ्चमः सोऽभूत्तथा रामाङ्गयस्तु यः ॥
भारावतारणार्थाय जातः परशुना सह ।
सहजः परशुस्तस्य तं जहाति कदाच न ॥
अयं निजपितामहाश्चरुभुक्तिविपण्यान् ।
ब्राह्मणः क्षत्रियाचारो रामोऽभूत् कूरकर्मकृत् ।
स वेदानखिलान् ज्ञात्वा धनुर्वेदाश्च सर्वशः ।
स्ततात्तु कृतज्ञयोऽभूद्देविद्याविशारदः ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

अवशिष्टं पाद्मोत्तरखण्डे ५० अध्याये द्रष्टव्यम् ॥
(अयमेव पितुरादेशात् परशुना स्वमातुः शिर-
स्त्रिच्छेदतः प्रसन्नान् पितृवरे लब्ध्वा मातरं
पुनर्जीवयामास । यदुक्तं महाभारते । ३।
११६।५—१८ ।

“जलाहारेषु सर्वेषु गतेष्वथ सुतेषु वै ।
रेणुका ज्ञातुमगमत् कदाचिन्नियतव्रता ॥
सा तु चित्ररथं नाम मार्त्तिकावतकं वृषम् ।
ददर्श रेणुका राजन्नागच्छन्ती यदृच्छया ॥
क्रौडन्तं सलिले दृष्ट्वा सभार्यं पद्ममालिनम् ।
हृष्टमन्तं ततस्तस्य सृष्टयामास रेणुका ॥
अभिचाराच्च सा तस्मात् क्रिन्नाम्भसि विचैतना ।
प्रविवेशाश्रमं जज्ञा तां वै भर्ता त्वयुधत ॥

परस्य

स (जमदग्निः) तां दृष्ट्वा अतीतं घेयात् ब्राह्मण-
लक्ष्मणा विवर्जिताम् ।

धिकशब्देन महातेजा गर्हयामास वीर्यवान् ॥
ततो ज्येष्ठो जामदग्न्यो वमन्नाम्नाम नामतः ।
आजगाम सुषेणश्च वसुभिश्चावसुस्तथा ॥
तानानुपूर्व्यां भगवान् वधे मातुरपोदयत् ।
न च ते जातसम्बोधाः किञ्चिदुचुर्भित्तसः ॥
ततः शशाप तान् क्रोधात्ते शप्ताक्षेतनां जङ्घुः ।
नृगपत्तिषधर्माण्यः क्षिप्रमासन् जङ्घोपमाः ॥
ततो रामोऽभ्ययात् पञ्चादाश्रमं परवीरहा ।
तमुवाच महाबाहुं जमदग्निर्महातपाः ॥
जहीर्मा मातरं पापां मा च पुत्र । अर्थांस्तथाः ।
तत आदाय परशुं रामो मातुः शिरोऽहरत् ॥
ततस्तस्य महाराज । जमदग्नेर्महात्मनः ।
कोपोऽभ्यगच्छत् सहसा प्रसन्नश्चाब्रवीद्विदम् ॥
ममेदं वचनात्तात । कृतं ते कर्म दुष्करम् ।
तृणीष्व कामान् धर्मेभ्यः यावतो वाक्से हृदा ॥
स वप्रे मातुरकथानमस्मृतिश्च वधस्य वै ।
पापेन तेन चास्वर्शं भ्रातृणां प्रकृतिस्तथा ॥
अप्रतिहृन्तां युद्धे दीर्घमायुश्च भारत । ।
ददौ च सर्वान् कामांस्तान् जमदग्निर्महा-
तपाः ॥”

अयं पुनर्बलदर्पितं आश्रमात् वत्स्यहारिणं
कार्त्तवीर्याङ्गुलं हतवान् । अनेन जातामर्षा-
स्तस्याङ्गुलस्य सुतास्ततःप्रवृत्ति कालं प्रतीक-
माणाः कदाचित् रामविरहितमाश्रममागत्य
तस्य पितरं जमदग्निं निजगुः । रामस्तु अस्मात्
पितृवधामर्षात् त्रिःसप्तकल्बः पृथिवीं निःक्षत्रिया-
मकरोत् । ततो गच्छति काले दाशरथिना
रामेण हतगर्भो दक्षिणाशां गत्वा महेन्द्रे गिरौ
उग्र्येण तपसा कालं यापयति ॥

परश्वः, [स्व] अ, श्वः परदिनम् । आगामि
दिनात् परदिनम् । इत्यमरः । ३।४।२२ ॥
अस्य टीका परश्वःशब्दे द्रष्टव्या । गतदिनात्
पूर्वदिनम् । परशु इति भाषा ॥ यथा,—

“परश्वश्च महाभाग । ज्ञातुं गङ्गाहदं गता ।
अवतीर्णां विलह्यस्मि त्वह्नागेन केनचित् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे अवीरिचरितम् ॥

परश्वधः, पुं, (पर + श्वि + अन्विभ्योऽपीति डः । ततः
परश्चं दधातीति । “आतोऽपेति” ३।२।३३ ।
इति कः । कुठारः । इत्यमरः । २।८।६२ ॥
(यथा, रघौ । ६।४२ ।

धारां शितां रामपरश्वधस्य

सम्भावयत्युत्पलपत्रसाराम् ॥”)

परसंज्ञकः, पुं, (परा ओष्ठा संज्ञा अस्य । ततः
कण् ।) आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
परस्परं, त्रि, (“सर्वनाम्ने द्वे वाक्ये समासवच्च
बहुलम् ।” वार्त्ति असमासवद्भावे पूर्वपदस्य
सुपः सुबन्तव्यः । कस्मादित्वात् विसर्जनौयस्य
सः ।) अन्वोचम् । इतरतरम् । यथा,—

“वनानि तोयानि च नैवकल्पैः

पुष्पैः सरोजैश्च निलीनभङ्गैः ।

पराकः

परस्परं विनयवन्ति लघ्वी-
मालोक्याश्चकुरिवादरेण ॥

इति भट्टिः । २ । ५ ॥

परस्मैपदं ली, (परस्मै परार्थं परबोधकं पदम् ।)
दृष्टानकाराणां प्रत्येकं पूर्व्यनवविभक्तयः । यथा,
“लङादिषु पूर्व्ये नव परस्मैपदं परे नव आत्मने-
पदं परिभाष्यन्ते । इति संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥
(ताच्च प्राणिनिमते । तिप् तस् भि । तिप्
यच् य । मिप् वन् मस्) ॥ वोपदेवेनास्य
पर्वज्ञा लता । यथा, “नवशः पमे जितोऽन्य-
द्विज्ञा ये ।” इति सुम्बोधव्याकरणम् ॥

परस्वधः, पु, (परस्वध + निपातनात् सत्वम् ।)
परस्वधः । कुठारः । इत्यमरटीकायां राय-
सुकटः ॥

परा, य, विमोचः । प्राधान्यम् । प्रातिगोच्यम् ।
धर्मत्वम् । आभितुल्यम् । श्रुतार्थम् । विक्रमः ।
गतिः । वधः । इति मेदिनी ॥ * उपसर्ग-
विशेषः । अस्वार्थः । भङ्गः । अनादरः । प्रत्या-
वृत्तिः । न्यग्भावः । इति सुम्बोधटीकायां
दुर्गादासः ॥

परा, ली, (पू + अच् + ततः टाप् ।) बन्धा-
कर्कोटकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः गुणा
यथा, —

“बन्धाकर्कोटकी लघ्वी कफयुद्धमग्नौघिनी ।
सर्पदर्पहारी तीक्ष्णा विषर्पविषहारिणी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्यखण्डे प्रथमे भागे ॥
नाभिरूपमूलाधारात् प्रथमोदितनादस्वरूप-
वर्णः । यथा, —

“मूलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु भावः परास्वः ॥”
इत्यलङ्कारकौस्तुभे प्रथमकिरणः ॥

(पूरयति सागरं भक्तमनोरथश्चेति युतपत्न्या
गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १०६ ।

“परागन्ता प्रलब्धार्था प्रतिष्ठा पालनी परा ॥”
गायत्री । यथा, देवीभागवते । १२ । ६ । ६० ।

“पार्वती परमोदारा परब्रह्मात्मिका परा ॥”

पराकः, पुं, (परं अत्यन्तं अकं दुःखं उपवासादि-
जन्मशरीरिकादिलेशो यच्च यस्माद्वा ।) ब्रत-
विशेषः । खड्गः । इति मेदिनी ॥ सुद्रः ।
रोगविशेषः । जन्तुविशेषः । इति विश्वः ॥ *
पराकत्रतमाह मनुः । ११ । २१५ ।

“यतात्मनोऽप्रमत्तस्य द्वादशाहमभोजनम् ।

पराको नाम लक्ष्मोऽयं सर्वपापापनोदनः ॥”

पराके पञ्च धेनवः पराकस्य प्राजापत्यपञ्चक-
तुल्यत्वात् । यथा अङ्गिराः ।

“वट् भिन्नेषः लक्ष्म्यपारी ब्रह्महा तु विमुध्यति ।
मासि मासि पराकेषां त्रिभिन्नेष्वप्युहति ॥”

अत्र वट् भिन्नेषः साश्वतीश्वरप्राजापत्यानि
पूर्व्यसृक्ताणि तथा प्रतिमास्यैकैकपराकेषां वर्षे
द्वादश पराकाः वर्धनये वट् चिंशत् पराकाः ।
ततश्च वट् चिंशत् पराकाशीत्युत्तरप्राजापत्य-
श्वतयोः प्रत्येकं ब्रह्मवधपापपञ्चैककार्यकरत्वात्
तुल्यत्वं वट् चिंशतश्च पञ्चगुणमशीत्युत्तरश्वतं

पराङ्मु

भवतीति । अतः प्राजापत्यपञ्चकतुल्यः पराकः ।
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

“द्वादशाहोपवासेन पराकः सर्वपापहा ॥”

इति गरुडपुराणे प्रायश्चित्तप्रकरणम् ॥

पराक, [च] चि, परा अङ्गतीति । (परा + अच् +
क्रिप् ।) प्रतिलोमगमनाश्रयः ॥

पराकपुष्पी, ली, (पराक पुष्पं यस्याः ।) अपा-
मार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अपामार्गशब्दे-
ऽस्या विवृतिरुक्ता ॥

पराक्रमः, पुं, पराक्रम्यतेऽनेन । (क्रम + “इलच् ॥”
३ । ३ । १२१ । इति घञ् । “नोदात्तोप-
देशस्य ॥” ७ । ३ । ३४ । इति न टुङिः ।)

तत्पर्यायः । द्रविणम् २ तरः ३ खड्गः ४ बलम् ५
शौर्यम् ६ स्याम ७ मुष्मत् ८ शक्तिः ९ प्राणः १० ।
इत्यमरः । २ । ८ । १०२ ॥ महः ११ शूरा १२
सामर्थ्यम् १३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये । ६२ । १३ ।

“पराक्रमश्च युद्धेषु जायते निर्भयः पुमान् ॥”)
विक्रमः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । २० । २५ ।

“यस्य भिन्नगुणान् मित्राण्यभिजाञ्च पराक्रमम् ।
कथयन्ति सदा सत्सु पुत्रवांस्तेन वै पिता ॥”)

उद्द्योगः । इति मेदिनी ॥ निष्क्रान्तिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (विष्णुः । यथा, महा-
भारते । १३ । १४६ । ४४ ।

“अथैषं जगतः सन्तुः सत्यधर्मः पराक्रमः ॥”)

परागः, पुं, (परागच्छतीति । गम + अन्यभ्यो-
पीति ङः ।) पुष्पधूलिः । तत्पर्यायः । सुमनो-
रजः २ कौसुमरेणुः ३ । इत्यमरः । २ । ४१९७ ॥

पुष्परंशुः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
आर्यासप्तशती । ५०६ ॥ [गेण ।

“लिप्तं न सुखं नाङ्गं न पत्न्यती न चरणाः परा-
अस्य श्रुतेव नलिन्था विदग्धमधुपेन मधुपीतम् ॥”)

धूलिः ॥ (यथा, रघुः । ४ । ३० ।

“प्रतापोऽप्ये ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।

ययौ पञ्चादश्यादीनि चतुस्त्वमेव सा चन्द्रः ॥”)

जानीयद्रगम् ॥ गिरिप्रभेदः ॥ विख्यातिः ॥

उपरागः ॥ चन्दनम् । इति मेदिनी ॥ खण्ड-
गमनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पराङ्गदः, पुं, (परं अङ्गं काशीनृत्यौ शिवत्वं
ददातीति । दा + कः ।) शिवः । इति शब्द-
माला ॥

पराङ्गवः, पुं, (पराङ्गं जलटङ्गा प्रचुरशरीरं
वाति प्राप्नोतीति । वा + कः ।) समुद्रः । इति
चिकारुशेषः ॥

पराङ्मुखः, चि, (पराक् प्रतिलोमगमि सुखं
यस्य ।) विमुखः । तत्पर्यायः । पराधीनः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३३ ॥ (यथा, मनुः । १० ।

११६ ।

“स्वधर्मो जिनयस्तस्य नाहवे स्यात् पराङ्मुखः ॥

तन्मोक्तमन्त्रविशेषे, पुं । यथा, तन्त्रवारे ।

“कामवौ न सुखे माया शिरस्यकुशमेव च ।

असौ पराङ्मुखः प्रोक्तो मध्ये तु विन्दुनाम्बितः ॥”)

पराम्नं

पराचितः, चि, (परेण आचितः पाजितः ।)

परपुष्टः । परद्वारा प्रतिपालितः । तत्पर्यायः ।

परिखण्डः २ परजातः ३ परैषितः ४ । इत्य-
मरः । २ । १०१२ ॥ परिखण्डः ५ । इति भरतः ॥

पराचीनः, चि, (पराचति अनभिमुखीभवतीति ।
अच् + “ऋत्विगृहृक् ॥” ३ । २ । ५६ । इति

क्रिन् ततः स्तार्ये “विभावाश्चैरदिक् क्षियाम् ॥”
५ । ४ । ८ । इति ऋः ।) पराङ्मुखः । इत्य-
मरः । ३ । १३३ ॥ (यथा, भागवते । ३ । ३० । २८ ।

“ज्ञानमेकं पराचीनैरिन्द्रियैर्ब्रह्म निर्गुणम् ।

अवभात्यर्थरूपेण आनन्दा शब्दादिधर्मेणा ॥”)

पराजयः, पुं, (परा + जि + अप् ।) रथे भङ्गः ।

इत्यमरः । २ । ८ । १११ ॥ (अत्र रथ इत्युप-
लक्ष्यं वस्तुतस्तु विद्यावादादावपीति बोद्धव्यम् ।)

तत्पर्यायः । भङ्गः २ हारी ३ हारिः ४ परा-
भवः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मनुः ।

७ । १६६ ।

“अनितो विजयो यस्माद्दृष्टते युध्मानयोः ।

पराजयश्च संयामे तस्माद्दुष्टं विवर्जयेत् ॥”)

पराजितः, चि, (परा + जि + कर्मणि क्तः ।)

क्षतपराजयः । हारितः । तत्पर्यायः । परा-
भूतः २ विजितः ३ निर्जितः ४ जितः ५ । इति

शब्दरत्नावली ॥ “इदं वाच्यमिदमवाच्यमेवं सति

पराजितो भवतीति इमानि खलु पदानि भिन्नग-
वाद्भागज्ञानार्थमधिगम्यानि भवन्ति ।” इति

चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

पराङ्गः, पुं, (परान् अङ्गतीति । अङ्गु आङ्गौ +
अच् ।) तेलयन्त्रः । फेनः । कुरिकादलम् । इति

शब्दरत्नावली ॥

परात्परः, पुं, परात् श्रेष्ठादपि परः श्रेष्ठः । स च

श्रीलङ्काः । यथा, —

“देवाः कालस्य कालोऽहं विधातुर्विधिरेव च ।

संहारकर्तुः संहर्ता पातुः पाता परात्परः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्कावल्गवखण्डे ६ अध्याये ॥

परात्प्रियः, पुं, (परादपि प्रियः ।) हृणविशेषः ।

इति शब्दचक्रिका । उल्लु इति भाषा ॥

परादनः, पुं, (परतुल्यं अदनं यस्य यद्वा

परान् श्रुत्वा अति भक्षयति नाशयतीत्यर्थः
आदयति विनाशयति स्वारोहिनं संयामे इति

वा अद् लुगः णिच् लुर्वा ।) पारसीचोटकः ।

इति चिकारुशेषः ॥

पराधीनः, चि, (परस्य परेशं वा अधीनः ।)

परवशः । तत्पर्यायः । परतन्त्रः २ परवान् ३

नाथवान् । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ॥ तस्य

जीवन्मृतत्वं यथा, —

“स्वाधीनदृष्टोः साफल्यं न पराधीनदृष्टिता ।

ये पराधीनकर्माणो जीवन्तोऽपि च ते मृताः ॥”

इति गरुडपुराणे ११३ अध्याये ॥

परागसा, ली, चिकित्सा । इति शब्दचक्रिका ॥

पराम्नं, ली, (परस्य अन्नम् ।) अन्त्यामिकभक्त-
पिटकादि । परकर्तृकशस्यपराकन्नप्रथमात्रम् ।
परस्यूतम् । तस्य व्याख्यानं यथा, —

पराप

“पराप्तं परवाच्यं निर्वाच्यं धर्मोदयवेत्तु ।”
इति स्मृतिः ॥

संयमद्दिने तस्य व्याख्यानं यथा —
“कांश्च मांश्च मकरच चणकं कौरवकम् ।
शाकं मधु पराप्तं च त्वेवमुपवसन् स्थियम् ॥” ॥
पारणदिने तस्य व्याख्यानं यथा,—
“अथवाच्यं पराप्तं तैलं निर्वाच्यं लक्षणम् ।
तुलसीनयनं दूतं पुनर्भोजनमेव वा ॥
वल्गुपीडा तथा चारं द्वादशां वर्जयेद्बन्धः ॥” ॥
तद्भोक्तृयागादेर्विपणनं यथा,—
“परपाकेन कुटस्य द्विजस्य यजमेधिनः ।
इदं दत्तं तपोऽधीतं यस्यान्नं तस्य तद्वेत् ॥” ॥
तद्भुक्ता पुनोत्पादने दोषो यथा,—
“यस्यान्नेन तु सुक्तेन भार्या समधिगच्छति ।
यस्यान्नं तस्य ते पुत्रा अन्नादेतः प्रवर्तते ॥” ॥
ब्राह्मणादिस्वामिकास्तमोजने दोषो यथा,—
“ब्राह्मणाग्नेन दारिद्र्यं क्षत्रियाग्नेन प्रेष्यताम् ।
वैश्याग्नेन तु भूतत्वं भूतान्नेनैरकं भजेत् ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ १ ॥

पराप्तभोजनेन तीर्थगमने फलव्याप्तत्वं यथा,—
“बोद्धव्यं स लभते यः पराग्नेन गच्छति ।
अर्हं तीर्थफलं तस्य यः प्रसज्जेन गच्छति ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ २ ॥

महागुरुनिपाते तस्य व्याख्यानं यथा,—
“अन्यथाहं पराप्तं गन्धं माल्यं च मेधुनम् ।
वर्जयेद्गुरुपाते तु यावत् पूर्णं न वत्सरः ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ ३ ॥

तद्भोक्तृमन्त्रसिद्धिर्हानियथा,—
“जिह्वा दग्धा पराग्नेन करो दग्धौ प्रतिग्रहात् ।
मनो दग्धं परस्त्रीभिः कथं सिद्धिर्वरानने ॥”

इति तत्त्वम् ॥ ४ ॥

तद्भोजने प्रतिप्रसवो यथा,—
“गुरुन्नं मातुलानं वा चशुरानं तथैव च ।
पितुः पुत्रस्य चैवान्नं न पराप्तमिति स्मृतिः ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

पराप्तः, त्रि, (पराप्तं निव्यमस्यस्य । “अर्थं
आदिभ्योऽच ।” ५ । २ । १०७ । इति अच् ।)
पराप्तोपकीर्त्तनी । तत्पर्यायः । परिपक्वादः २ ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥

परापं, त्रि (परागता आपो यस्मात् । “अवर्णा-
न्नादवा ।” ६ । ३ । ६७ । इत्यस्य वार्त्ति इत्यनेन
पक्षे अप ईदभावः ।) पक्षे ईत्वे परेपम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

परापरं, क्री (परमापिपत्तिः आ + पू + अच् ।) पर-
वकम् । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य विवरणं परव-
शब्दे द्रष्टव्यम् । परवापरश्च द्वयोः समाहारः ।)
परमपरश्च ॥ (यथा, विश्वपुराणे । १ । ६ । २७ ।
“एताश्च सहयज्ञेन प्रजायां कारणं परम् ।
परापरविदः प्राज्ञास्ततो यज्ञान् वितन्वते ॥”)

परापरगुः, पुं, (परमादिपि परः अन्तः परापरः ।
पृथोदरादित्वात् साधुः ततः कर्मधारयः ।) गुरु-
विशेषः । स तु भगवती । (यथा,—

पराप्त

“आदौ सर्वत्र देवेति । मन्त्रः परमो गुरुः ।
परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठो लब्धं गुरुः ॥”

इति दृष्टान्तोक्तम् २ पटलः ॥

(तन्नाम्नरे च यथा,—
“मन्त्रादाता गुरुः प्रोक्तो मन्त्रस्तु परमो गुरुः ।
परापरगुरुत्वं हि परमेष्ठिगुरुत्वं हि ॥”)

पराभवः, पुं, (पराभूयते इति पराभवनमित्यर्थः ।
परा + भू + भावे अच् ।) तिरस्कारः । (यथा,
मार्कण्डेये । १८ । १०८ ।

“मन्त्रास्तोऽहमुच्छिद्यो नचेवाहं जितेन्द्रियः ।
कथमिच्छेय मतोऽपि देवाः शत्रुपराभवम् ॥”)
अस्य पर्यायः । व्यक्कारः २ तिरस्क्रिया ३ परि-
भावः ४ विप्रकारः ५ परिभवः ६ अभिभवः ७
अन्वाकारः ८ निकारः ९ । इति हेमचन्द्रः ॥
विनाशः । इति मेदिनी ॥

पराभूतः, त्रि, (पराभूयते क्त । परा + भू + क्त ।)
पराजितः । इत्यमरः । २ । ८ । ११० ॥

पराभर्षः, पु (पराभर्षते इति । पराभर्षन-
मित्यर्थः । परा + ष् + भावे चञ् ।) युक्तिः ।
विवेचनम् । तत्पर्यायः । वितर्कः २ उन्नय-
नम् ३ विमर्षणम् ४ अध्याहारः ५ तर्कः ६
ऊहः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ तर्कशास्त्रे तु व्याप्ति-
विशिष्टपक्षधर्मताज्ञानम् । यथा,—
“आप्यस्य पक्षधर्मत्वधीः पराभर्ष उच्यते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

अस्यार्थः “व्याप्तिविशिष्टस्य पक्षेण सह वैशिष्ट्या-
वगादिज्ञानमनुमितिजनकम् । तच्च आप्यः
पक्षे इति ज्ञानं पक्षो आप्यवान् इति ज्ञानं
वा ।” इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥ स चानुमित-
यापारः । यथा,—

“आपारस्तु पराभर्षः करणं व्याप्तिधीर्भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

अस्यार्थः “अनुमायामनुमितौ व्याप्तिज्ञानं
कारणं पराभर्षो व्यापारः । तथा हि । येन
पुरुषेण महानसादौ धूमे वह्नेर्याभिगृहीता
पञ्चाक्ष स एव पुरुषः क्वचित् पर्वतादौ आवि-
ष्कृतमूलां धूमरेखां पश्यति तदनन्तरं धूमो
वह्निप्राप्य इत्येव रूपं व्याप्तिस्मरणं तस्य पुरु-
षस्य भवति पञ्चाक्ष वह्निप्राप्यधूमवान् पर्वत-
इति ज्ञानं भवति स एव पराभर्ष इत्युच्यते ॥”
इति सिद्धान्तसुक्तावली ॥

पराभर्षः, क्री (परमभर्षं वारि यस्मात् ।) वर्ष-
णम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (परमभर्षं अम-
रगणधर्मेकं ब्रह्मात्मभूतं यस्य । इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः । यथा, सुखकोपनिषदि । ३ । २ । ६ ।

“वेदान्तविज्ञानसुनिश्चितायाः

सत्त्वास्ययोगात् यतयः शुद्धसत्त्वाः ।

ते ब्रह्मजोऽपि पराभर्षावले

पराभर्षताः परितुष्यन्ति सर्वे ॥”)

पराभर्षः, त्रि, (पराभर्षते क्त । परा + ष् +
कर्त्तृणि क्तः ।) सम्बन्धः । सम्बन्धयुक्तः । यथा,—
“क्षेत्रकर्मविपाकाशयैरपराभर्षः । इति कुटु-

पराप्तः

माञ्जलिकारिकायाख्याने रामभद्रः ॥ तत्रपरा-
भर्षः । विवेचितः ॥

परायणं, त्रि, आद्यवृत्तचरणम् । इत्यमरः । ३ । २ । २० ॥

परं केवलमयनमासक्तिस्थानमिति परायणम् ।
यथा धर्मपरायणो धर्मासक्तः । इति भरतः ॥
आश्रयः । (यथा, मनुः । ४ । १० ।

“वर्त्यंश्च श्रिलोकाभ्यामधिष्ठोचपरायणः ॥”
तत्परम् । अभीष्टम् । इति मेदिनी ॥ (निवृ-
त्तिष्ठा । यथा, रामायणे । २ । ४८ । १७ ।

“पादच्छायासुखं भर्तृस्नादशस्य महात्मनः ।
स हि नाधोजनस्यास्य स गतिः स परायणम् ॥”
“परायणं श्रान्तप्रतिष्ठा ।” इति रामानुजः ॥ ।

परायत्तं, त्रि, (परस्य परेषां वा आयत्तम् । ।
पराधीनम् । यथा,—

“तत्रायत्तवशाधीनश्चन्द्रवन्तः परानपरे ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

परारि, त्रि (पूर्वतरे वत्सरे इत्यर्थे “सद्यः परत-
परातीति ॥” ५ । ३ । १०० । इति पूर्वतरस्य
परभावः आरि च संवत्सरे ।) पूर्वतरवत्सरे ।
गतद्वितीयवर्षे । इत्यमरभरतौ ॥ (परस्य अरिः ।
परशत्रौ त्रि ॥

परारिक्तः, त्रि, (परारि भवः । “चिरपरुतपरा-
रिभ्यस्तो वक्तव्यः ।” ४ । ३ । १०३ । इत्यस्य वार्त्ति
इत्यनेन क्तः ।) पूर्वतरवत्सरे सम्बन्धी । इति
व्याकरणम् ॥

पराकः, पुं, (परार्कतीति । परा + क्त + उक् ।)
कारवेत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कारवेत्तशब्दे
स्य गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)

पराकृत्, पुं, (परार्कतीति । परा + क्त + उक् ।)
प्रस्तारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पराहं क्री, (पराहं गतिं सर्वान्तिकृतया वर्जते इति ।
कथ्यार ऋतौ + अच् ।) दशमध्यसंख्या । लक्ष-
लक्षकोटिः । १००,०००,०००,०००,०००,०००
इदं चरमसंख्या अष्टादशाङ्कपर्यन्तम् । इति
हेमचन्द्रः ज्योतिषश्च ॥ (यथा, नैषधे । ५ । ६० ।

“यदि त्रिलोकीगणनापरा स्यात्
तस्याः समाप्तिर्यदि नाशुषः स्यात् ।
पारे पराहं गणितं यदि स्यात्
गणेर्याः शेषगुणोऽपि स स्यात् ॥”)

ब्रह्मण्य आशुषोऽहम् । यथा,—
“निजेन तस्य मानेन चाशुर्वर्षं शतं स्मृतम् ।
तत् पराख्यं तदहं पराहंमभिधीयते ॥”

इति कौर्म्ये ५ अध्यायः ॥

(तथा, मार्कण्डेये । ४६ । ४२—४३ ।
“शतं हि तस्य (ब्रह्मणः) वर्षाणां परमित्त्वभि-
धीयते ।

पञ्चाशद्विंशत्यवर्षैः पराहंमिति कोर्णते ॥
एवमस्य पराहंनु अतीतं द्विजसत्तम । ।
यस्यान्ते भूजहाकल्पः पाद्वा इत्यभिहितः ॥”)

पराहं, त्रि, (पराहं पराहं संख्यावत् प्रधानत्व-
मर्हतीति । पराहं + यत् यद्वा परस्मिन्ने भवः ।
“परावराधमोत्तमपूर्वाश्च ।” ४ । ३ । ५ । इति

पराश

यन् ।) प्रधानः । अष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ ।
(यथा, रघुः । १० । ६४ ।

“ताभ्यस्तथाविधान् सन्नाम्न श्रुत्वा प्रीतो हि
पार्थिवः ।

अने पराश्रमात्मानं श्रुत्वेन जगद्गुरोः ॥”)

परावर्तनं, स्त्री, (परावर्तनीति । परा + अ + वाङ्
लकात् अतच् ।) पठ्यकम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

परावर्तः, पुं, (परा वर्तते इति । परा + वृत् ।
अप ।) परिवर्तः । विनिमयः । इति हेमचन्द्रः ॥

परावहः, पुं, (परा वहतीति । वह् + अच् ।)
मप्रवायुक्तगतसप्तमवायुः । स तु परिवहवायो-
रुद्धस्थितः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,
जगिर्विश्वे २३६ अध्याये ।

“आवहः प्रवहश्चैव विवहश्च समीरगः ।

परावहः मवहश्च उहहश्च महाबलः ॥”)

पराविहः, पुं, (परा + अ + वृत् ।) कुवेरः ।
इति शब्दमाला ॥

परावेदी, स्त्री, (परमुत्कर्षमाविन्दतीति । विद्
+ अण् । क्तियां डीप् ।) वृहती । इति
केशित ॥

पराशरः, पुं, (अस्य निरुक्तिरुक्ता यथा, महा-
भारते । १ । १८६ । ३ ।

“परामुः स यत्स्नेन वशिष्ठः स्थापितो मुनिः ।
शर्मन्त्येन ततो लोकं पराशर इति स्मृतः ॥”

“परासोराशानसमवस्थानं येन स पराशरः ।
आऽपूर्वाश्चामतेर्हरन् ॥” इति नीलकण्ठः ॥

आनपिता । शक्तिमुनिपुत्रः । यथा -

“सुतं त्वजगयच्छक्रेरदृश्यन्ती पराशरम् ।

काली पराशरात् जज्ञे कृष्णहोपायनं मुनिम् ॥”

इत्यभिपरागम् ॥

अयं हि हादशाध्यायात्मिकां धर्मसंहितां कृत-
वान् । सा च कालिकनयधर्मविषया । यदुक्तं
तत्रैव ।

“कृते तु मानवो धर्मस्त्रेतायां गौतमः स्मृतः ।

हापरे शकलितः कलौ पराशरः स्मृतः ॥”

तत्र संहितायां १२ अध्याये युगमेदं धर्ममेदादि-
कथनम् । २ अः आचारधर्मश्चतुर्धर्मादिकथ-
नम् । ३ अः अशौचव्यवस्था आत्महरणादि-

दोषाः । ४ अः प्रायश्चित्तमतान्तेष्टिक्रियाकुश-
पुनलिकादिकथनम् । ५ अः प्राणिदृष्टप्रायश्चित्त-
व्यवस्था । ६ अः प्राणिवधप्रायश्चित्तकथनम् ।

७ अः द्रव्यशुद्धादि । ८ अः गोवधादिप्राय-
श्चित्तम् । ९ अः गोवधापवादादि । १० अः

अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । ११ अः अमेध-
भक्षणादि प्रायश्चित्तम् । १२ अः प्रायश्चित्तज्ञा-
नमेदादि ॥ * ॥

अयं खलु मत्स्यगन्थायां सत्यवत्यां वेदव्यास-
मुत्पादितवान् । राट्टविवरणमुक्तं यथा देवी-
भागवते । २ स्कन्धः । २ अध्याये द्रष्टव्यम् ॥

परान् आश्रयाति हिनस्तीति । श्रुतिं हिंस-
+ अच् । नागमेदः । यथा, महाभारते ।

परासुः

१ । ५७ । १८ । “वराहको वीरखकः सुचिन्-
स्त्रिवर्गकः । पराशरस्तखकः मणिस्कन्ध-
स्तथावर्गकः ॥”)

पराशरी, [नृ] पुं, पराशरेण प्रोक्तं भिक्षुसूत्रं
पाराशरं तद्विद्यतेऽस्याध्ययनायेति ऋः इन् च ।

पराशरीति ह्रस्वादिच् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पाराशरी । चतुर्थाश्रमी ॥

पराश्रया, स्त्री, (पर आश्रयो यस्याः ।) वृक्षो-
परिजातलताविशेषः । परसाडा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । बन्दा २ वृक्षादनी ३ वृक्षरुहा ४
जीवन्तिका ५ वशिणी ६ पुत्रिणी ७ बन्दा ८

परपुष्टा ९ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (अष्टाश्रिते,
त्रि ॥)

परासनं, स्त्री, (परा + अस् + भावे लुट् ।)
मारणम् । वधः । इत्यमरः । १० । ८ । ११३ ॥

परासुः, त्रि, (परागताः प्रस्थिता असवः प्राणा
यस्य ।) नृतः । इत्यमरः । १० । ८ । ११७ ॥

(यथा, रघुः । ६ । ७८ ।

“तौ दम्पती बहु विलप्य शिशोः प्रहृन्नां

शान्तं निखानमुदह्वयतामुरक्तः ।

सोऽभूत् परानुरथ भूमिपतिं शशाप

हस्तापितैर्नयनवारिभिरेव वृद्धः ॥”

परासुपरीक्षा वेदांके यथा,—

“तस्य चेत परिदृश्यमानं पृथक्त्वेन पादजङ्घीर-
स्फिगुदगमार्थ-पृष्ठेष्टिका-पाणिप्रौवा-तात्स्न्योऽ-
ललाटं स्विष्टं शीतं प्रस्तब्धं दारुणं वीतमांस-

श्राङ्गितं वा स्यात् । परासुर्यं पुरुषो न चिरात्
कालं करिष्यतीति विद्यात् । तस्य चेत परि-

दृश्यमानानि पृथक्त्वेन गुल्फजातुवङ्ग-गुद-
वृषण-मेढ्रान्धंशस्तनमगिकहनुपशुक्रा नासिका

कर्णादिभूषणादीनि मस्तानि यस्तानि श्रुतानि
स्थानेभ्यः स्युः परासुर्यं पुरुषो न चिरात्

कालं करिष्यतीति विद्यात् ॥”

“तस्य चेदुच्छः सोऽतिदीर्घोऽतिदृक् सो वा स्यात्
परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत्कन्यं परिदृश्य-

मानेन न सन्देशात् परासुरिति विद्यात् ।
तस्य चेदृक्ताः प्रतिकीर्णाः श्वेता जातशर्कराः

स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य चेत पद्माणि
जटावह्निनि स्युः परासुरिति विद्यात् । तस्य

चेत्क्षुब्धो प्रलतिहीने विह्वलितुक्ते अत्युत-
पिच्छिते अतिप्रविष्टे अतिजिह्वे अतिविधमे

अतिप्रसृते अतिविस्तृतवन्त्ये सततोन्मिषिते
सततनिमिषिते निमेषोन्मिषातिप्रवृत्ते बिभ्रान्त-

दृष्टिके विपरीतदृष्टिके हीनदृष्टिके अस्तदृष्टिके
नकुर्णान्ये कपोतान्ये अङ्गारवर्णे कृष्णानील-

पीतश्यावताम्बहरितहारिद्रमुक्तेकारिकाणां
वर्णानामन्यतमेनाभिसंभूते वा स्यातां परासु-

रिति विद्यात् । तथास्य केशलोमान्वायच्छेत् ।
तस्य चेत केशलोमान्वायस्यमानानि प्रभुष्येरन्

नचेत् वेदयन् परासुरिति विद्यात् ।

तस्य चेदुदरं शिराः प्रहृश्येरन् । श्यावताम्ब-
नील-हारिद्रमुक्ता वा स्युः परासुरिति विद्यात् ।

परिक

तस्य पैत्रखा वीतमांसशोभिताः पक्कजामर-
वर्णाः स्युः परासुरिति विद्यात् ।

अथास्याङ्गुलीरायच्छेत्तस्य पैदङ्गुलय आयस्य-
माना नचेत् स्फुटेश्च परासुरिति विद्यात् ॥”

इति चरकसिद्धिस्थाने चतुर्थेऽध्याये उक्तम् ॥

“वाताक्षीला तु हृदये यस्योऽमनुष्यादिनी ।

रुजान्नविद्वेषकरी स परासुरसंशयम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने एकत्रिंशत्तमेऽध्याये ॥

परासुता, स्त्री, (परासोर्मृतस्य भावः । परासु +
तल् क्तियां टाप् ।) नृतत्वम् । निद्रापरवृत्ता ।

इति पुराणम् ॥

परास्कन्दी, [नृ] पुं (परान् आस्कन्धितं शील
मस्य । आ + स्कन्ध । क्तानिः ।) चौरः । इत्य-

मरः । १० । १० । २५ ॥

परास्तं, त्रि (परास्यते स्म । परा + अस् + क्तः ।)
निरस्तम् । पराजितम् । यथा —

“ह्रीर्गिरास्तु वरमस्तु पुनर्मा-

स्वीकृतैव परवागपरास्ता ॥”

इति नैषधे ५ सर्गः ॥

पराहः, पुं, (परसुत्तरवर्ति अहः । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।) पर-

दिनम् । यथा । पूर्वार्धे तद्विधत्वेऽपि पराहे
त्रिसन्ध्यायापित्वे पराह एव । इति सावित्री-

व्रते तिथितत्त्वम् ॥

पराहः, पुं, (परसु तदहश्चेति कर्मधारयः ।
“अहोऽह एतभ्यः ॥” ५ । ४ । ८८ । इति

अह्नादेशः । ततः नस्य णः ।) अपराहः ।
विकालः । (केषांचिन्मते अयं पराहोऽपि ॥)

परि, अ, सर्वतोभावः । वर्णनम् । आधिः । शेषः ।
इत्यभूतः । आख्यानम् । भागः । वीक्षा ।

आलिङ्गनम् । लक्षणम् । दोषाख्यानम् । निर-
सनम् । पूजा । आभिः । भूषणम् । इति मेदिनी ॥

उपरमः । शोकः । इति हेमचन्द्रः ॥ सन्तोष-
भाषणम् । इति शब्दरत्नावली ॥ उपसर्गविशेषः ।

अस्यार्थः । सर्वतोभावः । अतिशयः । वीक्षा ।
इत्यभावः । चिह्नम् । भागः । आगः । नियमः ।

इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ॥

परिकथा, स्त्री, (परितः कथा ।) वाक्यभेदः । यथा,
“अथ वाक्यभेदाः सुप्रसङ्ग्यः खण्डकथा कथा ।

आख्यायिका परिकथा कलापकविशेषकौ ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

परिकम्पः, पुं, (परितः कम्पो यस्मात् ।) भयम् ।
कम्पः । इति मेदिनी ॥

परिकरः, पुं, (परिकीर्यते इति । कृष्णविशेषे +
“अदोरप ॥” ३ । ३ । ५७ । इति अप् ।) यद्वा

परिक्रियतेऽनेनेति पुंकीति चः ।) पर्यङ्कः ।
परिवारः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६५ ॥ समा-

रम्भः । वृन्दः । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रगाढं
गान्धिकावन्धः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । २५ ।

“गाढं परिकरं बद्धा मुक्तमादाय चाधिकम् ।
स्कन्धे भर्तारमादाय जगाम ऋदुगामिनी ॥”)

विवेकः । इति विश्वः । सहकारी । यथा,—

“परिकरः सहकारी च च आभिपक्षधर्मेत्यादिः ।”

इति सामान्यविशेषः । अगदीशः ।
(अलङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ७५ ।

“उक्तिविशेषयोः आभिप्रायैः परिकरो मतः ।”

उदाहरणं यथा तत्रैव । “अङ्गराज । सेना-
पते । श्रोत्रोपहासिन् । कर्ण । रक्षेन् भीमाद्-
दुःशासनम् ॥”)

परिकर्मा, [कृ] पुं, (परिकरोतीति । परि + कृ
+ क्तृ) अनूपव्येष्टे कनिष्ठविवाहस्य याजकः ।
इत्युदाहरणम् ।

परिकर्मा, [नृ] स्त्री, (परिक्रियते इति । परि +
कृ + मनिन् ।) कुटुम्बादिना शरीरशोभाधान-
रूपसंस्कारः । इति भरतः ॥ आनोद्वर्णनादि ।
इति स्वामी ॥ शरीरसंस्कारमात्रम् । इत्यन्ये ॥
तत्पर्यायः । अङ्गसंस्कारः ० । इत्यमरः । २ ।
६ । १०१ ॥ प्रतिकर्म ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा कुमारः । ४ । १६ ।

“विधुरैरसि यस्य दाहणेः

असमाप्ते परिकर्मेणि स्मृतः ।

तमिमं कुरु दक्षिणेतरे

चरणं निर्मितरागमेहि मे ॥”)

परिकर्मा, [नृ] पुं, (परितः कर्मे यस्य ।) परि-
चारकः । सेवकः । इति रत्नमाला ॥

परिकर्मा, [नृ] चि, (परिकर्मे विद्यते इत्य-
परिकर्मे + णिनिः ।) परिकर्मा । इति हेम-
चन्द्रः ॥

परिकाङ्क्षितः, चि, (परित्यक्तं काङ्क्षितं अभिलाषो
येन ।) तपस्वी । इति शब्दरत्नावली ॥

परिकूटं, स्त्री, (परि सञ्जतो भूषितं कूटम् ।)
पुरङ्गारकूटकम् । तत्पर्यायः । हस्तिनखः ०
नगरङ्गारकूटकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

परिक्रमः, पुं, (परिक्रमणम् । क्रसु पादविक्षेपे +
भावे घञ् । “नोदाशोपदेशस्येति ।” ७ । ३ । ३४ ।
इति उपधाया न वृद्धिः ।) क्रीडार्थं पङ्क्तिं
गमनम् । तत्पर्यायः । विहारः ० । इत्यमरः ।
३ । २ । १६ ॥ प्रदक्षिणम् । यथा,—

वराह उवाच ।

“अथ भद्रे । महापुण्यं पृथिव्यां सञ्जतो दिशम् ।

परिक्रम्य यथाभानं प्रमाणगणितं शुभम् ॥

भूत्याः परिक्रमे सत्यं प्रमाणं योजनां च ।

वटिकोटिसहस्राणि वटिकोटिशतानि च ॥

तीर्णान्येतानि देवाश्च तारकाश्च नभस्ते ।

गणितानि समस्तानि वायुना जगदायुषा ॥

जलानां लोमशेनैव नारदेन ध्रुवेण च ।

जाम्बवता सपुत्रेण रावणेन हनूमता ॥

एतेरनेकधा देवैः ससागरवना मही ।

कमिता बालिना चैव वाङ्मयमकरैरुषा ॥

अन्तरा भ्रमणेनैव सुयोधेण महात्मना ।

तथा च पूर्वदेवैः पञ्चभिः पाण्डुरङ्गने ।

योगसिद्धेस्तथा कौशिकार्ककेयसुरेपि ।

कमिता न क्रमिष्यन्ति न पूर्वं नापरे जनाः ॥

अप्यसत्त्वबलौपतैः प्राविभवाण्यनुद्धिभिः ।

मनसापि न शक्यन्ते गमनस्य च का कथा ॥

सप्तद्वीपे तु तीर्थानि भ्रमणाद् यत् फलं भवेत् ।

प्राप्य ते चाधिकं तस्मान्मथुरायाः परिक्रमे ॥

मथुरां समुप्राप्य यस्तु कुर्व्यात् प्रदक्षिणम् ।

प्रदक्षिणीकृता तेन सप्तद्वीपा वसुधरा ॥

तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामागमोपसृभिः ।

कर्मेया मथुरां प्राप्य नरैः सत्यं प्रदक्षिणा ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

परिक्रमसहः, पुं, (परिक्रमं विहारं सहते इति ।
सह + पचाद्यच् ।) आगलः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

परिक्रिया, स्त्री, (परिकरणम् । परि + कृ + घञ् ।
“रिड् श्रयस्तिङ् ।” ७ । ४ । ०८ । इति रिङ् ।)
परिखाजलादिना वेष्टनम् । तत्पर्यायः । परि-
सर्पः ० । इत्यमरः । ३ । २ । ०० ॥ (एकाह-
यागविशेषः । यदुक्तं आश्वलायनश्रौते । ६ । ५ । १० ।
“सदास्त्रिया अनुक्रिया परिक्रिया वा स्वर्ग-
कामः ॥” “परिक्रियाप्येकाहा भवति यष्टामन्य-
तमेन स्वर्गकामो यजेत ॥” इति नारायणी ॥)

परिचिन्त, पुं, (परि सञ्जतोभावेन चिन्तयेत् इत्यत-
दुरितं येन । परि + चि + क्तिप् । कलिप्राम-
कन्तत्वादस्य तथात्वम् । यद्वा, परिचिन्तयेत्
कुरुषु चिन्तयति ईष्टे इति । तथा चोक्तं महा-
भारते । १० । १६ । १०—३ ॥

“विराटस्य सुतां पूर्वं अर्वां गाक्षीवधन्व-
नः । उपमथ्य गतां दृष्ट्वा व्रतवान् ब्राह्मणोऽश्वीन् ॥

परिचिन्तयेत् कुरुषु पुत्रस्तव भविष्यति ।

एतदस्य परिचिन्तनं गर्भस्थस्य भविष्यति ॥”)

अभिमन्युपुत्रः । तत्पर्यायः । परीक्षित ० पारि-
क्षीतः ३ परिचिन्तः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

(अयं पुनर्युधिष्ठिरादनन्तरं कलियुगस्यागम-
राजसत्त्ववर्त्ता आसीत् । कुरुक्षेत्रयुद्धे परि-
क्षीये कुरुकुले अभिमन्युपत्न्या उत्तराया गर्भा-
ज्जातः । अयमेव गर्भस्थः क्रुद्धाश्रयाप्रयुक्तं न

ब्रह्मास्त्रेण निहतोऽपि पुनर्भगवत् । ह्यस्य
प्रभावात् जीवितं लब्धवान् । अयमेव दृष्टरूपिणं
धर्मं नियुक्तं कलिं प्रशशास । ततो गच्छति
काले एकदाऽसौ श्रुत्या विहरन् सुधाट-
पीडितः मौनव्रतावलम्बिनः शमीकस्य सुने-

राश्रमं गत्वा प्रत्युत्तरदानपराङ्मुखस्य तस्य स्तन्य-
धनुष्कोषा नृत्नं सप्रेमासङ्गयामास । अनेना
परार्धनेन राजनं शमीकस्य पुत्रः ऋद्धौ नामा
तपस्वी इतः कर्ममेव हि तच्छकदृष्टोऽयं नृत्नो
भविष्यतीत्यभिप्रपन्नवान् । एतदावर्णयं गङ्गातीरे
सुनिप्रवृत्तिभिरौश्रनामकीर्त्तनादिकमालोचयन्
प्रायोपवेशने स्थितस्तच्छकदृष्टो नृत्नम् । इत्ये-
तत्कथा महाभारते विस्तरतो द्रष्टव्या ॥)

(कुरुपुत्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३० । ६० ।
“कुरोस्तु पुत्राश्चत्वारः सुधन्वा सुधनुस्तथा ।
परिचिन्तु महाबाहुः प्रवरस्त्रारिभेजयः ॥”

अविचिन्त-पुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६४ । ५० ।
“अविचिन्तः परिचिन्तश्च वलान्धश्च भीष्मवान् ॥”)

परिचिन्तं, चि, (परितः चिद्यते स्म इति ।
चिप् + क्त ।) परिखादिना वेष्टितम् । तत्-
पर्यायः । निवृत्तम् २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥
सञ्जतोभावेन क्षेपयुक्तम् ॥

परिखा, स्त्री, (परितः खन्यते इति । खन् +
“अन्यञ्चपीति ।” ३ । २ । १०१ । ङः ।)
राजधान्यादिवेष्टनखातम् । इति भरतः ॥ गङ्-
खाद इति खाना इति च यस्याः प्रसिद्धिः ।
तत्पर्यायः । खेयम् । इत्यमरः । १ । १० । २६ ॥
(यथा, मनुः । ७ । १६६ ।

“भिन्नाश्चैव तद्भागानि प्राकारपरिखास्तथा ।
समवस्कन्दयेच्चैनं राज्ञौ विज्ञासयेत्तथा ॥”)

तस्या मानं यथा,—

“प्रत्ये च परिखामानं शतहस्तं प्रशस्तकम् ।

परितः शिविराणाञ्च गम्भीरं दृष्टवस्तकम् ॥”

सङ्केतार्थकश्चैव परिखाङ्गारमौष्ठितम् ।

शत्रोरगम्यं भिन्नस्य गम्यमेव सुखेन च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणकखण्डे ००२ अध्यायः ॥

परिख्यातः, चि, परिसञ्जतोभावेन ख्यातः प्रथितः ।
इति परिप्रसङ्गस्थाधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्यय-
निष्पन्नः ॥ विख्यातः ॥

परिगणितः, चि, (परिगणितोभावेन गणयते
स्म । परि + गण + क्त ।) सञ्जतोभावेन गणना-
युक्तः । यथा । “परिगणितव्यतिरिक्तेषु संसर्ग-
जनविशेषो नादरणीयः परिगणनार्थकत्वात् ॥”
इति जीमूतवाहिनः ॥

परिगतः, चि, (परि + गम् + क्त ।) प्राप्तः ।
विस्तृतः । ज्ञातः । चेष्टितः । इति मेदिनी ॥
गतः । इति हेमचन्द्रः ॥ वेष्टितः । यथा,—

“अथ सवल्कलकूलकुयादिभिः

परिगतो ज्वलदहन्नालधिः ॥”

इति भट्टिकाव्ये । १० । १ ॥

परिगृह्या, स्त्री, (परि सञ्जतोभावेन गृह्यते या
परि + ग्रह + कर्म्मणि ण्यप् ।) नारी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

परिग्रहः, पुं, (परिग्रहणमिति । परि + ग्रह +
“ग्रह वृद्धिनिश्चिगमञ्च ।” ३ । ३ । ५८ । इति
अप ।) प्रतिग्रहः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । ४ । ७ ।

“कथञ्चोपपरिग्रहे शिथिलता यन्नाद्राज्यस्य
तत्तं धूर्त । हृदि स्थिता प्रियतमा काचित्कमे-
वापरा ॥”)

सैन्यपञ्चाङ्गागः । पत्नी । भार्या । (यथा
रघुः । ६ । १४ ।

“समनुकम्या सपन्नपरिग्रहा-
ननलकानलकानवर्मा पुरीम् ॥”)

परिजनः । परिवारः । आदानम् । (यथा
रघुः । ६ । ४६ ।

“अनुभवन्नवदोलभ्यन्तुसर्वं
पटुरपि प्रियकण्डजिघृक्षया ।

अनयदासनरन्तुपरिग्रहे

भुजलताजलतामवलाजनः ॥”)

स्त्रीकारः । (यथा, रघुः । १८ । ३८ ।

परिषः

“लोकने भावी पितुरेव तुल्यः

सम्भावितो मौलिपरिग्रहात् सः ॥”

नलम् । कन्दः । श्यापः । श्रपयः । इत्यमरभरतौ ॥

राहुवक्रस्थभास्करः । इत्यजयः ॥ (पुनरादि-

भर्त्तव्यपरिमाणम् । यथा, मनुः । १० । १०४ ।

“प्रकल्पया तस्य तैर्वृत्तिः स्वकुटुम्बाद् यथार्हतः ।

शक्तिश्चावेक्ष्य दास्यश्च भूतानाञ्च परिग्रहम् ॥”

परिग्रह्यतेऽनेनेति विग्रहे हस्तः । विष्णुः । यथा,

महाभारते । १३ । १४६ । ५८ ।

“ऋतुः सुदर्शनः कालः परमेष्ठी परिग्रहः ॥”

“श्रवणार्थिभिः परितो गृह्यते सर्वगतत्वात्

परितो ज्ञायत इति वा । पुण्यादिभर्त्तोरर्चितं

परिग्रह्यति इति वा परिग्रहः ॥” इति शाङ्कर

भाष्यम् ॥ साधनम् । यथा, रघुः । ६ । २१ ।

“अजिनद्वन्द्वभटं कुशमेखलां

यतगरं नृगदङ्गपरिग्रहम् ॥”

“नृगदङ्गं परिग्रहः कक्ष्यनसाधनं यस्यास्ताम् ॥”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

परिग्रहः, पुं, (परि + ग्रह् + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिचः, पुं, (परि + च् + “ग्रह् + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिचः, पुं, (परि + च् + “ग्रह् + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिचः, पुं, (परि + च् + “ग्रह् + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिचः, पुं, (परि + च् + “ग्रह् + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिचः, पुं, (परि + च् + “ग्रह् + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिचः, पुं, (परि + च् + “ग्रह् + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिचः, पुं, (परि + च् + “ग्रह् + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिचः, पुं, (परि + च् + “ग्रह् + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिचः, पुं, (परि + च् + “ग्रह् + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिचः, पुं, (परि + च् + “ग्रह् + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिचः, पुं, (परि + च् + “ग्रह् + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिचः, पुं, (परि + च् + “ग्रह् + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

“लम्बकर्मो महावक्रो मलिनो घोरदर्शनः ।

परिचो नाम चकालः शृङ्खलाधिरुहयत ॥”

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) यत्तद्विधिविशेषः । इति

केचित् ॥

परिघातः, पुं, (परि + घृ + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

परिचायः, पुं, (परि + चायति इति । चिञ् चिञाम्

+ “अथौ परिचायोपचायचक्राः ।” १ । १ ।

१३१ । इत्यनेन साधुः ।) यज्ञाभिः । तत्पर्यायः ।

सन्ध्याः २ उपचायः ३ । इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥

(अग्निरिह न वक्त्रिः किन्त्वभिधारणार्थस्थ-

विशेषः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

परिचारकः, त्रि, (परि + चर + “प्रगै यञ्जे ।” ३ ।

३ । ४७ । इति घञ् ।) सेवकः । चाकर इति भाषा ॥ (यथा,

मनुः । ७ । २१७ ।

“तन्नामभूतैः कालशेखरैः परिचारकैः ।

सुपरीक्षितमन्त्राद्यमयात्मनैर्विवापहैः ॥”)

तत्पर्यायः । भूयः २ दासेरः ३ दास्यः ४

दासः ५ गोप्यकः ६ चेटकः ७ नियोज्यः ८

किङ्करः ९ प्रेष्यः १० सुजिह्वः ११ । इत्य-

मरः । २ । १० । १७ ॥ चिङ्करः १२ चेटः १३

गोप्यः १४ पराक्षितः १५ परिष्कन्दः १६ परि-

कर्मी १७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २४ ॥

परिचार्यः, त्रि, परिचर्यतेऽथैव इति । परि +

चर + कर्मणि ल्यत् । सेवः ॥

परिचिनः, त्रि, (परि + चि + कर्मणि क्तः ।)

परिचर्याविशेषः । ज्ञातः । यथा,—

“तत्तथैव चिरपरिचिता जन्मभूमीति बुद्ध्या

मा खिदास चिभुवनजनजाणहेतोः क्रमाद् ॥

किञ्च त्वार्थं भवति महतां चेतुः परस्योपकारी ।

वाराणस्या मुनिरपि गतो दक्षिणाग्रामगम्यः ॥”

इति पदाङ्कदूतः ॥

परिचयः, त्रि, परि पूर्वनिघातोः कर्मणि यप्रत्ययेन

निव्यञ्जम् ॥ परिचययोग्यम् । परिचयनीयम् ।

परिचय्यम् ॥

परिच्छदः, पुं, (परिच्छादयतेऽनेनेति । परि + छृ

+ शिच् + “पुंसि संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । ११८ ।

इति घः । “छादधेर्लुपसर्गात् ॥” ६ । ४ । ६६ ।

इति उपधाङ्गः ।) परिवारः । इति हेम-

चन्द्रः ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६ । ७३ ।

“सहधर्मचारिणी मम परिच्छदः सुतनु । नेह

सन्देहः ।

न तु सुखयति तुहिनदिनच्छन्नहायेव सज्जन्ती ॥”)

इत्यथर्ववेदकामलादुपकरणम् । यथा,—

“परिच्छदं वृषार्हेऽर्थं परिवर्त्तयथाः परे ॥”

• इत्यस्य टीकायां भरतः ॥

(यथा, रघुः । १ । १६ ।

“सेना परिच्छदस्तस्य हयमेवार्थसाधनम् ।

शास्त्रव्यकुण्ठिता बुद्धिर्मूर्खो ध्रुवि चानता ॥”)

आच्छादनम् । यथा,—

“पयःप्रेननिभा शय्या दान्ता रुक्मपरिच्छदा ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

परिच्छन्दः, पुं, (परिच्छन्दयतेऽनेनेति । परि + छृ

+ शिच् + “पुंसि संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । ११८ ।

इति घः ।) परिच्छदः । इति हला-

युधः ॥

परिच्छन्नः, त्रि, परिपूर्वनिघातोः कर्मणि कर्मणि

च क्तप्रत्ययनिव्यञ्जः । परिच्छदविशेषः । सर्वतो-

भावेनाच्छादितः । संततः ॥

परिष्ठा

“ह्रीं प्रह्नीमसुह्रीं संह्रीं परिह्रीमकम् ।”
इति जटाधरः ॥
(तथाच महाभारते । ८ । ४१ । २७ ।

“अतिहीनं महाहीनं खहीनं परिहीनकम् ॥”
परिणतं, चि, (परिणमति स्त । परि + नम् +

क्तः ।) पक्षम् । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ॥
 तिर्यग्घातिगजः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 माथे । ४ । २६ ।

“सततमसुमतामगन्धरूपाः
परिणतदिक्रिकास्तटीर्विभर्णि ॥”)

परिणयः, पुं, (परिणयनम् । परि + नी + ष्यप् ।)

परिणामः, पुं, (परिणमनम् । परि + नम् +

सुखस्य विकारः क्रोधरक्तता । केचित्तु प्रकृति-
भ्रंशस्य विकारः । यथा कायस्य विकारो

भस्म । नृत्तपिण्डस्य घटः । इत्यमरभरतौ ॥
चरमः । प्रोषः । यथा —

“परिणाममुखे गरीयसि
यथर्कस्मिन् वक्षामि क्षतौजसाम् ।

अतिवीर्यवतीव भेषजे
बहुरत्नीयसि दृश्यते गुणः ॥”

इति भाष्यौ । २ । ४ ॥
(निदानभेदेन यथा,—

“यस्मान्नोन्द्रियार्थमयोगप्रज्ञापराधपरिणाम-
भेदात्त्रिविधा वा ॥” “परिणामोऽयोगाद्विद्युक्ता

हेगोरत्रैवान्तर्भाव इति भट्टारहरिश्चन्द्रः ॥”

“कालस्य परिणामेन कृत्यान्वयनिमित्तज्ञा” ।

रोगाः स्वाभाविका दृष्टाः स्वभावो निष्प्रतिक्रियः ॥
इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

अर्थालङ्कारभेदः । तल्लक्षणां यथा,—
 “परिणामः क्रियार्थश्चेद्विषयी विषयात्मना ॥”)

परिणामदृष्टौ, [नृ] त्रि, (परिणामं चरमं पश्य-
तीति। इष् + णिनि।) चरमकालप्रेक्षी। पञ्चा-

दृशी । विषयादेः शेषद्रष्टा । इति भारतम् ॥
परिणामशूलः, पुं, (परिणामे चरमावस्थायां

शूलं यस्य । यद्वा परिणामे भुक्तान्नादः परि-
पाके उत्पद्यते शूलं यस्मात् ।) रोगविशेषः ।

“स्वेर्निदानैः प्रकुपितो वायुः सन्निहिते यदा ।
 तस्यतिपात्तयथा,—

तस्य लक्षणं यथा,—
 “भुक्ते क्षीर्यति यश्चक्षुः तदेव परिणामकम् ।

तस्य लक्षणमथेतत् समासेनाभिधीयते ॥”
वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—

“आध्यानाटोपविष्णुत्रयवन्धारतिवेपथैः ।
स्निग्धोष्णोपशमप्रायं वातिकं तद्वदेह्लिषक् ॥”

पैत्तिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—

“इद्दिहृत्ताससम्भोहं स्वल्पसुगदीर्घसमति ।
कटुतिक्तोपशान्तौ च तद्विशेषं कपात्मकम् ॥”

त्रिदोषजमसाध्यन्तु क्षीयमांसबलानलम् ॥”
इति माधवकरः ।

(चिकित्सास्य यथा,—
“वमनं तिक्तमधुरैर्विरेकञ्चापि प्रास्यते ।

सर्वाण्येतानि संहृत्य अक्षयचूर्णानि कारयेत् ॥
गुडेन मोदकं कृत्वा भक्षयेत् प्रातस्तथितः ।

नागरगुड़तिलकल्कं पयसा संसाध्य यः पुमा-
नदात् ।

श्रीताम्बुपानं पूर्वाह्ने भक्षयेत् क्षीरभोजनः ।
सायंकं रुसकं पीत्वा तस्यैव दुर्लभात् ॥

समांशां गुडिकां कृत्वा कलम्बीकरसं वा ।
प्रातर्भोजनकाले वा भक्षयेत् यथाबलम् ॥

स जयति परिणामरुजं चिरजामपि किमुत
नूतनजाम् ॥

सामुद्र सन्धव क्षारा रुचक रामक विद्धम् ।
दन्ती लौहरजः किट्टं त्रिवृच्छरणकं समम् ॥

नाभिःशूलं ग्रीवःशूलं यक्षदृगुल्लसतश्च यत् ॥
विद्रध्यल्लीलिकं हन्ति कफवातोद्भवन्तथा ।

इति समुद्राद्यं चूर्णम् ॥ * ॥
“सपिप्पलीगुडं सर्पिः पचेत् क्षीरे चतुर्गुणे ।

“काथन कल्कन च पिप्पलीना
सिद्धं हृतं माचिकसंप्रयुक्तम् ।

परिणो

क्षीरानुपानं विनिहन्वयद्यं
मूलं प्रवृद्धं परिणामसंज्ञम् ॥”

इति पिप्पलीयुतम् ॥ * ॥

“महर्षे शोधितं पत्रं लौहजं वा गुडं न तु ।
भक्षयन्नुच्यते मूलान् परिणामसमुद्भवान् ॥
संशोध्य चूर्णितं कृत्वा महर्षस्य पलायकम् ।
श्रुतावरीरसस्याद्यौ दध्नुः पयसस्तथा ॥
पलाय्यादाय चत्वारि तथा गव्यस्य सर्पिषः ।
विपसेत् सर्वमेकैधं यावत् पिष्टत्वमागतम् ॥
सिद्धम् भक्षयेन्मध्यं भोजनस्यायतोऽपि वा ।
वानात्मकं पित्तभवं मूलञ्च परिणामजम् ॥
निहन्वैव हि योगोऽयं महर्षस्य न संशयः ॥”

इति श्रुतावरीमहर्षम् ॥ * ॥

इति वैद्यकचक्रपात्रसंज्ञे मूलाधिकारे ॥
“अजीर्णाग्नरसः प्रोक्तो दशमः परिणामजः ।”
“जीर्णोऽग्नौ च भवेद्यस्तु स ज्ञेयः परिणामजः ॥”
“लङ्घनं वमनञ्चैव विरेकश्चातुवासनम् ॥
निरुद्धो वस्ति कर्माणि परिणामे त्रिदोषजे ।
चित्रकं त्रिष्टना दन्ती विडङ्गं कटुकत्रयम् ॥
समं चूर्णं गुडनाथ कारयेन्मोदकान् सुधीः ।
भक्षयेत् प्रातस्तथा पश्चादुष्णोदकं पिबेत् ॥
परिणामोद्भव मूलं हन्ति शीघ्रं नरस्य च ।
यवानोद्भिद्गुं सिन्धुतुण्डां सौवर्चलाभया ।
सुरामज्जेन पातथा परिणामे त्रिदोषजे ॥
हिङ्गुल्लोववचाजमोदहृत्वा पथ्यायवानी शठौ
जातीपिप्पलीदाडिमटकौतिक्तीङ्गिचयाभि-

कम् ।

तस्मादम्बुसुवर्चला च यवजचारं तथा सर्पिका
सिन्धुतुं विडङ्गं समस्तं स्याद्वीजपूरे रसे ॥
संभाषं सुकृतात्मनेन गुडिका चाक्षप्रमाणा तथा
कल्को वातविकारिणां प्रददनः मूलाग्रसः
श्रीहकान् ॥”

“एष हिङ्गुदिको नाम सर्वमूलार्तिनाशनः ।

सर्ववार्तविकारघ्नः सर्वक्षयनिवारणः ।

परिणामोद्भव मूलं वारयन्नाश्वसंशयम् ॥”

इति क्षारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥

परिणायः, पुं, (परितो वामदक्षिणतो नयनम् ।

परि + नी + “परिणयोर्नोद्वानाभेययोः” ३ ।

३ । ३७ । इति घञ् ।) क्षारीणां समन्ताग्रयनम् ।

इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ परेरितो दीर्घत्वे

परीणायश्च । इति भरतः ॥

परिणहः, पुं, (परिणहतेऽनेन इति । परि +

नह + घञ् ।) विस्तारः । तत्पर्यायः । विष्ठा-

लता २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११४ ॥ ओसार

इति चौड़ा इति च भाषा ॥ (यथा, महा-

भारते । ६ । ७ । २२ ।

“अरक्षीनां सहस्रञ्च शनानि दश पञ्च च ।

परिणहस्तु दृष्टस्य फलानां रसमेदिनाम् ॥”)

परिखेता, [ऋ] पुं, (परिखयतीति । परि +

नी + णच् ।) बोद्धा । भर्ता २ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“स्थिते दृश्यतो दृष्ट्यान् परिनेतुः प्रकृतये ।

परिदा

अप्यर्थकामौ तस्याकां धर्मे एव मनोविद्यः ॥”

इति रघुः । १ । २५ ।)

परितः [स्] घ, (परि + “पर्यभिधाय” ५ ।

३ । ६ । इति तसिल् ।) सर्वतः । चतुर्दिगभि-

द्याम्नौ । इत्यमरः । ३ । २ । ३५ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ६ ।

“पुरोपकण्ठो पवनान्प्रयाणां

कलापिनामुद्धतकृत्तौ ।

प्रश्नातशस्त्रे परितो दिगन्तान्

तूर्यस्वने सङ्घर्षति मङ्गलार्थे ॥”)

परितापः, पुं, (परितस्वतोभावेन तप्यतेऽनेन ।

परि + तप् + घञ् ।) दुःखम् । (यथा, भाग-

वते । ७ । ८ । ५० ।

“स तु जनपरितापं तत्कृतं जानता ते

नरहर उपनीतः पञ्चतां पञ्चशि ॥”)

नरकान्तरम् । इति मेदिनी ॥ श्लोकः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । ७ । ७० । २५ ।

“एतथा तस्या वृद्धा संस्तभ्यात्मानमात्मना ।

आहतेऽप्यभिषेके मे परितापो न विद्यते ॥”)

भयम् । कम्पः । इति विश्वः ॥ अत्युष्णता च ॥

(यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४६ ।

“परितापश्च गात्रेभ्यः पीडाबाधाश्च कृतस्तथाः ।

अपहन्ति नरयात्र । दयां कुरु महीपते ॥”)

परितुष्टः, त्रि, (परि + तुष्ट + क्तः ।) परितोष-

युक्तः । सन्तुष्टः । यथा,—

“यत् प्रार्थते त्वया भूप । त्वया च कुलनन्दन ॥

मत्तस्तत् प्राप्यतां सर्वं परितुष्टा ददामि तत् ॥”

इति मार्कण्डेये देवीसाहाय्ये । ६३ । १० ॥

परितोषः, पुं, (परितोषणमिति । परि + तुष्ट +

घञ् ।) सर्वतोभावेन तुष्टिः । सन्तोषः । यथा,—

“त्वामुदर । साधुमन्ये शाकै-

रपि यदसि लब्धपरितोषम् ।

हन्तुद्वयं ह्यधिकाधिक-

वाञ्छाशतदुर्भरं न पुनः ॥”

इति शान्तिशतके ॥

परित्यागः, पुं, (परित्यजनमिति । परि + त्यज् +

घञ् ।) सर्वतोभावेन वर्जनम् । तत्पर्यायः ।

क्षीरणम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * ॥

“गुरोरप्यवलिप्तस्य कार्यकार्यमजानतः ।

उत्पद्यन्ति पन्नस्य परित्यागो विधीयते ॥”

इति मनुस्मृत्युक्तम् ॥

परिचाणं, स्त्री, (परिचायते इति । परि + चै +

ल्युट् ।) मारणोद्यतस्य निवारणम् । तत्-

पर्यायः । पर्याप्तिः २ । हस्तवारणम् ३ । इत्य-

मरः । ३ । २ । ५ ॥ रक्षणम् । यथा,—

“परिचाणाय साधूनां विनाशाय च दुष्कृताम् ।

धर्मसंस्थापनार्थाय सम्भवामि युगे युगे ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । ८ ॥

परिदानं, स्त्री, (परिदीयते इति । परि + दा +

भावे ल्युट् ।) परीवर्णः । विनिमयः । इत्य-

मरः । २ । ६ । ८० ॥

परिदायी, [नृ] पुं, (परित्यज्य शास्त्रधर्मं ददा-

तीति । परि + दा + णिनि ।) अनृप्येष्टे

परिधिः

तत्कनिष्ठाय कन्यादाता । “यथा क्षारीतः ।

प्येष्टेऽनिमिष्टे कनीयान् निर्मिष्टान् परिवेत्ता

भवति परिविन्नो प्येष्टः परिवेदनीया कन्या

परिदायी दाता परिकर्ता याजकश्चै सर्वे

पतिताः ।” इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥

परिदेवनं, स्त्री, (परि + दिव + ल्युट् ।) अगुष्ठीच-

नोक्तिः । विलापः । इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥

(यथा, महाभारते । १ । २ । १४६ ।

“परिदेवनञ्च पाञ्चाख्या वासुदेवस्य सन्निधौ ।

आन्धासनञ्च जगत्स्य दुःखार्तायाः प्रकीर्ति-

तम् ॥”)

परिदेवना, स्त्री, (परिदेवयतीति । परि + दिवि +

‘ययासन्नन्यो युच्’ ३ । ३ । १०७ । इति युच् ।

ततटाप् ।) श्लोकनिमित्तो विलापः । यथा,—

“अथक्तादीनि भूतानि अक्षतमध्यानि भारत ।।

अथक्निधनाथेव तत्र का परिदेवना ॥”

इति श्रीभगवद्गीताद्वितीयाध्यायश्लोकवाक्याने

श्रीधरस्वामी ॥ अपि च ।

“न मन्त्रबलवीर्येण प्रपद्या पौरुषेण च ।

अलभ्यं लभते मर्त्यस्तत्र का परिदेवना ॥

अथक्तादीनि भूतानि अक्षतमध्यानि शून्यक ।।

अथक्निधनाथेव तत्र का परिदेवना ॥

अयाचितो मया लब्धस्तत्प्रेषितः पुनः कुतः ।

यत्रागतस्तत्र गतस्तत्र का परिदेवना ॥

एकदशे यदा राक्षौ गानापक्षिसमागमः ।

प्रभाते दश दिशो यान्ति तत्र का परिदेवना ॥

एकसाथे प्रयातानां सर्वेष्वान्त्र गामिनाम् ।

यद्वेकस्वरितो याति का तत्र परिदेवना ॥”

इति गरुडपुराणे १११ अध्यायः ॥

परिधानं, स्त्री, (परिधीयते यत् । परि + धा +

कर्मणि ल्युट् ।) परिधेयवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।

अन्तरीयम् २ । उपसंयानम् ३ । अधोऽंगुलम् ४ ।

इत्यमरः । २ । ६ । ११७ ॥ (यथा, पञ्च-

तन्त्रे । ५ । २३ ।

“वरं वनं याव्रगजादिसंवितं

जलेन हीनं बहुकाण्डकावृतम् ।

हृत्पानि शय्या परिधानवस्त्रकलं

न बन्धुमध्ये घनहीनजीवितम् ॥”)

परिधायः, पुं, (परिधीयतेऽत्र । परि + धा +

घञ् ।) जनस्थानम् । परिच्छेदः । नितम्बः ।

इति मेदिनी ॥ (जनस्थानमित्यत्र जनस्थान-

मिति केषित् ॥)

परिधिः, पुं, (परिधीयतेऽनेन । परि + धा +

“उपसर्गे धोः किः” ३ । ३ । ६२ । इति

किः ।) परिवेशः । चन्द्रसूर्यसमीपमञ्चलम् ।

(यथा, रघुः । ८ । ३० ।

“अनृणस्तुपेयिवान् बभौ

परिधुम्भुत द्रवोष्णदीधितिः ॥”)

यज्ञियतश्चाख्या । यज्ञियतरोः पलाशादर्थश्च

पशुबन्धनार्थं या शाखा निष्ठायाते तस्याम् ।

इत्यमरभरतौ । (यथाह आपस्तम्बः । “खादि-

पालाशं वैकविंशतिदावकमिध्वं करोति चयः

परिपा

परिधयः पालाशकाष्ठकाः खादिरौडुम्बरविष्णु-
रोहितकविककृतानां ये वा यज्ञिया वृक्षा
आर्द्राः शुष्करसत्त्वकाः ॥” इति ॥ ॥ ॥)
भूगोलादेर्वेद्यम् । यथा,—

“यासंभनन्दाजिहते विभक्ते

खवाण्डयैः परिधिसु छन्धः ॥”

इति लीलावती ॥

(ली, परिधीयते यदिति । परि + धा +
कर्त्तृणि कि । परिधेयवन्तम् । यथा, भाग-
वते । ८ । ७ । १७ ।

“मेघश्यामः कनकपरिधिः कर्णविद्योतविनु-
ष्मिन् भाजङ्गुलितकचः खम्भरी रक्तनेत्रः ॥”

“कनकं सुवर्णमिव पीतं परिधि वस्त्रं यस्य”
इति तट्टीका ॥)

परिधिस्य, पुं, (परिधौ तिष्ठतीति । परिधि +
स्था + क्तः ।) परिधिरः । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥

युद्धकाले परप्रहारान् रथरक्षके । प्रजा-
सामन्तव्यवस्थापनकारिणीति केचित् । सेनायां
गच्छो दक्षनायकः । इत्यर्थः । इति भरतः ॥

परिधेयं, त्रि, (परिधातुं शक्यम् । परि + धा +
“अचो यत् ॥” ३ । १ । ६७ । इति यत्
“इत्यति ॥” ६ । ४ । ६५ । इति आत् ईत्
ततो गुणः ।) परिधानीयम् । परिधातयम् ।

परिधानोपयुक्तवस्त्रादि । यथा,—
“न तु स्वभोग्यतयापि प्राप्ते परिधेयादौ स्त्रुतेर-
दृष्टार्थत्वापत्तेः ॥” इति विवादचिन्तामणिः ॥

परिपणं, ली, (परिपण्यते अवर्द्धयतेनेन ।
परि + पण् + “पुंसि संज्ञायां चः प्रायेण ॥”
५ । ३ । ११८ । इति चः ।) मूलघनम् । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८० । पुंजि इति भाषा ॥

परिपण्यकः, पुं, (परिपण्ययति दीर्घादिकं प्राप्नो-
तीति । परि + पण् क गतौ + क्त्वं ।) शत्रुः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६३ ॥ (यथा, महा-
भारते । १० । १६ । ३१ ।

“हृत्तो दुष्योधनः पापो राज्यस्य परिपण्यकः ॥”)

परिपण्यी, [न] त्रि, (परिसर्वतो भावेन दीर्घा-
स्थानं पण्यधितुं शीलमस्य । परि + पण्य +
णिनिः ।) शत्रुः । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ।

(यथा, गीतायाम् । ३ । ३३ ।
“इन्द्रियस्येन्द्रियस्यार्थे रागद्वेषौ अवस्थितौ ।
तयोर्न वशमागच्छेत्तौ ह्यस्य परिपण्यनौ ॥”

प्रतिज्ञाचारौ । यथाह कश्चित् ।
“अपराधिनि चेत् क्रोधः क्रोधि क्रोधः कथं नहि ।
धर्मार्थकाममोक्षायां चतुर्णां परिपण्यनि ॥”)

परिपाकः, पुं, (परिपण्यते इति । परि + पण् +
क्त्वं ।) परिपक्वता । यथा, भावप्रकाशे ।

“इत्यद्भुतं केवलविक्रम-
मांसेन मत्स्यः परिपाकमेति ।”

नैपुण्यम् । यथा,—

“वीर्यं तस्य विनये परिपाकं

पाकशासनपदं शृङ्गतोऽपि ॥”

इति नैपथ्यमसर्गः ॥

III. 16

परिपु

परिपाकिनी, स्त्री, (परिपाकः परिपाकशक्ति-
विद्यतेऽस्याः । परिपाक + इति + डीप् ।)
जिह्वता । इति शब्दचन्द्रिका ॥

परिपाटिः, स्त्री, (परिपाटनम् । परि + पट् +
कार्थे णिच् + अच् इति । यद्वा परि भागे
भागेन पाटिः पाटनं गतिर्यस्याः ।) परिपाण-
विशिष्टः । तत्पण्यायः । आनुपूर्व्यम् २ आटुत् ३
अनुक्रमः ४ पण्यायः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥
आनुपूर्व्यम् ६ परिपाटी ७ । इति भरतः ॥
आनुपूर्व्यम् ८ आनुपूर्व्यकम् ९ । इति टीका
नारम् १० । इति जटाधरशब्दरत्ना-
वल्लौ ॥

परिपिरकं, स्त्री, (परि + पिप् + क्त + संज्ञायां
कन् ।) खीरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

परिपुष्करा, स्त्री, (परितः पुष्करं मुखं यस्याः ।)
गोडुम्बा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ राजगोमक्
इति भाषा ॥

परिपूतं, स्त्री, (परि + पू + क्तः ।) अपास्ततुष
धान्यम् । यथा, मनुः ।

“परिपूतेषु धान्येषु शाकमूलफलेषु च ।
निरन्वये शूतं दध्मः सान्वयं हृष्टं शूतं दमः ॥”

त्रि, सर्वतोभावेन पवित्रम् ॥ (यथा, माधे । २ । १६ ।
“घर्णयन् मदिरास्वादमदपाटलितद्वतौ ।
रेवतीवदन्तोच्छ्रयपरिपूतपट्टे दृष्टौ ॥”)

परिपूर्णता, स्त्री, (परिपूर्णस्य भावः । परिपूर्ण +
“तस्य भावस्त्वतलौ ॥” ५ । १ । ११६ । इति
तत् ततः “त्वान्नं जीवन्तलन्नं क्षियाम् ॥” इति
वार्त्तिकोक्तत्वात् स्त्रियां टाप् ।) परिपूर्णत्वम् ।

सम्पूर्णता । तत्पण्यायः । आभोगः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३७ ॥

परिपूर्णत्वं, स्त्री, (परिपूर्णस्य भावः । “तस्य
भावस्त्वतलौ ॥” ५ । १ । ११६ । इति त्व ।
ततः जीवत्वम् ।) परिपूर्णता । सम्पूर्णत्वम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा,—

“दृश्यते परिपूर्णत्वं मुखचन्द्रस्य ते सखि । ।
न जाने कश्चकोरं हि विधाता पालयिष्यति ॥”

इत्युद्धटः ॥)

परिपेलं, स्त्री, (परिपेलनि ऋदुता गच्छतीति ।
पेल गतौ + अच् ।) परिपेलवम् । कैवर्त्ती-
सुस्तकम् । इति शब्दमाला ॥ तन्त्रान्तरे यथा,—

“परिपेलं ब्रवं वत्सं तत्कुटुम्बसंज्ञकम् ।
जायते सुस्तकाकारं शैवालकुलसम्भवे ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परिपेलवं, स्त्री, (परि सञ्ज्ञतः पेलवं ऋदुता यस्य ।)
कैवर्त्तीसुस्तकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १३१ ॥

(अन्तर्गतमिमे, त्रि, यथा, दृष्टवर्त्तहितायाम् ।
६४ । ८ ।

“स्थीतमध्यपरिपेलवं फलं
श्रीधर्मध्याकरकालसम्भवम् ॥”

गुणादयोऽस्य कैवर्त्तीसुस्तकशब्दे ज्ञायाः ।)
परिपुवं, त्रि, (परिपुवते इति । पु + अच् ।) चक्ष-
लम् । इत्यमरः । ३ । १ । ३५ ।

परिभा

(यथा, माधे । १४ । ६८ ।

“मत्कुणाविव पुरा परिपुवौ

सिन्धुनाथप्रयने निधेदुवः ।

गच्छतः स मधुकैटभौ विभो-

र्यस्य नैद्रसुखविभ्रतां चणम् ॥”

पुं, राज्ञः सुखीनलस्य पुत्रः । यथा, भागवते ।
६ । २२ । ४२ ।

“सुनीयस्तस्य भविता वृचस्वयंतसुखीनलः ।
परिपुवः सुतस्तस्मात्प्रेधावी सुनयात्मजः ॥”)

परिपुतः, त्रि, (परिपु + क्तः ।) जलादिप्रावितः ।
यथा, मार्कण्डेये देवीमाहात्म्ये १ अध्यायः ॥

“आवां जहि न यत्रोद्धौ सलिलेन परिपुता ॥”
परिपुता, स्त्री, (परि + पु + क्तः । स्त्रियां टाप् ।)

मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥ आन्ध-
धर्मे (मेघुने) वेदनावती योनिः । यथा,—

“परिपुतायां भवति आन्धधर्मे वजा भृशम् ॥”
इति योनिव्यापनिदाने माधवकरः ॥

(“पितृलाया वृसंवासे क्षवधृद्गारधारणात् ।
पितृसंमूर्च्छितौ वायुर्योनिं दूषयति स्त्रियाः ॥

मूलरसश्रावमासात्तिर्नीलपीतमसृक् सवेत् ।
श्रीगीवन्तगृह्णन्निर्व्वरासायाः परिपुता ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)
आप्लुते त्रि ॥

परिवर्द्धः, पुं, (परिवर्द्धतेनेन । वर्द्ध प्राधान्ये +
क्त्वं ।) परिवर्द्धः । हृद्यश्ववृक्षकम्बलादि ।

वृषाहोर्ध्वः । राजयोग्यद्रव्यं सितच्छत्तादि ।
वृषाहं सितच्छत्तादि अर्था धनमिति केचित् ।

इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,—
“निवेश्य गङ्गामधु तं महाहर्दौ

क्षमं विधानेः परिवर्द्धशोभिनीम् ।
उवास रामस्य तदा महात्मनो

विचिन्तमानो भरतो निवर्तनम् ॥”
इति रामायणे । २ । ८३ । २६ ।)

परिभवः, पुं, (परि + भू + अप् ।) अनादरः ।
इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥ (यथा, रघुः । १२ । ३७ ।

“फलमस्योपहासस्य सदाः प्राप्यसि पश्य मां ।
नृप्याः परिभवो व्याघ्रामित्येवैह त्वया कृतम् ॥”)

परिभावः, पुं, (परि + भू + “परौ भुवोऽवज्ञाने ॥”
३ । ३ । ५५ । इति घञ् ।) परिभवः । इत्य-
मरः । १ । ७ । २२ ॥

परिभाषणं, स्त्री, (परि + भाष् + ल्युट् ।) सनिन्द
उपालम्भः । इत्यमरः । १ । ६ । १४ ॥ उपालम्भो

दुष्वादः । निन्दया सह वर्त्तमानो य उपाल-
म्भस्तत्र सनिन्दे परिभाषणम् । उपालम्भो

गुणाविवर्द्धणेन स्तुतिपूर्व्वकोऽपि भवति । यथा
महाकुलस्य भवतः किमिदमुचितं भवति ।

अत्र तु सन्तुतौ न परिभाषणम् । टीकान्तरे-
ऽपि बन्धुलस्य तवागम्यागमनं योष्यमिति

निन्दापूर्व्वः । महाकुलस्य तव कथं विप्रबधः ।
इति स्तुतिपूर्व्वश्च उपालम्भः । इति भरतः ॥ ॥ ॥

नियमः । इति मेदिनी ॥ आलापः । इति
विश्वः ॥

परिभाषा, स्त्री, (परि + भाष + अच् । ततश्च ।
परिष्कृतं भाषणम् । पदार्थविवेकवाचायां
युक्तियुक्ता वाक् । इति कायप्रकाशटीकायां
चण्डीदासः । तत्पर्यायः । प्रज्ञाभिः २ शैली ३
सङ्केतः ४ समयकारः ५ । इति चिकाङ्कशेषः ॥
(सूत्रलक्षणविशेषः । सूत्रं षड्विधम् । यथा,—
“संज्ञा च परिभाषा च विधिर्नियम एव च ।
अतिदेशोऽधिकारश्च षड्विधं सूत्रलक्षणम् ॥”)
“ग्रन्थस्य संज्ञेपनिर्वाहार्थसङ्केतविशेषः । यथा
चपोदितोत्थादि ।” इति सुम्भनोधटीकायां दुर्गा-
दासः ॥ यथा माधे । १६ । ८० ।

“न खलु प्रातिपद्व्यति कृतस्त्रित्
परिभाषेव गरीयसी यदाज्ञा ॥”

(“अवक्तुमुक्तवैशेष्यसन्धिस्थायप्रकाशिकाः ।
परिभाषाः प्रवक्ष्यन्ते दीपौभूताः सुनिश्चिताः ॥”

इति वैद्यकपरिभाषाया लक्षणम् ॥

“प्रथमं परिभाषा स्याद्देशव्याख्यानकन्तथा ।”

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥

परिभूतं, चि, (परिभूयते स्म । परि + भू + क्तः ।)
अनादृतम् । तत्पर्यायः । अपगणितम् २ अव-
मतम् ३ अवज्ञातम् ४ अवमानितम् ५ । इत्य-
मरः । ३ । १ । १०६ । अभिभूतम् ६ । इति जटा-
धरः ॥ अपस्तुतम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, सारावल्यां विंशत्याध्याये ।

“परिभूतं सुखरहितं कुलटापुत्रमतिपापरतश्च ।
जनयति नक्षत्रपतिः क्षितिस्तुतदृष्टो भवि शूरम् ॥”)

परिभ्रमः, पुं, (परि + भ्रम् + अच् ।) सञ्चलितभ्रम-
णम् । परिपूर्वभ्रमघातोभावे अलप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

परिमण्डलं, चि, (परि सञ्चलितो मण्डलम् ।) वर्तुलम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ५ । १० । १६ ।

“लक्षोत्तरं सार्द्धनवकोटियोजनपरिमण्डलं भू-
वल्लयस्य क्षणेन समखलुत्तरं द्विसहस्रयोजनानि
स सृजते ॥” परिमाणपरिमाणम् । परिमाण-

विशदः परिमाणः । इति वैशेषिकसूत्रविवृतिः ॥
शब्दोऽर्थं व्यग्रोऽर्थश्चेन्न युक्तः अर्थान्तरं प्रका-

शयति । पु, पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
मानस्ये ११८ अध्याये ।

“न्यग्रोधौ तु स्मृतौ बाह्व्यासौ न्यग्रोध उच्यते ।
वासने उच्यते यस्य अध उहंश्च देहिनः ।

समोऽक्षयपरीणाहो न्यग्रोधपरिमण्डलः ॥”
स्त्री, लक्षणास्तरमणीविशेषः । यथा, शब्द-

रत्नावल्याम् ।
“स्तनौ सुकटिगौ यस्या नितम्बे च विशालता ।

मध्ये स्त्रीणां भवेद् यच्च न्यग्रोधपरिमण्डला ॥”
पञ्चतविशेषः । यथा महाभारते ६ । ६ । ११ ।

“परिमण्डलस्तयोर्मध्ये मेरुः कनकपञ्चतः ।
आदित्यतरुणाभासौ विभ्रम इव पावकः ॥”)

परिमलः, पु, (परिमलतः सुगन्धिपार्थिवकणां
धरतीति । मल इ धारणे + अच् । “क्षिताविव

गन्धः ।” इति न्यायादस्य तथात्वम् ।) विमर्दनम् ।
कुङ्कुमादिमर्दनम् । विमर्द/त्यजनमनोहरगन्धः ।

सुरतादिविमर्दात्यविवेचनकुङ्कुमादिगन्धः । इत्य-

मरभरतौ ॥ सुरभिमाज्यगन्धादिधारणोत्पन्नो
हृद्यो गन्धः । इति स्वामी ॥ (यथा, कलावि-
लासे । १ । ५ ।

“रतिस्तुलितललितललनाङ्गमजलनववाहिनी
सुहृद्यम् ।

अथकेशकुसुमपरिमलवासितदेहा वहन्त्य-
निताः ॥”)

तत्पर्यायः । आमोदः २ गन्धः ३ सौरभ्यम् ४
सौरभम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ पङ्कित-
सम्बद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

परिमाणं, स्त्री, परिमीयतेऽनेन । (परि + मा +
करणे ल्युट् ।) परिमितव्यवहारासाधारण-
कारणम् । इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥ माप इति
भाषा । (यथा, मनुः । ८ । १३३ ।

“असरेणोऽष्टौ विज्ञेया लिप्ताः परिमाणाः ॥”)
तत्पर्यायप्रकारा यथा,—

“यौतवं द्वयं पाप्यमिति मानार्थकं त्रयम् ।

मानं तुलाङ्गुलिप्रस्थैर्गुणाः पञ्चादमाधकः ॥

ते षोडशाक्षः कर्षांश्चौ पलं कर्षचतुष्टयम् ।

सुवर्णवस्तौ हेम्बोऽष्टौ कुरुवस्तुस्तु तत्पले ॥

तुला स्त्रियां पलशतं भारः स्यादिंशतिस्तुलाः ।

आचितं दशभाराः स्युः शाकटो भार आचितः ॥

कार्वापणः कार्धिकश्च तान्त्रिकं कार्मिके पणः ।

अखिया वाफकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ॥

कुडवः प्रस्थ इत्याद्याः परिमाणाः र्थकाः पृथक् ॥”

इत्यमरः । २ । ६ । ८५—८६ ॥

न्यायमते तद्वयथा,—

“परिमाणं भवेत्मानव्यवहारस्य कारणम् ।

अथु दीर्घं महद्भ्रममिति तद्दे इति ॥

अनित्ये तदन्वितं स्यान्नित्ये नित्यसुदाहृतम् ।

संख्यातः परिमाणाश्च प्रचयादिपि जायते ॥

अनित्यं द्वागुकादौ तु संख्याजन्यसुदाहृतम् ।

परिमाणं षटादौ तु परिमाणजमुच्यते ॥

प्रचयः शिथिलाख्यो यः संयोगस्तेन जन्यते ।

परिमाणन्तलकादौ नाशस्याश्रयनाशतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदे । ११०—११३ ॥

(परिमाणं निरूपयति । परिमाणमिति । परि-
मितव्यवहारासाधारणं कारणं परिमाण-

मित्यर्थः । तच्चतुर्विधं अथु महद्दीर्घं ह्रस्वश्च
इदं चातुर्विधं प्रत्यक्षमिदं तत्राणुलङ्घ्यस्त्वे

महत्त्वदीघत्वे च समनियते तत्परिमाणं नित्य-
मित्यत्र परिमाणमित्यनुवर्त्यते जायते इत्यत्रापि

परिमाणमित्यनुवर्त्यते । अनित्यमिति पूर्वैर्गणान्वितं
तथाचान्वितं परिमाणं संख्याजन्यं परिमाणजन्यं

प्रचयजन्यमित्यर्थः । तत्र संख्याजन्यसुदाहरति
द्वागुकादीविति । द्वागुकादौ त्रसरेणोश्च परि-

माणं प्रति परिमाणपरिमाणं द्वागुकादिपरि-
माणं वा न कारणं परिमाणस्य स्वसमानजाती-

योनिकृष्टपरिमाणजनकत्वात् द्वागुकादिपरि-
माणानु परिमाणत्वापेक्षया नोनकृष्टं त्रसरेणुपरि-

माणानु न सजातीयं अतः परिमाणौ ह्रस्वसंज्ञा
द्वागुकपरिमाणस्य द्वागुके त्रित्वसंज्ञा च त्रस-

रेणुपरिमाणत्वावसमाधिकारव्यभिक्त्यर्थः । परि-

माणजन्यसुदाहरति परिमाणं षटादाविति परि-

माणजनं कपालादि परिमाणजन्यम् । प्रचय-
जन्यसुदाहर्तुं प्रचयं निर्भक्तिं प्रचय इति अर्थात्

प्रचयस्य नचावयविनाशः कथं परिमाण-
नाशकः असत्त्ववयविनि निश्चितुरपरिमाण-

विवक्षे तद्वपचये चावयविनः प्रत्यभिज्ञानेऽपि
परिमाणान्तरस्य प्रत्यक्षसिद्धत्वादिति वाच्यम् ।

परिमाणविवक्षे द्वागुकादौ नाशोऽवश्यमभ्यु-
पेयस्तमाशे च द्वागुकादौ गवं क्रमेण महा-

वयविनो नाशस्यावश्यकत्वात् सति च नाशकेऽन-
भ्युपगममात्रेण नाशस्य अपवर्दितमप्राप्तत्वात्

शरीरादाववयवोपचये असमवायिकारण-
नाशस्यावश्यकत्वादवयवविनाशः आवश्यकः न

च पटविनाशेऽपि तन्वन्तरसंयोगात् परिमाणा-
धिक्यं स्यादिति वाच्यं तत्रापि वेमादभिधातैन

समवायिकारणतन्संयोगनाशात् पटनाशस्या-
वश्यकत्वात् किञ्च तन्वन्तरस्य तत्पटावयवस्य

पूर्वं तत्पट एव न स्यात् तत्तत्पटाकारणा-
भावात् तत्तत्तोरवयवत्वाभावे च न तेन परि-

माणाधिक्यं संयुक्तद्रव्यान्तरवत् तस्मात्तत्र
तन्वन्तरसंयोगे सति पूर्वपटनाशस्ततः पटा-

न्तरोत्पत्तिरित्यवश्यं स्वीकार्यम् । अवयविनः
प्रत्यभिज्ञानानु साक्षात्तेन दीपकलिकादिवत् न

च पूर्वतन्व एव तन्वन्तरसहकारात् पूर्व-
पटे सत्येव पटान्तरमारभ्यमिति वाच्यम्

नर्तयोः समानदेशताविरोधात् एकदा नाना-
द्रव्यस्य तत्राणुपलभ्य बाधितत्वाच्च पूर्वद्रव्यस्य

प्रतिवन्धकस्य विनाशे द्रव्यान्तरोत्पत्तिरित्यवश्य-
मभ्युपेयत्वात् ॥” इति सिद्धान्तसूक्तावली ॥

परिमाण्यं, चि, (परि + णञ् + गत्यत् । “चणोः
कु विद्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ । इति जस्यगः ।

“नृजेर्ठङिः ।” ७ । २ । ११४ । इति ठङिः ।)

परिण्ड्यम् । परिशोधनीयम् ॥

परिमाणनं, स्त्री, (परि + णञ् + लुट् ततो ठङिः ।)
खाद्यभेदः । मधुमस्तकम् । यथा, शब्दचन्द्रिका ।

“मधुनैलघुतेर्मध्ये वेष्टिताः समिताश्च ये ।
मधुमस्तकसुहृदः तस्याख्या परिमाणनम् ॥”

परिशोधनश्च ॥

परिमितं, चि, (परि + मा + क्तः । परितो मितं
वा ।) युक्तम् । इति चिकाङ्कशेषः ॥ परिमाण

विशदम् । यथा, उद्भटः ।

“द्रव्यं परिमितमाधक-

व्ययिनं जनमाकुली कुरुते ।

स्त्रीणाञ्चलमिव यौन-

स्तनजघनायाः कुलीनायाः ॥”

परिण्ड्यं, चि, (परि + णञ् + “नृजेर्विभाषा ।”
३ । १ । ११३ । इति ऋप् ।) परिमाण्यम् । इति

व्याकरणम् ॥

परिमेयं, चि, (परिमीयते इति । परि + मा + “अचो
यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् । “इद्वयति ।”

६ । ४ । ६५ । इति ईत् ततो गुञ् ।) परि-

परिव

मात्रविशिष्टम् । परिमातवम् । परिमातोयम् ।
(यथा, रघुः । १ । १७ ।
“माभूदाश्रमपीडेति परिमेयद्वारः सरो ।
अनुभावविशेषात् सेनापरिमताविव ॥”)
परिमोचः, पुं, (परितो मोचः परित्यागः ।) मल-
त्यागः । यथा, श्रीभागवते २ । ६ । १० ।
“पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोचस्य नारद ।।
हिंसाया निर्वृतेर्भूयोर्निरयस्य गुदं स्तुतम् ॥”
“परिमोचस्य मलत्यागस्य । पायुरिन्द्रियं गुदं
स्थानम् । निर्वृतेरलक्षणाः ।” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ * ॥ परिचायम् । यथा, विष्णु-
धर्मोत्तरे ।
“सन्ध्यामुभानां परिमोचकारि
संपूजनं देववरस्य विष्णोः ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
(विमुक्तिः । यथा, महाभारते । १ । २ । १६० ।
“कर्णस्य परिमोचोऽत्र कुडलाभ्यां पुरन्दरान् ॥”)
परिमोची, [न] चि, (परिमुक्तानीति । परि +
मुच् + णिनिः ।) परिमोचणशीलः । चौरः ।
(इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६ ॥)
परिरम्भः, पुं, (परिरम्भते इति । परि + रभि +
ञच् । “रमेरग्रविटोः ।” ७ । १ । ६३ । इति
तुम् ।) आलिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥
(यथा, गीतगोविन्दे । ५ । ७ ।
“ध्यायन्त्वामनिशं जपन्नि तवैवालापमन्त्रावलीं
मृदुस्वल्कुचकुम्भनिभैरपरिरम्भाष्टतं वाञ्छति ॥”)
परिवनसरः, पुं, वनसरः । इति अटाधरः ॥ वनसर-
विशेषः । यथा, मलमासतत्त्वे ।
“शकाब्दात् पञ्चभिः शेषात समादादिषु वनसराः ।
सम्योदीदानुपूर्व्याश्च तयोदापूर्वका मताः ॥”
“परिपूर्व्ये तथादानं यवानाश्च द्विजोत्तमाः ॥”
इति विष्णुधर्मोत्तरम् ॥
परिवर्जनं, स्त्री, (परिवर्ज्यते परिवर्ज्यते प्राणैर्येन ।
परि + वृज् + णिच् + लुट् ।) मारणम् । इत्य-
मरः । ० । ८ । ११४ ॥ (भावे लुट् ।) परिव्यागः ।
यथा, उद्भटः ।
“गोप्यो न दोषो मधुराङ्गनानां
धर्मस्य लक्ष्यस्य हि रीतिरेषा ।
विपर्ययो येन कृतः स्वपित्रो-
स्तस्यापपत्नीपरिवर्जनं किम् ॥”
परिवर्जनीया यथा, कौर्मि उपरिभागे १५ अः ।
“एकग्रथासनं पंक्तिभाष्यपक्षात्मिभ्यश्च ।
याजनाध्ययने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥
सहाध्यायस्तु दण्डः सहयाजनमेव च ।
एकादश सप्तद्विष्टा दोषाः साङ्गर्थसङ्गिताः ॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते शृणाम् ।
तस्मात् सन्ध्यायज्ञेन साङ्गर्थं परिवर्जयेत् ॥”
“यस्मान्देशे न सम्मानो न प्रीतिर्न च बान्धवाः ।
न च विद्यागमः कश्चित् देशं परिवर्जयेत् ॥”
इति चाणक्यम् ॥
“बाह्यं बालिघं चतुर्थोद्धारं विशं जडम् ।
मृदमसरसंयुक्तं दूरतः परिवर्जयेत् ॥

परिव

कुमार्याश्च कुमिश्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
कुवत्सुश्च कुदेशश्च दूरतः परिवर्जयेत् ॥”
इति गण्डपुराणे ११३ अध्यायः ॥
“यस्य वै भाषमाणस्य कण्ठस्य सुरोष्ट्रम् ।
अत्रश्च अवते मुक्तं स्थितश्चापि न जीर्यति ॥
बलश्च ह्रीयते यस्य लब्धा चाभिप्रवर्हते ।
जायते हृदि मूलश्च तं भिक् पविर्वर्जयेत् ॥”
इति चरकयोगिन्द्रियस्थाने षष्ठेऽध्याय उक्तम् ॥
परिवर्जः, पुं, (परिवर्जनमिति । परि + वृज् + भावे
घञ् ।) विनिमयः । (यथा, रामायणे । २ ।
१०५ । १०५ ।
“हृष्यन्तृतुसुखं दृष्ट्वा नवं नवमिवागतम् ।
कृत्यां परिवर्तनं प्राणिनां प्राणसंज्ञयः ॥”)
कूर्मराजः । अपवर्जनम् । इति मेदिनी ॥
युगान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ गन्धर्विकेदः ।
इति अटाधरः ॥ नृत्यपुत्रस्य दःमहस्योरसन
कलिकत्यानिर्मादिगर्भजातादपुत्रान्तर्गततृतीय-
पुत्रः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । २ ।
“अष्टौ कुमारः कन्याश्च तथाष्टावतिभोग्याः ।
दन्ताष्टद्विस्तथोक्तश्च परिवर्जस्तथापरः ॥”
तन्नामनिरुक्तिर्यथा तत्रैव १४ श्लोके ।
“अन्यगर्भे परान् गर्भान् सदैव परिवर्जयन् ।
रतिमाप्नोति वाक्यश्च विवर्जोऽन्यदेव यत ॥
परिवर्जनसंज्ञोऽयं तस्यापि सितसर्पपैः ।
रक्षोघ्नमन्त्रजपेक्ष्य रक्षां कुर्वीत तत्त्ववित् ॥”)
तस्य पुत्रयोः कर्मादि यथा —
“परिवर्जस्तुतौ द्वौ तु विरूपविकृतौ द्विज ।।
तौ तु वृक्षादिपरिखाप्राकाराभ्योऽधिसंश्रयो ।
गुञ्जिगयाः परिवर्जनौ कुरुतः पादपादियु ।
क्रोष्टकं । परिवर्जः स्याद्गर्भस्यान्योदरात्ततः ॥
न वृक्षश्चैव नैवाद्रिं न प्राकारं पयोनिधिम् ।
परिखां न समाक्रामेद्वला गर्भधारिणी ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे । ५१ । ६२ — ६४ ॥
परिवर्जनं, स्त्री, (परि + वृज् + लुट् ।) परिवर्तः ।
तत्पण्यायः । परिदानम् २ विनिमयः ३ नैमेयः ४
यतिहारः ५ परावर्तः ६ वैभेयः ७ विमयः ८ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १६ । १३ ।
“अकुसकूपरिवर्जनोचितं
तस्य नित्यतुरग्रन्थतामुभे ।
बलको च हृदयङ्गमस्वना
बलशुवागपि च वामलोचना ॥”)
परिवर्तिका, स्त्री, मेघजातचन्द्ररोगविशेषः । तल्ल-
क्षणमाह ।
“मर्हन्त पीडनाद्वापि तदैवाप्यभिधानतः ।
मेघरश्मे यदा वायुर्भजते सन्ततश्चरन् ॥
तदा वातोपष्टयन् तल्लक्ष्मीं परिवर्तते ।
सर्वेदनं सदाहश्च पाकश्च व्रजति क्वचित् ॥
मणोरग्रस्तात् कोषस्तु ग्रन्थिरूपेण लब्धते ।
मारुतागस्तुसम्भूतां विन्द्यातां परिवर्तयाम् ।
सकण्डः कठिना वापि सैव श्लेष्मसमन्विता ॥”
अस्यां वातजायामपि पितातुबन्धो बोद्धव्यो
दाहपाकभावात् । कोषः चर्मकोषः ॥ * ॥

परिवा

अथ तस्याधिकृतत्वा ।
“परिवृत्तं वृताभ्यक्तं सुखितुपनाहयेत् ।
त्रिरात्रं पञ्चरात्रं वा वातज्ञैः श्वास्वनादिभिः ॥
ततोऽभ्यन्ध्रं शून्यैश्चर्मैः पाटयेत् प्रोक्षयेन्मणिम् ।
प्रविष्टे चर्मणि मणौ स्वेदयेदुपनाहयेत् ॥
दद्याद्वातहरान् वस्तीन् खिग्धाभ्यक्तानि भोजयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ।
परिवसथः, पुं, (परितो वसन्त्यत्र । परि + वस् -
उपसर्गो वसति अथच् ।) यामः । इति हेम-
चन्द्रः ४ । २७ ॥
परिवहः, पुं, (परि सन्ततोभावेन वृत्ततीति । परि
+ वह् + अच् ।) सप्तवायुन्तर्गतषष्ठवायुः । स
तु सुवहवायोरुपरिस्थितः । (यथा, सिद्धान्त-
शिरोमणौ ।
“भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वः
स्यादुहस्तदनुसंवहसंज्ञकश्च ।
अन्यस्ततोऽपि सुवहः परिपूर्वकाऽस्मान्
वाहः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥”)
परिवादः, पुं, (परिसन्ततो दोषोल्लेखेन वादः
कथनम् । परि + वद् + भावे घञ् ।) अपवादः ।
(यथा, महाविष्णुसंहिता । १ । ४२ ।
“नीचसंसर्गनिरताः परवित्तापहारकाः ।
परनिन्दापरद्रोह-परिवादपराः खलाः ॥” * ॥
परि + वद् + णिच् + करणे घञ् ।) वांग्
वादनवस्तु । इति मेदिनी ॥
परिवादकः, चि, (परिवदतीति । परि + वद् -
ञ्वल् ।) परिवादकर्ता । इति व्याकरणम् ॥
परिवादिनौ, स्त्री, (परिवदति स्वरानिति । परि
+ वद् + “सुप्यजातौ णिनिस्ताच्छ्रौत्ते ।” ३ । २ ।
७८ । इति णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) सप्ततन्त्रो
युक्तवीणा । इत्यमरः ॥ (यथा, माघे । ६ । ६ ।
“कलतया वचसः परिवदिनी
स्वरजिता रजितावशमाययः ॥”)
परिवादविशिष्टा च ॥
परिवादी, [न] चि, (परिवदतीति परिवदित
श्रीलमस्य वा । परि + वद् + श्रौलार्थे कर्त्तरि
णिनिः ।) परिववादकर्ता । (यथा महाभारते ।
७ । ७१ । १०६ ।
“साधुनस्त्रयतां ये च ये चापि परिवदिनाम् ॥”
परिवादी निन्दा विदतैः ॥) परिवद
विशिष्टः । इति परिवदशब्दादस्यर्थे इति ॥
परिवापः, पुं (परिसन्तत उच्यते इति । परि + वप्
+ घञ् ।) पर्युषिः । वपनम् । जनस्थानम् ।
परिच्छदः । इति मेदिनी । पे २५ ॥
परिवापनं, स्त्री, (परि + वप् + णिच् + लुट् ।)
सुखनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
परिवापितं, चि, (परिवाप्यते स्म । परि + वप् +
णिच् + क्त ।) सुखितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥
परिवारः, पुं (परिव्रियतेऽनेन । परि + वृ + कर्त्तरि
घञ् ।) परिव्रियः । (यथा, रघुः । ६ । १८
“मनुष्यद्वयं चतुरसयान-
मध्यास्य कन्या परिवारशोभि ।

परिवृ

विवेश मन्त्रान्तराजमार्गं

पतिंवरा कृत्स्नविवाहवेद्या ॥”)

खडगकोषः। हरिश्चन्द्रः। इति मेदिनी। रे।
२८० ॥

परिवाहः, पुं, (पर्यवृत्ते लणादिकं घेन। परि +
वह् + घञ्।) परीवाहः। जलोच्छ्वासः। इत्य-
मरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, रघुः। ८। ७४।

“स विवेश पुरीं तथा विना

जलदापायशशाङ्कदर्शनः।

परिवाहमिवावलोकयन्

स्वमुखः पौरवधसुखाश्रुषु ॥”)

परिविष्णुः, पुं, (परि + विद् + क्तः।) परिवर्तिः।
यथा, उद्वाहत्तत्वे।

“ओष्ठेऽनिर्विष्टे कनीयान् निर्विघ्नं परिवेत्ता भवति
परिविन्नो व्येष्टः परिवेदनीया कथा परिदायी
दाता परिकर्ता यागकः ते सर्वे पतिताः ॥”

परिविन्तः, पुं, (परिवर्ज्जनं विन्दति लभते इति।
परि + विद् + क्तच्।) परिवर्तय्येष्टः। लत-
विवाहस्यान्यथ्येष्टभाता। इत्यमरः। १०। ७। ५६॥
(यथा, मनुः। ३। १७१।

“दाराभिर्होत्रसंयोगं कुरुते योऽयमे स्थिते।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवर्तिस्तु पूर्वजः ॥”)

परिविन्दन्, [न] पुं, (परित्यज्य व्येष्टं भातरं
विन्दति अग्रग्राधानभार्यादिकं लभते इति।
विद् + श्रद्ध।) परिवेदनकर्ता। यथा,—

“देशान्तरस्थलावैकट्यगानसहोदरात्।
वेद्याभिसक्तपतितमृदुतुलातिरोगिणः ॥

जङ्गमकाव्यधिरकुलवामनकुलकान्।
अतिवृद्धानभार्याश्च लाघवस्तान् नृपस्य च ॥

धनवृद्धिप्रसक्ताश्च कामनः कारिणस्तथा।
कुलटोष्णतपोराश्च परिविन्दन् न दुष्यति ॥”

इत्युद्वाहत्तत्वे ह्यन्वोगपरिशिष्टम् ॥

परिविष्णुः, स्त्री, सर्वतो विष्णुः। विष्णु विष्णुं परि
इत्यर्थोभावसमासं दुर्गादासः ॥

परिवृत्तं, त्रि, वृद्धिधातोः कर्मणि क्तः। (ततः
परितो वृत्तमिति।) सर्वतोभावेन दीप्ति-
विशिष्टम्। सर्वतोभावेन करिगर्जितम्।
सर्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम्। सर्वतोभावेन
अनिर्विशिष्टम् ॥

परिवृत्तः, त्रि, (परिसर्वतोभावेन वृत्तं वृद्धं
इति। वृद्धि वृद्धौ + कर्त्तरि क्तः। निपातनात्
हकारलोपो निष्ठातस्य टुत्वश्च।) अधिपः।
प्रभुः। इत्यमरः। ३। १। १११ ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ३। २८०।

“जगन्परिवृत्तः प्रौढप्रीतिस्तं स फलार्थिनम्।

कृत्वा प्रादुर्भूतवपुस्ततो भूयोऽप्यभाषत ॥”)

परिवृत्तः, त्रि, (परिसर्वतोभावेन वृत्तः।) आवृतः,
वृत्तः। यथा,—

“अवहारान् नृपः पश्येत् सन्धेः परिवृत्तोऽन्वहम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

परिवृत्तिः, पुं, (परिवर्ज्जने वृत्तं इति। परि +
वृत् + क्तच्।) परिवर्तिः। इति हज्जुः ॥ (परि

+ वृत् + भावे क्तिन्। परिवर्जनम्। यथा,
महाभारते। १४। १८। २६।

“तस्य कालपरीमाणमकरोत् स पितामहः।
भूतेषु परिवृत्तिश्च पुनरावृत्तिमेव च ॥”

अर्थालङ्कारविशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे।
१०। १०५।

“परिवृत्तिर्विनिमयः समन्वयाधिकैर्भवेत् ॥”

क्रमेणोदाहरणं यथा,—

“दत्त्वा कटाजमेणाणी जयाह हृदयं मम।

मया तु हृदयं दत्त्वा गृहीतो मदनम्बरः ॥”

अत्र प्रथमेऽर्थे समेन द्वितीयेऽर्थे नृनेन ॥

परिवृत्तं, त्रि, सर्वतोभावेन वृद्धिविशिष्टम्।
सर्वतोभावेनोद्यमविशिष्टम्। इति वृद्धिधातोः
कर्मणि क्तप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

परिवेत्ता, [कृ] पुं, (परित्यज्य व्येष्टं भातरं
विन्दति भार्यामग्रग्राहिकं वा लभते इति। विद्
लाभे + “खल्लृचौ” ३। १। १३३। इति
लृच्।) अग्रग्राह्ये लतविवाहकनिष्ठः। इत्युद्-
वाहत्तत्त्वम् ॥ (यथा, मनुः। ३। १७१।

“दाराभिर्होत्रसंयोगं कुरुते योऽयमे स्थिते।

परिवेत्ता स विज्ञेयः परिवर्तिस्तु पूर्वजः ॥”)

परिवेदनं, स्त्री, (परि + विद् + लुट्।) विवाहः।
अग्रग्राधानम्। यथा,—

“क्षीवे देशान्तरगतं पतितं भिक्षुकं पितृ वा।
योगशास्त्राभियुक्तं च न दोषः परिवेदने ॥”

इत्युद्वाहत्तत्वे शातातपः ॥

सर्वतोभावेन ज्ञानम्। (यथा, महाभारते।
१४। १६। १२०।

“स हि धर्मः सुपण्यामो ब्रह्मणः परिवेदने।

न शक्यं तन्मया भूयस्तथा वक्तुमशेषतः ॥”)

सर्वतोभावेन विचारणम्। सर्वतोभावेन विदु-
मानत्वम्। सर्वतोभावेन लाभः ॥

परिवेदनी, स्त्री, (परिवेदोऽस्यस्यामिति। इति
ढीप् च।) परिवेत्तुः स्त्री। इति हेमचन्द्रः ॥
परिवेदनीया, स्त्री, (परिविद्वत्तं या। परि + विद्
अनीयर्।) अग्रग्राह्ये तनकनिष्ठेन विवा-
हिता कन्या। अस्य प्रमाणं परिदायिशब्दे
द्रष्टव्यम् ॥

परिवेशः, पुं, (परितो विशतीति। परि + विश् +
घञ्।) वेष्टनम्। परिधिः। इति मेदिनी। १०। ३७॥

“वातेन मण्डलीभूताः स्रष्ट्याचन्द्रमसोः कराः।

मालाभा योन्नि तनुतं परिवेशः प्रकीर्तितः ॥”

इति भरतधृतसाहस्यशङ्कः ॥

परिवेषः, पुं, (परितो विध्यति आप्यतेनेन।
विधिरौ आपने + घञ्।) परिवृत्तिः। परिधिः।
(वृद्धत्संज्ञतायाम् ३४ अध्याये तल्लक्षणादिक-
मुक्तम्। तद्यथा,—

“सम्पर्किता रवौन्दोः किरणाः प्रवनेन मण्डली-

भूताः।

नानावर्णाङ्गतयस्तन्मन्त्रे योन्नि परिवेषाः ॥

ते रक्तनीलपाङ्कजकापोताम्भामश्रवणहरि-

शुक्लाः।

परिवे

रत्नयमवयवनिर्घटितचसनक्षपितामहावि-
लताः ॥

धनदः करोति मेचकमन्त्रोऽन्यगुणाश्रयेण
चाप्यन्वे।

प्रविलीयते सुहृद्भिरुत्पन्नफलः सोपि वायुलतः ॥
चावशिखिरजततेलक्ष्मीरजलामः स्वकाल-

सम्भूतः।

अविकलवृत्तः क्षिप्रः परिवेषः शिवसुभिचकरः ॥
सकलगगनाशुचारी नैकाभः चतनसन्निभो

रूपः।

असकलशक्तशरासनशङ्काटकवत्स्थितः प्रापः ॥
शिशिलसमेतिवर्षं बहुवर्षे नृपवधो भयं घृष्णे।

हरिचापनिभे युद्धान्धशोककुसुमप्रभे चापि ॥
वर्गेनैकेन यदा बहुलः क्षिप्रः क्षुराभकाकोर्यः।

स्वर्तो सद्यो वर्षं करोति पीतश्च दीप्ताकैः ॥
दीप्तिविहङ्गमगदतः कलुषः सन्ध्याजयोत्थितो-

रतिमहान्।

भयलक्ष्मिदुःस्वादीर्हेतो नृपं हन्ति शस्त्रेण ॥
प्रतिदिनमर्काहमाश्वोरहर्निशं रक्तयोर्नरेन्द्रवधः।

परिविद्योरभीक्ष्णं लम्बास्तनभःस्थयोस्तद्वत् ॥
सेनापतेर्भयकरो द्विमण्डलो नातिशङ्ककोप-

करः।

विप्रवृत्तिशङ्ककोपं युवराजभयं नगरदीपम् ॥
वृद्धिच्छात्रेण मासेन विप्रशो वा ग्रहेन्दुभिर्नरोधे।

होराजन्माधिपयोजन्कर्त्तुं वायुभो राज्ञः ॥
परिवेषमण्डलगतो रवितनयः क्षुद्रधात्र्याग्रा-

करः।

जनयति च वातवृष्टिं स्थावरलघिलघ्नित्वा च ॥
भौमे कुमारबलपतिसैन्यानां विद्रवोऽग्निशस्त्र-

भयम्।

जीवे परिवेषगते पुरोहितामात्रनृपपीडा ॥
मन्त्रिस्थावरलघ्नकपरिवृद्धिच्छात्रेण सुवृष्टिश्च।

शुक्ले यायिचक्षिराज्ञां पीडा प्रियं चाक्षम् ॥
क्षुद्रनलक्ष्म्यनराधिपशस्त्रेभ्यो जायते भयं कर्तौ।

परिविष्टे गर्भभयं राहौ याधिनृपभयश्च ॥
युद्धानि विजानीयात् परिवेषाभ्यन्तरे द्वयो-

र्यहयोः।

दिवसलतः शशिभो वा क्षुद्रवृष्टिभयं त्रिषु
प्रोक्तम्।

याति चतुर्गुं नरेन्द्रः सामात्यपुरोहितो वशं
वृत्त्योः।

प्रलयमिव विद्धि जगतः पश्चादियु मण्डलस्यैव ॥
ताराग्रहस्य कुर्थात् पृथगेव समुत्थितो नरेन्द्र-

वधम्।

नक्षत्राणामथवा यदि केतोर्नोदयो भवति ॥
विप्रवृत्तियविट्शुद्धा भवेत् प्रतिपदादियु

क्रमशः।

अगौपुरकोशानां पञ्चन्यादिव्यशुभकारो ॥
युवराजस्याहस्यः परतस्त्रिषु पार्थिवस्य दोष-

करः।

पुरोदो द्वादशां सैन्यक्षोभश्चोदयाम् ॥
नरपतिपत्नीपीडां परिवेषोऽभ्युत्थितश्चतुर्दशाम्।

परिवे

कुर्वन्तु पञ्चदश्यां पीडां मनुजाधिपस्येव ॥
नागरकाश्यामभ्यन्तरस्थिता यायिनाश्च वास्तव्याः ।
परिवेषमभ्यरेखा विज्ञेया क्रन्दसारानाम् ॥
रक्तः श्वाभो रक्तश्च भवति येषां पराजय-
स्तेषाम् ।
ज्वाधः श्वेतो द्युतिमान् येषां भागो जय-
स्तेषाम् ॥”)

परिवेषणम् । इति हेमचन्द्रः ॥

परिवेषकः, पुं, (परिवेषतीति । परि + विष् +
क्वल् ।) परिवेष्टा । परिवेषणकर्त्ता । तस्य
लक्षणं यथा,—

“स्नातश्चन्दनक्षिप्तः सुवसनः सखी प्रसन्नाननः
स्पृष्टात्मा सुभगः प्रसन्नहृदयः श्रीकान्तपूजार्गतः ।
स्वामिर्हृदयः स्वकार्यनिपुणः पीडो वदान्यः शुचि-
विप्रो वा परिवेषकस्तु कुलजस्यान्योऽपि वा
भूपतेः ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेषणं, क्ली, (परि + विष् + णिच् + णाट् ।) वेष्ट-
नम् । भोजनार्थं भोजनपात्रे अन्नादेर्दानम् ।
अथ आह्वे परिवेषणं मनुः ।

“पाणिभ्यान्तर्पसं गृह्य स्वयमन्नस्य वर्द्धितम् ।

विप्रान्तिके पितृन् ध्यायन् शानकेरुपनिक्षिपेत् ॥
अन्नस्येति तृतीयार्थे षष्ठी वर्द्धितं प्रीतिं पात्र-
मिति शेषः । उपनिक्षिपेत् परिवेषणार्थम् ।

तथा च पाकस्थान्या आहृत्य प्रथमं भोजन-
पात्रे न देयं किन्तु स्थान्यादिकं पाणिभ्यां पात्र-
समीपे भूमौ संस्थाप्य पश्चात् पाणिभ्यां पात्रा-
न्तरिताभ्यां आह्वे परिवेषयेत् । उभाभ्यामपि
हस्ताभ्यामाहृत्य परिवेषयेदिति मतस्य परा-
णान् । यत् आह्वे परिवेषणम् दक्षिणपाणि-
मार्त्रेण याज्ञानमिधानादिति मैथिलोक्तं तन्न ।
एकेन पाणिना दत्तं श्राद्धदत्तं न भक्षयेदित्यादि
पुराणीयं न गृहपाणिदत्तश्राद्धदत्तभक्षणनिषेधेन
तस्मात्परिवेषणस्यापि निषिद्धत्वात् पाणिभ्या-
मपि पात्रान्तरितं कृत्वा देयम् ।

हस्तदत्ताश्च ये च्छंहा लवणं यज्ञानां च ।

दातारं नोपतिष्ठन्ते भोक्ता भुङ्क्ते च किल्बिषम् ॥

तस्मादन्तरितं देयं पर्यायं तृणैर्वा वा ।

प्रदद्यान्न तु हस्तैर्वा नायसेन कदाचन ॥

इति वशिष्ठवचनं सामान्यतः अभिधानात् । पितृ-
भक्तितर्पणायामप्येवम् । मनुः ।

गुणांश्च स्रपशाकाद्यान् पयो दधि घृतं मधु ।

वन्धसदृशतः सभ्यगृह्मावेव समाहितः ॥

आमिषं पानपात्रश्च भोक्तुं दक्षिणतो न्यसेत् ।

भक्ष्यं भोक्ष्यश्च विविधं फलानि च फलानि च ॥

हृदयानि चैव मांसानि पानानि सुगन्धीनि च ।

उपनीय च ततः सर्वं शानकेः सुसमाहितः ॥

परिवेषयेत् प्रयतो गुणान् सर्वान् प्रक्षौदयन् ।

गुणान् उपकरणानि भूमावेव न तु यज्ञनादि-
पात्राणि अन्नादि पात्रोपरि निक्षिपेत् ॥” इति
आहृतत्वम् ॥

परिवेषिका, स्त्री, (परिवेषति या । परि + विष्

ईष

परिश

। गवल् । स्त्रियां टाप् अत इत्वच् ।) परि-
वेषणकर्त्ता । तस्या लक्षणं यथा,—

“स्नाता त्रिशुद्धवसना नवप्रपिताङ्गी
कर्पूरसौगन्धमुखी नयनाभिगामा ।
विस्माधरा शिरसि वहसगन्धिपुष्पा
मन्दस्मिता त्रितभृतां परिवेषिका स्यात् ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

परिवेशितं, त्रि, सर्वतोभावेन वेष्टनम् । तत-

पण्यायः । परिनिप्रम् २ वलथितम् ३ निवृतम् ।

४ परिष्कृतम् ५ परीतम् ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

परिषाधः, पुं, (परि सन्तोभावेन विध्यतीति ।

परि + अधौ ताड् + “श्यादृशधति ।” ३ । १ ।

१४१ । इति णः ।) अश्ववेतनः । दमोतपलः ।

इत्यमरः । २ । ४ । ३०, ६० ॥

परिश्रया, स्त्री, (परि + श्रज् + भावे क्यप् । स्त्रियां

टाप् ।) तपस्या । इति हेमचन्द्रः । १ । ८१ ।

(इतस्ततो भ्रमणम् । यथा, मनुः । १० । ५० ।

“वासांसि स्तनचेलानि भिन्नभाङ्ग्य भोजनम् ।

काणांयममलङ्कारः परिश्रया च निवृत्तः ॥”

“लौहवलयानि चालङ्कारां सर्वदा च भ्रमण-
शीलत्वम् ॥” इति कुल्लुकभट्टः ॥

परिश्राजः, पुं, (परिश्रज्य सर्वान् विषयभोगान्

गृह्याश्रमाद् व्रजतीति । परि + व्रज् + संज्ञायाम्

कर्त्तरि घञ् ।) परिश्राट् । इत्यमरटीकायां

रमानायः ॥

परिश्राजकः, पुं, (परिश्राज् । स्वार्थे कन् । परिश्रज्

तीति । परि + व्रज् + क्त्वा वा ।) परिश्राट् ॥

(यथा, गोः रामायणे । ३ । ५५ । २ ।

“स परिश्राजकश्च ग्रा मत्ताकार्यश्रेष्ठः ।

प्रतिपदे स्वके रूपं गवणो गच्छसाधिवः ॥”)

परिश्राजिः, स्त्री, (परि + व्रज् + णिच् + णि ।)

आरणी । इति राजनिघण्टुः ॥ शुल्कक्रीडो इति

भाषा ॥ (आरणीमल्लकपणशब्दयोरस्य

विशेषो ज्ञेयः) ॥

परिश्राट् [ज्] पुं, (परिश्रज्य सर्वं विषय-

परिश्राट्,) भोगं गृहस्याश्रमाद् व्रजति

गच्छतीति । परि + व्रज् + क्तिप् दीर्घश्च ।)

तत्तथाश्रमी । तत्पण्यायः । भिन्नः २ कर्मन्टी ३

पाराशरी ४ मस्करी ५ । इत्यमरः । २ । ५ । ४० ॥

सञ्ज्ञायां ६ अमरः ७ । इति जटाधरः ॥ परि-

श्राजकः ८ पाराशरी ९ श्राजकः १० । इति शब्द-

श्रवणो । तस्य लक्षणं यथा, गरुडपुराणे ।

“सत्तारम्भपरित्यागो भैक्ष्याद्यं प्रक्षमलता ।

निष्पत्तिर्युक्ताद्रोहसमताः सर्वजन्तयः ॥

प्रियाप्रियपरिष्कृते सुखदुःखाविकारिता ।

संज्ञास्थान्तरं श्रौचं सुखदुःखाविकारिता ॥

सर्वेन्द्रियसमाहारी धारणा ध्याननिवृत्ता ।

भावसंशुद्धिर्गतिश्च परिश्राट्त्वयं उच्यते ॥”

परिश्राङ्गनीयः, त्रि, (परिश्राङ्गते इति । परि + श्राङ्

+ अनीयर् ।) सर्वतोभावेन श्राङ्गविषयः । यथा,

“शास्त्रं सुचिन्तितमपि प्रतिचिन्तनीय-

माराधितोऽपि नृपतिः परिश्राङ्गनीयः ।

परिश

अङ्के स्थितापि युवतिः परिश्रजगीया
शास्त्रे नृपे च युवतौ च कृतो वशिष्टत्वम् ॥”
इत्युद्धटः ॥

परिश्राष्टं, क्ली, (परितः श्राष्टः । श्राष्ट + क्तः ।)

परिश्राष्टविश्राष्टम् । अत्रश्राष्टार्थबोधकग्रन्थः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । १७१ ॥ (यथा, छान्दोग्य-

परिश्राष्टम् । गृह्यपरिश्राष्टमित्यादि ॥)

परिशुष्कं, क्ली, (परितः शुष्कम् । शुष् + क्तः ।)

सामिश्रजनभेदः । यथा,—

“मांसं बहुवृत्तेर्भुष्टं सित्तश्चैवाम्बुना मृष्टः ।

जीरकादौः समायुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सर्वतोनीरसं त्रि (यथा, हेः रामायणे ।

२ । ५६ । ५ ।

“उपतमोदका नदाः पल्लवानि सर्गाणि च ।

परिशुष्कपलाशानि वनान्यपवनानि च

परिशोधः, पुं, (परि + शुध् + भावे घञ् ।) परि

शोधनम् । सर्वतोभावेन शुद्धिः ॥

परिशोधः, पुं, (परि + शुध् + भावे घञ् ।)

सर्वतोभावेन शुष्कता । यथा, गोः रामा-

यणे । ४ । १५ । ३४ ।

“वायुर्केपरिपीताम्बुर्विपरिष्णानपक्कजः ।

तडाग इव कालेन परिशोधं नमिष्यति ॥”)

परिश्रमः, पुं, (परि + श्रम + घञ् । न उद्धिः ।)

परिश्रान्तिः । तत्पण्यायः । श्रमः २ क्रमः ३

क्रीडाः ४ प्रयासः ५ आयासः ६ व्यायामः ७ ।

इति हेमचन्द्रः । २ । २३३ ॥ (यथा, रघुः ।

१ । ५८ ।

“तमातिथ्यक्रियाशान्त-रथशोभपरिश्रमम् ।

पञ्चक कुशलं राश्यां गल्याश्रममुनिं मनिः ॥”)

परिश्रयः, पुं, (परिश्रयत्वस्मिन् इति । परि + श्रि

+ “शरच् ।” ३ । ३ । ५६ । इति अच् ।)

सभा । भावे अच् । आश्रयः । इति मेदिनी ।

ये । १२२ ॥

परिश्रान्तः, त्रि (परि + श्रम + कर्त्तरि क्तः ।)

सर्वतोभावेन श्रान्तः । (यथा, महा-

भारते । १ । ४६ । २६ ।

“परिश्रान्तो ययःस्थश्च षष्ठिवर्गो जराश्रितः ।

क्षुधितः स महारण्ये ददर्श मुनिमत्तमम् ॥”

स्त्री । गायत्रीस्वरूपा भगवती । यथा, देवी-

भागवते । १० । ६ । ६३ ।

“पात्रनी पादसङ्घिता पैशला पवनशिखी ।

प्रजापतिः परिश्रान्ता पञ्चतस्तनमखला ॥”)

परिश्रुतः, त्रि, (परि + श्रु - क्तः ।) सर्वतोभावेन

श्रवणविश्राष्टः ॥

परिश्रवः, पुं, (परि + श्रव - भावे घञ् ।)

आश्रवः ॥

परिश्रुत्, [ट्] स्त्री, (परितः सीदन्त्वस्याम् । परि-

+ सट् + अधिकरणे क्तिप् । “सदिरप्रतः ।”

८ । ३ । ६६ । इति षत्वम् ।) सभा । इत्य-

मरः । २ । ७ । १५ ॥ (यथा, गोः रामा-

यणे । २ । १३ । १६ ।

परिष्क

परिस

परिस्म

“यादृशी परिष्कृते । इतश्चायं तथाविधः ।
ध्रुवमद्वैव राजा मां यौवराज्येऽभिविष्यति ॥”

परिषत् खलु द्विविधा, ज्ञानवती सूक्ष्मपरिषत्,
नैव द्विविधा सती त्रिविधा एतन्नेन कारण-

विभागेन सूक्ष्मपरिषत्, उदासीनपरिषत्, प्रति-
निविष्टपरिषदिति । तत्र प्रतिनिविष्टायां परि-
षदि ज्ञानविज्ञानवचनप्रतिवचनशक्तिः सम्यग्नायां

सूत्रायां वा न कथञ्चन केनचित् सह जल्पो
विधीयते । सूत्रायाम् सूक्ष्मपरिषदि उदा-
सीनायां वा ज्ञानविज्ञानमन्त्रेणाऽऽसीनयश्च

महाजनद्वयेन सह जल्पो विधीयते । तद्विधेन
च सह कथयता आविष्टदीर्घसूत्रसङ्कलैर्वाक्य-
ट्टकैः कथयितव्यम् । अतिवृद्धं सुहृद्भिरुप-

हसता परं रूपयता च परिषदमाकारेणैव
तत्त्वस्य वाक्यवकाशो न दैयः । कष्टशब्दश्च
ब्रुवन् वक्तव्यो नोद्यत इति । अथवा पुनर्ज्ञानेन

प्रतिज्ञेति एतच्छास्त्रयमानः प्रतिवक्तव्यः । परि-
संवत्सरसंभवश्चास्त्व तावत् । पर्याप्तमेतावत् ।
मङ्गदपि हि पारिस्तेपिकं निहन्तं निहन्तमाहु-

रिति । नास्य योगः कर्तव्यः कथञ्चित्पि अथवा
सह विद्यता वक्तव्यमिच्छाहुरित्येकं । नर्तन
व्यायसा सह नियमं प्रशंसन्ति कुशलाः । प्रत्य

वरेण तु सह समानाभिमतं वा विद्यता जल्पता
सूक्ष्मपरिषदि कथयितव्यम् । अथवाप्य
उदासीनपरिषदि अनवधानअवगज्ञानविज्ञानोप-

धारणवचनशक्तिसम्यग्नायां कथयता चाव-
हितेन परस्य सादृश्यदोषबलमवेक्षितव्यम् ।
समवेक्ष्य च यत्नेन श्रेष्ठं मन्त्रं नास्य तत्र

जल्पं योजयेत् अनाविकृतमयोगं कृजेत् । यत्र
त्वेनमवरं मन्त्रं तत्रैवमाशु निश्छेद्यात् ॥
इति चरके विमानस्थानश्लोकेऽध्याये ॥

परिषत्त्वं यथा, प्रावर्त्यतन्त्रे ।
“एकविंशतिसंख्याक्रमीमान्यायपारंगैः ।
वदन्नुपश्लेषेव परिषत्त्वं प्रकल्पयत् ॥”

परिषदः, पुं, (परितः सीदतीति । परि + सृ-
ज् । “सदिरप्रतिः ।” ८ । ३ । ६६ । इति
तत्त्वम् ।) परिषदः । अनुचरः । इति भरत-

शब्दच ।) परिस्कन्दः । इत्यमरटीकायां राय-
मुकटः ॥

परिष्कारः, पुं, (परिष्क्रियतेनेन । परि + कृ +
“सम्यग्भिर्भा करोतौ भ्रयणे ॥” ६ । १ । १३७ ।
इति सुट् । “परिनिर्वीति ।” ८ । ३ । ७० ।
इति षत्वम् ।) अलङ्कारः । इत्यमरः । २ । ६ ।
१०७ ॥ संस्कारः । युक्तिः ॥

परिष्कृतः, त्रि, (परिष्क्रियते स्म इति । परि + कृ +
क्तः । “सम्यग्भिर्भासिति ।” सुट् । “परि-
निर्वीति ।” ८ । ३ । ७० । इति षत्वम् ।)
भूषितः । अलङ्कारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥
वेष्टितः । इति हेमचन्द्रः ॥ आहितसंस्कारः ।
इति वेदशास्त्रटीकायां भरतः ॥

परिष्कृतभूमिः, स्त्री, वेदिः । परिष्कृता यज्ञार्थं
प्रयुक्तनाय यज्ञपत्रासादनाय चाहितसंस्कारा
भूमिः । इत्यमरभरतौ ॥

परिष्कोमः, पुं, (परितः स्मृतं नानावर्णवत्त्वादि ।
स्त् + मन् । ततः षत्वम् । केचित् “परिःस्तीति”
प्रति अनुप्रसंगत्वात् न षः ।” इत्युक्ता परि-
स्कोम इति कल्पयन्ति ।) परिस्कोमः । इत्यमर-
टीकायां स्वामी ॥

परिष्वङ्गः, पुं, (परिष्वङ्गनम् । परि + स्वङ्ग । वञ् ।
“परिनिर्वीति ।” ८ । ३ । ७० । इति षत्वम् ।)
न्यालिङ्गनम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥ (यथा,
गोः रामायणे । १ । ४ । ८८ ।

“अङ्गदप्रमखानाश्च हरीणां रामदर्शनम् ।
जनमतः परिष्वङ्गो राघवेण महात्मना ॥”)
परिसभ्यः, पुं, सञ्जतोभावेन सभायां साधुः इत्यर्थे
यत्न प्रत्ययः ॥ परिषदः । सभासदः ॥

परिसर्गः, पुं, (परिसरन्त्यत्र । परि + सर् + “पुंसोति ।”
३ । ३ । ११८ । इति चः ।) पर्यन्तभ्यः । नदी-
नगरपर्वतादेरुपान्तभूमिः । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, मेघदूते । ६६ ।

“मुक्ताजलेः स्नानपरिसरश्चिन्नश्चैत्रश्च हारि-
र्नेशो मार्गः सवितृरुदये सच्यते कामिनः नाम् ॥”)
शब्दः । विधिः । इति मेदिनी । ३ । २७६ ॥

परिसर्पः, पुं (परि समन्तान् सर्पणम् । परि +
सर्प । घञ् ।) परिक्रिया । परिजनादिना
वेष्टनम् । समन्तान् सर्पणम् । इत्यमरभरतौ ॥
(सर्पविशेषः । यथा, मुश्रुते कल्पस्थाने
४ अध्याये । तत्र दर्वीकराः । “गर्वधुक, परि-

सर्पः खल्फणः ककुदः पशो महापद्मः ॥” इति ।
“कुलविशेषः । यथा, तत्रैव निदानस्थाने ५ म
अध्याये । “ज्वदकुलान्यपि म्यूलकुलं महा-
कुलमेककुलसम्मदलं विसर्पः परिसर्पः सिद्ध

विचर्चिका किटिमं पामा रक्ता सति ॥”)
परिसर्पा, स्त्री, (परिसरणमिति । स्मृ गतौ + “परि-
सर्पा परिसर्येति ।” ३ । ३ । १०१ । इत्यस्य
वार्त्ति इति निपातनात् सिद्धम् ।) परीमारः ।
सञ्जतोभयनम् । भूमौ सञ्जतोभयनम् । इति
सञ्जस्वम् ॥ अन्तमरणम् । इति केचित् । इत्य-
मरभरतौ ॥

परिस्कन्दः, पुं, (परिस्कन्दतीति । परि + स्कन्द +
अच् । “परेष ।” ८ । ३ । ७४ । इति पक्षे-
धत्वाभावः ।) परपुष्टः । परेष प्रतिपालितः ।
इत्यमरः । २ । १० । १८ ॥

परिस्कम्भः, पुं, (परि + स्कम्भ + क्त । “परेष ।”
८ । ३ । ७४ । इति पक्षे धत्वाभावः ।) परि-
स्कम्भः । इत्यमरटीकायां रायमुकटः ॥

परिस्लोमः, पुं, (परि स्मृतं प्रशस्यते नानावर्ण-
वत्त्वात् । परि + स्मृ + “अस्तिस्त्विति ।” मन् ।
यद्वा परिगतः स्तोमोऽत्र वर्णस्तोमत्वात् ।)
गजपृष्ठस्थितिकम्बलः । इत्यमरः । २ । ८ । ४२ ॥
हातीर पिटेर भुल इति भाषा ॥

परिस्सन्दः, पुं, (परि + स्सन्द + अधिकरणे षच् ।)
कुसुमप्रकाशः पत्रावल्यादेशे रचना । इत्य-
मरः । २ । ६ । १३७ ॥ परिकरः । परिवारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७६ ॥ (भावे + घञ् ।)
सञ्जतोभावेन स्यन्दनश्च ॥ (मर्दनम् । यथा,
महाभारते । १ । १५४ । ८ ।

“अहमेनं हनिष्यामि प्रेक्षन्त्यास्ते सुमध्यमे ।।
नायं प्रतिबलो भीरु । राक्षसापसदो मम ।
सौतुं युधि परिस्यन्दमथवा सञ्जराक्षसाः ॥”)

परिस्यन्दनं स्त्री, (परि सञ्जतोभावेन स्यन्दते
इति । परि + स्यन्द + लुट् ।) सञ्जतोभावेन कम्प-
नम् । यथा । कोऽपि परिस्यन्दनसाधनसाध्यः ।
यथा गमनादि । कोऽपि परिस्यन्दनसाधनसाध्यः ।
यथा अवस्थानादि । इति गोपीचन्द्रः ॥

परिस्यन्दमानः, त्रि, (परिस्यन्दते इति । परि +
स्यन्द + घञ् ।) सञ्जतोभावेन कम्पमानः ।
यथा । “अनवरतपरिस्यन्दमाना परिमित-
पवनादिपरमागुचितनसंयोगसन्तानान्तःपाति-
त्यक्तोनामविरतमेवोपरमात् ॥” इति सामान्य-
लक्षणार्थां शिरोमणिः ॥

परिस्यन्दः, पुं, (परि + स्यन्द + भावे घञ् ।
अप्राणिकर्तृकत्वे वा षत्वम् ।) परिस्यन्दः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

परिस्सुतः, स्त्री, (परिस्सुतीति । परि + सु + क्तिप्
तुक् च ।) वरुणात्मजा । महिरा । इत्यमरः ।
२ । १० । ३६ ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ३ । २ । ७ ।
“गमां परिस्सुतः कुम्भ आदधः कलशैरगुः ॥”
सञ्जतोभावेन क्षरित त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ८ ।
३६ । १० ।

“त्वासापः परिस्सुतः परिस्सन्ति स्वसंतवो नभस्ता-
मन्त्यं समे ॥”)

परिस्सुतः, त्रि, (परितः स्मृतं स्म । सु सवर्ण-
“गत्वर्थेति ।” ३ । ४ । ७२ । इति क्तः ।) सव
युक्तः । सञ्जतोभावेन क्षरितः । इति मेदिनी ।
ते । २०६ ॥ (वारुणाशब्देऽस्या विवृतिज्ञातया ।
यथा, यजुर्वेदे । २ । ३४ ।

“ऊज्य वहन्तांरस्वन्तं घृतं पयः कोलालं परि-
सुतम् ॥”)

परिस्सुता, स्त्री, (परितः स्मृतं स्मिति । परि । सु-
क्तः । स्त्रियां टाप् । अस्मादिभ्यः क्षरणेन जात

परीक्ष

परीक्षा

परीक्षा

त्वात् तथात्वम् ।) वाक्यो । मदिरा इति मेदिनी । ते । २०६ ॥

परिहारः, पुं, (परिहृत्यतेनेति । परि + हृ + घञ् ।) अवज्ञा । अनादरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (“परिहारो नाम तस्यैव दोषवचनस्य परिहरणं यथा निखमात्मनि शरीरस्य जीवलिङ्गान्यपलभ्यन्ते तस्य चापगमात्तोपलभ्यन्ते तस्मादस्यः शरीरादस्मा निखः शरीराच्चेति ।” इति चरके विमानस्थानेऽहमेध्याये ॥ त्यागः । परिवर्त्तनम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ६७६ ।

“द्वृत्तस्य प्रभोरन्यत्र परिहारान् न भेषजम् ॥” गोपनम् । यथा, शकुन्तलायां १ म अङ्के । “कथमिदानीमात्मानं निवेदयामि कथं वा आत्मनः परिहारं करोमि ॥” विजितद्रव्यादिकम् । यथा, मनुः । ७ । २०१ ।

“जित्वा सम्यजयेत् देवान् ब्राह्मणांश्चैव धार्मिकान् ।

प्रदद्यात् परिहारान् च त्वापयेदभयानि च ॥”

स्थानविशेषः । यथा, मनुः । ८ । २३७ ।

“धनुः शतं परीहारो ग्रामस्य स्यात् समन्ततः ॥” अत्र कुलकभट्टः । “चतुर्हस्तो धनुः शस्या यष्टिस्तस्याः पातः प्रक्षेपो ग्रामसमीपे सञ्जासु दिक्षु चत्वारि हस्तशतानि त्रीन् वा यष्टिप्रक्षेपान् यावत् पशुपचारार्थं शस्यवपनादिसंगोप परिहारः कार्यः ॥”

परिहार्यः, पुं, (परि + हृ + गण्यत् ।) परिहार्यः । वलयः । इति भरतहिरूपकोषः ॥ परिहरणीये चि ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् १ मे अङ्के ।

“न परिहार्ये वस्त्रेण पौरवाणां मनः पवन्ते ॥”

परिहासः, पुं, (परि + हस + भाव घञ् ।) परिहसनम् । ठाड्ठा इति भाषा । परीहासः । यथा “परिहासः केलिसुखः केलिर्देवनस्मरणी ।” इति त्रिकाण्डशेषः ॥ ततपथ्यायः । क्रौडः ० देवना ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ वर्करा ४ । इति जटाधरः ॥ (यथा, शकुन्तलायाम् २ ये अङ्के ।

“परिहासविजल्पितं सखे । परमार्थेन न शृण्वतां वक्तुः ॥”)

परीक्षकः, त्रि, (परि + ईक्ष + क्तृल् ।) निरूपकः । (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ८४ ।

“परीक्षका यत्र न सन्ति देशे
नार्थानि रत्नानि समुद्रजानि ।
आभीरदेशे किल चन्द्रकान्तं
त्रिभिवराट् विपणन्ति गोपाः ॥”)

ततपथ्यायः । कारणिकः २ । इत्यमरः । ३।१।७ ॥

परीक्षते अवधारयति परमाणेन । यथा, वह्निना परीक्षकः स्वर्णस्य स्वर्णकारः । कारणेर्हन्तुमिच्छरति कारणिकः इति भरतः ॥

परीक्षणं, क्री, (परि + ईक्ष + ल्युट् ।) परीक्षा । राज्ञा धर्मकामार्थभयैरमात्यादैर्भावतत्त्वनिरूपणम् । इति भरतः ॥ यथा,—

“भेदोपजापावपुषाधर्माद्यैरेतं परीक्षणम् ॥”

इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥

सर्वतोभावेन दर्शनञ्च ॥

परीक्षा, स्त्री, (परि + ईक्ष + क्तृल् ।) परीक्षा । (परि + ईक्ष + “ग्रीष्मं हलः ।” ३ । ३ । १०२ । इति अयः । ततश्चाप ।) दिव्यम् । अथ दिव्यानि । तत्र दृश्यन्तिः ।

“घटोऽपिरुद्रकश्चैव विषं कोषञ्च पञ्चमम् ।

यष्टञ्च तण्डुलाः प्रोक्तं सप्तमं तप्तमाषकम् ॥

अष्टमं फालामित्युक्तं नवमं धर्मज्ञं स्मृतम् ।

दिव्यान्तेतानि सर्वाणि निर्दिष्टानि स्वयम्भुवा ॥”

अथ किन्तद्विद्यम् ।

तत्र मातृषप्रमाणनिर्णयस्यापि निर्णयिकं यत्त-

द्विद्यमिति लोकप्रसिद्धम् । एतद्व्ययपि प्रपथ-

नामस्ति तथापि कालान्तरनिर्णयकत्वेन तेषां

भेदान् । अपिना मातृषप्रमाणसत्त्वेऽपि यत्र

घटादीनामङ्गीकारस्तत्रापि तद्व्यति इति सत्ति-

तम् । अतएव लिखितमात्मभुक्तिलक्षणविध-

मातृषप्रमाणभित्तप्रमाणं यत्तद्विद्यं प्रमाणं तत्र

प्रमाणं न भावैकगोचरं किन्तु भावाभावा-

विशेषेण गोचरयतीति । तत्र महाभियोगेषु

दिव्यान्वाह याज्ञवल्क्यः ।

“तुलाग्रपो विषं कोषो दिव्यानीह विशुद्धये ।

महाभियोगेऽन्तेतानि शीर्षकम् ॥ भियोक्तम् ॥”

विशुद्धये मन्दिष्यार्थस्य मन्देहनिवृत्तये ।

महाभियोगेषु महापातकादिगुरुतराभियोगेषु ।

शीर्षकस्य इति शीर्षकं प्रधानं अवधारस्य

चतुर्थपादो जयपराजयलक्षणः । तेन दृष्टो

लभ्यते तत्र तिष्ठतीति शीर्षकस्यः ततः प्रयुक्तदण्ड-

भागीत्यर्थः । महाभियोगान् स्पष्टयति कालिका-

गराणम् ।

“परदाराभिशापे च चौर्यागम्यागमेय च ।

महापातकशस्तेषु स्याद्विद्यं नृपमाहसे ॥

प्रतिपत्तौ विवादे च पणस्य स्थापने कृते ।

तत्रैव स्थापयेद्विद्यं शिरःपर्व महीपतिः ॥

परदाराभिशापे च बह्वो यत्र वादिनः ।

शिरोहीनं भवेद्विद्यमात्मनः शुद्धिकारणान् ॥”

पितामहः ।

“शिरःस्थाविहीनानि दिव्यानि परिवर्त्तयेत् ।

चत्वारि त् घटादीनि कोषंश्चाग्निगः स्मृतः ॥”

महाभियोगेऽपि कोषमाह स्मृतिः । कोष-

मल्ले च दापयेत् । याज्ञवल्क्यनाभियोक्तुर्वादिनः

शिरोवर्त्तित्वाभिधानादभियोक्त्यस्य दिव्यकर्तृत्वं

प्रतिपादितम् । यत्तमाह कात्यायनः ।

“न कश्चिदभियोक्तारं दिशेत् त्रिनयोजयेत् ।

अभियुक्ताय दातव्यं दिशं दिशविशारदः ॥”

प्रत्यधिस्वीकारणार्थिनोऽपि दिव्यमाह याज्ञ-

वल्क्यः ।

“रुणा वात्यतः कुर्यादितरो वर्त्तयेच्छिरः ।

विनापि शीर्षकान् कुर्यान्नृपद्वेष्टयेत् पातके ॥”

इत्योऽभियुक्तः शिरः शारोर्दण्डमर्धदण्डं वा

वर्त्तयेत् स्वीकुर्यात् । दृश्यन्तिः ।

“जेहानक्रोधाक्रोभतो वा भेदमायान्ति साक्षिणः ।

विधिदृष्टस्य दिव्यस्य न भेदो जायते कश्चित् ॥”

भेदः सत्याहपरीत्यम् । यत्न कालायनवचनम् ।

“क्रिया न वैदिकी प्रोक्ता विद्वद्मानेषु साक्षिण्ये ।

लेख्ये च सति वादेषु न स्याद्विद्यं न साक्षिणः ॥”

इति तद्गुणान्वितसाक्षिमत्त्वं । यथा आसः ।

“मणिमन्त्रौघधिवलात् प्रदत्तं वा विधानतः ।

विम्वदेद्विद्यमपि न तु मात्नी गुणान्वितः ॥”

अतएव नारदः ।

“युक्तिष्वप्यवसन्नासु प्रपथेनैनमर्हयेत् ॥”

एतं विप्रथयमाणमर्थं अर्हयेत् पीडयेत् ।

निर्द्वाग्धेदिति यावत् ॥ * ॥ प्रपथानाह नारदः ।

सत्यवाहनशस्त्राणि गोवीजकनकानि च ।

देवतापितृपादाश्च दत्तानि मुक्तानि च ॥

स्युष्केच्छिराणि पुत्राणां दाराणां मुहृदन्तथा ।

अभियोगेषु सर्वेषु कोषपानमथापि वा ॥

इत्येते प्रपथाः प्रोक्ता मनुना स्वल्पकारणान् ॥”

दृश्यन्तिः ।

“यथोक्तविधिना दयं दिशं दिशविशारदः ।

अथोक्तप्रदत्तान् न शक्तं माध्यामधने ॥

अदृष्टकालदत्तानि वहिर्वादिक्तानि च ।

अभिचारं सदा त्वेवं कुर्वन्तीह न मंशयः ॥”

वहिर्वादिक्तमभियोक्तारं विना कृतम् । एतच्च

प्रायिकं आत्मशुद्धिपराणामभियोक्तारं विनापि

दिव्यविधानात् ।

तथा च नारदः ।

“राक्षसिः शङ्कितानाञ्च निर्दिष्टानाञ्च दम्भिः ।

आत्मशुद्धिपराणाञ्च दयं दिशं शिरा विना ॥”

अथ दिव्यदेशाः । कात्यायनः ।

“इन्द्रस्थानेऽभिष्टानां महापातकानां वृणाम् ।

उपद्रोहप्रजानां राजहारे प्रयेजयेत् ॥

प्रातिलोस्यप्रसन्नानां दिशं दयं चतुर्थये ।

अनोऽन्येषु च कार्येषु सभामधो विदुः ॥”

इन्द्रस्थाने इन्द्रध्वजस्थाने ॥ * ॥

अथ दिव्यकालाः । पितामहः ।

“चैत्रो मार्गशिर्षाद्येन वैशाखश्च तथैव हि ।

एतं साधारणा मासा दिव्यानामभिरीति ॥

घटः सर्वकर्तृकः प्रोक्तो वाते पाति निजवधेन ।

अग्निः शिशिरहेमन्तार्थासु परिकीर्तितः ।

शरद्वर्ग्योऽपि तु मलिनं हेमन्तं शिशिरं विपत्तः ।

कोषस्तु सर्वदा देयस्तथा स्यात् साक्षिकानि

वीति ।

मिताक्षरायां नारदः ।

“न शीते तोयशुद्धिः स्यान्नोष्णकालेऽपि नृपस्य न

न प्रादृशि विषं दद्यात् प्रवाते न तुषां नृप ॥”

नारदः ।

“पूजार्त्तं सर्वदिशानां प्रदानं परिशीलितम् ।

नापरान्तं न सत्त्वाद्यां न मध्याह्ने कदाचन ।

शीते हेमन्तशिशिरवर्षासु । उपकाले यः शु-

शरदोः । वर्षासु विप्रनिधेयशुद्धार्थानिरीक्षितः ।

वर्षं चतुर्थेवा मात्रा इति दक्षमागनारदवचनं ।

तत्कालादीनाम् विशेषानभिधानात् साक्षिकानि

परीक्षा

वत्सम् । अत्र विषे विशेषतो वर्षानिविधानं वक्ष्य-
माणवचने सिद्धस्यापराधेव परीक्षाभावनि-
श्चयः । दिशान्तरं सिद्धेतरत्र वर्षास्य कर्त्तव्यं ।
अनीयास्यायने हरीं सप्तं सञ्चकर्मणि वक्ष्ये
। इत्यस्य न विषयः । ज्ञानिये ।
‘‘नह्यो मकरस्य च भवे चास्तमिते तथा ।
मन्त्रमन्त्रे न कर्त्तव्या परीक्षा जयकाद्रिणा ॥
गतिर्युः सूर्यो चैव न शक्यः कर्त्तुं एतः ।
मन्त्रस्य च रवौ नैव परीक्षा शक्यते वधे ॥
नक्षत्राणि न चतुर्दश्यां प्रायश्चित्तपराजगं ।
न परीक्षा विषहस्य शनिभौमदिने तथा ॥
गतिर्युः सूर्यो चैव न शक्यः कर्त्तुं इति शेषः ॥
तथा च दीपिकायाम् ।

‘‘नो शक्यं १४मेः कुरुसहितरा जन्ममाम-
१४मेः ॥

ऋषी सामे मलारय कुजशनिदिवसे जन्म-
तारागु चाथ ।

नाडः नक्षत्राणि गुरुशनिजनीराधतारा-
विशुद्धौ

प्रातः कात्या परीक्षा द्वित्युत्तरगुह्यांशोदये
शुक्ललक्ष्णे ॥ * ॥

पितामहः ।

‘‘प्रत्यक्षं दृष्टमिदं राजा बाधकृतोऽपि वा ।
ब्राह्मणानां भुतवर्गं प्रकृतोनास्तथैव च ॥
ब्राह्मणानां प्रकृतोनास्तथैव प्रत्यक्षं दिश्यं दृष्टमपि-
इत्यन्वयः । प्रकृतयस्तु ।

‘‘स्वास्थ्यमात्रः सुदृढं वीर्यं शङ्खदङ्गुलानि च ।
राज्याङ्गानि प्रकृतयः पौर्णमासी अग्न्यादिपि चित्ति-
अभ्यसिंहोक्ता ॥ * ॥

अथ दिश्यविशेषाधिकारिणः । नारदः ।

‘‘ब्राह्मणस्य धर्मे देयः क्षत्रियस्य कृताग्रहः ।
पश्यस्य सलिलं देयं शस्य विषमेव न ॥
साधारणः समस्तानां वीर्यः प्राक्तो मनायिभिः ।
‘‘प्रपश्यन् ब्राह्मणस्य स वीर्यान् तला स्मृता ॥

‘‘सत्रतानां भृशानां वापि पातनां तपस्विनाम् ।
स्त्रीणाञ्च न भवेद्विषयं यदि प्रमत्तवर्जितम् ॥
उक्तं स्वराष्ट्रीनां दिश्यं निषिद्धं तत्सलिलपरिषयक-
मर्त्त अलपाणिः ॥ मितान्तरायात् ॥

स्त्रीणाञ्च विवादेन स्त्रीणां दिश्यमिति कथा
मान्यतः । कुख्यादिति विकल्पनिर्दिष्टाः । एतत्कर्म
नार्त्त । अथ ८ भागयोगेण स्वराष्ट्रीनामभि-
नेकत्वे अभियोग्यानामेव दिश्यं एतद्व्याभिनेग-
मो व्यत्येऽपि अभियोग्यामेव दिश्यं परस्परमभि-
नेगं न विकल्पः । अतः तत्रापि तुल्यवति नियम्यत ।
तथा महापातकादिशङ्काभिनेगं तु स्वराष्ट्रीना-
मर्त्त । यथा याज्ञवल्क्यः ।

‘‘तला स्त्रीबालवृद्धास्त्वप्यज्ञाज्ञगरीगिणाम् ।
अभिर्जलं वा अद्रस्य ययाः सप्त विषय वा ॥
स्त्रीमात्रं जातिवधोऽप्यस्याविशेषानादरण बाल-
वायोऽङ्गाद्विषयान्तिविशेषानादरण वृद्धो-
ऽप्यतिपारगः । एतन्न वचनं सर्वदिश्यसाधा-

परीक्षा

गणेषु मार्गशिरश्चैव शेषेषु स्वराष्ट्रीनां सर्व-
दिश्यसमवधानविधाने नियमार्थकतयार्थवत् । न
च सर्वकालं स्त्रीणां तुल्यवति ।

‘‘स्त्रीणां न विषयोक्तं न चापि सलिलं स्मृतम् ।
धटकोषादिभिलासामन्तस्तत्त्वं विचारयेत् ॥

इति विषमलिलयतिरिक्तधटकोषादिभिः शुद्धि-
विधानात् । एवं बालादिष्वपि योजनीयम् ।
तथा ब्राह्मणादीनामपि न सार्वकालिकस्तुलादि-
नियमः ।

‘‘सर्वेषामेव वर्णानां कोषास्तु द्विविधीयते ।
स माग्येतानि सर्वेषां ब्राह्मणस्य विषं विना ॥

इति पितामहस्मरणम् ।

तस्मात् साधारणे काले बहुदिश्यसमवधाने
तुलादिनियमार्थमेवेदं वचनम् । कालान्तरे तु
तत्तत्कालविहितं सर्वेषाम् । तथा हि वर्षां
स्मिरेष सर्वेषां हेमन्तशिशिरयोस्तु क्षत्रिया-
दीनां त्रयाणां अग्निविषयोर्विकल्पः । ब्राह्मणस्य

तु अग्निरेव न कदाचिद्विषं ब्राह्मणस्य विषं
विनंति निवेधान । शीघ्रशरीरेस्तु सलिलमेव ।
येषां कुशलादीनां तु विशेषेणाम्नादिनिषेधः ।
‘‘क्षत्रिणां वक्ष्येदमिदं सलिलं व्यामकामिनाम् ।
पितृश्रेष्ठवतां नित्यं विषम् परिवर्जयेदिति वच-
नान्तर्गतामाम्नादिकालेऽपि साधारणं तुलाद्यव-
दिश्यं भवति । यथा । तोयमग्निर्विषश्चैव दातव्यं
बलिनां नृणामिति स्मरणम् । इत्येतावानपि
सर्वेषां विषनिषेधान् तत्कालानतिक्रमेण जानि-
वयोऽवस्थाः अतानि दिश्यानि देयानि । अत्र च
यस्य यानि विशेषसामान्यपर्यादन्तर्गविहितानि
तानि मुख्यकलागुक्त्युत्तराणि दित्तयानि ।

यथा ब्राह्मणस्य धर्मे मुख्यः कोषस्तु कुल्यः ।
जलाग्नौ आपतकृत्यौ प्रागुक्तनारदवचनं रा-
कारयुतं मुख्यकल्पादित्वं न तु प्रशस्ततमादित्व-
मिति । एवं चात्रापि व्ययर्थोक्तपदतन्त्रं न शक्तं
साध्यसाधनं इति प्रागुक्तं बोध्यम् । स्मृतिः ।

‘‘अथ ८ भागयोग्यानां धटकोषादिनिषेधः ।
तत्तुल्यत्वे कोषस्य शङ्कास्त्रेव न संशयः ॥
अथ ८ भागयोग्यानां निषेधः । शरीरवर्जितेति केचित् ।
इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।

‘‘अथ ८ भागयोग्यानां धटकोषादिनिषेधः ।
तत्तुल्यत्वे कोषस्य शङ्कास्त्रेव न संशयः ॥
अथ ८ भागयोग्यानां निषेधः । शरीरवर्जितेति केचित् ।
इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।

‘‘अथ ८ भागयोग्यानां धटकोषादिनिषेधः ।
तत्तुल्यत्वे कोषस्य शङ्कास्त्रेव न संशयः ॥
अथ ८ भागयोग्यानां निषेधः । शरीरवर्जितेति केचित् ।
इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।

‘‘अथ ८ भागयोग्यानां धटकोषादिनिषेधः ।
तत्तुल्यत्वे कोषस्य शङ्कास्त्रेव न संशयः ॥
अथ ८ भागयोग्यानां निषेधः । शरीरवर्जितेति केचित् ।
इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।

‘‘अथ ८ भागयोग्यानां धटकोषादिनिषेधः ।
तत्तुल्यत्वे कोषस्य शङ्कास्त्रेव न संशयः ॥
अथ ८ भागयोग्यानां निषेधः । शरीरवर्जितेति केचित् ।
इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।

‘‘अथ ८ भागयोग्यानां धटकोषादिनिषेधः ।
तत्तुल्यत्वे कोषस्य शङ्कास्त्रेव न संशयः ॥
अथ ८ भागयोग्यानां निषेधः । शरीरवर्जितेति केचित् ।
इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।

‘‘अथ ८ भागयोग्यानां धटकोषादिनिषेधः ।
तत्तुल्यत्वे कोषस्य शङ्कास्त्रेव न संशयः ॥
अथ ८ भागयोग्यानां निषेधः । शरीरवर्जितेति केचित् ।
इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।

‘‘अथ ८ भागयोग्यानां धटकोषादिनिषेधः ।
तत्तुल्यत्वे कोषस्य शङ्कास्त्रेव न संशयः ॥
अथ ८ भागयोग्यानां निषेधः । शरीरवर्जितेति केचित् ।
इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।

‘‘अथ ८ भागयोग्यानां धटकोषादिनिषेधः ।
तत्तुल्यत्वे कोषस्य शङ्कास्त्रेव न संशयः ॥
अथ ८ भागयोग्यानां निषेधः । शरीरवर्जितेति केचित् ।
इति व्यवहारदीपिका ॥ कात्यायनः ।

परीक्षा

एतेष्वेवाभियोगेषु निर्वर्त्येव प्रयत्नतः ।

इत्याद्यभिधाय ।

दिश्यं प्रकल्पयेन्नैव राजा धर्मपरायणः ।

एतेरेव प्रयुक्तानां साधूनां दिश्यमर्हति ॥

कात्यायनः ।

‘‘न लौहशिल्पिनामपि सलिलं नाभ्यसेविनाम् ।

तत्तुल्यैर्न नियुज्येत ब्राह्मणं सुखरोगिणम् ॥

नारदः ।

‘‘जीवात्तरान् सन्तुष्टीनां परितापार्तितामरान् ।

बालवृद्धातुर्गार्होक्ष परीक्षेत धटे सदा ॥

नात्तिनां तोयशुद्धिः स्यात्तु विषं पितृरोगिणाम् ।

श्वित्रास्त्वकुनखादीनां नागिकर्म विधीयते ॥

न मन्त्रं स्त्रीबालयोर्धर्मशालाविशारदेः ।

निठनसाहान् आधिक्रम्यान्नात्तिस्तोये निमज्ज-
येत् ॥

न चापि हारयेदमिं न विषेण विशोधयेत् ॥

यत्तु,—

स्थावरेषु विवादेषु दिश्यानि परिवर्जयेदिति
पितामहवचनं तल्लिखितमामन्तादिसत्त्वं दिश्य-
निषेधकम् । यद्यपि अलंकारमात्रिके दिश्यं
व्यवहारे विनिर्दिशेदिति स्मृतेर्विवादात्तरेऽपि
लेख्यादिसत्त्वं दिश्यानादरस्यापि ऋणादानादि

विवादे साध्यपन्यासे कृतेऽपि प्रत्यर्थी यदि
दण्डाङ्गीकारेण दिश्यमङ्गीकरोति तदा दिश्यमपि
भवति सात्तिनां दोषसम्भावित्वस्य तु निर्दो-
षत्वेन वस्तुतत्त्वविषयत्वात् तल्लक्षणत्वाच्च धर्मस्य ।

यथाह नारदः ।

‘‘तत्र सत्यं स्थितं धर्मां अवधारस्तु सात्तिनि ।
देवसाध्ये पौरुषस्तु न लेख्यस्तु प्रयोजयेत् ॥
स्थावरविवादे तु प्रत्यर्थिना दण्डाङ्गीकारेण
दिश्यावलम्बने कृते सामन्तादित्यप्रमाणसङ्गा-
ऽपि दिश्यं आश्रयमिति विकल्पनिवारणाय

स्थावरेष्वित्यादि पितामहवचनं नात्यन्तिकदिश्यं
निराकरणाय लिखिताश्रयाभावे स्थावरादि-
निर्णयाप्रसक्तः ॥ * ॥

अथ दिश्यसंख्याया दिश्यविशेषाः । विष्णुः
अथ समयक्रियागजदोहसाहसं यथाकाम-
निःक्षेपगन्तव्यवर्धप्रमाणादिति । समयो दि-
राजदोहदियु यथाकामं गजेच्छातुर्गोधादि-
निःक्षेपादिषु तु धनप्रमाणतारतम्यादित्वर्थः
वृहत्सतिः ।

‘‘संख्या गजमरजोमृता मरुता समुदाहृता ।
काशोपगन्ता सा दिश्यं निधोऽपि विनये तथा
विषं सहस्रेऽप्युक्तं पादोने च कृताग्रहः ।
विभागेन च सलिलमर्द्धं देयो धटे सदा ॥
चतुःशताभियोगं तु दातव्यस्तु प्रमाधकः ।
त्रिशते तद्वृत्ता देयाः कोषश्चैव तदहंके ॥
शतं हृतेऽप्युक्तं च दातव्यं धर्मशोधनम् ।
गोचौरस्य प्रदातव्यं सन्धेः फालं प्रयत्नतः ॥
यथा संख्या निरुपगन्ता मध्यानां द्विगुणा स्मृता
चतुर्गुणोसमानान् कल्पनीया परीक्षकैः ॥
रश्मिरजः ।

परीक्षा

जालान्तरगते भागौ यन् कर्म दृश्यते रजः ।
प्रथमं तत्प्रमाणाणां चरन्तुं प्रचक्षते ॥

इति मनुस्मृतम् ॥

“कार्षापणान्ता पणान्ता कार्षापणः पण इति
पर्यायदर्शनात् । विनये दृष्टे । एवञ्च सहस्र
इत्यादौ पण इति ज्ञेयं उपक्रमात् । निष्ठानां
जातिकर्मगुणैः । नासहस्राद्वरेदं न तुलां न
विश्रन्त्येति याज्ञवल्क्यवचनं मध्यमोत्तमविषय-
त्वेन दृष्टव्यं तिवचने कवाक्यत्वादविरुद्धम् ।

“सहस्रेषु घटं दद्यात् सहस्राहं तथायसम् ।
अर्द्धं सार्द्धं तु सलिलं तस्याहं तु विषं स्रुतम् ॥”
इति वचनं यत्राख्यापराधे पातित्वं तद्विषय-
मिति । एतत् सर्वं स्तेयसाहस्यविषयम् । अप-
हृवे तु कात्यायनः ।

“एतस्यापहृवो यत्र प्रमाणं तत्र कारयेत् ।
स्तेयसाहस्योर्द्वयं स्वल्पेऽप्यर्थं प्रदापयेत् ॥
सर्वद्रव्यप्रमाणान्ता ज्ञात्वा हेम प्रकल्पयेत् ।
हेमप्रमाणयुक्तान् तदा दित्यं प्रदापयेत् ॥
ज्ञात्वा संख्यां सुवर्णानां घतनाशे विषं स्रुतम् ।
अग्नीतेषां विनाशे तु दद्याच्चैव हुताशनम् ॥
वट्या नाशे जलं देयं चत्वारिंशति वै घटम् ।
विंशद्दशविनाशे तु कोषपानं विधीयते ॥
पञ्चाधिकस्य वा नाशे ततोऽर्द्धाहं तच्छुलाः ।
ततोऽर्द्धाहं विनाशे तु स्रुते पुत्रादिमस्तकान् ॥
ततोऽर्द्धाहं विनाशे तु लौकिक्यञ्च क्रियाः स्रुताः ।
एव विचारयनाका धर्माणांभ्यां न हीयते ॥”
सुवर्णानां पञ्च लक्षणको मावस्ते सुवर्णस्तु
योऽङ्ग इत्युक्ताग्नीतिरक्तिकापरिमितहेम्ना नाशे
अपहृवे वा दशाधिकस्य पञ्चाधिकस्य वा
विंशस्य नाशे कोषपानमित्यर्थः । तच्छुलाः पुन-
रल्पचौर्ग्याभिप्रायमेव न तु साहस्यदौ ।
चौर्यं च तच्छुला देया नान्यत्रेति विनिश्चय इति
प्रतिपाद्यते । तत्रमावस्तु महाचौर्याभि-
प्रायम् ।

महाचौर्याभियुक्तानां तत्रमावो विधीयते ।

इति स्मृतं ॥

अवहारमात्रकायाम् ।

“समत्वं साक्षिणां यच्च द्रिष्टेस्तमपि शोधयेत् ।
प्राणान्तकविवादेषु विदमानेषु साक्षिण्यु ॥
द्रिष्टमालम्बते वादी न पृच्छेत्तत्र साक्षिणः ॥”

इति द्रिष्टतत्त्वम् ॥ * ॥

घटादिनवविधपरीक्षा तत्तत्प्रश्ने द्रष्टव्या ॥
“बुद्धिः पश्यति या भावान् बहुकारणयोगजान् ।
युक्तिश्चिकित्सा सा ज्ञेया त्रिवर्गः साध्यतयया ॥
एषा परीक्षा नाख्यन्ता यया सर्वं परीक्ष्यते ।
परीक्ष्यं सदस्येव तथा चास्ति पुनर्भवः ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने एकादशेऽध्याये ॥

“तत्र चेद्विषयभिप्राया भिन्नं पृच्छेद्भगवतिरे-
चनस्यापनाशुवासन-शिरोविरेचनानि प्रयोक्तुं
कामेन भिषगा कतिविधया परीक्षया कति
विधं परीक्ष्यं कश्चात्र परीक्ष्यविशेषः कथञ्च
परीक्षितव्यं किंप्रयोजना च परीक्षा क्व च

६८

परीक्षि

वमनादीनां प्रवृत्तिः क्व च निवृत्तिः प्रवृत्ति-
निवृत्तिलक्षण-संयोगे च किं नैष्ठिकं कानि च
वमनादीनां भेषजद्रव्याणि उपयोगं गच्छ-
न्तीति । स एवं पृष्टो यदि मोहयितुमिच्छेत्
व्यादेनं बहुविधा परीक्षा तथा परीक्ष्यविधि-
भेदः कतमेन विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्य-
भिन्नभेदायं भवान् पृच्छत्याख्यायमानं नेदानीं
भवतोऽन्येन वा विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यस्य
भिन्नस्याभिलषितमर्थं श्रोतुमहमन्येन परीक्षा
विधिभेदप्रकृत्यन्तरेण परीक्ष्यं भित्तिार्थमाच-
क्षाव इच्छां प्रयेयमिति ।

द्विविधा परीक्षा ज्ञानवतां प्रवृत्तमनुमानश्च
एतत्तु द्वयमुपदेशश्च परीक्षात्रयमेवमेवा
द्विविधा परीक्षा त्रिविधा वा सहोपदेशेन ।
दशविधं परीक्ष्यं कारणादि यदुक्तमन्ये तदिह
भिषगादिषु संसार्यं सन्दर्शयिष्यामः इह कार्य-
प्राप्तेः कारणं भिषक्करणं पुनर्भेषजं कार्य-
योनिर्घातुवैषम्यं कार्यं धातुसाध्यं कार्यफलं
सुखावाप्तिः अनुबन्ध आयुः देशो भूमिरा-
तुराश्च कालः संवत्सरश्चातुरावस्था च प्रवृत्तिः
प्रतिकर्मासमारम्भः उपायो भिषगादीनां
सौख्यवमभिविधानश्च सन्ध्यादिपायस्य
विषयः पूर्वोक्तोपायविशेषेण आख्यात इति
कारणादीनि दश दशसु भिषगादिषु संसार्य-
सन्दर्शितानि तथेवानुपूर्व्यां एतद्दशविधपरीक्ष्य-
सुक्तम् ।

तस्य यो यो विशेषो यथा यथा च परीक्षितव्यः
स स तथा तथा आख्यास्यते कारणं भिषगि-
त्युक्तमन्ये तस्य परीक्षा भिषङ्नाम यो भिषक्यति
यः सूत्रार्थप्रयोगकुशलः यस्य चायुः सन्ध्या-
विदितम् । यथावत् सन्ध्यातुसाध्यं चिकीर्षन्ना
ज्ञानमेवादितः परीक्षितं गुणेषु गुणतः कार्यभि-
निर्वृत्तिं पश्यन् कश्चिदहमस्य कार्यस्याभिनिर्व-
र्त्तने समर्थो नवेति ॥” इति चरके विमानस्थाने
१४मेऽध्याये ॥

परीक्षित, पु. (परि सर्वतोभावेन क्षीयते हन्यते
दुरितं येन । परि + क्षि वधे + क्तिप् । कलि
प्रासनादस्य तथात्वम् । यद्वा, परिक्षीयेषु कुरुषु
क्षियति इष्टे इति । क्षिष् सेषर्थे + क्तिप्
“उपसर्गस्य दीर्घत्वं किप्घनादौ कश्चिद्वेत् ।”
इति वाक्यात् उपसर्गस्य दीर्घत्वम् । अस्य
निरुक्तिरुक्ता महाभारते । १ । ६५ । ८४ ।

“स भगवता वासुदेवेनासंजातबलवीर्यपरा-
क्रमोऽकालजातोऽस्त्राधिना दम्बस्तेजसा स्वेन
संजीवितः । संजीवयित्वा चैनसुवाच । परि-
क्षीये कुले जातो भवत्ययं परीक्षितमेति ॥”
अभिमन्युपुत्रः । स युधिष्ठिरादनन्तरं कलि-
युगस्यारम्भे राजसक्रवर्त्तौ आसीत् । यथा,—
“अभिमन्योरुत्तरायां परिक्षीयेषु कुरुस्वन्त्याम
प्रयुक्तब्रह्मास्त्रेण गर्भं एव भस्मीकृतो भगवतः
सकलसुरासुरवन्दितचरणयुगलस्य आस्त्रेणा
कारणमाशुषरूपधारिणोऽशुभावात् पुनर्जीवित-

परीव

भवः परीक्षितश्च । योऽयं साम्प्रतमेतद्भूम-
खलमखलितायति धर्मेण पालयति ॥” इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे २० अध्यायः ॥

“विपरीतानि दृष्ट्वा च निमित्तानि स पाच्छवः ।
यानि कृणो चकाराथ सोऽभिविकं परीक्षितः ॥
प्रयास्यन्ति यदा चैते पूर्वावादां महर्षयः ।
तदा नन्दान् प्रभृदेष कलिर्वृद्धिं गमिष्यति ॥
यस्मिन् कृणो दिवं यातस्तस्मिन्नेव तदाहनि ।
प्रतिपन्नं कलियुगं तस्य संख्यां निबोध मे ॥”

इति तत्रैव २४ अ. । ३८ — ४० ॥

(अनन्वपुत्रः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४० ।

“अनन्वा खलु मागधीसुपयेमे अन्तां

नाम तस्यामस्य जज्ञे परीक्षितम् ॥”)

परीक्षितः, पुं, (परि + क्षि + क्तः । उपसर्गस्य
दीर्घत्वम् ।) अभिमन्युपुत्रः । (यथा, देवी
भागवते । २ । ७ । ६ ।

“परिक्षीयेषु वंशेषु जातो यस्मात् वरः सुतः ।
तस्मात् परीक्षितो नाम विख्यातः पृथिवी-
तले ॥” * ॥

परीक्षा सङ्ज्ञाता अस्य । परीक्षा इतच् । क्त-
परीक्षे त्रि । यथा, गोः रामायणे । २ । ४३ । ६ ।

“स हि राजगुणैर्युक्तो युवराजः परीक्षितः ॥”)

परीणायः, पुं, (परितो नयनम् । परि + नी +
चच् । “उपसर्गस्य दीर्घत्वं किप्घनादौ
कश्चिद्वेत् ॥” इति पाक्षिको दीर्घः ।) परि-
णायः । प्रारीणां समन्तात्नयनम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥

परीतं, त्रि, (परि + इ + क्तः ।) परिवर्तितम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
११० । ७ ।

“ततः कामपरीताङ्गी सक्तप्रचलमानसा ।

ब्रीडमाना सजं कुन्ती राज्ञः स्वस्य समासजम् ॥”)

परीतन्, त्रि, (परि + तन + क्तिप् + “नश्चिद्विद्वि-
द्यधीति ॥” ६ । ३ । ११६ । इति पूर्वपदस्य
दीर्घः ।) सर्वतोभावेन विसृतम् । इति सुग-
बोध्याकरणम् ॥

परीभावः, पुं, (परिभाष्यते इति । परि + भावि +
घञ् वैकल्पिकदीर्घश्च ।) परिभावः । अनादरः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

परीरं, स्त्री, (पर्यतेऽनेनेति । पृ + “कृष्टृप
कटीति ॥” उणां ४ । ३० । इति ईरन् ।)
फलम् । इत्यादिशेषः ॥

परीरम्भः, पु, (परिरभ्यते इति । परि + रभ + घञ्
भावे वैकल्पिकदीर्घत्वम् ।) परिरम्भः । आलि-
ङ्गनम् । इति भरतहिरूपकोषः ॥

परीवर्षः, पुं, (परि + वृत् + घञ् । “उपसर्गस्य
घञीति ॥” ६ । ३ । १२२ । इति दीर्घः ।) परि-
वर्त्तनम् । तत्पर्यायः । प्रतिदानम् २ वैभेयः ३
निमयः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ परिवर्षः ५
वैभेयः ६ विनिमयः ७ परिदानम् ८ । इति शब्द-
रत्नावली । कूर्मेराजः । इति जटाधरः ॥

परीक्षा

परुष

परेष्ट

परीवादः, पुं, (परि + वद् + भावे घञ् । “उप-
सर्गस्य घञोति ।” ६।३।१२२। इति दीर्घः ।)
दोषोक्तासः । तत्पठ्यायः । कुत्सा २ निन्द ३
जुगुप्सा ४ गर्हा ५ गर्हणम् ६ निन्दनम् ७
कुनसनम् ८ परिवादः ९ जुगुप्सनम् १० आक्षेपः
११ अवयवः १२ निर्वादः १३ अपक्रोशः १४
भर्त्सनम् १५ उपक्रोशः १६ अपवादः १७
अववादः १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
“परीवादस्तथो भवति वितथो वापि महता
तथाप्युल्लेखानां हरति महिमानं जनरवः ।
तु नो तो गस्यापि प्रकटितहताश्रेतमसो
रवेस्तादृक्तेजो न हि भवति कथां गतवतः ॥”)
वीणादिवादनम् । येन काष्ठविशेषादिना
वीणादिवादनं सः । इति जटाधरः ।
परीवारः, पुं, (परिप्रयतेनेनेति । परि + वृ + घञ् ।
उपसर्गस्य दीर्घः ।) खड्गकोषः । जङ्गमः ।
(यथा, रघुः । १५ । १६ ।
“धूमध्वजो वसागन्धो ज्वालावभुशितो रघुः ।
क्रथाङ्गपरिवारश्चतामिरिव जङ्गमः ॥”)
परिच्छेदः । इत्यमरः । ३ । ३ । १६८ ।
परीवारः, परिजनं खड्गकोषे परिच्छेदः ।
इत्यनेकत्र दर्शनात् । जङ्गमो जङ्गमविशेषः
परिजन इत्यर्थः । खड्गकोषोऽसिवायकः मेयान्
इति स्यात् । परिच्छेदः शोभाजनकमुपकरणं
हृत्तन्त्राभारदः सन्ध्याजनादिश्च यद्गु परीवारः ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥
परीवाहः, पुं, (परितो वहत्यनेनेति । परि + वह +
“हलच् ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । “उप-
सर्गस्य घञोति ।” ६ । ३ । १२२ । इति
दीर्घः ।) जलोच्छ्वासः । इत्यमरः । १ । १० । १० ।
(अत्र जलशब्द उपलक्षणमात्रं ज्ञेयम् । द्रव-
द्रवस्य प्रवाहेऽप्यस्यार्थो बोद्धव्यः । यथा च
महाभारतः । ७ । ६८ । १३ ।
“रुधिरस्य परीवाहान् पूरयित्वा सरांसि च ॥”
परित उच्यते इति ।) राजयोग्यवस्तु । इति
मेदिनी ॥ हे, ३३ ॥
परीष्टः, स्त्री, (परि + इष् + “परे वा ।” ३ । ३ ।
१०७ । इत्यस्य वार्त्ति इति पक्षे क्तिन् ।) अन्वे-
षणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३२ ॥ परिचर्या ।
प्राकान्धम् । इति मेदिनी । टे, ४६ ॥
परीवारः, पुं, (परिसरणम् । परि + वृ + घञ् ।
“उपसर्गस्य घञोति ।” ६ । ३ । १२२ । इति
दीर्घः ।) परिसर्या । सर्वतो गमनम् । इत्य-
मरः । ३ । २ । २१ ॥
परीहारः, पुं, (परिहरणम् । परि + हृन् + घञो
+ घञ् । “उपसर्गस्य घञोति ।” ६ । ३ ।
१२२ । इति दीर्घः ।) अवज्ञा । इति शब्द-
रत्नावली ॥
परीहासः, पुं, (परि + हस + घञ् । उपसर्गस्य
दीर्घः ।) परीहसनम् । (यथा, मार्कण्डेयः । ३१ । ८४ ।
“परीवादं न कुर्वीत परीहासश्च पुनः कः ॥”)
तत्पठ्यायः । द्रवः २ केलिः ३ क्रीडा ४ लीला ५

नर्म्म ६ । इत्यमरः । १ । १ । ३२ ॥ परिहासः ७
केलिमुखम् ८ देवनम् ९ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
परः, पुं, (पिपत्तीति । पू लि पूती + बाहुलकादुः ।)
समुद्रः । स्वर्गलोकः । यन्त्रिः । पर्वतः । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
परः, [स] स्त्री, (पृ + “अस्तिप्रविप्रयजितनीति ।”
उणा । २ । ११८ । इति उच् ।) यन्त्रिः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६२ ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । १३ । २० । [परुषस्सरि ॥”)
“काष्ठात् काष्ठात् प्ररोहन्ति परुषः (स ;)
परुत्, य, (पूर्वस्मिन् वत्सरे इति । “सद्यः पर-
दिति ।” ५ । ३ । २२ । इति पूर्वस्य परभावः
उत् च ।) गतवत्सरेः । इत्यमरः । २ । ४ । २० ॥
परुत्, त्रि, (परुत् गतवत्सरे भवः । परुत् + “चिर-
परुत्परारिभ्यस्तौ वक्तव्यः ।” ४ । ३ । २३ ।
इत्यस्य वार्त्ति इति त्रः ।) इति व्याकरणम् ॥
परुहारः, पुं, (परुः समुद्रः पर्वतो वा द्वारमिव
यस्य ।) वोटकः । इति शब्दमाला ॥
परुषं, स्त्री, (पिपत्तिं अलं बुद्धिं करोतीति । पृ +
“पृनाहिकलिभ्य उघञ् ।” उणा । ४ । ७५ ।
इति उघञ् ।) निष्ठुरवाक्यम् । इत्यमरः । १ ।
६ । १६ ॥ (परं देशजातिकुलविद्याशिल्परूप-
वृत्त्याचारपरिच्छेदप्ररोहकर्मजीविनां प्रत्यक्ष-
दोषवचनं परुषमिति वदन्ति ॥ यथा, हेः
रामायणे । १ । १ । २२ ।
“तासुवाच ततो रामः परुषं जनसंसदि ।
अव्ययमाणा सा सीता विवशं ज्वलनं सती ॥”)
नीलमिष्टो । इति शब्दचन्द्रिका ॥ परुषफलम् ।
इति भावप्रकाशः ॥ (नीलमिष्टोऽश्वत्थस्य
गुणादयो ज्ञातव्याः ॥)
परुषं, त्रि, (पिपत्तीति । पू लि पूती + “पृनाह-
कलिभ्य उघञ् ।” उणा । ४ । ७५ । इति
उघञ् ।) कर्तूरः । (यथा, बृहत्संहिता-
याम् । ३ । ३६ ।
“असितविचित्रनीलपरुषो जनघातकरः ।
खगन्धगर्भैरवखरवत्तेज निश्राद्युसुखे ॥”)
रुचः । (यथा, हेः रामायणे । १ । ५८ । १० ।
“अथ राज्ञां व्यतीतायां राजा चक्षालतां गतः ।
नीलवस्त्रधरो नीलः परुषो अस्तस्वर्द्धजः ॥”)
निष्ठुरोक्तिः । इति मेदिनी । घे, ४० ॥ (मलिनः ।
यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४ । ७६ ।
“भस्मपरुषेऽपि गिरिशे अहमयी त्वमुचितेन
सुभगासि ।”
“भस्ममलिनोऽपि गिरिशे ।” इति तट्टीका ॥)
परुषोक्तिः, त्रि, (परुषमेव उक्तिरस्य । ततः
स्वार्थं कन् कप् वा ।) निष्ठुरवक्ता । इति
जटाधरः ॥
परुषं, स्त्री (पृ + ऊघञ् ।) फलवृक्षभेदः । परुष-
फल इति वृक्षभाषा । परुसा इति फलं हे इति
च हिन्दीभाषा । तत्पठ्यायः । परुषकम् २
नागदन्तोपमम् ३ । इति रत्नमाला ॥ परुषम् ४

अल्पास्त्रि ५ परापमम् ६ । इति भावप्रकाशः ॥
नीलचर्म ७ गिरिपीथु ८ परावतम् ९ नील-
मण्डलम् १० परुः ११ । अस्य गुणाः । अण-
त्वम् । कटुत्वम् । कफार्तिवातनाशित्वम् । तदाम-
फलगुणः । पित्तत्वम् उष्णत्वम् । तत्पक्वफल-
गुणाः । मधुरत्वम् । रुचिप्रदत्वम् । पित्तशोफ-
हरत्वम् । तपेयत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
“परुषकं कषायान्मामं पित्तकरं लघु ।
तत् पक्वं मधुरं पाके शीतं विट्स्निग्धम् ॥
हृत्वां हृत्पित्तदाहासज्ज्वरक्षयसमीरकृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(“परुषकैट्यकपीलुकाणां
पियालसिंहौ करमईकानाम् ।
फलानि चैतानि निहन्ति पित्तं
हृत्वा च सर्वानुरसस्त्रिवातम् ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने दशमेऽध्याये ॥)
परुषकं, स्त्री, (परुष + स्वार्थे कन् ।) परुषम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्याया यथा,—
“परुषकं परुषं स्यात् कश्चिन्नागदन्तोपमम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
यथास्य गुणाः चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
“अणं परुषकं द्राक्षा वद्व्याययावकाणि च ।
पित्तक्षेपप्रकोपीनि कर्कोष्णकुक्षान्धपि ॥”
“अव्यन्ममीधुरं कषायानुरसं लघु ।
वातघ्नं पित्तजननमामं विद्यात् परुषकम् ॥
तदेव पक्वं मधुरं वातपित्तनिवर्हणम् ।
विपाके मधुरं शीतं रक्तपित्तप्रसादनम् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये ॥)
परेतः, त्रि, (परं लोकमितः ।) न्तः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ११७ ॥ (यथा, कुमारः । ५ । ६८
“अलक्तकाङ्कानि प्रदानि पादयो-
र्विकीर्णकेशासु परेतभूमिषु ॥”)
भूतान्तरं पुं, इति मेदिनी । ते, १२६ ॥
परैतराट्, [ञ्] पुं, (परं तेषु न्तैषु राजते इति
राजृ ञ् य दीर्घो + “सत्सङ्घिषेति ।” ३ । २ । ६१
इति ङिप् । यद्वा, परैतानां प्रेतानां राट् ।
प्रेतराजः । यमः । इत्यमरः । १ । १ । ६१ ॥
परैदावि, य, परस्मिन् इति । (“सद्यः परदिति ।”
५ । ३ । २२ । इति निपातनात् साधुः ।) पर
दिनम् । इति सुश्रुते बोधयाकरणम् ॥ यथा,—
“परैदायद्यपूर्वद्वारन्येद्युश्चापि चिन्तयन् ।
दृष्टिचयौ सुनीन्द्राणां प्रियम्भाङ्गुलतामगात् ॥”
इति भट्टः । ४ । १३ ॥
परैद्युः, [स] य, (पर + द्युस् ।) परदिनम्
इति सुश्रुते बोधयाकरणम् ॥
परैपं, त्रि, परा गता आपो यच्च । (“हृत्तरुप
सर्गोऽप्येव इत् ।” ६ । ३ । ६७ । इत्यस्य वार्त्ति
“अवगन्ताह्वा ।” इति इत् । परापम् ।) इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
परैष्टका, स्त्री, (परैरिष्यते इति । इष + बाहु
लकात् तु । स्वार्थं कन् । स्त्रियां टाप् ।) बहुकृतिः
बहुप्रकृता गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ७० ॥

परेषितः, चि, (परैरेषितः सम्बद्धितः ।) औदा-
सीन्येन परपुष्टः । परेष संवर्द्धितः । तत्पर्यायः ।
पराचितः २ परिष्कृतः ३ परजातः ४ । इत्य-
मरः । २ । १० । १८ ॥ कौकिले पुं । इति शब्द-
माला ॥

परोक्षं, स्त्री, (अक्षयोः परम् ।) अप्रत्यक्षम् । अवा-
क्षात् । यथा, चाक्षव्यशतके ।

“परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
वर्जयेत्तादृशं मित्रं विषकुम्भं पयोमुखम् ॥”

(परोक्षं परोक्षत्वमित्यर्थः विदितेभ्यः । “अर्श-
क्षादिभ्योऽच् ।” ५ । १ । १२७ । इति अच् ।)

नटविश्लेषे चि ॥ श्रुत्याप्तन्यादिज्ञानविशेषः ।
यथा, पञ्चदशाम् । ७ । ३१ ।

“अस्ति जूटस्य इत्यादौ परोक्षं वेति वार्तया ॥”

परोक्षः, पुं, (परोक्षमस्यास्तीति । श्रुत्याप्तवाक्य-
श्रवणजन्यदाट्टाक्षेवेति बोध्यम् ।) तपस्वी । इति
शब्दमाला ॥ ययातिपुत्रस्थानोः पुत्रविशेषः ।
यथा, भागवते । ६ । २३ । १ ।

“अनोः सभानरक्षसुः परोक्षश्च सुताक्षयः ॥”

परोपकारः, पुं, (परेषासुपकारः ।) परेषा-
सुपक्षतिः । अन्वसम्बन्धितम् । यथा,—

“एव मे प्रवरो भाति शुद्धधर्मेप्रदो विधिः ।

परोपकारणादन्वत् सर्वमख्यं स्फुटं बुधैः ॥

परोपकारिभिर्देता स्वप्राणा ऋषिभिः पुरा ।

अद्भिः प्रेतोपकारः स्यात् किन्नलम् मया पुनः ॥

दधीचिना पुरा गौतः झोकश्च अयते भुवि ।

सन्धधर्मेमयः सारः सन्धधर्मेऽसम्मतः ॥

परोपकारः कर्तव्यः प्राणैः कष्टगतैरपि ।

परोपकारं पुण्यं तुल्यं क्रतुशतैरपि ॥”

इति परोपकारखण्डे २२ अध्यायः ॥

परोवरीणः, चि, पराञ्चावराञ्चानुभवति । (“परो
वरपरम्यरपुल्लपौल्लमनुभवति ॥” ५ । २ । १० ।
इति ।) अवरस्थोत्वं निपात्यते । अञ्चाञ्छ-
युक्तः । इति विद्वान्तकौस्तुभे ॥

परोक्षी, स्त्री, (परः शत्रुखण्डो यस्याः ।) तैल-
पायिका । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (काष्ठीर-
देशस्थानदोविशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । २००७ ।

“कोटकोमलकोटादौर्मितैर्युक्तोऽपि सादिभिः ।
तीर्त्वा परोक्षीं तत्सर्गां निर्मेमाथाप्रमा-

थिनीम् ॥”)

पर्योटी, स्त्री, (पृष्ठी चि सम्पर्के + बाहु-
पर्योटी, लकाटिः । “बडादिभ्यश्च ।” ४ । १ । ४५

इति वा डीच् ।) अचट्टचः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ पाङ्कज इति भाषा । (यथा, हितोप-
देशे । “अस्ति तत्र महान् पर्योटीट्टचः ॥”)
तस्य गुणाः भावप्रकाशे ।

“अचः कषायः शिशिरो ब्रह्मयोगिगदापहः ।
दाहपित्तकफास्रजः शोथहा रक्तपित्तहृत् ॥”

पर्योटी, [नृ] पु, ट्टचविशेषः । पाङ्कज इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । अचः २ जटौ ३ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३२ ॥ कमण्डलुतटः ४ । इति

रत्नमाला ॥ कपीतनः ५ चोरो ६ सुपार्श्वः ७
कमण्डलुः ८ अङ्गुली ९ अवरोहः १० शाखी ११
गर्भमाळः १२ पीतनः १३ टटप्ररोहः १४
अचकः १५ अचङ्गः १६ महाबलः १७ । अस्य
गुणाः कटुत्वम् । कषायत्वम् । शिशिरत्वम् ।
रक्तदोषहर्षणममप्रलापनाशित्वम् । विघ्नघतो
इत्यञ्चस्यैते गुणाः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्योनौ, स्त्री, (परं स्वासं जनयतीति । परं +
जन + णिच् । “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।
स्त्रियां डीप् ।) दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥

पर्यन्त्यः, पुं, (पर्यन्ति सिञ्चति ट्टिं ददातीति । ट्टु
सिञ्चने + “पर्यन्त्यः ।” उणां । ३ । १०३ । इति

निपातनात् षकारस्य जकारत्वे साधुः ।) इन्द्रः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ६ । ५२ । १६ । [सुष्टुतिं नः ॥”)

“अयोपर्यन्त्यावतं धियं मेऽस्मिन् हवे सुहवा
शब्दायमानमेवः । इत्यमरः । ३ । ३ । १४६ ॥

मेवशब्दः । इति विश्वः ॥ अगर्जन्मपि मेवः ।
इति भरतः ॥ यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।

“यश्चाहवति पर्यन्त्यः पर्यन्त्यादन्नसम्भवः ॥”

(कश्यपपत्न्या सुनेः पुत्रविशेषः । स तु गन्धर्व-
विशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४४ ।

“तथा शालिशिरा राजन् । पर्यन्त्यश्च चतुर्दश ।
कलिः पञ्चदशस्त्वेवां नारदश्चैव षोडशः ॥”

पर्यन्त्य इव सर्वकामप्रदानात् विष्णुः । यथा,
महाभारते । १३ । १४६ । १०० ।

“कुम्भदः कुन्दरः कुन्दः पर्यन्त्यः पाण्डुरजिलः ॥”

“पर्यन्त्यवदाध्यात्मिकादितापत्रयं शमयति सर्वान्
कामानभिवर्धयतीति पर्यन्त्यः ।” इति शाङ्कर-
भाष्यम् ॥)

पर्यन्त्या, स्त्री, (पर्यन्त्य + टाप् ।) दारुहरिद्रा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यं, तु क हारित्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तपुरां परं-सकं-सेट् ।) हरित् पीत-
वर्णस्तस्य भावः हारित्यम् । पर्ययति पर्या-

ययति चम्यकम् । इति दुर्गादासः ॥

पर्यं, स्त्री, (पिपत्तीति । पृ + “घापृवस्यव्यतिथ्यो
नः ।” उणां । ३ । ६ । इति नः ।) यद्वा,
पर्ययतीति । पर्यं तु क हारित्ये + अच् ।)

पञ्चम् । इत्यमरः । २ । ४ । १४ ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । २८ ।

“स्वयं विशीर्णहमपर्यट्टितता
परा हि काष्ठा तपसस्तथा पुनः ।

तदप्यापाकीर्यमतः प्रियंवदा
वदन्धपर्येत च तां पुराविदः ॥”)

ताम्बूलम् । यथा, राजनिर्घण्टे ।
“अनिधाय सुखे पर्यं पूयां स्वादयते नरः ।

मतिर्भृशो हरिद्रः स्यादन्ते न स्मरते हरिम् ॥
ताम्बूलधारिलक्षणं यथा,—

“अनाद्याय्योऽवृष्टांश्च टटभक्तिश्च पार्थिवे ।
ताम्बूलधारी भवति नारी वाप्यथ तदगुणा ॥”

इति मातृस्ये १८६ अध्यायः ॥
(पिपत्तिं पालयति गगनपातादिति । पृ + न ।

पचः । यथा, महाभारते । १ । ३३ । २४ ।
“तदुत्कृष्टमभिप्रेक्ष्य तस्य पर्यमनुत्तमम् ।

चूटानि सर्वभूतानि नाम चक्रुर्गदन्ततः ।
सुरूपं पञ्चमालस्य तस्य पर्यमनुत्तमम् ॥”)

पर्यः, पुं, (पिपत्तीति । पृ पालने + “घापृवस्य-
व्यतिथ्यो नः । उणां । ३ । ६ । इति नः ।

पलाशट्टचः । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । १० । ६७ । ५ ।

“अन्वस्ये वो निवदनं पर्यं वो वसतिष्कृता ॥”)

पर्यकारः, पुं, (पर्यं ताम्बूलम् । करोति उत्तपादय-
तीति । पर्यं + क्त + अच् ।) वारजीवी । वारुह
इति भाषा ॥ इति कंचित् ॥

पर्यलक्ष्यः, पुं, (पर्यः साध्यं लक्ष्यं व्रतं यत्र ।
पचलक्ष्यव्रतम् । यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । ३१६ ।

“पर्योऽम्बरराजीवित्वपञ्चकुशोदकेः ।
प्रत्येकं प्रत्यहाभ्यस्तैः पर्यलक्ष्य उदाहृतः ॥”

पर्यलखः, पुं, (पर्यमेव खण्डो यस्य । पुष्पादि
हीनत्वात्तथात्वम् ।) वनस्थितिः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (पर्यस्य ताम्बूलस्य खण्डः ।) ताम्बूले-

कांशश्च ॥

पर्यचोरकः, पुं, (पर्यं चोरयतीति । पर्यं +
चोरि + क्तुल् ।) चोदकनामगन्धद्रवम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पर्यञ्जत्, [सु] चि, पर्यं + ञ्जन्स् + कर्त्तरि क्तिप् ।
पञ्चध्वंसकर्त्ता । इति आकरणम् ॥

पर्यनरः, पुं, (पर्यैः पलाशपत्रैर्निर्मितो नरः नरा-
कारः पुत्तलकः ।) पित्रादिश्रवास्थ्यालामे दाहाय-

तत्प्रतिनिधीभूतशरपलाशपत्ररचितोर्जातम्
वेष्टितयवपिष्टलिप्पनराकारपुत्तलकः । यथा,

“आश्वलायनगृह्यपरिशिष्टम् । अस्थिनाशे पलाश-
वृत्तानां त्रीणि षष्टिशतानि पुरुषप्रतिष्ठितं कृत्वा,

अशीत्यङ्गुलिं शिरसि श्रीवायां दश योजयेत् ।
‘उरसि त्रिंशतं दद्यात् विशतं जठरे तथा ॥

बाहुभ्याश्च शतं दद्यात् दद्यादङ्गुलिभिर्दश ।
हृदयादङ्गुलिं वृषणयोरङ्गुलिं शिश्ने एव च ॥

ऊरुभ्यान् शतं दद्यात् त्रिंशतं जानुजङ्घयोः ।
पादाङ्गुलौ च दश एतत् प्रेतस्य लक्षणम् ॥

ऊर्णास्त्रेण संवेष्ट्य यवपिष्टेन लेपयेत् ॥’
आदिपुराणम् ।

‘तदलामे पलाशोत्थेः पत्रैः कार्यः पुमानपि ।
शतैस्त्रिभिस्तथा षट्शरा शरपत्रैर्विधानतः ॥’

तदलामे अस्थ्यालामे । अत्र पलाशपत्रशरपत्रयोः
तुल्यत्वंनोपादानात् आश्वलायनस्त्रचरेऽपि प्रति-

ष्ठितौ शरपत्रस्य लाभः । अत्राचार्यादयोर्यथा
शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरप्रभृतिषु पलाश-

पत्राणि देयानि । ततो वेष्टनं ऊर्णास्त्रेण लेपनं
यवपिष्टेनेति । अश्वौषाभ्यन्तरदाहे शेषाहेन-

शुद्धिः । तदुत्तरपर्यनरदाहे तु चिरात्रम् । एव
पर्यनरं दग्ध्वा चिरात्रमसुचिभेवेदित्यादि पुरा-

णात् । यज्ञपार्श्वः ।
‘पुत्राश्चदुपलभ्येरन् तदस्थीनि कदाचन ।

तदलामे पलाशस्य सम्भवे हि पुनः क्रिया ॥’

पर्याशः

हि यस्मात्तद्वलमे अस्यामप्राप्तौ पलाशस्य तत्-
कृतपुत्तलकस्य दाहक्रिया । पुनरपि सम्भवे
अस्यामपि पुनरपि अस्यादाहक्रिया विहितता
तस्मादयदि पुनरस्थीनि प्राप्यन्ते तदा पुनर्दाह-
त्रिराचाशौचैर्कर्तव्ये न पुनः पिच्छादिदानं वक्ष्य-
माणयुक्तैः । विष्णुः ।

“त्रिपक्षे तु गते पर्यटनं दद्यादनयिकः ।
त्रिपक्षाभ्यन्तरे राज्ञैव पर्यटनं दहेत् ॥
तद्दृष्टमष्टमीं प्राप्य दशं वापि विचक्षणः ॥”
दहेदिति शेषः । अस्यार्थः । अष्टौचाभ्यन्तरे
यदि पर्यटनदाहं न कुर्यात्तदा मरणदिना-
वधित्रिपक्षानन्तरं दाहः कार्य इत्यर्थः । इति
हरिदासनकाचार्याः ॥ यादवभट्टोऽप्येवम् । अथ
ह्यगोऽपि ईदृश एव ।

‘पर्यटनं दहेन्नैव विना दशं कदाचन ।
अस्यामलमे दशं तु ततः पर्यटनं दहेदिति ॥’
दीपकलिकायां सुमनुवचनान् दशं पर्यटन-
दाहः । दशमित्यत्राष्टमीमिति क्वचित् पाठः ।
अत्राष्टमी कृत्वा पितृकर्मणि कृत्वापचस्य
प्राशस्त्योक्तैः । इति युद्धितत्वम् ॥

पर्यटिनी, स्त्री, (पर्यानि भिनत्तीति । पर्य +
भिद् + णिनि; स्त्रियां ङीप् ।) प्रियङ्गुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पर्यभोजनः, पुं, (पर्यामिव भोजनं यस्य । पर्यानि
भुङ्क्ते इति वा । भुज् + कर्त्तरि लृट् ।) कृगलः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

पर्यमाचालः, पुं, (पर्यमाचालयतीति । पर्य +
आ + चाल + णिच् + अण् । निपातनान् विभक्ते-
र्लोपाभावः । बाहुलकात् सुम् वा ।) कर्मरत्न-
त्रयः । इति शब्दमाला ॥

पर्यन्तः, पुं, (पर्यन्तरो न्तः पशुः ।) न्तग
गणविशेषः । यथा,—

“वनौकोट्यमाञ्चरुचमर्कटिकादयः ।
एते पर्यन्तः प्रोक्ताः सुश्रुतादौर्महर्षिभिः ॥
वनौका वानरो वृक्षमाञ्चरो वृक्षविडालः ।
वृक्षमर्कटिका खरो इति लोके । एतेषां
मांसगुणाः । [चिताः ।
“सुश्रुताः पर्यन्तः वृक्षाञ्चक्षुष्याः शोषिणे
न्वासाधः कासशमनाः कृष्टरुचपूरीषकाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पर्यलता, स्त्री, (पर्यप्रधाना लता ।) नागवल्ली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यवल्ली, स्त्री, (पर्यप्रधाना वल्ली ।) पलाशी
लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यशाला, स्त्री, (पर्येः पञ्चादिभिः रक्षिता
शाला । मध्यपदलोपिसमासः ।) सुवीणां पत्र-
रक्षितग्रहम् । तत्पर्यायः । उटजम् २ । इत्य-
मरः । २ । २ । ६ ॥ पर्यांउजम् ३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पर्यवती शाला । पर्यप्रधाना शाला
वा । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १ । ६५ ।

“निर्दिष्टं कुनपतिना स पर्यशालः-
मध्यास्य प्रयत्नपरिग्रहद्वितीयः ।

तत्किञ्चाध्ययननिवेदितावसानां
संविष्टः कुप्रशयने निष्ठा निनाय ॥”

मध्यदेशस्यग्रामविशेषः । यथा महाभारते ।
१३ । ६८ । ३ ।

“मध्यदेशे महान् ग्रामो बाह्यगानां बभूव ह ।
गङ्गायमुनयोर्मध्ये यासुनस्य गिरेरधः ॥

पर्यशालेति विख्यातो रमणीयो नराधिप । ॥”

पर्यसिः, पुं, (पृ पूरये + “सानसिर्वर्गसिपर्ण-
सीति ।” उणा । ४ । १०७ । इति अस्मिन्कु-
च ।) पद्मम् । इत्युणादिकोषः ॥ जलग्रहम् ।
जलटङ्गी इति भाषा ॥ इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुगादिदृष्टिः ॥ शाकम् । आभरणक्रिया । इति
संक्षिप्तसारोणादृष्टिः ॥

पर्याशनः, पुं, (पर्यं अन्नाति भक्षयतीति । अश् +
लृट् । पर्यानामशनः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

पर्यासः, पुं, (पर्यैरसति दीप्यति शोभते इति
यावत् । अस दीपौ + अच् ।) तुलसी । इत्य-
मरः । २ । ४ । ७६ ॥

पर्यानी, स्त्री, (पर्यानि सन्धस्याः । पर्यं + इनिः ।)
माघपर्णी । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे ६० अध्याये ।

“वर्हिष्ठरजनीकुष्ठ पर्यानीशारिवाङ्गयैः ॥”

अभ्रगोविशेषः । यथा, हरिवंशे । २१८ । ६६ ।

“मेनकामहजत्या च पर्यानी पुष्पिकाशला ॥”

पर्या, [नृ] पुं, (पर्यानि सन्धस्य । पर्यं + इनिः ।)
वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥

पर्यांउजं, स्त्री, (पर्यानिर्मितं उटजम् ।) पर्य-
शाला । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्ये, उ अपानोत्सर्गः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
त्यान्-अन्-सेट् ।) उ, पर्येते वृद्धः । इति
दुगादासः ॥

पर्ये, पुं, (पृ + बाहुलकात् उट् ।) केशमन्त्रः ।
इत्युणादिकोषः ॥ (पर्ये अपानोत्सर्ग + अच् ।)

अपानोत्सर्गश्च ॥

पर्येनं, स्त्री, (पर्ये + लुट् ।) अपानोत्सर्गः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । ३६ ॥ पाट् इति भाषा ॥

पर्ये, स्त्री, (पृ पालनादौ + “ख्यप्रिप्पश्वयवाय
रूपपर्येत्पत्ताः ।” उणा । ३ । २८ । इति निपा-
तनान् सिद्धम् ।) नवग्रहम् । ग्रहम् । इत्युणादि-
कोषः ॥ खड्गवाद्यशकटम् । इति सिद्धान्त
कौमुद्यासुगादिदृष्टिः ॥

पर्यटः, पुं, (पर्य + अट् ।) वृक्षविशेषः । क्षेत्-
पापडा इति वङ्गभाषा । द्रवणपापर इति

हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । त्रिचटिः २ तित्तः ३ ।

इति रत्नमाला ॥ चरकः ४ रेणुः ५ लघ्वादिः ६

वरकः ७ अरकः ८ शीतः ९ शीतप्रियः १०

पीडः ११ कल्पाङ्गः १२ कर्मकण्टकः १३ क्षण-
शालः १४ प्रगल्भः १५ सुतित्तः १६ रक्त-

पुष्पकः १७ पित्तारिः १८ कटुपत्रः १९ वक्रः २० ।

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।

पित्तश्लेष्मण्यवरक्तदाहार्तचिन्तानिमदभ्रमनाशि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

“पर्यटो वरतित्तश्च स्मृतः पर्यटकश्च सः ।

कथितः पर्यटपर्यायस्तथा कवचनामकः ॥

पर्यटो ह्यस्ति पित्तासम्भ्रमल्लघ्वाकपञ्चरान् ।
संश्राद्धी शीतलक्षितो दाहनुद्वातलो जघुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥

पितृकमेदः । पापर इति भाषा ॥ तस्य गुणः ।

लघुत्वम् । रुचत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

“धूमनीरक्षिता हिङ्गुहरिद्रालवर्गैर्युताः ।

जीरकसर्पिकाभ्याश्च तन् कृत्वा च वेक्षिताः ॥

दीपनाः पाचना रुचा गुरवः किञ्चिदीरिताः ॥

मौद्गल्यं तद्गुणाः प्रोक्ता विशेषाल्लघवो हिताः ।

चणकस्य गुणैर्युताः पर्यटाश्चणकोद्भवाः ॥

क्षेहे भट्टास्तु ते सर्वे भवेयुर्मध्यामा गुणैः ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे द्वितीयभागे ॥

पर्यटद्रुमः, न, (पर्यट एव द्रुमः ।) कुम्भीवृक्षः

इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्यटी, स्त्री, (पर्यट + ङीप् ।) सौराष्ट्रवृक्षिका ।

इति रत्नमाला ॥ पितृकमेदः । इत्युणादिकोषः ॥

उत्तरदेशभवसुगन्धद्रवम् । पपरीति प्रसि-
द्धम् । पद्मावतीति च । तत्पर्यायः । रत्नगी २

लघ्वा ३ जतुका ४ जननी ५ जनी ६ जतु-

लघ्वा ७ संश्राद्धी ८ जतुलान् ९ चक्रवर्तिनी १० ।

अस्या गुणाः । तुवरत्वम् । तिक्तत्वम् । शिशि-

रत्वम् । वर्णलत्वम् । लघुत्वम् । विषव्रणकण्डू-

कफपित्तासककुष्ठनाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

पर्यरीकः, पुं, (पिपरीति । प + “शृपृष्टौ रे

रक्त्वाभ्यासस्य ।” उणा । ४ । १६ । इति इकन्

द्वित्वं अभ्यासस्य रगागमश्च ।) सूर्यः । इत्यु-

णादिकोषः ॥ वह्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

जलाशयः । इति संक्षिप्तसारोणादृष्टिः ॥

पर्यिकः, पुं स्त्री, पर्येण गच्छतीति । (पर्य + ठन् ।

खड्गः । इति सिद्धान्तकौमुदी । [सट् ।)

पर्ये, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा परं सकं

पर्यङ्कः, पुं, (परितोऽङ्गते इति । परि + अकि-

लक्षणे + घृच् ।) खड्गः । पालङ्ग इति भाषा ॥

इत्यमरः । २ । ६ । १३८ । तत्पर्यायः । (मञ्चः

मञ्चकः ३ पल्लवः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३७७ ॥

पर्येस्तिका ५ परिकरः ६ अवसक्त्यिका ७)

इति च तत्रैव । ३ । ३८३ ॥ (यथा, महा-

भारते । ३ । ७४६ । ८ ।

“अथोपविष्टं राजानं पर्यङ्के ज्वलनप्रभे ।

उपभ्रुतं यथा सोमं राहुणा राजिन्संक्षये ।

उपगम्यान्वोतु कर्णो दुर्व्योधनमिदं तदा ॥”

योगपट्टः । यथा, कुमारः । ३ । ४५ ।

पर्यङ्कवन्धस्थिरपूर्वकार्यं

नृत्वायनं सप्तमितीभयांसम् ॥”)

पर्यङ्गपादिका, स्त्री, (पर्यङ्कस्थैव पादोऽवस्थिताः ।

ठन् टाप् च ।) कोलशिखी । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पर्यङ्कवन्धनं, स्त्री, (पर्यङ्कवत् दृढवन्धनम् ।)

वस्त्रादिना पृष्ठजालुजङ्गावन्धनम् । फाङ्गवाधो

इति भाषा ॥ यथा,—

“पादप्रसारणाय तथा पर्यायव्ययम् ॥”
 इत्यपराधगणनायां हरिभक्तिविलासः ॥
 पर्यटनं, स्त्री, (परितोऽटनं भ्रमणम् । परि +
 अट + भावे लुट् ।) सर्वतोभावेनाटनम् । पुनः
 पुनर्गमनम् । भ्रमणम् । तत्पर्यायः । इत्या २
 अटाच्चा ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ ॥ (यथा,
 भागवते । ६ । ७ । १८ ।
 “भूमेः पर्यटनं पुण्यं तीर्थैश्चैव निषेधैः ॥”)
 पर्यययोगः, पुं, (परितोऽयुयोगः एच्छा । परि +
 अयु + युञ् + भावे चञ् ।) जिज्ञासा । इति
 हलायुधः ॥ (“एतेनास्यापि पर्यययोगस्या-
 नवकाशः ।” इति हायभागः ।)
 पर्यन्तः, पुं, (परितोऽन्तम् । प्रादिसमासः ।)
 शेषवतीमा । इति दुर्गादासः ॥ (यथा, पञ्च
 तन्त्रे । १ । १४१ ।
 “पर्यन्तो लभ्यते भूमेः ससुद्रस्य गिरेरपि ।
 न कश्चित् महीपस्य चित्तान्तः केनचित्
 कश्चित् ॥”
 समीपम् । यथा, हरिवंशे । १०२ । ५३ ।
 “पर्यन्तदेशं वरसंन दंबी
 किलेप सा लोहितचन्दनेन ॥”
 पार्श्वः । यथा, रघौ । १८ । ४३ ।
 “पर्यन्तसञ्चारितचामरस्य
 कपोललोभोभयकाकपक्षात् ।
 तस्याननादुच्चरितो विवादः
 चख्खाल वेलाम्पि नाथैवानाम् ॥”)
 पर्यन्तभूः, स्त्री, (पर्यन्तस्य शेषवतीमाया भूः
 एधिर्वी ।) नदीनगरपर्वतादिसमाप्तभूमिः ।
 तत्पर्यायः । परिसरः २ । इत्यमरः । २ । १ । १४ ॥
 पर्यन्तिका, स्त्री, (परितः सर्वतो भावेन अन्तिका
 गुणादीनां नाशिका ।) गुणभ्रंशः । इति हारा-
 वली । २१० ॥
 पर्यन्तः, पुं, (पर्यन्त + एषोदरादिवात् साधुः ।)
 इन्द्रः । शब्दायमानमेव । मेघशब्दः । इत्यु-
 णादिकोषः ॥ (यथा, गोः रामायणे । ६ । ३१ । ३२ ।
 “ततो दुर्द्धभिनिर्योषः पर्यन्तनिदोषमः ॥”)
 पर्ययः, पुं, (परि क्रमशः अयो गमनम् ।) क्रमो-
 लङ्घनम् । (परि शास्त्रलोकाचारमर्यादां परि-
 त्यज्य अयो गमनस्तुलङ्घनमित्यर्थः ।) कति-
 क्रमः । शास्त्रतो लोकाचारव्यवहारस्य प्राप्त्यार्थस्य
 परित्यागः । तत्पर्यायः । अतिपातः २ उपा-
 तयः ३ । इत्यमरभरतः । विपर्ययः ४ अत्ययः ५ ।
 अतिपातनम् ६ अत्ययः ७ अतिक्रमः ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । १२ ।
 “अत्रान्वाच्छादये चाहं यथा कुपुर्ववक्ष्यामि ।
 अमर्षं वारयं चोयं प्रतीक्षन् कालपर्ययम् ॥”)
 पर्ययणं, स्त्री, (परितोऽयते गच्छत्यनेन । परि +
 अय + ल्युट् ।) अन्वयवृत्तिः । इति शब्दमाता ।
 जिन् इति भाषा ॥
 पर्यवस्था, स्त्री, (परितोऽवस्थानम् । परि + अव-
 + स्था + “आतच्छोपसर्गः” ३ । ३ । १०६ ।
 इत्यङ् ।) विरोधनम् । इत्यमरः । ३ । २ । १२१ ॥

पर्यवस्थाता, [क्र] जि, (पर्यवतिष्ठते इति । परि +
 अव + स्था + ङङ् ।) पर्यवस्थाकर्ता । विरोधी ।
 इति हलायुधः ॥ (यथा, किरा-ताञ्जुनीये ।
 ११ । १६ ।
 “अन्तकः पर्यवस्थाता अग्निनः सन्ततापदः ।
 इति त्वान्ये भवे भयो सुक्तायुतिष्ठते जनः ॥”)
 पर्यवस्थानं, स्त्री, (परितोऽवतिष्ठतेनेन । परि +
 अव + स्था + करणे ल्युट् ।) विरोधः । इति
 जटाधरः ॥ सर्वतोभावेनावस्थितिश्च ॥
 पर्यस्तः, जि, (परितोऽस्तः क्षिप्तः । अस्त्य् इर
 क्षेपे + क्तः ।) पतितः । हतः । इति मेदिनी ।
 ते, १२१ ॥ (सर्वतः प्रवृत्तः । विस्तृतः । यथा,
 हरिवंशे । १५६ । २० । [राम् ॥”)
 “पर्यस्तां एधिर्वी लुक्तां साक्षां वरधकुल-
 पर्यस्तिका, स्त्री, (परितः अस्त्यते क्षिप्यते शरीर-
 मन्त्र । परि + अस् क्षेपे + अधिकरणे क्तिन् ।
 ततः स्वार्थे कन् ।) खट्वा । इति हेमचन्द्रः ।
 ३ । ३४३ ॥
 पर्यायं, स्त्री, (परितो याति गच्छत्यनेनेति । परि
 + या + ल्युट् । एषोदरादिवात् साधुः । अन्व-
 पल्लयनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१८ ॥ (यथा,
 बृहत्संहितायाम् । ६३ । ६ ।
 “आरोह्यमन्यवाजिनां
 पर्यायादियुतस्य वाजिनः ।
 उपवाह्य तुरङ्गमस्य वा
 कल्यस्थेयं विपन्नशोभना ॥”)
 पर्याप्तं, स्त्री, (परि + आप् + भावे क्तः ।) यथेष्टम् ।
 तृप्तिः । शक्तिः । निवारणम् । इति मेदिनी ।
 ते, १२७ ॥ जि, प्राप्तः ॥ (शक्तिसम्पन्नः । यथा,
 भगवद्गीतायाम् । १ । १० ।
 “पर्याप्तस्त्वदमेतेषां बलं भीमाभिरक्षितम् ॥”
 “पर्याप्तं समर्थं भाति इति ।” श्रीधरस्वामी ॥)
 पर्याप्तः, स्त्री, (परि + आप् + क्तिन् ।) परि-
 चाणम् । मरणोद्यतस्य निवारणम् । इत्यमर-
 भरतौ ॥ प्रकाशः । प्राप्तिः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (तृप्तिः । यथा, कथासरित्सागरे ।
 २६ । १६६ ।
 “नास्ति अस्मिन्नां वत्स । भुवि पर्याप्तये धनम् ॥”
 शक्तिः । यथा, तत्रैव । २६ । ४७ ।
 “प्रविष्टः सोऽप्यपश्यन् तत्र नेत्रोत्सवप्रदाम् ।
 घातुरद्भुतनिर्म्माणपर्याप्तमिव रूपिणौ ॥”)
 स्वरूपसम्बन्धविशेषः । स च सर्वेषामेव पदार्थानां
 विशिष्टबुद्धिनियामकः । पदार्थभेदेन नाना ।
 यथा । पर्याप्तिसिद्ध्यमेको घट इमौ द्वौ इत्यादि
 प्रतीतिवाचिकः स्वरूपसम्बन्धविशेषः । इति
 दीधितिः ॥ समवायिन गुणे गुणस्यासत्त्वेऽपि
 चत्वारो गुणा इत्यादि प्रतीत्या गुणादिषु
 संख्यादिमत्त्वनियामकोऽपि तादृशसम्बन्धः । इति
 सामान्याभावे जगदीशः ॥ द्वितीययुतपत्तिवादं
 गदाधरभट्टाचार्यश्च ॥
 पर्यायः, पुं, (परि + इन गतौ + “परावगुपात्तय
 इनः” ३ । ३ । ३८ । इति चण् । क्रमप्राप्त-

स्थानतिपातोऽनुपात्तयः ।) पर्यवयवम् । क्रमः ।
 (यथा, कुमारे । २ । ३६ ।
 “पर्यायसेवासुतुल्यं पुण्यसम्भारतत्पराः ।
 उद्यानपालसामान्यवस्तुसुपासते ॥”)
 तत्पर्यायः । आनुपूर्व्योऽप्यष्ट ३ परिपाटी ४
 अशुक्रमः ५ । इत्यमरः । २ । ७ । ३७ ॥ आनु-
 पूर्व्यम् ६ आनुपूर्व्यम् ७ आनुपूर्व्यम् ८ परि-
 पाटीः ९ । इति भरतादयः ॥ प्रकारः । अव-
 सरः । इति मेदिनी । ये, ८६ ॥ निर्माणम् ।
 द्रव्यधर्मः । इति हेमचन्द्रः ॥ ६ । १३६ । क्रमे
 ष्वेकार्थवाचकाः शब्दाः पर्यायाः । इति विजय-
 रक्षितः ॥ सम्यक्विशेषः । येन सह यत्सम्पत्तः
 सम्बन्धस्तेन सह तत्पर्यायः । यथा,—
 “समानं कुलभावश्च दानादानमर्थेव च ।
 तयोर्व्यशसमानं हि पर्यायश्च प्रचक्षते ॥”
 इति कुलदीपिका ॥
 (अर्थालङ्कारविशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे
 १० । १०४ ।
 “क्षिपदेकमनेकस्मिन्ननेकक्षेपकं क्रमात् ।
 भवति क्रियते वा चेत् तदा पर्याय इष्यते ॥”
 उदाहरणं क्रमेण यथा,—
 “स्थिताः क्षणं पद्मसु ताडिताधराः
 • पयोधरोत्सेधनिपातपूर्णताः ।
 वलीषु तस्याः खलितः प्रपदिरे
 क्रमेण नाभिं प्रधमोदविन्दवः ॥
 विचरन्ति विलासिन्यो यत्र श्लोभिभरालसाः ।
 ठकाककिवास्तव धावन्धरिपुरे तव ॥
 विन्दुधरागाधरान्निवर्तित-
 स्तनाङ्गरागादव्याजं कङ्ककात् ।
 कुशाङ्कुरादानपरिचिताङ्गुलिः
 लतोच्छ्रवप्रणयो तथा करः ॥
 ययोरारोपितस्तारो हारस्तोऽरिबधूजनैः ।
 निर्धयन्तं तयोः स्थलाः स्तनयोरश्रुविन्दवः ॥
 ययु च क्षिपदाधारः संहतरूपोऽसंहतरूपश्च ।
 क्षिपदाधियमपि । यथा, “स्थिताः क्षणं पद्मसु”
 इत्यत्र उदविन्दवः पद्मादावसंहतरूप आधारे
 क्रमेणाभवन् । “विचरन्ति” इत्यत्राधियभूता
 ठकादयः संहतरूपारिपुरे क्रमेणाभवन् । एव-
 मन्यत् । अत्र चैकस्यानेकच क्रमेणैव वृत्ते-
 विशिष्टालङ्काराद्भेदः । विनिमयाभावात् परि-
 वृत्तेः ॥”)
 पर्यायशयनं, स्त्री, (पर्यायेण क्रमेण शयनम् ।)
 प्रहरिकादीनां क्रमेण शयनम् । तत्पर्यायः ।
 उपशायः २ विश्रयः ३ । इत्यमरभरतौ ॥
 पर्यासः, पुं, (पर्यस्यते इति । परि + असु + चञ् ।)
 पतनम् । हननम् । इति पर्यस्तशब्दार्थदर्शनात् ।
 (परिवर्तः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५४ । २ ।
 “महाभूतप्रमाणश्च लोकालोकनर्थेव च ।
 पर्यासं परिमाणश्च गतिचन्द्रार्कयोरपि ॥”)
 पर्युदचनं, स्त्री, (पर्युदच्यते इति । परि + उत् +
 अच + “ल्यल्युटो बहुलम्” ३ । ३ । ११३ ।
 इति ल्युट् ।) अचनम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३ ॥

पर्युदस्तः, त्रि, (पर्युदस्यते इति । परि + उत् + अस् + क्तः ।) पर्युदासविशेषः । विधन्ववि-
भेदात्मकनर्णयुक्तः । यथा । यद्यपि पर्युदस्त-
रात्र्यादिय आह्लादिकरणी विधेरादासीत्याप्त
फलं न वा प्रत्यवाय इति सिद्धान्तः ॥ इति मल-
मासतत्त्वम् ॥ (परि + उत् + क्तः ।)

पर्युदासः, पु, परि सम्बन्धोभावेन उदास्यते विधि-
यन्त्र सः । (परि + उत् + अस् + घञ् ।) तस्य
लक्षणम् आह्लादिवर्णकं ।

“सामान्यशास्त्रप्राप्तिविधयेव पर्युदासत्वम् ॥”

अपि च मलमासतत्त्वे ।

“प्राधान्यस्य विधेयं प्रतिषेधोपधानता ।

पर्युदासः स विधेयो यत्रोत्तरपदेन नञ् ॥”

अस्थोदाहरणम् । अमावस्यायां पितृभ्यो दद्यात्
रात्रां आह्लादं न कुर्वीत । अत्र आह्लादकरणी रात्रेः

पर्युदासः ॥ (यथा च साहित्यदर्पणे । ७ । ३ ।)

“कुशोपात्तानमन्त्रस्तो भजे धर्ममनातुरः ।

अष्टभूराददे सोऽथानसक्तः सुखमभवत् ॥

अत्रात्रस्ततामनद्यात्मगोपनाद्विधेयमिति

नञः पर्युदासतया गुणभावो युक्तः ॥”

पर्युदितं, त्रि, (परित्यज्य स्वकालमुचितम् । वस् + क्तः ।) युष्टम् । वासि इति भाषा । तस्या-

भक्षणीयत्वं यथा,—

“भक्तं पर्युदितोच्छिष्टं चक्षुष्टं पतितं क्षितम् ।

उदक्यासृष्टसंश्लेष्टं पर्यायापन्नं वक्ष्यते ॥”

इति गरुडपुराणम् ॥

“यानयामं गतरमं पूतिपर्युदितं यत् ।

उच्छिष्टमपि चाभेद्यं भोजनं तामसप्रियम् ॥”

इति भगवद्गीता ॥ * ॥

तस्य भक्ष्यत्वं यथा,—

“मन्त्राभिर्मन्त्रितं शस्तं न च पर्युदितं नृप ।

अन्यत्र फलमांसभ्यः शुष्कशाकादिकास्तथा ॥

तद्गृहादरिकेभ्यश्च गृहपक्तेभ्य एव च ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

तुलसीयुक्तपुष्पे पर्युदितदोषाभावो यथा,—

“तुलसीलम्पुष्याणि पद्मं गङ्गादकं कृष्णः ।

न पर्युदितदोषोऽत्र हिमभिर्भनं न दुष्यति ॥”

इति पुराणम् ॥

पर्युदितभोजी, [न] त्रि, (पर्युदितं युष्टं सुदुक्तं

इति । भुज + णिनिः ।) युष्टद्वयभोक्ता । इति

कलापयाकरणम् ॥

प्रयेषणा, स्त्री, (इष्ट + युच् + टाप् । ततः परितः

एषणा ।) अन्वेषणा । इत्यमरः । २ । ७ । ३० ॥

तर्कादिना यथावाधितधर्माद्यन्वेषणे । अन्व-

ेषणमात्रेऽपि । इति भरतः ॥ (स्त्री, अन्वे-

षणम् । यथा, महाभारते । ३ । २६ । १८ ।

“नाक्षत्राण्येव मेधावी दुहिपर्येषणश्चरेत् ॥”

पर्व, गतौ । (भ्रा-पर-सकं सेट् ।) पर्वति ।

इति दुर्गादासः ॥

पर्व, पूर्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-पर-

सकं सेट् ।) पर्वति प्रयसा कुम्भं सेटौ । इति

दुर्गादासः ॥

पर्व, [न] स्त्री, (पर्वतीति । पर्व गतौ + बाहु-

लकात् कनिन् । यद्वा, पिपत्तीति । पू + “का-

मदिपद्यान्पिपृशकिभ्यो वनिप् ।” उणा । ४ ।

११२ । इति वनिप् ।) महः । ग्रन्थिः । (यथा,

भागवते । ५ । २१ । १७ । “तथा वालखिल्या

ऋषयोऽङ्गुष्ठपर्वमात्राः ऋषिसङ्ख्याणि पुरतः

सूर्यं सक्तवाकाय नियुक्ताः संस्तुवन्ति ॥”)

प्रस्तावः । लक्षणान्तरम् । दर्शप्रतिपदोः सन्धिः ।

(पूर्णिमाप्रतिपदोः सन्धिश्च । यथा, साहित्यदर्पणे ।

“अकालजलदावली किरतु नाम सुक्तावली-

रपर्वणि विधुनुदस्तुदतु नाम शीतद्युतिम् ॥”)

विधुवत्प्रवृत्तिः । इति मेदिनी । ने, ८८ ॥ ग्रन्थ-

विच्छेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-

भारते अष्टादशपर्वणां । तानि उक्तानि यथा

तट्टीकायाम् ।

“आदिः सभावनविराटमथोद्यमश्च

भीष्मो गुरु रविजमदकसौमिकश्च ।

स्त्रीपञ्च शान्तिरनुशासनमन्त्रमेध-

आसाश्रमो सुखलयानदिवावरोहः ॥”)

क्षणः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भङ्गी । यथा,

रघुवंशे । १६ । ४६ ।

दिने दिने शैवलवन्द्यधस्तात्

सोपातपर्वणां विसृष्टदम्भः ॥”)

पञ्चपर्वणां यथा । विश्वपुराणम् ।

“चतुर्दश्यष्टमी चैव अमावास्या च पूर्णिमा ।

पञ्चाशयेतानि राजेन्द्र । रविसंक्रान्तिरेव च ॥

स्त्रीतेलमांसमभोगी पर्वस्वतस्तु वै पुमान् ।

विष्णुभोजनं नाम प्रयति नरकं नृतः ॥”

पर्वसु कर्मेत्याकर्मेत्यानि यथा । जम्बुपुराणे ।

“निर्वाणं ह्ययोरयनयोर्निर्वाणं विद्युवतोर्दयोः ।

चन्द्रार्कयोर्ग्रहणयोर्धर्तृपातेषु पर्वसु ॥

अहोरात्रोषितः स्नानं आह्लादं दानं तथा जपम् ।

यः करोति प्रसन्नात्मा तस्य स्यादक्षयश्च तत् ॥”

पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम् ।

“अनध्यायस्तु नाङ्गेषु नेतिहासपुराणयोः ।

न धर्मशास्त्रवन्द्यसु पर्वस्वतानि वर्ज्यन्त ॥”

पैठोनिः । न पर्वसु तैलं चौरं मांसमभ्यु-

पेयान् नामावस्थायां हरितमपि हिन्द्यात् ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पर्वकं, स्त्री, (पर्वणा ग्रन्थिना कायतीति । कै +

कः ।) ऊरुपर्व । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अट्ट

इति भाषा ॥

पर्वकारी, [न] पु, (पर्वं करोतीति । पर्व + क्त +

णिनिः ।) धनादिलोभनापर्वसु अमावास्याक्रिया-

प्रवृत्तः । यथा, विश्वपुराणे द्वितीयांशे ६ अः ।

“सर्वा माह्वकश्चैव पर्वकारी च यो द्विजः ॥”

पर्वगामी, [न] पु, (पर्वसु चतुर्दश्यष्टम्यादियु-

गच्छति स्थियमिति । पर्व + गम + णिनिः ।)

पर्वसु स्त्रीगामी । इति पूर्वाक्तश्लोकं पर्व-

कारीत्यत्र पर्वगामीति पाठद्वये स्त्रीगामी ॥

पर्वतः, पु, (पर्वति पूरयतीति । पर्व पूरणे +

“भृन्वद्विश्वजिपर्वीति ।” उणा । ३ । ११० ।

इति अतश्च ।) यद्वा, पर्वणि भागाः सन्धयः ।

पाश्चाङ्ग इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । महर्षिः २

शिखरी ३ व्याभृत् ४ अहर्षः ५ धरः ६

अद्रिः ७ गोचः ८ गिरिः ९ ग्रावा १०

अचलः ११ शैलः १२ शिलोच्चयः १३ । इत्य-

मरः । २ । ३ । १ ॥ स्थावरः १४ साधुमान् १५

पृथुशेखरः १६ धुरणीकीलकः १७ कुहारः १८

जीमूतः १९ घातुभृत् २० भृषरः २१ स्थिरः २२

कुलीरः २३ कटकी २४ शङ्खी २५ निर्भरी २६

अगः २७ गगः २८ दन्ती २९ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ धरणीधः ३६ भृभृत् ३१ क्षिति-

भृत् ३२ अवनीधरः ३३ कुधरः ३४ घराधरः ३५

प्रस्थवान् ३६ दृष्टवान् ३७ । इति राज-

निर्घण्टः ॥ * ॥ सुमेरोः पूर्वे पर्वता यथा,—

“शीतान्तकक्रसुप्रक्ष क्लीरोऽथ च कङ्कवान् ।

मणिशैलोऽथ दृष्टवान् महानीलो भवाचलः ॥

सुविन्दमन्दरो वण्डः सुमेधो निमिषक्षणा ।

देवशैलस्य पूर्व्येण मन्दरस्य महाचलाः ॥” * ॥

सुमेरोर्दक्षिणे पर्वता यथा,—

“त्रिकूटः शिखरादिश्च कलिङ्गोऽथ पतङ्गकः ।

रुचकः साधुमांशेव तान्त्रकोऽथ विशाखवान् ॥

श्वेतोदरः समलश्च वसुधाराश्च रत्नवान् ।

एकशङ्खो महाशैलो गणशैलः पिशाचकः ॥

पञ्चशैलोऽथ कैलासो हिमवांश्चाचलोत्तमः ।

इत्येते दक्षिणे पार्श्वे मेरोः प्रोक्ता महाचलाः ॥”

सुमेरोः पश्चिमे पर्वता यथा,—

“सुचक्षुः शिशिरश्चैव वैदूर्यः पिङ्गलक्ष्मणा ।

पिङ्गरोऽथ तथा भद्रः सुरसः कपिलो मधुः ॥

अञ्जनः कुक्कुटः कृष्णः पाङ्कुरश्चाचलोत्तमः ।

सहस्रशिखरश्चादिः पारिपाचः स शङ्खवान् ॥

पश्चिमेन तथा मेरोर्विष्कम्भात् पश्चिमादुर्वहः ।

एतच्चलाः समाख्याताः शृङ्खलान्तस्थो-

त्तरान् ॥”

सुमेरोरुत्तरं पर्वता यथा,—

“शङ्खकूटोऽथ ऋषभा हंसनाभौ तथाचलौ ।

कपिलेन्द्रक्षणा शैलः साधुमांशोऽथ एव च ॥

शतशङ्खः स्वर्णशङ्खः तुम्भाको मेघपर्वतः ।

विराजाक्षो वराहादिर्मयूरो रश्मिरक्षणा ॥

इत्येते कश्चिता अक्षर्योरोरुत्तरतो नगाः ॥”

इति माकण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

सप्तकुलपर्वतादि यथा,—

“सप्त यष्टिन्म महापर्वता विस्तृताः कुलपर्वताः ।

महर्षो मलयः सत्यः शुक्तिमातृक्षवानपि ॥

विन्ध्यश्च पारिपाचश्च इत्येते कुलपर्वताः ।

तथा सहस्रशृङ्गान्ये पर्वतास्तु समीपतः ॥

अविज्ञाताः पर्ववन्तो विपुलाश्चिचसानवः ।

अन्ये तभ्योऽपरिज्ञाता ब्रह्माः स्वर्णोपक्षीविनः ।

ते विमिश्रा जनपदा आर्या नञ्छाश्च सर्वशः ॥”

इति मातृख्ये ६५ अध्यायः ॥ * ॥

विशतिः श्रेष्ठपर्वता यथा,—

“हिमवान् हिमकूटश्च निधो नीलपर्वतः ।

श्वेतश्च भृङ्गवान् मेरुमांशवाम् गन्धमादनः ॥

पर्वतः

महेन्द्रो मलयः सखाः शुक्तिमाश्रुवानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपाञ्च कौलासो मन्दरस्तथा ॥
लोकालोको महास्त्रोष्ठु तथैवोत्तरमानसः ।
एते विंशतिर्विख्याताः पर्वतास्तस्यैषा वराः ॥”
अथ द्वीपवर्षविभाजनकपर्वन्ता यथा,—
“लङ्कादेशाद्विमगिरिरुदक् हेमकूटश्च तस्मा-
त्तस्माच्चान्यो निबध इति ते सिन्धुपर्यन्तदेश्याः ।
एवं सिन्हादुदगपि पुराणैश्च वक्ष्यन्तगौला
वर्षाण्येषां अगुरिश्च वषा अन्तरं द्रोणिदेशान् ॥”
इति सिन्धान्तशिरोमणिः ॥ * ॥

पर्वतानां पञ्चोत्पत्तिर्यथा,—
“ततोऽद्वयो जातपत्ता विष्णोश्चैव तु मायया ।
प्रस्थिता मेदिनी तस्मात्तथापर्वन् निवेशिताः ॥
तत्र स्थानमसुराणाम् घातादित् जलार्णवे ।
प्रतीया पर्वताः सर्वे निमग्न्यर्धधा गजाः ॥
तत्रासुरेभ्यः शंसुस्ते आधिपत्यं सुराश्रयम् ।
तच्छ्रुत्वेवासुराः सर्वे चक्रुर्द्वयोस्तत्तमम् ॥*॥”
युद्धजयानन्तरं तेषां पञ्चोच्छेदो यथा,—
“धरण्यान्तु गिरीन् स्थाप्य स्वेष्ट स्थानेषु गोःपतिः ।
चिक्षेद् प्रविना पत्नान् सर्वेषां भुवि चारिणाम् ॥
एकः सपत्नी भैनाकः सुरैस्तत्समये कृतः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

पर्वतानां स्थावरजङ्गमरूपे यथा,—
“नद्यश्च पर्वताः सर्वे हिक्वपाश्च स्वभावतः ।
तोयं नदीनां रूपम् शरीरमपरन्तथा ॥
स्थावरं पर्वतानाम् रूपं कायस्तथापरः ।
शुक्तीनामथ कम्पनां तथैवान्तर्गता तनूः ॥
वहिरस्थिस्वरूपम् सर्वदेव प्रवर्तते ।
एवं जलं स्थावरश्च नदीपर्वतयोस्तथा ॥
अन्तर्जसति कायस्तु सततं नोपपद्यते ।
आप्यायते स्थावरेण शरीरं पर्वतस्य तु ॥
तथा नदीनां कायस्तु तांयनाप्यायते सदा ।
नदीनां कामरूपित्वं पर्वतानाम्नाथैव च ॥
अगतस्त्रिभ्योः पुरा विष्णुः कल्पयामास यत्नतः ।
तोयहानौ नदीदुःखञ्जायते सततदिनाः ॥
विशीर्षे स्थावरे दुःखं जायते गिरिकायगम् ॥”

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥*॥
अतः परं पर्वतेषु देवानामवकाशा वगर्थन्ते ।
तत्र योऽसौ श्रान्तास्थः पर्वतस्तस्योपरि महे-
न्द्रस्य क्रीडास्थानं तत्र देवराजस्य पारिजातक-
ष्ठजवनम् । तस्य पूर्वोपार्थे कुङ्करो नाम गिरिः
तस्योपरि दानवानामसौ पुराणि च । तथा
वक्त्रेणोत्पर्वन्ते राक्षसानामनेकानि पुराणि ते च
नान्ना नीलकाः कामरूपिणः महानौले च
शैलेन्द्रे पुराणि पञ्चदशसहस्रानि किन्नराणां
स्थातानि तत्र देवताश्चन्द्रादयो राजानः पञ्च-
दश किन्नराणां गर्जिताः तानि सौवर्णानि विल-
प्रवेशनानि च पुराणि चन्द्रोदये च पर्वतवरे
नागानामधिवासः ते च विलप्रवेशासंवितेषु
वेगतैर्यविषयावर्णिनो अवस्थितानुरागे च दान-
वेन्द्रा अवस्थिता वेणुवल्गपि विद्याधरपुरत्रयं
त्रिंशद्द्वयोजनशतविस्तीर्णमेकैकं तावदायतं

पर्वतः

उत्कर्षो मसममहादेवाद्यश्च राजानो विद्या-
धराणाश्च एकैके च शैलराजनि स्वयमेव गच्छन्ति
अवस्थितः । कुङ्करो तु पर्वतवरे निजं पशुपतिः
स्थितः वृषभाङ्को महादेवः शङ्करो योगिनां
प्रभुः अनेकगुणभूतकोटिसहस्रपरिवारो भग-
वानादिपुरुषो अवस्थितः । वसुधारे चायुष्मतां
वरुणाश्च समावासः वसुधाररत्नधारयोर्भुङ्क्ति
असौ सप्त च संख्या पुराणि वसुसम्पत्तौणाश्च ।
एकश्चङ्गे च पर्वतोत्तमं प्रजापतेः स्थानं चतु-
र्वक्त्रस्य ब्रह्मणः । गजपर्वन्ते च महाभूतपरि-
हृता स्वयमेव भगवन्ती तिष्ठति । वसुधारे च
पर्वतवरे मुनिसिद्धविद्याधराणामायतनं चतु-
रशीत्यपरपुण्यां महाप्राकारनोरणाः तत्र
चानेकपत्तता नाम गन्धर्वा युद्धशालिनो वसन्ति
तेषाञ्चाधिपतिर्देवो राजराजैकपिङ्गलः । सुर-
राक्षसाः पञ्चकूटे दानवाः शतशङ्खे यक्षाणां
पुराणतम् । प्रभेदकस्य पश्चिमेन देवदानवनिङ्का-
दीनां पुराणि तस्य गिरेर्भुङ्क्ति महती सोमशिला
तिष्ठति तस्याश्च पर्वणि पर्वणि सोमः स्वयमेवा-
वतरति । तस्यैवोत्तरपार्थे त्रिकूटं नाम तत्र
ब्रह्मा तिष्ठति कश्चित्तत्र च वङ्गायतनं तत्र
शर्मिमान् वङ्गिरपास्तने देवैः । उत्तरे च शङ्खाक्षे
पर्वतवरे देवतानामायतनानि पुष्पेण नारा-
यणस्यायतनं मध्ये ब्रह्मणः शङ्करस्य च पश्चिमे
तत्र यक्षादीनां कानिचित् पुराणि । तस्य
चोत्तरतीरे जातुच्छमहापर्वन्ते त्रिंशद्द्वयोजन-
मकुलं नन्दकं नाम सरस्वत नन्दो नाम नाग-
राजो वसति शतशोर्नप्रचण्ड इति । इत्येतैर्यो
देवपर्वता विज्ञेयाः तेनातुक्रमेण हेमरजतरङ्ग-
वेदूर्यमनःशिलादिवर्णाः । इयञ्च पृथ्वी लक्ष-
कोटिशतानेकसंख्याता पूर्णा तेषु च सिद्धविद्या-
धराणां निलयाः । तद्यथा मेरीः पार्थिवः
केशरवलयालवालं सिद्धलोकेति कीर्तते इयञ्च
पृथ्वी पद्माकारेण अवस्थिता एष सर्वपुराणेषु
क्रमः सामान्यः प्रतिपाद्यते । इति वराहपरा-
णम् ॥ * ॥ हिमालयादिपर्वन्तवासिनो यथा,—
“रक्षःपिशाचा यक्षाश्च सर्वे हेमवतास्तु त ।
हेमकूटे तु गन्धर्वा विज्ञेयाश्चाप्सरोगणाः ॥
सर्वे नागाश्च निबधे शेषवासुकिनकाः ।
महामेरो अयस्त्रिंशान् क्रीडन्ते याज्ञिकाः सुराः ॥
नीले तु वेदूर्यमये सिद्धा ब्रह्मर्षयोऽवसन् ।
देवानां दानवानाश्च श्वेतपर्वन्त उच्यते ॥
शङ्खवान् पर्वन्तश्रेष्ठः पितृणां प्रतिसङ्करः ।
इत्येतानि मयोक्तानि नव वर्षाणि भागशः ॥”

इति मातुल्ये ६५ अध्यायः ॥ * ॥
अथ पर्वतनदीजलगुणाः ।
“हिमवत्प्रभवा याश्च जलं तास्वन्ततोपमम् ।
पारिपाञ्चभवा याश्च विन्ध्यर्चप्रभवाश्च याः ॥
शिरोहृद्भोगकुठानां ता हेतुः शीपदस्य च ।
चन्द्रार्ककरसंस्पृष्टं वायुनास्फालितां मुहुः ॥
पर्वन्तोपरि यद्वाहिर समं परान्दरेण तत् ।
तस्यानुगुणमुद्दिष्टं शैलप्रसवणोद्भवम् ॥

पर्वतः

लोखनं दीपनं रुचं किञ्चित्ज्ञातप्रकोपयम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥
पर्वन्ते वर्णनीयानि यथा,—
“शैले मेघौघधीघातुर्वशकिन्नरनिर्भराः ।
शङ्खपादगुह्यारत्नवनजीवाद्युपलब्धाः ॥”
इति कविकल्पलता ॥ * ॥

अथ कैलासपर्वन्तवर्णनम् ।
“मध्ये हिमवतः पृष्ठे कैलासो नाम पर्वतः ।
तस्मिन्निधिपतिः श्रीमान् कुबेरः सह राजर्षेः ॥
अक्षरः सहितो राजा मोदते ह्यलकाधिपः ।
कैलासपादसम्भूतं पुण्यं शीतजलं शुभम् ॥
मन्दोदकं नाम सरः पयस्तु दधिसन्निभम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी मन्दाकिनी शुभा ॥
दिश्य च चन्दनलव तस्यास्तीरे महद्वनम् ।
प्रागुत्तरेण कैलासं दिवं सौगन्धिकं गिरिम् ॥
सर्वधातुमयं दिवं श्रवणं पर्वन्तं प्रति ।
चन्द्रप्रभो नाम गिरिः शुभे रत्नसन्निभः ॥
तत्समीपे सरो दिव्यमच्छेदनाम विभुतम् ।
तस्मात् प्रभवते दिव्या नदी ह्यच्छेदका शुभा ॥
तस्यास्तीरे वनं दिवं महच्चैव रथं शुभम् ।
तस्मिन् गिरौ निवसति मणिभद्रः सहानुगः ॥
यच्च संनापतिः क्रूरैर्गङ्गकैः परिवारितः ।
पुण्या मन्दाकिनी चैव नदी ह्यच्छेदका शुभा ॥
महीमल्लमधो तु प्रविष्टा तु महोदधिम् ।
कैलासाद्विलग्नप्राच्यां शिवं सर्वोधिं गिरिम् ।
मनःशिलाभयं दिवं श्रवणं पर्वन्तं प्रति ॥
लोहितो हेमशङ्खस्तु गिरिः सूर्यप्रभो महान् ।
तस्य पादे महद्दिव्यं लोहितं सुमहत् सरः ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या लोहितश्च नदी महान् ।
देवारण्यं विशोकश्च तस्य तीरे महद्वनम् ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति यक्षो मणिधरो बली ।
सौम्यः स धार्मिकैश्चैव गृह्यकैः परिवारितः ॥*॥
केलिसात पश्चिमोदीर्घा ककुडानोवधीगिरिः ॥
ककुडति च रुद्रस्य चोत्पत्तिस्तत्ककुडिनः ।
तद्वनं चैककुदं शैलं त्रिककुदं प्रति ॥
सर्वधातुमयस्तत्र सुमहद्देवतो गिरिः ।
तस्य पादे महद्दिव्यं मानसं सिद्धसंवितम् ॥
तस्मात् प्रभवते पुण्या सरयुर्लोकपावनी ।
तस्यास्तीरे वनं दिवं वैभवाजनाम विभुतम् ॥
कुबेरानुचरस्तस्मिन् प्रहेतितनयो बली ।
नान्ना वे ब्रह्मशमेति राजसोऽनन्तविक्रमः ॥*॥
कैलासात् पश्चिमामाशां दिव्यः सर्वोधिगिरिः ।
अरुणः पर्वन्तश्रेष्ठो रत्नधातुवभूषितः ॥
भवस्य दधितः श्रीमान् पर्वन्तो हेमसन्निभः ।
शतकोभमयेर्दिशैः शिलाजालैः समन्ततः ॥
शतसंख्येस्तापनीयेः शङ्खैर्दिव्यमोक्षिखन् ।
युक्तवान् सुमहद्दिव्यैर्गशैलो महोच्छ्रितः ॥
तस्मिन् गिरौ निवसति गिरीशो धन्वलोहितः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काञ्चनधालुकम् ॥
तस्य पादात् प्रभवति शैलोदं नाम तत् सरः ।
तस्मात् प्रभवते पुण्या नदी शैलोदका शुभा ॥
सा वदुत्तुश्रोतयोर्मध्ये प्रविष्टा पश्चिमोदधिम् ।

अभ्युत्तरेण कैलासं शिवं सर्वोच्चं गिरिम् ।
गौरम् पर्वतश्रेष्ठं हरितालमयं प्रति ।
हिरण्यशङ्खः सुमहान् दिवौघप्रियमयो गिरिः ॥
तस्य पादे महद्दिव्यं सरः काचनवासुकम् ।
गन्धं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगीरथः ॥
गङ्गार्थं स तु राजर्षिरुवास बहुलाः समाः ।
त्रिं यास्यन्ति मे पूर्वं गङ्गातीरपरिव्रताः ॥
तत्र त्रिपथगा देवी प्रथमम् प्रतिष्ठिता ॥”
इति मानस्ये १०१ अध्यायः ॥

अथ दशधा कृत्रिमपर्वतदानम् ।
“प्रथमो धान्यश्रेणः स्याद्द्वितीयो लवणाचलः ।
गुडाचलस्तृतीयस्तु चतुर्थो हेमपर्वतः ॥
पञ्चमस्तिलश्रेणः स्यात् षष्ठः कापसपर्वतः ।
सप्तमो वृत्तश्रेणश्च रत्नश्रेणस्तथाष्टमः ॥
राजतो नवमस्तद्दशमः शर्कराचलः ।
वक्ष्ये विधानमैतेषां यथावदनुपूर्वशः ॥
अथने विभुवे पुण्ये अतीपाति दिनक्षये ।
सुक्तापत्ते तृतीययायसुपरागे प्राशिक्षये ॥
विवाहोत्सवयज्ञेषु द्वादश्यामथवा पुनः ।
सुक्तायां पञ्चदश्यां वा पुष्यर्क्षे वा विधानतः ॥
धान्यश्रेणादयो देया यथाशास्त्रं विज्ञानता ।
तीर्थे वायतने वापि गोष्ठे वा भवनाङ्गणे ॥
मण्डपं कारयेद्भक्त्या चतुरस्रमुदसुखम् ।
प्रागुदक्प्रवणश्चैव प्रादुमुखं वा विधानतः ॥
गोमयेनानुलिप्तायां भूमावास्तवीयं वै कुशान् ।
तस्म्ये पर्वतं कुश्याद्विष्कम्भपर्वतान्वितम् ॥
धान्यद्रोणसहस्रेण भवेद्गिरिरिहोत्तमः ।
मध्यमः पञ्चशतिकाः कनिष्ठः स्यात्त्रिभिः शतैः ॥

मेरुर्महाब्रीहमयस्तुमध्ये
सुवर्णरुचयसंयुतः स्यात् ।
पूर्व्येण सुक्ताफलवस्तुक्तो
यान्येन गोमेदकपुष्परामेः ॥
गारुडतनीलरत्नैः
सौम्येन वैदूर्यसरोजरागेः ।
श्रीखड्गखण्डेरमितः प्रवाल-
लतान्वितः सुक्तिशिलातलः स्यात् ॥
ब्रह्माय विष्णुर्भगवान् सुरारि
दिवाकरोऽप्यत्र हिरण्ययः स्यात् ।
महान्वयस्थानममतसरेण
कार्यन्तर्नेत्रं च पुनर्दिवीशाः ॥
चत्वारि शृङ्गाणि च रजतानि
नितम्बभागेऽपि राजतः स्यात् ।
तथैश्वर्यशतकन्दरस्तु
हृत्तोदकप्रसवणश्च दिक्षु ॥
सुक्ताम्बराग्यम् धरावली स्यात्
पूर्व्येण नीलानि च दक्षिणेन ।
वासोसि पञ्चादथ कर्कराणि
रक्ताणि चोत्तरतो घनाली ॥
रौप्यान्महेन्द्रप्रसुखानथाटौ
संस्थाप्य लोकाधिपतीन् क्रमेण ।
नागाफलाली च समन्ततः स्या-
न्मनोरमं साक्षाद्विषेपनञ्च ॥

वितानकञ्चोपरि पञ्चवर्ण-
मन्त्रानुपुष्पाभरणं सितं वा ।
इत्थं निवेश्यामरश्रेणमया-
मतस्तु विष्कम्भगिरौ न क्रमेण ॥
तुरीयभागेण चतुर्दिशश्च
संस्थापयेत् पुष्पविलेपनाङ्गान् ॥
पूर्व्येण मन्दिरमनेकफलावलीभि-
र्युक्तं यवैः कनकभद्रकदम्बचिह्नम् ।
कामेन काचनमयेन विराजमान-
भाकारयेत् कुसुमवल्कविलेपनाङ्गम् ॥
चौराशुभोदसरसाय वनेन चैव
रौप्येण शक्तिवर्तितेन विराजमानम् ।
यान्येन गन्धमदनञ्च निवेशनीयो
गोधूमसञ्चयमयः कलघौतजो वा ॥
हेमेन यक्षपतिना कृतमानसेन
वक्ष्ये राजतवनेन च संयुतः स्यात् ।
पञ्चाक्षिणाचलमनेककुशान्विपुष्यं
सौवर्णपिप्पलहिरण्ययहंसयुक्तम् ॥
आकारयेद्भजनतपुष्यवनेन तद्द-
हृत्कान्तितं दधिसितोदसरस्तथापि ।
संस्थाप्य तं विष्कम्भश्रेणमयोत्तरेण
श्रेणं सुपार्श्वमपि तान्त्रमयं सुवल्कम् ॥
पुष्येण हेमवटपादपश्रेणरत्न-
माकारयेत् कनकधनुर्विराजमानम् ।
मात्मीकभद्रसरसा च वनेन तद्द-
द्रौप्येण भास्वरवता च युतं विधाय ॥
होमश्चतुर्भिरथ वेदपुराणविद्भि-
र्दानैरनिन्द्यचरिताहतिभिर्हिंसे ॥
पूर्व्येण हस्तमितमत्र विधाय कुण्डं
कार्यन्तिर्लैयवृत्तेन समित्कुशे च ॥
रात्रौ च जागरमनुष्ठतगीततुर्यै-
रावाहनञ्च कथयामि शिलोषयानाम् ।
त्वं सर्वदेवगणधामनिधे । विरुद्ध-
मस्मद्व्यहेज्वमरपर्वत ! नाशयासु ॥
जेमं विघतस्य कुरु शान्तिमनुत्तमां नः
संपूजितः परमभक्तिमता मया हि ॥

त्वमेव भगवानौशो ब्रह्मा विष्णुर्दिवाकरः ।
मूर्तान्मूर्तजगद्बोधिज्ज्ञं नः पाहि सनातनः ॥
यस्मात्त्वं लोकपालानां विश्वकर्त्तृष्व मन्दिरम् ।
रुद्रादित्यवस्त्रनाश्च तस्माच्छान्तिं प्रयच्छ मे ॥
यस्मादभ्युदयममरेणारौभिश्च शिरस्तव ।
तस्मात्सासुद्धराशेषदुःखसंसारमागरात् ॥
एवमभ्यर्च्य तं मेरुं मन्दिराभिपूजयेत् ।
यस्माच्चैत्रयेण त्वं भद्राश्चैव विशेषतः ।
शोभसे मन्दर । क्षिप्रमतस्तुष्टिकरो भव ॥
यस्माच्चूडामणिजम्बुद्वीपं त्वं गन्धमादन ।
गन्धर्व्वेनश्रीभावांस्ततः कौर्त्तिर्दृष्टास्तु मे ॥
यस्मात्त्वं केतुमालेन वैभ्राजेन वनेन च ।
हिरण्ययश्च शिखरस्तस्मात् पुष्टिर्धुवास्तु मे ॥
उत्तरेः कुरुर्भिर्धुवात् सावित्रेण वनेन च ।
सुपार्श्वे । राजसे नित्यमतः श्रीरक्षयास्तु मे ॥
एवमात्मन्य तान् सर्वान् प्रभाति विमले पुनः ।

आत्माय गुरवे दद्यान्मध्यमं पर्वतोत्तमम् ॥
विष्कम्भान् पर्वतान्महाद्विगन्धः क्रमशो सुमे ।
गावो देवाश्चतुर्विंशदथवा दश नारद । ॥
शक्तितः सप्त चाटौ वा पञ्च दद्यादशक्तिमान् ।
एकापि गुरवे देया कपिलाय पराक्षिनी ।
पर्वतानामशेषाणामेव एव विधिः स्मृतः ॥
त एव पूजने मन्त्रास्त एवोपस्कराः स्मृताः ।
यद्वाद्यां लोकपालानां ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ॥
स्वमन्त्रेणैव सर्वेषु होमः श्रेष्ठेषु पश्यते ।
उपवासी भवेन्नित्यमशक्तौ नक्तमिष्यते ॥
विधानं सर्वश्रेणानां क्रमशः श्रद्धा नारद ।
दानकाये च ये मन्त्राः पर्वतेषु च यत् प्रजम् ॥
अन्नं ब्रह्म यतः प्रोक्तमन्नं प्राणाः प्रकीर्तिताः ।
अन्नाद्भवन्ति भूतानि जगदन्नेन वर्तते ॥
अन्नमेव यतो लप्सीरन्नमेव जनाईनः ।
धान्यपर्वतरूपेण पाहि तस्मान्नमोत्तम ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्धान्यमयं गिरिम् ।
मन्त्रान्तरशतं सार्धं देवलोकं महीयते ॥
असुरोगणगन्धर्वैराकीर्णं विराजितः ।
विमानेन दिवः पृष्ठमायाति सुरसंविताम् ॥
ततः कर्मेक्षये रात्र्यमाप्नोतीह न संशयः ॥१॥
अयातः संप्रवक्ष्यामि लवणाचलसुत्तमम् ।
यत्प्रदाता नरो लोकं प्राप्नोति शिवसंयुताम् ॥
उत्तमः शोडशद्रोणः कर्त्तव्यो लवणाचलः ।
मध्यमः स्यात्तदर्द्धेन चतुर्भिर्द्रोणः स्मृतः ॥
वित्तहीनो यथाशक्त्वा द्रोणादूर्द्ध्वं कारयेत् ।
चतुर्थींशेन विष्कम्भान् पर्वतान् कारयेत् पृथक् ॥
विधानं पूर्ववत् कुश्यात् ब्रह्मादीनाञ्च सर्वदा ।
तद्दहमेतन्नूनं सर्वान् लोकपालान्विषेपयेत् ॥
सरांसि कामदेवादींस्तद्वाच निवेशयेत् ।
कुश्यान्जागरमन्त्रापि दानमन्त्रं निबोधत ॥
सौभाग्यरससंभूतो यतोऽयं लवणो रसः ।
तथात्मकत्वेन च मां पाहि पापान्नमोत्तम ! ॥
यस्मादन्नरसाः सर्वे सोत्कटा लवणं विना ।
प्रियञ्च शिवयोनिर्यत् तस्माच्छान्तिप्रदो भव ॥
विष्णुदेहसमुद्भूतो यस्मादारोग्यवर्द्धनः ।
तस्मात् पर्वतरूपेण पाहि संसारसागरात् ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तवणपर्वतम् ।
उमालोकं वसेत् कल्पं ततो याति परां गतिम् ॥२॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि गुडपर्वतसुत्तमम् ।
यत्प्रदानान्नरः स्वर्गमाप्नोति सुरपूजितः ॥
उत्तमो दशभिर्भरैर्मध्यमः पञ्चभिर्भरतः ।
त्रिभिर्भरैः कनिष्ठः स्यात्तदर्द्धेनाल्पवित्तवान् ॥
तद्दामन्त्रणं पूजां हेमरुचिसुरार्चनम् ।
विष्कम्भपर्वतास्तद्दत्तं सरांसि वनदेवताः ॥
होमजागरणस्तद्दत्तं लोकपालाधिवासनम् ।
धान्यपर्वतवत् कुश्यादिमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
यथा देवेषु विश्वात्मा प्रवरोऽयं जनाईनः ।
सामवेदस्तु वेदानां महादेवस्तु योगिनाम् ॥
प्रणवः सर्वमन्त्राणां नारीणां पार्वती यथा ।
तथा रसानां प्रवरः सदैवेश्वरसो मतः ॥
मम तस्मात् परां लक्ष्मीं गुडपर्वत ! दहि वै ।

पर्वतः

यस्मात् सौभाग्यादिभ्यां भ्राता त्वं गुरुपर्वत ! ।
निवासस्य हि पात्रं तस्मात्तस्मात् पात्रि सन्दा ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यात्तुङ्गमं गिरिम् ।
पूज्यमानः सगन्धर्वैर्गौरीलोकं महीयते ।
पुनः कल्पश्रुतात् तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यसम्पन्नः शुभमिच्छापरान्तितः ॥ ३ ॥
अथ पापहरं वक्ष्ये सुवर्णाचलसुतसमम् ।
यस्य प्रदानाद्गुणं वैरिणं याति मानवः ।
उत्तमः पलसाहसो मध्यमः पञ्चभिः श्रुतैः ।
तदर्द्धेनाधमस्तद्वत्पितृषु शक्तिः ॥
दद्यादेकपलाद्द्वयं यथाशक्त्वा विमत्सरः ।
घान्धर्वस्य वत् सर्वं विदध्यान्निपुणवत् ॥
विष्कम्भशैलस्तद्वत् अतिगन्धर्वः प्रतिपाद्येत् ।
नमस्त ब्रह्मलोकाय ब्रह्मगर्भाय वै नमः ॥
यस्मादनन्तपलस्तस्मात् पात्रि शिरोचय ! ।
यस्मादयोरुपलं त्वं तस्माद्रत्नं जगत्पते ! ।
हेमपर्वतरूपेण तस्मात् पात्रि गगोत्तम ! ।
अनेन विधिना यस्तु दद्यात् कनकपर्वतम् ।
स याति परमं ब्रह्मलोकमानन्दकारकम् ।
तत्र कल्पश्रुतान्तिष्ठेत्ततो याति परां गतिम् ॥ ४ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि तिलशैलं विधानतः ।
यत्प्रदानाद्वरो याति विष्णुलोकमनुत्तमम् ।
उत्तमो दृष्टभिर्भोगैः पञ्चभिर्मध्यमो मतः ।
त्रिभिः कनिष्ठो विप्रेन्द्र ! तिलशैलः प्रकीर्तितः ॥
पूर्ववत्परं सर्वं विष्कम्भपर्वतादिकम् ।
दानमर्त्तं प्रवक्ष्यामि यथावन्निषत्तम ! ।
यस्मात्तुष्टवधे विद्योर्देहात् खेदसमुद्भवाः ।
तिलाः कुशाश्च समिधस्तस्माच्छान्ते भवन्ति ॥
हृद्यकथेयं यस्माच्च तिला यवाभिरक्षयम् ।
भवादुद्धर शैलेन्द्र ! तिलाचल ! नमोऽस्तु ते ॥
इदामन्त्रं च यो दद्यात्तिलाचलमनुत्तमम् ।
स वैष्णवं पदं याति पुनरावृत्तिदुर्लभम् ॥
दीर्घायुद्वयमाप्नोति पुत्रपौत्रैश्च मानवः ।
पिष्टभिर्देवगन्धर्वैः पूज्यमानो दिवं व्रजेत् ॥ ५ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि कार्पासाचलसुतसमम् ।
यत्प्रदानाद्वरो निवृत्तमाप्नोति परमं पदम् ॥
कार्पासपर्वतस्तद्वत् शिखरैरिहोत्तमः ।
दृष्टभिर्मध्यमः प्रोक्तः कनिष्ठः पञ्चभिर्मतः ॥
भारेणाक्षधनो दद्याद्विषयश्रौणं वर्जितः ।
घान्धर्वस्य वत् सर्वमासाद्य सुनिपुणवत् ॥
प्रभातायानु श्रुत्वा दद्याद्विषयश्रौणं ।
त्वमेवावरयं यस्मात्तोकानामिह सर्वदा ।
कार्पासान्ने नमस्तस्मादधौघध्वंसनो भव ॥
इति कार्पासशैलेन्द्र ! यो दद्यात् श्रुत्वाभिधौ ।
रत्नलोकं वसेत् कल्पं ततो राजा भवेद्विह ॥ ६ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि हताचलमनुत्तमम् ।
तेजोऽहत्तमयं दिव्यं महापातकनाशनम् ॥
विंशत्या हतकुम्भानामनुत्तमः स्यादहताचलः ।
दृष्टभिर्मध्यमः प्रोक्तः पञ्चभिर्मतः स्मृतः ॥
अथपितृषु कुर्वीत द्वाभ्यामिह विधानतः ।
विष्कम्भान् पर्वतास्तद्वत्तुभिर्गणैः कल्पयेत् ॥
शक्तिस्तुक्तपात्राणि कुम्भोपरि निवेशयेत् ।

७७

पर्वतः

कारयेत् संहतानुक्तान् यथाशोभं विधानतः ॥
वेष्टयेत् शुक्लवासोभिरिच्छुदकपलादिकैः ।
घान्धर्वस्य वत् सर्वं विधानमिह पश्यति ॥
अधवासनपूर्वम् तु तद्वत्तुमसुरार्चनम् ।
प्रभातायानु श्रुत्वा गुरवे च निवेशयेत् ॥
विष्कम्भपर्वतास्तद्वत्तुमसुरार्चनम् ।
संयोगादहत्तुतुपन्नं यस्मादहत्ततेजसोः ॥
तस्मादहताचलैर्विष्कम्भा प्रीयतामन् शङ्करः ।
यस्मात्तेजोमयं ब्रह्म हृते तत्र व्यवस्थितम् ॥
हृत्पर्वतरूपेण तस्मात् पात्रि भूधर ! ।
अनेन विधिना दद्यादहताचलमनुत्तमम् ॥
महापातकयुक्तोऽपि लोकमायाति शङ्करम् ।
हंससारसयुक्तेन किङ्किणीजालमालिना ।
विमानेनासरोभिश्च सिद्धविद्याधरेवृतः ।
विहरेत् पिष्टभिः सार्द्धं यावदाहृतसंभवम् ॥ ७ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाचलमनुत्तमम् ।
तुक्तापलसहस्रेण पर्वतः स्यादनुत्तमः ॥
मध्यमः पञ्चशतिकाक्षप्रतैरवरः स्मृतः ।
चतुर्थांशेन विष्कम्भाः पर्वताः स्युः समन्ततः ॥
पूर्वेण वक्ष्यमाणेर्देहिशैलेनैकलोकैः ।
पुष्करागुतैः कार्पासं विहङ्गिर्गन्धमादनः ॥
वैदूर्यविदुमैः पञ्चात् संमिश्रो विपुलोऽचलः ।
पद्मरागैः सखीवैरुचरेण तु विन्यसेत् ॥
घान्धर्वस्य वत् सर्वमन्त्राणि परिकल्पयेत् ।
तद्दावाहनं कृत्वा हस्तान् देवाश्च काचनान् ॥
पूजयेद् पुष्पपात्रीयैः प्रभाते चाथ पूर्ववत् ।
पूर्ववद्गुरु-अतिगन्धर्वः फलमन्त्राणुदीरयेत् ॥
यथा देवगणाः सर्वे सर्वरत्नं व्यवस्थिताः ।
त्वच्च रत्नमयो नित्यमतः पात्रि महाचल ! ॥
यस्माद्रत्नप्रदानेन तुष्टं प्रकुरुते हरेः ।
सदानन्दप्रदानेन तस्मान्नः पात्रि पर्वत ! ॥
अनेन विधिना यस्तु दद्याद्रत्नमहागिरिम् ।
स याति वैष्णवं लोकममरेश्वरपूजितः ॥
यावत् कल्पश्रुतं सार्यं वासञ्चेह नराधिप ! ।
रूपारोग्यशुणोपेतः सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ॥
ब्रह्महत्यादिकं किञ्चिदयद्वानुच वा हतम् ।
तत् सर्वं नाशमायाति गिरिवंशहतो यथा ॥ ८ ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रौप्याचलमनुत्तमम् ।
यत्प्रदानाद्वरो याति सोमलोकं विजोत्तम ! ॥
दृष्टभिः पलसाहसैरुत्तमो रजताचलः ।
पञ्चभिर्मध्यमः प्रोक्तस्तदर्द्धेनावरः स्मृतः ॥
अशक्तौ विंशतेरुद्धं कारयेत् शक्तिः सदा ।
विष्कम्भपर्वतास्तद्वत्तुरीयांशेन कल्पयेत् ॥
पूर्ववद्भाजतान् कुर्व्यान्मन्दरादीन् विधानतः ।
कन्यौतमयास्तत्र लोकेशान् रचयेद्गुह्यः ॥
ब्रह्मविष्णुकवत् कार्पासं नितम्बोऽत्र हिरण्ययः ।
राजतं स्यादयद्व्येषां सर्वमन्त्रादिव काचनम् ॥
शेषञ्च पूर्ववत् कुर्व्याद्विष्णुमन्त्रागरादिकम् ।
प्रदद्यात् प्रभाते तु गुरवे रौप्यपर्वतम् ॥
विष्कम्भशैलाद्विगन्धर्वः पूज्यवक्ष्यविभूषणैः ।
हर्मं मर्त्तं पठन् दद्याद्द्विपात्रिर्विमत्सरः ॥
पितृणां वक्त्रं यस्माद्विष्णोर्वा शङ्करस्य च ।

पर्वतः

रजतं पात्रि तस्मान्नः शीकरं सारसागरात् ।
इत्थं निवेश्य यो दद्याद्रत्नताचलसुतसमम् ।
गवामनुत्तमानस्य षण्णं प्राप्नोति मानवः ॥
सोमलोकं स गन्धर्वैः किन्नराश्चरसाङ्गणैः ।
पूज्यमानो वसेद्विष्णुना यावदाहृतसंभवम् ॥ ९ ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि शर्कराशैलसुतसमम् ।
यस्य प्रदानाद्विष्णुकवद्रास्तुष्यन्ति सन्दा ॥
अष्टभिः शर्कराभारैरुत्तमः स्यान्नृपाचलः ।
चतुर्भिर्मध्यमः प्रोक्तो भाराभ्यामधमः स्मृतः ॥
सार्द्धभारेण शैलेण यः कुर्व्यात् सख्यवित्तवान् ।
विष्कम्भपर्वतान् कुर्व्यात्तुरीयांशेन मानवः ॥
घान्धर्वस्य वत् सर्वमासाद्य मेरुसंयुतम् ।
मेरुपरि तद्वच्च स्यात्तु हेमतरुचयम् ॥
मन्दारः पारिजातश्च हनीयः कल्पपादपः ।
रतद्वृक्षचयं नृहृद् सर्वं व्यभि निवेशयेत् ॥
हरिचन्दनसन्तानौ पूर्वपश्चिमभागयोः ।
निवेश्य सर्वशैलेषु विशेषाच्छर्कराचले ॥
मन्दरे कामदेवस्तु प्रवृत्तः सदा भवेत् ।
गन्धमादनश्च घनदः स्यादुदसुखः ॥
प्रादुसुखो वेदमूर्तिश्च हंसः स्याद्विपुलाचले ।
हैमी सुपार्श्वसुरभी दक्षिणाभिमुखी भवेत् ॥
घान्धर्वस्य वत् सर्वमावाहनमस्त्रादिकम् ।
कृत्वाथ गुरवे दद्यान्नृपधर्मं पर्वतोत्तमम् ।
अतिगन्धर्वश्च नरः शैलानिमाकाङ्क्षानुदीरयेत् ॥
सौभाग्यादहताचलोऽयं परमः शर्करायुतः ।
तत् सदानन्दकारी त्वं भव शैलेन्द्र ! सर्वदा ॥
अन्तं पितृणां ये तु निपेतुर्भुवि शीकराः ।
देवानामनुत्तमस्तुत्योऽयं पात्रि नः शर्कराचल ! ॥
मनोभवधुर्मन्त्राद्वृत्ता शर्करा यतः ।
तन्मयोऽसि महाशैल ! पात्रि संसारसागरात् ॥
यो दद्यात् शर्कराशैलमनेन विधिना नरः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः प्रयाति शिवमन्दिरम् ॥
चन्द्रादित्यप्रतीकाश्चर्मधरानुजोविभिः ।
सर्द्धं यानमातिष्ठेत् स तु विष्णुप्रचोदितः ॥
ततः कल्पश्रुतात् तु सप्तद्वीपाधिपो भवेत् ।
आयुरारोग्यसम्पन्नो यावद्विष्णुर्वन्दयम् ॥
भोजनं शक्तिः कुर्व्यात् सर्वशैलेष्वनुत्तमः ।
सर्वपात्रारणवगमश्रीयात्तदनुज्ञया ।
पर्वतोपस्करान् सर्वान् प्रापयेत् ब्राह्मण-

लयम् ॥ १० ॥

इति मातृस्य ७७ अध्यायः ॥

देवविशेषः । यथा,—

“कश्यपान्तरदक्षैव पर्वतोऽरुन्धती तथा ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

(यथाच, महाभारते । ३ । ६३ । २५ ।

“लोमशस्थोपसंयुक्त पादौ हेपायनस्य च ।

नारदस्य च राजेन्द्र ! देवर्षेः पर्वतस्य च ॥”

मत्स्यविशेषः । पावदा इति भाषा । अस्य

गुणाः । वायुनाश्रितम् । स्निग्धत्वम् । वलमुक्त-

कारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ ८८ । शक-

भेदः । इति मेदिनी । ते, १२६ । (सप्तवि-

विशेषः । स तु शङ्कराचार्यशिष्यस्य मङ्गलमिश्रस्य

पर्वती

शिवविशेषः । यथा, प्राणतोषिण्या अवधूत-
प्रकरणे ।

वसेत् पर्वतमूलेषु प्रौढो यो ध्यानधारणात् ।
सारात्सारं विज्ञानाति पर्वतः परिकीर्तितः ॥”)
पर्वतकाकः, पुं, (पर्वते जातः काकः । प्रायशः
पर्वतजातत्वात्तथात्वम् ।) द्रोणकाकः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १ । ८६ ॥

पर्वतजा, स्त्री, (पर्वताज्जायते या । पर्वत +
जन् + “पञ्चम्यामाजातो ।” ४ । २ । ६८ । इति
ङः ।) नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ॥
(हिमगिरिजातत्वात् गौरी ।) गिरिभववस्तुनि
त्रि ॥

पर्वतह्वं, स्त्री, (पर्वतमव लघम् । शाकपाथिव-
वत् समासः ।) ह्वमभेदः । सङ्घ इति हिन्दी
भाषा । तन्पथ्यः । ह्वणाट्टम् २ पञ्चाट्टम् ३
वृगप्रियम् ४ । अस्य गुणाः । वलपुष्टिकरत्वम् ।
पशुना सर्वदा प्रियत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वतमाचा, स्त्री, (पर्वतोद्भवा मोचा कदली-
वर्धः ।) गिरिकदली । इति राजनिर्घण्टः ॥
पर्वतराजः, पुं, (पर्वतानां राजा । “राजाहः-
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)
हिमालयगिरिः । अस्य प्रमाणं वक्ष्यमाणशब्दे
दृश्यम् ॥

पर्वतराजपुत्री, स्त्री, (पर्वतराजस्य हिमालयस्य
पुत्री ।) दुर्गा । यथा, जिकनघनद्वयसंग्रहयोः ।
“शक्रज्जातु पञ्चयुते दशाष्टे
मल्लयुक्ता विततममी या ।
आरभ्य तस्यां दशमीं च यावत्
प्रपूजयेत् पर्वतराजपुत्रीम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पर्वतवासिनी, स्त्री, (पर्वते वसतीति । पर्वत +
वस + निनि + डीप् ।) आकाशमासी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ गायत्री । यथा,—

“उत्तरे शिखरे देवि ! भूम्यां पर्वतवासिनि ।।
ब्रह्मयोनिससुतपत्ने । गच्छ देवि । यथासुखम् ॥”

इति यजुर्वेदीयगायत्रीविसर्जनमन्त्रः ।

काली । यथा, श्यामापूजायां विसर्जनमन्त्रः ॥

“उत्तरे शिखरे देवि ! भूम्यां पर्वतवासिनि ।।
ब्रह्मयोनिससुतपत्ने गच्छ देवि । ममान्तरम् ॥”

पर्वताधारा, स्त्री, (पर्वतः आधारो यस्याः ।
अष्टकुलाचलैः पृथिवी ध्रियते इति पुराण-
प्रसिद्धेक्षयात् ।) पृथिवी । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १ ॥

पर्वतारिः, पुं, (पर्वतानामरिः शत्रुः । पर्वत-
पञ्चद्वेदनादस्य तथात्वम् ।) इन्द्रः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पर्वताश्रयः, पुं, (पर्वते आश्रित इति । आ + श्र-
श्रयने + ञच् ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पर्वताश्रयः, पुं, (पर्वत आश्रयो वासस्थानं यस्य ।)
शरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर्वतवासिनि त्रि ॥

पर्वतीयः, त्रि, (पर्वते भवः । पर्वत + “विभाषा-
मनुष्ये ।” ४ । २ । १४४ । इति ङः ।) पर्वत-

सम्बन्धी । पर्वतभवः । पाश्चाद्व्या इति भाषा ।
पर्वतशब्दात् भवार्थे ईयप्रत्ययनिष्पन्नः । (मनुष्ये
तु पार्वतीयः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ।) यथा,
रघुः । ४ । ७७ ।

“तत्र जन्मं रघोर्घोरं पार्वतीयैर्गणैरभूत् ।
नाराचक्षेप्रयौयाश्मनिष्येधोतुपतितानलम् ॥”)

पर्वतोन्मिः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति कस्मिन् भूरि-
प्रयोगे प्रमादलिखनं, पर्वतोवन्मिरिति मत्स्य-
द्वयबोधकपाठः साधुः ॥

पर्वधिः, पुं, (पर्वणि अमावस्यापूर्णिमयोः द्वास-
हृदि दधातीति । पर्व + धा + किः ।) चन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पर्वपुष्पी, स्त्री, (पर्वसु यन्मिषु पुष्पं यस्याः ।
स्त्रियां ङीष् ।) रामदूतीवृक्षः । नागदन्ती ।
इति शब्दचन्द्रिका रत्नमाला च ॥

पर्वपूर्णता, स्त्री, (पर्वणः पूर्णता ।) सम्भारः ।
आयोजनम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ पर्वणः पूर्ण-
त्वम् ॥

पर्वभूला, स्त्री, (पर्वणि पर्वणि भूलं यस्याः ।
यद्वा, पर्व यन्मिरेव भूलं यस्याः ।) श्वेता ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वयोनिः, पुं, (पर्व यन्मिरेव योनिरुत्पत्तिकारणं
यस्य ।) इन्द्रादि । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥

पर्वरीणं, स्त्री, पर्व । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्वरीणः, पुं, पर्वोत्तरसः । गर्भः । भारतः ।
पर्णशिरा । नृत्तकम् । दूतकमलः । पञ्च-
चूर्णरसः । इति शब्दरत्नावली ॥ पर्वरीण
इति मेदिन्या पाठः ॥

पर्वरट [रट], पुं, (पर्वसु यन्मिषु रोटतीति ।
रट् + क्तिप् ।) दाडिमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पर्ववल्ली, स्त्री, (पर्वप्रधाना यन्मिषु वल्ली
वृक्षा ।) मालादूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पर्वसन्धिः, पुं, (पर्वयोः सन्धिः) प्रतिपत्पञ्च-
दश्यांरत्नम् । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥ “प्रतिपत्-
पञ्चदश्यायं स पर्वसन्धिः । किंवा स
सन्धिः पर्वसन्धिः । पञ्चदश्यानां पूर्या पञ्च-
दश्या संख्याया ङिति ङट् टिप्तादोप ।

पञ्चदश्याशब्देन पूर्णिमाभावावस्योर्दयोर्ग्रहणम् ।
अतएव पूर्णिमास्या अमावास्या वा श्रवसाह-
दङ्चतुर्थं प्रतिपदश्च प्रथमसाहदङ्चतुर्थं

पर्वसन्धिरिति वृद्धाः ॥ सैद्धिकेयो यदा राहु-
र्ग्रसते पर्वसन्धिरिति धर्मः ॥ पर्वयोः सन्धिः
पर्वसन्धिः पृष्ठातोर्वर्णापि पर्वपूर्णे इत्यस्य

नास्तीत्यनि वा पर्व । प्रतिपत्पञ्चदश्यासु
सन्धिः पर्वोप दिक् कङ्कविति खामौ ॥

दर्शप्रतिपदोः सन्धौ यन्मिषस्तारयोरपि ।
पर्वशब्दो हि विषुवत्प्रभृतिष्वपि दृश्यते ॥

इति रत्नः ।” इति भरतः ॥

पर्वितः, पुं, (पर्व यन्मिषात्तमस्य । पर्व +
इतच् ।) पर्वतमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पशुः, पुं, (परं शत्रुं शब्दातीति । श्रुतिं हिंस +
“आह् परयोः खनिश्चर्मा ङिच् ॥” उणा ।

१ । १४ । इति कुः स च ङित् । पुषीदरादि-
त्वात् ङीपः । यद्वा, कृशति शब्दनि । कृश
संश्रुते + “कृशेः ञच् मुनौ ए च ।” उणा
५ । २७ । इति मुन् धातोश्च ए-आदेशः ।)

परशुः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४५० ॥ (यथा,
रामायणे । ३ । २८ । २४ ।

“भिन्दिपालान् सुतीक्ष्णायान् पाशाणाञ्च
महोपमान् ।

प्रासान् पाशास्तथा पशून् कुलाञ्च कुलपा-
स्तथा ॥”)

पशुका, स्त्री, (पशुरिव प्रतिष्ठतिः । “इवे प्रति-
ष्ठता ।” ५ । १६६ । इति कन् । स्त्रियां टाप् ।)
पार्श्वस्थि । इत्यमरः । २ । १ । ६६ ॥

पशुपाणिः, पुं, (पशुः परशुः पाणौ यस्य ।)
गणेशः । इति हेमचन्द्रः । २ । २९१ ॥ (परशुरामः ।
इति श्रुतपत्तिजम्बोर्धः ॥)

पशुरामः, पुं, (पशुधारी रामः । शाकपाथिवादि-
वत् समासः । परशुना सह जातत्वादस्य तथा-
त्वम् । यदुक्तं कालिकापुराणे ७८ अध्याये ।

“भारावतरत्नार्थाय जातः परशुना सह ।
सहजः परशुस्तस्य न जहाति कदाचन ॥”)

परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

पर्वधः, पुं, (परधं दधातीति । परध + धा +
“आतोऽशुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।

पृषोदरात् साधुः ।) कुठारः । इति जटाधरः ।
पर्व, ङ स्त्री । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-आत्म-
अक-सेट् ।) रेणोपधः । स्त्री इह आर्द्रा-
भावः । ङ, पर्वते पयसा पटः । सार्धे इति

चतुर्भुजः । अर्धते पयस्ये । इति दुर्गादासः ॥

पर्वत, [रट] स्त्री, (परिषीदन्यस्याम् । परि +
सट् + “सत्सङ्घिवेति ।” ३ । २ । ६१ । इति
क्तिप् । “सदिरप्रतेः ।” ८ । १ । ६६ । इति

यत्वम् । बाहुलकात् इकारलोपः । यद्वा
“शृद्धमसोर्दः ।” उणा १ । २६ । इति बहुल

वचनात् पर्व स्त्री इत्येवम् । इत्येवम् । इति । सभा
इत्युणादिकोषः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ६ ।

“चत्वारो वेदधर्मज्ञाः पर्वसैविदमेव वा ।
सा ब्रूते यं स धर्मः स्यादेको वाधात्म-

वित्तमः ॥”)

पर्वहलः, त्रि, (पर्वत् सभा विद्यते यस्य । पर्वत्
+ “रजःलघीति ।” ५ । २ । १२ । इति वलच् ।

पारिवदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
भट्टि । ४ । १२ ।

“प्रातीनवजालदीमाञ्चः सुत्तनः परिपूजयन् ।
पर्वहलान् महाब्रह्मराट् नैकटिकाभमान् ॥”)

पल, क रच् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां
पर-सक-सेट् ।) क, पालयति । कृत्वते

वेदसिद्धे दीर्घयोऽपि पाठः कानुबन्धाना
मिदुबन्धवत् ञेरनिबन्धता बोधयति । तेन पालति

पलति इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

पल, ज गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-पर-
सक-सेट् ।) ज, पालः पलः । इति दुर्गादासः ।

पलङ्ग

पलङ्गं, स्त्री, (पलङ्गतीति । पलङ्ग + अच् ।) आभिमन्त्रम् । कर्षणतुल्यम् । इत्यमरः । १।१।२०।२।६।८६ ॥ तत्तु श्राव्ये तोलकचतुष्टयम् । वैद्यके अष्ट-
तोलकम् । लौकिके साष्टरत्तिहिमायकतोलक-
चितयम् । तत्पर्यग्रायः । सृष्टिः २ प्रकुचः ३
चतुर्थिका ४ विस्वम् ५ षोडशिकान्वम् ६ । इति
वैद्यकपरिभाषा ॥ यथा, तिष्ठादितस्ते ।

“पलङ्गं लौकिकैर्मनैः साष्टरत्तिहिमायकम्
तोलकचितयं श्रेयं ज्योतिषैः स्मृतिसम्मतम् ॥”
चिन्टिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ सा तु
चटिकाचटिभागैकभागः । वटिविपलञ्च । पल-
दण्डयोः प्रमाणम् ।

“एशगुर्वचरोच्चारकालः प्राणः वङ्गात्मकैः ।
तेः पलं स्यात्तु तत्पट्टा दण्ड इत्यभिधीयते ॥”
तेन च ।

“मा कान्ते पलस्थान्ते पर्याकाशे दंष्ट्रे स्वाक्षीः
कान्तं वक्तुं वृत्तं पूर्णं चन्द्रं मत्वा राज्ञी चेत् ।
क्षुत्तमः प्राट् चेतश्चो तो राहुः क्रूरः प्राद्या-
त्तलाह्वाने हर्षमस्थान्ते श्रयैकान्ते कर्तव्या
अक्षैकपाठात् पलं वटिपाठादण्डः । इति
ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पलङ्गः, पुं, (पलङ्गतीति । पलङ्ग + अच् ।) पलङ्गः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २४८ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २३३ । ११ ।

“सकाचं श्रौकाचं महाश्रनाचं
चौराचं दुष्टाचं पलाचं वर्णाचः ॥”)

पलङ्गा, स्त्री, (पलङ्गं मांसं तदुद्भवे हितम् ।
पलङ्ग + यत् । स्त्रियां टाप् ।) पलङ्गाश्राकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पलङ्गः, पुं, (पलङ्गं मांसं तद्वत् गच्छति भित्तौ
वृद्धादिना निम्यतीति । गच्छ + अच् ।)
लेपकः । इत्यमरः । २ । १० । ६ ॥ राज इति
भाषा ॥

पलङ्गटः, त्रि, (पलङ्गं मांसं कटति आकुञ्चितं
करोतीति । पलङ्ग + कट + बाहुलकात् खच् सप्त-
च ।) भयशीलः । भीरुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पलङ्करः, पुं, (पलङ्गं मांसं करोतीति । पलङ्ग + कृ
+ अच् । “तत्पुरुषे कर्तरीति ॥” ६।३।१४ । इति
द्वितीयायाः अञ्जुक् ।) पित्तम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पलङ्कयः, पुं, (पलङ्गं कथतीति । कथ हिंसायाम् +
अच् । “तत्पुरुषे कर्तरीति ॥” ६।३।१४ ।
इति द्वितीयाया अञ्जुक् ।) राक्षसः । इति
मेदिनी । धे, ५३ ॥ कथगुग्गुलुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पलङ्गवा, स्त्री, (पलङ्ग + टाप् ।) गोचुरकः ।
राक्षा । गुग्गुलुः । किंशुकः । सुखीरी ।
लाक्षा । इति मेदिनी । सुप्रगोचुरकः । महा-
आवली । (यथा, सुसुते उत्तरतन्त्रे ३६
अध्याये ।

“अजायोर्धर्मोमायि वषाकुडं पलङ्गवा ॥”)
मच्छिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पलवः

पलप्रियः, पुं, (पलमामिषं प्रियं यस्य ।) द्रोण-
काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मांसाश्रिति, त्रि ॥
पलभा, स्त्री, (पलस्य भा वृष्यञ्च ।) मेघसंक्रमणा-
दन्वाक् सपादादग्ने मध्याह्ने द्वादशाङ्गुल-
शङ्कुणा ह्याया । तत्पर्यायः । पलविभा २
विद्युवत्प्रभा ३ । यथा, गृह्यलाघवे ।

“मेघादिगे सायनभागस्यै-

दिनाह्णं भा पलभा भवेत् सा ॥”

पलभयोद्भूतचरखण्डकैः क्रमोत्क्रमस्यैर्होर्गान्वितै
लङ्कोदयैः स्वदेशीयोदया भवन्ति । अन्यतुल्या-
धिकारोऽपि चरसंस्कृता यथाः स्याद् भवन्तीति
प्रयोजनम् । यथा, सिद्धान्तशिरोमणौ

“क्रियतुलाधरसंक्रमपूर्वतोऽयनलोत्थिने-

वहिनम्

मकरकर्कटसंक्रमतोऽयनं दुष्टभा विद्युवद्विष-
टभा ॥”

“एवं विद्युवती ह्याया स्वदेशे या दिनाह्णं ।
दक्षिणोत्तररंखायां सा तच्च विद्युवत्प्रभा ॥”

इति सूर्यसिद्धान्तः ॥

“अथतुलादिगतस्य रवेर्दिने

दुष्टभाभार्कमिताङ्गुलशङ्कुणा ।

पलविभाध— ॥”

इति दृष्टव्यश्रुतसिद्धान्तः ॥

पलङ्गं, स्त्री, (पलङ्गति पलङ्गतेनेन वा । पलङ्गती
+ “ट्वादिभ्यश्चित् ॥” उणा १ । १०८ । इति
कलच् ।) मांसम् । इत्यमरः । २।६।३३ ॥ (यथा,
गारुडः । १८१ अध्याये ।

“मार्जारपलङ्गं विष्टा हरितालञ्च भावितम् ।
ह्यागमन्वेयं तस्मिन्नेव विष्टो म्रियमान् हरते ॥”)

पङ्कम् । (यथा, गोः रामायणे । ५।८७।२६ ।

“दोषपङ्कनिमग्नं त्वामयशःपलङ्गावृतम् ।

सर्वथा मातुषो रामस्त्वामन्तमुपनेष्यति ॥”)

तिलचूर्णम् । इति मेदिनी । ले, १०४ ।

“पलङ्गे तिलकल्कं स्यात्तिलचूर्णञ्च पिष्टकः ।

पलङ्गं मधुरं रच्यं पिताम्बलपुष्टिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

सैन्धवतिलचूर्णम् । तिलकुटा इति भाषा ।
यथा, वैद्यके ।

“पलङ्गं समखातं सैन्धवं तिलपिष्टकम् ।

पलङ्गं मलज्जट्टं वृष्यं वातघ्नं कफपित्तलक्ष् ॥

दृष्टव्यं गुरु वृष्यञ्च स्निग्धं मूत्रनिवर्तकम् ॥”

पलङ्गः, पुं, (पलङ्गतीति । पलङ्ग + अच् ।) पलङ्गः ।
इति कलच् । “उणा १ । १०८ । इति कलच् ।

यद्वा, पलङ्गं मांसं ज्ञातीति । ला + कः ।)

राक्षसः । इति मेदिनी । ले, १०४ ॥

पलङ्गवरः, पुं, (पलङ्गस्य मांसस्य चर इव ।)
पित्तम् । इति हारावली । १४१ ॥

पलङ्गाश्रयः, पुं, (पलङ्गे आश्रयेति इति । आ +
श्रीड श्रयणे + अच् ।) गण्डरोगः । इति शब्द-
रत्नावली ।

पलवः, पुं, (पलङ्गं पलायनं वाति हिनस्ति नाशय-
तीति । पलङ्ग + वा ल गमनहिंसयोः + “आतो-

पलान्नं

पलपसर्गे कः ।” ३।१०।३ । इति कः ।) मत्स्य-
घारण्योपायः । पोलो इति भाषा । तत्पर्यायः ।
ज्वः २ पञ्चराखेटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पलाभिः, पुं, (पलस्य मांसस्य अभिः । मांस-
पाकशक्तिवत्तयाश्च तथात्वम् ।) पित्तम् । इति
हारावली । १४१ ॥

पलाङ्गः, पुं, (पलङ्गं मांसं तत्प्रधानं अङ्गं यस्य ।)
शिशुमारः । इति हारावली । ७७ ॥

पलाङ्गः, पुं, (पलस्य मांसस्य अङ्गमिवाचर-
तीति । “नृगाद्यायच ॥” उणा १।३८ । इति
कुप्रत्ययात् साधुः ।) मूलविशेषः । पेयाञ्च
इति भाषा । तत्पर्यायः । सुकन्दकः २ । इत्य-
मरः । २।४।१४७ ॥ लोहितकन्दः ३ । इति

रत्नमाला ॥ तीक्ष्णकन्दः ४ उष्णः ५ सुख-
दूषणः ६ मृदुप्रियः ७ क्षमिन् ८ दीपनः ९
सुखगन्धकः १० बहुपत्रः ११ विषगन्धः १२

रोचनः १३ पलाङ्गः १४ सुकुन्दकः १५ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

बल्यत्वम् । कफपित्तवातनिदोषनाशित्वम् ।
गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । स्निग्धत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा, भावप्रकाशे ।

“पलाङ्गुर्यवनेष्टञ्च दुर्गन्धो सुखदूषकः ।

पलाङ्गुस्तु गुणैर्ज्ञेयो रसोऽसद्वद्वो गुणैः ॥

स्वादपाकरसोऽनुष्णः कफघ्ननातिपित्तलः ।
हरते केवलं वातं बलवीर्यकरो गुरुः ॥”

पलाङ्गभक्षणे दोषो यथा,—
“पलाङ्गं विष्टवराहञ्च हृन्नाकं ग्रामकुलकुटम् ।
लभुनं मृगजन्तुश्चैव जम्भा चान्द्रायणचरेत् ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकि याज्ञवल्क्यः ॥

पलाङ्गः, पुं स्त्री, (पलङ्गं मांसमतीति । अट्ट
भक्षणे + “कर्मण्यण् ॥” ३ । २ । १ इत्यण् ।)

राक्षसः । इति जटाधरः ॥ (मांसभक्षके, त्रि ॥)

पलाङ्गः, पुं स्त्री, (पलङ्गं मांसमतीति । पलङ्ग +
अट्ट + लुङ् ।) राक्षसः । इति हेमचन्द्रः ॥ मांस-
भक्ष्यश्रीले, त्रि ॥

पलाङ्गं, स्त्री, (पलङ्गं मांसं तेन सह पक्वं अन्नम् ।
श्राकपार्थिवदिवत् समासः ।) मांसादि-

युक्तसिद्धभक्षम् । पोलो इति भाषा । तस्य
पाकप्रकारो द्रव्याणि च यथा । ह्यागमांसं १

शरावः । वृत्तं १० शरावपादः । त्वचं ३

मायकम् । लवङ्गं ३ मायकम् । एला ३

मायकम् । तङ्गुलं १ शरावः । मरिचं २

तोलकम् । तेजपत्रं २ तोलकम् । कुङ्कुमं १

मायकम् । आद्रकं २ तोलकम् । लवणं ६

तोलकम् । घन्ताकं २ तोलकम् । द्राक्षा १०

शरावपादाहम् । ह्यागमांसं सप्तं चोरयित्वा

शुष्कप्रलेहपाककरयानन्तरं प्राजान्तरं तेज-
पत्रोपरि अल्पाखण्डगन्धद्रव्येण सह प्रथमं

सञ्जीकर्तव्यम् । ततस्तङ्गुलं जलेनाह्वसिद्धं
कृत्वा मण्डगालनपूर्वकमल्पाखण्डगन्धद्रव्येण सह

तस्य निदानं यथाह माधवकरः ।

“क्रोधशोकममृततः शरीरोष्णं शिरोगतः ।
पित्तं केशान् पचति पलितं तेन जायते ॥”
तच्चिकित्सा यथा,—

“लौहचूर्णस्य कर्षणं दद्यात्सुतमज्जतः ।
धात्रीफलद्वयं पथ्ये हे तथैकं विभीतकम् ॥

पिष्ट्वा लोहमये भास्वे स्थापयेन्निशि वासयेत् ।
लेपोऽयमपराह्णं पलितं नेह संशयः ॥
दद्यात् पञ्चकर्षाणि ।

काशस्थं मूलमादौ सहचरकुसुमं केतकस्यापि

लौहं चर्णं सष्टङ्गं त्रिफलप्रलघुतं तैलमेभिः
पथ्येयुः ।

लक्षा लोहस्य भास्वे चितितलनिहितं स्थापये-
न्वासमेकं

केशाः काशप्रकाशा अपि मभुपनिभा अस्थ
योगाद्भवन्ति ॥

त्रिफला नीलिकापत्रं भृङ्गराजोऽयसो रजः ।
अवीरुज्ज्वलं संपिष्टं लेपात् लघ्नीकरं परम् ॥”
इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे क्षुद्ररोगाधिकारे ॥

शैलजम् । तापः । कर्दमः । इति मेदिनी । ते,
१२२ ॥ (पल गतौ + “लोहपलितौ”) उर्णा । ३ ।
६२ । इति क्तप्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।

केशपाशः । इति हेमचन्द्रः उज्ज्वलदत्तश्च ॥

पलितः, पु, (पलति वृद्धावस्थार्यां केशश्रीला-
दिकं प्राप्नोतीति । पल + “फलेरितजादेः प” ।)
उर्णा । ५ । ३४ । इति इतच् फल्य च पः ।)

वृद्धः । इति जटाधरः ॥

पलिता, स्त्री, (पलित + टाप् ।) वृद्धा । इति
जटाधरः ॥

पल्यङ्कः, पुं, (परितोऽक्षतेऽत्र इति । परि + अकि
लचणे + घञ् । “परं च घाङ्कयोः”) २ । २२ ।
इति रस्य लः ।) पर्यङ्कः । इत्यमरः । २ । ७ ।
१३८ ॥ (यथा, रामायणे । २ । ३२ । ६ ।

“पल्यङ्कमग्रास्तरणं नानारत्नविभूषितम् ।
तमप्रीच्छति वेदेही प्रतिष्ठापयितुं त्वयि ॥”)

पल्यधनं, स्त्री, (परितः अयति गच्छति अनेन ।
परि + अय गतौ + करणे लुट् । रस्य लत्वम् ।)
पर्यायम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१ ॥ घोडार
जिन् इति भाषा ॥

पल्युल, तु क लृणिपूढोः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदन्तचुरा-परं-सकं-संट् ।) यकारयुक्तैक-
लकारमध्यः इत्यमरश्च । लृणिष्केदः । पूतिः
पवित्रीकरणम् । अपपल्युलत् ढगं लोकः ।
पल्युलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्यूल, तु क लृणिपूढोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदन्तचुरा-परं-सकं-संट् ।) यकारयुक्तैक-
लकारमध्यः दीर्घमध्यश्च । लृणिष्केदः । पूतिः
पवित्रीकरणम् । अपपल्यूलत् ढगं लोकः ।
पल्यूलयति जनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पल्ल, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रं-परं-सकं-
संट् ।) पल्लति । इति दुर्गादासः ॥

पल्लः, पुं, (पल्लति शस्यादिप्राचुर्यं गच्छतीति ।
पल्ल + पचाटच् ।) स्थूलकुसुमलम् । इति
मेदिनी । ले, ३० ॥ पाजुइ इति मराइ इति
च भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
१३ अध्याये ।

“सुपिधानन्तु तं लक्षा यवपल्ले निधापयेत् ॥”)

पल्लवः, पुं, स्त्री, (पल्यते इति पल । पल + क्तिप् ।
ल्यते इति लवः । ल + “ऋदोरप्”) ३ । ३५ ७ ।
इति अप् । ततः पल् चासौ लवश्चेति ।)
नवपत्रादियुक्तशाखाग्रपत्रम् । इति भरतः ॥ नव-
पत्रस्तवकः । “इति मधुः ॥ पत्रपत्रादिसंघाते
शाखायाः पल्लवो मतः ।” इति कोषान्तरम् ॥
(यथा, रघुः । ६ । ३३ ।

“अभिनयान् परिचैतुमिवोदता

मलयमारुतकम्पितपल्लवा ।

अमदयत् सहकारलता मनः

सकलिकाकलिकामजितामपि ॥”)

तत्पर्यायः । किसलयम् २ । इत्यमरः । २ ।
४ । १४ ॥ प्रवालम् ३ नवपत्रम् ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वलम् ५ किसलम् ६ किशलयम् ७
किशलयम् ८ विटपः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
पत्रयौवनम् १० । इति जटाधरः ॥ विस्तरः ।
वलम् । शृङ्गार । अलत्तरागः । इति विश्व-
मेदिनौ ॥ वलमित्यत्र वनमिति कश्चित् पाठः ॥
वलयः । चापलः । इति शब्दरत्नावली ॥ (दिश-
विशेषः । तद्देशवासिषु पु भूम्नि । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५७ । ३६ ।

“अपरान्ताश्च शूद्राश्च पल्लवाश्चर्मखण्डिकाः ।
गान्धारा गवलाश्चैव सिन्धुसौवौरमद्रकाः ॥”)

पल्लवकः, पु, (पल्लवेन शृङ्गारेण कायतीति ।
पल्लव + क + कः ।) वैश्यापतिः । (पल्लव इव
कायतीति ।) मत्स्यविशेषः । इति हलायुधः ॥
(पल्लवः किसलयैः कायतीति । अशोकवृक्षः ।
* इति कश्चित् ॥)

पल्लवदः, पुं, (पल्लवप्रधानो दुर्वृक्षः ।) अशोक-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लवाधारः, पुं, (पल्लवस्य आधारः ।) शाखा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पल्लविकः, त्रि, (पल्लवः शृङ्गाररसोऽस्यस्यास्मिन्
वा । पल्लव + ठन् ।) कासुकः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । २४५ ॥

पल्लवितं, स्त्री, (पल्लवोलत्तरागः सञ्जातोऽस्य ।
तारकादिभ्य इतच् ।) लाचारक्तः । इति,
मेदिनी । ले, २०४ ॥

पल्लवितः, त्रि, (पल्लवः सञ्जातोऽस्य । पल्लव +
इतच् ।) सपल्लवः । पल्लवयुक्तः । ततम् । विस्तृ-
तम् । इति मेदिनी । ले, २०४ ॥

पल्लवी, [न्] पु, (पल्लवाः सन्धस्य । पल्लव + इनिः ।)
वृक्षः । इति शब्दमाला ॥ (पल्लवविशिष्टे, त्रि ।
यथा, कुमारः । ३ । ५४ ।

“यथैवाप्रपुष्यस्तवकावन्ना

सञ्चारिणी पल्लवनी लतेव ॥”)

पल्लिः, स्त्री, (पल्लतीति । पल्ल + “सर्वधातुभ्य
इन्” इति इन् ।) यामकः । कुटी । इति
हेमचन्द्रः ॥ कुटीसमुदायः । यामः । इत्यन्ये ॥
गृहमिति भट्टः ॥ कुटीयामकयोः पल्लीति
शान्तः ॥ स्थानमिति स्वामी ॥ पतन्ति भरणीन
भ्रमणेन च जीवन्तीति क्षिपि पतो गावः ते
लीयन्तेऽत्र पल्लिः नास्तीति छिः पाक्षोणादीनि
इपि पल्ली च गोपपल्लोप्रभृति च । इत्याभीर-
पल्लिशब्दटीकायां भरतः ॥ (गृहगोधिका ।
इति हेमचन्द्रे पल्लोशब्ददर्शनम् ॥)

पल्लिका, स्त्री, (पल्लि + स्वार्थे कन् ततटाप् ।)
गृहगोधिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पल्लिवाहः, पुं, (पल्लिं कुटीं वाहयति निर्वाहय-
तीति । पल्लि + वह + णिच् + अण् ।) ह्य-
भट्टः । यथाह राजनिर्घण्टः ।

“पल्लिवाहो दीर्घहृणः सुपत्रस्ताम्रवर्णकः ।

अट्टः शाकपत्रादिः प्रसूनामबलप्रदः ॥”

पल्ली, स्त्री, (पल्लि + “लृदिकारादिति ।” वा
डौष् ।) खल्ययामः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । १० । १३५ ।

“इतस्त्वं गच्छ मत्पल्लौ जाने सा तत्र ते गता ।
अहं तत्रैव चैष्यामि दास्याम्यसिमिमश्च ते ॥”)
कुटी । इति विश्वमेदिनौ ॥ नगरभेदः । स तु
दक्षिणदेशे प्रसिद्धः चित्रनापल्लगादिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ क्षुद्रजन्तुविशेषः । टिकटिकी
इति भाषा । तत्पर्यायः । सुषणी २ गृहगोधा
३ विशम्भरा ४ च्युष्ठा ५ कुचमत्स्यः ६ पल्लिका
७ गृहगोधिका ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गृह-
गोलिका ९ माणिक्या १० भित्तिका ११ गृहो-
लिका १२ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६३ ॥
अवशिष्टं ज्येष्ठीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (अस्याः पतन-
फलमुक्तं यथा, ज्योतिषशास्त्रे ।

“निपतति यदि पल्लौ दक्षिणाङ्गे नराणां
खजनघनवियोगो लाभदा वामभागे ।
उरसि शिरसि पृष्ठे कण्ठदेशे च राश्यां
करचरणहृदिस्था सर्वसौख्यं ददाति ॥”)

पल्लवं, स्त्री, पुं, (पल्लति गच्छति पितृव्यस्मिन् वा ।
पल गतौ पा पाने वा + “सानसिर्वर्णसिपर्ण-
सोति”) उर्णा । ४ । १०७ । इति निपातनात्
वलच् प्रत्ययेन सिद्धम् ।) अल्पसरः । इत्य-
मरः । १ । १० । २८ ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ५१ । ६ ।

“पल्लवानि च सर्वानि सर्वे चैव ह्यगोपला ।
स्थावरं जङ्गमश्चैव निःशेषं कुरुते जगत् ॥”)
तस्य लक्षणं यथा,—
“अल्पं सरः पल्लवं स्यादयत्र चन्द्रर्चगे रवौ ।
न तिष्ठति जलं किञ्चित्तत्र त्वं वारि पाखलम् ॥
तज्जलगुणाः ।

पाखलं वार्यभिष्यन्दि गुरु स्वादु चिदोवज्जत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

“पाखलं गुर्वभिष्यन्दि विष्टम् दीर्घलं परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

पवं, क्ली, (पूयतेनेन। पूजगि शोधे + “ऋदोरप् ।” ३।३।५७। इति अप् ।) गोमयम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (गोमयशब्दे विवरणमस्य ज्ञातव्यम् ॥)

पवः, पु, (पवनमिति। पूज शोधने + भावे अप् । यद्वा, पुनातीति। पू + अप् ।) निष्ठावः । स च धान्यादीनां निर्वृत्तीकरणम् । शाल्यादेः शोधनं बहुलीकरणम् । इत्यमरभरतौ ॥ (पू + करणे अप् । यद्वा पुनातीति कर्तरि अप् ।) वायुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पवनं, क्ली, (पूयन् अस्मिन्योगेन यस्मिन् । पू + आधारे ल्यट् ।) कुम्भकारस्य आमघटादिपाकस्थानम् । पोयान् इति भाषा । इति मेदिनी । ने, ८४ ॥ (यथा,—

“यः कुम्भकारपवनोपरिपङ्कलेप-
स्तापय केवलमसौ न तु तापशब्दे ॥”
इत्युद्धटः ॥)

पयनमिति प्रमादपाठः । जलम् । इति शब्द-
माला ॥ प्रयते वि । इति शब्दरत्नावली ।
(भावे ल्यट् ।) पवित्रीकरणञ्च ॥

पवनः, पुं, (पुनातीति । पू + बहुलमन्त्रापीति युच् ।) निष्ठावः । वायुः । इति मेदिनी । ने, ८४ ॥ (यथा, गीतायाम् । १० । ३१ ।

“पवनः पवतामसि रामः शब्दभ्रतामहम् ॥”
अदौ वाक्पवना यथा, सिद्धान्तशिरोमयो ।

“भूवायुरावह इह प्रवहस्तदूर्ध्वः

स्यादुहस्तदनु संवहसंज्ञकश्च ।

अथः परोऽपि सुवहः परिप्लव्यकोऽस्मा-
द्वाहः परावह इमे पवनाः प्रसिद्धाः ॥”

सप्त पवनाधिपा यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।

“शाकः शराब्धिसंयुक्तो सुनिर्भगहारितः ।

आवहादिक्रमेणैव सप्त वाताः प्रकीर्णिताः ॥

आवहः प्रवहश्चैव सम्बद्धो निवहस्तथा ।

उद्धहो विवहो वायुः सप्त वाताः प्रकीर्णिताः ॥”

अथद्वायुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (प्राणवायुः । यथा,
हठयोगदीपिकायाम् । ३ । ७५ ।

“अननैव विघ्ननेन प्रयाति पवनो लयम् ।

ततो न जायते नृत्त्यन्तरादिकां तथा ॥”

उत्तममनुपुनविशेषः । यथा, भागवतम् । ८।१०।३ ।

“तृतीय उत्तमो नाम प्रियव्रतसुता भवुः ।

पवनः सङ्ख्यो यजहोत्राद्यास्तनसुता वृष । ॥”)

पवनविजयः, पु, (पवनं आसवायुविजयतेनेन ।
वि + जि + करणे अप् । यद्वा, पवनस्य विजयो
यज् ।) शुभाशुभसूचकवासवायुजयोपायकग्रन्थ-
विशेषः । यथा—

स्तन उवाच ।

“हरेः श्रुत्वा हरो गौर्गे देहस्य ज्ञानमब्रवीत् ।

कुजो वह्नी रविः पृथ्वी शौरिरापः प्रकीर्णिताः ॥

वायुसंस्थास्थितो राहुर्दक्षरस्यावभासकः ।

गुरुः शुक्रस्तथा सौम्यशब्दश्चैव तत्पुत्रकः ॥

वामनाद्यास्तु मध्यस्थान् कारयेदात्मनस्तथा ।

यदाचार इहायुक्तस्तदा कर्म समाचरेत् ॥

स्थानसैवां तथा ध्यानं वाग्विष्यं राजदशानम् ।

अन्यानि शुभकर्माणि कारयेत् प्रथमतः ॥

दक्षनाडीप्रवाहे तु शनिर्भौमश्च सैहिकः ।

इनश्चैव तथापेव पापानामुदयो भवेत् ॥

शुभाशुभविवेको हि ज्ञायते तु स्वरोदयात् ।

देहमध्ये स्थित्वा नाथो बहुरूपाः सुविस्तराः ॥

नाभेरधस्तादयः कन्धो अङ्गुरास्तत्र निर्गताः ।

ह्रस्वप्रतिसहस्राणि नाभिमध्ये अवस्थिताः ॥

चक्रवत् स्थितास्तास्तु सर्वाः प्राणहराः स्मृताः ।

तासां मध्ये जयः श्रेष्ठा वामदक्षिणमध्यमाः ॥

वामा सोमात्मिका प्रोक्ता दक्षिणा रविसन्निभा ।

मध्यमा च भवेदधिः फलतो कालरूपिणी ॥

वामा नृत्ततत्त्वा च जगदाध्यायने स्थिता ।

दक्षिणा रौद्रभागेन जगच्छोषयते सदा ॥

हयोर्वाहे तु नृत्यः स्यात् सर्वकार्यविनाशिनौ ।

निर्गमे च भवेद्दामा प्रवेशे दक्षिणा स्मृता ॥

कारयेत् क्रूरकर्माणि प्राणो पिङ्गलसंस्थिते ।

इडाचारे तथा सौम्यं चन्द्रार्थगतस्तथा ॥

यात्रायां सर्वकार्येषु विधापहरणे इडा ।

भोजने मैथुने युद्धे पिङ्गला सिद्धिदायिका ॥

उच्चाटमारणाद्येषु कर्मस्वतेषु पिङ्गला ।

मैथुने चैव संग्रामे भोजने सिद्धिदायिका ॥

श्रीभनेषु च कार्येषु यात्रायां विषकर्माणि ।

शान्तिसुक्तार्थसिद्धौ च इडा योग्या नराधिपैः ॥

ह्रस्वाच्चैव प्रवाहे च क्रूरसौम्यविवर्जने ।

विद्यवतीन्तु जानीयात् संस्मरेत् विचक्षणः ॥

सौम्यादिशुभकार्येषु लाभान्निजयजीविते ।

गमनागमने चैव वामा सर्वत्र पूजिता ।

युद्धादिभोजनं घातं स्त्रीणाञ्चैव तु सङ्गमे ।

प्रशस्ता दक्षिणा नाडी प्रवेशे लक्ष्मकर्माणि ॥

शुभाशुभानि कार्याणि लाभालाभौ जयाजयौ ।

जीवाजीवाय यत् पृच्छेत् सिध्यति च मध्यमा ॥

वामाचारोऽथवा दक्षे प्रथये यत्र नायकः ।

तत्रस्थः पृच्छते यस्तु तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥ •

वेच्छन्तो वामदेवस्तु यदा वहति चालानि ।

तत्र भागे स्थितः पृच्छेत् सिद्धिर्भवति निष्कला ॥

वामे वा दक्षिणे वापि यत्र संक्रमते शिरा ।

घोरं घोरानि कर्माणि सौम्यं वै मध्यमानि च ॥

प्रस्थितं भागतो हंसं ह्रस्वां वै सर्ववाहिनः ।

तदा नृत्यं विजानीयाद्योगी योगविशारदः ॥

यत्र यत्र स्थितः पृच्छेद्दामदक्षिणसंमुखः ।

तत्र तत्र समं दिश्याहातस्योदयनं सदा ॥

अयतो वामिका श्रेष्ठा पृष्ठतो दक्षिणा शुभा ।

वामेन वामिका प्रोक्ता दक्षिणे दक्षिणा शुभा ॥

जीवो जीवति जीवेन यच्छैव तत्र स्वरो भवेत् ।

यत्किञ्चित् कार्यसिद्धिर्न जयादिशुभलक्षणम् ॥

तत् सर्वं पूर्णनाद्यान्तु जायते निर्विकल्पकम् ।

अन्यानाद्यादिपर्यन्तपञ्चत्रयमुदाहृतम् ॥

यावत् वल्लीन्तु पृच्छायां पूर्णार्था प्रथमो जयेत् ।

रिक्तायान्तु द्वितीयन्तु कथयेत्तदशङ्कितः ॥

वामाचारः समं वायुर्जायते कर्मसिद्धिदम् ।

प्रवृत्ते दक्षिणे मार्गे विधमे विधमाचरम् ॥

अथवा वामवाहे तु नाम वै विधमाचरम् ।

तदासौ जयमाप्नोति बोधः संग्राममध्यतः ॥

दक्षवातप्रवाहे तु यदि नाम समाचरम् ।

जायते नात्र सन्देहो नाङ्गीमध्ये तु जज्ञयेत् ॥

पिङ्गलान्तर्गते प्राणो समानीयाहवज्जयेत् ।

यावन्नाथोदयं चारस्तां दिशं यावदाजयेत् ।

न जातु जयते सोऽपि नात्र कार्या विचारणा ॥

अथ संग्राममध्ये तु यत्र नाङ्गी सदा वहेत् ।

सा दिशा जयमाप्नोति शून्ये भङ्गं विनिर्दिशेत् ॥

जातचारे जयं विद्यान्वृत्तकी नृत्तमादिशेत् ।

जयं पराजयश्चैव यो जानाति स पण्डितः ॥

वामे वा दक्षिणे वापि यत्र सञ्चरते शिरा ।

कृत्वा तत्पदमादौ तु यात्रां नयति श्रीभनाम् ॥

शशिशूर्यप्रकाशे तु सति युद्धं समाचरेत् ।

तत्रस्थः पृच्छते यस्तु स साधुर्जयति ध्रुवम् ॥

यो दिशं वहते वायुस्तां दिशं यावदाजयेत् ।

जयते नात्र सन्देह इन्द्रो यद्ययतः स्थितः ॥

मेधाद्या दृष्ट्वा या नाथो दक्षिणा वामसंस्थिताः ।

चरस्थिरङ्गिभार्गे तास्तादृशे तादृशः क्रमात् ॥

निर्गमे निर्गमं याति संयहे संयहं विदुः ।

पृच्छकस्य वचः श्रुत्वा चण्डाकारेण लक्षयेत् ॥

वामे वा दक्षिणे वापि पञ्चतन्त्रस्थितः शिवे ।

ऊर्ध्वेभिरध आपन्नं तिर्यक्संस्थः प्रभञ्जनः ।

मध्ये तु पृथिवी ज्ञेया नभः सर्वत्र सर्वदा ॥

ऊर्ध्वे नृत्यरथः शान्तिसिध्यन्तु चोद्घाटयेत् सुधीः ।

मध्येऽस्तं विजानीयान्मोक्षः सर्वत्र सर्वगे ॥”

इति गारुडे पवनविजयादि ६७ अध्यायः ॥

पवनवाधिः, पुं, (पवनः वायुरोग एव आधिरस्य ।)

उद्धवः । औलघ्यास्य सखा । इति त्रिकाङ्क-

शेषः ॥ (यथा,—

“विचक्षितमर्धविदस्तु चण्डप्रतिसंज्ञताम् ।

प्रापयन् पवनवाधेर्गिरस्तुत्तरपक्षताम् ॥”

इति माघे । २ । १५ ॥

पवनात् प्रकुपितवायोऽरुद्धवो वाधिः ।) वायु-

रोगश्च ॥

पवनात्मजः, पुं, (पवनस्य आत्मजः पुत्रः ।) हृन्-

मान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (पवनस्य वायो-

रात्मजः । “वायोरभिः ।” इति श्रुतिर्वायुजन्म-

तयास्य तथात्वम् ।) हृन्मवाहनः । इति मत्स्य-

पुराणम् ॥ (भीमसंनः । इति महाभारतम् ॥

यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८।२८६० ।

“वाहिनीरुद्धमार्गे तौ पदवीमनुसखतुः ।

मार्गे धनञ्जयसंज्ञेनैवपवनात्मजौ ॥”)

पवनालः, पु, (पवनाय निष्ठावाय अलति पर्याप्तो

तीति । अल पर्याप्तौ + अल् ।) धान्यविशेषः ।

देधान इति पौनरी इति च भाषा । तत्पर्यायः ।

देवधान्यम् २ चूर्णाङ्कः ३ कुङ्कुलः ४ कुललः ५

बीजपुष्पः ६ पुष्पगन्धः ७ । अस्य गुणाः ।

हितत्वम् । खादुत्वम् । मोहितत्वम् । श्लेष्म-

पित्तनाशित्वम् । अटुत्वम् । तुषारत्वम् ।

रूक्षत्वम् । क्षेदकारित्वम् । लघुत्वञ्च । इति

भावप्रकाशः ॥

पवित्रः

पवनाशः, पुं, (पवनं वायुं अत्राति भक्षयतीति ।
अश्रु भोजने + “कर्मयण्य” ॥१२॥१॥ इति
अश्रुः ।) सर्पः । इति जलायुधः ॥
पवनाशनः, पुं, (पवनो वायुरशनं भक्षं यस्य ।)
सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ८ ॥
पवनाशनाशः, पुं, (पवनाशस्य सर्पस्य नाशो
यस्मात् । यद्वा, पवनाशनं सर्पमत्रातीति ।
अश्रु + अश्रुः ।) गवदः । इति जलायुधः ॥
मयूरः । यथा, उत्तरचोरपञ्चाशिकायाम् ।
“स्वयोगिभक्षजसम्भवागं
श्रुत्वा निगदं गिरिगङ्गरेषु ।
तमोऽरिविम्बप्रतिविम्बधारी
रराव कान्ते । पवनाशनाशः ॥”
पवनेष्टः, पुं, (पवने वायुरोगे इष्टः ।) महाजिह्वः ।
इति रत्नमाला ॥ (महानिम्बशब्देऽस्य गुणा-
दिकं श्रेयम् ॥)
पवनेष्ण, स्त्री, पशुवम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
पवमानः, पुं, (पवते शोधयतीति । पूष शोधने +
“पूषयजोः शानच्” ॥१२॥१८॥ इति शानच् ।
“आने सुक्” ॥ ७॥२॥२॥ इति सुमागमः ।)
वायुः । इत्यमरः । ११॥१६॥ (यथा, रघुः । ८॥६॥
“न खरो न च भूयसा नृदुः
पवमानः पृथिवीरुहानिव ।
स पुरस्कृतमध्यमक्रमो
नमयामास वृषाननुह्वरन् ॥”
अग्नेः स्नाह्यां जातः पुत्रः । यथा, मार्क-
ण्डेयः । ५२ । २७-२८ ॥
“योसावमिरभीमानी ब्रह्मणस्तनयोऽयजः ।
तस्मात् स्नाह्वा ततान् लेभे जीवदारीजसोऽङ्गिजः ॥
पावकं पवमानश्च सुचिश्चापि जलाश्रितम् ।
तिष्ठान् सन्ततावनेऽप्यत्वारिंशच्च पञ्च च ॥”
(निर्मण्यादिः । स च गार्हपत्यादिः । यथा,—
“अथ यः पवमानस्तु निर्मयोऽग्निः स उच्यते ।
स च वै गार्हपत्योऽग्निः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः ॥”
इति मातृस्ये ४८ अध्यायः ॥
पवमानात्मजः, पुं, (पवमानस्य बायोरात्मजः ।
“बायोरभिः” इति श्रुतं वायुजन्मन्यतयास्य
तथात्मम् । यद्वा, पवमानस्य अग्निविशेषस्य
आत्मजः ।) हयवाहनः । यथा,—
“पवमानात्मजो ह्यग्निर्हयवाहन उच्यते ॥”
इति मातृस्ये ४८ अध्यायः ॥
पवाका, स्त्री, (पुनातीति । पूष गि शोधने +
“वलाकादयश्च” ॥ उर्णा ४ । १४ । इति आक-
प्रत्ययेन निपातनान् साधुः ।) वाढ्या । चक्र-
वातः । इत्यणादिकोषः ॥
पविः, पुं, (पुनातीति । पूष शोधने + “अच इ”
उर्णा ४ । १३८ । इति इः ।) वज्रम् । इत्य-
मरः । १ । १ । ५० ॥
पवित्रः, त्रि, (पूयते कः । पूष शोधे + क्तः । “पूषा”
७॥२॥५१॥ इति इट् । “पूषः क्ता च” ॥१॥२॥२॥
इति न क्तिन् ।) पूतः । इति सुगन्धो-
द्भाकरणम् ॥ मरीचि, स्त्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

पवित्र

पवित्रा [ऋ], त्रि, (पुनातीति । पू + ङच् ।)
पवित्रताकारकः । यथा, नैषधे ।
“तनुश्रिया यस्य ढगं स मन्मथः
कुलश्रिया यः पवित्रास्तदन्वयम् ॥”
पवित्रं, स्त्री, (पूयतेऽनेनेति । पू + “पुवः संज्ञा-
याम्” ॥ १ । २ । १८५ । इति इङ् ।) वर्षणम् ।
कुशम् । (यथा, मनुः । २ । ७५ ।
“प्राक्कुलान् पयुपावीनः पवित्रैश्चैव पावितः ॥”)
ताम्रम् । पयः । इति मेदिनी । रे, १७७ ॥
वर्षणम् । इति विन्वः ॥ अर्चोपकरणम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ यज्ञोपवीतम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
वृत्तम् । मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥ पार्वण-
आङ्गादावर्चं होमादावाण्यसंस्कारादयश्च
सायनिर्गमं कुशान्तरवेदितप्रादेशमात्रकुशपत्र-
द्वयम् । यथा,—
“अनन्तर्गमं सायं कौशं द्विदमेव च ।
प्रादेशमात्रं विज्ञेयं पवित्रं यच्च कुशचित् ॥”
इति आहृतत्वम् ॥
(विष्णुः । यथा, महाभारते । १२॥१४६॥२० ।
“प्रभूतस्त्रिकुलहाम पवित्रं मङ्गलं परम् ॥”
महादेवः । यथा तत्रैव । १०॥१७॥३५ ।
“पवित्रश्च महाश्चैव नियमो नियमाश्रितः ॥”
पवित्रः, त्रि, (पू + इङ् ।) व्रतादिना शुद्धः ।
(यथा, गीतायाम् । ४ । ३८ ।
“नहि ज्ञानेन सदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥”)
तत्पण्यायः । प्रवतः २ पूतः ३ । एतत्त्रयं
प्राणिविषयमात्रम् । सुचिः ४ शुद्धः ५ पवि-
त्रितः ६ । इति शब्दरत्नावली ॥ पुण्यः ७
पावनः ८ । इति जटाधरः ॥ (पूयतेऽनेन । पून्
+ “पुवः संज्ञायाम्” ॥ १२॥१८५ । इति इङ् ।)
शुद्धद्वयम् । तत्पण्यायः । पूतम् २ मेध्यम् ३ ।
एतत्त्रयं अप्राणिविषयम् । इति ब्रह्मवर्गे
विशेष्यनिष्ठे च अमरभरतौ । शुद्धम् ४ सुचि ५
पुण्यम् ६ पूतिवत् ७ । इति जटाधरः ॥
(यथा,—
“वक्ष्यं पवित्रमायुष्यं सुमङ्गलं रसायनम् ।
एतत्तु गद्यवृत्तगुणपरम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
पवित्रः, पुं, (पुनातीति । पू + कर्त्तरि इङ् ।)
तिलवृक्षः । पुत्रजोवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तिलपुत्रजोवृक्षयोरेव विवृतिर्ज्ञेया ॥)
कार्त्तिकेयस्य नामान्तरम् । यथा, महाभारते ।
३ । २३१ । ६ ।
“वह्नीप्रियञ्च धर्मात्मा पवित्रो मातृवत्सलः ॥”
पवित्रकं, स्त्री, (पवित्र + कन् । यङ्, पवित्रे
पयसि कायतीति । कै + कः ।) जालम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ शण्डकृत्रजालम् । इत्यमरः ।
१ । १० । १६ ॥ अत्रियस्य यज्ञोपवीतम् । यथा,
“कार्पासमुपवीतं स्याद्विप्रस्योर्द्वयं चिह्नम् ।
शण्डकृत्रमयं राज्ञो वैश्यस्याविकसौचिकम् ॥
इति मनुवचनान् पवित्रकमपि तदुच्यते । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

पवित्रा

पवित्रकः, पुं, (पवित्र + कर्त्तरि कन् ।) कुशः ।
रमनकः । अन्वत्यः । उदुम्बरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पवित्रघातः, स्त्री, (पवित्रं घातम् । निवृत्तकर्म-
धारयः ।) यवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यव-
शब्देऽस्य गुणादयो वक्तव्याः ॥)
पवित्रा, स्त्री, (पवित्र + टाप् ।) तुलसी । इति
शब्दमाला ॥ नदीमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
हरिद्रा । अन्वत्यौहृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पवित्रारोपणं, स्त्री, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य
आरोपणं प्रदानं यच्च ।) श्रीलक्ष्म्यसम्पदानकोप-
वीतदानरूपोत्सवविशेषः । यथा —
“आवण्यस्य सितं पक्षे द्वादश्यां वैष्णवैर्मुदा ।
कर्त्तव्यः लब्धदेवस्य पवित्रारोपणोत्सवः ॥”
अथ तस्मिन्मता बह्वचपरिधिः ।
“स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ।
हरिश्च प्रीतिमाप्नोति यः पवित्रं समाचरेत् ॥
विधिना प्राक्कण्डेन यो न कुर्यात् पवित्रकम् ।
हरन्ति राजसास्तस्य वर्षपूजादिकं फलम् ॥”
योगसारे च पवित्रोत्पत्तुपाख्यानेन नागराजं
पवित्रं प्रति श्रीकृष्णेन वरदानम् । यथा,—
“ये त्वां न बहुभक्त्यन्ते यथा सम्भावितो मया ।
जपहोमादिकं तेषां फलं त्वामेव निश्चयात् ॥
विष्णुरहस्ये ।
न करोति विधानेन पवित्रारोपणम् यः ।
तस्य सामान्तरं पूजा निष्फला मुनिसत्तम ॥
तस्माद्भक्तिसमायुक्तैर्नरेऽप्युपरायकैः ।
वर्षे वर्षे तु कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं हरिः ॥”
अथ पवित्रारोपणमाहात्म्यम् ।
तत्र बौधायनः ।
“यावांस्तनुः पवित्रस्य तावत् स्वर्गं महीयते ।
आयुरारोग्यमैश्वर्यं विपुलं तस्य वर्द्धते ॥
महासंहितायाम् ।
सम्पत्करणं वा पूजा कृता वै मन्त्रिणा द्विजः ॥
पवित्रारोपणं पूर्णं स्यादित्याह भगवान् हरिः ॥
विष्णुगच्छे ।
पवित्रारोपणं विष्णोर्भुवि सुक्तिप्रदायकम् ।
स्त्रीपुंकोत्तिप्रदं पुण्यं सुखसमृद्धनावहम् ॥
पुण्यानाम् तथा पुण्यं सर्वपापहरणं वै ।
पवित्रारोपणं तस्मात् पवित्रं परमं स्मृतम् ॥
सम्पन्नसं नरो भक्त्या समन्वितः जगद्गुरुम् ।
यत् फलं समवाप्नोति पवित्रारोपणेन तत् ॥
किञ्च ।
पावयत्येनमो निवृत्तं जायते भववन्धनान् ।
पवित्रं तेन विस्थातं ब्राह्मं तजोऽभिधीयते ॥
विष्णाव्यथा तु विस्थातं तदा लोकं विधीयते ।
स एव वृद्धरूपेण यज्ञेशः कर्मणां प्रभुः ॥
तदेव त्रिगुणोत्तमं तत् नारायणस्थया ।
चिदेवात्मा त्रिवेदात्मा त्र्यम्बकः प्रणवः स्मृतः ॥”
अथ पवित्रारोपणविधिः ।
“सौवर्णे राजतेस्ताम्रैः सौमैः रुक्तेषु पाण्डिकैः ।
कार्पासेषां पवित्राण्यथैव काशैः कुशैरपि ॥

पवित्रा

तत्र कापांसिकं सूत्रं ब्राह्मणौकर्मितं शुभम् ।
 आनीय त्रिगुणीकृत्य पुनस्त्रिगुणयुक्तुः ॥
 पञ्चगव्यं तत् प्रोक्ष्य प्रक्षाल्य शुचिनाम्बुना ।
 स्नानेनाद्योत्तरघातं मन्त्रेणाथाभिमन्त्रयेत् ॥
 त्रीणि साष्टशतेनास्य तस्यार्द्धेनास्य चाहुतः ।
 जानकनाभिदधानि पवित्राग्याचरेन प्रभोः ॥
 षट्त्रिंशद्दशम्यस्तेषामादौ कार्यास्त मध्यमे ।
 चतुर्विंशतिरन्ते च द्वादशम्यस्यो बुधेः ॥
 अङ्गुष्ठपर्यन्तमात्रं कुर्याद्दशम्यमथोत्तमे ।
 तदङ्ग मध्यमे कुर्यात्तदङ्गं कनीयसि ॥
 मय्यीनं कुर्वीत सर्वत्र सुष्ठुतान् समनोहरान् ।
 न वै विधमसंख्याकान् मय्यीनं कुर्वीत कुत्रचित् ॥
 अष्टोत्तरसहस्रेण तत्सूत्रस्य पवित्रकम् ।
 अष्टोत्तरशतं मय्यं वनमालाख्यमाचरेत् ॥
 आरभ्य सुकुटं या तु सूत्रं विरचितं शुभा ।
 आपादन्मन्त्रिणी माला वनमाला प्रकीर्तिता ॥
 कुर्वेत्तत्पवित्रं सूत्रैर्द्वादशभिः शुभैः ।
 अरतिप्रसितं तच्च द्वादशम्यस्यै कृती ॥
 पवित्राणि परीवारदेवतानां समाचरेत् ।
 सूत्रैस्तेरुदसंख्याकैः कलासंख्याकैः संख्याकैः ॥
 तेषु मय्यीनं यथाशोभं बद्धा वहेद्गुरोरपि ।
 सप्तविंशतिभिः सूत्रैः षट् विंशतिभिरात्मनः ॥
 यथानुसम्भवं मय्येषां पवित्राणि च कारयेत् ।
 सम्यादयेच्च सर्वाणि शोभनान्येव यत्नतः ॥
 तथा चोक्तम् ।
 विप्रोभसूत्रदानेन कर्तुः स्यादशुभं फलम् ।
 पश्चिं परया भक्त्या तस्मात् कुर्वीत शोभनम् ॥
 रङ्गायिवाद्य काश्मीरागुरुगोरोचनादिना ।
 वस्त्रेणाच्छाद्य पटले स्थापयन्तानि वेणवः ॥”

इति पवित्रविनिर्माणम् ॥ * ॥

“कृत्वा कृत्यं दशम्याच्च पवित्रारोपणाय हि ।
 कृणां विज्ञाप्य तत्राद्रिं यथा प्राग्लिखितं नयेत् ॥
 शकान्द्रयां प्रभाते च नित्यकृत्यं समाप्य हि ।
 देवालयमुपस्कृत्य मण्डलं रचयन् शुभम् ॥
 कृत्वा कृणास्य नित्याहो पवित्रारोपणायकाम् ।
 पूजां विशेषतः कृत्वा कृणां विज्ञापयेद्दिम् ॥
 क्रियालोपविघातार्थं यत्नया विहितं प्रभो ।
 मयेतन् क्रियते देव । भवतुष्टे पवित्रकम् ॥
 न मे विप्रो भवत्वत्र कुरु नाथ । दयां मयि ।
 सर्वथा सर्वदा विष्णो । मम त्वं परमा गतिः ॥
 देवस्य सर्वतो न्यस्थेहन्तकाष्ठं जलं कुशान् ।
 स्तनिकाश्च हरिद्राश्च कुङ्कुमं रोचनानि च ॥
 उपानह्यै मितं कृतं चामरं यजनं तथा ।
 यवा श्रीह्यान्ध्रिधानानि यथास्थानं पृथक् पृथक् ॥
 कुम्भं शुद्धाम्बुनापूर्य सर्वतोभद्रमण्डले ।
 देवाग्रतो निधायस्मिन् पवित्राग्यधवासयेत् ॥

अथ पवित्राधिवसनम् ।

“भगवत्पूरतस्तानि पटलस्थानि पूजयन् ।
 आदावावाहयेन्मूलयुजा तन्मुनो ब्रधः ॥
 तन्मन्त्रायम् ।
 ओं सांवत्सरस्य यागस्य परिचीकरणाय भोः ।
 विष्णुलोकात् परित्राद्य आगच्छेद्द नमोऽस्तु ते ॥

पवित्रा

तेज्ज्वावाह्य यथास्थानं ब्रह्माद्या देवतास्ततः ।
 तत्तन्मन्त्रैः सन्निधायास्ततस्तथादिनाचरेत् ॥
 तत्र तत्र ता देवताचोक्ताः ।
 ब्रह्मविष्णुमहादेवास्त्रिमुखीदेवताः स्मृताः ।
 प्रणवः सोमवह्नी च ब्रह्मा नागः शशौ रविः ॥
 शिवश्च विश्वदेवाश्च नवसूत्राधिदेवताः ।
 क्रिया च पौरुषी वीरा चतुर्थी चापराजिता ॥
 जया च विजया चैव सुक्तिदा च सदाश्रिता ।
 मनोमयी तु नवमी दशमी सर्वतोमुखी ।
 मय्यीनां देवतास्त्वतास्मास्तत्र विनिवेशयेत् ॥
 तन्मन्त्राचरेत् ।
 ओं सर्वाभरणचित्राङ्ग । सर्वदेवमस्कृतम् ।
 लावण्यरूपविश्रामान् । शृङ्गसूत्रं समाश्रय ॥
 ओं सर्वलक्ष्मीकर । श्रीशु । सर्वज्ञानरसात्मकम् ।
 निश्चलरूपविश्रामान् । मध्यसूत्रं समाश्रय ॥
 ओं अतिवेगमरुदयोने । एरुधात्मन् । दिवस्थिते ।
 कनीयो हे प्रभो । देव । तेजसा सूत्रमाश्रय ॥
 यत्र मन्त्रो न वर्तते तत्तन्नामैव तत्र च ।
 नमोऽन्तं सचतुर्थीकमन्त्रः प्राग्लिखनात्मन्तुः ॥ * ॥
 अथ कृणाकर्माभोजे पट्टसूत्रेण निमित्तम् ।
 वितस्तिमात्रं बध्नीयात् डोरकं मङ्गलात्मकम् ॥
 तत्र मन्त्रः ।
 ओं संवत्सरकृताकार्याः सम्यग्फलदायि यत् ।
 पवित्रोकरणायेतत् कौतुकं धरते नमः ॥
 ततो गन्धपवित्रं गृहीत्वा घृपितं बुधः ।
 भगवन्तं नमस्कृत्य भक्त्या संप्रार्थयेद्दिम् ॥
 आमन्त्रितोऽसि देवेश । सार्द्धं देवगणेश्वरैः ।
 मन्त्रेशोर्लोकपालैश्च सहितः परिवारकैः ॥
 आगच्छ भगवन्मोक्ष । विधिसंपूर्णकारकम् ।
 प्रातस्त्वां पूजयिष्यामि सान्निध्यं कुरु कंशव ! ॥
 ततश्च ।

विष्णुतेजोद्वयं रम्यं सर्वपातकनाशनम् ।
 सर्वकामप्रदं देव तवाङ्गे धारयाम्यहम् ॥
 अनेन मनुना विद्वान् मूलसंपुटितेन हि ।
 दद्यात् गन्धपवित्रं तच्छ्रीकृष्णचरणलाभयोः ॥
 नोराज्य देवं स्तुत्वा च दत्त्वा पुण्याञ्जलिं ततः ।
 तत्पवित्राणि तत्कुम्भमप्यस्त्रमनुनाथवा ॥
 त्रिसंहमनुना रक्षेत् कवचेनावगुण्डयेत् ।
 गीतगुह्यादिना कुर्याद्द्विधिवज्जागरं निशि ॥”

अथ पवित्रारोपणम् ।

“प्रातःकृत्यानि निर्वृत्य नित्यपूजां विधाय च ।
 विशेषतोऽर्चयेद्देवं पवित्राणि च पूजयेत् ॥
 महावादित्रघोषेण नामसंकीर्णनोतसवैः ।
 मूलसंपुटितेनैव पवित्राग्यधयेत् क्रमान् ॥
 वक्ष्यमाणेन मन्त्रेण भक्त्या कृष्णाय वैष्णवः ।
 पूजां कृत्वा परीवारदेवानां तान्युत्थापयेत् ॥
 अर्पणमन्त्रः ।
 कृणा । कृणा । नमस्तुभ्यं गृहाणेद् पवित्रकम् ।
 पवित्रकरणार्थाय वर्षपूजाफलप्रदम् ॥
 पवित्रकं कुरुत्वाद्य यत्नया दुष्कृतं कृतम् ।
 शुद्धो भवाभ्यर्ह देव । त्वत्प्रसादाज्जगद्देव ।
 महापूजां ततः कृत्वा स्तुत्वा नत्वार्ययेत् प्रभुम् ॥

पवित्रा

वनमाला यथा देव । कौस्तुभं सततं हृदि ॥
 तद्वत् पवित्रतन्त्रं पूजाश्च हृदये वह ।
 जानताजानता वापि न कृतं यत्तवाचनम् ॥
 केनचिद्द्विदोषेण परिपूर्णमस्तु मे ॥
 अथायिं विधिनाभ्यर्च्य पवित्रं तस्य चापयेत् ।
 कृणां निवेदयेन्मन्त्रहीन इत्यादिना कृतम् ॥
 गुरुश्च शक्त्या संपूज्य पवित्रं गुरवेऽर्पयेत् ।
 वैष्णवेभ्यः पवित्राणि दत्त्वाकं धारयेत् स्वयम् ॥
 संपूज्य वैष्णवान् विप्रान् शक्त्या सम्भोज्य बन्धुभिः ।
 समं महाप्रसादानं सुखं सुक्रीत वैष्णवः ॥”
 अथ पवित्रविसर्जनविधिः । तन्त्रे ।
 “मासं पञ्चमहोरात्रं त्रिरात्रं धारयेत्तथा ।
 देवं तं सूत्रसन्दर्भं देशकालानुसारतः ॥
 प्रत्यहं ज्ञानकर्मादि सूत्राग्युत्तमं कारयेत् ।
 अभिविधाय तोयेन पुनर्देवे निवेदयेत् ॥
 तथात्मे देवमभ्यर्च्य विशेषात् पुण्यचन्दनैः ।
 नैवेद्यं विविधं दत्त्वा ततः सूत्रं विसर्जयेत् ॥
 ओं सांवत्सरं शुभां पूजां सम्याद्य विधिबलम् ।
 ब्रजेदानीं पवित्र । त्वं विष्णुलोकं विसर्जितम् ॥
 यावद्देवे पवित्राणि तावत्तस्मै समाहितः ।
 ब्रह्मचारी हविष्याशो देवपूजापरायणः ॥
 तत्फलचोक्तं बौधायनेन ।
 शयं यः कुरुते विद्वान् वर्षे वर्षे न संशयः ।
 स याति परमं स्थानं यत्र देवो वृकेश्वरौ ॥”
 अथ तत्र सूत्रगौणकालनिर्णयः ।
 “सुखकालस्य चैवास्य विप्रतोपगमे सति ।
 भाद्रादावपि कर्त्तव्यं पवित्रारोपणं प्रभोः ॥
 तथा च विष्णुरहस्ये ।
 आवगणस्य सिते पट्ते कर्कटस्थे दिवाकरे ।
 द्वादश्यां वासुदेवाय पवित्रारोपणं स्मृतम् ॥
 सिंहस्थे वा रवौ कार्यं कन्यायाश्च गतेऽथवा ।
 तस्यामेव तिथौ सम्यक् तुलासंख्यं कथञ्चन ॥
 मन्त्रतन्त्रप्रकाशे च ।
 कर्कटस्थ गते सूर्ये तथा सिंहगतेऽपि वर ।
 द्वादश्यां शुक्लपक्षस्य हरेर्द्वादत् पवित्रकम् ॥
 अथ चेद्द्विप्रातेन सुखकालो न लभ्यते ।
 कन्यागतेऽपि कुर्वीत यावन्नोत्तिष्ठते हरिः ॥”

इति हरिभक्तिविलासः ॥

पवित्रारोहणं, कौ, (पवित्रस्य यज्ञोपवीतस्य
 आरोहणं सम्प्रदानं यत्र ।) पवित्रारोपणम् ।
 यथा,—

“आषाढशुक्लपक्षस्य यादमी आवगणस्य च ।
 पवित्रारोहणं कुर्याद्देवाः प्रीतिकरं परम् ॥
 दूर्गातन्त्रेण मन्त्रेण दूर्गावीजेन भैरव ।
 वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
 विशेषात् आवगणादेव देवाः कुर्यात् पवित्रकम् ।
 सर्वेषामपि देवानां पवित्रारोहणश्चरेत् ॥
 आषाढे आवगणे वापि संवत्सरफलप्रदम् ।
 प्रतिपद्वनदस्योक्ता पवित्रारोहणे तिथिः ॥
 श्रिया दंष्ट्रा द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा तिथिः ॥
 तृतीया भवभाविन्याश्चतुर्थी तत्सुतस्य च ॥
 पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रीतीनां शुद्धस्य च ।

पवित्रा

सप्तमी भास्करलोका दुर्गायाश्च तथाष्टमी ।
मातङ्गां नवमी प्रोक्ता वासुकेर्दशमी स्मृता ।
एकादशी ऋषीणाश्च द्वादशी चक्रपाणिनः ।
त्रयोदशी त्वनङ्गस्य मम चैव चतुर्दशी ।
अक्षयो दिक्पतीनाश्च पौर्णमासी तिथिर्मता ॥
पवित्रारोहणं यो वै देवानां न समाचरेत् ।
तस्य सावनसरीपूजाफलं हरति कैश्वरः ॥
तस्माद्यज्ञेन कर्मेभ्यं पवित्रारोहणं परम् ।
कृते बहुफलप्राप्तिस्ततपूजा सफला भवेत् ॥
पवित्रं येन सूत्रेण यथा कार्यं विज्ञानता ।
तत् प्रशङ्क्य प्रमाणाश्च रचनास्तु च भैरवः ॥
प्रथमं दर्भसूत्रं पञ्चसूत्रं ततः परम् ।
ततः चौमं सुपुण्यं स्यात् कार्पासकमतः परम् ॥
पञ्चसूत्रं तथान्येन पवित्राणि न कारयेत् ।
पवित्राणि विचित्राणि कर्मेभ्योऽपि प्रयत्नतः ॥
गन्धमाख्यैः सुरभिभिरर्चितानि यथोदितम् ॥
कन्या च कर्मेभ्यं सूत्रं प्रमदा वा पतिव्रता ॥
विधवा शाधुश्रीला च दुःशीला न हि कर्मेभ्यं ॥
यत् सूचिभिर्न दग्धं भस्मधूमाभिर्गुह्यकृतम् ॥
तद्वर्जयेत् यत्नेन सूत्रमस्मिन् पवित्रके ।
उपयुक्तं चाखुदृष्टं मयूरक्तादिदूषितम् ॥
मलिनं नीलरक्तं यत्नेन परिवर्जयेत् ।
रुक्तेः पवित्रं कुर्वीत कनिष्ठोत्तममध्यमम् ॥
कनिष्ठकं पवित्रं सप्तविंशतितन्त्रभिः ।
मर्तलोके यज्ञः कौर्त्तिस्तुल्यसौभाग्यवर्द्धनम् ॥
चतुःपञ्चाशता प्रोक्तं तन्त्राणां मध्यमं परम् ।
दिग्भोगावहं पुण्यं स्वर्गसौख्यप्रदायकम् ॥
उत्तमसूत्रं तन्त्राणामष्टोत्तरशतं तेन वै ।
तद्वत्त्वा तु महादेव्यै शिवसायुष्यमाप्नुयात् ॥
उत्तमं वासुदेवाय दद्याद्यदि पवित्रकम् ।
तदा याति षड्रेणिकं साधको नात्र संशयः ॥
अष्टोत्तरसहस्रं रत्नमालेति गीयते ।
पवित्रं महादेव्या मुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
रत्नमालानु यो दद्यान्नृणां देव्यै पवित्रकम् ।
कल्पकोटिसहस्राणि स्वर्गे स्थित्वा शिवो भवेत् ॥
एतत्तु नागहाराख्यं शङ्करस्य पवित्रकम् ।
अष्टोत्तरसहस्रेण तन्त्राणां सुमनोहरम् ॥
यः प्रयच्छति मन्त्रान् स यावान् तनुसंख्यः ।
तावत्कल्पसहस्राणि मम लोके प्रमोदते ॥
अष्टोत्तरसहस्रेण वनमाला हरः स्मृता ।
तन्त्राणां तस्य दानेन विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
यत् कनिष्ठं पवित्रं नाभिमात्रं भवेत् तत् ।
द्वादशग्रन्थसंयुक्तमात्ममानेन योजयेत् ॥
जबप्रमाणं मध्यं स्यात् ग्रन्थीनां तत्र योजयेत् ।
चतुर्विंशतितन्त्रस्य मालामात्मन एव च ॥
पवित्रसुतमं प्रोक्तं जातुमात्रं भैरवः ।
षट्त्रिंशत्तन्त्रग्रन्थीनां योजयेदात्ममानतः ॥
शतमष्टोत्तरं कार्यं ग्रन्थीनां स्वविधानतः ।
नागहाराख्यं तद्वर्धयेत् च विधानतः ॥
पवित्रं क्रियते येन सूत्रेण ग्रन्थः पुनः ।
तद्व्यवर्णनं कर्मेभ्यं लक्षणावितः ॥
ग्रन्थानु सप्तभिः कुर्वाद्देवैस्तु कनिष्ठके ।

८५

पवित्रा

द्विगुणैर्मध्ये कुर्याद्विगुणैस्तमे तथा ॥
अधिरास्य पवित्राणि पूर्वैस्त्रिंशद्विसे पुनः ।
मन्त्राणां पवित्रेषु कुर्यात्तत्र षड्विंशति ॥
दुर्गाबीजेन मन्त्रेण मन्त्राणां द्विजसरेत् ।
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण कुर्युरन्ये च भैरवः ॥
प्रतिग्रन्थि स्वयं कुर्यान्मन्त्राणां विचक्षणः ॥
अङ्गुष्ठायैव जप्यन् मालायामिह भैरवः ।
यावन्तां ग्रन्थस्यात्र तावन्धेव च संयोजेत् ।
मन्त्राणि तस्य तेन स्यात् देवाङ्गोपनिर्गोचनम् ॥
दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण तत्त्वस्यासन्तु कारयेत् ।
एकत्र न्यस्य सकलं यज्ञपात्रे पवित्रकम् ॥
तस्मिन्निधाय पुण्याणि गन्धादि च सुशोभनम् ॥
तत्त्वस्यासं ततः कुर्यादङ्गुल्यायेन भैरवः ॥
विष्णोस्तु मूलमन्त्रेण तत्त्वस्यासन्तु कारयेत् ।
इदं विष्णुरिति प्रोक्तं मन्त्रस्यासे द्विजस्य हि ॥
शुक्राणां मन्त्रविद्यासं मन्त्रो वै द्वादशाक्षरः ।
प्रासादेन तु मन्त्रेण मन्त्रस्यासौ मम स्मृतः ॥
अनेन मन्त्रस्यासन्तु दानदानेन कारयेत् ।
कुङ्कुमोशीरखर्कुरैश्चन्दनादिवलेपनेः ॥
पवित्राणि विलिप्याथ तत्त्वस्यासन्तु योजयेत् ।
सम्पुण्य विधिवद्देवीं मण्डले प्रयतो नरः ॥
वैष्णवीतन्त्रमन्त्रेण दुर्गामन्त्रेण भैरवः ।
दुर्गाबीजेन दद्यात् देव्या ऋद्धिं पवित्रकम् ॥
यस्य देवस्य या पूजा तस्य तस्यैव मण्डलम् ।
यस्य यस्य तु यो मन्त्रो यथाध्यानादिपूजनम् ॥
तं देवं तेन भावेन पूजयित्वा प्रयत्नतः ।
तस्यैव बीजमन्त्राणां ऋद्धिं दद्यात् पवित्रकम् ॥
पवित्रं समवे दद्यादेवेभ्यश्च पवित्रकम् ।
सर्वधामेव वेदानां सम्पूर्णार्थं च भैरवः ॥
अभिर्जज्ञा भवानी च गजवक्त्रो महोरगः ।
स्कन्दो भाद्रमाष्टमगो दिक्पालाश्च नव गृहाः ॥
एषां षट्सु प्रत्येकं पूजयित्वा यथाविधि ।
ऋद्धिं पवित्रमेकैकं दद्यादेभ्यः समाहितः ॥
पञ्चगव्यचरं कृत्वा देव्यै दत्त्वाहुतित्रयम् ।
तेनैव वहुयै दत्त्वा शम्भवे च यथाविधि ॥
आच्येरष्टोत्तरशतं तिलैराच्येत्तथैव च ।
अष्टोत्तरशतं दद्यान्नृणां देव्यै च साधकः ॥
एकमेवं विधानेन विष्णादीनाश्च वैष्णवः ।
पवित्रारोपणं कुर्याद्भक्तिकामार्थसिद्धये ॥
नैवेद्यैर्विधिः पथेर्वटपिष्टकमोदकैः ।
कुष्माण्डैर्नारिकेलैश्च खर्कुरैः पनसैस्तथा ॥
आम्रटाडिमकारुद्राणादिविधैः फलैः ।
भस्मभोज्यादिभिः सर्वैर्मन्त्रैर्मन्त्रैस्तथोदकैः ॥
गन्धैः पुष्पैस्तथा धूपैर्दोषैश्च सुमनोहरैः ।
वासोभिर्भूषणैश्चैव भवानीं साधको यजेत् ॥
नटनर्तकसंघैश्च वेश्याभिरपि भैरवः ।
श्रुतगोतेः ससुदितो जागरं कारयेन्निशि ॥
भोजयेद्भ्रातृणां चापि ज्ञातीनापि द्विजोत्तमैः ।
पवित्रारोहणे कृते दक्षिणासुपदापयेत् ॥
हरिद्वयं गां तिलं वासो घृतं वा प्राकमेव वा ।
इमं मन्त्रं ततः पश्चात् साधकः ससुदीरयेत् ॥
मणिविद्रुममालाभिर्मन्दारकुसुमादिभिः ।

पशुः

इयं सावनसरी पूजा तवास्तु परमेस्वरि ॥
ततो विसर्जयेद्देवीं पूर्वैभिः प्रतिपत्तिभिः ।
एवं कृते पवित्राणां दाने देव्या यथाविधि ॥
संवत्सरस्य या पूजा सम्पूर्णा वत्स । जायते ।
कल्पकोटिशतं यावदेवीगणैः वसेन्नरः ।
अत्रापि सुखसौभाग्यसन्तुष्टिरनुला भवेत् ॥
इति कालिकापुराणे ५८ अध्यायः ॥
गण्डपुराणे ४२ । ४३ अध्याययोरप्येतद्गृह्य-
यम् ॥
पवित्रतः, त्रि, पवित्रमस्य ज्ञान इत्यर्थे तार-
कादित्वात् इतत्प्रत्ययनिष्पन्नः । तत्पठ्यायः ।
पवित्रः ० प्रयतः ३ पूतः ४ शुचिः ५ शुद्धः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥
पशु, क वन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-पर-
सक-सेट् ।) क, पाशयति । इति दुर्गादासः ॥
पशु, च बाधे । ग्रन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा-उभं-सक-सेट् ।) च, पशति, पशते । बाधो
विहतिः । ग्रन्थो ग्रन्थनम् । ग्रन्थस्थाने स्पर्शनं
पठन्ति केषुचित् । इति दुर्गादासः ॥
पशु, तु क अनुपसर्गाद्व्यवाधयोः । अर्घ्यगन्धोः ।
इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरा-पर-सक-
सेट् ।) तालयोपशुः । पशयति । अनुपसर्गा-
दिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निविध्यते । बाधो-
विहतिः । इति दुर्गादासः ॥
पशयं, त्रि, (पशोरिदं पशवे हितं वा । पशु+
यत् ।) पशुसम्बन्धि । इति सिन्धुप्रसारणाकर-
णम् ॥ (पशुहितकरम् । यथा, याश्वल्की ।
१ । २० ।
“रथं पशयमाजीवं जाङ्गलं देशमावसेत् ॥”)
पशुः, पुं, (अविशेषेण सर्वं पशतीति । दृशिरौ
प्रेक्षणे + “अर्जिदृशिकथमिपंसीति ।” उणा ।
१ । २८ । इति कुः पश्यादेशश्च ।) अन्या
युत्पत्तिर्यथा, “पशयन्ति पशन्ति पार्श्व-
हस्ताभ्यां हिताहितम् ।” इति भरतः ॥ जन्तु-
विशेषः । तस्य लक्षणम् । लोमवल्गाङ्गल-
वत्त्वम् । इति भाषारणे कणादः ॥ तद्देहा
यथा । सिंहः १ याघ्रः २ तरजुः ३ वराहः ४
कपिः ५ भल्लकः ६ खड्गो ७ मर्दिषः ८
शृगालः ९ विडालः १० गोघा ११ श्वावित् १२
हरिणः १३ कृष्णसारः १४ कबः १५ गृध्रः १६
रज्जुः १७ शम्बरः १८ रौहिणः १९ गोकर्णः २०
पृषतः २१ एणः २२ ऋक्षः २३ रोहितः २४
चमरः २५ गन्धर्वः २६ शूरभः २७ रामः २८
कृमरः २९ गवयः ३० शृङ्गः ३१ खट्वाणः ३२
गौः ३३ उडुः ३४ ह्यागः ३५ मेघः ३६ खरः ३७
हस्ती ३८ अश्वः ३९ । इत्यमरः ॥ * ॥ (यथा,
“पशुः पशूनां दौर्बल्यात् कश्चिन्मध्यं उपायते ।
ससत्त्वं उक्तासाद्य प्रकृतिं भजते पशुः ॥
तद्दृष्टो ज्ञमध्यस्थः कश्चिन्नौख्यसाधनः ।
स्थापयत्यात्ममात्मनमात्मनसाद्य भिद्यते ॥”
इति चरकं सूत्रस्थाने त्रिंशोऽध्याये ॥)
तत्र आचार्यारण्यभेदेन चतुर्दशविधाः पशवो यथा,

पशुः

“गौरविरजोऽश्वोऽश्चतरो गर्दभो मनुष्यश्चेति
नम गाय्माः पशवः । महिषवानरश्चक्षसरी-
रुप्ररुषतृषतृषगाश्चेति समारगयाः पशवः ॥”
इति दर्गोतसवतस्ते पैटीनसिः ॥ * ॥ वेदाके
भगवताङ्गलमेदेन स द्विविधः । तच्च विलग्नार्थि-
त्वात् भूषया नकुलगोधादयः । तेषां मांसगुणाः ।
“प्रह्मा भूषयानपवारिजा वारिचारिणः ।
गुरूणामधुराः स्निग्धा वातघ्नाः शुक्रवर्हणाः ॥
स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता नृगा जङ्गलचारिणः ।
जाङ्गला हरिणश्कागादयः । तेषां मांसगुणाः ।
लघवः श्रोतमधुराः भक्षया हिता वृणाम् ॥
तेषामवयवादीनां गुणः ।
गुरुभक्ता बहुभुजो ये चोपचितमेदसः ।
रुक्तेहेऽपि पूर्वाह्णं नृगाणां पत्तिर्णा परम् ॥
मर्चेषाश्च शिरःस्फुटनीहृत्तन्मेयद्रुदुग्दम् ।
पादपुष्कान्तमस्तिष्कमुष्कक्रोडाः समेहनाः ।
घातवः श्रोणितादाश्च गुरवः स्युः परस्परम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥ * ॥

(“तच्च गजगवयमहिषरुचमरुहमरुहोहित-
वराहखड्गगिगोकर्णकालपुष्क-कोन्द्रयङ्गरग्य-
गवयप्रभृतयः कूलचराः पशवः ।” एषां गुणा
यथा,—

“वातपित्तहृता वृष्या मधुरा रसपाकयोः ।
श्रीतला बलिनः स्निग्धा मृत्रलाः कफवर्हणाः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

“उष्ट्रा गजा वाजिनश्च महिषाः सौरभजकाः ।
खरशूकरमेघाश्च चाम्पार्यमृषकाः ।
इत्येते पशवो ज्ञेया ग्रामवासनिवासिनः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थाने रुकादशोऽध्याये ॥

ह्यागादौ पशुपदप्रयोगमाह यज्ञपाथः ।
“उष्ट्रो वा यदि वा मेघश्चागो वा यदि वा हयः ।
पशुस्थाने नियुक्तानां पशुपदोऽभिधीयते ॥”

इति बलिदानप्रकरणे तिथितत्त्वम् ॥ * ॥
अवैधपशुहने दोषो यथा,—

“वसेत् स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ।
सम्मतानि दुर्गाचारो यो हन्त्यविधिना पशुम् ॥”
इति गारुडे ६५ अध्यायः ॥ * ॥

पशुधिकात्री देवता यथा,—
“सिंहे वसति दुर्गा च शरभे च प्रजापतिः ।
रणे च वसते वायुर्मर्षि चैव च चन्द्रमाः ॥
नक्षत्राणि च प्राणके लण्णसारे हरिः स्वयम् ।
शतक्रतुर्गर्वा एष्टे गवये सुवर्णानि च ॥
शूलके मङ्गलान्यष्टौ गजे विष्णुर्गणेश्वरः ।
अश्वे तु हादशाधिया ब्राह्मणे सर्वदेवताः ॥
ब्रह्मा तु चामरे चैव ह्यागले तु तथानलः ।
एनस्मात् कारणादेत प्रपूष्या वन्द्याः प्रयत्नतः ॥”
इति मत्स्यस्तोत्रे ३६ पटलः ॥ * ॥

प्रमथः । देवः । प्राणिमात्रम् । इति शब्द-
रत्नावली । ह्यगलः । यज्ञः । संसारिणामात्मा ।
इति धरणिः ॥ यज्ञोद्भवरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ * ॥ * ॥ साधकानां भावत्रयाणां
प्रथमो भावः । तस्य निर्णयो यथा, वृष्टपटले ।

पशुः

“पशुभावस्थितां नाथ । देवतां शृणु विस्तरात् ।
दर्गापूजां विष्णुपूजां शिवपूजाश्च निवृत्तः ॥
अवश्यं हि यः करोति स पशुसत्तमः स्मृतः ।
केवलं शिवपूजाश्च यः करोति च साधकः ॥
पशूनां मध्यतः श्रीमान् शिवया सह चोत्तमः ।
केवलं वैष्णवो धीरः पशूनां मध्यमः स्मृतः ॥
भूतानां देवतानाश्च सेवां कुर्वन्ति सर्वदा ।
पशूनामधमाः प्रोक्ता नरकस्था न संशयः ॥
स्वतसेवां मम सेवाश्च ब्रह्मविद्यादिसेवनम् ।
स्तुत्यान्वसर्वभूतानां नाधिकानां महाप्रभो ॥
यत्किञ्चिन् भूतिनीनां ततः सेवां शुभप्रदाम् ।
यः पशुब्रह्मविद्यादिसेवाश्च कुरुते सदा ॥
तथा श्रीतारकब्रह्मसेवां ये वा नरोत्तमाः ।
तेषामसाध्या भूतादिदेवता सर्वकामहा ॥
वर्जयेत् पशुमार्गेण विष्णुसंवापरो जनः ॥”
द्वितीयपटले ।

“नित्यब्राह्मं तथा सन्ध्यावन्दनं पितृतर्पणम् ।
देवतादर्शनं पीठदर्शनं तीर्थदर्शनम् ॥
गुरोराज्ञापालनश्च देवतानित्यपूजनम् ।
पशुभावस्थितो मत्तर्गो महासिद्धिं लभेद्भुवम् ॥”
वृष्टपटले ।

“पुनर्भावं पशोरेव शृणुष्व्यादरपूर्वकम् ।
अकस्मात् सिद्धिमाप्नोति पशुर्नारायणोपमः ॥
वैकुण्ठनगरे याति चतुर्भुजकलेवरः ।
शूलचक्रगदापद्महस्तो गरुडवाहनः ॥
महाधर्मस्वरूपोऽसौ महाविद्याप्रसादतः ।
पशुभाव महाभावं भावानां सिद्धिं परम् ॥
आदौ भावं पशोः लला पश्चात् कुप्यादवश्यकम् ।
धीरभाव महाभाव सर्वभावीतमोत्तमम् ।
तत्पश्चादतिसौन्दर्यं दिव्यभाव महाफलम् ॥

इति रुद्रयामले उत्तरखण्डम् ॥ * ॥
तस्य कालो यथा,—

“आदौ दशमदण्डेन पशुभावमयापि वा ॥”
इति तन्त्रेव ।

“जन्ममात्रं पशुभाव वर्धयोऽशकावधि ॥”
इति वामकेश्वरे ५१ पटलः ॥ * ॥

पशुभावकर्तृशक्त्यर्थगर्भतद्भाविन्यामाह ।
“पशुभावरता ये च केवलं पशुरुपिणः ।
रात्रौ यन्त्रश्च मन्त्रश्च न स्पृशेत् न जपेत् कश्चित् ॥
संशयो बलिदानं च तन्त्रं च संशयः सदा ।
मन्त्रं चाक्षरबद्धिश्च अविश्वासो गुरो सदा ॥
प्रतिमासु शिलाबुद्धिर्भेदको देवतं पुनः ।
निरामिषं देवशि । देवतायाः प्रपूजनम् ॥
अज्ञानेन मटा ज्ञानं प्रत्यहं दृष्टताडनम् ।
सर्वपापैव निन्दास्तु यः कुप्याश्च महेश्वरि ।।
स गव पशुभावेन अधमः परिकीर्तितः ॥”
इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे ६ पटलः ॥ * ॥

“रात्रौ नैव यजेदेवो सन्ध्यायां वा पराह्णके ।
ऋतुकालं विना देवि । रमणं परिवर्जयेत् ॥
मांसादिकं महेशानि । तज्जेत् पशुसु पर्वसु ।
यदन्यद्देवदिवितं कुप्यान्नियमतनुपरः ॥”
इति निव्यातले १ पटलः ॥ * ॥

पशुमो

पशूनां व्रतभङ्गाप्रायश्चित्तं यथा,—

“पशूनां व्रतभङ्गादौ विधिं प्रथमतः शृणु ।
व्रतभङ्गे निवृत्तभङ्गे निवृत्तपूजादिकर्म्मणि ।
सहस्रं प्रणयेन्नली व्रतदोषोपशान्तये ॥”

इति रुद्रयामले उत्तरखण्डे २ पटलः ॥
पशु, य, (दृश्यते इति । दृश + “अर्जिदृशीति ।”
उणां । १।२८ । इति भावे क्तः पश्चि-आदेशश्च ।)
दर्शनम् । इति मेदिनी । श्रे, १० ॥

पशुक्रिया, स्त्री, (पशोरिव क्रिया कार्यम् ।)
मैद्युनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०१ ॥ (पशुना
ह्यागादिजन्तुना क्रिया इति विग्रहे ह्यागादि
पशुबलिदानकार्यम् । यथा, हरिवंशे ५७।५२
“ह्यतानुयात्रा भूतैस्त्वं नित्यं मांसबलिप्रिया ।
तिथौ नवम्यां पूजाश्च प्राश्यासे सपशुक्रियाम् ॥”)

पशुगायत्री, स्त्री, (पशुकर्म्मण्यया गायत्री ।
बलिदानीयपशुकर्म्मण्यमन्त्रविशेषः । यथा,—
पशुकर्म्म पशुगायत्री जपेत् । सा यथा । “पशु
प्राश्याय विद्महे शिरश्चेदाय धीमहि तन्नः पशु
प्रचोदयात् ।” इति दुर्गोत्सवप्रयोगः ॥

पशुपतिः, पुं, (पशूनां स्थावरजङ्गमानां पतिः ।
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । २२ ॥ (यथा
महाभारते । १३ । १७ । १३४ ।

“ऊर्जगात्मा पशुपतिस्त्वातरं ह्य मनोजवः ॥”
तस्य निरुक्तिर्यथा चिन्तामणिधृतवचने,—
“ब्रह्माद्याः स्थावरान्माश्च पशवः परिकीर्त्तिताः
तेषां पतिर्महादेवः स्मृतः पशुपतिः श्रुतौ ॥”)

अपरा निरुक्तिर्यथा, बराहपुराणे ।
“अहं वै पतिभावेन पशुमध्ये अवस्थितः ।
अतः पशुपतिर्नाम त्वं लोके ख्यातिमेव्यसि ॥”
अयं यजमानमूर्तिः । यथा । पशुपतये यज
मानमूर्तये नमः । इत्यद्वैतपूजायां भविष्य
पुराणम् ॥ (महादेवो हि नेपाले पीठस्थाने पशु
पतिरित्याख्यया विराजति । यदुक्तं महालिङ्गे
श्वरतन्त्रे शिवस्य श्रतनामस्तोत्रे,—
“नेपाले च पशुपतिः केशरं परमेश्वरः ॥”)

पशुपत्खलं, स्त्री, (पशुप्रियं पत्खलं शूद्रजलाश
उत्पत्तिस्थानत्वेनाख्यस्य । अथ । पशुप्रि
पत्खलमिवेति केचित् ।) केवर्त्तसुस्तकम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पशुप्राशकः, पुं, (पशूनामिव प्राशो बन्धनं यच्च
ततः कप् ।) रतिबन्धविशेषः । यथा,—
“स्त्रियमानतपूर्वाङ्गी स्वपादान्तःपदद्वयम् ।
ऊर्ध्वोऽंशेन रमेत् कामो बन्धोऽयं पशुप्राशकः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

पशुप्रेरणं, स्त्री, (पशूनां प्रेरणम् ।) गवादीनां
चालनम् । तत्पण्यायः । उद्भजः २ । इति
मरः । ३ । २ । ३६ ॥

पशुमोहनिका, स्त्री, (मुह्यतेऽनया । मुह +
लुट् । स्वार्थे कन् टापि अत इत्वम् । त
पशूनां मोहनिका ।) कङ्कालता । इति राज
निर्घण्टः ॥ (कङ्कालस्थो विप्रो मोहयः ॥)

पश्चिमा

पष

पा

पशुरज्जुः, स्त्री, पशुनामवादीनां बन्धनाय रज्जुः ।
तत्पण्यायः । दामनी २ । इत्यमरः । २।६।७३ ॥

बन्धनी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥

पशुराजः, पुं, (पशूनां राजा । “राजाहःसखि-
भ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६१ । इति समासान्तटप् ।)

सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पशुहरीतकी, स्त्री, (पशूनां हरीतकीव हित-
कारितात् ।) आम्नातकफलम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पश्चात्, अ, (अपरस्मिन् अपरस्मात् अपरो वा
वसति आगतो रमणीयं वा । “पश्चात् ।” ५ ।

३ । ३२ । इति अपरस्य पश्चभाव आतिष्ठ
प्रत्ययोऽस्तात्विषये ।) प्रतीची । चरमम् ।

इत्यमरः । ३ । ३ । २४० ॥ (यथा, रघुः । ४।३० ।

“प्रतापोऽये ततः शब्दः परागस्तदनन्तरम् ।
ययौ पश्चाद्रथादीनि चतुस्कन्धेव चा चक्रः ॥”)

अधिकारः । इति मेदिनी । ते, ३१ ॥

पश्चात्तापः, पुं, (पश्चात् अन्यतोऽकार्यं कृते चरमे
तापः ।) अनुशोचनम् । चरमे शोकः । पस्तान्

इति भाषा । तत्पण्यायः । अनुतापः २ विप्रती
सारः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । २५ ॥ (यथा,

रामायणे । ३ । ५१ । ३६ ।

“उक्तेति पदस्य वाक्यं पश्चात्तापसमन्वितः ॥”

केचित्तु पश्चात् ताप इति पदद्वयमिच्छन्ति ॥)

पश्चाहः, जि, (अपरश्चासावर्हश्च इति । “अपर-
स्याहं पश्चभावो वक्तव्यः ।” २ । १ । ५८ ।

इत्यस्य वार्ति इति पश्चभावः ।) शेषार्हः ।
अपराहः । यथा, शकुन्तलायाम् । १ अङ्के ।

“यौवामङ्गाभिरामं सुहृदनुपतति स्यन्दने बह-
द्विष्टः

पश्चाहं प्रविष्टः शरपतनभयाद्भयसा पूर्व-
कायम् ॥”

पश्चिमं, जि, (पश्चाद्भवम् “अद्यादिपश्चात्
हिमच् ॥” ४ । ३ । २३ । इत्यस्य वार्ति इति

डिमच् ।) पश्चाद्भवम् । इत्यमरः । ३ । १।८१ ॥

(यथा, रघुः । १७ । ८ ।

“तदात्मसम्भव राज्यं मन्त्रिद्वयः समादधुः ।
सरन्तः पश्चिमामाशां भर्तुः संग्रामयायिनः ॥”)

पश्चिमा, स्त्री, (पश्चिम + टाप् ।) अस्ताचला-
वर्ष्कमृदिक् । तत्पण्यायः । प्रतीची वासुकी ३

प्रत्यक् ४ । तद्दिग्भववायुशुणः ।

“पश्चिमो मारुतस्त्रीक्ष्णः कफमेष्टविश्रोतवः ।
सद्यः प्राणहरो दुष्टः श्लोषकारी शरीरिणाम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपिच । राजवत्त्वम् ।

“पश्चिमोऽसिन्धुपूर्वर्णबलारोग्यविवर्धनः ।
कषायः श्लेष्मणः स्वर्णो रोचनो विशदो लघुः ॥

अर्पा लघुत्वैश्च दशैश्वर्यं वसन्तकारकः ।
सर्वद्रव्येभ्यश्च प्रभावस्त्वोऽप्यलम् ॥

ब्रह्मसरोपणस्त्वथो दाहश्लेष्मणप्रपङ्कः ॥”

तद्दिग्धिपतिर्वरुणः । यथा, अमरे । १।३१ ।

“इको वङ्गः पिष्टपतिर्नैर्हो तो वरुणो मरुत् ।

कुवेर ईशः पतयः पूर्ववादीनां दिशा क्रमात्
तद्दिक्पतयो मि । तुलाकुम्भराश्रयश्च । यथा,

“प्रागादिककुम्भाम्नाया यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेघाद्या राशयो ज्ञेयाश्चिरादृति परिभ्रमात् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पश्य, अ, प्रशंसा । विस्मयः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (पश्यतीति व्युत्पत्त्या “पाश्चाधट्-

दृशः शः ।” ३ । १ । १३७ । इति शप्रत्ययन
पश्यो वाच्यलिङ्गः । दर्शकः । यथा, सुखकोप

निर्वाहः । ३ । १ । ३ ।

“यदा पश्यः पश्यते वक्तवण
कर्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोगिन्म् ।

तदा विद्वान् पुण्यपापं विधूय
निरञ्जनः परमं सान्यसुपेति ॥”)

पश्यतिकर्मा, [न्] पुं, (पश्यतिदर्शनमेव कर्मे
यस्य ।) दर्शनकर्मा । तद्दिक्पण्यायाः ।

चिन्त्यान् १ चाकनन् २ आचक्ष्य ३ चष्टे ४

विचष्टे ५ विचर्षणिः ६ विचर्षणः ७ अय-
चाकशत् ८ । इत्यष्टौ पश्यतिकर्माणाः । इति

वेदनिघण्टौ ३ अध्यायः ॥

पश्यतोहरः, जि, (पश्यन्तं जनमनादृत्य हर-
तीति । कृष् हरणे + अच् । “घृष्टी चाना-

दरे ।” २ । ३ । ३८ । इति अनादरे षष्ठी ।

“वागदिकपश्यद्गो युक्तिदृष्टहरेषु ।” ६ ।

३ । २१ । इत्यस्य वार्ति इति षष्ठा आनुक् ।)

चौरः । यथा, हेमचन्द्रे । ३।४६ ।

“यः पश्यतो हरेर्दर्थं स चौरः पश्यतोहरः ॥”

पश्यन् [त्], जि, (पश्यतीति । दृशिरौ प्रेक्षणे
+ “लटः शब्दज्ञानचागिति ।” २ । २।१२४ ।

इति शब्द ।) ईक्षणकर्ता । इति आक-
रणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६२ । २६ ।

“इत्यह्ना सा भगवती चण्डिका चण्डिक्रमा ।
पश्यतामेव देवानां तज्जैवान्तरधीयत ॥”)

पश्यन्ती, स्त्री, (पश्यति या दृष्ट + शब्द + डीप् ।
ततः “श्यपश्यनोर्निष्ठा” ७।१।८१ । इति रुम् ।)

मलाधारेति तद्दृश्यगतनादकृपवर्णः । यथा,—

“मलाधारात् प्रथममुदितो यस्तु तारः पराव्यः
पश्चात् पश्यन्तश्च दृश्यगो बुद्धिगुप्तमध्यमाव्यः ॥”

इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥

(यथाच,—

“वैखरीशक्तिनिष्पत्तिर्मध्यमा श्रुतिगोचरा ।
द्योतितायां तु पश्यन्ती स्रज्वा वागनपायिनी ॥”

इति मल्लिनाथधृतवाक्यम् ॥

ईक्षणकर्त्री । इति आकरणम् ॥)

पश्चाचारः, पुं, (पशूनां तन्तोक्ताधिकारविशेषाणा-
माचारः ।) आचारविशेषः । यथा,—

“वेदोक्तं यजेद्देवीं कामसङ्कल्पपूर्वकम् ।
स एव वेदिकाचारः पश्चाचारः स उच्यते ॥”

इत्याचारभेदतत्त्वम् ॥

पष, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-परं-
सकं-सेट् ।) क, पाठयति । तालयान्त एवाय-

न्यान्तपाठस्तु कस्यचिद्गुरोधात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

पष, अ बाधे । अन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-उभं-सकं-सेट् ।) अ, पवति पवते । बाधो

विह्वतिः । अन्धो अन्धनम् । अन्धनस्थाने

स्पर्शनं केचित् पठन्ति । इति दुर्गादासः ॥

पष, त् क अनुपसर्गादन्धबाधयोः । स्पर्शगत्योः ।

इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्तचुरां परं सकं-
सेट् ।) ऋङ्गन्धोपधः । क, पवयति । अनुप

सर्गादिति सोपसर्गस्य प्रयोगो निषिध्यते । बाधो

विह्वतिः । इति दुर्गादासः ॥

पस, इ क नाशे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां
परं सकं-सेट् ।) नाश इह नष्टीकरणम् ।

इ क, पंसयति पार्यं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पस, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं-सकं-सेट् ।) क पासयति । पृथक्पाटा

द्वयं न जित् । अन्यथा पस कि अ इत्यनेनैवैष्ट

सिद्धे पृथक्पाटोऽनर्थकः स्यात् । इति दुर्गा-
दासः ॥

पस, अ बाधे । अन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां
उभं-सकं-सेट् ।) अ, पसति पसते । इति दुर्गां

दासः ॥

पस्थं, स्त्री, (अपस्थायिनि सङ्कीर्णं निष्ठान्

जीवा यत्र । अप + स्थे सङ्घातशब्दयोः +
“आतच्छोपसर्गः ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।

उपसर्गस्याकारलोपो निपातनात् ।) यष्टम् ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ५६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
१० । ६६ । ११ । [स्रज्याय ॥”)

प्र पस्थमसुर हर्ष्यतं गोराविष्कधि हरये

पद्वः, पुं, भ्रमशुधारिणश्च ज्ञातिविशेषः । तस्य

विवरणं यथा, हरिवंशे । १४ । १५—१६ ।

“सगरस्तां प्रतिज्ञाञ्च गुरोर्वाक्यं निश्रव्य च ।
धर्मं जघान तर्था वै वैश्रान्त्यत्वं चकार ह ॥

अहं शकानां शिरसो मुञ्चयित्वा यमसर्जयत् ।
यवनानां शिरः सर्वे काम्बोजानान्तथेव च ॥

पाण्डा मुक्तकेशाश्च पद्व्याः भ्रमशुधारिणः ।
निःस्वाधायवष्टकाराः कृतास्तेन महात्मना ॥

शका यवनकाम्बोजाः पाण्डाः पद्व्यास्तथा ।
कोलाः सर्पाः समहिषा दाञ्चाश्चोलाः सकेरलाः ॥

सर्वे ते क्षत्रियास्तात । धर्मस्तेषां निराकृतः ।
वशिष्टयचनाद्राजन् । सगरं महात्मना ॥”

(कश्चिन् पद्वः पाटोऽपि दृश्यते । यथा,
गोः रामायणे । १ । ५५ । १८ ।

“तस्या हम्भारवोत्सृष्टाः पद्व्याः शतशो नृप ॥
अनाश्रयन् बलं सर्वं विश्वामित्रस्य प्रश्यतः ॥”)

पञ्जिका स्त्री, वारिप्रज्ञी । इति शब्दमाला ॥

पा, पाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां-परं-सकं-
अनिट् ।) अस्थैव पिबादेशः । पिवति पयः

पान्यः । इति दुर्गादासः ॥

पा, ल रक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-
परं-सकं-अनिट् ।) ल, पाति । इति दुर्गां-
दासः ॥

पांशुप

पाः, जि, (पिबतीति । पा पाने + जिप् ।) पान-
कर्ता । (पाति रक्षतीति । पा रक्षणे + जिप् ।)
रक्षणकर्ता । (“विश्वं पातीति विश्वपाः ।”
इति सुगन्धोदयाकरणम् ॥)

पांशुवः, पुं, (पांशुर्लवणविशेषस्य विकारः । पांशु
+ अण् ।) लवणविशेषः । पाङ्गालोन इति भाषा ॥
तत्प्रथमायः । रोमकम् २ औद्भिजम् ३ वसुकम् ४
वसुपांशुः ५ ऊषरजम् ६ औषरम् ७ रेरिगम् ८
औब्जम् ९ सहम् १० । अस्य गुणाः । तीक्ष्ण-
त्वम् । अत्युष्णत्वम् । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
दौषणत्वम् । दाहशोषकरत्वम् । व्याहृतत्वम् ।
पित्तकोपकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

“औद्भिर् पांशुलवणं यज्जातं भूमितः स्वयम् ।
चारं शुभ कटु क्षिणं क्षेणं वातनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पांशुः, पुं, (पंशयति नाशयति आत्मानमिति ।
पश्नि नाशने + “अर्चिर्दृशिकमीति ।” उणां ।
१ । २८ । इति कुः दीर्घश्च ।) धूलिः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६८ । (यथा, मनुः । ४ । १०२ ।
“कर्णश्वेऽग्निने राजौ दिवा पांशुसम्पद्ने ।
एतौ वर्षास्त्रिधायावध्यायज्ञाः प्रचक्षते ॥”)
शस्त्रार्थचिरसञ्चितगोमयः । सार इति भाषा ॥
इति मेदिनी । श्वे, ११ । पर्यटः । कर्पूरविशेषः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (इत्यस्यकारान्तोऽपि
दृश्यते ।)

पांशुकासीसं, स्त्री, (पांशुरिव कासीसम् ।) कासी-
सम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पांशुकुली, स्त्री, (पांशुना कोलति आकुलीभव-
तीति । कुल + कः । ततः स्त्रियां ङीष् ।) राज-
मार्गः । यथा । “रथ्या पांशुकुली भवेत् ।” इति
हारावली । ११२ ॥

पांशुकूर्ण, स्त्री, (पांशोः कूर्णमिव ।) अनामपट्टो-
लिका । यथा, त्रिकाण्डशेषि ।

“शासनं धर्मेकीलः स्यात्कुक्तिः शूद्रशासनम् ।
पट्टोलिका कल्मकीला पांशुकूर्णं न कस्यचित् ॥”

पांशुचल्वरः, पुं, (पांशुभिश्चल्वर इव ।) घनोपलः ।
इति शब्दमाला ॥

पांशुचन्दनः, पुं, (पांशुचितभस्मरजचन्दनमिव
यस्य ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुचामरः, पुं, (पांशुधूलिचामर इव यस्य ।)
पटवासः । इति जटाधरः ॥ तौषु इति भाषा ॥
(पांशौ दूर्वा चामर इव यस्य ।) दूर्वाचिततट्टी
भूमिः । वर्हापकः । प्रशसा । पुरोटिः । धूलि-
गुच्छकः । इति मेदिनी । रे, ३०५ ॥

पांशुजं, स्त्री, (पांशोर्जायते इति । पांशु + जन्
+ ङः ।) पांशुलवणम् । पाङ्गालोन इति
भाषा ॥ तत्प्रथमायः । ऊषम् २ औद्भिदम् ३ ।
पाकम् ४ लवणम् ५ पटु ६ । इति रत्नमाला ॥
अस्य गुणाः । भेदकत्वम् । पाचनत्वम् । पित्त-
कारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पांशुपत्रं, स्त्री, (पांशुः कर्पूर इव सुगन्ध पत्र-
मस्य ।) वाक्कम् । इति शब्दमाला ॥

पाकः

पांशुमर्दनः, पुं, (ऋदतेऽसाविति । ऋद् + ऋट् ।
मर्दनः । ततः पाशुः मर्दनो यच्च । यद्वा पांशो-
मर्दनं यच्च ।) केदारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पांशुरः, पुं, (पांशुं चिरसञ्चितगोमयादिकसु-
पतित्वेन रातीति । पांशु + रा + कः ।)
दंशकः । ङाश् इति भाषा ॥ प्रौढसर्पी ।
खड्गः । इति हारावली । १२२ ॥ (पांशुरस्या-
स्तीति । “नगपांशुपाकुप्यच्च ।” ५ । २ ।
१०७ । इत्यस्य वार्त्ति इति रः । पांशुविशिष्टे,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । २२ । १७ ।
“इदं विष्णुर्विचक्रमे चेधा निदधे पदम् ।
समृद्धमस्य पांशु(सु)रे ॥”)

पांशुरागिणी, स्त्री, (पांशुरागो विद्यतेऽस्याः ।
इतिः स्त्रियां ङीष् च ।) महामेदा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पांशुलः, पुं, (पांशुर्विद्यतेऽस्य । पांशु + “विष्वा-
दित्यच्च ।” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) हरः ।
पापी । इति शब्दरत्नावली ॥ पुंश्चलः । शम्भोः
खड्गाङ्गम् । इति मेदिनी । के, १०८ ॥ पूतिकः ।
कौटारकरज्ज इति भाषा ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥
पांशुयुक्ते चि । इति धरणिः ॥ (पांशुर्दोषः पापञ्च
तदयुक्ते च चि । यथा, रघुः । २२ ।

“तस्याः खुरन्यासपवित्रपांशु
मपांशुलानां धूरि कौर्मेनीया ।
मार्गं मनुष्येभ्यश्चरधर्मेपत्नी
श्रुतेरिवार्थं स्मृतिरन्वगच्छतु ॥”)

पांशुला, स्त्री, (पांशुल + टाप् ।) कुलटा । भूमिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ केतकी । रजस्वला ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पांसनः, जि, (पंसयति गुणादिकं नाशयतीति ।
पसि + ल्युट् । बाहुलकात् दीर्घः ।) दूषकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१५४ । ३३ ॥

“निरावाधात्स्वयि हते मया राक्षसपांसन ।।
वनमेतच्चरिष्यन्ति पुनश्चा वनचारिणः ॥”)

पांसुः, पुं, (पंसयतीति । पसि नाशने + “अर्चि-
र्दृशिकमीति ।” उणां । १ । २८ । इति
कुर्दीर्घश्च ।) धूलिः । (यथा, वैः रामायणे ।
२ । ८० । ६६ ।

“अपरे पूरयन् कूपान् पांसुभिः श्वभ्रमायतम् ।
निश्वभागांस्तथैवाशु समाश्चक्रुः समन्ततः ॥”)
चिरसञ्चितगोमयम् । इत्युष्णदिकोषः भरतश्च ॥
• सार इति भाषा ॥

पाकः, पुं, (पच् + भावे घञ् ।) पचनम् । क्लेदनम् ।
तत्प्रथमायः । पचा २ । इत्यमरः । ३ । २ । ८ ॥
रन्ध्रनम् । स तु सप्तप्रकारो यथा,—

“भर्जनं तलनं खेदः पचनं कथनं तथा ।
ताम्बूरं पुटपाकञ्च पाकः सप्तविधो मतः ॥”
भर्जनं केवलपात्रे । तलनं खेदद्रव्ये । खेदनं
अभ्युत्तापे । पचनं जले । कथनं सिद्धद्वयस-
यहणे । ताम्बूरं हारवहतप्रयत्ने । पुटपाकः
अधोर्द्धाक्षितापे द्वये । इति पाकराजेश्वरः ॥

पाकः

स्थानीभाष्यनाद्यादनपरीक्षान्तो व्यापारानचयः
पाकः । इति स्मृतिः ॥ • ॥ पाकमाहस्य
व्याख्यत्वं यथा,—

“नित्यं नूतनभाक्तेन कर्तव्यः पाक एव च ।
अथवा पचपर्यन्तं तत्तद्व्याख्यं मनीषिभिः ॥”
इति मन्मथवैवर्णपुराणम् ॥ • ॥

पाककाले शूद्रायाभिदाननिषेधो यथा,—
“शूद्रायाभिच यो दद्यात् पाककाले विशेषतः ।
शूद्रापकं भवेदन्नं ब्राह्मणः शूद्रतामियात् ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥ • ॥

एकोद्दिष्टाह्ने तस्य निवर्त्यं यथा,—
“एकोद्दिष्टानु कर्तव्यं पाकेनैव सदा स्वयम् ।
अभावे पाकपात्राणां तदहःसप्तपोषणम् ॥”
इति आहृतत्वम् ॥ • ॥

तस्य विधिर्यथा,—

“पूर्वाशाभिसुखी भूत्वा उत्तराशासुखेन वा ।
पचैदन्नञ्च मध्याह्ने सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अध्याशाभिसुखे पक्कमन्तान्नं विजानता ।
पूर्वासुखी धर्मेकामः शोकहानिञ्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरसुखे पित्तकामञ्च पश्चिमे ।
रेशान्याभिसुखे पक्का हरिद्रो जायते नरः ॥
यदा तु आयसे पात्रे पक्कमन्नाति वै द्विजः ।
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपच्यते ॥
ताम्बे पक्का चक्षुर्हानिर्मेणौ भवति वै क्षयम् ॥
पितृभ्यां पक्कमन्नञ्च पितृयेन यश्चस्त्रि ।
पुच्छरीकस्य यश्चस्य जभते पलमौष्ठतम् ॥

वातुलेन तु यत् पक्कं भगिन्या च कनिष्ठया ।
असगोत्रेण यत् पक्कं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥
अभक्तेन च यत् पक्कं स्त्रिया पक्कनयेव च ।
पक्कपात्रे च यत् पक्कं तत् सर्वं निष्कर्णं भवेत् ॥

उत्तुम्बरेण काष्ठेन कदम्बस्य हलेन च ।
शालेन करमर्दने उदरावर्तकेन च ॥

पक्काज्जं नैव भुङ्क्षीत भुङ्क्ता रात्रिसुपावसेत् ।
गर्हितान्नमवीरान्नं भुङ्क्ता लङ्घं समाचरेत् ॥
अप्रजा या तु वनिता नाश्रीयादेव तदय्यहे ॥
शालकाहस्य पक्काज्जं शिरीषकस्य चैव हि ।
कलिचण्डातकस्यैव वचावाक्यकस्य च ।
भेरुशालालेवापि पक्काज्जं गर्हितं स्मृतम् ॥
यदा ऋणयपात्रे तु पक्कं वै सार्वकालिकम् ।
मासे पच्ये तथाष्टौ च तत्पाकं विवर्जयेत् यद्द्वि ॥
घनुः पाके तथा सिन्धे मिथुने वा चरानने ।
यः कुर्व्याद्भोजनं देवि । लङ्घ्येव विशुध्यति ॥
एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत् ।
विभागं पूरयेत् पात्रं पञ्चात्तीर्थं न दापयेत् ॥”
इति मनुस्मृत्युक्ते ४२ पटलः ॥ • ॥

परिणतिः । (यथा, मार्कण्डेये । ७० । ३४ ।

“स्वकर्मफलपाकेन भर्तुस्तस्य महात्मनः ।
वियोजिताहं तद्धेतुरयमासीन् निश्चाचरः ॥”

पिबति स्तन्यादिकं इति । पा पाने + “इष्-
भीकापाशकानिश्चिभ्यः कन् ।” उणां । ३ ।

४३ । इति कन् ।) शिशुः । जरसा केशस्य
श्रीकृष्णम् । स्यात्स्यादि । इति मेदिनी । के, २६ ॥

पाकय

पेचकः । राट्टादि । भङ्गः । भौतिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ दैत्यः । इति हिमचन्द्रः । २ । ८८ ॥
(यथा, भागवते । ७ । २ । ४ ।
“भो भो दानवदैतेया ! हिमर्हन् । चण्ड । शम्बरः ।
शतबाहो ! हयग्रीव । नमुचे । पाक । इच्छन् ।”
पिबतीति । पा + “इङ्भीकापेति ।” उखां
३ । ४३ । इति कन् ।) पानकर्तरि चि ॥
पाकलण्यः, पुं, (पाके लण्यं फले यस्य ।) लण्य-
फलपाकः । पानी आमला । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पाकलण्यफलः, पुं, (पाके लण्यं फलं यस्य ।)
पाकलण्यः । इति शब्दमाला ॥
पाकर्ज, स्त्री, (पाकात् जायते इति । पाक +
जन् + ङ ।) काचलवणम् । परिणामशूलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (पाकजाते चि । यथा,
भाषापरिच्छेदे । ३६ ।
“अश्लक्ष्णस्य विप्रयोगे शत्रुणाशीतपाकजः ॥”)
पाकपुटी, स्त्री, (पाकाय पुटी ।) कुम्भशाला ।
इति हिमचन्द्रः । ४ । ६६६ । पौयान् इति भाषा ॥
पाकफलः, पुं, (पाकलण्यं फलमस्य ।) फलपाकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ पानी आमला इति
भाषा ॥
पाकभाण्डं, स्त्री, (पाकाय पाकस्य वा भाण्डम् ।)
पाकपात्रम् । यथा,—
“यस्य यस्य तु वर्णस्य यदयत् स्थानं
पश्चिममन्त्रहः ।
स तत्र गृह्यसुहिष्य वल्लसुहिं करोत्यपि ॥
पश्चिममन्त्रहः अशीचान्तिदिम् । गृह्यसुहिं प्रा-
क्तनपाकभाण्डागोलेपनादिना ।” इति सुहि-
तत्वम् ॥
पाकमत्स्यः, पुं, (पाकः पाकयुक्तो मत्स्यो यत्र ।)
मत्स्ययज्ञनम् । तत्पर्यायः । मत्स्यलम् २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (ससुद्रजानमत्स्य-
विशेषः । यथा, सुश्रुते स्त्रन्स्थाने । ४६
अध्याये । “तिमितिमिङ्गलकुलिशपाकमत्स्य-
निरालकनन्दिवारलकमकरगर्गरकचन्द्रकमहा-
मीनराजीवप्रभृतयः सासुद्राः ॥” कीटाविशेषः ।
यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ८ अध्याये ।
“पद्मकीटा दुग्धभिको मकरः शतपादकः ।
पञ्चालकः पाकमत्स्यः लण्यतुण्डोऽथ मर्द्भी ॥”)
पाकयज्ञः, पुं, (पाकसाध्यो यज्ञः । शाकपार्थिव-
वत् समासः ।) वृषोत्सर्गगृहप्रतिष्ठादीनां
होमः । चरुहोमाङ्गकर्म । यथा,—
“प्रायश्चित्ते विधुचैव पाकयज्ञे तु साहसः ॥”
इति तिथितत्वम् ॥
(ब्रह्मयज्ञादयः पञ्चमहायज्ञान्तर्गता वैश्वदेव
होमबलिकर्मनित्यआहुतिविभोगशालका-
चत्वारः पाकयज्ञाः । यथा, मनुः । २ । ८६ ।
“यं पाकयज्ञाचत्वारो विधियज्ञसमन्विताः ।
सर्वे ते अपयज्ञस्य कर्त्ता नार्हन्ति षोडशे ॥”
अष्टकादयोऽपि पाकयज्ञाः । यथा, तन्त्रेव ।
२ । १४३ ।

पाकस्था

“अयमाधेयं पाकयज्ञानमिष्टोमादिकान् मन्वान् ।
यः करोति हतो यस्य स तस्य त्विगिहोच्यते ॥”
“अष्टकादीन् पाकयज्ञान् ।” इति तट्टीकाया
कुल्लुकभट्टः ॥
पाकयज्ञिकः, पुं, (पाकयज्ञं करोतीति । पाकयज्ञ
+ ठक् ।) पाकयज्ञकर्त्ता । (पाकयज्ञस्य आस्थान
स्तत्र भवो वा । “क्रतुयज्ञेभ्यश्च ॥” ४ । ३ ।
६८ । इति ठक् ।) पाकयज्ञस्यास्थानप्रत्ययः ।
पाकयज्ञभवश्च । इति आकरणम् ॥
पाकरत्ननं, स्त्री, (पाकं पथ्यमानं रत्नयतीति ।
रत्न + णिच् + श्रुः ।) तेलपत्रम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
पाकलं, स्त्री, (पाकं लातीति । ला + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ॥” ३ । २ । ३ । इति कः ।) कुष्ठौ-
वधिः । इत्यमरः । २ । ४ । १२६ ॥
पाकलः, पुं, (पाक + ला + कः ।) कुञ्जरज्वरः ।
इति मेदिनी । ले, १०८ । बोधनद्रव्यम् ।
अनिलः । अनलः । इति विश्वः ॥ ब्रह्मादि-
कारिणि, चि ॥
पाकलिः, स्त्री, (पाक + ला + इन् ।) दृक्-
विशेषः । इति रत्नमाला । रोहिणीति केचित् ॥
पाकली, स्त्री, (पाकलि + डौष् ।) कर्कटी । इति
शब्दमाला ॥
पाकशाला, स्त्री, (पाकस्य शाला गृहम् ।)
रन्ध्रगृहम् । तत्पर्यायः । रन्ध्रवती २ । इति
जटाधरः ॥ पाकस्थानम् ३ महानसम् ४ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २७ ॥ अतिक्रान्ते तस्याः
कर्त्तव्यता । यथा,—
“प्राच्यां दिशि ज्ञानगृहमाग्नेयां पचनालयम् ।
श्रयणं यान्तिदिग्भागे नेर्हत्यां शस्त्रमन्दिरम् ॥
प्रतीच्यां भोजनगृहं वायुभागे सभागृहम् ।
भास्कारसदनं सौम्यं त्वेष्टायां देवतालयम् ॥”
इति सुहृन्नेचित्तामणिटीकायां
पीयूषधारायां कथ्यपवचनम् ॥
पाकशासनः, पुं, (शास्तीति । शास + ल्युः । ततः
पाकस्य तदाख्यायां प्रसिद्धस्य असुरस्य शासनः
शास्ता ।) इन्द्रः । इत्यमरः । १ । १४४ ॥ तन्नाम
कारणं यथा, वामनपुराण ।
“पाकं जघान तीक्ष्णायैर्मागैः ककुवासे ।
तत्र नाम विभुर्लभे शासनत्वाच्छरेर्दृष्टेः ।
पाकशासनतां शक्रः सर्वामरपतिर्विशुः ॥”
पाकशासिनः, पुं, (पाकशासनस्यापत्यम् । “अत
इन् ।” ४ । १ । ६५ । इति इन् ।) इन्द्रपुत्रः ।
जयन्तः । इत्यमरः । २ । १ । ४६ ॥ (अर्जुनः ।
यथा, महाभारते । १ । १३७ । ८ ।
“सोऽब्रवीन्नेधगम्भीरस्वरेण वदताम्बरः ।
भ्राता भ्रातरमज्ञानं सावित्रः पाकशासिनम् ॥”)
पाकशुक्ला, स्त्री, (पाके परिणामे शुक्ला ।) खड्गी ।
यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
“पाकशुक्ला शिलाधातुः कटिनी कक्खटी खड्गी ॥”
पाकस्थानं, स्त्री, (पाकस्य स्थानम् ।) महानसम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । २७ ॥

पागलः

पाका, स्त्री, (पाक + अजादिवात् टाप् ।)
बालिका । इति जटाधरः ॥
पाकारिः, पुं, (पाकं ऋच्छतीति । ऋ गतौ +
इन् ।) श्वेतकाचनम् । इति रत्नमाला ॥
पाकिमं, चि, (पाकेन निर्वृत्तम् । पाक + भाव-
प्रत्ययन्तादिभ्यः ।) पक्तिमम् । पाकेन निव्य-
न्नम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
स्त्रन्स्थाने । ४६ अध्याये ।
“मेदोन्नः पाकिमः चारो मन्त्रवर्त्तविशोधनः ॥”)
पाकुजः, पुं, (पचतीति । पच पाकं + “पचि-
गन्धोर्गुणकृशुभौ च ।” उखां । २ । ३० ।
इति गुणकृशुभौ ।) कृपकारः । इत्यु-
णादिकोषः ॥
पाक्यं, स्त्री, (पच्यतेऽनेन । पच् + “ऋल्लोर्ग्यत् ।”
३ । १ । २४ । इति यत् ।) “चजोः कुघियतोः ।”
७ । ३ । ५२ । इति कुल्लम् ।) विट्त्वणम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ॥ पांशुलवणम् । इति
रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
“सैन्धवसौवर्चलविट्पाक्यरोमकसासुद्रकपक्तिम-
यवचारीषप्रसृतसुवर्चकाप्रभृतीनि समासेन
लवणो वर्गः ॥” पचनीये, चि । यथा, चक्रपाणि-
संग्रहे च्वराधिकारे पित्तच्वरचिकित्सायाम् ।
“अवश्यायस्थितं पाक्यमेतत् पित्तच्वरापहम् ॥”)
पाक्यः, पुं, (पच् + यत् कृत्वश्च ।) यवचारः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥
पाक्षायणः, चि, (पक्षस्यायं पक्षे भवः पक्षेण
निर्वृत्त इति वा । पक्ष + “पुष्पल्लवकठजिति ।”
४ । २ । ८० । इति णक् ।) पक्षसम्बन्धी । पक्षे
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
पाक्षिकः, चि, (पक्षे निष्ठतीति । पक्ष + ठक् ।)
पक्षपाती । यथा,— [पाक्षिकः ॥
“स को राजान न शास्ता यः प्रजावध्यश्च
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे १४ अध्याये ॥
(पक्षिणो हन्तीति । “पक्षिमत्स्यग्नान् हन्ति ।”
४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।) पक्षिघातकः ॥
(पक्षे पक्षान्तरे भवतीति । पक्षकालभवः ॥
पक्षेण निर्वृत्त इति । पक्ष + ठक् । पक्षसाध्यः ।
इति युत्पत्तिखण्डोऽर्थः ॥)
पाखण्डः, पुं, (पातीति । पा + णिप् । पाख्यो-
धर्मस्तं खण्डयतीति । खड्गि भेदेने + पचा
टाच् । यदुक्तम् ।
“पालनाच्च त्रयोधर्मे पाखण्डेन निगद्यते ।
तं खण्डयन्ति ते यस्मात् पाखण्डास्तेन हेतुना ।
नानाव्रतधरा नानावैशाः पाखण्डिनो मताः ॥”)
पाखण्डः । इत्यमरटीकायां भातुदीक्षितः ॥
पागलः, पुं, (पा रक्षणं तस्मात् गलति आत्म-
रक्षणात् विवृणोते भवतीति । गल् + अच् ।)
उन्मत्तः । वातुलः । यथा,—
“पागलायाङ्गह्वीनाय चान्दाय वधिराय च ।
जडाय चैव मूखाय जौवतुल्याय पापिने ।
ब्रह्महत्यां कर्त्तुं सोऽपि यः खण्ड्यां ददाति च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे १४ अध्याये ॥

पाचनं

मधुनाज्वितायुक्तं तत् पीतं युचितं निशि ।
वातपित्तज्वरदाहं हृत्पित्तैश्चैव निमित्तम् ॥
शमयेद्वक्तृपित्तं च जीवन्तानिव मानवः ॥

इति मधुकादि ॥ ३८ ॥ *

अथ पित्तशैथिल्यज्वरे ।

“पटोलं चन्दनं सुव्यातिक्तापाठाण्डनागणः ।
पित्तशैथिल्यज्वरं हि ज्वरकण्डूविषापहः ॥”

इति पटोलादि ॥ ३९ ॥

“गुडूचीनिम्बघन्याकं पद्मकं रक्तचन्दनम् ।
एष सर्वज्वरान् हन्ति गुडूचादिस्तु दीपनः ॥
हृत्पासारोचकश्च हि पिपासादाहनाशनः ॥”

इति गुडूचादि ॥ ४० ॥

“किरातं नागरं सुखं गुडूचीषु कफाधिके ।
पाठोदीचमृच्छालैस्तु सह पित्ताधिके पिबेत् ॥”

इति चातुर्भेदकपाठासप्तकौ ॥ ४१ ॥ ४२ ॥

“गुडूची चन्दनं पद्मं नागरेण्यवासकम् ।
अभयारण्यघोषीरं पाठा धान्याम्बरोहिणी ।
कषायं पाययेदेतत् पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ।
पित्तशैथिल्यहरं तन्नापिपासादाहनाशनम् ॥
विण्मूत्रानिलविष्टमत्रिदोषप्रभवस्य च ।
गुडूचादिगणो ह्येष पाचनो दीपनः परः ॥”

इति गुडूचादिगणः ॥ ४३ ॥

“कण्टकायन्तनाभागौ नागरेण्यवासकम् ।
भूनिम्बं चन्दनं मुस्तं पटोलं कटुरोहिणी ।
कषायं पाययेदेतत् पित्तशैथिल्यज्वरापहम् ।
दाहहृत्पासारपिष्टहिंकासहृत्पार्श्वमूलगुत् ॥”

इति कण्टकाय्वादि ॥ ४४ ॥

“सप्तपुष्पवासाया रसः सौप्तिकतायुतः ।
कफपित्तज्वरं हन्ति सासपित्तं सकामलम् ॥”

इति वासादि ॥ ४५ ॥

“पटोलं पिप्पुमर्दं च त्रिफला मधुकं बला ।
साधितोऽयं कषायः स्यात् पित्तशैथिल्यभवे ज्वरे ॥”

इति पटोलादि ॥ ४६ ॥

“गुडूचीन्यवारिष्टं पटोलं कटुरोहिणी ।
नागरं चन्दनं सुखं पिप्पलीचूर्णसंयुतम् ॥
अमृताष्टक इत्येष पित्तशैथिल्यज्वरापहः ।
हृत्पासारोचकश्च हि हृत्पासादाहनिवारणः ॥”

इति अमृताष्टकम् ॥ ४७ ॥

“पटोलयवधान्याकमुद्रामलकचन्दनम् ।
पैत्तिके श्लेष्मापित्तोऽथ ज्वरहृत्पासादाहनाशनः ॥”

इति पटोलादि ॥ ४८ ॥

शुद्रान्द्रताभ्यां सह नागरेण

सपुष्करश्चेति किराततिलम् ।

पिबेत् कषायं लिङ्ग पश्चत्तिलं

ज्वरं निहत्यष्टविधं समग्रम् ॥”

इति शुद्रादि ॥ ४९ ॥

इति पित्तशैथिल्यज्वराधिकारः ॥ *

अथ वातशैथिल्यज्वरे ।

“दीपनं कफविच्छेदि वातपित्ताशुलोमनम् ।
ज्वरान् पाचनं भेदि श्रुतं धान्यपटोलयोः ॥”

इति धान्यपटोलम् ॥ ५० ॥

“मुस्तनागरभूनिम्बं त्रयमेतत्किरातकम् ।

पाचनं

कफवातप्रघ्नमनं पाचनं ज्वरनाशनम् ॥ ५१ ॥

पिप्पली पिप्पलीमूलं चयं चित्रकनागरम् ।

दीपनीयः श्रुतो वर्गः कफानिलगदापहः ॥”

इति पञ्चकोलम् ॥ ५२ ॥

“पिप्पलीभिः श्रुतं तोयमनभिच्छिदि दीपनम् ।

वातश्लेष्मविकारान् श्लोहज्वरविनाशनम् ॥”

इति पिप्पलीकायः ॥ ५३ ॥

“आरम्भघ्नमिन्द्रियकमुस्तनिक्ता-

हरीतकीभिः कषायः कषायः ।

सामे समूचे कफवातयुक्ते

ज्वरे हितो दीपनपाचनश्च ॥”

इति आरम्भघादि ॥ ५४ ॥

“शुद्रान्द्रतानागरपुष्कराश्रयेः

क्षतः कषायः कफमारुतोत्तरे ।

सन्वासकासारचिपार्श्वरुक्करे

ज्वरे त्रिदोषप्रभवे च शस्यते ॥”

इति शुद्रादि ॥ ५५ ॥

“दशमूलोरसः पयः कषाययुक्तः कफानिले ।
अविपाकेऽतितन्त्रायां पार्श्वरुक्कान्वासकासके ॥”

इति दशमूलम् ॥ ५६ ॥

“मुस्तं पर्पटकं शुष्कौ गुडूची सदुरालभा ।
कफवातासिच्छिदिदाहन्वासज्वरापहः ॥”

इति मुस्तादि ॥ ५७ ॥

“दाहपर्पटभाय्यन्द्रवधाधन्याककटफलैः ।
सामयान्विषयूतीकैः कायो हिङ्गुमधूतकटः ॥
कफवातज्वरं पीतो हिक्काश्वासगलघ्नहान् ।
कासश्लेष्मप्रसेकाश्च हन्यात् तरुमिवाशनः ॥”

इति दाह्यादि ॥ ५८ ॥ *

अथ त्रिदोषज्वरे ।

“पञ्चमूलकिरातादिगणो योष्यच्छिदोषजे ।

पित्तोत्कटे च मधुना कषया च कफोत्कटे ॥”

इति चातुर्भेदपञ्चमूलम् ॥ ५९ ॥

“विष्वङ्मोणकगाम्भारीपाटलागणिकारिकाः ।
दीपनं कफवातघ्नं पञ्चमूलमिदं महत् ॥”

इति वृहत्पञ्चमूलम् ॥ ६० ॥

“शालपर्णी एत्रिपर्णी वृहत्तुङ्गगोक्षुरम् ।

वातपित्तज्वरहरं कनीयः पञ्चमूलकम् ॥”

इति स्वल्पपञ्चमूलम् ॥ ६१ ॥

“उभयं दशमूलं च सन्निपातज्वरापहम् ।

कासे श्वासं च तन्त्रायां पार्श्वमूले च शस्यते ।

पिप्पलीचूर्णसंयुक्तं कण्ठहृद्यहनाशनम् ॥”

इति दशमूलम् ॥ ६२ ॥

“चिरज्वरे वातकफोत्पन्ने वा

त्रिदोषजे वा दशमूलमिन्द्रः ।

किराततिलकादिगणः प्रयोज्यः

शुद्धार्थिने वा त्रिहृता विमिश्रः ॥”

इति चातुर्भेदशङ्गादि ॥ ६३ ॥

“दशमूलं शटी शङ्खौ पौष्करं सदुरालभम् ।
भागौ कुटजबीजं च पटोलं कटुरोहिणी ॥

अष्टादशाङ्ग इत्येष सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृत्पासापार्श्वरुक्कान्वासज्वरापहः ॥”

इति वातश्लेष्मज्वरोऽष्टादशाङ्गः ॥ ६४ ॥

पाचनं

“भूनिम्बदाहदशमूलमहौषधाब्द-

तिक्तेनबीजघनिकभक्त्याकषायः ।

तन्त्रापीपाकसनासचिदाहमोक्ष-

श्वासादियुक्तमस्त्रिजं ज्वरमाशु हन्ति ॥”

इति अष्टादशाङ्गम् ॥ ६५ ॥

“मुस्तपर्पटकौशीरदेवदारुमहौषधम् ।

त्रिफला धन्वयासश्च नीली कण्ठ्यस्त्रिकं त्रिहृत् ॥

किराततिलकं पाठा बला कटुकरोहिणी ।

मधुकं पिप्पलीमूलं मुस्ताद्यौ गण उच्यते ॥

अष्टादशाङ्गमुदितमेतद्वा सन्निपातयुत् ।

पित्तोत्तरे सन्निपाते हितचोक्तं मनीषिभिः ॥

मन्यास्तम्भ उरोवात उरःपार्श्वशिरोपहः ॥

६६ ॥

द्राघान्द्रता शटी शङ्खौ मुस्तं रक्तचन्दनम् ।

नागरं कटुकं पाठा भूनिम्बं सदुरालभम् ॥

उशीरं पद्मकं धान्यं बालकं कण्टकारिका ।

पुष्करं पिप्पुमर्दं च दशाष्टाङ्गमिदं शुभम् ॥

जीर्णज्वरासिच्छिन्नासकासन्वयधुनाशनम् ॥”

इति अपराष्टादशाङ्गम् ॥ ६७ ॥

“शटी पुष्करमूलश्च व्याघ्री शङ्खौ दुरालभा ।

गुडूची नागरं पाठा किरातं कटुरोहिणी ॥

एष शस्त्रादिको वर्गः सन्निपातज्वरापहः ।

कासहृद्यहपाश्वरुक्कान्वास तन्त्राश्च शस्यते ॥”

इति शस्त्रादि ॥ ६८ ॥

“वृहत्तुङ्गौ पुष्करं भागी शटी शङ्खौ दुरालभा ।

वतसकस्य च बीजानि पटोलं कटुरोहिणी ॥

वृहत्पादिगणः प्रोक्तः सन्निपातज्वरापहः ।

कासादियु च सर्वेषु हितः सोपद्रवेयु च ॥”

इति वृहत्पादिगणः ॥ ६९ ॥

“भागौ पुष्करमूलश्च राज्ञाविष्वयमानिकाः ।

नागः शङ्खमूलश्च पिप्पलीचासु साधयेत् ॥

सन्निपातज्वरे देयं हृत्पाश्वरुक्कान्वासमूलनाम् ।

कासश्वासाभिमान्द्राश्च तन्त्राश्च विनिवर्तयेत् ॥”

इति भाग्यादि ॥ ७० ॥

“द्विपञ्चमूलौ मध्यम्या विश्वरुध्नस्वीड्यम ।

कफवातहरः कायः सन्निपातहरः परः ॥”

इति द्विपञ्चमूलादि ॥ ७१ ॥

“कारवीपुष्करैरब्जत्रायणीनागरान्द्रताः ।

दशमूलौशटीशङ्खौयासभागौपुनर्नवाः ॥

तुल्या मूत्रेण निष्काथ्य पीतश्चेतोविशोधनः ।

अभिन्वासं ज्वरं घोरमाशु त्रान्ति समुद्धतम् ॥”

इति दशमूलादि ॥ ७२ ॥

“मातुलुङ्गाभमिन्द्रियव्याघ्रीपाठोऽवकजः ।

कायो लवणमूत्राजोऽभिन्वासानाहशूलनुत् ॥”

इति मातुलुङ्गादि ॥ ७३ ॥

“कण्टरोधकफश्वासहिक्कासन्वासपीडितः ।

मातुलुङ्गार्द्रकरसं दशमूलाभसा पिबेत् ॥”

इति मातुलुङ्गार्द्रकरसयुक्तदशमूलम् ॥ ७४ ॥

“योषाब्दचिफलातिक्तापटोलारिष्टदासकैः ।

भूनिम्बान्द्रतायासे च त्रिदोषज्वरनुत् जलम् ॥”

इति योषादि ॥ ७५ ॥

“चिष्टिष्टिशालाचिफलाकुमारखधैः क्षतः ।

सन्नागो भेदनः कायः पेयः सर्वज्वरापहः ॥”

इति त्रितृतादि ॥ ७६ ॥

अथ जीर्णज्वरे ।

“निद्रिग्धिकाग्रागरक्रान्तानां

काथं पिबेन्निमिश्रितपिप्पलीकम् ।

जीर्णज्वरारोचककामशाल-

न्वासायिमान्द्राहितपानमप्य ॥

हन्ताः गामयं प्रायः सायं तेनायमिष्यते ॥”

इति निद्रिग्धादि ॥ ७७ ॥

“पिप्पलीचर्गमयुक्तः कायश्चिकित्सकोद्भवः ।

जीर्णज्वरकफघ्नी पञ्चमलीकृतोऽथवा ॥

कामाजीर्णारोचकश्चासहृत् पाण्डुक्रिमिगोगुन

॥ ७८ ॥

इति जीर्णज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ सन्तानादिवरे ।

“मधुकं चन्दनं मुस्तं धात्री धान्यमृशीरकम् ।

दित्रोद्भवा पटोलश्च काथं समधुशर्करम् ॥

ज्वरं पञ्चविधं हन्यान् सन्तानादां मुदारुणम् ।

वानिकं पौलकश्चैव त्रेक्षिकं सान्निपातिकम् ॥

आमं विपाचयत्वाशु निरामं श्रमयत्यपि ॥”

इति मधुकादम् ॥ ७९ ॥

“कलिङ्गकाः पटोलस्य पत्रं कटुकरोहिणी ॥ ८० ॥

पटोलं शारिवामुस्तं पाठा कटुकरोहिणी ॥ ८१ ॥

निम्बं पटोलं त्रिफलां गृहीतां मुस्तवनसकौ ॥

॥ ८२ ॥

किराततिलमन्त्रां चन्दनं विश्वमेधजम् ॥ ८३ ॥

गृह्यामलकं मुस्तम् ८४ अर्द्धश्लोकसमापनाः ।

कषायाः श्रमयन्त्याशु पञ्च पञ्चविधान् ज्वरान् ॥

सन्तानं सन्तानार्थमुस्तनीयकचतुर्थकान् ।

गुडश्चोमुस्तधात्रीणां कषायंवा समानिकम् ॥

मुस्तामलकगुडश्चोविश्वोयधकण्टकारिकाकाथः ।

पानः सकणाचर्गः समधुविषमज्वरं हन्ति ॥”

इति मुस्तादि ॥ ८५ ॥ * ॥

अथ हृत्तीयकज्वरे ।

“मधुधान्द्रातामुस्तचन्दनोऽशीरधान्यकैः ।

शायस्तनीयकं हन्ति शर्करामधुयोजनम् ॥”

इति महौषधादि ॥ ८६ ॥

अथ चातुर्थकज्वरे ।

“गामाधात्रीस्थिरादारुपथ्यानागरसाधितः ।

मितामधुयुतः काथश्चातुर्थकनिवारणः ॥” ८७ ॥

इति ज्वराधिकारः ॥ * ॥

अथ ज्वरातीसारं ।

“पाटेल्यवभृनिम्बमुस्तपटकाहताः ।

अजन्त्याममतीसारं सज्वरं समहौषधाः ॥”

इति पाटादि ॥ ८८ ॥

“नागरातिविषामुस्तभृनिम्बान्तवनसकैः ।

सज्वरहरः काथः सर्वातीसारनाशनः ॥”

इति नागरादि ॥ ८९ ॥

“होवरातिविषामुस्तविष्वधान्यकनागरेः ।

पिबेन्निपिष्ठाविबन्धनं शार्दोषामपाचनम् ॥

मरुतं हन्त्यतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥”

इति होवरादि ॥ ९० ॥

“गुडश्चतिविषाधान्यमुखीविष्वान्तबालकैः ।

पाठाभृनिम्बकुटजचन्दनोऽशीरपद्मकैः ॥

कषायः श्रोतलः पेयो ज्वरातीसारशान्तये ।

हृत्सासारोचकश्चर्हिपपासादाहनाशनः ॥”

इति गृह्यगुडश्चोऽद्यादि ॥ ९१ ॥

“उशीरं बालकं मुस्तं धान्यां विश्वमेधजम् ।

समङ्गा धातकी लोभं विष्वं दीपनपाचनम् ॥

हृत्सासारोचकपिष्ठां विश्वं सातिवेदनम् ।

सप्रोणितमतीसारं सज्वरं वाथ विज्वरम् ॥”

इति उशीरादि ॥ ९२ ॥

“पञ्चमलीबलाविष्वगुडश्चोमुस्तनागरेः ।

पाठाभृनिम्बह्रीवैरकुटजत्वकफलैः श्रुतम् ॥

हन्ति सर्वानतीसारान् ज्वरदोषं वमिं तथा ।

समूलोपद्रवश्चासं काथं हन्यात् मुदारुणम् ॥”

इति पञ्चमल्यादि ॥ ९३ ॥

“कलिङ्गातिविषामुखीकिराताम्बुवासकम् ।

ज्वरातिसारसन्तापं नाशयद्विकल्पतः ॥”

इति कलिङ्गादि ॥ ९४ ॥

“वत्सकस्य फलं दारु रोहिणी गजपिप्पली ॥”

इति वत्सकादि ॥ ९५ ॥

“श्वदंष्ट्रा पिप्पलीधान्यं विष्वं पाठायमानिका ॥”

इति श्वदंष्ट्रादि ॥ ९६ ॥

“दावपेनौ सिद्धियोगौ श्लोकार्द्धनाभिभाषितौ ।

ज्वरातीसारग्रामनौ विशेषाहाहनाशनौ ॥

नागरान्तभृनिम्बविष्वबालकवनसकैः ।

समुस्तातिविषोऽशीरैर्वरातीसारानुज्जलम् ॥”

इति नागरादि ॥ ९७ ॥

“मुस्तकविष्वान्तिविषापाठाभृनिम्ब-

वत्सकैः काथः ।

मकरन्दगर्भयुतो ज्वरातिसारौ जयेद्दोषौ ॥”

इति मुस्तकादि ॥ ९८ ॥

“घनजलपाटातिविषाप्रथोत्पलधान्य-

रोहिणीविष्वेः ।

संन्द्रयैः श्रुतमम्बः सातीसारं ज्वरं जयति ॥”

इति घनादि ॥ ९९ ॥

“दृष्टमन्त्रोक्तकायेण विश्वमन्त्रसमं पिबेत् ।

ज्वरे चवातिसारे च सप्रोषे यष्टणीगटे ॥”

इति दृष्टमन्त्रशुद्धौ ॥ १०० ॥

“किराताहताविष्वचन्दनोऽशीरवत्सकैः ।

श्रोथातीसारशमनं विशेषान् ज्वरनाशनम् ॥”

इति किरातादि ॥ १०१ ॥

इति ज्वरातीसाराधिकारः ॥ * ॥

अथातीसारं ।

“धान्यकं नागरं मुस्तं बालकं विष्वमेव च ।

आमंशूलविबन्धनं पाचनं पट्टिदीपनम् ॥”

इति धान्यपक्षकम् ॥ १०२ ॥

“इदं धान्यचतुष्कं स्यात् पेते शृङ्गा विना पुनः ॥”

इति धान्यचतुष्कम् ॥ १०३ ॥

“कण्टटाडिमजम्बुशृङ्गाटकपत्रविष्वह्रीवैरम् ।

जलधरनगरसहितं गङ्गामपि वेगिनीं हन्यात् ॥

इति कण्टटादि ॥ १०४ ॥

“किराततिलकं मुस्तं वत्सकं सरसाञ्जनम् ।

पिबेत् पित्तातिसारघ्नं सचौद्रं वेदनापहम् ॥”

इति किराततिलकादि ॥ १०५ ॥

“कुटजत्वकफलं मुस्तं काथयित्वा जलं पिबेत् ।

अतीसारं जयेदाशु शर्करामधुयोजितम् ॥”

इति कुटजादि ॥ १०६ ॥

“विष्वचतास्थिनिर्यहः पीतः सचौद्रशर्करः ।

निहन्त्याहतातीसारं वैश्वानर इवाहुतिम् ॥”

इति विष्वादिकाथः ॥ १०७ ॥

“पटोलयवधन्याककाथः पेयः सुश्रोतलः ।

शर्करामधुसंमिश्रश्चर्हितीसारनाशनः ॥”

इति पटोलादिकाथः ॥ १०८ ॥

“कुटजं दाडिमं मुस्तं धातकी विष्वबालकम् ।

लोभचन्दनपाठाश्च कषायं मधुना पिबेत् ॥

सामे सप्रोषे रक्ते च पिष्ठासावे च शस्यते ।

कुटजादिरिति स्यातः सर्वातीसारनाशनः ॥”

इति कुटजादि ॥ १०९ ॥

“समङ्गातिविषा मुस्तं विष्वं ह्रीवैरधातकी ।

कुटजत्वकफलं विश्वं काथः सर्वातिसारानुत् ॥”

इति समङ्गादि ॥ ११० ॥

“कुटजत्वकृत्काथो घनीभूतः सुप्रोभनः ।

लोहितोऽतिविषायुक्तः सर्वातीसारनाशनः ॥”

इति कुटजकाथः ॥ १११ ॥

“सवत्सकः सातिविषः सविष्वः

सोदीच्यमन्त्रैश्च जलः कषायः ।

सामे सशले सह प्रोणिते च

चिरप्रवृत्तेऽपि हितोऽतिसारे ॥”

इति वत्सकादि ॥ ११२ ॥

“कषायो मधुना पीतश्चो दाडिमवत्सकान् ।

सद्यो जयेदतीसारं सरक्तं दर्निवारणम् ॥”

इति कुटजदाडिमम् ॥ ११३ ॥ * ॥

अथ यष्टगयाम् ।

“यष्टणीमाश्रितं दोषमतीसारवदाचरेत् ।

अतीसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥

नागरातिविषामुस्तकाथः स्यादासपाचनः ॥”

इति नागरादि ॥ ११४ ॥ * ॥

अथामान्यम् ।

“विष्वभयागुडश्चीनां कषायेण षडघणम् ।

पिबेन्निपिष्ठां मन्दैर्यो त्यकपत्रसुरभीकृतम् ।

पञ्चकोलं समश्चितं षडघणमुदाहृतम् ॥”

इति षडघणविष्वदि ॥ ११५ ॥ * ॥

अथामाजीर्णम् ।

“धान्यनागरमंसिहं तोयं दद्याद्विचक्षणः ।

आमाजीर्णप्रशमनं दीपकं वसिष्ठोऽधनम् ॥”

इति धान्यशुद्धौ ॥ ११६ ॥ * ॥

अथ पाण्डुरोगम् ।

“फलत्रिकान्द्रावासातिक्ताभृतिस्निग्धजः ।

काथः सौद्रयतो हन्यान् पाण्डुरोगं सकामलम् ॥”

इति फलत्रिकादि ॥ ११७ ॥ * ॥

अथ रक्तपित्तम् ।

“जलं श्वर्कूरुगृहीकामधुकैः सपरुषकैः ।

श्रुतशीतं प्रयोक्तव्यं तर्पणार्थं सशर्करम् ॥”

इति श्वर्कुरादिजलम् ॥ ११८ ॥ * ॥

पाचन

अथ राजयज्यानि ।
 “अन्धाकपिप्यलीविम्बदशमूलोजलं पिबेत् ।
 पार्श्वमूलव्वरश्वासपीनसादिनिवृत्तये ॥”
 इति धन्याकादि ॥ ११६ ॥
 “अन्धगन्धान्ताभीरुदशमूलोजलावृषाः ।
 पुष्करातिविषे ज्ञानि चयं क्षीररसाग्निः ॥”
 इति अन्धगन्धादि ॥ १२० ॥
 “दशमूलबलाराजापुष्करसुरदारुनागरैः कथितम् ।
 पेयं पार्श्वसिधिरुक्चतकासादिशान्तये
 सलिलम् ॥”
 इति दशमूलानि ॥ १२१ ॥
 इति राजयज्याधिकारः ॥ * ॥
 अथ कासे ।
 “पञ्चमूलोजलतः काथः पिप्यलीचूर्णसंयुतः ।
 रसात्ममन्त्रतो जित्वं वातकासमुदहस्यति ॥”
 इति पिप्यलीचूर्णयुक्तपञ्चमूली ॥ १२२ ॥
 “पौष्करं कटफलं भागीं पिप्यलीविम्बसाधितम् ।
 पिबेत् काथं कफोदके कासे श्वासे च हृदयघ्ने ॥”
 इति पौष्करादि ॥ १२३ ॥
 “पिप्यलीचूर्णसंयुक्तं दशमूलोजलं पिबेत् ॥”
 इति पिप्यलीचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२४ ॥
 “कटफलं कतबं भागीं सुतं धान्यं वचाभया ।
 शङ्खी पर्यटकं शुष्की सुराक्ष जले श्रुतम् ॥
 मधुहिङ्गयुतं पेयं कासे वातकफात्मके ।
 कच्छरोगे मुखे श्रुते श्वासहिङ्गाक्षरं च ॥”
 इति कटफलादि ॥ १२५ ॥
 “कण्टकारीजनतः काथः सल्लघः सर्वकासाहा ॥
 इति कण्टकारीकाथः ॥ १२६ ॥
 इति कासाधिकारः ॥ * ॥
 अथ हिक्कायाम् ।
 “अमृतानागरफक्षीयात्रीपर्णाश्रसाधितकाथः ।
 पीतः सकणाचूर्णः कासश्वासौ जयत्याशु ॥”
 इति अमृतादि ॥ १२७ ॥
 “दशमूलकषायस्तु पुष्करणावचूर्णितः ।
 कासश्वासप्रशमनः पार्श्वहृक्कुलनाशनः ॥”
 इति कुष्ठचूर्णयुक्तदशमूली ॥ १२८ ॥
 “कुललीनागरयात्रीवासाभिः कथितं जलम् ।
 पीतं पुष्करसंयुक्तं हिक्काश्वासनिवारणम् ॥”
 इति कुलल्यादि ॥ १२९ ॥
 “शङ्खीमहौषधकषाघनपौष्कराणां
 चर्णं शटीमरिचशर्करया विमिश्रम् ।
 काथेन पीतममृतावृषपञ्चमूल्याः
 श्वासं त्राहेण विनिहन्त्यतिदोषसुखम् ॥”
 इति शङ्खादि ॥ १३० ॥
 इति हिक्काश्वासाधिकारः ॥ * ॥
 अथ कृद्गां ।
 “कषायो भृष्टसृक्स्थ सलाजमधुशर्करः ।
 निहन्त्याहृद्गातोसारं वेम्भानर इवाहुतिम् ॥”
 इति भृष्टसृक्काथः ॥ १३१ ॥
 “गुडचौत्रिफलादिपटोलैः कथितं पिबेत् ।
 शोदयुक्तं निहन्त्याशु कृद्गं पिताम्बसम्भवम् ॥”
 इति गुड्यादि ॥ १३२ ॥

पाचन

“काथः पर्यटकः पीतः सक्षौद्रहर्दिनाशनः ॥”
 इति पर्यटकाथः ॥ १३३ ॥
 “कृतं गुड्या विधिवन् कषायं हिमसंश्रितम् ।
 निहृष्यपि भवेन पथ्यं मातृकेण समायुतम् ॥
 द्रवादापीधितासोये प्रतप्ते निशि संश्रितान् ।
 कषायो योऽभिनिर्याति स शीतः समुदाहृतः ॥”
 इति गुडचौत्रीकषायः ॥ १३४ ॥
 “श्रीफलस्य गुड्या वा कषायो मधुसंयुतः ।
 पेयश्चर्हिचये शीतो दूर्वा वा तण्डुलाम्बुना ॥”
 इति विल्वमूलगुडचौकषायौ ॥ १३५ ॥
 “जम्बान्नपल्लवगवेषुकषान्यसंय-
 द्वीधैरवारि पिबतो मधुनाल्पमल्पम् ।
 हृद्भिः प्रयाति शमनं त्रिसुगन्धयुक्ता
 लीङ्गा निहन्ति मधुनाथ दुर्गला वा ॥”
 इति जम्बादिवारि ॥ १३६ ॥
 इति हृद्गाधिकारः ॥ * ॥
 अथ मूर्च्छायाम् ।
 “महौषधान्ताक्षौद्रं पौष्करं यज्यकोद्ववम् ।
 पिबेत् कषायुतं काथं मूर्च्छायै युगुदेषु च ॥”
 इति महौषधादि ॥ १३७ ॥
 “पिबेद्दुरालभाकाथं सघृतं भ्रमशान्तये ॥”
 इति दुरालभाकाथः ॥ १३८ ॥
 इति मूर्च्छाधिकारः ॥ * ॥
 अथोन्मादे ।
 “दशमूलाम्बु सघृतं युक्तं मांसरसेन वा ।
 ससिद्धार्थकचूर्णं वा पुष्पाणां वैककं घृतम् ॥”
 इति घृतादियुक्तदशमूलम् ॥ १३९ ॥ * ॥
 अथोपमसारे ।
 “हृतकम्योऽक्षिरुजा यस्य स्वेदो हस्तादि-
 शीतता ।
 दशमूलोजलं तस्य कलाणायश्च योजयेत् ॥”
 इति दशमूलकल्याणघृतौ ॥ १४० ॥ * ॥
 अथ वातरोगे ।
 “पञ्चमूलोजलतः काथो दशमूलोजलतोऽथवा ।
 रुक्चः स्वेदस्तथा नस्यं मन्यास्तम्भे प्रशस्यते ॥”
 इति पञ्चमूली दशमूलौकाथौ ॥ १४१ ॥
 “अर्हति नवनीतेन खादन्नाग्निवर्धनं नरः ।
 क्षीरमांसरसेर्भुक्ता दशमूलो जलं पिबेत् ॥”
 इति दशमूलो ॥ १४२ ॥
 “माषबलाशुकाश्रिमाकृत्तरास्त्राश्रगन्धो-
 रुक्काणाम् ।
 काथो नस्यनिपीतो रामटलवर्णान्वितः कोष्णः ॥
 अपहरति पक्ष्वातं मन्यास्तम्भं सकर्ण-
 नादरुजम् ।
 दुर्जयमर्हितवातं सप्ताष्टाज्जयति चावश्यम् ॥”
 इति माषबलादि ॥ १४३ ॥
 “दशमूलोजलामाषकाथं तैलाण्यमिश्रितम् ।
 सायं भुक्ता पिबेन्नस्यं विम्ब्यामववाहकं ॥”
 इति दशमूल्यादि ॥ १४४ ॥
 “माषात्मगुणकैरुणवाय्वालकश्रुतं पिबेत् ।
 हिङ्गुसैन्धवसंयुक्तं पक्षाघातनिवारणम् ॥”
 इति माषादि ॥ १४५ ॥

पाचन

“वातघ्ने दशमूल्या च नरं कुक्षसुपाचरेत् ॥”
 इति वातप्रगणदशमूलौकाथौ ॥ १४६ ॥
 “दशमूलो बला राक्षा गुडचौ विम्बमेघजम् ।
 पिबेदेरुक्तैलेन यधसीखञ्जपङ्कजम् ॥”
 इति एरुक्तैलेनयुक्तदशमूल्यादि ॥ १४७ ॥
 “शोफालिकादलकाथो नृद्धमिषमिषाधितः ।
 दुर्ब्बा रं यधसीरोगं पीतमात्रं समुहरेत् ॥”
 इति शोफालौकाथः ॥ १४८ ॥
 “पञ्चमूलौकाथयन्तु रुक्तेलेविमिश्रितम् ।
 चित्तेलेवाथवा युक्तं यधसीगुल्ममूलवुत ॥”
 इति एरुक्तैलेनयुक्तपञ्चमूली ॥ १४९ ॥
 “दशमूलौकाथयेन पिबेद्वा नागरात्मसा ।
 कटीशूलेषु सर्वेषु तैलेमेरुसम्भवम् ॥”
 इति एरुक्तैलेनयुक्तदशमूलौकाथौ ॥ १५० ॥
 “गुग्गुलुं क्रोष्टुमिषं तु गुडचौ त्रिफलात्मसा ।
 क्षीरेमेरुक्तैलेन वा पिबेद्वा वृद्धदारकम् ॥”
 इति गुग्गुलुयुक्तगुडचौत्रिफलाकाथः ॥ १५१ ॥
 इति वातयाध्यधिकारः ॥ * ॥
 अथ वातरक्ते ।
 “अमृतानागरधन्याककचयेन पाचनकं सिद्धम् ।
 जयति सरक्तं वानं सामं कुष्ठान्यशेषाणि ॥”
 इति अमृतादि ॥ १५२ ॥
 “वतसादम्युद्भवः काथः पीतो गुग्गुलुसंयुतः ।
 समीरणसमायुक्तं शोणितं संप्रधावयेत् ॥”
 इति वत्सादनीकाथः ॥ १५३ ॥
 “वासागुडचौ चतुरङ्गुलाना-
 मेरुक्तैलेन पिबेत् कषायम् ।
 क्रमेण सर्वोद्भजमप्येषं
 जयेदमृतात्मभवं विकारम् ॥”
 इति वासादि ॥ १५४ ॥
 “लीङ्गा सुष्ठितिकाचर्णं मधुसर्पिःसमन्वितम् ।
 हिक्काकाथं पिबेत् हन्ति वातरक्तं सुदुस्तरम् ॥”
 इति गुडचौकाथः ॥ १५५ ॥
 “तिस्रोऽथवा पञ्चगुदेन पथ्या
 जम्भा पिबेच्छिन्नरुहाकाथयम् ।
 सवातरक्तं शमयत्युदोर्ण-
 माजातुसंस्थश्च निहन्त्यवश्यम् ॥”
 इति गुडचौकाथः ॥ १५६ ॥
 इति वातरक्ताधिकारः ॥ * ॥
 अथोरुस्तम्भे ।
 “शिलाजन्तु गुग्गुलुं वा पिप्यलीमथ नागरम् ।
 ऊरुस्तम्भं पिबेन्नृन्देदशमूलोरसेन वा ॥”
 इति शिलाजन्तादियुक्तदशमूली ॥ १५७ ॥
 “भल्लातकान्ताशुष्कीदारुपथ्यापुनर्नवा ।
 पञ्चमूलोदयोन्मिश्रा ऊरुस्तम्भनिवारणाः ॥”
 इति भल्लातकादि ॥ १५८ ॥
 “पिप्यली पीप्यलीमूलं भल्लातकाथं खव वा ।
 कल्को वा समधुर्दय ऊरुस्तम्भविनाशनः ॥”
 इति पिप्यल्यादि ॥ १५९ ॥
 इत्यूरुस्तम्भाधिकारः ॥ * ॥
 अथामवाते ।
 “शटीशुष्काभया चोया देवाज्ञातिविषान्नः ।

पाचनं

कषायभामवातस्य पाचनं रुचभोजनम् ॥
 इति श्रुत्यादि ॥ १६० ॥
 “शरीरी विषयधनं कल्मसं वर्धामन्नायसंयुतम् ।
 सप्ररात्रं पिबेन्नृणामवातविपाचनम् ॥”
 इति पुनर्नवाकायः ॥ १६१ ॥
 “दृष्टान्तान्तेरेखराखानागराकभिः ।
 काथारुचकतेनेन सामं हन्त्यनिलं गुरुम् ॥”
 इति राखान्द्राश्वलादि ॥ १६२ ॥
 “दृष्टान्तान्नायकायधेनं पिबेद्वा नागराखसा ।
 कुक्षिवास्तिकटीशले तैलमेरुदमम्भवम् ॥”
 इति गरुडनेत्रयुक्तदृष्टान्ताश्वलादि ॥ १६३ ॥
 “राखी गृह्णीमेरुदं देवदारु महीधधम् ।
 पिबेत् सन्वाङ्गवाते च सामे सन्वास्थिमज्जगे ॥”
 इति राखान्द्राश्वलादि ॥ १६४ ॥
 “राखान्द्राश्वलादिदेवदारु-
 त्रिकण्टकेरुपुनर्नवाकम् ।
 काथं पिबेन्नागराश्वलादिभ्यं
 अङ्गोरुपुष्टिकपाश्वलादी ॥”
 इति राखान्द्राश्वलादि ॥ १६५ ॥
 “गुण्ठीगोक्षुरकायः प्रातः प्रातर्निधिवितः ।
 सामे वात कटीशले पाचनी रुचप्रणाशनः ॥”
 इति गोक्षुरगुण्ठी ॥ १६६ ॥
 “आमवाते कणायुक्तं दृष्टान्ताश्वलादि पिबेत् ॥”
 इति कणायुक्तदृष्टान्ताश्वलादि ॥ १६७ ॥
 इत्यामवाताधिकारः ॥ * ॥
 अथ शले ।
 “बलापुनर्नवेरेखदृष्टान्तीदृयगोक्षुरैः ।
 सहिङ्गु लवणं पीतं सदा वातरुजापहम् ॥”
 इति बलादि ॥ १६८ ॥
 “विश्वमेरुदं शूलं काथं पीत्वा शलं पिबेत् ।
 हिङ्गुसौवर्चलोपनं सदाः शलनिवारणम् ॥”
 इति विश्वादि ॥ १६९ ॥
 “हिङ्गुपुष्करशूलान् हिङ्गुसौवर्चलेन वा ।
 विश्वमेरुदयकायः सदाः शलनिवारणः ॥”
 इति हिङ्गुपुष्करशूलयुक्तविश्वमेरुदयकायः ॥
 १७० ॥
 “तद्वदुयवकाथो हिङ्गुसौवर्चलान्वितः ॥”
 इति रुच्यादि ॥ १७१ ॥
 “दृष्टान्तां गोक्षुरैरेखकुशाकांशुचरालिकाः ।
 पीताः पित्तभवं शूलं सदा हन्ति सुदारुणम् ॥”
 इति दृष्टान्तादि ॥ १७२ ॥
 “शतावरीसयष्टाज्जटुकटुकारवधेः श्वेतम् ।
 श्वेतश्रीतं पित्तोदधं सगृह्णीतद्विशर्करम् ॥”
 पित्ताश्वलादिहृत्शूलं सदा दाहज्वरापहम् ॥”
 इति शतावरीयादि ॥ १७३ ॥
 “त्रिफलानिन्वयष्टाज्जटुकटुकारवधेः श्वेतम् ।
 प्रायथेन्मधुसंमिश्रं दाहशूलोपशान्तये ॥”
 इति त्रिफलादि ॥ १७४ ॥
 “नैलमेरुदं वापि मधुककायसंयुतम् ।
 शूलं पित्तोदधं हन्त्यादृगुल्यं पित्तिकमेव च ॥”
 इति मधुककायः ॥ १७५ ॥
 “त्रिफलारवधकाथं सदां शर्करान्वितम् ।

पाचनं

प्रायथेद्रक्तपित्तघ्नं दाहशूलनिवारणम् ॥”
 इति त्रिफलारवधकायः ॥ १७६ ॥
 “विश्वमेरुदमथैरुदं चित्रकं विश्वमेरुजम् ।
 हिङ्गुमेरुदसंयुक्तं सदाः शूलनिवारणम् ॥”
 इति विश्वमेरुलादि ॥ १७७ ॥
 “सत्तारं वा पिबेत् काथं विश्वादेः कफशूलवाग् ॥”
 इति विश्वादिकायः ॥ १७८ ॥
 “मातुलङ्गरमो वापि शिथुकायस्तथापरः ।
 सत्तारो मधुना पीतः पार्श्वहृत्किशूलशुत् ॥”
 इति शिथुकायः ॥ १७९ ॥
 “आमशूले क्रिया कार्या कफशूल-
 विनाशिनो ।
 संयमासहरं सर्वं यद्व्यदमिवर्द्धनम् ॥
 पटोलत्रिफलारिष्टकाथं समधुर्कं पिबेत् ।
 पित्तश्लेष्मज्वरारिष्टदाहशूलोपशान्तये ॥”
 इति पटोलादि ॥ १८० ॥
 “विश्वमेरुदकदृष्टान्तयवाम्भसा तु
 हिङ्गारिष्टलवणत्रयपुष्कराणाम् ।
 चर्गं पिबेद्दृष्टयपार्श्वकटीश्वलादि
 पक्षाशयाश्वलादिगुण्ठीगुण्ठीश्वलादी ॥”
 इति विश्वादि ॥ १८१ ॥
 “काथेन चर्गपानं यत्तत्र काथप्रधानता ।
 प्रवर्तते न तेनात्र चर्गापिनी चतुर्ध्वः ॥
 चर्गं समं रुचकहिङ्गुमहीधधानं
 मुख्याश्वलादि कफसमीरणपित्तजेषु ।
 चतुर्धापुष्टजटुराक्षिर्विष्टचिकामु
 पेयं तथा यवर्सनं तु विष्टविवर्धये ॥” १८२ ॥
 “समं मुख्याश्वलेनैव योजनी क्रियते बुधेः ।
 तेनाल्पभागमेवात्र हिङ्गु संपरिदीयते ॥”
 इति रुचकादि ॥ १८३ ॥
 “हिङ्गु सौवर्चलं पृथ्वा विष्टसैन्धवतुम्बरु ।
 पौष्करश्च पित्तचर्गं दृष्टान्तयवाम्भसा ॥
 पार्श्वहृत्कटिपुष्टाश्वले तन्वापतानके ।
 शोथश्लेष्मासक्तं च कर्माग्रेण च शस्यते ॥”
 इति हिङ्गुदिष्टान्तयुक्तदृष्टान्तयवाम्भसायः ॥ १८४ ॥
 “गरुडविश्ववृष्टतीदृयमातुलङ्ग-
 पाषाणभिद्रुकटुसल्लतः कषायः ।
 सत्तारहिङ्गुलवणं रुच्यैतलमभ्यः
 ओग्यंशमेरुदयस्तनवस्तसि यः ॥”
 इति गरुडसम्प्रकः ॥ १८५ ॥
 “गरुडफलशूलानि वृष्टतीदृयगोक्षुरम् ।
 पर्णिव्यः सद्यदेवा च मिष्टपुष्कोक्षुरालिका ॥
 तुल्यैरेते, श्वेतं नीयं यवचारयुतं पिबेत् ।
 पृथग्दीधभवं शूलं हन्त्यात् सर्वभवन्त्या ॥”
 इति गरुडदादृष्टाकः ॥ १८६ ॥
 इति शूलाधिकारः ॥ * ॥
 अथोदावर्तः ।
 “श्यामा दन्तो द्रवन्तो लवक मद्याश्यामा क्षुब्धौ
 चित्तम् ।
 सप्रला शक्तिनी श्वेता राजवृत्तः सतिशुकः ॥
 कम्पिलकः करपुष्प रमणीरीत्यं गणः ।
 सर्पिलैलरजःकाथकल्मष्यन्तमेन च ॥

पाचनं

उदावर्तोदरानाहविषगुल्मादिनाशनः ॥”
 इति प्रत्येकं श्यामादिगणकायः ॥ १८७ ॥
 इत्युदावर्ताधिकारः । आनाहोऽपि ॥ * ॥
 अथ क्षुब्धोदः ।
 “वातोपक्षये हृदये वामयेन क्षिप्रमातुरम् ।
 द्विपक्षशूलिकायेन सखेहलवणेन च ॥”
 इति खेहलवणयुक्तदृष्टान्तली ॥ १८८ ॥
 “नागरं वा पिबेद्वा कषायश्चाग्निवर्द्धनम् ।
 कासश्चासनिहर्त्रं शूलक्षुब्धोगनाशनम् ॥”
 इति नागरकायः ॥ १८९ ॥
 “वचानिम्बकषायार्थं वानं हृदि कफोत्थिते ।
 वातक्षुब्धोदक्षुब्धं प्रियल्यादिश्च पाचयेत् ॥”
 इति वचानिम्बकषायौ ॥ १९० ॥
 “हिङ्गुश्वलादिविष्टविश्वमेरुद-
 कुक्षामयाचित्रकयावशुकम् ।
 पिबेत् ससौवर्चलपुष्कराणं
 यवाम्भसा शूलक्षुब्धामयम् ॥”
 इति हिङ्गुदिष्टान्तयुक्तयवकायः ॥ १९१ ॥
 “दृष्टान्तकषायान् लवणचारसंयुतम् ।
 कासं श्वासश्च क्षुब्धोगं गुल्मशूलश्च नाशयेत् ॥”
 इति लवणचारयुक्तदृष्टान्तली ॥ १९२ ॥
 इति क्षुब्धोगाधिकारः ॥ * ॥
 अथ मन्त्रलक्ष्णे ।
 “अन्तना नागरं धात्री वाजिगन्धा त्रिकण्टकम् ।
 प्रपिबेद्वातरोगान् सशूलो मन्त्रलक्ष्णवान् ॥”
 इति अन्तनादि ॥ १९३ ॥
 “कुशाः काशः श्वरो दर्भ इच्छन्ति हृणोद्वम् ।
 पित्तलक्ष्णहर्त्रं पचमूलं वसिष्ठशोधनम् ॥”
 इति हृणपचमूलम् ॥ १९४ ॥
 “यत्तत् सिद्धं पयःपीत्वा मेढ्रं हन्ति शोणितम् ॥
 शतावरीकाशकुशाश्वदंष्ट्रा-
 विदारिशालाक्षुब्धकशोरकाणाम् ।
 काथं सुश्रीतं मधुशर्करातं
 पिबेत् जगत् पित्तकल्लवणम् ॥”
 इति शतावरीयादि ॥ १९५ ॥
 “हरितकीगोक्षुरराजवृत्त
 पाषाणभिद्रुद्वन्धवासकानाम् ।
 काथं पिबेन्नालिककं प्रयुक्तं
 लक्ष्णं सदाहं मरुजं विवर्धये ॥”
 इति हरितकीयादि ॥ १९६ ॥
 “श्वदंष्ट्रा विश्वतोयं वा कफलक्ष्णविनाशनम् ॥”
 इति श्वदंष्ट्राविश्वकषायौ ॥ १९७ ॥
 “वृष्टतीधावरीपाठायादीमधुकपिप्लवाः ।
 पाचनीयो वृष्ट्यादिः लक्ष्णोदधयपहः ॥”
 १९८ ॥
 “काथं गोक्षुरबीजस्य यवचारयुतं पिबेत् ।
 मन्त्रलक्ष्णं शूललक्ष्णं पीतः शोषं निवारयेत् ॥”
 इति यवचारयुक्तगोक्षुरबीजकायः ॥ १९९ ॥
 “क्रिया हिता लघ्नारिश्चकराया
 या मन्त्रलक्ष्णं कफमारुतोत्थ ।
 यन्मन्त्रलक्ष्णं विहितम् पित्तं
 तत् कारयेच्छोणितमन्त्रलक्ष्णम् ॥

पाचनं

त्रिकण्टकारवधधर्माश-
दुरालभापञ्चनभेदपथाः ।
निज्जन्ति पीता मधुनाश्मरीश्च
संप्राप्तव्योरपि मज्जलक्ष्मम् ॥”
इति त्रिकण्टकादि ॥ २०० ॥
“कषायोऽतिबलाम्लमाधिनोऽशेषलक्ष्मजित् ॥”
इति अतिबलाकषायः ॥ २०१ ॥
इति मज्जलक्ष्माधिकारः ॥ * ॥
अथ मज्जाघाते ।
“मज्जाघातान् यथादोषं मज्जलक्ष्महरेर्जयेत् ।
पिबेच्छिलाजनुकाथे गणे वीरतरादि ॥”
इति शिलाजनुयुक्तवीरतरादिकायः ॥ २०२ ॥
“रमं दुरालभाया वा कषायं वासकस्य वा ॥”
इति दुरालभारसवासकाकषायौ ॥ २०३ ॥
इति मज्जाघाताधिकारः ॥ * ॥
अथाश्मर्याम् ।
“वरुणस्य त्वचं श्रेष्ठं शुष्ठीगोक्षरमंयुताम् ।
यत्रनारगुहं दत्त्वा काथयित्वा पिबेद्धिताम् ॥
अश्मरीं वातजां हन्ति चिरकालानुबन्धिनीम् ॥”
इति वरुणत्वगादि ॥ २०४ ॥
“वीरतरः सहचरौ धर्मो वृज्जादनी जलः ।
गुक्ता काष्ठाकृशावश्मभेदमोष्टटुटुकाः ॥
कुरुगटकोऽथ वशिष्ठो वसुकः मासिमन्थकः ।
इन्द्रीवरी श्वदंष्ट्रा च तथा कापोतवत्तकः ॥
वीरतरादिरिष्ये गणो वातविकारगुण ।
अश्मरींश्च कर्माश्चलक्ष्माघातकजापहः ॥”
इति वीरतरादिगणकायः ॥ २०५ ॥
“शुष्ठासिमन्थपाषाणशिशुवरुणगोक्षरेः ।
अभयारवधफलेः काथं कृष्याद्विचक्षणः ॥
गमठनारलवगन्तर्ग दत्त्वा पिबेन्नरः ।
अश्मरींश्चलक्ष्मन् पाचनं दीपनं परम ॥
हृन्वात कोष्ठान्नं वातं कटारुगुहमेगुम् ॥”
इति शुष्ठादि ॥ २०६ ॥
“वरुणत्वककषायान् पीतान् गुहमंयुताम् ।
अश्मरीं पातयित्वा वस्तिमूलविनाशनम् ॥”
इति वरुणकायः ॥ २०७ ॥
“पिबेद्गुरुमूलत्वककाथं ततः कल्कसंयुतम् ॥”
इति वरुणकल्कयुक्तवरुणत्वककषायः ॥ २०८ ॥
“काथश्च शिशुमूलोऽथ कट्यांश्चश्मरिघातनः ॥”
इति शिशुकायः ॥ २०९ ॥
“नागरवरुणकगोक्षुरपाषाणभित्तुपोतवत्तजः
काथः ।
गुडयावमृकमिश्रः पीतो हृन्वातश्मरीसुयाम् ॥”
इति नागरादि ॥ २१० ॥
“वरुणत्वकशिलाभेदशुष्ठीगोक्षुरकैः कृतः ।
कषायः चारुसंयुक्तः शर्कराश्च भिन्नतपि ॥”
इति वरुणत्वगादि ॥ २११ ॥
“श्वदंष्ट्रैरुपचाणि नागरं वरुणत्वचम् ।
रतनुकाथवरं प्रातः पिबेदश्मरिभेदनम् ॥”
इति श्वदंष्ट्रादि ॥ २१२ ॥
“गलोपकुल्यामधुकाश्मभेद-
कौन्तीश्वदंष्ट्रावधकोरुवकैः ।

पाचनं

काथं पिबेदश्मजनुप्रगाढं
सशर्करे साधमरिभञ्जलक्ष्मे ॥”
इति गलादि ॥ २१३ ॥
“शुक्राश्मर्यान् सामान्यो विधिरश्मरिनाशनः ॥”
इत्यश्मरीशर्कराधिकारः ॥ * ॥
अथ मेहे ।
“दृन्वाकशेरुप्रतीककम्भीकप्रवशैवलम् ।
जले निःकथितं पीतं शुक्रमेहचरं परम् ॥”
इति दृन्वादि ॥ २१४ ॥
“त्रिफलागवधद्राक्षाकषायो मधुना युतः ।
पीतो निहन्ति फेगाश्च प्रमेहं नियतं शुक्राम् ॥”
इति त्रिफलादि ॥ २१५ ॥
“लोभाभयाकटफलमुस्तकानां
विहङ्गापाठाञ्जनधन्वनानाम् ।
कदम्बशालार्जुनरीषकानां
विहङ्गादार्जुनधवशालकानाम् ॥
चत्वार गते मधुना कषायाः
कफप्रमेहेषु निधेयमायाः ॥
अथत्याक्षत्ररुह्या न्ययोधादः फलत्रयान् ।
सजिह्वरक्तसागच काथाः पञ्च समाश्लकाः ॥
नीलहारिद्रगुल्फास्थान चारुमाश्लिषसाकषयान् ।
मेष्ठान् हन्तुः क्रमादन्ते सजौद्रो रक्तमेह
जित ॥
काथः श्वर्जृकाश्मर्यान्तिद्रकाश्चान्दनाशनः ॥”
इति श्वर्जृकादि ॥ २१६ ॥
“लोभार्जुनोष्णीगृक्षचन्दनानाम् २१७
अरिष्टमंश्यामलकाभयानाम् ॥ २१८ ॥
धात्रार्जुनारिष्टकवनमकानां २१९
नीलोत्पलैलातिनिशार्जुनानाम् ॥ २२० ॥
चत्वार गते विहृताः कषायाः
पित्तप्रमेहे मधुसंप्रयुक्ताः ॥”
इति कषायचतुष्टयम् ॥ २२१ ॥
“क्षिप्त्वावृद्धिकायेण पाठाकटजगमठम् ।
निक्तां कुष्ठश्च सचर्ग्यं सर्पिर्महे पिबेन्नरः ॥”
इति क्षिप्त्वावृद्धिकायः ॥ २२२ ॥
“कदरखदिरप्रगकाथं क्षौद्राकथे पिबेत् ॥”
इति कदरादि ॥ २२३ ॥
“अशिमन्थकषायान् वामामेहे प्रयोजयेत् ॥”
इति अशिमन्थकषायः ॥ २२४ ॥
“पाठाश्विरीषटस्यग्रमुन्वाः किंशुकतिन्दकौ ।
कपित्थानां भिषक् काथं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥”
इति पाठादि ॥ २२५ ॥
“कषायस्त्रिफलादारुसुस्तकोरुवका कृतः ॥”
इति त्रिफलादि ॥ २२६ ॥
“फलत्रिकं दारु निशां विशालां
मूलश्च निष्काथ्य निशांशकल्कम् ।
पिबेत् कषायं मधुसंप्रयुक्तं
सञ्जप्रमेहेषु ससुत्थितेषु ॥”
इति फलत्रिकादि ॥ २२७ ॥
“कटुटेरीमधुकत्रिफलाचचकैः समैः ।
सिद्धः कषायः पातयः प्रमेहानां विनोत्थितः ॥”
इति कटुटेर्यादि ॥ २२८ ॥

पाचनं

“त्रिफलादारुदाब्जवृद्धकाथः क्षौद्रेण मेहहा ॥”
इति त्रिफलादि ॥ २२९ ॥
“कुटजासनदाब्जवृद्धफलत्रयभवोऽथवा ॥”
इति कुटजादि ॥ २३० ॥
इति प्रमेहाधिकारः ॥ * ॥
अथोदरे ।
“पयसा सञ्चितकल्केनोदकश्रुतेन वा ।
सप्तलात्रायमाणार्थां श्दतेनारवधेन वा ॥”
इति विहृतकल्कयुक्तारवधकाथैरुदकाथौ ॥
२३१ ॥
“सन्निपातोदरे सर्वा यथोक्ता कारयेत् क्रियाम् ।
पीतः क्षौद्रोदरं हृन्वात पिप्पलीमरिचान्वितः ॥
अश्वत्थसंयुक्तः शिशुकाथः ससैन्धवः ॥”
इति शिशुकायः ॥ २३२ ॥
“दशमूलदारुनागरश्चिन्नरुहापुनर्नवाकायः ।
जयति जलोदरशोथक्षीपदगलगाढवात-
रोगांश्च ॥”
इति दशमूलादि ॥ २३३ ॥
“हरितकीनागरदेवदारु
पुनर्नवाश्चिन्नरुहाकषायः ।
सगुग्गुलूमूत्रयुतश्च पयः
शोथोदराणां प्रवरः प्रयोगः ॥”
इति हरितकीनादि ॥ २३४ ॥
“गरुडतेजं दशमूलमिश्रं
शोभयुक्तक्षिप्त्वागरो वा ।
निहन्ति पातोदरशोथगलं
काथः सञ्जो दशमूलजञ्च ॥”
इति गरुडतेजेन गोभज्जेन वा युक्ता दशमूला ॥
२३५ ॥
“पुनर्नवान्मपटोलशुष्ठी-
तिक्ताम्लतार्क्ष्यभयाकषायः ।
सर्वाश्चोदरकाष्ठाश्ल-
न्वासान्वितं पाण्डुरादं निहन्ति ॥”
इति पुनर्नवाकम् ॥ २३६ ॥
“पुनर्नवान्मभयागुडर्ची
पिबेत् सञ्जो मणिषाक्षयुक्ताम् ।
त्वग्दोषशोथोदरपाण्डुरोग
स्थौल्यप्रसेकोर्ध्वकफामयेषु ॥”
इति पुनर्नवाचतुष्कम् ॥ २३७ ॥
इति उदराधिकारः ॥ * ॥
अथ शोथे ।
“शुष्ठीपुनर्नवरुपञ्चमूलश्रुतं जलम् ।
वातिके न्ययथो शस्तं पानाहारपरिग्रहे ॥”
इति शुष्ठादि ॥ २३८ ॥
“दशमूलं सर्वथा च शस्तं वातिं विशोधतः ॥”
इति दशमूलम् ॥ २३९ ॥
“क्षीराशनः पित्तजतेऽथ शोथे
त्रिष्टदुग्धक्षौत्रिफलाकषायम् ।
पिबेन्नवां मज्जविमिश्रितं वा
फलत्रिकाचर्गमथाक्षमाचम् ॥”
इति त्रिष्टदादि ॥ २४० ॥
“अभया दारु मधुकंतिक्ता दन्तो सपिप्पली ।

पाचनं

पटोलं चन्दनं दाढ्यौ चायमाग्रेन्द्रवारुणी ॥
रुषां कायः ससर्पिष्कः श्वयचुज्वरदाहहा ।
गोसंप्रख्यासन्तापसन्निपातविधापहः ॥

इति अभयादि ॥ २४१ ॥

“पुनर्नवाविश्वत्रिदृग्दृष्टी-
सम्पाकपथ्यामरदारुकल्कम् ।
श्रोथे कफोत्थं मक्षिणान्नस्र-
गुक्तं पिबेद्वा सलिलं तथैषाम् ॥”

इति पुनर्नवासप्रक्रमः ॥ २४२ ॥

“पुनर्नवादारुगुण्ठीकाथं मन्त्रेय केवले ।
दृष्टान्नजले वापि गुग्गुलुः श्रोथनाशनः ॥”
इति गुग्गुलुयुक्तपुनर्नवादिदृष्टान्नकाथौ ॥ २४३ ॥
“सिंहास्यान्तभगटाकीकाथं कृत्वा समाचिकम् ।
पात्वा श्रोथं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं च्वरं
वमिम् ॥”

इति सिंहास्यादि ॥ २४४ ॥

“भूनिम्बविश्वकल्कं जम्बा पेयः पुनर्नवाकाथः ।
अपहरति नियतमासु श्रोथं सन्वाङ्गमं गगाम् ॥”

इति पुनर्नवाकाथः ॥ २४५ ॥

इति श्रोथाधिकारः ॥ * ॥

अथान्नत्रयौ ।

“पुनर्नवायास्तेलं वा तैलं नारायणान्नया ।
पाने वस्तौ रुवोत्तेलं पेयं वा दृष्टकाश्रमा ॥”

इति रुवुतेलयुक्तदृष्टान्नम् ॥ २४६ ॥

“रास्त्रायद्यान्तैरखबलागोन्नरमाधितः ।
काथोन्नतद्विं चन्द्यासु रुवुतेलेन मिश्रितः ॥”

इति रास्त्रादि ॥ २४७ ॥

इति ब्रध्नद्विगधिकारः ॥ * ॥

अथ विदधौ ।

“पुनर्नवादारुविश्वदृष्टान्नलाभयाम्भसा ।
गुग्गुलुं रुवुतेलं वा पिबेन्मारुतविदधौ ॥”

इति पुनर्नवादि ॥ २४८ ॥

“प्रमेहा त्रिफलाकाथं त्रिदृक्कल्कात्तसंयुतम् ॥”

इति त्रिदृक्कल्कयुक्तत्रिफलाकाथः ॥ २४९ ॥

“दृष्टान्नलोकायां सन्धोह्ननरसेन वा ।

श्रोथं व्रणं वा कोष्णान्नस्रगुलं परिचिद्येत् ॥”

इति दृष्टान्नलोकायाः ॥ २५० ॥

“काथो वषट्त्वगेरखन्धद्वैष्टाभमिडा कृतः ।
सहिह्नुमैश्वरः पीतः कोष्ठस्यं भावयेद्वृक ॥”

इति वषट्त्वगादिकाथः ॥ २५१ ॥ * ॥

अथोपदंष्ट्रे ।

“पटोलनिम्बत्रिफलागुडचौ-

काथं पिबेद्वा खदिराशनाभ्याम् ।

सगुग्गुलु वा त्रिफलायुतं वा

सर्वापदंष्ट्रापहरः प्रयोगः ॥”

इति पटोलादि ॥ २५२ ॥

“त्रिफलायाः कथायैश्च भृङ्गराजसेन वा ।

व्रणप्रक्षालनं कुर्यादुपदंष्ट्रप्रशान्तये ॥”

इति त्रिफलाकाथः ॥ २५३ ॥

“जयाजालम्बमारार्कसम्पाकानां हलैः पृथक् ।
कनं प्रक्षालने काथं मेदुपाकं प्रयोजयेत् ॥”

इति जरादिकाथः ॥ २५४ ॥ * ॥

पाचनं

अथ भवे ।

“न्ययोधादिकषायन् सुश्रीतं परिचिद्ये ॥”

इति न्ययोधादि ॥ २५५ ॥ * ॥

अथ कुष्ठे ।

“त्रिफलापटोलरजनीमञ्जिहारोहिणीवचा
निम्बैः ।

रुष कषायोऽभ्यस्तो निहन्ति कफपित्तजं

कुष्ठम् ॥”

इति नवकषायः ॥ २५६ ॥

“पटोलखदिरारिष्टत्रिफलाकृष्णवेचनम् ।

तिक्ताशनः पिबेत् काथं कुक्षौ कुष्ठं यपोहति ॥”

इति पटोलादि ॥ २५७ ॥

“धात्रीखदिरयोः काथं पीत्वा वल्गुलसंयुतम् ।
शङ्खेन्दुधवलं श्विचं तुर्गं हन्ति न संशयः ॥”

इति धात्रीखदिरकाथः ॥ २५८ ॥ * ॥

अथ श्रोतपित्ते ।

“उर्द्वे वमनं कार्यं पटोलारिष्टवारिणा ॥”

इति पटोलारिष्टजलम् ॥ २५९ ॥ * ॥

अथान्नपित्ते ।

“निस्तुषयवट्टषधात्रीकाथस्त्रिगुगुलुयुतः पीतः ।
अपनयति चान्नपित्तं यदि भुङ्क्ते सुहृद्येण ॥”

इति निस्तुषयवादि ॥ २६० ॥

“कफपित्तवमीकण्डूज्वरविस्फोटदाहहा ।

पाचनो टीपनः काथः शृङ्गवेरपटोलयोः ॥”

इति शृङ्गवेरपटोलकाथः ॥ २६१ ॥

“पटोलं नागरं धान्यं काथयित्वा जलं पिबेत् ।

कण्टपामाभिर्मृलघ्नं कफपित्तमिन्मावृजितम् ॥”

इति पटोलादि ॥ २६२ ॥

“पटोलविश्वान्तरोहिणीकृतं

जलं पिबेत् पित्तकफोक्तये च ।

अलभमारोचकवह्निमान्ध-

कासज्वरच्छर्दिनिवारणन्तम् ॥”

इति पटोलादि ॥ २६३ ॥

“यवल्लङ्गापटोलानां काथं चौद्रयुतं पिबेत् ।

नाशयेदन्नपित्तञ्च अरुचिञ्च वमिन्मथा ॥”

इति यवादि ॥ २६४ ॥

“वासाग्नतापपटकभूनिम्बनिम्बमाकवेः ।

त्रिफलाकुलकैः काथः मज्जैश्चान्नपित्तहा ॥”

इति दृष्टान्नम् ॥ २६५ ॥

“फलत्रिकं पटोलञ्च तिक्ताकाथः सितायुतः ।

पीतः क्षीतकमध्वक्तो ज्वरच्छर्दिग्नपित्तजित् ॥”

इति फलत्रिकादि ॥ २६६ ॥

“पटोलधन्याकमधौषधान्तेः

कृतः कषायो विगहन्ति शीघ्रम् ।

मन्दानलं पित्तवलासदाह-

च्छर्दिज्वरामानिलशूलरोगान् ॥”

इति पटोलादि ॥ २६७ ॥

“क्षिप्रोद्भवनिम्बपटोलपत्रं

फलत्रयं सुकाथनं सुश्रीतम् ।

चौद्रान्वितं पीतमनेकरूपं

सुदाहणं हन्ति तदन्नपित्तम् ॥”

इति क्षिप्रोद्भवादि ॥ २६८ ॥

पाचनं

“पटोलत्रिफलानिम्बद्वयं मधुयुतं पिबेत् ।

पित्तश्लेष्मज्वरच्छर्दिदाहशूलोपशान्तये ॥”

इति पटोलादि ॥ २६९ ॥

“सिंहास्यान्तभगटाकीकाथं कृत्वा समाचिकम् ।

अन्नपित्तं जयेज्जन्तुः कासं श्वासं च्वरं वमिम् ॥”

इति सिंहास्यादि ॥ २७० ॥

इति अन्नपित्ताधिकारः ॥ * ॥

अथ विसर्पे ।

“हृत्पर्वणं प्रयोक्तव्यं पञ्चमूलचतुष्टयम् ॥”

इति पञ्चमूलचतुष्टयम् ॥ २७१ ॥

“सुस्तारिष्टपटोलानां काथः सर्वविसर्पशुत् ॥”

इति सुस्तादि ॥ २७२ ॥

“धात्रीपटोलसुहृन्नामथवा दृतसंयुतः ॥”

इति धात्रीग्रादि ॥ २७३ ॥

“अन्ततृषपटोलं निम्बपत्रैरुपेतं

त्रिफलखदिरसारं याधिघातञ्च तुल्यम् ।

कथितमिदमशेषं गुग्गुलुर्भागयुक्तं

जयति विषविसर्पान् कुष्ठमहादृष्टाण्यम् ॥”

इति नवकषायः ॥ २७४ ॥

“अन्ततृषपटोलं सुक्तकं सप्तपर्णं

खदिरमसितवेचं निम्बपत्रं हरिद्रे ।

विविधविषविसर्पान् कुष्ठविस्फोटकण्ड-

रपनयति मक्षुरीं श्रोतपित्तं च्वरञ्च ॥”

इति अन्ततादि ॥ २७५ ॥

“पटोलाग्नतभूनिम्बवासकारिष्टपट्टेः ।

खदिराब्दयुतः काथो विस्फोटार्निज्वरापहः ॥”

इति पटोलादि ॥ २७६ ॥

“पटोलत्रिफलारिष्टगुडचौसुक्तचन्दनेः ।

समुत्तरी रोहिणी पाठा रजनी सदरालभा ॥

कषायं पाययेदेतन् पित्तश्लेष्मज्वरापहम् ।

कण्ट्वगुहोषविस्फोटविषवीसर्पनाशनम् ॥”

इति पटोलादि ॥ २७७ ॥

“भूनिम्बवासकाटुकापटोल-

फलत्रिकाचन्दनिम्बसिद्धः ।

विसर्पदाहज्वरवक्रशोष-

विस्फोटव्याधिविमुक्तकषायः ॥”

इति भूनिम्बादि ॥ २७८ ॥

“सकफे पित्तयुक्ते तु त्रिफलां योजयेत्तरः ।

दुरालभां परपटकं पटोलं कटुकान्नया ।

कोष्णं गुग्गुलुसंयुक्तं पिबेद्वा खदिराद्यकम् ॥”

इति दुरालभादि ॥ २७९ ॥

“कुण्डली पित्तमहान् खदिरैश्चयवाङ्ग वा ।

विस्फोटाभाशयव्यास वायुर्जलधराविष ॥”

इति कुण्डल्यादि ॥ २८० ॥ * ॥

अथ मक्षुर्याम् ।

“दुरालभां परपटकं भूनिम्बं कटुरोहिणीम् ।

श्लेष्मिकां पित्तजायां वा पानं निःकाथ्य दापयेत् ॥”

इति दुरालभादि ॥ २८१ ॥

“निम्बं परपटकं पाठां पटोलं कटुरोहिणीम् ।

वासां दुरालभां धात्रीसुश्रीरं चन्दनद्वयम् ॥

रुष निम्बादिकः काथः पीतः शर्करया युतः ।

हन्ति त्रिदोषमक्षुरीं श्वयवीसर्पसम्भवाम् ॥

पाचनं

उत्थिता प्रविशेद्या तु पुनस्तां वास्तनी नयेत् ॥
इति निम्बादि ॥ २८२ ॥
“पटोलकुङ्कुलीसुस्तपथधन्यवासकैः ।
भूनिम्बनिम्बकटुकापटैश्च श्रुतं जलम् ॥
मखरीं श्रमयेदामां पक्वाश्चैव विप्रोपयेत् ।
नातः परतरं किञ्चिद्विस्फोटज्वरशान्तये ॥”
इति पटोलादि ॥ २८३ ॥
“पटोलमूलारुणतकलीयकं
पिवेद्विरामलकल्कसंयुतम् ।
मखरिविस्फोटविदाहशान्तये
तदेव पितासवमिन्वरापहम् ॥”
इति पटोलादि ॥ २८४ ॥
“पटोलमूलारुणतकलीयकं
तथैव धात्रीखदिरैश्च संयुतम् ।
पिबेज्जलं सुकथितं सुशीतं
मखरिकारोगविनाशनं परम् ॥”
इति पटोलमूलादि ॥ २८५ ॥
“खदिरत्रिफलारिष्टपटोलाश्रितवासकैः ।
काथोऽष्टकाङ्गो जयति रोमाङ्गीश्च मखरिकाम् ॥
वीसर्पकुष्ठविस्फोटकङ्कादीनापि पानतः ॥”
इति खदिराष्टकम् ॥ २८६ ॥
“अमृतादिकषायस्तु जयेत् पित्तकफात्मिकाः ॥
इति अमृतादि ॥ २८७ ॥
“जातीपत्रं समञ्जसं दार्वीं पूगफलं शमीम् ।
धात्रीफलं समधुक् कथितं मधुसंयुतम् ॥
सुखरोगे कण्ठरोगे गण्डवार्धं प्रशश्यते ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २८८ ॥
“अक्षोः संकं प्रशंसन्ति गवेधुमधुकाम्ना ॥
इति गवेधुमधुकषायः ॥ २८९ ॥
“वेदनादाहशान्तये स्वरान्नाश्च विशुद्धये ।
सगुग्गुलं वराकाथं युञ्जामा खदिराष्टकम् ॥”
इति वराकाथखदिराष्टकौ ॥ २९० ॥
“निम्बातिसुक्तकाशोक्ताश्चैव सपल्लवैः ।
निशापर्युधितः काथो मखरीभयनाशनः ॥”
इति निम्बादि ॥ २९१ ॥ इति मखर्यधिकारः ॥ २९१ ॥
अथ सुखरोगे ।
“दृष्टीभूमिकदम्बककण्टकायाः कायः ।
गण्डधनैर्युक्तः क्रिमिदस्तस्य वेदनाशनः ॥”
इति दृष्ट्यादि ॥ २९२ ॥
“काथपानम् दार्वीं त्वड्मितास्यकलिङ्गम् ।
हरीतकीकषायो वा पेयो मार्जिकसंयुतः ॥”
इति दार्व्यादिहरीतकीकषायौ ॥ २९३ ॥
“कटुकातिविषादारुपाठासुस्तकलिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥”
इति कटुकादि ॥ २९४ ॥ * ॥
सुखपाके ।
“जातीपत्रान्मृताद्राक्षायामदार्वीफलत्रिकैः ।
काथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डो मुखपाकस्तु ॥”
इति जातीपत्रादि ॥ २९५ ॥
“पटोलनिम्बजम्बाज्जलान्तीनवपल्लवाः ।
पञ्चपल्लवकः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥”
इति पटोलादि ॥ २९६ ॥

६७

पाचनं

“पञ्चवल्ककषायो वा त्रिफलाकाथ एव वा ।
सुखपाकेषु सक्षौद्रः प्रयोज्यो मुखधावने ॥”
इति पञ्चवल्कत्रिफलाकषायौ ॥ २९७ ॥
“खरसः कथितो दार्व्या घनीभूतो रसक्रियः ।
सक्षौद्रा मुखरोगाद्वेदनादीन्नाशनापहः ॥”
इति दार्वीकाथः ॥ २९८ ॥
“सप्तश्लक्ष्मीरपटोलसुस्त-
हरीतकीतिलकरोहिणीभिः ।
यष्टाङ्गराजदमचन्दनैश्च
काथं पिवेत् पाकहरं मुखस्य ॥”
इति सप्तश्लक्ष्मीरपटोलादिकषायौ ॥ २९९ ॥
“पटोलशुद्धीत्रिफलाविशाला-
चायन्तिनित्तात्रितृतामृतानाम् ।
पीतः कषायो मधुना निहन्ति
सुखे स्थितस्तस्य गदानशेषान् ॥”
इति पटोलादि ॥ ३०० ॥
“कथितास्त्रिफलापाठाश्लक्ष्मीकाजातिपल्लवाः ।
निवेशा भक्षणीया वा त्रिफला मुखपाकहा ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३०१ ॥
इति सुखरोगाधिकारः ॥ * ॥
अथ प्रदरे ।
“दार्वीरसाम्ननृषाण्डकिरातविस्व-
भङ्गातकैरवक्रतो मधुना कषायः ।
पीतो जयत्यतिबलं प्रदरं सखलं
पीतासितारुणविलोहितनीलजलम् ॥”
इति दार्व्यादि ॥ ३०२ ॥ * ॥
अथ योनिश्यापि ।
“गुडक्षौत्रिफलादन्तीकाथैश्च परिषेचनम् ॥”
इति गुडक्षौत्रिफलादन्तीकाथाः ॥ ३०३ ॥
अथ गर्भिण्याम् ।
“चन्दनं शारिवालोभ्रष्टद्वीकाशकैरान्वितम् ।
एष काथः प्रदातव्यो गर्भिण्या ज्वरशान्तये ॥”
इति चन्दनादि ॥ ३०४ ॥
“हीवेरारुणरक्तचन्दनवलाधन्याकवनसादनी-
सुस्तोशीर्यवासपपटविषाकाथं पिबेद्भङ्गी ।
नानावर्णजानिसारकण्डे गर्भाश्रिते वा ज्वरे
योगोऽयं सुनिभिः पुरा निगदितः स्त्रियाभये-
युक्तम् ॥”
इति दृष्टक्षौवेरादि ॥ ३०५ ॥ * ॥
अथ स्तररोगे ।
“हरिद्रादिं वचादिं वा प्रपिबेत् स्त्रियदृष्टये ॥”
इति हरिद्रादिवचादिकाथौ ॥ ३०६ ॥
“तत्र वातात्मके स्त्र्ये दृष्टमूलजलं पिबेत् ॥”
इति दृष्टमूलकाथः ॥ ३०७ ॥
“पित्तदुष्टे मृताभीरुपटोलं निम्बचन्दनम् ।
धात्री कुमारश्च पिबेत् काथयित्वा सशारिवम् ॥”
इति अमृतादि ॥ ३०८ ॥
“कफे वा त्रिफलापथ्यभूनिम्बकटुहृषी ॥”
इति त्रिफलादि ॥ ३०९ ॥
“धात्री स्त्र्यविशुद्धार्थं सुहायकरसाशना ।
भार्गोदास्वचापाठाः पिबेत् सातिविषाः श्रुताः ॥”
इति भार्ग्यादि ॥ ३१० ॥

पाचनं

“सष्टतं त्रिफलाकाथं स्तररोगहरं पिबेत् ॥”
इति सष्टतत्रिफलाकाथः ॥ ३११ ॥ * ॥
अथ क्षतिकारोगे ।
“अमृतानागरसहचरभद्रोत्कटपञ्च-मूलजल-
जलम् ॥
श्रुतशीतं मधुयुतं निवारयति क्षतिकातङ्गम् ॥”
इति क्षतिकादृष्टमूलम् ॥ ३१२ ॥
“सहचरपुष्करवेतसमूलं वैकल्लतदारकुलत्थ-
समम् ।
जलमत्र ससैन्धवहिङ्गयुतं सद्यो ज्वरक्षतिक-
मूलहरम् ॥”
इति सहचरादि ॥ ३१३ ॥
“दृष्टमूलोक्तः काथः सद्यः क्षतीरुजापहः ॥”
इति दृष्टमूलौ ॥ ३१४ ॥ * ॥
अथ मक्कलमूले ।
“क्षताया हृच्छिरोवस्तिमूलं मक्कलसंज्ञितम् ।
यवचारं पिबेत्तत्र मस्तनोष्णोदकेन वा ॥
पिप्पल्यादिगणकाथं पिबेद्वा लवणान्वितम् ॥”
इति पिप्पल्यादिगणकाथः ॥ ३१५ ॥
इति स्त्रीरोगाधिकारः ॥ * ॥
अथ बालरोगे ।
“भैषज्यं पूर्वमुद्दिष्टं नराणां यजज्वरादिषु ।
कार्यन्तदेव बालानां मात्रा त्वस्य कर्नायसी ॥
हरिद्रादययष्टाङ्गसिंहोशकयवैः क्षतः ।
शिशोर्ज्वरातिसारघ्नः कषायः स्त्र्यदोषजित् ॥”
इति हरिद्रादि ॥ ३१६ ॥
“विस्वश्च पुष्याणि च धातकीनां
जलं सलोभं गजपिप्पली च ।
काथावलैश्चै मधुना विमिश्रौ
बालेषु योज्यावतिमारितेषु ॥”
इति विस्वादिकाथः ॥ ३१७ ॥
“समङ्गाधातकीलोभशारिवाभिः श्रुतं जलम् ।
दुष्कारेऽपि शिशोर्दयमतीसारं समाक्षिकम् ॥”
इति समङ्गादि ॥ ३१८ ॥
“नागरातिविषासुस्तबालकेन्द्रयवैः श्रुतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सञ्जातीसारनाशनम् ॥”
इति नागरादि ॥ ३१९ ॥
“विस्वमूलकषायेण लाजाश्चैव सशर्कराः ।
आलोच्य पाययेद्बालं हृष्टशीतसारनाशिनीः ॥”
इति सशर्कराजयुक्तविस्वमूलकषायः ॥ ३२० ॥
“पटोलत्रिफलारिष्टहरिद्राकथितं पिबेत् ।
क्षतविस्फोटवोसपञ्चराणां शान्तये शिशुः ॥”
इति पटोलादि ॥ ३२१ ॥ * ॥
अथ विषे ।
“कटभ्यञ्जनशीरीषशुल्बीरिद्रमूलचः ।
कषायकल्कचर्माः स्युः कीटलताव्रणापहाः ॥”
इति कटभ्यादि ॥ ३२२ ॥ इति चक्रपाणिदत्तः ॥
पाचनं, त्रि, पाचयिता । इति मेदिनी । न, ६१ ॥
अथ विशिष्टद्रव्यातीर्णं विशिष्ट पाचनद्रव्यमाह ।
“अलं पनसपाकाय फलं कदलसम्भवम् ।
कदलस्य तु पाकाय बुधैरभिहितं हृतम् ॥
हृतस्य परिपाकाय जम्बीरस्य रसो हितः ॥

पाचनं

नारिकेलफलनालबीजयोः
पाचकं सपदि तण्डुलं विदः ।
क्षीरमासु सङ्कारपाचनं
चारमञ्जनि हरीतकी धिता ॥
मधुकमालरुद्रपादनानां
परुषखर्जूरकपित्थकानाम् ।
पाकाय पेयं पिप्पुमहर्वाजं
घृतंयपि तक्रैरपि तदेव देयम् ॥
खर्जूररुद्रप्लाटकयोः प्रशस्तं
विश्वीयधं कुत्र च भद्रमुक्तम् ।
यश्चाङ्गुवो घटफलैषु शीतं
जले तथा वायुधितं प्रणीतम् ॥
तण्डुलैषु पयसः पयो हितं
दीप्यकम् चिपिटं कणायतम् ।
यष्टिका दधिजलेन जीर्यते
कर्कटो च सुमनसु जीर्यते ॥
सुमनेषु गोधमेषु । जीर्यते कथमे ।
गोधूममायहृमिस्यसतीलमुद्ग-
पाको भवेत्कटिति मातुलपुच्छकेण ।
खण्डश्च खण्डयति माधभवस्त्वजीर्य
तलं कुलत्थमथवा विदधाति जीर्यम् ॥
मातुलपुच्छकः धुस्तरफलम् ॥
कङ्गश्यामाकर्णीमाराः कुलत्थसाविलम्बितम् ।
दधौ जलेन जीर्यन्ति वेदनाः काङ्गिकेन तु ॥
पिष्टान्नं शीतलं वारि लक्षणां सैन्धव पचन् ।
मापण्डरीनिस्सृज्य पायसं मृद्वथये ॥
पटो यश्चागारास्त्वङ्गेन फेनी-
श्रमं पण्डः शिशुबीजेन याति ।
कणास्त्वती लड्डकापूपप्रष्टा-
विपाको भवेच्छुष्कलीमण्डयोश्च ॥
धमवारः वेमर इति लोके । तट्टयथा, --
खं ह्यो निशाहिङ्गुलवङ्गकेला-
धन्याकजागार्दकनागराणि ।
अम्बोयणं सैन्धवपणमन्नं
यथोचितं संस्कृतय प्रणीतमिति ॥
शङ्गा शङ्कुः पानकविशेषः । मण्डः माण्ड इति
लोके ।
किमत्र चित्रं बहुमनस्यमांस-
भोजो सुखी काङ्गिकपानतः स्यात् ।
इत्यट्टमुतं केवलवद्रूपक-
मांसन मनस्यः परिपाकमिति ॥
पामभाम्नाल भोजेन तट्टोजं पिशितं हितम् ।
सुमंसमं यत्ताराक्षीघ्नं पाकमुपैति हि ॥
कपोतपारा-तर्नालकण्ड-
कपिप्लानां पिशितानि शुक्ला ।
काभस्य रुलं पारपीय पिष्टं
सुगो भद्रमा बहुशी हि दृष्टम् ॥
जवातो प्रलपाण्डः ।
शाकानि भस्माग्न्यापि दान्ति पाकं
चारुण सटस्त्रिलगालनेन ।
च धृक्मिष्टार्थकवास्तुकाणां
मायातमारुपितेन पाके ।

पाचलः

चञ्चक चेचु इति लोके । गायत्री खदिरः ॥
पलङ्किकाकैसुककारवेली-
वार्ताकुवशाङ्कुरम्लकानाम् ।
उपोदिकालावुपटोलकानां •
सिद्धार्थको मेघरवस्य पत्ता ॥
मेघरवः चवराड इति लोके ।
विपच्यते मृगराकं गृहेन
तपातुकं तण्डुलजोदकेन ।
पिण्डालुकं जीर्यति कौरूधातु
कणोरुपाकः किल नागरेण ॥
लवणस्तण्डुलतोयान सर्पिर्जम्बारकादस्मात् ।
मरिचादपि तच्छीघ्रं पाकं यात्येव काङ्गिका-
सैलम् ॥
क्षीरं जीर्यति तक्रेण तद्गवां कोणमण्डकात् ।
माहिषं माणिमथ्येन शस्तचूर्णेन तद्दधि ॥
मण्डकः माण्ड इति लोके ।
रसाला जीर्यति योधातु खण्डं नागरभक्षणात् ।
सिता नागरमुत्सेन तथेच्छाद्रकारसात् ॥
जराभिरा गैरिकचन्दनाभ्या-
मभ्येति शीघ्रं सुनिभिः प्रणीतम् ।
उष्णेन शीतं शिशिरं चोष्णं
जीर्यं भवेत् चारुगणस्तथास्ते ॥
इरा मदिरा ।
तप्तं तप्तं हेम वा तारमयौ
तोये चित्रं सप्तजत्वस्तदम् ।
पीत्वाजीर्य तोयजातं निहत्या-
तत्र चौरं भद्रमुक्तं विशेषात् ॥
तत्र तोयाजीर्यं । इति भावप्रकाशे जट-
रामविकाराजीर्यविस्तृप्तकालसकविलम्बिका-
चिकित्सा ॥
पाचनः, पु, (पाचयतीति । पच् + णिच् + “नन्दि-
ग्रहीति ।” ३।१।३४ । इति ल्युट् ।) अयिः ।
इति मेदिनी । ने, ६० ॥ अन्तरमः । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । २४ ॥ रत्नेरुण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
पाचनकः, पु, (पाचयतीति । पच् + णिच् +
करणे ल्युट् । ततः संज्ञार्थं कन् ।) टङ्कणः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥
पाचनी, स्त्री, (पाचते सुक्तद्रव्यादिकं यथा । पच् +
णिच् + ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) हरीतकी ।
इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ (पाचयतीति श्रुतपत्न्या
परिपाचने वाच्यलिङ्गः । यथा, भावप्रकाशे
• पूर्वखण्डे १ भागे ।
“गट्टागरी मरा निक्ता कटुकादीपनी लघुः ।
रुन्नागणा पाचनी कासश्वाजरकफानिनात् ॥”)
पाचनं, स्त्री, (पाचयतीति । पच् + णिच् +
पाठल्लभत कलन् । यद्वा, पाचं पाचनं
लप्यत । ला + कः ।) पाचनम् । इति
मेदिनी । ने, १०६ ॥
पाचलः, पु (पाचयतीति । पच् + णिच् + बाहुल-
कात् कलन् ।) पाचकः । अयिः । राधन-
द्रवम् । वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

पाञ्चज

पाञ्ची, स्त्री, (पाचयति स्वपञ्चरसादिप्रलेपादिना
परिपक्वयति ब्रह्मानिति । पच् + णिच् + “सञ्ज-
धातुभ्य इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् ।
“तृदिकारादक्तिनः ।” ४ । १ । ४५ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या ङीप् ।) लताविशेषः । पाञ्च इति
पञ्चे इति च हिन्दी भाषा । ततपर्यायः । मरः
कतपत्री २ हरीतलता ३ हरीतपत्रिका ४
पत्री ५ सुरभिः ६ मालारिष्टा ७ गारुत्मत-
पत्रिका ८ । अस्या गुणः । कटुत्वम् । तिक्त-
त्वम् । उष्णत्वम् । कषायत्वम् । वातदोषघ्न-
भूतविकारनाशित्वम् । त्वग्दीपप्रशमनत्वम् ।
ब्रह्मेषु हितत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पाञ्जः, [स्] स्त्री, (पाति रक्षतीति पात्यनेनेति
वा । पा रक्षणे + “पातेर्बले जुट् च ।” उणां
४ । २०२ । इति असुन् जुङागमश्च ।) वलम् ।
इत्युणादिकोषः ॥ (यथा ऋग्वेदे । ८।४६।२५ ।
“आ नो वायो महेतने याहि मखाय पाजसे ॥”)
पाञ्चकपालः, त्रि, (पञ्चकपालस्यायमिति । “तस्ये-
दम् ।” ४ । ३ । १२० । इत्यण् ।) पञ्चकपाल-
यागमन्वरी ॥ इति आकरणम् ॥
पाञ्चजन्यः, पु, (पञ्चजनं दैत्यविशेषे भवः । “पञ्च-
जनादुपसंस्थानम् ।” ४ । ३ । ५८ । इत्यस्य
वार्तिकोक्त्या ञः ।) विष्णुशङ्खः । इत्यमरः ।
१ । १ । २६ ॥ “पञ्चजनो नाम दैत्यः समुद्रे तिमि-
रूप आसीत् तदस्त्रिजलान् ।” इति भरतः ॥
(यथा, गीतायाम् । १ । १५ ।
“पाञ्चजन्यं हृषीकेशो देवदत्तं धनञ्जयः ।
पौण्ड्रं दध्मौ महाशङ्खं भीमकर्मा वृकोदरः ॥”
अस्य विवरणम् यथा, हरिवंशे । ८६।१५—१७।
“समुद्रः प्रत्युवाचदं दैत्यः पञ्चजनो महान् ।
तिमिररूपेण तं बाल अस्तवानिति माधव ॥
स पञ्चजनमामाद्य जघान पुरुषोत्तमः ।
न चासमाद तं बालं गुरुपुत्रं तदायुतः ॥
स तु पञ्चजनं हत्वा शङ्खं लेभे जनाहनः ।
यः स देवमुख्येषु पाञ्चजन्य इति श्रुतः ॥”
पञ्चभिः काश्यपवर्षाष्टप्राणाङ्गिरसस्यवर्जने-
निर्वृत्तः । इति ध्यञ् ।) अयिः । इति मेदिनी ।
ये, १०२ ॥ (यथा, महाभारते । ३।२१६।१-५।
“काश्यपो तृथ वाशिष्ठः प्राणश्च प्राणपुत्रकः ।
अङ्गिराङ्गिरसश्चैव ध्यवपस्त्रिमुखश्चकः ॥
अचरत स तपस्वीं पुत्रार्थं बहुधार्पिकम् ।
पुत्रं लेभेयं धर्मिष्ठं यशसा ब्रह्मणा समम् ॥
महायाहतिभिर्ध्यातः पञ्चभित्तिस्तदा त्वय ।
जज्ञे तजो महासैमान् पञ्चवर्गः प्रभावतः ॥
समिहोऽयिः शिरस्तस्य वाहृ स्थेनिभौ तथा ।
त्वदनेत्रे च सुवर्गाभे ह्यङ्ग्य जज्ञे च भारत ॥
पञ्चवर्गः श्रुतपमा कृतस्ते पञ्चभिर्जनैः ।
पाञ्चजन्यः श्रुतो देवः पञ्चवर्गकरस्तु सः ॥”
हारीतमुनिवर्णायस्य दार्धक्यः पुत्रः । इति
स्कन्धपुराणे सत्याश्वखण्डम् । १ । २० । ६२ ॥
पाञ्चजन्यधरः, पु, (पाञ्चजन्यं तदास्याया प्रसिद्धं
धरति । धृ + अच् ।) विष्णुः । इति हारावली ॥

पाञ्चाली

पाञ्चालिका, स्त्री, (पञ्चाली + स्वार्थे अण् । ततः कन् तनष्टापि अन् इत्वच् ।) पञ्चालिका । इति भरतद्विहङ्गकोषः ॥

पाञ्चशब्दिकं, स्त्री, (पञ्चभिः शब्दैर्निर्वृत्तम् । “तन निर्वृत्तम् ।” ५ । १ । ७६ । इति ठक् ।) पञ्चप्रकारवाद्यम् । यथा, स्कान्दे रेवाखण्डे । “अङ्गं चर्मजं चैव तन्त्रजं कांस्यजं तथा । पुनः कृतं चैति सुनिभिः कथितं पाञ्चशब्दिकम् ॥” पाञ्चार्यिकः, पुं, (पञ्चायाः सन्त्यत्र । “अन् इति ठक् ।” ५ । २ । ११५ । इति ठ्ठ् ।) पाञ्चपतः । यथा,—

“पाञ्चार्यिकः पाञ्चपतश्चिद्रूपः स्फूर्तिमात्मनः ॥” इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाञ्चालं, स्त्री, (पञ्चाल एव । पञ्चाल + स्वार्थे अण् ।) शास्त्रम् । यथा,—

“पितृहृतं पुर्याद्वा दार्दिच्येन पुरञ्जनः । राष्ट्रं दक्षिणपञ्चालं याति श्रुतधरात्नितः ॥ इति श्रीभागवते । ४ । पुरञ्जनोपाख्यानं । २५ । ७ ॥ “पञ्चाली विषयाणामन्यतोऽनवगतानां प्रकाशनायालमिति पञ्चालं शास्त्रम् ।” इति । “प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञकम् ॥”

इति च तद्दोकायां श्रीधरस्वामी ॥ अत्र पञ्चालमिति पाठः किन्तु स्वार्थे णप्रत्यये पाञ्चालमपि भवति ॥

पाञ्चालः, त्रि, (पञ्चालं तदास्थया प्रसिद्धे प्रदेशे भवः । “तत्र भवः ।” ४ । ३ । ५३ । इत्यण् ।) पञ्चालदेशोद्भवः ॥

पाञ्चालः, पुं, (पञ्चभिः प्रधानाभिर्नदीभिरलति पर्याप्नोतीति पञ्चालः । ततः स्वार्थे अण् ।) दक्षविशेषः । स तु द्रुपदराजनगरम् । अत्र नागरकावाद इति ख्यातः ॥ (यथा, महाभाग्ने । १ । १७८ । ३ ।

“पाञ्चालराजं द्रुपदं गृह्णीत्वा रणमर्हन् । पर्याययत भद्रं वः सा स्यात् परमदक्षिणा ॥” तद्देवांसिषु पु भूम्नि ।) यथा,— “पाञ्चालाश्चेदिमन्त्याश्च शरसेनाः पटचराः ॥” इत्यादि विराटपर्व ॥

(ब्रह्मदत्तस्य सहचरविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३ । २२ ।

“पाञ्चालाङ्गदरीकाभ्यां तस्य सख्यमभूत्तदा ॥”)

पाञ्चालिका, स्त्री, (पाञ्चाली + स्वार्थे कन् । ततोऽन्त्यश्च ।) ब्रह्मदत्तादित्तपुत्रालिका । तत्पर्यायः । पृथिका २ । इत्यमरः ॥ पञ्चालिका ३ । इति भरतः ॥ शालभङ्गी ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ पाञ्चाली ५ शालभङ्गीका ६ । इति जटाधरः ॥ (रातिविशेषः । तत्संज्ञं यथा, माहित्यदर्पणे । ६ । ५ ।

“—वर्णः शिरोः पुनर्दधेः । तमस्तपश्चपदो बन्धः पाञ्चालिका मता ॥”)

पाञ्चाली, स्त्री, (पञ्चभिर्वर्णैरलतीति । अल + अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) पाञ्चालिका । (यथा, देशीभागवते । ४ । १६ । ४ ।

पाटलः

“यन्माया मोहितश्चाहं सदावर्त्तं परात्मनः । परवान् दासपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥” (पाञ्चालं भवा । पाञ्चाल + अण् । स्त्रियां ङीप् ।) पाण्डुपत्नी । तत्पर्यायः । कृष्णा २ पाण्डुशर्मिला ३ पार्वती ४ द्रौपदी ५ याज्ञसेनी ६ वेदिजा ७ । इति जटाधरः ॥ मेरुत्नी ८ नित्ययौवना ९ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६८ । ४१ ।

“कुमारी चापि पाञ्चाली वेदीमध्यात् समुत्थिता ॥” अस्य जन्मादिविवरणं द्रौपदीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ रातिविशेषः । पाञ्चालानां प्रियत्वादेवास्यास्तथात्वम् । यथा, माहित्यदर्पणे । ६ । २ । “वेदभौं चाप गौडी च पाञ्चाली लाटिका तथा ॥”

रत्नलक्षणं यदाह भोजः । “समस्तपञ्चपदामोजः कान्तिसमन्विताम् । मधुरां सुकुमाराश्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥” पाट, य, (पाटयति कार्यान्तरप्रेरणत्वं प्रवृत्तं कार्यं हृदयताति । पट + णिच् + क्तिप् ।) सभो धनम् । इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥

पाटकः, पुं, (पाटयति द्रोपयति । पाटि + क्तुल ।) महाकिष्क । कटकान्तरम् । पाटम् । अन्नादिचालनम् । क्लृप्तयापचयः । रोधः । इति मेदिनी ॥ ग्रामैकदेशः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पाटयति दिनन्तीति । ह्रदक्ते । भेदने, त्रि । यथा हरिश्च । १७१ । १४ ।

“अहं तमो घनोभूतमहमेव च पाटकः ॥”) पाटचरः, पुं, (पाटयन् हिन्दन् चरति । चर + पचायच् । एणादरादित्वात् माधुः ।) चौर । इत्यमरः ॥ (यथा, प्रत्युक्तविजये । ७ अरे । “मन्तिन् । कुलिङ्गसाहसिकत्वं किलतस्य पाप पाटचरस्य ॥”)

पाटनं, स्त्री, (पट + णिच् + भावे ल्युट् ।) ह्रद नम् । यथा,— “अस्यिभग्नं गवां कृत्वा लाङ्गलक्ष्मिद्वयं तथा । पाटनं कर्णद्वज्जाणां मासाहन् यवान् पिबेत् ॥” इति प्रायश्चित्ततत्त्वे यमः ॥

पाटलं, स्त्री (पाटलो वृक्षाभ्यां स्त्रीति । पाटल + अर्धं आदित्वाटल् ।) पाटलीपुष्पम् । इत्यमरः ॥ गङ्गादागव्यमिति केचित् ॥ (यथा, भागवते । ८ । ६ । १४ । “पाटलाः शङ्खकुण्डः कुन्तः कुरुकैरपि ॥” पाटलेति केचित् ।)

पाटला, पुं (पाटलीति । पट + णिच् + ट्वादि त्वात् कचय ।) उत्तरकर्मणः । गोलाकारः इति भावः । यथा, पान्यम् । इत्यमरः ॥ अस्य गुणाः । २ गुणत्वम् । ३ जनिष्यत्वम् । निदोषः । काष्ठित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तद्वर्णं पुंस्त्रि । (यथा, रघौ । २ । २६ ।

“स पाटलायां गमि तस्मिन्वांसं धनुर्धरः तेषुरपि ददर्थे ।

पाटलिः

अधित्वायामिव धातुमत्तां लोपद्रुमं सानुमतः प्रपुङ्गवः ॥”)

पाटलदमः, पुं, (पाटलस्य पाटलपुष्पस्य दमो वृक्षः । यद्वा, पाटलो द्रुमः इति नित्यकर्मधारयः ।) पुष्पागवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाटला, स्त्री, (पाटली वर्णोऽस्यस्याः । पाटलवर्णत्वादेवास्यास्तथात्वम् ।) दुर्गा । यथा,— “अपर्णानेकपर्णा च पाटला पाटलावती ॥”

इति तत्त्वसारे तस्याः शतनामस्तोत्रम् ॥ पुष्पवृक्षविशेषः । पाटल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पाटलिः २ अमोघा ३ काचस्थाली ४ फलेरुक्षा ५ क्षणवृक्षा ६ कुवेराक्षी ७ । इत्यमरः ॥ ताम्रपुष्पी ८ कुम्भिका ९ सुपुष्पिका १० वसन्तदूती ११ स्थाली १२ स्थिरगन्धा १३ अस्वराक्षी १४ कालवृक्षी १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुदूती १६ कालास्थली १७ अलि वल्लभा १८ । इति भावप्रकाशः ॥ कामदूती १९ कुम्भी २० तोयाधिवसिनी २१ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवातशोफाभ्रानवमिश्वासमन्त्रिघ्ननाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ तुष रत्वम् । अनुष्णत्वम् । दीपयत्रातृक्षिक्काहृणाणां श्रित्वञ्च ॥ तत्पुष्पगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । हिमत्वम् । क्लेदत्वम् । कफानाशित्वञ्च । तत्फलगुणाः । पित्तातिसारदाहनाशित्वम् । हिक्कास्पित्तकारित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ ० ॥ तदनपत्तिर्वथा,—

“गते ब्रह्मणि सर्वोऽपि तपः संहृत्य तं तदा । लिङ्गं चित्रयन् सुदृढं प्रतिष्ठाप्य चचार ह ॥ विचरन्तं तदा भूयो मष्टेयं कुसुमायधः । आरात् स्थित्वायतो धन्वी मन्तापयितुमुद्यतः ॥ ततस्तमग्रतो दृष्ट्वा क्रीडाभ्रान्तदृष्ट्वा हरः । स्मरमानो कथामाम शिखायाश्चरणान्तिकम् ॥ आलोकितस्निग्धेन मदो दुतिमानपि । प्रादक्ष्यन् तदा ब्रह्मन् पादादरभ्य कञ्चवत् ॥ प्रदक्ष्यमानो चरणौ दृष्ट्वा कुरुमायुधः । उत्तमसर्गं धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाथ पञ्चधा ॥ यशसोऽभ्युदित्यस्तु रुक्मपृष्ठो महाप्रभः । स चम्यकनरुजनिः सगगन्ताङ्गी गुणाकृतिः ॥ नृपस्य ज्ञानं शुभाकारं यदासादृशभूषितम् । तज्ज्ञानं केशरागणं वक्त्रं नाभयो नभोः ॥ या च वीर्योऽयमा ह्याभीहिन्द्रनीलविभूषिता । जानासा पाटला रस्या भृङ्गराजिभिर्भयता ॥” इति वामनः ॥ अध्यायः ॥

रक्तनीलः । इति प्रायश्चित्तिका ॥ पाटलापुष्पान्दिभं, स्त्री, (पाटलापुष्पस्य रक्तमरुद्वयं यत्र ।) पुष्पागवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाटलिः, स्त्री, (पाटि + भावे ङम् । पाटो दक्षिणलतीति । ला + भावे ङम् ।) दुर्गा ४ । १७८ । इति ३ । पाटलिपानाया अन्तिपुष्पकत्वात्वास्तथात्वम् ॥ पाटलापुष्पवृक्षः । इत्यमरः ॥

पाटीरः

(यथा, महाभारते । ७ । २२ । १५ ।
 “तन्नु पाटलिपुष्पाणां समवर्णा हयोत्तमाः ।
 वज्रमाना अराजन्त मत्स्यस्यामित्रघातिनः ॥”)
 पाटलिपुत्रं, स्त्री, (पाटलिः पुत्र इव यस्य । बहु-
 पाटलिपुत्रोत्पत्तिस्थानत्वेनास्य तथात्वम् ।)
 नगरविशेषः । पाटना इति ख्यातः । तत्पठ्यायः ।
 कुसुमपुरम् २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४२ ॥
 पुष्पपुरम् ३ पाटलिपुत्रकम् ४ । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ (इदम् गङ्गातीरस्थम् । यथा हितोप-
 देशे । “अस्ति भागीरथीतीरे पाटलीपुत्रनाम-
 ध्यं नगरम् ।”
 इदमेव पुरा मगधानां राजधानी आसीत् ।
 अत्रत्यसुदर्शननाम्नो भूपतेः पुत्राणां नीति-
 विद्याधिगमाय विद्वत्कुलचूडामणिना विष्णु-
 भूषणेना पञ्चतन्त्रहितोपदेशादयो ग्रन्था विर-
 चिताः ॥)
 पाटली, स्त्री, (पाटं दीप्तिं लातीति । ला + कः ।
 स्त्रियां ङीप् ।) कटभीष्टः । मुक्ककटः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, इन्द्रजाले १
 अध्याये ।
 “पुष्टौ रुद्रजटामूलं सुखस्य कारयेद्दण्डः ।
 ताम्बुलादौ प्रदातव्यं वज्रा भवति निश्चितम् ।
 तथैव पाटलीमूलं ताम्बुलेन तु वज्रजन ॥”)
 पाटव, स्त्री, (पटोर्भावः कर्म वा । पटु + “इग-
 नाश्च लघुपूर्वतः ।” ५ । १ । १३१ । इत्यण् ।)
 पटुता । यथा । “पाटवं संस्कृतोक्तिः ।” इति
 हितोपदेशः ॥ (दाट् । यथा, पञ्चतन्त्रे । १६६४ ।
 “विचिष्यते कदाचित् धीः कर्मणा भोग-
 दायिना ।
 पुनः समाहिता सा स्यात् तदैवाभ्यासपाट-
 वान् ॥”)
 आरोह्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पटो-
 ष्कात्राः पाटवाः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)
 पाटविकः, त्रि, (पाटवं पटुत्वमस्यस्य । पाटव +
 ठन् ।) पटुः । धर्मे । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पाटहिका, स्त्री, (पाटहं पटहावयवः तद्वदा-
 कृतिरस्यस्याः । पाटह + ठन् । टक्कावाद्या-
 कृतिरस्यस्यादेवास्यास्तथात्वम् ।) गुञ्जा ।
 इति हारावली । १४५ ॥
 पाटितं, त्रि, (पात्यते स्म इति । पट + लिच् +
 क्तः ।) कृतपाटनम् । तनपर्यायः । दारितम् २
 भिन्नम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
 २ । १६ ।
 “पाटितमशु बहुविदागितं वेदनावच ॥”)
 पाटी, स्त्री, (पाटयतीति । पाटि + “सर्वधातभ्य
 इन् ।” उणां ४ । ११७ । इति इन् । स्त्रियां ङी-
 ङोष् ।) वलाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पर
 पाटी । अनुक्रमः । यथा, “पाटीं सङ्गणितस्य
 पञ्चमि चतुरप्रीतिप्रदां प्रस्फुटाम् ।” इत्यादि
 लालावती ॥
 पाटीरः, पु, पटीरः । इति विश्वः । (यथा,
 सुकुन्दमालायाम् । ३२ ।

पाठः

“लाटीनेत्रपुटीपयोधरचटीरेवातटीदुष्कुटी
 पाटीरदमवर्णनेन कविभिर्मूर्ध्निर्न नीयते ।
 गोविन्देति जगद्देवेति जगतां गायति लघ्वेति च
 आहारैः समयस्तदेकमनसां पुंसामतिक्रामति ॥”)
 पाथं, स्त्री, (पठ्स्व इदम् । “तस्येदम् ।” ४ । ३ ।
 १२० । इत्यण् ।) पठ्श्राकम् । यथा,—
 “पाथश्राकानु मधुरं दुर्जरं गुरुपाकि च ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 (पाटि + यत् । पाटनीये । छेदो, त्रि ।)
 पाठः, पुं, (पठनमिति । पठ + भावे घञ् ।)
 विधिना वेदस्याभ्यसनम् । (पठ + लिच् + भावे
 घञ् ।) । शिष्याणामभ्यापनम् । तत्पर्यायः ।
 महायज्ञः २ अक्षयज्ञः ३ पठनम् ४ पाठना ५
 पाठनम् ६ अध्यापनम् ७ अध्यापनम् ८ अध्या-
 पना ९ अभ्यसनम् १० । इत्यमरभरतौ ॥
 निपाठः ११ निपटः १२ । इति सङ्कीर्णवर्गो
 अमरः ॥ * * * * * माहात्म्यादिपाठे तु ॐ नारा-
 यणाय नमः ॐ नराय नमः ॐ नरोत्तमाय
 नमः ॐ देवे नमः ॐ सरस्वत्यै नमः ॐ
 आसाय नमः । इति गत्वा पाठ्यम् ।
 “नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरोत्तमम् ।
 देवीं सरस्वतीं आसं ततो जयसुदीरयेत् ॥”
 इति विधेः ॥
 एवञ्च भागवतीयसूक्तोक्तौ उदीरयेत् इत्यस्य
 स्वयन्तथा उदीरयन्न्यान् पौराणिकानुपशिक्ष-
 यतीति श्रीधरस्वामिनाख्यानमनुशासनविरुद्धम् ।
 चैवेति भारतपाठाक्षकारेण आसो लब्धः ।
 भागवते चैवेत्यत्र आस इति साक्षात्लिखितम् ।
 जयपदार्थमाह ब्रह्मचारिकाश्च भविष्यपुराणम् ॥
 “अष्टादशपुराणानि रामस्य चरितन्तथा ।
 विष्णुधर्मादिशास्त्राणि शिवधर्माश्च भारतम् ॥
 कार्याश्च पञ्चमो वेदो यन्महाभारतं स्मृतम् ॥”
 कार्या लघ्वद्देपायनप्रणीतम् ।
 “सौराष्ट्र धर्मा राजेन्द्र मानवोक्ता महीपते ।
 जयेति नाम एतेषां प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”
 जयजनेन संसारमिति जयस्तस्यद्वयः । एव-
 चार्थानवलोकनान् आचाराद्वा स्तोत्रादावेव
 श्लोकः पठ्यते । मन्त्रसूक्ते वाराहीतन्त्रे च ।
 “प्रणववादी जप्ता च स्तोत्रं वा संहितां पठेत् ।
 अन्ते च प्रणवं दद्यादित्युवाचादिपूरुषः ॥
 सर्वत्र पाठे विज्ञेयो ह्यनया विफलं भवेत् ।
 शुद्धनानाप्रतिपत्तेन पठितव्यं प्रयत्नतः ॥
 न कार्यासक्तमनसा कार्यं स्तोत्रस्य वाचनम् ।
 आधारे स्थापयित्वा तु पुस्तकं वाचयेत् सुधीः ॥
 हस्तसंस्थापनादेव यस्मादल्पफलं भवेत् ।
 स्वयञ्च लिखितं यत् कृतिना लिखितञ्च यत् ॥
 अज्ञानजलेन लिखितं तच्चापि विफलं भवेत् ।
 ऋषिच्छन्दैकं नश्य पठेत् स्तोत्रं विचक्षणः ॥
 स्तोत्रं न दृश्यते यत्र प्रणवन्यासमाचरेत् ।
 सङ्कल्पिते स्तोत्रपाठे संख्यां कृत्वा पठेत् सुधीः ॥
 अध्यायं प्राप्य विरमेत् तु मध्ये कदाचन ।
 कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेन्नरः ॥”

पाठः

ततश्च मार्कण्डेयपुराणीयदेवीमाहात्म्यादौ
 ऋषिच्छन्दैकं पठेत् । तद्वयथा । प्रथम-
 चरितस्य ब्रह्म ऋषिर्महाकाली देवता गायत्री
 छन्दो गन्धा श्रुतौ रक्तदलिकाबीजमभिलक्ष्य
 महाकालीप्रोक्तं जपे विनियोगः । मध्यम
 चरितस्य विष्णुर्ऋषिर्महालक्ष्मीर्देवताशुक्ल
 छन्दः श्राकम्भरी श्रुतिर्दुर्गा बीजं सूर्यस्तत्त्वं
 महालक्ष्मीप्रोक्तं जपे विनियोगः । उत्तरचरि-
 तस्य रुद्र ऋषिः सरस्वती देवता उष्णिक् छन्दो
 भीमा शक्तिर्भामरीबीजं वायुस्तत्त्वं सरस्वती-
 प्रोक्तं जपे विनियोगः ॥ नैयतकालिककल्प-
 तरौ भविष्यपुराणम् ॥
 “इतिहासपुराणानि श्रुत्वा भक्त्या महीपते ।
 सुच्यते सर्वपापेभ्यो ब्रह्महत्यादिभिर्विभो ॥
 ब्राह्मणं वाचकं विद्याभ्यासवर्णनमादरात् ।
 श्रुत्वान्यवर्णनाज्जाज्ञानं वाचकाभिरक्तं व्रजेत् ॥”
 तथा ।
 “देवादीममृतः कृत्वा ब्राह्मणानां विशेषतः ।
 ग्रन्थिश्च शिथिलं कुर्याद्वाचकः कुलनन्दन ॥
 पुनर्वन्धीत तन् कृत्वा न सुक्ता धारयेत् कश्चित् ।
 हिरण्यं रजतं गाञ्च तथा कांस्योपदोहनाः ॥
 दत्त्वा तु वाचकायेह श्रुतस्याप्रोति यत् फलम् ।
 कांस्योपदोहनाः कांस्यक्रोडाः ।
 “वाचकः पूजितो येन प्रसन्नस्तस्य देवताः ॥”
 तथा ।
 “ज्ञात्वा सर्वसमाप्तिश्च पूजयेद्वाचकं बुधः ।
 आत्मानमपि विक्रीय य इच्छेत् सफलं क्रतुम् ॥”
 तथा ।
 “विश्वरूपमहत् शान्तं स्यात्तत्पदन्तथा ।
 कलस्वरसमायुक्तं रसभावसमन्वितम् ॥
 बुध्यमानः सदर्धं वै ग्रन्थार्थं कृतज्ञश्चो वृष ।
 ब्राह्मणादिषु सर्वेषु ग्रन्थार्थेष्वप्येवमपि ॥
 य एवं वाचयेद्ब्रह्मज्ञानं स विप्रो आस उच्यते ॥”
 तथा ।
 “सप्तस्वरसमायुक्तं काले काले विश्राम्यते ।
 प्रदर्शयन्नुसान् सर्वान् वाचयेद्वाचको वृष ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * * * * *
 पाठस्याष्टादशदोषा यथा,—
 “शङ्कितं भोतसुदुष्टमयत्नमनुनासिकम् ।
 विस्वरं विरसञ्चैव विस्मृतं विषमाहृतम् ॥
 काकस्वरं शिरसितं तथा स्थानविवर्जितम् ।
 व्याकुलं तालहीनञ्च पाठदोषास्तुर्दश ॥
 संगीतं शिरसः कम्पमल्पकण्ठमनर्थकम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * * * * *
 अध्ययनक्रमो यथा,—
 “आप्तस्य प्रयतो नित्यमधीयीत उद्दममुखः ।
 उपसंगृह्य तत्पादौ वीक्ष्यमाणो गुरोर्मुखम् ॥”
 अध्यापनक्रमो यथा,—
 “अधीष्वभो इति ब्रूयादिरामोऽश्विति चाचमेत ।
 प्राक् कूलान् पर्यापीसीनः पवित्रेणैव पावितः ॥
 प्राणायामैश्चिभिः पूतस्तत ओङ्कारमर्हति ।
 ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादन्ते च विधिवद्भिजाः ॥

कुर्यादध्यापनं निबन्धं स ब्रह्मादीनि पूर्वतः ।
 सर्वेषामेव भूतानां वेदचक्षुः सनातनः ॥
 अधीक्षीताध्ययनित्वं ब्राह्मण्याद्विधीयतेऽन्यथा ॥”
 इति कौर्म उपाधिभागे १३ अध्यायः ॥ ॥
 पाठनिषेधकालो यथा । यद्विद्वन्ध्यायो न
 दृष्टोपरागमाच्चविषयः ।
 “ब्राह्मं न कौर्मयेदृशं राशो राशोच कृतके ।
 इति मनुवचनेन सामान्यतो निषेधात् ॥
 एव ब्राह्मणध्यायो यस्मात्तद्विषय इति मिता-
 चरा अन्यत्र त्वहोरात्रमनध्यायो याज्ञ-
 वल्कात् । यथा,—
 “सन्ध्यागर्जितनिर्घातभूकम्पोक्कानिपातने ।
 समाप्य वेदं दुनिश्चमारण्यकमधीत्य च ॥
 पञ्चदश्यां चतुर्दश्यामदृष्ट्यां राहुकृतके ।
 ऋतुसन्धिषु शुक्ला वा आद्विकं प्रतिगृह्य च ॥”
 दुनिश्चमहोरात्रम् । चैत्रावधमार्गशीर्षाणा-
 मादिप्रतिपदो निबन्धाः इति ब्राह्मचारिकाद्विद्व-
 द्द्वारातवचने एतासामनध्याये निबन्धाभिधाना-
 दग्रासां कान्यत्वम् । आदिप्रतिपदः शुक्ल-
 प्रतिपदः ॥
 “या च यौधिष्ठिरी सेना गाङ्गेयशरताडिता ।
 प्रतिपत्पाठशीलानां विद्येव तनुतां गता ॥”
 इति याज्ञवल्क्यमपि तावन्नात्रपरम् ॥ ॥
 गीतमोक्ताकालिकानध्याया यथा,—
 आकालिकनिर्घातभूकम्पराहुदृष्टानोक्ता इति
 आकालिका इति । निमित्तकालमारभ्य परेदु-
 र्यावत् स एव कालस्तावदकालिञ्च भवाः ॥
 तथा,—
 “विद्युत्क्षानितवज्रेण महील्कानाञ्च संजवे ।
 आकालिकमनध्यायमेतेषु मनुवचनीत् ॥” ॥
 उक्तादिषु प्रतिप्रसवमाह मनुः ।
 “वेदोपकरणे चैव स्वाध्याये चैव निबन्धके ।
 नातुरोधीऽध्ययनध्याये होममन्त्रेषु चैव हि ॥”
 पराशरभाष्ये कूर्मपुराणम् ।
 “अनध्यायस्तु नाङ्ग्रेय नेतिहासपुराणयोः ।
 न धर्मशास्त्रेऽन्येषु पर्वस्वेतानि वर्जयेत् ॥”
 नारदः ।
 “अयने विद्युवे चैव शयने बोधने हरेः ।
 अनध्यायस्तु कर्मयो मन्वादिषु युगादिषु ॥” ॥
 सन्ध्यागर्जने शास्त्रचिन्तागन्धामाह कृत-
 चिन्तामयी दुर्वासाः ।
 “सन्ध्यायां गर्जिते मेघे शास्त्रचिन्तां करोति यः ।
 चत्वारि तस्य नश्यन्ति आयुर्विदा यशो वलम् ॥
 प्रादुर्भूतैश्चन्द्रिषु तु विद्युत्क्षानितनखिनैः ।
 सन्धोतिः स्यादन्ध्याय इत्याह भगवान् मनुः ॥”
 इति मनुवचनं वर्षाविषयम् ॥ ॥
 अरण्यादिषु विशेषमाह हेमाद्रिद्विपापस्तम्बः ।
 “उदयास्तमिते वापि सुहृन्मित्रयामि यत् ।
 तद्दिनं तद्वहोरात्रमनध्यायविदो विदुः ॥
 केचिदाहुः क्षिप्रदृष्टे यावत् दिननाडिकाः ।
 तावदेव त्वनध्यायो न तन्मित्रे दिनाकरे ॥”
 तद्दिनं तां तिथिं प्राप्येत्यर्थः । दिनान्तरे तिथ्य-

न्तरे । अत्र पूर्ववचनसुतरमीमांसाध्यायिभिः
 परियहीतम् । परवचनसु अन्यत्रन्यपरम् ।
 यत्तु निर्ययान्तद्विद्वत्तम् ।
 “प्रतिपक्षेऽप्रमात्रेण कलामात्रेण चाहमी ।
 दिनं दूषयते सर्वं सुरा गद्यघटं यथा ॥”
 तद्वद्वयत इत्यभिधानात् पूर्ववर्तितामात्रेण
 सर्वदिनदूषणाय । राजमान्त्रे ।
 “मे को चै वा द्वितीयास्ताः प्रेतपक्षे गते तु या ।
 या तु कोजागरे जाते चैत्रावस्थाः परेऽपि या ॥
 चातुर्मास्ये समाप्ते च द्वितीया या भवेत्तिथिः ।
 सन्ध्यास्तेतामनध्यायः पुराणैः परिकीर्तितः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 पाठकः, त्रि, (पाठयति अध्यापयतीति । पठ +
 णिच् + क्तुन् ।) उपाध्यायः । इति हेमचन्द्रः ।
 १ । ७८ ॥ (यथा, महाभारते ॥ ३१३११०५॥
 “पठकाः पाठकाश्चैव ये नान्ये शास्त्रचिन्तकाः ।
 सर्वे यस्यनिने कृत्वा यः क्रियावान् स
 पठितः ॥”)
 धर्मभाष्यकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पठ-
 तीति । पठ + क्तुन् । वाचकः । अध्याया ।
 “चत्वारं गणनश्चापि काश्चित् न्यासितमनया ।
 नीचोच्चैवे गम्भीरं वर्जयेत् पाठकः सुधीः ॥”
 इति द्वारोते प्रथमस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)
 पाठभूः, स्त्री, (पाठस्य भूम्भिः स्थानमित्यर्थः ।)
 ब्रह्मारण्यम् । वेदादिपाठस्थानम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 पाठमञ्जरी, स्त्री, (मञ्जु सुन्दरं यथा तथा रायति
 शब्दायते इति । मञ्जु + रै + कः । स्त्रियां
 ङीप् । पृष्ठोदरादुलोपः । ततः पाठस्य मञ्जरी
 वाचिकेव ।) शारी पश्चिमी । इति शब्द-
 माला ॥
 पाठशाला, स्त्री, अध्ययनगृहम् । पाठस्य अध्य-
 यनस्य शाला गृहम् । इति षष्ठोत्तत्पुरुष-
 समासनिष्पन्ना ॥
 पाठशालिनी, स्त्री, (पाठेन शालते ज्ञाचते इति ।
 शाल + णिनिः + ङीप् ।) शारी पश्चिमी ।
 इति शब्दमाला ॥
 पाठा, स्त्री, (पठ्यते बहुगुणवक्तया कथ्यते इति ।
 पठ + कर्मेणि घञ् । अजादित्वात् टाप् ।)
 लताविशेषः । अजागादि इति भाषा । तत्-
 प्रथ्यायः । अम्बुडा २ अम्बुडिका ३ प्राचीना ४
 पापचैलिका ५ यूथिका ६ स्थापनी ७ श्रेयसी ८
 विह्वकर्मिका ९ एकाद्वीला १० कुचेली ११
 दीपनी १२ वनतिका १३ तिलपुष्पा १४
 दृष्टितिका १५ शिशिरा १६ ठकी १७ मालती
 १८ वरा १९ देवी २० वृत्तपङ्क्ति २१ । अस्या
 गुणाः । तिलत्वम् । गुणत्वम् । उष्णत्वम् ।
 वातपित्तज्वरपित्तदाहातीसारमूलनाशित्वम् ।
 भयसन्धानकारित्वम् । इति वैद्यकम् ॥ ॥
 “अम्बुडा बालिका बाला शठाम्बा बालिका-
 म्बिका ।
 अम्बा च माचिका चैव दृढवक्त्रा मयूरिका ॥

गन्धपङ्क्तिं चित्रपुष्पी श्रेयसी सुखवाचिका ।
 ह्रिन्नपङ्क्तिं भूरिमञ्जिर्विज्ञेया वीरुषाङ्गिका ॥
 अम्बुडा सख्यवाचिका कषकच्छरणीपङ्क्तिः ।
 वातामयवलासनी बचिष्ठदीपनी परा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“पाठाम्बुडाऽम्बुडकी च प्राचीना पापचैलिका ।
 एकाद्वीला एसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्तिका ॥
 पाठोष्णा कटुका तीक्ष्णा वातक्षेत्राद्वीरा लघुः ।
 हृन्ति मूलज्वरच्छर्दि कुष्ठान्तीसारचूडणः ॥
 दाहकक्षुविषम्बासलमिगुल्मगलत्रयान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पाठिका, स्त्री, (पाठा + कार्ष्णिन् कृत् । टाप् अत
 इत्यच् ।) पाठा । इति भावप्रकाशः ॥

पाठी, [न्] पु, (पाठेन आत्मनिविद्यते यस्य ।
 पाठा + णिनिः ।) चित्रकटुचः । इत्यमरः ॥
 (पाठोऽध्यस्येति । “अत इतिनौ ॥” ५।१०।१५।
 इति इनिः ।) पाठविशुद्धः ॥ (कर्मोपपदेनास्य
 प्रमाणं यथा, मार्कण्डेये ॥ ६८ । २६ ।
 “बन्दिनामथ कृतानां विटानां लास्यपाठि-
 नाम् ॥”)

पाठीकृतः, पुं, (पाठीं कृततीति । कृत + “इङ्-
 पघञेति ॥” ३।१।२३५ । इति कः ।) चित्रक-
 टुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाठीनः, पुं, (पाठिं पृष्टं नमयतीति । पाठि +
 नम + णिच् + “अन्वभ्योऽपीति ॥” ६ । “अन्वेषा
 मपि दृश्यते ॥” ६ । ३ । १३७ । इति दीर्घः ।)
 मत्स्यविशेषः । वीयालि इति भाषा । तत्-
 प्रथ्यायः । सहस्रदंष्ट्रः २ । इत्यमरः ॥ सहस्र-
 दंष्ट्री ३ वोदाहः ४ वदालकः ५ । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, मनुः । ५ । १६ ।
 “पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ हयकययोः ॥”)
 अस्य गुणाः । श्लेष्मणत्वम् । क्षिण्वत्वम् । मधुर-
 त्वम् । कषायत्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वम् । पाके
 कटुत्वम् । रोचनत्वम् । वातपित्तजित्वम् । इति
 राजवल्लभः ॥ (यथा च ।

“पाठीनः श्लेष्मणो वृष्यो निद्राशुः पिशिता-
 शनः ।
 दूषयेदन्धपित्तस्य कुष्ठरोगं करोत्यसौ ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)
 पाठकः । गुग्गुलुमुमुः । इति मेदिनी । ने, ८८ ।
 पाठ्यं, त्रि, (पठ्यते इति । पठ + “ऋह्लोर्गर्हत् ॥”
 ३।१।१२४ । इति यत् ।) पठनीयम् ।
 पठितयम् । यथा,—
 “तिष्ठ रे तिष्ठ कच्छोऽहं कुष्ठयामि वृठादहम् ।
 अपठु पठतः पाठ्यमधिगोष्ठिं शठस्य ते ॥”
 इति नैषधे १७ सर्गः ॥

पाठः, पु, (पठ्यते अवहित्यतेऽनेनेति । पठ +
 करणे घञ् ।) पाठिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 (पठ + भावे घञ् । पठनम् । समयः । यथा,
 महाभारते ॥ २ । ५७ । ८ ।
 “दीयामहे पार्थिव । मा विशङ्गां
 कुर्वन् पाठ्यं पिरक्षं मा ज्ञयाः ॥”)

पाणिघा

पाणिः, स्त्री, (पञ्चायन्ते व्यवहरन्त्यस्यामिति । पञ्च + “अग्निपञ्चाग्नौ वडायलुक्च ।” उणां ४।१३२ । इति इङ् आद्यप्रत्ययस्य लुक् च ।) पञ्चवीथी । वडः । इत्युगादिकोषः ॥

पाणिः, पुं, (पञ्चायन्ते व्यवहरन्त्यनेन । पञ्च ड व्यवहारे + “अग्निपञ्चाग्नौ वडायलुक्च ।” उणां ४।१३२ । इति इङ् आद्यप्रत्ययस्य लुक् च ।) स च मणिबन्धावधुलपिप्यन्तभागः । ख तु गर्भस्थबालकस्य मसिदयेन भवति ॥ इति सुखबोधः ॥ तत्पण्याय । पञ्चश्रावः २ श्रावः ३ समः ४ हस्तः ५ करः ६ । इत्यमरभरतौ ॥ भुजः ७ । इति जटाधरः ॥ कुलिः ८ । इति शब्दरत्नावली । भुजादलः ९ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, देवीभागवते । २।२।१६ । “नृगनाभिमुगम्वां तं कृत्वा कान्तां मनो-रमाम् ।

जयाह दक्षिणे पाणौ मुनिर्मन्त्रयपीडितः ॥”) कुलिकट्टयः । इति रत्नमाला ॥ कुलियाकड़ा इति भाषा ॥

पाणिक्कपिका, स्त्री, (कक्कपः कूर्मस्तदाकारो रक्षस्याः । कक्कप + टन् । टापि अत इत्वच् । पाणिभ्यां कृता कक्कपिका कूर्मालतिसुदा ।) कूर्मसुदा । यथा,—
“पाणिक्कपिकां कुप्यान् कूर्ममन्त्रेण साधकः । तत्र संस्कृतपुष्पेण पुजयेदात्मनां वपः ॥ पूजितं तेन पुष्पेण देवत्वं स्वस्य जायते ॥”
कूर्ममन्त्रो यथा,—
“हितीयं वैष्णवीतन्त्रं बीजं बिन्दुसंयुतम् । वडखरो परिचरं कूर्मबीजं प्रकीर्तितम् ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥
पाणियहोती, स्त्री, (पाणिगृहोती यस्याः । “पाणियहोती भार्यायाम् ।” ४।१।५० । इत्यस्य वार्तिकोक्ता ङीप् ।) विधानेनोत्ता । इत्यमरः । २।६।५ ॥

पाणियहयं, स्त्री, (पाण्येहयं यज ।) विवाहः । इति हेमचन्द्रः । ३।१२२ ॥ (यथा, रघुः । ७।२६ ।

“इति खसुभोजकुलप्रदीपः
सम्याद्य पाणियहयं स राजा ।
महीपतीनां पृथगर्हणार्थं
समादिदेशाघिलतानधिष्ठीः ॥”)

पाणिघः, पुं, (पाणिं पाणिना वा हन्तीति । हन् + “पाणिघताडधौ शिल्पिनि ।” ३।२।५५ । इति टक् टिलोपो घत्वच् निपात्यते ।) पाणिवादः । पाणिना नृदङ्गादिवादम् । पाणिं वा हन्ति यः । यः पाणिनेव नृदङ्गादिवाद्य-सुतपादयति तत्र । यः पाणिना नृदङ्गमिव पाणिं वादयति तत्र च । इत्यमरभरतौ ॥

पाणिघातः, पुं, (पाणिना हन्तीति । हन् + अग्नित्वात् अण् ।) पाणिताडकः । इति विद्वान्तकौमुदी ॥ (हन् + भावे घञ् । पाणिना घातो हननमिति । पाणिहननम् ।)

पाणिनिः

पाणिजः, पुं, (पाणौ जायते इति । पाणि + जन् + “सप्तम्यां जनेर्ङः ।” ३।२।६७ । इति डः ।) वज्रः । इति हलायुधः ॥

पाणितर्क, स्त्री, (पाणितर्कमिव परिमाणमस्थ-स्येति । अच् ।) कथं परिमाणम् । तोलकङ्कम् । इति वैद्यकपरिभाषा । (पर्यायोऽस्या यथा,—
“कीलङ्कयश्च कर्षः स्यात् स प्रोक्ता पाणिमालिका । अर्धं पिचुः पाणितर्कं किञ्चित् पाणिञ्च तिलुकम् ॥ विडालपदकश्चैव सुवर्णं कवलप्रहः । उदम्बरश्च पर्यायैः कर्ष एव निगद्यते ॥”

इति शार्ङ्गधरे पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
पर्यायान्तरं यथा,—
“विद्याद्वौ द्वन्द्वौ कर्षं सुवर्णञ्चाक्षमेव च । विडालपदकनक्ष पिचुम्याणितर्कनक्षथा । तिलुकश्च विजानीयात् कवडग्रहमेव च ॥”

इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
पाखेस्तनम् ।) हस्ताधीभागः ॥ (यथा, मनौ । ४।१४३ ।

“सूदृतेनानुचिन्तितमद्भिः प्राणानुपसृष्टैः । गात्राणि चैव सर्वाणि नाभिं पाणितलेन तु ॥”)
पाणिनः, पुं, (पाणिनो मुनेर्गोत्रापत्यम् । पाणिन् + अण् । “गाथिविदधिकेऽग्निराणिपाणिनश्च ।” ६।४।१६५ । इति न टिलोपः ।) पाणिनि-मुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाणिनिः, पुं, (पाणिनो मुनेर्युवापत्यम् । पाणिन् + इच् । न टिलोपः ।) मुनिविशेषः । तत्पण्याय । आहिकः २ दाक्षीपुत्रः ३ शालङ्की ४ पाणिनः ५ शालातुरीयः ६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ * * *
(अयं हि पाणिन्-वशसम्भूतः प्रसिद्धो व्याकरण-कर्त्ता । अस्य माता दाक्षी इत्याख्याया विस्तृता । यथा, पातञ्जलकारिकायाम् । १।१।२० ।
“सर्वे सर्वपदादेशा दाक्षीपुत्रस्य पाणिनेः ॥”
तथाच शिष्यायाम् । ५६ ।

“शङ्करः शार्ङ्गरीं प्रादादाक्षीपुत्राय धीमते । वाङ्मयेभ्यः समाहृत्य देवीं वाचमिति स्थितिः ॥”
अस्य शालातुरीय इत्याख्यापि दृश्यते । यथा, अभिधानचिन्तामणौ । ३।५१५ ।

“—————अथ पाणिनी ।
शालातुरीयदाक्षेयौ————— ॥”

“गान्धारप्रदेशविशेषशालातुर्यामन्नातत्वा-देवास्तथा नाम ।” इति चिन्तामणिटीका ॥
परं तु शालातुर्यामोऽस्य जन्मस्थानमिति न स्वीकुर्वन्ति । यतः शालातुरोऽभिजनोऽस्य इति युत्पत्त्या शालातुरशब्देन शालातुरदेशोद्भवे जने उवाचो नावगम्यते । अष्टाध्यायीसूत्र-पाठस्य “तूदीशालातुरवर्मेसीकूचवारात् टक् ङण् यकः ।” ४।३।६४ । सूत्रात् अभि-जनार्थं एव ङण्प्रत्ययः । एतत्कारभट्टोजी-दोषितेन तु “अभिजनश्च ।” ४।३।६० । इति सूत्रे “यच्च स्वयं वसति स निवासः । यच्च पूर्ववर्धितं सोऽभिजनः ।” इत्यभिजनशब्द-स्यार्थः प्रदर्शितः । अतः अष्टतः शालातुर-

पाणिनिः

प्रदेशः पाणिनेः पूर्वपुरुषार्था वाचस्यानभिज्ञे वाचगम्यते नतु तस्येति ।

पुरा किञ्च कात्यायननामा मुनिः सप्तलक्ष-ल्लोकात्मकं दृष्टकथाभिधानं ग्रन्थं विरचय्य काणभूतये आवधामास । सोमदेवभट्टस्तु ततः सारांशं सप्तद्वय कथासरित्सागर इत्याख्याया प्रसिद्धं ग्रन्थं निमित्तवान् तस्माद्देशाख्यायिका समधिगम्यते । यथा, तत्रैव । ४।२०—६५ ।

“अथ काणेन वर्षेण शिष्यवर्गो महानभूत् । तत्रैकः पाणिनिर्नाम जडबुद्धितरोऽभवत् ॥ स मुञ्चुषापरिहृतः प्रेषितो वर्षभाष्यया । अगच्छन्तु तपसे खिन्नो विद्याकाशो हिमालयम् ॥ तत्र तीव्रतपसा तोषितादिन्द्रशेखरात् । सर्वविद्यासुखं तेन प्राप्तं व्याकरणं नवम् ॥ ततश्चागत्य मानेन वादायाज्यते स्म सः । प्रष्टते चावयोवादि प्रयाताः सप्तवासराः ॥

अष्टमेऽङ्के मया तस्मिन् जिते तत्सममननम् । नमैः स्वेन महाधोरो वृङ्कारः श्रम्भुना कृतः ॥ तेन प्रनष्टमेनन्तदसद्व्याकरणं सुवि । जिताः पाणिनिना सर्वे मखीभूता वयं पुनः ॥ अथ संजातनिर्वेदः खगहस्थितये धनम् । हस्ते हिरण्यदत्तस्य विधाय बणिजो निजम् ॥ उक्त्वा तच्चोपकोशायै गतवानस्मि शङ्करम् । तपोभिरारोधयितुं निराहारो हिमाचलम् ॥”

* * * * *
“अजान्तरे तुषारादौ कृत्वा तोषतरं तपः । आराधितो भया देवो वरदः पार्वतीपतिः ॥ तदेव तेन शास्त्रं मे पाणिनीयं प्रकाशितम् । तदिच्छानुग्रहादेव मया पूर्णोक्तञ्च तत् ॥”

* * * * *
“वर्षोऽथ मन्त्रादिच्छत् श्रोतुं व्याकरणं नवम् । ततः प्रकाशितं स्वामिन्मारेणैव तस्य तत् ॥ ततो आङ्गीकृत्वाभ्यां विश्रमो दक्षिणां प्रति । गुरुवर्षोऽब्रवीत् स्वर्णकोटिर्मे दीयतामिति ॥

अङ्गीकृत्य गुरोर्वाक्यं तौ च मामिदयोचतमम् । यद्वि रात्रः सखे । नन्दात् वाचितं गुरुदक्षिणाम गच्छामो नान्यतोऽस्माभिरियत् काचनमाप्यते । नवाधिकाया नवतेः कोटीनामधिपो हि सः ॥”

इत्युपाख्यानेन पाणिनिः कात्यायनस्य शार्ङ्गो-नन्दस्य च समसामयिक इत्येवावाति । परं कात्यायनपाणिन्योः शब्दशास्त्रपाठेन पाणिनिः कात्यायनात् पूर्वतन इत्यनयासेनैव विश्रयते । यतः कात्यायन एव पाणिनिकृतव्याकरणस्य वार्तिककारः । स च खलतग्रन्थे विदुषां वरं पाणिनिं आचार्यत्वेन स्वीकृतवान् । [६।४।१०४ । सूत्रस्य वार्ति ।] पाणिनिस्तु स्वीय-व्याकरणे पूर्वतनानां बहूनां विदुषां नामोल्लेखं कृतवान् परं कुत्रापि कात्यायनस्य नाम नाभि-हितवानतः अष्टतोऽवगम्यते पाणिनिः कात्या-यनात् दृष्टतर इति ।

अनेन महात्मना पाणिना रचितं व्याकरणं पाणिनीयारकमित्याख्याया प्रसिद्धम् । कात्यायन

हवाख्य वार्तिकं विधाय तीव्रवसोजोचनाव-
चकार । परं पतञ्जलिः सूत्रपाठस्य वार्तिकस्य
च महाभाष्यं विधाय संवत्तैः प्रमादपरिमुखोऽयं
पाणिनीयाद्याध्यायीयस्य इति प्रदर्शयन् काव्या-
वनतीव्रदृष्टेः ररचौयं समादरणीयं ग्रन्थसुत्त-
मम् । अद्याध्यायीप्रारम्भे तु चतुर्दशसूत्राणि
सन्ति तानि तु प्रत्याहारसूत्राणि ।

अद्याध्यायीसूत्रपाठे, आपिशलिः । ६ । १ । ६२ ।
गातवः । ६ । १ । ६१ । चाक्रवर्त्मनः । ६ । १ ।
१५० । स्तोटावनः । ६ । १ । १२३ । काश्यपः ।
८ । ४ । ६७ । गार्ग्यः । ८ । ४ । ६७ । भार-
द्वाजः । ७ । २ । ६३ । सेनकः । ५ । ४ । ११२ ।
श्राकटायनः । ३ । ४ । १११ । श्राकस्यः । १ । १ । १६ ।
इतेषां पूर्वतनवैयाकरणानां नामानि सन्ति ।
अथ ३६६ सूत्राणि सूत्राणि विदग्धे ।
काशीराराजस्य जयापीडस्य राजत्वसमये
पाणिनिस्वाकरं वार्तिकेन महाभाष्ये च
सह विशेषविद्वार्थिसुधीवरविद्वज्जनशिष्यायं
प्रचलितमासीत् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ ।
६३८—६४० ।

“नितान्तं कृतकस्य गुणवृद्धिविधारयनः ।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्यरम् ॥
‘भाष्यस्यास्याच्ये श्लोकेऽल्लेख्ययतेः कृतः ।
सोऽयं तस्य विपर्ययो बुधैरिव विवर्तितः ॥
कृतविप्रोपसर्गस्य भूतनिष्ठाविधायिनः ।
श्रीजयापीडदेवस्य पाणिनेश्च किमन्यरम् ॥”
काव्यायनकृतवार्तिकान् पतञ्जलिकृतमहा-
भाष्याच्च अन्ये अपि अद्याध्यायीसूत्रपाठस्य
उल्लिखितमहाभाष्यस्य च बङ्गाष्टीकाः सन्ति
बाहुल्यभिया तासां नामानि न प्रदत्तानि ॥३॥
पाणिनीयं, त्रि, (पाणिनिना प्रोक्तं उपदिष्टं वा ।
पाणिनि + “ट्टाष्टः ।” ४ । २ । ११४ । इति
कः ।) पाणिनिना कृतं ग्रन्थादि । इति सुग-
बोधयाकरणम् ॥

पाणिन्यमः, त्रि, (पाणिं धमतीति । आ श्रुत्यामि-
संयोगयोः + “उयंपश्चैरस्मदपाणिन्यमाच ।”
३ । २ । ३७ । इति खश् सुम् च ।) हस्तकर्म
ताकाधिसंयोगकर्ता । एवं श्रुत्यकर्ता च ।
इति सुगबोधयाकरणम् ॥ (“पाण्यो धायन्ते
ऽस्मिन्निति पाणिन्यमोऽध्या । अन्यकाराद्यात
इत्यर्थः । तत्र हि सर्पाद्यपनोदनाय पाण्यः
श्रुत्यान्ते ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

पाणिन्ययः, त्रि, (पाणिन्यार्था धयति पिबतीति ।
घिट् पाने + “नाङीशुनीस्तनकरसुष्टिपाणि-
नासिकात् भञ्ज ।” इति सूत्रात् खश्प्रत्ययेन
साधुः ।) पाणिन्याः पानकर्ता । इति सुग-
बोधयाकरणम् ॥

पाणिपादं, कौ, पाणिश्च पादश्च द्वयोः समाहारः ।
पाणिपादयोः समाहारः । इति व्याकरणम् ॥

पाणिपीडनं, कौ, (पाणेः पीडनं यद्वहं यच्च ।)
पाणिग्रहणम् । विवाहः । इत्यमरः ॥ (पाणिभ्यां
पीडनमिति विग्रहे श्लोधादिना हस्तमर्दनम् ॥)

पाणिमुक्, [ञ्] पु, (पाणिनेव संन्यते दीयतेऽनेन
चर्मादिहस्तं यदा, पाणिरिव संन्यते यथादि-
स्थले अवहितयते, इति । मुञ् + क्तिप् ।) उद्वमर-
ट्टनः । इति शब्दचक्रिका ॥ (पाणिना मुह्यते
इति । भुञ् + क्तिप् ।) पाणिकरणकभोक्तृ, त्रि ॥
पाणिमर्दः, पु, (पाणिं मृदनातीति । पाणि + मृद
+ “कर्मण्यच् ।” ३ । २ । १ । इत्यच् ।) कर-
मर्दकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाणिमुक्तं, कौ, (पाणिभ्यां मुक्तं परित्यक्तम् ।)
अखम् । इति हलायुधः ॥
पाणिमुह्यः, पु, (पाणौ रोहतीति । बह् + “इगुप-
धयति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) नखः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाणिवादः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादयतीति ।
वद् + णिच् + अच् ।) पाणिघः । मृदङ्गादि-
वादकः । इत्यमरः ॥ (पाणिना वादयते इति ।
वद् + णिच् + कर्मणि घञ् । मृदङ्गादौ, कौ ।
यथा, रामायणे । २ । ६५ । ४ ।

“अपदानाम्यदाहृत्य पाणिवादान्वादायन् ॥”
पाणिवादकः, त्रि, (पाणिं पाणिना वा वादय-
तीति । वद् + णिच् + ण्वल् ।) पाणिवादः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८६ ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ६५ । ४ ।

“ततस्तु सुवतां तेषां स्तनानां पाणिवादकाः ।
अपदानाम्यदाहृत्य पाणिवादान्वादायन् ॥”
पाणिस्वर्गा, कौ, (पाणिभ्यां स्वर्यतेऽसौ । स्वर्यौ
श्च विसर्गं + “पाणौ स्वर्ययत् वाच्यः ।” इति
यत् । “चणोः कुः द्विस्र्यतोः ।” ७ । ३ । ५२ ।
इति कुत्वम् ।) रण्यः । इति सुगबोधयाका-
रणम् ॥

पाणितलं, कौ, (पाणितलं निपातनात् दीर्घः ।)
तोलकद्वयम् । यथा,—
“विडालपदकौ च पाणितलमुद्वमरम् ॥”
इति शब्दमाला ॥

पाणौकरणं, कौ, (पाणौ क्रियतेऽनेनास्मिन् वा ।
ह + क्युट् । सप्तम्याः अणुक् ।) विवाहः ।
इति जटाधरः ॥

पाण्डरं, कौ, (पाण्डरो वर्णोऽस्यस्येति । अच् ।)
कुन्दपुष्पम् । गैरिकम् । इति शब्दचक्रिका ॥

पाण्डरः, पु, (पाण्डरः मुक्तवर्णोऽस्यस्येति । अच् ।)
मरुवकट्टयः । (पङ्क्ति + अर + दीर्घश्च ।)
श्वेतवर्णः । (पञ्चतविशेषः । स तु मेरोः पश्चिमे
वर्तते । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १० ।

“अञ्जनः कुकुटः लण्यः पाण्डरश्चापलोसमः ॥”
“पश्चिमेन तथा मेरोर्विस्मृतात् पश्चिमाङ्गिः ।
इतश्चलाः समाख्याताः—”
ऐरावतकुलोत्पन्ननागविशेषः । यथा, महा-
भारते । १ । ५७ । ११—१२ ।

“ऐरावतः पारिजातः पाण्डरो हरिणः कृशः ।
विहङ्गः शरभो भेदः प्रमोदः संहतापनः ॥
ऐरावतकुलादंते प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”
पश्चविशेषः । यथा, ज्योतिस्तत्त्ववृत्तवचनम् ।

“युधः कङ्कः कपोतश्च उलूकः श्रेष्ठ एव च ।
चिह्नश्च धर्मचिह्नश्च भासः पाण्डर एव च ।
युधे यस्य धर्मस्तते गेहं तस्य विपद्यते ॥”
तद्वर्णविशिष्टे, त्रि । इत्युवादिर्कोषः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ८२ । ५० ।

“अस्मिताम्बरसंवीतं पाण्डरं पाण्डरासनम् ॥”
पाण्डरपुष्पिका, कौ, (पाण्डरं मुक्तवर्णं पुष्प-
मस्याः । कप् । ततः कापि अत इत्वम् ।)
श्रीतलाट्टनः । इति शब्दचक्रिका ॥

पाण्डवः, पु, (पाण्डोरुदाख्यया प्रसिद्धस्य राज्ञे-
ऽपत्यम् । पाण्डु + “ओरञ् ।” ४ । २ । ७१ ।
इत्यञ् ।) पाण्डुनन्दनः । पञ्चपाण्डवोत्पत्ति-
यथा,—

वैशम्पायन उवाच ।

“संवत्सरदृष्टे गर्भे गान्धार्था जनमेजय ।।
आकृत्यामास वै कुन्ती गर्भार्थं धर्ममभ्युतम् ।।
मा बलिं त्वरिता देवी धर्मायोपनहर ह ।
जलापमन्नं विधिवदत्तं दुर्वाससा पुरा ।।
संगम्य मा तु धर्मं यो गन्धर्वाभिधरेण ह ।
लेभे पुत्रं वरारोहा सन्ध्याग्राहितं वरम् ।।
येन्द्रे चन्द्रसमायुक्ते सुहृतेऽभिजितेऽरमे ।
दिवामध्यगते सूर्ये तिथौ पुण्येऽभिपूजिते ॥
समृद्धयशसं कुन्ती सुधाव प्रवरं सुतम् ।
जातमात्रं सुत तस्मिन् वागुवाचाश्ररौरिणी ।।
यद्यधर्मभतां श्रेष्ठो भविष्यति नरोत्तमः ।
विक्रान्तः सद्यवाक् चैव राजा पृथ्वा भविष्यति ॥
बुधश्चिर इति ख्यातः पाण्डोः प्रथमजः सुतः ।
भविता प्रथितो राजा त्रिषु लोकेषु विभुतः ।
यशसा तेजसा चैव हस्तेन च समन्वितः ॥१॥३॥
धार्मिकं तं सुतं लब्ध्वा पाण्डुस्तौ पुनरत्रवीत ।
प्राहुः चात्र बलं ज्यैष्ठं बलज्यैष्ठं सुतं त्वम् ॥
ततस्तथोक्ता भर्ता तु वायुमेवाकुहाव सा ।
तस्माज्जं महाबाहुर्भौमो भीमपराक्रमः ॥
तमप्यतिबलं जातं वागुवाचाश्ररौरिणी ।
सर्वेषां बलिनं श्रेष्ठो जानीऽयमिति भारन ।।
इदमवब्रुतचाक्षीष्वातमात्रं वृकोदरे ।
यदङ्गात् पतितो मातुः शिलां गात्रैरचर्णयत् ॥
कुन्ता यावन्मयोदिसा सहसोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत तं सुप्तसुतसङ्गे स्वे वृकोदरम् ॥
वज्रसंहननः सोऽयं कुमारो न्यपनद्विरौ ।
पतता तेन शतधा शिला गात्रैर्विचर्णिता ॥
तां शिलां क्षणित्वा दृष्ट्वा पाण्डुर्विस्मयमागतः ।
यस्मिन्नहनि भीमस्तु जज्ञे भरतसत्तम ॥
दुःखधनोऽपि तत्रैव प्रजज्ञे वसुधाधिप ॥२॥३॥
जात वृकोदरं पाण्डुरिदं भूयोऽन्वचिन्मयत ।
कथमु मे वरः पुत्रो लोकश्रेष्ठो भवेदिति ॥
देव पुरुषकारं च लोकोऽयं संप्रतिष्ठितः ।
तत्र देवसु विधिना कालयुक्तेन लभ्यते ॥
इन्द्रो हि राजा देवानां प्रधान इति नः श्रुतम् ।
अप्रमेयबलौत्साहो वीर्यवानमिददुतिः ॥
तं तोषयित्वा तपसा पुत्रं लब्ध्वा महाबलम् ।
यं दास्यति स मे पुत्रं स गरीयान् भविष्यति ॥

कर्मणा मनसा वाचा तस्मात्पुष्टो महत्तमः ।
ततः पाण्डुर्महाराजो मन्त्रयित्वा महर्षिभिः ॥
दिदेश कृत्वाः कौरवो व्रतं सौवर्ण्यं शुभम् ।
अस्मान् च महाबाहुरेकपादस्थितोऽभवत् ॥
उग्रं स तप आत्मस्य परमेष्ठ्य समाधिना ।
आरिराधयिषुर्देव जिह्वाणां तमोश्चरम् ॥
सूर्येण सह धर्मात्मा पर्यवर्तत भारत । ।
तन्नु कालेन महता वासवः प्रत्यपद्यत ॥

शुक्र उवाच ।

पुत्रं तत्र प्रदास्यामि त्रिषु लोकेषु विभुतम् ।
ब्राह्मणानां गवाक्षेव सुहृदाचार्यसाधकम् ॥
दक्षिणं शोकजनन सर्वस्वाश्वनन्दनम् ।
सुत त्वया प्रदास्यामि सर्वामित्रविनाशनम् ॥
इत्युक्तः कौरवो राजा वासवेन महात्मना ।
उवाच कुन्ती धर्मात्मा देवराजवचः स्मरन् ॥
उदकस्तव कल्याणि सुहो देवशरीरः ।
तनुमिच्छति मे पुत्रं यथासङ्कल्पितं हृदा ॥
अन्तर्मातुवकर्मणां यशस्विनमरिन्दमम् ।
नोतिमन् महात्मानमादिहसमतेजसम् ॥
दग्धार्धं क्रियावन्तमतोवाद्भुतदर्शनम् ।
पुत्रं जनय सुश्रीणि । धाम चरित्यतेजसाम् ॥
तव्यः प्रसादो देवेन्द्रात् तमाज्य शुभानने । ।
एवमुक्ता ततः शुक्रमाजुहाव यशस्विनी ।
अथाजगाम देवेन्द्रो जनयामास चाञ्जनम् ॥
जातमात्रे कुमारं तु वागुवाचाशरीरिणी ।
महागम्भीरनिर्वोधा नभो नादयती तदा ॥
शृण्वतां सर्वभूतानां तेषाञ्चाश्रमवासिनाम् ।
कुन्तीमाभास्य विस्मयसुवाचेदं शुचिस्मिताम् ॥
कार्त्तवीर्यसमः कुन्ति । शिवितुल्यपराक्रमः ।
एव शुक्र इवालेयो यशस्ते प्रथयिष्यति ॥
अदिता विष्णुना प्रीतिर्यथाभूदभिवर्द्धिता ।
तथा विष्णुसमः प्रीतिर्बुद्धयिष्यति ते सुतः ॥
एव मद्रां वशे जत्वा कुरुंश्च सह सोमकैः ।
चेदिकाशिकरुषांश्च कुरुजम्भीं वहिष्यति ॥
गतस्य भुजवीर्येण खाण्डवे हयवाहनः ।
मेघसा सर्वभूतानां हृदि यास्यति वै पराम् ॥
ग्रामगौक्षमहीपालान् एव जित्वा महाबलः ।
आह्वयः सहितो वीरकान् मेधानादरिष्यति ॥
जामदग्न्यसमः कुन्ति । वायुवेगपराक्रमः ।
रूप वीर्यवतां श्रेष्ठो भविष्यति महायशः ॥
तथा दिशानि चास्त्राणि निखिलेनाहरिष्यति ।
विप्रनष्टां त्रियचायमाहर्ता पुरुषर्षभः ॥
गतामलदुमुतां वाचं कुन्ती सुश्राव भारत । ।
वाचसुषिरतामुच्छेतां निश्रम्य तपस्विनाम् ॥
बभूव परमो हर्षः शतशृङ्गनिवासिनाम् ।
तथा देवरथानाञ्च सन्दाह्याश्च दिवौकसाम् ॥
आकाशे दुन्दुभीनाञ्च बभूव तुमुजः स्वनः ।
उदतिहृन्महाधौवः पुण्यवृष्टिभिरावृतः ॥३॥

वैशम्पायन उवाच ।

“कुन्तीपुत्रपुत्र जातं पुत्रराष्ट्रात्मजेषु च ।
मदराजसुता पाण्डु रजो वचनमब्रवीत् ॥
न मेऽस्ति त्वयि सन्तपो विद्युर्होपि परन्तप ।

नावरत्ने वराहायाः स्थित्वा चानघ । निरुदा ॥
गान्धास्याक्षेव वृषते । जातं पुत्रशतमनया ।
श्रुत्वा न मे तथा दुःखमभवत् कुरुनन्दन ॥
इदम् मे महद्दुःखं तुल्यतायामपुत्रता ।
दिष्टा त्विदानीं भर्तुर्मे कृत्यामप्यस्ति सन्ततिः ॥
यदि चापत्यसन्तानं कुन्तिराजसुता मयि ।
कुर्यादनुग्रहो मे स्यात्तव चापि हितं भवेत् ॥
संस्तम्भो मे सपत्नीत्वात् वक्तुं कुन्तिसुतां प्रति ।
यदि तु त्वं प्रसन्नो मे स्वयमेनां प्रचोदय ॥

पाण्डुरवाच ।

ममाप्येव सदा माद्रि । हृदयः परिवर्तते ॥
न तु तां प्रसहे वक्तुमिष्टानिष्टविवक्षाया ॥
तव त्वदं मतं मत्वा प्रयतिष्याम्यतः परम् ।
ममो ध्रुवं मयोक्ता सा वचनं प्रतिपत्स्यते ॥
वैशम्पायन उवाच ।
ततः कुन्ती पुनः पाण्डुर्विविक्त इदमब्रवीत् ।
कुलस्य मम सन्तानं लोकस्य च कुरु प्रियम् ॥
मम चापि कृपाशाय पूर्वेषामपि चालनः ।
मत्प्रियार्थं कल्याणि । कुरु कल्याणसुतमम् ।
यशसं धारय चैव त्वं कुरु कर्मे सुदुष्करम् ॥
एवमुक्ताब्रवीन्माद्रीं सहासिन्मय देवतम् ।
तस्मात्ते भवितापत्यमनुकूपमसंशयम् ॥
ततो माद्री विचार्यैवं जगाम मनसाश्चिन्तौ ।
तावागम्य सुतौ तस्यां जनयामासतुयमौ ॥
नकुलं सहदेवञ्च रूपेणाप्रतिमौ सुवि ।
तथैव तार्षिण यमौ वागुवाचाशरीरिणी ॥
रूपसत्त्वगुणोपेतावेतावत्त्वन्विनावपि ।
भासतस्तेजसात्तथैव रूपद्विविगसम्पदा ॥
नामानि चक्रिरे तेषां शतशृङ्गनिवासिनः ।
भक्ता च कर्मणा चैव तथाशीर्षिर्विश्राम्यते ॥
ज्येष्ठं युधिष्ठिरं त्वेव भीमसंनेति मध्यमम् ।
अर्जुनेति तृतीयञ्च कुन्तीपुत्रानकल्पयन् ॥
पूर्वजं नकुलेत्येवं सहदेवेति चापरम् ।
माद्रीपुत्रावकथयन्स्ते विप्राः प्रीतमानसाः ॥

इति महाभारते १ । १२३—१२४ ॥

तेषां पुत्रा यथा,—
“प्रतिविन्ध्यः सुतः सोमः श्रुतकीर्तिस्तु चाञ्जनात् ।
शतानीकः श्रुतकर्मा द्रौपद्याः पञ्च विक्रमात् ॥”
तेषां भार्या यथा, गारुडे १३६ अध्याये ।
“यौधेयी च हिदिम्बा च काशी चैव सुभद्रिका ।
विजया वै वेणुमती पञ्चभ्यस्तु सुताः क्रमात् ॥
देवकी घटोतकचञ्च अभिमन्युश्च सर्वशः ।
अहोचो निरपञ्चश्च परिधिर्दभिमन्युजः ॥”

पाण्डवैः, त्रि, (पाण्डुरियं इत्यञ् डोप् च पाण्डवौ
कुन्ती माद्री च तयोः परत्वं इति । ङ् ।)
पाण्डोरपत्यम् । इति सुभ्रवीधयाकरणम् ॥
(युधिष्ठिरप्रभृतयः पञ्च भ्रातरः । यथा,
महाभारते । १ । २०३ । १५ ।
“यावन्मायाति वार्ष्णेयः कर्तुं यादववाहिनीम् ।
राज्यार्थं पाण्डवेयानां पाश्चात्त्यसदनं प्रति ॥”
अभिमन्युपुत्रो नरपतिः परीक्षितः । यथा,
भागवते । १ । ४ । ७ ।

“कथं वा पाण्डवेयस्य राजर्षेर्मणिना सह ।
संवादः समभूतातः । यन्नेवा सात्वती श्रुतिः ॥”
पाण्डवाभीलः, पु, (क्षीभीः अमयं जातीति । क्षी +
कः । पाण्डवोऽभीलो यस्मात् । पाण्डवाना-
मभियममयं जातीति वा ।) ज्ञायाः । इति
जिकाङ्क्षेवः ॥
पाण्डवायनः, पु, (पाण्डवानामयनं रक्षणं यस्मात् ।)
ज्ञायाः । इति हिमचन्द्रः । २ । १३१ ॥
पाण्डित्यं ज्ञी, (पण्डितस्य भावः कर्त्तुं वा । इति
“वर्गहट्टादिभ्यः ष्यञ् च ।” ५ । १ । १२३ ।
इति ष्यञ् ।) पण्डितधर्मेकर्मज्ञो । यथा,—
“रसज्ञा पाण्डित्यविदुरशशिष्यामधमभरान् ॥”
इति सुरारिः ॥
(यथा, च महाभारते । ५ । ३१ । २ ।
“उत बालाञ्च पाण्डित्यं पण्डिताद्योत बालताम् ।
इदंति सर्वमीशानः पुरस्तात्पुङ्गवसुचरन् ॥”)
पाण्डुः, पु, (पण्डि गतौ + “नङ्गयादयश्च ।” उणा ।
१ । ३८ । इति कुप्रत्ययः निपातनात् धातो-
र्हीर्षश्च ।) पाण्डुरपलीक्षुपः । पटोलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मुक्तपीतमिश्रितवर्णः । तत्-
पर्यायः । हरिणः २ । पाण्डुरः ३ । इत्यमरः ॥
पाण्डुरः ४ । इति हज्जुः ॥
“सितपीतसमायुक्तः पाण्डुवर्णः प्रकीर्तितः ॥”
इति सुभृतिः ॥

भेदोऽपि दृश्यते यथा,—

“पाण्डुरस्तु रक्तपीतभागी प्रत्यक्षचन्द्रवत् ।
पाण्डुस्तु पीतभागाङ्गः केतकीधूलिसन्निभः ॥”
इति भरतः ॥
तदति, त्रि । इत्यमरः ॥ (यथा रघुः । ३ । २ ।
“शरीरसादादसमयभूषणा
सुखेन सालक्ष्यत लोप्रपाण्डुना ॥”
वृषतिविशेषः । स तु शन्ननुपुत्रविचित्रवीर्यस्य
चैव आसाज्जातः । (यथा, महाभारते ।
१ । ११८ । ५ ।

“राजा पाण्डुर्महाराज्यं नृगजालनिधिविते ।
चरन् मैथुनधमेष्टं दृष्टं नृगयथपम् ॥”
अस्य देहपाण्डुताकारणं नामनिबन्धादिकं
च यथा, महाभारते । १ । १०६ । १५-१८ ।
“अम्बालिकामथाभ्यागादङ्घ्रिं दृष्ट्वा च सापि तम् ।
विषसा पाण्डुसङ्काशा समपद्यत भारत । ।
तां भीतां पाण्डुसङ्काशां विषसां प्रेक्ष्य भारतम् ॥
यासः सत्यवतीपुत्र इदं वचनमब्रवीत् ।
यस्मात् पाण्डुत्वमापन्ना विरूपं प्रेक्ष्य मामिह ॥
अस्मादंशं सुतस्ते वै पाण्डुरेव भविष्यति ।
नाम चास्येते देवेह भविष्यति शुभानने ॥”)
वागमैदः । अतहस्ती । सितवर्णः । रोग
विशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
पाण्डुरोगनिदानम् । यथा,—
“पाण्डुरोगाः स्मृताः पञ्च वातपित्तकफैक्यः ।
चतुर्थः सन्निपातेन पञ्चमो भक्षणाद्भेदः ॥
आयाममन्त्रं लवणानि मद्यं
नृदं दिवास्वप्नमतीवतीक्ष्णम् ।

पाण्डुः

निषेवसाद्यस्य समेत्य रक्तं
दोषास्त्वचं पाण्डुरतां नयन्ति ॥ * ॥
तस्य पूर्वस्वरूपाणि यथा,—
त्वक्स्फोटनश्लेष्मण्यग्राससाह-
चरदभजगप्रेक्ष्यकूटशोषाः ।
विग्रहचपीतत्वमथाविपाको
भविष्यत्तस्य पुरःसराणि ॥ * ॥
वातिकस्य तस्य लक्षणं यथा,—
त्वक्काचनयनादीनां रूक्षकृष्णारुणाभताः ।
वातपाण्डुमये कम्पतोदानाहभ्रमादयः ॥ * ॥
पैतिकस्य लक्षणं यथा,—
पीतमृचशक्रमेवो दाहलणाज्वराब्धितः ।
भिन्नविट्कोटनिपीताभः पित्तपाण्डुमयी नरः ॥
श्लेष्मिकस्य लक्षणं यथा,—
कफप्रसङ्गश्चयुतन्त्रालस्याविगौरवैः ।
पाण्डुरोगी कफाच्छ्लेष्मण्डमृचनयनाननैः ॥ * ॥
त्रिदोषजस्य लक्षणं यथा,—
ज्वरागोचकङ्कलासच्छर्दिहृणाज्जामान्वितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्स्याज्यः क्षीणो हृतेन्द्रियः ॥
तस्य संप्राप्तिर्यथा,—
मृत्तिकादृक्शूलस्य कृप्यत्यन्तमो मलः ।
कषाया मारुतं पित्तमृधरा मधुरा कफम् ॥
कोपयेन्मृदमादींश्च रौक्ष्यादभक्तञ्च रूचयेत् ।
प्रशयद्विपक्षैव स्तोतांसि विरुणह्यपि ॥
इन्द्रियाणां बलं हृत्वा तेजो वीर्योर्जसो तथा ।
पाण्डुरोगं करोत्याशु बलवर्णाग्निनाशनम् ॥ * ॥
मृत्तिकाभजगजस्यपाण्डुलक्षणं यथा,—
मृदभजगजाह्वेत् पाण्डुस्तन्त्रालस्यनिपीडितः ।
मकासश्वासश्लार्शः सदाकृषिसमन्वितः ॥
शून्यालिङ्गकूटगण्डभ्यः शून्यपात्राभिमेहनः ।
क्षमिकोष्ठोत्तिसार्ज्यं मलं सासृककफान्वितम् ।
तस्य असाध्यलक्षणं यथा,—
ज्वरागोचकङ्कलासच्छर्दिहृणाज्जामान्वितः ।
पाण्डुरोगी त्रिभिर्दोषैस्स्याज्यः क्षीणो हृतेन्द्रियः ॥
पाण्डुरोगीचरोतपन्नः खरोभूतो न सिध्यति ।
कालप्रकर्षाच्छूनानां यो वा पीतानि पश्यति ॥
बहुलपित्तं सहरितं सकफं योऽतिसार्यते ।
दोनः स्वेतानिदिग्धाङ्गच्छर्दिहृच्छर्दिहृणाब्धितः ॥
न नास्त्वष्टकक्षयाद्यश्च पाण्डुः स्वेतत्वमाप्नुयात् ।
पाण्डुदन्तखो यस्तु पाण्डुनेत्रश्च यो भवेत् ।
पाण्डुसंघातदर्शी च पाण्डुरोगी विनश्यति ॥
अन्तेषु शूनं परिहोयमर्थं
स्नानं तथान्तेषु च मध्यशूनम् ।
गुदं च श्लेष्मण्यथ मूत्रयोश्च
शूनं प्रताम्यन्तमसंज्ञकल्पम् ॥
निवर्जयेत् पाण्डुकिं यशोऽर्थी
नयातिमारज्वरपीडितश्च ॥
इति माधवकरः ॥

(यथा च,—
“पित्तप्रधानाः कुपिता यथोक्तेः कोपनेर्मलाः ।
तच्चानिलेन बलिना क्षिप्तं पित्तं हृदि स्थितम् ॥
धमनीर्दृश सन्ध्याय आधुवन् सकलां तनुम् ।

पाण्डुः

श्लेष्मण्यक्तमांसानि प्रदूष्यान्तरमाश्रितम् ॥
त्वड्मांसयोस्तन् कुरुते त्वचि वर्णान् पृथग-
विधान् ।
पाण्डुहारिदहरितान् पाण्डुत्वं तेषु चाधिकम्
यतोऽतः पाण्डुरित्युक्तः स रोगस्तेन गौरवम् ॥
धातूनां स्याच्च श्लेष्मिण्यमोजसश्च गुणक्षयः ॥
ततोऽल्परक्तमेदस्को निःसारः स्यात् श्लेष्मिण्यः ।
मृदमानैरिवाङ्गेनां दवता हृदये न च ॥
शून्यालिङ्गकूटसदनः कोपनः शीवनोऽल्पवाक् ।
अम्लद्विष्ट शिशिरद्वेषो शीर्णरोमा हतानलः ॥
समसकृषोऽखरी श्वाभी कर्णकुण्डो भ्रमो अमी ।
म पञ्चधा पृथगदोषैः समस्मैर्मृत्तिकादगात् ॥
प्रायपमस्य हृदयस्यन्दनं रूक्षता त्वचि ।
अरुचिः पीतमृचत्वं स्वेदाभावोऽल्पवर्द्धिता ॥
सादः श्मोऽनिलान्नासत्र गात्ररुक्तांशकम्पनम् ।
कृष्णारुणासिरानखविग्रहचनचता ॥
शोफानाहास्यवेरस्यविट्शोषाः पार्श्वमृद्धरुक् ।
पित्ताद्विरितपीताभमिरारित्वं ज्वरस्तमः ॥
श्टस्वेदस्पर्शाशीतच्छादौर्गन्धं कटुवक्रता ।
क्षीभिरोऽन्मको दाहः कफान् शुक्लमिरादिता ॥
तन्त्रालवणवक्रत्वं रौमर्धयः स्वरक्षयः ।
तासः श्कृद्दिग्धं निचयाक्कश्लेष्मिण्योऽतिदुःसहः ॥
दन्तकषायानिलं पित्तमृधरा मधुराकफम् ।
‘वधित्वा रसादींश्च रौक्ष्याद्भुक्तं विरुक्ष्य च ॥
रोतांस्यपक्षेवाप्रथं कुर्याद्दृष्ट्वा च पूर्ववत् ।
पाण्डुरोगं ततः शूननाभिपादास्यमेहनः ॥
पुराणं क्षमिममृच्छेद्भिन्नं सासृककफं नरः ॥”
इति वाभटे निदानस्थानं । १३ । १—/३ ॥
तस्यौघं यथा —
“लोहचर्णं तद्रूपीतं पाण्डुरोगहरं भवेत् ॥”
इति गारुडे १०० अध्यायः ॥
अपि च ।
“सम्राजं गवां मूत्रे भाविनं चायसो रजः ।
पाण्डुरोगप्रशान्त्यर्थं पयसा श्रृण्वेन्नरः ॥ १ ॥
गोमूत्रमिदं मण्डरचर्णं सगुडमश्रुतः ।
पाण्डुरोगः क्षयं याति पटतिशूलश्च दारुणम् ॥२॥
अयोमलं सुसन्तप्तं भूयो गोमूत्रमाश्रितम् ।
मधुसर्पिर्युतं लीढा पाण्डुरोगी सुखी भवेत् ॥३॥
पुनर्नवात्रिद्विदोषविडङ्गं दारु चित्रकम् ।
कुष्ठं हरिद्रे त्रिफला दन्ती चर्यं कलिङ्गकम् ॥
कटुका पिप्पलीमूलं मुस्तं शृङ्गी च कारवी ।
यमानौ कटुफलश्चेति पृथक्फलमितं मतम् ॥”०॥
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
(अस्य सकारणलक्षणनिकितसादीनि यथा —
“दृश्यं पुत्रं प्रवक्ष्यामि पाण्डुरोगं महागदम् ।
प्रक्षेप पाण्डुरोगास्ते सम्भवन्तीह मातुषे ॥
वातिकः पैतिकश्चैव श्लेष्मिकः सान्निपातिकः ।
पञ्चमो रूक्षगः प्रोक्तो वक्ष्ये चेषान् सम्भवम् ॥
दीर्घाध्वना पीडितो वा ज्वरेण
रक्तखावो पीडितो वा व्रणेन ।
चिन्तायासादोघनाहै मनुष्यं
चायं पाण्डुर्जायत सेवते यः ॥

पाण्डुः

चारुचान्दं कल्पमेरयसेवा
अथायामाकीयुनक्तिश्रमेण ।
निदानाग्रे नातिनिद्रा दिवापि
योगेक्ष्यते मृत्तिकाभजणेन ॥
अतिश्लिथिलशरीरे रोगसम्पीडिते वा
लवणकटुकषाया संवनात्तेन मृद्धिः ।
अतिमुरतमजस्रं संवनातिक्रमेण
नयति रुधिरशोषं तेन वै पाण्डुरोगम् ॥
तेनातिकूटे श्वयधुः शरीरे
पाण्डुत्वमायाति सपीतमृचः ।
निष्ठीवते त्वक् प्रविहीर्यते च
संजायते तस्य पुरःसराणि ॥
तोदः परुषत्वशरीरोगुत्वं
त्वदमृचनेत्रे नखकालिमा स्यात् ।
वातात्मकं तन्मनुजस्य विद्धि
लिङ्गेरुपेक्षोऽनिलपाण्डुरोगः ॥
आमत्वपीतत्वकरो हि लोके
विभिर्नि शोषं कटुकास्यता च ।
मन्दज्वरो वै मृदुशोषमोहः
पीतच्छ्विः पीतभवो हि पाण्डुः ॥
तन्त्रालुताशोफकफेन युक्तः
आलस्यकस्वेदगुत्त्वमेव ।
संजायते तस्य कफात्मकोऽसौ
नरस्य पाण्डुत्वमवो विकारः ॥
तन्त्रालस्यं श्वयधुमयं काशहृन्नासशोषा
विड्भेदः स्यात् परुषनयने सज्वरो वै क्षुधान्नः ।
मोहस्तज्ज्वालममथ मनुजस्याशु पश्येत् सुदृशं
त्याग्यो वैदेर्निपुणमतिभिः सन्निपातोऽप्यपाण्डुः ॥
मृत्तिकाभजणेनाथ शृणु पुत्र । गदो महान् ।
पाण्डुरोगो गरिष्ठोऽपि भवेद्वातुक्षयङ्करः ॥
मृदुल्लणाक्षेव मलं प्रकीर्य
स्तोतांसि हन्वन्ति च मृत्तिकायाः ।
तेनैव नासृक् परिवर्त्यन्ति
न तर्पयन्ते वपुषं रसेन ॥
चारान् कषायाज्जधुरस्य पानान्
स कोपयत्याशु नरस्य मृत्तिका ।
श्लेष्मप्रकोपाज्जधुरान् करोति
मृत्तिका न जग्धा हितकारिणी स्यात् ॥
विक्रान्तिमुपगतास्ते मारुताश्चाक्षयस्तु
बलवदनरुक्तानां नाशयन्त्याशु दोषाः ।
भवति विकलमेव पाण्डुरोगं शरीरं
भवति जटुरपाण्डु रोग आशुप्रवीणः ॥
गोमूत्रमध्यं मतिमान् आपयेत् सम्राजि-
कम् ।
स्नानं चूर्णान् मधुना देवं पाण्डुमयापहम् ॥
पृथक् त्रिफला सुस्ता विडङ्गं चित्रकं
समम् ।
प्रागमेकं लोहचर्णमिच्छाक्षे विभावयेत् ॥
सप्ताहमथ लोहचर्णितं
पुनरपि धुय प्रवरं स्यात् ।
श्लीलतन्तु मधुनापि घृतेन
पाण्डुरोगहृदयमयापहम् ॥

पाण्डुः

कामलाशो हलीमकहारि
कथितं सुमर्त्तिभञ्ज पङ्क्तिः ॥

इति लौहचूर्णवटकम् ॥ * ॥

चूर्णं चित्रलया सङ्घ चित्रकं
मेघचयसुरदाससमाचिकम् ।
ग्रन्थिकश्च शिखिभृजराजकं
योजयेत् पलिकभागिकानिमान् ॥
चर्चित्ताद्विगुणमेव योजयेत्
लौहचूर्णमपि कण्ठप्रभम् ।
अष्टभागसमश्चकल्पितं
पाचितं एनरभवद्वरप्रदम् ।
संवयेद्वलसुप्रक्रमं तथा
तक्रसंयुतमिहास्तिशोभनम् ।
वाशयेच्च कफकामलान् किमीन्
पाण्डुकुष्ठगुणान् हलीमकम् ॥

इति मङ्कुरवटकम् ॥ * ॥

पद्यापध्यायस्य यथा —

“गोधूमशालिवर्षष्टिकसुदृगकानां
श्यामाट्कोटतयुतं सपयःसतक्रम् ।
गाञ्जोववास्तकमथो श्रतपुष्पवर्णा
पथ्यं हितं निगदितं मनुजस्य पाण्डौ ॥
शालासुगुणोद्धममङ्कुराष्टकी यवाः ।
त्राङ्गलानि च मांसानि भोजनं च प्रशस्यते ॥
तिक्तानि रुच्याणि कषायकाणि
तीव्राणि दाह्यानि काष्ठिकाणि ।
सुरास्त्रसौवीरकर्मजपूरान्
तेजानि वज्रानि च पाण्डुरोगे ॥”

इति हारीते चिकित्सितस्थाने नवमेऽध्याये ॥ * ॥

अस्य चिकित्सितान्तरं यथा,—

“पाण्डामयो पिबेत् सर्पिरादौ कल्याणकाष्ठम् ।
पञ्चगव्यं महातिक्तं शृतं वारग्वधादिना ॥
दाडिमातं कुडवौ धायात् कुडवार्हं पलं पलम् ।
चित्रकान् शृङ्गवराच्च पिप्पलाहं पलञ्च तैः ॥
काङ्गुतेर्विशतिपलं घृतस्य सलिलाट्के ।
सहं हृतपाण्डुगुल्माशोऽग्रीहवानकफासितुत् ।
नोपमं आसकासप्तं मृदवानागुलोमनम् ॥
नखप्रसविनीनाश्च वन्ध्यानाश्च प्रशस्यन्त ।
कंहितं वामयसोद्भूतैः पुनःस्निग्धश्च शोध्यते ।
उयसा मृत्रयुक्तं न बहुशः कवलेन वा ॥
एन्ताफलरसे कोष्णे काष्ठस्याञ्जलिमासुतम् ।
आचाञ्जलिं वा नृदितं तत् पिबेत् पाण्डुरोग-
जितम् ॥

मृत्राणां पिष्टां पथ्यां वा तत्सिंहं वा फलत्रयम् ।
स्वर्णचौरी चित्रच्छामा भद्रदारु महौषधम् ॥
गोमृत्राञ्जलिना पिष्टं शृतं तमेव वा पिबेत् ।
साधितं चौरमेभिर्वा पिबेद्वेषालुलोमनम् ॥
मृत्रे स्थितं वा सप्ताहं पयसा यो रजः पिबेत् ।
जोर्ण चारेण मुञ्जीत रसेन मधुरेण वा ॥
शुद्धसोभयतो लिङ्गात् पथ्यां मधुघृतदत्ताम् ।
विशालां कटुकां सुस्तां कुष्ठं दारुकलिङ्गकः ॥
हानिशाहपिचुर्मुखा कर्षाह्निशादुणप्रिया ।
मोला तर्षणमम्भोभिः सुखैर्लिङ्गत्ततो मधु ॥

पाण्डुः

पाण्डुरोगं ज्वरं दाहं कासं आसमरोचकम् ।
गुल्मानाहामवाताश्च रक्तपित्तञ्च तज्जयेत् ॥
वासागुडचौत्रिफला कटौभूनिम्बनिम्बजः ।
काथः सौन्दर्यतो हन्ति पाण्डुपित्तास्रकामलाः ॥”
“गुडनागरमङ्कुरतिलशाल्मलानतः समान् ।
पिप्पलीद्विगुणान् दद्यात् गुटिकां पाण्डुरोगिणे ॥
ताप्यं दाह्यान्तर्चं चयं ग्रन्थिकं देवदारु
योषादि नरकचैतश्चगयेद्विगुणं ततः ।
मङ्कुरचाञ्जननिभं सर्वतोऽष्टगुणैश्च तत्
एर्यन्त्रिपके गोमृत्रे वटकीकरणचमे ।
प्रतिपद्य वटकान् कुर्यात् तान् खादत्तक्रमैः ॥
यत्तं मङ्कुरवटकाः प्राणदाः पाण्डुरोगिणाम् ।
कुष्ठान्यजरकं श्रोफमृकस्तम्भमरोचकम् ॥
ज्वर्णासि कामलां मेहान् ग्रीहान् शमयन्ति च ।
ताप्याद्रिजतुरोप्यायोमलाः पञ्चपलाः पृथक् ॥
चित्रकचित्रफला योषविडङ्गेः पालिकैः सह ।
शर्कराष्टपलीन्निम्बश्चर्कितान् मधुना दत्ताः ॥
पाण्डुरोगं विघ्नं कामं यन्मार्गं विघ्नं ज्वरम् ।
कुष्ठान्यजरकं मेहं श्रोफं आसमरोचकम् ॥
विशेषाहन्त्यपसारं कामलां गुटजानि च ।
कौटजचित्रफलानिम्बपटोलचननागरेः ॥
भावितानि दशाहानि रसेर्हित्रिगुणानि वा ।
शिलाजतुपलान्गुटौ तावतो सितशर्करा ॥
त्वक्चौरी पिप्पली धात्री कर्कटाश्याः पलो-
न्मिताः ।
निर्दग्धाः फलमृत्नाभ्यां पलं युक्ता त्रिजातकम् ॥
मधुचित्रपलसंयुक्तं कुर्याद्दासमानं गुडान् ।
दाडिमासुपयःपत्तिरसतोयसुरासवान् ॥
तान् भक्तयित्वातुपियेद्विरात्रौ भुञ्जत एव वा ।
पाण्डुकुष्ठज्वरशोहतमकाशो भगन्दरम् ॥
हृन्मन्त्रपूतोशुक्राग्निरौषधशोषगरोदरम् ।
कासाष्टगदरपित्तास्रकं श्रोफगुल्मगलामयान् ॥
मेघवर्धमानं हनुः सन्वेदोषहराः शिराः ॥”
इति वामटे चिकित्सितस्थाने दशेऽध्याये ॥ * ॥

“यथायमस्मिन् लघुणानि मयं
नृदं दिवास्वप्नमनोवर्तीक्ष्णम् ।
निधिवमानस्य प्रदूष्य रक्तं
कुञ्चन्ति दोषान्त्वचि पाण्डुभावम् ॥
पाण्डामयोऽहर्हविधः प्रदिष्टः
पृथक्समस्तेयंगपञ्च दोषैः ।
सन्वेष्टु सन्वेष्टिह पाण्डुभावे
यतोऽधिकोऽतः खलु पाण्डुरोगः ॥”

“लघुचूर्णं लघुसिरावनहं
तद्वर्णं विमृज्यनखाननञ्च ।
वातं पाण्डुं मनुजं यवस्थे-
दयुक्तं तथा नैस्तदुपद्रवेष्ट ॥
पीतचूर्णं पीतसिरावनहं
तद्वर्णं विमृज्यनखाननञ्च ।
पित्तं पाण्डुं मनुजं यवस्थेदु-
युक्तं तथा नैस्तदुपद्रवेष्ट ॥
शुक्लचूर्णं शुक्लसिरावनहं
तद्वर्णं विमृज्यनखाननञ्च ।

पाण्डुः

कफेन पाण्डुं मनुजं यवस्थेदु
युक्तं तथा नैस्तदुपद्रवेष्ट ॥
सर्वात्मके सर्वमिदं यवस्थेदु
वक्ष्यामि लिङ्गान्यथ कामलायाः ॥”

चिकित्सितान्तरं यथा,—

“साध्यन्तु पाण्डामयिनं समीक्ष्य
स्निग्धं घृतेनोद्धमघञ्च शुद्धम् ॥
सम्यादयेत् सौद्रहतप्रगाढे
हरीतकीचूर्णयुतेः प्रयोगेः ।
पिबेद्घृतं वा रजबीषिकं
यत्नेफलं तैलकमेव वापि ॥
विरेचनद्रव्यजनितं पिबेद्द्वि
योगांश्च वैरेचनिकान् घृतेन ॥”
“उभे दृष्टव्यौ रजनीं शुकाश्यां
शुकादौनीषापि सकाकमाचोम् ।
आहारिविघ्नो सकदम्बपुष्पो
विपाच्य सर्पिस्त्रिपचैत् कषाये ॥
तत पाण्डुतां हन्त्यपयुज्यमानं
क्षीरेण वा मार्गधिकां यथायिः ।
हितञ्च यष्टोमधुकां कषायं
चूर्णं समं वा मधुनावलिङ्घ्यात् ॥
गोमृत्रयुक्तं चित्रफलादनानां
दत्त्वायमप्यगमनल्पकालम् ।
प्रवालमुक्ताञ्जनशङ्खचूर्णं
लिङ्गात्तथा काचनगरिकोत्थम् ॥
आजं शङ्खं कुडवप्रमाणं
विष्टं हरिद्रा लवणोत्तमञ्च ।
पृथक् पाठांशानि समग्रमेत-
र्चर्णं चित्ताशौ मधुनावलिङ्घ्यात्
मङ्कुरनेह्यामिषिद्विप्रथ्या
योषाष्टकः सर्वसमानताप्यः ।
मृत्रासुगौर्ध्वं मधुनावलेष्टः
पाण्डामयं हन्त्यचिरं घोरम् ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे चतुस्रत्वारिंशत्तमेऽध्याये सूत्रत
नोक्तम् ॥ * ॥ चिकित्सितार्थमस्य वटिकौषधं यथा
“लौहचूर्णं निशापुष्पं चित्रफला कटुरोहिणी ।
प्रलिङ्ग्यान्मृत्सर्पिभ्यां कामला पाण्डुरोगनुत् ॥”
इति निशालौहम् ॥

“शुद्धघृतं तथा गन्धं नृदहेमाभगुग्गुलं ।
जैपालबीजं तुल्यञ्च घृतेन गुडकीजतम् ॥
भक्षयेद्द्वाराभान्ताच्छोथपाण्डुप्रशान्तये ।
पञ्चाननवटी ख्याता व्युत्पानञ्च पूर्व्ववत् ॥”
इति पञ्चाननवटी ॥

“पलं घृतं पलं गन्धं वह्निप्रथ्या पलं पलम् ।
सुस्तेलापत्रकानाञ्च प्रतिसाहं पलं क्षिपेत् ॥
चूर्णं पिप्पलीमूलं विषश्चापि पलं पलम् ।
नागकेशरतः कर्षमेरुश्च पलन्तथा ॥
पुरातनगुडैर्नैव तुल्यैर्नैव विमिश्रयेत् ।
मह्येत् कनकद्रावैरेकं वा घृतान्वितम् ॥
गुडैश्च वदराकाभाङ्गं कारयेद्भक्षयेन्निशि ।
पाण्डुरोगहरः सोऽयं रसः कामेश्वरः स्वयम् ॥”
इति कामेश्वरी रसः ॥

पाण्डुरः

इति वैद्यकरसंस्कारसंग्रहे पाण्डुरोगाधि-
कारे ॥ * ॥ * ॥)

पाण्डुः, स्त्री, (पाण्डु + कुः । निपातनात् दीर्घत्वम् ।)
माघपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ॥ माघाणी
इति भाषा ॥ पाण्डुवर्णस्त्री । इति सुश्रुतबोध-
याकरणम् ॥

पाण्डुकः, पुं, (पाण्डु + संज्ञायां कन् ।) पाण्डु-
रोगः । पाण्डुराजा । इति शब्दरत्नावली ॥
पाण्डुवर्णः । इति हलायुधः ॥

पाण्डुकण्टकः, पुं, (पाण्डुवर्णानि कण्टकान्यस्येति ।)
अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुकम्बलः, पुं, (पाण्डुवर्णः कम्बलः नित्यकर्म-
धारयः ।) श्वेतप्रावारः । प्रस्तरभेदः । इति
मेदिनी । ले, १७० ॥ पाण्डुवर्णकम्बलः । इति भरतः ॥

पाण्डुकम्बली, [न] पुं, (पाण्डुवर्णकम्बलेन परि-
वृतः । पाण्डुकम्बल + "पाण्डुकम्बलादितिः ।" ४।
२। ११ । इति इतिः ।) पाण्डुवर्णकम्बलावृत-
रथः । इत्यमरः । २। ८। ५६ ॥ पाण्डुकम्बल-
युक्तं, त्रि ॥

पाण्डुनरः, पुं, (पाण्डुवर्णस्तरुरिति कर्मधारयः ।)
धवदण्डः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुनागः, पुं, (पाण्डुवर्णो नाग इव । यद्वा, नागो
इव पाण्डुरिति राजदन्तादिवन् समासः ।)
पुद्गागच्छः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पाण्डु-
वर्णो नाग इति विग्रहे ।) श्वेतहस्तो श्वेत-
सर्पपञ्च ॥

पाण्डुपत्नी, स्त्री, (पाण्डु पत्नमस्या इति जातित्वान्
टाप् ।) रंगुका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायो
रस्या यथा, —

"रंगुका राजपत्नी च नन्दिनी कपिला हिजा ।
भस्मगन्धा पाण्डुपत्नी स्मृता कौन्ती हरेणुका ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वसंख्ये प्रथमे भागे ॥)

पाण्डुपृष्ठः, त्रि, (पाण्डु पृष्ठं यस्य ।) पाण्डु-
वर्णपृष्ठयुतः । अलक्ष्णः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाण्डुफलः, पुं, (पाण्डु नि फलानि यस्य ।) पटोलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुफला, स्त्री, (पाण्डु फलमस्या इति टाप् ।)
चिर्मंटा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुभूमः, त्रि, (पाण्डु भूमिरत्र इति । "लघो-
दकपाण्डुसङ्गापूर्वाया भूमेरजिष्यते ।" ५।

४। ७५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्तिकोक्ता अत्र
समासः ।) पाण्डुवर्णभूमियुक्तदेशः । यथा, —

"पाण्डुदक् क्षण्यतो भूमिः पाण्डुदक् क्षण्य-
वृत्तिका ॥"

इति हेमचन्द्रः ॥

पाण्डुवृत्त, स्त्री, (पाण्डुः पाण्डुवर्णा वृत्त-
वृत्तिका यत्र ।) पाण्डुभूमिः । पाण्डुवृत्त इति
कर्मधारयः । खट्वी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरः, पुं, (पाण्डुरस्यास्तीति । पाण्डु + "नग
पांशुपाण्डुभ्यश्च ।" ५। २। १०७ । इत्यस्य
सूत्रस्य वार्तिकोक्ता रः ।) श्वेतपीतमिश्रित-
वर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १। ५। १७ ॥

पाण्डुश

(यथा, भागवते । ८। ८। ३ ।

"तत उच्चैःश्रवा नाम हयोऽभूच्चक्रपाण्डुरः ।
तस्मिन् बलिः सृष्ट्वाचक्रेनेन्द्र इन्द्रशिरसा ॥")
कामलारोगः । इति शब्दरत्नावली ॥ श्व-
रोगे, स्त्री । इति हलायुधः ॥

पाण्डुरङ्गः, पुं, (पाण्डुराङ्गो अङ्गान्यस्येति ।)
फलशकविशेषः । पाटराङ्गा इति भाषा ॥
अस्य गुणाः । क्रिमिश्लेष्मपित्तनाशित्वम् । तिक्त-
त्वम् । लघुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पाण्डुरदमः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतः श्वेतपीतमिश्रित-
वर्णा वा दमो वृक्षः ।) कूटजवृक्षः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (अस्य पर्यायो यथा, भाष-
प्रकाशस्य पूर्वसंख्ये प्रथमे भागे ॥

"कूटजः कूटजः कौटो वृत्तसो गिरिमल्लिका ।
कालिङ्गः शकशाखो च मल्लिका पुष्प इत्यपि ।
इन्द्रो यवफलः प्रोक्तो वृक्षकः पाण्डुरदमः ॥")

पाण्डुरपृष्ठः, त्रि, (पाण्डुरं पृष्ठमस्य ।) लक्षण-
हीनः । इति हेमचन्द्रः ॥ पाण्डुवर्णपृष्ठयुक्तस्य ।

पाण्डुरफली, स्त्री, (पाण्डुरं पाण्डुवर्णं फलं अस्याः ।
जातित्वान् ङीष् ।) क्षुद्रक्षुपविशेषः । तत-
पर्यायः । पाण्डुः २ धूमरा ३ वृत्तबीजका ४
भूरिपलितता ५ पाण्डुफली ६ । अस्या गुणाः ।
शिथिलत्वम् । गौरत्वम् । कृच्छ्रासदोषपित्त-
सृजनाघातनाशित्वम् । बल्यत्वम् । वृष्यत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुरा, स्त्री, (पाण्डुरस्यस्या इति ततश्चाप च ।)
माघपर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥ पाण्डुर-
वर्णा च ॥

पाण्डुरागः, पुं, (पाण्डुरं पाण्डुरत्वं आ सुस्यक-
रूपेण गच्छतीति । गम + डः । यद्वा, पाण्डुः
रागोऽस्तीति ।) दमनकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ पाण्डुवर्णयुक्तं त्रि ॥

पाण्डुरेन्द्रः, पुं, (पाण्डुरः श्वेतवर्ण इन्द्रः ।) श्वेतचूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पाण्डुलेखः, पुं, (पाण्डुलेखः ।) पाण्डुलिपि ।
सुसिपदा इति पारस्यभाषा ॥ यथाह आनन ।
"पाण्डुलेखेन फलकं भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
न्यनाधिकन्तु संशोध्य पश्चात् पत्रे निवेशयेत् ॥
फलकं काष्ठादिपट्टकम् ।" इति व्यवहार-
तत्त्वम् ॥

पाण्डुलोमशा, स्त्री, (पाण्डुनि लोमानौवाङ्गा-
न्यस्यस्याः ।) माघपर्णी ॥ इति रत्नमाला ॥
पाण्डुवर्णलोमयुक्ता च ॥

पाण्डुलोमा, स्त्री, (पाण्डु लोमं यस्याः ।) माघ-
पर्णी । इति अटाधरः ॥ पाण्डुवर्णलोमयुक्तं, त्रि ॥

पाण्डुशर्करा, स्त्री, (पाण्डुः शर्करा इव यस्यां
रोगावस्थायामित्यर्थः ।) रोगविशेषः । यथा,
गारुड १८२ अध्याये ।

"पित्तं वै मालतीमूलं शीतकाले समाहृतम् ।

साधितं क्वागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ॥

हरिणं च निरोधश्च हरिणं पाण्डुशर्कराम् ॥"

पाण्डुशूलिका, स्त्री, द्रौपदी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पातङ्गिः

पातङ्गीपाकः पुं वर्णसङ्करविशेषः । स तु चाङ्गाला-
देदेत्यां जातः ॥ (अस्योत्पत्तिविवरणम् । यथा,
मनौ । १०। ३७ ।

"चाङ्गालात् पाण्डुसौपाकस्त्वकारव्यवहारवान् ।
आहिङ्गिको निघादेन वैदेह्यामेव जायते ॥"

"वैदेह्यां चाङ्गालात् पाण्डुसौपाकाश्चो वंशु-
व्यवहारजीवी जायते ।" इति तट्टीकायां
कुल्लकभट्टः ॥ कश्चित् पाण्डुसौपाकोऽपि पाटो
दृश्यते । यथा, महाभारते । १३। ४८। २६ ।

"चाङ्गालात् पाण्डुसौपाकस्त्वकारव्यवहार-
वान् ॥")

पातङ्गः, त्रि, (पङ्गो व्यवहारस्तुत्योः + क्यते ।)
स्तवः । स्तवनीयः । ("पङ्गा गौः व्यवहर्त्तव्य-
त्यर्थः । पातङ्गमन्यत् स्तवार्हमित्यर्थः ।" इति

"मिहान्तकौमुद्याम् । ३। १। १०१ । इत्यस्य
सूत्रस्य वृत्तौ आख्यातम् ॥)

पातः, पुं, (पत + घञ् ।) पतनम् । (यथा
महाभारते । ३। १३३। २६ ।

"वहवे इव संयुक्ते श्वेनपाते दिवीकसाम् ।

कस्त्योर्गर्भमाधत्ते गर्भं सुपुत्रतुल्यं कम् ॥")

पातः, त्रि । इति मेदिनी ॥ (पातयति चन्द्र-
सूर्यौ द्वादशरात्रि । पत + णिच् + अच् ।)

रात्रिः । यथा —

"ताडितः सः दृष्टेर्न हनसङ्गाः

घटकयटोपरं वृत्तफलमांशाः ।

स्वध्रुवे वृत्तदिनोपनिपातो

रात्रिमात्रादृष्टेः कपि तदेव ॥"

इति मिहान्तशिरोमणिः ॥

पातकं स्त्री, (पातयति अथो गमयति दुष्क्रिया
कारिणमिति । पत + णिच् + क्तुल् ।) नरक-
साधनमिति पातः । तत्पर्यायः । अशुभं

२ दुष्कृतम् ३ दूषितम् ४ पापम् ५ घनः ६

पाप्मा ७ किञ्चित् ८ कलुषम् ९ किञ्चनम् १०

कल्मषम् ११ वः १२ तमः १३ अहः १४

कल्मषम् १५ अपमम् १६ पद्मम् १७ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ तत्तु नवविधं यथा । अतिपातकम् १

महापातकम् २ अनुपातकम् ३ उपपातकम् ४

सङ्करोकरणम् ५ अपात्रीकरणम् ६ जातिभ्रष्ट

करणम् ७ मलावहम् ८ प्रकीर्णकम् ९ । इति

प्रायश्चित्तविवेकः ॥ यथा विवरणं तत्तच्छब्दे

द्रष्टव्यम् ॥ कायवाङ्मानुश्रुतानि दशविधपापानि

यथा, —

"अदत्तानामुपादानं हिंसा चेवाविधानम् ।

परदारोपसेवा च कायिकं त्रिविधं स्मृतम् ॥

पातक्यमनुत्तमं चैश्वर्यं चापि सर्वशः ।

असम्पन्नप्रलापश्च वाङ्मयं स्थासुतुर्विधम् ॥

परद्वेषश्च भिन्नानं मनसानुश्रुतं च ॥

व्रतथाभिनवशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

पातङ्गिः, पुं, (पतङ्गस्य सूर्यस्यापत्यमिति । पतङ्ग-
+ "अत इच् ।" ४। १। १५ । इति इच् ।

शूने चरः । इति शब्दरत्नावली ॥

पातञ्जलं, स्त्री, (पतञ्जलिना स्वनामविश्रुतमह
योगा प्रणीतं प्रोक्तं वा इति अण् ।) पतञ्जलि-
मन्त्रप्रणीतपाठचतुष्टयात्मिकयोगकाण्डनिरूपक-
नृपिणशास्त्रविशेषः ॥ तत्र प्रथमे पादे अथ
योगादुपासनमिति योगशास्त्रार्थं प्रतिज्ञां
प्राप्य योगश्चित्तवृत्तिनिरोध इत्यादिना योग
नक्षत्रमभिधाय समाधि सप्रपञ्चं निरदिक्कद्वय
गत् पतञ्जलिः ॥ १ ॥ द्वितीये तपःस्वाध्याये-
श्चरप्रतिष्ठानानि क्रियायोग इत्यादिना युक्तित-
न्त्रस्य क्रियायोग यमादीनि पञ्च बहिरङ्गानि
भाष्यते ॥ २ ॥ तृतीये देशव्यवस्थितस्य धार-
णाद्यादिना धारणाध्यानसमाधिरयमन्तरङ्गं
प्रथमपदार्थं तत्रावाप्तरफलं विभक्तिजातम् ॥ ३ ॥
चतुर्थे जन्मौषधिमन्त्रतपःसमाधिजाः सिद्धय
इत्यादिना सिद्धिप्रपञ्चनपरः परमं प्रयो-
जनं केचनम् ॥ ४ ॥ प्रधानादीनि पञ्चविंशति-
नञ्चानि साङ्गोक्तान्वयाच्चापि । षड्विंशस्तु
परमेश्वरोद्धृष्टः । इति सञ्जट्टनमस्यहः ॥

पानन स्त्री, (पन + लिच् + भावे ल्युट् ।) अधो
नयनम् । यथा “ऊर्ध्वप्रतिष्ठितपाननादिर्भी-
जमस्य नानाविधा मुहुरुक्ता ।” इति रत्नावली ॥
पाना, [ञ] चि, (पानि रज्जतीति । पा
रज्जते + ञच् ।) रज्जिता । यथा, —

“नहारकर्कः संहृता पातुः पाता परानपर ।
समाह्वययं संहृता नास्मा तेन हृष्टः स्तुतः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसखे ६ अध्यायः ॥
तस्यैव । इति शब्दचन्द्रिका ॥ वायु इति
भाषा ॥

पातालं, स्त्री, (पतन्त्यस्मिन् दुष्क्रियावन्त इति ।
पत + “पतिच्छिद्यमानस्य ।” उणां । १ ।
१२६ । इति आलञ् । पादस्य तले वस्ते
दात एषोदरान् माधुर्यैके ।) विवरम् ।
गङ्गावनलः । इति मेदिनी ॥ लमाक्षतुर्थस्थानम् ।
यथा —

“पातालं हिबुकैव सुहृदभक्षतुथकम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

स्वनामव्यातभुवनविशेषः । तत्पर्यायः । अधो
भुवनम् २ बलिसदृ ३ रसातलम् ४ नागलोकः
५ । इत्यमरः ॥ अधः ६ उरगस्थानम् ७ ॥ * ॥
सप्रपातालानि यथा, —

“अतल नितलश्चैव वितलश्च गभस्तिमन् ।
तलं सुतलपातालं पातालानि तु सप्त वै ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

प्रेष उवाच ।

“कथयामि महाभाग । पातालस्य विनिर्णयम् ।
क्रमादेव निबोधेत् सावधानो हिजर्णम । ॥
पातालानि च सप्तैव सुनयः संप्रचक्षते ।
अतलं वितलश्चैव सुतलश्च तलातलम् ॥
महातलश्च विख्यातं ततो ह्येवं रसातलम् ।
ततः पातालमित्येव सप्त पातालमञ्जकाः ॥
गते स्वर्गाधिकमुखा विलसर्गाः प्रकीर्णिताः ।

* सङ्ग्रहभग्नोदगविहारोद्धृष्टवराः ॥

या च सा मेदिनी ब्रह्मन् । धत्ते स्थावरजङ्गमान् । पातालः, पुं, (पतति जारणाद्यर्थं पारदादिकं
अधस्तस्या यदतलं योजनायुततो द्विज । ॥

मयपत्नी महामायो वसत्यत्र महासुरः ।

येन सृष्टाः पुरा माया षडङ्गवतिः किल ॥ १ ॥

तदधो वितलं नाम योजनानां ततोऽयुते ।

हरो विहरते तत्र भगवान् हाटकेश्वरः ॥

सुपार्श्वदेभूतगर्भवान्वा च सद्यः प्रभुः ।

प्रवृत्ता च सरितः तत्र हाटकी नाम वितृता ॥ २ ॥

अधः सुतलमित्येतत् योजनानां ततोऽयुते ।

तत्रोदारश्चवाः पण्यकोको वैरोचनित्थलिः ॥ ३ ॥

तलातलं ततोऽधस्तात् सुतलादयोजनायुते ।

मयो नाम दानवेन्द्रसिद्धपुराधिपतिर्महान् ।

निवसत्यत्र सचिरं मायानां परमाश्रयः ॥ ४ ॥

महातले ततोऽधस्तादयोजनानामथायुते ।

सर्पाणां काद्रवेयाणां गणः क्रोधवशाच्चयः ॥

गरुडान् सर्वदा भीतः सङ्कुटुम्बः सुहृद्वृतः ।

निवसत्यनभिज्ञानः पश्चिराजेन गरुरे ॥ ५ ॥

रसातले ततोऽधस्तादयोजनानामथायुते ।

निवसन्ति दानवाश्च शक्राङ्गीता निरन्तरम् ॥ ६ ॥

पाताले तु ततोऽधस्तादयोजनानां द्विजायुते ।

नागलोकेश्वराः सुरा निवसन्ति महाबलाः ॥ ७ ॥

इति पाद्मे पातालखण्डे १ । २ । ३ अध्यायाः ॥ * ॥

अपि च अमिपुराणे ।

“अतलं सुतलश्चैव वितलश्च गभस्तिमन् ।

महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्तुतम् ॥

रक्तभौमं शिलाभौमं पातालं नालम्बिकम् ।

रक्तपातश्चैतच्छिवाभौमानि च भवन्त्यपि ॥

पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।

सुषुप्ते तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥

अथाविशतिविख्यातास्ततो नरककोटयः ।

नरकाणामधस्तात्तु धमः कालाम्बिसम्भवः ॥

तस्याधस्तादनन्तास्थो रुद्रः सर्वमयो महान् ।

तदधो धर्मचक्रं येनैवं धार्यते जगत् ॥” * ॥

अन्यत्र ।

“दशसाहस्रमेकैकं पातालं मुनिसत्तम ।

अतलं वितलश्चैव नितलश्च गभस्तिमन् ॥

महात्थं सुतलश्चायं पातालश्चापि सप्तमम् ।

लङ्काशुक्लाकणापीताशंकराशैलकाचनाः ॥

भूमयो यत्र मैत्रेय । वरप्रामादशोभिताः ।

तैषु दानवदेनैयजातयः श्रुतसंघाः ॥

नितसन्ति महाभागा अहयश्च महासुते ।

स्वर्लोकादपि रम्याणि पातालानीति नारदः ॥

द्विवाकरमयो यत्र प्रभां तन्वन्ति नातपम् ।

शशिनश्च न शीताय निशि द्यौताय केवलम् ॥

पातालानामधस्तास्ते विष्णोर्था तामसी तनुः ।

शेषाख्यायदृगुणां वक्तुं न शक्ता देवदानवाः ॥

योऽनन्तः पण्डिते सिद्धेर्वेदवर्धपूजितः ।

यस्यैवा सकला पृथ्वी फणामणिशिखावरा ।

व्यास्तं कुसुममालेव कस्तूरीयं वदित्यति ॥

यदा विजम्बतेऽनन्तो महापार्श्वतलोचनः ।

तदा चलति भूरेया साद्रितीयाब्जिकावरा ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ । ५ । अध्यायः ॥

पातालः, पुं, (पतति जारणाद्यर्थं पारदादिकं
यत्र । पत + आलन् ।) औषधपाकार्थयन्त्र-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ तत्प्रकारो
यथा, वैद्यके ।

“ऊर्ध्वमापस्तले वद्धिर्मध्ये तु रससंयुतः ।

पातालयन्त्रमेतद्वि शोधयेत् सूतकादिकम् ॥”

पातालगरुडी, स्त्री, (पातालाख्या गरुडी ।) लता-

विशेषः । छेउडा इति हिन्दीभाषा ॥ तत-

पर्यायः । वत्सादनी २ सोमवल्ली तित्ताङ्गा ४

मेचकाभिधा ५ तार्चो ६ सौपर्णी ७ गारुडी ८

दीर्घकाण्डा ९ डटकाण्डा १० महाबला ११

दीर्घवल्ली १२ डटलता १३ । अस्या गुणाः ।

मधुरत्वम् । पित्तदाहसदोषविषदोषनाशि

त्वम् । रुच्यत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । रुच्यत्वञ्च ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“क्षितिहिण्डो महामलः पातालगरुडाक्षयः ।

क्षितिहिण्डः परं वृष्यः कफघ्नः पवनपहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पातालनिलयः, पुं, (पाताले पातालं वा निलयो

यस्य ।) दैत्यः । इति हलानुधः ॥ सर्पः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पातालौकाः, [स्] पुं, (पातालमोकः स्थान-

मस्येति ।) दैत्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ पाताल

वासिनि, चि ॥

पातिः, पुं, (पाति रज्जतीति । पा + “पातिरतिः ।”

उणां । ५ । ५ । इति अतिप्रत्ययः ।) प्रभुः ।

स्वामी । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादित्तिः ॥

पातिकः, पुं, (पातः पतनं जले निमज्जन्तोऽप्यन

मेवास्यस्येति । पात + टन् ।) शिशुमारः । इति

शब्दमाला ॥

पातिली, स्त्री, (पातिः सम्यातिः पत्नियर्थं लीयते

७त्र । ली + ङः । ङीष् च ।) वागुरा । (पातिः

स्वामी लीयतेऽस्याम् ।) नारी । ऋतुपात्र-

भेदः । इति मेदिनी ॥ पातिल् इति भाषा ॥

पातुकः, चि, (पत + “लघपतपदस्येति ।” ३ ।

२ । १५४ । इति उक्त् ।) पतयालुः । पतन-

शीलः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । १० ।

६१ । ४२ ।

“यमो राजा धार्मिकाणां मान्वातः परमेश्वरः ।

संयच्छन् भवति प्राणानसंयच्छन् पातुकः ॥”

प्रपाते जलहस्तिनि च पुं । इति मेदिनी ॥

पात्रः, चि, (नानागुणालङ्कृतो जनः ।

“अपात्रः पात्रनां याति यत्र पात्रो न विद्यते ॥”

इत्युणादित्तिः कटुजन्मलदत्तः ॥

तथा च महाभारते । १३ । ६६ । २२ ।

“शुभे पात्रे ये गुणा गोप्रदाने

तावान् दोषो ब्राह्मणस्वापहारः ॥”)

पाघातोऽप्यथयनिवृत्तत्वादेकतकारवानयम् ॥

पात्रं, स्त्री, पाति रज्जति क्रियामाधेयं वा । पिब-

न्यननेति वा । पा रज्जये पा पाने वा + “सर्वं

धातुभ्यः ण् ।” उणां ४ । १५८ । इति ण् ।)

पावपा

पाथः

पादः

आधेयधारणवस्तु । तत्पण्यायः । अमञ्जम् २
भाजनम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ । भाजम् ४
कोशः ५ । कोषः ६ । पात्री ७ । कोशी ८ । कोषी ९ ।
कोशिका १० । कोषिका ११ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । ४० ।

“सकलगुणगणानामेकपात्रं पवित्र-

मखिलभुवनमातुर्नाम्नवद्विचित्रम् ॥”)
बोध्यम् । सुवादि । राजमन्त्री । तीरहयान-
रम् । इति मेदिनी । पातार इति भाषा ॥
पञ्चम् । नास्वानुकर्त्ता । इति हेमचन्द्रः ॥
आढकपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥ ३ ॥
(यथा चरके कल्पस्थाने १० अध्याये ।

“—————चतुः प्रथमपाटकम् ।

पात्रं तदेव विज्ञेयं—————”)

पात्राणां विधिर्यथा,—

“हेमपात्रेण सर्वाणि लभते चेति तात्पर्यम् ।
अर्थं दत्त्वा तु रौप्येण आयूराव्यसुतान् लभेत् ॥
ताम्रपात्रेण सौभाग्यं धर्मं शृण्मयसम्भवे ।
वार्त्तपात्राणि रम्याणि नैष्ठिकादिषु कारयेत् ॥
शैलानि क्रूरजातीनां रक्तानि सर्वकामिनाम् ।
धातुत्तमानि पात्राणि नृपराष्ट्रविद्वद्वये ॥
त्रपुसीसकलौघानि अन्त्यज्रादियु कारयेत् ।
विवाहयज्ञश्राद्धेषु प्रतिष्ठासु विशेषतः ॥
पात्राणांश्चादरः कार्यः पात्राग्येवोत्तमानि च ।
पात्रेषु पृथिवी दुग्धा सुधा पात्रेषु धार्यते ॥
देवाः सोमः क्रतुर्यज्ञः पात्राग्येव विदुर्धृष्टाः ।
जलहोमक्रियादीनि विना पात्रैर्न सिध्यति ॥
तस्माद्यज्ञाङ्गमेवान् पात्राचार्यं महासुते ॥”
तत्परिमाणार्थं यथा,—

“यद्विंशदङ्गलं पात्रोत्तमं परिकीर्तितम् ।
मध्यमं तन्निभागेन भागं कन्यसमीरितम् ॥
वस्वङ्गलप्रमाणम् तत् पात्रं कारयेत् क्वचित् ।
नानाविचित्ररूपाणि पौष्टरीकास्तनीनि च ॥
शुक्लनीलोत्पलाकारपात्राणि परिकल्पयेत् ।
रत्नादिरचितान् कुर्यात् पात्रोत्तमसुसज्जितान् ॥
यथाश्रोभं यथालाभं तथा पात्राणि कारयेत् ।
विना पात्रेण यः कुर्यात् प्रतिष्ठायाश्चिकीर्षी
क्रियाम् ।
विफलं भवते सर्वं वाहनादिधनोपहा ॥”

इति देवीपुराणम् ॥ ३ ॥

भोजनपात्राणि भोजनशब्दे द्रव्यानि ॥

पात्रटः, पुं, (पाता इव पिबन्निव वा अटतीति ।
अट् + अच् ।) कर्पटकः । लक्ष्णे, त्रि । इति
शब्दरत्नावली ॥

पात्रटोरः, पुं, (पातेव रक्षन्निव पिबन्निव वा अट
तीति । अट् + बाहुलकात् टोरन् ।) युक्तवापात्र
मन्त्री । लौहपात्रम् । कांस्यपात्रम् । रजतपा-
त्रम् । सिंहाणम् । पावकः । इति शब्दमाला
मेदिनी च ॥ २. ०८१ । पिङ्गाशः । वायसः ।
कङ्कः । इति शब्दरत्नावली ॥

पात्रपालः, पुं, (पात्रं पालयतीति । पाल +
“कम्पेयञ्” ॥ ३ । २ । १ । इत्यञ् ।) तुला-

घटः । इति जटाधरः ॥ पातयोयार इति
भाषा ॥

पात्रसंस्कारः, पुं, (संस्क्रियते इति । सम् + क्त +
घञ् । पात्रस्य संस्कारः शुद्धिः ।) भाजनशुद्धिः ।
पुरोटिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रायभाटो
इति भाषा ॥

पात्री, स्त्री, (पा + टृन् । घिलान् डीप् ।) पात्रम् ।
इति त्रिलिङ्गसंयुक्ते अमरः । ३ । ५ । ४२ ॥
(यथा, पाद्मे खट्विखट्टे तडागविधिप्रकरणे ।

“पात्रीमादाय सौवर्ण्यं पञ्चरत्नमन्विताम् ।

तत्र निःक्षिप्य मकरं मत्स्यादींश्चैव सर्वशः ॥”)

पात्रीयं, स्त्री, (पात्रे साधु । पात्र + बाहुलकात्

ष्ठः ।) यज्ञपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पात्रोरः, पुं, (पात्रे राति पात्रीं रातीति वा ।

रा + कः ।) यज्ञद्रव्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥

पात्रेसमितः, त्रि, (पात्रे भोजनसमये एव

समितः सङ्गतः ।) भोजनादन्यत्र यो न

मिलितः सः । भोजनश्चैव दणः । यथा,—

“स पात्रेसमितोऽन्यत्र भोजनान्मिलितो न यः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पात्रविशेषः । यथा—

“निधाय हृदये पापं यः परं शंसति स्वयम् ।

स पात्रेसमितोऽथ स्यात् ॥” इति शब्दमाला ॥

पात्रोपकरणं, स्त्री (पात्रस्य पात्राणां वा उप-

करणम् उपभूषणम् ।) उपभूषणम् । यथा,—

“रीतिवर्गादिस्त्रिंशत् पात्रोपकरणादिकम् ।

दद्यादायसर्वज्जन्तु भूषणं न कदाचन ॥

चण्डाचारमरुज्ज्वादिपात्रोपकरणादिकम् ।

तदुभूषणान्तरे दद्यादयस्मात्तदुपभूषणम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्याये ॥

पात्रं, स्त्री, (पततीति । पत + क्तिप् । पतं अधः-

पतन्मं जनं जायते । जे + कः । ततः स्वार्थे प्रज्ञा-

द्यन् निश्चेत्य निरुक्तिश्च दर्शनीया ।) पापि-

त्राता । यथा, भविष्यपुराणे ।

“सर्वधामेव पात्राणां परं पात्रं महेश्वरः ।

पतन्मं जायते यस्मादतीववरकाण्वान् ॥”

महेश्वर इति प्रदर्शकं हेतोरविशेषात् ।

तथा नन्दिपुराणम् ।

“पात्राग्याध्यात्मिका मुस्था विशुद्धाश्चाग्निहो-

त्रिणः ।

देवताश्च तथा सुस्था गोदानं ह्येतदुत्तमम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

पात्रता, स्त्री, (पात्रस्य भावः ।) पात्रत्वम् ।

विद्यातपस्याचारयुक्ता । यथा,—

“न विद्या केवलया तपसा वापि पात्रता ।

यत्र तत्तमिमे चोभे तद्धि पात्रं प्रचक्ष्यते ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पाथं, स्त्री, जलम् । इति मेदिनी । ये, ६ ॥

पाथः, पुं, (पातीति । पा + घृट् निपातनात् ।)

सूर्यः । अग्निः । इति मेदिनी । ये, ६ ॥

पाथः, [स्] स्त्री, (पाति रक्षति जीवाति ।

पा + “उट्क्ते घट् च ।” उणां । ४ । २०४ ।

इति असुन् घृट् च । “पातेरेवोदके वाच्येऽसुन्
तस्य घृटागम इत्यञ्जलदत्तः ।) जलम् । इत्य-
मरः ॥ (यथा, काशीखण्डे । २६ । ४६ ।

“अरमन्तापशमनी खनिः पीयषपाथसाम् ॥”)

पाथिः, [स्] पुं, (पिबति नद्यादिजलमाकर्ष-

तीति । “पिबन्नेभ्युक् च ।” उणां । २ । ११५ ।

इति इसिन् घृटागमश्च ।) समुद्रः । इत्युणादि-

कोषः ॥ चक्षुः । इति सिद्धान्तकौमुद्यामुणादि-

वृत्तिः ॥ (पीयते इति । पा + इसिन् घृटा-

गमश्च ।) कौलाले, स्त्री । इत्युणादिकोषः ॥

पाथेयं, स्त्री, (पथि साधुरिति । “पथ्यतिधिवसति

स्वपतेऽब्” ॥ ४ । ४ । १०४ । इति ङ् ।)

पथि अयितव्यद्रव्यम् । इति हेमचन्द्रः ॥ पथ-

खरच इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । शम्बलम् २ ।

इत्यमरः ॥ शम्बलम् ३ । इति भरतः ॥ (यथा,

देवीभागवते । ३ । २५ । १२ ।

“लुण्ठिता तस्करैर्मार्गे वस्त्रमात्रा तथा-कृता ।

पाथेयश्च हृतं सर्वं बालपुत्रा निराश्रया ॥”)

कन्याराशिः । यथा,—

“क्रियतावुरिजितुमकुलीरलेयपाथेययककौ-

र्पास्थाः ।

तौष्टिक आकीर्णो हृरोगश्चान्धमश्चैव ॥”

इति श्रौतस्तत्त्वम् ॥

पाथोजं, स्त्री, (पाथसि जले जायते इति । जन +

ङः ।) कमलम् । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा,

नैषधे । १६ । २७ ।

“अनतिशयिणे पुष्पायेन प्रगल्भवलाः खलु

प्रसभमलयः पाथोजास्ये निविश्य निरिवराः ॥”

कमलशब्दे विवरणं सविस्तरं ज्ञेयम् ।)

पाथोदः, पुं, (पाथो जलं ददातीति । दा + कः ।)

मेघः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पाथोधरः, पुं, (धरति धारयतीति वा । धृ + अच् ।

पाथसो धरः । पाथो धारयतीति । धारि + अच्

इत्थ इत्थेके ।) मेघः । इति हल्लायुधः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २४० ।

“अन्तर्ये सतनं लुटन्ति गणितास्तेनैव पाथोधरे-

रात्तानापतितोस्तरङ्गवलयैरालिङ्ग्य गृह्णन्तौ ॥”)

पाथोधिः, पुं, (पाथोसि धीयन्ते च । धा + क्ति ।)

समुद्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, राज-

तरङ्गिण्याम् । ३ । ६८ ।

“वशीकृतये पृथिवी कृत्वा भवदनुग्रहात् ।

जेतुं डीपान् कथ्यताम् युक्तिः पाथोधिस्तनं ॥”)

पाथोनिधिः, पुं, (पाथोसि जलानि निधीयन्ते-

ऽस्मिन् इति । नि + धा + क्ति ।) समुद्रः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

पादः, पुं, (पद + णिच् + क्तिप् ।) पादः । इति

जटाधरः ॥

पादः, पुं, (पद + करणे घञ् ।) पदं गम्यते

अनेन । पा इति भाषा । स तु गर्भस्थबालकस्य

मासद्वयेन भवति । यथा—

“मासं तु शिशो दाभ्यां बाह्वद्व्याद्यङ्गवियङ्”

इति भागवतीयवृत्तीयस्कन्धः ॥

पादः

तत्पण्यायः । पन २ अङ्गः ३ चरणः ४ । इत्य-
मरः ॥ अङ्गः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥
“नदीयमन्त्रचतुर्थांशः । ओकचतुर्थांशः । यथा,
पादाच्छोपे सत्वेव पुर्येत । इह अकपाद् गव
गच्छते । इति वामनः ॥ अविशेषान ओकपादो
२पि । इत्यपरे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ * ॥
पादद्वारा पादाक्रमणादिनिधेयो यथा —
“पादेन नाक्रमेत् पादमुच्छिद्यं नैव लङ्घयेत् ।
न संहताभ्यां पाणिभ्यां कच्छयेदात्मनः शिरः ॥”
इति कर्म्मलोचनम् ॥ * ॥
पादचालनादिनिधेयो यथा,—
“न पादचालनं कुर्यात् पादेन वा कटाचन ।
नासौ प्रतापयेत् पादौ न कांस्ये धावयेद्बुधः ॥
नातिप्रसारयेद्देव ब्राह्मणान् गामथापि वा ।
वार्यामिदृशप्रमाणं सूत्र्ये वा शशिनं प्रति ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
पादेन्द्रियस्याध्यात्मत्वं तस्मिन्नधिभूतमधिदेवतस्य
यथा, महाभारते आन्धमेधिकपर्वणि
४२ अध्याये ।
“अतः परं प्रवक्ष्यामि सर्वं विविधमिन्द्रियम् ।
पादावध्यात्ममित्याहुर्ब्राह्मणास्तत्त्वदर्शनः ॥
अधिभूतान् गन्तव्यं विष्णुस्तत्राधिदेवतम् ॥”
बुधः । इत्यमलम् । तुरीयांशः । चतुर्थभागः ।
श्लेषप्रत्ययपर्वतः । महादिसर्गोपे चतुर्थपर्वतः ।
(यथा, हरिवंशे ६४ । २० ।
“उभयोर्विन्ध्यचरयोः पादे नगयोस्तौ महा-
पुराणम् ॥”)
मयखः । किरणः । इति मेदिनी । (शिवः ।
यथा, महाभारते । ११ । १७ । १०४ ।
“न्यायिनस्त्वपणः पादः पङ्क्तिर्लघुचलोपमः ॥”
चिक्त्तुसापादचतुष्टयं यथा,—
“वेदो व्याधुपष्टष्टु भेषजं परिचारकः ।
शत पादाश्चिक्त्तुसायाः कर्म्मसाधनहेतवः ॥
गुणवद्भिस्त्रिभिः पादैश्चतुर्थो गुणवान् भिषक् ।
आधिमर्त्येन कालेन महान्तमपि साधयेत् ॥
वेदज्ञानाख्यः पादा गुणवन्तोऽप्यपार्थकाः ।
उद्गाहोद्गाहकाणो यथाध्वर्युः विनाध्वरे ॥
तत्त्वाधिगतशास्त्रार्थो दृष्टकर्म्म स्वयं कृतो ।
लघुहस्तः श्रुतिः स्मृतः सञ्ज्ञोपस्करभेषजः ॥
प्रत्युपपन्नमतिधर्मान् अवसायो विशारदः ।
सत्यधर्मपरो यश्च स भिषक् पाद उच्यते ॥
आयुश्चान् सत्त्ववान् साधो द्रव्यवाणात्मावानपि ।
आश्रितो वेदवाक्यस्यो व्याधितः पाद उच्यते ॥
प्रशस्तदशसम्भतं प्रशस्तोद्दिनं चोद्भूतम् ।
युक्तमात्रं मनस्कान्तं गन्धवर्गरसान्वितम् ॥
दीपनमस्त्रानिकरमविकारि विषयं ये ।
समोऽस्य दत्तं काले च भेषजं पाद उच्यते ॥
जिग्मोऽलुगुगुर्वलवान् युक्तो व्याधितरक्षणं ।
वेदवाक्यहृदयान्तः पादः परिचरः स्मृतः ॥”
इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ५४ अध्यायः ॥
“कारणं सोऽहंशगुणं सिद्धौ पादचतुष्टयम् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने नवमऽध्याये ॥

पादच

अस्य शुभलक्षणं यथा,—
“अस्वेदनी च्छुतनी कमलोदराभौ
शिराङ्गुली रुचिरताम्रनखौ सुपाण्यौ ।
उज्ज्वौ शिराविरहितौ च निगूढगुण्यौ
कूर्मसितौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥”
अशुभलक्षणं यथा,—
“छर्पाकारविरूपाङ्गुलपाङ्गुरनखौ वक्रौ शिरा-
सन्तौ
संयुज्यौ विरलाङ्गुली च चरणौ दागिद-
दुःखप्रदौ ॥”
पादकटकः, पुं, (पादस्य कटक इवेति । । नृपः ।
रवभूयस्संज्ञितचरणभूषणम् । वैक मन् इति
भाषा । तत्पण्यायः । हंसकः २ । इत्यमर-
भरतौ ॥
पादकच्छः, पुं, व्रतविशेषः । यथा,—
“एकभक्तेन नक्तेन तथैवायाचितेन च ।
उपधासेन चैकेन पादकच्छ उदाहृतः ॥”
इति गार्ह १०३ अध्यायः ॥
पादगच्छिः, पुं, (गच्छते कथ्यते पूरयत्तादि यस्मात्
यत्र वा पादे इत्यर्थः । गड + किरच् इति
गच्छिः पदः ततो राजदन्तादिवत् परिनिपा-
तनात् साधुः । गच्छीर इति पाठोऽपि दृश्यते
तत्र गड + ईरन्प्रत्ययेन साधुरिति ।) औप-
दम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥ गोद इति भाषा ॥
(औपदशब्देऽस्य विवृतिर्विज्ञेया)
पादग्रहणं, स्त्री, (पादयोर्ग्रहणम् इति । ग्रह +
भावे ल्युट् ।) अभिवादनम् । पादस्पर्शपूर्वक-
प्रणामः । इत्यमरः ॥ तन्निधेयो यथा, “समि-
द्वायुदकुम्भपुष्पाङ्गहस्तो नाभिवादयेत् यथा-
प्येवं युक्तम् ॥” इति बौधायनः ॥
“जपयज्ञजलस्य च समित्पुष्पकुशानलान् ।
दन्तकाष्ठं च भक्ष्यं च वृक्षं नाभिवादयेत् ॥”
इति लघुहारीतः ॥
न पुष्पाक्षतपाणिर्नाशुचिर्न जपन् न देवपितृ-
कार्यं कुर्वन् । अभिवादयेदित्यनुवृत्तौ शक-
लित्वेति ॥ * ॥ तद्विधिः ।
“लौकिकं वैदिकं वापि तथाध्यात्मिकमेव वा ।
आदरीत यतो ज्ञानं तं पूर्वमभिवादयेत् ॥
ऊर्ध्वं प्राञ्च स्नानक्रामन्ति यनः स्थविर आयति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥” * ॥
तत्प्रकारः ।
“अभिवादात् परं विधौ न्यायानमभिवादयन् ।
असौ नामाहमस्मोति स्वं नाम परिकीर्तयेत् ॥
नामधेयस्य च केचिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राञ्चोद्दिमति त्रयात् स्त्रियः सत्त्वास्तथैव
च ॥
भोः शब्दं कीर्तयेदन्ते स्वस्य नान्नोद्भिवादेन ।
नान्नां स्वरूपभावो हि भो भाव ऋषिभिः स्मृतः ॥”
इति मनुः । २ । १२०—१२४ ॥
पादचतुरः, पुं, (पादे पदव्यापारे गमनादौ
चतुरः ।) द्वागः । सैकतम् । पिपलः । करकः ।
परदोषकप्रवक्ता । इति मेदिनी । २, ३० ॥

पादपी

पादचारी, [न] पुं, (पङ्गां चरतीति । चर
गतौ + चिनिः) पदातिः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । १६२ ॥ पङ्गां गमनशीले, चि ॥ (यथा,
भागवते । ६ । १२ । २६ ।
“गिरिराट् पादचारीषु पङ्गां निर्जरेयन्
महीम् ।
जयास स समासाद्य वज्रिणं सहवाहनम् ॥”)
पादः, पुं, (पङ्गां जायते इति । जन + डः ।
“पङ्गां मूनीजायतः ॥” इति श्रुतेर्नञ्चणः
पङ्गां जातत्वात्तथात्वम् ।) मूदः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
३६ । ६३ ।
“न विप्रा न च राजानो न वैश्या न च
पादजाः ॥”
पादोद्भवमात्रे, चि ॥)
पादजाणं, स्त्री, (पादयोर्जाणं यस्मात् ।) पादका
इति जटाधरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्थाने ११ अध्याये । “अधनस्त्वान्मवो वा पाद-
जाणात्पञ्चविरहितो भैरवाशी यामैकरात्रा-
शुवासी सुनिरिव संयतात्मा योजनशतमधिकं
वा गच्छेत् ॥” श्रौतश्रुतपञ्चारेऽस्य व्यवहारो
यथा,—
“उज्ज्वलमावैर्लघुभिः प्राहृतः शयनमभ्येत ।
युक्ताकारकिरणान् स्वेदं पादजाणश्च सर्वदा ॥”)
पादपः, पुं, (पादेन मूलेन पिबति रसानिति ।
पा + कः ।) वृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, हितोप-
देशे । १ । ६३ ।
“यत्र विद्वज्जनो नास्ति ब्राह्मणस्तत्राक्षधीरपि ।
निरस्तपादपे देशे शरकोऽपि दमायते ॥”
पादौ पाति रक्षतीति । पा + रक्षणे + कः ।)
पादपीठः । इति मेदिनी । पं, २१ ॥
पादपट्टा, स्त्री, (पादपे पट्टे रोहतीति । पट्ट +
कः ।) वस्त्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादपा, स्त्री, (पादौ पाति रक्षतीति । पा +
कः + टाप् ।) पादका । इति मेदिनी । पं, २१ ॥
पादपाशः, पुं, (पादस्य पाशः ।) अश्वपादरज्जुः ।
तत्पण्यायः । रामाचनम् २ । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २६५ ॥
पादपाशी, स्त्री, (पादपाश + क्षिप्य गौरादित्वात्
ङीष् ।) खड्गुका । खड्गुया इति भाषा ॥
पदङ्गना । शिकली इति भाषा ॥ इति मेदिनी ॥
पादपीठं, स्त्री, (पादस्य पीठम् ।) पादस्थाप-
नासनम् । पा गखा टुल इति भाषा । तत-
पण्यायः । पदासनम् २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
३२२ ॥ (यथा, रघुः । १७ । २० ।
“वितानसहितं तत्र भजे पेटकमासनम् ।
चूडामणिभिरुद्वृष्टपादपीठं महीचिताम् ॥”)
पादपीठिका, स्त्री, (पादपीठं साधनत्वेनाख्यस्या
इति । पादपीठ + ठन् ।) नापितादिश्लेषम् ।
यथा,—
“नापितादिकश्लेषे तु कारिका पादपीठिका ॥”
इति शब्दमाला ॥

पादवि

पादप्रचालनं, स्त्री, (पादयोः प्रचालनम् ।)
चरणधौतम् । पा धौओया इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । मेधाजनकत्वम् । पवित्रत्वम् । आयुष्य-
त्वम् । अलङ्घ्यीकणिनाशकत्वञ्च । इति राज-
वल्लभः ॥ (यथा च,—
“पादप्रचालनं पादमलरोगश्रमापहम् ।
चक्षुःप्रसादनं दृष्यं रजोघ्नं प्रीतिवर्द्धनम् ॥”
इति चिकित्सितस्थाने चतुर्विंशोऽध्याये सुश्रुते-
नोक्तम् ॥)
पादप्रधारणं, स्त्री, (पादौ प्रधार्यते कण्टकादिभ्यो
रुच्यतेनेनेति । प्र + धृ + णिच् + ल्युट् ।)
पादुका । इति केचित् ॥
पादप्रहारः, पु (पादस्य पादेन वा प्रहारः ।)
पदाघातः । लाति इति भाषा ॥ यथा ।
“नायिकापादप्रहारदिना नायकस्य कोपादि-
वर्णनम् ॥” इति काव्यप्रकाशे सप्तमोक्तासः ॥
(यथा च साहित्यदर्पणे । १० । १६ ।
“हासे क्षतागमि भवत्युचितः प्रभूणां
पादप्रहार इति सुन्दरि । नात्र दूरे ।
उद्यनकटोरपुलकाङ्कुरकण्टकाद्यै-
र्बद्धिद्यते ऋदु पदं ननु सा यथा मे ॥”)
पादबन्धनं, स्त्री, (पादयोर्गोमहिष्यादीनामित्यर्थः ।
यद्वन्धनम् ।) गोमहिष्यादिबन्धनम् । इति जटा-
धरः ॥ यादवशब्दटीकायां भरतश्च ॥ (ब्रह्मा
त्यनेनेति । बन्ध + करणे ल्युट् । पादयोर्बन्धनं
तत्साधनवस्तु । गोमहिष्यादीनां पादबन्धन-
द्रव्यम् । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ३०९ ।
“स तु शृङ्गलकः काष्ठमयेः स्यात् पादबन्धनेः ॥”
चरणोद्गानश्च ॥
पादमूलं, स्त्री, (पादयोर्मूलम् ।) चरणाधोभागः ।
यथा, हेमचन्द्रः ।
“पादमूलं गोहिरं स्यात् पाण्डुस्तु घुटयोरधः ॥”
(यथा, रामायणे । २ । ७८ । २५ ।
“सा पादमूलं केकेया मन्थरा निपपात ह ॥”
प्रत्यन्तपञ्चताधोभागः । यथा, कथासरित्-
मागरे । १ । २७ ।
“महीं भ्रमन्तौ हिमवत्पादमूलमवापतुः ॥”)
पादरक्षणं, स्त्री, (पादयो रक्षणं यस्मात् ।)
पादुका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥
पादरज्जुः, स्त्री (पादबन्धनार्था रज्जुः ।) हस्ति-
पादबन्धनरज्जुः । तत्पर्यायः । पारी २ । इति
जटाधरः ॥ चरणबन्धनदाममात्रञ्च ॥
पादरथो, स्त्री, (पादस्य रथो जुदो रथ इव ।)
पादुका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पादराहणः, पु, (पादेर्मूले रोहतीति । रुह +
ल्युट् ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पादवल्लीकः, पुं, (पादे वल्लीक इव ।) स्त्रीप-
दम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । १०६ ॥ (स्त्रीपद-
रोगशब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
पादविकः, पु (पदवीं धावतीति । पदवी +
‘माथीत्तरपदपद्वन्पदं धावति ॥’ ४ । ४।३७।
इति ठक् ।) पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पादात्

पादविरजाः, [स] स्त्री, (पादो विरजा धूलि-
विहीनो यस्याः ।) पादुका । इति हारा-
वली । ७४ ॥
पादशः, [स] य पादं पादम् । पादशब्दात्
वीक्षायां चक्षस्यप्रत्ययनिष्पन्नम् । इति आकर-
णम् ॥ (यथा, मनुः । १ । ८३ ।
“अरोगाः सर्वसिद्धार्थास्तुल्यवैश्रवतायुषः ।
कृते चेतादिषु श्लेषामायुर्हसति पादशः ॥”)
पादशैलः, पु, (पादः महाद्रिसमीपस्थः क्षुद्रपर्वतः
स गव शैलः ।) प्रत्यन्तपर्वतः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥
पादशोचः, पु (पादोद्धवः शोचः । शाकपार्थि-
वादिवत् समासः ।) पादगतशोफः । यथा,—
“अनन्योपद्रवजनतः शोचः पादसमुत्थितः ।
पुरुष हन्ति नारीन् सुखजो गुह्यजो हयम् ॥”
इति माधवकरः ॥
(यथा च हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अः ॥
“शोथो भवेच्च विकलेन्द्रियरोगमार्गः
शोथो बले वपुषि चान्द्रकटुण्यसेवया ।
श्रोत्राक्षयो विशदपिच्छलसंनयन
रूक्षाभिघातपतनं च धारणाद्वा ॥
आमाशये गतिरन्तोऽपि नरस्य यस्य
अन्ते प्रधावति ततोऽपि च दोष एव ।
करोति पाणिचरणे च पृथक् प्रसृतो
हृन् न वा भवति शोथविकारचारः ॥
नरस्य चान्तःप्रभवाच्च शोथाः
साध्या भवेयुर्विगता सुखेषु ।
असाध्यकाः सर्वशरीरगाश्च
पादं स्त्रिया वा वदने नरस्य ॥”)
पादस्फोटः, पु, (पादस्य स्फोटः । पादं स्फोटय-
तीति वा । स्फुट् + ‘कर्मण्यण् ॥’ ३ । २ । १।
इत्यण् ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः । विपा-
दिका २ । इत्यमरः ॥ स्फुटी ३ स्फुटिः ४ पाद-
स्फोटीः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु एका
दशक्षुद्रकुष्ठान्तर्गततीर्थकुष्ठम् । यथा,—
“वेपादिकं पाणिपादस्फुटनं तीव्रवेदनम् ।
पाणिपादस्फुटनं पाणयोः पादयोश्च स्फुटनं
विदारणं येन तत् । इति माधवकरः ॥ अस्य
चिकित्सा कुष्ठशब्दे द्रष्टव्या ॥
पादहारकः, त्रि, पादाभ्यां द्वियतेऽसौ । पाद-
शब्दात् निपातनात् कर्मणि शकप्रत्ययान्तः ।
इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥ (“क्षत्वाल्युटो दह-
लम् ॥” ३।३।१३ । इति कर्मणि खल । इति
सिद्धान्तकौमुदी ।) चरणद्वारा हरणकर्ता ॥
पादार्थः, स्त्री, (पादयोरग्रम् ।) चरणग्रभागः ।
तत्पर्यायः । प्रपदम् २ । इत्यमरः ॥
पादाङ्गदं, स्त्री, (पादस्य अङ्गदमिव ।) नूपुरम् ।
इत्यमरः ॥
पादात्, पु, (पादाभ्यामतति गच्छतीति । अत +
क्लिप् ।) पादातिः । इति शब्दरत्नावली ॥
(पादाभ्यामततीति । अद् + क्लिप् । वृक्षः । इति
युत्पत्तिज्ञोऽर्थः ॥)

पादुका

पादातं, स्त्री, (पदातीनां सङ्ग्रहः । पदाति +
“भित्तादिभ्योऽण् ॥ ४ । २ । ३८ । इत्यण् ।)
पत्तिसंहतिः । पदातिसङ्ग्रहः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ८ ।
“सादिनामन्तरे स्थाप्यं पादातमपि दंष्ट्रितम् ॥”)
पादालिः, पु, (पादाभ्यामततीति । अत + अच् ।)
पादातिः । यथा,—
“पदातिपत्तिपादातपादातिकपदाजयः ॥”
इत्यमरमाला ॥
(यथा, महाभारते । २ । ५१ । ४३ ।
“अयुतं त्रीणि पद्मानि गजारोहः सखादिनः ।
रथानामर्जुनं चापि पादाता बहुवक्ष्या ॥”)
पादातिः, पु, (पादाभ्यामततीति । अत + इन् ।)
पदातिः । इति हेमचन्द्रः ॥
पादातिकः, पु, (पादातिरेव । पादाति + स्वार्थं
कन् ।) पदातिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६२ ॥
पादारकः, पु, (पाद इव गच्छतीति । गृ +
क्लृप् ।) पोलिन्दः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पादालिन्दी, स्त्री, (पाद इव अलिन्दो यत्र । गौरा-
दित्वात् ङीष् ।) गौका । इति हारावली । ५६ ।
पादावर्णः, पुं, (पाद इव आवर्णते इति । आ +
वृत् + अच् ।) अरघट्टकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १५६ ॥ रहट् इति हिन्दीभाषा ॥
पादाविकः, पु, (अव रक्षणं + भावे चच् । पादेन
अवः रक्षणम् । तत्र पादावे पादेन शरीरादि-
रक्षणे नियुक्तः । पादाव + “तत्र नियुक्तः ।” ६।
४ । ६६ । इति ठक् ।) पदातिः । इति शब्द-
रत्नावली ॥
पादौ, [न] पु, पादोऽस्यस्येति । पाद + इनिः ।)
पादविश्रजलजलनुगणः । अस्य गणना गुणाश्च
यथा, भावप्रकाशे ।
“कुम्भीरकुम्भेनकाश्च गोधामकरशङ्खवः ।
घण्टिकः शिशुमारश्चैव पादिनः स्तुताः ॥
पादिनोऽपि च ये ते तु कोषस्थानां गुणैः समाः ॥”
चतुर्थीशभागी । यथा, मनुः । ८ । २१० ।
“सर्वेषामर्हिणो मुख्यास्तर्हिणोऽर्हिणोऽपरे ।
तृतीयैश्चतुर्थीयाश्चतुर्थीयाश्च पादिनः ॥”
पादुकः, त्रि, (पद्यते गच्छतीति । पद + “लघ
पतपदेति ॥” ३ । २ । १५४ । इति उक् ।)
गमनशीलः । पदधातोः कर्तरि ञ्कुप्रत्यय
निष्पन्नः । इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥
पादुका, स्त्री, (पादूरेव । पादू + स्वार्थं कन् ततो
ह्रस्वः ।) चर्मपादिनिर्मितपादाच्छादनम् । जुता
इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पादूः २ उपानतः ।
इत्यमरः ॥ पद्मद्वी ४ पादरजिका ५ प्राणि-
द्विता ६ । इति हेमचन्द्रः ॥ पद्मद्वी ७ पाद-
रथो ८ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कौषी ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ तस्या धारणविधि-
र्यथा,—
“वर्षातपादिने कृत्री दक्षी राश्ट्रद्वीषु च ।
शरीरत्राणकामो वै शोपानतः ददा व्रजेत् ॥”
इति ज्योतिष्शास्त्रम् ॥

पादुका

अस्या धारणशुभाः ।

“पादप्रधारणं दृष्टमोजस्यं चक्षुषोर्हितम् ।
सुखप्रचारमायुष्यं बल्यं पादरुजापहम् ॥”*

अस्या आधारणं दोषा यथा,—

“पादाभ्यामनुपाङ्गांशुणां चक्रमयं सदा ।
अनाराग्यमनायुष्यमिन्द्रियमदृष्टिजम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ * ॥

तस्या दानफलं यथा,—

“दक्षमानाय विप्राय यः प्रयच्छत्युपाङ्गम् ।
न तस्य मानसो दाहः कदाचिदपि जायते ॥
यान्वाञ्चनरीयुक्तं तस्य हेममयं शुभम् ।
उपतिष्ठति विप्रस्यं सर्व्वरत्नविभूषितम् ॥
दानमत्र यद्योत्पन्नं तत्ते वक्ष्यामि पार्थिव ।
शृङ्गलोकमना भूप । लोके सर्व्वसुखप्रदम् ॥
जमदग्निर्मुनिः पूर्णं तपःस्वाध्यायकर्मितः ।
वाणखड्गधरो धन्यो बभूव सततोदातः ॥
अशुर्वदे तथा वदे सर्व्वान्पादगोभवनम् ।
क्षिपन् वाणांस्तथा शस्त्रेण भाष्ययातुगतो हि सः ॥
कदा निदाघकाले तु क्षिपन् वाणान् सहस्रशः ।
तस्यौ स्थायुरिवास्त्यः प्रतिपन्नं महासुनि ॥
निदाघतीव्रमन्तापाद्भ्रष्टस्तथाः सततं भयात् ।
भर्तुः स्नेहात्तथा यान्तास्तस्याश्चक्षायते रविः ॥
क्षुत्पिण्यायमतापार्ता तथा यातुं न साशक्तः ।
सुतापाद्दृष्टविभ्रष्टा रेणुका च तपस्विनो ॥
तां दृष्ट्वा स मुनिः प्राज्ञं भार्यां किन्ति भवेच्चिरम् ।
कोपार्त्तामाह भर्तारं न कोपं कर्तुमर्हसि ॥
निदाघतीव्रमन्तापाद् भ्रष्टपादा लपार्हिता ।
ष्टुमिददृष्टिभिः सृष्टा न प्रशाकाह मार्गि-
तम् ॥

इत्युक्ते स क्रुधाविष्टः प्राज्ञं सन्धाय कार्मुके ।
पृथनकं मां न जानाति सूर्यां विभ्रष्टमीयवान् ॥
यः सन्तपति मे भार्यां साध्वीं धर्मपरायणाम् ।
साध्वसाधु अजानन् वै फलमाप्नोतु तस्य हि ॥
इत्युक्त्वा स्थानमातम्यावर्कविभ्रष्टहेतवे ।
प्रतीक्ष्य हि सुधोरणं क्रूररूपधरो मुनिः ॥
तं विश्राय मुनिं धर्यां दिजोर्भ्रष्टदमव्रवीत् ।
किमालोकयसं सूर्य्यं पुनः पुनरतीव हि ॥
सुवाणाञ्चितपाणिक्लं कथयस्वाखिलं मुने ।
इत्युक्तः स तमाहेदं पानयिष्याम्यहं रविम् ॥
दिजस्तु तमुवाचाय मुने चित्रं विभाति मे ।
मातुरङ्गगतो यद्वदालङ्कारं जिष्टवति ॥
योजनानां सहस्राणि निमेषाद्याति यो दृष्टः ।
विप्रः । मुक्तेन वागेन तं कथं पानयिष्यासि ॥
तच्छ्रुत्वा यमदभिसं प्राज्ञः शृणु दिजोत्तमः ।
पानयिष्याम्यहं यदस्मिं सूर्य्यं नभःस्थलान् ॥
त्रियम्बरो यदा सूर्या मर्त्यलोके त्वतन्द्रितः ।
मध्याह्ने स्थिरतामेति सर्व्वलोकान्दर्शिवान् ॥
तत्काले सुमहत्स्यं भविष्यति दिवाकरः ।
एव तं पानयिष्यामि पश्यतस्ते दिजोत्तमः ॥
तच्छ्रुत्वा सहस्रोदियस्तस्य प्रत्यक्षतां ययौ ।
सूर्य्यं जमयामास तस्या दृष्टमुपाङ्गम् ॥
ततः प्रष्टुं तच्छ्रुत्वा दिजानां परिगीयते ।

पादुका

इत्तं तैर्धायेतेऽन्यथा चक्षियाणां दिजोत्तमः ।
यो ददाति दिजेभ्यस्तु तृतीयायास्तुपाङ्गम् ॥
वैशाखे शुक्लपक्षे तु सच्छ्रुत्वा कनकान्वितम् ॥
न तस्य मानसो दाहो न्यूलोकेऽभिजायते ।
सर्व्वयाधिनिर्मुक्तः श्रियं पुत्राश्च विन्दति ॥
कालादिह यदा याति मम लोके दिजोत्तमः ।
यानं वाञ्चनरीयुक्तं सर्व्वहेममयं शुभम् ॥
दिवाङ्गनाभिराकीर्णं सर्व्वरत्नविभूषितम् ।
उपतिष्ठति विप्रेन । सर्व्वकामफलप्रदम् ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥

विष्णुयष्टे सपादुकागमने दोषो यथा,—

वराह उवाच ।

“वहन्मुपाङ्गम् पद्मां यस्तु मातृपञ्चाक्रमेत् ।
चर्मकारस्तु जायेत वर्षाणाम् चयोदश ॥
तत्र जम्बपरिभ्रष्टः शूकरो जायते पुनः ।
शूकराश्च परिभ्रष्टः श्वा च तत्रैव जायते ॥
ततः श्वलात् परिभ्रष्टो मानुषश्चैव जायते ।
मङ्गलश्च विनीतश्च अपराधविर्वर्जितः ॥
सुक्ता तु सर्व्वसंसारं मम लोकाय गच्छति ॥
य एतेन विधानेन वसुधे । कर्म कारयेत् ।
न स लिप्यति पापेन एवमेतन्न संशयः ॥”
इति वराहपुराणे उपानहापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अथ देवतापादुकानिर्माणपूजनविधिः । यथा,—
“मणिरत्नमयी कार्या हेमरूपमयी पि वा ।
चन्द्रेणापि कर्मैवा पादुकाप्रतिमापि वा ॥
श्रीपद्मां श्रीदमा चापि देवदारुमयी पि वा ।
यदङ्गुला च सा कार्या पादुके पूजयेत् सदा ॥”
इति देवीपुराणम् ॥ * ॥

गुरुपादुकास्तोत्रं यथा,—

“अक्षरन्मसरसीरुहोदरे
निखलममवदातमङ्गुतम् ।
कुण्डलीविवरकाष्ठमखितं
दादृशाङ्गसरसीरुहं भजे ॥ १ ॥
तस्य कन्दलितकर्मिकापुटे
कलप्ररेखमकथादिरेखया ।
कोयलचित्तहलजमखली-
भावलक्ष्यमवलालयं भजे ॥ २ ॥
तत्पुटे पटुतडितकडारिम-
खर्दमानमणिपाटलपभम् ।
चिन्तयामि हृदि चिन्तयं वपु-
विन्दनादमणिपीठमखलम् ॥ ३ ॥
ऊर्द्धमस्य हुतभुक्शिखासखं
तदिलासपरिहृणस्तदम् ।
विश्वप्रसरमहोत्सदीनकट
यान्तादिद्युगमादिहंसयोः ॥ ४ ॥
तत्र नाथचरणारविन्दयोः
कुङ्कुमासवभरीरमन्दयोः ।
ददमिन्द्रमकरन्दशोतलं
मानसं स्मरति मङ्गलास्पदम् ॥ ५ ॥
पादुकापञ्चक्रस्तोत्रं पञ्चवक्त्राङ्गनिर्गतम् ।
यद्विधायाफलोपेनं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥”
इति रुद्रयामलः ॥

पादोद

पादुकाकारः, धुं, (पादुकां करोतीति । ल +
“कर्मयण् ॥” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चर्म-
कारः । इति हलायुधः ॥

पादुकास्तु, पु, (पादुकां करोतीति । ल + क्तिप् ।)
चर्मकारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७८ ॥

पादूः, स्त्री, (पद्यते गम्यते सुखेन ययेति । पद +
“णित्कश्चिपदार्त्तेः ।” उणां १ । ८७ । इति ऊः
स च णित् ।) पादुका । इत्यमरः ॥

पादूस्तु, पु, (पादू पादुकां करोतीति । ल +
क्तिप् । तुक् ।) चर्मकारः । इत्यमरः ॥

पादोदकं, स्त्री, (पादप्रचालनजातं उदकम् ।
श्लोकपार्थिव्यादियत् समासः ।) चरणधौत-
जलम् । चरणान्वृतम् । यथा,—

“हृदि रूपं सुखे नाम नैवेद्यसदरे हरेः ।

पादोदकं निर्माल्यं मस्तके यस्य सोऽभ्युतः ॥

नैवेद्यमन्नं तुलसीविमिश्रं

विशेषतः पादजलं पिबेत् ।

योऽब्रूति नित्यं प्रयतो सुरारेः

प्राप्नोति सुप्रेमयुतां स भक्तिम् ॥

इत्यां हन्ति यदङ्गुलसङ्गतुलसीक्षयश्च पादोदकं
नैवेद्यं बहुमद्यपानदुरितं गुर्व्वङ्गनासङ्गमम् ।

भक्त्याधीनमतिः स्थितिर्हरिजने तत्सङ्गतिः सङ्गजा
शालयामशिलादिभक्तिमहितां जानन्ति के वै
हरेः ॥”

इति पादोत्तरखण्डे १०० अध्यायः ॥ * ॥

अथ श्रीचरणोदकाभिषेकमाहात्म्यं पद्मपुराणे ।

“स स्नातः सर्व्वसौर्ध्वं सर्व्वयज्ञेषु दीक्षितः ।

शालयामशिलातोयैर्योऽभिषेकं समाचरेत् ॥

गङ्गागोदावरीरेवानदौ मुक्तिप्रदास्तु याः ।

निवसन्ति सर्व्वतीर्थास्ताः शालयामशिलाजले ॥

कोटितीर्थसहस्रेस्तु सेवितेः किं प्रयोजनम् ।

तीर्थं यदि भवेत् पुण्यं शालयामशिलोद्भवम् ॥”

तत्रैव गौतमस्मरौषसंवादे ।

“येषां धानानि गात्राणि हरिः पादोदकेन वै ।

अम्बरीषः । कुले तेषां दासोऽस्मि वशगः सदा ॥

राजसेनानि तावच्च तीर्थानि भुवनत्रये ।

यावन्न प्राप्यते तोयं शालयामाभिषेकजम् ॥”

स्कान्दे कार्तिकमाहात्म्ये ।

“यद्येऽपि वसतस्तस्य गङ्गास्नानं दिने दिने ।

शालयामशिलातोयैर्योऽभिषिञ्चति मानवः ॥”

तत्रैवान्यत्र ।

“यानि कानि च तीर्थानि ब्रह्माद्या देवता-

स्तथा ।

विष्णुपादोदकस्यैतं कलां गार्हन्ति धोतुश्रोम् ॥

शालयामोद्भवो देवो देवो हारवतीभवः ।

उभयोः स्नानतोयं ब्रह्महृत्वा निवर्त्तते ॥”

किञ्च ।

“स वै चावष्टतस्नानः स च गङ्गाजलाभुतः ।

विष्णुपादोदकं लब्ध्वा शृणुयः स्नाति मानवः ॥”

श्रीशृङ्गपुराणे ।

“गङ्गाप्रयागगयनेमिषपुष्कराणि

पुण्यानि यानि कुरुजाङ्गलयासुनानि ।

पादोद

कालेन तीर्थसलिलानि पुनर्नि पापं
पादोदकं भगवतः प्रपुनानि सद्यः ॥”

स्तुतौ च ।

“त्रिरात्रिफलदा नद्यो याः काञ्चिदसमुद्रगाः ।
समुद्रगाश्च पक्षस्य मासस्य सरिता पतिः ॥
वग्नासफलदा गोदा वत्सरस्य तु जाह्नवी ।
पादोदकं भगवतो द्वादशाब्दफलप्रदम् ॥”
तस्मिन्मता च गरुडपुराणे ।

“नलश्च येषां तुलसीविमिश्रितं

पादोदकं चक्रशिलासमुद्भवम् ।

निर्ध्वं त्रिसन्ध्यां प्रवते न गात्रं

खगन् । तं धर्म्मवह्मकृता नराः ॥”

अथ श्रीचरणोदकपानमाहात्म्यम् । पादौ गौत
मात्मरौप्यसंवादे ।

“हरः स्नानावशेषान् जलं यस्मिन्नेह स्थितम् ।
अम्बरीष । प्रणम्योच्चैः पादपांशुः प्रमृज्यताम् ॥”
तत्रैव देवदूतविक्रमणसंवादे ।

“यं पिबन्ति नरा निर्ध्वं शालग्रामशिलाजलम् ।
पञ्चगव्यसहस्रेषु सेवितैः किं प्रयोजनम् ॥
कांटीतीर्थसहस्रेषु सेवितैः किं प्रयोजनम् ।
निर्ध्वं यदि पिबेत् पुण्यं शालग्रामशिलाजलम् ॥
शालग्रामशिलातीर्थं यः पिबेद्विन्दुना समम् ।
मातुः स्तन्यं पुनर्नैव स पिबेत्सुक्तिभासरः ॥”
किञ्च ।

“दृष्ट्वान्ति नरकान् सन्तान् गर्भवासश्च दारुणम् ।
पातं येस्तु सदा निर्ध्वं शालग्रामशिलाजलम् ॥”
तत्रैव श्रीयमध्वजकृतसंवादे ।

“शालग्रामशिलातीर्थं विन्दुमात्रं तु यः पिबेत् ।
सर्वपापैः प्रमुच्यते मुक्तिमार्गं कृतोद्यमः ॥”
तत्रैव पुलस्त्यभगीरथसंवादे ।

“पादोदकस्य माहात्म्यं भगीरथ । वदामि ते ।
पावनं सर्वतीर्थभ्यो ह्यत्राकांटीविनाशनम् ॥
धृते शिरसि पाते च सर्वान्मुच्यन्ति देवताः ।
प्रायश्चित्तान् पापानां कलौ पादोदकं हरः ॥”
किञ्च ।

“त्रिभिः सारस्वतं तीर्थं सप्ताहेन तु नामदम् ।
सद्यः पुनानि गाङ्गेय दर्शनादेव यासुनम् ॥
पुनन्त्येतानि तीर्थानि ज्ञानदर्शनकीर्त्तनैः ।
पुनानि स्मरणादेव कलौ पादोदकं हरः ॥
अर्चितैः कोटिभिर्लिङ्गैर्निर्ध्वं यत क्रियते फलम् ।
तत् फलं शतसाहस्रं पीतैः पादोदके हरैः ॥
अमुचिर्वा दुराचारो महापातकसंयुतः ।
सृष्ट्वा पादोदकं विष्णोः सदा मुह्यति मानवः ॥
पापकोटियुतो यस्तु न्यक्तकाले शिरं सुखे ।
देहे पादोदकं यस्य न प्रयाति यमालयम् ॥
न दानं न हविर्यथा स्वाध्यायो न सुरार्चनम् ।
तेऽपि पादोदकं पीत्वा प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
विश्राखाक्षसंयुक्ता वैशाखी किं करिष्यति ।
पिण्डारकं मङ्गलीयं उज्जयिन्यां भगीरथ ॥
माघमासे प्रयागे तु ज्ञानं वै किं करिष्यति ।
प्रयागं सततं तस्य यस्य पादोदकं हरः ॥
कार्तिके कार्तिकीयोगे किं करिष्यति पुष्करे ।

पादोद

नित्यम् पुष्करं तस्य यस्य पादोदकं हरैः ॥

प्रबोधवासरे प्राप्ते मधुरायाश्च तस्य किम् ।

नित्यश्च यासुनं ज्ञानं यस्य पादोदकं हरैः ॥

काश्चात्सुरवाहिन्यां गङ्गायास्तु न्यतस्य किम् ।

यस्य पादोदकं विष्णोर्मुखे चैवावतिष्ठते ॥”

किञ्च ।

“हत्वा पादोदकं विष्णोर्धोऽन्यतीर्थाणि गच्छति ।

अनर्घ्यरत्नमुत्तमं लोहं वाञ्छति दुर्मतिः ॥

कुरुचैत्रसमो देशो विन्दुपादादकं मतः ।

पतेद् यत्राद्यं पुण्यं निर्ध्वं भवति तदग्रहे ॥

गयापिण्डसमं पुण्यं पुत्राणामपि जायते ।

पादोदकेन देवस्य ये कुर्याः पिण्डतर्पणम् ॥

नासुराणां भयं तस्य प्रेतजन्यं न राक्षसम् ।

न रोगस्य भयं चैव नास्ति विप्रकृतं भयम् ॥

न दुष्टा नैव घोरान्नाश्चापदोदकभयं न हि ।

ग्रहाः पीडां न कुर्वन्ति वेरा नश्यन्ति दारुणाः ॥

किं तस्य तीर्थगमने देवर्षीणाञ्च दर्शने ।

यस्य पादोदकं स्निग्धं शालग्रामशिलोद्भवम् ॥

प्रीतो भवति मार्तण्डः प्रीतो भवति केशवः ।

अक्षा भवति सुप्रीतः प्रीतो भवति शङ्करः ॥

पादोदकस्य माहात्म्यं यः पठेत् केशवाग्रतः ।

स याति परमं स्थानं यत्र देवो जनार्दनः ॥”

ब्रह्माष्टपुराणे श्रीमन्नारदसंवादे ।

“प्रायश्चित्तं यदि प्राप्तं कच्छं वा त्वचमवर्णम् ।

सोऽपि पादोदकं पीत्वा मुह्यति प्राप्नोति तत्तत्तत् ॥

अशौचं नैव विद्वेत् सततं न्यतः कुरुचैत्रम् च ।

येषां पादोदकं स्निग्धं प्राशनं ये प्रकुर्वन्ते ॥

अन्तर्कालेऽपि यस्मिन् दीयते पादयोर्जलम् ।

सोऽपि सद्गतिमाप्नोति सदाचारेणैव हि कृतः ॥

अप्ययं पिबत यस्तु मुदं यस्याप्यभोजनम् ।

अगम्यागमना ये वै पापाचाराश्च ये नराः ।

तेऽपि पूज्या भवन्त्यासु सद्यः पादाम्बुसंवनात् ॥”

किञ्च ।

“अपवित्रं यदन्नं स्यात् पानीयं चापि पापिनाम् ।

मुक्ता पीत्वा विशुद्धः स्यात् पीत्वा पादोदकं

हरैः ॥

तत्रकृष्णात् पञ्चगव्यात् महाकृष्णादिशिष्यते ।

चान्द्रायणात् पादकृष्णात् पराकादपि सुव्रत ।

कायशुद्धिर्भवेदाशु पीत्वा पादोदकं हरैः ॥

अग्रुतं कुङ्कुमं चापि कर्पूरं चानुलेपनम् ।

विष्णुपादाम्बुसंलयं तद्धै पावनपावनम् ॥

दृष्टिपूतानु यत्तीर्थं विष्णोना प्रभविष्णुना ।

तद्धै पापहरं पञ्च । किं पुनः पादयोर्जलम् ॥

उत्तरार्धमहं पुत्र । शिरसा विष्णुततपरः ।

धारयामि पिबाम्यद्य माहात्म्यं विदितं मम ।

प्रियस्त्वमग्रजः पुत्र त्वदर्थं गदितं मया ।

रहस्यं मे त्वनर्हस्यं न वक्तव्यं कदाचन ॥

धारयस्व सदा स्निग्धं प्राशनं कुरु नित्यशः ॥

जन्मन्मृत्युजरादुःखैर्भोक्तं यास्यसि पुत्रक ॥”

विष्णुधर्मसूत्रे ।

“सद्यः फलप्रदं पुण्यं सर्वपापविनाशनम् ।

सर्वमङ्गलमङ्गल्यं सर्वदुःखविनाशनम् ॥

पादोद

दुःस्वप्ननाशनं पुण्यं विष्णुपादोदकं शुभम् ॥

सर्वोपद्रवहन्तारं सर्वथाधिविनाशनम् ।

सर्वोत्पातप्रशमनं सर्वतापनिवारणम् ॥

सर्वकल्याणसुखदं सर्वकामफलप्रदम् ।

सर्वसिद्धिप्रदं धन्यं सर्वधर्मविवर्धनम् ॥

सर्वशत्रुप्रशमनं सर्वभोगप्रदायकम् ।

सर्वतीर्थस्य फलदं स्निग्धं पादाम्बुधारणम् ॥

प्रयागस्य प्रभासस्य पुष्करस्य च सर्वेन ।

पृथ्दकस्य तीर्थस्य आचान्तो लभते फलम् ॥

चक्रतीर्थं फलं यादृकं तादृकं पादाम्बुधारणम् ॥

सरस्वती गयायाश्च गत्वा यत् प्राप्नुयान् फलम् ।

तत् फलं लभते श्रेष्ठं स्निग्धं पादाम्बुधारणम् ॥”

स्कान्दे ।

“पादोदकस्य माहात्म्यं देवो जानाति शङ्करः ।

विष्णुपादेषुता गङ्गा शिरसा येन धारिता ॥

स्थानं नैवास्ति पापस्य देहिना देहमध्यतः ।

सवाह्याभ्यन्तरं यस्य आपं पादोदकेन वै ॥

पादोदं विष्णुनेत्रामुदरे यस्य तिष्ठति ।

नाश्रयं लभते पापं स्वयमेव विनश्यति ॥

महापापग्रहण्यस्तो आपो रोगशतैरपि ।

हरैः पादोदकं पीत्वा मुच्यते नात्र संशयः ॥

शिरसा तिष्ठते येषां निर्ध्वं पादोदकं हरैः ।

किं करिष्यन्ति ते लोके तीर्थकोटिसमोरधेः ॥

अयमेव परो धर्म्म इदमेव परं तपः ।

इदमेव परं तीर्थं विष्णुपादाम्बु यत् पिबेत् ॥”

तत्रैव शिवोमानसंवादे ।

“विलयं यान्ति पापानि पीते पादोदके हरैः ।

किं पुनर्विष्णुपादोदं शालग्रामशिलाप्रतम् ॥

विशेषेण हरैः पापं ब्रह्महत्यादिकं प्रिये ॥

पीते पादोदके त्रिणीयं प्राप्नोति सर्वमर्थम् ॥

हत्वा यमभटान् सन्तान् वैष्णव लोकमाग्रयान् ॥

तत्रैव शिवकार्तिकेयसंवादे शालग्रामशिला-

माहात्म्ये ।

“क्षिप्रस्तेन महासेन । गर्भवासः सुदंरुणः ।

पीतं येन सदा विष्णोः शालग्रामशिलाजलम् ॥

ये पिबन्ति नरा निर्ध्वं शालग्रामशिलाजलम् ।

पञ्चगव्यसहस्रेषु प्राशितैः किं प्रयोजनम् ॥

प्रायश्चित्तं सप्तपद्मे किं दानैः किमुपोषणैः ।

चान्द्रायणे च तीर्थे च पीत्वा पादोदकं शुचिः ॥

दृष्ट्वा पादोदकं लुब्धकोपाख्यानारम्भे ।

हरिपादोदकं यस्तु चक्षमाञ्च धारयेत् ।

स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु विष्णोः प्रियतरस्तथा ॥

अकालमृत्युशमनं सर्वथाधिविनाशनम् ।

सर्वदुःखोपशमनं हरिपादोदकं शुभम् ॥”

तत्रैव तदपाख्यानात्ते ।

“हरिपादोदकस्य शालग्रामो वीतकल्मषः ।

यस्य विमानमावृत्तं मुनिमेनमथावरोधेन ॥

हरिपादोदकं यस्मान्मयि त्वं क्षिप्रवान् मुने ।

प्रापितोऽस्मि त्वया तस्मात्तद्विष्णोः परमं पदम् ॥”

हरिभक्तिसुधोदयः ।

“पादं पूर्वं किं सृष्ट्वा गङ्गाभूतः सार्जुमोक्षदा ।

विष्णोः सद्यस्तु तत्पुङ्गव पादाम्बु कथमीष्यते ॥

तापत्रयानलो योऽसौ न श्राप्येत् सकलाब्धिभिः ।
इतं श्राप्यति सोऽप्येन श्रीमद्विष्णुपदाम्बुना ॥
अथास्त्रामेयकवचं भवाग्नस्तम्भनौघधम् ।
सर्वाङ्गैः सर्वेषां धार्यं पादं शुचिसदः सदा ॥
अन्ततत्वावहं नित्यं विष्णुपादाम्बु यः पिबेत् ।
स पिबत्यन्तं नित्यं मासे मासे तु देवताः ॥
माहात्म्यामिदं विदित्यस्य यो वक्ता सोऽपि निर्भयः ।
न त्वनर्घ्यमर्थमर्घ्यं कलयन्नघमनुते ॥”
अन्यत्रापि ।

“स ब्रह्मचारी स व्रतो आश्रमी च सदा शुचिः ।
विष्णुपादोदकं यस्य सुखे शिरसि विपद्यते ॥
जन्मप्रभृतिपापानां प्रायश्चित्तं यदीच्छति ।
शालग्रामशिलावारि पापहारि निवेद्यताम् ॥”
अनर्थं ततोद्भवापचाराणि श्रीब्रह्मोक्तम् ।
“पीठप्रख्यातादुदकं पृथगादाय पुत्रक ॥
सिञ्चयेन्मूर्ध्नि भक्तानां सर्वतीर्थमयं हि तत् ॥”
इति ।

“पादोदकस्य माहात्म्यं विख्यातं सर्वश्राव्यतः ।
नेत्रितं शृङ्गयान् को हि सिन्धुमीन् गणयन्नपि ॥
विशेषतश्च पादोदं तुलसीदलसंयुतम् ।
शुद्धं कृत्वा वैष्णवेभ्यो दत्त्वा प्राप्नुतु पिबेत्स्वयम् ॥”
अथ शुद्धतत्पादोदकमाहात्म्यं स्कान्दे ब्रह्म-
नारदसंवादे ।

“कृत्वा पादोदकं शुद्धं वैष्णवानां महात्मनाम् ।
यो दद्यात्तुलसीमिश्रं चान्द्रायणशतं कर्म ॥
गृहीत्वा कृत्वा पादाम्बु शुद्धं कृत्वा तु वैष्णवः ।
यो वहेत् शिरसा नित्यं स सुनिस्तापसोत्तमः ॥”
पादो देवदूतविक्रमलसंवादे ।

“शालग्रामशिलातोयं यदि शुद्धभृतं पिबेत् ।
हृत्वाकोटिविनाशं तु कुरुते नात्र संशयः ॥”
अगस्त्यसंहितायाश्च ।

“शालग्रामशिलातोयं तुलसीदलमासितम् ।
ये पिबन्ति पुनस्तेषां सान्धपानं न विद्यते ॥
श्रीविष्णुवैष्णवानाञ्च पावनचरणोदकम् ।
सर्वतीर्थमयं पीत्वा कुण्यादाचमनं न हि ॥”
तदुक्तं स्कान्दे श्रीशिवेन ।

“विष्णोः पादोदकं पीत्वा पश्चादशुचिप्रकृत्या ।
आचामति च यो मोहाद्ब्रह्महा स निगद्यते ॥”
शुनिश्च । “भगवान् पवित्रो भगवत्पादौ पवित्रौ
पादोदकं पवित्रं न तनपान आचमनीयं यथा
हि सोम इति ।” सौपर्णे च ।

“विष्णुपादोदकं पीत्वा भक्तपादोदकं तथा ।
य आचामति संमोहात् ब्रह्महा स निगद्यते ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

पादं, क्री, (पादार्थमुदकम् । पाद + “पादाच्चा-
भ्याश्च ॥” ५ । ४ । २५ । इति यत् ।) पादाय
वारि । पादप्रक्षालनार्थजलम् । इत्यमरः ॥ तत-
लक्ष्यं यथा,—

“पादावनेजनजलयच्छं पात्रमदभुतम् ।
लौहजं वा सरोजानं हैमं राजतमेव वा ॥
ताम्रमचरणमपि वायवेन सतामिति ॥”

इति वैखानसस्यः ॥

“वङ्गकुलं प्रविस्तारस्तुसंधश्चतुरङ्गुलम् ।
ओष्ठमेकाङ्गुलं कुण्यान्नासिकां चतुरङ्गुलाम् ॥
पृष्ठे पादसमायुक्तं चतुरङ्गुलमानतः ।
पादप्राचमिति स्नातं सर्वदेवप्रपूजने ॥”

इति सिद्धान्तशेखरः ॥

पानं, क्री, (पा पाने + भावे ल्युट् ।) पीतिः ।
द्रवद्रव्यस्य गलाघःकरणम् । (यथा, हितोपदेशे ।
“पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवर्द्धनम् ॥”)
भाजनम् । (पाल रक्षणे + भावे ल्युट् ।) रक्ष-
णम् । इति मेदिनी ॥ (पीयते खगादिभि-
र्यत् । पा + अधिकरणे ल्युट् । कृत्वा । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १५५ ॥ पीयते यदिति । कर्मणि
ल्युट् । जलम् । इति युत्पत्तिज्योतिषः ॥ * ॥
पाति रक्षतीति । पा + लुट् । रक्षाकर्तारि, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । ४ ।

“व्रतानि पानो अन्ततः चारुण
उभे वृषणा अमुं पश्यते विशौ ॥”

पायनम् । अस्त्रशस्त्राणां तोषणायतासम्पा-
दनयापारभेदः । पान् इति भाषा ॥ यदुक्तं
हृत्संहितायां ।

“वङ्गवोदकरेणुदुग्धपानं
यदि पानेन समीहतेऽर्थसिद्धिम् ।
भक्षपित्तदग्धाश्च वस्तुदुग्धैः
करिहस्तच्छिद्ये सतालगर्भः ॥
आर्कं पयोदुग्धविषाणमधीसमेतं
पारावताखश्रुता च युतं प्रलेपः ।
शुद्धस्य तैलमथितस्य ततोऽस्य पानं
पश्चाच्छित्तस्य न शिलासु भवेद्विघातः ॥
चारं कदल्या मथितेन युक्ते
दिनोषिते पायितमायसं यत् ।
सन्धक् शिशं चाश्लिषि नेति भङ्गं
न चान्यलौहेष्वपि तस्य कौशल्याम् ॥”

तथाच शुक्रनीत्याम् ।

“इदमौशनसश्च शुद्धपानं
रुधिरंश्च अयमिच्छतः प्रदीपाम् ।
हविषा गुणवत् सुताभिलषोः
सलिलेनाद्यमिच्छतश्च वित्तम् ॥”

पानं, पु, (पीयते यस्मादिति । पा + अपादाने
ल्युट् ।) शौक्षिकः । इति जटाधरः ॥ निःश्वासः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । ४ ॥

पानकं, क्री, (पानाय कायतीति । कै + कः ।)
पानद्रव्यविशेषः । तत्प्रकारो यथा, “यथोक्त-
परिमितशर्कराणिमूरसयुक्तोऽथवाग्नान्नयुक्तः
पक्करसः । इति पाकराजेश्वरः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
१ । ४६ ।

“पानीयं पानकं मदां ऋग्वेदेषु प्रदापयेत् ॥”

अथ पुन्यपि दृश्यते । यथा, तत्रैव । १ । ३६ ।
“अभिर्लपान् कथायां च तैलं सर्पाधि पान-
कान् ॥”

तत्रान्नफलपानकम् । यथा,—

“आन्नमामं जलश्लिषं मर्दितं दृढपाणिना ।
सिनाश्रीनाम्बुसंयुक्तं कर्पूरमरिचान्वितम् ॥

प्रपानकमिदं श्रेष्ठं भीमसेनेन निर्मितम् ।
सद्यो रक्षिकरं बल्यं श्रीब्रह्मिन्मित्रतर्पणम् ॥
अपकाञ्चरसोद्भूतपानकं वातनाशनम् ।
कफपित्तकरं किञ्चित् प्रत्यङ्गं यदि सेवितम् ॥”
पक्काभस्य तु ।

“सुपक्कमान्नस्य फलं सुसृष्टिना
सम्पदितं शर्करया समन्वितम् ।
एलाजवङ्गार्द्रकवासवासितं
वर्जान्वितं कस्य न रोचकं भवेत् ॥
पानकं चान्नसम्भृतं स्वादुर्गुरुपित्तजित् ।
सुहृदं श्रेष्ठलहरीं वर्यं दृढं रक्षिप्रपदम् ॥”
अन्निकाफलपानकं यथा,—
“अन्निकायाः फलं पक्कं मर्दितं वारिणा दृढम् ।
शर्करा भरिचोष्णिशं लवङ्गेन्द्रसुवासितम् ॥
अन्निकाफलसम्भृतं पानकं वातनाशनम् ।
पित्तश्लेष्मकरं किञ्चित् सुख्यं वङ्गबोधनम् ॥”
निम्बफलपानकं यथा,—

“भागैकनिम्बजं तोयं वङ्गभागं शर्करोदकम् ।
लवङ्गभरिचोष्णिशं पानकं पानकोत्तमम् ॥
निम्बफलभवं पानमत्यन्तं वातनाशनम् ।
वङ्गदीपिकरं रथ्यं समस्ताहारपाचकम् ॥”
धान्याकपानकं यथा,—
“शिलायां साधुसन्धिदं धान्याकं वस्त्रगालितम् ।
शर्करोदकसंयुक्तं कर्पूरादिसुसंस्कृतम् ॥
नवीने न्दन्धये पात्रे स्थितं पित्तहरं परम् ॥
जम्बाः पानकं यथा,—

“जम्बफलं स्थूलतरं सुपक्कं
सम्पदितं शर्करयाम्बुनालम् ।
सुवासितं वेलेजभृङ्गपत्रै
रक्षिं विधत्ते विरुचौ जनानाम् ॥
जम्बफलभवं रथ्यं पानकं कफनाशनम् ।
कषायं वातक्षतं स्तोके स्वादुर्गुरुं पाचकं परम् ॥’
वीजपूरपानकम् ।
“मातुलुङ्गरसे योष्यं त्रिगुणं शर्करं जलम् ।
कर्पूरभरिचोष्णिशं पानकं स्याद्विदं वरम् ॥
मातुलुङ्गभवं पानं शूलानाञ्च विनाशनम् ।
श्यासं कासं रुचौ वातविह्वलं च पूजितम् ॥”
हेमकिरणम् ।

“शर्करानालिकेलञ्च बीजपूरसंयुतम् ।
पटपुनं भवेद्धेमकिरणं नामपानकम् ॥
पानकं हेमकिरणं रथ्यं दृढ्यं बलप्रदम् ।
सुस्निग्धं वातक्षुब्धं किञ्चित् कफकरं गुरु ॥”
करमर्दपानकं यथा,—
“लवङ्गार्द्रकसंयुक्तं सुपिष्टं वारिणा युतम् ।
करमर्दं करेमदं सप्तभागसितान्वितम् ॥
वातहृद्दिष्टं भयं हृद्यमन्ततरं स्मृतम् ।
रक्तपित्तकरश्चोष्णमाकण्ड्यं कारमर्दितम् ॥”
नारङ्गपानकं यथा,—

“सुपक्कनारङ्गफलं निपीडितं
संयोजितं शर्करयाति शुभया ।
सहार्द्रकं चैन्द्रकणैश्च वासितं
पानेऽथवा केन न संस्तुतेक्षयम् ॥

पानीयं

मीये च त्रि । पानार्हद्वयविशेषः । पाना इति वङ्गभाषा । शरवन् इति पारस्यभाषा । तत्र अस्मिकापानीयं पित्तवर्धनाशकम् । मिथ-
दाडिमोपानीयं प्रतिश्लायकाशनाशकम् । अस्-
दाडिमोपानीयं उदरविकारे धारकं क्षुधाहृ-
कारकम् । निम्बपानीयं हृदिहृत्सापित्तवृ-
न्निवारकं सकलाहारपाचकम् । नागरज-
पानीयं कासपित्तविनाशकं अन्तःकरणप्राश-
यनकम् । मेवचन्दनपानीयं बलकारकं उन्माद-
मूर्च्छारोगप्रशान्तिकारकं रतिशक्तिवर्धकं उदर-
विकारापकारकम् । इति पाकराजेश्वरः ॥
(अथत् पानकशब्दे द्रव्यम् ॥ * ॥) जल-
दानविधिर्यथा,—

यम उवाच ।

“इतरे कथितं विप्र । मम लोके तु दुर्लभम् ।
पानीयं सन्ततन्तस्मादातयं सुखमिच्छता ॥
अतोऽहं कारयेन् कूपं वापीं वा बहुपल्लवम् ।
बहुल्लोकाकुले देशे सर्वसत्त्वोपकीर्तितम् ॥”

इत्यग्निपुराणम् ॥

तद्दानानन्तरं पाक्यमन्त्रो यथा—

“पानीयं प्राणिनः प्राणाः पानीयं पावनं महत् ।
पानीयस्य प्रदानेन हृत्प्रभवंति प्राश्वती ॥”

इति स्मृतिः ॥

तत्पर्यायः ।

“पानीयजीवनवनाद्यन्तपुष्कराभ्यः-

पाथोऽमुष्मन्मरुतपयःसलिलोदकानि ।

व्यापः कवारुणकवन्धजलानि नोरं

कौलालवारिकमलानि विद्यामसौ च ॥

भुवनं दहनारातिवांस्तीर्थं सत्त्वतोमुखम् ।

क्षीरं घनरसं निखरं मेघप्रसवो रसः ॥”

अस्य साधारणगुणाः ।

“पानीयं मधुरं हिमम् रुचिदं दृष्ट्वाविशेषापहं
मोहभ्रान्तिमपाकरोति कुर्वते सुक्तामपत्तिं

पराम् ।

निद्रालस्यनिरासनं विषहरं आन्तार्किसन्तर्पनं
नृणां धीबलवीर्यवृद्धिजननं नष्टाङ्गपृष्टिप्रदम् ॥”

सद्यो दृष्ट्वाभू भूमिस्थं कलुषं दोषदायकम् ।

चिरस्थितं लघु स्वप्नं पथ्यं स्वादु सुखावहम् ॥”

देशभूमिविशेषजलगुणाः ।

“जातं ताम्रवृक्षदत्तदेव सलिलं वातादिदोषप्रदं
देशाणाद्यकरश्च दुर्लभतरं दोषावहं धूसरान् ।

वानप्रश्च शिलाशिरीषममलं पथ्यं लघु स्वादुकं
अष्टं श्यामवृक्षदोषप्रमनं सर्वामयघ्रं

जलम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“पिच्छलं लमिलं क्लिन्नं पण्यं बालकदंभैः ।

विवर्णं विरसं सान्द्रं दुग्धं न दृष्टं जलम् ॥

चन्द्राकरसंजुष्टं वायुना स्फालितं सुहु ।

पञ्चेतोपरि यद्वाहिरं समं पौरन्दरेण तन ॥

तस्यानुगुणमुदितं शैलप्रसवगोक्ष्वम् ।

खेवनं दीपनं रूक्षं किञ्चिद्वातप्रकोपणम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

पानीयनकुलः, पुं, (पानीये जले नकुल इव ।)

उदः । उद्विडाल इति भाषा । यथा,—

“उदस्तु जलमार्जारः पानीयनकुलो वसी ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

पानीयप्लवः, पुं, (पानीयप्लवे जलोपरि जायते
इति । जन + डः ।) कुम्भी । इति राजमाला ॥

पाना इति भाषा ॥

पानीयफलं, स्त्री, (पानीयफलं फलमिति मध्य-
पदलोपो समासः ।) मखानम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ माखाना इति भाषा ।

पानीयमूलकं, स्त्री, (पानीयमेव मूलमस्य । ततः
कप ।) सोमराजी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पानीयवर्णिका, स्त्री, (पानीयं वर्णयति प्रका-
शयतीति । वर्णि + ण्यल् । टाप् अत इत्वच् ।)
वायुका । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानीयशालिका, स्त्री, (पानीयस्य जलस्य वित-
रणार्थं शालिका शालायहमित्यर्थः ।) जला-
वस्थानयहम् । पानिशाला इति जलहृन् इति
च भाषा । तत्पर्यायः । प्रपा २ । इत्यमरः ॥
तत्कर्तृफलं यथा,—

“कूपारामप्रपाकारी तथा वृक्षादिरोपकः ।

कन्याप्रदः सन्तुकारी स्वर्गमाप्नोत्यसंशयम् ॥”

इत्युदाहृत्ये यमः ॥

पानीयामलकं, स्त्री, (पानीयामलकं पानीयाख्यं
आमलकं वा ।) प्राचीनामलकम् । पानि
आमला इति भाषा । अस्य गुणाः । दोषत्रय-
ञ्चरनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ सुख-
युद्धिमलबहुकारत्वम् । अस्त्वम् । स्वादुत्वञ्च ।
इति राजवल्लभः ॥

पानीयालुः, पुं, (पानीयमस्मृत आलुः ।) कन्द-
विशेषः । पनियानु इति हिन्दीभाषा । तत्-
पर्यायः । जलालुः २ क्षुपालुः ३ वालुकः ४ ।
अस्य गुणः । त्रिदोषनाशित्वम् । सन्तर्पणकारि-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पानीयाश्रा, स्त्री, (पानीयं जलं अश्रातीति ।
अश्र ग् भोजने + बाहुलकान नः तत्तथाप ।)
वल्गुना । इति राजनिर्घण्टः ॥

पाथ्यः, त्रि, (पथि कुशलः पथ्यान् नित्यं गच्छ-
तीति वा । “पथो य नित्यम् ।” ५ । १ ।
७६ । पथः पथ्य च इत्यनेन पथ्यादेशे कृते यः ।
पथिकः । इत्यमरः । २ । ८ । १७ ॥ (यथा,
हरिवंशे । ४२ । २ ।

“यथा निदाघसमये सूर्यायुपरिपीडितः ।

पाथ्या याति जलं दृष्ट्वा त्वरितं तन्निपा-

सया ॥”)

पापं, स्त्री, (पानि रक्षति अस्मादात्मानमिति ।
पा + “पानीविधिभ्यः पः ।” उणां । ३ । २३ ।

इति प. ।) अधर्मे । दुग्दृष्टम् । तत्पर्यायः ।

पक्ष्म १ पाप्मा ० पापम् ३ किच्छिषम् ४

कल्पायम् ५ कलुषम् ६ वृजिनम् ७ शनः ८

अधम् ९ अहः १० दुरितम् ११ दुष्कृतम् १० ।

इत्यमरः ॥ पातकम् १३ तूत्तम् १४ कल्पम् १५

शस्त्रम् १६ पापकम् १७ । इति शब्दरत्नावली ।
(निषिद्धकर्माशुभानविहितकर्मानुष्ठानाभ्यां
पापोत्पत्तिं सविशेषमाह शीसदाशिवः ।

“अशुभानं निषिद्धस्य त्वागो विहितकर्मेभ्यः ।

वृथां जनयतः पापं क्षेपशोकाभयप्रदम् ॥

स्वानिष्टमात्रजननात् परानिष्टोपपादनात् ।

तदेव पापं द्विविधं जानीहि कुलनायिके । ॥

परानिष्टकरान् पापान् सुच्यते राजशासनात् ।

अन्यस्मान्मुच्यते मर्त्याः प्रायश्चित्ता समाधिना ॥

प्रायश्चित्ताद्यथा दक्षेन पूता ये क्षताहसः ।

नरकान् न निवर्तन्ते द्वाभ्युच्च निगर्हिताः ॥”

इति श्रीमहाविष्णुसंहिता ॥)

तद्द्विविधं यथा,—

“प्राणाभिपातनं सौम्यं परदारमथापि च ।

त्रीणि पापानि कायेन सन्ततः परिवर्जयेत् ॥

असत्प्रलापं पादुष्यं पैशुन्यमश्रुतमथा ।

चत्वारि वाचा राजेन्द्र । न जल्पेत् न चिन्तयेत् ॥

अगमिध्या परस्त्रेभ्यु सर्वसत्त्वेषु सौहृदम् ।

कर्मेभ्यः फलमस्तीति त्रिविधं मनसा चरेत् ॥”

इति शान्तिप्रवर्णि दानधर्मेः ॥

स्त्रुत्युक्तान्येतानि पातकशब्दे लिखितानि ॥* ॥

पापस्य पुरुषत्रयानुवर्णितं यथा,—

“नाधर्मेच्चरितो राजन् । सद्यः फलति गौरिव ।

शूने रावर्तमानस्तु भूलाभ्यपि निरुक्ताति ॥

यदि नात्मनि मित्रेषु न सेत पुत्रेषु न प्रपुत्रे ।

पापमाचरितं कर्मे त्रिवर्गमनुवर्तते ॥

फलत्वेन ध्रुवं पापं गुरुभुक्तमिवोदरे ॥”

इति मातृस्ये २८ अध्यायः ॥ * ॥

तीर्थस्य पापनाशकत्वं तच्च कृतपापस्य वञ्च-
लेपत्वञ्च । यथा,—

“अथैव हि कृतं पापं तीर्थमासाद्य गच्छति ।

तीर्थे तु यत् कृतं पापं वञ्चलेपो भविष्यति ॥

मरुरायां कृतं पापं तत्रैव च विनश्यति ।

यथा पुरी महापुण्या यस्यां पापं न विद्यते ॥”

इति वाराहे मयुराम्नाहात्म्यम् ॥ * ॥

शेषपापलक्षणं यथा,—

“अतः परं प्रवक्ष्यामि शेषपापस्य लक्षणम् ।

कृतं देवर्षिभूतानां मनुष्याणां विशेषतः ॥

पितृणाञ्च हिनश्चेत् । सर्ववर्णेषु चैकतः ।

ॐकारादिनिवृत्तस्य पापकार्यकृत्तस्य वा ॥

हत्यादिकं महापापं त्वगन्यागमनं तथा ।

वृतादिविषयं चोदं चाखानादिप्रतियहम् ॥

स्वदोषग्रोपनं पापं परदोषप्रकाशनम् ।

ईर्ष्याविहं वाक्यदष्टं निहृतं घडम्बरम् ॥

द्राक्तित्वं तालवादित्वं नान्ना वाचाप्यधर्मेणः ।

मारुतत्वमधार्मिकं नरकावहमुच्यते ॥

एतेः पापेस्तु संयुक्तः पच्यते यदि शङ्करः ॥”

इति वामने ५८ अध्यायः ॥

साङ्ख्यनामकपापानि यथा,—

“शक्याशाशनं पंक्तिभाष्टपक्षात्मिकम् ॥

याजनाध्यापने योनिस्तथैव सहभोजनम् ॥

सहाध्यायस्तु दशमः सहयाजनमेव च ।

एकादश सप्तद्विंशद्दोषाः साङ्ख्यसंज्ञिताः ॥
समीपे चाप्यवस्थानात् पापं संक्रमते वृणाम् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन साङ्ख्यं परिवर्जयेत् ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥
“आनापादुग्मासंस्पर्शात् संवासात् सहभोज-
नान् ।

आसनाच्छयनाद्यानान् पापं संक्रमते वृणाम् ॥
आसनादेकशय्याया भोजनात् पंक्तिवङ्करात् ।
ततः संक्रमते पापं घटाद्वट इवोदकम् ॥”

इति मारुते नीतिसारे ११२ अध्यायः ॥
राष्ट्रादिक्षतपापेन राजादीनां परस्परं पापित्वं
यथा,—

“राजा राष्ट्रक्षतात् पापात् पापी भवति त्रै-
हरे । ।

तथैव राष्ट्रः पापेन तदाप्यस्यास्तु ये जनाः ॥
वर्णाश्रमादयः सर्वे पापिनो नात्र संशयः ।
भार्याहोदृक्कृती स्वामी वृजिनात् स्वामिनो-
वला ॥

तथा देशिकपापात् शिष्यः स्यात् पातकी सदा ।
शिष्याद्धि पापिनो निबन्धं शुरुर्भवति दुष्कृती ॥
पातकी यजमानः स्यात् पापिनोऽङ्ग । पुरोधसः ।
पुरोहितस्तथा पापी यजमानोऽहो भुवम् ॥”

अदत्तपुण्यपापभागित्वं यथा,—
“अदत्तानि च पुण्यानि पापानि च यथा प्रिये । ।
प्राप्यानि कर्मणा येन तदयथावन्निशामय ॥

देश्यामकुलानि स्युर्भागाभाञ्जि क्षतादिषु ।
कनौ तु केवलं कनो फलसुक्तं पुण्यपापयोः ॥
अन्येऽपि च संसर्गे अवस्थेयसुदाहृता ।

संसर्गात् पुण्यपापानि यथा यान्ति निबोध तत् ॥
एकत्र मैथुनाद्यानादेकपात्रस्यभोजनात् ।
फलार्हं प्राप्नुयात्कर्त्रेण यथावत् पुण्यपापयोः ॥

सर्शनाङ्गावणादापि परस्य स्तवनादपि ।
दशांशं पुण्यपापानां निबन्धं प्राप्नोति मानयः ॥
दर्शनश्रवणाभ्याश्च मनोष्ठानात्तथैव च ।

परस्य पुण्यपापानां शतांशं प्राप्नुयात्तरः ॥
परस्य निन्दापेयुष्यं धिक्कारश्च करोति यः ।
तत्फलं पातकं प्राप्य स्वपुण्यं प्रददाति सः ॥

कुर्वन्तः पुण्यकर्मणि सेवां यः कुर्वते परः ।
पत्नी भृत्योऽथ शिष्यो वा सजातीयोऽपि मानवः ।
तस्य सेवानुरूपेण तस्य तत्पुण्यभागं भवेत् ॥

एकपंक्तोक्ततो यस्तु लङ्घयन् परिवेशयेत् ।
तस्य पापशतांशस्तु लभते परिवेशकः ॥
ज्ञानसन्धादिकं कुर्वन् संक्षुषेहा प्रभावते ।

स पुण्यकर्मवृक्षांशं दद्यात्तस्मै सुनिश्चितम् ॥
धर्मोद्देशेन यो द्रव्यं परं याचयति नरः ।
तत् पुण्यं कर्मजं तस्य धनं दत्त्वाप्नुयात् फलम् ॥

अपहृत्य परद्रव्यं पुण्यकर्म करोति यः ।
कर्मक्षतं पापभोक्तारं धनिनस्तद्वैतं फलम् ॥
नापनुय नृणं यस्तु परस्य स्त्रियते नरः ।

धनी तत् पुण्यमाप्नोति स्वधनस्याशु रूपतः ॥
वृद्धिद्वन्द्वमुन्मत्ता च यश्चोपकरणप्रदः ।
वज्रक्षपापि वृक्षांशं प्राप्नुयात् पुण्यपापयोः ॥

प्रजाभ्यः पुण्यपापानां राजा वृक्षांशमुद्धरेत् ।
शिष्यादुगुरुः शिष्या भर्ता पिता पुत्रात्तथैव च ।
स्वपतेरपि पुण्यस्य भार्यार्हं समवाप्नुयात् ॥

परहस्तेन दानादि कुर्वन्तः पुण्यकर्मणः ।
विना भृत्यकशिष्याभ्यां कर्त्ता वृक्षांशमाद्धरेत् ।
आत्मनो वा परस्यापि यदि सेवां न कारयेत् ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

इत्थं ह्यदत्ताभ्यपि पुण्यपापा-
न्यायान्ति निबन्धं परस्त्रिणानि ।

शृणुष्व चास्मिन्नितिहासमग्रं
पुराभवं पुण्यमतिप्रियञ्च ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे । ७१।१५.७ अध्यायः ॥

सुदृगन्तुप्रभृतीनां वधे पापं तत्प्रायश्चित्तञ्च
यथा,—

“वधे च सुदृगन्तुनां हिंसकानाञ्च पण्डितः ।
कार्षापणं समुत्पद्यन् न्यक्तुकाले प्रमुच्यते ॥
अहिंसकानां सुद्राणां वधे शतगुणं भुवम् ।

प्रायश्चित्तं न्यक्तुकाले कथितं पद्मयोनिना ॥
वधे विशिष्टजन्तूनां पञ्चादीनाञ्च कामतः ।
ततः शतगुणं पापं निश्चितं मरुतब्रवीत् ॥

नराणां ज्ञेच्छज्जातीनां वधे शतगुणं ततः ॥
ज्ञेच्छानाञ्च शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।
सच्छूद्रैकस्य च वधे तत् पापं लभते पुमान् ॥

सच्छूद्राणां शतानाञ्च यत् पापं लभते वधे ।
तत् पापं लभते नृनं गोवधेनैव निश्चितम् ॥
गवां दशगुणं पापं ब्राह्मणस्य वधे भवेत् ॥

विप्रहत्यासमं पापं स्त्रीवधे लभते नरः ॥” * ॥
पापिदर्शनञ्चपापं यथा,—

“पापं यद्दृश्ये तात । कथयामि निशामय ।
दुःस्वप्नं पापबीजञ्च केवलं विप्रकारणम् ॥
मोघञ्च ब्रह्मञ्च वापि क्षतं कृत्वा तया ।

देवज्ञं पिबन्माह्वयं पापं विश्वासघातिनम् ॥
मिथ्यासाक्ष्यप्रदातारं पञ्चातिथ्यविवक्षकम् ।
ग्रामयाजिनमेवेति देवविप्रस्वहारिणम् ॥

अश्वत्थघातिनं दुष्टं शिवविष्णुविनन्दकम् ।
अहीक्षितमनाचारं सन्धाहीनं द्विजन्तया ॥
देवलं वृषवाहञ्च शूद्राणां स्वपकारकम् ।

श्रवदाही च शूद्राणां शूद्राणाञ्चभोजनम् ॥
अवीरां हिरण्मनासाञ्च देवब्राह्मणनिन्द्वम् ।
पतिभक्तिविहीनाञ्च विष्णुभक्तिविहीनकम् ॥

शूद्राणां विधवाश्चैव चण्डालं यभिचारिणीम् ।
शस्त्रं कोपयुतं दुष्टन्यायस्तञ्च जारजम् ॥
चौरं मिथ्यावादिनञ्च शरणागतघातिनम् ।

मांसापहारिणश्चैव ब्राह्मणं वृषलोपतिम् ॥
ब्राह्मणीगामिनं शूद्रं द्विजं वाहुपिकन्तथा ।
अगन्त्यागामिनं दुष्टं चतुर्वर्गं नराधमम् ॥

मातासपत्नी माता च श्वश्रूश्च भगिनी सुता ।
गुरुपत्नी पुत्रपत्नी सोदरस्य प्रिया सती ॥
मातृव्यसा पित्रव्यसा भागिनेयप्रिया तथा ।

मातुलानी नवोभ्रा च पित्रव्यस्त्री रजस्वला ॥
पितृमातृप्रश्नश्चैव चागन्त्याद्यादृष्ट स्रुताः ।
कीर्तिताः वामवेदे च परिपाल्याः सतां व्रज ! ॥

एतान् दृष्ट्वा च स्रष्ट्वा च ब्रह्महत्यां जमेन्नरः ।
तस्माद्देवादिमान् दृष्ट्वा कुर्यात् दृष्ट्वा हरिं स्मरेत् ॥
कामतो यदि पश्यन्ति तत्तुल्यास्ते भवन्ति वै ।

तस्मात् सन्तो न पश्यन्ति पापभोता व्रजेन्नरः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७।७८ अध्यायः ॥
(अंगिरसम् । वधः । इति राजाशुजः ॥ यथा,
रामायणे । २ । ८ । ३२ ।

“तस्मात् न लक्ष्मणे रामः पापं किञ्चित् करि-
ष्यति ।

गमस्तु भरते पापं कुर्यादेव न संशयः ॥”
तदिति, त्रि । इत्यमरः ॥ यथा, महाभारते ।
१ । ६० । १६ ।

“पुण्यां योनिं पुण्यजन्तो ब्रजन्ति
पापां योनिं पापजन्तो ब्रजन्ति ।

कीटाः पतङ्गाश्च भवन्ति पापा
न मे विवक्षास्ति महाशुभाव । ॥”)

पापकं, क्री, (पापमेव । स्वर्ग्यं कृन् ।) पापम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७४ । २७ ।

“मन्यते पापकं ज्ञत्वा न कश्चिदेति मामिति ।
विदन्ति चेनं देवाश्च यश्चैवान्तरपूरुषः ॥”

पापेन कायतीति । कै + कः । पापवति, त्रि ।
यथा, महाभारते । १ । ७४ । २६ ।

“एकोहमस्मीति च मन्यसे त्वं
न च्छृण्व्यं वेत्ति सति पुराणम् ।

यो वेदिता कर्मणः पापकस्य
यस्यान्तिके त्वं वृजिनं करोषि ॥”)

पापकृत्, त्रि, (पापं कृतवानिति । पाप + कृ +
“सुकर्मपापमन्त्रपुण्येषु क्षणः ।” ३ । २ । ८६ ।

इति क्षिप् ।) पापकर्त्ता । यथा,—
“स्थापनेनाहुतापेन तपसाध्ययनेन च ।

पापक्षन्त्यतः पापाहानेन च हमेन च ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा च महाभारते । १ । ६० । १६ ।
“पुण्यां योनिं पुण्यजन्तो ब्रजन्ति

पापां योनिं पापजन्तो ब्रजन्ति ॥”)
पापग्रहः, पु, (पापोऽशुभकारी ग्रहः ।) अङ्गुलिं

चन्द्रः । कुजः । राहुः । शनिः । गतेर्युक्तो बुधः ।
रविः । यथा, ज्योतिःसारसंग्रहे ।

“अङ्गुलिन्दुः कुजो राहुः शनिस्तेयुत इन्दुजः ।
रविः पापा भवन्त्येते शुभाशान्ति प्रकीर्तिताः ॥”

पापघ्नः, पु, (पापं हन्तीति । पाप + हन् +
“अमनुष्यकर्तृकं च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् ।)

तिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पापनाशकं, त्रि
इति सुभबोधयाकरणम् ॥

पापसेलिका, स्त्री, (पापमयुग्मं सेलति गच्छतीति ।
सेल + लुप् + टाप् । कापि अत इत्यञ्च ।)

पाठा । इति रत्नमाला ॥ आकनादि इति भाषा ॥
पापसेली, स्त्री, (पापं सेलतीति । सेल + लुप् +

गौरादित्वात् डौप् ।) पाठा । इत्यमरः । २ । ४ । ५५ ॥
पापनापितः, पुं, (पापो नापितः ।) धूर्त्तनापितः

इति चंक्षिप्रसारयाकरणम् ॥

पापपतिः पुं, (पापोतपादकः पतिः ।) उपपतिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पापपुरुषः पुं, (पापः पापमयः पुरुषः ।) पाप-
मयाङ्गनरः । यथा,—

“वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कञ्चनप्रभम् ।
ब्रह्महत्याशिरस्कञ्च स्वर्गस्तेयभुजद्वयम् ॥
सुरापानहृदा युक्तं गुरुतत्पकटिद्वयम् ।
नत्संसर्गं पदद्वन्द्वमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ॥
उपपातकरोमाणं रत्नमश्रुविलोचनम् ।
खड्गचर्मधरं क्रुद्धमेवं क्रुद्धौ विचिन्तयेत् ॥”

इति भूतशुद्धिप्रकरणे तन्त्रसारः ॥ * ॥

“हृद्यादौ पुरुषश्रेष्ठः संसारं सचराचरम् ।
सर्वेषां दमनायां यः सृष्टवान् पापपुरुषम् ॥
दिवातिहृत्वाह्नौर्न मंदिरापानलोचनम् ।
सुवर्णस्तेयवदनं गुरुतत्पगतिश्रुतिम् ॥
स्त्रीहत्यानामिकश्चैव गोहत्यादोषबाहुकम् ।
न्यासापहरणयीय भग्नहत्यागलन्तया ॥
परस्त्रीगतिवुकालं सत्त्वलोकवधोदरम् ।
शरणापन्नहत्यादिनाभिं गर्वकथाकटिम् ॥
गुरुनिन्दासकथिभागं कथाविक्रयशेषसम् ।
निष्वासवाक्यकथनपायं पित्रवधाक्षिप्तम् ॥
उपपातकरोमाणं महाकायं भयङ्करम् ।
लण्णवर्णं पिङ्गनवं स्वाश्रयात्यन्तदुःखदम् ॥”

इति पापौ क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥

पापमुक्तः, चि, पापान्तः । निष्पापः । इति
नंतिप्रसारकाकरणम् ॥ स च यथा,—

“यः समः सर्वभूतेषु जितात्मा शान्तमानसः ।
स पापेभ्यो विमुच्यते ज्ञानवान् स च वेदविन् ॥
गुणागुणपरिज्ञाना ज्ञानयस्य चयस्य च ।
ध्यानैवैव ह्यसंस्पृष्टः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
स्वदेहे परदेहे च सखदुःखेन निवृत्तः ।
विचारहो भवेद्यस्तु स मुच्यतेनसो ध्रुवम् ॥
अहिंसः सर्वभूतेषु लण्णाक्रोधविवर्जितः ।
शुभन्वानः सदा यश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्राणायामैश्च निर्द्वय अधःसन्धारणानि च ।
अवस्थितमना यस्तु स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
निराशीः सर्वतस्तिष्ठेदित्यर्थेन न लोलुपः ।
परीतात्मा तज्जन प्राणान् सर्वपापान् प्रमुच्यते ॥
अहंघानो जितक्रोधः परद्रव्यविवर्जितः ।
अनसृद्यश्च यो मर्त्यः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
गुरुश्रवणा युक्तो ह्यहिंसानिरतश्च यः ।
चुदश्च चूदशीलश्च स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
प्रशस्तानि च यः कुर्यादप्रशस्तानि वर्जयेत् ।
योऽभिगच्छति तीर्थानि विशुद्धेनान्तरात्मना ।
पापादुपरतो निर्लभः स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥
उत्थाय ब्राह्मणं गच्छन्मरो भक्त्या समन्वितः ।
अभिगम्य प्रयत्नेन स पापेभ्यः प्रमुच्यते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पापरोगः, पुं, (पापोद्भवो रोगः ।) मस्तरोगः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा मनुः ५।१९६४।

“यमिचारात्तु भर्तुः स्त्री लोके प्राप्नोति निन्द्य-
ताम् ।

द्रुगालयोनिं प्राप्नोति पापरोगेऽथ पीड्यते ॥”
यत्पापजस्यो यद्रोगो भवति तत् सर्वं कर्म-
विपाकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

पापहिं, स्त्री, (पापानां ऋद्धिर्दृष्टिर्द्वयं च ।) नृगया ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६१ ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ७८ ।

“अस्ति कस्मिंश्चिदगोद्वेषे कश्चित् पुलिन्दः ।
स च पापहिं कर्तुं वनं प्रस्थितः ॥”)

पापलं, स्त्री, परिमाणविशेषः । इति संक्षिप्त-
सारीणादित्तः ॥ (पापं लातीति । ला +
कः ।) पापग्राहके, त्रि ॥

पापशमनी, स्त्री, (पापं शम्यतेऽनयेति । शम +
णिच् + करणे ल्यट् । स्त्रियां ङीप् ।) शमी
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पातकनाशिका च ॥

पापात्मा, [न] पुं, (पापः पापविशष्ट आत्मा
यस्य । पापे अधर्मे आत्मा बुद्धिर्यस्येति वा ।)
पापी । यथा,—

“पापात्मनां श्रेष्ठ गतिं विस्तरेण वदाम्यहम् ।
वह्नीति सहस्राणि योजनानि दरात्मनाम् ॥
प्रोक्तो मार्गस्य विस्तारः सर्वदुःखान्वितस्य च ।
कश्चिन्कश्चिन् ज्वलद्बुद्धिः सन्तप्तः कर्मसुः कश्चित् ।
कश्चिन्कश्चिन् द्विजश्रेष्ठ । सन्तप्तं ताम्रवालुकम् ॥
कश्चिन्कश्चित्क्षेत्रशिलाः कश्चित्क्षेत्रशिलास्तथा ॥
कश्चित् कश्चित्क्षेत्रवृष्टिः कश्चित्क्षेत्रवर्षणम् ।
कुत्रचिद्वृष्टिश्च कुत्रचित् पङ्कवर्षणम् ॥
उष्णाम्बुवर्षणं कापि कश्चित् पाषाणवर्षणम् ।
ज्वलद्भस्मिन् कापि सन्तप्तो वाति मारुतः ॥
गभीरा अन्धकूपश्च लण्णवर्षणम् दिव । ।
कापि कण्टकवृक्षाश्च नाराचसमकण्टकाः ॥
पाषाणश्रेण्यः कापि दुरारोहाः सपद्मगाः ।
कश्चिज्जाटान्धकाराश्च कश्चित् शोणित-

कन्दराः ॥

कश्चिद्दीरगवृक्षाश्च कश्चित् काशाः कश्चिन्शराः ।
कश्चित् कश्चित् शंकराश्च लोटवश्च कश्चित्
कश्चित् ॥

कश्चिदभ्यां राशयश्च दुर्गन्धा मांसराशयः ।
कश्चित् कण्टकराशश्च शैवालानि कश्चित्
कश्चित् ॥

कीलका वलयः कापि कश्चिद्वाघास्तथा शिवाः ।
खड्गिनः करिणः कापि कश्चिद्व्या भयङ्कराः ॥
एवं बहुविधजोषे ह्यायाजलविवर्जिते ।
तस्मिन्मार्गे दिजश्रेष्ठ । पापिनो यान्ति दुःखिनः ॥
नम्रा विमुक्तकेशाश्च प्रेताकारभयङ्कराः ।
गच्छन्ति पापिनस्तत्र शुष्ककण्ठौष्ठनालुकाः ॥”

इति क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥

पापान्तं, स्त्री, (पापं अन्तयतीति । अन्त + “कर्म-
गणन ।” ३।२।१ । इत्यण् ।) तीर्थविशेषः । तस्य

नामान्तरम् एषदकं अशुकीर्णं च । यथा,—

“एषदके महातीर्थं त्वरुकीर्णं नामतः ।
जुहाव धृतराष्ट्रस्य राष्ट्रं नरपतस्ततः ॥
हृयमार्गे तदा राष्ट्रे प्रवृत्तं यज्ञकर्मणि ।
अर्चयन्त ततो राष्ट्रं वृषतेर्दृष्टं तत वै ॥

ततः स चिन्तयामास ब्राह्मणस्य विप्रेष्टितम् ।
पुरोहितेन संयुक्तो रत्नाभ्यादाय सर्वश्रेष्ठः ॥
प्रसादनार्थं विप्रस्य अशुकीर्णं ययौ तदा ।
प्रसादितः स राज्ञा च तुष्टः प्रोवाच तं उपम ।
ब्राह्मणा नावमन्तयाः पुरुषिण विजानता ।
ब्राह्मणश्चैव वशातो नश्येत्त्रिपुरत्वं कुलम् ॥
एवमुक्त्वा स वृषतिमाप्येन पयसा पुनः ।
उत्थापयामास नृतांस्तस्य राज्ञो हिते स्थितं
तस्मिंस्तीर्थे तु यः जाति अहंघानो जितेन्द्रियः
स प्राप्नोति नरो निर्वर्णं मनसा चिन्तितं फलम्
तत्तु तीर्थं सुविख्यातं पापान्तं नाम नामतः ।
यस्येह यज्ञवृष्टस्य मधु सुखाय वै नदी ॥
तस्मिन् छातोऽथ भक्त्या च मुच्यते सर्वपातकै
फलं प्राप्नोति यज्ञस्य अन्धमेधस्य मानवः ॥
पापान्तमिति विख्यातं तीर्थं पुण्यतमं द्विजाः ॥
इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

पापी, [न] पुं, (पापमस्यस्येति । इतिः ।
पापयुक्तः । यथा,—
“ठधिरौघघ्नताः केचित् केचित् कर्हमभूषिताः
केचित् केचित् लक्ष्मणाश्च पथि गच्छन्ति-
पापिनः ॥

क्रन्दन्तो यथया केचित् अवदवासाकुलेक्षणः
शोचन्तः स्वानि कर्माणि केचित्गच्छन्ति पापिनः
कस्यचित्क्षर्भापाशस्य अन्तर्न पापिनो गले ।
कङ्काले कस्यचिद्वन्तः कस्यचित् भुजद्वये ॥
कस्यचित्नासिकारस्य निर्द्वयेयमकिङ्करेः ।
अङ्कुशाद्यं विनिमित्तं क्रोधिनाल्लभ्यते द्विज ॥
ब्राह्मणं सचित्सुतकीर्णं पाशं दत्त्वा दृष्टं रुषा ।
आल्लभ्यते यमप्रेक्ष्यैः केषांचित् सच्चितेनसाम ॥
शिवस्थानं गुरुपाषाणान् वहन्तः कर्णरन्ध्रकै
आयोभाराश्च शिवायैर्व्रजन्ति पथि पापिनः ॥
कांश्चिद्वृष्टीत्वा केशेषु कांश्चित् कर्णेषु पापिन
कांश्चिद्वृष्टेषु पादेषु नयन्ति यमकिङ्कराः ॥
ग्रीवासु पापिनः कांश्चिन् करप्रहरणेर्दृष्टेः ।
क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा यमप्रेष्या नयन्ति यममन्दिरम् ॥
यान्त्वधःशिरसः केचिदूर्ध्वपादास्तथा परे ।
गच्छन्ति वायुभिः केचिदेकपादाश्च केचन ॥
इत्येव विल्लाकारा आर्षरावविराविणः ।
यमदूतेस्ताद्यमानाः पापिनोऽपि च तत्पथि ॥

इति पापौ क्रियायोगसारे २२ अध्यायः ॥
पापान्, [न] पुं, (पा + “नामन् चीमन्ति ।”
उणां । ४।१५० । इति मनिन् । पुगागमे निपा
तनात् साधुः ।) पापम् । इत्यमरः । १ । ४
२३ ॥ (यथा, मनुः । ६ । ८५ ।

“अनेन क्रमयोगेन परिव्रजति यो द्विजः ।

स विध्वंसेह पापानं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥”
पाम, [न] स्त्री, (पा + मनिन् ।) विचर्चिका
इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥ (यथा, माधवकर.

“सुध्मा बह्वः पीडरणः आववत्तः

पामेयुक्ताः कष्टकथः सदाहा ॥”)

पामघ्नः, पुं, (पाम हन्तीति । हन् + टक् ।
गन्धकः । इति जटाधरः ॥

पामग्री, स्त्री, (पाम हन्तीति । हन् + टक् । टित्वात् डीप् ।) कटुका । इति राजनिर्घण्टः ॥
पामनः, त्रि, (पामाख्यस्य इति । "लोमादि पामादिपिच्छादिभ्यः शनेलचः ।" ५ । २।१०० । इत्यस्य वार्तिकोक्ता "पामादिभ्यो नः ।" इति नः ।) पामरोगविशष्टः । तत्प्रय्यायः । कच्छुरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

पामरः, त्रि, (पाम पापादिदौरात्ममस्यस्येति । पामन् + "अस्मादिभ्यो रः ।" ४ । २ । ८० । इत्यस्य वार्तिकोक्ता रः । ततो न लोपे साधुः ।) खलः । नीचः । इति मेदिनी । रे, १२२ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । ३७८ । "दूरान् पामरपुतकतैः श्रुतिपथप्रामैः प्रबुद्धत्वभू दृष्टो निर्भरवारिभिः सहमगाः शब्दे निमज्ज- त्विव ॥")

मखः । इति हेमचन्द्रः ॥
पामरोद्दारा, स्त्री, (पामरं उद्धरतीति । उन् + घृ + अण् । ततो अजादित्वात् टाप् ।) गुडुपी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पामा, [न्] स्त्री, (पामन् + "मनः ।" ४ । १ । ११ । इति न डीप् ।) कच्छूः । इत्यमरः । २ । ६ । ५३ ॥ पांचड़ा इति भाषा । अस्या औषधं यथा,—

"हरिद्रा हरितालश्च दूर्वागोमूत्रसैन्धवम् ।
अयं लेपो हृत्ति दृढं पामानं वे गरं तथा ॥"
अपि च ।

"माह्वं नवनौतश्च सिन्दूरश्च मरीचकम् ।
पामा विलेपिता नश्येत् बहुलापि वृषभज ॥"
अन्यथा ।

"मरीचं चित्तं कुष्ठं हरितालं मनःशिला ।
देवदारु हरिद्रा हे कुष्ठं मांसी च चन्दनम् ॥
विशाला करवीरश्च अर्कचौरं सलत् पलम् ।
गुग्गुलु कार्ष्णिको भागो विषस्याहं पलं भवेत् ॥
प्रस्थं कटुकतेलस्य गोमूत्रेऽष्टगुण्ये पचेत् ।
ऋतुपात्रे लौहपात्रे वा शनैश्च द्वयिना पचेत् ॥"

पामा विचर्षिका चैव दद्विस्फोटकानि च ।
अभ्यङ्गेन प्रणश्यन्ति कोमलत्वञ्च जायते ॥
प्रसूताभ्यपि शिञ्जाणि तैलेनानेन नश्यन्ते ।
चिरोत्थितमपि शिञ्जं विवर्णं तत्तन्नाशयेत् ॥"

इति मारुह १६४ । १६८ अध्याययोः ॥
पामारिः, पु, (पामाया अरिर्नाशकः ।) गन्धकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पायसः, पुं स्त्री, श्रीवासः ॥ टारपिन् इति भाषा । पयसा संस्कृतः । (पयसो विकार इत्यण् ।) परमान्नम् । इत्यमरमेदिनीकौ । अस्य पाक- प्रकारो गुणाश्च ।

"अतप्रतण्डुलो धौतः परिभृष्टो घृतेन च ।
खण्डयुक्तं दुग्धेन पाचितः पायसो भवेत् ॥
पायसः कफक्षय्यो विट्मो मधुरो गुरुः ॥"
तस्य पित्रुद्देशेन गङ्गात्मसि निःक्षेपे फलं यथा,—
"पितृबुद्धिश्च यो भक्ता पायसं मधुसंयुतम् ।
गुडसपिस्तिनैः सार्द्धं गङ्गात्मसि विनिःक्षेपेत् ॥"

लम्भा भवन्ति पितरस्तस्य वर्षशतं हरे ।।
यच्छन्ति विविधान् कामान् पतितुष्टाः पिता- महाः ॥"

इति स्कान्दे काशीखण्डे २७ अध्यायः ॥
चन्द्रप्रभपायसो यथा,—

"भृष्टजीरचतुर्जातश्चन्द्रकान्तः सुरोचनः ॥"
इति राजवल्लभः ॥

पयोविकारे, त्रि । यथा,—
"कन्दपक्वानि तैलेन पायसं दधि शक्तवः ।
हिजैरेतानि भोष्यानि मृदगेहजतान्यपि ॥"

इति तिथितत्त्वे वराहपुराणम् ॥
पायिकः, पुं, पदातिकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पायुः, पुं, (पाति रक्षति शरीरं मलनिस्सारणे- नेति । यद्वा, पिबति वक्ष्यौषधमनेनेति । पा + "लवापाजीति ।" उणा १ । १ । इत्यण् । "आतो युक् चिण्त्वतोः ।" ७ । ३ । ३३ । इति युक् ।) मलहारम् । स तु गर्भस्यस्य सप्त- भिर्मानेभवति । इति सुखबोधः ॥ तत्प्रय्यायः । अपानम् = गुदम् ३ च्युतिः ४ अधोमर्मे ५ शलहारम् ६ त्रिवर्लीकम् ७ वलिः ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥ (यथा, पञ्चदशी । १ । २१ ।

"रजोऽग्निः पञ्चभिस्तैः क्रमात् कर्मेन्द्रियाणि तु ।
वाक्पाणिपादपायपास्याभिधानानि चर्चरे ॥")
तस्याध्यात्मादि यथा,—
"अवागगतिरपानश्च पायुरध्यात्मस्यते ।
अधिभूत विसर्गश्च मित्रस्तथाधिदेवतम् ॥"

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
(खनामखातो भरद्वाजपुत्रः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ४७ । २४ । "अश्वथः पायवेऽदात् ॥")

"पायवे भरद्वाजपुत्रायैतत्संज्ञायाम्भुजभावे- चाश्वयोऽश्ववान्तत्संज्ञः प्रसोकोऽदात् दत्त- वान् ॥" इति तद्वाक्ये सायनः ॥ पालकं, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । २ । १ । ७ ।

"त्वं पायुर्दमे यस्तं विधत् ॥"
पायं, स्त्री, (मीयतेऽनेनेति । मा माने + "पाय- सांनार्यति ।" ३ । १ । १२६ । इति निपातनात् ग्यङ्गात्वादेः पलं युगागमश्च ।) परिमाणम् । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥ पानम् । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ जलम् । निन्दनीयं, त्रि । इति विश्वः ॥ (पा पाने + णिच् + ण्यत् । पाययितये । यथा, सुश्रुते । १ । १६ ।

"घृतश्च पायः स नरः सुजीर्णं ॥"
स्निग्धो विरेचः स यथोपदेशम् ॥")

पारः, त् क कर्मसमाप्तौ । इति कविकल्पदमः ॥ (अदन्त चुरा-परं-सकं सेट् ।) अपपारत् । इति दुर्गादासः ॥

पारं, स्त्री, (पारयतीति । पार + पचादाच् ।) परतीरम् । नदीलङ्घनाङ्गनयतीरम् । इत्यमरः । १ । १० । ८ । (यथा, सङ्गीतदर्पणे । "नादाब्धेस्तु परं पारं न जानाति सरस्वती ।
अद्यापि मञ्जनभयात् तुभ्यं वहति वक्षसि ॥")

पारः, पुं, (पृथ्यतेऽनेनेति । पृ + घञ् ।) पारदः इत्यमरटीकायां सारसन्दरी ॥ प्राक्तभागे, प स्त्री । इति मेदिनी । रे, ५६ ॥

पारकः, त्रि, (पृ पूर्त्तौ पालने प्रीतौ आयाभे च + णञ् ।) पूर्त्तिकारकः । पालनकारकः । प्रीति कारकः । आयामकारकः । एवर्थेषु प्रधानोः कर्त्तरि णकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारकः, [ज्] पुं, (पारयतीति । पार कर्म- समाप्तौ + णिच् + "पारेरणिः ।" उणा १ । १३५ । इति अणिः । णिलोपः ।) सुवर्णम् । इत्युणादिकोषः ॥

पारक्यं, स्त्री, (परस्मै लोकाय हितम् । पर + ण्यच् कुक् च ।) परलोकहितकर्म । यथा,—
"पादेन तस्य पारक्यं कुर्यात् सञ्चयमात्मवान् ।
अर्हन् चान्तराजं निबन्धनैर्मितिकन्तथा ॥
पादस्याह्वाङ्गमर्थस्य मूलभूतं विवर्धयेत् ।
एवमाचरतः पुंसो ह्यर्थः साफल्यवच्छति ॥"

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
(परस्य इदमिति । परकीये, त्रि । यथा मनुः । १० । ६७ ।

"वरं स्वधर्मो विगुणो न पारक्यः स्वमुहित ।
परधर्मेण जीवन् हि सद्यः पतति जातिनः ॥")

पारगः, त्रि, (पारं गच्छतीति । पार + गम् + "अन्ताद्यान्ताध्वदूरपारसंज्ञानन्तेषु डः ।" ३ । ८ । ४८ । इति डः ।) पारगामी । तत्प्रय्यायः । कर्त्तरिकः २ । इति शब्दमाला ॥ (यथा महा- भारते । ४ । १४ । २१ ।

"उदतिष्ठन्मुदा सन्तो नाव लभ्येव पारगः ॥'
तथा च तत्रैव । १ । १४० । १६ ।

"पारगश्च धुर्युद्धे बभूवाश्च धनञ्जयः ॥")

पारगतः, पु, (शास्त्राटेः अविद्याया वा पारं गतः ।) जिनः । इति हेमचन्द्रः ॥ पारगे त्रि ॥

पारजायिकः, पु, (परजायां गच्छतीति । पर- जाया + टक् ।) पारदारिकः । (यथा, महा- भारते । १० । ६७ । १८ ।

"वाक्यश्रो दृष्टपरयो यश्च स्यात् पारजायिक ।
यः परस्वमथादद्यात् त्याज्या नस्तदृष्टा इति ॥")

पारटोऽः, पुं, प्रस्तरः । इति त्रिकाशेषः ॥
पारणः, पु (पारयतीति । पार + णिच् + ण्युः ।) मेघः । इति शब्दमाला ॥

पारणं, स्त्री, (पार + भावे लुट् ।) उपवास प्रतान्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम् । विव रणमस्य पारणाशब्दे द्रव्यम् ॥

पारणा, स्त्री, (पार + युच् + टाप् ।) उपवासप्रता- नन्तरदिवसकर्त्तव्यप्राथमिकभोजनम् । यथा —
"पारणं पावनं पुंसं सर्वपापप्रणाशनम् ।
उपवासाङ्गभूतश्च फलदं शुद्धिकारणम् ॥
सर्वध्वेषोपवाससु दिशपारणमिष्यते ।
अन्यथा फलहानिः स्यादन्ते धारणपारणम् ॥
न रात्रौ पारणं कुर्यादन्ते वै रोहिण्योपवाते ।
निशायां पारणं कुर्यादन्त्येवा मज्जानिषाम् ।
पूर्वाह्णे पारणं शक्तं कृत्वा विप्रः सुरार्चनम् ॥"

पारणा

मर्चसां समतं कुर्यादिते वै रोहिणीव्रतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवत श्रीकृष्णजन्मखण्डे = अध्यायः ॥
अथ श्रीकृष्णजन्माष्टमीव्रतपारणकालः ।
“अष्टम्यामथ रोहिण्यां न कुर्यात्पारणं क्वचित् ।
हन्वात पुराकृतं कर्म उपवासार्जितं फलम् ॥
तिथिरष्टगुणं हन्ति नक्षत्रं चतुर्गुणम् ।
तस्मात् प्रयत्नतः कुर्यात्तिथिभाजं च पारणम् ॥”
अत्रोभयवियोगे पारणमुक्तम् । “यदा सार्द्ध-
प्रहरणश्राव्यन्तरे एकस्यैव वियोगस्तदैकतर-
वियोगेऽपि पारणम् ॥ तथा च नारदीये ।
“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
पारणम् न कर्त्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥
नद्योगिके व्रते प्राप्ते यद्यप्येको वियुज्यते ।
तत्रैव पारणं कुर्यादेवं वेदविदो विदुः ॥
यद्वैकस्यापि सार्द्धप्रहरणश्राव्यन्तरे न वियोग-
स्तदा तयोरवियोगेऽपि प्रातस्तस्मान्ते पार-
णम् । तिथ्यन्ते चोत्सवान्ते वा व्रती कुर्वीत
पारणम् । इत्युक्तत्वात् ॥ * ॥ महाष्टम्युपवास-
पारणं मत्स्यमांसोपहारेण कर्त्तव्यम् । यथा,—
“अष्टम्यां सप्तपोष्येव नवम्यामपरेऽहनि ।
मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नेवेदमुत्तमम् ॥
तेनैव विधिनास्तु स्वयं सुस्तीत नान्यथा ॥”
स्त्रियास्तु पशुमांसमक्षयानिन्द्या न तेन पारणं
किन्तु मत्स्येन । अष्टम्युपवासपारणे रविवारादौ
मांसनिषेधः । एवं मांसाशनव्यागस्तनियमेन
नियोगादिष्वपि मांसं वर्जनीयम् ॥ * ॥
अथ श्रीरामनवमीव्रतपारणकालः ।
“नवमी चाष्टमौविह्वा त्वाण्या विष्णुपरायणे ।
उपोष्यं नवम्यां वेदश्रव्यामेव पारणम् ॥”
अथैकादशीव्रतपारणकालः ।
“मल्लं जपित्वा हरये निवेदोपोष्यं व्रती ।
द्वादश्यां पारणं कुर्याद्वर्जयित्वा ह्युपोदकीम् ॥”
द्वादशीलङ्घने दोषमाह नारदीयम् ।
“महाहानिकरो ह्येषा द्वादशी लङ्घिता
वृणाम् ॥”
विष्णुधर्मास्तरे ।
“द्वादश्याः प्रथमः पारो हरिवासरसंज्ञितः ।
तमतिक्रम्य कुर्वीत पारणं विष्णुतत्परः ॥”
अथ अमरद्वादश्यापवासपारणकालः ।
“तिथिनक्षत्रसंयोगे उपवासो यदा भवेत् ।
तावदेव न भोक्तव्यं यावन्नैकस्य संक्षयः ॥
विशेषेण महीपाल अयं वृद्धं ते यदि ।
तिथिचक्षये भोक्तव्यं द्वादशीं नैव लङ्घयेत् ॥”
तिथिचक्षयेण एकादशीचक्षयेण भोक्तव्यं द्वादश्यां
पारयेदित्यर्थः ॥ * ॥ अथ शिवरात्र्युपवास-
पारणकालः ।
“जयन्ती शिवरात्रिश्च कार्ये भद्रजयान्विते ।
होतव्यासं तिथ्यन्ते तदा कुर्याच्च पारणम् ॥”
तिथ्यन्ते पारणम् जयन्तीमात्रपरम् । अत्र
चतुर्दश्यामेव तत् ।
“ब्रह्माण्डोदरमध्ये तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।
पूजितानि भवन्तीह भूतदे पारणे कृते ॥” * ॥

पारणदिने वर्णानि यथा, ब्रह्माष्टपुराणम् ।
“कांक्ष्यं मांसं सुरां चौद्रं लोभं वितथभाषणम् ।
आयामश्च यवायश्च दिवाभस्त्रं तथाङ्गनम् ॥
शिलापिष्टं मखरांश्च दादशैतानि वैष्णवः ।
द्वादश्यां वर्ण्येतिथ्यां सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
सूरिसन्तोषे ।
“कांक्ष्यं मांसं मखरांश्च चणकं कोरदूषकम् ।
श्राकं मधु परासश्च त्र्यजेदुपवसन् स्थियम् ॥”
अत्रोपवसन्ति तद्दिने भोजनासम्भवात्
सामीप्यात् पूर्वापरयोर्ग्रहणम् । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
पारतः, पुं, (विविधधाधिसङ्कटादिभ्यः पारं
ततोतीति । तन + अन्त्योऽपीति डः ।)
पारदः । इति हेमचन्द्रः । १ । ११६ ॥
पारतन्त्र्यं, क्री, (परतन्त्रस्य भावः । परतन्त्र +
घञ् ।) परतन्त्रता । पराधीनत्वम् । अन्याय-
तता । यथा, माधवकरः ।
“दोषाणां समवेतानां विकल्पेऽंशांशकल्पना ।
स्वातन्त्र्यपारतन्त्र्याभ्यां आधेः प्राधान्यामादि-
शेत् ॥”
पारत्रिकं, त्रि, (परत्र भवम् । परत्र + ठक् ।)
पारलौकिकम् । परत्र भवमित्यर्थे ष्यकप्रत्यय-
निष्पन्नम् ॥
पारदः, पुं, (जरामरणसङ्कटादिभ्यः पारं ददा-
तीति । दा + कः ।) धातुविशेषः । पारा इति
भाषा । तत्पठ्यायः । रसरायः २ रसनाथः
३ महारसः ४ रसः ५ महारसः ६ रसलेहः
७ रसोत्तमः ८ सुतराट् ९ चपलः १० जैत्रः
११ शिवबीजम् १२ शिवः १३ अमृतम् १४
रसेन्द्रः १५ लोकेशः १६ दहर्ः १७ प्रभुः १८
रुद्रजः १९ हरतेजः २० रसधातुः २१ अचि-
न्त्यजः २२ खेचरः २३ अमरः २४ देहदः २५
नृत्यनाथः २६ सुतः २७ स्कन्दः २८ स्कन्दा-
श्रकः २९ देवः ३० दिव्यरसः ३१ रसायनश्रेष्ठः
३२ यशोदः ३३ । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुतकः
३४ सिद्धधातुः ३५ पारतः ३६ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ हरबीजम् ३७ रजस्वनः ३८ । इति
हेमचन्द्रः ॥ शिववीर्यम् ३९ शिवालयः ४० ।
इति भावप्रकाशः ॥ अस्य गुणाः । क्रमिकुल-
नाशित्वम् । चक्षुष्यत्वम् । रसायनत्वम् । इति
राजवल्लभः ॥ अस्य भक्षणः पूर्ववीर्यं मासत्रय-
पर्यन्तं तिष्ठति । इति परिभाषा ॥ * ॥ अपि च ।
“पारदः सकलरोगनाशकः
वृद्धो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्तितो
देहलोहवरसिद्धिकारकः ॥
मर्कितो हरते व्याधीन् वृद्धः खेचरसिद्धिदः ।
सकलसिद्धिकरो लीनो निरुक्तो देहसिद्धिदः ॥
विविधधाधिभयोदयमरणरासङ्कटेषु
मर्त्येभ्यः ।
पारं ददाति यस्मात्तस्मादयं पारदः कथितः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्योत्पत्तिरक्षयि यथा,—
“शिवान्नात् प्रच्युतं रेतः पतितं धरणीतले ।
तद्देहसार्जनात्वाच्छुक्लमक्षमभूच्च तत् ॥
अत्र भेदेन विशेषं शिववीर्यं चतुर्विधम् ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं लवणं सप्त भवेत् क्रमात् ॥
ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः शूद्रश्च खलु जातिनः ।
श्वेतं शक्तं रक्तं नाशे रक्तं किञ्च रसायने ॥
धातुवादे तु तत् पीतं खे गतौ लवणमेव च ॥
पारदः वृद्धः स्निग्धश्चिदोवन्नो रसायनः ।
योगवाहो महावृद्धः सदा दृष्टिबलप्रदः ॥
सर्वामयहरः प्रोक्तो विशेषात् सर्वकुलशुभः ।
स्वस्थो रसो भवेद्गुणा बद्धो ज्यो जगद्गर्भः ॥
रञ्जितः कामितश्चापि साक्षाद्देवो महेश्वरः ॥
मर्कित्वा हरति रक्तं बन्धनमशुभं खे गतिं
कुरुते ।
अजरीकरोति हि नृतः कोऽन्यः कदाकाकरः
कृतात् ॥”
रसान्ते ।
“यस्य रोगस्य यो योगस्तेनैव सह योजितः ।
रसेन्द्रो हन्ति तं रोगं नरकुञ्जरवाजिनाम् ॥”
तस्य दोषा यथा,—
“मलं विषं वह्निगिरित्वापलं
नैसर्गिकं दोषस्तुषणि पारदे ।
उपाधिना हौ त्रिपुनागयोगिना
दोषो रसेन्द्रे कथितो सुनीचरे ॥
मलेन मूर्च्छां मरणं विषेण
दाहोऽग्निना कष्टतरः शरीरे ।
देहस्य जायं गिरिणा सदा स्या-
न्नासक्त्यतो वीर्यवृत्तिश्च पुंसाम् ॥
वृद्धेन कुलं सुजगेन गच्छो
भवेदोऽसौ परिशोधनीयः ॥
वह्निर्विषं मलश्चेति सुखा दोषाश्च यो रसे ।
एते कुर्वन्ति सन्नापं नृतिं मूर्च्छां वृणां क्रमात् ॥
अन्येऽपि दोषाः कथिता भिषग्भिः पारदे यदि ।
तथाप्येते च यो दोषा हरणीया विशेषतः ॥
संस्कारहीनं खलु सुतराजं
यः सेवते तस्य करोति बाधाम् ।
देहस्य नाशं विदधाति नूनं
कर्त्तुं रोगान् जनयेन्नराणाम् ॥”
मारितस्य मर्कितस्य तस्य गुणाः ।
“पारदः क्रमिकुलघ्नो जयदो दृष्टिदः सरः ।
नृत्यवृद्ध महावीर्यो योगवाहो जराहरः ॥
सुखोऽनोरूपदो वृद्धो दृष्टिबलप्रदः ।
वृद्धत्वनाशनः शूरः खेचरः सिद्धिदः परः ॥
पारदः सकलरोगहा सुतः
वृद्धो निखिलयोगवाहकः ।
पञ्चभूतमय एव कीर्तित-
स्तेन तद्गुणगणैर्विजयते ॥” * ॥
अथ रसस्य शोधनविधिः । तत्र स्वेदनम् ।
“नागाधान्येयथा प्राप्तेस्तुषवर्जं जलान्वितं ।
नृणां पूरितं रसेदुषावद्वान्त्वमाश्रुयात् ॥
तन्मध्ये भृङ्गरागमकौ विष्णुकान्ता पुनर्नवा ।

पारदः

मीनाची चैव सर्पाची सहदेवी शतावरी ॥
त्रिफला गिरिकर्णी च हंसपादी च चित्रकः ।
सम्पन्नं कुट्टयित्वा तु यथाकार्म विनिःक्षिपेत् ॥
पूर्वाम्नाभक्तमध्ये तु धान्याभक्तमिदं स्तुतम् ।
खेदनादिषु सर्वत्र रसराजस्य योजयेत् ॥”
विष्णुक्रान्ता गिरिकर्णी च अपराजितैव चेत-
नीलपुष्पभेदान् । अतस्त्वमारनालं वा तदभावे
प्रयोजयेत् । तदभावे धान्याभक्ताभावे ।
“त्र्यम्बकं लवणं राजी रजनी त्रिफलाद्रकम् ।
महाबला नागबला मेघनादः पुनर्नवा ॥
मेघशङ्खौ चित्रकश्च नवसारं संभं समम् ।
एतत् समस्तं यस्तं वा पूर्वाम्नेनैव पेषयेत् ॥
प्रलम्बितेन कल्केन वस्त्रमङ्गलमात्रकम् ।
तन्मध्ये निःक्षिपेत् स्तुतं बद्धा तस्मिन् पेषयेत् ॥
दोलायन्तेऽन्धसंयुक्ते जायते स्वेदितो रसः ॥”
मेघनादः चवरादशकविशेषः । मेघशङ्खौ मेघा-
शङ्खौ । तदलाभे कर्कटशङ्खौ ग्राह्या । नवसारं
नौसादर । अन्धश्च ।
“हलकानलसिन्धु त्र्यम्बकगार्द्रकराजिकाः ।
रसस्य षोडशांशेन त्र्यं युष्मान् पृथक् पृथक् ॥
द्रव्येष्वनुक्तमानेषु मतं मानमिदं बुधैः ।
पटारुनेषु चैतेषु स्तुतं प्रलिप्य काञ्चिके ॥
स्वेद्येहिनमेकश्च दोलायन्तेन बुद्धिमान् ।
स्वेदात्तान्नो भवेत् स्तुतो मर्हन्नाश्च सुनिर्मलः ॥”
मूलकं सुरद । अमलचित्रकम् । त्र्यम्बकं त्रिकटु ।
राजिका राद ॥ * ॥ अथ मर्हन्म् ।
“इष्टिकाचर्णचर्णाभ्यामादौ मर्दो रसस्ततः ।
दध्ना गुडैर्न सिन्धुत्तराजिकायुद्धमकैः ॥”
अन्धश्च ।

“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्पपैः
क्षतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्हितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुष्यते ॥” * ॥
अथ मूर्च्छनम् ।
“त्र्यम्बकं त्रिफलावन्ध्याकन्दैः सुद्राह्यान्वितैः ।
चित्रकोर्णानिशाचारकन्याकनकद्रवैः ॥
स्तुतं क्षतेन युषेण वारान् सप्ताभिर्मूर्च्छयेत् ।
इत्थं संमूर्च्छितः स्तुतस्त्वजेत् सप्तापिकचुकान् ॥”
वन्ध्याकन्दः वाभखखसाकन्दः । सुद्राह्यं कौटौ-
कटैया बड़ोकटैया । ऊर्णा ऊर्णामेवका । निशा
हरिद्रा । चारः यवचारः । कन्या कुमारिका ।
अर्कः अर्कपत्ररसः । कनकः धनूरपत्ररसः ॥ * ॥
अथोर्ध्वपातनम् ।

“मयूरयोवताप्याभ्यां नष्टपिष्टीकृतस्य च ।
यन्ने विद्याधरे कुम्भाद्रसेन्द्रस्थोर्ध्वपातनम् ॥
स्तुतः स्यात्तूर्ध्वपातन सर्वदोषविवर्जितः ॥”
मयूरयोवा तुतिया । ताप्यः सुवर्णमाषी । नष्ट-
पिष्टीकृतस्य कुमारिकाद्रवयोगेन तावन्मर्हन्
कर्षयं यावत् पारदः पृथक् दृश्यते इत्यर्थः ।
विद्याधरयन्ने डमरयन्ने ॥ * ॥
अथाधःपातनम् ।

“त्रिफलाश्रियुशिखिभिर्जवणासुरिसंयुतैः ।

पारदः

नष्टपिष्टं रसं क्षत्वा लेपयेद्दूर्ध्वभाजनम् ॥
ततो दीपैरधःपातस्तुपलैस्तस्य कारयेत् ।
यन्ने भूधरसंज्ञे तु ततः स्तुतो विमुह्यति ॥
खेदनादिक्रियाभिस्तु शोधितोऽसौ यदा भवेत् ।
तदा कार्याणि कुरुते प्रयोज्यः सर्वकल्मेसु ॥”
अथ सुम्बदोषहरशोधनविधिः ।
“यहकन्या हरति मलं त्रिफलायं चित्रको
विषं हन्ति ।
तस्मादेभिर्मिश्रैर्वारान् संमूर्च्छयेत् सप्त ॥” * ॥
अथ सर्वदोषहरः संक्षिप्तः शोधनविधिः ।
“कुमारिकाचित्रकरक्तसर्पपैः
क्षतैः कषायैर्बृहतीविमिश्रितैः ।
फलत्रिकेणापि विमर्हितो रसो
दिनत्रयं सर्वमलैर्विसुष्यते ॥
एवं कर्दधतः स्तुतः षण्डो भवति निश्चितम् ।
बडौषधीकषायेण स्वेदितः स बली भवेत् ॥
सर्पाक्षौचिचिकारवन्ध्याभङ्गाब्देः स्वेदितो बली ।
ततः स पारकद्रवैः स्निग्धः स्यादतिदीप्तिमान् ॥”
सर्पाक्षौ नागफली । चिचिका अम्बिली । बन्ध्या
बांभखखसा । भङ्गः भङ्गराजः । अन्धो सुप्ता ।
पावकः चित्रकः ॥ * ॥
अथ रसस्य मारणविधिः ।
“धूमसारं रसं तारो गन्धकं नयमादरम् ।
यामैकं मर्दयेदन्नेभांगं क्षत्वा समं समम् ॥
काचकूप्यां विनिःक्षिप्य ताश्च नष्टस्त्र्यमुद्रया ।
विलिप्य परितो वस्त्रे मुद्रा दत्त्वा विशोधयेत् ॥
अधःसिक्किदपिठरोमधो कूर्पी निवेशयेत् ।
पिठरीं बालुकापूरैर्भृत्वा वा कूपिकागलम् ॥
निवेश्य चुल्गां तदधो वस्त्रं कुम्भाच्छनैः शनैः ।
तस्मादप्यधिकं क्षिञ्चन् पावकं ज्वालयेत् क्रमान् ॥
एव द्वादशभिर्यामैर्भ्रियते रस उत्तमः ।
स्फोटयेत् स्वाङ्गश्रोतं तन्मूर्ध्गं गन्धकं त्वजेत् ॥
अधःस्थश्च स्तुतं स्तुतं यज्ञेयात्तन् मात्रया ।
ययोचितानुपानेन सर्वकल्मेसु योजयेत् ॥” * ॥
अथान्यप्रकारः ।
“अपामार्गस्य बीजानां सवायुगं प्रकल्पयेत् ।
तत् संपुटे क्षिपेत् स्तुतं मलपूदुग्धमिश्रितम् ॥”
मलपूः काष्ठोदम्बरिका ।
“द्रोणपुष्पीप्रखनानि विडङ्गमिरमेदकः ।
एतत्कर्णमधश्चोर्ध्वं दत्त्वा मुद्रां प्रदीपयेत् ॥
तद्गोलमाधमेत् सन्धक् नृन्मृषासंपुटे सुधीः ।
मुद्रां दत्त्वा शोधयित्वा ततो गजपुटे पचेत् ॥
एकेनैव पुटेनैव स्तुतकं भस्म जायते ।
तत् प्रयोज्यं यथास्थाने यथामात्रं यथाविधि ॥”
अथान्यप्रकारः ।
“काष्ठोदम्बरिकादुग्धे रसं क्षिञ्चिद्दिमर्दयेत् ।
तद्गुग्गुलुदृष्टिज्ञोश्च सवायुगं प्रकल्पयेत् ॥
क्षिप्त्वा तत्संपुटे स्तुतं तत्र मुद्रां प्रदीपयेत् ।
पृत्वा तन्नोलकं प्राञ्चो नृन्मृषासंपुटेऽधिके ॥
पचेद्गजपुटे तेन स्तुतकं याति भस्मताम् ॥”
अन्धः प्रकारः ।
“नागवल्लीरसेर्धृष्टः कर्कोटीकन्दगर्भितः ।

पारदः

नृन्मृषासंपुटे पक्वः स्तुतो यात्येव भस्मताम् ॥”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागे ॥
अथ पारदशिवलिङ्गनिर्माणविधिः ।
“पारदे शिवलिङ्गायै नानाविधं यतः प्रिये ।
अतस्त्वं महेष्टानि । शान्तिस्वस्त्वयनं चरेत् ॥
पारदं शिवबीजं हि ताडनं नहि कारयेत् ।
ताडनादितनाशः स्यात्ताडनाद्विनाशोऽनता ॥
ताडनाद्रोगयुक्तत्वं ताडनात्तरणं भवेत् ।
द्वादशं पार्थिवं लिङ्गमुपचारेण षोडशैः ।
पट्टादिसूत्रनिर्माणरचितं शुक्लमेव वा ॥
पुरुषस्य यथायोग्यं युग्मवस्त्रं निवेद्येत् ॥
भोगयोग्यं प्रदातव्यं मधुपर्कं कुलेश्वरि ।
अलङ्कारं यथाशक्ति दद्यात् कल्याणहेतवे ॥
पूजयेद्बुधयत्नेन विष्णुपञ्चेन पार्वति ।
तोडलोक्तेन विधिना प्रत्येकेनायुतं जपेत् ॥
आदौ पश्चात्तरं मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ।
पूजान्ते प्रजपेत् पश्चात् प्रासादाख्यं महामनुम् ॥
दक्षिणान्तं समाचर्य हविष्याश्रीं जितेन्द्रियः ।
ताम्बूलश्च तथा मत्स्यं वर्जयेत् कदाचन ।
अस्तिंस्तन्ने हविष्यान्तं ताम्बूलं मौनमुत्तमम् ॥
होमयेत् परमेशानि । द्वात्रिंशं वा शतांशकम् ।
होमस्य दक्षिणा कार्या तदा विघ्नेन लिप्यते ॥
ततः परस्मिन् दिवसे पारदं आनयेत् सुधीः ।
तस्योपरि जपेन्मन्त्रं सर्ववन्धं नवात्मकम् ॥
योमबीजं शिवार्णवच वर्णाढं विन्दुमस्तकम् ।
यायुबीजं चैन्दुयुतं जितयं चरम्बकं प्रिये ॥
इमं मन्त्रं महेष्टानि । प्रजपेदौषधोपरि ॥
पारदे प्रजपेन्मन्त्रमष्टोत्तरशतं यदि ।
तदेवौषधयोगेन बद्धो भवति नान्यथा ॥
ततः परस्मिन् दिवसे श्रद्धा यत् प्राणवल्गमे ।
वरयेत् सर्वकर्तारं यथोक्तविभवाविधि ॥
सुवर्णं चम्पकाकारं कर्णयुग्मं निवेशयेत् ।
चतुष्कोणयुतं स्वर्णं ग्रीवायां सुमनोहरम् ॥
हस्तद्वये महेष्टानि । दद्यादलययुग्मकम् ।
वलयं शुक्लवर्णं च अङ्गुरीयं तथैव च ॥
ऊर्मोर् दद्यात् पीतवर्णां चौमवस्त्रयुगं शिवे ।
एवं क्षत्वा महेष्टानि । शिवरूपं विचिन्तयेत् ॥
अथातः संप्रवक्ष्यामि विधानं श्रद्धा पार्वति ।
प्रस्तरे चैव संस्थाप्य भिस्त्रीपत्ररसेन च ।
प्रणवेन समालोच्य कुम्भात् कर्हमवत् प्रिये ॥
निर्माणयोग्यं तद्दृश्यं यदि स्यात् सुरसन्दरि ।
तदा निर्माय तस्मिन् पुनर्दत्ततरङ्गरेत् ॥
खपुष्पसंयुते वस्त्रे अङ्गारे च करीषके ।
किञ्चिदुष्णं प्रकर्षयं यतो द्रुततरं भवेत् ॥”
इति मातृकाभेदमन्त्रे ८ पटलः ॥ * ॥
सगरराजस्तुतकं शस्त्रेच्छजातिविशेषः ॥
। यथा, महाभारते । २ । ५१ । १३ ।
“कैराता दरदा दन्वाः भूरा वेधामकास्तथा ।
औदम्बरा इर्विभागा पारदाः सह वाङ्मकेः ॥”
अस्य विवरणं पञ्चवशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
पारदकः, पु, देशविशेषः । इति शब्दरत्ना-
वली । स तु ओद्देशकभाग २०० केचित् ॥

पारमा

पारदारिकः, पुं, (परदां अन्विषां दारान् गच्छतीति ।
परदार + “गच्छती परदारादिभ्यः” ७।४।७ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ठक् ।) पारजायिकः ।
परदारगतः । (यथा, महाभारते १०।३१।०५ ।
“तत्र माहिष्मतीवासो भगवान् हयवाहनः ।
श्रूयते हि यहीतो वै परस्तान् पारदारिकः ॥”)
“पुण्यकाष्ठजयडिहिकाभित्तं
यत्र गीतमकलजकाभिनः ।
पारदारिकविलाससाहसं
देवभक्त्युदट्टाङ्ग भित्तम् ॥”
इति च नैषधे १८ सर्गः ॥

अस्य दोषा यथा,—

“यः परस्त्रीषु निरतस्तस्य श्रीर्वा कुतो यशः ।
स च निम्बः पापयुक्तः शश्वत शर्वसमाप्तु च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे २१ अध्यायः ॥
पारदार्यः, क्ली, (परदारा दारा यस्य स परदार-
स्तस्य कर्मणि ण्यञ् ।) परदारगमनम् । यथा,
“भृतादध्ययनादान् भृताकाध्यापनस्तथा ।
पारदार्यं पारिवर्षं वार्षिकं लवणक्रिया ॥”

इत्युपपातकगणने याज्ञवल्क्यः ॥

पारदेश्यः, त्रि, प्रोषितः । पारदेशिकः । पधिकः ।
परदेशं गत इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (परदेशे
भव इति ण्यञ् । परदेशजातः । यथा,
याज्ञवल्क्यः २ । २५५ ।
“स्वदेशपश्येत् तं शतं बलिगर्गजातं पञ्चकम् ।
दृष्ट्वां पारदेश्ये तु यः सदा क्रयविक्रयो ॥”)
पारमहंस्यं, त्रि, (परमहंससंज्ञकं परमहंसस्य
भावः परमहंसेन ज्ञेयं यत् प्राप्यमिति वा ।
परमहंस + ण्यञ् ।) परमहंससम्बन्धि । यथा,
“श्रीमद्भागवतं पुराणममलं यद्वैष्णवानां प्रियं
यस्मिन् पारमहंस्यमेकममलं ज्ञानं परं गीयते ।
यत्र ज्ञानविरागभक्तिसहितं नेष्कमेवमाविष्कृतं
तच्छब्दं सुपठन् विचारणपरो भक्त्या विसृ-
ज्यन्तरः ॥”

इति श्रीमद्भागवतं १० । १३ । १८ ॥

“पारमहंस्यं परमहंस्येः प्राप्यम् ॥” इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥ (परमहंसधाम । यथा,
भागवते १ । १८ । २२ ।

“यत्राशुरक्ताः सहस्रेव धीरा

अपीकृ देहादिषु सङ्गच्छन्तम् ।

ब्रजानि तत्पारमहंस्यमन्त्रं

यस्मिन्निर्वाणशमः स्वधर्मे ॥”

प्रबलनिष्ठारूपम् । यथा, तन्त्रेव । २ । ४ । १२ ।

“पुंसां पुनः पारमहंस्यं आश्रमे ॥

अवस्थितानामनुत्तमदाशुषे ॥”

ज्ञानस्वरूपम् । यथा, तन्त्रेव । ४ । २१ । ४१ ।

“न वै तथा चेतनया बहिष्कृतं

कुताशने पारमहंस्यपथ्यम् ॥”

पारमार्थिकः, त्रि, (परमार्थाय परमपुरुषार्थाय

हित इति । ठक् ।) परमार्थयुक्तः । यथा,—

“गताशुगतिको भोको न लोकोः पारमार्थिकः ॥”

इति पुराणम् ॥

पारश

सुखम् । यथा,—

“त्रिचतुःपञ्चसप्तष्टनवद्वादश एव च ।

क्रमेण चटिका ह्येतास्तत्पुण्यं पारमार्थिकम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथायः । यथा, मनु ६ । ६२ श्लोकटीकायां
कुल्लकभट्टः । “तथा प्रकाशाप्रकाशतत्त्वरानां
सकर्मणि चौयादौ ये पारमार्थिका दोषा
इति ।” परस्परविभक्तः । यथा, भागवते ।
३ । २६ । १ ।

“लक्ष्यं महदादीनां प्रकृतेः पुरुषस्य च ।

स्वरूपं लक्ष्यतेऽमीषां येन तत् पारमार्थिकम् ॥”

“पारमार्थिकं परस्परविभक्तमित्यर्थः ।” इति
तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

पारमर्थ्यः, क्ली, (परम्यराया आगतम् । तत्
आगत इत्यर्थः । चतुर्वर्णादित्वात् ण्यञ् । पर-
म्यरा + स्वार्थे ण्यञ् वा ।) आन्त्यायः । कुल-
क्रमः । इति हेमचन्द्रः ॥ तथा च ।

“यस्मिन् देशे य आचारः पारमर्थ्यक्रमागतः ।
तत्र तं नावमन्यते धर्मेस्तत्रैव तादृशः ॥”

• इति विवादभङ्गाख्यैः ॥

परम्यराया भावश्च ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । ११७ । २७ ।

“निष्ठस्तेषु च सैन्येषु पारमर्थ्येण सर्वशः ।

विसृक्तकवचाः सर्वे भौश्रमीशुर्नराधिपाः ॥”)

पारमर्थ्योपदेशः, पुं, (पारमर्थ्येण गुरुपरम्यराया
प्राप्त उपदेशः ।) उपदेशपरम्यरा । तत्-
पण्यायः । ऐतिस्यम् २ इतिह ३ । इत्यमरः ।
२ । ७ । १२ ॥ परम्यरेव पारमर्थ्यं स्वार्थे
ण्यः पारमर्थ्येणोपदेशः पारमर्थ्योपदेशः तत्र
इतिहशब्दोऽयम् । यथा । इतिह वृद्धेः क्तं
इह वट्टे यच्चः प्रतिवसतीति । इति एव रूपं
हन्ति गच्छति इतिह हनजनादिति ङः ।
इतिह शब्दात् स्वार्थे ण्यः ऐतिस्यम् । इति
भरतः ॥

पारलौकिकः, त्रि, (परलोकं भवः परलोकाय
हित इति वा । परलोक + ठञ् । “अनु-
श्रुतीकादीनाञ्च ॥” ७।३।२० । इति निष्ठादुभय-
पदस्येव ङङि ।) परलोकसम्बन्धी । यथा,—

“दानपात्रमधममिहिके-

याहि कोटिगुणितं दिवि दाधि ।

साधुरेति सुकृतेर्यदि कर्त्तुं

पारलौकिककुलोदमसीदन् ॥”

इति नैषधे ५ । ६२ ॥

(तथा च महाभारते । १३ । १११ । १६ ।

“तस्मात्प्रायागतेरर्थधर्मे संवेतं पङ्कितः ।

धर्मे रुको मनुष्याणां सहायः पारलौकिकः ॥”)

पारवतः, पुं, पारावतः । इति द्विरूपकोशः ॥

पारशवः, पुं, शूद्रायां विप्रतनयः । इत्यमरः । ३ ।

३ । २०६ ॥ स तु निषादजातः । यथा,—

“ब्राह्मणाद्वैश्यकन्यायागमबन्धो नाम जायते ।

निषादः शूद्रकन्यायां यः पारशव उच्यते ॥

शूद्रकन्यायाम्नायां निषाद उत्पद्यते यतः

पाराय

संज्ञान्तरेण पारशवोच्यते । तस्योपनयन-
संस्कारनिषेधमाह ।

स पारयन्नेव श्वस्तस्मात् पारशवः स्मृतः ॥

स जीवन्नेव श्वस्तुल्यः ॥” इति मनुकुल्लकभट्टौ ॥

परस्त्रीतनयः । (परशुरेव स्वार्थे ण्यञ् ।)

शस्त्रम् । तत्तु लौहम् । इति मेदिनी । वे, ६० ॥

परशुजाते, त्रि ॥

पारशीकः, पुं, पारसीकः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

पारश्वधः, पुं, (परश्वधेन युध्यतेऽसौ परश्वधः प्रह-
रणमस्येति वा । परश्वध + “तदस्येति ।” अण् ।)

परश्वधधारी । पारश्वधिकः । इति हेमचन्द्रः ॥

पारश्वधिकः, पुं, (परश्वधः प्रहरणमस्य । “पर-
श्वधादृण् च ।” ४ । ४ । ५८ । इति ठञ् ।)

परशुहेतिकः । कुटारधारी । तत्पण्यायः ।

पारश्वधः २ परश्वधायुधः ३ । इति हेमचन्द्रः ॥

पारसिकः, पुं, पारसीकः । इति शब्दरत्नावली ॥

पारसी, क्ली, पारस्यभाषा । पारसदेशभव-
विद्यादि । तदारम्भदिनं यथा,—

“ज्येष्ठशुक्लपौर्णमासीरेवतीभरणीद्वये ।

विशाखादीर्नराश्याऽष्टतमे पापवासरे ॥

ज्येष्ठे स्थिरे सचन्द्रे च पारसीमारवीं पठेत् ॥”

इति गणपतिमूर्तः ॥

पारसीकः, पुं, पारसीकदेशोद्भवघोटकः । तत्-
पण्यायः । वानायुजः २ । इति कैचदित्यमर-
टीकायां भरतः ॥ परादनः ३ आवडुजः ४ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अश्ववेद्यके । ६।८ ।

“पारसीकास्ताजिकाभाः कोङ्कणाः कैच-

दुम्नताः ॥”)

देशविशेषः । तत्पण्यायः । पारसिकः २ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ तद्देशोद्भवः, त्रि ॥ (यथा

रघुः । ४ । ६० ।

“पारसीकांस्ततो जेतुं प्रतस्थे स्थलवर्जना ॥”)

पारस्त्रेणयः, त्रि (परस्त्रिया जातः । “कल्याणया-
दीनामिन्द्र ।” ४ । १ । १०६ । इति एक

इन्द्रादेशश्च । तत् उभयपदवृद्धिः ।) परस्त्रियाः

स्मृतः । इत्यमरः । २ । ६ । २४ ॥

पारा, क्ली, (पारोऽस्यस्या इत्यच् तत्ताप ।)

नदीविशेषः । सा तु पारिपात्रपर्वतोद्भवा

इति मेदिनी । रे, ५६ ॥ (यथा, मातङ्ग्ये । ११३ । २४ ।

“पारा चर्मण्वती रूपं विदुषा वेद्यमन्त्रपि ॥”)

पारापतः, पुं, (पारे गिरिनद्यादिपरपारे यद्वा

पारादप्यापतति लोभादिति । पत + ण्यञ् ।)

पारावतः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पारापारः, पुं (पारश्चापारश्चाख्यस्येति । “अश्वं

यादित्योऽच् ॥” ५ । २ । १०७ । इत्यच् ।)

पारावारः । इति द्विरूपकोशः ॥

पारायणः, क्ली, साकलावचनम् । इत्यमरः । ३

० । २० ॥ “पारं समाप्तिं अयति गच्छति प्राप्नोति

पारायणं नन्त्यादित्वादनः । आविष्टलिङ्गत्वा

द्वित्रिजिज्ञेन सामानाधिकरण्यापि क्लीबेन

पारायणम् । यथा धातुपारायणम् । रत्न

पाराय

पारायणं नाम कृत्ति मम मैथिलीति भट्टिः ।”
इति भरतः ॥ (पारमयन्ने समाप्तिं प्राप्नुवन्ति
येनेति । अय + कृट् करणे इत्येके ।) पुराण-
पाठः । (यथा देवीभागवते । १ । १६ । १७ ।
“वरयेद्ब्राह्मणं श्रान्तं पारायणकृते तदा ॥”)
तत्र श्रीभागवतपाठाशुक्रमो यथा, —

श्रीपार्वत्युवाच ।

“स्कन्धैर्द्वादशभिः प्रोक्तं श्रीमद्भागवतं प्रभो । ।
शुकस्तच्छ्रावयामास महाराजं परीक्षितम् ॥
समाहेनेति भगवन् । अयते तत्र तत्र ह ।
तस्याशुक्रममिच्छामि श्रोतुं तत्फलमेव च ॥

सदाशिव उवाच ।

साधु पृच्छन्नाहमाग्रे । लोके यत् प्रचरिष्यति ।
पारायणमिति स्थानं सद्यो मुक्तिप्रदं कृणाम् ॥
शुकस्योक्तक्रमेणैव पठेद्भागवतमु यः ।
आवयेच्छ्रद्धयाह्वापि तस्यानन्तं फलं भवेत् ॥
कृतनिष्ठाक्रियः प्रातः कुशहस्तः कृतासनः ।
देवहृजगुरुस्त्वत्वा ध्यात्वा विष्णुं सनातनम् ॥
हेपायनं नमस्कृत्य शुकदेवश्च भक्तितः ।
हिरण्याक्षवधं यावत् प्रथमेऽर्चनं कीर्तयेत् ॥
नरितं भरतस्यापि द्वितीयं च तृतीयकं ।
मथनश्चाष्टतस्यापि यत्र कूर्मैः स्वयं हरिः ॥
चतुर्थदिवसे चैव दशमे हरिश्चरन् च ।
पञ्चमे तु पठेद्द्विद्वान् कालमग्या हरणावधि ॥
षष्ठे चोद्धवसंवादे सप्तमे तु समापयेत् ।
अध्यायं प्राप्य विरमेत् तु मध्ये कदाचन ॥
कृते विरामे मध्ये तु अध्यायादि पठेत् पुनः ।
पठेदर्थं बुध्यमानः आवयेद्देव्यां वीर्यम् ॥
श्रोता तु प्राङ्मुखो भूत्वा श्रद्धयाह्वाकृतितनपरः ।
अध्याये स्वर्गमायेकं तथा दद्याच्च दक्षिणाम् ॥
समाप्तौ च ततो धेनुं स्वर्गशृङ्गो निवेदयेत् ।
कुप्याच्च वेष्वाव होमं सात्वतान् भोजयेत्ततः ॥
एव यः कुरुते देवि । पाठं भागवतस्य तु ।
अवगं आवर्णं वापि स इष्टां गतिमाप्नुयात् ।
एतत् पारायणं नाम सर्वकामफलप्रदम् ॥
पाठकाखे तु त्रिदशा सनयश्च तपोधनाः ।
पार्श्वदाश्च तथा विष्णोः सावित्र्यं तत्र कुर्वते ॥
एतत् कथितं देवि । पारायणविधानकम् ।
विष्णुप्रीतिकरं पुराणं किम्भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
इति पाद्मि पाताञ्जल्यश्च पारायणमाहात्म्ये ७१
अध्यायः ॥ * ॥ अपिच ।

कुमारा ऊचुः ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामः सप्ताष्टयहणे विधिम् ।
सहायेर्वसुभिश्चैव प्रायः साधो विधिः स्मृतः ॥
देवज्ञानं समाहृत्य सुकृतं पृच्छ यत्नतः ।
विवाहे यादृशं वित्तं तादृशं परिकल्पयेत् ॥
नमस्कृत्यान्विनोर्णां च मार्गशीर्षः शुचिर्नभाः ।
एते मासाः कथारम्भे श्रोतृणां भोजनस्य च ॥
मासानां निर्णययानि तानि व्याख्यानि सर्वथा ।
सहायाश्च त एवाव कर्तव्याः सोढमाश्च ये ॥
देशे देशे तथा चैव वार्ता प्रेष्या प्रयत्नतः ।
भविष्यति कथा चात्र आगन्तव्यं कुटुम्बिभिः ॥

पागय

दूरे हरिकथाः केचिद्दूरे चाप्युतकीर्तनाः ।
स्त्रियः शूद्रादयो ये च तथा बोधो यतो भवेत् ॥
देशे देशे विरक्ता ये वैष्णवाः कीर्तनोत्सुकाः ।
तज्ज्वे प्रचं प्रेष्यश्च तन्मोहनमनोरितम् ॥
सर्वा समाजो भवितु सप्तरात्रं सुदर्शनः ।
अपूर्वस्वरूपैव कथा चात्र भविष्यति ॥
श्रीभागवतपीयूषकथासु रसलम्पटाः ।
भवन्तश्च तदा श्रीमत्पायास्तु प्रेमतनपराः ॥
नाचकाशः कदाचिद्वा दिनमात्रं तथापि वा ।
सर्वथा गमनं कार्यं चागोऽत्रैव सुदर्शनः ॥
एवमाकारणं तथा कर्तव्यं विनयेन च ।
आगन्तुकानां सर्वथा वामस्थानानि कल्पयेत् ॥
तार्थं चैव वने चापि गृहे वा अवगं स्मृतम् ।
विश्रान्ता वसुधा यत्र कर्तव्यं तत्कथाम्बलम् ॥
शोधनं माजनं भूमेर्लेपनं धातुमच्छनम् ।
एष्टोपस्करस्तुद्वयं गृहकोणे निवेशयेत् ॥
अन्वाक पश्चादतो यत्नादास्तीर्णानि प्रलेपयेत् ।
कर्तव्यं मण्डपं प्रोक्षेः कदलीपत्रमच्छितम् ॥
फलपुष्पदलैर्ध्वजश्च वितानं च विराजितम् ।
चतुर्दिक्षु ध्वजारोपां बहुसम्पद्विराजितः ॥
ऊर्ध्वं सप्ते लोकाश्च कल्पनीयाः सुविस्तरम् ।
तस्य विप्रा विरक्ताश्च स्थापनीयाः प्रबुध्य च ॥
पूर्वं तथा मासानां कर्तव्याणि यथोत्तरम् ।
वक्तुं चापि तथा दिव्यमासनं परिकल्पयेत् ॥
उदङ्मुखो भवेद्भक्ता श्रोता वे प्राङ्मुखस्तदा ।
प्राङ्मुखोऽथ भवेद्भक्ता श्रोता चादङ्मुखस्तदा ॥
अथवा पूर्वदिक् क्षीया पूज्यपूजकमध्यतः ।
श्रान्तगामागमः प्रोक्तो देशकालादिकोवदेः ॥
विरक्तो वैष्णवो विप्रो वेदशास्त्रविशुद्धिमान् ।
दृष्टान्तकुशलो धीरो वक्ता कार्योऽतिनिष्ठाहः ॥
अनककल्मषविभ्रान्तः स्त्रेणाः पाषण्डवादिनः ।
शुकशास्त्रकथोच्चारे त्याज्यास्ते येष्यपिच्छिताः ॥
वक्तुः पार्श्वं समथाधमन्यः स्थाप्यस्तथाविधः ॥
प्रक्षितः संशयच्छेत्ता लोकबोधनतनपरः ॥
वक्ता क्षीरं प्रकर्तव्यं दिनादन्वाकं व्रताप्रये ।
अरुणोदयेऽसां निर्वन्ध शौचं स्नानं समाचरेत् ॥
मण्डलश्च प्रकर्तव्यं तत्र स्थाप्यो हरिस्तथा ।
लघ्यासुदृश्यमन्त्रेण चरेत् पूजाविधिं क्रमात् ।
प्रदक्षिणनभस्कारान् पूजान्तं स्तुतिमाचरेत् ॥
संसारसागरे मयं दीनं मां करुणानिधे ।
कर्मग्राह्यदृष्टोऽनाङ्गं मामुद्गर भवार्णवात् ॥
श्रीमद्भागवतस्यापि ततः पूजा प्रयत्नतः ।
कर्तव्या विधिना प्रीत्या घटपीपसमन्विता ॥
ततस्तु श्रीफलं धृत्वा नमस्कारं समाचरेत् ।
स्तुतिः प्रगन्नचिञ्च कर्तव्या केवलं तदा ॥
श्रीमद्भागवताख्यत्वं प्रयत्नः लघ्ण एव हि ।
स्वीकृतोऽसि मया नाथ । मुक्तार्थं भवसागरं ॥
मनोरुधो मदीयोऽयं सफलः संप्रथा त्वया ।
निर्विघ्नेनेव कर्तव्यो दासोऽहं तव केशव ॥
एवं दीनं वक्तुः प्रोक्ता वक्तारश्च तः प्रयत्नः ।
संभूष्य वस्त्रभूषाभिः पूजान्ते तथ संस्तवतु ॥
शुकरूपप्रबोधनः सर्वशास्त्रविशारदः ।

पाराय

एतत्कथाप्रकाशेन मुद्गलानं विनाशय ॥
तदर्थे नियमः पश्चात् कर्तव्यः श्रयसे सुदा ।
सप्तरात्रं यथाशक्त्वा धारणीयः स एव हि ॥
वरणं पञ्चविप्राणां कथाभागनिवृत्तये ।
कर्तव्यं तेऽहरेर्भयं द्वादशाक्षरविद्यया ॥
ब्राह्मणान् वैष्णवान् चान्यान् तथा कीर्तनं
कारिष्य ॥

नत्वा संपूज्य दत्तार्थं स्वयमासनमाविशेत् ॥
लाकचिन्ताधनागारपूजचिन्तापुत्रश्च यः ।
कथाचिन्ताशुद्धमतिः स लमेतं फलमूत्तमम् ॥
आश्चर्य्यदयमारभ्य साङ्गं त्रिपञ्चरान्तकम् ।
वाचनीया कथा मन्त्रक् धीरकण्ठं सुधीमता ॥
कथाविराट् कर्तव्यो मध्याह्ने षटिकाह्वयम् ।
तत्कथामनुकार्यं वै कीर्तनं वैष्णवेस्तदा ॥
मलमृजयार्थं हि लज्जाहारः सुखावहः ।
हविष्यान्नेन कर्तव्यो ह्येकवारं कथाधिना ॥
उपोष्य सप्तरात्रं वा शक्तिश्चित् श्रद्धयाचरता ।
पुत्रपानं पयःपानं कृत्वा वा श्रद्धयाश्च सुखम् ॥
फलाहारश्च वा आचम्येकभक्तौ वा पुनः ।
सुखसार्थं भवेद्भूय कर्तव्यं अवकाशे ततः ॥
भोजनम् वरं मन्ये कथाश्रवणकारकम् ।
नोपवासो वरः प्रोक्तः कथाविज्ञकारो यति ॥
सप्ताहव्रतिनां पुसां नियमान् शृणु नारद ।
विष्णुदीनानाविहीनानां नाधिकारः कथाश्रवे ॥
ब्रह्मचर्यमधःसुप्तिः पत्रावलाश्च भोजनम् ।
कथामनामो भक्तिश्च कुर्यान्नित्यं कथाव्रतो ॥
द्विदलं मधु तेलश्च गरिष्ठान्नमर्घ्ये च ।
भावदण्डं पर्युषितं जह्यान्नित्यं कथाव्रतो ॥
दन्ताकश्च कलिपञ्च दग्धमस्रं मस्त्रिकाम् ।
निष्यावममिषाद्यश्च वर्ज्येत कथाव्रतो ॥
पलाशुं लशुनं हिङ्गुं मूलकं गृह्णन्तथा ।
कालिकामूलकुप्याङ्गं नेवाद्याश्च कथाव्रतो ॥
देववैष्णवविप्राणां गुरुभोव्रतिनान्तथा ।
स्त्रोरानमहतां निन्दां वर्ज्येच्च कथाव्रतो ॥
कामं क्रोधं मदं हानं मनसरं लोभमेव च ।
दम्भं मोहं तथा द्वेषं दूरयेच्च कथाव्रतो ॥
रजस्वान्धजम्बूकपतितव्रतकैस्तथा ।
द्विजद्विषदेववाह्यैश्च न वदेद्भूयः कथाव्रतो ॥
सत्यं शौचं दया मौनं मार्जनं विनयस्तथा ।
उदारं मानसं तदनं कुर्यादेव कथाव्रतो ॥
दरिद्रश्च कथो रोगी निर्भाग्यः पापकर्मवान् ।
अनपत्यो मोक्षकामः श्रद्धयान म कथामिमाम् ॥
अपुण्या काकबन्धा च बन्धा या च नृताभकाः ।
सर्वदुर्गाश्च यानां नारी तथा आश्वा प्रयत्नतः ॥
एतेन विधिना दत्तं तदङ्गयत भवेत् ।
अत्युत्तमादिना सप्तकोटियज्ञफलप्रदा ॥
एव कृत्वा व्रतविधिमुद्यापनमथाचरेत् ।
तज्ज्वलाऽभोव्रतम् कर्तव्यं फलकाङ्क्षिभिः ॥
अकिञ्चनैष भक्तिः पाप्यो नोद्यापनाग्रहः ।
अवगंनेव प्रताप्ते निष्कामा नोद्या यतः ॥
एव नगाह्वयेऽस्मिन् समामि श्रोतुमिच्छेत् ।
पुस्तकैश्च च वक्तुश्च पूजा कथाविभक्तिः ॥

पाराव

प्रसादस्तुलसीमाना ओष्ठभ्यश्चाथ दीयताम् ।
 नृदङ्गतालजितं कीर्तनं कीर्तनां ततः ॥
 जयशब्दो नमःशब्दः शङ्खशब्दश्च गीयताम् ।
 विप्रभ्यो याचकैश्च यत्तममश्च दीयताम् ॥
 विरक्तचेद्भवेत् ओता गीता वाच्या परेऽहनि ।
 महस्यश्चेत्तदा होमः कर्मयः कर्मशान्तये ॥
 प्रतिष्ठीकश्च जुह्याद्विधिना दशमस्य च ।
 पायसं दधि सर्पिश्च तिलादिमधुसंयुतम् ॥
 अथवा हवनं कुर्याद्वायत्र्या सुममाहितः ।
 तन्मयत्वात् पुराणस्य परमस्यास्य तत्त्वतः ॥
 होमाशक्तौ बुधो हौष्यं दद्यात्तत्फलसिद्धये ।
 नानाच्छिद्रनिरोधार्थं नानताधिक्यताव्ययोः ॥
 दोषयोः प्रशमार्थं पठेन्नाममन्त्रकम् ।
 तन स्यात् सफलं सर्वं नास्त्यक्षादधिकं यतः ॥
 द्वादश जापणान् पञ्चाद्विजयेभ्यस्तुपायसैः ।
 दद्यात् सुवर्णं धनुश्च व्रतपूर्णत्वसिद्धये ॥
 शक्तौ पञ्चयामिनं स्वर्णसिंहं विधाय च ।
 तत्रास्य मूक्तकं स्थाप्य लिखितं ललिताक्षरम् ॥
 मंप्रस्थावाहनाद्वैतदुपचारैः सदक्षिणम् ।
 वस्त्रभूषणगन्धादौः पुजिताय यत्नात्मनः ॥
 आचायाय सुधीह्वा सुक्तः स्याद्भवन्मनैः ।
 एवं कृते विधाने च सर्वपापनिवारणं ।
 फलदं स्यात् पुराणान् श्रीमद्भागवतं शुभम् ॥
 धर्मार्थकाममोक्षाणां साधनं नात्रनशायः ।
 इति ते कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥
 श्रीमद्भागवतनेव भक्तिमुक्तिः प्रकाशिता ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे श्रीभागवतमाहात्म्ये
 ६ अध्यायः ॥

पारायणिकः, पुं, (पारायणं वर्णयतीति । पारा-
 यण + “पारायणतुरायणेति ।” ५ । १ । ७२ ।
 इति ठक् ।) पाठकः । ह्राचः । इति सिद्धान्त-
 कौमुदी ॥

पारावकः, पुं, (पृ पूर्य + चक् । पारं पूर्तिं
 ऋच्छतीति । ऋ गतौ + उक्क् ।) प्रक्षरः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥

पारावतः, पुं, (पारे गिरिदुर्गनद्यादिपरपारे
 आपततीति । पार + आ + पत + अच् । पृथो-
 दरादित्वात् पृथक् वः । उज्ज्वीयने सुदृढत्वा-
 देवास्त्व तथात्वम् । यद्वा, परावद्दूरदेश-
 क्षमिन् अन्तरीक्षादिदूरदेशे भवः उज्ज्वीय-
 मानः सन् स्थित इत्यर्थः । परावत् + अच् ।)
 पक्षिष्वशेषः । पायरा इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
 छेदकच्छः २ कपोतः ३ रक्तजोचनः ४ । इति
 रभसः ॥ पारापतः ५ कणरवः ६ अरुण-
 जोचनः ७ मदनकाकुर्वः ८ कापी ९ रक्त-
 ज्वलः १० मदनमोहनवाग्विलासी ११ कण्ठी-
 रवः १२ रुद्रकपोतकः १३ ॥ (यथा,—

“सिंहो बली हिरदकुञ्जरमांसभोजी
 संवत्सरेण कुर्वते रतिभेकधारम् ।
 पागावनः खलु शिलाकणमात्रभोजी
 कामी भवेदुद्विग्नं वद कोऽत्र हेतुः ॥”
 इत्युद्धटः ।)

पारावा

अस्य मांसगुणाः । क्षिप्रत्वम् । मधुरत्वम् ।
 गुरुत्वम् । शीतलत्वम् । पिताक्षराहनाश्रितम् ।
 बल्यत्वम् । वीर्यवृद्धिदाहत्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ रसे पाके स्वादुत्वम् । कषायत्वम् ।
 विश्रादत्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तद्देशो यथा,—
 “पारावतोऽन्धो वग्देशी कास्तुको घुल्लुगारवः ।
 पारावताङ्गिपिच्छश्च द्वेयो गलरवश्च सः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मर्कटः । तिष्ठकः । इति मेदिनी । ते, २१२ ॥
 गिरिः । इति हेमचन्द्रः ॥ (नागविशेषः । यथा,
 महाभारते । १ । ५७ । ११ ।
 “पारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः लघुः ।
 विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ।
 शरावतकुलादेते प्रविष्टा ह्यथवाहनम् ॥”
 अश्ववर्णागामन्यतमः । यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।
 “दाडिमामलकमातुलुङ्गाभ्यातकपित्तकरमर्द-
 वदरकोलप्राचीनामलकतिन्निडीककोशाश्वभय
 पारावतवेन्नफलकुचाश्वेतसदनशततक्रसुरा-
 शुक्तसौवीरकतुषादकधाव्यान्वप्रभृतीनि समा-
 सेनाम्नो वर्गः ॥” * ॥ परात् श्वोर्हङ्कारात्
 अवति रक्षतीति । अव रक्षणे + श्रृत् । ततः
 पारावते इदमिति । तस्येदमित्यञ् । दत्तात्रेयस्य
 गुरुः । इति चिन्तामणिः ॥)

पारावतपदी, स्त्री, (पारावतस्यैव पादो मूलं
 यस्याः । डीष् । पद्मावः ।) पारावताङ्गिः ।
 नयापट्को इति भाषा ॥ इति रत्नमाला ॥
 काकणङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । ६ अध्याये ।
 “पारावतपदीदन्तीवाङ्गुलीकेशराष्टयेः ।
 कण्टकार्या च तत् पङ्कटं घृतं कुट्टिषु योजयेत् ॥”)

पारावताङ्गिः, स्त्री, (पारावतस्य अङ्गिरिव
 अङ्गिमूलं यस्याः ।) ज्योतिष्मती । इत्यमरः ।
 २ । ४ । १५० ॥

पारावताङ्गिपिच्छः, पुं, (पारावताङ्गिरिव पिच्छः
 पश्चान्प्रदेशो यस्य ।) वग्देशीयपारावतः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

पारावती, स्त्री, (पारावतस्यैव अनिरस्यस्या इति ।
 अच् । ततो डीष् ।) गोपगीतम् । नदीमेदः ।
 (यथा, हारीते प्रथमस्थाने ७ अध्याये ।
 “तथा चर्मभवती वज्रवती पारावती तथा ॥”)
 लवलीफलम् । इति मेदिनी । ते, २१० ॥

पारावारं, स्त्री, (पारं नद्यादिपरपारं आरुणो-
 तीति । आ + उ + “कर्मयण् ।” ३ । २ । १ ।
 इत्यञ् ।) तटद्वयम् । इति मेदिनी । रे, २८१ ॥

पापावारः, पुं, (पारावारं तटद्वयं पारं अवा-
 रश्च वा अस्यस्येति । अच् ।) समुद्रः । इत्य-
 मरः । १ । १० । ११ ॥ (यथा, देवीभागवते ।
 १ । ५ । ५६ ।

“यदस्यं कीलालं कलयितुमशक्तः स तु नरः
 कथं पारवाराकलनचतुरः स्यादतमृतिः ॥”)

पारावारीणः, त्रि, (पारावारं गच्छतीति ।
 पारावार + “राङ्गावारपाराङ्गसौ ।” ४ । २ ।

पारिजा

६३ । इत्यञ् “अवारपाराद्विहीतादपि विप-
 रीताच्चेति वक्तव्यम् ।” इति वार्तिकोक्त्या खः ।)
 पारावारे गच्छति यः । पारावारशब्दात्
 गौतमप्रत्ययनियतः ॥

पाराशरं, स्त्री, (पराशरेण कृतमिति । पराशर
 + अञ् ।) पराशरोक्तभिचुक्षुचम् । इति
 पाराशरिशब्दटीकायां भरतः ॥ (उपपुराण-
 विशेषः । इति पुराणम् । कृतविशेषः । यथाह
 चक्रदत्तः ।

“यष्टीवलागुडुष्यपञ्चमलीतुलां पचेत् ।

सूर्यपामरभागस्थे तत्र पात्रे पचेद्दृष्टम् ॥

धानौविहारीक्षुरसे त्रिपात्रे प्रयसोर्मेले ।

सुपिष्टीर्वीर्ययैश्च पाराशरमिदं कृतम् ॥”)

पाराशरः, पुं, (पराशरस्यापत्यं पुमान् । परा-
 शर + “ऋष्यन्त्यकृति ।” ४ । १ । ११४ । इत्यञ् ।)
 व्यासदेवः । इति शब्दरत्नावली ॥ (पराशर-
 कृतस्तुतिसंहिताविशेषः । यथा,—

“कृते तु मानवो धर्मस्त्रोतायां गीतमः स्मृतः ।

द्वापरं शङ्खलिखितः कलौ पाराशरः स्मृतः ॥”

अस्य विशेषविवरणान्तरं पराशरशब्दे दृश्यम् ॥)

पराशरसम्बन्धिनः, त्रि ॥

पाराशरकल्पिकः, पुं, (पाराशरः पराशरकृतः
 कल्पस्तं वेत्तुमर्हतीति वा । “विद्यालक्षणकल्पान्ता-
 ष्वेति यक्तव्यम् ।” ४ । २ । ६० । इत्यस्य वार्त्ति-
 कोक्त्या ठक् ।) पाराशरकल्पाध्यायी । पारा-
 शरकल्पवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पाराशरः, पुं, (पराशरस्यापत्यम् । “अत इष् ।”
 ४ । १ । ६५ । इतीष् ।) वेदव्यासः । इति
 भूरिप्रयोगः ॥

पाराशरी, [न] पुं, (पाराशर्येण प्रोक्तं भिचु-
 मधीति इति । पाराशर्यं + “पाराशर्यशिला-
 लिभ्यां भिचुनटस्रजयोः ।” ४ । ३ । ११० ।
 इति णिनिः ।) मस्करि । चतुर्थाश्रमी । परा-
 शरेण प्रोक्तं भिचुक्षुचं इत्यर्थे यो पाराशर
 तद्विद्यतेऽस्याध्ययनायेति नैकाजादिति इन् ।
 इत्यमरभरतौ ॥

पाराशर्यः, पुं, (पराशरस्यापत्यम् । पराशर +
 “गर्गादिभ्यो यण् ।” ४ । १ । १०५ । इति
 यण् ।) व्यासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
 देवीभागवते । १ । ४ । ३२ ।

“पाराशर्ये ! महाभाग । यत्त्वं पृच्छसि
 मामिह ॥”)

पारिकाङ्क्षी, [न] पुं, (पारमचाक्षीति । इतिः ।
 पारि ब्रह्मज्ञानं तत् काङ्क्षतीति । काङ्च् +
 णिनिः ।) तपस्वी । इत्यमरः । २ । ७ । ४२२ ॥
 मस्करि । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४७४ ॥

पारिजातः, पुं, (पारमस्याक्षीति पारी समुद्रस्तस्मात्
 जातः । समुद्रमन्यनकाळे तद्गर्भजातत्वात् तथा
 त्वम् । पारिणोऽनेजातः इति कश्चित् ।) पारि-
 भद्रदण्डः । सुरतवः । इति मेदिनी । ते, २११ ॥
 (समुद्रमन्यनकाळेऽस्थोत्पत्तिकथा यथा,
 भागवते । ८ । ८ । ६ ।

पारिजा

“ततोऽभवत् पारिजातः सुरलोकविभूषणम् ।
पूरयत्तर्पणे योऽर्थेः शब्दं भुवि यथा भवान् ॥”
अस्योत्पत्तिहरणे यथा,—

“अदित्यानुजतानुशो देवराजो जनार्दनम् ।
यथावत् पूजयामास बहुमानपुरःसरम् ॥
ततो ददर्श कृष्णोऽपि सत्यभामासहायवान् ।
देवोद्यानानि सन्धाणि गन्धादीनि सत्तमम् ॥
ददर्श च सुगन्धाट्ठं मञ्जरीपुञ्जधारिणम् ।
श्रौत्वाऽऽदकरं दिवं बालपक्षवशोभितम् ॥
मथ्यमानेऽन्ते जातं जातरूपमयत्वचम् ।
पारिजातं जगन्नाथः केशवः केशिस्तदनः ॥
तं दृष्ट्वा प्राह गोविन्दं सत्यभामा द्विजोत्तमम् ।
कस्मात्तु दारकाभेध नीयते क्षणम् । पादपः ॥
इत्युक्तः स प्रहस्येन पारिजातं गुरुकृतिम् ।
आरोपयामास हरिस्तमपुर्व्वनचारिणः ॥
भोः शची देवराजस्य महिषी तत्परिग्रहम् ।
पारिजातं न गोविन्द । हस्तंमर्हसि पादपम् ।
शचीविभूषणार्थाय देवैरन्ततमन्यते ।
उत्पादितोऽयं न क्षेभी गृहीत्वेन गमिष्यसि ॥
अवश्यमस्य देवेन्द्रो निष्कृतिं कृणु । यास्यति ।
वज्रोद्यतकरं शक्रमनुयास्यन्ति चामराः ॥
तद्वत् सकलदेवैर्विग्रहेण तवायुतम् ।
विपाककटं यत्तु कर्म न तच्छंसन्ति पण्डिताः ॥
इत्युक्तं तैरुवाच तान् सत्यभामातिकीर्णम् ।
का शची पारिजातस्य कोऽयं शक्रः सुरा-
धिपः ॥

सामान्यः सर्वलोकानां यद्विशोऽन्तमन्यते ।
समुत्पन्नः सुराः कस्मादेको शङ्काति वासवः ॥
यथा सुधा यथैवेन्दुयथा श्रीवर्णरत्निनः ।।
सामान्यः सर्वलोकस्य पारिजातस्तथा तनुः ॥
भर्तुं बाहुमहागन्धा रुग्णैर्जनं यथा शची ।
तत् कथ्यतामलं चान्धा सन्धाहारयति दमम् ॥
कथ्यतां वै हनं गत्वा पौलस्त्या वचनं मम ।
सत्यभामा वदत्येतदिति गर्वोद्धताक्षरम् ॥
यदि त्वं दयिता भर्तुर्दयि वश्यः पतिस्तव ।
मङ्गलं हरतां वत्सं तत् कारय निवारणम् ॥
जानामि ते पतिं शक्रं जानामि त्रिदशेश्वरम् ।
पारिजातं तथाप्येनं मानुषी हारयामि ते ॥

श्रीपराशर उवाच ।

इत्युक्ता रक्षितो गत्वा शच्या ऊचुर्थयोदितम् ।
शचीं चोत्साहयामास श्रुतार्थां त्रिदशाधिपम् ॥
ततः समस्तदेवानां सैन्यैः परिहृतो हरिः ।
प्रययौ पारिजातार्थमन्त्रो योधयितुं द्विजः ॥
ततः परिधन्विंशमृगदाभूलवरायुधाः ।
बभूवुस्तद्विदग्धाः सन्धाः शक्रे वचकरे स्थिते ॥
ततो निरीक्ष्य गोविन्दो नागराजोपरिस्थितम् ।
शक्रं देवपरीवारं युद्धाय समुपस्थितम् ॥
चकार शङ्खनिर्घोषं दिशः शब्देन पूरयन् ।
सुमोच च शरव्रातं सहस्रायुतसंस्तितम् ॥
क्षिप्रैश्चक्रैश्चक्रैश्च शङ्खैश्चक्रैश्च सत्वरम् ।
जयाह्वा वासवो वचं कृष्णशङ्खं सुदर्शनम् ॥
ततो हाहाकृतं सर्वं त्रैलोक्यं द्विजसत्तमम् ।

पारिजा

वज्रवक्रधरौ दृष्ट्वा देवराजजनार्दनौ ॥
क्षिप्रं वचमप्येन्द्रेण जयाह्वा भगवान् हरिः ।
न सुमोच तथा चक्रं शक्रः । तिष्ठति चाश्रयितुम् ।
प्रनष्टवचं देवेशं गतञ्जलनवाचनम् ।
सत्यभामाप्रवीक्षीं पलायनपरायणम् ॥
त्रैलोक्येश्वर । नो युक्तं शचीभर्तुः पलायनम् ।
पारिजातसगमाभोगा त्वामुपस्थास्यते शची ॥
श्रीपराशर उवाच ।

इत्युक्तो वै निवृत्तं देवराजस्तथा द्विजः ।।
प्राह चैनमलं चक्रिः । सत्यः विद्वान्तिवस्तुनैः ॥
न चापि मर्गसंहारस्थितिकर्तास्विलस्य यः ।
जितस्य तेन मे ब्रौडा जायते विश्वरूपिणा ॥
यस्मिन् जगत् सकलमेतदनादिमध्ये
यस्माद्यतश्च न भविष्यति मन्त्रभूतान् ।
तेनोद्धवप्रत्ययपालनकारणेन
ब्रौडा कथं भवति देवि । निराकृतस्य ॥
संस्तुतो भगवानित्यं देवराजं केशवः ।
प्रहस्य भावगम्भीरमुवाचैन्द्रं द्विजोत्तमम् ॥
देवराजो भवानिन्द्रो वयं मर्त्या जगतपते ।।
जन्तव्यं भवतेवेतदपरं धनं मया ॥
पारिजाततत्त्वायं नीयतामुचिततामदम् ।
गृहीतोऽयं मया शक्रः । सत्या वचनकारणान् ॥
श्रीशक्र उवाच ।

विमोक्षयसि मामीश्वर । मर्त्योऽहमिति किं वदन् ।
जानीमस्त्वां भगवतो न तु सृष्ट्याविदो वयम् ॥
नीयतां पारिजातोऽयं कृष्ण । द्वारयतोऽपरीम् ।
मर्त्यलोके त्वया सुक्ते नायं वे स्थास्यते भुवि ॥
तथ्युक्ता च देवेन्द्रमाजगाम भुव हरिः ।
हर्षमुत्पाद्यामास दारकावासिनीं द्विजम् ॥
अवनीर्याय गुरुजान सत्यभामासहायवान् ।
निष्कृते स्थापयामास पारिजातं महानरम् ॥
यमर्थेन जनः सर्वां जातिं स्मरति पौल्विकीम् ।
वास्यते यस्य पुण्याणां गन्धर्वोर्वी त्रियोजना ॥
ततस्ते यादवाः सर्वे देहबन्धनमानुषान् ।
दृष्टुः पादपे तस्मिन् कुर्यान्तो मुखदर्शनम् ॥”
इति विष्णुपरांशे पञ्चमोऽंशे पारिजातहरणे
३० । ३१ अध्यायः ॥ (रेरावतकुलजातनाग-
विशेषः । यथा, महाभारतम् । १ । ५७ । ११ ।
“मारावतः पारिजातः पाण्डुरो हरिणः कृष्णः”
ऋषिविशेषः । यथा तत्रैव । २ । ५ । ११ ।
“पारिजातेन राजेन्द्र । रेवतेन च धीमता ।
सुसुखेन च सौम्येन देवधिरमितदुतिः ॥”
तत्त्वशास्त्रविशेषः । यथा आगमतत्त्वविलासे ।
“सुवन्धरौ पारिजातं प्रयोगसारसुत्तमम् ॥”
पारिजातकः, पु. पारिणोऽर्जुनः पारिजातः
स्वार्थः कः । पारे जातो विष्णुपदाः पारि-
जातिरिति शब्दितः । इत्यागमः ॥ देवतम् । तत-
पर्यायः । मन्दारः २ । इत्यमरः । २ । ४ । २६ ॥
पारिमदत्रकः । पालितामादार इति भाषा ॥
“पारि पारं प्राप्तं जातं जन्म यस्य । ‘पारिमदे
तुं मन्दाकम्भन्दारः पारिजातकः ।’ इति हजु-
चन्द्रः ॥” इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पारिपा

पारिणायं, त्रि (परिणये विवाहकाले लब्धम् ।
परिणय + यञ् ।) परिणयलब्धं धनादिकम् ।
यथा,—

“मातुः पारिणायं स्त्रियो विभजेरन् ॥”

इति दायभागधृतवशिष्ठवचनम् ॥

पारिणाहं, त्रि, (परिणाहमर्हतीति । परिणाह
+ यञ् ।) गृहोपकरणश्रयासनकुलकटा-
हृदि । यथा, मनुः । ६ । ११ ।

“अर्थस्य मयहे त्वेनो अये चैव नियोजयेत् ।

शौते धर्मोऽनपक्ताश्च पारिणाहस्य सैन्यम् ॥”

“पारिणाहस्य गृहोपकरणस्य श्रयासनकुल-
कटाहृदिदेवज्ञो गनीं नियोजयेत् ॥” इति
तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

पारिण्या, स्त्री, (पारिण्याभूता पारिण्या ।
तत् स्वार्थं यञ् ।) सीमन्तिकास्थितस्वर्णादि-
रत्नपट्टिका । सिंती इति भाषा ॥ तत-

पर्यायः । बालपाश्या २ । इत्यमरः । १० । ६ । १०३ ॥

पारितोषिकं, त्रि (पारितोषेण लब्धं पारितोषा-
दागतं वा । पारितोष + शौचिककृत् ।) आनति-

करम् । पारितोषजनकद्वयम् । यथा,—

“ममापि चन्द्रशेखर-शरामनारोपणप्रथमवा-

दिनः पारितोषिकं धारयसि ॥” इति सुरारिः ॥

पारिन्दः, पुं, (पारीन्द + एषोदरादित्वात् इन्धः ।)
सिंहः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३५० ॥

पारिपथिकः, पुं, (परिपथ्यं पथ्यानं वर्ज्यत्वा
याप्य वा तिष्ठति परिपथ्यं हन्तीति वा । “परि-

पथ्यश्च तिष्ठति ।” ४ । ४ । ३६ । इति ठक् ।)
चौरः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५ ॥

पारिपार्श्वः, स्त्री, (परिपाटी + यञ् ।) परि-
पाश्या भावः । परिपाटीशब्दात् भावे णाप्रत्ययः ॥

पारिपात्रः, पुं, पञ्चविंशेः । तत्पर्यायः । पारि-
पात्रः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ स तु विन्ध्यस्य

पश्चिमे मालवदेशस्य सीमापञ्चतः ॥ (अयं
हि भारतस्यास्य वर्षस्य कुलपञ्चतानामन्यतमः ।

यथा, मार्कण्डेयः । ५७ । ११ ।

“महेन्द्रो मलयः सत्यः शुक्तिमात्रकपर्व्वतः ।

विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः ॥”

अस्मादद्भुतनदी यथा, तत्रैव । ५७ । १६—२० ।

“वेदस्मृतिर्वेदवतीं हवर्षी सिन्धुरेव च ।

वेष्वा सानन्दिनी चैव सदानोरा मही तथा ।

पारा चम्पवती नपी विहिशा वैववत्पि ।

शिप्रा हवर्षी च तथा पारिपात्राश्चयाः

स्युताः ॥”)

पारिपात्रिकः, पुं, (पारिपात्र + स्वार्थं कृत् ।)

पारिपात्रपञ्चतः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ॥

पारिपार्श्विकः, पुं, (परिपार्श्वं वर्ज्यते इति ।
परिपार्श्व + “परिसुखश्च ।” ४ । ४ । २६ ।

इति चकारात् ठक् ।) नद्याः पार्श्वस्थः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ त्रि, पार्श्ववर्ती । यथा, अमर-

कोषः । १ । ३ । ३१ ।

“मातरः पिङ्गलो दक्षश्चक्षीशोः पारि-

पार्श्विकाः ॥”

पारिभवः, चि, (परि + भू + अच् । ततः प्रज्ञा-
द्यञ् ।) चञ्चलम् । इत्यमरः । १।१।७५॥ (यथा,
रघुः । ३।११ ।

“तयोपचाराञ्जलिखिन्नहृत्तया
नमन् पारिभवनेत्रया वृषः ॥”)

आकुलः । इति मेदिनी । ये, ६० ॥ (ज्नी, तीर्थ-
विशेषः । यथा, महाभारते । ३।८३।१२ ।

“ततः पारिभव गच्छतीर्थं जैलोक्यविश्रुतम् ।
अविद्योमातिरात्राभ्यां क्लं प्राप्नोति भारतम् ॥”
पु, जलपृची । इति रामायणः ॥ यथा, रामा-
यणे । ४।२७।२३ ।

“पारिभवशतैर्जुष्टा बर्हिःकौशनिनादिता ।
रमणीया नदी सौम्या मुनिसङ्घनिषेविता ॥”
पञ्चममन्वन्तरीयप्रकृतिविशेषः । यथा, हरि-
वंशे । ७।२७ ।

“देवाश्चाभून् रजसस्तथा प्रकृतयोऽपरे ।
पारिभवश्च रैभ्यश्च मनोरन्तरमुच्यते ॥”)

पारिभद्रः, पु, (परितो भद्रमस्मान् । परिभद्र-
स्ततः प्रज्ञाद्यञ् ।) वृक्षविशेषः । पालिता-
मादार इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । निम्बतरुः २
मन्दारः ३ पारिजातकः ४ । इत्यमरः । २।४।२६ ॥
रत्नकुसुमः ५ कृमिर्गन्धः ६ वङ्गपुष्पः ७ रत्नकेसरः ८
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य गुणः । अनिल-
श्लेष्मण्योपमेदः कृमिनाशित्वम् । अस्य पुष्पगुणः ।
पित्तदोगकण्ठवाधिनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ देवदारु । इति मेदिनी ॥ सरल-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (यज्ञवाहस्य
पुत्रविशेषः । अथर्ववेदोपस्य वर्षविशेषः । यथा,
भागवते । ५।२०।६ ।

“तद्दृष्ट्वाधिपतिः प्रियव्रतात्मजो यज्ञवाहः
स्वसुतैश्चक्षुस्त्रामानि सप्त वर्षाणि यमजन्तु ।
सुरोचनं सौमनस्यं रमणकं देववर्ह पारिभद्र-
माय्यायनमभिज्ञातमिति ॥”)

पारिभद्रकः, पु, (पारिभद्र एव । स्वार्थे कन् ।)
देवदारुवृक्षः । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
१।१२५।३ ।

“पलाशैस्त्रिलोकैश्चैत्रैश्चम्यकैः पारिभद्रकैः ॥”
निम्बवृक्षः । कुष्ठोपधि ज्नी । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पारिभाष्यं, ज्नी, (परिभाषाय रोगादिनाशाय
हितम् । परिभव + अच् ।) कुष्ठोषधम् । इत्य-
मरः । २।४।२६ ॥ परिसुवी भावः । जाभिनी
इति भाषा ॥ यथा,—

“साक्षित्वं पारिभाष्यं दानं ग्रहणमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्यान्विभक्ताः परस्परम् ॥”
इति दायभागः ॥

पारिभाषिकं, ज्नी, (परिभाषाया आगतम् । परि-
भाषा + ठञ् ।) परिभाषयार्थबोधकं पदम् ।
यथा, तत्राधुनिकमङ्गैः परिभाषा तथा अर्थ-
बोधकं पदं पारिभाषिकम् । यथा शास्त्र-
कादिष्वङ्गैः तत्तद्वैद्वद्वादिपदम् । इति शक्ति-
वादे गदाधरः ॥

पारिमाख्यं, ज्नी, (परिमखलस्य परमाणो-
भावः । परिमखल + अच् ।) परमाणुपरि-
माणम् । यथा, भाषापरिच्छेदे । १५ ।

“पारिमाख्यभिन्नानां कारणत्वमुदाहृतम् ॥”
पारिसुखिकः, चि, (परिसुखं वर्जत इति । “परि-
सुखश्च ।” ४।४।२६ । इति ठक् ।) परि-
सुखेय तिष्ठति यः । सम्मुखवर्ती । परिसुख-
शब्दान् णिकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पारियात्रः, पु, (परितो यात्रया दृश्यते । “श्रेषि”
४।२।६२ । इत्यञ् ।) पारियात्रपर्वतः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, गोलाध्याये । ३।४२ ।

“माहेन्द्रमुक्तिमलयर्चकपारियात्राः
सह्यः सविन्ध्य इह सप्तकुलाचालाख्याः ॥”)
पारियात्रिकः, पु, (पारियात्र एव । स्वार्थे ठक् ।)
पारियात्रः । इति हेमचन्द्रः । ४।६७ ॥

पारियात्रिकः, पु, (परियात्रं प्रयोजनमस्य । परि-
यान + ठञ् ।) अध्वरथः । इति हेमचन्द्रः ।
३।४१६ ॥ परिवर्तितकोऽपि पाठः ॥

परिरक्षकः, पु, (परिरक्षति आत्मानमिति ।
परि + रक्ष + क्तृल् । ततः प्रज्ञाद्यञ् ।)
मस्करो । तापसः । इति हेमचन्द्रः । ३।४७४ ॥
परिश्रः, पु, वृक्षविशेषः । पलाशपिपुल इति
गजहृत् इति च भाषा ॥ तत्पण्यायः ।
फलेशः २ कपित्थतः ३ कमण्डलुः ४ गर्द-
भाब्जः ५ कन्दरालः ६ कपीतनः ७ सुपा-
र्यकः ८ अस्य गुणाः । दुर्जरत्वम् । क्षिप्र-
त्वम् । क्रमिशुक्रकफप्रदत्वम् । फले अस्त्वत्वम् ।
मूले मधुरत्वम् । कषायत्वम् । स्वादुमष्णक-
त्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

परिषदः, पु, परिषदि तिष्ठति यः । (परिषदि
साधुः । परिषदो गणः इत्यत्र योगविभागात्
णः ।) सभास्थः । तत्पण्यायः । सभ्यः २ सभा-
स्तारः ३ सभासन् ४ परिषदलः ५ पर्थद्वलः ६
परिषद्यः ७ पार्थद्व, ८ । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । २।१०।३२ ।

“शुक्रकर्णसुरवाः सर्वे दिव्याः परिषदास्तथा ॥”
परिषद् इदम् । “पत्राध्वर्यपरिषदश्च ।” ४।
३।१२३ । इति अच् ।) परिषतसम्बन्धिनि, चि ॥

परिषदाः, पु, (परिषदं समवेति । “परिषदो
गणः ।” ४।४।४४ । इति गणः ।) पारि-
षदः । इति शब्दरत्नावली ॥

परिहारिकः, चि, (परिहारो साधुः । परिहार
+ ठञ् ।) परिहारकर्ता । परिहारं करोति
यः इत्यर्थे णिकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

परिहास्यः, पु, (परिहस्यते इति । परि + हृ +
यत् । ततः प्रज्ञाद्यञ् ।) वलयः । इत्यमरः ॥
परिहारत्वे, ज्नी ॥

परिहास्यं, ज्नी, (परिहास + अच् ।) परि-
हासस्य भावः । परिहासद्वारा कृतम् । यथा,
श्रीभागवत । ६ । अजामिलोपाख्यानं । २।१४।
“साहस्यं परिहास्यं वा क्षोभं हेलनमेव वा ।
वैकुण्ठनामग्रहणमशेषाघहरं विदुः ॥”

“नम्यं पुत्रनामाग्रहीन् न भगवन्नाम तच्चाहुः ।
साहस्यं पुत्रादौ सङ्केतितम् । पारिहास्यं परि-
हासेन कृतम् । क्षोभं मीतालापपूरणार्थं
कृतम् । हेलनं किं विष्णुनेति सावज्ञमपि च
वैकुण्ठनामोच्चारणम् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥

पारी, ज्नी, (पारयत्यनयेति । पू पूर्त्ती + णिच् +
घञ् । ततो ङीष् ।) पूरः । जलसम्प्लवः ।
कर्करी । हस्तिपादरज्जुः । इति मेदिनी । रे, ५६ ॥
पाची । परागः । इति विश्वः ॥ (पीयते ऽनेति ।
पा + क्तिप् । तद्भातीति । रा + कः । ङीष् ।)
पानपात्रम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ४।३७३ ।
“कपूरपारीपतितं मौरेयमिव हारितम् ॥”)
होहनपात्रम् । इति जटाधरः ॥

पारीक्षितः, पु, परीक्षितराजः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ जनमेजयः । परीक्षितोऽपत्यं इत्यर्थे
ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, देवीभागवते । २।
११।१२ ।

“ततः सुवर्णवर्माक्षो राजा काशीपतिः किल ।
वपुष्टमां शुभां कन्यां ददौ पारीक्षिताय च ॥”)

पारीणः, चि, (पारं गामीति । पार + “अवार-
पारयन्नाशुकामं गामी ॥” ५।२।११ । इति
खः ।) पारगमनकर्ता । पारं गच्छति इत्यर्थे
णीनप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ (यथा, भट्टिः । २।४६ ।

“त्रिवर्गपारीणमसौ भवन्त-
मध्यामयन्नासनमेकमिन्द्रः ॥”)

पारीन्द्रः, पु, (ए पालने + कर्मणि इन् । पारिः
पशुस्तस्य इन्द्रः ।) सिंहः । अजगरसर्पः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पारीरणः, पु, (पार्यो जलपूरे रणं यस्य ।)
कमटः । दहः । पटशाटकः । इति विश्वः ॥

पारुः, पु, (पिबति रसानिति । पा + “बाहु-
लकान् पिबतेच । ४।१०१ । इत्यत्र उन्व्वल
दत्तोक्त्वा रुः ।) बह्विः । स्तब्धः । इत्युणादि-
कोषः ॥

पारुष्यं, ज्नी, (परुषस्य भावः । परुष + अच् ।)
अप्रियभाषणम् । तत्पण्यायः । अविवादः २
इत्यमरः । १।६।१४ ॥ तत्तु चतुर्विधवाङ्मय-
पापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,—
“पारुष्यमनृतस्यैव पैशुन्यस्यापि सर्वशः ।
असम्बद्धप्रलापश्च वाङ्मयं स्याच्चतुर्विधम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
परुषत्वम् । दुर्भाव्यम् । इति मेदिनी । ये, ६४ ।
इन्द्रस्य वनम् । इति विश्वः ॥ अगुरु । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पारुष्यः, पु, (परुषस्य भावः पारुष्यं दुर्भाव्य
तदिव नीतिवाक्यमस्ति अस्यास्मिन् वा इत्यच् ।
वृहस्पतिः । इति मेदिनी । ये, ६४ ।

पारैरकः, पु, (वधाद्देः पारमोर्त्ति गच्छ
तीति । ईरञ् + णञ् ।) खड्गः । इति शब्द-
माला ॥

पार्ष्णीः

पार्षटं, स्त्री, (पादे घटते इति अच् । ततः
पृषोदरादित्वात् साधुः ।) पांशु । इति हारा-
वली । १६९ ॥

पार्षः, पुं, पृथिवीपालः । (पृथाया अपत्यं पुमान् ।
श्रिवादित्वाद्गन् ।) पृथापुत्रः । (यथा, महा-
भारते । १ । २३५ । १ ।

“सरस्वदासाद्य वनश्च पुण्यं
ततः परं किमकुर्वन्त पार्षाः ॥”

अर्जुनः । यथा, भगवद्गीतायाम् । १ । २५ ।

“उवाच पार्षः पश्येतां समवेतां कुर्वन्ति ॥”

अर्जुनपुत्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पार्ष्वं, स्त्री, (पृथक् + भावे अच् ।) पृथक्त्वम् ।

पृथक् इत्यस्य भाव इत्यर्थे व्याप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

(“घटपदीपवद् अक्षयप्रकाशयोः पार्ष्वमेव ॥”
इति साहित्यदर्पणम् ॥)

पार्ष्व, स्त्री, (पृथोर्भावेः । पृथु + अच् ।) पृथुता ।

पृथोर्भावेः इति भावार्थे व्याप्रत्ययनिष्पन्नम् ॥

(पृथुनामा राजा तस्येदमित्यङ्ग । पृथुराज-
सम्बन्धिनि, त्रि । यथा, भागवते । १ । ३ । १४ ।

“ऋषिभिर्वाचितो मेने नवमं पार्ष्वं वपुः ॥”

पार्ष्व, स्त्री, (पृथिव्या विकारः पृथिव्या भवमिति
वा अच् ।) तगरपुष्पम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्ष्वः, पुं, (पृथिव्या ईश्वरः ।) पृथिवी +

“तत्त्वःश्वरः ।” ५ । १ । ४२ । इति अच् ।)

राजा । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । १५६ ।

“तेषाम् समवेतानां मान्वां ज्ञातकपार्ष्वी ।

राजज्ञातकयोश्चैव ज्ञातको वृषमानभाक् ॥”

वन्सरविशेषः । यथा,—

“बहुशस्यानि जायन्ते सर्वे देशे सुलोचने ।

सौराष्ट्रलाटदेशे च पार्ष्वे नात्र संशयः ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनम् ॥

पृथिव्या अयं इत्यङ्ग ।) शरावः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (पृथिव्या विकार इति । “सर्व-
भूमिपृथिवीभ्यामण्यौ ॥” ५ । १ । १८१ । इत्यङ्ग ।)

पृथिवीविकृतौ, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा

भागवते । १ । २ । २४ ।

“पार्थिवाद्वाक्च धूमस्तस्मादग्निस्त्रयीमयः ॥”

पृथिव्या निमित्तं संयोग उत्पत्तां वा ॥

पृथिवीसम्बन्धिनि, त्रि । यदुक्तम् ।

“मधुमत् पार्थिवं रजः ॥”

पार्थिवी, स्त्री, (पृथिव्या भवा । “दृष्टादतीति ।”

४ । १ । २५ । इत्यस्य सूत्रस्य वार्तिके

“पृथिव्या जानौ ।” इत्युक्तेरच् । ततो ङीप् ।)

सीता । इति मेदिनी । वे, ४३ ॥

पार्षरः, पुं, यमः । इति जटाधरः ॥

पार्ष्णः, पुं, (पार्ष्णि यद्गणयोग्यः इत्यङ्ग ।)

नृगविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (पार्ष्णि

क्रियते यत् तत् ।) अमावस्यापार्ष्णसामान्ययोः

कर्त्तव्यश्राद्धम् । यथा,—

“अमावस्यां यत् क्रियते तत् पार्ष्णसुदाहृतम् ।

क्रियते पार्ष्णि वा यत्तत् पार्ष्णसुदाहृतम् ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥

पार्ष्णीः

पार्ष्णि यत् क्रियते इत्यनेनामावास्यायाः पार्ष-
त्तात्पञ्चादस्य वैदिकप्रयोगाधीनयौगिकत्वेन

पार्ष्णत्वप्राप्तौ अमावास्यायां पृथगभिधानं तद-
मावास्याश्राद्धस्य कृत्वायं तेन पार्ष्णेन

विधानेनेत्यादौ यौगिकनानावयवश्रृङ्खलपक्षया

एकस्याः समुदायश्रृङ्खलपक्षेणात्मा अमावास्या-

पार्ष्ण्यातिदेशो लभ्यते न तु पूषाष्टकादि-

पार्ष्णधर्मातिदेशः ।” इति आहृतत्वम् ॥ * ॥

सामगर्गा तस्य प्रयोगो यथा,—

“विप्राप्राप्ता आहृतौ सुखार्थं क्रमसूचनम् ।

आहृतपूर्वदिने मांसस्थोऽग्नौ भोजनम् ॥

आहृतदिने दन्तकाष्ठस्य त्यागः स्नानं तथोपवि ।

यास्यास्यत्वं पादशौचे वास्त्वर्चा विष्णुचिन्तनम् ॥

तस्मै पूजा मन्त्रदानं परभस्माग्निर्दधवा ।

तन पितृभ्यश्चायदानं रक्षादीपकुशदिनाः ॥

आहृतशुक्ला च गायत्री देवताभ्य इति त्रिधा ।

नृत्तलप्रोक्षणं रक्षाजलस्थापनमेकतः ॥

पूर्वं विप्रकरे तोयं कुशासनमनन्तरम् ।

दक्षिणे देवविप्रस्य पितृविप्रस्य वामतः ॥

आवाहनार्थं न्युल्लस्य ततो गन्नादिपञ्चकम् ।

ऐश्वर्यार्थं क्रमतो रेखा प्रागग्या देवमण्डले ॥

नैर्ऋतीक्रमतो रेखा दक्षाय्या पितृमण्डले ।

पात्राणां तेषु विन्यासो होमप्रश्नोऽपि होमकः ॥

हुतशेषप्रदानञ्च पात्रालम्बोऽन्यवेशनम् ।

इदमित्यङ्गुलेः क्षेपस्तर्गां देवे यवस्य च ॥

पित्रे मन्त्रेण निःक्षेपस्तिलस्यापहृता इति ।

मधुगोक्षे च निःक्षेपो गायत्र्यास्त्रिर्होमस्ततः ॥

मधुवाता तृचा चैव मधुशब्दत्रयञ्च च ।

अग्न्याभिमुख्यं तस्य हानं जलनिवेदनम् ॥

गायत्र्याद्विज्रजजपोऽप्यग्नौ न जपस्तथा ।

द्विजाभावेऽपि तृतीयं गायत्र्याद्विज्रजस्य च ॥

पुण्यास्थानस्य च जपः सतिलप्रोक्षिते कुपे ।

अग्निर्दग्धेति मन्त्राभ्यां सतिलान्ननिवेदनम् ॥

इत्युक्तं चालङ्कारमनं हरिस्तुतिर्जलस्य च ।

पितृादिक्रमतो दानं गायत्र्याद्विज्रजः पुनः ॥

श्रद्धाप्रपण्योः प्रश्नो निहन्तीति च मण्डले ।

अपहृतानिहन्तीत्यां रेखायुग्मं पितृक्रमात् ॥

आक्षरौ देवतैस्तस्य जप आवाहनं तिलैः ।

अवनेजनदानञ्च मधुवाता मधुनयम् ॥

अक्षरमो पिण्डदानं दर्भेण पापघर्षणम् ।

आचमनं स्तुतिर्त्रिण्योः पात्रचालावनेजनम् ॥

अत्रेत्यादिजपो वामावर्त्तनोद्दसुखस्ततः ।

आहृत्यामीजपश्चैव न्यासत्यागोऽग्नौ लक्षितः ॥

नम इत्यादिकजपो वासादानञ्च पूजनम् ।

वसन्ताय जपश्चैव द्विजाय भूमिर्भक्षणम् ॥

देवादिप्राज्ञेण दानं जलाद्विज्रजस्य च ।

श्रिवा इत्यादिनाच्यमधोरा गोत्रमित्यपि ॥

सपवित्रकुशाः पिण्डे स्वधावाचनमर्जनम् ।

न्युजोत्थानं पितुः पक्षे दास्यदानमग्रतः ॥

विश्वदेवाश्च दातारो देवतैर्निजपश्चिधा ।

विसर्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥

अन्नादेः प्रतिपत्तिञ्च वामदेव्यपक्षिधा ।

पार्ष्णीः

दीपप्रच्छादनं हस्तचालमाचमने तथा ॥

अच्छिद्रवाचनं विष्णुस्मरणं शिवभोजनम् ।

उपवासदिने प्राणं मांसतराशितावते ॥

तद्दिने मेषुनत्यागः आहृत्यच्छादभोजिनोः ॥ * ॥

यजुषां विशेषो यथा,—

“आक्षरौ देवताभ्यश्च तिलपुष्पजलेस्ततः ।

अवनेजनपिण्डौ च हस्तचालपापघर्षणम् ॥

हस्तचालमाचमनं विष्णोः संस्मरणाय वे ।

अत्रेत्यादिजपो वामावर्त्तनोद्दसुखस्ततः ॥

आहृत्यामीजपश्चैव न्यासः प्रहवनेजनम् ।

नीवीविस्मरणश्चैव तथैवाचमनद्वयम् ॥

नमो वः पितरः सुध्यायेत्यादिकवङ्गलिङ्गः ।

ऋतुनवार्थमेवायं वासः पिण्डप्रपूजनम् ॥

देवादिप्राज्ञेण दानं जलाद्विज्रजस्य च ।

श्रिवा इत्यादिनाच्यमधोरा गोत्रमित्यपि ॥

दातारोऽन्यजनश्चैव एताः सत्याशिशोऽल्लिखति ।

सपवित्रकुशाः पिण्डे स्वधावाचनमर्जनम् ॥

आवाहनश्चैव पिण्डाणां तेषामुत्थानमनन्तरः ।

न्युजोत्थानं पितुः पक्षे दक्षिणादानमग्रतः ॥

विश्वदेवाश्च प्रीयन्तां देवे वा जलमित्यपि ।

विसर्जनं वाज इति आमावेति प्रदक्षिणम् ॥

अन्यत् सर्वं समानम् ॥” इति आहृतप्रयोगतत्त्वम् ॥

पार्ष्वतः, पुं, (पार्ष्वत भवः । “विभाषा मनुष्ये ।”

४ । २ । ४४ । इति पक्षे अच् ।) महानिम्बः । इति

रत्नमाला ॥ घोडानिम्ब इति भाषा ॥ (अस्त्र-

विशेषः । यथा, महाभारते । १ । १३६ । २० ।

“भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्ष्वतेनाभवद्भिरः ॥”

पार्ष्वतसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।

१ । ६० । १० ।

“यावत् पृथिव्यां विहितं गवांश्च

सहाराण्यैः प्रभुभिः पार्ष्वतेषु ॥”

पार्ष्वती, स्त्री, (पार्ष्वतो हिमाचलस्तस्य तद्विष्टा-

लदेवस्येति भावः अपत्यमिति । अण् ङीप् च ।)

दुर्गा । इत्यमरः ॥ तस्या अनुपत्तिर्यथा,—

“तिथिर्भेदे कल्पभेदे पार्ष्वभेदप्रभेदतः ।

स्थानौ तेषु च विस्थाता पार्ष्वती तेन कीर्तिता ॥

महोत्सवविशेषश्च पार्ष्वस्त्रिणि प्रकीर्तितम् ।

तस्याधिदेवी या सा पार्ष्वती परिकीर्तिता ॥

पार्ष्वतस्य सुता देवी साविर्भता च पार्ष्वते ।

पार्ष्वताधिष्ठातृदेवी पार्ष्वती तेन कीर्तिता ॥”

इति प्रकृतिसखे दुर्गापार्ष्वाने ५४ अध्यायः ॥

पार्ष्वकी । गोपालपुत्तिका । इति मेदिनी ॥

पार्ष्वपदी । जीवनी । इति विश्वः ॥ सौराष्ट्र ।

नृत्तिका । इति रत्नमाला ॥ क्षुद्रपाशागभेदा ।

घातकी । संहली । इति राजनिर्घण्टः ॥

पार्ष्वतीनन्दन . पु, (पार्ष्वता नन्दन .) कार्त्ति-

कृत्यः । इत्यमरः । १ । १ । ४२ ॥

पार्ष्वतीयकुमार . पु, (पार्ष्वतीयः पार्ष्वतीजातः

कुमारः ।) पार्ष्वतीपुत्रः । यथा,—

“स्वानुशाखविष्णुशाख न गमेयस्तथैव च ।

पार्ष्वतायाः कुमारश्च चत्वारः परिकीर्त्तिताः ॥

इत्यभिपुराणम् ॥

पार्श्वः

पार्श्वेयं स्त्री, (पार्श्वे भवम् । पार्श्व + टक् ।)
 सौवीराञ्जनम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पार्श्वेयः, पु, (पार्श्वे भवः । पार्श्व + टक् ।)
 सुधावर्णद्वयः । इति रत्नमाला ॥ छलचिया
 इति भाषा । पार्श्वेयत्वात् च ॥
 पार्श्वः, पु, (पार्श्वना आधुन जीवतीति । पार्श्व +
 “पार्श्वीधौध्यादिभ्योऽनञौ ।” ५ । ३ । ११७ ।
 इति अण् ।) पार्श्वधियादौ । पार्श्वना युध्यते
 इत्यर्थे ण्यप्रत्ययनिष्पन्नः ॥
 पार्श्व स्त्री, पु, (स्युष्यते इति । स्युष + “स्युषः
 श्वण्युनी ए च ।” उणां ५ । २७ । इति श्वण्
 ए-आदेशश्च ।) कक्षाधोभागः । इत्यमरः ॥ २ । ६ ।
 ७६ ॥ पार्श्व इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते
 चिकित्सितस्थाने । ३६ अध्याये ।
 “तिथ्यं प्रणिहितं नेत्रं तथा पार्श्ववर्षीकृतम् ॥”
 यथा, शकुन्तलन्याम् १ अङ्के ।
 “न मे दूरे किञ्चित् क्षणमपि न पार्श्वे रथ-
 जवान् ॥”)
 पार्श्व, स्त्री, (स्युष + श्वण धातो, ए-आदेशश्च ।)
 चक्रोपान्तम् । (पार्श्वानां समूहः । अण् ।)
 पार्श्वगणः । पार्श्वस्थिसमूहः । इति मेदिनी ॥
 (अन्तर्गुणपायः । इति सिद्धान्तकौमुदी) ॥
 पार्श्वः, पु, जिनः । (अयमेव जेनागमोक्तचयो-
 विश्वतीर्थकुरः । अस्य पिता विश्वसेनः माता च
 ब्रह्मी । यदुक्तं पार्श्वनाथचरित्रे । १० । ७१ ।
 “श्रीलक्ष्मीपार्श्वतीर्थेशो विश्वसेनकृपालयः ।
 ब्रह्मोर्गर्भे जगन्नाथोऽवतरिष्यति सुक्तये ॥”
 तथा च तत्रैव । ११ । ३६ ।
 “विश्वसेनपतञ्जलाः सङ्गमोऽवतरिष्यति ।
 श्रीपार्श्वनाथ एवावतरीर्यकर्मा जगद्गुरुः ॥”
 हेमचन्द्राचार्यादिमतं तु अस्य पित्रनाम अश्व-
 सेनः मातृनाम वामा ॥ * ॥
 अस्य जन्मकालादियथा तत्रैव । ११ । ४५ — ४६,
 ६६ — ६७ ।
 “वैशाखशुक्लपक्षस्य द्वितीयायां निशात्यये ।
 विशाखर्षे मूलमासौ सुसुहृते सुरेश्वरः ॥
 अवतीर्षां दिवस्यत्वा भुक्ता भोगान् सुनिर्मले ।
 राज्ञा गर्भं निरौपम्यं शुद्धस्फाटिकसन्निभम् ॥”
 “न मे मामि संपूर्णं पौषे भासि तृषोदयत ।
 कृष्णपक्षे निखे योगे शुभे एकादशीतिथौ ॥
 शुभलक्ष्मसुहृत्तारौ सुषुप्तेऽतिसुखेन मा ।
 सती देवकृमारीभिः सख्या तीर्थकुरं सुतम् ॥”
 बाल्यकाले एवास्य वैराग्यातपस्तप्तात्ता ।
 ततोऽसौ संसारासक्तिं तुच्छीकृत्य एहादिकं
 विहाय वनं प्रस्थितवान् । एतत्प्रचलितमतं
 यथा, तत्रैव । १४ । ७८ — ८० ।
 “मिथ्यात्वेनाविरत्या च प्रसादेन कषायतः ।
 दुष्टयोगेन शठानां महापुण्यं प्रणयते ॥
 पञ्चाभिसाधनेनैव पृथिव्यादंगिराशयः ।
 निर्यते षड्विधः सचिद्वत् तत्तापमो भूयम् ।
 जीवघातेन घोराराधं तस्य पाकेन दर्शितः ।
 जायते च महदुःखं तापमानां जटान्मनाम् ॥

पार्श्वः

ज्ञानहीनो वपःक्षेपो यथः पापाश्रवाङ्गनाम् ।
 दयां विना तपो धर्मः सर्वमस्ति निरर्थकम् ॥
 तुष्यखलनयोगेन लभ्यन्ते तदुल्ला यथा ।
 न तथा ज्ञानकटेन मोक्षमार्गादयः कश्चिन् ॥
 यथाभ्युपगमनामेवोत्पद्यते जातु चिदुदृतम् ।
 तथा हिंसाकरेणैव तपसा च सुखादि च ॥
 अत्रान्धाश्मानया स्वर्गं गोष्ठं ज्ञास्य पयो न हि ।
 जायते जातु धर्मो वा सुखं यथायिसाधनात् ॥
 दावभोत्वा यथान्धो धावन्नपि निर्यते यथा ।
 कुर्वन्नपि तपो ज्ञानौ मन्थ्येव भवार्णवे ॥
 हेयाहेयविचारश्च पुण्यपापं हिताहितम् ।
 देवादेव भवं मोक्षं स्वाश्रयं सख्यं शुभम् ॥
 निर्वरा तत्त्वविज्ञानं गुरुं चक्रगुरुं शुभम् ।
 कुशाब्जं वेत्ति न चानां जातव्यं इव दन्तिनम् ॥
 अतो जैनमतं तथं धर्मेऽत्रोदयावहम् ।
 तपोनाथं यहाण त्वं त्वत्कर्मसु दुरायहम् ॥
 नैयत्यतपसा मोक्षः सुखं वाचासगोचरम् ।
 अज्ञानं तपसा दःखं भ्रमणश्च भवार्थो ॥
 भवतस्ते हेन तथ्यंते चित्तश्च धर्मसाधनम् ।
 वचः प्रोक्तं मंगति त्वां हीच्छता शुभमज्जना ॥”
 तत्प्रचलितानुपेक्षादिमतं तत्रैव १५ अध्याये
 विशेषतो द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
 जेनशास्त्रोक्ततत्त्वादीनि यथा, तत्रैव २०
 अध्याये ।
 “श्रुतु तत्त्वं गणाधीश । सार्द्धं द्वादशभिर्गणैः ।
 तत्त्वादीनि प्रवक्ष्येऽहं स्वेकचित्तेन संप्रति ॥
 जीवादिसत्त्वदार्थानां याथार्थं तत्त्वमिष्यति ।
 सम्यग् जेनागमे तत्त्वं विहिं गान्धन कुशासने ॥
 जीवाजीवाश्रवण्यः स्वस्वरो निर्वरा धावः ।
 इत्युक्तानि जिनाधीशैः सप्त तत्त्वानि प्रागमे ॥
 संसारिसुक्तमदेन द्विधा जीवा कवन्त्यहो ।
 सुक्ता भेदविनिष्क्रान्ता अनन्तगुणभाजनाः ॥
 भवामयप्रभेदेन द्विधा संसारिणोऽङ्गिनः ।
 तस्यैवावरभेदेन वा मुक्तिर्भव गामिनः ॥
 एकाद्या विकलाद्याः पञ्चाजास्तेऽर्थेति ते मताः ।
 देवनारकतित्यगमभेदा इति चतुर्विधाः ॥
 एकद्वित्रिचतुःपञ्चन्रियगोहोक्षपञ्चधा ।
 पृथ्वीजोमरुदृक्षत्रयभेदान् षडङ्गिनः ॥
 संज्ञिनोऽसंज्ञिनोऽज्ञानाश्चान्ना हि चतु-
 रिन्द्रियाः ।
 एकाद्या वादराः खट्वाः सप्तधेयज्जिराशयः ॥
 पर्याप्ततरभेदेन ताः सप्त जीवयोनयः ।
 गुणिता अखिला जीवसमासाः स्युश्चतुर्दश ॥
 अष्टधा धातवो वादरखट्वाश्च चतुर्विधा ।
 निखेतरनिकोता हि विकलत्रयदेहिनः ॥
 संज्ञिनोऽसंज्ञिनः सुप्रतिष्ठिताः अप्रतिष्ठिताः ।
 इति संसारिणो जीवभेदा एकोनविंशतिः ॥
 ते पर्याप्तेतरालम्बिपर्याप्तेर्वर्गिता सुवि ।
 सर्वे जीवसमासाः सप्तपञ्चाशत्प्रमा मता ॥
 स्थावराश्च द्वित्वारिंशद्विंशः सुगनारकाः ।
 द्विधापञ्चाक्षरित्येष्टचतुर्विंशत्प्रमाः स्मृताः ॥
 नवधा मानवाश्चैव नवधा विकलाङ्गिनः ।

पार्श्वः

इति जीवसमासाः स्युरष्टानवतिसंख्याकाः ॥
 पृथ्वीजःसमीरा अष्टधा वादरखट्वाता ।
 निखेतरनिकोताश्चतुर्धा वादरखट्वाताः ॥
 निकोतसहितस्तद्विंशतिः प्रत्येककायिनः ।
 एकत्र मेलिता एते सर्वे भेदाश्चतुर्दश ॥
 एकाद्या गुणितास्ते द्वित्वारिंशत्प्रमाः स्मृताः ।
 पर्याप्ततेतरालम्बिपर्याप्तेः स्युर्जिवागमे ॥
 द्विप्रकाराः सुगः स्युः पर्याप्तापर्याप्तभेदतः ।
 तथा च नारको ज्योतिर्द्विधा दुःखाभिमध्यगः ॥
 जलस्थलनभश्चारिणं संज्ञासंज्ञभेदतः ।
 षड्विधा गर्भजा जीवाः पञ्चन्रियसमाख्याः ॥
 भोगभूमिभवा जीवा द्विधा स्थलस्वगामिनः ।
 ते सर्वे मेलिता अष्टभेदाश्च गुणिताः पुनः ॥
 पर्याप्तेतरभेदाभ्यां षोडशैव भवत्यपि ।
 संज्ञासंज्ञित्वभेदाभ्यां जलस्थलस्वचारिणः ॥
 षडवासस्त्वर्क्षितास्ते पर्याप्तिप्रयुक्तास्तथेतराः ।
 भवन्त्यलम्बिपर्याप्तकाः प्रत्येकं किलाङ्गिनः ॥
 कृता एकत्र ते सर्वे भेदा अष्टादशप्रमाः ।
 गर्भमन्त्रास्त्रिताः सर्वे चतुर्विंशदङ्गिनः ॥
 आर्यस्त्वर्क्षभवा भोगकुभोगभूमिजा नराः ।
 अष्टभेदा मता वै पर्याप्तापर्याप्तभेदतः ॥
 सत्त्वर्क्षिनो मनुष्या अलम्बिपर्याप्तसंज्ञकाः ।
 इति विश्वे भवन्त्यत्र नव भेदा नृथोनिजाः ॥
 पर्याप्ताद्विभेदेन गुणिता विकलाङ्गिनः ।
 नवधा श्रीजनेः प्रोक्ता ज्ञाननैवेन्द्रागमे ॥
 अष्टानवतिरन्ते जीवसमासा विचक्षणैः ।
 विज्ञेया यत्तत्तत्तयो दया कार्या सुसुचुभिः ॥
 भूरीदकाश्चिवाताख्या निखेतरनिकोतकाः ।
 सप्तसप्तपृथ्वीक्षणाश्च वनस्थनयो दश ॥
 द्वित्रित्येन्द्रिया द्वौ द्वौ लक्षौ देवाश्च नारकाः ।
 पञ्चधौ हि चतुर्लक्षाश्चतुर्दशश्रुजातयः ॥
 चतुरशीतिलक्षा इमा जीवजातयोऽखिलाः ।
 रक्षणीया प्रथमेन ज्ञात्वा दत्तेः स्वमुक्तये ॥
 कोटौकोटिकानवनवतिलक्षाश्च कोटयः ।
 सत्त्वक्षणाश्चनहसा इत्यखिलाङ्गकुलान्यपि ॥
 जीवितः प्रागनादौ हि जीविष्यति पुनः सदा ।
 जीवत्ययं ततस्तद् जीवो जीवत्ययं किलोच्यते ॥
 अक्षजाः पञ्च च प्राणा मनोवाकायतन्त्रयः ।
 आयुरुक्ष्णसन्निधासो दृष्टेति संज्ञिना मता ॥
 असंज्ञिना नवस्युक्ते विना न मनसाखिलाः ।
 चतुरेन्द्रियजीवानां स्युष्टौ कर्णोऽन्विता स्मृताः ॥
 चोन्द्रियाणां विना चक्षुः सप्त प्राणाः प्रकीर्णताः ।
 द्वौन्द्रियाणां हि षड्प्राणाः कषिता नासिकां
 विना ॥
 सुखवाग्भ्यां विनैकाद्याणां प्राणाः स्युश्चतुः-
 प्रमाः ।
 यथायथमपर्याप्तानां ज्योतिस्ते जिनागमे ॥
 आहाराङ्गैर्द्वयोऽक्ष्णसन्निधासवाक्चक्षेतसः ।
 षड्वा पर्याप्तयश्चेति विज्ञेया संज्ञितेहिनाम् ॥
 विकला संज्ञिनां पञ्चपर्याप्तयो मनो विना ।
 चतुःपर्याप्तयो ज्योता एकाद्याणां वचो विना ॥
 निश्चयेन भवेत् केवलज्ञानदृश्योऽनुमान् ।

अनन्तसुखवीर्याऽऽसिद्धसादृश्य एव हि ।
 व्यवहारेण मिथ्यादिविभावगुणसंयुतः ।
 नेत्रादिदर्शनेयुक्तः प्राणी कर्मेष्टः कलौ ॥
 मर्त्यपुङ्गवसंयोगाभ्युत्थो गौर्यवहारतः ।
 अमूर्तो निष्कलः शुद्धो ज्ञानमूर्तिश्च निश्चयान् ॥
 व्यवहारे नयेनाज्ञगुपचारमन्त्रात्मना ।
 कर्मणो कर्मणा कर्ता भोक्ता तत्फलमग्नसा ॥
 उपचारमन्त्रात्मना नयेन प्राणमद्भुवि ।
 कटवस्त्रगृहादीनां कर्ता च शिल्पिकर्मणाम् ॥
 अमुहुनिश्चयेनाङ्गी कर्ता च भावकर्मणाम् ।
 रागद्वेषमदोन्मादशोकादिविषयात्मनाम् ॥
 प्राक्पुण्यजननाभ्युत्थः प्रादुर्भावादसम्भवः ।
 द्रव्यरूपेण निवृत्त्यं चतुर्गतिषु देहिनाम् ॥
 जायतेऽतो गणाधीशे कृपादय एव च ।
 धौधभावोऽत्र संप्रोक्तः सर्वेषां व्यवहारतः ॥
 कायप्रमाण आत्मायं पर्यायनयनः कश्चित् ।
 युक्तः प्रदेशसंज्ञारविमर्षाभ्यां प्रदीपवत् ॥
 विना मन्त्रमृद्वानिर्निश्चयेन भवेत् पुनः ।
 कर्मोत्पन्नाङ्गीनाङ्गी ससंख्यातप्रदेशमः ॥
 वेदनास्थः कषायास्थो विकृत्वानसमाह्वयः ।
 भारगान्तिकसंज्ञस्तेजसाहारकसंज्ञकौ ॥
 केवलास्थः समुद्वताः सन्नेति श्रीजिनेमताः ।
 केवल्यतेजसाहारयोगिनां स्युः परेऽङ्गनाम् ॥
 पुण्यपापफलानां हि विविधानां चतुर्गतौ ।
 श्रमोऽश्रमकराणां प्राणी भोक्ता व्यवहारतः ॥
 स्वस्वरूपस्य कर्ता मुहुनिश्चयनयादसौ ।
 जन्ममृत्युजरातीनो न कर्ता बन्धमोक्षयोः ॥
 अतोऽत्रात्मायसौ धियो निश्चिकल्पपदाश्रितः ।
 गुणेः सिद्धेन सादृश्ये ज्ञानमृतेरन्तर्मात्मान् ॥
 यथात्मिकगुणैकनाच दहन्ते काष्ठराशयः ।
 अनन्तकर्मकाष्ठानि तथाध्यानलवाग्निना ॥
 एतन्मयो यथा नागो दंष्ट्राभमोक्षमो हरिः ।
 स्वकार्यं च तथा ध्यानहीनः कर्मरिचातन ॥
 चिन्तामणिश्च रत्नानां कण्ठप्रचोऽत्र शाखिनाम् ।
 त्रिदशानां यथा शक्रो वृणां मध्ये परो जिनः ॥
 आत्मतत्त्वश्च तत्त्वानां पदार्थानां तथा महान् ।
 स्वकीयात्मपदार्थां द्रव्याणां स्वदृश्य एव हि ॥
 इति मत्वा स्वसंनिष्ठे मनः क्वातिनिश्चलम् ।
 विषयेभ्यो विनिष्कान्तं संवगादिगुणाङ्कितम् ॥
 सर्वद्रव्यबहिर्भूतोऽप्यनन्तगुणसागरः ।
 सर्वोपस्थासु सर्वत्र स्वात्मा ध्येयो सुसुचुभिः ।
 इत्यात्मतत्त्वमाख्याय तीर्थनाथो गणान् प्रति ।
 मार्गणादिकमाख्यातुं प्रारंभे मार्गसिद्धये ॥
 गतिरिन्द्रियकार्यो हि योगवेदकषायकः ।
 ज्ञानसंयमद्वलेश्याभयसम्यक्तर्कज्ञानः ॥
 आहारं मार्गणश्चेति चतुर्दश निरूपिताः ।
 जिनेस्तासु बुधेर्मयो जीवतत्त्वो महार्चिदे ॥
 मिथ्याशासदौ मित्रो विरतास्त्रयतुर्थकः ।
 वेदश्विरतास्थः प्रमत्तोऽप्रमत्तसंज्ञकः ॥
 अपूर्वकरणो नास्ति निवृत्तिकरणाभिधः ।
 दिक्पद्मासम्परायोपशान्तचीणकषायकाः ॥
 सद्योऽप्ययोगिनां मानौ सदगुणाश्रयणादिभे ।

चतुर्दश जिनेः प्रोक्ता गुणस्थानगुणाकराः ॥
 सुक्तः संपानमाला एते भयानां जिनेदिताः ।
 अभयानां किलेको मिथ्यागुणस्थानशाश्वतः ॥
 चीनाधिकगुणैर्युक्ता अर्थोपस्थास्तेषु धीयुतेः ।
 गुणानां स्थानकेष्वङ्गिनः परीक्ष्य गुणव्रजेः ॥
 इत्यादिवाक्सुधापूरे रात्राय निखिलां सभाम् ।
 अजीवतत्त्वमास्थानं पुनरारब्धवान् प्रभुः ॥
 पुङ्गवो बहुधा धर्माऽधर्म आकाश एव हि ।
 कालश्चेति जिनेः प्रोक्तो जीवद्रव्योऽत्र पञ्चधा ॥
 पूरणादगलनादसौ पदगलोऽयं निरूपितः ।
 सृष्टीऽनकविषयः सार्थनामकः कर्मदेहलान् ॥
 अर्थो स्वर्शा रसाः पञ्च वर्णाः पञ्च गन्धौ द्विधा ।
 इति विप्रतिरस्येव गुणाः प्रोक्ता द्विधात्मकाः ॥
 शुद्धागौर्यगुणाः शुद्धा मताः स्वाभाविकाश्च ते ।
 गुणाः स्वस्वेषु ये शुद्धा विभवास्था हि ते बुधेः ॥
 अगुणस्त्वविभेदेन पुङ्गवस्य द्विधा स्थितिः ।
 स्त्रिगुणरूपमयाग्नौ सङ्घातः स्वस्व उच्यते ॥
 अग्नवः कार्यनिष्ठाः स्युरन्वेकेकतयाखिलाः ।
 निव्या द्रव्याधिकेनानिव्याः पर्याधिकेन च ॥
 स्रग्मस्रग्मास्तथा स्रग्माः स्रग्मस्थलाभिधाः परे ।
 स्थलस्रग्मात्मकाः स्थलाः स्थलस्थलाश्च पुङ्गवाः ॥
 एकोऽग्नः स्रग्मस्रग्मः स्याददृश्यो नयनेनृणाम् ।
 स्रग्मास्तपि मताः मद्ध्यं कर्ममयपुङ्गवाः ॥
 रसनस्रग्मनवाग्न्यान्वेयं यान्ति पुङ्गवाः ।
 यत्ततान्तं समुद्दिष्टाः स्रग्मस्थला जिनागमे ॥
 स्थलस्रग्मा जिनेर्ज्ञेयाश्चायाज्योत्कृतातपादयः ।
 जलशालादयः स्थला उच्यन्ते पुङ्गवा बुधेः ॥
 भूकायाद्विभमानादयः स्थलस्थूलपुङ्गवाः ।
 बहुभेदा इति तीर्थेशेः पुङ्गवा हि निरूपिताः ॥
 शब्दो बन्धस्तथा स्रग्मः स्थलः संस्थानसंज्ञकः ।
 भेदस्तमस्तथाश्चायादुद्योतयानपादयः ॥
 एते पुङ्गवपण्याया विभावास्था मता जिनेः ।
 स्वाभाविकाश्च पर्याया अगुरूपाः पृथक् पृथक् ॥
 शरीरवाङ्मनःप्राणापानदुःखसुखादिकान् ।
 कुर्वन्ति पुङ्गवा जीवानां मृत्युजीवतादिकान् ॥
 जीवपुङ्गवयोः सादृशकौ जिनेर्मतो गतौ ।
 अमूर्ता निष्क्रियो धर्मा मत्स्यानाश्च यथा जलम् ।
 सहकारी मनो धर्मः स्थितौ पुङ्गवजीवयोः ।
 अमूर्ता निष्क्रियो निव्यो यथा श्वायाध्वगामिनाम् ॥
 लोकालोकविभेदेन द्विधाकाशस्त्वन्निमान् ।
 अवकाशप्रदः सर्वद्रव्याणां निष्क्रियोऽययः ॥
 पदार्थाय च लोकास्ते लोकाकाशो मनो हि सः ।
 तस्याङ्गहरनन्तोऽप्यलोकाकाशोऽस्ति केवलः ॥
 धर्माधर्मकजीवानां लोकाकाशस्य सन्ति च ।
 असंख्याताः प्रदेशा हि पुङ्गवानामनेकधा ॥
 निश्चयव्यवहारेण द्विधा कालोऽतिनिष्क्रियः ।
 द्रव्याणां सहकारी परिणतो कर्त्तृवर्जितः ॥
 समवायिमयः कालो व्यवहारोऽत्र लभ्यते ।
 मोदोहादिक्रियादोः परत्वापरत्वयोगतः ॥
 भिन्नाभिन्नत्वयो यत्र लोकाकाशो सुसंस्थिताः ।

राशयश्चैव रत्नानां स कालो निश्चयाभिधः ॥
 एकत्र सङ्ग जीवेन बहुद्रव्या सुनिभिः स्फुटाः ।
 ते कालेन विना ज्ञेयाः पञ्चास्तिकायसंज्ञकः ॥
 पुङ्गवो यो य आयाति कर्मरूपोऽत्र रागिणः ।
 द्रव्यभावविभेदेन द्विधा स आश्रयो भवेत् ॥
 रागद्वेषादियुक्तेन परिणामेन येन हि ।
 आश्रयवत्तत्र कर्माणि स स्थावाश्रयोऽङ्गनाम् ॥
 मिथ्यात्वपञ्चकं द्वादशधा विरतयोऽमुभा ।
 प्रमादा हि त्रयश्चैव योगाः पञ्चदशात्मकाः ॥
 सर्वदःखाकरोभूताः कषायाः पञ्चविश्रतिः ।
 एतेऽत्र प्रत्यया ज्ञेया भावाश्रयनिबन्धनाः ॥
 आयाति कर्मरूपेण पुङ्गवोऽत्र योगिनः ।
 द्रव्याश्रवः स विज्ञेयोऽप्यनन्तभवकारकः ॥
 ध्यानादोराश्रवो रुढो येस्ते स्युर्मूर्त्तवत्सभाः ।
 अन्वया विफलज्ञानस्तपोऽहतादितः सताम् ॥
 संज्ञेधो जीवकर्मणोर्यः सम्बन्धो द्विधा मतः ।
 भावद्रव्यप्रभेदेन विन्वाश्रमकारोऽयुभः ॥
 बध्यन्ते येन भावेन रागादिदूषितेन हि ।
 कर्माणि भावबन्धोऽत्र सोऽनन्तसंज्ञितप्रदः ॥
 प्रकतिस्थितिवन्वाशुभागप्रदेशतोऽङ्गनाम् ।
 चतुर्धा बन्ध आन्नातोऽत्रानेकविक्रियाकरः ॥
 प्रकतिः स्वभावः स्याच्च स्थितिः कालावधारणम् ॥
 रसतुल्योऽयुभागः प्रदेशो जीवप्रदेशयुक् ॥
 सपरकतिप्रदेशाख्यौ बन्धौ च योगतो सताम् ।
 स्थित्यनुभागबन्धौ कषायेर्भवनिबन्धनौ ॥
 यथा बन्धबन्धो लभते दःखमनेकशः ।
 कर्मदहलवद्दोऽङ्गी तथा श्वादिदृग्गतौ ॥
 सर्वोऽश्रयनिर्गो यो ध्यानाद्यं द्रव्यभावनः ।
 स द्विधा संवरः प्रोक्तः स्वर्गसुखादिकारकः ॥
 चैतन्यपरिणामो य एकीभूतो निजात्मकः ।
 निश्चिकल्पमयो ज्ञेयो भावसंवर एव सः ।
 त्रयोदशविधं वृत्तं परो धर्मा दशात्मकः ।
 द्विहभेदा अनुप्रेक्षाः परोधद्वयोऽखिलः ॥
 पञ्चधा संयमो ध्यानश्रुताभ्यामंयमादयः ।
 भवन्त्यमी सतां सर्वे भावसंवरकारणम् ।
 निरोधः क्रियते योऽत्र कर्मणां यत्नतो बुधेः ।
 सद्रव्यसंवरः प्रोक्तोऽप्यनन्तगुणसागरः ॥
 संवरेण स्वयं स्तौत्र एतेऽत्रालिङ्गनं सदा ।
 सतां स्वस्वीव सुक्तिश्रीर्नान्यथा ज्ञेयकोटिभिः ॥
 प्राप्तनः कर्मबन्धो यः कालेन तपसाथवा ।
 चीयते निर्णरासासविपाकेन रता द्विधा ॥
 कर्मपाकेन या जाता सविपाकास्त्रिधात्मनाम् ।
 सायभाजनिता हेया परकर्मनिबन्धनाः ॥
 संवरेण समयात्र निर्णरा क्रियते बुधेः ।
 तपोभिः साविपाका प्रादयानेकसुखाकरा ॥
 निर्णराकर्मणामत्र जायतेऽपि यथा यथा ।
 आयाति निकटं सुक्तिस्तनकारिणां तथा तथा ॥
 अत्यन्तं योऽत्र विज्ञेयः कर्मात्मनो स्वयोगिनाम् ।
 काललब्ध्या स भोक्तः स्यात्तु द्रव्यभावाद्द्विधा-
 त्मकः ॥
 चयं हेतुर्वरो यः परिणामोऽखिलकर्मणाम् ।

पार्श्वती

पार्श्वरथ

पार्श्व

भावमोक्षः स विशेषः कर्ममोक्षनस्तुल्यम् ॥
ममस्तकर्मदेहाद्यदेवात्मा जायते पृथक् ।
तत्रैव दृश्यमोक्षः स्यादन्तर्गुणदायकः ॥
आपादमस्तकर्म यथा ब्रह्मो बन्धनेहैव ॥
मोक्षनाशभने सौख्यं तथा मुक्तिं विधेः ज्ञानम् ॥
तस्मान् कर्मातिगो जीवः शरणादिकर्षीभवत् ।
ममयेन ब्रह्मदृष्टं यावन्लोकायमस्तकम् ॥
तन्नेवास्यानिगवाधः सोऽयं गमनवर्जितः ।
सिद्धो धर्म्मोऽस्ति कायाभावादनन्तसुखा-

स्वर्गः ॥

तत्र भुक्ते निगवाधं स्वात्मजं विगयातिगम् ।
उद्दिष्टमवधेयं स सिद्धः मुक्तो महान् सुखम् ॥
स्वातीति निरीपस्यं शास्त्रं सुखमस्तवम् ।
नानन्तं परमं स्यादद्वयानप्रेक्षमेव हि ॥
यदेवमनुजेः सर्वैः सुखं त्रेलोक्यगोचरम् ।
भक्तं तस्मादनन्तं तत्प्रापते परमेष्ठिनाम् ॥
यत्नं समयेनेव भवितव्यं गुणाद्यैः ।
नित्यानामशरीराणां सर्वान्तरं व्यच्युतम् ॥
इति विविधविभागेः सप्ततत्त्वानि सुक्ते
रगवगमसुखीजानि प्रख्यातवान् यः ।
परमुदमपि भयानाश्चकार स्वर्गजे-
रन्तपरमसुखीर्मेव दद्यात् स्वशक्तिम् ॥
पार्श्वः सर्वसुखाकरोऽसुखहरः पार्श्वः श्रिता

धर्म्मिणः

पार्श्वीनां समाप्यतेऽमरपदं पार्श्वीयं नमः ।
पार्श्वीनास्ति हितद्वारी भवभृतां पार्श्वस्य सक्तिः
प्रिया
पार्श्वं चित्तमहं दध्यः शिवलक्षितं मां पार्श्वं । पार्श्वं
नय ॥”

इति श्रीपार्श्वनाथचरित्रे २० सर्गः ॥३॥

सनिजष्टे, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

पार्श्वकः, त्रि, (अत्रजुगुपायः पार्श्वं तेन अन्वि-
च्छति अर्थानिति । “पार्श्वान्विच्छति ।” ५ ।
० । ७५ । इति कन् ।) प्राक्नेन विभवान्वेषो ।

यथा, -

“कुल्लया विभवान्वेषी पार्श्वकः सन्धिजीवकः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

पार्श्वं के पार्श्वार्थोऽपि । (यथा, याज्ञवल्क्यः ।
० । ८६ ।

“तन्मते हे ललाटान्निगच्छे नासाधनाम्यिका ।
पार्श्वकास्थालकेः साङ्गमचन्द्रेण द्विसमिति ॥”

पार्श्वतः, [सु] य, (पार्श्व + “आद्यादिभ्य उप-
संस्थानम् ।” ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य वार्त्तिक-
कोश्या तसिः ।) पार्श्वत् । पार्श्वे । इत्यादि ।
इति संक्षिप्तसारशास्त्रकणम् । (यथा, रघुः ।
१६ । ३१ ।

“मित्रकृतमपदिश्य पार्श्वतः

प्रस्थितं समनवस्थितं प्रियाः ॥”)

पार्श्वनीयः त्रि, (पार्श्वतो भवः । पार्श्व + “मुख-
पार्श्वतमोर्लोपश्च ।” ४ । ० । १३८ । इत्यस्य
वार्त्तिकोश्या ह्ः ।) पार्श्वसम्बन्धी । पार्श्वतो
भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पार्श्वपरिवर्त्तनं, क्ली, (पार्श्वस्य पार्श्वेन वा परि-
वर्त्तनम् ।) कटिदानम् । कर्णिकापरिवर्त्तितः ।
पाश्र्वाङ्गैराण इति भाषा । श्रीहरेः पार्श्वपरि-
वर्त्तनोत्सवो यथा,—

“भाद्रस्य शुक्लैकादश्यां श्रयणोत्सववन प्रभोः ।
कटिदानोत्सवः कुर्याद्वैष्णवेः सह वैष्णवः ॥”

तथा च भविष्योत्तरं ।

“प्राप्ते भाद्रपदे मासि एकादश्यां सितेऽहनि ।

कटिदानं भवेद्विष्णोर्महापातकनाशनम् ॥

जलाशयान्तिकं नीत्वा संपूज्याभ्यर्च्य च प्रसुम् ।

कर्णिकापरिवर्त्तितश्च दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेत् ॥”

अस्य आख्या । श्रयणोत्सवान् कथञ्चिद्विशेषमनु-
वादपूर्वकं लिखति । जलेति त्रिभिः कर्णिकायाः
कथाः परिवर्त्तितं दक्षिणाङ्गे प्रकल्पयेदिति पूर्व
वामाङ्गेन सुप्रस्थापुना दक्षिणाङ्गेन श्रययेदि-
त्यर्थः । तत्कालविशेषश्च पूर्वमेव निर्णयितोऽस्ति ।
अभ्यर्चनामन्तः ।

“देवदेव । जगन्नाथ योगिगन्ध । निरञ्जन । ।

कटिदानं कुल्लयाट्य मासि भाद्रपदे शुभे ॥

महापूर्वां ततः कृत्वा वैष्णवान् परितोष्य च ।

देवं स्वमन्दिरं नीत्वा यथापूर्वं निवेशयेत् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिलिङ्गासे १५ विलासः ॥

पार्श्वपिपलं, क्ली, (पार्श्वे पिपलमिव ।) हरी-
तकीविशेषः । इति भावप्रकाशः ॥ गणहड
इति हिन्दीभाषा ॥

पार्श्वभागः, पु, (पार्श्वस्य भागः ।) पश्चभागः ।

हस्त्यादेः पार्श्वदेशः । इत्यमरः । २ । ८ । ४० ॥

पार्श्वशूलः, पु क्ली, (पार्श्वे जातः शूलः ।) शूल-
रोगविशेषः । तस्योपशमम् । यथा,—

“शतपुण्या देवदारु शालपत्रां वचाशुक् ।

कुष्ठं मांसी सेन्धवश्च पलमेकं पुनर्नवा ॥

पानं गन्धं तथाभ्यङ्गे तिलमेतत् प्रदापयेत् ।

हृत्फलं पार्श्वशूलश्च गण्डमालाश्च नाशयेत् ॥”

इति मारुह १८६ अध्यायः ॥

(अस्य सम्प्राप्तिपूर्वकलक्षणचिकित्सितानि

यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४२ अध्याये ।

“रुग्णं मारुतं शीघ्रां कुक्षिपार्श्ववस्थितः ।

स संरुद्धः करोत्यासु मानं गुडगुडायनम् ॥

सुर्चोभिरिव निस्तोदः लङ्कोक्तासी तदा गरः ।

नात्रं वाञ्छति नो निद्रासुषेयनिनिपीडितः ॥

पार्श्वशूलः स विशेषः कफानिलसमुद्भवः ।

तत्र पुष्करमूलानि हिङ्गुसौवर्चलं विडम् ॥

सेन्धवं तुम्बुरुपञ्चाचूर्णं कृत्वा तु पाययेत् ।

पार्श्वहृत्स्थिशूलेषु यवकायेन संयुतम् ॥

सर्पिःप्राहोदरोक्तं वा छतं वा हिङ्गुसंयुतम् ।

बीजपूरकसारं वा पयसा सह साधितम् ॥

शरकतेलमथवा मदमस्तुपयोः ॥

भजयन्नापि पयसा जाङ्गलेन रसेन वा ॥”

पार्श्वस्थः, पु (पार्श्वे तिष्ठतीति । पार्श्व + स्था +

क. ।) पार्श्वस्थितनट । इति हेमचन्द्रः ॥

समोपस्थितं, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । ६ ।

२०० । १४८ ।

“यस्य मन्त्री च गोप्ता च पार्श्वस्थो हि जना-
ईनः ॥”)

पार्श्वस्थि, क्ली, (पार्श्वस्य अस्थि ।) शरीर-
पार्श्वस्थितास्थि । पौजरा इति भाषा । तत-
पर्यायः । पार्श्वका ० । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

पार्श्विकं, त्रि, (पार्श्व + ठक् ।) पार्श्वस्थिदम् ।
पार्श्वजातम् । पार्श्वशब्दात् णिकप्रत्ययनिष्प-
न्नम् ॥

पार्श्वैकादशी, क्ली, (पार्श्वसम्बन्धिनो हरेः पार्श्व-
परिवर्त्तनजन्त्या एकादशी ।) भाद्रशुक्लैकादशी ।
तद्विवरणं पार्श्वपरिवर्त्तनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पार्श्वीदरप्रियः, पु, (पार्श्वसुदरश्च ताभ्यां प्रीत्याति
भोक्तारमिति । प्री + कः ।) कर्कटः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥

पार्श्वती, क्ली, (पृथक्स्थापत्यमिति । पृथक् + अण
+ स्त्रियां ङीप् ।) द्रौपदी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ३ । ८५ ।

“युधिष्ठिरं भोजयित्वा श्रयमन्त्राति पार्श्वती ।

द्रौपद्यां सुख्यमानायां तद्वत् क्षयमेति च ॥”)

पार्श्वदः, त्रि, (पारिषद + पृथोदरादित्वात् साधुः ।
यद्वा, पर्वदि साधुः पर्वदो गयः इत्यत्र योग-
विभागान् य इति कश्चित् ।) पारिषदः । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भागवते । ३ । १६ । ० ।

“एतौ द्वौ पार्श्वदौ मत्तं जयौ विजयो यव च ॥”)

पार्श्वदः, त्रि, (पर्वदि साधुः । पर्वद + “पर्व-
दो गयः ।” इति गयः ।) पार्श्वदः । इति भरतः ॥

पार्श्वी, पु क्ली (पृथक्ते भूत्यादिकमनेनेति ।
पृथ् + “लृणिपृत्रिपार्श्वीचूर्णिभूजि” ।” उगी ४ ।

५० । इति निप्रत्ययेन निपातनान् साधुः ।)

गुलफस्याधोभागः । पादगम्यधरः । इत्यमरः ।

० । ६ । ७२ ॥ गोदसुडा इति गोडारि इति च

भाषा । स तु गर्भस्थस्य मासद्वयेन भवति ।

इति सुखबोधः ॥ (यथा, कुमारः । १ । ११ ।

“उद्वेजयत्यङ्गुलिपार्श्वीभागान्

मार्गं शिखीभूतहिमेऽपि यत्र ॥”)

सैन्यपृष्ठम् । इति मेदिनी । शै. २० ॥ (यथा,

हरिवंश । २५ । ३० ।

“उग्रना तस्य जग्राह पार्श्वमाङ्गिरसस्तदा ॥”)

पृष्ठम् । इति हलायुधः ॥ निगीषा । यथा,—

“सैन्यपृष्ठे पुमान् पार्श्वः पश्चात्पदनिगीषयोः ॥”

इति रत्नकोषः ॥

पार्श्वी, क्ली, उन्मदक्ली । इति मेदिनी । शै. २० ॥

कुन्ती । इति धरणिः ॥

पार्श्वीयाहः, पु, (पार्श्वे सैन्यपृष्ठं गच्छतीति ।
ग्रह + अण् ।) पृष्ठतः शत्रुः । शत्रुजयोद्यतस्य

विजिगीषोस्तुशत्रुपक्षपातन पार्श्वी पश्चात्

पदं गच्छाति याति यः । इत्यमरभरतौ ॥ (यथा,

मनुः । ७ । २०७ ।

“पार्श्वीयाहश्च संप्रेक्ष्य तथाक्रन्दश्च मण्डले ॥”)

पार्श्वीचं, क्ली, (पार्श्वे जायते इति । च +

“आतोऽनुपसर्गः कः ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।)

पश्चाद्रक्षकसेना । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पालङ्का

पाल, क रणे । इति कविकल्पद्रुमः (पुरी-परं-सकं-सेट् ।) क, पालयति । इत्यवतैवेष्टसिद्धे दीर्घिणोऽपि पाठः । काशुबन्धामिदशुबन्धवन जेरनित्यता बोधयति । तेन पालति पलति इत्यपि सिद्धम् । इति दुर्गादासः ॥

पालः, पु, (पालयतीव निष्ठोवनादिकमिति । पालि + अच् ।) पतद्वयः । इति हेमचन्द्रः ॥ पिकदन् इति भाषा ॥ पालकं, वि । यथा,— “दिवावक्तव्यता पाले राजौ स्वामिनि तद्वयै । योगक्षेमैश्च यत्तु पालो वक्तव्यतामियात् ॥” इति मनुः ॥

पालकः, पु, (पालयतीति । पालि + क्तृल् ।) घोटकरणकः । तत्पर्यायः । अम्बरचः ० वल्लभः ३ । इति जटाधरः ॥ चित्रकटचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ पालनकर्त्तरि, वि । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्व ।

“गोपालको गवां गोष्ठे यस्तु धूमं न कारयेत् । मत्तिकालीननरकं मत्तिकाभिः स भक्ष्यते ॥”

पालकाप्यः, पु, सुनिविष्टः । तत्पर्यायः । करे-गुम्भः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ धन्वन्तरिः । इति चित्राक्षशेषः ॥

पालनः, पु, (पालं चित्रं हनोति । हन + टक् ।) हन्ता । इत्यमरः । २ । ५ । १६७ ॥

पालङ्कः, पु, (पाल रक्षणे + सम्प्रदादित्वात् क्रिप । तन अङ्गति इति । अङ्क + घञ् ।) शलकी । शाकभेदः । पालङ् इति भाषा । प्राजपची । इति मेदिनी । कै, ११७ ॥ वाज इति भाषा ॥

पालङ्की, स्त्री, (पालङ्क + गौरादित्वात् ङाच् ।) कुन्दरुनामगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः । २ । ४ । १०१ ॥ शाकभेदः । पालङ् इति भाषा ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“यथादोषशक्रेऽस्त्रकतन्त्रीयकजीवन्त्युपोदि-काम्बलावालमूलकपालङ्कसर्पिणीपुष्पकुला-यवङ्गीभिरन्यैश्च ॥” अस्या गुणाः । कषापित-वातविष्वनाशित्वम् । रुचत्वञ्च । इति राज-वल्लभः ॥

पालङ्गी, स्त्री, (पालङ्क + स्वार्थे ण्यल् ।) शाक-भेदः । पालङ् इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पलङ्का ० मधुरा ३ क्षुरपत्रिका ४ सुपत्रा ५ क्षिप्रपत्रा ६ ग्रामीणा ७ ग्राम्यवल्लभा ८ । अस्य गुणाः । ईषत् कटुत्वम् । मधुरत्वम् । पथ्य-त्वम् । शीतलत्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । ग्राहि-त्वम् । परमतपयत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालङ्गा, स्त्री, (पालङ्क + स्त्रियां अजादित्वात् टाप् ।) कुन्दरुः । इत्यमरः ॥ कुन्दरुखोटो इति भाषा । पालङ्कशाकः । तत्पर्यायः । वास्तु-काकारा २ क्षुरिका ३ चौरितच्छदा ४ । (यथा, सुश्रुते । १ । ४२ ।

“प्रायशः क्रूरवक्त्रोविदारकजीवन्तीचिल्ली-पालङ्गासुनिष्ठश्चक्रप्रवर्तीनि गीवाराद्यो सुद-गादयश्च समासेन कषाद्यो वर्गः ॥” अस्या

पालिः

गुणाः । वातलत्वम् । शीतत्वम् । श्लेष्मलत्वम् । भेदनत्वम् । गुरुत्वम् । विष्टम्भित्वम् । मध्वा-स-पित्तरक्तविषापहत्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥

पालनं, स्त्री, (पाल्यतेऽनेनेति । पालि + “करणा-धिकरणयोश्च ।” ३ । ३ । ११७ । इति ल्युट् ।) सदाःप्रसन्नाया गोः स्त्रीरम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ (पाल रक्षणे + भावे ल्युट् ।) रक्षणम् । यथा, “अभिनेकादिगुणयुक्तस्य रोगः प्रजापालनं परमो धर्मः ॥” इति मिताक्षरा ॥

पालाशं, स्त्री, (पलाशस्येदमिति । अण् ।) तमालपत्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तेजपात इति भाषा ॥ (यथा, वाभटे गुल्फचिकित्सा तायाम् ।

“पालाशं दहनान्जुनं शठिजयापामार्गकुष्मा-खकम् ॥”)

पालाशः, पुं, (पालाशस्य वर्ण इव वर्णोऽस्यचेति । अच् ।) हरिद्वयः । (यथा, दृष्टान्तहितायाम् । ८३ । ४ ।

“पालाशताम्रासितकर्त्तराणाम् ॥”) तद्वर्णविशिष्टे पलाशवृक्षसम्बन्धिनि च, वि । इत्यमरः ॥ (यथा, मनुः । २ । ४५ ।

“ब्राह्मणो वेत्स्यपालाशो चित्रयो वट-खादितो ॥”)

पालाशवृक्षः, पुं, (पालाशानां पलाशवृक्षाणां वृक्षा यच्च ।) मगधदृष्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ पलाशसमृद्धश्च ॥

पालिः, स्त्री, (पाल्यते पाल्यते इति । पल पालनं + “बाहुलकात् शलतिपलतिभ्याश्च ।” ४ । १०६ । इत्यञ्जलदत्तोक्ता इण् ।) कर्णलताग्रम् । (यथा, “यस्य पालिद्वयमपि कर्णस्य न भवेद्विह । कर्णपीठं समे मध्ये तस्य विद्धा विवर्द्धयत् ॥ बाह्यायामिह दीर्घायां सन्धिराभ्यन्तरो भवेत् । आभ्यन्तरायां दीर्घायां बाह्यसन्धिरुदाहृतः ॥ एकेव तु भवेत् पालिः स्थला पृथ्वी स्थिरा च या ।

तां द्विधा पाटयित्वा तु द्विधा चोपरि सन्धयेत् ॥ गण्डादुत्पन्नं मांसं साशुबन्धेन जीवता । कर्णपालिमपालेस्तु कुर्यान्निरालस्य शास्त्रावित् ॥” “कर्णपाल्यामयाग्राणां पुनर्वल्ग्यामि मृश्रत । कर्णपाल्यां प्रकुपिता वातपित्तकफास्त्रयः ॥

द्विधा वाप्यथ संस्थाः कुर्वन्ति विविधा रजः । विस्फोटः कृच्छ्रता शोफः पाल्यां दोषे तु वातिके ॥ दाहविस्फोटजननं शोफः पाकश्च पित्तिके । कण्डः सन्धयश्च स्तम्भो गुरुत्वञ्च कफालके ॥

यथादोषश्च संग्राह्य कुर्यात्तथा चिकित्सितम् । स्तम्भायुः प्रपरीधकेः प्रलेपाद्विमोक्षणैः ॥ नदीं क्रिया दृष्ट्यायैर्यथासं भोजनेस्तथा । य एव वन्ति दोषाणां चिकित्सां कर्त्तुमर्हति ॥

अत ऊर्ध्वं नामलिङ्गवन्धे पाल्यामुपद्रवान् । उतपाटकश्चोत्पुटकः श्यावः कण्ड्युगो भृशम् ॥ अवमन्यः सकण्डको ग्रन्थिको जम्बुकश्च । खावो च दाहवांश्चैव श्लेष्मिणो क्रमशः क्रियाम् ॥

पालिन्दी

अपामार्गः सर्जरसः पाटलाजकुचत्वचौ । उतपाटके प्रलेपः स्थान तैलेभिश्च पाचयेत् ॥ श्लेष्माकश्लेष्मपूनीकगोधामेदोऽथ तद्भा । वाराहं गव्यमेवेष्टं पित्तं सर्पिश्च संलज्जेत ॥

लेपस्तुपुटके दद्यात्तैलेभिश्च साधितम् । गौरीं सुगन्धां सश्यामाममन्तां तक्षणीयकम् ॥ श्यावे प्रलेपनं दद्यात्तैलेभिश्च साधितम् । पाठां मसालान् चौरं तथास्यादण्डकाञ्जिकम् ॥

दद्यात्लेपं सकण्डके तैलेभिश्च साधितम् । ब्रणीभूतस्य दृष्टं स्याद्विदं तैलं विजानता ॥ मधुकं चौरकाकोली जीवकाद्यैर्विपाचितम् । गोधावराहसर्पाणां वसाः स्युः क्षतं हरेत् ॥

प्रलेपमिदं दद्याद्वनित्यावमन्यकं । प्रपौष्टरीकं मधुकं समङ्गां घघमेव च ॥ तैलेभिश्च सम्यक् श्लेष्म कण्डमतः क्रियाम् । सहदेवा विषदेवा अजाक्षीरं ससैन्धवम् ॥

उत्तरालेपनं दद्यात् तैलेभिश्च साधितम् । ग्रन्थिके गुटिकां पूष्णं सावयेद्वपाच्य त् ॥ ततः सैन्धवचूर्णम् दृष्ट्वा लेपं प्रदापयेत् । लिखित्वा तत् सूतं दृष्ट्वा पूर्णं रोधस्य कम्बुनं ॥

चौरेण प्रतिसार्धं न शुद्धं संरोपयेत्ततः । मधुपर्णो मधूकश्च मधुकं मधुना सह ॥ लेपः साविणि दातव्यस्तैलेभिश्च साधितम् । पञ्चकर्णैः समधुकैः पित्तेक्षे च दृष्टान्वितैः ॥

जीवकाद्यैः सर्पिष्के दद्यात्तमानं प्रलेपयेत् ॥ इति सुश्रुते छत्रस्थाने घोरघ्नोऽध्याये ॥ अश्विः । पङ्क्तिः । (यथा, गीतगोविन्दे । ६ । १० ।

“विपुलपुलकपालिः स्तीतशीतकारमन्-जानतजडिमकाकुचकुलं याहरन्ती ॥”) अङ्कप्रभेदः । हवादिद्वयम् । इति मेदिनी । ले ३० ॥ यूका । ज्ञानप्रसुक्ती । प्राज्ञः । (यथा, गीतगोविन्दे । ३ । १३ ।

“भूपलव धनुरपाङ्गतरङ्गितानि वाणा गुणः श्रवणपालिरिति स्मरेत् ॥ तस्यामनङ्गलयजङ्गमदेवताया-

मस्त्राणि निरन्तजगन्ति किमर्पितानि ॥”) संतुः । कल्पितभोजनम् । प्रशंसा । उत्तङ्गः । प्रस्थः । इति हेमचन्द्रः ॥

पालिका स्त्री (पालिरेव । स्वार्थे कन् टाप् च ।) अश्विः । इति शब्दरत्नावली ॥ कर्णपत्रम् । इति शब्दचन्द्रिका । दद्याद्विदं तैलं । तत्पर्यायः । कुम्भलिका २ । इति हारावली ॥

पालितः, वि, (पाल + क्त ।) रक्षितः । यथा,— “चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं कृष्णस्य योगिनी । ययौ विहायसा राजन् हारकां कृष्णपालिताम् ॥” इति श्रीभागवतीयदृष्टमस्कन्धे ६२ अध्यायः ॥

कायस्थस्य पद्धतिविशेषः ॥ पालिन्दी, पु, (पालयतीति । पालि + बाहुल-कात् कित्च् ।) कुन्दरुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पालिन्दी, स्त्री, (पालिन्दी + गौरादित्वात् ङीष् ।) श्यामालता । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुत कल्पस्थाने १ अध्याये ।

पावनं

“अध्यापितवृत्तश्यामा पालिन्दीतच्छलीयकैः ॥”) पालिन्दी । चितृता । इति द्विरूपकोषः ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“चितृत् श्यामार्द्धचन्द्रा च पालिन्दी च मवे-
गिका ।

मसरविदलाकोलके यका कालमेविका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पालिन्दी, स्त्री, कृष्णचितृता । इत्यमरः ॥ २४१०८ ॥

पाली, स्त्री, (पालि + कृदिकारादिनि वा डीप् ।)

यकी । सप्तश्रुयोषित । इति मेदिनी । जे, ३० ।

श्रेणी । इति शब्दरत्नावली ॥ स्थाली । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

पावकः, पुं, (पुनातीति । पु + णिच् + क्युल् ।)

अग्निः । इत्यमरः ॥ १११५७ ॥ (यथा, काशो-
खण्डे ६ अध्याये ।

“अपावनानि सन्धाणि वृद्धसंसर्गतः कश्चित् ।

पावनानि भवन्त्येव तस्मात् स पावकः स्मृतः ॥”

वेदतामिः । यथा,—

“पावकः पवमानश्च शुचिरग्निश्च ते जयः ।

निष्कण्डः पवमानः स्यादेतत्तः पावकः स्मृतः ॥

यथासौ तपते स्वयः शुचिरग्निस्त्वसौ स्मृतः ॥”

इति कौर्मि १२ अध्यायः ॥

स च ब्रह्मणो मानसपुत्रादभिमानिनगमकाशेः
स्वाहायां जातः । यथा,—

“योऽसावगिरभोमानो स्मृतः स्वायम्भुवेऽनरे ।

ब्रह्मणो मानसः पुत्रस्तस्मात् स्वाहा यजो जनतः ॥

पावकं पवमानश्च शुचिरग्निश्च यः स्मृतः ॥”

इति मातृ ४८ अध्यायः ॥

सदाचारः । वृद्धिमन्थः । (अस्य पर्यायो यथा,

“तजोमन्यो हविर्मन्यो ष्योतिष्को पावकोऽरणिः ।
वृद्धिमन्योऽग्निमन्यश्च मयनो गणिकारिका ॥”

इति वेदकरत्नमालायाम् ॥

चित्रकः । भस्मातकः । विडङ्गः । इति मेदिनी ।

कं, ११८ ॥ शोधयित्वनरः । इति हेमचन्द्रः ॥ रक्त-

चित्रकः । कुसुम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पवित्र-

कारके, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३१ । २० ।

“मिहः पावकाः प्रनता अभूवन् ॥”

पावकारिणः, पु, (पावकाय वृद्धानुपादनार्थं

अरुणिरिव ।) अग्निमन्थः । इति शब्दमाला ॥

पावकिः, (पावकस्यापत्यम् । पावक + इच् ।)

कार्तिकेयः । यथा,—

“कथं तं क्षतिकापुत्रसुक्तवान् तं सुरं शुरुम् ।

कथञ्च पावकिरसौ कथं वा मालिनन्दनः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पावनं, स्त्री, (पावयत्यनेनेति । पू + णिच् + क्युल् ।)

जलम् । लङ्कम् । इति मेदिनी । ने, ६० ॥ गोम-

यम् ॥ इति शब्दचन्द्रिका ॥ रुद्राक्षम् । कुष्ठम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ चित्रकम् । अध्यासः ।

प्रत्यक्षजम् । इति विश्वः ॥ (शुद्धिः । यथा

मनुः । ११ । १७८ ।

“सा चेत् पुनः प्रदध्येत सटशेनोपयन्तिता ।

लङ्कं चान्नायश्चैव तदस्याः पावनं स्मृतम् ॥”

पाशः

पावनः, पु, (पावयतीति । पू + णिच् + क्युल् ।)

आसः । पावकः । इति मेदिनी । ने, ६० ॥

(यथा, ३१२५ । मनुश्लोकटीकायां कुल्लुकभट्टः ।

“पावनः सभ्योऽग्निः शीतापनोदनादर्थं बहुषु

देशेष्वपि विधीयते ॥”) सिद्धः । इति विश्वः ॥

पीतभृङ्गराजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णुः ।

यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ४५ ।

“भूतभयभयभ्रातः पवनः पावनोऽनलः ॥”

“पावयतीति पावनः । भौषास्त्राहातः पवत

इति श्रुतः ॥” इति शाङ्करभाष्यम् ॥) सिद्धः ।

पवित्रं पावयतिर च, त्रि । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रघुः । १६ । ५३ ।

“स त्वनेकवर्तिना सखीऽपि सन्

पावनोऽनलवलोच्य सन्ततिम् ।

वैद्ययज्ञपरिभाषितं गर्दं

न प्रदीप इव वायुमत्यगात् ॥”)

पावनध्वनिः, पुं, (पावनः पवित्रजनको ध्वनि-

र्यस्य ।) शब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पावनो

ध्वनिरिति विग्रहे ।) पवित्रशब्दः ॥

पावनी, स्त्री, (पावयत्यनेनेति । पू + णिच् +

क्युट् + डीप् ।) हरीतकी । इति विश्वः ॥

तुलसी । गौः । इति राजनिर्घण्टः । गङ्गा ।

यथा, शाङ्कराचार्यकृतगङ्गाष्टके ।

“ब्रह्माहं स्वयन्तो हरिश्चरसि जटावलि-

सुक्तासयन्ती

स्वर्लोकादापतन्ती कनकगिरिगुहागच्छेनात्

स्वर्गजन्ती ।

सौख्योऽष्टे सुठन्ती दुरितचयचमूर्तिभरं भर्त-

सयन्ती

पाथोधिं पूरयन्ती सुरनगरसरित्पावनी नः

पुनातु ॥”

(इत्यु गङ्गाया अंशविशेषः । यथा, मातृ ॥

१२० । ४६—४१ ।

“ततो विसर्ज्यामास संरुद्धां स्वेन तेजसा ।

नदीं भगीरथस्थायं तपसोऽयेन तोषितः ।

ततो विसर्ज्यामास सप्त सोतांसि गङ्गायाः ॥

त्रोणि प्राचीमभिसुखं प्रतीचीं त्रीशयैव तु ।

सोतांसि त्रिपथगायास्तु प्रत्यपदान सप्तधा ॥

गलिनोऽादिनी चैव पावनी चैव प्राच्यगा ।

सोता चक्षुश्च सिन्धुश्च तिस्रस्ता वै प्रतीच्यगाः ॥

सप्तमी त्वशुगा तासां दक्षिणेन भगीरथम् ।

तस्माद् भगीरथी सा वै प्रविष्टा दक्षिणो-

दक्षिम् ॥”

शाकद्वीपस्य नदीविशेषः । यथा, मातृपुराणे ।

१०१ । ३१ ।

“नन्दा च पावनी चैव तृतीया परिकीर्तिता ॥”)

पाशः, पु, (पश्यन्तं बध्यन्तेनेति । पश + चच् ।)

शस्त्रभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वैशम्पा-

यनधनुर्वेदोक्तपाशलक्षणं यथा,—

“पाशः सुसज्ज्यावयवो लौहधातुल्लिकोऽयवान् ।

प्रादेशपरिधिः सोऽसगुलिकामरणाक्षितः ॥”

आग्नेयधनुर्वेदोक्तलक्षणं यथा,—

पाशकः

“दशहस्तो भवेत् पाशो वृत्तः करसुखस्तथा ।

गुणकार्पाससुज्जानामर्कस्त्रायवचर्मणाम् ॥

अन्येषां सुदृढाणाञ्च सुजतं परिवेष्टितम् ।

तथा त्रिंशत्समं पाशं बुधः कुर्यात्सुवर्णितम् ॥”

अस्य क्रियादिकं यथा,—

“कर्तव्यं शिचकेस्तस्य स्थानं कक्षासु वै सदा ।

वामहस्तन संयुज्य दक्षिणेनोद्धरेततः ॥

कुण्डलस्याक्षतिं कृत्वा भाभ्येकं मस्तकोपरि ।

क्षिपेत्— ॥”

‘वक्ष्यते च भुते चैव तथा प्रव्रजितेषु च ।

समयोगविधिं ज्ञात्वा प्रयुज्येत सुशिक्षितः ॥

विजित्वा तु यथान्यायं ततो बन्धं समाचरेत् ।

कक्षां बद्धा ततः खड्गं वामपार्श्वान्वस्रितम् ॥

दृष्टं विदुष्य वामेन निष्कर्षेद्दक्षिणेन च ॥”

अन्यथा ।

“परावृत्तमपाठनं गृहीतं लघुसंज्ञितम् ।

ऊर्ध्वक्षिप्रमधःक्षिप्रं सन्धारितविधारितम् ॥

श्येनपातं गजपातं ग्राह्याक्षं तथैव च ।

श्वमेकादशविधा ज्ञेयाः पाशविधारणाः ॥”

वैशम्पायनोक्तक्रिया यथा,—

“प्रसारणं वेष्टनञ्च कर्तव्यमिति ते जयः ।

योगाः पाशाश्चिता लोके पाशाः क्षुद्रसमा-

श्चिताः ॥”

अन्यथा ।

“ऋत्वायतं विशालञ्च तिर्थकुम्भामितमेव च ।

पञ्च कर्मविनिर्दिष्टं अस्ति पाशे महात्मभिः ॥”)

कषास्ते सन्निहायः । (यथा, भाषे । ७ । ६२ ।

“अथशिरसिजपाशपातभारा-

दिव नितरां नतिमद्भिरंसभागेः ॥”)

कर्णान्ते शोभनार्थः । कृत्वाद्यन्ते निन्दार्थः ।

पश्चादिवन्धनरज्जादि । इति विश्वः ॥ (यथा,

महाभारते । ५ । ६४ । १ ।

“शकुनीनामिहार्थाय पाशं भूमावयोजयत् ।

कक्षिष्ठाकुनिकस्तात् पूर्वैर्धामिति शुश्रुम् ॥”

योगविशेषः । यथा, ज्योतिषे ।

“यदा राशिपञ्चके सन्ध्याया भवन्ति तदा

पाशाश्चयोगो भवति ॥” पारिभाषिकपाशो

यथा, कुलार्णवे १ उक्तासं ।

“दृष्ट्वा शङ्का भयं लब्ध्वा जुगुप्सा चेति पञ्चमी ।

कुलं शीलं तथा जातिरद्वै पाशाः प्रकी-

र्तिताः ॥”

स्वप्नेऽस्य दर्शनफलं यथा,—

“कार्पासभस्मास्थिकपालमूलं

चक्रञ्च पाशान्तथवा प्रपश्यन् ।

तस्यापदं रोगधनलभ्यं वा

रोगी मृतिं वा तनुतेऽतिकष्टम् ॥”

इति हारीते द्वितीये स्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

पाशकः, पु, (पाशयति पीडयतीति । पश + णिच्

+ क्युल् ।) दानविशेषः । पाशा इति भाषा ।

तत्पर्यायः । अक्षः २ देवः ३ । इत्यमरः ।

२ । १० । ४५ ॥ सारिः ४ शारिः ५ सारः ६

शारः ७ पाशः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

पाशुप

पाशुपतिः, पुं, (पाशः पाशौ यस्य ।) वरुणः ।
इति हलायुधः ॥

पाशवपासनं, क्ली, (पाशवं पशुसंघं पालयतीति ।
पाति + क्तुः ।) वासः । इति शब्दचक्रिका ॥

पाशितः, चि, (पाश + क्त ।) पाशयुक्तः । बहुः ।
इति धरणिः ॥

पाशौ, [न] पुं, (पाशौऽस्यस्येति । पाश +
इतिः ।) वरुणः । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥

(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३ । ८ ।
“यदि शक्रं यमं वापि कुबेरमपि पाशिनम् ॥”)

आधः । इति मेदिनी । ने, ६१ ॥ यमः । इति
कश्चित् ॥ पाशधरे, चि । इति विश्वः ॥

पाशोक्तः, चि, पाशवद्धः । अभूततद्भावे चि-
प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

पाशुपतः, पुं, (पशुपतिर्देवतास्येति । “सास्य
देवता” ॥ ४ । २ । २४ । इति अथर्व ।) वक-
प्रत्ययम् । (अथर्व पंथायो यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।

“शिवमन्त्री पाशुपत एकाक्षीणो वृको वसुः ॥”)
पशुपत्यधिदेवतः । तद्वक्तः । इति मेदिनी । ते,

२ । ११ ॥ (क्ली, तन्त्रशास्त्रविशेषः । यथा, क्रूर्म-
पुराणे १४ अध्याये ।

“एव सम्बोधितो रुद्रो माधवेन सुरारिणा ।
चकार मोहशाल्याणि केशवोऽपि शिवरितः ॥

कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्वपञ्चमम् ।
पञ्चरात्रं पाशुपतं तथान्यानि सहस्रशः ॥”

अथर्ववेदान्तगतोपनिषद्विशेषः । यथा, सुक्ति-
कोपनिषदि ।

“सावित्र्यात्मा पाशुपतं परब्रह्मावधूतकम् ॥”)

पाशुपतव्रतं, क्ली, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि
व्रतम् ।) पशुपतिव्रतविशेषः । यथा,—

“यथा पशुपतिर्निधं हत्वा सर्वमिदं जगत् ।
न लिप्यते पुनः सोऽपि यो निधं व्रतमाचरेत् ॥

इह जन्मकृतं पापं पूर्वजन्मकृतञ्च यत् ।
व्रतं पाशुपतं नाम कृत्वा हन्ति द्विजोत्तमः ॥

ह्लादश्यामेकभक्ताश्री त्रयोदश्यामयाचितम् ।
चतुर्दश्यां तथा नक्तसुपवासं परं हनि ॥

गोवृषश्चैव हैरगश्च रौप्यं ताम्रमयन्तथा ।
सौवर्गं कारयेत् पत्रं गुञ्जाशील्या एयक् एयक् ॥

तन्नेवोक्तेख्येन्मर्त्ति शिवायाश्च शिवस्य च ।
तत्रप्रमाणं त्वं कुर्याद्रौप्यं चैव चतुर्गुणैः ॥

रौप्यादष्टगुणं ताम्रं तद्वर्णं वापि कारयेत् ।
चारपत्रे समारोप्य वस्त्रोत्तमयुतन्तथा ॥

त्रयोदश्यामेकभक्तं रिक्तायां नक्तमाचरेत् ।
कुर्यादयाचितं दर्शं पादलङ्घ्यव्रतचरेत् ॥

गन्धपुष्पैः सुनेत्रेदेवैस्त्राभरणदीपकैः ।
गङ्गाधरं समभ्यर्च्य प्रार्थयेत् प्रवरं वरम् ॥

गङ्गाधर । महादेव । सर्वलोकचराचरः ।
अहि मे सर्वपापानि पूजितस्त्रिह शङ्कर ! ॥

शङ्कराय नमस्तुभ्यं सर्वपापहराय च ।
यथा यमं न पश्यामि तथा मे कुरु शङ्कर । ॥

यममार्गं यथा शक्नो । न पश्यामि कदाचन ।
संपूजितो मया भग्न्या तथा मे कुरु शङ्कर ! ॥

पाशुप

गङ्गाधर । धराधीश । परात्पर वरप्रदः ।।
श्रीकण्ठ । नीलकण्ठश्चसुमाकान्त । नमोऽस्तु ते ॥

संपूज्यैर्विधानेन प्रतिपद्यति ते रवौ ।
हैरग्यादीन् गोवृषाश्च ब्राह्मणैश्चो निवेदयेत् ॥

यथा त्वं सर्वगः सर्वः सर्ववासस्तु सर्वकृत् ।
न लिप्यसे विकृन्वाणस्तथा मां कुरु शङ्कर । ॥

एवं स्तुत्वा नमस्कृत्य वृषादींश्च यथादितान् ।
शुक्लादिभ्यो द्विजैश्चैव शङ्करः प्रीयतामिति ॥

एवं व्रतमिदं कृत्वा त्वं दद्याद्द्विजातये ।
यममार्गं महाघोरं न पश्यति कदाचन ॥

यः करोति व्रतेनैव सर्वपापप्रणाशनम् ।
न स लिप्येत पापेन पद्मपत्रमिवाम्भसा ॥

ब्रह्महत्यादिभिः पापैरगम्यागमनादिभिः ।
सुच्यते पातकेभ्योऽपि ह्यभय्यापेयकैः पुमान् ॥

यः करोति महाभाग । दानं सर्वसुखावहम् ।
हत्वा पापान्यशेषानि स्वर्गलोकं स गच्छति ॥”

इति वज्रपुराणे पाशुपतव्रतदानाध्यायः ॥
(यथा च शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे

२६ अध्याये ।
कथय ऊचुः ।

“भगवन् । श्रोतुमिच्छामो व्रतं पाशुपतं परम् ।
ब्रह्मादयोऽपि यत् श्रुत्वा सर्वे पाशुपताः स्मृताः ॥

वायुरुवाच ।
रहस्यं वः प्रवक्ष्यामि सर्वपाशुपतिजननम् ।

व्रतं पाशुपतं श्रोतमप्यर्च्यशिरसि श्रुतम् ॥
कालाञ्जिन्नापौर्णमासी देशः शिवपरिचयः ।

चेन्नारामादिरन्ध्रौ वा प्रशस्तः शुभलक्षणः ॥
तत्र पूर्वं त्रयोदश्यां सुजातः सुजाताङ्किकः ।

अनुज्ञाय स्वमाचार्यं संपूज्य प्रणिपत्य च ॥
पूर्वां वंशधिकीं कृत्वा शुक्लाम्बरधरः स्वयम् ।

शुक्लयज्ञोपवीती च शुक्लमान्यानुलेपन ॥
दर्भासने समासीनो दर्भसुष्टिं प्रयच्छ च ।

प्राणायामत्रयं कृत्वा प्राङ्मुखो वायुर्दहसुखः ॥
ध्यात्वा देवश्च देवीश्च तद्भिन्नापनवर्त्तना ।

व्रतमेतत् करोमीति भवेत् संकल्प्य दीक्षितः ॥
यावच्छरीरपातं वा ह्लादशान्दमथापि वा ।

तद्वर्णं वा तद्वर्णं वा मासद्वादशकानु वा ॥
तद्वर्णं वा तद्वर्णं वा मासमेकमथापि वा ।

दिनद्वादशकं वापि दिनवटकमथापि वा ॥
तद्वर्णं दिनमेकं वा व्रतसंकल्पनावधि ।

अग्निमाधाय विधिवद्विराजं होमकारणात् ॥
हुत्वाप्येन समिद्धिञ्च चरुणा च यथाक्रमम् ।

पूर्णादाः पुरतो भूयस्तत्पानं शुद्धिसुदृशम् ॥
शुद्धयानुष्ठानमन्त्रेण तैरेव समिदादिभिः ।

तत्त्वान्येतानि महद्देहं शुध्यन्तामित्यनुस्मरन् ॥
पञ्च भूतानि तन्मात्राः पञ्च कर्म्मिन्द्रियाणि च ।

ज्ञानकर्म्मविभेदेन पञ्च पञ्च विभागशः ॥
त्वगादिधातवः सप्त पञ्च प्राणादिवायवः ।

मनोबुद्धिरहंन्यातिर्गन्धाः प्रकृतिपूरुषौ ॥
रागो विद्याकला चैव नियतिः काल एव च ।

माया च शुद्धविद्या च महेश्वरसदाशिवौ ॥
शक्तिश्च शिवतत्त्वश्च तत्त्वानि क्रमशो विदुः ।

पाशुप

मन्त्रैस्तु विरजैर्हुत्वा होताद्यौ विरजो भवेत् ॥
अथ गोमयमाहाय पिच्छीकृत्वाभिमन्त्र्य च ।

न्यस्याद्यौ तच्च संरक्ष्य दिने तस्मिन् हविष्य-
सक् ॥

प्रभाते तु चतुर्दश्यां कृत्वा सर्वं पुरोदितम् ।
दिने तस्मिन्निताहारः कालशेषं समापयेत् ॥

प्रातःपञ्चैणि चाप्येव कृत्वा होमावसानतः ।
उपसंभृत्य रुद्राग्निं गङ्गीयाद्वस्य यत्रतः ॥

ततस्तु ऋद्धिलो मुखः शिखैकजट एव वा ।
भूत्वा स्नात्वा पुनर्वीतलज्जश्चेत् स्याद्दिगम्बरः ॥

अन्यः काषायवसनश्चर्मचौराम्बरोऽथवा ।
गङ्गाम्बरो वल्कली वा भवेद्दुष्करी च मेखली ॥

प्रजात्य चरणौ पञ्चाङ्गिराचन्यात्मनस्तनुम् ।
संकलीकृत्य तद्वस्त्रं विरजानलसम्भवम् ॥

अग्निरिवाभिमन्त्र्यैः षडभिराचम्यैः क्रमात् ।
विन्दव्याङ्गानि रुद्रादिचरणान्तश्च संस्पृशेत् ॥

ततस्तेन क्रमेणैव ससुद्धृत्य च भक्षणम् ।
सञ्जाङ्गोद्गलनं कुर्यात् प्रथमेन शिवेन वा ॥

ततस्त्रिपुङ्गुं रचरेत्त्रियायुषसमाजयम् ।
शिवभावं सगामस्य शिवयोगं समाचरेत् ॥

कुर्यात्त्रिसन्ध्यमप्येवमेतत् पाशुपतं व्रतम् ।
पूजनीयो महादेवो लिङ्गमूर्तिः सनातनः ॥

पद्ममण्डलं हैमं नवरत्नैरलङ्कृतम् ।
कर्णिकार्कसरोपेतमासनं परिकल्पयेत् ॥

विभवे तदभावे तु रक्तं सितमथापि वा ।
पद्मं तस्यायुभावे तु केवलं भावनामयम् ॥

तत्पद्मकर्णिकामध्ये कृत्वा लिङ्गं कनीयसम् ।
स्फाटिकं पीठिकोपेतं पूजयेद्दिनतः क्रमात् ॥

प्रतिष्ठाप्य विधानेन तस्मिन् कृतश्रीधनम् ।
परिकल्प्यासनं मूर्तिं पञ्चवक्त्रप्रकारतः ॥

पञ्चगत्यादिभिः पूजयेद्यथाविभवविस्तरेः ।
स्नापयेन कलशैः पूजैः सहस्रादिषु सम्भवैः ॥

गन्धद्रव्यैः सकपूरैश्चन्दनाद्यैः सकुङ्कुमैः ।
सवेदिकं समालप्य लिङ्गं भूषणभूषितम् ॥

विल्वपत्रैश्च पद्मैश्च रक्तपत्रैर्नैऋत्योत्तमैः ।
नीलोत्पलैस्तथान्यैश्च पुष्पैस्तेस्तैः सुगन्धिभिः ॥

पुण्यैश्च शतपत्रैश्च चित्रैर्वाक्षतादिभिः ।
समभ्यर्च्य यथालाभं महापूजाविधानतः ॥

धूपं दीपं तथाचार्घ्यं नैवेद्यञ्च समादिशेत् ।
निवेदयित्वा विभवे कल्याणञ्च समाचरेत् ॥

इष्टानि च विष्टानि न्यायेनोपार्जितानि च ।
सञ्चन्द्रयाणि देयानि व्रते तस्मिन् विशेषतः ॥

श्रीपञ्चोत्पलपद्मानां संख्या साहस्रिकी मता ।
प्रत्येकमपरा संख्या शतमष्टोत्तरं द्विजाः ॥

तथापि च विशेषेण न त्वन्निष्ठस्वपत्रकम् ।
हैममेकं परं प्राङ्ः पद्मं पद्मसहस्रकान् ॥

नीलोत्पलादिष्वप्येतत्समानं विल्वपत्रकैः ।
पुष्पान्तरान्यनियमाद्यथालाभं निवेदयेत् ॥

अष्टाङ्गमर्धसुतकण्ठं धूपान्धूपौ विशेषतः ।
कृष्णागुरुमधोरात्र्यौ वक्त्रे सद्यो मनःशुलाम् ॥

चन्दनं वामदेवायै हरितालञ्च पौरुषे ।
ईशाने भसितं केचिदात्रेणमतीदृशम् ॥

पाशुप

न धूप इति मन्थने धूपान्तरविधानतः ।
 सितागुरुमघोराख्ये सुखे कृष्णागुरुः पुनः ॥
 यौतुके गुग्गुलुं सद्ये सौम्ये सौगन्धिकं सुखे ।
 ईशानेऽपि उशीरादि दद्याद्धूपं विशेषतः ॥
 शर्करामधुकपूरकपिलाहृतसंयुतम् ।
 चन्दनागुरुकाष्ठानां सामान्यं संप्रचक्षते ॥
 कर्पूरवर्तिराध्यात्वा देया दीपावली ततः ।
 अर्घ्यमाचमनं देयं प्रतिवक्तव्यमपरम् ॥
 प्रथमावरणे पूज्या क्रमाद्वेष्टव्यगुह्यौ ।
 ब्रह्माङ्गानि ततश्चैव प्रथमावरणेऽर्चयेत् ॥
 द्वितीयावरणे पूज्या विष्णेशाक्षकवर्तिनः ।
 तृतीयावरणे पूज्या भवाद्याश्चाष्टमर्चयेत् ॥
 महादेवादयस्तत्र तथैकादशमर्चयेत् ।
 चतुर्थावरणे पूज्याः सर्वे एव गणेश्वराः ॥
 बहिरैव तु पशुस्य पञ्चमावरणे क्रमात् ।
 दश दिक्पतयः पूज्याः साक्षाः साधुचरास्तथा ॥
 ब्रह्मणो मानसाः पुत्राः सर्वेऽपि ज्योतिषाङ्गणाः ।
 सर्वे देवाश्च ऐशश्च सर्वाः सर्वेऽपि खेचराः ॥
 पातालवासिनश्चान्ये सर्वे सुनिगमा अपि ।
 योगिनो मुख्यतः सर्वे पञ्चमे मातरस्तथा ॥
 क्षेत्रपालश्च सगणः सर्वे चैतश्चराचरम् ।
 अधावरणपूजान्ते सम्यग्य परमेश्वरम् ॥
 साध्यं सद्योजनं हृद्यं हविर्भक्त्या निवेदयेत् ।
 मुखवासादिकं दत्त्वा ताम्बूलं सोपदेशकम् ॥
 अलङ्कृत्य च भूयोऽपि नानाएव्यविभूषणैः ।
 गौराजनान्ते विलोके पूजाशेषं समापयेत् ॥
 चन्द्रसङ्काशहारश्च श्रयनीये समर्पयेत् ।
 आढ्यं ऋषीर्षितं हृद्यं तत्सर्वमगुरुपतः ॥
 कृत्वा च कारयित्वा च हुत्वा च प्रतिपूजनम् ।
 स्तोत्रं यथोक्तं जप्त्वा विद्यां पञ्चाक्षरीं जपेत् ॥
 प्रदक्षिणां प्रणामश्च कृत्वा तान् समर्चयेत् ।
 ततः पुरस्तादेवस्य गुरुविदो च पूजयेत् ॥
 दत्त्वाऽर्घ्यमष्टौ पुष्यादि देवसुहास्य लिङ्गतः ।
 अमेर्यामिं सुसंरक्ष्य उद्धास्य च तमपुनः ॥
 प्रवृत्तं जन इत्येवं कुर्यात्सर्वं पुरोहितम् ।
 ततस्तत्ताम्रजं लिङ्गं सर्वोपकरणान्वितम् ॥
 समर्पयेत् स्वगुरुवे स्थापयेद् वा शिवालये ।
 संपूज्य च गुरुनन्यान् ब्रतिनश्च विशेषतः ॥
 भक्तान् द्विजांश्च शक्तश्चेदीनानाथश्च तोषयेत् ।
 स्वयं चानशनप्रायः फलमूलाग्रनोऽथवा ॥
 पयोव्रती वा भिक्षार्थी भवेदेकाग्रनस्तथा ।
 नक्तं युक्ताग्रनो नित्यं भूषय्यान्निरतः शुचिः ॥
 भस्मशायी त्वये शायी चौराजिनशयोऽथवा ।
 ब्रह्मचर्यरतं नित्यं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 अर्कजारे तथाङ्गायां पञ्चदश्यां पक्षयोः ।
 अष्टम्याश्च चतुर्दश्यां शक्तस्तपवसेदपि ॥
 पाण्डुरपतिर्नोद्वेष्टास्तिकान्धनपूर्वकान् ।
 वर्जयेत्सर्वं यत्नेन मनसा कर्मणा शिरा ॥
 जनादानदयासत्वाहिंसाशोलः सदा भवेत् ।
 सन्त्यज्य प्रशान्तश्च तपोधानरतः सदा ॥
 कुर्यात्त्रिषवणस्नानं भस्मस्नानमप्यापि वा ।
 पूजां वैशेषिकाश्चैव मनसा कर्मणा शिरा ॥

पाशुप

बहुनात्र किमुक्तेन नाचरेदृष्टवं व्रती ।
 प्रमादात् तथाचरे निरुप्य गुरुलाघवम् ॥
 उचितां निष्कृतिं कुर्यात् पूजाद्योमजपादिभिः ।
 आसमाभिव्रतस्थैवमाचरेत् प्रमादतः ॥
 गोदानश्च द्रव्योत्सर्गं कुर्यात् पूजां जपं सदा ।
 सामान्यमेतत् कथितं व्रतस्यास्य समासतः ॥
 प्रतिमासं विशेषश्च प्रवक्ष्यामि यथाक्रमम् ।
 देशाख्ये वखलिङ्गत्वं ज्येष्ठे मारकतं शुभम् ॥
 आषाढे मौक्तिकं विद्याच्छावये नीलनिर्मितम् ।
 मासे भाद्रपदे चैव पद्मरागमयं परम् ॥
 आश्वयुष्याश्च विधिवद्भोमेकमयं शुभम् ।
 कार्तिक्या वै द्रुमं लिङ्गं वैदूर्यं मार्गशीर्षके ॥
 पुष्यरागमयं पौषे माघे दुर्मण्डितं तथा ।
 फाल्गुन्यां चन्द्रकान्तोत्थं चैव तद्द्वययोऽथवा ॥
 सर्वमासेषु रत्नानामलभं हैममेव वा ।
 हैमाभावे राजतं वा ताम्रं शैलजमेव वा ॥
 न्यग्रजं वा यथाज्ञानं चाणिकं चान्ददेव वा ।
 सर्वगन्धमयं वाद्य लिङ्गं कुर्यादथारुचि ॥
 व्रतावसानसमये समाचरितमेतत्कः ।
 कृत्वा वैशेषिकां पूजां हुत्वा चैव यथा पुरा ॥
 संपूज्य च सदाचार्यं ब्रतिनश्च विशेषतः ।
 देशिकेनाभ्यगुह्यतः प्रादुसुखो वायुददुसुखः ॥
 दर्भासनो दर्भपाणिः प्राणायामो नियम्य च ।
 जपित्वा शक्तितो मूलं ध्यात्वा शान्तं त्रियम्बकम् ॥
 अतुष्टाय यथापूर्वं नमस्कृत्य कृताञ्जलिः ।
 ससुखं ज्ञानमिदं भगवन् । व्रतमेतत्तदाज्ञया ॥
 इत्युक्त्वा लिङ्गमूलं दर्भासुत्तरतस्थयेत् ।
 ततो दण्डजटाघोरमेखलाद्यपि चोत्खलेत् ॥
 पुनराचम्य विधिवत् पञ्चाक्षरसुदीरेयेत् ।
 यः कृत्वा तन्तिकीर्दीप्तामादेहान्तमनाकुलः ॥
 व्रतमेतत् प्रकुर्वीत स तु वै नैष्ठिकः स्मृतः ।
 सोऽन्याश्रमो च विज्ञेयो महापाशुतस्तथा ॥
 स एव तपसां श्रेष्ठः स एव च महाव्रती ।
 न तेन सदृशः कश्चित् कृतकृत्यो सुसुच्युः ॥
 यतियो नैष्ठिको जातस्तमाहुर्नैष्ठिकोत्तमम् ।
 योऽन्यदादृष्टाहं वा व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
 सोऽपि नैष्ठिकतुल्यः स्यात्तौव्रतसमन्वयात् ।
 कृताक्ता यश्चरेद्व्रतं व्रतपरायणः ॥
 द्विजैकदिवसं वापि स च कश्चन नैष्ठिकः ।
 कृत्यमित्येव निष्कामो यश्चरेद् व्रतसुप्तमम् ॥
 शिवार्पितात्मा सततं न तेन सदृशः कश्चित् ।
 भस्मच्छन्नो द्विजो विद्वान् महापातकसम्भवः ॥
 पापैर्विमुच्यते सद्यो सुख्यते नात्र संग्रहः ।
 रुद्रार्पेयत्परं वीर्यं तद्रूपं परिकीर्तितम् ॥
 तस्मात्सर्वं कालेषु बोधयान् भस्मनयुतः ।
 भस्मनिष्ठश्च दह्यन्ते दोषा भस्मादिस्त्रिमासम् ॥
 भस्मस्नानविगृह्णात्मा भस्मनिष्ठ इति स्मृतः ।
 भस्मना दिग्धसज्जाज्ञो भस्मटोत्रपुष्टकः ॥
 भस्मशायी च पुरुषो भस्मकल्पभक्षयात् ।
 भूतिर्भक्तिकरी पुनर् रक्षा रक्षाकरी परम् ॥
 किमन्येदिह यत्तथं भस्माद्यात्मकारणम् ।
 व्रती च भस्मना ज्ञातः स्वयं देवो महेश्वरः ॥

पाषकः

परमाख्यश्च शैवानां भस्मैतत्पारमेश्वरम् ।
 धौम्याग्रजस्य तपसि स्थापदो यन्निवारिताः ॥
 तस्मात्सर्वप्रयत्नेन कृत्वा पाशुपतं व्रतम् ।
 घनवद्भस्म संयुज्य भस्मस्नानरतो भवेत् ॥
 इति श्रीशिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे
 एकोनत्रिंशोऽध्यायः ॥ ३० ॥)
 पाशुपताख्यं, ज्ञौ, (पाशुपतं पशुपतिसम्बन्धि
 अख्यम् ।) पशुपतेः मूलाख्यम् । तस्य खरूपं
 यथा,—
 “गजाननोऽपि सच्चिन्मय यत्तत् पाशुपतं परम् ।
 महारूपं महाकार्यं युगान्तादिसमप्रभम् ॥
 पञ्चवक्त्रं महाघोरं दृष्ट्वाहुः त्रिलोचनम् ।
 सौम्यं घोरं सुघोराख्यं त्रैलोक्यं भयोत्कटम् ॥
 जटाभारं गङ्गाहिमयमात्रं शिवाङ्गजम् ।
 वेणुवीणाशङ्खचक्रं डमरुकारावसंकुलम् ॥
 शिवारावं भयात्त्रासि यधवायसचेष्टितम् ।
 उल्कादक्षज्वलज्वालं गोनाशकतभूषणम् ॥
 ललम्बिखलनागैर्गजचर्मोद्भववाससम् ।
 केकरं तर्ज्यमानं मूलखटाङ्गधारिणम् ॥
 यसमानं समिदं जैलोक्यं सचराचरम् ।
 पुरतो विघ्ननाशक्य लेलिहानं यवस्थितम् ॥”
 इति देवीपुराणम् ॥
 पाशुपालं, ज्ञौ, (पशुपालस्य भावः कर्म वा ।
 पशुपाल + अख्य ।) वैश्ववृत्तः । पशून् गोमहि-
 म्यादीन् पालयति पशुपालः दातुं घनं । पशु-
 पालस्य भावः कर्म वा इत्यर्थे णाप्रत्ययनिष्प-
 त्तम् । इत्यमरभरतो ॥ (यथा, मार्कण्डेय ॥ २८६ ।
 “दानमध्ययनं यज्ञो वैश्वस्यापि त्रिधैव सः ।
 बाणिव्यं पाशुपाल्यश्च क्षत्रियेवास्त्य जीविका ॥”)
 पाश्चात्यः, त्रि, (पश्चात् + “दक्षिणापश्चात्पुरस-
 ख्यक् ।” ४ । २ । ८८ । इति त्यक् ।) पश्चा-
 द्भवः । (यथा, देवभागवते ॥ १ । १७ । ६६ ।
 “पाश्चात्वं यामिनीयामं ध्यानमेवान्वपद्यत ।
 ज्ञात्वा प्रातः क्रियाः कृत्वा पुनरास्ते समा-
 हृतः ॥”)
 पश्चिमदेशातः । इति सुम्भबोधथाकरणम् ॥
 (यथा, महाभारते ॥ १ । १०१ । ११ ।
 “स विजित्य गृहीत्वा च भूपतीन् राजसत्तमः ।
 प्राच्यादुदीच्यान् पाश्चात्यान् दक्षिणात्यानकाल
 यत ॥”)
 पाश्चात्याकरसम्भवः, ज्ञौ, (पाश्चात्ये पश्चिमदिग्-
 भवे आकरे सम्भव उत्पत्तिर्यस्य ।) साम्भरी-
 लवणम् । तत्पथ्यायः । रोमकम् २ रामलव-
 णम् ३ । इति रत्नमाला ॥
 पाश्या, स्त्री, (पाशानां समूहः । पाश + “पाशा
 दिभ्यो यः ।” ४ । २ । ४८ । इति यः ।) पाश-
 समूहः । इत्यमरः । ३ । २ । ४३ ॥
 पाषकः, पु, (पशति बध्नातीव चरगौ । पश बन्धे +
 ण्वल् ।) पादाभरणविशेषः । पाशुनी इति
 भाषा ॥ यथा,—
 “रत्नपाषकघटकेषु विराजितपदाङ्गुलेः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ४ अध्यायः ॥

पाषण्डः

पाषण्डः, पुं, (पापं करोति दर्शनसंस्मृतिना ददातीति। यच्छ्रुत्वा दाने + जमन्नात् डः। एषो-
दरादिवात् साधुः। यद्वा, पाति रक्षति दृष्ट-
तेभ्य इति। पा + क्तिप्। पा वेदधर्मेस्तं वक्ष-
यति वक्ष्यतीति। यदुक्तम्।

“पालनाच्च त्रयीधर्मेः पाषण्डेन निगद्यते।

तं व(क्ष)यन्ति ते यस्मात् पाषण्डास्तेन

हेतुना ॥

नानाव्रतधरा नानाविधाः पाषण्डिनो मताः ॥”)

वेदविस्मृताचारवान् सर्व्ववर्णविद्वधारी। बौद्ध

चपणकादिः। इति भरतः ॥ तत्पर्यायः। सर्व्व-

लिङ्गी २। इत्यमरः। १०। ७। ४५ ॥ कौलिकः ३

पाषण्डिकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पाष-

ण्डादिसम्भावये दोषो यथा,—

“तस्मात् पाषण्डिभिः पापैरालापं स्पर्शनं

त्यजेत्।

विशेषतः क्रियाकाले यज्ञादौ चापि दीक्षितः ॥

क्रियाहानिर्यद् हे यस्य मासमेकं प्रजायते।

तस्यावलोकनान् सूर्यं पश्येत् मतिमान् नरः ॥

किं पुनर्यस्तु सन्दृष्ट्वा त्रयीं सर्वात्मना हिजः।

पाषण्डभोजिभिः पापैर्देवादिबरोधिभिः ॥

पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वेङ्गलव्रतकान् शठान्।

हेतुकान् वक्तृत्वींश्च वाङ्मात्रेणापि नाश्चयेत् ॥

दूरापास्तस्तु संसर्गः सहास्या वापि पापिभिः।

पाषण्डिभिर्दुराचारैस्तस्मात्तान् परिवर्जयेत् ॥

एते नयास्तवास्थाता दृष्ट्वा आहोपघातकाः।

येषां सम्भावणान् पुनर्न दिनपुण्यं प्रणश्यति ॥

एते पाषण्डिनामानो ह्येतास्तु आलपेदनुधः।

पुण्यं नश्यति सम्भाषादेतेषां तद्दिनोद्भवम् ॥

पुनर्न जटाधरगमोच्छ्रवतां तथैव

मोचाश्विनामखिलशौचनिरास्ततानाम्।

तोयप्रदानपिष्टपिष्टवह्निष्कृतानां

सम्भावणादपि नरा नरकं प्रयान्ति ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥ * ॥

पाषण्डादीनां लक्षणं यथा,—

“भवः स्वधर्मात् पाषण्डो विकर्मस्थो निषिद्धस्तु।

यस्य धर्मेभ्यो नित्यं सुरभोज इवोत्थितः ॥

प्रक्षन्नाणि च पापानि वेङ्गलं नाम तद्व्रतम् ॥

तद्वान् वेङ्गलव्रतकः ॥

प्रियं यत्किं पुरोऽन्यत्र विप्रियं कुरुते भृशम्।

यत्तापराधचेष्टश्च शठोऽयं कथितो बुधैः ॥

सन्दृष्ट्वैतुभिर्यः सत्कर्मसु सहेतुकः।

अव्यागदृष्टिर्नैकतकः स्वार्थसाधनतत्परः ॥

शठो मिथ्याविनीतश्च वक्तृशिरुदाहृतः ॥” इति।

एतद्वैकार्या नामो ॥ * ॥ अपि च।

सदाशिव उवाच।

“यैरन्यदेव परत्वेन घटन्त्यज्ञानमोहिताः।

नारायणाख्यगृह्णन्ते ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥

कपालभस्मास्थधरा ये ह्यवेदिकलिङ्गिनः।

अते वनस्थाश्रमाश्च जटावस्त्रकलधारिणः।

अवेदिकक्रियोपेतास्ते वै पाषण्डिनस्तथा ॥

शङ्खचक्रोर्ध्वपुष्पादिचिह्नेः प्रियतमैर्हरैः।

पाषण्डः

रहिता ये द्विजा देवि। ते वै पाषण्डिनो मताः ॥

अतिस्त्रुत्यक्तमाचारं यस्तु नाचरति हिजः।

स पाषण्डोति विज्ञेयः सर्व्वलोकेषु गृह्णितः ॥

समस्तयज्ञभोक्तारं विष्णुं ब्रह्मण्यदेवतम् ॥

उदस्य देवताश्चैव जुहोति च ददाति च।

स पाषण्डोति विज्ञेयः स्वतन्त्रो वापि कर्मसु ॥

स्वातन्त्र्यात् क्रियते येस्तु कर्म वेदादिनां महत्।

विना वै भगवत्प्रीत्या ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥

यस्तु नारायणं देवं ब्रह्मरुद्रादिदेवतैः।

समन्वेनैव वीक्षेत स पाषण्डो भवेत् सदा ॥

अनास्था क्रियते येस्तु मनोवाक्कायकर्मभिः।

वासुदेवं न जानाति स पाषण्डो भवेत् हिजः ॥

हरैर्नामैकमन्त्राभ्यां लोकाः सद्भिर्विवर्जिताः।

यदि वर्णाश्रमाद्या ये ते वै पाषण्डिनः स्मृताः ॥

वर्णानां गुरवो नित्यं शिवे यद्यप्यवेष्टवाः।

भगवद्भस्मरहिता वैष्णवादिविनिन्दकाः ॥

रजस्तमोभया जीवहर्मका जीवभक्तकाः।

असनप्रतिग्रहरता देवता ग्रामयाजकाः ॥

भ्रष्टाचारास्तथा ब्राह्मणा नानाविबुधपूजकाः।

देवतोच्छिद्यश्राद्धादिभोजिनः श्रुद्वनक्रियाः ॥

विविधामन्कर्मरता भक्त्याद्यविचारिणः।

लोभमोहमदक्रोधकामाहङ्कारिणः सदा ॥

खर्वविधाः पारदागिकाद्या येऽत्र श्रमभाने।

अन्येषां का कथा तत्र पाषण्डा ब्राह्मणाः ॥

स्मृताः ॥

वर्णाश्रमाद्या ये मर्त्याः स्वस्वधर्म्मविवर्जिताः।

ते वै पाषण्डिनो देवि। नारायणवर्हिर्मुखाः ॥

सर्व्वविघ्नो द्विजा येऽपि सर्व्वविक्रियणस्तथा।

यद्वेदाचाररहितास्ते वै पाषण्डिनो मताः ॥

ये त्वसद्भक्षणपानादिरता लोका निरन्तरम्।

शिवे। पाषण्डिनो ज्ञेया इह ते नात्र संशयः ॥

विष्णुवैष्णवगोभूमिदेवादिषु विशेषतः।

अश्वत्थतुलसीतीर्थक्षेत्रादिषु महागुरौ ॥

लक्ष्मीसरस्वतीगङ्गायमुनासु वरानने।

स्मृताः पाषण्डिनस्तपि ये न सेवापरायणाः ॥

रुद्राद्यैर्नास्तमद्राक्षस्याटिकान्नादिधारिणः।

जटिला भस्मनिपाङ्गास्ते वै पाषण्डिनः प्रिये ॥

असिर्जीवी मसीजीवी धावकः पाचकस्तथा।

एते पाषण्डिनो विघ्ना मादकद्रव्यभोजिनः ॥

देवि। कार्णादयो भक्ता अनन्यशरणास्तु ये।

पाषण्डसङ्गं न कुर्यस्तर्हि हे पानभोजने ॥

यदि देववशाज्जोभान्कोहात्तस्यान्नभोजनम्।

तन्सुखांजलपानञ्च चक्रस्तन्सङ्गमादिकम् ॥

तत्पानभोजनालापसङ्गालिङ्गनतोऽचिरात्।

पाषण्डिनो वैष्णवाः स्युरन्येषामपि का कथा ॥

किमत्र बहुनोक्तेन ब्राह्मणा ये ह्यवेष्टवाः।

असदाचरणाश्चेत्स्युस्तदा पाषण्डिनः स्मृताः ॥

एतद्विज्ञानपानादिकर्ममिवैष्णवा अनाः।

पाषण्डिनस्तथा स्मृते जटाभस्मादिधारिणः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे पाषण्डाचरणं नाम ४८ अ॥

तस्य त्वाग्यत्व यथा,

“त्यज पाषण्डसंसर्गं सङ्गं भज सतां सदा।

पाषाण

कामं क्रोधञ्च लोभञ्च मोहञ्च मदमत्सरौ ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य राट्टाह्विष्कर्तयता यथा,—

“कितवान् कुशीलवान् क्रूरान् पाषण्डस्थांश्च

मानवान्।

विकर्मस्थान् शौचिकांश्च क्षिप्रं निव्वासयेत्

पुरातन ॥

एते राट्टे वर्तमाना राक्षः प्रच्छन्नतस्कराः।

विकर्मक्रियया निव्वा वाधन्ते भद्रिकाः प्रजाः ॥”

इति मानवे ६ अध्यायः ॥

अपि च।

“आक्रुष्टांश्च तथा लुब्धान् दृष्टार्थातत्त्वभाषिणः।

पाषण्डिनस्तापसादीन् परराजेषु योजयेत् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पाषण्डकः, पुं, (पाषण्ड एव। स्वार्थे कन्।)

पाषण्डः। इति शब्दरत्नावली ॥

पाषण्डो, [न] पुं, (पां त्रयीधर्म्मं वक्ष्यतीति।

पा + वक्ष + णिनिः।) पाषण्डः। इति जटा-

धरः ॥ (यथा, मनुः। ४। ३०।

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वेङ्गलव्रतकान्

शठान्।

हेतुकान् वक्तृत्वींश्च वाङ्मात्रेणापि नाश्चयेत् ॥”)

पाषाणः, पुं, (पषति पीडयत्यनेनेति। पष पीडने +

बाहुलकात् आनच्। “पषिर्णञ्च।” २। ६०।

इत्यञ्जलदत्तोक्ता स च गितः।) प्रस्तरः। तत-

पर्यायः। यावः ० उपलः ३ अक्षरा ४ शिला ५

दृषत् ६। इत्यमरः। १०। ३। ४५ ॥ इति

भरतः ॥ प्रस्तरः ८ पारावुकः ९ पारटीटः १०

श्लक्करः ११ काचकः १२। इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, देवीभागवते। ४। २१। ५४।

“गतेऽथ नागदे कंसः समाह्वयाथ बालकम्।

पाषाणं पीथयामास मुखं प्राप च सन्दधी ॥”

पाषाणादिनिर्मितत्वात् देवताप्रतिमादि। यथा

आर्यासप्तशत्याम्। ३८६।

“पूर्णां विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना

प्रतिष्ठा च।

तद्भयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्वाणपाषाणम् ॥”)

पाषाणगर्दभः, पुं, हनुसन्निवृत्तद्विरोधविशेषः।

तल्लक्षणमाह।

“वातश्लेष्मसमुद्भूतः श्वययुर्हनुसन्निवृत्तः।

स्थिरो मन्दरुजः क्षिण्णो ज्ञेयः पाषाणगर्दभः ॥”

स्थिरः कठिनः ॥ * ॥ तच्चिकित्सा यथा,—

“पाषाणगर्दभं पूर्णं स्वेदयेत् कुशलो भिषक्।

ततः पनमिकाप्रोक्तेः कल्केरुणे। प्रलेपयेत् ॥

वातश्लेष्मिकशोथभैः कल्केरुण्यश्च लेपयेत्।

परिपाकगन्तं भित्वा ब्रणवत्सुपाचरेत् ॥

जलौकाभिर्हृतं रक्ते स प्राल्भ्यति विनोयधम्।

एतत्स्यलेषु बहुषु प्रेक्षितं लिखितं ततः ॥”

इति भावपकाशः ॥

पाषाणचतुर्दशी, स्त्री, (पाषाणसाध्या पाषाणवन-

पिष्टकभाजनसाध्या चतुर्दशी।) दृष्टिकराशिस्य-

रविकृत्तपक्षीयचतुर्दशी। यथा, भविष्ये।

पिकरा

“तृष्णिके शुक्लपक्षे तु या पाषाणचतुर्दशी ।
तस्यामाराधयेद्गौरीं नक्तं पाषाणभोजनैः ॥
पाषाणभोजनैः पाषाणाकारपिष्टकभोजनैः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पाषाणदारकः, पुं, (दारयति विदारयतीति । दृ + णिच् + क्तृल् । पाषाणस्य दारकः ।) टङ्कः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८३ ॥

पाषाणदारकः, पुं, (दारयतीति । दृ + णिच् + ल्युः । पाषाणस्य दारको विदारकः ।) टङ्कः ।
इत्यमरः । २ । १० । ३४ ॥

पाषाणभेदनः, पुं, (पाषाणं अक्षरैर्भिनत्तीति । भिद् + ल्युः ।) टृचविशेषः । हाहलुडो इति भाषा । तत्पर्यायः । अक्षम्रः २ शिलाभेदः ३ अक्षम्रभेदकः ४ च्चैना ५ उपलभेदी ६ पलभित ७ शिलगर्भजः ८ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । मेहहृद्दाहहृत्तृक्काश्र्मरीनाशित्वम् । शीतलत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
“पाषाणभेदकोऽक्षम्रो गिरिभिर्द्विजयोजनो ।
अक्षम्रभेदो हिमस्तितः कथायो वस्त्रशोधनः ॥
भेदको हस्ति दंष्ट्राशांशुल्लङ्घनश्चाश्मद्वजः ।
योनिरोगान् प्रमेहान् श्रीहाशुल्लङ्घनानि च ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

पाषाणभेदी, [नृ] पुं, (पाषाणं अक्षरैर्भिनत्तीति । भिद् + णिनिः ।) टृचविशेषः । पाथरचुर इति भाषा । तत्पर्यायः । अक्षभेदः २ शिलाभेदः ३ अक्षम्रभेदः ४ । इति रत्नमाला ॥
(अक्षभेदशब्दे ज्ञानश्रमस्य विवरणम् ॥)

पाषाणी, स्त्री, (पाषाण + अल्यार्थे ङीष् ।) क्षुद्रपाषाणः । स तु परिमापकविशेषः । वाटखारा इति भाषा । तत्पर्यायः । एषाकरा २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पाहानः, पुं, (पाति रक्षति दुष्कृतेभ्य इति । पा + ऋप् । पां त्रयोधर्मं हन्ति गच्छतीति । हन् गती + डः । पाहं ब्रह्माणं अततीति । अच् ।) ब्रह्मदारुष्टयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पि, प्र गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-परं-सकं-अनिट् ।) प्र, पियति । इति दुर्गादासः ॥

पिकः, पुं, (अपि कारयति शब्दायते इति । अपि + कै + “आनञ्चोपसर्गः” ३ । १ । १३६ । इति कः । अपेकरारणोपः ।) कोकिलः । इत्यमरः ॥ २ । ५ । १६ । (यथा,—
“पिकः विधुस्तव हन्ति समं तम-
स्वमपि चन्विरोधिकुङ्करवः ।
इति तयोरनिशं हि विरोधिना
कथमहो समता मम तापने ॥”
इत्युद्धतः ॥)

पिकप्रिया, स्त्री, (पिकानां प्रिया ।) महानजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकबन्धुः, पुं, (पिकानां बन्धुरिव ।) आम्बुष्टनः । इति त्रिकाशेषः ॥

पिकरागः, पुं, (पिकानां रागोऽनुरागो यत्र ।) आम्बुष्टनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गलः

पिकवल्लभः, पुं, (पिकानां वल्लभः ।) आम्बुष्टनः । इति भावप्रकाशः ॥ (गुणाश्चास्य आम्बुष्टने ज्ञातव्याः ॥)

पिकाचः, पुं, (पिकस्य अस्ति लोचनं तदन वर्णो यस्य । समासे षच् ।) रोचनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिकाङ्गः, पुं, (पिकस्याङ्गमिव अङ्गं यस्य ।) पञ्चविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पिकानन्दः, पुं, (पिकानामानन्दो यस्मिन् ।) वसन्तकालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकी, स्त्री, (पिक + स्त्रियां ङीष् ।) कोकिला । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिकेचक्षा, स्त्री, (पिकस्य ईक्ष्यं लोचनं तदन वर्णो यस्याः ।) कोकिलाचः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कोकिलचक्षुस्तुल्यचक्षुर्गुणा च ॥

पिकः, पुं, (पिक इत्ययत्तशब्देन कारयति शब्दायते इति । कै + कः । पिक इव कारयतीति ।) एषोदरादिवात् साधुरित्येके । इति शब्दमाला ॥

पिङ्ग, स्त्री, (पिङ्गतीति । पिङ्गि वर्ण + अच् । न्यङ्कादिवात् कुलम् ।) बालकः । इति मेदिनी । गे १० ॥ हरितालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गः, पुं, (पिङ्गि वर्ण + अच् । कुलञ्च ।) पिङ्गलवर्णः । तदति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ (यथा, महाभारते । १ । १०३ । ३२ ।
“पद्मपञ्चाननः पिङ्गस्तेजसा प्रज्वलन्निव ॥”)
मृगकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गकपिशा, स्त्री, (पिङ्गा कपिशा च । वर्णो वर्णेनेति समासः ।) तैलपायिका । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥

पिङ्गचक्षुः, [सु] पुं, (पिङ्गे चक्षुषी यस्य ।) कुम्भीरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१८ ॥

पिङ्गण्टः, पुं, (पिङ्गा पिङ्गलवर्णा ण्टा यस्य ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ११५ ॥

पिङ्गलं, स्त्री, (पिङ्गं लातीति । ला + कः ।) रीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गलः, पुं, (पिङ्गो वर्णोऽस्यास्तीति । पिङ्ग + “सिञ्चादिभ्यश्च” ५ । २ । ६७ । इति लच् ।) नीलपीतमिश्रितवर्णः । तत्पर्यायः । कडारः २ कपिलः ३ पिङ्गः ४ पिङ्गङ्गः ५ कटुः ६ । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ । १६ ॥ केचित् द्वयं द्वयं पर्यायमाहुः । अत्र नीलपीतः कपिलः । रोचनामः पिङ्गङ्गः । कनकपिङ्गलः कटुः । इति सुभूतिः ॥

“पिङ्गङ्गो रोचना पाङ्कः कटुः कनकपिङ्गलः ॥”
इति नाममाला ॥

“पिङ्गदीपशिखामः स्यात् पिङ्गङ्गः पद्मपल्लवः ।
पीतनीलहरिद्रक्तः कडारस्तुण्णवद्विवत् ॥
अयम्नाद्रक्तः पीताङ्गः कपिलो रोचनाच्छविः ॥
इत्यत्र भेदोऽपि दृश्यते । अल्पभेदत्वाद्विहासौ नादतः ॥” इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥ नागभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ६ ।

पिङ्गला

“निष्ठानको हेमगुहो नहुषः पिङ्गलस्तथा ॥”
रुद्रः । चर्काशुपरिपार्श्विकः । निधिभेदः । कपिः । अस्मिः । इति मेदिनी । से. ११३ ॥

सुनिविशेषः । (यथा महाभारते । १ । ५३ । ६ ।
“ब्रह्माभवत् साङ्गरवो अश्वत्थामपि पिङ्गलः ॥”)
नकुलः । स्थावरविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६५ ॥ क्षुद्रोल्कः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यत्तविशेषः । यथा महाभारते । १ । २३० । ५१ ।
“पिङ्गलो नाम यत्नेनो लोकस्यानन्ददायकः ॥”
पर्वतविशेषः । इति ब्रह्माख्यपुराणम् ॥)

प्रभवाद्विषयवर्णनार्थे कपिशाश्वतमवर्णः । यथा,
“देशभङ्गोऽथ दुर्भिक्षं समासात् कथयाम्यहम् ।
पिङ्गले चारुपद्माणि । दुर्भिक्षं नर्मेदातटे ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

पिङ्गलाचार्यस्तत्त्वज्ञानोपन्यासविशेषः । यथा,—
“जो विविहमतसायरपारं पक्षो विविमलमर
हेलम् ।
पटमं भासतरङ्गो नाओसो पिङ्गलो जयद ॥”
अस्य व्याख्या ।
“अथ कृन्दः शास्त्रकर्तुः पिङ्गलाचार्यस्य स्तुतिरूपं मङ्गलं निर्विघ्नप्रत्यक्षपरिसमाप्तये यन्मन्त्रं करोति । विविधा नानाप्रकारकविन्यासविशिष्टा मात्रा यत्र तद्विधमात्रं कृन्दः कदम्बं तदेव सागरः अनिदगैमत्वात भाषा एव तरङ्गा नौर्यस्य । प्राहते इत्यत्र तेन भाषयैव कृन्दः शास्त्रसुक्तवानित्यवगम्यते । केचित्तु लघुगुरुरूपा या विविधा मात्रा सैव सागरः तत्पारं प्राप्तः अपरिवधारणे । विमलया मत्वा हेलया यत्र तद्वयथा स्यात् निर्मलबहुता हेलयैव पारं गत इत्यर्थः । प्रथममित्रत्वेन कृन्दः शास्त्रस्य प्रथमप्रणेतार्यमित्यवगम्यते । अर्थात्तरमप्यनेनेव अच्यते यो विविधमात्राभिः सागरपारं प्राप्तः वि. पक्षी अर्थात्तरुडः तस्य विमलमतौ हेलया यत्र तत् यथा स्यात् भाषा अनुनयवाक् सैव नौर्यस्य ईदृशी नागो जयति । एवं हि अयत्ने भोक्तुमुद्यतं गरुडं दृष्ट्वा सकौशलं सविनयं तनुवाच भो गरुड ममेदं कौशलं पश्य यद्वेकवारलिखितं मया लिख्यते तदा मां भक्त इत्युक्त्वा सागरतीरं गच्छ विश्रुत्वा चरपर्यन्तं प्रसारं प्रदृश्यं समुद्रं प्रविशं गच्छोऽपि वक्ष्मां गुरुत्वेन तच्च मत्वा तद्देशाद्विरराम एतादृशं बुद्धिगौरवं यस्य अतएव जयति उत्कर्षेण वर्णते तं प्रति प्रणमोऽस्मीति अच्यते अथवा गाथायां भगवोपन्यासो मङ्गलार्थः प्रथमं श्रुत्योदारीनयोर्भगवत्तु गगनयोर्गोऽनुचितोऽपि कथमित्यवहितं भाष्यम् ॥” इति पिङ्गलन्यासस्तुतीका च ॥

पिङ्गलोहं, स्त्री, (पिङ्गलं लोहमिति नित्यकर्मधारयः ।) पित्तलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गला, स्त्री, (पिङ्गल + टाप् ।) वामनाख्य-दक्षिणदिग्गजस्य स्त्री । इत्यमरः । १ । ३ । ४ ॥ कुसुदस्य करिणी । वैश्याविशेषः । इति मेदिनी । से. ११३ ॥ तस्या उपाख्यानं यथा,—

पिङ्गला

“पिङ्गला” नाम वंश्यामोदिहेहनगरे पुरा ।
तस्या मे शिञ्जितं किञ्चिन्नबोधं वृषणन्दनम् ॥
सा स्त्रैरिग्यकदा कान्तं सङ्कतं उपनेष्यती ।
अभूत् काले जटिर्द्वागि विभर्तौ रूपमुत्तमम् ॥
मार्गं आगच्छतो वीर्यं पुरुषान् पुरुषर्षभ ॥
तान् शुल्कदानं वित्तवतः कान्तान् मेनेऽर्थ-

कामुका ॥

आगतेष्वपयतिषु सा सङ्कतोपजीविनी ।
अप्यन्या वित्तवान् कौटपि मामुपेक्षति भृगुदः ॥
एव दुराशया ध्वस्तनिद्रा ह्यायवल्ग्विनी ।
निगच्छन्ता प्रविशन्ती निशीथं समपयति ॥
तस्या विचाश्रया शुष्यदक्षाया दीनचेतसः ।
निर्जदः परमो जज्ञे चिन्ताहेतुः सुखावहः ॥
तस्या निजिचिन्ताया गीतं शृणु यथा मम ॥
निर्जद आश्रयापाशानां पुरुषस्य यथा त्वमिः ।
न त्वज्जातानिर्दो देहवन् जहसि ॥

पिङ्गलोवाच ।

अधो मे मोहविनर्तिं पश्यतीं विजितात्मनः ।
या कान्तादसतः कामं कामये येन वालिश्या ॥

सन्तं समीपं रमन् रतिप्रदं
चित्तप्रदं निवृत्तिमिमं विहाय ।
अक्रामद् दुःखभयाधिप्रीक
मोहप्रदं तुच्छमहं भजेऽज्ञा ॥
अहो मयात्मा परित्यापितो यथा
सादृश्यवृत्तग्रातिविगच्छी वाचया ।
स्त्रीणां रम्यार्थलषाऽनुशील्यात
क्रौन्तं वित्तं रतिमात्मनश्चन ॥
यदास्थमिनि स्मृतवशावश्य-
स्य गं त्वचा रमनखेः पिनदुम् ।
तत्र वृत्तारमगारमेतद्-
विमलपूगं यदुपैति काव्या ॥

विदेहानां पुरे त्वस्मिन्नहमेकव रुद्रधीः ।
यान्यसिन्धुमल्लभादात्मदात् काममच्युतान् ॥
सुहृत् प्रेक्षतमो नाथ आत्मा चायं शरीरिणाम् ।
त विज्ञायात्मनवाचं रमेनन यथा रमा ॥
क्रियत प्रियर्तं यमजन् कामा ये कामदा नराः ।
आद्यन्तवन्तो भाव्याया देवा वा कालविदताः ।
ननं मे भगवान् प्रातो (वशः) केनापि कर्मणा ।
निर्विदोऽयं दुराशया यन्मे जातं सुखावहः ॥
मेव स्यमन्तभास्यायाः स्त्रीणां निर्विदहेतवः ।
यनानुबन्धं निर्वृत्त्य पुरुषः प्रमत्तचित्तः ॥
तनोपकृतमादाय शिरसा ग्रास्यसङ्गताः ।
त्वक्का दुराशा, शरणां व्रजाभि तमधोऽश्वरम् ॥
मन्त्राः अदृष्टयन्तवयात्माभेन जीयतां ।
अहम्भ्यमुनवाहमात्मना रमणेन वै ॥
संसाररूपं पतितं विभयस्मृतिवृत्तजम् ।
यस्तं कालाहनात्मानं कौटिल्यस्मात्पुमधी

श्वर ॥

अस्मिन् ह्यात्मनो गोप्रा निजिद्वीत यदाश्विलात् ।
अप्रभत इदं पश्येदुपेक्ष कालाहना भगवन् ॥

आश्रायण उवाच ।

एव श्वसितमन्तर्गतायां कान्तवर्षजाम् ।

पिङ्गला

किञ्चोपशममास्थाथ शय्यामुपविशेत् सा ॥

आशा हि परमं दुःखं नैराश्यं परमं सुखम् ।
यथा सकृद्य कान्तश्रीं मुखं मुखोप पिङ्गला ॥”

इति श्रीभागवत ११ स्कन्धे श्रीभगवद्गुह-
संवादे अष्टमेऽध्याये ॥२०—४३ ॥ १ ॥

कर्णिका । नाडीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥
पल्लभेदः । राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
शिंशपावृक्षः । इति रत्नमाला ॥ ॥

अथ पिङ्गलादिनाडोन्निरूपणम् ।
“दक्षिणांशः स्मृतः सूर्या वामभागो निशाकरः ।
नाडीर्दृश विटस्ताम् मुख्याक्षिप्तः प्रकीर्तिताः ॥
इडा वामे तनोर्मध्ये सुप्रमुखा पिङ्गला परे ।
मध्या ताम्रपि नाडी स्यादधोमोमस्वरूपिणी ॥”

“अत्रेता वामवृक्षाधःस्थः धनुर्वक्रा वामनासा-
पयन्तं गता एव पिङ्गला दक्षिणावृक्षाधःस्था
धनुर्वक्रा दक्षिणनासानं गता एतदशान्तगता
सुप्रमुखा इत्यर्थः ॥” इति सारदातिलकम् ॥
“नाडीनां संवदो देवि । कञ्जयोनिः खगाक्षतः ।
तत्र नाथः समुपपन्नाः सहस्राणां द्विभ्रान्तिः ॥
कञ्जस्य पद्मस्य योनिरुत्पत्तिस्थानं शालकमिति
यावत ।
“प्रधानाः प्राणवाहिन्यो भुयस्तत्र दृशा स्मृताः ।
इडा च पिङ्गला च वामाभ्यां च त्वनीयिका ॥
गान्धारी हस्तनिद्रा च पृषा चैव यशस्विनी ।
अलम्बुषा कृच्छ्रश्च शङ्खिनी च दृशा स्मृताः ॥
एव नाडीमय चक्रं विज्ञेयं शक्तिरत्नकम् ।
इत्याद्याः पिङ्गलायाश्च मध्ये या सा मयम्-

गिका ॥

इयं चित्रगुणा श्रेया व्रजविणशिवान्तिका ।
रजोगुणा च वज्राख्या चित्रिणा सत्यमंयुता ॥
तमोगुणा व्रजनाडी काव्यमेतदक्रमेण च ॥
इति निरुत्तरतन्त्रे प्रथमपटले ॥
इडापिङ्गलयोः स्वरूपं यथा —
“इडा च शुरुचन्द्राभा तस्या वामे अवस्थिता ।
पिङ्गला सितरक्ताभा दक्षिणं पार्श्वमाश्रिता ॥
इति योगार्णवः ॥
“इडायां संश्रितश्चन्द्रः पिङ्गलायां दिवाकरः ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥
पिङ्गलिका, स्त्री, (पिङ्गलो वणाऽख्यस्या इति ।
पिङ्गल + टन ।) वलाका । इति लट्ठाधरः ॥
(कौटविशेषः । यथा, सञ्चुतः । ५ । ८ ।
“मलिकाः कान्तारका क्रुणा पिङ्गलिका मध-
लिका काणायो म्पालरेतेषु घट ताभिष्टयस्य
दाक्षिणीको भवतः ॥)

पिङ्गला, पु, (पिङ्गलं गङ्गा यस्य ।) हरि-

तालन । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हारणां निरु-
पितिरस्य ज्ञातया ॥)

पिङ्गलस्तिकः पु (पिङ्गः पिङ्गलवर्णः, स्फटिकः
इति नित्यकर्मधारयः ।) गोमिदमाणः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गला, स्त्री, (पिङ्गलो वणाऽख्यस्या इति ।
पिङ्गल + टन ।) वलाका । इति लट्ठाधरः ॥
(कौटविशेषः । यथा, सञ्चुतः । ५ । ८ ।
“मलिकाः कान्तारका क्रुणा पिङ्गलिका मध-
लिका काणायो म्पालरेतेषु घट ताभिष्टयस्य
दाक्षिणीको भवतः ॥)

पिङ्गला, पु, (पिङ्गलं गङ्गा यस्य ।) हरि-
तालन । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हारणां निरु-
पितिरस्य ज्ञातया ॥)

पिङ्गलस्तिकः पु (पिङ्गः पिङ्गलवर्णः, स्फटिकः
इति नित्यकर्मधारयः ।) गोमिदमाणः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गला, स्त्री, (पिङ्गलो वणाऽख्यस्या इति ।
पिङ्गल + टन ।) वलाका । इति लट्ठाधरः ॥
(कौटविशेषः । यथा, सञ्चुतः । ५ । ८ ।
“मलिकाः कान्तारका क्रुणा पिङ्गलिका मध-
लिका काणायो म्पालरेतेषु घट ताभिष्टयस्य
दाक्षिणीको भवतः ॥)

पिङ्गला, पु, (पिङ्गलं गङ्गा यस्य ।) हरि-
तालन । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हारणां निरु-
पितिरस्य ज्ञातया ॥)

पिङ्गलस्तिकः पु (पिङ्गः पिङ्गलवर्णः, स्फटिकः
इति नित्यकर्मधारयः ।) गोमिदमाणः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पिङ्गला, स्त्री, (पिङ्गलो वणाऽख्यस्या इति ।
पिङ्गल + टन ।) वलाका । इति लट्ठाधरः ॥
(कौटविशेषः । यथा, सञ्चुतः । ५ । ८ ।
“मलिकाः कान्तारका क्रुणा पिङ्गलिका मध-
लिका काणायो म्पालरेतेषु घट ताभिष्टयस्य
दाक्षिणीको भवतः ॥)

पिङ्गला, पु, (पिङ्गलं गङ्गा यस्य ।) हरि-
तालन । इति राजनिर्घण्टः ॥ (हारणां निरु-
पितिरस्य ज्ञातया ॥)

पिचिण्डः

चण्डिका । इति मेदिनी । नं, ११ ॥ हरिद्रा ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ वशीरोचना । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (स्वनामस्थाना तपस्विनी । अस्या
आश्रमस्तु तीर्थस्थानत्वेन प्रसिद्धः । यथा,
महाभारते । ३ । ८० । ५५ ।

“पिङ्गान्तीर्थ उपस्पृश्य वक्रावासे नगाधिप ।।
कपिलानां नखाग्रः शतस्य फलमयुते ।”

तथा च तत्रैव । १३ । २५ । ५३ ।
“उज्जानक उपस्पृश्य आर्क्षिसेनस्य चाश्रमे ।
पिङ्गायाश्चाश्रमे स्नात्वा सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

पिङ्गान्, पु, (पिङ्गं अजि यस्य । घञ समासे ।)
शिवाः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कुम्भीरः । पिङ्ग
चक्षुः शब्ददर्शनान्न । दोग्धचखगविशेषः । यथा
मार्कण्डेयः । १ । २१ ।

“पिङ्गान् च विवोप्रश्न सपत्नः समुत्सृज्य ।
द्रोणपुत्राः खगश्चैवास्त्वज्ञाः शास्त्रचिन्तकाः ॥”

पिङ्गलनेत्रे, त्रि । यथा, तत्रैव । ६६ । ४५ ।
“नमस्तेऽनल । पिङ्गान् । नमस्तेऽस्तु हुता-

शान ॥”

पिङ्गाशः, पु, (पिङ्गं वर्णमयुते इति । अश -
अग ।) पक्षीपतिः । मनस्यभेदः । पाङ्गाश इति
भाषा ॥ जालस्वर्ण, क्ता । इति मेदिनी । श्रे, २५ ॥

पिङ्गाशी, स्त्री, (पिङ्ग वर्णमयुते इति । अश +
अग । स्त्रियौ ङीष् ।) नालका । इति मेदिनी ।
श्रे, २५ ॥

पिङ्गस्यः, पु, (पिङ्गमास्यं वटनं यस्य ।) पिङ्गाश
मनस्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिङ्गी, स्त्री, (पिङ्गा वणाऽख्यस्या इति । अच ।
तनो गौरादित्वात् ङीष् ।) शमीवृक्षः । इति
मेदिनी । श्रे, २० ॥

पिङ्गच्छगः, पु, (पिङ्गान् पिङ्गलवर्णान् ईक्ष्णुगानि
यस्य ।) शिव । इति हेमचन्द्रः । २ । ११० ॥
(कुम्भीरः । पिङ्गचक्षुःशब्ददर्शनान्न ॥ पिङ्गल
नेत्रे, त्रि ॥)

पिचिण्डः, पु (अपिचण्डाग्नेनेनेति । अपि +
चडि कोपे + घञ । अपरस्नापः ।) पञ्चोर-
वयवः । उदरम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६८ ॥

पिचिण्डिल, त्रि, (अतिशयितं पिचिण्डसुदरमस्य ।
पिचिण्ड + तुन्दादित्वात् इलच् ।) तुन्दिलः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ११४ ॥ (यथा, काश्या-
खर्कः । ८७ । १०२ ।

“स्वाहाकारव्यवहारैः सुगं जाताः पिचि-
ण्डिलाः ।
रचित्वा गिर्यस्तेन सृज्जाना पदे पदे ॥”

पिचिण्डः, पु (पिचिण्डं तुलाय भाषु । पच + यत् ।)
कापामः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २५ ॥

पिचिण्डः, पु, उदरम् । इत्यमरः । २ । ३ । ७५ ॥
तस्य लक्षणं यथा,—

“गंगायाः समजठरा निःस्वा स्युः पटसक्रिभा ।
संयदरा दरिद्राः स्युः — — —”

इति गारुड ६३ अध्यायः ॥
पञ्चोरवयवः । इति मेदिनी । डे, ३२ ।

पिच्छिका, स्त्री, (पिच्छ इव पिच्छाकृतिरस्य स्तेति । पिच्छः + ठन् ।) पिच्छिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७६ ॥ पार हिम् इति भाषा ॥
 पिच्छिलः, पुं, (अतिशयितः पिच्छ उदर-मस्य । पिच्छ + तुम्हादित्वात् इलच् ।) दृष्टदृष्टयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ तन-पण्यायः । पिच्छिलः ० दृष्टतकृतिः ३ तुम्होऽतुन्दिकः ५ तुन्दिलः ६ उदरो ७ उदरिलः ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११४ ॥ (यथा, काशी-खण्डे शिवशर्मणो वैकुण्ठलोकगमने विष्णुगण-मंवाटे ।
 “पिच्छिलैः स्थलवक्त्रैर्मधगम्भीरनिस्सैः ॥”)
 पिच, पुं (पिचतीति । पिच मर्हने + ऋगयादि-त्वात् कृः ।) कार्पासतूलः । इत्यमरः । २ । ६ । १०६ ॥ (यथा, सुश्रुते । ४ । ६ ।
 “अग्निं बोध्य शलाकयोनपीष पिचुवस्त्वयो-रन्यतरं प्रवृण्व्य चारं पातयेत् ॥” कुष्ठ-भेदः । कर्षः । असुरविशेषः । इति मेदिनी ।
 से ७ ॥ भैरवः । शस्त्रभेदः । इति विश्वः ॥
 (चक्रिणोपयोगपञ्चकम्भान्तर्गतक्रियाविशेषः । यथा,
 “कामिन्यां पूतियोन्याश्च कर्त्तव्यः स्वेदनी विधिः । क्रमः कार्यस्ततः स्नेहपिचुभिस्तर्पणं भवेत् ॥ शलाकीजिह्वनो जम्बुवल्कपञ्चवल्कलैः । कषायेः माधितेः स्नेहः पिचः स्याद्विजृम्भापहः ॥” इति वेदकचक्रपाणिसंग्रहे यन्त्रियापञ्चिकत्वायाम् ॥)
 पिचुकः, पुं, (पिचुरिव कायतीति । कै + कः ।) मदनवृत्तः । इति रत्नमाला ॥ मयना इति भाषा ॥
 पिचुतुलं, स्त्री, (पिचोत्तुलम् ।) तूलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पिचुमन्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं मन्दयति नाशय-तीति । मन्द + अण् ।) निम्बवृत्तः । इति हेम-चन्द्रः । ४ । २०५ ॥ (यथा, आर्यासप्त-शत्याम् । ३४६ ।
 “पञ्चानुरूपमिन्द्रिणं माकन्दशेखरो मुखरः ।
 अपि च पिचुमन्दसुकुलं मौकुलिकुलमाकुलं मिलति ॥”)
 पिचुमर्दः, पुं, (पिचुं कुष्ठविशेषं महयति नृदा-तीति वा । नृदः + अण् ।) निम्बवृत्तः । इत्य-मरः । २ । ४ । ६२ ॥ यथा, दंष्ट्रीभागवते । ३ । १० । १० ।
 “अमतामुपकाराय दन्तनानां विभ्रतयः । पिचुमर्दः फलाटोऽपि काकिर्वोपमृष्यते ॥” पण्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “कैटव्यः पिचुमर्दश्च निम्बोऽपि च वरत्नम् । दृष्टुं प्रो हि हि निम्बासः सन्त्यतामन्न इत्यपि ॥”)
 पिचुल, पुं, (पिचु लातीति । ला + कः ।) भायुकः । इत्यमरः । जनवायसः । इति मेदिनी ।
 ले, ११२ ॥ तूलः । इत्यमरटीकायां साहसुन्दरी ॥

पिच क छेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-सकं सेट् ।) क, पिचयति । इति दुर्गा-दासः ॥
 पिचटं, स्त्री, (पिचयतीति । पिच छेदने + अटन् ।) सीमकम् । रङ्गम् । (अस्य पण्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “रङ्गवङ्गश्च कस्तोरं नृदङ्गं पुनः पिचटम् ॥”)
 नेत्ररोगे, पुं । इति मेदिनी । टे, ५० ॥
 पिच्छ, श्र बाधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तृदां-परं-सकं-सेट् ।) श्र, पिच्छती पिच्छन्ती । बाधो विहितः । इति दुर्गादासः ॥
 पिच्छं, स्त्री, (पिच्छतीति । पिच्छ + अच् ।) मयूरपुच्छम् । तत्पण्यायः । शिखण्डः ० वर्हम् ३ । इत्यमरः । २ । ५ । ३१ ॥ शिखपुच्छम् ४ शिखण्डकम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, अमर्घराचवे । ६ । ६५ ।
 “तस्याखिलभूमिस्थ ध्वजदक्ष्य लाङ्कनम् । दर्पदीपः क्षुरप्रेण मायूरं पिच्छमपिच्छन् ॥”)
 चडा । इति मेदिनी । छे, ५ ॥
 पिच्छः, पुं, (पिच्छतीति । पिच्छ + अच् ।) लाङ्क-लम् । इति मेदिनी । छे, ५ ॥
 पिच्छलदला, स्त्री, (पिच्छलं दलं पत्रं यस्याः ।) वदरीवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पिच्छवागः, पुं, (पिच्छं वाग इव यस्य ।) श्येन-पक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिच्छा स्त्री, (पिच्छ + अजादित्वात् टाप् ।) शास्त्रालीवृत्तः । इत्यमरः । २ । ४ । ४७ ॥
 (अस्याः पण्यायो यथा,—
 “निम्बासः शास्त्रालोः पिच्छा शास्त्राली वृत्तको-
 २पि च ।
 मोचास्त्रावो मोचरसो मोचनिम्बास इत्यपि ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूगः । छटा । कोषः । मोचा । भक्तसम्भूत-मङ्गलम् । पङ्क्तिः । अश्वपदामयः । इति मेदिनी । छे, ४ ॥ शोलिका । फणिलाला । इति हारावली । २३० ॥ शिंशपाटवः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पिच्छिका, स्त्री, (पिच्छं मयूरवर्हं अख्यवेति । पिच्छ + ठन् ।) चामरविशेषः । यथा “पिच्छिकां भामयित्वा बहुविधं हास्यं कृत्वा पणमहद् दक्ष चरणे इदं अलं अपिणा कुणमस्र ॥” इति रत्नावलीनाटकं ४ अङ्कः ॥
 पिच्छितिका, स्त्री शिंशपा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विज्ञानरस्याः शिंशपाशब्दे ज्ञातया ॥)
 पिच्छिलं, त्रि । (पिच्छा भक्तसम्भूतमङ्गलं अख्य-स्येति । पिच्छादित्वात् इलच् ।) भक्तमङ्ग-युक्तम् । इति रायसुकुटः ॥ सरमयज्ञनादि । इति भजनः ॥ छपादि । इति रत्नानाथः ।
 खिगधृष्टादि । इति भाषुदीक्षितः ॥ मङ्ग-युक्तभक्तम् । अलयुक्तशङ्कनम् । इति नील-कण्ठः । तनपण्यायः । विजिलम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४६ ॥ विजयिनम् ३ विजयनम् ४ विज्ज-

लम् ५ इज्जलम् ६ लालसीकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ यथा छन्दोमञ्जरीयाम् ।
 “तद्वत् सर्वप्रशाकं नवौदनानि पिच्छिलानि च दधौनि ।
 अल्पवयेन सुन्दरि । गाम्बजो म्रिमन्नाति ॥”)
 पिच्छयुक्तः ॥ (खिगधरसपदार्थविशेषः । पंचल-इति भाषा ॥ यथा, साहित्यदर्पणे १० । ५५ ।
 “काले वारिधराणामपतितया नैव शक्यते स्थातुम् ।
 उत्कण्ठितासि तरले । नहि नहि सखि ।
 पिच्छिलः पण्याः ॥”)
 पिच्छिलः, पुं (पिच्छं चृडास्थस्येति । पिच्छादि-त्वात् इलच् ।) शिखान्तकवृत्तः । इति राज-निर्घण्टः ॥
 पिच्छिलकः, पुं, (पिच्छिलः सन् कायतीति । कै + कः ।) धन्वनवृत्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिच्छिलच्छदा, स्त्री, (पिच्छिलच्छदो यस्याः ।) उपोदको । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिच्छिलत्वक, [च्] पुं, (पिच्छिला त्वम् यस्य ।) नागरज्वरवृत्तः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ धन्वन-वृत्तः । इति रत्नमाला ॥
 पिच्छिलसारः, पुं, (पिच्छिलः सारी यस्य ।) मोचरसः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पिच्छिला, स्त्री, (पिच्छा + इलच् । ततश्चाप् ।) पोतिका । शिंशपा । (अस्याः पण्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “पिच्छिला पिच्छिला वीरा कण्ठसारा च शिंशपा ॥”)
 शास्त्रालिः । (अस्याः पण्यायो यथा,—
 “शास्त्रालिस्तु भवेन्नाचा पिच्छिला पूरणीति च । रक्तपुष्पा स्थिरायुश्च कण्टकाट्या च तूलनी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सिन्धुभेदः । इति मेदिनी । ले ११५ । कौकि-लाक्षः । वृक्षिकाक्षुपः । श्रुलीलम् । अतसो । इति राजनिर्घण्टः ॥ कर्चो । इति शब्द-चन्द्रिका ॥
 पिज, इ क भाष्यार्थः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-अक-सकं च सेट् ।) इ क, पिज्ज-यति । भाः दीप्तिः । वृथायो निकेतनहिंसा-बलदानानि । इति दुर्गादासः ॥
 पिज, इ ल इ वर्यपूजयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदां-आत्मं-अकं सकं च-सेट् ।) इ, पिज्जति । ल इ, पिडति । इति दुर्गादासः ॥
 पिज्जं, स्त्री, (पिज्ज बले + भावे घञ् ।) बलम् । आकुले, त्रि । इति मेदिनी । जे, १३ ॥
 पिज्जः, पुं (पिज्ज वधे + भावे घञ् ।) वधः । इत्य-मरः । २ । ८ । ११५ कर्पूरभेदः । इति राज-निर्घण्टः ॥
 पिज्जट, पुं, (पिज्जयति नेत्रं दूषयतीति । पिज्ज + अटन् ।) नेत्रमलम् । पिचुटि इति भाषा ॥
 यथा, शब्दरत्नावल्याम् ।
 “दूषोका दूषिका दूषिः पिज्जटपिज्जटावपि ॥”

पिञ्जेटः

पञ्जनं, स्त्री, (पिञ्जतेनेनेति । पिञ्जि स्फोटने + करणे लृट् ।) कार्पासस्फोटनघट्टः । ततपर्यायः । विह्वननम् २ तूलस्फोटनकार्यकम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । ५ । ६ ॥

पञ्जरं, स्त्री, (पिञ्जि दीप्तौ वर्णे वा + बाहुलकात् अरः । इत्युज्ज्वलदन्तः ॥ ३ । १३१ ।) हरि तालम् । इत्यमरः ॥ २ । ६ । १०३ ॥ स्वर्णम् । इति मेदिनी । रे, १८५ ॥ नागकेशरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पञ्चादिबन्धनग्रहम् । कायास्थि हृत्म् । इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥

पञ्जरः, पुं, (पिञ्जि + अरः ।) अश्वभेदः । पीत- रक्तवर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुमेरुपश्चिम- पार्श्वस्थपर्वतविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ५५।६ । “पिञ्जरोऽथ महाभद्रः सुरसः कपिलो मधुः”) पीते, त्रि । इति मेदिनी । रे, ११५ ॥ (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ३६९ ।

“प्रियया कुक्षुर्मपिञ्जरपाणिद्वययोनानाकृतं वासः ।

प्रहितं मां याचनाञ्जलिहसकिरणाय शिञ्च- यति ॥”)

पिञ्जरकं, स्त्री, (पिञ्जरमेव । स्वार्थे कन् ।) हरि- तालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पु, नाग- विशेषः । यथा, महाभारते १ । ३५ । ६ ।

“नागस्तथा पिञ्जरक गलापत्रोऽथ वामनः ॥”)

पिञ्जलं, स्त्री, (पिञ्जि हिंसायां वर्णे च + कलच् ।) कुशपत्रम् । हरितालम् । इति धरणिः ॥

पिञ्जलः, पु, (पिञ्जि + कलच् ।) अत्यन्तव्याकुल- सैन्यादिः । इत्यमरः ॥ २ । ८ । ६६ ॥

पिञ्जली, स्त्री, (पिञ्जल + स्त्रियां ङीष् ।) कुशा- ल्पवृक्षितप्रदेशमात्रसायकुशपत्रद्वयम् । अस्या नामान्तरं पवित्रम् । यथा —

“अनन्तगर्भिणं सायं वैश्वं हृदि लभेव च ।

प्रदेशमात्रं तिष्ठेयं पवित्रं यच्च कुत्रचित् ॥

एतदेव हि पिञ्जला लक्षणं समुदाहृतम् ॥”

इति हृद्वेगपरिशिष्टम् ॥

पिञ्जा, स्त्री, (पिञ्जते स्फोटने इति । पिञ्ज + गुरोश्च्येः । ततश्चाप् ।) तूलम् । हरिदा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ छडी । छडा इति भाषा ॥ यथा, शब्दमालायाम् । [च ॥”

“प्रोत्फलः सिंहला स्थानच्छडी पिञ्जा छटापि

पिञ्जानं, स्त्री, स्वर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिञ्जिका, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिञ्जि + कृत् । टापि अत इत्यम् ।) तूलनालिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पौडज इति भाषा ॥

पिञ्जनं, स्त्री, (पिञ्जयतीति । पिञ्जि + “स्त्रि- पिञ्जादिभ्य ऊर्गलच् ।” उणां ४ । ६० । इति ऊलच् ।) वर्णिका । इत्युणादिकोषः ॥

पिञ्जः, पु, (पिञ्जयति हिंसां कर्णं इति । पिञ्जि + बाहुलकात् ऊषन् ।) कणमलम् । इति हेमचन्द्रः ॥ २ । २६६ ॥

पिञ्जेट, पु (पिञ्जेट । एभेदरादित्वात् साधुः ।) नेत्रमलम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिटकः

पिञ्जोला, स्त्री (पिञ्जयतीति । पिञ्जि + बाहुलकात् ओलः ।) पत्रकाहला । पत्रशब्दः । इति हारावली ॥ २०७ ॥

पिट, संहतो । ध्वनौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां- परं सकं-अकं-सेट ।) पेटति जनः किञ्चि- द्राशीकरोति शब्दायते वा । इति दुर्गादासः ॥

पिटं, स्त्री, (पेटति संहतो भवतीति । पिट + कः ।) चालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिटः, पु, (पेटति द्रव्यान्तरैः संहतो भवतीति । पिट संहतो + कः ।) पेटः । इति धरणिः ॥ पेटारा इति भाषा ॥

पिटकः, पु, स्त्री, (पेटतीति । पिट् + कृत् ।) वंश- वज्रादिमयसमुद्भक्तः । पेटारी इति पेटा इति पेटा इति च ख्यातः । ततपर्यायः । पेटकः २ पेटा ३ मञ्जरा ४ । इत्यमरः ॥ २ । १० । ३० ॥

आद्यौ स्वल्पपेटिकायाम् । इति स्वामी ॥ पेटः ५ पेटिका ६ तरिः ७ तरी ८ मञ्जरा ९ पेटिका १० । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, मार्कण्डेय । ५० । ८६ ।

“कुहालदात्रपिटकास्तद्वत् स्थाव्यादिभाज- नम् ॥”)

विस्फोटे, त्रि । इति मेदिनी । कं, १२० ॥ (देह- स्थानभेदेन जातस्यास्य दुर्भायुभसुक्तम् । यथा, दृष्टन्संहितायाम् ५२ । १-२० ।

“सितरक्तपीतकृष्णा विप्रादीनां क्रमेण पिटका- ये ।

ते क्रमशः प्रोक्तफला वर्णानामयजादीनाम् ॥

सुखिगन्धयुक्तशोभाः शिरसि धनचयं सृज्जि- सांभाग्यमागाद्

दौर्भाग्यं भ्युगोत्याः प्रियजनघटनामाशु दुःशौ- लताश्च ।

तन्मथोत्थाञ्च श्लोकं नयनपटुगता नेत्रयोरिष्ट- दृष्टिं

प्रव्रज्यां शब्ददेशं श्रुजलनिपतनस्थानगास्त्राति- चिन्ताम् ॥

ब्राह्मणगणैः वसनसुतदाञ्जोष्ठयोरमलाभं कुर्युस्तद्विचित्रकतलगा भूरि विसं ललाटे ।

हन्वीरव गलजतपदा भूषणान्यज्ञपानं श्रोत्रे तद्भूषणगगनमपि ज्ञानमात्मस्वरूपम् ॥

शिरःसन्ध्यावाहृदयकुक्षपाश्वरसि गता अधोघातं घात सुततनयलाभं शुचमपि ।

प्रियप्राप्तिं स्वर्त्येऽप्यतनमथ भित्तार्थमसकृद्- विनाशं कसौत्या विदधति धनानां बहु

सुखम् ॥

दुःखशत्रुनिचयस्य विघातं

एष्टवाहुदुग्धा रचयन्ति ।

संयमश्च मणिबन्धनताता

भूषणादामुपवाह्युगोत्याः ॥

धनानि सांभाग्यं शुचमपि कराद्बुद्धदरगाः सुपानान्नं नाम । तद्वद्दुर्धनं चोर्धनद्वयम् ।

धनं धान्यं वस्तौ युवतिमथ मेढ्रे सुतनयान् धनं सांभाग्यं वा गुददृष्टजनाता विदधति ॥

पिडकः

ऊर्वोर्धानाङ्गनालाभ जान्वोः प्राचुरभान- जतिम् ।

शब्देण जडयोगेन फेड्यन्त्यलेशादयिनः ॥

स्फिकपाण्योपादजाना

धननाशागन्धगमनमध्वानम् ।

बन्धनमङ्गलनिचये-

दृष्टे च ज्ञातिलोकतः पूजाम् ॥

उत्पानशब्दपिटका

दक्षिणतो वामतत्त्वभीघाताः ।

धन्या भवन्ति पुमां

तद्विपरीतास्तु नारीणाम् ॥

इति पिटकविभागः प्रोक्त आ सृष्ट्वतोऽर्थं

ब्रह्मतिलकविभागोऽप्येवमेव प्रकल्प्यः ।

भवति मशकलव्यावर्तजन्मापि तद-

ब्रह्मदितफलकारि प्राणिनां देहसंख्यम् ॥”)

पिटकाशः, पु, पर्वतोर्मिमनुष्यः । इति भट्टि- प्रयोगः ॥

पिटङ्को, स्त्री, इन्द्रवारुणी । इति रत्नमाला ॥

पिटकाः, पु, सुनिविशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

पिटुकं, स्त्री (किटुकं एयोदरादित्वात् कस्य प, ।) दन्तकिटुकम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिट, क्षिप्रि । वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां- परं-अकं-वधे सकं-सेट ।) ओष्ठप्रवाद्यादि ।

पेटति । पिपिटतुः । क्षिप्रि दुःखाद्युभवे । इति दुर्गादासः ॥

पिटरं, स्त्री, (पिटं रातीति । रा + कः ।) सुस्ता । मथ्यानदण्डः । इति मेदिनी । रे, १८४ ॥

पिटरः, पु, (पिठते क्षिप्रतेनेनेति । पिटः करन् ।) गृहभेदः । ततपर्यायः । कुदङ्कः २ उद्घाटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अर्यासप्तशत्याम् ५५२ । [श्रान्ति ॥”)

“विद्यन्मालावलयित जलधरपिटरादराद्विनि- स्थाली । इत्यमरः ॥ २ । ६ । ३१ ॥ (यथा, महाभारते ३ । ३ । ७० ।

“गृह्णीष्व पिटरं तान्नं मया दत्तं नराधिप । यावत् वर्त स्थिति पाञ्चाली पात्रेणानेन सुव्रत ॥”)

अपि विशेषः । यथा, हरिवंशे १ । ७८ । ३३ ।

“पिटरः पतगः स्वर्गसागाधो भाज एव च । स्वधाकाराश्रयाः पञ्च अयुर्थस्तेऽपि चाभय ॥”

दानविशेषः । यथा, महाभारते २ । ६ । १० ।

“घटोदरो महापार्थः क्रथनः पिटरस्तथा ॥”)

पिटरौ, स्त्री, (पिटर + स्त्रियां ङीष् ।) स्थाली । इत्यमरटीकायां गायकुकुट ॥

पड, इ क संहतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चरा परं-सकं सेट ।) इ क, पिडयति । संहति राशीकरणम् । इति दुर्गादासः ॥

पिड संहतो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रां- व्यातं अकं सेट । सक इति कस्यत् ।) इ पिडयति । इति दुर्गादासः ॥

पिडक, पु, (पीडयतीति । पीट + कृत् ।) तनया- तनय साधुः । स्फोटकः । इति हेमचन्द्रः ॥ २ । १३० ॥

पिण्डक

ततोऽवनेजमन्दात् संस्कारं गोचरगमनी ।
 तिलसर्पिर्मधुचौरैः सचितं तप्तमेव हि ।
 दद्यात् प्रेताय पिण्डं नृपिण्डाभिमुखस्थितः ॥
 फलमूलगुडचौरितिलमिश्रं कुत्रचित् ।
 अर्थः पुष्पैस्तथा दीपैर्धूपैस्तोयैः सुशीतजैः ॥
 ऊर्ध्वान्तनुमयैः शुद्धैर्वाचोभिः पिण्डमर्चयेत् ।
 प्रयाति यावदाकाशं पिण्डादात्ममयी शिखा ॥
 तावत् संसृज्यते तत्र सर्वं तोये ततः क्षिपेत् ।
 दिवसे दिवसे देयः पिण्डं यत् क्रमेण तु ॥
 सद्यः शौचैः पि दातव्याः सर्वेऽपि युगपत्तथा ।
 ब्राह्मणैश्च प्रदातव्याः प्रथमे त्वेक एव हि ॥
 द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ।
 एकस्तोयाञ्जलिस्त्रेयं पाचमेकच दीयते ॥
 द्वितीये द्वौ तृतीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ।
 पञ्चमे पञ्च षष्ठे षट् सप्तमे सप्त एव च ॥
 अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ।
 येन स्युः पञ्चपञ्चाशत्तोयस्याञ्जलयः क्रमात् ॥
 तोयपानाणि तावन्ति संयुक्तानि जलादिभिः ॥
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

गयायामात्मपिण्डदानप्रमाणं यथा,—
 “स्वकर्मप्रमैयोगेन धनसुखावचं बहु ।
 उपार्जयित्वा प्रययौ गयातीर्थं मनुजतमम् ॥
 पिण्डनिर्घणं तत्र प्रेतानामनुपूर्वशः ।
 चकार स्वपितृणाञ्च दायादानामनन्तरम् ॥
 आत्मनश्च महानुद्धिमं ह्यावेद्यां तिलैर्विना ।
 पिण्डनिर्घणं चक्रे तथा ग्रीवाञ्च गोत्रिणाम् ॥
 एवं प्रदत्तेष्वथ वै पिण्डेषु प्रेतभावतः ।
 विमुक्तास्ते द्विज प्रेता जल्लोको ततो गताः ॥”
 इति वामने ७६ अध्यायः ॥

पिण्डकं, ज्ञौ, (पिण्ड इव कायतीति । कै + कः ।)
 वीजम् । पिण्डमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (गोलः । यथा, सुश्रुते शरीरस्थाने ३ अध्याये ।
 “तृतीये (मासि) हस्तपादशिरसां पञ्च
 पिण्डकानि वर्तन्तेऽङ्गप्रत्यङ्गविभागश्च स्यो
 भवति ॥”)

पिण्डकः, पुं, (पिण्ड इव कायतीति । कै + कः ।)
 सिद्धनामगन्धद्रवम् । इत्यमरः । १ । ६ । १२८ ॥
 (वीजः । अस्य पर्यायो यथा,—
 “विद्वान् गोलः पिण्डकश्च पिण्डो वीजो रघोरघः ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पिण्डाचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिण्डालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य गुणा यथा,—
 “पिण्डको वातघ्नः श्लेष्मी ग्राही वृष्यो महा-
 गुरुः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पिण्ड + स्वार्थे कन् । कवलः । यथा, हरिवंशे ।
 भविष्यपर्वणि । १० । २१ ।
 “पयःपानं तथा कुर्वन् भक्षयन् दधिपिण्ड-
 कम् ॥”)

पिण्डकन्दः, पुं, (पिण्डाकारः कन्दः ।) पिण्डालुः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (पिण्डालुशब्देऽस्य विशेषो
 ज्ञातव्यः ॥)

पिण्डप

पिण्डखर्जूरः, पुं, (पिण्डवत् खर्जूरः ।) खनाम-
 स्थानखर्जूरः । तत्पर्यायः । राजजम्बूः २
 पिण्डो ३ । इति जटाधरः ॥

पिण्डखर्जूरी, स्त्री, (पिण्डखर्जूर + स्त्रियां ङीष् ।)
 पिण्डखर्जूरः । तत्पर्यायः । दीप्या २ स्वपिण्डा
 ३ मधुरश्रवा ४ फलपुष्पा ५ स्वादुपिण्डा ६
 हृद्यभक्षा ७ पिण्डखर्जूरिका ८ । अस्या गुणाः ।
 गौल्यात्वम् । हिमत्वम् । पित्तदाहानिन्वासभ्रम-
 नाशित्वम् । वीर्यवृद्धिदत्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “पिण्डखर्जूरिका त्वया सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
 खर्जूरी गोक्षनाकारा पराद्वीपादिहागता ॥
 जायते पश्चिमे देशे सा ह्योहोरेति कीर्तिता ।
 खर्जूरीत्रितयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ॥
 खिग्वं रुचिकरं हृद्यं क्षतक्षयहरं गुरु ।
 तर्पणं रक्तपित्तं पुष्टिवर्धनमुक्कटम् ॥
 कोष्ठमारुतज्जङ्घ्यं वान्निवातकफापहम् ।
 श्वराभिघातक्षुत्तृणकाकासश्वासनिवारकम् ॥
 मन्दस्पर्शमरुतपित्तमद्योदभूतगदानलम् ।
 महद्भिच्च गुणैरस्या स्वल्पखर्जूरीका स्मृता ॥
 खर्जूरीनरुतोयन्तु मरुपित्तकरं भवेत् ।
 वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलमुक्कटम् ॥”
 अथ पिण्डखर्जूरीभेदः ।
 “सुनेपाली तु नटुला दलहीनफला च सा ।
 सुनेपाली अमभ्रान्तिदाहमूर्च्छासपित्तहृत् ॥”
 इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे १ भागे ॥

पिण्डगोषः, पु, (पिण्डवत् संहतो गोसः ।) गन्ध-
 रसः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

पिण्डतेलकः, पुं, (पिण्डवत् तेलं यस्य । कपः ।)
 तुरकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डदः, पुं, (पिण्डं ददातीति । दा + कः ।)
 पिण्डदानकर्ता । यथा,—
 “खेपभाजक्षतुर्थाद्याः पित्राद्याः पिण्डभागिनः ।
 पिण्डदः सप्तमस्त्रीषां सापिण्डां साप्तपौरुषम् ॥”
 इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अपि च ।
 “गाङ्गेनेह परां सिद्धिं प्राप्यन्ते वारिणा नराः ।
 पेज्याः पश्चात् क्रियाः कार्याः सर्वान्धैर्वैद-
 देहिताः ॥
 क्रियां करोति यः पूर्वां पितृणां यश्च पिण्डदः ।
 प्रायश्चित्तमचीर्णं तत् प्रायश्चित्तो भवेत्तु सः ॥”
 इत्यमरपुराणम् ॥

पिण्डपदं, ज्ञौ, (पिण्डस्य संहतस्य पदम् ।) अङ्ग-
 विशेषः । यथा,—
 “रूपाष्टकैर्विनिहतो भवनस्य बन्धः
 कर्तुः स्वन्दचमिह युग्मशरेकनिम्नम् ।
 एकोक्तं रसनिशाकरयुग्ममुक्त-
 शेषं ततो भवति पिण्डपदं रहस्यम् ॥
 रूपाष्टकैरेकाशीत्या विनिहतः पूरितः भवनस्य
 बन्धः दीर्घप्रसारमिलितहस्ताः खन्द्यं तत्-
 संस्थानं युग्मशरेकनिम्नं द्विपञ्चाशदुत्तरशत-
 पूरितं एकोक्तं पूर्वाङ्गेण मिलितं रसनिशा-

पिण्डारं

करयुग्मभुक्तशेषं षोडशाधिकद्विशतहृतावशिष्टं
 तत् संस्थानं पिण्डपदसंज्ञं रहस्यं भवति ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पिण्डपादः, पु, (पिण्ड इव पादो यस्य ।) हस्ती ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पिण्डपुष्पं, ज्ञौ, (पिण्ड इव पुष्पं पुष्पगुच्छो यस्य ।)
 अशोकपुष्पम् । (कश्चित् पुं । यथा,—
 “अशोको हेमपुष्पश्च वज्रलस्तान्त्रपक्षवः ।
 कङ्कलिः पिण्डपुष्पश्च गन्धपुष्पो नटस्तथा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 जवापुष्पम् । पद्मपुष्पम् । इति मेदिनी । पे, २७ ॥
 तगरपुष्पम् । इति शब्दरत्नावली ॥

पिण्डपुष्पाः, पुं, (पिण्डपुष्पमिव प्रतिज्ञतिः । “इवे
 प्रतिज्ञती” ॥ ५ । १ । ६ । इति कन् ।) वास्तुकम् ।
 इति शब्दमाला ॥ (वास्तुकशब्देऽस्य गुणादयो
 ज्ञातव्याः ॥)

पिण्डफला, स्त्री, (पिण्ड इव फलं यस्याः ।)
 कटुतुल्यी । इति जटाधरः ॥ (यथा,—
 “स्निग्धस्य विष्णापमेव कुण्या-
 दकुल्लोहोपलवेष्टदळेः ॥
 विकङ्कतारवधकाकनली
 काकादानीतापसदृचमूलेः ।
 आलेपयेत् पिण्डफलार्कभागीं
 करञ्जकालामदने च विद्वान् ॥”
 इति सुश्रुते चिकित्सितस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)

पिण्डवीजकः, पु, (पिण्डवन वीजानि यस्य । कपः ।)
 कर्णिकारवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्ण-
 कारशब्दे विवृतिरस्य ज्ञातव्या ॥)

पिण्डसुस्ता, स्त्री, (पिण्डवत् स्थूला सुस्ता ।)
 नागरसुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डमूलं, ज्ञौ, (पिण्डमिव मूलमस्य ।) गर्जरम् ।
 मूलकभेदः । तत्पर्यायः । गजाक्षम् २ पिण्ड-
 कम् ३ पिण्डमूलकम् ४ । अस्य गुणाः । कटु-
 त्वम् । उष्णत्वम् । गुल्मवातादिदोषनाशित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डलः, पुं, (पिण्डं संहतौ + बाहुलकात् कलच् ।)
 संतुः । इति हारावली । १२६ ॥

पिण्डसः, पु, (पिण्डेन परदत्तयासेन सनोति
 जीवतीति । सन् + कः ।) भिक्षाशी । भिक्षो-
 पजीवी । इति शब्दमाला ॥

पिण्डा, स्त्री, (पिण्ड + टाप् ।) पिण्डायसम् । कक्षरी-
 भेदः । सा कुलत्थिकातः कियत्स्थूला । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ वशपत्नी । इति भावप्रकाशः ॥

पिण्डातः, पु, (पिण्ड इव अतति सादृश्यमनुकरो-
 तीति । अत + अच् ।) सिद्धकः । इति रत्न-
 माला ॥

पिण्डाभं, ज्ञौ, (पिण्डवत् आभं मेघजलसम्बन्ध-
 द्रवम् ।) घनोपलः । इति शब्दमाला ॥

पिण्डायसं, ज्ञौ, (पिण्डं संहतमायसम् ।)
 तीक्ष्णायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिण्डार, ज्ञौ, (पिण्डं संहतमृच्छतीति । ऋ +
 “कर्मस्थश्च” ॥ ३ । २ । १ । इत्यच् ।) फल-

पिण्डिका

शाकविशेषः। पिण्डारा इति हिन्दीभाषा।
अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। बल्यत्वम्। पित्त-
नाशित्वम्। रुचिकारित्वम्। पाके लघुत्वम्।
विशेषेण विषशान्तिकरत्वम्। इति भावप्रकाशः।
पिण्डारः, पुं, (पिण्डं कृच्छतीति। ऋ + अण्।)
क्षपणकः। गोपः। महिषीरचकः। इमभेदः।
इति मेदिनी। रे, १८५॥ विकटतटचः। इति
राजनिर्घण्टः॥

पिण्डालुः, पुं, (पिण्डवत् स्थूल आलुः।) कन्द-
गुडचूर्णम्। कन्दभेदः। पण्डालु इति हिन्दी-
भाषा। सुवटि आलु इति वङ्गभाषा। तत्-
प्रमाणः। यत्स्थितः २ पिण्डकन्दः ३ यत्स्थिः ४
रोमशः ५ रोमकन्दः ६ रोमालुः ७ ताम्बूल-
पत्रः ८ नागाकन्दः ९ पिण्डकः १०। अस्य
गुणाः। मधुरत्वम्। शीतत्वम्। सूत्रलक्ष्णदाह-
शोधप्रमेहनाशित्वम्। रुच्यत्वम्। सन्तर्पणत्वम्।
गुरुत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डालुकं, स्त्री, (पिण्डालुरिव प्रतिज्ञातिः। इवार्थे
कन्।) आलुविशेषः। गोल आलु इति गुड
आलु इति सुवटि आलु इति च भाषा। अस्य
गुणाः। कफहरत्वम्। गुरुत्वम्। वातप्रकोप-
कत्वम्। इति राजवल्लभः॥ (यथा, सुश्रुते।
१। ४६।

“विदारोक्तप्रस्तावरीविसम्बन्धालसङ्काटक-
कश्वकपिण्डालुकमध्यालुकहस्यालुककाठालुक-
शङ्खालुककालुककेन्द्रीवरीपलकन्दप्रभृतीनि॥”)
पिण्डाङ्गा, स्त्री, (पिण्डां कल्लरीविशेषमाह्वयते
अङ्गते स्वगन्धेनेति। ङे + कः।) बाङ्गीहिण्डु।
इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डः, स्त्री, (पिण्डं संज्ञतौ + इन्।) पिण्डिका।
इत्यमरटीकायां रमानाथः॥

पिण्डिका, स्त्री, (पिण्डनी संज्ञतानि भवन्ति
पिण्डानि राशीक्रियन्ते वा अराणि यस्याम्।
पिण्ड + णच्। गौरादिभ्यान् ङीष्। ततः कन्।
इत्यच्।) रथनाभिः। इत्यमरः। २। ८। ५६॥
सा रथचक्रमध्ये मङ्गलाकारा यस्यां सर्वाणि
काष्ठान्यासन्त्यन्ते। इति रायसुकुटः॥ (पिण्डम्।
यथा, हारीते प्रथमस्थाने सप्तमेऽध्याये।
“काश्यपात्रं समुद्रं परीक्षितं भिषग्वरः।
मुहुकर्मा स तल्लब्धं श्वेताख्योदनस्य वा।
पिण्डिका तत्र संक्षिप्ता गान्ध्याभातिसा पुनः॥”)
पिचिण्डिका। सा आनुबोद्धोमांसलप्रदेशः।
इति हेमचन्द्रः॥ पायेर हिम् इति भाषा।
(यथा, चरके सूत्रस्थाने ७ अध्याये।
“पकाशयशिरःशूलं वातवर्षं विरोधनम्।
पिण्डिकोद्वेष्टनाभ्यान् पुरीषे स्याद्विधारिते॥”)
श्वेताम्बुः। इति राजनिर्घण्टः॥ पीठः। यथा,
सुत उवाच।

“पिण्डिकालक्ष्यं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः।
पीठोक्त्वायं यथावच्च भागान् धोदृश कारयेन्।
भूमावेकः प्रतिष्ठः स्याच्चतुर्भिर्जगती मना।
ततो भागस्तथैकः स्यात् उत्तमपट्टस्य भागतः॥

भागैश्चिभिस्तथा कष्टं कष्टपट्टसु भागतः।
भागेन उत्तमपट्टसु शेषभागेन पट्टिकी॥
प्रचिन्त्यं भागमेकैकं जगती यावदेव तु।
निर्गमस्तु पुरस्तस्या यावद् विशेषपट्टिकाः॥
पीठिकानानु सर्वांसामेतत् सामान्यलक्ष्यम्।
निःशेषाद्देवताभेदान् श्रद्धां हिंस्रसत्तमाः॥
स्थितिला वाय वापी च यक्षी वेदी च मङ्गला।
पूर्णचन्द्रा च वक्षी च पद्मा वार्हणशिक्षया॥
त्रिकोणा दशमी तासां संस्थानञ्च निबोधत।
स्थितिला चतुरस्रा तु वर्जिता मेखलादिभिः॥
वापी हिमेखला ज्ञेया यक्षी चैव त्रिमेखला।
चतुरस्रायता वेदी न तां लिङ्गेषु योजयेत्॥
मङ्गला वर्तुला या तु मेखलाभिर्गणप्रिया।
रिक्ता हिमेखला मध्ये पूर्णचन्द्रा तु सा भवेत्॥
मेखलात्रयसंयुक्ता वक्षसा वक्षिका भवेत्।
षोडशासा भवेत् पद्मा किञ्चिद्भ्रूवा च नलतः॥
तथैव धशुराकारा सार्धचन्द्रा प्रशस्त्यते।
त्रिभुजसदृशा तदन् त्रिकोणानुवृत्तो मता॥
प्रागुदकप्रवणा तदन् प्रशस्ता लक्षणाश्रिता।
परिवेष्टिभागेन निर्देशस्तत्र कारयेत्॥
विस्तारान्तप्रमाणानु मूले चाप्ये तद्वृत्तः।
जलवाहश्च कर्तव्यस्त्रिभागेन सुशोभनः॥
लिङ्गासार्धत्रिभागेन स्याच्छीन समध्वजिता।
मेखला तु त्रिभागेन खानं वै तत्प्रमाणतः॥
अथवा पादहीनानु शोभनं कारयेत् सदा।
उत्तरासं प्रमाणानु प्रमाणादधिकं भवेत्॥
स्थितिलायामथारोग्यं धनधान्यञ्च पुष्कलम्।
जोप्रदा तु भवेत् यक्षी वेदी सम्यग्रदा भवेत्॥
मङ्गलायां भवेत् कौर्णिल्लरदा पूर्णचन्द्रिका।
आयुःप्रदा भवेद्वक्षी पद्मा सौभाग्यदायिनी॥
पुष्टप्रदा चन्द्रा स्यान् त्रिकोणा शत्रुनाशिनी।
देवस्य यजनायानु पिण्डिका दश कीर्तिताः॥
श्रेष्ठे श्रेष्ठमयी दद्यात् पार्थिवे पार्थिवोन्नता।
दारुणे दारुकां कुम्भान्निभे मिश्रान्तयेव च॥
गान्ध्यायोनस्तु कर्तव्या सदा मुभक्तेपुस्तभिः॥
अर्चायामसमं देयं लिङ्गायामसमं तथा।
यस्य देवस्य या पत्नी ता पीठे परिकल्पयेत्॥
यवमेतत् समाख्यातं समासात् पीठलक्ष्यम्॥”
इति मत्स्यपुराणे पीठिकाशुकीर्तनं २३६ अः॥
(लिङ्गपीठम्। गौरीपट्टः। यथा, काशीखर्क
वायुसंहितायामुत्तरखण्डे। १०८। ६।
“लिङ्गं पिण्डिकया सार्धं पञ्चगव्यैश्च शोधयेत्॥”)
पिण्डितं, त्रि, (पिण्ड + क्तः।) गणितम्। घनम्।
इति विश्वमेदिन्यौ। (संज्ञतः। यथा, वायुपुराणे।
“अर्चिश्चान् पिण्डितशिरः सर्पिः काचनसन्निभः।
क्षिप्रः प्रदक्षिणश्चैव वटिः स्यान् कार्य-
सिद्धये॥”)
गुणितम्। इति हेमचन्द्रः॥ नुबक्के, पु। इति
राजनिर्घण्टः॥

पिण्डिलः, पु, (पिण्डवदाह्नितिरस्यस्येति। पिण्ड +
इलच्।) सेतुः। इति त्रिकाशेषः॥ सणकः।
इत्यादिर्कोशः॥

पिण्डिला, स्त्री, (पिण्डिल + टाप्।) गोष्ठ्या।
इति शब्दचन्द्रिका॥

पिण्डी, [न] त्रि, (पिण्डीरुच्यस्येति। इतिः।)
शरीरी। यथा,—
“यथा सूर्यं विना भूमिर्यद् दौर्धवर्जितम्।
लिङ्गहीनो यथा पिण्डी जयश्रीस्त्रीविना तथा॥”
इति जेमिनिभारते आनन्दमेधकपर्वणि ३८
अध्याये॥

पिण्डी, स्त्री, (पिण्डाकारोऽस्यस्या इति। अच्।
ततो ङीष्।) पिण्डीतगरः। अलावः। खर्जर-
विशेषः। इति मेदिनी। डे, २०॥ शान्तिरूप-
स्वार्थकोपन्यासः। इति धरणिः॥ (पिण्डि -
ल्लदिकारादिति वा ङीष्।) पिण्डिका। इत्यमर-
टीकायां रायसुकुटः॥ पिण्डम्। यथा,—
“नीताय तुरगायासु भक्तपिण्डी सुगन्धिनीम्।
दद्यात् पुरोहितस्तत्र संमन्त्रा शान्तिमन्त्रकैः॥”
इति कालिकापुराणे ८६ अध्याये॥

पिण्डीतकः, पुं, (पिण्डीं स्वल्पपिण्डं तनोतीति।
तन + अनेभ्योऽपीति डः। ततः संज्ञायां कन्।)
मदनट्टकः। इत्यमरः। १२। ४। ५२॥ (अस्य प्रमांयो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम्।
“मदनः चसकोराचो गोलः पिण्डीतकः धनम्।
छ्दांलो विस्वपुण्या च हरहाटस्तु श्रव्यकः॥”
यथा च।

“पिण्डीतकस्य तु वराहविभाविनस्य
मूलसु कन्दशकलेषु च सौवदेष्टु।
तैलं क्षतं गतिमपोहति शीघ्रमेतत्
कन्देषु चामरवरायुधसाङ्गेषु॥”

इति सुश्रुते चिकित्सितस्थाने सप्तदशेऽध्याये॥
तगरः। पञ्चिष्मकः। इति विश्वः॥
पिण्डीतगरः, पुं, (पिण्डा पुण्यावच्छेदे स्वल्पपिण्डेन
उपलक्षितस्तगरः।) तगरविशेषः। तत्प्रमांयोः।
कफवर्द्धकः॥ इति त्रिकाशेषः॥

पिण्डीतगरकः, पुं, (पिण्डीतगर + स्वार्थं संज्ञायां
वा कन्।) तगरम्। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डीतरः, पुं, (पिण्डा उपलक्षितस्तगरः।)
महापिण्डीतरः। इति राजनिर्घण्टः॥

पिण्डीपुष्पः, पुं, (पिण्डीवत् पुष्पं पुण्यास्तवकी
यस्य।) अशोकवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
(अशोकशब्देऽस्य विशेषो ज्ञेयः॥)

पिण्डीरः, पुं, (पिण्डीवत् पिण्डाकाराक्षीत्यर्थः
फलानि ईरयतीति। ईर + णिच् + अण्।)
दाहिमवृक्षः। इति त्रिकाशेषः॥ हिण्डीरः।
इत्यमरटीकायां रायसुकुटः॥ गौरसं, त्रि।
इति हारावली। १६६॥

पिण्डीमूरः, पुं, (पिण्डा पिण्ड्यापारे भोजनं
एव मूरः अतिनिपुणः गान्ध्या कार्योदाविति
भावः।) स्वगेहमात्रे वसन् परदेसी। तत्-
प्रमांयोः। गेहेन्द्री २ गेहेमूरः ३। इति हेम-
चन्द्रः। १२। ४१॥ (यथा, भट्टः। ५। ८५।
“राक्षसान् वट्टयन्नेषु पिण्डीमूरान्निरस्तवान्।
यद्यप्यौ कूपमाकूक। तवैतावति कः क्षयः॥”)

पिता

पिण्डोक्तिः, स्त्री, सुक्तसप्तमिभूतः । इति हेम-
चन्द्रः । १ । ६१ ।

पिण्या, स्त्री, पश्यते कृत्यते रोगहन्तृत्वान् पण्या
पण इव वृद्धतौ स्तुतौ मूर्धन्यान्तः तथानीयया
इति यः निपातनात् इत् । पश्येति पठति
स्वामी । इति भरतः । १ । १५ । इति
(ज्योतिष्मतीशब्देऽस्या विवृतिर्विज्ञेया)

पिण्याकः, पुं, स्त्री, (पिनयीति । पिण्वृ संचूर्णने
+ “पिनाकादयश्च । ” उणा । ४ । १५ । इति
आकप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) तिज-
कत्कः । (अस्व गुणाः यथा,—

“पिण्याको म्पनो रूचो विष्टम्भी दृष्टिदूषणः ।”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।

यथा, महाभारते । १२ । १६७ । १६ ।
“नवनीते यथा दध्नस्तथा कामोर्ध्वधर्मतः ।
श्रेयस्तेन हि पिण्याकान् हृतं श्रेय उदन्वितः ।”
अस्य भक्षणे दोषो यथा,—

“पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो वै मासुपसर्पति ।
तस्य वै श्रेणु सुश्रोणि । प्रायश्चित्तं सुशोभनम् ।
उलकी दशवर्षाणि कष्टपसु समाक्षयः ।
जायते मानवक्षत्र मम क्लृप्तपरायणः ।”

इति वराहपुराणम् ।

हिङ्गु । वाङ्मिकम् । सिङ्गकः । इति मेदिनी ।
(सरजरसः । अस्य पयोऽयो यथा,—
“तैलपर्णी दधित्याख्याः पिण्याको रक्तशीर्षकः ।
वेष्टो रसाङ्गः श्रीवासः श्रीपिष्टसरलद्रवौ ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

पितरौ, पुं, जनकजनयित्रौ । माता च पिता
चेति विग्रहे विकल्पादेकशेषे पितराविति
प्राच्यः । इति भरतः । तत्पर्यायः । माता-
पितरौ २ मातरपितरौ ३ तातजनयित्रौ ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३७ । (यथा, रघुः । १ । १ ।
“जगतः पितरौ वन्दे पार्वतीपरमेश्वरौ ।”)
तथोरभक्त्या पालने दोषो यथा,—

“पितृमातृगुरुणापि भक्तिर्हर्षेण पालयेत् ।
वाचा च ताडयेन्नित्यं स्वाभिर्न कुलटा च या ।
सा क्षतघ्नीति विख्याता पापिनी भारते नरः ।
वह्निक्लृप्तं महाघोरं स च सा च प्रयाति च ।
तत्र बह्वी वसत्येव यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
ततो भवेज्जलोका च जन्म सप्त ततः शुचिः ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४६ अध्यायः ।

पिता, [ऋ] पुं, पाति रक्षत्यपत्यं यः । (पा
रक्षणे + “नमृनेष्टलृष्टोष्टपोष्टभाष्टजामाष्ट-
माष्टपिष्टदुष्टिष्ट । ” उणा । १२ । ६६ । इति ळप्-
प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) उत्पादकः । वाम्
इति भाषा । तत्पर्यायः । तातः २ जनकः ३ ।
इत्यमरः । १२ । १८ । प्रसविता ४ वप्ता ५ जन-
यिता ६ गुरुः ७ जन्मदः ८ जन्मः ९ जनिता
१० । इति शब्दरत्नावली । बीजी ११ वप्रः
१२ । इति हेमचन्द्रः । * । तस्य मान्यत्वं
कक्षयश्च यथा,—

“मान्यः पूज्यश्च सर्वेभ्यः सर्वेषां जनको भवेत् ।

पिता

अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः ।
जनको जन्मदाता च रक्षयाश्च पिता ब्रह्मा ।
तातो विलीयेकरणात् कनया वा प्रजापतिः ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ।

स च गुरुः । यथा,—

“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो भ्राता चैव महीपतिः ।
मातुलः श्वशुरश्चाता मातामहपितामहौ ।
बन्धुर्ज्येष्ठपितृश्च पुत्र्येते गुरवः स्मृताः ।”

• इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ।

(ज्येष्ठपितृवार्थे पितृशब्दप्रयोगो यथा, महा-
भारते । ६ । ५३ । ३ ।

“गुरुव्यस्य स्वयं तुष्टे पिता देवव्रतस्तव ।”)

स हि महागुरुः । यथा, “महागुरुनाह
विष्णुः । त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति
माता पिताचार्यश्चेति ।” इति मुहूर्तचम्पू ।
कामासक्तस्य पितृव्यचनमग्राह्यं यथा,—

“पितृव्यो हि मा काव्योः कामासक्तचेतसः ।
आत्मानश्चाभिधाय स तदर्थं चाप्रियो ह्यसि ।”

इत्याद्ये श्रीरामं प्रति कौशल्यावाक्यम् ।

तस्य पुत्रक्षतधर्माधर्मेभागित्वं यथा,—

“यः पिता स तु पुत्रोऽयमिति वै वैदिकी श्रुतिः ।

निगद्यते पुराणं तु तां श्रेणुष्व यथातथम् ।

ज्योषस्य सुशालायाः शृटास्तास्तु गता सुवि ।

प्ररोहाशुपपद्यन्ते मूलभ्रंशान्तथा स्मृताः ।

तद्विधाशुपपद्यन्ते तथान्ये ते च तादृशाः ।

तेभ्यश्चान्ये प्ररोहन्तः प्रीहिभ्योऽपि यथा तथा ।

एव पुनैः क्षतो धर्मेक्षयाधर्मे च भूपते ।

पिता संलियते तेन मा च त्वं संशयं क्षयाः ।

न धर्मेणां नराणान् बौजनाशो भवेदिह ।

सर्वथा शंसते लोके बौजान् पुनः समुच्छ्रयः ।”

इत्याद्ये पापनाशनद्वयनाध्यायः । * ।

तस्मिन् जीवति बाह्योऽस्तिजनकविधौ यथा,—

“न बाह्योऽस्तिजनकं कुर्यात् यस्य जीवन् पिता

स्थितः ।

तथा ज्येष्ठः सोदरश्च यस्य जीवति स तथा ।”

इति बृहद्ब्रह्मपुराणम् । * ।

उत्पादकपितृपेक्षया मन्मदादपितृगुरुतरत्वं

यथा, तन्त्रसारे ।

“उत्पादकमन्मदादगोरीयान् ब्रह्मदः पिता ।

तस्मान्मन्येत सततं पितुरप्यधिकं गुरुम् ।”

पञ्च पितरो यथा, चाणक्ये ।

“जन्मदाता भयनाता यस्य कन्या विवाहिता ।

जनयिता चोपनेता च पञ्चेते पितरः स्मृताः ।”

सप्त पितरो यथा,—

“कन्यादातामदाता च ज्ञानदाताभयप्रदः ।

जन्मदो मन्मदो ज्येष्ठभाता च पितरः स्मृताः ।”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३५ अध्यायः ।

एकत्रिंशत्पितृगणा यथा,—

“विन्धो विश्वसुगाराधो धर्मो धन्यः शुभासनः ।

भूमिदो भूमिज्जदभूतिः पितृणां ये गणा इव ।

कत्यायः कक्ष्यदः कक्ष्यतरः कक्ष्यतराश्वयः ।

कक्ष्यादितुरनवः षड्विंशे ते गणाः स्मृताः ।

पिता

वरो वरेण्यो वरदो भूतिदः पुष्टिदस्तथा ।
विश्वपाता तथा घाता स्मृते च गणाः स्मृताः ।
महान् महात्मा महिषो महिमावान्महाबलः ।
गणाः पञ्च तथेवैते पितृणां पापनाशनाः ।
सुखदो धनदश्चान्यो धर्मदोऽन्यश्च भूतिदः ।
पितृणां कथ्यते चेतस्तथा गणचतुष्टयम् ।
एकत्रिंशत्पितृगणा येषाममखिलं जगत ।
ते मेऽत्र ब्रह्मास्तुभ्यन्तु दिशन्तु च सदा हितम् ।”
इति गारुड पितृकोशे ८६ अध्यायः ।
(पितृणां स्तुतिपूर्वकं नामसंख्यादिकथनम्
यथा मार्कण्डेये । ६६ । १३—४८ ।

वचिचरवाच ।

“नमस्येऽहं पितृन् आह्वे ये वसन्त्यग्निदेवताः ।
देवैरपि हि तर्प्यन्ते ये च आह्वे स्वधोत्तरैः ।
नमस्येऽहं पितृन् स्वर्गं ये तर्प्यन्ते महर्षिभिः ।
आह्वे मनोमयेभ्यश्चा स्तुतिस्तुक्तिमभीष्टुभिः ।
नमस्येऽहं पितृन् स्वर्गे विद्धाः सन्तर्पयन्ति यान् ।
आह्वेभ्यु दिव्यैः सकलेषुपहारैरनुत्तमैः ।
नमस्येऽहं पितृन् भक्त्या येऽर्प्यन्ते गुह्यकैरपि ।
तन्मयत्वेन वाङ्मङ्गलैर्हृदिमाद्यन्तिकीं पराम् ।
नमस्येऽहं पितृन् स्तुतिर्भक्त्यर्थं भुवि ये सदा ।
आह्वेभ्यु अह्वयाभीष्टलोकप्राप्तिप्रदायिनः ।
नमस्येऽहं पितृन् विप्रेरर्प्यन्ते भुवि ये सदा ।
वाङ्मन्त्राभीष्टलाभाय प्राजापत्यप्रदायिनः ।
नमस्येऽहं पितृन् ये वै तर्प्यन्तेऽरण्यावसिभिः ।
वन्धैः आह्वेयैतादृशैस्तपोनिर्धूतकिल्बिषैः ।
नमस्येऽहं पितृन् विप्रेर्नैडिकव्रतचारिभिः ।
ये संयतात्मभिर्निर्द्वन्द्वं सन्तर्प्यन्ते समाधिभिः ।
नमस्येऽहं पितृन् आह्वे राजन्यास्तर्पयन्ति यान् ।
कथैरशेषैर्विधिवल्लोकत्रयफलप्रदान् ।
नमस्येऽहं पितृन् वैश्वेयैरर्प्यन्ते भुवि ये सदा ।
स्वकर्माभिरर्तैर्निर्द्वन्द्वं पुण्यधूपाभ्युपहारिभिः ।
नमस्येऽहं पितृन् आह्वेयैः शूद्रेरपि भक्तितः ।
सन्तर्प्यन्ते जगत्त्रय नान्ना स्थाताः सुकालिनः ।
नमस्येऽहं पितृन् आह्वेः पाताले ये महासुरैः ।
सन्तर्प्यन्ते खड्गाहाराख्यक्तदम्भरैः सदा ।
नमस्येऽहं पितृन् आह्वेयैरर्प्यन्ते ये रसातले ।
भोगैरशेषैर्विधिवलागैः कामानभीष्टुभिः ।
नमस्येऽहं पितृन् आह्वेः सर्पैः सन्तर्पितान् सदा ।
तत्रैव विधिवन्मन्त्रभोगसम्पत्समन्वितैः ।

पितृभ्रमस्ये निवसन्ति साक्षात्

ये देवलोकं च तथान्तरोष्ठे ।

महौतले ये च सुरादिपूज्या-

स्तु मे प्रतीच्छन्तु मयोपनीतम् ।

पितृभ्रमस्ये परमात्मभूता

ये वै विमाने निवसन्ति मूर्ताः ।

यजन्ति यानस्तमलेर्मनोभि-

र्योगीश्वराः क्षेप्रविस्तृतिहेतून् ।

पितृभ्रमस्ये दिवि ये च मूर्ताः

खड्गाभुजः कान्यफलाभिसन्धो ।

प्रदानशक्ताः सकलेष्टितानां

विस्तृतिदा येऽनभिसंहितस्तु ।

पितृणां वल्लभा ह्येताः आहुः कोटिशुभा मताः
जन्ममार्गं महापुण्यं यच्च मार्गो हि लक्ष्यते ॥
अद्यापि पितृतीर्थं तत् सर्वकामफलप्रदम् ।
नोलकुलमिति ख्यातं पितृतीर्थं द्विजोत्तमाः ।
तथा रुद्रसरः पुण्यं सरो मानसमेव च ।
मन्दाकिनी तथाच्छोदा विपाशाप सरस्वती ॥
पूर्वमित्रपदन्तद्वैद्यनाथं महाफलम् ।
त्रिप्रा नदी महाकालस्तथाकालझरं शुभम् ॥
वशोद्भेदं हरोद्भेदं गङ्गोद्भेदं महाफलम् ।
भद्रेश्वरं विष्णुपदं नर्मदाहारमेव च ॥
गयापिण्डप्रदानेन समान्याहुर्महर्षयः ।
गतानि पितृतीर्थानि सर्वपापहराणि च ॥
स्मरणादपि लोकानां किमु आहुः कृतं शुभम् ।
ओङ्कारं पितृतीर्थेषु कावेरी कपिलोदकम् ॥
मर्मदक्षल्लवगायास्तथेवामरकण्टकम् ।
कुरुक्षेत्राच्छतगुणं तस्मिन् स्नानादिकं भवेत् ॥
शुक्रतीर्थेषु विख्यातं तीर्थं सोमेश्वरं परम् ।
मन्त्राधिहरं पुण्यं शतकोटिफलाधिकम् ॥
आहुः दाने तथा होमे स्वाध्याये जलमग्निधौ ।
कायावरोहणं नाम तथा चर्मण्यती नदी ॥
गोमती वरुणा तद्वत्तीर्थमौशनसं परम् ।
भैरव भृगुतुङ्गश्च गौरीतीर्थमनुत्तमम् ॥
तीर्थं वैनायकं नाम भद्रेश्वरमतः परम् ।
तथा पापहरं नाम पुण्याय तपती नदी ॥
मनतापी पयोणी च पयोणीमङ्गमस्तथा ।
महाबोधिः पाटला च नागतीर्थमवन्तिका ॥
तथा वेणा नदी पुण्या महाशालं तथैव च ।
महारुद्रं महालिङ्गं दशाणां च नदी शुभा ॥
शतरुद्रा शताक्षा च तथा विश्वपदं परम् ।
अङ्गारवाहिका तद्वत्तीर्थं तीर्थं शोणवर्धरौ ॥
कालिका च नदी पुण्या वितस्ता च नदी तथा ।
गतानि पितृतीर्थानि शस्यन्ते स्नानदानयोः ॥
आहुःमेतेषु यद्वत्तन्तदनन्तफलं स्मृतम् ।
दोणी वाटनदी घागमरित चारनदी तथा ॥
गोकर्ण गजकर्णश्च तथा च पुरुषोत्तमः ।
हारका क्षणतीर्थश्च तथा रुद्रसरस्वती ॥
नदी मणिमती नाम तथा च गिरिकर्णिका ।
धनपापं तथा तीर्थं समुद्रो दक्षिणस्तथा ॥
गतेषु पितृतीर्थेषु आहुःमानन्त्यमश्रुते ।
तीर्थं मेघकरं नाम स्वयमेव जनाह्वनः ॥
यच्च शार्ङ्गधरो विष्णुर्मखलायामवस्थितः ।
तथा मन्दोदरी तीर्थं तीर्थं चम्या नदी शुभा ॥
तथा सामलनाथश्च महाशालनदी तथा ।
चक्रवार्कं चर्मकोटं तथा जन्मेश्वरं महान् ॥
अर्जुनं विपुलं चैव मित्रेश्वरमतः परम् ।
श्रीगेनं शार्ङ्गं तीर्थं नारसिंहमतः परम् ॥
मन्दोदरी तथा पुण्यमथ श्रीरङ्गसंज्ञितम् ।
गतेष्वपि सदा आहुःमानन्त्यफलदं स्मृतम् ॥
दर्शनादपि केतानि सदाः पापहराणि वै ।
तद्वत्तीर्थं नदी पुण्या तथा भोयारथी सरित् ॥
भोमेश्वरं कृष्णदेवा कार्गरी कुडशला नदी ।
नदी गोदावरी नाम त्रिसत्या तीर्थमुत्तमम् ॥

तीर्थं ज्येष्ठाकं नाम सर्वतीर्थमनुत्तमम् ।
यत्रास्ते भगवानीशः स्वयमेव त्रिलोचनः ॥
आहुःमेतेषु सर्वेषु कोटिकोटिशुभं भवेत् ।
स्मरणादपि पापानि नश्यन्ति शतधा द्विजाः ॥
श्रीपणं ताम्रपणं च जयातीर्थमनुत्तमम् ।
तथा मत्स्यनदी पुण्या शिवधरं तथैव च ॥
भद्रतीर्थेषु विख्यातं पम्पतीर्थेषु शाश्वतम् ।
पुण्यं रामेश्वरं तद्वत्तीर्थं परम् ॥
अङ्गभूतश्च विख्यातमानन्दकमलं बुधम् ।
आम्बानकेश्वरं तद्वत्तीर्थमनुत्तमम् ॥
गोवर्धनं हरिश्चन्द्रं कृष्णचन्द्रं पृथक्दकम् ।
सहस्रार्कं हरिगयाञ्च तथा च कदली नदी ॥
रामाधिवामस्तत्रापि तथा सोमविमङ्गलः ।
इन्द्रकोलं मृगानादन्तथा च प्रियमेलकम् ॥
गतान्यपि सदा आहुः प्रशस्तान्यधिकानि तु ।
एतेषु सर्वदेवानां साक्षिण्यं दृश्यते यतः ॥
दानमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशतानाधिकम् ।
वाहदा च नदी पुण्या तथा मिह्वनं शुभम् ॥
तीर्थं पाशुपतं नाम नदी पाञ्चतिका शुभा ।
आहुःमेतेषु सर्वेषु दत्तं कोटिशतानाधिकम् ॥
तथैव पितृतीर्थेषु यच्च गोदावरी नदी ।
यत्नालिङ्गसहस्रं सर्वान्तरजलावहा ॥
जामदग्न्यस्य तत्तीर्थं क्रमादायातमुत्तमम् ।
प्रतीकस्य भयाङ्गिनं यच्च गोदावरी नदी ॥
तत्तीर्थं ह्यक्षयानामभृगोयुगमंज्ञितम् ।
आह्वानिकायदानेषु तथा कोटिशतानाधिकम् ॥
तथा सहस्रलिङ्गश्च राघवेश्वरमुत्तमम् ।
सन्दर्भना नदी पुण्या यत्तन्मन्त्रः पतितः पुग ॥
निहत्वा नमूनि शक्रस्तपसा स्वर्गमाप्नोत ॥
तत्र दत्तं नरैः आहुःमानन्त्यफलदं भवेत् ॥
तीर्थं पृच्छरं नाम शालग्रामं तथैव च ।
सोमपापानश्च विख्यातं यच्च वैश्वानरालयम् ॥
तीर्थं सारस्वतं नाम स्वामितोर्थं तथैव च ।
मलन्दरा नदी पुण्या कौशिकी चन्द्रिका तथा ॥
वैदर्भा वाथ वैरा च पयोणी प्रादुस्खा परा ।
कावेरी चोत्तरा पुण्या तथा जालन्धरी गिरिः ॥
एतेषु आहुःतीर्थेषु आहुःमानन्त्यमश्रुते ।
लोहदण्डं तथा तीर्थं चित्रकूटस्तथैव च ॥
विन्ध्ययोगश्च गङ्गायास्तथा नदीतटं शुभम् ।
कुञ्जाभ्यन्तु तथा तीर्थं उत्तेशीगुलिनं तथा ॥
संसारमोचनं तीर्थं तथैव कृष्णमोचनम् ।
एतेषु पितृतीर्थेषु आहुःमानन्त्यमश्रुते ॥
अङ्गहानं तथा तीर्थं गौतमेश्वरमेव च ।
तथा वशिष्ठं तीर्थं हारिणं तु तत् परम् ॥
त्रक्षारतं कृष्णवर्तं ह्यनोर्थं तथैव च ।
पिण्डारकश्च विख्यातं शङ्कोहारं तथैव च ॥
घण्टेश्वरं त्रिष्वक्श नोलपर्वतमेव च ।
तथा च धरणीतीर्थं रामतीर्थं तथैव च ॥
अश्वतीर्थेषु विख्यातमानन्दं आहुःदानयोः ।
तीर्थं वेदगिरौ नाम तीर्थं पोषपती नदी ॥
तीर्थं उमुप्रदं नाम द्वागलायं तथैव च ।
एतेषु आहुःदानारः गयान्त परमं पदम् ॥

तथा च वद्रीतीर्थं गङ्गतीर्थं तथैव च ।
जयन्तं विजयश्चैव शुक्रतीर्थं तथैव च ॥
श्रीपतेश्च तथा तीर्थं तीर्थं देवतकं तथा ।
तथैव शारदातीर्थं भद्रकालेश्वरं तथा ॥
वैकुण्ठतीर्थेषु परं भोमेश्वरमथापि वा ।
एतेषु आहुःदानारः प्रयान्ति परमां गतिम् ॥
तीर्थं मातृहृदं नाम करवीरपुरं तथा ।
कुण्डलेश्वरश्च विख्यातं गौरीशिवरमेव च ॥
नकुलेशस्य तीर्थेषु कर्दमालं तथैव च ।
दक्षिणपुण्यकरं तद्वत् पृच्छरीकपुरं तथा ॥
सप्त गोदावरीतीर्थं सर्वतीर्थेश्वरेश्वरम् ।
तत्र आहुः प्रदातव्यमनन्तफलमोप्सुभिः ॥
गद्य तूह्येतः प्रोक्ततीर्थानां संग्रहो मया ।
वागीशोऽपि न शक्नोति विस्तरान् किमु ।
मातुषः ॥
सर्वं तीर्थं दद्यात् तीर्थं तीर्थमिन्द्रियनिग्रहः ।
वर्णाश्रमाणां गच्छेत्पि तीर्थेषु मनुदाहृतम् ॥
एतत्तीर्थेषु यच्छ्राद्धं तत् कोटिशुभमिष्यते ।
यस्मात् तस्मात् प्रयत्नेन तीर्थं आहुः समाचरेत् ॥

तत्त्वज्ञानयोगमध्यम् । इत्यमरः ॥
“अन्तराहुःद्वेष्टिः पितृणां तीर्थमुत्तमम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे १२ अध्यायः ॥
पितृदानं, स्त्री, (पितृगि पितृ वा दानम् ।) पितृदा-
द्वेष्टिनामवस्त्रादिदानम् । पितृपदं स्त्रीपल्लवम्
तेन मात्रादरपि ग्रहणम् । तत्पर्यायः ।
निर्वापः २ । इत्यमरः । २।१।१२ । निरुपनम् ३
पितृदानकम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
पितृदानकं, स्त्री, (पितृदान + स्वार्थे कन् ।)
पितृदेष्टव्यदानम् । इति शब्दरत्नावली ॥
पितृपत्नः, पुं (पितृप्रियः पत्नः ।) गौणाश्विन-
कृष्णपक्षः । स तु प्रेतपक्षः । तत्र आहुफलं
यथा, हेमाद्रिमाधुरसग्रहयोर्नागरखण्डम् ।
“आपाद्याः पञ्चमे एते कन्यासंस्थे दिवाकरे ।
यो वै आहुः नरः कुर्यादङ्कस्मिन्नपि वासरे ।
तस्य संवनसरं यावत्तप्राः स्युः पितरौ ध्रुवम् ॥
नभा वाथ नभस्यो वा मलमासो यदा भवति ।
सप्तमः पितृपक्षः स्यादन्यत्रैव तु पञ्चमः ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥
पितृपतिः, पुं, (पितृणां पतिः ।) यमः । इत्य-
मरः । १२।१।१२ ॥ (यथा, माकण्डेय १०।१।३७
“त्वं ब्रह्मा हरिरजसंज्ञितस्त्वमिन्द्रो
वितेशः पितृपतिरसुपतिः समीरः ।
सोमोऽभिर्गगनमहोदधौऽश्विः
किं स्तयं तव सकलात्मरूपधाम् ॥”)
पितृपिता, [स्त्री] पु, (पितुः पिता ।) पितामहः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥
पितृपत्नः, स्त्री, (पितृणां प्रहमतिप ।) पितृपत्ने
सन्त्यापितृणां स्तिष्ठति स्तिष्ठतादस्याः प्रहृत्तुपात्त
कतया तथात्वम् ।) सन्त्या । इत्यमरः । १२।१।३३
(यथा, आन्यासपञ्चत्थम् । ५।२ ।
“रजनागि यमुपेतुं पितृपत्नं प्रथममुपेतस्य ।

पितृलो

रज्जयनि स्वयमिन्द्रं कुनायकं दृष्टुमीव ॥
 पितुः प्रसन्नजनयित्री ।) पितामहो ॥
 पितृप्रियः, पु, (पितृणां प्रियः ।) भृङ्गराजः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादर्थोऽस्य भृङ्गराज-
 शब्दं ज्ञातव्यः ॥)
 पितृवन्, पु, (पितृवन् ।) पितामहभगिनी-
 पुत्रः । पितामहभगिनीपुत्रः । पितृमातुल-
 पुत्रः । इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥
 पितृबान्धवः, पु, (पितृबान्धवः ।) पितृवन्तुः ।
 यथा, उद्वाहृतत्त्वम् ।
 “पितुः पितुःस्वसुः पुत्राः पितृमातुलः स्वसुः सुताः ।
 पितृमातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पितृबान्धवाः ॥”
 पितृभोजनः, पु (पितृभोजनं इति । भुज +
 कर्मणि ल्युट् । पितृभोजनकान्तरस्य प्रशस्त-
 नया तथात्वम् ।) मायः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (भुज + भावे ल्युट् । पितृणां भोजनमिति ।)
 पितृणां भक्षणं, क्ता ॥
 पितृभ्राता, [ऋ] पु, (पितृभ्राता ।) पितृव्यः ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥
 पितृयज्ञः, पु, (पितृभ्यः पितृनुद्दिश्येत्यर्थः यो
 यज्ञः ।) तर्पणम् । यथा, मनुः । ३ । ७० ।
 “अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
 होमो देवो वलिर्भौतो ज्यज्ञोऽतिथिप्रश्नम् ॥”
 पितृलोकः, पु, (पितृणां लोकः ।) पितृणां भुव-
 नम् । (यथा, महाभारतः । १ । ६२ । १० ।
 “कथञ्च उल्लासः सेनाः पाण्डवः कृष्णमारथिः ।
 अस्त्रैर्कोटनयनं सखाः पितृलोकं धनञ्जयः ॥”)
 अस्य विवरणं यथा, —
 मार्कण्डेय उवाच ।
 “सर्वेषामेव देवानामाद्यो नारायणो गुरुः ।
 तस्माद्ब्रह्मा समुत्पन्नः सोऽपि सप्तराजन्मनो ॥
 मा यजस्वति तनोऽस्मात्तदा त परमेष्ठिनः ।
 आत्मनात्मनभेदाद्ये अयजन्त इति श्रुतिः ॥
 तथा वै ब्रह्मजानां महर्षेकारिकर्मणाम् ।
 अपश्यद्दामिभारं मज्जन्ध क्रतो यतः ।
 प्रभृद्ब्रह्मनिनः सर्वं भविष्यत् न भण्यतः ॥
 एव श्रामान्तस्तेऽपि ब्रह्मणात्मसमुद्भवाः ।
 सद्योवशकरान् पुत्रानुत्पद्य चिदिव ययुः ॥
 ततस्तेषु प्रयातिषु विदिव ब्रह्मराट्पु ।
 ततपुत्राः आह्वानेन तर्पयामासुरज्जुसा ॥
 त च वैमानिकाः सर्वे ब्रह्मणः सप्त मानसाः ।
 तपिष्वदानमन्त्रोक्तं प्रपश्यन्तो अवस्थिताः ॥
 गौरमुख उवाच ।
 ये च ते पितरो ब्रह्मन् स्वश्च कालं समासते ।
 कियन्तो वै पितृगणास्तस्मिन् लोके अवस्थिताः ॥
 मार्कण्डेय उवाच ।
 प्रवर्तन्ते वराः केचिद्देवानां भोमवर्हनाः ।
 त मरीत्यादयः सप्त स्वर्गं ते पितरः स्मृताः ॥
 चत्वारो मूर्तिमन्तो ये त्रयस्तन्यं ह्यभ्यर्चयः ।
 तथा लोकनिर्गणं काचयिष्यामि तच्छृणु ॥
 एमावच महर्षे त्वं विस्तरं निबध्ने मे ।
 धम्मस्तिधरास्तीषां त्रयोऽन्ये परमं गणाः ॥

पितृलो

तेषां नामानि लोकांश्च कीर्त्तयिष्यामि तच्छृणु ॥
 लोकाः सन्तानकामाय यत्र तिष्ठन्ति भास्वराः ।
 अभ्यर्चयः पितृगणास्ते वै पुत्राः प्रजापतेः ॥
 विराजस्य प्रजाः अस्मास्ते वराणा इति स्मृताः ।
 देवानां पितरस्ते हि तान् यजन्तीह देवताः ॥
 एत वै लोकविभक्ता लोकान् प्राप्य सनातनान् ।
 पुनर्यग्यशतान्तेषु जायन्त ब्रह्मवादिनः ॥
 ते प्राप्य तां स्मृतिं भूयः सिद्धियोगमनुत्तमम् ।
 चिन्त्य योगगतिं शुद्धां पुनरावृत्तिदुर्लभाः ॥
 एतस्मिन् पितरः आह्वं योगिनां योगवर्हनाः ।
 आप्यायितास्तु ते पूर्वं येषां योगवले रताः ॥
 तस्मात् आह्वानं देवानि यागिनां योगसत्तमेः ।
 एत वै प्रथमः सर्गः सोमपानामनुत्तमः ॥
 एते ते एकतनवो वसन्ते द्विजसत्तमाः ।
 भूर्लोकवासिना याव्या भुवर्लोकनिवासिनः ॥
 स्वर्गलोका मरीत्याद्यास्तेषां याव्या महर्गताः ।
 कल्पवासिकसंज्ञायां तेषामपि जने स्थिताः ॥
 सकाद्यास्ततस्तेषां वराणास्तपसि स्थिताः ।
 तेषां सत्त्वगताः प्रोक्ता इत्येता पितृसन्ततिः ॥
 सप्रधा सप्रलोक्यु आदिमन्वन्तरक्रिया ।
 अन्त्येषां वसवः साध्या रुद्रादिद्याश्चिनाविति ॥
 अयतः सर्ववर्णाणां साधारण्येन संस्थिताः ।
 ऋषयश्च तदुत्पन्ना इति सप्तविधा गणाः ॥
 तेषां कन्यास्तु संजाता महती पितृसन्ततिः ।
 अग्निस्वात्ताश्च मारीचा वैराजा वर्हिसंज्ञिताः ॥
 सुकाला नाम पितरो वशिष्ठस्य प्रजापतेः ।
 तेषां याव्यास्त्रिभुवर्गेण शृङ्गेण पृथक् कृतम् ॥
 वर्गत्रयाभ्यनुज्ञातः शृङ्गः सत्यान् पितन् यजेत ।
 न तु तस्य पृथक् सन्ति पितरः शृङ्गातयः ॥
 मुक्तचेतनका ब्रह्मन् । न दृश्यन्ते पितृव्यपि ।
 विश्वेशास्त्रिदृष्टा तु पुगाणानाश्च दर्शनान् ॥
 एव ऋषिस्तुतेः शास्त्रेज्ञात्वा याजकगमवान् ।
 स्वयं दृष्ट्वा स्मृतिर्लब्ध्वा पुत्राणां ब्रह्मणा ततः ॥
 परं निजगमापन्नास्तेऽपि ज्ञानिन एव च ।
 वैश्यादीनां कश्चिदाद्या वर्णानां वसत्रादयः ॥
 अविशेषेण विज्ञेया गन्धर्वाद्या अपि भुवम् ।
 एष त पितृकः सर्ग उद्देशेन महामुने ।
 कथितो नान्त एवास्य वर्णकोट्या हि दृश्यते ॥”
 इति वाराह आह्वकल्पः ॥ * ॥
 अपि च ।
 “पितृणां सम्भवं राजन् । कथ्यमानं निबोध मे ।
 पूर्वं प्रजापतिर्ब्रह्मा सितृक्षुर्विधवाः प्रजाः ॥
 शकायमानसः सर्वास्तक्ताचा मनसो वर्हिः ।
 कृत्वा परमकं ब्रह्म धायन् सर्वेषु रूपकेः ॥
 तस्यात्मनि तदा योगं गतस्य परमेष्ठिनः ।
 तन्मात्रा निययुर्हृद्वाद्भूमवर्णकतत्त्वविधः ॥
 पित्रा इति भाषन्तः सुरा सोमभितोऽसृजन् ।
 ऊवं जिगमिषन्तो वै अधः संस्थास्तपस्विनः ॥
 तान् दृष्ट्वा सहसा ब्रह्मा तिर्यक्स्त्वास्तदो-
 क्त्वा ॥
 भवन्तः पितरः सन् सर्वेषां गृहमेधिनान् ॥
 ऊर्ध्वक्कास्तु ये तत्र ते नान्दीमुखसंज्ञिताः ॥

पितृव

इत्युक्ता तु तदा ब्रह्मा तेषां पन्थानमाकरोत् ।
 दक्षिणायनसंज्ञानु पितृगणान् पितामहः ॥
 तृष्णीं ससर्ज भूतानि तन्मयः पितरस्ततः ।
 हृत्तिं नो देहि भगवन् यया विन्दामहे सुखम् ॥
 ब्रह्मोवाच ।
 अमावास्यादिनं वोऽस्तु तस्यां कुशतिलोदकेः ।
 तर्पिता मानुषेक्षुभिर्परा गच्छत नान्यथा ॥
 तिला देयास्तथेतस्यान्पूष्य पितृभक्तितः ।
 परमं तस्य सन्मुष्टाः परं यच्छत मा चिरम् ॥”
 इति वाराह पितृसर्गस्थितिवर्णनम् ॥ * ॥
 पितृआह्वविशेषे देवताविशेषाः पितृगणाश्च यथा
 “क्रतुर्दक्षो वसुः सत्यः कामः कालस्तथा धनिः ।
 रोचकश्चाद्रवाश्चैव तथा चान्यः पुरुरवाः ॥
 विश्वदेवा भवन्त्येते दृष्ट सत्त्वैश्च पूजिताः ।
 विश्वदेवो क्रतुर्दक्षो सखास्त्रिष्टुपु विश्वतो ॥
 नित्यं नान्दीमुखआह्वे वसुसखौ च पितृकौ ।
 नवाग्रालम्भने देवौ कामकालौ सदेव हि ॥
 अपि कन्यागते सूर्य्य आह्वे च धनिरोचकौ ।
 पुरुरवाश्चाद्रवाश्च विश्वदेवौ च पत्न्ये ॥
 सुभास्वरा वर्हियदो ह्यग्निस्वात्तास्तथैव च ।
 आश्रयाश्चोपहृताश्च क्रयादाश्च मुकालिनः ।
 एते पितृगणाः सप्त पौराणाः केचिदेव हि ॥”
 इत्यभिपुराणम् ॥ * ॥
 अग्निस्वात्तादेकतपस्तिर्यया,—
 “ततो निरुद्धेन्द्रियकं विकारं चतुराननः ।
 जिहृक्षुरपि तत्वाज तं सन्ध्यां कामरूपिणीम् ॥
 ताशरीरास्तु घर्म्माम्भो यन पपात द्विजोत्तमाः ।
 अग्निस्वात्ता वर्हियदो जाताः पितृगणास्ततः ॥
 भिन्नाञ्जननिभाः सर्वे फुलराजीवलोचनाः ।
 निनात्मसंयताः पुण्याः संसारविमुखाः परे ॥
 सहस्राणां चतुःषष्टिरग्निस्वात्ताः प्रकीर्त्तिताः ।
 यदृशोतिसहस्राणि तथा वर्हियदो द्विजाः ॥”
 इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥ * ॥
 तेषां तर्पणविधिर्था, —
 “अप्रसथं ततः कृत्वा सथं जातु च भूतले ।
 अग्निस्वात्तास्तथा मौन्यान् हविष्यतस्तथोष्णपान् ॥
 सुकालिना वर्हियदस्तथा चैवाव्यपान् पुनः ।
 तर्पयन्तु पितृन् भक्ता सतिलोदकचन्दनैः ॥
 दर्भपाणिस्तु विधिवन् प्रेतास्तास्तर्पयन्ततः ।
 पित्रादीन्नामगोत्रेण तथा मातामहानपि ।
 सन्तर्प्य विधिवद्ब्रह्मा इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥
 ये बान्धवाबान्धवा वा येऽन्यत्कानि बान्धवाः ।
 ते हस्तिमखिलां यान्तु यथास्ततोऽभिवाञ्छति ॥”
 इति मातृस्ये ज्ञानविधिः ८४ अध्यायः ॥
 पितृवनं, कौ, (पितृणां वनमिव ।) श्मशानम् ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११८ ॥ (यथा, महाभारतः ।
 ११ । ४ । १५ ।
 “सर्वं पितृवनं प्राप्ता स्वपत्ति विगतच्वराः ।
 निम्नोत्तरेभ्यभूयिष्ठेर्गात्रेः स्नायुनिबन्धनेः ॥”)
 पितृवनेचरः, पुं, (पितृवनं श्मशाने चरतीति ।
 चर + “चरट् । ” ३ । २ । १६ । इति टः ।
 अलुक्समासः ।) शिवः । इति केचित् ॥

पित्तवसतिः, स्त्री, (पित्तुर्गा वसतिर्यत्र ।) प्रवप्रयन-
स्थानम् । अशानम् । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

पित्तः पुं, (पितुर्भाता । “पितृव्यमातुलमाता-
महृपितामहाः ।” ४ । २ । ३६ । इत्यत्र
“पितुर्भातरि यत् ।” इति वार्तिकोक्त्या अन-
प्रत्ययः ।) पितृभाता । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥
अपि च ।

“पितृयो जनकभाता ज्येष्ठानतोऽप्यनो यदि ।
पितुः कनिष्ठभाता तु खलुनातोऽभिधीयते ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

पितृवसा [ऋ] स्त्री, (पितुः स्वसा भगिनी ।
“मातृपितृभ्यां स्वसा ।” ८ । ३ । ८४ । इति
चलम् ।) पितुर्भगिनी । पिनी इति भाषा । यथा,
“मातृवसा मातुलानी पितृवस्त्री पितृवसा ।
अथः पूर्वजपत्नी च मातृवसाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति दायभागः ॥

पितृवसीयः, त्रि, पितृवसुरपत्यम् । (पितृवस्य +
ह्रः ।) पितृभागिन्यः । इति सुप्रबोधयाकर-
णम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १११ । २ ।

“पितृवसीयाय सुतामनपत्याय भारत । ।

अयमग्रे प्रतिज्ञाय स्वस्यापत्यं स सत्यवाक् ॥”)

पितृसन्निभः, पुं, (सन्निभभातीति सन्निभस्तुल्यः ।
पितुः सन्निभः ।) पितृतुल्यः । तत्पठ्यायः ।
मनोजवः २ मनोजवसः ३ । इत्यमरभरतौ ॥

पितृष्टः, स्त्री, (स्तुते इति भृज्जननी । पितृणां
स्तुजननीति । पितृकृत्ये सन्ध्यागामिन्यास्तुतिर्ग्राह्य-
त्वान् जननीवनपालकत्वेनेव तथात्वम् ।) सन्ध्या ।
इति शब्दमाला । (पितरं स्तुते इति । क्रिप् ।
पितामही । इति युनपत्तिलज्जोऽर्थः ॥)

पितृष्टः, पुं, (पितृनामक्यत्वेनेति । पितृ +
कर्मणि क्रिप् ।) दक्षिणकर्णः । यथा, श्रीभाग-
वते । ४ । २५ । ५० ।

“पितृर्नृपपुत्र्या हार्दिलिगेन पुरज्जनः ॥”

“शास्त्रं च प्रथमं श्रोतव्यं कर्मकाण्डं इत्येता-
वता सामान्येन प्रवृत्तनञ्चकस्य कर्मकाण्डस्य
दक्षिणकर्णं अवगमिष्यते । ततस्तदर्थमनुज्ञाय
पितृभिराहृतः पितृलोकप्रापकं पितृयानं प्रप-
द्यते । तदनेन प्रकारेण पितृणामाह्वानमनेन
भवति पितृहर्दक्षिणः कर्णः । एव तदेवरीत्येन
उत्तरकर्णं देवहूः । तथा च आस्थास्वति ।

पितृहृदक्षिणः कर्णः उत्तरो देवहूः स्तुतः ।
प्रवृत्तश्च निवृत्तश्च शास्त्रं पञ्चालसंज्ञितम् ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पित्तं, स्त्री, (अपिदीयते प्रकृतावस्थया रक्षते
विकृतावस्थया नाशयते वा शरीरं येनेति । अपि
+ दे उ पालने, दो य स्तेदने वा + क्तः । “अथ
उपसर्गात् ।” ७ । ४ । ४७ । इति तादृशः ।
अपरिज्ञोपः ।) शरीरस्थधातुविशेषः । तत्-
पठ्यायः । मायुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥
पलज्वलः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तैजः ४
तित्तधातुः ५ उष्मा ६ अग्निः ७ अनलः ८ ।

(यथा, महाभारते । ६ । ८१ । ४१ ।

“अभिमन्योस्तनस्तेषु घोर्गं यद्वमवर्षत ।
शरीरस्थं यथा राजन् । वातपित्तकफैस्त्रिभिः ॥”)
अस्य गुणाः ।

“पित्तञ्च तित्ताक्षरसञ्च सारकं
तृष्णं द्रवं तीक्ष्णमिदं मधौ बद्धु ।
वर्षास्तकाग्रे भृशमहंरान्ने
मध्यन्दिने तपुर्दिने च कुप्यति ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

अपिच ।

“सर्वं पित्तमपस्मागकुलदृष्टव्रणापहम् ।

चक्षुष्यं कटुतीक्ष्णोष्णसुखादक्रिमिनाशनम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥

पित्तस्य स्वरूपमाह ।

“पित्तमुष्णं द्रवं पीतं नीलं सत्वगुणोत्तरम् ।

सरं कटुं लघुं स्निग्धं तीक्ष्णमस्त्रु पाकतः ॥”

पीतं निगमम् । नीलं सामम् । एकं पित्तं
वातवृत्तामन्यनकर्मभेदेः पञ्चविधम् ॥ * ॥

तेषां पित्तानां नामान्याह ।

“पाचकं रज्जकक्षापि साधकालोचकं तथा ।

भाजकश्चेति पित्तस्य नामानि म्यानभेदतः ॥” * ॥

अथ पाचकादीनां स्थानान्याह ।

“अग्न्याग्रे यज्ञज्वाहोर्द्वये लोचनद्वये ।

त्वचि सर्वशरीरेषु पित्तं निवसति क्रमात् ॥” * ॥

अथ तेषां कर्माग्याह ।

“पाचकं पचने भुक्ते शेषामिजलवर्द्धनम् ।

रसस्त्रुपुरीषाणि विरेचयति निवृत्तः ॥”

पाचकं पित्तमामपकाशयमध्यस्थं यद् विधमा-
हारं भोज्यं भक्ष्यं चर्त्रा लेख्यं चप्यं पेयं पचति
दोषरसस्त्रुपुरीषाणि पृथक् करोति च । तद-
ग्न्याग्रेयम्येवात्मशक्त्या रसरज्जनदृष्टस्यकफ-
तमोऽपनोदनरूपप्रवृत्तप्रभाप्रकाशनाभ्यङ्ग-
लेपादिपाचनादधिकर्मणा शेषाणां पित्तस्थाना
नामनुगृहं करोति । शेषाण्यपि पित्तस्थानानि
यज्ञज्वाहोर्द्वानि भागेन गत्वा तत्र तत्र रसरज्ज-
नादिकर्मभिरुपकरोतीत्यर्थः । कथम्नं पाचक
पित्तं शेषामिजलवर्द्धनं शेषा अग्नयः पृथि-
यादिमहाभूतगताः सप्तधातुगताश्च । यत
उक्तं चरक्रेण ।

“भौमाप्यासेयवायवाः पञ्चोष्माणः सनाभसाः ॥”
इति ।

उष्माणोऽग्नयः । यत उक्तं वागभटे ।

“दोषधातुमलादीनामुष्माणेत्रेयशासनम् ॥” इति ।

दोषधातुमलादीनामुष्माणेत्रेयशब्दार्थः । रसादि-
धातुगताश्च सप्त तेषां बलवर्द्धनम् । यथा एहं
स्थापितानि रत्नानि खद्योतवद्भूमास्वराणि
तान्यपि दीपण्योतिषा दूरप्रकाशकानि भवन्ति ।
तथा अग्न्याग्रेयस्यपाचकामितेजसा सर्वं अग्नयो
बलवन्तो भवन्ति । तथा च वागभटः ।

“अन्नस्य पक्ता सर्वेषां पक्त्यामधिको मतः ।
तन्मूलास्ते हि तद्दृष्ट्विचयदृष्ट्विचयात्मकाः ॥”

इति ॥

ननु पित्तादयोऽग्निराहोस्वित् पित्तमेवाग्निगिति
सन्देहः । उच्यते पित्तस्योष्णादिगुणद्वाराहार-
पाचनरज्जनदृष्टनादिकर्मणश्च न खलु पित्त
यातिरेकगान्योऽग्निः । तस्मादग्निरूपस्यैव पित्तस्य
स्थानभेदान् पाचकरज्जकक्षाधकालोचकभाजक-
संज्ञाः । तथा च वागभटे ।

“पाचकं तिलमानं स्यात् काठिन्यान्नास्य दीपता ।

अनुगृह्णात्यविकृतं पित्तं पाकोष्णदृष्टनैः ॥

क्षुत्तुल्यं चिप्रभाभेधाधोऽग्नौ यत्तनुमाह वैः ।

पित्तं पञ्चात्मकं तत्र पक्तामाशयमध्यगम् ॥

पञ्चभूतात्मकत्वेऽपि यत्तेजसगुणोदयान् ।

त्यक्तद्रवत्वं पाकादिकर्मणानलशब्दितम् ॥

पञ्चत्वमं विभजते सागकिट्टौ पृथक् तथा ।

तत्रस्थमेव पित्तानां शेषाणामप्यनुगृहम् ॥

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्तुतम् ॥”

ननु यदि पित्ताग्नोर्भेदस्तदा कथं घृतं पित्तस्य
ग्रामनमभेदोपपन्नमिति । तथा मतस्याः पित्तं
कुलन्ति न च तेऽग्निदीपिकरा इति । तथा
पित्ताधिक्यात्तीक्ष्णोऽग्निरित्यपि कथं स्यात् ।
तथा समदोषः समामिष्येत्यपि वक्तुं न युज्यते ।
तथा द्रव स्निग्धमधोगच्च पित्तं बद्धिरतोऽन्य-
थेति । अत्रोच्यते । पित्तमग्नेः सतताधिष्ठानम् ।
तथा चोक्तं तन्मानरे ।

“अग्निर्भित्तगुणैर्धुक्तः पित्तं भित्तगुणैस्तथा ।

द्रवं स्निग्धमधोगच्च पित्तं बद्धिरतोऽन्यथा ॥

तस्मात्तेजोमयं पित्तं पित्तोष्मा यः स शक्तिमान् ।

स सचरति कुलित्यः सर्वतो धर्मनीमुखैः ॥

स कायाग्निः स कायोष्मा स पक्ता स च जीवनम् ।
अनन्यगतिरित्यत्र देहे कायाग्निरुच्यते ॥”

अन्यच्च ।

“वामपार्श्वस्थितं नाभेः किञ्चित् सोमस्य मण्ड-
लम् ।

तन्मध्ये मण्डलं सौर्यं तन्मध्येऽग्निर्धुवस्थितः ॥

जरायुमात्रप्रच्छन्नः काचकोषस्थोऽपिवत् ॥”

तथा च मधुकोषे । “द्रवनेत्रः समुदायात्मकस्य
पित्तस्य तेजोभागोऽग्निरिति । तेन पित्तमप्य-
मिवन मन्यते । अग्निसापित्तयोर्गोलकवनः ॥”
परमार्थस्तु अग्निः पित्ताद्भिन्न एवेति
सिद्धान्तः । अतएवाह रसप्रदीपे ।

“जाटरो भगवानग्निराश्वरोऽन्नस्य पाचकः ।

सौम्याद्रसानाददानो विवेक्तं नैव शक्यते ॥

नाभौ मध्ये शरीरस्य विशेषात् सोममण्डलम् ।

सोममण्डलमध्यस्थं विद्यात् सूर्यस्य मण्डलम् ॥

प्रदीपवत्तत्र गृणां स्थितो मध्ये हृताशनः ।

सूर्या दिवि यथा तिष्ठेत्सौम्योऽग्नौ यत्तेजोभक्तिभिः ॥

विशोधयति सर्वान् पित्तलानि सर्वासि च ॥

तद्वत्शरीरेणां भुक्ते त्वनलो नाभिमाश्रितः ।

मयैवः पचते चिप्रं नागाश्वज्वननं स्तुतम् ।

स्थलकायेषु सर्वेषु यममात्रप्रमाणतः ॥

ह्रस्वकायेषु सर्वेषु तिलमात्रप्रमाणतः ॥

कृमिकीटपतङ्गेषु चाण्डुमात्रोऽवतिष्ठतः ॥” इति ।

पुनः प्रकृतमनुसरन्ति ।

पित्तं

“रज्जुकं नाम यत् पित्तं तद्वत् शोणतां नयेत् ।
यत् साधकसंज्ञं तत् कुर्व्यादृष्टिं धृतिं स्तुतिम् ॥”
धृतिं मेधाम् ।

“यदालोचकसंज्ञं तद्रूपग्रहणकारणम् ।

भाजकं कान्तिकारि स्यात्क्षेपाभ्यङ्गादिपाच-
कम् ॥

पित्तप्रकृतिको यथा,—

“पित्तप्रकृतिको यादृक् तादृशोऽथ निगद्यते ।
अकालपलितो गौरः क्रोधी स्वेदो च बुद्धिमान् ॥
बहुभूत ताम्रनेत्रश्च स्वप्नं व्योतोऽपि पश्यति ।
श्यामकेशः क्षमी स्थूलो बहुवीर्यो महाबलः ॥

पित्तं वह्निर्गद्गजं वा तदस्मान्

पित्तोद्भिक्तस्तोत्रलण्णो बुभुक्षुः ।

गौरीणाङ्गस्ताम्रहस्तोऽङ्गिरक्तः

शूरो मानो पित्तकेशोऽल्पलोमा ॥”

पित्तप्रकृतिकस्या यथा,—

“यात्रर्त्तकपिमात्रार्यचोलकाश्च पैत्तिकाः ॥
पित्तस्थोपशमहेमाह ।

“तित्त्वादुक्तायशोतपवनच्छायानिशावीजन-
न्यान्स्नाभृष्टहयन्तवारिजलदंष्ट्रागात्रसंस्पर्श-
नम् ।

मपिः क्षौरविरक्तसकृधिरसावप्रदेहादिकं
पानाहारविहारभेजमिदं पित्तं प्रशान्तं
नयेत् ॥”

अथ पित्तप्रकोपकारणानि ।

“कट्फलोष्णविदाहृतीक्ष्णलपणक्रोधीपवासातप-
स्त्वोसंभोगदृष्ट्यानुधाभिजननयायाममदादिभिः ।
भुक्तेर्जीव्यति भोजने च शरीरे शोष्णे तथा

प्राणिनां

मध्याह्ने च तथाहाराजसमये पित्तप्रकोपो भवेत् ॥

इति भावप्रकाशे पुनर्वख्ये २ भागे ॥

(यथा च ।

“अत्युष्णारुणाक्षकटप्रदाहः

सीधाः सुगन्धवननानिधर्मः ।

क्रोधादपि स्वेदने च अत्राये

अभोजने याति कोपश्च पित्तम् ॥

कुलत्प्रादुकीयधर्मेषु शिष्य

निलान्तरीजिकाशाकटन्ते ।

निशाजागरे योधने च अग्ने वा

घनान्ते शरतसु प्रकोपः प्रदिष्टः ।

भृशं वासरे मध्यगर्के निशीथे

रमुजोऽयत्नप्रभुक्तं प्रकोपः प्रदिष्टः ॥”

इति हारात प्रथमस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

म तु ज्वरजनकमन्तार्थजनकः ।

“मन्दाग्निस्तस्य जनको मन्दाग्नेर्जनकास्तस्य ।

पित्तश्लेष्मसमीराश्च प्राणिनां दःखदायकाः ॥”

इति सङ्क्षेपसंज्ञे प्रथमखण्डे १० अध्याये ॥ ४ ॥

(यथा च ।

“पित्तं पञ्चात्मकं तच्च पित्ताशयमध्यगम् ।

तत्तन्मात्रकत्वेऽपि यत्तेजभृजुदयान् ॥

७ तत्तत्तत् पाकाद्विभक्तमण्डलप्रतिष्ठितम् ।

प्रकाशं विभज्य सारकितौ पृथक् तथा ॥

पित्तं

तत्तन्मेव पित्तानां शेषाणामप्यनुग्रहम् ।

करोति बलदानेन पाचकं नाम तत् स्तुतम् ॥

आमाशयाश्रयं पित्तं रज्जुकं रसरज्जुनाम् ।

बुद्धिमेधाभिमानादौरभिप्रतार्थसाधनम् ॥

साधकं हृद्गतं पित्तं रूपालोचनतः स्तुतम् ।

दृक्स्थमालोचकं त्वक्स्थं भाजकं भाजना-
त्त्वचः ॥”

इति वामटे सूत्रस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥

“पित्तविकाराश्चत्वारिंशदन्ते ऊर्ध्वं यावत्स्थाने ।

तद्यथा, व्योषश्च प्रोषश्च दाहश्च दवयश्च धूमक-

श्चान्मकश्च विदाहश्च अन्तर्दाहश्चामदाहश्चो-

द्याधिक्यश्चातिस्वेदश्चाङ्गगन्धश्चाङ्गावयवदरणश्च

शोणितक्रेदश्च मांसक्रेदश्च त्वगदाहश्च मांस-

दाहश्च त्वड मांसदरणश्च रक्तकोठश्च रक्त-

विस्फोटश्च रक्तपित्तश्च रक्तमण्डलानि च

हरितत्वश्च हरिदत्वश्च नीलिका च कक्षा च

कामला च तित्तास्थिता च पूतिमुखता च तृणाया

आधिक्यश्चाटप्रिश्चास्यपाकश्च गलपाकश्चाक्षि-

पाकश्च गुदपाकश्च मेढ्रपाकश्च जीवादानश्च

तमःप्रवेष्टश्च हरितहारिदस्त्वनेत्रवयवदरश्चति-

त्तत्वारिंशत् पित्तविकाराः । पित्तविकाराणाम-

परिभङ्गयानामाविष्कृततमा यावत्स्थिता भवन्ति ।

मर्त्येष्वपि खल्वेतेषु पित्तविकारेष्वेतेषु चाशु-

क्तेषु पित्तस्येदमात्मरूपमपरिणामिकमग्नश्च

स्वलक्षणं यत्तदुपलभ्य तदवयव वा विमुक्त-

मन्देहाः पित्तविकारमेवाध्ववस्यन्ति कुशलाः ।

तद्यथा,—

व्योमां तैः त्वां लाघवमनतिस्नेहो वर्णश्च शुक्ला-

रुणवर्णा गन्धश्च विमो रमो च कटुकास्त्रौ

पित्तस्यात्मरूपार्थवैविध्याच्च कर्मणः स्वल-

क्षणमिदमस्य भवति । तं तं शरीरावयवमा-

विशतो दाहोष्णपाकस्वेदक्रेदकोष्ठसायरागाः ।

यथास्वश्च गन्धवर्णरसाभिनिर्वर्त्तनं पित्तस्य

कर्मणि तैरेवित्तं पित्तविकारमेवाध्ववस्यन् ।

तं मधुरतित्त्वायशोतिरुपक्रमेक प्रक्रमेत् । स्नेह

विवकप्रदेहपरिषकाभ्यन्नावगाहादिभिः पित्त-

हरेर्मात्रां कालश्च प्रमाणीकृत्य विरेचनम्

सर्वप्रक्रमेभ्यः पित्तं पश्चान्तमं मन्यन्ते भिषजः ।

तद्व्यादित्त्वावमाशयमनुप्रविश्य केवलं वेका-

रिकं पित्तमलञ्चापकर्षति । तत्रावजिते पित्ते-

ऽपि शरीरान्तर्गताः पित्तविकाराः प्रशान्ति-

मापद्यन्ते । यथार्थो व्योमि केवलमस्यिदृश्च

शोणं भवति तद्वत् ॥” इति चरके सूत्रस्थाने

विंशेऽध्याये ॥ ४ ॥

“पित्तमुष्णान्तीक्ष्णं द्रव विसमस्त्वृत्कृत्कृत् । तस्यो-

ष्णान् पित्तला भवन्तुगणासहस्रः सुकुमारा-

वन्तानगात्राः प्रभूतपित्तुयत्नतिलकापिडकाः क्षुत्त-

पिपासावन्तः निप्रयत्नोपलितखालितदोषाः

प्रपाट्टहृत्पलप्रमथलोभकेशाः तैः क्षणा-

त्तात्क्षणाग्रमाः तीक्ष्णास्यः प्रभूतः शनपानाः

क्षेप्रासटिष्णवो दन्त्यका द्रवत्वात् शिथिल-

व्यन्त्यमांसाः प्रभूतसृष्टस्वेदश्चपुरीषाश्च

पित्तज्व

विमृत्वात् प्रभूतपूतिवचः कक्षास्थशिरःशरीर-
गन्धाः कटुस्त्वदाहपशुकृच्छवायापथाः । त एवं
गुणयोगान् पित्तला मध्यबला मध्यायुषो ज्ञान-
विज्ञानवित्तोपकरणवन्तश्च ॥” इति चरके
विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥

पित्तज्ञी, स्त्री, (पित्तं हन्तीति । हन + “अमनुष्य-
कर्त्तुं च ।” ३ । २ । ५३ । इति टक् । ततो
डीप् ।) गुडूची । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पित्तनाशकं, त्रि । यथा, भावप्रकाशे । १ । १ ।

“मधुली शीतला जिम्भापित्तघ्नी मधुरा लघुः ॥”

पित्तज्वरः, पु, (पित्तनिमित्तको ज्वरः ।) पैत्तिक

ज्वरः । यथा,—

“विशेषतः कोमलनारिकेलं

निहन्ति पित्तज्वरसञ्चदोषान् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य लक्षणं ज्वरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ ४ ॥

अथ पित्तज्वरचिकित्सा ।

“आमाशयस्थो हृत्वाग्निं सामो मार्गान् पिधा-
यन् ॥

विदधाति ज्वरं दोषस्तस्मात्तद्वनमाचरेत् ॥”

इति वचनान् सामान्यतो ज्वरिमात्रस्य यावदा-

रोग्यदर्शनं लङ्घनाभिधाने पित्तज्वरिणो लङ्घन-

विधाने विशेषमाह सुश्रुतः । पैत्तिके दशरात्रेण

ज्वरे युज्यते भेजमिति । दशरात्रेण लङ्घन-

वता व्यतीतेनेत्यर्थः । किन्तु भेजं तदाह ।

“तित्तामुस्त्यवेः पाठाकटफलाभ्यां सहोदकम् ।

पक्वं सशर्करं पीतं पाचनं पैत्तिके ज्वरे ॥”

इति तित्तादिकाथः ॥

“पर्पटो वामकस्तित्ता केरातो धन्वयामकः ।

प्रियङ्गश्च कृतः काथ गृध्र शर्करया युतः ॥

पिपासादाहपित्तास्युक्तं पित्तज्वरं हरेत् ॥”

इति पर्पटादिकाथः ॥

“द्राक्षा हरीतकी सुस्ता कटुका कृतमालकः ।

पर्पटश्च कृतः काथः गृध्र पित्तज्वरापहः ॥

सुखशोषप्रलापान्तर्दाहभृच्छोभमप्रशन ।

पिपासारक्तपित्तानां श्रमनो भेदो मतः ॥”

इति द्राक्षादिकाथः ॥

“पटोलमथ धन्याकं मधुकं मधुसंयुतम् ।

हन्ति पित्तज्वरं दाहं तृणाश्चातिप्रमाथिनीम् ॥”

इति पटोलादिकाथः ॥

“गुड्यामलकीयुक्तः केवलो वापि पर्पटः ।

पित्तज्वरं हरेत्तृणं दाहशोषभमान्वितम् ॥”

इति गुड्यादिकाथः ॥

“शुकः पर्पटकः श्रेष्ठः पित्तज्वरविनाशनः ।

किं पुनर्यदि युज्येत चन्दनोशीरबालकैः ॥

ह्रीविरचन्दनोशीरघनपर्पटसाधितम् ।

दद्यात् सुशोणनं वारि लटक्कटिज्वरदाहघ्नम् ॥”

इति ह्रीविरादिकाथः ॥

“भुविमानिधियालोप्रमृक्तेन्द्रियवान्मताः ।

चालकं धान्यकं विवर्णं कषाथो माञ्जिकावितः ॥

विहभेदश्वासकासांश्च रक्तपित्तज्वरं हरेत् ॥”

इति भुविमादिकाथः ॥

“द्राक्षाचन्दनपद्मानि सुक्ता तित्तान्तपि च ।
धात्री बालसुशीरश्च लोभेन्यवपर्पटाः ॥
प्रसूयकं प्रियङ्गुश्च यवासो वासकस्तथा ।
मधुकं कुलकं वापि किरातो धान्यकं तथा ॥
एषां काथो निहन्त्येव ज्वरं पित्तसमुत्थितम् ।
तथा दाहं प्रलापश्च रक्तपित्तं भ्रमं क्लमम् ॥
मूर्च्छां हृदि तथा मूलं मुखशोथमरोचकम् ।
कासं श्वासश्च कृष्णानं नाशयेन्नात्र संशयः ॥”

इति महाद्राक्षादिकाधः ॥

“ससितो निशि पर्युषितः प्रातर्धन्याकतकुल-
काथः ।

पीतः श्रमकृत्पिरादन्तदाहं ज्वरं पैतम् ॥”

इति धन्याककाधः ॥

“अन्तया हिमः प्रातः ससितः पैतिकज्वरम् ।
वासायाश्च तथा कासरक्तपित्तज्वरान् जयेत् ॥”

इति अन्तयावासाकाथौ ॥

“गुडची भूमिनिम्बश्च बालं वीरणमूलकम् ।
लघुसुखं त्रिवृद्धाक्षी द्राक्षा वासा च पर्यटः ॥
एषां काथो हरत्येव ज्वरं पित्तकृतं हुतम् ।
सोपद्रवमपि प्रातर्निपीतो मधुना सह ॥”

इति गुड्यादिकाधः ॥

“पलाशस्य वट्या वा निम्बस्य षट्पलवेः ।
अक्षपट्टैः प्रलेपोऽयं हन्यादाहज्वरं ज्वरम् ॥

उत्तानसुप्रस्य गभीरतान्न-

कांस्यादिपानं निहिते च नाभौ ।

श्रीताम्बुधारा बहुला पतनी

निहन्ति दाहं त्यरितं ज्वरश्च ॥

पथ्यां तैलघृतचौद्रेलिनं दाहज्वरापहा ।

कासाहृत्पित्तवीर्यपञ्चासान् हन्ति वमीनपि ॥”
तैलघृतचौद्रेलित्वं न समुच्चयः तेन केवलेन
चौद्रेणापि लिख्यते ।

“काञ्चिकाद्रपटेनावगुच्छनं दाहनाशनम् ।

अथ गीतक्रसुखिन्नश्रीतलोक्तवाससा ॥

द्राक्षामलककल्केन कवलोऽत्र हितो मतः ।

पक्वदाडिमबीजेनां धन्याकल्केन च क्वचित् ॥”

इति कवलः ॥ धन्याच धान्याकम् ॥ ॥

अथान्नमाह ।

“दाहवर्धितं क्षामं निरन्नं तृषयान्वितम् ।

शर्करामधुसंयुक्तं पाययन्नाजतर्पणम् ॥”

लाजतर्पणं लाजशक्त्युत्पत्तर्पणम् । सन्तर्पण-

स्वरूपसुक्तं सामान्यज्वरचिकित्सायाम् ।

“सुहृद्वैद्यो देवः सितया पैतिके ज्वरे ॥

हर्ष्ये शुभाभसङ्काशे शशाङ्ककरशीतले ।

मलयोदकसंसिक्ते सुध्यात् पित्तज्वरो नरः ॥

हारावलीचन्दनश्रीतलानां

सुगन्धपुष्पाभ्यर्भूषितानाम् ।

नितम्बिनीनां सुपयोधराणा-

मालिङ्गनक्षाम्बु हरन्ति दाहम् ॥

आङ्गादृचास्य विशाय ताञ्च स्त्री रमयेत् पुनः ।

हितश्च भोजयेद्भनं न हितं सुरतं महत् ॥

वायुः कमलहासिन्धो जलयन्महाः शुभाः ।

नार्यञ्चन्दनदिग्धाशो दाहदेह्यहरा मताः ॥

इति पित्तज्वराधिकारः ॥” इति भावप्रकाशे
मध्यखण्डे प्रथमभागः ॥ ॥

पित्तज्वराधिकारनाशकौषधं यथा,—

“गुडचीपद्माकारिधन्याकं रक्तचन्दनम् ।

पित्तज्वराधिकारिदाहज्वरापहममिक्तम् ॥”

इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

(अस्य सलक्षणचिकित्सातन्त्रपराणि यथा,—

“मूर्च्छां दाहो भ्रममदहघावेगतीक्ष्णोऽतिसार-

स्तन्त्रालस्यं प्रलपनवमिः पाकताल्कोष्ठवक्त्रे ।

स्वेदः श्वासो भवति कटुकं विकृतत्व क्षुधा वा

एतेर्लिङ्गेर्भवति मनुजे पैतिको वै ज्वरस्तु ॥

रोधोन्मलान्तलता कमलं सिताटं

तनुसारिवासहितमेव हि पाचनेषु ।

निःकाथ्य पानमति चाशु निहन्ति पित्तं

पित्तज्वरप्रशमनं प्रकरोति पुंसाम् ॥

क्वथितं तक्षुलपयसा शक्राङ्ककटुरोहिणीसहि-

तम् ।

क्वथं यष्टीमधुना विनाशनं पित्तज्वराणाम् ।

दुरालभावासकपर्पटानां

प्रियङ्गुनिम्बैः कटुरोहिणीनाम् ।

किराततित्तं क्वथितं कषायं

सशर्कराटं क्वथितश्च पाचनम् ॥

सदाहपित्तज्वरमाशु हन्ति

तृष्णाभ्रमं शोषविकारयुक्तम् ।

एकोऽपि वै पर्यटको वरिष्ठः

पित्तज्वराणां शमनाय योग्यः ।

तस्मान् पुनर्नागरबालकाटः

सिञ्चो यथा कङ्कटके प्रवृत्तः ॥

नागरोशीरसुक्ता च चन्दनं कटुरोहिणी ।

धान्यकानां काथ एव पित्तज्वरविनाशनः ॥

अन्तयापर्यटोधात्री काथः पित्तज्वरं हरेत् ।

सितारखद्योर्वापि काक्षर्याश्चाथ वा पुनः ॥

द्राक्षापर्यटकं तित्ता पथ्यारखद्योस्तकेः ।

क्वथस्तृधाभ्रमदाहयुक्तपित्तज्वरापहः ॥

विदारिका रोधदधित्यकानां

स्यान्नातुलुङ्गस्य च दाडिमानाम् ।

यथातुलामेन च मूलपत्रं

निहन्ति तृड्दाहसमूर्च्छनश्च ॥

उत्तानस्य प्रसुप्रस्य कांस्थं वा ताम्रभाजनम् ।

नाभौ निधाय धाराम्बुश्रीतदाहनिवारणम् ॥

रत्नारामाङ्गचभरनमिनालिङ्गनं चैव सङ्गं

अथायामं सुनिवरगदितं श्रीतलं सेवनं स्यात् ।

शुभाभ्रोजं मलयजसलिलासिक्तसंश्रीतवासो

सुक्ताहारो विशदसुहृन् कौस्तुभो या सुखाय ॥

रभिर्हन्ति हुततरनिभं माशुवाणान् पित्तं

दाहं शोषं क्लममपि तथा तृड्भ्रमं मूर्च्छनश्च ।

एतेर्योगेर्भवति नितरां पित्तदाहस्य शान्ति

योग्या चैव प्रभवति सदा सतक्रिया श्रीमताञ्च ॥

यदि लिङ्गा गलतालुशोषो वै मनुजस्य च ।

केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।

पेष्मामां ताजुलेपः सदाः पित्तदाहपहः ॥”

इति पित्तज्वरचिकित्सा ॥ ॥

पित्तद्रावी, [नृ] पुं, (पित्तं द्रावयतीति । इ +
णिच् + णिनिः ।) मधुरजम्बीरः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पित्तरक्तं, स्त्री, (पित्तसंखटं रक्तमिति मध्यपद-
लोपी समासः ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
रक्तपित्तम् २ पित्तासम् ३ पित्तशोणितम् ४ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य विवरणं रक्तपित्त-
शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पित्तलं, स्त्री, (पित्तं तद्वत् लतीति । ला + कः ।)
धातुविशेषः । पित्तल इति भाषा ॥ (यथा,
वेद्यकरमेन्मसारसंयुक्ते चारुणमारणाधिकारं ।

“पित्तलञ्च तथा कांस्थं ताम्रवल्मारभेद्विषक् ।
ताम्रवल्कोधनं तेषां ताम्रवद्गुणकारकम् ॥”)

तत्पर्यायः । आरकूटम् २ रीतिः ३ पित्तकावे-
रम् ४ द्रव्यदाह ५ । इति जटाधरः ॥ रीती

६ । इति शब्दरत्नावली ॥ मिश्रम् ७ । इति
रत्नमाला ॥ आरः ८ राजरीतिः ९ ब्रह्मरीतिः

१० कपिला ११ पिङ्गला १२ । इति भाव-
प्रकाशः ॥ चन्द्रसुवर्णः १३ सिंहलम् १४ पिङ्ग-
लकम् १५ पीतलकम् १६ लोहितकम् १७

पिङ्गललोहम् १८ पीतकम् १९ । रीतिका-
युगलगुणाः । तित्तलम् । श्रीतलम् । रसे

लवणत्वम् । शोधनत्वम् । पाण्डुवातकृमिघ्नोह-
पित्तनाशित्वञ्च ।

“शुक्ला स्निग्धा षट् शीता सुरङ्गा सूत्रपत्रिणी ।
हेमोपमा शुभा खण्डा जात्या रीतिः प्रकी-

र्तिता ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“रीतिरप्युपधातुः स्यात् ताम्रस्य यसदस्य च ।
पित्तलस्य गुणा ज्ञेया स्वयोनिसदृशा जनेः ॥

संयोगस्य प्रभवेण तस्यान्वेषि गुणाः स्मृताः ।
रीतिकायुगलं रूचं तित्तञ्च लवणं रसे ।

शोधनं पाण्डुरोगघ्नं क्षमिन्नं नातिशेखनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ ॥

भूर्जपत्रम् । इति शब्दमाला ॥ (बाहुल्येन
पित्तमस्थस्येति । पित्त + “सिध्मादिभ्यश्च ।”

५ । २ । १७ । इति लच् ।) पित्तयुक्ते, त्रि ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥ (पित्तवृद्धिकरे च ।

यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३५ अध्याये ।
“सत्तारं पित्तलं कौपं स्नेहघ्नं दीपनं लघु ॥”

यथा च माधवकरधृतवर्णिनश्चयसंयुक्ते पाण्डुधि-
कारे ।

“पाण्डुरोगी तु योऽत्यर्थं पित्तलानि निषेवते ।
तस्य पित्तमहङ्गांश्च दग्धा रोगमय कल्पते ॥”)

पित्तला, स्त्री, (पित्तल + टाप् ।) तोयपिप्पली ।
इति मेदिनी । ले, ११४ ॥

पित्तारिः, पुं, (पित्ताहामरिर्नाशकः ।) पर्यटः ।
लाक्षा । वज्ररम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पित्तं, स्त्री, (पित्तरो देवता अस्तेति । पित् + “वाय-
वतुपित्तुषो यत् ।” ४ । २ । ३१ । इति यत् ।

“रीडृतः ।” ७ । ४ । २७ । इति रीडादेशश्च ।
पित्तदेवताकदानीयत्वादस्य तथात्वम् ।) मधु ।

पिनाकः

इति राजनिर्घण्टः ॥ पिण्ठतीर्थम् । तत्तु तर्ज-
न्यङ्गुष्ठान्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०४ ॥
(पितुरिदं पितुरागतं वेति । पिण्ठ + “पितु-
यन्” ४ । ३ । ७६ । इति यन् । ततो रीडा-
देशः ।) पिण्डसम्बन्धिनि, त्रि । यथा,—
“ज्येष्ठ एव तु गृह्णीयात् पित्रं धनमशेषतः ।
शेषास्तुपत्नीवेयुर्थेव पितरन्तथा ॥”

इति दायभागः ॥

(पिण्डप्रियत्वान् आहार्हे च त्रि । यथा, सुश्रुते ।
१ । ४६ ।

“कफस्य खड्गपिप्रित्तं कषायमनिलापहम् ।
पित्रं विव्रमायुष्यं बहुमृचं विरुच्यणम् ॥”)
पित्रः, पु, (पितृस्तुत्या इति । बाहुलकात् यन् ।
ततो रीडादेशः ।) ज्येष्ठभाता । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २१५ ॥ (पितृणां प्रिय इति यन् ।) माघः ।
इति शब्दमाला ॥

पित्रा, स्त्री, (पितरो देवता अस्या इति । पिण्ठ +
यत् । पिण्डदेवतादेव तथालम् ।) मघानन्त-
चम् । इति हेमचन्द्रः । २ । २५ ॥ पौर्णमासी ।
इति शब्दमाला ॥

पितृसन्, [तृ] पु, (पतितुमिच्छतीति । पत् +
सन् + “सनि भीमाधुरभलभशकपतपदामच
इस्” ७ । ४ । ५४ । इति इस् । अभ्यासस्य
लोपश्च । ततः पितृसन् + श्रुत् ।) पत्नी । इत्य-
मरः । २ । ५ । ३४ ॥ प्रतिपत्ते पतनेच्छौ च
त्रि । इति विश्वः ॥

पितृलं, स्त्री, (पतयन्नेति । पत + “सलः पतं-
रदिङ्गा” २ । २६२ । इति उणादिकोषधृत-
सुत्रान् अधिकरणे सलः । अकारस्य ङश्च ।)
पत्न्याः । इत्युणादिकोषः । २ । २६२ ॥

पिधानं, स्त्री (अपि + धा + क्युट् । अपिरलोपः ।)
हृदनम् । इत्यमरः । १ । ३ । १३ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ४८१ ।

“युगपज्जघनोरःस्तनपिधानमधुरे । त्रपास्तिता-
र्द्रसुखि ।।
लोलासि । नेष पवनो विरमति तव वचनपरि-
वर्त्तौ ॥”)

उदञ्चनम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६० ॥

पिण्डः, त्रि, (अपि न ह्यते स्मिति । अपि + नहृ +
क्तः । अपरलोपः ।) परिहितवस्त्रादि । तन्
पर्यायः । आसुक्तः २ प्रतिमुक्तः ३ अपिण्डः
४ । इत्यमरः । २ । ८ । ६५ ॥ (आच्छादितः ।
यथा, भागवते । ११ । ८ । ३३ ।

“यद्व्याभिर्निर्मितवन्प्रवक्ष्य-

स्युलं त्वचा रोमनखैः पिण्डम् ॥”)

पिनाकः, पु स्त्री, (पाति रक्षति पनायते स्तयते
वा । पाल रक्षणे, पन स्तुतौ वा + “पिनाकाद-
यच्” उणां ४ । ५ । इति आकप्रत्ययेन निपा-
तनान् साधुः ।) शिवधनुः । तन्पर्यायः । अज-
गवम् २ । (यथा, महाभारते । ६ । ६० । १८ ।

“पिनाकमिव रुद्रस्य क्रुद्धस्याभिमतः पशून् ॥”)
शूलम् । इत्यमरः । १ । १ । ३७ ॥ शूलमपि

शाङ्करमिहेति केचित् । इति भरतः ॥ पांशु-
वर्धणम् । इति मेदिनी । के, ११६ ॥

पिनाकी, [नृ] पु, (पिनाकीरुख्येति । इतिः ।)
शिवः । इत्यमरः । १ । १ । ३३ ॥ (यथा,
हरिवंशे । ३५ । २० ।

“लत्वा च निश्चयं सर्वं पलायनपरायणाः ।
विहाय मयुरा रम्या मानयन्तः पिनाकिनम् ॥”

रुद्रभेदः । यथा, मात्स्ये । ५ । २६—३० ।
“अजेकपादहिरंभो विरुपाचोऽथ रैवतः ।

हरश्च बहुरूपश्च त्र्यम्बकश्च सुरेश्वरः ॥
सावित्रश्च जयन्तश्च पिनाकी चापराजितः ॥”)

पिन्यासं, स्त्री, (अपिगतो विश्रान्तो अक्षगन्ध-
त्वात् व्यासो यस्य । अपेरलोपः ।) हिङ्गु ।
इति जटाधरः ॥

पिपतिषन्, [तृ] त्रि, (पतितुमिच्छतीति । पत् +
सन् । ततः श्रुत् ।) पतनेच्छुः । विहङ्गमे,
पु । इति मेदिनी । तं, २३१ ॥

पिपतिषुः, पु, (पतितुमिच्छतीति । पत् + सन् ।
पिपतिष + “सनाथसंभिच्च उः” ३ । २ । १६८ ।
इति उः ।) पत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पतनेच्छौ, त्रि ॥)

पिपासा, स्त्री, (पातुमिच्छेति । पा + सन् + अयः ।
ततथाप् ।) पानेच्छा । तन्पर्यायः । लघ्या २
तर्धः ३ उपलासिका ४ लट् ५ लृष्ठा ६ उदन्धा
७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥ (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने १ अध्याये । “स्वाभाविकाः क्षुत्पि-
पासाजराण्ड्यनिद्राप्रभृतयः ॥”)

पिपासितः, त्रि, (पिपासा जातास्येति । पिपासा
+ इतच् ।) पिपासायुक्तः । लघितः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, मनी । ८ । ६३ ।

“नयो सुखः कपालेन भिचार्यो क्षुत्पिपासितः ।
अन्धः शत्रुकुलं गच्छेद्यः साक्ष्यममृतं वदेत् ॥”)

पिपासुः, त्रि, (पातुमिच्छुः । पा + सन् + उः ।)
पानेच्छुः । तन्पर्यायः । लघितः २ लघ्याक् ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५७ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २२३ । २५ ।

“भागार्थं तपसो धातुं तर्था सोमं तथाधरे ।
पिपासवो ययुर्देवाः शतक्रतुपुरोगमाः ॥”)

पिपीतकः, पु, ब्राह्मणविशेषः । अस्य प्रमाणं
पिपीतकीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पिपीतकी, स्त्री, (पिपीतको ब्राह्मणविशेषः प्रवर्त्त-
कतयास्यनेति । अच् । गौरादित्वान् ङीष् ।)
वैशाखशुक्लद्वादशी । तत्र कर्त्तव्यव्रतं यथा,—
श्रतानीक उवाच ।

“जलदानस्य माहात्म्यं यत्तया परिकीर्तितम् ।
तदहं श्रोतुमिच्छामि पिपीतकीकथां शुभाम् ॥
पुरा केन कृतं चेत्तन् केन चेतन् प्रकाशितम् ।
कथं पिपीतकीनाम विधानं चैव कौटुशम् ॥

तन् सर्वं ब्रूहि देवर्षे । यदि तुष्टो मयि प्रभो ॥
नारद उवाच ।

शृणु राजन् ! प्रवक्ष्यामि द्वादशीं तां पिपी-
तकीम् ।

पिपीत

यां कृत्वा यमलोकाहे प्राप्यते वैश्वर्यं पदम् ॥
पिपीतक इति, स्थानो ब्राह्मणः संश्रितव्रतः ।
तपःस्वाध्यायनिरतः सर्वप्राणिहिते रतः ॥
श्रान्तो दान्तः चमायुक्तो बलिहोमपरायणः ।
निवसन् निर्जनेऽरण्ये बहुन् कालान् द्विजोत्तमः ॥
चिरं कृत्वा तपोऽरण्ये काले न्यस्युपेयिवान् ॥
ततः कालेन कियता यमदूतेर्महाबलेः ।
नीयमानः स विप्रेन्द्रो यमलोकां भयापहम् ॥
ददर्श बहुशक्तञ्च नराक्षरयसंस्थितान् ॥
असिपद्माद्यनेकेषु कुम्भीपाकेषु संस्थितान् ।
जतार्तरावास्तान् दृष्ट्वा विषादमगमद्विजः ।
क्षुत्पिपासाकुलो भूत्वा प्रेतराण्यग्रं गतः ॥
बहून् वस्त्राहतान् कुम्भान् ददृशेऽतिमनो-
हरान् ।

प्रदेशानोक्षितांस्तत्र प्राचादेवप्रभोभितान् ॥
गीतवाद्यादिदृष्ट्वैव संयमानः समन्ततः ।
कश्चित् प्रहरमाणांश्च किङ्करैर्यमशासनैः ॥
नीयमानांस्ततः प्रेतान् वध्यमानान् स्वकम्भेभिः ।
श्लोकसन्तापसंयुक्तान् लब्ध्वा परिपीडितः ॥
संपश्यमानो राजेन्द्र ! यद्यपि किङ्करान् जलम् ।
बहुषो याच्यमानैश्च किङ्करैरभिताडितः ॥
स नीयमानो ददर्श बहुशास्त्रं हृमोत्तमम् ।
सुच्छायं प्रीतिलं रथं महान्तं पिप्पलहमम् ॥
तत्रैव सज्जमानं कुम्भान् माच्छयीवान् सुशी-
भितान् ।

ददर्श वस्त्राहतसुखान् सुवासितसुप्रीतजान् ॥
रक्षन्ति बहवस्तत्र किङ्कराः शस्त्रपाणयः ।
तोयदृशं नमात्रेण साक्षादो ब्राह्मणोऽभवत् ॥
विनयावनतो भूत्वा यद्यपि किङ्कराञ्जलम् ।
ब्राह्मण उवाच ।

यमदूता महान्तान्स्त्रोयं मे दीयतामिति ।
अप्राप्य तोयं प्राणानां पिनाशो जायते
ध्रुवम् ॥

तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणान्क्षतं मेऽधुना ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तन्मूर्चयमकिङ्कराः ॥
न कृतं कर्म्म तद्विप्र ! येन तोयञ्च लभ्यते ॥
प्राययानः पुनस्तोयं यमदूतेः स ताडितः ॥
लघात्तवचनं श्रुत्वा यमः प्रोवाच तं ह्वजम् ।
ब्रूहि त्वं विप्र ! मा रोदोः का ते पीडास्ति
चेतसि ॥

पुनर्ययाचे ततोयं लघायाकुलचेतनः ।
श्रुत्वा विप्रस्य तद्वाक्यं तसुवाच स धम्मराट् ॥
त्वया तन्न कृतं कर्म्म येन वे लभ्यते जलम् ॥

ब्राह्मण उवाच ।
त्वयि प्रसन्ने दिक्पाल ! ततोयं दुर्लभं न मे ।
तस्मात्तोयप्रदानेन प्राणरक्षां कुरु प्रभो ॥
इत्थं बहुविधैर्वाक्यैर्ममः प्रीतोऽभवत्तदा ॥

यम उवाच ।
वरं वरय विप्रेन्द्र ! यत्ते मनसि वर्त्तते ॥
ब्राह्मण उवाच ।

यदि तुष्टोऽसि मे देव ! येन प्रामोक्षसि तज्जलम् ।
तत् कुरुष्व धम्मराज ! सर्वप्राणेश्वर ! प्रभो ! ॥

पिप्पलः

धम उवाच ।

वेणुयं तद्व्रतं विप्र । क्रूर गत्वा निजालयम् ।
विधानं श्रद्धा विप्रेन्द्र । द्वादशी यादृशी भवेत् ॥
वेणुयं शुक्लपक्षस्य द्वादशी वेणुयं तिथिः ।
तस्यां सुशीतलजलेः स्नापयेत् केशवं प्रभुम् ॥
पूजयेत्तन्मन्त्रपुष्पादिर्घृपदीपैर्विधानतः ॥
नैवेद्यैर्विविधैश्चैव ताम्बूलैश्च वाससा ॥
जप्ता तु वेणुयं मन्त्रं दृष्टवन् प्रणमेत्ततः ।
दद्याद्द्विजैभ्यो विधिवत् कुम्भासोयमन्वितान् ।
प्रथमेष्ट्ये चतुःकुम्भान् दद्यात्तदन्यसंयुतान् ॥
शुक्लवस्त्रावृतस्तुतारुपवीतसंयुतान् ।
घनुन्वायसमायुक्तान् सभोष्यदक्षिणान्वितान् ॥
द्वितीयेष्ट्यै घटान्दद्याद्द्विधशकैरसंयुतान् ।
तृतीये द्वादश घटान् तिलमोदकसंयुतान् ॥
चतुर्थे षोडशघटान् दुग्धलङ्घुकसंयुतान् ।
दद्यात् संपूज्य देवेशं द्विजातिभ्यः प्रयत्नतः ॥
दक्षिणां श्रुतिनो दद्यात् भोष्यश्चैव विशेषतः ।
यत्र कुत्रापि वंगच्छेन्न कुत्रापि लघान्वितः ॥
ततो द्विजो यद् गत्वा चकार द्वादशीव्रतम् ॥
अन्ते जगाम खलोकं वेणुयं पदमुत्तमम् ॥
पिपीतकीति नाम्नातो विख्यातो वेणुयं तिथिः ।
नरो यः क्रूरते भक्त्या नारी वा भक्तिरसंयुता ।
इह पुलादिसम्यग्ना धनधान्यसुतान्विता ॥
इति भविष्यपुराणे पिपीतकीव्रतकथा समाप्ता ॥
पिपीलिकः पुं, (अपिपीलतीति । अपि + पील स्तम्भेन
+ णुल । अपेरलोपः) पीलिकः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । २७२ ॥ इत्युया पिपीङ्गा इति भाषा ॥
पिपीलिका, स्त्री, (पिपीलिक + टापि अत इत्वम् ।)
होनाङ्गी । इति हेमचन्द्रः । ४ । २७३ ॥ अर्धे
पिपीङ्गा इति भाषा ॥ सत्पण्यायः । पिपी-
लिकः २ पिपीलः ३ पीलिकः ४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ पिपीली ५ पिपीली ६ स्त्रीसंज्ञा
७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ होरा ८ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे । २४ । ४ ।
“श्रुत्वा तु याचमानां तां क्रुद्धां रुद्रापिपीलि-
काम् ।
अक्षरतो महाहासमकस्मादेव चाहसत् ॥”)
पिपीली, स्त्री, (अपिपीलतीति । पील + अच् ।
अपेरलोपः । ततो गौरादित्वात् डीष् ।) पिपी-
लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
पिप्पला, स्त्री, स्वादाद्रव्यविशेषः । तत्पण्यायः ।
गुडशर्करा २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पिप्पलं, स्त्री, (पीयते इति । पा + अलच् । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) जलम् । वस्त्रच्छेदभेदः ।
इति मेदिनी । ले, १११ ॥
पिप्पलः, यु, (पिप्पलं जलं सिन्धुमानत्वेनाख्यस्य
मृत्तावच्छेदे इति । पिप्पल + “अश्र्यादिभ्यो-
ऽच् ।” ५ । २ । १२७ । इत्यच् ।) अश्वत्थवृक्षः ।
(यथा, महाभारते । २ । २१ । ८ ।
“वनराजीस्तु पश्येमाः पिप्पलानां मनोरमाः ।
लोभाणाञ्च शुभाः पार्थ ! गौतमौकःसमी-
पजाः ॥”)

पिप्पलः

निरंशुकः । पक्षिभेदः । इति मेदिनी । ले,
११२ ॥ * ॥ अश्वत्थस्वरूपं यथा,—

नारद उवाच ।

“अनायासेन यत्कर्तव्यं सर्वान् कामानवाप्नुयात् ।
सर्वदेवात्मकश्चैव तस्मै ब्रूहि पितामहम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
श्रद्धा नारद । यत्नेन शुद्धं सर्व्वात्मकं गुरुम् ।
प्रदक्षिणोक्तं नित्यं नराणां सर्वकामदम् ॥
पूजयेत् परया भक्त्या सर्वसिद्धयुतो भवेत् ।
अश्वत्थं पूजयेद्दिपः । सर्वसिद्धिविधायकम् ॥*॥
अश्वत्थदर्शितं वनः पश्चिमे विष्णुरेव च ।
ब्रह्मा चोत्तरतस्तस्य पूर्वे चेन्नादिदेवताः ॥
स्त्वन्धे स्त्वन्धे च पञ्चैव ब्राह्मणा ऋषयः स्मृताः ।
तस्य मूले सर्ववेदाः ब्रह्मा तस्य दुर्माश्रिता ॥
नदीनदाः सागराद्याः पूर्वस्यान्दिशं संस्थिताः ।
लोकधर्मान् समाश्रित्य तस्मात् संवयेन्नरः ॥
पुराणस्मृतिमन्त्रेभ्यः सारसुद्धं सञ्चितम् ।
निष्ठाप्रतिष्ठितं सन्मग्नश्च संवयेन्नरः ॥
तं चोरो फलितश्चैव शीतलश्च वनस्थितः ।
त्वामाराध्य नरो हन्यात् देहिनाधितं मलम् ॥
अश्वत्थ । यस्मात् त्वयि उच्चराज ।
नारायणस्तिष्ठति सर्वकारणम् ।
अतः शुचिस्त्वं सततं तत्तुगां
विशेषतोऽरिचिन्ताश्रयोऽसि ॥
क्षीरोदमयं चैव यथा श्रीक्षासुपासते ।
सत्येन तेन वृक्षेन । आशीर्मायं निधिवत् ॥
एकादशोऽसि रुद्राणां वस्त्रनाशायमस्तथा ।
नारायणोऽसि देवानां उच्चागामसि पिप्पलः ॥
अग्निगर्भस्त्वमश्वत्थ । देवगर्भः प्रजापतिः ।
हरियश्चैव श्रीगर्भो यज्ञगर्भः । नमोऽस्तु ते ॥
अरातरिभिरश्वत्थ । परापरः । नमोऽस्तु ते ।
निर्वाते त्वभिवर्धन्तु स्वस्ति तेऽस्तु नमोऽस्तु ते ॥
अक्षिण्येन्द्रे भुजस्यन्द्रे दुःस्वप्नं दुर्निरोचितम् ।
श्रृङ्गाश्च ससुत्यानमश्वत्थ । शमयाशु मे ॥
यं स्पृष्ट्वा सुखं ते रोगः सर्वपापैः प्रमुच्यते ।
समाश्रित्य च दीर्घायुस्तमश्वत्थं नमाम्यहम् ॥
अश्वत्थ । सुमहाभाग । सर्वदा प्रियदर्शन ।
द्विधाभोजनं देहि श्रृङ्गाश्च पराजयम् ॥
आयुः प्रजां धनं वाग्यं सौभाग्यं सर्वदा
सुखम् ।
देहि देव महावृक्ष । त्वामहंश्चाभिवादेये ॥
अश्वत्थ । देवमूलस्त्वमृषिभिः प्रीयते सदा ॥
अक्षहा गुरुहा चैव दरिद्रो यादृघीहितः ।
आवृत्त दण्डस्तस्य शुद्धः पापातिगो भवेत् ॥
अक्षचारी हविष्याशी अधःशाथी जितेन्द्रियः ।
पापापहन्ता मर्त्यस्तु व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
एकहस्तं द्विहस्तं वा कुप्याद्गोमयलेपनम् ।
अश्वत्थे स्थापितं यस्तु मूले अर्पणमाचरेत् ॥
धनायुःसन्ततेर्दृष्टो नरकप्रचारयत् पितृन् ॥
अश्वत्थमूलमासाद्य श्राद्धं नातोदकेन वा ।
एकं वा भोजयेद्दिपं कीटि कीटि फलं भवेत् ॥
अश्वत्थमूलमासाद्य तपो होमः सुरार्चनम् ।

पिप्पलः

अश्वत्थं सुनिशार्ज्जुन । ब्रह्मणो वचनं यथा ॥
एवं समर्च्यतोऽश्वत्थः सर्वसौख्यप्रदो भवेत् ।
यज्ञार्थं हितोऽश्वत्थः सर्वारोग्यप्रदो भवेत् ॥
अश्वत्थः पूजितो येन पूजिताः सर्वदेवताः ।
अश्वत्थच्छेदितो येन हितताः सर्वदेवताः ॥
अन्तःशुद्धः सुसन्तुष्टोऽश्वत्थो देवमयो गुरुः ।
स संयः पूजनीयश्च गुणत्रयविनाशकः ॥
भृग्वक्त्रं च भौमे च मध्याह्ने निशि सन्धयोः ।
अश्वत्थदर्शनं कार्यं कुलक्षयभयात्मभिः ॥ * ॥
अश्वत्थस्य जले यस्य ह्याया तिष्ठति कुत्रचित् ।
तत् प्रयागसमं तीर्थं तत्र सन्निहितो हरिः ॥
तस्मात् कार्तिकमासेन पूर्वोक्तविधिना सुने ।
अश्वत्थं संचयेद्द्विधान् संप्रदक्षिणमादिशेत् ॥
पापीपहन्तमन्त्राणां पापनाशो भवेद्भुवम् ।
सकामो लभते कामं निष्कामो मोक्षमाप्नुयात् ॥
यः पठेत् श्रद्धयाह्वापि अश्वत्थस्य समीपतः ।
सर्वान् कामानवाप्नोति विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
इति पाप्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥

ऋषय ऊचुः ।

“कथं त्वयाश्वत्थवटौ गोत्राक्षयसमौ कृतौ ।
सर्वेभ्योऽपि तस्यैवैव कथं पूज्यतमौ कृतौ ॥

कृत उवाच ।

अश्वत्थरूपो भगवान् विष्णुरेव न संशयः ।
रुद्ररूपो वटस्तदन पलाशां ब्रह्मरूपधृक् ॥
दृष्टं चक्षुर्देवास्तु तं वै पापहराः स्मृताः ।
दुःखापह्नाधिदुष्टानां विनाशकारिणो ध्रुवम् ॥
ऋषय ऊचुः ।

कथं वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
एतत् कथय सर्वज्ञ । संशयोऽत्र महान् हि नः ॥

कृत उवाच ।

पार्वतीश्वरयोर्देवैः सुरतं कुर्वन्तोः किल ।
अग्निं ब्राह्मणवेशेन प्रेष्य विभ्रः कृतः पुरा ॥
ततस्तु पार्वतीं क्रुद्धा शशाप त्रिदेवीकसः ।
रतः संकतखड्गं शक्यमाना तदा रथा ॥

पार्वत्युवाच ।

क्रिमिकीटादयोऽप्येतं जानन्ति सुरतः सुखम् ।
तस्मात्तम सुखं श्लाघ्यं वृक्षत्वमाप्स्यथ ॥

कृत उवाच ।

एवं सा पार्वती देवो अश्रुपत् क्रुद्धमानसा ।
तस्माद्वृक्षत्वमापन्ना ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ॥
तस्मादिमौ विष्णुमहेश्वराभौ
बभूवुर्बन्धवटौ सुनीश्वराः । ।
बन्धवत्त्वं चार्कितं विनेव
नशृण्वतामर्कजवारयोगात् ॥

ऋषय ऊचुः ।

असृश्यत्वं कथं यानः स्मृतः बोधितः स्वयम् ।
अश्वत्थश्च कथं प्राप्तस्तथायं श्रुतिवासरे ॥

कृत उवाच ।

समुद्रमथनादयानं राजान्यापुः सुरीतमाः ।
श्रुत्वा च कौस्तुभं तेषु विष्णवः प्रददुः सुराः ॥
यावदङ्गीचकारासौ लक्ष्मीं भार्येणमात्मनः ।
तावत् विद्यापयामास लक्ष्मीस्तं चक्रपाणिनम् ॥

पिप्पलः

लक्ष्मीरुवाच ।

असंस्कृतं कथं ज्येष्ठा कनिष्ठा परिणीयते ।
तस्मात्स्वमयजामेतामलक्ष्मीं मधुसूदन । ॥
विवाहोदह मां पश्चादेव धर्मेः सनातनः ।
तस्माद्वर्त्मन्यतिक्रामं न कुर्या मधुसूदन । ॥
स्तन उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा स पिप्पलीकभावनः ।
उद्दालकाय मुनये सुदीर्घतपसे तदा ।
आप्रवाक्यानुरोधेन तामलक्ष्मीं ददौ किं ॥
स्थूलोष्ठीं शुक्लवर्णां विरूपां बिभर्ती तनुम् ।
सर्वद्वारकृतयनां रूक्षपिङ्गशिरोरुहाम् ॥
स सुनिर्विण्णवाक्कात्तामङ्गीकृत्य स्वमाश्रमम् ।
वेदध्वनिसमायुक्तमानयामास धर्मेवित् ॥
होमधर्मसुखत्वात् वेदधोविण्ण नादितम् ।
आश्रमन्तं विलोक्याथ अथिता चाश्रयीदम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।

नहि वासोऽनुरूपोऽयं वेदध्वनियुतो मम ।
नात्रागमिष्ये रोगश्च न । नयन्वायञ्च मां ध्रुवम् ॥
उद्दालक उवाच ।

कथं नायासि किञ्चात्र वर्जते स्वमतं तव ।
तव योग्या च वसतिः का भवेत्तदहस्व माम् ॥
ज्येष्ठोवाच ।

वेदध्वनिर्भेद्यस्मिन्नतिथीनाञ्च पूजनम् ।
यज्ञदानादिकं यत्र नेव तत्र वसाम्यहम् ॥
परस्परानुगमगेन दाम्पत्यं यच्च विद्यते ।
पितृद्वेषार्थं यत्र तत्र नेव वसाम्यहम् ॥
दानशौचे न विद्यते परद्रव्यापहारिणः ।
परदाररता यत्र तत्र स्थाने इतिर्मेम ॥
वृद्धसंयमविप्राणां यत्र स्यादपमाननम् ।
निष्ठुरं भाषणं यत्र तत्र सन्ध्यावसाम्यहम् ॥
स्तन उवाच ।

इति तद्वचनं श्रुत्वा विधुस्त्वद्वन्द्वोऽभवत् ।
उद्दालकस्ततो वाक्यं तामलक्ष्मीमुवाच ह ॥
उद्दालक उवाच ।

अश्वत्थवृक्षमूलेऽस्मिन्नलक्ष्मि । आश्रयतां क्षणम् ।
आश्रमस्थानमालोक्य यावदायाव्यहं पुनः ॥
स्तन उवाच ।

इति तां तत्र संख्याय जगामोद्दालको मुनिः ।
प्रतीक्षन्ती चिरं तत्र यदा तं न दृष्टा सा ॥
तदा करोद् कथञ्च भर्तृश्रयागेन दुःखिता ॥
तत्तस्याः क्रन्दितं लक्ष्मीर्विक्रुष्टभवनं प्रदृशोत् ।
तदा विशापयामास विष्णुमुद्विगमानसा ॥
लक्ष्मीरुवाच ।

स्वामिन् । मङ्गलिना ज्येष्ठा स्वामित्वागेन
दुःखिता ।

तामाश्वासयितुं याहि लपालो ! यद्यहं प्रिया ॥
स्तन उवाच ।

लक्ष्म्या सह ततो विष्णुस्तत्रागतं उपयान्वितः ।
आश्वासयन्नलक्ष्मीं तामिदं वाक्यमथाब्रवीत् ॥
विष्णुरुवाच ।

अश्वत्थवृक्षमासाद्य सदा लक्ष्मि । स्थिरा भव ।
ममाश्रयस्थो ह्येष आवासो मया कृतः ॥

मन्द्वारे सदा नूनं लक्ष्मीरत्रागमिष्यति ।

अश्वत्थोऽसौ भवेत्तस्मात्तद्वारं विना किं ॥
प्रत्यन्दमर्चयिष्यन्ति तां ज्येष्ठा यद्वर्धमिष्यः ।
तेज्यं श्रीः कनिष्ठा ते सदा तिष्ठत्वनामया ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे । १६०—१६१ । अध्यायी ॥
(रेवतां वातो मित्रस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । १८ । ६ ।

“रेतः सिधितुः कुम्भे उर्वश्याः सन्निधौ हृतम् ।
रेवतां मित्र उन्तसर्गमरिष्टं पिप्पलं यधात् ॥”)

पिप्पलकं, ज्यो, (पीयते इति । पा + अलच् ।
एधोदरादिवात् साधुः । ततः संज्ञायां कन् ।)
स्तनदन्तम् । शीवणस्तनम् । इति मेदिनी । के,
१६८ ॥

पिप्पलिः, ज्यो, (पिपत्तीति । पृ लि पूत्ती + बाहु-
लकात् अलच् । गौरादिवात् ङीष् । इङ् ।
एधोदरादिवात् साधुः ।) पिप्पली । इति
शब्दरत्नावली ॥

पिप्पली, ज्यो, (पिपत्तीति + पृ + बाहुलकात्
अलच् । एधोदरादिवात् साधुः । गौरादिवात्
ङीष् ।) वृक्षविशेषः । पिप्पल इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । कृष्णा २ उपकुल्या ३ वेदेही ४
मागधी ५ चपला ६ कणा ७ उषणा ८ श्रौखी
९ कोला १० । इत्यमरः । २ । ४ । ६७ ॥
ऊषणा ११ पिप्पलिः १२ । इति भरतः ॥
लकला १३ कटुबीजा १४ कोरङ्गो १५ तिक्त-
तण्डुला १६ श्यामा १७ दन्तफला १८ मगधो-
द्वा १९ । अस्या गुणाः । ज्वरनाशित्वम् ।
ग्रन्थित्वम् । स्निग्धत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । दीपनत्वम् । मारुतनाशकासघ्नी-
क्षयापहृत्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्वादु-
पाकत्वम् । रसायनत्वम् । लघुत्वम् । पित्तल-
त्वम् । रचनत्वम् । कुष्ठप्रमेहगुल्मार्शः प्रीह-
शूलामनाशित्वम् ॥ आर्द्रायास्तस्या गुणाः ।
कफप्रदत्वम् । स्निग्धत्वम् । शीतलत्वम् । मधुर-
त्वम् । गुरुत्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् । राजवल्गमे
तु कफापहृत्त्वम् । मधुयुक्तायास्तस्या गुणाः ।
मेदः कफनाशकासज्वरहरत्वम् । वृष्यत्वम् ।
मेधाग्निवर्द्धनत्वम् । गुह्यपिप्पलीगुणाः । जीर्ण-
ज्वरे अग्निमान्द्ये च शस्तत्वम् । कासाजोर्णा-
रक्षित्वास्तुपाकुलमिनाशित्वम् । दिगुणात्
पिप्पलीचूर्णाद्गुह्योऽत्र भिषजो मतः । इति
भावप्रकाशः ॥ (अष्टयन्तपञ्चतान्निःकृतो नदी-
विशेषः । यथा, मात्स्ये । ११३ । २५ ।

“तमसा पिप्पली श्रेणी तथा चिचोत्पलापि
च ॥”)

पिप्पलीका, ज्यो, अश्वत्थीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्पलीमूलं, ज्यो, (पिप्पल्या मूलमिव मूलमस्य ।)
खनामस्थानमूलम् । पिप्पलमूल इति भाषा ।
तत्पर्यायः । यन्त्रिकम् २ चटिकाशिरः ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ११० ॥ घट्टयन्त्रि ४ । इति
रत्नमाला ॥ मूलम् ५ कोलमूलम् ६ कटुयन्त्रि ७

पिप्पलः

कटुमूलम् ८ कटुयन्त्रम् ९ सर्वयन्त्रि १० पञ्चा-
ङ्गम् ११ विरूपम् १२ शीवसम्भवम् १३
सुगन्धि १४ यन्त्रिकम् १५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
उषणम् १६ । अस्य गुणाः । दीपनत्वम् ।
कटुत्वम् । पाचनत्वम् । लघुत्वम् । रूक्षत्वम् ।
पित्तकरत्वम् । मेदकत्वम् । कफवातोदराणां ह-
न्नीहगुल्महर्मासक्षयापहृत्त्वम् । इति भाष-
प्रकाशः ॥ उष्णत्वम् । रोचनत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पिप्पिका, ज्यो, दन्तमूलम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २६६ ॥

पिप्पुः, पुं, (अपि ऋवते देहोपरि इति । अपि +
मु + डुः । अपरेलोपः ।) जटुलः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ४६ ॥

पियालः, पुं, (पीयति तर्पयतीति । पीय + “पीय
कणिभ्यां कालन् इङ् । सम्प्रसारणश्च ।” उणां
३ । ७६ । इति कालन् इङ् ।) वृक्षविशेषः ।
अस्यैव बीजं चिरौक्षीति ख्यातम् । तत्पर्यायः ।
राजादनम् २ सन्नकः ३ धनुष्यटः ४ । इत्य-
मरः । २ । ४ । ३५ ॥ राजातनम् ५ राजातनः
६ प्रियालः ७ सन्नः ८ कटुः ९ धनुः १० पटः
११ । इति तट्टीका ॥ इत्यमरः १२ धनुष्यटः
१३ प्रियालकः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥
खरस्कन्धः १५ चारः १६ बहुलवल्कलः १७
तापसेष्टः १८ । (यथा, भागवते । ८ । २ । १० ।
“चूतैः प्रियालैः पनसैराजैराभ्यातकैरपि ॥”)
तस्य गुणाः । पित्तकफासनाशित्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । वृंहणत्वम् । वातपित्ताशित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ गुरुत्वम् । सरत्वम् । दाह-
ज्वरहृत्वापहृत्त्वम् । तस्य मज्जगुणाः । मधु-
रत्वम् । वृष्यत्वम् । पित्ताग्निनापहृत्त्वम् । रुद्ध-
त्वम् । अतिदुर्जरत्वम् । स्निग्धत्वम् । विष्टम्भि-
त्वम् । आमवर्द्धनत्वम् । इति भावप्रकाशे पूर्व-
खण्डे प्रथमो भागः ॥

पिल, क रुदि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-
परं सकं-सेट् ।) क, पलयति । रुदि प्रेरयि ।
इति दुर्गादासः ॥

पिलुकः, पुं, (अपिलातीति । अपि + ला + बाहु-
लकात् डुः । अपरेलोपः । ततः कन् ।) पीलु-
वृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

पिलुपर्णी, ज्यो, (पिलोरिव पर्णमस्याः । डीम् ।)
मोरटा । इति रत्नमाला ॥

पिलः, पुं, (क्लिप्ते चक्षुषो यस्येति । “इन्चपिट
क्षिकचि च ।” ५ । २ । ३३ । इत्यत्र “क्लिप्तस्य
चक्षिणश्चास्य चक्षुषी ।” इति वार्तिकोक्त्या
पिलादेशः ।) कौटुक्चक्षुः । (अस्य चक्षिणसा
यथा,—

“ताम्रपात्रे गृह्णामलं सिन्धुतमरिचान्वितम् ।
आरनालेन संघट्टमङ्गलं पिलनाशनम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे नेत्ररोगाधिकारे ॥)
तदुक्ते, त्रि । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥

पिशाच

पिशुनः

पिष्टकः

पिशाचः, स्त्री, (पिशेन जेदयुक्तचक्षुषा काय-
तीति । कै + कः । टाप् ।) हस्तिनी । इति
शब्दमाला ॥

पिब, इ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भां-परं-
सकं-सेट् ।) इ, पिब्याते । इति दुर्गादासः ॥

पिप्र, प्र प अवयवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदां-सुचां-परं अकं-सेट् ।) प्र प, पिंशति

पटः अवयवी स्यादित्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

पिप्रङ्गः, पु, (पिंशतीति । पिप्र + “विङादिभ्यः
कित् ।” उणां ॥ ११२०० । इत्यङ्गच् स च कित् ।)

पिङ्गलवर्णः । तद्वति, त्रि । इत्यमरः । १ । ५ ।
१६—१७ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८८ । २ ।

“तेऽरुणैर्भर्वन्म पिप्रङ्गेः शुभे कां यान्ति रथ-
तूर्भिरथैः ॥”

यथा च माघे । १ । ६ ।
“पिप्रङ्गमौङ्गीयुजमर्ज्जुनच्छविं
वसानमेणाजिनमञ्जुनमृति ।

सुवर्णसुजाकलिताधराभरं
विडम्बयन्तं श्रितवाससस्तनुम् ॥”

नागभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १६ ।
“भैरवो मुखवेदाङ्गः पिप्रङ्गश्चोदपारकः ॥”)

पिशाचः, पुं, (पिशितं मांसमन्नातीति । पिशित +
अप्र + “कर्मण्यण् ।” ३ । २ । १ । इति अण् ।

ततः “एषोदरादीनि यद्योपदिष्टम् ।” ६ । ३ ।
१०६ । इति श्रितभागस्य लोपः अग्रभागस्य

शाचादेशः ।) देवयोनिविशेषः । इत्यमरः । १ ।
२ । ११ ॥ पिशाच इति भाषा ॥ (यथा,

मनौ । १ । ३७ ।
“यत्तरुणः पिशाचाश्च गन्धर्वाश्चरमोऽसुरान् ॥”

“यस्यो वैश्वगन्धर्वश्चरश्च । रक्षांसि रावणा-
दीनि । पिशाचास्तेभ्योऽपकृष्टा अशुचिर्मरुदेश-

निवासिनः ।” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)
तस्य लोको यथा,—

“अन्तरीक्षचरा ये च भूतप्रेतपिशाचकाः ।
वर्जयित्वा रुद्रगणांस्तैवेव चरन्ति हि ॥

नान्दे विक्रमणं शक्तिस्तेषां सम्भूतपापनाम् ।
अत ऊर्ध्वं हि त्रिपुन्द्र । राक्षसा ये कृतेनमः ।

ते तु ख्यान्तः सर्वे विद्वन्मूर्खवर्जिताः ॥”
इति पाद्म स्वर्गखण्ड १५ अध्यायः ॥

प्रेतः । यथा, शङ्खतन्त्रे ।
“अर्शाचान्तादिनोयेऽर्द्ध यस्य नोनृत्त्यने तृपः ।

पिशाचत्वं संवेतस्य दत्तेः आह्वयतेऽपि ॥”

पिशाचकी, [न] पु, (पिशाचाः सन्त्यस्यति ।
“वानातीमाराभ्यां कृक च ।” ५ । २ । १०६ ।

इत्यत्र “पिशाचाच्च ।” इति वार्तिकोक्त्या इतिः
कृक च । कुवरः । इति हेमचन्द्रः । १० । १०३ ॥

पिशाचदः, पु, (पिशाचानां दः पिशाचप्रियो दगां
निवडत्वादन्वकारवत्त्वादिपुचिस्थानजातत्वाच्च ।)

शाखोटवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (शाखोट-
वृक्षेऽस्य विवृतिज्ञानतया ॥)

पिशाचवृक्षः, पु, (पिशाचानां वृक्षः पिशाचप्रियो
वृक्षो वा ।) शाखोटवृक्षः । इति रत्नमाला ॥

पिशाचसभं, स्त्री, पिशाचानां सभा । इति नपु
सकलिङ्गसंयष्टटोकायां भरतः ॥

पिशाची, स्त्री, (पिशाच + डीष् ।) पिशाचिका ।
स्त्री पिशाची । इति शब्दमाला ॥ (पिशाच-

वह्न्योऽस्य स्या इति । अच् ततो डीष् ।
तददृगन्वयुक्तत्वात् तथात्वम् ।) गन्धर्वासी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पिशितं, स्त्री, (पिंशति अवयवीभवतीति । पिप्र
+ “पिप्रः कित् ।” उणां । ३ । ६५ । इति

इतन् सच कित् । यद्वा, पिप्रयते स्मिति । क्तः ।)
मांसम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६३ ॥ (यथा,

मार्कण्डेयपुराणे । २५ । १७ ।
“हासोऽस्थिसन्दर्शनमक्षियुग्म-

मद्युज्ज्वलं तर्जनमङ्गनायाः ।
कुचादि प्रानं पिशितं घनं तत्

स्थानं रतेः किं नरकं न योषित् ॥”)

पिशिता, स्त्री, (पिशितवह्न्योऽस्य स्या इति ।
अच् ततटाप् ।) जटामांसी । इति मेदिनी ।

ते, ३३ ॥

पिशिताशी, [न] त्रि, (पिशितं अन्नातीति ।
अप्र + गितिः ।) शाकुलः । मांसभक्षकः । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ८४ । १४ ।

“सङ्कीर्णाचारधर्म्मस्य प्रतिलोमचरेषु च ।
पिशिताशेषु चान्तर्धु रुद्र । राजा भवि-

ष्यसि ॥”)

पिशो, स्त्री, (पिंशतीति । पिप्र + कः । गौरादि-
त्वात् डीष् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(जटामांसीवृक्षेऽस्या गुणादयो ज्ञानतयाः ॥)

पिशुनं, स्त्री, (पिंशतीति । पिप्र + “क्षुधिपिप्रि
मिथः कित् ।” उणां ३ । ५५ । इति उनन् ।

स च कित् ।) कुङ्कुमम् । इत्यमरः । २ । ६ ।
१२४ ॥ (पर्यायीऽस्य यथा,—

“कुङ्कुमं ध्रुवर्णं रक्तं काश्मारं पीतकं वरम् ।
सङ्कचं पिशुनं धीरं वाक्कीकं शोणितमभिधम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

पिशुनः, पु, (पिप्र + उनन् । स च कित् ।) कपि
वक्रः । नारदः । काकः । इति मेदिनी । ने, ६० ॥

(अङ्गधृषः पुत्रः । यथा मार्कण्डेये । ५१ । ६५ ।
“अङ्गधृक् तनयं तेभ्यं पिशुनं नाम नामतः ॥”

कौशिकस्य पुत्रभेदः । यथा हरिवंशे । २१ । ५-६ ।
“वागदृष्टः क्रोधनो ह्रिस्ः पिशुनः कविरेव च ।

खलमः पितृवर्त्ता च नामभिः कर्मभिस्तथा ॥
कौशिकस्य सुतास्तान् । शिष्या गार्ग्यस्य

भारत ।
पितर्युपरते सर्वे व्रतवन्तस्तदाभवन् ॥”)

पिशुनः, त्रि, (पिप्र + उनन् । स च कित् ।)
अप्रकाशनामुचितप्रबोधकः । परस्परभेदशीलः ।

इत्यमरटोकायां भरतः ॥ तत्पर्यायः ।
“हितैः सृचकः कर्णेजपः पिशुन इत्यपि ।
दुर्जनो दुज्जिधो विश्वकद्वयः पिशुनः खलः ॥”
इति जटाधरः ॥ * ॥

“कर्णेजपः सृचकः स्यादनौचित्यप्रबोधके ।
परस्परं भेदशीले पिशुनो दुर्जनः खलः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ५६ ।

“अनुग्रहेण न तथा व्यययति कटुकजितैर्यथा
पिशुनः ।

वधिरादानादधिकं दुनोति कर्णे जगन्
मशकः ॥”)

कूरः । इति मेदिनी । ने, ६२ ॥ (यथा, मनौ ।
३ । १६१ ।

“भामरी गण्डमाली च चित्रायो पिशुनस्तथा ॥”)

पिशुना, स्त्री, (पिशुन + टाप् ।) पृक्ता । इति
मेदिनी । ने, ६० ॥ पिङ्गिशाक इति भाषा ॥

(पृक्ताशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञानतयाः ॥)

पिष, ध औ ल् चणने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधां-परं-सकं-अनिट् ।) ध, पिनष्टि लोकां

गोधूमम् । औ, पेष्टा । ल्, अपिषत् । इति
दुर्गादासः ॥

पिष्टं, स्त्री, (पिष्यते स्मिति । पिष + क्तः ।) सीस-
कम् । इति रत्नमाला ॥ पिष्टकः । यथा,—

“अन्नादष्टगुणं पिष्टं पिष्टादष्टगुणं पयः ।
पयसोऽष्टगुणं मांसं मांसादष्टगुणं घृतम् ।

घृतादष्टगुणं तैलं मर्द्दनाच्च भक्षणात् ॥” * ॥
अस्य गुणाः ।

“पिष्टं प्राणकरं रूच्यं विनाहि गुरु दुर्लभम् ॥
शाल्वपिष्टमया भक्ष्याः कफपित्तविनाशनाः ।

वेदना गुरवो भक्ष्या विष्टमिष्टमरुताः ॥
सगुडाः सतिलाश्चैव ससौदनाश्चरकराः ।

भक्ष्या बल्याश्च हृद्याश्च गुरवो वृंहणाः परम् ॥
सखेहाः खेहसिक्ताश्च भक्ष्या गोधूमसम्भवाः ।

गुरवस्तर्पणा हृदा बलोपचयवर्धनाः ॥
मर्दितां समितां चौरनारिकेलघृतादिभिः ।

अवचाद्य घृते पक्का घृतपूरोऽयमुच्यते ॥
घृतपूरो गुरुवृष्यः कफक्षदक्तमांसदः ।

रक्तपित्तहरो हृद्यः स्वादुः पित्तहरोऽग्निदः ॥”
गोधूमचर्णे समिता ।

“समिता मधुदग्धेन खण्डेलामरिचादिभिः ।
घृते पक्का क्षिपेन खण्डे संयावो वृंहणो गुरुः ॥

समिता वंशिता मध्ये मधु हृत्वा घृते श्रुता ।
मधुमस्तकमुहिष्टं तद्वृष्यं गुरु दर्जरम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

पपटशस्त्रलोकेनकवटलङ्कणानां गुणास्तत्-
त्त्वेऽष्टाः ॥ * ॥ चणोक्तते, त्रि ॥ (यथा,

कथामरितसागरे । ६ । ४१ ।
“जला गायत्रकान् पिष्टान् गृहीत्वा जल

कुम्भिकाम् ।
अतिलं चत्वरं गत्वा ह्यायायां नगराद् बहिः ॥”)

पिष्टकं, स्त्री, (पिष्टमिव प्रतिक्रतिः । इवार्थे कन् ।)
तिलचूर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिष्टकः, पु, (पिष्टानां विकार इति । “संज्ञा-
याम् ।” ४ । ३ । १४७ । इति कन् ।) पिष्टानां

तत्कलादीनां विकारः । पिटा इति भाषा ॥

पिटिका

तत्पर्यायः । पूषः २ अपूपः ३ । इत्यमरः ।
० । ८ । ८ = । आपूपः ४ पिटः ५ । इति शब्द-
रत्नावली । अथ गुणाः पिटशब्दे द्रव्याः ।
नेत्ररोगविशेषः । इति मेदिनी । के, १.२० ।
तस्य लक्षणम् । यथा, —
“क्षेप्या मासतकोपेन शुक्ले पिटसमुन्नतम् ।
पिटवत् पिटकं विद्धि मलाक्तादर्शसन्निभम् ॥”
इति माधवकरः ।
(अथ चिकित्सा यथा —
“वेदेक्षी सितमरिचं लेख्यं नागरं समम् ।
मानुशुक्ररसेः पिटमञ्जनं पिटकापहम् ॥”
इति वैद्यकचक्रपादिसंयुक्ते नेत्ररोगाधिकारे ।)
पिटपं, स्त्री, पुं, (विशलक्षत्रं सुललितं इति ।
“विटपपिटपविशिपोलपाः ।” उणां । ३.१४५ ।
इति कपप्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) भुवनम् ।
इत्यमररत्नकोषौ । (यथा, मग्नौ । ४ । २३१ ।
“अनङ्गः श्रियं पुष्टं गोदो ब्रह्म पिटपम् ॥”)
पिटपचनं, स्त्री, (पथ्यते अनेति । पच + आधारे
ल्यट् । पिटस्य पचनम् ।) पिटपाकपात्रम् ।
तेलाग्री इति ख्यातम् । इति सुभूतिः । तत्-
पर्यायः । जलीयम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ३२ ।
जलीयम् ३ । इति स्वामी । पिटपाकभट् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, सुश्रुते चिकित्सित-
स्याने सप्तविंशधाध्याये ।
“विहङ्गतकुलाग्री द्रोणं पिटपचने पिटवदुत्
स्वेद्येति ॥”)
पिटपाकभट्, स्त्री, (पिटपाकं लहभिक्षितो भावो
द्रव्यवन प्रकाशते इति न्यायान् पचमानपिटं
विभर्ति धारयतीति । भट् + क्तिप् तुगागमश्च ।)
पिटपाकपात्रम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ८६ ।
पिटपूरः, पुं, (पिटैः पूर्यते इति । पुरि + कर्म्मणि
अप् ।) वटकः । इति भूरिप्रयोगः । पिटक-
विशेषः । तत्पर्यायः । हृतपूरः २ हृतवरः ३
घातकः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ।
पिटवर्जः, पुं, (पिटं वर्जयतीति । वर्ज + क्तृन् ।)
सुक्रमखरादिपिटम् । तत्पर्यायः । चमसिः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६४ ।
पिटमौरभं, स्त्री, (पिटं पेषणेन सौरभं यस्य ।)
चन्दनम् । इति हारावली । १.०३ ।
पिटान्, पुं, (पिटं अतति गच्छतीति । अत +
अण् ।) पटवासचूर्णम् । इति भरतः । वस्त्रादि-
वासनार्थमेकीकृतगन्धद्रव्यचूर्णम् । इति सार-
सुन्दरी । टका । इति भातुदीक्षितः । आवीर
इति ख्यातः । इति रमानाथनीलकण्ठी । तत्-
पर्यायः । पटवासकः २ । इत्यमरः । २ । ७ ।
१३८ । धूलिशुष्कः ३ । इति त्रिकाण्शेषः ।
पिटकं, स्त्री, (पिटसुत्पत्तिकारणत्वेनाख्यस्येति ।
ठन् ।) तक्षुणीकृतवर्धोरम् । इति राज-
निर्घण्टः ।
पिटिका, स्त्री, (पिटं पेषणं साधनतया अख्यस्या
इति । पिट + ठन् । तट्टाप ।) पिटद्विदः ।
पिटो इति हिन्दीभाषा । यथा, —

“हालिः संस्थापिता लीये ततोऽपहतकच्छका ।
शिलायां साधु संपिटा पिटिका कथिता बुधैः ॥”
इति भावप्रकाशः ।
पिटोष्ठी, स्त्री, श्वेतान्त्रिः । इति राजनिर्घण्टः ।
पिस, इति द्युतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरां
पक्षे भ्रां-परं-अकं-सेट् । इति १ । ६, पिंस्वते ।
कि, पिंसयति पिंसति । द्युतिर्दीप्तिः । इति
दुर्गादासः ।
पिस, ऋ गङ्गाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (भ्रां-परं-
अकं-सेट् ।) ऋ, अपिपेसत् अपिपिसत् । पिपे-
सतुः पिपिसतुः । इति दुर्गादासः ।
पिस, क घट्टार्थे । गङ्गाम् । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरां-परं-अकं-सेट् ।) क, पिसयति । ऋङ्ग्या
न्तोऽर्थमिति केचित् । घट्टार्थो निकेतनहिंसा-
बलदानानि । इति दुर्गादासः ।
पिहितं, चि, (अपि धीयते स्मेति । धा + क्तः ।
“दधातिर्हिः ।” ७ । ४ । ४२ । इति ह्यादेशः ।
अपरलोपः ।) आच्छादितम् । तत्पर्यायः ।
संवीतम् २ रुद्धम् ३ आहतम् ४ संहतम् ५
हृष्टम् ६ स्थगितम् ७ अपवारितम् ८ अन्त-
र्हितम् ९ तिरोधानम् १० । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, महाभारते । ४ । ४४ । १८ ।
“अजोऽपिहितः सन्वादिष्टो न प्रतिभान्ति मे ।
गाङ्गोवक्ष्य च शब्देन कर्णो मे वधिरौलसौ ॥”)
पी, ड य पाने । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवां-
आत्मं-अकं-अनिट् ।) ड य, पीयते । इति
दुर्गादासः ।
पीठं, चि, (पठन्तुपविशन्त्यस्मिन्निति । पिट +
“हलश्च ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् । बाहु-
लकादिकारस्य दीर्घः । यद्वा, पीथयतेति ।
पी ड् पाने + बाहुलकात् ठक् ।) उपवेश-
नाधारः । इत्यमरः । २ । ६ । १३८ । पिठौ चौको
इत्यादि भाषा । तत्पर्यायः । आसनम् २ उपा-
सनम् ३ पीठौ ४ विष्टरः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली । व्रतिनामासनम् । तत्तु कुशासनानि ।
तत्पर्यायः । विष्टरः २ । इति त्रिकाण्शेषः ।
ठुषी ३ । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते ।
५ । ३८ । ० ।
“पीठं दत्त्वा साधवेऽभ्यागताय
आनीयापः परिनिर्निव्य पादौ ।
सुखं पृष्ट्वा प्रतिवेश्यात्मसंस्थां
ततो दद्यादन्नमन्वेष्ट्य घोरः ॥”)
अथ पीठोद्देशः ।
“धातुपावाणकाष्ठैश्च पीठं विविधं उच्यते ।
धातवश्च शिलाश्चैव कालानि विविधानि च ।
तद्वच संप्रवक्ष्यामि यद्व्येषासुपयुज्यते ॥”
अथ मानम् ।
“हस्तद्वयसु देख्ये तद्वर्गं परिगृह्यतः ।
तद्वर्गेऽन्नतः पीठः सुखं इत्यभिधीयते ।
हस्तद्वयद्वयाधिक्यात् पञ्च पीठा भवन्ति हि ।
सुखं जयः शुभः सिद्धिः सम्पद्यते यथाक्रमम् ॥
घनभोगसुखेऽर्थ्येवाङ्कितार्थप्रदायकः ।

पीठं •

समदीर्घसुखावाप्तिर्विवर्धने विद्यमानः ।
आयामपरिग्राह्याभ्यां हस्तद्वयमितो हि यः ।
अर्द्धहस्तोन्नतः पीठो जारको नाम विद्यते ।
देव्योन्नतिपरीक्षाश्चतुर्हस्तमितो हि यः ।
राजपीठं इति ज्ञेयः सकलायप्रसाधकः ।
अत्राभिषेकमिच्छन्ति चित्तिपस्य पुराविदः ।
देव्योन्नतिपरीक्षाश्चैव हस्तमितो हि यः ।
राज्ञा चित्तप्रसादार्थं केलिपीठाभिधानकः ।
देव्योन्नतिपरीक्षाश्चैव हस्तमितो हि यः ।
अङ्गपीठो ह्ययं नाम्ना भवेत् पञ्चसुखप्रदः ।
कानको राजपीठः स्थाप्यो वा राजतः सुखः ।
राज्ञामेवोपयोग्यो लघवश्चोत्तरोत्तरम् ।
राजपीठं चिरायुः स्थाप्येयं स्यात् महीं जयेत् ।
जारको जारयेच्छन्नं सुखे सुखमवाप्नुयात् ॥
राजतः कौर्मेजननो धनहृद्भिकरः परः ।
तान्नः प्रतापजननो विपक्षचयकारकः ।
लौहस्तुष्टादने सार्वः सर्वकर्मसु युज्यते ।
चपुसीसकरङ्गाद्याः शत्रुचयफलप्रदाः ॥”
इति धातुपीठाः ।
अथ शिलापीठाः ।
“राजपीठो वक्ष्यमाणैरेव नाम्नस्य दृश्यते ।
पद्मरागो दिनेशस्य चान्नकान्तो विधीरपि ।
राज्ञोर्भारकतः पीठः शनैर्नोलससुहवः ।
गोमेदकस्तु सौम्यस्य स्फाटिकस्तु दृढस्थितः ।
शुक्रस्य वैदूर्यभवः प्रावाणो मङ्गलस्य हि ॥”
इत्यं पुराणवार्ता । * ।
“यो यस्य हि दद्यात्ततः पीठस्तस्य हि तन्मयः ।
स्फाटिकस्तु महीन्द्राणां सर्वेषामेव युज्यते ।
अभिषेके च बाह्यायास्तस्यैव जयकर्मणि ।
अयस्कान्तोपचितः संश्रामे पीठं दध्यते ।
गङ्गोद्गाररचिते वर्षासु वृषतिर्लभेत् ।
शुद्धरत्नमयं पीठं भजते च वगर्जितं ।
सामान्यः प्राप्तरः पीठो विलासाय मही-
शुजाम् ।
एषां मानं गुणाच्चापि विज्ञेया धातुपीठवत् ॥”
अथ काष्ठपीठाः ।
तद्यथा, “मानं पूर्णवर्धेव ।
“सम्पत्तिमुखद्वष्टार्थं गाम्भारीजनितो जयः ।
जारको रोगनाशाय सुखः शत्रुविनाशनः ।
सिद्धिः सर्वार्थसंसिद्धेः विजयाय च वैरिणाम् ।
शुभः स्यादभिषेके च सम्पदैरिनिवारणः ।
पानसो राजकः पीठः सुखसम्पत्तिकारकः ।
जयः स्यादभिषेके च शुभः शत्रुविनाशनः ।
सुखो रोगविनाशाय सिद्धिः सर्वार्थदायिका ।
सम्पदुच्चाटनविधौ विज्ञेयं पीठलक्षणम् ॥
चान्दनस्तु सुखः पीठो अभिषेके महीशुजाम् ।
जयः स्यादोगनाशाय शुभः सौख्यं प्रयच्छति ॥
जारको यष्टुष्टार्थं अन्ये तु इतिदुष्कराः ।
यज्ञतो निर्मितास्ते तु सामान्यफलदायकाः ॥
काष्ठेयको यावको हि भूशुजामभिषेचने ।
पीठानुगुणकादीनामर्थं चान्दनवहिदुः ।
वाक्जलस्तु शुभः पीठो भूशुजामभिषेचने ।

जयो रोगविनाशाय सुखसम्पत्तिकारकः ।
सिद्धिः सिद्धिप्रदा सन्पत् संयामे विजयप्रदः ।
चारको चारणाय स्थापित भोजस्य सम्पत्तम् ।
गवं सुगन्धिजस्तुमाः सवारा ये च पादपाः ।
वाकुलेन समः कार्य एवं पीठस्य निर्णयः ।
ये मुष्ककाष्ठा वृक्षास्तु नन्दो लघवोऽथवा ।
गाभारीसङ्घः पीठस्त्रीर्षा कार्यक्षया गुणः ।
फलिनस्य सवाराश्च रक्तसाराश्च ये नगाः ।
तेषां पानसवत् पीठस्त्रीष्वेव गुणमाचरेत् ॥ ७ ॥

अथ विधयः ।

“विश्वेयो निन्दितः पीठो कौहोत्थः सर्वधातुषु ।
शिलोत्थः शार्करो वर्णः कर्करश्च विशेषतः ॥
काष्ठजेषु च पीठेषु नाकारा नातिवारिणः ॥”
तथाह ।

“आज्यजम्बुकदम्बानामासनं वंशनाशनम् ॥”
भोजस्याह ।

“गुरुः पीठो गौरवाय लघुलघ्वकारकः ॥”
पराशरस्तु ।

“नायजिर्नातियजिश्च नागुरुर्नासमाहतिः ।
पीठः स्थानसुखसम्पत्तौ नातिदीर्घो न वामनः ॥
ये चान्ये पीठसङ्घा इष्टाः शिष्यविनिर्मिताः ।
गुणान्दोषाश्च मानश्च तेषां पीठवदादिशेत् ॥
विचार्यानेन विधिना यः सुहं पीठमाचरेत् ।
तस्य लक्ष्मीरिचं वैश्व कदाचिन्न विसृजति ॥
अज्ञानादथवा मोहाद्वोऽन्यथा पीठमाचरेत् ।
गतानि तस्य नश्यन्ति लक्ष्मीरायुर्मेलं कुलम् ॥”

इति शुक्तिक्षपतरौ पीठोद्देशः ॥ ७ ॥

स्तनयुगे दक्षकतौ शिवनिन्दो मृत्वा प्राणा-
स्थक्तवत्ताः सत्ताः शरीरं शिरसि हत्वा भ्रमति
शिवे विष्णुना चक्रेन ह्रिमास्तस्या अवयवा यत्र
यत्र पतितास्त एव देशा एकपञ्चाशच्छब्दार्पिता
अभवन् ॥ इति पौराणिकी वार्ता ॥ ७ ॥

तेषां निरूपणं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“मातः परापरे । देवि । सर्वज्ञानमयीश्वरि !
कथ्यतां मे सर्वपीठं शक्तिर्भैरवदेवता ॥

देवुवाच ।

इदं वत्स । प्रवक्ष्यामि द्यालो । भक्तवत्सल ।
याभिर्विना न सिद्ध्यन्ति जपसाधनतत्क्रियाः ॥
पञ्चाशद्वक्त्रपीठानि एवं भैरवदेवताः ।
अङ्गप्रत्यङ्गपातेन विष्णुचक्रचतैन च ॥
ममान्ववपुषो देव । हिताय त्वयि कथ्यते ।
ब्रह्मरन्ध्रे विष्णुलायां भैरवो भीमलोचनः ॥
कोट्टरीया महाभाया त्रिगुणा या दिगम्बरी ॥
शर्करारे विनेत्रं मे देवी महिषमर्दिनी ।
कोधीशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ २ ॥
सगन्धायां नासिका मे देवस्त्राज्यभैरवः ।
सुन्दरी सा महादेवी सुनन्दा तत्र देवता ॥ ३ ॥
काष्ठीरं कच्छदेशश्च त्रिसन्ध्यभैरवः ।
महामाया भगवती गुणातीता वरप्रदा ॥ ४ ॥
ज्वालास्तुत्यां महाजिह्वा देव उन्मत्तभैरवः ।
अम्बिका सिद्धिदानाङ्गी ५ स्तनं जालम्बरे मम ।

भीषणी भैरवस्तत्र देवी त्रिपुरमालिनी ॥ ६ ॥
हार्दपीठं वेदनाथे वेदनायस्तु भैरवः ।
देवता जयदुर्गाया ७ नेपाले जायुषी मम ।
कपाली भैरवः श्रीमान् महामाया च देवता ॥ ८ ॥
मानसे दक्षहस्तो मे देवी दाक्षायणी हर ।
अमरो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ९ ॥
उत्कले नाभिदेशश्च विरजास्तेजसुच्यते ।
विमला सा महादेवी जगन्नाथस्तु भैरवः ॥ १० ॥
गङ्गया गङ्गपातश्च तत्र सिद्धिर्न संशयः ।
तत्र सा गङ्गकी चक्री चक्रपाणिस्तु भैरवः ॥ ११ ॥
बहुलायां वामबाहुर्बहुलाया च देवता ।
भीषकी भैरवो देवः सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ १२ ॥
उष्णथिण्यां कूर्परश्च माङ्गल्यः कपिलाम्बरः ।
भैरवः सिद्धिदः साक्षाद्देवी मङ्गलचक्रिका ॥ १३ ॥
चट्टले दक्षबाहुर्भैरवश्चन्द्रशेखरः ।
शक्त्यरूपा भगवती भवानी तत्र देवता ॥
विशेषतः कलियुगे वसामि चन्द्रशेखरे ॥ १४ ॥
त्रिपुरायां दक्षपादो देवता त्रिपुरा मता ।
भैरवत्रिपुरेशश्च सर्वभीष्टप्रदप्रदः ॥ १५ ॥
त्रिबोतायां वामपादो धामरी भैरवोऽम्बरः ॥ १६ ॥
योगिपीठं कामगिरौ कामाख्या तत्र देवता ।
यन्त्रास्ते त्रिगुणातीता रक्तपादाश्चकपिणी ।
यन्त्रास्ते माधवः साक्षाद्मानन्दोऽथ भैरवः ॥
सर्वदा विहरेद्देवी तत्र तृप्तिर्न संशयः ।
तत्र श्रीभैरवी देवी तत्र नक्षत्रदेवता ॥
प्रचक्ष्चक्रिका तत्र मातङ्गी त्रिपुराङ्गिका ।
वगला कमला तत्र भुवनेश्वरी सुधर्मिनी ॥
एतानि वरपीठानि शंसन्ति वरभैरव ।
एवं ता देवताः सर्व्वा एवमेव दृष्ट भैरवाः ॥
सर्वत्र विरला चार्द्रं कामरूपे एष्टे एष्टे ।
गौरीशेखरमाद्यश्च पुनर्जन्म न विद्यते ॥ १७ ॥
कर्तोषां समासाद्य यावत् शिखरवासिनीम् ।
शतयोजनविस्तीर्णं त्रिकोणं सर्वसिद्धिदम् ॥
देवा मरणमिच्छन्ति किं पुनर्मानवाद्यः ।
भूतधात्री महामाया भैरवः क्षीरखण्डकः ॥
युगाद्यायां महादेव । दक्षाकृष्टं पदो मम ॥ १८ ॥
नकुलीशः कालिपीठे दक्षपादाङ्गुलीषु च ।
सर्वसिद्धिकरी देवी कालिका तत्र देवता ॥ १९ ॥
अङ्गुलीषु च हस्तस्य प्रयागे ललिता भवः ॥ २० ॥
जयन्त्यां वामजङ्घा च जयन्ती क्रमदीश्वरः ॥ २१ ॥
भुवनेश्वरी सिद्धिरूपा किरीटस्था किरीटतः ।
देवता विमला गान्धी सर्वतो भैरवस्तथा ॥ २२ ॥
वाराणस्यां विशालाङ्गी देवता कालभैरवः ।
मथिकर्णोति विख्याता कुङ्कलच मम श्रुते ॥ २३ ॥
कन्याग्रमे च पृष्ठं मे त्रिमो भैरवस्तथा ।
सर्व्वाङ्गी देवता तत्र २४ कुवचैत्रे च गुणपतः ॥
स्थाणुर्गन्धा च सावित्री देवता २५ मणि-
वन्दके ।
मणिबन्धे च गायत्री सर्वानन्दस्तु भैरवः ॥ २६ ॥
श्रीशैले च मम गोवा महालक्ष्मीस्तु देवता ।
भैरवः शम्बरानन्दो देशे देशे अवस्थितः ॥ २७ ॥
कार्ददेशे च कङ्काली भैरवो वरनामकः ।

देवता देवगर्भाया २८ नितम्बः कालमाधवे ॥
भैरवश्चासिताङ्गश्च देवी काली च सुक्तिदा ।
इष्टा इष्टा महादेव । मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥
कुणवारे भूतनिघौ निशार्द्रं यस्तु साधकः ।
नत्वा प्रदक्षिणीकृत्य मन्त्रसिद्धिमवाप्नुयात् ॥ २९ ॥
श्रीगङ्गायां भद्रसेनस्तु नर्मदास्थी नितम्बकः ॥ ३० ॥
रामगिरौ स्तान्धाश्च शिवानी चक्रभैरवः ॥ ३१ ॥
ठन्दावने केशजात्रे उमानाङ्गी च देवता ।
भूतेशो भैरवस्तत्र सर्वसिद्धिप्रदायकः ॥ ३२ ॥
संहाराख्य ऊर्ध्वदन्तो देवी नारायणी मुचौ ।
अधोदन्तो महाबन्तो वाराही पञ्चसागरे ॥ ३३ ॥
करमोयातटे तस्य वामे वामभैरवः ।
अपर्णा देवता तत्र ब्रह्मरूपा करोद्भवा ॥ ३४ ॥
श्रीपर्वते दक्षतल्पं तत्र श्रीसुन्दरी परा ।
सर्वसिद्धिकरी सर्व्वा सुन्दरानन्दभैरवः ॥ ३५ ॥
कपालिनी भीमरूपा वामगुल्फो विभावके ॥ ३६ ॥
उदरश्च प्रभावे मे चन्द्रभागा यशस्विनी ।
वक्रतुङ्गो भैरव-३७ चोर्ध्वो भैरवपर्वते ।
अवन्ती च महादेवी लम्बकण्ठस्तु भैरवः ॥ ३८ ॥
चिबुके भामरी देवी वल्लभाची जले स्थले ॥ ३९ ॥
गङ्गो गोदावरीतीरे विश्वेश्वरी विन्धमातका ।
दक्षपात्रिभैरवस्तु वामगङ्गे तु राक्षसी ॥
अमाथी भैरवो वत्स । सर्वशैलालकोपरि ॥ ४० ॥
रत्नावल्यां दक्षस्कन्धः कुमारी भैरवः शिवः ॥ ४१ ॥
मिथिलायां उमा देवी वामस्कन्धो महोदरः ॥ ४२ ॥
नलाहायां नलापातो योगेशो भैरवस्तथा ।
तत्र सा कालिका देवी सर्वसिद्धिप्रदायिका ॥ ४३ ॥
कर्णटि चैव कर्ण मे अम्भीरनाम भैरवः ।
देवता जयदुर्गाया नानाभोगप्रदायिनी ॥ ४४ ॥
वक्रेश्वरे मनःपातो वक्रनाथस्तु भैरवः ।
नदी पापहरा तत्र देवी महिषमर्दिनी ॥ ४५ ॥
यशोरे पात्रिपद्मश्च देवता यश्वेश्वरी ।
चक्रश्च भैरवो यत्र तत्र सिद्धिमवाप्नुयात् ॥ ४६ ॥
अट्टहासे चोष्ठपातो देवी सा फुल्लरा स्तुता ।
विश्वेशो भैरवस्तत्र सर्वभीष्टप्रदायकः ॥ ४७ ॥
हारपातो नन्दिपुरे भैरवो नन्दिकेश्वरः ।
नन्दिनी सा महादेवी तत्र सिद्धिर्न संशयः ॥ ४८ ॥
लङ्कायां नृपराष्ट्रेव भैरवो राक्षसेश्वरः ।
इन्द्राक्षी देवता तत्र इन्द्रयोपासिता पुरा ॥ ४९ ॥
विराटदेशमध्ये तु पादाङ्गुलिनिपातनम् ।
भैरवश्चान्ताक्षश्च देवी तन्नाम्बिका स्तुता ॥ ५० ॥
मागधे दक्षजङ्घा मे खोमकेशस्तु भैरवः ।
सर्वानन्दकरी देवी सर्वकामफलप्रदा ॥ ५१ ॥
एतास्ते कथिताः पुत्र ! पीठनाथाधिदेवताः ॥
क्षेत्राधीशं विना देवं पूजयेत् पीठदेवताम् ।
भैरवेर्हियते सर्वं जपपूजादिसाधनम् ॥
अज्ञात्वा भैरवं पीठं पीठशक्तश्च शङ्करः ।
प्राणनाथ । न सिध्यत कल्पकोटिजपादिभिः ॥
न देयं पराश्रित्यो निन्दकाय दुरात्मने ।
शठाय वक्ष्यायेदं दत्त्वा न्यथुमवाप्नुयात् ॥
दद्यात् शान्ताय शिष्याय नैष्ठिकाय मुचौ प्रिये
साधकाय कुलीनाय मन्त्री मन्त्रार्थसिद्धये ॥”)

पीठं

इति तत्त्वचदामगौ शिवपात्रेतीमंवादे एक-
पञ्चाशद्विद्योत्पत्तौ पीठनिर्णयः समाप्तः ॥ * ॥
(देवीभागवतोक्ताष्टाधिकशतपीठनामानि यथा
तत्रैव। ७। ३०। ३४—६५।

“अपश्यत्तां सतीं वद्वौ दृष्टवान्मानु चित्कलाम् ।
स्वस्थेऽप्यारोपयामास ह । सतीति वदन् मुहुः ॥
बभाम भ्रान्तचित्तः सन्नानादेष्यु शङ्करः ।
नदां ब्रह्मादयो देवाश्चिन्तामापुगन्तमाम् ॥
विद्यास्तु त्वरया तत्र धनुर्दृष्टव्य मागमेः ।
चिच्छेदावयवान् सत्यास्तत्तत्स्थानेषु तेऽपनन् ॥
तत्तन् स्थानेषु तत्रासीन्नानास्त्रिधरो हरः ।
उवाच च ततो देवान् स्थानेष्वेतेषु ये शिवाम्
भजन्ति पश्या भक्ता तेषां किञ्चिद्दर्शनम् ।
निदं सन्निहिता यत्र निजाङ्गेषु परात्मिका ॥
स्थानेष्वेतेषु ये मर्त्याः पुरश्चरणकर्मिणः ।
तेषां मन्त्राः प्रनिधन्ति मायाभोजं विशेषतः ॥
इत्युक्त्वा शङ्करस्तेषु स्थानेषु विरहातुरः ।
कालं निव्यं वृष्येष्टः । अप्रधानममाधिभिः ॥
जनमेजय उवाच ।

कानि स्थानानि तानि स्युः सिद्धपीठानि चानघ ।
कतिमस्थानि नामानि कानि तेषां मे वद ॥
तत्र स्थितानां देवीनां नामानि च लोकोकर ।
कृतार्थाश्च भवे येन तद्दृष्टुं महामुने ॥

आस उवाच ।

शृणु राजन् । प्रवक्ष्यामि देवीपीठानि सांप्रतम् ।
येन श्रवणमात्रेण पापघ्नां भवेन्नरः ॥
येषु येषु च पीठेषु पात्रेभ्यं सिद्धिकाङ्क्षिभिः ।
भक्तिकर्मभिर्भ्यथा तानि वक्ष्यामि तत्ततः ॥
वागवस्थं विद्यालक्ष्मीं गौरीं मुखनिवासिनीं ।
स्त्रैवे वेनेमिषागर्भं प्रोक्ता सा लिङ्गधारिणी ॥
प्रयागे जलिता प्रोक्ता कामुकी गन्धमादने ।
मानसे कुमुदा प्रोक्ता दक्षिणे चोत्तरे तथा ॥
विश्वकामा भगवती विश्वकामप्रप्रणिगी ।
गोमती गोमती देवी मन्दरे कामचारिणी ॥
मण्डोक्ता चैत्ररथे जयन्ती हस्तिनापुरे ।
गौरी प्रोक्ता कान्यकुब्जे रम्भा तु मलयचले ॥
रुक्माप्रीते संप्रोक्ता देवी सा कौन्तिमन्त्रिणी ।
विश्व विश्वेश्वरी प्राहुः पुरुषतां पुष्करे ॥
केदारपीठे संप्रोक्ता देवी सन्मागदायिनी ।
मन्दा हिमवतः पृष्ठे गोकर्णे भद्रकणिका ॥
स्थानेश्वरी भवानी तु त्रिव्यके त्रिव्यप्रचिका ।
श्रीधरे माधवी प्रोक्ता भद्रा भद्रेश्वरी तथा ॥
वराहेश्वरी तु जया कमला कमलालये ।
रुद्राणी रुद्रकौशल्या काली कालभूरी तथा ॥
शालग्रामे महादेवः शिवलिङ्गे वलप्रिया ।
महालिङ्गे तु कपिला मातांटे सुकुटेश्वरी ॥
मायापर्यां कुमारी स्वात्कन्तानि ललिताम्बिका ।
गयाया मङ्गला प्रोक्ता विमला परधोत्तमे ॥
उत्पलार्धे सहस्राले हिरण्याले मधुपल्लवा ।
उपश्यायामर्भावाद्या पादला पुण्ड्रहर्णे ॥
नारायणी मुपार्थे तु विजृम्भे रुद्रमुन्दरी ।
वपुने विपुला देवी कल्याणी मन्त्राचले ॥

१५६

पीठं

सह्याद्रायेकवीरा तु हरिश्चन्द्रे तु चन्द्रिका ।
रमणा रामतीर्थे तु यमुनार्थे नृगावती ॥
कोटवी कोटतीर्थे तु सुगन्धा माधवे वने ।
गोदावर्यां त्रिसन्ध्या तु गङ्गाद्वारे रतिप्रिया ॥
शिवकुण्डे शुभानन्दा नन्दिनी देविकातटे ।
रुक्मिणी द्वारवत्यान्तु राधा वृन्दावने वने ॥
देवकी मथुरायान्तु पाताले परमेश्वरी ।
चित्रकूटे तथा सौता विन्ध्य विन्ध्याधिवासिनी ॥
करवीर महालक्ष्मीरुमादेवी विनायके ।
आरोग्या वेदनाथे तु महाकाले महेश्वरी ॥
अभयद्वारातीर्थेषु त्रिसन्ध्या विन्ध्यपर्वते ।
माखर्य माखवी नाम स्वाहा माहेश्वरीपुरे ॥
हृगलक्ष्णे प्रचण्डा तु चण्डिकामरकगटके ।
सोमेश्वरे वरारोहा प्रभासे पुष्करावती ॥
देवमाता सरस्वती पारावारा तटे स्मृता ।
महालये महाभामा प्रयोगार्थं पिङ्गलेश्वरी ॥
सिंहिका क्षतश्रीं तु कार्तिके त्वतिशङ्करे ।
उत्पलार्धके लोला सुभद्रा शोणसङ्गमे ॥
माता सिद्धवने लक्ष्मीरनङ्गा भरताथमे ।
जालन्धरे विश्वमुखी तारा किष्किन्धपर्वते ॥
देवदारवने पुष्टिर्मेधा काश्मीरमखण्डे ।
भोमादेवी हिमाद्रौ तु तुष्टिर्विश्वेश्वरी तथा ॥
कपालमोचने शुद्धिमाता कायावरीहणे ।
शङ्कोद्वारे घरा नाम दृतिः पिण्डारके तथा ॥
कला तु चन्द्रभागायामखण्डे शिवधारिणी ।
वेणायामन्तना नाम वदन्ध्यामुखेश्वरी तथा ॥
आयधिक्षोत्तरकुरौ कुशद्वीपे कुशोदका ।
मन्मथा हेमकूटे तु कुमुदे सत्यवादिनी ॥
अश्वत्ये वन्दनीया तु निधिवेश्वरालये ।
गायत्री वेदवदने पार्वती शिवसन्निधौ ॥
देवलोकं तथेन्द्राणी ब्रह्माख्येषु सरस्वती ।
सूर्यविम्बे प्रभा नाम मातृणां वेणवी मता ॥
अरुन्धती सतीनान्तु रामासु च तिलोत्तमा ।
चित्ते ब्रह्मकला नाम शक्तिः सञ्जयरीरिणाम् ॥
इमान्यष्टशतानि स्युः पीठानि जनमेजय ।
तत्तत्स्थानाकास्तरीशान् देवेषु परिकीर्त्तिताः ॥
सतीदेशज्ञभूतानि पीठानि कथितानि च ।
अन्यान्यपि प्रसङ्गेन यानि मुख्यानि भूतले ॥
यः स्मरेच्छ्रवणादपि नामाष्टशतमुत्तमम् ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो देवलोकं परं व्रजेत् ॥
एतेषु सर्वपदेषु गच्छेद् यात्राविधानतः ।
सन्तर्पयेच्च पित्रादीन् आहुतादीनि विधाय च ॥
कुर्याच्च महतीं पूजां भगवत्या विधानतः ।
चमापयेच्चगङ्गायां जगदम्बां मुहुर्मुहुः ॥
हनकृत्यं स्वमात्मानं जानीयाच्चनमेजय ।
भक्त्यगोप्यादिभिः सर्वान् नास्मिन् भोजये-
त्ततः ॥
मुपासना, कुमारीं च उटकादींस्तथा वृष ।
तस्मिन् क्षेत्रे स्थिता ये तु साक्षात्पादा अपि
प्रभोः ॥
देवास्त्वाः स्मृताः सर्वे पूजनीयास्ततो हि ते ।
प्रतिग्रहादिकं सर्वं तेषु क्षेत्रेषु वर्जयेत् ॥

पीडनं

यथाशक्तिपुरश्चर्यां कुर्यान्मन्त्रस्य सप्तमः ।
मायाबोजेन देवेषां तत्तत्पीठाधिवासिनीम् ॥
पूजयेद्विष्णुं राजन् । पुरश्चरणलङ्घनेन ।
वित्तशालं न कुर्वीत देवीभक्तिपरो नरः ॥
य एवं कुरुते यात्रां श्रीदेव्याः प्रीतमानसः ।
सहस्रकल्पपर्यन्तं ब्रह्मलोकं महत्तरे ॥
वसन्ति पितरस्तस्य सोऽपि देवीपुरे तथा ।
अन्ते लब्धा परं ज्ञानं भवेन्मुक्ती भवाम्बुधेः ॥”)
अन्यानि पीठादीनि कालीपुराणे (१५।१०।६)
अध्यायेषु द्रष्टव्यानि ॥ * ॥ पीठन्यासस्तु न्यास-
शब्दे द्रष्टव्यः । पीठदेवतापूजनं न्यासक्रमेणैव ॥
पीठकलिः पु, (पीठे न्यासेन कलिर्नैर्मादिरस्य ।)
पीठमर्दनायकः । यथा,—
“विष्णो यलोकः षट्प्रभः कामकलिर्विद्वधः ।
पीठकलिः पीठमर्दो भविलिङ्गदुरो विटः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पीठमर्दः, पु, (नृद्वनार्तीति । नृद्व + अच् ।
पिठस्थानस्य मर्दः ।) नायकविशेषः । तस्य
लक्षणम् । कुपितस्त्रीप्रसादकः । उदाहरणं
यथा,—
“कोट्यं कोपविधिः प्रयच्छ, करुणागर्भं वचो
जायतां
पीयषद्रवदीर्घिकापरिमलैरामोदिता मेदिनी ।
आस्तां वा सृष्टयानु लोचनमिदं आवापयन्ती-
सुहृ-
यस्ते कुप्यसि तस्य सुन्दरि । तपोवृन्दानि
वन्दामहे ॥
नर्ममचिवोऽप्ययमेव ॥” इति रसमञ्जरी ॥ (अयं
हि नायकस्य उत्तमसह्यायानामन्यतमः । इति
साहित्यदर्पणम् । ३।५४ ॥ नायकप्रियः । अति-
धृष्टः । यथा, मेदिनी । दे, ५० ।
“पीठमर्दोऽति धृष्टे स्यान् नायकस्य प्रियेऽपि च ॥”
यथा, महाभारते । ४ । २० । ३३ ।
“प्रेजते स्म विराटस्तु कङ्कष वष्टवो जनाः ।
रथिनः पीठमर्दाश्च हृष्टारोहाश्च नेगमाः ॥”)
पीठमर्दो, [नृ] त्रि, (पीठेन सर्पतोति । नृप् +
लिटि ।) खञ्जः । तत्पर्यायः । पांशुरः २ ।
इति चारावली ॥
पीठी, स्त्री, (पीठ + स्वल्पार्थे डीष् ।) आसनम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ पीठी इति भाषा ॥
पीड, ऋ क वाधे । गाह् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरां परं सकं-सेट् ।) वाधो विधत्तिः । गाह्वा
विलोडनम् । ऋ, अपीपिडन् अपिपीडन् । क,
पीडयति शब्दं लोकः । पीडयति स्तनं कामी ।
इति उग्रादासः ॥
पीडनं, स्त्री, (पीड वाधे अयगाह् वा + भावे-
ल्युट् ।) शस्यादिमध्यमदंष्ट्रस्य परचक्रण पीड-
नम् । शब्दुक्तगात्रप्रहारः । इति कैचित् ।
पदाक्रमणम् । इति कैचित् । इति भरतः । तत्
पर्यायः । अयमर्दः २ । इत्यमरः । १०।११८६ ॥
(यथा, देवीभागवत । ३ । १० । १३ ।
“पीडनश्च पाद्यात्वा स्तथा दाते पराजयः ॥”)

पीतता

पीतकहमः, पुं, (पीतको हम इति निव्यकर्मधारयः ।) हरिदुदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।
(हरिदुदृष्टस्य विवरणं विज्ञेयम् ।)

पीतकन्दं, स्त्री, (पीतः कन्दोऽस्य ।) गर्जरम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

पीतकरवीरकः, पुं, (पीतः करवीर इति निव्यकर्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) पीतवर्णकरवीरपुष्पदृष्टः । तत्पर्यायः । पीतप्रसवः २ सुगन्धिकुसुमः ३ । अस्य गुणाः । सामान्यकरवीरगुणतुल्याः । इति राजनिर्घण्टः ।

पीतकावेरं, स्त्री, (कुक्षितं वेरं शरीरं कावेरम् । पीतं कावेरं कुक्षितशरीरमपि यस्मात् ।) कुङ्कुमम् । पित्तजम् । इति मेदिनी । रे, ३०५ ॥
(विहतिरस्य कुङ्कुमपित्तजशब्दयोश्चैव ।)

पीतकाष्ठं, स्त्री, (पीतं काष्ठमिति निव्यकर्मधारयः ।) पीतचन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ।

पीतकीला, स्त्री, (पीता कीला कीलतुल्या लतति निव्यकर्मधारयः ।) व्यावर्णकीलता । इति राजनिर्घण्टः ।

पीतघोषा, स्त्री, (पीतानि पुष्पानि सन्ध्या इति पीता पीतपुष्पोदयः । ततः पीता घोषित कर्मधारयः ।) पीतपुष्पघोषाजला । इति रत्नमाला । अस्याः पर्यायः घोषकशब्दे द्रष्टव्यः ।

पीतचन्दनं, स्त्री, (पीतं चन्दनमिति निव्यकर्मधारयः ।) पीतवर्णचन्दनम् । तत्तु द्रविडदेशे प्रविष्टम् । कलम्बक इति स्थानम् । तत्पर्यायः । पीतगन्धम् २ कालेयम् ३ पीतकम् ४ माधवप्रियम् ५ कालेयकम् ६ पीतकाष्ठम् ७ वल्बरम् ८ । इति राजनिर्घण्टः । कालीयकम् ९ कालीयम् १० पीतामम् ११ हरिचन्दनम् १२ हरिप्रियम् १३ कालसारम् १४ कालाशुसार्यकम् १५ । अस्य गुणाः । रक्तचन्दनगुणतुल्यगुणत्वम् । अङ्गनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । कुष्ठश्लेष्मकट्विचक्षैकादशक्रिमिनाशित्वम् । कान्तिकरत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

पीतचम्पकः, पुं, (पीतं चम्पकमिव शिखा यस्य ।) प्रदीपः । इति जटाधरः । (पीतं चम्पकं तत् पुष्पमस्य ।) पीतवर्णचम्पकपुष्पदृष्टः ।

पीततण्डुलः, पुं, (पीतस्तण्डुलोऽस्य ।) कङ्कणी । इति राजनिर्घण्टः ।

पीततण्डुला, स्त्री, (पीतस्तण्डुलोऽस्याः ।) चविकादृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ।

पीततुङ्गः, पुं, (पीतं तुङ्गं यस्य ।) कारकवपरी । तत्पर्यायः । चक्षुर्हचिः २ सुयुहः ३ । इति त्रिकाङ्गशेषः ।

पीतता, स्त्री, (पीत + तन् + टाप् ।) हरिद्राभता । पीतत्वम् । पीतशब्दात् भावार्थं तत्रत्य निव्यन्ना । इति आकरयम् ॥ (यथा, महाभारतम् । ३ । १४६ । २६ ।

“दापरेऽपि युगे धर्म्मो द्विभागो नः प्रवर्तते ।
विष्णुर्वै पीततां याति चतुर्धा वेद एव च ॥”

पीततेजा, स्त्री, (पीतं तेजमस्याः ।) ज्योतिष्मती लता । इति जटाधरः । महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ।

पीतदारु, स्त्री, (पीतश्च तत् दारु चेति ।) देवदारु । इत्यमरः । २।४।५३ । (पर्यायोऽस्य यथा,—

“सुरदारु हकिनिमं सुरार्द्रं भद्रदारु च ।
देवकाष्ठमपीतदारु देवदारु च दारु च ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।) सरलः । इति रत्नमाला । हरिद्रः । इति राजनिर्घण्टः । (पर्यायोऽस्य यथा,—

“दाब्जो दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्येति च ।
कटुपट्टेरी पीता च भवेत् सैव पचम्यथा ।

सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतदृक् हरिद्रश्च पीतदारुकपीतकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) पीतदुग्धा, स्त्री, पीतं दुग्धं यस्या यथा वा ।

धेनुष्या । दुग्धवन्धकैः संस्थिता गौः । इति हेमचन्द्रः । (पीतं पीतवर्णं दुग्धं चौरमस्याः । कटुपर्णी । चोक इति भावा । यथास्याः पर्यायः ।

“कटुपर्णी हैमवती हैमचरीरौ हिमावती ।
हैमाद्रा पीतदुग्धा च तन्मूलचोकमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) पीतहः, पुं, (पीतो हरिति निव्यकर्मधारयः ।)

सरलदृष्टः । दारुहरिद्रा । इत्यमरः । २।४।६०, २।४।९०१ ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“दाब्जो दारुहरिद्रा च पर्जन्या पर्जन्येति च ।
कटुपट्टेरी पीता च भवेत् सैव पचम्यथा ।

सैव कालीयकः प्रोक्तस्तथा कालेयकोऽपि च ।
पीतदृक् हरिद्रश्च पीतदारुकपीतकम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।) पीतनं, स्त्री, (पीतं करोतीति । तत्करोतीति णिच् ।

ततो ल्युः । यद्वा, पीतं पीतवर्णं नयतीति । नी + ङः ।) कुङ्कुमम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । ३४ ।

“अपहृत्य पीतनमशेष-
ममरसुदृष्टां शरीरतः ।

भीत इव गहननाभिगुह्यं
प्रपलाय्य तूर्णमविशत् पयोभरः ॥”)

हरितालम् । पीतदारु । इत्यमरमेदिन्यौ । पीतनः, पुं, (पीतं करोतीति । णिच् । ततो ल्युः ।)

ब्रह्मः । इति राजनिर्घण्टः । आन्नातकः । इति मेदिनी । ने, ६२ । (नन्दीदृष्टः । तत्पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“नन्दीदृष्टस्तान्नातकी फलपाकी च पीतनः ।
गन्धभाण्डो गन्धसुखो द्वितीयः क्षिप्रपाण्यसौ ॥”)

पीतनकः, पुं, (पीतन एव । पीतन + स्वार्थे कन् ।) आन्नातकः । इति राजनिर्घण्टः ।

पीतपर्णी, स्त्री, (पीतानि पीतवर्णानि पर्णानि यस्याः । डीष् ।) शिञ्जनी । इति शब्दचन्द्रिका । विह्विति इति भाषा ।

पीतपादा, स्त्री, (पीतौ पादौ यस्याः ।) शारिका-
पक्षी । इति हेमचन्द्रः । पीतचरकयुक्ते, जि ।

पीतपुष्पं, स्त्री, (पीतानि पुष्पानि यस्याः ।) आकुल्य-
दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः । (कुष्माण्डम् ।

तत्पर्यायो यथा भावप्रकाशे ।
“कुष्माण्डं स्यात् पुष्पफलं पीतपुष्पं दृष्ट-
वत्तम् ॥”)

हरिद्राभकुसुमम् । पीतपुष्पः, पुं, (पीतानि पीतवर्णानि पुष्पानि यस्याः ।)

कर्णिकारदृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका । चम्पक-
दृष्टः । इति राजनिर्घण्टः । पीतनिष्ठी ।

पिच्छीतकमेदः । इति रत्नमाला । (इक्षुदी-
दृष्टः । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पीतपुष्पोऽङ्गारपुष्प इक्षुदी ताम्रप्रियः ॥”
राजकोशातकी । तत्पर्यायो यथा, भाव
प्रकाशे ।

“धामार्गवः पीतपुष्पो जालिनी लतबोधना ।
राजकोशातकी चेति तथोक्ता राजिमत्पक्षा ॥”)

पीतपुष्पा, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) इन्द्र-
वारणी । शिञ्जरीदृष्टः । व्यादकी । इति

राजनिर्घण्टः । (महावला । तत्पर्यायो
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“शब्दप्रोक्ता त्वतिवला पीतपुष्पा महावला ॥”)

पीतपुष्पी, स्त्री, (पीतं पुष्पं यस्याः ।) जातिता-
डीष् ।) शङ्खपुष्पी । खड्गद्वेजी । महाकोषा-
तकी । जपुषी । इति राजनिर्घण्टः ।

पीतफलः, पुं, (पीतानि फलानि यस्याः ।) शाखोट-
दृष्टः । इति त्रिकाङ्गशेषः । कर्मारदृष्टः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

पीतफलकः, पुं, (पीतफल एव । स्वार्थे कन् ।)
शाखोटदृष्टः । इति भावप्रकाशः ।

पीतवाल्मुका, स्त्री, (पीता वालुकेव चूर्णनरजो
यस्याः ।) हरिद्रा । इति त्रिकाङ्गशेषः ।

पीतवर्णविकृता च । पीतवर्णा, स्त्री, (पीतं वर्णं यस्याः ।) मेघिका ।

इति राजनिर्घण्टः । पीतवर्णबीजयुक्ते, जि ।

पीतभङ्गराजः, पुं, (पीतो भङ्गराजः ।) पीत-
भङ्गराजः । पीत केशुरिया इति भावा । तत्-
पर्यायः । खर्बन्धङ्गारः २ हरिप्रियः ३ देव

प्रियः ४ वन्दनीयः ५ पावनः ६ । अस्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केश-

रञ्जनत्वम् । कफामशोफनाशित्वम् । तत्र नीलो
रसायनः । इति राजनिर्घण्टः ।

पीतमणिः, पुं, (पीतो मणिरिति निव्यकर्मधारयः ।)
पुष्परागः । इति राजनिर्घण्टः । (पुष्पराग-
शब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

पीतमाचिकं, स्त्री, (पीतं माचिकम् ।) माचि-
कम् । इति राजनिर्घण्टः ।

पीतसुङ्गः, पुं, (पीतः पीतवर्णो सुङ्गः ।) सुङ्ग-
विशेषः । चाणा सुग इति भावा । तत्पर्यायः ।

वसुः २ खड्गीरः ३ प्रवेणः ४ जयः ५ शारदः
६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३८ ॥

पीतमूलकं, ज्ञौ, (पीतं मूलकमस्य । कप् ।) गज्ज-
रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतयूथी, ज्ञौ, (पीता यूथी ।) खर्गयूथी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (खर्गयूथीशब्देऽस्या विवृति
विज्ञेया ॥)

पीतरक्तं, ज्ञौ, (पीतं रक्तम् । वर्णो वर्णेनेति
समासः ।) पुष्परामगणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतरागं, ज्ञौ, (पीतो रागी वर्णो यस्य ।) किञ्ज-
ल्कम् । शिक्चकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पीत-
वर्णं, पुं । तद्वति, त्रि ॥

पीतरोहिणी, ज्ञौ, (पीता सती रोहतीति ।
रह + णिनिः + डीप् ।) काश्मीरी । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।

“काश्मीरी काश्मीरी हीरा काश्मीर्यः पीत-
रोहिणी ॥”)

पीतलः, पुं, (पीतं लतीति । ल + कः ।) पीत-
वर्णः । इति हेमचन्द्रः । ६।१० ॥ तद्वुक्ते, त्रि ॥

पीतलकं, ज्ञौ, (पीतलेन पीतेन वर्णेन कायति
प्रकाशते इति । के + कः ।) पिप्तलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पीतलोहं, ज्ञौ, (पीतं लोहमिति निवृत्तकर्म-
धारयः ।) पिप्तलमेदः । इति हेमचन्द्रः । १०।११४ ॥

पीतवासाः, [स्] पुं, (पीतं वासो वर्णं यस्य ।)
श्रीलङ्काः । इति हज्जायुधः ॥ पीतवस्त्रयुक्ते, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । १ । ६४ । ५३ ।

“यः सप्तक्रगदापाणिः पीतवासाः श्रुतिप्रभः ॥”)

पीतवृक्षः, पुं, (पीतो वृक्षः ।) श्लोनाकप्रभेदः ।
सरलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य
पंथाय ।

“सरलः पीतवृक्षः स्यात्तथा सुरभिहारकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

पीतशालः, पुं, (पीतः शालो वृक्षविशेषः ।)
असनवृक्षः । इति शब्दचक्रिका ॥ (यथा,
कालिकापुराणे ६ = अध्याये ।

“पीतशालः परिमलो विमर्होकासनस्तथा ॥”)

पीतसारं, ज्ञौ, (पीतः सारो यस्य ।) पीतवर्ण-
चन्दनकाष्ठम् । हरिचन्दनम् । इति शब्दचक्रिका ॥
(पञ्चायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“पीतसारं सुशीतञ्च तत्पीतं हरिचन्दनम् ॥”)

पीतसारः, पुं, (पीतः पीतवर्णः सारो यस्य ।)
मलयजः । गोमेदकमणिः । इति मेदिनी । रे,
२८३ ॥ अङ्कोटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ तुरकः ।

बीजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पञ्चायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“बीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।
बन्धकपुष्पः प्रियकः सर्जकश्चासनः स्मृतः ॥”)

पीतसारकः, पुं, (पीतः सारो यस्य । कप् ।)
निम्बवृक्षः । अङ्कोटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीतसारि, ज्ञौ, (पीतं पीतवर्णं सरति प्राप्नो-
तीति । ह + णिनिः ।) स्रोतोऽञ्जनम् । इति
शब्दचक्रिका ॥

पीतशालकः, पुं, (पीतः शालकः शालवृक्षः ।)
पीतवर्णशालवृक्षः । पैया शाल इति भाषा ।
तत्पण्यायः । सर्जकः २ असनः ३ बन्धकपुष्पः ४
प्रियकः ५ बीजकः ६ । इत्यमरः । २ । ४ ।
४३ ॥ अस्य पञ्चायान्तरं गुणाश्च असनशब्दे
दृष्टव्याः ॥

पीतस्फटिकः, पुं, (पीतः स्फटिक इति निवृ-
त्तकर्मधारयः ।) पुष्परामगणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पीता, ज्ञौ, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । अच् ।
टाप् ।) हरिद्रा । इत्यमरः । २ । ६ । ४१ ॥
(पञ्चायोऽस्या यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“हरिद्रा पीतका गौरी काचनी रजनी निशा ।
मेहनी रजनी पीता वणिनी राजनिामिका ॥”)
हारहरिद्रा । महाज्योतिष्मती । कपिशंशपा ।
प्रियङ्गुः । गोरोचना । इति राजनिर्घण्टः ॥
अतिविषा । इति शब्दचक्रिका ॥ (पीतवर्णयुक्ते,
त्रि । यथा, विश्वकर्मप्रकाशे । १ । २४ ।

“अतो रक्ता तथा पीता लज्जावर्णाश्च पूर्ववत् ॥”)

पीताङ्गः, पुं, (पीतं अङ्गं यस्य ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पीताम्बः, पुं, (पीतः अम्बः ससुप्तो वेन ।)
अगस्त्यसुनिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥
(अगस्त्यसुनेः ससुप्तपानकथा यथा, महा-
भारते । ३ । १०५ । १—६ ।

“ससुप्तं स समासाद्य वारुणिभगवावृषः ।
उवाच सहितान् देवावृषींश्चैव समागतान् ॥
अहं लोकहितार्थं वै पिबामि वरुणालयम् ।
भवद्भिर्दुष्टदुष्टं तच्छीघ्रं संविधीयताम् ॥
एतावद्ब्रूया वचनं मेवापरविरच्यतः ।
ससुप्तमपि वत् क्रुद्धः सर्वलोकस्य पश्यतः ॥
प्रायमानं ससुप्तस्य ब्रूया सन्दासहामराः ।
विस्मयं परमं जग्मुः स्तुतिभिश्चाप्यपूजयन् ॥
खं नञ्जाता विधाता च लोकानां लोकभावन ॥
तत्प्रसादात् ससुप्ते न गच्छेत् सामरं जगत् ॥

संपूज्यमानस्त्रिदशैर्महात्मा
गन्धर्वैर्युग्मं नदत्तु सर्वशः ।
दीयैश्च पुष्पैरवकोशमायो
महार्णवं निःसर्जनं चकार ॥”)

पीताम्बरः, पुं, (पीतं अम्बरं वर्णं यस्य ।) विष्णुः ।
इत्यमरः । १।१।१६ ॥ (यथा, विष्णुस्तोत्रे । २१ ।
“एतत्प्रातिवृत्तदृष्टो जघनमतिवनादेनसो मान-
नीयं ।

सातत्येनैव चेतोविषयमवतरत् पातु पीता-
म्बरस्य ॥”)

श्लेषः । इति मेदिनी । रे, २८३ ॥ पीतवस्त्र-
युक्ते, त्रि । हरिद्राभवसने, ज्ञौ ॥ (यथा,—
“पीताम्बरधरः सखी वनमालाविभूषितः ॥”
इति पुराणम् ॥)

पीताम्बा, [न] पुं, (पीतः अम्बा ।) पुष्पराम-
गणिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्य पुष्प
रागशब्दे ज्ञातव्या ।)

पीतिः, पुं, (पिबतीति । पा + क्तिच् । “हुमाख्या-
गपति ॥” ६ । ४ । ६६ । इतीत्यम् ।) चोटकः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥

पीतिः, ज्ञौ, (पा + भावे क्तिन् ।) पानम् । इति
मेदिनी । ते, ३३ ॥ (पीयतेऽनयेति । करणे
क्तिन्) मुखा । इति शब्दचक्रिका ॥

पीतिका, ज्ञौ, (पीतो वर्णोऽस्यस्या इति । ठन् ।)
हरिद्रा । इति रत्नमाला । हारहरिद्रा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ खर्गयूथी । इति जटाधरः ॥

पीती, [न] पुं, (पीतं पानं प्राप्नुय्येनास्यस्येति ।
इनिः ।) पीतिः । चोटकः । इत्यमरटीकायां
रायसङ्कटः ॥

पीतुः, पुं, (पिबति रसादीनि । पा + “पः क्तिच् ॥”
उर्णा १।७१ । इति क्तुन् । स च कित् । कित्त्वान्
इत्यम् ।) खर्गः । अग्निः । इत्युणादिकोषः ।
युष्मतिः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

पीथं, ज्ञौ, (पीयते इति । पा + “पातृदुतीति ॥”
उर्णा २ । ७ । इति थक् ।) जलम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ इतम् । इत्युणादिकोषः ॥ (पिबति
रसादीनि । पा + कर्त्तरि थक् ।) खर्गः ।
अग्निः । कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पीथिः, पुं, (पीति + एषोदरादित्वात् तस्य थः ।)
पीतिः । चोटकः । इत्यमरटीकायां खामी ॥

पीनः, त्रि, (ओ प्या थो ड डङ्गौ + क्तः । “ओदि-
तश्च ॥” ८।१४५ । इति निहातस्य नः ।) स्थूलः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६१ ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ५६१ ।

“वचःस्थलसुप्ते मम सुखसुमधानुं न मौलि-
मानभसे ।

पीनोत्प्लवङ्गसमभरदूरीभूतं रतआनौ ॥”)

पीनसः, पुं, (पीनं स्थूलमपि जनं स्याति नाशय-
तीति । सो + कः ।) नासिकारोगविशेषः ।
पीनास इति भाषा । तत्पण्यायः । प्रतिश्रयायः
२ । इत्यमरः । २ । ६ । ५१ ॥ अपीनसः ३
प्रतिश्रयाः ४ । इति भरतः ॥ नासिकामयः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य निदानं यथा,—

“आनस्यते यस्य विदुष्यते च
प्रक्रियते घृण्यति चैव नासा ।
न वेति यो गन्धरवाश्च जन्तु-
जुष्टं व्यवस्येत् खलु पीनसेन ॥
तच्चानिलकृष्णभवं विकारं
ब्रूयात् प्रतिश्रयायसमानजिह्वम् ॥”

इति माधवकरः ॥

आमपीनसलक्षणं यथा,—
“शिरोगुरुत्वमरुचिर्नासास्त्रावस्तुखरः ।
क्षामः ङोपति चामीक्ष्णमामपीनसलक्षणम् ॥”
प्रक्रपीनसलक्षणं यथा,—

“आमजिह्वान्वितः श्लेष्मा घनः खेपु निमज्जति ।
स्वरवर्णविदुष्टश्च पक्रपीनसलक्षणम् ॥” ॥
तस्याधिधानं यथा,—

“सर्वेषु सर्वकालं पीनसरोगेण जातमात्रेण ।
मरिचं गुडेन दद्यात् सुजीतं नरः सुखं लभते ॥”

पीनसी

कटुकं पीनं च खड्गो योर्व बाधश्च कारयौ ।
 एतं पूर्वं कथार्यं वा दद्यादात्मके रवेः ॥
 पीनसे खरमेदे च नावावाये ह्योमके ।
 वज्रिवासे कथे वाते कासे चासे च शस्यते ॥२॥
 योर्वचिषकताजीवतिनिफीकाज्वेतसम् ।
 वचवाच्यवितुस्यांशमेकामक्षपपादिकम् ॥
 योर्वादिमिदं पूर्वं पुराणमुद्धममितम् ।
 पीनसनाचकावन्नं वचिखरकरं परम् ॥ ३ ॥
 इति भावप्रकाशः ॥३॥
 “पिप्यकीविषनाचूर्णं मधुसैन्धवंयुतम् ।
 समंरोगमन्तरावाशयोपीनसङ्गुहेतुम् ॥”
 इति माचकुं १८६ अध्यायः ॥
 (यथा चिकित्सान्तरं यथा,—
 “वातात् सकाशैस्त्वैषं वधारं पीनसे वृतम् ।
 पिवैत्रं पयस्योयं खेहिर्न धूममेव वा ॥”
 “दशमलस्य निष्काये राकामधुकककवत् ।
 सिद्धं यत्सैन्धवं तैलं दशस्रोतो गुणाः स्मृतम् ।
 क्षिण्वस्त्राख्यापनेदोषं निर्हरेद्वातपीनसे ।
 क्षिण्वान्मोक्षेण लज्जन्नं यान्पादौवां रवेर्हितम् ।
 उष्णामुना ज्ञानपाननिवातोष्णप्रतिभवः ।
 चिन्तायायामवाक्येष्टावपायविरतो भवेत् ।
 पेते सर्पिः पिवेत् सिद्धं शङ्खवेरश्चतस्र्ययः ॥
 पाचनार्थं पिवेत् पक्वो काय्यन्ध्रैर्विरेचनम् ।
 पाठादिरननीकस्यापिप्यकीजातिपक्वैः ॥
 हन्ता च साधितं तेनं गच्छं सम्यक्पीनसे ।
 पूयासे रक्तपित्तघ्नाः कवायो जवयानि च ॥
 पाकदाहाद्यवसेतु श्रोता वेपाः वसेचनाः ।
 ज्वेधनस्योपचारश्च कवायसाङ्गुतिक्तकाः ॥”
 “गौरवारोचकेष्वादौ लङ्घनं कफपीनसे ।
 स्वेदाः सेकाश्च पाकार्यं निम्ने शिरसि सर्पिणा ।
 लघुनं सुप्तचूचन खोवधारसमाङ्गुतम् ।
 देयं कफघ्नं वमनसुत्क्रिष्टश्लेष्मणे हितम् ॥
 अपीनसे पूतिनस्ये श्रावसावचकाङ्गुके ।
 चूमः श्लक्ष्णोऽप्यौक्च कटुभिः कषपीनसे ।
 मनःशिला वचायोयं विष्णुं विष्णु गुग्गुलुः ।
 चूर्णो ज्वयः प्रथमः कटुभिश्च पक्वैस्तथा ॥”
 “क्षिण्वस्त्रा खादते वेगे हर्षेण कषपीनसे ।
 वमनीयकृतस्यौरतिनमावयवागुभिः ॥”
 “वर्जयितुं पीनसे दुष्टे कार्यं शोषे च शोषयितुं
 चारोर्नृदाभिर्मासेतु क्रिया सर्वेभ्यस्त्वैव च ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने २६ अध्याये ॥
 “सर्वे एव प्रतिष्ठाया नरस्याप्रतिकारिणः ।
 काशेन रोगजनना जायन्ते दुष्टपीनसाः ॥
 बाधिर्येमान्मन्मन्नायं चोराश्च नवनामयान् ।
 कावाभिवाद्दशोपांश्च दृष्ट्वा कुर्मन्ति पीनवाः ॥”
 द्रुततरतन्त्रं चतुर्विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥
 पीनवा, खी, (पीनं स्वीतीति । खी+जः । टाप् ।)
 कर्कटो । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कर्कटोऽश्वमे-
 ष्ठा गुणादयो ज्ञातयाः ।)
 पीनवी, [वृ] चि, पीनसरोमी । ‘पीनसश्चन्द्रा-
 क्षयं दनुप्रलयनिमित्तः ॥ (यथा, सुश्रुते उत्तर-
 तन्त्रे २३ अध्याये ।

१६०

पील

“विण्वन्नेः पाचनरोपनोवे-
 रपाचरेत् पीनविषं कवापत् ।
 बहुमनेवातकपोपलटं
 प्रच्छेदेत् पीनविषं वचःखम् ॥”
 पीनोमी, खी, (पीनं खूनमशोऽस्याः । “बहु-
 मोहिच्छवी डीव् ॥” १ । १ । २५ । इति डीव् ।
 “उधवीऽनृद् ॥” १ । ३ । १२१ । इति उधो-
 ऽनृत् । बहुमीडिरनवादिष्टः ।) पीनरसो
 मीः । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ।
 पीपरिः, पुं, (अपि पिपतीति । पू+रन् । अपि-
 रसोपः । दीर्घश्च ।) इत्यञ्चः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पीय, प्रीयने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 चक-सेट् ।) पीयूषं यौवधातुरयम् । इति
 दुर्गादायः ॥
 पीयुः, पुं, (पियतीति । पा+ “खवश्चुपीयु-
 नीककुमिषु ॥” उवा । १ । २० । इति कुः ।
 निपातनात् युगानम ईवं चान्तादिष्टः ।)
 काजः । इतिः । चूकः । इति मेदिनी । ये, २० ।
 काकः । इति खंविप्रवारोकादिहतिः ॥ (हिंयके
 प्रतिज्ञूचे च नि । यथा, जम्बेदे ॥ १ । २०४ । = ।
 “भिनत्तुपुरी न भिदो यद्वेवोर्नगमो यधरदेवस्व
 पीयोः ॥”
 “पीयोः प्रतिज्ञूकस्य उच्यते ॥” इति तन्त्राये
 वाचनः ॥)
 पीयूषं, खी, (पीयते इति । पीय यौवधातुः+
 “पीयेच्छ्वन् ॥” उवा । ३ । ७६ । इति जङ्गम् ।)
 चक्षतम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ । (यथा,
 काशीकाण्डे । २६ । ४६ ।
 “खरवन्तापशमनो ज्ञानिः पीयूषपायकाम् ॥”)
 दुग्धम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
 “पापीवं क्षमनाशनं यमहरं जम्बोपिपाकापहं
 तन्नाश्चिद्विषम्यहृलकरं निम्नाहरं तर्पकम् ।
 दुग्धं युग्धर्यं श्लक्ष्णोऽशमकं विभं हितं शीतलं
 जम्बो रसकारकम् निमित्तं पीयूषवन्नी-
 विनम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
 पीयूषः, पुं, खी, (पीय + जवम् ।) अपिभवं पयः ।
 नवप्रकृताया मीः सप्तदिनाभ्यन्तरीयदुग्धम् ।
 इत्यमरभट्टौ ।
 “अथ पीयूषपेक्षे वर्षं सप्तदिनावधि ।”
 इति शब्दाचरः ॥
 “आवन्तराजप्रमर्षं चौरं पीयूष उच्यते ॥”
 इति चारवकी ।
 पीयूषमहाः, [वृ] पुं, (पीयूषमक्षतमयं महः
 किरणं यस्याः । यद्वा, पीयूषमिव महो यस्याः ।)
 चक्रः । इति शब्दरत्नावली ।
 पीयूषवचिः, पुं, (पीयूषं पीयूषमथो वचिश्चिद्
 यस्याः ।) चक्रः । इति हज्जाशुधः ॥ (पीयूषे
 अन्वते वचिर्वस्व ।) अन्वतमिषश्च ॥
 पील, रोषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 चक-सेट् ।) दीर्घः । दीयः क्रियाविरोधः

पीवरः

जङ्गीभावः रजवर्धः । पीजति यन्त्रः । इति दुर्गा-
 दायः ॥
 पीजकाः, पुं, (पीजति सम्भातीति । पीज+कृन् ।)
 पिपीलिका । इति हिमचक्रः ॥ (कावस्यानां
 पङ्क्तिकरविशेषः । यथा, बृहज्जुकाचार्य-
 शारिकायाम्
 ‘आदिना पिपुगुमाच क्षिण्व पीजककषा ॥’)
 पीयुः, पुं, (पीजति प्रसिद्धमातीति । पीज+
 “नगदादवच ॥” उवा । १ । २० । इति कुः ।)
 प्रक्षमम् । परमाक्षः । मत्तङ्गः । अस्त्रि-
 ष्वकम् । ताककाक्षः । इति मेदिनी । ये, २२ ।
 वायः । जमिः । इति वरविः ॥ कोट्टवादि-
 क्षे प्रविष्टः पञ्चदशविशेषः । पीज इति
 भावा । तत्तुपम्यायः । गुग्गुवचः २ खंवी १ ।
 इत्यमरः । २ । ३ । २० ॥ श्रौतवचः ३ खानी ५
 विरेचनः ६ पञ्चशाखी ७ ज्ञामः = करम-
 वज्रमः ८ । (यथा, महाभारते । २ । ५० । ३ ।
 “उद्गुमानोऽस्त्रिप्रतश्च पुष्टाः पीयुशनीकुपेः ॥”)
 अस्त्र पञ्चगुणाः । शंखायादुष्कृताभाशितम् ।
 पित्तहन्तम् । मेरुहन्तम् । वत् छादु तिलं
 तत्तु नासुखं निदोषहरतश्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 पीयुनी, खी, (पीज + बाहुजकात् उव । गौरा-
 रिवात् डीव् ।) कर्मा । इति रत्नमात्रा ।
 पीयुपचः, पुं, (पीयुपुक्तं पचमक्षः ।) मोरटा-
 जता । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पीयुपर्वी, खी, (पीयोरिव पर्वान्वास्याः । यद्वा,
 पीयुपुक्तानि पर्वान्वास्याः । “पाककर्मपर्वगुण-
 वलक्षणावोत्तरपदाश्च ॥” ३ । १ । ६४ । इति
 डीव् ।) कर्मा । विविधा । योर्वधिमैः । इति
 मेदिनी । ये, १०५ ॥
 पीव, खीय्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ-परं-
 चक-सेट् ।) पीवति कोकः खूनः खादि-
 ष्वधेः । इति दुर्गादायः ॥
 पीव, [वृ] चि, (व्यावते इति । यैव उवा +
 “आप्योः वन्मुवारवच ॥” उवा । ३ । १२४ ।
 इति जनिप् कन्मुवारवच । “हजः ।” ६ । ३१२ ।
 इति दीर्घः ।) खूनम् । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ।
 (यथा, भागवते । ६ । १६ । ६ ।
 “योवायं खूनं प्रेष्ठं मीट्वां यामकोविदम् ।
 व हकीऽहृदस्ताजी वङ्गीनां रतिवर्धनः ॥”)
 पीवरः, चि, (व्यावते वङ्गते इति । यैव् +
 “हिनरश्चत्तरीवरपीवरमीवरचीवरतीवर-
 नीवरमङ्गरकङ्कर्यवहराः ॥” उवा । ३ । १ ।
 मरच् । कन्मुवारवचं दीर्घश्च ।) उपचित-
 वधः । मोटा इति भावा । तत्तुपम्यायः ।
 पीनः २ पीवा १ खूनः ३ । इत्यमरः । १ । १ । ५१ ।
 (यथा, आयोवन्नशब्दाम् । ४२० ।
 “मयपिहितं नाजानां पीवरमपङ्कजं करोतिम्रः ।
 निम्नायां प्रेमात्रं यज्जति निःपक्ष पिःपक्ष ॥”
 पुं, तामसमन्तरीयचप्रविर्धेः । यथा, मार्क-
 ण्डे । ७४ । ५६ ।

“ज्योतिर्धामा पृथुः कायश्चोऽमर्षलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा ब्रह्मन् । सप्त सप्तर्धयोऽभवन् ॥”
पीवरस्तनी, स्त्री, (पीवरौ स्मृतौ स्तनौ यस्याः ।
“स्नाङ्गोपसर्जननादिति ।” ४।१।५४। इति
डीप् ।) पीनोष्ठी । इत्यमरः । १०।१।७१॥ स्मृत-
स्तनयुक्ता नारी ॥ (यथा, भारवौ । ८।१६ ।

“अपोहितुं लोचनतो मुखानिले-
रपारयन्तं किल पुष्पं रजः ।

पथोधरेणोरनि काचिदुक्ताः

प्रियञ्जवानोऽनतपीवरस्तनी ॥”)

पीवा, [न] पु, (प्यायते इति । प्ये ड ह्रौ +
“धापोः सम्प्रसारणम् ।” उणा० ४।१४ ।
इति कनिष् सम्प्रसारणम् । “हलः ।” ६।४।
२ । इति दीर्घः ।) बलवान् । वायुः । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तुः ॥

पीवा, स्त्री, (पोयत इति । पी ड् य पाने + बाहु
लकान वः । ततटाप् ।) उदकम् । इति संक्षिप्त-
सारोणादित्तुः ॥

पीवरा, स्त्री, (पीवर + टाप् ।) अश्वगन्धा ।
श्रतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥ स्थूला च ॥

पीवरी, स्त्री, (प्यायते इति । प्ये + ष्वरच् । सम्प्र-
सारणं दीर्घः डीप् च ।) शतमूलौ । इति रत्न
माला ॥ शालपत्रौ । इति भावप्रकाशे । १।१॥
तरुणी । गौः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तुः ॥
(बहिष्पदनामकपितृणां मानसीकन्यानामन्य-
तमा । सा तु शुक्रदेवस्य पत्नी । यथा, हरि-
वर्षे । १८ । ४६—५२ ।

“एतेषां मानसी कन्या पीवरी नाम विश्रुता ।
योगा च योगिपत्नी च योगिमाता तथैव च ॥
भविष्यी ह्यपरं प्राप्य युगं धर्मस्तथा वरा ।
पराशरकुलीङ्गत्वं शुक्रो नाम महातपाः ।
भविष्यति युगे तस्मिन् महायोगी द्विर्धर्मः ।
आसादरण्यां सम्मतो विधमाभिरिवोष्णलन् ॥
स तस्यां पितृकन्यायां पीवरीयां जनयिष्यति ।
कृत्वा गौरं प्रभुं शम्भुं कृत्वा कन्यां तथैव च ॥”)

पुलिङ्ग, स्त्री (पुंसो लिङ्गं चिह्नम् ।) पुचिह्नम् ।
शिशुः । (यथा महाभारते । ५।१६४।३ ।
“किञ्चन कालान्तरं दास्ये पुलिङ्गं स्वमिदं तव ।
आगन्तव्यं त्वया काले सत्यमेव वदस्व मे ॥”)
शब्दवाचकतायाम् पु । इति जुभरः ॥ (पुंसो
लिङ्गमस्येति । पुलिङ्गविशिष्टे, त्रि । यथा, महा-
भारते । ६।५८।५७ ।

“पुलिङ्गा इव नार्यस्तु स्त्रीलिङ्गाः पुरुषाभवन् ।
दुष्याधने तदा राजन् । पतितं तनयं तव ॥”)
पुट्टः, पुं, (पुमानिव वर्णतेति । टुष् + कः ।) गन्ध-
स्त्रिकः । इति शब्दमाला ॥ कुं च । इति भाषा ॥
(पुमान् गौः ।) पुगञ्च ॥

पुंश्चलः, पुं, (पुंश्चलीन । उपचारात् पुंश्चलम् ।)
अभिचारी । यथा, गान्धे ६६ अध्याये ।
“ललाटोपस्थनास्तिस्त्री रेखाः स्युः शतवर्षिणाम् ।
वृषत्वं स्यात्तत्सहस्रमायुः पञ्चनवत्यथ ॥
अरुणिण्युर्नवनविंशतिरभिश्च पुंश्चलाः ॥”

पुंश्चली, स्त्री, (पुंसो भर्तुः सकाशात् चलति पुरुषा-
न्तरं गच्छतीति । चल + अच् । गौरादित्वात्
डीप् ।) अमनी । इत्यमरः । १०।१।१०॥ अन्या
अमरोक्तपर्यायः कुलटाग्रन्दे लिखितः । तदति
रिक्तपर्यायो यथा, छटा १ छटा २ धर्षिता ३ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ लङ्का ४ निशाचरो ५
त्रपारणा ६ । इति षटाधरः ॥ तस्याश्चरित्र-
दोषादि यथा,—

“अहो । को वेद भुवने दुर्ज्ञेयं पुंश्चलीमनः ।

पुंश्चल्यां यो हि विश्वसो विधिना स विद्वन्मतिः ।

बहिष्कृतश्च यथासा धर्मेण स्वकुलेन च ॥

वाञ्छितं नूतनं प्राप्य विनश्यति पुरातनम् ।

सदा स्वकर्मसाध्या सा को वा तस्याः प्रियो-

प्रियः ॥

देवे कर्मणि पेत्रे च पुत्रे बन्धौ च भर्तुरि ।

दारुणं पुंश्चलीचिन्तं सदा शृङ्गारकर्मणि ॥

प्राणाधिकं रतिज्ञं मान्दतद्व्या हि पुंश्चली ।

रत्नप्रदं रत्नविज्ञं विषद्व्या हि पश्यति ॥

सर्वेषां स्थलमस्थेव पुंश्चलीनां न कुत्रचित् ।

दारुणा पुंश्चलीजानिर्गजातिभ्य एव च ॥

निष्कृतिः कर्मभोगान्ते सर्वेषामस्ति निश्चितम् ।

न पुंश्चलीनां विप्रैः । थावन्नन्ददिवारौ ॥

अन्यामां कामिनीनाञ्च कीटं हन्तश्च या दया ।

मा नास्ति पुंश्चलीनाल्लु कामं हन्तं पुरातनम् ॥

रतिज्ञं नूतनं प्राप्य विनश्यति पुरातनम् ।

कान्तं दृष्ट्वा चिन्त्येव सोपायिनावलीलया ॥ ३॥

पृथिव्यां यानि पापानि पुंश्चलीज्वेव भारते ।

तिष्ठन्ति नाभ्यो न पराः पापिष्ठाः भन्ति केचन ॥

पुंश्चलीपरिपकात्रं सञ्जपानकमिथितम् ।

देवे कर्मणि पेत्रे च देवं न च तथा जलम् ॥

अन्नं विष्टा पयो मूत्रं पुंश्चलीनाञ्च निश्चितम् ।

दत्त्वा पितृभ्यो देवेभ्यो भुक्त्वा च नरकं व्रजेत् ॥

श्रतवर्षं कालसुखं पचतेव सृष्टारणे ।

घोरान्धकारे जमयस्तं दृष्टान्ति दिवानिशम् ॥

पुंश्चल्यन्नश्च यो सुदुर्लभो देवादयश्च नराधमः ।

सप्तजन्मकृतं पुण्यं तस्य नश्यति निश्चितम् ॥

आयुः श्रीयशसां हानिर्निह लोके परतः च ।

तस्माद्यन्त्रादज्ञानीयं पाकपात्रं कलत्रकम् ॥

पुंश्चलीदर्शने पुण्यं यात्रासिद्धिर्भवेद्भुवम् ।

स्पर्शने च महापापं तीर्थस्नानादियुज्यति ॥

स्नानं दानं व्रतमेव जपश्च देवपूजनम् ।

निष्कलं पुंश्चलीनाञ्च भारते जीवनं दृष्ट्वा ॥”

उपस्थितसकामपुंश्चलीलागे दीधो यथा,—

“रक्षस्युपस्थितां कामात् पुंश्चलीञ्चेज्जितन्द्रियः ।

परित्यजन्ममयादधर्माधरकं व्रजेत् ॥”

सञ्जये तस्यारूपस्वित्वाण्यत्वं गर्हितवत् यथा,

“उपस्थिता च या योषिद्व्याख्या रागिणामपि ।

श्रुतौ श्रुतमिति व्याख्या मन्त्रेण तपस्विनाम् ॥

अहो सर्वे, परित्याग्या पुंश्चली च विशेषतः ।

धनायुःप्राणयशसां नाशिनो दुःखदायिनी ॥

स्वकार्यतत्परं प्राश्न्य परकार्यं निघातिनी ।

निष्ठुरा नरधातिभ्यः सर्वोपद्रोहकृत्पर्या ॥

विद्वद्भिरङ्गले रेखा लोभाञ्जनी यथा भवेत् ।
परद्रोहादयथा सम्यत् कुलटाग्रमनस्वरम् ॥
सर्वेभ्यो हिमजन्तुभ्यो विपद्भोजा सदैव सा ।
यो विश्वमेतां संस्पृष्टो विपत्तस्य पदे पदे ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जवखण्डे । २३ । २४ ।
३० अध्यायाः ॥

पुंश्चिह्नं स्त्री, (पुंसः पुरुषस्य चिह्नम् ।) शिशुः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २७४ ।

पुंस, क मर्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चरा-पर-
सक-मर्द ।) अक्षरार्थप्रशोधयः । संयोगाद्गु-
स्वारः । तेन किपि पुंसोऽसृष्टावित्यमुडि प्रमान् ।
मर्दाभिर्मर्दनम् । क, पुंसयति खलं राजा ।
इति द्रुमादासः ॥

पुंसवनं, स्त्री, (पुमांसमिव सृते बलप्रदानेन पुरुष-
वन जनयत्यनेनेति । सृ + करणे ल्युट् ।) दग्धम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४०४ ॥ (पुमांसं सृतेने-
नेति । सृ ड ल + करणे ल्युट् ।) संस्कार-
विशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, रघु-
वर्षे । ३ । १० ।

“यथाक्रमं पुंसवनादिकाः क्रियाः

धृतेश्च धीरः महर्षीर्धृष्ट सः ॥”)

अस्येति कर्त्तव्यता यथा । “गर्भस्य जन्तोयमासो-
पक्रमे यच्छुद्धिर्दिनं तस्मिन् पतिः कृतवित्तक्रियः
कृतवृद्धिश्चाहुः चन्द्रनामानमग्निं संस्थाप्य धिरु-
पात्तजपान्तां कुशलिङ्कां समाप्य कृतस्नानां
बधमग्नेः पश्चिमायां दिशि स्वस्तिकागतः कुशेषु
प्राङ्मुखोऽपवेष्ट्य प्रकृतकर्मभारम् प्रादेश-
प्रमाणां छताक्तां समिधं तृणौमसौ जुत्वा
महायाज्ञनिर्होमं कुर्यात् । यथा । प्रजापति-
र्हविर्ग्राथस्त्रीं हृन्तोऽरिर्देवता महायाज्ञनि-
होमे विनियोगः ॐ भूः स्वाहा । प्रजापति-
र्हविरुष्णक हृन्तो वायुर्देवता महायाज्ञनि-
होमे विनियोगः ॐ भुवः स्वाहा । प्रजापति-
र्हविरुष्णक हृन्तो देवता महायाज्ञनि-
होमे विनियोगः ॐ स्वः स्वाहा । ततः पति-
कृत्याय बधपृष्ठदेशे स्थितो बधदर्शनस्त्वर्थं
सृष्ट्वा अग्नौर्गन्तं दक्षिणहस्तं अश्वविहितं
बधनाभिर्देशं सृष्ट्वा जपेत् । प्रजापतिर्हवि-
रुष्णक हृन्तो मित्रावरुणाग्निवायवो देवताः
पुंसवने विनियोगः ।

ॐ पुमांसो मित्रावरुणौ पुमांसावश्विनाशुभौ ।

पुमानसिञ्च वायुश्च पुमान् गर्भस्तवोदरे ॥

इत्थं पुंसवनम् ॥ * ॥

अपरपुंसवनकर्त्ताथैव वटवृक्षस्य पूर्वोत्तर-
शाखायां फलयुगलशालिनो लुमिभिरुपहतौ
वटपुङ्गवौ यवानां माघाणां वा त्रिभिस्त्रिभि-
र्गंडकेः सप्त वागान् सप्तभिर्मन्त्रैः क्रीणायान ।
सप्तानां मन्त्राणां दृष्ट्यादयः साधारणाः । प्रजा-
पतिर्हविः सोमपुरुषसुक्रदादित्यमरुद्विश्वं
देवा देवता न्यग्रधुष्णापाः क्रयणं विनियोगः
ॐ यदस्मि सौमो सोमायत्वा राज्ञे परिक्री-
यासि । इति गुडकत्रयण एकं क्रयणम् ॥ १ ॥

ॐ यदासि वारुणी वरुणायत्वा राज्ञे परि-
क्राणामि । इति गृहकचयेण द्वितीयं क्रय-
णम् ॥ २ ॥ ॐ यदासि वसुभ्यो वसुभ्यस्त्वा परि-
क्राणामि । इति गृहकचयेण तृतीयं क्रय-
णम् ॥ ३ ॥ ॐ यदासि रुद्रभ्यो रुद्रभ्यस्त्वा परि-
क्राणामि । इति गृहकचयेण चतुर्थं क्रयणम् ॥ ४ ॥
ॐ यदासि आदित्यभ्य आदित्यभ्यस्त्वा परि-
क्राणामि । इति गृहकचयेण पञ्चमं क्रयणम् ॥ ५ ॥
ॐ यदासि मरुद्भ्यो मरुद्भ्यस्त्वा परिक्राणामि ।
इति गृहकचयेण षष्ठं क्रयणम् ॥ ६ ॥ ॐ यदासि
विश्वभ्यो देवभ्यो विश्वभ्यो देवभ्यस्त्वा परि-
क्राणामि । इति गृहकचयेण सप्तमं क्रय-
णम् ॥ ७ ॥ ततः क्रीतां वटशुद्धां अनेन मन्त्रेण
हृष्टादाहरन् । प्रजापतिर्हृष्टिरोषधौ देवता
न्यायोधुगङ्गाक्ष्दिने विनियोगः । ॐ ओषधयः
सुमनसा भूत्वा अस्यां वायं समाधत्त इयं कर्म
करिष्यति । ततस्तं हनवेष्टितामन्तरीक्षेणानीय
अन्तरोक्षे स्थापयेत् । ततः कृतशीभननाम्नो-
ऽक्षे रुक्षरतः प्रक्षालितशिलायां ब्रह्मचापे गर्भ-
वती वा श्रुतस्वाध्यायहोत्री वा ब्राह्मणः प्रादमुख
आचारतो नाहारजलेन अनावृत्तलोहेन पुनः
पुनः पेययत् । ततोऽयं पश्चिमत उत्तरायणं
कुशेषु पश्चिमाभिमुखं बध्नुं पूर्वदिगान्तमस्तकां
कृत्वा तत्पृष्ठदेशे स्थितः पतिर्हृष्टिगणपाण-
रङ्गुष्ठानामिकाभ्यां वस्त्रवटां पेधितवटशुद्धां
गृह्णत्वा गर्भवत्या दक्षिणनामाधिवरं शुक्लारसं
निःक्षिपति । प्रजापतिर्हृष्टिरोषधौ हन्ती
ऽमोन्मृष्टहृष्टयथो देवता न्यायोधुगङ्गासस्य
दानं विनियोगः ।
ॐ पुमानसिः पुमानिन्द्रः पुमान् देवो हृष्टस्यति ।
पुमांसं पत्नं विन्दस्व तं पुमाननुजायताम् ॥
ततो महायादृतिहोमं कृत्वा तृणैः प्रादेश-
प्रमाणां हुताक्तां समिधमर्मां हृत्वा प्रकृतं कर्म
समाप्य उत्तीर्णं शान्त्यायनहोमादिवामदेव-
गानानां कर्म कृत्वा कर्मकारयितृब्राह्मणाय
दक्षिणां दद्यादिति पुसवनम् ॥ इति दृष्टकर्म
पद्धतौ भवदेवभट्टः ॥ १ ॥ अथ पुसवोक्तवागः ।
रविमङ्गलहृष्टयतयः । नक्षत्राणि । पूर्वभाषातो
नरायाणां पूर्वभाद्रपदतृतीयाभाद्रपदपुष्यपुनर्वसु-
श्रवणादश्विनीहस्ताश्रवणादश्विनीश्रवणः । तिथयः ।
नन्दा भद्राः । लग्नाणि । कुम्भसिंहधनुर्मीन
मिथुनानि । स्त्रियाश्चान्दादिष्वहौ दृष्टयोऽगम-
विधिभद्रात्रयस्य प्रादौ परित्यज्य गर्भधारण
दिनावधिलतीयमासं कर्त्तव्यम् । इति ध्याति-
यम् ॥ * ॥ स्त्रीकर्त्तव्यव्रतविशेषः । यथा,—
श्रीरात्रोवाच ।
“व्रतं पुसवनं नक्षत्रं । भवता यद्वैरीतिम् ।
तस्य वदितुमिच्छामि येन विष्णुः प्रसीदति ॥
श्रीशुक उवाच ।
शुक्ले मार्गशिरे पक्षे योषिर्हृष्टिगुञ्जया ।
आरभन् व्रतमिदं सचकामिविमादित ।
निशम्य मरुतां जन्म ब्राह्मणाननुमन्त्र्य व ।

ज्ञात्वा शुक्रदेवी शुक्ले वसीतालङ्कृताम्बरैः ।
पूजयेत् प्रातराशात् प्राक् भगवन् श्रिया सह ॥
अलं त निरपेक्षां पूर्णकाम । नमोऽस्तु ते ।
महाविभूतिपतये नमः सकलसिद्धये ॥
यथा त्वं कृपया धृत्वा तेजसा महिमौजसा ।
कुष्ट ईशगुणैः सर्वस्ततोऽसि भगवान् प्रभुः ॥
विष्णुपति । महामाये महापुरुषलक्षणे ।
प्रीयथा मे महाभागे लोकमातर्नमोऽस्तु ते ॥
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महानुभावाय
महाविभूतिपतये सह महाविभूतिभिर्बलि
मुपहरामीति । अनेनाहारहर्मन्त्रेण विष्णो-
रावाहनाद्यपाद्योपसर्गन-ज्ञान-वासोपवीत-
भूषणगन्धपुष्पधूपदीपोपहारानुपचारान् सुस-
माहितोपाहरन् ।
हविःशेषश्च जुहुयादनले द्वादशाहुतीः ।
ॐ नमो भगवते महापुरुषाय महाविभूतिपतये
स्वाहेति ।
श्रियं विष्णुश्च वरदावाशिष्यां प्रभवानुभौ ।
भक्त्या संपूजयेन्नित्यं यदोर्कितं सत्त्वसम्पदः ॥
प्रणमेद्दृष्टवद्भूमौ भक्तिप्रज्ञेण चेतसा ।
दृष्टवार् जपेन्मन्त्रं ततः स्तोत्रमुदीरयेत् ॥
युवान् विश्वस्य विभू जगतः कारणं परम् ।
इयं हि प्रकृतिः स्रष्टा मायाशक्तिर्देवतया ।
तस्या अधीश्वरः साक्षात् त्वमेव पुरुषः परः ॥
त्वं सर्वयज्ञ इत्ययं क्रियेयं फलभुग्भवान् ।
गुणयक्तिरियं देवी यज्ञको गुणभुग्भवान् ॥
त्वं हि सर्वशरीर्यात्मा श्रीः शरीरेन्द्रियासवः ।
नामरूपे भगवतो प्रत्ययस्त्वमप्राप्यः ॥
यथा युगं त्रिलोकस्य वरदौ परमेष्ठिनौ ।
तथा म उत्तमशोक । मनु मत्वा महाशिवः ॥
इत्यभिरुच्य वरद श्रीनिवासं श्रिया सह ।
तन्निवायापहरणं दत्त्वाचमनमर्चयेत् ॥
ततः स्वीत स्तोत्रेण भक्तिप्रज्ञेण चेतसा ।
यज्ञोच्छिष्टमवघ्राय पुनरभ्यर्चयेद्द्वारम् ॥
पतिश्च परथा भक्ता महापुरुषचेतसा ।
पियेस्तेस्तेरुपपन्नैः प्रेमशीलः स्वयं पतिः ॥
विभूयात् सर्वकस्माणि पत्न्या उच्चावचानि च ।
जनमेकतरेणापि दम्पत्यारुभयोरपि ॥
पत्न्यां कुर्यादनर्थायां पतिरन्त समाहितः ।
विष्णोर्ब्रतमिदं विभक्तं विहन्त्या कथञ्चन ॥
विप्रान् स्त्रिया वीरवतीं सगगत्यबलिमखनेः ।
अर्चदहरहर्भक्त्वा देव नियममास्थिता ॥
उदास्य देवं स्ते ध्यान्ति तन्निवदितमयतः ।
अद्यादात्मविशुद्धये सर्वकामसन्दहये ॥
यतेन पूजाविधिना मासान् द्वादशहायनम् ।
नीत्वाथोपरमेत साध्वी कार्तिके चरमेऽहनि ॥
शोभन्त उपस्पृश्य कृष्णमभ्यर्च्य पूर्णवत् ।
पथःशतं जुहुयाच्चरुणा सह सांप्रदा ।
पाक्यजविधानेन द्वादशोपाहुतीः पतिः ॥
आशिषः शिरसादाय द्विजेः प्रीतेः समीरिताः ।
प्रणम्य शिरसां भक्ता भुञ्जीत तद्गुञ्जया ॥
आचार्यमयतः कृत्वा वाग्यतः सह बन्धुभिः ।

दद्यात् पत्नौ चरौः शयं सप्रजस्वं सुसौभगम् ॥
शतचरित्वा विधिवद्भूतं विभो-
रभोक्षिताथे लभते पुमानिह ।
स्त्री चेतदास्याय लभते सौभगं
श्रियं प्रजां जीवपतिं यशो गृहम् ॥
कथा च विन्देत् समग्रलक्षणं
पतिं त्ववोरा हतकिस्विघाङ्गतिम् ।
व्रतप्रजा जीवसुता धनेश्वरी
सुदुर्भगा सुभगा रूपमग्रियम् ॥
विन्देद्विरूपा विरुजा विसृज्यते
य आमयावोन्मियकल्यदेहम् ।
एतत् पठन्नुदयं च कर्म-
ययनन्तःपतिः पितृदेवतानाम् ॥
तुष्टाः प्रयच्छन्ति समस्तकामान्
होमावसाने हुतभुक् श्रीर्हरिश्च ।
राजन्महम्मरुतां जन्मपुण्यं
दितव्रतश्चाभिहितं महत् ॥”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे पुसवनव्रतकथनं १६
अध्यायः ॥ (पुवत् सृयते इति । कर्मणि क्युट् ।
गर्भः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा, भागवते ।
५ । २४ । १५ । “यस्मिन् प्रविष्टेऽसुरवध्नीं प्रायः
पुसवनानि भयादेव स्रवन्ति पतन्ति च ॥” * ॥
पुत्रोत्पादकं, त्रि । यथा, भागवते । ६ । १२ ।
“प्रपञ्क्तुः कस्य कर्मदे पीतं पुसवनं जलम् ॥”
तथा च तत्रैव । ४ । १३ । ३७—३८ ।
“स विप्रानुमतो राजा गृहीत्वाङ्गलिनौदनम् ।
अवघ्राय मुदा युक्तः प्रादान पत्न्या उदारधीः ॥
सा तत् पुसवनं राज्ञी प्राश्य वै पत्युरादधे ।
गर्भे काल उपाहृते कुमारं सुपुत्रे प्रजाः ॥”)
पुष्कोकिलः, पुं, (पुमान् कोकिलः ।) पुरुषपिक-
पत्नी । पुमृशब्देन कोकिलशब्दस्य कर्मधारय
समासे तस्यान्तलोपे पुमः सन्निति मस्य सनि
कृते मस्यानुस्वारं निष्पन्नः । इति मुग्धबो-
ध्याकरणम् ॥ (यथा, कुमार । ३ । ३२ ।
“चताङ्गरास्वादकघायकण्ठः
पुष्कोकिलो यन्मधुरं चकुञ्ज ॥”)
पुल्लं, स्त्री, (पुनः पुरुषस्य भावः । पुमृसु + ल्व ।)
शुक्रम । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६३ ॥ पुरुष-
त्वश्च ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ५० । १२० ।
“सौम्यासौम्यैस्तथा शान्तेः पुल्लं स्त्रीत्वश्च स
प्रभुः ।
विभेद बहुधा देवः पुरुषैरसितैः सितैः ॥”)
पुल्लवियहः, पुं, (पुल्लस्य शुक्रस्यैव वियहो यस्य ।)
भूतृणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्कशः, पुं, (पुं कृतसितं कशति गच्छतीति ।
कश गर्तो + अच् ।) चण्डालः । इत्यमरः । २ ।
१० । २० ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । १८ ।
“अकृतज्ञोऽधमः पुमां विमुक्तो नरकाग्नरः ।
मनुस्यस्तु वायसः क्रूमेः पुष्कशो जायते ततः ॥”
स तु निषादात् शूद्रायां जातो जातिविशेषः ।
यथा, मनुः । ४ । ७६ ।
“न संवसेच्च पतितेन चाखालेन पुष्कशैः ॥”)

कृषः पुं, (पुक् कृतसितं कषतीति । कष गतौ + अच् ।) चण्डालः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
कृषः, पु, (पुक् कृतसितं कषतीति । कष गतौ + अच् ।) चण्डालः । (स तु निषादात् शूद्रायां जातः । यथा, मनुः । १० । १८ ।

“जातो निषादात् शूद्रायां जात्या भवति पुक्कसः ॥”)

अधमे, त्रि । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥

कृषी, स्त्री, कालिका । नीली । इति मेदिनी-शब्दरत्नावली ॥ (पुक्कस + जातौ ङीप् । पुक्कस-स्त्रीजातिः । यथा, मनुः । १० । ३८ ।

“चण्डालेन तु सोपाको मूलयसनवृत्तिमान् । पुक्कस्यां जायते पापः सदा सज्जनगर्हितः ॥”)

कः, पु, (पुमांसं खनतीति । खन + कः ।) काष्ठ-मलम् । इत्यमरः । ३ । ५ । १७ ॥ पुक्कल इति ख्यातम् ॥ (अर्द्धादित्वात् क्लीबलिङ्गोऽपि ॥ यथा, रघुः । २ । ३१ ।

“सक्ताङ्गुलिः सायकपुच्छं गव
त्रिचार्पितारम्भ इवावतस्ये ॥”

मङ्गलाचारः । इति हेमचन्द्रटीका ॥)

कः, पु, क्ली, (पुक्क + एषोदरादित्वात् साधुः ।) समूहः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

कः, पु, (पुक्कं देहसमूहं लाति आदत्ते इति । पुक्क + ला + कः ।) आत्मा । इति भूरि-प्रयोगः ॥

कः, पुं, (पुमान् गौः । “गोरतद्विनलुकि ।” ५ । ४ । ६२ । इति टच् ।) वृषः । (यथा, हरिवंशः । ७५ । ४१ ।

“भवता रक्षिता लोका गोलोकश्च महालयम् । यद्वयं पुङ्गवेः सार्द्धं वर्द्धामः प्रसेवेक्षया ॥”) औपधमदः । (पुमान् गौरिव मद्वलाद्याति-श्रयादित्युपमितसमासः ।) उत्तरपदस्थः श्रेष्ठ-वाचकः । इति मेदिनी । वे ४४ ॥ (यथा, भाग-वतः । १ । ६ । ३० ।

“इति मतिरुपकल्पिता विवृण्णा

भगवति सात्त्वतपुङ्गवे विभूति ॥”)

कृषभौषधम् । महांचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कः, प्रसादे । इत्यमरटीकायां रायसुकुटुष्टन-धानुः ॥ (भ्रां-परं-अकं सेट् ॥)

कः, पु, क्ली, (पुच्छतीति । पुच्छ प्रसादे + अच् ।) लाङ्गलम् । इत्यमरः । १० । ५० ॥ (यथा, देवी-भागवतः । ५ । ७ । १६ ।

“खरघानैस्तथा देवान् पुच्छस्य भमयेन च । स जघान रुषाविष्टो महिषः परमाहुतः ॥”) पञ्चाङ्गांगः पु । इति मेदिनी । छे, ५ ॥ (यथा, महाभारतः । ७ । ६ । २८ ।

“उल्का ज्वलन्ती संग्रामे पुच्छे नाटय सर्वशः ॥”) लोमवल्गाङ्गले कलापे च, क्ली । इत्युणादिकोषः ॥
कटि, क्ली, (पुच्छ प्रसादे + भावे क्तिप् । पुच्छं प्रसादं व्यटतीति । व्यट गतौ + इन् ।) अङ्गुलि-मोटनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ आङ्गुलमट-कान इति भाषा ॥

पुच्छदा, स्त्री, (पुच्छमिव ददातीति । दा + कः ।) लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुच्छी, [नृ] पु, (पुच्छोऽख्यस्येति । पुच्छ + इनिः ।) अकट्टचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
कुक्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ लाङ्गुल्युक्ते, त्रि ॥

पुञ्जः, पु, (पिञ्जने पिञ्जयतीति वा । पिजि + अच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।) समूहः । राशिः । इत्यमरः । २ । ५ । ४२ ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । ८ । ८२ ।

“एषोतपजिपुञ्जश्च श्रवमाख्यैरलङ्कृतः ॥”)

पुट, क चूर्ण । भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरां-परं-चूर्णे सकं-भासि अकं-सेट् ।) क, पोटयति । भासि ढीप् । इति दुर्गादासः ॥

पुट, न क संसर्गः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (व्यदन्त-चुरां परं-सकं-सेट् ।) पुटयति पुष्यं सूत्रेण जनः संख्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

पुट, शि श्लेषे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदां-कुटां-परं-अकं-सेट् ।) शि, पुटति अपुटोत् पुपोट । श्लेषः सम्बन्धीभावः । इति दुर्गादासः ॥

पुटं, क्ली, (पुटतीति । पुट संश्लेषे + कः ।) जाती-फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ उपमण्योभावा-पन्नसंयुक्तहृदादिकपालद्वयरूपौषधपाकपात्रम् । धात्वादभारणोपयुक्तान् पुटप्रकारानाह रस-प्रदीपे ।

“लोहादेरपुनर्भावंस्तदगुणत्वं गुणाद्वृत्ता ।

सलिले तरणश्चापि तस्मिद्धिः पुटनाद्भवेन ॥

गम्भीरे विस्तेर कुण्डे द्विहस्तं चतुरस्रके ।

वनोपलसहस्रं पुरितं पुटनौघधम् ॥

कोष्ठे रुद्धं प्रयत्नेन गोविन्दोपरि धारयेत् ।

वनोपलसहस्राहं कोष्ठिकोपरि निःक्षिपेत् ॥

वह्निं विनिःक्षिपेत्तत्र महापुटमिति स्मृतम् ॥”)

कोष्ठं मृषा । गोविन्दा गोदटा । इति महापुटम् ॥

सपाटहस्तमानेन कुण्डे निम्बे तथायते ।

वनोपलसहस्रेण पूर्णमध्ये विधारयन् ॥

पुटनद्रव्यमयुक्तां कोष्ठिकां मुद्रितां सुखे ।

अधोऽर्हानि कण्ठानि अर्हान्युपरि निःक्षिपेत् ॥

गतहजपटं प्रोक्तं ख्यातं सर्वपुटोत्तमम् ॥

हस्तश्चतुर्विंशत्यङ्गुलप्रमाणः स सपाटः तेन

त्रिंशदङ्गुलप्रमाणेन्यर्थः । अतएवोक्तम् ।

साधारणो नरतद्वन्त्या त्रिंशदङ्गुलको गजः ॥

इति गजपुटम् ॥ २ ॥

अरत्तिमात्रके कुण्डे पुटं वाराहमुच्यते ॥ ३ ॥

वितस्तिमात्रके खाते कथितं कौकुटं पुटम् ।

‘अरत्तिस्तु निष्कनिष्ठं मुष्टिना’ इत्यमरः ।

२ । ६ । ८६ ॥ निःस्तनकनिष्ठया मुष्ट्योपलक्षितो

हस्तोऽरत्तिरित्यर्थः ।

षोडशाङ्गुलके खाते कस्यांचन कौकुटं पुटम् ॥ ४ ॥

यत पुटं दायते खाते स्यष्टसंख्येर्वनोपलैः ।

कपोतपुटमेतत्तु कथितं पुटपञ्चमैः ॥ ५ ॥

गोष्ठान्तर्गोखुरचुक्षुं शुष्कचूर्णितगोभयम् ।

गोवरं तत् समाख्यातं वाग्लं रससाधने ॥

दृष्टदृभाख्यस्थितेयैर्गोवरे दीयते पुटम् ।

तद्गोवरपुटं प्रोक्तं भिषगभिः सुतभस्मजत ॥ ६ ॥
दृष्टदृभाख्यं तुपैः पूर्णं मध्ये मृषां विधारयेत् ।
(चाम्पायं सुदयेद्भाख्यं तद्भाख्यपुटमुच्यते ॥”) ॥

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे २ भागः ॥

पुटः, पुं क्ली, (पुटतीति । पुट श्लेषे + कः ।) अन्ध-खुरः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुटः, त्रि, (पुट + कः ।) आच्छादनम् । पत्रादि-रचितः पुष्पाद्याधारः । यथा, रघुः । २ । ६५ ।

“दुग्धा पयः पत्रपुटे मदीयं

पुत्रोपमुदक्षेति तमादिदेश ॥”

(यथा च मग्नौ । ६ । २८ ।

“ग्रामादाहृत्य वाप्त्रीयादष्टौ ग्रामान् वने वसन् । प्रतिगृह्य पुटेनैव पाणिना सकलेन वा ॥”)

मिशः संश्लेषः । इति मुकुटः ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पुटकं, क्ली, (पुटवत कायतीति । कै + कः ।) पद्मम् । इति शब्दरत्नावली ॥ स्वार्थे कप्रत्यये पुटशब्दार्थादप्यत्र ॥

पुटकन्दः, पु, (पुटमिव कन्दो यस्य ।) कोलकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुटकिनी, स्त्री, (पुटकाणि सन्त्यजेति । पुटक + “पुष्करादिभ्यो ङीप् ।” ५ । २ । १३५ । इति

इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) पद्मिनी । पद्मयुक्तदेशः ।

पद्मसमूहः पद्मलता च । इति हेमचन्द्रः ॥

पुटयोवः, पु, (पुटमिव योवा यस्य ।) गर्गरी ।

तान्त्रकुम्भः । इति मेदिनी । वे, ६१ ॥

पुटपाकः, पु, (पुटेन पाकः ।) पुटाभ्यन्तरितौ-षधपचनम् । अथ पुटपाकविधिः ।

“पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो गृह्यते यतः ।

अतस्तु पुटपाकानां यत्किञ्चोच्यते मया ॥

पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपस्याङ्गावर्णता ।

लेपश्च दृग्गुलं स्तुलं कृत्वा दृग्गुलिमात्रकम् ॥

काष्ठमरोवटजम्बादिपत्रैर्वेष्टनमुत्तमम् ।

फलमात्रो रसो ग्राह्यः कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥

कल्कचर्णद्रवाद्यास्तु देयाः कोलमिता युधेः ॥

अपि च ।

हे विस्वे क्षिग्धमांसस्य परं द्रव्यं फलं मतम् ।

द्रवस्य कुहवोष्णानं सर्वमेकत्र पेषयेत् ॥

तदेकत्र समालोच्य पत्रैः सुपरिवेष्टितम् ॥

पुटपाकविधानेन ततः पक्वा तद्रसं बुधः ।

तर्पणोक्तेन विधिना यथावद्विचारयेत् ॥

दृष्टिमध्ये निधेयः स्यान्नित्यमुत्तानशायिनः ।

स्नेहणो लेखनश्चैव रोपणश्चेति स विधा ॥

चित्तः क्षिग्धो विरुच्यस्य क्षिग्धस्य स तु लेखन ।

दृष्टं लार्थमितरः पित्तादृग्ब्रणवातशुत ॥

इतरो रोपणः ।

स्नेहसामभवामाष्ममेदः स्वाद्वौषधैः कृतः ।

स्नेहनं पुटपाकः स्याद्वाय्वाहं वाक्शते तु मः ॥

वाक्शतं क्वाटिकाशतम् ।

जाङ्गलानां यक्ष्मासर्लेखनद्रव्यसंयुतैः ।

क्षणाणोहरजस्ताम्बशङ्खविद्रुमसिन्धुजैः ॥

समुद्रफेनकासीसंज्ञितो जदधिमस्तुभिः ।

लेखनी वाक्शतं तस्य परं धारणमिच्छते ॥
 क्षत्रयाज्ञसम्प्राप्त्यतिक्तकदम्भाभितः ।
 लेखनास्त्रिगुणो ध्यायः पुटपाकस्तु रीपणः ॥
 तित्तकदम्भागयाह ।
 निम्नाब्धतादृष्टपटोलनिदिग्धिकाभिः
 स्यात् पञ्चतित्तक इति प्रथितो गणोऽयम् ॥
 आचरेत्तर्पणोक्तास्तु क्रिया यापत्तिदर्शनं ॥
 यापत्तिदर्शनं मिथ्यास्तपटपाकजनितयाधि-
 दर्शनं ।
 तन्वांस्यनिलमाकाशमादर्शं भास्कराणि च ।
 नक्षेत्रं तपितं नञ्च यच्च वा पुटपाकवान् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 पुटभेदः, पु, (पुटं संश्लिष्टं भिनत्तीति । भिद +
 “कर्मण्यण्” ॥ ३।२।१। इत्यण् ।) नक्षी-
 वक्रम् । (नक्षीचक्रम् । इत्यमरः । १।१०।७ ॥
 यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३६८ ।
 “प्रायश्चित्तं हि मलिना मलिनानामाश्रयत्वसुप-
 यान्ति ।
 कालिन्दीपुटभेदः कालियपुटभेदनं भवति ॥”
 पत्तनम् । आनोत्तम् । इति मेदिनी । दे, ५० ॥
 पुटभेदनं, क्ली, (पुटेरन्ध्रखुरेभिर्भजत इति । भिद +
 कर्मणि लुट् ।) नगरम् । इत्यमरः । १।२।११ ॥
 (यथा, महाभारते । १।१००।१२ ॥
 “स हस्तिनपुरं रम्यं कुरुक्षेत्रं पुटभेदने ।
 वसन् सागरपर्यन्तामन्वशासद्भुसुन्दरम् ॥”)
 पुटालुः, पु, (पटः संश्लिष्ट आलुः ।) कौलकन्दः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पुटिका, स्त्री, (पुटं अस्थस्या इति । पुट + टन्
 + टाप् ।) शला । इति हारावली । ६७ ॥
 पुटितं, क्ली, (पुटं जातमस्येति । पुट + इतच् ।
 पुट + क्त वा ।) हस्तपुटम् । पाटितम् । स्यत्,
 चि । इति मेदिनी । त १३४ ॥ आद्यन्तप्रण-
 वादियुक्तमन्त्रादौ पुटप्राप्तिं च चि ॥
 पुटी, स्त्री, (पुटीतीति । पुट + कः । गौरादित्वात्
 ङीष् ।) कौपीनम् । इति जटाधरः ॥ आच्छा-
 दनम् । पत्रादिरचितः पुष्पाद्याधारः । इत्य-
 मरभरतौ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । १४६ ।
 “एरण्यपत्रप्रयना जनयन्ती स्वेदमल्लजुघन-
 तटा ।
 धूलिपुटीव मितजन्तो स्मरत्त्वरं हरति हलिक
 वधुः ॥”)
 पुटोटनं, क्ली, (पुटं संश्लिष्टसुटजमिव ।) अन्त-
 ष्चक्रम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥
 पुटोदकः, पु, (पुटे अन्तर्नामपात्रमध्ये उदकं
 यस्य ।) नारिकेलः । इति हारावली । १०० ॥
 पुट्ट, क तौच्छेत् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
 परं-सकं-सेट् ।) पञ्चमस्वरी । टद्वयान्तः । एक-
 टकार इति रामः । क, पुट्टयति । तौच्छेत्सु-
 भावः । इति दुर्गादासः ॥
 पुड, इ मर्हे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ परं-
 सकं सेट् ।) पञ्चमस्वरी । इ, पुण्डरीते । मर्हे
 चर्याकरयम् । इति दुर्गादासः ॥

पुण, प्र धर्मः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदी-परं-
 सकं-सेट् ।) शुभक्रियायामित्यर्थः । प्र, पुणति
 शुभं लोकः । पोणितः । इति दुर्गादासः ॥
 पुण्डः, पु, (पुण्डरीते इति । पुडि मर्हे + घञ् ।)
 तिलकः । इति जटाधरः ॥
 पुण्डरी, [न] पु, हस्तिना मनुष्याणाञ्च चक्षुष्यः
 क्षुद्रविटपः । शालपर्णीपत्रतुल्यापत्रः । पुण्ड-
 रिया इति ख्यातः । तत्पर्यायः । पौण्डरी-
 कम् २ पुण्डरीकम् ३ पुण्डरीयकम् ४ प्रपौण्ड-
 रीकम् ५ चक्षुष्यम् ६ पौण्ड्र्यम् ७ तालपुष्प-
 कम् ८ सालपुष्पम् ९ दृष्टिगतम् १० स्थलपद्मम्
 ११ मालकम् १२ । केचित्तु पूर्वोदशकं पद्मकाष्ठे
 प्रचक्षते ॥ इति शब्दरत्नावली ॥
 पुण्डरीकं, क्ली, (पुण्डति अन्यपुष्पाणां गर्भं कर्णौ-
 करोतीति । पुण्ड मर्हे + “फर्फरीकादयश्च” ।
 उणा । ४।२० । इति [इकं]प्रत्ययेन निपा-
 तनात् साधुः । “पुण्डतेः पुण्डरीकम् ।” इत्यु-
 ञ्जल्लटः ।) शुक्लपद्मम् । तत्पर्यायः । सिता-
 म्भोजम् २ । इत्यमरः । १।१०।४१ ॥ शत-
 पत्रम् ३ महापद्मम् ४ मिताम्भोजम् ५ । इति
 रत्नमाला ॥ अस्य पर्यायान्तरं गुणाञ्च अन्त-
 र्पद्मशब्दे द्रष्टव्यः ॥ (यथा, रघुः । ४।१७ ।
 “पुण्डरीकात्पत्रस्तं विकसत्तुकाग्रचामरः ।
 ऋतुर्विदम्बयामास न पुनः प्राप तच्छ्रियम् ॥”)
 पद्मभाजम् । इति भरतदृष्ट्यादिः ॥ अन्त-
 ष्चक्रम् । भेषजभेदः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥
 सप्तमहाकुलानामन्यतमः । तत्तत्क्षणं यथाह
 माधवकरः ।
 “सर्वतं रक्तपर्यन्तं पुण्डरीकदलोपमम् ।
 सानसंधश्च सरागश्च पुण्डरीकं तदुच्यते ॥”
 पुण्डरीकः, पु, (पुण्डरीकवद्वर्णोऽस्यस्येति । अच् ।)
 अयिकोणस्थान्दग्गजः । आघ्रः । इत्यमरः । ३।३।
 ११ ॥ कौषकारभेदः । इति मेदिनी ॥ सहकारः ।
 गणधरः । राजनिसर्पः । गजज्वरः । इति
 हेमचन्द्रः ॥ दमनकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (धान्यविशेषः । तद्वयथा,—
 “पुष्पाण्डकः पुण्डरीकस्तथा मण्डिषमस्तकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वोदशके प्रथमे भागे ॥)
 कमण्डलुः । अन्तर्वर्णः । इत्यनेकार्थकोषः ॥
 (कौचङ्गीपत्रपर्यन्तविशेषः । यथा, मातृस्ये ।
 १०१ । ८२ ।
 “देवावृतः परेणापि पुण्डरीको महान् गिरिः ।
 गत रक्तमयाः सप्त कौचङ्गीपत्र पर्यन्ताः ॥”
 तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३।३७।७६ ।
 “शुक्लपत्रे दशम्याश्च पुण्डरीकं समाविष्टान् ।
 तत्र स्नात्वा नरो राजन् । पुण्डरीकफलं लभेत् ॥”
 यज्ञविशेषः । यथा, तत्रैव । ३।३०।१७ ।
 “अश्वमेधो राजसूयः पुण्डरीके य गोसवः ।
 गतेरपि महायज्ञैर्गृह्ये त भूः अश्वमेधः ॥”
 नागविशेषः । यथा, तत्रैव । १।२०३।१३ ।
 “नागागामेकवश्यानां यथाश्रेष्ठं नृपः ॥
 दौ पद्मौ पुण्डरीकश्च पुण्यो सुहृदपर्यकः ॥”

रामचन्द्रवंशीयवृषविशेषः । यथा, रघुः । १।२५ ॥
 “तेन द्विपानामिव पुण्डरीको
 राज्ञामन्योऽनघ पुण्डरीकः ।
 शान्ते पितृयाज्ञतपुण्डरीका
 यं पुण्डरीकाक्षमिव श्रिता भीः ॥”
 पुण्डरीकाः सन्त्यजेति । अच् । पुण्डरीक-
 विशिष्टे, चि । यथा, मातृस्ये । १०० । ६८ ।
 “प्रयोदस्तु द्वेदो नीलः स शुभः पुण्डरीकवान् ।
 पुण्डरीकात् प्रयोदाश्च तस्मात् द्वे सस्यसूय-
 ताम् ॥”
 पुण्डरीकाक्षं, क्ली, (पुण्डरीकवदक्षिणी यस्मात्
 यच्च समासे ।) पुण्ड्र्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
 पुण्डरीकाक्षः, पु, (पुण्डरीकवदक्षिणी नञ्च यस्य
 यच्च समासे ।) विष्णुः । इत्यमरः । १।१।१६
 (यथा, महाभारते । ५ । ७० । ६ ।
 “पुण्डरीकं परं धाम नित्यमक्षरमथयम् ।
 तद्भावात् पुण्डरीकाक्षो दस्युनासाज्जनाह्वनः ॥
 “हृदयस्थपुण्डरीकमभ्युतं याप्नोति तत्रोपलभ्य-
 इति पुण्डरीकाक्षः । यत् पुण्डरीकाक्षस्त-
 पुण्डरीकं परममध्यमन्त इति श्रुतेः । अजिह्वं
 पुण्डरीकामे यस्येति वा ।” इति श्राद्धभा-
 यम् ॥) तस्य स्मरणं बाह्याभ्यन्तरशुचित्वं यथा
 “अपवित्रः पवित्रो वा सन्वावस्थां गतोऽपि वा
 यः स्मरेत् पुण्डरीकाक्षं स बाह्याभ्यन्तरः शुचिः ॥
 इति वामने ३३ अध्यायः ॥
 (जलचरपक्षिविशेषः । तद्वयथा,—
 “उत्क्रोशः पुण्डरीकाक्षो मेघरावोऽम्बुकुटी ॥
 इति चरके सूत्रस्थाने २७ अध्याये ।
 पुण्डरीयकं, क्ली, स्थलपद्मम् । इति शब्दमाला
 प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 पुण्ड्र्यं, क्ली, (पुण्ड्रीतीति । पुडि + अच् । तस्या
 प्रधानम् । शकन्धादित्वात् साधुः ।) प्रपौण्ड-
 रीकम् । इत्यमरः । २।४।२०७ ॥ “हे हस्तिः
 मनुष्याणाञ्च चक्षुष्ये क्षुद्रविटपे शालपर्णीप-
 तुल्यापत्रे । पुण्ड्रिया इति ख्यातः । प्रकटं पु-
 रीकमिव दाहहरणान् प्रपौण्डरीकं षाः सु-
 चालादित्वादनपदस्यादौ टद्धिः । पुण्ड्र्य-
 खण्डयति दीयान् पुण्ड्र्यं पुडि मर्हे नास्ती
 अयंः पौण्ड्र्यमिति पाठे स्वार्थं षाः इति
 पुण्डरीकादिरप्यत्र ।
 ‘स्थलपद्मं साधुपुष्पं दृष्टिक्तं पुण्डरीयकम् ।’
 इति रभसः ।” इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 पुण्डः, पु, (पुण्ड्र्यन्ते गुडशर्करादर्थं चूणोक्ति-
 इति । पुडि मर्हे + “स्कायितक्षीति” । उण-
 २।१३ । इति रक् ।) दन्तभेदः । पुडिब्याक् इ
 भाषा । इत्यमरः । २ । ४ । १६३ । दैत्यविशेष-
 अतिसुक्तकः । चित्रम् । क्रिमिः । पुण्डरीक-
 देशविशेषः, पु भूम्नि । इति मेदिनी । र, ५६
 (यथा, मातृस्ये । ११३ । ४५ ।
 “प्राग्व्योतिषाश्च पुण्ड्राश्च विदेहास्ताम्रलिपक-
 शालमागधगोहर्हाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ।
 तिलकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः ॥ इत्यमरः

पुण्डकः

पुण्डक

पुण्डक

इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्वदेहस्यचिह्नविशेषः ।
अस्य लक्षणानि पुण्डकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ वलि-
राजस्य क्षेत्रज्ञः पुत्रविशेषः । यन्मात्रेव पुण्ड-
देशो विस्थितः । यथा, महाभारते ॥ १११०४ ।
६७—५१ ।
“वलिः सुदेष्णां भार्यां स्वां तस्मै तां प्रादिणोत्
पुनः ।
तां स दीर्घतमाङ्गेषु स्मृत्वा देवीमयाजवीन् ॥
भविष्यन्ति कुमारार्त्तं तेजसादिवर्चसः ।
अङ्गो वङ्गः कलिङ्गश्च पुण्डः सुक्ष्मश्च ते सुताः ॥
तया देशाः समाख्याताः स्वनामप्रथिता भुवि ।
अङ्गस्याङ्गोऽभवदेशो वङ्गो वङ्गस्य च स्मृतः ॥
कलिङ्गविषयश्चैव कलिङ्गस्य च न स्मृतः ।
पुण्डस्य पुण्डाः प्रख्याताः सुक्षाः सुक्ष्मस्य च
स्मृताः ॥
एव वलेः पुरा वंशः प्रस्थानो वै महर्षिजः ॥”)
पुण्डकः, पु, (पुण्ड इव प्रतिकृतिः । “इवे प्रति-
कृती” ॥ ४ । ३ । ६६ । इति कन् ।) माधवी-
लता । इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
“माधवी स्यात्तु वामन्ती पुण्डको मरुकोऽपि च ।
अतिमुक्तो विमुक्तश्च कासुको भ्रमरोऽनुसवः ॥”)
तिलकट्टकः । (पुण्ड + स्वार्थि कन् ।) इज्ज्मदः ।
पुंङ्गि व्याक् इति भाषा । तत्पर्यायः । रसालः २
इज्ज्वाटी ३ योनिः ४ इज्ज्योनिः ५ रसाली ६
रसदालिका ७ करङ्कशालः ८ अस्य गुणाः ।
मधुरत्वम् । शीतलत्वम् । रुचिकारित्वम् । नृद-
त्वम् । पितृदाहहरत्वम् । वृष्यत्वम् । तंजोबल-
विवर्धनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अश्व-
शरीरस्यचिह्नविशेषः, पु, स्त्री । यथा, अश्व-
वेद्यके । ३ । ७३—८१ ।
“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि पुण्ड्राणां लक्षणं शुभम् ।
आनुपूर्व्या यथादृष्टं सुनिमित्तवैदिभिः ॥
शुक्तिशङ्खगदाखड्गपद्मचक्राङ्गुलीपमाः ।
शरासनममाकाराः प्रशस्ताः पुण्डकाः स्मृताः ॥
मत्स्यश्चक्रप्रसादसंज्ञेयपद्मसन्निभाः ।
श्रीवृक्षदर्पणाकाराः शुभदाः परिकीर्तिताः ॥
शिरोललाटवर्धनं यः पुण्डो व्याप्य तिष्ठति ।
स धन्यः पूजितो नित्यं नृपकृष्णैव यो भवेत् ॥
पर्वतैरुपताकाभा ये च सगर्दामसन्निभाः ।
ते सर्वे पूजिताः पुण्डा धनधान्यफलप्रदाः ॥
इति पुण्डाः शुभाः प्रोक्ताः पूर्वशास्त्राशुसारतः ।
अशुभाश्चैव वक्ष्यामि यथायोगं समासतः ॥
काककङ्ककवन्ताहिप्रधमीमायुसन्निभाः ।
असिताः पीतका रक्ताः पुण्डका नैव पूजिताः ॥
नित्यगंगाश्चैव विच्छिन्नाः शङ्खलापाशसन्निभाः ।
शूलान्या वामदेहस्थाः पुण्डका न शुभाः स्मृताः ॥
जिह्वाकल्मषरूपाणि भस्मवर्णनिभानि च ।
पुण्डकाणि न शस्यन्ते भिन्नवर्णानि वाजिनः ॥”
पुण्डदेशवृत्तिः । यथा, महाभारते ॥ १११२४ ।
“तथाङ्गवङ्गो सह पुण्ड्रेण
पाण्डुराङ्गुराणौ च सङ्घातकेन ॥”)

पुण्डकेलिः, पुं, (पुण्ड्रे इज्ज्विशेषे केलिर्यस्य ।)
हस्ती । इति शब्दमाला ॥
पुण्ड्यं, स्त्री, (पुण्यनेनेनेति । प्र+“पूडो यस्मिन्
इत्स्वञ्च ।” उणा० ५।१५ । इति यत् सुगागमी
इत्स्वञ्च ।) शुभादृष्टम् । तत्पर्यायः । धर्मम् २
श्रेयः ३ सुकृतम् ४ लघुः ५ । इत्यमरः ॥ १११२४ ॥
पुण्यभारयोऽपुमशक्तस्य पण्डितस्य निन्दा यथा,
अभिपुगायौ ।
“पण्डितेनापि किन्तेन समर्थेन च देहिनाम् ।
यत् पुण्यं भारसुहोऽपमशक्तं पारलौकिकम् ॥”
आत्मजतपुण्यकृपणनिषेधो यथा,—
“इह दत्तमधीनं वा विनश्यत्यनुकीर्तनात् ।
आद्यान्शोचनाभ्याश्च भयतेजो विभद्यते ॥
तस्मादात्मजतं पुण्यं वृथा न परिकीर्तयेत् ॥”
इति शुद्धितत्त्वे देवलः ॥ * ॥
अदत्तपुण्यभागित्वं पापशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥
शोभनकर्म्म । पावनम् । सुन्दरे, त्रि । इति
हेमचन्द्रः ॥ सुगन्धिः । इति जटाधरः ॥
पुण्यकं, स्त्री, (पुण्याय कायतीति । कै+कः ।)
व्रतम् । तच्च उपवासमादि । शास्त्रे पुण्यत्वेन
पवित्रताजनकत्वेन यद्विहितमुपवासादि तदेव
व्रतं न तु यः कोऽपि नियमः । आदिना नक्तं
भोजनाचारलवणादिपरिच्छः । इत्यमरभरतौ ॥
पुण्यकव्रतं, स्त्री, (पुण्यकं व्रतमिति ।) पतिमौभा-
ग्यस्य श्रीकृष्णतुल्यपुत्रस्य च जनकः स्त्रीकर्त्तव्य-
नियमविशेषः । तस्य विधियथा,—
महादेव उवाच ।
“हरेराराधनं कृत्वा व्रतं कुरु वरानने ।
व्रतञ्च पुण्यकं नाम वर्षभेके करिष्यासि ॥
देवि । शुद्धं च कालेऽत्र परं नियमपुण्यकम् ।
माघशुक्लत्रयोदश्यां व्रतारम्भः शुभः प्रिये ॥
गात्रं सुनिर्मलं कृत्वा शिरःसंस्कारपूर्वकम् ।
उपोष्य पूर्वदिवंसे वस्त्रं प्रचान्य यजनतः ॥
धौते च वामसो धृत्वा उपविश्यासनं शुची ।
आचम्य तिलकं कृत्वा निजोऽप्य आङ्गिकं पुरः ॥
घटस्थारोपणं कृत्वा स्वस्तिवाचनपूर्वकम् ॥
पुरोहितस्य वरणं पुरः कृत्वा प्रयजतः ।
संकल्प्य वेदविहितं व्रतमेतत् समाचरेत् ॥
व्रते दद्यात् नित्यानि चोपहाराणि षोडश ।
देयानि नित्यं देवेशि । कृष्णाय परमात्मने ।
आसनं स्वागतं पादमर्घ्यमाचमनीयकम् ॥
मधुपर्कश्च स्नानीयं वस्त्राभ्याभरणानि च ।
सुगन्धिपुष्पं धूपञ्च दीपनेऽदवन्दनम् ॥
यत्सुचञ्च ताम्बूलं कर्पूरादिसुवासितम् ।
द्रव्याग्रेतानि पूजायाश्चाङ्गरूपाणि सुन्दरि ॥
देवि । किञ्चिद्द्विजानेनाङ्गहानिः प्रजायते ।
अङ्गहानञ्च यत्कुम्भं चाङ्गहानो यथा नरः ॥
अङ्गहानं च कार्यं च फलहानिः प्रजायते ।
अष्टोत्तरशतं पुण्यं पारिजातस्य विष्णवे ।
देयं प्रतिदिनं दुर्गे । स्वात्मनो रूपहेतवे ॥
श्वेतचम्पकपुष्पाणां लज्जमन्तमोक्षितम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या बहुमौन्द्यहेतवे ॥

नीलोत्पलानां लक्ष्म्य देयं कृष्णाय भक्तितः ।
व्रताङ्गभूतं देवेशि । लक्ष्मणो रूपहेतवे ॥
हिमालयोद्भवं लज्जं कचिरं श्वेतचामरम् ।
प्रदहौ केशवायैव केशसौन्दर्यहेतवे ॥
अम्लारक्षरचित्तं दर्पणानां सहस्रकम् ।
देयं नारायणायैव नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥
अम्लारक्षरचित्तं पुटकानां सहस्रकम् ।
प्रदेयं गोपितेशाय नासिकारूपहेतवे ॥
वन्धकपुष्पलक्ष्म्यं देयं राधेश्वराय च ।
स्वस्थोष्ठाधारयोश्चैव बहुसौन्दर्यहेतवे ॥
सुक्ताफलानां लक्ष्म्य दन्तसौन्दर्यहेतवे ।
देयं गोलोकनाथाय शैलजे । भक्तिपूर्वकम् ॥
रत्नगण्डकलक्ष्म्यं गण्डमौन्दर्यहेतवे ।
मदीश्वराय दातव्यं व्रते शैलेन्द्रकन्यते ॥
रत्नपायकलक्ष्म्यं देयं ब्रह्मेश्वराय च ।
ओष्ठाग्रःस्थलरूपाय प्राणेशि । भक्तितो व्रते ॥
कर्णभूषणलक्ष्म्यं रत्नसारविनिर्मितम् ।
देयं सर्वेश्वरायैव कर्णसौन्दर्यहेतवे ॥
माञ्छीककलमानाश्च लज्जं रत्नविनिर्मितम् ।
देयं विश्वेश्वरायैव स्वसौन्दर्यहेतवे ॥
सुधापूर्णञ्च कुम्भानां सहस्रं रत्ननिर्मितम् ।
देयं कृष्णाय देवेशि । वाङ्मयसौन्दर्यहेतवे ॥
रत्नप्रदीपलक्ष्म्यं गोपवंशविधायिनं ।
देयं किशोरवेशाय तृप्तिमौन्दर्यहेतवे ॥
धुस्तरकुसुमाकारं रत्नपात्रसहस्रकम् ।
देयं गौरक्षकायैव गलसौन्दर्यहेतवे ॥
सदत्तसाररचितं पद्मनालसहस्रकम् ।
देयं तन्तुकपालाय बाहुसौन्दर्यहेतवे ॥
लक्ष्म्यं रत्नपद्मानां कक्षसौन्दर्यहेतवे ।
देयं गोपाङ्गनशाय नारायणि । हरिव्रते ॥
अङ्गुरीयकलक्ष्म्यं रत्नसारविनिर्मितम् ।
अङ्गुलीनाञ्च रूपार्थं देयं देवेशराय च ॥
मणीन्द्रसारलक्ष्म्यं श्वेतवर्णं मनीहरम् ।
देयं सुनीन्द्रनाथाय नखसौन्दर्यहेतवे ॥
सदत्तसारहाराणां लक्ष्म्यान्तमनीहरम् ।
देयं मदनमोहाय वल्लभसौन्दर्यहेतवे ॥
सुपङ्कश्रीफलानाञ्च लक्ष्म्यं सुमनीहरम् ।
देयं सिद्धन्तनाथाय स्तनसौन्दर्यहेतवे ॥
सदत्तवर्णलाकारं लक्ष्म्यान्तं मनीहरम् ।
देयं पद्मालयेशाय देहस्य रूपहेतवे ॥
सदत्तसाररचितनाभीनालसहस्रकम् ।
प्रदेयं पद्मनाभाय नाभिसौन्दर्यहेतवे ॥
सदत्तसाररचितरथचक्रसहस्रकम् ।
नितम्बसौन्दर्यार्थं प्रदेयश्चक्रपाणय ॥
सुवर्णरत्नकुम्भानां लक्ष्म्यं सुमनीहरम् ।
प्रदेयं श्रीनिवासाय श्रीगलसौन्दर्यहेतवे ॥
शतपत्रस्यलज्जानां लज्जमन्तानमन्तम् ।
प्रदेयं पद्मनेत्राय पादसौन्दर्यहेतवे ॥
सुवर्णरत्नलक्ष्म्यां खड्गनाम मञ्जुकम् ।
गतिमौन्दर्यहेतवर्थं देयं लक्ष्म्याश्वराय च ॥
राजहंससहस्रं गण्डनागां सहस्रकम् ।
सुवर्णश्चक्रलक्ष्म्यं देयं नारायणाय च ॥

पुण्यदक

विचित्रं रत्नसारेण सह्युः सौन्दर्यहेतवे ॥
मालतीनाञ्च कुसुममन्त्रं लज्जामाश्रितम् ॥
देयं वृन्दावनेषाञ्च हास्यसौन्दर्यहेतवे ॥
अमलरत्नलक्ष्मिं देयं वागायनाय वै ॥
मुव्रते । व्रतप्रणामं शीलसौन्दर्यहेतवे ॥
शुद्धस्फटिकसङ्काशं मणोन्मसारलक्ष्मिम् ॥
देयं मनोन्मसारनाथाय मनःसौन्दर्यहेतवे ॥
प्रवालसारसङ्काशं मणिमारुहसकम् ॥
देयं कृष्णाय भक्त्या च प्रियादुरागग्रहणे ॥
माग्निक्यसारलक्ष्मिं देयं कृष्णाय यत्नतः ।
जन्मनः कान्तिपथ्यन्त स्वात्मसौभाग्यहेतवे ॥
कुण्डलं नारिकेलञ्च जम्बीरं श्रीफलं तथा ।
फलान्येतानि देयानि हरये पुनर्हेतवे ॥
रत्नन्मसारलक्ष्मिं देयं कृष्णाय यत्नतः ।
असंख्यजन्मपथ्यन्तं स्वात्मनो धनद्वये ॥
वादीं नानाप्रकारञ्च कांस्त्यालादिकं परम्
व्रतं सम्पत्तिद्वयार्थं श्रीहरिं श्रावयद्ब्रवी ॥
प्रायनं पिष्टकं मणिःशङ्कराक्तं मणोहरम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या स्वात्मनो भोगद्वये ॥
गुणान्यप्यमाल्यानां लज्जामन्त्रमाश्रितम् ।
प्रदेयं हरये भक्त्या हरिभक्तिविग्रहे ॥
नेत्रयानि प्रदेयानि स्याद्गुणं मधुराणि च ।
श्रीकृष्णपीतिप्राप्तार्थं दुर्गा । नानाविधानि च ॥
नानाविधानि पुण्यानि तुलसीसंवृतानि च ।
श्रीकृष्णपीतगे भक्त्या व्रतं देयानि शृण्वतः ॥
ब्राह्मणानां महस्य च प्रत्यहं भोजयद्ब्रवी ॥
स्वात्मनः शस्यद्वयार्थं व्रतं जन्मनि जन्मनि ॥
पुण्याङ्गलिप्राप्तं देयं नित्यं पुण्यं च ५००० ।
प्रणामप्राप्तं देवि । कन्येयं भक्तिद्वये ॥
यन्मासाञ्च हविष्यान् मासान् पञ्च फलादिकम्
हविः पत्रं जलं पत्रं व्रते पत्रं च सुव्रतम् ॥
रत्नपदीपप्राप्तं वङ्गं दद्याद्दिवानिशम् ।
रात्रौ हुताशनं कृत्वा नित्यं जागरणं व्रते ॥
स्मरणं कौन्तेन केलिः प्रणमं गुरुभाषणम् ।
सङ्कल्पार्थवसायञ्च क्रियानिष्पत्तिरयं च ॥
भेषुनं निविधं त्याज्यं व्रतं श्रीः विग्रहे ॥
ज्ञानद्विजागरणं मुहुर्निमित्तभोजनम् ॥
लोभमोहकामक्रोधभयशोकविवादादिकम् ।
कलहञ्च परित्याज्यं व्रतं बन्धुविग्रहे ॥
संपूर्णं च व्रतं देवि । प्रतिष्ठा तदनन्तरम् ॥
त्रिगतञ्च षष्ठाधिकं लक्षकं वस्त्रमयुतम् ।
सभोग्यं मोपयोगञ्च मोपहारं गणोहरम् ॥
त्रिगतञ्च षष्ठाधिकं सहस्रं विप्रभोजनम् ।
त्रिगतञ्च षष्ठाधिकं सहस्रं तिलहोमकम् ॥
त्रिगतञ्च षष्ठाधिकं सहस्रं स्वर्णमेव च ।
देया व्रतसमाप्तौ च दत्तिना विविदिता ।
अन्यां समाप्तिरयं कथयिष्यामि दत्तिनाम् ॥
रत्नहृत्फलं देवि । एता भक्तिहेतवो भवेत् ।
चरन्त्यो भवतः एते प्रियाता भूतनचये ॥
सौन्दर्यं स्वात्मसौभाग्यमर्थं विप्रेन धनम् ।
समाप्तिरयं सतीनां वीर्यं जन्मनि जन्मनि ॥
इत्येव कथयति देवि । व्रतं कुतः संपन्नम् ।

पुण्यभू

पुनस्ते भविता साध्वीकृता च विरराम ह ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे । ३-४। अध्यायौ ॥
पुण्यकृतं चि, (पुण्यं करोति स्मिति । कृ + “सुकर्मे
पापमन्त्रपुण्येषु कृतः ।” ३।०।८। इति कृप ।
“ह्रस्वस्य तुक् पिति कृति ।” ६।१।७१। इति
तृगागमञ्च ।) पुण्यकर्त्ता । धार्मिकः । यथा,
“पुण्यकृत्वाटुकारस्ते किङ्करः सुरतंषु कः ॥”
इति भट्टिः । ५ । ६८ ॥
पुण्यगन्धः, पुं, (पुण्यः पवित्रो हृद्यश्च गन्धोऽस्य ।)
चस्यकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुण्यजनः, पुं, (पुण्यः विरुद्धलक्षणया पापी चासौ
जनश्चेति ।) राजसः । इत्यमरः । १।१।६३ ॥
यत्नः । (यथा, हरिवंशे । २ । २६ ।
“सर्पः पुण्यजनेश्चैव वीरुद्धः पञ्चतेस्तथा ॥”
पुण्याश्रितो जनः ।) सज्जनः । इति मेदिनी ।
नं, १६८ ॥
पुण्यजनेश्वरः, पुं, (पुण्यजनानां यन्त्राणामीश्वरः ।)
कुवेरः । इत्यमरः । १।१।७३ ॥ (यथा,
रघुः । ६ । ६ ।
“समतया वसुधैविकुर्वित्तजनेः
नियमनादसताञ्च नराधिपः ।
अनुययो यमपुण्यजनश्वरौ
सर्वकामावकृताग्रसरं कृत्वा ॥”)
पुण्यलग्नः, क्ली, (पुण्यं पवित्रं लग्नम् ।) श्वेत-
कृष्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुण्यदर्शनः, पुं, (पुण्यं शुभजनकं दर्शनं यस्य ।)
चायपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यद्दर्शनं
पुण्यं भवति तत्र, चि । यथा, रघुः । १ । ८६ ।
“तां पुण्यदर्शनां दृष्ट्वा निमित्तजस्तपोनिधिः ।
याज्यमाशंसिताबन्धुप्रार्थनं पुनरब्रवीत् ॥”)
पुण्यफलः, पुं, (पुण्यानां शुभानि फलानि यस्य ।)
वर्गभेदः । तत्पण्यायः । लक्ष्मणारामः २ । इति
शब्दमाला ॥ (पुण्यस्य फलं पुण्यजन्यं फल-
मिति वा ।) धर्मजन्यफले, क्ली ॥ (यथा,
मनुः । ५ । ५३ ।
“वैश्वं वैश्वमेधेन यो यजेत शतं सभाः ।
भासानि च न खादं द्यस्तथाः पुण्यफलं समम् ॥”)
पुण्यभाक्, [च] चि, (पुण्यं भजतीति । भज +
णिः ।) पुण्यविशिष्टः । यथा, पञ्चप्रायके ।
“क्रीडावन्तो विनीता लघुसुरतरताः पुण्यभाजः
प्रशाः स्युः ॥”
पुण्यभू, क्ली, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा भू-
भूमिः ।) आभ्यासपददेशः । यथा, हिमचन्द्र । १८।१६।
“आभ्यासतो जन्मभूमिर्जितक्राहं चक्रिणाम् ।
पुण्यभूराचारवेदा मध्यं त्रिन्विष्टमालयोः ॥”
पुण्यभूमिः, क्ली, (पुण्यस्य पुण्योत्पादिका वा
भूमिः ।) आभ्यासपददेशः । इत्यमरः । २।१।८० ॥
स त त्रिन्विष्टमालयावधिमध्यदेशः । यथा,—
“आमसुद्रान् पूज्यं सदासमसुद्रान् पश्चिमान् ।
तयोऽग्नान्तरं गन्धार्यावर्षं त्रिदुर्गधाः ॥”
इति भरतधृतमधुः ॥
पुण्यदः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुण्यात्मा

पुण्यवान्, [त] चि, (पुण्यमस्यास्तीति । पुण्य +
मतप् । मस्य वः ।) पुण्ययुक्तः । तत्पण्यायः ।
सुकृती = धन्यः ३ । इत्यमरः । ३।१।३० ॥ सुकृतं ४
पुण्यकृतम् । इति जटाधरः ॥ धर्मवान् इत्येय-
स्वान् ७ टृणवान् ८ । एत पुण्यपण्यायकशब्दो-
त्तरवत्प्रत्ययेन निष्पन्नाः ॥ (यथा, महा-
भारत । १० । ८६७ । २८ ।
“लङ्घं भिक्षा प्रतिहन्ते प्राणाः पुण्यवतां वृष ।
मध्यतो मध्यपुण्यानामधो दुष्कृतकर्म्मिणाम् ॥”)
पुण्यश्लोकः, पुं, (पुण्यः पुण्यदायकः श्लोको यश्च-
रित्रं वा यस्य ।) विष्णुः । इति श्रीभाग-
वतम् ॥ युधिष्ठिरः । इति महाभारतम् ॥ नल-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारत । ३ । ७४ । ११ ।
“पुण्यश्लोकस्य वै स्मृतो वार्णय इति विश्रुतः ॥”)
पुण्यशरित्रं, चि ॥ (यथा, भागवते । १।१।४।१।
“संप्रस्थितं दारकायां जिह्वौ बन्धुदिलया ।
ज्ञातुश्च पुण्यश्लोकस्य कृष्णस्य च विचिह्नितम् ॥”)
पुण्यश्लोका, स्त्री (पुण्यः पुण्यजनकः श्लोको यश्च-
रित्रं वा यस्याः ।) द्रौपदी । इति शब्द-
माला ॥ सौता । यथा,—
“पुण्यश्लोको नलो राजा पुण्यश्लोको युधिष्ठिरः ।
पुण्यश्लोका च वेदेहो पुण्यश्लोको जनार्दन ॥”
इति पुराणम् ॥
पुण्या, स्त्री, (पुण्याति या पुण्यतेजनयति वा । पू +
“पूडो यमुक् ह्रस्वश्च ।” उणा० ५ । १५ । इति
यत्नः श्लुक् ह्रस्वश्च धातोः । तत्पण्या ।) तुलसी ।
इति शब्दमाला ॥ पुण्यजनिका च ॥
पुण्यात्मा, चि, (पुण्यः आत्मा स्वभावो यस्य ।)
पुण्यस्वभावः । तस्य गत्यादिर्यथा,—
सुप्रज्ञोवाच ।
“शृणु विप्र । प्रवक्ष्यामि यत्तया श्रान्तिमश्नुते ।
पुण्यात्मनां पापिनाञ्च प्रस्थानं सुखदः खदम् ॥
आदौ ब्रवीमि प्रस्थानं शृणु पुण्यवतामहम् ।
शृणुष्व हिज्जगद्गलं । शृणुतां प्रीतिवर्धनम् ॥
प्रस्तरेरिष्टं केवढीं दिव्यवस्त्रैः समावृतः ।
भाति पुण्यात्मनां प्रस्थाः सर्वोपद्रववर्जितः ॥
कचिन्नस्त्वन्वकन्याभिर्गायन्त गानसुतसम् ।
कचिन्नस्त्वन्वकन्याभिर्गायन्त गानसुतसम् ।
कचिन् पुण्याः श्रोतवोयाः कुचचिन् भक्त-
शालिकाः ।
कचिद्देवाश्च गन्धर्वाः पठन्ति स्तवसुतसम् ॥
कचिन् कचिद्दीर्घिकाश्च फुलपद्मसुशोभिताः ।
सुच्छायाः पादपाः कापि पुण्या वज्रनादयः ॥
समस्तसुखसम्पदं पथि गच्छन्ति मानवाः ।
पुण्यात्मानो हिज्जगदं सुखस्तुमपाय च ॥
कचिन्नुपद्रवमारुह्य नानालङ्कारभूषिताः ।
उदङ्गधवलच्छ्वेगच्छन्त्यावृतमस्तकाः ॥
कचिद्दयान्ति गजारूढा रथारूढाश्च कंचन ।
यानारूढा जनाः कचिन् सुखेन यममन्दिरम् ॥

पुत्तल

केचिदेवाङ्गनाहस्त्यस्तचामरायुभिः ।
गच्छन्ति वीजिता मर्त्याः स्तयमानाः सुरर्षिभिः ॥
केचिद्विद्याङ्गनधराः सुचन्दनविभूषिताः ।
मुद्गन्तो यान्ति ताम्रलं पुण्याङ्गानो यमालयम् ॥
निजगात्रत्विगा केचिज्जालयन्तो दिशो दृश ।
व्रजन्ति शमनागारं तलदृष्टनिवासिनः ॥
केचिच्च पायसं दिशं मुद्गन्तो यान्ति सत्तमाः ।
मुद्रापानं प्रकुञ्चन्तः पथि गच्छन्ति केचन ॥
केचिद्दुग्धं पिबन्तश्च केचिदिक्षुरसं तथा ।
केचित्तक्रं पिबन्तश्च गच्छन्ति यममन्दिरम् ॥
केचिद्विद्यानि स्वादन्तः केचिन्नानाफलानि च ।
केचित्क्षुधु पिबन्तश्च पुण्यवन्तो व्रजन्ति वै ॥
नानागतास्ततो दृष्ट्वा नरान् धर्मपरायणान् ।
भास्करिं प्रीतिमामाद्य स्वयं नारायणो भवेत् ॥
तत्तुङ्गाहः श्यामवर्णः प्रफुल्लकमलेश्वरः ।
शुक्लकमलदापद्मधारी गरुडवाहनः ॥
स्वर्णयज्ञोपवीतो च स्मेरचारुतराननः ।
किरीटो कुण्डलो चैव वनपालाविभूषितः ॥
चित्रगुप्फो महाप्राज्ञश्छाया यमकिङ्कराः ।
सर्वं नारायणाकारा बभूवमधुगोक्तयः ॥
ततः स्वयं धर्मेराजकान् मन्त्रान्मुञ्चोत्तमान् ।
परमां प्रीतिमामाद्य मितव्रत पुत्रयेहिज ॥
दिशं दिशोः फलेस्त्रेव तेषां पुण्यवन्तां नृणाम् ।
भोजनं कारयित्वा तु तान्द्राचाद्य भास्करिः ॥

यम उवाच ।

युयं सर्वे महात्मानो नरकक्षेत्रभीरवः ।
निजपुण्यप्रभावेन गम्यता परमं पदम् ॥
समारे जन्म संप्राप्य पुण्यं यः कुरुते नरः ।
स मे पिता स मे भ्राता स मे वन्द्यः स मे मुह्यत ॥
इत्युक्त्वा धर्मेराजेन ते सर्वे द्विजमत्तम ।
दिशं रथं समाकृत्वा नारायणपुरं ययुः ॥
इति पाद्मोत्तरे क्रियायोगसंगे ०० अध्यायः ॥
गार्ह, क्री, (पुण्यश्च तद्वच्छेति । “राजाष्टः-
मखिख्यष्टः” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।
“उत्तमैकाभ्याश्च ।” ५ । ४ । ६० । इति अङ्गा-
दंशो न ।) पुण्यदिनम् । इत्यमरः ॥ (यथा,
अमरुशतके । ६१ ।

“पुण्याङ्गं व्रजमङ्गलं सुदिवसं प्रातः प्रयातस्य ते
यत्संहीचिन्तमीहितं प्रियतम । त्वं निर्गतः
श्रोत्र्यसि ॥”)

प्राज्ञवाचनं, क्री, (पुण्याहस्य वाचनम् ।)
देवादिकर्मादौ मङ्गलार्थं पुण्याहमिति शब्दस्य
वारत्रयकथनम् । यथा,—

“पुण्याहवाचनं देवे ब्राह्मणस्य विधीयते ।
यतदेव निरोद्धारं कुर्व्यान् तत्तियपेक्षयोः ॥
सोद्धारं ब्राह्मणे त्रयात् निरोद्धारं महापतौ ।
उपांशु च तथा वैश्ये शूद्रे स्मृति प्रयोजयत् ॥”
इत्युदाहृतत्वे ययुः ॥

१. गतां ॥ (भा-पर-सक-सेट ।) तद्वयान्तः ।
पुत्तका । मौवधातुरयम् । इति दुर्गादासः ॥
लक., पु, (पुत्त गतो + भावे घञ् । पुत्तं गमनं
जाति अव्यसादिति । ला + क. । ततः संज्ञायाम् ।

पुत्रः

कन् । नयाश्रयेणैव हि गमनादिक्रियावत्त्वात्स्य
तथात्वम् ।) पुनादिनिर्मितप्रतिस्मृतिः । पुत्तल
इति भाषा । यथा “आचारान् योग्यत्वात्
शरपत्रैः पुत्तलकं कृत्वा शिरःप्रभृतियु पलाश-
पत्राणि दद्यान् ।” इति शुद्धितत्त्वम् ॥

पुत्तलिका, स्त्री, लणकाशुष्टदशमधातुरन्नादि-
निर्मितप्रतिस्मृतिः । पुत्तली शब्देति स्वार्थं कति
ईकारस्य ह्रस्वे टापि नियन्त्रा ॥

पुत्तली, स्त्री, (पुत्तं गमनं लाति अन्यश्रयेणेति ।
ला । क. । ततो ईङ् ।) ष्टदादिनिर्मितप्रति-
स्मृतिः । यथा, उत्तरकामाख्यातन्त्रे ॥

“अगावास्यां समासाद्य मध्वराचौ विचक्षणः ।
ष्टमर्षी पुत्तलीं कृत्वा दीपादिभिरलङ्कितम् ॥”

पुत्तिका, स्त्री, (पुत्तं इतस्ततो भ्रमणमस्यस्या
इति । पुत्त + ठन् । ततथाप ।) मधुमत्तिका-
विशेषः । ततपर्यायः । पतङ्गिका ० । इत्यमरः ।
२ । ५ । २७ ॥ (पिपीलिकाप्रभेदः । यथा,
मनु । ४ । २३८ ।

“धर्मं शनैः सच्चिनुयान् वल्मीकमिव पुत्तिकाः ।
परलाकमहायार्थं सर्वभूतान्यपीडयन् ॥”)

पु(त्र)त्तः, पु, लङान् पञ्चमस्थानम् । यथा,—

“पुत्रस्यैकं नरोऽमौ प्रथममुत्ततः सिंहराशौ
मुपुत्रः ॥”

इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

(पुनाति पित्रादीनि । पुन “पुत्रो ह्रस्वश्च ।”
उणा० ४ । १६४ । इति कः घातोर्ह्रस्वत्वच ।

तकाराद्व्ये तु पुद्गलमनरकान् त्रायत इति । पुत्त +
चे + डः । पितृन् पातोति अतएव एयोदरा-
दित्वात् साधुः । इति रामायणे १० । १०७ । १२ ।
श्लोकटीकायां रामानुजः ।) पुत्तलानः । पुद्गल-
मनरकजाता । पुत्त इति वेटा इति च भाषा ।
ततपर्यायः । आत्मजः ० तनयः ३ सुनुः ४
मुनः ५ । इत्यमरः । ० । ६ । ०७ ॥ तनजः ६
अपत्यम् ७ दायादः ८ कुलाधारकः ९ नन्दनः
१० आत्मजन्मा ११ द्वितीयः १२ प्रभृतिः १३
स्वजः १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ अस्य
निरुक्तिर्यथा,—

“पुद्गलान् नरकाद्यस्मात् पितरं त्रायते मुनः ।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः स्वयमेव स्वयम्भवा ॥”

इति महाभारते । १ । ७४ । २७ ॥

(यथा च रामायणे १० । १०७ । १० ।

“पुद्गलान् नरकान् यस्मात् पितरं त्रायते मुनः ।
तस्मात् पुत्र इति प्रोक्तः पितृन् यः पाति
सर्वतः ॥”)

स च हादशविधः यथा,—

“आरसः क्षेत्रज्ञश्चैव दत्तः कृत्विम श्वथ ।
गणेशश्चोपविहृश्च दायादा तात्याश्च गट् ॥
कानौनश्च सद्योत्थ क्रान्तः पौनर्भवस्तथा ।
स्यन्दन्तश्च शौदश्च यददायादवान्यथा ॥” ॥
तेषां लक्षणानि यथा,—

“स क्षेत्रे संस्कृतयान् नयमुत्पादयेद्वि यम् ।
तमौरसं विजानीयान् पुत्रस्यैवमकल्पितम् ॥१॥

पुत्रः

यस्तत्पुत्रः प्रमीतस्य कौवस्य आधितस्य वा ।
स्वधर्मज्ञ नियुक्ताधी स पुत्रः क्षेत्रज्ञः स्तुतः ॥२॥
माता पिता वा दृष्टानां यमदिः पुत्रमापदि ।
सदृशं प्रीतिमयुक्तं स क्षेत्रो दत्तमः सुतः ॥३॥
सदृशान् पुद्गलाद्यं गुणदोषावच्छरणम् ।

पुत्रं पुत्रगणैर्युक्तं स विज्ञेयश्च कृत्विमः ॥ ४ ॥
उत्पद्यते गृहे यस्य न च ज्ञायेत कस्य सः ।

स गृहे गट् उत्पत्तस्तस्य स्यादयस्य तत्पुत्र ॥५॥
मातापितृभ्यामुत्पद्यन्तदोरस्यतर्गण वा ।

यं पुत्रं परिगृहीयादपविहृः स उच्यते ॥ ६ ॥
पितृवेषमनि कस्या तु यं पुत्रमनयेद्वहः ।

तं कार्मीनं वेदन्नात्वा वोढः कन्यासमुद्भवम् ॥७॥
या गर्भिणी संस्क्रियते ज्ञाताज्ञातापि प्राप्तरी ।

वोढः स गर्भो भवति सद्योत्थ इति चोच्यते ॥८॥
क्रीणीयाद्युत्पत्त्यर्थं मातापितृयोर्माम्नाकान् ।

स क्रीतकः सुतस्तस्य सदृशः सदृशोऽपि ता ॥९॥
या पत्या वा परिहृता विधवा वा स्वर्गच्छया ।

उत्पादयेत् पुनर्भूत्वा स पौनर्भव उच्यते ॥१०॥
मातापितृविहीनो यस्युक्ता वा स्यादकारणतः ।

आत्मानं सप्रययद्यस्मै स्वयं दत्तस्तु स स्तुतः ॥११॥
यं ब्राह्मणस्तु गृह्णायां कामादुत्पादयेत् सुतम् ।

स पाण्ड्यश्रेव श्रावस्तस्मात् पाण्ड्यतः स्तुतः ॥१२॥
क्षेत्रज्ञादीन्-सुतानंनानाकारश यथोदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधौनाहः क्रियालोपास्मनीयिणः ॥”
इति मानवे ६ अध्यायः ॥ * ॥

चतुर्विधपुत्रा यथा,—

सुमना उवाच ।

“कणममन्विनः केचिन फेदित्यासापहारकाः ।
रिपवश्च प्रियाश्चेति स्वकर्मप्रवर्तनः ॥

भेदेष्टुर्भिर्जायन्ते पुत्रा भिन्नाः स्त्रियस्तथा ।
भार्या पिता च माता च भ्रूयाः स्वजनवान्यथा ॥

स्वै स्वेन हि जायन्ते सम्बन्धेन मर्त्योतर्ग ।
न्यासापहारभावेन यस्य यस्य कृतं भुवि ॥

न्यासस्वामी भवेत् पुत्रौ गुणवान् रूपवान् गुणः ।
येन चापहृते न्यासं तस्य गेहं न संशयः ॥

न्यासापहरणादुद्वेगं स दत्त्वा दारुणं गतः ।
न्यासस्वामी स पुत्रोऽभ्युत्थासापहारकस्य च ॥

गुणवान् रूपवांश्चैव सर्वलक्षणभयुतः ।
भक्तिश्च दर्शयतस्य पुत्रो भूत्वा दिनं दिनं ॥

पियरात्रधरो वापि बह्वैहं प्रदर्शयेत् ।
स्वीयं द्रव्यं समुद्रात् प्रीतिमुत्पाद्य चातुलाम् ॥

मुक्त्वा तु पौयणात्तन तदादाय पुनर्व्रजेत् ।
यथा तन प्रदत्तं तद्व्यासापहरणात् परा ॥

तः स्वमेव महान् कृत्वा दारुणं प्राणनाशनम् ।
तादृशं तस्य दद्यात् स पुत्रो भूत्वा महागुणः ॥

अन्यान्पुत्रस्था भूत्वा मरणं याति ते तथा ।
तस्य त्वा प्रयान्धेयं प्रकृतेन पुनः पुनः ॥

यदाह पुत्र एवेति प्रलापं । ह करेति सः ।
तदा ह्यभं करोत्येव कः स पुत्रो ह कस्य च ॥

अनेनापि कृतं न्यासं मर्त्यं परिचारिणा ।
द्रवापहारोऽपि पिता पुत्रमदेव तस्य च ॥

पिशाचत्वं मया दत्तमदेव हि दुरात्मनः ।

पुत्रः

इत्यापहरणेनापि मम प्राणा गताः किल ॥
 दुःखेन महता चैव यदाहं पीडितः पुरा ।
 तथा दुःखं प्रदत्त्वाहं द्रव्यं मुद्राप्रसक्तमम् ॥
 भोगेन सर्वमात्राय चरादिभ्यस्तस्य सौम्यवत् ।
 गतोऽस्मि स्वगृहस्थाद्य कस्याहं सत इन्द्रशः ॥
 न चेद्योऽपि पिता पूर्वमदेव न च कस्यचित् ।
 पिशाचत्वं मया दत्तमद्यैव च दुरात्मनः ॥
 शनमुक्ता प्रयात्येव तं प्रहस्य पुनः पुनः ।
 प्रयात्येन मार्गेण दुःखं दत्त्वा सुदारुणम् ॥
 शनं व्यामस्य सम्बन्धान पुत्राः किन्ति भवन्ति वै ।
 समागं दुःखवहुना दृश्यन्त यत्र तत्र हि ॥२॥
 ऋणसम्बन्धिनः पुत्रान् प्रवक्ष्यामि तवाग्रतः ।
 ऋणं यस्य गृहीत्वा यः प्रयाति मरणं किल ॥
 असदाता सुतो भूत्वा भ्राता वापि पिता प्रियः ।
 मित्ररूपेण वर्तते अन्तर्हृदः सदैव सः ॥
 गुणं नेव प्रपश्येत् स क्रूरो निदुराकृतिः ।
 जल्पते निदुरं वाक्यं सदैव स्वजनयु च ॥
 नित्यं मिष्टं समश्नाति भोगान् भुङ्गते नित्यशः ।
 दानकर्म्मरतो नित्यं चारुकर्म्मणि नित्यशः ॥
 गृहाहृत्यं वलाहृत्वा वार्यमाणः प्रकुपति ।
 पितरं मातरश्चैव कुलमेव च दिने दिने ॥
 द्रापकश्चासकश्चैव बहुनिदुरजल्पकः ।
 वक्ष्यित्वेव सुद्राश्च हृत्वा सुखेन तिष्ठति ॥
 जातकर्म्मदाभिर्भान्यो द्रव्यं गृह्णाति दारुणः ।
 पुनर्जिवाहसंयोगान्नानामभेदेरेनेकधा ॥
 शवं संक्षीयते द्रव्यं जैवमेतद्दृष्ट्वापि ।
 गृह्णेत्यादिकं सर्वं ममेव हि न संशयः ॥
 पितरं मातरश्चैव वदत्येव त्रिने त्रिने ।
 सुदृष्ट्वैर्मुग्धैश्चैव कथाघातस्तु दारुणेः ॥
 मृते तु तस्मिन् पितरि तथा मातरि निदुरम् ।
 निःश्वेतो निघणश्चैव जायते नात्र संशयः ॥
 आहृतायांश्च दानानि न करोति कदाचन ।
 शक्तिशालिनः पुत्रा भवन्ति च महतीतले ॥२॥
 रिपुपुत्रं प्रवक्ष्यामि तवाग्रि हिणपुत्रम् ।
 वाल्ये वयसि संप्राप्ते रिपुवद्वर्त्तते सदा ॥
 पितरं मातरश्चैव क्रीडमानो हि ताडयेत् ।
 ताडयित्वा प्रयात्येव प्रहस्येव पुनः पुनः ॥
 पुनरायाति तं तत्र पितरं मातरं पुनः ।
 सर्काधो वर्त्तते नित्यं वैरकर्म्मणि सर्वदा ॥
 पितरं भारयित्वा तु मातरश्च पुनः पुनः ।
 प्रयात्येव स दुष्टात्मा पूर्ववैरागुभावतः ॥३॥
 अघातः संप्रवक्ष्यामि यस्मात्पुत्रो भवेत् प्रियः ।
 जातमात्रः प्रियं कुर्याद्दान्ये नटनक्रीडनैः ॥
 वयः प्राप्य प्रियं कुर्यात्पितापिचोरनक्तम् ।
 भक्त्या संतोषयेन्नित्यं तावभौ परिपालयेत् ॥
 स्नेहेन वचसा चैव प्रियसम्भाषणेन च ।
 मृतौ गुरु समाज्जाय स्नेहेन रुदते पुनः ॥
 आहृत्कर्म्मणि भक्त्या पिण्डदानादिकां क्रियाम् ।
 करोत्यत्र सुतः स्वार्त्ततोऽपि यात्रां पश्यति ॥
 ऋणचयान्वितः स्नेहाभिप्रायपरि निश्चितः ।
 यस्मात्कर्त्तव्यं भवेत् कोऽपि पश्यति न संशयः ।
 पुत्रो भूत्वा मद्याप्राज्ञः अनेन पिथिना किल ॥४॥

पुत्रः

उदासीनं प्रवक्ष्यामि तवाग्रि प्रिय । साम्प्रतम् ॥
 उदासीनेन भावेन सदैव परिवर्त्तते ।
 दृष्टानि नेव गृह्णाति न कुप्यति न तुष्यति ॥
 नेवोपयाति संवत्स्य उदासीनो हिजोत्तमः ।
 तवाग्रि कथितं सर्वं पुत्रार्था गतिरीदृशी ॥
 यथा पुत्रान्तथा भार्या पिता माता च बान्धवाः ।
 भत्याश्चान्यं समाख्याताः पश्यन्तुरगास्तथा ।
 गजा महिष्यो दास्यश्च ऋणसम्बन्धिनस्त्वमी ॥
 सुपुत्रलक्षणं यथा,—

वशिष्ठ उवाच ।

“पुत्रस्य लक्षणं पुण्यं तवाग्रि प्रवक्ष्यामि ।
 पुण्यप्रसक्तो यस्यात्मा सत्वधर्म्मरतः सदा ।
 बुद्धिमान् ज्ञानसम्पन्नस्तपस्वी वाग्विदोदरः ॥
 सत्यकर्म्मसु मनु धीरो वेदाध्ययनतत्परः ।
 सर्वशास्त्रप्रवक्ता च देवब्राह्मणपूजकः ॥
 याजकः सर्वयज्ञागं दाता त्यागी प्रियंवदः ।
 विष्णुध्यानपरो नित्यं शान्तो दान्तः सुहृत्सदा ।
 पितृमातृपरो नित्यं सर्वस्वजनवत्सलः ।
 कुलस्य तारको विद्वान् कुलस्य परिपोषकः ॥
 शिव गुणैः सुभयुक्तः सुपुत्रः सुखदायकः ॥”
 पुत्रस्य जङ्गमतीर्थत्वं यथा,—
 “सन्ततीर्थाद्वरं तीर्थं पुत्रतीर्थमुदाहृतम् ।
 यद्वैष्णो वैष्णवदेवो सर्वधर्म्मबहिष्कृतः ॥
 एतदा पुत्रतीर्थेन पवित्रोऽगात् परं पदम् ॥
 सत्पुत्रं परमं तीर्थं प्राप्य सुखंति पूर्वजाः ।
 पितापि ऋणमुक्तः स्यात्पुत्रे पुत्रे महात्मनि ॥
 वैष्णवपुत्रस्य पूर्वपुरुषत्राटवं यथा,—
 “वैष्णवो यदि पुत्रः स्यात् सतारयति पूर्वजान् ।
 पितृनधस्तना वशास्तारयत्यतिपावनाः ॥”
 कुपुत्रजनने पितृणां नरकगमनं यथा,—
 “तथा यदि कुपुत्रः स्यात्तेन मज्जन्ति पूर्वजाः ।
 सुघोरं नरकं दीनाः शपन्ति च सुहृद्भुङ्क्षुः ॥
 यथा जलं कुत्रवेन तरन्मज्जन्ति मृदधीः ।
 तथा पिता कुपुत्रेण तमस्यस्य निमज्जति ॥
 जातमात्रे कुले जन्मो संश्रुते पितामहः ।
 किमेयोऽधो नयेदस्मान् न वा वैष्णवो भवन् ॥”
 इति पाञ्च भूमिवर्ण ११ । १२ । १८ । १२० ।
 अध्यायाः ॥ ॥

सप्तविधपुत्रा यथा,—

“वरजो वैष्णवश्चैव क्षत्रजः पालकस्तथा ।
 विद्यामन्त्रमतानाश्च गृहीता सप्तमः सुतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥॥
 पुत्रसुखदर्शनं पुण्यं यथा,—

पार्वत्युवाच ।

“गृहमागत्य प्राणेश । तपसा फलदायकम् ।
 कल्पे कल्पे ध्यासते य तं पश्यागत्य मन्दिरम् ॥
 शीघ्रं पुत्रमुखं पश्य पुण्यवीजं महोत्तमवम् ।
 पुत्रामबरकजागकारागं भवतारुणम् ॥
 स्नातश्च सर्वतोऽर्थेयुः सर्वयज्ञेषु दक्षिणः ।
 प्रत्यस्य दर्शनस्यास्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 सर्वदानेन यत् पुण्यं यत् पृथिवाः प्रदक्षिणम् ।
 पुत्रदर्शनपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥

पुत्रः

सर्वैस्तपोभिर्यत् पुण्यं यदेवानश्ननेर्त्तैः ।
 सत्पुत्रोद्भवपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 यद्विप्रभोजनैः पुण्यं यदेव सुरसेवनेः ।
 सत्पुत्रप्राप्तिपुण्यस्य कलां नार्हन्ति षोडशीम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्त्ते गणपतिखण्डे ६ अध्यायः ॥॥
 पुत्रोत्तमविविधैर्यथा,—
 “परं पुत्रोत्तमं नन्दश्चकार परमादरात् ।
 ददौ यशोदा गोपीभ्यो ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुदा ।
 धनानि नानावस्तूनि तैलसिन्दूरमेव च ॥”
 अपि च ।

“नन्दः सत्तेलः स्नात्वा च धृत्वा धौते च वाससी ।
 पारम्यैर्विधं तत्र चकार हृष्टमानसः ॥
 ब्राह्मणान् भोजयामास कारयामास मङ्गलम् ।
 वाद्यानि वादयामास वान्धव्यश्च ददौ धनम् ॥
 ततो नन्दश्च सानन्दं ब्राह्मणेभ्यो ददौ धनम् ।
 सद्रत्नानि प्रवालानि हीरकाणि च सादरम् ॥
 तिलानां पञ्चतान् सप्त सुवर्णं काञ्चनं सुतैः ।
 रौप्यं धान्याचलं वस्त्रं गोसहस्रं मनोहरम् ॥
 दधि दुग्धं शर्कराश्च नवनीतं घृतं मधु ।
 मिष्टान्नं लड्डुकौषधं स्वादूनि मोदकानि च ॥
 भूमिश्च सन्नश्च स्यादग्रे वायुवेगास्तुरङ्गमान् ।
 ताम्बूलानि च तैलानि दत्त्वा हृष्टो बभूव ह ॥”
 पुत्रप्रशंसा यथा —

“धनं धान्यश्च रत्नं वा तत् सर्वं पुत्रदेतुकम् ।
 न भक्षितं यत् पुत्रेण तदर्थं निष्कलं भुवि ॥
 शतकूपाधिका वापी शतवस्त्रपोसमं सरः ।
 सरःशताधिको यश्च पुत्रो यश्च शताद्वरः ॥
 तपोदानोद्भवं पुण्यं जन्मान्तरसुखप्रदम् ।
 सुखप्रदोऽपि सत्पुत्रः प्राणैर्भ्योऽपि सुनिश्चितम् ।
 पुत्रादपि परो बन्धुर्न भूतो न भविष्यति ॥”
 पुत्रान्तराजये आनन्दयुक्तत्वं यथा,—
 “नन्दः सपुत्रको हृष्टः सभायां साश्रुलोचनः ।
 आनन्दयुक्ता मनुजा यदि पुत्रैः पराजिताः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्त्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ६ । १४ । २१
 अध्यायाः ॥ ॥

वहवः पुत्राः कात्याः । यथा,—

“गृह्या बहवः पुत्रा यत्कोऽपि गयीं व्रजेत् ।
 यजेद्वा चाश्वमेधेन नीलं वा हृथसुतहृत्तेन ॥”
 मातापितृराजाकारिकनिष्ठपुत्रस्यापि राज्यं
 भागित्वं यथा,—

ययानिरुवाच ।

“पुत्रो यस्त्वनुवर्त्तते स राजा पृथिवीपतिः ।
 भवन्तः प्रतिजानन्तु पुत्रं राज्येऽभिषिष्यताम् ॥

प्रकृतयः ऊचुः ।

यः पुत्रो गृहसम्पन्नो मातापितृर्हृत्तः सदा ।
 सर्वं सोऽहति कल्याणं कनीयानपि स प्रभुः ॥

इति मातृस्ये २०।३४ अध्यायौ ॥ ॥

सत्पुत्रोत्पत्तिमात्रेण पुत्रामनरकजागं स्वर्गं
 गमनश्च । यथा,—

“सत्पुत्रेण सुनिश्चिताः सत्पुत्रेण दुर्मेति ।
 उत्तारान्वियात् स्वर्गं पुत्रामनरकादहृतम् ॥”
 इत्यपिपुराणम् ॥

पुत्रः

अपि च ।

“सन्पुत्रेण च जातेन वेणोऽपि त्रिदिवं ययौ ।
पुत्रामनरकान्नातः स तेन सुमहात्मना ॥”

इति विष्णुपुराणे । १ । १३ । ४१ ॥ * ॥

विद्यादिरहितस्य पुत्रस्य निन्दा यथा,—

“तथा गवा किं क्रियते या न होम्यो न गर्भिणी ।

कोऽर्थः पुत्रेण जातेन या न विद्वांस धार्मिकः ॥

एतेनापि सुपुत्रेण विद्यायुक्तेन धीमता ।

कुलं पुत्रसिंहेन चक्रेण गगनं यथा ॥

एतेनापि सुदृष्टेण पुष्यतेन सगन्धिना ।

वनं सुवासितं सर्वं सुपुत्रेण कुलं यथा ॥

एको हि गुणवान् पुत्रो निर्गुणेन शतेन किम् ।

चन्द्रो हन्ति तमस्यको न च ज्योतिः सहस्रशः ॥

लालयन् पञ्च वर्षाणि दश वर्षाणि ताडयेत् ।

प्राप्तिं तु षोडशे वर्षे पुत्रं मित्रवदाचरेत् ॥

जायमानो हरेहारान् वर्द्धमानो हरेह्वनम् ।

स्त्रियमाणो हरेत् प्राणान् नास्ति पुत्रसमो रिपुः ॥

शौर्यं तपसि दाने वा यस्य न प्रथितं यशः ।

विद्यायामर्थलभं वा मातृकुक्षार एव सः ॥”

इति गारुडे ११४।१५ अध्यायौ ॥ * ॥

स च मध्यमोत्तमाधमभेदेन त्रिविधः । यथा,—

“यदुपात्तं यशः पित्रा धनं वीर्यमथापि वा ।

तत्र ह्यपयते यस्तु स नरो मध्यमः स्मृतः ॥

तद्दीर्घाभ्यधिकं यस्तु पुनरन्यत् स्वशक्तिनः ।

निव्यादयति तं प्राज्ञा वदन्ति नरमुत्तमम् ॥

यः पित्रा समुपात्तानि धनवीर्ययशानि च ।

अनृता नयति प्राज्ञास्तमाहुः पुरुषाधमम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥

अपि च ।

“उत्तमस्त्रिन्तं कुण्यान् प्रोक्तकारी च मध्यमः ।

अधमोऽब्रह्मया कुर्यादकर्मोच्चरितं पितुः ॥”

इति महाभारतम् ॥

(अनुसूतपुत्रप्राप्तापाधौ यथा,—

“ततः समामे कर्मणि पूर्वं दक्षिणपादमभि-

हरन्तो प्रदक्षिणमभिमुखं परिक्रामेत् ततो

ब्राह्मणान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्जन्यश्रेष्ठं

प्राचीयान् । पूर्वं पुनान् पश्चान् स्त्री नचोच्छिष्ट-

मशेषमेतत् । ततस्त्री सह संवसतामहराजं तपा-

विधपरिच्छेदावेव तथेष्टं पुत्रं जनयेताम् । या तु

स्त्री ध्यामं लोहितान्नं यद्वोरस्कं महाबाहुं

पुत्रमाशासीत । या वा कृष्णं कृष्णदुर्दीर्घकेशं

शुक्लान्नं शुक्लदन्तं तजस्विनमात्मवन्तम् । एष

एवानयोरेव होमविधिः किन्तु परिवर्द्धवर्ण-

वर्ण्य स्यात् पुत्रवर्णानुरूपस्तु यथाशरीरेव तथोः

परिवर्द्धोऽन्यः कार्यः स्यात् । द्विजेभ्यः शूद्रा तु

नमस्कारमेव कुर्यात् देवगुरुतपस्विषहृद्भ्यश्च ।

या या च यथाविधं पुत्रमाशासीत तस्यास्तस्या-

स्तान्तां पुत्राशिशमशुनिशस्य तांस्तान् जन-

पदान् मनसाशुपरिक्रामयेत् । ततो या या

वेषां वेषां जनपदानां मनुष्याणामनुरूपं पुत्र

माशासीत सा सा तेषां तेषां जनपदानामा-

हारविहारोपचारपरिच्छेदानशुविधीर्भवेति

१६८

पुत्रदा

वाच्या स्यात् । इत्येतन् सर्वं पुत्राशिशं सन्दृष्टि-

करं कर्म व्याख्यातम् ॥”

“तथा च कुर्वती शनैः शनैः पूर्वं प्रवाहेत

ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाह-

माणायां स्त्रियः शब्दं कुर्यात् प्रजाताः प्रजाता

धन्यं धन्यं पुत्रमिति तथास्या हर्षेणायायन्ते

प्राणाः ।” इति चरके शारीरस्थाने ४८ मे ४९ ध्याये ॥

पुत्रकः, पुं, (पुत्र + स्वार्थे संज्ञायामनुकम्पायां वा

कन् ।) पुत्रः । (यथा, विष्णुपुराणे । १ । १२ । १०९ ।

तथापि दुःखं न भवान् कर्तुमर्हति पुत्रकः । ।

यस्य यावत् स तेनैव स्वेन तुष्यति बुद्धिमान् ॥”)

शरभः । धर्मः । शैलविशेषः । दत्तभेदः । इति

मेदिनी । कं, १०४ ॥ पतञ्जकः । अशुकम्पान्वित-

जनः । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रकन्दा, स्त्री, (पुत्रप्रदो कन्दोऽस्याः । अस्याः

कन्दस्य गर्भदोषनाशेन पुत्रदात्वान् तथात्वम् ।)

लक्ष्मणाकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रका, स्त्री, (पुत्र + स्वार्थे संज्ञायामनुकम्पायां वा कन् ।

टाप् । “न यासयोः ।” ७ । ३ । ४५ । इत्यस्य

“सूतकापुत्रिकादन्दाकारानां वेति वक्तव्यम् ।”

इति वार्तिकोक्ता डीन इवणस्य पक्षेऽकारः ।)

पुत्रिका । इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्रजीवः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि +

अण् ।) दृष्टविशेषः । नियापुता इति भाषा ।

तत्पर्यायः । झीपदापहः २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ कुमारजीवः ३ पुत्रझीवकः ४ । इति

रत्नमाला ॥ पवित्रः ५ गर्भदः ६ सुतजीवकः ७ ॥

अस्य गुणाः । हिमत्वम् । दृढत्वम् । श्लेष्मण-

जीवदात्वम् । चक्षुष्यत्वम् । पित्तशमनत्वम् ।

दाहहृत्पानिवारणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

गुरुत्वम् । वातकारित्वम् । रुष्टशूलमलत्वम् ।

स्वादुत्वम् । पटुत्वम् । कटुत्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥

पुत्रझीवकः, पुं, (पुत्रं गर्भं जीवयतीति । जीवि +

अण् । द्वितीयाया अलुक् ।) पुत्रजीवक-

दृष्टः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते

चिकित्सितस्थाने १६ अध्याये ।

“अनेनेव विधानेन पुत्रझीवकजं रसम् ।

प्रयुञ्जीत भिषक् प्राज्ञः कालसाल्माविभाग-

विन् ॥”)

पुत्रस्य जीवके, त्रि ॥

पुत्रदा, स्त्री, (पुत्रं गर्भं ददाति सेवनेनेति ।

दा + कः ।) बन्ध्याकर्णोटीकी । लक्ष्मणाकन्दः ।

गर्भदात्रीक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रदात्री, स्त्री, (पुत्रं ददाति सेवनेनेति । दा +

दृष्ट + डीप् । बन्ध्यादोषनाशित्वात्स्यास्तथा-

त्वम् ।) मालवे प्रसिद्धो लताविशेषः । तत्-

पर्यायः । वातारिः २ भ्रमरी ३ श्वेतपुष्पिका ४

दृढपत्रा ५ अतिगन्धालुः ६ वंशीजाता ७ दण्ड-

क्षरी ८ । अस्या गुणाः । वातकटुष्णकफनाश-

त्वम् । सरभित्वम् । सर्वादा पथ्यत्वम् ।

दोषनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रिका

पुत्रपदा, स्त्री, (पुत्रं प्रददाति सेवनेनेति । प्र +

दा + कः । टाप् ।) चविका । इति राज-

निर्घण्टः ॥

पुत्रभद्रा, स्त्री, (पुत्रस्य भद्रमस्या इति ।) दृष्ट-

जीवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रशङ्खो, स्त्री, (पुत्रं पवित्रं शङ्खमिव पुष्य-

मस्याः । गौरीदित्वात् डीप् ।) अणशङ्खो ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

पुत्रश्रेणी, स्त्री, (पुत्राणां तत्सन्तानानां श्रेणि-

रञ्च । डीप् ।) रुद्रिकपर्णी । इति रत्नमाला ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ३८ अध्याये ।

“श्यामा महाश्यामा दृष्टदन्ती शङ्खिनी

तिल्वककम्पिलकरम्यकक्रसुक्पुत्रश्रेणीगवाक्षी

राजदक्षकरद्वयशृङ्गसन्तानाश्च गलाक्षीमुघाः

सुवर्णक्षीरी चेति ॥”)

पुत्रस्रः, स्त्री, (पुत्रं स्रते इति । स्र + क्तिप् ।)

पुत्रजनिका । यथा,—

“पुत्रस्रः पुण्यभूमिः स्याद्वनस्रः पुत्रिकाप्रस्रः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

पुत्राम्नादः, त्रि, (पुत्रस्य अन्नं तदपहृतमन्न-

मतीति । अद + अण् ।) पुत्राम्नोजी । तत्-

पर्यायः । कुटीचकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुत्रिका, स्त्री (पुत्रो + स्वार्थे कन् टाप् । “क२गः ।”

७ । ४ । १३ । इति ह्रस्वः ।) कन्या । तत्-

पर्यायः । आत्मजा २ दुहिता ३ पुत्री ४

तनुजा ५ सुता ६ अपत्यम् ७ पुत्रका ८ स्वजा ९

तनया १० नन्दिनी ११ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । २२१ ।

“पुत्रिकाव्रथीत् । तान् । अतिदृष्टनात्मकोऽयं

माहमेनमभिलषामि ॥” पुत्रीऽऽ प्रतिजति-

रस्या इति । पुत्रो + “इवे प्रतिजतौ ।” ५ ।

३ । १६ । इति कन् ह्रस्वश्च ।) पुत्रलिका ।

यावत्तनकः । इति मेदिनी । के, १२४ ॥

(यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने । १६ अध्याये ।

“पोटोपमपालिरुभयतः । जीणपत्रिकाश्रितो

निर्विधिमः स्थलाश्रम विधमपालिया योजिमः ॥”

पुत्रस्वरूपत्वेन कृता कन्या । तद्वर्जजातः पुत्रस्तु

कन्यादातुः पुत्रो भवतीति । यथा, भनौ । ६ ।

१०७ १०८ ।

“अपुत्रोऽनेन विधिना सुतो ज्ञानीत पुत्रिकाम् ।

यदपत्यं भवेदस्यां तन्मम स्यात् स्वधाकरम् ॥”

यथा च महाभारते । १ । ६६ । १२ ।

“ताः सर्वास्त्ववदाश्रयः कन्याः कमललोचनाः ।

पुत्रिकाः स्थापयामास नष्टपुत्रः प्रजापतिः ॥”)

पुत्रिकापुत्रः, पुं, (पुत्रिकायाः जातः स्यात् । पुत्रे

स हि मदीयः पुत्रो भविष्यतीति पुत्रस्वरूपत्वेन

कृतायाः सुतायाः पुत्रः ।) पुत्रिकायाः सुतः ।

स च श्रीरसममः । यथाह त्रिशङ्कः ।

“अम्नाहकां प्रदास्यामि तुभ्य कन्यामनङ्गताम् ।

अस्यां यो जायते पुत्रः स मे पुत्रो भवेदतीति ॥

अथवा पुत्रिकेव सतः पुत्रिकामुतः सोऽप्यौरस-

सम एव पित्रवधवानामप्यत्वात्मात्रवधवानां

पुच्छेष्टिः

बाहुल्याच्च । यथाह वशिष्ठः । द्वितीयः पुच्छेष्टिः के-
वेति । द्वितीयः पुच्छः कथ्येवेत्यर्थः । इति मिता-
चरः ॥

पुच्छिकाप्रश्नः स्त्री, (पुच्छिकायाः कन्यायाः प्रश्न-
जननी ।) पुच्छिकाजननी । तत्पर्यायः
धनसूः २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पुच्छिकामृतः, पु, (पुच्छिकायाः मृतः ।) पुच्छि-
कायाः पुच्छः । पुच्छिकेव पुच्छः । अस्य प्रमाणं
पुच्छिकापुच्छशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पुच्छिणी, स्त्री, (पुच्छेष्ट्या अस्तीति । पुच्छ +
इति, + ङीप् ।) पुच्छवती । यथा,—

“सर्वास्माकपुत्राणां मेका चैव पुच्छिणी भवेत् ।
सर्वास्माकानि पुच्छेष्टिं प्राह पुच्छवतीमनः ॥”

इति दायभागधृतमनुवचनम् ॥

पुच्छी, [न] पु, (पुच्छीत्यास्तीति । पुच्छ + इति, +
पुच्छयुक्तः । पुच्छशब्दादस्यर्थे इन्प्रत्ययनिष्पन्नः ॥

• यथा,—
“ज्येष्ठेन ज्ञानमात्रेण पुच्छी भवति मानवः ।
पितृणामनुग्रहेण स तस्मात्तद्व्यमर्हति ॥

इति मनुः ॥

पुच्छी, स्त्री, (पुच्छ + “प्राङ्गुवाद्यस्यो ङीन् । ४ ।
१ । ७३ । इति ङीन् । यद्वा, गोरादित्वात्
ङीष् ।) मृता । इति हलानुधः ॥ अस्याः
पर्यायः पुच्छिकाशब्दे द्रष्टव्यः । वृक्षविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुच्छीयं, त्रि, (पुच्छस्य निमित्तं मयोग उत्पत्तौ-
वेति । पुच्छ + “पुच्छाच्छ च ।” ५ । १ । ४० ।
इति द्वः ।) पुच्छम् । (यथा, महाभारते १ ।
६७ । १६३ ।

“धृत्वा यशस्य पुच्छीयमायुषं विजयावहम् ।
इदमप्राप्तवन् श्रुतयश्चमस्यता ॥”

यथा च रघौ । १० । ४ ।

“अथ्यश्रद्धादयस्कास्य सन्तः सन्तानकाङ्क्षिणः ।
आरम्भितजनात्मानः पुच्छीयामिच्छन्त्विवजः ॥”

“पुच्छीयां पुच्छनिमित्तम् ॥” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥) पुच्छमन्वति । पुच्छस्यैदमित्यर्थे
इत्थप्रत्ययनिष्पन्नम् । इति लाकारणम् ॥

पुच्छेष्टः, स्त्री, (पुच्छनिमित्तिका इष्टिरिति मध्य-
पदलोपा समासः ।) पुच्छनिमित्तकयागविशेषः ।
इति जटाधरः ॥ यथा,—

“गृहीत्वा पञ्चवर्षीयं पुच्छेष्टिं प्रथमचरेत् ॥”

इति स्मृतिः ॥

(अस्या क्रियाविशेषो यथा,—

“ततः पुच्छकामा पश्चिमतोऽयं दक्षिणतो ब्राह्मण-
मुपवेशयान्वात्मन सह भर्ता यद्येष्टं पुच्छमाशा-
साना । ततस्त्वस्या आशामानाया ऋत्विक्
प्रजापतिमभिनिदिश्य धोनीं तस्याः कामपि
पूरणां कस्यामिष्टं निवर्षेद्विष्णुर्धनिं कस्यपि
वित्यन्वयाच्च । ततश्चैवायं स्थालीपाकमयमि-
मसाय चित्रं दद्यात् । यथाग्रायज्ञोपमन्त्रितसु-
पात्रं तस्ये दद्यात् मन्त्रोदकापानं कुरुष्वेति ।
ततः समाप्तं कर्मणि पूर्वं दत्तपदमभि-

पुनः

हरन्ती प्रदक्षिणमभिमुखपरिक्रामेत् ततो ब्राह्म-
णान् स्वस्ति वाचयित्वा सह भर्ताज्यशेषं प्राप्नी-
यान् । पूर्वं प्रमान् पश्चान् स्त्री नचोच्छिष्ट-
मवशेषयेत् ततस्तौ सहसंवेसनामष्टरात्रं तथा-
विधपरिष्कृदावेव तथैष्टपुत्रं जनयेताम् ।

या तु स्त्रीश्यामं लोहितान्तं यदोरस्कं महाबाहुं
पुच्छमाशासीत् । या वा कृष्णं कृष्णदृष्टीर्धन्वं
मुक्ताक्षं युक्तदन्तं तंजस्विनमात्मवन्तम् । राघ-
ववानयोरपि होमविधिः किन्तु परिवर्तव्यवर्ज-
स्यात् पुच्छमाशुपुच्छस्तु यथाशौरेव तयोः परि-
वर्तनीत्यः कार्यः स्यात् ॥” इति चरके शारीर-
स्थानेष्टमेध्याये ॥

पुच्छेष्टिका, स्त्री, (पुच्छेष्टि + स्वार्थे कन् टाप् च ।)

पुच्छनिमित्तकयागविशेषः । इति जटाधरः ॥

पुच्छी, पु, (दुहिता च पुच्छश्च पुच्छी इत्येकशेषः ।)

पुच्छदुहितरौ । इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥

दिवचनान्तोऽयम् ॥

पुच्छं, त्रि, (पुच्छस्य निमित्तं संयोग उत्पत्तौ
वेति । पुच्छ + “पुच्छाच्छ च ।” ५ । १ । ४० ।

चकारादयत् ।) पुच्छीयम् । पुच्छनिमित्तसंयोगः

पुच्छनिमित्तोत्पत्तौ वा । इति पाणिनिः ॥

पुच्छ, इ कुत्थं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-संट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ, पुण्यति ।

अन्तःस्थप्रथमादिरयमित्यर्थः । पुण्यति । इति

दुर्गादासः ॥

पुच्छ, क त्विषि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-
पर०-अक०-संट् ।) क, पोथयति । त्विषि ढीप् ।

इति दुर्गादासः ॥

पुच्छ, य हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक०-संट् ।) य, पुण्यति पुषीथ । इति

दुर्गादासः ॥

पुञ्जः, पु (पूरणान् पुन् गलनान् गलः । ततः कर्म
धारयः । वृद्धिर्दामवत्त्वाद्देशस्य तथात्वम् ।)

देहः । (यथा, पार्श्वनाथचरिते । १० । ११० ।

“चक्रुः शिरसि भाले च नञ्च सर्वाङ्गपुञ्जम् ॥”)

आत्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ परमायुः ।

यथा,—

“स्थाना मध्यास्तथा सन्म्राः स मात सन्म-

नराश्च ये ।

देहभेदा भवान् सर्वं ये केचित् पुञ्जलाभ्याः ॥”

इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २० अध्यायः ॥

“पुञ्जन्ते गलन्तं चेति पुञ्जलाः । वृद्धपक्षय-

भाजो येऽवप्राक्ताश्चैव देहभेदाः । यथाहुः ।

पूरणाङ्गलनादेहं पुञ्जलाः परमाणव इति ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

पुञ्जः, त्रि, (पुन वृद्धनशालः गलो ह्रासवांचेति
कर्मधारयः ।) सुन्दराकारः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ रूपादिभेदइयम् । इति हेम-

चन्द्रः ॥

पुनः, [र] य, (पुनय्यत कृत्यत इति । पुन +

बाहुलकात् अर् अस्व उल्लङ्घ ।) अप्रथमः ।

(यथा, मनुः । २ । १२० ।

पुनरु

“ऊर्ध्वं प्राणा क्षुत्क्रामन्ति यूनः स्थविर आयाति ।
प्रत्युत्थानाभिवादाभ्यां पुनस्तान् प्रतिपद्यते ॥”

भेदः । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥

अधिकारः । पञ्चान्तरम् । इति मेदिनी ॥ २,

७२ ॥ (यथा, रघुः । २ । ४८ ।

“भूतानुकम्पया तव क्षेप्यं गौ-

रेका भवेत् स्वस्तिमति त्वदन्ते ।

जीवन् पुनः शश्वदुपप्रेष्यः

प्रजाः प्रजानाथ । पितेव पासि ॥”)

पुनःपुनः [र] य, (पुनर् + वीश्यायं द्वित्वम् ।)

वारंवारम् । तत्पर्यायः । सुहुः २ शश्वत् ३

अभीक्ष्णम् ४ असहत् ५ । इत्यमरः । ३ । ४ । १५ ॥

वारंवारं ६ पौनःपुन्यम् ७ प्रतिक्षणम् ८ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, चाणक्ये ।

“अतिथिर्बालकश्चैव राजा भाषां तथैव च ।

अस्ति नास्ति न जानन्ति देहि देहि पुनः-

पनः ॥”)

पुनःपुनः, स्त्री, नदीविशेषः । पुनपुनः इति

भाषा । यथा,—

“कीकटेषु गद्या पुण्या पुण्यं राजयद्दे वनम् ।

अपनस्याश्रमः पुण्यो नदी पुण्या पुनःपुनः ॥”

इति वायुपुराणे गद्यामाष्टाक्षरम् ॥

पुनःसंस्कारः, पु, (पुनः पुनर्वाक्यतः संस्कारः ।)

द्वितीयवारोपनयनादिसंस्कारः । यथा,—

“पुनर्वसौ कृतो विप्रः पुनःसंस्कारमर्हति ॥”

इति व्योतिस्तत्त्वम् ॥

पुनरागमनं, स्त्री (पुनः पुनर्वागमनागमनम् ।)

द्वितीयवाररागमनम् । फिर आसा इति भाषा ॥

यथा—

“संवत्सरव्यतीते तु पुनरागमनाय च ॥”

इति दुर्गातत्त्वपद्धतिः ॥

पुनरुक्तं, स्त्री, (वच + भावे क्तः । पुनः पुनर्वा

सक्तम् ।) पुनर्वाक्यनम् । यथा,—

“आपाततो यदर्थस्य पौनरुक्त्वेव भाषणम् ।

पुनरुक्तवदाभासः स भिन्नाकारशब्दगः ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

(यथाह गोतमः । ५ । ५७—५८ ।

“शब्दार्थयोः पुनर्वचनं पुनरुक्तमन्यत्रानु-

वादान् ॥”

“पुनर्वचनं पुनरुक्तं तस्य विभागार्थं शब्दार्थयो-

रिति । तेन शब्दपुनरुक्तमर्थपुनरुक्तञ्च लभ्यत ।

अनुवादोऽतिशयोक्तिवारणाय अन्यत्रानुवादादिति

अनुवादोऽन्यत्वं मनीष्यार्थः । निवृत्त्युपपन्नं पुन-

रभिधानं हि पुनरुक्तं अनुवादस्तु आख्यारूपः

सप्रयोजनकं भवेति भावः । तथाच समा-

नार्थकपुञ्जानुपुञ्जकशब्दप्रयोगः शब्दपुनरु-

क्तम् । समानार्थकभिन्नानुपुञ्जकशब्दस्य निवृत्त्यो-

जनं पुनरभिधानमर्थपुनरुक्तम् । आद्यं यथा

घटो घट इति । द्वितीयं यथा, घटः कलस

इति । एतस्य प्रमादादिना सम्भवः ॥” ॥

पुनरुक्तभेदान्तरमाह ।

“अर्थादापन्नस्य स्वशब्देन पुनरभिधानम् ॥”

पुनर्भ

पुन्यागः

पुन्याम

“पुनरुक्तमित्युच्यते । यस्मिन् पुनरुक्तं यस्यार्थस्यौत-
सर्गिका प्रतिपत्तिर्भवति तस्य तेन रूपेण
पुनरभिधानं पुनरुक्तम् । इदमेव च अर्थपुन-
रुक्तमिति गीयम् । यथा बहिरुक्तं इति पूर्व-
पदानि प्रोक्तिरियम् । उणो बहिरुक्तिः उत्तर-
पदानि प्रोक्तिः । एवं बहिरुक्तिं गेहे नास्तीति
विश्यान्निप्रोक्तिः । जीवन् गेहे नास्ति बहि-
रुक्तीति निषेधादिप्रोक्तिः । पुनरुक्तत्वे विध्यचेदं
भाष्यादि सम्मतम् । तस्यैव शब्दस्य पुनरभि-
धानं पर्यायेणाभिधानम् अन्यतः पुनरर्थपुन-
रुक्तमित्याहुः ॥” * पुनर् + वच् + कर्मणि क्तः ।
पुनः कथिते, त्रि । यथा, महाभारते । ॥ ४१७३ ॥
“बृहन्मथ । तस्मिन् पुनरुक्ता कथामिमाम् ॥”
पुनरुक्तजन्मा, [न] पुं, (पुनरुक्तं जन्म यस्य ।
“द्वितीयं मौञ्जीवन्नेन ।” इति मनस्तेरस्य तथा-
त्वम् ।) ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुनर्जन्म, [न] क्ली, (पुनर्भूयो जन्म ।) पुन-
र्त्वारोपपत्तिः । यथा,—
“आत्रस्तुभवनान्नोकाः पुनरावर्तिनोऽस्मिन् ।
मामुपेत्य तु कौन्तेय । पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ८ । १६ ॥

पुनर्नयः, पुं, (पुनरपि द्विष्टं भूयोऽपि नवः ।) नवः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

पुनर्नवा, स्त्री, (द्विजायां पुनरपि नवा । यद्वा,
पुनर्भूयोभूयः नूयते स्तूयते इति । नु स्तुतौ +
“ऋदोरप्” ॥ ३ । ३ । ५७ । इत्यप् । ततश्चाप ।
चुभादित्वात् न गत्वम् ।) प्राकविशेषः ।
तत्पर्यायः । शोधनी २ वर्षाभूः ३ प्राट्या-
यणी ४ कटिलकः ५ । उता अरुणाः ॥
श्वेतायाः पर्यायः । तृतीयः २ चिराटिका ३ ।
इति रत्नमाला ॥ विशाखः ४ कटिलकः ५ शशि-
वाटिका ६ पृथ्वी ७ सितवर्षाभूः ८ घनपत्रः ९
कटिलकः १० । अस्या गुणः । उग्रात्वम् ।
नित्तत्वम् । कफकामज्ज्वरीगश्रुलामपाण्डुशोफा-
निलनाशित्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ भेदक-
त्वम् । रसायनत्वम् । आमर्दनमन्त्रप्रोदरनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ४ ॥

“पुनर्नवा श्वेतमृला शोधनी दीर्घपत्रिका ।
कटुः कपाया ८ ॥ पाण्डुहृदीपनी परा ॥
शोफानिलगरस्त्रेष्वाहरी ब्रह्मोदरप्रणतः ॥
पुनर्नवा परा रक्ता रक्तपुष्पांशुनाटिका ।
शोधनी चतुर्वर्षाभूर्वर्षकः कटिलकः ॥
पुनर्नवारुणा तित्ता कटुपाका हिमा लघुः ।
वानला ग्राहिणी श्लेष्मपित्तरक्तविनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पुनर्भवः, पुं, (द्विष्टोऽपि पुनर्भवतीति । भू +
अच् ।) नवः । इत्यमरः । २ । ६ । ८३ ॥ रक्त-
पुनर्नवा । इति राजनिघण्टुः ॥ (पुनर् + भू +
भावे अप् । पुनरुत्पत्तिः । यथा, महाभारते ।
१ । १ । २५५ ।

“सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥” * ॥

पुनर्भवतीति । भू + अच् । पुनर्त्वारोपपत्तिः, त्रि ॥

पुनर्भवो [न] पुं, (पुनर्भवः पुन पुनरुत्पत्तिर-
स्थस्येति । पुनर्भव + इति ।) आत्मा । इति
हेमचन्द्रः । ६ । २ ॥

पुनर्भूः, स्त्री, (पुनर्भवति जायत्विति । भ +
किप् ।) द्विरुद्धा । तत्पर्यायः । द्विधियः २ ।
इत्यमरः । २ । ६ । २३ ॥ “अन्तयोनिस्त्वाद्द्विधवा
पुनरुच्यते । इत्यमावयस्य भूत्वा अन्यस्य पुन-
र्भवतीति किप् पुनर्भूः । द्विधयेति निन्दिततया
शब्दात् द्विधियः द्विध शब्दे नास्तीति कूः निपा-
तनाश्रित्यम् ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ सा
त्रिविधा । यथा,—

“परपुञ्जास्त्रियस्त्वयाः सप्त प्रोक्ता यथाक्रमम् ।

पुनर्भूस्त्रिविधा तासां स्वेरिणी तु चतुर्विधा ॥

कथ्येवान्तयोनिर्या पाणिग्रहणदूषिता ।

पुनर्भूः प्रथमा प्रोक्ता पुनः संस्कारकर्मणा ॥

दशधर्मानवस्थे स्त्री गुरुभिर्या प्रदीयते ।

उत्पन्नमाहमान्यस्ते सा द्वितीया प्रकीर्त्तिता ॥

उत्पन्नमाहमा उत्पन्नव्यभिचारा ।

अमनस देवरेण स्त्री बान्धवैर्या प्रदीयते ।

सवर्णाया सपिण्डाया सा तृतीया प्रकीर्त्तिता ॥”

इति मिताचरा ॥ * ॥

पुनर्त्वारोपपत्तिः, त्रि ॥

पुनर्यात्रा, स्त्री, (पुनरप्रथमा यात्रा ।) निवर्त्त-
यात्रा । सा तु आशाद्युक्तपत्नीयरथद्वितीया-
नन्तरं तन्मन्त्रमदिवसविहिता श्रीजगन्नाथदेवस्य
दक्षिणमुखयात्रा । फिरे रथ इति उलूटा रथ
इति च भाषा । अस्या इति कर्त्तव्यता यात्रा-
शब्दे द्रष्टव्या ॥

पुनर्जन्मः, पुं, (पुनः पुनः प्राग्गिर्यु वसति जन्म-
रूपेणिति । पुनर् + जन्म + उः ।) विष्णुः । (यथा
महाभारते । १३ । ११६ । ३६ ।

“अघनो विजयो जेता विश्वयोनिः पुनर्जन्मः ॥”)

शिवः । काव्यायनमनिः । लोकभेदः । घना

रम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥ नक्षत्रविशेषः ।

स च घनरात्रिपञ्चतारात्मकः । यथा,—

“मध्यवर्त्तनं ग्राममनाज्जता-

वस्वरस्य सुरमातृभे गता ।

लिपिका समन्वि पञ्चतारके

पञ्चपात्रकमिता घटोदयान् ॥”

इति कालिदासकृतमहाकविमनिरूपणम् ॥

तस्याधिष्ठात्रो देवता अर्द्धिनि । इति जातकः ॥

तत्र जातफलम् । यथा कौश्लप्रदीपे ।

“पञ्चमिन्त्रं जतशान्त्यनः

सद्वक्त्रकामी वरभ्रमणा ॥

दाना प्रतापी रमधाधिपश्रीः

पुनर्जन्मो यस्य भवत प्रकृतिः ॥”

पुनर्जन्मः, पुं, अश्विन्यादिप्रविशतिनित्तज्जान्तगत-
सप्तमनक्षत्रम् । तत्पर्यायः । यामकौ २ आदित्यौ

३ । इति हेमचन्द्रः ॥ द्वाचनान्तोऽयम् ॥

पुन्यामः, पुं, (पुन्यान् नाग इव श्रद्धावान् ।) स्वनाम

स्थानादहनपुण्यवृत्तविशेषः । तत्पर्यायः । गुरुयः

२ तुङ्गः ३ केशरः ४ देववल्लभः ५ । इत्यमरः ।

२ । २ । २५ ॥ कुम्भीकः ६ रक्तकेशरः ७ ।
इति रत्नमाला ॥ पुन्यामा ८ पाटलदमः ९
रक्तपुष्पः १० रक्तरेणुः ११ अरुणः १२ । अस्य
पुण्यगुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सुगन्ध-
त्वम् । पित्तनाशित्वम् । भस्मीयं द्रावणत्वम् ।
देवताप्रसादनत्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ कषाय-
त्वम् । कफरक्तनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ * ॥
मितीतफलः । जातीफलः । नरश्रेष्ठः । पाण्डु-
नागः । इति मेदिनी । गे, ४६ ॥

पुन्याटः, पुं, (पुन्याडः । एयोदरादित्वात् डस्य टः ।)

चक्रमर्दः । इति राजनिघण्टुः ॥ (पर्यायोऽस्य

यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“चक्रमर्दं प्रपुन्याटो ददन्ना मेघलोचनः ।

पुन्याटः स्यादेडगजचक्रो पुन्याट इत्यपि ॥”)

पुन्याडः, पुं, (पुन्यामं नाडयतीति । नड ऋशे +

“कर्मण्यण्” ॥ ३ । २ । १ । इत्यण् ।) चक्रमर्दः ।

इति राजनिघण्टुः ॥

पुन्यामनरकः, पुं, (पुन्यामं नाम यस्य स पुन्यामा ।

पुन्यामा चामौ नरकश्चेति कस्मैधारायः ।) पुन

इतिनामकनरकविशेषः । तत्र षोडशविधपापैः

पतति । यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“परदाराभिगमनं पापानाश्वपसवनम् ।

पाकस्यं सर्वभूतानां प्रथमं नरकं स्मृतम् ॥

फलस्तेयं महापापं फलाहंस्य च पाटनम् ।

पाटनं वृक्षजातानां द्वितीयं परिकीर्तितम् ॥

वर्थादानं तथा द्विष्टमश्वधवन्तनम् ।

विवादित्वमहेतुत्वं तृतीयं नरकं स्मृतम् ॥

भयदं सर्वसत्त्वानां नरभतिविनाशनम् ।

भ्रंशनं निजधर्मेणां चतुर्थं नरकं स्मृतम् ॥

भारणं भिन्नकौटिल्यं मिथ्याभिप्रायपन्नं यत् ।

मिथेकाशनमित्युक्तं पञ्चमं विपाचनम् ॥

प्ररोहणं यत्नकरं यमनं योगनाशनम् ।

यानमुख्यस्य हरणं षष्ठमुक्तं वृषाचनम् ॥

राजभागस्य हरणं राजजायनिषेधनम् ।

राज्ये त्वहितकारित्वं सप्तमं नरकं स्मृतम् ॥

स्तब्धत्वं लोलपल्लव लब्धधर्मायनाशनम् ।

नानाकर्मकरं पोतमष्टमं नरकं स्मृतम् ॥

त्रस्तस्वहरणञ्चैव त्रासणानां निनिन्दनम् ।

विरोधो त्रासणैश्चोक्तो नवमो नरकस्त्वयम् ॥

शिक्षाचारविनाशश्च भिन्नार्थं शिक्षां चैधम् ।

श्रास्त्रस्तेयं धर्मशून्यो दशमं परिकीर्तितम् ॥

घट्टनिग्रहं घोरं घाटगुणप्रतिघ्ननम् ।

शकादशममेतत्तं नरकं सद्विचक्षणम् ॥

सद्विचक्षणं सदा चेतमनाचारमसनक्रिया ।

संस्कृतं रक्षोणत्वनिद्रा द्वादशमं स्मृतम् ॥

विनिग्रहमात्मनामपवर्गस्य द्वादशमं ।

स्वर्गचर्त्तस्य सतिदं त्रयोदशममुच्यते ॥

समलं प्रमोदीनस्य यद्वर्त्तं यत्तदोपजम् ।

चतुर्दशममेतत्तं नरकं सद्विचक्षणम् ॥

अज्ञानसाधनित्वमष्टादशममुच्यते ।

गर्ह्यं तत् पञ्चदशकमसत्यपचनानि च ॥

आलस्यं वै षोडशकमाक्रोशश्च विशेषतः ।
सञ्चस्य चातनायित्वमगारैश्चिदापनम् ॥
इच्छा च परदारैश्च नरकाय निगद्यते ।
इत्याभावश्च सन्धेयु औहव्यन्तु विगर्हितम् ॥
एतेस्तु पापैः पुरुषः पुत्रामनरकं पतन् ॥
पुत्रामनरकं चोरं विनाशं प्राह सञ्चस्य ॥
एतस्मान् कारणात् साध्यस्तनः पुत्रो निगद्यते ॥”

इति वामने ५८ अध्यायः ॥

पुष्पकलः, पु, (पुष्पकम् । पृषोदरादित्वात् सस्य
लत्वम् ।) उदरस्थवायुः । इति भृगुप्रयोगः ॥

पुष्पकसः, पु, (पुष्पकसवत् आलस्यरस्यास्तीति ।
अच् ।) पद्मबीजाधारः । तत्पण्यायः । बीज-
कोषः २ वराटकः ३ । (पुष्पक इति शब्दो-
दस्यस्येति ।) वामपाश्वस्यमलाशयः । फोफडा
इति फुलधरा इति च भाषा । तत्पण्यायः ।
कोशः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रक्तफेनजः ३ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ तिलकम् ४ कोमः ५ । इत्य-
मरः ॥ लोमम् ६ । इति भरतः ॥ फुष्पकसोऽपि
पाठः ॥ (फुष्पकसशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ।)
पुमान् [स] पु, (पाति रक्षतीति । पा + “पाते-
र्यमुसु” । उणा० । ४ । १७७ । इति डमुसुत् ।
डिङ्वात् टिलोपः ।) मनुष्यजातिपुरुषः । तत्-
पण्यायः । पञ्चजनः २ पुरुषः ३ पूरुषः ४ ना ५ ।
इत्यमरः । ५ । ६ । १ ॥ (यथा,—

“स्वदेशजातस्य जनस्य लोके
गुणाधिकं पुंसि भवत्यवज्ञा ।
निजाङ्गना यदापि रूपराशि-
स्तथापि पुसां परदारचेष्टा ॥”

इत्यद्भट्टः ॥)

मनुष्यजातिः । इति कैचिदिति भरतः ॥ पुल्लिङ्ग
मात्रश्च ॥ (कूटस्थपुरुषः । यथा, विष्णुपुराणे ।
१ । १ । २ ।

“सदृशं ब्रह्म य ईश्वरः पुमान्

गुणोर्मिस्तृष्टिस्थितिकालसंलयः ।

प्रधानबुद्ध्यादिगतप्रपञ्चसः

स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभित्तुक्तिरः ॥”

“अक्षरमिति विकारं निराकरोति पुमान्
कूटस्थः ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥)

पुर, श्च अयमव्याम । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तदा०-

पर०-सक०-सेट ।) श्च, पुरति व्यञ्जः कनिष्ठस्य

अग्रं गच्छतीत्यर्थः । पोरिता । इति दुर्गादासः ॥

पुरं, लो (प्रथमं प्रयत्ने इति । पृल्लि पुर्त्तौ + कः ।)

गहः । देहः । पाटलिपुत्रः । पुण्यादीनां दला-

वृत्तिः । इति मेदिनी । २, ५८—५९ । नागर-

मुक्ता । इति रत्नमाला ॥ चर्म इति शब्दरत्ना-

वली ॥ गृहोपरिदृष्टम् । इति विश्वः ॥

पुरं लो लो, (पिपसांति ।) + मूलविभुजादि-

त्वान कः । यद्वा, पुरति अग्रं गच्छतीति । पर +

“इगुपप्रज्ञाप्रोक्तिरः कः ।” ११।१३५ । इति कः ।)

चट्टादिविशिष्टस्थानम् । इति श्रीधरस्वामी ॥

बहुगामीयश्च वृहत्स्थानम् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ तत्पण्यायः । पूः २ पुगी ३ नगरम् ४

पत्तनम् ५ स्थानीयम् ६ कटकम् ७ पट्टम् ८
निगमः ९ पुटभेदनम् १० । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य लक्षणादि यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“राजा सहायसंयुक्तः प्रभृतयवसेन्यनम् ।

रम्यमाणन्तु सामन्तं मध्यमन्देशमावसेत् ॥

वैश्यशूद्रजनप्रायमगाह्यान्त्यथा परैः ।

किञ्चिद्ब्राह्मणसंयुक्तं बहुकर्मिकरन्त्यथा ॥

अद्वैतमाटकं रम्यमगुरक्तजनान्वितम् ।

करैरपीडितं वापि बहुपुष्पफलन्त्यथा ॥

अगम्यं परचक्राणां तद्वास्यहमापदि ।

समदःखमुखं राज्ञः सततं प्रियमास्थितम् ॥

सरीसृपविहीनश्च याडतस्करवर्णितम् ।

गवविधं यथालाभं राजा विषयमावसेत् ॥

एतद्दुर्गं नृपः कुर्यात्त वसामेकतमं बुधः ।

वनदुर्गं महीदुर्गं नरदुर्गन्त्येव च ॥

वास्तुचेवावदुर्गं गिरिदुर्गं पाथिवं ।

सर्वेषामेव दुर्गाणां गिरिदुर्गं प्रशस्यते ॥

दुर्गं परिधोपेतं चयाडालकसंयुतम् ।

शतधीयन्तमुत्थेयं शतशश्च समावृतम् ॥

गोपुरं सकाटश्च तत्र स्यात् सुमनोहरम् ।

सपताकं गजारूढो येन राजा विशेत् पुरम् ॥

चतस्रश्च तथा कार्या बोधयः सर्वतोमुखाः ।

एकस्मिन्स्तत्र वीथ्यग्रे देववैष्णवं भवेद्दुर्गम् ॥

द्वितीये वापि वीथ्यग्रे राजवैष्णवं विधीयते ।

धर्माधिकरणं कार्यं वीथ्यग्रे च तृतीयके ॥

चतुर्थे चैव वीथ्यग्रे गोपुरान्तु विधीयते ॥

आयतं चतुरस्रं वा त्रुषं वा कारयेत् पुरम् ।

सुक्तिहीनं त्रिकोणश्च यवमध्यन्त्येव च ॥

अर्धचन्द्रप्रकारश्च वज्राकारश्च कारयेत् ॥

अर्धचन्द्रं प्रशंसन्ति नदीतीरेषु तद्वसेत् ।

अन्त्यत्र तत्र कर्मस्थं प्रयत्नेन विज्ञानता ॥

राज्ञा कागयहं कार्यं दक्षिणे राजवैष्णवः ।

तस्यापि दक्षिणे भागे गजस्थानं विधीयते ॥

गजानां प्रादुसुखा शालां कर्मस्था वापुदुसुखा

आयिष्ये च तथा भागे आयुधागारमिष्यते ॥

महानसञ्च धर्मज्ञः कर्मशालास्तथापराः ।

एहं पुरोधसः कार्यं वामतो राजवैष्णवः ॥

मन्त्रवेदविदाश्चैव चिकित्साकर्त्तारव च ।

तत्रैव च तथा भागे कोलागारं विधीयते ॥

गर्वा स्थानं तथैवात्र तुरगागारं विधीयते ॥

उत्तराभिमुखं श्रेणां तुरगाणां विधीयते ॥

दक्षिणाभिमुखं वाथ परिशिष्टास्तु गर्हिताः ।

तुरगास्तु तथा धार्याः प्रदोपैः मार्कराजिकैः ॥

कुक्कुटान् वानरांश्चैव मकंटांश्च नराधिप ।

धारयेद्वेश्यालयां सवतसां धनुमेव च ॥

अत्राश्च धार्या यत्नेन तुरगाणां हितेयिणा ।

गोगजान्वादिशालास्तु तत्पुरोक्षस्य निर्गमम् ।

अस्मिन् गतं न कर्मस्थं देवदेवं दिवाकरं ॥

ततश्च यथास्थानं राजा विज्ञाय सारथिम् ।

दद्यादावसथस्थानं सर्वेषामनुपुष्पशः ॥

योधानां शिल्पिनाञ्चैव सर्वेषामनुपुष्पशः ॥

दद्यादावसथान् दुर्गे मन्त्रकान्तविदां शुभान् ॥

शिवेद्वान्शिवेद्वान् गजवेद्यास्तथैव च ।

आहरेत् भृशं राजा दुर्गे परवलाहजः ॥

कुशीलवानीं विप्राणां दुर्गे स्थानं विधीयते ।

न बह्वनामतो दुर्गे विना कार्यं तथा भवेत् ॥

सर्वं निरर्थकं कार्यं विना दुर्गे महीपते ।

दुर्गे यन्ताः प्रकर्त्तव्या नानाप्रहरणान्विताः ।

सहस्रधातिनो राजस्तेस्तु रक्षा विधीयते ॥

दुर्गद्वाराणि गुप्तानि कार्याण्यपि च भूभुजा ।

सञ्चयश्चात्र सर्वेषामायुधानां विधीयते ॥

घनुषां क्षेपणीयानां तोमराणाञ्च भागव ।

शराणामथ खड्गानां कवचानाम्थेव च ॥

लगुडानाञ्च कुन्तानां परिधेः सह पाथिवं ।

अभ्रानाञ्च प्रभूतानां सुहृद्वान्त्वथेव च ॥

त्रिशूलानां पट्टिशानां कुण्डलानाञ्च पाथिवं ।

प्रासानाञ्च समूलानां शक्तीनाञ्च नरोत्तमः ॥

परश्वानां चक्राणां वर्मणाश्चर्मभिः सह ।

कुहलरज्जुवेद्याणां पिटकानाम्थेव च ॥

हेतुकानाञ्च दात्राणामङ्गारस्य च सञ्चयः ।

सर्वेषां शिल्पिनाञ्च सञ्चयश्चात्र इष्यते ॥

वादित्राणाञ्च सर्वेषामौषधीनान्त्वथेव च ।

यवसानां प्रभूतानामिन्धनस्य च सञ्चयः ॥

गुडानां सञ्चयेनानां गोरसानाम्थेव च ।

वसानामथ मञ्जानां स्नायूनामिन्धभिः सह ।

गोचर्मपट्टहानाञ्च धान्यानां सञ्चयश्चात्र ।

तथैव पर्पटानाञ्च यवगोधूमयोरपि ॥

रत्नानां सर्ववस्त्राणां लोहानाञ्चाप्यश्वतः ।

कलायसुह्रमाषाणां चणकानां तिलैः सह ॥

तथा च सर्वशस्त्रानां पांशुगोमययोरपि ।

श्वणसर्पेरमं भवजतुलानाञ्च टङ्गणम् ॥

राजा सच्चिनुयाद्दुर्गे यच्चान्यदपि किञ्चन ॥ ५॥

कुम्भाश्चाग्नीविषाः काव्यां चालनिहादयस्तथा ।

रुगाञ्च पक्षिणश्चैव विरुद्धा ये परस्परम् ॥

स्थानानि च विरुद्धानां सुगुप्तानि पृथक् पृथक् ।

कर्मस्थानि महाभाग । यत्नेन पृथिवीक्षिता ॥

उक्तानि चाप्यनुक्तानि राजद्रव्याण्यशेषतः ।

सुगुप्तानि पुरे कुल्याञ्जनानां हितकाम्यया ॥

जीवकर्मभकाकोलाव्यामलक्यः पञ्चकम् ।

शालपण्यां एत्रिपण्यां सुह्रपण्यां तथैव च ॥

माधपण्यां च मेदं दे शारिवं दे वलात्रयम् ।

वीरा न्धसन्ती पृथीया वृहती कण्टकारिका ॥

भृङ्गी शृङ्गाटकीं द्रोणीं वर्षाभृदभरशुका ।

मधुपण्यां विशाखीं दे महाक्षुद्रा महातपा ॥

धन्वना सह देवाङ्गा कटुकैरुखं विषम् ।

पर्णाशनाकन्दङ्गीका फल्गुस्वर्णूरयष्टिका ॥

शुक्रातिशुक्राश्रम्यं च्छातिच्छत्रधीरणाः ॥

इक्षुरिक्षुविकाराश्च फाणिताद्याश्च सप्तमः ।

सिंहो च सहदेवो च विश्वेदेवाटरुखकम् ॥

मधुकं पुष्पकं साना शतपुष्पा मधुलिका ।

शतावरीमधुकं च पियालन्ताकुमेव च ॥

आत्मगुप्ता कटफलाख्या दारदा राजश्रीर्विका ।

राजसधपधन्याकण्ड्यप्रोक्ता तथेतुकटा ॥

कालशाकं पद्मबीजं गोवल्ली मधुवल्गिका ।
 ग्रीतपाकी कुलिङ्गाची काकजिह्वोरुपत्रिका ॥
 इन्द्राक्षपयौ चांभौ गुग्गारकपुनर्वयः ।
 कशेरुका तु काश्मीरी विश्वशालकर्वेष्टारम् ॥*॥
 शुकधान्यानि सर्वानि शमीधान्यानि यानि च ।
 लीरं लीरं तथा शुकं मज्जा तैलं वसा घृतम् ॥
 निकोचाभिषुकास्फोटं वातामामाकमालकम् ।
 श्वमादीनि चान्यानि विज्ञेयो मधुरो गणः ॥
 राजा सच्चिनुयान सच्चं पुरे निरवशेषतः ।
 दाडिमास्त्रातकास्त्राच्च तिलिङ्गीकालवेतसम् ॥
 भयं कर्कशं लक्ष्मं करमर्हकक्षयकम् ।
 बीजपूरककाष्ठौर् मालती राजबन्धुकम् ॥
 कौटकद्वयपर्णानि द्वयोर्भक्तियोरपि ।
 पार्वतं नागरकं प्राचीनारुक्मिव च ॥
 कपित्थामलकी चूर्णं फलं दन्तशुद्धयै च ।
 जम्बीरं नवनीतञ्च सौवैरुक्ततुषोदके ॥
 सुरारसञ्च मद्यानि मण्डतक्रदधीन च ।
 शुक्तानि चैव सर्वानि ज्ञेयान्यन्तगणं हिजाः ॥
 श्वमादीनि सर्वानि राजा सच्चिनुयान् पुरे ॥
 सैन्धवोद्भिदपाटयपाक्वसामुद्रगोमकम् ।
 कृष्णसौवर्षलवटं बालकं यवाङ्गयम् ॥
 औषधार्चं कालभस्म विज्ञेयो लवणो गणः ।
 श्वमादीनि सर्वानि राजा सच्चिनुयान् पुरे ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं चयन्त्रिकनागरम् ।
 कुठेरकं समरिचं शिग्रुभस्मातसधपाः ॥
 कृष्णजम्बीरा किण्विही हिङ्गुमूलकधान्यकम् ।
 काग्वी कृष्णकाजाल्यं मुसखः कालमालिका ॥
 फणिज्भक्तोद्य लशुनं भस्मगं मुरसस्तथा ।
 कायस्था च वयःस्था च हरितालं मनःशिला ॥
 अमृता च रुदन्ती च रोहिण्यं कुङ्कुमं तथा ।
 उषा शङ्खकाष्ठौर् शालकी हृषुपा तथा ॥
 सन्धेपित्तानि सृजानि प्राथी हरितकानि च ।
 सङ्गणानि च मूलानि यशस्वारिविषाणि च ॥
 फलानि चैव च तथा सृष्टौला हिङ्गुपत्रिका ।
 श्वमादीनि चान्यानि गणः कटुकमंशुकः ।
 राजा सच्चिनुयादुर्गं प्रयत्नेन वृषोत्तमः ॥*॥
 सुस्तचन्दनहीवेरुक्तमालकदारवः ।
 हरिद्रामलकोशीरं रक्तमालकवस्तुकम् ॥
 दूर्वापटोलकटुकादन्तिल्वकपत्रकचुराः ।
 किराततिलकं निम्बं विषा चातिविषा तथा ॥
 तालीशपत्रं तगरं सप्रपर्णविकङ्कताः ।
 काकोदुम्बरकोदीप्यसुषणः किण्विही तथा ॥
 यदयस्या रोहिणी मांसो पपटं मदयन्तिका ।
 रमाङ्गनं भृङ्गराजं पतङ्गी परिपेलम् ॥
 इष्यशी गुरुणी कामा श्यामाकं गन्धनाकुली ।
 चतुष्पङ्गी थाघनखमम्बका चतुरङ्गुला ॥
 रम्भा चैव कुधापुष्पी तारास्फोता हरेणुका ।
 वेजाग्रो वेतसस्तुम्बी विषाणां लोहमञ्जनम् ॥
 मालती करतिलस्तथा विषाङ्गी जिह्विका तथा ।
 पण्डितश्च गुडची च गणस्तिलकसंज्ञकः ॥
 श्वमादीनि चान्यानि राजा सच्चिनुयान् पुरे ।
 अभयामलकं चोभं तथैव च विभीतकम् ॥

प्रियङ्गुधातकीपुष्पं मोचलोष्णानामनाः ।
 अनन्तान्ती मुरानङ्गा श्योनाकं कचलं तथा ॥
 भर्गपत्रं शिलोद्भेद पाटलापत्रलोमकम् ।
 समङ्गा त्रिहतामूलं कार्पासा गेरिकाञ्जनम् ॥
 विदुमं समधच्छिष्टं कुम्भीकाकुमुदोत्पलम् ।
 न्ययोधोदुम्बराश्वत्थकिंशुका शिंशुपा शमी ॥
 पियालपिलुका शालशरीरं पञ्चकन्तथा ।
 तिल्वोद्यमन्थः जलञ्च श्यामाकयवकोद्वम् ॥
 राजादनं करीरञ्च धान्यकप्रियकी तथा ।
 शाकोटाशोकवदराः कदम्बखदिरद्वयम् ॥
 श्यां पञ्चाणि साराणि मूलानि कुसुमानि च ।
 श्वमादीनि चान्यानि कगायास्थो गणो मतः ॥
 प्रयत्नेन वृषश्च । राजा सच्चिनुयान् पुरे ।
 कीटाश्च मारुतो योग्या यज्ञतायान्तधेव च ॥
 वातघ्नमास्त्रमाग्राणि दृषणानि तथैव च ।
 धात्र्याणि पाथिवैर्दुर्गं तानि क्षामि भारत ॥
 विषाणांस्वारणं कार्यं प्रयत्नेन महीभुजा ।
 विचित्राश्च गदा धात्र्या विषप्रशमनास्तथा ॥
 रक्तोभतपिशाचघ्नाः पापघ्नाः पश्यान्नाः ।
 कलापिदश्च पुरुषाः पुरं धात्र्या प्रयत्नतः ॥
 भीतान् प्रमत्तान् कुपितान् तथैव च विमानि-
 तान् ।
 कुम्भत्वनं पापशालीञ्च न राजा वासयेत् पुरं ।
 यन्नायुधाङ्गालचयोपपन्नं
 समप्रधान्यौषधिसंप्रयुक्तम् ।
 वणिगजनेशान्वितमावसेत्
 दुर्गं सुगुप्तं वृषतिः सदैव ॥”
 इति मातङ्ग्ये राजधर्मो दुर्गसम्पत्तिर्नाम १६१
 अध्यायः ॥ * ॥ पुरं वर्गनीयानि यथा,—
 “पुरं हृदयप्रतोली च परिव्रजानोरगञ्जजाः ।
 प्रामादाञ्चप्रपारामवापीवैश्या सती त्वरी ॥”
 इति कविकल्पलता ॥
 अवशिष्टं नगरशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
 पुरः, पु (पिपत्तीति । ए । कः ।) गुग्गुलुः ।
 इत्यमरः ॥ १०।१६६ ॥ (अस्य पर्यायो यथा —
 “गुग्गुलुर्द्वेधपञ्च जटायुः कौशिकः पुरः ।
 कुम्भीलम्बलकं क्षीवं महिषाजः पलङ्कभः ॥”
 “अन्नं तीक्ष्णमर्णोश्च अवायं श्रममातपम् ।
 मदां रोषन्त्येन सन्ध्यागुणार्थं पुरसेवकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 पीतभिरुनी । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पुरः [स्] य (प्रब्रम्भित्वा प्रब्रम्भित्वा वा
 य प्रब्रम्भित्वाः प्रब्रम्भित्वादि । प्रब्रम्भ + “प्रब्रम्भा-
 धरावरणामसि पुरध्वसोधात् ॥” ५ । ३ । ३६ ।
 इति अस्ति तदुद्योगेन पुर इत्यादिशब्दः । अयतः ।
 इत्यमरः । ३ । ४ । ७ ॥ (यथा, कुमारे । २।३।
 “अथ जीवितनाथ । जीवासी-
 त्थमिधाथोत्थितया तया पुरः ।
 दृष्टं प्रयोजनं चित्तौ
 हरकोपानलभसा केवलम् ॥”)
 प्राच्या दिशि । प्रथमे कान्ते । (यथा, अभि-
 ज्ञानशकुन्तलायाम् । ७ अङ्के ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं
 घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ।
 निमित्तनेमिक्तिकथोर्यं विधि-
 स्तव प्रसादस्य पुरस्तु सम्यदः ॥”)
 पुरार्थः । अतीतः । इति तर्हीकार्या भरतः ॥
 पुरःसरः, जि (पुरोऽग्रे सरति गच्छतीति । स् +
 “पुरोऽग्रेत्युप सत्तं ।” ३ । २ । १०८ । इति
 टः ।) अयगामी । इत्यमरः ॥ १०।७८ ॥ (यथा,
 महाभारते । ४ । १६ । २० ।
 “यस्याः पुरःसरा ह्यामन् एतच्छानुयायिनः ।
 साहमय सुदेणायाः पुरःपञ्चाक्ष गाभिनी ॥”)
 अस्य पर्यायः अयसरशब्दे द्रष्टव्यः ॥
 पुरज्जनः, पुं, (पुरं दृष्टत्वेन जनयतीति । जनि +
 बाहुलकान् खः ।) जीवः । यथा, —
 “पुरुषं पुरज्जनं विद्यात् यद्व्यनक्यात्मनः पुरम् ।
 शकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥”
 इति श्रीभागवते । ४ । २६ । २ ॥
 पुरज्जनी, स्त्री, (पुरज्जन + गौरादित्वात् ङीप् ।)
 बुद्धिः । यथा,
 “न विदाम वयं सम्यक् कर्तारं पुरुषधाम ।
 आत्मनश्च परस्यापि गोत्र नाम च यत्कृतम् ॥
 राजन् । मदीयाः सर्वतः भामाह्वय पुरज्जनीम् ॥”
 “बुद्धिन् प्रमदी विद्यान्ममाहमिति यत्कृतम् ।
 यामधिष्ठाय देहेऽस्मिन् पुमान् मुदकोऽस्मिन्-
 गुणान् ॥”
 इति श्रीभागवते । ४ स्कन्धे । २५।२६ अध्याये ॥
 पुरज्जयः, पुं, (पुरं शत्रुपुरं जयतीति । जि + खच् ।)
 खयवशायराजविशेषः । तत्पर्यायः । काकुत्स्थः
 २ । इति चिकीटशेषः ॥ (यथा, भागवते ।
 ६ । ६ । १० ।
 “पितृपुत्रपतेरभ्येत विकृष्टिः पृथिवीभिसाम् ।
 श्रामदाज्ञे हरि यज्ञः प्रशाष्ट इति त्रिभुजः ॥
 पुरज्जयस्तस्य मुन इन्द्रवाह इतीरितः ।
 ककुत्स्थ इति चाप्युक्तः शत्रु नामानि
 कर्मभिः ॥”
 पुरज्जयः, स्त्री, इत्ययमपुत्रः । यथा हरिवंशे ।
 ३१ । १८ ।
 “खल्वयस्याभवत् पुत्रो वीरो राजा पुरज्जयः ।
 जनमेजयो महाराज । पुरज्जयस्योऽभवत् ॥”
 पुरं जयतीति । पुर + जि + खच् ।) पुरजय-
 कर्त्तरि जि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
 १०० । ४५ ।
 “स्वार्थं तपि राक्षानि जग्मुः परपुरज्जयः ॥”)
 पुरं स्त्री, (पुरं अयं गच्छतीति । पुर +
 बाहुलकान् अट् ।) सुवर्णम् । यथा,—
 “हरिः पुरं सुन्दरं श्रुतिदम्बसन्तोषितः
 सदा हृदयकन्दरे स्फुरत् पुः शचीनन्दनः ॥”
 इति विदग्धमाधवः ॥
 पुरणः, पुं, (पिपत्तिं पुर्यते वेति । प पालनादौ +
 “कण्ठजिमन्निनिधाजः कः ।” उणा० २।८२।
 इति व्युः । उत्वं रपरत्वच् ।) ससुदः । इत्युणा-
 दिकोषः ॥

पुरश्च

पुरतः, [स] च, (पुरति अये गच्छतीति । पुर + बाहुलकात् अतसुच् ।) अयतः । इत्यमरः । १३। ४। ७। (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १। १०७ । “निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यत् पुरतस्ततः । कस्य नीलनिचोलिन्यौ स केचिच्छाखलोचने ॥”)

पुरतटी, स्त्री, (पुरस्थिता तटीव ।) इड् । लुङ्-इङ् । इति हारावली । १६४॥

पुरहारं, स्त्री, (पुरस्थ हारम् ।) नगरहारम् । तत्पर्यायः । गोपुरम् २ । इत्यमरः । १२। १६॥ (यथा मनुः । ५ । ६२ । “दक्षिणेन नूनं मूर्धं पुरहारं च निर्हरेत् । पश्चिमोत्तरपूर्वैस्तु यथायोगं द्विजम्भनः ॥”)

पुरदिट्, [वृ] यु, (पुरं दृष्टीति । इष् + क्तिप् । मयनिर्मितानां पुरविशेषाणां दाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति जटाधरः । (यथा, भागवते । ४ । ६ । ७ । “स इत्यमादिष्ट सुरानजस्तु तैः समन्वितः पितृभिः सप्रसंगैः । ययौ सुधियाग्निलयं पुरदिवः कैलासमद्रिपर्वतं प्रियं प्रभोः ॥”)

पुरन्दरं, स्त्री, (पुर + दारि + खच् ।) चविकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

पुरन्दरः, पुं, (अरीणां पुरो दारयतीति । दृ + शिच् + “पूःसर्वयोर्दारिचहोः ।” ३ । २। ४१ । इति खच् । “वाचं यमपुरन्दरो च ।” ६। ३। ६१ । इति निपातितः ।) इन्द्रः । इत्यमरः । ११। ४४॥ (यथा, महाभारते । ३ । १०१ । ६ । “कालेयभयसक्तो देवः साक्षात् पुरन्दरः । जगाम शरयं शीघ्रं तप्तु नारायणं प्रभुम् ॥” पुरं गेहं दारयतीति । दारि + खच् । निपातितः ।) चौरः । यथा,—

“समांसमीना यदि पाकशाला समांसमीना दश धेनवः स्युः । पुरन्दरस्याविषयं यदि स्यात् पुरन्दरस्यापि पुरं न याचि ॥”

इत्यङ्गटः ॥

पुरन्दरा, स्त्री, (पुरं दारयति प्रवाहैरिति । दारि + खच् । निपातनात् साधुः । ततश्चाप् ।) गङ्गा । इति हारावली ॥

पुरस्त्रिः, स्त्री, (स्वननसहितं पुरं धारयतीति । पुरस्त्रि + खच् । गौरादित्वात् ङीष् । एषोदरादित्वात् इङ्गो वा ।) इति पुस्तद्विज्ञादिमती । इति भरतः । तत्पर्यायः । कुटुम्बिनी । इत्यमरः । १०। ६। ६॥ (यथा, रघुः । ७। ७०० । “तौ ज्ञातकैर्वन्धुमता च राज्ञा पुरस्त्रिभिश्च क्रमशः प्रयुक्तम् । कन्याकुमारौ कनकासनस्यौ आर्द्राक्षतारोपणमन्वभूताम् ॥”)

स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुरश्चरणं, स्त्री, (पुरोऽयत्नश्चरणं मन्त्रनपादि-पञ्चाङ्गकर्माचरणमिति ।) पुरस्त्रिया । सा तु खेददेवतामन्त्रसिद्धयर्थं तद्देवतापूजायै तन्-

पुरश्च

मन्त्रजपहोमतर्पणाभिविक्रान्तामन्त्रभोजनरूप-पञ्चाङ्गकावाचना । यथा, योगिनीहृदये । “गुरोराज्ञां समादाय शुद्धान्तःकरणो नरः । ततः पुरस्त्रियां कुर्यान्मन्त्रसंहितकाव्यया । जीवह्रीनो यथा देही सर्वकर्मसु न चमः । पुरश्चरणह्रीनोऽपि तथा मन्त्रः प्रकीर्तितः । तस्मादादौ स्वयं कुर्यात् गुहं वा कारयेद्गुह्यः । गुरोर्भावे विप्रं वा सर्वप्राण्यहिते रतम् । स्त्रियं प्राशस्त्रिदं मित्रं नागागुणसमन्वितम् । स्त्रियं वा सद्गुणोपेतां सपुत्रीं विनियोजयेत् ॥ आदौ पुरस्त्रियां कर्तुं स्थाननिर्णय उच्यते ॥” योगिनीहृदये ।

“पुण्यक्षेत्रं नदीतीरं गुहापर्वतमस्तकम् । तीर्थप्रदेशाः सिन्धुर्ना सङ्गमः पावनं वनम् । उद्यानानि विविक्तानि विस्वमूलं तटं गिरेः । तुलसीकाननं गोकुलं दृषमूर्धं शिवालये ॥ अन्धत्यामलकीमूलं गोशालाजलमध्यतः । देवतायतनं कूलं सतुद्रस्य निजं गृहम् । साधनेषु प्रशस्तानि स्थानान्येतानि मन्त्रिण्याम् । अथवा निवसेत्तत्र यत्र चित्तं प्रसीदति ॥” ॥ तथा ।

“गृहे श्रतगुणं विद्यागोष्ठे लक्षगुणं भवेत् । कोटिर्दालये पुण्यमनन्तं शिवसन्निधौ ॥ ऋक्षदुष्टदृष्टगालशृङ्गातङ्कविवर्जिते । एकान्तपावने निन्दारहिते भक्तिचयुते ॥ सुदृष्टे धार्मिके दृष्टे सुभिन्ने निरुपदवे । रम्ये भक्तजनस्थाने निवसेत्त तपसः प्रिये ॥ गुरुणा सन्निधाने च चित्तेकायस्थले तथा । एतामन्यनमस्थानमाश्रित्य जपमाचरेत् ॥ यत्र यामे जपेन्मन्त्रो तत्र कूर्मं विचिन्तयेत् ॥ गौतमीये ।

“पर्वते सिन्धुतीरे वा पुण्यारण्ये नदीतटे । यदि कुर्यात् पुरश्चर्यां तत्र कूर्मं न चिन्तयेत् ॥” विस्वमूलादावपि कूर्मचिन्ता नास्ति तदुक्तं वैशम्पायनसंहितायाम् ।

“पुण्यक्षेत्रं गृही तीर्थं देवतायतनं शुभम् । नदीतीरं तथा सिन्धुसङ्गमोऽतिमनोहरः । पर्वतस्य गुहाश्चैव तथा पर्वतमस्तकम् । विस्वमूलं समुद्रश्च वनसुद्यानमेव च ॥ गपु स्थानेषु विप्रेन्द्र । कूर्मचक्रं न चिन्तयेत् । ग्रामे वा यदि वा वास्तौ गृहे तच्च विचिन्तयेत् ॥”

अथ पुरश्चरणे भस्त्रादिनियमः ।

गौतमीये ।

“पुरश्चरणलक्ष्मणी भस्त्राभस्त्रं विचिन्तयेत् । अन्यथा भोजनादोवात् सिद्धिदानः प्रजायते ॥ शस्त्राभस्त्रं समन्त्रोयात् मन्त्रसिद्धिसम्पेदया । तस्मान्नित्यं प्रयत्नेन शस्त्राभस्त्राणी भवेन्नरः ॥” अगस्त्यसंहितायाम् ।

“दधि चौरं हृतं गयं ऐचव गुह्यवर्जितम् । निष्ठास्त्रेव सिता मुद्राः कन्दः कंसुकावर्जितः ॥ नारिकेलफलश्चैव कदली लवणी तथा ।

पुरश्च

आम्रमामलकश्चैव पनसश्च हरीतकी । व्रतान्तरे प्रशस्तश्च हविष्यं मन्थते मुधैः ॥” व्रतान्तर इति ।

“हैमनिकं सितास्त्रिभं धान्यं मुद्रास्त्रिणा यवाः । कलायकङ्कनीवारा वास्तुकं हिलमोचिका ॥ षट्का कालश्राकश्च मूलकं कंसुकेतरत् । लवणे सेन्धवसामुद्रे गये च दधिसर्पिणी ॥ पयोऽनुहुतसारश्च पनसाञ्जहरीतकी । पिप्पली चौरकश्चैव नागरङ्गश्च तिलिङ्गी ॥ कदलीलवणीधानीफलानिगुडमेचवम् । अतैलपकं सुनयो हविष्याभं प्रचयते ॥ मुद्राणी वा हविष्याभं प्राक्तं यावकमेव वा । पयो मूलं फलं वापि यच्च यन्नोपलभ्यते ॥ रम्भाफलं तिलिङ्गीकं कमला नागरङ्गकम् । फलान्येतानि भोज्यानि एष्योऽन्यानि विवर्ज्येयेत् ॥”

यत्तु योगिनीतन्त्रे ।

“चिच्छाश्च नातिकाश्राकं कलायं लकुचं तथा । कदम्बं नारिकेलश्च व्रते कुम्भाष्टकं व्यजेत् ॥ तत्तु व्रतान्तरे बोध्यम् । चिच्छा तिलिङ्गी ॥ ॥ अथ वर्णानि ।

“विवर्ज्येयेन्मधु चारुलवणं तैलमेव च । तामूलं कांक्षपापश्च दिवाभोजनमेव च ॥” तथा ।

“चारश्च लवणं मांसं गङ्गानं कांक्षभोजनम् । माषाट्कोमसुराश्च कोदवाञ्छणकानपि ॥ अन्नं पर्युजितश्चैव निःक्षेपं कोटदूषितम् ॥ रामार्चनचन्द्रिकायाम् ।

“मेधुनं सत्कथालापं तन्मोहोः परिवर्जयेत् । ऋतुकालं विना मन्त्री स्त्रिस्थं नैव गच्छति ॥ लवणश्च पलश्चैव चारं चौरं रसान्तरम् । कौटिल्यं चौरमभ्यङ्गमनिवेदिनभोजनम् ॥ असङ्कल्पितकृत्यश्च वर्ज्येयेन्मदनादिकम् । ज्ञायाश्च पञ्चगव्येन केवलाभजनं वा ॥ मन्त्रजपान्नपानीयेः ज्ञानाचमनभोजनम् । कुर्याद्दय्योक्तविधिना त्रिसन्धं देवतार्चनम् ॥ अपवित्रकरो नयः शिरसि प्राहृतोऽपि वा । प्रजपत् प्रजपेद्यावसावत् निष्कलमुच्यते ॥” नारदीये ।

“ऋदु सोमं सुपक्वश्च कुर्यादै लघु भोजनम् । नेन्द्रियाणां यथा वृद्धिस्तथा भुञ्जीत साधकः ॥” कुलायैवैपि ।

“यस्यान्नपानपुष्टाङ्गः कुर्वते धर्मसचयम् । अन्नदातुः फलस्याङ्गं कर्तुं साह्रं न संशयः ॥ तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पराङ्गं वर्जयेत् सुधीः । पुरश्चरणकालेषु सर्वकर्मसु शास्त्रावि । ॥ जिह्वा दग्धा पराङ्गेन करौ दग्धौ प्रतिपद्यता । परस्त्रीभिर्भोगो दग्धं कथं सिद्धिर्वरानने ! ॥ पराङ्गं भिक्षितेतदविवक्ष्यम् । भिक्षायां तस्य खल्वोत्पादात् । तथा च ।

“वेदिकाचारयुक्तानां शुचीनां श्रीमतां व्रताम् । सत्कुलस्थानजातानां भिक्षाशौ चायजन्मनाम् ॥

पुरश्च

विहाय बहिः नहि वस्तु किञ्चित्
प्राप्तं परेभ्यः सति सम्भवे च ।
असम्भवे तीर्थे बहिर्निशुद्धान्
प्रश्नातिरिक्ते प्रतियुक्तं जप्यात् ॥
तत्रासमर्थोऽशुद्धिर्न विमुक्त्या
याचेत यावद्दिनमात्रमेवम् ।
युक्ताति रागादधिकं न सिद्धिः
प्रजायते कल्पशतैरसुखम् ॥ * ॥

सङ्गदुश्चरिते शब्दे प्रणवं सप्तद्वारयेत् ।
प्रोक्ते पारश्वे शब्दे प्राणायामं सङ्गदरेत् ॥
बहुप्रणायो व्याचक्ष्य न्यासाङ्गानि ततो जपेत् ।
श्रुतेऽप्येवं तथासृष्टस्थानां स्पर्शनेन च ॥
एवमादौ च नियमान् पुरश्चरणलक्षरेत् ॥
विमूत्रोत्सर्गशुद्धादियुक्तः कर्म करोति यत् ।
जपार्चनादिकं सर्वमपवित्रं भवेत्तिये ॥
मलिनान्तरकेशादिमुखदौर्गन्ध्यसंयुतः ।
यो जपेत् दृष्ट्याशु देवता गुप्तिर्वास्थिता ॥
आलस्यं जृम्भणं निद्रां श्रुतं निष्ठीवनं भयम् ।
नीचाङ्गस्पर्शनं कोपं जपकाले विवर्जयेत् ॥ * ॥
एवमुक्तविधानेन विलम्बं त्वरितं विना ।
उक्तसंख्यं जपं कुर्यात् पुरश्चरणसिद्धये ॥
देवतागुरुमन्त्राणामेकं सम्भावयन् धिया ।
जपेदेकमनाः प्रातःकालं मध्यन्दिनावधि ॥
यत्सङ्ख्याया समारम्भं तत् कर्त्तव्यं दिने दिने ।
‘यदि न्यूनाधिकं कुर्यात् त्रतधरो भवेन्नरः ॥’
सुखमालायाम् ।
‘यत्सङ्ख्याया समारम्भं तत् जप्यं दिने दिने ।
न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यमासमाप्तं सदा जपेत् ॥
प्रजपेदुक्तसङ्ख्यायाश्चतुर्गुणजपं कलौ ॥’
अन्यत्रापि ।
‘कृतं जपस्तु कल्पोक्तस्तेषां द्विगुणो मतः ।
द्वापरे त्रिगुणः प्रोक्तश्चतुर्गुणजपः कलौ ॥’
कुलार्णवेऽपि ।
‘न्यूनातिरिक्तकर्माणि न फलन्ति कदाचन ।
यथाविधिस्तान्येव सत्कर्मणि फलन्ति हि ॥
भूशय्या ब्रह्मचारित्वं मौनमाचार्यसेविता ।
नित्यपूजा नित्यदानं देवतास्तुतिकीर्तनम् ॥
नित्यं त्रिसवनं स्नानं श्रुतकर्मविवर्जनम् ।
नेमिस्तिकाचैश्चैव विन्वासो गुरुदेवयोः ॥
जपनिष्ठा हृदये धर्माः स्युर्म्मन्त्रसिद्धिदाः ॥
स्त्रीशूद्रपतितब्राह्मणास्तिकोच्छिष्टभावणम् ।
असत्यभावणं जिज्ञाभावणं परिवर्जयेत् ॥
सखेनापि न भाषितं जपहोमार्चनादिषु ।
अन्वयानुष्ठितं सर्वं भवत्येव निरर्थकम् ॥
पुरश्चरणकाले तु यदि स्यान्मृतसूतकम् ।
तथा च कृतसङ्कल्पो ब्रतं नैव परित्यजेत् ॥’
योगिनीहृदये ।
‘शयौतकुशप्रशयायां शुचिवस्त्रधरः सदा ।
प्रत्यहं स्नानयेत् श्रयामेकाकी निर्भयः स्वपेत् ॥
असत्यभावणं वाचं कुटिलां परिवर्जयेत् ।
वर्ण्येभ्योऽपि वाद्यादिश्रवणं ब्रह्मदर्शनम् ॥
अभ्यङ्गं गन्धपत्रं पुष्पधारणमेव च ।

पुरश्च

त्यनेदुष्णोदकस्नानमभ्युदयपूजनम् ॥’
तत्रैव ।
‘नैकवासा जपेन्नरं बहुवासाकुलोऽपि वा ॥’
वैशम्पायनसंहितायाम् ।
‘विपर्यासं स कुर्याच्च कदाचिदपि मोहतः ।
उपत्यग्धो बहिर्मुखे पुरश्चरणलक्षरः ॥
पतितानामन्यजानां दर्शने भाग्ये श्रुते ।
श्रुतेऽधोवायुगमने जृम्भणे जपस्तुष्टये ॥
तथा तस्य च तत्प्राप्तौ प्राणायामं वदङ्गकम् ।
लत्वा सत्यं जपेत् शेषं यदा सूर्याददर्शनम् ॥’
आदिशब्दाद्विज्ञां ज्ञातव्यम् ॥ * ॥ तन्मान्तरे ।
‘मनःसंहरणं शौचं मौनं मन्त्रार्चनम् ।
अथयत्नमनिर्येदो जपसम्पत्तिहेतवः ॥ * ॥
उद्योशी कश्चुकी नभो मुक्तकेशो गण्डाढ्यः ।
अपवित्रकरोऽशुद्धः प्रलपन्न जपेत् कश्चित् ॥
अनासनः शयानो वा गच्छन् सुस्नान एव वा ।
अप्राप्तौ करौ लत्वा शिरसा प्रादुतोऽपि वा ॥
चित्तावाकुलचित्तो वा श्रुत्यो भ्रान्तः श्रुधा-
न्वितः ।
रथायामशिवस्थाने न जपेत्तिमिराजये ॥
उपानदगृहपादो वा यानशय्यागतोऽपि वा ।
प्रसाथं न जपेत् पादावुत्कटासन एव च ।
न यज्ञकाष्ठे पाद्याये न भूमौ नासने स्थितः ॥’
तथा ।
‘माण्डारं कुकुटं क्रौञ्चं श्वानं शूद्रं कपिं खरम् ।
दृष्ट्वाचक्ष्य जपेत् शेषं सृष्ट्वा ज्ञानं विधीयते ॥’
सर्वत्र जपे त्वयं नियमः ॥ मानसे तु नियमो
नास्त्येव । तथा च ।
‘अगुचिर्त्वा शुचिर्त्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वपन्नपि ।
मन्त्रे कशूरयो विद्वान् मनसैव सदाभ्यसेन ॥
न दोषो मानसे जाये सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥’
श्यामादिजपे तु तत्तन्मन्त्रे विशेषो वक्तव्यः ॥
जपफलमाह शिवधर्मे ।
‘जपनिष्ठो द्विजश्रेष्ठोऽखिलयज्ञफलं लभेत् ।
सर्वेषामेव यज्ञानां जायतेऽसौ महाफलः ॥
जपेन देवता नित्यं स्तुयमाना प्रसीदति ।
प्रसन्ना विमुक्ताः कामान् दद्यान्मुक्तिश्च शान्-
सीम् ॥’
पाद्मे ।
‘यश्चरत्तः पिशाणाच्च यज्ञाः सर्पाच्च भीषणाः ।
जापिनं नोपसर्पन्ति भयभीताः समन्ततः ॥’
पाद्मनारदीययोः ।
‘यावन्तः कर्मयज्ञाः स्युः प्रदिष्टानि तर्पासि च ।
सर्वे ते जपयज्ञस्य कलां नाहन्ति षोडशीम् ॥
माहात्म्यं वाचिकस्थितेऽप्ययज्ञस्य कीर्तितम् ।
तस्माच्छ्रुतगुणोपायः सच्चित्तो मानसः स्मृतः ॥’
तथा तन्त्रे ।
‘मानसः सिद्धिः कामानां पुष्टिकामैरुपायकः ।
वाचिको मारुतं चैव प्रशस्तो जप ईरितः ॥’
गौतमीये ।
‘श्रद्धा त्रिसवनं स्नानमन्यथा हिः सङ्गश्च वा ।
त्रिसन्ध्यं जपेन्नरं पूजनं तत्समं भवेत् ॥’

पुरश्च

संस्थात्रये पूजाङ्गत्वात्प्रमद्योत्तरशतमित्यर्थः ॥
‘एकदा वा भवेत् पूजा न जपेत् पूजनं विना ।
जपान्ते वा भवेत् पूजा पूजान्ते वा जपेन्नशुम् ॥
प्रातःकालं समारम्भं जपेन्नम्यन्दिनावधि ॥’
मध्यन्दिनावधौ न नियमपरं किन्त्वधिककाल-
व्यवच्छेदपरम् । अन्यथा तत्प्रमद्यजपनियमे
कदाचित् जिज्ञाया जायाजालेन वा प्रति-
नियतदिवसीयजपसङ्ख्याया अपूर्णत्वे अधिकत्वे
वा नियमभङ्गः स्यात् ॥ * ॥
‘मनः संहृत्य विषयाण्यन्तार्थगतमानसः ।
न हृतं न विनम्य जपेन्नौक्तिककर्त्तव्यम् ॥ * ॥
जपः स्यादचरावृत्तिर्मानसोपाशुवाचिकैः ।
धिया यदचरन्नेषीं वर्णस्वरपदात्मिकाम् ॥
उचरेद्दर्शसुहृद्भिर्मानसः स जपः स्मृतः ॥’
मन्त्रनिर्णये ।
‘मानसं मन्त्रवर्णस्य चिन्तनं मानसः स्मृतः ।
जिह्वोद्धौ चालयेत् किञ्चिदेवतागतमानसः ॥
किञ्चित् अवगम्योऽस्य स्यात् उपांशुः स जपः
स्मृतः ।
मन्त्रसुखारयेदाचा वाचिकः स जपः स्मृतः ॥
उच्चेर्जपादिश्रुतः स्यादुपांशुर्दशभिर्गणैः ।
जिह्वाजपः शतगुणः सङ्गो मानसः स्मृतः ॥’
प्रकारान्तरम् ।
‘निजकर्णागोचरो यो मानसः स जपः स्मृतः ।
उपांशुर्निजकर्णस्य गोचरः स प्रकीर्तितः ॥
निगदस्तु जनेर्वैद्यश्च विधोऽयं जपः स्मृतः ॥’
तन्मान्तरे ।
‘उच्चेर्जपोऽधमः प्रोक्त उपांशुर्मेध्यमः स्मृतः ।
उत्तमो मानसो देवि । त्रिविधः कथितो जपः ॥’
जिह्वाजपस्तु ।
‘जिह्वाजपः स विज्ञेयः केवलं जिह्वा बुधैरिति ॥
अतिविलम्बातिश्रीजपे दोषमाह ।
‘अतिदृष्टो याधिहेतुरतिदीर्घो वसुधयः ।
अचराचरसंयुक्तं जपेन्नौक्तिकहारवत् ॥
मनसा यः स्मरेत् स्तोत्रं वचसा वा मनुं जपेत् ।
उभयं निष्फलं याति भिन्नभाक्कोदकं यथा ॥’
गौतमीये ।
‘पशुभावे स्थिता मन्त्राः केवला वर्णरूपिणः ।
सौप्तिकान्युचरिताः प्रभुत्वं प्राप्नुवन्ति ते ॥’
पाद्मनारदीययोः ।
‘मन्त्राचराणि चिच्छक्तौ प्रीतानि परिभावयेत् ।
तामेव परमयोनिं परमावृत्तं हिते ॥
दर्शयत्यात्मसङ्गावं पूजाहोमादिभिर्बिम्बितम् ॥’
गौतमीये दशाक्षरपटले ।
‘मूलमन्त्रं प्राणबुद्ध्या सुसुप्तामूलदेशके ।
मन्त्रार्थं तस्य चेतन्यं जीव ध्यात्वा पुनः पुनः ॥
कुलार्णवेऽपि ।
‘मनोऽन्यत्र शिवोऽन्यत्र शक्तिरन्यत्र मारुतः
न सिद्ध्यति वरारोहे । कल्पकोटिशतैरपि ॥
जातस्तकमादौ स्यादन्ते च न्यस्तस्तकम् ।
स्तकद्वयसंयुक्तो यो मन्त्रः स न सिद्ध्यति ॥
गुरोस्तद्वदन्तं लत्वा मन्त्रं यावज्जपेद्विहा ।

सुनकदयनिर्मुक्तः स मन्त्रः सर्वसिद्धिदः ॥
 जानसुनकमादौ स्यान्मन्त्रसुनकमन्त्रतः ।
 सुनकदयनिर्मुक्तो मन्त्रः सिद्धयति नान्यथा ॥”
 तत्रैव ।
 “तस्माद्देवि । प्रयत्नेन ध्रुवेण पुटितं मनुम् ।
 अष्टोत्तरशतं वापि सप्तवारं जपादितः ॥
 जपान्ते च तथा जप्यात् चतुर्वर्गफलप्रापये ॥”
 तत्रैव ।
 “ब्रह्मर्षीजं मनीर्हन्ता चाद्यन्ते परमेश्वरि ।।
 सप्तवारं जपेन्नन्त्रं सुनकदयमुक्तये ॥ * ॥
 मन्त्रार्थं मन्त्रचैतन्यं योनिस्तुद्धं न वेति यः ।
 श्रुतकोटिजपेनापि तस्य सिद्धिर्न जायते ॥
 लुप्तबीजाश्च ये मन्त्रा न दास्यन्ति फलं प्रिये ।।
 मन्त्राश्चैतन्यसहिताः सर्वसिद्धिकराः स्मृताः ॥
 चैतन्यरहिता मन्त्राः प्रोक्ता वर्णास्तु केवलम् ।
 फलं नैव प्रयच्छन्ति लक्षकोटिजपेरपि ॥
 मन्त्रोच्चारणे कृते यादृक् स्वरूपं प्रथमं भवेत् ।
 श्रुते सहस्रे लक्षे वा कोटिजपे न तत्फलम् ॥
 हृदये यत्स्थितेदं सर्वव्यववर्द्धनम् ।
 आनन्दान्मृगं पुलको देहावेशः कुण्डलेश्वरि ।।
 गङ्गादीक्षितं सहसा जायते नात्र संशयः ।
 सज्जित्स्वरितेऽप्येव मन्त्रे चैतन्यसंयुते ॥
 दृश्यन्ते प्रत्यया यत्र पारम्यस्य तदुच्यते ॥ * ॥
 मानमात्रं जपेन्नन्त्रं भूतलिप्या तु संपुटम् ।
 क्रमोत्क्रमात् सहस्रं च तस्य सिद्धो भवेन्ननुः ॥”
 तत्र भूतलिपिः ।
 “पञ्च द्रव्याः सन्धिवर्णा यामाराभिलम्बराः ।
 अन्धमादां द्वितीयश्च चतुर्थं मध्यमं क्रमात् ॥
 पञ्चवर्गाक्षराणि स्युर्जीवन्त्येतेन्दुभिः सह ।
 एषा भूतलिपिः प्रोक्ता द्विचत्वारिंशदक्षरेः ॥
 मन्त्रस्तु ।
 अ इ उ ऋ ऌ ए ऐ ओ औ ह य र व ल ङ
 क ख घ ग ङ च छ भ ज ण ट ठ ड ढ न त
 थ ध द म प फ भ व श ष साः ।
 अतः परं मन्त्रसुखाय पुनः क्रमेणोक्तेष्वम् ॥*॥
 गौतमीये ।
 “एवं जपं पूरा कृत्वा तेजोरूपं समपेयेत् ।
 देवस्य दक्षिणे हस्ते कुशपुष्पार्थवारिभिः ॥
 सफलं तद्दिभायैव प्राणायामं समाचरेत् ।
 जपस्यादौ जपान्ते च त्रितयं त्रितयं चरेत् ॥” * ॥
 शक्ति-पत्रं देवा वामहस्ते । तथा च ।
 “एव जपं पूरा कृत्वा गन्धाक्षतकुशोदकैः ।
 जपं समर्पयेद्देवा वामहस्ते विचक्षणः ॥ * ॥
 जपान्ते प्रत्यहं मन्त्रो होमयेत्तद्विंशतः ।
 तर्पणश्चाभिषेकश्च तत्तद्विंशतौ तुने ।।
 प्रत्यहं भोजयेद्द्विपान् न्यूनाधिकप्रशान्तये ।
 अथवा सर्वपूर्तौ च होमादिकमथाचरेत् ॥
 सम्यग्गार्थां प्रतिज्ञायां तर्पणादिकमाचरेत् ॥”
 सुखमालायाम् ।
 “यस्य यावान् जपः प्रोक्तस्तद्विंशतमशुक्रमात् ।
 तत्तद्ध्येर्नपस्यान्ते होमं कुर्याद्दिने दिने ॥”
 जपसङ्ख्यायां विशेषमाह सुखमालायाम् ।

नाक्षतेर्हस्तपर्वेषां न घाम्यैर्न च पुष्यकैः ।
 न चन्द्रेर्भूतिकाया जपसङ्ख्यायु कारयेत् ॥
 लाक्षाकुशोदसिन्दूरं गोमयश्च करीषकम् ।
 विलोच्य गुटिकां कृत्वा जपसङ्ख्यायु कारयेत् ॥”
 पुरश्चरणचक्रिकायाश्च ।
 “ततो जपदशशतं होमं कुर्याद्दिने दिने ।
 अथवा लक्षसङ्ख्यायां पूर्णायां होममाचरेत् ॥”
 तथा । होमाद्यष्टौ च सप्तकुमारीये ।
 “यद्यदङ्गं भवेद्भयं तत्सङ्ख्याद्विगुणो जपः ।
 होमाभावे जपः कार्यो होमसङ्ख्याचतुर्गुणः ॥
 विप्राणां क्षत्रियाणाञ्च रससङ्ख्यागुणः स्मृतः ।
 वैश्यानां वसुसङ्ख्याकमेवा स्त्रीणामयं विधिः ॥
 यं वर्णमाश्रितः शूद्रः स च तस्य विधिश्चरेत् ।
 अनाश्रितस्य शूद्रस्य द्दिकसङ्ख्याकः समीरितः ।
 शूद्रस्य विप्रभृत्यस्य तत्पत्न्याः सप्तशो जपः ॥”
 अत्राप्यष्टकश्चेत् योगिनीहृदये ।
 “होमकर्मण्यष्टकानां विप्राणां द्विगुणो जपः ।
 इतरेषां वर्णानां त्रिगुणादिः समीरितः ॥”
 त्रिगुणादिः होमसङ्ख्यात्रिगुणजपः क्षत्रियेण
 कार्यः । वैश्येन चतुर्गुणः । शूद्रेण पञ्चगुणः ।
 तदुक्तं कुलार्णवे ।
 “यद्यदङ्गं विहीनं स्यात् तत्सङ्ख्याद्विगुणो जपः ।
 कुर्वन्तं चित्तुःपञ्च यथासंज्ञं द्विजादयः ॥”
 एतेन स्त्रीशूद्राणां होमाधिकारः । तथा च ।
 “वणिजामर्हंशशाङ्गकोणं अक्षं भवति शूद्रा-
 णाम् ॥”
 इति नागभट्टनिबन्धे ॥
 शूद्राणां अक्षमिति कुलप्रकरणे सारदायाम् ॥
 स्त्रीणां होमाधिकारश्च तत्र ।
 “लाजैस्त्रिमधुरोपेते होमः कन्यां प्रयच्छति ।
 अनेन विधिना कन्या वरमाप्नोति वाञ्छितम् ॥”
 अतः स्त्रीणां होमाधिकारः । तच्च ब्राह्मण-
 द्वारा । तथा च तन्त्रे ।
 “ओङ्कारोच्चारणाहोमान् शालग्रामशिलाचै-
 नान् ।
 ब्राह्मणीगमनाच्चैव शूद्राश्चाङ्गालतां व्रजेत् ॥”
 इति शालाग्रविधिधातु ।
 तथा स्त्रीणामपि सर्ववैदिककर्मसु शूद्रतुल्यत्व-
 प्रतिपादनात् ।
 स्त्रीशूद्रकर्मसंस्पर्शो वक्ष्यपातसमो मम ॥
 इति भगवद्वचनाच्च ॥ तथा च नारायणकल्पे ।
 “अष्टाक्षरी महामन्त्रः सप्तार्णः शूद्रयोवितोः ।
 प्रणवादिश्च यो मन्त्रो न स्त्रीशूद्रे प्रशस्यते ॥”
 इति सर्वत्र स्त्रीणां शूद्रवद्भावहारः ॥*॥
 शूद्रस्यापि स्वकर्तृकहोमः । तथा च वाराहो-
 तन्त्रे ।
 “यदि कामी भवत्येव शूद्रोऽपि होमकर्मणि ।
 वह्निजायां प्रगल्भ्य हृदयान्तेन होमयेत् ॥”
 सर्वेषां वा द्विगुणो जपः । तथा च वाशिष्ठे ।
 “यद्यदङ्गं विहीयेत तत्सङ्ख्याद्विगुणो जपः ।
 कर्मयश्चाङ्गसिद्धयर्थं तद्विद्वत्तनं भक्तितः ॥
 न चेदङ्गं विहीयेत तद्विद्वद्वत्तनं भवति ॥

विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेत् ध्रुवम् ॥
 यत्र सुदृक्ते द्विजसंज्ञासच सुदृक्ते हरिः
 स्वयम् ॥”
 तथा अगस्त्यसंहितायाम् ।
 “यदि होमेऽप्यष्टकः स्यात् पूजायां तर्पणेऽपि वा ।
 तावत्सङ्ख्याजपेनैव ब्राह्मणाराधनेन च ॥
 भवेद्दृष्टयेनैव पुरश्चरणमार्थं वै ॥” * ॥
 वीरतन्त्रे ।
 “नियमः पुरुषे ज्ञेयो न योषितुस्तु कथञ्चन ।
 न न्यासो योषितामत्र न ध्यानं न च पूजनम् ॥
 केवलं जपमात्रेण मन्त्राः सिद्ध्यन्ति योषिताम् ॥”
 ततश्च ।
 “गुरवे दक्षिणां दद्यात् भोजनाच्छादनादिभिः ।
 गुरुसन्तोषमात्रेण मन्त्रसिद्धिर्भवेत् ध्रुवम् ॥” * ॥
 तथा च योगिनीहृदये ।
 “गुरोर्भावे पुत्राय तत्पत्न्यै वा निवेदयेत् ।
 तयोरभावे देवेशि । ब्राह्मणेभ्यो निवेदयेत् ॥
 सम्यक्सिद्धिकमन्त्रस्य पञ्चाङ्गोपासनं च ।
 सर्वे मन्त्राश्च सिद्ध्यन्ति जपप्रासादान् कुण्डलेश्वरि ॥
 गुरुलज्जामिदं सर्वमिदं हस्तान्तवेदिनः ।
 एकग्रामे स्थितो नित्यं गत्वा वन्देत् वै गुरुम् ॥
 गुरुरेव परं ब्रह्म तस्मादादौ तमर्चयेत् ।
 तदन्ते महर्षीं पूजां कुर्यात् साधकसत्तमः ॥
 सुभाषिणी कुमारीश्च भयणेरपि भूयेत ।
 मिष्टान्नं बहुशः कार्यं सुज्ज्ञोत बन्धुभिः सह ॥
 एवं सिद्धमनुमेन्त्री साधयेत् सकलं क्षितान् ॥” * ॥
 अथ ग्रहणपुरश्चरणम् ।
 तन्त्रे ।
 “अथवाग्रप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ।
 ग्रहणेऽर्कस्य चन्द्रोर्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः ।
 नद्यां सप्तद्रव्याभिर्या नाभिमात्रादङ्कं स्थितः ।
 स्रष्टादिसुक्तिपर्यन्तं जपेन्नन्त्रमनन्यधीः ॥” * ॥
 यदि नक्षादिदूषिता नदी भवति तदा यत्र
 कर्मयं तदाह रुद्रयामले ।
 “अपि सुहोदकेः कृत्वा शुचौ देशे समाहितः
 यासादिसुक्तिपर्यन्तं जपेन्नन्त्रमनन्यधीः ॥
 इति कृत्वा न चन्द्रे हो जपस्य फलभागभवेत् ।
 नद्यभावे ।
 “यद्वा पुण्योदकेः कृत्वा शुचिः पूर्वसुपोषितः
 ग्रहणादिविमोक्षान् जपेन्नन्त्रमनन्यधीः ॥” * ॥
 उपवासासमर्थे तु तत्रैव ।
 अथवाग्रप्रकारेण पौरश्चरणाङ्गो विधिः ।
 चन्द्रसूर्योपरागे च कृत्वा प्रयत्नमानसः ॥
 स्रष्टादिविमोक्षान् जपेन्नन्त्रं समाहितः ।
 जपाद्विंशतौ होमं तथा होमात् तर्पणम् ।
 एवं कृत्वा तु मन्त्रस्य जायते सिद्धिरुत्तमा ॥” * ॥
 गोपालमन्त्रतर्पणे तु होमसमसङ्ख्यात्वं यथा-
 “इह गोपालमन्त्रस्य तर्पणं होमसङ्ख्याया ।
 वर्णानामिह सर्वेषामिदं गमविदो विदुः ॥
 दृष्ट्वा कृत्वा सुसङ्ख्याय विमोक्षान् जपश्चरेत्
 तावद्यज्ञादिकं कुर्याद्यज्ञात्वे शुचिः पुमान्
 एवं जपान्नन्त्रसिद्धिर्भवत्येव न संशयः ॥” * ॥

ग्रहणे जपस्य आशङ्ककत्वम् ।

“आह्वादेरशुद्धिर्न यदि जप्यं त्वजेन्नरः ।
स भवेद्देवतादोषो पितृन् सप्त नयत्यधः ॥”

इति सनत्कुमारीयवचनात् ॥

वस्तुतस्तु आरम्भपुरश्चरणविषयमिदम् ।

तथाहि ।

“आरम्भे पुरश्चरणी यदि च ग्रहणं भवेत्
तदा आह्वाद्यशुद्धिर्न जपं न त्वजेत् । एवं
रात्रावपि पुरश्चरणविशेषे बोध्यम् ॥” इति
सर्व्वसमञ्जसम् ॥ * ॥ योगिनीहृदये ।

“कल्पोक्तविधिना मन्त्री कुर्याद्दोषादिककृतः ।
अथवा तद्दृष्टिंश्च होमादींश्च समाचरेत् ॥”

तथा ।

“अनन्तरं दृष्टांश्च क्रमाद्दोषादिकचरेत् ।
तदन्ते महतीं पूर्णां कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ॥
ततो मन्त्रस्य सिद्धार्थं गुरुं सम्पूज्य तोषयेत् ।
एवञ्च मन्त्रसिद्धिः स्यात् देवता च प्रसीदति ॥”

अत्र ब्राह्मणभोजनमावश्यकमेव ।

“सर्व्वथा भोजयेद्ब्रह्मान् कृतसाङ्गत्वसिद्धये ।
विप्रादाधनमाज्ज्वा यज्ञं साङ्गं भवेद्दुष्कृतम् ॥”

क्रियासारे ।

“दीक्षाहीनान् पशून् यस्तु भोजयेद्वा स्वमहिरे ।
स याति परमेशान् । नरकानेकविशतिम् ॥

एव यः कुरुते देवि । पुरश्चरणकं प्रिये । ।

सर्व्वपापविनिर्मुक्तो देवीसायुष्यमाप्नुयात् ॥”

यद्यपि पुरश्चरणपदं पञ्चाङ्गपरम् । तथा च ।

“जपहोमौ तर्पणश्चाभिविको विप्रभोजनम् ।

पञ्चाङ्गोपासनं लोके पुरश्चरणमुच्यते ॥”

तथापि ग्रहणादौ पुरश्चरणपदं गौणं जपमात्र-
परम् ।

“कुर्यादयं समारम्भं यावत् कुर्यादयान्तरम् ॥”

इत्यादौ तथादर्शनात् तत्र होमादेरभावात् ।
तर्हि कथं ग्रहणपुरश्चरणी होमादि इति चेत्

वचनादेव । न च पुरश्चरणस्य पञ्चाङ्गत्वात्
सर्व्वत्र तदेव स्यादिति वाच्यम् । ग्रहणे पुन-

स्तद्विधानमनर्थकं स्यात् । किञ्च ग्रहणे होमादि-

नियमान् गान्धर्व होमादिः । ग्रहणपुरश्चरणं
होमादिविधानस्तु प्रकृतीभूतपञ्चाङ्गपुरश्चरण-

तुल्यताबोधनाय । अतएव ग्रहणे पञ्चाङ्ग-
स्वरूपपुरश्चरणं कृते मुख्यप्रयोगोऽप्यधिकार इति

प्रकटोक्तम् । तदकरणी पुनः केवलजपमात्र-
पुरश्चरणं कृते नाधिकार इति सर्व्वसम्मतमिति ।

पुरश्चरणकालस्तु वाराहीये ।

“चन्द्रताराशुक्ले च शुक्ले पक्षे शुभेऽहनि ।

आरभेत पुरश्चर्यां हरी सुमे न चाचरेत् ॥”

प्रतिप्रसवः । उद्धयामले ।

“कार्तिकाश्विनवैशाखमाघेऽथ मार्गशीर्षके ।

फाल्गुने आश्वी दीक्षा पुरश्चर्या प्रशस्यते ॥”

यस्मात्की यस्तोदये च दीक्षापुरश्चरणयोर्निषेध-
माह तन्नाम्नरे ।

“यस्मात्की शुद्धिर्नैव कुर्याद्दीक्षां जपं प्रिये । ।

कृते नाशो भवेदाशु आशुःश्रीस्तुतवन्द्यदाम् ॥”

अथ पुरश्चरणप्रयोगः ।

तत्र तावत् भूमेः परिग्रहं कृत्वा पुरश्चरणप्राक्
हृतीयदिवसे चौरादिकं विधाय वेदिकाया-

श्चतुर्दिक्षु क्रोधं क्रोशद्वयं वा ज्ञेयं चतुरस्रम्
आहारादिविहारार्थं परिकल्प्य तत्र कूर्म-

चक्राशु रूपं मण्डलं विधाय एकभक्तं कुर्यात् ।
ततः परदिने ज्ञानादिकं विधाय शुद्धः सन्

वेदिकायाश्चतुर्दिक्षु अन्धयोऽङ्गुलरञ्जनामन्त्र-
तमस्य वितस्तिमान् दृष्ट्वा कीलकान्, ॐ

नमः सुदर्शनाय अस्त्राय फडितिमन्त्रेणाद्योत्तर-
श्रुताभिमन्त्रितान् वेदिकाया दृष्टदिक्षु,

ॐ ये चात्र विप्रकर्तारो भुवि दिव्यन्तरौ-

चराः ।

विप्रभूताश्च ये चान्ये मम मन्त्रस्य सिद्धिषु ।

मयेतत् कीलितं ज्ञेयं परित्यज्य विदूरतः ।

अपसर्पन्तु ते सर्व्वे निर्व्विघ्नं सिद्धिरस्तु मे ॥

इत्यनेन निखन्ना तेषु ॐ नमः सुदर्शनाय

अस्त्राय फडितिमन्त्रेणास्त्रं संपूज्य पूर्वादि

क्रमेण इन्द्रादिलोकपालान् पूजयेत् । तदुच्यते ।

ॐ भूर्भुवःस्वरिन्नालकपाल इहागच्छ इत्या-
वाह्य पश्चापचारैरेत्यांश्च पूजयेत् । तथा च

सुखमाप्नुयात् ।

“पुण्यक्षेत्रादिकं गत्वा कुर्याद्भूमेः परिग्रहम् ।

तथा ह्यनुकमन्त्रस्य पुरश्चरणसिद्धये ।

मयेयं दृष्टव्यं भूमिस्तन्त्रोऽयं सिध्यतामिति ॥”

तथा ।

“ग्रामे क्रोशमितं स्थानं नद्यादौ स्वेच्छया मतम् ।

नगरादावपि क्रोशं क्रोशयुग्ममथापि वा ॥

ज्ञेयं वा यावददृष्टुं विहारार्थं प्रकल्पयेत् ।

आहारादिविहारार्थं तावतो भूमिमाक्रमेत् ॥

चोरिवचोद्भवान् कीलान् अस्त्रमन्त्राभिमन्त्रि-
तान् ।

निखनेद्दृष्टादिगामे तेनैवैव प्रपूजयेत् ॥

लोकपालान् पुनस्तैषु गन्धाद्यैः पूजयत् शुद्धीः ।

ततो मध्यस्थाने क्षेत्रपालं वास्तोशश्च संपूज्य

सर्व्वविघ्नविनाशार्थं गणपतिं पूजयेत् । ॐ

अद्येत्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा मन-
कर्तेश्चासुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणि सर्व्वविघ्नविना-

शाय गणेशपूजामहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
वेदिकामध्ये पश्चापचारैर्गणेशं पूजयेत् । तदुक्तम् ।

“क्षेत्रपालादिकं तत्र पूजयत् विधिवत्ततः ।

क्षेत्रेशं वास्तुनामानं विप्रराजं समर्चयेत् ॥

दिक्पालेभ्यो बलिं दद्यात् ततः क्षेत्रं समा-

विशेत् ॥”

ततो माषभक्तादिना पूजितदेवताभ्यो बलिं
दद्यात् । ततः ।

“ॐ ये रौद्रा रौद्रकर्मणा रौद्रस्थाननिवासिनः ।

मातरोऽप्युग्ररूपाश्च गणाधिपतयश्च ये ॥

विप्रभूताश्च ये चान्ये दिग्विदिक्षु समाश्रिताः ।

सर्व्वे ते प्रीतमनसः प्रतियज्जन्मं बलिम् ॥”

इत्यनेन दृष्टदिक्षु भूतभ्यो बलिं दद्यात् । ततो
गायत्रीं जपेत् । तथा च ।

“प्रातः क्षात्वा तु गायत्र्याः सहस्रं प्रयतो
जपेत् ।

ज्ञाताज्ञातस्य पापस्य क्षयार्थं प्रथमं ततः ॥”

इति विद्याधराचार्यः ॥ * ॥

यत्तु प्रातः क्षात्वा तु गायत्र्या अयुतं प्रयतो
जपेत् इति । तत् पुनरत्यन्तपापशङ्कया । ॐ

अद्येत्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा
ज्ञाताज्ञातपापक्षयकामोऽद्योत्तरसहस्रगायत्री-

जपमयुतगायत्रीजपं वा अहं करिष्ये । इति
सङ्कल्प्य जपेत् । तत उपवासं हविष्यं वा

कुर्यात् ॥ * ॥

तत्परदिने उषसि ज्ञानादिकं कृत्वा स्वस्ति-
वाचनपूर्व्वकं सङ्कल्प्य कुर्यात् । यथा विष्णुः

ओम् अद्येत्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा
असुकदेवताया असुकमन्त्रसिद्धिप्रतिबन्धकता-

शेषदुरितक्षयपूर्व्वकतन्मन्त्रसिद्धिकामोऽद्यारभ्य
यौवना कालेन सत्स्यति तावत्कालमसुकदेव-

तया असुकमन्त्रस्य इत्यत्संस्मरणपतद्दृष्टांश्च-
होमतद्दृष्टांश्च तर्पणं-तद्दृष्टांश्चाभिविक-तद्दृष्टांश्च-

ब्राह्मणभोजनरूपपुरश्चरणमहं करिष्ये । इति
सङ्कल्प्य भूतशुद्धिप्राणायामादिकं कृत्वा स्वस्व-

सुप्तां बद्धा स्वस्वपूजापद्धत्युक्तक्रमेण देवतां संपूज्य
दापि प्रचलितं देवतां हृदये प्रातःकालं समा-

रभ्य मध्यंदिनं यावत् जपं कुर्यात् । ततस्तद्दृ-
ष्टांश्चहोम-तद्दृष्टांश्च तर्पणं-तद्दृष्टांश्चाभिविक-त-

द्दृष्टांश्चब्राह्मणभोजनकुर्यात् । तथा च । सनत्-
कुमारतन्त्रे ।

“प्रणव तत्सद्वदेति मासपक्षतियावापि ।

असुकसुकगोत्रोऽहं नृलमुच्चायं तत्परम् ॥

सिद्धिकामोऽस्य मन्त्रस्य इत्यत्सङ्गं जपन्ततः ।

दृष्टांश्च हवनं होमाद्दृष्टांश्च तर्पणं ततः ॥

दृष्टांश्च मार्जनं तस्माद्दृष्टांश्च विप्रभोजनम् ।

पुरश्चरणमेव हि करिष्ये प्रागुद्दसुखः ॥”

तथा ।

“दीपस्य ज्वलितस्याथ जपकर्म प्रशस्यते ।

गृहोपस्थानमाश्रित्य वातातपसर्वां कुटिम् ॥

निर्माय विधिवत् कुर्यात् जपं तत्र शुभे दिने ॥”

ततो होमस्ततस्तर्पणम् ॥ * ॥

तन्नाम्नरे ।

“तर्पणस्तु ततः कुर्यात्तीर्थादेशेऽन्त्रमिश्रितैः ।

जले देव ममावाच्य पादादौ कदकात्मकैः ॥

सम्पूज्य विधिवद्भक्ता परिवारसमन्वितम् ।

एकैकमङ्गलिं तोयं परिवारान् प्रपद्येत् ॥

ततो होमदृष्टांश्च तर्पयेत् परदेवतम् ।

संपूर्णांथान् सङ्गाथां पुनरेकैकमङ्गलिम् ।

अङ्गादिपरिवारेभ्यो दत्त्वा देवं विसर्जयेत् ॥” * ॥

तर्पणवाक्यस्तु नृलमुच्चायं श्रीअसुकं तर्पयामि

नमः । इति विष्णुविषयम् । तथा च गौतमीये ।

“आदौ मन्त्रं समुच्चायं श्रीपूर्वं कृणुमिदम् ।

तर्पयामि पदच्छीत्ता नमोऽन्त तर्पयन्नरः ॥”

अन्धत्र नृलमुच्चायं असुकदेवतां तर्पया-
माति ।

पुरश्च

तथा च ।

“तपयामि पदचोक्ता मन्त्रान् स्वेयं नामसु ।
द्वितीयान्तोपु चैवं तपेयस्य मनुर्मनः ॥”

शक्तिविषये पुनस्तुनसुखाय अमुको तपयामि
स्वाहा । होमनपययोः स्वाहेति तत्तत्तन्त्र-
वचनात् । नीलतन्त्रे ।

“मन्त्रान्ते नाम चोक्तार्थं तपयामि ततः परम् ।
कुप्याच्चैव वरागोहे । स्वाहान्तं तपये मत्तम् ॥”
इत्यादि । विप्रहृन्तरतन्त्रे ।

“विद्यां पूर्वं समुच्चार्य तदन्ते देवताभिधाम् ।
तपयामीति सन्धोक्ता स्वाहान्तस्तपणो मतः ॥”
अभिवेकसांख्यम् । नमोऽन्तं नृनसुखाय अमुक-
देवतामहमभिविचामि इति कलसमुद्रया
स्वहृदि अभिविचेत् । तथा च । गौतमीये ।
“नमोऽन्तं नृनसुखाय तदन्ते देवताभिधाम् ।
द्वितीयान्तानामहं पश्चादभिविचाम्यनेन तु ॥
अभिविचेत् स्वनह्नीं तोयेः कुम्भाख्यमुद्रया ॥”
शक्तिविषये नीलतन्त्रे ।

“मन्त्रान्ते नाम चोक्तार्थं विचामीति नमः
पदम् ॥”

इति । ततो ब्राह्मणान् भोजयित्वा पूजां
कुप्यात् ॥ * ततो दक्षिणा । अद्येत्वादि कृते-
तदमुकमन्त्रपुरश्चरणकर्मणः साङ्गतायं दक्षिणा
मिदं काश्चनं वाङ्मदेवतं अमुकगोत्राय गुरवे
तुभ्यमहं नम्यददं । ततोऽष्टिद्रावधारणं कुप्यात् ॥
अथ ग्रहणपुरश्चरणसङ्कल्पः ।

तद्यथा,—
ओम् अश्वेत्यादि राहुयस्ते निशाकरे दिवाकरे
वा अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा अमुकदेवताया
अमुकमन्त्रसिद्धिकामो आसादिसुक्तिपथ्यन्तं
अमुकदेवताया अमुकमन्त्रपरूपपुरश्चरणमहं
करिष्ये । इति सङ्कल्प्य जपेत् । ततस्तद्दिने
ततपरदिने वा ज्ञानादिकं विधाय ॐ अद्ये-
त्वादि अमुकदेवताया अमुकमन्त्रस्य कृतैतत्
ग्रहणकालीन-इत्यनुसङ्गजपतद्दशांशहोमतद्
शांशतपण-तद्दशांशाभिवेक-तद्दशांशाब्राह्मण-
भोजनकर्मण्यहं करिष्ये । इति सङ्कल्प्य
होमादिकं कुप्यात् । दक्षिणादिकम् पूर्ववत् ॥
इति ज्ञानान्दक्षतन्त्रसारः ॥ * ॥

(अथ रहस्य पुरश्चरणम् ।

श्रीपार्वत्युवाच ।

“कथयस्व महादेव । सिद्धिकारणसुप्तमम् ।
येन सिद्धिं समायाजितं सर्वतन्त्राच्च सिद्धिराः ॥
येषु येषु च कालेषु पुरश्चर्या भवेद्भुवम् ॥

श्रीशिव उवाच ।

कथयामि समासेन अयतो पर्वतात्मजे । ।
मेवमाशौ दशसहस्रं प्रपञ्चमन्त्रसुप्तमम् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि अयतो सुरवन्दिते । ।
त्रयराशौ यदा मन्त्री ज्ञायते प्रजपेत् सुधीः ।
तेन तत्र सुसिद्धिः स्यात् नात्र कार्या विचा-

रणा ॥

मिथुने च यदा मन्त्री ज्ञायते मन्त्रसुप्तमम् ।

पुरश्च

प्रजपेत् प्रयतो निजं पुरश्चरणसुच्यते ॥
कर्कटे च यदा मन्त्री सहस्रं प्रहस्रं जपेत् ।
तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणसुप्तमेतद् ॥
सिद्धे च सर्वमन्त्राणामयुतानां द्वयं जपेत् ।
धर्मार्थकाममोक्षाणां फलभागभवति भुवम् ॥
कन्यायाश्च यदा मन्त्री मन्त्रं मन्त्रपरायणः ।
सहस्रं द्वादशचैव जपेन्नियतमानसः ॥
पुरश्चरणमेतद्धि सर्वकामार्थसाधनम् ।
इह लोके सुखं सुखा चान्ते देवोपदं प्रजेत् ॥
तुलायां प्रहस्रं मन्त्री सहस्रं साधको जपेत् ।
अनेन विधिना देवि । पुरश्चरणसुप्तमेतद् ॥
दृष्टिके चायुतं मन्त्रं श्रद्धया प्रजपेत् सुधीः ।
तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्याफलं भवेत् ॥
धनुषि च यदा मन्त्रं जपेद्युतमादरात् ।
इहैव कष्टपसमो धनवान् बलवान् सुखी ॥
मकरे च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
चतुर्गामयुतं देवि । प्रहस्रं यतमानसः ॥
धर्मार्थे भावयन्निजं पुरश्चरणमुच्यते ॥
कुम्भं चैव यदा मन्त्रं जपेद्युतमादरात् ।
तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणसुप्तमेतद् ॥
मोने चैव यदा देवि । प्रजपेद्युतं द्वयम् ।
तेन पुरश्चरणमित्याहुः सर्वार्थमविशारदाः ॥
सर्वं जपेत् द्वयं रात्रौ वा मेथुनेऽपि वा ।
श्रद्धयायानु विप्रशेषेण परयाचितसमागमे ॥
हविष्याशौ तदा देवि । जपेन्नियतमानसः ।
यवविधं जपं कृत्वा दशांशश्च तदाचरेत् ॥
दक्षिणै गुरवे दत्त्वा सिद्धिभागं भवति भुवम् ।
अथवाग्न्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ॥
रविवारादिसर्वेषु वारसंख्यासहस्रकम् ।
जप्ता मन्त्रं सदा देवि । साधकः सिद्धिभागं
भवेत् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि नान कार्या विचरणा ॥
यवविधं समाचर्य दशांशश्च तदाचरेत् ।
गुरवे दक्षिणै दत्त्वा सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
केवलं जपमात्रेण पुरश्चरणमुच्यते ।
येषु येषु च नक्षत्रेषु जायते सिद्धिक्रमता ॥
कथयामि समासेन अयतो पर्वतात्मजे । ।
अश्विन्या जप्यते मन्त्रं साधकैश्च सहस्रकम् ॥
तेन सिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ।
द्विसहस्रं जपेन्नन्तं भरण्याश्च यदा सुधीः ॥
यमलोकं परित्यज्य धनेन च धनाधिपः ।
कृत्तिकायां जपेन्नन्तं त्रिसहस्रं साधकः ॥
रोहिण्याश्च यदा मन्त्रं जपेत् साधकसत्तमः ।
सहस्रं वा शतं वापि सर्वकामार्थमाप्नुयात् ॥
ज्येष्ठायां यदा मन्त्रं नियतं प्रजपेत् सुधीः ।
सहस्रपञ्चकश्चैव दृष्टकृत्तिसमो भवेत् ॥
आर्द्रायां जप्यते मन्त्रं साधकैः सुसमाहितैः ।
षट्सहस्रं यदा देवि । सर्वकामार्थसिद्धये ॥
एग्वंस्तुमयोगे यदा सहस्रसुप्तमम् ।
जप्यते साधको निजं लभते च सुरोत्तमम् ॥
पुष्यायाश्च जपेन्नन्तं सप्तगणाश्च सहस्रकम् ।
तेन सर्वसुसिद्धिः स्यात् पुरश्चर्याधिकी विधिः ॥

पुरश्च

अश्विषायां यदा देवि । मन्त्री मन्त्रं समाहितः ।
सहस्रपञ्चकश्चैव जपेत् सर्वार्थसिद्धये ॥
दशसहस्रं मघायाश्च जप्ता मन्त्रं समाहितः ।
पुरश्चरणसमो भूत्वा साधको विचरेत् सुवि ॥
एकादशसहस्रं पुष्यायां जपेत् सुधीः ।
ज्येष्ठे इव विताप्यो जायते नात्र संशयः ॥
उत्तराश्रितये देवि । सहस्रं द्वादशं तथा ।
जप्यते साधकैर्नित्यं सर्वकामार्थसिद्धये ॥
हस्तायाश्च जपेदेवि । सहस्रं त्रयोदश ।
कृत्तिके समो भूत्वा विचरेत् सुवि साधकः ॥
चित्रायाश्च जपेन्नन्तं द्विसहस्रं साधकैः ।
नानाभोगसमायुक्तो भवेद् सुवि पुरश्चरः ॥
स्तुत्वा सर्वार्थसिद्धिः स्यात् द्विसहस्रस्य जप-
नात् ।
साधकोऽप्याहतगतिर्जायते नात्र संशयः ॥
विशाखायां यदा मन्त्रं जपेत् सहस्रं प्रिये । ।
जपेत् साधको निजं सोमवत् प्रियदर्शनः ॥
अश्लेषायां यदा देवि । मन्त्री मन्त्रं सदा
जपेत् ।
पुनर्पञ्चसमायुक्तः खेचरो जायते भुवम् ॥
ज्येष्ठायाश्च यदा मन्त्रं द्विसहस्रं विचक्षणः ।
प्रजपेत् लभते सिद्धिं नात्र कार्या विचारणा ॥
मृगशिरायाश्च जपेन्नन्तं सहस्रं पञ्चकं प्रिये । ।
नानासिद्धिमवाप्नोति साधको नात्र संशयः ॥
वृश्चिके समो भूत्वा जायते साधको सुवि ।
शतभिषायां यदा मन्त्रं द्विसहस्रं जपेत् सुधीः ॥
महापातकान्सुच्यते फलभागभवति भुवम् ।
रेवत्याश्च यदा मन्त्रं चत्वारि सहस्रं तथा ॥
जप्ता स्तुत्वा सदा देवि । सोमलोकमवाप्नुयात् ।
रात्रौ वा मेथुने वापि श्रद्धयाश्च यवस्थितः ॥
प्रजपेत् साधको निजं साधयेद्वात्मनो हितम् ।
सर्वदा प्रजपेन्नन्तं हविष्याशौ दिवा शुचिः ॥
दक्षिणै गुरवे दद्यात् यथा विभवेविस्तरम् ।
अथवाग्न्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ॥
आदित्यादिवारयोगे जप्तादितिधयोगतः ।
ततस्तत्र जपेन्नन्तं सहस्रपञ्चकं प्रिये । ।
तेन सर्वार्थसिद्धिः स्यात् पुरश्चरणसुप्तमेतद् ॥
प्रतिपत्तिधमारभ्य कुम्भ्यावत् भवेत् प्रिये । ।
तिथिसंख्यां समासाद्य वर्द्धयेत् सहस्रकम् ।
जप्ता मन्त्रं सदा मन्त्री सर्वकाममवाप्नुयात् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि कथितं ते वरानने । ।
प्रतिपत्तिधमारभ्य राका यावद् भवेत् प्रिये । ।
तावन्मन्त्रं प्रजपेत् तिथिसंख्याक्रमेण तु ।
सर्वभावसमायुक्तो जायते भावसाधकः ॥
एतनेव सुसिद्धिः स्यात् नात्र कार्या विचारणा ॥
अथवाग्न्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ॥
ववादिशरणे देवि । जप्ता विद्यामन्यधीः ।
करगानुसारिणो वरद्धयेत् सहस्रकम् ॥
पुरश्चरणमेतद्धि सर्वतन्त्रे च गोपितम् ।
साधकस्य हितार्था कथितं तद्वरानने । ॥
अथवाग्न्यप्रकारेण पुरश्चरणमुच्यते ।
विष्णुस्मादिषु योगेषु यो जपेत् योगसंख्या ॥

सहस्रं बांधवो निजं सर्वविधिपरायणः ।
 पुरश्चरन्मेतद्धि तन्मे तन्मे निरूपितम् ॥
 संक्रान्तादिषु सर्वासु विषुवादिषु पाप्मतिः ।
 संक्रान्तगुणारेणैव बर्द्धयेत् सहस्रकम् ॥
 पूर्वस्तुखो अपेक्षन् धनार्थं सर्वदा प्रिये !
 श्रद्धुनाशाय सततं दक्षिणाभितुखो जपेत् ॥”
 इति स्वतन्त्रे तन्मे हरगौरीसंवादे रघुस्यपुर-
 चरणविधिः ॥ ॥) अथ आगमकल्पद्रुमीत-
 कृत्तं चक्रं तच्छब्दे द्रष्टव्यम् । हरिभक्तिविलासीय-
 पुरश्चरणात् तदुपस्थे सप्तदशविलासे दर्शनीयम् ॥
 पुरश्चरः, पु, (पुरश्चरति ह्लादयतीति । ह्रद् + अच् ।
 यद्वा, पुरोऽयतश्चरः पञ्चायस्य ।) लघुविशेषः ।
 उक्तु इति भाषा । तत्पर्यायः । १. २. ३. ४.
 सोमपत्रः ४ परातुप्रियः ५ । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥

पुरस्कारः, पु, (पुरस्करणमिति + पुरस् + क्त +
 भावे णच् ।) पुरस्क्रिया । अभिशापः । अरि-
 ग्रहणम् । अप्यकरणम् । (पुरः क्रियतेऽनेनेति ।)
 पूजनम् । (“तस्य बहुमानपुरस्कारं कृत्वा ।”
 इति हितोपदेशः ॥) स्त्रीकारः । सेकः । इति
 पुरस्कृतशब्दार्थदर्शनात् ॥

पुरस्कृतः, जि, (पुरः क्रियते स्तीति । पुरस् + क्त +
 क्त ।) अभिशस्तः । अरिग्रस्तः । अग्रजितः ।
 पूजितः । इति मेदिनी । त, २१३ । स्त्रीकृतः ।
 सितः । इति हेमचन्द्रः ॥

पुरस्तात्, य, (पूर्वस्मिन् पूर्वस्थां पूर्वस्मात्
 पूर्वस्थाः वा पूर्वः पूर्वा येति । पूर्व +
 “दिक्शब्देभ्यः सप्तमीपञ्चमीप्रथमाभ्यो दिग्-
 देशकाण्यन्तातिः ।” ५ । ३ । २७ । इति
 अन्तातिः । “अस्ताति च ।” ५ । ३ । ४० ।
 इति पूर्वस्य पुरादेशः ।) प्राच्यां दिशि । यथा,
 पुरस्तात् क्षयं उदेति । प्रथमे काले । यथा,
 पुरस्ताद्भुक्ते । पुरार्थे । अतीति । यथा, पुर-
 स्तादामोऽभूत् । अद्यतः अग्रे देशे । यथा,
 पुरस्तादायाति । इत्यमरभरतौ । (यथा च
 रघौ । २ । ४४ ।

“मान्यः स मे आचरन्नुमानां

सर्गस्थितिप्रबन्धवारहेतुः ।

गुरोर्गोर्ध्वं धनमाहितामे-

नैष्ठत् पुरस्तादुपेक्षणीयम् ॥”)

पुरा, य, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर + बाहु-
 लकात् का ।) प्रवन्तः । वाक्चरणा पुराणादिः ।
 यथा, पुराविद् । चिरम् । चिरन्तनम् । पुराण-
 मित्यर्थान्तरम् । अतीतम् । भूतम् । चिरातीत-
 मित्येकम् । यथा इतिहासः पुरातनमिति
 केचित् । निकटः । सन्निहितः । आगामिकम् ।
 अनागतम् । निकटागामिकः । भविष्यदासतिः ।
 इति केचित् । इत्यमरभरतौ । भीरुः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (प्राक् । इति हेमचन्द्रः ।
 ६ । १०१ । यथा, पञ्चदश्याम् । २ । १४ ।
 “इदं सर्वं पुरा ऋतेरेकमेवाद्वितीयकम् ।
 सदेवासीन्नामरूपे नास्तीतिद्यावन्निर्वचः ॥”)

पुरा, स्त्री, (पुरतीति । पुर + क्त + टाप् ।) पूर्व-
 दिक् । सुगन्धिद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । गन्ध-
 वती २ दिवा ३ गन्धाट्टा ४ गन्धमादिनी ५
 सुरभिः ६ भूरिगन्धा ७ कुटी = गन्धकुटी ८ ।
 अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । शीत-
 त्वम् । कषायत्वम् । कफपित्तश्लेष्मास्रावविष-
 दाहातिभ्रममूर्च्छाहृद्यानाशित्वम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥

पुराकृतं, जि, (पुरा पूर्वं पूर्वस्मिन् काले वा
 कृतम् ।) प्रारम्भकर्म । पूर्वकालकृतपुण्यादि ।
 यथा,—

“अकाले दर्शनं विष्णोर्हृदि पुण्यं पुराकृतम् ॥”

इति स्मृतिः ॥

पुराणं, स्त्री, (पुरा भवमिति । पुरा + “सायं-
 चिरं प्राक् प्रोच्येभ्यश्चान्यौ तुट् च ।” ४ । ३ ।
 २३ । इति व्युः । “पूर्वकालैकसर्व्वेनरपुराणनव-
 केवलाः समानाधिकरण्येन ।” २ । १ । ४८ । इति
 निपातनान् तुङ्भावः । यद्वा, “पुराणप्रोक्तेषु
 ब्राह्मणकल्पेषु ।” ४ । ३ । १०५ । इति निपा-
 तितः । यद्वा, पुरा नीयते इति । नी + ङ ।
 णत्वम् ।) आसादितुनिप्रणीतवेदाधर्मागत-
 पञ्चलक्षणांश्चतस्राणाम् । तत्पर्यायः । पञ्चलक्ष-
 णम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । ५ ॥ पञ्चलक्षणां
 यथा, सर्गः १ प्रतिसर्गः २ वंशः ३ मन्वन्तरम् ४
 वंशानुचरितम् ५ ॥ महापुराणस्य दश लक्ष-
 णानि । यथा, सर्गः १ विसर्गः २ वृत्तिः ३ रक्षा ४
 अन्तरम् ५ वंशः ६ वंशानुचरितम् ७ संस्था
 ८ हेतुः ९ अपायः १० ॥ अथाष्टादशमहा-
 पुराणानि तथा श्लोकसंस्थानि च तथा । ब्राह्मं
 दशमहस्रम् १ पाद्मं पञ्चपञ्चाशत्सहस्रम् २
 वैष्णवं त्रयोविंशतिसहस्रम् ३ शैव चतुर्विंशति
 सहस्रम् ४ भागवतम् अष्टादशसहस्रम् ५ नार-
 दीयं पञ्चविंशतिसहस्रम् ६ मार्कण्डेयं नवसह-
 स्रम् ७ आग्नेयं चतुःशताधिकपञ्चदशसहस्रम्
 ८ भविष्यं पञ्चशताधिकचतुर्दशसहस्रम् ९
 ब्रह्मवैवर्तम् अष्टादशसहस्रम् १० लेङ्गका-
 दशसहस्रम् ११ वागाहं चतुर्विंशतिसहस्रम्
 १२ स्कान्दं शताधिकैकाशतिसहस्रम् १३
 वामनं दशसहस्रम् १४ कौर्मं सप्तदशसहस्रम्
 १५ मातृं चतुर्दशसहस्रम् १६ गारुडं जन-
 विंशतिसहस्रम् १७ ब्रह्माहं द्वादशसहस्रम् १८ ।
 समुदायन चतुलक्षश्लोकाः । इति श्रीभागवतीय-
 द्वादशस्कन्धः ॥ (अपि च देवीभागवते १ स्कन्धे
 ३ अध्याये तथा मत्स्यपुराणे ५३ अध्याये
 एतद्विवरणं द्रष्टव्यम् ॥) अपि च ।

कृत उवाच ।

“विस्ताराणि पुराणानि चेतिहासश्च शौनका ।

संहितां पञ्चरात्राणि कथयामि यथागमम् ॥

सर्गश्च प्रतिसर्गश्च वंशो मन्वन्तराणि च ।

वंशानुचरितं विप्र । पुराणं पञ्चलक्षणम् ॥

एतदुपपुराणानां लक्षणञ्च विदुर्बुधाः ।

महताश्च पुराणानां लक्षणं कथयामि ते ॥*॥

खट्विषापि विहट्विष स्थितस्त्रिषाच पाजनम् ।
 कर्मणा वासना वार्ता भगूनाश्च क्रमेण च ॥
 वर्णनं प्रणयानाश्च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
 उत्कीर्तनं हरेरेव देवानाश्च पृथक् पृथक् ॥
 दशाधिकं लक्षणाश्च महतीं परिकीर्तितम् ।
 संस्थानञ्च पुराणानां निबोध कथयामि ते ॥
 परं ब्रह्मपुराणञ्च सहस्राणां दशैव च ।
 पञ्चोपपुराणञ्च पाद्ममेव प्रकीर्तितम् ॥
 त्रयोविंशतिसाहस्रं वैष्णवञ्च विदुर्बुधाः ।
 चतुर्विंशतिसाहस्रं शैवमेव निरूपितम् ॥
 त्रयोऽष्टादशसाहस्रं श्रीमद्भागवतं विदुः ।
 पञ्चविंशतिसाहस्रं नारदीयं प्रकीर्तितम् ॥
 मार्कण्डेयं नवसाहस्रं पुराणं पठिता विदुः ।
 चतुःशताधिकं पञ्चदशसाहस्रमेव च ॥
 परमसिपरायञ्च खचिरं परिकीर्तितम् ।
 चतुर्दशसहस्राणि परं पञ्चशताधिकम् ॥
 पुराणप्रवरश्चैव भविष्यं परिकीर्तितम् ।
 अष्टादशसहस्रञ्च ब्रह्मवैवर्तमीक्षितम् ॥
 सर्व्वेषाञ्च पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः ।
 एकादशसहस्रञ्च परं निष्कुराणिकम् ॥
 चतुर्विंशतिसाहस्रं वाराहं परिकीर्तितम् ।
 एकाशीतिसहस्रञ्च परमेव शताधिकम् ॥
 वरं स्कन्दपुराणञ्च सद्भिरेव निरूपितम् ।
 वामनं दशसाहस्रं कौर्मं सप्तदशैव तु ॥
 मातृं चतुर्दशं प्रोक्तं पुराणं पठितैस्तथा ।
 जनविंशतिसाहस्रं गारुडं परिकीर्तितम् ॥
 परं द्वादशसाहस्रं ब्रह्माहं परिकीर्तितम् ।
 नव पुराणसंस्थानं चतुर्लक्षसुदाहृतम् ॥
 अष्टादशपुराणानामेवमेव विदुर्बुधाः ।
 श्वश्रुपपुराणानामष्टादश प्रकीर्तिताः ॥*॥
 इतिहासो भारतश्च वाल्मीकिं काव्यमेव च ।
 पञ्चकं पञ्चरात्राणां लक्षणमाहस्रपूर्व्वकम् ।
 वाग्निहं नारदीयश्च कापिलं गौतमीयकम् ।
 परं सनत्कुमारीयं पञ्चरात्रञ्च पञ्चकम् ॥
 पञ्चस्यः संहितानाञ्च लक्षणं भक्तिमन्विताः ।
 ब्रह्मणश्च शिवस्यापि ब्रह्मादस्य तथैव च ॥
 गौतमस्य कुमारस्य संहिताः परिकीर्तिताः ।
 इति ते कथितं सर्व्वं क्रमेण च पृथक् पृथक् ॥
 अद्यैव विपुलं शास्त्रं ममामि च यथागमम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णकखण्डे १५२ अः ॥
 पद्मपुराणमते तु ।
 “निस्ताराय तु लोकानां स्वयं नारायणः प्रभुः ।
 आसत्स्वपेण कृतवान् पुराणानि महतीतले ॥
 पठनाच्छ्रवणाद्वैष्णवं वृणां पापक्षयो भवेत् ।
 धर्माधर्मपरिज्ञानं सदाचारप्रवर्तनम् ॥
 गतिश्च परमा तद्भक्तिर्भगवति प्रभौ ।
 तानि ते कथयिष्यामि सप्रमाणां भूतवै ॥*॥
 पुराणसंस्थान्तरमाह ।
 “पुराणानि चतुर्लक्षाख्येतां धरणीतले ।
 तथा महाभारतश्च लक्षसंख्यं प्रकीर्तितम् ॥
 पञ्चलक्षमिदं राजन् । कथितं ब्रह्म केवलम् ।
 वेदः पञ्चमनामैव लोकेऽनन्तारकः परः ॥

पुराणं

तत्र प्रह्लादपुराणस्य प्रथमं च प्रणीतवान् ।
ततोऽन्यानि पुराणानि कृत्वा योऽहं तु क्रमात् ।
अष्टादशं भागवतं सारमात्राच्च सन्ततः ।
कृतवान् भगवान् आसः सुकशाध्याययन् सुतम् ॥”

इति पाताकखण्डे ७१ अध्यायः ॥ ॥

आख्यानदिभिः सह आसः पुराणं चक्रे ।
यथा,—

“आख्यानं चाप्युपाख्यानैर्गाथभिः कल्पमुद्भिभिः ।
पुराणसंहितां चक्रे पुराणार्णवविशारदः ।
प्रख्यातो चावशिष्योऽभूत् सुतो वै लोमहर्षणः ।
पुराणसंहितां तस्मै ददौ आसो महासुनिः ॥”

अथ टीका यथा,—

आख्यानदिभिः सह पुराणं चक्रे आस इत्य-
न्यथः । तत्र च ।

स्वयं दृष्टार्थकथनं प्राप्नुयात्प्राप्तकं युवाः ।
श्रुतस्यार्थस्य कथनमुपाख्यानं प्रचक्षते ।
गाथास्तु पिष्टपृष्ठीप्रवृत्तिगीतयः । कल्पमुद्भिः
आहकल्यादिनिर्ययः ॥ ॥

“सुमतिश्चाभिवर्चोऽभिवर्चः शीघ्रपायनः ।
अक्षतव्रजोऽयं सार्वर्षिः वटं शिष्यास्तस्य चाभ-
वन् ॥”

टीका । सुमत्यादयस्तु रोमहर्षणस्य वटशिष्या-
स्तनूजनाः वटं संहिता जगद्गुरुः ॥ ॥

“काश्यपः संहिताकर्ता सार्वर्षिः शीघ्रपायनः ।
लोमहर्षणिका चान्या तिष्ठन्ती मूलसंहिता ॥”

टीका । अक्षतव्रज इति वायुक्तेः । रोमहर्षणिका चान्या
रोमहर्षणेन पुनः संचिपेण प्रोक्ता ॥ ॥

“चतुष्टयेनाप्येतेन संहितानामिदं सुते ॥”

टीका । एतासां काश्यपादिकृतानां संहिताना-
मर्थचतुष्टयेनापि मूलभूतेन तत्सारोद्धार-
ात्मकं इदं श्रीविष्णुपुराणं सुते । मैत्रेय ! मया
कृतमिति शेषः ॥ ॥

“आद्यं सर्वपुराणानां पुराणं ब्राह्मसुतये ।
अष्टादशपुराणानि पुराणज्ञाः प्रचक्षते ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥ ॥

तेषां नामोच्चारणादिमाहात्म्यं यथा,—

“अष्टादशपुराणानां नामधेयानि च पठेत् ।
त्रिसन्ध्यं जपते नित्यं सोऽश्मभेदफलं लभेत् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ ॥

तामसपुराणानि यथा,—

“मातस्यं कौर्मं तथा लोङ्गं श्रैव स्कान्दं तथैव च ।
आग्नेयश्च षड्भूतानि तामसानि निबोधत ॥”

सात्त्विकपुराणानि यथा,—

“वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।

गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शनम् ॥

सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ॥”

राजसपुराणानि यथा,—

“ब्रह्माख्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयं तथैव च ।

भविष्यं वामनं ब्राह्मं राजसानि निबोधत ॥

सात्त्विका मोक्षदाः प्रोक्ता राजसाः स्वर्गदाः

शुभाः ।

१८०

पुराणं

तथैव तामसा देवि ! निरयप्रानिहेतवः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ३१ अध्यायः ॥ ॥

अष्टादशोपपुराणानि यथा,—

“आद्यं सनत्कुमारोक्तं नारदसंहमथापरम् ।
तृतीयं स्कान्दसुहृष्टं कुमारस्य तु भावितम् ।
चतुर्थं शिवधर्माख्यं साक्षात्तन्वीशभावितम् ।
पुष्पाससोक्तमाख्यं नारदोक्तमतः परम् ।
कापिलं वामनञ्चैव तथैवोसनसंवितम् ।
ब्रह्माख्यं वारुणञ्चाथ कालिकाश्रयमेव च ।
माहेश्वरं तथा श्यामं सौरं सर्वार्थसचयम् ।
पराशरोक्तमपरं मारीचं भार्गवाश्रयम् ॥”

इति गारुडे २२७ अध्यायः ॥ ॥

कौर्मोक्तान्येतानि उपपुराणशब्दे द्रष्टव्यानि ।
पुराणपाठक्रमस्तु पारायणशब्दे पाठशब्दे च
द्रष्टव्यः ॥ अथाष्टादशमहापुराणानामनुक्रम-
णिका अर्थात् तेषां लोकपर्वखण्डभागोपाख्यान-
अवगुहानपञ्चानि लिखन्ते ।

सुत उवाच ।

“एतच्छ्रुत्वा नारदस्तु कुमारस्य वचो मुदा ।
पुनरप्याह सुप्रीतो निश्चासुः श्रेय उतमम् ॥

नारद उवाच ।

साधु साधु महाभाग । सर्वलोकोपकारकम् ।
महातमं त्वया प्रोक्तं सर्वतन्त्रोत्तमोत्तमम् ॥
अधुना श्रोतुमिच्छामि पुराणाख्यानसुतमम् ।
यस्मिन् यस्मिन् पुराणे तु यद्यदाख्यानकं सुते ! ।
तत्तत् सर्वं समाचक्षुः सर्वज्ञत्वं यतो मतः ।
तच्छ्रुत्वा वन्दनं विप्रा नारदस्य शुभावहम् ।
पुराणाख्यानसंपन्नं कुमारः प्रत्युवाच ह ॥

सनत्कुमार उवाच ।

पुराणाख्यानकं विप्र । नानाकल्पसमुद्भवम् ।
नानाकथासमायुक्तमद्भुतं बहुविस्तरम् ॥
ऋषिः सनातनश्चायं यथा वेद तथापरः ।
न वेद तस्मात् पृच्छ त्वं बहुकल्पविशारदम् ॥
श्रुत्वैतं नारदो वाक्यं कुमारस्य महात्मनः ।
प्रणम्य विनयोपेतः सनातनमथाब्रवीत् ॥
ब्रह्मन् । पुराणविष्णुः । ज्ञानविज्ञानतत्पूरः ।
पुराणानां विभागं मे साकल्येनानुकीर्तय ॥
यस्मिन् श्रुते श्रुतं सर्वं ज्ञाते ज्ञातं कृते कृतम् ।
वर्णाश्रमाचारधर्मं साक्षात्कारत्वमेव्यति ॥
कियन्ति च पुराणानि कियत् सङ्गानि मानतः ।
किं किमाख्यानयुक्तानि तद्ददस्व मम प्रभो । ॥
चातुर्वर्ण्याश्रया नाना व्रतादीनां कथास्तथा ।
हृष्टक्रमेण वंशानां कथाः सन्त्यक् प्रकाशय ॥
त्वत्तोऽधिको न चाप्योऽस्ति पुराणाख्यानवित्
प्रभो । ॥

तस्मादाख्याहि मया त्वं सर्वसन्देहभञ्जनम् ॥

ततः सनातनो विप्राः श्रुत्वा नारदभाषितम् ।

नारायणं चणं ध्यात्वा प्रोवाचाय विदीवरः ॥

सनातन उवाच ।

साधु साधु सुनिर्भट । सर्वलोकोपकारक । ॥

पुराणाख्यानविज्ञाने यन्माता नैष्ठिकी मतिः ॥

तुभ्यं समभिधास्यामि यत् प्रोक्तं ब्रह्मणा पुरा ।

पुराणं

मरीच्यादिकविभ्यस्तु पुनर्कथावृत्तात्मना ॥

एकदा ब्रह्मणः पुत्रो मरीचिर्नाम विभुतः ।

खाध्यायश्रुतसम्पन्नो वेदवेदाङ्गपारगः ॥

उपहृत्य स्वपितरं ब्रह्माणं लोकभाववन्म् ।

प्रणम्य भक्त्या पप्रच्छ इदमेव सुग्रीश्वर । ॥

पुराणाख्यानममलं यत्त्वं पृच्छसि मानद । ॥

मरीचिस्त्वाच ।

भगवन् ! देवदेवेश । लोकानां प्रभवाप्यय । ॥

सर्वज्ञ ! सर्वकल्याण सर्वार्थदायक नमोऽस्तु ते ।

पुराणबीजमाख्याहि मया श्रुतमवति पितः । ॥

लक्ष्यञ्च प्रमाणञ्च वक्तारं पृच्छसि तथा ॥

ब्रह्मोवाच ।

श्रद्धा वत्स ! प्रवक्ष्यामि पुराणानां सत्तथये ।

यस्मिन् ज्ञाते भवेज्ज्ञातं वाङ्मयं सचराचरम् ।

पुराणमेकमेवास्तीत् सर्वकल्पेषु मानद । ॥

चतुर्वर्गस्य बीजञ्च श्रुतकोटिप्रविस्तरम् ॥

प्रवृत्तिः सर्वशास्त्राणां पुराणादभवत्ततः ॥

कालेनाग्रहणं दृष्ट्वा पुराणस्य महामतिः ।

हृदिर्यासस्वरूपेण जायते च युगे युगे ॥

चतुर्लक्षप्रमाणेन ह्यपरे ह्यपरे सदा ।

तदष्टादशधा कृत्वा भूलोके निर्दिष्टमपि ॥

अद्यापि देवलोके तु श्रुतकोटि प्रविस्तरम् ।

अथैव तस्य सारस्तु चतुर्लक्षेण वर्यते ॥ ॥

ब्राह्मम् १ पाद्मम् २ वैष्णवञ्च ३ वायवीयम् ४

तथैव च ।

भागवतम् ५ नारदीयम् ६ मार्कण्डेयञ्च ७

कौर्मितम् ८

आग्नेयञ्च ९ भविष्यञ्च १० ब्रह्मवैवर्त-१०

लिङ्गके ११ ।

वाराहञ्च १२ तथा स्कान्दम् १३ वामनम् १४

कूर्मे-१५ संक्षेपम् ।

मातुल्यञ्च १६ गारुडम् १७ तद्ब्रह्माख्यान-१८

मिति त्रिषट् ॥

एकं कथानकं सूत्रं वक्तुः श्रोतुः समाश्रयम् ।

प्रवक्ष्यामि समासेन निशामय समाहितः ॥ ॥

तत्र प्रथमं ब्रह्मपुराणम् ।

“ब्राह्मं पुराणं तत्रादौ सर्वलोकहिताय व ।

आसेन वेदविदुषा समन्त्यातं महात्मना ॥

तस्मै सर्वपुराणाग्र्यं धर्मकामार्थमोक्षदम् ।

नानाख्यानैस्तद्वासाढं दशसाहसमुत्थत ॥ ॥

तत्पूर्वभागे ।

“देवानामसुराणाञ्च यज्ञोत्पत्तिः प्रकीर्तिता ।

प्रजापतीनाञ्च तथा दक्षादीनां सुग्रीश्वर । ॥

ततो लोकेश्वरस्याय कथ्यस्य परमात्मनः ।

वंशानुकीर्तनं पुण्यं महापातकनाशनम् ॥

यज्ञावतारः कथितः परमात्मन्दर्पणः ।

श्रीमतो रामचन्द्रस्य चतुर्वर्ण्यवतारिणः ॥

ततश्च सोमवंशस्य कीर्तनं यच्च वर्णितम् ।

ह्यप्यस्य जगदीशस्य चरितं कक्षावापहम् ॥

ह्रीपातार्थं च सिन्धूनां वर्षाणां चाप्यंशवतः ।

वर्णनं यच्च पातालसर्गाणाञ्च प्रहृष्टयते ॥

नरकाणां समाख्यानं कथ्यं सुतिकाथानकम् ।

पार्वत्याश्च तथा चण्ड विवाहश्च निगद्यते ॥
इत्याख्यानं ततः प्रोक्तमेकान्वलेखवर्णनम् ।
पूर्वभागोऽयमुदितः पुराणस्यास्य मानदः ॥”*॥
तदुत्तरभागे ।

“अस्योत्तरे विभागे तु पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
विस्तरेण समाख्यानं तीर्थयात्राविधानतः ॥
अथैव जगत्परितं विस्तारात् समुद्दीरितम् ।
वर्णनं यमलोकस्य पितृश्राद्धविधिक्षेपः ॥
वर्णाश्रमाणां धर्माश्च कौर्त्तिता यत्र विस्तारात् ।
विष्णुधर्मसुखाख्यानं प्रलयस्य च वर्णनम् ॥
योगानाञ्च समाख्यानं साक्षाद्गानाद्यापि वर्णनम् ।
ब्रह्मवादसमुद्देशः पुराणस्य च शंसनम् ॥
एतद्ब्रह्मपुराणान्तु भागद्वयसमाचितम् ।
वर्णितं सर्वपापघ्नं सर्वसौख्यप्रदायकम् ॥”*॥
तत्फलश्रुतिः ।

“सूतश्रौणिकसंवादे सुक्तिस्तुतिप्रदायकम् ।
लिखितेतत् पुराणं यो वैशाख्यां हेमसंयुतम् ॥
जलधेयुतश्चापि भक्त्या दद्याद्द्विजातये ।
पौराणिकाय सन्त्यस्य वस्त्रभोग्यविभूषणैः ।
स वसेद्ब्रह्मणो लोके यावच्चन्द्रार्कतारकम् ॥
यः पठेत्कृष्णयादापि ब्राह्मणुक्रमणीं ह्रिजम् ।
सोऽपि सर्वपुराणस्य श्रोतुर्वर्त्तुः फलं लभेत् ॥
श्रुनोति यः पुराणान्तु ब्राह्मं सर्वं जितेन्द्रियः ।
हविष्याश्रीं च नियमान् स लभेद् ब्रह्मणः ॥

किमत्र बहुनोक्तं यद्यदिच्छति मानवः ।
तत् सर्वं लभते वत्स । पुराणस्यास्य कौर्त्तिनात् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपा-
ख्याने चतुर्थपादे ६२ अध्यायः ॥१॥
द्वितीयं पद्मपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“श्रुणु पुत्र । प्रवक्ष्यामि पुराणं पद्मसंज्ञिकम् ।
महत्पुण्यप्रदं नृणां श्रवणतां पठतां मुदा ॥
यथा पञ्चेन्द्रियः सर्वः शरीरोऽस्ति निगद्यते ।
तथेदं पञ्चभिः खण्डैरुदितं पापनाशनम् ॥”*॥
तत्र प्रथमे खण्डखण्डे ।

“पुलस्त्येन तु भीष्माय खट्वादिक्रमतो दिज ।
नानाख्यानेतिहासाद्येवोक्तो धर्म्मविस्तारः ॥
पुष्करस्य च महात्मा विस्तरेण प्रकीर्त्तितम् ।
ब्रह्मयज्ञविधानञ्च वेदपाठादिलक्षणम् ॥
दानानां कौर्त्तनं यत्र वृत्तानाञ्च पृथक् पृथक् ।
विवाहः श्रेणजायाञ्च तारकाख्यानकं मज्जत् ॥
माहात्म्याञ्च गवादीनां कौर्त्तनं सर्वपुण्यदम् ।
कालकेयादिदेव्यानां वधो यत्र पृथक् पृथक् ॥
ग्रहाणामर्चनं दानं यत्र प्रोक्तं द्विजोत्तम ! ।
तत्खण्डिखण्डसुदृष्टं व्यासेन सुमहात्मना ॥”*॥
द्वितीयं भूमिखण्डे ।

“पितृभानादिपूर्वखण्डे शिवशर्म्मकथा पुरा ।
सुव्रतस्य कथा पश्चात् उच्यते च वक्ष्यता ॥
पृथोर्वेणस्य चाख्यानं धर्म्माख्यानं ततः परम् ।
पितृभूषणव्याख्यानं नहुषस्य कथा ततः ॥
ययातिचरितञ्चैव शुक्रतीर्थनिरूपणम् ॥

राज्ञा जैमिनिसंवादे ब्रह्मार्च्यकथायुतः ॥
कथा शशिकसुन्दर्यां हृष्टदैत्यवधाचिता ।
कामोदाख्यानकं तत्र विदुष्वधसंयुतः ॥
कुञ्जलस्य च संवादश्चावनेन महात्मना ।
सिद्धाख्यानं ततः प्रोक्तं खण्डस्यास्य फलोद्भूतम् ॥
सूतश्रौणिकसंवादे भूमिखण्डमिदं स्मृतम् ॥”*॥
तृतीये खण्डखण्डे ।

“ब्रह्माख्योत्पत्तिरदिता यत्रविभिन्नं सौतिना ।
सभूमिजोक्तसंख्यानं तीर्थयात्रां ततः परम् ॥
नर्मोदात्पत्तिकथनं तत्तीर्थानां कथा पृथक् ।
कुरुक्षेत्राद्वितीर्थानां कथाः पुण्याः प्रकीर्त्तिताः ॥
कालिन्दीपुण्यकथनं काशीमाहात्म्यवर्णनम् ॥
गयायाञ्चैव माहात्म्यं प्रयागस्य च पुण्यकम् ।
वर्णाश्रमाशुरोधेन कर्म्मयोगनिरूपणम् ॥
वासनेमिनिसंवादः पुण्यकर्म्मकथाचितः ।
समुद्रमथनाख्यानं व्रताख्यानं ततः परम् ॥
जम्बपञ्चाहमाहात्म्यं कौत्तं सर्वपापनाशनम् ॥
एतत्सर्वगाभिर्धं विप्र । सर्वपापनाशनम् ॥”
चतुर्थे पातालखण्डे ।

“रामाश्वमेधे प्रथमं रामराज्याभिवेचनम् ।
अगस्त्यादागमश्चैव पौलस्त्याचयकीर्त्तनम् ॥
अश्वमेधोपदेशश्च ह्ययस्यैव ततः परम् ।
नानाराजकथाः पुण्या जगन्माथानुवर्णनम् ॥
दृष्टवानस्य माहात्म्यं सर्वपापप्रणाशनम् ।
निबलीलातुकथनं यत्र जगत्पारिणः ॥
माधवज्ञानमाहात्म्यं ज्ञानदानार्चनं फलम् ।
धरावराहसंवादे यमब्राह्मणयोः कथा ॥
संवादे राजदूतानां कण्ठाक्षौत्रनिरूपणम् ।
शिवसम्भुसमायोगो धर्मोदाख्यानकन्ततः ॥
भस्ममाहात्म्यमनुजं शिवमाहात्म्यमुत्तमम् ।
देवराजसुताख्यानं पुराणप्रशंसनम् ॥
गौतमाख्यानकश्चैव शिवगीता ततः स्मृता ।
कल्पान्तरी रामकथा भरद्वाजश्रमास्थितौ ॥
पातालखण्डमेतद् द्विखण्डतां ज्ञानिनां सदा ।
सर्वपापप्रशमनं सर्वभीष्टफलप्रदम् ॥”
पञ्चमे उत्तरखण्डे ।

“पर्वताख्यानकं पूर्वं गौर्त्थे प्रोक्तं शिवेन वै ।
जालन्तरकथा पश्चात्कौर्त्थेलाटनुकीर्त्तनम् ॥
नगरस्य कथा पुण्या ततः परमुद्दीरितम् ।
गङ्गाप्रयागकाशीनां गयायाश्चाधिपुण्यकम् ॥
आम्नादिदानमाहात्म्यं तन्महाद्वादशीव्रतम् ।
चतुर्जिह्वाकादशीनां माहात्म्यं पृथगोदितम् ॥
विष्णुधर्मसमाख्यानं विष्णुनामसहस्रकम् ।
कार्त्तिकव्रतमाहात्म्यं माधवज्ञानफलकन्ततः ॥
जम्बुद्वीपस्य तीर्थानां माहात्म्यं पापनाशनम् ।
साश्वतथाञ्च माहात्म्यं शृङ्गोत्पत्तिवर्णनम् ॥
देवशर्म्मादिकाख्यानं गौतमाहात्म्यवर्णने ।
भक्त्याख्यानञ्च माहात्म्यं श्रीमद्भागवतस्य च ॥
इन्द्रप्रस्थस्य माहात्म्यं बहुतीर्थकथाचितम् ।
मन्मथभानाञ्च त्रिपाङ्कजशुवर्णनम् ॥
अवतारकथा पुण्या मत्स्यादीनामतः परम् ।
रामनामशतं दिव्यं तन्माहात्म्यञ्च वाङ्मव ! ॥

परीक्षितश्च भृगुना श्रीविष्णोर्वैभवस्य च ।
इत्येतदुत्तरं खण्डं पञ्चमं सर्वपुण्यदम् ॥”*॥
तत्फलश्रुतिः ।

“पञ्चखण्डयुतं पादं यः श्रुनोति नरोत्तमः ।
स लभेद्देवाय धाम भुक्ता भोगानिर्दिष्टान् ॥
एतदे पञ्चपञ्चाशत्खण्डसं पद्मसंज्ञकम् ।
पुराणं लेखयित्वा वै ज्यैष्ठ्यां स्वर्गाय्यसंयुतम् ॥
यः प्रदद्यात् सुसत्कृत्य पुराणज्ञाय मानदः ।
स याति वैष्णवं नाम सर्वदेवनमस्कृतः ॥
पद्माशुक्रमणीमेतां यः पठेत् श्रुत्यान्तु तथा ।
सोऽपि पद्मपुराणस्य लभेत् अवर्णनं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६३ अध्यायः ॥ २ ॥
तृतीयं विष्णुपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“श्रुणु वत्स । प्रवक्ष्यामि पुराणं वैष्णवं महत् ।
अयोविंशतिमाहसं सर्वपातकनाशनम् ॥
यत्रादिभागे निर्दिष्टाः षडंशाः शक्त्येन ह ।
मेधेयायादिमे तत्र पुराणस्यावतारिकाः ॥”
तत्र प्रथमभागस्य प्रथमांशे ।
“आदिकारणसंगञ्च देवादीनाञ्च सम्भवः ।
समुद्रमथनाख्यानं इत्यादीनां ततोचयाः ॥
ध्रुवस्य चरितं चैव पृथोश्चरितमेव च ।
प्राक्तनसं तथाख्यानं प्रकादस्य कथानकम् ॥
पृथग्राज्याधिकाराख्या प्रथमोऽंश इती-
रितः ॥”

प्रथमभागस्य द्वितीयांशे ।

“प्रियव्रताचयाख्यानं द्वीपवर्णनिरूपणम् ।
पातालनरकाख्यानं सप्तस्वर्गनिरूपणम् ॥
सूर्यादिचारकथनं पृथग्लक्षणसंयुतम् ॥
चरितं भरतस्याथ सुक्तिमार्गनिर्देशनम् ॥
निदाघक्षसंवादे द्वितीयोऽंश उदाहृतः ॥”

प्रथमभागस्य तृतीयांशे ।

“मन्वन्तरसमाख्यानं वेदसाधवतारकम् ।
नरकोट्टारकं कर्म्म गदितञ्च ततः परम् ॥
सगरस्योर्वसंवादे सर्वधर्म्मनिरूपणम् ।
आहकल्पं तथोद्दिष्टं वर्णाश्रमनिवन्धनं ।
सदाचारञ्च कथितो मायामोहकथा ततः ।
तृतीयोऽंशोऽयमुदितः सर्वपापप्रणाशनः ॥”
प्रथमभागस्य चतुर्थांशे ।

“सूर्यवंशकथा पुण्या सोमवंशानुकीर्त्तनम् ।
चतुर्थोऽंशे सुनिश्चेष्ट । नानाराजकथाचितम् ॥”
प्रथमभागस्य पञ्चमांशे ।

“जगत्पारिणसंश्रयो मोक्षणीया कथा ततः ।
पूतनादिवधो बाष्की कौमारोऽद्यादिर्हंसनम् ॥
केशीरे कंसहननं मायुरं चरितं तथा ।
ततस्तु यौवने प्रोक्ता लीला द्वारवतीभवा ॥
मन्दैत्यवधो यत्र विवाहाञ्च पृथग्विधाः ।
यत्र स्थित्वा जगन्नाथः लण्डो योगेश्वरेश्वरः ॥
भूभारहरणं चक्रे परस्वहननादिभिः ।
अष्टावक्रोयमाख्यानं पञ्चमोऽंश इती-
रितः ॥”

पुराण

प्रथमभागस्य षष्ठांशः ।

“कलजं चरितं प्रोक्तं चतुर्विधं लयस्य च ।
ब्रह्मज्ञानसमुद्देशः स्वाधिक्यस्य निरूपितः ॥
केशिध्वजेन चेत्येष षष्ठोऽंशः परिकीर्तितः ॥”
तस्य द्वितीयभागे ।

“अतः परन्तु स्तूतं श्रौतकादिभिरादरात् ।
पृष्टेन चोदिताः श्रुतिद्विधाधर्मोत्तराद्वयाः ॥
नानाधर्मकथाः पुण्या व्रतानि नियमा यमाः ।
धर्मशास्त्रं चार्थशास्त्रं वेदान्तं ज्योतिषं तथा ॥
ब्रह्मशास्त्रं प्रकरणात् स्तोत्राणि मनवस्तथा ॥
नानाविद्याश्रयाः प्रोक्ताः सर्वलोकोपकारकाः ।
एतद्विष्णुपुराणं वै सर्वशास्त्रार्थसंग्रहम् ॥” *
तत्फलश्रुतिः ।

“वाराहकल्पवृत्तान्तं व्यासं कथितं त्विह ।
यो नरः पठते भक्त्या यः श्रद्धांति च सादरम् ।
तावुभौ विष्णुलोकं हि ब्रजेतां भुक्तभोगकौ ॥
तत्तत्तत्त्वा च यो दद्यादावाप्यां वृत्तधनुना ।
सहितं विष्णुभक्ताय पुराणार्थविदे दिने ।
स याति वैष्णवं धाम विमानेनार्कवर्षसा ॥
यच्च विष्णुपुराणस्य समनुक्रमणीं दिने ।।
कथयेच्छृणुयाद्वापि स पुराणफलं लभेत् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६४ अध्यायः ॥ १ ॥
चतुर्थं वायुपुराणम् ।

ब्रह्मोवाच ।

“श्रद्धा विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं वायवीयकम् ।
यस्मिन् श्रुते लभेद्भाम रुद्रस्य परमात्मनः ॥
चतुर्विंशतिसाहस्रं तन् पुराणं प्रकीर्तितम् ।
अतः कल्पप्रसङ्गेन धर्माग्यनाह मारुतः ॥
तद्वायवीयसुदितं भागद्वयसमाचितम् ॥” *
तस्य पूर्वभागे ।
“स्वर्गाद्विष्णवेन यत्र प्रोक्तं विप्र ! नविस्तरम् ॥
मन्वन्तरं वंशाच्च राज्ञां ये यत्र कीर्तिताः ।
गयासुरस्य ज्वनं विस्तरादयत्र कीर्तितम् ॥
भस्मानाश्चैव माहात्म्यं माघस्योक्तं फलाधिकम् ।
दानधर्मा राजधर्मा विस्तरेणोदितास्तथा ॥
भूपातालककुब्जोन्मेषारिणां यत्र निर्णयः ।
व्रतादीनाञ्च पूर्वोऽर्थं विभागः ससुदाहृतः ॥”
तदुत्तरभागे ।

“उत्तरे तस्य भागे तु नर्मदातीर्थवर्णनम् ।
शिवस्य संहिताख्या वै विस्तरेण सुनीचर ।।
यो देवः सर्वदेवानां दुर्विज्ञेयः सनातनः ।
स तु सर्वात्मना यस्यास्तीरं तिष्ठति सन्नतम् ॥
इदं ब्रह्मा हरिरिदं साक्षाच्चैदं परो हरः ।
इदं ब्रह्म निराकारं कैवल्यं नर्मदाजलम् ॥
ध्रुवं लोकहितार्थाय शिवेन स्वशरीरतः ।
शक्तिः कापि सरिद्रूपा रवेयमवतारिता ॥
ये वसन्त्युत्तरे कूले रुद्रस्याशुचरा हि ते ।
वसन्ति यान्तीरं ये लोकं ते यान्ति वैष्णवम् ॥
ओकारेश्वरमारभ्य यावन् पश्चिमसागरम् ।
सङ्गमाः पञ्च च त्रिंशद्भेदीनां पापनाशनाः ॥
दशैकमुत्तरे तीरे जगोर्विभ्रति दक्षिणे ॥

पञ्चत्रिंशत्तमः प्रोक्तो रेवासागरसङ्गमः ॥
सङ्गमेः संहितायैव रेवातीरद्वयेऽपि च ।
चतुःशतानि तीर्थानि प्रसिद्धानि च सन्ति हि ।
वृत्तितोयसहस्राणि वृत्तिकोचो सुनीचर ।।
सन्ति चान्यानि रेवायास्तीरयुग्मे पदे पदे ॥
संहितं महापुण्या शिवस्य परमात्मनः ।
नर्मदाचरितं यत्र वक्ष्येना परिकीर्तितम् ॥”
तत्फलश्रुतिः ।
“लिखित्वेदं पुराणम् गुह्येनसमाचितम् ।
आवर्ण्य यो ददंद्भक्त्या ब्राह्मणाय कुटुम्बिने ॥
रुद्रलोके वसेत् सोऽपि यावद्विष्णुस्तुद्देश्य ।
यः आवयेद्वा श्रद्धयादायवीर्यमिदं नरः ।
नियमेन हरिष्वाश्री स रुद्रो नात्र संशयः ॥
यच्चाशुक्रमणोभेतां श्रद्धांति आवयेत् वा ।
सोऽपि सर्वपुराणस्य फलं अवर्णनं लभेत् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६५ अध्यायः ॥ ४ ॥

पञ्चमं श्रीभागवतपुराणम् ।

ब्रह्मोवाच ।

“मरीचे । श्रद्धा वक्ष्यामि वेदव्यासेन यत् कृतम् ।
श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं ब्रह्मसंस्मितम् ॥
तद्व्यादशसाहस्रदीर्घं पापनाशनम् ।
सुरपादप्ररूपोऽर्थं स्कन्धैर्द्वादभिर्भूतः ॥
भगवानेव विप्र ! विश्वरूपोऽस्मीरितः ॥”
तस्य प्रथमस्कन्धे ।
“तत्र तु प्रथमे स्कन्धे स्तुतर्षोणा समागमः ।
व्यासस्य चरितं पुण्यं पाण्डवानां तथैव च ॥
पाराचितसुपाख्यानमतीतं ससुदाहृतम् ॥”
द्वितीयस्कन्धे ।
“परीक्षितकसंवादे स्तुतिव्यनिरूपणम् ।
ब्रह्मनारदसंवादेऽवतारचरितान्तम् ॥
पुराणलक्षणञ्चैव वृत्तिकारणसम्भवः ।
द्वितीयोऽर्थं ससुदितः स्कन्धो व्यासेन धीमता ॥”
तृतीयस्कन्धे ।

“चरितं विदुरस्याथ मैत्रेयेणास्य सङ्गमः ।
वृत्तिप्रकरणं पञ्चाद्वक्त्रणः परमात्मनः ॥
कापिलं साङ्ख्यमय्यत्र तृतीयोऽर्थसुदाहृतः ॥”
चतुर्थस्कन्धे ।

“सत्याचरितमादौ तु ध्रुवस्य चरितं ततः ।
पृथोः पुण्यसमाख्यानं ततः प्राचीनवर्चसः ।
इत्येष तुर्यो गदितो विसर्गस्कन्ध उत्तमः ॥”
पञ्चमस्कन्धे ।

“प्रियव्रतस्य चरितं तदंशानाञ्च पुण्यदम् ।
ब्रह्माख्यानमर्गतानाञ्च लोकानां वर्णनम् ॥
नरकस्थितिरित्येष संस्थाने पञ्चमो मतः ॥”
षष्ठस्कन्धे ।

“अजामिलस्य चरितं दक्षवृत्तिरूपणम् ॥
वृत्राख्यानं ततः पञ्चाक्षरतां जन्म पुण्यदम् ।
यदोऽयमुदितः स्कन्धो व्यासेन परिपोषणे ॥”
सप्तमस्कन्धे ।

“प्रजादचरितं पुण्यं वर्णाश्रमनिरूपणम् ।
सप्तमो गदितो वत्स । वासनाकर्म्मकीर्तने ॥”

अष्टमस्कन्धे ।

“गजेन्द्रमोक्षसाख्यानं मन्वन्तरनिरूपणम् ।
ससुदमयनञ्चैव वलिवैभववन्धनम् ॥
मत्स्यावतारचरितमष्टमोऽर्थं प्रकीर्तितः ॥” *
नवमस्कन्धे ।

“सूर्यवशसमाख्यानं सोमवंशनिरूपणम् ।
वंध्याशुचरितं प्रोक्तो नवमोऽर्थं महात्मते ॥”
दशमस्कन्धे ।

“लवस्य बालचरितं कौमारश्च ब्रजस्थितिः ॥
कैशोरं मथुरास्थानं ग्रौवर्णं द्वारकास्थितिः ।
भूभारहरणञ्चान्तिनिरोधे दशमः स्तुतः ॥”
एकादशस्कन्धे ।

“नारदेन तु संवादे वसुदेवस्य कीर्तितः ।
यदोश्च दत्तात्रेयेण श्रीकृष्णोद्भवस्य च ॥
यादवानां मिथोऽन्तश्च सुक्तावेकादशः स्तुतः ॥”
द्वादशस्कन्धे ।

“भविष्यकालनिर्देशो मोक्षो राज्ञः परीक्षितः ॥
वेदशाखाप्रणयनं मार्कण्डेयतपः स्तुतम् ।
सौरी विभूतिरुदिता सात्वती च ततः परम् ॥
पुराणसङ्गाकथनमाश्रये द्वादशोऽर्थः स्तुतः ॥
इत्येवं कथितं वत्स ! श्रीमद्भागवतं तव ॥” *
तत्फलश्रुतिः ।

“वक्तुः श्रोतुश्चोपदेशुरनुमोदितुरेव च ।
साहाय्यकर्तुर्गदितं भक्तिभुक्तिविभुक्तिदम् ॥
प्रौढपदा पूर्णिमायां देमसिंहसमाचितम् ।
देयं भागवतायं हि दिनाय प्रीतिपूर्वकम् ॥
संपूज्य वत्स हेमादेर्भगवद्भक्तिमच्छता ।
योऽप्यशुक्रमणोभेतां आवयेच्छृणुयात्तथा ।
स पुराणश्रवणं प्राप्नोति फलसुत्तमम् ॥” *
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे ६६ अध्यायः ॥ ५ ॥
षष्ठं नारदीयपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“श्रद्धा विप्र ! प्रवक्ष्यामि पुराणं नारदीयकम् ।
पञ्चविंशतिसाहस्रं दृष्टचिन्मयाश्रयम् ॥” *
तत्र पूर्वभागे प्रथमपादे ।
“स्तुतश्रौतकसंवादे वृत्तिसंक्षेपवर्णनम् ।
नानाधर्मकथाः पुण्याः प्रवृत्ते ससुदाहृताः ॥
प्रागभागे प्रथमे पादे सनकीन महात्मना ॥”
पूर्वभागे द्वितीयपादे ।

“द्वितीये मोक्षधर्मांश्चैव मोक्षोपायनिरूपणम् ।
वेदाङ्गानाञ्च कथनं शुक्रोत्पत्तिश्च विस्तरात् ।
सनन्दनं गदिता नारदाय महात्मने ॥” *
पूर्वभागे तृतीयपादे ।

“महातन्त्रे ससुदृष्टं पशुपतिविमोक्षणम् ।
मन्त्राणां शोधनं दोषा मन्त्रोद्धारश्च पूजनम् ॥
प्रयोगाः कवचं नामसहस्रं कोजमेव च ।
गणेशसूर्यविष्णुनां शिवशक्तोरनुक्रमात् ॥
सन्तुष्टमारुतिना नारदाय तृतीयके ॥”
पूर्वभागे चतुर्थपादे ।

“पुराणलक्षणञ्चैव प्रमाणं दानमेव च ॥
पृथक् पृथक् ससुदृष्टं दानकालपुरःसरम्

देवादिस्वर्गमासेषु तिथीनाञ्च एष्टक् एष्टक् ॥
 प्रोक्तं प्रतिपदादीनां व्रतं सर्व्वेष्वामश्रुतम् ।
 वनातनेन तुनिना नारदाय चतुर्थके ॥
 पूर्व्वभागोऽयमुदितो दृष्टदाख्यानसंज्ञितः ॥”
 तदुत्तरभागे ।
 “अस्योत्तरे विभागे तु प्रश्न एकादशीव्रते ॥
 वशिष्ठेनाथ संवादो मान्वातुः परिकीर्तितः ।
 रत्नाङ्गदकथा पुण्या मोहिन्युत्पत्तिकर्म्म च ॥
 वसुधापञ्च मोहिन्यै पञ्चादुद्धरणक्रिया ।
 गङ्गाकथा पुण्यतमा गयायान्नानुकीर्त्तनम् ॥
 काश्चा माहात्म्यमतुलं पुरुषोत्तमवर्णनम् ।
 यात्राविधानं चैवस्य ब्रह्माख्यानसमन्वितम् ॥
 प्रयागस्थाप माहात्म्यं कुरुक्षेत्रस्य तत्परम् ।
 हरिद्वारस्य चाख्यानं कामोदाख्यानकं तथा ॥
 बदरीतीर्थमाहात्म्यं कामाख्यायास्तथैव च ।
 प्रभासस्य च माहात्म्यं पुराणाख्यानकं ततः ॥
 गौतमाख्यानकं पञ्चादेर्पादस्तवस्ततः ।
 गोकर्णक्षेत्रमाहात्म्यं लक्ष्म्याख्यानकं तथा ॥
 सेतुमाहात्म्यकथनं नर्मदातीर्थवर्णनम् ।
 अवन्थाक्षेत्र माहात्म्यं मथुरायास्ततः परम् ॥
 वृन्दावनस्य महिमा वसोव्रजस्थानिके गतिः ।
 मोहिनीचरितं पञ्चादेर्वै नारदीयकम् ॥”*
 तत्फलश्रुतिः ।
 “यः श्रवणोति नरो भक्त्वा आवयेदा समाहितः ।
 स याति ब्रह्मणो धाम नाञ्च कार्या विचारणा ॥
 यस्मैतद्विषयपूर्णायां धनूनां सप्तकाचितम् ।
 प्रदद्याद्विषयार्थां स लभेन्नोत्तमेव च ॥
 यच्चातुक्रमणीमेतां नारदीयस्य वर्णयेत् ।
 श्रद्धयाहेकचित्तेन सोऽपि स्वर्गगतिं लभेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे दृष्टदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६७ अध्यायः ॥ ६ ॥
 सप्तमं मार्कण्डेयपुराणम् ।
 श्रीब्रह्मोवाच ।
 “अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयाभिधं सुने ।।
 पुराणं सुमहत् पुण्यं पठतां श्रवणतां सदा ॥
 यत्राधिष्ठितं शङ्कुनीन् सर्व्वधर्मैरनुरूपम् ।
 मार्कण्डेयेन सुनिना जैमिनेः प्राक् समीरितम् ॥
 पक्षिणां धर्मसंज्ञानां ततो जन्मनिरूपणम् ।
 पूर्व्वजन्मकथा चैवां विक्रिया च दिवस्यतेः ॥
 तीर्थयात्रा बलस्यातो द्रौपदेयकथानकम् ।
 हरिश्चन्द्रकथा पुण्या युद्धमाडीवकाभिधम् ॥
 पितापुत्रसमाख्यानं दत्तात्रेयकथा ततः ।
 हैहयस्याथ चरितं महाख्यानसमाचितम् ॥
 मदानसाकथाचोक्ता ह्यनर्कचरिताचिता ।
 छटिर्षकीर्त्तनं पुण्यं नवधा परिकीर्त्तितम् ॥
 कल्याणकालनिर्देशो यत्तद्विहितरूपम् ।
 रत्नादिदृष्टिरप्युक्ता ह्योपवर्णानुकीर्त्तनम् ॥
 मन्नाञ्च कथां नाना कीर्त्तिताः प्राप्ताहारिकाः ।
 तासु दर्गाकथात्थन्तं पुण्यदा चाष्टमेऽन्तरे ॥
 तत्पञ्चान् प्रणवोत्पत्तिस्त्रयीतेजःसमुद्भवः ।
 मार्कण्डेयश्च जन्माख्या तन्माहात्म्यसमाचिता ॥
 वैवस्वताचयश्चापि वसुधैवकुर्व्वितं ततः ॥”

वनसप्तोस्थाने वसुधौ च पाठः ।
 “खनिजस्य ततः प्रोक्ता कथा पुण्या महात्मनः ॥
 अविचित्रचरितं चैव किमिच्छन्तकीर्त्तनम् ।
 गरिष्ठानस्य चरितं दृष्टाकुचरितं ततः ॥
 तुलस्याचरितं पञ्चात्रामचक्रस्य सत्कथा ।
 कुशवंशसमाख्यां सोमवंशानुकीर्त्तनम् ॥
 पुरुरवःकथा पुण्या नहुषस्य कथादभुता ।
 ययातिचरितं पुण्यं यदुवशाशुकीर्त्तनम् ॥
 श्रीकृष्णबालचरितं माधुरं चरितं ततः ।
 हार्काचरितश्चाथ कथा सर्व्वावतारजा ॥
 ततः साङ्गसमुद्देशः प्रपञ्चासत्त्वकीर्त्तनम् ।
 मार्कण्डेयस्य चरितं पुराणश्रवणे फलम् ॥”*
 तत्फलश्रुतिः ।
 “यः श्रवणोति नरो भक्त्वा पुराणमिदमादरात् ।
 मार्कण्डेयाभिधं वत्स । स लभेत् परमां गतिम् ॥
 यस्तु याङ्कुरते चैतच्छेवं स लभते परम् ॥
 तत् प्रयच्छेन्नखित्वा यः सौवर्णकरिष्युतम् ।
 कर्मिण्योऽहिनवर्णाय स लभेद्ब्रह्मणः परम् ॥
 श्रवणोति आवयेदापि यच्चातुक्रमणीमिमाम् ।
 मार्कण्डेयपुराणस्य स लभेद्वाञ्छितं फलम् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे दृष्टदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६८ अध्यायः ॥ ७ ॥
 अष्टमं अमिपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि तवाम्येयपुराणकम् ।
 ईशानकल्पवृक्षान्तं वशिष्ठायाजोऽब्रवीत् ॥
 तत् पञ्चदशसाहस्रं नानां चरितमद्भुतम् ।
 पठतां श्रवणताश्चैव सर्व्वपापहरं वृणाम् ॥
 प्रश्नपूर्व्वं पुराणस्य कथा सर्व्वावतारजा ।
 छटिप्रकरणं चाथ विष्णुपूजादिकं ततः ॥
 अमिकार्थं ततः पञ्चात्मनसुदादिलक्षणम् ।
 सर्व्वदीक्षाविधानञ्च अभिषेकनिरूपणम् ॥
 लक्षणं मङ्गलादीनां कुशाया मार्जनं ततः ।
 पवित्रारोपणविधिर्द्वालयविधिस्ततः ॥
 शालयामादिपूजा च कूर्मिलक्ष्म एष्टक् एष्टक् ।
 न्यासादीनां विधानञ्च प्रतिष्ठा पूर्व्वका ततः ॥
 विनायकादिदीक्षाणां विधिर्ज्ञेयस्ततः परम् ।
 प्रतिष्ठा सर्व्वदेवानां ब्रह्माण्डस्य निरूपणम् ॥
 गङ्गादितीर्थमाहात्म्यं जम्बादिदीपवर्णनम् ।
 जम्बाधोलोकरचना ज्योतिषक्रनिरूपणम् ॥
 ज्योतिषश्च ततः प्रोक्तं शास्त्रं युञ्जयार्णवम् ।
 घटकर्म च ततः प्रोक्तं मन्त्रयन्त्रौषधीगणः ॥
 कुजिकादिसमर्षा च योऽन्यासविधिस्तथा ।
 कोटिहोमविधानञ्च तदन्तरनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचर्यादिधर्म्माञ्च आहुकल्पविधिस्ततः ।
 ग्रहयज्ञस्ततः प्रोक्तो वैदिकस्मार्तकर्म च ॥
 प्रौढचिन्ताशुक्थनं तिथीनाञ्च व्रतादिकम् ।
 वारव्रतानुकथनं नक्षत्रव्रतकीर्त्तनम् ॥
 मासिकव्रतनिर्देशो दीपदानविधिस्तथा ।
 नवग्रहार्चनं प्रोक्तं नरकाणां निरूपणम् ॥
 व्रतानाश्चापि दानानां निरूपणमिहोदितम् ।
 नाडीचक्रसमुद्देशः सन्ध्याविधिरनुत्तमः ॥

गायत्रार्चस्य निर्देशो लिङ्गस्त्रीच ततः परम् ।
 राजाभिषेकमन्त्रोक्तिर्धर्मैक्यञ्च भूभुजाम् ॥
 स्वप्राध्यायस्ततः प्रोक्तः शङ्कुनादिनिरूपणम् ।
 मङ्गलादिकनिर्देशो रत्नादीनां विधिस्ततः ॥
 रामोक्तगीतिनिर्देशो रत्नाणां लक्षणं ततः ।
 धनुर्विद्या ततः प्रोक्ता व्यवहारप्रदर्शनम् ॥
 देवासुरविमर्दाख्या ह्यायुर्व्वेदनिरूपणम् ।
 गजादीनां चिकित्सा च तीर्थांशान्तिस्ततः परम् ॥
 गोनसादिचिकित्सा च नानापूजास्ततः परम् ।
 शान्तयश्चापि विविधा क्रुद्धः प्राणमतः परम् ॥
 साहित्यञ्च ततः पञ्चादेर्कार्णादिसमाख्याः ।
 सिद्धिशतानुश्लिष्टश्च कौषः स्वर्गादिवर्गके ॥
 प्रलयानां लक्षणञ्च शारीरकनिरूपणम् ।
 वर्णनं नरकाणाञ्च योगशास्त्रमतः परम् ॥
 ब्रह्मज्ञानं ततः पञ्चात् पुराणश्रवणे फलम् ।
 एतदाख्येयकं विप्र । पुराणं परिकीर्त्तितम् ॥”
 तत्फलश्रुतिः ।
 “तस्मिन्निखित्वा तु यो दद्यात् सुवर्गकमलाक्षितम् ।
 तिलधनुयुतं वापि मागंश्रीर्ष्यां विधानतः ।
 पुराणार्थविन्दे सोऽथ स्वर्गलोके महीयते ॥
 यथातुक्रमणी प्रोक्ता तवाम्येयस्य भक्तिदा ।
 श्रवणतां पठताश्चैव वृणाञ्चैव परञ्च च ॥”*
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे दृष्टदुपाख्याने
 चतुर्थपादे ६९ अध्यायः ॥ ८ ॥
 नवमं भविष्यपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि पुराणं सर्व्वसिद्धिदम् ।
 भविष्यं भरतः सर्व्वलोकाभीष्टप्रदायकम् ॥
 यत्राहं सर्व्वदेवानामादिकर्त्ता समुद्यतः ।
 छट्यर्थं तत्र सङ्गातो मनुः स्वायम्भुवः पुरा ॥
 स मां प्रणम्य पश्यन् धर्म्मं सर्व्वार्थसाधकम् ।
 अहं तस्मै तदा प्रीतः प्रावोषं धर्म्मसंहिताम् ॥
 पुराणानां यदा यानो व्यासश्चक्रे महामतिः ।
 तदा तां संहितां सर्व्वां पञ्चधा यभजन्सुनिः ॥
 अधोरकल्पवृक्षान्तनानाञ्चार्थकथाचिताम् ॥”
 तत्र प्रथमपर्व्वेणि ।
 “तत्रादिमं स्मृतं पञ्च ब्राह्मं यत्राख्युपक्रमः ।
 स्तुतश्रौतकसंवादे पुराणप्रश्नक्रमः ।
 आदित्यचरितः प्रायःसर्व्वाख्यानसमाचिनः ॥
 दृष्ट्यादिलक्षणोपेतः शास्त्रसर्व्वस्वरूपकः ।
 पुस्तलेखकलेखानां लक्षणञ्च ततः परम् ॥
 संस्काराणाञ्च सर्व्वेषां लक्षणञ्चाञ्च कीर्त्तितम् ।
 पञ्चत्यादितिथीनाञ्च कल्पाः सप्त च कीर्त्तिताः ॥
 अष्टम्यादाः शेषकल्पा वैष्णवे पर्व्वणि स्मृताः ।
 श्रौते च कामतो भिन्नाः सौरे चान्यकथाचयः ॥
 प्रतिसर्गाङ्ग्यं पञ्चात्रानाख्यानसमाचिनम् ।
 पुराणस्योपसंहारसहितं पञ्च पञ्चमम् ॥
 यत्तु पञ्चसु पूर्व्वस्मिन् ब्रह्मणो महिमाधिकः ॥
 द्वितीयतृतीयचतुर्थपञ्चमपर्व्वसु ।
 “धर्म्मं कामे च मोक्षे तु विष्णोश्चापि शिवस्य च ।
 द्वितीये च तृतीये च सौरो वर्गचतुष्टये ॥
 प्रतिसर्गाङ्ग्यं त्वन्तं प्रोक्तं सर्व्वकथाचितम् ।

पुराण

समविध्यं विनिर्दिष्टं पञ्च यासेन धीमता ।
चतुर्दशसहस्रान् पुराणं परिकीर्तितम् ।
भविष्यं सर्वदेवानां साध्यं यत्र प्रकीर्तितम् ॥
गुणानां तारतम्येन समं ब्रह्मेति हि श्रुतिः ॥”
तत्तत्फलश्रुतिः ।

“तन्निखित्वा तु यो दद्यात् पौष्पां विद्वान् विम-
लरः ।

गुह्येनयुतं हेमवस्त्रमाख्यविभूषणैः ॥
वाचकं पुस्तकञ्चापि पूजयित्वा विधानतः ।
गन्धाद्येर्भाष्यभस्मैश्च कृत्वा नीराजनादिकम् ।
यो वै जितेन्द्रियो भूत्वा सोपवासः समाहितः ॥
अथ वै यो नरो भक्त्या कीर्तयेच्छृणुयादपि ।
स सुक्तः पातकेघोरैः प्रयाति ब्रह्मणः पदम् ॥
योऽयमुक्तमणीमेतां भविष्यस्य निरूपिताम् ।
पठेद्वा श्रद्धयाच्चेत्तैः भुक्तिं सुक्तिश्च विन्दतः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०० अध्यायः ॥ ६ ॥
दशमं ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“श्रद्धा वल्ल । प्रवक्ष्यामि पुराणं दशमं तव ।
ब्रह्मवैवर्तकं नाम वेदमार्गादुद्दृष्टकम् ॥
सावर्णिश्यत्र भगवान् साक्षाद्देवर्षयेऽर्पितः ।
नारदाय पुराणार्थं प्राह सर्वमलौकिकम् ॥
धर्मार्थकाममोक्षानां सारः प्रीतिर्हरौ हरौ ।
तयोरभेदसिद्ध्यर्थं ब्रह्मवैवर्तसुतम् ॥
रथन्तरस्य कलास्य वृत्तान्तं यन्मयोदितम् ।
शतकोटिपुराणे तत्र संक्षिप्य प्राह वेदवित् ॥
यासच्चतुर्धा संख्यस्य ब्रह्मवैवर्तसंज्ञितम् ।
अष्टादशसहस्रान्तं पुराणं परिकीर्तितम् ॥
ब्रह्मप्रकृतिविशेषकण्यखण्डसमाचितम् ।
तत्र सप्तविंशदां पुराणीयक्रमो मतः ॥”
तत्र प्रथमे ब्रह्मखण्डे ।

“ऋषिप्रकरणं त्वाद्यं ततो नारद्वेधसोः ।
विवादः सुमहान् यत्र द्वयोरासीत् पराभवः ॥
शिवलोकगतिः पञ्चाङ्गज्ञानलाभः शिवानु-
सुतेः ।

शिववाक्येन तत्पञ्चात् मरीचिः । नारदस्य च ॥
मननश्चैव सावर्णिशार्थं सिद्धमेवित् ।
आश्रमे सुमहत्पुण्ये चैलोक्याश्चयकारिणि ।
एतद्ब्रह्मखण्डं हि श्रुतं पापविनाशनम् ॥”
द्वितीये प्रकृतिखण्डे ।

“ततः सावर्णिसंवादो नारदस्य समीरितः ।
कण्ठमाहात्म्यमयुक्तो नागाख्यानकथोत्तरः ॥
प्रकृतेरंशभूतानां कलानाञ्चापि वर्णितम् ।
माहात्म्यं पूजनाद्यच्च विस्तरेण यथास्थितम् ॥
एतत्प्रकृतिखण्डं हि श्रुतं भूतिविधायकम् ॥”
तृतीये गणेशखण्डे ।

“गणेशजन्मसंपन्नः सपुण्यकमहाव्रतम् ।
पापव्याः कार्णिकेयेन सह विप्रेशसम्भवः ॥
चरितं कार्णिकेयस्य नामदम्यस्य चाद्भुतम् ।
विवादः सुमहान् पञ्चाङ्गामदम्यगणेशयोः ॥
एतद्ब्रह्मखण्डं हि सर्वविघ्नविनाशनम् ॥”

पुराण

चतुर्थे श्रीकण्यजन्मखण्डे ।
“श्रीकण्यजन्मसंपन्नो जन्माख्यानं ततोऽद्भुतम् ।
गोकुले गमनं पश्चात् पूतनादिवधोऽद्भुतः ॥
बाणकौमारजा जीला विविधास्तत्र वर्णिताः ।
रासक्रीडा च गोपीभिः शारदी सप्तदाहता ।
रहस्ये राधया क्रीडा वर्णिता बहुविष्टरा ॥
सहाकूरेण तत्पञ्चाङ्गपुराणमनं हरिः ।
कंसादीनां वधे वृत्ते साद्यस्य द्विजसंस्कृतिः ॥
काश्यसाप्तीपनेः पञ्चाद्विद्योपादानमद्भुतम् ।
यवनस्य वधः पञ्चाहारकागमनं हरिः ॥
नरकादिवधस्तत्र कृष्णेन विहितोऽद्भुतः ।
कण्यखण्डमिदं विप्र । कृष्णं संसारखण्डनम् ॥”
तत्तत्फलश्रुतिः ।
“पठितश्च श्रुतं ध्यातं पूजितं चाभिवर्णितम् ।
इत्येतद्ब्रह्मवैवर्तं पुराणं चाख्यलौकिकम् ॥
यासोक्तं चादिसम्भूतं पठन् श्रद्धयन् विमुच्यते ।
विज्ञानज्ञानशमनात् घोरान् संसारसागरान् ॥
लिखितेदं यो दद्यान्माध्यां येनसमाचितम् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति स सुक्तोऽज्ञानवन्धनात् ॥
यश्चायुक्तमणीं वापि पठेद्वा श्रद्धयादपि ।
सोऽपि कृष्णप्रसादेन लभते वाञ्छितं फलम् ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०१ अध्यायः ॥ १० ॥
एकादशं लिङ्गपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“श्रद्धा पुत्र । प्रवक्ष्यामि पुराणं लिङ्गसंज्ञितम् ।
पठतां श्रद्धयताश्चैव भक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
यच्च लिङ्गाभिधं तद्वत् बहुलिङ्गं हरौऽभ्यधात् ।
मह्यं धर्मादिसिद्ध्यर्थं अमिकल्पकथाश्रयम् ॥
तदेव यासदेवेन भागद्वयसमाचितम् ।
पुराणं लिङ्गसुदितं ब्रह्माख्यानविचित्रितम् ॥
तदेकादशसाहस्रं हरमाहात्म्यसूचकम् ।
परं सर्वपुराणानां सारभूतं जगत्तये ॥
पुराणोपक्रमे प्रथमः ऋषिर्ब्रह्मपुत्रः पुरा ॥”
तत्र पूर्वभागे ।

“योगाख्यानं ततः प्रोक्तं कल्याण्यनं वृतः परम् ।
लिङ्गोद्भवस्तद्दर्शं च कीर्तिता हि ततः परम् ।
सनत्कुमारशेलादिसंवादश्चाथ पावनः ॥
ततो दधौचचरितं युगधर्मेनिरूपणम् ।
ततो भुवनकोषाख्या सूर्यसोमान्वयस्ततः ॥
ततश्च विस्तारान् सर्गखण्डपुराख्यानकं तथा ।
लिङ्गप्रतिष्ठा च ततः पशुपाशविमोक्षणम् ॥
शिवव्रतानि च तथा सदाचारनिरूपणम् ।
प्रायश्चित्तान्यरिहानि काशीश्रीशैलवर्णनम् ॥
अन्धकाख्यानकं पञ्चाहाराहचरितं पुनः ।
शृङ्गचरितं पञ्चाङ्गलम्बरवधस्ततः ॥
शिवं सत्सनामाथ दक्षयज्ञविनाशनम् ।
कामस्य दहनं पञ्चात् गिरिजायाः करग्रहः ॥
ततो विनायकाख्यानं कृष्णख्यानं शिवस्य च ।
उपमन्युकथा चापि पूर्वभाग इतीरितः ॥”
तदुत्तरभागे ।

“विद्यामाहात्म्यकथनमम्बरीषकथा ततः ।

पुराण

सनत्कुमारनन्दीशसंवादश्च पुनर्मने ॥
शिवमाहात्म्यसंयुक्तज्ञानयागादिकं ततः ।
सूर्यपूजाविधिश्चैव शिवपूजा च सुक्तिदा ॥
दानानि बहुधोक्तानि आहुप्रकरणान्तः ।
प्रतिष्ठा तत्र गदिता ततोऽघोरस्य कीर्तनम् ॥
ब्रह्मेश्वरी महाविद्या गायत्रीमहिमा ततः ।
पञ्चमकस्य च माहात्म्यं पुराणअवगण्य च ।
एतस्योपरिभागस्ते लैङ्गस्य कथितो मया ।
यासेन हि निबद्धस्य व्रतमाहात्म्यरूपिनः ॥”
तत्तत्फलश्रुतिः ।
“लिखितेतत् पुराणम् तिलधेनुसमाचितम् ।
फाल्गुन्यां पूर्णिमायां यो दद्याद्ब्रह्मा दिजातये ।
स लभेच्छिवसायुष्यं जराभरणवर्जितः ॥
यः पठेच्छृणुयादपि लैङ्गं प्रापापहं नरः ।
स भुक्तभोगो लोकेऽस्मिन्नन्ते शिवपुरं व्रजेत् ॥
लिङ्गायुक्तमणीमेतां पठेद्दयः श्रद्धयात तथा ।
तावमौ शिवभक्तौ तु लोकहितयभोगिनौ ।
जायेतां गिरिजाभक्तैः प्रसादान्नत्र सप्रयः ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०२ अध्यायः ॥ ११ ॥
द्वादशं वराहपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“श्रद्धा वल्ल । प्रवक्ष्यामि वाराहं वै पुराणकम्
भागद्वययुतं शम्भुविद्यामाहात्म्यसूचकम् ॥
मानवस्य तु कल्पस्य प्रसङ्गं मनुजतं पुरा ।
निबन्धय पुराणेऽस्मिंश्चतुर्विंशसहस्रकं ॥
यासो हि विद्वद्वा श्रेष्ठः साक्षात्प्राप्तयणो भुवि ।
तज्जादौ शुभसंवादः स्मृतो भूमिवराहयोः ॥”
तत्र पूर्वभागे ।

“अष्टादशतत्त्वतान्ते रथस्य चरितं ततः ।
दुर्जयाय च तत्पञ्चाङ्गाहकल्प उद्दीरितः ॥
महानपस आख्यानं गौर्युत्पत्तिस्ततः परम् ।
विनायकस्य नागानां सेनाख्यादित्ययोरपि ॥
गणानाञ्च तथा देव्या घनदस्य दृष्यस्य च ।
आख्यानं सत्यतपसो व्रताख्यानसमन्वितम् ॥
अगस्त्यगीता तत्पञ्चाद्व्रतगीता प्रकीर्तिता ।
महिषासुरविध्वंसमाहात्म्यञ्च त्रिशक्तिजम् ॥
पूर्वाध्यायस्ततः श्वेतोपाख्यानं गोप्रदानिकम् ।
इत्यादिसत्तत्त्वतान्ते प्रथमोद्देशनामकम् ॥
भगवद्दर्शनं पश्चाद्व्रततीर्थकथानकम् ।
द्वात्रिंशदपराधानां प्रायश्चित्तं शरीरकम् ॥
तीर्थानाञ्चापि सर्वेषां माहात्म्यं पृथगीरितम्
मथुराया विशेषेण आह्लादीनां विधिस्ततः ॥
वर्णनं यमलोकस्य ऋषिपुत्रप्रसङ्गतः ।
विपाकः कर्मणाश्चैव विष्णुव्रतनिरूपणम् ॥
गोकर्णस्य च माहात्म्यं कीर्तितं पापनाशनम्
इत्येष पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य निरूपितः ॥”
उत्तरभागे ।

“उत्तरे प्रविभागे तु पुनस्तुतुवराजयोः ।
संवादे सर्वतीर्थानां माहात्म्यं विस्तारानुष्टयं
अष्टोषधर्माणां आख्याताः पौष्करं पुण्यपथं च ।
इत्येष तव वाराहं प्रोक्तं पापविनाशनम् ॥”

तत्फलश्रुतिः ।

“पठतां श्रद्धांताश्चैव भगवद्भक्तिवर्द्धनम् ।
काचनं गरुडं सत्त्वा निलधेनुसमाचितम् ॥
लिखितैतच्च यो दद्याच्चैत्रा विप्राय भक्तितः ।
स लभेद्देवाय धाम देवर्षिगणवन्दितः ॥
यो वायुक्रमणीमेतां श्रद्धोत्तमपि पठत्यपि ।
सोऽपि भक्तिं लभेद्भूमौ संसारोच्छेदकारि-
णीम् ॥” * ॥

इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०३ अध्यायः ॥ १२ ॥

चयोदशं स्कन्दपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“श्रद्धा वक्ष्ये मरीचे । च पुराणं स्कन्दसंज्ञितम् ।
यस्मिन् प्रतिपदं साक्षात्सहदेवो व्यवस्थितः ॥
पुराणे शतकोटौ तु यश्चैवं वर्णितं मया ।
लजितस्यार्थजातस्य सारो व्यासेन कीर्तितः ॥
स्कन्दाकृतस्तच्च खण्डाः सप्तैव परिकल्पिताः ।
एकाशीतिसहस्रान् स्कन्दं सर्वांश्चलनानम् ॥
यः श्रद्धोति पठेदापि स तु नाम्नाच्छिवः स्थितः ।
यच्च माहेश्वरा धर्माः ऋगुत्तरे प्रकाशिताः ॥
कल्पे तत्पुत्रवे वृत्ताः सर्वसिद्धिविधायकाः ॥”
तच्च प्रथमे माहेश्वरखण्डे ।

“तस्य माहेश्वरश्चाद्यः खण्डः पापप्रणाशनः ॥
किञ्चित्पूनाकर्तृसाहस्रो बहुपुण्यो दृष्टकथः ।
सुचरित्रशतैर्युक्तः स्कन्दमाहात्म्यसूचकः ॥
यच्च केदारमाहात्म्ये पुराणोपक्रमः पुरा ।
दत्तयज्ञकथा पञ्चाश्ववलिङ्गाश्चैव फलम् ॥
समुद्रमथनाख्यानं देवेन्द्रचरितं ततः ।
पार्वत्याः सप्तमाख्यानं विवाहस्तदनन्तरम् ॥
कुमारोत्पत्तिकथनं ततस्तारकसङ्गरः ।
ततः पशुपताख्यानं चण्डाख्यानसमाचितम् ॥
दूतप्रवर्तनाख्यानं नारदेन समागमः ।
ततः कुमारमाहात्म्ये पञ्चतीर्थकथानकम् ॥
धर्मवर्त्मनूपाख्यानं नदीसागरकीर्तनम् ।
इन्द्रदुश्चकथा ब्रह्माज्ञाङ्गीकृतकथाचिता ॥
प्रादुर्भावस्ततो मन्त्राः कथा दमनकस्य च ।
मञ्जीसागरसंयोगः कुमारेश्वकथा ततः ॥
ततस्तारकयुद्धञ्च नानाख्यानसमाचितम् ।
वधश्च तारकस्याय पञ्चलिङ्गनिवेशनम् ॥
होपाख्यानं ततः पुण्यं ऊर्ध्वलोकव्यवस्थितः ।
ब्रह्माख्यतिमानश्च वर्केश्वकथानकम् ॥
महाकालसमुद्भूतिः कथा चास्य महाद्भुता ।
वासुदेवस्य माहात्म्यं कीरिततीर्थं ततः परम् ॥
नानातीर्थसमाख्यानं गुप्तदेवे प्रकीर्तितम् ।
पाण्डवानां कथा पुण्या महाविद्याप्रसाधनम् ॥
तीर्थयात्रासमामिच्च कौमारमिदमद्भुतम् ।
अख्याचलमाहात्म्यं सनकब्रह्मसंकथा ॥
गौरीतपःसमाख्यानं तत्पञ्चतीर्थनिरूपणम् ।
महिषासुरनाख्यानं वधश्चास्य महाद्भुतः ॥
शोणाचले शिवाख्यानं निरुद्धा परिकीर्तितम् ।
इत्येव कथितः स्कान्दे खण्डो माहेश्वरोद्-
भुतः ॥”

द्वितीये वैष्णवखण्डे ।

“द्वितीये वैष्णवः खण्डस्तस्याख्यानानि मे श्रद्धां ।
प्रथमं भूमिवाराहं समाख्यानं प्रकीर्तितम् ॥
यच्च वोचककुम्भस्य माहात्म्यं पापनाशनम् ।
कमलायाः कथा पुण्या श्रीनिवासस्थितस्ततः ॥
कुलालाख्यानकं चात्र सुवर्णसुखरीकथा ।
नानाख्यानसमायुक्ता भारद्वाजकथाद्भुता ॥
मतङ्गाङ्गनसंवादः कीर्तितः पापनाशनः ।
पुरुषोत्तममाहात्म्यं कीर्तितं चोत्तमके ततः ॥
मार्कण्डेयसमाख्यानमम्बररीषस्य भूपतेः ।
इन्द्रदुश्चस्य चाख्यानं विद्यापतिकथा शुभा ॥
जैमिनेः सप्तपाख्यानं नारदस्यापि वाङ्मव ।
नीलकण्ठसमाख्यानं नारसिंहोपवर्णनम् ॥
अश्वमेधकथा राज्ञो ब्रह्मलोकगतस्तथा ।
रथयात्राविधिः पञ्चाङ्गमन्त्रानविधिस्तथा ॥
दक्षिणामूर्त्युपाख्यानं गुह्यिचाख्यानकं ततः ।
रथरक्षाविधानञ्च श्रयनीतसवकीर्तनम् ॥
श्वेतोपाख्यानमत्रोक्तं वज्रहस्तसवरूपणम् ।
होलीनृत्यो भगवतो व्रतं सांवत्सराभिधम् ॥
पूजा च कामिभिर्यथोरुहलकनियोगकः ।
मोक्षसाधनमत्रोक्तं नानायोगनिरूपणम् ॥
दशावतारकथनं खानादिपरिकीर्तनम् ।
ततो वदरिकायाश्च माहात्म्यं पापनाशनम् ॥
अमराद्वितीर्थमाहात्म्यं वैनेतैयश्लाभाभवम् ।
कारणं भगवद्वासं तीर्थं कापालमोचनम् ॥
पञ्चधाराभिधं तीर्थं मेरुसंस्थापनं तथा ।
ततः कार्तिकमाहात्म्ये माहात्म्यं मदनालसम् ॥
धर्मकोशसमाख्यानं दिनक्रान्तिं कार्तिके ।
पञ्चभीष्मव्रताख्यानं कीर्तितं सुक्तिस्तुतिदम् ॥
तद्व्रतस्य च माहात्म्ये विधानं खाननं तथा ।
पुष्पादिकीर्तनं चात्र मालाधारणपुण्यकम् ॥
पञ्चाढ्यतन्त्रानपुण्यं चण्डानादादिर्जनं फलम् ।
नानापुण्याश्चैव फलं तुलसीदलजं फलम् ॥
नैवेद्यस्य च माहात्म्यं हरिवासरकीर्तनम् ।
अखण्डैकादशीपुण्यं तथा जागरणस्य च ॥
मत्स्योत्सवविधानञ्च नाममाहात्म्यकीर्तनम् ।
ध्यानदिपुण्यकथनं माहात्म्यं मथुराभवम् ॥
मथुरातीर्थमाहात्म्यं पृथगुक्तं ततः परम् ।
वनानां दादशानाश्च माहात्म्यं कीर्तितं ततः ॥
श्रीमद्भागवतस्याच माहात्म्यं कीर्तितं परम् ।
वज्रप्राणित्यसंवादं अन्तर्नीलाप्रकाशकम् ॥
ततो मावस्य माहात्म्यं खानदानजपोद्भवम् ।
नानाख्यानसमायुक्तं दशाध्याये निरूपितम् ॥
ततो वैशाखमाहात्म्ये श्रद्धादानादिर्जनं फलम् ।
जलदानादिविधयः कामाख्यानमतः परम् ॥
श्रुतदेवस्य चरितं याधोपाख्यानमद्भुतम् ।
तथाक्षयलतोयादेर्विशेषात् पुण्यकीर्तनम् ॥
ततस्त्वयोध्यामाहात्म्ये चक्रब्रह्माङ्गीतीर्थके ।
ऋणपापविमोक्षाख्ये तथाधारसहस्रकम् ॥
स्वर्गद्वारं चन्द्रहरिधर्मैर्हयैरुपवर्णनम् ।
स्वर्गद्वारेपाख्यानं तिलोदा सरयुयुतिः ॥
सीताकुलं गुप्तहरिः सरयुवर्धराचयः ।

गोप्रचारश्च दम्भोदं गुरुकुलादिपञ्चकम् ॥
घोषार्कादीनि तीर्थानि त्रयोदश ततः परम् ।
गयाकुपस्य माहात्म्यं सर्वाचविनिवर्तकम् ॥
माख्ययात्रमपूर्वाणि तीर्थानि तदनन्तरम् ।
अजितादिमानसाद्वितीर्थानि मदितानि च ॥
इत्येव वैष्णवः खण्डो द्वितीयः परिकीर्तितः ॥”
तृतीये ब्रह्मखण्डे ।
“अतः परं ब्रह्मखण्डं मरीचे । श्रद्धा पुण्यदम् ।
यच्च वै मेतुमाहात्म्ये फलं खानेनगोद्भवम् ॥
गालवस्य तपश्चर्या राजसाख्यानकं ततः ।
चक्रतीर्थादिमाहात्म्यं देवीपतनसंयुतम् ॥
वेतालतीर्थमहिमा पापनाशादिकीर्तनम् ।
मङ्गलादिकमाहात्म्यं अक्षकुलादिवर्णनम् ॥
हनुमन्कुलमहिमागद्यतीर्थभवं फलम् ॥
रामतीर्थादिकथनं लक्ष्मीतीर्थनिरूपणम् ।
शङ्काद्वितीर्थमहिमा तथा साध्याढ्यतादिजः ॥
धनुष्कोत्यादिमाहात्म्यं चौरकुलादिजं तथा ।
गायत्रादिकतीर्थानां माहात्म्यं चात्र कीर्ति-
तम् ॥

रामनाथस्य महिमा तत्त्वज्ञानोपदेशनम् ।
यात्राविधानकथनं सती सुक्तिप्रदं वृणाम् ॥
धर्मारण्यस्य माहात्म्यं ततः परसुदीरितम् ।
स्यागः स्कन्दाय भगवान् यच्च तत्त्वसुपादिशतम् ॥
धर्मारण्यसुसंभूतिस्तत्पुण्यपरिकीर्तनम् ।
कर्मसिद्धेः समाख्यानं ऋषिवश्रनिरूपणम् ॥
अमरातीर्थसुखानां माहात्म्यं यच्च कीर्ति-
तम् ।

वर्णानामाश्रमनाथ धर्मतत्त्वनिरूपणम् ॥
देवस्थानविभागश्च वकुलार्ककथा शुभा ।
द्विचा गन्दा तथा शान्ता श्रीमाता च मतङ्गिणी ॥
पुण्यदात्राः समाख्याता यच्च देवः समास्थिताः ।
इन्द्रेश्वरादिमाहात्म्यं द्वारकादिनिरूपणम् ॥
लोहासुरसमाख्यानं गङ्गाकूपनिरूपणम् ।
श्रीरामचरितञ्चैव सत्त्वमन्दिरवर्णनम् ॥
जीर्णोद्धारस्य कथनं श्रामनप्रतिपादनम् ।
जानिभेदप्रकथनं स्मृतिधर्मनिरूपणम् ॥
ततस्तु वैष्णवा धर्मा नानाख्यानैरुद्दीरिताः ।
चातुर्मास्ये ततः पुण्ये सर्वधर्मनिरूपणम् ॥
दानप्रशंसा तत्पञ्चाङ्गतस्य महिमा ततः ।
तपश्चैव पूजायाः सङ्क्षेपकथनं ततः ॥
प्रकृतीनां भिदाख्यानं शालग्रामनिरूपणम् ।
तारकस्य वधोपायो चण्डाक्षा महिमा तथा ॥
विष्णोः प्रापञ्च दृष्टत्वं पार्वत्यनुग्रहस्ततः ।
हरस्य ताण्डवं वृत्तं शमनामनिरूपणम् ॥
हरस्य लिङ्गपतनं कथायै जवनस्य च ।
पार्वतीजन्मचरितं तारकस्य वधोद्भुतः ॥
प्रणवैश्वर्यकथनं तारकाचरितं पुनः ।
दत्तयज्ञसमामिच्च दादशानरूपणम् ॥
ज्ञानयोगसमाख्यानं महिमा दादशार्णजः ।
अवगादिपुण्यञ्च कीर्तितं शर्मदं वृणाम् ॥”
तृतीये ब्रह्मखण्डस्योत्तरभागे ।
“ततो ब्रह्मोत्तरे भागे शिवस्य महिमाद्भुतः ।

पञ्चाक्षरस्य महिमा गोकर्णमहिमा ततः ॥
 शिवरात्रे च महिमा प्रदोषव्रतकीर्णम् ।
 सोमवारव्रतस्यापि सीमन्तिन्याः कटाक्षकम् ॥
 भद्रायुतपत्तिकथनं सदाचारनिरूपणम् ।
 शिववर्त्मसमुद्देशो भद्राष्टादशवर्णनम् ॥
 भद्रायुमहिमा चापि भक्तमाहात्म्यकीर्णनम् ।
 शिवरात्र्यान्तकश्चैव उमामाहेश्वरव्रतम् ॥
 रुद्राक्षस्य च माहात्म्यं रुद्राध्यायस्य पुण्यकम् ।
 श्रवणादिकपुण्यं च ब्रह्मखण्डोद्यमीरितः ॥*॥
 चतुर्थं काशीखण्डं ।
 “अतः परं चतुर्थं काशीखण्डमनुत्तमम् ।
 विन्ध्यनारदयोश्च संवादः परिकीर्तितः ॥
 सत्यलोकप्रभावश्चागस्त्यावासं सुरागमः ।
 पतिव्रताचरित्रं च तीर्थचर्याप्रशंसनम् ॥
 ततश्च सप्तपुण्यांश्च संयमिन्या निरूपणम् ।
 ब्रह्मस्य च तथेन्द्राग्निलोकाग्निः शिवशर्मणः ॥
 अग्निः समुद्रवत्सर्वं क्रवाहवत्सम्भवः ।
 गन्धर्वलकापुत्र्योरीश्वर्याश्च समुद्रवः ॥
 चन्द्रोद्बुधलोकानां कुलेष्याकंभुवां क्रमात् ।
 सप्तर्षीणां भुवस्यापि तपोलोकस्य वर्णनम् ॥
 भुवलोककथा पुण्या सत्यलोकनिरीक्षणम् ।
 स्कन्दागस्त्यसमाजापो मणिकर्णसमुद्रवः ॥
 प्रभावश्चापि गङ्गाया गङ्गानामसहस्रकम् ।
 वाराणसीप्रशंसा च भैरवाविभवस्ततः ॥
 दृष्टपाणिज्ञानवाप्योद्भवः समनन्तरम् ।
 ततः कलावत्याख्यानं सदाचारनिरूपणम् ॥
 ब्रह्मचारिसमाख्यानं ततः श्रीलक्ष्म्यानि च ।
 कृत्यालक्ष्यविनिर्देशो ह्यविसृज्यप्रवर्णनम् ॥
 गृहस्थयोगिनीप्रभ्याः कालज्ञानं ततः परम् ।
 दिवोदासकथा पुण्या काशीवर्णनमेव च ॥
 योगिपत्नी च लोलाकर्णशरणाश्रयार्कणा कथा ।
 हृषीकेशस्य तार्क्ष्याख्यानार्कणोद्देशस्ततः ॥
 दशान्वमेधतीर्थ्याख्या मन्दराज गणागमः ।
 पिशाचमोचनाख्यानं गणेशप्रेषणस्ततः ॥
 मायागणपतेश्चाथ सुवि प्रादुर्भवस्ततः ।
 विष्णुमायाप्रपञ्चोऽथ दिवोदासविभोक्षणम् ॥
 ततः पञ्चनदीनपत्तिर्विन्दमाधवसम्भवः ।
 ततो वैष्णवतीर्थाख्या शूलिनः काशिकागमः ॥
 जैमीघ्वेण संवादो ज्येष्ठशारथा महेशितुः ।
 निजाख्यानं कन्दर्पश्यामेश्वरसमुद्रवः ॥
 शैलेश्वरेश्वरयोः क्षतिवासस्य चोद्भवः ।
 देवतानामधिष्ठानं दुर्गागुरुरपराक्रमः ॥
 दुर्गाया विजयश्चाथ श्रीकृष्णरिपुश्च वर्णनम् ।
 पुनरीक्षारमाहात्म्यं त्रिलोचनममुद्रवः ॥
 कंदारास्था च धर्मशकथा विश्वमुर्जोद्भवा ।
 वीरेश्वरसमाख्यानं गङ्गासाहात्म्यकीर्णनम् ॥
 विश्वकर्म्मेशमहिमा दक्षयज्ञोद्भवस्तथा ।
 सताशस्यान्तेशादेर्भुजस्तम्भः पराशरैः ॥
 क्षेत्रतीर्थकदम्बश्च मुक्तिगणपमं वया ।
 विश्वेशविभवश्चाथ ततः याज्ञपरिक्रमः ॥*॥
 पञ्चमे अयन्तीखण्डे ।
 “अतः परं त्वन्त्याख्यं दृष्टुं खण्डं पञ्चकम् ।

महाकालवनाख्यानं ब्रह्मशीर्षिष्कदा ततः ॥
 प्रायश्चित्तविधिश्चास्तेतुपत्तिश्च सुरागमः ।
 देवदीप्ता शिवस्तीर्षं नानापातकनाशनम् ॥
 कपालमोचनाख्यानं महाकालवनस्थितिः ।
 तीर्थं कलकलेशस्य सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 कुण्डमसरसंज्ञं च सर्गं रुद्रस्य पुण्यदम् ।
 कुटुम्बेश्च विद्याप्रमर्केश्वरतीर्थकम् ॥
 स्वर्गद्वारं चतुःसिन्धुतीर्थं शङ्करवापिका ।
 सकरार्कगन्धर्वतीर्थं स्यात्पापप्रणाशनम् ॥
 दशान्वमेधेकानंशातीर्थं च हरिसिद्धिदम् ।
 पिशाचकादियात्रा च हनूमन्तुक्तमेवम् ॥
 महाकालेशयात्रा च वल्लीकेश्वरतीर्थकम् ॥
 शुक्रेशमेशोपाख्यानं कुशस्थल्याः प्रदत्तम् ।
 अक्षरमन्दाकिन्युपादचन्द्राकवेभवम् ॥
 करभेशकुण्डेशलङ्कुलेशादितोर्थकम् ।
 मार्कण्डेशं यज्ञवापो सोमेशं नरकान्तकम् ॥
 कंदारेश्वररामेश्वरीभायेश्वरार्ककम् ।
 केशार्कं शक्तिभेदश्च स्वयं चरुखानि च ॥
 श्रीकृष्णेशादितोर्थानि अन्धकस्तुतिकीर्णम् ।
 कालारण्यं लिङ्गसङ्घातं स्वर्गद्वाराभिधानकम् ॥
 कुशस्थल्या अवन्त्याश्चोष्णयिन्या अभिधानकम् ।
 पद्मावती कुसुमवतीभरावतीतिनामकम् ॥
 विशालाप्रतिकल्पाभिधानं च चरशान्तिकम् ।
 शिप्रोक्षानादिकफलं नागोक्तीनां शिवस्तुतिः ॥
 हिरण्यवधूतवाख्यानं तीर्थं सुन्दरकुण्डकम् ।
 नीलगङ्गा पुष्कराख्यं विन्ध्यावासनतीर्थकम् ॥
 पूरुषोत्तमाधिसां ततीर्थं चावनाशनम् ।
 गामतीवामने कुण्डे विष्णोर्नामसहस्रकम् ॥
 वीरेश्वरसरः कालभैरवस्य च तीर्थकं ।
 महिमा नागपक्ष्यां शृङ्गिहस्य जयन्तिका ॥
 कुटुम्बेश्वरयात्रा च देवसाधककीर्णम् ।
 कर्कराजाख्यतीर्थं च विष्णेशादिसुरोद्भनम् ॥
 रुद्रकुण्डप्रभृतिषु बहुतीर्थनिरूपणम् ।
 याज्ञाटतीर्थं च पुण्या रेवामाहात्म्यमुच्यते ॥
 धर्मपुण्यस्य वैराग्ये मार्कण्डेयेन सङ्गमः ।
 प्रास्त्यानुभवाख्यानं अष्टतापरिकीर्णम् ॥
 कल्पे कल्पे पृथक् नाम नर्मदायाः प्रकीर्तितम् ।
 स्वमर्षं नान्मेदश्च कालरात्रिकथा ततः ॥
 महादेवस्तुतिः पञ्चातं पृथक्कल्पकथादुसता ।
 विशाल्याख्यानं पञ्चाप्यालेश्वरकथा तथा ॥
 गौराव्रतसमाख्यानं त्रिपुरज्वलनस्ततः ।
 दंष्ट्रपातविधानश्च कावेरीसङ्गमस्ततः ॥
 दारुणार्थं ब्रह्मवर्णं यज्ञेश्वरकथानकम् ।
 अमिनींश्च रवितीर्थं मेघनादं दिदारुकम् ॥
 देवतीर्थं गर्भदेशं कपिलाख्यं करञ्जकम् ।
 कुण्डलार्थं पिप्पलादं त्रिमलेश्च मूलभित् ॥
 शम्भोश्चरणाख्यानमन्धकस्य वधस्ततः ।
 शूलभदीर्द्धो यच्च दानधर्माः पृथग्विधाः ॥
 आख्यानं दीर्घतपस्य ऋष्यशृङ्गकथा ततः ।
 चित्रसेनकथा पुण्या काशिराजस्य मोक्षदम् ॥
 ततो देवशिलाख्यानं शवरीचरितचिन्तम् ।
 आवाख्यानं ततः पुण्यं पुष्करिण्यतीर्थकम् ॥

आपिहेश्वरतीर्थं च शक्रतीर्थं करोटिकम् ।
 कुमारेशमगच्छेशं चवनेशं च मातङ्गम् ॥
 लोकेशं घनदेशं च मङ्गलेशं च कामजम् ।
 नागेशश्चापि गोपारं गौतमं शङ्खचूडजम् ॥
 नारदेशं नन्दिकेशं चरुणेश्वरतीर्थकम् ।
 दक्षिस्कन्दादितोर्थानि हनूमन्तेश्वरस्ततः ॥
 रामेश्वरादितोर्थानि सोमेशं पिङ्गलेश्वरम् ।
 ऋणमोक्षं कपिलेशं पूतिकेशं जलेश्वरम् ॥
 चण्डाकर्मतीर्थं च कञ्जोद्भूतेशं चान्दिकम् ।
 नारायणश्च कीटेशं आसतीर्थं प्रभासिकम् ॥
 नागेशं सङ्ख्येशं च मन्थेश्वरतीर्थकम् ।
 हरणेशसङ्गमं पुण्यं सुवर्णाशिलतीर्थकम् ॥
 करञ्जं कामेशं तीर्थं भाखीरं रोहिणीभवम् ।
 चक्रतीर्थं धौतपापं स्कान्दसाङ्गिरसाङ्गम् ॥
 कोटितीर्थमद्योन्माख्यमङ्गाराख्यं त्रिलोचनम् ।
 इन्द्रेशं कम्पकेशं च सोमेशं कोहनेशकम् ॥
 नान्मेदं चार्कमायेयं भागवेश्वरसत्तमम् ।
 ब्राह्मं देवश्च भागेशमादिवाराहणं कवे ॥
 रामेशमथ सिद्धेशमाह्वयं कङ्कटेश्वरम् ।
 शक्रं सौम्यश्च नान्देशं सापेशं च किम्बोभवम् ॥
 योजनेशं वराहेशं ह्यादशीशिवतीर्थकं ।
 सिद्धेशं मङ्गलेशं लिङ्गवाराहतीर्थकम् ॥
 कुण्डेशं श्वेतवाराहं भागवेशं रघोश्चरम् ।
 शुक्लादीनि च तीर्थानि हूँकारस्वामितीर्थकम् ॥
 सङ्गमेशं नारकेशं मोक्षं स्यापेशं गोपकम् ।
 नागं शान्तश्च सिद्धेशं मार्कण्डाकरतीर्थकं ॥
 कामोद्भूतारोपाख्यं माण्ड्यं गोपकेश्वरम् ।
 कपिलेशं पिङ्गलेशं भूतेशं गाङ्गागौतमे ॥
 आश्वमेधं शृगुक्लेशं कंदारेशं पापशुत् ।
 खनखलेशं जालेशं शालग्रामं वराहकम् ॥
 चन्द्रप्रभासमादित्यं श्रीपत्याख्यं च संकम् ।
 मलस्थानश्च शूलेशमायापिचन्द्रदेवकम् ॥
 शिखीशं कीटतीर्थं च दशकन्यं सुवर्णकम् ।
 ऋणमोक्षं भारभूतिरत्रास्ते पुंस्तुष्टिमम् ॥
 आमलेशं कपालेशं शङ्कराक्षीभवस्ततः ।
 कीटतीर्थं लोटनेशं फलस्तुतिरतः परम् ॥
 दमिजङ्गलमाहात्म्ये रोहिताश्वकथा ततः ।
 धुन्वुमारसमाख्यानं वधोपायस्ततोऽथ च ॥
 वधो धुन्वोस्ततः पञ्चातं ततश्चित्रवहोद्भवः ।
 महिमास्य ततश्चक्षीप्रभावां रतीश्वरः ॥
 कंदारेशो लक्षतीर्थं ततो विष्णुपदीभवम् ।
 सुखारं चवनाम्नाख्यं ब्रह्मणश्च सरस्ततः ॥
 चक्राख्यं ललिताख्यानं तीर्थं च बहुगोमथम् ।
 रुद्रावर्णश्च मार्कण्डं तीर्थं पापप्रणाशनम् ॥
 रावणेशं शृङ्गपटं देवास्तुप्रेततीर्थकम् ।
 लिङ्गोदनीयसम्भूतिः शिवोद्भेदं फलस्तुतिः ॥
 राघवखण्डो ज्येष्ठशारथाः प्रवर्ततां पापनाशनः ॥
 यष्टे नागरखण्डे ।
 “अतः परं नागराख्याः खण्डः षष्ठोऽभिधीयते ॥
 लिङ्गातुपत्तिसमाख्यानं हरिश्चन्द्रकथा शुभा ।
 विश्वामित्रस्य माहात्म्यं विश्वकुस्वर्गतिस्तथा ॥
 हाटकेश्वरमाहात्म्यं रुद्रासुरवधस्तथा ।

पुराणं

नागविशं शङ्कतीर्थमचलेश्वरवर्णनम् ॥
चमनकारपुराख्यानं चमनकारकरं परम् ।
गयश्रीवं बालशाखं बालमखं जगद्धयम् ॥
विष्णुपादं गोकर्णं युगस्य समग्रम् ।
सिद्धेश्वरं नागसरः सप्तार्च्यं जगद्धयम् ॥
अथगर्भं नलेश्वरं भीष्मं दूर्वाभक्तकम् ।
सामिहं शोभनायकं दौर्गमानकेश्वरम् ॥
जमदग्निधराख्यानं नैऋत्यकथानकम् ।
रामहृदं नागपुरं जङ्गलज्जं यज्ञभूः ॥
सुखीरादिनिकार्कं सतीपरिणयस्तथा ।
बालखिल्यं च यागेशं बालखिल्यं च गायकम् ॥
लक्ष्मीप्रापः सप्तविंशः खेमप्रासादमेव च ।
अम्बाहृदं पादुकाख्यमायेयं ब्रह्मकुण्डकम् ॥
गोमुखं लोहयष्टाख्यमजापालेश्वरी तथा ।
प्रानेश्वरं राजवापी रामेशो लक्ष्मणेश्वरः ॥
कुशेशाखं लवेशाखं लिङ्गं सर्वोत्तमोत्तमम् ।
अष्टयष्टिसमाख्यानं दमयन्त्याख्यजातकम् ॥
ततोऽम्बा रेवती चात्र भङ्गिकातीर्थसम्भवम् ।
श्वेतकरी च केदारं मुक्ततीर्थं सुखारकम् ॥
सत्यसन्धेश्वराख्यानं तथा कर्णोत्पलकथा ।
अटेश्वरं याज्ञवल्क्यं गौरीं गणेशमेव च ॥
ततो वास्तुपदाख्यानमजागहकथानकम् ॥
सौभाग्यायुक्तं कर्णेशं धर्मराजकथानकम् ।
मिथ्याहृदं श्वराख्यानं गागपदत्रयं ततः ॥
जाबालिचरितं चैव भकरेशकथा ततः ।
कालेश्वर्यन्त्राख्यानं कुण्डमाधुरसस्तथा ॥
पुष्यादिं रौहितायं नागरोत्पत्तिकीर्तनम् ।
भार्गवं चरितं चैव वैष्णवे ततः परम् ॥
सारस्वतं पौष्पादं कमारोश्वं पौष्किकम् ।
ब्रह्मगो यज्ञचरितं सावित्राख्यानसंयुतम् ॥
रैवतं भर्गुयज्ञाखं सुखतीर्थनिरीक्षणम् ।
कौरवं हाटकेशाखं प्रभासं श्वेतकथयम् ॥
पौष्करं नैमिषं धर्ममरणाजितं स्मृतम् ।
वाराणसी द्वारकाख्यानन्वाख्येति पुरीचयम् ॥
हृन्दावनं खाण्डवाख्यमदेकाखं वनचयम् ।
कण्यः शालस्ता नन्दो ग्रामत्रयमनुत्तमम् ॥
असिमुक्तप्रहसं तं तीर्थत्रयमुदाहृतम् ।
अर्जुनो रैवतश्चैव पर्वतत्रयमुत्तमम् ॥
नदीनां चित्तं गङ्गा नर्मदा च सरस्वती ।
साङ्गकोटिचयफलमेकैकेश्वरं कीर्तितम् ॥
रूपिका शङ्कतीर्थसामरकं बालमखनम् ।
हाटकेश्वरचयफलप्रदं प्रोक्तं चतुष्टयम् ॥
शाम्बादित्यं आहकण्यं यौधिरमथान्वकम् ।
जलशाधि चतुर्मास्यमश्वयुज्यनवतम् ॥
मङ्गलेशं शिवरात्रिस्तुलापुरुषदानकम् ।
पृथ्वीदानं वाणकेशं कपालमोचनश्वरम् ॥
पापपिण्डं सप्तलेशं युगमानादिकीर्तनम् ।
निम्बेशशाकम्भार्याख्यं रुद्रैकादशकीर्तनम् ॥
दानमाहात्म्यकथनं द्वादशादित्यकीर्तनम् ।
इत्येष नागरः खण्डः प्रभासाख्योऽधुनोच्यते ॥”
सप्तमे प्रभासखण्डे ।
“सोमेशो यत्र विश्वेशोऽर्कस्थलं पुराणं महत ।

पुराणं

सिद्धेश्वरादिकाख्यानं पृथगत्र प्रकीर्तितम् ॥
अस्मितीर्थं कपर्दीशं केदारेशं गतिप्रदम् ।
भीमभैरवचण्डीशभास्कराङ्गारकेश्वराः ॥
बुधेश्वरगुप्तेश्वरेश्वरीश्वरीश्वरीश्वरीश्वरीः ।
सिद्धेश्वराद्याः पञ्चान्ये रुद्रास्तत्र व्यवस्थिताः ॥
वराहो ह्यजापाला मङ्गला ललितेश्वरी ।
लक्ष्मीशो वाङ्मेशाख्योऽष्टोशः कामेश्वरस्तथा ॥
गौरीश्वरसुखेशाख्यसुखेशाख्य गणेश्वरम् ।
कुमारेशाख्यं शाकल्यं शङ्कुलोतङ्गगौतमम् ॥
देवप्रेशं चक्रतीर्थं सप्तहत्याख्यं तथा ।
भूतेशादीनि लिङ्गानि आदिनारायणाख्यम् ॥
ततश्चक्रधराख्यानं शाम्बादित्यकथानकम् ।
कथा कण्टकशोधिना महेश्वरास्ततः परम् ॥
कपालीश्वरकोटीश्वरालम्बाक्षस्तकथा ।
नरकेशसम्भर्तेशनिधीश्वरकथा तुतः ॥
बलभद्रेश्वरस्याथ गङ्गाया गणपत्य च ।
जाम्बवत्याख्यसरितः पाण्डूपत्य सतकथा ॥
शतमेघलक्षमेघकोटिमेघकथा तथा ।
दुर्वासार्कयद्रथानहिरण्यासङ्गमोत्तकथा ॥
नगरार्कस्य क्षाण्यस्य सङ्कर्षणसमुद्रयोः ।
कुमार्याः श्वेतपालस्य ब्रह्मेशस्य कथा पृथक् ॥
पिङ्गलासङ्गमेशस्य शङ्करार्कचटेशयोः ।
अधितिथस्य नन्दार्कचितकूपस्य कीर्तनम् ॥
शशाङ्गपाणस्य पर्णार्केशकुम्भयोः कथाद्वयम् ।
वाराहस्वामिस्तान् द्वायालिङ्गाख्यगुणयोः ॥
कथा कनकनन्दायाः कुन्तीगङ्गयोस्तथा ।
चमसोऽङ्गद्विदुरन्तिलोकेशकथा ततः ॥
मङ्गलेशाख्येपुराणश्वेततीर्थकथा तथा ।
सूर्यप्राचीर्ज्योत्स्नयोऽरुमानायकथा तथा ॥
भूधाराश्वल्लयलोच्यवर्णनं कथयिष्ये ।
अजापालेश्वरालम्बाक्षकुर्वरस्थलना कथा ॥
अविनायकथा पुण्याः सङ्गाणेश्वरकीर्तनम् ।
नारदादित्यकथनं नारायणरूपपणम् ॥
तत्रकुण्डस्य माहात्म्यं नृलक्ष्मीशवर्णनम् ।
चतुर्लक्षगङ्गाध्वजकलेश्वरयोः कथा ॥
गोपालस्वामिवक्त्रलक्ष्मिनीर्तनकथा ।
श्वेतार्केशविविधेशजलस्वामिकथा ततः ॥
कालमेघस्य रुक्मिण्या ऊर्ध्वश्रीश्वरभद्रयोः ।
शङ्कावर्त्मोत्तरीर्थगोव्यादायुतसङ्गनाम् ॥
जालेश्वरस्य हृत्कारवृत्तकीर्तयोः कथा ।
आशापुरस्यविष्णुशक्त्या कुण्डकथाद्वयम् ॥
कपिलेशस्य च कथा जरङ्गवशिवस्य च ।
नलकर्कोटेश्वरयोर्हाटकेश्वरजा कथा ॥
नारदेशमन्त्रभवा दुर्गाकृतगणेशना ।
सुपर्णीलाख्यभैरवोर्भक्ततीर्थभवा कथा ॥
कीर्तनं कर्दमास्य ग्रामसोमेश्वरस्य च ॥
बहुस्वर्णेश्वरेश्वरीश्वरीश्वरीश्वरीश्वरीश्वरीः ।
मार्कण्डेश्वरकोटीश्वरामोदरेश्वरीश्वरीश्वरीः ।
स्वर्णरेखा ब्रह्मकुण्डं कुन्तीभीमेश्वरी तथा ॥
नृगोकुण्डस्य चैव चैव वक्ष्यामि स्मृतम् ॥
दुर्वाविष्णुशङ्करेश्वरतानां कथाद्वयम् ॥
ततोऽर्जुनश्चैव कथा अचलेश्वरकीर्तनम् ।

पुराणं

नागतीर्थस्य च कथा वशिष्ठाश्वमवर्णनम् ॥
भद्रकण्यस्य माहात्म्यं त्रिनेत्रस्य ततः परम् ।
केदारस्य च माहात्म्यं तीर्थगमनकीर्तनम् ॥
कोटीश्वरस्यतीर्थश्वरीश्वरीश्वरीश्वरीश्वरीः ।
सिद्धेश्वरमुक्तेश्वरयोर्भक्तिकर्णोत्तरीश्वरीश्वरीः ॥
पङ्कतीर्थयमतीर्थवाराहतीर्थवर्णनम् ।
चन्द्रप्रभासपिण्डोद्गीमातामुक्ततीर्थजम् ॥
कात्यायन्यायं माहात्म्यं ततः पिण्डारकस्य च ।
ततः कनखलस्य च चक्रमानुवतीर्थयोः ॥
कपिलास्मितीर्थकथा तथा रक्ताशुबन्धना ।
गणेशपार्थेश्वरयोर्वाचायास्तुङ्गलस्य च ॥
चण्डीस्थानं नागभवाश्वरः कुण्डमहेश्वरा ।
कामेश्वरस्य मार्कण्डेयोनपत्तेश्वर कथा ततः ॥
उद्दालकेशनिर्देशगततीर्थकथा पृथक् ।
श्रीदेवमातोत्पत्तिश्च व्यासगीतमतीर्थयोः ॥
कुलसन्तारमाहात्म्यं रामकोट्याकतीर्थयोः ।
चन्द्रोद्भेदेष्टानशङ्कराख्यानोद्भवोद्भवम् ॥
त्रिपुष्करद्वन्द्वदशुद्देश्वरकथा शुभा ।
अविमुक्तस्य माहात्म्यमुत्तमाहेश्वरस्य च ॥
महौजसः प्रभावश्च जम्बुतीर्थस्य वर्णनम् ।
गङ्गाधरमिश्रकयोः कथा चाथ फलस्तुतिः ॥
द्वारकायाश्च माहात्म्यं चन्द्रशर्मकथानकम् ।
जागराद्याख्यव्रतं व्रतमेकादशीभवम् ॥
महाद्वादशिकाख्यानं प्रजादर्विसमागमः ।
दुर्वासस उपस्थानं याज्ञोपक्रमकीर्तनम् ॥
गोमत्युत्पत्तिकथनं तस्यां स्नानादिफलम् ।
चक्रतीर्थस्य माहात्म्यं गोमत्युद्दिष्टसङ्गमः ॥
सनकादिद्वैष्टाख्यानं श्रुगतीर्थकथा ततः ।
गोप्रचारकथा पुण्या गोपीनां द्वारकागमः ॥
गोपीसरःसमाख्यानं ब्रह्मतीर्थादिकीर्तनम् ।
पञ्चनद्यागमाख्यानं नागाख्यानसमाचितम् ॥
शिवलिङ्गमहातीर्थलक्षणपूजादिकीर्तनम् ।
त्रिविक्रमस्य नृशंखाख्या दुर्वासःक्षणासंकथा ॥
कुण्डदेवधोऽष्टाख्या विशेषाश्चैवर्णं फलम् ।
गोमत्यां द्वारकायाश्च तीर्थगमनकीर्तनम् ॥
लक्ष्मिन्दरसंप्रेक्षा द्वारवत्यभिषेचनम् ।
तत्र तीर्थावासकथा द्वारकापुण्यकीर्तनम् ॥
इत्येष सप्तमः प्रोक्तः खण्डः प्रभासिको हि न ।
स्फान्दे सर्वोत्तरकथा शिवमाहात्म्यवर्णने ॥”
तत्तत्फलस्तुतिः ।
“लिखित्वेतत्तु यो दद्याद्भक्त्युत्तमसमाचितम् ।
मायां सत्कृत्य विप्राय स शैवे मोदते पदे ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्यमाणे द्वादशपात्राख्यानं
चतुर्थपादं १०४ अध्यायः ॥ १३ ॥
चतुर्दशं वामनपुराणम् ।
श्रीवर्णोवाच ।
“शृणु वनस । प्रवक्ष्यामि पुराणं वामनाभिधम् ।
त्रिविक्रमचरित्रादं दशसाहस्रसङ्गकम् ॥
कूर्मकल्पसमाख्यानं धर्मचयकथानकम् ।
भागद्वयसमायुक्तं वक्तुं श्रोतुं शुभावेष्टम् ॥” * ॥
तत्र पूर्वभागे ।
“पुराणप्रथः प्रथमं ब्रह्मशीर्षश्चैव ततः ।

कपालमोचनाख्यानं दक्षयज्ञविहंसनम् ॥
 हरस्य कालकपाख्यानं कामस्य दहनं ततः ॥
 प्रजाद्वारायथोर्युद्धं देवासुराक्रयम् ॥
 तुल्यैश्वर्यसमाख्यानं ततो सुवनकीर्णम् ॥
 ततः कान्वव्रताख्यानं श्रीदुर्गाचरितं ततः ॥
 तपतीचरितं पञ्चान् कुरुक्षेत्रस्य वर्णनम् ॥
 सरोमाहात्म्यमतुलं पार्वतीजन्मकीर्तनम् ॥
 तपस्तस्या विवाहस्य गौर्यापाख्यानकं ततः ॥
 ततः कौशिक्युपाख्यानं कुमारचरितं ततः ॥
 ततोऽथकवधाख्यानं साध्यापाख्यानकं ततः ॥
 जावालिचरितं पञ्चादरजायाः कथादुसुता ॥
 अन्वकेश्वरयः, युद्धं गगनत्वं चान्यकस्य च ॥
 मरुता जम्बकथनं वलेश्च चरितं ततः ॥
 ततस्तु लक्ष्म्याचरितं त्रैविक्रममतः परम् ॥
 प्रजादत्तोर्धयाचायां प्रोच्यते तत्कथाः शुभाः ॥
 ततश्च धुन्वुचरितं प्रेतोपाख्यानकं ततः ॥
 नक्षत्रपुराणान् श्रीदामचरितं ततः ॥
 त्रिविक्रमचरितान् जज्ञप्रोक्तः क्षवोत्तमः ॥
 प्रजादवलिस्वादे सुतले हरिश्चंसनम् ॥
 इत्येव पूर्वभागोऽस्य पुराणस्य तवोदितः ॥”

तदुत्तरे भागं दृष्ट्वा मनाख्ये ॥
 “इदं तस्योत्तरं भागं दृष्ट्वा मनसं ह्वयम् ॥
 माहेन्द्री भागवती सौरी गान्धर्वी तथा ॥
 चतस्रः संहिताश्चान् एषां साहस्रसङ्ख्याया ॥
 माहेन्द्यान् लक्ष्यस्य तद्गतानां च कीर्तनम् ॥
 भागवतां जगन्मातुरवतारकथादुसुता ॥
 सौम्यां सूर्यस्य महिमा गदितः पापनाशनः ॥
 गान्धर्व्या गणेशस्य चरितं च महेश्वरः ॥
 इत्येतदामनं नाम पुराणं सुविचित्रकम् ॥
 पुनस्त्येन समाख्यानं नारदाय महात्मने ॥
 ततो नारदतः प्राप्तं यासेन सुमहात्मना ॥
 यासानु लब्धवान् वत्स ॥ तच्छिष्यो रोमहर्षयः ॥
 स चास्यास्यति विप्रेभ्यो नैमिषीयं एव च ॥
 एवं परम्पराप्राप्तं पुराणं वामनं शुभम् ॥” ॥
 ननुफलश्रुतिः ॥

“ये पठन्ति च श्रद्धयान्ति तेऽपि याति परां गतिम् ॥
 लिखित्वैतत् पुराणम् यः श्रद्धयुर्वर्धयेत् ॥
 विप्राय वेदविद्वेष्टे हतार्थसुसमाचितम् ॥
 स सप्तसुखं नरकामयेत् स्वर्गं पितृन् स्वकान् ॥
 देहान्ते मुक्तभोगोऽसौ याति विष्णोः परं ॥

पदम् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
 चतुर्थपादे १०५ अध्यायः ॥ १४ ॥
 पञ्चदशं कूर्मपुराणम् ॥

श्रीब्रह्मोवाच ॥

“इदं वत्स ॥ मरीचेऽद्य पुराणं कूर्मसंज्ञितम् ॥
 लक्ष्म्याकल्याणुचरितं यच्च कूर्मवपुर्हरिः ॥
 धर्मायकाममोचानां माहात्म्यञ्च एषां चतुर्णाम् ॥
 इन्द्राद्यष्टप्रसङ्गेन प्राहर्षिभ्यो दद्यान्तिकम् ॥
 तत्सम्पदश्चाहस्यं सुचतुःसंहितं शुभम् ॥
 यच्च ब्राह्मणं पुरा प्रोक्ता धर्मे नानाविधा सुने ॥
 नानाकथाप्रसङ्गेन कृणां सप्तविधायकाः ॥” ॥

तत्पूर्वभागे ॥

“तच्च पूर्वविभागे तु पुराणोपक्रमः पुरा ॥
 लक्ष्मीप्रदुष्णसंवादः कूर्मविगमसङ्ख्या ॥
 वर्याश्रमाचारकथा जगदुत्पत्तिकीर्तनम् ॥
 कालसङ्ख्या समासेन जयान्ते क्षवनं विभोः ॥
 ततः सङ्क्षेपतः सर्गः प्राकुरं चरितं तथा ॥
 सङ्क्षेपनाम पार्वत्या योगस्य च निरूपणम् ॥
 भृगुर्षशसमाख्यानं ततः स्वायम्भुवस्य च ॥
 देवादीनां सप्तुत्पत्तिर्दक्षयज्ञाहृतस्ततः ॥
 दक्षहृदिकथा पञ्चात कश्यपाव्ययकीर्तनम् ॥
 आनयवंशकथनं लक्ष्म्यस्य चरितं शुभम् ॥
 मार्कण्डेयसंवादो व्यासपाण्डवसंख्या ॥
 युगधर्मांशुकथनं व्यासजैमिनीकौ कथा ॥
 वाराणस्याश्च माहात्म्यं प्रयागस्य ततः परम् ॥
 जैलोक्षवर्णनञ्चैव वेदशाखानिरूपणम् ॥” ॥
 तदुत्तरभागे ॥

“उत्तरेऽस्य विभागे तु पुरा गौतमेश्वरी ततः ॥
 व्यासगीता ततः प्रोक्ता नानाधर्मप्रबोधनी ॥
 नानाविधानां तीर्थानां माहात्म्यञ्च एषा ॥

ततः ॥
 नानाधर्मप्रकथनं ब्राह्मीयं संहिता स्मृता ॥
 अतः परं भगवती संहितार्थनिरूपणे ॥
 कथिता यच्च वर्णनां प्रथमहृत्तिरदाहता ॥”
 तदुत्तरभागोऽयं भगवत्याख्याद्वितीयसंहितायाः
 पञ्चपादेयु ॥

“पादेऽस्याः प्रथमे प्रोक्ता ब्राह्मणानां व्यव-
 स्थितिः ॥
 सदाचारात्मिका वनसः भोगसौख्यविवर्धनी ॥
 द्वितीये क्षत्रियाणां हृत्तिः सन्ध्या प्रकी-
 र्तिता ॥

यथा त्वाश्रितया पार्थ विधुयेह ब्रजेद्विम्बम् ॥
 तृतीये वैश्यजातीनां हृत्तिरुक्ता चतुर्विधा ॥
 यथा चरितया सन्ध्या लभते गतिमुत्तमाम् ॥
 चतुर्थेऽस्यास्तथा पादे भूतहृत्तिरदाहता ॥
 यथा सन्ध्यायति श्रीशो कृणां श्रेयोविवर्धनः ॥
 पञ्चमेऽस्यास्ततः पादे हृत्तिः सङ्क्षेपलोदिता ॥
 यथा चरितया प्रोति भाविनी सुतमां जनिम् ॥
 इत्येषा पञ्चपदुक्ता द्वितीया संहिता सुने ॥
 तृतीयाचोदिता सौरी कृणां कामविधायिनी ॥
 षोडा षट्कर्मसिद्धिं सा बोधयन्ती च कामि-
 नाम् ॥

चतुर्थी वैशाखी नाम मोक्षदा परिकीर्तिता ॥
 चतुर्थ्यादिनां साक्षाद्ब्रह्मस्वरूपिणी ॥
 ताः क्रमात् षट्चतुर्द्वीपसाहस्रः परि-
 कीर्तिताः ॥”

तत्फलश्रुतिः ॥

“एतत्कूर्मपुराणम् चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
 पठतां श्रद्धयन्ती नृणां सर्वान्नुल्लसतिप्रदम् ॥
 लिखित्वैतत् यो भक्त्या हेमकूर्मसमन्वितम् ॥
 ब्राह्मणायायने दद्यात् स याति परमां गतिम् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
 चतुर्थपादे १०६ अध्यायः ॥ १५ ॥

षोडशं मतस्य पुराणम् ॥

श्रीब्रह्मोवाच ॥

“अथ मातस्यं पुराणं ते प्रवक्ष्ये द्विजसत्तम ॥
 यद्योक्तं सत्यकल्पानां हृतं सङ्क्षिप्य भूतले ॥
 यासेन वेदविदुषा नरसिंहोपवर्णनम् ॥
 उपक्रम्य तदुद्दिष्टं चतुर्दशसङ्ख्यकम् ॥
 मनुमतस्यसंवादी ब्रह्माक्षवर्णनस्ततः ॥
 ब्रह्मदेवासुरोत्पत्तिर्मातृतोत्पत्तिरेव च ॥
 मदनहादश्री तदनु लोकापालाभिपूजनम् ॥
 मन्वन्तरचतुष्टयो वैश्वाराण्याभिवर्णनम् ॥
 सूर्यवेवस्वतोत्पत्तिर्विधसङ्गमनं तथा ॥
 पित्रवंशशुकथनं ब्राह्मकालस्तथैव च ॥
 पित्रतीर्थप्रचारश्च सोमोत्पत्तिस्तथैव च ॥
 कीर्तनं सोमवंशस्य ययातिचरितं तथा ॥
 कार्तवीर्यस्य चरितं दृष्टं वंशाशुकीर्तनम् ॥
 ऋगुष्ठापस्तथा विष्णोर्दशधा जन्म च क्षितौ ॥
 कीर्तनं पुरुवंशस्य वंशो ह्यैताशनः परः ॥
 क्रियायोगस्ततः पञ्चात् पुराणं परिकीर्त्तितम् ॥
 व्रतं नक्षत्रपुरवं मार्त्तकशयनं तथा ॥
 लक्ष्म्यामोव्रतं तद्विष्णोर्दशधा चन्द्रसंज्ञितम् ॥
 तद्भागविधिमाहात्म्यं पादपोस्तर्ग एव च ॥
 सौभाग्यशयनं तद्वदगस्त्यव्रतमेव च ॥
 तथानन्ततृतीयाया रसकल्याणवैभवं ॥
 तथैवानन्दकल्याण व्रतं सारस्वतं पुनः ॥
 उपरागाभिवेकश्च सप्तमीशयनं तथा ॥
 भीमाख्या हादश्री तद्वदनङ्गशयनं तथा ॥
 अश्वत्थशयनं तद्वत् तथैवाङ्गारकव्रतम् ॥
 सप्तमीसप्तकं तद्वद्विष्णोर्दशदश्रीव्रतम् ॥
 मेरुप्रदानं दशधा यज्ञशान्तिस्तथैव च ॥
 यज्ञस्वरूपकथनं तथा शिवचतुर्दशैः ॥
 तथा सन्ध्यालक्ष्याः सूर्यवारव्रतं तथा ॥
 संक्रान्तिक्षपनं तद्वदिभूतिहादश्रीव्रतम् ॥
 षष्टिव्रतानां माहात्म्यं तथा ज्ञानविधिक्रमः ॥
 प्रयागस्य तु माहात्म्यं द्वीपलोकानुवर्णनम् ॥
 तथान्तरीक्षचारश्च ध्रुवमाहात्म्यमेव च ॥
 भवनानि सुरेन्द्राणां त्रिपुरोद्योतनं तथा ॥
 पित्रप्रवरमाहात्म्यं मन्वन्तरविनिर्णयः ॥
 चतुर्व्युगस्य सम्भूतिर्युगधर्मेनिरूपणम् ॥
 वक्ष्यामस्य तु सम्भूतिस्तारकोत्पत्तिरेव च ॥
 तारकासुरमाहात्म्यं ब्रह्मदेवासुकीर्तनम् ॥
 पार्वतीसम्भवस्तद्वत् तथा शिवतपोवनम् ॥
 अग्नद्वेष्टदाहस्य रतिशोकास्तथैव च ॥
 गौरीतपोवनं तद्वच्छिवेनाथ प्रसादनम् ॥
 पार्वतीकृतिस्वादेस्तथैवाहमङ्गलम् ॥
 कुमारसम्भवस्तद्वत् कुमारविजयस्तथा ॥
 तारकस्य वधो चारो नरसिंहोपवर्णनम् ॥
 पञ्चोद्भवविषयस्तु तथैवाव्यकथातनम् ॥
 वाराणस्यास्तु माहात्म्यं नगमेदायास्तथैव च ॥
 प्रवरानुक्रमस्तद्वत् पित्रगाथाशुकीर्तनम् ॥
 तथोभयसुखीदानं दानं लक्ष्म्याजिनस्य च ॥
 ततः सावित्र्यापाख्यानं राजधर्मास्तथैव च ॥
 विविधोपातकथनं यज्ञशान्तिस्तथैव च ॥

यात्रानिमित्तकथनं स्वप्नमङ्गलकीर्तनम् ।
 वामनस्य तु माहात्म्यं वाराहस्य ततः परम् ।
 सप्तममधनं तदनु कालकूटमिश्रान्तनम् ।
 देवासुरविमर्दश्च वास्तुविद्या तथैव च ।
 प्रतिभालक्षणं तद्वैवताख्यापनं तथा ।
 प्रासादलक्षणं तद्वैवताख्यापनं लक्षणम् ।
 भविष्यरात्रासुदेशो महादानाशुकीर्तनम् ।
 कल्पाशुकीर्तनं तद्वत् पुराणोऽस्मिन् प्रकीर्तितम् ॥”
 तत्तत्फलश्रुतिः ।
 “प्रविशमेतन् कल्याणमाशुकीर्तिविवर्धनम् ।
 यः पठेत्कृणुयाद्वापि स याति भवनं हरेः ।
 लिखित्वैतत्तु यो दद्याद्देवमस्त्यगवाचितम् ।
 विप्रायाभ्यर्च्य विधुवे स याति परमं पदम् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
 चतुर्थपादे १०७ अध्यायः ॥ १६ ॥
 सप्तदशं गण्डपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“मरीचे शृणु वचन्यद पुराणं गारुडं शुभम् ।
 गरुडायात्रवीत पृष्टो भगवान् गरुडासनः ॥
 शक्रोऽविंशसाहस्रं तावत्कल्पकथापितम् ॥”
 तत्र पूर्वखण्डे ।
 “पुराणोपक्रमो यत्र सर्गसङ्केतस्ततः ।
 सूर्यादिपूजनविधिर्योऽपि विधिरतः परम् ॥
 आदिपूजा ततः पञ्चांगव्यूहाद्यैर्न द्विज ।।
 पूजाविधानश्च तथा वैष्णवं पञ्जरं ततः ॥
 योगाध्यायस्ततो विष्णोर्नामसाहस्रकीर्तनम् ।
 ध्यानं विष्णोस्ततः सूर्यपूजा ऋतुध्यायार्चनम् ॥
 मानात्मनाः शिवाचार्य गणपूजा ततः परम् ।
 गोपालपूजा जैलोक्यमोहनश्रीधराचनम् ॥
 विष्णुर्चा पञ्चतत्त्वार्था चक्रार्था देवपूजनम् ।
 आसादिसन्धोपास्तश्च दुर्गाचार्य सुरार्चनम् ॥
 पूजा माहेश्वरी चातः पविचारोद्घाटनम् ।
 रत्नध्यानं वास्तुमानं प्रासादानाञ्च लक्षणम् ॥
 प्रतिष्ठा सर्वदेवानां पृथक्पूजाविधानतः ।
 योगोऽष्टाङ्गो दानधर्मः प्रायश्चित्तं निधिक्रिया ॥
 होमेश्वररात्राख्यानं सूर्ययूहश्च ज्योतिषम् ।
 सासुद्रिकं स्वरत्नानं नवरत्नपरीक्षणम् ॥
 माहात्म्यमथ तीर्थानां गयामाहात्म्यस्तुतम् ।
 ततो मन्वन्तराख्यानं पृथक् पृथक् विभागतः ॥
 पित्राख्यानं वर्णधर्मांश्च ब्रह्मसृष्टिः समर्पणम् ।
 आहुं विनायकस्यार्चा ग्रहयज्ञस्तथाश्रमाः ॥
 मननाख्या प्रेताश्रयैश्च नीतिशारी व्रतौक्त्यः ।
 सूर्यवंशः सोमवंशोऽवतारकथनं हरेः ॥
 रामायणं हरिवंशो भारतखा्यानकस्ततः ।
 आयुर्वेदे निदानं प्राक् चिकित्साद्रव्यजा गुणाः ॥
 रोगघ्नं कवचं विष्णोर्गारुडं त्रेपुरो मनुः ।
 प्रश्नचूडामणिखान्ते हयायुर्वेदकीर्तनम् ॥
 औषधीनामकथनं ततो आकरणीजनम् ।
 हन्तः प्राणं सदाचारस्ततः ज्ञानविधिः स्मृतः ॥
 तपश्च वैष्णवेवञ्च सन्ध्या पार्व्याकर्म च ।
 निव्याहं सपिण्डाणां धर्मसारीऽवनिष्कृतिः ॥
 प्रतिवर्कम् उत्तोऽष्टादशयुगधर्माः क्षतेः फलम् ।

योगशास्त्रं विष्णुभक्तिर्नमस्तिफलं हरेः ॥
 माहात्म्यं वैष्णवश्चाथ नारसिंहस्तोत्रमम् ।
 ज्ञानाद्वत्तं गुह्याद्वत्तं स्तोत्रं विष्णुर्चाङ्गयम् ॥
 वेदान्तसाङ्गविद्वान्तं ब्रह्मज्ञानं तथात्मकम् ।
 गीतासारफलोत्कीर्तिः पूर्वखण्डोऽयमीरितः ॥”
 उत्तरखण्डे प्रेतकल्पे ।
 “अथास्त्येवोत्तरे खण्डे प्रेतकल्पः पुरोदितः ।
 यत्र तार्क्ष्यं संपृष्टो भगवानाह वाङ्मयः ॥
 धर्मप्रकटनं पूर्वयोनीनां गतिकारणम् ।
 दानाधिकं फलश्चापि प्रोक्तमर्च्यैर्देविकम् ॥
 यमलोकस्य मार्गस्य वर्णनञ्च ततः परम् ।
 शोडशआहुप्रकृतं उत्तमाणाञ्च वर्णितम् ॥
 निष्कृत्यममार्गस्य धर्मेराजस्य वैभवम् ।
 प्रेतपीडाविनिर्देशः प्रेतचिह्ननिरूपणम् ॥
 प्रेतानां चरिताख्यानं कारणं प्रेततां प्रति ।
 प्रेतलक्षणविचारश्च सपिण्डीकरणोक्तयः ॥
 प्रेतत्वमेवमाख्यानां दानानि च विसृज्ये ।
 आवश्यकोक्तमं दानं प्रेतसौख्यकरं हितम् ॥
 शारोरकविनिर्देशो यमलोकस्य वर्णनम् ।
 प्रेतलोडारकथनं कर्मकर्तृविनिर्णयः ॥
 ऋतुः पूर्वक्रियाख्यानं पञ्चान् कर्मनिरूपणम् ।
 मध्यं घण्टाशकं आहुं स्वर्गप्राप्तिक्रियाजनम् ॥
 स्तवकथाश्च सङ्गानं नारायणवलिक्रिया ।
 उषास्तर्गस्य माहात्म्यं निविडपरिवर्णनम् ॥
 अपमृत्युक्रियास्तश्च विपाकः कर्मणां कृणाम् ।
 लब्धाज्जलविचारश्च विष्णुध्यानं विसृज्ये ॥
 स्वर्गतो विहितताख्यानं स्वर्गसौख्यनिरूपणम् ।
 भूतलोकवर्णनञ्चैव सप्तधा लोकवर्णनम् ॥
 पञ्चोऽंशलोककथनं ब्रह्माख्यस्तिकीर्तनम् ।
 ब्रह्माख्यानकचरितं ब्रह्मजीवननिरूपणम् ॥
 आत्मनिलकलाख्यानं फलस्तुतिनिरूपणम् ।
 इत्येवञ्चाहुं नाम पुराणं भुक्तिस्तुतिदम् ॥”
 तत्तत्फलश्रुतिः ।
 “कीर्तितं पापशमनं पठतां श्रवतां कृणाम् ।
 लिखित्वैतन् पुराणम् विधुवे यः प्रयच्छति ॥
 सौर्वर्णं हस्यगुणाढ्यं विप्राय स दिवं व्रजेत् ॥”
 इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्वभागे दृष्टदुपाख्याने
 चतुर्थपादे १०८ अध्यायः ॥ १७ ॥
 अष्टादशं ब्रह्माष्टपुराणम् ।

श्रीब्रह्मोवाच ।

“शृणु वत्स । प्रवक्ष्यामि ब्रह्माष्टाख्यं पुराणम् ।
 यत्र द्वादशसाहस्रं भाविकल्पकथायुतम् ॥
 प्रज्ञयाख्योऽशुषङ्गाख्य उपोद्घातस्तुतीयकः ।
 चतुर्थ उपसंहारः पादाश्चत्वार एव हि ॥
 पूर्वपादद्वयं पूर्वं भागोऽत्र समुदाहृतः ।
 तृतीयो मध्यमो भागश्चतुर्थस्तुतरी मतः ॥”
 तत्र पूर्वभागे प्रक्रियापादे ।
 “आदौ लब्धसमुद्देशो नैमिषाख्यानकं ततः ।
 हिरण्यगर्भोत्पत्तिश्च लोककल्पनमेव च ॥
 एव वै प्रथमः पादो द्वितीयं शृणु मानद ॥”
 पूर्वभागे अशुषङ्गपादे ।
 “कल्पमन्वन्तराख्यानं लोकज्ञानं ततः परम् ।

मानवीदृष्टिकथनं सप्तप्रसववर्णनम् ॥
 महादेवविभूतिश्च ऋषिसर्गस्ततः परम् ।
 अयोनीं विचयश्चाथ कालसङ्गावर्णनम् ॥
 प्रियव्रतनाचयोद्देशः पृथिव्यायामविस्तरः ।
 वर्णनं भारतखास्य ततोऽर्थोऽयं निरूपणम् ॥
 जम्बादिसप्तद्वीपाख्या ततोऽर्थोऽयं निरूपणम् ।
 ऊर्ध्वलोकशुक्लकथनं ग्रहचारस्ततः परम् ॥
 आदित्ययूहकथनं देवयूहाशुकीर्तनम् ।
 नीलकण्ठाङ्गवाख्यानं महादेवस्य वैभवम् ॥
 अम्बावास्याशुक्लकथनं युगतत्वनिरूपणम् ।
 यज्ञप्रवर्तनं चाथ युगयोरन्वयोः क्षतिः ॥
 युगप्रजालक्षणश्च ऋषिप्रवर्णनम् ।
 वेदानां वसनाख्यानं स्वायम्भुवननिरूपणम् ॥
 शेषमन्वन्तराख्यानं पृथिवीर्दोहनन्ततः ।
 चान्द्रवेद्यतने सर्गो द्वितीयोऽङ्कः पुरोदत्ते ॥”
 मध्यमभागे उपोद्घातपादे ।
 “अथोपोद्घातपादे तु सप्तविपरिकीर्तनम् ।
 प्राजापत्यचयस्तस्माद्देवादीनां सप्तयुगः ॥
 ततो जयाभिधाहारौ मरुदुत्पत्तिकीर्तनम् ।
 काश्यपयानुकथनमन्विवंशनिरूपणम् ॥
 पितृकल्पाशुक्लकथनं आहुकल्पस्ततः परम् ।
 वैवस्वतसप्तुत्पत्तिः दृष्टस्तस्य ततः परम् ॥
 मनुषुताचयश्चातो गान्धर्वस्य निरूपणम् ।
 इक्ष्वाकुवंशकथनं वंशोऽयं सुमहात्मनः ॥
 अम्बावसोराचयश्च रजश्चरितमद्भुतम् ।
 ययातिचरितश्चाथ यदुवंशनिरूपणम् ॥
 कार्तवीर्यस्य चरितं जामदग्न्यं ततः परम् ।
 पृथिव्यंशशुक्लकथनं सगरस्याथ सम्भवः ॥
 भार्गवस्यानुचरितं तथा कार्यवधाश्रयम् ।
 समरस्याथ चरितं भार्गवस्य कथा पुनः ॥
 देवासुराहवकथा लब्धाविर्भाववर्णने ।
 इतस्य च स्तवः पुण्यः शुक्रस्य परिकीर्तितः ॥
 विष्णुमाहात्म्यकथनं वलिवंशनिरूपणम् ।
 भविष्यरात्रचरितं संप्रतिष्ठेय कलौ युगे ॥
 एवमुद्घातपादोऽयं तृतीयो मध्यमे दत्ते ॥”
 उत्तरभागे उपसंहारपादे ।
 “चतुर्थसुपसंहारं वक्ष्ये खण्डे तथोत्तरे ।
 वैवस्वतान्तराख्यानं विस्तरं यथातथम् ॥
 पूर्वमेव समुद्दिष्टं सङ्केपादिह कथ्यते ।
 भविष्याणां मनूनाञ्च चरितं हि ततः परम् ॥
 कल्पप्रलयनिर्देशः कालमानं ततः परम् ।
 लोकाश्चतुर्दश ततः कथिता मानसजगैः ॥
 वर्णनं नरकाणाञ्च विकर्माचरणेस्ततः ।
 मनोमयपुराख्यानं लयः प्राज्ञतिकस्ततः ॥
 शेषस्याथ पुरस्यापि वर्णनञ्च ततः परम् ।
 त्रिविधादशुषसम्बन्धाख्यानं कीर्तितं गतिः ।
 अनिर्देश्यप्रतर्कस्य ब्रह्मस्य परमात्मनः ।
 अन्यथयतिरेकाभ्यां वर्णनं हि ततः परम् ॥
 इत्येव उपसंहारः पादो वृत्तः स चोत्तरः ।
 चतुष्पादं पुराणं ते ब्रह्माष्टं समुदाहृतम् ॥
 अष्टादशमनौपम्यं सारात्सारतरं द्विज ।।
 ब्रह्माष्टञ्च चतुर्लक्षं पुराणत्वेन पठ्यते ॥

पुराण

तदेव यस्य गदितमन्त्राद्यादृष्टा पृथक् ।
पाराशर्येण सुनिना सर्व्वनामपि मानदः ॥
वस्तुनृपय तेनैव सुनीनां भावितात्मनाम् ।
मत्तः शुक्ला पुराणानि लोकेभ्यः प्रचकाशिरः ॥
सुनयो धर्मशीलास्ते दीनानुग्रहकारिणः ।
मया चेदं पुराणानु वशिष्ठाय पुरोहितम् ॥
तेन शक्तिस्तुतायोक्तं जातूकर्णाय तेन च ।
यासौ जन्वा तनञ्जेतन प्रभञ्जनसुखोज्ज्वलम् ॥
प्रमाणोज्ञाय लोकेऽस्मिन् प्रावर्तयदुत्तमम् ॥”
तत्प्रकलश्रुतिः ।

“य इदं कीर्तयेदहम् । श्रूयति च समाहितः ।
स विध्यह पापानि याति लोकमनामयम् ॥
लिखितेतत् पुराणम् स्वर्गसिंहासनस्थितम् ।
पञ्चैकाच्छादितं यस्तु ब्राह्मणाय प्रयच्छति ॥
स याति ब्रह्मलोकोक्तं नात्र कार्या विचारया ॥
मरीचेष्टादृष्टोक्तानि मया प्रोक्तानि यानि तं ।
पुराणानि तु सङ्ग्रेपाच्छ्रोतव्यानि च विस्तारत् ॥
अष्टादशपुराणानि यः श्रूयति नरोत्तमः ।
कथयन् विधानेन नेह भूयः स जायते ॥
स्वप्नेनेतत् पुराणानां यन्मयोक्तं तवाधुना ।
तत्त्रयं शीलनीयं हि पुराणफलमिच्छता ॥
न दासिकाय पापाय देवगुर्नुत्तयवे ।
देयं कदापि साधनां देविण्ये न शृणुय च ॥
शान्ताय रामचित्ताय शुश्रूषाभिरताय च ।
निर्मलतराय सुचये देयं सङ्गृह्णवाय च ॥”
इति श्रीनारदीयपुराणे पूर्व्वभागे दृष्टदुपाख्याने
चतुर्थपादे १०८ अध्यायः ॥ १८ ॥ * ॥
इत्यष्टादशमहापुराणानुक्रमिका समाप्ता ॥*॥
(अष्टादशमहापुराणानां निरुक्तिर्यथा शिव-
पुराणे उत्तरखण्डे मध्मेऽध्याये महात्मनि ।
“यत्र वक्ता स्वयं तच्छे । ब्रह्मा साक्षात् चतु-
र्भुजः ।
तस्माद्ब्रह्म समाख्यातं पुराणं प्रथमं
सुने । ॥” १ ॥
तच्छे इति सुनिसम्बोधनम् ।
“पञ्चकल्पस्य माहात्म्यं तत्र यस्मादुदाहृतम् ।
तस्मान् पादं समाख्यातं पुराणञ्च द्विती-
यकम् ॥ २ ॥
पराशरकृतं यत् पुराणं विष्णुबोधकम् ।
तदेव आसकथितं पुत्रपित्तोरभेदतः ॥ ३ ॥
यत्र पूर्व्वोत्तरं खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।
शेवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥ ४ ॥
भगवत्पात्र दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।
तत् भागवतं प्रोक्तं नत् देवीपुराणकम् ॥ ५ ॥
नारदीयं पुराणम् नारदीयं प्रचक्षते ॥ ६ ॥
यत्र वक्ताभवत्तच्छे । मार्कण्डेयो महासुनिः ।
मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सप्रथमम् ॥ ७ ॥
अग्नियोगातदाभियं च भविष्योक्तं भविष्यकम् ॥ ८ ॥
विवर्णनान् ब्रह्मणस्तु ब्रह्मवर्णनमुत्तमम् ॥ १० ॥
जिह्वस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गमुच्यते ॥ ११ ॥
वराहस्य च वाराहं पुराणं दादृशं सुने ॥ १२ ॥
यत्र स्कन्दः स्वयं श्रीता वक्ता साक्षात् महेश्वरः ।

पुरात

तत्तु स्कन्दं समाख्यातम् १३ वामनस्य तु
वामनम् ॥ १४ ॥
कौर्मं कूर्मस्य चरितम् १५ मातस्यं मत्स्यस्य
कौर्मितम् ॥ १६ ॥
गरुडस्तु स्वयं वक्ता यत्तद् गरुडचरितं-
कम् ॥ १७ ॥
ब्रह्माक्षचरितोक्तत्वात् ब्रह्माक्षं परिकी-
र्तितम् ॥” १८ ॥
पुराभवः वेदः । दृष्ट्यादिप्रतिपादको यन्त्रः ।
यथा, श्रुतपथब्राह्मणे । १४ । ६ । १० । ६ ।
“ऋग्वेदो यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व्वज्जिरस
इतिहासः पुराणं विद्या उपनिषदः श्लोकाः
सूत्राण्यनुशास्त्राणानि आस्थानानि ॥”
तथा च दृष्टद्वारग्यकोपनिषदि ।
“अस्य महतो भूतस्य निश्चसितमेतद् यदृग्वेदो
यजुर्वेदः सामवेदोऽथर्व्वज्जिरस इतिहासः
पुराणम् ॥”
“इदं वा अथेणव किञ्चिदासीदित्यादिकं जगतः
प्रागवस्थासुप्रकृत्य सर्गप्रतिपादकं वाक्यजातं
पुराणम् ॥” इति ऋग्वेदोपोद्घाते ॥ * ॥
पुराणः, पुं, (पुरा पूर्व्वस्मिन् काले भव इति ।
पुरा + “सायं चिरं प्राक् प्रगेऽथयेभ्यः एटा लौ-
टुट् च ॥” ४ । ३ । २३ । इति टुः निपातनात्
तुलभावः ।) पण्यः । (शिवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । १०६ ।
“वत्सवोऽप्युपशान्तश्च पुराणः पुण्यचतुरी ॥”)
पुरातने, त्रि । (यथा, मनुः । ५ । २३ ।
“बभूवुर्हि पुरोडाशा भक्ष्याणां नृगपतिगाम् ।
पुराणेष्वपि यज्ञेषु ब्रह्मक्षत्रसवेयु च ॥”)
कार्वाण्ये, पुं लो । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, मनुः । ८ । १३६ ।
“तं योऽङ्गं स्याद्वर्यं पुराणञ्चैव राजतम् ।
कार्वाण्यस्तु विज्ञेयस्तान्त्रिकः कार्वाण्यः पण्यः ॥”)
पुराणगः, पु, (पुराणेर्गोयते इति । गे + घञर्थ-
कः । यद्वा, पुराणं वेदं गायतीति । गै +
“आतोऽनुपेति ॥” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
ब्रह्मा । इति हेमचन्द्रः । २ । १२६ ॥ पुराण-
गायकं, त्रि ॥
पुराणपुरुषः, पु, (पुराणेर्वेदादिभिरुपस्तुतः पुरुषः
इति मध्यपदलोपिसमासः । यद्वा, पुराणः
पुरुषः इति कर्मधारयः ।) विष्णुः । इति
इति हेमचन्द्रः । २ । १२८ ॥ (यथा, पाद्मो-
त्तरखण्डे ११ अध्याये विष्णोरष्टोत्तरशतनाम-
कीर्तनम् ।
“पुराणपुरुषो नन्दात्मजः श्रीवत्सलाञ्छनः ॥”)
पुरातनः, पु, (पुरा भवः । पुरा + टुट् च ।)
पुराणः । तदेदिकपर्यायः । प्रथमं १ प्रदिषः
२ प्रवयाः ३ संज्ञा ४ पूर्व्वम् ५ अज्ञाय ६ ।
इति घटपुराणनामानि । इति वेदनिघण्टौ ३
अध्यायः ॥ (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ ।
१४६ । ६६ ।
“उत्तरो गोपतिर्गोप्ता ज्ञानगम्बः पुरातनः ॥”)

पुरिः

पुरातनः, त्रि, (पुरा पूर्व्वस्मिन् काले भवः । पुरा
+ “सायं चरेति ॥” ४ । ३ । २३ । इति टुट् च ।)
पूर्व्वकालभवः । पुराण इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पुराणः २ प्रतनः ३ प्रज्ञः ४ चिर-
न्तनः ५ । इत्यमरः । १ । १ । ७७ ॥ चिरन्तः ६ ।
इति जटाधरः ॥ (यदुक्तं नीतिशास्त्रे ।
“नवं वस्त्रं नवं ह्वयं नया स्त्री नूतनं यजम् ।
सर्व्वं नूतनं शक्तं सेवकाग्ने पुरातने ॥”)
पुराध्यक्षः, त्रि, (पुरस्य पुराधिपतौ वा अध्यक्षः ।)
नगराधिपतः । (यथा, महाभारते । १३ ।
१३५ । ११ ।
“चिकित्सकः कान्तपृष्ठः पुराध्यक्षः पुरोहितः ।
सांवात्सरो वृथाध्यायी सर्व्वे ते शूद्रसन्निताः ॥”)
अन्तःपुराध्यक्षचक्षणम् । यथा,—
“दृष्टः कुलोत्तमः शक्तः पितृपैतामहः शुचिः ।
राज्ञामन्तःपुराध्यक्षो विनीतश्च तथेक्ष्यते ॥”
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
पुरारिः, पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य अरिः शत्रुः ।)
शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, अध्यात्म-
रामायणे । १ । १ । ५ ।
“पुरारिगिरिसम्भूता श्रीरामार्जवसङ्गता ।
अध्यात्मरामगङ्गेयं पुणति सुवन्नयम् ॥”)
पुरार्हविस्तरः, पुं, (पुरार्हे पूर्व्वार्हे विस्तरो विस्तृति-
रस्थिति ।) खेटः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८ ॥
पुरावसुः, पु, (पुरा पूर्व्वकाले उत्पत्तेः प्रागित्यथः
वसुः ।) भीष्मः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
पुरावृत्तं, लो, (पुरा पुराणं वृत्तं चरितं यज्ञः ।)
पूर्व्ववृत्तान्तनिबन्धनम् । तत्पर्यायः । इतिहासः
२ । इत्यमरः । १ । ६ । ४ ॥ पूर्व्वचरितम् ३ ।
इति स्वामी ॥ (यथा, महाभारते । ७० । २८ ।
“श्रेष्ठं युद्धसिद्धं पार्थः पुरावृत्तं यथानवम् ॥”)
पुरासिनी, स्त्री, (पुरं नगरमस्ति त्वजतीति ।
अस + णिनि + डीप् ।) सहदेवीजता । इति
राजनिघण्टुः ॥
पुरासुहृत्, [दृ] पुं, (पुरस्य त्रिपुरस्य असुहृत्
शत्रुः ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः १ । २ । ११४ ॥
पुरिः, स्त्री, (पूर्यते इति । पृ + “ङुगृष्टृ-
कुटीति ॥” उणा० ४ । १४२ । इति इः । स च
किन् ।) पुरी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ नदी ।
इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादिश्रुतिः ॥ (शरी-
रम् । इति पुरीतत्-शब्दटीकायां भरतः ॥)
पुरिः, पु, (पूर्यते यश्चादिभिरिति । पृ + इः ।
सच किन् ।) राजा । इति सिद्धान्तकौमुद्या
सुणादिश्रुतिः ॥ (सव्यासविशेषः । शङ्कराचार्य-
शिष्यतोऽदिकस्य शिष्येषु अन्यतमशिष्याणां-
सुपाधिविशेषः । इति कैचिन् ।) तल्लक्षणं यथा,
प्राणतोषियामवधत्तप्रकरणी ।
“ज्ञानतत्त्वेन संपूर्णः पूर्यतत्त्वपदे स्थितः ।
परब्रह्मरतो निजं पुरिणामा स उच्यते ॥”
तथा च सुखमाजातश्च २ पटले ।
“देवतायाः सदा ध्यानं श्रीगुरोः पूजनं तथा ।
अन्तर्यामिणो यो निष्ठः स वीरः पुरिरव च ॥”)

पुरी, ऋ, (पुरि + वा ङीप् ।) नगरी । इत्य-
मरः । २ । २ । १ । (यथा, श्रीधरस्वामिहृत-
भगुवचनम् ।

“वृषावावः पुरी प्रोक्ता विशां पुरमपीष्यते ॥”

अस्या लक्षणादि पुरशब्दे नगरशब्दे च
लिखितम् । तदर्थं यथा, महाभारते ।

३ । १५ । ५ — ८ ।

“पुरी समन्ताद्बहिता सपत्ताका सतीरणा ।

सचक्रा बहुका चैव सयन्त्रखनका तथा ॥

सोपश्रयप्रतोलीका साङ्गाङ्गलकगोपुरा ।

सचक्रग्रहणी चैव सोल्कालातावपोथिका ॥

सोदिका भरतश्रेष्ठ । समीरोपगवानका ।

सतीरणाङ्गुशा रानन् । सशतघ्निकलाङ्गला ॥

सप्तमुष्कप्रसगुङ्का सायुधा सपरस्वधा ।

लोहचर्मवती चापि साधिः सगुङ्गदङ्गिका ॥”

“पताका अनाचलः । तीरणाणि बहिर्द्वाराणि ।

चक्राणि योधगणाः । हुडास्तदश्रयस्थानाणि

भावायां वरज्वञ्चानि । अथे तु विष्णुवैत-
सर्जनश्रद्धाणि हुडा इत्याहुः उदारदरानि च ।

‘कल्पान्ते हुङ्गदङ्गानि रथस्योपरि स्तरिभिः ।

विष्णुनक्षत्रशुद्धये करादिश्रद्धं उद्यते ॥’

इति ॥

यन्त्राणि आमेयौषधवलेन दृढत्पिच्छोत्तैप-
णानि महानि भावायां कामानुसंज्ञकानि ।

सुदाणि सीसगुलिकोत्तैपण्यन्त्राणि वक्त्रकुसंज्ञ-
कानि । खनकाः सुरङ्गद्वारा गुप्तमार्गकर्तारः ॥

उपश्रयः लोहसुखाः कीलाः तद्व्युक्ताः प्रतोलीयो

रथ्यामार्गयस्यां सा । अङ्गालकाः उभयिगृहाः ।

गोपुराणि पुरद्वाराणि । साङ्गानि अङ्गेन अङ्गेन

सहितानि अङ्गालकादीनि यस्यां सा । साङ्गेति

विशेषणं उपश्रयस्य ग्रामानस्य रथ्यायाश्चा-

दृष्ट्या सम्बध्यते । चक्रग्रहणी संन्यग्यादिका

मोर्षा इति लोहप्रसिद्धा । सोल्कालाताव-

पोथिका सोल्कमलान्त्वालासहितसुसमुक्तं

यस्यां सा सोल्कालाता इति कैचित् । अवगृहाः

पोथिका यन्त्रगृहाः काष्ठपाषाणदयो रिपूणा-

सुपरिपातनाय यस्यामिति प्राञ्चः । उल्केवाल्का

प्राणहरत्वात् यन्त्रोत्तैपणो गोलः । अलान्

सकाष्ठकलोहमयमात्रेण प्रहरणं बाण इति

भावायां प्रसिद्धम् । तथोरप्रत्याख्येयगद्योरपि

पोथिका प्रातयिचक्रः मन्त्रमयः शक्तयः कर्णा-

येन्द्रतशक्तिसदृशा तद्व्युक्ताः सोल्कालाता-

वपोथिका ॥ * ॥ उदिका ऋचर्ममयानि

भाङ्गानि । सङ्केति पाठे ऋचय आयुध-

विशेषाः ॥ * ॥ अश्रगुङ्काः वर्तुनीकृताः

पाषाणाः । लोहमयानि चर्मणि कमठपट्टा-

काराणि प्रहारवारकाणि टाल इति प्रख्या-

तानि । साधिः आमेयौषधसहिता गुडाः

गोलकाः । श्रद्धाकास्तद्व्युत्तैपकयन्त्राणि ।

श्रङ्गानुसुपरि पाननाय तत्रो गुडो द्रवीभूतो

यत्र शिखरे स्थाप्यते तत्सहितेत्यर्थः ॥” इति

नीलकण्ठतभारतभावदीपनामटीका ॥

पुरीतत्, पुं लौ, (पुरीं शरीरं तनोतीति । तन

दुन् वित्तारे + क्तिप् । “गमः कौ ।” ६।१८।१०।

इत्यञ्च “गमादीनामिति वक्तव्यम् ।” इति

वार्तिकोक्ता अनुनासिकगोपः । तुगागमश्च ।

पुरिं तनोतीति वाक्ये “नहिद्वित्वविधिवि-

दचित्सहितानि कौ ।” ६।३।१९६। इति

पूर्वपदस्य दीर्घः ।) अन्तम् । अत इति

ख्यातम् । अन्तति वप्नोति कालखण्डादि अन्तं

अतिवन्द्ये नास्तीतिरः । पुरिः शरीरं तनोतीति

पुरीतत् किप् वनतगाद्यनिमामिति नलोपे स्वस्य

तनिति तन् निपातनादिकारस्य दीर्घः । अन्त-

साहचर्यात् लोषत्वम् । पुरीतद्विधिवामिति

वाचस्पतिः । इत्यमरभरतौ ॥

पुरीमोहः, पु, (पुरीं शरीरं मोहयतीति ।

सुप् + णिप् + “कर्मण्यण् ।” ३।१।१। इत्यण् ।)

धूसूरः । इति शब्दमाणा ॥

पुरीषं, लौ, (पिपर्सि शरीरमिति । प + “शृ-

पृभ्यां क्तिच् ।” उणा० ४।२०६। इति ईधन् । स च

कित् ।) विष्ठा । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ ॥

वदुनसर्गविधियंथा,—

“सुहृते ब्राह्म उत्याय राजिवांसं परित्यजेत् ।

परिधायपरं वस्त्रं शयनस्थानतोऽन्वहम् ॥

सुखाङ्गिहृष्टान् प्रचाल्य द्विराप्य ततो द्विजः ।

कृण्व कृण्व स्मृतिं कृत्वा खनिवा नेष्ट तौ दिशम् ॥

खनिजखननेनेव हृदशाङ्गुल्यधोऽन्दम् ।

यद्दोषादकपाचश्च मितं गच्छेद्दुःश्रतम् ॥

ग्रामाद्वा शरविज्ञेपमात्रामनुदिते रवौ ।

मेत्रमावश्यकं कर्तुं नगराच्च चतुर्गणाम् ॥

तत्समुत्थायतं गतं तथा कृत्वा गभीरकम् ।

कृत्वा तद्विः खनिजेण कुशेराक्काट्य तृणम् ॥

मुष्केः काष्ठेरयज्ञीयेभूगते भवगुण्डितः ।

संधीताङ्गो वेणुदलेः पचेन्मृण्यभाजनेः ॥

हृत्वं खनिजं संस्थाप्य वारिपात्रसुपानहौ ।

ततो द्विजस्तपविशेद्वेणुणाक्काट्य मस्तकम् ॥

यज्ञोपवीतं कर्णेऽथ धृत्वा मौनी च दक्षिणे ।

आगतो द्विजमयं नोपशयन् सन्तश्च भास्करम् ॥

गुरुं समीरणं सर्वदेवतामूर्तिमेव च ।

मानरं पितरं चन्द्रं सर्वं गुरुजनं ह्वयम् ॥*॥

उददसुखस्त्रिस्थानां दिवसे च यदा निशि ।

दक्षिणासुख उत्सर्गं कुर्यात्तत्पुरीषयोः ॥

पूर्वाङ्गे तु द्विजः कुर्यात् पश्चिमाभिमुखोऽथवा ।

अपराङ्गे पूर्वमुखो ऋतुगणविसर्जनम् ॥

मध्याङ्गे प्रयतः कुर्याद्यतवागुत्तरासुखः ।

दक्षिणाभिमुखो राज्ञौ द्विजो मेघं प्रयत्नतः ॥

निशायामन्त्रकारं तु ह्यायायां दिवसे तथा ।

यथेच्छस्तुखो भूत्वा मेघं कुर्यात् द्विजो भयात् ॥

दिग्भ्रमाच्च मनोदुःखाङ्गिमृचस्य विसर्जनम् ।

भोहवाधोमुखः कुर्याद्यतवाक प्रयतो द्विजः ॥

सन्नासी ब्रह्मचारी च वानप्रस्थो यद्दो द्विजः ।

शाखाध्यायो च वेदानां सन्ध्यज्ञेषु दीक्षितः ॥

सुनिजं सर्वधर्मज्ञो दान्तः शान्त उदारधीः ।

सदीप्तरमुखः कुर्याद्विष्णो वा नान्य एव च ॥

प्रातश्च मेघं सायाङ्गे दक्षिणाभिमुखो निशि ।

योगिनाम् यथा ऋषीणां भूषादीनामयं क्रमः ॥

न देवायतने दक्षिणेत्ये च न जले नदौ ।

न नदीकूपमार्गेषु न बापीगोष्ठमस्तु ॥

न चित्ताभिज्ञानेन नोपरे न द्विजालये ।

नाम्नः समीपे न पुष्के नाकाशे न च प्रादले ॥

न समुद्रे न काव्ये च न तीर्थे न द्विजालये ।

न यज्ञदक्षिणेत्ये नोपहारे चतुष्यथे ॥

न शस्यक्षेत्रे न खले पुष्पोद्याने न चतरे ।

सोपानतृको न नमश्च न रथ्यासंघभूतले ॥

न वेणुवालये गोत्रे न क्षुर्याभिमुखस्तथा ।

नृपाललक्ष्मणदारे न तिष्ठंश्च कदाचन ॥

न गच्छेत्तत्तत्तृकीके न च पर्वतमस्तके ।

न जलं न दिशो भागात्माकाशमवलोकयन् ॥

न गोत्रजे नदीतीरे नित्यस्थाने न गोमये ।

न यज्ञभूमौ न यज्ञे न पवित्रीकृतस्थले ॥

द्विजो न देहच्छायायां शृङ्गलविसर्जनम् ।

कुर्याद्यज्ञेष्टकाकूटे न च सप्ताधिगतैके ॥

उद्धताम्नां नृत्तिकाभ्यामित्यं नारदः । यत्नतः ।

कृत्वा नृसर्गं ततः कुर्यात् शौचं ऋतुपुरीषयोः ॥

मुष्ककाष्ठेन लोष्ट्रेणायज्ञीयेन लवणं वा ।

प्रमार्ज्य गुरुसुतिष्ठेत् शिशवेव विशेषतः ॥

विधृत्य वामहस्तेन शिश्वन्तपविशेन्निशि ।

सहस्रिणासुखः सन्ध्यां दिवोत्तरमुखस्तदा ॥

पूतगन्धिजलं दुष्टं सप्तेनश्च सनुदम् ।

तीर्थोदकं सलवणं पाथो वणात्तरन्तथा ॥

समुद्रगानदीवारः सासुद्रश्च सकर्दमम् ।

यवनान्यजखाताम्नः समुद्रगानगोदकम् ॥

धान्यक्षेत्रस्य मलिनं सकीटश्च परित्यजेत् ।

मानवो देवखानाम्नः सकले शौचकर्मणि ॥*॥

नृदः सकीटास्तीर्थानां देवायतनगोष्ठयोः ।

नदीदधिनदीदेवखातनोरस्य नृत्तिकाः ॥

महीतलोद्भवाः क्षेत्रकूपयोः सिकताश्च याः ।

अन्तर्जला धूलिन्दो वल्लीकस्य च कर्दमाः ॥

जयराच्च हलोत्ख्याता नृत्तिका भवन्त्येव च ।

अन्वत्युल्लोधीनां नृत्तिकादीनाश्च या नृदः ॥

धूम्रगानभूमेः शैलस्य तथा पूतस्थलस्य च ।

शौचतपविशेष्टमार्गस्य आखनखाताश्च नृत्तिकाः ॥

यज्ञस्थानस्य विप्राणां साधनामालयस्य च ।

नृत्तिका वर्जयेदेता देवर्षेः शौचकर्मणि ॥

पवित्रस्थानतो ग्राह्या हृदशाङ्गुल्यधोऽन्दः ।

द्विजेः सकलशौचायं शक्रेरादिविजिताः ॥*॥

प्रथमेऽङ्गिरः शौचं कुर्यात्तद्विजितः परम् ।

पुनर्जनेः पुरीषस्य यथा गन्धचयो भवैत् ॥

नृत्तिका प्रथमा शौचे त्वहं प्रवृत्तिरस्मिता ।

पूर्णप्रवृत्तिमात्रा तु द्वितीया सजला तथा ॥

तृतीया प्रमिता शौचे सार्धप्रवृत्तिरनृत्तिका ।

चतुर्थ्याद्या क्रमादेवमर्हं प्रवृत्तिवर्हिता ॥

यथा नृत्तिकायां पूर्णं त्रिपञ्च शौचकारिणः ।

अर्धप्रवृत्तिमात्रा सा सुनिभिः परिकीर्तिता ॥

गुदे दद्यान्मृदक्षिणः पञ्च वा रुम वा तथा ।

नृदमेका तथा शिश्रे तिस्रो वा नृत्तिका इयम् ॥

पुरीष

सप्त वामकरे दद्यात्तृदशचतुर्दश ।
 तिस्रो वा हस्तयोः सप्त चतुर्दश च षोडश ।
 पाण्डुरोरेका नन्दं पृष्ठे षड्वा तिस्रश्च नृत्तिकाः ।
 हस्तद्वयसंयुक्ता तिस्रश्च यद्दन्तया ॥ १ ॥
 मैथुने रेतःस्त्रलने नृजोत्सर्गे च नृद्वयम् ।
 दद्यात्तिस्रश्च शिष्टैका तिस्रो वामकरे नृदः ॥
 हस्ते च नृद्वयं नृच्छेत्तिस्रो वा शुद्धितत्परः ।
 पदेकैके द्विजस्तिस्रो यद्दोषं श्रौचमाचरेत् ॥
 यद्द्विजो द्विगुणं श्रौचं यत्ततो ब्रह्मचारिणाम् ।
 यद्द्वयवानप्रस्थानां प्रोक्तं त्रिगुणमेव च ॥
 सन्न्यासिनां वैष्णवानां श्रौचं संख्यं चतुर्गुणम् ।
 हस्तपाद्वारिपात्रानु नृद्विरद्विजं गोमयेः ॥
 दिवा यद्द्विजितं श्रौचं निशायामर्द्धकं भवेत् ।
 यत्तद्वर्द्धमशौचे तु जातके नृत्तकेऽपि च ॥
 चौरादिवाधिते मार्गे श्रौचमस्यार्द्धमाचरेत् ।
 योषितामेतद्वर्द्धं मूद्रादीनाञ्च नारदः ॥
 आधिभिक्षातुरो मर्त्यं क्षांतौ यदि यथावजम् ।
 श्रौचं कुर्यात् कृतं यत्तत् स्थानं प्रोक्षयेज्जलेः ॥
 वदस्त्रुतिपुराणानि धर्मेष्टास्त्राणि नैतिकम् ।
 मैत्रादिकर्मे यः कुर्याद्विहाय मन्दघोर्दिनः ॥
 प्रतिप्रश्नानमायुश्च प्रश्नां हन्ति यशः श्रियम् ।
 नलमाचारहीनस्य सदा तस्यापवित्रता ॥ २ ॥
 सालताञ्छेहिजा भूपा वैश्वमूद्रात्तज्जनाः क्षियः ।
 कुब्जं न श्रौचं यत्नेन यावच्छेत्तः पवित्रता ॥
 येषां ज्ञाप्यस्य मननं तथा नामप्रणत्पनम् ।
 सदैव स्मरणं भागवतानां साधुसंवनम् ॥
 भक्तिप्रधौतमनसां गोविन्दार्पितकर्मेणाम् ।
 बाह्यान्तःस्थविचितानां शुचिता तद्वर्द्धनिष्ठम् ॥
 नृद्विगोमयजलेः श्रौचमनैकेः कुरुते यदि ।
 मनोऽपवित्रता यस्य कदाचिद् न शुध्यति ॥
 गोविन्ददासता नास्ति यस्य लोकस्य जन्मनि ।
 षोडपि देहाशुचिः सत्त्वा श्रौचं मैत्रादिकर्मेण ॥
 शतधा यदि देवर्षे श्रौचं कुर्यात् सङ्कषा ।
 नृद्वारिगोमयेर्लोकौ भावदुष्टौ न शुध्यति ॥
 सदा चित्तापवित्रत्वमकार्षोः सुवि यो नरः ।
 तस्य तु स्यान्न मैत्रादिशौचैर्नैव स शुध्यति ॥
 पर्वताकारकूटेऽथ गोविट्सर्व्वनदीजलेः ।
 श्रौचं सत्त्वा न शुध्येत् दृष्टचित्तो भवेद्दयि ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥
 (उदकम् । इति निचयः । १ । १२ ॥ “पूरयति
 जगत् प्रलयकाले पूर्यते अनेन तदाकादि पालकं
 वा जगतः प्रस्थोत्पत्तिहेतुत्वान् । प्रीणातेर्वा
 बाहुलकात् कौप्यप्रत्ययः ईकारस्थोकारा-
 देशः स च प्रकारान् परो द्रष्टव्यः ।” इति तत्र
 देवराजयज्वा । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६३ । १ ।
 “यदक्रन्दः प्रथमं जायमान
 उद्यन्समुद्रादुत वा पुरीषात् ॥”
 “पुरीषात् सर्व्वकामानां पूरकादुदकात् ॥”
 इति तद्वाक्ये सायनः ।)
 पुरीषः, पुं, (पुर्यां देहात् इष्यते त्वय्यते इति ।
 पुरी + इष + कर्मणि छुट् ।) पुरीषम् । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥

पुरुषः

पुरीषमः, पुं, (पुरीषं मिमीते इति । मा + कः ।)
 मावः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पुरुः, पुं, (पिपत्तिं पूर्यते वेति । पू + “पृभिदि-
 यधियधिविधिशिभ्यः ।” उणा० १ । २४ ।
 इति कृः । “उदोऽष्टापूर्व्वस्य ।” ७ । १ । १०२ ।
 इति उत्वम् । “उरुवरुण १ । १ । ५१ ।
 इति रपरत्वम् ।) देवलोकः । उपभेदः । स च
 ययातेः कनिष्ठपुत्रः । (आदूदन्तोऽपि पाठः ।)
 परागः । इति मेदिनी । रे, पू = दैत्यः । इत्यु-
 ष्यादिकोवः । नदीभेदे, त्रि । इति शब्दरत्ना-
 वली । (राजविशेषः । यथा, महाभारते ।
 २ । ४ । २७ ।
 “सुकर्मा चैकितानश्च पुरुषामिन्नकवर्णः ॥”
 चाक्षुषमनो, पुत्रभेदः । यथा, मार्कण्डेय । ७६ । ५५ ।
 “उरुपुरुषतद्व्युत्पत्तुः सुमहावनाः ।
 चाक्षुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥”
 पर्व्वतभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ६० । २२ ।
 “पर्व्वतश्च पुरुर्नाम यत्र जातः पुरुवरुः ।
 नृगुर्यं च तपस्तेपे महर्षिगणसंविता ॥”
 शरीरम् । यथा, शङ्करविजये । १३ अध्याये ।
 “पुरुषं शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।
 शकारस्य वकारोऽयं यत्तयेन प्रयुज्यते ॥”
 प्रचुरे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा,
 नैषधे । १६ । ५ ।
 “स्फुरति तिमिरस्तोमः पङ्कप्रपञ्च इवोच्चकैः
 पुरुषतगरुचश्चपूटस्फुटसुभितः ॥”)
 पुरुजुतसवः, पुं, इन्द्रविशेषः । यथा,—
 “इन्द्रो विपश्चिदेवानां तद्रिपुः पुरुजुतसवः ।
 जवान हस्तिरूपेण भगवान्मुसुहदः ॥”
 इति गारुडे ८७ अध्यायः ॥
 पुरुदंशकः, पुं, (पुरु बहुलं यथा स्यात्तथा दंश-
 तीति । दन्श + क्तुल ।) दंशः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥
 पुरुदंशाः, [द्] पुं, (पुरुं दैत्यविशेषं दंशति
 हिनस्तीति । दन्श + अस्तुन् ।) इन्द्रः । इति
 जटाधरः ॥
 पुरुवः, पुं, (पुरति अग्रे गच्छतीति । पुर +
 “पुरः कृषन् ।” उणा० ४ । ७४ । इति कृषन् ।
 पिपत्तिं पूरयति वर्णं यः पुंश्च श्रेते य इति वा
 पुमान् । (यथा, मनौ । १ । ३२ ।
 “विधा सत्त्वान्नो देहमर्द्धेन पुरुषोऽभवत् ।
 अर्द्धेन नारी तस्यां स विराजमद्यत् प्रभुः ॥”
 तत्पर्यायः । पुरुषः २ ना ३ नरः ४ पञ्चजन
 ५ पुमान् ६ अर्थाश्रयः ७ अधिकारी ८ कर्माह्वः
 ९ जनः १० अर्थवान् ११ । इति राजनिर्घण्टः
 मनुष्यः १२ मानवः १३ मर्त्यः १४ मातुषः १५
 मनुः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्षिकराज
 १७ चनकामशामा १८ मदनशायकाङ्कः १
 मन्वथशायकलस्यः २० । इति कविकल्पलता
 स चतुर्विधः । यथा,—
 शशा नृगा दृवश्चाश्वोऽश्वौ जातिचतुष्टयम् ॥
 शशादीनां लक्षणं यथा,—

पुरुषः

“नृदुवचनसुश्रीकः कोमलाङ्गः सुकेशः
 सकलगुणनिधानः सत्त्ववादी शशोऽयम् ॥१॥
 वदति मधुरवाणीं दीर्घनेत्रोऽतिभौव-
 चपलमतिमुदहः श्रोत्रवेगो नृगोऽयम् ॥२॥
 बहुगुणबहुबन्धुः शीघ्रकामो गताङ्गः
 सकलवचिरदेहः सत्त्ववादी दृगोऽयम् ॥३॥
 उदरकटिप्रशः स्यादुपलक्ष्याधरौष्ठो
 दशनवद्वनगासाश्वोऽदीर्घो हि वाजी ॥” ४॥
 इति रतिमञ्जरी ॥ ७ ॥
 तस्य पञ्चलक्षणं यथा,—
 “पात्रे त्वागी गुणे रागी भोगी परिजनेः सह ।
 शास्त्रे वोढा रणे वोढा पुरुषः पञ्चलक्षणः ॥”
 इति प्राचीनाः ॥
 जितेन्द्रियस्य पुरुषत्वं यथा,—
 “सा श्रीर्या न मर्दं कुर्यात् स सुखी हृष्यो
 जन्मिन्तः ।
 तन्मित्रं यत्र विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
 इति गारुडे १६ अध्यायः ॥ ७ ॥
 (अस्य लक्षणानि यथा,—
 “उन्मानमानगतिसंहतिसारवर्ण-
 णं हृस्वरप्रलसितसन्मनूकमादौ ।
 जेनं नृणाञ्च विधिवत् कुशलोऽवलोक्य
 सासुप्तविहति यातमनागतश्च ॥
 अस्वेदनी नृदुतनी कमलोद्गमौ
 शिष्टाङ्गौ चरितान्नखौ सुपाण्यौ ।
 उग्रौ शिराविरहितौ सुगृह्यगुणौ
 कूर्मोन्नतौ च चरणौ मनुजेश्वरस्य ॥
 मूर्पाकारविरुद्धपाङ्कुरनखौ वक्रौ शिरासन्तौ
 संशुष्कौ विरलाङ्गौ च चरणौ दारिद्र्य-
 प्रदौ ।
 मागायोक्तकौ कषायसदृशौ वंशस्य विच्छि-
 त्तौ
 ब्रह्मणौ परिपक्वदृष्टुतितलौ पीतावगन्धारतौ ॥
 प्रविरजतगुरोमट्टजङ्घा
 द्विरदकरप्रतिमैर्वोरुभिश्च ।
 उपचितसमजानवश्च भूपा
 धनरहिताः श्वश्रूगालतुल्यजङ्घाः ॥
 रोमैर्कैकं रूपके पार्थिवानां
 हे हे ज्ञेये पङ्क्तिश्रोत्रियाणाम् ।
 जगद्गैर्नृणां मानवा दुःखभाजः
 केशाश्चैवं निम्बिताः पुजिताश्च ॥
 निर्मासजानुस्त्रियते प्रवासे
 सौभाग्यमन्त्रैर्विकटैर्द्विराः ।
 स्त्रीनिर्जिताश्चापि भवन्ति निम्बे
 राण्यं समासेषु महद्भिराशुः ॥
 लिङ्गेऽप्येधनवानपत्नरहितः स्यूते विहीनो घने-
 र्मेढ्रे वामनते सुतार्थरहितो वक्रोऽन्यथा पुत्र-
 वान् ।
 दारिद्र्यं विनते त्वधोऽप्यतनयो लिङ्गे शिरास-
 नते ।
 स्यूतयन्त्रियुते सुखी नृदु करोत्यन्तं प्रमेहा-
 दिभिः ॥

पुरुषः

कोशनिगटेर्भूपा दीर्घैर्भेद्यैश्च वितपरिहीनाः
 ऋजुवृत्तशेषो जनुशिरालशिखाश्च धनवन्तः ॥
 जलमृदुरेकदृषणो विषमैः स्त्रीचक्षुः समैः
 चित्तियः ।
 हृन्वायुचोद्वेहैः प्रलम्बदृषणश्च शतमायुः ॥
 रक्तेराट्टा मणिभिर्निर्द्रयाः पाशुरेण्य मलिनैश्च
 सुखिनः सशब्दमृत्वा निःस्त्रा निःशब्दधाराश्च ॥
 द्वित्रिचतुर्धाराभिः प्रदक्षिणावर्तवर्जितमृत्वाभिः ।
 पृथ्वीपतयो ज्ञेया विकीर्णमृत्वाश्च धनहीनाः ॥
 यत्केव मृत्वाधारा वलिता रूपप्रधानसुतदात्री ।
 क्षिप्रान्नतसममणयो धनवर्जितारक्षभोक्तारः ॥
 मणिभिश्च मध्यनिर्गैः कन्यापितरो भवन्ति
 निःस्त्राश्च ।
 बहुपशुभाणो मध्योन्नतैश्च नाटुलवर्णैर्धनिनः ॥
 परिशुष्कवस्त्रिशीर्षैर्धनरहिता दुर्भगाश्च
 विज्ञेयाः ।
 कुसुममगम्यशुक्ला विज्ञानतया महोपालाः ॥
 मधुगन्धे बहुविता मत्स्यसगन्धे बहुन्यपत्न्यानि ।
 ननुशुक्रः स्त्रीजनको मांससगन्धो महाभोगी ॥
 मदिरागन्धे यव्या चारसगन्धे च रेतसि दरिद्रः ।
 शीघ्रं मैथुनगामी दीर्घायुरतोऽन्यथात्पायुः ॥
 निःस्त्रीतिमृत्तस्त्रिक् समोसलस्त्रिक् सुखा-
 न्वितो भवति ।
 व्याघ्रान्तोऽर्धेस्त्रिगम्यकस्त्रिगम्यराधपतिः ॥
 सिंहकटिर्मनुवेन्द्रः कपिकरभकटिर्धनैः परि-
 त्यक्तः ।
 समजटरा भोगयुता षट्पिठरनिभोदरा
 निःस्त्राः ॥
 अविक्लपाश्या धनिनो निम्नैर्वक्त्रेण भोगस-
 न्यक्ताः ।
 समकुचा भोगाट्टा निम्नाभिर्भोगपरिहीनाः ॥
 उन्नतकुचाः चित्तिपाः कुटिलाः स्युर्मानवा
 विषमकुचाः ।
 सर्पोदरा दरिद्रा भवन्ति बहुश्लिष्टाश्च ॥
 परिमण्डलीकृताभिर्विस्तीर्णाभिश्च नाभिभिः
 सुखिनः ।
 खल्पा लङ्घनान्ना नाभिः क्लेशावहा भवति ॥
 वलिमध्यगता विषमा शूलाबाधं करोति
 नेःस्त्राश्च ।
 श्राव्यं वामावर्त्ता करोति मेघां प्रदक्षिणतः ॥
 पार्श्वयता शिरायुधसुपरिष्ठाक्षेत्रं गवा-
 टामधः ।
 शतपत्रकर्णिकाभा नाभिर्मनुष्यैश्च कुर्वते ॥
 शृङ्खलान्तं स्त्रीभोगिनमाचार्यं बहुसुतं यथा-
 सक्तम् ।
 एकद्वित्रिचतुर्भिर्वलिभिर्विद्याभूषं त्ववलिम् ॥
 विषमवलयो मनुष्या भवन्त्यगम्याभिगामिनः
 पापाः ।
 ऋजुवलयः सुखभाजः परदारहेषिणश्चैव ॥
 मांसजलदुग्धैः पार्श्वैः प्रदक्षिणावर्त्तरोमभि-
 र्भूपाः ।
 विपरीतैर्निर्द्रयाः सुखपरिहीनाः परप्रेक्षाः ॥

१८३

पुरुषः

सुभगा भवन्त्युद्वेहचूचुका निर्धना विषमदीर्घैः ।
 पीनोपचितनिमग्नैः चित्तियतयश्चूचुकैः सुखिनः ॥
 हृदयं वसुन्नतं पृथु न वेपनं मांसजं च वृष-
 तीनाम् ।
 अधमार्गा विपरीतं खररोमचितं शिरालश्च ॥
 समवक्षसोऽर्थवन्तः पीनैः शूराण्यकिञ्चना-
 स्तुभिः ।
 विषमं वक्षो येषां ते निःस्त्राः शृङ्खलधनाश्च ॥
 विषमैर्विषमो जनुभिरर्थविहीनोऽस्थिसन्धि-
 परिणद्धैः ।
 उन्नतजनुभांगी निम्नैर्निःस्त्रीर्धनवान् पीनैः ॥
 चिपिटयोवो निःस्त्राः शुक्ला शिरा च यस्य
 वा यीवा ।
 महिषयोवः शूरः श्राङ्खान्तो वृषसमयोवः ॥
 कम्बुयोवो राक्षा प्रलम्बकण्डः प्रभक्ष्यो भवति ।
 पृष्ठमभयमरोमशमर्थवतामशुभदमतोऽन्यत् ॥
 अखेदनपीनोन्नतसुगन्धिसमरोमसकुलाः
 कक्षाः ।
 विज्ञानतया धनिनामतोऽन्यथायैर्विहीनानाम् ॥
 निर्मासौ रोमचितौ भयावक्ष्यौ च निर्धन-
 स्यासौ ।
 विपुलावयुष्किन्नौ सुश्लिष्टौ सौख्यवोऽर्थवताम् ॥
 करिकरसदृशौ वृत्तावालान्ववल्गुभिर्नौ समौ
 पीनौ ।
 बाहू पृथिवीशानामधमार्गा रोमशौ ह्रस्वौ ॥
 हस्ताङ्गुलयो दीर्घाश्चिरायुषामवलिताश्च
 सुभगानाम् ।
 मेधाविनाश्च खप्पाश्चिपिटाः परकर्मनिरता-
 नाम् ॥
 शूलाभिर्धनरहिता बहिर्नताभिश्च शृङ्ख-
 लान्याः ।
 कपिसदृशकरा धनिनो व्याघ्रपमपाणयः
 पापाः ॥
 मखिवन्धनेर्निगूढेऽद्वैष्टे सुश्लिष्टस्त्रिभिर्भूपाः ।
 हीनेर्हस्तच्छेदः ज्ञेयः सशब्दश्च निर्द्रयाः ॥
 पिष्टवित्तो विहीना भवन्ति निम्नेन करतलेन
 नराः ।
 संवृतनिम्नैर्धनिनः प्रोतानकराश्च दातारः ॥
 विषमैर्विषमा निःस्त्राश्च करतलेरौश्वरास्तु
 लाक्षाभैः ।
 पीतेरगम्यवलिताभिगामिनो निर्धना रूचेः ॥
 सुषसदृशनखाः स्त्रीवाचिपिटेः स्फुटितैश्च
 वित्तसन्धक्ताः ।
 कुनखविवर्गैः परतर्कुकाश्च तालैश्च भूपतयः ॥
 अङ्गुष्ठयवैराट्टाः सुतवन्तोऽङ्गुष्ठमूलगैश्च यवः ।
 दीर्घाङ्गुलिपर्वणः सुभगा दीर्घायुश्चैव ॥
 क्षिग्धा निम्ना रेखा धनिनां तद्व्याख्येन
 निःस्त्रानाम् ।
 विरलाङ्गुलयो निःस्त्रा धनसचयिनो घना-
 न्गुलयः ॥
 तिस्रो रेखा मणिवन्धनोत्थिताः करतलोपगा
 वृपतेः ।

पुरुषः

मीनयुगाङ्कितपाणिर्निम्नं सन्नप्रदो भवति ॥
 वक्षाकारा धनिनां विद्याभाजान् मीनपुच्छ-
 निमाः ।
 शृङ्खलपत्रशिविकागजान्धपशोपमा वृपतेः ॥
 कलशमृद्वालपताकाङ्कुशोपमाभिर्भवन्ति निधि-
 पालाः ।
 दामनिमाभिश्चाट्टाः खल्लिकरूपाभिरेवार्थम् ॥
 चक्राक्षिपरशुतोमरशक्तिधनुःकुलसन्निभा
 रेखाः ।
 कुर्वन्ति चमूनाथं यज्वानसुखलाकाराः ॥
 मकरध्वजकोलागारसन्निभाभिर्महाधनोपेताः ।
 वेदीनिमेन वैवाग्निहोत्रिणो ब्रह्मतीर्थिन ॥
 वापीदेवकुलाद्यैर्धर्मं कुर्वन्ति च त्रिकोणाभिः ।
 अङ्गुष्ठमूलरेखाः पुत्राः स्युर्दारिकाः सन्नाः ॥
 रेखाः प्रदेशनीगाः शतायुषां कल्पनीय-
 न्नाभिः ।
 क्षिन्नाभिर्धर्मपतनं बहुरेखारेखिणो निःस्त्राः ॥
 अतिलक्षदीर्घैश्चयुक्तेर्निर्द्रया मांसलेधनोपेताः ।
 विष्णोपमेरवक्रैरधरेर्भूपास्तनुभिरस्त्राः ॥
 ओष्ठैः स्फुटितविखण्डितविवर्गकृन्तेश्च धन-
 परित्यक्ताः ।
 क्षिग्धा घनाश्च दृष्टाः सुतीक्ष्णदंष्ट्राः समाश्च
 शुभाः ॥
 जिह्वा रक्ता दीर्घा ज्ञेया सुसमा च भोगिनां
 ज्ञेया ।
 श्वेता लघ्वा परुषा निर्द्रयाणां तथा तालु ॥
 वक्त्रं सौम्यं संवृतममलं शृङ्खलं समश्च भूपानाम् ।
 विपरीतं क्लेशसुखां महासुखं दुर्भगाणाश्च ॥
 स्त्रीसुखमनपत्न्यानां श्राव्यवतां मखलं परि-
 ज्ञेयम् ।
 दीर्घं निर्द्रयाणां भीरुसुखाः पापकर्माणः ॥
 चतुरश्रं धूर्तानां निम्नं वक्त्रं तनयरहिता-
 नाम् ।
 लपणानामतिदृक् सन्ध्यां भोगिनां कान्तम् ॥
 अस्फुटितायं क्षिग्धं धनं शुभं नृदु च सन्न-
 तश्चैव ।
 रक्तेः परुषैश्चौराः क्षत्रभिरक्षैश्च विज्ञेयाः ॥
 निर्मासैः कर्णैः पापमृदवश्चर्पटैः सुबहुभोगाः ।
 लपणाश्च ह्रस्वकर्णाः शृङ्गुश्रवणाश्च भूपतयः ॥
 रोमशकर्णा दीर्घायुवस्तु धनभागिनो विपुल-
 कर्णाः ।
 क्रूराः शिरावनद्धेर्गालमैर्मांसलैः सुखिनः ॥
 भोगी त्वनिगम्यो मन्त्री सन्ध्यां मांसगच्छो यः ।
 सुखभाक् शुक्रसमनासखिरजोवो शुष्कनासश्च ॥
 क्षिन्नारुपयागम्यगामिनो दीर्घया तु सौभा-
 ग्यम् ।
 व्याकुचितया चौरः स्त्रीमृदुः स्याच्चिपिट-
 नासः ॥
 धनिनोऽग्रवक्रनासा दक्षिणवक्राः प्रभक्ष्याः
 क्रूराः ।
 ऋण्यो खल्लिच्छिद्रा सुपुटा नासा सभास्या-
 नाम् ॥

पुरुषः

धनिनां न्युतं सप्तद्विंशतिपिहितं आदि सान-
नादयः ।
दीर्घांशुर्वा प्रसुक्तं विज्ञेयं संज्ञतचैव ।
पद्मदत्ताभेर्धनिनो रक्तान्तविजोचनाः त्रियो-
भाजः ।
मधुपिङ्गलैर्महायां मार्जारविजोचनाः पापाः ।
हरिवाचा मङ्गलजोचनाश्च जङ्घेय जोचने-
चौराः ।
क्रूराः केकरनेत्रा गजसदृशदृशश्च भूपतयः ।
ऐश्वर्यं गम्भीरेर्नोक्तोत्पलकान्तिभिश्च विद्वांसः ।
अतिलघ्वानारकाणामरणासुत्याटनं भवति ।
मन्त्रित्वं स्थूलदृष्ट्या श्लाघाचान्ताश्च भवति
चौभाग्यम् ।
दीना इमिः खानां स्निग्धा विपुलायंभोगव-
ताम् ।
अभ्युन्नताभिरन्त्यायुषो विश्वाजीवताभिरति-
सुखिनः ।
विवमभ्रवो हरिद्रा बालेन्दुनतभ्रवः सधनाः ।
दीर्घांसं सक्ताभिर्धनिनः खण्डाभिरर्थपरिहीनाः ।
मध्यविगतभ्रवो ये ते सक्ताः स्त्रीव्यगम्यास्तु ।
उन्नतविपुलेः शस्त्रैर्धन्या निम्नेः सुतार्थसन्धक्ताः ।
विवमलजाटा विधना धनवन्तोर्ध्वं नृसदृशेन ।
शुक्तिविशालैराचार्यता शिरासन्तैरधर्म-
रताः ।
उन्नतशिराभिराट्याः स्वस्तिकवत्स्थानाभिश्च ।
निम्नलजाटा धधवत्सभागिनः क्रूरकर्म्मनि-
ताश्च ।
अभ्युन्नतैश्च भूपाः क्षपणाः स्युः सङ्कटलजाटाः ।
रक्षितमहीमनश्च स्निग्धश्च शुभावहं मनुष्यो-
याम् ।
रुचं दीनं प्रचुराशु चैव न शुभप्रदं पुंसाम् ।
हसितं शुभदमकम् सनिर्मोक्तितोचनश्च
पापस्य ।
हृदस्य हसितमसङ्गत् सोष्मादस्यासङ्गत्प्रान्ते ।
तिष्ठो रेखाः श्रतजीविनां लजाटायताः स्थिता
यदि ताः ।
चतुर्भिरवनीश्रुत्वं नवतिश्चायुः सप्तचान्दा ।
विष्णुनाभिश्चागम्यगामिनो नवतिरप्यरेखेण ।
केशान्तापगताभी रेखाभिरश्रीतिवर्षायुः ।
पञ्चभिरायुः सप्ततिरेकाप्यावस्थिताभिरपि षष्टिः ।
बहुरेखेण शतार्धं चत्वारिंशश्च वक्राभिः ।
त्रिंशद्भूजलाभिर्विश्रुतिक्षेत्रे वामवक्राभिः ।
सुदाभिः सख्यायुर्धनाभिश्चान्तरे कल्प्यम् ।
परिमङ्गलैर्गवाट्याम्बुजाकारैः शिरोभिरव-
नीश्राः ।
चिपिटैः पितृमाहृताः करोटिशिरसां चिरा-
ज्युः ।
घटमूर्धा भ्रान्तचिर्दिमन्तकः पापलङ्घने स्थितः ।
निम्नान्तु शिरो मङ्गला बहुनिम्नमनर्थं भवति ।
एकेकभवेः स्निग्धैः क्षयोराकुक्षितैरभिज्ञायेः ।
नृदुर्भिन चातिबहुभिः केशैः सुखभागं नरेन्द्रो
वा ।

पुरुषः

बहुमङ्गलविषमकपिलाः स्थूलस्युटितायपदय-
ङ्गलाश्च ।
अतिङ्कटिलाश्चातिवनाश्च मध्येना वितहीना-
नाम् ।
यद्यत्रात्रं रुचं मांसविहीनं शिरावनहश्च ।
तत्तद्विन्दं प्रोक्तं विपरीतमतः शुभं सर्वम् ।
त्रिषु विपुलो गम्भीरस्निग्धैव वदन्नतचतुर्ध्वजः ।
सप्तसु रक्तो राजा पञ्चसु दीर्घश्च खड्गश्च ।
नाभिः खरः सन्धिमिति प्रदिष्टं
गम्भीरमेतन्नित्यं नराणाम् ।
उरो लजाटं वदनश्च पुषां
विस्तीर्णमेतन्नित्यं प्रशस्तम् ।
वचोऽथ कक्षा नखनासिकास्थं
लजाटिका चेति बहुमतानि ।
हृत्स्थानि चत्वारि च त्रिङ्गुष्ठं
ध्रीवा च जङ्घि च हितप्रदानि ।
नेत्रान्तापादकरतास्त्रधरोष्ठजिह्वा
रक्ता नखाश्च खलु सप्त सुखावहानि ।
खड्गानि पञ्च दशनाङ्गुलिपर्वकेशाः
साकं त्वचा करदहाश्च न दुःखितानाम् ।
हृत्तुलोचनबाहुनासिकाः
स्तनयोरन्तरमन्त्र पञ्चमम् ।
इति दीर्घमिदं तु पञ्चकं
न भवत्येव वृथामभूतताम् ।
इति क्षेत्रम् ।
छाया शुभाशुभफलानि निवेद्यन्ती
लक्ष्या मनुष्यपशुपक्षिषु लक्ष्यज्ञैः ।
तेजोगुणान् बहिरपि प्रविकाशयन्ती
दीपप्रभा स्फटिकरत्नघटस्थितिव ।
स्निग्धजिह्वलङ्घस्त्रोमेकेश-
छाया सुगन्धा च महीसुतया ।
तुष्टार्धलाभाभ्युदयान् करोति
धर्मस्य चाहव्यहनि प्रवृत्तिम् ।
स्निग्धा चित्ताच्छहरिता नयनाभिरामा
चौभाग्यमार्दवसुखाभ्युदयान् करोति ।
सर्वार्थसिद्धिजननी जननीव चाप्या
छाया फलं तनुभृतां शुभमार्दवाति ।
चक्षाष्टप्या पद्महेमाक्षिवर्णा
युक्ता तेजोविक्रमेः सप्रतापैः ।
आप्येयीति प्राणिनां स्थाप्ययाय
चिप्रं सिद्धिं वाञ्छितार्थस्य धत्ते ।
मलिनपदवङ्गल्या पापगन्धानि कोत्या
जनयति वधवन्धवाध्यनर्थार्थनाशान् ।
स्फटिकसदृशरूपा भाग्ययुक्ताभ्युदारा
निधिरिव गगनोत्था श्रेयसां स्वस्त्वर्णा ।
छायाः क्रमेण कुजलागम्यनिलाम्बरोत्थाः
कंषिददन्ति दृष्ट ताश्च यथाहपूज्या ।
सूर्याजनाभपुङ्गवतयमोदुपानां
तुल्यास्तु लक्ष्यफलैरिति तत्त्वमावः ।
इति मृत्ना ।
करिद्वरचौघमेरीन्ददङ्गसिंहाद्वनिःखना
भूपाः ।

पुरुषः

गर्दभजंरक्तचखराश्च धनचौखसन्धक्ताः ।
इति खरः ।
सप्त भवन्ति च खारा मेदोमज्जात्वगक्षि-
शुक्लाणि ।
रुधिरं मांसं चेति प्राणभृतां तत्त्वमावपन्नम् ।
तास्त्रोष्ठदन्तपाणौ जिह्वा नेत्रान्ताप्यायुकरचरयैः
रक्तेस्तु रक्तखारा बहुसुखवनितायं पुत्रयुताः ।
स्निग्धत्वज्ञा धनिनो नृदुभिः सुभगा विच-
चयान्तदुभिः ।
मज्जामेदःखाराः सुशरीराः पुत्रवित्तयुक्ताः ।
स्थूलाश्चिरस्थिखारो बलवान् विद्यानागः सुक-
पश्च ।
बहुगुणयुक्ताः सुभगा विद्वांसो रुरवन्ताश्च ।
उपचितदेहो विद्वान् धनी सुकृपश्च मांस-
खारी यः ।
इति खरः ।
सङ्गत इति च सुदृष्टसन्धिता सुखसुखो ज्ञेया ।
इति संज्ञतिः ।
क्षेहः पञ्चसु लक्ष्यो वाग् जिह्वा दन्तनेत्रनखसंख्यः ।
सुतधनचौभाग्ययुताः स्निग्धैस्ते निर्धना रुच्यैः ।
इति क्षेहः ।
दुतिमान्धव्यैः स्निग्धः क्षितिपानां मध्यमः सुतार्थ-
वताम् ।
रुच्यो धनहीनानां शुद्धः शुभदी न सङ्कीर्णः ।
इति वर्णः ।
साध्यमनूकं वक्राङ्गोत्तमार्दूलसिंहगदङ्गसुखाः ।
अप्रतिहतप्रतापा जितरिपवो भागवेन्द्राश्च ।
वानरमहिषवराहजनुक्यवदनाः सुतार्थसुख-
भाजः ।
गर्दभकरभप्रतिमेर्मखैः शरीरैश्च निःसुखखाः ।
इत्यनूकम् ।
अष्टशतं वक्ष्यतिः परिमाणं चतुरश्रीरिति
पुंसाम् ।
उत्तमवमहीनानामङ्गुलचक्राखमानेन ।
इत्युन्मानम् ।
भारार्धतदुः सुखभाक् तुलितोऽतो दुःखभाग्
भवत्यनूकः ।
भारोऽतो वाट्यानामध्यर्धः सर्वधरणीशः ।
विश्रुतिवर्षा नारी पुरुषः खलु पञ्चविश्रुतिभि-
रभ्यैः ।
अर्हति मानोन्मानं जीवितभागे चतुर्थे वा ।
इति मानम् ।
भूजलशिखनिलाम्बर-
सुरनररचः पिशाचकतिरश्चाम् ।
सन्धेन भवति पुरुषो
लक्ष्यमेतद्भवत्येवम् ।
महीस्वभावः शुभपुण्यगन्धः
सन्धोगवान् सुश्रवणः स्थिरश्च ।
तौयस्वभावो बहुतां यपायी
प्रियाभिलाषी रसभोजनश्च ।
अभिप्रलब्धा चपलोऽतितीक्ष्ण-
श्चक्षुः सुधासुर्वहुभोजनश्च ।

पुरुषः

वायोः स्वभावेन चतः लक्ष्य
चिप्रं च कोपस्य वर्षं प्रयाति ॥
संप्रकृतिर्निपुणो विद्वत्तस्यः
शब्दगतिः कुशलः सुधिराङ्गः ।
ताम्रयुतो पुरुषो ऋदुकोपः
क्षेत्रतश्च भवेत्पुरुषस्यः ॥
मत्स्यस्यसंयुतो गौतम्युक्तप्रियः ।
संविभागश्रीलवास्त्रमेव मानवः ॥
तोक्ष्यप्रकोपः खलचेष्टितश्च
यापश्च सत्त्वेन निशाचरात्मा ।
पिशनचस्यचपणो मन्नाक्तो
बहुप्रलापी च सतुल्यगङ्गाः ॥
भौरः सुधासुवैभुक् च यः स्यात्
श्रेयः स सत्त्वेन नरस्त्रिभुक् ॥
एवं नराणां प्रकृतिः प्रदिष्टा
यज्ञचक्षुःशः प्रवदन्ति सत्त्वम् ॥

इति प्रकृतिः ॥

शार्दूलहंससमद्विपगोपतीनां
तुल्या भवन्ति गतिभिः शिखिनाश्चभूपाः ।
येषां शब्दरहितं क्षितिमिदं यातं
तेऽपीश्वरा हतपरिभ्रुता दृष्टिः ॥

इति गतिः ॥

आन्तस्य यानमश्वश्च नुमुक्षितस्य
पानं दधामरिगतस्य भयंयु रथा ।
यतानि यस्य पुरुषस्य भवन्ति काळे
सन्धं वदन्ति खलु तं नरलक्षणाः ॥
पुरुषलक्षणास्तु तस्मिन् मया
सुविमतास्त्वलोक्य समासतः ।
इदमधीत्य नरो वृषसम्भतो
भवति सर्वजनस्य च वल्लभः ॥
इति श्रीवराहमिहिरकृतौ दृष्टान्तहितायां पुरुष-
लक्षणं नामाष्टविंशतितमोऽध्यायः ॥ ८ ॥
लक्ष्मणपुरुषस्य गोविन्दपदाश्रयत्वं यथा,—
“स्त्रियो वा पुरुषो वापि स्यात्तथायी नपुंसकः ।
भक्तत्वे गणनीयश्चेन्नोविन्दपदमाश्रयेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरलक्षणे ६६ अध्यायः ॥

पुरुषार्थां मध्ये गुरवो यथा,—
“गुरुत्वापि सर्वेषां पूण्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्यास्तयः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भावयति वा सतं येन विद्वोपदिश्यते ।
श्रेष्ठभाता च भर्ता च पश्चेति गुरवः स्मृताः ॥”
इति कौर्मि उपविभागे ११ अध्यायः ॥
आत्मा । इत्यमरः । १ । १ । २१८ । (यथा,
भागवते । ७ । १४ । १७ ।

“पुराण्येन सृष्टानि कृतिर्मयुषिदेवताः ।
श्रेते जीवेन रूपेण पुरेण पुरुषो ह्यसौ ॥”
यथा च शङ्करविजये १३ अध्याये ।
“पुरुषं शरीरेऽस्मिन् शयनात् पुरुषो हरिः ।
शकारस्य वकारोऽयं व्यत्ययेन प्रयुज्यते ॥”
वाङ्मयतत्त्वः । पुनागपादः । इति मेदिनी ।
६, ४१ । (तत्पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“कुम्भीकः पुरुषस्तुङ्गः पुनागो रक्तकेश्वरः ॥”)

पुरुष

विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥ (स हि पुराण-
पुरुष एव । यथा, हरिवंशे । १०८ । २० ।
“एवं पुराणः पुरुषो विष्णुर्वेदेयु पथ्यते ।
अचिन्त्यश्चाप्रमेयश्च गुणैश्च परस्तथा ॥”
शिवः । यथा, महाभारते । १४ । ८ । १४ ।
“यान्यायाचक्षरूपाय सद्गते शङ्कराय च ।
सेन्याय हरिकेशाय स्याद्वै पुरुषाय च ॥”
जीवः । यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्व-
भागे । ४ । १६ ।
“प्रकृतिः चरमित्युक्तं पुरुषोऽचर उच्यते ।
ताविमौ प्रेरयन्त्यः स परः परमेश्वरः ॥”
दुर्गा । यथा,—
“महानिति च योगेयु प्रधानश्चैव कथ्यते ।
त्रिगुणा अतिरिक्ता सा पुरुषश्चेति चोच्यते ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्य पञ्चविंशतितत्त्वात्मकत्वं जज्ञत्वा यथा,—
“एभिः सप्त्यादितं सृष्टं पुरुषः पञ्चविंशकः ।
ईश्वरेच्छावशः सोऽपि जडात्मा कथ्यते बुधैः ॥”
इति मातृस्य तत्त्वकथनावसारे ७ अध्यायः ॥
(अन्वयानुक्रमः । यथा, माघे । ५ । ५६ ।
श्लोकटीकायां मञ्जिनाथकृतवचनम् ।
“पञ्चमेनायपादेन सुवि स्थित्वायपादयोः ।
ऊर्ध्वप्रेरयथा स्थानमन्वानां पुरुषः स्मृतः ॥”
मेवमिधुनर्वाह्यतुलाधनुःकुम्भराशयः । यथा,—
“कूरोऽथ सौम्यः पुरुषोऽङ्गना च
ओजोऽथ युग्मं विषमः समश्च ।
चरस्थिरदृष्टात्मकनामधेया
मेधादयोऽभी क्रमशः प्रदिष्टाः ॥”

पुरुषग्रहं यथा,—
“भौमाकर्कशीवाः पुरुषाः क्लीवौ सोमजभातुजौ ।
स्त्रास्त्रौ भार्गवचक्रौ द्वौ तत्पतित्वास्तथोच्यते ॥”
पुरुषलक्षणं यथा,—
“हस्तो मूलश्रवणपुनर्वसुश्रवणशिरस्तथा पुष्यः ।
गर्भाधानादिकार्येषु पुनामायं गणः शुभदः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तद्वैदिकपर्यायः । मनुज्याः १ नरः २ धवाः ३
जन्तवः ४ विश्वः ५ क्षितयः ६ जण्यः ७ चर्ष-
णयः ८ नहुषः ९ हरयः १० मर्याः ११ मन्त्राः
१२ मर्ताः १३ ज्ञाताः १४ तुल्यशः १५ ह्यवः
१६ आयवः १७ यदवः १८ अन्वः १९ पूरवः
२० जगतः २१ तस्युवः २२ पञ्चजनाः २३
विवस्वतः २४ पृथ्वीः २५ । इति वेदनिघण्टौ
२ अध्यायः ॥

पुरुषकं, क्ली, पु, (पुरुष एवेति । पुरुष + खार्थे कन् ।)
चोटकानाम्बुस्थितिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
श्रीलक्ष्मणो इति हिन्दीभाषा । (यथा, माघे ।
५ । ५६ ।
“श्रीलक्ष्मणो पुरुषकोमलितायकायः ॥”
“पुरुषकोऽन्वानां स्थानकभेदः । यदुक्तम्,—
‘पञ्चमेनायपादेन सुवि स्थित्वायपादयोः ।
ऊर्ध्वप्रेरयथा स्थानमन्वानां पुरुषः स्मृतः ॥’
पुरुष एव पुरुषकस्तेन पुरुषकीय स्थानके-

पुरुष

नोन्नमित ऊर्ध्वस्थितोऽयकायः पूर्वकायो यच्च
स तथोक्तः ॥” इति तट्टीकायां मञ्जिनाथः ॥
पुरुषकारः, पु, (पुरुषस्य कारः करणम् ।) पुरु-
षस्य कृतिः । पौरुषम् । चेष्टा । यथा,—
मनुस्मृत्या ।

“दैवे पुरुषकारे च किं व्यायस्तं अवोहि मे ।
अथ मे संशयो देव हेतुमर्हस्यशेषतः ॥
मत्स्य उवाच ।

स्वमेव कर्म देवास्त्रं विद्धि देहान्नरार्जितम् ।
तस्मात् पौरुषमेवैव श्रेष्ठमाहुर्मनीषिणः ॥
प्रतिबुल्लनथा देवं पौरुषेण विद्वन्मते ।
मङ्गलाचारयुक्तानां नित्यसुत्यानशीलनाम् ॥
येषां पूर्वकृतं कर्म सत्त्विकं मनुजोत्तमम् ।
पौरुषेण विना तेषां केषांचिद्दृश्यते फलम् ॥
कर्मणा प्राप्यते लोके राजसस्य तथा फलम् ।
लक्ष्म्ये कर्मणा विद्धि तामसस्य तथा फलम् ॥
पौरुषेणाप्यते राजन् । मार्गितयं फलं नरैः ।
दैवमेव विजानन्ति नराः पौरुषवर्जिताः ॥
तस्मात्तत्कालसंयुक्तं देवं न सफलं भवेत् ।
पौरुषं देवस्यैवा काले फलति पार्थिव । ॥
देवं पुरुषकारश्च कालश्च मनुजोत्तमम् ।
चयमेतन्नशुभस्य । पक्षितं स्यात् फलावहम् ॥
लघ्वर्ध्वद्विषमायोगाद्दृश्यन्ते फलसिद्धयः ।
तास्तु काले प्रदृश्यन्ते नैवाकाले कथञ्चन ॥
तस्मात् सदैव कर्मणं सधर्मं पौरुषं कृभिः ।
एवमेव प्राप्नुवन्तीह परलोकफलं ध्रुवम् ॥
जालसाः प्राप्नुवन्त्यर्थान् च देवपरायणाः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन पौरुषे यत्नमाचरेत् ॥

त्यक्तालसान् देवपरान् मनुज्या-
सुत्याननुक्तान् पुरुषान् हि लक्ष्मीः ।
अन्विष्य यत्नाद्भुज्यते रूपेण ।
तस्मात् सदोत्थानवता हि भाव्यम् ॥”

इति मातृस्य देवपुरुषकारको नाम १६५ अध्यायः ॥
(यथा च नोतिशास्त्रे ।

“यथा श्लेकेन चक्रेण न रथस्य गतिर्भवेत् ।
तथा पुरुषकारेण विना देवं न सिध्यति ॥”
पुरुषकुञ्जरः, पु, (पुरुषेयु कुञ्जरः श्रेष्ठ इति । पुरुषः
कुञ्जर इत्युपमितसमासो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
यथा, अमरे । ३ । १ । ५६ ।

“स्युत्तरपदे यात्रपुङ्गवर्षमङ्गुलराः ।
सिंहशार्दूलनागाद्याः पुंसि श्रेष्ठार्थवाचकाः ॥”
(यथा, रामायणे । २ । १० । ५ ।
“हृन्नागार्थे । ममामित्रे । सकामा भव केकयि ॥
मृतं मयि गते रामे वनं पुरुषकुञ्जरे ॥”)

पुरुषजा, पु, (द्वितीयासप्तम्यर्थेऽन्तेः पुरुषशब्दात्
“देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्तोऽथो द्वितीयासप्तम्यो-
र्बहुलम् ॥” ५ । ४ । ५६ । इति आ ।) पुरुषम् ।
पुरुषौ । पुरुषान् । पुरुषे । पुरुषयोः । पुरुषेभ्यः ॥
देवाद्वैतप्रयोगे स्थापितसूत्रेण चाप्रत्ययनिष्प-
न्नम् । देवाद्वैतस्य देवमनुष्यपुरुषपुरुषमर्तबहु-
दत्वादि । इति सुधबोधटीकायां दुर्गादासः ।
(यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३१ । ८ ।

पुरुषा

“उक्तयेषु कारो प्रति नो लुप्य
मा नो नि कः पुरुषना नमस्ते ॥”

“पुरुषना पुरुषेषु ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

पुरुषत्वं, स्त्री, पुरुषस्य भावः । पुरुषवृत्तिरवाधा-
रणाधर्मेः । पुरुषशब्दात् भावार्थे त्वप्रत्ययः ।

(यथा, महाभारते । ५ । १८ । १३ ।

“हनिष्यसि रणे विप्रं पुरुषत्वञ्च लस्यसे ॥”
पुरुषश्च ॥

पुरुषदत्तः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्
परिमाणार्थे दत्प्रत्ययः । इति व्याकरणम् ॥

पुरुषदत्तिका, स्त्री, (पुरुषस्य दत्त इव आकृति-
र्यस्याः । कप् । कापि अत इत्वम् ।) मेदा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (मेदाशब्देऽस्या विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

पुरुषद्वयसः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्
परिमाणार्थे द्वयसत्प्रत्ययनिष्पन्नः । इति व्या-
करणम् ॥

पुरुषद्वयो, [नृ] त्रि, पुरुषद्वयशीलः । पुरुष-
शब्दोपपदाद्विषयातोर्विन्प्रत्ययनिष्पन्नः । इति
व्याकरणम् ॥

पुरुषनागः, पुं, (पुरुषो नाग इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषपुङ्गवः, पुं, (पुरुषः पुङ्गव इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषपुङ्गरीकः, पुं, (पुरुषेषु पुङ्गरीकः श्रेष्ठ
इत्यर्थः । यद्वा, पुरुषः पुङ्गरीको यावद्देवेषुप-
मितसमासः ।) पुरुषयात्रः । नरश्रेष्ठः । इत्य-
मरः । ३ । १ । ५६ ॥ जिनराजविशेषः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥

पुरुषमात्रः, त्रि, पुरुषपरिमाणः । पुरुषशब्दात्
परिमाणार्थे मात्रप्रत्ययः । इति व्याकरणम् ॥
(यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । ५ । २ । ५ । १ ।
“पुरुषमात्रेण वि मीमिते यज्ञेन वै पुरुषः
सम्मितः ॥”)

पुरुषवर्धनः, पुं, (पुरुष ऋषभ इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

पुरुषयात्रः, पुं, (पुरुषो यात्र इव ।) पुरुषश्रेष्ठः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, महाभारते ।
६ । १६ । ४३ ।

“एवमेव पुरुषयात्राः पाङ्कजा युद्धनन्दिनः ॥”)

पुरुषशार्ङ्गः, पुं, (पुरुषः शार्ङ्ग इव ।) पुरुष-
श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । ६१ । ६ ॥

“तव च भातरं वीरमपश्यं सख्यमाचिनम् ।

शक्रस्याह्वांसनगतं तत्र मे विस्मयो महान् ।

आसीत् पुरुषशार्ङ्गः । दृष्ट्वा पार्थं तथागतम् ॥”)

पुरुषसिंहः, पुं, (पुरुषः सिंह इव पुरुषेषु सिंहः
श्रेष्ठो वा ।) पुरुषश्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५६ ॥

जिनराजविशेषः । तत्पर्यायः । श्रैविः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३६० ॥

पुरुषायः, पुं, (पुरुषार्थं जिनपुरुषाणामाद्यः
प्रथमः ।) आदिनाथनामा जिनविशेषः । इति

पुरुष

धनञ्जयः ॥ (पुरुषेषु जीवेषु आद्यः प्रथमः ।
पुरुषाणामाद्य इति वा ।) विष्णुः ॥

पुरुषाधमः, पुं, (पुरुषेषु अधमोऽतिनिष्ठः ।)
निष्ठनरः । यथा, शान्तिशतके ।

“नाथे श्रीपुरुषोत्तमे त्रिजगतामेकाधिपे सैतवा
सेषे स्वस्य पदस्य दातरि सुरे नारायणे तिष्ठति ।
यं कश्चित् पुरुषाधमं कतिपययामेष्टमन्यार्थं
सेवायै नृगयामहे नरमहो नृणां वराका
वयम् ॥”

पुरुषार्थः, पुं, (पुरुषस्य अर्थः ।) पुरुषस्य प्रयो-
जनम् । स च चतुर्विधः । यथा, अग्निपुराणे ।

“धर्मायैकाममोक्षाच्च पुरुषार्था उदाहृताः ॥”
(यथा, मनुः । ७ । १०० ।

“एतच्चतुर्विधं विद्यात् पुरुषार्थप्रयोजनम् ॥”)
गोखामिमते भक्तिः पञ्चमपुरुषार्थः ॥ (पुरुष-
कारः । यथा, महाभारते । ३ । १७६ । २७ ।

“देव पुरुषकारेण को वक्ष्यितुमर्हति ।
देवमेव परं मन्ये पुरुषार्थो निरर्थकः ॥”)

पुरुषास्थिमाली, [नृ] पुं, (पुरुषाणामस्थीनि
तेषां मालास्थस्येति । पुरुषास्थिमाला +
त्रौह्यादित्वात् इनिः ।) शिवः । इति हेम-
चन्द्रः । २ । १११ ॥

पुरुषोत्तमः, पुं, (पुरुषेषु उत्तमः ।) विष्णुः । इत्य-
मरः । ११ । २१ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४६ ।

“हरिर्यथैकः पुरुषोत्तमः स्मृतः

महेश्वरश्चात्मक एव नापरः ।

तथा विदुर्मी तुल्यः शतक्रतुं

द्वितीयगामी न हि शब्द एव नः ॥”

एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । ५ । ७० । १० ।

“पुराणात् सद्नाम्नापि ततोऽसौ पुरुषो-
त्तमः ॥”)

जिनराजविशेषः । तत्पर्यायः । सोमभूः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५६ ॥ पुरुषेषु मध्ये

उत्तमः । यथा, धर्मपुराणे ।
“विशेषसमभावस्य पुरुषस्थानवस्य च ।

अरिमित्रेऽपुदासोने मनो यस्य समं ब्रजेत् ॥

समो धर्मेः समः स्वर्गः समो हि परमं तपः ।

यस्येव मानसं निव्यं स नरः पुरुषोत्तमः ॥”

(पुरुषोत्तमो जगन्नाथोऽख्यत्रेति । अण् ।
उत्कलखण्डकेदेशः । स तु पीठस्थानानामन्य-
तमः । तत्र भगवतो विमलारूपेण विराजते ।

यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ६४ ।

“गयायां मङ्गला प्रोक्ता विमला पुरुषोत्तमे ॥”

अन्यकर्तृविशेषः । स तु प्रयोगरत्नमालायाकर-
णस्य द्विरूपैकाक्षरहारावलीकोषाणां अन्य-
वाच्य कतिपयग्रन्थानां ग्रन्थता ।)

पुरुषं, त्रि, (पुरुषं प्रचुरं हन्ति गच्छतीति ।
पुरु + हन् गतो + अन्त्यभ्योऽपीति ङः ।) प्रचु-
रम् । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥

पुरुषु, त्रि, (पुरुषं प्रचुरं हान्त गच्छतीति । हन्
गतौ + बाहुलकात् ङुः ।) प्रचुरम् । इत्यमर-
टीकायां खामी । (पुरुषुरित्यपि पाठः ॥)

पुरोगः

पुरोक्तः पुं, (पुरुष प्रचुरं कृतमाज्ञानं यज्ञे
यस्य । पुरु यथा स्थातया कृत्यते यज्वभिरिति
वा । यङ् । पुरुषि बहूनि कृतानि नामानि
यस्य ।) इन्द्रः । इत्यमरः । ११ । १४४ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । १२६ । २५ ।

“पुरुकृताद्यं जज्ञे कुन्त्यामेव धनञ्जयः ॥”

प्रचुरनामविशिष्टे, त्रि । यथा, भागवते ।
८ । १ । १३ ।

“स विचकायः पुरुकृत ईशः

सद्यः स्वयंभ्योतिरजः पुराणः ॥”

स्त्री, भगवती । सा तु पुष्करे पीठस्थाने विरा-
जते । यथा, देवीभागवते । ७ । १० । ५६ ।

“विम्बे विम्बेश्वरीं प्राहुः पुरुकृताश्च पुष्करे ॥”

पुरुरवाः [स्] पुं, (पुरु प्रचुरं यथा स्थातया
रौतीति । “पञ्चतस्य पुरुर्नाम यच्च यज्ञे पुरु-
रवाः ॥” ३ । १०२२ । इति महाभारतोक्तवचनात्

पुरौ पञ्चते रौतीति वा । पुरु + र + “पुरु-
रवाः ॥” उणा० ४ । २३१ । इति अविप्रत्य-
येन निपातनात् साधुः ।) बुधस्य पुत्रः । स

तु चक्रवर्तीयादिराजः । तत्पर्यायः । बौधः २
ऐलः ३ उर्वशीरमयः ४ । इति हेमचन्द्रः ।

यथा, अग्निपुराणे ।
“ततो बुधाश्रमं प्रायादिहा रूपाश्रिता सती

बुधेनाम्नरमासाद्य मैथुनाद्योपमङ्गिता ॥
सोमपुत्राद्बुधाश्रान् । तस्या जज्ञे पुरुरवाः

जनयित्वा ततः सा तं पुनः सुदुज्जतां गता ॥”
अपि च ।

“इजोदरे च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् ।
अश्वमेधशतं सायमकरोदयुः स्वतेजसा ॥

पुरुरवा इति ख्यातः सर्वलोकनमस्कृतः ।
हिमवच्छिखरे रम्ये आराध्य स जनार्दनम् ।

लोकेश्वर्यमगमाज्ञाणा सप्तङ्गीपपत्तिदा ॥
केशिप्रभृतयो देवास्तस्य भृत्यत्वमागताः ।

उर्वशी यस्य पत्नीलमगात् सङ्गमोहिता ॥
सप्तङ्गीपा वसुमती सशैलवनकाजना ।

धर्मैर्न पालिता तेन सर्वलोकहितेविद्या ॥
चामरग्राहिणी कौर्तिः सम्पन्नैकाङ्गवाहिका ।

विष्णुप्रसादाद्देवेन्द्रो ददावर्द्धासनमदा ॥
धर्मार्थकामाधर्मस्य सममेवाभ्यपालयत् ।

धर्मार्थकामार्त्तं द्रष्टुमाजगुः कौतुकात् पुरा ॥
इति मातृ २४ अध्यायः ॥

(अस्य विशेषविवरणानु हरिवंशे २६ अध्या-
द्वयम् ॥ *) विषदेवः । इति ङटाधरः

पार्वणश्राद्धदेवः । यथा,—
“पुरुरवा माद्रवाश्च पार्वणे ससुदाहृतौ ॥”

इति आह्वनस्ये दृष्टव्यः ॥

पुरोगः त्रि, (पुरोऽग्रे गच्छतीति । पुरुस् + गम +
ङः ।) अग्रगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२

(यथा, रघुः । ६ । ५५ ।
“व्याघातरेखे सुसुषो मुखाभ्यां

विभर्ति यक्षपभृतां पुरोगः ॥”)
प्रधानः । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ ॥

पुरोहि

पुरोहितः, पुं, (पुरोऽर्थे गतिर्गमनमस्य ।) कुकुरः ।
इति धराणि ॥ अयगे, जि ॥
पुरोगमः, जि, (पुरोऽर्थे गच्छतीति । गम +
अच् ।) अयगामी । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥
(यथा, महाभारते । ६ । १६ । १० ।
“यं दृष्ट्वा पार्थिवाः सर्वे दुर्योधनपुरोगमाः ।
निवर्त्तन्त्यन्ति संजस्ताः सिंहं क्षुद्रमृगा यथा ॥”
कुकुरे, पुं । इति हेमचन्द्रटीका ॥)
पुरोगामी, [नृ] जि, (पुरोऽर्थे गच्छतीति । गम +
णिनि ।) अयगामी । तत्पर्यायः । पुरोगः २
अयगेवरः ३ प्रहः ४ अयतःवरः ५ पुरःवरः ६
पुरोगमः ७ । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ नावीरः ८
प्रयसरः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥
पुरोटिः, पुं, (पुरोऽर्थात् । अट + इत् ।) पञ्च-
भङ्गारः । इति त्रिकाण्शेषः । रायभाटि इति
भाषा ॥ (पुरसंस्कारः । इति हारावली । १६४ ॥)
पुरोडाः, [शृ] पु, (पुर आदौ दास्यते दीयते
इति । पुरस् + दास्य दाने + क्तिप् । निपात-
नात् इत्य डः ।) हविः । इति सुगवोध-
याकरणम् ॥
पुरोडाशः, पु, (पुरोऽर्थे दास्यते दीयते इति ।
दाश + कर्मणि घञ् । निपातनात् इत्य डः ।)
हविर्भेदः । स तु यवचूर्णनिर्मितरोटिका-
विशेषः । (यथा, मनुः । ६ । ११ ।
“वासन्तशरदेर्मध्येर्मुन्मैः स्वयमाहुतैः ।
पुरोडाशांश्चक्ष्वेव विधिवन्निर्वपत् पृथक् ॥”)
पिष्टकचमसं । हुतशेषः । इति मेदिनी । श्र, ३८ ॥
सोमरसः । इति हेमचन्द्रः ॥
पुरोडाशं, जि, (पुरोडाशाय हितमिति । पुरो-
डाश + यत् ।) पुरोडाशायम् । हविर्योग्यम् ।
पुरोडाशाय हितम् । यथा, भट्टिः । ५ । १२ ।
“आमिन्चोयं दधि क्षीरं पुरोडाशं तथोषधम् ।
हविर्ह्यङ्गवानश्च नाप्युपनन्ति राक्षसाः ॥”
पुरोडावा, स्त्री, (पुरं उद्भवो यस्याः ।) मङ्गा-
भेदा । इति रत्नमाला ॥
पुरोधाः, [सु] पु, (पुरोऽर्थे दधाति मङ्गल-
मिति । पुरस् + धा + “पुरसि च ।” उणा० ४ ।
२३० । इति असिः । स च ङित् ।) पुरोहितः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ (यथा, रघुः । ३ । १८ ।
“स जातकर्मण्यखिलं तपस्विना
तपोवनाद्विद्य पुरोधसा कृतं ॥”)
पुरोभागौ, [नृ] जि, (पुरः पूर्वमेव भजते इति ।
पुरस् + भज + णिनि ।) दोषभाजदृशौ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४६ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ६ । ८३ ।
“क्षपितोऽपि स यजैर्ना न्यवधौद्रागमोहितः ।
तेनेवागात् पुरोभागवितकातङ्कपाचताम् ॥”
अग्रांशौ च ॥
पुरोहितः, पुं, पुरो दृष्टादृष्टफलसु कर्मसु धीयते
आरोप्यते यः । (यथा, पुर आदावेव हितं
मङ्गलं यस्मात् ।) शान्तादिकर्ता । तत्पर्यायः ।
पुरोधः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ धर्मकर्मदा-

१८७

पुलकः

कारकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणं
यथा, चायक्ये ।
“वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
आशीर्वादवचोयुक्त एव राजपुरोहितः ॥”
तस्य वर्णनीयलक्षणं यथा,—
“काणं अङ्गमपुत्रं वानभिन्नमजितेन्द्रियम् ।
न ह्रस्वं याधितं वापि वृष्टः कुर्यात् पुरोहितम् ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥ * ॥
पुरोहिते वर्णनीयानि यथा,—
“पुरोहितो हितो वेदस्तुतिज्ञः सत्यवाक् शुचिः ।
ब्रह्मण्यो विमलाचारः प्रतिकर्त्तापदान्ध्रुः ॥”
इति कविकल्पलता ॥
(यथा च ।
“दोषागन्तुजन्तुभ्यो रसमन्विशारदौ ।
रक्षेतां वृषां निव्यं यत्नाद्देवपुरोहितौ ॥
ब्रह्मा वेदाङ्गमष्टाङ्गमायुर्वेदमभाषत ।
पुरोहितमते तस्मादर्थत भिषगात्मवान् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने चतुस्त्रिंशोऽध्याये ।)
पुलं, पूर्णौ । पूर्णोकरणे । इति कविकल्पद्वयः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । पुः
पुरौ पुरः । पुलंति पयसा कुम्भं चेटौ । इति
दुर्गादासः ॥
पुल, क उच्छ्रितौ । इति कविकल्पद्वयः ॥ (पुरा
पर०-अक०-सेट् ।) उच्छ्रितिरुच्चोभावः । क,
पोलयति पल्यतः । इति दुर्गादासः ॥
पुल, ज महत्त्वे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ज, पोलः पुलः । पोलति ।
इति दुर्गादासः ॥
पुल, श्र महत्त्वे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (तुदा०-
पर०-अक०-सेट् ।) श्र, पुलति पुलिनं शरदि
महत् स्यादित्यर्थः । पोलिता । इति दुर्गादासः ॥
पुलः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल +
कः ।) पुलकः । विपुले, जि । इति मेदिनी । ले,
२३ ॥
पुलकं, स्त्री, (पुलतीति । पुल + कः । ततः संज्ञायां
कन् ।) कङ्कृतम् । तच्च पल्यतीत्यन्तिका-
विशेषः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुलकः, पु, (पुल + स्वार्थे कन् ।) रोमाश्च ।
तत्पर्यायः । रोमोद्भेदः २ त्वकृप्यम् ३ त्वग-
कुरः ४ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (यथा, आर्या-
सप्तशत्याम् । ३७६ । .
“प्रमलवृक्षतकेशवचोभरविपुलपुलककुच-
कलसा ।
गोवर्द्धनगिरिगुह्यतां सुगवधूर्निभस्तप-
हसति ॥”)
शरीरान्तर्हर्षिर्भवकीटः । इति हेमचन्द्रः ॥
(तुच्छधान्यम् । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
“पुलका इव धान्येषु पूतिका इव पक्षिषु ।
मशका इव मर्षेऽपु येषां धर्मो न कारणम् ॥”)
प्रक्षरविशेषः । तस्य परीक्षा यथा,—
“पुण्येषु पल्यतवरं च निम्नगासु
स्थानान्तरेषु च तथोत्तरदृशगलात् ।

पुलिनं

संस्थापिताश्च नखरा भुजगैः प्रकाशं
संपूज्य दानवपतिं प्रथिते प्रदेशे ॥
दाशायवागदवमेकलकालगादौ
गुह्याङ्गनचौद्रनखालवर्णाः ।
गन्धर्ववृद्धकदलीसहस्रावभासा
एते प्रशस्ताः पुलकाः प्रसूताः ॥
शस्त्राजन्तङ्गाकैर्विचित्रभङ्गा
शूरेकपेताः परमाः पवित्राः ।
मङ्गल्ययुक्ता बहुभक्तिचित्रा
द्विप्रदास्ते पुलका भवन्ति ॥
काकशरासभ्यगालट्टकोयरूपै-
गुह्यैः समांशुधिरार्द्रमुखैरुपेताः ॥
मृदुप्रदास्तु विदुषा परिचर्जनीया
मृत्वां पलस्य कथितश्च शतानि पञ्च ॥”
इति मारुते ७७ अध्यायः ॥
मणिदोषविशेषः । हरितालम् । गजानपिष्टम् ।
गन्धर्वविशेषः । इति मेदिनी । के, १०१ ॥
असुराजी । गत्वर्कः । इति हेमचन्द्रः ॥
पुलकी, [नृ] पु, (पुलकोऽवस्थस्येति । पुलक +
इनिः ।) घाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुलस्तिः, पु, (पुल महत्त्वे + क्तिप् । पुलं महत्त्वं
असते गच्छतीति । अस् + ति । इत्यञ्जलदत्तः ।
४ । १७६ ।) पुलस्त्यमनिः । इत्युणादिकोषः ॥
पुलस्त्यः, पु, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स ब्रह्मणः कर्त्ता जातः ।
तस्य भार्या हविर्भूः कर्द्दमकन्या । तस्य पुत्रः
अगस्त्यः विश्रवाश्च । इति श्रीभागवतम् ॥
यथा, हरिवंशे । ७ । ८ ।
“मरीचिरत्रिभगवानङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
पुलस्त्यश्च वशिष्ठश्च सप्तैते ब्रह्मणः सुताः ॥”
पुलहः, पुं, सप्तर्षीणां मध्ये ऋषिविशेषः । इति
शब्दरत्नावली ॥ स च ब्रह्मणो नाभितो जातः
तस्य भार्या कर्द्दमसुनिकन्या गतिः । तस्य
पुत्राः कर्मश्रेष्ठः यवीयान् सहिष्णुश्च । इति
श्रीभागवतम् ॥
पुलाकः, पुं, (पोलति उच्छ्रितो भवतीति । पुल +
“बलाकादयश्च ।” इति आकप्रत्ययेन निपा-
तनात् वाधुः ।) तुच्छधान्यम् । आगडा इति
व्यातम् ॥ (यथा, मनुः । १० । १२५ ।
“पुलाकाश्चैव धान्यान्वा जीकांश्चैव परिच्छेदाः ॥”)
संक्षेपः । अल्पलम् । भक्तविक्रमकम् । भक्त-
गुलिका । इत्यमरभरतौ । क्षिप्रम् । यथा पुलक-
कारी । इति स्वामी ॥
पुलाकी, [नृ] पुं, (पुलकः क्षिप्रता दृष्टौ विषये
अवस्थस्येति । पुलक + इनिः ।) दृष्टः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १८० ॥
पुलायितं, स्त्री, (पुल + क्वच् + क्तः ।) अन्धगतिः ।
तत्पर्यायः । विक्रान्तिः २ । इति त्रिकाण्शेषः ॥
पुलिनं, स्त्री, (पोलतीति । पुल महत्त्वे + “तल-
पुलिभ्याश्च ।” उणा० २ । ५३ । इति इगन् । स
च कित् ।) तोयोत्थिततटम् । इत्यमरः । १ ।
१० । ६ ॥ चर इति चङा इति च भाषा ॥

पुलिन्दः

(यथा, रामायणे । २ । ६५ । ६ ।

“कश्चिन्नानिकाशोर्दीक्षितः पुलिनशालिनीम् ।
कश्चित् सिद्धजनाकीर्णो पश्य मन्दाकिनीं
नदीम् ॥”)

जलादधिरोहितं तटम् । इति भरतः ॥ तत्-
प्लवणोययत्तदीपम् । इति सुभूतिः ॥ क्रमेणो-
त्थितं तटम् । इति स्वामी । जलमध्यस्थसुत्थितं
तटम् । इति पञ्जिका । दीपम् । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यच्चविशेषे, पु । यथा, महाभारते ।
१ । ३० । १६ ।

“उलकश्चनान्धाश्च निमिषेण च पश्चिराट् ।
प्रवर्ज्य च संघामं चकार पुलिनेन च ॥”)

पुलिन्दः, पुं (पुल महत्त्वे + “कुलिपुल्योः किल्बच्” ।
उणा० ४ । ८२ । इति किल्बच् ।) चङाल-
भेदः । स च नक्षत्रशब्दवाच्यः । इत्यमरभरतौ ।
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

पुलस्य उवाच ।

“एवं गतेषु जैलोक्ष्यं दानवेषु पुरन्दरः ।
जगाम ब्रह्मवदनं सह देवैः शचीपतिः ॥
तत्रापश्यन् स देवेशं ब्रह्माणं कमलोद्भवम् ।
ज्वलिभिः सार्द्धमासीनं पितरं स्वस्र कश्यपम् ॥
ततो ननाम शिरसा शक्रः सुरगणैः सह ।
ब्रह्माणं कश्यपश्चैव तांश्च सर्वान्स्तीपोधनान् ॥
प्रोवाचैकः सुरैः सार्द्धं देवनाथं पितामहम् ।
पितामह । कृतं राज्यं बलिना बलिना मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच शक्रेतत् सुन्यत स्वकृतं फलम् ।
शक्रः पप्रच्छ भो ब्रह्म किं मया दत्तं जतम् ॥
कश्यपोऽप्याह देवेश । अणुहत्या कृता त्वया ।
द्विदुरात्मया गर्भः कृतो वै बहुधा बलात् ॥
पितरं प्राह देवेन्द्रो मातुर्दृषणतो विभो ।।
कर्तनं प्राप्तवान् गर्भो यदशौचा हि साभवत् ॥
ततोऽबवीत् कश्यपस्तु मातुर्दोषे सदासताम् ।
गतस्ततो विनिहतो दोषोऽपि कुलिशेन भोः ॥
तच्छ्रुत्वा कश्यपवचः प्राह शक्रः पितामहम् ।
विनाशं पाप्मनो ब्रह्म प्रायश्चित्तं विभो । मम ॥
ब्रह्मा प्रोवाच देवेशं वशिष्ठः कश्यपस्तथा ।
हितं सर्वस्य जगतः शक्रस्यापि विशेषतः ॥
शक्रचक्रगदापाणिमध्वः पुरुषोत्तमः ॥
तं प्रपद्यस्व शरणं स ते श्रेयो विधास्यति ॥
सहस्राक्षोऽपि वचनं युक्त्या स निश्चय्य वै ।
प्रोवाच स्वल्पकालेन कश्चिन् प्राप्यो बहूदयः ॥
ता ऊर्ध्वदेवता मर्त्या स्वल्पकाले बहूदयः ॥

इत्येवमुक्तः सुरराट्पुत्रिणा
मरीचिपुत्रेण च कश्यपेन ।
तथैव मित्रावरुणात्मजेन
वेगान्महीपुष्टमवाप्य तस्यौ ।
कालञ्जरस्योत्तरतः सुपुण्य-
स्तथा हिमाद्रेरपि दक्षिणस्याम् ।
कुशस्थजान् पूर्वत एव विभ्रुतो
वसोः पुरात् पश्चिमतोऽवतस्यौ ॥
यत्राप्य चक्रे भगवान् सुरारि-
वांस्तथमथ कृतशुश्रूषते ।

पुलोमा

स्त्रातिं जगामाद्य गदाधरेति
महाचन्द्रस्य श्रितः कुठारः ॥
यस्मिन् दिग्जनाः श्रुतिश्लाघ्यसंयुताः
समानतां यान्ति पितामहेन ।
मरुत्पितृन् यच्च संप्रपूज्य
भक्त्या त्वन्ये नहि चेतसैव ।
फलमभ्यामेधमखस्य मानवा
लभन्त्यनन्तं भगवत्प्रसादात् ॥
महानदी यच्च सर्वाङ्गिण्या
बालापदेशाद्विमर्शेनमेव ।
चक्रे जगन् पापविनष्टमयं
सन्दर्शनप्राशनमज्जनेन ॥
तत्र शक्रः समभ्येत्य महानद्याच्छटेऽनुते ।
आराधनाय देवस्य कृत्वाभ्रममवस्थितः ॥
प्रातःस्नानाय त्वधःप्राथी एकभक्तिर्ह्याचितः ।
तपस्तेषु सहस्राक्षः सुवन् देव गदाधरम् ॥
तस्यैव तप्यतः सन्त्यक् जितसर्वेन्द्रियस्य च ।
कामक्रोधविह्वलस्य सायः संवत्सरो गतः ॥
ततो गदाधरः प्रीतो वासवं प्राह नारद ।।
गच्छ प्रीतोऽसि भवती सुक्तपापोऽसि साम्य-
तम् ॥
निजं राज्यञ्च देवेश । प्राप्तासि त्वचिराद्विः ।
यतिष्यामि यथा शक्र । भाविश्रेयो यथा तव ॥
इत्येवमुक्तोऽथ गदाधरेण
विसर्जितः क्षाप्य मनोहरायाम् ।
आतस्य देवस्य ततः पुरस्तात्
संप्रोचुरज्जगन्नुग्रासयस्य ॥
प्रोवाच तान् भीषणकर्मकारान्
नाम्ना पुलिन्दा मम पापसम्भवाः ।
वसन्धमेवान्तरमद्रिस्तुख्यो-
र्हिमाद्रिकालाञ्जरयोः पुलिन्दाः ॥
इत्येवमुक्त्वा सुरराट् पुलिन्दान्
वित्तुक्तपापः सुरसिद्धयचैः ।
संपुण्यमानोऽनुजगाम चाश्रमं
मातुस्तदा धर्मेनवासमादम् ॥

इति वामने ६३ अध्यायः ॥

पुलोमजा, स्त्री, (पुलोमो दैव्यात् जायते इति ।
जन + जः ।) शची । इत्यमरः । १ । १ । ४८ ॥
(यथा, काशीखण्डे १० अध्याये ।
“निर्यात्यैः क्रतुशतं यः कश्चित् कुरुतेऽवगौ ।
जितेन्द्रियोऽमरावत्यां स प्राप्नोति पुलोमजाम् ॥”)
पुलोमजित्, पुं, (पुलोमानं जयतीति । जि +
जिप् तुगागमच् ।) इन्द्रः । इति कैचित् ॥
पुलोमवित्, [व] पु, (पुलोमो दैवविशेषस्य
द्विट् श्रुत् ।) इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८८ ॥
पुलोमवित्, [व] पु, (पुलोमानं भिनत्तीति ।
भिट् + जिप् ।) इन्द्रः । इति भूरिप्रयोगः ॥
पुलोमा, [न] पुं, असुरविशेषः । स इन्द्रस्य
असुरः । इति पुलोमजाशब्दटीकायां भरतः ॥
(अयं खल्विन्द्रेण निपातितः । यथा, हरि-
वर्षे । २० । १३४ ।
“क्षत्वा सम्बन्धकं चापि विश्वसिच्छन्नुवा नहि ।

पुष्करं

पुलोमानं जवानाजौ जामाता सन् शत-
क्रतुः ॥”)

पुलोमारिः, पुं, (पुलोमोऽरिः शत्रुः ।) इन्द्रः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष, पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पोषति तातः पुष्टम् । इति
दुर्गादासः ॥

पुष, क य औ पुष्टौ । पोषणे । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-अनिट् ।) क,
अपुषत् । य, पुष्यति । औ, पोष्टा । इति
दुर्गादासः ॥

पुष, क ष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) क, पोषयति । इति दुर्गादासः ॥

पुष, ग पुष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) ग, पुष्याति पुषोष । इति
दुर्गादासः ॥

पुषा, स्त्री, (पुष्यातीति । पुष पुष्टौ + कः । तत-
ष्टाप् ।) लाङ्गलिकोष्ठ्यः । इति शब्दचक्रिका ।
पुषितं, त्रि, (पुष्यते क्किति । पुष + क्तः । आदि-
गर्णोयत्वात् इट् ।) पुष्टम् । कृतपोषणपचि-
न्मगादि । इत्यमरः । ३ । १ । ६७ ॥

पुष्करं, कौ, (पुष्यातीति । पुष पुष्टौ + “पुषः
कित् ।” उणा० ४ । ४ । इति करन् । स च
कित् ।) हस्तिमुखायम् । (यथा, माघे । ५ । ३० ।

“आलोकापुष्करमुखोऽक्षितिरभीक्ष्ण-
मुखाभभूरभिता वपुरम्बुवर्धः ॥”)

वाद्यभाण्डसुखम् । (यथा, रघुः । १७ । ११ ।

“नदद्भिः क्षिप्रगम्भीरं तूर्यैराहतपुष्करैः ॥”)

“पुष पुष्टौ । पुषः कित् । इति करन्प्रत्ययः ।

पुषिरन्तान्तरात्तस्यर्थः । पोषयति भूतान्यवकाश-
प्रदानेन उदकदानाद्युपकारेण च । पुष्कं वारि

रातीति पुष्करं इति चौरस्वामी । पुषिरन्त-
र्यथांत् स्वरश्चयुधियुधियः कित् । इति

विहितः करन्प्रत्ययो बाहुलकात् भवति ।

चूडलकृष्टवौचीपुषितुमिन्द्रमुष्यः कित् । इति

कर इति श्रीभोजदेवः । पोषयति भूतानीति ।

पुष्कोपपदानातः आतोऽनुपसर्गे कः । यद्वा,

वपुरित्युदकनाम तत् कर्तुं शीलमस्तीति । कौ

हेतुताच्छीलाशुलोभ्येभ्यः । इति टः । वपुष्करं

सत् वकारलोपेन पुष्करम् । एवोदरादिः ।” इति

निचयटी देवराजयज्वा ॥ जलम् । (यथा, शत

पथब्राह्मणे । ६ । ४ । २ । २ ।

“आपो वै पुष्करं प्राणोऽथवा प्राणो वा ॥”)

योम । (यथा, हारीते प्रथमस्थाने चतुर्थेऽध्याये

“मेघाः सूर्याश्लासमानरुचयो ह्यल्पस्रवाण्य

खना

हंसाजीकमजालिमच्छित्तजलः पद्माकरः

श्रीभनः ।

तीव्रक्षिप्रमयूखचक्रविमला खानिहनी

कौतुदी

चिवा चर्मेविपकतोयसुरसा स्थाविर्मेन

पुष्करम् ॥”)

पुष्करः

खड्गप्रज्ञम् । पद्मम् । (यथा, रामायणे ।
२ । ६५ । १४ ।

“सखीवच विगाहस्य सीते ! मन्दाकिनीं
नदीम् ।

कमलान्वयमञ्जनी पुष्कराणि च भाभिनि ।”
तीर्थभेदः । (यथा, महाभारते । १ । ३६ । ३ ।

“गोकर्णे पुष्करारण्ये तथा हिमवतस्तटे ।”

अस्य अन्वयविवरणं पुंलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । कुलौषधम् । इत्यमरः । ३ । ३ । १८५ ।

(यथास्य पर्यायः ।

“उक्तं पुष्करमूलम् पुष्करं पुष्करं च तत् ।

पद्मपत्रं चाक्षरं कुलमेदमिमं जगुः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

खड्गकोषः । इत्यमरटीकायां अथुरेशः ।

काण्डम् । द्वीपभेदः । इति मेदिनी । रे, १८७ ।

(अस्य विवरणं पुंलिङ्गान्तपुष्करशब्दे द्रष्टव्यम्)

युद्धम् । इति नानार्थरत्नमाला ॥ * ॥

पुष्करः, पुं, (पुष + “पुषः क्ति”) उणा० ४ । ४ ।

इति करन् । स च क्ति । रोगविशेषः । नाग-

विशेषः । सारसपक्षी । रुपभेदः । स तु नल-

रान्धता । (यथा, महाभारते । ३ । ५६ । ४ ।

“ स समाविश्य च नलं समीपं पुष्करस्य च ।

गत्वा पुष्करमावेदमेहि दीक्ष्य नलेन वै ।”

अयं हि कलिसाहाय्येन अच्युते नलं विजित्वा

निवधाधिपोऽभवत् । एतद्वृत्तान्तं महा-

भारते वनपर्वणि ५६ अध्याये द्रष्टव्यम् ।

वरुणपुत्रः । इति मेदिनी । रे, १८७ । (वाद्य-

विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०६ । ६९ ।

“प्रावाद्यन्त ततस्त्रयं वंशवीणादिदहुराः ।

पञ्चवाः पुष्कराश्चैव षडङ्गाः पट्टहानकाः ।”

पर्वतविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥

सप्तद्वीपानां मध्ये द्वीपविशेषः । पुष्करद्वीपवर्णनं

यथा,—

रुत उवाच ।

“शाकद्वीपस्य विस्ताराद्दिगुणैः समन्ततः ।

क्षीराब्धेर्व समावृत्य द्वीपः पुष्करसंज्ञितः ।

एक एवात्र विप्रक्रातः पर्वतो मानसोत्तरः ।

योगनानां सहस्राणि चोर्ध्वं पञ्चाशदुच्छ्रितः ।

तावदेव च विस्तारः सर्वत्र परिमण्डलः ।

स एव द्वीपो यच्छार्द्धमानसोत्तरसंज्ञितः ।

एक एव महासागुः सन्निवेशाद्दिघाततः ।

तस्मिन्दीपे स्फूर्तौ तु द्वौ पुण्यौ जनपदौ शुभौ ।

अपरी मानवस्याथ पर्वतस्यानुमण्डली ।

महावीरं स्फूर्तं वर्षं धातकीवल्कमेव च ।

खादूदकगोदधिना पुष्करः परिभाषितः ।

तस्मिन्दीपे महादक्षो न्ययोधोऽमरपुङ्गतः ।

तस्मिन्निवसति अजा विश्वात्मा विश्वभावनः ।

तत्रैव सनिशार्द्धलाः शिवनारायणालयम् ।

वसन्त्यत्र महादेवो हरार्द्धो हरिरथयः ।

संपुष्पमांगो अक्षादोः कुमारार्द्धे च योगिभिः ।

गन्धर्वैः किन्नरैश्चक्षुरैश्चरैः लघुपिङ्गलैः ।

सुखासुख प्रजाः सर्वा आसृज्याः सहस्रविधः ।

पुष्करः

निरामया विशोकाश्च रागद्वेषविवर्जिताः ।

सत्वावृते न तत्वास्तां नीतमाधममध्यमाः ।

न वर्णाश्रमधर्माश्च न नद्यो न च पर्वताः ।

परं पुष्करस्याथ समावृत्य स्थितो महान् ।

खादूदकः ससुद्रस्तु समन्ताद्भिजसत्तमाः ।

परं तस्य महती दृश्यते लोकसंस्थितिः ।”

इति कौर्म ४७ अध्यायः ॥ * ॥

पुष्करद्वीपस्यारणा । तस्य रथः । यथा,—

“लोकेश्वरः सोऽपि वृभिर्भुञ्जी-
र्षेः सदैवैरेव ब्रह्मचारी ।

द्वीपे शुभे पुण्यजनैरुपेतं

उवाच राजा स तु पुष्करस्यः ।

तेनैव नात्मा स तु पुष्करोऽपि

सदोच्यते देवगणैः सविष्टः ।

तेनैव यानेन तयाम्बुजेन

बभूव नात्मा तमघाडयन्ति ।”

इत्युपपुराणम् ॥ * ॥

अज्ञस्ततीर्थविशेषः । तस्य नामान्तरम् । रूप-

तीर्थम् २ सुखदर्शनम् ३ । तत्र ज्येष्ठपुष्करः

मध्यमपुष्करकनिष्ठपुष्करनामकाश्चोद्भवाः ।

तस्य परिमाणं शतयोजनमख्यम् । इति पद्म-

पुराणम् ॥ * ॥ योगविशेषे गङ्गादीनां पुष्करत्वं

यथा,—

“मकरस्यो यदा भागुस्तदा देवगुर्वर्ध ।

पूर्णिमायां भागुवारं गङ्गा पुष्कर ईरितः ।

गङ्गातीर्थं प्रयागे च कोटिख्यंयहैः समः ।

सिंहसंस्थं दिनकरे तथा जीवेन संयुतं ।

पूर्णिमायां गुरोर्वारे गोदावण्यास्तु पुष्करः ।

तत्र ज्ञानं च दानं च सर्वं कोटिगुणं भवेत् ।

मेघसंस्थं दिवानाथे देवानां च पुरोहिते ।

सोमवारे सिताष्टव्यां कावेरी पुष्करो मतः ।

ककैटस्थं दिवानाथे तथा जीवेन्द्रवासरे ।

अमायां पूर्णिमायां वा लघ्वा पुष्कर उच्यते ।”

इति स्कन्दपुराणे पुष्करखण्डे श्रीशैलमाहात्म्यम् ।

मेघनायकविशेषः । तत्परिज्ञानं यथा,—

“त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शेषिते क्रमात् ।

आवर्त्तं विहि सप्ततः पुष्करं द्रोणममुद्म् ।”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्य फलम् । यथा,—

“पुष्करे दुष्करं वारि शस्यक्षीना वसुधरा ।

वियद्वीपहता लोकाः पुष्करे जलदाधिपे ।”

इति ज्योतिषम् ॥ * ॥

क्रूरवार-भद्रातिथि-अथपादगन्ध-वर्धिताशुभ-

जनकयोगविशेषः । यथा,—

“पुनर्वसुतरावाप्ता क्षतिकोतरफलगुणी ।

पूर्वभाद्रं विशाखा च रविभौमशनेश्चराः ।

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

एतेषामेकदा योगो भवतीति त्रिपुष्करः ॥ * ॥

जाते तु चारजो योगो ऋते भवति पुष्करः ।

त्रिगुणं फलदो दृष्टौ नष्टे ऋते ऋते तथा ।

प्रथमे मासि वर्षे वा कुटुम्बमपि पीडयेत् ।

देवोऽपि यदि वा रक्षेत् तस्य पुत्रो न जीवति ॥

पुष्करः

अतस्तद्दोषशान्त्यर्थं होमयेद्युतं बुधः ।

अशक्तश्च सुवर्णादिदानं कुर्याद्वयथाविधि ॥”

समर्थचेद्व वराहसंहितोक्तं अयुतहोमादिकं
कुर्यात् । वाक्यं यथा,—

श्रीविष्णुरोम् तत् सद्भासुके मास्यसुकपसेऽसुक-

तिथौ असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा असुक-

गोत्रस्य प्रेतस्यासुकदेवशर्मास्यपुष्करयोग-

कालीनमरणजन्यदोषशमनकामः इदं काचनं

श्रीविष्णुदेवतं यथासम्भवगोचरान्ते ब्राह्मणायाहं

ददे । ततो दक्षिणां दद्यात् । अन्यत्र पूजाहोम-

कर्मणि करिष्ये । इति विशेषः । एतत् सर्व-

मश्रीचरेऽपि कर्तव्यम् । यथा दत्तः ।

सुखकाळे त्विदं सर्वं कृतं परिकीर्तितम् ।

आपद्मस्तस्य सर्वस्य कृतंऽपि न कृतम् ॥”

इति शुद्धिकारिका ॥ * ॥

अपि च ।

“पुनर्वसुतरावाप्ता क्षतिकोतरफलगुणी ।

पूर्वभाद्रं विशाखा च षडैते वै त्रिपुष्कराः ।

द्वितीया सप्तमी चैव द्वादशी तिथिरेव च ।

शनिभौमो रविश्चैव वाराश्चैते त्रिपुष्कराः ।

ऋते त्रिपुष्करा ज्ञेयास्तथा द्वादशमासिके ।

हिमासे च तथा प्राप्ते षण्मासे च चतुर्थके ।

घोरुषे मासि संपूर्णे कुटुम्बं पीडयेद्वयम् ।

अन्तेऽप्युपान्ते मध्ये च पुष्करो हन्ति नात्मा ॥

तद्दोषप्रशमार्थं होमयेद्युतं बुधः ।

तिलव्रीहियवाश्चैव लवाण्येन समन्तथा ।

क्षीरेणैव तथाचार्यो जुहुयाद्भक्तिभावतः ।

चरुश्च अथैतन्न प्राप्ते कुर्यादल्लिप्ता ॥

वैकङ्कदुम्बराभत्यैः प्रत्येकाष्टोत्तरं शतम् ।

एकैकं त्रिचिचुक्तं दर्भेण परिवेष्टितम् ॥

यमाय वकङ्कतेन घर्मायोदुम्बरं च ।

अभत्यैश्चित्रगुप्तं जुहुयात् क्रमशस्तथा ॥

तद्दद् दत्ततिलाश्चैव तथा समिधमेव च ।

एकीकृत्य समं सर्वं चरुमाश्लिष्य होमयेत् ॥

यवव्रीहितिलैर्युक्तं तद्वत्तुं अपयेच्चरुम् ।

दधिमाश्लिष्यसंयुक्तं होमः सहस्रसंख्या ॥

वैकङ्कदुम्बराभत्यैर्होमसंदिधिपूर्वकम् ।

यमं घर्म्मं चित्रगुप्तं पुष्करं पुरुषं तथा ॥

तिथिं वारं तथा ऋतं पूजयित्वा तु होमयेत् ।

पञ्चवर्गेन चर्णेन कुर्याद्वि पद्ममण्डलम् ॥

यमं घर्म्मं चित्रगुप्तं स्थापयेत् क्रमशस्ततः ।

तिलप्रपूरितं पात्रं लौहे च लघ्वावासवा ॥

वेष्टयित्वा यमं तत्र स्थापयेत्क्षौद्रनिर्मितम् ।

दत्तप्रपूरितं पात्रं कांस्यपात्रे निरञ्जनम् ॥

रौप्याकृतिं शुक्लवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

खर्वाकृतिं रक्तवस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

क्षीरप्रपूरितं पात्रं प्रस्तरपात्रे च पुष्करम् ॥

लघ्वाकृतिं लघ्वावस्त्रवेष्टितं तत्र पूजयेत् ।

सुवर्णतुल्यामर्द्धं वा अथवा शक्तिभावतः ॥

प्रतिमाश्च समाः सर्वाः क्रमात्तत्र नियोजिताः ।

श्रीहौ यवे तथा घान्ये क्रमात् पात्रत्रयमन्तः ॥

पुष्कर

नूतने च क्रमात् पीठे स्थापयेद्विधिपूर्वकम् ।
मण्डलस्य चतुर्दिक्षु चतुःकुम्भांश्च स्थापयेत् ॥
दक्षिणदिशि चतुर्दिक्षु प्रकल्प्य संयुतेऽन्ततः ।
अथवा तन्मूलदेशे सचतुर्पल्लवांस्तथा ॥
पीठवर्त्येण संयुक्तं क्रियाद्वयचतुष्टयम् ।
चक्रातपं तदुपरि विचित्रं परिकल्पितम् ॥
कुम्भाणाञ्च चतुःपार्श्वे यवतिलैर्युक्तमण्डलान् ।
स्थापयेयुः क्रमात्तत्र पूजाकाले द्विजोत्तमाः ॥
मण्डलस्य तथा पूर्वे वातकं घटमर्पयेत् ।
नानादेवान् गणेशादीन् अष्टादीन् समर्पयेत् ॥
हुत्वा यथाक्रमं तत्र वलिं दद्याद्विचक्षणः ।
पयोद्वयेन क्षीरेण स्थापयित्वा यथाक्रमम् ॥
स्नेह स्नेहेव मन्त्रेण पूजयित्वा च होमयेत् ॥
गवं विधिप्रकारेण यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
पुष्करारिष्टदोषस्तु चतुर्ध्यातव्यं सम्भवेत् ॥
संवत्सरे तथा पूर्णे घोडशे मासि वै तथा ।
षण्मासाभ्यन्तरे तस्य सुतहानिं विनिर्दिष्टेत् ॥
अथवा स्वामिनं हन्ति द्वितीयं भातरन्तथा ।
तृतीयं सर्वहानिः स्यात् सुतवित्तविनाशनम् ॥
प्रेतारिष्टविनाशाय यमादीन् यो न होमयेत् ।
मन्त्राणि तस्य नश्यन्ति गोमहिषादीनि सर्वतः ॥
सर्वविधिलतं होमं यः कर्तुमक्षमो भवेत् ।
होमं कृत्वा यथाशक्त्वा धेनुप्रेक्षां प्रदापयेत् ॥
अस्मिन् क्षते न सर्वहः प्रेतारिष्टं न पीडयेत् ।
न विप्रो यजमानस्य न चारिष्टं प्रजायते ॥
एतद्दोमं विनिर्दिष्टं यन्नतो न करोति यः ।
न रक्षति यमस्तस्य यमर्मासंश्च वंशजम् ॥
सुतो भ्राता तथा जाया पतिः श्वशुर एव च ।
माता पिता स्वसा वापि पितृयो भगिनीपतिः ॥
ज्येष्ठभ्राता पतिश्चापि स्वामी पापलभेव च ।
एकैकं वर्षसंपूर्णं कुटुम्बं पीडयेद्भवम् ॥
घोडशे मासि संपूर्णे बान्धवान् परिपीडयेत् ॥
बान्धवानामभावं च वास्तुदोषो न जीवति ॥
त्रिपुष्करे तथा दोषे यः प्रेतं न तु होमयेत् ।
देवता यदि वा रक्षन् तस्य पुत्रो न जीवति ॥
यत्किञ्चिद्दानमुत्तुङ्ग्य शुद्धो भवति मानवः ।
न रक्षति यमस्तस्य यदि होमं न कारयेत् ॥
तस्मात् विधिप्रकारेण पुष्करारिष्टशान्तये ।
यमं धर्मं चित्रगुप्तं पूजयित्वा च होमयेत् ॥
मण्डले घटमारोप्य पूजयित्वा यथाक्रमम् ।
विधिपूर्वकं तथा हुत्वा प्रान्ते दद्याद्वलिं वृषः ॥
प्रभाते च तथा रात्रौ चान्ते चान्ते तथा ।
आचार्यश्च प्रकुर्वीत अपयेच्च चरुं ततः ॥
विप्रश्चस्त्रियोर्दोषैः पिष्टवैश्यस्य निमित्तम् ।
शूद्रस्य गोमयेनापि प्रतिमां दापयेत्ततः ॥
दत्त्वा मधुघृताक्षच चरुं पश्चाच्च दापयेत् ।
ततोऽरिष्टः प्रशान्तः स्यात्ततो होमं समापयेत् ॥
संकल्प्य विधिना पूर्वं वस्त्रयुग्मेन यत्नतः ।
आचार्यं वृक्षयातत्र पश्चाद्विजिमेव च ॥”
इति वराहसंहितायामुक्तपुष्करशान्तिप्रमाणम् ॥
पुष्करकणिका, स्त्री, (पुष्करं पद्मं कर्णयति साह-
स्येन प्राप्नोतीति । कर्ण + क्वल । टाप् अत

पुष्करा

इत्वम् ।) स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्थलपद्मिनीशब्देऽस्या गुणादयो ज्ञातव्याः) ।
पुष्करनाही, स्त्री, (पुष्करं पद्मं नाहयति सौन्द-
र्यं भङ्गयतीति । नाह + अच् । ततो ङीप् ।)
स्थलपद्मिनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्करमूलं, स्त्री, (पुष्करस्य मूलमिव मूलमस्य ।
पुष्करजातं मूलं वा ।) पुष्करदेशप्रसिद्धौषधि-
विशेषः । अस्य स्थाने कुष्ठं योजयन्ति । तस्य-
पर्यायः । मूलम् २ पुष्करम् ३ पद्मपत्रकम् ४
पुष्करिणी ५ वीरम् ६ पौष्करम् ७ पुष्करा-
क्यम् ८ काष्ठीरम् ९ अक्षतीर्यम् १० आसारः
११ मूलपुष्करम् १२ पुष्करजटा १३ पुष्कर-
शिफा १४ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।
कफघ्नोष्णरसासारोष्णकफाग्निप्रोषणाग्नि-
श्लक्ष्ण । इति राजनिर्घण्टः ॥ “विशेषात् पार्श्व-
मूलमुत्तु ।” इति भावप्रकाशः ॥ (यवहारोऽस्य
यथा,—
“भाग्यं पुष्करमूलञ्च राक्षसं विष्वङ्मयानिकाम् ।
नागरं दशमूलञ्च पिपलीञ्चाश्च साधयेत् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे च्वराधिकारं
भाग्यादिकाथे ॥)
पुष्करमूलकं, स्त्री, (पुष्करस्य कुष्ठस्य मूलम् ।
ततः संज्ञायाम् कन् ।) कुष्ठवृक्षस्य मूलम् । इति
त्रिकाङ्गशेषः ॥ (कुष्ठशब्देऽस्य विवरणं ज्ञात-
व्यम् ॥)
पुष्करशिफा, स्त्री, (पुष्करस्य शिफा जटवे ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
पुष्करसज्जी, पुं, (पुष्करस्य पद्मस्य सज्जं ययोरिति ।)
अश्विनीकुमारौ । द्विवचान्तोऽयम् । इति शब्द-
रत्नावली । (अश्विनीकुमारतुल्ये, त्रि । यथा,
वाजसनंयसंहितायाम् । २ । ३३ ।
“आधत्त पितरो गर्भं कुमारं पुष्करसज्जम् ।
यथेह पुत्रयोऽस्तु ॥”
“किम्भूतं कुमारं पुष्करसज्जं पुष्कराणीं पद्मानां
सज्जं माला ययोरौ पुष्करसज्जी अश्विनी
अश्विनीकुमारौ पुष्करसज्जी पद्ममालिनौ देवानां
भियर्जा । तत्पुत्र्याः कुमारः पुष्करसज्जं तम् ।
अश्विनाभ्यकथनेन रोगहीनं सुन्दरञ्च पुत्र-
मधत्तं स्तुतितम् ॥” इति तत्र वेदोपः ॥)
पुष्कराक्षः, पुं, (पुष्करवदक्षिणी यस्य । “अक्षो-
र्दृष्टान्तात् ।” ५ । ४ । ७६ । इति अच् ।)
विष्णुः । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।
“पुष्कराक्षः । निमसोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
चाहि मां देवदेवं श्रुत्वो नाभ्याऽस्ति रक्षिता ॥”
(श्रीकृष्णः । यथा, महाभारते ११।२२०।१६ ।
“अथाब्रवीत् पुष्कराक्षः प्रहसन्निव भारत । ॥”)
पुष्कराक्षः, पुं (पुष्करस्य आक्षा आक्षा यस्य ।)
सारसपक्षी । इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ (पुष्करं
आक्षा यस्य । पुष्करमूलम् । यथा, सुश्रुते
चिकित्सितस्थाने ५ अध्याये ।
“तुम्बुरुपुष्कराक्षश्चिद्वस्त्रवत्सपथ्यालवणवयं
यवकायेन पातुं प्रयच्छन् ॥”)

पुष्करि

पुष्कराक्षयं, स्त्री, (पुष्करं आक्षयौ यस्य ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,—
“सुमान्द्रता नागरपुष्कराक्षयैः
क्षतः कषायः कफमारुतोऽङ्गवे ।
सन्धासकासारश्चिपार्श्वैरक्षकरो
ज्वरे चिदोषप्रभवे च शस्यते ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञे च्वराधिकारे ॥)
पुष्करिणी, स्त्री, (पुष्करवत् आकाशिरस्यस्या इति ।
पुष्कर + इनिः । ततो ङीप् ।) स्थलपद्मिनी ।
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्करं
गुणादक्षतस्यस्या इति । इनिः ।) हस्तिनी ।
सरोजिनी । (पुष्कराणि पद्माणि सन्त्यजेति ।)
जलाशयः । इति मेदिनी । स्त्री, १०४ । शतधनुः परि-
मितसमचतुरस्रजलाधारः । पुष्कर इति पुष्करि
इति च भाषा । तत्पर्यायः । स्वातम् २ ।
इत्यमरः । १।१०।२७ । जलकूपी ३ । इति जटा-
धरः । पौष्करिणी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
सा तु हस्तिनोत्तरायता काव्या ।
यथा,—
“कूपवापीपुष्करिण्यो दीर्घिका श्रेण एव च ।
तडागः सरसो चैव सागरश्चाद्यमो मतः ॥
सङ्गिर्जलाशयः कार्यो यन्नाद्यान्धोत्तरायतः ॥”
इति कल्पतरौ वायुपुराणम् ॥ * ॥
तस्या लक्षणं यथा । “पुष्करिणीतडागावाह
वशिष्ठसंहितायाम् ।
‘चतुर्विंशतिशाली हस्ती धनुस्तश्चतुरस्रः ।
शतधन्वन्तरश्चैव तावत् पुष्करिणी मता ।
शततृपञ्चगुणः प्रोक्तस्तडाग इति निश्चयः ॥’
तेन चतुर्दिक्षु विंशतिहस्ताभ्यन्तया चतुःशत-
हस्ताभ्यन्तयाभ्यन्तरत्वेन पुष्करिणी । एतज्जला-
शयाधारपरं न तु उपरितटम् । शतैर्न धनुर्भिः
पुष्करिणी । इति नयवर्द्धमानधृतो वशिष्ठः ॥ * ॥
तत्करणे वास्तुयागः कर्तव्यः । महाकपिल-
पञ्चरात्रम् ।
‘जलाधारश्चार्च्यश्च यजेद्वास्तुं विश्वतः ।
ब्रह्माददितपर्यन्ताः पश्चात्तयसंयुताः ।
सर्वेषां किञ्च वास्तूनां नायकाः परिकीर्तिताः ॥
असंपूज्य हि तान् सर्वान् प्रासादादीन् कार-
येत् ॥
अनिवृत्तिर्विनाशः स्यादुभयोर्धर्मधर्मिणोः ।
ब्रह्माददितपर्यन्ता इति कल्पान्तरम् । देवी-
पुराणोक्त ईशादिकल्प एव अवहित्यते । धर्म-
धर्मिणोस्तडागादितत्कर्तव्यः । आरम्भदिने
तत्करणे उत्सर्गादिनेऽपि आदौ तत्करणम् ।
यथा,—
‘प्रासादभवनोदानप्रारम्भे परिवर्त्तने ।
पुरवेष्टप्रवेष्टौ सर्वदोषापनुत्तये ॥
वास्तुपञ्चमनं कृत्वा ततः कृषेच्च वेष्टयेत् ।
वास्तुपूजामकुम्भाणस्तवाहारो भविष्यति ॥’
इति मनुस्यपुराणे पुरवेष्टप्रवेष्टौ वास्तुयागप्राप्तिः
पूर्वोक्तवचने प्रासादधर्मादिदिशाश्च बाध्यादि-
प्रतिष्ठादिनेऽपि वास्तुयागकरणम् ॥ * ॥

पुष्करि

दधोदनम् जीवाय मुक्ताय च दतोदनम् ।
 शनैश्चराय लघ्वरमाणमासश्च राक्षसे ।
 चिन्तोदनम् केतुभ्यः सर्वभूतैः समर्चयेत् ॥'
 स्कन्दपुराणम् ।
 'जन्मभूर्गोत्रमेतेषां वर्गस्थानसुखाणि च ।
 योऽज्ञात्वा कुर्वते श्रान्तिं यद्वाकीनावमानिताः ॥
 उनपन्नोऽर्कः कलिङ्गेषु यमुनायाश्च चन्द्रमाः ।
 अङ्गारकस्त्वक्वत्मानु मगधे तु हिमालयः ॥
 सैन्धवेषु गुरुजातः शुक्रो भोजकटे तथा ।
 शनैश्चरस्तु सौराष्ट्रं राष्ट्रवैराटिकापुरे ।
 अन्तर्वेद्यां तथा केतुरिक्तेता यद्भूमयः ॥
 आदिशः काश्यपो गोत्र आभेयश्चक्रमा भवेत् ॥

भारद्वाजो भवेद्भूमिस्तथाभेयश्च सोमजः ॥
 सुरपृथ्व्योऽङ्गारोगोत्रः शुक्रो वै भार्गवस्तथा ।
 श्रानि काश्यप एवायं राष्ट्रः पैंठोनसिस्तथा ।
 केतवो जैमिनेयाश्च यद्वा लोकहिते रताः ॥'
 कात्यायनः ।
 'तद्गोत्रजाती अज्ञात्वा होमं यः कुर्वते नरः ।
 न तस्य फलमाप्नोति न सन्तुष्यन्ति देवताः ॥
 न हुतं न च संस्कारो न च यज्ञफलं लभेन ।
 ब्राह्मणौ भार्गवाचार्यौ क्षत्रियावर्कजोऽहौतौ ॥
 वैश्यौ सोमबुधौ शैव शैवान् भूदान् विनि-
 र्हीयेत् ॥'

श्रान्तिदीपिकायाम् ।
 'शुक्रार्कौ प्रादुस्यौ स्यायौ शशाङ्कार्कौ च
 दक्षिणौ ।

उत्तरास्यौ गुरुबुधौ पश्चिमास्यास्तथापरे ॥'
 अग्निप्रणयनानन्तरं यद्वावाहनमाह वैशम्पा-
 यनः ।

'अग्निप्रणयनं कृत्वा पञ्चादावाहयेत् सुरान् ।
 मध्ये तु भास्करं विद्याकोऽहितं दक्षिणेन तु ॥'
 यद्यपि यद्वादीनां बहवः शब्दा वाचकाः सन्ति
 शब्दोपहितश्चाद्योऽर्थोपहितः शब्दो वा देवता
 उभयथापि शब्दनियमान् अवनिगमकः स्थान
 तथापि बहुषु दृष्टत्वा स्यादशब्देन यद्वागां
 देवतात्वम् । तेन सूर्यसोमकुजबुधदृष्ट्यतिशुक्र-
 शनैश्चरराहुकेतुपदैर्देवतात्वम् । अधिदेवता-
 नानु आत्मकोमास्कन्दविष्णुब्रह्मेन्द्रयमकाल-
 चित्रगुप्तानामेभिरेव पदैः । तथा प्रत्यधिदेव-
 तानाश्च अमरपृथिवीविष्णुशचीप्रजापति
 ब्रह्मणामेभिरेव पदैः । तथा विनायकदुर्गावा-
 युकाशान्वितानामेभिरेव । इति लक्ष्यप्रदीपः ॥*॥
 श्रान्तिदीपिकोक्तध्यानानि प्रयोगे वक्ष्यन्ते ।
 लोकपालमन्त्रानाह भविष्यी ।

'आसमन्त्रानहं वक्ष्ये लोकपालात्मकाणि च ।
 इन्द्रस्तु महासा दीप्तः सर्वदेवाधिपो महान् ।
 वज्रहस्तो महासत्त्वस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 आभेयः पुरुषो रक्तः सर्वदेवमयोऽथयः ।
 धूमकेतुरनाष्ट्रव्यस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 यमस्योत्पलवर्णाभिः किरीटी दण्डश्च सदा ।
 घर्मेसाक्षी विमुह्यता तस्यै नित्यं नमो नमः ॥

पुष्करि

निर्हन्तिस्तु पुमान् कृत्वाः सर्वरक्षोऽधिपो
 महान् ।
 खड्गहस्तो महासत्त्वस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 वरुणो धवलो जिष्णुः पुरुषो निष्कगाधिपः ।
 पाशहस्तो महाबाहुस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 वायुश्च सर्ववर्णोऽर्थं सर्वगन्धर्वश्च शुभः ।
 पुरुषो ध्वजहस्तश्च तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 गौरो यस्तु पुमान् सौम्यः सर्वैषधिचमन्वितः ।
 नक्षत्राधिपतिः सोमस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 ईशानः पुरुषः शुक्रः सर्वविद्याधिपो महान् ।
 मूलहस्तो विष्णुपाक्षस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 पद्मयोजिष्णुर्नर्हिर्महामासाः पितामहः ।
 यज्ञाध्यक्षश्चतुर्वक्त्रस्तस्यै नित्यं नमो नमः ॥
 योऽसावनन्तरूपेण ब्रह्मास्त्रं सचराचरम् ॥
 पुष्यवह्णारयेन्मर्द्धुं तस्यै नित्यं नमो नमः ।
 ॐकारपूर्वका स्मृते न्यासे बलिनिर्घटने ।
 मन्त्राः स्तुः सर्वकार्याणां दृढिपुष्टिफलप्रदाः ॥'
 हयग्रीवपञ्चरात्रे ।
 'अथवा कामतः कुर्यात् सूर्यरत्नादिनिर्मितम् ।
 द्विसुप्तं हंसपृष्ठस्थं दक्षिणेनाभयप्रदम् ॥
 वामेन नागपाशस्तु धारयन्तं सुभोगिनम् ।
 मौलिनं वा महाभागं कारयेद्दयादर्सा पतिम् ॥
 वामे तु कारयेद्दृढं दक्षिणे पुष्करं शुभम् ।
 नागैर्नदीभिर्योरोभिः समुद्रैः परिवारितम् ॥
 हस्तैश्च वरुणं देव प्रतिष्ठाविधिमाचरेत् ॥'
 पुष्करं तत्पुष्पम् । तथा प्रसन्नवदनमिति ध्यानं
 वक्ष्यते । वरुणमन्त्रोद्धारस्तु तत्रैव ।
 'अष्टाविंशान्नवो जेन चतुर्दशयुतेन च ।
 अर्द्धेन्दुविन्दुयुक्तेन प्रणवोद्घोषितेन च ॥'
 तेन ॐ वौ इति मन्त्रः ।
 'प्रतिमायां स्थितिं कृत्वा प्रणवेन निरोधयेत् ।
 पूजयेत् गन्धपुष्पाद्यैः सान्निध्यं पाशसुन्दर्या ॥'
 स्थितिं प्राणप्रतिष्ठाम् । निरोधयेत् अन्तर्गता-
 क्लृप्तसुष्ठुर्वा निरोधस्तुम् दर्शयेत् । दानकल्प-
 तकरत्नाकरयोर्वैष्ण्वचमरूपपरिशिष्टम् ॥ अथातो
 वरुणविधिं वापीकूपतटागयज्ञं आख्यास्यामः ।
 पुण्ये निधिकरणे शुभं नक्षत्रं प्रतीचीं दिश-
 मास्थाय प्राक्प्रवणे उदक्प्रवणे वा उदक्-
 र्मोपे अग्निसुप्तसमाधाय वारुणं अपयित्वा
 आप्यभागानं हुत्वा चतस्र आख्याहुतीर्जुहु-
 यात् । समुद्रज्येष्ठा इति प्रकृत्यं ततो हविषा
 अष्टभिर्जुहुयात् । तद्वायामि ब्राह्मणा वन्द-
 मानः इति पञ्च । तन्मोऽग्रे वरुणस्य विद्वा-
 निति हे इमं मे वरुणं स्वमी हवेति च स्मिन्-
 क्षतश्च नमं नव वै प्राणाः प्राण इव आप-
 स्तस्मादापो नवभिर्जुहोति ॥ * ॥ मार्जनात्
 धनुमवतारयेत् । अवतार्यमाणान्तामहुमन्त्र-
 येत् । इदं खलिनं पवित्रं कुरुष्व शुद्धः पूतो
 नृतः सन्तु नित्यं तारयन्ता सर्वतोर्याभिधित्तं
 लोकांलोकं तरति तीर्थं च । इत्यनेन पुष्क्याये
 यनमानः स्वयं लभ आचार्यगान्धारश्च उत्तीर्थ
 आपोऽस्मात्मातरः शुभयन्त्यति ऐशान्या दिशि

पुष्करि

उत्थापयेत् । सुषवसा भगवतीह भूषा इति
 हिं क्षतश्चेत् तदा हिं क्षतस्यै वसुमती वरुणा-
 मिति जपेत् । तां वरुणकक्षीं कनकवर्णीं
 वृषप्रजां सूर्यस्युरां काक्षीपदीर्घां विप्राय साम-
 गाय दद्यात् इतरां वा । यथाशक्ति दक्षिणा च
 देया इति । तत उत्तुर्गं कुर्यात् । देवपितृ-
 मनुष्याः प्रीयन्तां इत्याह शौनकः । यजमानो
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा क्षतिं वाचयतीति ।
 अस्त्रार्थः । तिथ्यादीनां शुभत्वं पूर्ववचनेभ्यो
 ज्ञेयम् । एव एव विधिर्गोभिलपारस्करयज्ञोक्त-
 कर्मांशुहाह्वयामनुष्ठेयते ।
 'यज्ञानां तं स्वशास्त्राणां परीक्षितमविरोधि च ।
 विद्वद्भिस्तदनुष्ठेयमभिहोषादि कर्मेव ॥'

इति हृन्दोगपरिशिष्टात् ॥
 ततश्च अग्निसुप्तसमाधयेति स्वस्वस्थोक्तविधि-
 नाथिं संख्याय वारुणं वरुणदेवताकं
 चरुं निष्याद्य आप्यभागानं हुत्वा इति
 हृन्दोगेतरपरम् । स तु विष्णुपाक्षपातां
 कुशस्थिकां समाय्य महायाहुतीर्हुत्वा प्रक्षतं
 कर्म कुर्यात् । तत्र प्रथमतः पिङ्गध्वजस्तु
 इत्यादि पुराणीयं ध्यात्वा अग्निं त्वं वरुणनामा-
 सीति नाम कुर्यात् ।

'प्रतिष्ठायां रोहितश्च वास्तुशुभे प्रजापतिः ।
 जलाशयप्रतिष्ठायां वरुणः समुदाहृतः ॥'

इति स्मृतेः ।
 तत आवाह्य पूजयित्वा समितप्रक्षेपानन्तरं
 महायाहुतिहोमं कृत्वा समुद्रा ज्येष्ठा इत्यादि
 चतुर्भिर्मन्त्रैश्चतस्र आहुतीर्जुहुयान् । ॐ तद्वा-
 यामीति ॐ तदिदमन्तमिति ॐ शुनःशिषी-
 ह्यीति ॐ अवते हिलौ वरुण इति ॐ उहु-
 तममिति पञ्चभिः ॐ तन्मोऽग्रे इति द्वाभ्यां
 ॐ इमां वरुण इत्येकेन एवं स्थानवयोक्तैर्वैष्ण-
 वोक्तेः प्रत्येकमष्टभिर्मन्त्रैश्चरुं चतुरार्षं अगु-
 गोत्रो भार्गवप्रवरश्च पञ्चावर्षं सुषा जुहुयात् ।
 अग्रे स्मिन्क्षते च । ततः कुशस्थिकोक्त-
 विधिना शैवं समापयेत् । नव वै प्राणा इति
 नवाहुतिस्तुतिः । मार्जनान् इति यजमानाभि-
 धिकः । तद्विधानस्तु मत्स्यपुराणे ।

'गजान्वरण्यावस्त्रीकसङ्गमात् इदगोक्नुजात् ।
 नृदमादाय कुम्भेन पश्चिपेक्षत्वरारुषा ॥
 गोरोचनाश्च सिद्धार्थान् गन्धान् शुग्गुलुमेव च ।
 क्षयनं तस्य कर्तव्यं पञ्चभङ्गसमन्वितम् ।
 पूर्णकर्तुर्महामन्त्रैरेवं कृत्वा विधानतः ॥'
 पञ्चभङ्गाश्च श्रान्तिकपौष्टिककल्पतस्तुताः ।
 'अश्वत्योऽङ्गारश्चवटश्चतस्र पलवाः ॥'
 महामन्त्रैः । सुरास्त्रामभिवर्णित्वादिभिः ।
 एतत्पर्यन्तं कूर्पेऽपि । कापिने ।
 'ऐशान्यां स्थापयेद्दूर्पं स्नातात् पञ्चकरान्तरम् ।
 यपद्वेष्टितमन्त्रेण सर्पाकारं सुशोभनम् ।
 पूजयित्वा तु वस्त्राद्येक्षतो यष्टिं प्रचाकयेत् ॥'
 मातुले ।
 'चरन्निमानो यूपः स्नान् चौरिहयविनिर्मितः ।

पुष्करि

यजमानप्रभायो वा संख्यायो भूतिमिच्छता ।
कीरिहृद्योऽन्यथादिः । ततो धेनुं सचैककक्षां
कांस्वाशुक्तविशेषयुक्तां जलाशयेऽवतारयेत् ।
तथा हयश्रीर्षपचराणे ।

‘गौं सवस्थौ समानीय सुशीलाञ्च पर्याखनौम् ।
कांस्वोपदोहां चण्डादिवज्रपुण्योपशोभिताम् ।
सर्वशङ्खीं रौप्यसूरीं ताञ्चण्डां सुशीभनाम् ॥
ताङ्गुलवत्सहस्रोऽसौ यजमानः सवान्धवः ।
शूनेः सन्नारधित्वा तामाचार्याय निवेदयेत् ॥’
कांस्वोपदोहां कांस्वक्रोडामिति यावत् ।
कापिले ।

‘अजले जलतुनपाय यजमानः सभार्यकः ।
तरेरे प्राणुखो भूत्वा क्षतगोलाङ्गुलाङ्गुलिः ।
इदं सलिलं पवित्रं इतिमन्त्रेणावसायमाणा-
मनुमन्त्रयेत् । ततः प्राङ्मुखः सन्नवतारयेत् ।
सा च गौः पश्चिमतोऽवतार्या । ततः कूल-
समीपं गत्वा तर्पयेत् । यथा कापिलम् ।

‘पुनः पुष्कोद्केनाथ सतिसेन कुशेन तु ।
सुयेनेवापसयेन पिष्टतौर्धेन तर्पयेत् ॥

गताञ्चागागमिष्यन्ति ये कुले मम बान्धवाः ।
ते सर्वे हस्तिमायानु मया दत्तजलेन वै ।

ततो तुष्णामि मन्त्रेण सुचैर्वा वस्त्रचंयुताम् ॥’
आचार्यान्वारम्भ उत्तीर्ण्य आपोऽस्नान्नातरः

शुन्यवस्त्रितिमन्त्रेण शेषान्यासुत्यापयेत् । सुय-
वसा भगवतीह भूया इति ब्रूयात् । सा यदि

हिंकारं करोति तदा हिं क्षणतौत्वादि जपेत् ।
तत उक्तविशेषयुक्तां धेनुमाचार्याय वामगाय

दद्यात् । ततो यथाशक्ति दक्षिणाञ्च दद्यात् ।
एतत्पर्यन्तं न कूपे खवह्वयतेऽसम्भवात् ॥३॥

तत उत्सर्गं कुर्यात् । अथ विशेषमाह रत्ना-
करहृतमत्स्यपुराणम् ।

‘पलान्वाचिन्य मन्त्रा विविधानि शुभानि च ।
प्रदद्यात् सर्वभूतेभ्यो जलपूर्व जलाशयम् ॥’
कापिलञ्च ।

‘ततस्तत्पश्चिमं तीरं गत्वा पुष्पाननस्थितः ।
जलोत्थगं प्रकुञ्च्यैत सर्वसत्त्वार्थकं ध्रुवम् ॥’

सर्वसत्त्वार्थकं सर्वभूतप्रयोजनकम् । सर्वभूतेभ्य
उत्पद्येदित्यर्थः । देवपिष्टमाशुष्याः प्रीयन्ता-

मिति पठेदिति शेषः । उत्पद्यन् यजमानो
ब्राह्मणान् स्त्रिं वाचयतीति दक्षिणाभिरिति

शेषः । एतत्पर्यन्तं कूपेऽपि । जलाशयोत्थगस्य
सर्वभूतोद्देशकत्वेन अपस्तम्बेनोद्देशकत्वेऽपि

त्यागत्वमपि । ततश्च कीटादर्ममेदमिति स्त्रीका-
रायोगत्वेन वेदमेधोद्देशगतस्त्राजानकत्वागत्

पत्वात् अस्त्र यागत्वम् । अतएव जलाशयोत्-
सर्गमुपक्रम्य मत्स्यपुराणेऽपि । प्राप्नोति तद्-

यागवलेन भूय इति यागत्वेनाभिहितम् । ततश्च
तज्जलं स्त्राजलदूरीकरणेन जद्यादिवत् साधा-

रणीकृतम् । अतएव
‘सामान्यं सर्वभूतेभ्यो मया दत्तमिदं जलम् ।

रमन्तु सर्वभूतानि ज्ञानपाणावगाहनेः ॥’
इति मन्त्रजिज्ञेन उपादानं विना कस्यापि न

पुष्करि

स्त्वामिति । ततश्चास्त्र यागवदुत्तराप्रतिपत्तेर
श्रुतत्वात् साधारणजनस्य परिग्रहमात्रेण गीत

मोक्षेन स्वामित्वश्रुतेर्यजमानस्यापि तथालेन
स्वामित्वात् तत्र ज्ञानादावदोष इति तत्त्वम् ।

यथा गीतम् । स्वामी रिकथक्रयस्त्रिभाग-
परिग्रहाभिगमेषु ब्राह्मणस्याधिकं कथं अत्रि-

यस्य विनितं निर्दिष्टं वैष्णम्ययोरिति । परि-
ग्रहोऽन्यपूर्वस्य जलद्वयकाष्ठोदः स्त्रीकार

इति मितान्तरा । ऋक्पादिकारे यत्तमाहा-
पस्तम्भः । दायार्थं शिलोम्हौ चान्यथापरि-

ग्रहीतमिति । अपरिग्रहीतमन्यास्त्रीकृतमस्त्रा-
मिकमिति यावत् । निर्दिष्टं वेतनकथं निर्वेशो

भृतभोगयोरित्यमरकोषजकाष्ठाशेषयोः ॥
हयश्रीर्षे ।

‘आपोऽहिरेति तिष्ठभिः पञ्चगर्थं विनिःक्षिपेत् ।
तीर्थतोयं तथा पुण्यं शान्तितोयं द्विजैः क्षतम् ॥

गोकुलं प्राययेत् पश्चात् द्विजान् वेदविदक्षथा ।
ततोऽन्नं भोजयेद्विजान् दद्यात्तथैव दद्यात् ॥

एतत्पर्यन्तं कूपेऽपि ॥३॥ कापिले ।
‘नागानामष्ट नामानि लिखितानि पृथक् पृथक् ।

ततः कुम्भे च निःक्षिप्य गायत्र्या च विलोच्य वै ॥
उद्धरेत् पञ्चिकाभेकां तत्रैव नागमीचयेत् ।

यस्य नामोद्धरेदन्नस्य स वै जलाधिपः स्मृतः ॥
तच्च संपूज्य गन्धाद्देद्यात् चौरश्च प्रायसम् ॥’

पञ्चारायणस्त्रय योगीश्वरहृतवचनादयथा ।
‘अष्टौ नामान्वाच्यपत्रे हत्वा चैव प्रयत्नतः ॥’

तानि च गारुडे ।
‘अनन्तो वासुकिः पद्मो महापद्मोऽथ तक्षकः ।

कुलीरः कर्कटः शङ्खो रुद्रौ नागाः प्रकीर्त्तिताः ॥’
एतानि नामानि आच्यपत्रे लिखित्वा कलस

मध्ये निःक्षिप्य गायत्र्या हृत्वा मध्यामि इति
रघुनाथहृतमन्त्रेणाकोष यस्य नामोक्तिरिति तं

यद्यां समावाह्यानेन नागेनास्य जलस्य रद्या
कर्तव्या इति ब्राह्मणान् आवयेत् । हयश्रीर्षे ।

‘वेणुकं वारुणञ्चैव पुद्गागं नागकेशरम् ।
वज्रं चम्पकञ्चैव निम्बञ्चैवाथ खादिरम् ॥

एतेषामेव दाक्षणां नागयष्टिः प्रकीर्त्तिता ।
सर्वक्रोटरं तद्वा तस्मात् कुर्याद्यथैषितम् ॥’

तथा च हृदयस्यति ।
‘शूलचक्राङ्कितौ हत्वा स्थापयित्वा जलाशये ।

द्वादशाङ्गुलमानान् वापोचक्रं प्रक्षपयेत् ॥
योऽङ्गुलं पुष्करिण्यान् विशतिञ्च सरोवरे ।

सागरे हस्तमाचम्य लौहं तान्त्रम् पेतनम् ॥
चक्रञ्च विविधं प्रोक्तं कुर्यात्तेषां यथैषितम् ।

शतहस्ता भवेद्वापो द्विगुणा पुष्करिण्यापि ॥
त्रिगुणम् सरोमानमत ऊर्ध्वं सागरः ॥’

ततो द्वादशपञ्चदशविंशत्येकविंशत्यन्तमकनि-
ष्ठाङ्गुलवर्जितहस्तप्रमाणां यष्टिं वक्ष्यमाण

मन्त्रेण स्थापयेत् । ॐ गन्धर्वारेति गन्धर्वादिना
ॐ भद्रं कर्णेभिरिति तैलहरित्रया ॐ काष्ठात्

काष्ठादिति दूत्वाभिः ॐ ह्यपदादिव इत्यादिना
सप्तशतिकादिभिः ॐ मधुवार्तेति पञ्चाशतेन

पुष्करि

याः सजिगीरिति पञ्चोद्केन ॐ शुवासुवासा
इति सुदधष्टिकायुतां पताकां यद्यां बभूव्यात् ।

ॐ यद्येऽनमः इतिमन्त्रेण पूजयेत् । पुष्पाद्यन-
कुतां यष्टिं कन्दरसमीपं नयेत् । सुवस्तु शङ्खादि-

निःक्षेपे राजतवद्व्यप्रतिमां उत्तिष्ठेति वस्तुत्याय
प्रक्षिप्यकथं हत्वा आपोऽहिरे इत्यादिना

मन्त्रेण वरुणस्योत्तमनमसि इतिमन्त्रेण च
जले क्षिपेत् । ततस्तत्रैव स्नाति प्राङ्मुखोऽभ्य-

दक्षिमधुक्षमहानदीजनपथरत्नानि ॐ धैते-
वापो रोचने दिव इतिमन्त्रेण क्षिपेत् । ॐ ध्रुवं

ध्रुवेण मनसा इतिमन्त्रेण यष्टिमभिमन्त्र्य ॐ
यूपहृष्टेतिमन्त्रेण जलमध्ये आरोपयेत् । ततो

जलमादृतः पूजयेत् । यथा ह्रीं पूर्वस्याम् ।
अथ्यं आयेत्याम् । शर्षो दक्षिणस्याम् । मेधां

नेष्टव्याम् । अहो पश्चिमायाम् । विद्यां वाय-
व्याम् । लक्ष्मीं उत्तरस्याम् । वरुणं शेषा-

न्याम् । अधो विद्याम् । ऊर्ध्वं लक्ष्मीम् । पादा-
दिभिः संपूज्य अग्निं प्रक्षिप्योत्तम सूर्यादि-

दाक्षिणदेवताः पूजयेत् । चमस्वेति वरुणं
चामयेत् । कापिलम् ।

‘शङ्खतूल्यादिनिर्देक्षया वै क्षीरधारया ॥’
जलाशयं प्रवेष्टयेदिति शेषः । प्रतिष्ठानन्तरं

मातृस्ये ।
ततः सहस्रं विप्राणामथवाष्टशतमथवा ।

भोजयेच्च यथाशक्त्वा पञ्चाशदाथ विंशतिम् ॥”
इति जलाशयोत्सर्गतत्त्वम् ॥

पुष्करी, [न] पुं, (पुष्करमस्यास्तीति । पुष्कर +
इनिः ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्कलं, स्त्री, (पुष्कति पुष्टिं गच्छत्यनेनेति । पुष +
“कलञ्च ।” उणा० ४ । ५ । इति कलन् स च

कित् ।) यासचतुष्टयात्मकभिन्ना । यथा,—
“भिन्नामाहुर्गाममात्रमनं तस्माच्चतुर्गुणम् ।

पुष्कलं हन्तकारान् तच्चतुर्गुणसुख्यते ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १७ अध्यायः ॥

अष्टकुक्षिपरिमाणम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।
“अष्टसुत्रिभवेन कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।

पुष्कलानि च चत्वारि आट्टकः परिकीर्त्तितः ॥”
(नगरविशेषः । यथा, रामायणे ७।११४।११।

“हतेषु तेषु सर्वेषु भरतः केकयीसुतः ।
निवेशयामास तदा सन्धेर्द्वे पुरोक्षमे ॥

तच्च तच्चशिलायान् पुष्कलं पुष्कलावते ।
गन्धर्वदेशे कचिदे गान्धारविषये च सः ॥”)

पुष्कलः, त्रि, (पुष्कं महत्त्वं जातीति । जा + कः ।
यद्वा, पुष्कं पुष्टिमहत्त्वमिति यावत् तद्वक्ष्य-

स्येति । पुष्क + “विभ्रादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ ।
इति लच् ।) अष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ४८ ॥

बहुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते ३ । ३ । १० ।

“राजानो हि महात्मानो द्यौनिकर्मविप्रो-
क्षिताः ।

उद्धरन्ति प्रजाः सर्वान्नाप आस्थाय पुष्कलम् ॥”)
उपस्थितः । इति जटाधरः ॥

पुष्टं, पि, (पुष्ट+कः।) कृतपोषकम्। तत्-
पर्यायः। पुष्टितम् २। इत्यमरः। १।१।६०।
पुष्टम् ३। इति ऋषिः। (यथा, मनुः।
०।१०१।
“यथा मन्वेत भावेन पुष्टं पुष्टं वत् स्वकम्।
परस्व विवरीतश्च तदा यावादिषु प्रति।”) (यथा,
पुष्टिः, श्री, (पुष्ट+भावे क्तिन्।) पोषकम्।
हृष्टिः। इति मेदिनी। टे, २३। (यथा,
मार्कण्डेयः। २२।११।
“वेदिकेवार्थेभ्यः प्रजायां पुष्टिहेतुः।”) (यथा,
अथर्वशास्त्रम्। इति राजनिर्घण्टः। योऽप्य-
मातृकान्तर्गतदेवताविशेषः। इति आहृतत्वम्।
(वा तु दृष्टकान्तामन्वतमा। यथा, मार्क-
ण्डेयः।
“प्रवृत्ताश्च तथा दृष्टतयो विंशतिकथा।
सर्वज्ञे कान्तास्ताश्च कान्तानामानि मे श्रद्धा।
महा कान्तीर्षुतिस्तुष्टिः पुष्टिर्मेधा क्रिया तथा।”
गणपतेः प्रती। यथा, नक्षत्रवेत्तपुराणे। २।
१।६६।
“पुष्टिर्गणपतेः प्रती पूजिता जगतीतये।
यथा विका परितोऽपि पुमांषो योऽपि च।”
अष्टाविंशतः। यथाच भोजः।
“मङ्गला विजया पुष्टिः समा तुष्टिः सुखावनम्।
प्रचक्षा सर्वतोभ्रमा अष्टानामाष्टकं विदुः।”
तन्मोक्षचक्रकाया नामाक्षरम्। यथा, वज्र-
यामये।
“अनन्ता मानदा पूवा पुष्टिस्तुष्टी रनिर्घृतिः।
शशिशो चन्द्रिका कान्तिर्घोषा श्रीः प्रीति-
रङ्गदा।
पूर्वापूर्वाकृताकामदायिन्वः शशिनः कलाः।”) (यथा,
पुष्टिका, श्री, (पुष्टे कं जनं यस्याः।) जन-
मुक्तिः। इति राजनिर्घण्टः।
पुष्टिकान्तः, पु, (पुष्टे कान्तः।) गणेशः। इति
शब्दरत्नावली।
पुष्टिदा, श्री, (पुष्टिं ददातीति। दा+कः।)
अथर्वशास्त्रम्। हृष्टिः। इति राजनिर्घण्टः। पुष्टि-
दात्री च।
पुष्प, व पुष्पने। इति कविकल्पद्रुमः। (दिवा-
पर-अक्ष-वेष्टः।) पञ्चमखरी। नक्षत्रोपधः।
पुष्पकं विकसनम्। य, पुष्पति कुम्भकोरकम्।
इति दुर्गादासः।
पुष्पं, श्री, पुष्पति विकसति यः। (पुष्प पुष्पने+
अच्।) तद्वत्तत्प्राचीं प्रभवः। पुष्प इति
भाषा। तत्पर्यायः। प्रकनम् २। कुसुमम् ३।
सुसमः ४। इत्यमरः। २।१।२०। कुसुमम् ५।
प्रभवः ६। सुसमः ७। इति शब्दरत्नावली।
अष्टादशपुष्पचमनपत्रं यथा,—
“उपहास्याणि पुष्पाणि मम कर्मेपरायणः।
यो मातृपात्रयेऽहमे मम कर्मपथे स्थितः।
पुष्पाणि तत्र यावन्ति मम नृत्नं धारयेत्।
स तत्रा पुष्पकं कर्म मम लोकाय गच्छति।”
अकर्मण्यपुष्पदानं दोषो यथा,—

वराह कथाच।
“अकर्मण्येव पुष्पेव यो मामधीयते श्रुतिः।
पातनं तस्य कृत्वा मितं तस्यैव नृणां हृदये।
नाहं तत् प्रतिपद्यामि न च ते मे मम शिवाः।
नृत्नं भागवतेऽहं मम विप्रियकारिणः।
प्रतन्ति वरके घोरे रौरवे तद्वत्तरम्।
अज्ञातस्य च दोषेन दुःखान्मुमुक्षुषि च।
वावरो दृष्टं वर्णाणि मार्जारस्य चोदय।
नृत्नः पञ्च वर्णाणि वहीवर्णं द्वादश।
हृत्तयैवार्थं वर्णाणि मार्गं वे आमङ्गल्युतः।
नृत्नं वर्णाणि महिषो भवन्ते च संशयः।
यत्तत्त कथितं भद्रं। पुष्पं यन्मे न रोचते।
अकर्मण्यं विद्याकाशि। पुष्पं वे न ददन्ति वे।”
इति वराहपुराणम्। ००।
देवीप्रियपुष्पाणि यथा,—
“पुष्पाणि देवा वेद्याः प्रियाणि श्रद्धा वं प्रति।
वज्रलोचनं मन्दारैः कुम्भपुष्पकुण्डलकैः।
करवीरार्कपुष्पैश्च शालाजैश्च पराजितैः।
हमनैः सिन्धुवारैश्च सुरभीमखकैश्च।
जताभिर्नक्षत्रैश्च दूर्वाङ्गुरैश्च कोमलैः।
मङ्गरीभिः कुशानाश्च विस्वपत्रैः सुशोभनैः।
पूजयेद्देव्यां देवीं कामाख्यां त्रिपुरां तथा।
अन्याश्च याः शिवाग्रिभ्यः जायन्ते पुष्पास्तथा।
ता हमाः श्रद्धा कौण्ठिन्ये मया वेताजभैरवः।
माततो मलिका जाती युधिका माधवीजना।
पाटला करवीरश्च जवा तर्कारिका तथा।
कुसुमं तगरश्चैव कर्णिकारोऽप्य रोचनः।
चम्पकास्मातकौ वायो वन्दरा मलिका तथा।
अशोको लोधनतकौ वटश्च शिरीषकौ।
शमीपुष्पश्च ब्रौह्मश्च पद्मोत्पलवकारकाः।
चेताख्ये जितम्बे च पलाशः खदिरस्तथा।
वज्रमाताय सेवन्तो कुसुमोऽप्य कदम्बकः।
चक्रं कोकनदश्चैव भङ्गिलो गिरिकर्णिकः।
नागेश्वरपुष्पागौ केतकवज्रजिका तथा।
दोहदा बीजपूरश्च नमः शालमेव च।
अपुषो चम्पकश्चैव मिष्टौ पञ्चविधा तथा।
एवमाद्युक्तसुमैः पूजयेत् वरदां शिवाम्।” ००।
वर्जनीयपुष्पं यथा,—
“पुष्पश्च समिधश्चैव विप्रैर्होमं भयमुत्तमम्।
सकेशं कृत्वा धूतं वज्रेण परिपुष्पयेत्।
याचितं परकीयश्च तथा पर्युचितश्च यत्।
अन्यस्यैव पदास्यैव यन्मेन परिपुष्पयेत्।”
इति काजिकापुराणे। ६०। ५०। अथवाचौ।
केशवपूजने प्रवृत्तपुष्पाणि यथा,—
“माततो मलिका चैव युधिका चापिस्तकः।
पाटला करवीरश्च जवा वैपतिरेव च।
कुसुमकण्डूश्चैव कर्णिकारः कुण्डलकः।
चम्पकस्तगरः कुम्भो वाया वन्दरमलिका।
अशोकस्तिलकश्चम्पकाश्च चैव वटश्च।
अमी पुष्पप्रकारास्तु श्रद्धाः केशवपूजने।
केतकीपञ्चपुष्पश्च पुष्पं भङ्गराक्षय च।
तुलसीमलकौ चैव वटकुण्डलकौ चरेः।

अष्टादशपुष्पकानि रत्नानि वर्णाङ्गुली।
विद्योत्पलकश्च कर्णिकार इति तस्मिन् कथा।
ताणि पुष्पाणि देवाणि विष्णवे समर्पयेत्।”
इति काजिकापुराणे। ००।
अथ च।
“माततो मलिका चैव युधिका चापिस्तकः।
पाटला करवीरश्च जवा वैपतिरेव च।
कुसुमकण्डूश्चैव कर्णिकारः कुण्डलकः।
चम्पकस्तगरः कुम्भो वाया वन्दरमलिका।
अशोकस्तिलकश्चम्पकाश्च चैव वटश्च।
अमी पुष्पप्रकारास्तु श्रद्धाः केशवपूजने।
केतकीपञ्चपुष्पश्च पुष्पं भङ्गराक्षय च।
तुलसीमलकौ चैव वटकुण्डलकौ चरेः।
इति वामने ६१ अथवाचः। ००।
विष्णो पुष्पविशिष्टदानस्य वर्णं यथा,—
“आरामप्रभवेः पुष्पैरङ्गिरेः कोटवर्षितैः।
तथापर्युचितैस्तु कान्तिके विष्णुसम्पद्येत्।
वर्णाङ्गौ च यथा विप्रकीर्णौ चाङ्गुली यथा।
देवाणाञ्च यथा विष्णुः पुष्पाणां मानसी तथा।
मानसीमानया देवं योऽर्चयेन्नरकञ्जयम्।
जन्मदुःखचरारोगैः कलैर्भिर्मुक्तिमाप्नुयात्।
मानसीमानया येन पूजितः कान्तिके हरिः।
पापजन्तायुतं तस्य वत्सलः शौरिः इमार्जितः।
मानसीपुष्पमौजानिः कान्तिके पुष्पमखयम्।
विष्णोर्गङ्गे कृतं येस्तु ते वाणि परमां मतिम्।
जातिपुष्पैर्विरचितां मार्गां यः संपन्नश्चरति।
विष्णवे विधिवद्भक्ता तस्य पुण्यवत् श्रद्धा।
कल्पकोटिस्तथा विष्णुकोटिस्तथा च।
वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुस्तथापराक्रमः।
यः सर्वकृतकौपुष्पैः पूजयेन्नरकञ्जयम्।
अन्धकोटिस्तथा यावत्तुः स्थातश्च वै हरिः।
दामोदरं पूजयेद्यः कुसुमैः केतकोट्यैः।
स वसेद्विष्णुनिजमे देवेन सह मोदते।
मलिकाकुसुमैर्देवं योऽर्चयेन्नरकञ्जयम्।
कान्तिके यथा भक्ता ददौ पापं विद्याभितम्।
सुगन्धैर्मलिकापुष्पैरनुतं योऽर्चयेन्नरकञ्जयम्।
स सर्वपापविमर्क्तः विष्णुलोकं गच्छति।
वेदवर्णैश्च केनापि वर्णानि मनुमाधवे।
योऽर्चयेत् स तुमिहैव। जमते वेदवर्णं यम्।
यः पुनः पाटलापुष्पैर्देवेन्नरकञ्जयम्।
सुपुण्याला परं स्नानं स प्रयति हरिर्भवे।
अथवापुष्पैर्देवेन्नरकञ्जयम्।
देवर्षे ! दर्शनात्तथा नरकाधिः प्रवृत्तः।
न तत् करोति विप्रैः। तपसा लोभितो हरिः।
यत् करोति हवीकेशो तुनिपुष्पैश्च वत्सलः।
विष्णवे सर्वपुष्पाणि तुनिपुष्पैश्च केशवम्।
कान्तिके योऽर्चयेन्नरकाधिः कान्तिके जमते।
तुनिपुष्पजतां मार्गां ये वन्दन्ति नरकाधिः।

शक्रोऽपि तेः समं वत्स ! कुर्वते ह्यभिभाषणम् ॥
 दद्यात्तमीक्षितान् कामान् ह्यचिन्तामभिर्यथा ।
 कार्त्तिके तुनिपुष्पे पूजितो गरुडध्वजः ॥
 गवामयुतदानेन यत्फलं कार्त्तिके तुने । ।
 तुनिपुष्पे चैकेन कार्त्तिक्या तत् फलं स्मृतम् ॥
 योऽर्चयन्ति सुराध्यक्षं करवीरैः शिताशितैः ।
 तेषां वर्षशतं यावत् प्रसुर्भवति केशवः ॥
 वज्रकुलाशोककुसुमैर्धोऽर्चयन्ति अगतपतिम् ।
 निःशङ्कास्ते भवन्तीह यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
 अशोककुसुमै रम्यैर्जम्बूशोकभयापहम् ।
 पूजयित्वा हरिं याति पदं विष्णोरनामयम् ॥
 शुभगन्धैः सितैर्वत्स । कुसुमैः पङ्कजोद्भवैः ।
 अधोक्ष्णं समभ्यर्च्य नरो याति हरेः पदम् ॥
 अर्धोक्ष्णं कौसुमैः पुष्पैः केशवः शोभनाशनम् ।
 प्रयाति भवनं विष्णोर्वन्दितं त्रिदशैरपि ॥
 अट्टकपुष्पैश्च पूजयेद्यो अगतपतिम् ।
 स पुण्यवाहरो याति तद्विष्णोः परमं पदम् ॥
 कार्त्तिके योऽर्चयेद्दिङ्गुं तुलसीवल्खपङ्कजैः ।
 त्रिदशैरपि पूज्यः स न शक्यो यमकिङ्करैः ॥
 माधवे योऽर्चयेद्दिङ्गुं तुलसीवल्खपङ्कजैः ।
 त्रिदशैरपि पूज्यः स वक्ता शक्यो न किङ्करैः ॥
 माधवे योऽर्चयेद्दिङ्गुं सुपुष्पैस्तिलकोद्भवैः ।
 धूतपापो निरातङ्कः स विष्णोर्याति तत् पदम् ॥
 समितपुष्पकुशादीनि ओज्रियः स्वयमाहरेत् ।
 मृदापनीतैश्च हरेः पूजां कुर्वन् ब्रजवधः ॥
 तस्माद्भिरो तुनिष्ठेऽह । शिष्येण स्वयमेव वा ।
 पुष्पादीनि समाहृत्य पूजयेत् परमेश्वरम् ॥
 विप्रो दूर्वाभयेः पुष्पैस्तथा काशप्रशोद्भवैः ।
 तुलसीवल्खपङ्कजैश्च पूजयेद्देवताः पितॄन् ॥
 नाचयेत्तगरैः सूर्यं चर्त्तपुष्पेण केशवम् ।
 देवीं लज्जुपुष्पैश्च शङ्करं नागकेशरैः ॥
 कालविशेषे तस्य पर्युषितत्वं यथा,—
 “प्रहरेत् तिष्ठते जातो प्रहराह्णं लज्जिका ।
 त्रियामं तुनिपुष्पं करवीरमहर्निशम् ॥”
 आन्ममज्जरीवल्खपञ्चदानफलं यथा,—
 “मज्जरीं सहकारस्य ये प्रयच्छन्ति वैष्णवाः ।
 कार्त्तिके सफलस्ते स्युर्गोकोटिफलभागिनः ॥
 कार्त्तिके योऽर्चयेद्देवता वल्खपञ्चकं केशवम् ।
 दद्याद्यज्ञायुतफलं केशवस्तस्य वै तुने ! ॥
 वल्खपञ्चकं ये ज्ञायां कार्त्तिके कलिमर्दनम् ।
 पूजयन्ति महाभक्त्या मुक्तिस्तेषां करे स्थिता ॥
 नागकेशरपुष्पैश्च पूजयेद्देवता वल्खजम् ।
 स याति वैष्णवं स्थानं यच्च गत्वा न शोचते ॥
 कदम्बकुसुमैर्यो वै पूजयेन्नधुच्छदनम् ।
 जम्बायुताजितं पापं स्फोटितं तेन नारद ! ॥
 न तथा केतकीपुष्पैर्मांजलीकुसुमैस्तथा ।
 तोषमायाति दवेशः कदम्बकुसुमैर्धया ॥
 हङ्गा कदम्बपुष्पाणि तोषमायाति माधवः ।
 किं पुनः पूजितो देवः सर्वकामप्रदो हरिः ॥
 हरिं किंशुकपुष्पैश्च पूजयेत्तदशाधिपम् ।
 वैकुण्ठे रमते शम्भुर्विष्णुना सह वैष्णवः ॥
 वर्षाकाले च देवेशं कुसुमेन्दुनाश्रितैः ।

योऽर्चयेत् परमं विष्णुं संसारे न पुनर्निश्चिन्त ॥
 कुन्दपुष्पैश्च विप्रैर्वै । योऽर्चयेद्गरुडध्वजम् ।
 कोटिजम्बूजितं पापं तत्तुलनादेव नश्यति ॥
 शमीपुष्पैश्च दवेशं पूजयेत्तदशरद्विषम् ।
 यमं न पश्येद्द्विषैर्वै । न याति दुर्गतिं नरः ॥”
 इति पाद्योत्तरखण्ड ११ अध्यायः ॥ * ॥
 जम्बोतुल्यप्रियपुष्पाणि यथा, नारदीयसप्तम-
 खण्डे ।
 “मांजलीवकुलाशोकशेफालिनवमालिकाः ।
 अज्जानतगराङ्कोटमलिकामधुपिण्डिकाः ॥
 यथिमहापदं कुन्दं कदम्बं मधुपिण्डलम् ।
 पाटला चम्पकं ज्ञायां जवङ्गमतिमुक्तकम् ॥
 केतकं कुशवकं विष्णुं कङ्गारकरकं द्विजम् ।
 पञ्चविंशतिपुष्पाणि लब्धोतुल्यप्रियाणि मे ॥”
 केशवार्चने निमित्तपुष्पाणि यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “उग्रगन्धीन्यगन्धीनि कुसुमानि न दापयेत् ।
 अन्यायनजातानि कण्टकीनि तथैव च ॥
 रक्तानि यानि धर्मज्ञः । चेतुष्टयोद्भवानि च ।
 धर्मज्ञानजातान्यन्यानि यानि चाकाशजानि च ॥”
 तथा ।
 “कुटजं शास्त्रमीपुष्पं शिरीषश्च जगार्हने ।
 निवेदितं भयं रोगं निःस्वल्च प्रयच्छति ॥
 बन्धुजीवकपुष्पाणि रक्तान्यापि च दापयेत् ।
 अशुक्तरक्तकुसुमदानान् दौर्भाग्यमाप्नुयान् ॥”
 परारोपितवृक्षस्य पुष्पाद्यङ्गे दौषः । अगस्थः ।
 “परारोपितवृक्षेभ्यः पुष्पागयानीय योऽर्चयेत् ।
 अविज्ञाय च तस्यैव निष्फलं तस्य पूजितम् ॥”
 एतद्विज्ञेतरपरम् ।
 “हजस्तुभैः पुष्पाणि सर्वतः स्वदाहरेत् ॥”
 इति याज्ञवल्क्यान् ॥
 “देवाद्यर्चन्तु कुसुममस्त्येवं मगुरप्रवीतु ॥”
 इति वचनात् ॥
 “गोऽर्चयेत् त्वणमेषां विरुद्धनस्यतोनाम् ।
 पुष्पाणि स्वदाददीत फलानि चापरिहृष्टि-
 तानि ॥”
 इति गीतमवचनाच्च ॥
 द्विजेतरस्य दृष्टोऽपि ।
 “हृत्वा वा यदि वा काष्ठं पुष्पं वा यदि वा फलम्
 अथप्रयच्छन्निमज्जानो हस्तैर्हृदमर्हति ॥”
 इति स्मृतेः ॥ * ॥
 देवोपरि हृतं मस्तकोपरि धृतं अधोवल्खहृतं
 अन्तर्जलचालितं पुष्पं दुष्टमिति हरिभक्ति
 नामके ग्रन्थे ॥ अभिवाद्याभिवादकरस्यपुष्पं
 प्रोक्ष्यान्तु कमेतयम् । इति केचित् ॥ * ॥
 याचित्तादिपुष्पदानस्य निष्फलत्वम् । याचितं
 निष्फलं पुष्पं क्रयक्रीतं निष्फलमिति वदन्ति ।
 वामहस्तयितादिपुष्पस्यादित्यत्वं यथा,—
 “न पुष्पं क्लृप्तं कार्यं देवार्थं वामहस्ततः ।
 न दद्यात्तानि देवेभ्यः संस्थाप्य वामहस्ततः ॥”
 समितपुष्पादीनां स्वयमाहरणीयत्वं हारीत-
 शातातपो ।
 “समितपुष्पकुशादीनि ब्राह्मणः स्वयमाहरेत् ।

मृदापनीतैः क्रयक्रीतैः कर्म कुर्वन् पतत्यधः ॥”
 क्रये प्रतिप्रसवमाह ब्रह्मपुराणम् ।
 “पुष्पैर्धूपैश्च नैवेद्यैर्वीरक्रयक्रियाकृतेः ॥”
 वीरक्रयो वीरवत् याचन्नामृतेन विक्रेतुवपन्वस्त-
 न्मन्त्रेण क्रयः ॥ * ॥ पुष्पदानप्रकारो ज्ञान-
 मालायाम् ।
 “पुष्पं वा यदि वा पत्रं फलं नेष्टमधोमुखम् ।
 पुष्पाञ्जलिविधिं हित्वा यथोत्पन्नं तथापेणम् ॥”
 मध्याह्नजानानन्तरं पुष्पचयनस्य दोषो यथा,—
 “ज्ञानं ज्ञात्वा तु ये केचित् पुष्पं यज्जन्ति वै
 द्विजाः ।
 देवतास्तत्र यज्जन्ति भस्मीभवति दासवत् ॥”
 एतत्तु द्वितीयज्ञानाभिप्रायम् । इति रत्नाकरः ॥
 अर्क्तं मत्स्येच्छते ।
 “ज्ञात्वा मध्याह्नसमये न हिन्यानं कुतुम् नरः ।
 तत्पुष्पस्यार्चने देवि । रौरवे परिपश्यते ॥”
 पुष्पाभावे देयानि यथा, विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “पुष्पाभावेऽपि देयानि पञ्चाणि च जगार्हने ।
 पञ्चाभावे जलं दद्यात्तेन पुण्यमवाप्यते ॥” * ॥
 पुष्पदानमाहात्म्यं यथा,—
 “न रत्नैर्न सुवर्णेन न वित्तेन च भूरिणा ।
 तथा प्रसादमायाति यथा पुष्पैर्जगार्हने ॥ * ॥
 देवताविशेषे वर्त्तनीयपुष्पं यथा, शातातपः ।
 “शिवे विष्वक्पथेत् कुन्दमुष्पञ्चकं हरेस्तथा ।
 देवीनामकमन्दारौ सूर्यस्य तगरक्तया ॥” * ॥
 पुष्पविशेषाणां कालिकपर्युषितत्वम् । भविष्ये ।
 “पद्मानि सितरक्तानि कंमुदाम्युतपलानि च ।
 गन्धां पर्युषिताशङ्का काव्या पञ्चदिनोत्तरम् ॥”
 पुष्पविशेषस्यापर्युषितत्वं यथा,—
 “तुलस्यगस्थवित्त्वानां न च पर्युषितात्मता ॥”
 योगिनीतन्त्रे ।
 “वल्खपञ्चकं माध्यक्षं तमालामलकीदलम् ।
 कङ्गारं तुलसीचैव पद्मञ्च तुनिपुष्पकम् ।
 एतत् पर्युषितं न स्थानं यच्चान्यत् कलिका-
 त्मकम् ॥”
 कलिकात्मकं प्रस्फुटनयोग्यम् । इत्येकादशी-
 तत्त्वम् ॥ राचवभङ्गमते पुष्पविशेषाणां कालिक-
 पर्युषितत्वं यथा,—
 “वित्त्वापामार्गाजानोतुलसिप्रशमिश्रताकेतकीभङ्ग-
 दूर्वा
 मन्दाब्जोपाहृदभां तुनितिलतगरज्जङ्गकङ्गार-
 मली ।
 चम्पाचारातिकुम्भीदमनमखका वित्ततो-
 ७हानि शस्ता-
 स्त्रिंशत्तुल्यकार्त्तिकेऽपि निधिनधि-वस्तुभू भू यमा
 भूय खम् ॥”
 अथार्थः । शता शतावरी । मन्दः मन्दारः ।
 अहिर्नागकेशरः । तुनिरगस्थः । अचारातिः
 करवीरः । कुम्भी पाटला । वित्तमारभ्य अहि-
 पयन्तं गणयित्वा दर्भमारभ्य पुनस्त्रिंशदादि
 गणयेत् । एतद्विनोत्तरं पर्युषितानीत्यर्थः । इति
 पदार्थादर्शः ॥ * ॥ पुष्पक्रीडायां वर्त्तनीयानि यथा,

पुष्पकं

पुष्पचयनम् १ पुष्पायैव दयितार्यता २ माला ३ गोत्रस्वल्पनेत्रा ४ वक्रोक्तिः ५ सम्भ्रमाश्रयः ६ । इति कविकल्पलता ॥ (चोटकलप्यविवेशः । यथा, अन्धवेद्यके । ३ । ८२—८२ ।

“आगतवस्तुरङ्गस्य ये भवन्त्यवगंगाः । विन्दवः पुष्पसंज्ञास्तु ते हिताहितसंज्ञकाः ॥ तेषां प्रदेशभेदेन लक्षणं यद् अवस्थितम् । तत्तथैव समासेन विखटं कोर्णप्रतिधुना ॥ आपाने च ललाटे च भ्रुवोर्मिर्हृदि कर्णयोः । निगात्रे चैव केशान्ते पुष्पं ध्वन्यतमं स्तनम् ॥ स्कन्धे वक्षसि कक्षे च सुष्कयोर्बाहुकेशयोः । हृन्तोः पृष्ठे च बाह्यानां पुष्पं स्वाभिहित-प्रदम् ॥

नाभौ केशे तथा कण्ठे दन्ते च व हि वाजिनाम् । पुष्पं ध्वन्यतमं प्रोक्तं भर्तुः स्वार्थमाधकम् ॥ अप्रशस्तानि दृष्टानि सुनिभिर्यानि वाजिनाम् । तानि स्वयं प्रवक्ष्यामि पुष्पाग्यागमदृष्टान् ॥ अधरोष्ठे कठे प्रोथे उत्तरोष्ठे तथैव च । चोलायां गळयोश्चैव शङ्खयोश्च तथा भ्रुवोः ॥ ग्रीवायाश्च वक्षे चैव कण्ठयोः स्मरके स्तिष्ठि । प्रायौ कौष्ठे च पुष्पाणि निन्दितानीति निश्चयः ॥ रक्तं पीतं तथा लज्जं पुष्पं सर्वत्र नेष्यते । शुभप्रदेशसंज्ञातं भवेत् साधारणं ततः ॥ पुष्पलाभं घनप्राप्तिमारोग्यं विनयं तथा । विन्वात् पुष्पैः शुभेभर्तुरशुभैश्च विपर्ययम् ॥ सर्वज्ञपुष्पतो वाजो परित्याजो न संशयः ॥” स्त्रीरजः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ४० । “स्त्रीणां पुष्पं हरद्वयं प्रदत्तं सा तु कन्यका ॥”) विकाशः । इति मेदिनी । पे, ८ । घनदस्य विमानम् । नेत्ररोगविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ पुलो इति भाषा ॥ अस्त्रौषधं यथा,— “हरीतकी वचा कर्कं पिप्पली मरिचानि च । विभीतकस्य मज्जा च शङ्खनाभिर्मनःशिला । सर्वमेतन् समं ज्ञत्वा ह्यागोष्ठीरेण पिपयेत् ॥ नाशयेत्तिमिरं कण्ठं पटलाग्न्यन्दाग्निं च । अधिकाग्निं च मांसानि यच्च रात्रौ न पश्यति ॥ अपि हिवाग्निकं पुष्पं मांसनेकेन साधयेत् । वनिजम्बोदया नाम वृणां दृष्टिप्रसादनी ॥” इति चक्रपाणिदत्तः ॥

(अस्य चिकित्सामान्तरं यथा,— “पुष्पाहारविहारैस्तु नेत्रे पुष्पश्च जायते । प्रथमं सुखसाध्यं स्यात् द्वितीयं कष्टसाध्यकम् ॥ तृतीयं शूलसाध्यम् चतुर्थं नृणां साध्यकम् । शूलपुष्पं तथा रोगं शङ्खनाभिर्मनःशिला । काञ्चिकेन तु संपेयं ह्यायाम्बुका भिषग्वर । । वातिके काञ्चिकेनापि पीतके पयस्य हिता ॥ स्नेहिके नृजसंज्ञा पुष्पस्याञ्जनतो हिता ॥” इति हारीते चिकित्सितस्थानं चतुश्चत्वारिंश-तमेऽध्याये ॥)

पुष्पकं, जौ, (पुष्पमिव पुष्पेर्वा कायति प्रकाशते इति । कै + कः । पुष्प + संज्ञायां कन् वा ।) रीतिपुष्पम् । (पुष्पमिव प्रतिजतिः । पुष्प + “इव

पुष्पका

प्रतिजतौ ।” ५ । १ । ६६ । इति कन् ।) घनदस्य विमानम् । (कालपर्ययेण घनदं विजित्य रावणेन हृतेऽस्मिन् रावणस्यैव जातम् । यथा, रघौ । १० । ४६ । “वैमानिकाः पुण्यस्तनः त्वज्जन्तु मन्त्रा पथि । पुष्पकालोकसंघोभं मेघावुरगततुपराः ॥”) नेत्ररोगः । रक्तकृष्णम् । रसाञ्जनम् । लोह-कांस्यम् । नृदङ्गारशकटी । इति मेदिनी ॥ कासीसम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (पुष्प + स्वार्थं कन् । पुष्पम् । यथा, गारुडे १८२ अध्याये । “समाभिर्मन्त्रितं ज्ञत्वा करवीरस्य पुष्पकम् । स्त्रीणामग्रे भ्रामयेच्च ज्ञत्वाहै सा वशा भवेत् ॥” पुं, निर्विघ्नसर्पजातिभेदः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने । ४ अध्याये । “निर्विघ्नास्तु गलगोली शुकपत्रोऽजगरो द्विको वर्धहिकः पुष्पशकली ज्योतीरघः स्त्रीरजः पुष्पकोऽतिपताकोऽन्वाहिको गौरा-हिको वृक्षेश इति ॥” * ॥ पञ्चतमेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५५ । १३ । “स्वर्गशङ्खी शातशङ्खी पुष्पको मेघपञ्चतः ॥ प्रासादस्य मण्डपभेदः । यथा विश्वकर्माप्रकाशे । ६ अध्याये । “अथातः संप्रवक्ष्यामि मण्डपानाञ्च लक्षणम् । मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्यानुरूपतः ॥ विविधा मण्डपाः कात्याः श्रेष्ठमध्यकनीयसः । नामतस्तान् प्रवक्ष्यामि शृणुध्वं ह्यनसत्तमाः ॥ पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुवृत्तो नृत्तनन्दनः । कौशल्या वृद्धिसंकीर्णो गजभद्रो जयावहाः ॥” पुष्पकरणकं, जौ, (पुष्पाधारं करण इव काय-तानि । कै + कः । बहुतरमनोरमपुष्पाधारक-त्वादस्य तथात्वम् ।) उज्जयिन्यां शिवस्य उद्या-नम् । यथा, शब्दमाला । “महाकालस्योज्जयिनी विशालावन्तिका तथा । तस्य उद्यानकं ज्ञेयं नाम्ना पुष्पकरणकम् ॥” पुष्पकरणिकी, स्त्री, (पुष्पकरणकं शिवोद्यान-मन्थस्या इति । इति । स्त्रियां ङीप् ।) उज्जयिनी । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ४१ ॥ “उज्जयिनी स्याद्विशालावन्ती पुष्पकरणिकी ॥” पुष्पकासीसं, जौ, (पुष्पमिव कासीसम् ।) पीत-वर्णकासीसम् । यथा, भावप्रकाशे । “अथ कासीसं भस्मवन्नुत्तिकाञ्चम् । कासीसं घातुकासीसं पांशुकासीसमित्थम् । तदेव किञ्चित् पीतम् पुष्पकासीसमुच्यते ॥ कासीसमञ्चसुष्णञ्च तित्त्तञ्च तुवरं तथा । वातश्लेष्महरं केश्यं नेत्रं कण्ठविषप्रघ्नम् । नृजसञ्चक्रांशरीचञ्चनाश्रमं परिकीर्तितम् ॥” तत्पर्यायः । कंसकम् २ नेत्रौषधम् ३ । इति हेमचन्द्रः ॥ वतसकम् ४ मलीमसम् ५ कृष्णम् ६ विषदम् ७ नीलवृत्तिका ८ । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् । नेत्रमृदापहत्वम् । लेपेन पामाकुहादिनानालग्नोदघनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पध

पुष्पकोटः, पुं, (पुष्पप्रियः कोटः ।) भस्मरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुसुमजमिमाञ्च ॥ पुष्पकेतनः, पुं, (पुष्पं केतनं ध्वजो वक्षः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४२ ॥ पुष्पकेतु, जौ, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य केतुरिव विनाशकत्वात् ।) कुसुमाञ्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १०३ ॥ पुष्पचातकः, पुं, (हृन्तीति । हृन् + क्तल् । चातकः । पुष्पाणां पुष्पवृक्षाणां चातकः नाशकः ।) वंशः । इति शब्दमाला ॥ पुष्पचापः, पुं, (पुष्पमेव पुष्पमयी वा चापीत्यर्थः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । २६ । “सा संमोहनवाद्यव्यावृत्त्याञ्छेर्निरनारैः । विह्वेव पुष्पचापेन तत्तुच्छं समलक्ष्यत ॥” पुष्पाणां चापः । पुष्पधनुः । यथा, रघौ । ११ । ४५ । “आततप्यमकरोतु स संसदा विस्मयास्मितनेत्रमोचिततः । शैलसारमपि नातिव्यततः पुष्पचापमिव पेशणं करः ॥”) पुष्पचामरः, पुं, (पुष्पं चामर इवास्त्रम् ।) दमन-वृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ केतकवृक्षः । इति शब्दमाला ॥ पुष्पदः, पुं, (पुष्पं ददातीति । दा + कः ।) वृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०० ॥ पुष्पदातरि, त्रि ॥ पुष्पदन्तः, पुं, (पुष्पमिव शुक्लो दन्तोऽस्य ।) वायु-कोणस्यादिगुणः । इत्यमरः । १ । १ । ४८ । विद्याधर-विशेषः । इति मेदिनी । ते, २१३ ॥ जिनभेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ नागभेदः । इति धरणिः । (यथा, महाभारते । ७ । २०० । ७० । “अर्थां जलैकपुत्रश्च पुष्पदन्तश्च त्रामकः ॥ पार्वतीप्रदत्तः कार्त्तिकेयस्याशुचरविशेषः । यथा महाभारते । ६ । ४५ । ४६ । “उज्ज्वाहं पुष्पदन्तश्च शुकुर्कां तथैव च । प्रदत्तावपिपुत्राय पार्वती शुभदर्शना ॥” विद्योदशुचरविशेषः । यथा, भागवते । ८ । २१ । १७ । “जयन्तः श्रुतदेवश्च पुष्पदन्तोऽथ सात्वतः ॥ शिवगणभेदः । यथा, कथासरित्सागरे । १ । ४६ । “प्रसादवित्तकः शम्भोः पुष्पदन्तो गणोत्तमः । न्यसेधि च प्रवेशोऽस्य नन्दिना द्वारि तिष्ठता ॥” पुष्पदन्तकः, पुं, गन्धर्वविशेषः । स च महिष-क्षवकर्ता । इति शब्दरत्नावली ॥ पुष्पद्रवः, पुं, (पुष्पाणां द्रवः ।) पुष्परसः । तत् पर्यायः । पुष्पसारः २ पुष्पखेदः ३ पुष्पजः । पुष्पनिर्वासकः ५ पुष्पाञ्जुनः ६ । अस्य गुणाः । सुरभित्वम् । शीतत्वम् । कषायत्वम् । गौल्य-त्वम् । दाहभ्रमानिर्वमिमोहसुखामयत्वानिर्-पित्तकफशोषचिरारोचकनाशित्वम् । सरत्वम् । सन्तर्पणत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्पधन्वा, [न] पुं, (पुष्पं धरुस्त्विति । “धरु-वश्च ॥” ५ । ४ । १३२ । इति अग्न्युद्देशः ।

पुष्परा

कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ । (यथा, कुमारसम्भवे । २ । ६४ ।

“सहचरमधुहस्तमस्य चूताङ्गुराङ्गः
श्रुतमखमपतस्ये प्राङ्गलिः पुष्पधन्वा ॥”)

पुष्पनिचः, पु, (पुष्पं निचति चुम्बतीति । पुष्प + निच + “कर्मण्यङ्” । ३ । २ । १ । इत्यङ् ।)
अमरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्पमयः, पु, (पुष्पं घयतीति । घट पाने + खश् ।
“असद्विदजन्तस्य तुम् । ६ । ३ । ६७ । इति तुम् ।)
अमरः । इति राजनिर्घण्टः । पुष्परसपानकर्त्तरि,
त्रि । पुष्पशब्दाद्धेटघातोः कर्त्तरि खश् प्रत्यय-
नियमत्वात् । इति सुभबोधयाकरयम् ॥

पुष्पपथः, पु, (पुष्पस्य स्त्रीरजसः पथ्याः सरणिः ।)
योगिः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

पुष्पपुरं, स्त्री, (पुष्पवत् पाटलिपुष्पयुक्तं तद्वत्
शोभाजनकं वा पुरम् ।) पाटलिपुत्रनगरम् ।
इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, रघौ । ६ । २४ ।

“अनेन सेदिच्छसि यत्प्रमाणं
पाणिं वरेख्येन कुत प्रवेशे ।
प्रासाद्वातायनसंश्रितानी
नेत्रोत्सवं पुष्पपुराङ्गनानाम् ॥”

“पुष्पपुराङ्गनानां पाटलिपुराङ्गनानाम् ।” इति
तट्टीकार्या मल्लिनाथः ॥

पुष्पफलः, पुं, (पुष्पयुक्तं फलं यस्य ।) कुश्याङ्गः ।
इति शब्दमात्रा । कपिलः । इत्यमरः । १० । ४ । २१ ॥

पुष्पमासः, पुं, (पुष्पाणां मासः पुष्पप्रधानो मासो
वा ।) वसन्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
हरिवंशे । ५६ । ४ ।

“मासान् वै पुष्पमासादीन् गणयन्तु मम स्त्रियः ।
परिणामे तु गर्भस्य शेषं ज्ञास्यामहे वयम् ॥”)

पुष्परक्तः, पुं, (पुष्पे पुष्पावच्छेदे रक्तं रक्तवर्ण-
मस्य । यद्वा, पुष्पं रक्तमस्य ।) सूर्यमणि-
हन्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

पुष्परसः, पु, (पुष्पाणां रसः ।) मकरन्दः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १७ । (यथा, भावप्रकाशे
कासाधिकारे ।

“फलं पलञ्चापि कटुचयश्च
तथा चतुर्धातुफलं विचुर्यम् ।
पलानि षट् पुष्परसस्य चापि
विनिःक्षिपेत्तत्र विमिश्रयेच्च ॥”)

पुष्परसाङ्ग्यं, स्त्री, (पुष्परस इत्याङ्ग्य आख्या
यस्य ।) मधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्परागः, पु, (पुष्पस्यैव रागो वर्णोऽस्य ।)
मणिविशेषः । पुष्कराज इति भाषा । तत्-
पर्यायः । मङ्गुमणिः २ वाचस्पतिवक्त्रभः ३ ।
इति भावप्रकाशः ॥ पीतः ४ पीतस्फटिकः ५
पीतरक्तः ६ पीताक्ष ७ गुरुरत्नम् ८ पीत-
मणिः ९ पुष्पराजः १० । (यथा, रघौ । १८ । ३२ ।

“तस्य प्रभा निर्जितपुष्परागं
पीष्यान्निभौ पुष्पमखत पत्नी ॥”

“प्रमया निर्जितः पुष्परागो मणिविशेषो येन ।”
इति तट्टीकार्या मल्लिनाथः ॥ अस्य गुणाः ।

पुष्पला

अन्तत्वं । शीतत्वं । वातनाशित्वम् । दीपन-
त्वञ्च ॥ * ॥ तस्य धारणगुणः । आयुःश्रीप्रज्ञा-
कारित्वम् ॥ * ॥ तस्य लक्षणं यथा,—

“सुच्छायपीतगुणगात्रसुरङ्गमुहं
जिम्बश्च निर्मलमतीव सुदृढशीतम् ।
यः पुष्परागसक्तः कलयेद्दुःखं
पुष्पाति कौर्मिमतिशौर्यसुखापुरर्धान् ॥” * ॥

तस्य कुलक्षणं यथा,—
“लघ्विन्दुद्वितं रूचं धवलं मलिनं लघु ।
विच्छायं शर्करागारं पुष्परागं सदोषकम् ॥”
तस्य परीक्षाजन्ये यथा, राजनिर्घण्टे ।
“दृष्टो विकाशयेत् पुष्परागमधिकमालीयम् ।
न खलु पुष्परागो जात्यतया परीचकैव तः ॥”
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

रुत उवाच ।

“पतिता या हिमाद्रौ हि त्वचस्तस्य सुरदिग्धः ।
प्रादुर्भवन्ति ताम्बस्तु पुष्परागा महागुणाः ॥
आपीतपाकुठचिरः पाषाणः पुष्परागसंज्ञस्तु ।
कौरुगटकनामा स्यात् स एव यदि लोहितापीतः ॥
आलोहितस्तु पीतः स्वच्छः काषायकः स
एवोक्तः ।

आनीलशुक्लवर्णः जिम्बः सोमालकः स्वगुणैः ॥
अत्यन्तलोहितो यः स एव खलु पद्मरागसंज्ञः
स्यात् ।
अपि चैन्द्रनीलसंज्ञः स एव कथितः सुवीलः
सन् ॥
रुतं वैदुर्यमणिरिव गदिनं ह्यस्य रत्नप्राच-
विदा ।

धारणफलञ्च तद्वत् किन्तु स्त्रीणां सुतप्रदो
भवति ॥”

इति गारङ् ७५ अध्यायः ॥ * ॥

प्रकारान्तरम् ।

“शणपुष्पसमः कान्था स्वच्छभावस्तु चिक्कणः ।
पुनरो धनदः पुरायः पुष्परागमणिर्धृतः ॥
देवघातुसमुद्भूतः पुष्परागमणिर्हृष्टा ।
पद्मरागाकरे कश्चित् कश्चित्ताक्ष्यापलाकरे ॥
इवत्पीतच्छविच्छायास्वच्छं कान्था मनो-
हरम् ॥

पुष्परागमिति प्रोक्तं रङ्गसोममहीसुजा ॥
जन्मादिजातिभेदेन तद्विज्ञेयं चतुर्विधम् ।

छाया चतुर्विधा तस्य सित्ता पीता सित-
सित्ता ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

पुष्परेणुः, पुं, (पुष्पाणां रेणुः ।) परागः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघौ । १ । ३८ ।

“संयमानौ सुखस्य श्रेष्ठः प्राज्ञनिर्यासगन्धिभिः ।
पुष्परेणुनकिरेवातेराधतवनराणिभिः ॥”)

पुष्परोचनः, पु, (पुष्पं रोचनेवास्य । पुष्पेणु
रोचनः रुचिप्रदो वा ।) नागकेशरः । इति
त्रिकाण्शेषः ॥

पुष्पलावः, पु, (पुष्पं लुनाति अवचिनोति माला-
दर्थमिति । पुष्प + लू + “कर्मण्यङ्” । ३ । २ । १ ।

पुष्पसा

इत्यङ् ।) मालाकारः । इति जटाधरः ॥ (अथवा
डीव । मालाकारपत्नी । यथा, मेघदूते । २८ ।

“गच्छस्वेदापनयनवत्ता ज्ञानकर्त्तृपत्न्या
ह्यायादानचणपरिचितः पुष्पलावीसुखानाम् ॥”)

पुष्पलावी, [न] पुं, (पुष्पं लुनातीति । लू-
च्छिदि + लुनिः ।) मालाकारः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५६४ ॥

पुष्पजिट, [ज] पुं, (पुष्पं जेट्तीति । जिह +
जिप् ।) अमरः । इत्यमरः । २ । ५ । १०६ ॥

पुष्पवती, स्त्री, (पुष्पमस्यस्या इति । पुष्प +
मत्तुप् । मस्य वः । ततो डीप् ।) रणखला ।
इत्यमरः । २ । ६ । २० । (यदुक्तं,—

“कालमेही भवेन सोऽपि पुष्पवत्याश्च धर्षणात् ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३ । ५ । १२ ।

“पुष्पवत्यासुपस्युष्य चिरादोपपत्तौ नरः ।
गोसहस्रफलं लब्ध्वा पुनाति स्वकुलं वृष । ॥”)

पुष्पविशिष्टे, त्रि । (यथा, रामायणे । १० । ६४ । १० ।
“पुष्पवह्निः फलोपेतैश्चायावह्निर्भगोरमैः ॥”)

पुष्पवन्तौ, पुं, (पुष्पं विकासे + भावे चञ् । पुष्पो
विकासोऽवस्थनयोरिति । पुष्प + मत्तुप् । मस्य
वः ।) एकयोक्ता चन्द्रसूर्यौ । इत्यमरः । १ । ४ । १०० ॥

“एकया उक्त्वा अपृथक्चनेन चन्द्राकौ पुष्प-
वच्छब्दाव्याौ न तु पुष्पवानिहः सूर्यौ वेत्तभि-
धीयते । चाङ्गे । एकयोक्त्यति भिन्नप्रयोगे नैवे-
त्यर्थः । अतएव इत्येकत्वात् सदा द्विवचन-
मित्यर्थः । पुष्पो विकाशस्तद्व्योगाद्वत् । पुष्प-
वन्तशब्दोऽस्मिन् रूपेऽपि रविशशिनौ पुष्प-
वन्ताव्याविति नाममात्रा ।” इति तट्टीकार्या
भरतः ॥

पुष्पवाटी, स्त्री, (पुष्पाणां वाटी ।) पुष्पोद्यानम् ।
फलवागान इति भाषा ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।
४ । १७६ ॥ [विका ॥”

“वाटीः पुष्पादृष्टाश्चासौ क्षुद्रारामः प्रसे-
पुष्पवाहनः, पु, (पुष्पं पुष्करं वाहनमिव यस्य ।)
पुष्करराजः । यथा, अमिपुराणे ।

“राजा यथोक्तश्च पुनरकरोत् पुष्पवाहनः ।
विभूतिहादृशीं ह्यस्य स गतः परमां गतिम् ॥”

पुष्पशकटी, स्त्री, आकाशवाणी । यथा,—
“चित्रोक्तिः पुष्पशकटी देवप्रश्न उपपत्तिः ॥”

इति त्रिकाण्शेषः ॥

पुष्पशरः, पु, (पुष्पाणि शरा यस्य ।) कन्दर्पः ।
कुसुमेषुदर्शनात् ॥

पुष्पशरासनः, पु, (पुष्पं शरासनं धनुर्धर्यम् ।)
कन्दर्पः । पुष्पधन्वदर्शनात् ॥

पुष्पमूयः, पु, (पुष्पेण मूयः ।) उडुमरः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ कुसुमरहिते, त्रि ॥

पुष्पसमयः, पु, (पुष्पाणां समयः ।) वसन्तः ।
इत्यमरः ॥

पुष्पसारः, पु, (पुष्पस्य सारः ।) पुष्पद्रवः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पुष्पश्रेष्ठे, त्रि । यथा, ब्रह्म-
वेवर्त्त प्रज्ञातिखण्डे ।

“पुष्पसारं नन्दिनीञ्च तुलसीं हृष्यणीवनीम् ॥”)

पुष्पितः

पुष्पचौरभा, स्त्री, (पुष्पे चौरभं यस्याः । तीव्र-
गन्धवत्त्वादेव तथात्वम् ।) कलिकारीवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पखेदः, पुं, (पुष्पाणां खेदः ।) पुष्पद्रवः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पहासा, स्त्री, (पुष्पं स्त्रीरजः हास इव यस्याः ।)
रजस्वला । इति शब्दरत्नावली ॥

पुष्पहीना, स्त्री, (पुष्पेण हीना ।) उडुम्बर-
वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । निष्कला । रजः-
मूत्रा । इति हेमचन्द्रः ॥

पुष्पा, स्त्री, (पुष्पं अभिधेयत्वेनास्यस्या इति ।
अप् । टाप् ।) कर्णपुरी । अथुना भागलपुर
इति ख्याता । तत्पर्यायः । चम्पार मानिनी ३ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पुष्पाजीवः, पुं, (पुष्पेराजीवति जीविकां निर्मा-
हयतीति । आ + जीव + अच् ।) माणाकारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६४ ॥

पुष्पाजीवी, [नृ] पुं, (पुष्पेराजीवतीति । आ +
जीव + णिनिः ।) माणाकारः । इति णटाधरः ॥

पुष्पाञ्जनं, स्त्री, (पुष्पस्य नेत्ररोगविशेषस्य अञ्ज-
नम् ।) अञ्जनभेदः । तत्पर्यायः । पुष्पकेतु २
कौस्तुभम् ३ कुसुमाञ्जनम् ४ रीतिकम् ५ रीति-
पुष्पम् ६ पौष्पकम् ७ । तस्य गुणाः । हिम-
त्वम् । पित्तहिक्कास्रदाहविनकासानिषत्वेनेचा-
मयनाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पुष्पाञ्जलिः, पुं, (पुष्पाणामञ्जलिः ।) कुसुमा-
ञ्जलिः । प्रसूनाञ्जलिः । यथा,—

“पञ्च पुष्पाञ्जलीन्दत्त्वा परिवाराचनचरेत् ॥”
इति तन्त्रसारधृतभट्टः ॥

पुष्पावचायी, [नृ] पुं, (पुष्पं अवचिनोतीति ।
अव + चि + णिनिः ।) माणाकारः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५६४ ॥

पुष्पासवं, स्त्री, (पुष्पस्य आसवम् ।) मधु । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ५ । ५ ।

“यश्चैतताम्बलविलेपनसजः

पुष्पासवामोदितवक्त्रपङ्कजाः ॥”)

पुष्पाक्षः, पुं, (पुष्पमक्षमस्य ।) कन्दर्पः । इति
शब्दरत्नावली ॥

पुष्पाङ्गा, स्त्री, (पुष्पेराङ्गयते सङ्गते इति । आ +
ङ् + कः । ततटाप् ।) श्रुतपुष्पा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

पुष्पिका, स्त्री, (पुष्पाति विकसतीवेति । पुष्प +
क्लृप् । टाप् अत इत्वम् ।) दन्तमलम् । इति
हारावली । १६५ ॥ लिङ्गमलम् । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । २६८ ॥ अध्यायान्ते तत्प्रति-
पादितोक्तिः ॥

पुष्पितः, वि, (पुष्प + क्तः ।) पुष्पं जातमस्येति ।
पुष्प + तारकादित्वात् इतच् वा ।) जातपुष्पः ।
पुष्पविशष्टः । कुसुमितः । यथा,—
“एकेनापि सुदृष्टेण पुष्पितेन सुगन्धिना ।
वासिनं तदनं सर्वं सुपुष्पेण कुलं यथा ॥”
इति चाणक्यः ॥

पुष्पर

पुष्पिताया, स्त्री, (पुष्पितं विकसितमिवायं यस्याः ।)
हृन्दोविशेषः । तस्य लक्षणम् । यथा,—

“अयुजि नयुगरेफतो यकारो
युजि च नयौ जरगाश्च पुष्पिताया ॥”

उदाहरणम् ।

“करकिमलयशोभया विभान्नी
कुचफलभारविनभदेहयष्टिः ।

स्मितरुचिरविलासपुष्पिताया
ब्रजयुवतिव्रतती हरैर्मुदोभूत ॥”

इति हृन्दोमञ्जरी ॥

पुष्पेयुः, पुं, (पुष्पं इयुर्यस्य ।) कामदेवः । इति
हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ७ । १६ ।

“तुल्याभिलाषामालोक्य स चैकां सुनिकम्बकाम् ।
ययावकस्मान् पुष्पेयुशराघातरसज्ञताम् ॥”)

पुष्पः, पुं, (पुष्पमस्मिन्नयं इति । पुष + “पुष्प-
सिद्धौ षच्चे ।” ३ । १ । ११६ । इति ऋप् ।)
अश्विन्यादिसप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गताष्टमनक्षत्रम् ।
तत्तु बाणाकारैकतारात्मकम् । इति ज्योति-
षम् । तत्पर्यायः । सिध्दः २ तियः ३ । इत्य-
मरः । १ । ३ । २२ ॥ पुष्पा ४ । इति भरतः ॥
(यथा, मनुः । ४ । ६६ ।

“पुष्पे तु हृन्दसां कुम्भाहृष्टितृप्त्यर्जनं दिनः ॥”)
तस्य स्वरूपं यथा,—

“बालपीठकटिनीरजःप्रभे
मध्यमाश्रितविहायसे गुरौ ।

तौलिकान् पृष्ठतश्चावलोचने

लोचनाद्रिकुमितागताः कलाः ॥” २ । ५२ ॥
इति कालिदासस्तवरात्रिलक्ष्मणरूपम् ॥ ३ ॥

तच्च जातस्य फलम् ।

“प्रसन्नगात्रः पितृमातृभक्तः
स्वधर्मयुक्तोऽभिनयाभियुक्तः ।

भवेन्नपुण्यः खलु पुष्पजन्मा
सम्मानयामीकरवाहनाटः ॥”

इति कौटिलीप्रदीपः ॥

तन्त्रचक्रे गङ्गाज्ञानफलं यथा,—

“संक्रान्तिषु अतीयाते ग्रहणे चन्द्रस्ययोः ।

पुष्पे स्नात्वा तु जाह्नव्यां कुलकोटीः ससुहरेत् ॥”
इति ब्रह्माख्यपुराणम् ॥ ३ ॥

पौषमासः । कलियुगः । इति मेदिनी । ये, ३८ ॥
(सूत्र्येवंप्रौषयनृपविशेषः । यथा, रघुः । १८ । ३२ ।

“तस्य प्रभानिर्जितपुष्परामं
पौष्पां तिथौ पुष्पमस्तु पत्नी ।

तस्मिन्नपुष्पमुदिते समयां
पुष्टिं जनाः पुष्प इव द्वितीये ॥”

पुष + भावे ऋप् । पुष्टिः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१६१ । १२ ।

“त्रिः सप्त विष्यलिङ्गका विषस्य पुष्पमचन ॥”

“विषस्यास्मादावरकस्य पुष्पं पौषमचन ॥” इति
तद्वायुं सायनः ॥)

पुष्परथः, पुं, (पुष्प इव रथः । पुष्पे याजोत्-
सवादौ रथो वा ।) यत् चक्रयानं युद्धार्थं न

पुष्पज्ञा

भवति किन्तु याजोत्सवादौ चः । तत्पर्यायः ।
चक्रयानम् २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५१ ॥ (यथा,
माधे । ३ । २२ ।

“महारथः पुष्परथं रथाङ्गी

चित्रं क्षपानाथ इवाक्षिक्तः ॥”)

पुष्पजकः, पुं, (पुष्पं पुष्टिं लकति लाकयति वा ।
लक + अच् ।) गन्धद्वगः । (यथा,—

“केशेषु चमरीं हन्ति खोत्रि पुष्पजको हतः ॥”
इति याकारणम् ॥)

क्षपणकः । कीलः । इति मेदिनी । के, १६६ ॥

पुष्पज्ञानं, स्त्री, (पुष्पे पुष्पमचनकाले ज्ञानम् ।)
पुष्पाभिषेकः । तस्य विधिर्यथा,—

शौचं उवाच ।

“श्रेष्ठ राजन् । प्रवक्ष्यामि पुष्पज्ञानविधिक्रमम् ।
येन विज्ञातमानेन विज्ञा नशान्ति सन्ततम् ॥

० पौषे पुष्पचर्चगे चन्द्रे पुष्पज्ञानं वृषचरेत् ।
सौभाग्यकल्याणकरं दुर्भिक्षमरकापहम् ॥

विष्टादिदुष्टकरणे अतीयाते च वैष्टौ ।
वस्त्रे शूले हर्षणादौ योगे यदि न लभ्यते ॥

ततोऽथायुक्तपुष्पार्चं रविसौरिकुञ्जैश्च हि ।
तदा समस्तदोषाणां तत्क्षणं हानिकारकम् ॥

ग्रहदोषाश्च जायन्ते यदि रात्र्येषु चेतयः ।
तदा पुष्पार्चमात्रे तु कुम्भाभासान्तरेऽपि तत् ॥

इत्यनु ब्रह्मणा शान्तिरहिष्टा गुरवे पुरा ।
शक्रार्चं सर्वदेवानां शान्त्यर्थं च जगत्पते ॥ ३ ॥

तुषकं प्राश्विबल्मीककीटदेशादिवर्जिते ।
शर्कराक्षमिभस्मादिदोषेण परिवर्जिते ॥

काकोलूकककङ्केष काकोलैर्गंधप्रशनकेः ।
वर्जिते कण्टकिवनविभीतकविवर्जिते ॥

शिशुश्लेष्मातकाभ्याश्च जलौकादौर्विवर्जिते ।
सुस्थाने चम्यकाप्रोक्षककुलादिविभूषिते ॥

हंसकारखवाकीर्णैः सरसीरेषवा शुचौ ।
पुष्पज्ञानाय वृषतिर्गृहीयान् स्थानसुत्तमम् ॥

ततः पुरोहितो राजा नानावादिजनः स्वनेः ।
प्रदोषसमये गच्छेत्तत्स्थानं पूर्णवासरे ॥

तस्य स्थानस्य कौवेर्यां दिशि स्थित्वा पुरोहितः ।
सुगन्धचन्दनैः पानैः कर्पूरादाधवासितैः ॥

गोरोचनाभिः सिन्धायैरक्षतैश्च फलादिभिः ।
गन्धहारेत्यादिभिस्तु मन्त्रैः सर्वाधवासिकैः ॥

अधवास्य तु तत् स्थानं पूजयेत्तच्च देवताः ॥
गणेशं केशवं शक्रं ब्रह्माण्डादिपि शङ्करम् ॥

उमया सहितं देवं सर्वाञ्च गन्धदेवताः ।
मातृश्च पूजयेत्तच्च वृषतिः सपुरोहितः ॥

मङ्गलान् सकलान् कृत्वा नानानैवेद्यसङ्घम् ।
प्रदद्यात् पायसं खादु फलं मोदकयावकौ ॥

अधवास्य तु तत् स्थानं दूर्वाविह्वार्धकाच्छतैः ।
तस्मान् स्थानानु भूतान्निःसारयेन्नक्षत्रमीरयन् ॥

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
भूतानामविरोधेन ज्ञानमेतत् करोम्यहम् ॥

ततः करौ पटो हस्त्य मन्त्रेणानेन पार्थिवः ।
आवाहयेद्दिमादेवान् पूष्यान् पुष्पाभिषेकतः ॥

आगच्छन्तु सुराः सर्वे येऽत्र पूजाभिलाषिणः ॥

पुण्यज्ञा

दिशोऽभिपानकाः सर्वे ये चाग्रेऽप्यंशभागिनः ।
ततः पुण्याञ्जलिं दत्त्वा पुनर्मन्त्रं पठेदिसम् ॥
अथ तिष्ठन् विबुधाः स्थानमावाद्य मामकम् ।
अः पूर्णा प्राप्य यातारो दत्त्वा शान्तिं मही-

भुजे ॥

तत्र तां वृषतीं रात्रिं नयेत् सपुरोहितः ।
स्त्रिंशुभाशुभं विद्यान्पुनस्तु सपुरोहितः ॥
हत्वा पूजान् देवानां रात्रौ स्थाने वृषः स्तपेत् ।
शुभाशुभफलं स्त्रिंशुश्रेयं दीवश्चसम्पत् ॥
दुःखप्रदर्शनं येन स्यात्तदा पुण्याभिवेचने ।
होमं चतुःशतं कुर्याद्वाह्वापि गवां शतम् ॥
गोवाजिह्वाङ्गराणाञ्च प्रासादस्य गिरेस्तरोः ।
आरोह्यं शुभकरं रात्र्यश्रीवृद्धिकारकम् ॥
दक्षिदेवसुवर्णाणां सुनगस्य च दर्शनम् ।
बोधादूर्वाक्षतफलपुष्पैश्चद्विषेपनम् ॥
श्रितांश्चक्षुश्चक्षुषां पद्मस्य सुहृदां तथा ।
नाभः चयकरः शत्रोरजङ्गारस्य भूधतः ॥
दर्शनक्षोपरागस्य निगङ्गेनास्य इन्धनम् ।
मांसस्य भोजनश्चैव पन्तस्तस्य विवर्तनम् ॥
नाभिमध्ये तस्मिन्पतिर्धत्ते प्रत्यशुरोदनम् ।
अग्न्यागमनं रूपपङ्कगतावतीर्णता ॥
पन्तस्तस्य तथा नद्याः प्रोत्तारः शत्रुकर्तनम् ।
स्त्रिपुनमरणश्चैव पात्रं रुधिरमद्योः ॥
भोजनं पायसस्यापि मनुष्यारोह्यं तथा ।
कल्याणसुखसौभाग्यराश्याश्चतुर्चर्यास्तथा ।
एते स्वप्राञ्च कुञ्जन्ति वृषस्य वृषसत्तमः ॥
खरोद्वमहिषागान् आरोहो रात्र्यनाशकः ।
वृषं गीतं तथा हास्यं पाठश्चाप्यशुभप्रदः ॥
रक्तवस्त्रपरीधानं रक्तमाल्याशुरञ्जनम् ।
रक्तां लब्ध्वा स्त्रियश्चैव कामयन् नृत्तुमाप्नुयात् ॥
कूपान्तरे प्रवेश्य दक्षिणाश्रागतिस्तथा ।
पङ्के निमज्जनं स्नानं भार्यापुत्रधनाश्रयम् ॥
नाभौ यस्य भवेत् स्त्रिंशु तस्मिन्पतिर्नृपस्य च ।
आदाय गर्भनाडीन् शत्रुनो याति खं इतम् ॥
स तु रात्र्यान्तरं प्राप्य महाकल्याणमाप्नुयात् ॥
दीर्घं विशतिहस्तस्य हस्तबोद्धश्चिह्नितम् ।
कुर्यात्तु लक्ष्योपेतं यज्ञमखलसुतमम् ॥
ततोऽपरं द्विपूज्यान् मातृणां पूजनचरेत् ।
कुण्डलदः वसोधारां वृद्धिभ्रातृं तथैव च ॥
चन्दनाशुबकस्तूरीधूपैकपूर्वचर्याकैः ।
सम्यग्मखलस्थानं तस्मिन् हौ शम्भवे नमः ॥
अथाय ह्रुं पठित्वेव लिखेन्नमदयं नृपः ।
मन्त्रविमलजगत्तस्य रुचैः कल्पनसम्भवेः ॥
कौषिद्येनैव स्वस्तिकाख्यं प्रथमं मखलं लिखेत् ।
चतुर्हस्तप्रमाणस्य मखलं लिखितं ततः ॥
हस्तप्रमाणं पद्मस्य मखलस्य प्रकीर्णितम् ।
हाराणि सार्द्धहस्तानि कर्णिकार्कशरोष्णम् ॥
विनं रक्तञ्च पीतञ्च लब्धं हरितमेव च ।
शान्तिर्चर्यास्तु कौस्तुभेहोदिनेहरेदुज्ज्वेः ॥
कुर्यात्तथाञ्जनेख्यै रात्रौ मखलवृद्धये ।
पद्माक्षतः समारभ्य नागां पश्चिमगामिनीम् ॥
पश्चिमद्वारमध्येन शतहस्तां विनर्हेत्तु ॥

पुण्यज्ञा

प्रथमद्वारमध्ये तु पद्मश्चेवाष्टपञ्चकम् ॥
कुर्यान्मखलभागे तु चूर्णैरेव पृथक् पृथक् ।
चूर्णैस्तु मखलं हत्वा खजागुनसारयेत्ततः ॥
उत्थायै रुचं प्रथमं मखलं पूजयेत्ततः ।
भवनाय नम इति ततो हस्तं विधेययेत् ॥
सव्यावलम्बहस्तस्य रजःपात्रं समारभेत् ।
मध्यमानामिकाङ्गुलैरपरिहृद्यधेय्यया ॥
अधोतुखाङ्गुलिं हत्वा प्रातयेत् सुविचक्षणः ।
समरेखा तु कर्णया विच्छिन्ना पुञ्जवर्जिता ।
अङ्गुष्ठपर्वनेपुण्यात् समा कायां विजानता ॥
संस्तं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं लशराटतम् ।
पर्यन्तमर्पितं ह्रस्वमालिखेन कदाचन ।
संस्तं कलहं विद्यादूर्ध्वरेखे तु विग्रहम् ॥
अतिस्थूले भवेद्वाधिर्निम्नपौष्ठा विमिश्रिते ॥
विन्दुभिर्मयमाप्नोति शत्रुपक्षात्र संशयः ।
लशयां चार्थहानिः स्याच्छिन्नायां मरणं

भुवम् ॥

वियोगो वा भवेत्तस्य दृष्टदृश्यसुतस्य वा ॥
अविदित्वा लिखेद्यस्तु मखलस्य यथेच्छया ।
सर्वदोषानवाप्नोति ये दोषाः पूर्वभाषिताः ॥
सितसर्षपदूर्वाङ्गा रेखाः कायाः प्रमाणतः ।
विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभदं शिवम् ॥
वृद्धमानश्च देवश्च रताख्यं कामदायकम् ।
रुचकं स्वस्तिकाख्यं दादश्रेते तु मखलाः ॥
यथास्थानं यथायत्नं योजनीया विचक्षणैः ॥
सागरे मध्यमाने तु पीयूषार्थं सुरासुरैः ।
पीयूषधारणाथं निमित्ता विमलकर्मणा ॥
कर्णा कलानु देवानामसिखा तं पृथक् पृथक् ।
यतः हतास्तु कलसाक्षतहं परिकीर्णिताः ॥
नवैव कलसाः प्रोक्ता नामतस्तान्निबोधत ।
गोक्षोपगोक्षो मरुतो मयखञ्च तथापरः ॥
मनोहा त्वसिभद्रश्च विरुजस्तनुप्रोषकः ।
इन्द्रियप्रोथ विजयो नवमः परिकीर्णितः ॥
तेषामेव क्रमाद्वृषः नव नामानि यानि तु ।
श्रद्धा तान्यपराशयेव शान्तिदानं सदैव हि ॥
चितीन्द्रः प्रथमः प्रोक्तो द्वितीयो जलसम्भवः ।
पवनाक्षी ततो द्वौ तु यजमानस्ततः परः ॥
कोवसम्भवनामा तु तृष्ठः स परिकीर्णितः ।
सोमस्तु सप्तमः प्रोक्तश्चादित्यस्तु तथाष्टमः ॥
विजयो नाम कलसो योऽसौ नवम उच्यते ।
स तु पञ्चमुखः प्रोक्तो महादेवस्वरूपपृक् ॥
घटस्य पञ्चवक्त्रस्य पञ्चवक्त्रः स्वयन्तथा ।
यथाकाष्ठास्थितः सन्त्यक वामदेवादिनामतः ।
मखलस्य च पद्मान्तः पञ्चवक्त्रं घटं न्यसेत् ॥
चितीन्द्रं पूर्वतो न्यस्य पश्चिमे जलसम्भवम् ।
वायवे वायवं न्यस्य आग्नेये ह्यमिसम्भवम् ॥
नेत्रैर्वा यजमानस्य श्रेष्ठायां कोवसम्भवम् ।
सोमसुत्तरतो न्यस्य सौरं दक्षिणतो न्यसेत् ॥
न्यस्यैव कलसाखेव तनुः चतान् विचिन्तयेत् ।
कलसानां मुखे ब्रह्मा ग्रीवायां शङ्करः स्थितः ॥
न्यसे तु संस्थितो विष्णुर्मध्ये मातृगणाः स्थिताः ॥
दिक्पाला देवताः सर्वा वेटयन्ति दिशो दृष्ट ॥

पुण्यज्ञा

कुक्षौ तु सागराः सप्त सप्तद्वीपाश्च संस्थिताः ।
नक्षत्राणि यज्ञाः सर्वे तथैव कुलपम्वताः ॥
गङ्गाद्याः सरितः सर्वा वेदाश्चत्वार एव च ।
कलसेषु स्थिताः सर्वे तेषु तानपि चिन्तयेत् ॥
रत्नानि सर्ववैजानि पुण्यानि च फलानि च ।
वक्षमौक्तिकव दूयंमहापद्मस्यस्फाटिकैः ॥
सर्वधाममयं विश्वं नागरोहवरं तथा ।
बीजपूरकजम्बीरकाष्ठीरात्र्यान्तदाडिमान् ॥
यवं शालिञ्च गोधारं गोघ्नं सितसर्षपम् ।
कुङ्कुमाशुबककूर्मीमदनं रोचनं तथा ॥
चन्दनञ्च तथा मांसोमेलां कुक्षं तथैव च ।
कर्पूरं पञ्चवक्त्रं जलं नियसं कामुदम् ॥
श्रेष्ठैश्च वदरं जातीपत्रपुष्पे तथैव च ।
कालश्राकं तथा एका देवी पूर्वकमेव च ॥
वर्षां धार्त्रीं समाञ्जसां तु वस्त्रं मङ्गलाष्टकम् ।
दूर्वां मोहनिकां भद्रां शतचूर्णीं शतावरीम् ॥
पर्वाणां सवलां क्षुद्रां सप्तदेवीं गजाष्टकम् ।
पूर्वाकोषां सितां पाठां गुग्गां शिरसिकानजौ ॥
यामकं गजदन्तञ्च शतपुष्पां पुनर्वामम् ।
त्राक्षीं देवीं शिवां रुद्रां सर्वसन्धानिकां तथा ।
समाङ्गस्य शुभाश्रितान् कलसेषु निधापयन् ॥
कलसस्य यथादेशं विधिं श्रद्धं गदाधरम् ।
यथाक्रमं पूजयित्वा शम्भं सुख्यतया वजेत् ॥
प्रासादेन तु मन्त्रेण शम्भस्तन्त्रेण शङ्करम् ।
प्रथमं पूजयेन्मध्ये नानानैवेद्यवेदेनैः ।
दिक्पालानां चटैरेव दिक्पालानपि पूजयेत् ॥
पूर्वं बहिःस्थापितेषु यज्ञाणां कलसेषु च ।
नवग्रहान् पूजयेत् मातृमातृघटेषु च ॥
सर्वे देवा घटे पुण्या घटस्त्रिंशु पृथक् पृथक् ।
नवैव तत्र पूर्वोक्ताः सदा सुख्यतमा वृषः ॥
भक्ष्येर्भोष्यैश्च पयैश्च पुष्पैर्नानाविधैः फलेः ।
यावकैः पायसैश्चापि यथासम्भवयोजितैः ।
पुण्यज्ञानाय वृषतिः पूजयेत् सकलान् सुरान् ॥
दक्षिणे मखलस्याथ कर्णं निर्माय पायसैः ।
समिद्धिः शालिञ्चिह्नार्थे हृतेर्दवांस्तैस्तथा ।
केवलैश्च तथैवाग्रेः पूजयेत् सकलान् सुरान् ॥
होमान्ते तोषयेद्दृष्टेर्नृपः सार्द्धं पुरोहितम् ॥
होमान्ते मखलोदीच्यां त्रिदिगाया सपट्टकम् ।
रोचनाख्यमङ्गारान् तथा सर्वाभियोजयेत् ॥
वृद्धा अङ्गुलमङ्गुलं दिर्दृष्टाङ्गुलयावधि ।
वृत्तं वा चतुरस्रं वा पद्मकचिकर्षितम् ॥
रत्नेशान् पद्ममध्ये तु गोष्ठाक्षकविनायकैः ॥
श्रीः श्रीवृणा वरारोहा स्वामी देवी शुभाश्रिता ।
रत्नेः सर्वैरजङ्गारैः पट्टं कार्यं दिहस्तकम् ॥
हस्ताविस्तारमुच्छ्रायं कर्णयान् दृष्टाङ्गुलम् ॥
ज्ञानार्थं सार्द्धहस्तस्य पट्टं वृत्तासनान्वितम् ।
श्रद्धा चतुर्गुणा दीवां वसुमानन्त पीठकम् ॥
गजसिंहजनाटोपं हेमरत्नविभूषितम् ।
सिंहाख्यं सार्द्धविस्ताराङ्गुलासनमथापि वा ॥
चात्रचिचकपट्टैर्वा उपधानानि कारयेत् ।
अथैवां निर्मितैश्चर्मैश्चतुर्लोकपुगितान् ॥
श्रद्धा देवार्द्धविस्तीर्णां चतुर्भुजां सुनक्षत्रा ॥

पुण्या

वितत्यधिकमिच्छन्ति वृषस्य गुरुविद्याया ।
 अर्द्धचक्रवर्गं कुम्भादासनं चतुरस्रकम् ।
 उपधानानि श्रद्धायाः कर्णादिभूतदेशतः ।
 षोडशैवात्र कार्याणि वर्णयितुं युतानि च ।
 यानि सिंहासनं पट्टं श्रयोपकरणादिकम् ।
 राशो नूतनयोयं तद्वैद्या उत्तरतो न्यसेत् ।
 तेषामु पश्चिमे खगोलौघनिमित्ते वरे ।
 पर्यङ्के यज्ञदास्यौघनिमित्ते महदास्तरे ।
 ऊर्ध्वाच्छादनव्युक्तं चर्मोदतगा चतुरस्रम् ।
 दृषभस्य तपोर्वायाः सिंहाश्रयोरपि ।
 पादपीठे रत्नयुते पादावारोप्य पार्श्वे ।
 तस्मिन् पर्यङ्कपटस्य चर्मखण्डचतुरस्रे ।
 गजानज्ज्वारभूषाणं वृषति रत्नमालिनम् ।
 आपयेद्गन्धैः साङ्गं राजानं सुखवज्रतम् ।
 संवीतकम्बलं लब्धं रत्नवस्त्रावशोभितम् ।
 कलसैर्लेलिपुष्पादोः शान्तिपूर्य्ये आपयेत् ।
 अष्टौ षोडशविंशत्यष्टमष्टाधिकं वा ।
 कलसार्गा समाख्याता अधिकास्तोत्तरोत्तरम् ।
 जयकल्याणदेर्मन्त्रैर्मङ्गलौघैश्च शान्भवेः ।
 वैद्यवैरथ दिक्पालैर्यमनैश्च मातङ्केः ।
 आप्यं तेजः सप्तहिमाल्यं पापहरं परम् ।
 आप्यं सुराज्यामाहारमाल्यं लोकाः प्रतिष्ठिताः ।
 भौमान्तरीक्षं दिवं वा यत्ते कल्याणमागतम् ।
 सर्वं तदाप्यसंख्यार्णं प्रशाशस्तुपगच्छतु ।
 ततोऽपनीय गात्रात् कम्बलं वस्त्रमेव च ।
 कलसैः आपयेद्गन्धं पुण्यजानाथपूरितैः ।
 शभिमन्त्रैर्नैरश्वे । तत्तत्तत्पार्श्वसाधकेः ॥ * ॥
 सुराज्यामभिषिञ्चन्तु ये च सिद्धाः पुरातनाः ।
 जज्ञा विष्णुश्च रुद्रश्च साध्याश्च समरुद्राः ॥
 आदित्या वसवो रुद्रा आश्विन्यौ भिषग्वरौ ।
 अदितिर्देवमाता च स्वाहा जम्बीः सरस्वती ।
 कौर्त्तिर्लेष्मीर्धृतिः श्रीश्च सिनीवाजी कुङ्कुक्षया ।
 इति च सुरसा चैव विनता कदरेव च ।
 देवपत्न्याश्च याः प्रोक्ता देवमातर एव च ।
 सर्वान्क्षामभिषिञ्चन्तु सर्वे चाक्षरसां गवाः ॥
 नक्षत्राणि सुकृताश्च पञ्चाहोरात्रसन्धयः ।
 संवत्सरो दिवा रात्रिः कलाः काष्ठाः क्षणाः ॥
 लवाः ॥
 सर्वे त्वामभिषिञ्चन्तु कालस्यावयवाश्च ये ।
 वैमानिकाः सुरगणा मनवः सागरैः सह ॥
 हरितश्च महानागा यक्षाः किंपुत्रास्तथा ।
 वैखानसा महाभागा दिवा वैद्यवसास्तथा ।
 सप्तर्षयः सदाशाश्च भुवस्थानानि यानि तु ।
 मरीचिरविः पुनश्च पुनश्चो भृगुरङ्गिराः ॥
 क्रतुः सनत्कुमारश्च सनकीर्य सनन्दकः ।
 सनातनश्च दक्षश्च जगीषथोऽथ गन्धनः ॥
 एकतश्च द्वितश्चैव त्रिनां जावालिकाश्चपौ ।
 दुर्वासा दुर्जिगीतश्च कणः कात्यायनस्तथा ।
 मार्कण्डेयो दीर्घतपाः शनःशुक्रो विदूरथः ।
 आर्जुनः सम्पर्कश्चैव अयंगोत्रिः पराशरः ॥
 हेमायनो यवक्रौन्तो देवरातः सहायुजः ।
 एते चान्ये च बहवो देवव्रतपरायणाः ॥

सश्रियास्तंभविषन्तु सदाशाश्च तपोधनाः ॥
 पर्वतास्तारवो नदाः पुण्यान्ध्यातनानि च ।
 प्रजापतिः क्षितिश्चैव गावो विन्धस्व मातरः ॥
 वाहनानि च दिव्यानि सर्वे लोकाश्चराचराः ।
 अमयः पितरस्तारा जीवन्ताः खं दिशो जलम् ॥
 एते चान्ये च बहवः पुण्यसंकीर्तनाः शुभाः ।
 तोयैस्त्वामभिषिञ्चन्तु सर्वान्धातनिवर्जिताः ॥
 इत्येवं शुभदेवत्वैर्मन्त्रैर्दिक्षेत्तथापरैः ।
 श्रौवेर्नारायणै रौद्भिर्ब्रह्मशक्रसमुद्भवैः ॥
 आपोहिष्ठा हरिण्येति सम्भवेति सुरेति च ।
 मानसोकेतिमन्त्रेण गन्धदारेणैव च ॥
 सर्वमङ्गलमङ्गलैः श्रीश्च ते यज्ञयोगिभिः ।
 इत्येवं ज्ञानमासाद्य गात्रमादृत्य कम्बलेः ।
 सर्वमङ्गलमन्त्रेण वस्त्रं कार्पासकं त्रिधात् ।
 आप्यन्तु च ततो देवान् गुरुं विप्रांश्च पूजयेत् ॥
 अजं ह्रवं चामरश्च वयदामन्वान् गणास्तथा ।
 मन्त्रं जप्ता धारयेत् ततो गच्छेद्भुताग्रजम् ॥
 तत्र गत्वा बहिर्मध्ये बह्विशीर्वीक्ष्य पार्श्वे ।
 अनिमित्तनिमित्तानि लक्षयेत्तत्र विदुभिः ॥
 देवशक्त्युक्तामात्यवन्दिपौरजनेर्हतः ।
 वादिजवांघैस्तुल्येस्तथा तौर्यत्रिकैः शुभैः ॥
 लत्वा शेषे पुनः शान्तिमाश्रीन्वाप्य च वै
 दिजान् ।

पूर्णां विधाय विधिवद्विष्णो कनकान्युत ॥
 धान्यानि चाथ वासांसि इत्वा कुर्याद्विसर्जनम् ।
 ततः शेषजलेः सर्वानमात्यादीन् पुरोहितः ।
 संप्रयेक्षतुरङ्गश्च बलश्चापि सराङ्कम् ॥
 एवं लत्वा वृषः पञ्चाक्षिरार्घं संयतो भवेत् ।
 मांसमेधुनहीनश्च कुर्यान्मङ्गलसंवनम् ॥
 पुण्यनक्षत्रयुक्ता तु तृतीया यदि लभ्यते ।
 तस्यां पुण्या मदा देवो चण्डिका शङ्करेण ह ॥
 पञ्चालिकाविवाहादोः शिशूनां कौतुकेस्तथा ।
 वैवाहिकेन विधिना मोक्षयेच्चण्डिकां शिवाम् ॥
 चतुष्पथेषु सर्वेषु देवदेवीयहेषु च ।
 प्रताकाभिरनङ्कुर्यादेवं कुर्वन् सौदति ॥
 एवं लत्वा शान्तियागं तथा पुण्याभिषेचनम् ।
 प्रतुरङ्गैः समं राजा भार्याभिस्तनयैः सह ।
 रान्यमङ्गलसंयुक्तः परत्रैव न सौदति ॥
 नातः परतरो यज्ञो नातः परतरोत्तरः ।
 नातः परतरा शान्तिर्नातः परतरं शिवम् ॥
 अनेनैव विधानेन वृषतेरभिषेचनम् ।
 शुवराण्याभिषेकश्च कुर्यान्नाजपुरोहितः ॥
 वृषाभिषेककरमाहौ यदि समाचरेत् ।
 अनेनैव विधानेन स्थिरः स्यान्नृपतिस्तदा ॥
 अयं यज्ञः ननुहिदः शक्रार्थं जज्ञया पुरा ।
 एव यज्ञं वृषो दृष्ट्वा परत्रैव न सौदति ॥

इति कालिकापुराणे पुण्याभिषेकः ८६
 अध्यायः ॥

पुण्या, स्त्री, (पुण्याति कार्याणीति । पुष् + क्यप्
 यत् वा । निपातनात् साधुः । तत्तदाप् ।) पुण्य-
 नक्षत्रम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, इन्द्र-
 जालतन्त्रसंयत्ते ।

पुस्तकं

“आश्विनोन्मग्नलोकाश्च पुण्या पुनर्वसुस्तथा ।
 ब्रह्माकर्षेण कर्णसं कारयेच्च सदा मुधः ॥”)
 पुस्त, क, वस्त्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
 उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । इत्युपधः ।
 क, पुस्तयति । इति दुर्गादासः ॥
 पुस्तं, स्त्री, (पुस्तयते इति । पुस्तं बन्वाहरादौ +
 क्यप् ।) वेद्यादिश्रव्यकर्मे । आदिना काष्ठ-
 पुस्तलिकाखनिजखनगादि कर्मे यज्यते । इति
 सुभूत्यादयः ॥
 नदा वा दादणा वाच बल्लेयाप्यथ चर्मणा ।
 लोहरत्नैः क्षतं वापि पुस्तमित्यभिधीयते ॥

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

(यथा, वाभटे सूत्रस्थाने । ३ ।

“पुस्तलोक्षनहस्ताश्चप्रहृष्टोशीरवारिणि ॥”
 पुस्तयते बध्यते ग्रथ्यते इत्यर्थः आद्रियते वेति +
 पुस्त + क्यप् ।) पुस्तकम् । इति मेदिनी । (पुस्त
 + गौरादिवात् ङीष् ।) लिखां पुस्ती ।

पुस्तकम्, स्त्री, स्त्री, (पुस्त + क्यर्थे कृत् ।)
 पुस्तम् । पुति इति भाषा । (यथा, हरि-
 वंशे । २५६ । ७६ ।

“युक्तामरधरः श्रीमान् शुचिर्भूत्वा खलङ्कृतः ।
 अर्चयेत् यथान्वायं गन्धमालैः पृथक् पृथक् ॥
 संहितापुस्तकान् राजान् । प्रयतः शिष्टसम्मतः ॥”)
 तस्य परिमाणं यथा,—

“मानं वक्ष्ये पुस्तकस्य द्रव्यं देवि । समावृतः ।
 मानेनापि फलं विन्वाद्माने श्रीहृता भवेत् ।
 हस्तमानं सृष्टिमात्रमाबाहुहादशङ्कुलम् ।
 दशङ्कुलं तथाष्टौ च ततो हीनं न कारयेत् ॥”
 तस्य वेधो यथा,—

“वेधद्वयं सृष्टिहस्तं बाहुमाने चिरन्तकम् ।
 समभागे मद्देशानि । हस्तादौ कपरन्ध्रकम् ॥
 अष्टाङ्गलं परित्यज्य मध्ये वेधं न कारयेत् ।
 प्रादेशादौ भवेदन्धो दृङ्कुले वा समाचरेत् ॥
 पुस्तकस्य च आद्यन्ते यन्वेधं विकल्पयेत् ।
 भार्याहानिर्भवेदास्य घनानां वा क्षयो भवेत् ॥
 दम्बरन्ध्रं भवेत् पीडा वस्तुनं शुभं भवेत् ।
 चतुष्कोणे विज्रवस्तु त्रिकोणे मरणं भवेत् ॥
 पुस्तककरणपत्रं यथा,—

“भूर्जे वा तेजपत्रे वा तावे वा ताद्विपत्रके ।
 अगुरुणापि देवेशि । पुस्तकं कारयेत् प्रिये ॥
 सम्भवे खर्गपत्रे च ताम्रपत्रे च शङ्करि ।
 अन्यदक्षत्वं देवि । तथा केतकपत्रके ॥
 मार्तण्डपत्रे रौप्ये वा वटपत्रे वरानने ।
 अन्यपात्रे वसुदले लिखित्वा यः समभ्यसेत् ।
 स दुर्गातिमवाप्नोति घनहानिर्भवेद्भुवम् ॥”
 पुस्तकं वेदलिखनविधेयो यथा,—

“वेदस्य लिखनं लत्वा यः पठेद्ब्रह्मज्ञा भवेत्
 पुस्तकं वा यद्दे स्यात्पुं वक्ष्यमातो भवेद्भुवम् ॥
 दुर्गभेदे पुस्तकाक्षरस्य देवा यथा,—
 “सर्वोत्तरे स्थितः शम्भुः मूलपार्श्वेऽक्षीचन
 प्रजापतिर्द्वारे च चैतायां सूर्य एव च ।
 क्षते युगे पिनाकी च काली लिप्यक्षरे हरिः ॥”

पूगं

तस्मिन्पूजाफलं यथा,—

“आरम्भे च समाप्ते च सेखनं प्रतिपूजयेत् ।
हरिश्च गन्धपुष्पाद्यैर्वस्त्रैश्च सुमनोहरैः ॥

यावदक्षरसंस्कारं प्रतिपद्ये च सुन्दरि ।।

तावदयुगसहस्राणि ब्रह्मलोकं वसेत्परम् ॥”

वेतनयज्ञयोः सेखकस्य दोषो यथा,—

“वेतनं यस्तु यज्ञीयात् लिखित्वा पुस्तकं स तु ।

यावदक्षरसंस्कारं तावच्च नरके वसेत् ॥”

भूमौ पुस्तकसेखनस्यापनविधौ यथा,—

“न भूमौ विनिखेद्व्यं मन्त्रं न पुस्तकं लिखेत् ।

न सुहृदा पुस्तकं स्थाप्यं न सुतमाहरेत् तत् ॥

भूकर्मयज्ञयोः चैव अक्षरं वाच पुस्तकम् ।

भूमौ तिष्ठति देवेशि ! जन्मजन्मसु नृत्वंता ।

तदा भवति देवेशि ! तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥”

इति योगिनीतन्त्रे तृतीयभागे सप्तमपटलः ॥३॥

तस्य दानफलं यथा,—

विप्राय पुस्तकं दत्त्वा धर्मशास्त्रस्य च द्विज ! ।

पुराणस्य च यो दद्यात् स देवत्वमवाप्नुयात् ॥

शास्त्रद्वयं जगत् सर्वं सुश्रुतं च शुभाशुभम् ।

तस्मात् शास्त्रं प्रयत्नेन दद्याद्दिवाय कार्तिके ॥

वेदविद्याश्च यो दद्यात् स्वर्गं कल्पयन् वसेत् ।

आत्मविद्याश्च यो दद्यात्तस्य संख्या न विद्यते ॥

जीवि तुल्यप्रदानानि जीवि तुल्यफलानि च ।

शास्त्रं कामदुषा धेनुः पृथिवी चैव शान्तिः ॥”

इति पाद्मीनरखे ११७ अध्यायः ॥ ३ ॥

वेदशास्त्रादिदानफलं यथा,—

“वेदार्थयज्ञशास्त्राणि धर्मशास्त्राणि चैव हि ।

ब्रह्मेणैख्ययित्वा यो दद्याद्दयाति स वैदिकम् ॥

इतिहासपुराणानि लिखित्वा यः प्रयच्छति ।

ब्रह्मदानसमं पुण्यं प्राप्नोति द्विगुणोत्तमम् ॥”

इति मारुट् २१५ अध्यायः ॥ ३ ॥

भागवतदानविधानं तु पारायणशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पुस्तककर्मा, त्रि, (पुस्तं लिखनादिकं कर्म यस्य ।)

सेव्यादिशिल्पकर्मकर्मा । इति हलायुधः ॥

पू, ङ शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-

सक०-सेट् ।) शोध इह मुञ्जीकरणम् । ङ,

पवते पापिनं गङ्गा । इति दुर्गादासः ॥

पू, ङ य शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) अयं कैश्चित् मन्त्रैः । ङ

य, पूयते । इति दुर्गादासः ॥

पू, न गि शोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-

पा०-उभ०-सक०-सेट् ।) न गि, जाह्नवी नः

पुनातु । पुनीते । क्वचित् आप्रतयस्यापि प्रादि-

त्वात् ह्रस्व इति वररुचिः । तेन ।

“सरण्यात् पुनते पापं धारण्यात् पूर्वसञ्चितम् ।

दर्शनात्मने मोक्षमेतद्योगस्य जन्मम् ॥”

इति दुर्गादासः ॥

पूगं, स्त्री, (पूयते सुखमनेनेति । पू अ पवने +

“छापूखलिभ्यः कित् ।” उणा० । १ । १२३ ।

इति गन् कित् ।) गुवाकफलम् । इत्यमर-

टीकायां रायसुक्ताट् । (यथा, भविष्यपुराणे ।

ताणवमोत्रतकथायाम् ।

पूजनी

“पिच्छखर्जूरं जातिश्च यथा चैव हरीतकी ।

नारिकेलं तथा पूगं रम्भापकफलनया ।

तच्च सुखं प्रदातयं ताजस्य फलसुतमम् ॥”)

पूगः, पुं, (पूयतेऽनेनेति । पून् + “छापूखलिभ्यः

कित् ।” उणा० । १ । १२३ । इति गन् । स च

कित् ।) गुवाकः । सन्मृहः । इत्यमरः ॥ (यथा,

महाभारते । ६ । २१ । १४ ।

“अनन्ततेजा गोविन्दः शत्रुपूगेषु निर्ययः ।

पुरुषः सनातनतमो यतः क्षयास्तो जयः ॥”)

छन्दः । भावः । कण्टकित्तः । इति शब्द-

रत्नावली ॥

पूगपात्रं, स्त्री, (पूगस्य दन्तचर्चितपूगरस्य

आधारभूतं पात्रम् ।) पूगपीठम् । पिकदाजी ।

इति भाषा । तत्पर्यायः । परवकम् २ । इति

हारावली ॥

पूगपीठं, स्त्री, (पूगस्य दन्तचर्चितपूगरस्य

पीठमाधारपात्रम् ।) पूगपात्रम् । तत्पर्यायः ।

कटकोलः २ पतद्वयः ३ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

पूगपुष्पिका, स्त्री, (पूगसहितं पुष्पमन्त्रेति । पूग-

पुष्प + कप् । कापि अत इत्वम् ।) विवाह-

सम्बन्धिपुष्पतामूलम् । तत्पर्यायः । कुहलिः २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूगफलं, स्त्री, (पूगस्य गुवाकस्य फलम् ।) गुवा-

कफलम् । तत्पर्यायः । पूगम् २ चिक्कणी ३

चिक्का ४ चिक्कणम् ५ सोयाकम् ६ उद्दगम् ७

क्रसुकफलम् ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,

सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“कषायमौषधभुरं किञ्चित् पूगफलं सगम् ॥”)

पूगरोटः, पुं, (पूगटश्च इव रोटयति दीप्यते प्रका-

श्रुते इति । रट् + अच् ।) हिताजट्टः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

पूज, क पूजे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-पर०-

सक०-सेट् ।) वृद्धस्वरी । क, पूजयति गुरुं

लोकः । इति दुर्गादासः ॥

पूजकः, त्रि, (पूजयतीति । पूज + क्तुल् ।) पूजा-

कर्त्ता । यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“यज्ञेव भातुस्तु विद्युदेति

प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।

तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च

तदागमज्ञाः प्रवदन्ति तास्तु ॥”

पूजनं, स्त्री, (पूज + भावे ल्यट् ।) पूजा । अर्च-

नम् । यथा,—

“क्रुद्धेन न च कर्मथं लोभेन त्वरया न च ।

मत्पूजनं विधानेन यदीच्छते परमां गतिम् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

पूजनी, स्त्री, (पूज्यते इति । पूज + कर्मणि ल्युट् ।

ङीप् ।) चटका । इति भरतः ॥ (अष्टादशयह-

स्थितशकुनिविहङ्गमस्त्रीविशेषः । यथा, महा-

भारते । १२ । १३६ । ४—१० ।

“अश्वत्थ राजन् । यद्वृत्तं ब्रह्मदत्तनिवेशने ।

पूजन्था सह संवादं ब्रह्मदत्तस्य भूपतेः ॥

पूजा

काम्यल्ये ब्रह्मदत्तस्य अन्तःपुरनिवासिनी ।

पूजनी नाम शकुनिर्दोषकालं सञ्चोचिता ॥

ततश्चा सर्वभूतानां यथा वे जीवजीवकः ।

सर्वज्ञा सर्वतत्त्वज्ञा तिर्यग्योनिं गतापि सा ॥

अभिप्रजाता सा तत्र पुत्रमेकं सुवर्षसम् ।

समकालश्च राज्ञोऽपि देव्यां पुत्रो यथायत ॥

तयोरर्थं ज्ञतश्चा सा लेखरी पूजनी सदा ।

समुद्रतीरं सा गत्वा आनहार फलद्वयम् ॥

पुष्टार्थं क्षपुत्रस्य राजपुत्रस्य चैव ह ॥

फलमेकं सुतायादामानपुत्राय चापरम् ।

अन्तस्तादासदृशं वनतेजोऽभिवर्द्धनम् ॥

आदायादाय सेवास्य तयोः प्रादात् पुनः पुनः ।

ततोऽगच्छत् परां वृद्धिं राजपुत्रः फला-

श्रणात् ॥”

इत्यादि तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥)

पूजा, स्त्री, (पूजनमिति । पूज + “चिन्तिपूजि-

कथिकुम्बिचर्षेच ।” १ । ३ । १०५ । इति अट् ।

ततश्चाप् ।) पूजनम् । तत्पर्यायः । नमस्त्वा २

अपचितिः ३ सपथ्या ४ अर्चो ५ अर्चणा ६ ।

इत्यमरः । २ । ७ । ३५ । इतिः ७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । १ । ५१ । ५५ ।

“अपि रामे महाभागा मम माता यश्चिन्ति ।

वन्द्येत्प्राद्वरत् पूजां पूजार्चं सर्वदेहिनाम् ॥”)

तस्याः सामान्यानुष्ठानं यथा,—

“आदाद्व्यादिकन्यासः करसुद्धिस्ततः परम् ।

अङ्गुलियापकन्यासौ हृदादिन्यास एव च ॥

तालत्रयश्च दिग्बन्धः प्राणायामस्ततः परम् ।

ध्यानं पूजा जपश्चैव सर्वतन्त्रज्यं विधिः ॥”

इति तन्त्रसारे यामलः ॥

शक्तिविषये चतुःषष्टिरुपचारा यथा,—

आसनारोपणम् १ सुगन्धितैलाभ्यङ्गः २ मञ्जन-

शालाप्रवेशनम् ३ मञ्जनमणिपीठोपवेशनम्

४ दिव्यस्नानीयम् ५ उद्घर्शनम् ६ उखोदक-

स्नानम् ७ कनककलसस्थितसकलतीर्थाभिषेकः

८ धौतवस्त्रपरिमार्जनम् ९ अरुणदुङ्गलपरि-

धानम् १० अरुणदुङ्गलोत्तरीयम् ११ आलेप-

मण्डपप्रवेशनम् १२ आलेपमणिपीठोपवेशनम्

१३ चन्दनागुरुकुङ्कुमकूर्पूरकज्जरीरोचनादिथ-

गन्धसर्वाङ्गातुलेपनम् १४ केशभारस्य काला-

गुरुधूपमल्लिकामालतीजातीचम्पकाशोकशत-

पत्रपूगकुहरीपुष्पागकज्जारयूथीसर्वकुङ्कुम-

मालाभूषणम् १५ भूषणमण्डपप्रवेशनम् १६ भूषण-

मणिपीठोपवेशनम् १७ नवमणिसुकुटम् १८

चन्द्रशकलम् १९ सीमन्तसिन्दूरम् २० तिलक-

रत्नम् २१ कालाञ्जनम् २२ कर्णपालीयुगलम्

२३ नासाभरणम् २४ अधरयावकः २५ यथन-

भ्रमणम् २६ कनकचित्रपदकम् २७ महापदकम्

२८ सुतावलिः २९ रुकावलिः ३० देवच्छन्दकः

३१ कैयूरयुगलचतुष्टयम् ३२ वलयार्वालिः ३३

जम्बिकावलिः ३४ काशीदाम ३५ कटिस्त्रजम्

३६ शोभाख्याभरणम् ३७ पादकटकम् ३८

रत्ननूपुरम् ३९ प्रादाङ्कुरीयकम् ४० एककरे

पूजा

पाशः ४१ अन्यकरेऽङ्गुष्ठम् ४२ इतरकरे पुच्छे सु-
चापः ४३ अपरकरे पुष्पवाणाः ४४ श्रीमन्मा-
न्विषपादुका ४५ स्वसमानवेशास्त्रावरणदेव-
ताभिः सह सिंहासनादोद्गमम् ४६ कामेश्वर-
पद्मोपवेशनम् ४७ अन्तःप्राशनचक्रम् ४८
आचमनीयम् ४९ कर्पूरवटिका ५० आनन्दो-
क्तावलिवासहासम् ५१ मङ्गलारात्रिकम् ५२
श्वेतच्छत्रम् ५३ चामरयुगलम् ५४ दर्पणः ५५
तालहलम् ५६ गन्धः ५७ पुष्पम् ५८ धूपः ५९
दीपः ६० नैवेद्यम् ६१ पुनराचमनीयम् ६२
ताम्बूलम् ६३ वन्दनम् ६४ । इति तन्त्रसार-
सिद्धान्तः ॥ * ॥ षट्त्रिंशदुपचारा यथा,—
“आसनान्ध्वजने तद्गुह्यतनुरिच्छये ।
सम्माननं सर्पिरादिसपनावाहने तथा ॥
पादाब्जाचमनीयश्च आनीयमधुपर्कौ ।
पुनराचमनीयश्च वस्त्रयज्ञोपवीतके ॥
अलङ्कारो गन्धपुष्पधूपदीपास्तथैव च ।
ताम्बूलादिकनंवेद्यं पुष्पमाला तथैव च ॥
अनुलेपनश्च शय्या च चामरयजनन्तथा ।
आदर्शदर्शनश्चैव नमस्कारोऽथ नर्तनम् ॥
गीतवाद्ये च गानानि स्तुतिहोमप्रक्षिप्यम् ।
दत्तकाष्ठप्रदानश्च ततो देवविसर्जनम् ।
उपचारा इमे श्रियाः षट्त्रिंशत् पुनः पूजने ॥”
इत्येकादशीतन्त्रम् ॥

अष्टादशीपचारा यथा —
“आसनं स्वागतं पादमर्घमाचमनीयकम् ।
ज्ञानं वस्त्रोपवीतश्च भूषणानि च सर्वशः ॥
गन्धं पुष्पं तथा धूपं दीपमन्नश्च दर्पणम् ।
माल्यानुलेपनश्चैव नमस्कारविसर्जनम् ॥
अष्टादशीपचारेस्तु मन्त्रौ पूजा समाचरेत् ॥”
अथ षोडशीपचाराः ।
“पादमर्घ्यं तथाचामं ज्ञानं वसनभूषणम् ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्याचमनन्ततः ॥
ताम्बूलमर्चनं स्तोत्रं तर्पणश्च नमस्कृत्या ।
प्रपूजयेत् प्रपूजायां उपचारास्तु षोडश ॥”
(अन्यप्रकारषोडशीपचारा यथा,—
“आसनं स्वागतं पादमर्घमाचमनीयकम् ।
मधुपर्काचमनीज्ञानं वसनाभरणानि च ।
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्या वन्दनन्तथा ॥”)
अथ दशमीपचाराः ।
“पादमर्घ्यं तथाचामं मधुपर्काचमनन्तथा ।
गन्धाद्यो नैवेद्यान्ता उपचारा दश क्रमात् ॥”
अथ पञ्चमीपचाराः ।
“गन्धाद्यो नैवेद्यान्ताः पूजाः पञ्चमीपचारिकाः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

अथुत्थादेः पूजानिविधमाह ।
“अमुचिर्न महामाया पूजयेत् कदाचन ।
अवश्यं कुर्यान्नरः सोऽतिभक्तियुतो नरः ॥
दत्तारक्तं समुत्पन्नं करणञ्च न विदत्ते ।
सर्वधामैव मन्त्राणां करणान्नरकं व्रजेत् ॥
जानूहं चतसे जाते नित्यकर्म न चाचरेत् ।
नेमिशिकश्च तदधः सवन्नक्तो न चाचरेत् ॥

पूजा

जीतके च समुत्पन्ने सूरकर्मणि मैथुने ।
धूमोद्गारे तथा वान्तौ नित्यकर्मणि संज्ञयेत् ॥
इत्ये सुक्ते त्वज्जीर्णे च नैव सुखा च किञ्चन ।
कर्म कुर्व्यान्नरो नित्यं कृतकं नृत्ये तथा ॥
पञ्चं पुष्पञ्च ताम्बूलं भेषजत्वेन कल्पितम् ।
कणादिपिप्पल्यान्तश्च फलं सुखा न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरभेदः । भोजनादभेषजादौ ।
नित्यक्रिया निवर्तेत सह नैमित्तिकेः सदा ॥
जलौका गृध्रपादश्च क्षमिगच्छपदादिकम् ।
कामाहम्भेन संसृज्य नित्यकर्मणि संज्ञयेत् ॥
विशेषतः शिवापूजां प्रमीतपिष्टको नरः ।
यावद्वत्परपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥
महागुरुनिपाते तु काम्यं किञ्चिन्न चाचरेत् ।
आत्मिण्यं ब्रह्मयज्ञश्च आहं देवयुतश्च यत् ॥
गुरुमादिप्य विप्रश्च प्रकृत्यैव च पाणिना ।
न कुर्व्यान्नित्यकर्मणि रेतःपाते च भैरव । ॥
आसनचाप्यर्थात्र भयमासादयेन्न धनं ।
ऊवरे क्षमिसंयुक्ते स्थाने दृष्टेऽपि नार्चयेत् ॥
नौत्तेरासाद्य तत्स्थानं शुचिः प्रयतमानसः ।
अर्चयेच्छक्तिकां देवीं देवमन्यश्च भैरव । ॥
दिविभागे तु कौबरी दिक् शिवाधीतकारिणी ।
तस्मात्तन्मन्त्रमासीनः पूजयेच्छक्तिकां सदा ॥”
पूजास्थानानि यथा,—
“लिङ्गस्थां पूजयेद्देवीं पुस्तकस्थां तद्वच च ।
स्थूलिस्थां महामायां पादुके प्रतिमासु च ॥
चित्रे च त्रिशिखे खड्गे जलस्थां वापि पूजयेत् ।
पञ्चाशदङ्गुलं खड्गं त्रिशिखश्च त्रिमूलकम् ॥
शिलायां पद्मेतस्याग्रे गङ्गायामपि तत्क्षमा ।
आर्यावर्ते मध्यदेशे तथा पद्मेतगङ्गरे ॥
देवीं संपूजयेन्नित्यं भक्तियुक्तासमन्वितः ।
वाराणस्यां सदा पूजा सम्यक्फलदायिनी ॥
ततस्तु द्विगुणा प्रोक्ता पुरुषोत्तमसन्निधौ ।
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता द्वारवतीविशेषतः ॥
सर्वज्ञे त्रिगुणे तीर्थेषु पूजा द्वारवतीसमा ।
विन्ध्ये शतगुणा प्रोक्ता गङ्गायामपि तत्क्षमा ॥
आर्यावर्ते मध्यदेशे ब्रह्मावर्ते तथैव च ।
विन्ध्यवतफलदा पूजा प्रयागे पुष्करे तथा ॥
ततश्चतुर्गुणं प्रोक्तं करतोयानदीजले ।
तस्याश्चतुर्गुणफला नन्दिशुक्ले च भैरव । ॥
तस्माच्चतुर्गुणा प्रोक्ता जम्बूद्वीपेऽपि नदीषु ।
तत्र सिद्धेश्वरीयोगी ततोऽपि द्विगुणा स्मृता ॥
ततश्चतुर्गुणा प्रोक्ता लौहव्यनदपाथसि ।
तत्क्षमा कामरूपे तु सर्वज्ञे च जले स्थले ॥
सर्वज्ञेऽथो यथा विष्णुर्लक्ष्मीः सर्वोत्तमा यथा ।
देवीपूजा तथा शक्ता कामरूपे सुराजये ॥
देवीक्षेत्रं कामरूपं विदत्तेऽन्यत्र तत्क्षमम् ।
अन्यत्र विरला देवी कामरूपे यद्दे यद्दे ॥
ततः शतगुणं प्रोक्तं गोलकूटस्थ मन्त्रके ।
ततोऽपि द्विगुणं प्रोक्तं वैष्णवे शिवलिङ्गके ॥
ततोऽपि द्विगुणा प्रोक्ता धौलपुत्रादियोगिषु ।
ततः शतगुणं प्रोक्तं कामाख्यायोगिभिरपि ॥”
इति कालिकापुराणे ॥ ५४५७ ॥ अध्यायौ ॥

पूजा

पूजासंज्ञानि तत्फलानि च यथा,—
“उपविष्टासने रम्ये लक्ष्म्यानिजकुशोत्तरे ।
राङ्गवे कम्बले वापि काश्यादौ आब्रचर्मणि ॥
न कुर्व्यादृष्टेर्न विष्णोः शिवे काष्ठासनादिषु ।
काष्ठासने वृथा पूजा पावायै रोगसम्भवः ॥
भूम्यासने गतिर्नास्ति ब्रह्मासने दरिद्रता ।
कुशासने ज्ञानदृष्टिः कम्बले सिद्धिबतमा ॥
लक्ष्म्यानिने धनी पुष्पी मोक्षः स्याद्व्रातचर्मणि ।
मन्त्रयोगं प्रकुर्वीत भोगार्थं सुखमासने ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ७४ अध्यायः ॥
पूजाधिकारिता प्रयोजकदेववदकपूजा यथा,—
“गयीश्च दिनेश्च वङ्गं विष्णुं शिवं शिवाम् ।
संपूज्य देवघटकश्च सोऽधिकारी च पूजने ॥
गयीशं विज्जनाशाय निष्पापाय दिवाकरम् ।
वङ्गं सुहाय विष्णुश्च सुक्तये पूजयेन्नरः ॥
शिव ज्ञानाय ज्ञानेशं शिवाश्च बुद्धिदृष्टये ।
संपूज्य तान् जनेतुं प्राप्नोति विपरीतमतोऽन्यथा ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ८ अध्यायः ॥
द्वादशमासे विष्णुपूजाविधयेथा,—
“प्रवहं कार्तिके मासि जातीपुष्पैः समर्चयेत् ।
द्वादशखण्डदीपश्च नियतात्मा हृदयतः ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा सहसापुष्पमाभुयात् ।
मार्गशीर्षे नवाग्नेन वक्त्रपुष्पैश्च केशवम् ।
समर्च्य भोजयेद्द्विप्रान् वैकुण्ठपदमाभुयात् ॥
धनुष्युषधिं देवेशं मासमेकं निरन्तरम् ।
अर्चयेदुपवासेषु करवीरेः सितासितैः ॥
धूपैर्दीपैश्च नैवेद्येयथाशक्त्वा निवेदयेत् ।
समाप्तौ भोजयेद्द्विप्रान् महाभागवतोत्तमान् ॥
अन्यमेधसहस्रस्य फलमाप्नोत्यसंशयः ॥
तपोमास्युदिते भागी ज्ञात्वा नद्यां विशेषतः ।
अर्चयेन्माधवीपुष्पैस्तपस्त्रेण शुभानने ॥
पायसं विविधं दिवं भक्त्या तत्र निवेदयेत् ।
मासान्ते वैष्णवान् विप्रान् भोजयेत् शक्तितो
हितः ॥
तपस्ये च तथा देवि । माधवैः कुसुमैः शुभैः ।
ज्ञात्वा संपूजयेद्दिङ्मासमेकं निरन्तरम् ॥
शर्कराम्बु हृतं नित्यमपूर्णांश्च निवेदयेत् ।
वैष्णवान् भोजयेच्छक्त्वा मासान्ते शुभदृष्टेः ॥
मधुमासि तथा नित्यं वज्रकुलैश्चम्यकैरपि ।
पूजयेज्जगतामीशं गुह्यतमम् । निवेदयेत् ॥
मासान्ते वैष्णवान् विप्रान् भोजयेत् सुसमा-
हितः ।
सहस्रवार्षिकं पूजाफलं नित्यमवाभुयात् ॥
माधवे पूजयेद्दिङ्मासमेकं निरन्तरम् ॥
पूजयित्वा विधानेन दध्नाफलसंयुतम् ॥
गुह्योदकश्च भक्त्या वै तस्मिन् देवि । निवेदयेत् ।
जम्बूग्रा युक्तो जगन्नाथः प्रीतो भवति पार्श्वतः ॥
ज्येष्ठे तु शुक्लकर्मणः पाटलेः कुसुमोत्पलेः ।
अर्चयित्वा हृद्योक्तेशमन्नं चूतफलैर्युतम् ॥
निवेदयित्वा भक्त्या वै गर्वा कोटिप्रदो भवेत् ॥
वैष्णवान् भोजयेन्नित्यं मासान्ते भक्तसत्तमः ।
ब्राह्मणांश्च शिवे ! सर्वं फलमानन्त्यमन्यते ॥

पूजा

आवाहि देवताधीशं जल्योभर्तारमनुजाम् ।
 श्रीपुण्यैरर्चयेन्नित्यं पायसान्नं निवेदेत् ॥
 मासान्ते भोजयेद्विप्रान् महाभागवतोत्तमान् ।
 वृद्धिर्ब्रह्मस्य पूजा प्राप्नोत्यसंशयम् ॥
 नभोमास्यर्चयेद्विष्णुं पुनर्मासैः केतकीदलैः ।
 अर्चयित्वाप्युतं भक्त्या न भूयो जन्मभागभवेत् ॥
 दद्याद्दे पिष्टकान् भक्त्या शर्करावृतमिश्रितान् ।
 ब्राह्मणान् भोजयित्वा तु सर्वमानस्यमभ्युते ॥
 नमस्तुत्यर्चयेदीशं कुन्दैः कुम्भकैरपि ।
 क्षीरान्नं गुडमिश्रन् भक्त्या तत्र निवेदेत् ॥
 गर्वा कोटिप्रदानस्य प्रत्यहं समवाप्नुयात् ॥
 इक्षु नीलोत्पलैर्मार्जितं पूजयेन्मधुच्छदनम् ।
 भक्त्या निवेदेत्तस्मिन् क्षीरमाष्यविमिश्रितम् ॥
 कन्याकोटिसहस्राणि कन्याकोटिशतानि च ।
 वैष्णवं लोकमाप्नोति सुदितः स्वर्गनैयतः ॥
 कर्णमार्ज्यं स्वयं देवि । कोमलैस्तुलसीदलैः ।
 पूजयित्वाप्युतं भक्त्या तत्सायुज्यमवाप्नुयात् ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे ७५ अध्यायः ॥
 द्वादशमासादौ दुर्गापूजादि देवीपुराणे ब्रह्म-
 खम् ॥

अथ देवपूजाविधिः ।

ज्ञातः ज्ञानासामर्थ्ये आर्द्रवाससा कृतगात्र-
 मार्जनदिग्विहसमीपं गत्वा प्राञ्चल उदङ्मुखो वा
 प्रक्षालितपादः शुचिर्देवासाः कुशहस्तः
 स्वाक्षान्तः सर्वत्र वीरासनोपविष्टः प्रादुस्तुखः
 राजावद्वदस्तुख एव मौनी ध्यानपरायणः काम-
 रागभय-द्वन्द्वक्रीडा-मातृसंयत्तरा-रहितस्तज्जनाः
 सुमना वा शुचौ वसुपविष्टोऽनिरुद्धगन्ध-
 रहिते देशे दक्षिणपार्श्वे नैवेद्याद्युपकरणानि
 च वामपार्श्वे जलं पुरतो धूपदीपौ तान्त्रादि-
 पात्रञ्च यथासन्निवेशं पाद्यार्घ्याचमनीयपात्रं
 जलादिपूर्वमन्यतः स्थापयित्वा यथाज्ञानं यज्ञोप-
 धीतवस्त्रालङ्कारणादि संस्थाप्य ।
 ॐ अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता भूमिपालकाः ।
 भूतानामविरोधिण पूजाकर्त्तुं करोम्यहम् ॥
 इत्युच्चार्य अस्त्राय षड्भित्तिं तर्जन्मधुच्छयो-
 ग-ध्वनिच्छोटिकया दशदिग्बन्धनं कुर्यात् ॥ * ॥
 गदेवो देवमर्चयेद्विहजुरोधात् सर्वदेवार्चनेषु
 भूतशुद्धिमाहुरागमिकाः । सा यथा,—
 खोऽहमिति मन्त्रेण जीवात्मानं नाभितो हृदिस्थ-
 परमात्मानं संयोज्य ततः पृथिवीं जले जलं
 तेजसि तेजो वायौ ततो वायुमाकाशे प्रवेश्य
 दक्षिणाङ्गुष्ठेन दक्षिणनासापुटं धृत्वा यमिति
 वायुबीजेन षोडशवारजप्तेन वायुकार्कश्यरूप-
 पूरकसंज्ञया वायुचिन्तनरूपया वायव्याधार-
 णया देहं शोषयित्वा तत्रो नासापुटावकुष्ठ-
 नाभिकाभ्यां धृत्वा रमिति वृद्धिबीजेन चतुः-
 षष्टिवारजप्तेन स्तम्भनरूपकुम्भकसंज्ञया अमि-
 चिन्तनरूपया आमेत्या धारणया देहं दाह-
 यित्वा जमितौन्नबीजेन द्वात्रिंशद्वारजप्तेन
 दक्षिणनासापुटेन वायुनिःसारणरूपया रेचक-
 संज्ञया ऐन्द्रध्यानरूपया ऐन्द्राधारणया स्थिरौ-

११९

पूजा

ज्ञातं यमिति वरवर्षबीजेन चतुःषष्टिवारजप्तेन
 जलाधिपध्यानरूपया जलाधिपधारणया चक्र-
 मन्त्रनादन्तं स्थापयित्वा तेनाम्नाय प्रणवेन
 सर्वार्घ्यं संघटितं पुनर्नवीभूतं चिन्तयित्वा
 वायुदिभूतानि धोमादिभ्यो युक्तक्रमेण बहिः
 कृत्वा हंस इति मन्त्रेण परमात्मनो जीवं नाभि-
 पद्मे न्यसेत् ॥ * ॥

ततः ऋष्यादिन्यासः ।

गोपालमन्त्रे तु गारदाय ऋषये नमः शिरसि ।
 गायत्रीच्छन्दसे नमो मुखे । श्रीहृष्याय देवाय
 नमो हृदि । एवमन्यत्रोहनीयम् ॥ * ॥

ततः प्राणायामः ।

ततस्तूलमन्त्रेण षोडशवारजप्तेन अङ्गुष्ठेन
 दक्षिणनासापुटं धृत्वा वामनासया वायुं पूर-
 येत् । अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां नासापुटौ धृत्वा
 चतुःषष्टिवारजप्तेन वायुं कुम्भयेत् । वामनासाम-
 नाभिकया धृत्वा दक्षिणनासया द्वात्रिंशद्वार-
 जप्तेन वायुं त्यजेत् । पुनर्दक्षिणनासया पूरयेत् ।
 उभाभ्यां कुम्भयेत् । वामनासया रेचयेत् ।
 पुनर्वामनासया पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् । दक्षि-
 णया रेचयेदिति ॥ * ॥

ततो वाङ्मालकाभ्यासः । न्यासश्चन्द्रे ब्रह्मः ॥
 अनेकदेवपूजने तु भूतशुद्धिमाह्वान्यासयोर-
 विशेषात् सप्तदेवाहुतानम् ॥ * ॥

ततः करन्यासः ।

यथा गोपाले । ॐ ज्ञां अङ्गुष्ठाभ्यां नमः अङ्गु-
 ष्ठयोः । ॐ ज्ञौं तर्जनीभ्यां स्वाहा तर्जनीयोः ।
 ॐ ज्ञूं मध्यमाभ्यां वषट् मध्यमयोः । ॐ ज्ञौं
 अनामिकाभ्यां हूं अनामिकयोः । ॐ ज्ञौं
 कनिष्ठाभ्यां वौषट् कनिष्ठयोः । ॐ ज्ञः करतल-
 पृष्ठाभ्यां फट् करतलपृष्ठयोः । एवमन्यत्राप्यहम् ॥
 ततोऽङ्गन्यासः ।

ॐ ज्ञां हृदयाय नमः हृदये हस्तजलेन । ॐ
 ज्ञौं शिरसे स्वाहा अङ्गुष्ठाङ्गुलिभिः शिरसि ।
 ॐ ज्ञूं शिखायै वषट् अधोमुखान्गुलिसुष्टिना
 शिखायाम् । ॐ ज्ञौं कवचाय हूं अक्षर-
 तनाभ्यां आशिरःपादपर्यन्तरूपसंज्ञाङ्गे । ॐ
 ज्ञौं नेत्राभ्यां वौषट् तर्जनीमध्यमाभ्यां नेत्रयोः ।
 ॐ ज्ञः अस्त्राय फट् ऊर्ध्वाधस्तालत्रयं छोटि-
 काभिर्दशदिग्बन्धनञ्च कुर्यात् । एवमन्यत्राप्यह-
 नीयम् । आगमोक्तादिपूजने तु भूतशुद्ध्यादि-
 नियमः अन्यत्र त्वनियमः ॥ * ॥

ततोऽर्घ्यस्थापनम् ।

वामतोऽर्घ्यपाद्यादाचमनीयपात्राणि संस्थाप्य
 अर्घ्यपात्रं जलगन्धपुष्पैः संपूज्य ततर्देवता-
 मूलमन्त्रं सर्वदेवतासाधारणे तु प्रणवं वा
 अथवा जप्ता धेनुमुद्रया अन्तर्लोक्य तदुदकं
 पात्रान्तरे किञ्चित् कृत्वा तेनोदकेनात्मानं
 पूजोपकरणस्थाप्यत्यजेत् । प्रणवादिस्तर्देवता-
 चतुर्थ्यन्तनाम्ना नमोऽन्तेन मूलमन्त्रेण वा
 आत्मानं गन्धादिभिरभ्यर्च्य तद्वर्षं ध्यात्वा तत-
 स्ताम्रपात्रे चन्दनादिरचितारद्वलपद्मे सम्बो-

पूजा

धनान् देवतानाम्ना इहागच्छेत्स्वावाह्यं स्थाप-
 यित्वा मन्त्रेण चतुर्थ्यन्तनाम्ना आचमनं दत्त्वा
 सम्बोधनान्तनाम्ना स्वागतं ते इति पृच्छेत् ।
 दीक्षितस्तु मूलमन्त्रमुच्चार्य प्रणवादिचतुर्थ्यन्त-
 नाम्ना नमोऽन्तेन दद्यादिति विशेषः । एवं
 पाद्यार्घ्याचमनीयादीनि दद्यात् । पाद्यार्घ्ययोः
 पौष्पापर्य्यं त्वनियमः । ततो हृतमधुदधिमेलक-
 पनमितं कांक्षपात्रस्थं पिहितञ्च मधुपर्कं पुन-
 राचमनीयञ्च दद्यात् । ततो लौकिकव्युत्पन्न-
 भूतचयतोलकाभ्यामनवैदिकाद्योत्तरशतपत्न्यान् न-
 जलेन तद्भावे षष्टिरक्तिकमासद्वयाधिकत्रयो-
 दशतोलकरूपवैदिकपलचतुष्टयान् नजलेन इदं
 ज्ञानीयं एवं दुग्धादिनापि । हृतादिज्ञाने तु
 गन्धद्रव्यपूज्यं कविरुक्ताद्युत्पन्नैर्न ज्ञानं सार्धं
 ततः पुनराचमनीयं वासवी पुनराचमनीयं
 दद्यात् । प्रत्येकमलङ्कारं यज्ञोपवीतं गन्धं पुष्पं
 धूपं दीपं नैवेद्यं पुनराचमनीयं तान्त्रिकं दत्त्वा
 मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्ता समर्प्य त्रिः प्रदक्षिणी-
 कृत्य अष्टाङ्गप्रणिपत्तेन पञ्चाङ्गप्रणिपत्तेन वा
 शिरसि करद्वयसंयोगेन च प्रणम्य स्तुत्वा प्रण-
 वादिसम्बोधनान्तनाम्ना चमस्वेति विस्मर्येत् ।
 यत्र यदुपचारद्रव्यासम्भवस्तदर्थं जलं देयम् ।
 प्रतिष्ठितस्थिरतरप्रतिमायां तत्तदावाहनविस्-
 र्जने न क्षतः । एवं शालग्रामे जले वा सर्व-
 देवपूजनेऽपि यद्यालभं पाद्यादिदृशोपचारैः ।
 गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यैः पञ्चोपचारैः गन्ध-
 पुष्पाभ्यां वा केवलेन पुष्पेण केवलेनाद्य-
 तेन केवलेन जलेन मानसिकेन वा पूज-
 येत् । तत्र सामान्यदेवताधूपः शारदायाम् ।
 सगुगुल्यगुल्फश्रीरश्मिशर्करामधुच्छन्दैः ।
 धूपयेदाण्यसंमिश्रैर्नैवेद्याय देशिकः ॥
 एतेर्मितितैर्यथाज्ञानं वा । इति सर्वदेवता-
 साधारणो विधिः ॥ * ॥

ततः प्रथमं छयेपूजा ।

ॐ छर्याय नमः इति पूजयेत् । तत्र गन्धाः ।
 चन्दनागुरुकर्पूरवीरगन्धलपद्माक्षररक्तचन्द-
 नानि । पुष्पाणि । मल्लिकामालतीकरवीरचम्पक-
 पाटलावकुलतगरपीतमिथुलीकुन्दनवमल्लिका-
 श्लोकपद्मागन्धजवापुष्पाणि विहितानि । तुलसी-
 लतातुलसीदूर्वाविल्वपत्राणि राजिताकाशेक-
 दलतगरसुझकानि निविहानि । धूपञ्च । गुग्-
 गुल्यगुल्फदेवदारविल्वानि । दीपस्तु हृतेन तेजेन
 वा । नैवेद्यानि विविधमन्त्राणि ॥ * ॥

अथ गणेशपूजा ।

तदावाहने । ॐ भूर्भुवःस्वर्गेश इहागच्छ
 इति दूर्वापुष्पाद्यन्तैरावाह्यं ॐ गणेशाय नमः
 इत्यनेन पूजयेत् । तत्र तुलसी निविहा । रक्त-
 चन्दनरक्तपुष्पादिकं विहितम् । देवतान्तरप्रसिद्धं
 अन्यत् सुझकादिकं न देयम् ॥ * ॥

अथ दुर्गापूजा ।

ॐ भूर्भुवःसदुर्गे इहागच्छ इति पुष्पाद्यन्तैरा-
 वाह्यं ॐ दुर्गायै नमः इत्यनेन पूजयेत् । तत्र

पूजा

गन्धाः चन्दनागुरुकपूरकुङ्कुमानि । पुष्पाणि
मल्लिकीनूपलपुष्पागशमीचम्पकाशोककर्णिकार-
करवीरतुलसीविल्वपञ्चादीनि विहितानि ।
सुकुलार्कमन्दारपुष्पाणि निविष्टानि । धूपः
क्षणागुरुसहितघृतमहिषाक्षगुग्गुलुविस्मान्ध-
तमानि वीरामूलचन्दनेऽपि । दीपस्तु घृतेन
तेलेन वा । नैवेद्यानि आम्बनारिकेलखर्जूर-
कदलीबीजपूरादीनि । कथितं विहं फलं निवि-
ष्टम् । यत्रपक्वकदलीफलमपि विहितम् ॥ * ॥

अथ शिवपूजा ।

उद्बः सुखः ॐ नमः शिवाय नमः इति मन्त्रेण
पूजयेत् । तत्र गन्धः अगुरुचन्दने । पुष्पाणि च
अर्ककरवीरजातीवकुलपाटलाश्वेतमन्दारनाग-
केशरचम्पक-धुस्तरविस्वामलक-तुलसीपञ्चाणि
विहितानि । केतकीमाधवीपुष्पकुन्दयूथीमद-
निकाशिरौषधवन्कसुकुलमाञ्चाणि निवि-
ष्टानि । धूपस्तु घृतगुग्गुलुविस्वफलानि उशीरा-
गुरुचन्दनानि च । दीपस्तु घृतेन तेलेन सर्षपा-
दिना वा । नैवेद्यानि गुडखण्डघृतपक्वमातुलुङ्ग-
फलादीनि ॥ * ॥

अथ पार्थिवशिवलिङ्गपूजाविधिः ।

ॐ हराय नम इति नृदाहरणम् । ॐ महे-
श्वराय नम इति घटनम् । ॐ मूलपाथे इह
सुप्रतिष्ठितो भव इति प्रतिष्ठा । आचारात्
ध्यायेन्नित्यमिच्छादिना शारदीयं ध्यायेत् ।
पिनाकहृक् इहागच्छ इत्यावाहनम् । ॐ पशु-
पतये नम इति जपनम् । एतत् पाद्यं ॐ
नमः शिवाय नम इति पाद्यादिभिः संपूज्य
वामावर्त्तनं वेद्यां प्राच्यादिषु ॐ सर्वज्ञाय नमः
शिवाय नमः ॐ भवाय जलमूर्त्तये नमः ॐ
रुद्राय अग्निमूर्त्तये नमः ॐ उग्राय वायुमूर्त्तये
नमः ॐ भीमाय आकाशमूर्त्तये नमः ॐ पशु-
पतये यजमानमूर्त्तये नमः ॐ महादेवाय
सोममूर्त्तये नमः ॐ ईशानाय सूर्यमूर्त्तये नमः ।
इत्यष्टमूर्त्तयः पूज्येः पूजयेत् । ततो सुखवाद्यं कृत्वा
महादेव चमस्वेति संहारतुद्रया विसर्जयेत् ।
स्त्रीशूद्रस्तु नमः शिवायेति मन्त्रेण पूजयेत् ॥ * ॥

अथ विष्णुपूजा ।

श्रद्धाद्यर्थपात्रं पुरतो निधाय त्रिभागजलेना-
पूर्य वसिति धेनुमुद्रया अन्तेहीकृत्य ॐ विष्णवे
नम इत्यष्टधा जपित्वा तेनोदकेनात्मनः पूजोप-
करणश्चाभ्युक्षेत् । दीक्षितस्तु तन्मन्त्रसुचार्यं
तन्मात्रा पूजयेत् अङ्गाद्यावरणञ्च पूजयेत् शाल-
ग्रामे मणौ प्रतिमादहनपद्मजलादिषु । तत्र
शालग्रामे आवाहनविसर्जनं न क्तः । ध्येयः
सदेत्यादिना ध्यात्वा ॐ भगवन् विष्णो इहा-
गच्छेत्याद्यक्षतपुष्पैरावाह्य इदमासनं ॐ
श्रीविष्णवे नमः ॐ विष्णो स्वागतमिति पृच्छेत्
एतत् पाद्यं ॐ विष्णवे नमः सामगस्तु इदमर्थं
ॐ विष्णवे नमः इति वदेत् । तदितरस्तु यथो-
क्तं इति विशेषः । तत्र द्रव्याणि कुशपुष्पाक्षत-
सिद्धार्धचन्दनतोयानि यथालाभं वा अर्घ्यपादा-

पूजा

योस्तु पौर्णमास्येण नियमः । आचमनीये सुगन्धि-
द्रव्ययुक्तजलं केवलं वा प्रशस्तजलम् । घृतमधु-
दध्यात्मको मधुपर्कः तद्भावे केवलं वा मधु ।
पूर्ववदिदमाचमनीयं इदं ज्ञानीयं तत्र लौकिक-
वैद्याधिकशतत्रयतोलकान्यूनं जलम् । पुनराच-
मनीयं इदं वस्त्रं पुनराचमनीयं इदमाभरणं
पुनराचमनीयं गन्धस्तु अङ्गुष्ठयुक्तकनिष्ठया गन्ध-
मुद्रया तत्र चन्दनागुरुकपूरकुङ्कुमवीरामूल-
पद्माकाष्ठविष्णुकरकचन्दनकस्तूरिकाजातीफलानि
घृष्टानि एतच्चूर्णानि वा एतद्वाहालक्षरसौ वा
पुष्पाणि च तन्मन्त्रकुष्ठयोगरूपपुष्पमुद्रया तत्र
मल्लिका-मालतीजाती-केतक्यशोक-चम्पकनाग-
केशरवकुल-पद्मोत्पलतुलसी-विल्वकरवीरपारि-
भद्रपाटलाश्वेतापराजितावकुदलतगरश्चेतजवा-
रक्ताशोकशयपुष्पभूषितचम्पकश्रेफालीनवमालि-
कायूथिकाकदम्बकुन्दलवङ्गमाधवीपुष्पवकवन्क-
कुशवकविल्वपुष्प-बहुवारक-कञ्जरद्रोणपलाश-
पुष्पाणि विहितानि । नरसिंहेतरावतारे केतकी
निविष्टा । पर्युषितमच्छिद्राप्रोक्षितस्वयंपतितोप-
हतमध्याङ्गनागोत्तरकुटितपद्मचम्पकेतरकलि-
कातुलसीतरशुष्कपत्रपरिहित-पुष्पविहितेतर-
रक्तपुष्पचैत्यहृद्योद्भवप्रशानजात-कुटज-शा-
खलीशिरौषधपुष्पाणि निविष्टानि । ब्राह्मणेतरस्य
वनोद्भवानि च । विहितपञ्चाणि तुलसीविल्व-
शमीभृङ्गराजतमालामलककेतकीपञ्चाणि । पद्म-
कुन्दोत्पलानि पञ्चदिनात् परतः पर्युषितानि ।
तुलस्यगन्धविस्वानि कदापि न पर्युषितानि ।
धूपस्थानञ्च देवस्य वामे पुरतो वा । तन्मन्त्रकुष्ठ-
योगरूपधूपमुद्रया वामहस्तेन घट्टां वादयन्
देयः । स च भूमौ न देयः । धूपञ्च जटामांसी-
महिषाक्षगुग्गुलुकपूर्रागुरुसिङ्गकदेवदारुजाती-
फलशारदीयैर्नामश्रितगुग्गुलुवाद्यः । दीपस्थानं
देवस्य दक्षिणतः पुरतो वा । मध्याङ्गुष्ठयोगरूप-
दीपमुद्रया एव दीपः घृतेन तेलेन वा भूमौ न
देयः । नैवेद्यानञ्च देवघृतेतरदेशः । अना-
मिकाङ्गुष्ठयोगरूपनैवेद्यमुद्रया एतन्नैवेद्यं तत्र
कदली-पनस-जम्बूलवनी-करमर्दक-हविःसंकृत-
तिलमाधुसुत्रयवगोधूमत्रीहिशाल्यग्रं विहितम् ।
निविष्टन्तु अनामहृषीचीरदधितं पञ्चनख-
वराह-मत्स्य-मृग-च्छागेतरमांस-हिरण्योदक-
स्यर्षेतरश्चाखालहृष्टविडालाद्युच्छिष्टकृन्हाक्त-
पर्युषितेतरभक्ष्यम् । खण्डादीनि यवगोधूमचीर-
विकाराश्च न पर्युषिताः । ततः पुनराचमनीयं
ताम्बूलञ्च कृत्वा अष्टोत्तरसहस्रं शतं दश वा
उत्तरीयवस्त्रेण क्वादितद्वेष्टे स्थिततिथ्यंगभूत-
दक्षिणकरः यथाशक्ति मूलमन्त्रं जपित्वा
ॐ गुह्यातिगुह्यगोप्यं गुह्यायास्तत्कृतं जपम् ।
सिद्धिर्भवतु मे देव । तत्प्रसादात् त्वयि स्थितं ॥
इत्यर्घ्योदकेन देवहस्ते जलं दद्यात् । ततोऽर्घ्य-
शङ्खं गृहीत्वा त्रिः प्रदक्षिणीकृत्य,
ध्येयं सदा परिभ्रमन्मभीष्टदोहं
तीर्थांस्तदं शिवविरचितं शरण्यम् ।

पूजितः

भक्त्यातिहं प्रणतपालभवाब्धिपोतं
वन्दे महापुरुष । ते चरन्तारविन्दम् ॥
व्याह्रा सुदुःखजसुरेक्षितराज्यलक्ष्मीं
धम्मिह । आर्यवचसा यदगादरण्यम् ।
मायान्धग दयितयेक्षितमन्वधाव-
हन्दे महापुरुष । ते चरन्तारविन्दम् ॥
इति स्तुत्वा ॐ प्रसीद भगवन्निति दक्षवत्
प्रणमेत् ।
ॐ यत् किञ्चित् क्रियते देव मया सुस्ततदुक्त्-
तम् ।
तत् सर्वं त्वयि संन्यस्तं ज्ञतुप्रयुक्तः करोम्यहम् ।
इत्यनेन सर्वं समर्पयेत् ॥
मन्त्रहीनं क्रियाहीनं भक्तिहीनं जगद्देहं ।
यत् पूजितं मया देव । परिपूर्णं तदस्तु मे ।
इति प्रार्थयेत् ॥ ततः संहारतुद्रया निर्माळ्य-
पुष्पमादाय भूमौ जलेषु विसर्ज्यसखे ॐ
भगवन् विष्णो चमस्वेति विसर्जयेत् तदसखे
निर्माळ्यपुष्पमादाय ।
ॐ तिष्ठ देव परे स्थाने स्वस्थाने परमेश्वर ।
यत्र ब्रह्मादयः सर्वे सुरास्तिष्ठन्ति मे हृदि ।
इति मन्त्रेण देवं हृदि स्थापयेत् । ततः ॐ
विल्वकुसेनाय नम इति गन्धपुष्पनैवेद्यां
दद्यात् । ततो वैष्णवाय तन्निर्माळ्यं अगुलेपनं
नैवेद्यञ्च किञ्चिद्वत्सा शिरसि निर्माळ्यं धार्यं
सर्वाङ्गेष्वगुलेपनं कृत्वा यथाकालं पादोदकं
नैवेद्यसोपभुञ्जीत । तत्र पादोदकग्रहणे मन्त्रः ।
ॐ कृष्ण कृष्ण महाबाहो भक्तानामार्तिनाशन ।
सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥
ततस्तत्पानादौ परोदितेष्टदेवतानाम श्रुत्वा
स्वयं चिरञ्चायं पादोदकं पीत्वा तच्छेषम् ।
अकालमृत्युशमनं सर्वव्याधिविनाशनम् ।
विष्णोः पादोदकं पुरयं शिरसा धारयाम्यहम् ॥
इति शिरसि धारयेत् । नैवेद्यमर्चयं मन्त्रः ।
ॐ उच्छिष्टभोजिनस्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिणः ।
येन जीतावराहेण हिरण्यव्याख्यो निपातितः ॥
इत्युच्चार्यं भक्षयेत् ॥ * ॥ यथालाभं दशोपचारेण
वा पूजयेत् । तत्र दशोपचाराः । अर्घ्यपाद्याचम-
नीयमधुपर्काचमनगन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि ।
पञ्चोपचाराः । गन्धपुष्पधूपदीपनैवेद्यानि । गन्ध-
पुष्पाभ्यां वा केवलपुष्पेण केवलजलेन वा पूज-
येत् ततोऽभिन्नक्षरस्वतीलक्ष्मीणां पूजनम् ।
इत्याहुकप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ तन्मोक्तसामान्य-
पूजा कलावतीशब्दे द्रष्टव्या ॥
पूजाहं, त्रि, (पूजामर्हतीति । पूजा + अर्ह +
“अहं” । १ । २ । १२ । इत्यच् ।) पूजा-
योग्यः । मान्यः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । ६ । २६ ।
“प्रजनायं महाभागाः पूजाहं गृहदीपयः ।
स्त्रियः श्रियश्च गेहेषु न विप्रैरोक्त कश्चन ॥”)
पूजितः, त्रि, (पूज + क्तः ।) प्राप्तपूजः । अर्चितः ।
तत्पर्यायः । अर्चितः २ । इत्यमरः । ११ । ६८ ॥
(यथा, भट्टिः । ४ । १ ।

पूतिक

आजशोभाजनजलेभावेयश्च पुनः पुनः ।
 श्रियुष्मत्केन केतव्याः पुष्पपत्रपुटे च तम् ॥
 पचेदेवं विमुहः सन् नृगगाभिसमो भवेत् ॥”
 इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे वातव्याधधिकारे ॥
 दुर्गन्धविशिष्टे, त्रि । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
 १७ । १० ।
 “यातयामं गतरसं पूति पर्यङ्घितश्च यत् ।
 उच्छिष्टमपि चाभेधं भोजनं तामसप्रियम् ॥”
 पूतिकं, स्त्री, (पूत्या दुर्गन्धेन कायतीति । कै + कः ।) विष्ठा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (दुर्गन्ध-
 विशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते १२।६।११ ।
 “किं त्वया पापकं पूर्वं कृतं कर्म सुदारुणम् ।
 यत्सं प्रश्रान्ते मृतकान् पूतिकान्तुसि कुत्सि-
 तान् ॥”)
 पूतिकः, पुं, (पूत्या कायतीति । कै + कः ।)
 पूतिकरञ्जदृष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । ४८ ॥
 (अस्य पर्यायादिकं पूतिकरञ्जशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
 पूतिकरजः, पुं, (पूतिपुक्तः करजः ।) करञ्जभेदः ।
 इत्यमरः । २।४।४८ ॥ यथा, “अथ कटुकरञ्ज-
 घोराकरञ्जनामगुणाः ।
 करञ्जो नक्तमालश्च करजश्चिरविल्वकः ।
 छतपूर्णकरञ्जोऽन्यः प्रकीर्यः पूतिकोऽपि च ॥
 स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः ।
 करञ्जः कटुकस्त्रीक्ष्णो वीर्योष्णो योनिदोषहृत् ॥
 कुष्ठोदावर्तगुल्मार्शोऽम्रकफापहः ।
 तत्पत्रं कफवातार्शः क्षमिशोथहरं परम् ॥
 भेदनं कटुकं पाके वीर्योष्णं पित्तलं लघु ।
 तत्पत्रं कफवातघ्नं मेहार्शः क्षमिकुष्ठजनित ॥
 छतपूर्णकरञ्जोऽपि करञ्जसदृशो गुणैः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूतिकरञ्जः, पुं, (पूतिपुक्तः करञ्जः ।) करञ्ज-
 विशेषः । नाटाकरञ्ज इति भाषा । कठकरेज
 इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । प्रकीर्यः २
 पूतिकरजः ३ पूतिकरजः ४ पूतिकः ५ पूतिकः
 ६ कलिकारकः ७ कलिमालकः ८ कलह-
 नाशनः ९ । इत्यमरभरतौ । प्रकीर्यः १०
 रजनीपुष्पः ११ समनाः १२ पूतिकर्णिकः १३
 कौड्यः १४ कलिमाल्यः १५ । अस्य गुणाः ।
 कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । विषवातार्नि-
 कश्चविचर्षिकाकुष्ठस्यार्शत्वग्दोषनाशित्वञ्च ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायान्तरं यथा,
 “स चोक्तः पूतिकरजः सोमवल्कश्च स स्मृतः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 पूतिकर्णः, पुं, (पूतिर्दुर्गन्धः कर्णो यस्मात् ।) कर्ण-
 रोगविशेषः । तत्तत्तत्तं यथा,—
 पूतिकर्णमाह ।
 “कर्णविद्रधिपाकादा स कर्णो वारिपूरणात् ।
 पूर्यं स्रवति यत् पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥”
 कर्णसावर्द्धेदार्यमाह ।
 पूतीति नियमेन पूति यथा स्यादेवं स्रवति ॥
 तच्चिन्तिता यथा,—
 “कर्णस्यैव पूतिकर्णं तथैव क्षमिकर्णकं ।

पूतिका

सामान्यं कर्म कुर्वीत योगान् वैशेषिकानपि ॥
 सर्विकाचूर्णसंयुक्तबीजपूररसं क्षिपेत् ।
 कर्णसावर्द्धेना दाहास्तेन नष्टमन्वसंश्रयम् ॥१॥
 आम्बुजम्बुप्रवालानां मधुकस्य वटस्य च ।
 एभिस्तु साधितं तेन पूतिकर्णगदं हरेत् ॥२॥
 जातोपचरसे तेन विपकं पूतिकर्णजत् ॥ ३ ॥
 छटं रसाञ्जनं नाय्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
 प्रशस्यते चिरोत्थे तत् सास्त्रावे पूतिकर्णके ॥४॥
 कुष्ठहिङ्गुवचादारुशताङ्गाविभक्तैस्त्वैः ।
 पूतिकर्णपहं तेन वस्तुमन्त्रेण साधितम् ॥
 कुष्ठादितेजम् ॥ ५ ॥
 “शम्बूकस्य तु मासेन कटुतेन विपाचयेत् ।
 तस्य पूरणमौत्रेण कर्णगाढी प्रशान्ति ॥ ६ ॥
 चूर्णेन गन्धकशिलारजनीभवेन
 सुष्टंशकेन कटुतेनपलाष्ठके तु ।
 धनूरपचरसतुल्लमिदं विपकं
 गाढीं जयेच्चिरभवामपि कर्णजाताम् ॥
 सुष्टिः पलम् ॥ ७ ॥
 क्षमिकर्णविनाशाय क्षमिर्घ्नो कारयेत् क्रियाम् ।
 वार्णाकुधमश्च हितः सार्धपक्षेह एव च ॥
 पूरणं हरितालेन गन्धकजयुतेन च ।
 धूपने कर्णदौर्गन्धे गुग्गुलुः श्रेष्ठ उच्यते ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 (चिकित्सास्य यथा,—
 “निर्गुण्डी खरसे तेनं सिन्धुधूमरजो गुडः ।
 पूरणः पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे एकविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 पूतिकर्णकः, पुं, (पूतिः कर्णो यस्मात् । कप् ।)
 कर्णरोगभेदः । तस्य लक्षणम् । यथा,—
 “कर्णविद्रधिपाकादा जायते चाम्बुपूरणात् ।
 पूर्यं स्रवति वा पूति स ज्ञेयः पूतिकर्णकः ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (लक्षणांतरमस्य यथा,—
 “स्थिते कर्णे स्रोतसि पित्ततेजसा
 विनाप्यमाने श्रृङ्गसम्पतापवान् ।
 अवेदनो वाय्यथवा सवेदनो
 घनं स्रवेत पूति स पूतिकर्णकः ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रे विंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)
 औषधं यथा,—
 “निर्गुण्डी खरसे तेनं सिन्धुधूमरजो गुडः ।
 पूरणात् पूतिकर्णस्य शमनो मधुसंयुतः ॥”
 अथवा ।
 “वरुणाद्रिकपित्ताम्बुजम्बुपक्षवसाधितम् ।
 पूतिकर्णपहं तेनं जातोपचरसेन वा ॥”
 इति चक्रपाणिदत्तः ॥
 (चिकित्सास्य यथा,—
 “छटं रसाञ्जनं नाय्याः क्षीरेण क्षौद्रसंयुतम् ।
 प्रशस्यते चिरोत्थेऽपि सास्त्रावे पूतिकर्णके ॥”
 इति चोत्तरतन्त्रे एकविंशतितमेऽध्याये सुश्रुते-
 नीक्तम् ॥)
 पूतिका, स्त्री, (पूत्या कायतीति । कै + कः ।
 टाप् ।) माजारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतितै

(कौटुम्भिकः । यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ६६ ।
 “पुलका इव घात्रेण पूतिका इव पक्षिणः ।
 मशका इव मर्त्येषु येषां धर्मो न कारकम् ॥”)
 लताशाकविशेषः । इत्यमरटोकायां भरतः ॥
 पुं इ इति भाषा ॥ अस्याः पर्यायगुणौ
 उपोदकीशब्दे द्रष्टव्यौ ॥ दादस्यां तद्वत्तये
 दोषो यथा । पूतिका ब्रह्मघातिका । यदपि ।
 ‘कुसुमं नाजिकाशाकं दृन्नाकं पौतिकीनया ।
 भक्षयन् पतितस्तु स्यादपि वेदान्तगो विजः ।’
 इत्युद्गणसा सामान्यतोऽभिहितम् । अत्र
 नाजिका न्वेतकलम्बीति कल्पितवः । पूतिका च
 दादस्यामधिकदोषाय मूत्रविषयिका वा ।” इति
 तिथितत्त्वम् ॥ (इयं हि सोमामृतो जातेति
 सोमस्थालाम् प्रतिनिधित्वेन यास्या । यथा,
 महाभारते । ३ । ३५ । ३३ ।
 “अस्ति मासः प्रतिनिधयेया प्राहुर्मनीषिणः ।
 पूतिकामिव सोमस्य तथेदं क्रियतामिति ॥”)
 पूतिकासुखः, पुं, (पूतिकाया सुखमिव सुखं यस्य ।)
 शम्बूकः । इति शब्दभाषा । (शम्बूकशब्देऽस्य
 विषयो ज्ञेयः ॥)
 पूतिकाष्ठं, स्त्री, (पूति काष्ठमिति कर्मधारयः ।)
 देवदारु । सरणद्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । ५४
 २ । ४ । ६० ॥ पवित्रदारु च ॥
 पूतिकाष्ठकं, स्त्री, (पूतिकाष्ठ + खार्थं कन् ।)
 सरणद्वयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 पूतिगन्धः, स्त्री, (पूतिगन्धो यस्य ।) रज्जम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 पूतिगन्धः, पुं, (पूतिगन्धो यस्य ।) गन्धकः । इह
 द्रोष्टव्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥ दुर्गन्धे, त्रि ।
 (यथा, मनुः । ४ । १०७ ।
 “निम्बानध्याय एव स्यात् न्यामेषु नगरेषु च ।
 घर्मेनैपुण्यकामानां पूतिगन्धे च सर्वदा ॥”)
 पूतिगन्धिः, त्रि, (पूतिगन्धो यस्य । “गन्धस्य
 दुत्पूतिसुसुरभिभ्यः ।” ५ । ४ । १३५ । इति
 इः ।) दुर्गन्धः । इत्यमरः । १ । ५ । १२
 पूतिर्विदं पूतिरिव गन्धोऽस्य । इति रायसुङ्गदः
 (यथा, महाभारते । २ । ६० । २६ ।
 “अथाधिजं कटुजं तीक्ष्णसुखं
 यश्रोत्सवं परधं पूतिगन्धि ।
 सतां पेयं यन्न पिबन्धसन्तो
 मम्युं महाराज । पिव प्रशान्त्य ॥”)
 पूतिगन्धिका, त्रि, (पूतिगन्धि + खार्थं कन् ।
 दुर्गन्धः । इति हेमचन्द्रः । ६ । २७ ॥
 पूतिगन्धिका, स्त्री, (पूतिगन्धोऽस्यस्या इति
 पूतिगन्ध + टन् ।) वाकुची । इति राय
 निर्घण्टः ॥
 पूतितैला, स्त्री, (पूति दुर्गन्धं तेनं यस्याः ।
 ज्योतिष्मती । इति रत्नमाणा ॥ नयापटव
 इति भाषा ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “पारावतपदो मियया नगयास्फुटवन्धनी ।
 ज्योतिष्मती पूतितैला केचित्तामिहूर्दी विदुः
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पूतिषा

पूतिनखः, पुं, (पूतिदुर्गन्धो नखः नासिकाभवो रोगः ।) नासारोगमेदः । तस्य लक्षणम् । यथा,
“दोषैर्विदग्धैर्गन्धतानुन्धै
चन्द्रच्छित्तो यस्य समीरकस्तु ।
निरेति पूतिमुखनासिकाभ्यां
तं पूतिनखं प्रवदन्ति रोगम् ॥”

इति माधवकरः ।

जीवधं यथा,—

“बाह्वीदन्तीवचाशिशुखरसज्जोवसम्भवेः ।
पाचितं जावधं तैलं पूतिनासागदं जयेत् ॥”
अथवा ।

“त्रिकटुविडङ्गकसैन्धवहृत्तीक्ष्णशिशुखरस-
दन्तीभिः ।
तैलं गोजलविह्वं नखं स्यात् पूतिनखस्य ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ।

(अस्य आख्यानं श्रीकण्ठदत्तेन यद्विदेहवचन-
माहुतं तदयथा । “नासिका भवो नखः पूति-
नखो वायुर्यत्र तं पूतिनखम् ॥” इहैव विदेहः ।
“कपपित्तमलक्ष्मिभं सञ्चितं नृद्धिं देहिनाम् ।
विदह्यतुल्योद्गाढं रज्ज्वां जलान्निशुष्यजाम् ॥
ततः प्रस्यन्दते बाष्पात् सरत्तं पूति पीतकम् ।
पूतिनखस्तु तं विदादृष्यायकूलव्यग्रदम् ॥”
चिकित्सान्तरमस्य यथा,—

“पूतिं हि दे पूतिनखो च जन्तोः

जहसेदौ कृद्दं अंसनच ।

युक्तं भक्तं तीक्ष्णमस्यं लघुस्या-

दुष्यं तोयं धूमपानच काले ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

पूतिपत्रः, पुं, (पूति पत्रं यस्य ।) श्लोनाकप्रमेदः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

पूतिपुष्पिका, स्त्री, (पूति पुष्पमस्याः । कापि अत
इत्तम् ।) मातुलुङ्गा । इति रत्नमाला ॥ मखर-
लेख इति मौढा वा इति च भाषा ॥ (गुणा-
दयोऽस्या मातुलुङ्गशब्दे ज्ञातयाः ॥)

पूतिफलः, स्त्री, (पूति फलं यस्याः ।) सोमराजी ।
इति रत्नमाला ॥

पूतिफलः, स्त्री, (पूति फलं यस्याः ।) डीष् ।
सोमराजी । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“अवल्गुणी बाहुची स्यात् सोमराजी सुप-
र्णिका ।

शशिलेखा लण्यमला सोमा पूतिफलौति च ॥
सोमवल्ली कालमेधौ कुडमो च प्रकीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पूतिमयूरिका, स्त्री, (पूतिमयूरीव । ततः स्वार्थे
कन् इत्त्वम् ।) अजगन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतिमेदः, पुं, (पूतिर्मेदोऽस्य ।) अरिमेदः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य अरिमेदशब्दे
बोद्धव्यः ॥)

पूतिवातः, पुं, (पूतये पावित्र्याय वातो यस्य ।)
विस्फुटः । इति रत्नमाला ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,
“विस्फो मज्जाकपित्याख्याः श्रीफलो मोहरीतकी ।

पूपाष्ट

पूतिवातोऽयं माङ्गल्यो मान्तरश्च महाफलम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(पूतिर्वातः ।) दुर्गन्धवायुश्च ॥

पूतिहृत्, पुं, (पूतिर्हृत् ।) श्लोनाकः । इति
रत्नमाला ॥ पवित्रदुर्गन्धौ तस्य च ॥

पूतिशारिणा, स्त्री, (पूतिः शारिरिव जायते इति ।
जन + णः । टाप् ।) खट्वाश्री । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पूतीकः, पुं, (पूति + वा डीष् । तद्वत् कायतीति ।
कै + कः ।) पूतिकरजः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“पूतीकरजः पूतीकः प्रकीर्णश्च सकण्टकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

यथा च सुश्रुते । १ । ३६ ।

“पूतीकान्निचक्रः पाठा विडङ्गैलाहरेणवः ॥”)

गन्धमार्जारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूतीकरजः, पुं, (पूतीयुक्तः करजः ।) पूति-
करजः । इति रत्नमाला ॥ नाटा इति भाषा ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“पूतीकरजः पूतीकः प्रकीर्णश्च सकण्टकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

पूतीका, स्त्री, (पूता दुर्गन्धेन कायतीति । कै +
कः ।) पूतिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पूतकः, पुं, (पूति दुर्गन्धमलमस्य ।) गन्धकीटः ।
गंदोपोका इति भाषा ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ३२२ । ७ ।

“पुलाका इव धान्येषु पूतका इव पक्षिषु ।

तद्विधास्ते मनुष्येषु येषां धर्मा न कारयन् ॥”)

जन्तुमेदः । इति मेदिनी । डे, ३२ ॥ खट्वाश्री
इति भाषा ॥

पूतः, त्रि, (पू + क्तः । “पूतो विनाशे ।” ८ । २ ।
४४ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता तस्य नः ।) नष्टः ।
इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

पूतः, पुं, (पू + क्तिप् । पुर्व पवित्रं पाति रक्ष-
तीति । पा + कः ।) पिष्टकः । इत्यमरः । २ । ६ ।
४८ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । २४ ।

“मधु कृत्वा नरोदंशः पूतं कृत्वा पिपीलिकः ॥”

(पिष्टकशब्दस्य विधितर्ज्या ।)

पूपली, स्त्री, (पूतं तदाकारं जातीति । ला +
कः ।) पोलिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६३ ॥

पूपली, स्त्री, (पूपाय अलतीति । अल + क्त्वाच् ।
गौरादित्वात् डीष् ।) पोली । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

पूपाष्टका, स्त्री, (पूपद्रवसाधनी अष्टका अष्टमी ॥)
अयहायणीपूणिमायाः परतः लण्णाष्टमी ।
तद्विवरणं अष्टकाशब्दे द्रष्टव्यम् । “तत्र नित्यं
आहं पूपाङ्गकं कर्तव्यम् । यथा गोभिलः ।
अष्टका योर्हमायहायगयास्तमिसाष्टमी । ब्रह्म-
पुराणे ।

पित्रादानाय मूले स्युरष्टकालिप्त एव च ॥

लण्यपक्षे वरिष्ठा हि पूर्वा चेन्मौ विभाषते ॥

प्राणापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ॥

पूयाख

आद्या पूयेः सदा कार्या मांसैरेव भवेत्तथा ।
श्राकैः कार्या तृतीया स्वादेव ब्रह्मगतो विधिः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

पूयिका, स्त्री, (पूयः पूपाकारोऽस्य स्या इति ठन् ।
ततश्चाप् ।) पूयिका । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६२ ॥

पूयः, ई ड दुर्गन्धे । श्लोण्याम् । इति कविकल्प-
ह्रमः ॥ (भा०-आत्म०-अक०-सक० च-सेट् ।
निष्ठायामनिट् ।) घट्टखरी । ई, पूतः । ड,
पूयते मत्स्यः दुर्गन्धः स्यादित्यर्थः । श्रीर्षिर्भेद-
नम् । इति दुर्गादासः ॥

पूयं, स्त्री, (पूयते दुर्गन्धो भवतीति । पूय + क्त्वाच् ।)
पक्ष्मणादिसम्भवघनीभूतशुक्लवर्णं विलततरक्तम् ।
पूय इति भाषा । तत्पर्यायः । ततजम् २ मल-
जम् ३ पूयजम् ४ । प्रसितम् ५ । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, महाभारते । ३ । ६६ । ४४ ।

“ये च दुष्कृतकर्मणः पूयं तेषां विधीयते ॥”)

पूयवर्द्धनद्रव्याणि यथा,—

नवधान्यमाषतिलकायकुलत्थनिव्यावहरितक-
शाकान्मलवककटुकगुग्गुपिष्टविलिप्तवल्करमुष्क-
शाकाजाविकानपौदकमांसवसाश्रीतोदकलश-
रापायसदधिदुग्धतक्रप्रवृत्तीन् परिहरेत् ।

“तन्नाम्नैर्नवधान्यादिर्योऽयं वर्ग उदाहृतः ।

दोषसंजननो ह्येव विज्ञेयः पूयवर्द्धनः ॥”

इति सुश्रुतः ॥

(अस्य विषयो यथा,—

“वाताहते नास्ति रक्षा न पाकः

पित्ताहते नास्ति कफाश्च पूयः ॥”

इति सुश्रुतं सूत्रस्थाने सप्तदशेऽध्याये ॥)

पूयनं, स्त्री, (पूयतेऽनेनेति । पूय + क्युट् ।) पूयम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

पूयरक्तः, पुं, (पूयविशष्टं रक्तमस्मिन् ।) नासा-
रोगमेदः । तस्य लक्षणम् । यथाह माधवकरः ।

“दोषैर्विदग्धैरयवापि जन्तो-

र्ज्जाटदेशेऽभिहतस्य तैस्तेः ।

नासा सवेत् पूयमलक्ष्मिभं

तं पूयरक्तं प्रवदन्ति रोगम् ॥”

(जीवलङ्गेऽपि दृश्यते । यथा,—

“निचयादभिघाताद्वा पूयाच्छ्वाप्तिका सवेत् ।

तत् पूयरक्तमाख्यातं शिरोदाहरणाकारम् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने जनविंशेऽध्याये ॥

चिकित्सास्य यथा,—

“वक्ष्याच्छर्द्धं रक्तपित्तोपशान्तिं

नाडीवत्यात् पूयरक्ते चिकित्सा ।

वान्ते सन्धक् चावपीडं वदन्ति

तीक्ष्णं धूमं शोधनञ्चात्र नस्यम् ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे त्रयोविंशेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

पूयारिः, पुं, (पूयानामरिः तद्विनाशकत्वात् ।)
निम्बवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (विवरत्नमस्य
निम्बशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

पूयाजसः, पुं, (पूयः अलस इव यत्र । सान्त्वनेन
चिराभिगोमनादेव तथालम् ।) सन्निगतरोग-
मेदः । तस्य लक्षणं यथा,—

पूरकः

“पूरः श्रोतः सन्निवृत्तः सर्ववेद्यः
वाक् पूर्यं पूतिपूयाजः सः ॥”

इति सुश्रुतः ॥

(“पूयाजः श्रोतः सन्निवृत्तः सर्ववेद्यः ।
पूर्यं पूतिपूयाजः सः ॥”
“पूयाजः श्रोतः सन्निवृत्तः सर्ववेद्यः ।
पूर्यं पूतिपूयाजः सः ॥” इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे
चतुर्थे भागे ॥)

पूरः, ई य इ पूर्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
आल-सक-सेट् । निहायामिण्ड ।) दीर्घः ।
इ, पूर्णः । य इ, पूर्यन्ते पितरस्तस्मै हला-
युधः । पूर्तिरिहाप्यायनम् । इति दुर्गादासः ॥
पूरः, क पूर्ती । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर-सक-सेट् ।) दीर्घः । क, पितृ पूरयति
आह्वे ह्येः कश्च यः सदा । इति हलायुधः ॥
इति दुर्गादासः ॥

पूरं, क्री, (पूरयति सौमन्त्रेति । पूर + कः ।)
दाहायुधः । इति राजनिर्घण्टः ॥
पूरः, पुं, (पूरयतीति । पूर + कः ।) जलसम्बन्धः ।
(यथा, रघौ । १ । १७ ।

“महोदधेः पूर इवेन्द्रार्धनात्

गुरुः प्रहर्षः प्रबभूव नात्मनि ॥”)

अथचन्द्रः । आद्यविशेषः । इति मेदिनी । रे,
६० ॥ (प्राणायामादिकर्तुर्गोचारायार्थं यद्वि-
यवनाकर्तव्यम् । यथा, भागवते । १ । २८ । ६ ।

“प्राणस्य श्रोत्रयेन्मार्गं पूरकुम्भकरेचकैः ।
प्रतिबुद्धेन वा चित्तं यथास्थिरमचञ्चलम् ॥”
बीजपूरः । तत्पर्यायो यथा,—

“बीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।
लुङ्गुधः पूरकः पूरो बीजपूर्णांशुर्लक्ष्मणः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पूरकः, पुं, (पूरयतीति । पूरि + क्तुल् ।) बीज-
पूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अथ पर्यायो
यथा,—

“बीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।

लुङ्गुधः पूरकः पूरो बीजपूर्णांशुर्लक्ष्मणः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

गुणकाङ्कः । इति लीलावती । ध्यानादिकर्तु-
नाविकागतोच्छ्वासः । अक्षध्यानपूर्वकप्राणायाम-
माङ्गल्यस्तनम् । अपन् वामनासिकया वायुना
देहपूरणम् । (यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् ।
२ । ७१ ।

“प्राणायामादिकर्तुः प्रोक्तो रेचपूरककुम्भकैः ।
सहितः केवलश्चेति कुम्भको द्विविधो मतः ॥”)
यथाच आसः ।

“आदानं रोधस्तुनर्गं वायोऽस्त्रिः समभ्यसेत् ।
अक्षायं केशवं शम्भुं ध्यायेद्देवानशुक्रमात् ।
पूर्ववचने निर्जपमात्राभिधानाच्च त्रिखरिति
वीक्षा सन्ध्याचयापेक्षया ।

अक्षायं केशवं शम्भुं ध्यायन् तुल्येन वन्दनात् ॥

इति योगियाज्ञवल्करः ।

‘भूर्भुवःस्वर्गं हर्जनस्तनः सर्वं तथैव च ।

पूरणः

प्रतीकारसमायुक्तं तथा तत् सवितुः परम् ॥
ॐ आपो ज्योतिरहितश्चिरः पञ्चासु योज-
येत् ॥

त्रिरावर्तनयोगात् प्राणायामस्तु शब्दितः ॥
पूरकः कुम्भको रेचः प्राणायामाक्षलक्ष्यः ।
नासिकाहृत उच्छ्वासो ध्यातुः पूरक उच्यते ॥
कुम्भको निश्चलः आसो तुल्यमागस्तु रेचकः ॥
मोचनं विशेषयति विष्णुपुराणम् ।
नासहतसुखो जम्भेहासकाशौ च वर्जयेत् ।
नोचेर्हसेत् सशब्दश्च न सत्सेतु पवनं बुधः ॥”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

बोद्धव्यस्तु तदन्तरसंज्ञकप्रणवबीजाभ्यन्तरजपे-
नैकनासापुटकारणकप्राणायामाङ्गवायुपूरणम् ।
यथा, नृलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य वा बोद्धव्य-
चारणपेन वामनासापुटे वायुपूरकं कुम्भादिति
तत्त्ववारः ॥ * ॥ क्री, प्रेतदेहनिर्वादाकाशौच-
कासदेयदृष्टिपिङ्गम् । यथा,—

“पूरकेण तु पिङ्गेन देहो निष्पाद्यते यतः ।
क्षतस्य करणायोगात् पुनर्गोचरेयत् क्रियाम् ॥”
इति वायुपुराणम् ॥

अथशब्दः ।

“न खधाश्च प्रयुज्जीत प्रेतपिङ्गे दशाह्निके ।
भाषेतैतच्च वै पिङ्गं यज्ञदत्तस्य पूरकम् ॥”
अथ भाषणविधौ एतन्पिङ्गं यज्ञदत्तस्य पूरक-
मित्येतावन्मात्रमश्रुतं । शिरःपूरकमित्यादिविशेष-
योक्तेषु प्रमाणं नास्ति । इति क्षान्तभट्टा-
चार्याः ॥ प्रेतपिङ्गेक्षया दत्तेर्देहमाप्नोति भाग-
वेति विष्णुधर्मोत्तरे देहश्रुतेर्देहपूरकमिति
प्रयोगापत्तेः । तस्मादनिवृद्धभट्टादुक्तः केवल-
पूरकप्रयोग एव युक्त इति । शातातपः ।
“भर्तुः पिङ्गप्रदानं तु सार्धं स्त्री चैव नखला ।
वस्त्रं व्यक्ता पुनः स्नात्वा सेव दद्याच्च पूरकम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥

पूरणकर्त्तरि, त्रि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
मनुः । ६ । २८६ ।

“प्राकारस्य च भेत्तारं परिखायाच्च पूरकम् ।
द्वाराणाञ्चैव भट्टात्तारं क्षिप्रमेव प्रवासयेत् ॥”

पूरणं, क्री, (पूर्यते अनेनेति । पूर + करणे
ल्युट् ।) पिङ्गप्रभेदः । इति मेदिनी । खे, ६४ ॥
दृष्टिः । कुट्टमटम् । इति शब्दमाला ॥ अङ्कानां
गुणनम् । इति शुभङ्करः ॥ वापतनुः । इति
हेमचन्द्रः ॥

पूरणः, पु, (पूर्यते अनेनेति । पूरि + करणे ल्युट् ।)
विष्णुतेजम् । इति धरणिः ॥ सतुः । इति हारा-
वली ॥ (पूरयतीति । पूरि + कर्त्तरि ल्युः ।)
सतुः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥ पूरके,
त्रि । इति मेदिनी । खे, ६३ ॥ (यथा, हरि-
वर्षे । १२६ । ५२ ।

“आसन्नः सन्नतरः साधनानां

अद्यावता आहृत्यप्रयेता ।

पतिर्गुणानां महता सत्तत्त्वानां

पायाश्चैव पूरणः षड्गुणानाम् ॥”)

पूरुषः

पूरुषो, क्री, (पूर्यते अनेनेति । पूरि + क्तुट् +
ङीप् ।) शास्त्रनिर्घण्टः । इत्यमरः । १२।४।४५।
(अथ पर्यायान्तरं यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व-
खण्डे प्रथमे भागे ।

“शास्त्रानिस्तु भवेन्मोचा पिच्छिन्ना पूरुषीति च ।
रक्तपुण्या खिरायुश्च कण्टकाद्या च तूनिनी ॥”
पूर्यतेऽनया पूरुषी । यथा पञ्चानां पूरुषी पञ्चमी ॥
पूरुषां, क्री, (पूरं पूरकमन्त्रमन्त्र ।) दृष्टाव्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

पूरिका, क्री, (पूर्यते इति । पूरि + कः । खियां
ङीप् । पूरी । ततः स्मार्थे कन् । टाप् पूर्व-
खण्डे ।) पिष्टकमेदः । पूरी इति कशुरी इति
च भाषा । यथा,—

“माषाणां पिष्टिकां युज्जग्रातवणार्द्रकश्चिह्नुभिः ।
तया पिष्टिकया पूर्यां समिता क्षतपोलिका ।
ततस्त्रैवे विपक्षा वा पूरिका कथिता बुधैः ॥”
अस्या गुण्याः ।

“रथा खाद्वी गुरुः क्षिप्वा वातपित्तसङ्घिका ।
चक्षुस्तेजोहरी शोष्णा पाके वातविनाशिनी ॥
तथैव हृतमकापि चक्षुष्या रक्तपित्तहृत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(अस्या गुणान्तरं यथा,—

“पूरिकाहृतपूरणं निरोधशमनं परम् ।

दृष्यं संदृश्यं खादु चतुश्चयनिवारणम् ॥”

इति हारीत प्रथमे स्थाने द्वादशेऽध्याये ॥
पूरितं, त्रि, (पूर्यते अनेनेति । पूरि वा + क्तः ।
“वा दान्तशान्तपूर्णेति ॥” ७ । २ । २७ । इति
पद्ये इट् ।) क्षतपूरणम् । तत्पर्यायः । पूर्यम्
२ । इत्यमरः । १ । १ । ६८ ॥ गुणितम् ॥

पूरुषः, पुं, (पूरति अने गच्छतीति । पूर + “पूरः
कुषन् ॥” उणा० ४।७४ । इति कुषन् । “अनेवा-
मपि दृश्यते ॥” ६।१।१३७ । इति निपातनात्
दीर्घः ।) पूरुषः । पुमान् । इत्यमरः । १।६।११ ॥

अथ पूरुषलक्षणम् ।

“पञ्चदीर्घं चतुर्ह्रस्वं पञ्चस्रस्यं षडुन्नतम् ।

सप्तस्रस्रं त्रिगम्भीरं त्रिविंशतं प्रशस्यते ॥

बाहुनेत्रद्वयं कुक्षिद्वौ तु नासा तथैव च ।

क्षनयोरन्तरश्चैव पञ्चदीर्घं प्रशस्यते ॥

योवाय कर्णौ पृष्ठश्च ह्रस्वे जङ्घे सुपूजिते ।

चत्वारि यस्य ह्रस्वानि पूर्णा प्राप्नोति नित्यशः ॥

ह्रस्वाण्यङ्गुलिपद्माणि दन्तकेशनखत्वचम् ।

पञ्च ह्रस्वाणि येषां हि ते नरा दीर्घजीविनः ॥

नासा नेत्रश्च दन्ताश्च ललाटश्च शिरस्तथा ।

हृदयश्चैव विज्ञेयसुप्तं वट् प्रशस्यते ॥

पाणिपादतलौ रक्तौ नेत्रान्तरनखानि च ।

तालुकोऽधरजङ्घा च सप्तस्रस्रं प्रशस्यते ॥

खरो बुद्धिश्च नाभिश्च त्रिगम्भीरसुदाहृतम् ।

उरः शिरो ललाटश्च त्रिविंशतं प्रशस्यते ॥

कटिर्विंशत्या बहुपुत्रभागी

विशालहस्तो नरपुङ्गवः स्यात् ।

उरो विशालं धनधान्यभागी

शिरो विशालं नरपूजितः स्यात् ॥

न शीघ्रजति रक्ताचं नार्थः कनकपिङ्गलम् ।
दीर्घबाहुं न चैवर्ध्वं न मांसोपचितं सकम् ॥
कदाचिद्गुणो दुःखी कदाचिच्चला सतो ॥
कदाचित्तुष्टिः दुःखी कदाचिच्चला सतो ॥
नेत्रकेहेन सौभाग्यं दन्तकेहेन भोजनम् ।
हस्तकेहेन चैवर्ध्वं पादकेहेन बाह्वनम् ॥
अकर्मकठिनी हस्तौ पादावधनि कोमली ।
यस्य पाणित्तौ रक्तौ तस्य राज्यं विनिर्दिष्टम् ॥
दीर्घलिङ्गेन दारिद्र्यं खूललिङ्गेन निर्धनः ।
लघुलिङ्गेन सौभाग्यं हस्तलिङ्गेन भूपतिः ॥
रेखाभिर्बहुभिर्दुःखं स्वप्नाभिर्धनहीनता ।
रक्ताभिः भियमाप्नोति लज्जाभिर्लोकपूजितः ॥
अङ्गुष्ठोदरमध्ये तु यवो यस्य विराजितः ।
उन्नतं भोजनं तस्य शतं जीवति मानवः ॥
अङ्गुष्ठं कुलिशं कृचं यस्य पाणितले भवेत् ।
रेन्ध्र्यं च विनिर्दिष्टमश्रीत्यायुर्भवेद्भुवम् ॥
घुर्गुस्य भवेत् पाणौ पङ्कजं वायु तोरणम् ।
तस्येन्ध्र्यं राज्यं अश्रीत्यायुर्भवेद्भुवम् ॥
कनिष्ठातर्जनीं यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
विंशत्यब्दाधिकशतं नरा जीवन्त्यनामयाः ॥
कनिष्ठामध्यमां यावत् रेखा भवति चाक्षता ।
शताब्दं वायु वाशीतिर्नरो जीवेन्न संशयः ॥
कनिष्ठानामिकायाश्चेत् रेखा भवति चाक्षता ।
षष्टिं पञ्चाशदब्दं वा नरा जीवन्त्यसंशयम् ॥
रेखया भिद्यते रेखा स्वप्नायुष भवेन्नरः ।
कनिष्ठायाम् स्थिता रेखा संख्या यावतिका स्मृता ।
तावती पुरुषाणाम् नारी भवति निश्चितम् ॥
करमध्यगता रेखा भुवा ऊर्ध्वम्भवेद्यदि ।
शृणो वा शृणुष्यो वा चिरं ज्ञातांशुर्धवान् भवेत् ॥

मत्स्यपुच्छप्रकीर्णेन विद्यावित्तसम्पत्तिः ।
पितामहस्य वा किञ्चित् धनं लभते भुवम् ॥
मध्यमायां यदि यवा दृश्यन्तेऽत्यन्तशोभनाः ।
तदान्यसंचितं वित्तं प्राप्नोत्यङ्गुष्ठके यवे ॥
यस्याय चक्रमङ्गुष्ठे यवाद्दृश्यं दृश्यते ।
तदा वै पामरादीनामजितं धनमाप्नुयात् ॥
तर्ज्यामय चक्रं मिश्रद्वारा धनम्भवेत् ।
तेनैव विपरीतम् अयो भवति निश्चितम् ॥
मध्यमायां स्थिते चक्रे देवद्वारा धनं लभेत् ।
तेनैव विपरीतम् अयो भवति निश्चितम् ॥
अनामायां भवेत् चक्रं सर्वद्वारा भवेद्भुवम् ।
तेनैव विपरीतम् अयो भवति निश्चितम् ॥
कनिष्ठायां भवेच्चक्रं नाजिष्येन धनं भवेत् ।
तेनैव विपरीतम् अयो भवति निश्चितम् ॥
जलाटे दृश्यते यस्य चक्रे रेखा चतुष्टयम् ।
अश्रीत्यायुः समाप्नोति पञ्चरेखाः शतं समाः ॥
यस्योन्नतं जलाटं तान्नकर्णं दृश्यते ।
रेखाहीनं कश्चन स चोन्नतो महीं भवेत् ॥
यस्य जिह्वा भवेद्दीर्घा नासायं वेदि सर्वदा ।
भोगी भवति निर्वाणः पृथ्वीं भ्रमति सर्वदा ॥
दन्ताश्च विरला यस्य नीचवर्तीचकर्मस्तु ।
प्रगल्भो हन्तुरः सर्वं वेदान्तपारगो भवेत् ॥

प्रकारान्तरम् ।

“दन्ताश्च विरला यस्य गच्छे कूपोऽपि जायते ।
परस्त्रीरमणो नित्यं परवितेन वित्तवान् ॥
दीर्घलिङ्गे च सौभाग्यं खूललिङ्गे शृणो भवेत् ।
वक्रास्यकठिनेर्लिङ्गेः प्रमाणाभिर्गतः सदा ॥
रमते च सदा दास्यो निर्धनो भवति भुवम् ।
लघुलिङ्गेन खूल्येन रक्तवर्गेन भूपतिः ।
बहुस्त्रीरमणो नित्यं नारीणां वल्लभो भवेत् ॥
लघुलिङ्गेन रक्तेन लभते चोत्तमाङ्गनाम् ।
राज्यं सुखं दद्याद्वाः कन्यकायाः पतिर्भवेत् ॥
यस्य पादतले पद्मं चक्रं वाप्य तोरणम् ।
अङ्गुष्ठं कुलिशं वापि स राजा भवति भुवम् ॥
लघुनिर्लोमशा ये स्त्र्यः केकराद्याः कुचेलकाः ।
कातरा खालजिह्वाश्च ते दरिद्रा न संशयः ।
कपिला मलिनाङ्गाश्च हस्ताश्चैव दृढमखाः ॥
लघुलिङ्गे दीर्घा मनुष्यास्ते दरिद्रा न संशयः ।
चिबुकं घनमुखा ये निर्लोमहृदयाश्च ये ।
ते धूर्ता नैव सन्देहः सप्तद्रवचनं यथा ॥
खण्डोसुखा भयपृष्ठाः लघ्वदन्ताः कुचेलकाः ।
वक्रनासा वक्रनासास्ते नरा दुष्टमानसाः ॥
दयालवश्च दातारो रूपवन्तो जितेन्द्रियाः ।
परोपकारिणश्चैव तेऽपूर्वा मानवाः स्मृताः ॥”

इति चातुर्दशकं पुरुषलक्षणम् ॥ ॥

दानवीरदयावीरयुद्धवीरसत्त्ववीरसंज्ञकपुरुष-
लक्षणम् पुरुषपरीक्षाग्रन्थे दृश्यम् ॥

पूर्णः, चि, (पूर्णं स्मृति । पृ पूर् वा + क्तः ।
“वा दानशान्तपूर्णदक्षसहस्रजम्भः ।” ७ ।
२ । २७ । इति दृढभावो निपात्यते च ।)
पूरितः । सकलः । इत्यमरः । १ । १ । ६८ ॥

(यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ७७ ।
“तदस्य च पारोक्ष्यं यदेव किं ततः श्रद्धा ।
पूर्णानन्दरूपेण प्रत्यक्षबोधोऽवतिष्ठते ॥”)

शक्तः । इति मेदिनी । शि, २२ ॥ स्त्रीयसुखेच्छा-
वदन्तः । इति गदाधरभट्टाचार्यः ॥ (प्रधानाः
पुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४७ ।

“सिद्धः पूर्णश्च बह्वी च पूर्णायुश्च महायशः ॥”
नागभेदः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ५ ।
“कोटिशो मानसः पूर्णः शलः पालो हली-
मकः ॥”)

पूर्णकः, पुं, (पूर्ण + “संज्ञायां कन् ।” ५ । ३ ।
७५ । इति कन् ।) खण्डपूडपक्षी । इति मेदिनी ।
के, १२५ ॥ (देवयोगविशेषः । यथा, महा-
भारते । ७ । ५५ । ४ ।

“नटनर्तकगन्धर्वैः पूर्णकेर्षहमानकैः ।
निर्लोदयोगैश्च क्रीडिज्ञैश्च स परिहर्षिताः ॥”)

पूर्णकुम्भः, पुं, (खलिनादिभिः पूर्णः कुम्भः ।)
जलपूरितवटः । तत्पर्यायः । भद्रकुम्भः २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥ (यथा, मनुः । ११ ।
१८७ ।

“प्रायश्चित्तं तु चरितं पूर्णकुम्भमपि नव ।
तेनैव सर्वा प्राप्नुयुः ज्ञात्वा पुण्ये जलाशये ॥”)
पूर्णकलवादिश्च । इति भरतः ॥ (अथिताहु-

निर्वा हस्ताभ्यां पराशरसः पीडनं पूर्णकुम्भः ।
इति नीलकण्ठः ॥ यथा, महाभारते । २ ।
२१ । १४ ।

“बाहुपाशादिकं कृत्वा पादाहतशिराभौ ।
उरोहस्तं ततश्चक्रे पूर्णकुम्भौ प्रयुज्य तौ ॥”)

पूर्णकोठा, स्त्री, (पूर्णं कोठमस्याः ।) नागर-
सुस्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥

पूर्णपात्रं, स्त्री, (पूर्णं च तत् पात्रञ्चेति नित्यकर्म-
धारयः ।) वस्तुपूर्णपात्रम् । बर्हापकः । इति
मेदिनी । २, २८४ ॥ उत्सवकाले हर्षान्
गृहीतवस्त्रानङ्कारादि । तत्पर्यायः । पूर्णा-
लकम् २ । यथा,—

“हर्षाद्भुतसवकाले यदङ्कारांशुकादिकम् ।

आलस्यं गृह्यते पूर्णपात्रं पूर्णालकं तन ॥”

इति जटाधरः ॥

(यथा, अन्नचराचवे । ३ । ४५ ।

“शाम्भवं चापमारोप्य योऽस्नानानन्दयिष्यति ।
पूर्णपात्रमियं तस्मै मैथिली कल्पयिष्यते ॥”)
होमकर्मणि ब्रह्मदक्षिणा । यथा, गोभिलेनापि
दर्शादियागमभिधाय पूर्णपात्रो दक्षिणा ब्रह्मणे
दद्यादित्युक्तम् । चान्दोग्येऽपि पुष्कं हान्दसम् ।
तस्य प्रमाणम् गृह्यसंघे यज्ञपार्श्वपरिशिष्टयोः ।
अष्टतुष्टिर्भवेत् कुक्षिः कुक्षयोऽष्टौ च पुष्कलम् ।
पुष्कलानि च चत्वारि पूर्णपात्रं विधीयते ॥

अथ षट्पञ्चाशदधिकशतहस्तुष्टिमितं पूर्ण-
पात्रम् । असम्भवे तु हन्द्गोमपरिशिष्टम् ।
यावता बहुभोक्तुस्तु तृष्टिः पूर्णेन जायते ।
नावराहमतः कुप्यात् पूर्णपात्रमिति स्थितिः ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

पूर्णबीजः, पुं, (पूर्णं बीजं यस्य ।) बीजपूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्टितरस्य बीजपूरश्चे-
द्ज्ञातया ॥)

पूर्णमा, स्त्री, (पूर्णं कलापूर्णश्चक्रं पूरणं वा
मातोति । मा + कः । टाप् । पूर्णिमा । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

पूर्णमासः, पुं, (पूर्णमासौ पूर्णिमा साधनत्वेनाख्य-
स्येति । अच् ।) पौर्णमासयोगः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, तैत्तिरीयसंहितायाम् । २ । २ ।
१० । २ ।

“वे तिष्यः सोमः पूर्णमासः साक्षादेव ब्रह्म-
वर्षसमवर्धन् ॥”)

पूर्णमासो यजति । पूर्णिमा । यथा, महा-
भारते । १२ । २८ । ११४ ।

“दर्शं च पूर्णमासं च चातुर्मास्ये पुनः पुनः ।

अयजद्वयमेधेन महसं परिवत्सरान् ॥”)

पूर्णमासी, स्त्री, (पूर्णो मासश्चान्नमासो यज ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पूर्णिमा । इति शब्द-
माला ॥

पूर्णा, स्त्री, (पूर्ण + टाप् ।) पञ्चमी । दशमी ।
पूर्णिमा । अमावस्या । यथा,—

“नन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः

क्रमात् ॥”

परिनिर्मा

इति कोष्ठौघदीपः ॥ * ॥

राम सुमद्रा सखाय्य मम जाकिमपानुधाव् ॥

मेघवता वरुणः । हस्तिमता विनायकः । अश्व-

पूर्णिमा

वता रेवन्तः । सर्वैरेव निजुम्भः पूज्यः । 'महा-
र्क्षे निजुम्भपुराणम् ।

“आन्विने पौर्णमास्यान्तु चरेणागरणं निशि ।
कौतुदी वा समाख्याता कार्या लोकविभूतये ।
कौतुदी पूजयेत्तन्मौमिन्चैरावतस्थितम् ।
सुगन्धिनिशि सदृशो अक्षैर्जागरणचरेत् ॥”

तथा,—

“निशीथे वरदा लक्ष्मीः को जागर्तीतिभाषिणी ।
तस्मै विपं प्रयच्छामि अक्षैः क्रीडां करोति यः ।
नारिकेलैश्चिपटकैः पितृन् देवान् समर्चयेत् ।
वस्त्रं च प्रीत्येतेन स्त्रियं तदृशो भवेत् ॥”

अत्र निशीति निशीथ इति चाभिधानाद्वा-
स्तव्यमिदम् ।

“ततः प्रदोषयापिनी व्याख्या तिथिर्नक्तप्रते सदा ।
प्रदोषोक्तमयादूर्ध्वं षटिकाव्यभिच्यते ॥”

इति संवत्सरप्रदीपधृतवत्सवचनात् ।
यद्दिने प्रदोषनिशीथोभययापिनी पौर्णमासी
तद्दिने कोजागरणम् । उभययात्रापुरोधात् ।
यदा तु पूर्वदिने निशीथयात्राः परदिने प्रदोष
यात्रास्तदा परेद्युस्तत्तत्तत् । प्रधानपूजाका-
लाप्रपुरोधात् । यदा पूर्वद्युर्निशीथयात्राः
परेद्युर्न प्रदोषयात्रास्तदा सुतरां पूर्वद्युस्तत्-
तत्तत् ।

“अहःसु तिथयः पुर्याः कस्मादुक्तान्तो दिवा ।
नक्तादिब्रतयोगे तु रात्रियोगो विशिष्यते ॥”

इति वचनात् ।
वर्जयेदित्युक्तौ मत्स्योक्तौ ।

“महालक्ष्म्यास्तु तुलसीं किण्टिकां काचन-
न्तथा ॥”

लक्ष्मीध्यानमादित्यपुराणे ।

“पाशाक्षमालिकाभोजनं निभिर्याम्यसौम्ययोः ।
पद्मासनस्थां ध्यायेच्च अर्धं चैकोनमातरम् ॥

गौरवर्णां सुरुपाञ्च सञ्जालङ्कारभूषिताम् ।
रौक्मपद्मवयकरां वरदां दक्षिणेन तु ॥”

पाणिनि । दक्षिणे पाशाक्षमालाभ्यां वामे पद्मा-
ङ्गुष्ठाभ्यां भूषितां वामकरे हेमपद्मं दक्षिणकरे
वरं दधतीत्यर्थः । ततः पाद्यादिभिः संपूज्य,—

“ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये ।
या गतिस्त्वत्प्रपन्नानां सा मे न्यातुं तदर्थमातुं ॥”

इत्यनेन पुष्पाङ्गलिचयं दत्त्वा प्रथमेत् ।
इन्द्रध्यानमादित्यपुराणे ।

“चतुर्हन्तगणारूपो वज्रपाणिः पुरन्दरः ।
शचीपतिश्च ध्यातव्यो नानाभरणभूषितः ॥”

पाद्यादिभिः संपूज्य,—
“ॐ विश्वेरावतस्थाय शान्तकुलिशपायये ।
पौकोन्यालिङ्गिताङ्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ॥”

इति पुष्पाङ्गलिचयं दत्त्वा प्रथमेत् । ततः कुवेरः
संपूज्यः । इति चन्द्रधरः ॥ तं पाद्यादिभिः
संपूज्य,—

“ॐ धनदाय नमस्तुभ्यं निधिपद्माधिपाय च ।
भवन्तु त्वत्प्रसादात् धनधान्यादिसम्पदः ॥”

इति प्रथमेत् ।

२२१

पूर्णिमा

अत्र प्रदोषे सर्वैषां पूजति चन्द्रधरप्रभृतयः । न
च निजुम्भपर्यन्तानां पूर्वाह्ण एव पूजनं निरप-
वादमिति वाच्यम् । दिवा तत्र न भोक्तव्यं
इत्युपक्रम्य पूज्याश्च सप्तकैः पत्रैरिच्छादिना

विशिष्य पूजामभिधाय भोक्तव्यमित्यभिधानात्
रात्रावेव पूजाभोजने अवगम्यते । अतएवा-
ग्रक्तानामेव भोक्तव्यं पूजितैः सुरैरित्यनेन

विशिष्य दिवा पूजाभोजने विहिते ॥ ॥
योगिनीतन्त्रे ।

“विरिषेस्तु यदे ऽह्नां चण्डां लक्ष्मीयदे त्वयेत् ।
सर्ववाद्यमयीं चण्डां वाद्याभावे तु वादयेत् ॥”

लक्ष्मीवाक्यम् ।
“प्रकीर्णभाङ्गामनवेष्ट्य कारिणीं
सदा च भर्तुः प्रतिकूलवादिनौम् ।
परस्त्र वेष्ट्याभिरतामलक्ष्णा-
भेदविधां स्त्रीं परिवर्जयामि ॥”

मार्कण्डेयः ।
“शिरः सपुत्रं चरमौ सुपूजितौ
वराङ्गनासेवनमस्त्यभोजनम् ।
अन्यथायित्तमपर्वमेधुनं
चिरप्रनष्टं श्रियमानयति षट् ॥

मातृवास्थि यदे यच्च अहोरात्रं तद्वति ।
तत्राक्षिप्य । तवावासस्तथान्येषाञ्च रक्षन्तम् ॥
सर्पदाजादिकं यच्च पदाकर्षेत्तथासनम् ॥”

हरिवंशे ।
“यच्च स्त्रीः श्रीः स्थिता तत्र यच्च श्रीस्तत्र सम्पत्तिः ।
सम्पत्तिर्ज्ञेयता श्रीश्च निजं ज्ञायो महालक्ष्मी ॥”

मत्स्यपुराणे ।
“स्थिरो हि यो हि पुरुषः स्थिरश्रीरेव जायते ।
रक्षितुं नैव शक्नोति चपलचपलां श्रियम् ॥”

तथा,—
“अवश्यमुद्योगवतां श्रीरपारा भवेत् सदा ।
अक्षप्रोक्षाहिता देवा ममन्त्युः पुनरनुधुम् ॥”

लक्ष्मीकौस्तुभम् ।
“नारिकेलोदकं पीत्वा अक्षैर्जागरणं निशि ।
तस्मै विपं प्रयच्छामि को जागर्तीति महीतये ॥”

अक्षक्रीडायां आसद्युधिरिचंवादः प्रचरति ।
तत्क्रीडा चतुरङ्गशब्दे द्रष्टव्या ॥ ॥ वैष्णवा-
न्ते स्कन्दपुराणम् ।

“पौष्पास्तु समतीतायां यावद्भवति पूर्णिमा ।
माचमासस्य देवेन्द्र ! पूजा विष्णोर्विधीयते ॥”

इति । पौर्णमास्यन्तमाससुपक्रम्य ।
“पितृणां देवतानाञ्च नृलकं नैव दापयेत् ।
इन्द्ररक्तमाप्नोति भुङ्गीत आक्षायो यदि ॥

आक्षायो नृलकं भुङ्गा चरेन्नायथावद्व्रतम् ।
अन्यथा नरकं याति चक्षो विद्मः शूद्र एव च ॥

वरं भक्ष्यमभक्ष्यञ्च पिबेद्वा गृह्णीत यत् ।
वर्जनीयं प्रयत्नेन नृलकं मदिरासमम् ॥”

प्राङ्गुणे दोलयाचामाह तीर्थचिन्तामयौ अक्ष-
पुराणम् ।

“नरो दोलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
प्राङ्गुण्यां संयतो भूत्वा गोविन्दश्च पुरं गच्छेत् ॥”

पूर्णे

स्कन्दपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये जनार्णिशा-
ध्याये ।

“प्राङ्गुण्यां क्रीडन् कुण्यां दोलायां मम
भूमिप ! ॥”

इति तिथितत्त्वम् ॥ ॥
तस्याः पर्वत्वं पर्वशब्दे द्रष्टव्यम् ।

पूर्ते, क्री, (पृ + पाकने + भावे क्तः । “न ध्यात्वा-
पृच्छिर्हमदाम् ॥” ८ । २ । ५७ । इति निहा-
तस्य न नत्वम् ।) पाकनम् । इति शब्दरत्ना-
वली । (पिपर्णि पाकयत्यनेन जीवानिति ।

पृ + करणे क्तः ।) खातादिकर्मे । इत्यमरः । २ ।
७ । २८ । आदिना देवकुक्षादि । तदुक्तम् ।

“पुष्करिण्यः सभा वापी देवतायतनानि च ।
आरामश्च विशेषेण पूर्ते कर्मे विनिर्दिशेत् ॥”

इति भरतः ॥
तत्करव्यपनम् ।

“इष्टापूर्ते द्विजातीनां प्रथमं धर्मेसाधनम् ।
इष्टेन कर्तते स्त्रियं पूर्ते मोक्षश्च विन्दति ॥

वापीकूपतडागानि देवतायतनानि च ।
पतिताम्युद्धरेद्यस्तु स पूर्तफलमश्नुते ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ ॥
वापीत्यादीनां पूर्णत्वाभिधानात् श्रद्धाधिकार-
माह जातुर्कः ।

“वापीकूपतडागादि देवतायतनानि च ।
अन्नप्रदानमारामाः पूर्णमित्यभिधीयते ॥

अहोपरागे यद्दानं पूर्णमित्यभिधीयते ।
इष्टापूर्ते द्विजातीनां धर्मः सामान्य उच्यते ।

अधिकारी भवेत् शूद्रः पूर्ते धर्मे न वैदिके ॥”
वैदिके वेदाध्ययनसाधौ अमिहोच्चादाविति रत्ना-
करः ॥ एवं स्त्रीणामपि पूर्णाधिकारः । यथा

नारीत्युक्तौ दृष्टव्यः ।
“पितृव्यगृहद्विजान् भर्तुः स्वकीयमातुलान् ।
पूजयेत् कथपूर्ताभ्यां दृष्टानायातिथीन् स्त्रियः ॥”

इति जलाशयतत्त्वम् ॥
(पूर्ते खातादिकर्मे अङ्गुलिकाव्यख्येति । अत्र ।
धर्मेविशेषे, पुं । यथा, मार्कण्डेये । १२ । १५ ।

“यतस्ते वितुखा याप्ति निचस्त्र यश्चेधिनः ।
तस्मादिष्टिच पूर्तेषु धर्मो दावपि नश्यतः ॥”

पूर्तेः, चि, (पृ + कर्मणि क्तः ।) पूरितः । क्षमः ।
इति विश्वः । (यथा, भागवते । १ । २ । ११ ।

“येभ्यर्वेदेराग्ययज्ञोऽवबोध-
वीर्यश्रिया पूर्णमहं प्रपद्ये ॥”)

पूर्तिः, स्त्री, पूरयम् । पूधानोभावे क्तः । इति
याकारणम् । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ११ । ६ ।

“विष्वाभिर्गौभिरभि पूर्तिमश्यां
मदेम शतहिमाः सुवीराः ॥”)

पूर्ते, क निकेतने । इति कविकव्यद्वयः । (पुरा-
पर-निमग्नये सक-निवासे अक-सेट् ।)

वृद्धवरी । निकेतनमिह निमग्नं निवासी वा ।
क, पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं यद्वा । पूर्वयति
तीर्थं वाधुः । इति दुर्गादासः । वर्ज्यानी-
यम् ॥

पूर्वदि

पूर्व(ज्)ङ्, जि, (पूर्व निमग्नवि निवासे वा +
अच् ।) प्रथमः । (यथा, कुमारः । १ । ५९ ।
“यदेव पूर्वो जनने शरीरं
वा दचरोवात् सृष्टौ सवर्णः ।
तदा प्रभवेव विसृक्तवक्त्रः
पतिः पशूनामपरियहोभूत् ॥”

यथाच मनुः । २ । १८४ ।

“गुरोः कुले न भिद्येत न ज्ञातिकुलबन्धु ।
अनामि तन्मगेहानां पूर्वो पूर्वो विवर्णयेत् ॥”

आदिः । (यथा, मनुः । २ । ७४ ।

“नाक्षयः प्रथमं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
क्षवत्तनोदृतं पूर्वं पुरस्ताच्च विशीर्यति ॥”

प्राग्दिग्-देशकाणाः । इत्यमरः । (यथा,
मनुः । ५ । ६९ ।

“दक्षिणेन नतं मूर्धं पुरद्वारेण निहरेत् ।

पश्चिमोत्तरपूर्वेस्तु यथायोगं द्विजन्मनः ॥”

समयम् । इति तट्टीकायां खामी । अयः ।

इति हज्जायुधः । (यथा, मनुः । २ । ५० ।

“त्रिराचामेदमः पूर्वो हिः प्रष्टव्यात्ततो मुखम् ।
खानि चैव अग्निद्वारात्मानं शिर एव च ॥”

पूर्वगङ्गा, स्त्री, (पूर्वा चासौ गङ्गा चेति ।)
नर्मोदानदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४६ ।

पूर्वजः, पुं, (पूर्वं जायते इति । पूर्व + जन + ङः ।)
ज्येष्ठभाता । इत्यमरः । १ । ४ । ४३१ । (पूर्वकाजोत्-
पन्ने, जि । यथा, महाभारते । १ । १०५ । १० ।

“तामङ्गिः परिविद्यानो महाधिरभिव्राज च ।
भातरं पूर्वजः पुत्रो आसौ वचनमब्रवीत् ॥”

पूर्वजाः, पुं, (पूर्वं पूर्वैस्मिन् काले जायन्ते इति ।
जन + ङः ।) दिव्यपिढगणः । तत्पर्यायः ।

पितरः २ चन्द्रगोलस्थाः ३ न्यक्षग्रन्थाः ४
खद्यस्तुजः ५ कथवालादयः ६ बहुवचनान्तो-
ऽयम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥

पूर्वजा, स्त्री, (पूर्वं जायते इति । जन + ङः ।
टाप् ।) अयजा । ज्येष्ठा भगिनी । पूर्वज
इत्यमरदर्शनात् ॥

पूर्वजिनः, पुं, (पूर्वां जिनः ।) अतीतजिनविशेषः ।
तत्पर्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञानदर्पणः ३ मञ्जुभद्रः
४ मञ्जुवोधः ५ कुमारः ६ अष्टारचक्रवान् ७
स्थिरचक्रः ८ वक्त्रधरः ९ प्रज्ञाकायः १० आदि-
राट् ११ नीलजोतुपनी १२ महाराजः १३
नीलः १४ शार्ङ्गजवाहनः १५ धियाभ्यतिः १६
खड्गो १७ दह्नी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २०
पञ्चचौरः २१ सिंहकेलिः २२ शिखाधरः २३
वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्शेषः ॥

पूर्वदिक्, स्त्री, (पूर्वा दिक् ।) प्राची दिक् ।
यस्यान्दिशि सूर्य उदेति । तदधिपतिरिन्द्रः ।
तस्याः पर्यायादिः पूर्वोऽश्वदे इत्यर्थः ॥

पूर्वदिक्पतिः, पुं, (पूर्वदिशः पतिरधिपतिः ।)
इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८७ ॥

पूर्वदेवः, पुं (पूर्वश्चासौ देवश्चेति । यदा, पूर्वं देव
इति सुप्रसूतेति समासः ।) असुरः । इत्यमरः ।
१ । १ । २२ । (नरनारायणादौ ।) तच्च द्विवचना-

पूर्वप

नोऽयम् । यथा, महाभारते । ५ । ४६ । ५ ।
“तेषां मनश्च तेजसाद्याददानाविबौजसा ।
पूर्वदेवो अतिक्रान्तौ नरनारायणादौ ॥”

पूर्वदेशः, पुं, (पूर्वां देशः ।) प्राचीदिगवस्थित-
जनपदः । तत्पर्यायः । वर्णनिः २ । इति
त्रिकाण्शेषः ॥ यथा,—

“प्राचीं मागधश्रीषी च वारेन्नीगौडराट्काः ।
वर्द्धमानतमोक्तिप्रप्राग्व्योतिषोदयादयः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

पूर्वपक्षः, पुं, (पूर्वः पक्षः ।) शुक्लपक्षः । इत्य-
मरः । (यथा, मनुः । ३ । २७८ ।

“यथा चैवापरः पक्षः पूर्वपक्षाद्विशिष्यते ॥”

शास्त्रीयप्रथः । सिद्धान्तविरहकोटिः । तत्-
पर्यायः । चोदम् २ । इति त्रिकाण्शेषः ॥

देशम् ३ पक्षिका ४ । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, मार्कण्डेये । १ । २ ।

“पूर्वपक्षोक्तिविद्वान्परिनिष्ठासमन्वितम् ॥”

अधिकरणावयवभेदो व्यवहारविशेषः । यथा,
याज्ञवल्क्यः । २ । १७ ।

“पूर्वपक्षोऽधरोभूते भवन्त्युत्तरवादिनः ॥”

पूर्वपक्षपादः, पुं, (पूर्वपक्ष एव पादः ।) चतु-
र्यादव्यवहारान्तगतः प्रथमः पादः । तस्य
संज्ञान्तरम् । भाषा २ प्रतिज्ञा ३ पक्षः ४ ।
इति मिताक्षरा । तच्च इह्यस्यतिः ।

“पूर्वपक्षः स्मृतः पादो द्विपादोत्तरः स्मृतः ।

क्रियापादस्तथा चान्यश्चतुर्थो निर्णयः स्मृतः ।
मिथोक्ता च चतुष्पात् स्थात् प्रत्यवस्कन्दनं तथा ।

प्राद्व्याये च स विज्ञेयो द्विपात् संप्रतिपत्तिश्च ॥”

यद्यपि संप्रतिपत्तावपि निर्णयोऽस्ति तथाप्युत्तर-
वादिनेव भावार्थस्याङ्गीकृतत्वेन क्रियासाध्यो न
भवतीति द्विपादोक्ता ॥ * ॥

अथ भाषापादः । तच्च भाषाखरूपमाह तुः
काव्यायनहृदयान्तो ।

“प्रतिज्ञादोषनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम् ।
निश्चितं लोकाविज्ञश्च पक्षं पक्षविदो विदुः ॥

खल्लाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः ।
विरोधिकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः ॥

यदा त्वेवविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववादिना ।
द्व्यास्तत्पक्षसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम् ॥”

प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक् । तस्या दोषैः
परस्परविरुद्धार्थपदादिभिस्तत्त्वम् । साध्यं

साधनाहर्भाभिमतार्थं पक्षं विदुः । अन्यथा
प्रतिज्ञादोषेण साध्यदोषः स्यात् । अतएवोक्तम् ।

“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पक्षता ।

असङ्करं वक्तव्यं व्यवहारेषु वादिभिः ॥”

वक्तव्ये पक्षप्रतिषेधे पूर्वोक्ते । नारदेनापि ।

“सारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा सहदाहता ।
तद्वानौ ज्ञेयते वादी तरंस्तान्तरो भवेत् ॥”

उत्तरो विजयो यद्यप्यन्यत्र साध्यं ज्ञायं तद्वि-
शिष्टधर्मां पक्ष इति भेदः । तथाप्यत्र वाक्-
प्रध्यायण्यदिधर्मेविशेषविशिष्टस्य पक्षतया

धर्मेणोऽधमार्गादेरेव साध्यात् साध्यपक्षधोर-

पूर्वप

भेदविधानम् । अतएव उपसंहारी च सर्वविधः
पक्ष इति मिताक्षरायाम् भाषा प्रतिज्ञापक्ष
इति नार्थान्तरमित्युक्तम् । भाषार्थसूत्रा भाषा-
खरूपप्रपञ्चमाह खल्लाक्षर इति । निराकुलः
पौष्ठापार्थविपर्ययादिभूतः ।

“अथ दूते च व्यवहारे च प्रवर्तते यश्चकर्मणि ।
यानि पक्षान्मुदासीनाः कर्ता तानि न पश्यति ॥”
इति युक्त्यसंग्रहवचनादुदासीनेभ्यो ज्ञात्वा शोध-
येत् । तच्छोधनमाह इह्यस्यतिः ।

“नूनाधिकं पूर्वपक्षं तावद्वादी विशोधयेत् ।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थो सन्धिसन्निधौ ॥”

तल्लिखनप्रकारमाह आसः ।

“पाक्षुलेख्येन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
जनाधिकतु संशोध्य पश्चात् पक्षे निवेशयेत् ॥”

फलकं नाहादिपट्टकम् । काव्यायनः ।

“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं प्राङ्वाकीर्त्य लेखयेत् ।
पाक्षुलेख्येन फलके ततः पक्षेऽभिलेखयेत् ॥

शोधयेत् पूर्वपक्षतु यावन्नोत्तरदर्शनम् ।

उत्तरेणावबुद्धस्य निवृत्तिः शोधनं भवेत् ॥

अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थप्रत्यर्थिनोवैचः ।

चौरवच्छासयेतान् धार्मिकः पृथिवीपतिः ॥”
स्वभावोक्तमलक्षितम् । एतच्च स्वरविशेषादिना

सुच्यम् । अतएव याज्ञवल्क्यः ।

“हृत्वं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेत्पुनः ।

भूतमप्यनुपपन्नं हीयते व्यवहारतः ॥”

भूतं तत्त्वार्थसम्बद्धम् । यदाह नारदः ।

“भूतं तत्त्वार्थं सम्बद्धं प्रमादाभिहितं कृत्तम् ।

किन्तु राज्ञा विश्लेष्य स्वधर्मेमभिरचता ॥

मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्याधुता ।

सर्वेभ्यर्विवादेषु वाक्कृतेनावसीदति ॥

पशुस्त्रीभूत्याद्यादाने शास्त्रोऽप्यर्थान् हीयते ॥”

सर्वेभ्य अर्थविवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी
इति । अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि । अर्थविवाद

प्रहृष्टान्मन्युक्तविवादेषु प्रमादाभिधाने प्रक-
तार्थाङ्गीयते इति गम्यते । यथाहमनेन शिरदि

पादेन ताडित इत्यभिधाय केवलं हस्तं ताडित
इति वदन् न केवलं दण्डः पराजियते च

तथा च त्वं शतं मत्तं ऋणं धारयसि मत्त ऋण-
त्वेन यद्गीततावद्वनकत्वादित्यादि भाषाशरीर

एतच्च संस्कृतदेशभाषाव्यतरणं यथाबोधं वक्तव्यं
लेख्यं वा नृणांमपि वादिप्रतिवादित्वदर्श

नान् । अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तम् । विद्यु-
धर्मातिरे ।

“संस्कृतेः प्राक्तनैर्वाक्यैः शिष्यमनुकूपतः ।

देशभाषाद्युपायाद्यैर्बोधयन्तु स गुरुः स्मृतः ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

पूर्वपदं, स्त्री, (पूर्व पदम् ।) परपदप्राग्वर्ति
विभक्त्यन्तप्रकृतः । यथा पूर्वपदात् संज्ञाया
मगः । इति आकरणम् ॥

पूर्वपर्वतः, पुं, (पूर्वः पूर्वदिक्स्थः पर्वतः
इति निष्कर्षोद्धारयः ।) उदयाचलः । इत्य-
मरः । २ । ३ । २ ॥

पूर्वार्थ

पूर्वपक्षगुणी, स्त्री, (पूर्वा पक्षगुणीति कर्मधारयः।) अन्वितादिष्वन्विश्रुतिनक्षत्रान्तर्गते कादृशमन्त्र-
जम् । तत्तु खडाकृतितारकाद्वयात्मकम् ।
तस्याधिष्ठात्री देवता भगः । इति सुहृन्-
विनामभिः ॥ अपि च ।

“दक्षिणोत्तरगते हितारके
द्योनिमि मिति मन्त्रकोपरि ।
कोटतः स्फुटसरोवहाननं !

निःकृता २६८ गजरसाक्षिनिष्ठाः ॥”

६० ४ । २८ । इति कालिदासकृतताराचिन्तन-
निरूपणम् ॥ * तत्र जातफलम् ।

“मूरध्यागी वाहसो भूमिभर्ता
कोपाक्रान्तः स्यात्किराणीतद्वत् ।
धूर्तः क्रूरोऽन्यथासाधकः प्राक्-
फलस्यैव जन्मकाये च यस्य ॥”

इति कोटीप्रदीपः ॥

पूर्वपक्षगुणीभवः, पुं, (पूर्वपक्षगुण्यो भवतीति ।
भू + अच् ।) इत्यस्यति । इति शब्दमाणा ॥

पूर्वभद्रपदः, पुं, } अन्वितादिष्वन्विश्रुतिनक्ष-
पूर्वभद्रपदाः, स्त्री, } त्रान्तर्गतपक्षविश्रुतजम् ।
पूर्वभद्रपदाः, स्त्री, } तत्पर्यायः । प्रोष्ठपदाः २ ।

इत्यमरः ॥ “हे पूर्वभद्रपदोत्तरभद्रपदास्तु ।
प्रोष्ठो गौः भद्रश्च गौः तस्यैव पाद आसां
ताक्षया । यद्भवतिरिव भद्रपादादुत्तरो रात्रे-
त्याचक्ष्यमङ्गरी शेषाद्भद्रपदाशब्दो ज्ञेयादिः
भद्रपदाशब्दोद्दीर्घादिरपीति केचित् । दीर्घादि-
पाठः प्रामादिक इति सुहृदादयः ॥ पूर्व प्रोष्ठ-
पदे हे उत्तरे तु भद्रपदे हे सप्तदायक्षासां
चतुःसंख्य इति बहुवचनम् । कदा पूर्वं प्रोष्ठ-
पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकथोर्वित्वात्
द्विवचनम् । फलगुणोप्रोष्ठपदाशब्दो द्वित्वे बहुवच-
नं च भद्रपदा हेऽपीति केचित् भद्रपदेन युक्तः
काल इति प्रयोगात् पुनिल्लोपि भद्रपद इति
केचित् ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ * ॥

तां तु दक्षिणोत्तरवर्त्तिखडाकृतितारकाद्वया-
त्मिकाः । भाराकृतिताराद्वयरूपा वा । तदधि
देवता अजपादः आसां जघन्यगुणः । इति
ज्योतिषम् ॥ अपि च ।

“भारवर्त्तिभृतिकोपरिस्थिते

पूर्वभद्रपदं हितारके ।

निष्ठाः करिकरादि २०८ संमिता

निःसरन्ति हृषभोदयान् प्रिये ॥

६० ३ । ४८ । इति कालिदासकृतताराचिन्तन-
निरूपणम् ॥ * तत्र जातफलम् ।

“जितेन्द्रियः सर्वकलासु दक्षो

जितारिपक्षः खलु तस्य निबन्धम् ।

भवेन्नहीयान् सततमपूर्वा

पूर्वा यदा भद्रपदा प्रकृतौ ॥”

इति कोटीप्रदीपः ॥

पूर्वपक्षः, पुं, (पूर्वपक्षो यच्छेति । पूर्व पूर्व-
क्षिन् काये यक्षो वा ।) जिनविशेषः । तत्तु-

पर्यायः । मणिभद्रः २ जलभद्रः ३ जलेश्वरः ४ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पूर्वरङ्गः, पुं, (पूर्व रङ्गतेऽस्मिन्निति । रङ्ग +
अधिकरणे चन् ।) नाट्यापक्रमः । इति विम-
चनः । २ । १६६ । तत्पर्यायः । प्राक्संगीतम्
२ गुणनिका ३ । इति जटाधरः ॥ (अस्य जघनं
यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । १० ।

“यस्याच्यवस्तुनः पूर्व रङ्गविज्ञोपधानये ।

कुशीलवाः प्रकुर्वन्ति पूर्वरङ्गः स उच्यते ॥”

पूर्वरामः, पुं, (पूर्वः पूर्वजातो रामोऽगुतरामः ।)
नायकनायिकयोर्दशाविशेषः । यथा,—

“अवयाहर्षनादापि मिथः संकटपरागयोः ।

दशाविशेषो योऽप्राप्तौ पूर्वरामः स उच्यते ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

पूर्वरानः, पुं, (रात्रेः पूर्वा भागः । अच् समासे ।

“रात्राङ्गाहः पुषि ॥” २ । ४ । २६ । इति

पुष्पम् ।) रात्रेः पूर्वभागः । इति सुम्बोध-
याकरणम् ॥

पूर्वरूपः, स्त्री, (पूर्व रूपमिति कर्मधारयः ।)
पूर्वपक्षजम् । वैद्यके भाविष्याधिबोधकचिह्नम् ।
यथा,—

“————— प्रायूपं येन लक्ष्यते ।

उत्पित्तसुरामयो दोषविशेषेऽन्यथाचिह्नितः ।

लिङ्गमयत्तमत्पत्वाद्वाधोर्ना तद्वयथायचम् ॥”

द्विविधं हि पूर्वरूपं भवति । सामान्यं विशि-
ष्टञ्च । सामान्यं येन दोषद्वयसंज्ञैर्नामवस्था-

जनितेन भाविष्यरादियाधिमार्जं प्रतीयते न
तु वातादिजनितत्वादिविशेषः । यथा । असौ

रतिर्विवर्त्यत्वमिति । तथा वातगुरुवाक्प्रदे-
शवादि । सामान्याभिप्रायेणैव तन्नामन्तरं यथा ।

आधेर्नातिर्बुधश्च पूर्वरूपेण लक्ष्यते ।
भावः किमात्मकत्वञ्च लक्ष्यते लक्ष्येण तु इति ।

तथाह पराशरः । पूर्वरूपं नाम येन भावि-
ष्याधिविशेषो लक्ष्यते न तु दोषविशेष इति ।

विशिष्टं यथा । उत्तरादाहो लिङ्गाण्येव वाता-
दिजन्यलक्षणानि । यद्वक्तं तत्रैव । अथक्तं

लक्षणं तेषां पूर्वरूपमिति स्मृतमिति । तथाह
सुश्रुतः ।

सामान्यो विशेषात्तु जन्मात्यर्थं समीरयान् ।

पित्तस्ययनयोर्दाहः कफात्तान्माभिनन्दनमिति ।

हारीतऽप्युक्तम् । इति पूर्वरूपमष्टानां च्वराणां
सामान्यतो विशेषात्तु जन्माङ्गमहर्भूयिष्ठं हृद-

योद्गेमि वातजमिति । प्रायूपं येन लक्ष्यते इत्य-
स्यार्थमाह रक्षितः । येन अमादिना उत्पित्तसुः

सामग्र्योपाकृष्टादुत्पादेऽप्यसुरामयो रोगः दोष-
विशेषेण वातादिजन्यासाधारण्येपञ्चादिना अज-

क्षितितोऽसम्बद्धो लक्ष्यते ज्ञायते तत्प्रायूपमिति ।
लिङ्गमयत्तमत्पत्वादित्यस्यार्थमाह स एव ।

प्रायूपमित्यनेन पूर्वोक्तेन सम्बन्धः लिङ्गं लक्ष-
यम् अथक्तं नात्यभियुक्तं तत्र हेतुरत्यन्तात् न

त्वावरणादियोगादव्यक्तत्वमित्यर्थः यथायथं यस्य
आधेर्भूयं तदेवाथक्तं तस्य पूर्वमित्यर्थः ।

पूर्वार्द्रिः

अन्वे तु पूर्वरूपलक्षणमाहुः ।

अन्यसंमयिणः कुहा भाविष्याधिबोधकम् ।
दोषाः कुर्वन्ति यत्किञ्च पूर्वरूपं तदुच्यते ॥ इति ॥

संक्षेपतस्तु लक्षणं भाविष्याधिबोधकमेव लिङ्गं
पूर्वरूपम् ॥” इति भाववकारविजयरक्षितौ ॥

पूर्ववादः, पुं, (पूर्वा वादः ।) यवहारे राजादि-
समीपे प्रागावेदनम् । यथा,—

“पूर्ववादम्यरिष्यन् योऽन्यमाजमते पुनः ।

पदसंक्रामयान् यो ह्योनवादी स वै नरः ॥”

इति मिताक्षरा ॥

पूर्ववादी, [न] पुं, (पूर्ववादीऽख्यस्येति ।
पूर्ववाद + दानः ।) प्रागभिधीता । प्रथम-

विवादी । यथा,—

“प्राग्व्याचकारयोक्तौ तु प्रथमौ निर्दिष्टेन
क्रियाम् ।

मिथोक्तौ पूर्ववादी तु प्रतिपत्तौ न वा भवेत् ॥”
इति मिताक्षरा ॥

पूर्वश्लेः, पुं, (पूर्वः पूर्वदेशस्थितो वा श्लेः ।)
उदयपश्चतः । इति जटाधरः ॥

पूर्वसरः, त्रि, (पूर्वः सन् सरतीति । पूर्व +
ह + “पूर्वे कर्त्तरि ॥” ३ । २ । १६ । इति टः ।)
अयमासी । यथा, भट्टिः । ५ । ६७ ।

“द्विवन् वनेचराणां त्वमादाय चरो वने ।

अयेसरो जघन्यानां माभूत् पूर्वसरो मम ॥”

पूर्वसारः, त्रि, पूर्व देशं सरतीति कर्त्तरि घञ्
(अच्)प्रत्ययः । पूर्वसरः । इति आकरणम् ॥

पूर्वा, स्त्री, (पूर्व + टाप् ।) पूर्वदिक् । तत्
पर्यायः । प्राची २ पुरा ३ माघोनी ४ ऐकी ५

माघवती ६ । तद्दिगभववाङ्गुणाः ।

“पूर्वस्तु मधुरो वातः क्षिप्तः कटुरस्वानितः ।
गुरुर्विदाहशमनो वातदः पित्तगणनः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च । राजवज्रभः ।

“प्राग्वातो मधुरः चारो वज्रिमान्धकारो गुरुः ।
वैरस्यगौरवौष्णानि करोत्यप्सोषधीषु च ॥

भयोत्पिष्टत्वाद्दोषं रागमयमुदाहृतम् ।

सन्निपातच्वरान्वासत्वग्दोषाशोर्विवर्जितौ ॥

कोपयेदामवातञ्च घनसंचातकारणम् ॥” ॥

तद्दिगधिपतयः सेवसिंहधनूराशयः । यथा,—

“प्रागादिककुभां नाथा यथासंख्यं प्रदक्षिणम् ।
मेवाद्या राशयो ज्ञेयाश्चिराद्विपत्तिपरिभ्रमात् ॥

इति ज्योतिष्कत्वम् ॥

पूर्वाः, पुं, पूर्वजाः । पूर्वपुरुषाः । बहुवचनान्तो-
ऽयम् । इत्यमरः । ३ । १ । ३३ । (यथा, रघुः । १ । ६७ ।

“मत्पुत्रं दर्शनं मत्मा नृनमावर्णितं मया ।

पयः पूर्वेः खनिचासैः कवोऽप्युपपद्यते ॥”)

पूर्वार्द्रिः, पुं, (पूर्वः पूर्वदिक्स्थितो वा अर्द्रिः
पश्चतः ।) उदयाचलः । तत्पर्यायः । दिन-

सङ्का २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, कथा-
सरित्सागरे । १ । १८ ।

“पिङ्गोत्तुङ्गजटाश्रुतगतो यस्याश्रुते नवः ।

सन्ध्यापिङ्गपूर्वार्द्रिः सङ्गसङ्गसङ्गं शशी ॥”)

पूर्वावादा, औ, (पूर्वा वावावावादा वेति ।) अविद्यादिवशमिति च ज्ञानमंतविज्ञान-
चम् । वा कर्पाक्षतिचतुसारात्मिका । गज-
दन्ताक्षतिद्वितारात्मिका वा । अस्या अधिष्ठाह
देवता तोयम् । इति ज्योतिषम् ॥ अपि च ।

“सुप्रसन्नमिति शिरोगते चतु-
स्तारकी करिकरोववारिभे ।
अन्यभादन्तवायि । निर्गताः
लेचरात्मरशशाङ्कजिप्रिकाः ॥”

६० १।४६ ॥ इति कालिदासस्तवरात्रिलम्बि-
यम् ॥ ७० तत्र जातपलम् ।

“भूयो भूयस्तृयमानाहुरक्तो
भक्तो देवे बन्धुमान्योऽतिदक्षः ।
पूर्वावादा जन्मकाले यदि स्या-
दावादाः स्यादैरिवर्गे नितान्तम् ॥”

इति क्रोडोपदीपः ॥

पूर्वाङ्कः, पुं. (अङ्कः पूर्वम् । पूर्वापराधरेक-
देशसमासः । “राजाङ्कः सखिभ्यश्च ॥” ५ ।
४।६१ । इति टच् । “अङ्कोऽङ्ग एतेभ्यः ।”
५।४।८८ । इति अङ्गादेशः । “अङ्को-
दन्तात् ॥” ८।४।७ । इति गत्वम् । “राजा-
ङ्गाङ्गाः पुंवि ॥” २।४।१६ । इति पुंस्त्वम् ।)

त्रिधाविभक्तदिनप्रथमभागः । स च त्रिंशद्व-
दिनमाने सूर्योदयावधिदशदण्डकालः । यथा,
पूर्वाङ्को वै देवानां मध्यन्दिनं मनुष्याणा-
मपराङ्कः पितृणाम् । इति श्रुतिः ॥ अपि च ।
त्रिधाविभक्तदिनभागविभागश्च तु लोकाधिपः ।
“पूर्वाङ्के मध्यमे वापि यदि पञ्च समाप्यते ।
तदीपवाचः पूर्वोऽनुसन्ध्यायं दृश्यते ॥
अपराङ्केऽथवा रात्रौ यदि पञ्च समाप्यते ।
उपोष्य तस्मिन्निह निश्चिन्तयेत् यागं दृश्यते ॥”
उपोष्येति नाहोरात्राभोजनपरं किन्तु कृते
अध्याधाने देवा यजमानस्तु समीपमुपवसन्तीति
उपवासश्चैवाध्याधानमुच्यते । सूर्योदयाव-
धिप्रहरद्वयम् । द्विधाविभक्तदिनपूर्वभागः ।
यथा । पूर्वाङ्कापराङ्करूपद्विधाविभक्तदिनस्या-
वधिलेनावर्तनमात्रं कल्पपुराणम् ।

“आवर्तनात् पूर्वोऽङ्कोऽपराङ्कस्तः परः ॥”
आवर्तनात् वाचरश्च द्वायापरिवर्तनात् प्रागि-
तिशेषः अतएवोक्तम् ।

“अन्त्यं वन्दयेन्नित्यं पूर्वाङ्के प्रहरद्वये ।
अत ऊर्ध्वं न वन्देत् अन्त्यम् कदाचन ॥”

इति मत्तमासतत्त्वम् ॥

पूर्वाङ्कितम्, त्रि. (पूर्वाङ्के भव इति । पूर्वाङ्क +
“विभावा पूर्वाङ्कापराङ्काभ्याम् ॥” ४।१।१४ ।
इति क्युञ्जौ तुट् च । “घकाजतनेषु काल-
नाम् ॥” ६।१।१७ । इति विभाषया सप्तम्या
अनुक् ।) पूर्वाङ्के भवः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥

पूर्वदुः, [सु] अ, (पूर्वसिद्धयति । पूर्व +
“सदः परतुपरायैभ्यः परेदथचपूर्वेऽदुःशब्दे-
रिति ॥” ५।१।२९ । इत्यदुःसप्तम्यो निपात्यते ।)
पूर्वदिनम् । इत्यमरः । १।४।११ । प्रातःकालः ।

धर्मेवाचरः । इति मेदिनी । अचरवर्ग, ८४ ॥
(यथा, मनौ । १।१८७ ।

“पूर्वेऽदुःशब्देऽदुर्वा भावकर्मण्यपस्थितिः ।
निमग्नयेत अचरान् सन्त्यग्विमान् यद्योदि-
तान् ॥”)

पूर्व, क निकेतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
परं-निमग्नये सक-निवासे अक-सेट् ।)
वृद्धखरी । निकेतनमिह निमग्नं निवासो
वा । क, पूर्वयति द्विजान् भोक्तुं यक्षी । पूर्व-
यति तीर्थेषु चाधुः । इति दुर्गादासः ॥ अन्य-
वान्तोऽयम् ॥

पूज, कि संवृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पक्षे भा-परं-सक-सेट् ।) वृद्धखरी । कि,
पूजयति पूजति । संवृत्तौ राश्रीकरणम् । इति
दुर्गादासः ॥

पूव, वृद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-पर-
अक-सेट् ।) वृद्धखरी । पूवति । इति दुर्गा-
दासः ॥

पूवः, पुं. (पूवति वृद्धे इति । पूव + कः ।) ब्रह्म-
दावृद्धः । इत्यमरः । २।४।४१ । तुल इति
भाषा । (ब्रह्मदावृद्धेऽथ विषयो ज्ञेयः ।)

पूवकः, पुं. (पूव + स्वार्थे कन् ।) ब्रह्मदावृद्धः ।
इति राजनिर्घण्टः । पलाशमिषल इति हिन्दी-
भाषा ॥ अस्य पर्यायश्रुताः तूतशब्दे वृद्धाः ॥

पूवभावा, औ, (पूवेव सूर्य इव भासत इति ।
भास + अच् । टाप् ।) इन्द्रनगरी । तत्पर्यायः ।
सुरपुरी २ । इति शब्दरत्नावली ॥

पूर्वासञ्जतु, [टु] पुं. (पूर्वोऽनुसन्ध्यायं । शिवो
हि स्वाश्रयवरीभजेऽस्यास्य दन्तमुत्पादयामास
अतोऽस्य तथालम् ।) शिवः । इति हेमचन्द्रः ।
२।१।१४ ॥

पूषा, [न] पुं. (पूषतीति । पूष वृद्धौ + “अनु-
ज्जन्तं पूषन् प्रीहति ॥” उवा० १।१।५८ ।
इति कनिनृप्रत्ययान्तो निपात्यते ।) सूर्यः ।
इत्यमरः । १।१।२।२६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।
१०६।६४ ।

“आदित्यं भास्करं भानुं सवितारं दिवाकरम् ।
पूषावमर्त्यमायश्च खर्भानुं दीपदीधितिम् ॥”
स तु द्वादशादिद्वानामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । १।६५।१५—१६ ।

“धाता मित्रोऽथैमा शक्रो वरुणश्चैव एव च ।
भगो विवस्वान् पूषा च सविता दशमस्तथा ॥
एकादशस्तथा त्वष्टा द्वादशो विष्णुश्चरति ।
अध्वर्युस्तु सन्नेषामादित्यानां शुक्राधिकः ॥”)

पृ, क पूर्तो । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-पर-
सक-सेट् ।) पूर्तिः पूर्णकरणम् । क, पारयति
पयसा कुम्भं लोकाः । इति दुर्गादासः ॥

पृ, न प्रीतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (खा-पर-
सक-अजिट् ।) न, अतिथीन् पृणोति । इति
दुर्गादासः ॥

पृ, लि पालने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (का-पर-
सक-अजिट् ।) लि, पिपत्ति । इति दुर्गादासः ॥

पृ, श ड आवाभके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
आल-अक-अजिट् ।) आवाभको आपारः ।
श ड, वर्मे आप्रियते सुधीः । इति दुर्गादासः ॥

पृष्ठा, औ, (पृष्ठते इति । पृष्ठ + बाहुजकार-
कच् ।) पृष्ठोदरादित्वात् बाधुः ।) शाकविशेषः
पिङ्गं इति भाषा । तत्पर्यायः । मरुष्णालाः
पिशुना १ देवी ४ लता ५ जङ्घः ६ चतुर्भुजा ७
वधूः ८ कोटिवर्षा ९ जङ्घायिका १० । इत्य-
मरः ॥ मरुत् ११ माका १२ अङ्गु १३ कोटी
१४ वर्षा १५ जङ्घायिका १६ वर्षाजङ्घायिका
१७ । इति तट्टीकायां भरतः ॥ तस्करः १८
चोरकः १९ चक्रः २० । इति रत्नमाणा ॥ अस्य
शुभाः । पाके मधुरत्वम् । उद्यत्वम् । पित्त
कफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

पृक्तं, औ, (पृथते क संवृध्यते कृति । पृ-
सम्पर्क + क्तः ।) धनम् । इति हेमचन्द्रः । २
१०६ ॥ सम्पर्कयुक्तं, त्रि. (यथा, रघौ । २।११
“पृक्तसुवारेर्गैरिनिर्भराणा-
मनोकहाकल्पितपुष्पगन्धी ॥”)

पृक्तिः, औ, (पृच् + भावे क्तिन् ।) सम्पर्कः
आश्रयः । तत्पर्यायः । अष्टिः २ । इत्यमरः
१।२।६ ॥

पृच, ई क ड सम्पर्कः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(अदा-आल-अक-सेट् ।) निष्ठायामनिट् ।
ई, पृक्तः । क ड, पृक्ते । परीपृथ्यते । स सैव
सम्पृक्तीभावः । सम्पृक्ते नाभिश्चक्षैव इति हज्जा
युधः । सम्पृक्ते मधुना चूर्णं भिषगिति तु अन्न
भूतन्यायत्वादिति चतुर्भुजः । इति दुर्गादासः ॥

पृच, कि संयमने । सम्पर्कः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा-पक्षे भा-पर-सक-सेट् ।) संयमनं
बन्धनम् । कि, पक्षयति पक्षति दुष्टं रात्रा
इति दुर्गादासः ॥

पृच, ध ई सम्पर्कः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (वधा-
पर-सक-अक-च-सेट् ।) निष्ठायामनिट् ।
सम्पर्क इह संपृक्तीकरणं सम्पृक्तीभावश्च ।
घ, पृथक्तिं धनुषा बाधम् । संपृथक्तिं न
पापिभियं इति हज्जायुधः । ई, पृक्तः । पपक्षे ।
इति दुर्गादासः ॥

पृष्ठा, औ, (प्रष्ट् जिज्ञासायाम् + “शूरोऽथ
हजः ॥” १।१।१०१ । इति अः ।) प्रश्नः ।
इत्यमरः । १।१।१०१ ॥ (यथा, नैषधचरिते ।
१६।६० ।

“इह किमुवचि पृष्ठाशंसिकिंशब्दरूप-
प्रतिनियमितवाचा वाचसेनेव पृष्टः ।
भगवन्निबध्नास्ते तातवः स्यान्निनौका
वितिविहिततुङ्गीवाशुतरः कोकिशोऽभूत् ॥”

“पृष्ठा तन्नात् यथापायं विधिना प्रश्न उच्यते ॥”
इति च वैद्यकचरके सूत्रस्थाने चिंशेऽध्याये ॥

पृज, इ क ड सम्पर्कः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा-आल-अक-सेट् ।) सप्तमखरी । इ,
पृजति । क ड, पृज्ति । अयं कैश्चिन्न मन्यते ।
इति दुर्गादासः ॥

पृथ, प्र सुदि । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-सक०-सिट् ।) सुदि हृटीकरणे । प्र, पृकृति दीर्घं दाता । पठिता । इति दुर्गादायः ।

पृथ, प्र हृपि । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-पर०-सक०-सिट् ।) हृपि हृपीकरणे । प्र, अस्मि पृथति यो द्विजः । पठिता । इति दुर्गादायः ।

पृतना, स्त्री, (प्रियते इति । पृष्ट आयामे + बाहु-लकात् तन् न गुणाभाषणम् ।) सेना । सेना-भेदः । इति मेदिनी । ने, ६४ । बाहिनीचयम् । अथ गजास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतसंख्यम् २४३ । रथास्त्रिचत्वारिंशदधिकशतसंख्यम् २४३ । अथा-कनत्रिंशदधिकशतसंख्यम् २४३ । पदातिकाः पञ्चदशदधिकशतसंख्यम् २४३ । सप्त-हायेन त्रिंशदधिकशतसंख्यम् २४३ । इत्यमरभरतौ । (यथा, महाभारते । १ । २ । २१ ।

“जयो गुह्या गयो नाम बाहिनी तु गणाक्षयः ।
क्षतास्त्रिभस्तु बाहिन्यः पृतनेति विचक्षणेः ।”
“बाप्रियन्तेऽत्र योहारः इति । पृष्ट आयामे ।
‘पृषां कित् ।’ इति तन्प्रत्ययः ।” इति
निघण्टौ देवराजयज्वा । संग्रामः । इति
निघण्टुः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ८५ । ८ ।

“मूरा इवेदुयुधयो न जग्नयः

अवस्य वो न पृतनासु येतिरे ।”

“पृतनासु संयामेयु येतिरे ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ।)

पृतनाघाट, [वाङ्] पुं, (पृतनीं सृजते इति ।
सृज + “हृन्दि सृजः ।” ३ । २ । ६३ । इति
श्लिः । सृजैरिति वः ।) इन्द्रः । इति त्रिकांश-
शेषः ।

पृथ, क प्रक्षेपे । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा०-
पर०-सक०-सिट् ।) क, पर्थयति गुह्यमौघे
जनः । इति दुर्गादायः ।

पृथक्, अ, (प्रथयतीति । प्रथ विक्षेपे + “प्रथः कित्
सम्प्रसारणश्च ।” उवा० १ । १२६ । इति अजिः
कित् सम्प्रसारणश्च घातोः ।) भिन्नम् । तत्-
पर्यायः । विना २ अन्तरं ३ ऋते ४ हिक्
५ नागा ६ वर्णनम् ७ । इत्यमरः । ३ । ४ । ३ ।

(यथा, मार्कण्डेये । १४ । ६६ ।

“तेशामेतैः सितैः शास्त्रैर्महुर्विजयतां त्वचः ।

पृथक् कुर्वन्ति वै यान्याः शरीरादति-
दायकाः ॥”)

पृथक्क्षेत्राः, पुं, (पृथक् भिन्नं क्षेत्रं उत्पत्तिस्थानं
वेशामिति ।) एकस्मान्नावावच्छेदनात्पुत्राः ।
इति मिताक्षरा ।

पृथक्, स्त्री, (पृथगित्यस्य भावः । पृथक् + भावे
ल ।) चतुर्विंशतिगुणान्तर्गतसप्तमगुणः । तस्य
लक्षणम् । पृथक्प्रत्ययासाधारणकारणत्वम् ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“सखावच पृथक् स्यात् पृथक्प्रत्ययकारणम् ।

अथोन्माभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते ।

अस्मात् पृथगर्थं नेति प्रतीतिर्हि विनष्टा ॥”

“पृथक् निरूपयति संज्ञावदिति पृथक्प्रत्यया-
साधारणकारणं पृथक्त्वम् । तन्निवृत्तादिकं
संज्ञावत् यथा हि निवृत्त एकत्वं निवृत्तं अतिवृत्ति
अतिवृत्तिम् आश्रयद्वितीयवत् चोत्पद्यते आश्रय-
नाशान्नश्यति तथा एकपृथक्त्वमपि द्वित्वादिवत्
द्विपृथक्तादिकमपीत्यर्थः ।” इति सिद्धान्तसुक्ता-
वली ।

पृथक्त्वा, स्त्री, (पृथक् त्वम् यस्याः । टाप् ।)
मूर्त्त्या । इति रत्नमाता । (विषयोऽस्या मूर्त्त्या-
शब्दे ज्ञातव्यः ।)

पृथक्पणी, स्त्री, (पृथक् पण्यानि यस्याः । “पाक-
कर्मपर्यपुष्पकरोति ।” ४ । १ । ६४ । इति ङीष् ।)
सुन्दरविशेषः । चाकुल्या इति भावा । तत्-
पर्यायः । पृथ्निपणी २ चित्रपणी ३ अक्षि-
पणिका ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ६९ । (यथा,
सुश्रुते । १ । २६ ।

“पृथक्पण्यान्गुप्ता च हरिरे मानतो सितः ।
काकोल्यादिष्व योष्यः स्यान्प्रक्षो रोपणे
पृते ॥”

पर्यायान्तरमस्या यथा, वैदिकरत्नमालायाम् ।
“पृथ्निपणी पृथक्पणीं जाकुली क्रोडुष्णिका ।
धावनिः कलप्री तन्वी गृह्णाक्रोडुकमेखला ।
दीर्घा श्रमानविम्लासा श्रीपणीं विहृष्टिका ।
दीर्घपञ्चा त्वतिशुद्धा हृतिना चित्रपणिका ॥”)

पृथगालता, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः ।
तस्य भावः । तल् ।) विवेकः । इत्यमरः । २ । ७ । १८ ।

पृथगालिका, स्त्री, (पृथक् आत्मा स्वरूपं यस्याः ।
कापि अत इत्यम् ।) अक्षिः । यथा,—

“जातिजातश्च सामान्यं अक्षिस्तु पृथग-
ालिका ॥”

इति जगुर्जननजन्मानीत्यादिश्लोकोत्तरं कश्चिद-
मरकोषे पाठः ।

पृथग्जनः, पुं, (पृथक् सज्जनेभ्यो विभिन्नो जनः ।)
मूर्त्तः । नीचः । इत्यमरः । २ । १० । १६ । (यथा,
मनुः । ७ । १३७ ।

“यत्किञ्चिदपि वर्धस्य दापयेत् करसंज्ञितम् ।
अवहारेण जीवन्तं राजाराधे पृथक्जनम् ॥”)
पापी । इति शब्दरत्नावली । भिन्नलोकश्च ।

पृथग्बीजः, पुं, (पृथक् विभिन्नानि बीजानि
यस्याः ।) भङ्गातकः । इति राजनिर्घण्टः ।

पृथग्विधः, त्रि, (पृथक् विभिन्नलक्षणा विधा
प्रकारो यस्याः ।) नागरूपः । इत्यमरः ।
३ । १ । ६९ । (यथा, मनुः । १ । ४० ।

“सर्व्वं च दंशमशकं स्यावरश्च पृथग्विधम् ॥”)

पृथवी, स्त्री, (प्रथते विस्तारं मेतीति । प्रथ + “प्रथेः
विभन् सम्प्रसारणश्च ।” उवा० १ । १५० ।

इत्यत्र ‘वन्’ इत्येव । इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या वयम्
सम्प्रसारणश्च । विज्ञात् ङीष् ।) पृथिवी । यथा,
“पृथवी पृथिवी पृथ्वी घरा सर्व्वं सृष्टा रसा ॥”

इति भरतधृतवाचस्पतिः ।

पृथा, स्त्री, कुली । इति जटाधरः । (इयं हि

मूरस्य कन्या वसुदेवस्य भगिनी । अस्याः

पिता मूरस्तु कुन्तिपुत्राय निजवाम्बवायापुत्रा-
येना जतकन्याकात्पेय दत्तवान् । तत्र कुन्ति-
राजपेक्षानि निवसन्ती दुष्मांसवं सन्तोष्य
तस्मात् सन्तवरं जन्मा कन्यावख्यायादेव स्वमातु
कर्म वीरवरं प्रकृतवती । ततो गच्छति कावे
कुर्व्वशावतंसः पाण्डुरपतिरेना परिणीतवान् ।
भर्त्तादिष्टा धर्मेनात् युधिष्ठिरं वायोभोमं इन्द्रा-
दर्शनं प्रकृतवती । अनन्तरं भर्त्तादेशेन सपत्न्यै
मद्रुताये तत्कर्म प्रदत्तवती तेन मातुर्वा अन्व-
भ्यां नकुलसहदेवौ केमे । इत्येवा कथा भागवते
६ स्कन्धे २४ अध्याये द्रष्टव्या ।)

पृथाजः, पुं, (पृथाया जायते इति । जन + ङः ।)

कुलीपुत्रः । अज्युनष्टश्च । इति राजनिर्घण्टः ।

पृथापतिः, पुं, (पृथायाः पतिः ।) पाण्डुराजः ।
इति त्रिकांशशेषः ।

पृथिका, स्त्री, शतपदी । इति शब्दमाला ।

पृथिविः, स्त्री, (पृथिवी । ङीष् वा नृस्यः ।)

पृथिवी । इति संक्षेपसारोणादिरुपः ।

पृथिवी, स्त्री, (प्रथते विस्तारं यातीति । प्रथ +
“प्रथेः विभन् सम्प्रसारणश्च ।” उवा० १ । १५० ।

इति विभन् सम्प्रसारणश्च । ङीष् ।) भर्त्तावधि-
ष्ठानभूता । तत्पर्यायः । भूः २ भूमिः ३ अचक्षा
४ अचक्षा ५ रसा ६ विचम्बरा ७ खिरा ८
घरा ९ धरणी १० धरणी ११ चौकी १२ प्या
१३ काश्मपी १४ क्षितिः १५ सर्व्वं सृष्टा १६
वसुमती १७ वसुधा १८ उर्व्वी १९ वसुधरा
२० गङ्गा २१ कुः २२ पृथ्वी २३ प्या २४
अचक्षिः २५ मेदिनी २६ मही । इत्यमरः । २ ।
१ । २—३ । भूः २८ भूमि २९ धरणिः ३०
चोणिः ३१ चौकी ३२ चौकिः ३३ क्षमा ३४
अचक्षि ३५ महीः ३६ रत्नगर्भा ३७ वागराक्षरा
३८ अचक्षिमेखला ३९ भूतधात्री ४० रत्नावती ४१
देहिनी ४२ पारा ४३ विपुला ४४ सधमलोक-
वर्त्ता ४५ । इति भरतः । धरणीधरा ४६
धरणी ४७ मन्त्राकान्ता ४८ जगद्धरा ४९
गन्धवती ५० सखनी ५१ गिरिकर्षिका ५२
धारयिणी ५३ धानी ५४ वागरमेखला ५५
सृष्टा ५६ अचक्षिणी ५७ गौः ५८ अचक्षिणी ५९
५९ धरा ६० दृष्टा ६१ दृष्टिका ६२ दृष्टा ६३
इलिका ६४ । इति शब्दरत्नावली । उदधि-
वस्त्रा ६५ दरा ६६ आदिमा ६७ रंजा ६८
वरा ६९ उर्व्वरा ७० आद्या ७१ जगती ७२
पृथुः ७३ सुवनमाता ७४ निचक्षा ७५ बीज-
प्रक्षः ७६ श्यामा ७७ क्रोडकान्ता ७८ । इति
राजनिर्घण्टः । स्रगवती ७९ अदितिः ८० ।
इति जटाधरः । ८१ । (पृथ्वी ८२ । इति
शब्दार्थः ।) न्यायमते अस्या धर्मः । रूप-
द्रवत्वप्रत्यक्षयोगित्वम् । इयं गुह्यं रसयुक्ता, च ।

अस्या द्रवत्वं नैमित्तिकम् । अस्या गुणाः ।
अर्थः १ संज्ञा २ परिमितिः ३ पृथक्त्वम् ४
संयोगः ५ विभागः ६ परत्वम् ७ अपरत्वम् ८
वेगः ९ द्रवत्वम् १० शुचत्वम् ११ रूपम् १२

पृथिवी

रवः १२ गन्धः १४ । एवं गन्धकारणं नात्र
रूपवती बहुचयुक्ता । गन्धस्तु द्विविधः खौरभ
अखौरभम् । तस्याः कार्यः अनुयाशीत
पाकजः । सा द्विविधा निष्ठा अनिष्ठा च । पर-
मात्मन्युक्ता निष्ठा सावयवा अनिष्ठा । सा
निविधा द्वैतत्रिविधरूपा । देहरूपा योगि-
न्यादिः रज्ज्यात्मिका प्राणरूपा विषयात्मिका
वायुकादिन्याकरूपयन्ता । यथा,—

“रूपप्रवत्प्रवत्तयोगि स्यात् प्रथमजिकम् ।
सुरभी हे रचवती ह्योर्नेमित्तको इवः ॥”
“आशादेवोऽष्टौ वेगश्च प्रवत्तश्च सुरवत्कम् ।
रूपं रचस्तथा कोहो वारिण्येते चतुर्दश ॥
कोहोना गन्धयुता चितावेते चतुर्दश ।
तत्र चित्तिगन्धहेतुर्नागरूपवती मता ॥
बडविधस्तु रसस्तत्र गन्धोऽपि द्विविधो मतः ।
आशस्तु तस्या विज्ञेयो ह्यनुयाशीतपाकजः ॥
निष्ठा निष्ठा च सा द्विधा निष्ठा स्यादखलचया ।
अनिष्ठा तु तदस्या स्यात् सैवावयवयोगिनी ॥
सा च निष्ठा भवेद्देह रज्ज्वयं विषयस्तथा ।
योगिनादिर्भवेद्देहमिन्द्रियं प्राणलक्षणम् ॥
विषयो वायुकादिस्तु ब्रह्माकाश उदाहृतः ॥”
इति भाषापरिच्छेदे । २८—२९ ॥

तस्या अध्यात्मादि यथा,—
“पृथिवी पञ्चमं भूतं प्राणश्चाध्यात्मसुच्यते ।
अधिभूतं तथा गन्धो वायुस्तत्राधिदेवतम् ॥”
इति महाभारते आश्वमेधिकपर्वे ।
(यथा, मार्कण्डेये । ५४ । ४ ।)
“श्रुताह्निकोऽदिविस्तारो पृथिवीं क्षुत्तुशो
द्विजः ॥

तस्या हि स्थानमखिलं कथयामि श्रद्धयुज्य तत् ॥”
तस्या उत्पत्तिकारणं यथा,—
“अयतां वसुधाज्जलं सर्वमज्जलकारणम् ।
विज्ञानिकरं पापनाशनं पुण्यवर्धनम् ॥
अहो कैवल्यदन्तोति मधुकैतभमेदसा ।
बभूव वसुधाज्जलं तदविवर्धनं श्रद्धा ॥
ऊचतुस्तौ पुरा विष्णुं तृष्टौ युद्धेन तेजसा ।
आशां वध न यजोर्वी पापसा संवृत्तिं च ॥
तयोर्जीवनकाशेन प्रवृत्ता साभवत् स्फुटम् ।
ततो बभूव मेदश्च मरणस्थान्तरनयोः ॥
मेदिनीति च विख्यातेषुक्ता येस्तस्मिन् श्रद्धा ।
अजघ्नीता क्षया पूर्वं बहिता मेदसा यतः ॥
कथयामि च तज्जलं सार्धं सर्वसम्मतम् ।
पुरा श्रुतं यत् श्रुतं धर्मवक्त्राच पुष्करे ॥
अजाविराट्प्ररीरख जलस्थस्य चिरं स्फुटम् ।
मनो बभूव कालेन सर्वाङ्गव्यापको ध्रुवम् ॥
स च प्रविष्टः सर्वेषां तल्लोकां विवरेषु च ।
कालेन मज्जता तस्माद्बभूव वसुधा तुलं ॥
प्रत्येकं प्रतिकोणाच्च कूपेषु सा खिरा स्थिता ।
आविर्भूता तिरोभूता सा जले च पुनः पुनः ॥
आविर्भूता हृदि काले तज्जलोपर्यवस्थिता ।
प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता ॥
प्रतिविम्बेषु वसुधा शैलकाननच्युता ।

सप्तवारारचंयुक्ता सप्तद्वीपमिता सती ॥
हिमाम्निरेवसंयुक्ता यद्वत्तन्नाकेच्युता ।
ब्रह्मविष्णुशिवयोश्च सुरैर्लोकैरुदात्तये ॥
पुण्यतीर्थसमायुक्ता पुण्यभारतचंयुता ।
पाताजसप्ततद्वत्तदूर्ध्वं ब्रह्मलोककः ॥
ब्रह्मलोकश्च तत्रैव सर्वविश्वश्च तत्र वै ।
एव सर्वानि विश्वानि पृथिव्यां निर्मितानि च ।
ऊर्ध्वं गोलोकेवैकुण्ठौ निम्नौ विश्वपरौ च तौ ॥
नन्दराजि च विश्वानि सर्वाणि क्षत्रिमाणि च ।
प्रलये प्राप्नोते ब्रह्मन् । ब्रह्मणश्च निपातने ।
महाविराडादिष्टौ हृष्टः क्षण्येन पातना ॥
निम्नैः स्थिता च प्रलये काष्ठाकाशेश्वरैः सह ।
चित्त्विष्ठाहृष्टदेवौ सा वाराहे पूजिता सुरैः ॥
सुनिर्मिर्मुभिर्विप्रेर्गन्धर्वादिभिरेव च ।
विष्णोर्वराहकृष्णस्य पत्नी सा श्रुतिसम्पता ।
तत्पुत्रो मङ्गलो ज्ञेयो वरहेशो मङ्गलात्मजः ॥

नारद उवाच ।

पूजिता केव रूपेण वाराहे च सुरैर्महती ।
वराहेण च वाराही सर्वैः सर्वाभया सती ॥
तस्याः पूजाविधानश्चाप्यधोहरणक्रमम् ।
मङ्गलं मङ्गलस्यापि जन्म यावत् वद प्रभो ! ॥

श्रीनारायण उवाच ।

वाराहे च वराहश्च ब्रह्मणा संस्तुतः पुरा ।
उद्धार महीं हत्वा हिरण्यार्चं रसातलात् ॥
जले तां स्थापयामास पद्मपत्रं यथा हृदे ।
तत्रैव निर्ममे ब्रह्मा सर्वं विश्वं मनोहरम् ॥
हृदा तदधिदेवोश्च सकामां कासुको हरिः ।
वराहकूपी भगवान् कीटिच्छर्मेसमग्रभः ॥
हत्वा इतिकरीं शय्यां शर्षपं सुमनोहराम् ।
क्रौडाक्षकार रहसि दिवं वर्धमहर्निशम् ॥
सुखसम्भोगसंस्पर्शात् नृच्छां संप्राप सुन्दरी ।
विदग्धाया विदग्धेन सङ्गमोऽतिसुखप्रदः ॥
विष्णुस्तद्वत्संस्पर्शात् बुभुधे न दिवानिशम् ।
वर्षानि सेतनां प्राप्य कामी तत्प्राण कासुकोम् ।
पूर्वैरूपश्च वाराहं दधार चावलीकया ।
पूजाचकार भक्ता च ध्याता च धरणीं सतीम् ।
धूपदीपैश्च नैवेद्यैः सिन्दूरैरुलेपनेः ।
वस्त्रैः पुष्पैश्च वलिभिः संपुष्पोवाच तां हरिः ॥

श्रीमहावराह उवाच ।

सर्वाधारा भव शर्म । सर्वैः संपूजिता सुखम् ।
सुनिर्मिर्मुभिर्देवैः सिद्धैश्च मानवादिभिः ॥
अम्बवाचीत्यागदिने गृहहारस्मप्रवेष्टने ।
वापीतडागारम्भे च गृहे च क्षयिकर्षणे ॥
तव पूजां करिष्यन्ति महारंज सुरादयः ।
क्ष्मां ये न करिष्यन्ति यास्यन्ति नरकश्च ते ॥

वसुधोवाच ।

वहामि सर्वं वाराहकूपैवाहं तवाश्रया ।
लीलामात्रेण भगवन् । विश्वश्च सचराचरम् ॥
सुक्तां शक्तिं हरंरक्षां शिवलिङ्गं शिवां तथा ।
शङ्खं प्रदीपं मन्त्रश्च माणिक्यं हीरकं मणिम् ॥
यज्ञस्त्रयश्च पुण्यश्च पुस्तकं तुलसीदण्डम् ।
जपमालां पुण्यमालां कर्पूरश्च सुवर्चकम् ॥

पृथिवी

गोरीचनी चन्दनश्च शालग्रामजलं पिना ।
एताम् वोढुमशक्ताहं क्षिष्टा च भगवन् !
श्रद्धा ॥

श्रीभगवानुवाच ।

प्रथाप्येतां निष्ठा ये चर्पयिष्यन्ति सुन्दरि ॥
ते यास्यन्ति कालकृत्तं दिवं वर्षेभ्यस्तं तपि ॥
इत्येवमुक्ता भगवान् विरराम च नारदः ।
बभूव तेन गर्भेण तेजस्वी मङ्गलप्रदः ॥
पूर्वां चक्रुः पृथिव्याश्च ते सर्वे चाश्रया हरैः ।
काष्ठाशालीकध्यानेन तुष्टुष्टुः क्षवनेन च ॥
इदमन्तेन मन्त्रेण नैवेद्यादिकमेव च ।
संस्तुता विष्णुलोकेषु पूजिता सा बभूव ह ॥

नारद उवाच ।

किं ध्यानं क्षवणस्तस्या मूलमन्त्रश्च किं वद ।
गूढं सर्वपुराणेषु श्रोतुं कौतूहलं मम ॥

श्रीनारायण उवाच ।

आदौ च पृथिवी देवी वराहेण च पूजिता ।
ततः सर्वैर्मुनीन्नेषु मनुभिर्मानवादिभिः ।
ध्यानश्च क्षवणं मन्त्रं श्रद्धा वक्ष्यामि नारदः ॥३॥
ॐ श्रीं ह्रीं क्लीं वसुधरायै स्वाहा ।
इत्यनेनैव मन्त्रेण पूजिता विष्णुना पुरा ॥
श्वेतचम्पकवर्णाभां शतचन्द्रसमप्रभाम् ।
चन्दनोक्षितसर्वाङ्गां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
रत्नाधारां रत्नगर्भां रत्नाकरसमन्विताम् ।
वह्निशङ्काशुकाधानां सस्मितां बन्दितां भजे ॥
ध्यानेनानेन सा देवी सर्वैश्च पूजिता भवेत् ।
क्षवणं श्रद्धा विप्रेभ्यः । काष्ठाशालीकमेव च ॥

श्रीविष्णु उवाच ।

जये जये जयाकारे जयश्रीले जयप्रदे ॥
यज्ञभूकरजाये च जयं देहि जयावहे ॥
मङ्गले मङ्गलाधारे मङ्गल्ये मङ्गलप्रिये ।
मङ्गलाष्टौ मङ्गलेशं मङ्गलं देहि मे भवे ॥
सर्वाधारे सर्ववीरे सर्वशक्तिसमन्वित ।
सर्वकामप्रदे देवि सर्वैर्दं देहि मे भवे ॥
पुण्यस्वरूपे पुण्यानां बीजरूपे सनातनि ।
पुण्याश्रये पुण्यवतामाजये पुण्यदे भवे ॥
रत्नाधारे रत्नगर्भे रत्नाकरसमन्विते ।
खीररत्नरूपे रत्नाष्टौ रत्नसारप्रदे भवे ॥
सर्वशस्थालये सर्वशस्थाष्टौ सर्वशस्थदे ।
सर्वशस्थहरे काले सर्वशस्थाधिके भवे ॥
भूमे भूमिपसर्वस्वे भूमिपानां परायणे ।
भूपाहङ्काररूपेण भूमिं देहि च भूमिपे ॥
इदं पुण्यं महास्त्रोत्तमं तां संपूज्य च यः पठेत्
कोटिं कोटिं जन्म जन्म स भवेद्भूमिपेश्वरः ॥
भूमिदानक्षतं पुण्यं लभते पाठनाञ्जनः ।
भूमिदानहारात् पापाञ्छयन्तं नात्र संशयः ॥
अम्बवाचीभूखनने पापात् स मुच्यते ध्रुवम् ।
अम्बकूपे कूपदजात् पापात् स मुच्यते ध्रुवम् ।
परभूषाहजात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
भूमौ वीर्यपरिध्यामात् भूमौ दीपाविद्यापना
पापेन मुच्यते प्राज्ञः क्षोत्रस्य पठनान्मुने ! ॥
अश्वमेधशतं पुण्यं लभते नात्र संशयः ॥

टथिवी

नारद उवाच ।

भूमिदानकृतं पुण्यं पापं तद्वरणी च वत् ।
परभूमौ आह्वयं रूपं रूपदणं तथा ।
अन्ववाचीभूखननं वीर्यत्यागजमेव च ।
दीपादिस्वामनात् पापं ओतुमिच्छामि यततः ।
अन्व वा टथिवीजन्यं पापं मत्प्रव्रतः परम् ।
यदस्ति तत्प्रतीकारं वद वेदविदांवर ! ॥

श्रीनारायण उवाच ।

वितस्त्रिमाणां भूमिषु यो ददाति च भारते ।
सत्त्वापूताय विप्राय च याति विष्णुमन्दिरम् ॥
भूमिषु सर्वप्रश्लाघां ज्ञात्वाय ददाति यः ।
भूमिरेखप्रमाणं वर्षं विष्णुपदे स्थितिः ॥
यामं भूमिषु घान्ध्या यो ददाद्याददाति च ।
सर्वपापविनिर्मुक्तौ चोभौ वैकुण्ठवासिनौ ॥
भूमिं दातुं यतकाये यः साधुश्चाशुमोदते ।
स च याति च वैकुण्ठं मित्रगोत्रसमन्वितः ॥
खदत्तां परदत्तां वा ज्ञात्वा दत्तं हरेषु यः ।
स तिष्ठति कालखण्डे यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥
तत्पुत्रपौत्रप्रभृतिभूमिहीनः श्रिया हतः ।
पुत्रहीनो हरिश्चैवान्ते याति च रौरवम् ॥
गवां मार्गं विनिष्कष्य यश्च शस्यं ददाति च ।
दिशं वर्षशतक्षेत्रं कुम्भीपाकेषु तिष्ठति ॥
गोष्ठं तद्गर्गं निष्कृष्य मार्गं शस्यं ददाति च ।
स च तिष्ठत्यसिपत्रे यावद्विष्णुस्तुदंश ॥
न पक्षपिच्छसुहृत् परकूपे च खाति यः ।
प्राप्नोति नरकं नैव ज्ञानं फलमेव च ॥
कामी भूमौ च रहसि वीर्यत्यागं करोति यः ।
स्निग्धरेखप्रमाणं वर्षं तिष्ठति रौरवे ॥
अन्ववाच्यं भूखननं यः करोति च मानवः ।
स याति क्रमिदंशश्च स्थितस्तत्र चतुर्युगम् ॥
परकीयलुप्तकूपं कूपं नष्टः प्रयच्छति ।
पुष्करिण्याश्च लुप्तायां पुष्करिणीं यो ददाति च ॥
सर्वं फलं परस्मैव तप्तमग्निं ब्रजेतु सः ।
तत्र तिष्ठति सन्तो यो यावद्विष्णुस्तुदंश ॥
परकीयतद्वारे च पङ्कसुतृण्य नोत्सृजेत् ।
रेखप्रमाणवर्षं ज्ञात्वा लोकं वसेन्नरः ॥
पिच्छं पित्रे भूमिभर्तुर्न प्रदाय च मानवः ।
आह्वं करोति यो नष्टो नरकं याति निश्चितम् ॥
भूमौ दीपं योऽर्पयति स चान्यः सप्तजन्मनि ।
भूमौ शङ्खं संस्थाप्य कुष्ठं जन्मान्तरे लभेत् ॥
सुक्तामागिष्वहीरश्च सुवर्णं च मणिमथा ।
यश्च संस्थापयेद्भूमौ स तिष्ठन्नरके युगम् ॥
जपमानां पुण्यमानां कर्पूरं रोचनान्मथा ।
यो नष्टश्चापयेद्भूमौ स याति नरकं भुवम् ॥
सुने । चन्दनकाष्ठं वद्राक्षं कुशमूलकम् ।
संस्थाप्य भूमौ नरके वसेन्नन्तरावधि ॥
पुस्तकं यश्चक्षुषश्च भूमौ संस्थापयेतु यः ।
न भवेद्विप्रयोगी च तस्य जन्मान्तरे जनिः ॥
जम्बूद्वीपसमं पापमनुच च लभेद्भुवम् ।
यज्जियुक्तं यश्चक्षुषं पूष्यश्च सर्ववर्णकैः ॥
यश्च ज्ञात्वा च यो भूमिं चोरितं नहि विचक्षति ।
स याति तप्तमग्निं च जन्तः सप्तजन्मनु ॥

टथिवी

भूखन्ये यद्विधे यो हि करोति खननं वृषः ।
जन्मान्तरे महापापी सोऽङ्गहीनो भवेद्भुवम् ॥
भवनं यत्र सर्वेषां भूमिस्त्रीनो कौर्मिता ।
वसुधं वा दधाति वसुधा सा वसुधरा ।
हरेरुतौ च वा जाता सा चोर्ध्वं परिकी-
र्तिता ॥
धरा धरित्री धरणी सर्वेषां धारणा तु या ।
दद्यात् च यागाधाराश्च सौख्यं सौख्यलये च या ।
महालये च यं याति जितिस्त्रेण प्रकीर्तिता ॥
काश्यपी कश्यपस्थियमचला स्थिररूपतः ।
विश्वम्भरा तद्वरणाञ्जाननानन्तरूपतः ॥
टथिवी टथुकन्यात्वाङ्गितृत्वात्माहसुने । ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे टथियुपाख्यानं ७
अध्यायः ॥ ॥ ॥
तस्या भारा यथा,—

चितिरुवाच ।

“लघ्वभक्तिविहीना ये ये च तद्वक्तनिन्दकाः ।
तेषां महापातकिनामशक्ता भारवाहने ॥
खड्गन्माचारहीना ये नित्यलघ्वविवर्जिताः ।
अह्माहीनाश्च वेदेषु तेषां भारेण पीडिता ॥
पिष्टमाहगुह्यहीनां पोष्यं पुत्रपोष्ययोः ।
ये न कुर्वन्ति तेषां न शक्ता भारवाहने ॥
ये मिथ्यावादिनस्तात । दयासत्यविहीनकाः ।
निन्दका गुरुदाराणां तेषां भारेण पीडिता ॥
मित्रद्रोहो हतमित्र मिथ्यावादिप्रदायकः ।
विश्वसत्रः स्थाप्यहारी तेषां भारेण पीडिता ॥
कल्याणयुक्तनामानि हरणमेकमङ्गलम् ।
कुर्वन्ति विक्रयं ये ते तेषां भारेण पीडिता ॥
जीवघातो गुरुद्रोहो ग्रामयाजो च क्षुब्धकः ।
शवदाहो मृदभोगो तेषां भारेण पीडिता ॥
पूजायज्ञापवासानि व्रतानि नियमानि च ।
ये ये नष्टा विह्वलारस्तेषां भारेण पीडिता ॥
सदा द्विजन्तं ये पापा गोविप्रसुरवैष्णवान् ।
हरिं हरिकथां भक्तिं तेषां भारेण पीडिता ॥
शङ्कादीनाश्च भारेण पीडिताश्च यथा विधे ।
ततोऽधिकेन देवानां तेषां भारेण पीडिता ॥
इत्येवमुक्त्वा वसुधा वरोद च सहस्रमुङ्घुः ।
जज्ञा तद्रोदनं दृष्ट्वा तासुवाच क्षपाणिधिः ॥
भारं तवापनयामि द्यूनामपुपायतः ।
उपायतोऽपि कार्याणि सिध्यन्त्येव वसुधरे । ॥
मन्त्रं मङ्गलकुम्भश्च शिवलिङ्गश्च कुङ्कुमम् ।
मधुकाष्ठं चन्दनश्च कस्तुरी तीर्थन्दितकाम् ॥
खड्गं गण्डकखड्गश्च स्फटिकं पद्मरागकम् ।
इन्द्रकोलं सूर्यमणिं वद्राक्षं कुशमूलकम् ॥
शालग्रामशिलाशङ्खतुलसीप्रतिमाजलम् ।
शङ्खप्रदीपमालाश्च शिलाचातुलसी तथा ॥
निर्माळ्यश्चैव नैवेद्यं हरिदण्डमणिमथा ।
यज्जियुक्तं यश्चक्षुषं दण्डं चेतचामरम् ॥
गोरोचनाश्च सुक्ताश्च सुक्तिं माणिक्यमेव च ।
पुराणसंहितां वङ्गं कर्पूरं परशं तथा ॥
रत्नं काचनक्षेत्रं प्रवालं रत्नमेव च ।
कुशङ्गिणं तीर्थतोयं गन्धं गोक्षरगोमयम् ॥

टथिवी

तयि ये स्थापयिष्यन्ति यद्वाचेतानि सुन्दरि ।
पञ्चमे कालखण्डे च वर्षाकामयुतं भुवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलघ्वण्यखण्डे ७ अध्यायः ॥
तस्या रूपान्तरं यथा,—
“इति तस्य वचः अत्मा जनकश्च तदा धितिः ।
सुवीनां सन्निधौ रूपं दर्शयामास भूभृते ॥
नीलोत्पलदलश्यामामचमालाजधारिणीम् ।
बाहुयुग्मेन युक्तेन नृगालायतशोभिना ।
सुन्दरीं लोकाधार्त्रीं तां दृष्ट्वा शम्भुपुत्रोऽब्रवीत् ॥
इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥
टथिवां ग्रामप्रस्थादुत्पत्तिकारणं यथा,—
प्रजा ऊचुः ।

“अराजके वृषभेष्ट । धरित्रा सकलौघधीः ।
प्रस्तासतः स्यं यानि प्रजाः सर्वेऽपि प्रजेभर । ॥
त्वं नो वृत्तिप्रदो धात्रा प्रजापाको निरूपितः ।
देहि नः क्षुत्परीतानां प्रजानां जीवनीयधीः ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततोऽथ वृषतिर्दिव्यमादायाजगवं धनुः ।
शराश्च दिशान् कुपितः सोऽभ्यधावदसुन्दराम् ॥
ततो ननाश त्वरिता गौर्भूत्वा तु वसुधरा ।
सा लोकान् जज्ञा लोकादींस्तन्नासादगमन्मही ।
यत्र यत्र यथौ देवौ सा तदा भूतधारिणी ।
तत्र तत्र तु सा वैश्यं दर्शयाम्युद्यतायुधम् ॥
ततस्तं प्राह वसुधा टथुं टथुपराक्रमम् ।
प्रवेपमाणा तद्वाणपरिभाषपरायणा ॥

टथियुवाच ।

स्त्रीवधे त्वं महापापं किं नरेन्द्र ! न पश्यसि ।
येन मां हनुमत्यर्थं प्रकरोषि वृषोद्यमम् ॥

श्रीटथुयवाच ।

एकस्मिन् यत्र निधनं प्रापिते दृढकारिणि ।
वह्नी भवति क्षेमस्तस्य प्रत्यप्रदो वधः ॥

टथियुवाच ।

प्रजानासुपकाराय यदि मां त्वं हनिष्यसि ।
आधारः कः प्रजानाम् वृषभेष्ट ! भविष्यति ॥

टथुयवाच ।

त्वां हत्वा वसुधे ! बाणेर्मच्छासवपरादृष्टस्त्रीम् ।
आत्मयोगवशेनेमा धारयिष्याम्यहं प्रजाः ॥

श्रीपराशर उवाच ।

ततः प्रणम्य वसुधा तं भूयः प्राह पार्थिवम् ।
प्रवेपिताङ्गी परमं साध्वसं ससुपायता ॥
उपायतः समारम्भाः सर्वे विध्यन्त्युपक्रमाः ।
तस्माद्विद्वानुपायन्ते त्वं कुतश्च यदीच्छसि ॥
समस्तास्ता मया जीर्णा नरनाथ ! महौघधीः ।
यदीच्छसि प्रदास्यामि ताः क्षीरपरिणामिनीः ॥
तस्मान् प्रजाहिताचार्या मम घर्मेभृतांवर ! ।
तनु वत्सं प्रयच्छन् चरैर्यं येन वत्सका ॥
समाश्च कुन सर्वत्र देग क्षीरं समन्ततः ।
वरीयधीवीजभूतं वीर । सर्वत्र भावये ॥

श्रीपराशर उवाच ।

तत उन्मारायामास श्रेणान् शतवह्मशः ।
घनुष्कोऽप्य तदा वैद्यस्तेन श्रेणा विवर्हिताः ॥
नहि पूर्वविषये वै विषये टथिवीतले

टथिवी

प्रतिभागः पुराणां वा आमाणां वा पुराभवत् ।
न प्रख्याति न मोरणां च कविर्न वक्षिष्यपः ।
वेद्यात् प्रभृति मेमेय । सर्वस्वैतस्य सम्भवः ।
यत्र यत्र वसं तस्या भूमेरासीद्विजातम् ।
तत्र तत्र प्रजाणां हि निवासं समरोचयत् ।
आहारः धनमन्त्राणि प्रजाणामभवत्तदा ।
कृष्टेव महता योऽपि प्रनष्टास्त्रोषधीषु वै ।
स कल्पयित्वा वत्ससु मनुं स्थायन्तु व प्रभुम् ।
स्त्रे पाणी टथिवीनाथो दुदोह टथिवीं टथुः ।
प्रत्यक्षाताणि सर्वाणि प्रजाणां हितकाम्यया ।
तेन तेन प्रजाकृता । वर्तन्तेऽद्यापि निरुद्धः ।
प्रायप्रदानात् स टथुर्दंष्ट्राद्भूमेरभूत् पिता ।
ततस्तु टथिवीसंज्ञामवापास्त्रिधाधारिणी ।
ततश्च देवैर्मनिभिर्देवै रक्षोभिरद्रिभिः ।
गन्धर्वैरर्गैर्यक्षैः पितृभिरुचिभिरुचिभिः ।
ततस्तुपानसुपादाय तत्र दुग्धा रुने । पयः ।
वत्स । दोग्धविशेषाच्च तेषां तदयोनयोऽभवत् ।
सैवा धाना विधाना च चारणी पोषणी तथा ।
सर्वस्य जगतः टथ्वी विष्णुपादतन्त्रं वा ।
एवंप्रभावः स टथुः पुत्रो वेद्यस्य धीर्यवान् ।
जज्ञे महतीपतिः पूर्वो राजाभून्नररञ्जनात् ।
इति श्रीविष्णुपुराणे १ अंशे टथुचरितं १३
अध्यायः ॥ ॥

तस्या नामभोरूपदेहनानां कारणाणि यथा,—
ऋषय ऊचुः ।

“बहुभिर्वरणी सुक्ता भूपाजैः श्रूयते पुरा ।
पार्थिवाः टथिवीयोगत टथिवी कस्य योगतः ।
किमर्थं ज्ञाता संज्ञा भूमिः किं पारिभाषिकी ।
गौरित्तीयश्च विख्याता कृतः कक्षाद्वर्गोहि नः ।
स्त्रेन उवाच ।

वंशे स्थायम्भुवे ज्ञासीदज्ञो नाम प्रजापतिः ।
ज्योस्तु इतिता तेन परित्योतातिदुर्मन्त्री ।
सुतीर्षां नाम तस्यास्तु वेको नाम सुतः पुरा ।
अधर्मेनिरतः कामी बलवान् वसुधाधिपः ।
लोकेऽधर्मैकज्ज्ञातः परभार्यापहारकः ।
धर्माचारप्रविष्टाय जगतोऽस्य महर्षिभिः ।
अनुगोषीऽपि न ददावशुभां स यदा ततः ।
प्रापि न मारयित्वैनमराजकभयार्हिताः ।
ममन्युर्नासक्यास्तस्य वनाहे ह्रमकस्यायः ।
तनुकायानुमन्यमानास्तु निर्युतुर्ज्ज्ञातयः ।
शरीरे मातुरंशेन ज्ञात्वाज्ञानसमप्रभाः ।
पितुरङ्गस्य चांशेन धार्मिकी धर्मेचारिणः ।
उत्पन्नो दक्षिणाहस्तान् सधनुः सशरो गदी ।
दक्षितेणोमयवपुः सरत्नकवचाङ्गदः ।
टथुरेवामवद्व्यस्त्राततः टथुरजायत ।
स विप्रैरभिविक्तश्च तपः कृत्वा सुदुश्चरम् ।
विश्वोर्वरेव सर्वस्य प्रभुत्वमगमन् प्रभुः ।
निःस्त्राध्यायवटकारं निर्धनं वीर्य भूतलम् ।
दग्धुमेवोद्यतः कोपाच्छरेणामितविक्रमः ।
ततो गोकुपमाश्रयाय भूः पलायितुस्तुषट् ।
टथुनोऽनुमतस्तस्याः टथुर्दंष्ट्रादभवः ।
ततः स्थितेकदेशे तु किं करोमीति चात्रवीत् ।

टथिवी

टथुरव्यवदवाक्यमोक्षितं देहि सुप्रते । ।
सर्वस्य जगतः शीघ्रं स्थावरस्य चरस्य च ।
तथैव पात्रवीदभूमिर्दुदोह च नराधिपः ।
स्त्रे स्त्रे पाणी टथुर्वत्सं कृत्वा स्थायन्तु व मनुम् ।
तदन्नमभवत् शुद्धं प्रजा जीवन्ति तेन वै ।
ततस्तु ऋषिभिर्दुग्धा वत्सः खोमस्तदाभवत् ।
दोग्धा इहस्त्रातिरभूत् पात्रं वेदस्तपो रवः ।
वेदेव वसुधा दुग्धा दोग्धा मित्रस्तदाभवत् ।
इतो वत्सः समभवत् चौरस्त्वस्त्रं वलम् ।
देवानां काचर्णं पात्रं पितृणां राजतनूदा ।
अन्नकक्षाभवदोग्धा यमो वत्सः सुधारवः ।
अनादुपात्रं नागानां तक्षको वत्सकोऽभवत् ।
विषं चौरं ततो दोग्धा हृतराद्रोऽभवत् पुनः ।
असुरैरपि दुग्धेयमायसे शक्रपौत्रौम् ।
पात्रे मायामभूदन्तः प्रह्लादश्च विरोचनः ।
दोग्धा द्विच्छर्द्धा तन्वासीन्माया वन प्रवर्तिताः ।
यत्तैव वसुधा दुग्धा पुराणाज्ञानमोप्सुभिः ।
कृत्वा वैश्ववं वत्समामपात्रे महीपते । ।
प्रितरक्षोग्धेर्दुग्धा धरा वाचरहस्त्रयम् ।
रौप्यलाभोऽभवदोग्धा सुमाजी वत्स एव तु ।
गन्धर्वश्च पुनर्दुग्धा वसुधा चासुरोग्धेः ।
वत्सं चैचरथं कृत्वा गन्धान् पश्यदथे तथा ।
दोग्धा च सुवचिर्नाम गान्धर्वेदस्य पारगः ।
गिरिभिर्वसुधा दुग्धा रत्नानि विविधानि च ।
औषधानि च दिव्यानि दोग्धा मेरुर्महावनः ।
वत्सोऽभूद्विमर्षाकृत् पात्रं शैलमयं पुनः ।
इत्येव वसुधा दुग्धा चौरं ह्रिन्नप्ररोहयम् ।
पालाशपात्रे दोग्धा तु सानः पुण्यदलाकुलः ।
अक्षोऽभवत्ततो वत्सः सर्वहृत्तगयाधिपः ।
एवमन्येव वसुधा तथा दुग्धा यदेषितम् ॥”

इति मत्स्यपुराणे १० अध्यायः ॥ ॥
अथद्विचरणं भूगोलशब्दे द्रष्टव्यम् । टथ्वी ।
तद्देहिकपर्यायः । गौः १ आ २ जमा ३ क्वा
४ चा ५ कामा ६ चोयो ७ चितिः ८ अवनिः
९ जर्वा १० टथ्वी ११ मही १२ रिपः १३
अदितिः १४ इला १५ निहतिः १६ भूः १७
भूमिः १८ पृथा १९ गातुः २० गोत्रा २१ ।
इत्येकविंशतिटथिवीनामधेयानि । इति वेद
निघण्टो १ अध्यायः । (अन्तरिक्षम् । इति
निघण्टुः ११३ ॥ यथा, ऋग्वेदे १०।१२१।१ ।

“स दाधार टथिवीं यासुतेमां
कक्षे देवाय हविषा विधेम ॥”
“टथिवीव्यन्तरिक्षनाम ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
टथिवीगीता, स्त्री, (टथिवा गीता ।) टथिवी
कथा । यथा,—

“मेमेय । टथिवीगीताः श्लोकाश्च निबोध
तान् ।
यानाह धर्मेध्वनिने जनकायाचितो तुनिः ।
श्रीटथिवुवाच ।
कटमेव वरेणासी मोहो बुद्धिमतामपि ।
येन केन संधर्मेणोऽप्यतिविश्वकचेतसः ।
पूर्वमात्मजवं कृत्वा जेतुमिच्छन्ति मन्त्रिणः ।

टथुः

ततो भृतां च पौरां च निगीवन्ते तथा रिपून् ।
क्रमेणानेन जेष्ठाभ्यो वधं टथ्वीं सन्ध्यागराम् ।
इत्यासक्तधियो नृत्वं न पश्यन्त्यविदूरगम् ।
समुद्रावरणं याति मनुमन्त्रकमयो वधम् ।
कियदात्मजयादेतन्मूर्तिरात्मजये मलम् ।
उत्सृज्य पूर्वं या याता यां नादाय गतः
पिता ।

तां मामतिविश्वदत्ताज्जितुमिच्छन्ति पार्थिवाः ।
मनुजैः पितृपुत्राणां आश्रयाणां विषयाः ।
जायन्तेऽन्यन्तमोहेन ममत्वादतचेतसाम् ।

टथ्वी ममेयं सकला ममेयं
ममेति चेवा मम शान्तयेयम् ।
यो यो नृतेऽन्यत्र बभूव राजा
कुबुद्धिरासीदिति तस्य तस्य ।
इष्टा ममत्वादतचेतमेकं
विहाय मां नृत्तुपथं ब्रजन्तम् ।
तस्यान्यस्तत्र कथं ममत्वं
कृत्वास्तदं मनुप्रभवं करोति ।
टथ्वी ममेवायु परित्यजेता
वदन्ति ये दूतसुखैः स्वशत्रून् ।
नराधिपास्तेषु ममातिहासः
पुनश्च नृपेभ्य दद्यान्मुपेति ॥

श्रीपराशर उवाच ।
इत्येते धरणीगीताः श्लोका मेमेय येः श्रुताः ।
ममत्वं विलयं याति तापमन्त्रं यथा हिमम् ॥”
इति विष्णुपुराणे ४ अंशे २४ अध्यायः ।
टथिवीपतिः, पुं, (टथिवाः पतिः ।) राजा ।
(यथा, मनुः । ७ । १७७ ।
“वर्जोपायेस्तथा कुप्यात् नीतिज्ञः टथिवीपतिः ।
यथास्त्राभ्युपगता न स्युर्मन्त्रोदासीनश्चरः ॥”)
ऋषभनामां वधिः । इति मेदिनी । तं, २३१ ।
यमः । इति हेमचन्द्रः ॥

टथिवीपालः, पुं, (टथिवीं पालयतीति । टथिवी +
पालि + अण् ।) राजा । यथा,—
“बुसुजे टथिवीपालः टथिवीमेव केवलम् ॥”
इति रघुः ।

टथिवीशक्रः, पुं, (टथिवां शक्र इव ।) राजा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥

टथुः, पुं, (प्रथते विख्यातो भवतीति । प्रथ +
“प्रथिन्निदिधृत्वा” संप्रसारणं क्लोपश्च ।)
उणा० १ । २६ । इति कृः सम्प्रसारणश्च ।
जेताशुगे स्वयंवशीषपञ्चमपुः । वैश्वपत्य
दक्षिणकरमथनाज्जातः । प्रजारञ्जनात् आर्ध
राजोपार्धिं प्राप्तः । यथा,—

“अथ ते ऋषयः सर्वे प्रथजमनकृतः ।
गतकल्पमेवं तं जातं वैवं वृपोत्तमम् ।
ममन्युर्दक्षिणं पार्थिं तस्यैव च महात्मनः ।
मथिते तस्य परमौ च सज्जातं खेदेव हि ।
पुनर्मन्युक्षी विप्रा दक्षिणं पार्थिमेव च ।
खकरात् पुत्रवो जज्ञ दादशादिव्यवर्जिनः ।
तप्तकाचवर्णाङ्गो दिव्यमाश्रयात्प्रातः ।
दिवाभरन्शीभाङ्गो दिव्यगन्धशुषेयनः ।

पृथुः

तुङ्गटेन सुवर्णेन कुक्षलाभ्यां विराजते ।
महाकायो महाबाहु रूपेणाप्रतिमो सुवि ।
खड्गबाणधरो धर्मो कवचो च महाप्रभः ।
सर्वलक्षणसम्पन्नः सर्वलक्षणारभूषितः ।
तेजसा रूपभावेन वाचादभिरिव ज्वलन् ।
आद्यमाजगवं नाम धनुर्गच्छ महावरम् ।
इतो दिवि यथा भाति सुवि वेलात्मजस्तथा ।
तस्मिन् जाते महाभागे देवाश्च ऋषयोऽमनाः ।
उत्सवं चक्रिरे सर्वे वेणुस्य तनयं प्रति ।
दीप्यमानः स्वपुत्रा वक्ष्येव महाप्रभः ।
शराश्च दिव्यान्नाथ कवचश्च महाप्रभम् ।
इदामिन्द्रः सङ्घातो माणाच्चाजानपुत्रिकाम् ।
जाते तस्मिन् महाभागे पृथो वीरे महात्मनि ।
संप्रहृष्टानि भूतानि समस्तानि द्विजोत्तमाः ।
सर्वतीर्थानि तोयानि पुण्यानि विविधानि च ।
स्थावराणि चराण्येव अर्थास्तत्सराधिपम् ।
महावीरं प्रजापालं पृथुमेवं द्विजोत्तमाः ।
पृथुं वेणुं वज्रराज्ये अभिषिक्तं चराचरेः ।
देवैर्विप्रेस्तथा सर्वैरभिषिक्तो महाप्रभः ।
राज्ञाश्चैवाधिकारे वै पृथुर्देव्यः प्रतापवान् ।
तदा पित्रा प्रजाः सर्वाः कदा नेवाशुरक्षिताः ।
तेनाशुरक्षिताः सर्वाः सुखैर्भूतुहिरे तदा ।
अशुरागासु वीरस्य नाम राजेत्वभावत् ।
प्रयातस्य सुधीरस्य समुद्रस्य द्विजोत्तमाः ।
आपस्तस्मिन्ने सर्वे भयात्तस्य महात्मनः ।
प्रयातस्य रथस्यापि तस्यैव च महात्मनः ।
दुर्गमार्गं विजोष्यैव समार्गं पर्वता ददुः ।
ज्वलभङ्गं न चकृते गिरयः सर्वे एव ते ।
अजुष्टपण्या पृथिवी सर्वत्र कामधेनवः ।
पर्जन्यः कामवर्षा च वेदधन्वान् महोत्सवान् ।
कुर्वन्ति ब्राह्मणाः सर्वे क्षत्रियाश्च तथापरे ।
सर्वकामफलं वृक्षास्तस्मिन् प्राप्सति राजनि ।
न दुर्मर्त्तं न च आधिनां कालमरणं वृणाम् ।
सर्वं सुखेन जीवन्ति लोका धर्मेपरायणाः ।
तस्मिन् प्राप्सति दुर्द्धर्षं राजराजे महात्मनि ।
इति पाद्मोत्तरखण्डे २६ अध्यायः ॥ * ॥
तस्य माहात्म्यं यथा,—
“पृथुना प्रविभक्ता च शोभिता च वसुध्वरा ।
शस्त्ररत्नवती स्तीता पुरपत्तनशालिनी ।
एवं प्रभावो वेणुश्च राजासीद्राजसत्तमः ।
नमस्तुभ्येव पूज्यश्च भूतिकामैर्नरोत्तमैः ।
ब्राह्मणैर्वेदकामैश्च पृथुर्वेणुः प्रतापवान् ।
आदिकर्ता रथानाश्च योधानां प्रथमो वृषः ।
यो हि योद्धा रथं याति कौर्मेवित्वा पृथुं वृषम् ।
चोररूपान् च संयामान् जेमौ तर्गत कौर्मे-
मान् ।
वैज्यैरपि हि शूनेषु स्वाः स्वा हतीरशुभितैः ।
पृथुदेव नमस्तार्थ्यः सर्वसिद्धिकारसु वः ।
एवं पृथुरभूत् पूर्वं प्रसादाच्चक्रपाणिनः ।
सर्वभूमौ महातेजा दुर्लभश्च सुरासुरैः ।
तस्य पुत्रो हौ । यथा,—
“पृथोः पुत्रौ तु धर्मेनौ जज्ञातेऽन्तर्हिपाणिनौ ।

पृथुकः

शिशुको च हविर्हानमन्तर्हानाङ्गावतः ।
अरेणाभूराजः पुत्रः । यथा, अग्निपुराणी ।
“अयोधस्य पुत्रोऽभूत् ककुत्स्थो नाम वीर्य-
वान् ।
ककुत्स्थस्य अरेणाभूत्स्य पुत्रः पृथुः स्मृतः ॥”
अग्निः । इति मेदिनी । ये, १० ॥ (प्रियव्रत-
वर्गोद्भवस्य विभोः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणी ।
२ । १ । ३८ ।
“सुवत्सुनां तथोद्गीयः प्रस्तारस्तत्सुतो विसुः ।
पृथुस्ततोऽभवत्सुतो नक्तस्यापि गयः सुतः ॥”
तामसमन्वन्तरे ऋषिविशेषः । यथा, मार्कण्डेये ।
७४ । ५६ ।
“ज्योतिर्धामा पृथुः कायश्चैत्रोऽपिर्वलकस्तथा ।
पीवरश्च तथा बलान् । सप्त सप्तयं भवन् ॥”
पृथुः, स्त्री, (प्रयते विस्तारमेतीति । प्रथ + कुः
सम्प्रसारणश्च ।) ह्यङ्गजीरकः । इत्यमरः । २ ।
६ । ३७ ॥ (एतत्पर्यायो यथा,—
“ह्यङ्गजीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
कालाजातो त सुषवी कालिका चोपकालिका ।
पृथ्वीका कारवी पृथ्वी पृथुः ह्यङ्गोपकुक्षिका ।
उपकुक्षी च कुक्षी च दृहङ्गीरक इत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
त्वकपर्णः । हिङ्गुपर्णी । इति मेदिनी । ये, १० ॥
(पर्यायोऽस्या यथा,—
“हिङ्गुपर्णी तु कवरी पृथ्वीका पृथुका पृथुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अहिफेनः । इति शब्दरत्नावली ।
पृथुः, त्रि, (प्रथ + कुः सम्प्रसारणश्च ।) महन् ।
इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ११७ ।
“उल्लसितभूधनुषा तव पृथुना लोचनेन रुचि-
राङ्गि ।।
अचला अपि न महान्तः के चक्षतभाव-
मानीताः ॥”)
निपुणः । इति शब्दरत्नावली ।
पृथुकः, पुं, (पृथुदेव । पृथु + संज्ञार्थं कन् । यद्वा,
प्रयते इति । प्रथ + “अभक्तपृथुकेति ॥” उणा०
५ । ५३ । इति कुक्कं संप्रसारणश्च ।) निपि-
टकः । इत्यमरः ॥ स्त्रीवलङ्गोऽप्ययम् । यथा,—
“दिःस्त्रिमम्रं पृथुकं मुहं देशविशेषकं ।
नात्यन्तशक्तं विप्राणां भण्यं च निवेदने ।
अभक्ष्यश्च यतीनाश्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते ब्रह्मखण्डे २७ अध्यायः ।
(यथास्य गुणाः ।
“पृथुका गुरवो बला कफविट्प्रकारिणः ॥”
इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।
“पृथुका गुरवो भृष्टान् भक्षयेदक्ष्यशक्तान् ।
बावा विटश्च जीर्यन्ति सतुषा भिन्नवर्चसः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ।
“पृथुका गुरवः क्षिप्वा दृष्ट्वा कफवर्धनाः ।
बल्याः सचीरभावात् वातघ्ना भिन्नवर्चसः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

पृथुका

चाचुवमन्वन्तरे देवगन्धर्वः । यथा, हरि-
वंशि । ७ । ३२ ।
“आद्या प्रभूता नभसः पृथुकाश्च दिवौकवः ॥”
पृथुकाः, त्रि, (प्रयते इति । प्रथ + “अभक्तपृथुक-
पाका वयसि ॥” उणा० ५ । ५३ । इति कुक्कं
सम्प्रसारणश्च । यद्वा, पृथु यथा स्थात् तथा
कायति शब्दायते इति । कै शब्दे + कः ।)
बालकः । इति मेदिनी । कै, १२६ ॥ (यथा,
माघे । ३ । ३० ।
“प्रक्रीडितान् रेणुभिरेव तूर्णं
नित्युर्जन्यः पृथुकान् पथिभ्यः ॥”)
पृथुका, स्त्री, (पृथुः स्थूलैव । पृथु + कन् +
टाप् ।) हिङ्गुपर्णी । इति शब्दचन्द्रिका ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“हिङ्गुपर्णी तु कवरी पृथ्वीका पृथुका पृथुः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
बालिका च ।
पृथुकोलः, पुं, (पृथुः कोलः ।) राजवदरः । इति
राजनिर्घण्टः ।
पृथुच्छदः, पुं, (पृथुवच्छदाः पत्राणि यस्य ।) हरि-
दम्बः । इति राजनिर्घण्टः । दृहत्पत्रे, त्रि ।
पृथुपत्रः, पुं, (पृथुनि पत्राणि यस्य ।) रक्त-
लसुनः । इति राजनिर्घण्टः ।
पृथुपलाशिका, स्त्री, (पृथुनि पलाशानि बल्याः ।
कम् । टापि अत इत्वम् ।) शटी । इति
राजनिर्घण्टः । (पर्यायोऽस्या यथा,—
“शटी पलाशी वङ्गयज्या सुत्रता गन्धमूलिका ।
गन्धारिका गन्धवधूर्ध्वः पृथुपलाशिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पृथुरोमा, [न] पुं, (पृथुनि रोमाणि लोम-
स्थानीयानि शब्दान्यस्तेति ।) मल्लः । इत्य-
मरः । १ । १० । १७ । दृहलोमयुक्ते, त्रि ।
पृथुर्ल, त्रि, (पृथुं पृथुत्वमस्माकीति । पृथु +
सिष्ठादित्वात् लच् । यद्वा, पृथुं जातीति । जा +
कः ।) महन् । इत्यमरः । १ । १ । ६० ॥ (यथा,
माघे । १० । ६५ ।
“ओषिष्ठ प्रियकरः पृथुलाह
सार्धमाप सकलेन तवेन ॥”)
पृथुला, स्त्री, (पृथुल + टाप् ।) हिङ्गुपर्णी । इति
जटाधरः । (गुणादयोऽस्या हिङ्गुपर्णीशब्दे
ज्ञातयाः ।)
पृथुशिल्पः, पुं, (पृथुः शिल्पा यस्याः ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः । (पर्यायान्तर-
मस्य यथा,—
“श्लोनाकः शोषणश्च स्यात्तटकङ्कटकुकाः ।
मल्लकपत्रपत्रोऽयं शुकनासकुट्टनटाः ।
दीर्घहन्तोऽरजुश्चापि पृथुशिल्पः कटभरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पृथुशेखरः, पुं, (पृथु महन् शेखरं व्रद्धं यस्य ।)
पर्वतः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
पृथुस्त्वः, पुं, (पृथुः स्थूलः स्वस्थो यस्य ।) शूकरः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

एष्वी

एष्वर्क, स्त्री, (एषु पुण्यप्रदत्तात् महदुदकं यस्य ।) तीर्थभेदः । यथा,—

“ते श्रुत्वा ऋषयः सर्वे तीर्थमाहात्म्यसुतमम् ।
कपालमोचनमिति नाम चक्रुः समागताः ॥
तत्रापि सुमहतीर्थं विन्वामित्रस्य विभुतम् ।
ब्राह्मण्यं लब्धवान् यत्र विन्वामित्रो महासुनिः ॥
तस्मिंस्तीर्थवरे काला ब्राह्मण्यं लभते भुवम् ।
ब्राह्मणसु विमुह्यता परं परमवाप्नुयान् ॥
ततः एषूदकं गच्छेन्मित्रयो नियताग्रजः ।
तत्र सिद्धसु ब्रह्मर्षी ब्रह्मगुणमि नामतः ॥
जातिसरो ब्रह्मगुणसु गङ्गाहारे तदा स्थितः ।
अन्तर्काकं ततो दृष्ट्वा पुत्रान् वचनमब्रवीत् ॥
इह मेयो न पश्यामि नयध्वं मां एषूदकम् ।
विन्वाय तस्य तद्भावं ब्रह्मगुणो तयोधनाः ॥
तं वे तीर्थसुपाणिन्यः सरस्वत्यास्तपोधनम् ।
अ तैः पुत्रैः समानीतः सरस्वत्यां समागुनः ॥
श्रुत्वा तीर्थगुणान् सर्वान् प्रादिदम्बविसतमः ।
सरस्वत्यासु तोरे यः संख्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
एषूदके जप्यपरो जैनं शो मरणां लभेत् ।
तत्रैव ब्रह्मयोऽस्ति ब्रह्मया यत्र निर्मिता ॥
एषूदकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः ।
चतुर्वर्गस्य दृष्टार्थमात्मज्ञानपरोऽभवत् ॥
तस्याभिधायनः कटिं ब्रह्मगोऽयत्तजन्मनः ।
सुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां चक्षियास्तथा ॥
कदम्बा वैश्यजातीयाः पद्मं गृह्णास्ततोऽभवन् ।
पातुर्वर्ग्यं ततो दृष्ट्वा आश्रमस्थानं सुतास्ततः ॥
एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोनीतिवञ्जितम् ।
तत्र काला सुक्तिकामः पुनर्योनिं न पश्यति ॥”

इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

(यथा च महाभारते । ३ । ८३ । ३२—३६ ।
“ततो गच्छेत् राजेन । तीर्थं जेतोऽव्ययमुत्तमम् ।
एषूदकमिति ख्यातं कार्तिकेयस्य वै शृप । ॥
तत्राभिवेकं कुर्वीत पितृदेवाद्यैरेतः ।
अज्ञानात् ज्ञानतो वापि क्षिया वा पुरुषेण वा ॥
यन्किञ्चिदशुभं कर्मे लतं मातुषवृद्धिना ।
तत् सर्वं नश्यते तत्र ज्ञानमात्रस्य भारत । ॥
अन्यमेवमप्यपि जमते स्वर्गमेव च ।
पुण्यमाहुः कुरुक्षेत्रं कुरुक्षेत्रात् सरस्वती ॥
सरस्वत्याश्च तीर्थानि तीर्थेभ्यश्च एषूदकम् ।
उत्तमं सर्वतीर्थानां यस्यजेदात्मनस्तनुम् ॥
एषूदके जप्यपरो न तस्य मरणं भवेत् ।
गीतं वनकुमारेण आसेन च महात्मना ॥
वेदे च नियतं राजन्नभिगच्छेत् एषूदकम् ।
एषूदकात् तीर्थतमं नान्यतीर्थं कुरुद्वज ॥
तस्मैध्वं तत् पवित्रं पावनं च न संशयः ।
तत्र काला दिवं याप्ति वेऽपि पापकृता नराः ।
एषूदके नरमेव । एवमाहुर्मनीषिणः ॥”)

एषूदकः, पुं, (एषु महदुदरं यस्य ।) मेघः । इति हारावली । ८० । दृष्टव्यञ्जनी, त्रि ।

एष्वी, स्त्री, (एषुः स्थूलत्वगुणयुक्ता । “वोतो गुण-
वचनात् ॥” ४।१।४४। इति ङीष् ।) एष्विवी ।
(यथा, देवीभागवते । ३ । १३ । ८ ।

एश्विः

“मधुकैटभयोर्मैद्वयोगीत मेदिनी ख्याता ।
धारणाच्च धरा प्रोक्ता एष्वी विस्तारयोगतः ॥”
एषोर्दृष्टित्वस्त्रीकारादेतन्नाम । यथा, अचि-
पुराणे ।

“दृष्टित्वमनुप्राप्ता देवी एष्वी तथोच्यते ॥”
द्विकुपत्री । लघ्वणीरकः । इत्यमरः । २ । ६ ।

३७, २।६ । ४० । (यस्याः पंथायो यथा,—

“लघ्वणीरः सुगन्धश्च तथैवोद्गारशोधनः ।
कालाजानीतु सुवरी कालिका चापकालिका ॥
एष्वीका कारवी एष्वी एषुः लघ्वोपकुञ्चिका ।
उपकुञ्चो च कुञ्चो च दृष्टव्योरेक इत्यपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
दृष्टार्थत्वात् । इति हेमचन्द्रः । पुनर्नवा ।
स्थूलैः । इति राजनिर्घण्टः । (सप्तदशाक्षर-
पादकम्बोदेः । इति ह्रस्वोमङ्गरी । अथ
लघ्वणादिकं ह्रस्वः शब्दे द्रष्टव्यम् ।)

एष्वीका, स्त्री, (एष्वी + स्वार्थे कन् ।) दृष्टदेवा ।
इत्यमरः । २ । ४ । १२५ । (अस्याः

पंथायो यथा,—

“एतास्तृणा च बहुला एष्वीका त्रिपुटापि च ।
भद्रेणा दृष्टदेवा च चक्रवाता च निष्कुटिः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
छप्पेना । लघ्वणीरकः । इति रत्नमाला ।
द्विकुपत्री । इति राजनिर्घण्टः ।

एष्वीकुरवकः, पुं (एष्वीं भूमौ कुरवक इव ।)
अतमन्दारकः । इति राजनिर्घण्टः ।

एष्वीनं, स्त्री, (एष्वीं जायते इति । जन + ङः ।)
गङ्गलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ।

एदाकुः, पुं, (पदंते इति । पदे अपानशब्दे +
“पदेनिन्” सम्प्रसारणमलोपश्च ।) उणा० ३ ।
८० । इति काकुः रेफस्य सम्प्रसारणं अलो-
पश्च ।) सर्पः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ । (यथा,
महाभारते । ६ । १७८ । २७ ।

“स भीमं सहस्राभ्येत्य एदाकुः कुपितो भृशम् ।
जयाहाजगरो यादो भुजयोऽभयोर्वज्रात् ॥”
दृष्टिकः । यावः । चित्रकः । इति मेदिनी ।
के, १०५ । कुङ्गरः । दृष्टः । इति संक्षिप्तसारो-
णादित्तिः ॥

एश्विः, त्रि, (सृज्यते इति । सृष्टि संसर्गश्च + “दृष्टि-
एश्वीति ।” उणा० ४।५२ । इति नि निपातनात्
साधुः ।) अल्पतनुः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ।
(यथा, महाभारते । १३ । २६ । ८६ ।

“दद्यां एश्विं दृष्टतौ विप्रलब्धौ
शिवान्द्वौ भगिनौ सुप्रसन्नाम् ।
विभावरीं सर्वभूतप्रतिष्ठां
गङ्गां गता ये त्रिदिवं गतास्ते ॥”)

खञ्जदुर्बलात्पाशः । इति भरतः । (युक्-
वर्गः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६० । ३ ।

“धेनुश्च एश्विं दृष्टमं सुरेतसम् ॥”

“एश्विं युक्त्वर्षी धेनुम् ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
प्राप्ततेजाः । यथा, ऋग्वेदे । १० । १८६ । १ ।
“आयं गौः एश्विरकमोद्वदन्नातरं पुरः ॥”)

एश्विः

एश्विः, स्त्री, (सृपति ब्रह्मजातं सृज्यते इति वा ।
सृष्टि + “दृष्टिः सृष्टीति ।” उणा० ४।५२ । इति नि
निपातनात् साधुः ।) दृष्टिः । इति शब्दरत्ना-
वली । (अत्रम् । वेदाः । जनम् । अन्तम् ।
इति महाभारतम् । १२ । ३४१ । ४४ ।) सुन-
पोराजपत्नी । सैव जन्मान्तरे देवकी भूता ।
इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ॥

एश्विका, स्त्री, (एश्वी जले कायति शोभते इति ।
के + कः । यद्वा, एश्वि खल्यं कं जलं यज ।)
कुम्भिका । इति शब्दमाला ॥

एश्विगर्भः, पुं, (एश्विर्वेदादयो गर्भे यस्य । यथा,
एश्विः जन्मान्तरजातदेवकी तस्याः गर्भे उन्-
मतिस्थानत्वेनाख्यस्येति । अथ ।) श्रीलङ्घः ।
इति हारावली । ६ । (अथ निवर्त्तयैषा
महाभारते । १२ । ३४१ । ४४ ।

“एश्विरित्युच्यते चात्र वेदा आपोऽन्तं

तथा ।

ममैतानि सदा गर्भः एश्विगर्भस्ततोऽसृज्यम् ॥”)
एश्विपर्णी, स्त्री, (एश्वि खल्यं पर्णमस्याः । ङीष् ।)

लताविशेषः । चाकुलिया इति भावा । चक-
रौन इति हिन्दी भावा । तत्पंथायः । एषक-
पर्णी २ चित्रपर्णी ३ अक्षिर्वज्रिका ४ क्रो-
विना ५ सिंहपुष्पी ६ कणशः ७ धावनिः ८
गुहा ९ । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥ केचित्तु
एश्विपर्णीद्विचतुष्कं चाकुलिया इति ख्याता-
याम् । क्रोदुविनादिपञ्चकं विराणकौद इति
ख्यातायामिच्छादुः । एतत्तु वेदा न अदृश्यते । तं
हि कलश्यादिशब्देन एश्विपर्णीमेव युज्यन्ति ।
एश्विपर्णी सिंहपुष्पी चित्रपर्णी कटुसिंह-
पुष्पी अनयोरेक्यभेदात्तत्रैवैकार्था इति केचित्तु ।
इति भरतः ॥ अपि च ।

पिष्टपर्णी १० जाङ्गली ११ क्रोदुपुष्पिका १२
पूर्णपर्णी १३ कणशी १४ क्रोदुकमेखला १५
दीर्घा १६ श्रृगालवृक्षा १७ त्रिपर्णी १८ सिंह-
पुष्पिका १९ दीर्घपर्णा २० अतिगुहा २१
दृष्टिला २२ चित्रपर्णिका २३ । इति साङ्गे
रत्नमाला । महागुहा २४ श्रृगालविन्ना २५
घमनी २६ मेखला २७ जाङ्गलिका २८ एश्वि-
पर्णी २९ दीर्घपर्णी ३० । इति राजनिर्घण्टः ।
अक्षिपर्णी ३१ धावनी ३२ । इति भावप्र-
काशः ॥ अस्या गुणाः । कटुत्वम् । अतीसारकास
वातरोगक्षरोष्माद्वज्रदाहनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ निद्रोपघ्नत्वम् । दृष्टत्वम् । मधु
रत्वम् । सरस्त्वम् । आसराकातोसारदृष्ट्वमि-
नाशित्वञ्च । इति भावप्रकाशः ॥ यादृष्टत्वम्
इति राजवल्लभः ॥

एश्विभङ्गः, पुं, (एश्वी भङ्गं यस्य ।) श्रीलङ्घः ।
इति शब्दमाला ॥

एश्विशङ्खः, पुं, (एश्विर्वेदादयः शङ्खमिवाव्य ।
विष्णुः । इति शब्दमाला ॥ (एश्वि खल्यं शङ्ख-
मिव शङ्कायं यस्य ।) गणेशः । इति त्रिकाङ्क
शेषः ॥

एषी, स्त्री, (सृष्टि जनमिति । सृष्टि-निः । ततो वा ङीष् ।) वारिपर्वी । इति शब्दरत्नावली । (विवरणमस्या वारिपर्वीशब्दे ज्ञातव्यम्) कुम्भिका । इति भूरिप्रयोगः ।

एष, उ सके । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-सेट् । ङावेट् ।) उ, पर्विता एषा । इति दुर्गादासः ।

एषन्, स्त्री, (पर्वति सिञ्चतीति । एष सेचने + “वर्तमाने एषदृष्टव्यमिति ।” उणा० २ । ८४ । इति । अतिप्रत्यये गुणाभावश्च निपात्यते । शब्दस्य कार्यं विज्ञेयम् ।) जनविन्दः । इत्यमरः । १ । १० । ६६ । यथा, “एषदपवचविद्यानायेन लुठति ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे ८ अध्यायः ।

“एषत् जनविन्दस्तद्वत् अपरस्वयं नृदुना विद्यानायेन लुठति सङ्कटयति ।” इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । इदं द्विवचनबहुवचनान्तमपि भवति ।

एषन्, पुं, (पर्वतीति । एषि सके + “एषिरङ्गिभ्यां कित् ।” उणा० ३ । १११ । इति अतश्च । च च कित् ।) विन्दः । इत्यमरः । १ । १० । ६६ । (यथा, रघौ । ३ । ३ ।

“करीव सिक्तं एषतेः प्रयोमुचां
शुचिचपाये वनराजिपल्लवम् ॥”)

श्वेतविन्दयुक्तमृगः । इति मेदिनी । ते, १३५ । तत्पर्यायः । रघुः २ श्रवणपृष्ठकः ३ । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये । “हरिणार्थं कुरङ्गकरालान्तमाल-शरभश्च दंष्ट्रा एषतत्प्राक् स्वरजगमाटकाप्रभृतयो जङ्गला नृगाः । कषाया मधुरा लघवो वात-पित्तहरास्तीक्ष्णा कृदा वस्त्रशोधनाश्च ॥” *॥ इपदराजस्य पिता । यथा, महाभारते । १ । १३१ । १७ ।

“भरद्वाजसखा चासीत् एषतो नाम पार्थिवः । तस्यापि इपदो नाम तदा समभवत् सुतः ॥” मङ्गलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेषः । यथा,—
“आदर्शमङ्गलः श्वेतमङ्गलो रक्तमङ्गलश्च मङ्गलः एषतो रोधपुत्र इत्यादिभ्यः ॥” इति सुश्रुते कल्पस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।

एषताम्यतिः, पुं, (एषतां विन्दुनां पतिर्नेता इत्यनुक्त समासः ।) वायुः । इति जटाधरः । (यथा, माघे । ६ । ५५ ।

“गजपतिद्वयसौरपि हेमन-
स्तुहिनयन् सरितः एषताम्यतिः ।
सज्जितसन्ततिमध्वगयोधिता-
मतनुनातनुतापलतं दृशाम् ॥”)

एषताम्, पुं, (एषतो नृगविशेषोऽथ इव गति-साधनं वाहनो वा यस्य ।) वायुः । इत्यमरटीकायां भरतः ।

एषती, स्त्री, (एषत + स्त्रियां ङीष् ।) श्वेतविन्दयुक्ता नृगी । इति मेदिनी । ते, १३५ । (यथा, रघुः । ८ । ५६ ।

“एषतीसु विजोन्मभीचिर्तं
भवनावतलतासु विश्रमाः ॥”)

एषतृकः, पुं, (एषते सिञ्चते सिञ्चते इति । एष + अतिः । ततः संज्ञायां कन् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । ८ । ८६ । (यथा, रघौ । ७ । ४५ ।

“अप्यहंभागे परवाणलूना
घतुर्भुतां हस्तवतीं एषतृकाः ॥”)

एषदन्तः, पुं, (एषन् नृगविशेषोऽथ इव वाहको यस्य ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ८७ । ४ ।

“स हि खल्वत् एषदन्तो युवा गयोऽथ इष्टान-
स्तवीविभिराहतः ॥”)

राजविभेदः । यथा, महाभारते । १० । ८ । १२ ।

“अथः सदन्तो वध्रश्चः पृथुवेगः पृथुश्रवाः ।
एषदन्तो वसुमनाः क्षुपश्च सुमहावजः ॥”)

विरूपस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । ६ । १ ।

“विरूपः कर्तुमान् शम्भुरम्बरीषसुताश्चयः ।
विरूपात् एषदन्तोऽभूत् तत्पुत्रस्तु रथीतरः ॥”)

एषदाण्यं, स्त्री, (एषङ्गिः दधिमिन्द्रभिः सहित-
माण्यम् ।) सदध्याण्यम् । दधिमिश्रितघृतम् । इत्यमरः । २ । ७ । २४ । (यथा, ऋग्वेदे । १० । ६० । ८ ।

“तस्माद्वयज्ञात् सर्व्वहुतः सन्तं एषदाण्यम् ।
पशून्तांश्चक्रे वायथानारगयान् यथास्याश्च ये ॥”)

“एषदाण्यं दधिमिश्रमाण्यम् ।” इति तज्जाय्ये सायनः ।)

एषइलः, पुं, (एषदेव बलमस्य ।) वायुश्च । यथा,—

“धुविचमरुदान्दोलः कुचैवचामरानिलः ।
एषइलस्तु वायुश्चः कुवेरे तु प्रमोदितः ॥”)

इति शब्दमाला ।

एषन्तिः, पुं, (पर्वति सिञ्चतीति । एष सेचने + अतिप्रत्ययः । निपातनात् साधुः ।) विन्दः । यथा,—

“पयःएषन्तिभिः सृष्टा वान्ति वाताः शनैः
शनैः ॥”)

इति भरतदृष्टजाम्बवतीविजयकाव्यम् ।

एषभाषा, स्त्री, (पर्वतीति । एष सके + कः । एषा-
न्तवर्षिणी भाषा यत्र ।) अमरावती । इति शब्दरत्नावली ।

एषाकरा, स्त्री, (एष + भावे क्तिप् । एषे सेचनाय
आकीर्त्यते इति । आ + क + अप् + टाप् । प्रातः सन्ध्यायाश्चास्या उपरि जलसेचनादेव
तथात्वम् ।) क्षुद्राश्रिता । इति शब्दचन्द्रिका ।
वाट्खारा इति भाषा ।

एषातकं, स्त्री, (एषन्तं एषदाण्यम् आतकते हस-
तीति । तक् + अच् । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
दधियुक्तघृतम् । इति हेमचन्द्रः ।

एषोदरः, त्रि, एषददरं यस्य । (“एषोदरादीनि
यथोपदिष्टम् ।” ६ । ३ । १०६ । इति तलोपः ।)
मनीषादित्वात् तलोपः । इति दुर्गादासः ।

“भवेद्दद्यां गमाहंसः सिंहे वर्याविप्रययात् ।
वर्यादिप्राश्न गूढात्मा वर्यालोपात् एषोदरः ॥”
इति गोपीचन्द्रकृतकारिका ।

एषोदानं, स्त्री, क्षुद्रोपवनम् । मनीषादित्वात् एषत-
स्तकारणोपः । इति सुश्रुतेषोटीकायां दुर्गा-
दासः ।

एषं, स्त्री, (एषते सिञ्चते इति । एष “तिथपृष्ठ-
गुणययप्रोथाः ।” उणा० २ । १२ । इति यक्-
प्रत्ययेन निपातनात् सिद्धम् ।) शरीरपञ्चा-
ङ्गागः । इत्यमरः । २ । ६ । ७८ । पीठ इति
भाषा । (यथा, मनी । ४ । ७२ ।

“न विगर्ह्य कथां कुर्याद्भिर्मांसं न धारयेत् ।
गवाश्च यान् एषेन सर्व्वेषु विगर्ह्यते ॥”)

चरममात्रम् । इति मेदिनी । ठे, ७ ।

(स्त्रीविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । ८ । १ । १ । ५ ।

“निवृत्तस्त्रीमात्रयन्तरं एषं निरमिमीत ॥”)

एषप्रत्यिः, पुं, (एषस्य प्रत्यिः ।) गङ्गुः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४४६ । जूज इति भाषा ।

एषतः, [त्] च, (एष + “प्रतियोगे पञ्चस्था-
स्तसिः ।” ५ । ४ । ४४ । इत्यस्य “आद्यादिभ्य
उपासंस्थानम् ।” इति वार्तिकोक्त्या तसिः ।)
पञ्चात् । यथा, भट्टिः । १ । २४ ।

“तं एषतः प्रष्टुमियाय नञ्जो
हिंसेपु रोधास्त्रधरः कुमारः ॥”)

एषदेशे । (यथा, मनी । ८ । ३०० ।

“एषतस्तु शरीरस्य नीतमाङ्गे कथञ्चन ।
अतोऽन्यथा तु प्रहरन् प्राप्तः स्यात् चौर-
किल्बिषम् ॥”)

एषदृष्टिः, पुं, (एषे दृष्टिर्दर्शनं यस्य ।) भक्तकः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

एषमांसादः, त्रि, (एषे परोक्षे मांसाद इव ।
असमन्वितजनकवाक्यकथनादस्य तथात्वम् ।)
वाक्वाभिधायी । इति त्रिकाण्डशेषः । “चोगोल-
खोर इति पारस्यभाषा । (एषमांसमतीति ।
अण् । एषमांसभक्षके, त्रि ॥)

एषमांसादनं, स्त्री, (एषे परोक्षे मांसादनं
मांसभक्षयमिव कीर्तनस्यास्यानिजनकत्वात् ।)
परोक्षे दोषकीर्तनम् । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
२६५ । तद्वति, त्रि ॥ (एषमांस + अद् +
कर्त्तरि ल्युः । एषमांसभक्षके, त्रि ।)

एषवंशः, पुं, (एषस्य वंशः वंश इव दृक् इत्यर्थः ।)
एषास्थि । पिठेर दंडा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । रीटुकः २ । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
सुश्रुते शरीरस्थानं ६ अध्याये ।

“तत्र एषवंशस्तुभयतः प्रतिश्रोणी काकमस्थिनी
कटीतद्वयं नाम मर्मभौ ।”) स तु मांसमा-
त्रेण भवति । इति सुश्रुतेषः ।

एषवाट्, [व] पु, (एषं युगपार्थं वह-
एषवाट्, [व] तीति । वह + णि ।) युगपार्थग-
हवः । पांटे बांधा गह इति भाषा । इत्यमरः ।

(एषं एषभागं वहतीति । वह + णि । पञ्चा-
ङ्गागवाहकः । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्व्वणि ।
५५ । ३१ ।

“दासकं एषवाहन्तु क्षत्वा केशव ईश्वरः ।

आयिषमखं संयोष्य शरे कस्मिंश्चिदीश्वरः ।
 अनेन त्वां दृष्ट्वाप्ययं यदि शक्नोति वारय ॥”
 पृष्ठवाङ्मः, पुं, (पृष्ठे वाङ्मं बह्वनीयद्रथमस्य ।)
 भारवाहकद्वयः । तत्पर्थायः । खौरी २ पृष्ठः
 ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३०६ ॥
 पृष्ठद्वङ्गः, पुं, (पृष्ठे द्वङ्गमस्य । द्वङ्गस्य वक्रभावेन
 पृष्ठगमनान् तथात्वम् ।) वनच्छागः । इति
 हेमचन्द्रः । ४ । ३४४ ॥
 पृष्ठद्वङ्गी, [नृ] पुं, (पृष्ठे द्वङ्गमिव अस्यास्तीति ।
 द्वङ्ग + इतिः ।) भीमसैनः । नपुंसकम् ।
 महिषः । इति मेदिनीशब्दरत्नावली ॥
 पृष्ठोदयः, पुं, (पृष्ठेनोदयोऽस्य ।) मेघद्वयकर्कट-
 धनुर्मेकरसीनलमाः । यथा, ज्योतिस्तत्त्वे ।
 “अतो गोपतिर्युग्मश्च कर्कटोऽप्यन्यथा ।
 निशासंज्ञाः स्मृताश्चेति शेषाश्चाप्ये दिनात्मकाः ॥
 निशासंज्ञा विमिषुनाः स्मृताः पृष्ठोदयास्तथा ।
 शेषाः शीर्षाद्या स्मृते मोनश्चोभयसंज्ञकः ॥”
 पृष्ठं, स्त्री, (पृष्ठानां स्त्रीविशेषाणां समूह
 इति । पृष्ठ + “प्राञ्जयमाणववाहवाद् यत् ।”
 ४ । २ । ४२ । इत्यस्य “पृष्ठादुपसंख्यानम् ।”
 इति वार्तिकोक्त्या यत् ।) पृष्ठानां समूहः ।
 इत्यमरः । ३ । २ । ४२ ॥
 पृष्ठाः, पुं, (पृष्ठेन बह्वतीति । पृष्ठ + यत् ।)
 पृष्ठेन भारवाहकाश्च । तत्पर्थायः । खौरी
 २ । इत्यमरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा, महा-
 भारते । १ । २२२ । ४६ ।
 “पृष्ठानामपि चान्द्रानां वाजिकानां जनार्दनः ।
 ददौ शतसहस्राणि कन्याधनमनुत्तमम् ॥”
 धारके, चि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । १० ।
 “ऋतेन हि ध्या लुभमिदं दत्तः
 पुमो अग्निः पयसा पृष्ठेन ॥”
 “पृष्ठेन धारकेण पयसाक्तः ।” इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥)
 पृष्ठाः, चि, (पृष्ठिः । पृष्ठोदरादित्वात् साधुः ।)
 प्रज्ञः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पार्थिवः ।
 तत्र स्त्रीलिङ्ग । इत्युणादिकोषः ॥
 पू, क पूर्त्ता । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा-
 पर-सक-संट् ।) क, पारयति । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 प, लि गि लि पालने । पूर्त्ता । इति कविकल्प-
 द्रुमः ॥ (क्रा-०-का-०-च-पर-सक-संट् ।) चि,
 पूर्त्तास्ति । स्वत्ययोदिदित्यत्र पूर्वजनान्न
 निहातस्य नः । गि पृथ्वाति । कौ तु पूर्ति-
 रित्येव मनीषादित्यान्न निः । लि, पिपत्ति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 पेचकः, पुं, (पचति पच्यते वा । पच +
 “पचिमथोरिच ।” उणा० ५ । ३७ । इति
 वुन् । उपधाया अत इच ।) पचिर्विशेषः ।
 पेचा इति भाषा । तत्पर्थायः । उलूकः २
 वायसारातिः ३ । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥
 प्रकाशः ४ दिवाभ्यः ५ वक्रनासिकः ६ हार-
 नेत्रः ७ दिवाभीतः ८ नखाग्रौ ९ पीयुः १०

घर्घरः ११ काकभीरुः १२ नक्तचारी १३ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ निशाचरः १४ कौशिकः
 १५ रूपनाशनः १६ पेचः १७ रक्तनासिकः १८
 भीरुकः १९ । इति शब्दरत्नावली ॥ करिपुच्छ-
 मूलोपान्तः । गुदाच्छादकमांसपिच्छविशेषः ।
 इत्यमरः । ३ । ३ । ६ ॥ पर्यङ्कः । यूकः । इति
 विश्वः ॥ मेघः । इति शब्दरत्नावली ॥
 पेचकी, [नृ] पुं, (पेचकोऽस्यास्तीति । पेचक +
 इतिः ।) हस्ती । इति शब्दरत्नावली ॥
 पंचिलः, पुं, (पच + बाहुलकात् इलच् अत
 इच ।) हस्ती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पेचु, स्त्री, (पच्यते इति । पच + उन् । अत
 इत्वच् ।) पेचुली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पेचुली, स्त्री, (पच्यते इति । पच + उलच् । अत-
 इत्वं गौरादित्वात् ङीष् ।) प्राकभेदः । कपु
 इति स्यातः । यथा,—
 “केचुकं पेचुली पेचु नाङ्गोचो विन्दरोचनः ॥”
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 पेटः, पुं, (पेटतीति । पिट + अच् ।) प्रहस्तः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ पेटके, स्त्री । इत्यमरः ।
 २ । १० । ३० ॥
 पेटकः, पुं, (पेटतीति । पिट + ण्वल् ।) वंश-
 वेचादिमयसमुद्रकप्रायः । पेटारी इति पेटो
 इति पेटा इति च स्यातः । तत्पर्थायः ।
 पिटकः २ पेटा ३ मञ्जवा ४ । इत्यमरः । २ ।
 १० । ३० ॥ आद्यौ स्वल्पपेटिकायाम् । परौ
 महापेटिकायामिति स्वाभौ ॥ समूहः । इति
 मेदिनी । के, ११७ ॥
 पेटाकः, पु, (पेटक + एधोदरादित्वात् साधुः ।)
 पेटकः । इति भरतहृत्पदकोषः ॥
 पेटिका, स्त्री, (पिटतीति । पिट + ण्वल् । कापि
 अत इत्वम् ।) हृत्विशेषः । पेटारि इति
 भाषा । तत्पर्थायः । कुवेराची २ कुलिङ्गाची
 ३ लज्जल्लङ्का ४ । इति रत्नमाला ॥ (यथा,—
 “पेटिकान्मलखेपाच्च योनिर्भिन्ना प्रशास्यति ॥”
 इति वैजयकप्रपाणिन्यस्य योनिचापदधि-
 कारे ।)
 पेटो, चि, (पेट + गौरादित्वात् ङीष् ।) पेटकः ।
 इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥
 पेटा, स्त्री, (पेटा । एधोदरादित्वात् साधुः ।)
 मञ्जवा । महापेटिका । इत्यमरभरतौ ॥
 पेण, ऋ पेधे । गतौ । ऋधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
 (आ-०-पर-सक-सं-संधे अक-संट् ।) ऋ,
 अपिपेयत् । पिपेयत् । इति दुर्गादासः ॥
 पेल्वं, स्त्री, (पीयते इति । पा पाने + “अन्धीभ्यो
 ऽपि ङश्चान्ते ।” उणा० ४ । १०५ । इति
 इत्वन् ।) अन्ततम् । छतम् । इत्युणादिकोषः ॥
 (पु, पतनश्रीलः पशुः । छागः । यथा, वाज-
 सनेयसंहितायाम् । २६ । ५८ ।
 “सावित्री वारुणः छाग एकाग्रतिपात् पेल्वः ॥”
 “पेल्वः पतनश्रीलो वेगवान् पशुः ॥” इति
 तद्भाष्ये महीधरः । तथाच ऋग्वेदे । ७ । १८ । १७ ।

“विंशं चित् पेल्वेना जघान ॥”
 “पेल्वेन छागेन जघान घातयामास ।” इति
 तद्भाष्ये सायनः ॥)
 पेयं, स्त्री, (पीयते इति । पा पाने + कर्मणि
 यत् । “इदयति ।” ६ । ४ । ६५ । इति आत
 इत् ततो गुणः ।) जलम् । इति मेदिनी । ये,
 ३६ ॥ दुग्धम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अष्टविधा-
 ज्ञानगतामविशेषः । यथा,—
 “भोव्यं पेयं तथा चूयं सेहं खाद्यञ्च चर्वयम् ।
 निष्येयश्चैव भयं स्यादन्नमदविधं स्मृतम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 पातये, चि । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥ (यथा,
 महाभारते । १४ । ४४ । १० ।
 “सर्वेषां भक्ष्यभोग्यानामन्नं परममुच्यते ।
 द्रवाणाञ्चैव सर्वेषां पेयानामपि उत्तमाः ॥”)
 पेया, स्त्री, (पीयते इति । पा + यत् । तत्तदापि)
 सिकथसमन्वितपेयद्रव्यम् । अस्या गुण्याः ।
 “पेया स्वेदाग्निजननी वातवर्त्तोऽनुजोमनी ।
 क्षुतृष्णाग्निदौर्बल्यकुक्षिरोगविनाशिनौ ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 मिश्रेया । इति शब्दचन्द्रिका ॥ आया । अन्ध-
 मन्त्रम् । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥
 पेयूषः, पुं, स्त्री, (पीय पाने + “पीयेत्त्वन् ।”
 उणा० ४ । ७६ । इति ऊवन् बहुलवचनात्
 गुणः ।) अभिनवं पयः । इत्यमरः । नव-
 प्रस्ताया गोः सप्तदिनाभ्यन्तरीयद्रव्यम् । यथा,
 “आसन्नरात्रप्रभयं क्षीरं पेयूष उच्यते ॥”
 इति हारावली ॥
 “पीयते पेयूषः पीडु पाने नास्तीति यूषः नृद्व-
 न्यान्तः स्त्रीवच । पीयूषश्च अपि पीयूषपेयूषे नव
 सप्तदीनावधीति शब्दाख्यः ॥” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ (यथा, मनुः । ५ । ६ ।
 “श्लेष्मं गन्धं पेयूषं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”)
 अन्ततम् । अभिनवसर्पिः । इत्युणादिकोषः ॥
 पेरः, पुं, (पीयते इति । पीड् पाने + “मि-
 पीभ्यां रः ।” उणा० ४ । १०१ । इति रः ।)
 वङ्गिः । छ्येयः । इत्युणादिकोषः । सप्तमः । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥ (चि, रक्षकः । यथा, ऋग्वेदे ।
 ६ । ७४ । ४ ।
 “नरो हितमवमेहति पेरवः ॥”
 “नरो नेतारः पेरवः । पा रक्षणे । मापोरित्ते
 रन्निति वनुप्रत्ययः । सर्वेभ्य रक्षकाः ।” इति
 तद्भाष्ये सायनः ॥ पूरकः । यथा, ऋग्वेदे ।
 ५ । ८४ । २ ।
 “प्र या वाजं न देवन्तं पेरुमस्यस्यर्जुनि ॥”)
 पेरोजं, स्त्री, उपरत्नविशेषः । पीरोजा इति यवन-
 भाषा । तत्पर्थायः । हरिताम्रम् २ पेरजम्
 ३ । तद्विविधम् । भस्माङ्गं हरितञ्च । तस्य
 गुणाः ।
 “पेरजं सुकषायं स्यान्नधुरं दीपनं परम् ।
 स्वावरं जङ्गमश्चैव संयोगाच्च यथा विषम् ॥
 तत् सर्वं नाशयेत् शीघ्रं मूलभूतादिदोषजम् ॥”

पाठान्तरं यथा,—

“पिरनं सुकवायं स्थाप्यधुरं दीपनं दधीः ।
स्थावरादिविवर्तं स्थाहरितचापरं द्रव्यम् ।
श्रोताङ्गं नाशयेच्छीघ्रं मूर्ध्नि तिमिरभूतजम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ।

पेल, ऋ चावे । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-चावे अक०-गतौ सक०-सेट् ।) ऋ,
अपिपेलन् पिपेलतुः । चाजः कव्यः । इति
दुर्गादासः ॥

पेलं, ङी, (पेलति सदा चलतीति । पेल + अच् ।)
अङ्गकोषः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २७५ ॥

पेलवं, चि, (पेलं कम्पनं वातीति । वा + कः ।)
विरलम् । अत्र सावकाशत्वं प्रकारः । इत्यमर-
भरतौ ॥ छशः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ११३ ॥
कोमलम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ४ ।)

“पदं सहेतु भ्रमरस्य पेलव

श्रिरीषपुष्पं न पुनः प्रतन्निवः ॥”)

पेल, ऋ ङ संवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) ऋ, अपिपेलतु । ङ,
पेलते । इति दुर्गादासः ॥

पेशलः, चि, (पिश्र अवयवे + भावे चन् । पेशं
जातीति । जा + कः । यद्वा, पेशोऽस्यास्तीति ।
विभ्रादित्वात् लच् ।) चावः । (यथा, देवी-
भागवते । ५ । ६ । ५६ ।)

“महिषस्य वचः श्रुत्वा पेशलं मन्त्रिषत्तमः ।
जगाम तरसा कामं गजान्तरथसंयुतः ॥”)
सुन्दरः । (यथा, रघुः । ६ । ४० ।)

“युवतयः कसुमं दधुराहितं
तदङ्गके दङ्गकेवरपेशलम् ॥”)

दचः । चतुरः । कोमलः । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, सुकुन्दमालायाम् । २९ ।)

“इदं शरीरं परिणामपेशलं
पतत्यवश्यं जघनस्य जर्जरम् ।
किमौषधैः क्षिप्रस्य रुद्धं दुर्मते !
निरामयं क्षणरसायनं पिव ॥”)

धूर्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

पेशून्, पुं, (पेशो रूपान्तरं करोतीति ।
पेशस् + क्त + क्तिप् । “ह्रस्वस्य पिति क्ति तुक्” ।
६ । १ । ७१ । इति तुगागमः । अनेन यद्गीतस्य
कीटस्य रूपान्तरं भवति इत्यतोऽस्य तथात्वम् ।)
कीटविशेषः । कुमिरके इति भाषा । यथा,—
“कीटः पेशून् ध्यायन् कुष्मां तेन प्रवेशितः ।
याति तत्सालतां राजन् । पूर्वैरूपमसंख्यजम् ॥”
इति श्रीभागवते । ११ । ६ । २३ ॥

पेशिः, पुं, (पिश्र + क्तपिश्रीति ।) उणा० ४ ।
११८ । इति इन् । शतकोटिः । इत्युणादिकोषः ॥
अङ्के मावविद्वे च ङी । इति संचिप्रसारे
सद्वन्पादः ॥

पेशी, ङी, (पिश्र + इन् । वा ङीष् ।) अङ्कम् ।
इत्यमरः । २ । ५ । ३७ । (गर्भावेष्टनचर्म्ममयकोषः ।
यथा, सुश्रुते । १ । २६ ।)

“धमनीकोतोऽस्थितद्विवरपेशीप्रभृतिषु वा शरीर-
प्रदेशेषु ॥” उपककजिका । (यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे । ४० अध्याये ।

“मधुकं विस्फेप्यश्च शर्करामधुसंयुताः ।
अतीसारं निहन्त्युच्च शालीघटिकयोः कषाः ॥”)
मांसी । खड्गपिधानकम् । मांसपिच्छी । इति
मेदिनी । श्रे, १२ । (यथा, महाभारते । १ ।
११५ । १२ ।)

“तां स मांसमयीं पेशीं ददृशं जपतां वरः ॥”

(अस्याः संख्यावस्थानादयो यथा,—

“पञ्च पेशीशतानि भवन्ति । तासां चत्वारि-
शतानि शाखास्तु । कोष्ठे षट्पत्तिः । यीर्षां
प्रवृद्धं चतुस्त्रिंशत् । एकैकस्यान् पादाङ्गुल्यां
तिमस्त्रिंशस्ताः पञ्चदश । दश प्रपदे । पादोपरि
कूर्चैश्चत्विष्टास्तावत्य एव । दश गुल्फतलयोः ।
गुल्फजान्वन्तरे विंशतिः । पञ्च नाशुनि । विंशति-
करौ । दश वङ्गयि । शतमेवमेकस्मिन् सकृष्टि
भवन्ति । एतेनेतरसकृष्टि बाहू च व्याख्यातौ ।
तिस्रः पादौ । एका मेट्रे । संवन्धाच्चापरा ।
हे दृक्चयोः । स्थिचोः पञ्च पञ्च । हे वस्ति
शिरसि । पञ्चोदरे । नाभ्यामेका । पृष्ठोद्ध-
र्चनिविष्टाः पञ्च पञ्च दीर्घाः । षट् पार्श्वयोः ।
दश वक्षसि । अक्षकांसौ प्रति समन्तात् सप्त ।
हे हृदयमाश्रययोः । षट् यस्तन्त्रीहोष्कैषु ।
यीवायाश्चतस्रः । अष्टौ हन्वोः । एकैका काक-
लकगलयोः । हे ताशुनि । एका जिह्वायाम् ।
ओष्ठयोर्द्वे । घोण्यां द्वे । हे नेत्रयोः । गळयो-
श्चतस्रः । कर्णयोर्द्वे । चतस्रो जलटे । एका
शिरसोऽध्वमेतानि पञ्च पेशीशतानि ।

सिरास्त्रायुस्त्रिपन्थायि सन्वयश्च शरीरिणाम् ।
पेशीभिः संवृताश्च बलवन्ति भवन्त्यतः ॥
अङ्गीयान् विंशतिरधिकाः । दश तासां स्तनयो-
रेकैकस्मिन् पञ्च पञ्च यौवने तासां परिदृष्टिः ।
अपत्यपथे चतस्रस्तासां प्रवृत्तेऽभ्यन्तरतो हे
सखाश्रिते बाह्वो च प्रवृत्ते द्वे । गर्भोच्छिद्र-
संश्रितास्तिस्रः । शुक्रार्णवप्रवेशिन्नास्तिस्र एव ।
पित्तपकाश्रयमध्ये गर्भाश्रयो यत्र गर्भस्तिष्ठति ।
तासां बहलपेलवम्युक्ताद्युत्पुष्टाह्रस्वदीर्घाश्चिर-
न्दुल्लङ्घ्यकर्कशभावाः सन्वयिश्चिरात्ताशु-
प्रच्छादका यथादंशं स्वभावत एव भवन्ति ॥
भवति चात्र ।

पुंसां पेशः पुरस्तादाः प्रोक्ता लक्षणसुष्कजाः ।
अङ्गीयामादृत्य तिष्ठन्ति फलमन्तर्गतं हि ताः ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ।)
नदीभेदः । पिशाचीविशेषः । राक्षसीविशेषः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (वादाविशेषः । यथा,
महाभारते । ६ । ४२ । २ ।
“तथा मेरुश्च पेशश्च क्रकचा गोविषाणिकाः ।
सहस्रैवाभ्यहन्यन्त स शब्दस्तुल्लोऽभवत् ॥”)

पेश्यां, ङी, पिश्रधातोर्भावे ल्युट्प्रत्ययनिष्पन्नम् ।
चर्म्मजम् । (यथा, मार्कण्डेये । १४ । ८७ ।
“अथं जतन्नो मित्रायामपकारी सुदुर्मतिः ।

तमकुम्भे निपतति ततो यास्यति पेशवम् ॥”)
खनम् । शतशुभा । इति शब्दचक्रिका ॥
तिकांटाचिज इति भाषा ॥

पेशिः, ङी, (पिच्छतेऽनयेति । पिच + करवे
पेशी } अणिः । वा ङीष् ।) पेशचक्षिणा ।
शिल इति भाषा । तत्पर्यायः । पेशी २ पट्टः
३ यहापला ४ यहाकच्छपः ५ । इति शब्दरत्ना-
वली । (यथा, मनुः । ३ । ६८ ।

“पञ्च स्रगा यहास्यस्य चुली पेशव्युपस्करः ।

फलशुभो चोदङ्गमश्च वध्यते वास्तु वाहयन् ॥”)

पेशलः, चि, (पेशोऽस्यास्तीति । पेश + विभ्रादि-
त्वात् लच् ।) पेशलः । इत्यमरटीकायां भरत-
रमानायौ ॥

पेशाकः, पुं, (पिच + आकन् ।) पेशकिः । इत्यु-
णादिकोषः ॥

पेश, ऋ गत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर० सक०-सेट् ।) ऋ, अपिपेशतु पिपेशतुः ।
इति दुर्गादासः ॥

पेशलः, चि, (पेशलः । एवोदरादित्वात् शस्य
सत्वम् ।) पेशलः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पै, श्रोत्रे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-अनिट् ।) पायति धान्यमातपेन । इति
दुर्गादासः ॥

पैङ्गयः, पुं, (पिङ्गुषु साधुः । अच् ।) कर्कः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २३७ ॥

पैटरं, चि, (पिठरे संस्कृतं पक्कम् । पिठर +
अच् ।) स्थालीपक्कमांसादि । इत्यमरः । २ । ६ ।
४५ ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ । १०० । ६३ ।
“प्रतप्तेः पैटरेऽखेव मार्गमायूरतैः पितैः ॥”)

पैठीनसिः, पुं, सुनिविशेषः । स च स्तुतिगोत्रयोः
कारकः । इति पुराणम् ॥

पैङ्ग्यं, ङी, (पिङ्गं परपिङ्गं भक्ष्यतयास्थ-
स्येति । पिङ्ग + इन् । ततः अच् ।) भैक्ष-
जीविका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पैतामहं, चि, (पितामहस्येदम् । पितामह +
“तस्येदम्” ॥ ४ । ३ । २० । इत्यङ् ।) पितामह-
सम्बन्धिनादि । यथा, कात्यायनः ।

“पैतामहश्च पित्राश्च यज्मानश्च स्वयमर्चितम् ।
दायादानां विभागेषु सर्वमेतद्विभज्यते ॥”

दृहस्यतिः ।

“पैतामहं ज्ञतं पित्रा स्वशक्त्या यदुपार्जितम् ।
विद्याशौच्यादिना प्राप्तं तच्च स्नानं पितुः
स्तुतम् ॥”

इति दायभागः ॥

पैटकं, चि, (पितुरागतं पितुरिदं वेति । पिट् +
ठच् ।) पिट्सम्बन्धि । इति शब्दमाला ॥
यथा, मनुः ।

“ऊर्ध्वं पितुश्च मातुश्च समेत्य आतरः समम् ।
भजेरन् पैटकं रिक्थमनीशास्ते हि जीवतोः ॥”
मनुविष्णु ।

“पैटकं यदा द्रव्यमनवाप्तमवाप्नुयात् ।

न तत् पुनैर्भेत्तुं सार्द्धमकामः स्वयमर्चितम् ॥”

पैतृकः

पैटिकं

पोटा

पैटीनविः ।

“पैटके विभज्यमाने दायदो समो विभागः ॥”
नारदः ।

“श्रीशंभोऽयं हिता यच्च विद्याधनं भवेत् ।
जीवन्मन्यविभाज्यानि प्रचारी यच्च पैटकः ॥”
इति दायभागः ॥

पैटकभूमिः, स्त्री, (पैटकी पितृसम्बन्धिनी
भूमिः ।) पितृसम्बन्धिस्थानम् । तस्या माहात्म्यं
यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“भवाच्च यादवैः साहं प्रविष्ट दारकापुरीम् ।
मत्पित्रा माहभिः साहं माहेन्ने च चखे वृष ॥”

उपसेन उवाच ।

वासुदेव न यास्यामि भूमिं तां पैटकीं पुनः ।
सर्वतीर्थपरां मुञ्चा देवे कर्मेणि पैटके ॥
पारण्ये भूमिदेशे च पितृणां निर्वपेत्तु यः ।
तद्भूमिस्वामिपितृभिः आहूतकर्म निहन्ते ॥
पितृणां निष्कलं आहूतं देवानामपि पूजनम् ।
किञ्चिन्मूलप्रदस्यैव सपर्य्यो पैटके स्थले ॥
पुत्रपौत्रकलत्रेभ्यः प्रायेभ्यः प्रियवी सदा ।
दुर्लभा पैटकी भूमिः पितुर्मातुर्गरीयसी ॥
तत् प्रस्यच्च पवित्रच्च देवे कर्मेणि पैटके ।
क्रांतश्च तद्वते दानं परदत्तममुद्रकम् ॥
स्त्रियते पैटकीभूम्ना तीर्थतुल्यफलं लभेत् ।
गङ्गाजलसमं पूतं पितृस्वातोदकं हरे ॥
तत्र स्नात्वा जले पूते गङ्गास्नानफलं लभेत् ।
पितृणां तर्पणं तत्र पवित्रं देवपूजनम् ॥
पैटकी जन्मभूमिश्चेत् फलं तद्गुणं लभेत् ।
पैटकीभूमितुल्या च दानभूमिः सतामपि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्कावल्गवश्च १०३ अध्यायः ॥

पैटव्यस्येयः, पु, स्त्री, (पैटव्यसुरपत्न्यमिति । पितृ-
व्यस्य + “टकि लोपः ॥” ४।१।१३३ । इति
ज्ञापकत्वात् टक् अन्तलोपश्च ।) पितृ-
भगिनीपुत्रः । इत्यमरः । ० । ६ । २५ ॥ पिस्-
तुनभाद इति भाषा ॥ (स्त्रियां ङीप् । पितृ-
भगिनीपुत्री । यथा, मनुः । ११ । १७२ ।
“पैटव्यस्येयी भगिनी स्त्रीया मातुरेव च ।
मातुश्च भ्रातृस्तनयां गत्वा चान्नयश्चरेत् ॥”)

पैटव्यकोयः, पु, स्त्री, (पैटव्यसुरपत्न्यमिति । “पितृ-
व्यस्यस्य ॥” ४।१।१३२ । इति कृत् ।)
पितृभगिनीपुत्रः । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ॥
पिस्तुन भाद इति भाषा ॥

पैतः, त्रि, (पित्तात् आगतं पित्तस्य श्रमनं
कोपनं वेति । पित् + अण् ।) पित्तजयाधिः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, माधवनिदाने
गुल्माधिकारे ।

“कङ्कलीकण्ठीविदाहिरूक्ष-

क्रोधातिमयार्कहृताग्रसेवा ।

आमाभिघातो रुधिरश्च दुष्टं

पैतस्य गुल्मस्य निमित्तमुक्तम् ॥”)

पैतकः, त्रि, (पित्तेन निवृत्त इति । पित् +
ठञ् ।) पित्तजयाधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, चरके चिकित्सास्थाने २२ अध्याये ।
“प्रतप्तं कासमानश्च प्योतीर्षीव च पप्रक्षति ।
स्नेह्याणं पित्तसंलृप्तं निहोवति च पैतिके ॥”)

पैत्रं स्त्री, (पितुरिदमिति । पितृ + अण् ।)
पितृतीर्थम् । अङ्गुष्ठतर्ज्ज्वोर्मध्यम् । इत्यमरः ।
२ । ७ । ५१ । पितृसम्बन्धिनि, त्रि । (यथा,
महाभारते । ७ । १६६ । ७१ ।

“रेन्तं यान्यं वारुणं वैतपाख्यं

पैत्रं त्वाद् कर्मे सौम्यश्च तृथम् ।

रूपं प्योतिः शब्दमाकाशवायुः

स्यार्धः स्वाद्यं सलिलं गन्ध उर्ध्वः ॥”)

पैत्राहोरात्रः, पु, (पैत्रः अहोरात्रः ।) पितृ-
लोकस्य दिवारात्रिः । स तु मनुष्यमाने मासे-
केन भवति । यथा —

“मासेन स्यादहोरात्रः पैत्रो वर्षणं देवतः ॥”

इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥

पैलः, पु, (पीलाया अपत्यमिति । पीला +
“पीलाया वा ॥” ४ । १ । ११८ । इति अण् ।)
सुनिविशेषः । स च ऋग्वेदी यथा,—
“तत्रार्ग वेदधरः पैलः सामगो जेमिनिः कविः ।
वैश्वन्यायन एवेको निष्ठातो यजुश्चासुत ॥
अथर्न्वाङ्गिरसामासीत सुमनुर्दारुणो सुनिः ।
इतिहासपुराणानां पिता मे रोमहर्षणः ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥

पैशाचः, पु, (पिशाचस्यायमिति । पिशाच +
अण् ।) अष्टप्रकारविवाहान्तर्गतमविवाहः ।
यथा याज्ञवल्क्यः । “पैशाचः कन्यका ह्यनात् ।”
ह्यनामाह मनुः । १ । ३४ ।

“सुप्तां मत्तां प्रमत्तां वा रहो यजोपगच्छति ।

स पापिष्ठो विवाहानां पैशाचः कथितोऽयम् ॥”

इत्युद्वाहमन्त्रम् ॥

पिशाचसम्बन्धिनि, त्रि ॥ (राजसकायान्तगत-
कायविशेषः । तल्लक्षणं यथा,
“उच्छिष्टाहारना ते स्त्र्यां साहसप्रियता तथा ।
स्त्रीलोलुपत्वं नेलस्य पिशाचकायलक्षणम् ॥”

इति सुश्रुत शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

पैशुन्यं, स्त्री, (पिशुनस्य भावः । पिशुन + प्राप्-
त्वादितात् अण् ।) पिशुनता । खलता । तच्च
दशविधपापान्तर्गतवाङ्मयपापविशेषः । इति
तिथितत्त्वम् । यथा,—

“पैशुन्यं साहसं द्राह ईर्ष्यासुखार्थदूषणम् ।

वागद्वेषश्च पारुष्यं क्रोधजोऽपि गणोऽयम् ॥”

इति मनौ । ६ । ४८ ॥

अस्य विवरणं पातकशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

पैटः, त्रि, (पिटस्येदमिति । पिट + अण् ।)
पितृसम्बन्धी । यथा,—

“यद्यपदन्तकः पूषा पैटमिति सदा चरन् ।

अमीन्ध्ररसामान्यात्तल्लोचनं विधीयते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

पैटिकं, स्त्री, (पिट + ठञ् ।) पिशुनां सम्बन्धः ।
इति आपूपिकशब्दटीकायां भरतः । मय-
विशेषः । यथा । कृष्णमाध्वीकादिजनिते मदा-

तये स्निग्धपैटिकादि न्युदु मयं चेतुविपरित-
मेव ॥” इति विजयरचितः ॥ (यथा च सुश्रुते
कृष्णस्थाने ४६ अध्याये ।

“पाललाः स्नेहजननाः श्लेष्मकाः कफपित्तलाः ।
वीर्योष्णाः पैटिका भक्ष्याः कफपित्तप्रको-
पकाः ॥”)

पैटो, स्त्री, (पिट्रेन निवृत्तेति । पिट + अण् +
ङीप् ।) विविधधान्यविकारणा मदिता । तस्या
गुणाः ।

“पैटो कङ्कलीकण्ठी स्यादीवर्गहीनोऽसमापरा ।
वातहृत् कफहृत् स्त्रीवन्तिस्तल्लोचनी च सा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा च हारीते प्रथमेऽध्याये एकादशेऽध्याये ।
“गौडो माध्वी तथा पैटो नियान्ता कथिता-

परा ।

इति चतुर्विधा ज्ञेयाः सुरास्त्रासां प्रमेदकाः ॥”
“पैटो सन्दीपनी कृष्णा कफहृत्वातनाशिनी ।

पित्तला पाक्षुरोगाणां कारिणी बहुधा
मता ॥”)

पोगळः, पु, (पुनातीति । पू + विच् । पौः सुहो
गळो यस्य ।) दशवर्षीयबालकः । यथा,—

“रोगो दृढस्तु पोगळः कुलस्यन्यैर्ब्रतं सदा ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वे ज्ञानपुराणम् ॥

पोगळः, त्रि, (पौः गळ एकदेशोऽस्य ।) अपो-
गळः । स्वभावतो न्यूनाधिकाङ्गः । जनविश्र-
त्यङ्गुलीकेकविंशत्यङ्गुलीकादिजनः । यथा ।
पोगळो विकलाङ्गः स्यादिति ह्यनायुधः ।
पोगळो विकलाङ्गकः । इति रत्नकोषः । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

पोटः, पु, (पुटत्वचेति । पुट संज्ञेय + आधारे
चण् ।) वेशभूमिः । इति जटाधरः । (पुट-
ज्ञेय + भावे चण् ।) संज्ञेयः । इति पोटगल-
शब्दटीकायां भरतः ॥

पोटगलः, पु, (पोटेन संज्ञेयश्च गलतीति । गल +
अच् ।) गलः । काशः । इत्यमरः । २ । ४ । ६२ ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—

“पोटगलो दृढत्काशः काकेक्षुः स च खङ्-
गकः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मत्स्यः । इति मेदिनी । से, १५७ । (सर्पजात-
गन्तवेकरत्नसर्पप्रभेदः । “राजिनेन गोनस्त्रां
वैपरीत्येन वा जातः पोटगलः ॥” इति सुश्रुते
कण्ठस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

पोटनिका, स्त्री, (पोटेन संज्ञेयश्च लीयते इति ।
ली + ङः । ततः स्वार्थे कन् टाप् अन्त इत्यच् ।)
संज्ञितवस्त्रादि । इति केचित् । पुटुनि इति
भाषा ॥

पोटा, स्त्री, (पुटति स्त्रीपुरुषसंस्पर्शं संज्ञिष्य-
तीति । पुट + अच् । टाप् च ।) स्त्रीपुं-
लज्जया । इत्यमरः । २ । ६ । १५ ॥ स्त्रीपुंसयो-
र्लज्जयां चिह्नं स्नानश्रम्यादिरूपं यस्यां सा ।
इति भरतः ॥

पोतव

पोटिकः, पुं. (पोटः संज्ञोपोऽस्यस्येति ठन् ।) विस्कोटकः । इति कैचित् । (विस्कोटकशब्द-
स्य विवृतिर्ज्ञातया ॥)

पोटनी, स्त्री. (पोटेन संज्ञेविण लीयते इति ।
ली + ङः । एषोदरादित्वात् साधुः । डीप् ।)
पोटनीका । वस्त्रवहद्वयम् । पुंठुलि इति
भाषा । यथा,—

“सुहृदं निपलाकाये गुरुषुः काय एव वा ।
दोलायन्ते पुरः पाण्यः पोष्ट्या वस्त्रवहया ॥”
इति वैद्यकम् ॥

पोटः, पुं. (पुठतीति । पुठ + उन् ।) कपाला-
स्थितम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतः, पुं. स्त्री. (पुनातीति । पू + “हृन्निष्पि-
वादिमिलपूष्विभ्यस्तन् ।” उणा० ३ । ८६ ।
इति तन् ।) शिशुः । इत्यमरः । २ । ५ । ३८ ॥
(यथा, कथासरित्सागरे । १० । १३३ ।

“तत्रस्थात् खर्बन्नास्याद् गिरेः संप्रेष्य राक्ष-
सान् ।

आनाययत् पक्षिपोतं गरुडान्वयसम्भवम् ॥”)

पोतः, पुं. (पुनाति इति । पू + “हृसीति ।”
उणा० ३ । ८६ । इति तन् ।) वहिजम् ।

गृहस्थानम् । पोता इति भाषा । वक्षम् । इति

मेदिनी । त, ३७ ॥ दशवर्षयहस्यो । इति

हेमचन्द्रः । सप्तद्वयानम् । जाहाज इति भाषा ॥

(यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ४० ।

“सम्याप्य मातृभवं सकलाङ्गयुक्तं

पोतं भवार्णवजलोत्तरगाय कामम् ।

सम्याप्य वाचकमहो न प्रहर्षोति नृपः

सो वञ्चितोऽत्र विधिना सुहृदं पुराणम् ॥”)

यथा,—

“सप्तद्वयाने रत्नानि महामौल्यानि साधुभिः ।

रत्नपारीक्षकेः साहसमानविद्ये बहूनि च ॥

शुकेन सह संप्राप्तो महान्तं लवगार्णवम् ।

पोताच्छास्ततः सर्वे पोतवाहैरुपासिताः ।

अपारे दुस्तरेऽगाधे यानि वेगेन निवृण्वः ॥”

इति वाराहे गोकर्णमाहात्म्याध्यायः ॥

पोतकी, स्त्री. (पोत इति । पोत + इवार्थे कन् ।

स्त्रियां डीप् ।) पूतिका । इति शब्दमाला ॥

(अस्याः पर्यायो गुणाश्च यथा,—

“पोतक्युपादिका सा तु मातृवाङ्मत्तवज्जरी ।

पोतकी शीतला जिह्वा जङ्गला वातपित्तशु ॥

अकण्ठा पिच्छला निद्राशुक्रदा रक्तवितर्जित् ।

बलदा रञ्जित् पथ्या वृहती तृप्तिकारिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

प्रसामापनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोतजः, पुं. (पोतः सन् न तु डिङ्मादिरूप इति

भाषः । जायते इति । जन + ङः ।) कुञ्ज-
रादिः । यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ४२१ ।

“अकृजाः पक्षिपदाः पोतजाः कुञ्जरा-

दयः ॥”

पोतबन्धकः, पुं. (पोतेन बन्धकः ।) बहिज्येय

बाणिक्यकर्ता । नौबाणिक्यकरः । तत्पर्यायः ।

पोवी

नौबाणिकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १० ।
सप्तद्वयानचारी ३ । इति जटाधरः ॥ नौ-
बाणिक्यकरः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

पोतरचः, पुं. (पोतं रचतीति । रच + “कर्म-
यण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) केनपातकः ।
इति शब्दमाला ॥ जाल इति भाषा ॥

पोतनकप्रियः, पुं. (पोतनकः पर्यन्तविशेषः प्रियो-
ऽस्य ।) बुद्धविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पोतवाहः, पुं. (पोतं नावं वहतीति । वह +
“कर्मयण् ।” ३ । २ । १ । इत्यण् ।) बहिज-
वाहकः । ईङि इति भाषा । तत्पर्यायः ।
नियामकः २ । इत्यमरः । १ । १० । १० ॥

पोता, [ऋ] पुं. (पुनातीति । पू + “नप्तेष्ट-
त्वष्टृहोत्पोटभाटलामाटमाहपिटदुहृष्ट ।”
उणा० २ । ६६ । इति लृट्प्रत्ययेन निपात्यते ।)

विष्णुः । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

ऋत्विक् । इति भूरिप्रयोगः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।

४ । ६ । ३ ।

“स सद्य परि लीयते होता मन्त्रो दिविष्ठि ।

उत पोता नि यीदति ॥”)

पोताच्छादनं, स्त्री. (पोतमिवाच्छादयतीति । आ +

छादि + क्युः ।) वस्त्रकुट्टिमम् । इति जारावली ॥

पोताधानं, स्त्री. (आधीयतेऽनेति । धृट् । आधा-

नम् । पोतानीं अखणमतस्थानामाधानम् ।)

क्षुद्राकमन्यस्यंधानः । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥

पोना इति भाषा । अस्य गुणाः । सुक्लिधत्वम् ।

लज्जत्वम् । रोचनत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

पोतिका, स्त्री. (पोतोऽस्यस्या इति । पोत + उन् ।

यद्वा, पूतिका एषोदरादित्वात् साधुः ।) पूतिका ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ शतपुष्पा ॥ मूल

पोतो । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोताचः, पुं. (पोतभ्यः शिशुभ्यः अस्यते क्षिप्यते

इति । अच + घञ् ।) कर्पूरविशेषः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

पोत्रं, स्त्री. (पूयतेऽनेनेति । पू + “हृन्मृकरयोः

पुवः ।” ३ । २ । १८३ । इति ङ् ।) मृकर-

सुखायम् । जाङ्गलसुखायम् । वक्षम् । इति

मेदिनी । रे, ६१ ॥ बहिजम् । इति संक्षिप्तसारो-

णादिवृत्तिः ॥ (पोटनमर्त्विजः पात्रभेदः ।

यथा ऋग्वेदे । १ । १५ । २ ।

“मरुतः पिबत ऋतुना पोत्राद्यज्ञं पुनौतन ।

ययं हि ऋता सुदानवः ॥” “पोत्रान् पोत्रनाम

कस्य ऋत्विजः पात्रात् सोमं पिबत ॥” इति

तन्नाथे सायनः ॥)

पोत्रायधः, पुं. (पोत्रं तन्मृखायमेव आशुधं

यस्य ।) मृकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पोत्रिरथा, स्त्री. (पोत्री मृकरः रथ इव गति-

साधकोऽस्याः ।) जिनशक्तिविशेषः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

पोत्री, [नृ] पुं. (पोत्रमस्यास्तीति । पोत्र + इति ।)

मृकरः । इत्यमरः । २ । ५ । २ ॥ पोत्रविशिष्टे,

त्रि ॥

पोष्य

पोलिनः, पुं. (पोतस्य अलिन इवेति । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) नौकावधवभेदः । तत-
पर्यायः । पादारकः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

पोलिका, स्त्री. (पोली + खार्थे कन् टाप् । पूर्व-
ह्रस्वञ्च ।) पिष्टकविशेषः । पातुना रोटी इति
हिन्दी भाषा । यथा,—

“कुर्म्यान् समितयातीव तन्वी पर्यटिका ततः ।

स्वेद्येत्तत्रके तान् पोलिकां तां जगुर्मुधाः ॥

तां स्वादेक्षिकायुक्तां तस्यां मल्लकवद्गुणाः ।

तत्रकं तावा इति लोके ॥” इति भावप्रकाशः ॥

तत्पर्यायः । पूलिका २ पोलिः ३ पूपिका ४

पूपला ५ । इति हेमचन्द्रः ॥

पोलो, स्त्री. (पोलति महत्त्वं गच्छतीति । पुल् +
ज्वलादित्वात् ङः । डीप् ।) पिष्टकविशेषः ।

तत्पर्यायः । पूपाजी २ चर्पटी ३ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

पोषः, पुं. पोषणम् । पुषधातोर्भावे घञ् प्रत्यय-
निरूपणः । यथा, भट्टिः ।

“यः सर्वदास्मानपुषत् स्वपोषम् ॥”

(यथा, च भागवते । ३ । १० । १० ।

“अर्थेरापादितेर्गर्भा हिंसयेत्तस्तस्य तान् ।

पुष्पाति येषां पोषेण शेषसुग्यात्तद्यः स्वयम् ॥”)

पोषणं, स्त्री. (पुष् + क्यट् ।) पुष्टिः । इतिः ।

पुषधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययनिरूपणः ॥ (यथा, मार्क-

ण्ड्ये । २८ । ८ ।

“तद्विज्ञानिशुश्रूषा पोषणं क्रयविक्रयो ।

वर्णधर्मास्त्रिमे पोक्ताः श्रूयन्तामाश्रमाश्रयाः ॥”)

पोषयितुः, पुं. (पोषयतीति । पुष + णिच्

+ “स्तिङ्घिपुषिगदिमदिभ्यो णिरिङ् ।”

उणा० २ । २६ । इति ङ् ।) कोकिलः ।

भर्ता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥ पोषण-

कर्त्तरि, त्रि ॥

पोष्टा, [टृ] पुं. (पुष्पातीति । पुष + क्यट् ।)

पूतकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कौटाकरञ्ज

इति भाषा ॥ पोषणकर्त्तरि, त्रि ॥ (यथा, हरि-

वंशे । २५ । १७ ।

“ताभिर्धर्म्यास्त्रयो लोकाः प्रजाश्चैव चतुर्विधाः ।

पोष्टा हि भगवान् सोमो जगतो जगतीपते ॥”)

पोष्टवरः, त्रि. पोषकश्रेष्ठः । पोष्टु वर इति

सप्तमी तत्पुरुषसमासः ॥

पोष्यः, त्रि. (पुष्यते इति । पुष + यत् ।) पोष-

णीयः । पोषितयः । पुषधातोः कर्मणि यप्रत्यय-

निरूपणः ॥ (यथा, राघवात्मने चतुर्हंशपटले ।

“नन्दगोपस्य देवशि । कृष्णस्तु सर्वदा प्रियः ।

आत्मना जायते यस्तु आत्मनः स उदाहृतः ।

पोष्यः पुत्र इति स्थातो नन्दस्य वरवर्गिनि ॥”)

पोष्यपुत्रः, पुं. (पोष्यः पुत्रः । पोष्यत्वेनेव पुत्रत्वं

प्राप इत्यर्थः ।) पालनादिना सुवत्प्राप्तः

यथा, ज्ञानवैवर्त्ते गणपतिखण्डे १४ अध्याये ।

“अधुना कृत्तिकानाश्च यस्यां तपोव्यपुत्रकः ।

तन्नाम चक्रुसाः प्रेम्णा कार्तिकश्चेति कौतु-

कात् ॥”

पोष्य

अथ तस्य व्यवस्था ।

‘तत्राह मनुः ।

‘अपुत्रेव सुतः कार्यो यादृक् तादृक् प्रयत्नतः ।
पिण्डोदकक्रियाहेतोर्नामसंकीर्तनाय च ।’

अथिच ।

‘अपुत्रेवैव कर्मणः पुत्रप्रतिनिधिः सदा ।

पिण्डोदकक्रियाहेतोर्न्यासकृतात् प्रयत्नतः ।’

शौनकः ।

‘अपुत्रो नृत्तपुत्रो वा पुत्रार्थं सप्तपोष्य च ।’

इति । तेन पुत्रोत्पत्त्या ।

‘अपुत्रेन जानमात्रेण पुत्री भवति मानवः ।

पितृणामनुग्रहेण च तस्मात्तन्ममहेति ।’

इति मनुवचनावगतं ऋणपरिहारेऽपि तत्पुत्र-

मरणे पिण्डोदकाद्यर्थं पुनः पुत्रकरणमावश्यकम् ।

अत्र पुत्रपदं पौत्रप्रपौत्रयोरप्युपलक्ष्यम् । तयो-

रपि पिण्डदाहत्ववशात्करत्वाविशेषात् । अन्यथा

सत्यपि पौत्रे नृत्तपुत्रस्य निर्निमित्तपुत्रपरि-

ग्रहापत्तिरतः पुत्रपौत्रप्रपौत्ररहितस्येव पुत्री-

करणमवगम्यते । * । स्त्रिया भर्तृरनुग्रहा

तदधिकारः । यथाह वशिष्ठः । ‘न स्त्री पुत्रं

दद्यात् प्रतियुक्तीयाहा अन्यत्रानुष्ठानाङ्गुः ।’

इति । * । प्रतिनिधिरिति स च स्त्रीजादि-

रेकादशविधः । यथाह मनुः ।

‘स्त्रीजादीन् सुतानेतानेकादश यद्योदितान् ।

पुत्रप्रतिनिधीनाहुः क्रियाजोपासनीविधयः ।

दृष्टव्यमिति ।

‘पुत्राण्योदश प्रोक्ता मनुना येऽनुपूर्वशः ।

सन्तानकारणं तेषामौरसः पुत्रिका तथा ।

आप्यं विना यथा तैलं सङ्गिः प्रतिनिधीकृतम् ।

तथैकादश पुत्रास्तु पुत्रिकौरसयोर्विना ।’

तत्रापि कौन न सर्व्वेवामभ्यनुष्ठानम् ।

‘अनेकधा कृताः पुत्रा ऋषिभिर्देः पुरातनैः ।

न श्रव्यास्तोऽधुना कर्तुं शक्तिहीनतया नरेः ।’

इति वचनात् ।

‘दत्तौरसतरेषां पुत्रत्वं न परिग्रहः ।’

इत्याद्यभिधाय ।

‘इमान् धर्म्मान् कलिगुणे वज्राङ्गानाहुर्म्मनीविधयः ।’

इति दत्तकेतरप्रतिनिधिविधानम् । * । अतो

दत्तकविधिर्विविच्यते । तत्र शौनकः ।

‘ब्राह्मणानां सपिण्डेषु कर्मणः पुत्रसंयहः ।

तदभावेऽसपिण्डे वा अन्यत्र तु न कारयेत् ।’

सपिण्डत्विति सामान्यश्रवणात् समानासमान-

गोत्रत्वित्यर्थः । तथा च सपिण्डाभावेऽसपिण्डः

सगोत्रसदभावे भिन्नगोत्रोऽपि ग्राह्य इत्याह

शकलः ।

‘सपिण्डापत्यकश्चैव सगोत्रजमथापि वा ।

अपुत्रको द्विजो यस्मात् पुत्रत्वे परिकल्पयेत् ।

समानगोत्रजाभावे पालयेदन्यगोत्रजम् ।

दौहित्रं भागिनेयश्च मातृव्यस्तुतं विना ।’ इति

अन्यत्र तु न कारयेदिति ब्राह्मणातिरिक्त-

चक्षुर्यादिरसमानजातीयो दत्तको व्यावर्ज्यते ।

यदाह मनुः ।

२३६

पोष्य

‘माता पिता वा दद्यातां यमद्विः पुत्रमापदि ।

सदृशं प्रीतिचञ्चुक्तं सम्भोज्यो दत्तमः सुतः ।’

आपदि पुत्रप्रतिपक्षीतुरपुत्रत्वे सदृशं सजा-
तीयं । अतस्माह दृष्टयाश्रवणः ।

‘सजातीयः सुतो ग्राह्यः पिण्डदाता च ऋक्ष-
भाक् ।

तदभावे विजातीयो वंशमात्रकरः स्तुतः ।’

यासांश्चादनमात्रं न लभेत तद्वर्ण्येन इति ।

दौहित्रं भागिनेयश्चेति दौहित्रभागिनेयविधेः

श्रुदानिरिक्तविषयः । तथा च शौनकः ।

‘क्षत्रियानां स्वजाती च गुरुगोत्रसमेऽपि वा ।

वैश्यानां वैश्याजातेषु शूद्राणां शूद्रजातिषु ।

सर्व्वेषामेव वर्णानां जातिष्वेव न चान्यतः ।

दौहित्रो भागिनेयश्च शूद्रेषु क्रियते सुतः ।

ब्राह्मणादिष्वेव नास्ति भागिनेयः सुतः कश्चित् ।’

जातिष्वेव न चान्यत इति नियमः सजातीय-

सम्भवे विजातीयनिषेधार्थः । अन्यथा प्रागुक्त-

कात्यायनविरोधः स्यात् । * । तत्रापि सन्नि-

हितसपिण्डेषु सति ब्राह्मणेषु च एव पुत्रीकायं

इत्याह मनुः ।

‘सर्व्वेषामेकजातानामेकस्मिन् पुत्रवान् भवेत् ।

सर्व्वे ते तेन पुत्रेण पुत्रिणो मशुरजवोत् ।’

दृष्टव्यमिति ।

‘यद्येकजाना वचो भ्रातरश्च सहोदराः ।

एकस्यापि सुते जाते सर्व्वे ते पुत्रिणः स्तुताः ।’

इति । अत्र वचनद्वयेऽपि ब्राह्मणसुते च पुत्र-

प्रतिनिधितया कथञ्चित् सम्भवत्यन्यो न प्रति

निधिः कार्य इत्यवगम्यते । * । भर्तृवंशमन्तरेण

चास्या वंशान्तरासम्भवेन तस्यैव स्ववंशकरत्व-

श्चेन यतः समस्तस्यापि पुत्रप्रयोजनस्य सम्भवेन

सति सपत्नीपुत्रे न दत्तकाद्युपादानम् । * ।

केन पुत्रो द्ये इत्याह शौनकः ।

‘नैकपुत्रेण कर्मणः पुत्रदानं कदाचन ।

बहुपुत्रेण कर्मणः पुत्रदानं प्रयत्नतः ।’

द्विपुत्रस्यापि पुत्रदाने अपरपुत्रनाशे वंश-

विच्छेदमाशङ्क्याह बहुपुत्रेणेति । स्त्रियास्तु

जीवति भर्तरि तदनुमते प्रीषिते ऋते वा तद-

नुज्ञां विनापि । यथा वशिष्ठः । ‘न स्त्री पुत्रं

दद्यात् प्रतियुक्तीयाहा अन्यत्रानुष्ठानाङ्गुः ।’

इति । अनुमतिश्चाप्रतिषेधेऽपि भवति । अप्रति-

षिद्धं परमनुमतं भवतीति न्यायात् । * । निर-

पेक्षदानमाह याज्ञवल्क्यः ।

‘दद्यात्माता पिता वा यं स पुत्रो दत्तको भवेत् ।’

तथा ‘मातापितृभ्यामुत्प्लुष्टस्तयोरन्यतरेण वेति ।’

अथ पुत्रपरिग्रहविधिमाह शौनकः ।

‘शौनकोऽहं प्रवक्ष्यामि पुत्रसंयहसूतमम् ।

अपुत्रो नृत्तपुत्रो वा पुत्रार्थं सप्तपोष्य च ।’

उपोष्य यद्व्यात् पूर्व्वदिने कृतोपवासः । दृष्ट-

गोतमः ।

‘वाससी कुण्डले दत्त्वा उच्छीर्षं चाङ्गुलीयकम् ।

आचार्यं धर्म्मसञ्चुक्तं वैष्णवं वेदपारगम् ।

मधुपर्क्ये संपूज्य राजानश्च द्विजान् शुचीन् ।’

।

पोष्य

राज्ञी विप्रलक्ष्मि यामखाभिगम् । ‘वन्धूनाप्यु-
सर्थास्तु यामखाभिगमेव च ।’ इतिस्मरणात् ।
द्विजानिति बहुलं चित्तपथ्यवर्जितं कपिपञ्च-
न्यायात् ।

‘वर्हिः कुशमयश्चैव पालाशश्चैवमेव च ।

यतानाहृत्य बन्धून् ज्ञातीनाहृत्य यजतः ।

बन्धून्नेन सम्भोज्य ब्राह्मणां च विशेषतः ।

अथग्राधानादिकं तत्र कृत्वाप्योत्पन्नान्नकम् ।

दातुः समर्थं कृत्वा च पुत्रं देहीति याचयेत् ।

दाने समर्थो दातास्त्री यो यञ्जनेति पञ्चभिः ।’

इत्यादिति शेषः । बन्धून् आत्ममाहृष्टबन्धून् ।

ज्ञातीन् सपिण्डान् । तथा ।

‘देवस्यलेतिमन्त्रेण हस्ताभ्यां परियुज्य च ।

अङ्गादङ्गेन च जप्ता आङ्गाय शिशुमहर्णि ।

वस्त्रादिभिरलङ्क्य पुत्रश्चायावहं सुतम् ।’

पुत्रश्चाया पुत्रसादृश्यं निवोगादिना स्वसुत-

पादनयोर्व्यवसिति यावत् । तथा ।

‘वृत्तगौतेन वादोश्च क्षत्रिप्रत्येकं संयुतम् ।

यहमध्ये तमाधाय चरं कृत्वा विधानतः ।

यस्माद्वृत्तं चैव तुभ्यममे त्वयैकया ।

सोमो दददित्येताभिः प्रत्यक्षं पञ्चभिस्तथेति ।’

दृष्टगौतमः ।

‘पायवं तत्र साप्यश्च शतसंख्या च होमयेत् ।

प्रजापते न तदेतानिबुद्धिश्च प्रजापतिम् ।’

इति ।

वशिष्ठः । ‘पुत्रं प्रतियुक्तीयन् बन्धूनाहृत्य राजानि

निवेद्य निवेशनस्य मध्ये आहृतिभिर्बुद्ध्या अदूर-

बान्धवं बन्धुमन्निष्ठमेव यक्षीयात् । सर्व्वेदे

चोत्पन्ने दूरबान्धवं शूद्रमिव स्थापयेत् । विज्ञा-

यते स्त्र्येकं बहून् स्थापयत इति ।’ निवेशनं यहम् ।

सर्व्वेदे इति दूरावस्थितबान्धवस्याव्यक्तदेश-

भावाविप्रकर्षादिना कुलश्रीलादिसर्व्वेदे भव-

त्येव तथात्वे निगूढपर्यन्तं न अवहरेत् तत्र

हेतुरेकमेति । बन्धून् पित्रादीन् । एतदन्यतर-

विधिरावश्यकः । * । ततश्च शौनकः ।

‘दक्षिणां गुरवे दद्याद्यथाशक्तिं द्विजोत्तमः ।

द्विजो राण्यार्हमेवाथ वैश्यो वित्तशतत्रयम् ।

शूद्रः सर्व्वस्वमेवापि अशक्तश्चेद्यथावलम् ।’

राण्यार्हमर्हं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

द्यादहं राण्योत्पन्नमेकवर्षीययजम् । प्र-

वागानन्तेन उपवेश्य पुण्याहस्तिस्रिंशदिति वाचयित्वा यद्देवयजोक्तेष्वप्रभृति आप्रणी- ताभ्यः कृत्वा दातुः समर्चं कृत्वा मे पुत्रं देहीति भिक्षेत ददानीतीतर आह तं परियह्योत धर्माय त्वा परियह्यामि सन्तत्ये त्वा परियह्या- मीत्यथेनं वक्ष्यन्नुक्तानादिभिरजङ्गल परिधान- प्रभृत्यभितुल्यं कृत्वा पत्न्या जुहोति यस्या दृष्टा कौरिणा मन्वमान इति पुरोऽनुवाक्यमनुज यत्वेनं सुकृते जातवेद इति याज्यया जुहोति अथ आहूतिभिर्हृत्वा स्विष्टकृतप्रभृति सिद्ध- माधेयुवरप्रदानात् दक्षिणां ददात्येते च वाससी एते कुक्षये एतच्छरीरयकमेवं त्वौरस उत्प- द्यते तुरीयभागे सम्भवतीति आह स बौधायन इति ॥ ॥ ॥ एवमुक्तविध्यभावे परियहीतस्य तु विवाहोचितधनमात्रभागित्वं न त्वंशभागि- त्वमित्येव वक्ष्यते । तथा च मनुः । 'गोत्रकक्षे जनयितुर्न हरेद्भूमिः सुतः । गोत्रकक्ष्याशुगः पिबो यपेति ददनः स्वयेति ।' एतेन दाहधने दानादेव पुत्रत्वनिवृत्तिद्वारा दत्तमस्य स्वत्वनिवृत्तिर्दाहगोत्रनिवृत्तिश्च भव- तीत्युच्यते । तथा च गोत्रादिनिवृत्तेरेव दर्शनात् सङ्क्रुयान्तं स्वसुतान् पितेति स्मरणात् यद्व्या- नन्तरसम्भाव्यमाना एव दत्तकस्य संस्काराः प्रतियहीता काया न पुनर्भवेन कृतपूर्व्या अपि निवर्तनीयाः ॥ ॥ यदि च तत्पूर्व- भाविनोऽपि संस्कारा जनकेन न कृतास्तदा बीजगर्भेदोपपन्नावश्यकत्वेन क्रमादुरोधेन च प्रतियहीतैव ते समाधेयाः ॥ ॥ एवमुप- नयनमात्रकरणेऽपि प्रतियहीतुर्दत्तकपुत्रसिद्धिः । 'अन्यशाखोद्भवो दत्तः पुत्रश्चैवोपनायितः । खगोत्रेण स्वशाखोक्तविधिना स स्वशाखभाक् ।' इति वशिष्ठस्मरणात् ॥

एतच्चाहमाह रूपतन्मुखकालाभ्यन्तरवर्णि- परियहे वोध्यम् । अन्यथा मुखकाले अधिकार- योग्यत्वाभावे गौणकाले अनधिकारान्न तत्सिद्धि- रिति ॥ ॥ अत्र च जनकप्रतियहीनोऽप्यभयो- रपि पुत्राभिसम्भवे सति दत्तकस्य द्वाप्तव्या- यकत्वेनोभयगोत्रभागित्वं विशेषतो वक्ष्यते । 'चूडाया यदि संस्कारा निजगोत्रेण वै कृताः । दत्ताद्यास्तनयास्ते स्युरन्यथा दास उच्यते ।' एवञ्च चूडाया इत्यतदुद्यमसंविज्ञानवहु- शीहिणा द्विजातीनामुपनयननामः मृदस्य विवाहनामः ॥ ॥ तथा पैटीनसिः । अथ दत्तकक्रीतकृत्रिमपुत्रिकापुत्राः परपरिग्रहेणा- र्भवं येन जातास्तेऽसङ्गतकुलीना द्वाप्तव्या- यका भवन्तीति । आर्येण ऋष्युक्तेन परि- ग्रहेण । जनकयहीनोः स्वीकारेण द्वाप्तव्या- यका भवन्तीत्यर्थः ॥ ॥ अथ तत्कर्तृक- आहूतिर्नियमः । तत्र पितुः सपिण्डीकरणात्त- शोऽङ्गभावे दत्तकस्य पूर्व्यहीतत्वेऽपि सखी- रसे नाधिकारः । औरसे पुनरप्यने तेन ज्येष्ठं न विद्यते । इति देवकेन ज्येष्ठत्वप्रतिषेधात् ।

'पिबोऽहोऽहोहरौषां पूर्वाभावे परः परः ।' इति याज्ञवल्क्यवचनात् । अन्यत्र सर्व्वचौरस- वत् । यथाह तु विशेषो यथा जातुकर्मः । 'औरसस्तेजो पुत्री विधिना पार्य्येन तु । प्रव्यन्मन्तरे कुर्य्यैरेकोऽहं सुता दृष्ट ।' इतरे दत्तकादयः ॥ ॥ अथ दत्तकाशौचादि- नियमः । तत्र मृददत्तकस्य तु जनककुले पर- स्मरमशौचं नाश्वेव गोत्रनिवृत्त्याशौचनिवृत्ते- रर्थसिद्धत्वात् । द्वाप्तव्यायकस्य तु उभयधेवा- शौचमिति । ब्रह्मपुराणे । 'दत्तकस्य स्वयं दत्तः कृत्रिमः क्रीत एव च । अपविह्याच ये पुत्रा भरणीयाः सदैव ते । भिन्नगोत्राः पृथक्पिब्याः पृथक्शंकराः सुताः ।

जनने मरये चैव त्रज्ज्वाशौचस्य भागिनः ।' पराशरः । 'भिन्नगोत्रः सगोत्रो वा क्रीतः संकृत्य चैच्छया । जनने मरये तस्य त्रज्ज्वाशौचं विधीयते ।' तथा । 'औरसं वर्णयित्वा च सर्व्ववर्णेषु सर्व्वदा । चैत्रजादिषु पुत्रेषु जातेषु च ऋतेषु च । अशौचान् चिराच्चं स्यात् समानमिति निश्चयः ।' अथ दत्तकविभागः । मनुः । 'पुत्रान् दादृश यागाह दृष्टां स्वायम्भुवो मनुः । तेषां षड्वन्मुदायादाः षड्दायाद्वान्मवाः । औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपि विद्वच्च दायादा बान्मवास्तु षट् । कानीनश्च सङ्घोऽस्य क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयं दत्तश्च शूद्रश्च षड्दायाद्वान्मवाः ।' बौधायनः । 'औरसं पुत्रिकापुत्रं क्षेत्रजं दत्तकजमौ । गूढैवापि विद्वच्च रिक्त्यभाजः प्रचक्षते । कानीनश्च सङ्घोऽस्य क्रीतं पौनर्भवस्तथा । स्वयं दत्तं निवाहश्च गोत्रभाजः प्रचक्षते ।' औरस पुत्रिकापुत्र-क्षेत्रज-कानीन-गूढोत्पन्ना- पविद्ध-सङ्घोऽपौनर्भव-दत्तक-स्वयमुपागत- कृतक-क्रीतानभिधाय देवजः । 'एते दादृश पुत्रास्तु सन्तत्यर्हसुदाहृताः । आत्मजाः परजाश्चैव लब्धा यादृक्कास्तथा । तेषां षड्वन्मुदायादाः पूर्व्वेऽन्ये पितुरेव षट् । विश्वं वापि पुत्रायामानुपूर्व्वीं विशिष्यते । सर्व्वे ह्यनौरसस्येते पुत्रा दायाहराः सुताः । औरसे पुनरप्यने तेन ज्येष्ठं न विद्यते । तेषां सर्व्वानां ये पुत्रास्ते हतौषांशभागिनः । हीनास्तुपुत्रीवैयुष्यांश्चाह दनसम्भवाः ॥ ॥ वशिष्ठः । तस्मिंश्चेत् प्रतियहीते औरस उत्प- द्यते स चतुर्थभागभागी यदि नाभ्युदधिकेन प्रयुक्तं स्यात् । स प्रतियहीतपुत्रः आभ्युदयि- केन यज्ञादिषु यदि औरसेन प्रयुक्तं न स्यात् प्रभूतं धनमिति शेषः । अतश्च दत्तकयज्ञा- नन्तरमौरसोत्पत्तौ तदौरसचतुर्थांशविधिवैशि- षोक्तो दत्तकविषयो ज्ञेयः । तथा देवककाला-

धनवचने हतौषांशयज्ञविधिद्विस्तुतस्तु- दत्तकविषयो वाच्यः । 'उपपन्नो गुणैः सर्व्वैः पुत्रो यस्य हि दत्तमः । स हरेतेव तद्वत्त्वं स्यामोऽप्यन्यगोत्रतः ।' इति मनुवचने कथाकथात् । गुणैर्जातिविद्या- चारेः । तथा केनापि सुनिना दत्तकस्य वन्- दायाद्वत्त्वम्येन चादायाद्वत्त्वं तन गुणवद्- गुणवद्भेदेन समाधेयं एवं दत्तकस्य धन्यहमादौ सुनिभेदेन पूर्वापरोक्तिवैषम्यं गुणागुणविषे- नापास्तं एतेनौरसस्य भागादिधने येनैव आह- त्वादिना सम्भवेन अधिकारित्वं तादृशेनैव सम्भवेन तादृशदत्तकस्यापि यथासम्भवमुचि- तांशभागित्वमवधेयम् । एवं धनिनः पुत्रान्तर- सत्वे ऋतपिदत्तकदत्तकपौत्रस्यापि दत्तकौ- चितांशभागित्वम् । तदसत्वे सर्व्वहरत्वमपीति । न च पौत्रस्य स्वपिद्वयोर्वांशभागित्वं नियमात् दत्तकयहीतुः पितामहौरससत्वे तादृशपिद्व- तुल्यत्वेवांशस्य तद्व्योम्यत्वात् दत्तकपौत्रः पिद्वयतुल्यमेवांशं जभतामिति वाच्यम् । पुत्र- कस्य दत्तकस्य चतुर्थांशः पौत्रस्य तु तथात्वे समानांश इति वैषम्यात् । ततश्च स्वसमान- रूपस्य पितृर्धादृशः शास्त्रनिवृत्तस्यैव स्वपिद्वयोर्वांशतेति यद्योक्तमेव साधु । एव रोतिः प्रपौत्रेऽप्यनुसर्ग्येति ॥ ॥ 'औरसः क्षेत्रजश्चैव दत्तः कृत्रिम एव च । गूढोत्पन्नोऽपि विद्वच्च भागाहंस्तनया इमे । कानीनश्च सङ्घोऽस्य क्रीतः पौनर्भवस्तथा । स्वयं दत्तश्च दासश्च षड्विमे पुत्रपांसवाः । अभावे पूर्व्वपूर्व्वेषां परान् समभिविचयेत् । पौनर्भवं स्वयंदत्तं दासं राज्यं न योजयेत् ।' तथा । 'न क्षेत्रजादींस्तनयान् राजा राज्येऽभिविचयेत् । पितृणां शोधयेन्नित्यमौरसे तनये सति ।' इति । एतावता प्रवृत्तेनाभिहितो योऽर्थः क्षेत्रजदत्त- कादीनामौरसेन सह विभागप्रकारः स तु मृदस्य न सम्भवति तस्य तु । 'दास्यां वा दासदास्यां वा यः मृदस्य सुतो भवेत् ।' शोऽनुज्ञातो हरेदंशमिति धर्मो व्यवस्थितः । इति मनुवचनेन जातोऽपि दास्यां मृदस्य कामनोऽहरो भवेत् । 'ऋते पितरि कुर्य्यस्तं भ्रातरस्त्वहं भागिनम् । अन्नाह्नको हरेन सर्व्वं दुहितया सुताहते ।' इति याज्ञवल्क्येन च दासीपुत्रस्याप्यौरसेन समांशभिधानेन पितुरनन्तरं आह्वरहितस्य तस्यैव दौहित्रेण सह विभागदर्शनेन च दत्ता- पूपायितं सति पितरि क्षेत्रजदत्तकादीना- मौरसेन समांशोऽसति तु तदहंशः अन्यथा यत्र च क्षेत्रजदत्तकादीनामौरसचतुर्थांशत्वं तत्र तद्वत्त्वया अत्यन्तविप्रवृत्ताधिकारस्य दासी- पुत्रस्यौरससमांशत्वमिति महद्वैषम्यं स्यात् एवं वस्तु क्षेत्रजादिषु सर्व्वेषां पत्नीकन्यो-

दौहित्राधिकारे कृष्णाधिकारविधिवाधापत्ति-
स्तेन दौहित्रपर्यन्ताधिकारिश्चक्षणायां तदेक-
तमे सत्यपि न दासीपुत्रस्य सर्वहरत्वं किन्तु
तत्तत्समाश्रयः । अतएव ।

‘इत्तपुत्रे यथा जाते कदाचित्पौरसो भवेत् ।
पितृवित्तस्य सर्वस्य भवेतां समभागिनौ ॥’
इत्यपि वचनं श्रुत्वा विषय एव योजनीयम् ॥ ३ ॥

अथान्यपुत्रप्रभृतिपुत्राणां धनानधिकारितया
तदौरसस्येनजयोरेव पितामहधनभागित्वश्रुतेर्न
तद्व्यहृतिदत्तकपुत्रादेः पितामहधनाधिकारः
किन्तु भरणमात्रं अन्वादिभाष्याणां भरणविधा-
नेन तद्भरणस्य दद्यात्पुत्राधिकारतया । तथा अन्य-
ग्रहणादीननधिकारिपुत्रानभिधीयात् ।

‘औरसस्येनजातेषां निर्दोषा भागहारिणः ।
अपुत्रयोषितस्येष्टां भर्तव्याः साधुवृत्तयः ॥

सुतास्येष्टां प्रभर्तव्या यावत् भर्तृसन्तु कृताः ॥’
एव दत्तकग्रहणानन्तरौत्पौरसस्य सह दत्त-
कस्य विभागदर्शनात् सद्यौरसं व्यहृतिस्तु तु
नाशभागित्वमिति । तथा विधानं विना परि-
व्यहृतिस्त्यापि नाशभागित्वमित्याह ।

‘तस्मिन् जाते सुते दत्ते न हते च विधानके ।
तत्सुतस्तस्य वित्तस्य यः स्वामी पितुरञ्जना ॥’
मनुः ।

‘अविधाय विधानं यः परित्यज्याति पुत्रकम् ।
विवाहविधिभाजं तं न कुर्याद्वनभाजनम् ॥’
इति ।

अन्यजातीयदत्तकस्यापि नाशभागित्वमित्याह
‘यदि स्याद्व्यजातीयो व्यहृतीत्येव पुनः कश्चित् ।
अंशभाजनं न तं कुर्यात्पौत्रिकस्य मतं हि तत् ॥’
इत्युक्तप्रायमित्याह वित्तारः ॥ इति दत्तक-
चक्रिका ॥

पौषवर्गः, पुं, (पौष्याणां प्रतिपालनीयानां वर्गः ।)
प्रतिपालनीयगणः । स तु मात्रादिः । यथा,—
“माता पिता गुरुः प्रभू त्वपत्यानि समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाभिः पौषवर्गोऽयमी नव ॥”
इति काशीखण्डम् ॥

अपि च ।

“माता पिता गुरुर्भ्राता प्रजा दीनः समाश्रिताः ।
अभ्यागतोऽतिथिश्चाभिः पौषवर्गोऽदाहृतः ॥
भरणं पौषवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पीडनं चास्य तस्माद्यज्ञेन तं भरेत् ॥”

इति गारुडं २१५ अध्यायः ॥

पौषवनं, स्त्री, (पुषवनमेव । स्वार्थे ञ् ।) पुष-
वनसंस्कारः । इति भूरिप्रयोगः ॥

पौल, स्त्री, (पुष इदम् । पुस् + “स्त्रीपुंसाभ्यां
नञ् लृटौ भवनात् ॥” ४ । १ । ८७ । इति
लृट् ।) पुंस्त्वम् । इति शब्दमाणा ॥ (धैर्यम् ।
यथा, भागवते । ४ । २६ । २६ ।

“का देवरं वशगतं कुसुमाक्षवेग-
विसक्तपौलस्तपुशो न भजेत ह्ये ॥”

त्रि, पुंस्त्वम् । एव आगतः । यथा, भाग-
वते । १ । १५ । ४५ ।

“पौलं वपुर्हृश्यामनन्यसिद्धे-

रौत्पत्तिकैः समग्रम् युतमष्टभोगैः ॥”

स्त्रियां ङीप् । पुरुषयोग्या । पुरुषहिता । यथा,
भट्टिः । ५ । ६१ ।

“सङ्गच्छ पौलिकः स्त्रियं मां युवानं तद्वह्नी शुभे ॥”

पौण्ड्रं, स्त्री, (पौण्ड्रस्य भावः । पौण्ड्र +
ञ् ।) अवस्थाविशेषः । यथा,—

“कौमारं पञ्चमाष्टात्तं पौण्ड्रं दशमावधि ।

कैशोरमापञ्चदश्यात् यौवनञ्च ततः परम् ॥”

इति दशमस्कन्धीयदाष्टाध्यायसप्तमिंशोक्त-
टीकायां श्रीधरस्वामिधृतवचनम् ॥ (पौण्ड्रा-
वस्थावति तदवस्थामन्विनि च त्रि । यथा,
भागवते । १ । ११ । २० ।

“इत्येवं श्रेष्ठं सुकृता इःखं पौण्ड्रमेव च ॥”

पौण्ड्रीकं, स्त्री, (पुण्डरीकमिव । पुण्डरीक +
“शर्करादिभ्यो ङ् ॥” ५ । ३ । १०७ । इत्यङ् ।)

प्रपौण्डरीकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कुष्ठ-
विशेषः । यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ५ अध्याये ।

“तत्र वतितारुणं पित्तैर्गौडम्यजिह्वकपाल-
काकगकानि । श्लेष्मणा पौण्डरीकं ददकुष्ठ-
चेति ॥” पुं, यज्ञविशेषः । यथा, महा-

भारते । १३ । १०७ । ६६-६७ ।

“यस्तु संवत्सरं चात्मी सुहृत्तेऽहम्यमे नरः ।

देवकायंपरो नित्यं कुङ्कानो जातवेदसम् ॥

पौण्डरीकस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यनुत्तमम् ।

पद्मवर्णनिभश्चैव विमानमधरोऽहति ॥”

पौण्ड्र्यं, स्त्री, (पुण्ड्र्यमेव । स्वार्थे ञ् ।) पुण्ड्र-
यम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथास्य
पर्यायो गुणाश्च ।

“प्रपौण्डरीकं पौण्ड्र्यं चक्षुष्यं पौण्डरीयकम् ।

पौण्ड्र्यं मधुरं तिक्तं कषायं मुक्कल हिमम् ।

चक्षुष्यं मधुरं पाकं वर्यं पित्तकफप्रणतम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

पौण्ड्रः, पुं, देशभेदः । चन्द्रेण इति ख्यातः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (सोऽस्य अभिजनस्तस्य राजा
वा । अञ् । तद्देशरूपः । यथा, हरिवंशे ।

“पाण्ड्रं पौण्ड्रं कलिङ्गञ्च मात्स्यञ्चैव जगद्भूतः ।

जघान संहितान् सर्वान् ————— ॥”

पौण्ड्रदेशोद्भवे, पुंभूति । यथा, हरिवंशे ।

११६ । ५२ ।

“अङ्गवङ्गकलिङ्गैश्च सार्द्धं पौण्ड्रैश्च वीर्यवान् ।

निर्ययौ चेदिराजस्तु आहूतिः स महारथैः ॥”

भीमसेनस्य शब्दः । यथा,—

“पौण्ड्रं दधौ महाशक्तं भीमकर्मा वृकोदरः ॥”

इति भीमवर्णनायाम् । १ । १५ ॥

(पुण्ड्रि खण्डने + “स्फायितधीति ॥” उणा० २ ।

१३ । इति रक् । ततः प्रशादङ् ॥) इच्छुभेदः ।

इति रत्नमाणा ॥ पुंङ् इति भाषा ॥

पौण्ड्रकः, पुं, (पौण्ड्र एव । स्वार्थे कन् ।) इच्छु-
भेदः । पुंङ्ङि ञ्ङा इति भाषा । (यथा,—

“पौण्ड्रको भीरुकश्चैव वंशकः शतपीरकः ।

कातारक्षापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः क्षत्रिपञ्चकः ॥

नेपाली दीर्घपञ्च नीलपीरोऽथ कोशकृतः ।
इत्येता जातयः स्त्रीत्यादुगुणान् वक्ष्याम्यतः—
परम् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १५ अध्याये ॥

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । दृढत्वम् । क्षिप्त-
त्वम् । मधुरत्वम् । दृढत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

(गुणान्तरमस्य यथा,—

“वातपित्तप्रशमनो मधुरो रसपाकयोः ।

सुशीतो दृढो बलः पौण्ड्रको भीरुकक्षया ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

पौण्ड्रदेशीयरूपः । यथा, महाभारते । १३ । ४१ । ० ।

“पौण्ड्रको वासुदेवश्च वङ्गः कालिङ्गकक्षया ॥”

जातिविशेषः । पुंङ्ङो इति भाषा । स च शौक-
कार्या वेद्यान्नातः । इति ब्रह्मवैवर्तपुराणम् ॥

(पौण्ड्रदेशोद्भवचक्षुष्यविशेषः । स तु क्रियाजोपा-
दिना शूद्रत्वमापन्नः । यथा, मनुः । १० । ४४ ।

“पौण्ड्रकाश्चौड्रविद्धाः कालीणा जवनाः

शकाः ॥”

पौण्ड्रवर्द्धनः, पुं, (पौण्ड्रास्वामिभ्युविशेषाणां वर्द्धनं
यच् ।) देशभेदः । इति शब्दरत्नावली ॥

वेङ्गार इति ख्यातः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।

१६ । १७ ।

“अभवत्तस्य भार्या च नगरात् पौण्ड्रवर्द्धनात् ॥”

पौण्ड्रकः, पुं, (पुण्ड्र + स्वार्थे ङ् ।) इच्छुभेदः ।

पुंङ्ङि इति भाषा । तत्पर्यायः । पुण्ड्रैश्च २

पुण्ड्रः ३ सेयः ४ अतिरसः ५ मधुः ६ । इति

शब्दमाणा ॥

पौतवं, स्त्री, परिमाणम् । इति यौतवशब्दटीकायां
भरतः ॥

पौत्तिकं, स्त्री, (पुत्तिकाभिर्मधुमक्षिकाविशेषैः
लतम् । पुत्तिका + “संज्ञायाम् ॥” ४ । ३ ।

११७ । इति ङ् ।) पिङ्गलवर्णपुत्तिकाखटव-
क्षिकाकृतवृत्तवर्णमधु । इति जटाधररत्न-

मावे ॥ (यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।

“पौत्तिकं भामरं चौद्रं माक्षिकं ह्याचमेव च ।

आर्यमौहालिकं दालमित्यष्टौ मधुजातयः ॥”

पौ(त्र)न्नः, पुं, (पुत्रस्यापत्यम् । पुत्र + “अवृष्ट्या-
नन्त्ये विदादिभ्यो ङ् ॥” ४ । १ । १०४ । इति

अञ् ।) पुत्रस्य पुत्रः । नाति इति भाषा ॥

तत्पर्यायः । नत्ता २ । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा,—

“पुत्रेण लोकाञ्जयति पौत्रेणानन्त्यमनुते ।

अथ पुत्रस्य पौत्रेण ब्रह्मस्याप्नोति पितृपम् ॥”

इति दायभागधृतमनुश्रुतलिखितवशिष्ठहारीत-

वचनम् ॥

पौत्रौ, स्त्री, (पुत्रस्यापत्यं स्त्री । पुत्र + अञ् ।
ङीप् ।) पुत्रालजा । तत्पर्यायः । नत्नी २ ।

इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

पौनःपुनिकः, त्रि, (पुनः पुनर्भवः । पुनःपुनः +
ङ् । टिलोपः ।) पुनःपुनर्भवः । इति सुग-
बोधयाकरणम् ॥

पौनःपुनं, त्रि, (पुनःपुनः + स्वार्थे ञ् ।) टिलोपः ।

पुनर्वारम् । तत्पर्यायः । वारंवारम् २ सुहुः ३

श्रुतः ४ अथश्रुतः ५ पुनःपुनः ६ वारंवारिण
७ अमीत्यम् = प्रतिचयम् ८ । इति श्रुत-
रत्नावली ॥

पौनर्भवः, पुं, (पुनर्भवोऽपत्यमिति । पुनर्भू +
“अह्वानन्त्ये विदादिभ्योऽङ्” । ४ । १ ।
१०४ । इति अङ् ।) द्वादशविधपुनरागत-
पुनर्विशेषः । इति जटाधरः । पुनर्भूपुनः ।
स तु भर्तृपरित्यक्तविधवयोरन्योन्यादितः ।
तस्य लक्षणं यथा,—

“या पत्न्या वा परित्यक्ता विधवा वा स्वयेच्छया ।
उत्पादयेत् पुनर्भूता स पौनर्भव उच्यते ॥”

इति मानवे । ६ । १७५ ॥

“येति । या भर्ता परित्यक्ता नृत्तभर्तृका वा
स्वच्छया अन्यस्य पुनर्भाया भूत्वा यत्पादयेत्
स उत्पादकस्य पौनर्भवः पुन्र उच्यते ।” इति
तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥ भर्तृविशेषः ।
अक्षतयोन्मोर्भर्तृपरित्यक्तविधवयोः पौनर्भवेन
भर्ता सङ्ग विवाहविधिः एवं कौमारं पति-
तुल्यव्याप्त्यमाश्रित्य पुनरागतायास्तेन कौमा-
रेण भर्ता सङ्ग विवाहविधिर्यथा,—

“सा चेदक्षतयोनिः स्थाज्ञतप्रत्यागतापि वा ।
पौनर्भवेन भर्ता सा पुनः संस्कारमर्हति ॥”

इति मानवे । ६ । १७६ ॥

“सा चेदिति । सा स्त्री यदक्षतयोनिः सती
अन्यमाश्रयेत्तदा तेन पौनर्भवेन भर्ता पुनर्विवा-
हाख्यं संस्कारमर्हति । यद्वा कौमारं पतितु-
ल्यव्याप्त्यमाश्रित्य पुनस्तमेव प्रत्यागता भवति
तदा तेन कौमारेण भर्ता पुनर्विवाहाख्यं
संस्कारमर्हति ।” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ * ॥
कन्याविशेषे, स्त्री । सप्तविधपौनर्भवाः कन्या
वर्णनीयाः । यथा,—

“सप्त पौनर्भवाः कन्या वर्णनीयाः कुलाधमाः ।
वाचा दत्ता मनोदत्ता क्षतकौतुकमङ्गला ॥
उदकस्पर्शिता या च या च पाणिग्रहीतिका ।
अग्निं परिगता या च पुनर्भूतमवा च या ।
इत्येताः काश्यपेनोक्ता दक्षन्ति कुलमभिवन् ॥
क्षतकौतुकमङ्गला बहुकङ्कणा । उदकस्पर्शिता
उदकपूर्वा इति रत्नाकरः ।” इत्युद्वाह
तत्त्वम् ॥

पौरं, स्त्री, (पुरे भवम् । पुर + “तत्र भवः ।” ४ ।
३ । ५३ । इत्यङ् ।) रोहिषलक्षणम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १६६ ॥ रामकपूर इति ख्यातम् ॥
(अथ पथ्यायो यथा,—

“कतृणं रौहिषं देवजग्धं सौगन्धिकनथा ।
भूतीकं व्यासपौरं च श्यामकं धूमगन्धिकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

पुरोद्भूते, त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, रघुः । ६ । ८५ ।

“इति समगुणयोगप्रीत्यस्तत्र पौराः

अवकाटं वृषाणामेकवाक्यं विव्रुः ॥”

पुं, प्रदराणपुनः । यथा, ऋग्वेदे । ८ । ३ । १२ ।

“शमी नो अथ बहु पौरमाविध धिय इन्द्र
सिवासतः ॥”

पूरः पूरक एव । स्वार्थे अण् । उदरपूरके,
त्रि । यथा, तत्रैव । २ । ११ । ११ ।

“एवमन्ते कुक्षौ बह्वयन्वित्या ततः पौर इन्द्र-
माव ॥”)

पौरकः, पुं, (पौर इव कायतीति । कै + कः ।)
यहवास्योपवनम् । यथा,—

“निष्कुटस्तु यद्द्वारामो वाह्यारामस्तु पौरकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । १७८ ॥

पौरवः, पुं, (पुरोरपत्यमिति । पुर + अण् ।)
पुरवशः । यथा,—

“इक्षोस्तु तनया भोजा अगोस्तु न्निष्कजातयः ।
पुरोस्तु पौरवो वंशो यत्र जातोऽसि पार्थिव ॥”

इति मातस्ये ३४ अध्यायः ॥

(देशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । ५२ ।

“जिनेत्राः पौरवास्त्रैव गन्धर्वाश्च द्विजोत्तम ।।
पूर्वोत्तरम् जूम्हस्य पादभेदे समाश्रिताः ॥”
पुरवशोऽपि, त्रि । (यथा, शकुन्तलायां प्रथमे
अङ्के ।

“कः पौरवे वसुमतीं शासति शासितरि
दुर्विनीतानाम् ।

अयमाचरत्यविनयं सुम्भासु तपस्विकन्यकासु ॥”)

पौरस्यः, त्रि, (पुरो भवः । पुरस् + “दक्षिणा-
पश्चात्पुरस्यक्” । ४ । २ । ६८ । इति
त्यक् ।) प्रथमः । इत्यमरः । ३ । १ । ८० ॥

(पूर्वदिग्भवः । यथा, रघुः । ४ । ३४ ।
“पौरस्थानेवमाक्रामन् तान् तान् जनपदान्
जयी ॥”)

पौराणिकः, त्रि, (पुराणमधीते वेद वा । पुराण +
“आख्यानार्थाधिकृतहासपुराणेभ्यश्च” । ४ ।
२ । ६० । इत्यस्य वार्तिकोक्ता टक् ।)

पुराणवेत्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ४ । १ । “लोमहर्षणपुत्र
उच्यथाः सौतिः पौराणिको श्रौतकस्य कुलपते-
र्द्वादशवार्धिके सत्रे ऋषीन्ध्यागतानुपतस्ये ॥”
यथा च भागवते । १२ । ७ । ५ ।

“त्रयारुणिः कश्यपश्च सार्वगिरजतत्रयः ।
वैशम्पायनहारीतौ वद्वे पौराणिका इमे ॥”)

पौरुषं, स्त्री, (पुरुष + अण् ।) पुरुषस्य भावः ।
पुरुषस्य कर्म । पुरुषस्य तेजः । इति मेदिनी ॥

“स्त्रीवा हि देवमेवंकं प्रशंसन्ति न पौरुषम् ।
दैवं पुरुषकारेण ज्ञानि शूराः सदोदमाः ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

“उद्योगिनं पुरुषविंशतुपैति लघ्वी-
दैवं देयमिति कापुरुषा वदन्ति ।
दैवं निहृद्य कुरु पौरुषमात्मश्रया
यत्र क्षते यदि न सिध्यति कोऽत्र दोषः ॥”
इति हितोपदेशः ॥

पौरुषं, त्रि, (पुरुष + अण् ।) कर्तृविकृतदो-
षाणिश्रुमात्रम् । पुरुषपरिमाणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । २२२ ॥ (पुरुषवाक्यः । यथा, मनुः ।
८ । ४०४ ।

“प्रथं यानं तरे दायं पौरुषोऽहं पथं तरे ॥”)

पौरुषयः, पुं, (पुरुष + “सम्पुटवाभ्यां ङङ्गौ” ।
५ । १ । १० । इत्यङ् “पुरुषादधविकारसङ्ग-
तेन कृतेषु” इत्यर्थे ङङ् ।) सम्पुटः । (यथा,
माघः । २ । ४ ।

“एकाकिनोऽपि परितः पौरुषयुता इव ॥”)
वधः । पुरुषस्य पदान्तरम् । इति मेदिनी ॥

पौरुषयः, त्रि, (पुरुष + ङङ् ।) पुरुषलतः ।
पुरुषविकारः । इति मेदिनी ॥ (पुरुषसम्प-
न्निधि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८७ । १६ ।

“यः पौरुषयेण क्रविषा समंते ॥”)
पौरोग्यः, पुं, स्त्री, (पुरोऽपि गौर्नञ्चं यत्येति ।
पुरोऽपि । ततः प्रज्ञादण् ।) पाकप्राकाशश्च ।
इत्यमरः । १२ । ६७४ । (यथा, हरिवंशे । १४६ । ५८ ।

“वृषाण्वीवर्षेणपुन्रपूषां
पौरोग्योक्तानुपजहुरेषाम् ॥”)

पौरौडाशः, पुं, (पुरोडाश एव । प्रज्ञादण् ।)
पुरोडाशः । पुरोडाशसङ्गचरितो मन्त्रः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

पौरौडाशिकः, पुं, (पुरोडाशसङ्गचरितो मन्त्रः
पुरोडाशः स एव पौरौडाशः । तस्य आख्यान-
स्तत्र भवो वा । “पौरौडाश-पुरोडाशात्
ङ्” । ४ । ३ । ७० । इति ङङ् ।) पुरो-
डाशिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

पौरुषमासः, पुं, (पौरुषमास्यो भवः । पौरुषमासी +
“सन्निवेलादनुत्तचञ्चभ्योऽङ्” । ४ । ३ । १६ ।
इत्यङ् ।) थागविशेषः । इत्यमरः । २ । ७ ।
४८ ॥ (यथा, मनुः । ४ । २५ ।

“दृष्टं चार्हमासान्ते पौरुषमासेन चैव हि ॥”)
तथा हि । अमावस्यायां अमावस्याया यजेत
पौरुषमास्यं पौरुषमास्या यजेत इति श्रुति-
विहितदर्शपौरुषमासयागधोः कर्मस्वरूपपञ्चाप-
कयोस्तुपतिश्रुतिः समामनन्ति । यथा ।
आग्नेयाष्टकपालोऽमावस्यायां पौरुषमास्या-
युनो भवति । उपानुयाजमन्तरा यजति ताभ्या-
मेवाग्नीषोमीयमेकादशकपालं पौरुषमास्या-
मेव प्रायच्छत् रेवम् इति भवत्यमावास्याया-
मेकं पथो भवत्यमावास्यायामिति । ताभ्या-
माग्नेयाष्टकपालोपायानाभ्याम् । तेन आग्ने-
याष्टकपालोपायानाग्नीषोमीयमेकादशकपा-
लाख्यः पौरुषमास्याम् । आग्नेयाष्टकपा-
लेन्द्रधियागैर्नपथोयागाज्योऽमावास्याया-
मित्यर्थः । आसु श्रुतिषु अमावास्यापौरुषमासी-
पदानि प्रतिपत्नसहिततदुभयपराणि । तत्र
पूर्वयोर्थागारम्भः प्रतिपदोर्थागः । तथा च दे-
ह वै पौरुषमास्यौ दे अमावास्ये तस्मात् प्रति-
पदपवनम् यजेतापरद्वरिति श्रुतिः । अस्यार्थः ।
यावच्छीविकयोर्दृष्टं पौरुषमासयोः प्रकृतभूतयो
ल्लिखितभूतौ दृष्टपौरुषमासौ कौष्ठपायिनामभ-
नीयौ पञ्चादौ कर्तव्यौ ॥ इति मलमासतत्त्वम् ॥

पौरुषमासी, स्त्री, (पूर्णो मासोऽस्यां वर्तते इति ।
पूर्णमासादब् वक्तव्य इत्यङ् । ततो ङीप् ।)
पूर्णमा । इत्यमरः । १ । ४ । ७ ॥

पौष्करं

पौष्पाङ्किकाः, त्रि, (पुष्पाङ्क + “विभाषा पुष्पाङ्का-
पराङ्काभ्याम् ।” ४।३।२४। इति ठप् ।)
पुष्पाङ्के भवः। पुष्पाङ्कसम्बन्धो । इति विद्वान्त-
कौस्तुभे ।

पौलस्ती, स्त्री, (पुलस्तेः स्त्रोपत्वम् । पुलस्त +
यच् । डीप् । यलोपः ।) कर्पणखा । इति
आकारणम् ।

पौलस्यः, पुं, (पुलस्तेरपत्यमिति । पुलस्ति + गर्गादि-
त्वात् यच् ।) कुवेरः । इत्यमरः । १।१।७२ ।
रावणः । इति मेदिनी । (यथा, हरिवंशे ।
३३।३५ ।

“सुमोच रघुः पौलस्यं पुलस्येनानुयाचितः॥”
विभीषणः । इति शब्दरत्नावली ।

पौलिः, पुं, (पौलतोनि । पुल महत्त्वे + ज्वलादि-
त्वात् यच् ।) पौलेन निर्वृतः । सुतङ्गमादित्वात्
इच् ।) पाकावस्थागतकनायादिः । आरब्ध-
पाकवसवपादिः । बह्विना ईषह्वयपुटपुट-
शब्दवान् । इति कैचित् । इरदग्धः । इति
कीधरः । इति भरतः । तत्पठ्यायः । आप-
कम् २ अश्वयः ३ । इत्यमरः । अश्वयः ४
अश्वयः ५ । इति भरतः ।

पौलोमी, स्त्री, (पुलोमीपत्यमिति । पुलोमन् +
अयच् । अलो लोपः ।) श्रुषी । इति हेमचन्द्रः ।
(यथा, भागवते । ५।७।४ ।

“विराजमानः पौलोम्या सहार्द्धासनया भृशम्॥”

पौषः, पुं, (पौषी पौर्णमास्यस्मिन्निति । आस्मिन्
पौर्णमासीत्यच् ।) वैशाखादिद्वादशमासान्त-
र्गतनवममासः । पुष्यनक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
यत्र मासे सः । तत्पठ्यायः । तेषः २ सहस्र्यः ३ ।
इत्यमरः । पौषिकः ४ हेमनः ५ । इति राज-
निर्घण्टः । तिष्यः ६ तिष्यकः ७ । इति शब्द-
रत्नावली । अयं धनुःस्वरविप्रादव्ययुक्तप्रति-
पदादिदृष्टान्तरूपो सुखपात्रः । लयाप्रति-
पदादिपौर्णमास्यनक्षत्रो गौणपात्रः । धनु-
राशिस्यारविकः सौरः । इति स्मृतिः । ३॥
तत्र जातफलम् । यथा, कोष्ठीप्रदीपे ।

“निगृह्णन्तः सुलशाङ्गयष्टिः

परोपकारी पितृवित्तहीनः ।

कटान्वितार्थव्ययलक्षिधिशः

पौषप्रक्षतः पुत्रवः सुधीरः॥”

पौषी, स्त्री (पुष्य + “नक्षत्रेण युक्तः ।” इत्यम् ।
तिष्यपुष्येति यलोपः ।) पुष्ययुक्ता पौर्णमासी ।
इत्यमरः । पुष्येण युक्ता रात्रिः । इति सुग-
बोधशाकरम् ।

पौष्करं, स्त्री, (पुष्करस्येदमिति । पुष्कर + अयच् ।)
पुष्करमूलम् । इति राजनिर्घण्टः । (अयस्य
पर्यायो गुणाश्च यथा,—

“उक्तं पुष्करमूलम् पौष्करं पुष्करञ्च तत् ।

पद्मपत्रञ्च काष्ठीरं कुष्ठभेदमिमं जगुः ।

पौष्कं कटुकान्तितुक्तं वातकफघ्नरान् ।

हन्ति शोथारचिन्वासान् विश्वात् पान्थं मूल-
जुत्॥”

अस्य प्रतिनिधिर्यथा,—

“पौष्कराभावतः कुष्ठम्॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वस्य च प्रथमे भागे ।)

पौष्करमूलं, स्त्री, (पौष्करं मूलम् ।) पुष्कर-
मूलम् । यथा,—

“मूले पुष्करकाष्ठोरपद्मपत्राणि पौष्करे॥”

इत्यमरः ।

“जीवि पुष्करमूले । पुष्करं सुगन्धिद्रव्यं बह्वि-
ख्यातं तस्य इदं पौष्करं यः पौष्करे मूले
पुष्करादौत्वमयः ।” इति भरतः ।

पौष्करिणी, स्त्री, (पौष्करं पुष्कराणां सङ्ग्रहोऽस्या
अस्तीति । पौष्कर + इनि । स्त्रियां डीप् ।)
पुष्करिणी । इति शब्दरत्नावली ।

पौष्टिकं, स्त्री, (पुष्टौ ह्येति हितमिति । पुष्टि +
ठप् ।) चौरसमये गान्धाकादनवस्थविशेषः ।
कावाह इति भाषा । अस्य गुणाः । घनचिह्न-
त्वम् । आगुह्यत्वम् । शुचित्वम् । रूपविराज-
नत्वम् । इति राजवल्लभः । धनं धनचिह्नम् ।
बल्यमिति वा पाठः । पुष्टिर्धनजननादीनां वृद्धि-
रित्यभिधीयते । तद्वैतभूतं कर्मे । इति दुर्गा-
भङ्गः । (पुष्टिहते, त्रि । यथा, महाभारते ।
१२।२६६ । २६ ।

“सतां वृत्तमधिष्ठाय निष्ठीनाशुष्कीर्षवः ।

मन्त्रवर्णं न दुष्यन्ति कुञ्जायाः पौष्टिकीः

क्रियाः॥”

पौष्यं, त्रि (पुष्येण निर्वृत्तम् । पुष्यस्येदं वेति ।
पुष्य + अयच् ।) पुष्यनिर्म्मितम् । पुष्यसम्बन्धि ।
यथा, कालिकापुराणे ६७ अध्याये ।

“आसनं प्रथमं दद्यात् पौष्यं दारुणमेव वा ।
वाह्यं वा चार्त्तार्थं कौशं मण्डलस्योत्तरे स्नेहेत्॥”

पौष्यकं, स्त्री, (पुष्येण कायतीति । कै + कः । पुष्यक
+ स्वार्थे अयच् ।) कुष्ठमाज्जनम् । इत्यमरः ।

पौष्यी, स्त्री, (पुष्यस्य इयं इति । पुष्य + अयच् ।
गौरादित्वात् डीष् ।) पुष्याख्याया प्रसिद्धत्वात्
तथात्वम् ।) देशविशेषः । यथा,—

“अथ पुष्यपुरं पौष्यी तथा पाटलिपुत्रकम्॥”

इति शब्दरत्नावली ।

पौष्यः, पुं, (पुष्योऽपत्यमिति । पुष्यन् + अयच् ।)
पुष्यपुत्रः । स च करवीरपुरस्य राजा । तस्य
पुत्रः विश्वाश्रजश्चन्द्रशेखरः । यथा,—

“पुष्यः पुत्रोऽभवत् पौष्यः सन्देशाद्वार्धपारगः ।
स पुत्रहीनो राजाभूत् पौष्यो वृषसिधतमः ।
ततः पुत्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो हवभञ्जः ।
ब्रह्मदत्तफलं हस्ते लब्धेदं तनुवाच ह ।

इदं फलं ब्रह्मदत्तं विभज्य वृषते ! त्रिधा ।

भोग्येस्ताः खजायास्तं प्रकृष्टः सुहृन्मनसः ।

ततः फले स्वयं देवः प्रविशेत् हवभञ्जः ।

तत्तुल्यात्तत् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।

ततः समुचिते काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ।

तन् फलं वृषशादूर्त्तम् । गर्भाध्याहृताः शुभाः ।

सम्पूर्णे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ।

खल्वयं पृथक् राजा यथा भर्ग्यं भावितम् ।

तत्र खल्वयं पौष्यो यथास्थानं नियोज्य च ।
एकं पिबेत् चकाराशु तत्र पुत्रो जायत ।
तस्य नामाकरोमाजा ब्राह्मणेः स्त्रीः पुरोहितैः ।
चन्द्रशेखर इत्येवं कानिचान् चन्द्रमसः समः ।
ब्रह्मावर्तारुणे रण्ये करवीरारुणे पुरे ।

इत्यहतीनदीतीरे राजा भूत्वा सुमोद ह॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायानु सङ्कलितः ।
(वृषभेदः । स तु गुर्वदृष्टिबार्धभागताय उत्त-
ङ्गाय कुक्ष्ये दत्तवान् । यथा, महाभारते ।
१।३।११२ ।

“तनुतङ्गं पौष्यः प्रत्युवाच भगवन्निरेव पान-
मासाद्यते भवाञ्च गुह्यवानतिथिस्तद्विच्छे आहं
कर्तुं क्रियतां यच्च इति॥” एतद्विशेषविवरणम्
तत्रैव द्रष्टव्यम् ।)

प्याट्, य, हि । भोः । इत्यमरः । ३।४।७ ।

प्याय, स्त्री ई ड ह्रौ । इति कविकल्पद्रुमः ।

(भा०-आत्म० अक०-सेट् ।) स्त्री ई, पौर्ण

सुखम् । उपसर्गात् प्रयानम् । अस्मात्ते तु प्यानः

पौनः स्नेहः । ड, प्यायते । इति दुर्गादासः ।

प्युव, क उत्पद्यते । इति कविकल्पद्रुमः । (पुगा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । उत्-

पद्यते उत्पद्यते । क, प्योषयति धनं दाता ।

इति दुर्गादासः ।

प्युव, य इर् भागे । इह । इति कविकल्पद्रुमः ।

(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः ।

य, प्युष्यति धनं दद्यादः । इर्, अप्युष्यत् अप्योषी-

वीत् । अस्मात् पुषादित्वात्तिव्यं ड इत्यन्ते ।

इति दुर्गादासः ।

प्युस, य इर् विभागे । इति कविकल्पद्रुमः । (दिवा०-

पर०-सक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । य,

प्युष्यति धनं दद्यादः । इर्, अप्युष्यत् अप्योषीत् ।

अस्मात् पुषादित्वात् तिष्यं ड इत्यन्ते । इति

दुर्गादासः ।

प्ये, ड ह्रौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-

अक०-अनिट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । ड, प्यायते ।

इति दुर्गादासः ।

प्र, य, (प्रथयतीति । प्रथ + ञः ।) विश्वरूप-

सर्गान्तर्गतप्रथमोपसर्गः । अस्यार्थाः । गतिः ।

आरम्भः । उत्कर्षः । सन्ततोभावः । प्राय-

स्यम् । स्थातिः । उत्पत्तिः । व्यवहारः । इति

दुर्गादासप्रथमपुरवोक्तम् ।

प्रकटं, त्रि, (प्रकटतीति । प्र + कट + अयच् ।)

खटम् । अस्य पर्यायः प्रकाशशब्दे द्रष्टव्यः ।

“प्रकटाप्रकटा चेति लीला संयं द्विधोच्यते॥”

इति भागवताष्टमम् ।

(यथा च, देवीभागवते । १।७।३८ ।

“जानन्ति ये न तव देवि ! परं प्रभावं

ध्यायन्ति ते हरिहरावपि मन्त्रचिताः ।

ज्ञातं मयाद्य जननि । प्रकटं प्रमाणं

यद्विष्णुरप्यतितरौ विवशोऽद्य श्रुते॥”

प्रकटितं, त्रि, (प्र + कट + क्त ।) प्रकाशितम् । इति

हेमचन्द्रः । (यथा, देवीभागवते । १।७।४४ ।

प्रकर

“हृदाय मां भवति । प्रविगाशितुं चे-
न्नेच्छास्ति ते कुरु ह्यां परिहृत्य मौनम् ।
कलादिमौ प्रकटितौ किल कालरूपौ
यद्वा भवति ! हसितुं तु किमिच्छेस्व त्वम् ॥”
प्रकम्पनः, पुं. (प्रकम्पयतीति । प्र + कम्पि + क्तिप् +
ङ्।) बाहुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
माघे । १ । ६१ ।

“निशान्तनारीपरिधानधूनन-

स्तुटागसाप्यसु लोचनचुवः ।

प्रियेण तस्यानपराधनाधिताः

प्रकम्पनेनाशुचकम्पिरे सुराः ॥”)

नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥ (राक्षस-
विशेषः । इति रामायणम् ॥ प्र + कम्पि + क्तिप् +
ङ्।) कम्पातिशये, स्त्री ॥

प्रकरं, स्त्री, (प्रकीर्यते इति । प्र + क + कर्मणि
अप् ।) अशुभ । इति मेदिनी । रे, १७६ ॥

प्रकरः, पुं, (प्रकरतीति । प्र + कृ + अच् ।)
सम्बन्धः । (प्रकीर्यते इति । प्र + कृ + “कृदो
रप् ।” १ । ३ । ५७ । इति अप् ।) विकीर्ण-
कुसुमादिः । इति मेदिनी । रे, १७८ ॥ (यथा,
आम्नायके । ३ ।

“यच्चाशयो जगति तच्चागला वसतु कुत्रापि
नितुल्यमुक्ता

सुवामकालमुखसचाशनप्रकरसुचायकारि-
चरणा ।

हृत्वागिलातिरयपचाभिरामगुणमित्रामरीसम-
बधुः

कुत्रावहन्मखिविचित्राकृतिः स्फुरितपुत्रादि-
दाननिपुणा ॥”)

प्रकर्यं, स्त्री. (प्रक्रियते अस्मिन्निति । प्र + कृ +
आधारे क्तिप् ।) प्रस्तावः । (उक्तान्तः । इत्यमरः ।
३ । ३ । ६३ ॥ यथा, महाभारते । ३ । २०४ । २१ ।

“एतत्प्रकरणं राजन्नधिष्ठितं युधिष्ठिर । ।
पतिव्रतानां नियतं धर्मश्चावहितः प्रयुज्य ॥”)

अभिनेयप्रकारः । रूपकमेदः । इति हेमचन्द्रः ॥
यन्त्रसन्धिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पादः । स

तु एकाद्यांविच्छिन्नसूत्रसम्बन्धः । इति सुगन्धोद-
टीकायां दुर्गादासः ॥ (नाटकोक्तप्रकरणं
तद्देहादिर्यथा, साहित्यदर्पणे । ६ । २४०—२४१ ।

“भवेत् प्रकरेण वृत्तं लौकिकं कविकल्पितम् ।
इन्द्रादौऽङ्गी नायकस्तु विप्रोऽमात्यौऽथवा
वयिक् ॥

सापायधर्मकामार्थपरो धीरप्रशान्तकः ॥
विप्रनायकं यथा नृच्छाटिकम् । अमात्यनायकं

मालतीमाधवम् । वणिङनायकं पुण्यभूषितम् ।
नायिका कुलजा कापि वैद्या कापि हयं

कचित् ।

तेन मेदाक्षयस्तस्य तत्र मेदस्तृतीयकः ॥

कितवदूतकारादिविटचेटकसङ्कुलः ॥

कुलस्थो पुण्यभूषितः । वैद्या तु रङ्गदत्ते । हे
अपि नृच्छाटिके । अस्य नाटकप्रतिज्ञातिज्ञात-
वैधं नाटकवत् ॥”)

प्रकाशः

प्रकरी स्त्री, (प्रकीर्यते अस्मिन्निति । प्र + कृ + अच् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) नास्माङ्गम् । चत्वरभूमिः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्रकर्षः, पुं. (प्र + कृ + भावे चच् ।) उत्कर्षः ।
यथा, काव्यप्रकाशे ।

“गुणप्रकर्षेण जनोऽनुरज्यते

जगज्जरागप्रभवा हि सम्यक् ॥”

(यथा च महाभारते । १ । १५६ । ३४ ।

“बालोऽपि यौवनं प्राप्य मातुषु विश्रान्त्यते । ।
सर्वाच्छेषे परं वीरः प्रकर्षमगमद्वज्रौ ॥”)

प्रकाशः, पुं स्त्री, (प्रकटः काशः इति
प्रादिसमासः ।) खलादाराभ्य शाखावधिवृत्त-
भागः । गुंङी इति भाषा । तत्पर्यायः ।

स्त्वन्वः २ । इत्यमरः । २ । ४ । १०० । काशम् ३ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ दण्डः ४ । इति राज-
निर्घण्टः । विटपः । प्रस्तः । इति मेदिनी ।

उ, ३१ ॥ (यथा, अमरे । १ । ४ । २७ ।

“मनस्त्रिका मनस्त्रिका प्रकाशस्तुहिनस्तौ ।

प्रशस्तवाचकान्यन्यथः शुभावहो विधिः ॥”)

प्रकाश + स्वार्थे कन्प्रत्ययेन प्रशस्तार्थः । यथा,
भट्टौ । ५ । ६ ।

“दण्डकामध्यवातां यौ वीर । रक्षःप्रकाशकौ ।
वृथां संख्येऽज्ञातां तौ सख्यौ भूमिवर्द्धनौ ॥”

“रक्षःप्रकाशकौ प्रशस्तौ राक्षसौ ।” इति
तट्टीकायां जयमङ्गलः ॥)

प्रकाशः, पुं, (प्रकाशं राति गृह्णातीति ।
रा + कः ।) दण्डः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रकाशं, चि, (प्रगमं काममिति प्रादिसमासः ।)
यथेष्टितम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते ।
४ । १३ । २६ ।

“चित्रमात्म्यान्तरधरा सर्वाभरणभूषिता ।
कामं प्रकामं संवत्सं मया सख्यं विनासिनि ॥”)

प्रकारः, पुं, (प्रमेदकरणं प्रकटकरणं वेति । प्र +
कृ + चच् ।) मेदः । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । ४४ ।

“अज्ञाति वा नवाज्ञाति सुदृष्टी वा खेच्छया-
न्यथा ।

येन केन प्रकारेण सुधामपनिनीषति ॥”)

सादृश्यम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५७ ॥

प्रकाशं, स्त्री, (प्रकाशते इति । प्र + काश +
अच् ।) कांक्षम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (दीप्तिः ।
यथा, महाभारते । ३ । १७१ । २७ ।

“पुनः प्रकाशमभवत् तमसा गच्छते पुनः ।
भवत्यदर्शनो लोकः पुनरप्यु निमज्जति ॥”)

प्रकाशः, पुं, (प्रकाशते इति । प्र + काश + अच् ।)
रौद्रः । तत्पर्यायः । द्योतः २ आतपः ३ ।

इत्यमरः । १ । ४ । ३४ ॥ राजनिर्घण्टोक्त-
पर्यायाः प्रकाशस्ये द्रष्टव्याः ॥ (यथा, पञ्च-
दश्याम् । २ । ३८ ।

“निर्जगद्भोमदृष्टेत् प्रकाशतमसौ विना ।
न दृष्टं किञ्च ते पथे न प्रत्यक्षं वियत् खलु ॥”)

प्रदीपः । तत्पर्यायः । स्फुटम् २ अटम् ३
प्रकटम् ४ उल्लङ्घम् ५ अक्तम् ६ । इति हेम-

प्रकीर्ति

चन्द्रः ॥ प्रयत्नम् ७ उद्विक्तम् ८ । इति जटा-
धरः ॥ प्रहासः । इति मेदिनी । श्रे, २४ ॥
अतिप्रसिद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रकाशकः, चि, प्रकाशकर्ता । प्रकाशयतीत्यर्थे
(कृत्) क्तप्रत्ययः ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् ।
१४ । ६ ।

“तत्र सत्त्वं निमित्तत्वात् प्रकाशकमनामयम् ।
सुखसङ्गेन बध्नाति ज्ञानसङ्गेन चानय ॥”)

प्रकाशकज्ञाता, [ऋ] पुं, (प्रकाशकस्य आत-
पतस्य ज्ञाता ।) कुक्कुटः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रकाशकज्ञातरि, चि ॥

प्रकाशात्मा, [नृ] पुं, (प्रकाश आत्मा स्वस्व-
देहो वा यस्य ।) स्वयं । इति शब्दचन्द्रिका ॥
अक्तस्वभावे, चि ॥

प्रकाशितं, चि, (प्रकाशो जातोऽस्येति । प्रकाश +
तारकादित्वात् इतच् । यद्वा, प्र + काश +
क्तिप् + क्त ।) प्रकाशविशिष्टम् । तत्पर्यायः ।
दर्शितम् २ आविष्कृतम् ३ प्रकटितम् ४ । इति
हेमचन्द्रः ॥

प्रकीर्णं, स्त्री, (प्रकीर्यते स्मिति । प्र + कृ विक्षेपे +
क्तः ।) गन्धविच्छेदः । इति जटाधरः ॥ चा-
मरम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रकीर्णः, पुं, (प्रकीर्यते दुर्गन्धमननेति । प्र + कृ +
क्तः ।) पूतिकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकीर्णः, चि, (प्रकीर्यते स्मिति । प्र + कृ + क्तः ।)
विचित्रः । विस्तृतः । यथा,—

“प्रकीर्णभाष्ममनवेत्यकारिणीं

सदैव भुञ्जः प्रतिकूलवादिनीम् ।

परस्य वैष्णवाभिरतामज्ज्वा-

मेवविधा स्त्रीं परिवर्ज्ययामि ॥”

इति लघ्नीचरित्रम् ॥

नानाप्रकारमिश्रितः । यथा,—

“प्रकीर्णः पुष्पाणां हरिचरणयोरङ्गलिरयम् ॥”
इति वैद्योसंहारः ।

प्रकीर्णकं, स्त्री, (प्रकीर्ण + स्वार्थे कन् ।) चामरम् ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३१ ॥ विस्तारः । इति

मेदिनी । के, १८६ ॥ गन्धविच्छेदः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ पापविशेषः । तथा विष्णुः । यदनुक्तं

तत् प्रकीर्णकम् ।

“प्रकीर्णपातके ज्ञात्वा गुरुत्वमथ जाघवम् ।
प्रायश्चित्तं बुधः कुर्यात् ब्राह्मणानुमते सदा ॥”

अनुक्तं अनुक्तनिष्कृतिकं पापम् ।

“अतिपातकाद्यन्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तकम् ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

प्रकीर्णकः, पुं, (प्रकीर्ण + संज्ञार्था कन् ।) तुरङ्गमः ।
इति मेदिनी । के, १८६ ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ३५ । ३७ ।

“आरुद्रान् शिञ्चितैर्योषैः शङ्खटिपाश-
योधिभिः ।

विध्वंसचामरकुप्यान् विप्रविष्टप्रकीर्णकान् ॥”)

प्रकीर्णितं, चि, (प्रकीर्णते स्मिति । प्र + कृ +
क्तः ।) कथितम् । यथा,—

प्रकृतिः

“प्रभूतमख्यं कार्यं वा यो नरः कर्तुमिच्छति ।
सम्भारमेष तत् कुर्व्यात् सिंहादेकं प्रकीर्तितम् ॥”

इति चाख्यसंग्रहः ॥

प्रकीर्त्यः, पुं, (प्रकीर्त्यते इति । प्र + कृ + अत्रादि-
त्वान् यक् ।) करञ्जभेदः । इत्यमरः । नाटाक-
रञ्ज इति भाषा । हुतकरञ्जः । रौढाकरञ्जः ।
इति राजनिर्घण्टः । (अख्य पद्यायो यथा,—
“हुतपूर्वकरञ्जोऽख्यः प्रकीर्त्यः पूतिकोऽपि च ।
स चोक्तः पूतिकरञ्जः सोमवल्कलश्च स्मृतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

प्रकुलं, स्त्री, (प्रकर्षेण कोलति राशौकरोति
मैत्रोकोरोति वेति । प्र + कुल + कः ।) प्रशस्त-
वपुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रकृतः, त्रि, (प्रक्रियते इति । प्र + कृ + क्त ।) प्रक-
रणप्राप्तः । यथा । प्रकृतमनुसरामः । प्रकर्षेण
कृतः । अविकृतः । प्रपूर्वकप्रधातोः कर्मणि
क्तप्रत्ययः ॥ (प्रकान्तः । यथा, माघे १२. १४२ ।

“प्रकृतपविधौनामाख्यसुदधिसद-
सुहुरपि हितमौष्ठेरचरैर्लेख्यमन्यैः ॥”)

प्रकृतिः, स्त्री, (प्रक्रियते कार्यादिकमनयेति ।
प्र + कृ + क्तिन् ।) स्वभावः । (यथा चरकं
विमानस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

“तत्र प्रकृतिरुच्यते स्वभावो यः स पुनराह-
रौषधप्रयागां स्वभाविको गुणादिगुणयोगः ।
तद्यथा मावसुहयोः मूत्रैरणयोश्च ॥” योनिः ।
लिङ्गम् ॥ स्वामी । अमात्यः । सुहृन् । कोषः ।
राष्ट्रम् । दुर्गम् । बलम् । (यथा, मनी १२. ४४ ।
“खान्दमात्यौ पुरं राष्ट्रं कोषद्वयौ सुहृतयोः ।
सप्त प्रकृतयोः स्त्रियाः सप्ताङ्गं राज्यमुच्यते ॥”

धर्माध्यक्षादिसप्तप्रकृतयो यथा,—

“धर्माध्यक्षो धनाध्यक्षः कोषाध्यक्षश्च भूपतिः ।
दूतः पुरोधा देवश्च सप्त प्रकृतयोऽभवन् ॥”)

पौराणां श्रेष्ठयः । इत्यमरः । २. ८. १८ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १६. २० ।

“प्रविपक्ष तत्तत्तस्मै दत्तात्रेयाय वोऽर्जुनः ।

आनाय प्रकतोः सत्यगमिवैकमयस्तुत ॥”

स्वरूपावस्था । यथा, हितोपदेशे । २. १६६ ।

“छेदितो मर्द्दितश्चैव रज्जुभिः परिवर्तितः ।

सुक्तो दादप्रभिवर्षैः नृपुण्ड्रः प्रकृतिं गतः ॥”)

श्रिष्टी । इति हेमचन्द्रः ॥ शक्तिः । (यथा,—

“प्रधानं प्रकृतिः शक्तिर्निष्ठाचाविकृतिस्तथा ।

एतानि तस्या नामानि शिवमाश्रित्य वा;

स्थिताः ॥”

इति पूर्वखण्डे पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥)

योधित् । इति शब्दरत्नावली । परमात्मा । इति

धरणिः । पञ्चभूतानि । करञ्जम् । गुह्यम् । जम् ।

एकविंशत्यक्षरपादच्छन्दोविशेषः । माता । इति

नानार्थरत्नमाला । प्रख्यात प्रथमः । स च

दिधा धातुर्नाम च । इत्यनयपाठः ॥ (प्रकर्षेण

खट्वादिक् करोतीति । प्र + कृ + कर्त्तरि

क्तिश्च ।) भगवतो मायायाः शक्तिः । सा च

परापरभेदेन दिधा । यथा,—

प्रकृतिः

“भूमिरापोऽनलो वायुः खं मनो बुद्धिरेव च ।

अहङ्कार इतीयं मे भिन्ना प्रकृतिरुच्यते ॥ ४ ॥

अपरेयमित्यन्या प्रकृतिं विद्धि मे पराम् ।

जीवभूतां महाबाहोः यदेदं धार्यते जगत् ॥” ५ ॥

इति श्रीभगवद्गीतायां ७ अध्यायः ॥

“एवं ओतारमभितुखीलत्वं इदानीं प्रकृतिद्वारा
खट्वादिकर्तृत्वेन ईश्वरतत्त्वं प्रतिज्ञातं निष्क-

पयिष्यन् परापरभेदेन प्रकृतिद्वयमाह भूमिरिति

हाभ्याम् । भूम्यादीनि पञ्चभूतसंख्यानि मनः-

शब्देन तत्कारणभूतोऽहङ्कारः बुद्धिशब्देन

तत्कारणं महत्तत्त्वं अहङ्कारशब्देन तत्-

कारणमविद्या इत्येवमवस्था भिन्ना । यद्वा

भूम्यादिशब्दैः पञ्च महाभूतानि खल्वैः सह

एकीकृत्य गृह्यन्ते । अहङ्कारशब्देनैवाहङ्कारं

तेनैव तत्कार्याणि इन्द्रियाण्यपि गृह्यन्ते बुद्धि-

रिति महत्तत्त्वं । मनःशब्देन तु मनसैवोन्नेयं

अव्यक्तस्वरूपं प्रधानमिदमेव प्रकारेण मे

प्रकृतिर्मायायाः शक्तिरुच्यते भिन्ना विभागं

प्राप्ता । चतुर्विंशतिभेदभिन्नाप्यष्टस्वेवान्तर्भाव

विवक्षयावस्था भिन्नेत्युक्तम् । तथा च क्षेत्राध्याये

इदमेव प्रकृतिं चतुर्विंशतितत्त्वात्मना प्रपञ्चयि-

ष्यति ।

‘महाभूतान्यहङ्कारो बुद्धिरयत्तमेव च ।

इन्द्रियाणि दशैकश्च पञ्च चेन्द्रियगोचराः’

इति ॥ ४ ॥

अपरामिमां प्रकृतिसुपसंहरन् परां प्रकृति-

माह अपरेयमिति । अष्टधा प्रकृतिरुक्ता

इयमपरा निरुक्ता जडत्वात् परार्थत्वाच्च । इतः

सकाशात् परां प्रकृत्यामन्या जीवभूतां जीव

स्वरूपां मे प्रकृतिं जानीहि । परत्वे हेतुः यथा

चेतनया क्षेत्रज्ञस्वरूपया स्वकर्मदारेणैव जग-

ह्मन्त्यते ॥” ५ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।

सत्त्वरजस्तमसां साम्यावस्था । यथा,—

“सत्त्वं रजस्तमश्चैव गुणत्रयमुदाहृतम् ।

साम्यावस्थितिरेतेषां प्रकृतिः परिकीर्तिता ॥

केचित् प्रधानमिदं बुद्धिरयत्तमपरे जगुः ।

एतदेव प्रजाखटिं करोति विकरोति च ॥”

इति मानुष्ये २ अध्यायः ॥

तत्पर्यायः । प्रधानम् २ । इत्यमरः ॥ माया ३

शक्तिः ४ चेतन्यम् ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥

तस्या नामान्तराणि यथा,—

“तमोऽयत्तं शिवो धाम रजो योनिः सनातनः ।

प्रकृतिर्विकारः प्रजयः प्रधानं प्रभवोऽयौ ॥

अबुद्धिस्तमनं वायकम्यमचलं भुवम् ।

सदसश्चैव तत्त्वम्यमयत्तं त्रिगुणं स्मृतम् ।

त्रेयानि नामधेयानि नरेदध्यातुमिच्छते ॥

अव्यक्तनामानि गुणाश्च तत्त्वतो

यो वेद स्रग्ध्या गतोऽस्य केवलाः ।

विमुक्तदेहः प्रविभागतत्त्ववित्

स सृजते स्रग्ध्या निर्दामयः ॥”

इति-महाभारते आनन्दमेधिकापर्व ॥ ४ ॥

वा पञ्चविधा ।

प्रकृतिः

“गयीश्वरजनी दुर्गा राधा लक्ष्मीः सरस्वती ।
सावित्री च खट्विधौ प्रकृतिः पञ्चमी
स्थिता ॥” ६ ॥

तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“प्रकृत्याचकः प्रश्न कृतिश्च खट्विवाचकः ।

खट्वौ प्रकृता या देवी प्रकृतिः सा प्रकीर्तिता ।

गुणैः प्रकृते सत्त्वे च प्रशब्दो वर्तते श्रुतौ ।

मध्यमे रजसि लक्ष्ये तिष्ठन्स्वप्नामयः स्मृतः ॥

त्रिगुणात्मस्वरूपा या सर्वशक्तिसमन्विता ।

प्रधाना खट्विकरणी प्रकृतिस्तेन कथ्यते ॥

प्रथमे वर्तते प्रश्न कृतिश्च खट्विवाचकः ।

खट्वेराद्या च या देवी प्रकृतिः सा प्रकी-

र्तिता ॥” ६ ॥

तासां उन्पत्तिः स्वरूपश्च यथा,—

“योगेनात्मा खट्विधौ दिशास्त्वौ बभूव तः ।

पुमांश्च दक्षिणाङ्गाङ्गात् वामाङ्गात् प्रकृतिः

स्थिता ॥

सा च ब्रह्मस्वरूपा च वा या निष्ठा सनातनी ।

वयात्मा च यथाशक्तिर्यथायौ दाहिका स्थिता ॥

अतएव हि योगीन्द्रः स्त्रीपुंसैर्न न मन्यते ।

सर्वं ब्रह्ममयं ब्रह्मन् । शब्दतु प्रश्रुति नारदः ॥

स्वेच्छामयं स्वेच्छया च श्रीलक्ष्मणस्य सिद्धयथा ।

सावित्रेभूव सहसा मूलप्रकृतिरौत्सरी ।

तदाज्ञया पञ्चविधा खट्विकर्मेणि वेदतः ॥”

दुर्गाप्रकृतिर्यथा,—

“अथ भक्ताशुतोधादा भक्ताशुयहविषया ।

गयीश्वरमाता दुर्गा या शिवरूपा शिवप्रिया ॥

नारायणी विष्णुमाया पूर्णब्रह्मस्वरूपिणी ।

ब्रह्मादिदेवैर्मणिभिर्भुभिः पूजिता स्तुता ॥

स्रग्ध्याधिष्ठातृदेवी सा सर्वरूपा सनातनी ।

धर्मेसत्त्वगुणयोर्निर्णयोऽमङ्गलदायिनी ॥

सुखमोचहर्षदात्री श्रीकार्त्तिकदुर्गाश्रिणी ।

शरणागतदीनार्त्तपरिचाणपरायणा ॥

तेजःस्वरूपा परमा तदधिष्ठातृदेवता ।

सर्वशक्तिस्वरूपा च शक्तिरौशस्य सन्ततम् ॥

सिद्धेश्वरी सिद्धरूपा सिद्धिदा सिद्धिदेवरी ।

बुद्धिर्निद्रा स्तुतिपिपासा ह्यावा तन्त्रा दया

स्थितिः ॥

जातिः शान्तिश्च क्षान्तिश्च कामिर्भान्तिश्च

चेतना ।

तुष्टिः पुष्टिस्तथा लक्ष्मीर्नृत्तिर्माता तथैव च ॥

सर्वशक्तिस्वरूपा सा लक्ष्मणस्य परमात्मनः ।

उक्तः श्रुतौ श्रुतिगुणश्चातिस्वरूपं यथागमम् ॥

गुणोऽख्यनन्तोऽनन्ताया अपराश्च निशामय ॥”

लक्ष्मीप्रकृतिर्यथा,—

“इदं सत्त्वस्वरूपा या पद्मा च परमात्मनः ।

सर्वसम्पत्स्वरूपा सा तदधिष्ठातृदेवता ॥

कान्ता दान्ता च शान्ता च सुशीला सर्व-

मङ्गला ।

जीवमोहकामरीवाहङ्कारपरिवर्तिता ॥

भक्ताशुक्ता पद्मश्च सर्वान्धश्च पतिव्रता ।

प्रायस्तुत्या भगवतः प्रेमपात्री प्रियंवदा ॥

प्रकृतिः

सर्वश्रद्धात्मिका सर्वजीवनोपायरूपिणी ।
महालक्ष्मी च वैकुण्ठे पाताले वरदा सती ।
कर्मे च खर्गलक्ष्मी च मर्त्यानां दृष्टिमान्मया ।
सर्वप्राणिषु ब्रह्मेण श्रीभारुपा मनोहरा ।
प्रीतिरूपा पुण्यवती प्रभारुपा वृषेण च ।
वाक्पितृरूपा बलिनी पापिनी कलहाङ्गुरा ।
दयामयी भक्तिमती भक्तानुग्रहकातरा ।
चपले चपला भक्ता सम्पदे च घनाय च ।
जगत्प्रीतिं नृपते सर्वं यथा देवा विना तुने ।
शक्तिर्हितीया कथिता वेदोक्ता सर्वसम्भवा ।
सर्वपूण्या सर्ववन्द्या चान्यां मनो निशा-

मय ॥” २ ॥ * ॥

सरस्वतीप्रकृतिर्यथा,—

“वाग्बुद्धिविद्याज्ञानाधिदेवता परमात्मनः ।
सर्वविद्या सर्वरूपा सा च देवी सरस्वती ।
स्वबुद्धिकविता मेधा प्रतिभा स्मृतिदा सताम् ।
नानाप्रकारसिद्धान्तभेदार्थरूपनामदा ।
खाख्या बोधस्वरूपा च सर्वसन्देहभञ्जनी ।
विचारकारिणी ग्रन्थकारिणी शक्तिरूपिणी ।
स्वरसङ्गीतसन्धानतालकाररूपिणी ।
विषयज्ञानवायुया प्रतिविम्बेषु जीविनाम् ।
खाख्या सूत्राकरा शान्ता वीणापुस्तकधारिणी ।
श्रद्धा सत्त्वस्वरूपा च सुग्रीवा श्रीहरिप्रिया ।
हिमचन्दनकुन्देन्दुकुसुदाम्भोजसन्निभा ।
जपनी परमात्मानं श्रीलङ्कां रत्नमालया ।
तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ।
बुद्धिविद्यास्वरूपा च सर्वसिद्धिप्रदा सदा ।
यथा विना च विन्मौघो नृको नृनसमः सदा ।
देवी हृतीया गदिता श्रुत्युक्ता जगदम्बिका ।
यथागमं यथाकिञ्चिदपरां संनिबोध मे ॥” ३ ॥ * ॥
सावित्री प्रकृतिर्यथा,—

“माता चतुर्थी वेदानां वेदज्ञानचन्द्रसाम् ।
सन्ध्यावन्दनमन्त्राणां तन्त्राणाञ्च विचक्षणम् ।
द्विजातिजातिरूपा च जपरूपा तपस्विनी ।
ब्रह्मलयेतेजोरूपा च सर्वसंस्कारकारिणी ।
पवित्ररूपा सावित्री मायत्री ब्रह्मणः प्रिया ।
तीर्थानि यस्याः संश्रयं दर्शं वाष्कान्तिमुदये ।
मुहुराटिकसङ्काशा मुहुराटिकस्वरूपिणी ।
परमानन्दरूपा च परमा च सनातनी ।
परब्रह्मस्वरूपा च निर्वाणपददायिनी ।
ब्रह्मतेजोमयी शक्तिरुदधिष्ठादेवता ।
यत्पादरजसा पूर्णं जगत् सर्वेषु नारद ।
देवी चतुर्थी कथिता पञ्चमीं वर्णयामि ते ॥” ४ ॥

राधाप्रकृतिर्यथा,—

“प्रेमप्राणाधिका देवी या पञ्चप्राणरूपिणी ।
प्राणाधिकप्रियतमा सर्वाभ्यः सुन्दरी वरा ।
सर्वसौभाग्ययुक्ता च मानिनी गौरवान्विता ।
वामाङ्गाङ्गस्वरूपा च गुणैर्न तेजसा समा ।
परा वरा सारभूता परमाद्या सनातनी ।
परमानन्दरूपा च धन्या मन्त्रा च पूजिता ।
रावर्ज्जाङ्गाधिदेवी च लक्ष्म्या परमात्मनः ।
रावमल्लसंभूता रावमल्लकमकिता ।

प्रकृतिः

रासेचरी सुरसिका रासवासनिवासिनी ।
गोलोकवासिनी देवी गोपीवेशविधायिका ।
परमाद्यारूपा च सन्तोषवर्धकरूपिणी ।
निर्गुणा च गुणाकारा निर्लिप्तात्मस्वरूपिणी ।
निरौहा निरहङ्कारा भक्तानुग्रहविद्या ।
वेदानुसारध्यानेन विश्रुता वा विचक्षुष्यैः ।
दृष्टिदृष्टा लसद्देव्या सुरैर्भैरुनिपुङ्गवैः ।
वह्निमुहूर्तमुकाधाना रत्नालङ्कारभूषिता ।
कोटिचक्रप्रभाजुष्टपुष्टश्रीयुक्ताविद्या ।
श्रीलक्ष्मभक्तिदा सेव दात्री च सर्वसम्पदाम् ।
अवतारे च वाराहे वृषभासुतना च या ।
यत्पादपद्मसंश्रयपवित्रा च वसुधरा ।
ब्रह्मादिभिरदृष्टा या सर्वदृष्टा च भारती ।
स्त्रीरत्नसारसंभूता लक्ष्म्यवचःस्थलोष्णला ।
यथा चने नवचने लोला सौदामिनी तुने ।
वह्निवर्षसहस्राणि प्रतप्तं ब्रह्मणा पुरा ।
यत्पादपद्मस्वरदृष्टये चात्ममुदये ।
न च दृष्टापि स्वप्नेऽपि प्रत्यक्षस्यापि का कथा ।
तेनैव तपसा दृष्टा भुवि दृष्टावने चने ।
कथिता पञ्चमी देवी सा राधा परिकीर्तिता ।
अंशरूपा कलारूपा कलाश्रीशसमुद्भवा ।
प्रकृतिः प्रतिविम्बेषु देवेषु सर्वयोषितः ।
परिपूर्णतमा पञ्चविधा देवी प्रकीर्तिता ।
यायाः प्रधानांशरूपा वर्णयामि निशामय ॥” ५ ॥
गङ्गा यथा,—
“प्रधानांशस्वरूपा या गङ्गा भुवनपावनी ।
विष्णुविग्रहसंभूता हररूपा सनातनी ।
पापिपापेन्ददाहाय ज्वलन्दिन्यनरूपिणी ।
सुखस्यज्ञानपाने निर्वाणपददायिनी ।
गोलोके स्थानप्रस्थानसुखसोपानरूपिणी ।
पवित्ररूपा तीर्थानां सरिताश्च परा वरा ।
शम्भुमौलिजटामेवमुक्तापंतिलरूपिणी ।
तपःसन्तापिनी सद्यो भारते च तपस्विनाम् ।
चन्द्रपद्मदीरनिभा श्रद्धा सत्त्वस्वरूपिणी ।
निर्मला निरहङ्कारा साध्वी नारायण-

प्रिया ॥” १ ॥

तुलसी यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा च तुलसी विष्णुकामिनी ।
विष्णुभूषणरूपा च विष्णुपादस्थिता सती ।
तपःसङ्कल्पपूजादिसदाः सभ्यादिनी तुने ।
सारभूता च पुण्याणां पवित्रा पुण्यदा सदा ।
दर्शनस्यार्थान्धाश्च सद्योनिर्वाणदायिनी ।
कलौ कलुषमुक्लेशदाहायामिस्वरूपिणी ।
यत्पादपद्मसंश्रयः पूता वसुधरा ।
यत्स्यदर्शं वाष्कान्ति तीर्थानि चात्ममुदये ।
यथा विना च विम्बेषु सर्वकर्मानिनिष्कलम् ।
मोक्षदा या सुसुचूणां कामिनां सर्वकामदा ।
कल्पवृक्षस्वरूपा च भारते ब्रह्मरूपिणी ।
चाखाय भारतानाञ्च प्रजानां परदेवता ॥” २ ॥
मनसा यथा,—
“प्रधानांशस्वरूपा या मनसा कार्यपात्मना ।
शङ्करप्रियशिष्या च महाज्ञानविशारदा ।

प्रकृतिः

नागेन्द्ररत्नानन्दस्य भगिनी नागपूजिता ।
नागेन्दरी नागमाता सुन्दरी नागवाहिनी ।
नागेन्द्रगणयुक्ता वा नागभूषणभूषिता ।
नागेन्द्रैवन्दिता सिद्धयोगिनी नागप्रायिनी ।
विष्णुरूपा विष्णुभक्ता विष्णुपूजापरायणा ।
तपःस्वरूपा तपसां फलदात्री तपस्विनी ।
दिशं त्रिजगत्पर्वेषु तपस्तप्तं यथा हरेः ।
तपस्विनीषु पूण्या च तपस्विना च भारते ।
सर्वमन्त्राधिदेवी च ज्वलन्ती ब्रह्मतेजसा ।
ब्रह्मस्वरूपा परमा ब्रह्मभावेन तत्परा ।
जरतुकारमुनेः पत्नी लक्ष्म्यांशस्य पतिव्रता ।
आसीकस्य तुनेर्माता प्रवरस्य तपस्वि-

नाम् ॥” ३ ॥

वह्नी यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा या देवसेना च नारद ।
माटकासु पूज्यतमा वा च वह्नी प्रकीर्तिता ।
शिशूनां प्रतिविम्बेषु प्रतिपालनकारिणी ।
तपस्विनी विष्णुभक्ता कार्तिकेयस्य कामिनी ।
वह्नांशरूपा प्रकृतेस्तेन वह्नी प्रकीर्तिता ।
पुत्रपौत्रप्रदात्री च धात्रीति जगतां सती ।
सुन्दरी युवती रम्या सन्ततं भर्तुगन्त्रिणे ।
स्थाने शिशूनां परमा दृढरूपा च योगिनी ।
पूजा दादृशमासंघु यस्या विम्बेषु सन्ततम् ।
पूजा च कृतिकागारे परा वह्निने शिशोः ।
एकविंशतिमे चैव पूजा कल्याणहेतुकी ।
शश्वन्प्रियमिता चैवा नित्या काम्या ह्युतिः परा ।
माटरूपा दयारूपा शश्वन्प्रियरूपिणी ।
जले स्थले चान्तरीक्षे शिशूनां स्वप्नोचरे ॥” ४ ॥
मङ्गलचण्डी यथा,—

“प्रधानांशस्वरूपा च देवी मङ्गलचण्डिका ।
प्रकृतेर्मुखसंभूता सर्वमङ्गलदा सदा ।
दृष्टौ मङ्गलरूपा च संहारे कोपरूपिणी ।
तेन मङ्गलचण्डी सा पङ्क्तिः परिकीर्तिता ।
प्रतिमङ्गलवारेषु प्रतिविम्बेषु वन्दिता ।
पञ्चोपचारेयोऽकिञ्चिर्भक्ता च परिपूजिता ।
पुत्रपौत्रधनैर्न्ययशोमङ्गलदायिनी ।
लोकसन्तापपापानिन्दुःखदारिद्र्यनाशिनी ।
परितुष्टा सर्वबाह्याप्रदात्री सर्वयोषिताम् ।
रुष्टा क्षयेन संहर्तुं शक्ता विषं महेन्दरी ॥” ५ ॥
काली यथा,—
“प्रधानांशस्वरूपा च काली कमललोचना ।
दुर्गाललाटसम्भूता रणे शुम्भनिशुम्भयोः ।
दुर्गाङ्गांशस्वरूपा सा गुणैर्न तेजसा समा ।
कोटिध्वजप्रभाजुष्टपुष्टाज्ज्वलविद्या ।
प्रधाना सर्वशक्तौणा वरा बलवती परा ।
सर्वसिद्धिप्रदा देवी परमा सिद्धयोगिनी ।
लक्ष्मभक्ता लक्ष्म्यतुल्या तेजसा विक्रमैर्गुणैः ।
लक्ष्मभावनया शश्वन् लक्ष्मवर्णा सनातनी ।
संहर्तुं सर्वब्रह्मं शक्ता निम्बासमाजतः ।
रथं देवैः समं तस्याः क्रीडया लोकरक्षया ।
धर्मार्थकाममोक्षांश्च दातुं शक्ता च पूजिता ।
ब्रह्मादिभिः स्तूयमाना मुनिभिर्मनुभिर्नरेः ॥” ६ ॥

प्रकृतिः

वसुधैव कुटुम्बकम्—

“प्रधानांशस्वरूपा च प्रकृतेः वसुधैव ।
आधाररूपा सर्वेषां सर्वश्रेष्ठप्रकृतिका ।
रक्षाकरा रक्षणार्थं सर्वरक्षाकराण्य ।
प्रजाभिश्च प्रजेशैश्च पूजिता वन्दिता सदा ।
सर्वोपजीवरूपा च सर्वसम्पदिधायिनी ।
यथा विना जगत् सर्वं निराधारं चराचरम् ॥७॥
प्रकृतेः कला या यास्ता निबोध सुनीश्वर ! ।
यस्य यस्य च याः पञ्चज्ञाः सर्वा वर्णयामि ते ॥
स्वाहा देवी वक्षिपत्नी त्रिभुवोकेषु पूजिता ।
यथा विना हविर्दानं न यज्ञोत्तु सुराः समाः ॥१॥
हविषा यज्ञपत्नी च दीप्ता सर्वैश्च पूजिता ।
यथा विना च विश्वेषु सर्वं कर्म च निष्कलम् ॥२॥
स्वधा पित्र्यं प्रज्ञो च सुनिर्मलभुविर्नरेः ।
पूजिता पित्र्येण च निष्कलश्च यथा विना ॥३॥
वसुधैव वायुपत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता ।
आदानश्च प्रदानश्च निष्कलश्च यथा विना ॥४॥
बुधिर्यज्ञपतेः पत्नी प्रतिविश्वेषु पूजिता ।
यथा विना परिशीलाः पुमांसो योषितो
भवेत् ॥ ५ ॥

अनन्तपत्नी तुष्टिश्च पूजिता वन्दिता भवे ।
यथा विना न वसुधाः सर्वे लोकाश्च सन्ततम् ॥६॥
ईशानपत्नी सम्पत्तिः पूजिता च सुरेन्द्रेः ।
सर्वलोका इन्द्राश्च विश्वेषु च यथा विना ॥७॥
वृत्तिः कपिलपत्नी च सर्वैः सर्वैश्च पूजिता ।
सर्वलोका अधेयाः स्युर्जगत्सु च यथा विना ॥८॥
यमपत्नी चमा सार्धं सुशीला सर्वपूजिता ।
समुत्पत्ताश्च वृष्टाश्च सर्वलोका यथा विना ॥९॥
क्रीडाधिष्ठातृदेवी च कामपत्नी रतिः सती ।
केलिकौतुकहीनाश्च सर्वलोका यथा विना ॥१०॥
सत्यपत्नी सती सुक्तिः पूजिता जगतां प्रिया ।
यथा विना भवे लोका वसुतारहिताः सदा ॥११॥
मोक्षपत्नी दया सार्धं पूजिता च जगत्प्रिया ।
सर्वे लोकाश्च सर्वैश्च निरुद्धाश्च यथा विना ॥१२॥
पुण्यपत्नी प्रतिष्ठा सा पुण्यरूपातिपूजिता ।
यथा विना जगत् सर्वं जीवन्मृतपत्रं तुने ॥१३॥
सुकर्मपत्नी कीर्तिश्च धन्या मान्या च पूजिता ।
यथा विना जगत् सर्वं यशोहीनं नृत्तं यथा ॥१४॥
क्रिया उद्योगपत्नी च पूजिता सर्वसम्पत्ता ।
यथा विना जगत् सर्वस्तुष्टमिव नारद ॥१५॥
अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधृतेश्च पूजिता ।
यथा विना जगत्सुस्तुष्टं विधिनिमित्तम् ॥
सत्ये चादर्शना या च चेतयां सत्यरूपिणी ।
अर्हावयवरूपा च दापरे संतता भिया ॥
कलौ महाप्रमत्ता च सर्वैश्च आपिका बलात् ।
कपटेन समं भ्रात्रा भ्रमत्वेव गृहे गृहे ॥ १६ ॥
शान्ति-१७ लज्जा १८ च भार्ये दे सुशीलस्य
च पूजिता ।
याभ्यां विना जगत् सर्वस्तुष्टमिव नारद ॥
ज्ञानस्य भार्यास्तिस्रश्च बुद्धि-१९ मेधा २०
वृत्ति-२१ सत्या ।
याभिर्विना जगत् सर्वं नृत्तं नृत्यसमं सदा ॥

प्रकृतिः

कृत्स्निश्च धर्मपत्नी सा कान्तिरूपा मनोहरा ।
परमा सा च विश्वोवा निराधारा यथा विना ॥
सर्वैश्च शोभाकरा सा ज्योतीर्मूर्तिमती सती ।
श्रीरूपा कृत्स्निरूपा च मान्या धन्या च पूजिता
॥ २२ ॥
कालाग्निरुद्रपत्नी च जिह्वा सा सिद्धयोगिनी ।
सर्वलोकाः समाकृन्ता मायायोगेन राक्षस्य ॥२३॥
कालस्य तिस्रो भार्याश्च सन्धा-२४ रात्रि-२५
दिनानि च २६ ।
याभिर्विना विधात्रा च संस्थां कर्तुं न शक्यते ॥
सुतु-२७ पिपासे २८ मनोभार्ये धन्ये मान्ये
सुपूजिते ।
याभ्यां व्याप्तं जगत् सर्वं युक्तचिन्तितमेव च ॥
प्रभा च २९ दाहिका ३० चैव दे भार्ये तेजस-
क्षया ।
याभ्यां विना जगत् सर्वं विधातापि नहीश्वरः ॥
कालकन्ये न्यु-३१ जरे ३२ प्रज्वरस्य प्रिये
प्रिये ।
याभ्यां जगत् वस्तुस्तुष्टं विधात्रा निमित्तं विधौ ॥
निद्राकन्या च तन्ना ३३ सा प्रीति-३४ रन्या
सुखप्रिये ।
याभ्यां व्याप्तं जगत् सर्वं विधिपुष्टविधिविधौ ॥
वैराग्यस्य हि जाये च अह्ना-३५ भक्तौ ३६ च
पूजिते ।
याभ्यां शान्तिजननं सर्वं जीवन्मृतमिदं तुने ॥
अदिति-३७ देवमाता च सुरभी २८ च गर्वा
प्रसूः ।
दितिश्च ३९ दैत्यजननी कद्रुश्च ४० विनता ४१
दशुः ४२ ॥
उपयुक्ताः सृष्टिविधौ एताश्च प्रकृतेः कलाः ॥*॥
कलाश्चान्याः सन्ति वक्रास्तासु काश्चिन्निबोध मे ॥
रोहिणी ४३ चन्द्रपत्नी च संज्ञा ४४ सूर्यस्य
कामिनी ।
श्रुतरूपा ४५ मनोभार्या शचीन्द्रस्य च गेहिनी
४६ ॥
तारा ४७ वृहस्पतेर्भार्या वसिष्ठस्य त्वर-
न्वती ४८ ।
अहल्या ४९ गौतमस्य तु सान्द्रया ५० त्रिका-
मिनी ॥
पितृणां मानसी कन्या मेनका ५१ साविका-
प्रसूः ।
लोपासुद्रा ५२ तथा भूती ५३ कुबेरकामिनी
तथा ॥
वरुणा ५४ यमस्य च वसेर्विन्ध्यावती ५५
तथा ।
कुन्ती च ५६ दयमन्ती च ५७ यशोदा ५८
देवकी ५९ सती ॥
गान्धारी ६० द्रौपदी ६१ सखा ६२ सावित्री ६३
सत्यवतप्रिया ।
वृषभाशुप्रिया साञ्जी राक्षमाता कलावती ६४ ॥
मन्दोदरी ६५ च कौशल्या ६६ सुभद्रा ६७
कौटभी ६८ तथा ।

प्रकृतिः

रेवती ६९ सत्यभामा ७० च कालिन्दी ७१
जम्बवती ७२ तथा ॥
जाम्बवती ७३ नायजिती ७४ मित्रविन्दा ७५
तथापरा ।
जम्बवती ७६ वसिष्ठी ७७ सीता ७८ सुव-
जम्बीः प्रकीर्तिता ॥
कला योजनगन्धा च ७९ आसमाता महासती ।
वायुपुत्री तथोवा ८० च चित्रवेखा च ८१
तन्वसती ॥
प्रभावती ८२ भाद्रपदी ८३ तथा मायावती ८४ सती ।
रेवती ८५ च भृगोमता हजिमाता च
रोहिणी ८६ ॥
एकानशा ८७ च दुर्गाशा श्रीकृष्णभगिनी सती ।
वक्राः सन्ति कलाश्चैव प्रकृतेरेव भारते ॥
या याश्च ग्रामदेवताः सर्वाश्च प्रकृतेः कलाः ।
कर्णांशांशस्तुद्रताः प्रतिविश्वेषु योषितः ॥*॥
योषितामपमानेन प्रकृतेश्च पराभवः ।
ब्राह्मणी पूजिता येन पतिपुत्रवती सती ॥
प्रकृतिः पूजिता तेन वज्राजङ्कारचन्द्रेः ।
कुमारी चाष्टवर्षीया वज्राजङ्कारचन्द्रेः ।
पूजिता येन विप्रस्य प्रकृतिकेन पूजिता ॥ * ॥
सर्वाः प्रकृतिसम्भूता उत्तमाधममध्यमाः ।
सर्वाशास्त्रोत्तमा श्रेयाः सुशीलाश्च पतिव्रताः ॥
मध्यमा राजसाश्चाशास्ताश्च भोत्याः प्रकी-
र्तिताः ।
सुखसम्मोगवश्याश्च स्वकार्ये तत्पराः सदा ।
अधमास्तामसाश्चांशा अज्ञानकुलसम्भवाः ॥
दुर्मूखाः कुण्टा धूर्ताः खतन्त्राः कलहप्रियाः ।
एथियां कुण्टा याश्च स्वर्गे चाक्षरसा गन्धाः ॥
प्रकृतेस्तामसांशांशाः पुंस्यः परिकीर्तिताः ।
एवं निगदितं सर्वं प्रकृतेः परिकीर्तनम् ॥ * ॥
ताश्च सर्वाः पूजिताश्च पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
पूजिता सुरेणादौ दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ॥
द्वितीये रामचन्द्रेण रावणस्य वधादिना ॥
तत्पञ्चाङ्गतां माता त्रिभुवोकेषु पूजिता ।
जातादौ दक्षपत्न्याश्च निहन्त्य दैत्यदानवान् ॥
ततो देहं परित्यज्य यज्ञे भर्तुं च निन्द्या ।
जज्ञे हिमवतः पत्न्यां लेभे पञ्चपतिं पतिम् ॥
गणेशश्च स्वयं जग्यः स्वन्दो विष्णुकुलोद्भवः ।
बभूवुस्तौ तनयौ पञ्चासत्याश्च श्रौणक ॥
ज्योतीर्मलयभूषेण प्रथमे परिपूजिता ।
त्रिभुवोकेषु तत्पञ्चादेवतासु निमानवैः ॥
सावित्री चान्यपतिना प्रथमे परिपूजिता ।
तत्पञ्चाक्षिषु लोकेषु देवतासु निमानवैः ॥
आदौ सरस्वती देवी ब्रह्मणा परिपूजिता ।
तत्पञ्चाक्षिषु लोकेषु देवतासु निमानवैः ॥
प्रथमे पूजिता राधा गोपीके रावमख्ये ।
पौर्णमास्यां कार्तिकस्य ज्येष्ठेन परमात्मना ॥
गोपिकाभिश्च गोपैश्च बालिकाभिश्च बालकैः ।
गर्वा गणैः सुरभ्या च तत्पञ्चाक्षायया हरेः ॥
तदा ब्रह्मादिभिर्देवैर्मूर्तिभिर्मनुभिश्च ।
पुण्यभूपादिभिर्भक्त्या पूजिता वन्दिता सदा ॥

प्रकोष्ठः

प्रक्षेपः

प्रगल्भः

पृथिवीं प्रथमे देवीं सुयज्ञेनैव पूजिता ।
शङ्करोपदिष्टेन पुण्यक्षेत्रे च भारते ॥
त्रिषु लोकेषु तत्पञ्चादाश्रया परमात्मनः ।
पुण्यधूपादिभिर्मन्त्रा पूजिता सुनिभिः सुरैः ॥
कन्यायाः सप्तदभूताः पूजितास्तत्र भारते ।
पूजिता ग्रामदेशेषु ग्रामे च नगरे सुते ॥
एवं ते कथितं सर्वं प्रकृतैश्चरितं शुभम् ।
यथागमं कथयन् किं भूयः ओतुमिच्छसि ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलेखके प्रकृतचरितं
नामाहुकम् : प्रथमोऽध्यायः ॥ ॥ पुनर्वनाम्नो-
ऽयं प्रकृतेर्नाम उच्चार्यता यथा,—

नारद उवाच ।

“आदौ राधां सप्तसुखार्थं पञ्चात्तुल्यं विदुर्मुधाः ।
निमित्तमस्य मां भक्तं वद भक्तजनप्रिय ॥
श्रीनारायण उवाच ।

निमित्तमस्य त्रिविधं कथयामि निशामय ।
जगन्माता च प्रकृतिः पुनश्च जगत्पिता ।
गरीयसीति जगतां माता शतगुणैः पितुः ॥
राधास्तुतिं गौरीशेखरे शब्दः श्रुतो श्रुतः ।
ह्यहाराधेशगौरीति लोके न च कदा श्रुतः ॥
प्रवीद रोहिणीचक्रं यद्वायाधर्ममिदं मम ।
यद्वायाधर्मं मया दत्तं संश्रया सह भास्कर ॥
प्रवीद कमलाकान्तं यद्वाय मम पूजनम् ।
इति ह्येवं सामवेदे कौचुमे सुनिसत्तम ॥
राशब्दोच्चारणादेव स्त्रीतो भवति माधवः ।
धाशब्दोच्चारतः पञ्चाष्टावत्येव सवस्त्रमः ॥
आदौ पुनस्तुष्टार्थं पञ्चात् प्रकृतिसुचरेत् ।
स भवेन्मातृगामी च वेदातिक्रमये सुते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणलक्ष्मणके ५० अध्यायः ॥
प्रकृष्टं, जि, (प्रकृष्ट्यते इति । प्र + कृष्ट + क्त ।)
प्रकर्षयुक्तम् । तत्पर्यायः । सुखम् २ प्रसुखम् १
प्रवर्द्धम् ४ वर्धम् ५ वरेण्यम् ६ प्रवरम् ७ पुरो-
गम् ८ अनुत्तरम् ९ प्राग्वहम् १० प्रवेकम् ११
प्रधानम् १२ अग्रसरम् १३ उत्तमम् १४
अग्रम् १५ ग्रामणीः १६ अग्रणीः १७ अग्रि-
मम् १८ जातम् १९ अग्रम् २० अनुत्तमम् २१
अनवरार्द्धम् २२ प्रेष्ठम् २३ परार्द्धम् २४
परम् २५ । इति हेमचन्द्रः । ६ । ७४ । (यथा,
मनुः । ७ । १७० ।

“यदा प्रकृष्टा मन्थित सर्वास्तु प्रकृतीर्भूयम् ।
अत्युच्छ्रितं तद्यात्मानं तदा कुर्वीत विग्रहम् ॥”
आह्वयम् । यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ८२ ।
“रथाङ्गेन तदा षष्ठे विष्णुना प्रभविष्णुना ।
जघनोपरि वेगेन प्रकृष्टे शिरसी तथोः ॥”
प्रकोष्ठः, पुं, (पुङ्गव्यतेऽनेनेति । प्र + कुष निष्कर्षे +
“उविङ्गवीति ।” उणा० २ । ४ । इति ख्यु ।)
कपोथेरधोमणिवन्धनपर्यन्तद्विस्तारभागः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ८० । (यथा, रघुः । १ । ५६ ।

“ततः प्रकोष्ठं हरिचन्दनाङ्कितं
प्रमथ्यमानार्णवधोरनादिनीम् ।
रघुः प्रशाङ्गार्द्धसुखेन पञ्चिषा
प्ररासनन्धामनुनाद्विज्ञीयतः ॥”

यहङ्गारपिण्डकम् । वीथी इति विहोन्द इति
च ख्यातम् । इति प्रवाणशब्दटीकायां भरत-
सुजटमपुरेशाः । (यथा, मानवे । ७ । २२३ ।
लोकटीकायां कुल्लुकभट्टः ।

“ततः सन्धोपासनं कृत्वा तस्मात् प्रदेशात्
कचान्तरं विविक्तप्रकोष्ठावकाशमन्यद्गत्वा
यद्वाभ्यन्तरे धृतशस्त्रो रक्षस्याभिधायिनां
चराणां स्वयापारं श्रद्धयात् ॥”)

प्रखरः, पुं, (प्र + खर + घञ् ।) उपक्रम-
कचान्तरं । आरम्भकर्ता । इति आकरणम् ॥
प्रक्रमः, पुं, (प्र + क्रम + भावे घञ् ।) क्रमः ।
अवसरः । इति मेदिनी । मे, ४६ । प्रथमारम्भः ।
तत्पर्यायः । उपक्रमः २ । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । १८ । ६३ ।
“पूर्वजैरपि हि प्राचीं प्रक्रमेण जिता दिशः ।
गङ्गोपकण्ठे वासश्च विहितो हस्तिनापुरे ॥”)

प्रक्रान्तः, जि, (प्र + क्रम + क्तः ।) प्रकरणस्थः ।
आरम्भः । यथा, भट्टिः । ४ । ११ ।

“आतिष्ठद्गु जपन् सन्ध्यां प्रक्रान्तामायतीगवम् ।
प्रातस्तारं पतञ्जिन्यः प्रवृद्धः प्रथममविम् ॥”

प्रक्रिया, स्त्री, (प्र + कृ + श्चः ।) श्रुपर्दानां चामर-
धूननच्छत्रधारणादित्यापारः । तत्पर्यायः ।
अधिकारः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ११ ॥

अधीकारः ३ नियतविधिः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली । प्रकृतकार्यम् । (यथा, महाभारते ।

१२ । १११ । ५८ ।
“नोच्छ्रितं सङ्गते कश्चित् प्रक्रिया वैरकारिका ।
मुच्येरपि हि युक्तस्य दोष एव निपातते ॥”)

प्रक्रिप्तः, जि, (प्र + कृ + क्तः ।) कृतः । इति
जटाधरः ॥ प्रकर्षेण कौटुम्बिकम् ॥

प्रक्रणः, पुं, (प्र + कण शब्दे + “कणो वीणायाश्च ॥”
१ । ३ । ६५ । इति अप् ।) वीणायाः कथितः ।
वीणाशब्दः । तत्पर्यायः । प्रक्राणः २ । इत्य-
मरः । १ । ६ । २४ । सुक्राणः ३ सुक्रणः ४ उप-
क्राणः ५ उपक्राणः ६ । इति भरतः ॥

प्रक्राणः, पुं, (प्र + कण + घञ् ।) प्रक्रणः । इत्य-
मरः । १ । ६ । २४ ॥

प्रखरः, पुं, (प्रकर्षेण चरति सञ्चलतीति । प्र +
खर + अच् ।) अन्वसनाहः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३१७ ॥

प्रक्षालनं, स्त्री, (प्र + क्षालि + क्युट् ।) धावनम् ।
मार्जनम् । यथा,—

“धर्मार्थं यस्य विनोहा वरं तस्य निरीहता ।
प्रक्षालनाहि पङ्क्तस्य दूराददर्शनं वरम् ॥”

इति हितोपदेशे १ परिच्छेदः ॥
प्रक्षालितः, जि, (प्र + क्षालि + क्तः ।) धौतः ।
मार्जितः । इति हज्जायुधः ॥

प्रक्षेपः, पुं, (प्र + क्षिप + घञ् ।) औषधादिव
क्षेपणीयद्रव्यम् । यथा,—

“प्रक्षेपः पादिकः काच्यात् क्षेपे कच्छयमी मतः ।
बोद्धश्राव्यतुभ्यां वातपित्तकफार्थिषु ॥
क्षौद्रं कथये दान्त्यं विपरीता तु शर्करा ।
मात्रा क्षौद्रहृतादीनां क्षेपे काये च पूर्यवत् ॥
मात्रिकं हि हि सन्ध्यां चरयाद्यास्तु
शाणिकाः ॥”

इति वैद्यकपरिभाषा ॥
विक्षेपः । यथा, “समिपक्षेपानां कर्म कृत्वा ॥”
इति भवदेवभट्टः ॥ (प्रहरणम् । यथा, भाग-
वते । ४ । २६ । १६ ।

“मनोरञ्जित्वैदित्यतो हृन्नीडो दन्दकूपरः ।
पक्षेन्द्रियार्थप्रक्षेपः सप्तधातुवत्स्थकः ॥”)

प्रक्षेपणं, स्त्री, (प्र + क्षिप् + क्युट् ।) प्रकर्षेण
क्षेपः । निक्षेपणम् । (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । २६४ ।
“अर्धप्रक्षेपयात् विंशं भागं युक्तं श्रुपो हरेत् ॥”)

प्रक्षुब्धः, पुं, (प्रक्षुब्धतीति । प्र + क्षुब्ध अथक्त-
शब्दे + क्यः ।) नाराचः । इत्यमरः । १ । ८ । ८७ ॥

प्रक्षुब्धना, स्त्री, (प्रक्षुब्धन + टाप् । यद्वा, प्रक्षु-
ब्धनं अथक्तशब्दोऽव्ययस्य इति । अप् । टाप् ।)
नाराचः । इत्यमरटीकायां भगीरथः ॥

प्रक्षुद्गः, पुं, (प्रक्षुद्गतीति । प्र + क्षुद्ग अथक्त-
शब्दे + क्यः ।) नाराचः । इत्यमरटीकायां भगी-
रथः ॥

प्रक्षुद्गना, स्त्री, (प्रक्षुद्गन + टाप् ।) नाराचः ।
इत्यमरटीकायां भगीरथः ॥

प्रखरः, पुं (प्रकृतः खरः ।) हयसनाहः । कुकुरः ।
अन्वतरः । अन्वतखरे, जि । इति मेदिनी ॥

प्रखः, जि, (प्रख्यातीति । प्र + ख्या ख्यातौ +
कः ।) उत्तरपदे तुल्यार्थवाचकः यथा,—

“सुखतरपदे प्रखः प्रकारः प्रतिमो निभः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, महाभारते । १ । २०८ । ३१ ।
“द्विपक्षगवङ्गप्रखेद्वारैः सौधैश्च शोभितम् ।
शुभमभयप्रखेर्गोपुरैर्मेन्दरोपमैः ॥”

श्रेष्ठः । यथा, तथैव । १२ । २०४ । ८ ।
“शान्तुत्पद्यते पुंसां चयात् पापस्य कर्मणः ।
यथादर्शने प्रखे पश्यन्त्यात्मानमात्मनि ॥”)

प्रख्यातः, जि, (प्र + ख्या + क्तः ।) प्रकृतख्याति-
युक्तः । विख्यातः । यथा,—

“यस्य आकरणे वरेण्यचटनास्त्रीताः प्रवन्धा दश
प्रख्याता नव वैद्यकेऽपि तिथिनिर्द्धारार्थ-
मेकोऽहुतः ॥”

इति सुग्धबोधशेषे तच्छिष्यपदम् ॥
प्रख्यातवप्रकः, पुं, (प्रख्यातो वमा जनयिता यस्य ।
कप् ।) विख्यातपिण्डकः । यथा,—

“स्यादास्तुत्यायनोऽस्तुष्य पुनः प्रख्यातवप्रकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । १६६ ॥

प्रख्यातिः, स्त्री, प्रकृतकीर्तिः । विख्यातिः । प्रपूर्व-
ख्याधातोः क्तिन्प्रत्ययान्वयम् ॥

प्रगल्भः, पुं, (प्रगल्भो गङ्गो यत्प्रियं यस्य ।)
कूर्परोपरिकल्पपर्यन्तभागः । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥

कुरुद अथवि वगल पर्यन्त इति भाषा ॥

प्रगल्भा

प्रगल्भी, स्त्री, (प्रगल्भ + गौरादित्वात् ङीष्)
नहिःप्राकारः । दुर्गप्राकारभित्ती मूराणां उप-
वेशनस्थानानि । (यथा, महाभारते । १२।
६६ । ४३ ।

“प्रगल्भीः कारयेत् सन्ध्याकाशजननीस्तदा ॥”
प्रगतजानुः, जि, (प्रगते संज्ञिते जानुनौ यस्य ।)
प्रगतजानुकः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
प्रगतजानुकः, जि, (प्रगते जानुनौ यस्य । कप् ।)
यस्य जानुनोर्मध्ये निम्नं कादाचित्कं वा मह-
दन्तरालं सः । पाषाणात् कृत्ति इति भाषा ॥
तत्पर्यायः । प्रभुः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ ॥
प्रभुः १ प्रगतजानुः ४ । इति भरतः ॥

प्रगल्भः, पुं, (प्रगल्भो गन्धो यस्य ।) पर्यटः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

प्रगल्भाः, जि, (प्रगल्भते इति । प्र + गल्भ धाट् +
पचाद्यच् ।) प्रभुतुपन्नमतिः । तत्पर्यायः ।
प्रतिभान्वितः २ । इत्यमरः । ३ । १ । २५ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६८ । ५८ ।

“प्रज्ञा प्रगल्भां कुरुते मनुष्यं
राजा क्षत्रान् वे कुरुते मनुष्यान् ॥”

प्रगल्भता, स्त्री, प्रगल्भस्य भावः । (प्रगल्भ + तल् ।)
‘प्रगल्भम् । तत्पर्यायः । उत्साहः २ अभि-
योगः ३ उद्यमः ४ प्रौढः ५ उद्योगः ६ किय-
द्वैतिका ७ अध्ववसायः ८ ऊर्जः ९ । इति
हेमचन्द्रः । २ । २१३ ॥ तस्य लक्षणम् । यथा,
“निःशङ्कत्वं प्रयोगेषु बुधैरक्ता प्रगल्भता ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

(यथा, कुमारः । ६ । ३२ ।

“आर्याप्यन्वती तत्र आपारं कर्तुमर्हति ।
प्रायेयैर्विधे कार्यं पुरन्ध्रीणां प्रगल्भतरा ॥”

प्रगल्भा, स्त्री, (प्रगल्भते ष्टा भवतीति । प्र +
गल्भ धाट् + पचादित्वाच्च । तत्पठम् ।)
नायिकाभेदः । अस्या लक्षणम् । प्रतिमात्र-
विषयकेलिकलापकोविदा । अस्याच्छेष्टा रति-
प्रीतिः । आनन्दादात्मसंमोहः । रतिप्रीति-
र्यथा,—

“संस्पृष्टं क्षणमाकलय वदनं संश्लिष्य कण्ठस्थं
निष्पीयाधरविम्बमम्बरमपलस्य युद्धालकम् ।
देवस्याम्बुनिनीपतेः ससुदयं निष्वासमाने प्रिये
वामाक्षौ वचनाञ्जलेः श्रवणयोर्नीलोत्पलं
निद्रुते ॥”

आनन्दादात्मसंमोहो यथा,—

“नन्वाकृतसुरःस्थोऽधरतले रदस्य चतं
च्युता वज्रलमालिका विगलिता च सुक्तावली ।
रतान्तसमये मया सकलमेतद्गोचरितं
स्मृतिः क्व च पतिः क्व च तव तवाभिप्रेक्षा-
विधिः ॥”

वा मानावस्थायां विविधा । धीरा अधीरा
धीराधीरा च । यज्ञकोपप्रकाशा धीरा ।
अयज्ञकोपप्रकाशा अधीरा । यज्ञायज्ञकोप-
प्रकाशा धीराधीरा । प्रौढाधीरायास्तु रता-
वौदास्यम् । अधीरायास्तर्ज्जनताडनादि ।

प्रगुणः

धीराधीराया रतावौदास्यं तर्ज्जनादि च
कोपस्य प्रकाशकम् । प्रौढाधीरा यथा,—
“नो तस्य भजसे न जल्पसि सुधाधारादुकारा
गिरी

दृक्पातं कुरुषे न वा परिजने कोपप्रकाश-
कलात् ।

इत्थं केतकगर्भगौरि दधिते कोपस्य संगोपनं
किं स्यादेव नचेत् पुनः सङ्घचरौ कुर्वीत साचि
क्षितम् ॥”

प्रगल्भा अधीरा यथा,—

“प्रतिफलमवलोक्य स्त्रीयमिन्दोः कलायां
हरशिरसि परस्था वासमाशङ्कमाना ।
गिरिशमचलकन्या तर्ज्जयामास कन्य
प्रचलनलयविल्लुतकान्तिभाजा करेण ॥”

प्रगल्भा धीराधीरा यथा,—

“तस्योपात्तानुपेयुषि प्रियतमे साचीकृतपीवया
काङ्क्षयाङ्गुलवाचि साचिहसितस्फुर्जतकपोल-
श्रिया ।
हस्तस्यस्तकरे पुनर्मृगदंष्ट्रा काचारसन्ध्यालित-
प्रोष्ठोष्ठमयूखमौसलरचो विस्कारिता दृश्यः ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

(तल्लक्षणं यथा साहित्यदर्पणे । ३ । १०१ ।

“स्मरान्वा गाढतारुण्या समस्तरतकोविदा ।
भावोन्नता द्रष्ट्रीका प्रगल्भाक्रान्तनायका ॥”
तस्या उदाहरणभेदादिकं तत्रैव विशेषतो द्रष्ट-
व्यम् ॥)

प्रगाढं, जि, (प्रकर्षणं गाढ्यते स्मेति । प्र + गाह
+ क्तः । “यस्य विभाषा ॥” ७ । २ । १५ । इति
न इट् ।) षष्ठम् । लङ्गम् । इत्यमरः । ३ ।
३ । ४४ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ५६ । २६ ।
“अहमिन्द्राद्गां सुष्टिं ब्रह्मणः क्षतहस्तताम् ।
प्रगाढे तुमुर्ल चित्रमभ्यर्षिचं प्रजापतेः ॥”
दृष्टम् । इति भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
७ । ६७ । ४८ ।

“तन्नाम्नरीक्षे बाणानां प्रगाढानां विश्राम्यते ।
संघर्षेण महाचिह्नान् पावकः समजायत ॥”
चनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ५ अः ।
“तूष्णीप्रत्यूहोः केवलवयसुदकेन पाययेत्
पिप्पल्यादिचूर्णं वा हिङ्गुयवचारप्रगाढं सर्पि-
र्वर्तिभिर्धनसुपक्रमेत् ॥”

प्रगाता, [ट] जि, (प्र + गै + टच् ।) उत्तम-
गायकः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महा-
भारते । ३ । २३६ । ८ ।

“ततो गोपाः प्रगातारः कुशला शृङ्गवादिनः ।
घातैरादृशुपातिस्तन् कन्याश्चैव खलङ्कृताः ॥”

प्रगुणः, जि, (प्रकर्षणं गुणो यच्च ।) ऋजुः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ७२ ॥ (प्रलङ्गुणवति, जि ।
यथा, रघौ । ६ । ४६ ।

“परिचयं चललक्ष्यनिपातने
भयरुषोश्च तद्विस्तृतबोधनम् ।
अमजयात् प्रगुणाच्च करद्वयौ
तनुमतोऽनुमतः सचिवैर्ययौ ॥”

प्रग्रहः

प्रग्रहं, जि, (प्रग्रह्यते इति । प्र + ग्रह + “प्रदास्ते-
रिवास्त्रापन्नेषु च ॥” ३ । १ । ११६ । इति ऋषिः ।

“अहिच्येति । ३ । १ । १६ । इति सम्प्रसार-
णम् ।) अन्धिरहितं पदम् । इति तुल्यबोध-
याकरणम् । पदपक्षपरतन्त्रवर्धितैश्च यज्ञपदं
निपात्यते । यथा, प्रग्रहं पदं यत् स्तरेण न
समुप्रीयते । इति दुर्गादासः ॥ “आप्रग्रहः
स्तृतौ वाक्मि ॥” इत्यमरः ॥ प्रग्रहः पाणिन्यादि-
क्षतप्रग्रहसंज्ञो ङाहुवन्वरहितः आग्रहः
योऽपि न सम्प्रीयते स इत्यर्थः । स्तृतौ स्तरेण
यथा । आ ज्ञातं स जटायुरेव । वाक्मि यथा ।
आ एवं मन्थसे । इति भरतः ॥

प्रगे, य, (प्रकर्षणं गीततेऽस्मेति । प्र + गै + के ।)
प्रातः । इत्यमरः । ३ । ४ । १६ ॥ (यथा,
माघे । १२ । १ ।

“इत्थं रथाश्चेभनिवादिनाम्यगे
गयो वृषाणामथ तोरयाद्वहिः ।
प्रस्थानकालचमवेशकक्षणा
क्षतपथक्षेपसुदेक्षताच्युतम् ॥”

प्रगेतनः, जि, (प्रगे प्रातर्भव इति । प्रगे + “स्य-
चिरमिति ॥” ४ । ३ । २३ । इति च्यु तुट् च ।)
प्रगे भवः । प्रातर्भवः । तत्पर्यायः । अक्षतः
२ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रग्रहः, पुं, (प्रग्रह्यते इति प्रग्रहात्वेनेनेति वा ।
प्र + ग्रह + “प्रै वणिजाम् ॥” ३ । ३ । ५२ । “रघौ
च ॥” ३ । ३ । ५३ । इति वचनभावपक्षे “ग्रह
वृद्धिनिश्चिगमच ॥” ३ । ३ । ५८ । इति अप् ।)
तुलास्त्रजम् । अन्धादिरक्षितः । वन्द्यः । इत्य-
मरः । ३ । ३ । २३६ ॥ नियमनम् । (यथा,
महाभारते । ३ । १७६ । १६ ।

“नहि मे सुच्यते कश्चित् कथञ्चित् प्रग्रहं गतः ।
गजो वा महिषो वापि षष्ठे काले नरोत्तम ॥”
भुजः । रक्षितः । (यथा, गोलाध्याये । ८ ।
“इन्दोः प्राच्यां भवति तरणैः प्रग्रहः किं प्रती-
क्षाम् ॥”)

सुवर्णाङ्गुमहीवहः । इति मेदिनी । कर्त्तिकार
वृहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तत्पर्यायो यथा,
“आरेवतो रानवृहः प्रग्रहश्चतुरङ्गुलः ।
आरवधोऽथ सप्याकः क्षतमातः सुवर्णकः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

प्र + ग्रह + भावे अप् । इन्द्रियादीनां ग्रहः ।
यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ८ । ७८ ।
“अर्थो हि केवलं तस्य प्रग्रहो वासुगोचरः ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन चित्तं रक्ष जगद्गण ॥”
धारणम् । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२२ । ४ ।

“उद्धवोऽथ महाबुद्धिरयसेनो महाबलः ।
अन्ये च यादवाः सर्वे कवचप्रग्रहे रताः ॥”
अवलम्बनम् । यथा, हरिवंशे । ४१ । १६६ ।
“वृषेज्य प्रणष्टेऽथ जगत्प्रग्रहाः प्रजाः ।
चक्षेण निर्वृते चैव हत्वा चाप्योन्माहवे ॥
परस्परवृत्तस्त्राश्च निराक्रान्ताः सुदुःखिताः ।

प्रवाहः

एवं कष्टमनुप्राप्ताः कलिवन्ध्याश्चै तदा ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६४ ।

“प्रयत्नो निष्पत्तौ यद्योऽनेकशब्दो गदायजः ॥”

प्रलटाधिष्ठानादौ, जि । यथा, रामायणे । २ । ८२ । १ ।

“तामायगवसन्ध्यां भरतः प्रयत्नां सभाम् ।

इदं बुद्धिबन्धनः पूर्वचर्का निशामिव ॥”

“प्रयत्ना प्रलटैर्विशिष्टादिभिर्नोऽधिष्ठानं

यस्यां वा ।” इति तट्टीका ॥ उद्यतनाहुः ।

यथा, रामायणे । ७ । ६५ । १४ ।

“यत्तुक्तस्तु सुनिगा प्राज्ञानिः प्रयत्नो वृषः ।

अन्धबाहयत प्राज्ञस्तन्निधं सद्यशानिमम् ॥”

प्रवाहः, पुं, (प्रयत्नते इति । प्र + यङ् + “प्रे वणि-

जाम् ।” ३ । १ । ५२ । “रसौ च ।” ३ । १ । ५३ ।

इति च वच् ।) प्रयत्नः । इत्यमरः । ३ । ३ ।

५३६ । (“प्रे निष्ठायां ।” ३ । ३ । ४६ ।

इति वच् । प्रयत्नम् । “प्राप्तप्रयत्ने चरति

भिन्नुः ।” इति सिद्धान्तकौमुदी ॥)

प्रयौवः, पुं, (प्रलटा यौवा यौवास्तितरस्य ।)

युवादौ प्राप्ते चारणं दातृपङ्क्तिः । वाता-

यनम् । इति सुभूतिः । सुखशाला । इत्येके ।

अन्धशाला । इति कंचित् । हमशीर्षकम् । इति

गोवर्द्धनः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रघटवित्, [ट्] जि, (प्रघटां आङ्गमरं

वेत्तीति । प्रघटा + विट् + (जिप् ।) शास्त्रगणः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रघणः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते

इति । प्र + हन् + “आगारेदेशे प्रघणः प्रघा-

यञ्च ।” ३ । ३ । ७६ । इति कर्मणि अप् ।

नत्वञ्च ।) बहिर्द्वारप्रकोष्ठकम् । तत्पूर्यायः ।

प्रघाणः २ अलिन्दः ३ । इत्यमरः । २ । २ । १२ ॥

अलिन्दः ४ । इति भरतः ॥ तान्त्रकुम्भः ।

लौहसुन्नरः । इति मेदिनी । यौ, ६० ॥ (युहा-

भ्यन्तरशय्यार्थेपिठिका । यथा,—

“प्रघाणप्रघणालिन्दा द्वारवाहप्रकोष्ठके ।

युहाभ्यन्तरशय्यार्थेपिठिकायामपि जयम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥)

प्रघनः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते

इति । प्र + हन् + अप् । न नत्वम् ।) प्रघनः ।

इति सुकुटः ॥

प्रघसः, पुं, (प्रकर्षेण अतीति । प्र + अह् + अप् ।

“वचपोच ।” २ । ४ । ३८ । इति चत्वा-

देशः ।) असुरः । दैत्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(राक्षसमेदः । यथा, महाभारते । ३ । २८४ । २ ।

“पर्वणः पूतनो जम्भः खरः क्रोधवशो हरिः ।

प्रवणखारणश्चैव प्रघवश्चैवमादयः ॥”

प्रघाणः, पुं, (प्रहन्यते इति । प्र + हन् + “अगा-

रैकदेशे प्रघणः प्रघाणञ्च ।” ३ । ३ । ७६ ।

अप् । पठे टङिञ्च ।) प्रघणः । इत्यमरः ।

२ । २ । १२ ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १२१ ।

“नयति भगवान्भोजनस्थानिवन्धनवाधवः

किमपि मचयस्यासादस्य प्रघाणसुपन्नताम् ।

प्रचयः

अपसरदरिद्राणां प्रचयवियत्पथमङ्गी

लगनफलद्वान्तस्त्र्याचलभमविभम् ॥”

प्रचातः, पुं, (प्रकर्षेण हन्यते यजेति । प्र +

हन् + वच् ।) युक्तम् । इति हेमचन्द्र-

टीका ॥

प्रचानः, पुं, (प्रविशद्भिर्जनैः पादैः प्रकर्षेण हन्यते

इति । प्र + हन् + अप् । टङिः । न नत्वम् ।)

प्रचयः । इति सुकुटः ॥

प्रचूर्णः, पुं, (प्रचूर्णति भ्रमतीति । प्र + चूर्ण +

अप् ।) अतिथिः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रलटचूर्ण-

युक्ते, जि ॥

प्रचोषकः, पुं, (प्र + चूय + भावे वच् । ततः

कन् ।) अग्निः । इति जटाधरः ॥

प्रचर्कः, क्री, (प्रगतचक्रमिति प्रादिसमासः ।)

चलितसेनम् । प्रस्थितसेना । इत्यमरः । १० । ८६ ॥

प्रचक्षाः, [स्] पुं, (प्रकर्षेण चक्षते वक्षतीति ।

प्र + चक्ष + अक्षिः । न आदेशः ।) टङ्-

स्यातिः । इत्युणादिकोषः ॥

प्रचखः, पुं, (प्रकर्षेण चखः उद्युगुणत्वात् ।)

श्वेतकरवीरः । इति मेदिनी ॥ (वत्सप्रीणाम-

नृपतेः सुनन्दागर्भजातः पुत्रमेदः । यथा, मार्क

ण्डे । ११८ । २ ।

“वलीवलाकचखश्च प्रचखश्च सुविक्रमः ॥”

प्रचखः, जि, (प्रकर्षेण चखः ।) दुर्बलः । दुर्धनः ।

प्रगल्भः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३३० ।

“नाहं वदामि सुतसु त्वमशीला वा प्रचख-

चरिता वा ।

प्रेमसम्भावसुलभं भयमुदयति मम तु हृदयस्य ॥”

प्रतापी । इति मेदिनी । नानार्थरत्नमाला च ॥

(यथा, भागवते । १ । ७ । २१ ।

“ततः प्रादुर्भूतं तैजः प्रचखं सर्वतोद्दिश्यम् ।

प्राणापदमभिप्रेत्य विष्णुं जिह्युर्वाच ह ॥”

प्रचखवर्त्तिः, स्त्री, (प्रचखा वर्त्तियस्य ।) वरुण-

वृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रतापयुक्तशरी-

रञ्च ॥

प्रचक्षा, स्त्री, (प्रकर्षेण चक्षा ।) दुर्गाया अष्ट-

नायिकाणां गङ्गायिकाभिः । इति कालीपुरा-

णम् । (सा तु हृगणके पीठस्थाने विराजते ।

यथा, देवीभागवते । ७ । ३० । ७३ ।

“हृगणके प्रचक्षा तु चण्डिका मरकटके ॥”

श्वेतदूर्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रचयः, पुं, (प्रचयते इति । प्र + चिज् चयने +

“एरच् ।” ३ । ३ । ५६ । इत्यच् ।) सङ्ग्रहः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ श्रुतिशास्त्रसंयोगः । स च

परिमाणजनकः । यथा,—

“संख्यातः परिमाणाश्च प्रचयादपि जायते ।

प्रचयः श्रुतिशास्त्रो यः संयोगस्तेन जन्मते ।

परिमाणकनूलादौ नाशस्त्याययनाशतः ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(यद्यादिकरणकपुष्पफलादीनां चयने । यथा,

“वृक्षाद्यश्वानां फलानां यद्या प्रचयं करोति ॥”

इति सिद्धान्तकौमुदी । ३ । ३ । ४० ॥)

प्रचुरं

प्रचुरः, पुं, (प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + आधारे

अप् ।) पन्थाः । इति धरणिः ॥ प्रकर्षेण

गमनञ्च ॥

प्रचरद्वयः, जि, अत्युत्तमः । प्रचारविशिष्टः । प्रच-

रत् प्रकाशमानं रूपं स्वरूपं यस्य सः ॥

प्रचणाकः, पुं, (प्रकर्षेण चलतीति । प्र + चल +

आकन् ।) शराचातः । शिखण्डः । सुजङ्गमः ।

इति मेदिनी । के, १६६ ॥

प्रचणाकौ, [न्] पुं, (प्रचणाकः शिखण्डोऽस्या-

स्तीति । प्रचणाक + इनिः ।) मयूरः । इति

मेदिनी ॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ अङ्क ।

“कूणतुकुञ्जकुटीरकौशिकघटाघुत्कारवत्-

कौचक-

स्तम्बाङ्गमरमकमौकुलिजुलकौचावतोऽयं गिरिः ।

एतस्मिन् प्रचणाकिनां प्रचणतासुदुवेजिताः

कूलितै-

रद्वेक्षन्ति पुराणचन्दनतस्त्रस्तसु कुम्भीनसाः ॥”

प्रचलायितं, जि, (प्रचल इवाचरतीति । “कस्तुः

कण्डं खलोपच ॥” ३ । १ । ११ । इति कण्ड ।

प्रचलाय-नामधातोः कर्त्तरि क्तः ।) निद्रादिना

चूर्णितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ३२ ॥

प्रचारः, पुं, (प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + भावे

वच् ।) प्रचरणम् । अक्तः । प्रकाशः । यथा,

“इमनकतश्चास्त्राणिस्त्रिहोतुयुग्मं

तुहिनिकिरणविम्बे खड्गरीटप्रचारः ॥”

इति शङ्कराचार्यः ॥

(प्रचरत्यस्मिन्निति । प्र + चर + आधारे वच् ।

गवादेश्वरगस्थानम् । यथा, महाभारते ।

१ । ४० । १८ ।

“परिश्रान्तः पिपासार्त्त आससाह सुनिं वने ।

गवां प्रचारेष्वासीनं केनमापिबतां पयः ॥”

अन्धानां नेत्ररोगविशेषः । तच्चिकित्सादिकं

यथा, अश्ववैद्यके । ३० । ३१—३६ ।

“प्रच्छादयति यदुदृष्टिं मांसं पथ्यन्तवर्जितम् ।

प्रचारकाशं तं विन्द्यात् नेत्रोर्जकफात्मकम् ॥

क्षितौ निपाद्य तुरगं ततो नेत्रं प्रचारयेत् ।

क्षतकर्मा भिषग्विद्वान् वडिशेनाचिवर्त्मनि ॥

ततस्तीक्ष्णं शस्त्रं हृन्त्यात् प्रावरकं नुधः ।

तारकस्य यथा पीडा जायेत न मनागपि ॥”

शुद्धं तत् पूरयेन्नैवं मधुना सैन्धवेन वा ।

प्रणाल्य चोत्थाय ततः शङ्कजां वेधयेत् शिराम् ।

कुष्ठेन वचया चया तथा जिकटुकेन च ।

प्रतिपानं प्रदातयं सुरया लवणैः सह ॥

निर्व्यातं विहितं स्थानं यासे दूर्वा च पूजिता ।

गुरुभक्ष्यं न दातयं मधुरञ्च विशेषतः ॥”

प्रचुरं, जि, (प्रचुरतीति । प्र + चुर + “इगुपध-

जेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कः । यद्वा, प्रगत-

चुराया इति प्रादिसमासः ।) अनेकम् । तत्-

पन्थायः । प्रभूतम् २ प्राण्यम् ३ अदभ्यम् ४

बहुलम् ५ बहु ६ पुत्रद्वयम् ७ पुत्र ८ भूयिष्ठम् ९

स्फिरम् १० भूयः ११ भूरि १२ । इत्यमरः ।

३ । १ । ६३ ॥ (यथा, भागवते । ५ । १३ । २१ ।

प्रचोद

“अहो वृज्ज्वास्त्रिजन्मशोभनं
किं जन्मभिक्षपरैरप्यसुप्रभम् ।
न यत् कृवीकेशयशःकृतात्मनो
महात्मना वः प्रचुरः समागमः ॥”

प्रचुरपुत्रवः, पुं, (प्रचोरतीति । प्र + चुर किं क्षये
+ कः । प्रचुरश्चासौ पुत्रवश्चेति ।) चौरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्रचुरो बहुलः पुत्रवश्चेति
कर्मधारये ।) बहुलपुत्रवः ॥

प्रचेतवी, स्त्री, (प्रचेतयति ऋषिर्हस्तमिति । प्र +
चित् + णिच् + अच् । गौरादिभ्यान् ङीष् ।)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रचेतसः कन्या
च ॥

प्रचेता, [ङ] पुं, (प्रचेतति युद्धादिस्थाने वीरान्
वञ्चिनोतीति । प्र + चित् + ङच् ।) सारथिः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रचेताः, [च] पुं, (प्रचेततीति । प्र + चित् +
असुन् ।) वरवः । इत्यमरः । १ । १ । ६४ ॥
(यथा, रघौ । १ । ८० ।

“हविषि दीर्घसन्नस्य वा चेदानीं प्रचेतसः ।

सुजङ्गपिहितद्वारं पातालमधितिष्ठति ॥”

सुनिविशेषः । (यथा, मग्नौ । १ । १५ ।

“मरीचिमज्जाङ्गिरसौ पुनश्च पुनश्च क्रतुम् ।

प्रचेतसं वशिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ॥”

प्रकटं चेतोऽस्य ।) प्रकटच्छदि, त्रि । इति

मेदिनी ॥ प्राचीनवर्द्धिराजपुत्रः । यथा,—

“प्राचीनवर्द्धिर्भगवान् सर्वश्रेष्ठभर्तावरः ।

समुद्रतनयाया वै दृष्ट पुत्रानजीजनत ॥

प्रचेतसस्ते विख्याता राजानः प्रथितौजसः ॥”

इति कौर्म १२ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्राचीनवर्द्धिस्तुपुत्रः पृथिव्यामेकराष्ट्रवभौ ।

उपयमे समुद्रस्य लवणस्य च वै सुताम् ॥

तस्मात् सुवाव चासुद्री दृष्ट प्राचीनवर्द्धिः ।

सर्वे प्रचेतसो नाम धनुर्वेदस्य पारगाः ॥

अपृथग्भस्मचरणास्तेऽतयन्त महातपः ।

दृष्ट सर्वसहस्राणि समुद्रसलिले श्रयाः ॥

प्रजापतिर्त्वं संप्राप्य भार्या तेषाञ्च भारिवा ।

अभवद्भयशपिण तस्यां ह्योऽभवत् ततः ॥”

इति गारुडे ६ अध्यायः ॥

(पल्लवज्ञानयुक्ते, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १ । २१ । २ ।

“देवास्मिन् ते असुभ्यप्रचेतसो हृदस्यते यज्ञियं

भागमानयुः ॥”

“हे हृदस्यते । प्रचेतसः पल्लवज्ञानास्ते त्वदीया

देवास्मिद् देवा अपि ।” इति तद्गाथे

वायनः ॥)

प्रचैलं, स्त्री, (प्रचेलतीति । प्र + चेल् + अच् ।)

पीतकालम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रचैलकः, पुं, (प्रकर्षेण चेलति गच्छतीति । प्र +

चेल् + क्तुल् ।) घोटकः । इति शब्दमाला ॥

प्रचोदनी, स्त्री, (प्रचोदते रोगो यथेति । प्र +

चुद् + णिच् + क्युट् । ङीप् ।) कण्टकारी ।

इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥

प्रजः

प्रचोदितः, त्रि, (प्र + चुद् + क्तः ।) प्रेरितः ।
यथा,—

“प्रचोदिता येन पुरा सरस्वती ।”

इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥

प्रच्छ, स्त्री श्र शीसे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-पर०-ङिक्-अणिट् ।) शीसा श्रातु-
मिच्छा । अप कश्च इत्यस्यैव ज्ञानपक्षे निष्पाद-
नात् । औ, अप्राचीन् । श्र, पृच्छति वाचो शुभं
शिष्यः । इति दुर्गादासः ॥

प्रच्छदः, पुं, (प्रच्छादतेऽनेनेति । प्र + छद् +
णिच् + करणे चः । “ह्लादेर्वहुपसर्गस्य ।”
६ । ४ । ६६ । इति उपधाया द्रष्टव्यः ।) आ-
च्छादनम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुः । १६ । २२ ।

“प्रच्छदानगणिताशुविदुभिः

क्रोधभित्तवलयैर्विवर्तनेः ॥”

प्रच्छदपटः, पुं, प्रकर्षेण ह्लादतेऽनेन स चासौ
पटश्चेति । आच्छादनपटः । पाकुडिदिति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । निचोलः २ । इत्यमरः । १ । ६ । १२६ ॥
निचुलः ३ । इति व्याङ्गिः । निचोलम् ४ । इति
रभसः ॥ निचोली ५ । इति राजदेवः ॥ इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे
३ परिच्छेदे ।

“वज्रीभङ्गाभोगैरलकपतितैः शीर्षाङ्गुसुमः

स्त्रियाः सर्ववस्त्रं कथयति तत् प्रच्छदपटः ॥”

प्रच्छना, स्त्री, (प्रच्छ + बाहुलकान् युष् । टाप् ।)
आमन्त्रणा । इति जटाधरः ॥

प्रच्छन्नं, स्त्री, (प्र + छद् + क्तः ।) अन्तर्हारम् ।
इत्यमरः । १ । २ । १४ ॥ आच्छन्ने, त्रि ॥
(यथा, महाभारते । १ । ७१ । ३१ ।

“प्रच्छन्ना हि महात्मानश्चरन्ति पृथिवीम-
साम् ॥”

प्रच्छर्दिका, स्त्री, (प्र + छद् वमने + “रोगाख्यायां
श्लुल् बहुलम् ।” १ । १ । १०८ । इति श्लुल् ।
स्त्रियां टापि अत इत्वम् ।) वमिः । इत्यमरः ।
२ । ६ । ५५ ॥ (वमनकारके, त्रि ॥)

प्रच्छादनं, स्त्री, (प्रच्छादतेऽनेनेति । प्र + छद् +
णिच् + क्युट् ।) उत्तरीयवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।
प्रावरणम् २ वस्त्रानम् ३ उत्तरीयकम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३५ ॥ (नेत्रच्छदम् ।
यथा, अश्ववैद्यके । २ । १० ।

“प्रच्छादनं भवेद्वर्त्म चापि कूटमतः परम् ॥”

“वर्त्म नेत्रच्छदं प्रच्छादनं प्रच्छादनापरनामकं
भवेत् । वर्त्म नेत्रच्छदेऽध्वनीत्यमरः ॥” इति
तट्टीका ॥ भावे क्युट् । गोपनम् । यथा, महा-
भारते । १ । १६१ । १७ ।

“आत्मप्रच्छादनार्थं वै बाहुवीर्यसुपाश्रितः ।

विरूपं विधायेदं मन्ये मां प्रति युध्यसे ॥”

प्रच्छादितं, त्रि, (प्र + छद् + णिच् + क्तः ।) आ-
च्छादितम् । इति हज्जायुधः ॥

प्रजः, पुं, (प्रजायते जायामर्गे इति । प्र + जन् +
ङः ।) पतिः । “जायायां प्रविशन् पुनर्जायते इति

प्रजल्पः

हे प्रजः पतिः ।” इति प्रजापतीशब्दटीकायां
भरतः ॥

प्रजनः, पुं, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + करणे
चच् । “जनविध्योच ।” ७ । ३ । १५ । इति न
ट्टिङ् ।) उपसरः । इत्यमरः । १ । २ । १५ ॥
हे ज्ञीगवादिषु पुङ्गवादीनां प्रथमगर्भाधानाय
मैथुनाभियोगः । प्रजनं जीवमिति केचित् ॥
प्रमूनां गर्भप्रवृत्तकालः । इति खामी ॥ गर्वां
प्रथमगर्भप्रवृत्ताभियोगः । इति सुभूतिः ॥
ज्ञीगवादिषु पुङ्गवानां प्रथमगर्भमिति सर्व्वसम् ॥
किन्तु वीर्यासुपसरं दृष्टेति भट्टिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (मैथुनसाधनोपस्थानियम् ।
यथा, मनुः । १० । १२१ ।

“वाचमिं मित्रसुहर्गे प्रजने च प्रजापतिम् ॥”

प्र + जन् + भावे चच् । पुत्रोत्पादनम् । यथा,
मनुः । ६ । १२१ ।

“उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मेतो नोपपद्यते ।

पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्धर्मेण तं भजेत् ॥”

जनयितरि, त्रि । यथा, भागवते । ८ । ५ । ३४ ।

“इंशो नगानां प्रजनः प्रजानां

प्रचोदता नः स महाविभूतिः ॥”

तथा, भगवद्गीतायाम् । १० । २८ ।

“प्रजनश्चास्मि कन्दर्पः सर्पाणामस्मि वासुकिः ॥”

प्रजननं, स्त्री, (प्रजायतेऽनेनेति । प्र + जन् + क्युट् ।)

योगिः । (यथा, सुश्रुते । १ । २१ ।

“स्त्रिकृपायुप्रजननललाटगङ्गौष्ठपृष्ठकर्णफल-
कोषोदरजन्तुसुखाभ्यन्तरसंस्थाः सुखरोपकीय-
त्रणाः ॥” प्र + जन् + भावे क्युट् ।) जन्म ।
इति मेदिनी । ने, १६१ । (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । २ । ६१ ।

“वेधाः परा धुरसुपैति परीक्षकाणा-

मिचोः फलप्रजननेन हतश्रमो यः ॥”

घात्रीकर्म । यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने । १०
अध्याये । “ततः हतोपधाने ऋद्विस्त्रीर्णं

श्रयने स्थितामाशुमसकथीसुत्तानामशङ्कनीया-
चतस्रः स्त्रियः परिच्यतवयवः प्रजननकुशलाः
कर्त्तैतन्मन्त्राः परिचरेयुरिति ॥” प्रगमः । इति
विश्वः ॥ (यथा, महाभारते । १ । १२० । ३७ ।

“तस्मात् प्रहेष्यान्वद्य त्वां ह्रीनः प्रजननात्

स्त्रयम् ।

सहश्रात् श्रेयसी वा त्वं विद्वत्पत्न्यं यशस्विनि ॥”

प्रजनयतीति । प्र + जन + क्युट् । प्रजोत्पादके,
त्रि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १६ । ४८ ।

“इदं हविः प्रजननं मेऽस्तु ॥”

प्रजनिका, स्त्री, (प्रजनयतीति । प्र + जन +
णिच् + क्तुल् । टापि अत इत्वम् ।) माता ।
इति जटाधरः ॥

प्रजल्पः, पुं, (प्र + जल्प + भावे चच् ।) वाक्-
विशेषः । यथा,—

“असुरेभ्योऽमदयुजा योऽवधीरयसुद्रया ।

प्रियस्य कौशलोद्धारः प्रजल्पः स तु कथ्यते ॥”

इत्यजन्मजनीकमणिः ॥

प्रजाता

प्रजाप

प्रजा

(बहुभाष्यम् । यथा, वृथयोगप्रदीपिकायाम् । १।१५।
 “अन्नाहारः प्रयासश्च प्रजस्यो नियमग्रहः ।
 जनसङ्गश्च लौक्यश्च बहुभिर्योगो विनश्यति ॥”)
 प्रजवः, पुं, (प्रजवनमिति । प्र + जु वेगगतौ +
 “ऋदोरप् ।” ३।१।५७। इति भावे अय् ।)
 प्रजववेगः । प्रपूर्वजुधातोर्भावेऽल्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
 (यथा, ऋग्वेदे । ७।३१।८।
 “वातस्यैव प्रजवो नाम्येन स्तोमो वसिष्ठा अन्वे-
 तवे व ॥”)
 प्रजवी, त्रि, (प्रजवतीति । प्र + जु वेगगतौ +
 “प्रजोरिति ।” ३।२।१५६। इति ङिति ।)
 प्रजववेगयुक्तः । इत्यमरः । २।८।७३ ॥
 प्रजा, स्त्री, (प्रजायते इति । प्र + जन् + “उप-
 सर्गं च सञ्ज्ञायाम् ।” ३।२।६६। इति ङः ।)
 सन्ततिः । पितृमातृगुणदोषेण प्रजा विभिन्ना
 भवति । यथा, अग्निपुराणे ।
 “मातृणां श्रौणदोषेण पितृश्रीलगुणेन च ।
 विभिन्नास्तु प्रजाः सर्वा भवन्ति भवश्रीजि-
 नाम् ॥”
 जनः । इत्यमरः । ३।३।३२ ॥ (यथा,
 रघुः । १।२४ ।
 “प्रजानां विनयाधानान् रक्षयान् भरण्यादपि ।
 स पिता पितरस्तासां केवलं जन्महेतवः ॥”
 उत्पत्तिः । यथा, ऋग्वेदे । १०।७२।६ ।
 “प्रजाये नृत्वं तत्पुनर्मातात्मभारम् ॥”)
 प्रजागरः, पुं (प्र + जाय + “ऋदोरप् ।” ३।१।५७।
 इति भावे अय् ।) प्रकर्षेण जागरणम् । इति
 हज्जायुधः ॥ यथा, अग्निपुराणे ।
 “देवतानां पितृणाञ्च चोरं हन्ता प्रजागरम् ।
 जेतायुगे चतुर्थांशे रावणस्तपसः क्षयात् ।
 रामं दाशरथिं प्राप्य सगणः क्षयभीक्ष्विवान् ॥”
 (विष्णुः । यथा, महाभारते । १३।१६६। १२५।
 “आधारनिगयो धाता पुण्यहावः प्रजागरः ॥”
 “निष्ठुङ्गस्वरूपत्वात् प्रजागरः ।” इति तट्ट-
 भाष्यम् ॥ प्रायः । यथा, भागवते । ४।
 २७।१५ ।
 “ते चक्रवेगाशुचराः पुरज्जनपुरं यदा ।
 हर्तुमारेभिरे तच्च प्रत्यवेधत् प्रजागरः ॥”
 “प्रजागरः प्रायः ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥
 प्रजाता, स्त्री, (प्रजातं प्रजननं सुतादीनामुत्पत्ति-
 रिच्छः । तदस्या अस्तीति । अच् । ततटाप् ।)
 जानापत्वा । प्रकृता । इत्यमरः । २।६।१६ ॥
 (यथा, सुश्रुते निदानस्थाने ६ अध्याये ।
 “स्त्रीणामपप्रजातानां प्रजातानां तथाहितैः ।
 दाहज्वरकरो घोरो जायते रक्तविप्रक्षिः ॥”
 “ततोऽनन्तरं बलवत्तरमिति तस्याश्च प्रवाह
 मावायां क्षियः शब्दं कुर्याः प्रजाता प्रजाता
 घनं घनं पुनरिति तथास्या हर्षणाप्यायन्ते
 प्राणाः । यदा च प्रजाता स्यान् तदेनामवेक्षेत
 काचिदस्या अमरा प्रपन्ना वाप्रपन्ना वेति ॥”
 इति चरके शारीरस्थाने ४८मेऽध्याये ॥

अचविशेषे, पुं । यथा, काव्यायनश्रौतसूत्रे ।
 २०।३।२० ।
 “प्रजाते वायवम् ।” “बहवायां क्षतरेतःस्कन्दनः
 प्रजात इत्युच्यते ॥” इति तद्भाष्यम् ॥)
 प्रजादा, स्त्री, (प्रजां गर्भदोषनिवारणेन सन्ततिं
 ददातीति । दा + कः । टाप् ।) गर्भदात्रीक्षुपः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रजादातरि, त्रि ॥
 प्रजादानं, स्त्री, (प्रजातो जन्मतो दानं सुहृदस्याः ।)
 रजतम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्रजाया दाने
 आदाने अदाने च ॥)
 प्रजानन्ती, स्त्री, (प्रजानतीति । प्र + ज्ञा +
 श्रद्ध + ङीप् ।) पङ्कितः । प्राज्ञी । इति हेम-
 चन्द्रः । ३।१८६ ॥ (विशेषवैतारि, त्रि । यथा,
 रामायणे । २।७२।१४ ।
 “तं प्रत्युवाच केकेयी प्रियवद्वेधोरमप्रियम् ।
 अजानन्तं प्रजानन्ती राण्यलोभेन मोहिता ॥”)
 प्रजापः, पुं, (प्रजाः पातीति । पा रच्ये + कः ।)
 राजा । इति हेमचन्द्रः । ३।३५४ ॥
 प्रजापतिः, पुं, (प्रजानां पतिः ।) ब्रह्मा । इत्य-
 मरः । १।१।१७ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १।१।३२ ।
 “यस्मात् पितामहो जज्ञे प्रभुरेकः प्रजापतिः ।
 ब्रह्मा सुरगुरुः स्यात्समैतुः कः परमेष्ठाय ॥”)
 द्वादिः । (यथा,—
 “द्वितीये हि युगे सर्वमक्रोधव्रतमाभ्यतन् ।
 दिव्यं सहस्रवर्षाणामसुरा अभिदुद्रुवुः ॥
 तपोविभ्रं शमीकुरुन्तपोविभ्रं महात्मनाम् ।
 पश्यन् समर्थस्त्वेषां चक्रे दहः प्रजापतिः ॥
 पुनर्मांश्चिरं भागं भुवं दहप्रजापतिः ।
 प्रायो न कल्पयामास प्रोच्यमानः सुरैरपि ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने ८तीयेऽध्याये ॥)
 महीपाणः । इति मेदिनी । ते, २०८ ॥ (इन्द्रः ।
 यथा, महाभारते । ३।१८५।१६ ।
 “अथमेव विधाता हि तथैवेन्द्रः प्रजापतिः ॥”)
 जामाता । दिवाकरः । वज्रिः । त्वष्टा । इति हेम-
 चन्द्रः ॥ (यथा वाजसनेयसंहितायाम् । १२।६१।
 “तां विन्देद्वैतुभिः संविदानः
 प्रजापतिर्विचक्रन्मा विमुच्यतु ॥”
 मनुः । यथा, मनी । १०।७८ ।
 “न तौ प्रति हि तान् धर्मेनान् मशुराह प्रजा-
 पतिः ॥”)
 दश प्रजापतयो यथा, आङ्गिकतत्त्वे ।
 “मरीचिमन्त्राङ्गिरसौ पुलस्त्यं पुलहं क्रतुम् ।
 प्रचेतसं वसिष्ठश्च भृगुं नारदमेव च ।
 देवान् सर्वानुषीन् सर्वान्स्पर्धयेदक्षतोदके ॥”
 एकविंशतिप्रजापतयो यथा,—
 “ब्रह्मा स्यात्समैतुर्देवो भृगुर्धर्मक्षया यमः ।
 मरीचिरङ्गिराश्च पुलस्त्यः पुलहः क्रतुः ॥
 वसिष्ठः परमेष्ठी च विवस्वान् सोम एव च ।
 कर्दमश्चापियः प्रोक्तः क्रोधोऽर्काश्च क्षीत एव च ॥
 एकविंशतिवत्पन्नास्ते प्रजापतयः स्मृताः ॥”
 इति महाभारते मोक्षधर्मेः ॥ ७ ॥

पिता । यथा,—

“जनको जन्मदानाश्च रक्षयाश्च पिता ब्रह्मा ।
 ततो विसृष्टीकृत्यात् कनया च प्रजापतिः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥ ७७ ॥
 खनामख्यातकीटविशेषश्च ॥
 प्रजावती, स्त्री, (प्रजास्यस्या इति । प्रजा +
 मतुप् । मस्य वः । क्षियां ङीप् ।) भ्रातृजाया ।
 इत्यमरः । २।६।३० ॥ अष्टभाहपत्नी । इति
 केचित् । इति भरतः ॥ (यथा, रघुः । १४।४५ ।
 “प्रजावती रोहदंशसिनी ते
 तपोवनेषु स्याद्व्याधुरेव ।
 स त्वं रथो तद्व्यपदेशनेयां
 प्राप्य वास्यीकिपदं त्यजेनाम् ॥”
 प्रियव्रतपत्नी । यथा, मार्कण्डेये । ५३।१३ ।
 “प्रियव्रतात् प्रजावत्यां वीरात् कन्या स्यात्प्रायतः ॥”
 सन्तानविश्रुता ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६७।१८ ।
 “साम्पुतं सर्गकर्तृत्वमादिष्टं ब्रह्मणा मम ।
 खोऽहं पत्नीमभिधांमि धन्यां दिव्यां प्रजा-
 वतीम् ॥”)
 प्रजाहितं, स्त्री, (प्रजाये हितम् ।) जलम् । इति
 शब्दमाणा । प्रजोपकारे, त्रि ॥
 प्रजिनः, पुं (प्रकर्षेण जयतीति । प्र + जि +
 बाहुलकात् नक् ।) वायुः । इति शब्दमाणा ॥
 प्रजेन्धरः, पुं, (प्रजानामीन्धरः ।) राजा । इति
 त्रिकाङ्गशेषः ॥ (यथा, रघुः । ३।६८ ।
 “तमभ्यनन्दत् प्रथमं प्रजोषितः
 प्रजेन्धरः शासनहारिणा हरिः ॥”)
 प्रज्ञः, त्रि, (प्रकर्षेण जानातीति । प्र + ज्ञा +
 “आतश्चोपसर्गं ।” ३।१।१३६। इति कः ।)
 पङ्कितः । इति प्राज्ञशब्दटीकायां भरतः ॥
 (यथा, मार्कण्डेयनिषदि । ७ ।
 “नान्तःप्रज्ञं न बहिःप्रज्ञं नोभयतःप्रज्ञं न
 प्रज्ञानघनं न प्रज्ञं नाप्रज्ञम् ॥”)
 इति प्रज्ञशब्दटीकायां भरतः धरणिश्च ॥
 प्रज्ञप्तिः, स्त्री, (प्र + ज्ञा + जिच् + क्तिन् ।)
 सङ्केतम् । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥ (यथा,
 सन्देशग्रन्थसंग्रहे पूर्वप्रज्ञदर्शनम् ।
 “विष्णोः प्रज्ञप्तिरेवैका शब्देरेतद्वदीर्यते ।
 प्रज्ञप्तिरूपो हि हरिः सा च खानन्दलक्षणा ॥”
 ज्ञानम् । ज्ञापनम् । यथा, भागवते । ३।२५।१ ।
 “कपिलस्तत्त्वसंख्याता भगवानात्ममाधया ।
 जातः स्वयमजः साक्षादात्मप्रज्ञप्रये ब्रह्माम् ॥”
 जिनविद्यादेवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ ।
 १५३ ॥)
 प्रज्ञप्ती, स्त्री, (प्रज्ञप्ति + वा ङीप् ।) जिनविद्या-
 देवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । १५३ ॥
 प्रज्ञा, स्त्री, (प्र + ज्ञा + कः । टाप् ।) दुहिः ।
 (यथा, रघुः । १।१५ ।
 “आकारसदृशप्रज्ञः प्रज्ञया सहशागमः ॥”
 एकाग्रता । यथा, पञ्चदश्याम् । ७ । १०६ ।
 “तमेव धीरो विज्ञाय प्रज्ञां कुर्वीत ब्राह्मणः ॥”)
 प्राज्ञी । प्रकर्षेण जानाति या । इत्यमरः ॥

प्रगतिः

वरस्वती । इति शब्दरत्नावली । बुद्धिवैदिक-
प्रमाणः । केतुः १ केतः २ चेतः ३ चित्तम् ४
क्रतुः ५ अस्तुः ६ घोः ७ शचीः ८ माया ९
वयुनम् १० अभिख्या ११ । इत्येकादशप्रश्ना-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ १ अध्यायः ।
प्रश्नाकायः, पुं, (प्रश्ना काय इवास्त्व) । मञ्जुचोवः ।
इति त्रिकाक्षशेषः ।
प्रश्नाचक्षुः, पुं, (प्रश्ना एव चक्षुर्गन्धः ।) धृत-
राष्ट्रः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, महा-
भारते । १ । १ । १४७ ।
“श्रुत्वा तु मम वाक्यानि बुद्धियुक्तानि तत्त्वतः ।
ततो ज्ञास्यसि मां सौते प्रश्नाचक्षुषमिष्युत ॥”)
प्रश्नानं, स्त्री, (प्रश्नायतेऽनेनेति । प्र + ञा + ल्युट् ।)
बुद्धिः । (यथा, महाभारते । १ । १८५ । १६ ।
“त्वमेव सुखसे मोहात् न प्रश्नानं तवास्ति ह ॥”)
चिह्नम् । इत्यमरः । १ । १९२ । (यथा, महा-
भारते । ५ । ३१ । २६ ।
“नासं एष्टो ह्युपयुक्ते परार्थे
तत् प्रश्नानं पथमं पठितव्यम् ॥”
चेतन्यम् । तत्त्वचयं यथा, पञ्चतन्त्रे । ५ । १ ।
“धेनेचते श्रद्धोतीर्दं निजति व्याकरोति च ।
स्वाहवाहू विजानाति तत् प्रश्नानमुदीरितम् ॥”)
पठिते, चि । इति भरतद्विष्णुपकोषः ।
प्रश्नी, [नृ] चि, (प्रश्नाख्यस्येति । प्रश्ना + इनिः ।)
पठितः । इति भरतद्विष्णुपकोषः ।
प्रश्नुः, पुं, (प्रगते जानुनी यस्य । “प्रसम्भां जानु
नोमुः ॥” ५ । ४ । १२६ । इति श्रुः ।) प्रगत-
जानुकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४७ । यस्य
जानुनोर्मध्ये निधं कादाचित्कं वा महदन्त-
राणं तस्मिन् द्वयम् । इति भरतः ।
प्रञ्जितः, चि, (प्र + ञ्वल + क्तः ।) प्रकृतञ्ज्वलन-
विशिष्टः । यथा,—
“अग्निं प्रञ्जितं वन्दे जातवेदं हुताग्रजम् ।
सुवर्णवर्णममणं समिद्धं सर्वतोमुखम् ॥”
इति भवदेवभट्टः ।
प्रडीर्णं, स्त्री, (प्र + डी गभोगतौ + क्तः ।) पक्षिणां
गतिविशेषः । इत्यमरः । २ । ५ । ३७ । प्रथम-
डीर्णं प्रडीर्णं उडुयनाव क्रमवन्धः । तिर्यग्-
गमनम् । इत्यग्नौ । इति भरतः ।
प्रयः, पुं, (प्र + “नञ् पुराणे प्रात् ॥” ५ । ४ । ५
इत्यस्य वार्त्तिः । इति नः ।) पुराणः । “पुरा-
णार्थे वर्णमाणात् प्रशब्दात् नो वक्तव्यः ॥” इति
सिद्धान्तकौमुदी ।
प्रयतः, चि, (प्र + णम + क्तः ।) प्रकर्षणं गतः ।
प्रयतिविशिष्टः । यथा,—
“ध्येयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं
तीर्थांस्तदं शिवविरचितं श्रवणम् ।
भृशानिहं प्रयतपातमवाप्तिप्रोत्तं
वन्दे महापुरुषम् । ते चरणारविन्दम् ॥”
इति श्रीभागवतम् ।
प्रयतिः, स्त्री, (प्रकृतं गमनमिति । प्र + णम +
भावे तिङ् ।) प्रयासः । तत्पण्यायः । प्रयि-

प्रणवः

पातः २ अङ्गुनयः ३ । इति हेमचन्द्रः । (यथा,
रचौ । ११ । ८६ ।
“राचवोऽपि चरन्तौ तपोनिधिः
क्षम्यतामिति वदन् समस्तप्रातः ।
निर्जितेभ्य तरसा तरस्त्रिणां
श्रुतु प्रणतिरेव कौर्त्तये ॥”)
प्रणयः, पुं, (प्रणयनम् । प्र + णी + “एरच् ॥”
३ । ३ । ५६ । इति अच् ।) प्रीत्या प्रार्थनम् ।
तत्पण्यायः । प्रणयः २ । इत्यमरः । १ । २ । ५५ ।
प्रसरः ३ । इति भरतः । (यथा, रचौ । १ । ५८ ।
“सम्बन्धमाभाषणपूर्वमाहु-
वृत्तः स नौ सङ्गतयोर्व्यनान्ते ।
तद्भूतनाथायुग । नाहंस्ति त्वं
सम्बन्धिनो मे प्रणयं विहन्तुम् ॥”)
प्रेम । (यथा, भगवद्गीतायाम् । ११ । ४ ।
“सखेति मत्वा प्रसभं यदुक्तं
हे कृष्ण हे यादव हे सखेति ।
अज्ञानता महिमाम् तदेवं
मया प्रमादात् प्रणयेन वापि ॥”)
याचना । विमन्धः । निम्बाणः । इति मेदिनी ।
ये, ८६ ।
प्रणयी, पुं, (प्रणयोऽस्यास्तीति । प्रणय + इनिः ।)
स्वामी । इति हेमचन्द्रः । प्रणययुक्ते, चि ।
(यथा,—
“प्रणयिनि निजनाथे कल्पया मौनभावां
प्रति किमिह नवोदं रौति विवैकथाक ॥”
इत्युद्धटः ।)
प्रणयिनी, स्त्री, (प्रणयिन् + डीप् ।) भार्या ।
इति हेमचन्द्रः ।
प्रणवः, पुं, (प्रकर्षणं नूयते क्षयते आत्मा खेष्ट-
देवता वानेनेति । प्र + ण्वल + क्तुतौ + “ऋदो-
रप् ॥” ३ । ३ । ५७ । इति अप् । “उपसर्गा-
द्वसमासेऽपि षोपदेशस्य ॥” ८ । ४ । १४ । इति
शालम् । यद्वा, ब्रह्मविष्णुमहेश्वररूपत्वात् प्रण-
व्यते इति । प्र + णम + कर्मणि चण् । संज्ञा-
पूर्वकत्वात् उह्यभावः । एषोऽरादित्वात् मस्य
वः ।) ओंकारः । इत्यमरः । १ । ६ । ४ ।
तस्य प्रण्यायो यथा,—
“ओंकारः प्रणवस्तारो वेदादिर्वर्तुलो भुवः ।
त्रैगुण्यं त्रिगुणो ब्रह्म सत्यो मन्त्रादिरयः ॥
ब्रह्मवीजं त्रितत्त्वञ्च पञ्चरश्मिद्वैतः ॥”
इति वीजवर्णाभिधानम् ।
अपि च ।
“ओंकारो वर्तुलस्तारो वामञ्च हंसकारणम् ।
मन्त्राद्यः प्रणवः सत्यं विन्दुशक्तिरिदं देवतम् ॥
सर्वजीवोत्पादकञ्च पञ्चदेवो भुवस्त्रिकः ।
सावित्री त्रिशुलो ब्रह्म त्रिगुणो गुणजीवकः ॥
आदिबीजं वेदसारो वेदबीजमनः परम् ।
पञ्चरश्मिः कूटो च त्रिभवे भवनाशनः ॥
गायत्री बीजपञ्चाशौ मन्त्रविद्याप्रदः पशुः ।
अक्षरं महिमाकाशानादिदेवतमोक्षदौ ॥”
इति तन्त्रम् । * ॥

प्रणवः

(यथा, महाविष्णुसंहिता । १ । ३२ ।
“अकारेण जगत्प्राता संवर्त्तते स्वाङ्गकारतः ।
मकारेण जगत्सुप्ता प्रणवार्थ उदाहृतः ॥”
यथा च ।
“अकारो विष्णुर्बहिर् उकारस्तु महेश्वरः ।
मकारोऽन्त्येते ब्रह्मा प्रणवेण त्रयो मताः ॥”
वेदस्याध्ययनारम्भे अध्ययनसमाप्ते च ब्राह्म-
णस्य ओंकारोच्चारणकर्मयत्नस्तुतं यथा मनी ।
२ । ७४ ।
“ब्राह्मणः प्रणवं कुर्यादादावन्ते च सर्वदा ।
सर्वत्रोद्भूतं पूर्वं परस्ताच्च विशीर्यते ॥”)
अख्योद्धारक्रमो यथा,—
“एकमेवाद्वयं ब्रह्म मायया तु चतुष्टयम् ।
रोहिणीतन्धो रामः अकाराक्षरसम्भवः ॥
तैजसात्मकप्रद्युम्न उकाराक्षरसम्भवः ।
प्रज्ञात्मको निखटो वै मकाराक्षरसम्भवः ।
अर्हमात्रात्मकः कृष्णो यस्मिन् विश्वं प्रतिष्ठि-
तम् ॥”
इति गोपालतापनीयोपनिषत् । * ॥
स च माङ्गलिकः । यथा,—
“ओंकारश्चाथ शब्दश्च दावेतौ ब्राह्मणः पुरा ।
कण्ठं भित्त्वा विनिष्क्रीतौ तेन माङ्गलिकाहुमौ ॥”
इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गादायः । * ॥
अस्य माहात्म्यं यथा,—
“विश्वपादशिरोर्योवं विश्वेशं विश्वभावनम् ।
यत्प्राप्तये महापुण्यमोमिच्छे काचरं जपेत् ॥
तदेवाध्ययनं तस्य स्वरूपं श्रद्धतः परम् ।
अकारश्च तथोकारो मकारश्चाक्षरत्रयम् ॥
एतास्त्रिसः स्मृता मात्राः सात्त्विकराजसतामसाः ।
निर्गुणा योगिगन्धान्धा अर्हमात्रा तु सा स्मृता ॥
गान्धारीति च विश्वेया गान्धारीस्वरसंज्ञया ।
पिपीलिकागतिस्पर्शा प्रयुक्ता चर्द्धिं लस्यति ॥
यदा प्रयुक्त ओंकारः प्रतिगिर्याति चर्द्धिं ।
तदोद्धारमथो योगी अक्षरे त्वक्षरो भवेत् ॥
प्राणो धनुः शरश्चात्मा ब्रह्म वैध्वसुदाहृतम् ।
अप्रमत्तेन वेष्टव्यं शरवतन्त्रयो भवेत् ॥
ओमित्येते त्रयो देवास्त्रयो लोकास्त्रयोऽर्चयः ।
विष्णुक्रमश्चाथैव ऋक्सामानि यजुर्वि च ॥
मात्राचार्यश्चतसस्तु विश्वेयाः परमार्थतः ।
तत्र युक्तञ्च यो योगी स तत्त्वमवाप्नुयात् ॥
अकारस्तत्र भूर्लोक उकारोऽन्त्येते भुवः ।
सद्यज्ञो मकारश्च कर्त्तव्यः परिकल्प्यते ॥
यत्ता तु प्रथमा मात्रा द्वितीयायत्तत्तद्विज्ञा ।
मात्रा तृतीया चिच्छक्तिरर्हमात्रा परं पदम् ॥
अनेनैव क्रमेणैता विश्वेया योगभूमयः ।
ओमितुश्चारणात् सर्वं यद्द्वीतं सदैवध्वेत् ॥
इत्था तु प्रथमा मात्रा द्वितीया दीर्घव्युता ।
तृतीया तु मुनाहर्णाया वचसः सात्त्विकोत्तरे ॥
इत्येतदक्षरं ब्रह्म परमोद्धारसंज्ञितम् ।
यत्तं वेद नरः सत्यक् तथा ध्यायति वा पुनः ॥
संसारचक्रमुत्क्षेप्य तत्त्वत्रिविधवन्धनः ।
प्राप्नोति ब्रह्मनिर्णयं परमं परमात्मनि ॥

प्रणामः

अक्षीयकर्मवन्तु ज्ञात्वा न्यस्तुपस्थितम् ।
उत्क्रान्तिकाये संकृत्य पुनर्योगित्वमच्छति ।
तस्माद्विद्वद्योगेन विद्वद्योगेन वा पुनः ।
ज्ञेयान्वरिष्ठानि सदा येनोत्क्रान्तौ न
वीरति ॥”

इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ॐकारमाहात्म्यम् ॥३॥
“यज्ञानुष्ठातिरिक्तं यच्छिन्नं यद्यश्चियम् ।
यदमेधमशुद्धं यातयामच यद्ववेत् ।
तदोद्धारप्रयुक्तेन सर्वस्वाविकर्तं भवेत् ॥”

इति तिथ्यादिनत्वम् ॥ ॥ ॥

“ओमित्येकाक्षरं ब्रह्म बाह्यरन्नामशुकरम् ।
यः प्रयाति त्वयन् देहं स याति परमां गतिम् ॥”
इति श्रीभगवद्गीतायाम् ॥ ८ ॥ १३ ॥

प्रणादः, पुं, (प्र + ण + द + घञ् ।)

अनुरागजशब्दः । इत्यमरः । १ । १ । ११ ॥
“प्रोतिजनिता सुखकण्ठादिशब्दः । प्रोतिजं
प्रोतिजतम् । ‘अनुरागजते शब्दे प्रणादः
प्रोतिजतं वृत्ताम् ।’ इति शब्दार्थः ॥ गुणा-
नुरागजोक्तप्रभवः शब्दः । इति मधुमाधवः ।
अनुरागजन्मा जनशब्दः । इति कलिङ्गः ।
इत्यमरटीकायां भरतः । तारशब्दः । (यथा,
रामायणे । २ । ३८ । २ ।

“तेन तत्र प्रणादेन दुःखितः स महीपतिः ।
चिच्छेद जीविते अहो धर्मे यशसि चात्मनः ॥”
अवगामयः । इति मेदिनी । दे, ३६ ॥ शेषस्य
नामान्तरं कर्णनादः । यथा,—
“कर्णलोतःस्थिते वाते श्रव्योति विविधान्
स्वरान् ।

मेरीन्दङ्गशब्दानां कर्णनादः स उच्यते ॥”

इति माधवकरः ॥

प्रणामः, पुं, (प्र + णम + भावे घञ् ।) प्रणतिः

प्रणिपातः । भक्तिश्रद्धातिशययुक्तनमस्कारः ।
स तु स्थापकधर्मोपेक्षक्यापारविशेषः । इति सुम्भ-
बोधटीकायां दुर्गादासः ॥ स चतुर्विधः । अभि-
वादनम् १ अष्टाङ्गः २ पञ्चाङ्गः ३ करशिरः-
संयोगश्च ४ । प्रथमस्य लक्षणं तच्छब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ द्वितीयो यथा,—

“पद्मां कराभ्यां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृष्ट्वा
वचसा मनसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥”
तस्य फलम् ।

“भूमौ निपत्य यः कुर्व्यात् कृष्णोऽष्टाङ्गनतिसुधीः
सहस्रजन्मजं पापं त्वक्ता वैकुण्ठमाप्नुयात् ॥”
तृतीयो यथा,—

“बाहुभ्याश्चैव जानुभ्यां शिरसा वचसा दृष्ट्वा
पञ्चाङ्गोऽयं प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवरा-
विमौ ॥” ॥ ॥

प्रकर्षेण नमनम् । तद्विधयेषां, कालिकापुराणे
“शिरोमन्त्रादयोः कृत्वा बाहुभ्यां परस्परम्
प्रपन्नं पादौ मामोश भौतं न्यस्तुयद्दार्ढ्यात् ॥”
किञ्चागमे ।

“दोर्भां पद्मां जानुभ्यामुरसा शिरसा दृष्ट्वा
मनसा वचसा चैव प्रणामोऽष्टाङ्ग ईरितः ॥ ॥

प्रणामः

जानुभ्याश्चैव बाहुभ्यां शिरसा वचसा धिया ।
पञ्चाङ्गकः प्रणामः स्यात् पूजासु प्रवराविमौ ॥”
इति ॥ ॥

“गवर्धं दक्षिणे कृत्वा कुर्व्यात्तत्पृष्ठतो मुखः ।
अवश्यं च प्रणामाङ्गीन् शक्त्येदधिकाधि-
कान् ॥” ॥

तथा च नारदपञ्चरात्रे ।

“सन्धिं वीक्ष्य हरिं चाद्यं गुरुन् स्वगुरुमेव च ।
द्विचतुर्विंशदयथा चतुर्विंशतदङ्कम् ॥
नमेत्तदङ्कमयथा तदङ्कं सर्वदा नमेत् ॥” ॥
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“देवाणां दर्शनादेव प्रणमेन्मधुसूदनम् ।
स्थानापेक्षा न कर्तव्या दृष्टार्थी द्विजसत्तमाः ॥
देवाणां दृष्टिपूर्वं हि शुचिं सर्वं प्रकीर्तितम् ॥” ॥
अथ नमस्कारमाहात्म्यम् । नारसिंहे ।

“नमस्कारः स्मृतो यज्ञः सर्वयज्ञेषु चोत्तमः ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
स्कान्दे ।

“दृक्प्रणामं कुरुते विष्णवे भक्तिभावतः ।
रेखसङ्गां वसेत् खर्गे मन्मथरश्मतं नरः ॥”
तत्रैव ब्रह्मनारदसंवादे ।

“प्रणम्य दृक्वक्ष्मभौ नमस्कारेण योऽर्चयेत् ।
स यां गतिमवाप्नोति न तां क्रतुशतैरपि ।
नमस्कारेण चैकेन नरः पूतो हरिं व्रजेत् ॥”
तत्रैव श्रीशिवोपासनादे ।

“भूमिमापीकृज जानुभ्यां शिर आरोप्य वै
सुवि ।

प्रणम्यो हि देवेशं सोऽन्वमेधफलं लभेत् ॥”
तत्रैवाग्न्याम् ।

“तीर्थकोटिचङ्कशाणि तीर्थकोटिश्रुतानि च ।
नारायणप्रणामस्य कर्त्ता नार्हन्ति वोऽक्षीम् ॥
शास्त्रेणापि नमस्कारं कुर्वन्तः शार्ङ्गधन्वने ।
श्रतजन्मार्जितं पापं तत्तुच्छयादेव नश्यति ॥
रेणुमण्डितगात्रस्य कणा देहे भवन्ति ये ।
तावद्वर्षचङ्कशाणि विष्णुलोके महीयते ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे ।

“अभिवाद्य जगन्नाथं लतार्थं च तथा भवेत् ।
नमस्कारक्रिया तस्य सर्वपापप्रणाशिनी ॥
जानुभ्याश्चैव पाणिभ्यां शिरसा च विचक्षणः ।
कृत्वा प्रणामं देवस्य सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥”
विष्णुपुराणे ।

“अनादिनिघनं देवं दैत्यदानवदारणम् ।
ये नमन्ति नरा नित्यं न हि पश्यन्ति ते यमम् ॥
ये जना जगतां नाथं नित्यं नारायणं दिनाः
नमन्ति न हि ते विष्णोः स्थानादन्वत्र गामिनः ॥”
नारदीये ।

“एकीं विष्णुं कृष्णस्य लतः प्रणामो
दृष्टान्वमेधवश्चैर्न तुल्यः ।
दृष्टान्वमेधौ पुनरेति जन्म
कृष्णप्रणामो न पुनर्भावाय ॥”

हरिभक्तिसुधोदे ।

“विष्णोर्दृक्प्रणामार्थं भक्त्येव प्रतता सुवि ।

प्रणामः

पानितं पातकं क्षणं नोत्तिष्ठति पुनः सद्यः ॥”
स्कान्दे देवभूतविष्णुलक्षणसंवादे ।

“तपस्यत्वा नरो चोरमरुष्ये नियतेन्द्रियः ।
यत् फलं स समाप्नोति तप्तत्वा गवर्धजम् ॥
कृत्वापि बहुशः पापं नरो मोहसमन्वितः ।
न याति नरकं नत्वा सर्वपापहरं हरिम् ॥”
तत्रैव वेदनिधिसुतौ ।

“अपि पापं दुराचारं नरं तप्तव्रतं हरे ।
नेच्छन्ते किङ्करा यान्था उलूकाक्षपनं यथा ॥”
विष्णुपुराणे श्रीयमस्य गणभट्टाशुशावने ।

“हरिममरगणाधिपताङ्गिपद्मं
प्रणमति यः परमार्थतो हि मत्तः ।
तमपगतसमस्तपापबन्धं
ब्रज परिहृत्य यथापिमाप्नोति ॥”
ब्रह्मवैवर्ते ।

“शरणागतस्त्वद्योदत्तं
हरिमोक्षं प्रणमन्ति ये नराः ।
न प्रतप्ति भवान्मुधौ स्फुटं
पतितानुद्धरति क्व तानवौ ॥”
अष्टमस्कन्धे च बलिवाक्ये ।

“अहो प्रणामाय लतः समुद्यमः
प्रपन्नभक्तार्थविधौ समाहितः ।
यल्लोकपालैस्तदुद्यमोऽमरे-
रजस्यपूर्वोऽपसदेऽसुरेऽर्पितः ॥”

अथय नारायणवृक्षसंवादे ।

“अहो भाग्यमहो भाग्यमहो भाग्यं वृक्षामिदम् ।
येषां हरिपदाभाये शिरो न्यस्तं यथा तथा ॥”
किञ्च । नारसिंहे श्रीयमोक्तौ ।

“तस्य वै नारसिंहस्य विष्णोरमिततैजसः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”
भविष्योत्तरे च जलधेनुप्रसङ्गे ।
“विष्णोर्देवजगद्गतुर्जगद्गन्धर्वात्मनः ।
प्रणामं ये प्रकुर्वन्ति तेषामपि नमो नमः ॥”

इत्यादि ॥ ॥

अथ प्रणामनित्यता । दृष्टान्तरादीये जुष्य-
कोपाख्यानारम्भे ।

“सलङ्का न नमेद्यस्तु विष्णवे शर्म्भकारिणे ।
श्रवोपमं विजानीयात् कदाचिदपि नाकपेत् ॥”
किञ्च । पादौ वैशाखमाहात्म्ये यमनाक्षज-
संवादे ।

“पश्यन्तो भगवद्भारं नाम शृङ्खपरिच्छेदम् ।
अकृत्वा तप्तयामादि यानि ते नरकौकसः ॥” ॥
अथ नमस्कारे निषिद्धानि । विष्णुस्मृतौ ।
“जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् पुमान् वै धर्मेमा-
चरेत् ।

सर्वं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादान् ॥”
वाराहे ।

“वक्ष्ये प्राहृतदेहस्तु यो नरः प्रणमेत माम् ।
श्विचो स जायते नृर्लभः सप्तजन्मनि भामिनि ॥”
किञ्चाग्न्याम् ।

“अप्ये पृष्ठे वामभागे समीपे गर्भमन्दिरे ।
जपहोमनमस्कारात् कुर्व्यात् केशवाक्ये ॥”

प्रणाली

अपि च ।
 “सङ्गमो निपतितो न शक्तः प्रथमेऽनुसुः ।
 उन्मथोन्मथ कर्तव्यं दृष्टवत् प्रणिपातनम् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे = विलासः ॥
 नतिविशेषस्तु धामने ।
 “त्रिकोणाकारा सर्वत्र नतिः शक्तेः समीरिता ।
 दक्षिणादायवीं गत्वा दिशं तस्याश्च शास्त्रवीम् ॥
 ततश्च दक्षिणां गत्वा नमस्कारस्थिकोणवत् ॥”
 एकहस्तप्रणामनिषेधो यथा,—
 “एकहस्तप्रणामश्च एकं वापि प्रदक्षिणम् ।
 अकारे दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥”
 इति तन्त्रसारः ॥ * ॥
 कायिकवाचिकमानसमेवेन प्रत्येकं त्रिविधः ।
 यथा, कालिकापुराणे ७० अध्याये ।
 “कायिको वागभवश्चैव मानसश्च त्रिविधः स्मृतः ।
 नमस्कारस्तु तत्त्वज्ञैरुक्तमाधममध्यमः ॥
 प्रसाध्यं पादौ हस्तौ च पतित्वा दृष्टवन् क्षितौ ।
 जाशुभ्यामवर्णी गत्वा शिरसा स्मृष्ट मेदिनीम् ॥
 क्रियते यो नमस्कार उत्तमः कायिकस्तु सः ।
 जाशुभ्यां क्षितिं संस्पृष्टा शिरसा स्मृष्ट मेदि-
 नीम् ॥
 क्रियते यो नमस्कारो मध्यमः कायिकस्तु सः ।
 पुटीकृत्य करौ शीर्षं दीयते यद्यथा तथा ॥
 अस्पृष्टा जाशुभ्यां क्षितिं संस्पृष्टम उच्यते ॥
 यः स्वयं गद्यपद्याभ्यां चटिताभ्यां नमस्कृतः ।
 क्रियते भक्तियुक्तैश्च वाचिकस्तु तमः स्मृतः ॥
 पौराणिकैर्वैदिकैश्च मन्त्रैश्च क्रियते नतिः ।
 मध्यमोऽसौ नमस्कारो भवेद्वाचनिकः सदा ।
 स वाचिकोऽधमो ज्ञेयो नमस्कारेण पुष्पकौ ॥
 इष्टमध्यानिष्टगतेर्मनोभिच्छिविधं पुनः ।
 मननं मानसं प्रोक्तमुत्तमाधममध्यमम् ॥
 त्रिविधं च नमस्कारे कायिकश्चोत्तमः स्मृतः ।
 कायिकैस्तु नमस्कारैर्देवास्तुष्यन्ति निरुधः ॥
 अयमेव नमस्कारो दृष्टादिप्रतिपत्तिभिः ।
 प्रणाम इति विज्ञेयः स पूर्व प्रतिपादितः ॥”
 भूतपूर्वतदेवताप्रणामनिषेधो यथा,—
 “यः भूदेवाश्चितं जिज्ञं विष्णुं वा प्रणमेद्यदि ।
 निष्कृतिस्तस्य नास्त्येव प्रायश्चित्तायुतेरपि ॥”
 इति कर्मलोचनम् ॥
 प्रणाल्यः, त्रि, (प्रणीयते इति । प्र + णी + ग्यत् ।
 “प्रणाल्योऽस्मत्तौ ।” ३ । १ । १२८ । इति
 साधुः ।) असम्मतः । (यथा, भट्टिः । ६ । ६६ ।
 “ न प्रणाल्यो जनः कश्चित् निकायं तेऽधि-
 तिष्ठति ॥”)
 अभिजातविवर्जितः । इति मेदिनी । ये, ६३ ॥
 साधुः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रियः । इति
 सुगन्धोदधाकरणम् ॥
 प्रणालः, पुं, (प्रणाल्यते जलादिभिः सार्यतेऽनेनेति ।
 प्र + णाल + णच् ।) जलनिःसरणमार्गः । इत्य-
 मरः । १ । १० । ३५ ॥ पयनाला इति भावा ॥
 प्रणाली, स्त्री, (प्रणाल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 जलनिःसरणमार्गः । इत्यमरः । १ । १० । ३५ ॥

पयनाला इति भावा ॥ (यथा, रामायणे ।
 २ । ६२ । १० ।
 “तदास्यं करुणं राशः श्रुत्वा दीनस्य भावितम् ।
 कौशल्या अखण्डदाम्यं प्रणालीव नवोदकम् ॥”)
 प्रणिधानं, स्त्री, (प्रणिधीयतेऽनेनेति । प्र + नि +
 धा + क्यट् ।) प्रयत्नः । (यथा, महाभारते ।
 ५ । १०३ । २१ ।
 “प्रणिधानेन चैर्येण रूपेण वयसा च मे ।
 मनःप्रविष्टो देवर्षे । गुणकेश्याः पतिर्वरः ॥”)
 समाधिः । (यथा, रघुः । १ । ७४ ।
 “सोऽपश्यन् प्रणिधानेन सन्ततेः स्तम्भकार-
 णम् ॥”)
 पवेशनम् । इति मेदिनी । ने, १६३ ॥ (यथा,
 सुश्रुते शारीरस्थाने = अध्याये ।
 “बहुशः क्षता ह्येनशस्त्रप्रणिधानेनापविष्टा ॥”)
 प्रणिधिः, पुं, (प्रणिधीयते इति । प्र + नि + धा +
 किः ।) चरः । (यथा, देवीभागवते । ५ । १ । ६ ।
 “प्रणिधिं प्रेषयामास हयारिस्तु शचीपतिम् ॥”)
 प्रार्थनम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ६६ ॥ अवधानम् ।
 इति भरतः ॥ (इन्द्रधनुस्तु । यथा, महा-
 भारते । ३ । २१६ । ६ ।
 “इन्द्रधनुस्य प्रणिधिः कश्यपस्य इन्द्रधनुः ।
 भागुरङ्गिरसो धीरः । पुण्ड्रो वचस्य सौरभः ॥”)
 प्रणिपातः, पुं, (प्र + नि + पत + णच् ।) प्रणतिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ६१ ।
 “तस्याः सखीभ्यां प्रणिपातपूर्वं
 सहस्रलूनः शिशिरालयस्य ।
 अकीर्णं त्रामकपादस्थे
 पुष्पोदयः पल्लवभङ्गभिन्नः ॥”)
 प्रणिहितं, त्रि, (प्र + नि + धा + क्तः ।) स्थापि-
 तम् । प्राप्तम् । समाहितम् । इति मेदिनी ।
 ते, २०३ ॥ (मिलितम् । यथा, रामायणे ।
 ४ । २५ । ३४ ।
 “ततः प्रणिहिताः सर्वा वानर्योऽस्य वशानुगाः ।
 चुक्रुध्वरवीरेति भूयः क्रोशन्ति ताः प्रियम् ॥”)
 प्रणीतं, त्रि, (प्र + णी + क्तः ।) उपसम्पन्नम् ।
 याकेन रूपरसादिव्यञ्जयज्ञानादि । इत्यमर-
 भरतौ । क्षिप्तम् । विहितम् । प्रवेशितम् । इति
 मेदिनी । ते, १२४ ॥ क्षतम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 प्रणीतः, पुं, (प्रणीयते इति । प्र + णी + क्तः ।)
 संस्कृतानलः । यज्ञे मन्त्रादिना संस्कृताग्निः ।
 इत्यमरः । २ । ७ । २० ॥
 प्रणीता, स्त्री, (प्रणीत + टाप् ।) यज्ञपात्र-
 विशेषः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥
 प्रणतं, त्रि, (प्र + ण + क्तः ।) स्तुतम् । इत्यमरः ।
 ३ । १ । १०६ ॥
 प्रणेत्यः, त्रि, (प्रकर्षेण नेतुं शक्यः । प्र + णी +
 “अचो यत् ।” ३ । १ । ६७ । इति यत् ।)
 वयः । इत्यमरः । ३ । ३ । २५ ॥ (यथा,
 महाभारते । १२ । ५६ । ६० ।
 “अक्षतुप्रणेत्यो राजेति लोकाश्चैव वद-
 न्युत ॥”)

प्रततिः, स्त्री, (प्रतनोतीति । प्र + तन + क्तिच् ।)
 विस्तृतिः । वक्ती । इति मेदिनी । ते, १२६ ॥
 प्रतती, स्त्री, (प्रतति + ङीष् ।) व्रतती । इत्य-
 मरटीकार्थं भरतः ॥
 प्रतनः, त्रि, (प्र + “नञ् पुराणि प्रात् ।” ५ । ४ ।
 २५ । इत्यस्य वार्त्तिः इति चकारात् ण्युट्
 च ।) पुरातनः । इत्यमरः । ३ । १ । ७७ ॥
 प्रतर्कणं, स्त्री, (प्र + तर्क + भावे क्यट् ।) वितर्कः ।
 तत्पुण्यायः । तर्कः २ वितर्कः ३ शूद्रः ४ वयः ५
 ऊहः ६ वितर्कणम् ७ अध्याहारः = अध्या-
 हरणम् ८ ऊहनम् १० । इति शब्दरत्नावली ।
 प्रतर्णं, स्त्री, (प्रतर्णं तर्णम् ।) पातानभेदः । इति
 मेदिनी । ये, १०६ ॥
 प्रतलः, पुं, (प्रतलं तलमस्य ।) विस्तृताङ्गुलि-
 पाणिः । चपेटः । इत्यमरः । २ । ६ । ८४ ॥
 प्रतानः, पुं, विस्तृतः । प्रपूर्वतनधातोर्धन्प्रत्यय-
 निष्पन्नः । (तनुः । यथा, रघुः । २ । ८ ।
 “क्षताप्रतानोदययितेः स केशे-
 रधिष्यधन्वा विनचार दाम् ॥”)
 वायुरोगविशेषः । तस्य संज्ञान्तरं अपतान-
 कम् । यथा,—
 “इदं संज्ञाय संज्ञाय हत्वा कक्षेन कूचति ।
 इदि सुक्ते नरः स्वास्थं याति मोहं हते पुनः ।
 वायुना दारुणं प्रादुरेके तदपतानकम् ॥”
 इति माधवकरः ॥
 प्रतानिनी, स्त्री, (प्रतानो विस्तारोऽस्यस्या इति ।
 प्रतान + इनिः ।) प्रतानवती । विस्तृतजलादिः ।
 इत्यमरभरतौ ॥
 प्रतापः, पुं, (प्र + तप् + णच् ।) कौशल्या-
 तेजः । कोनो धनं दहो दमः तद्वेतुत्वात् वेत्त
 मपि दहः ताभ्यां यत्तेजो जायते सः । इति
 भरतः ॥ तत्पुण्यायः । प्रभावः २ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । २० ॥ (यथा, मनुः । ६ । ११० ।
 “प्रतापयुक्तस्तेजोस्वी निजं स्यात् पापकर्मेभुः ॥”
 पौरुषम् । यथा, रामायणे । १ । १ । ११ ।
 “समः समविभक्ताङ्गः क्षिप्रवर्णः प्रतापवान् ॥”
 “प्रतापः स्तुतिमात्रेण रिपुहृदयविदारक्यमं
 पौरुषं तद्वान् । ‘प्रतापो पौरुषातपौ ।’ इति
 कोषः ।” इति तट्टीकार्थं रामाशुषः ।) तापः ।
 (यथा, रघुः । ४ । १२ ।
 “यथा प्रकादनाचन्द्रः प्रतापात् तपनी यथा ।
 तथैव सोऽभूदन्वयो राजा प्रजतिरञ्जनात् ॥”)
 तेजः । इति मेदिनी । पे, २० ॥ अर्कवृक्षः । इति
 राजनिर्घण्टः । (युवराजस्य वृक्षे, स्त्री । यथा,
 भोजराजस्ततयुक्तिकव्यतरौ ।
 “नीलो दहश्च वक्षश्च शिरःकुम्भस्तु कानकः ।
 सौवर्णं युवराजस्य प्रतापं नाम विश्रुतम् ॥”)
 प्रतापनं, स्त्री, (प्र + तप + णिच् + भावे क्यट् ।)
 पौडनम् । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 सुश्रुते । १ । २६ ।
 “कानकं राजतं ताञ्च रेतिकं चपु चौवकम् ।
 चिरस्थानाङ्गिनीयन्ते पितृतेजःप्रतापनात् ॥”)

प्रतिकः

प्रतापनः, पुं, (प्रतापयतीति । प्र + तप् + णिच् + क्तः ।) नरकविशेषः । इति शब्दरत्नावली ॥
 स च कुम्भीपाकः । इति श्रीभागवतम् ॥ (जेष्ठ-
 दायके, चि । यथा, सृष्टौ उत्तरतन्त्रे ६६ अध्याये ।
 “रुद्रकोपाभिसम्भूतः सर्वभूतप्रतापनः ॥”)
 प्रतापसः, पुं, (प्रतापं चक्षुस्तेजः स्थितिं नाशय-
 तीति । सो + कः ।) सुलार्कटचः । इत्यमरः ।
 २ । ४ । ८२ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
 “श्वेताको गणरूपः स्यान्नन्दरो वसुकोऽपि च ।
 श्वेतपुष्पो सदापुष्पः सवालार्कः प्रतापसः ॥”
 प्रलट्प्रतापसश्च ॥)
 प्रतारकः, चि, (प्रतारयतीति । प्र + तृ + णिच् +
 क्तः ।) वचकः । धूर्तः । यथा । यो यस्य
 प्रतारकः स तस्याध्यापकः ॥ (यथा च ब्रह्मवैवर्ते
 प्रलट्प्रतापसश्च २७ अध्याये ।
 “श्वन्नास्तीति वादौ यो मिथ्यावादी प्रतारकः ।
 देवदेवो गुरुदेवो स गोहृत्वा जमेदुधुवम् ॥”)
 प्रतारणं, क्ली, (प्र + तृ + णिच् + भावे क्त्वा ।)
 प्रतारणा । तत्पर्यायः । वचनम् २ अलौकिकम्
 अभिसम्भानम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४३ ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १५७ ।
 “छन्दे दामोदरीये यत्तस्यावीत् खलतं पुरम् ।
 सेतुना तेन तन्नेच्छन् कर्तुं सोऽम्भःप्रता-
 रणम् ॥”)
 प्रतारणा, क्ली, (प्र + तृ + णिच् + युच् । टाप् ।)
 वचना । यथा,—
 “यदीच्छसि वशीकर्तुं जगदेकं कर्मणा ।
 उपास्यतां कलौ कल्पलतां देवी प्रतारणा ॥”
 इत्युद्धटः ॥
 प्रतारितः, चि, (प्र + तृ + णिच् + क्तः ।) जत-
 प्रतारणः । तत्पर्यायः । अंसितः २ । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 प्रति, अ, (प्रथते इति । प्रथ विख्यातौ + नाहु-
 क्तान् इति ।) विश्रुतपसर्गान्तर्गतपञ्चदशो-
 पसर्गः । वापदेवनाख्य गिंसञ्ज्ञा ज्ञता । अस्यार्थाः ।
 प्रतिनिधिः । मुख्यसङ्ग्रहः । यथा प्रदुषः केश-
 वात् प्रति । वीक्षा । व्याप्तुमिच्छा । यथा वृक्षं
 वृक्षं प्रति सिञ्चति । लक्षणम् । चिह्नम् । यथा
 वृक्षं प्रति विद्योतते विद्युत् ॥ इत्यम्भूताख्यानम् ।
 कथञ्चित् प्रकारमापन्नं इत्यम्भूतं तस्याख्यानम् ।
 यथा साधुर्विप्रो मातरं प्रति । भागः । स्त्रीक्रिय
 मागोऽंशः । यथा हरं प्रति हलाहलम् ॥
 प्रतिदानम् । गृहीतस्य प्रतिदानम् । यथा भक्तिः
 प्रत्यन्तं श्रद्धाः । तिलेभ्यः प्रति माषान् यच्छति ।
 तिलान् गृहीत्वा माषान् ददातीत्यर्थः ॥ स्लोकम् ।
 अल्पम् । यथा । शाकप्रति रूपप्रति । क्षेपः ।
 निक्षेपः । इत्यमरभरतमेदिनीकाराः । आहतिः ।
 प्रशक्तिः । विरोधः । समाधिः । इति सुम्बोध-
 टीकायां दुर्गादासः ॥ अभिसुखम् । सम्भावः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिकः, चि, कार्वाण्येन ज्ञीतः । “कार्वाण्यद्वि-
 टन् अक्षयः प्रतिरादेशश्च वा ॥” ५ । १ । २५ ।

प्रतिच

इत्यस्य वार्तिकोक्त्या टिटन् । कार्वाण्यधिकः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 प्रतिकर्मे, [नृ] क्ली, (प्रत्यङ्गं प्रतिष्ठातं वा
 कर्मे । शाकपार्थिवादिवत् समासः ।) प्रसा-
 धनम् । वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥ (यथा,
 माघे । ५ । २७ ।
 “आस्तीर्णतत्परचित्तावसथः क्षणेन
 वेश्याजनः क्षणवप्रतिकर्मेकान्वः ॥”
 प्रतीकारः । यथा, महाभारते । ४ । ५६ । १८ ।
 “उषिताः स्त्रो वने वासं प्रतिकर्मेचकौर्धवः ।
 कोपं नार्हसि नः कर्तुं सदा समरदुर्णय ॥”
 अङ्गसंस्कारः । इति कचिदमरे । १० । ६ । २२१ ॥
 प्रतिकायः, पु, (प्रतिगतः कायो यच्च ।) शर-
 यम् । प्रतिरूपकम् । इति जटाधरः ॥
 प्रतिकारः, पुं, (प्रति + कृ + क्त्वा ।) प्रतीकारः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । ८ । ४० ।
 “प्रतिकारविधानमायुधः
 सति श्रेष्ठे हि फलाय कथ्यते ॥”)
 प्रतिकाशः, चि, (प्रति + काश + क्त्वा ।) प्रती-
 काशः । इत्यमरटीकायां भागुदीक्षितः ॥
 प्रतिकासः, चि, (प्रति + कास + क्त्वा ।) प्रती-
 काशः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥
 प्रतिकूपः, पु, (प्रतिकूपः कूपः ।) परिखा । इति
 हारावली । १७४ ॥
 प्रतिकूलं, चि, (प्रतीपं कूलादिति ।) अननकूलम् ।
 विपक्षः । तत्पर्यायः । प्रसथम् २ अपसथम् ३
 अपठु ४ । प्रतीपम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८४ ॥
 (यथा, मनुः । ६ । २७५ ।
 “राज्ञः कोषापहर्तुं च प्रतिकूलेषु च स्थितान् ।
 घातयेद्विविधैर्हस्ते रीणाश्चोपजापकान् ॥”
 प्रतिलिप्तः, क्ली, (प्रलट्प्रतापसः ।) प्रतिमा । इत्य-
 मरः । १० । १० । ३६ ॥ प्रतिनिधिः । (यथा, रघुः । ८ । ६२ ।
 “तेनाष्टौ परिगमिताः समाः कथञ्चित्
 बालत्वादिवत्पृच्छतुनेन स्त्रियोः ।
 सादृश्यप्रतिलिप्तदृष्टेः प्रियायाः
 स्वप्नेषु क्षणिकसमागमोत्सवे च ॥”
 प्रति + कृ + भावे क्तिन् ।) प्रतिकारः । इति
 मेदिनी । ते, २१० ॥ (यथा, हरिवंशे । १० । ७५ । २३ ।
 “श्रेष्ठं देवताः सर्वाः शत्रुप्रतिलिप्तं पराम् ।
 अवध्या दानवाः सर्वे ऋतं शङ्करमययम् ॥”)
 प्रतिज्ञप्तं, चि, (प्रति ज्ञप्यते स्मिति । प्रति + ज्ञप् +
 क्तः ।) गत्यम् । द्विराहत्याकथितम् । इति
 मेदिनी । टे, ६४ ॥
 प्रतिक्षणं, अ, (क्षणं क्षणं प्रति ।) पौनःपुन्यम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कुमारः । ५ । १० ।
 “प्रतिक्षणं सा क्षतरोमविक्रियां
 व्रताय मौञ्जीं विगुणं बभार याम् ।
 अकारि तत्पूर्वनिबद्धया तथा
 शरागमस्या रथनागुणासदम् ॥”)
 प्रतिचयः, पुं, (प्रतिचयतीति हिनाक्ष विपक्षा-
 दीनिति । प्रति + चि + अच् ।) रचकः । इति
 शब्दरत्नावली ॥

प्रतिघ्न

प्रतिघ्नः, चि, (प्रतिघ्न्यते स्मिति । प्रति +
 चिप् + क्तः ।) वारितः । प्रेषितः । इति
 मेदिनी । ते, २०५ ॥ अघिघ्नः । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ४२ ॥ “हृत्तताधिघ्ने । अर्हया पर-
 गुणं प्रति दुर्वचनमधिघ्नेः अघिघ्न्यते स्म
 अघिघ्नः क्तः एवं प्रतिघ्नः । कस्यचित्
 शौर्यादिकं प्रति अर्हमानेन दुर्वचनमधिघ्नेः
 स यस्य क्षतः सोऽधिघ्नः । इति सुकुटोऽपि ।
 केचित् । हे प्रेषिते । आहूय प्रेषितो यस्तु
 प्रतिघ्नः स उच्यते । इति ज्ञानदासः ।
 इत्याहुः ।” इति भरतः ॥
 प्रतिगतं, क्ली, (प्रतिसुखं गतं गमनम् ।) पञ्चि-
 गतिविशेषः । यथा,—
 “गतागतप्रतिगतसम्पत्ताद्याश्च पञ्चिगाम् ।
 गतिभेदाः पञ्चिगहं कुलायो नीदमस्त्रियाम् ॥”
 इति जटाधरः ॥
 (प्रति + गम + कर्त्तरि क्तः । प्रतियाति, चि ।)
 प्रतिघ्नः, पुं, (प्रतियह्यमिति । प्रति + यह +
 “यहृहृनिश्चिगमश्च ॥” ३ । ३ । ५८ । इति
 भावे अप् ।) स्त्रीकरणम् । सैय्यपृष्ठम् । (प्रति-
 यह्नाति निष्ठीवनादिकमिति । प्रति + यह +
 “विभावा यहः ॥” ३ । १ । १४३ ॥ इति पञ्चे
 अच् ।) पतद्वयहः । (प्रतियह्यते इति । प्रति
 + यह + अप् ।) द्विभ्यो विधिवहेयम् । नद्व-
 यहः । यहभेदः । इति मेदिनी । हे, ३१ ॥ * ॥
 ब्राह्मणस्यार्थः प्रतियहार्जितः । यथा —
 “प्रतियहार्जिता विप्रे क्षत्रिये शूद्रनिर्जिताः ।
 वैश्ये न्यायार्जितास्त्रार्थाः शूद्रे सुश्रवणार्जिताः ॥”
 अयाचितप्रतिगहं दोषाभावो यथा,—
 “अयाचितोपपन्ने तु नास्ति दोषः प्रतियहे ।
 अन्तं तं विदुर्वाक्स्मात्सन्नेव निर्गुदेन ॥ * ॥
 गुरुत्वाच्चोष्णहीर्षुरर्चयन् देवतातिथीन् ।
 सर्वतः प्रतियह्नीयान न तु हृथेन स्वयं ततः ॥
 साधुतः प्रतियह्नीयादथवासाधुनो द्विजः ।
 गुणवानल्पदोषश्च निर्गुणो हि निमज्जति ॥
 एवं तत्करुहत्या वा हत्वा भरणमात्मनः ।
 कुर्याद्विशुद्धं परतः प्रायश्चित्तं द्विजोत्तमः ॥”
 इति गारुडे २१५ अध्यायः ॥ * ॥
 तीर्थे प्रतियहनिषेधो यथा,—
 “सुवर्णमथ युक्तात्मा तथैवाभ्यप्रतियहम् ।
 स्वकार्यं पितृकार्यं वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ॥
 निष्कलं तस्य तत्तीर्थे यावत्तद्वनमनुते ।
 अतस्तीर्थं न गृह्णीयात् पण्येज्यायतनेषु च ॥”
 इति कौर्मि ३३ अध्यायः ॥ * ॥
 राजादितः प्रतियहनिषेधो यथा,—
 “न राज्ञः प्रतियह्नीयान् शूद्रपतितादपि ।
 न चान्यस्मादशक्तश्च निन्दितान् वर्जयेद्-
 बुधः ॥”
 इति कौर्मि उपविभागे १५ अध्यायः ॥ * ॥
 विद्यारहितस्य प्रतियहनिषेधो यथा,—
 “हेम भूमिं तिलान् गाश्च अविद्वान्ददाति यः ।
 भस्मीभवति सोऽह्माय दातुः स्यान्निष्कलश्च तनुः ॥”

प्रतिग्र

तस्माद्विज्ञानाद्याद्वयप्रतीतिं प्रतिग्रहम् ।
 विषयमापरिज्ञानी विषयाख्येन गच्छति ॥” *॥
 गृहीतप्रतिग्रहादियथा,—
 “हृत्तिलज्ज्याजिनाद्यास्तु गृहीता ये प्रतिग्रहाः ।
 सङ्घिप्रास्तास्तु गृहीतयुग्मं जलसु पतन्ति ते ॥
 ज्ज्याजिनप्रतिग्रहाही हयानी मुक्तविक्रयी ।
 नवभ्रातृस्य भोक्ता च न भूयः पुरुषो भवेत् ॥” *॥
 अपादि गृहीतप्रतिग्रहकर्तृयथा यथा,—
 “प्रोक्तप्रतिग्रहाभावे प्रोक्तायां दृष्टदापदि ।
 विप्रोऽन्नं प्रतिग्रहं वा यत्तस्मिन्पि नाधभाक् ।
 गुर्व्यादिपौष्यवर्गार्थं देवाद्यर्थं सर्वशः ।
 प्रत्याद्यादृष्टिर्लो यस्तु श्रुत्यर्थमात्मनोपि च ॥
 दधिघौराण्यमांसानि गन्धपुष्पाभ्युक्तकान् ।
 श्रव्याश्रयान्नं शाकं प्रत्याख्येयं न कर्हिचित् ॥
 अपि दुष्कृतकर्मभ्यः समाद्याद्याचितम् ।
 पतितेभ्यस्तथाभ्यः प्रतिग्रहमर्षप्रथम् ॥” *॥
 प्रतिग्रहीतुं शक्तस्य कथ्यमानपरित्यागेन स्वर्गो
 भवति । यथा,—
 “शक्तः प्रतिग्रहीतुं यो वेदवृत्तः सुसंयतः ।
 कथ्यमानं न यच्छति स्वर्गस्तस्य सुनिश्चितम् ॥” *॥
 प्रतिग्रहस्य वापि याचितं यो न यच्छति ।
 तस्मिन्पि दुष्कृतकर्मभ्यः नतो दासत्वमवस्थितिः ॥” *॥
 दाता च न स्मरेद्दानं प्रतिग्रहाही न याचते ।
 तावुभौ नरकं यातौ दाता चैव प्रतिग्रहाही ॥” *॥
 वदन्ति कवयः केषिद्दानप्रतिग्रहाही प्रति ।
 प्रत्यक्षं निजमेवेह दाह्याचकयोऽन्तम् ॥
 दाह्यस्ते भवेद्दूहमधस्तिष्ठन् प्रतिग्रहाही ।
 यद्दानं प्रतिग्रहीयात् प्रतिग्रहाही ब्रजत्वधः ॥” *॥
 प्रतिग्रहप्रकारो यथा,—
 “भूमेः प्रतिग्रहं कुर्याद्भूमिं ज्ञात्वा प्रदक्षिणम् ।
 करे यज्ञं तथा कन्यां दासदास्यौ तथा द्विजाः ॥
 करं हि हृदि विन्यस्य धर्म्मार्थं ज्ञेयः प्रतिग्रहः ।
 आरुह्य च गजस्योक्तः कर्णं चाश्वस्य कीर्तितः ॥
 तथा चैकप्रधानाश्च सर्वेषामविशेषतः ।
 प्रतिग्रहीत गौं शङ्खं पुच्छं ज्ज्याजिनं तथा ॥
 आरण्याः पशवः सर्वे याज्ञाः पुच्छं विचक्षणैः ।
 प्रतिग्रहमथोद्वस्य आरुह्य तु पादुके ॥
 ईशायान् रथो याज्ञाश्चैव दक्षन् धारयेत् ।
 द्रुमाग्रामथ सर्वेषां श्वे न्यस्तकरो भवेत् ॥
 आयुधानि समादाय तथा भूष्य विभूषणम् ।
 धर्म्मध्वजौ तथा स्यूता प्रविश्य च तथा यज्ञम् ॥
 अवतीर्थं तु सर्वान्पि जलस्थानानि चैव हि ।
 उपविश्य च श्रव्यायां स्रष्टव्यत्वा करेण वा ॥
 द्रव्याग्रामान्यथादाय स्यूता वा ब्राह्मणं पठेत् ।
 कन्यादानेन न तु पठेद्द्व्यापि च पृथक् पृथक् ॥
 प्रतिग्रहा द्विजश्रेष्ठ तत्रैवान्तर्भवन्ति ते ।
 द्रव्याग्रामथ सर्वेषां द्रव्यसंश्रयणाग्रः ॥
 वाचयेज्जलमादाय करेण च प्रतिग्रहम् ।
 प्रतिग्रहस्य यो धर्म्मं न जानाति द्विजो विधिम् ॥
 स द्रव्यस्तेष्वसंयुक्तो नरकं प्रतिपद्यते ।
 अथापि हि प्रवक्ष्यामि विधिं सर्वं विशिष-

प्रतिग्र

वाजिप्रदानेन प्रतिग्रहे वा
 दाह्यस्तेहीनोरपि येन पुण्यम् ।
 स्वर्गं प्रजायेत श्रद्धाभ्युत्थितं
 यज्ञीययोर्वै विधिवद्विजेन ॥
 कुर्यादसौ पञ्चदिनानि पूर्वं
 पश्चोपचारैर्धृतविष्णुपूजाम् ।
 कुशाखमन्त्रेष्टुनदुग्धहोमं
 यद्याम दद्याद्दि मरुत्ततीयम् ॥
 सोऽङ्गारपूर्णादिभिरन्वितं तं
 प्रत्येकमष्टौ कुह्याद्विजेनः ।
 सूर्येण मन्त्रेण च तदष्टौ
 वष्टा प्रयुक्तं निशतं कुहोति ॥
 कुर्याच्च गायत्रिजपं सहस्रं
 पश्चात् प्रयुक्तं तुरगं दिनाग्रः ।
 तद्वत्तथात्मानमयं नयेद्दि
 दातापि चेतद्वत्तमाविदध्यात् ॥
 द्विजाग्रवत् प्राक्तनपापशुद्धे
 द्वावप्यत्र सूर्येज्जनं कमेताम् ॥”

इति दृष्टान्तराशरे । ४ । ८ । अध्यायः ॥

अपि च । विष्णुधर्मोत्तरे ।
 “बीजानां सुदिमादाय रत्नान्मादाय सर्वतः ।
 वस्त्रं दशान्मादादात् परिधाय तथा पुनः ॥
 आरुह्योपागह्य चैव यागमावह्य पादुके ।
 प्रतिग्रहीता सावित्रीं सर्वत्रैव प्रकीर्तयेत् ॥
 ततस्तु सार्द्धं द्रव्येण तस्य द्रव्यस्य देवतम् ।
 समाप्यंततः पश्चात् कामस्तुत्या प्रतिग्रहम् ॥
 विधिं धर्म्मग्रमथो ज्ञात्वा यस्तु कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
 दाता सह तत्रैव नानादुर्गायसौ द्विजः ॥”
 ब्रह्मपुराणे ।
 “ब्राह्मणः प्रतिग्रहीयात् वृत्तार्थं साधुतस्तथा ।
 अथान्नमपि मातङ्गतिलजौहौश्च वर्जयेत् ॥
 ज्ज्याजिनतिलज्याही न भूयः पुरुषो भवेत् ॥
 श्रव्यालङ्कारवस्त्रादि प्रतिग्रहं न्यस्तस्य च ।
 नरकात् निवर्तन्ते धेनुं तिलमर्थी तथा ॥”
 तथा ।
 “ब्रह्महत्या सुरापागमपि स्त्रियं तरिष्यति ।
 आतुराद्यद्यज्ञीयात् तत् कथं वै तरिष्यति ॥”
 एतदादिद्रव्यदानं प्रतिग्रहीतुर्दोषजनकम् ॥ *॥
 एतद्विच्छेदे विद्यादिरहितत्वेनासमर्थाय च
 दातुरपि दोषजनकमाह दत्तः ।
 “न केवलं हि तद्याति शिवस्य च गच्छति ॥
 तद्वत्तस्यम् । अतएव याज्ञवल्करः ।
 “विद्यातपोभ्यां ह्येनेन न तु याज्ञः प्रतिग्रहः ।
 यज्ञं प्रदानारमधो नयत्यात्मनमेव च ॥”
 अधो नरकम् ॥ *॥ एतद्दानप्रतिग्रहोत्तरसुक्त-
 तपोजपादिभिरात्मितरणक्षमाय स्नेह्या प्रति-
 ग्रहते दानं न दोषाय दद्याद् विष्णुः ।
 “एतानि प्रतिग्रहाति स्नेह्याभ्यर्चितो न तु ।
 तस्मै दाने न दोषोऽस्ति यस्मात्मानं नु तारयेत् ॥”
 तारणप्रकारमाह चारीतः ।
 “मन्त्रवासीगवादीनां प्रतिग्रहे सावित्रादसहस्रं
 जपेत् ॥” *॥ देवजः ।

प्रतिग्र

“प्रतिग्रहं समर्थो हि ज्ञात्वा विप्रो यथाविधि ।
 निक्षारयति दातारमात्मानं च स्ततेजसा ॥”
 छान्दे ।
 “वेदाङ्गपारगो विप्रो यदि कुर्यात् प्रतिग्रहम् ।
 न स पापेन क्षियेत पद्मपत्रमिवात्मना ॥”
 महाभारते ।
 “तीर्थे न प्रतिग्रहीयात् पुण्येभ्योऽयतनेषु च ।
 निमित्तेषु च सर्वेषु न प्रमत्तो भवेन्नरः ॥”
 प्रतिग्रहसमर्थस्य तदकारणं प्रजाधिक्यं यथा ।
 याज्ञवल्करः ।
 “प्रतिग्रहसमर्थो हि नादत्ते यः प्रतिग्रहम् ।
 ये लोका दानश्रीकानां स तानाप्नोति पुष्क-
 लान् ॥”

अपवादमाह स एव ।
 “कुशाः शाकं पयो मत्स्या गन्धाः पुष्पं दधि
 क्षितिः ।
 मांसं श्रव्यावनं धानाः प्रत्याख्येयं न वारि च ॥”

“श्रव्यां यद्दानं कुशां गन्धानपः पुष्पं मण्यन्
 दधि ।
 मत्स्यान् धानाः पयो मांसं शाकश्चैव न निर्वुदेत् ॥”
 मण्यन् विषादिनिवारकान् ।
 “एधोदकं फलं शूलमसमभ्युद्धृतं यत् ॥”
 अभ्युद्धृतमभ्यर्थ्य दत्तम् ।
 “सर्वतः प्रतिग्रहीयात् मन्त्रयोभयदक्षिणाम् ॥”
 किमिति न प्रत्याख्येयमिदं मनुः ।
 “अयाचितान्नृतं याज्ञमपि दुष्कृतकर्मणः ।
 अन्यत्र कुलटावष्टपितेभ्यस्तथा द्विजः ॥”
 प्रतिग्रहमात्रे प्रयोगसारे ।
 “प्रतिग्रहं न यज्ञीयादात्मभोगविधितया ।
 देवतातिथिपूर्णाथं यज्ञाङ्गनसुपार्जयेत् ॥”
 अङ्गिराः ।
 “कुटुम्बार्थं द्विजः शूद्रात् प्रतिग्रहीत याचितम् ।
 ऋत्विज्यमात्मने चैव न हि याचते कर्हिचित् ॥”
 यज्ञार्थं याचने निन्दामाह याज्ञवल्करः ।
 “चाण्डालो जायते यज्ञकरणाच्छूद्रभिक्षतात् ॥”
 इति सुश्रुतसूत्रम् ॥

प्रतिग्रहः, पुं, (प्रतिग्रहाति ‘नष्टीवनादिकमिति
 प्रति + ग्रह् + “विभाषा ग्रहः ।” ३ । १ । १४१ ।
 इति शः ।) पतद्व्यहः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
 (प्रति + ग्रह् + भावे घञ् ।) प्रतिग्रहणश्च ॥
 प्रतिघः, पुं, (प्रतिग्रहण्येनेति । प्रति + हन् + डः ।
 न्यङ्गादित्वात् कुलम् ।) क्रोधः । इत्यमरः ।
 १ । ७ । २६ ॥ (यथा, माघे । १५ । ५३ ।
 “प्रतिघः कुतोऽपि सतुपेक्ष
 नरपतिगणं समाश्रयत् ॥”
 प्रतिहननमिति ।) प्रतिघातः । इति मेदिनी ।
 घे, १० ॥ श्रृङ्गा । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिघातनं, ली, (प्रति + हन् + लिच् + भावे
 ल्युट् ।) मारणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
 प्रतिघ्न, ली, (प्रतिग्रहण्येनेति । प्रति + हन् +
 घञर्थे कः ।) अङ्गम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रतिज्ञा

प्रतिज्ञाः, [वृ] जौ, (इन्द्रोऽभिप्रायः । प्रति-
गतं इन्द्रः इति प्राद्विषमायः ।) प्रतिकल्पम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (अकारान्तोऽपि दृश्यते ।
यथा, राजतरङ्गयाम् । ३ । ७७ ।
“रक्षःशिरःप्रतिच्छेदेः शिरःप्रयत्निकचकः ।
सनाथशिरारान् प्रादात् तस्यै रक्षःप्रति-
ज्ज्ञानम् ॥”)
प्रतिज्ञाया, स्त्री, (प्रतिगता ज्ञायामिति) प्रतिकृतिः ।
कर्त्तव्यदृष्ट्यादिनिमित्तप्रतिकल्पम् । इत्य-
मरभरतौ ॥ (यथा, हरिवंशे । १५१ । ३० ।
“माययास्त्य प्रतिज्ञाया दृश्यते हि नटाजये ।
देहाह्वेन तु कौरव । विधेये च प्रभावतीम् ॥”)
प्रतिज्ञा, स्त्री, (प्रतिगता ज्ञायाम् ।) अयजङ्गा ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१५ ॥
प्रतिज्ञव्यः, पुं, (प्रतिगतो ज्ञायम् ।) वाक्यविशेषः ।
यथा,—
“दृश्यजङ्गमभावेऽस्मिन् प्राप्तिर्नाह्वेतुद्वयम् ।
दूतसम्माननेनोक्तं यच्च स प्रतिज्ञव्यकः ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥
प्रतिज्ञागरः, पुं, (प्रतिज्ञागरयामिति । प्रति +
जाय + घञ् । “जायोऽवीति ।” ७ । १ । ८५ ।
इति गुणः ।) प्रत्यवेचनम् । तत्पर्यायः ।
अथवा २ । इत्यमरः । ३ । २ । २८ ॥ जागर-
प्रतिनिधिः प्रतिज्ञागरः । हे गृहमवेचन
इत्यादिनियोगस्य इति रायसुजटः ॥
प्रतिज्ञिका, स्त्री, (प्रतिकृता निष्ठा ।) तावु-
न्मूलस्यनुदनिष्ठा । आलजिव इति भाषा ।
तत्पर्यायः । प्रतिज्ञिका २ भाष्ये ३ रसन-
काङ्गः ४ अलिजिकाया । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिज्ञिका, स्त्री, (प्रतिज्ञिका + स्तार्थे कन् । टाप्
अत इत्यम् ।) प्रतिज्ञिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रतिज्ञा, स्त्री, (प्रतिज्ञायते इति । प्रति + ज्ञा +
“आतश्चोपसर्गे ।” ३ । ३ । १०६ । इति अट् ।
टाप् ।) कर्त्तव्यप्रकारकज्ञानावुक्त्यापारः ।
इत्यनुमितिगादाधरी ॥ साध्यनिर्देशः । इति
भोतमसूत्रम् ॥ साध्याभिधायिका वाक् । इति
अथवाहरतत्त्वम् । तत्पर्यायः । आम् २ प्रति-
ज्ञानम् ३ अङ्गीकारः ४ पतिश्रवः ५ ॐ ६
समाधिः ७ संवित् ८ आगूः ९ आश्रवः १०
संश्रवः ११ नियमः १२ अभ्युपगमः १३ वाटम्
१४ आत्मा १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ सन्धा
१६ सङ्गरः १७ संश्रवः १८ उररीकारः १९
अवः २० । इति जटाधरः ॥ * ॥ (यथा, गो-
रामायणे । २ । ११० । ४ ।
“पूर्वन्तु रामस्तमिहावुप्य
श्रुत्वा च वाक्यं भरतस्य तस्य ।
चिकीर्षमाणो रघुनन्दनस्तौ
पितुः प्रतिज्ञां च बभूव तूष्णीम् ॥”)
प्रतिज्ञारोधो न कर्त्तव्यः । यथा,—
“तयास्त्य देवाधिपते वाक्यं वाम यतो फलम् ।
प्रतिज्ञा नावरोहया स्वयकोऽपि च वस्तुनि ॥”
इत्यभिपुराणम् ॥

प्रतिध्व

प्रतिज्ञानं, त्रि, (प्रतिज्ञायते स्मेति । प्रति + ज्ञा +
क्तः ।) अङ्गीकृतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥
(यथा, मनुः । ८ । १२६ ।
“अथै देये प्रतिज्ञाते पञ्चकं प्रतमर्हति ।
अपहृते तद्विगुणं तन्मनोरमुश्रासनम् ॥”)
प्रतिज्ञानं, स्त्री, (प्रति + ज्ञा + क्युट् ।) प्रतिज्ञा ।
इत्यमरः । ३ । ५ । ५ ॥
प्रतिज्ञेयः, पुं, (प्रतिज्ञानायनेनेति । प्रति + ज्ञा +
यन् ।) स्तुतिपाठकः । इति भूरिप्रयोगः ॥ (प्रति-
ज्ञातुं शक्यः ।) प्रतिज्ञानये, त्रि ॥
प्रतिज्ञाजः, पुं, (प्रतिगतज्ञाजम् ।) ताजविशेषः ।
यथा, चङ्गीतदामोदरे ।
“कान्तारः समराश्रयं वैकुण्ठो वाञ्छितस्तथा ।
कथिताः शङ्करेणैव चत्वारः प्रतिज्ञाजकाः ॥
कान्तारो यथा,—
कान्तारः प्रतिज्ञास्तु चक्रकीर्तिं हतद्वयम् ।
दशाक्षरपदेनायं शङ्करे वरनेते रसे ॥ १ ॥
समराश्रयो यथा,—
जघुदौ जघुश्चान्ते नृपताज उदाहृतः ।
रुद्रसंख्याक्षरपदः समरे वीरके रसे ॥ २ ॥
वैकुण्ठो यथा,—
रुद्रत्रयस्तु वैकुण्ठे प्रतिज्ञाजे समीरितः ।
अर्कसंस्थाक्षरेः पादो हास्ये त्रिपुटताजके ॥ ३ ॥
वाञ्छितो यथा,—
वाञ्छितस्तनीये ताजे जघुरेको हतस्तथा ।
त्रयोदशाक्षरेयुक्तो रसेऽद्भुते प्रकीर्तितः ॥ ४ ॥
प्रतिज्ञाजी, स्त्री, (प्रतिगता ताजमिति । गौरादि-
त्वात् ङीष् ।) ताजकोद्घाटनयन्त्रम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ चावि इति भाषा ॥
प्रतिदानं, स्त्री, (प्रतिज्ञाय दानं पतिरूपं दानं
वा ।) विनिमयः । न्यस्तार्पणम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ८१ ॥
प्रतिदारणं, स्त्री, (प्रतिदायतेऽस्मिन्निति । प्रति + दृ +
णच् + आधारे क्युट् ।) युद्धम् । इति
शब्दमाज्जा ॥
प्रतिदिनं, स्त्री, दिनं दिनं प्रति । प्रत्यङ्गम् । यथा,
“ततः प्रतिदिनं वेला वर्द्धते त्रिपञ्चात्मिका ॥”
इति सत्तन्त्रसुक्तावली ॥
प्रतिदिवा, [नृ] पुं, (प्रतिदीयतीति । प्रति +
दि + “कनिन् युष्टितश्चिराजिघन्विदुप्रति-
दिवः ।” उणा० १ । १५६ । इति कनिन् ।)
सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रतिदिनश्च ॥
प्रतिदिवा, [नृ] पुं, (प्रतिदिवन् । पृष्ठोदरादित्वात्
साधुः ।) सूर्यः । इति शब्दरत्नावली ॥
प्रतिदयं, त्रि, (प्रति + दा + यत् ।) क्रौत्तव्यस्य
दुष्क्रीतबुद्ध्या पराद्वय दानम् । यथा,—
“क्रौत्वा मल्लेन यः पण्यं दुष्क्रीतं मन्यते क्रयौ ।
विक्रेतुः प्रतिदयस्तत्तस्मिन्नेवाङ्गाविचक्षतम् ॥”
इति मिताक्षरा ॥
प्रतिध्वनिः, पुं, (प्रतिकृपो ध्वनिरिति ।) प्रति-
नादः । गुमरन् इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रति-
शब्दः २ प्रतिश्रुतः ३ प्रतिध्वानम् ४ । इति

प्रतिनि

शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधे । १६ । १० ।
“वदनकुहरेण्यधोदृष्ट्यामयं तदुद्वक्षति
श्रुतिप्रदमयस्तीवामेव प्रतिध्वनिध्वनि ॥”)
प्रतिध्वानं, स्त्री, (प्रतिध्वननमिति । प्रति + ध्वन
+ घञ् ।) प्रतिध्वनिः । इत्यमरः । ३ । ६ । १५ ॥
प्रतिध्वान, [ऋ] पुं, (प्रतिकृपो नमा नमः सङ्घ
इत्यर्थः ।) प्रपौत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥
प्रतिनवं, त्रि, (प्रतिगतं नवं नवतामिति ।) नूतनम् ।
इति जटाधरः ॥ (यथा, मेघदूते । ३८ ।
“पञ्चादुभैर्भुजतस्वर्णं मङ्गलनाभिर्लोकः
वाक्यं तेजः प्रतिनवनवापुष्यरक्तं दधानः ॥”)
प्रतिनिधिः, पुं, (प्रतिनिधीयते सङ्ग्रीक्यते इति ।
प्रति + नि + धा + “उपसर्गे धोः किः ।” ३ । ३ ।
६२ । इति किः ।) प्रतिमा । इत्यमरः । ३ । १० । ३६ ॥
सङ्घः । (यथा, रघौ । १ । ८१ ।
“सुतां तदीयां सुरभिः सत्त्वा प्रतिनिधिं श्रुचिः ।
आराधय सपत्नीकः प्रीता कामदुष्वाहि वा ॥”)
तस्य विवेचनं यथा । “अत्यन्तासामर्थ्यं स्कन्द-
पुराणम् ।
‘पुत्रं वा विनयोपेतं भगिनीं भ्रातरं तथा ।
श्वामभाव एवान्यं ब्राह्मणं विनयोजयेत् ’
गरुडपुराणे ।
‘भाष्यां भर्तृव्रतं कुर्यात् भाष्यायाश्च पतिस्तथा ।
असामर्थ्यं तयोस्ताभ्यां व्रतभङ्गो न जायते ’
वराहपुराणे ।
‘पितृमातृपतिभ्रातृश्वश्रुगुरुणादिभूषणाम् ।
अङ्गदार्ढ्यसुपोषित्वा स्वयश्च फलभागभवेत् ’
अथैव विषये कात्यायनः ।
‘दक्षिणा नात्र कर्त्तव्या शुश्रूषा विहितान् यथा ।
ननु प्रतिनिधौ ममेह शर्माद्यङ्गमन्त्रस्य फलं
कुत्रास्वेति चेत् प्रधान एव । तथा च शारी-
रिकभाष्ये श्रुतिः । ‘यौ वै काश्चनयश्चत्विज
आश्रित्यमाश्रासते यजमानायेव तामाश्रासते
इति होवाच इति ।’ ब्राह्मणसंज्ञे तु यज-
मानायेत्यादौ यजमानस्येव सेति पाठे विशेषः ।
तथा च खरजायां सूत्रम् । ‘यौ वै काश्चनयश्च-
त्विज आश्रित्यमाश्रासते सा यजमानस्येवेति ।’
चत्विजग्यजमानपदे प्रतिनिधिप्रधानपरे आका-
ङ्क्षितत्वादिति । अतएव प्रतिनिधिपुत्रादिनाप्या-
यान्तु नः पितर इत्यादिवद्वृत्त्य एव पथ्यत
वाक्यस्य काव्यनिकलात्तत्र न तथेति ॥ * ॥
अत्र प्रतिनिधिप्रसङ्गेन स्तुत्यशुसारात् किञ्चि-
द्विष्यत । कालमाधवीये ।
‘कान्ये प्रतिनिधिर्नास्ति नित्यनेमित्तिके हि सः ।
कान्येषप्रक्रमादूर्ध्वमन्ये प्रतिनिधिं विदुः ॥’
अस्यार्थस्तु माधवाचार्येणाभिहितः । यथा
नित्यनेमित्तिकं प्रतिनिधिनाप्युपक्रम्य कारयेत् ।
कान्यन्तु स्वसामर्थ्यं परीक्ष्य स्वयमेव उपक्रम्य
कुर्यात् । असामर्थ्यं तु उपक्रमादूर्ध्वं प्रतिनिधि-
नापि तत्कारयेत् । एतच्च कान्यं श्रौतपरम् ।
कान्यस्मार्त्तन्तु अन्यद्वाराप्युपक्रम्य कुर्यात् । तथा
च पराशरभाष्ये श्रौतातपः ।

प्रतिनि

‘औतं कर्म खयं कुर्व्यादित्योऽपि आर्त्तमाचरेत् ।
अशक्तौ औतमयन्यः कुर्व्यादाचारमननः ॥’
अननतः उपक्रमान परतः । अन्यथा नित्य-
नैमित्तिकमात्रपरत्वे औतस्यार्त्तमदेवोपादानं
अर्थं स्वातथोरविशेषादेव प्रतिनिधित्वाभात् ।
अतएव भारतपाठादौ तथा समाचारः ॥ * ॥
सुखद्वन्द्वरे ।

‘नाभावस्य प्रतिनिधिरभावान्तरमिष्यते ।’
सजातीयमध्यभावान्तरमभावस्य प्रतिनिधि-
र्नैष्यते । भावस्य कदाचिन् । यद्योपवासादौ-
न्नाशस्यभोजनादि ।

‘नामि प्रतिनिधातयं निगिहं वस्तु कुञ्चयित् ।
 ओचिद्यायामभोष्यच्च यद्द्रव्यं तदप्रेषतः ।
 ग्राह्यं प्रतिनिधित्वेन होमकार्ये न कुञ्चयित् ॥
 द्रव्यं वैकल्पिकं किञ्चिदप्यत्र सङ्कल्पितं भवेत् ।
 तदज्ञाने सङ्गग्राह्यं न तु वैकल्पिकान्तरम् ॥
 उपासीत तु प्रतिनिधौ मुख्यार्थो लभ्यते यदि ।
 तत्र मुख्यमनादृत्य गौणेनैव समापयेत् ॥

संस्काराणामयोगोऽपि मुख्य एव हि गृह्यते ।
न तु संस्कारयोगोऽन्यो गृह्यते प्रतिरूपकः ॥
मुख्ये कार्यावसर्गे तु लब्धेऽप्येतस्य नादरः ।
प्रतिरूपमुपादाय शक्तमैवोपयुज्यते ॥

काष्ठे रूपैस्तथा पर्णैः चौरैः पुष्पैः फलैस्तथा ।
गन्धै रसैः सङ्गत्याह्वां सर्वाङ्गाभे परं परम् ॥
ग्रान्धाद्यान् भवेद्ग्रान्धमारगयानामगयजम् ।

यवाभावे तु गोघृमास्तथा यण्यवाद्यः ॥
 हविष्ये गोघृतं ग्राह्यं तदलाभे तु माह्विषम् ।
 अजं वा तदलाभे तु साक्षात्तैलं प्रयुज्यते ॥
 तैलाभावे यज्जैतथ्यं तैलजं तिलसम्भवम् ॥

तेजसं तिस्रसम्भयं तेजसृष्टितिस्रपिष्टम् ।
 'तद्भावे तु सखेहं कौसुम्यं सर्षपोद्भवम् ॥
 दृक्खेहोद्य वा ग्राह्यः पूर्वाभावे परः परः ।

तदभावे गवादीनां क्रमात् क्षीरं विधीयते ॥
तद्वत्तमे दधि ग्राह्यमन्नामे तिल इच्छते ।
यत्र सुख्यं दधि क्षीरं तत्रापि तद्वत्तमतः ॥

अजादेः क्षीरदध्यादि तदन्ताभि तु गोष्ठतम् ।
 सुखासन्नोऽथवा यातुः कार्यकारणसन्ततौ ॥
 अतएव घृताभावे पूर्व्वं दधि ततः प्रयः ॥'

तथा ।
 'सर्वत्र गौणकाशेष कर्मचोदितमाचरेत् ।
 प्रायश्चित्तं वाङ्मतिभिर्हृत्वा कर्म समाचरेत् ॥'

माह्ये ।
 'हृतं न लभ्यते यत्र शुष्कक्षीरेण हीमयेत ।
 क्षीरस्य च दधि ज्ञेयं मधुनश्च गुडो भवेत् ॥'

आयुर्वेदऽपि ।
 'मधु यच्च न विद्येत तच्च जीर्णगुडो भवेत् ॥'
 पैठीनसिः । 'काण्डमूलसर्पपुष्पफलप्ररोहरस-

गन्धादीनां सादृश्येन प्रतिनिधिं कुर्यात् । सर्व्वा
 लामि यवः प्रतिनिधिर्भवति । काण्डं गालं
 प्ररोहोऽङ्कुरः । 'सर्व्वालामि यव' इति कल्पतरुः ॥

अवयव इति नारायणोपाध्यायः ॥ श्रान्ति-
दीपिकायां नारदीयप्रश्नरात्रम् ।

‘अभावे चैव धातूनां हरितानां प्रशस्यते ।
बीजानामप्यजानामे तु यव शको विधीयते ॥
अविधीनानामजानामे तु सहदेवा प्रशस्यते ।
रत्नानामप्यजानामे तु सुक्ताफजमनुत्तमम् ॥
जौहानामप्यजानामे तु हेमपात्रं प्रकल्पयेत् ।’
जौहानां तेजसमाज्ञायाम् । न्यायप्राप्तप्रति-
निधिमधिष्ठाय जेमनिः ।

‘न देवताभिश्चन्द्रक्रियाणांमिति ।’ अत्यार्थः ।
 देवताया अमेव आहवनीयादेः श्चन्द्रस्य
 मन्त्रस्य क्रियायाः प्रजापददृष्टार्थकर्मणश्चादृष्ट-
 मात्रार्थकत्वेन आरादुपकारकत्वात् प्रति-
 निधिः । ब्रौह्मादीनाम् सन्निपत्योपकारकाणां
 पुरोडाशस्वाध्वनं दृष्टमेव प्रयोजनमिति तच्च
 प्रतिनिधिरुचित इत्युक्तम् ।” इत्येकादशी-
 तत्त्वम् ॥ * ॥ “आरब्धकार्मिकादिस्थाने तु

व्याख्यादिनासामर्थ्ये पुत्रादिभिः प्रतिनिधिना
 कारयितव्यं नानुक्त्यविधिना निवृत्तान एव
 तद्विधानादिति ।” इति मलमासतत्त्वम् ॥ * ॥
 स्वयंकरवासासामर्थ्ये अन्वहारा । यथा, — “दक्षः ।
 ‘स्वयं होमे फलं यक्ष तदक्षेन न जायते ।
 ऋत्विक् पुत्रो गुरुर्धाता भागिनेयोऽथ विद-
 मतिः ।

एभिरेव हुतं यत्तु तदुतं स्वयमेव हि ।
 वित्प्रतिष्ठांमाता । एवं च कृत्स्निगादीतरत्र
 फलान्वता ॥ * ॥ अत्राष्टौचाष्टक्या बोधन-
 दिनान् पूर्वम् शुभितनकालाधीवित्स्वरूपाधिकाग-
 भावेऽपि यद्दरणादिकं क्रियते तत् कर्मकाले
 तस्य नारदीक्षस्वयं प्रवर्तनवत् प्रवर्तनाय न तु
 तदानीं प्रतिनिधीयते । अथवा ।

‘निःक्षिप्यामि स्वदारेषु परिकल्पालिङ्गमथा ।
प्रवसेत् कार्यवान् विप्रो वृथैव न चिरं वसेत् ॥’
इति कृन्दोगपरिशिष्टवदन्त्रजापि प्रतिनिधी-

यते । एवं वरणं विनापि क्षण्णिदृयदि ऋत्विक्
प्रवर्तते तथापि तत्कर्म्मसिद्धिः । दक्षिणा च
तस्मै शुचिकाये दातव्येति । तथा च नारदः ।

“कृत्विक् च त्रिविधो दृष्टः पूर्वैर्भूतः स्वयंकृतः ।
यदृच्छ्या वा यः कुर्यादात्विष्यं प्रीतिपूर्वकम् ॥
यदृच्छ्या स्वेच्छ्या ।” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तिपः, पुं, (प्रतिपाति पाण्यतीति । प्रति +
पा + कः ।) शास्त्रशुभाप्रिता । इति शब्द-
रत्नावली ॥

तिपचः, पु, (प्रतिकूलः पच इति प्रादि-
समासः।) शत्रुः। इति हेमचन्द्रः। ३।३६२।
(यथा, ऋग्वेदकटिके १० अङ्के।

“अन्योन्यं प्रतिपक्षसंहतिभिर्मा लोकास्थितिं
बोधय-
सिष क्रीडति कूपयन्तवटिकान्यायप्रसक्तौ

सादृश्यम् । यथा,—
 “प्रतिबन्धिप्रतिनिधिप्रतिपक्षविङ्मकाः ।”

इति काव्यचन्द्रिका ।
प्रतिवादी च ॥

प्रतिप

प्रतिपत्, [६] खी, (प्रतिपद्यते उपक्रान्यते-
 ७येति । प्रति + पद् + करणे क्तिप् ।) ब्रह्म-
 वादम् । इति त्रिकाण्शेषः ॥ उद्धिः । तिथि-
 विशेषः । तत्पर्यायः । पक्षतिः २ । इत्यमरः ।
 १।४। ॥ सा च चन्द्रस्य प्रथमकलाक्रियारूपा ।
 उद्धिरूपा चेत् शुक्ला । एकाङ्कबोधिता । कास-
 रूपा चेत् लघ्वा १७ सप्तदशाङ्कबोधिता । * ।
 तस्या अवस्था यथा । “सा च लघ्वा द्वितीया-
 युक्ता व्याख्या प्रतिपत् सद्द्वितीया स्याद्व्याप-
 क्ष्मयीयात् । शुक्ला अमावास्यायुता व्याख्या ।
 प्रतिपदायमावास्थेति वचनात् । त्रिसन्ध्यापि-
 नीत्वे तु सर्वत्र न युग्मादरः । तथा च परा-
 शरः ।

‘त्रिसन्ध्याप्रिणी या तु सैव पूज्या सदा त्रिभिः ।
न तत्र युग्मादरण्यमथ च हरिवासरात् ॥’* ।
कृष्णापि उपवासे द्वितीयायुता न ग्राह्या ।
तथा च लङ्कवशिष्टः ।

‘द्वितीया पञ्चमी वेधाद्दशमी च त्रयोदशी ।
चतुर्दशी षोडशसे ह्यनुः पूर्वोत्तरे तथी ।’
द्वितीया वेधात् योगात् प्रतिपत्तत्तये ह्यन्तीत्यर्थः ।

एवमन्यत्र । अत्रोपवासपरेण विशेषविधानात्
आपस्तम्बीयसामान्यवचनस्य सङ्कोचः ॥ * ॥
कार्तिकशुक्लप्रतिपदमधिकाद्य वलिं प्रति भग-

वदाक्यम् ।
 'वीर । प्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ।
 अत्र त्वां नरशादूर्लभ । हृष्टाः पुष्टाः स्वलङ्घनाः ।

पुण्यक्षीप्रदानेन पूजयिष्यन्ति मानवाः ॥
तत्र मन्त्रः ।
'बलिराज । नमस्तुभ्यं विरोचनस्तुत प्रभो ।

भविष्येन्न सुरारातं पूजयं प्रतिगृह्यताम् ॥'
प्रतिपदा प्रतिपत्तिष्या । अथ प्रतिपदि । ब्रह्म-
पुराणे तु बलिब्राह्मेतिमन्त्रस्य पूर्वम् ।

‘मन्त्रेणानेन राजेन्द्र । समन्ती सपुरोहितः ।’
इत्यर्थम् ।
यच्चादपि ।

‘एव पूजां वृषः कृत्वा राज्ञौ जागरणं ततः ।’
इत्युक्तमिति ॥
पुनर्ब्रह्मपुराणे ।

‘शङ्करश्च पुरा दत्तं वसर्जं सुमनोहरम् ।
कार्तिके शुक्लपक्षे च प्रथमेऽहनि भूपते ॥
जितश्च शङ्करस्तत्र जयं लेभे च पावन्ती ।

अतोऽर्थाच्छङ्करो दुःखी नित्यं गौरौ सुखोचिता॥
तस्मात् दूतं प्रकर्तव्यं प्रभाते तत्र मानवैः ।
तस्मिन् दूते जयो यस्य तस्य संवत्सरः शुभः ॥

पराजयो विरुद्धं लब्धनाशकरो भवन्त ॥'
द्वुत्थाप्राणिभिः क्रीडन्म् । यथा मनुः ।
'अप्राणिभिर्यत् क्रियते तन्नोके द्वुत्सुच्यते ॥'*

तत्तथिमधिल्लय भविष्योत्तरं ।
 'यो यो यादृशभावेन तिष्ठत्यस्यां युधिष्ठिर ।।
 हर्षदेव्यादिना तेन तस्य वर्षं प्रयाति हि ॥'

तथा ।
'महापुरुषा स्थिरित्वं बलिदाज्यप्रवर्द्धिनी ।

प्रतिप

ज्ञानं दानं श्रतगुणं कार्तिकेय्यां तिथौ भवेत् ।
प्रतिपन्नोद्दिष्टीयोगो यथा । भविष्ये ।
'रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्गे मासि सितेतरा ।
गङ्गायां यदि लब्धेन कर्म्यग्रहश्रुतेः समा ॥' * ॥
तस्याः संज्ञा गन्दा । तत्राभ्यङ्गनिषेधो यथा,—

‘गन्दासु नाभ्यङ्गसुपाचरेच

चौरच रिक्तासु जयासु मांसम् ।

पूर्णासु योवित् परिवर्णनीया

भद्रासु सर्वानि समाचरेच ॥’ * ॥

गन्दादिक्रममाह ज्योतिषे ।

‘गन्दा भद्रा जया रिक्ता पूर्णा प्रतिपदः क्रमात् ।
प्रतिपदादिपञ्चदशतिथिषु पञ्चदशत्रयमक्षय-
निषेधमाह स्मृतिः ।

‘कुशाक्षे चापैहानिः स्यात् दृष्ट्या न करे-
हरिम् ।

बहुशत्रुः पटोले स्याद्गन्धानिच मूलके ।

कलङ्को चायते विष्णे तिर्यग्योनिच निम्बके ।

ताले शरीरनाशः स्यान्नारिकेले च मूर्खता ।

तुम्बी गोमांसतुल्या स्यात् कलम्बी गोवधात्मिका ।

शिम्ली पापकरो मोक्ता पूतिका जलघातिका ॥

वाताक्तौ सुतहानिः स्याच्चिररोगौ च भावके ।

महापापकरं मांसं प्रतिपदादिव वर्जयेत् ॥’ * ॥

तत्र चौरनिषेधो यथा । चौरं विशाखाप्रति-

पत्तुसु वर्ज्यम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तत्र जातफलम् ।

“मणिकनकविभूवासंयुतश्चावकान्ति-

निजकुलकमलोद्घाटमार्गकविवः ।

प्रतिपदि शशिपूर्णे लब्धवन्मा प्रतापी

भवति विमलवेशश्चावकेष्टः प्रजेशः ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥ * ॥

वा अन्येर्ण्यन्तिथिः । यथा,—

महातपा उवाच ।

“विष्णोर्विभूतिमाहात्म्यं कथितं ते प्रवक्ष्यते ।

तिथौर्ना श्रद्धा महात्म्यं कथ्यमानं मया वृष ! ॥

इत्यन्मृतो महानविर्जसक्रोडोद्भवो महान् ।

उवाच देवं ब्रह्मायं तिथिर्महोदयतां प्रभो ! ॥

यस्यामहं समस्तस्य जगतः स्यातिमाभुयाम् ॥

ब्रह्मोवाच ।

देवानामप्य यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सप्तमः । ॥

आदौ प्रतिपदा येन तत्सुप्तमोऽसि पावक ! ॥

तत्पदान् प्रातिपदिकं संभविष्यन्ति देवताः ।

अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेश भविष्यति ॥

तस्यां तिथौ हविष्येयं प्राचापत्येन कर्त्तिना ।

होष्यन्ति तेषां प्रीताः स्युः पितरः सर्वदेवताः ॥

चतुर्विधानि भूतानि मनुष्याः पशवोऽसुराः ।

देवाः सर्वे सगन्धर्वाः प्रीताः सुस्तपितं त्वयि ॥

यद्योपवासं कुर्वीत तद्भक्तः प्रतिपदिने ।

चौराशनो वा वर्त्तत श्रद्धा तस्य फलं महत् ॥

चतुर्दशानि वट्पञ्चशतकोकेशो महीयते ।

तेजस्यो रूपसम्पन्नो ब्रह्मवान् जायते नरः ॥

इह जन्मन्मरौ राजा स्वर्गलोके महीयते ।

तूष्णीमभूव बोध्यधिरंशुदत्ताययं ययौ ॥

प्रतिप

य इदं श्रद्धयाजितं प्रातस्तथाय मानवः ।

अयेर्जस्य च पापेभ्यो मुच्यते नाम संशयः ॥”

इति बराहपुराणे महातपोपाख्याने अष्टाग-
पतिनामाध्यायः ॥ * ॥ प्रतिपदि चन्द्रदर्शन-

कारणम् । यथा, ज्योतिषे ।

“अमावस्यापटोशीघ्रा वट्याहर्मानसंयुता ।

छन्दरोद्भुचटोभ्यन्वेदिका दृश्यते शशी ॥”

प्रतिपत्तिः, ज्यो, (प्रतिपदनमिति । प्रति + पट् +

क्तिन् ।) प्रवृत्तिः । (यथा, कुमारः । ५ । ४२ ।

“मनस्विनीनां प्रतिपत्तिरौदृशी ॥”)

प्रागल्भ्यम् । गौरवम् । (यथा, युक्तिकल्पतरौ

चारुलक्षणे ।

“सुभक्तो राजसु तथा कार्याणां प्रतिपत्तिमान् ॥”)

संप्राप्तिः । (यथा, रघुः । १ । १ ।

“वागार्थाविव संपृक्तौ वागर्थप्रतिपत्तये ।

जगतः पितरौ बन्धे पार्स्वतोपरमेष्ठरौ ॥”)

प्रबोधः । (यथा, भागवते । ३ । ६ । १४ ।

“चक्षुषांशेन रूपाणां प्रतिपत्तिर्वतो भवेत् ॥”)

पदप्राप्तिः । इति मेदिनी । ते, २०६ ॥ मोमां-

सकमते फलमुख्यकर्माङ्गम् । यथा । देव-

तोद्देशेन यागादौ ऋतुहविरादेरसौ निःक्षेपः ।

पूजितप्रतिमादेर्जले विसर्जनमित्यादि । आह्लादौ

सर्वशेषाङ्गकर्म यथा । प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्ग

एव प्रतिपाद्याभावे तन्निवृत्तिः । इति तिथ्यादि-

तत्त्वम् ॥ * ॥ निम्बाहिताङ्गकद्रव्यकरणकाङ्गत्वं

प्रतिपत्तिरूपकर्माङ्गत्वम् । प्रतिपत्तिकर्म

उत्तरा क्रिया । यत्र एकेन द्रव्येण कर्मे-

द्वयं निम्बाद्भूते तत्र उत्तरं कर्म प्रतिपत्तिकर्म ।

तन्निम्बाङ्गकश्च प्रतिपाद्यम् । इति तट्टीकायां

काशीरामवाचस्पतिः ॥ * ॥ अथ प्रतिपत्ताधि-

करणम् । श्रद्धातिरिच्यति लोहितं निर-

च्यति गुदेशोपयजति सर्वं जुहोति । इत्य-

न्नीवोमीयपशो भूयते । श्रद्धातिरिच्यतीति दृष्टा-

नार्थम् । यथा पशोर्वदवर्णिश्रुतं त्वजति

तथा लोहितमपि त्वजति । अन्यत्र पशोः

शरीरमांशोपक्रमेण होमः । अथ तु गुदमांशोप-

क्रमेणोति । तत्र च यज्ञश्रवणविग्न्यो ददातीति

परिभाषया मांसस्योत्तरा प्रतिपत्तिः प्राप्ता ।

अथ सर्वहवनेन प्रतिपत्ताभावात् कर्मेवेगुण्यं

स्यादिति । अथ विद्वान् । यदिकारादुपपत्ति

रिति । यदि प्रतिपाद्यं स्यात् तदा प्रतिपत्ति-

रङ्गमित्यर्थः । इति रामल्लक्ष्मीयाधिकरण-

कौतुदी ॥ * ॥ अपि च ।

“उपांशुयानद्रव्येण शेषकार्यं भवेन्न वा ।

भवेद्विध्वंसः सर्वेभ्य इत्युक्त्वा प्रापितत्वतः ॥

उक्तान्यद्रव्यशेषस्तु भाषुपक्षरणादिकत् ।

अतो न प्रतिपत्ताहः शेषकार्यं ततः कथम् ॥”

इति माधववैयाधिकरणमात्रायाम् ५ पादे प्रथ-

माधिकरणम् ॥

प्रतिपत्तिपट्टः, पुं, (प्रतिपत्तये पट्टः ।) वाद्य-

विशेषः । नागरा इति भाषा । तत्पर्यायः ।

सम्पापट्टः २ । इति हारावली ॥

प्रतिप

प्रतिपत्तयः, ज्यो, (प्रतिपदे संविदे तूर्यम् ।)

ब्रह्मवाद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतिपक्षणा, ज्यो, (प्रतिपक्षं पक्षमस्याः ।) सुप्र-

कारवेज्जी । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिपन्नं, जि, (प्रतिपद्यते कृति । प्रति + पट् +

क्तः ।) अवगतम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥

(यथा, कुमारः । ४ । ३३ ।

“प्रमदाः पतिवर्त्तगा इति

प्रतिपन्नं हि विधितनैरपि ॥”)

अङ्गीकृतम् । इति मेदिनी । ने, १६४ ॥

विक्रान्तः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रतिपर्णशिषा, ज्यो, (प्रतिपर्णं शिषा जटा

अस्याः ।) द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रतिपादकः, जि, (प्रतिपादयतीति । प्रति + पट् +

क्षिच् + क्तुन् ।) प्रतिपत्तिजनकः । बोधकः ।

(यथा, सर्वदर्शनसंघर्षे पूर्वप्रज्ञदर्शने । “ननु

सजातीयविजातीयसंगतनागात्वमूयं ब्रह्मतत्त्व-

मिति प्रतिपादकेषु वेदान्तोऽपि जागरूकेषु कथ-

मशेषगुणत्वमिति ॥”) यथा च । प्रतिपाद्यप्रति-

पादकभावश्च सम्बन्धः । इति दिनकारी ॥

प्रतिपादनं, ज्यो, (प्रति + पट् + क्षिच् + भावे

ल्युट् ।) दानम् । प्रतिपत्तिः । बोधनम् । इति

मेदिनी । ने, २३६ ॥ (निष्पादनम् । यथा,

महाभारते । १२ । १४१ । १४ ।

“क्षिता विमोक्षसमये द्वापरप्रतिपादने ॥”)

प्रतिपालकः, जि, (प्रति + पा + क्षिच् + क्तुन् ।)

पालनकर्त्ता । प्रतिपालयतीति प्रतिपूर्व-

प्राप्त्यपाधातोर्णकप्रत्ययनिष्पन्नः ॥

प्रतिपालनं, ज्यो, (प्रति + पा + क्षिच् + भावे ल्युट् ।)

रक्षणम् । पोषणम् । यथा । “कुम्भा प्रक्षतस्य

कर्णस्य राधाप्रतिपालनात् राधियत्वं सङ्गच्छते ॥”

इति दुर्गादासः ॥

प्रतिपालनं, जि, (प्रति + पा + क्षिच् + कर्मेणि

यत् ।) प्रतिपालनीयम् । प्रतिपातितवम् ।

प्रतिपूर्वप्राप्त्यपालनरक्षण इत्युक्त्वा कर्मेणि

यप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (यथा, महाभारते ।

१३ । ४५ । २ ।

“या पुत्रकस्य ऋद्धस्य प्रतिपाद्या तदा भवेत्,

अथचेन्नाहरेत् युत्वं क्षीता युक्तप्रदस्य वा ॥”)

प्रतिप्रसवः, पुं, (प्रति प्रतिविष्टं प्रकृते इति,

प्रति + प्र + क् + अप् ।) निविष्टस्य पुनर्विधा-

नम् । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“रविशुक्लदिने चैव दादृश्यां आहवाकरे ।

इत्यादिना निविष्टस्य तिलतर्पणस्य तीर्थेतरञ्च

प्रतिप्रसवमाह स्मृतिः ।

अयने विद्युवे चैव संक्रान्तां यज्ञयोग्यं च ॥”

प्रतिप्रकृतः, जि, (प्रतिप्रकृते कृति । प्रति + प्र +

क् + क्तः ।) प्रतिप्रसवविशुद्धः । इति मन-

मासतत्त्वम् ॥ पुनः सम्भावितः । यथा,—

“उक्तानि प्रतिविष्टानि पुनः सम्भावितानि च ।

वापेचनिरपेक्षाणि मीमांसावीजं कोविदेः ॥”

इति सत्तन्त्रसुक्तावली ॥

प्रतिभ

प्रतिफलं, ली, (प्रतिफलतीति । प्रति + फल +) प्रतिफलम् । यथा,—

“प्रतिफलमवलीक्य स्त्रीयमिन्द्रोः कलायां
हरश्चरति परस्मात्वात्माशङ्कमाना ॥”
इति रसमञ्जरौ ॥

तुल्यफलम् । फलं फलम् ॥

प्रतिफलनं, ली, (प्रति + फल + कृत् ।) प्रति-
फलनम् । यथा,—

“न विद्वं तद्विषयप्रतिफलनलाभादवगतिम्
तुलामध्यारोढुं कथमपि न लज्जेत कलया ॥”
इत्यानन्दलहरी । ६२ ॥

प्रतिफलितं, वि, (प्रति + फल + क्त ।) प्रति-
फलितम् । यथा,—

“मोहातीतो विमुक्तो सुनिभिरभिहितो मोह-
संक्रान्तमूर्तिः
शास्त्री स्वान्ते तदुच्ये प्रतिफलितवपुः— ॥”

इत्यादि सुक्तिवाद्गदाधरौ ॥

प्रतिफलकः, वि, (प्रतिफलकति विकसतीति ।
प्रति + फल + कृत् ।) प्रफलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

प्रतिबद्धः, वि, प्रतिबन्धविशेषः । प्रतिपूर्वबन्ध-
धानोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निबन्धः ॥

प्रतिबन्धः, वि, (प्रति + बन्ध + यत् ।) प्रतिबन्ध-
नीयः । प्रतिबन्धाहः । यथा । वस्तुतो हेतु-
मसिद्धाभावप्रतियोगितावच्छेदकत्वप्रकारितान-
मूल्यज्ञानवृत्तिप्रकारितानवच्छेदकत्वेनैव प्रति-
बन्धत्वं निवेद्यमिति व्याप्त्युद्गमजागदीश्री ॥

प्रतिबन्धः, पु, (प्रति + बन्ध + चल् ।) कार्यप्रति-
धातः । तत्प्रत्ययः । प्रतिबन्धः १ । इत्यमरः ।
३ । १ । २७ ॥ (यथा, रघौ । ८ । ८० ।

“स तपःप्रतिबन्धमन्युना

प्रतुष्टाविष्कृतचरविभ्रमाम् ।

अशपद्भव मानुषीति तौ

शमवेकाप्रलयोन्मिषा भुवि ॥”)

प्रतिबन्धकः, पु, (प्रतिबन्धातीति । प्रति + बन्ध +
कृत् ।) विटपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रति

रोधके, वि ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । १६६ ।

“लागिनो निष्कलङ्कस्य को दोषोऽस्य महीपतः ।
ममापुण्यसु तन्निन्द्यं यच्छ्रेयःप्रतिबन्धकम् ॥”)

प्रतिबन्धः, पु, (प्रतिबन्धात्यनेनेति । प्रति +
बन्ध + कृत् ।) अनिष्टान्तरप्रसङ्गकं वाक्यम् ।

प्रतिबन्धः । यथा । प्रतिबन्धेदुत्तरत्वादाहेति
विशेषव्याप्तिजागदीश्री ॥

प्रतिबन्धः, वि, (प्रतिगतं वनमस्य ।) समर्थः ।
शक्तः । इति त्रिकाशेषः ॥ (प्रतिरूपं

वनमस्य ।) तुल्यबन्धः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १५४ । ८ ।

“नार्यं प्रतिबन्धो भीरु । राक्षसापसदो मम ।

योऽतु युधि परिख्यन्दमयवा सर्वराक्षसाः ॥”)

प्रतिभयं, वि, (प्रतिगतं भयं यच्च ।) भयङ्करम् ।
इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, रामायणे ।
६ । ६० । २५ ।

प्रतिमः

“दिशश्च प्रदिशश्चैव बभूवुः शरसकुलाः ।

तमसा पिहितं सर्वमासीत् प्रतिभयं महत् ॥”)

भये, ली । इति मेदिनी । ये, १२२ ॥

प्रतिभा, स्त्री, (प्रतिभाति शोभते इति । प्रति +
भा + कः । टाप् ।) बुद्धिः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रत्युत्पन्नमतिवम् । इति प्रतिभान्वितशब्द-
टीकायां भरतः ॥ नवनवोन्मेषशालिनी प्रज्ञा ।
यथाह, वदः ।

“प्रज्ञा नवनवोन्मेषशालिनी प्रतिभा मता ॥”

(यथा च, महाभारते । १२ । २५६ । १ ।

“कृष्णं साधु समुद्दिष्टं नियतं जज्ञानचक्षुः ।

प्रतिभा त्वस्मि मे काचित् तं ज्ञयामनुमानतः ॥”

प्रतिभायते इति । प्रति + भा + “आतच्छोप-
सर्गो ॥” ३ । ३ । १०६ । इति ऋहः ।) दीप्तिश्च ॥

प्रतिभान्वितः, वि, (प्रतिभया अन्वितः ।) प्रगल्भः ।

प्रत्युत्पन्नमतिवृत्तः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ॥

प्रतिभासुखः, वि, (प्रतिभान्वितं सुखमस्य ।)

प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ७ ॥

प्रतिभावान्, [तु] वि, (प्रतिभा विद्यतीत्यर्थः ।

प्रतिभा + मतुप् । मस्य वः ।) प्रतिभान्वितः ।

प्रागल्भ्यायुक्तः । प्रतिभाशब्दादप्यर्थे वतुप्रत्य-
येन निबन्धः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४ । ३२ ।

“आगच्छन्तोऽस्य सायन्तां कुमारसचिवो वृष्टात् ।

अयमहीदृश सायनमवोचत् प्रतिभावती ॥”)

प्रतिभाहानि, स्त्री, (प्रतिभाया हानिः ।) बुद्धि-
नाशः । इति शब्दमाला ॥

प्रतिभूः, पुं, (प्रतिरूपः प्रतिनिधिरां भवतीति ।

प्रति + भू + “भुवः संज्ञान्तरयोः ।” ३ । २ ।

१७६ । इति कृष्णः । “धनिकाधर्मयोरन्तरं यस्मि-
न्यति विन्वासाय स प्रतिभूः ॥” इति सिद्धान्त-
कौस्तुभे ।) लयकः । इत्यमरः । २ । १० । ४४ ॥

जामिन् इति पारस्यभाषा ॥ (यथा, प्रत्युत्प-
न्नमतिवृत्तः । १ अङ्के ।

“यश्चेकः प्रतिभू पश्येत् कतिनां यस्मिन् यस्मिन्चरो

विज्ञसोमतमः सङ्गहतपनः सोऽयं स्वयं

श्रीहरिः ॥”)

तस्य कर्मवत्त्वं यथा,—

“समापतेः कर्मवत्त्वाद्वा कालायनः ।

‘अथ चेत् प्रतिभूनांस्ति वाद्योऽयसु वादिनोः ।

स रक्षितो दिनस्थानो दद्याद्दृष्ट्याय वेतनम् ॥’

प्रतिभवति तत्कार्यं तद्वद्वतीति प्रतिभूर्लम्बकः ।

वाद्योऽयः विवादस्थस्य साक्षितधनादिदानस्य

दृष्टदानस्य च क्षमः । वादिनोः भावावादिनः

उत्तरवादिनश्च । तथा च बाह्यवत्कः ।

‘उभयोः प्रतिभूर्यास्तुः समर्थः कार्यनिर्णये ।

प्रतिभुवत्त्वभावे च राज्ञा संज्ञपनं तयोः ॥’

राज्ञा संज्ञपनं दृष्टतुल्याधिकरणम् । निर्णयस्य

कार्यं धनादिदाने राजदन्तादित्वात् कार्य-
शब्दस्य पूर्वनिपातः । भवत्यस्तद्वत्त्वको राज-
नियुक्तः ॥” इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

प्रतिमः, वि, (प्रतिमातीति । प्रति + मा + “आत-
च्छोपसर्गो ॥” ३ । १ । १२६ । इति कः ।)

प्रतिमा

उत्तरपरस्त्री सङ्गवाचकः । यथा —

“स्तुर्त्तरपरस्त्री प्रख्याः प्रकारः प्रतिमो निभः ॥”
इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, रामायणे । २ । ४० । १७ ।

“आयसं हृदयं नूनं राममातुरसङ्गमम् ।

यद्देवगर्भप्रतिमे वनं याति न भिद्यते ॥”)

प्रतिमा, स्त्री, (प्रतिमोयति इति । प्रति + मा +
अङ् । टाप् ।) अनुकृतिः । गणदन्तस्य वन्धः ।

इति मेदिनी । मे, ४८ ॥ (प्रतिविम्बम् । यथा,

रघुः । ७ । ६४ ।

“निमीलितानामिव पङ्क्तानां

मध्ये स्फुरन् प्रतिमाशशाङ्कम् ॥”

तथा च कुमारे । ७ । ३६ ।

“आत्मानमासक्तगयोपनीति

खङ्गे निवृत्तप्रतिमं दर्शये ॥”

प्रतिमोयति अयमेति कारणे ऋहः ।) चूर्ति-

सङ्गशब्दप्रत्ययान्वितप्रतिरूपकम् । तत्-

प्रत्यायः । प्रतिमानम् २ प्रतिविम्बम् ३ प्रति-

यातनाः प्रतिच्छाया ५ प्रतिकृतिः ६ आर्षाः ७ प्रति

निधिः ८ । इत्यमरः । ११ । ० । १६ ॥ प्रतिच्छन्दः ८

प्रतिकायः १० प्रतिरूपम् ११ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ ३॥ (यथा, महाभारते । ११ । ७० । २७ ।

“गिरिपृष्ठे तु सा तस्मिन् स्थिता खलितलोचना ।

विभाजमाना सुशुभे प्रतिमेव चिरपश्यी ॥”)

देवप्रतिमाघटनप्रमाणादि यथा,—

“विष्णोस्तावन् प्रवक्ष्यामि यादृशं रूपं प्रशस्यते ।

शङ्खचक्रधरं शान्तं पद्महस्तं गदाधरम् ॥

हृत्वाकारं शिरस्तस्य कमण्डौव शुभं चक्षुः ।

तुङ्गनासे मुक्तिकर्णं प्रशान्तोदरमुज्ज्वलम् ॥

त्राचिद्वद्वत्तुं विद्याचतुर्भुजमथापि वा ।

द्विभुजं वापि कर्णं भवन्तु परोधवा ॥” ७ ॥

देयमद्विभुजस्यास्य यथास्थानं निर्बोध मे ।

खङ्गो गदा शरः पद्मं द्यौं दक्षिणतो हरेः ।

धनुश्च खेटकश्चैव शङ्खचक्रं च वामतः ॥ ८ ॥

चतुर्भुजस्य वक्ष्यामि यथेवायुधसंस्थितिः ।

दक्षिणेण गदां पद्मं वासुदेवस्य कारयेत् ॥

वामतः शङ्खचक्रं च कर्णयो भूतिमिच्छता ।

ज्ज्यावतारे तु गदा वामहस्ते प्रशस्यते ॥

यथेच्छया शङ्खचक्रतुपरिष्ठात् प्रकल्पयेत् ।

अधस्तात् दक्षिणे तस्य कर्णया पादमध्यतः ।

दक्षिणे प्रकृतं तद्वत् गरुडमूर्तिं निवेशयेत् ।

वामतस्तु भवजङ्घ्यीः पद्महस्ता सुप्रोभना ।

गरुडानयनो वापि संस्थाप्यो भूतिमिच्छता ॥

श्रीश्च पुष्टिश्च कर्णयो पार्श्वयोः पद्मसंयुते ।

तोऽस्याश्चोपरिष्ठात् विद्याधरसमन्वितम् ॥

देवदुर्धभसंयुक्तं गन्धर्वमिथुनान्वितम् ।

पञ्चवक्त्रोऽसोऽपि सिंहशालसमन्वितम् ।

तथा कल्पजतोऽपि स्तुवद्भिरमरेश्वरैः ।

गर्वविधो भवेद्विष्णुस्त्रिभागेनास्य पीठिका ॥

नवतानप्रमाणास्तु देवदानवकिन्नराः ।

अतः परं प्रवक्ष्यामि मानोऽप्यान् विशिषतः ॥ ९ ॥

जातान्तरप्रविष्टानां भावनां यत्रणः स्फुटम् ।

प्रतिमा

त्रावरैः स विज्ञेयो बाजायनोरयादभिः ।
तद्वदेन लिखा तु यूका लिखादभौमता ।
यवो यूकादकं तद्वदभिसौक्ष्ण्यम् ।
अकीयाकुलमानेन तुल्यं स्थादृष्टादृष्टाकुलम् ।
मुखमानेन कर्णया सन्धावयवकल्पना ।
सौवर्ण्यं राजनी वापि तावती रत्नमयी शुभा ।
श्लेष्मावमयी वापि लौहसौवमयी तथा ।
रीतिका धातुयुक्ता वा ताज्जकास्त्रमयी तथा ।
शुभदावमयी वापि देवताया प्रशस्यते ॥ * ॥
अङ्गुष्ठपद्मादारभ्य विनक्तियौवदेव तु ।
यदेव प्रतिमा कार्या नाधिका शस्यते युधेः ।
आयोदशानु प्रासादे कर्णया नाधिका ततः ।
मध्यमेन कनिष्ठा तु कार्या विसातुसारतः ।
हारीक्यायस्य यन्मानमदधा तन्नु कारयेत् ।
भागद्वयेन प्रतिमां त्रिभागौल्लभ्य तत् पुनः ।
पीठिका भागतः कार्या नातिनीचा न

चोष्कृता ।

प्रतिमासुखमानेन नव भागान् प्रकल्पयेत् ॥
चतुरङ्गुला भवेद्द्वयीवा भागेन हृदयं पुनः ।
नाभिसंस्तद्धः कार्या भागेनैकेन शोभिता ॥
निम्नत्वे विस्तरत्वे च अङ्गुलं परिकीर्तितम् ॥
नाभेरधस्तथा मेढ्रं भागेनैकेन कल्पयेत् ।
त्रिभागमायतावत्सु जाशुनो चतुरङ्गुले ॥
जङ्घे द्विभागे विस्थाते पादौ तु चतुरङ्गुलौ ।
चतुर्दशाङ्गुलस्तद्वन्मौलिरस्य प्रकीर्तितः ॥
ऊर्ध्वमानमिदं प्रोक्तं पृथक् च निबोधत ।
सन्धावयवमानेषु विस्तरं श्रद्धयुत दिनाः ॥ * ॥
चतुरङ्गुलं ललाटं स्थादूर्ध्वं नासा तथैव च ।
हिरङ्गुलं हृदयं श्रेयमोष्ठ्याङ्गुलसंमितः ॥
अष्टाङ्गुलं ललाटानु तावन्मात्रे भुवौ मते ।
अर्द्धाङ्गुला भुवोर्ललाटे मध्ये धनुरिवानना ॥
उन्नताया भवेत् पार्श्वे स्रक्णा तीक्ष्णा प्रशस्यते ।
अस्त्रिणी द्वाङ्गुलायामे तद्वद्वेव विस्तरे ॥
उन्नतोदरमध्ये तु रक्तान्ते शुभलज्जये ।
तारका च त्रिभागेन दृढिः स्यात् पञ्चभागिकी ॥
हिरङ्गुलं भुवोर्मध्ये नासासुखमयाङ्गुलम् ।
नासायविस्तरं तद्वत् पुटद्वयमथानतम् ॥
नासापुटविलं तद्वद्वर्द्धाङ्गुलमुदाहृतम् ।
कपोले द्वाङ्गुले तद्वत् कर्णमलादिर्गते ॥
हृन्मयमङ्गलं तद्वद्विस्तारो द्वाङ्गुलो भवेत् ।
अर्द्धाङ्गुला भुवो राजनी षड्गुलसदृशी समा ॥
अर्द्धाङ्गुलः समस्तद्वन्द्वतरोष्ठस्तु विस्तरं ।
निष्ठावसदृशं तद्वन्नासापुटद्वयमथवत् ॥
रङ्गुली ज्योतिस्तुल्ये च कर्णमलात् षड्ङ्गुले ।
कर्णौ तु भूसमौ श्रेयावर्द्धे चतुरङ्गुलौ ॥
द्वाङ्गुलौ कर्णपाशौ तु मात्रामेकानु विस्तृतौ ।
कर्णयोरपरिष्ठाप मङ्गलं दादशाङ्गुलम् ।
ललाटं पृष्ठतोर्ध्वेन प्रोक्तमष्टादशाङ्गुलम् ।
षट्त्रिंशदङ्गुलस्यास्य परिष्ठापः शिरोगतः ॥
सकेशनिचयस्यास्य द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
केशान्ताङ्गुले तद्वदङ्गुलानि तु षोडश ॥
श्रीवाममध्यपरीणाहश्चतुर्विंशतिरङ्गुलः ।

प्रतिमा

अष्टाङ्गुला भवेद्द्वयीवा पृथुत्वेन विशिष्यते ॥
स्तनयोर्वान्तरं प्रोक्तमेकैतान् स्वयम्भवा ।
स्तनयोर्वान्तरं तद्वद्दादशाङ्गुलमिष्यते ॥
स्तनयोर्मङ्गलं तद्वद्दादशङ्गुलं परिकीर्तितम् ।
चतुके मङ्गलस्यान्तर्यवमात्रे उभे स्तुते ॥
द्वितालचापि विस्ताराहश्चस्तनसुदाहृतम् ।
कक्षे षडङ्गुले प्रोक्ते बाहुमूलस्तनान्तरे ॥
चतुर्दशाङ्गुलौ पादावङ्गुलस्तु त्रिरङ्गुलः ।
पञ्चाङ्गुलपरीणाहमङ्गुलार्धं तथोन्नतम् ॥
अङ्गुलकसमा तद्वदायामे स्यात् प्रदंशनी ।
तस्याः षोडशभागेन हीयते मध्यमाङ्गुली ॥
अनामिकादभागेन कनिष्ठा चापि हीयते ।
पञ्चमयेव चाङ्गुल्यो गुल्फौ द्वाङ्गुलकौ मता ॥
पाणिर्द्विङ्गुलमात्रा तु कलयोश्च प्रकीर्तिता ।
द्विपद्माङ्गुलकः प्रोक्तः परीणाहश्च सङ्गुलः ॥
प्रदंशनीपरीणाहश्चाङ्गुलः ससुदाहृतः ।
अन्धासामदभागेन हीयते क्रमशो दिनाः ॥
अङ्गुलेनोष्ण्यः कार्यः अङ्गुलस्य विशेषतः ।
तद्वर्द्धनं तु शेषाणामङ्गुलीनान्त्योष्ण्यः ॥
जङ्घाये परिणाहस्तु अङ्गुलानि चतुर्दश ॥
जङ्घामध्ये परीणाहश्चतुर्दशादशाङ्गुलः ॥
जाशुमध्ये परीणाह एकविंशतिरङ्गुलः ।
जानूच्याधोऽङ्गुलः प्रोक्तो मङ्गलं चतुर्गुलं पुनः ॥
ऊरुमध्ये परीणाहश्चाष्टविंशतिकाङ्गुलः ।
एकत्रिंशोपरिष्ठाप उच्यते चतुर्गुलौ पुनः ॥
चतुर्गुलश्च तथा मेढ्रं परीणाहं षडङ्गुलम् ।
मणिवन्द्योदयां विद्यात् केशरंखां तथैव च ॥
मणिकोषपरीणाहश्चतुरङ्गुल इष्यते ।
विस्तारं भवेत्तद्वत् कटिरष्टादशाङ्गुला ।
दाविप्रतिस्तथा स्त्रीणां स्तनौ च दादशाङ्गुलौ ॥
नाभिमध्ये परीणाहो द्विचत्वारिंशदङ्गुलः ।
पुरतः पञ्चपञ्चाशत् कक्षाश्चैव तु वष्टनम् ॥
कनयोरपरिष्ठाप स्त्रीणां प्रोक्तौ षडङ्गुलौ ।
अष्टाङ्गुलाश्च विस्तारे श्रीवाश्चैव तु निर्दिशेत् ॥
परीणाहे तथा श्रीवां कला दादश निर्दिशेत् ।
आयामो मुनयोऽङ्गुलद्विचत्वारिंशदङ्गुलः ॥
कार्यन्तु बाहुशिखरं प्रमाथि षोडशाङ्गुलम् ।
ऊर्ध्वं यद्बाहुपद्मानं विद्यादष्टादशाङ्गुलम् ॥
तथैकाङ्गुलहीनम् द्वितीयं पद्मसुच्यते ।
बाहुमध्ये परीणाहो भवेदष्टादशाङ्गुलः ॥
षोडशोक्तः प्रबाहुस्तु षट्कलीयकरो मतः ।
सप्ताङ्गुलं करतलं पञ्चमध्याङ्गुली मता ॥
अनामिका मध्यमायाः मध्यभागेन हीयते ।
तस्यास्तु पञ्चभागेन कनिष्ठा परिहीयते ॥
मध्यमायास्तु हीना वै पञ्चभागेन, तर्जनी ।
अङ्गुलतर्जनीमूलाधः प्रोक्तस्तु तत्समः ॥
अङ्गुलपरिणाहस्तु विज्ञेयश्चतुरङ्गुलः ।
शेषाणामङ्गुलीनानु भागो भागेन हीयते ॥
मध्यमामध्यपद्मन्तु अङ्गुलद्वयमायतम् ।
यवो यवस्तु सन्धायां तस्यां तस्यां प्रहीयते ॥
अङ्गुलपद्ममध्यन्तु तर्जनीया सदृशं भवेत् ।
यवद्वयाधिकं तद्वद्वयपद्मसुदाहृतम् ॥

प्रतिमा

पद्माङ्गुलं गङ्गान् विद्यादङ्गुलीषु समन्ततः ।
निम्नं स्रक्णां प्रकुम्भीत ईषदत्तं तथायणम् ॥
निम्नपट्टं भवेत्तथैव पार्श्वतः कलयोष्कृतम् ।
तथैव केशप्रथमः स्त्रीणां परिष्ठापङ्गुलः ॥
स्त्रियः कार्यास्तु तद्विज्ञेयनोरजसनाधिकाः ।
चतुर्दशाङ्गुलायामसुदरं तासु निर्दिशत ॥
नानाभरतसम्पन्नाः किञ्चित्स्रक्णासुजास्तनः ।
किञ्चिद्दीर्घं भवेद्भक्तमनकावनिस्तमा ॥
नासा श्रीवा ललाटश्च निर्दिष्टाश्चतुरङ्गुलाः ।
अर्द्धाङ्गुलजिह्वारः शस्यतेऽधरपल्लवः ॥
अधिकं नेत्रयुग्मन्तु चतुर्भागेन निर्दिशेत् ।
श्रीवावलिच कर्णया किञ्चिदङ्गुलीष्वया ॥
एवं नारीषु सर्वास्तु देवानां प्रतिमास्तु च ।
नवतालमिदं प्रोक्तं लक्ष्यं पापनाशनम् ॥ * ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि देवाकारान् विशेषतः ।
दशतालः स्त्रियो रामो बलिर्वैरोचनस्तथा ॥
वराहो नरसिंहश्च सप्ततालश्च वामनः ।
मत्स्यकुम्भीं तु निर्दिष्टौ यथाश्रोमं स्वयम्भवा ॥
अतः परं प्रवक्ष्यामि रत्नाद्याकारसुतमम् ।
आपीनोरुभुजस्कन्धस्तपत्राश्च नवप्रभः ॥
मुक्ताकरं प्रस्रंघातचन्द्राङ्कितजटो विभुः ।
जटासुकुटधारी च हिरण्यवत्सराजितः ॥
बाहुवारणहस्ताभौ वृत्तजङ्घोरुमखलः ।
ऊर्ध्वकेशस्तु कर्णयो दीर्घांयतविलोचनः ॥
आभ्रचर्मपरीधानः कटिस्तत्रजयान्वितः ।
हारकीयूरसम्पन्नो तुलङ्गाभरणस्तथा ॥
बाहुवचापि कर्णया नानाभरणभूषिताः ।
पीनोरुगण्डफलकः कुक्कुलाभ्यामलङ्कृतः ॥
आजातुलम्बाहुश्च सौम्यमूर्तिः सुशोभनः ।
खेटकं वामहस्ते तु खड्गश्चैव तु दक्षिणे ॥
शक्तिं दक्षं त्रिशूलश्च दक्षिणे तु निवेशयेत् ।
कपालं वामपार्श्वे तु नागं खड्गाङ्गमेव च ॥
एकश्च वरदो हस्तस्तथाचवलयोऽपरः ।
वैशाखनागकं हस्ता शृङ्गाभिनयसंस्थितः ॥
शृङ्गे दशभुजः कार्प्यो गजासुरवधे तथा ।
तथा त्रिपुरदाहे च बाहुवः षोडशैव तु ॥
शङ्खचक्रं गदा शार्ङ्गं चण्डा तन्नाधिका भवेत् ।
तथा धनुः पिनाकश्च शरो विष्णुमयस्तथा ॥
चतुर्भुजोऽष्टबाहुर्वा ज्ञानयोगेश्वरो मतः ।
तीक्ष्णनासायदशनः करालवदनो महान् ॥
भैरवः शस्यते लोके प्रथायतनसंस्थितः ।
न मूलायतने कार्प्यो भैरवस्तु भयङ्करः ॥
नारसिंहो वराहो वा तथाप्येवमपि भयङ्कराः ।
न हीना नाधिकाङ्गा च कर्णया देवता कश्चन ॥
स्वामिनं घातयेन्नना करालवदना तथा ।
अधिका शिष्यनं हन्यात् लज्जा चैवार्धनाशिनौ ॥
लज्जोदरो तु दुर्मित्रं निर्भासा घननाशिनौ ।
वक्रनासा तु दुःस्वार्थ संचिन्ताङ्गी भयङ्करी ॥
चिपिटा इ. खश्रीकाय अनेना नेत्रनाशिनौ ।
दुःखदा हीनवक्त्रा तु पाणिपादलज्जा तथा ॥
हीनाङ्गा हीनजङ्गा च भ्रमोक्षादकरी वृणाम् ।
वक्रवक्त्रा च राजानं कटिहीना च या भवेत् ॥

प्रतिमा

पाणिपादविहीनायां जायते मरको महान् ।
जङ्गाजगुविहीना च शत्रुकलावकारिणी ।
पुल्लिचविनाशाय होना वक्ष्यतेऽस्मिन् वा ।
वर्ण्यवयवा या तु आधुन्योपद्रवा वदा ।
एवं वक्ष्यमावाद्य कर्मणः परमेस्वरः ॥ * ॥
सूयमानः सुरैः सर्वैः समन्ताद्दर्शयेद्भवम् ।
शक्तेरन्दिना चैव महाकावेन शङ्करम् ।
प्रयता लोकपालाश्च पार्श्वे तु गणनायकाः ।
वृषदंष्ट्रिणिरिष्टिचैव भूतवेतालसंहतः ।
सर्वे हृष्टाश्च कर्मणाः स्तवनाः परमेस्वरम् ॥

गन्धर्वविद्याधरकिन्नराद्या-
मयाधरोगुह्यकनायकानाम् ।
गणैरनेकैः शतशो महेन्द्र-
सुविप्रवीरैरभिनन्द्यमानम् ।
हताच्छत्रैः शतशः प्रवाल-
पुष्पोपहारप्रचयं ददद्भिः ।
संस्तव्यमानं भगवन्ममीष्यं
मेघत्रयेणामरमर्त्यपूज्यम् ॥ * ॥

सुत उवाच ।

अधुना संप्रवक्ष्यामि अर्द्धनारीचरं परम् ।
अर्द्धेन देवदेवस्य नारीरूपं सुशोभनम् ॥
इंशार्द्धं तु जटाभारो बालेन्दुकनया युतः ।
उमार्द्धं तु प्रदातव्यौ सीमन्ततिलकावुभौ ।
वासुकिं दक्षिणे कर्णे वामे कुक्कुलमादिशेत् ।
बालिका चोपरिष्ठासु कपालं दक्षिणे करे ।
त्रिमूलं वापि कर्णयं देवदेवस्य मूलिनः ।
वामतो दर्पणं दद्यादुत्पलं वा विशेषतः ॥
वामबाहुश्च कर्णयः, केयूरबलयान्वितः ।
उपवीतश्च कर्णयं मणिमुक्तामयन्तथा ॥
स्नानभारमयार्द्धं तु वामे पीनं प्रकल्पयेत् ।
हाराहस्तज्वलनं कुर्यात् औषधैस्तु तथैव च ॥
लिङ्गार्द्धं कर्णयं थापाजिनस्तत्परम् ।
वामे लम्बपरीधानं कटिखञ्जयान्वितम् ॥
नानारत्नसमोपेतं दक्षिणं भुजगान्वितम् ।
देवस्य दक्षिणं पादं पद्मोपरिस्मास्थितम् ॥
किञ्चिद्दूर्ध्वं तथा वामं भूषितं नपुरेण च ।
रत्नेर्भिभूषितान् कुर्यादङ्गुलीज्जङ्गीयकान् ॥
सालक्तकं तथा पादं पार्श्वे दृश्येत् वदा ।
अर्द्धनारीचरस्येदं रूपमस्मिन्नुदाहृतम् ॥ * ॥
उमामहेस्वरस्यापि लक्षणं द्रव्यतु विजाः ।
संस्थानम् तयोर्वक्ष्ये लीलाललितविभ्रमम् ॥
चतुर्भुजं द्विबाहुं वा जटाभारेभूषितम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तसुमेकस्त्वन्पाणिनम् ॥
दक्षिणेनोत्थयं मूलं वामं कुचभरं तरुम् ।
हीपिष्यन्मपरीधानं नानारत्नोपशोभितम् ॥
हस्तप्रतिष्ठं सुपेशश्च तथाह्निन्दुताशनम् ।
वामे तु संस्थिता देवी तस्योरी बाहुगूहिता ॥
शिरोभूषणसंयुक्तेरलकैर्ललितानना ।
सबालिका कर्णवती ललाटतिलकोज्ज्वला ॥
मणिज्ज्वलसंयुक्ता कर्णिकाभरणा कचित् ।
हारकेयूरवक्षुणा हरवक्त्रावलोकिनी ॥
वामार्धं देवदेवस्य अग्रणी लीलया कचित् ।

प्रतिमा

दक्षिणम् वक्षिः कला बाहुं दक्षिणतोऽथवा ।
स्त्वयै वा दक्षिणे कुक्षौ अग्रमङ्गुलिकेः कचित् ।
वामे च दर्पणं दद्यादुत्पलं वा सुशोभनम् ॥
कटिखञ्जयश्चैव नितम्बे स्थातु प्रत्यम्बकम् ।
जया च विजया चैव कार्तिकेयविनायकौ ॥
पार्श्वयोर्दृश्येत्तत्र सतीरयमगुह्यकम् ।
मालाविद्याधराक्षय वीणावानशरोगवः ।
एतद्रूपमुपेशस्य कर्णयं भूतिमिच्छता ॥ * ॥
शिवनारायणं वक्ष्ये सर्वपापप्रणाशनम् ।
वामार्द्धं माधवं कुर्यादक्षिणे मूलपाणिनम् ॥
बाहुद्वयश्च ललाटस्य मणिकेयूरभूषितम् ।
शङ्खचक्रधरं शान्तमारक्तान्गुलिविभ्रमम् ॥
चक्रस्थाने गदाचापि पाशौ दद्यादधस्तले ।
शङ्खचैवैतरे दद्याद्भूषणं भूषणोज्ज्वलम् ॥
पीतवस्त्रपरीधानं चरणं मणिभूषितम् ।
दक्षिणार्द्धं जटाभारमर्द्धेन्दुस्तलचक्रम् ॥
भुजङ्गहारवलयं वरदं दक्षिणं करम् ।
द्वितीयचापि कुम्भीतं त्रिमूलवरधारिणम् ॥
बालोपवीतसंयुक्तं कण्ठं क्षितिवासवम् ।
मथिरत्नैश्च संयुक्तपादं नागविभूषितम् ।
शिवनारायणस्यैव कल्पयेद्रूपस्तनम् ॥ * ॥
महावराहं वक्ष्यामि पद्महस्तं गदाधरम् ।
तीक्ष्णदंष्ट्रायचोराख्यं मेदिनीवामकुर्परम् ॥
दंष्ट्रायैवोदृतां दानां धरणीसुतुषणान्विताम् ।
विजयोत्पलनयनासुपरिष्ठातु प्रकल्पयेत् ॥
दक्षिणं कटिस्थं करान्तस्य प्रकल्पयेत् ।
कुम्भीपरि तथा पादमेकं नागैकमर्द्धनि ।
संस्तव्यमानं लोकेष्टैः समन्तात् परिकल्पयेत् ॥ * ॥
नारसिंहश्च कर्णयं भुजाटकसमन्वितम् ।
रौद्रसिंहासनं तद्द्विद्वारितसुखे चक्रम् ॥
स्त्वन्पीनशटाकीर्णं दारयन्तं दितेः सुतम् ।
विनिर्गोताम्बालाश्च दानवं परिकल्पयेत् ॥
वसनं वक्षिरोद्धारं भुजुटीकुटिले चक्रम् ।
गुह्यमानश्च कर्णयं कचित् करणवन्धनेः ॥
परिष्ठास्येनैवेन तन्त्र्यमानं सुकुमुदः ।
दैवं प्रदर्शयेत्तत्र खड्गखेटकधारिणम् ॥
सूयमानं तथा विष्णुं दर्शयेदमराधिपेः ॥ * ॥
तथा त्रिविक्रमं वक्ष्ये ब्रह्माक्षामखोत्सवम् ।
वामपार्श्वे तथा राहुसुपरिष्ठातु प्रकल्पयेत् ॥
अधस्ताद्दामनं तावत् कल्पयेत् सकमलकुम् ।
दक्षिणे हस्त्रिकां विद्यामूलं दीनं प्रदर्शयेत् ।
भृङ्गारधारिणं तद्दक्षिणस्थैव पार्श्वतः ॥
बन्धनचापि कुम्भीनं गवहन्तस्य दर्शयेत् ॥ * ॥
मत्स्यरूपं तथा मातस्यं कौर्मं कुम्भीकृतिं न्यसेत् ।
एवं रूपस्तु भगवान् कार्थी नारायणो हरिः ॥ * ॥
ब्रह्मा कमलकुम्भधरः कर्णयः स चतुर्मुखः ॥
हंसाक्षः कचित् काश्यः कचित्च कमलासनः ।
वर्णेन पद्मगर्भाभश्चतुर्भुजाः सुभेक्षणः ॥
कमलकुं वामकरे सुचं हस्ते च दक्षिणे ।
वामे दक्षधरं तद्गन्ध सुचचापि प्रदर्शयेत् ॥
सुनिर्भिर्देवगन्धर्वैः स्तव्यमानं समन्ततः ।
कुम्भीगन्धर्व लोकांश्चोन्मुखाभरधरं विसृज्य ॥

प्रतिमा

जगन्महेश्वरचापि दिग्बन्धोपवीतितम् ।
आम्बुकाशीं न्यसेत् पार्श्वे वेदाश्च चतुरः पुनः ।
वामपार्श्वे तु चापिनी दक्षिणे च चरकतो ।
अथै च नवयस्तद्वत् कार्याः प्रेतामहे पदे ॥ * ॥
कार्तिकेयं प्रवक्ष्यामि तद्वत्तद्वत्तद्वत्तद्वत्तम् ।
कमलोदरवर्धनं सुकुमारं कुमारकम् ॥
गङ्गुकोक्षीरकौमुदं मयूरवरवाहनम् ।
स्थानीयखेटनगरे भुजान् द्वादश कल्पयेत् ॥
चतुर्भुजः कर्ण्ये स्थापने यामि दिवाहुकः ॥
शक्तिः पाशस्तथा खड्गः शरः मूलमथैव च ।
वरदश्चैव हस्तः स्थापयवामयो भवेत् ॥
एते दक्षिणतो ज्ञेयाः केयूरकटकोज्ज्वलाः ।
धनुः पताका सुदृष्टि तन्त्र्यं च प्रचारिता ॥
खेटकं ताम्रचक्रं च वामहस्ते प्रशस्यते ।
द्विभुजस्य करे शक्तिर्वामे स्थातु कुकुटीऽपरे ।
चतुर्भुजे शक्तिपाशौ वामतो दक्षिणे त्विः ॥
वरदोऽभयोरी वापि दक्षिणः स्थातु तुरीयकः ॥ * ॥
विनायकं प्रवक्ष्यामि गणवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
जम्बोदरं चतुर्भुजं बालयशोपवीतितम् ॥
स्वस्तिकर्णं दृष्ट्वास्तुमेकदंष्ट्रं पृथूदरम् ।
खं दन्तं दक्षिणकरे उत्पलश्च तथापरे ॥
जङ्घकं परशुश्चैव वामतः परिकल्पयेत् ।
दृष्टुं चक्षिगमनं पीनस्त्वन्पाणिपाणिनम् ॥
युक्तं बुद्धिबुद्धिभ्यामधस्तात्तुषणान्वितम् ॥ * ॥
कात्यायन्याः प्रवक्ष्यामि रूपं द्रष्टुं सुगन्तथा ।
जयाबामपि देवानामनुकारानुकारिणीम् ॥
जटाजटसमायुक्तामर्द्धेन्दुस्तलशेखराम् ।
लोचनत्रयसंयुक्तां पूर्वोद्वहशाननाम् ॥
अतसौपुन्यवर्धनां सुप्रतिष्ठां सुलोचनाम् ।
नववीरनसम्पन्नां सर्वभरणभूषिताम् ॥
सुचावदृशनां तद्गुप्तं पीनोन्नतपयोधराम् ।
त्रिभङ्गस्थानसंस्थानां महिषासुरमर्द्धिनीम् ॥
त्रिमूलं दक्षिणे दद्यात् खड्गश्चक्रमथैव च ।
तीक्ष्णबाणं तथा शक्तिं दक्षिणे सन्निवेशयेत् ॥
खेटकं पूर्वोत्पापश्च पाशमङ्गुलमेव च ।
वष्टां वा परशुं वापि वामतः सन्निवेशयेत् ॥
अधस्तात्तद्वत्तद्वत्तद्वत्तद्वत्तद्वत्तद्वत्तद्वत्तम् ।
शिरःशेदोन्नवं तद्द्वानवं खड्गपाणिनम् ॥
हृदि मूलेन निर्भिन्नं त्रिदेवभूषितम् ।
रक्तरक्तौजताङ्गश्च रक्तविष्णुरिते चक्रम् ॥
देहितं नामपाणिनं भुजुटीभोषणाननम् ।
सपाशवामहस्तेन हस्तकेष्टश्च दुर्गया ॥
वमद्विधवरकश्च देवाः सिंहं प्रदर्शयेत् ।
देवास्तु दक्षिणं पादं समं सिंहोपरिस्थितम् ॥
किञ्चिद्दूर्ध्वं तथा वाममङ्गुलं महिषोपरि ।
स्तव्यमानं तद्रूपममरेः सन्निवेशयेत् ॥ * ॥
इदानीं सुरराजस्य रूपं वक्ष्ये विशेषतः ।
सहस्रनयनं देवं मत्तवारुणसंस्थितम् ॥
पृथुवक्षोवदनं सिंहस्त्वन् महासुगम् ।
किरीटकुक्कुलधरं प्रीवरोवसुभेक्षणम् ॥
वक्षोपलधरं तद्द्वानाभरणभूषितम् ।
पूजितं देवगन्धर्वैश्चरोगवसंस्तुतम् ॥

प्रतिमा

हृत्प्रभामरधारिणीं स्त्रियौ पार्श्वे तु कारयेत् ।
 सिंहासनगतं वापि गन्धर्वगणसंयुतम् ॥
 इन्द्राग्नीं वामतस्तस्य कुर्व्यादुत्पलधारिणीम् ॥
 स्तुत उवाच ।
 प्रभाकरस्य प्रतिमामिदानीं श्रद्धातु विजाः ।
 रघुस्यं कारयेद्देव पद्महस्तं सुलोचनम् ॥
 सप्तान्धैकचक्रश्च रघुनाथस्य प्रकल्पयेत् ।
 सुकुटेन विचित्रेण पद्मगर्भसमप्रभम् ॥
 नानाभरणभूषाणां सुजात्यां धृतपुष्करम् ।
 स्तब्धस्य पुष्करे ते तु लोलयैव धृते सदा ॥
 लोलकच्छन्नपुत्रं कविचित्रेषु दर्शयेत् ।
 वक्ष्युमसमोपेतं चरणीं तेजसादृतौ ॥
 प्रतीहारौ च कर्णयोः पार्श्वयोर्दक्षपिङ्गलौ ।
 कर्णयोः खड्गहस्तौ च पार्श्वयोः पुरुषावुभौ ॥
 खेखनोक्तहस्तश्च पार्श्वे धातारमययम् ।
 नानादेवगणैर्युक्तमेवं कुर्व्याद्विवाकरम् ॥
 अरुणः सारथिस्तस्य पद्मिनीपत्रसन्निभः ।
 अश्वौ च बलिमुख्यौ वावन्तस्यौ तस्य पार्श्वयोः ॥
 सुजङ्गरक्षिभिर्वेष्टाः सप्तान्धा रक्षिसंयुताः ।
 पद्मस्य वा हयस्य वा पद्महस्तं प्रकल्पयेत् ॥
 अमेस्तु लक्षणं वक्ष्ये सर्वकामफलप्रदम् ।
 दीप्तं सुवर्णवपुमङ्गं चन्द्रासनस्थितम् ॥
 बालार्कसदृशस्तस्य वसनश्चापि दर्शयेत् ।
 यज्ञोपवीतिनं देवं लम्बकूचैश्चरन्तथा ॥
 कमलकुम्भं वामकरे दक्षिणे लक्ष्मणकम् ।
 ज्वालावितानसंयुक्तमणवाहनसुचञ्चलम् ।
 कुक्ष्यश्चापि कुञ्जितं मूर्द्धि सप्तशिखान्वितम् ॥
 तथा यमं प्रवक्ष्यामि दक्षपाशधरं विभुम् ।
 महामहिममारुढं लज्जालङ्घनचोपमम् ॥
 सिंहासनगतश्चापि दीप्तामिसमलोचनम् ।
 महिषं चित्रगुप्तश्च करालान् किङ्करीक्षया ॥
 समन्ताद्दर्शयेत्तस्य सौख्यासौख्यं क्षया सुरान् ॥
 राक्षसेभ्यः तथा वक्ष्ये लोकपालश्च नैऋतम् ।
 वराहं महाकायं रघोर्भिर्बहुभिवृतम् ॥
 खड्गहस्तं महानीलं कञ्जलापलसन्निभम् ।
 नरयुक्ताविमानस्यं पीताम्बरविभूषितम् ॥
 वरुणश्च प्रवक्ष्यामि पाशहस्तं महाबलम् ।
 शङ्खस्तटिकवर्णांश्च हारकेयूरसंयुतम् ॥
 ऋगाधिरुद्रं वरदं पताकाध्वजसंयुतम् ।
 भूषणावगतं शान्तं किरीटवरधारिणम् ॥
 वायुर्गुणं प्रवक्ष्यामि धनुश्च ऋगवाहनम् ।
 चित्राम्बरधरं शान्तं युवानं कुञ्चितभुवम् ।
 ऋगाधिरुद्रं वरदं पताकाध्वजसंयुतम् ॥
 कुबेरश्च प्रवक्ष्यामि कुण्डलाभ्यामलङ्कृतम् ।
 हारकेयूररचितं सिताम्बरधरं सदा ॥
 गदाधरश्च कर्णश्च वरदं सुकुटान्वितम् ।
 नरयुक्ताविमानस्यं मेघस्यं वापि कारयेत् ॥
 वज्रं पीतवर्णं गुह्यकैः परिवारितम् ।
 महोदरं महाकायं ऋद्राष्टकसमन्वितम् ॥
 गुह्यकैर्वहुभिर्युक्तं धनयपकरैस्तथा ॥
 तथैवैषं प्रवक्ष्यामि धवलं धवलेक्ष्यम् ।
 त्रिशूलपाणिनं देवं त्र्यम्बकं वृषगतं विभुम् ॥

प्रतिमा

मातृणां लक्ष्यं वक्ष्ये यथावदनुपूर्वशः ।
 अक्षाग्रीं अक्षसदृशीं चतुर्भुजां चतुर्भुजां ।
 हंसाधिरुद्रा कर्णया साक्षरकमलकुम्भः ॥
 महेश्वरस्य रूपेण तथा माहेश्वरी मता ।
 जटासुकुटसंयुक्ता वृषस्या चन्द्रशेखरा ।
 कपालमूलखड्गाङ्गवरदाय चतुर्भुजा ॥
 कुमाररूपा कौमारी भयूरवरवाहना ।
 रक्तवस्त्रधरा तटस्थूलशक्तिधरा तथा ॥
 हारकेयूरसम्पन्ना लक्ष्मणकुधरा तथा ॥
 वैष्णवी विष्णुसदृशी गवत्कति समास्थिता ।
 चतुर्बाहुश्च वरदा शङ्खचक्रगदाधरा ।
 सिंहासनगता वापि बालकेन समन्विता ॥
 वाराहीश्च प्रवक्ष्यामि महिषोपरिस्थिताम् ।
 वराहसदृशीं देवीं चण्डाचामरधारिणीम् ।
 गदाचक्रधरान्तद्वहानवेन्द्रविनाशिनीम् ॥
 इन्द्राग्नीमिन्द्रसदृशीं वज्रमूलगदाधराम् ।
 गजासनगतान्देवीं लोचनैर्वहुभिवृताम् ।
 तप्तकाञ्चनवर्णांश्च सर्वभरणभूषिताम् ॥
 तीक्ष्णखड्गधरान्तद्वहस्य योगीश्वरीमिमाम् ।
 दीर्घलिङ्गान्तर्द्वैकेशीमस्थिखण्डैश्च मण्डिताम् ।
 दंष्ट्राकरालवदनां कुर्व्यान्नेव लक्ष्मीदरीम् ॥
 कपालमालिनीं देवीं सुखमालाविभूषिताम् ।
 कपालं वामहस्ते तु मञ्जुशोणितपूरितम् ॥
 सकेशान् शिरो न्यस्य शङ्खिका दक्षिणे तथा ।
 वृषस्यां वायसस्या वा निर्मासा विगतोदरी ।
 करालवदना तद्वत् कर्णया चाञ्जिलोचना ॥
 चासुक्ता बहवगदा च द्वीपिकर्मधरा शिवा ।
 दिवासा कालिका तद्वद्रासभस्या कपालिनी ॥
 सुरक्तपुष्पाभरणा वहनी ध्वजसंयुता ।
 विनायकश्च कुञ्जितं मातृगामनिके सदा ॥
 वीरेश्वरश्च भगवान् वराहं जटाधरः ।
 वीणाहस्तस्त्रिमूलौ च मातृगामयतो भवेत् ॥
 श्रियन्देवीं प्रवक्ष्यामि नवे वयसि संस्थिताम् ।
 सुवीर्या पीनगङ्गा रक्तोदरीं कुञ्चितभुवम् ॥
 पीनोन्नतस्तनवतीं मणिज्जलधारिणीम् ।
 सुमङ्गलं सुखं तस्याः शिरः खीमन्तभूषितम् ॥
 पद्मस्तम्भकश्चैव भूषिता कुन्तलालकेः ।
 कञ्जकावहगानो च हारभूयो पयोधरो ॥
 नागहस्तोपमौ बाहू केयूरकटकोज्ज्वलौ ।
 पद्मं हस्ते च दातव्यं श्रीफलं दक्षिणे करे ॥
 मेखलाभरणान्तद्वहत्तप्तकाञ्चनसुप्रभाम् ।
 नानाभरणसम्पन्नां श्रीभगवत्प्रधारिणीम् ।
 पार्श्वे तस्याः स्त्रियः कार्योचामरचयपाणयः ।
 पद्मासनोपविष्टान् पद्मसिंहासनस्थितान् ॥
 करिभ्यां स्थाप्यमाना चा ऋद्धाराभ्यामनेकशः ।
 प्रतिपालयन्ती करिणीं ऋद्धाराभ्यां तथापरी ॥
 स्थाप्यमाना च लोकेशेक्षया गन्धर्वगुह्यकैः ॥
 तथैव यक्षिणी कार्या सिद्धासुरनिषेविता ।
 पार्श्वयोः कलसां तस्यास्तोरयो देवदानवाः ॥
 नागाश्चैव तु कर्णयाः खड्गखेटकधारिणः ।
 अक्षपातुप्रकृतिकीर्णा नामैरुक्षश्च पौवयो ॥
 यथाश्च मूर्द्धि कर्णया द्विलिङ्गा बहवः समाः ।

प्रतिमा

पिश्याचा राक्षसाश्चैव भूतवेतालजातयः ॥
 निर्मासाश्चैव ते सर्वे रौद्रा विज्ञातकृपिणः ॥
 श्वेत्पालश्च कर्णयोः जटिको विज्ञाताननः ॥
 दिवासा जटिलस्तद्वत् श्वेत्पाशुनिषेवितः ॥
 कपालं वामहस्ते तु शिरः केशसमाहृतम् ।
 दक्षिणे शङ्खिकां ददादसुरचयकारिणीम् ॥
 अघातः संप्रवक्ष्यामि दिसुर्गं कुसुमायुधम् ।
 पार्श्वे चाभ्युत्थं तस्य मकरध्वजसंयुतम् ॥
 दक्षिणे पुष्पावयश्च वामे पुष्पमयं धनुः ।
 प्रीतिः स्थाप्यते तस्य भीमनोपस्करान्विता ॥
 रतिस्तु वामपार्श्वे च श्रयनोपस्करान्विता ।
 पटश्च पटश्चैव खरः कामातुरक्षया ॥
 पार्श्वतो जखवापी च वनं नन्दनमेव च ।
 सुशोभनश्च कर्णयोः भगवान् कुसुमायुधः ॥
 संस्थानमीवद्रक्तं स्थाप्यते विचित्रैश्चकम् ।
 एतदुद्देशतः प्रोक्तं प्रतिमालक्षणं मया ॥
 विस्तरं न शक्नोति दृष्ट्यातिरपि हिजा ॥
 इति मत्स्यपुराणे देवाचार्यकौर्त्तने प्रतिमा-
 लक्षणं नाम २६२ । २६३ । २६४ । २६५
 अध्यायाः ॥ सा द्विविधा । स्थापनरूपा
 स्वयं यत्कृत्वा च । यथा,—
 शीसदाशिव उवाच ।
 “श्रद्धा देवि । प्रवक्ष्यामि तदंशावयवं हरिः ।
 स्थापनश्च स्वयं यत्कृत्वा द्विविधं तत् प्रकीर्तितम् ॥
 श्रिजान्द्वारलौहाद्यैः कृत्वा प्रतिमार्तिं हरिः ।
 श्रौतस्मात्तर्गमैः प्रोक्ता क्रियासंस्थापना हि
 तत् ॥
 तत्स्थापनमिति प्रोक्तं स्वयं यत्कृत्वा हि मे श्रद्धा ।
 यत्किंस्तु निहितो विष्णुः स्वयमेव कृत्वा भुवि ॥
 पाषाणदार्ज्योराक्षेभ्यः स्वयं यत्कृत्वा हि तत् स्तुतम् ।
 स्वयं यत्कृत्वा स्थापने वा पूजयेन्मधुखद्वनम् ॥
 देवतानां महर्षीणामर्चनार्थं सनातनः ।
 स्वयमेव जगन्नाथः सान्निध्यं याति केशवः ॥
 यस्य यद्विद्ये भाग्यं तदेवाविरभूद्वि ।
 तदेव पूजयेन्नित्यन्तस्मिन्नेव रमेन सदा ॥
 श्रियोऽङ्गशायी देवेशो विधेरचैः शुभानने ॥
 स एवेष्टाङ्गनाथानां तपसाविरभूद्वि ॥
 मयापि काङ्क्षां संपूज्यो माधवः कलुषापहः ।
 दक्षिणोदधितोरे तु नीलान्नौ पुत्रयोत्तमे ॥
 दारुहृत्पीठं जगन्नाथो जगन्नाथः स्थापितः स्वयम् ॥
 स एव पूज्यः सर्वेषां लोकानां खलु पार्वति ।
 नरनारायणः साक्षात् पूज्यो वदरिकाश्रमे ।
 गदाधरो गयायानु प्रयागे माधवक्षया ॥
 माधवो विधिवत् पूज्यो गङ्गासागरसङ्गमे ।
 कपालमोचने तीर्थे कलिङ्गेऽर्च्यो हरिस्तथा ॥
 विष्णुश्च बहिरङ्गे तु भीममूर्तिः शिवे यतः ।
 हारकायां वासुदेवः कुबेरेश्वरं रथेश्वरः ॥
 नारायणो ब्रह्माद्वीपं पूज्यो नित्यं सनातनः ।
 स्वयं श्रीभगवान् लज्जो धान्ति दृष्टवान् शुभं ॥
 गोविन्दः केशवो नन्दयशोदानन्दनो विभुः ।
 पूज्यो मदनगोपालगोवर्द्धनधरादिकः ॥
 चतुर्दशैतिके क्रोधे जगन्नाथोत्तमे शिवे ।

प्रतिमा

कलिन्दमन्दिनीतीरे महाप्रणयवर्जिते ।
 सदैव काव्यैरभ्यर्थः श्रौतोपीजनवल्लभः ।
 यत्र यत्र हरेरर्चा स्वयं यक्ता युभागे ! ॥
 स्थानं तीर्थं तथा क्षेत्रं यद्दानमहोत्सवम् ।
 संकीर्तनं सर्वभक्तिस्तथा काव्यादिकं जनम् ॥
 कायेन मनसा वाचा भक्ता देवि । पुनः पुनः ।
 तत्र तत्र समागम्य रमेष्टुं संयवस्थितः ॥
 नाट्यज्ञयोगजं ज्ञानमन्त्राणां विन्दते वृत्ताम् ।
 चक्षुर्वोर्विवर्धं प्राप्य ददाति फलभीक्षितम् ॥
 सर्वविद्यासु सौरभ्यमन्त्राणां जभते गरः ।
 अङ्गानामपि सान्निध्यं सर्वदा पृथिवीतले ॥
 जम्बूद्वीपे महापुण्ये वर्षे वै भारते शुभे ।
 अर्चायां सन्निधिविष्णोर्नैतरेषु कदाचन ॥
 तस्माद्दे भारतं वर्षं सुनिर्भिक्षदशैरपि ।
 सेवितं सततं सुभु । तपोयज्ञक्रियादिभिः ॥
 भारतेऽस्मिन् महावर्षे नित्यं सन्निहितो हरिः ।
 इन्द्रद्युम्ने तथा कौर्मिं सिंहद्वौ वस्तीवने ॥
 काश्यां प्रयागे सोमे च शालग्रामाक्षये तथा ।
 नारायणाक्षये सोमे वराहे वामनाक्षये ।
 एवमाद्याः स्वयं यक्ताः सर्वकामफलप्रदाः ॥
 स्वयमेव हि सान्निध्यं यस्मिन् याति जनार्दनः ।
 तस्मिन्नेव स्वर्गं यत्नं वसन्ति सुनयः शुभाः ॥
 महाभागवतमेवो विधिना स्थाप्य केशवम् ।
 मन्त्रेण कुण्यान् सान्निध्यं स्थापनं तद्विशिष्यते ॥
 न तु शाक्तादिभिः कार्यं सुकुन्दस्थापनादिकम् ।
 श्रीहररत्नं कर्म याज्ञोत्सवमयाध्वरम् ॥
 यत्किञ्चिदेष्टव्यैः काव्यमपरं मन्दिरादिकम् ।
 भुवं विष्णुर्न यद्वाति ततमेतद्विहर्मुखैः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे ७३ अध्यायः ॥ * ॥

भगवत्याः प्रतिमाराधनविधिर्यथा,—

ब्रह्मोवाच ।

“ऋषे तस्याः सुरभ्यश्च । आराधनविधिं परम् ।
 यथा सा तोषिता पूर्वं शङ्करादौः फलेषुभिः ॥
 कर्मयज्ञेन देवेश । तथा त्वमपि पूजय ॥
 शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तिसम्यो शुभाम् ।
 अक्षमांजाकरो नित्यं तेनासौ विसृष्टीश्वरः ॥
 अहं शैलमयीं देवीं यजामि सुरसतम् ।
 तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ॥
 इन्द्रनीलमयीं देवीं विष्णुर्भयत सदा ।
 विष्णुत्वं प्राप्तवांस्तेन अद्भुतैकं सनातनम् ॥
 देवीं हेममयीं कान्तां धनदोऽर्चयते सदा ।
 तेनासौ धनदो देवो धनेश्वरत्वमाप्तवान् ॥
 विश्वदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोजराम् ।
 यजन्ति विश्ववृद्धास्तैः विश्वत्वमाप्नुयुः ॥
 वायुः पूजयते भक्ता देवीं पितृलसम्भवाम् ।
 वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमनौपम्यं गुणावहम् ॥
 वसवः कांसिकां देवीं पूजयन्ते विधानतः ।
 प्राप्तवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोदयम् ॥
 अश्विनौ पार्थिवीं देवीं पूजयन्तो विधानतः ।
 तेन तावन्विनौ देवौ दण्डदं गतावुभौ ॥
 स्फाटिकां शोभनां देवीं वरुणोऽर्चयते सदा ।
 वरुणत्वं हि संप्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥

प्रतिमा

देवीमन्त्रमयीं पुण्यामभिर्यजति भावितः ।
 अर्चितं प्राप्तवांस्तेन तैलैरुपसमन्वितम् ।
 तावतां देवीं सदाकालं भक्ता देवो दिवाकरः ।
 अर्चते तत्र सम्प्राप्तं तेन सूर्यत्वसुतमम् ॥
 सुक्ताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।
 तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं सततोऽज्ज्वलम् ॥
 प्रवालकमयीं देवीं यजन्ते पद्मगोतमाः ।
 तेन नागास्तु भोगाद्याः प्रयान्ति परं पदम् ॥
 जम्बायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरगोतमाः ।
 राक्षसाश्च महात्मानस्तेन तैः समितविक्रमाः ॥
 जम्बूद्वीपमयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।
 तेन ऋद्धिबलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
 जैलोहिकां सदा देवीं यजन्ते गुह्यकादयः ।
 तेन भोगबलोपेताः प्रयान्तीश्वरमन्दिरम् ॥
 वज्रलौहमयीं देवीं यजन्ते मातरः सदा ।
 मातृत्वं प्राप्य ताः सर्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥
 एवं देवाः सगन्धर्वाः पिशाचोरगराक्षसाः ।
 पूजयन्ते सदाकालं चर्चिकां सुरनाथिकाम् ॥
 तथा त्वमपि देवेन्द्र ! यदीच्छसि परां गतिम् ।
 शिवां मणिमयीं पूज्य लभसे मनसंस्थिताम् ॥
 कामान् सुरवराध्यक्ष ! कामिकैः पूजिता सदा ।
 ददाति सर्वलोकानां चिन्तामणिर्यथा शिवा ॥”

अपि च ।
 “हेमतावता च ऋद्धाक्षीं शैलाचक्रायसापि वा ।
 शक्तिशूले स्थिता देवी सर्वकामफलप्रदा ॥
 यो यस्य आयुधः प्रोक्तस्तस्मिंस्तं प्रतिपूजयेत् ।
 देवी शक्ताक्षिता पुसां कामाद्युःसुतसौख्यदा ॥
 शूले संपूजिता वल्ल । सर्वं भवति पूजितम् ।
 वाचीं वा शैलजां वापि रत्नधातुमयीमपि ।
 विधिना शास्त्रदृष्टेन दशबाहुजिह्वीयनाम् ।
 कारयेद्भक्तिमान् यस्तु देवीं शास्त्रविशारदः ॥”

स्थापनविधिर्यथा,—
 “सर्वशैलेष्टकाष्टीयं गृहं वास्तुविभाजितम् ।
 बलभीमकूपं वत्स । तासान् स्थापने शुभम् ॥
 गन्धर्वेन्द्राधूपेन बलिमात्यविभूषयैः ।
 अधिवासनपूर्वास्तु स्थापनीयास्तु तद्विदेः ॥
 वेदध्वनिमहाघोषैः स्त्रीसङ्गीतोपशोभितम् ।
 कर्मैवं स्थापनं तासां बहुवाद्विजनादितम् ॥
 राज्ञो जागरणं तत्र देयाः पूजार्थदृष्टये ।
 सर्वलक्षणसम्युक्तं सर्वोपकरणान्वितम् ॥
 वापीकूपतडागादिवाटिकावनशोभितम् ।
 वैश्राट्पार्थीपसम्यक् ध्वजच्छत्रविभूषितम् ॥
 वज्रहादपङ्कजदीपादि देयं त्रयं निरूपितम् ।
 घण्टिका तत्र घण्टादि दिनचर्यासहितये ॥
 कर्मैवा एकमेकं वा यथाकालपरिच्छेदे ।
 अनेन विधिना यस्तु मातरः स्थापयेत्तरः ।
 इहात्र पूजनीयस्तु ऋतो याति परां गतिम् ॥”
 इति देवीपुराणे मातृप्रतिष्ठासमाप्तम् ॥*॥
 अथबुद्धीनां प्रतिमासु देवत्वं यथा,—
 “अथी क्रियावतां देवो हृदि देवो मनोवि-
 याम् ।
 प्रतिमा स्वरूपबुद्धीनां ज्ञानिनां सर्वतो हरिः ॥”

प्रतिमा

अपि च ।

“अथी क्रियावतामस्मिन् हृदि चार्हं मनोविद्याम् ।
 प्रतिमा स्वरूपबुद्धीनां ज्ञानिनामस्मिन् सर्वतोः ॥*॥
 प्रतिमां लक्षणवतीं यः कुर्व्याच्चैव मानवः ।
 केशवस्य परं लोकमन्त्रं प्रतिपद्यते ॥
 घटिवर्षसहस्राणां सहस्राणि महासुने ! ॥
 क्रीडते देववत्तत्र अक्षरोभिः सकिन्नरैः ॥
 यः स्थापयेद्धरेरर्चां सुप्रशक्तीं निवेशने ।
 पुरतः सततजलान्नैरेव मरणं नयेत् ॥ * ॥
 संस्थाप्य प्रतिमां विष्णोर्हेमकूपसुशैलजाम् ।
 रत्नजां रैतिकीं वापि बहिर्लोके यद्वैऽपि वा ॥
 महात्मानेन गोविन्दं सत्यं संस्थाप्य मानवः ।
 यं यं कामयते कामं तं तं प्राप्नोत्यर्चयम् ॥”

अथविपुराणम् ॥

प्रतिमानं, स्त्री, (प्रतिमीयते) नेति । प्रति + मि भा
 वा + क्तु ।) प्रतिविम्बम् । वाहित्यस्याधोभागः ।
 इत्यमरः । २ । १० । ३६, २।१।३६ । “अस्य
 वाहित्यस्याधोभागो इत्ययोर्मध्यं प्रतिमान-
 सुच्यते प्रतिमीयते अनेन प्रतिमानं ह्यु भिन्न
 न क्षेपे अगट्मिष्योरिति डा । प्रतिमानं प्रति-
 ष्ठाया गजदन्तान्तरालयोरिति बद्धः ।” इति
 भरतः ॥ (यथा, महाभारते । ८ । २८ । ७८ ।
 “प्रतिमानेषु कुम्भेषु दन्तैरेषु चापरे ।
 नियहीता भृशं नागाः प्राप्तोत्तर-

शक्तिभिः ॥”

हस्तिजलाटदेशः । इति महाभारतटीकाया
 नीलकण्ठः । ६ । ४५ । २७ ॥ * ॥ सादृश्यम् ।
 यथा, ऋग्वेदे । १ । १२ । ७ ।

“वृषो वधिः प्रतिमानं बुभूवन् ।

पुरस्ता दृष्टो अश्वयज्ञस्तः ॥”

“प्रतिमानं सादृश्यम् ।” इति तद्वाच्ये सायनः ॥
 प्रतिनिधिः । यथा, ऋग्वेदे । ६ । १८ । १२ ।

“नास्य शत्रुर्न प्रतिमानमस्ति ।”

“प्रतिमानं प्रतिनिधिर्नास्ति ।” इति तद्वाच्ये
 सायनः ॥ * ॥ दृष्टान्तम् । यथा, भागवते ।
 ७ । ४ । २५ ।

“यं साधुगाथासदसि रिपवोऽपि सुरा वृप ।
 प्रतिमानं प्रकुर्वन्ति कितुताम्भे भवादृशाः ॥”
 तथा च महाभारते । ६ । २ । ३६ ।

“उग्रायुधश्च विक्रान्तः प्रतिमानं धनुस्ताम् ॥”
 धान्यादिपरिमाणनिर्धारार्थप्रत्यङ्गोणादिकम् ।
 यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । १०० ।

“तुलाधारश्च विद्वद्भिरभियुक्तस्तुलाश्रितः ।
 प्रतिमानसमीभूतो रेखां कृत्वावतारितः ॥”
 मनुसंहितायाम् । ८ । ४०१ । स्त्रीके प्रतीमानं
 इत्येव दृश्यते ॥)

प्रतिमार्गकः, पु, (प्रतिदिशं मार्गो गमनपन्था
 यस्य । कप् ।) पुरविशेषः । यथा,—

“योमचारिपुरं शौभसुदङ्कः प्रतिमार्गकः ॥”

इति जटाधरः ॥

“हरिश्चन्द्रपुरं शौभसुदङ्कः प्रतिमार्गकः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रतियो

प्रतिष्ठा

प्रतिवि

प्रतिष्ठः, चि, (प्रतिष्ठयते ऋति। प्रति +
 स्तृ + क्तः।) परिष्ठितवन्नादिः। इत्यमरः।
 २।८।५५॥ (परिष्ठितः। यथा, रघुः। ४। ४३।
 “यहीतप्रतिष्ठस्तस्य स धर्मविषयौ ह्यपः।
 अयं महेन्द्रनाथस्य जहार न मु मेदिनीम्॥”
 बह्वः। यथा, भागवते। ३। १८। १०।

“न नृत्तपाशैः प्रतिष्ठस्तस्य वीरा
 विकल्पनं तव यज्ञन्यभज॥”

प्रतिनिष्ठः। विद्युतः। यथा, मार्कण्डेये। १५। १।
 “नरकात् प्रतिष्ठस्तु क्षमिः पतितयाजकः॥”
 प्रत्यर्पितः। यथा, रघुः। १६। ५६।

“तद्भतीभिर्महारागशोभां
 विजोचनेषु प्रतिष्ठस्तमासाम्॥”

प्रतिशब्दः, पुं, (प्रतिशब्दते इति। प्रति + यत्
 प्रथने + “यजयाचयतरिच्छप्रच्छरयो नङ्”। ३।
 ३। ६०। इति नङ्।) लिङ्। वाङ्मा। उप-
 यङ्। चन्दी। इत्यमरः। ३। ३। १०६॥
 निरुद्धादिः। सतो गुणान्तराधानम्। इति भरतः॥
 संस्कारः। इति खामी॥ (यथा, भाषे। ३। ५४।

“सुगन्धितामप्रतिशब्दपूर्णां
 विश्रान्ति यत्र प्रमदाय पुंसाम्॥”

“यत्र पुरि न प्रतिशब्दः संस्कारः पूर्णो यस्या-
 क्षाम्”। इति तट्टीकायां मल्लिनाथः॥ (यह-
 नादिः। इति रामाश्रमः॥ प्रतिशब्दः। इति
 सुकुटः॥

“प्रतिशब्दस्तु संस्कारलिङ्गोपग्रहणेषु च॥”
 इति मेदिनी। ने, १६६॥

रचना। इति जटाधरः॥ प्रयत्नवति, चि। इति
 त्रिकाण्डशेषः॥

प्रतिधातना, स्त्री, (प्रतिधातयते अनया इति।
 प्रति + यत् + लिङ् + “य्यासश्चो युच्”।
 ३। ३। १०७॥ इति युच्।) प्रतिमा। इत्य-
 मरः। २। १०। ३६॥ (यथा, भाषे। ३। ३४।

“अनिर्विदा या विदधे विधाजा
 पृष्ठी पृथिव्या प्रतिधातनेव॥”

तुल्यायातना च॥

प्रतियोगः, पुं, प्रतिशुष्यत इति। प्रति + युज् +
 भावे चञ्।) विरोधः। (पुनरुद्योगः। यथा,
 भागवते। ४। १०। २२।

“इति नृवंश्चिरयः स्वसारथिं
 यतः परेषां प्रतियोगशङ्कितः।
 मुखाव शब्दं जलधेरिविरितं
 नभस्तनो दिक्षु रजोऽन्वहयत॥”

“प्रतियोगः पुनरुद्योगः” इति तट्टीकायां
 श्रीधरस्वामी॥

प्रतियोगी, [नृ] चि, (प्रतिरूपं युष्यते इति।
 प्रति + युज् + चिनुङ्।) विरोधी। यथा,—
 “साध्यव्यप्रतियोगिकाभ्यामाभावासामानाधि-
 करण्यम्। इति चिन्तामणिः॥ सत्यपिपक्षः।
 यथा,—

“प्रतियोगिनं दृष्ट्वा प्रतियोगी निवर्तते।” इति
 प्रश्नोक्तकारिका॥

प्रतिरम्भः, पुं, (प्रति + लम्भ + भावे चञ्। लम्भ
 रः।) प्रतिलम्भः। इति द्विकृपकोषः॥

प्रतिरूपं, स्त्री, (प्रतिगतं प्रतिरूपं वा रूपमिति
 प्रादिसमासः।) प्रतिमा। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 (यथा, भागवते। ७। १०। २१।

“भवान् मे खलु भक्तानां सर्वेषां प्रतिरूप-
 षक्”

चि, प्रतिगतं रूपमस्य। अशुक्लः। यथा,
 महाभारते। १। १०२। ६१।

“आत्मनः प्रतिरूपोऽसौ लब्धः प्रतिरिति स्थिते।
 विचित्रवीर्यं कल्याण्यौ पूजयामासतुः शुभे॥”

दानवविशेषे, पुं। यथा, महाभारते। १२।
 २०७। ५१। [मधुः॥”

“विश्वजित् प्रतिरूपश्च दृष्टाणो विश्वरो
 प्रतिरूपकं, स्त्री, (प्रतिरूप + खाद्ये कन्।) प्रति-
 विम्बम्। इति जटाधरः॥ (यथा, महाभारते।

१२। ५६। ४६।
 “अभिदेगरेक्षेव प्रतिरूपककारकैः।

“श्रीश्रीसुखोपजापेन वीरधम्मेदेन च॥”
 प्रतिरोधः, पुं, (प्रतिरुध्यते अन्तेनेति। प्रति +
 रुध् + करणे चञ्।) तिरस्कारः। इति युतु-

थानशब्दटीकायां भरतः॥ (प्रति + रुध् +
 कर्त्तरि अच्।) सप्रतिपक्षः। यथा, पञ्च-

साध्यसाधनाप्रसिद्धिस्वरूपा सिद्धिबाधप्रतिरो-
 धानां निरासः। इति सखिभिचारश्रीरोमणिः॥

प्रतिरोधकः, पुं, (प्रतिरुद्धि प्रतिरुध्य चौर्यं करो-
 तीति। प्रति + रुध् + क्त्वं।) चौरः। इति

हेमचन्द्रः। ३। ४५॥

प्रतिरोधी, [नृ] पुं, (प्रतिरुद्धीति। प्रति +
 रुध् + णिनिः। प्रतिरोधक्षिरस्कारोऽख्यस्यति

वा। प्रतिरोध + इनिः।) चौरः। इत्यमरः।
 २। १०। २५॥

प्रतिलम्भः, पुं, (प्रति + लम्भ + भावे चञ्।)

लाभः। तत्पठ्यायः। लम्भनम् ०। इति हेम-
 चन्द्रः॥ यथा, श्रीहर्षः।

“नैव नः प्रियतमोभयथाचौ
 यदमं न दृष्टते दृष्टत वा।

एकतो हि धिगम्भमगुणज्ञा-
 मन्वतः कथमदःप्रतिलम्भः॥”

प्रतिलोमः, चि, (प्रतिगतं लोम आशुक्ल्यं यस्या-
 इति। “अच् प्रत्यन्वपुष्पात्सामलोमः”। ५।

४। ७५। इति समासान्तोऽष्टप्रत्ययः।) वामः।
 इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, हरिवंशे। १२७। १४।

“बहून् प्रतिलोमान् पुत्रा स कृतवान् मयि।
 क्षणो नारद। वोढान् भातेति स्म मयानव॥”

विलोमः। यथा,—
 “तावुभावदसंस्कार्यावति धर्मो अवस्थितः।

वैशुल्याच्चलनः पूर्वं उत्तरः प्रतिलोमतः॥”
 इति मानवे। ६। ६८॥

प्रतिलोमजः, चि, (प्रतिलोमान् जायते इति। प्रति-
 लोम + जन् + डः।) प्रतिलोमजातः। उत्तम-

वर्णायां अधमवर्णाजातः। यथा,—

“संकीर्णयोग्यो ये तु प्रतिलोमाशुलोमजाः।
 अन्योन्यव्यतिवक्ताश्च तान् प्रवक्ष्याम्यशेषतः॥”

इति मानवे १० अध्याये॥

प्रतिवचः, [स्] स्त्री, (प्रतिरूपं वचः।) प्रत्युत्त-
 रम्। इति हेमचन्द्रः॥ (यथा, देवीभागवते।
 १। ११। ५४।

“सोमः प्रकवचः श्रुत्वा किञ्चित् क्रोधसमाकुलः।
 भक्ष्या प्रतिवचः प्राह शक्रदूतं तदा शशी॥”

प्रतिवचनं, स्त्री, (प्रतिरूपं वचनम्।) प्रतिवाक्यम्।
 उत्तरम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा, काला-

विलासे। २। ६।
 “न ददाति प्रतिवचनं विक्रयकाले शूढो वणिग्-

मौनी।
 निक्षेपपाणिपुत्रं दृष्ट्वा सम्भाषणं कुरुते॥”

प्रतिनिर्देशः। इति निरुक्तम्। ६। १। ६॥

प्रतिवसयः, पुं (प्रतिवसत्यस्मिन्निति। प्रति +
 वस् + वाङ्मूलात् अय।) व्यासः। इति हेम-

चन्द्रः। ४। २७॥

प्रतिवाक, [च्] स्त्री, (प्रतिरूपा वाक्।) उत्त-
 रम्। इति शब्दरत्नावली॥ (यथा, महा-

भारते। ५। ७२। ७१।
 “लाङ्गुलचालनं क्षेडा प्रतिवाको विवर्तनम्।

दन्तदर्शनमारावस्तो युद्धं प्रवर्तनम्॥”

प्रतिवाक्यं, स्त्री, (प्रतिरूपं वाक्यम्।) उत्तरम्।
 इत्यमरः। १। ६। १०॥

प्रतिवाणिः, स्त्री, (प्रतिरूपा वाणिः।) प्रत्युक्तिः।
 प्रत्युत्तरम्। इति भूरिप्रयोगः॥

प्रतिवादी, [नृ] चि, (प्रतिवादोऽस्यास्तीति
 इति। यद्वा, प्रतिकूलं वदतीति। प्रति + वद् +

णिनिः।) प्रतिपक्षः। यथा,—
 “यद्वा त्वेवंविधः पक्षः कल्पितः पूर्ववदिना।

द्वयास्तत्पक्षसम्बन्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥”
 इति व्यवहारतन्त्रे दृष्टान्तिवचनम्॥

प्रतिवासरः, पुं, (प्रतिगतो वासरम्।) प्रति-
 दिनम्। तद्दिनम्। इति चारावली। १६६॥

(स्त्री, वासरं वासरं प्रतीति समासे। प्रति-
 दिनम्। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। २। १२७।

“भूतेश्वरर्हमनेश्वविजयेशानपश्यतः।
 नियमो राजकार्येषु तस्याभूत् प्रतिवासरम्॥”

प्रतिवासी, [नृ] चि, (प्रत्यासनं वसतीति।
 प्रति + वस् + णिनिः।) आसन्नदृष्टी। निकट

स्थायी। पङ्क्ति इति भावा। प्रतिवसतीति
 यद्वादित्वाग्निप्रत्ययनिष्पन्नः॥

प्रतिविम्बं, स्त्री, (प्रतिरूपं विम्बमिति। “कुर्गात-
 प्रादयः”। २। २। १८। इति समासः।)

प्रतिमा। प्रतिच्छाया। इत्यमरः। २। १०। ३६॥
 (यथा, पञ्चदश्याम्। १। १५।

“चिदानन्दमयस्य प्रतिविम्बसमन्विता।
 तमोरजःसत्त्वगुणा प्रकृतिर्दिविधा च सा॥”

प्रतिविषा, स्त्री, (प्रतीपं विषं यस्याः।) अति-
 विषा। इत्यमरः। २। ४। ६६॥ अतदस इति

भाषा॥ (यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे। ४० अः।

“महोदधे प्रतिविवा सुक्तं वेत्तामपाचनाः ॥”
 अस्याः पर्यायो यथा,—
 “विवा त्वतिविवा विन्वा श्रद्धा प्रतिविवाद्या ।
 मुक्तकान्ता चोपविवा भङ्गरा सुखवत्तमा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 प्रतिविष्णुः, स्त्री, विष्णुं विष्णुं प्रति । इति सुम्बोध-
 याकारवम् ॥
 प्रतिविष्णुकः, पुं, (प्रतिगतो विष्णुर्यस्मिन्निति । प्रति-
 विष्णुर्मुमुक्षुश्च प्रतिः । तन्नाम्ना कायति प्रका-
 शते इति । कै + कः ।) सुषुप्तवृत्तः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
 “सुषुप्तवृत्तः चन्द्रवृत्तवृत्तः प्रतिविष्णुकः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 प्रतिवेशः, पुं, (प्रत्यासन्नो वेषो निवेशः । प्रति-
 विश्रव्यमेति आधारे षच् वा ।) प्रतिवासिदम् ।
 आसन्नवृत्तिर्वा यदम् । इति शब्दरत्नावली ।
 (चि, आसन्नवर्त्तः । यथा, ऋग्वेदे । १०।६६।१३ ।
 “क्षेत्रस्य पतिं प्रतिवेशमीमहे ।”
 “प्रतिवेशं समीपे वर्त्तमानम् ।” इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥)
 प्रतिवेशवाची, [नृ] चि, (प्रतिवेशे वसतीति ।
 वस् + चिनिः ।) प्रतिवाची । यथा,—
 “नो जाने प्रतिवेशवाचिनि गुरोः किं भावि
 सम्भावितम् ॥”
 इत्यलङ्कारकौस्तुभम् ॥
 प्रतिवेशी, [नृ] चि, (प्रतिवेश आसन्नवर्त्तवृत्त-
 मस्मास्तीति । इतिः ।) प्रतिवाची । इति शब्द-
 रत्नावली । (यथा, ऋग्वेदकटिके ३ अङ्के ।
 “हृद्वा प्रभातसमये प्रतिवेशिवर्गो
 दीर्घाच्च मे वदति कर्मणि कौशलञ्च ॥”)
 प्रतिशासनं, स्त्री, (प्रति + शास् + भावे क्युट् ।)
 आहूय भृत्यादीनां कार्यं प्रेरणम् । इत्यमरः ॥
 प्रतिश्रद्धं, चि, (प्रतिगतं श्रद्धमवशिष्टम् ।)
 प्रत्याख्यातम् । (प्रति + शास् + क्तः ।) प्रेषि-
 तम् । इति चिकित्साशेषः ॥
 प्रतिश्ला, स्त्री, (प्रतिश्लायते इति । प्रति + श्लेढ
 गतौ + “आतचोपसर्गे ॥” ३।१।१३६ । इति
 कः । टाप् ।) प्रतिश्लायः । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिश्लायः, पुं, (प्रतिश्लायं श्लायते इति । प्रति +
 श्ले + “श्लाद्वधासुसंभ्रतीयेति ॥” ३।१।१३९ ।
 इति षः ।) पीनसरोजः । इत्यमरः । २।६।५११ ।
 (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ।
 “पार्श्वग्रे प्रतिश्लाये वातरोगे गलप्ये ॥”
 अथ सकारणनक्षत्रं सम्प्रतिष्ठ यथा,—
 “सम्प्रतिष्ठान्तीर्णरोगोऽतिभाष्य-
 क्रोधसुर्वेद्यशरीरोऽभिसापेः ।
 प्रजागरातिस्वपनाशुश्रुते-
 रवश्लया मेघनवाप्यधमेः ।
 संख्यानदोषे शिरसि प्रहृष्टो
 वायुः प्रतिश्लायतुदौर्यतः ।
 ब्रह्मान्तिदोः शययुञ्जतामः
 स्त्रावोऽनिलान् सखनम्भं रोगः ॥

शेष-
 त्वयोऽप्यपीतस्रवणानि पिताम् ।
 कासावचिस्त्रावणप्रसेकाः
 कफादुगुहः कोतवि चापि कङ्कः ॥
 सर्वानि कृपाणि तु सन्निपातान्
 स्युः पीनसे तीव्रवर्त्ततिदुःखे ।
 सर्वोऽतिहृष्टोऽहितभोजनान्
 दुष्टप्रतिश्लाय उपेक्षितः स्यात् ॥”
 इति चरके चिकित्सास्थाने षड्विंशोऽध्याये ॥)
 प्रतिश्रवः, पुं (प्रतिश्रूयत अस्मिन्निति । प्रति +
 श्रि + आधारे षच् ।) यज्ञशाला । इति जटा-
 धरः ॥ सभा । आश्रयः । इति मेदिनी ।
 ये, १२२ ॥ ओकः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
 महाभारते । १।१६६।४ ।
 “स सव्यक पूजयित्वा तं विप्रं विप्रवभक्षा ।
 ददौ प्रतिश्रयन्तस्मै सदा सर्वान्तिथिव्रतः ॥”
 निवासः । यथा, मनु । १०।५१ ।
 “चण्डालश्चपचानाम् बहिर्यामान् प्रतिश्रयः ॥”
 “प्रतिश्रयो निवासः ।” इति मेघातिथिः ॥)
 प्रतिश्रवः, पुं, (प्रति + श्रु + “ऋदोरप् ।” ३।३ ।
 ५७ । इति अप् ।) अङ्गीकारः । इत्यमरः ॥
 (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३।४२४ ।
 “इति चोऽभीष्टसंप्राप्तौ कारयित्वा प्रतिश्रवम् ।
 दूरस्तुक्रान्तमर्थदः सङ्गमं तमयाचत ॥”)
 प्रतिश्रुतः, स्त्री, (प्रतिश्रूयते स्मृते इति । प्रति +
 श्रु + सम्प्रदाहिलात् किप् ।) प्रतिश्रुतिः । इत्य-
 मरः । १।१।३५५ । (यथा, रघौ । १३।४० ।
 “यस्यायमन्तर्हितवैद्यभानः
 प्रसक्तसङ्गीतमन्दङ्गघोषः ।
 विद्यमानः पुष्यकचन्द्रशालाः
 चणं प्रतिश्रुतुस्वरः करोति ॥”)
 प्रतिश्रुतः, चि, (प्रतिश्रूयते स्मृते । प्रति + श्रु +
 क्तः ।) अङ्गीकृतः । इत्यमरः । ३।२।१०६ ॥
 प्रतिविहः, चि, (प्रति + सिध् + क्तः ।) प्रतिषेध-
 विषयः । निविहः । यथा । अप्रतिविहमशुभं
 भवतीति दनकचन्द्रिका । (यथा च,—
 “सर्वज्ञं हि विवासापः प्रतिविहोऽन्यत्र औघात् ॥”
 इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥)
 प्रतिविहः, [ऋ] चि, (प्रति + सिध् + ङप् ।)
 प्रतिषेधकर्ता । तत्पर्यायः । माशब्दिकः २ ।
 इति चिकित्साशेषः ॥ (यथा, महाभारते ।
 १।१८१।१० ।
 “यदा तु प्रतिविहः प्रापो न लभते कश्चित् ।
 तिलानि बहवो लोकास्तदा पापेषु कर्मसु ॥”)
 प्रतिविधः, पुं, (प्रति + सिध् + भावे + ञच् ।)
 निविधः । यथा, मलमासतत्त्वे ।
 “प्राधान्यं विधेयं प्रतिविधेऽप्रधानता ।
 पर्यादावः स विज्ञेयो यत्तत्तत्पदेन नञ् ॥”
 प्रतिविधकः, चि, (प्रतिविधतीति प्रति + सिध् +
 क्तुन् ।) प्रतिविधकर्ता । यथा अग्निपुराणे ।
 “वह्निर्वर्षसहस्राणां सहस्राणि वर्षाह्वि ।
 योऽनुमन्तापि भवति निरये प्रतिविधकः ॥”

प्रतिष्ठाः, पुं, (प्रतिष्ठाति प्रतिगच्छतीति । प्रति
 + क्त्वा + बाहुलकात् षः ।) दूतः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिष्ठाशः, पुं, (प्रतिगच्छतीति । प्रति + क्त्वा +
 षच् । बाहुलकात् सुट् ।) सहायः । वार्ता-
 हरः । पुरोगः । इति मेदिनी । शि, ३६ ॥
 प्रतिष्ठावः, पुं, (प्रतिगच्छतेऽनेनेति । प्रति + क्त्वा +
 हिवायाम् + षच् । बाहुलकात् सुट् ।) चर्म-
 रज्जुः । इति जटाधरः ॥
 प्रतिष्ठावः, पुं, (प्रतिगच्छति प्रतिगच्छतीति ।
 प्रति + क्त्वा + षच् । सुट् ।) चरः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 प्रतिष्ठः, पुं, (प्रतिष्ठन्ममिति । प्रति + क्तुन् +
 भावे ञच् । षल् ।) प्रतिष्ठः । इत्यमरः ।
 ३।२।१०७ । (यथा, रघौ । २।३२ ।
 “बाहुप्रतिष्ठन्ममिविहृष्टमनु-
 रभ्यर्णमगच्छन्तमसृश्रुः ॥”)
 प्रतिष्ठाः, पुं, (प्रतिष्ठा अस्मास्तीति । षच् ।)
 सुपार्श्वनामकृत्ताहन्तिपिता । इति हेमचन्द्रः ।
 १।३६ ॥ प्रतिष्ठायुक्ते, चि । (यथा, महा-
 भारते । ५।४६।३० ।
 “आज्ञेयं स्थानं मम जन्म चात्मा
 ओतप्रोतोऽहमजरः प्रतिष्ठः ॥)
 प्रतिष्ठा, स्त्री, (प्रतिष्ठतीति । प्रति + स्था +
 “आतचोपसर्गे ॥” ३।१।१०६ । इति भावदौ
 षच् । टाप् ।) गौरवः । (यथा, कथासरित्-
 सागरे । २।६८ ।
 “किञ्च याकारं लोके प्रतिष्ठां प्रापयिष्यति ॥”
 स्थितिः । स्थानम् । (यथा, रघुः । १६।३५ ।
 “वेदिप्रतिष्ठान् वितताधराणां
 यूपानपश्यन्तश्चो रघूनाम् ॥”
 आश्रयः । यथा, मार्कण्डेये । ८४।१० ।
 “गौरी त्वमेव शशिभौजितप्रतिष्ठा ॥”
 यागनिष्पत्तिः । चतुरश्रपदम् । इति मेदिनी ।
 तै, १३ ॥ * ॥ (स्थितिः । यथा, हरिवंशे ।
 २८।३७ ।
 “य इदं आवर्णं स्थानात्प्रतिष्ठाञ्च शतक्रतोः ।
 श्रुत्याङ्गारयेदापि न स दौरात्ममाप्नुयात् ॥”
 शरीरम् । यथा, ऋग्वेदे । १०।७३ । ६ ।
 “सार्कं प्रतिष्ठां कृत्वा जघंय ॥”
 संस्कारविशेषः । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३८६ ।
 “पूजा विना प्रतिष्ठां नास्ति न मन्त्रं विना
 प्रतिष्ठा च ।
 तदुभयविप्रतिपन्नः पश्यतु गीर्वाणपाषाणम् ॥”)
 तद्दिनादि यथा,—
 मत्स्यपुराणे ।
 “येनै वा फाल्गुने वापि षष्ठे वा माघे तथा ।
 समयः सर्वदेवानां प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥
 प्राप्य पञ्चं शुभं शुक्लमतीति चोत्तरायणे ।
 पञ्चमी च द्वितीया च तृतीया सप्तमी तथा ॥
 दशमी पौर्णमासी च तथा अष्टा चयोदशी ।
 आसु प्रतिष्ठा विधिवत् कृता बहुपला भवेत् ॥

प्रतिष्ठा

प्रतिष्ठा सर्वदेवानां केशवस्य विशेषतः ।
उत्तरायणमासने शुक्लपक्षे शुभे दिने ।
हृत्पक्षे च पञ्चम्यामष्टम्याश्चैव शक्यते ॥ * ॥
शुक्लपक्षमीमे ।
'युगादावयने पुण्ये कर्मस्य विप्रवदये ।
चन्द्रस्यैव हि वापि दिने पुण्येऽथ पञ्चमे ॥
या तिथिर्यस्य देवस्य तस्या वा तस्य कीर्तिता ।
यस्यागमविशेषस्य प्रतिष्ठा मुक्तिदायिनी ॥ * ॥
पञ्चपुराणे ।
'प्रतिपद्मदस्योक्ता पवित्रारोपणे तिथिः ।
त्रिधा देया द्वितीया तु तिथीनामुत्तमा स्मृता ।
तृतीया तु भवान्याश्च चतुर्थी तत्सुतस्य च ।
पञ्चमी सोमराजस्य षष्ठी प्रोक्ता गुह्यस्य च ॥
सप्तमी भास्करस्योक्ता दुर्गायाश्चाष्टमी तथा ।
मातृया नवमी प्रोक्ता दशमी वासुकेस्तथा ॥
एकादशी ऋषीणाञ्च द्वादशी चक्रपाणिनः ।
त्रयोदशी तनूजस्य शिवस्योक्ता चतुर्दशी ।
मम चैव तुनिश्रेष्ठ । पौर्णमासी तिथिः स्मृता ॥'
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
'महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।
यस्य देवस्य यः कालः प्रतिष्ठाध्वजरोपणं ॥
गर्गापूरशिलान्यासे शुभदस्य पूजितः ॥
यस्य देवस्य प्रतिष्ठाध्वजरोपणं यः कालः शुभद-
स्य गर्गापूरशिलान्यासे गृहहारम्भे च कालः
पूजित इत्यर्थः ॥ * ॥ प्रतिष्ठासमुच्चये ।
'माघे वा फालगुने वापि चैत्रवैशाखयोरपि ।
ज्येष्ठाषाढकथोर्वापि प्रतिष्ठा शुभदा भवेत् ॥ * ॥
भविष्ये ।
'सोमो दृष्ट्यतिशेव शुक्रश्चैव बुधस्तथा ।
एते सौम्यवहाः प्रोक्ताः प्रतिष्ठा यज्ञकर्मणि ॥
मत्स्यपुराणम् ।
'आषाढे हि तथा मूलसुत्तरात्रयमेव च ।
ज्येष्ठाश्विनरोहिण्यः पूर्वभाद्रपदस्तथा ॥
हस्ताचिनी रेवती च पुष्या मृगशिरस्तथा ।
अनुराधा तथा स्वाती प्रतिष्ठादौ प्रशस्यते ॥'
दीपिकायाम् ।
'प्राज्ञेशवासवकरादितिभास्विनीषु
पौष्णामरेश्वरशशमेषु तथोत्तरेषु ।
कस्तुः शुभे शशनि कर्कशते च जीवे
कात्या हरेः शुभतिथौ विधिवत् प्रतिष्ठा ॥'
प्राज्ञेशादयः । रोहिणीज्येष्ठाहस्तापुनर्वसुचि-
नोरेवतीपुष्यामृगशिरउत्तरफल्गुशुत्तराषाढो-
त्तरभाद्रपदपञ्चमाणि ॥ * ॥ सर्वमङ्गलाह्वानं
देवीपुराणम् ।
'यथा द्वादशमे जीवे अष्टमे वाथ भास्करे ।
प्रतिष्ठा कारिता विष्णोर्भाभयकरी मता ॥
कल्पतरौ देवीपुराणम् ।
'चतुर्विंशत्या विष्णुः प्रतिष्ठाप्यः सुखार्थिभिः ।
प्रतिष्ठा भास्करद्वारेव कर्मया ।
'कर्त्तुमिच्छति यः पुण्यं मम कर्त्तुमिच्छति ॥
ज्येष्ठपौष्णायस्वाचार्यस्तेन लक्षणसंयुतः ॥
भास्करः सर्ववर्णानां पञ्चरात्रविशारदः ।

२६५

प्रतिष्ठा

भास्करानामलाभि तु चन्द्रियो वैद्यशूद्रयोः ॥
चन्द्रियाणामलाभि तु वैश्यः शूद्रस्य कल्पितः ।
कदाचिदपि शूद्रस्तु न च कांक्षार्थमर्हति ॥ * ॥
दृष्टमारदीये ।
'प्रथमेऽक्षरसंयुते लिङ्गं वा हरिमेव वा ।
स सर्वथातनाभोगो यावदाकृतसंज्ञकम् ॥'
यावदाकृतसंज्ञं प्रलयपयन्तम् ॥ तथा ।
'स्त्रीणामनुपनीतानां शूद्राणाञ्च जनेश्वर ।
अर्थने नाधिकारोऽस्ति विष्णौ वा शङ्करेऽपि
वा ॥ * ॥
प्रतिष्ठाप्रकारस्तु मनुस्यपुराणादायुक्तः । तद-
सम्भवे विद्याकरवाजयेयिप्रवृत्तसम्मतो भवि-
ष्यादुक्तः । यथा भविष्यपुराणम् ।
'क्षपनादि यथाशक्ति कृत्वा तन्मूलमन्त्रकम् ।
विश्वसेहृदयान्मोहे प्रतिमासु कृता भवेत् ॥'
आदिपदान् पूजोत्सवहोमादि महाकपिल-
पञ्चरात्रोक्तकर्म च कर्मयम् । तद्यथा,—
'सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य मन्त्रके ।
पञ्चवारं जपेन्नलमष्टोत्तरशतीत्तरम् ॥
ततो मूलेन सङ्घादिपीठान्नं संस्पृशेदिति ।
तत्पन्थासं लिपिन्थासं मन्त्रन्यासञ्च विन्यसेत् ॥
पूजाञ्च महतीं कुर्यात् स्वमन्त्रोक्ता यथाविधि ।
प्राणप्रतिष्ठामन्त्रेण प्राणस्थापनमाचरेत् ॥'
लिपिन्थासस्तु मातृकान्यासः । उक्तञ्च ।
जयादौ सर्वमन्त्राणां विन्यसेन्न लिपिं विना ।
कृतं तस्मिन्कलं विद्यात्तस्मान् पूर्वं लिपिं न्यसेत् ॥
कादमितरेऽपि ।
'मातृकायाः षडङ्गञ्च मातृकान्यासमेव च ।
सर्वासां प्रथमं कृत्वा पञ्चाक्षरान्दितं न्यसेत् ॥
एतद्वचनाञ्च मातृकान्यासः पूर्वं पञ्चाक्षर-
न्यासः ॥'
क्रमदीपिकायामप्येवं क्रमः । मन्त्रन्यासञ्च तत्त-
न्मन्त्रविशेषोक्तपदवर्णन्यासः । तदभावे मूल-
मन्त्रेण शिरसि हस्तन्यासः । तत्पन्थासस्तु
विष्णुविधयक एव । न्यासप्रमाणानि सारदाक्रम
दीपिकोक्तान्यनुसन्धेयानि ॥ * ॥ प्राणप्रतिष्ठा-
मन्त्रस्तु सारदानयोविशतिपटकोक्तः । यथा,—
'पाशाङ्कुशपुटाशक्तिर्वीणविन्दुविभूषितः ।
यायाः सप्त सकारान्ता खोमसंकेतसंयुतम् ॥
समन्ते हंसमन्त्रः स्वात्ततोत्सवपदं भवेत् ।
प्राणा इति वदेत् पञ्चात् दृष्ट्वा प्राणास्ततः परम् ॥
असुख्य जीव च दृष्ट्वा स्थितोऽसुख्यपदं भवेत् ।
सर्वेन्द्रियाण्यसुख्यान्ते वाङ्मनश्चक्षुरन्ततः ॥
श्रोत्रज्ञायपदे प्राणा दृष्ट्वा सुखं चिरम् ।
तिष्ठन्त्वन्निवधूरन्ते प्राणमन्त्रोऽयमीरितः ॥
प्रत्यसुख्यपदान् पूर्वं पाशाद्यानि प्रयोजयेत् ।
प्रयोगेऽसुख्यान्तः प्राणमन्त्रो मनोविभिः ॥
पाशाङ्कुशपुटाशक्तिरित्यनेन प्रथमं पाशवीजं
आ ततः शक्तिवीजं द्वीं ततोऽङ्कुशवीजं क्रौं
वाणी यकारः विन्दुविभूषितो यं । याद्याः
सप्त सकारान्ताः उद्धृतयकाराद्युवादेन सप्त
तद्भिन्नं वीजं पूर्वं पृथगुद्धारस्तु सप्तानामपि

प्रतिष्ठा

सविन्दुताख्यापनाय । अङ्कुशवीजनायवि-
वरणवीजानीयुक्तम् । अथ वायुवीजस्यैकसं-
जीवत्वेन सर्वेषां सविन्दुत्वं यत्तम् । राघवभट्टो-
ऽप्येवम् । अन्यस्तु वाणीविन्दुविभूषिता इति
प्रतिष्ठा नादविन्दुविभूषिता इति आख्यातं
याद्या इत्यस्य विशेषणं वदति । खोम हकारः
सद्यः ओंकारः इन्दुर्विन्दुः तेन हो । अतएव
पाशाङ्कुशान्तरितशक्तिमनोः परस्तादुच्चायं
यादिवस्तुवर्गं शुभं सर्वसमिति प्रपञ्चसारप्रति-
पादगुणमित्यनेन होमिति पञ्चपादाचार्यैर्भा-
ख्यातम् । अजिबधूः स्वाहा । तेनार्थं मन्त्रः ।
आं ह्रीं क्रौं यं रं लं वं शं वं सं हो हं सः
असुख्य प्राणा दृष्ट्वा प्राणाः आमित्रादि असुख्य
जीव दृष्ट्वा स्थितः आमित्रादि असुख्य सर्वेन्द्रि-
याणि आमित्रादि असुख्य वाङ्मनश्चक्षुश्रोत्र-
ज्ञायप्राणा दृष्ट्वा सुखं चिरं तिष्ठन्तु स्वाहा ।
असुख्य इति षडङ्गान्देवतानामोपलक्षणम् ।
'अदःपदं हि यद्वपं यत्र मन्त्रे हि दृश्यते ।
असुख्याभिधानं तद्वपं तत्र स्थाने नियोजयेत् ॥
इति नारदीयात् ॥
वशिष्टसंहितायाम् ।
'हृदि हंसं सन्निधाय प्राणस्थापनमाचरेत् ॥ * ॥
प्रागुक्तभविष्यपुराणवचनेन तन्मूलमन्त्रकं तत्तद-
देवतामन्त्रकं स च वैदिकस्तान्त्रिकञ्च ।
'ओङ्कारादिसमायुक्तं नमस्कारान्तकीर्तितम् ।
खनाम सर्वसत्त्वानां मन्त्र इत्यभिधीयते ॥'
ब्रह्मपुराणे ।
'ओङ्कारादिनमोऽन्तेन चतुर्थ्यन्ततद्देवतानाम-
रूपो वा ।"
कालिकापुराणे ।
'प्रतिमायाः कपोलौ द्वौ सृष्ट्वा दक्षिणपाणिना ।
तथैव हृदयेऽङ्कुष्ठं दत्त्वा शशञ्च मन्त्रवित् ॥
एभिर्मन्त्रे, प्रतिष्ठान्तु हृदयेऽपि समाचरेत् ।
अस्यै प्राणाः प्रतिष्ठन्तु अस्यै प्राणाः चरन्तु च ।
अस्यै देवत्वसंख्याये खाहेति यजुर्दीरयन् ॥
अङ्गमन्त्रेरङ्गमन्त्रेर्वैदिकैरित्यनेन च ।
प्राणप्रतिष्ठा सर्वेषां प्रतिमासु समाचरेत् ॥'
अङ्गमन्त्रेः अङ्गन्यासमन्त्रेः । अङ्गमन्त्रेः कल-
मन्त्रेः वैदिकैर्मनोव्योतिरित्यादिभिः ॥ * ॥
क्षपनात् पूर्वं वस्त्रोक्तमतिक्रादिभिरुत्थभिः
क्षालनमाह हयशैर्षपञ्चरात्रम् ।
'वस्त्रोक्तमतिक्राभिस्तु गोमयेन स्वभक्षणम् ।
क्षालयेच्छिष्यसंशयं शोभायासुप्रशान्तये ॥
क्षापयेद्भक्त्यतोयेन शुद्धवत्या तु देशिकः ॥
नमस्तेऽस्तु सुरेशानि प्रणीते विश्वकर्मणा ।
प्रभावताशिवजगद्धात्रि । तुभ्यं नमो नमः ॥
त्वयि संपूजयामीषि नारायणमनामयम् ।
रक्षिता शिष्यदोषैश्चन्द्रद्विभुक्ता सदः भव ॥ * ॥
तेन यथाशक्ति क्षपनादिपूर्वकप्रतिमाहृदये
तन्मूलमन्त्रविन्यासेन देवताया विशेषसन्निधिः
प्रतिष्ठेति । राघवभट्टकृतमहाकपिलपञ्चरात्रे-
ऽपि ।

प्रतिष्ठा

‘प्रतिष्ठाप्यन्वर्चविद्धिः प्रतिपूर्णा च तिष्ठतेः ।
ब्रह्मर्षेणान्निपातानां संस्कारादौ प्रतीः स्थितिः ॥
अर्चस्तद्व्यमेतस्य गौयते श्रान्तिकेनेनैः ।
विशेषवन्नधिर्घा तु क्रियते व्यापकस्य तु ॥
सन्तुष्टौ भावनामनैः प्रतिष्ठा वाभिधीयते ॥’
समभङ्गना नोमयमभङ्गना ।
‘अष्टोत्तरं पलशतं ज्ञाने देयं सर्वदा ॥’
पलमाह मयुः ।
‘पञ्चस्रग्वलको माघस्य सुवर्गस्तु षोडश ।’
पलं सुवर्गाश्चत्वारः । तेनाष्टरत्निकाधिक-
लौकिकमाघवृत्त्याधिकतोलकत्रयेण पलं भवति
एवंविधाष्टोत्तरपलशतेन लौकिकपञ्चाधिकशत-
त्रयतोलका इति । एवं वल्लीकण्टदादिस्थालने
गायत्र्या वल्लीकण्टदा ज्ञापयेत् । तत्रापि
अष्टोत्तरशतपलं मूलपाणिनिस्तस्यायात् ।
गायत्र्या वृत्तमन्त्रेण वा गन्धोदकज्ञाने शुद्धवत्या
यतोन्मिन्द्रमित्यादि ऋक्त्रय्यात्मिकया देशिको
गुरुर्धनमानो वा विश्वः नमोऽस्तु इत्यादिमन्त्रौ
देवतान्त्रे च तत्तद्देवतानामोहः । श्रवणिङ्ग-
स्याप्यर्चात्वात् स्त्रीलिङ्गमविरहम् ॥’ यमः ।
‘कृत्वा देवकुलं सर्वं प्रतिष्ठाय च देवताम् ।
विधाय विविधं चित्रं तत्तल्लोकं विन्दते ध्रुवम् ॥’
नारसिंहे ।
‘प्रतिमां लक्ष्मणेपितां नरसिंहस्य कारयेत् ।
सम्प्रापानि सन्धय्य स तु विष्णुपुरं व्रजेत् ॥
प्रतिष्ठा नरसिंहस्य यः करोति यथाविधि ।
निष्कामो नरप्राहून् ! देहवस्थान् प्रमुच्यते ।
सकामो नरसिंहस्य पुरं प्राप्य प्रमोदत ॥
विधिवत् स्थापयेद्यस्तु कारयित्वा जनार्दनम् ।
न जातु निर्गमस्तस्य विष्णुलोकात् कथञ्चन ॥’
माधवमानसोल्लासं ।
‘देवस्य प्रतिमायास्तु यावन्तः परमाणवः ।
तावद्दर्शयहन्निधिं स्वर्गलोके महीयते ॥’
राममार्गङ्गे ।
‘पुत्रोत्पत्तौ सदा ब्राह्ममन्त्रप्राशनं कुरु तथा ।
चूडाकार्ये व्रते चैव नान्नि पुंसवेनेऽपि च ॥
पाणिग्रहे प्रतिष्ठार्थां प्रवेशे नववस्त्रनः ।
यत्तद्वृद्धिकरं नाम गृहस्थस्य विधीयते ॥’
रुद्र उवाच ।
‘कनौ चेकाहवाध्येन प्रतिष्ठां मन्त्रविशतान् ।
मध्यमेनाधमेनापि प्रकुर्व्यात्तान्निर्गमेतैः ॥’
तथा ।
निर्व्यं निर्व्यं मतिमान् कुर्व्यादभ्युदयं ततः ।
विप्रान् संपूजयित्वा यततो यागपुरं व्रजेत् ॥
गणेशस्य हृदिक्पालान् प्रतिकुम्भेयु पूजयत् ।
स्थित्वै विधिवद्दिग्गं परिवारगणं यजेत् ॥
ज्ञापयेत् प्रथमं देव तोयैः पञ्चविधैरपि ।
पश्चान्तेः पञ्चगव्यैः पश्चन्त्यक्षकैरपि ॥
तिलनेलेष कंठैश्च कषायैरपि सप्तमाः ।
पञ्चपुण्डोदकैर्वापि त्रिपत्रैरपि सप्तमाः ॥
तुलसीकुन्दमाजूरपत्रायाहुलिपत्रकम् ।
चम्यकाक्षशमोपशृङ्गकरवीरश्च पञ्चमम् ॥

प्रतिष्ठा

हस्तिका करिदन्तस्य पर्वताश्चरस्य च ।
कुशवल्लीकसम्भृतं रुद्रं पञ्चकमीरितम् ॥३॥
गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशोदकम् ।
कुशान् प्राणप्रतिष्ठाञ्च होमं कुशोदयथाविधि ।
दक्षिणां विधिबद्धान् पूजार्थं तदनन्तरम् ॥
इति भविष्यपुराणे तृतीयभागे ६ अध्यायः ॥३॥
'चतुरङ्गजस्तारा दीर्घा हस्तद्वयावधि ।
पताका लोकपालानां दशानां परिकीर्णिताः ।
पञ्चहस्ताश्च वै दक्षाः पताकानां प्रकीर्णिताः ॥'
ज्योतिषि ।
'दुग्धं सशर्करैश्चैव हृतं दधि तथा मधु ।
पञ्चान्दन्तमिदं प्रोक्तं विधेयं सर्वकर्मसु ॥' * ॥
प्रतिष्ठागन्तरं मातुष्ये ।
'ततः सङ्घं विप्राग्रामद्योत्तरप्रतन्नाया ।
भोजयेच्च यथाशक्त्या पञ्चाशद्वाय विप्रतिम् ॥'
षोडशोपचाराः आसनमित्रादि । दशोप-
चाराः पाद्यादि । पञ्चोपचारा गन्धादि ।
'सर्वोपचारवस्तुनामजाभि भावनेव हि ।
निर्मलेनोदेकं नानुपूर्यतेत्याह नारदः ॥' * ॥
नारसिंहे ।
'जाने वस्य च नैवेद्ये दद्यादाचमनीयकम् ॥'
कालिकापुराणम् ।
'यद्दीयते च देवेभ्यो गन्धपुष्पादिकं तथा ।
अर्थपात्रस्थितेक्षीरैरभिषिञ्च तप्तुत्सृजेत् ॥'
देवीपुराणम् ।
'होमो गृहादिपूजायां प्रतमद्योत्तरं भवेत् ।
अष्टाविंशतिरष्टौ वा यथाशक्ति विधीयते ॥'
कात्यायनः ।
'आर्घ्यं द्रव्यमनादेशे जुहोतिषु विधीयते ॥'
अथ गौराजन्माह पूजारत्नाकरे देवीपुराणम् ।
'शृङ्गभंग्यादिनिनर्देज्यशृङ्गे च पुष्पलेः ।
यावतो दिवसान् वीर । देवा गौराजन्मतु ।
तावत्कल्पसहस्राणि स्वर्गलोके महीयते ॥
भक्त्या पिष्टप्रक्षोपाद्यैश्चूतान्ध्यादिपल्लवैः ।
ओषधीभिश्च मेध्याभिः सर्वजीर्जेयवादिभिः ॥
नवभ्यां पर्वकालेषु यात्राकाले विशेषतः ।
यः कुर्याच्छ्रद्धया वीर । देवा गौराजन् नरः ।
यस्तु कुर्यात् प्रदीपेन सूर्य्यलोकं स गच्छति ॥'
पर्वकाल उत्सवकालः । देवा इति स्त्रीत्वम-
विवक्षितं बहुभ्यो निबन्धकारैर्वाख्यातत्वात्
आचाराच्च ॥ * ॥ अथ प्रतिष्ठितमूर्ती कदा-
चित् पूजाभावेन महाकपिलपञ्चरात्रम् ।
'एकाहपूजावृत्तौ कुर्याद्दिगुणमर्चनम् ।
त्रिरात्रे च महापूजा संप्रोक्षणमतः परम् ॥
मासाहर्हमंकाहपूजा यदि पिहन्त्यते ।
प्रतिष्ठेय्यते केचित् केचित् संप्रोक्षणक्रमः ॥'
संप्रोक्षणं ॐ देवस्य त्वेतादिना ।
'गवां रसेश्च संजाय्य दर्भतोयैर्विशोध्य च ।
प्रोक्षयेत् प्रोक्षणीतोयैर्मूलेनद्योत्तरं प्रतम् ॥
सपुष्पं सकुशं पाणिं न्यसेद्देवस्य भक्तके ।
पञ्चवारं जपिष्णुलद्योत्तरप्रतन्तरम् ॥
ततो मूलेन मूर्द्धादिपीठानां संक्षेपेदिति ।

प्रतिष्ठा

तद्व्याख्यानं लिपिग्राह्यं मन्त्रग्राह्यं चिन्त्यसेत् ॥
प्राज्ञप्रतिष्ठापनमेव प्राज्ञस्थापनमाचरेत् ।
पूजाश्च महतीं कुर्यात् स्वतन्त्रोक्ता यथाविधि ।
यागहोमादिषु प्रायः संक्षेपोऽयं विधिः स्मृतः ।
अथारम्भस्यार्थे तु बौधायनः । तासां द्रव्यवत्
ज्ञतश्रीचानां देवाद्यानां भूयः प्रतिष्ठापयेत् ।
तासामभ्यर्च्यस्पर्शानाम् । प्रकृतिद्रव्यस्य तावदादे-
र्येष्टेष्टश्रीचं कृत्वा पुनः प्रतिष्ठां कारयेदिति
रत्नाकरः । तदा पूज्यत्वमित्याहु रत्नाकरा-
दयः ॥ * ॥ आदित्यपुराणे ।
'खण्डिते स्फुटिते दग्धे भाजमानविवर्जिते ।
योगहीने पशुसृष्टे पतिते दुष्टभूमिषु ॥
अन्यमन्त्रार्चिते चैव पतितस्पर्शदूषिते ।
दशस्वेतेषु नो चक्रुः सन्निधानं देवैकसः ॥
इति सर्वगतो विष्णुः परिभाषाकार ह ॥'
उपचारद्रव्याणि सारदातिक्रमे ।
'पात्रं श्यामाकदूर्वाजविष्णुक्रान्ताभिरिष्यते ।
तदयुक्तजनमिति श्रेयः ।
'गन्धपुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्षपैः ।
सदूर्वाः सर्वदेवानामध्यमेतदुदीरितम् ॥
जातीयवङ्गककालैर्जलमाचमनीयकम् ।
आन्यं दक्षिमधून्मिश्रं मधुपर्कं निवेदयेत् ॥'
कात्यायनः ।
'मधुपर्कं दक्षिमधुघृतसर्वपसहितं कांक्ष्ये
कांक्ष्येन ।
गन्धचन्दनकर्पूरकालागुरुभिरौरितः । पुष्पाणि
देवदेयानि ।
'गुग्गुलुस्वगुरुशीरशंकरामधुचन्दनैः ।
धूपयंदाण्यसंमिश्रेणैर्चयेद्वक्ष्य देशिकः ।
तच्च तच्च जलं दद्यादुपचारान्तरान्तरे ।'
अथ वृद्धिहोमौ त्वनावश्यकौ यथाशक्ति इत्य-
भिधानात् ॥ * ॥ तथा चाक्षयधनानां यज्ञ-
मन्त्रेण विनापि पूजामाह विष्णुधर्मोत्तर-
प्रथमकाण्डम् ।
'पूजा कार्या बहिर्येद्यां अह्नया ऋगुनन्दन ।
न त्वत्पदक्षिणैर्धैर्यैर्जैर्दृष्ट कदाचन ॥
विष्णुं देविकायस्यं यथाश्रद्धमरन्दम ।
तपसा पूजयेन्नित्यं तस्मादक्षयधनो नरः ॥" * ॥
यदोकाहे देवप्रतिष्ठावास्तुयागयज्ञोत्सर्गास्तदा
तन्मेव वृद्धिर्भावं कुर्यात् । गणेशः क्रियमाणं
लितिवचनात् ॥ * ॥ तथा एकस्मिन्नपि अय्यौ
होमद्वयं विधेयम् । एकामावनेकहोमकरण-
पक्षे तन्मेव परिसम्पन्ननादिकमाह गोभिलः ।
गणेश्वेकं परिसम्पन्नमिधो वहिः प्रयुञ्ज-
माण्यभागाविति ॥ * ॥ पूजादिकम् प्रत्येकमेव ।
ब्रह्मपुराणे ।
देवानां प्रतिमा यच्च वृताभ्यङ्गचमा भवेत् ।
पदानि तस्ये देयानि अह्नया पञ्चविधतिः ॥
अद्योतरशतपल ज्ञाने देयश्च सर्वदा ।
नारसिंहे ।
यवगोधूमजैर्घृतैर्वृद्धैर्लोणैश्च वारिणा ।
पञ्चाह्यं देवदेवेशं वारुणं लोकमाग्रयात् ॥

प्रतिस

पादपीठान् यो दद्यात् विष्णुपञ्चनयनसू ।
उज्जाम्बुना च प्रसाद्य सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

इति प्रतिष्ठातन्त्रम् ॥ ७ ॥

प्रकारान्तरं गाढके १८ अध्याये मत्स्यपुराणे
च द्रष्टव्यम् ॥

प्रतिष्ठानं, स्त्री, (प्रतिष्ठित्यनेति । प्रति + स्था +
अधिकरणे क्त्वा ।) नगरविशेषः । विठोर
इति ख्यातः । तत्र पुष्करवा राजचक्रवर्ती
आसीत् । इति महाभारतम् ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १३ । १-२ ।

“सुद्युक्ते तु दिवं याति राज्यं चक्रे पुष्करवाः ।
सगुणश्च सुकृपश्च प्रजारज्जनतन्परः ॥
प्रतिष्ठावे पुरे रण्ये राज्यं सर्व्वनमस्कृतम् ।
चकार सर्व्वधर्मेशः प्रजारक्षकतन्परः ॥”
इदं हि गङ्गातीरस्थम् । यथा, हरिवंशे । २६ ।
४७—४८ ।

“एवं प्रभावो राजासीदैलस्तु पुरुषोत्तमः ।
देशे पुण्यतमे चैव महर्षिभिरभिदुते ।
राज्यं स कारयामास प्रयागे पृथिवीपतिः ।
उत्तरे जाङ्गवीतीरे प्रतिष्ठाने महायथाः ॥”
प्रतिष्ठितः, त्रि, (प्रतिष्ठा जातास्त्विति । तारका-
दिह्यात् इतच् ।) प्रतिष्ठायुक्तः । (यथा, देवी-
भागवते । ३ । ६ । ७३ ।

“सदुद्भूतस्त्वहङ्कारस्तीनाहं कारणं शिवा ।
अहङ्कारश्च मे कार्य्यं त्रिगुणोऽसौ प्रतिष्ठितः ॥”
गौरवान्वितः । यथा,—

“प्रतिष्ठितानां चाकीर्तिर्मरणादतिरिच्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ३४ अध्यायः ॥
निष्कर्मयोगः । संस्कृतः । इति प्रतिष्ठाशब्दार्थ-
दर्शनात् ॥

प्रतिसरः, पुं, (प्रतिसरतीति । प्रति + सृ + अच् ।)
मन्त्रभेदः । माल्यम् । कङ्कणम् । ब्रह्मशुद्धिः ।
चन्द्रपट्टम् । इति मेदिनी । २, २७६ ॥ प्रातः-
कालः । इति शुद्धमाणा ॥

प्रतिसरः, पुं स्त्री, (प्रतिसरतीति । प्रति + सृ +
अच् ।) मङ्गलम् । आरक्षम् । करकृजम् ।
नियोज्ये, त्रि । इति मेदिनी । २, २७६ ॥

प्रतिसर्गः, पुं, (प्रतिरूपः सर्गः ।) ब्रह्मणः कृष्ट-
नन्तरं देवादीनां कृष्टिः । स च पुराणपञ्च-
कक्ष्यान्तर्गतलक्षणविशेषः । यथा,—

कृष्टय ऊचुः ।

“आदिसर्गस्तथा कृत । कथितो विस्तरेण च ।
प्रतिसर्गश्च ये येषामधिपास्तान् वदस्व नः ॥

कृत उवाच ।

यदाभिविक्तः सकलाधिराज्ये
पृथुर्धरिचग्रामधिपो बभूव ।
तदौषधीनामधिपश्चकार
यज्ञव्रतानां तपसाश्च सोमम् ॥
नक्षत्रताराङ्गिणश्चतुर्मुख-
कृतावितानस्य च रक्तगर्भः ।
अपामधीशं वरुणं धनानां
राज्ञां प्रभुं वैश्ववज्रं तदत् ॥

प्रतिस

विष्णुं रवीश्यामधिपं वरुणा-
मधिपं लोकाधिपतिश्चकार ।
प्रजापतीनामधिपश्च दत्तं
चकार शक्रं मरुतामधीशम् ॥
दैव्याधिपानामप्य दानवानां
प्रजादमीशश्च यमं पितृनाम् ।
पिशाचरक्षः पशुभूतयक्ष-
वेतालराजस्त्वथ मूलपाणिम् ॥
प्राणेशश्चैलश्च पतिं गिरीशा-
मीशं ससुम्नं ससरित्तनानाम् ।
गन्धर्व्वविद्याधरकिन्नराणा-
मीशं पुनश्चिचरयश्चकार ।
नागाधिपं वासुकिमुग्रवीर्य्यं
सर्पाधिपं तक्षकमादिदेश्च ।
दिग्गवारगानामधिपश्चकार
गजेन्द्रमौरावतनामधिपम् ॥
सुपर्णमीशं पततामयान्-
राजानस्तु चैव अवसचकार ।
सिंहं च्छागां वृषभं गवाश्च
मूढं पुनः सर्व्ववनस्यानीनाम् ॥
पितृनामहः पूर्व्वमयाभ्यवि-
ष्टान् पुनः पूर्व्वदिग्गधिनाथान् ।
पूर्व्वेण दिक्पालमयाभ्यवि-
ष्टान् सुधर्म्याममरातिकेतुम् ॥
ततोऽधिपन्दितानस्यश्चकार
सर्व्वेश्वरं शङ्करपदाभिधानम् ।
सक्रेतुमन्तं दिग्धीशमीश-
श्चकार पञ्चाङ्गुवनाङ्गर्भः ॥
हिरण्यरोमाणस्तु दग्दिगीशं
प्रजापतिं मेरुसुतश्चकार ।
अद्यापि कुञ्जन्ति दिशामधीशाः
शब्दं वहन्तस्तु सुवीरभिरक्षाम् ॥
चतुर्भिरेभिः पृथुनामधीयो
वृषोऽभिविक्तः प्रथमं पृथिव्याम् ।
मन्वन्तरे चापि गते त एव
वैवस्वतश्चक्रुरिमं पृथिव्याम् ॥
गतेऽन्तरे चाप्यधुनामधीये
वैवस्वतास्त्रि च पुनः प्रवृत्ते ।
प्रजापतिः सोऽस्य चराचरस्य
बभूव सूर्यान्वयवंशचिह्नः ॥”

इति मानस्ये आधिपत्यसंज्ञनं मन्वन्तराधिपत्यं
नाम = अध्यायः ॥ ७ ॥ अपि च ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“वाराहोऽयं श्रुतः सर्गो वराहाधिष्ठितो यतः ।
प्रतिसर्गः कृतः सो वै देवादीर्यः कृतः पृथक् ॥
रुद्रो विराट् मनुर्देवो मरीच्याद्यास्तु मानसाः ।
यं यं सर्गं पृथक् चक्रुः प्रतिसर्गः स स कृतः ॥
विराट्सुतोऽष्टजर्हंशान् मनूयैर्विततं जगत् ।
मनुः सप्त मनून् कृष्टा चकार बहुशः प्रजाः ॥
प्रजाः सिद्धस्तुः स मनुर्द्यौंसौ स्थायम्भुवाङ्मयः ।
अहङ्कत् प्रथमं षड्वै मनून् षड्परान् सुतान् ॥
खारोचिवज्रोत्तमश्च तामसो देवतस्तथा ।

प्रतिस

चाक्षुषश्च महातेजा विवस्वान् परतस्तथा ॥
यक्षरक्षः पिशाचाश्च नागगन्धर्व्वकिन्नरान् ।
विद्याधराजश्चरसः सिद्धान् भूतगणान् बहुन् ॥
मेषान् सविद्यतो वृक्षान् लतागुल्मलहदिकान् ।
मनुष्यान् पशून् च कीटाश्च जलजान् स्थलजान्-
स्तथा ॥

एतादृशानि सर्व्वानि मनुः स्थायम्भुवः सुतेः ।
सहितः सङ्गजे सोऽस्य प्रतिसर्गः प्रकीर्तितः ॥
अन्ये षण्मनवो ये वै तेऽपि स्त्रिंस्त्रिंशदन्तरेऽन्तरे ।
प्रतिसर्गं स्वयं कृत्वा प्राप्नुवन्ति चराचरम् ॥
यश्च स्व संभृतं यज्ञान् यूपं प्राग्वंशमेव च ।
धर्माधर्मा गुणान् सर्व्वान् वराहः कृष्टवान्
पुरा ॥

सुतान् बहुन् ससुत्पाद्य दक्षो देवर्षिचक्रमान् ।
महर्षीन् सोमपादौ च बहुन् पिङ्गगणस्तथा ॥
कृष्टिं प्रवर्षयामास प्रतिसर्गोऽस्य स कृतः ।
अजायन्त सुखाद्विप्राः क्षत्रिया बाहुयुज्यतः ॥
जन्मोऽन्यथाः पदः मृदाश्चतुर्वेदाश्चतुर्मुखाः ।
ब्रह्मणः प्रतिसर्गोऽयं ब्राह्मः सर्गस्ततः कृतः ॥
मरीचेः कश्यपो जातः कश्यपात् सकलं जगत् ।
देवा देव्या दानवाश्च तस्य सर्गः प्रकीर्तितः ॥
अन्तेर्नेत्रादभूच्चन्द्रश्चन्द्रवंशस्ततोऽभवत् ।
तेन सर्व्वं जगद्भूतं सोमसर्गः प्रकीर्तितः ॥
अथर्वाङ्गिरसो कृत्वा पुत्राश्च बहुशोऽपरे ।
मन्त्रयन्त्रादयो ये वै ते सर्व्वेऽङ्गिरसः कृताः ॥
आण्यपास्याः पुलस्त्यस्य पुत्राश्चाग्रे च
राक्षसाः ।

प्रतिसर्गाः पुलस्त्यस्य बलवीर्य्यसमन्विताः ॥
काद्रवेया गजा अन्धाः प्रजा बहुतरास्तथा ।
सङ्गजे पुलहेनेव सर्गस्तस्य प्रकीर्तितः ॥
क्रतोः पुत्रा वालिखिल्लाः सर्व्वज्ञा भूरितेजसः ।
अष्टाश्रौतिसहस्राणि ज्वलद्वाङ्मरसन्निभाः ॥
प्रचेतसः सुताः सर्व्वे ये वै प्राचेतसाः कृताः ।
षड्श्रौतिसहस्राणि पावकोपमतेजसः ॥
सुकालिनो वशिष्ठस्य पुत्राश्चान्येऽप्य योगिनः ।
आरुन्धतेयाः पञ्चाशद्वंशस्तः सर्ग उच्यते
भृगोश्च भार्गवा जाता ये वै दैवपुरोधसः ।
कवयस्ते महाप्राज्ञास्तेषाम्प्रमखिनं जगत् ॥
नारदात्तारका जाता विमानानि तथैव च ।
प्रश्नोत्तरास्तथैवाग्रे वृथं गीतश्च कौतुकम् ॥
एते दत्तमरीच्याद्याः कृतदारान् बहुन् सुतान्
उत्पाद्योत्पाद्य पृथिवीं दिवश्च समपूरयन् ॥
तेषां सुतेभ्यश्च सुतास्तुतेभ्यः परे सुताः ।
ससुत्पन्नाः प्रवर्त्तन्ते येऽद्यापि सुवेनेषु वै ॥
विष्णोस्तु चक्षुषः सूर्य्यो मनसश्चक्रमाः कृतः ।
ओजाङ्गायुः ससुद्भूतो सुखाद्विरजायत ॥
प्रतिसर्गोऽयं विष्णोस्तथा चापि दिशो दक्ष ।
कृष्टार्थश्चक्रमाः पञ्चादजनेत्रादवातरन् ॥
भास्करः कश्यपाज्जातो भार्य्यास्य समर्चितः ।
रुद्राश्च बहवो जाता भूतग्रामाश्चतुर्भिषाः ॥
अवराहोऽङ्कुरपाश्च त्रवगोमायुगोसुखाः ।
कृष्टमाजोरवदनाः सिंहयात्रसुखाः परे ॥

नानाशृङ्खलधराः सर्वे नानाकृपा महाबलाः ।
 एव वः प्रतिसर्गोऽपि कथितो द्विजसत्तमाः ॥”
 इति कालिकापुराणे ०६ अध्यायः ॥
 प्रतिसर्गं, जि, (गतिगतं सर्वं वाममिति ।) प्रति-
 कूलम् । इति ञटाधरः ॥
 प्रतिसन्धानिकः, पुं, (प्रतिसन्धानं प्रयोजनमस्येति ।
 प्रतिसन्धान + ठक् ।) मागधः । स्तुतिपाठकः ।
 इति शृङ्खलावली ॥
 प्रतिसीरा, स्त्री, (प्रतिसिनीति प्रतिवध्नातीति ।
 प्रति + सि + “सुविचिभिर्ना दीर्घश्च ।” उणा०
 ० । ०५ । इति क्त्वं दीर्घश्च । ततश्चाप् ।)
 यवनिजा । अवधायकपटः । इत्यमरः ॥ २॥ १२० ॥
 प्रतिकर्ष्यः, पुं, (प्रतिकर्ष्यः कर्ष्य इति प्रादि-
 समासः ।) ककलासः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, सुश्रुते । कल्पस्थानेऽष्टमाध्याये ।
 “प्रतिकर्ष्यः पिङ्गभासो बहुवर्णो महाशिराः ॥”
 उपकर्म्यकमलकम् । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् ।
 ३७ । २ ।
 “प्रतिकर्ष्यानां माला
 दस्युभयातङ्कुरुपहन्ती ॥”)
 प्रतिकर्ष्यकः, पुं, (प्रतिकर्ष्य + स्वार्थे कन् ।) कक-
 लासः । (यथा, उत्तररामचरिते द्वितीयेऽङ्के ।
 “सीमानः प्रदरोदरेषु विनसत्स्वल्पात्मसो
 या स्वयं
 दृष्टव्यः प्रतिकर्ष्यकैरजगरस्वेदप्रवः पीयते ॥”
 तद्दृष्टव्यं चिकित्सा सुश्रुते कल्पस्थाने =
 अध्याये उक्ता । यथा,—
 “प्रतिकर्ष्यकदृष्टानां सर्पदृष्टवदाचरेत् ॥”)
 उपकर्म्यकमलकम् । इति विश्वः ॥ (अस्य शुभा
 शुभनक्षत्रम् । यथा, दृष्टव्यं हितायाम् ॥ ३७ । १-३ ।
 “प्रतिकर्ष्यकः प्रशस्तो
 द्विसप्तदशतुल्यसंभ्रमः क्षिप्रः ।
 वैदूर्यनिभः स्वच्छः
 मुक्तश्च चैमसौभिचः ॥
 रौतो वार्धं जनय-
 त्वाशोकस्त्वप्यश्लक्ष्मीपाय ।
 प्रतिकर्ष्याणां माला
 दस्युभयातङ्कुरुपहन्ती ॥
 द्विसप्ततः प्रतिकर्ष्यो
 जलदुग्धदक्षिणे स्थितोऽनिलजन्तु ।
 उभयस्याः सलिलमर्थं
 वृषतपरि निहन्त्यधो जनहा ॥”)
 प्रतिकृष्टः, जि, (प्रति + कृष्ट् + कर्मणि क्तः ।)
 प्रेषितः । प्रख्याप्तातः । इति मेदिनी । टे, ६५ ॥
 दत्तः । इति धरणिः ॥
 प्रतिसोमा, स्त्री, (प्रतिकृष्टः सोमः सोमवल्ली
 यस्याः ।) महिषवल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रतिसर्गा, स्त्री, (प्रति + सर्ग + भावे अङ् ।)
 प्रतिकक्षा । सर्गा । इति शृङ्खलावली ॥
 प्रतिहतः, जि, (प्रतिहत्यते स्त्रीति । प्रति + हन् +
 क्तः ।) हिटः । प्रतिस्त्रलितः । रुद्धः । इति ।
 मेदिनी । ते, २०५ ॥ निराशः । यथा,—

“मनोहतः प्रतिहतः प्रतिबद्धो हतश्च सः ॥”
 इति सुभाषितामरकोषे पाठः । ३ । १ । ४९ ॥
 प्रतिहस्तकः, पुं, (प्रतिकृष्टः हस्तोऽवलम्बनकूपो
 यस्य । कम् ।) प्रतिनिधिः । यथा,—
 “आश्रितानां भृतौ स्वामिसेवायां धर्मसेवने ।
 पुत्रस्थोत्पादने चैव न सति प्रतिहस्तकाः ॥”
 इति हितोपदेशे नीतिशास्त्रे सुहृद्भेदो नाम
 द्वितीयकथासंग्रहः परिच्छेदः ॥
 प्रतिहारः, पुं, (प्रतिविषयं प्रत्येकं वा हरति
 स्वामिसमीपमानयतीति । प्रति + हृ + अण् ।)
 हारपालः । (यथा, देवीभागवते ॥ १ । १७ । ३० ।
 “ज्ञातो हि प्रतिहारेण ज्ञानी कश्चिद् द्वितीयो-
 त्तमः ॥”
 प्रति + हृ + आधारे णच् ।) हारः । इति
 शृङ्खलावली ॥ (यथा, रघौ । ६ । २० ।
 “ततो वृषाणां श्रुतवृत्तवशा
 पुंस्तुप्रगल्भा प्रतिहाररक्षी ।
 प्राक्सन्निकर्षे मगधेश्वरस्य
 नीत्वा कुमारोमवदन् सुगन्दा ॥”
 प्रतिकृष्टं हरतीति । हृ + अण् ।) माया-
 कारः । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । १० । ११ ॥
 (परमेष्ठिनः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे ॥ १ । १३७ ।
 “परमेष्ठो ततस्तस्मात् प्रतिहारस्तद्वन्धवः ॥”)
 प्रतिहारकः, पुं, (प्रतिकृष्टं हरतीति । हृ +
 णच् ।) मायाकारः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 २ । १० । ११ ॥
 प्रतिहासः, पुं, (प्रतिकृष्टो हासो यस्य ।) कर-
 वीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ हासकम्पति
 हास्यश्च ॥
 प्रतीकः, पुं, (प्रतीयेते प्रतीति वा इति । प्रति +
 इ + अलोकादयश्चेति ईकन्प्रत्ययेन साधुः ।)
 एकदेशः । अङ्गम् । (यथा, ऋग्वेदे । ७ ।
 ३६ । १ ।
 “वि सानुना पृथिवी सस्र उर्वो पृथु प्रतीक
 मध्ये अग्निः ॥”
 “तथाग्निः पृथु विस्तीर्णं प्रतीकं पृथिव्या अव-
 यवम् ॥” इति तद्वाक्ये साधनः ।) खाङ्गवान-
 निधयो यथा, कौर्मे १५ अध्याये ।
 “न खाङ्गनखवाद्यं वै कुर्वाणाङ्गलिना पिबेत् ॥”
 अपि च, लक्ष्मीचरिते ।
 “खाङ्गे पीठे च वाद्यं हरति प्रणपतेः केशव-
 स्थापि लक्ष्मीम् ॥”
 प्रतिकूले, जि । इत्यमरः ॥ १ । ६ । ७० ॥ विजोमः ।
 इति मेदिनी । के, ११२ ॥
 प्रतीकारः, पुं, (प्रतिकारणमिति । प्रति + कृ +
 णच् । उपसर्गस्येति पक्षे दीर्घः ।) कृतापकारस्य
 प्रत्यपकारः । तत्पण्यायः । वैरशुद्धिः २ वैर-
 नियातनम् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ११० ॥
 (यथा, देवीभागवते । ३ । २५ । ३ ।
 “दुर्गया तौ हतौ संख्ये नापराधो ममात्र वै ।
 अवश्यम्भाविभावेषु प्रतीकारो न विद्यत ॥”)
 चिकित्सा । इति शृङ्खलावली ॥

प्रतीकाशः, पुं, (प्रतीकाशते इति । प्रति + काश्
 + णच् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) उपमा ।
 इत्यमरः ॥ २ । १० । १८ ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १५४ । १२ ।
 “अद्य त्वां भगिनी रक्षः क्षणमात्रं मयासक्तः ।
 ब्रह्मद्विप्रतीकारं विंशतिव महाद्विपम् ॥”)
 प्रतीचा, स्त्री, (प्रति + ईच् + अङ् ।) प्रती-
 क्षणम् । अपेक्षा । प्रतिपूर्वैश्चधातोर्भावे अ-
 न्ययेन निष्पन्नः । (यथा महाभारते ॥ ८० । ५२ ।
 “मित्रप्रतीक्षया शत्रु धार्तराष्ट्रस्य चोभयोः ।
 अपवादतितिक्षाभिस्त्रिभिरनैर्है जीवसि ॥”)
 प्रतीक्ष्यः, जि, (प्रतीक्ष्यते इति । प्रति + ईच् +
 ण्यत् ।) पूज्यः । इत्यमरः । ३ । १ । ५ ॥ (यथा,
 रघौ । ५ । १४ ।
 “भक्तिं प्रतीक्ष्येत्तु कुलोचिता ते
 पूर्वान् महाभाग । तयातिशये ।
 यतीतकालस्त्वहमभ्युषितः
 त्वामर्षिभावादिति मे विवादः ॥”)
 प्रतीक्षणीयः ॥ (यथा, माघे । २ । १०८ ।
 “प्रतीक्ष्यं तत्प्रतीक्षायै प्रतिव्यसे प्रतिश्रुतम् ॥”)
 प्रतीची, स्त्री, (प्रतिदिनान्नं प्रतिदिनान्ने इत्यर्थः
 अस्मिन् ख्यंमिति । अच् गतिपूजनयोः +
 “ऋत्विग्दधृक् ऋग्दिगुष्णिगश्चुणित्कुष्ठाश्च ।”
 ३ । २ । ५६ । इति क्तिन् अन्त्योपो दीर्घश्च ।
 “उगितश्च ॥” ४ । १ । ६ । इति डीप् ।) पश्चिम-
 दिक् । इत्यमरः । १ । १ । ११ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ४ । ४१ । १८ ।
 “येनासौ यजयत् क्षत्र्यां प्रतीचीं दिशमाहवे ।
 कलापो ह्येव तस्यासीन्माद्रीपुत्रस्य धीमनः ॥”
 जि, पश्चिमाभिमुखी । यथा, ऋग्वेदे ॥ १ । ६१ । ६ ।
 “विश्वानि देवी भुवनाभिचक्ष्वा
 प्रतीची चक्षुरविव्या वि भाति ।
 विश्वं जीवं चरसं बोधयन्ती
 विश्वस्य वाचमविदन् मनयोः ॥”
 “भुवना भुवनानि भूतजातात्मभिश्चक्ष्वाभि-
 प्रकाश प्रकाशवन्ति क्षत्वात्मनरं प्रतीची प्रबु-
 द्मुखी वर्ता ।” इति तद्वाक्ये साधनः ॥ प्रति-
 निवृत्तमुखी । यथा, ऋग्वेदे । १ । १२४ । ७ ।
 “अभातेव पुंस एत प्रतीची गन्तारुगिव सनये
 धनानाम् ॥”
 “अभातेव आह्वरहितेव पुंसः पित्रादीन् प्रतीची
 स्वकीयस्थानात् प्रतिनिवृत्तमुखी ।” इति तद्-
 भाष्ये साधनः ॥)
 प्रतीचीनं, जि, (प्रतीचि भवम् । प्रत्यच् +
 “विभावाचैरदिक् क्षियाम् ॥” ५ । ४ । ८ । इति
 खः । अन्त्योपो दीर्घश्च ।) प्रत्यक् । प्रतीक्षा
 भवः । इति हेमचन्द्रः । २ । ८२ ॥ (पराद-
 मुखम् । यथा, ऋग्वेदे । ३ । ५५ । ८ ।
 “मूरस्थेव शुध्यतो अन्तमस्य प्रतीचीनं दृष्टे
 विश्वमायत् ॥”
 “विश्वं भूतजानं प्रतीचीनं परादमुखं दृष्टे ॥”
 इति तद्वाक्ये साधनः ॥)

प्रतीपः, जि प्रतीप्या भवः । प्रतीप्योऽश्वत्थवाचं-
च्छाप्रत्ययनिष्पन्नः । पश्चिमदिग्जातः । (यथा,
महाभारते । २ । ३२ । १२ ।

“रामतान् हारद्वयं प्रतीप्याचैव ये वृषाः ।
तान् सर्वान् खवये चक्रे शासनादेव पाण्डवः ॥”
प्रतीपः, जि, (प्रतीप्यते स्म प्रत्येकमगाद्वेति । प्रति
+ इप् + कर्मणि कर्त्तरि वा क्तः ।) ख्यातः ।
इत्यमरः । ३ । १ । ६ । (यथा, रामायणे ।
२ । ८ । १० ।

“प्राप्तां वसुमतीं प्रीतिं प्रतीतां हतविद्विषम् ।
उपस्थास्य वि कौशल्या दास्यीवत्तं कृत-
ञ्जलिः ॥”
वादरः । ज्ञानः । हृष्टः । इति मेदिनी । ते,
१०५ । (पुं विच्छेदेवानामन्यतमः । यथा, महा-
भारते । १३ । ६१ । ३२ ।

“अनुकर्त्ता प्रतीतश्च प्रदाताप्राप्तुमांस्तथा ॥”
प्रतीतः, स्त्री, (प्रति + इप् + भावे क्तिन् ।)
ज्ञानम् । इति जटाधरः । (यथा, भाषापरि-
च्छेदे । ११४ ।

“अन्योन्याभावतो नास्य चरितार्थत्वमुच्यते ।
अस्मात् पृथगिदं नेति प्रतीतिश्चेति विनच्छा ॥”
ख्यातिः । आदरः । हर्षः । इति प्रतीतशब्दाय-
दर्शनात् ॥

प्रतीपं, जि, (प्रतिज्जला आपो यस्मिन् । “नक्-
पूरभूः प्रथमानन्दे ।” ५ । ४ । ७४ । इति
अप्रत्ययः । “इत्यन्तरपसर्गोऽप्येव इत् ॥” ६ । ३ ।
६३ । इति इत् ।) प्रतिज्जलम् । इति हेम-
चन्द्रः । ६ । १०१ । (यथा, भागवते । ३ । १ । १४ ।

“क एनमनोपकुहाव जिह्वं
दास्याः सुतं यद्वलिनैव पुरुः ।
तस्मिन् प्रतीपः परलब्ध आसी
निर्मास्यतामाशु पुराणैस्वानः ॥”

स्त्री, अर्थान्तरारम्भः । तस्य लक्षणादिव
वाहित्यदर्पणे १० परिच्छेदे उक्तम् । यथा,—
“प्रचिह्नस्योपमानस्योपमेयत्वप्रकल्पनम् ।
निष्कलत्वाभिधानं वा प्रतीपमिति कथ्यते ॥

क्रमेण उदाहरणं यथा,—
यत्तन्नेत्रसमानकान्तिलिखे मयं तदिन्द्रीवरं
मेघेऽन्तरितं प्रिये ! तव सुखच्छायायुकारी
शशी ।

येऽपि त्वद्गमनानुकूलगतयस्ते राजहंसा गता-
स्तत्ताडयन् विनोदमात्रमपि मे देवेन न चक्षते ।
तद्वत् यदि सुकृता शशिकथा वा हेम वा
चेदुत्ति-
स्तचक्षुर्यदि हारितं कुवलयैस्तु चेत् स्मितं का
सुधा ।

धिक्षन्दर्पधुर्भुवौ यदि च ते किं वा बहु जूम्भे
यत्तत् पुनस्तवस्तुविमुखः सर्गक्रमो वेधवः ।
अत्र वक्तादिभिरेव चन्द्रादीनां शोभातिवह-
नान् तेषां निष्कलत्वम् ।

उक्ता चाद्यन्तुत्कर्त्तव्यमनुत्कर्त्तव्यं वस्तुवः ।
कल्पितेऽप्युपमानत्वे प्रतीपं केचिदुच्यते ।

यथा,—

अहमेव गुरुः सुदारव्याना-
मिति ज्ञानाह्वन । तान् । मास्य इष्यः ।
ननु सन्नि भवाद्विज्ञानि भूयो
सुवनेऽस्मिन् वचनानि दुर्जनानाम् ॥
अत्र प्रथमपादे उत्कर्षातिशय उक्तः । तदनुक्तौ
तु नायमलङ्कारः ॥”

प्रतीपः, पुं, चक्रवर्त्तीय नृपराजपुत्रः । शान्तनु-
राजपिता च । इति पुराणं शब्दरत्नावली च ॥
(यथा, महाभारते । १ । ६७ । २० ।

“प्रतीपः शान्तनुं पुत्रं यौवनस्य ततोऽभ्यधात् ॥”
एतस्य विवरणं तत्रैवाध्याये विस्तरशो द्रष्टव्यम् ॥
प्रतीपदर्शनी, स्त्री, (प्रतीपं प्रतिज्जलं वामं वा
पश्यतीति । इप् + णिनिः । डीप् ।) स्त्रीमा-
त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । २ ॥

प्रतीरं, स्त्री, (प्रतीरयति जनगतिकर्म्मसमाप्तिं
नयतीति । प्र + तीर कर्म्मसमाप्तौ + कः ।)
तटम् । इत्यमरः । १ । १० । ७ ॥

प्रतीवापः, पुं, (प्रत्युद्यते प्रसिद्यते अथवा निवि-
ध्यतेऽस्मिन्निति । प्रति + वप् निवेकादौ + वच् ।)
गणितस्य खण्डिदेव्यान्तरिकावच्युत्थनम् । इति
स्त्रीमात्रम् । न्यसनम् । निःक्षेपकमिति यावत् ।
इति सुभूतिः । उपदवः । इति सुकटः ॥

“आवापस्तु प्रतीवापो भारोरीतिरुपदवः ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥

इत्यातचनशब्दटीकायां भरतः । पानीयौघ-
विशेषः । यथा,—

“उक्तादि प्रतीवापं पिबेत् संश्रमनाय वै ॥”
इति विद्वधिशिक्षायां चक्रपाणिदत्तः ॥
(यथा च सुश्रुते स्त्रजस्थाने । ४३ अध्याये ।
“मदनफलमज्जकार्यं वा पिप्यन्त्यादि प्रतीवापं
तच्छूयं वा निष्कल्पिका कषाययोरन्यतरं सन्-
पेयं कषयवाधिहरम् ॥”)

प्रतीवेशः, पुं, (प्रतिविश्यते इति । प्रति + विष् +
वच् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) प्रतिवेशः । इति
शब्दरत्नावली ॥

प्रतीवेशी, [नृ] स्त्री, (प्रतीवेशोऽस्यास्तीति ।
प्रतिवेश + “अत इतिठनौ ।” ५ । २ । ११५ ।
इति इनिः ।) प्रतिवेशी । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रतीहारः, पुं, (प्रतिह्रियते अचेति । प्रति + हृ +
वच् । उपसर्गस्य दीर्घः ।) हारः । (प्रतिहर-
त्वेनेति । करणे वच् ।) हारपालः । इत्य-
मरः । २ । ८ । ६ ॥ तस्य लक्ष्यम् । यथा,—
“इक्षिताकारतत्त्वज्ञो नलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादी सदा हसः प्रतीहारः स उच्यते ॥”
इति चायकवचनचन्द्रः ॥

अपि च । मात्स्ये १८६ अध्यायः ।
“प्रायः सुकृपो हसच्च प्रियवादी न चोद्धतः ।
चित्तयाह्वय सर्वेषां प्रतीहारो विधीयते ॥”
सन्निविशेषः । यथा, हारावली ।
“मयाख्योपकृतं पूर्वमयचोपकरिष्यति ।
इति यः क्रियते सन्निः प्रतीहारः स उच्यते ॥”

प्रतीहारी, [नृ] जि, (प्रतिहरति स्नामिसमीपे
सर्वविषयमिति । प्रति + हृ + णिनिः । उप-
सर्गस्य दीर्घः । यद्वा, प्रतीहारी रक्षणीयत्वेना-
स्यास्तीति । इनिः ।) हारी । हारार्थकप्रती-
हारशब्दादख्यर्थे इदमप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रतीहारी, स्त्री, (प्रतीहारोऽस्या अस्तीति ।
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दाः स्त्रियता । इति
मेदिनी । दे, २०० ॥

प्रतीहासः, पुं, (प्रतिहृष्यो हासोऽस्य । उपसर्गस्य
दीर्घः ।) करवीरः । इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥

प्रतुदः, पुं, (प्रतुदतीति । प्र + तुद् + कः ।)
यद्वादिः । आदिना छेनः । कङ्कः । काकः ।
द्रोणकाकः । उलूकः । मयूरः । इति राज-
निघण्टुः ॥ अस्वर्माचगुणाः ।

“लावाद्या विष्करो वर्गः प्रतुदा जाङ्गला नृगाः ।
लघवः शीतमधुराः कषायाश्च हिता वृक्षाम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(यथा च चरके स्त्रजस्थाने सप्तविंश्याध्याये ।
“शतपथो भङ्गराजः कोयली जीवलीवकः ।
कैरातः कोकिलोऽथुहो गोपापवः प्रियात्मजः ॥

जङ्गा जङ्गावको वध्वर्द्धहा चिह्निमानकः ।
जटो दुह्रुभिवाक्कावलीहृष्टकुलिङ्गकाः ॥
कपोतयुक्तशारङ्गचिरिटीकजुयटिकाः ।

शारिकाकलविङ्कच चटकोऽङ्गारचूचकः ॥
पारावतः पाण्डविक इत्युक्ताः प्रतुदा हिजाः ॥”
यथा च सुश्रुते स्त्रजस्थाने ४६ अध्याये ।

“कपोतपारावतभङ्गराजपरभटकोयटिककुलिङ्ग-
यहकुलिङ्गगोष्ठीकचिह्निमानकघटपक्षकमा-
लनिन्दकमेदाशिशुकसारिकावलगुजोगिरिशाल-
जालदूषकसुयहोखङ्गरीटकहारीतदातूहप्रभ-
तयः प्रतुदाः ॥”

प्रतोदः, पुं, (प्रतुद्यतेऽनेनेति । प्र + तुद् +
करणे वच् ।) अन्वादिताङ्गदण्डः । चातुक्
इति भावा । तत्पण्यायः । प्राजनम् २ प्रवयकम् ३
तोत्रम् ४ तोदनम् ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
महाभारते । २ । ५४ । ८ ।

“प्रकाशयेद्दिशः सर्वाः प्रतोदेनेव कारयिः ।
प्रब्रमिष्यन्त्यं दीर्घां निष्ठुभैरतर्धम् ॥”

प्रतोली, स्त्री, (प्रतुल्यते परिमोयते इति । प्र +
तुल् परिमाये + वच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
रथ्या । इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ (यथा, रामा-
यणे । २ । ८० । १८ ।

“बहुपांशुचयाच्चापि परिखापरिवारिताः ।
तज्जेनोनप्रतिमाः प्रतोलीवरशोभिताः ॥”
अभ्यन्तरमार्गः । नाह इति ख्याते । कुली इति
च ख्याते । हृष्टादिमध्यनिमित्ते पथीति वाङ्म ।
दुर्गनगरद्वारे इति केचित् । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

प्रसं, जि, (प्रदीयते कृति । प्र + दा + क्तः ।
“अथ उपसर्गात् तः ।” ७ । ४ । ४७ । इति
तादेशः ।) इतम् । इति सुगवोधकाक-
रयम् ॥

प्रत्यय

प्रत्ययः, जि, (प्र + “नञ् पुराणि प्राप्” इति चकारात् कप् ।) पुरातनः । इत्यमरः । १ । १ । ७७ । (यथा, भागवते । ५ । १० । ५ । “प्रत्यय विष्णो रूपं यत् सत्त्वस्थैरस्य ब्रह्मणः । अमृतस्य च त्वत्त्वोऽयं सर्वमात्मानमीमहि ॥”) प्रत्यक् [च्] जि, (प्रत्यक्षतीति । प्रति + अनच् + क्तिन् ।) पश्चिमदिक् । पश्चिमदेशः । (यथा, मनुः । २ । २९ । “हिमवद्विन्ध्ययोर्मध्यं यत् प्राग्निशृङ्गादपि । प्रत्यगेव प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ॥”) पश्चिमकालः । इति मेदिनी । चै, १६ । (य, प्रतीचां दिशि प्रतीक्षा दिशः प्रतीची दिवा एवं देशे काले च । “दिक्शब्देभ्यः सप्तमी-पञ्चमीप्रथमाभ्यो दिक्देशकालेभ्यस्तानिः” ५ । १ । २७ । इति अस्तातिः । “अष्टौर्लुक्” ५ । १ । १० । इति अस्तातिर्लुक् । “लुक् तद्धितलुक्” १ । २ । ४६ । इति लुक् । दिक्-देशकाले । इति मेदिनी । चै, १६ । प्रति-लोमम् । यथा, भागवते । ४ । २२ । १७ । “यः क्षेत्रवित्तप्रतया हृदि विव्यगाविः प्रत्यक् चकालि भगवत्कर्मवेहि सोऽस्मि ॥” प्रतिज्ञानम् । यथा, महाभारते । ५ । ८४ । ६ । “प्रत्यङ्गुर्मेघानन्दः प्रादुस्तुः सिन्धुसतमाः । विपरीता दिशः सर्वं न प्राज्ञायत किञ्चन ॥”) प्रत्यक्पर्णो, स्त्री, (प्रत्यक्षि पर्णानि अस्याः । पाककर्णेति ङीष् ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २ । ४ । ८६ । (अस्याः पर्ण्यायो यथा, भाव-प्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे । “रक्तोऽभ्यो वशिरो वृत्तफलो धामार्गवोऽपि च । प्रत्यक्पर्णो केशपर्णो कथिता कपिपण्णो ॥”) द्रवन्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्ण्यायो यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे । “द्रवन्ती सावरी चित्रा प्रत्यक्पर्णकंपश्यं । चित्रोपचित्राभ्योऽधो प्रत्यक्पर्ण्याखुकार्यं ॥”) प्रत्यक्पुष्पी, स्त्री, (प्रत्यक्षि पुष्पायस्याः । पाक-कर्णेति ङीष् ।) अपामार्गः । इत्यमरः । २ । ८ । ८८ । (यथा, सुश्रुते । १ । ४३ । “प्रत्यक्पुष्पीसदापुष्पीनिम्बकायाश्चामन्यतमेना-लोच मधुसैन्धवयुक्ता माता पायथित्वा वामयेत् ॥” पर्ण्यायान्तरमस्याः । यथा,— “अलमङ्गल्यपामार्गः प्रत्यक्पुष्पी भयूरकः । चारमध्यक्षधोघटा शिखरोऽखरमङ्गरो ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।) प्रत्यक्शेखी, स्त्री, (प्रतीची शेखी यस्याः । समा-खान्तविधेरित्यत्वात् न कप् ।) इतीदृशः । अधिकपर्णो । इत्यमरः । १ । ४ । ८८ । (अस्याः पर्ण्यायो यथा,— “प्रत्यक्शेखी द्रवन्ती च पुनःप्रयत्नाखुपर्णिका । वृषपर्ण्याखुपर्णो च चक्षिका काञ्जिपर्णिका ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।) प्रत्यक्षं, जि, (प्रतिगतमस्मि इत्थं यच्च । समासे अच् । यद्वा, प्रत्यक्षमस्यस्येति । अर्थ आदि-

प्रत्यय

त्वात् अच् ।) इन्द्रियस्याहम् । तत्पर्यायः । ऐन्द्रियकम् २ । इत्यमरः । १ । १ । ७६ । (यथा, नक्षत्रवर्ते । २ । १ । ५२ । “यत्पादपद्मनखरहटये चात्ममुहये । न च दृष्टं संप्रति प्रत्यक्षस्यापि का कथा ॥”) अनुभवविशेषः । तत् वङ्विधम् । ब्राह्मणम् १ । रावनम् २ । आचयम् ३ । चाक्षुषम् ४ । आश-नम् ५ । मानसम् ६ । निम्निकल्पकसविकल्पक-भेदेन प्रत्येकं द्विविधम् । निम्निकल्पकानु अती-न्द्रियम् । सविकल्पकं मनोयाहम् । वङ्विध-प्रत्यक्षे आश्रयस्य महत्त्वं कारणम् । इत्थं कारणम् । विषयेषु सङ्ग इन्द्रियसन्निकर्षः । अस्या आपारः । यथा, भाषापरिच्छेदे । “ब्राह्मणादिप्रभेदेन प्रत्यक्षं वङ्विधं मतम् । ब्राह्मण गोचरो गन्धो गन्धत्वादिरपि स्मृतः । तथा रसो रसज्ञायास्तथा शब्दोऽपि च श्रुतः ॥ उद्भूतरूपं नयनस्य गोचरो द्रव्याणि तद्वति पृथक्त्वस्यो । विभागसंयोगपरापरत्व-क्षेत्रद्वयत्वं परिमाणयुक्तम् ॥ क्रियां जातिं योग्यवृत्तिं समवायश्च तादृशम् । यज्ञाति चक्षुःसम्बन्धादाजोकोद्भूतरूपयोः ॥ उद्भूतशरीरवद्द्रव्यं गोचरः सोऽपि च त्वचः । रूपान्तरचक्षुषो योर्मां रूपमन्वापि कारणम् ॥ द्रव्याद्यक्षे त्वचो योगो मनसा ज्ञानकारणम् । मनोयाहं सुखं दुःखमिच्छा द्वयोर्मतिः क्षतिः ॥ ज्ञानं यन्निम्निकल्पाय तदतीन्द्रियमिच्छते । महत्त्वं वङ्विधे हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥ विषयेन्द्रियसम्बन्धो आपारः सोऽपि वङ्विधः ॥ (यथा, विष्णोदत्तरङ्गिण्याम् । “देवानर्चय सच्चय प्रतिदिनं पुण्यानि जन्मा-न्तरं भोगाय प्रयतो महाक्रतुविधौ खर्गाय हिंसां कुरु । इत्थं वञ्चकवञ्चनोत्पथगता बुद्धिस्तदं या-चिरा-दप्रत्यक्षपदार्थसार्थरहितं पञ्चानमारोहत् ॥” य, अक्षि अक्षि प्रतीति वीक्षायां यथायथेन समासः । अस्त्योराभितुखमिच्छते । “लक्षणे-नाभिप्रती आभितुखे” २ । १ । १४ । इत्य-ख्ययीभावः । “अख्ययीभावे शरत्प्रभृतिभ्यः” ५ । ४ । १०७ । इत्यत्र “प्रतिपरसमुभ्यो-ऽस्त्यः” इति टच् । इन्द्रियलक्षणम् । अप-रोक्षम् । यथा, मनुः । ६ । ५२ । “फलत्वमभिसन्धाय ज्ञेयिणां बीजिगन्तया । प्रत्यक्षं ज्ञेयिणामर्थो बीजाद्योनिर्गरीयसी ॥”) प्रत्यक्षदर्शनं, जि, (प्रत्यक्षं पश्यतीति । प्रत्यक्ष + दृश् + क्तः । प्रत्यक्षं दर्शनं यस्येति वा ।) साक्षी । इति शब्दमाणा । (स्त्री, प्रत्यक्षं दर्श-नम् । यथा, महाभारते । १ । ५७ । १६ । “प्रत्यक्षदर्शनं यज्ञे गतिचातुतमी शुभम् । नैवधाय ददौ शक्रः प्रीयमाणः शचीपतिः ॥”) प्रत्यक्षवादी, [न्] पुं, (प्रत्यक्षमेव प्रमाणत्वेन वदतीति । वद् + क्षिणिः ।) बौद्धः । नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति तन्मतम् ॥ (प्रत्यक्षं वदति यक्षश्च जि ।) प्रत्यक्षी, [न्] जि, (प्रत्यक्षमस्यस्येति । प्रत्यक्ष + इनिः ।) यक्षदृष्टार्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रत्यगाद्यापतिः, पुं, (प्रत्यगाद्यायाः पश्चिमस्या दिशः अधिपतिः ।) वरुणः । इति हज्जायुधः ॥ प्रत्ययः, जि, (प्रतिगतमर्थं श्रेष्ठं प्रथमदर्शनं वास्येति ।) नूतनः । इत्यमरः । १ । १ । ७७ । (यथा महाभारते । ८ । १८ । १८ । “दाचीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतं तथा । प्रत्ययवयसो ह्यर्वा यो मे ब्रूयाद्वनञ्जयम् ॥”) श्रोतः । इति जटाधरः । (पुं, उपरिचरस्य वयोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते । ६ । २२ । ६ । “वसुस्तस्योपरिचरो दृढद्रव्यसुखास्ततः । कुशाब्जमत्स्यप्रत्ययाश्चेदिपाद्याश्चेदिपाः ॥”) प्रत्ययधः, पुं, (प्रतीची रथ इव ।) अहिच्छ-देशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६ ॥ प्रत्यङ्, [च्] जि, (प्रत्यक्षतीति । प्रति + अनच् + क्तिन् ।) पश्चिमदिक् । पश्चिमदेशः । पश्चिम-कालः । प्रतिपूर्णाक्षधातोः कर्त्तरि विचप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति आकारणम् । (यथा, शतपथ-ब्राह्मणे । १२ । ८ । २ । १५ । “अतवः सर्वं पराशः सर्वं प्रत्यक्षः ॥” प्रतिगतः । अभितुखः । यथा, अर्धवेदे । १ । ५ । ५ । “प्रत्यङ्देवानां विश्वः प्रत्यङ्दुर्देवि मातुषान् । प्रत्यङ् विश्वं खर्दं ॥” “हे खर्दं त्वं देवानां विश्वो मरुत्तमकान् देवान् । मरुतो वे देवानां विश्व इति श्रुत्व-न्मरात् । तान् मरुत्संज्ञकान् देवान् प्रत्यङ्दु-र्देवि । तान् प्रतिगच्छतुदयं प्राप्नोषि । तत्रा-मभितुखं यथा भवति तथत्वर्थः । तथा मातु-षान् मनुष्यान् प्रत्यङ्दुर्देवि । तेषु यथास-दभितुखमेव खर्दं उदतीति मन्वन्त । तथा विश्वं यामं खः खर्दोऽयं द्रष्टुं प्रत्यङ्दु-र्देवि । यथा खर्दोऽयं वासिषो जनाः सर्वेऽपि खखाभितुखेन खर्दं पश्यन्तीति ।” इति तद्वाक्ये वायनः ॥ अन्तर्यामी । इति श्रीधर-स्वामी । यथा, भागवते । ६ । ६ । २० । “प्रत्यक्षमादिपुरुषसुपतस्युः समाहिताः ॥”) प्रत्यङ्गं, स्त्री, (प्रतिगतमङ्गमिति ।) अवयव-विशेषः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् । “प्रत्यङ्गं कर्णनासाक्षिणिङ्गाङ्गानि करादिकम् ॥” (यथा, रामायणे । २ । ७४ । १४ । “अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते । तस्मात् प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥” “अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदर-पृष्ठनाभिललाटनासाक्षिचक्षुःकक्षिणीवा इत्येता एकेकाः । कर्णनेत्रनासाध्वाङ्गनासाङ्गकक्षिण-वृषपार्श्वस्निग्धानाङ्गनाङ्गवृषप्रभृतयो हे हे विश्वसि-

प्रत्यङ्ग

प्रत्यक्षवादी, [न्] पुं, (प्रत्यक्षमेव प्रमाणत्वेन वदतीति । वद् + क्षिणिः ।) बौद्धः । नाप्रत्यक्षं प्रमाणमिति तन्मतम् ॥ (प्रत्यक्षं वदति यक्षश्च जि ।) प्रत्यक्षी, [न्] जि, (प्रत्यक्षमस्यस्येति । प्रत्यक्ष + इनिः ।) यक्षदृष्टार्थः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रत्यगाद्यापतिः, पुं, (प्रत्यगाद्यायाः पश्चिमस्या दिशः अधिपतिः ।) वरुणः । इति हज्जायुधः ॥ प्रत्ययः, जि, (प्रतिगतमर्थं श्रेष्ठं प्रथमदर्शनं वास्येति ।) नूतनः । इत्यमरः । १ । १ । ७७ । (यथा महाभारते । ८ । १८ । १८ । “दाचीनां निष्ककण्ठीनां मागधीनां शतं तथा । प्रत्ययवयसो ह्यर्वा यो मे ब्रूयाद्वनञ्जयम् ॥”) श्रोतः । इति जटाधरः । (पुं, उपरिचरस्य वयोः पुत्राणामन्यतमः । यथा, भागवते । ६ । २२ । ६ । “वसुस्तस्योपरिचरो दृढद्रव्यसुखास्ततः । कुशाब्जमत्स्यप्रत्ययाश्चेदिपाद्याश्चेदिपाः ॥”) प्रत्ययधः, पुं, (प्रतीची रथ इव ।) अहिच्छ-देशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६ ॥ प्रत्यङ्, [च्] जि, (प्रत्यक्षतीति । प्रति + अनच् + क्तिन् ।) पश्चिमदिक् । पश्चिमदेशः । पश्चिम-कालः । प्रतिपूर्णाक्षधातोः कर्त्तरि विचप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति आकारणम् । (यथा, शतपथ-ब्राह्मणे । १२ । ८ । २ । १५ । “अतवः सर्वं पराशः सर्वं प्रत्यक्षः ॥” प्रतिगतः । अभितुखः । यथा, अर्धवेदे । १ । ५ । ५ । “प्रत्यङ्देवानां विश्वः प्रत्यङ्दुर्देवि मातुषान् । प्रत्यङ् विश्वं खर्दं ॥” “हे खर्दं त्वं देवानां विश्वो मरुत्तमकान् देवान् । मरुतो वे देवानां विश्व इति श्रुत्व-न्मरात् । तान् मरुत्संज्ञकान् देवान् प्रत्यङ्दु-र्देवि । तान् प्रतिगच्छतुदयं प्राप्नोषि । तत्रा-मभितुखं यथा भवति तथत्वर्थः । तथा मातु-षान् मनुष्यान् प्रत्यङ्दुर्देवि । तेषु यथास-दभितुखमेव खर्दं उदतीति मन्वन्त । तथा विश्वं यामं खः खर्दोऽयं द्रष्टुं प्रत्यङ्दु-र्देवि । यथा खर्दोऽयं वासिषो जनाः सर्वेऽपि खखाभितुखेन खर्दं पश्यन्तीति ।” इति तद्वाक्ये वायनः ॥ अन्तर्यामी । इति श्रीधर-स्वामी । यथा, भागवते । ६ । ६ । २० । “प्रत्यक्षमादिपुरुषसुपतस्युः समाहिताः ॥”) प्रत्यङ्गं, स्त्री, (प्रतिगतमङ्गमिति ।) अवयव-विशेषः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् । “प्रत्यङ्गं कर्णनासाक्षिणिङ्गाङ्गानि करादिकम् ॥” (यथा, रामायणे । २ । ७४ । १४ । “अङ्गप्रत्यङ्गजः पुत्रो हृदयाच्चापि जायते । तस्मात् प्रियतरो मातुः प्रिया एव तु बान्धवाः ॥” “अतः परं प्रत्यङ्गानि वक्ष्यन्ते । मस्तकोदर-पृष्ठनाभिललाटनासाक्षिचक्षुःकक्षिणीवा इत्येता एकेकाः । कर्णनेत्रनासाध्वाङ्गनासाङ्गकक्षिण-वृषपार्श्वस्निग्धानाङ्गनाङ्गवृषप्रभृतयो हे हे विश्वसि-

प्रत्ययः

रहुतयः । सोतांश्च च वक्ष्यमाणाणि । एव-
प्रत्ययविभाग उक्तः ।” इति सुश्रुते शरीर-
स्थाने पञ्चमेऽध्याये । अप्रधानम् । यथा,
निवर्त्तते । ७ । १ । ५ ।
“एक आत्मा बहुधा कृत्यते एकस्यात्मनोऽप्ये-
देवाः प्रत्यङ्गानि भवन्त्यपि ।” अङ्गं अङ्गं प्रति ।
यथा, जीतगोविन्दे । ११ । ११ ।
“आत्मानं नीलनिचोक्तवाचसुदृष्ट्या प्रत्यङ्गमाति-
ङ्गति ।”
तथा च मनुः । ८ । २०८ ।
“यस्मिन् कर्मणि यास्तु स्युवक्ताः प्रत्यङ्ग-
दक्षिणाः ।
स एव ता आददौत भजेरन् सन् एव वा ।”
वृषविशेषे, पुं । यथा, महाभारते । १ । १ । २५५ ।
“महापुराणसम्भाषः प्रत्यङ्गः पराङ्गं श्रुतिः ।
एते चान्ये च राजानः श्रुतश्रोत्रं सङ्गच्छः ।
अयन्तीऽश्रुतश्रुत्यां संख्याताश्चैव पद्मशः ।”
प्रत्यङ्गिरा, स्त्री, देवीविशेषः । तस्या ध्यानम् ।
यथा,—
“श्रुतपरिचयमासीनां रक्ताम्बरतयुक्ताम् ।
सन्नाभरत्नसंयुक्तां गुह्याहारविभूषिताम् ।
योद्धृष्टाश्च युवतीं योगिनीतपयोधराम् ।
कपालकर्तृकाह्वयां परमानन्दरूपिणीम् ।
वामदक्षिणयोगेन ध्यायेन्मन्त्रविदुक्तमाम् ।”
इति प्रत्यङ्गिराकोष्ठात्मगतम् ।
प्रत्यङ्गीका, पुं, (प्रतिगतः अनीकं युद्धमिति ।)
शत्रुः । इति हेमचन्द्रः । १ । १६२ । (प्रति
प्रत्यः । विरोधी । यथा, महाभारते । ७ ।
१० । ३६ ।
“यस्य यन्ता कुवीकेशो योद्धा यस्य धनञ्जयः ।
रथस्य तस्य कः संखे प्रत्यङ्गीको भवेन्नयः ।”
यथा च सुश्रुते छत्रस्थाने ४६ अध्याये ।
“अतीवायतयामास्तु चपा येन्मृतुषु स्मृताः ।
तेषु तत्प्रत्यङ्गीकाटं सुञ्जीतप्रातरैव तु ।”
स्त्री, प्रतिपक्षसेव्यम् । यथा, भगवद्गीतायाम् ।
११ । ३२ ।
“ऋतेऽपि त्वां न भविष्यति सर्वे
येऽवस्थिताः प्रत्यङ्गीकेषु योधाः ।”
अलङ्कारविशेषः । यदुक्तं काव्यप्रकाशे ।
“प्रतिपक्षमशक्तेन प्रतिकर्तुं तिरस्क्रिया ।
या तदीयस्य तत्सुखे प्रत्यङ्गीकं तदुच्यते ।”
उदाहरणं यथा,—
“त्वं विनिर्जितमनोभवकूपः
सा च सुन्दर । भवत्युत्तरता ।
पञ्चभिर्गुणपदेव श्रेष्ठा
तापयत्तुश्रुत्यादिव कामः ।”
प्रत्यङ्गः, पुं, (प्रतिगतोऽन्तमिति । आत्मादयः
ज्ञानादर्थः । इति समासः ।) ऋच्छदेशः । इत्य-
मरः । १२ । १ । ७ । (प्राप्तादुर्गम् । यथा, रघुः ।
४ । २६ ।
“स गुप्तमूलप्रत्यङ्गः शुद्धपाश्चिरयान्वितः ।
बहुविधं वक्तमादाय प्रतप्य दिग्जिगीषया ।”

प्रत्ययः

“गुप्तौ मूलं खनिवासस्थानं प्रत्यङ्गः प्राप्तादुर्गं च
येन सः ।” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ।
तद्देशजाते, वि । यथा, वराहवंहितायाम् ।
४ । २१ ।
“प्रत्यङ्गान् कुटुपांश्च हन्त्युत्पतिः शङ्के कुजेना-
हते ।”
सन्निवृत्ते च वि ।
प्रत्यङ्गपर्वतः, पुं, (प्रत्यङ्गः सन्निवृत्तः पर्वतः ।)
महापर्वतसमीपवर्तिस्तुद्रपर्वतः । इत्यमरः ।
२ । १ । ७ ।
प्रत्यङ्गयोगः, पुं, (प्रतिरूपोऽभियोगः ।) प्रत्यप-
राधः । यथा,—
“अभियोगमनिलीये नैनं प्रत्यङ्गयोगयेत् ।
अभियुक्तं च नान्येन नोक्तं विप्रकृतं नयेत् ।”
“अभियुक्त इति अभियोगाऽपराधकमभियोग-
मनिलीयापद्धत्येनमभियोगात् न प्रत्यङ्गयोग-
येदपराधेन न संयोगयेत् । यद्यपि प्रत्यङ्ग-
स्कन्दं प्रत्यङ्गयोगरूपमनयापि आपराधपरि-
हारात्मकत्वात्मास्य प्रतिषेधस्य विषयः । अतः
आभियोगादुपमहंरूपस्य प्रत्यङ्गयोगस्यायं
निषेधः ।” इति मिताचरा ।
प्रत्यङ्गविद्, पुं, (प्रति + अभि + वद् + णिच् +
भावे घञ् ।) अभिवाद्यस्य गुरोराश्रीर्वचन-
म् । इति गोयीचन्द्रः ।
प्रत्यङ्गविदं, पुं, (प्रति + अभि + वद् + णिच् +
भावे क्यट् ।) अभिवाद्यस्य गुरोराश्रीर्वचनम् ।
इति गोयीचन्द्रः ।
प्रत्ययः, पुं, (प्रति + इत् + भावकरणादौ यथा-
ययं अच् ।) अधीनः । श्रुपयः । ज्ञानम् ।
(यथा, गावडे २२६ अध्याये ।
“जायतुसंस्कारसम्भूतः प्रत्ययो विषयान्वितः ।”)
विश्वासः । (यथा, कुमारः । ४ । ४५ ।
“इत्थं रतेः किमपि भूतमदृश्यरूपं
मन्दीचकार मरुत्तयवसायबुद्धिम् ।
तत्प्रत्ययाच्च कुसुमायुधवन्दुरेना-
माश्वासयत् सुचरितार्थपदैर्वचोभिः ।”)
हेतुः । (यथा, रघुः । १० । ३ ।
“अतिष्ठत् प्रत्ययापेक्षसन्ततिः स चिरं वृषः ।”)
रन्तम् । शब्दः । इत्यमरः । १ । १ । १४७ ।
प्रथितत्वम् । आचारः । इति मेदिनी । ये, ८६ ।
निश्चयः । (यथा, मनुः । ८ । २५३ ।
“यदि संशय एव स्यात् लिङ्गावामपि दर्शने ।
वाचिप्रत्यय एव स्यात् सीमावाद्निर्गन्धः ।”)
स्वाङ्गः । इति हेमचन्द्रः । प्रत्युत्तरजायमानः ।
वोपदेवेनास्य त्वसंज्ञा कृता । प्रत्याययन्तीति
सुमिदल्लतद्धिताः प्रत्ययाः । इति संप्रसार-
णाकरणम् । (यथा, रघुः । ११ । ५६ ।
“ता नराधिपसुता वृषात्मज-
स्ते च ताभिरगमन् कृतार्थताम् ।
सोऽभवद्वरवधूचसमागमः
प्रत्ययप्रकृतियोगसन्निभः ।”)
सङ्कारौ । इति त्रिकाण्शेषः ।

प्रत्यय

प्रत्ययकारिणी, स्त्री, (प्रत्ययस्य विधासस्य
कारिणी ।) सुता । इति त्रिकाण्शेषः ।
मोहर इति पारस्यभाषा ।
प्रत्ययितः, वि, (प्रत्ययो विधासः सञ्जातोऽस्येति ।
प्रत्यय + “तदस्य सञ्जातं तारकादिभ्य इतच् ।”
५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) आप्तः । विन्धस्वः ।
इत्यमरः । २ । ८ । १३ । (यथा, कथासरित-
सागरे । १५ । ६८ ।
“तत् श्रुत्वा बह्वजन्नाया सोऽथ प्रत्ययितान्
दिनान् ।”)
प्रत्यर्थी, [न] वि, (प्रतिशोधं प्रतिभूतं वा अर्थ-
यते इति । प्रति + अर्थ + णिनिः ।) शत्रुः ।
इत्यमरः । २ । ८ । ११ । (यथा, साहित्य-
दर्पणे । ३ परिच्छेदे ।
“भेजे खड्गनगङ्गने सरसिजप्रत्यर्थि पाण्डित्यं
वचोनी करिकुम्भविभक्तकरीमन्त्रमिति
गच्छतः ।”)
पु, प्रतिवादी । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
मनुः । ८ । ७६ ।
“समानः साक्षिणः प्रामाण्यप्रत्यर्थिसन्निधौ ।
प्राङ्निवाकोऽनुयुञ्जीत विधिनानेन सान्त्व-
यन् ।”)
अर्थिप्रतिपक्षः । यथा,—
“प्रत्यर्थिनोऽप्यगतो लेखं यथावेदितमर्थिना ।
समासासतदङ्गानांमजाद्यादिवर्त्तितम् ।”
“अर्थत इत्यर्थः साध्यः । सोऽस्यास्तीत्यर्थः ।
तत्प्रतिपक्षः प्रत्यर्थी ।” इति मिताचरा ।
प्रत्यर्थितं, वि, (प्रति + क्त + णिच् + क्तः ।) प्रति-
दत्तम् । यथा, “अर्थयवहारोऽपि एकस्मिन्
वत्सर यत्संख्याकं यद्वयं यतो येन यद्गीतं
प्रत्यर्थितं चेति । पुनरन्यस्मिन् वत्सरे तद्वयं
तत्संख्याकं ततस्तेन यद्गीतं याच्यमानोऽपि
यदि ब्रूयात् सत्वं यद्गीतं प्रत्यर्थितं चेति वत्स-
रान्तरं यद्गीतं प्रत्यर्थितं च नास्मिन् वत्सर
इत्युपयुज्यते ।” इति मिताचरा ।
प्रत्यवसानं, स्त्री, (प्रति + अव + सो + क्यट् ।)
भोजनम् । इति हेमचन्द्रः । १ । ८७ ।
(प्रत्यायान्तरमस्य यथा,—
“जग्धिः प्रत्यवसानश्च भक्षणं भोजनाशने ।”
इति वेदकरत्नमालायाम् ।)
प्रत्यवसितं, वि, (प्रति + अव + सो + क्तः ।) भक्षि-
तम् । इत्यमरः । १ । २ । ११० ।
प्रत्यवस्कन्दः, पुं, (प्रति + अव + स्कन्द + घञ् ।)
चतुर्विधोत्तरान्तगतोत्तरविशेषः ।
प्रत्यवस्कन्दं, स्त्री, (प्रति + अव + स्कन्द + क्यट् ।)
चतुर्विधोत्तरान्तगतोत्तरविशेषः । यथा,—
“प्रत्यवस्कन्दं नाम सत्वं यद्गीतं प्रतिदत्तं
प्रतिपक्षत्वमिति वा । यथाह नारदः ।
अर्थिना लेखितो योऽर्थः प्रत्यर्थी यदि
तन्मथा ।
प्रपद्य कारणं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दं स्मृतम् ।”
इति मिताचरा ।

प्रत्यादे

प्रत्यासा

प्रत्युत्था

अपि च ।

“अर्थिनाभिहितो योऽर्थः प्रत्यर्थो यदि तन्तया ।
प्रपद्य कार्त्तं ब्रूयात् प्रत्यवस्कन्दनं हि तत् ॥”

इति अवधारतस्ते दृष्टान्तिवचनम् ॥

प्रत्यवस्थाता, [च] चि, (प्रतिपद्यतया अव-
तिष्ठते इति । प्रति + अव + स्था + ङच् ।)
श्रुत्वा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८२ ॥

प्रत्यवायः, पुं, (प्रत्यवायते इति । प्रति + अव +
आय गतौ + चच् ।) पापम् । दुरदृष्टम् । यथा,
“जयं केचिदुपात्तस्य दुरितस्य प्रचक्षते ।
अनुत्पत्तिं तथा चान्ये प्रत्यवायस्य मन्यते ॥”

इत्थिकादश्रीतस्ते आवागवचनम् ॥

प्रत्यक्षा, [नृ] पुं, (प्रतिकल्पः अक्षा ।) गैरि-
कम् । इति त्रिकाश्रयेः ॥

प्रत्यहं च, (अहः अहः प्रति । “नपुंसकादन्व-
तरस्याम् ॥” ५ । ४ । १०८ । इति टप् ।)
प्रतिदिनम् । यथा कुमारसम्भवे ।

“गिरिशतुपचचार प्रत्यहं सा लुकेषी ॥”

प्रत्याकारः, पुं, (प्रतिकल्पः खड्गेन सदृश आकारो
यस्य ।) खड्गकोपः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
४४७ ॥ खप् इति भाषा ॥

प्रत्याख्यातः, चि, (प्रति + आ + ख्या + क्तः ।)
दूरीकृतः । तत्पर्यायः । प्रत्यादिष्टः २ निरस्तः ३
निरास्तः ४ निहतः ५ विप्रहतः ६ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ४० ॥ कश्चित् पुस्तके प्रत्यादिष्टेत्यादि-
श्लोकमेकमधिकं दृश्यते तत्राद्यचतुर्थं प्रत्या-
दिष्टे । परचतुर्थं तिरस्कृते । इति तट्टीकासार-
सुन्दरी ॥ (यथा, महाभारते । १ । १५६ । ८ ।
“वीरेणाहं तथानेन त्वया वापि यशस्विनि । ।

प्रत्याख्याता न जीवामि सत्यमेतद्वचनीमि ते ॥”)
प्रत्याख्यानं, स्त्री, (प्रति + आ + ख्या + भावे
क्युट् ।) निराकरणम् । तत्पर्यायः । निर-
वनम् २ प्रत्यादेशः ३ निरास्तः ४ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ३१ ॥ यथा, मार्कण्डेये । ६१ । ७२ ।
“प्रत्याख्यानादहं ननु त्वं पापमवाप्स्यसि ॥”

प्रत्यागमः, पुं, (प्रत्यागमनमिति । प्रति + आ +
गम् + चच् ।) प्रत्यागमनम् । फिरे आवा इति
भाषा । यथा,—

“तीर्थयात्रासमारम्भे तीर्थप्रत्यागमेव च ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३८ । २४ ।

“किमर्थं ब्रूहि विप्र । अस्मिन् प्रत्यागमो हि
वः ॥”)

प्रत्यादिष्टः, चि, (प्रत्यादिष्टते स्मिति । प्रति +
आ + दिष्ट + क्तः ।) प्रत्यादेशविशेषः । तत्-
पर्यायः । निरस्तः २ प्रत्याख्यातः ३ निरास्तः ४
निहतः ५ विप्रहतः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ४० ॥

प्रत्यादेशः, पुं, (प्रत्यादेशनमिति । प्रति + आ +
दिष्ट + चच् ।) निराकरणम् । प्रत्याख्यानम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, मेघदूते । ८६ ।

“प्रत्यादेशादपि च मधुनो विस्मृतभूविजा-
सम् ॥”

प्रसङ्गनिवारणम् । इति कुल्लूकभट्टः ॥ यथा,
मनुः । ८ । ३३४ ।

“येन येन यथाज्ञेन स्त्रीनो दृष्ट विचेष्टने ।
तत्तदेव हरेतस्य प्रत्यादेशाय पार्थिवः ॥”

भक्तं प्रति देवानामादेशश्च ॥

प्रत्याधानः, पुं, (प्रतिगतमाधानमीधन-शब्दो
यच् ।) वातवायुविशेषः । तस्य लक्षणमाह ।

“विस्तृप्तपार्श्वद्वयं तदेवामाश्रयोत्थितम् ।
प्रत्याधानं विजानीयात् कफवायुजितानिजम् ॥”

विस्तृप्तपार्श्वद्वयं पार्श्वे द्वये विहाय जातं
तदेवाधानम् । कफवायुजितानि कषिणाव-
रुद्धवातम् ॥ ३॥ अथ तस्य चिकित्सा ।

“प्रत्याधाने सतृप्ते कृम्यात् वमनलङ्घने ।
दीपनादि नियुक्तीत पूर्ववदक्षिकम् च ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

प्रत्यालोढं, स्त्री, (प्रति + आ + लोढ + क्तः ।)
धन्विना पादसंस्थानविशेषः । तच्चोद्वेष्ट्य वाम-
पादप्रसारे दक्षिणपादसङ्कोचः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ धन्विनामवस्थानविशेषः ।

यथा,—

“स्यात् प्रत्यालोढमालोढं समं पादं तथापरम् ।
वैशाखं मण्डलचेति धन्विनां स्थानपञ्चकम् ॥

स्याद्वचपादसङ्कोचात् वामपादप्रसारणात् ।
प्रत्यालोढमिति प्रोक्तमालोढं तद्विपर्ययात् ॥

तुल्यं पादयुगं यत्र समपादसंदाहृतम् ।
वितस्थन्तरितं पादयुगं वैशाखदृश्यते ।

मण्डलाकारपादाभ्यां मण्डलं स्थानमौरितम् ॥”

इति शुब्दरत्नावली ॥

(यथा च यादवः ।
“स्थानानि धन्विना पञ्च तत्र वैशाखमखियाम् ।
वितस्थन्तरितौ पादौ मण्डलं तोरयास्तौ ॥
समानौ स्यात् समपदमालोढं पदमप्रतः ।
दक्षिणं वाममाकुञ्च्य प्रत्यालोढं विपर्ययः ॥”)

अग्रिते, चि । इति मेदिनी । टि, १२ ॥

प्रत्याशा, स्त्री, (प्रति किञ्चित् वस्तु लक्ष्यित्व
आ समुत्पत्तौ अच्युते याप्रोतीति । प्रति + आ
+ अश् + चच् । ततटाप् ।) आकाङ्क्षा । यथा,
शालिशतके ।

“मृदोऽन्यच्च मरोचिकास्तु पशुवत् प्रत्याशया
धावति ॥”

प्रत्यासन्नः, चि, (प्रति + आ + सद् + क्तः ।)
निकटवर्ती । इति जटाधरः । (यथा, प्रबोध-
चन्द्रोदये २ अङ्के ।

“आर्यः प्रत्यासन्नो महाराजः । तत्प्रत्युद्गम-
नेन संभाष्यतामर्थ्यम् ॥”)

प्रत्यासरः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ +
स्र + “कदोरप ॥” ३ । ३ । ५७ । इत्यप् ।)
सैन्यपङ्क्तः । इति शुब्दरत्नावली ॥

प्रत्यासारः, पुं, (प्रत्यास्रियते इति । प्रति + आ +
स्र + चच् ।) बृहत् पञ्चाङ्गः । बृहत्
पञ्चाङ्गज्ञानम् । तत्पर्यायः । बृहत्पाणिः २ ।
इत्यमरभरती ॥

प्रत्याहार्यं, स्त्री, (प्रति + आ + हृ + भावे क्युट् ।)
प्रत्याहारः । इति शुब्दरत्नावली ॥

प्रत्याहारः, पुं, (प्रति + आ + हृ + भावे चच् ।)
खल्विविषयेभ्य इक्षियाकर्षणम् । तत्पर्यायः ।
उपादानम् २ । इत्यमरः ॥ प्रत्याहारम् ३ । इति
शुब्दरत्नावली ॥ स च योगाङ्गविशेषः । यथा,
“प्रत्याहारश्च तर्कश्च प्रात्यायामस्ततोयकः ।
समाधिधारणं ध्यानं वङ्गो योगसंग्रहः ॥”

इति तट्टीकायां भरतः ॥

प्रत्याहारमाह ।

“शब्दादित्यनुरक्तानि नियन्त्राणां योगविन ।
कुर्वाणान्तान्तकारीणि प्रत्याहारपरायकः ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“इक्षिण्यणीक्रियार्थेभ्यः समाहृत्य स्थितौ हि सः ।
मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेषु संस्थितः ॥”

इति गावर्धने २४० अध्यायः ॥

अपि च ।

“इक्षिण्यणीक्रियार्थेभ्यः समाहृत्य स्थितौ हि सः ।
मनसा सह बुद्ध्या च प्रत्याहारेषु संस्थितः ॥”

इति गावर्धने २४० अध्यायः ॥

(यथा च पातञ्जले साधनपादे ।

“यमनियमासनप्राणायामप्रत्याहारधारणा-
ध्यानसमाधयोऽष्टावङ्गानि ॥” २८ ॥

“खल्विविषयसंप्रयोगाभावे चित्तस्वरूपावुकार
इक्षियाणां प्रत्याहारः ॥” ५४ ॥)

अल्पेन वङ्गनां ग्रहणम् । यथा, अथ इति
इत्यरेण सर्वस्वरूपां ग्रहणम् । इति भरतः ॥

प्रत्युक्तिः, स्त्री, (प्रतिवचनमिति । प्रति + वच् +
भावे क्तिन् । प्रतिकृपा उक्तिरिति वा ।) प्रत्यु-
त्तरम् । इति शुब्दरत्नावली ॥

प्रत्युत, च, (प्रति च उत च इति इन्द्रः ।) वैप-
रीतम् । यथा । बुधादिवाक्यं तु न नियामकं
प्रमाणाभावात् प्रत्युत पक्षश्रुतेर्गुणफलबोधक-
मिति । इति निष्पादितस्ते जम्बादमौ प्रकरणम् ।

(यथा, मार्कण्डेये । ६५ । २० ।
“विहितान्तरात् पुंभिरसद्विः क्रियते तु यः ।
संयमो मुक्तये सोऽन्ते प्रत्युताधोगतिप्रदः ॥”)

प्रत्युत्क्रमः, पुं, (प्रत्युत्क्रमणमिति । प्रति + उत् +
क्रम् + चच् ।) प्रवानप्रयोजनानुसूतप्रयो-
जनानुसूतम् । तत्पर्यायः । प्रयोगार्थः २ ।
इत्यमरः ॥ प्रत्युत्क्रमः । इति केचित् । प्रत्यु-
त्क्राम्यतेतुप्रक्रमः प्रयोगः तद्वाच्यः । इति केचित् ।

प्रयोगो बुद्धं तदभिधेय इति केचित् । प्रत्युत्-
क्रमो बुद्धार्थ इति भागुरिः । बुद्धार्थं प्रथमा-
क्रान्तिः । इत्यपरे । कर्माभ्यामे प्रथमश्रुतिः
प्रयोगः । इत्यपरे । इति भरतः ॥

प्रत्युत्क्रान्तिः, स्त्री, (प्रति + उत् + क्रम् + क्तिन् ।)
प्रत्युत्क्रमः । इत्यमरटीकायां चौरखामौ ॥

प्रत्युत्तरं, स्त्री, (प्रतिकृपतुत्तरम् ।) उत्तरं प्रति
उत्तरम् । यथा । समर्थं भूमिः क्रमागतत्वात्
इति वाद्युक्ते समर्थं भूमिर्देशवर्षोपभुज्यमान-
त्वात् इति प्रत्युत्तरम् । इति अवधारतत्त्वम् ॥

प्रत्युत्थानं, स्त्री, (प्रत्युत्थीयते इति । प्रति + उत् +
स्था + क्युट् ।) अभ्युत्थानम् । गामोत्थानम् ।
यथा,—

प्रदक्षि

“प्रदक्षिणं समर्थेन” इति तद्गीतायां रामा-
द्वयः ।)

प्रदक्षिणा, स्त्री, (प्रगता दक्षिणमिति । “तितद्वु
प्रभृतीनि च । २ । १ । १०” इति समासः ।)
प्रदक्षिणम् । यथा,—

अथ प्रदक्षिणा ।

“ततः प्रदक्षिणां कुर्याद्भक्त्या भगवतो हरेः ।
नामानि कीर्तयन् शक्ती तां च साष्टाङ्गवन्द-
नाम् ॥”

प्रदक्षिणावच्छाया चोक्ता नारद्विंशे ।

“एकां चक्ष्वां रवेः सप्त तित्तो दद्याद्भिनयके ।
चतस्रः केशवे दद्यात् शिवे त्वहंप्रदक्षिणाम् ॥”

प्रदक्षिणामाहात्म्यं वाराहे ।

“प्रदक्षिणां ये कुर्यान्ति भक्तियुक्तेन चेतसा ।
न ते यमपुरं यान्ति यान्ति पुण्यक्षतां गतिम् ॥

यत्किं प्रदक्षिणं कुर्यात् साष्टाङ्गकप्रणामकम् ।
दद्यान्मेषस्य घनं प्राप्नुयान्नाम संशयः ॥”

स्वाध्वे ब्रह्मनारदसंवादे ।

“विष्णोर्विमानं यः कुर्यात् सङ्गङ्गा प्रदक्षि-
णम् ।

अन्धमेघसङ्घस्य जलमाप्नोति मानवः ॥”

तत्रैव चातुर्मास्यमाहात्म्ये ।

“चतुर्वारं भूमौ भिक्षुं जगत् सर्वं चराचरम् ।
ज्ञानं भवति विप्राय । तत्तीर्थगमनाधिकम् ॥”

तत्रैवान्यत्र ।

“प्रदक्षिणं तु यः कुर्याद्भक्तिं भक्त्या समन्वितः ।
हंसयुक्तविमानेन विष्णुलोकं स गच्छति ॥”

नारद्विंशे ।

“प्रदक्षिणं चैकेन देवदेवस्य मन्दिरे ।

क्षतेन यत् फलं कृत्वा तच्छुद्धं इपात्मजम् ।

पृथ्वीप्रदक्षिणफलं यत्तत् प्राप्य हरिं व्रजेत् ॥”

अन्यत्र च ।

“एवं कृत्वा तु कृष्णस्य यः कुर्याद्विप्रदक्षिणम् ।
सप्तद्वीपवतीपुण्यं लभते तु पदे पदे ॥

पठन्नामसङ्घस्य नामान्येवाथ केवलम् ॥”

भक्तिसुधोदये ।

“विष्णुं प्रदक्षिणीकुर्यान् यस्तत्रावर्तते पुनः ।

तदेवावर्तनं तस्य पुनर्नावर्तते भवे ॥”

हृद्वारद्वीये समभगीरथसंवादे ।

“प्रदक्षिणं कुर्यात् धो विष्णोर्मनुजेभ्यः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तो देवेन्द्रत्वं समनुते ॥”

तत्रैव प्रदक्षिणमाहात्म्यं सुधर्मापाख्यानारम्भे ।

“भक्त्या कुर्यान्ति ये विष्णोः प्रदक्षिणचतुष्टयम् ।

तिष्ठन्ति यान्ति परं स्थानं सर्वलोकोत्तमोत्तमम् ॥

तत् क्षार्तं यत् सुधर्मेण पूर्वमेव यत्र भक्त्या

कृत्वा प्रदक्षिणाभावान्नृणां विद्विर्भूदिति ॥”

प्रदक्षिणायां निषिद्धं विष्णुस्मृतौ ।

“एकहस्तप्रणामश्च एका चैव प्रदक्षिणा ।

अकाशे दर्शनं विष्णोर्हन्ति पुण्यं पुरातनम् ॥”

अकाशे भोजनादिसमये । किञ्च ।

“कृष्णस्य पुरतो नैव शय्येयं प्रदक्षिणाम् ।

कुर्याद्भस्मरकारूपं वेदस्यापादनीं प्रभौ ॥”

तथा चोक्तम् ।

“प्रदक्षिणं न कर्तव्यं विदुषां च कारकम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिसिद्धांते च विचारः ।

प्रदक्ष्, वि, (प्र + दा + क्तः ।) प्रकर्षेण दक्षम् ।

इति मुग्धबोधवाक्यकारकम् ।

प्रदक्ष्, पुं, (प्र + दृ + विदारणे + “नद्विदोर्प्” ।

३ । ३ । ५० । इति भाषादौ यथायथं अप् ।)

भङ्गः । बाणः । दक्षमरः । विदारः । नारी-

दग्नेदः । इति मेदिनी । ० । अथ नामान्तरं

अथगदरम् । तत्तु पक्षितयोण्या रक्तादिधातु-

चरकम् । अथ विद्वानम् । यथा,—

“विद्वद्भगवत्प्राधान्यमादौर्वाह

गर्भप्रपातादतिमैथुनाच्च ।

यानां भग्नोकादतिकर्षणाच्च

भाराभिघाताच्छयमादिवा च ॥

अथगदरं भवेत् सर्वं वाङ्महं सवेदनम् ।

तस्यातिदृष्टौ दौर्बल्यं भूमौ कृष्णं मद्भृषा ।

दाहः प्रकायः पाकुलं तन्ना रोगाच्च वातजाः ॥”

स च चतुर्भिषो यथा,—

“तं श्लेष्मपित्तानिलसन्निपाते-

चतुःप्रकारं प्रदरं वदन्ति ॥”

श्लेष्मिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“आमं सपिष्टाप्रतिमं सपाकु-

पुलाकतोयप्रतिमं कफात् ॥”

पैतिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“सप्रीतनीलासितरक्तसुखं

पित्तार्तिमुक्तं भृशवेगि पित्तात् ॥”

वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“कृच्छ्राद्यं पैनिजमक्षयमयं

वातार्तिवातात् पिशितोदकाभम् ॥”

तस्य जैदोविकस्य लक्षणम् ।

“सद्योत्रसर्पिर्हरितामकवं

मण्यप्रकाशं कुक्ष्यं चिदोवात् ।

तच्चाप्यसार्थं प्रवदन्ति तज्ज्ञा

न तत्र कुर्वीत भिषक् चिकित्साम् ॥”

इति माधवकरः । ० ।

अस्यौषधं यथा,—

“इतनुज्या वज्रनाचा पीता क्षीरेण वै सहा ।

प्रदरं हरते रोगं नात्र कार्या विचारणा ॥”

इति गार्ग्ये १६६ अध्यायः । ० ।

अपि च ।

“दद्यात् सौवर्चलजाजीमभूकं नीलसुतपलम् ।

पिबेत् सौमद्रुतं नारी वाताथगदरशान्तये ॥

एषां प्रत्येकं माषद्वयम् । सर्वमेकीकृत्य दद्यात्

कर्षचतुष्टयेन पिष्ट्वा तत्र माषादकं मधु निःक्षिप्य

पेयम् ॥ ० ॥

“मधुकं कर्षमेकानु चतुष्कर्वो वितान्तया ।

तच्छुकोदकसंपिष्टां लोहिते प्रदरे पिबेत् ॥

वक्ता कङ्कतिकाष्ठा वा तस्या मूलानु चूर्णितम् ।

लोहिते प्रदरे खादेष्वर्करामधुसंयुतम् ॥ ० ॥

सुषिखानि चाङ्गनस्या मूलसुतरदिग्भवम् ।

नीतसुतरपण्युन्मा कटिबद्धं हरद्वकम् ॥ ० ॥

प्रक्षीपः

रवाङ्गनं तक्षुलकस्य चर्कं

‘सौमित्रितं तक्षुलतोषपीतम् ।

अथगदरं सर्वभवं निःक्षिपि

यास्य भागी स ह नामरेण ॥ ० ॥

अश्लोकवल्कलकापयष्टं दुग्धं सुशीतलम् ।

यथावत् पिबेत् प्रातस्त्रीमाथगदरनाशनम् ॥”

अश्लोकवल्कलपत्रं क्षान्तिशतपत्रसंमितेन जलेन

निष्काष्य शेषेण पलाटककापेन सह क्षीरं

पलाटकमितं विप्रेत् तत्तु दुग्धावशेषं कर्षेयं

तन्मध्ये पत्रचतुष्टयमितं दुग्धं पेषं वक्षिणका-

पेक्षया वा ॥ ० ॥

“कुशभूलं सप्तद्वयं पेषयेत्तक्षुलाम्बुना ।

इतत् पीत्वा चण्डं नारी प्रदरात् परिमुच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ।

(तथास्य चिकित्सान्तरं यथा,—

“काकनाडुकफलं वा चर्कं कार्पासमेव वा ।

पाकुप्रदरशान्तये पिबेत्तक्षुलवारिणा ॥”

“कुशभूलं सप्तद्वयं पेषयेत्तक्षुलाम्बुना ।

इतत् पीत्वा चण्डाक्षरी प्रदरात् परिमुच्यते ॥”

“प्रदरं हन्ति वकायाचर्कं दुग्धेन मधुयुतं पीतम् ॥”

“गुडं वदरीचूर्णं मोचमामं तथा पयः ।

पीता जाया च सङ्घता पृथक्प्रदरनाशनाः ॥”

इति चक्रपाणिचर्यसिद्धिचक्रगदराधिकारे ।)

प्रदक्षितः, वि, (प्र + दृश् + विच् + क्तः ।) आलो-

कितः । यथा,—

“क्रियावाचित्वाख्यातुं प्रविष्टोऽर्थः प्रदक्षितः ।

प्रयोगतोऽन्वे मन्त्राया अनेकार्था हि धातवः ॥”

इति मुग्धबोधटीकायां दुर्गादासः ।

प्रदक्ष्, पुं, (प्रकर्षेण दक्षति दाक्षयतीत्यर्थः ।

प्र + दक्ष् + अप् ।) बाणः । इति जटाधरः ।

प्रदानं, स्त्री, (प्र + दा + भावे लृट् ।) दाणम् ।

इति शब्दरत्नावली । प्रक्षटदानम् । (यथा,

मनौ । ३ । २४० ।

“होमे प्रदाने भोष्ये च यदेभिरभिषोक्तते ॥”

प्रदिक्, [प्र] स्त्री, (प्रगता दिग्भ्यः ।) विदिक् । इति

जटाधरः । (यथा, महाभारते । १ । १०४ । १६ ।

“ततो विधानमनन्वो जनाः सुहृदयपीडिताः ।

सहायि संपरिवर्ज्य बभूवुः प्रदिशो दिशः ॥”

प्रक्षटा दिक् । (यथा, हरिवंशे । १६३ । ८ ।

“प्रदिशो विदिशश्चैव शरधारासमाहताः ।

अन्धकारोक्तं चोम दिग्देशो नैव दृश्यते ॥”

प्रदिग्, स्त्री, (प्र + दिह् + कर्मणि क्तः ।)

मांसवल्कलमिदं । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“मांसं बहुदृष्टेर्भृष्टं विद्धा चोष्णाम्बुना सुहुः ।

जीरकाद्यैः समायुक्तं परिमुच्यं तदुच्यते ॥

तदेव इततक्राण्डं प्रदिग्ं सजिजातकम् ॥”

वि, प्रक्षितः । (क्वचितः । यथा, रामायणे ।

५ । ५ । २८ ।

“अथक्षरेखामिव चन्द्रखेलां

पांशुप्रदिग्गामिव क्षेमरेखाम् ॥”

प्रक्षीपः, पुं, (प्रकर्षेण क्षीपयति प्रकाशयति प्रदी-

प्यते इति वा । प्र + क्षीप् + विच् वा + कः ।)

प्रदीपः

दीपः । इत्यमरः । २ । ७ । १६८ । तत्पर्यायः ।
 क्वादीपकः २ कञ्जकञ्जः ३ शिखातपः ४
 गृहमणिः ५ चोत्तमाद्यः ६ दशैश्वर्यः ७
 दीपातिजकः ८ दीपाद्यः ९ नयनोत्पन्नः १० ।
 इति शब्दरत्नावली । (यथा, रघौ । ५ । १७ ।

“रूपं तदीयं तदेव वीर्यं

तदेव वैशर्गिकमुन्नतम् ।

न कारवात् खादिभिर्दे कुमारः

प्रवर्तितो दीप इव प्रदीपात् ॥”)

दीपमाहात्म्यम् । यथा,—

“दीपेन लोकान् जयति दीपस्तेजोमयः स्तुतः ।
 चतुर्गर्गप्रदो दीपस्तस्माद्दीपं यजेत् प्रिये ! ॥”

वत्प्रकारा दीपा यथा,—

“वृत्तप्रदीपः प्रथमस्ति जलतैलोज्ज्वलतः ।

धार्यः फलनिर्वाहजातो वा राजिकोज्ज्वलः ॥

दक्षिणश्चाक्षयश्चैव प्रदीपाः सप्त कौर्मिताः ॥”

तस्य पञ्चप्रकारा वर्तिका यथा,—

“पद्मकञ्जभा दम्भगर्भकञ्जभायवा ।

वाजना वादरी वापि फलकोज्ज्वलायवा ॥

वर्तिका दीपस्तत्वेन सदा पञ्चविधाः स्तुताः ॥”

दीपपात्राणि यथा,—

“तेजसं दारवं लौहं मार्मिकं नारिकेलजम् ।

तृणज्ज्वलोज्ज्वलं वापि दीपपात्रं प्रशस्यते ॥” ॥

दीपवृत्ते दीपस्थापनं भूमौ तन्निषेधश्च यथा,—

“दीपवृत्ताच्च कर्तव्यास्तैजसाद्यैश्च भैरव ! ।

वृत्ते च दीपो दातव्यो न तु भूमौ कदाचन ॥

वर्ज्यं सदा वस्तुमती सज्जते न त्विदं ह्यम् ।

अकार्यमादत्तातश्च दीपतापनयेव च ॥

तस्माद्वयथा तु पृथिवी तापं नाप्नोति वै तथा ।

दीपं दद्यान्नाददेवै आभ्यञ्जोऽपि च भैरव ! ॥

कुर्मन्तं पृथिवीतापं यो दीपस्तुतश्चजेन्नरः ।

स तावत्तापं नरकमाप्नोति च शतं समाः ॥ ॥

सुदृष्टवर्तिः सखेष्टः पात्रेभ्यो सुदर्शनं ।

खण्डाये वृक्षकोटौ तु दीपं दद्यात् प्रयत्नतः ॥

जन्मते यस्य तापस्तु दीपस्य चतुरङ्गजात् ।

न च दीप इति ख्यातो ह्येष वद्विष्युः च श्रुतः ॥

नेत्राङ्गादकरः सर्वभूमितापविपरिणतः ।

सुशिक्षः शब्दरहितो निर्भ्रमो नातिवृक्षकः ॥

दक्षिणावर्तवर्तिसु प्रदीपः शीविहृदये ।

दीपवृत्तस्थिते मुहुर्कोऽनेनैव प्रपूरिते ॥

दक्षिणावर्तवर्तिका तु चारुदीपः प्रदीपकः ।

उत्तमः प्रोच्यते पुनः । सर्वतुष्टप्रदायकः ॥

वृक्षेव वर्तितो दीपो मध्यमः परिकीर्तितः ।

विहीनः पात्रतैलाभ्यामधमः परिकीर्तितः ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥ ॥

कार्तिके तद्दानफलं यथा,—

“कार्तिके मासि यो दद्यात् प्रदीपं सर्पिरादिना ।

आकाशे मन्त्रे वापि स चाक्षयफलं लभेत् ॥”

इति कर्मलोकचक्रम् ॥ ॥

अपि च ।

“समभ्यर्च्य हरिं भक्ता दीपं दत्त्वा दिवानिशम् ।

तत्र पापविमुक्त्या नरो याति दिवं वृष ! ॥

प्रदीपः

ज्ज्वलपदे विशिष्ये तत्र पञ्च दिगानि तु ।
 पुण्यानि तेषु यद्गतमन्त्रं सर्वकामिकम् ॥
 एकादश्यां हरिसुदिक्ष्य दीपं प्रज्वाल्य कृत्वा ।
 मातुष्यं दुर्लभं प्राप्य परां गतिमवाप वा ॥
 द्वादश्यां तस्मिन् रात्रिदीपसुहोष्य चौर्यतः ।
 कारवात् परमं प्राप्नो लोकं विद्योः सनातनम् ॥
 त्रयोदश्यां यद्योदश्यां दीपान् दत्त्वा परैः कृतान् ।
 वैष्णवा जीजावती भूत्वा जगाम स्वर्गमचयम् ॥
 चतुर्दश्यां चतुर्दश्यां पूजयित्वा जगार्दनम् ।
 निर्भक्तिः परवर्गस्था विष्णुलोकं जगाम सः ॥
 गोपः कश्चिदमावासां पूजां दत्त्वा शार्ङ्गध्वजः ।
 सुदुर्जयस्त्वजापातो राजराजेन्द्रोऽभवत् ॥
 तस्माद्दीपाः प्रदातव्या राजावस्तमिते रवौ ।
 यद्देव सर्वगोष्ठेषु चैवेत्यायतनेषु च ॥
 देवानाञ्चैव दद्यात् क्षत्राण्येव सरःसु च ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

प्रदीपनः, पुं, (प्रदीपयतीति । प्र + दीप् + चिच् +
 क्तुः ।) स्थावरविभेदः । इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥

(अथ पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“काकोलो गरलः चुङ्को वस्त्रनाभः प्रदीपनः ।

शौक्तिकेयो जलपुत्रो विषं स्नात्ररजो विषः ॥”)

तस्य लक्षणम् यथा,—

“वर्ततो लोहितो यः स्नात् दीप्तिमान् दहन-

प्रभः ।

महादाहकरः पूर्णैः कथितः स प्रदीपनः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रकाशके, चि ॥

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिश् + “हल-

च् ।” १ । ३ । १२३ । इति जन् । “उप-

सर्गस्य चण्डमयुखे बहुलम् ॥” ६ । ३ । १२२ ।

इति पाणिनीयौ दीर्घाभावः ।) देशमात्रम् ।

(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ५ । ३६ ।

“गवदादवदत्ताय दीपिकादीपिते तदा ।

प्रदेशे पुष्करिकासो स्थितस्तत्त्वहामरैः ॥”)

तत्पर्यायः । आस्थानम् २ आस्था ३ भूः ४

अवकाशः ५ स्थितिः ६ पदम् ७ । इति राज-

निर्घण्टः । तर्ज्यबुद्धयस्मितः । भित्तिः । इति

मेदिनी । श्रे, २५ । (संज्ञा । इति निरुक्तम् ।

१ । ४ । २ । तत्त्वयुक्तिप्रकारविशेषः । यथा,—

“प्रस्तुतस्यातिक्रान्तेन साधनं प्रदेशः । यथा

देवदत्तस्थानेन शल्यमुद्धृतं तस्माद्यश्नदत्तस्याप्यय-

मेवोद्धरिष्यतीति ।” इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चवृत्तिमे-

ध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥)

प्रदेशनः, कौ, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र + दिश् +

करणे क्त्वा ।) वृषादेरुपगच्छनम् । भेटी इति

ख्यातम् । तत्पर्यायः । प्राश्नतम् २ उपायनम् ३

उपपत्त्यम् ४ उपहारः ५ उपदा ६ । इत्यमरः ।

२ । ८ । २७ ॥ केचित्तु देवताभ्यो भक्ता मित्रा-

दिभ्यश्च प्रीत्या यत् प्रशस्तं कञ्चुकादि दीयते

तत् इत्याहुः । केचित्तु प्राश्नतादि इयं अह्वया

देवताभ्यामवराणादिभ्यो यद्दीयते तत्र । उपा-

यनादि चतुष्कं तुभ्यमिदं दीयते लभ्येतत् प्रम

प्रदुग्धः

कार्यं साधनीयमिति यद्दीयते धृती इति ख्याते
 इत्याहुः । किन्तु वट्कमेकार्थमेवेति वद्वयः ।
 उपायनमुपपत्त्यं प्राश्नतचोपदा क्षिप्रादिभ्य-

मरमाला । इति भरतः ॥

प्रदेशनी, कौ, (प्रदिश्यते अनेनेति । प्र + दिश् +

करणे क्त्वा ।) तर्जनी । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

प्रदेशिनी, कौ, (प्रदिश्यतीति । प्र + दिश् +

किञिः डीप् ।) तर्जनी । इत्यमरः । २ । ६ । ८२ ॥

(यथा, महाभारते । १ । ८३ । १६ ।

“तैर्दृश्यन् प्रदेशिनी तमेव वृषसनामम् ।

शर्मिष्ठा मातरश्चैव तथाचक्षुश्च दारकाः ॥”

“खेरकुलेः पादाङ्गुलप्रदेशिनी ह्यङ्गुलायते ।

प्रदेशिनीस्तु मध्यमानामिका कनिष्ठिका यथो-

त्तरं पञ्चमभागहीना ॥” इति सुश्रुते खञ्ज-

स्थाने ३५ अध्याये ॥)

प्रदेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिश् + क्तेने +

चच् ।) प्रेषणः । इति वैद्यकम् ॥ (यथा, सुश्रुते

खञ्जस्थाने । ३५ अध्याये ।

“इन्द्रवज्राभिर्दग्धेऽपि जीवति प्रतिकारयेत् ।

क्वैवाभ्यङ्गपरीवेकैः प्रदेशैश्च तथा भिषक् ॥”

यथा च “प्रदेशो वातश्लेष्मप्रशमनः सन्धानः

शोधनो रोपणः शोषवेदनापहञ्च तस्योपयोगः

चताचतेषु ॥” इति सुश्रुते खञ्जस्थाने ३६ अध्या-

ये ॥ अङ्गनविशेषः । तद्वयथा —

“छदः स्रपीदनं दद्यात् प्रदेशाच्च सुसंस्कृतान् ॥”

इति च तत्र खञ्जस्थाने ३६ अध्याये ॥)

प्रदोषः, पुं, (दोषा रात्रिः । प्रारब्धो दोषाया

इति प्रादिचमाद्यः । प्रकाशो दोषा रात्रि-

रज्ज्वेति वा ।) रजनौसुखम् । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥

तत्तु रात्रेः प्रथमदक्षत्तुपद्यम् । यथा,—

“प्रदोषोऽक्षमयादूर्ध्वं वटिकाद्वयमिष्यते ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा, कुमारः । ५ । ४४ ।

“वद् प्रदोषे स्फुटचक्रतारका

विभावरौ यदाद्वयाय कल्पते ॥”)

दोषः । इति हेमचन्द्रः ॥ (प्रकटो दोषो

यस्येति । डुष्टे, चि । यथा, माधे । २ । ६८ ।

“ये चान्ये कालयवनशास्त्रवक्त्रिहमादयः ।

तमस्वभावास्तेऽप्येनं प्रदोषमनुयायिनः ॥”

“ये चान्ये कालयवनशास्त्रवक्त्रिहमादयो

राजानस्तमःस्वभावाः तमोगुणात्मकाः अतएव

तैऽपि प्रदोषं प्रकटदोषम् । प्रदोषो दुष्टरात्रांशा

विति वैजयन्ती । तामसमेवैनं चैवमनुयायिनः

अनुयायस्ति सादृश्यादिति भावः ॥” इति

तट्टीकायां मञ्जिनाथः ॥)

प्रदु, कौ, प्रकटा सौः स्वर्गो यस्मात् तत् । पुण्यम् ।

इति सुश्रुतबोधटीकायां दुर्गादायः ॥

प्रदुग्धः, पुं, (प्रकटं द्युक्त्वं वर्णं यस्य ।) कन्दर्पः ।

इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥ स वासुदेवस्य चतु-

र्थीशः । यथा,—

“एकदेवं चतुष्पादं चतुर्धा पुनरच्युतः ।

विभेद वासुदेवोऽसौ प्रदुग्धो हरिरक्षयः ॥

प्रधानं

प्रपदं

अपवादी

हृदयेपायनी चापौ विष्णुर्गारायणः खड्गम् ।
 अपां तरतमाः पूर्वं खेच्छन्ना अभवद्वरिः ॥”
 इति कौर्मे ४८ अध्यायः ।
 अपि च ।
 “अविद्वद्भ्यः सर्वं ज्ञानं प्रद्युक्ताः काम एव च ।
 वज्रदेवः सर्वं शिवः सत्यं च प्रकृतैः परः ॥”
 इति ब्रह्मसंहितेयं श्रीलक्ष्मणसहस्रनाम् ११६ अध्यायः ।
 (ननु ज्ञानमर्जनातो मनोरपयमेवः । यथा, भाग-
 वते । ४ । ११ । १५-१६ ।
 “मनोरुहं महिषी विरजान् ननुना सुतान् ।
 पुत्रं कुतुबं नतं दुषं सत्यवन्तं नतं व्रतम् ॥
 अविद्योममतीरायं प्रद्युक्त्वां शिवसुखम् ॥”)
 प्रद्योतः, पुं, (प्रद्योतते द्योतः ।) रक्षिः । इति
 हज्जायुधः । (वचनैः । यथा, महाभारते ।
 २ । १० । १५ ।
 “कथितो गच्छककुः प्रद्योतश्च महावनः ॥”)
 प्रद्योतः, पुं, (प्रद्योतते इति । प्र + द्युत् + “अदु-
 दातेतश्च हजादिः ।” १।२।१०६ । इति युष् ।)
 खड्गः । इति हज्जायुधः । (भावे ख्युट् ।) द्युतौ,
 स्त्री ।
 प्रमायः, पुं, (प्र + ह + “प्र हृस्तुलुवः ।” १।१।२० ।
 इति चण् ।) प्रमायनम् । इत्यमरः । २ ।
 ८ । १११ ।
 प्रधानं, स्त्री, (प्रधानीति । प्र + धा + “लृपट्जि
 मन्दिनिष्ठाः क्युः ।” उणा० २ । ८२ । इति
 बाहुजकात् क्युः आतो जोषच् ।) युज्जम् ।
 इत्यमरः । २ । ८ । १०६ । (यथा, देवीभाग-
 वते । ४ । ७ । ५६ ।
 “वैरं भवति विचार्य दारार्थं वा परस्परम् ।
 स्वस्वदारहितौ कक्षात् चक्रतुः प्रधानं महत् ॥”)
 दारवम् । इति मेदिनी । ने, च् । (प्रकटं
 घनमस्तेति विपक्षे प्रभूतघनविशिष्टे, नि)
 प्रधानं, स्त्री, (प्रधाने सर्वमात्मनीति । प्र + धा +
 युष् ।) प्रकृतिः । (यथा, विष्णुपुराणे । १।१।१२ ।
 “वदन्तं जगत् य ईश्वरः पुमान्
 शुभोन्मिष्टाद्विभक्तिकालसंलयः ।
 प्रधानमुद्रादिजगत् प्रपञ्चः
 स नोऽस्तु विष्णुर्गतिभूतिसुक्तिः ॥”
 महाभाष्यः । (यथा, मनुः । १० । २०२ ।
 “प्रमाणां च कुर्वीत तेषां घर्माणां यथो-
 दितान् ।
 रत्ने च पूजयेदेनं प्रधानपुरुषैः खड्गम् ॥”
 प्रपञ्चोऽनेनास्ति न वा । प्र + धा + क्युट् ।)
 परमात्मा । बुद्धिः । नि, प्रशस्तम् । तत्पथ्यायः ।
 प्रथमम् २ प्रथमम् ३ अद्युतम् ४ उत्तमम् ५
 सुखम् ६ वयम् ७ वरेयम् ८ प्रवर्धम् ९
 अनवरार्द्रम् १० परार्द्रम् ११ अक्षम् १२ प्राम-
 ह्वरम् १३ प्रयाम् १४ अयाम् १५ अयोयम् १६
 अयिमम् १७ । इत्यमरः । १।१।५७ । (यथा,
 मनुः । १६ । १२१ ।
 “उपसर्जनं प्रधानस्य धर्मतो नोपपद्यते ।
 पिता प्रधानं प्रजने तस्माद्वर्मेव तं भजेत् ॥”

प्रधानः, पुं, (प्रपञ्चे इति । प्र + धा + क्युः ।)
 महाभाष्यः । देवापवादः । महाभाष्यः
 प्रधानः स्यादिति पुष्पाके वीपाक्षितः । इव-
 मरटोकायां भरतः । (राक्षसिनेहः । यथा,
 महाभारते । १२ । २३० । १८२ ।
 “प्रधानो नाम राजा च कर्त्तुं ते शोचमागतः ।
 कुर्वे तस्य ससुत्पन्ना सुखभां नाम विद्धि माम् ॥”)
 प्रधिः, पुं, (प्रधीयते अनेनेति । प्र + धा + “उप
 सर्गे धोः किः ।” ३ । ३ । ६२ । इति किः ।)
 नेभिः । इत्यमरः । २ । ८ । ५६ । (यथा, महा-
 भारते । ५ । ५१ । ५८ ।
 “मये पर्यायधर्मोऽयं कावल्यात्मनामिनः ।
 चक्रे प्रधिरिवावक्तो नास्ति शक्यं प्रकाशितम् ॥”)
 प्रधीः, नि, (प्रकटा धीर्बुद्धिर्येऽस्य ।) प्रकटबुद्धि-
 युक्तः । (प्रकटा धीः ।) प्रकटबुद्धौ, स्त्री । इति
 तुल्यबोधवाकरणम् ।
 प्रधूयिता, स्त्री, (प्रकर्षेण धूयिता ।) क्षेपिता ।
 खर्चगन्तव्यदिक् । इति मेदिनी । ते, २०७ ।
 प्रकर्षेण तमे दौर्भे च नि ।
 प्रपटः, नि, (प्र + पठ् + क्तः ।) प्रकर्षेण नाश-
 युक्तः ।
 “कश्चिदज्ञानवन्तः प्रपटसो धनज्ञयः ॥”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ।
 प्रणिवातनं, स्त्री, (प्र + नि + वृत् + निष् + भावे
 चण् ।) प्रणिवातनम् । वधः । इति हेमचन्द्रः ।
 प्रपञ्चः, पुं, (प्रपञ्चते इति । प्र + पञ्च अक्तोकरणे
 + चण् ।) विपथ्यायः । विस्तरः । इत्यमरः ।
 “विपथ्याको वैपरीत्यं भ्रमो वा मायेति ख्यामी ॥”
 इति भरतः । सचयः । प्रतारकम् । इति
 मेदिनी । चै, १५ । संसारः । यथा,—
 “पादुकापञ्चकस्रोत्रं पञ्चवक्त्रादिनिर्गतम् ।
 वङ्गाणां यक्षलोपेतं प्रपञ्चे चातिदुर्लभम् ॥”
 इति गुरुपादुकास्त्रोक्तम् ।
 प्रपञ्चितं, नि, (प्रपञ्चते स्तेति । प्र + पञ्च +
 क्तः ।) विस्तृतम् । अमयुक्तम् । यथा,—
 “आत्मानमेवात्मतया विचारतां
 तेनैव जातं निश्चितं प्रपञ्चितम् ।
 ज्ञानेन भूयोऽपि च तत् प्रजीयते
 रज्ज्वाभेर्भोगभवाभवौ यथा ॥”
 इति श्रीभागवते । १० । १४ । २५ ।
 प्रपथः, नि, (प्रपथः पथ्या यच् ।) शिथिलः ।
 इति भूरिप्रयोगः । (प्रपथः पथ्या इति प्रादि-
 वमायः । प्रपथमार्गः । यथा अग्न्येदे ।
 १० । १७ । ४ ।
 “आयुर्विन्धातुः परिपाद्यति त्वा
 पूषा त्वा पातु प्रपथे पुरस्तात् ॥”)
 प्रपथ्या, स्त्री, (प्रकटा पथ्येति प्रादिप्रमायः ।)
 हरीतकी । इति राजनिर्घण्टः । (हरीतकी-
 शब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ।)
 प्रपदं, स्त्री, (प्रपदं प्रगतं वा पदमिति प्रादि-
 वमायः ।) पादायम् । इत्यमरः । २ । ६ । ७१ ।
 (यथा, मनी । ६ । २२ ।

“भूमौ विपरिवर्तेत तिष्ठेद्वा प्रपदेर्दिग्म् ।
 क्षापाचनार्था विष्टेत् खनेनूयवत्तयः ॥”)
 प्रपन्नः, नि, (प्रपद्यते स्तेति । प्र + पद् + क्तः ।)
 श्रवणागतः । यथा,—
 “गोविन्दं पुष्करोकाचमनन्तमचमयन् ।
 केशवश्च प्रपन्नोऽस्ति किमो ननुः करिष्यति ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे ननुप्रपन्नो नाम ७ अध्यायः ।
 प्रपन्नाङ्गः, पुं, (प्रपन्नं अजति भूयवतीति । प्रपन्न +
 अङ् + “कर्मव्यञ्जः ।” ३ । २ । १ । इत्यङ् ।
 कुलधोरैक्यम् ।) प्रपन्नाङ्गः । चक्रमर्हकः ।
 इति रत्नमाणा । (विदितिरस्य चक्रमर्हकशब्दे
 शेषा ।)
 प्रपा, स्त्री, (प्रकर्षेण पिबन्त्यामिति । प्र + पा +
 “आतचोपसर्गे ।” ३ । ३ । १०६ । इत्यङ् ।
 चनये को वा ।) पानीयशालिका । इत्यमरः ।
 २ । २ । ७ । (यथा, मनुः । ८ । ११६ ।
 “यस्तु रज्जुं चटं जूपाद्वरेक्षिन्वाच वः प्रपाय् ।
 स द्रव्यं प्राप्नुयात्प्रायं तच्च तस्मिन् समारहेत् ॥”)
 यज्ञशाला । यथा, रामायणे । १ । ७३ । २० ।
 “विन्वाभिन्नं पुरस्कृत्य श्रुतान्तर्य धार्मिकम् ।
 प्रपामध्ये तु विधिवद्देहिं ज्ञात्वा महातपाः ॥”
 “प्रपामध्ये यज्ञशालामध्ये इति कतकः ॥” इति
 तट्टीकायां रामायणे ।)
 प्रपायिः, पुं, (प्रकटः पायिः । प्रादिप्रमायः ।)
 कारखाद्योद्देशः । पायितनम् । इति राज-
 निर्घण्टः । (विषयोऽस्य यथा, “पञ्चदशाङ्गुलौ
 प्रपायौ ॥” इति चरके विमानेऽष्टमेऽध्याये ।)
 प्रपातः, पुं, (प्रपतन्त्यादिति । प्र + पतु + “अक-
 र्त्तरि च कारके संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । १६ ।
 इति चण् ।) निरवकाशपर्वतादिपार्श्वम् ।
 आरुक् इति ज्ञातम् । यस्मात् पतने अव-
 ख्यानक्रियाविशेषो नास्ति । तत्पथ्यायः ।
 अतटः २ भृगुः ३ । इत्यमरः । २ । ३ । ४ ।
 (यथा, देवीभागवते । ४ । ७ । ४६ ।
 “मधु पश्यति यद्गता प्रपातं नैव पश्यति ।
 करोति निन्दितं कर्म नरकात् न विमिति च ॥”)
 निर्भरः । इति मेदिनी । ते, १२७ । (भावे
 चण् ।) अन्धवस्त्रम् । जूजम् । इति हेम-
 चन्द्रः । (उडुनगतिविशेषः । यथा, पञ्च-
 तन्त्रे । २ । ५७ । “अहं सम्यातादिकानटा-
 बुडुनगतिविशेषान् वेष्टि । उक्तम् ।
 सम्यातश्च प्रपातश्च महापातं निपातनम् ।
 चक्रं तिर्यक् तथा चोर्ध्वमर्धं लघुचक्रम् ॥”
 प्रपातनम् । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ।
 ४० अध्याये ।
 “तत् नयं देवं वाताभिभूति शिरसि हन्तकी-
 श्चन्द्रप्रपातहावककर्मयुक्तकर्मयुक्तिमिरवरो-
 पवातनाकारोगस्य श्रोत्रापवाङ्मुकाकाकज-
 वजीपणितप्रादुर्भावाद्यवप्रवाधे इति ॥”)
 प्रपाथी, [नृ] नि, (प्रपिबतीति । प्र + पा +
 निष् ।) पापकर्ता । रक्षककर्ता । इति
 तुल्यबोधवाकरणम् ।

प्रपौत्रः

प्रपावनं, स्त्री, (प्रपेय कामपूरकं वनम् । यद्वा, प्रकर्षेण पावयतीति । प्र + पिब् + कर्त्तरि लुट् ।) वनमेव । कामारण्यम् । इति शब्द-
माणा ॥

प्रपितामहः, पुं, (प्रकर्षेण पितामहः पितामह-
स्यापि पिता ।) ब्रह्मा । इति त्रिकाण्शेषः ॥
(यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १०१ । २२ ।

“तद्विभेदं तदन्तःस्थो भगवान् प्रपितामहः ।
पद्मयोनिः स्वयं ब्रह्मा यः सृष्टा जगतां प्रभुः ॥”
पितामहपिता । इत्यमरः । २ । ६ । ३३ ॥
(यथा, मनौ । २ । २२१ ।

“पिता बन्धु तु दत्तः स्थाण्वीवेदापि पितामहः ।
यितुः स नाम संकीर्णं कीर्त्तयेत्प्रपितामहम् ॥”

प्रपितामही, स्त्री, (प्रपितामह + स्त्रियां ङीष् ।)
प्रपितामहपत्नी । यथा,—

“स्नेहभर्त्रा सह माहं माता मुहूर्त्ते स्वधामयम् ।
पितामही च स्नेहेन स्नेहेन प्रपितामही ॥”
इति शायभाषः ॥

प्रपुत्रः, पुं, (पुमांसं नाक्यतीति । नक् + अच् +
अच् । प्रकृष्टः पुत्राङ् इति प्राद्विसमाचः ।
पृषोदरादित्वात् वाहुः ।) प्रपुत्राङ् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (अथ शाकशुभा यथा,—
“कषापहं शाकसुतं वदन्प्रपुत्राङ्गयोः ।
कथं जह्नु च श्रौतश्च वातपितृप्रकोपयम् ॥”

इति सुवृत्ते कथस्याने ३६ अध्यायः ॥)
प्रपुत्रः, पुं, (प्रपुत्राङ् । पृषोदरादित्वात् इङ् ।)
प्रपुत्राङ् । इत्यमरभरतौ ॥

प्रपुत्राटः, पुं, (पुमांसं नाक्यतीति । नट् + पिब् +
अच् । प्रकृष्टः पुत्राट इति प्राद्विसमाचः ।)
चक्रमहः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रपुत्राङ्, पुं, (पुमांसं नाक्यतीति । नक् + अच् ।
प्रकृष्टः पुत्राङ् इति प्राद्विसमाचः ।) चक्र-
महकः । चाङ्गुष्ठिवा इति भाषा । इत्यमरः ।
२ । ४ । १४७ ॥ (विहृतिरथ चक्रमहकशब्दे
योगे ॥)

प्रपुत्राणः, पुं, (प्रपुत्राङ् । इत्यलम् ।) प्रपु-
त्राङ् । इति भरतवृत्त्युपकीयः ॥

प्रपूरिका, स्त्री, (प्रपूर्वते कष्टकैरिति । प्र + पूर
+ कर्त्तरि चण् । स्त्रिये कन् । यद्वा, प्रपूरय-
तीति । प्र + पूर + क्लृप् । टाप् । कापि अत
रजम् ।) कष्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्रपौकरीकं, स्त्री, (पुकरीक + कार्थे अच् । प्रकृष्टं
पौकरीकस्त्रियं पुन्यं यथा ।) इतिनां मनुष्याणां
चक्षुष्यः सुवर्णितम् । शालयर्षीपञ्चतुल्यपचः ।
पुकरिवा ज्ञातः । इत्यमरभरतौ । तत्पर्यायः ।
चक्षुष्यम् २ श्रौतम् ३ श्रौतम् ४ पुकरी ५ ।
इति रत्नमाणा । पुकरीयम् ६ पुकरीयकम् ७
पौकरीयम् ८ सुपुत्रम् ९ वापुजम् १० अङ्गु-
जम् ११ । (यथा, सुवृत्ते कथस्याने ३६ अध्याये ।
“प्रपौकरीकं मधुकं समङ्गा धवमेव च ।
तेजमेभिच वप्यन्तं ब्रह्म कक्षमतः क्षियाम् ॥”
अथ शुभाः । चक्षुर्हितम् । मधुरजम् ।

प्रपत्नः

प्रपत्नम् । श्रौतजलम् । पितरस्तत्रैव च-
राहृष्टवाणाश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
अपि च ।

“पौकरीयं मधुरं तित्तं कषायं मुक्कलं हिमम् ।
चक्षुष्यं मधुरं पाके वष्यं पितृकषायकम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
प्रपौत्रः, पुं, (प्रकर्षेण पौत्रः । पौत्रस्यापि पुत्रत्वात्
तथात्वम् ।) पौत्रस्य पुत्रः । तत्पर्यायः । प्रतिगन्ता
२ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
११० । १५ ।

“पुत्रान् पौत्रान् प्रपौत्रांश्च तथान्यानिष्टवान्-
वान् ।
पश्नतो मे नृताम् दुःखं किमर्थं हि भवि-
ष्यति ॥”

प्रपौत्री, स्त्री, (प्रपौत्र + ङीष् ।) पौत्रस्य कन्या ।
इति स्मृतिः ॥

प्रपुत्रः, त्रि, (वनतीति । त्रि प्रकाशिवरणे + क्तः ।
“आदित्येति ।” ७ । २ । १६ । इति इङ्-
भावः । “तिच ।” ७ । ४ । ८८ । इति उट् ।
“अनुपसर्गात् पुत्राङ्गोवेति ।” ८ । २ । ५५ ।
इति निहातल्यङ् । ततः प्राद्विसमाचः । यद्वा,
प्रपुत्रतीति । प्र + पुत्र विकसने + अच् ।)
विकाशयुक्तः । तत्पर्यायः । उट्पुत्रः २ चपुत्रः ३
याकोवः ४ विकचः ५ स्फुटः ६ पुत्रः ७ विक-
चितः ८ । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥ प्रपुत्रः ९
जृम्भः १० क्षितः ११ उन्मिश्रितः १२ दलितः १३
स्फुटितः १४ उन्मिश्रितः १५ विपुम्भितः १६ स्फोरः
१७ विनिद्रः १८ उन्मिश्रः १९ विपुत्रः २० हवितः
२१ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२ । २८ ।
“स पाटकायां गवि तस्मिन्वायं
धनुषेरः केशरिचं ददृश
अधिलकायाभिष धातुमयां
कीर्त्तुमं वापुमतः प्रपुत्रम् ॥”

प्रपत्नः, पुं, (प्रपत्नते इति । प्र + पत्न + चण् ।)
सन्धेः । इति त्रिकाण्शेषः ॥ (प्र + पत्न +
भावे चण् ।) काषादिययनम् । यथा,—
“प्रपत्नोऽयं वन्दोरखिलजगतामनस्य सरसाम् ॥”
इति हंसदूतः ॥

प्रपत्नकल्पना, स्त्री, प्रपत्नस्य कल्पना रचना
वक्रवृत्ता लोकावस्था कथा ।
“प्रपत्नकल्पनां लोकावस्थां प्राज्ञाः कथां विदुः ।
परस्परामया वा स्यात् वा मतास्त्राधिका
कचित् ॥”
इति कोणाहनाचार्यः ॥

इत्यमरटीकायां भरतः ॥
प्रपत्नः, पुं, (प्रकृष्टं वनतीति । प्र + वन् प्राकने +
अच् ।) प्रपत्नः । इति शब्दमाणा । (प्रकृष्टं
वनमस्य ।) प्रकृष्टवनयुक्ते, त्रि । यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । ८१ । ६ ।
“आक्रान्तः स महाभागलौकिकः प्रपत्न-
रभिः ॥”

प्रपत्नः, पुं, (प्रकृष्टं वनमस्य ।) प्रपत्नः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ७७ ॥ अपि च ।
खारकत्वम् । श्रौतत्वम् । कषायत्वम् । खादु-
त्वम् । वान्तकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । धारणे
प्रापणक्ष्योनाशित्वम् । इति राजवज्रमः ॥ ७७ ॥
तस्य शुभजन्यं यथा,—
“शुद्धं हृष्टं चर्तं तत् क्षिप्रं गात्रसुरङ्गकम् ।
वमं गुरु विराहीनं प्रपत्नं धारयेत् शुभम् ॥”
तस्याशुभजन्यं यथा,—
“गौरं रङ्गजनाक्रान्तं वक्रक्षयं सकोटरम् ।
क्षयज्ज्ञं जह्नु चेतं प्रपत्नमशुभं लजेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ७७ ॥
तस्मिन्पुत्रादि यथा,—
कृत उवाच ।
“आदाय शेषस्तस्यान्तं यमस्याकल्पनादि ।
चिक्षेप तत्र जायते विहमाः सुमहायुवाः ॥
तत्र प्रधानं प्रश्नोद्दितां
गुणाचवापुष्यनिभं प्रदिष्टम् ।
सनीसकं देवकरोमकश्च
स्यानापि तेषु प्रभवं सुरागम् ॥
अन्यत्र जातश्च न तत् प्रधानं
ज्ज्ञं भवेत्क्षिप्रविश्वयोगात् ॥
प्रपत्नं कमलं क्षिप्रं सुरागं विहमं हि तत् ।
वधवाचकं चोके विशर्निभयनाशनम् ॥
परीक्षा पुनकलोक्ता वधिरासश्च वै मखिः ।
स्मटिकश्च विहमश्च रत्नज्ञानाय श्रौतकः ॥”
इति गारुडः ८० अध्यायः ॥ ७७ ॥
अथ विहमपरीक्षा ।
“चेतसागरमध्ये तु जायते वक्ररी तु वा ।
विहमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वक्ररूपिणी ॥
यावात् प्रभज्यते प्रयत्नात् कथिता सती ।
विहमं नाम वक्रजगामनानि मनीषिणः ॥ ७७ ॥
ब्रह्मादिनातिमिदेन तत्तत्तुल्यं वस्तुवत् ।
अथर्वं प्रशरत्तामं कोमलं क्षिप्रमेव च ।
प्रपत्नं विप्रचातिः स्यात् सुखवर्धं मनोरमम् ॥
जवावन्मूकसिन्दूरदाहिमौकुलमप्रभम् ।
कठिनं दुर्बलमक्षिप्रं चक्षुष्यं तदुच्यते ॥

प्रपत्नः

प्रपत्ना, स्त्री, (प्रकृष्टं वनमस्य ।) प्रपत्निकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रकृष्टवनयती च । (यथा,
रघौ । ८१ । ५० ।

“सहृतां हतजीवितं मम
प्रपत्नामात्मनो वदन्मा ॥”

प्रपत्नः, पुं, स्त्री, (प्रपत्नतीति । प्र + वन् प्राकने +
“ज्वलितकसन्तोभ्यो वः ।” २ । १ । १४० ।
इति गः । यद्वा, प्र + वन् + पिब् + अच् ।)
रक्तवर्णवर्तुलकाकाररत्नविशेषः । प्रपत्ना इति
सृष्टा इति च भाषा । तस्याधिष्ठात्री देवता
मङ्गलः । इति ज्योतिषम् । तत्पर्यायः । विहमः
२ । इत्यमरः । २ । २ । ६३ ॥ अङ्गारकमखिः ३
अम्भोधिबल्लभः ४ भौमरत्नम् ५ रत्नाङ्गः ६ रत्ना-
कारः ७ जतामखिः ८ । अथ शुभाः । मधु-
रत्वम् । अमलत्वम् । कषापितादिदोषनाशित्वम् ।
स्त्रीणां वीर्यकान्तिकारत्वम् । इति मङ्गलदायि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ७७ ॥ अपि च ।
खारकत्वम् । श्रौतत्वम् । कषायत्वम् । खादु-
त्वम् । वान्तकारित्वम् । चक्षुर्हितत्वम् । धारणे
प्रापणक्ष्योनाशित्वम् । इति राजवज्रमः ॥ ७७ ॥
तस्य शुभजन्यं यथा,—
“शुद्धं हृष्टं चर्तं तत् क्षिप्रं गात्रसुरङ्गकम् ।
वमं गुरु विराहीनं प्रपत्नं धारयेत् शुभम् ॥”
तस्याशुभजन्यं यथा,—
“गौरं रङ्गजनाक्रान्तं वक्रक्षयं सकोटरम् ।
क्षयज्ज्ञं जह्नु चेतं प्रपत्नमशुभं लजेत् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ७७ ॥
तस्मिन्पुत्रादि यथा,—
कृत उवाच ।
“आदाय शेषस्तस्यान्तं यमस्याकल्पनादि ।
चिक्षेप तत्र जायते विहमाः सुमहायुवाः ॥
तत्र प्रधानं प्रश्नोद्दितां
गुणाचवापुष्यनिभं प्रदिष्टम् ।
सनीसकं देवकरोमकश्च
स्यानापि तेषु प्रभवं सुरागम् ॥
अन्यत्र जातश्च न तत् प्रधानं
ज्ज्ञं भवेत्क्षिप्रविश्वयोगात् ॥
प्रपत्नं कमलं क्षिप्रं सुरागं विहमं हि तत् ।
वधवाचकं चोके विशर्निभयनाशनम् ॥
परीक्षा पुनकलोक्ता वधिरासश्च वै मखिः ।
स्मटिकश्च विहमश्च रत्नज्ञानाय श्रौतकः ॥”
इति गारुडः ८० अध्यायः ॥ ७७ ॥
अथ विहमपरीक्षा ।
“चेतसागरमध्ये तु जायते वक्ररी तु वा ।
विहमा नाम रत्नाख्या दुर्लभा वक्ररूपिणी ॥
यावात् प्रभज्यते प्रयत्नात् कथिता सती ।
विहमं नाम वक्रजगामनानि मनीषिणः ॥ ७७ ॥
ब्रह्मादिनातिमिदेन तत्तत्तुल्यं वस्तुवत् ।
अथर्वं प्रशरत्तामं कोमलं क्षिप्रमेव च ।
प्रपत्नं विप्रचातिः स्यात् सुखवर्धं मनोरमम् ॥
जवावन्मूकसिन्दूरदाहिमौकुलमप्रभम् ।
कठिनं दुर्बलमक्षिप्रं चक्षुष्यं तदुच्यते ॥

प्रजाशङ्कसुभाभां तथा पाटनसन्निभम् ।
वैश्रवणातिभवेत् किञ्च वक्राङ्गं मन्दकान्तिमम् ॥
रक्तोत्पलदलाकारं कठिनं च चिरद्युति ।
विह्वलं मृदुजातिः स्थावरायुषेभ्यं तथैव च ॥३॥
रक्तता क्षिप्रता दार्ढ्यं चिरद्युतिः सुवर्चता ।
प्रवासानां गुणाः प्रोक्ता वनघान्तकराः पराः ॥
हिमाम्नी यत् संजातं तद्रक्तमतिनिष्ठुरम् ।
तत्र लिप्तो भवेन्निरुक्तकोटिमधुरः स्थितः ।
तस्य धारणमात्रेण विवर्धनः प्रशान्ति ॥४॥
विवर्धता तु खरता प्रवासे दूषणद्वयम् ।
रेखाकाकपदौ विन्दुर्वेषा वज्रोऽपि रोषज्ञः ।
तथा प्रवासे सर्वत्र वर्जनीयं विचक्षणैः ॥
रेखा चन्द्रादयश्चो जल्योमावर्तः कुलनाशनः ।
पङ्क्तौ रोगज्ञः स्यातो विन्दुर्वर्णविनाशज्ञः ॥
आसः संजनयेन्नासं नीलिका नटप्रकारिणी ।
मध्यं मृदुप्रवालस्य स्युर्द्विगुणमुच्यते ॥
धारणीऽस्यापि निचमो जातिभेदेन पूर्ववत् ॥५॥
तथाहि ।

“विरूपजातिं विवर्धं विवर्णं
खरप्रवालं प्रवृत्तिं ये ये ।
ते नटप्रमेवास्मिन् वै वृत्तिं
सर्वं वदत्येव ज्ञातो मुनीकः ॥”

इति युक्तिकल्पनरौ प्रवालपरीक्षा ॥३॥

(अस्य संशोधनादिकं यथा,—

“कुमार्यां तस्मिन्नेव तुल्येन च निधयेत् ।
प्रत्येकं सप्तवारांश्च तप्तप्रानि जन्तुकाः ॥
भौक्तिकानि प्रवालानि तथा रत्नाभ्युपगतः ।
स्योद्विधिवर्णानि ज्यैष्ठ्येन नात्र संशयः ॥
श्रीदुग्धेन प्रवालं भावयित्वा तु हृत्किं ।
मध्येऽपि तत्प्रवर्द्धनं स्थापयेत्तन्निरोधयेत् ।
युक्त्यामभिप्रतापेन जियते प्रहरद्वये ॥

इति प्रवालमारणम् ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसंघे जारणमारणाधिकारे ।
किञ्चलः । (यथा, कुमारः । १ । ४४ ।

“पुत्र्यं प्रवालोपहितं यदि स्थात्
सुक्ताफलं वा स्फटिबद्धमस्यम् ।
ततोऽनुकुर्याद्विशदस्य तस्या-
स्फात्प्रौढपर्यस्फादयः क्षितस्य ॥”

वीणादृष्टः । इति मेदिनी । ले, १०७ ॥

प्रवालफलं, जौ, (प्रवालवद्वत् फलं यस्य) । रक्त
चन्दनम् । इति भावप्रकाशः ॥

प्रवालिकः, पुं, (प्रवालोऽस्यस्य बाहुलीनेति । प्रवाल
+ “आत इतिठौ” ५ । २ । ११५ । इति
ठम् ।) जीवशाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रवाहः, पुं, (प्रगतो बाहुमिति ।) कुप्यस्याधो-
भागः । यथा, विष्णुपुराणे ५ । ५ । १६ ।

“तुल्यं बाहुप्रवाहं च मनः सर्वैर्द्विधायि च ।

रत्नस्योद्विधेः सारथ्यं सारथ्योऽयम् ॥”

प्रवाहकम्, अ, समानकाये । ऊर्ध्वार्धे । प्रवाहिकेति
पाठान्तरम् । इति कौस्तुभटीका तत्त्वबोधिनी ।

प्रबुद्धः, चि, (प्र + बुध् + क्तः) पठितः । प्रपुल्लः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघुः । १० । ६ ।

“प्रबुद्धपुष्करिकाचं बालातपनिर्भासकम् ।

दिवसं शारदमिव प्रारम्भसुखदर्शनम् ॥”

जागरितः । यथा, भट्टिः । ४ । १४ ।

“प्रातस्तारां पतन्निभः प्रबुद्धः प्रणमनविम् ॥”

प्रबोधः, पुं, (प्र + बुध् + क्त अथगमे + भावे
चच् ।) विनिद्रतम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
मार्कण्डेयः । २१ । ६७ ।

“प्रबोधश्च जगत्स्वामी नीयतामच्युतो जगुः ।

बोधश्च क्रियतामस्य हनुमेतौ महासुरौ ॥”

प्रलट्प्रानश्च । यथा,—

“तावत् सखं जगद्भाति प्रबोधे सखसङ्गवत् ॥”

इत्यात्मबोधयत्यः ॥

(यथा च रघुः । ५ । ६५ ।

“छनात्मजाः सवयसः प्रथितप्रबोधं

प्रबोधयन्नुवति वाग्भिरुदारवाचः ॥”

प्रबोधनं, जौ, (प्र + बुध् + क्ण्ट्) न्यूनपूर्व-

गन्धस्य चन्दनादेः प्रथमविशेषेण पुनः पूर्व-

सौगन्धोत्पादनम् । तत्पर्यायः । अशुबोधः २ ।

इत्यमरभरतौ । बोधजननश्च । (जागरणम् ।

यथा, हरिवंशे । १७७ । ७१ ।

“ततस्तस्यैवनादैश्च शृङ्गानाञ्च महाखनैः ।

प्रबोधनं महाबाहोः क्षणस्याक्रियतामये ॥”

विशाशः । यथा, पञ्चतन्त्रे कथासुते ।

“तदेतेषां बुद्धिप्रबोधनं यथा भवति तथा
केनायुपायेनाबुद्धीयतामिति ॥” तथा च ऋतु-
संहार । ५ । १० ।

“सुगन्धिनः चासविकल्पितोत्पलं

मनोहरं कामरतिप्रबोधनम् ॥”

प्रबोधनी, स्त्री, (प्रबोध्यतेऽनयेति । प्र + बुध् +

णिप् + क्ण्ट् + ङीप् ।) डुरालभा । इति राज-

निर्घण्टः । (प्रबुध्यते हरिरनेति ।) श्रीहरे-

रत्यानेकादश्यादिः ।

अथ प्रबोधनीकृतम् ।

“श्रयन्वामिव क्षयास्यां चौराभोधिमहोत्सवम् ।

प्रबोधं कृत्वा संपूज्य विघिनारोहयेद्भयम् ॥”

अथ प्रबोधनीकृतान्विता ।

स्त्वान्दे तत्रैव ।

“जन्मप्रवृत्तिं यत् पुण्यं नरोपोपार्जितं सुवि ।

तथा भवति तत्सर्वं न ज्ञात्वा बोधवासरम् ॥”

अथ प्रबोधनीमाहात्म्यम् । तत्रैव ।

“प्रबोधन्याश्च माहात्म्यं पापघ्नं पुण्यवर्द्धनम् ।

सुक्तिं ज्ञतबुद्धीनां श्रेष्ठं त्वं सुनिसप्तमम् ॥

तावद्भवति विप्रेन्द्र । गङ्गा भागीरथी जिनौ ।

यावन्नायाति पापघ्नो कार्त्तिके हरिबोधनी ।

तावद्भवति तीर्थानि आसत्सुन्दरीति च ।

यावत् प्रबोधनी विष्णोस्त्रिधायाति कार्त्तिके ।

बाजपेयसहस्राणि अन्धमेघशतानि च ।

एकेनैवोपवासेन प्रबोधन्या जनेन्द्रः ॥

दुर्लभश्चैव दुष्प्रापं जैलोक्ते सचराचरे ।

तदपि प्रार्थितं विप्र ! ददाति हरिबोधनी ॥

ऐश्वर्यं सन्ततिं प्रज्ञां राण्यश्च सुखसम्यदः ।

ददातुप्रोषिता विप्र ! ऐजया हरिबोधनी ॥

मेढूमन्दरतुल्यानि पापान्धतुर्जितान्यपि ।

एकेनैवोपवासेन ददाति हरिबोधनी ॥

पृथिव्यां याति दानानि दत्त्वा जन्तुजनमाप्नुते ।

एकेनैवोपवासेन ददाति हरिबोधनी ॥”

किञ्च ।

“जातः स एव सुज्जतो कुलं तेनैव पावितम् ।

कार्त्तिके सुनिष्ठाङ्ग ! ज्ञाता येन प्रबोधनी ॥

याति कानि च तीर्थानि जैलोक्ते सन्ध्यानि च ।

तानि तस्य एवैव सन्ध्या यः करोति प्रबोधनीम् ।

सर्वं ज्ञातं परिचक्ष्य तुष्टार्थं चक्रपाणिनः ।

उपोष्येकादशी सन्ध्या कार्त्तिके हरिबोधनी ॥

किं तस्य बहुभिः ज्ञातैः परलोकप्रदम् ॥

सकलप्रोषिता येन कार्त्तिके हरिबोधनी ॥

स ज्ञातो स हि योगी च स तपस्वी जिते-

न्द्रियः ।

स्वर्गमोक्षौ च तस्यास्तासुपास्ते हरिबोधनीम् ॥

विष्णोः पियतमा स्त्रिया धर्मसारस्य दायिनी ।

इमां सकलदुष्येषु सुक्तिभागी भवेन्नरः ॥

प्रबोधनीसुपोष्येव न गर्भं विप्रते नरः ।

सर्वधर्मान् परिचक्ष्य तस्मात् कुर्वीत नारदः ॥

ज्ञानं दानं तपो होमः सतुहिष्ठ जगार्हणम् ।

नरेभ्यं क्रियते विप्र ! प्रबोधन्या तदचयम् ।

महाव्रतमिदं पुनः । महापापौघनाशनम् ।

प्रबोधवासरं विष्णोर्विधत् ससुपोषयेत् ॥

व्रतेनानेन देवेशं परितोष्य जगार्हणम् ।

विराजयन् दिश्यो दीपता प्रभाति भुवनं हरेः ॥”

पादौ च तत्रैव ।

“दुग्धाब्धिभोगिश्रयणे भगवाननन्तो

यस्मिन्दिने स्वप्निति चायं विबुध्यते च ।

तस्मिन्नन्यमनसासुपवासभाजी

धुत्वा ददात्यभिमतं मरुताङ्गशायी ॥”

वाराहे च ।

“उपवासासमर्पणां सर्वे पृथुलोचने । ।

एका सा द्वादशी पुण्या ससुपोष्या प्रबोधनी ॥

तस्यामारोध्य विन्धेयं जगतामीश्वरम् ॥

प्राप्नोति सकलं तद्वि द्वादशद्वादशीव्रतम् ॥

उत्तराङ्गारकयुता यदि सा भवति प्रिये ! ।

तदा सा महती पुण्या कोटिकोटिबुधोत्तरा ॥

श्रयणे बोधने चैव कटिदाने च सुन्दरि ।

उपोष्येव विधानेन याति मन्त्रवर्ता नराः ॥

एकादशी सोमयुता कार्त्तिके मासि भाविनि ।

उत्तराभाद्रपदयोगे अगन्ता सा प्रकीर्तिता ॥

तस्यां यत् क्रियते भजे । सर्वमानस्यमनुत ।

अनन्तपुण्यफलदा तनानन्ता स्मृता प्रजे ॥”

तत्रैव श्रीयमनारदसंवादे ।

“अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि गुह्याद्गुह्यतरं सुते ! ।

कार्त्तिकेऽमनपक्षे तु साक्षादेकादशी स्मृता ॥

भक्तिप्रदा हरेः सा तु नात्मा स्थाता प्रबोधनी ।

या सा विष्णोः परा नृत्तिरक्षतानेककपिणी ॥

सा चित्ता माहुरे लोके द्वादशी सुनिपुण्व ! ॥”

मैत्रपुराणाञ्च विशेषतः पादौ तत्रैव ।

“तावद्भवति तीर्थानि वाणिज्यादयो मखाः ।

प्रबोध

मयुरायां प्रिया विष्णोर्वाचसायाति बोधनी ।
 संसारदायकानां कामबोधप्रपातिनाम् ।
 शीतलपादपद्मस्य सान्निध्यं शीतलं यद्वम् ॥
 भवदायकानां वै प्रापिकेयं प्रबोधनी ।
 कथं न शिष्यते नृपिर्मयुरायां किमन्यतः ॥” ॥
 अथ विशेषतः प्रबोधनीं श्रीभगवन्पूजादि-
 माहात्म्यम् । स्कान्दे तत्रैव प्रबोधनीमाहात्म्यम् ।
 “शेषेयानि नरास्तस्यां भक्त्या देवन्तु माधवम् ।
 सत्प्रबोध प्रसन्नानि पापेस्ते सत्प्रपान्तिनः ॥
 नाथो यथाशान्तं वत्स । यौवने बाह्वके च यत् ।
 सप्तजन्मकृतं पापं खल्वं वा यदि वा बहु ॥
 मुक्ताग्रं मुनिशार्दूलं । सुशुद्धमपि नारद ।
 तत् क्षाजयति गोविन्दस्त्रिधौ तस्यां प्रपूजितः ॥”
 किञ्च ।
 “प्रबोधवासरे विष्णोः कुरुते च हरेः कथाम् ।
 सप्तर्षीपावनीदाने यन् फलं तद्भवन्मुने ॥”
 वाराहे च ।
 “कौस्तुभस्तु मासस्य या सिता द्वादशी भवेत् ।
 अर्चयेद्यस्तु मां तत्र तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ॥
 यावत्लोकं हि वर्तते यावत्सर्वं माधवि ।
 मङ्गलं जायते तावद्व्यभक्तो न जायते ॥” ॥
 तस्या अमुष्टानं यथा,—

अष्टोवाच ।

“श्रद्धा मे भक्तिः पुनः । बोधन्येकादशी हरेः ।
 उपोष्या येन विधिवत् तं विप्र । प्रवदामि ते ॥
 कार्तिके शुक्लपक्षे तु दशम्यां नियतः शुचिः ।
 छात्रा देवार्चनं कृत्वा बह्विधं यथाविधि ॥
 आचानः सुप्रसन्नास्मां हविष्यान् सुसंस्कृतम् ।
 सुक्ताचम्य स्नपेत् सन्ध्यां कृत्वा शौचं पादयोः ॥
 राज्ञेयं पश्चिमे यामे सतुत्याय यथाविधि ।
 कृत्वा अजपुरीषे तु शौचं कुर्यादन्तर्गतः ॥
 कृत्वा द्वादशमात्रं चौरपुत्रसद्विवम् ।
 भक्षयेद्भक्त्या कृत्वा आत्माचामेत् प्रयत्नतः ॥
 नृद्विज्ञानि तथाहि च चरं ध्यायेन्नाह्नयम् ।
 अतस्तीर्थपुष्पवृक्षाद्यं कमलाद्यं चतुर्भुजम् ॥
 शङ्खचक्रगदाशार्ङ्गपीतवस्त्रं किरीटिनम् ।
 प्रसन्नवदनं देवं सर्वलक्षणलक्षितम् ॥
 ततश्चाहुदये वारिहस्तेन पङ्क्तिं च ।
 कुशान्वितं प्रयत्नीयात् नियमं विष्णुतुष्टये ॥
 ध्यात्वा जलं यज्जीत्वा तु भासुर्यं जनार्दनम् ।
 दृष्ट्वा द्वादशे पक्षात् करतोयेन मानवम् ॥
 एवमुच्चारयेद्वाचं तस्मिन् काले महासुते ।
 एकादश्यां निराहारः स्थित्वा चैवापरेऽहनि ।
 भोक्तेऽहं पुण्डरीकाक्ष ! शरणं मे भवाप्यत । ॥
 एवमुक्त्वा ततः सन्ध्यां निवृत्तः सुकर्मधौः ।
 समर्पयेद्ब्रह्मदानेन विष्णुं संपूजयेन्मुने ॥
 सद्ब्रह्मसंख्यां सुख्यः सावित्रीं संजपेद्द्विजः ।
 सर्वपापक्षयकारीं ब्रतस्य परिपूर्णेये ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १२६ अध्यायः ॥ ॥

अथ प्रबोधकावलिर्बोधः । भविष्ये ।

“आ-भा-का-सितपक्षे तु मैत्रश्ववरेवती ।

आदिमञ्जावसाने तु प्रज्ञापावर्तनादिकम् ॥”

प्रबोध

पाद्मे ।
 “पौष्पशिखो यदा नाहि मैत्राद्यमपि नो निशि ।
 द्वादश्यामपि तत् कुर्यादुत्थानं शयनं हरेः ॥
 निशि स्नायो दिवोत्थानं सन्ध्यायां परिवर्तनम् ।
 अन्धत्वं पादयोगेऽपि द्वादश्यामेव कारयेत् ॥”
 वाराहे च ।
 “अपादनियमस्तत्र स्नापि वा परिवर्तने ।
 पादयोगो यदा न स्नाहस्तेनापि तदा भवेत् ॥”
 किञ्च स्कान्दे ।
 “रेवत्यन्तो यदा राज्ञी द्वादश्या च समन्वितः ।
 तदा विबुध्यते विष्णुर्द्विनाम् प्राप्य रेवतीम् ॥
 रेवत्यादिरयानो वा द्वादश्या च विना भवेत् ।
 उभयोरप्यभावे तु सन्ध्यायाश्च महोत्सवः ॥”
 वाराहे च ।
 “द्वादश्यां सन्धिसमये नक्षत्राणामसम्भवे ।
 आ-भा-का-सितपक्षे तु शयनावर्तनादिकम् ॥”
 अतएव पुष्करपुराणे ।
 “यस्य यस्य तु देवस्य यमत्रयं तिथिश्च या ।
 तस्य देवस्य तस्मिन् शयनावर्तनादिकम् ॥” ॥
 अथ भगवत्प्रबोधनविधिः ।
 “शयन्यामिव निष्ठाया महापूर्णां जलाशये ।
 क्षणं नीत्वा सङ्कल्पं कृत्वा तच्च प्रबोधयेत् ॥”
 तत्र मन्त्रः ।

“अस्मिन्मन्त्रादिकुर्वेत्स्व-
 सोमादिभिरन्दिनपादपञ्चः ।

बुध्यस्व देवेश जगन्निवास ।

मन्त्रप्रभाविण सुखेन देव ॥

इत्युक्त्वा द्वादशीं देवं प्रबोधार्थं विनिर्मिता ।
 त्वयेव सर्वलोकानां हितार्थं प्रवृत्तायिना ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गोविन्द ! त्वज्जिज्ञासा जगत्पते ।
 त्वयि सुप्ते जगत् सुप्तस्त्यजते चोत्थितं भवेत् ॥
 गता मेवा विद्यन्ते निर्मलं निर्मला दृष्टः ।
 शारदाणि च पद्माणि मुह्यन् मम केशवेति ॥
 उत्तिष्ठोत्तिष्ठ त्वज्जिज्ञासा जगत्पते ।
 “त्वयि सुप्ते जगन्नाथे जगत् सुप्तं भवेद्विदम् ।
 उत्थिते चेदने सर्वसुत्तिष्ठोत्तिष्ठ माधवेति ॥”
 वाराहे च ।

“अस्मिन्मन्त्रे रवितर्कभावो

भवाद्बुधवन्दितवन्दनीयः ।

प्राप्ता तव द्वादशी कौस्तुभाख्या

जाम्बव जाम्बव च लोकनाथ ॥

मेघा गता निर्मलपूगचक्रः

शारदपुष्पाणि च लोकनाथ ।

अहं ददातीति च भक्तिहेतो-

र्जाम्बव जाम्बव च लोकनाथ ॥”

श्रुतिश्च । “इदं विष्णुर्विचक्रमे मेघा निदधे पदं
 सन्दमस्य पांशुले” इत्यादि ।

“ततस्तस्यात् सतुत्याय क्षणं घण्टादिनिखने ।

तीरे सुखं निवेक्ष्या प्रार्थयेत्तदनुग्रहम् ॥

तथा हि तृतीयस्कन्धे श्रीमन्नस्तुतौ ।

“वीरवावदधकदयो भगवान् विद्वद्-

प्रेमक्षितं नयनान्मुह्यं विष्णुम् ॥

प्रबोध

उत्थाय विभक्तिवया च नो विषादं

माभ्या गिरापनयतां पुनः पुराणः ॥”

इति ।

“ततः पुष्पाङ्गलिं दत्त्वा संख्याय विधिवत् प्रभुम् ।
 गीराण्य न्यासपूर्वकं वल्गादीनि समर्पयेत् ॥”
 तथा च नास्ति ।

“एकादश्यां शुक्लायां कार्तिके मासि केशवम् ।

प्रभुं बोधयेद्वाचौ भक्तिश्रद्धासमन्वितः ॥

श्रुत्येवमेतस्या वाद्यैर्गन्धैः साममङ्गलैः ।

विना पणवशब्दैश्च पुराणश्रवणैश्च च ॥

वासुदेवकथाभिश्च स्तोत्रैरप्येव वैष्णवैः ।

सुभाषितैरिन्द्रजालैर्भूमिशोभाभिरिव च ॥

पुष्पैश्च नैवेद्यैर्दोषहृत्तैः सप्रभैः ।

होमैर्भैरवपूजैश्च फलैः शाकैश्च पायसैः ॥

इन्द्राविकारैर्मधुना द्वाचाजौघैः सदाह्वितैः ।

कृतेरकस्य मङ्गल्यं मालत्वा नवनेन च ॥”

नवनं पुष्पविशेषः ।

“हृदाभ्यां चेतस्काभ्यां चन्दनाभ्याश्च सज्जदा ।

कुङ्कुमालक्तकाभ्याश्च रत्नरत्नैः सङ्कुचैः ॥

तथा नानाविधैः पुष्पैश्चैर्वीरकयाङ्गुतैः ॥”

एवमेव प्रायः पाद्मे च । तथा स्कान्दे च ।

“बहुपुष्पैर्वहुफलैः कर्पूरागुतकुङ्कुमैः ॥

हरेः पूजा विधातव्या कार्त्तिके बोधवासरे ॥”

इति ॥

“इत्थं कृत्वा महापूर्णां महानोराजनं तथा ।

स्वप्रताप्ययेत् क्षणं सपुष्पाजतवारिणा ॥

वेदस्तुत्यादिना स्तुत्वा स्वस्थस्त्रिधादिना प्रभुम् ।

संप्रार्थ्य गीतवाद्यादिषोभैरारोहयेद्रथम् ॥”

तथा च भविष्योत्तरे श्रीकृष्णयुधिष्ठिरसंवादे ।

“महातूर्यरवे राज्ञौ भामयेन खन्दने म्रितम् ॥

उत्थितं देवदेवेशं नगरे पार्थिवः स्वयम् ।

दीपोद्योतकरं मार्गे वृद्धगीतसमाकुले ॥”

अथ रथयात्रामाहात्म्यं भविष्योत्तरे तत्रैव ।

“यं यं दामोदरः पश्येद्विगतो धरणीधरः ।

तं तं प्रदेशं राजेन्द्र । सर्वं स्वर्गाय कल्पयेत् ॥”

किञ्च ।

“यावत्पदानि क्षणस्य रथस्याकर्षणं नरः ।

करोति क्रतुभिस्तानि तूल्यानि नरनायक ॥

रथस्थं ये निरीक्षन्ते कौतुकेनापि केशवम् ।

देवतानां गणाः सर्वे भवन्ति अपचादयः ॥

स्त्रियोऽपि मुक्तिमायां रथयात्रापरायणाः ।

पितृमातृभर्तृकुलं नयन्ति हरिमन्दिरम् ॥

कुर्वन्ति नमोऽर्चनं रथाग्रे कौतुकाश्रितम् ।

अथरोमिः सह क्रीडां कुर्वन्तीन्नाचतुर्दश ॥

ये रथाग्रे प्रकुर्वन्ति गीतवाद्यादि मानवाः ।

देवलोकात् परिभृता जायन्ते मण्डलेभ्यः ॥

मौलिन स्तब्धनखाग्रैः गायमानाश्च गायकाः ।

वादकैः सह राजेन्द्र । प्रयान्ति हरिमन्दिरम् ॥

रथोत्सवे सङ्कुलस्य येषां हर्षोऽपि जायते ।

तेषां न नारकी पौडा यावदिन्द्राचतुर्दश ॥

रथोत्सवस्य माहात्म्यं कनौ विततुते हि यः ।

पुण्यवृद्धा विशेषेण सोमेनाप्यथवा नरः ॥

प्रबोध

सप्तदीपवस्तुमाना रत्नधातुसमन्विता ।
सद्योऽवतपुष्पाद्या त्वेव दत्ता मही भवेत् ॥”
अथ च ।
“बोधनी जगदाधारा कार्तिके शुद्धपक्षतः ।
रथस्थो यत्र भगवांस्तुष्टो यच्छति वाञ्छितम् ।
भजन्ते ये रथाक्षुः देवं सर्वेश्वरेश्वरम् ।
तेषां वाचा कृता नृणां कामानिष्टान् प्रयच्छति ।
श्रीकृष्णरथशोभां ये प्रकुर्वन्ति प्रहर्षिताः ।
तेषां मनोदयावाप्तिं यच्छति पुत्रवोत्तमः ।
कृष्ण रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति खप्रक्षितिः ।
वाञ्छितं तिथौ यच्छन्ति निजं कथाद्यो यथाः ।
कृष्ण रथशोभां ये प्रकुर्वन्ति सुहर्षिताः ।
पदे पदे तथा पुत्र । पुत्र्यं तेषां प्रयागजम् ।
रथवाचाश्रिते ज्ञेये जयेति प्रवदन्ति ये ।
जयेति च पुनर्ये वै श्रेष्ठ पुत्र्यं वदाम्यहम् ।
गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ।
वाराहस्यादितोर्ये देवानाश्चैव दर्शये ।
यत् पुत्र्यं कविभिः प्रोक्तं कात् खेन च नरेश्वर ॥
जयशब्दे कृते विष्णौ रथस्थो तत् सर्वं स्तुतम् ।
रथस्थितो नरेयस्तु पूजितो धरणीधरः ।
यथाभाभोपपन्नेषु पुण्यैर्भक्त्या समर्पितः ।
ददाति वाञ्छितान् कामानन्ते च परमं
पदम् ।

मङ्गलं ये प्रकुर्वन्ति धूपदीपांस्तथा स्तवम् ।
नैवेद्यं वस्त्रपूजा च भक्ता गौराजनं हरेः ।
रथाक्षुः कृष्ण रथशोभां वं प्रप्तिं हरिवाचरे ।
पञ्च न तन्मया ज्ञातं जानाति यदि केशवः ।
ब्रह्मसंहारो गोब्रह्म भगवद्वा ब्रह्मनिन्दकः ।
महापातकयुक्तोऽपि ब्रह्महा गुरुतत्पगः ।
मदपः सर्वपापेभ्यः कलिकावेन मोहितः ।
रथायतः पदैकेन स्तुयते सर्वपातकेः ॥”
किञ्चाप्यत्र ।

“रथाक्षुः महाविष्णो ये कुर्वन्ति जयस्तनम् ।
पूजावाञ्छितपापेभ्यो मुक्ता यानि हरेः पदम् ॥”
किञ्च ।

“रथस्थान्कर्ष्यं पूर्वं कुरुते दैत्यनायकः ।
ततः सुराः सिंहवृक्षा यथा गन्धर्वमानवाः ।
इत्यत्र रथवाचाया विचर्यन्तः स्ततोऽभवत् ।
तथापि कश्चित्तान्त्रो विश्वोऽपि वितन्यते ॥”
अथ रथवाचावधिः ।

“श्रीकृष्णे तु रथाक्षुः कृष्ण जयजयजयन्ति ।
निज्याय च महापूजामाश्रीर्वाङ्मानि कीर्त-
येत् ॥”

तथा च विष्णुधर्म ।
“ब्रह्मं बीजोत्पन्नरूपं जसत्कुललाभ्यां सुन्दरं
चन्द्राकारं रचिततिलकं चन्द्रेणाद्यतेन ।
मत्वा कीर्त्तं जसत्सुखकरीं प्रेक्षणीयान्तौचं
पद्मावासां जसत्तुरवा धारयन् पातु विष्णुः ।
युक्तः श्रीवादिवाहैर्मधुरतररत्नकिङ्किणीज-
माने-
रत्नौषेर्भोक्तिकावामविरतमन्त्रिभिः संभृतेष्वेव
हरेः ।

२८०

प्रबोध

हिमेः कुम्भेः पताकाशिवतररविभिर्भूयितः
केतुतुल्यो-
न्यनेर्नक्षत्राण्यो दुरितहरहरः पातु जेधो
रथो यः ।
मोदनां सुखनां ज्ञानिन्दितधियः सखाश्रितो-
ममवाः
सखाः सुखिरनुद्वयः प्रतिहताभिजा रमणां
सुखम् ।
रे देवा गिरिगङ्गादि गङ्गानामानुजजनं भया-
हैतारिभगवानयं यदुपतिर्यान् समारोहति ।
पञ्चायध पञ्चायधं रे रे दितिजदानवाः ।
संरक्षयाव लोकानां रथाक्षुः शुकेश्वरी ।
ततो विचित्रगद्यानि पठित्वाप महाप्रभोः ।
महाप्रवादमात्रा च खीकुर्व्यात् परया मुदा ॥”
तन्माहात्म्योक्तम् ।

“भक्ता यज्जाति यो मातां वैष्णवीं मङ्गला-
अयाम् ।
न तेषां दुर्गमं किञ्चिद्दिक् लोके परत्र च ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सर्वकामसम्पदये ।
मातामेतां प्रयत्नीयात् सौख्यमोक्षप्रदावि-
नीम् ॥”
इति ।

“संचिन्तास्तवमात्रा च श्रीप्रज्ञादादिभ्यो रथम् ।
आत्मस्य प्रेरयन् पूर्वं भ्रामयेद्देवैः सह ॥”
तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
“वृक्षमार्गैर्भागवतेर्गौतमादिभिरन्यैः ।
भ्रामयेत् सान्धनं विष्णोः पुरमध्यं समन्ततः ॥”
किञ्च ।

“प्रबोधवाचरे प्राप्ते कार्तिके पावनमुद्वह ! ।
देवाकवेष्टु सर्वेभ्यः पुरमध्यं समन्ततः ।
भ्रामयेत्सर्वनिर्घोषे रथस्थं धरणीधरम् ॥”
किञ्च ।

“रथागमे सुकुन्दस्य पुरशोभानु कारयेत् ।
सर्वतो रमणीयम् पताकैश्चमशोभितम् ।
तोरयेर्बहुभिर्भुक्ते रत्नास्तन्मैव शोभितम् ।
स्थाने स्थाने महीपाकः । कर्त्तव्यं पुण्यसंयुतम् ।
विचित्ररथशोभा च कर्त्तव्या भावितेनैरेरिति ।
रथेन गच्छन् भगवाननुगन्तोऽखिलेजनेः ।
सख्येहागतवाचांश्चोऽन्यथा दोषो महान्
भवेत् ॥” ॥

अथ रथागममनविज्ञता । तत्रैव ।
“रथेन सह गच्छन्ति मार्गैः दृढतोऽयतः ।
विष्णुनेव समाः सर्वे भवन्ति नमसादयः ।
रथस्थं ये न गच्छन्ति भ्रममात्रं जगद्भयम् ।
विप्राध्ययनसम्यग्भा भवन्ति नमसादयः ॥”
किञ्च ।

“येषां यथागतो वाति रथस्थो मधुकदनः ।
पूजा तेषां प्रकर्त्तव्या विचित्राद्यविचर्यतेः ।
अवर्चितो यदा वाति यथादृष्टस्य महीधरः ।
पितरस्तस्य विस्तृता वर्णाकां दृष्ट पञ्च च ।
यः पुनः कुरुते पूजां यथायाते तु माधवे ।
वसति श्वेतरीपे तु प्राववित्राचतुर्दश ॥”

प्रबोध

अथ च ।
“मातुङ्गवति यो मोहादुत्पन्नं जगदीश्वरम् ।
जानादित्यकर्त्तव्यं य भवेद्गुणधराय च ॥”
इति ।

“अथ समर्पितं नीत्वा पूर्ववत् पूजयेत् प्रभुम् ।
राज्ञौ जागरणं कुर्याद्विषयद्वेषेभ्यः समम् ॥”
अथ प्रबोधनीजागरणमाहात्म्यम् ।
कान्दे तत्रैव ।

“पूर्वजन्मसङ्कषेण पापं यत् वस्तुपार्जितम् ।
जागरेण प्रबोधनां दृष्टिं तूष्णराशिवत् ।
जन्मापि पातकं चोरं ब्रह्महत्यादिकं नरः ।
जन्मा जागरणं विष्णोर्भूतपापो भवेन्मुने ॥
कर्मेणा मनसा वाचा पापं यत् वस्तुपार्जितम् ।
चातयेत्तच्च गोविन्दः प्रबोधन्यानु जागरे ।
दुष्पापं यत् पञ्च विप्रेरन्ध्रमेधादिभिर्नष्टैः ।
प्राप्यते तत् सुखेनेव प्रबोधन्यानु जागरे ।
आमुत्र सर्वतोऽर्थान् दत्त्वा मां काचर्षी महीम् ।
न तत् पञ्चमवाप्नोति यत् जन्मा जागरं हरेः ।
चक्रवर्त्योपरागे तु यत् पञ्चं परिकीर्त्तितम् ।
तत्त्वहस्युक्तं पुण्यं प्रबोधन्यानु जागरे ।
ज्ञानं दानं तपो होमः साध्यायचार्यं हरेः ।
तत् सर्वं कोटिगुणितं प्रबोधन्यानु जागरे ।
समतीतं भविष्यच्च वर्त्तमानं कुलावुतम् ।
विष्णुलोकं गन्तव्यं जागरेण प्रबोधनी ।
चक्रानि पितरो वृष्टा विष्णुलोकमनङ्गताः ।
विस्तृता नारकेभ्यः कर्तुः कृष्णप्रजागरम् ।
भार्यापथे तु ये जाता मातृत, पित्रतकाद्या ।
तारयेन्नात्र सन्देहः प्रबोधनां तु जागरे ॥”
किञ्च ।

“पक्षेर्गानाविषेर्नष्टैः प्रबोधन्यानु जागरे ।
शुद्धे तोयं समादाय अर्घ्यं दद्यान्मार्गैः ।
यत् पञ्चं सर्वद्वानेभ्यः सर्वतोऽर्थेभ्यः यत् पञ्चम् ।
तत् सर्वं कोटिगुणितं दत्त्वा सर्वं बोधवाचरे ॥”
पाद्ये च तत्रैव ।

“अन्यथापि प्रिया विष्णोर्जागरे स्नातु प्रबो-
धनी ।
किं पुनर्मधुराद्यं वा ततो वै जन्मसङ्कषि ।
एकैवेकादशैः कृष्णजन्मैरेव ज्ञाता नरैः ।
ततोऽधिकं वै कर्त्तव्यं कोके किञ्चन विद्यते ।
राज्ञौ जागरणं तत्र प्रीत्या कुर्वन्ति ये नराः ।
संवारे मोक्षसम्प्राप्ते यदा जायति जायति ॥”
किञ्च तत्रैव श्रीराधिकायास्तान्नाम्नौ ।

“सुबोधनीजागरपुण्यवैभवात्
प्रसन्न ईशो विविधावचक्रवर्त्तत् ।
चकार रावोत्सवकर्त्तव्यं सह
हृन्दागनेऽन्याभिरपीह राधया ॥
वा हृन्मनानुत्तमोपकृतिषा
ज्ञानेन ज्ञानान्तरावाञ्छितेन ।
राधा महाप्रेमजवाकुलेन्रिया
विश्वेऽन्यलोकं कथया ज्ञातार्थताम् ॥

तस्मात् सुबोधनीं जन्मा राज्ञौ जन्मा च जागरम् ।
सुबोध्यितं हरिं वृक्षा का भीः संवारणा द्विजाः ॥

प्रबोधि

प्रभञ्ज

प्रभवि

मधुरावाप्तु किं वाचं जागरे हरिचित्रधौ ।
 कार्तिके बोधनीं प्राप्य ततः श्रेयः परं न हि ॥
 मधुरायां प्रबोधनं कृतजागरणस्य हि ।
 जगद्देवानो वैज्ञोऽभोचयद्वनजराचयम् ॥
 जागरणं च माहात्म्यं गीतवादिजननम् ।
 हरेः प्रीतिकारं राजौ वक्तुं मे नैव शक्यते ॥
 यस्तु गायति जगन्नाथे कौतुहं दृष्टीं चक्षुः ।
 सर्वलोकान् परिब्रूय विष्णुलोकं च गच्छति ॥”
 अतएवोक्तं तत्रैव ।
 “राज्यमन्त्रं चक्षुष्य स्थीतं विहृतकण्ठकम् ।
 कार्तिके मधुरायां वै कौतुहां जागरं चरेत् ॥”
 अथ पारवादिगण्यम् ।
 “प्रातर्नित्यक्रियां कृत्वा शय्या संभोष्य भूस्तुरान् ।
 यज्ञं कृतव्रताच्छ्रेष्ठं प्रदद्याद्विद्यादिकम् ॥
 दानं यथाव्रतं तैभ्यो दत्त्वा पारयमाचरेत् ।
 प्रवर्तयेच्च संवत्सं चातुर्मास्यव्रतैस्तु यत् ॥”
 तथा च भविष्योत्तरे तत्रैव ।
 “प्रभाते विमले ज्ञात्वा भोजयेद्भविष्यतैः ।
 हृतक्षीरदधिद्विधाकासारगुहमोदकैः ।
 अर्घ्यं येषां नैवैः पुण्यैर्गन्धैर्विजोत्तमान् ॥
 आचानान्भक्ष्यतो दद्यात्प्राक्तं यत्किंचिदेव हि ।
 सुवाचा सुमनोऽभीष्टपञ्चपुष्पादिकम् ॥
 चतुरो वारिकाष्वासान् नियमं यस्य यत् कृतम् ।
 कथयित्वा द्विजैश्चक्षुःश्रुत्याङ्गना सुदक्षिणम् ॥”
 यथैव प्राप्ते । तत्रैव किञ्चाधिकम् ।
 “चातुर्मास्यव्रते विप्राः पश्चाद्विष्णुवाचनम् ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासः १६ विलासः ॥
 प्रबोधनी, स्त्री, (प्रबोधयति हरिमिति । प्र +
 बुध् + णिप् + णिनिः । डीप् ।) प्रबोधनी ।
 उत्थानेकादशी । यथा,—
 वराह उवाच ।
 “उपवासावसर्गानां सदैव पृथुजोषणे ।।
 एका वा द्वादशी पुण्या उपोष्या या प्रबोधनी ॥
 तस्यामाराध्य विश्वेशं जगतामीश्वरेश्वरम् ।
 प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशीफलम् ॥
 पूर्वभाद्रपदा योगे सैव वा द्वादशी भवेत् ।
 अतीव महती तस्यां सर्वलोकमयाचयम् ॥
 उत्तराङ्गारचिता यदि चैकादशी भवेत् ।
 तदा कीटिशुभं पुण्यं केशवात्मभक्तं फलम् ॥
 सप्तदेवाचैते तस्यां सर्वं कृतमिहाचयम् ।
 यथा प्रबोधनी पुण्या तथा यस्यां क्षपेहरिः ॥
 उपोष्या हि महाभागि ! अनन्तफलदा हि सा ।
 शयने बोधने चैव हरेस्तु परिवर्तने ॥
 उपोष्यैव विधानेन नरो निम्नकर्ता व्रजेत् ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन द्वादशीं सप्तपोषयेत् ॥
 यदीच्छति विद्याकाञ्छि । शास्त्रतीं गतिमात्मनः ।
 एकादशी सोमयुक्ता कार्तिके मासि भासिनि ।।
 उत्तराभद्रपदयोगे अजन्ता वा प्रकीर्तिता ॥
 तस्यां यत् क्रियते भद्रं । सर्वमानस्यमनुते ।
 अनन्तपुण्यफलदा तैनाजन्ता स्मृता प्रिये ! ॥
 एकादशी भौमयुक्ता यदा ज्ञातुतधारिणि ।।
 ज्ञात्वा देवं समन्वयं प्राप्नोति परमं फलम् ॥

प्राप्नोति सकलं तद्धि द्वादशद्वादशीं नरः ॥
 जलपूर्वं तदा जूष्मं स्थापयित्वा विचक्षणः ।
 पञ्चरत्नसमीपेन हृतपात्रयुतं तथा ॥
 तस्यां स्नानं तु धरितं मन्त्रयुक्तं जगद्देवम् ।
 मायकेन सुवर्णेन सुतप्तेन वरानने ! ॥
 स्थापयित्वा विधानेन कुङ्कुमेन विक्षेपितम् ।
 पीतवस्त्रयुगच्छेनं हृत्कोपागदयुगान्वितम् ॥
 पूजयेत् कमलैर्देवि ! मङ्गलैः संजितैश्चन्द्रैः ।
 मन्त्रं जूष्मं वराहं च नारसिंहं च वामनम् ॥
 रामं रामचन्द्रं च वृद्धं चैव तु कल्किनम् ।
 एवं दशावतारां पूजयेद्भक्तिमयुतम् ॥
 पुण्यैर्धूपैश्च दौर्गन्धैर्वैद्यैर्विधैरपि ।
 संपूजयेत्सकलैर्विधैः पूजनचरेत् ॥
 तत्तत्तस्याप्यतो देवं नैवेद्यं पाचितं चितम् ।
 एवं संपूज्य गोविन्दं दिवापि कमलेश्वरम् ॥
 राजौ चोत्थापनं कार्यं देवदेवस्य सुव्रते ।।
 प्रभाते विमले ज्ञात्वा भक्ता संपूज्य केशवम् ।
 पुण्यधूपादिनैवेद्यैः फलैर्गन्धादिभिः शुभैः ।
 तत्तत्सु पूजयेद्दशानाचार्यं भक्तिमयुतम् ॥
 अलङ्कारोपहारैश्च वस्त्राद्यैश्च खशक्तितः ।
 पूजयित्वा विधानेन तं देवं प्रतिपादेत् ॥
 जगदारे जगद्भूषणं जगदेकं जगदधिकम् ।
 जलशायिन् जगद्व्योने प्रीयतां मे जगद्देव ! ॥
 अनेनैव विधानेन कुर्यादेकादशीं नरः ।
 तस्य पुण्यं भवेद्यत्तु तच्छृण्वन् वसुन्धरे । ॥
 यदि वक्रसहस्राणि सहस्राणि भवन्ति हि ।
 संख्यातुं नैव शक्यन्ते प्रबोधिनास्तथा गुणाः ॥
 तथाप्युद्देशमात्रेण शय्या वस्त्राणि तच्छृणु ।
 चक्रताराकंसङ्काशमघिहायाशुजीविभिः ॥
 सहेव यानमागच्छेन्मम लोकं वसुन्धरे ।।
 ततः कल्पसहस्रान्तो सप्तद्वीपेश्वरो भवेत् ॥
 आशुरारोम्यस्यस्रो जन्मात्तातो भवेत्ततः ।
 ब्रह्मन्त्रं सुरास्यं क्षीयं च शुकतल्पगः ॥
 पापान्मृतानि सर्वान्ध्रं अवर्णनैव नाशयेत् ॥
 पश्चिच्छ धीमानधनोऽपि भक्ता
 शृणुष्वस्तु यद्दृष्टं धीयमानः ।
 श्रुत्वाति भक्तस्य मतिं ददाति
 विकल्पायः कोऽपि दिवं प्रयाति ॥
 दुःखत्रं प्रशमयति पटङ्गमाने
 माहात्म्यं भवभयहारके नरस्य ।
 यः कुर्याद्भक्तवरेणैतद्व्ययाया
 बोधिनाः किमुत फलम् तस्य वाच्यम् ॥
 ते चमत्कां कृतार्थां तैरेव सुकृतं कृतम् ।
 तैरात्मजन्म सफलं कृतं ये व्रतकारकाः ॥”
 इति वराहपुराणे प्रबोधनीमाहात्म्यम् ॥
 प्रभञ्जः, पुं, (प्रकर्षेण भगवति दृष्टादीनि । प्र +
 भञ्ज् + युच् ।) बाहुः । इत्यमरः । १ । १ । ६६ ॥
 (यथा, महाभारते । ७ । १५४ । ७८ ।
 “चटोत्कचस्तुतः श्रीमान् भिन्नाङ्गनचयोपमः ।
 वरोध्नौ निविमायानं प्रभञ्जनमिवाद्रिराट् ॥”
 मणिपुराधिपतिराजविशेषः । यथा, महा-
 भारते । १ । २९७ । १६ ।

“राजा प्रभञ्जो नाम कुर्वीक्षिन् समभूव ह ।
 अयुक्तः प्रवेषेनाथो तपस्तेषु च उत्तमम् ॥”)
 भञ्जनकर्त्तरि, णि । (यथा, हरिवंशे । २४५ । ११ ।
 “प्रभञ्जो यो लोकानां युगात् स सर्वनाशनः ॥”
 यथा च महाभारते । १ । १२५ । १२ ।
 “वा सज्जन्ना विहृष्टाह पुनर्देहि सुरोत्तम ।।
 वनवन्तं महाकार्यं सर्वार्थप्रभञ्जनम् ॥”)
 प्रभञ्जः, पुं, (प्रकटं भञ्जं यस्मात् ।) निम्नः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (प्रकटो भञ्ज इति प्रादि-
 समासः । ओष्ठे, णि ।)
 प्रभञ्जः, स्त्री, (प्रकटं भञ्जं यस्मात् । टाप् ।) प्रसा-
 रिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रभविः, पुं, (प्रभवत्स्यादिति । प्र + भू + “अक-
 र्त्तरि च कारके” इत्यधिकारात् अपादानार्थे ।
 “अहोर्पु” १ । १ । ५७ । इति अप् ।)
 जन्महेतुः । पित्रादिः । आद्योपलब्धस्थानम् ।
 आद्योपलब्धये प्रथमज्ञानार्थं यत् स्थानं देशः
 च । यथा । वाङ्मौक्तिकः श्लोकप्रभवः । हिमवान्
 मङ्गाप्रभवः । इत्यमरभरतौ । अपां जलम् ।
 सुनिर्मेदः । इति हिमचक्रः ॥ पराक्रमः । इति
 मेदिनी । वे, ४१ ॥ जन्म । इति शब्दरत्नावली ॥
 (यथा, कुमारः । ५ । २२ ।
 “विवक्षता रोषमपि च्युतात्मना
 त्वयैकमौर्षं प्रति चाधु भावितम् ।
 यमामनन्त्यात्मसुवोऽपि कारकं
 कथं च जलप्रभवो भविष्यति ॥”
 छटिः । यथा, देवीभागवते । १ । १६ । २ ।
 “महाशक्त्या प्रभावेन त्वं मिच्छतवान् पुरा ।
 प्रभवे प्रणये जाते भूत्वा भूत्वा पुनः पुनः ॥”
 साध्यमेदः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४४ ।
 “धर्माज्युद्भवः कामः साध्यासाध्यान् यथा-
 यत ।
 प्रभवं चवनश्चैवमीशानं सुरभीनया ॥”
 णि, प्रभूतः । यथा, अथर्ववेदे । २ । १८ । ५ ।
 “नानौकांसि दुर्व्यां विन्धमायुर्वि तिरुते प्रभवः
 श्लोको अयेः ॥”
 “प्रभवः प्रभूतो अयेः श्लोकलीजः ॥” इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥)
 प्रभविष्णुः, पुं, (प्रभवितुं शीलमस्त्विति । प्र + भू +
 “भुवश्च ।” १ । २ । १९८ । इति ङष्वाच् ।) षट्क-
 भैरवस्याद्योत्तरशतनामान्तर्गतनामविशेषः ।
 यथा । “प्रभविष्णुः प्रभाववान् ॥” इत्यादि
 विश्वसारतन्त्रे आपट्टहारकण्यः । प्रभुः । यथा,
 “न भूता नैव च सुतो न पिता आतरो न च ।
 आदाने वा विरुगे वा स्त्रीधने प्रभविष्णवः ॥”
 इति हायभागः ॥
 प्रकर्षेण भवनशीले, णि ।
 प्रभविष्णुता, स्त्री, प्रभुता । प्रभविष्णुशब्दात्
 भावार्थे तत्प्रत्ययेन पर्दं निष्पन्नम् । (यथा,
 राजतरङ्गिण्याम् । २ । ४७ ।
 “यद्युवाचानि दुःखानि श्लेष्मं न प्रभविष्णुता ।
 तन्महीपाज ! महती महत्तस्य किमङ्गनम् ॥”)

प्रभाक

प्रभा, स्त्री, (प्रकर्षेण भातीति। प्र+भा+“आत-
 क्षोपचर्गे।” ३। ३। १०६। इति ऋ६।)
 कुवेरपुरी। इति हेमचन्द्रः। २। १०८। (प्र+
 भा+भावे ऋ६।) दीप्तिः। तत्पर्यायः।
 रोचिः २ द्युतिः ३ शोचिः ४ त्रिधा ५ ज्योतिः ६
 भाः ७ द्युतिः ८ विभा ९ आलोकः १०
 प्रकाशः ११ तेजः १२ दृक् १३। इति राज-
 निर्घण्टः। ३। (यथा, रामायणे। २। ३६। १८।
 “अराजयत वेदेही वेष्टा तत् सुविभूषिता।
 उद्यतोऽश्रुमतः काळे खं प्रमेव विवस्वतः॥”
 तथा च महाभारते। ४। १३। १७।
 “रतीव रूपिणी किम्बलमङ्गाङ्गविहारिणी।
 अनीव भाजसे सुभु। प्रमेवेन्दोरनुगमा॥”)
 गोपीविशेषः। यथा,—
 “दृष्ट्वा प्रभया गोप्या युक्तो वृन्दावने वने।
 बन्धोमनुशब्दमात्रेण तिरोधानं कृतं त्वया॥
 प्रभा देवं गरितव्यं जगाम सूर्यमखलम्।
 ततस्तस्याः शरीरं त्रीन् तेषां बभूव ह॥
 संविभज्य त्वया दत्तं प्रमृणाशु वदता पुरा।
 विन्द्य चक्षुषोर्जोहं कल्पया मङ्गयेन च॥
 हुताशनाय किञ्चिद्वृषभस्यापि किञ्चन।
 किञ्चित् पुरुषसिंहेभ्यो देवेभ्यश्चापि किञ्चन॥
 किञ्चिदृक्ष्यजनेभ्यश्च नागेभ्यश्चापि किञ्चन।
 ब्राह्मणेभ्यो मुनिभ्यश्च तपस्त्रिभ्यश्च किञ्चन॥
 स्त्रीभ्यः सौभाग्ययुक्ताभ्यो यशस्त्रिभ्यश्च किञ्चन।
 तच्च दत्त्वा तु सर्वेभ्यः पूर्वं रोदितुमुद्यतः॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिलखे। ११। ५७—६२।
 दुर्गा। यथा,—
 “यमस्य भगिनी जाता यमुना तेन सा मता।
 प्रभा प्रसादशीलत्वात् ज्योत्स्ना चन्द्रार्क-
 मालिनी॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः। ३॥
 (इयं हि सूर्यविम्बे एतन्नामा कीर्तयति। यथा,
 देवीभागवते। ७। ३०। ८२।
 “देवलोके तयैन्द्राणीं ब्रह्मास्त्रेषु सरस्वती।
 सूर्यविम्बे प्रभा नाम मादृशी वेणुवीमता॥”)
 सूर्यपत्नी। यथा,—
 कृत उवाच।
 “विवस्वान् कश्यपात् पूर्वमदितामभवत् पुरा।
 तस्य पत्नीचयनदत् सञ्ज्ञा राक्षी प्रभा तथा॥
 देवतस्य सुता राक्षी देवतां सुपुत्रे सुतम्।
 प्रभा प्रभावं सुपुत्रे त्वाष्ट्रीं सञ्ज्ञा तथा मनुम्॥”
 इति मातृख्ये। ११। २—३॥
 (द्वादशाक्षरवर्णविशेषः। तज्जन्तं यथा, वृत्त-
 रत्नाकरटीकायाम्।
 “वसुयुगविरतिर्नगौ रौ प्रभा॥”)
 प्रभाकरः, पुं, (प्रभां करोतीति। क्त+“दिवा-
 विभानिशाप्रमेति।” ३। २। २१। इति टः।)
 सूर्यः। (यथा, रघौ। १०। ७४।
 “जग्रादुरपधूमत्वात् प्रसन्नत्वात् प्रभाकरः।
 रघोविप्रज्जनावासांमपविह्वमुषाविव॥”)
 अग्निः। चन्द्रः। (यथा, महाभारते। ७। ६६। ५।

प्रभावः

“तावतीत्य रथानीकं विसृज्य प्रवर्धयेमी।
 दृष्ट्वाते यथा राक्षोराक्षान्मृत्तौ प्रभाकरौ॥”
 “प्रभाकरौ चन्द्रसूर्यौ॥”) वसुधः। इति शब्द-
 रत्नावली। अर्कोष्ठः। इत्यमरः। १। १। १०८॥
 (अष्टममन्त्रान्तरे देवगणभेदः। यथा, मार्कण्डेय-
 पुराणे। ८०। ६।
 “तपस्तप्तश्च शक्रश्च दुतिर्ज्योतिः प्रभाकरः॥”
 अजिर्वशीयसुनिविशेषः। यथा, हरिवंशे।
 ३१। १०।
 “ऋषिर्जातोऽजिर्वंशे तु तत्सर्वा भर्ता प्रभाकरः।
 भद्राय जनयामास सुतसोमं यशस्त्रिणम्॥”
 नामभेदः। यथा महाभारते। १। ३५। १५।
 “कुटरः कुञ्जरश्चैव तथा नागः प्रभाकरः॥”
 मीमांसकप्रभेदः। स च गुरुत्वेन प्रविष्टः।
 तस्य मतं दर्शनशास्त्रादौ प्रभाकरमतमिति
 प्रसिद्धम्। यदुक्तं वेदान्तसारे। ५३। “प्रभाकर-
 तार्किकौ तु ‘अन्योऽनरात्मा आनन्दमय’ इत्यादि-
 श्रुतेः सुषुप्तौ बुद्धादीनामज्ञाने लयदर्शनात्
 अहमस्मिन्नेह ज्ञानीत्याद्युभवाच्च अज्ञान-
 मात्मेति वदतः॥” स्त्री, कुशङ्गीपल्लवभेदः।
 यथा, मातृख्ये। १२१। ६८।
 “महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम्॥”)
 प्रभाकौटः, पुं, (प्रभावितः कौट इति मध्यजोपी
 समासः।) खद्योतः। इति राजनिर्घण्टः।
 प्रभाङ्गनः, पुं, शोभाङ्गनः। इति हेमचन्द्रः।
 प्रभातं, स्त्री, (प्रकर्षेण भातुं प्रवृत्तमिति। प्र+
 भा+आदिक्कर्मणि क्तः। यद्वा, प्रकृतं भातं
 दीप्तिरिति।) प्रातःकालः। तत्पर्यायः।
 प्रद्युषः २ अहर्मुखम् ३ कल्पम् ४ उषः ५
 प्रद्युषः ६। इत्यमरः। १। ४। ३॥ दिनादिः ७
 निशान्तम् = युद्धम् ८ प्रगे १० प्राक् ११।
 इति राजनिर्घण्टः। गोचः १२ गोचङ्गः १३
 ऊचः १४ ऊचकम् १५ उषा १६ ऊषा १७
 विभातम् १८। इति शब्दरत्नावली॥ ३॥
 (यथा,—
 “प्रभाते यः स्मरेन्नित्यं दुर्गा दुर्गाक्षरद्वयम्।
 आपदस्तस्य नश्यन्ति तमः सूर्योदये यथा॥”
 इति धर्मशास्त्रम्॥)
 तत्र दर्शनीया यथा,—
 “वेद्यः पुरोहितो मन्त्री देवज्ञोऽथ चतुर्थकः।
 प्रभातकाले ब्रह्मो नित्यं सन्नियमिच्छता॥”
 इति राजवल्लभः॥
 प्रभावः, पुं, (प्र+भू+घञ्।) कोषदृक्कृततेजः।
 तत्पर्यायः। प्रतापः २। इत्यमरः। १०। १०८॥
 “कोषो घनं दृष्टो दमः तद्वस्तुत्वात् सौम्यमपि
 दृष्टः ताभ्यां यत्तेजो जायते स प्रतापः प्रभा-
 वश्च कथ्यते॥” इति भरतः॥ शक्तिः। (यथा,—
 “प्रभावतो यथा धात्री लङ्कस्य रवादिभिः।
 समापि कुर्वते होषत्रितयस्य विनाशनम्॥
 क्वचित् केवलं द्रव्यं कर्मे कुर्वीत प्रभावतः।
 च्वरं हन्ति शिरोवद्धा सहदेवौ जटा यथा॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)

प्रभासः

तेजः। इति हेमचन्द्रः। १। ४०४॥ (यथा,
 रामायणे। २। २३। ३८।
 “अथ मेऽक्षप्रभावस्य प्रभावः प्रभविष्मति।
 राक्षसाप्रसूतां कर्तुं प्रसूतश्च तव प्रभो॥”)
 शान्तिः। इति मेदिनी। वे, ४०॥ (प्रभागर्भ-
 जातः सूर्यपुत्रः। इति मातृख्ये। ११। ३॥
 कलावत्तां जातः स्मरोचिषो मनोः पुत्रविशेषः।
 यथा, मार्कण्डेयः। ६६। ५।
 “ततश्च जज्ञिरे तस्य त्रयः पुत्राः स्मरोचिषः।
 विजयी मेरुनन्दश्च प्रभावश्च महावजः॥”)
 प्रभावजः, पुं, (प्रभावान् जायते इति। जन्+
 ङः।) शक्तिविशेषः। प्रभावो वीर्याधिक्यं
 तज्जातः। इत्यमरटीकासारसुन्दरी। प्रसूत-
 साधकत्वात् दृष्टकोषौ प्रभुशक्तिः। इति भरतः॥
 (प्रभावजाते, वि। यथा,—
 “रवादिषां यत् कर्म विशिष्टं तत् प्रभावजम्॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥)
 प्रभावान्, [त] चि, (प्रभा अख्यस्येति। प्रभा+
 मतुप् मस्य वः।) प्रभायुक्तः। प्रभाशब्दा
 दृष्ट्यर्थे वस्तुप्रत्ययेन निष्पन्नम्॥
 प्रभावती, स्त्री, (प्रभावन्+ङीप्।) मालिनाम-
 कोनविशृङ्खलाहंभाता। गङ्गानां वीणा। इति
 हेमचन्द्रः। २। २०३॥ ज्योदशाक्षरच्छब्दः।
 यथा, श्रुतबोधे। ३। २०।
 “यस्यां प्रिये। प्रथमकमचरद्वयं
 तुल्यमथा गुरु नवमं दशान्तिमम्।
 सान्धं भवेद्यतिरपि चेद्दुःशयश्चैः
 सांख्यतामन्तरुते। प्रभावती॥”
 (सूर्यपत्नी। यथा, महाभारते। ५। ११७। ८।
 “देवे स तस्यां राजनिः प्रभावतां यथा रविः॥”
 कुमारशुचरमाहगणविशेषः। यथा, तज्जेव।
 ६। ४६। ३।
 “प्रभावती विशालाक्षी पलिता गोनसी तथा॥”
 वचनाभासुरस्य कन्या। सा तु प्रद्युम्नेन विवा-
 हिता। यथा, हरिवंशे। १४८। ४१।
 “तस्यास्ति कन्यारत्नं हि त्रैलोक्यातिशयं शुभम्।
 नाम्ना प्रभावती नाम चन्द्राभेव प्रभावती॥”
 अङ्गेश्वरचिन्मयस्य खनामख्याता भार्या।
 यथा, महाभारते। १३। ४२। ८।
 “तस्या हि भगिनी तात। ज्येष्ठा नाम्ना प्रभावती।
 भार्या चिन्मयस्यास्य बभूवाङ्गेश्वरस्य च॥”)
 प्रभावः, पुं, (प्रभावते यः सः। प्र+भाच्+अच्।)
 वसुभेदः। इति जटाधरः॥ (यथा, महा-
 भारते। १। ६६। १८।
 “प्रद्युषश्च प्रभावश्च वसवोऽष्टाविति स्मृताः॥”
 प्र+भाच्+भावे चच्।) प्रलटकथनश्च॥
 प्रभासः, पुं, (प्रभासते शोभते इति। प्र+भास्+
 अच्।) सोमतीर्थम्। इति त्रिकाण्डशेषः॥
 (यथा, महाभारते। ३। ८२। ५६—५७।
 “ततो गच्छेत् राजेन्द्र। प्रभासं तीर्थमुत्तमम्।
 तत्र सन्नहितां नित्यं सत्यमेव हुताशनः।
 देवतानां सुखं वीर। अलनोऽनिलसारथिः॥

प्रभूतं

तस्मिंस्तोत्रे नरः क्षात्रा मुनिः प्रयतमानवः ।
 अधिदोमातिदात्राभ्यां पत्नं प्राप्नोति मानवः ॥”
 जैनगद्याधिपविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १।३२ ॥
 (वसुमेधः । यथा, मातुल्ये । ५ । २९ ।
 “प्रभूतश्च प्रभासश्च वसवोऽदौ प्रकीर्तिताः ॥”)
 भिन्नः, पुं (प्र + भिद् + क्त ।) चरन्मदहस्ती ।
 तत्पर्यायः । गर्जितः २ मत्तः ३ । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ३६ ॥ भ्रान्तः ४ मदकलः ५ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे । २।१५।४६ ।
 “ततो महामेघमहीधराभं
 प्रभिन्नमलङ्कुशमल्लसङ्गम् ।
 रामोपवाह्यं सचिरं ददर्श
 शशुङ्गयं नागसुहृदकायम् ॥”
 तथा च महाभारते । ७ । २७ । २० ।
 “यथा नलवर्गं क्रुद्धः प्रभिन्नः वटिहायनः ।
 दृष्ट्वा नीपातद्वयस्तः पार्थोऽन्वदृग्नाचमन्तवः ॥”
 प्रलम्बमेद्विशिष्टे, जि (यथा, अतुल्ये । २।५ ।
 “प्रभिन्नवेदूयनिभेक्षणाङ्कुरैः
 समाचिता प्रोत्थितकन्दलीदलेः ॥”)
 प्रभुः, पुं (प्रभवतीति । प्र + भू + क्तः ।) विष्णुः ।
 इति शब्दरत्नावली ॥ (शिवः । यथा, महा-
 भारते । १३ । १७ । ३१ ।
 “हरश्च हरिणाक्षश्च सर्वभूतहरः प्रभुः ॥”)
 पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शब्दः । इति
 धरणिः ॥
 प्रभुः, जि (प्रभवतीति । प्र + भू + “विप्रसंख्यो
 दुर्लभायाम् ॥” ३ । ७ । १८० । इति दुः ।)
 अधिपतिः । तत्पर्यायः । स्वामी २ ईश्वरः ३
 पतिः ४ ईशिता ५ अधिभूः ६ नायकः ७
 नेता ८ परिहृष्टः ९ अधिपः १० । इत्यमरः ।
 ३ । १ । ११ ॥ पालकः ११ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा, भगवद्गीतायाम् । ५ । १४ ।
 “न कर्तृत्वं न कर्माणि लोकस्य जगति प्रभुः ।
 न कर्मफलसंयोगं स्वभावस्तु प्रवर्तते ॥”)
 निव्यः । इति धरणिः ॥ शक्तः । इति नानार्थ-
 रत्नमाला ॥ (यथा, कुमारः । ३ । ४० ।
 “आत्मेश्वराणां न हि जातु विघ्नाः
 समाधिमेदप्रभवो भवति ॥”
 श्रेष्ठः । यथा, मनौ । १० । ३ ।
 “वेष्टिष्यात् प्रकृतिश्रेष्ठान् नियमस्य च धार-
 णात् ।
 संस्कारस्य विशेषाच्च वर्णानां ब्राह्मणः प्रभुः ॥”)
 प्रभुता, स्त्री (प्रभोर्भावः । प्रभु + तल् ।) प्रभु-
 त्वम् । ऐश्वर्यम् । इति हलायुधः । ४ । १०० ॥
 प्रभुभक्तः, पुं (प्रभोर्भक्तः ।) उत्तमघोटकः । यथा,
 “प्रभुभक्ता भक्तिनाञ्ज कुलीनेषु कुलोत्तकटाः ॥”
 इति शब्दचन्द्रिका ॥
 स्वाम्यश्रुक्ते, जि । यथा, चाणक्यसंघे ।
 “ब्रह्माश्री स्वल्पसन्नुष्टः सुनिद्रः शीघ्रचेतनः ।
 प्रभुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातृषाः षट् शुभो गुणाः ॥”
 प्रभूतं, जि (प्र + भू + क्तः ।) प्रचुरम् । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ६३ ॥ (यथा, कणाविनासे । १।६ ।

प्रमथः

“तत्राभूदभिभूतप्रभूतमायानिकायशतधूर्तः ।
 सकलकलानिलयानां धूर्यः श्रीमन्देवाख्यः ॥”)
 उन्नतम् । इति मेदिनी । तै, १२१ ॥ भूतम् ।
 उन्नतम् । इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रभूयः, जि (प्रभवतीति । प्र + भू + “ग्लानि-
 ख्यश्च ग्लुः ॥” ३ । १ । १३६ । इति ग्लुः ।)
 घमः । शक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५५ ॥
 प्रभृति, य (प्र + भृ + क्तच् ।) तदादिः । यथा,
 “ततः प्रभृति पितरः पिङ्गसंज्ञान्ते भिरे ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 प्रमेदः, पुं (प्र + भिद् + घञ् ।) भेदः । तत्-
 पर्यायः । प्रकारः २ विशेषः ३ भिदा ४
 अन्तरम् ५ । इति जटाधरः । (यथा, सुश्रुते
 निदानस्थाने १० अध्याये ।
 “पितृभक्तो द्रुतगतिर्ध्वरदाहपाक-
 स्तोऽप्रमेदबहुलः क्षतजघ्रकाशः ॥”
 स्तोऽटनम् । यथा, रघुः । ३ । ३७ ।
 “बभूव तैनातितरां सुदुःसहः
 कटप्रमेदेन करोव पार्थिवः ॥”)
 प्रभृत्कं, स्त्री (प्र + भृ + क्तः । ततः स्तार्थं
 कन् ।) शिखालम्बिमाख्याम् । चूडतो लम्बमान
 मान्यम् । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । १३५ ॥
 प्रमत्तः, जि (प्रमाद्यति स्मेति । प्र + मद् + गत्य-
 र्थेति क्तः । नध्याख्येति नत्वाभावः ।) प्रमादी ।
 अनवधानतायुक्तः । यथा,—
 “मत्तं प्रमत्तसुखं सुप्तं बालं स्त्रियं जडम् ।
 प्रपन्नं विरहं भीतं न रिपुं हन्ति धर्मेवित् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ७ अध्यायः ॥
 “मत्तं मयादिना । प्रमत्तमनवहितम् । उक्तं
 यद्वहातादिना । जडं अतुल्यम् । प्रपन्नं शरणा-
 गतम् । विरहं भयपरम् ॥” इति श्रीधरस्वामी ॥
 अपरप्रमत्तो यथा,—
 “सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २७ अध्यायः ॥
 स च राज्ञा नाज्ञानयतियः । यथा —
 “मत्तोऽन्तप्रमत्तान् भ्रष्टान्नाज्ञानयेत्प्रपः ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 प्रमथः, पुं (प्रमथतीति । प्र + मथ् + क्तच् ।)
 घोटकः । शिवपारिवदः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ स च घटत्रिंशत्कोटिसंख्यकः । यथा,
 “घटत्रिंशत् सङ्ख्याणि प्रमथा द्विजसत्तमाः ।
 तत्रैकश्च सङ्ख्याणि भागे षोडश संस्थिताः ॥
 नानाकूपधरा ये वै जटाचक्रार्द्धमङ्किताः ।
 ते सर्वे सकलैश्वर्ययुक्ता ध्यानपरायणाः ॥
 योगिना मद्मातृसंयद्महाङ्कारवर्जिताः ।
 जीवपापा महाभागाः शम्भोः प्रीतिकराः
 पराः ॥
 न ते परिग्रहं रागं काङ्क्षन्ति क्व कदाचन ।
 संसारविमुखाः सर्वे यतयो योगतत्पराः ॥
 ध्यानावस्थं महादेवं परिवाप्य धृतव्रताः ।
 कृत्वा परिवर्धं दद्यात् तिष्ठन्ति विगतकल्माः ॥
 यदैव परमं ज्योतिष्कनयत्त्वमिकापतिः ।

प्रमथः

तदैव ते पारिवदाः सर्वे संवेद्यन्ति तम् ॥
 ते षोडश समाख्याताः कोटयो वै धृतव्रताः ।
 सिंहवाद्यादिवाक्या आदिमादिसमायुताः ॥१॥
 अपरे कामिनः शम्भोः सुगन्धसचिवाः स्तुताः ।
 विचित्ररूपाभरणा जटाचक्रार्द्धमङ्किताः ॥
 हरस्य तुल्या रूपेण विग्रहा दृढभञ्जनाः ।
 उमासङ्गरूपाभिः प्रमदाभिः समामताः ॥
 विचित्रमाद्याभरणा दिव्यसङ्गन्धभूषणाः ।
 उमासहायं क्रीडन्तमनुगच्छन्ति भूषिताः ।
 शृङ्गारवेषाभरणा अष्टौ ते कोटयो गणाः ॥२॥
 अर्द्धनारीश्वराख्ये अर्द्धनारीश्वरं हरम् ।
 अनुयान्ति महाभामास्तुल्यारूपा हरस्य वै ॥
 उमासहायो हि यदा रमते क्व सुखं हरः ।
 अर्द्धनारीश्वरीरास्तु हारपाणा भवन्ति ते ॥
 आकाशमार्गे गच्छन्तमनुगच्छन्ति निवृत्तः ।
 ध्यानस्थं परिचरन्ति सलिलादिभिरीक्षरम् ॥
 नानाशस्त्रधराः शम्भोर्गणास्तु प्रमथाः स्तुताः ।
 प्रमथन्ति च युद्धेषु युध्यमानान्महाबलान् ।
 ते वै महाबलाः शूराः संख्या नवकोटयः ॥३॥
 अपरे गायनास्तान्दङ्गपञ्चवादिभिः ।
 शृङ्खलि वाद्यं कुर्वन्तो गायन्ति मधुरस्वरम् ॥
 नानाकूपधरास्तं वै संख्या कोटयश्च यः ।
 सततं चानुगच्छन्ति विचरन्तं महेश्वरम् ॥
 सर्वे मायाविनः शूराः सर्वे शास्त्रार्थपारगाः ।
 सर्वे सर्वत्र सर्वज्ञाः सर्वे सर्वत्रगाः सदा ॥
 सुहृन्तास्तु सर्वभुवनं गत्वा यान्ति पुनः पुनः ।
 अनिमाद्यष्टकैश्वर्ययुक्तास्ते वै महाबलाः ॥
 अपरे रत्ननामानो जटाचक्रार्द्धमङ्किताः ।
 देवेन्द्रस्य निधोगेन वर्तन्ते त्रिदिवे सदा ॥
 तेषां संख्या चेककोटिस्तु सर्वे बलवन्तराः ।
 कुर्वन्ति हि सदा सेवां हरस्य सततं गणाः ॥
 विस्मयन्ति च पापिष्ठान् धर्मिष्ठान् पालयन्ति
 च ।
 अशुश्रूक्षन्ति सततं धृतपाशुपतव्रतान् ॥
 विघ्नाश्च सततं हन्ति योगिनां प्रयत्नात्मनाम् ।
 घटत्रिंशत् कोटयश्चेते हरस्य सकला गणाः ॥
 वराहगणनाशार्थं हिताय जगतां तथा ।
 शङ्करस्य च सेवायै ससुखता इमे गणाः ॥
 वराहस्य गणान् दृष्ट्वा नरसिंहं तथा हरिम् ।
 स्वयं सरभरूपः सन् ध्यायन् नारदं यतोऽकरोत् ॥
 तच्छ्रीकराश्रुतो जातास्तत्तेषां बहुरूपता ।
 क्रूरदृष्टा क्रूरयुद्धैः क्रूरकथैरिमान् गणान् ॥
 वराहस्य हतश्वं यतः प्रोक्तं कपदिना ।
 ततस्ते क्रूरकर्माणाः प्रतापान् भयङ्कराः ॥
 न सदा क्रूरकर्माणि ते कुर्वन्ति महीजसः ।
 दृष्टिमात्रस्य ते क्रूराः क्रूरक्रूराश्च काव्यतः ॥
 फलं जलं तथा पुष्यं पत्रं मूलं तथैव च ।
 निवेदितानि भुञ्जन्ति वनपर्वतसाधुषु ॥
 आनृत्यापि च भुञ्जन्ति पत्रं पुष्पादिकञ्च यत् ।
 भवेद्गन्धं यद्गन्धं तद्गोमास्ते महीजसः ॥
 आमिश्रं नापि चाश्रन्ति हित्वा चैत्रचतुर्दशौम् ।
 तत्रामिषं हरो मुदन्ते चतुर्दशौ मधौ सदा ॥

प्रमद

ततः सर्वे गवाक्षश्च सुखी भवतामपि ।
 इति वराहस्य ऋषि भर्गमावाच ते गवाः ।
 चतुर्भागाः स्वर्गं भूमा भूतं कर्मेति चैव ययुः ।
 भूतलमभयतेषां चतुर्भागवतां तदा ।
 वचनात् पद्मजातस्य भूतयामास्ततो मताः ।
 यो लोकविहितः पूर्वं भूतयामश्चतुर्विधः ।
 यतस्तेभ्योऽधिका यन्मैखदुष्टमाम उच्यते ।
 इति वः सर्वमाख्यातं भूताः शम्भुगवा यथा ।
 यदाहारा यदाकारा यत्तुल्यत्वे महीवचः ।
 व इदं श्रद्धयान्निवृत्त्यान् योगस्तुतमम् ।
 स दीर्घायुः सदोक्षाहो योगयुक्तश्च जायते ॥”
 इति कालिकापुराणे पारिवर्त्योत्पत्तिर्नाम २६
 अध्यायः ॥ (इतरादुपुक्तायामन्यतमः । यथा,
 महाभारते । १ । ११७ । १२ ।
 “प्रमथश्च प्रमाथी च दीर्घरोमश्च वीर्यवान् ॥”)
 प्रमथन्, स्त्री, (प्र + मथ + भावे क्युट् ।) वधः ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ११५ ॥ (यथा, रामायणे ।
 १ । १ । २४ ।
 “वाक्प्रमथनश्चैव सुधीवप्रतिपादनम् ॥”
 क्लेशनम् । विनोदनम् । इति मध्वात्मार्थदर्श-
 नात् ॥ (प्रकर्षेण मथतीति । प्र + मथ् + क्युः ।
 प्रमाथके, वि । यथा, महाभारते । १ । १०२ । ६२ ।
 “स चाचिररूपसदृशो देवतुष्ट्यपराक्रमः ।
 सर्वसाधनेव नारीणां चित्तप्रमथनो रजः ॥”)
 प्रमथा, स्त्री, (प्रमथति चित्तोवाति । प्र + मथ्
 + क्युः ।) हरीतकी । इति मेदिनी । छे, २१ ।
 (गुणादिकमस्य हरीतकीशब्दे ज्ञातयम् ॥)
 प्रमथाविपः, पुं, (प्रमथानां अधिपः ।) शिवः ।
 इत्यमरः । १ । १ । ११५ ॥
 प्रमथितं, स्त्री, (प्रकर्षेण मथितम् ।) निर्ज-
 तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्रमदः, पुं, (प्र + मद् + “प्रमदस्मदौ हर्षे” ।
 १ । १ । ६८ । इति अप् ।) हर्षः । इत्यमरः ।
 १ । ४ । २४ ॥ (यथा, कथावदित्वागरे । ६ । १६२ ।
 “तच्छ्रुत्वा मम राज्ञश्च विवाहप्रमदौ द्वयोः ।
 अमूर्ता मेघमालीक्य हंसजातकयोर्विव ॥”
 प्रमाद्यत्वेनेति । प्र + मद् + कर्त्तृणि अप् ।)
 धुल्लूपकम् । इति शब्दचन्द्रिका । (दानव-
 विशेषः । यथा, हरिवंशे । १ । ८७ ।
 “प्रमदो मयः कुपयो हयप्रीवश्च वीर्यवान् ॥”
 वशिष्ठतनयानामन्यतमः । स तु उत्तममन्वन्तरे
 सप्तविंशमेतः । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
 “वशिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
 सत्त्वा वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सख्यवित् ॥”)
 प्रमाद्यतीति । प्र + मद् + कर्त्तरि क्यप् । यदा
 प्रकर्षेण मदीयः । मत्ते, वि । इति मेदिनी ।
 दे, ७५ ॥ (यथा, रघौ । १६ । १७ ।
 “प्रापिषि प्रमदवर्जित्वभूत
 हविर्माद्रिषु विहारविभ्रमः ॥”)
 प्रमदकाननं स्त्री, (प्रमदानां काननम् । “ड्यापोः
 संशाश्वद्वोर्बहुलम् ॥” ६ । १ । ६१ । इति
 ह्रस्वः । यदा, प्रमदाय हर्षाय यत् काननम् ।)

प्रमा

प्रमदावनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २
 ४ । १ ॥
 प्रमद्वनं, स्त्री, (प्रमदानां वनमिति । “ड्यापो-
 रिति ॥” ६ । १ । ६१ । इति ह्रस्वः ।) राज्ञो-
 ऽन्तःपुरोचितवनम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७ ॥
 प्रमदा, स्त्री, (प्रमदयति पुरुषमिति । प्र + मद्
 हर्षे + क्यप् + क्यप् । यदा, प्रमदो हर्षोऽख्यस्या
 इति क्यप् । टाप् ।) उत्तमयौवित् । इति
 मेदिनी । दे, ५ ॥ (यथा, कुमारः । ४ । १२ ।
 “नयनान्यख्यानं धूर्त्ययम्
 वचनानि स्तब्धयन् पदे पदे ।
 अस्मिन् त्वयि वारुणीमदः
 प्रमदानामधुना विकल्पा ॥”)
 चतुर्दशाक्षररूपविशेषः । तद्वत्त्वं यथा, वृत्त
 रत्नाकरटीकायाम् ।
 “नवभजला गुरुश्च भवति प्रमदा ॥”)
 प्रमदाकाननं स्त्री, (प्रमदानां काननम् ।) प्रमद-
 वनम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ४ । १ ।
 प्रमदावनं, स्त्री, (प्रमदानां वनम् ।) प्रमदवनम् ।
 इति शब्दरत्नावली ॥
 प्रमदाः, [स्] वि, (प्रकृष्टं मनोऽस्य ।) हर्ष-
 युक्तः । इत्यमरः । १ । १ । ७ ॥ (यथा, महा-
 भारते । ८ । १७ । ४९ ।
 “इति बहुपद्वर्षं प्रभाषति
 प्रमनसि मद्रपत्नी रिपुस्तवम् ॥”)
 प्रमथः, पुं, (प्र + मी वधे + भावे क्यप् ।) वधः ।
 इति हेमचन्द्रः । १ । १४ ॥ (यथा, राजतर-
 न्जिन्याम् । १ । ६ ।
 “हृष्टं हृष्टं वृषोदन्तं वृद्धा प्रमथमीश्वरम् ।
 अन्वाक्काशभवेर्वासां यन्मन्त्रेण पूर्यते ॥”)
 प्रमा, स्त्री, (प्रमीयते इति । प्र + माद् माने
 + “आतश्चोपसर्गे” १ । १ । १०६ । इति
 क्यप् । टाप् ।) यथार्थज्ञानम् । तत्पर्यायः ।
 प्रमितिः । २ । इत्यमरः । १ । २ । १० ॥ प्रमा-
 यम् १ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, प्रबोध-
 चन्द्रोदये । २५ अङ्के ।
 “प्रबोधादिप्रमाविहङ्गविरुद्धार्थाभिधायिनः ।
 वेदान्ता यदि प्राच्याणि बौद्धैः किमपराधते ॥”
 यथा च ऋग्वेदे । १० । १२० । १ ।
 “काशीत्यमा प्रतिमा किम् ॥”
 “यश्च प्रमा प्रमायमिषता का कथम्भूतासीत् ॥”
 इति तद्व्याख्ये सायनः ॥) न्यायमते तद्वृत्ति
 तत्प्रकारकज्ञानम् । अमभिज्ञानम् । अस्याः
 कारणं गुणः । स च प्रत्यक्षे विशेषे विशेष-
 यश्च सम्बन्धः । अनुमितौ साध्यविशिष्टपक्षे
 परामर्शः । शाब्दबोधे बोध्यतायाः तात्पर्यस्य
 वा यथार्थज्ञानम् । उपमितौ शब्दे वाङ्मय-
 बुद्धिः । यथा,—
 “दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ।
 पितृरुत्पादिकपो दोषो नानाविधः स्तुतः ।
 प्रत्यक्षे तु विशेष्येय विशेष्यवता समम् ।
 सन्निकर्षो गुणस्तु स्यादथ लघुमितौ पुनः ॥

प्रमाय

पक्षे साध्यविशिष्टे च परामर्शो गुणो भवेत् ।
 शब्दे वाङ्मयबुद्धिस्तु भवेदुपमितौ गुणः ।
 शाब्दबोधे बोध्यतायास्तत्पर्यस्य वा प्रमा ।
 गुणः स्यादधमभिज्ञानं ज्ञानमव्योचते प्रमा ।
 अथवा तत्प्रकारं यत् ज्ञानं तद्विशेष्यकम् ॥”
 इति भाषापरिच्छेदे । १२१-१२५ ॥
 (“दोषः इति । अप्रमां प्रति दोषः कारणं प्रमां
 प्रति गुणः कारणं तच्चापि पितादिकृपा दोषा
 अननुमताः तेषां कारणत्वम् अन्यव्यतिरेका-
 ध्यामेव सिद्धम् । गुणस्य प्रमाणनकत्वम् अनु-
 मानात् सिद्धम् । यथा प्रमाज्ञानसाधारण-
 कारणभिन्नकारणजन्यान्यज्ञानत्वात् अप्र-
 मावत् । न च दोषाभाव एव कारणसंज्ञिति
 वाच्यम् । पीतः शुद्ध इति ज्ञानस्यैव पितृदोष-
 वत्त्वात् शुद्धप्रमास्तुतिप्रसङ्गात् विनिमग्ना-
 विरुद्धात् अन्यन्तदोषाभावस्य कारणत्वमपेक्ष
 गुणकारणताया न्याय्यत्वात् । न च गुणसत्त्वेऽपि
 पितृप्रतिवन्धात् शुद्धे न सैवज्ञानमतः पितादि-
 दोषाभावानां कारणत्वमवश्यं वाच्यं तथा च किं
 गुणस्य हेतुत्वकल्पनयेति वाच्यं तथाप्यन्यव्यति-
 रेकाभ्यां गुणस्यापि हेतुत्वसिद्धेः । एवं धर्मं प्रति
 गुणाभावः कारणमिच्छस्यापि तुल्यत्वात् । तत्र
 दोषाः के इत्याकाङ्क्षायां पितृतेति । क्वचित्
 पीतादिधर्मे पितृं दोषः क्वचित् चन्द्रादेः खण्ड
 परिमाणधर्मे दूरत्वं दोषः । क्वचित् वंशोरग-
 धर्मे मच्छूकवशाज्जनमित्येवं दोषा भ्रान्तिजनका
 इत्यर्थः । अथ के गुणा इत्याकाङ्क्षायां प्रत्य-
 क्षादौ क्रमशो गुणान् दर्शयति प्रत्यक्षेति ।
 प्रत्यक्षे विशेष्यवत्तु विशेष्यसन्निकर्षो गुणः अनु-
 मितौ साध्यवति साध्यव्याप्यवैशिष्ट्यज्ञानं गुण
 इति एवमपेक्ष्यम् । प्रमां निरूपयति धर्म-
 भिन्नमिति । ननु यत्र युक्तिरनतयोदिमे रजते
 इति ज्ञानं जातं तत्र रजतांशेऽपि प्रमा न
 स्यात् तन्ज्ञानस्य धर्मभिन्नत्वाभावात् अत
 आह अथवेति । तद्विशेष्यकं तत्प्रकारकं ज्ञानं
 प्रमा इत्यर्थः । इदं तु बोध्यम् । येन सम्बन्धेन
 तद्वृत्ता तेन सम्बन्धेन तद्विशेष्यकं तेन सम्बन्धेन
 प्रकारकत्वं वाच्यम् । तेन कयाजादौ संयोगा
 दिना चट्टादिज्ञाने नातिशयः ॥” ७ ॥)
 प्रमायं, स्त्री, (प्रमीयते विचमनेनेति । प्र + मा +
 क्युट् ।) विष्णुः । यथा,—
 “प्रमायं प्रायजिजयः प्रायश्चित्तं प्रायश्चित्तवतः ।
 इति महाभारते श्रान्तिपर्वणि दानवर्णः ।
 निवृत्तम् । मर्यादा । श्लाघ्यम् । (यथा,—
 “आप्ता अविचकैस्तुतिविभ्रामविदो निवृत्तौ
 लुपतापदर्शिनश्च । तेषामेवबुद्धययोगात् यत्र
 चनं तत् प्रमायम् । अप्रमायं पुनर्मतोक्त
 नृत्तरत्तदुदादुष्टवचनमिति ॥” इति चरं
 विमानस्थाने चतुर्थेऽध्याये ।) सख्यवदौ
 (प्र + मा + भावे क्युट् ।) इयता । शत्रुः
 (प्रमिषतीति । प्र + मा + कर्त्तरि क्युः ।
 प्रमाता । इति मेदिनी । छे, ६९ ॥ प्रमा

इति शब्दरत्नावली । निबन्धोक्तत्ववान्यं
शब्दः । यथा वेदाः प्रमाणं स्मृतयः प्रमाण-
मिच्छादि । प्रमायाः करणम् । न्याये तु प्रत्यक्षा-
दुमानोपमानशब्दाः प्रमाणाणि । इत्यत्र बहु-
वचनान्तोऽपि । (यथा, मनी । २ । १३ ।
“अर्थकामेव्यक्तानां धर्मेज्ञानं विधीयते ।
धर्मं जिज्ञासमानानां प्रमाणं परमं श्रुतिः ।”
वेदान्तसारे च । “वेदान्तो नाम उपनिषत्
प्रमाणं तदुपकारीणि शारीरिकरूपादीनि च ।”
“उपनिषद्व्यो न्यायिकव्याप्ताकारविषयः ।
सैव उपनिषत् प्रमाणं तस्याः प्रमाकपायाः
करणभूता ।” इति विद्वन्मौरञ्जनीटीका ।)
प्रमाणवाधितार्थकः, पुं, (प्रमाथेन वाधितः अर्थो
यस्य । ततः कप् ।) तर्कविशेषः । तस्य लक्ष-
णम् । आत्मामयादिचतुष्कान्यप्रसङ्गत्वम् । स
द्विविधः । आत्मियाहकः विषयपरिशोधकश्च ।
तत्राद्यो यथा । धूमो यदि वह्निव्यभिचारी
स्यात्तदा वह्निजस्यो न स्यात् । द्वितीयस्तु पर्वतो
यदि निर्वाहः स्यात्तदा निर्धूमः स्यात् । इति
तर्कजागदीश्वरी ।

प्रमातामहः, पुं, (प्रकृष्टो मातामहस्तस्यापि
जनकत्वादिति । प्रादिसमासः ।) मातामह-
पिता । यथा, अमरे ।

“पितामहः पित्रपिता तन्मिता प्रपितामहः ।
मातुर्मातामहादौर्ध्वं सपित्रास्तु सनाभयः ।”

प्रमातामही, स्त्री, (प्रकृष्टा मातामही ।) प्रमाता-
महपत्नी । इति स्मृतिः ।

प्रमाथः, पुं, (प्र + मथ् + भावे चण् ।) प्रम-
थनम् । वनात् हरणम् । इति पुराणम् । (निपात्य
भूमौ पेषणम् । यथा, महाभारते । ४ ।
१२ । २७ ।

“क्षतप्रतिक्षतेचिचैर्बाहुभिश्च सुशङ्कटेः ।
सन्निपातावधूते च प्रमाथोन्माथनेक्षया ।”
अस्य टोकायां नीलकण्ठेन मञ्जशास्त्रात् एत-
त्तत्त्वमुद्धृतम् । यथा,—

“निपात्य पेषणं भूमौ प्रमाथ इति कथ्यते ।”
कुमारव्याख्यानरमैः । यथा, महाभारते । ६ ।
४५ । ७६ ।

“ततः प्रादादुचरो यमः कालोपमाडुभौ ।
उन्माथश्च प्रमाथश्च महावीर्यौ महाद्विजौ ।”
शिवपारिषद्प्रमथगणः । यथा, हरिवंशे ।
१७० । ५३ ।

“ते प्रदीपप्रहरणा देवदानवराक्षसाः ।
प्रमाथगणसुखाश्च प्रमुथ्यन्तु क्षणमव्ययम् ।”

प्रमाथी, [नृ] त्रि, प्रपूर्वमथधातोः कर्त्तरि णिन् ।
पीडनकर्त्ता । मारणकर्त्ता । प्रमथनशीलः ।
देहेन्द्रियद्योभक्त इत्यर्थः । इति श्रीधरस्वामी ।
यथा,—

“चक्षुषं हि मनः कण्ठः प्रमाथि वनवद्दृढम् ।”
अपि च ।

“हन्निवाहि प्रमाथीनि हरन्ति प्रसभं मनः ।”
इति श्रीभगवद्गीता ।

प्रमादः, पुं, (प्र + मद् + भावे + चण् ।) अनव-
धानता । इत्यमरः । १ । ७ । ३० । यथा,—
“लोभप्रमादविचायैः पुत्रयो नश्यते जिभिः ।
तस्माज्जोभो न कर्त्तव्यः प्रमादो न न विचक्षेत् ।”

इति गारुडो नीतिवारे ११५ अध्यायः ।
प्रमादवान्, [तृ] त्रि, (प्रमादोऽनवधानतायस्य
प्रमाद + मतुप् । मस्य वः ।) प्रमादयुक्तः । तत्-
पर्यायः । जात्यः २ असमीक्षकारी ३ खट्वा-
कटः ४ । इति जटाधरः । (यथा, याज्ञ-
वल्क्ये । ३ । १३६ ।

“निद्रासुः क्रूरकृत्स्नो नास्तिको याचकस्तथा ।
प्रमादवान् भिन्नवृत्तो भवेत्तर्क्यस्तु तामसः ।”
प्रमादिका, स्त्री, (प्रमादोऽनवधानतायस्य
इति । प्रमाद + ठन् । टाप् ।) दूषिता कन्या ।
तत्पर्यायः । संवेदा २ दूषिता ३ धर्षकारिणी ४ ।
इति शब्दरत्नावली ।

प्रमादी, [नृ] त्रि, (प्रमादोऽनवधानतायस्य
इति ।) प्रमादविशिष्टः । अनवधानतायुक्तः ।
यदुक्तम् ।

“कुरङ्गमातङ्गपतङ्गधङ्ग-
मीना हताः पञ्चभिरेव पञ्च ।
एकः प्रमादो स कथं न हन्यते
यः सेवते पञ्चभिरेव पञ्च ।”

प्रमापथं, स्त्री, (प्र + मो न हिंसायाम् + पार्थे
णिच् + भावे लुट् ।) मारणम् । इत्यमरः ।
३ । ८ । ११२ । (यथा, मनुः । ११ । ६९ ।

“अस्थितान्तासु सत्त्वानां सहस्रस्य प्रमापथं ।
पूर्वं चानस्थानस्थान्तासु शूद्रहत्याव्रतचरं ।”

प्रमितः, त्रि, (प्र + मि + क्तः । यद्वा, प्र + मा +
क्तः । “दतिस्ततिमास्येति ।” ७ । ४ । ४० ।
इतीत्वम् ।) ज्ञातः । इति जटाधरः । (अल्प-
तमम् । इति विजयरचितः । यथा, निदाने
अर्शरोगाधिकारे ।

“प्रमितारुणाग्रं तीक्ष्णं मटं मैथुनसंवनम् ।”
परिमितम् । यथा, दृष्टव्यसंहितायाम् । १०४ । ३७ ।

“प्रमिताराणि धनम् ।”
प्रमितः, स्त्री, (प्र + मा वा मि + क्तम् ।) प्रमा ।
इत्यमरः । ३ । २ । १० ।

प्रमीदः, त्रि, (प्र + मिह सेचने + क्तः ।) वनः ।
वृक्षितः । इति मेदिनी । टि, ८ । (यथा,—
“लग्नेष्विषां प्रमीदानीं क्षिप्त्वाभिष्यन्दिह-
न्वा ।

शिशिरे लङ्घनं शक्तमपि वातविकारिणाम् ।”
इति चरके स्त्रजस्थाने द्वाविंशेऽध्याये ।)

प्रमीतः, त्रि, (प्र + मो न हिंसायाम् + क्तः ।)
नृतः । यद्वा र्थेऽहत्तपयुः । इत्यमरः । १२ । ११७ ।

प्रमीता, स्त्री, (प्रमीतमिति । प्र + मीन संमी-
कने + “गुरोश्च हनः ।” ३ । ३ । १०३ । इत्यः ।
ततटाप् ।) तन्त्री । इत्यमरः । ३ । ३ । १७५ ।

प्रमुखं, स्त्री, (प्रकृष्टं मुखमारम्भः ।) तदालम् ।
तत्कालः । इति त्रिकाश्वशेषः । (सम्मुखम् ।
यथा, भगवद्गीतायाम् । २ । ६ ।

“यानेव हत्वा न जिघीषिषाम-
स्येऽवस्थिताः प्रमुखे धार्तराष्ट्राः ।”
प्रमुखः, पुं, (प्रकृष्टं मुखं अयमागो यस्य ।)
प्रभागवृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका । सन्तः ।
इति शब्दरत्नावली ।

प्रमुखः, त्रि, (प्रकृष्टं मुखमाद्यं यस्य ।) प्रधा-
नम् । (यथा, कुमारवम्भवे । २ । ३८ ।
“अनन्यविशिष्टाश्चैनं वासुकिप्रमुखा निग्रि ।
स्थिरप्रदीपतामेव भुजङ्गाः पर्युपासते ।”
अष्टः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ । (यथा,
हितोपदेशे । ३ । १२४ ।

“बलेषु प्रमुखो हस्ती न तथान्यो महीपतिः ।”
प्रथमः । इति मेदिनी । खे, १० । (यथा,
महाभारते । २ । ६ । २ ।

“नारदप्रमुखास्तस्यामन्तर्ज्वा महात्मनः ।
समासीनाः शुशुभिरेव ह राजर्षिभिस्तथा ।”
मान्यः । इति शब्दरत्नावली ।

प्रसुतः, [टृ] त्रि, (प्रकृष्टासुतं प्रीतिर्यस्य ।) जूटः ।
इत्यमरः । ३ । १ । १०३ । (प्रकृष्टा सुदिति
विषये प्रकृष्टानन्दे, स्त्री । यथा, महाभारते ।
१४ । ७ । ६ ।

“श्रुत्वा तु पार्थिवस्येतत् सन्तः प्रसुतं गतः ।”

प्रसुदितः, त्रि, (प्र + सुद् + क्तः । “उदुपधा-
दिति ।” १ । २ । ०१ । इति पथे कित् ।)
जूटः । इत्यमरः । ३ । १ । १०३ । (यथा,
द्वितीयभागवते । १ । १० । ४७ ।

“वाक्कृत्यो हरिरशोक इवातिकामं
पादाहतिं प्रसुदितः पुत्रवः पुराणः ।”

प्रमेहः, पुं, (प्रकर्षेण मेहति चरति वीर्यादिरने-
नेति । प्र + मिह चरणे + करणे चण् ।)
रोगविशेषः । तत्पर्यायः । मेहः २ अजरोवः ३ ।
इति राजनिर्घण्टः । बहुवचनता ४ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १३४ । अख्य निदानम् ।

“आस्यासुखं सप्रसुखं दधौ नि
यास्यौदकानूपरसाः पर्याधि ।
नवाग्रपानं गुडवैकृतञ्च
प्रमेहेहेतुः कषणञ्च चन्दम् ।” * ।

अस्य सन्धानविर्यया,—
“मेदश्च मांसञ्च शरीरञ्च
क्षेदं कषो वस्तिगतः प्रदूष्य ।
करोति मेहान् ससुदीर्घसुखै-
स्त्रानेव पित्तं परिदूष्य चापि ।” * ।
वातिकस्य तस्य लक्षणम् ।

“चोलेषु दोषिष्ववलस्य घातून्
सन्ध्य मेहान् कुर्वतेऽनिकञ्च ।” * ।

तस्य कफजादिर्मदेन साध्यादिलक्षणम् । यथा,
“वाध्याः कफोत्था दृष्ट पित्तजाः घट्
याप्या न साध्याः पवनाश्चतुष्काः ।

समक्रियत्वाद्द्विषमक्रियत्वा-
न्महात्थयत्वाच्च यथाक्रमेण ।

कफः सपित्तः पवनश्च दोषा
मेदोऽसुक्राण्युपवाक्योकाः ।

प्रमेहः

मज्जा रसौजः पिशितश्च दूष्याः
प्रमेहस्य विप्रतिरेव मेहाः ॥” * ॥

तस्य पूर्ववत्पम् ।

“हन्तादीनां मजाप्राप्तं प्रायुषं पाणिपादयोः ।
दाहचिह्नक्यता देहि ढट् स्वाहास्यश्च जायते ॥

सामान्यं लक्षणं तेषां प्रभूताविनष्टक्यता ।

दोषदूष्या विश्वेषुपि तत्संयोगविशेषतः ।

मूत्रवर्णादिभेदेन भेदो मेहेषु कल्प्यते ॥” * ॥

क्रमेण कषणानां दृश्यां लक्षणानि ।

“अक्षं बहुसितं शीतं निर्गन्धसुदोषमम् ।

मेहलुप्तकमेहेन किञ्चिन्नाविनष्टमम् ॥

इत्थं रसमिवावर्धं मधुरं चैवमेहतः ।

सान्नी भवेत् पर्युषितं सान्नेमेहेन मेहति ॥

सुरामेहो सुरातुल्यसुपुष्कमधोघनम् ।

संक्षुब्धलोमा पिष्टेन पिष्टवद्भुलं सितम् ॥

शुक्राभं शुक्रमिश्रं वा शुक्रमेहो प्रमेहति ।

मूत्राण्युत् सिकतामेहो सिकतारूपिणो मलान् ॥

शीतमेहो सुबहुशो मधुरं भृशशीतलम् ।

शून्यैः शून्यैः शून्यैर्मैहो मन्दं मन्दं प्रमेहति ॥

लालातनुयुतं मूत्रं लालामेहेन पिच्छलम् ॥”

क्रमेण पित्तजानां रक्षां लक्षणानि ।

“गन्धवर्णरसस्पर्शैः चारेण चारतोयवत् ॥

नीलमेहेन नीलाभं कालमेहो मसीनिभम् ।

हारिद्रमेहो कटुकं हरिद्रासमिभं दहत् ॥

विषं माञ्जिष्टमेहेन मञ्जिष्ठासिलोपमम् ।

विस्सुखं सलवणं रक्ताभं रक्तमेहतः ॥” * ॥

क्रमेण वातजानां चतुर्णां लक्षणानि ।

“वसामेहो वसामिश्रं वसाभं मृत्रयन्मुहुः ।

मज्जाभं मज्जमिश्रं वा मज्जमेहो सुहुर्महुः ॥

कषायं मधुरं कृत्वा चौरमेहं वदेदुबुधः ।

हृत्तो मत्त इवाजलं मूत्रं वेगविवर्जितम् ।

सलसीकं विवहृष हस्तिमेहो प्रमेहति ॥” * ॥

कषादिभेदेन तेषासुपद्रवाः ।

“अविपाकोऽरुचिश्चर्हिनिद्रानाशः सपीनसः ।

उपद्रवाः प्रजायन्ते मेहानां कषणमलानाम् ॥

वस्तिमेहनयोस्तोदो सुक्तावदरणं च्वरः ।

दाहस्तृष्णाश्लेष्मा मूर्च्छा विडम्बदाः पित्तजम्-
नाम् ॥

वातजानासुदावर्णः कम्पज्ज्वरलोलताः ।

मूलमुन्निद्रता शोथः कासः श्वासश्च जायते ॥”

अरिष्टलक्षणम् ।

“यथोक्तोपद्रवारिष्टमतिप्रसूतमेव च ।

पिङ्गकापीडितं गाढं प्रमेहो हन्ति मानवम् ॥

जातः प्रमेहो मधुमेहिनी वा

न साध्यरोगः स हि बीजदोषात् ।

ये चापि केचित् कुलजा विकारा

भवन्ति तांश्च प्रवदन्त्यसाध्यान् ॥” * ॥

सर्वं एव प्रमेहास्तु कालेनाप्रतिकारिणः ।

मधुमेहत्वमायान्ति तदासाध्या भवन्ति हि ॥

मधुमेहे मधुसमं जायते स किं दिधा ।

कृद् धातुचयाङ्गायौ दोषावतपयोऽथवा ॥

आरुणो दोषजिह्वा नि सोऽनिमित्तं प्रदर्शयन् ।

प्रमेहः

चोणः चयात् चयात् पूर्वो भजति लक्ष्-
साध्यताम् ॥

मधुरं यच्च मेहेषु प्रायो मध्विव मेहति ।

सर्वेषु मधुमेहास्मा माधुर्याच्च तनोरतः ॥” * ॥

प्रमेहियो यदा मूत्रमनाविलमपिच्छलम् ।

विवहं तित्तकटुकं तदारोग्यं प्रचक्षते ॥”

इति माधवकरः ॥

अस्य दशविधपिङ्गकाः पिङ्गकाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

अथ प्रमेहस्य चिकित्सा ।

“श्लामाककोद्वोहला गोधूमचणकावटी ।

कुलत्थाः कथिता भोव्ये पुराणा मेहिनां हिताः ॥

यवान्नविलतिर्मूत्राः शालयः वल्लिकालया ।

तथा तिक्तानि शाकानि जाङ्गलाः पक्षियो

नृगाः ॥

उद्वाको वनकोद्वः ॥” * ॥

प्रमेहो गुडदुग्धाभ्यतेजतकसुराः सदा ।

अर्जसुरसपिष्टान्नूपमांशानि वर्णयेत् ॥” * ॥

सुप्ताहरीतकोक्षोभः कटुफलेन हतं हतम् ।

पीतं मधुयुतं हन्ति प्रमेहं कफहेतुकम् ॥” * ॥

पटोलनिम्बामलकाष्टतानां

पिबेत् कषायं मधुना समेतम् ।

उग्रोरकोधार्जुनचन्दनानां

तथा पिबेत् पित्तनिमित्तमेहो ॥” * ॥

पाठाशरीषदुःस्राणातितिष्ठककम्पुकेः ।

कपित्थस्य भिषक् कायं हस्तिमेहे प्रयोजयेत् ॥

पाठादिभिः सहितस्य कपित्थस्य कायम् ।

गुडदूष्याः स्वरसः पयो मधुना सर्वमेहनिहत् ।

हरिद्राचूर्णयुक्तो वा रसो धान्त्राः समाक्षिकः ॥

मधुना ज्वेलं चणमयवाप्लजतुद्भवम् ।

लोहजं वाभयोत्थं वा लिङ्गान्मेहनिहृत्तये ॥” * ॥

चन्द्रप्रभावचासुस्तभूनिम्बसुरारवः ।

हरिद्रातिविषा दाह्योऽपिप्यलीमूलचक्रम् ॥

त्रिहृत्ती पत्रकश्च त्वगेला वज्रलोचना ।

प्रलेकं कर्षमात्राणि कुर्व्यादेतानि बुद्धिमान् ॥

धान्यकं त्रिफला चयं विडङ्गं गणपिप्यली ।

सुवर्णमाक्षिकं योषं द्वौ चारौ लवणचयम् ॥

एतानि टङ्गमात्राणि संयुक्त्यात् पृथक् पृथक् ।

द्विकर्षहन्तोऽहं स्यात्तुष्करां सित्ता भवेत् ॥

शिलाजलवृकणं स्यादष्टौ कर्षाश्च गुग्गुलीः ।

विघ्निना योजितैरेतैः कर्षया गुटिका शुभा ॥

चन्द्रप्रभातिविख्याता सर्वरोगप्रणाशिनी ।

निहन्ति विप्रतिं मेहान् लक्ष्मणवर्धनं तथा ॥

चतस्रश्चाक्षरीस्तदम्बजाचातांस्तथोदृश ।

अखटुर्हि पाङ्कुरोर्गं कामलाश्च हलीमकम् ॥

कावं श्वासं तथा कुष्ठमभिमान्मरौचकम् ।

वातपित्तकफयाधीन् वज्या दृष्या रसायनौ ॥

समारोध्य शिवं तस्मात् प्रयत्नाद्गुटिकामिमाम् ।

प्राप्तवाञ्छन्मा यस्मात् तस्माच्चन्द्रप्रभा ख्यता ॥

चन्द्रप्रभाकचूर इति लोके । योषं चिकटु । द्वौ

चारौ सर्जिकायवजारौ । लवणचयम् । सेन्यवं

रुचकश्चापि विट्श्च लवणचयमिति चन्द्र-

प्रभादिर्वटिका ॥” * ॥

प्रमेहः

प्रमेहपिङ्गकानां प्राक् कार्यं रक्तविमोचनम् ।
पाटनश्च विपक्वानां ततो ब्रह्मविधिः ख्यतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्य सकारणपूर्वकपसम्प्राप्त्यस्तथोपद्रवश्च ।
यथा,—

“निदोषकोपनिमित्ता विप्रतिप्रमेहविकारा-
श्चापरेऽपरिचक्षेयाः । तत्र यथा निदोषप्रकोप-
प्रमेहानभिनिर्वर्तयति तथाशुष्याश्चाश्वासः ।

इह खलु निदानदोषदूष्यविशेषयो विकाराणां
विधातभावाभावप्रतिविशेषा भवन्ति । यदा
ह्येते यथो निदानादिविशेषाः परस्परं नाश-
वधन्ययथाप्रकर्षादवलीयांशो वायुवज्रानि न
तदा विकाराभिनिर्वृत्तिः । चिराद्वाप्यभिनिव-
र्तन्ते तत्रो भवन्त्ययथाप्ययथोक्तसम्बन्धिना
विपर्ययेण विपरीता इति सम्बन्धिविकारविधात
भावाभावप्रतिविशेषाभिनिर्वृत्तिहेतुवक्तः ।

तत्र इमे निदानादि विशेषाः श्लेष्मनिमित्तानां
प्रमेहाणामाश्वभिनिवृत्तिकारास्तद्वया हाय-
नकयवचौनकोद्वाजनकनेवधोत्कटस्तुक्कन्दकमहा-
ब्रीहिप्रमेदकसुगन्धकानां गवानामतिवेगमति-
प्रमाथेनोपयोगः । तथा सर्पिण्यतां गवहरण्य
माषकपानां श्याम्यान्पौदकानां मांसानां शाक
तिलपल्लपिष्टान्नप्रायसल्लग्ररविषेपीक्षुविका-
राणां चौरमन्दकदध्नवमधुरतस्वप्रायाया-
सुपयोगो नृनायायामवर्जनस्त्रप्रशयनासन-
प्रसङ्गो यच्च कश्चिद्विधिरन्योऽपि श्लेष्ममेहो
मूत्रसञ्जननः सर्वः सनिदानविशेषः ।

बहुवृक्षश्लेष्मा दोषविशेषः बहुवृक्षं मेदः मांसश्च
शरीरलोदः शुक्रं शोणितश्च वसामज्जालसोका
रसचौजः खड्गाता इति दूष्यविशेषाः ।

अथाणामेषां निदानादिविशेषाणां सन्निपाते
विप्रं श्लेष्माप्रकोपमापद्यते प्रागतिभूयस्मात् ।
स प्रकुपितः क्षिप्रमेव शरीरे विह्वलि लभते ।
शरीरश्लेष्मिण्यात् स विस्पर्षं शरीरे मेदस्वा-
दितो मिश्रीभावं गच्छति । मेदस्वैव बहु-
बन्धत्वात्मेदसश्च गुणानां गुणैः समानगुणभूयि-
ष्ठत्वात् स मेदसा मिश्रीभावं गच्छन् दूष्यतेत-
द्विहृतत्वात् स विह्वलो दुष्टेन मेदसोपहितः
शरीरलोदमांसाभ्यां संसर्गं गच्छति । जेद-
मांसयोरतिप्रमाणाभिद्विहृत्वात् स मांसं मांस
प्रदोषात् पूतिमांसपिङ्गकाः शराविका कच्छपि-
काद्याः सञ्जनयत्यप्रतिभूतत्वात् शरीरलोदं
पुनर्दूषयन् मूत्रत्वेन परिणमयति । मूत्रवहानां
सांतसां वज्रवस्त्रिप्रभवानां मेदःलोदोपहि-
तानि गुरुणि सुखान्धावाद्य प्रतिबध्यति । ततः
स्त्रोर्थं साध्यतां वा जनयति प्रकृतिविकृति-
भूतत्वात् ।

शरीरलोदस्तु श्लेष्ममेहोमिश्रः प्रविशन् मूत्राशये
मूत्रत्वमापद्यमानः श्लेष्मिकैरेभिर्दृशभिर्गोक्षप-
द्व्यते वैषम्यहानिद्विहृत्तुक्केद्वया च्यतशीत
मूत्रपिच्छलाच्छ्लेष्मगुग्गुमधुरसान्प्रसादमर्ह-
स्तत्र येन गुणैर्वैकानैकेन वा भूयस्तरनुप-

प्रमेहः

हन्वते । तल्लभाच्च गौर्वा नामविशेषं प्राप्नोति ।

ते तु खल्विमे दृष्टप्रमेहा नाम विशेषश्च भवन्ति । तथा उदकमेहश्चेक्षुराणिकारसमेहश्च शान्त्रमेहश्च शान्प्रसादमेहश्च मुक्तमेहश्च मुक्तमेहश्च शीतमेहश्च चिकतामेहश्च शनैर्मेहश्च जालामेहश्चेति ।

ते दृष्टप्रमेहाः साध्याः समानगुणमेहः स्थानत्वात् कपल्य प्रधान्यात् समानक्रियत्वाच्च ।”

“उज्ज्वलनवक्त्रचारकटुकाजीर्णभोजनोपसेविनस्तथातितीक्ष्णतपाधिवन्तापश्रमक्रोधविषमाहारोपसेविनश्च तथात्मकशरीरस्थेव क्षिप्रं पित्तं प्रकीपमापद्यते ।

तन् प्रकुपितं तत्रैवागुप्यन्तं प्रमेहानिमान् यद् निप्रमभिनिर्वर्णयति । तेषामपि च पित्तगुणविशेषा नामविशेषाः । तद्यथा,— चारप्रमेहश्च कालमेहश्च नीलमेहश्च लोहितमेहश्च मण्डला-मेहश्च हारिद्रमेहश्चेति ते यद्धर्मैव चारान्ध-लवणकटुकविशेषैः पित्तगुणैः पूज्यवत् समन्विताः । सर्वे एव ते याप्याः संछट्टदोषमेहः स्थानत्वात् विरुद्धोपक्रमत्वाच्चेति ।”

“कटुककषायतिक्ततृणलघुशीतव्यायथायाम-वसन-विरेचनान्नापन-शरीरविरेचनानियोग-बन्धनशान्प्रशान्प्रभावितातपोवेगशोकशोणित-तिसेकजागरणविषमशरीरन्यासानुपसेवमानस्य तथात्मकशरीरस्थेव क्षिप्रं वायुः प्रकीपमाप-द्यते । स प्रकुपितस्तथात्मके शरीरे विसर्पन् यदा वसामादाय मूत्रवह्निनि स्रोतांसि प्रति-पद्यते तदा वसामेहमभिनिर्वर्णयति ॥ * ॥ यदा पुनर्मज्जानं मूत्रवक्त्रावाकर्षति तदा मज्ज-मेहमभिनिर्वर्णयति ॥ * ॥ यदा तत्सीकां मूत्रा-शयेऽभिवहन् मूत्रमनुवहन् प्रसृजयति । लसी-कातिवह्नुत्वादिक्षेपणाच्च वायोः खल्वस्यति-मूत्रप्रवृत्तिवह्न् करोति । तदा स मत् इव गजः चरत्पदं मूत्रमवेगं तं हस्तिमेहिनमा-चक्षते ॥ * ॥ ओजः पुनर्मधुरस्वभाव तद्रौ-स्याद्वायुः कषायत्वेनाभिसंख्य मूत्राशयेऽभि-वहति तदा मधुमेहं करोति ॥ * ॥

तानिमांसतुरः प्रमेहान् वातजानसाध्याना-चक्षते । महात्वयिकत्वादिप्रतिबिद्धोपक्रमत्वात् तेषामपि च पूज्यवत् गुणविशेषा नामविशेषाः । तद्यथा,— वसामेहश्च मज्जमेहश्च हस्तिमेहश्च मधुमेहश्चेति ।”

“जयस्तु देवाः प्रकुपिताः प्रमेहानभिनिर्वर्णयि-त्यन्त इमानि पूज्यरूपाणि दृश्यन्ति । तद्-यथा,— जटिलीभावं केशेषु माधुर्यमास्ये कर-यादयोः सुपतां दाहः सुखतालुकण्डशोथं पिपासामालस्यं मलश्च काये कायच्छिद्रेषूपदेहं परिदाहं सुपतां चाङ्गेषु षट्पदपिपीलिकाभिः शरीरमूत्राभिसरणं मूत्रे च मूत्रदोषान्वितं शरीरगन्धं निद्रां तन्नाशं सर्वकालमिति ।

उपद्रवास्तु खलु प्रमेहिनां लघ्वातीसारज्वर-दाहदीर्घव्यापारोचकाविपाकाः पूतिमांसपिडका

प्रयत्नः

अलज्जीविद्रव्यादयश्च तन् प्रसङ्गाद्भवन्ति । तत्र साध्यान् प्रमेहान् संशोधनोपश्रमनैर्यथाहं सुपपादयेद्विचक्षेदिति ।” इति चरके निदान-स्थाने चतुर्थेऽध्याये ।

प्रमोचनी, स्त्री, (प्रकर्षेण सुच्यतेऽनयेति । प्र + सुच् + क्युट् + डीप् ।) गवाक्षी । गोडुम्बा । इति ञटाधरः । प्रलटमोचनकर्त्तरि, चि । (यथा, महाभारते । ३ । ८३ । ५० ।

“महाश्रमे वसन्नाशं सर्वपापप्रमोचने ॥”) प्रमोदः, पुं, (प्र + सुट् हर्षे + भावे चण् ।) हर्षः । इत्यमरः । १ । ४ । २४ । (यथा, देवीभागवते । ४ । २४ । ५५ ।

“उत्पाद्य पुञ्जजननप्रभवं प्रमोदं हत्वा पुनर्विरहजं किल दुःखभारम् । त्वं क्रौडसं सुललितैः खलु तैर्विहारै-र्नोत्तेतु कथं मम सुताप्रितिवृषा स्यात् ॥” आमोदः । स तु गन्धविशेषः । यथा, भागवते । २ । ६ । २ ।

“अश्विनोरोषधीनाश्च ब्राह्मो मोदप्रमोदयोः ॥” “मोदप्रमोदयोः सामान्यविशेषगन्धयोः ब्राह्म-न्द्रियं परमायनम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-स्वामी । नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ५७ । ११ ।

“विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संहतापनः ॥” स्कन्धानुचरविशेषः । यथा, तत्रैव । ६ । ४५ । ६३ । आनन्दश्च प्रमोदश्च स्वस्तिको भुवकस्तथा ॥” प्रमोदितः, पुं, (प्र + सुट् हर्षे + क्तः । “उडुपधा-दिति ।” १ । २ । २१ । इति किदभावः । प्रमोदोऽस्य जातः इति तारकादित्वात् इतश्च वा ।) कुवेरः । इति शब्दमाला ॥ प्रमोदयुजं, चि ॥

प्रमोदिनी, स्त्री, (प्रमोदयतीति । प्र + सुट् + णिच् + णिनिः । डीप् ।) जिङ्गनीटलः । इति भावप्रकाशः ॥ प्रलटहर्षयुक्ता च ॥

प्रमोचो स्त्री, (प्रमोचति तापसादीन् प्रति गच्छतीति । प्र + क्युच् गतौ + क्यच् । टाप् ।) अप्सरोविशेषः । यथा, गारुडे ६० अध्याये ।

“तत्र तस्मान्नदीमध्यात् ससुप्तस्यौ मनोरमा । प्रमोचो नाम तन्वङ्गी तनसमीपं वराधराः ॥”

प्रयत्नः, चि, (प्र + यत् + क्तः । यदा, प्रयतते धर्मादर्थमिति । प्र + यत् + क्यच् ।) पवित्रः । इत्यमरः । २ । ७ । ४५ । (यथा, मनुः । २ । १२३ ।

“ब्रह्मचार्याहरद्वैतं यदेभ्यः प्रयतोऽन्वहम् ॥” नन्वः । इति रामायणटीकायां रामानुजः ॥ यथा, रामायणे । १ । २ । २४ ।

“वाङ्मोकिरथ तं दृष्ट्वा सहनोत्थाय वागयतः । प्राञ्जलिः प्रयतो भूत्वा तस्यौ परमविक्षितः ॥” प्रयत्नविशिष्टे च ॥

प्रयत्नः, पुं, (प्र + यत् यत्ने + “यजयाचयतविष्क-प्रच्छरन्ती नट् ।” ३ । ३ । ६० । इति नट् ।) प्रलटयत्नः । (यथा, मनुः । ७ । ६८ ।

प्रयागः

“बुद्धा च सर्वे तस्मिन् परराजचिकीर्षितम् । तथा प्रयत्नमातिहृद्यथात्मानं न पीडयेत् ॥” व्यायमते स च त्रिविधः । यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारकम् । एव प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदृष्टितम् ॥ चिकीर्षां क्षतिबाधेऽवसाधनत्वमतिक्षया । उपादानस्य चाध्यक्षं प्रवृत्तौ जनकं भवेत् ॥ निवृत्तिस्तु भवेद्दुःखा निवृत्त्याधनताधियः । यत्रो जीवनयोगिस्तु सर्वदातीन्द्रियो भवेत् ॥ शरीरे प्राणसंचारे कारकं तत् प्रकीर्णितम् ॥” इति भाषापरिच्छेदः ॥

(तल्लक्षणं यथा, साहित्यदर्पणे । “प्रयत्नस्तु फलावाप्तौ व्यापारोऽतितत्त्वान्वितः ॥”)

प्रयत्नवान्, [त] चि, (प्रयत्नोऽव्ययस्येति । प्रयत्न + मत्तुप् । मस्य वः ।) प्रलटयत्नविशिष्टः । तत्तत्प्रयागः । प्रतियत्नः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रयत्नं, चि, (प्र + यत् प्रयत्ने + क्तः ।) दृष्टवत्तु-ज्जातादिना प्रयेण प्रयत्नसुसंस्कृतव्यञ्जनादि । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

प्रयागः, पुं, (प्रलटो यागो यत्नः । यत्न यज्ञः प्रकर्षेण भवतीत्यर्थः ।) तीर्थमेदः । (प्रलटो यागः ।) यज्ञः । (प्रलटो यागः यज्ञा यत्न यज्ञाद्वा ।) इन्द्रः । अश्वः । इति मेदिनी । गे, ४१ ॥ * ॥ अथ प्रयागमाहात्म्यम् ।

“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः प्रयागं विस्मृतम् । यत्र ब्रह्मादयो देवा दिशश्च सद्गोचराः ॥ लोकपालाश्च मिहान्ध निरताः पितरस्तथा । सनत्कुमारप्रसुखास्तथैव च महर्षयः ॥ तथा नागाः सुपर्णाश्च चिह्नाश्च क्रतवस्तथा । गन्धर्वाश्चरसश्चैव सरितः सागरास्तथा ॥ हरिश्च भगवानास्ते प्रजापतिभिरावृतः । तत्र जीयमभिकृताणि तयोर्मध्ये तु जाह्नवी ॥

प्रयागात् समतिक्रान्ता सर्वतीर्थपुरस्कृता । तपनस्य सुता तत्र त्रिषु लोकेषु विश्रुता ॥ यमुना गङ्गा चार्द्धं सङ्गता लोकभाविनी । गङ्गायमुनयोर्मध्ये पृथिव्या जघनं स्रुतम् ॥ प्रयागं जघनस्यान्तसुपस्थान्द्वयो विदः । प्रयागं सप्रतिष्ठानं कमलाश्वतराडुभौ ॥ तीर्थं भोगवती चैव वेदी प्रोक्ता प्रजापतेः ॥ तत्र वेदाश्च यज्ञाश्च मूर्तिमन्तो महामते ॥ प्रजापतिमुपासन्ते ऋषयश्च महाव्रताः । यजन्ते क्रतुभिर्देवास्तथा चक्रधराः सदा ॥ ततः पुण्यतमं नास्ति त्रिषु लोकेषु क्षतज । प्रयागं सर्वतीर्थेभ्यः प्रवदन्त्यधिकं द्विजाः ॥ अवस्थात् तस्य तीर्थस्य नामसङ्कीर्णनादपि । ऋत्तिकालभनादापि सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥ तत्राभिषेकं यः कुर्वीत सङ्गमे संश्रितव्रतः । पुण्यं स महदाप्नोति राजसूयान्धमेधयोः ॥

एषा यजनभूमिर्हि देवानामपि सनत्ता । इत्तं तत्र स्वल्पमपि महद्भवति क्षतज ॥ न वेदवचनात्तात । न लोकवचनादपि । मतिरनुक्रमं याति प्रयागमरणं प्रति ॥

प्रयागः

दृष्टतोर्यस्य हस्तस्य वटिको वल्लभापराः ।
तेषां वानिधमन्त्रैव कीर्तितं कृतनन्दनम् ॥
न पुण्यं त्रिभुवनेषु वेदविद्यासु यत् फलम् ।
ज्ञातमात्रस्य तत् पुण्यं गङ्गायामुपसङ्गमे ॥”

इति पाद्मे भूमिखण्डे १०७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“पुत्रकामः प्रयागे हि ज्ञायात् पुण्यं सितासितम् ।
धनकामः पुरा शक्रः ज्ञातो ह्यत्र द्विजोत्तमम् ।
धनदस्तु निधीन् सर्वान् तस्मात्प्राहार मायया ।
नारायणो नरेणैव वर्षाणामभयुतं पुरा ॥
जनाहारः प्रयागेऽस्मिन् कृतवान् पुण्यसुतनम् ।
सिद्धिञ्च साधका यान्ति प्रयागेऽस्मिन् द्विजो-
त्तमम् ॥”

इति पाद्मे उत्तरखण्डे २३ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

युधिष्ठिर उवाच ।

“भगवन् । श्रोतुमिच्छामि प्रयागगमनं फलम् ।
मृतानां का गतिस्तत्र ज्ञातानामपि किं फलम् ।
ये वसन्ति प्रयागे तु ब्रूहि तेषां किं फलम् ।
भवता विदितं ह्येतत् तन्मे ब्रूहि नमोऽस्तु ते ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

कथयिष्यामि ते वत्स । या चेष्टा यच्च तत्
फलम् ।

एष्टा महर्षिभिः सन्त्यक् कथ्यमानं मया श्रुतम् ।
यच्च ज्ञात्वा दिवं यान्ति ये मृतास्तेऽपुनर्भवाः ।
यच्च ब्रह्मादयो देवा रक्षा कुर्वन्ति सङ्गताः ।
बहुमन्त्रानि तीर्थानि सर्वपापहराणि च ।
कथितुं मेहं शक्नोमि बहुवर्षशतैरपि ॥
संक्षेपेण प्रवक्ष्यामि प्रयागस्थं कीर्तनम् ।
वटिर्धन्विषहस्तासि यथा रक्षन्ति जाङ्गवीम् ।
यसुनां रक्षति सदा सविता सन्निवाहनः ।
प्रयागसु विप्रैश्चैव स्वयं रक्षति वासवः ।
मङ्गलं रक्षति हरिः सर्वदेवैश्च समितम् ।
न्यग्रोधं रक्षते निजं मूलपाणिर्महेश्वरः ।
स्थानं रक्षन्ति वे देवाः सर्वे पापहरं शुभम् ।
स्वकर्मणां कृता लोका नैव गच्छन्ति तत्पदम् ।
स्वल्पमप्यतरेषां पापं यदा तस्य नराधिप ।
प्रयागं करमात्रस्य सर्वमायाणि संचयम् ।
दर्शनात्तस्य तीर्थस्य नामसंकीर्तनादपि ।
कृतिकालभवाद्वापि नरः पापात् प्रमुच्यते ।
पञ्चकुण्डानि राजेन्द्र ! येषां मध्ये तु जाङ्गवी ।
प्रयागं विश्रुतः पुंश्च पापं नश्यति तत्तत्कृतात् ।
बोजनानां सङ्घसेषु गङ्गां यः करतैः नरः ।
अपि दुष्कृतकर्मासौ लभते परमां गतिम् ।
कीर्तनाम्लच्यते पापात् इष्टा भद्राणि पश्यति ।
आधितो यदि वा हीनः क्रुद्धो वापि भवेन्नरः ।
गङ्गायामुपमासाद्य त्वेन प्राणान् प्रयत्नतः ।
दौप्तकाचनवर्षाभिर्योर्भाङ्गवर्षाभिः ।
ईक्षितान् लभते कामान् वदन्ति सुनिपुणवाः ।
सर्वरत्नमयैर्हृषीकेशनाम्नसमाकुलेः ।
वराङ्गनामसाकौर्गोर्मोदन्ते शुभलक्षणैः ।
गीतवादिनचोच्चैः प्रसूतः प्रतियुध्यते ।

प्रयागः

यावन्न करते जलं तावत् स्वर्गं महीयते ।
तस्मात् स्वर्गात् परिभ्रष्टः क्षीयकर्मो नरोत्तमः ।
हिरण्यरत्नसंपूर्णे सङ्कटे जायते कुले ।
तदेव करते तीर्थं करमात्रस्य गच्छति ।
देशस्थो यदि वारण्ये विदेशे यदि वा यज्ञे ।
प्रयागं करमात्रसु यस्तु प्राणान् परिव्रजेत् ।
ब्रह्मलोकमवाप्नोति वदन्ति सुनिपुणवाः ।
सर्वकामफलं दृष्ट्वा मही यच्च हिरण्ययो ।
श्रवणं सुनयः सिद्धास्तत्र लोके च गच्छति ।
क्षीयहस्ताकुले रथे मन्दाकिन्यासते शुभे ।
मोदते सुनिभिः साहं स्वकृतेनेह कर्मणा ।
सिद्धचारुगन्धर्वैः पूज्यते दिवि देवतैः ।
अथ स्वर्गात् परिभ्रष्टो जम्बुद्वीपपतिर्भवेत् ।
अतः शुभानि कर्मानि चिन्त्यमानः पुनः पुनः ।
गुणवान् वित्तसम्पन्नो भवतीह न संशयः ।
कर्मणा मनसा वाचा सत्यधर्मे प्रतिष्ठितः ।
गङ्गायामुपयोर्मध्ये यस्तु यामं प्रयच्छति ।
सुवर्गं मन्त्रिस्तुतां वा तथैवाव्यत् प्रतिग्रहम् ।
स्वकार्ये पिष्टकार्ये वा देवताभ्यर्चनेऽपि वा ।
निष्फलं तस्य तत्तीर्थं यावत् तद्वनमश्रुतं ।
अतस्तीर्थं न यङ्गीयात् पुण्येन्यायवनेषु च ।
कपिलां पाटलाभासु यस्तु धेनुं प्रयच्छति ।
यावद्दूरोमासि तस्या वै सन्ति गात्रेषु सततम् ।
तावद्द्वैषहस्तासि वटल्लोके महीयते ॥”
इति कौर्मे प्रयागमाहात्म्ये ३३ अध्यायः ॥ * ॥
तत्र सुकनविधिर्यथा,—
“गङ्गायां भास्करश्चेन्न मातापित्रोर्मु रौ नृते ।
आधाने सोमपाने च वपनं समस्तं स्मृतम् ॥”
इति स्मृतिसमुच्चयलिखितवचनं प्रयागावच्छिन्न-
गङ्गायां विधायकम् । भास्करश्चैव प्रयागः ।
अपि च । प्रयागमधिकृत्य ।
“केशानां यावती संख्या हिरानां जाङ्गवीजले ।
तावद्वैषहस्तासि स्वर्गलोके महीयते ॥”
प्रयागे क्षीयामपि सुकनं न तु केशानां द्वाङ्गुल-
च्छेदेनमात्रम् । यथा,—
“केशशूलतुपाशित्य सर्वपापानि देहिनाम् ।
तिष्ठन्ति तीर्थक्षानेन तस्मात्तान्यत्र वापयेत् ॥”
प्रयागे सुकनाकरणे दोषोऽपि ।
“गङ्गायां भास्करश्चेन्न सुकनं यो न कारयेत् ।
स कोटिकुलसंयुक्तं आकल्पं रौरवे वसेत् ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

प्रयागभयः, पुं, (प्रयागात् प्रकृत्यागकारिणनात्
निमित्तं स्वप्नपरिग्रहशृङ्खलेति । भी + अच् ।)
रुद्रः । इति शुद्धरत्नमाणा ।

प्रयाजं, स्त्री, (प्र + या + क्युट् । यत्त्वम् ।) गमनम् ।
इति हलायुधः । २ । २६७ । यथा,—
“उद्घाटितनवहारे पञ्चरे विहगोऽनिलः ।
यतिष्ठति तदाश्चर्यं प्रयागे विषयः कुतः ॥”

इत्युद्धटः ।

तत्पर्यायः । प्रस्थानम् २ गमनम् ३ ब्रह्मा ४
अभिनिर्वाणम् ५ प्रयाणकम् ६ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ४५३ । अथ रात्रौ युद्धादिप्रयागे

प्रयुक्तं

वर्गनीयानि यथा । भेरीः १ भूकम्पः २
वज्रघृणिः ३ करमः ४ दण्डः ५ अजः ६ हचम्
७ वज्रिक ८ शकटम् ९ खड्गः १० । इति कवि-
कल्पलता ।

प्रयातः, पुं, (प्रकर्षेण यातः । प्र + या + कर्त्तरि
क्तः ।) सौमिकः । शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ।
गते, चि । (लौ, भावे क्तः ।) गमनम् । प्रस्था-
नम् । यथर, हन्धोमङ्गल्याम्

“मया स्नेहितः कालियेयं कुलं त्वं
सुजङ्ग ! प्रयातं हतं सावराय ॥”

प्रयागः, पुं, (प्र + यम् + णच् ।) गौवाकः । इत्य-
मरः । ३ । २ । २३ । महाधर्महेतोर्धर्माद्यादिषु
जनानामादरातिशये तुलाधरत्वाधिक्यम् । इति
केचित् । क्रयादरः । इति केचित् । न्यायाधिक्य-
हेतोर्निरूपणेन परिच्छेदेनम् । इति केचित् ।
इति भरतः ।

प्रयासः, पुं, (प्र + यस प्रयत्ने + भावे णच् ।)
प्रयत्नः । तत्पर्यायः । अमः २ जलमः ३ स्नेहः ४
परिश्रमः ५ आयासः ६ आयामः ७ । इति
हेमचन्द्रः । २ । २३४ । (यथा, हटयोगप्रदीपि-
कायाम् । १ । १५ ।

“अव्याहारः प्रयासश्च प्रलब्धो नियमग्रहः ।
जनसङ्गश्च लौक्यश्च बहुभिर्योगो विनश्यति ॥”
प्रयुक्तं, चि, (प्र + युज् + क्तः ।) प्रकर्षेण युक्तम् ।
यथा,—

“गुणप्रयुक्ताः परमर्मेदिनः

शूरा इवावशभवा भवन्ति हि ।

तथाविधा ये तु विशुद्धवशना

ब्रजन्ति चापा इव तेऽतिनव्यताम् ॥”

इत्युद्धटः ।

प्रकृत्यसमाधियुक्तम् । प्रकृत्यसंयोगविश्रुतम् ।
प्रकृत्यन्यायुक्तम् । प्रकृत्यसंयमविश्रुतम् ।
प्रपूर्वयुगधाल्यदर्शनात् । हेतौ स्त्री । यथा । न
च समवायिनिमित्ताभावप्रयुक्तो नियमेन
कार्याभावः किन्त्वसमवायिकारणाभावप्रयुक्तो-
ऽपि । इति रचितः ।

प्रयुक्तः, स्त्री, प्रयोजनम् । प्रपूर्वयुगधालोभावे
क्तिः (क्तिन्) । यथा,—

“तस्यैव दृक्लो भाव्या प्रवीरं पुत्रकावन्ति ।

अहं राजमातङ्गा इति न स्युः प्रयुक्तवः ॥”

इति प्राचः ।

(प्रयोगः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५१ । ८ ।

“युवां यज्ञैः प्रथमा गोभिरङ्गतं ज्ञातवाना
मनसो न प्रयुक्तिषु ॥”

“प्रयुक्तिषु प्रयोगेषु ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ।
प्रयुतं, स्त्री, (प्रकर्षेण युतम् ।) नियतम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५३७ । (दृष्टान्तसंख्या । “एव
दृष्टान्तसङ्ख्यायुतं कश्चप्रयुतकोटयः क्रमशः ।”
इति लीलावती । यथा च महाभारते । १ ।
३५ । १६ ।

“बहुनीह सङ्ख्यासि प्रयुतान्यर्जुनानि च ।

अश्वान्वातेव संज्ञात् पन्नमानां तपोधन ! ॥”

प्रयोज

प्रयुक्तार्थः, पुं, (प्रयुक्तः चर्चो यस्य सः ।) प्रत्युत्-
क्रमः । इति प्रयोगार्थशब्दटीकायां रमा-
नाथः । १ । २ । २६ ।

प्रयोक्ता, [कृ] पुं, (प्रयुक्तोति । प्र + युज् +
कृ ।) उत्तमर्चः । यथा,—

“उत्तमर्चाधमर्चो ह्यौ प्रयोक्तृपादौ क्रमात् ॥”
इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥

त्रि, प्रयोगकर्ता । (यथा रघुः । ५ । ५७ ।

“संमोहनं नाम सखे । ममास्मि
प्रयोगसंहारविभक्तमन्त्रम् ।

गान्धर्वमादत्तुं यतः प्रयोक्तु-
र्नचारिषिंसा विजयस्य वृद्धे ॥”

अनुष्ठाता । यथा, रघुः । ६ । ७६ ।

“पुत्रो रघुस्तस्य पदं प्रशस्ति
महाक्रतोर्विजितः प्रयोक्ता ॥”

नियोजकर्ता । यथा, महाभारते । १३ ।
२३ । ६२ ।

“परदारमिहृत्तारं परदारमिमर्षिणः ।

परदारप्रयोक्तारस्तो वै निरयगामिनः ॥”

नाष्टाचार्यः । यथा, रघुः । १८ । ३६ ।

“स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः
सञ्चघर्षं सह मित्रसङ्घिषौ ॥”

प्रयोगः, पुं, (प्र + युज् + भावकर्मोऽदौ यथा-
ययं घञ् ।) कार्यणम् । वशीकरणम् ।

प्रयुक्तिः । (यथा, रघुः । २ । ४२ ।

“प्रत्यङ्गवौचैनमिषुप्रयोगे

तत्पूर्वभङ्गे वितथप्रयत्नः ॥”

निदर्शनम् । इति मेदिनी । मे, ४४ ॥ (यथा,
पञ्चदश्याम् । ६ । ४३ ।

“स्वयमास्तेति पर्यायस्तेन लोके तयोः सह ।
प्रयोगो नास्त्वतः स्वत्वमात्मत्वश्चान्यवारकम् ॥”

घोटकः । इति शब्दमाला ॥ (सामाद्युपा-
यानुष्ठानम् । यथा, भाषे । ११ । ६ ।

“क्षयशयितविबद्धाः कथयन्तः प्रयोगा-
नुदधिमहति राण्ये काव्यवदुदुर्गगाह ॥”

अभिनयः । यथा, रघुः । १८ । ३६ ।

“स प्रयोगनिपुणः प्रयोक्तृभिः
सञ्चघर्षं सह मित्रसङ्घिषौ ॥”

हृद्यैः ऋणदानम् । स तु धनप्राप्तुरण्येषु अन्व-
तमः । यथा, मनुः । १० । ११५ ।

“सप्त वित्तायमा धर्माग दायो लाभः क्रतो जयः
प्रयोगः कर्मयोगश्च सत्प्रतिपद एव च ॥”

प्रयोगार्थः, पुं, (प्रयोगः अर्थः प्रयोजनं यस्य ।)

प्रधानप्रयोगानुक्तं प्रयोजनानुष्ठानम् । तत्-
पर्यायः । प्रत्युत्क्रमः । २ । इत्यमरः । ३ । २ । २६ ॥

प्रयोगी, [न] त्रि, (प्रयोगोऽस्त्वस्येति । प्रयोग +
“अत इतिठौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इतिः ।)

प्रयोगयुक्तः । (यथा, अमरे । २ । ७ । २० ।

“समूहः परिचायोपचायावन्मौ प्रयोगिणः ॥”)

प्रयोजकः, त्रि, (प्रयुक्तं प्रेरयति कार्यादौ
स्वादादौनिति । प्र + युज् + कृ ।) प्रयोग-
कर्ता । नियोजकर्ता । स्वतन्त्रप्रयोजकौ कर्ता ।

प्ररोहः

इति वृषपञ्चाकरणम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ६ । ११८ ।

“यान् द्रोहभीकन् सन्ध्याय संविभजे यशस्करः
तस्य तत्तनयोच्छेदे त एवासन् प्रयोजकाः ॥”

नियन्ता । यथा, याज्ञवल्क्ये । १ । ५ ।

“शातातपो वशिष्ठश्च धर्मशास्त्रप्रयोजकाः ॥”

प्रयोजनं, क्तौ, (प्रयुज्यते इति । प्र + युज् + कृट्)

कार्यम् । (प्रयुज्यतेऽनेनेति । प्र + युज् + करणे
कृट् ।) हेतुः । इति मेदिनी । ने, १८३ ॥ यथा,

“सर्वस्वैव हि शास्त्रस्य कर्मणो वापि कस्यचित्
यावत् प्रयोजनं मोक्षं तावत् केन प्रपद्यते ॥

सिद्धान्तं सिद्धसम्बन्धं श्रोतुं श्रोता प्रवर्तते ।
अन्यादौ तेन वक्तव्यः सम्बन्धः सप्रयोजनः ॥”

इति प्राञ्चः ॥

(‘प्रयोजनञ्च द्विविधं मुख्यं गौचञ्च । तत्र
अन्येऽन्याधीनेऽन्याविषयत्वं मुख्यप्रयोजनत्वम्

अन्येऽन्याधीनेऽन्याविषयत्वं गौचप्रयोजनत्वम् ।
तत्राद्यं ‘सुखं तन्नो गो दुःखाभावश्च । द्वितीयं

तदुपकारि शयनभोजनादि । तस्य मुख्यप्रयो-
जनं चैवैव जन्माया इच्छाया विषयत्वात्तथा-

त्वम् ॥” इति मुक्तिवादे गदाधरः ॥ छद्मः । यथा

“अथ प्रयोजनम् । प्रयोजनं नाम यदयमारभ्यन्त
चारम्भाः । यथा यद्यकालस्त्युरस्ति ततोऽह-

मात्मानमायुष्येऽपचरिष्याम्यनायुष्यैः परिहरि-
ष्यामि कथं न मामकालस्त्यः प्रसहेतति ।”

इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

प्रयोज्यः, त्रि, (प्र + युज् + कृत् ।) ‘प्रयोज्य-
नियोज्यौ शब्दार्थः ॥’ ७ । ३ । ६८ । इति निपा-

तनात् साधुः । प्रयोक्तुं शक्यः । इति मुग्ध-
बोधपञ्चाकरणम् ॥ (यथा, मनुः । ३ । १५८ ।

“वाक् चैव मधुरा स्रज्जा प्रयोज्या धर्म-
मिच्छता ॥”)

मूलधने, क्तौ ॥

प्ररुद्धः, पुं, (प्ररोहत्यत्रेति । प्र + रुह् + क्तः ।)

अठरम् । इति मेदिनी । टे, ८ ॥ (कचित् जर-
ठोऽपि पाठः ॥)

प्ररुद्धः, त्रि, (प्र + रुह् + क्तः ।) बहूमूलः ।

इति मेदिनी । टे, ८ ॥ (यथा भागवते । ४ ।
१३ । १ ।

“प्ररुद्धभावी भगवत्यधोक्षजे
प्रष्टु पुनस्तं विदुरः प्रचक्रम ॥”)

जातः । (यथा, रघुः । १३ । ६ ।

“नाभिप्ररुद्धाभ्युदहासनेन
संस्तुयमानः प्रथमेन धात्रा ॥”)

प्ररुहः । इति शब्दरत्नावली ॥

प्ररोहः, पुं, (प्ररोहतीति । प्र + रुह् + कृत् ।)

अहुरः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १८५ ॥ (यथा,
कुमारे । ५ । ६० ।

“द्वेभ्यो स्रज्या कृतजम्बसु सयं

फलं तपःसंक्षिप्तं दृष्टमेवपि ।

न च प्ररोहाभिमुखोऽपि दृश्यते

मनोरथोऽस्माः शशिसौमिसंश्रयः ॥”

प्रलम्बा

नन्दीवृक्षः । तत्पर्यायो यथा,—

“नन्दीवृक्षोऽप्यत्यभेदः प्ररोहो गजपादपः ।
आसीद्वृक्षः अयतः चौरौ च स्वाहनशक्तिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रलपितः, त्रि, प्रपूर्वसपधातोः कर्मणि क्तः ।

कथितः । यथा, काव्यप्रकाशे ।

“जनस्थाने भ्रान्तं कनकसुगन्धान्वितधिया
वचो वेदेहीति प्रतिपदमुदन्तु प्रलपितम् ॥”

प्रलम्बः, पुं, (प्रलम्ब्यते इति । प्र + लम्ब् + कृत् ।)

अतिदीर्घत्वादेव तथात्वम् ।) देत्यभेदः । स च
दन्तुपुत्रः मनुष्यवध्वः । यथा,—

“एकाच ऋषभोऽरिष्टः प्रलम्बनरको तथा ।
इन्द्रवाहनकोशौ च पुरः शङ्कोऽथ धेनुकः ॥

गवेष्टिको गवाक्षश्च तालकेतुश्च वीर्यवान् ।
एते मनुष्यवध्यास्तु दनोः पुत्रान्वयाः स्मृताः ॥”

इत्यम्बिपुराणम् ॥

(अयं हि बलदेवेन निहतः । यथा, भागवते
१० स्कन्धे १८ । अध्याये ।

“तत्रोपाङ्ग्य गोपाकान् कृष्णः प्राह विहार-
वित् ।

हे गोपा विहरिष्यामो हन्मीभूय यथायथम् ॥
तत्र चक्रुः परिहृष्टौ गोपा रामजनार्दनौ ।

कृष्णसङ्घट्टिनः केचिदासन् रामस्य चापरे ॥
आसेरुर्धिविधाः क्रीडा वाङ्मवाङ्कलक्षणाः ।

यत्नारोहन्ति जेतारो वदन्ति च पराजिताः ॥”

“उवाह कृष्णो भगवान् ओटामानं पराजितः ।
वृषभं भद्रसेनस्तु प्रलम्बो राङ्घिणीसुतम् ॥

अविषष्टं मन्यमानः कृष्णं दानवपुङ्गवः ।
वहन् द्रुततरं प्रागादवरोहणतः परम् ॥

“अथागतस्मृतिरभयो रिपुं बलौ
विहाय सार्धमिव हरन्तात्मनः ।

रुषाहन्निष्ठिरसि दृढेन मुष्टिना
सुराधिपो गिरिमिव वज्ररहसा ॥

स आहतः सपदि विशोषंमस्तको
मुखाहमन् रुधिरमपक्वतोऽसुरः ।

महारवं व्यसुरपतत् समीरयन्
गिरिरिथ्या मघवत आयुधाहतः ॥”)

त्रपुषः । पयोधरः । लताकुरः । शाखा । चार-
भेदः । (भावे घञ्) प्रलम्बनम् । इति मेदिनी ।

वे १३ ॥ (देशविशेषः । यथा, रामायणे २ । ६८ । १२ ।

“न्यन्तेनापरतालस्य प्रलम्बस्योत्तरं प्रति ।
निषेवमाणास्तो जग्मुर्नदीं मध्येन मालिनीम् ॥”

लम्बमाने, चि । यथा, महाभारते १ । १८५ । १० ।

“गूढोत्तरांसान् भुजगेन्द्रभोग-
प्रलम्बबाह्वान् पुरुषप्रवीरान् ॥”)

प्रलम्बः, पुं, (प्रलम्बं हन्तीति । हन् + क्तः ।

बलरामः इत्यमरः । १ । १ । २४ ॥

प्रलम्बभित्, पुं, (प्रलम्बं भिनत्तीति । भिद् + क्तिप्

बलरामः । इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

प्रलम्बाण्डः, पुं, (प्रलम्बो लम्बमानः अण्डो यस्य ।)

दीर्घाण्डकोषविशिष्टः । तत्पर्यायः । पुष्करः २

इति हेमचन्द्रः । ३ । १२१ ॥

प्रलयः

प्रकल्पितः, चि, प्रपूर्वसंख्यातोः कर्त्तरि क्तः ॥
प्रकर्षेण सञ्चितमाख्यादिः ॥
प्रलयः, पुं, (प्रलीयते चीयते जगदस्त्रिति ।
प्र + ली + “एरच्” ३ । ३ । ५ । इत्यच् ।)
प्रलयः । तत्पर्यायः । संवत्सः २ कल्पः ३
जयः ४ कल्पान्तः ५ । इत्यमरः । १।४। २२ ॥
जयः ६ संक्षयः ७ विलयः ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रतिसर्गः ८ प्रतिसञ्चरः १० । स
च नित्यनैमित्तिकप्राकृतात्यन्तिकमिदं
चतुर्धा । यथा,—

कूर्म उवाच ।

“नित्यं नैमित्तिकश्चैव प्राकृतात्यन्तिकौ तथा ।
चतुर्धा यं पुराणैस्त्रिभिर् प्रोच्यते प्रतिसञ्चरः ॥”*

नित्यो यथा,—
“योऽयं सृष्टयते नूनं नित्यं लोके जयन्निव ।
नित्यं संकीर्त्तयते नाम्ना मुनिभिः प्रतिसञ्चरः ॥”
नैमित्तिको यथा,—

“ब्राह्मो नैमित्तिको नाम कल्पान्ते यो भवि-
ष्यति ।

त्रैलोक्यस्यास्य कथितः प्रतिसर्गो मनोषिभिः ॥”
प्राकृतो यथा,—

“महदाद्यं विशेषान्तं यदा संयाति संक्षयम् ।
प्राकृतः प्रतिसर्गोऽयं प्रोच्यते कालचिन्तकैः ॥”
आत्यन्तिको यथा,—

“ज्ञानादात्यन्तिकः प्रोक्तो योगिनः परमात्मनि
प्रलयः प्रतिसर्गोऽयं कालचिन्तापरिहर्जः ॥
आत्यन्तिकश्च कथितः प्रलयो लयसाधनः ॥”*
नैमित्तिकप्रलयविस्तारो यथा,—

“नैमित्तिकमिदानीं वः कीर्त्तयिष्ये समासतः ॥
चतुर्युगसहस्रान्तं संप्राप्ते प्रतिसञ्चरे ।

आत्मसंख्याः प्रजाः कर्तुं प्रतिपेदे प्रजापतिः ॥
ततो भवत्याहृष्टिस्तोत्रा सा शतवार्षिकी ।

भूतक्षयकरी घोरा सर्वभूतभयङ्करी ॥
ततो यान्यल्यसाराणि शय्यानि पृथिवीतले ।

तानि चाप्ये प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति च ॥
सप्तशतैश्च भूत्वा समुत्तिष्ठन् दिवाकरः ।

असङ्ख्यैश्च भवति पिबन्नभ्यो गभस्तिभिः ॥
ततस्ते रश्मयः सप्त पिबन्त्यब्जं महार्णवे ।

तेनाहारेण तं सूर्या दीप्ताः सप्त भवन्ति हि ॥
तस्य ते रश्मयः सप्त सूर्या भूत्वा चतुर्दिशम् ।

चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं दहन्ति शिखिना यथा
व्याघ्रवृत्तश्च ते विप्रास्तुर्द्व्यधश्च रश्मिभिः ।

दौष्यन्ते भास्कराः सप्त दहन्तोऽग्निप्रतापिनः
ते सूर्या वारिणा दीप्ता बहुसाहस्ररश्मयः ।

खं समाहृत्य तिष्ठन्ति निर्दहन्तो वसुधराम् ॥
ततस्तु यं प्रतापेन दह्यमाना वसुधरा ।

साद्रिगन्धर्वहोपा निखंहा समपद्यत ॥
दीप्ताभिः सन्तताभिश्च ज्वालाभिश्च समाहतः ।

अधश्चोर्ध्वं तिर्यक् च समाहृत्य सहस्रशः ॥
सूर्याग्निना प्रकृष्टानां सकृष्टानां परस्परम् ।

एकत्वमुपजातानामक्ष्वाला भवन्त प्रभुः ।
सर्वलोकप्रणाशश्च सार्वाग्निभूत्वात्कुण्डलो ।

प्रलयः

चतुर्लोकमिदं कृत्स्नं निर्दहत्यात्मतेजसा ॥
ततः प्रलीने सर्वस्मिन् जङ्गमे स्थावरे तथा ।
निष्ठं चा निस्तुष्टा भूमिः कूर्मपृष्ठे प्रकाशते ॥
अम्बरोश्चमिवाभाति सर्वमापूरितं जगत् ।
सर्वमेव तदार्चिभिः पूर्णं जाज्वल्यते नभः ॥
पाताले यानि तीर्थानि महोदधिगतानि तु ।
तत्र तानि प्रलीयन्ते भूमित्वमुपयान्ति वै ॥
सौपाश पर्वताश्चैव वर्षाण्यथ महोदधौ न ।
तान् सर्वान् भस्मसात् कृत्वा सप्तासा पावकः

प्रभुः ॥

समुद्रेभ्यो नदीभ्यश्च पातालेभ्यश्च सर्वशः ।
पिबन्नपः समिद्धोऽग्निः पृथिवीमाश्रितोऽज्वलत्

ततः सर्वस्तं कः शैलान्तिकस्य महंस्तथा ।
लोकान् दहति दीप्तात्मा रुद्रतेजोविजृम्भितः ॥

स दग्धः पृथिवीन्देवो रसातलमशोषयत् ।
अधस्तात् पृथिवीं दग्धः दिवमूर्ध्वं दहति ॥

योजनानां शतानां सहस्राण्युतानि च ।
उत्तिष्ठन्ति शिखास्तस्य वायुः सर्वस्तं कश्च ॥

गन्धर्व्याश्च पिशाचाश्च स्यन्दारगराक्षसान् ।
तदा दहत्यसौ दीप्तः कालरुद्रप्रचोदितः ॥

भूर्लोकश्च भुवर्लोक स्वर्लोकश्च तथा महः ।
दहेदशेषं कालाग्निः कालो विश्वतनुः स्वयम्

व्यष्टेषु तेषु लोकेषु तिर्यग्गृह्ममयान्तिना ।
तत्तेजः समनुप्राप्य कृत्स्नं जगदिदं शनैः ॥

अयोऽहनिभं सर्वं तदेवंकं प्रकाशते ।
ततो गजकुलोन्नादाः स्तनितैः समलङ्कृताः ॥

उत्तिष्ठन्ति तदा व्योम्नि घोराः सर्वस्तंका घनाः
केचिन्नौलोत्पलश्यामाः केचित् कुमुदसन्निभाः ।

धन्ववर्णास्तथा केचित् तथा पीताः पयोधराः ।
केचिद्रक्ताभ्रवर्णाश्च स्थूलाः क्षारनिभास्तथा ॥

शङ्कुन्दनिभाश्चान्ये जात्यञ्जननिभाः परे ।
मनःशिलानिभास्त्वान्ये कपोतसदृशाः परे ॥

केचिद्रुद्राक्षवर्णाभास्तथान्ये चौरसन्निभाः ।
तथा कर्करवर्णाभा भिन्नाञ्जननिभास्तथा ॥

इन्द्रगोपनिभाः केचिहरितालनिभास्तथा ।
काकाण्डकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति घना दिवि

केचित् पर्वतसङ्काशाः केचिद्गजकुलोपमाः ।
कूटागारनिभाश्चान्ये केचिन्नौकुलादृष्टाः ॥

बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्तलम् ॥

ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः
सप्तधा संहतात्मानस्तमग्निं शमयन्त्युत ॥

ततस्ते जलदा वर्षे वर्षन्तीह हिमौघवत् ।
सुधारमशिव सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥

प्रवृत्तं तदात्यर्थमभसा पूर्यते किल ।
आह्रस्ते जाऽभिभूतत्वात्तदाग्निः प्रविशत्यपः ॥

नष्टे चार्त्ता वर्षं शतैः पयोदा जलसन्धवाः ।
प्रावयन्तोऽयं भुवनं महाजलपन्थिवैः ॥

धारामिः पूरयन्तोर्दं चोद्यमाना स्वयम्भुवा ।
उद्यन्तः सलिलौघश्च वेला इव महादधेः ॥

साद्रिहोपा तथा पृथ्वी जले संधायते शनैः ।
आदित्यारश्मिभिः पीत जलमात्रेण तु तिष्ठति ॥

प्रलयः

पुनः पतति तद्भूमौ पृथ्वी तेन चार्चवाः ॥
ततः समुद्राः स्नां वेशामतिक्रान्तास्तु कृत्स्नैः
पर्वताश्च विलीयन्ते मही चाप्यु निमज्जति ॥
तस्मिन्नेकांशे घोरे नष्टे स्थावरजङ्गमे ।
योगनिद्रां समाधाय शीते देवः प्रजापतिः ॥
चतुर्युगसहस्रान्तं कल्पमाहुर्महर्षयः ।
वराहो वर्तते कल्पो यस्य विस्तार ईरितः ॥
असंख्यातास्तथा कल्पा ब्रह्मविष्णुशिवान्महाः
कथिता हि पुराणेषु मुनिभिः कालचिन्तकैः ॥
सात्त्विकेष्वथ कल्पेषु माहात्म्यमर्चयन् हरिः ।
तामसेषु शिवस्त्रीकृतं राजसेषु प्रजापतेः ।

सोऽयं प्रवर्तते कल्पो वाराह सात्त्विको मतः ॥
अथ च सात्त्विकाः कल्पा मम तेषु परिग्रहः ।

ध्यानन्तपक्षधा ज्ञानं लब्ध्वा तेष्वेव योगिनः ॥
धाराध्य गिरिशं यज्ञात् याति तत्परमं पदम् ।

सोऽहं सर्वं समाधाय मायी मायामयं स्वयम् ॥
एकार्णवे जगत्स्वस्मिन् योगनिद्रां ब्रजामि तु ।

मां पश्यन्ति महात्मानः सुप्त काले महर्षयः ॥
जनलोकं वर्त्तमानास्तपसा योगचक्षुषा ।

अहं पुराणपुरुषो भूर्भुवः प्रभवो विदुः ॥
सहस्रचरणः श्रीमान् सहस्राक्षः सहस्रपात् ।

मन्त्रोऽग्निर्ब्राह्मणा गावः कुशाश्च समिधो ज्ञानम्
प्रोक्षणा च स्रुवश्चैव सोमो घृतमयोऽस्म्यहम् ।

मवत्तंको महात्मा पवित्रं परमं यशः ॥
वेदवेद्यः प्रभुर्गोप्ता गोपतिर्ब्रह्मणो मुखम् ।

अनन्तस्तरको योगी गतिर्मतिमता वरः ॥
हसः प्राणोऽयं कपिलो विश्वमूर्तिः सनातनः ।

चित्रज्ञः प्रकृतिः कालो जगद्बीजमयामृतम् ॥
माता पिता महादेवो मत्तो ह्यन्यत्र विद्यते ॥

आदित्यवर्णो भुवनस्य गोप्ता
नारायणः पुरुषो योगमूर्तिः ।

मां पश्यन्ति यतयो योगनिष्ठा
ज्ञात्वात्मानममृतत्वं ब्रजन्ति ॥”*

प्राकृतप्रलयविस्तारो यथा,—
कूर्म उवाच ।

“अतः परं प्रवक्ष्यामि प्रतिसर्गमनुत्तमम् ।
प्राकृतं प्रसमासेन शृणुष्व गदतो मम ॥

गते परार्हदित्ये काले लोकप्रकालकः ।
कालाग्निर्भस्मसात् कर्तुं करोति निखिलं

मतम् ॥
आत्मन्यात्मानमावेश्य भूत्वा देवो महेश्वरः ।

दहेदशेषं ब्रह्माण्डं सदेवासुरमानुषम् ॥
तमाविश्य महादेवो भगवाक्कीललोहितः ।

करोति लोकसंहारं भोषण लोकमाश्रितः ॥
प्रविश्य मण्डलं सौरं कृत्वासौ बहुधा पुनः ।

निर्दहत्यखिलं लोकं सप्तसप्तस्वरूपधृक् ॥
स दग्धः सकलं सर्वं मन्त्रब्रह्मशिवो महत् ।

देवतानां शरीरेषु क्षिपत्यखिलदाहकः ॥
दग्धं पृथिवीदहेषु देवैर्गिरिवरात्मजा ।

एका सा साक्षिणः शशोऽस्तिष्ठते वैदिको नृपतिः
शिरःकपालैर्देवानां कृतसम्बरभूषणः ।

आदित्यचन्द्रादिगणैः पूरयन् व्योममण्डलम् ॥

प्रलयः

सहस्रनयनो देवः सहस्राक्षतिरीश्वरः ।
 सहस्रहस्तचरः सहस्राक्षिर्महाभुजः ।
 दंष्ट्राकरालवदनः प्रदीप्तानललोचनः ।
 त्रिशूली क्षतिवसनो योगेश्वरमाश्रितः ॥
 पोत्वा तत् परमानन्दं भूतममृतं स्वकम् ।
 करोति ताण्डवं देवीमाशोक परमेश्वरः ॥
 पोत्वा नृत्यामृतं देवी भर्तुः परममङ्गला ।
 योगमाख्याय देवस्य देहमायाति शूलिनः ॥
 स त्वक्ता ताण्डवरसं स्वेच्छेदेव पिनाकधृक् ।
 याति स्वभावं भगवान् दग्धा ब्रह्माण्डमण्डलम् ।
 संस्थितेष्वपि देवेषु ब्रह्मविष्णुपिनाकिषु ।
 गुणैरनेकैः पृथिवी विलयं याति वारिषु ।
 स वारितस्त्वं सगुणं वसते हव्यवाहनः ॥
 तेजसं गुणसंयुक्तं वायो संयाति सञ्जयम् ।
 आकाशे सगुणो वायुः प्रलयं याति सत्तमाः ॥
 भूतादौ च तथाकाशं लीयते गुणसंयुतम् ।
 इन्द्रियाणि च सर्वाणि तेजसे यान्ति संजयम् ॥
 वैकारिके देवगणाः प्रलयं यान्ति सत्तमाः ।
 वैकारिकस्तोजसश्च भूतादिष्वेति सत्तमाः ॥
 त्रिविधोऽयमहङ्कारो महति प्रलयं व्रजेत् ।
 महान्तमेभिः सहितं ब्रह्माण्डममृतौजसम् ॥
 अव्यक्तं जगतो योनिः संहरेदकमव्ययम् ।
 एवं संहृत्य भूतानि तत्त्वानि च महेश्वरः ॥
 नियोजयत्यथान्योन्यं प्रधानं पुरुषं परम् ।
 प्रधानपुंसोरजयोरेष संहार ईरितः ॥
 महेश्वरश्चाजनितो न स्वयं विद्यते लयः ।
 गुणसाध्यं तदव्यक्तं प्रकृतिः परिगीयते ॥
 प्रधानं जगतो योनिर्मायातत्त्वमचेतनम् ।
 कूटस्थश्चिन्मयो ह्यात्मा केवलः पञ्चविंशकः ॥
 शोयते मुनिभिः साक्षी महानेकः पितामहः ।
 एव संहारकरणे शक्तिमोहेश्वरो भूवा ॥
 प्रधानाच्च विशेषात् दहेद्द्रु इति श्रुतिः ।
 योगिनामपि सर्वेषां चानवित्यस्तचेतसाम् ।
 आत्यन्तिकश्चैव लयं विदधातो ह्यश्वरः ॥”

इति कौर्म्ये ॥४२॥१३॥ अध्यायी ॥ * ॥

आत्यन्तिकप्रलयविस्तारो ग्या,—

श्रीपराशर उवाच ।

“आध्यात्मिकादि मैत्रेय । ज्ञात्वा तापत्रयं बुधः
 लभ्यन्नज्ञानवैराग्यः प्राप्नोत्यात्यन्तिकं लयम् ॥
 आध्यात्मिको वै द्विविधः शारीरो मलसस्तथा
 शारीरो बहुभिर्भेदैर्भिद्यते श्रूयताञ्च स ॥
 शिरोरोगप्रतिश्यायज्वरशूलभगन्दरैः ।
 गुल्मार्शः श्वयथुश्वासच्छर्वादिभिरनेकधा ॥
 तथाक्षिरोगातोसारकुष्ठाङ्गामयसंश्रकैः ।
 भिद्यते देहजस्तापो मानस आतुमर्हसि ॥
 कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।
 शोकास्रयावमानेष्वाभासव्यादिभिरवस्तथा ॥
 मानसोऽपि हिजश्रेष्ठ ! तापो भवति नेकधा ।
 इत्येवमादिभिर्भेदैस्तापो ह्याध्यात्मिकः स्मृतः ॥
 मृगपक्षिमनुष्याद्यैः पिशाचोरगराक्षसैः ।
 सरोक्षपादेष्वपि नृणां जन्यते चाधिभातिकः ॥
 शीतोष्णवातजर्माश्ववैद्युतादिसमुद्भवः ।

प्रलयः

तापो हिजवरश्रेष्ठ ! कथ्यते चाधिदैविकः ॥
 तदस्य त्रिविधस्यापि दुःखजातस्य पण्डितैः ।
 गर्भजन्मजराद्येषु स्थानेषु प्रभविष्यतः ॥
 निरस्तातिशयाह्लादसुखभावैकलक्षणा ।
 भेषजं भगवत्प्राप्तिरेकान्तात्यन्तिकौ मता ॥
 तस्मात्तप्राप्तये यत्नः कर्त्तव्यः पण्डितैर्नरैः ।
 तस्मात्तिष्ठेत्तुज्ञानञ्च कर्म चोक्तं महामुने ॥
 आगमोक्तं विवेकाच्च हिधा ज्ञानं तथोच्यते ।
 शब्दब्रह्माण्डममयं परं ब्रह्म विवेकजम् ॥
 अत्यन्तम् इवाज्ञानं दीपवत्तेन्द्रियोद्भवम् ।
 यथा सूर्यस्तथा ज्ञानं यद्विषयं विवेकजम् ॥
 मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यच्च निमित्तम् ।
 तदेतच्छ्रूयतामत्र सम्बन्धे गदतो मम ॥
 हे ब्रह्मणो वेदितव्यं शब्दब्रह्म परञ्च यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ॥
 हे विद्यो वेदितव्ये वै इति वाथर्वणो श्रुतिः ।
 परया त्वच्चरप्राप्तिर्ब्रह्मदादिमया परा ॥
 यत्तदव्यक्तमजरमचिन्मयमव्ययम् ।
 अनिर्देश्यमरूपञ्च पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥
 विभुं सर्वगतं नित्यं भूतयोनिमकारणम् ।
 व्याप्यव्याप्य यतः सर्वं त वै पश्यन्ति सरयः ।
 तद्ब्रह्म तत् परं धाम तद्देव्य मोक्षकाङ्क्षि-

णाम् ।

श्रुतिवाक्योदितं सूक्ष्मं तद्दिष्णोः परमं पदम् ।
 तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ।
 वाचको भगवच्छब्दस्तस्याद्यस्याचरात्मनः ॥
 एवंनिगदितायस्य सतत्त्वं तस्य तत्त्वतः ।
 ज्ञायतं येन तज्ज्ञानं परमव्यक्तयोमयम् ॥
 अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो हिज ।
 पूजाया भगवच्छब्दः क्रियते ह्यौपचारिकः ॥
 शुद्धं महाविभुत्याख्ये परं ब्रह्मणि वर्त्तते ।
 मैत्रेय ! भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणे ॥
 सर्वाणि तच्च भूतानि वसन्ति परमात्मनि ।
 भूतेषु च स सर्वात्मा वासुदेवस्ततः स्मृतः ॥
 खार्णवकज्जनकायाह पृष्टः कैशध्वजः पुरा ।
 नामव्याख्या ह्यनन्तस्य वासुदेवस्य तत्त्वतः ॥
 भूतेषु वसते सोऽन्तर्ध्वसन्त्यत्र च तानि यत् ।
 धाता विधाता जगतां वासुदेवस्ततः प्रभुः ॥

स सर्वभूतप्रकृतिर्विकार-

गुणाञ्च दोषाञ्च मुने ! व्यतीतः ।

अतीतसर्वावरणाखिलात्मा

तेनास्तृतं यद्भवनान्तराणि ॥

समस्तकल्याणगुणात्मको हि

स्वशक्तिलेशाहतभूतसर्गः ।

इच्छागृह्योताभिमतोद्देहः

संसाधिताग्निपजगद्वितीऽसौ ॥

तेजोबलैश्चैवमहान्वितश्च

स्ववीर्यवृत्त्यादिगुणैकराशिः ।

परः पराणा सकला न यत्र

क्लं शादयः सन्ति परावरेश ॥

स ईश्वरो व्यष्टिसमष्टिरूपो-

ऽव्यक्तस्वरूपः प्रकटस्वरूपः ।

प्रलयः

सर्वेश्वरः सर्वदेवः सर्ववेत्ता
 समस्तशक्तिः परमेश्वराख्यः ॥
 स ज्ञायते येन तदस्तदोषं
 शुद्धं परं निर्मलमेकरूपम् ।
 संहृश्यते चाप्यवगम्यते वा
 तज्ज्ञानमज्ञानमतोऽन्यदुक्तम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे आत्यन्तिकप्रति-
 संहारो नाम ५ अध्यायः ॥१०॥ अपि च ।

नारद उवाच ।

‘कृतं वेता ह्यपरञ्च कलिश्चेति चतुर्युगम् ।
 दिव्यमेकयुगं श्रियं तस्य या वैकसमितिः ॥
 मन्वन्तरान्तु तज्ज्ञेयं ते तु यत्र चतुर्दश ।
 स कल्पो नाम वै कालस्तदन्ते प्रलयस्तु यः ॥
 सा ब्रह्मरात्रौ राजेन्द्र । तत्र श्रितेऽब्जजासनः ।
 त्रयो लोकास्तदा राजन् लीयन्ते तन्निमित्ततः ॥
 नैमित्तिको लयो नाम दैनन्दिन इतीर्यते ॥
 एव दिनप्रमाणेन ब्रह्मणः शतवार्षिकम् ।
 आयुः पूर्वपराहं तु परार्हं हे प्रकीर्त्तिते ॥
 द्विपरार्हं व्यतीते तु ब्रह्मणो जगदात्मनः ।
 तदा प्रकृतयः सप्त प्रलयं यान्ति भूमिप ! ॥
 नयः प्राकृतिको ह्येष लीने ब्रह्मणि भूपते ! ॥
 अण्डकोषेऽपि सकलः प्रलयं याति सर्वश ॥
 पूर्वरूपस्तु वक्ष्यामि प्रलयस्यास्य भूपते ! ॥
 शतवर्षाणि भूमौ हि पर्जन्यो नैव वर्षति ॥
 दुर्भिक्षे निर्जने लोके प्रजाः सर्वाः क्षुधाहंताः ।
 परस्परं भक्ष्यमाणाः क्षयं यास्यन्ति भूमिप ॥
 समुद्रे च धरण्याश्च ह्रस्वेषु च लतासु च ।
 देहं च यो रसस्तु हि रविर्हरति रश्मिभिः ॥
 ततः संवर्त्तको नाम ज्वालामाली हुताशनः ।
 सङ्घर्षमुखात्पन्नो दहत्यनिलसारथिः ॥
 सर्वं ब्रह्माण्डभाण्डं वै तत्कालोभगर्जितः ।
 एव दग्धं महाराज ! वज्रकर्माभ्यां समन्ततः ॥
 दग्ध्वा गोमयपिण्डाभ्र ब्रह्माण्ड सारवर्जितम् ।
 प्रचण्डपवनो राजंस्तीक्ष्णो वधशतं पुनः ॥
 संवर्त्तको नाम महान् ब्रह्माण्डं चालयिष्यति ।
 ततो मघा महाघोरा नानावर्णा अनेकशः ॥
 शतं वर्षाणि वर्षन्ति गर्जन्ति च महाखनाः ।
 एकोदकं ततो विश्वं निर्गुणं निर्विकारकम् ॥
 भूमिर्गन्धगुणं राजन् । असन्स्थापः समन्ततः ।
 गुणनाशात् स्वयं पृथ्वी प्रलयं प्राप्स्यति तदा ॥
 तेजस्वपां रसगुणं सगन्धं पिबते बलात् ।
 ततः प्रलयमायान्ति राजन्नापोऽपि तत्क्षणात् ॥
 तेजसस्तु ततो रूपं रसगन्धसमन्वितम् ।
 वायुर्हरति चण्डाला तेजःप्रलयमृच्छति ॥
 आकाशस्तु ततो वायोः स्पर्शं परगुणैः सह ।
 समादत्तं महाराज ! अस्वरैऽप्य प्रलीयते ॥
 आकाशस्य गुणं शब्दं गुणैरन्यैः समन्वितम् ।
 अहङ्कारः समादत्तं नभस्तस्मिन् प्रलीयते ॥
 तेजसंस्विन्द्रियाण्यहङ्कारं वकारिकं तथा ।
 अहङ्कारं प्रलीयन्ते जगदितश्चराचरम् ॥
 अहङ्कारं भक्षयन्ति ततः सत्त्वादयो गुणाः ।
 असते तान् महाराज ! आद्या प्रकृतिरुच्यते ॥

प्रलेखः

प्रवक्ता

प्रवत्स्य

न तस्याः काकदोषेण परिचामी नरवभ ॥
चाद्यन्तरहिता सा हि नित्यं कारणमव्ययम् ॥
शक्तिर्भगवतः सा हि तदेकपरमा च सा ।
इत्युक्तः प्रलयो राजन् ॥ विश्वस्यास्य मङ्गलमते ॥
यद्योत्पत्तिक्रमेणास्य व्युत्क्रमेण लयस्तथा ॥

इति पाञ्चो खर्गखण्डे ३८ अध्यायः ॥
(सात्त्विकविकारान्तर्गतविकारविशेषः । तत्त्व-
ज्ञानं यथा, साहित्यदर्पणे । ३।१६७।

“प्रलयः सुखदुःखाभ्यां चेष्टाज्ञाननिराकृतिः ॥”)

प्रलापः, पुं, (प्रलपनमिति । प्र + लप् + भावे
लज् ।) प्रलपनम् । अनर्थकवाक्यम् । निष्प्रयो-
जनमुत्पत्तादिवचनम् । इत्यमरभरतौ । १ ।

६।१५ ॥ रोमाणासुपसर्गोऽयम् ॥ (यथा,
भावप्रकाशे ।

“मूर्च्छा प्रलापो वमथुः प्रसेकः सादनं भ्रमः
उपद्रवा भवन्त्येते वृत्तिश्च रसशेषतः ॥”

अस्य लक्षणं चिकित्सा च यथा,—
स्वहेतुकुपिताहातादसम्बद्धविरयकम् ।

वचनं यत्रो ब्रूते स प्रलापः प्रकीर्तितः ॥
सतगरवरतिक्ता रेवताब्धौदतिक्ता

मलदतुरगगन्धा भारती चारङ्गरा ।

मलयजदग्रमूलौघपुष्पी सुपक्वा

प्रलपनमपहन्त्यः पानतो नातिदूरात् ॥

वरतिक्तोऽत्र पपटः मलदमुशीरं भारती ब्राह्मी
चारङ्गरा द्राक्षा ।” इति भावप्रकाशस्य मध्य-
खण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रलापः, [न] पुं, (प्रलापं हन्तीति । हन् +
क्लिप् ।) कुलत्याञ्जनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रलीनता, स्त्री, (प्रलीनस्य निश्चेष्टस्य भावः ।

प्रलीन + तल् ।) प्रलयः । तत्पर्यायः । इन्द्रिय-

स्वापः २ चेष्टानाशः ३ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रलेखः, पुं (प्रलिखते इति । प्र + लिख् + लज् ।)

व्यञ्जनविशेषः । इति पाकराजेश्वरः । दम्पो-

युक्त कोरमा इत्यादि पारस्वभाषा ॥ चिन्ता-

मयी धृतः प्रलेखप्रकारो यथा,—

“स्वप्नानि मांसखण्डानि जालितानि च
वारिणा ।

तप्तस्त्रे हे विनिचिप्य दर्व्या सञ्चालयन् पचेत् ॥

तप्त तत्र विनिःक्षिप्य लावणं जलमल्पकम् ।

पचेत् पटपटाशब्दं तस्मिन् मांसे प्रकुर्वति ॥

प्रक्षिपेद्वाडिमोनीरं बहुलेन पचेत् पुनः ।

मांसपिण्डेषु सिद्धेषु देया शुण्ठी सजीरका ॥

ततश्चोत्ताप्य तन्मांसं घृयक् कुर्व्यात् प्रलीखतः ॥

प्रलेखं वाससा पूतं स्थापयेदग्न्यभाजने ॥

हिङ्गुना घृतयुक्तेन धूपेन तच्च धूपयेत् ॥”

गौडदेशीयप्रलेखस्तु ।

“हिङ्गुना बौध्वापूरैलासवधैः सन्धूतेन तु ।

कुडितामिषपिष्टेन तच्च दाडिमबोजतः ॥

शोषणाविसवारश्च प्रलेखो गौडदेशजः ॥

प्रलेखो रुचिदो बन्धुः कफानिहन्वापहः ।
सपाहो पित्तघ्नः किञ्चिच्छिक्वाश्चानगदान्
जयेत् ॥”

पूर्णप्रलेखस्तु ।

“मांसपूरणयोगे कौडाकारं विधाय च ।

स्त्रिंशं कृतं घृते घृष्टं प्रलेखविधिना पचेत् ॥

पूरणस्य प्रलेखोऽयं विज्ञेयो वातनाशनः ।

अस्मान्तकारकश्चैव सुखवेरस्य हृद्गुणः ॥”

शुक्लवर्णः प्रलेखः ।

“घृते वेसरधान्याकहिङ्गुधृष्टसंयुते ।

वज्रपूतेऽर्धसम्पक्के स्त्रिंशं मांसं विनिःक्षिपेत् ॥

पीतवर्णस्तु ।

“प्रलेखः पोतवर्णोऽपि कार्यः शुक्लप्रलेखवत् ।

विशेषोऽयं हरिद्रायाः संसर्गः कुङ्कुमस्य वा ॥”

रक्तवर्णोऽपि ।

“तप्तस्त्रे हे क्षिपेद्भिन्नसंयुक्तं कासमर्दकम् ।

धातुयुक्तं सवणाजानीधौतं मांसञ्च तत् क्षिपेत् ॥

ततोऽर्धस्फुटितं मांसे दाडिमौघोजसंयुते ।

सम्पक्के चातिघृदुले तत्रं शुण्ठीञ्च निःक्षिपेत् ॥

तत उत्तार्य बन्धे च गालयिह पथिदपि ।

रक्तवर्णप्रलेखस्य संसिद्धार्थं विनिःक्षिपेत् ॥

करमर्हं दाडिमस्य स्थाने शेषन्तु पूर्ववत् ॥”

हरितवर्णस्तु ।

“मृथिकाकासमर्दनाक्षकस्तेन चलाकारिते ।

घृते मांसं विनिःक्षिप्य पचेच्छुष्कप्रलेखवत् ॥

सिद्धे च गालयिहस्त्रे कृत्वा वर्णप्रयोजनम् ।

ताम्बूलं कष्टजङ्गारं देयं हरितहेतुना ॥

अरुचौ रुचिदः सद्यो नानावर्णप्रसाधितः ।

प्रलेखः कफवातघ्नः क्षिप्त्वा पित्तकरो लघुः ॥”

घटकप्रलेखोऽपि ।

“माषस्य पिष्टिका सूक्ष्मा वेसवारिण संयुता ।

बहुधा क्रियते तस्या घटिकावटकादिकम् ॥

आम्लविम्बीफलाकारं लब्धुं कावटकादिकम् ।

शृङ्गाटकफलाकारं यथावत्प्रकारजम् ॥

कृत्वा हि बहुधाधारे स्त्रेदितं घृतभार्जितम् ।

सवेसवारजे तत्रो जयिते च मनोरमे ॥

निःक्षिप्य चालयिदीपदुत्तार्यैरलादिवासिते ।

एवन्तु बहुधा कार्य्या माषमुद्रप्रलेखकः ॥

प्रलेखो वातजिह्वश्चः शुक्रमासप्रदो रसः ।

प्रौढः प्राणयुक्तानां शुक्रदः क्षीणरेतसाम् ॥”

मत्स्यप्रलेखस्तु ।

“मांसप्रलेखवत्कार्यः प्रलेखो मत्स्यसम्भवः ।

आदौ तैले परं पक्वं सर्वमग्न्यन्तु पूर्ववत् ॥

वर्णस्य कारणं देयं पूर्वोक्तं द्रव्यकं हि यत् ।

उद्भूतं सुगन्धाय दातव्यं पूर्वसम्भवं ॥

मत्स्यखण्डप्रलेखस्तु ।

“सम्यक् प्रक्षालित मत्स्यं वेसवारिण वेष्टितम्

तप्ततैले क्षिपेत् खण्डं हिङ्गुसैन्धवमिश्रितम् ।

प्रलेखविधिवत् साधो मत्स्यखण्डप्रलेखकः ॥”

प्रवक्ता, [ऋ] त्रि, प्रकर्षेण वक्ति यः (प्र +
वच् + ळच् ।) वेदादिवाचकः । यथा,—
“जातिमात्रोपजीवो वा कामं स्याद्ब्राह्मण-
शुवः ।
धर्मप्रवक्ता नृपतेर्न तु शूद्रः कदाचन ॥
इति मत्स्ये ७ अध्यायः ॥

प्रवचनं, स्त्री, (प्रकर्षेण उच्यते इति । प्र + वच् +
ल्युट् वेदः । (यथा, अमरकोषे । २।७।१० ।

“अनूचानः प्रवचने साङ्गेऽधीतो गुरोस्तु यः ।

लब्धानुग्रहः समाहृतः सुत्वा त्वमिषवे कृते ॥”

वेदाङ्गम् । यथा, मनुः । २ । १८४ ।

“अध्याः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥”

“प्रकर्षेणैव उच्यते वेदार्थे अभिरिति प्रवचनाम्ब-
ह्वानि तेषु अध्याः षडङ्गविदः ॥” इति तत्र कुङ्कु-
महः ॥ तथा च हरिवंशे । १६७ । ६८ ।

“उवाच वेदाङ्गतुरो मन्त्रप्रवचनाचिन्तान् ॥”

प्रकष्टं वचनमिति कर्मधारयः । प्रकष्टवाक्यम् ।

इति मेदिनी । ने, १८१ ॥ (यथा, मुण्डकोप-
निषदि । ३ । २ । ३ ।

“नायमात्मा प्रवचनेन लब्धो

न मेधया न बहुधा श्रुतेन ।

येनैवैव ह्युते तेन लब्ध-

स्तस्यैव आत्मा विहणुते तनं स्वाम् ॥”)

प्रवचनीयः, त्रि, (प्रवक्ता इति । प्र + वच् + “अभ्य-
नेयप्रवचनीयेति ।” ३।४।६८ । इति कर्त्तरि

अनीयर् ।) प्रवक्ता । (प्रोच्यते इति । प्र + वच्

कर्मणि अनीयर् ।) प्रवाच्यः । इति मेदिनी

ये १३२ ।

प्रवणः, पुं, (प्रवन्ते गच्छन्ति जना अनेनेति प्रु

गती + करणे ल्युट्) चतुष्पथः इत्यमरः

३।१।५६ ।

प्रवणः, त्रि, (प्रवतेऽत्रेति । प्र + अधिकरणे ल्युट्

क्रमनिजभूमिः । (यथा, मनुः । ३ ।

२०६ ।

“दक्षिणाप्रवणश्चैव प्रयत्ने नोपपादयेत् ॥”

उदरम् । प्रहः । इति मेदिनी । ने, ५८८ (यथा,

मार्कण्डेये । २३ । ८८ ।

“धन्योऽहमतिपुण्योऽहं कोऽन्योऽस्ति सदृशो-

मया ।

यत्तातो मामभिद्रष्टुं करोति प्रवणं मनः ॥”)

आयतः । प्रगुणः । शेषः । इति विश्वः ॥

घृत । खिन्धः । इति शब्दरत्नावली ॥

आसक्तः । इति हेमचन्द्रः । ३।४८८ (यथा,

विष्णुपुराणे । ६ । १ । ११ ।

“प्रजास्तां ब्रह्मणा सृष्टांस्तुर्वर्ष्यव्यवस्थितौ ।

सम्यक्ज्ञासासमाचारप्रवणा मुनिसत्तमः ॥”)

क्षीण इति धरणिः ।

प्रवत्स्यत्पत्तिका, स्त्री, (प्रवत्स्यन् प्रवासं गमि-

षन् पतियस्याः । कप् ।) नायिकामेदः ।

अस्या लक्षणम् । यस्याः पतिरग्रिमक्षणे देशा-

न्तरं यास्यत्येव सा अस्याचेष्टा । काकुवचन-

कातरप्रेक्षणगमनविज्ञोपदर्शननिर्वेदसन्ताप-

सन्धोऽनिश्चासवासादयः ॥ सुग्धा प्रवत्स्य-

त्पत्तिका यथा,—
“प्राणेश्वरे किमपि जल्पति निर्गमाय
आमोदरी वदनमानमयाञ्चकार ।
आसी पुनर्निधृतमेव सतानिङ्गुण-
सुम्भसर्कोकिलकञ्चनिमाततान् ॥ १ ॥

मन्त्रा प्रवत्स्वत्यतिका यथा,—

“गन्तुं प्रिये ! वदति निश्चितं न दीर्घ-
मासौ न वा नयनयोर्जलमाविरासौ तु ।

आयुर्लिपिं पठितुमेष्टयः परन्तु

भालस्यलीं किमु करः समुपाजगाम ॥” २॥

प्रौढा प्रवत्स्वत्यतिका यथा,—

“नायं सुखं सुभ्रवामपि तनुत्यागे वियोगज्वर-
क्षोनाह विहितास्त्रियं दुपते । पृच्छामि सत्त्वं वद
ताम्बूल कुसुम पटोरमुदक यच्च भुभिर्दीयते
तत् स्वादश्च परत्र वा किमु विज्ज्वालावली-
दुःसहम् ॥” ३॥

परकीया प्रवत्स्वत्यतिका यथा,—

“न्यस्त पद्मगमूढं पाददुग्धं भक्तिर्विमुक्ता गुरौ
त्यक्ता नीतिरकारि किं न भवतो हेतोर्मया
दुष्कृतम् ।

अङ्गानां श्रतयातना नयनयोः कोपक्रमो रौरवः
कुक्षौपाकपराभवश्च मनसो युक्तं त्वयि
प्रस्थिते ॥” ४॥

सामान्यप्रवत्स्वत्यतिका यथा,—

“मुद्रां प्रदेहि बलयाय भवद्वियोग-
मासाद्य यास्यति वहिः सहसा यदेतत् ।

इत्थं निगद्य विगलनयनाम्बुधारा

वाराङ्गना प्रियतम करयोर्वभार ॥” ५॥

इति रसमञ्जरी ॥

प्रवयणं, क्लौ, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज गतौ
क्षपणे च + ल्यट् । “वा यौ ।” २ । ४ । ५७ ।

इति वी । “कृत्यचः ।” ८ । ४ । २८ । इति
णत्वम् ।) प्रतोदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५ । ७०॥

(प्र + वय गतौ + भावे ल्युट् । प्रकर्षेण गम-
नम् । इति केचित्) ॥

प्रवयाः, [स्] द्वि, (प्रगतं वयो यस्य ।) वृहः ।
इत्यमरः २ । ६ । ४२ ॥ (यथा, रघुः । ८ । १८ ।

“नृपतिः प्रकृतीरवेक्षितुं

व्यवहारासनमादरे युवा ।

परिचेतुमुपांशुधारणां

कुशपूतं प्रवयास्तु विष्टरम् ॥”

पुराणः । इति निघण्टुः । ३ । २७ ॥ यथा,
ऋग्वेद । २ । १७ । ४ ।

“अथा यो विश्वा भुवनानि भज्मनेशानकृत-
प्रवया अभ्यवर्धत ॥”)

प्रवरः, क्लौ, (प्रव्रियते इति । प्र + वृ + अण् ।)
अगुरु । इति भावप्रकाशः ॥ गोचम् । श्रेष्ठे,
द्वि । इति मेदिनी । १ । १०६ ॥ (यथा, मनुः ।

१० । २७ ।

एतं षट् सदृशान् वर्णान् जनयन्ति स्वयोजिषु ।
माहज्जात्या प्रसूयन्ते प्रवरास्तु च योजिषु ॥”)

प्रवरः, पुं, (प्र + वृ + अण् ।) सन्ततिः । इति
मेदिनी । १ । १०६ ॥ गोत्रप्रवर्त्तकमुनिव्याव-
र्त्तको मुनिगणः । तथा च यमदग्निगोत्रस्य

प्रवराः यमदग्नीर्व्यवशिष्टाः । भरद्वाजगोत्रस्य
भरद्वाजाङ्गिरसबाह्वस्यत्याः । विश्वामित्र-
गोत्रस्य विश्वामित्रमरोचिकीषिकाः । अचि-

गोत्रस्य चत्वारित्र्यंशतातपाः । गौतमगोत्रस्य
गौतमवशिष्टबाह्वस्यत्याः । वशिष्ठगोत्रस्य

वशिष्टः । केषाञ्चित् वशिष्टाचिसाङ्गतयः ।
काश्यपगोत्रस्य काश्यपाप्सरानैध्रुवाः । अगस्त्य-

गोत्रस्य अगस्त्यदधीचिजैमिनयः । सौकालिन-
गोत्रस्य सौकालिनाङ्गिरसबाह्वस्यत्याप्सर-
नैध्रुवाः । भौह्वगोत्रस्य भौह्वस्यवनभार्गव-

जामदग्न्याप्रवतः । पराशरगोत्रस्य पराशर-
शक्तिवशिष्टाः । बृहस्पतिगोत्रस्य बृहस्पतिकपिल

पार्ष्ण्याः । काश्यपगोत्रस्य अश्वत्थदेवनदेव-
राजाः । विश्वामित्रगोत्रस्य विश्वामित्रकौरवाः ।

कौशिकगोत्रस्य कौशिकात्रिजमदग्नयः । कात्या-
यनगोत्रस्य अत्रिभृगुवशिष्टाः । आत्रेयगोत्रस्य

आत्रेयशतातपसांस्याः । काण्वगोत्रस्य काण्व-
स्यत्यदेवलाः । ज्ञानात्रेयगोत्रस्य ज्ञानात्रेया-

त्रेयावासाः । साङ्गतिगोत्रस्य अथाहाराचि-
साङ्गतयः । कौण्डिन्यगोत्रस्य कौण्डिन्यस्य-
मिककौक्षः । गर्गगोत्रस्य गार्ग्यकौस्तुभ-

मान्डव्याः । आङ्गिरसगोत्रस्य आङ्गिरस-
वशिष्टबाह्वस्यत्याः । अनाहकाचगोत्रस्य गार्ग्यं

गौतमवशिष्टाः । अथ्यगोत्रस्य अथ्यबलिसार-
स्यताः । जैमिनीगोत्रस्य जैमिन्यतथ्यसाङ्गतयः

हृदिगोत्रस्य कुरुहृदिङ्गिरोबाह्वस्यत्याः ।
श्राण्डिन्यगोत्रस्य श्राण्डिन्यासितदेवलाः ।

वात्स्यगोत्रसावर्णगोत्रयोः भौह्वस्यवनभार्गव-
जामदग्न्याप्रवतः । आलम्ब्यायनगोत्रस्य आल-

म्ब्यायनशालङ्कायनशकटायनाः । वयाप्रपथ्य-
गोत्रस्य साङ्गतिः । छतकौशिकगोत्रस्य कुशिक-

कौशिकछतकौशिकाः । केषाञ्चित् कुशिक-
कौशिकबन्धुनाः । शक्तिगोत्रस्य शक्तिपराशर-

वशिष्टाः । काण्वायनगोत्रस्य काण्वायनाङ्गिरस-
बाह्वस्यत्यभरद्वाजाजमीटाः । वासुकिगोत्रस्य

अक्षोभ्यानन्तवासुकयः । गौतमगोत्रस्य गौत-
माप्सरानाङ्गिरसबाह्वस्यत्यनैध्रुवाः । केषाञ्चित्

गौतमाङ्गिरसावासाः । शुनकगोत्रस्य शुनक-
शौनकाष्टसमदाः । सौपायनगोत्रस्य प्रवरा-

भौह्वस्यवनभार्गवजामदग्न्याप्रवतः । इति
धनञ्जयकृतधर्मप्रदीपे गोत्रप्रवरविवेकः ॥

प्रवर्गः, पुं, (प्रवृज्यते निःक्षिप्यते हविरादिक
मस्तिजिति । प्र + वृज् + अधिकरणे घञ् ।)

होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५०० ॥ (यथा,
हरिवंश । ४१ । ३४ ।

“दक्षिणाहृदयो यागो महासचमयो महान् ।
उपाकर्मोष्ठरुचकः प्रवर्गावर्त्तभूषणः ॥”

प्रवर्ग्य इति पाठोऽपि दृश्यते ॥)
प्रवर्त्तकः, द्वि, (प्रवर्त्तयतीति । प्र + वृत् + णिच् +

गुलु ।) प्रवर्त्तनकारो । प्रवृत्तिजनकः । यथा,
“प्रवर्त्तक वाक्यमुवाच चादनां

निवर्त्तकं नैवमुवाच भाष्यकृतम् ।
ततश्च विद्मो नहि चादनास्तु सा

प्रवर्त्तिका या न भवेदिति स्थितिः ॥”
इति संक्षेपशारीरकम् ॥

(यथा च देवीभागवते । १ । १४ । ४२ ।

“प्रथमं पठिताः वेदा मया विस्तारिताश्च ते ।
हिंसामयास्ते पठिताः कर्ममार्गप्रवर्त्तकाः ॥”

प्रयोजकः । यथा, भागवते । ८ । १७ । ४ ।

“धन्वन्तरिर्दीर्घतमस आयुर्वेदप्रवर्त्तकः ।

यज्ञभुग् वासुदेवांशः स्मृतिमाचारिनाशनः ॥”)

प्रवर्त्तन, क्लौ, (प्र + वृत् + णिच् + ल्युट् ।)

प्रवृत्तिः । यथा,—

“तेऽन्यैर्वास्त समग्रन्ति परोत्सर्गश्च भुञ्जते ।
इतरार्थग्रहे येषां कवीनां स्यात् प्रवर्त्तनम् ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

आरम्भः । यथा,—

“मृतं तु स्वामिनि पुनस्तद्वन्द्ये वापि मानवे ।
राजानमामन्त्र्य तत कुर्व्यात् सेतुप्रवर्त्तनम् ॥”

इति मिताक्षरा ॥

प्रवर्त्तना, स्त्री, (प्र + वृत् + णिच् + युच् ।) प्रवृत्ति
प्रेरणम् । यथा, नैषधे । २ । ६१ ।

“अथवा भवतः प्रवर्त्तना

न कथं पिष्टमिय पिनष्टि न ।

स्वत एव सतां परार्थता

ग्रहणानां हि यथा यथार्थता ॥”

प्रवर्त्तिता, द्वि, (प्र + वृत् + णिच् + क्तः ।) जातः ।

यथा, रघुवंशे । ५ । ३७ ।

“रूपं तदोजस्वि तदेव वीर्यं

तथैव नैसर्गिकमुत्तमत्वम् ।

न कारणात् स्यात् विभिदे कुमारः

प्रवर्त्तितां दीप इव प्रदीपात् ॥”

प्रवर्द्धन, क्लौ, प्रपूर्ववृद्धधातोर्भावे अणट् (ल्युट् ।)

विवर्द्धनम् । कर्त्तृरि (ल्युट्) अनप्रत्यये, वृद्धिकारके,

द्वि ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“रुक्मांसं समपुं कषायानुरम स्मृतम् ।

वातपित्तोपशमनं गुरु शुक्रप्रवर्द्धनम् ॥”)

प्रवर्द्धः, द्वि, (प्रवर्द्धति प्रवर्द्धते इति । प्र + वृद्ध +

अच् ।) प्रधानम् । श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ।

प्रवलाकी, पुं भुजङ्गः । चित्रमेखलकः । इति

विश्वः ॥

प्रवहः, पुं, (प्र + वह -- भावे + अच् ।) वृह-

नगरादेर्वर्द्धिर्गमनम् । इत्यमरः । ३ । १ । १८ ॥

(प्रवहतीति । प्र + वह् + अच् ।) वायुः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ सप्तवायुस्तर्गतद्वितीयवायुः ।

स तु आवहवायोरुर्द्धस्थितः । इति सिद्धान्त-

शिरोमणिः ॥

“यस्माज्ज्योतीषि वहति प्रवहस्तान् स स्मृतः ।”

इति विश्वपुराणे २ अंशे १२ अध्यायः ॥

अस्य टीका । “यस्माज्ज्योतीषि प्रकर्षेण वहति

तेन स वायुः प्रवहः स्मृतः प्रवहस्यैव भेदाः सर्वे

वायुस्कन्धाः ॥” (मेघविशेषः । यथा स्कान्दे

सङ्गाद्विखण्डे । ५ । ६ ।

“आवहः प्रवहस्यैव उदहासो महान्स्थथा ।

परीवहः पञ्चमश्च विनहश्च परावहः ॥”)

प्रवहणं, क्लौ, (प्रोह्यते अनेनेति । प्र + वह् +

करणे ल्युट् ।) कर्षारथः । स्त्रीरत्नवहणार्थ-

प्रवारः

सुपरि वस्त्राच्छादितमनुष्णवायुयानविशेषः इत्यमरभरती । २ । ८ । ५२ ॥ (यथा, सृष्ट्वा-
कटिकनाटके चतुर्थेऽङ्के । “प्रविश्य सप्रवहण-
घट इति ॥”)

प्रवहः, स्त्री, (प्रवहते आच्छादयतीति । प्र +
वह् + इन् ।) प्रवहिका । इत्यमरटोकायां
भरतः ॥

प्रवहिका, स्त्री, (प्र + वह् + ण्वल् । टाप् अत
इत्वं १) प्रवहिका । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ।
प्रवहो, स्त्री, (प्रवह + पठे ङीष् ।) प्रवहिका ।
इति भरतः ॥

प्रवाक्, [च्] त्रि, (प्रकृष्टा वाग् यस्य ।) वाचो
युक्तिपटुः यथा,—
“वाचो युक्तिपटुर्वाग्मी वचोऽः प्रवाचः

प्रवाक् ॥”

इति जटाधरः ॥

(स्त्री, प्रकृष्टा नागिति प्रादि समासः ।) प्रकृष्ट-
वाक्वाच ॥

प्रवाचक, त्रि, (प्रकृष्टं वक्तुमिति । प्र + वच् +
ण्वल् ।) प्रकृष्टवक्ता । प्रपूर्ववचधातोः कर्त्तरि
चकप्रत्यय ॥

प्रवाणि, स्त्री, (प्रकर्षेण जयतेऽनयेति । ‘प्र +
वे + कर्णे ल्युट् । ङोप् । निपातनात् ङीपो
ऋः ।) तन्त्रशलाका । इति निष्पवाणिशब्द-
टोकायां भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवाणो, स्त्री, (प्र + वे + ल्युट् + ङीप् ।) तन्त्र-
शलाका । इति निष्पवाणिशब्दटोकायां
भरतः ॥ माकु इति भाषा ॥

प्रवादः, पुं, (प्रकृष्टो वादः । प्र + वद् + घञ् वा ।)
प्रख्यारवाक्यम् । यथा, भट्टिः । २ । ३६ ।

“इत्थं प्रवाद युधि सप्रहारं
प्रचक्रतू रामनिशाविहारी ।
दृष्ट्वाय मत्वा रघुनन्दनोऽथ
बाणन रक्तः प्रधानाक्षिरास्यत् ॥”

जनरवः । यथा,—

“प्रयास्तोऽहं त्वमपि च मम प्रेयसीति प्रवाद
स्वं मे प्राणा बहमपि तवास्मोति हन्त प्रलापः,
त्व मे तस्यामहमपि च यत्तच्च नो साधु राधे
व्याहारो नौ नहि समुचितो युष्मदस्मप्रयोगः ॥
इत्यलङ्कारकौस्तुभः ॥

प्रवारः, पुं, (प्रहृणोत्यनेनेति । प्र + ह + कर्णश्च
घञ् ।) प्रवर । वस्त्रम् । प्रपूर्ववचधातोर्घण् ।
इति संचिमसारव्याकरणम् ॥

प्रवारण, स्त्री, (प्र + ह + णिच् + ल्युट् ।) काम्य
दानम् । इत्यमरः । ३ । २ । ३ ॥ काम्यस्य काम
नीयस्य वस्तुनो वरस्त्रोरत्नादिनो दानम् ।
काम्यन कामनया वा दान प्रवारणमुच्यते ।
काम्यशब्दाऽत्र तन्त्राभयार्थः । प्रकर्षेण
वाच्यं सगृह्यते प्रवारणं तच्च महादानम् ।
प्रवारणं महादानमिति त्रिकाण्डशेषः । इति
तट्टोकायां भरतः ॥ (प्रकर्षेण वारणमिति ।)
निषधः । इति मेदिनी । नं, १०१ ॥

प्रवासः, पुं, (प्रवसन्व्यभिचिन्ति । प्र + वस् +
“इलञ् ।” ३ । ३ । १२१ । इति घञ् ।)
विदेशः । विदेशस्थितिः । यथा,—

“कर्णेजपेराहितराज्यलोभा
स्त्रैरेण नीता निकृतिं लघिन्ना ।
रामप्रवासे व्यसृज्यदोषं
जनापवादं सनरेन्दुस्यम् ॥”

इति भट्टिः । ३ । ७ ॥ * ॥

हादशवर्षाभ्युतवात्तीकप्रोषितस्य तत्प्रवासा-
द्यदिने आह कत्तव्यम् । यथा,—
“प्रवासवासरे ज्ञेयं तस्मादेन्दुस्येऽथवा ॥”

इति मिताक्षरा । ३ । ७ ॥ * ॥

प्रवासागतेन गुवांश्चभिवादनं कर्त्तव्यम् । यथा,
विप्रोश्च पादयङ्गणमन्त्रहृत्वाभिवादनम् ।
गुरुदारेषु कुर्वीत सतां धर्ममनुस्मरन् ॥
मातृव्यसा मातृलानी श्रमश्चाय पितुं स्वसा ।
प्रपृथ्या गुरुपत्नीव समास्ता गुरुभार्यया ॥
आह्वयार्थोपसग्राह्या सवर्णाह्वयहृत्वापि ।
विप्रोश्च भूप । सग्राह्या ज्ञातिमन्त्रान्वयोषितः ॥
पितुर्भगिन्यां मातृव्य ज्यायस्याश्च स्वसर्थ्यपि ।
मातृवद्वृत्तिमातिष्ठेन्माता ताभ्यो गरी-

यसौ ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे १३ अध्यायः ॥

प्रवासनं, स्त्री, (प्र + वास च्छंदे + लुट् ।) वधः ।
इत्यमरः ॥ (प्र + वस् + णिच् + लुट् ।) प्रवा-
सना । यथा, उत्तररामचरित्रे ।

“सीताप्रवासनपटोः कर्तुणा कुतस्तु ॥”

प्रवासी, त्रि, (प्रवसितुं शीलमस्येति । प्र + वस् +
‘प्र’ लप्सु दुमयवदवसः ।” ३ । २ । १४५ । इति
घिनुण् ।) प्रवासविशिष्टः । प्रोषितः । विदे-
शस्थः । यथा,—

“अध्वनौनोऽध्वगोऽध्वन्यः पान्यः पथिकदेशिकौ
प्रवासी तद्वर्णो हारिः पाथेयं सम्बलं समे ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । १६७ ॥

(यथा, मार्कण्डेयः । १८ । ५१ ।
लक्ष्मीलक्ष्मावता श्रेष्ठा कण्ठस्था कण्ठभूषणम् ।
अभीष्टबन्धुदारेण तथाशेष प्रवासिभिः ॥”)

प्रवाहः, पुं, (प्र + वह् + भावे घञ् ।) प्रवृत्तिः ।
(यथा, भागवते । ७ । ८ । ८ ।

“सत्त्वैकतानगतयो वचसां प्रवाहः ॥”

जलस्रोतः । इति मेदिनी । हे, २१ ॥ (यथा,
रघो । ५ । ४६ ।

“पूर्वं तदुत्प्रेतितवारिराशिः
सरिप्रवाहस्तदुत्प्रेतितम् ॥”)

व्यवहारः । इति विश्वः ॥ प्रकृष्टाश्वः । इति
नानार्थरत्नमाला ॥ (पुरीषादिनिर्गम । यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्र । ४० अध्यायः ।

“प्रवाहेण गुदभ्रंशं मूत्राघातं कटिग्रहे ।
मधुरास्त्रयत्तं तैलं सपिर्वालानुवासनम् ॥”)

प्रवाहकः, पुं, (प्रवहतीति । प्र + वह् + ण्वल् ।
राजसः । इति शब्दमाला ॥ प्रकृष्टवह्न-
कर्त्तरि, त्रि ॥

प्रवाहिका, स्त्री, (प्रवहति सुदुर्मुहुः प्रवर्तते
इति । प्र + वह् + ण्वल् । टाप् अत इत्वं १)
ग्रहणीरुक् । इत्यमरः । २ । ६ । ५५ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३१ अध्याये ।

“प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दाहयन् ।
पिपासा बलहानिश्च तस्य सत्युत्पत्तिः ॥”
अस्या निदानं ग्रहणीशब्दे द्रष्टव्यम् । अस्याः
स्वरूपमाह चरकः ।

“अन्यधिष्ठानमन्त्रस्य ग्रहणादग्रहणी मता ।
अपक्वं धारयेत् तत्र पक्वं त्वजति वाप्यधः ॥”
सुश्रुतोऽपि ।

“षष्ठो पित्तधरा नाम या कला परिकीर्तिता
आमपकाशयान्तस्या ग्रहणी साभिधीयते ॥
ग्रहण्या बलमग्निर्हं स चापि ग्रहणीचिन्तितः ।
तस्मादग्नी प्रदुष्टे तु ग्रहण्यपि विदुषति ॥
तस्मात् कार्यः परीहारो ह्यतिसारे विरक्त-

वत् ॥” * ॥

अतिसारे द्रवधातुप्रवृत्तिः ग्रहण्यान्तु बहस्यापि
मलस्य प्रवृत्तिरिति तयोर्भेदः ॥ * ॥ ग्रहणी-
रोगस्य भेदं सग्रहग्रहणीरोगमाह ।

“द्रवं घनं सितं खिन्नं सकटीवेदनं शक्तम् ।
आमं बहु सपौच्छल्यं मग्नं मन्दवेदनम् ॥
पश्चात्प्रासाद्ग्राह्या नित्यं चापि विमुञ्चति ।
अन्तर्जतमालस्य दीर्घल्यं सदनं भवेत् ॥
दिवा प्रकोपो भवति रात्रौ शान्तश्च गच्छति
दुर्बलश्चैवा दुर्निवारा चिरकालानुबन्धनी ॥
सा भवेदामवातेन सग्रहग्रहणी मता ॥”

अथ घटोयन्त्राख्यं ग्रहणीरोगमाह ।
“प्रसृप्तिः पार्श्वयोः शूलं तथा जलघटीध्वनिः ।
तं वदन्ति घटोयन्त्रमसाध्यं ग्रहणीरोगम् ॥”

अथ ग्रहणीरोगस्यारिष्टमाह ।
“यैर्लक्ष्यैः सिध्यति नातिसार-
स्तैः स्यात् साध्यो ग्रहणीरोगोऽपि ।
हृत्स्थ जायेत यदा गदोऽयं
देहं तदा तस्य विनाशश्चेत् ॥” * ॥

अथ सामान्यग्रहणीरोगस्य चिकित्सायाह ।
ग्रहणीमाश्रितं रोगमजोर्ध्वदुपाचरेत् ।
लङ्घनैर्हीपनीयेच्च मन्दातोसारभेषजे ॥
दोषं सामं निरामश्च विद्यादचातिसारवत् ।
अतिसारोक्तविधिना तस्यामश्च विपाचयेत् ॥
पेयादि पटुं लघुं पञ्चकोलादिभिर्युतम् ।
दीपनानि च तक्रञ्च ग्रहण्यां योजयेद्भक्षकम् ॥
कपित्थविष्वचाङ्गेरोतक्रदाडिमसाधिता ।
यवागूः पाचयत्यामं शक्तं संवर्त्तयत्यपि ॥”
संवर्त्तयति घनो करोति ॥

अथ खड्गयुष्मः ।

“मुह्युषं रसं तक्रं धान्यजीरकसंयुतम् ।
सैन्धवेनान्वितं दद्यात् खड्गयुष्ममिति कौर्त्ति-

तम् ॥”

रसं लघुपाहिकमांसभवम् ॥ * ॥
“कर्षं गन्धकमहपारदमुभे कुप्याच्छुभां कज्जलीं
त्राच त्रूषणञ्च पञ्चलवणं सार्धञ्च कर्षं द्रव्यम् ॥”

प्रवाहि

हृष्टं हिङ्गुच जीरकद्वययुतं सर्वाङ्गभागान्वितं
खादेद्वृत्तमितं प्रवृत्तिगदवांस्तक्रस्य विस्वनेन च॥
लघुनायिकाचूर्णमित्यर्थः॥ इति लघुलार्चचूर्णम्॥
त्रिकटं चिकला चैव विडङ्गं जीरकद्वयम् ।
भक्षातकं यवान्नी च हिङ्गुलवणपञ्चकम् ॥
मृदुधूमो वचा कुष्ठं रसी गन्धकमभ्रकम् ॥
चारत्रयाजमोदे च चित्रकं गजपिप्पली ॥
सुखा मोचरसं पाठा लवणं जातिपत्रकम् ।
समभागकृतचैषा चूर्णं श्लेष्मं विनिर्मितम् ॥
शक्राशनस्य चणंस्तु चूर्णतुल्यं प्रदापयत् ।
मन्दान्निकासदुर्गमशोषपाण्डुरचिच्चरान् ॥
विष्टम् सयङ्गं शूलं हन्याकानातिसारजित्
धामवातापहं बन्ध सूतिकादोषनाशनम् ॥
वज्रं येन्यापमन्त्रश्च ज्ञानं पिशितभोजनम् ।
पथं कार्वाकमन्त्रापि दधितक्रमथापि वा ॥
हृहलार्चचूर्णमिदं लार्चभाषितमुत्तमम् ॥
इति वृहलार्चचूर्णम् । वृहत्त्रयायिकाचूर्णमिति
प्रसिद्धम् ॥ * ॥

“जातीफललवङ्गलापत्रत्वङ्गागेश्वरेः ।
कपूरचन्दनतिलत्वक्क्षीरीतगरामलेः ॥
तालोमपिप्पलीपथ्याख्यलजीरकचित्रकैः ।
शुण्ठीविडङ्गमरिचैः समभागविचूर्णितैः ॥
यावन्त्यतानि सर्वाणि दद्याद्भक्ष्याश्च तावतीम् ।
सर्वचूर्णसमानाया प्रदेया शुभशर्करा ॥
कषमात्रमिदं खादेन्मधुना द्वावितं जनः ।
नाशयद्वृष्टिं कासं चयं श्वासमरोचकम् ॥”

इति जातीफलादिचूर्णम् ॥*॥
चित्रकं पिप्पलीमूल चारौ लवणपञ्चकम् ।
व्याघ्रं हिङ्गुजमोदाश्च चव्यक्षैकश्च चुम्बयेत् ॥
वाटिका मातुलुङ्गस्य रसं वा टाडिमस्य वा ।
कृता विपाचयत्नामं प्रदीपयति चानलम् ॥
चारौ सजिका यवचारश्च । लवणपञ्चकमिति ।
“सन्धवं रुचकश्चैव विडङ्गसामुद्रकं गडम् ॥” इति॥
व्योषं शुण्ठीपिप्पलीमरिचानि । भजमोदाश्च
यवानिका । मातुलुङ्गं बोजपूरकम् । इति चित्र-
कादिचिकला ॥*॥

“श्रीफलशलाटुकल्लो नागरचूर्णेन मिश्रितः
सगुडः ।
ग्रहणोगदमत्युग्रं तक्रभुजाशोलितो जयति ॥”
श्रीफलशलाटुः विस्वस्यामं फलम् । गुडस्यात्र
भागद्वयम् । इति विस्वकल्लः ॥ * ॥

“चतुष्पलं सुधाकाण्डं त्रिपलं लवणत्रयम् ।
वात्ताकाः कुडवश्चाकमूलाद्विषे तथानलात्
दग्ध्वा द्रवेष वात्ताकीर्गुटिका भोजनोत्तरम् ॥
भुक्ता भुक्त पचत्याशु नाशयद्वृष्टिगोगदम् ॥
कासं श्वासं तथाशांसि विस्त्रुचोश्च हृदामयम् ॥
इति वात्ताकुण्डिका ॥*॥

“मुस्तकातिविषाविस्वकीटजं सूक्ष्मचूर्णितम् ।
मधुना च समालोढं ग्रहणीं सर्वज्जात्यजेत् ॥”
कीटजं इन्द्रियवः । मुस्तकादिचूर्णम् ॥*॥
“शेतो वा यदि वा रक्तः सुपक्वो ग्रहणोगदः
गुडं नाधिकसर्जनं भक्षितेनाशु नश्यति ॥”

प्रवाहि

सर्जः रासः । सर्जरसचूर्णम् ॥ * ॥
“विस्वाब्दशक्त्यवबालकमोचसिद्ध-
माजं पथः पिबति यो दिवसत्रयेण ।
सोऽतिप्रवृत्तचिरजग्रहणीविकारं
सामं सशोषितमसाध्यमपि क्षिणोति ॥”
मोचो मोचरसः । क्षिणोति क्षिति ॥*॥

“प्रस्थत्रये त्वामलकौरसस्य
शुद्धस्य दत्त्वाहंतुलां गुडस्य ।
चूर्णितं च भ्यक्तजोरसस्य-
व्याघ्रभक्षणाहवृषाजमोदेः ॥
विडङ्गसिन्धुत्रिफलायवानो-
पाठाग्निधान्यैश्च पलप्रमाणैः ।
दत्त्वा त्रिहृत्पलानि चाष्टा-
वष्टौ च तैलस्य पचेदयथावत् ॥
त भक्षयेदक्षफलप्रमाणं
यद्यष्टचेष्टस्त्रिसुगन्धियुक्तम् ।
अनेन सर्वं ग्रहणोविकाराः
संश्लासकासस्वरभेदशोथाः ॥
शाम्यन्ति चायं चिरमन्तरम्-
हंतस्य पक्षस्य च हृदिहेतुः ।
स्त्रोणान्तु बन्ध्यामयनाशनः स्यात्
कल्याणका नाम गुडः प्रसिद्धः ॥

तैले मनाक् चिह्नदृष्ट्वा त्रिसर्गांश्च पलं पलम्
सिद्धे निधेयमचैव गुडं कल्याणप्रवृत्ते ॥”

इति कल्याणकगुडः ॥*॥

“पिप्पली पिप्पलीमूल चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकश्च विडङ्गानि यवानो मरिचानि च ॥
त्रिफला चाजमोदा च नलिनो चारकस्तथा ।
सन्धवं रौमकश्चापि सामुद्रं रुचकं त्वङ्गम् ॥
आरग्वधश्च त्वक्पत्रं सूक्ष्मं लाघापकुक्षिका ।
शुण्ठीशक्रयवार्थं च प्रत्येकं कर्पसंश्मिताः ॥
मृहोकायाः पलान्यत्र चत्वारि कथिता निहि ।
त्रिहतायाः पलान्यष्टौ गुडस्याहंतुला तथा ॥
तिलतैलपलान्यष्टावामलक्या रसस्य तु ।
प्रस्थत्रयमिदं सर्वं शनेमृद्विग्निना पचेत् ॥

शोडश्वरं चामलकं बादरं वा यथा फलम् ।
तावन्मात्रमिदं खादेन्नच्येदा यथानलम् ॥
निखिलान् ग्रहणोरोगान् प्रमेहार्थं च विशतिम्
ज्वरानपि हरत् सर्वान् कुथ्यात् कान्तिं मात
स्त्ररम् ।

पिचुपाठान्वयाहन्ति रक्तपित्तश्च विडङ्गम् ॥
धातुलोपो वयं क्षोणः स्त्रीषु क्षोणः क्षयो च यः
तन्मो हितस्य बन्ध्यायै महाकल्याणको गुडः ॥”

इति महाकल्याणकगुडः ॥*॥

कुषाण्डानां सुपक्वानां खिन्नानां निष्कूलत्वचाम्
सर्पिःप्रस्थं पलशतं ताम्रपात्रे शनः पचत् ॥
पिप्पली पिप्पलीमूलं चित्रकं गजपिप्पली ।
धान्यकानि विडङ्गानि नागरं मरिचानि च ॥
चिकला चाजमोदा च कलिङ्गाजाजिसैन्धवम् ।
एककस्य पलक्षैकं त्रिहताष्टौ पलानि च ।
तैलस्य च पलान्यष्टौ गुडत् पञ्चाशदेव तु ॥

प्रविष्टः

धामलक्या रसस्याच प्रस्थत्रयमुदीरितम् ।
तावत् पाकं प्रकुर्वीत मृदुना वज्रिना भिषक्
यावद्बर्हिप्रलेपः स्यात्तथैनमवतारयेत् ।
शौडश्वरं चामलकं बादरं वा यथा फलम्
तावन्मात्रमिदं खादेन्नच्येदा यथानलम् ।
अनेनैव विधानेन प्रयुक्तश्च दिने दिने ॥
निहन्ति ग्रहणीरोगान् कुष्ठान्यर्शोभगन्दरान् ।
ज्वरमानाहृद्दोगगुल्मोदरविस्त्रिकाः ॥
कामला पाण्डुरागश्च प्रमेहार्थं च विशतिम् ।
वातशोषितवासर्पद्वयश्चक्षुर्लमीकान् ॥
वातपित्तकफान् सर्वान् दुष्टान् शुद्धान् समा-
चरेत् ।

व्याधिघोषा वयःक्षोषाः स्त्रीषु क्षोषाश्च ये
नराः ॥

तन्मो हितो गुडोऽयं स्यान्नानामपि पुनः
हृत्थो बन्धो हृदयश्च वयसः स्थापनः परः ॥”

इति कुषाण्डकल्याणकगुडः ॥*॥

अतोसाराधिकारलिखितं विस्वतैलश्चात्र हि-
तम् । इति भावप्रकाशे ग्रहणीरोगाधिकारः ॥
(चिकित्सास्तरमस्या यथा,—
“बालं विष्णु गुडं तैलं पिप्पली विश्वमेषजम् ।
लिङ्गाहानं प्रतिपां सशूले सप्रवाहिकं ॥

पयसा पिप्पलीकल्लं पातो वा मरिचोद्भवः ।
त्राहात् प्रवाहिका क्षिति चिरकालानुबन्धि-
नोम् ॥

कल्लः स्यादालविष्ण्वानां तिलकल्लश्च तत्तमः ।
दध्मः सराभ्नः संहृष्यः खड्गो हन्यात् प्रवाहि-
काम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिमंत्रहृत्तीसराधिकारः ॥
प्रवाही, स्त्री, (प्रोक्षते इति । प्र + वृ +
चञ् । गौरादित्वात् डोप्) बालुका । इति
राजनिर्घण्टः ॥

प्रविख्यातिः, स्त्री, (प्र + वि + ख्या + क्तिन् ।)
अतिप्रसिद्धिः । तत्पर्यायः । विश्वावः २ । इत्य-
मरः । ३ । २ । १२८ ॥

प्रविदारणं, क्ता, (प्रविदारयत्यत्रेति । प्र + वि +
दृ + णिच् + आधारे ल्युट्) युद्धम् । इत्यमरः ।
२ । ८ । १०३ ॥ (प्र + वि + दृ + णिच् + भावे
ल्युट्) भवदारणम् । इति मेदिनी । णे. ११३ ॥

आकोर्णम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (प्र + वि +
दृ + णिच् + कर्त्तरि लुट् । प्रविदारकं, त्रि ॥)

प्रविरः, पु, पीतकाष्ठम् इति । शब्दचन्द्रिका ॥
प्रविश्रवः, पु, (प्रकृष्टो विश्रवो यस्य ।) प्रकृष्ट-
विश्रवः । तत्पर्यायः । विधुरम् २ । इत्यमरः ।
३ । २ । १०० ॥ यथा,—

“वैक्लव्येऽपि प्रविश्रवे धे विधुरं विकलं त्रिषु ॥”
इति भरतधृन्त्रिकाण्ड शेषः ॥

प्रविषा, स्त्री, (प्रवृत्त विषमनया ।) अतिविषा ।
इति काचिदमरः । २ । ४ । ६६ ॥ (अतिविषा-
शब्दस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)

प्रविष्टः, त्रि, (प्र + विष् + कर्त्तरि क्तः ।) प्रवेश-
विश्रवः । यथा,—

प्रवृत्तः

“स तं प्रविष्टं हतमाततायिभि-
भंटेरनेकैरवलोक्य माधवः ॥”

इति श्रीभागवते बाणयुद्धे ६२ अध्यायः ॥

प्रवीणः, त्रि, (प्रकृष्टा संसाधिता वीणास्य । यद्वा प्रवीणयति वीणया प्रगायतीति । प्र + वीण + णिच् + अच् । वीणया गायकस्य नैपुण्यप्रसिद्धे-
स्तत्पुष्पनैपुण्यात् तथात्वम् ।) प्रकृष्ट वेत्ति यः
तत्पुण्यायः । निपुणः २ अभिज्ञः ३ विज्ञः ४
निष्णातः ५ शिञ्चितः ६ वैज्ञानिकः ७ कृत
मुखः ८ कृती ९ कुशलः १० । इत्यमरः । ३ ।
१ । ४ ॥ (यथा कुमारः । १ । ४८ ।

“विश्वावसुप्राचरैः प्रवीणैः

सङ्कीयमानत्रिपुरावदानम् ।

अध्वानमध्वान्तविकारलङ्घ्य-
स्तार ताराधिपखण्डधारो ॥”)

प्रवीरः, पुं, (प्रकृष्टो वीरः ।) सुभट् । (यथा,
कथासरित्सागरः । २५ । १४५ ।

“इति तस्या वचः श्रुत्वा स प्रवीरोऽप्युवाच
तान् ॥”

भीत्यस्य मनोः पुत्तभेदः । यथा, हरिवंशः ७।८८
“अभिमानो प्रवीरस्य जिष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥”
अत्र क्वचित् प्रवीणाऽपि पाठः ॥ पुरुवंशोयस्य
प्रचिन्वतः पुत्तः । यथा, तत्रैव । ३१ । ५ ।

“प्रचिन्वतः प्रवीरोऽभूत्स्वस्तस्य चात्मजः ॥”
धर्मनेत्रस्य उपदानवैर्गर्भजातः पुत्तभेदः ।
यथा, तत्रैव । ३२ । ७—८ ।

“तमोः सुरोधो राजर्षिर्धर्मनेत्रः प्रतापवान् ।
ब्रह्मवादो पराक्रान्तस्तस्य भार्योपदानवो ॥
उपदानवो सुतान् लेभे चतुरस्तान् सुयोधतः ।
दुष्कृतमथ सुकृतं प्रवीरमनघ तथा ॥”

अण्डाक्षपुरुषविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः ८।८६
“चण्डालाऽहमिहान्यातः प्रवीरेति पुरोत्तमे ।
विख्याता वध्यवधको नृत्तकम्बलहारकः ॥”
उत्तमे, त्रि । इति धरणिः ॥ (यथा, देवो-
भागवते । २ । ५ । २० ।

“कुरुप्रवीर कुरु मां पतिं त्वं
हृथा न गच्छन्ननु यौवनं ते ॥”)

प्रवृत्तः, त्रि, (प्रवर्तते स्मृति । प्र + वृत् + क्तः ।)
प्रवृत्तिविशिष्टः । यथा,—

“प्रवृत्त एव स्वयमुज्जितश्चमः

क्रमेण पटं भुवनद्विषामसि ।

तथापि वाचालतया युगन्ति मां

मिथस्त्वदाभाषणलोलुपं मनः ॥”

इति शिशुपालवधे । १ । ४० ॥

आरम्भः । यथा,—

“प्रवृत्तमन्यथा कुर्यात् यदि मोहात् कथञ्चन
यतस्तदन्वया भूतं तत एव समापयेत् ॥”

इति छन्दोगपरिशिष्टम् ॥

प्रकृष्टवर्त्तनविशिष्टश्च ॥ (यथा रामायणे । ७।
८० । १ ।

“अथ राज्ञां प्रवृत्ताया शत्रुघ्नो भृगुनन्दनम् ।
पप्रच्छ च वनं विप्रं लवणस्य यथा बलम् ॥

प्रवृत्तिः

प्रवृत्तिः, स्त्री, (प्रवर्तते इति । प्र + वृत् + क्तिन् ।
प्रवादः । उदन्तः । (यथा, मेघदूते । ४ ।

“प्रत्यासक्तो नभसि दयिताजीवितालम्बनार्थी
जोमूर्तन स्वकुशलमयीं हारयिष्यन् प्रवृत्तिम् ॥”
प्रवर्त्तनमिति । प्र + वृत् + क्तिन् ।) प्रवर्त्तनम् ।
(यथा, महाभारते । १२ । ३० । १६ ।

“वृद्धे हि ततस्तस्य हृदि कामो महात्मनः ।
यथा शुकस्य पक्षस्य प्रवृत्तो चन्द्रमाः शनैः ॥”
प्रवर्त्तते व्याप्नोति प्रसिद्धत्वेनेति । प्र + वृत् +
क्तिच् । यत्रादिव्यापारः । यथा, महाभारते ।
१ । १ । २५५ ।

“असञ्च सदसञ्चैव यस्माद्विज्ञं प्रवर्त्तते ।

सन्ततिश्च प्रवृत्तिश्च जन्ममृत्युपुनर्भवाः ॥”

“सन्ततिर्ब्रह्मादिः । प्रवृत्तिर्यज्ञादिः ॥” इति
तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥”) अवस्थादिदेशः ।

इति मेदिनी । तं, १३० ॥ इस्मिन्मदः । इति
हेमचन्द्रः । ४। २८० ॥ न्यायमते यत्रविशेषः ।

अस्याः कारणम् । चिकीर्षां । कृतिसाध्यता-
ज्ञानम् । इष्टमाधनताज्ञानम् । उपादानप्रत्य-
क्षम् । यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च तथा जीवनकारणम् ।
एवं प्रयत्नत्रैविध्यं तान्त्रिकैः परिदर्शितम् ॥

चिकीर्षा कृतिसाध्येष्टमाधनत्वमतिस्तथा ।
उपादानस्य चाध्यक्ष प्रवृत्तौ जनक भवेत् ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । १७३ ।

“देहादि पञ्चरं यन्त्र तदारोहोऽभिमानिता ।
विहितप्रतिषिद्धं पु प्रवृत्तिर्भ्रमणं भवेत् ॥”

प्रयत्नसहितादन्तःकरणत्वात् प्रवृत्तिर्जायते ।
यदुक्तं कामन्दकीये नीतिसारे । १।३३—३५ ।

“आत्मा मनस्य तद्विरक्तः करणमुच्यते ।
आभ्यान्तु सप्रयत्नाभ्यां सङ्कल्प उपजायते ॥

आत्मा बुद्धौन्द्रियाण्यथा वहिष्करणमुच्यते ।
सङ्कल्पाध्यवसायाभ्या मिहिरस्य प्रकीर्त्तिता ॥

उभे एते हि करणे यत्नानन्तर्यके स्मृते ।
तस्मात् प्रवृत्तिसंरोधाद्वावयैर्चिर्मेनस्कताम् ॥”

“आत्ममनोबुद्धिकर्मेन्द्रियाणां लक्षणमभिधाय
बुद्धेरन्तःपरिकल्पनया कारणविभागमभिधातु-
माह । आत्मा मनश्चेति । अभिहितेन लक्ष-
णेनेति प्रतिपाद्यते यथा विद्यया साऽन्वयविद्या

सा विद्यते येषां ते तद्विद्याः कणादाक्षपादा-
दयः तैः तद्विद्यैः आत्मा मनस्य अन्तःकरण-
मुच्यते । आभ्या आत्ममनोभ्या प्रयत्नसहिताभ्यां

सङ्कल्पः प्रवृत्तिः इन्द्रियप्रवर्त्तन उपजायते ।
वहिष्करणमभिधातुमाह । आत्मा बुद्धीति ।

आत्मा उत्कलक्षणः । बुद्धिः मनः । इन्द्रियाणि
बाह्यरूपाणि । अर्थाः शब्दादयः । कर्मे-
न्द्रियाणां हि उत्कर्षादिका अर्थाः प्रयोजनानि

एतत् सर्वं वहिष्करणम् । सङ्कल्पः सम्यग्-
भूतार्थकल्पनं अध्यवसायः प्रयत्नविशेषः ताभ्या

अस्य आत्मनः सुखानुभवलक्षणा सिद्धिः प्रकी-
र्त्तिता । तदेवं अन्तःकरणप्रवृत्तिः प्रयत्नादेव

प्रवेणी

वहिष्करणप्रवृत्तिरपि ‘अध्यवसायलक्षणात्
प्रयत्नादेवेति दर्शितं भवति एतदेव समर्थ-
यन्नाह । उभे एते हीति । उभे एते अन्तः-
रोक्ते हि स्फुटं करणे अन्तर्वहिष्करणसंज्ञके

यत्नानन्तर्यके प्रयत्नानन्तरं वर्त्तते प्रयत्नप्रेर-
णादित्यर्थः । तस्मादिति । यस्मातेवं तस्मात्
प्रवृत्तिसंरोधात् उभयात्मकस्य प्रयत्नस्यैव संरोधं

कृत्वा निर्मनस्कतां भावयेत् निर्मनस्कभावं
अध्यस्येत् यावत् प्रयत्न एव निरुद्धो भवति

तावदात्मा मनसा न युज्यते ततश्च विद्यमान-
मपि मनो नास्येव मनःकार्यकारणात् ।

अन्तःकरणविश्लेषात् प्रवृत्तिर्नोपपद्यते । एव-
मन्तःकरणप्रवृत्त्यभावात् वहिष्करणप्रवृत्तेर-
प्यभावः । तदभावात् इन्द्रियाणां विषयेः

सम्बन्ध एव न स्यात् इति भावः ॥” इति तट्टीका)

प्रवृत्तिः, पुं, (प्रवृत्तिं वृत्तान्तं जानातीति । ज्ञा +
क् ।) चारभेदः । तत्पर्यायः । वास्तविकः २

वार्त्तायनः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवृद्धः, त्रि, (प्रवृद्धं स्मृति । प्र + वृद्ध + क्तः ।)
वृद्धयुक्तः । तत्पर्यायः । प्रौढः २ एधितः ३ ।

प्रसारितः । तत्पर्यायः । प्रसृतः २ इत्यमरः ।
३ । १ । ७६ ॥ (यथा, देवोभागवते । ३।८।२८ ।

“सत्त्वं समुत्कटं जातं प्रवृद्धं शास्त्रदर्शनात् ।
वेराग्यं तत्फलं जातं तामसाथं यु नारद ॥”)

प्रवेकः, त्रि, (प्रविच्यते पृथक् क्रियते इति ।
प्र + विच् + कर्म्मणि घञ् ।) उत्तमः । प्रधान-
म् । इत्यमरः । ३ । १ । ५७ ॥ (यथा, भाग-
वते । २ । ८ । ११ ।

“श्यामावदाताः शतपत्रलोचनाः
पिशङ्कवस्त्राः सुवचः सुपेशसः ।
सर्वे चतुर्वीहव उन्मिषन्मणि-

प्रवेकानिष्काभरणाः सुवर्चसः ॥”)

प्रवेष्टः, पुं, (प्रवीयते खाद्यते इति । प्र + वी +
बाहुलकात् टः ।) यवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रवेणि, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ
+ “वीज्याज्वरिभ्यो निः” उणा० ४।४८ ।

इति निः । णत्वम् । यद्वा, प्रवेणति सौन्दर्यं
प्राप्नोतीति । प्र + वेण गतौ + इन् । (कुशः
वेणो । इति मेदिनी । णे, ६३ ॥)

प्रवेणो, स्त्री, (प्रकर्षेण वीयते इति । प्र + वी गतौ
+ “वीज्याज्वरिभ्यो निः” उणा० ४।४८ ।

इति निः । णत्वम् । कृदिकारादिति पाञ्चिको
ढोष् । वेणो । (यथा, रघौ । १५ । ३० ।

“तत्र सौधगतः पश्यन् यमुना चक्रवाकिणीम् ।
हमभक्तिमतीं भूमेः प्रवेणौमिव पिप्रिये ॥”)

गजपृष्ठस्थचित्रकम्बलम् । इत्यमरः । २।६।८८ ॥
(यथा, महाभारते । १५ । २७ । १३ ।

“अजितानि प्रवेणौषं स्रक् सुवस्त्रं महीपतिः ।
कमण्डलूँश्च स्थालौषं पिठराणि च भारत ॥

नदीविशेषः । यथा, महाभारते । ३।८।११ ।
“प्रवेण्युत्तरमार्गे तु पुष्टे कथञ्चमे तथा ।

तापसानामरण्यानि कौस्तितानि यथान्वृति ॥”

प्रवेशः, पुं, (प्र + वेल् + षच् ।) पीतमुद्गः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २३८ ॥

प्रवेशः, पुं, (प्र + विश + “इलच् ।” ३ । ३ । १२१ । इति भावे षच् ।) अन्तर्विगाहनम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । १०६ ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । ७ । ३८ ।

“निर्गमे च प्रवेशे च राजमार्गं समन्ततः ।

प्रोक्षारितजनं गच्छेत् सम्यगाविष्कृतो-

क्तः ॥”)

प्रवेशनं, क्ली, (प्रविश्यतेऽनेनेति । प्र + विश् + करणे ल्युट् ।) भिङ्गहारम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५८ ॥ (प्र + विश् + भावे ल्युट् ।) प्रवेशः । यथा हरिवंशे । १७४ । ११२ ।

“तव योगप्रभावेन शक्यं तत्र प्रवेशनम् ।

किं मे बहुविक्रापेन श्रूयतां सखि । कारणम् ॥”

प्रवेष्टः, पुं, (प्रवेष्टते इति । वेष्ट् वेष्टने + षच् ।) बाहुः । इत्यमरः । २ । ६ । ८० ॥ बाहुनौच-भागः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ इस्तिदन्तमांसम् इति हारावली । ३० ॥ गजपुष्टतत्पनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रव्यक्तं, त्रि, प्रव्यज्यते ऋति । प्र + वि + अन्ज् + क्तः । स्फुटम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८१ ॥ (यथा सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयाध्याये ।

“जातिव्येतानि रूपाणि प्रव्यक्ततराणि भवन्ति”)

प्रव्रजितः, पु, (प्र + व्रज् + क्तः ।) बहुभिन्नु-शिष्यः । तत्पठ्यायः । चेलुकः २ आमण्डरः ३ महापाशकः ४ गोमो ५ इति त्रिकाण्डशेषः ॥ त्रि, प्रव्रज्याश्रमविशिष्टः ॥ (यथा पराशर-संहितायाम् । ४ । २६ ।

नष्टे श्रुते प्रव्रजिते क्लीवे च पतिते पत्नी ।

पञ्चस्वापसु नारीणां पतिरन्वो विधीयते ॥”

प्र + व्रज् + भावे क्तः । क्ली सश्यासः । यथा, महाभारते । ५ । १७६ । ५ ।

“अलं प्रव्रजितेनेह भद्रे ! शृणु हितं वचः ।

इतो गच्छस्व भद्रन्ते पितुरेव निवेशनम् ॥”)

प्रव्रजिता, स्त्री, (प्रव्रजितस्य लिङ्गमिव जटादिक-मख्यस्या इति । षच् । टाप् ।) मांसी । सुण्डीरी । (प्रव्रजित + टाप् ।) तापसो । इति मेदिनी । तं, २१० ॥

प्रव्रज्या, स्त्री, (प्र + व्रज् + “व्रजयजोभावे षच् ।” ५ । १ । ८८ । इति भावे षच् ।) सश्यासः ॥ (यथा, महाभारते । ३ । १७७ । ७ ।

“बाणवेगं हि कस्तस्य शक्तः सोढुं महात्मनः ।

प्रव्रज्यायां हि मे हेतुः स एव पुरुषर्षभः ॥”

यथा च कुमारः । ६ । ६ ।

“मुक्तायश्चोपवोतानि विभ्रतो हेमवल्कला ।

रत्नाचसूत्राः प्रव्रज्या कल्पवृक्षा इवाश्रिताः ॥”

“अत्र चतुर्थाश्रमवाचिना प्रव्रज्याशब्देन वान-प्रस्थाश्रमो लभ्यते ‘जहुः परिषद्ब्रह्माङ्गा प्राजा-पत्यास्तपस्विनः’ इति सप्तलोकत्वाभिधानात् ‘सुतविश्वस्यपलोकः तथा वानुगतोऽपि सन्, इति वानप्रस्थश्रीभयथा स्मरणात् ॥” इति तत्र

मज्झिमायः ॥ इथाप्रव्रज्याश्रितानां निन्दनीयत्व-मुक्तम् । यथा, मनी । ५ । ८८ ।

“इथासङ्करजातानां प्रव्रज्यासु च तिष्ठताम् । आत्मनस्त्यागिनाश्चैव निवर्ततोदकक्रिया ॥”

क्ली, प्रव्रजनम् । यथा, महाभारते । ४ । १७१ ।

“कोऽङ्घ्रि राज्यं परित्यज्य सर्वस्वं चात्मनासङ्गः ।

प्रव्रज्यायेव दौष्ट्येन विना दुर्द्युतदेविनम् ॥”)

प्रव्रज्यावसितः, पुं, (प्रव्रज्याया अवसितो विष्णुतः

सश्यासभ्यः । यथा,—

“तवाहमित्युपगतः प्रव्रज्यावसितः कृतः ॥”

इति दायभागवचनश्रव्याख्यायां क्रमसंप्रदः ॥

(यथा, कात्यायनवचनम् ।

“प्रव्रज्यावसिता यत्र त्रयो वर्षा द्विजोत्तमाः ।

निर्व्यासं कारयेद्दिप्रं दासत्वं चक्षवेष्टयोः ॥”)

प्रशंसा, स्त्री, (प्र + शन्स + भावे षच् ।) स्त्रियां

टाप् ।) प्रशंसनम् । तत्पठ्यायः । वर्णना २

ईडा ३ स्तवः ४ स्तोत्रम् ५ स्तुतिः ६ नुतिः ७

ज्ञावा ८ अर्थवादः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।

१८४ ॥ (यथा, मनुः । १० । २२७ ।

धर्मोऽवस्तु धर्मज्ञाः सतां वृत्तिमनुष्ठिताः ।

मन्त्रवर्जं न दुष्यन्ति प्रशसा प्राप्नुवन्ति च ॥”)

आत्मप्रशंसानिवेधो यथा ;—

“न चात्मानं प्रशसेद्वा परनिन्दाञ्च वर्जयेत् ।

वेदनिन्दं देविनिन्दं प्रयत्नेन विवर्जयेत् ॥”

इति कौर्म उपविभाग १५ अध्यायः ॥

प्रशमः, पुं, (प्रशमनमिति । प्र + शम् + भावे

षच् ।) शमता । उपशमः यथा,—

“एतानि दशपापानि प्रशमं यान्तु जाह्नवि ।”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(यथा च हरिवंशे । ८८ । ८१ ।

“स तेन वारिणा वङ्गिस्तृक्षणात्प्रशमं ययो”)

प्रशमनः, क्ली, (प्र + शम् + णिच् + ल्युट् ।) मार-

णम् । वधः इति हेमचन्द्रः ॥ (प्र + शम् +

ल्युट् ।) शमता । प्रशान्तिः । यथा,—

“सर्वावाधाप्रशमनं त्रैलोक्यस्याखिलेश्वरि !

एवमेव त्वया कार्यमस्मद्देवि विनाशनम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् । ८१ । ३५ ।

(प्रतिपादनम् । दानम् । इति कुम्भकभट्टः ॥

यथा, मनुः । ७ । ५६ ।

“तैः साहं चिन्तयेन्नित्यं सामान्यं मन्थिविषहम्

स्थानं समुदयं गुप्ति लब्धप्रशमनानि च ॥”

स्थिरीकरणम् । प्रशमनेन स्थिरीकरणेन । यथा

रघुः । ४ । १४ ।

“लब्धप्रशमनस्यसमयेन समुपस्थिता ।

पार्थिवश्रीर्दितौयेव शरत्पङ्कजलक्षणा ॥”)

इति मज्झिमायः ॥

प्रशस्तं, त्रि, (प्रशस्यते ऋति । प्र + शन्स +

क्तः ।) शम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रशं-

सनोयम् । अतिश्रेष्ठम् । इति मतल्लिकादि-

शब्दटीकाया भरतः ॥ (यथा, रघुः । ५ । १२५ ।

“अ त्वं प्रशस्ते महिते मदीध

वसंसुतुर्धोऽग्निरिवाम्बुगारे ॥”)

प्रशस्यः, त्रि, प्रशंसनीयः । प्रपूर्वाश्रयसंघातोः

कर्माणि षच्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, काम-

न्दकीयनीतिसारे । ११ । ५५ ।

अपश्चात् तापकस्तस्यगनुरक्तिफलप्रदः ।

अदीर्घकालोऽभोष्टश्च प्रशस्यो मन्त्र इत्यते ॥”)

प्रशान्, [म] त्रि, प्रकर्षणं शस्यति यः । (प्र +

शम् + क्तिप् । “अनुनासिकस्य क्लिप्तकोः

कडिति ।” ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।)

शान्तः । इति मुग्धबोधव्याकरणम् ॥ (सामर्थ्यं

नान्तोऽव्ययोऽयम् ॥)

प्रशान्तः, त्रि, (प्रकर्षणं शान्तः ।) प्रकष्टशमता-

विशिष्टः । यथा,—

“प्रशान्तस्थापदाकीर्णं मुनिशिष्योपशोभिम् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे । ८१ । ८ ।

प्रशास्ता, [क्त] त्रि, (प्रशास्तीति । प्र + शास् +

लृच् । “प्रसितस्कभितेति ।” ७ । २ । ३४ ।

इति निपातनादिडभावः । यथा, ‘वृत्तुषौ

शंसिच्छदादिभ्यः संज्ञायाश्चानिटी । उणा०

२ । ८४ । इति लृच् इट् च न ।) ऋत्विक् ।

मिशम् । इति मत्स्यसाराणादिहृत्तिः ॥

शासनकर्ता ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।

१३ । ४५ ।

“प्रशास्त्वध्यक्षमेनानां मन्त्रमात्यपुत्रोद्यसाम् ।

सम्यक्प्रचारविज्ञानं दृष्टानाञ्चावबोधनम् ॥”

प्रश्नः, पुं, (प्रच्छनमिति । प्रच्छ + “यजयाच-

यतेति ।” ३ । ३ । ८० । इति नञ् । “च्छोः

शुडिति ।” ६ । ४ । १८ । इति शः । “प्रश्ने

चेति” ३ । २ । ११७ । इति आपकात् न

सम्प्रसारणम् ।) जिज्ञासा । तत्पठ्यायः । अन्

योगः २ पृच्छा ३ । इत्यमरः । १ । ६ । १० ॥

(यथा, मनुः । १ । ११५ ।

“साक्षिप्रश्नविधानञ्च धम स्तोपुंसयोरेपि ॥”

“पृच्छा तन्वाद्यथाज्ञाय विधिना प्रश्न उच्यते ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने त्रि शोऽध्याये ॥)

प्रश्नदूती, स्त्री, प्रश्नस्य दूतीव ।) प्रह्वेलिका ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रश्नो, स्त्री, (प्रश्नः पृषोदरादित्वात् रः । वा

डोष् ।) कुम्भिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रश्नयः, पुं, (प्रश्नयणमिति । प्र + श्चि + भावे

षच् ।) प्रणयः । इत्यमरः । ३ । २ । २५ ॥

(यथा कामन्दकीयनीतिसारे । ८ । ८ ।

‘अदीर्घसूत्रताचौद्रं प्रश्नयः स्वप्रधानता ।

प्रकृतिस्मोतता चेति विजिगीषुगुणाः स्मृताः ॥”)

प्रश्नितः, त्रि, (प्र + श्चि + क्तः ।) विनोतः । इत्य-

मरः । ३ । २ । २५ ॥ (यथा, रामायणे । १ ।

१३ । २ ।

“अत्रवीत् प्रश्नितं वाक्यं प्रसवार्थं द्विजोत्तमम् ॥”)

प्रश्नयः, त्रि, (प्रकष्टः शयः ।) शिथिलः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रष्टा, [क्त] त्रि, (पृच्छतीति । प्रच्छ + लृच् ।

“वृत्तेति ।” ८ । २ । ३६ । इति षः ।) प्रश्न-

कर्ता । तत्पठ्यायः । कथकथिकः २ । इति

प्रसङ्गः

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५ । २८।
“विवेश बह्मिण्यानां वै प्रष्टारं प्राह ह्यभ्युक्तः”)
प्रष्ठः, त्रि, (प्रतिष्ठते अथतो गच्छतीति । प्र +
स्था + “सुपि स्थाः ।” ३।२।४। इति कः । “प्रष्ठो-
ऽप्रगामिनि ।” ८।३।८२। इति घत्वम् ।)
अप्रगामी । इत्यमरः । २।८।७२ ॥ (यथा,
रघुः । १५।१०।

“आदिष्टवर्मा मुनिभिः स गच्छंस्तपतां वरः ।
विरराज रथप्रष्ठे बालस्त्रिष्वैरिवांशमान् ॥”)
प्रष्ठवाट्, [ह] पुं, प्रष्ठः अप्रगामी सन् वद-
तीति । प्रष्ठ + वच् + “वहच् ।” ३।२।६४।
इति णिबः ।) युगपार्श्वगः । इत्यमरः । २।८।
६३ ॥ शिष्यार्थं युगवाहपार्श्वयोजितः । इति
भरतः ॥ योजितं युगपार्श्वं दमनार्थं यं ह्यल्लिका
भ्रामयन्ति सः । इति मधुः ॥ युवा गौर्दमनाय
योजितः । इत्यन्ये ॥

प्रष्ठौ, स्त्री, (प्रष्ठ + डीप् ।) प्रष्ठभार्या । अथ-
गामिपत्नी । इति जटाधरः ॥

प्रष्ठौही, स्त्री, (प्रष्ठवाह् + “वाहः ।” ४।१।
६१ । इति डोष् ।) बालगर्भिणी । प्रथमगर्भ-
वती गौः । प्रष्ठं प्रथमगर्भं वहति या सा ।
बाला सती गर्भिणी प्रथमगर्भेत्यर्थः । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १३।८३ । ३३ ।

प्रष्ठौहीनां पीवराणाञ्च तावद्
अथवा गृष्टो धेनवः सुव्रताश्च ॥”)
प्रस, म ष ड प्रसवे । ततौ । इति कविकल्पद्रुमः
(आ०-आत्म०-सक०-सेट् । रेफयुक्ताद्यः । म,
प्रसयति । ष, प्रसा । ड, प्रसते कीर्त्तिं विद्या ॥
प्रसते विस्तारयति वेत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
प्रसक्तं, स्त्री, (प्र + सन्ज + क्त ।) नित्यम् ।
इति जटाधरः ॥ (यथा माधवकृतकृष्णवि-
जयस्य कासाधिकारे ।

“प्रसक्तवेगस्तु समीरणेन
भिन्नस्वरः कासति शुष्कमेव ॥”
“प्रसक्तवेगः सततकासवेगः ।” इति तट्टीकायां
विजयरचितः ।) तद्वति, त्रि ॥ (आसक्तः ।
यथा, गोतायाम् । १६ । १६ ।
“अनेकचित्तविभ्रान्ता मोहजालसमाहताः ।
प्रसक्ताः कामभोगेषु पतन्ति नरकं शुचौ ॥”)
प्रसक्ति, स्त्री, (प्र + सन्ज + भावे क्तिन् ।) प्रसङ्गः
(यथा, किराते । ५ । ५० ।

“मा भूवन्नपयहरास्तवेन्द्रियस्थाः
सन्तापे दिशतु शिवः शिवां प्रसक्तिम् ॥”)
अनुमतिः । आपत्तिः । इति सव्यभिचार-
शिरोमणिः ॥

प्रसङ्गः, पुं, (प्र + सन्ज + घञ् । सङ्गतिविशेषः ॥
यथा,—
“स प्रसङ्ग उपोह्यतो ह्युतावसरस्तथा ।
निर्वाहकैककार्यत्वे षोढा सङ्गतिरिष्यते ॥”
तस्य लक्षणम् । अतृप्त्यपेक्षानर्हत्वं । तद-
र्थस्तु अतिविषयतापक्षत्वे सति द्वेषविषयता-
नापन्नत्वम् । इत्यनुमितिग्रन्थे गदाधरभट्टा-

प्रस्ताव

चार्यः ॥*॥ “प्रकारणान्तरेण समापनं प्रसङ्गः ।
यथा प्रकारान्तरितो बोधोऽसङ्गदुक्तः समा-
प्यते स प्रसङ्गः । यथा । महाभूतशरीरिसम-
वायः पुरुषस्तस्मिन् सोऽधिष्ठानमिति वेदोत्-
पत्तावभिधाय भूतविद्यायां पुनस्तत्तं यतोऽभि-
हितं पञ्चमहाभूतशरीरिसमवायः पुरुष इति
स खल्वेवं कर्म पुरुषविक्रियायामधिष्ठितः ॥’
इत्युत्तरतन्त्रे पञ्चषष्टितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम्”)
अन्योद्देशेन प्रस्तावव्यवस्थापि सिद्धिः । यथा,—
“दृष्टा तु हरते पापं स्पृष्टा तु त्रिदिवं नयेत् ।
प्रसङ्गेनापि या गङ्गा मोक्षदा श्रवणाजिता ॥”
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*॥

(यथा च देवीभागवते । ३।८।४२ ।
“अष्टमपि तन्नाम प्रसङ्गेनापि भाजितम् ।
ददाति वाञ्छितानर्थान् दुर्जभानपि सर्वथा ॥”)
प्रसक्तिः । यथा,—
“आनीता भवता यदा पतिरता साध्वी धरि-

चौसुता
स्फुर्ज्जाञ्चसमायया न च कथं रामाङ्गमङ्गी-
कृतम् ।
कर्तुं चेत्तसि पुण्डरीकनयनं दूर्वादलश्यामसं
तुच्छं ब्रह्मपदं भवेत् परबभूवसङ्गप्रसङ्गः कुतः ॥”
इति नाटकम् ॥*॥

प्रस्ताव । यथा,—
तत्रैव गङ्गा यमुना च तत्र
गोदावरी तत्र सरस्वती च ।
सर्वाणि तीर्थानि वर्सान्ति तत्र
यत्राच्युतोदारकथाप्रसङ्गः ॥”
इति पौराणिकाः ॥*॥

मेथुनम् । यथा । प्रसङ्गनित्यद्वयप्रवृत्त्यानादिति
रुक्मिणिसयवचनटीकायां विजयरचितः ॥
(यथा च देवीभागवते । १।१२।२० ।
“ऋषयोऽपि तयोर्धीञ्च प्रसङ्गं रममाणयोः ।
परिहृत्य ययुस्तूष्णं नरनारायणाश्रमम् ॥”)

प्रसङ्गप्रतिषेधः, पुं, (प्रसङ्गं प्रवृत्तिं सम्प्राप्य प्रति-
षेधो निषधः ।) निषेधविशेषः । तल्लक्षणं यथा,
“अप्रधान्यं विधेयं प्रतिषेधं प्रधानता ।
प्रसङ्गप्रतिषेधोऽसौ क्रियया सह यत्र नञ् ॥”
अख्योदाहरणम् । भोजराजः ।

“पीवे चैत्रे कृष्णपक्षे नवान्नं नाचरेद्बुधः ।
भवेज्जन्मान्तरं रोगो पितृणां गोपतिष्ठते ॥”
अथ रोगीतिनिन्द्याश्रयणात् प्रसङ्गता । गोप-
तिष्ठते इति श्रवणात् पर्युदासता । इति मल-
मासतत्त्वम् ॥

प्रसक्तिः, स्त्री, (प्र + सद् + क्तिन् ।) प्रसङ्गता ।
नैर्मल्यम् । इति जटाधरः ॥

प्रसत्वरौ, स्त्री, (प्रसत्वन् + “वनो रच ।” ४ ।
१।७ । इति डोढो ।) प्रतिपत्तिः । इति
संक्षिप्तसारोपादिहृत्तिः ॥

प्रसत्वा, [न] पुं, (प्रसौदतीति । प्र + सद् +
क्ताप् ।) धर्मः । प्रजापतिः । इति संक्षिप्त-
सारोपादिहृत्तिः ॥

प्रसरः

प्रसजः, वि, (प्रसौदतीति । प्र + सद् + गत्वर्थेति
क्तः ।) निर्मलः । तत्पर्यायः । अष्टः २ ।
इत्यमरः । १।१०।१४ ॥ (यथा, महाभारते ।
४।२७।२४ ।

“रसाः अर्थाश्च गन्धाश्च शब्दाश्चापि गुणा-
न्विताः ।
दृश्यानि च प्रसजानि यच्च राजा युधिष्ठिरः ॥”)
सन्तुष्टः । इति मेदिनी । ने, ८६ ॥ (यथा,
रघुः । ५।१० ।

अपि प्रसजेन महर्षिणा त्वं
सम्बन्धिनोयानुमतो गृह्याय ॥”)
प्रसङ्गता, स्त्री, (प्रसङ्ग + तल् ।) प्रसङ्गस्य भावः ।
तत्पर्यायः । प्रसादः २ । इत्यमरः । १।३।१६ ॥
(यथा, वृत्तयोगप्रदीपिकायाम् । २ । ७८ ।

“वपुः कृत्यत्वं वदने प्रसङ्गता
नादस्फुटत्वं नयने सुनिर्मले ॥”

प्रसङ्गा, स्त्री, (प्रसङ्ग + टाप् ।) सुरा । इत्यमरः ।
२।१०।४० ॥ मद्यविशेषः । तस्य गुणाः ।
“प्रसङ्गा गुणवाताशोविबन्धानाहनाग्निनी ।
शूलप्रवाहिकाटोपकफवातार्शसां हिता ॥”
इति राजवल्लभः ॥

प्रसादविशिष्टा । यथा, मार्कण्डेये । ८२।४३ ।
“सैषा प्रसङ्गा वरदा नृणां भवति मुक्तये ॥”

प्रसङ्गेरा, स्त्री, (प्रसङ्गा निर्मला इरा जलमिव ।
मदिरा । इत्यमरटीकायां भरतः । १।१०।४० ॥)
प्रसभः, पुं, (प्रगता सभा सभाधिकारो यस्मात् ।
बलात्कारः । इत्यमरः । २।८।१०८ ॥
(यथा, श्रीकण्ठचरिते । ५।४२ ।

“यस्मिन् विनिर्मितवर्ति प्रसभं प्रकीपा-
दत्युग्रनिग्रहणवानुभवोपदेशम् ॥”)
प्रसरः, पुं, (प्र + स + भावादौ यथायथं अप् ।)
तन्मृगणविटपादेर्विसर्पणम् । प्रकर्षणं निकटे
सरणं सर्पणम् । तत्पर्यायः । विसर्पः २ । इत्य-
मरभरतौ । ३।२।२३ ॥ (यथा, रघुः । १६।२० ।

“तिरस्क्रियन्ते क्षमितम्बुजालै-
र्विच्छिन्नधूमप्रसरा गवाक्षाः ॥”
प्रणयः । वेगः । इति मेदिनी । रे, १८२ ।
(यथा, कलाविलासे । १।२१ ।

“इति विनयनस्त्राशिरसा तेन वचो युक्तमुक्त-
मवधार्य ॥

तमुवाच मूलदेवः प्रीतिप्रसरैः प्रसारितौ-
ह्राद्यः ॥”)

समूहः । इति शब्दरत्नावली ॥) यथा, आर्या-
सप्तसत्याम् । ५८८ ।

“स्तननूतननखलेखालम्ब्य तव चर्मविन्दु-
सन्दोहः ।

आभाति पटस्त्रे प्रविशन्निव मौक्तिकप्रसरः ॥”
प्रकाशसंस्मरणम् । यथा,—

अत ऊर्ध्वं प्रसरं वक्ष्यामः । तेषामभिरातङ्क-
विशेषैः प्रकुपितानां पर्युषितक्षिणोदकपिष्ट-
समवाय इवोद्विक्तानां प्रसरो भवति तेषां वायु-
र्गतिमत्त्वात् प्रसरणहेतुः सत्यप्यत्रैतन्मे सच्चि

प्रसवः

रजोभूयिष्ठो रजश्च प्रवर्तकं सर्वभावाणाम् ।
 यथा महासुदकसङ्घयोऽतिहृष्टः सेतुमवदार्या-
 परणोदकेन व्यामिश्रः सर्वतः प्रधावत्येवं दोषा
 कदाचिदेकयो द्विषः समस्ताः शोणितस-
 हिता वानिकथा प्रसरन्ति ।” इति सुन्दर-
 सूत्रस्थाने ११ अध्यायः ॥ युद्धम् । इति विष्णुः ।
 नाराचः । इति भूरिप्रयोगः ॥
 प्रसरणं, स्त्री, (प्र + सृ + भावे ल्युट् ।) सैन्यानां
 सर्वतो व्याप्तिः । तत्पर्यायः । आसारः २ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । ८६ ॥ प्रसरणी ३ प्रस-
 रणिः ४ प्रसारणी ५ । इति रामायणम् ॥
 सैन्यानां लणकाढादिहेतवे इतस्ततो गमनम्
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ४५५ ॥ (गमनमात्रम् ।
 यथा, ऋग्वेदके । ३ अङ्के ।
 “माज्जारः क्रमणे वृणः प्रसरणे ध्येनो गृहा-
 लुचने
 सुसासुसमनुष्यवीर्यतुलने ज्ञा सर्पणे पन्नगः ॥”
 अथ्युत्थानादिकम् । यथा, भागवते । ५ । १ । २८ ।
 “वर्हिषत्याद्यानुदिनेमधमानप्रमोदप्रसरण-
 यौषिष्यत्रौडाप्रमुजितहासावलीकश्चिरस्ते-
 ष्यादिभिरिति ॥”
 प्रसरणी, स्त्री, (प्र + सृ + “प्रतिस्त्रित्यनिः ।”
 इति अनिः । कृदिकादिति वा ङीष् ।)
 प्रसरणम् । इत्यमरटीकायां भरतः । २ । ८ । ८६ ।
 प्रसर्पणं, स्त्री, (प्र + सृप् + ल्युट् ।) गमनम् ।
 प्रसरणम् । प्रपूर्वसुपधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययः ॥
 (यथा महाभारते । ३ । १२८ । ६ ।
 “प्रसर्पणं मञ्जीपाल ! रौप्यायाममितौजसः ।”
 गतिसाधने, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६० । ७
 “इदं तव प्रसर्पणं सुबन्धवेदि निरिदि ॥”
 वर्तमानेदं तव शरीरं तव प्रसर्पणं प्रकर्षेण
 सपेणसाधनम् ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
 प्रसवः, पुं, (प्र + सृ + “ऋदोरप् ।” ३ । ३ । ७ ।
 इत्यप् ।) गर्भमोचनम् । तत्पर्यायः । प्रसूतिः २
 इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ यथा, रघुः । ३ । १२ ।
 “पतिः प्रतीतः प्रसवोऽभू स्त्रीं प्रियां
 ददृश काले दिवमभितामिव ॥”
 गर्भप्रसवम् यथा, मनुः । ८ । ७० ।
 “यथाविध्यभिगम्येनां शूक्तवस्त्रां शुचिप्रताम् ।
 मिथो भजेताप्रसवात् सक्तस्तकृतावृत्तौ ॥”
 उत्पादः । (जन्म । यथा, रघुः । १ । २२ ।
 “ज्ञाने मौनं क्षमा शक्तौ त्यागं आघात्रिपर्य्यय
 गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥”
 “मह प्रसवो जन्म येषां ते सप्रसवाः सोढरा
 इव ।” इति तट्टीकायां मञ्जिनाथः ॥) अप-
 त्यम् । (यथा, रघुः । ८ । ३० ।
 “ऋषिदेवगणस्त्रधाभुजां
 श्रुतयागप्रसवैः स पार्थिवः ।
 अनृणत्वमुपेयिवान् बभौ
 परिधेस्तुत इवोष्णदौषितिः ॥”
 फलम् । कुसुमम् । इति मेदिनी । वे, ४२ ॥
 (यथा, रघुः । ४ । २३ ॥

प्रसवः

“प्रसवैः सप्तपर्वाणां मदगन्धिभिराहताः ।
 असूययेव तत्रागाः सप्तधैव प्रसूयन्तुः ॥”
 भाष्या । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । १० । २१ ।
 “महतां प्रसवेन जय ।” “हे धुर्य मरुतां देवानां
 प्रसवेनाश्रया त्वं जय शक्नोति शेषः ॥” इति
 तद्भाष्ये मञ्जीधरः ॥) प्रसवस्य मासनियमो
 यथा,—
 “नवमे दशमे मासि नारी गर्भं प्रसूयते ।
 एकादशे द्वादशे वा ततोऽन्यत्र विकारतः ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥*॥
 प्रसूतिकारकीवधादि यथा,—
 “पौतन्तु काश्चित्कं रुद्र ! कथितं शरपुङ्गवा ।
 सिङ्गसेन्धवसंयुक्तं ग्रीष्मं स्त्रीणां प्रसूतिज्ञात् ॥
 मातुलुङ्गस्य वै मूलं कटिबंधं प्रसूतिज्ञात् ।
 अपामार्गस्य वै मूलं योनिस्थं प्रसूतिज्ञात् ॥
 अपामार्गस्य वै मूले गर्भवत्यास्तु नामतः ।
 उत्पाद्यमाने सकले पुत्रः स्यादन्यथा सुता ॥
 अपामार्गस्य वै मूले नारीणां शिरसि स्थिते ।
 गर्भशूलं विनश्येत् नात्र काव्यां विचारणा ॥”
 इति गार्ह १८६ अध्यायः ॥*॥
 अपि च
 “पाठालाङ्गलिसिंहास्यमयूरकजटेः पृथक् ।
 नाभिवस्त्रिभगालेपात् सुखं नारी प्रसूयते ॥
 पाठायस्तु शिफा योनौ या नारी संप्रधारयेत्
 उषः प्रसवकाले तु सा सुखेन प्रसूयते ॥
 तुषास्वपरिपिटेन मूलेन परिलेपयेत् ।
 लाङ्गल्याश्चरणौ सूते क्षिप्रमेतेन गर्भिणी ॥
 मातुलुङ्गस्य मूलानि मधुकं मधुसंयुतम् ।
 घृतेन सह पातव्यं सुखं नारी प्रसूयते ॥”
 इति चक्रपाणिदत्तः ॥*॥
 सुखप्रसवमन्त्रो यथा,—
 “अस्ति गोदावरीतीरे जम्बला नाम राजसी ।
 तस्याः स्मरणमात्रेण विशया गर्भिणी भवेत् ॥” प्रसवः
 सुखप्रसवचक्रं यथा—
 “पञ्चरेखाः समुज्जिह्व तिर्यगूर्ध्वक्रमेण हि ।
 पदानि षड्दशापाद्य त्वेकमात्रे सुनौ त्रयम् ॥
 नवमे सप्त दद्यात्तु बाण पञ्चदशे तथा ।
 द्वितीयेऽष्टावष्टमे षड्दशिमि द्वौ षोडशे श्रुतिः ॥
 एकादिना समं त्रयमिच्छाद्वाहं त्रिकोणके ।
 तदा हार्त्रिशदादिः स्यात्तुष्कोष्ठेषु सर्वतः ॥
 दर्शनाहारणात्तासां शुभ स्यादेषु कर्मसु ।
 हार्त्रिशत् प्रसवे नार्याश्चतुस्त्रिंशद्वै नृणाम् ॥
 भूताविष्टेषु पञ्चाशन्मृतापत्यासु वै शतम् ।
 हाससतिस्तु बन्ध्याया चतुषष्टौ रणार्धनि ॥
 विषं विषो धान्यकोटिष्वधाविशतिरैव च ।
 चतुरष्टौ च बालानां रोदने परिकीर्तिताः ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥*॥
 तस्य वैकृतं यथा,—
 गर्भ उवाच
 “अकालप्रसवा नार्थः कालातीतप्रजास्तथा ।
 विज्ञातप्रसवाश्चैव युग्मप्रसवनास्तथा ॥
 अमानुषा अवच्छाद्य न जातयज्जनास्तथा ।

प्रसवि

हीनाङ्गा अधिकाङ्गाश्च जायन्ते यदि वा
 स्त्रियः ॥
 प्रसवः पञ्चिष्वर्धेव तथैव च सरीसृपाः ।
 विनाशं तस्य देशस्य कुलस्य च विमर्हिष्येत् ॥
 निर्व्यासयेतां नृपतिः स्मराद्वात्
 स्त्रियश्च पुण्याश्च ततो द्विजिन्द्राः ।
 किमिच्छेत्कैर्वाग्ध्यातर्पणञ्च
 लोके ततः शान्तिमुपैति पापम् ॥”
 इति मातृये अङ्गुतशान्तिस्त्रीप्रसवविक्रतो
 नाम २०८ अध्यायः ॥*॥
 प्रसवाङ्गुतत्वं यथा,—
 “एको वृषस्त्रयो गावः सप्ताङ्गा नवदन्तिनः ।
 सिंहप्रसूतिकाश्चैव कथिताः स्वामिघातकाः ॥”
 तिस्र इति वक्तव्ये हान्दसत्वात् अथ इत्युक्तम् ।
 सिंहप्रसूताश्च स्त्रियो बोध्याः ।
 “भानौ सिंहगते चैव यस्य गौः संप्रसूयते ।
 मरणं तस्य निर्दिष्टं वङ्गभिर्मासैर्न संशयः ॥*
 अत्र शान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्यग्यते शुभम् ।
 प्रसूतां तत्क्षणदेव तां गां विप्राय दापयेत् ॥
 ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्तं राजसवपैः ।
 आहुतीनां घृताक्तानामयुतं जुहुयात्ततः ॥”
 व्याहृतिभिश्चायं होमः ।
 “सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥”
 अपि च ।
 “सिंहराशौ गते सूर्यो गोप्रसूतिर्यदा भवेत् ।
 पौषे च महिषो सूते दिवैवाश्वतरौ तथा ॥
 तदानिष्टभवेत्क्षिप्त्वा तत् पञ्चान्यै शान्तिकञ्चरत्
 अस्य वामेति सूक्तेन तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ॥
 जुहुयाच्च तिलाज्येन शतमष्टोत्तराधिकम् ।
 सत्युच्चयविधानेन जुहुयाच्च तथायुतम् ।
 श्रौतसूक्तेन ततः ज्ञायात् शान्तिसूक्तेन वा पुनः ॥”
 इत्यङ्गुतसागरे नारदः ॥
 प्रसवकः, पुं, (प्रसवेन पुण्यादिना कायति शोभते
 इति । कै + कः ।) पियानहृष्टः । इति शब्द-
 माला ॥ (विवृतिविशेषोऽस्य पियानशब्द-
 ज्ञातव्यः ॥)
 प्रसवबन्धनं, स्त्री, (प्रसवानां पुष्पफलानां बन्धनं
 यत्र ।) वृत्तम् । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥
 प्रसवस्थली, स्त्री, (प्रसवस्य स्थलीव ।) माता ।
 यथा, महानाटके ।
 “इयमियं मयदानवनन्दिनी
 विदशनाथजितः प्रसवस्थली ॥”
 प्रसविता [क्र] पुं, (प्रसूते जनयतीति । प्र-
 सृ + लृच् ।) पिता इति शब्दरत्नावली ॥
 (अनुज्ञाकर्त्तरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६३ । २
 उहति प्रसविता जनानां महान् केतुरणवः
 सूर्यस्य ॥”
 “जनानां सर्वेषां प्रसविता सर्वेषु कर्मसु अनु-
 ज्ञाता ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
 प्रसवित्री, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सृ + लृच् +
 ङीप् ।) जनयित्री । (यथा, महाभारते ।
 १२ । २६३ । ८ ॥

प्रसाति

“सावित्री प्रसवित्री च बह्विर्वाक् मनसीततः॥
माता । प्रपूर्वकसूधातोः कर्त्तरि लृष् च ॥
प्रसव्य, वि, (प्रगतं सव्यादिति ।) प्रतिकूलम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ८४ ॥ प्रदक्षिणम् । यथा,
रामायणे । २ । ७३ । २० ॥
“प्रसव्यस्यापि तच्चकृत् त्वजोऽग्निचितं नृपम्”
प्र + सू + कर्त्तृणि यत् । प्रसवनीये च ॥
प्रमह, पुं, (प्रसह्य इति । प्र + सह् + घञ् ।)
बलात्कारेण भक्षकपक्षो । स च कुरर-
श्रेयादिः । यथा,—
“प्रमह्य भक्षयन्त्येते प्रसहास्तेन कीर्त्तिताः ॥”
अस्य मांसगुणाः ।
“गुरुणमधुराः खिन्वा वातघ्ना शुक्रवर्द्धनाः ।”
इति राजवल्लभः ।
अपि च भावप्रकाशे ।
“काको मृधं उलूकश्च चिह्नश्च शयघातक ।
चापो भावप कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः॥”
शयघातकः वाज इति लोके ।
“प्रमहाः कीर्त्तिता एते प्रसह्य ह्रिय भक्षणात् ।
प्रमहाः खलु वीर्योष्णास्तन्मांसं भक्षयन्ति ये॥
ते शोषभक्षकोन्मादेः शुक्रक्षीणा भवन्ति हि॥”
प्रमहन, पुं, (प्रगतं सहनं सङ्गुणो यस्मात्)।
हिंस्रपशुः । यथा,—
शार्ङ्गलमिहशरभर्त्तारक्षुमुग्या
यस्यान् प्रसह्य विनिहत्य निवर्त्तयन्ते ।
ते कीर्त्तिताः प्रमहनाः पल्लव तटोय-
मशे प्रमहजठरामयजाद्यहारि ॥”
इति राजनिघण्टुः ॥
आलिङ्गने, स्त्री । यथा,—
“परस्परप्रसहनसुखनातिकाः
शुचौ सुखे बहुलविधा भिदा मताः ॥”
इति काव्यप्रकाशटीकाधृतकाव्यकौमुदी ॥
(प्र + सह् + भावे लृट् ।) सहने स्त्री ।
तद्वति, वि ॥
प्रमहा, स्त्री, (प्र + सह् + घञ् । टाप् ।) वृह-
तिका । इति रत्नमाला ॥ (गुणादयोऽस्या
वृहतीशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
प्रसह्य, व्य, (प्रकर्षणे सोढा इति । प्र + सह् +
काचो ल्यप् ।) वृद्धार्थकम् । बलात्कारार्थम् ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १० ॥ (यथा, माघे । १।२०
“प्रसह्य तजोभिरसङ्गताङ्ग-
रदस्त्वया नृपमनुत्तमं तमः ॥”
प्रसोढुं शक्य इति । प्र + सह् + यत् । प्रकर्षणे
सोढुं शक्ये त्रि । यथा, रघुः । १४ । ६२ ।
“मन्देव जन्मान्तरपातकानां
विपाकविस्फूर्ज्यथुरप्रमह्य ॥”)
प्रसह्यचौरः, पुं, (प्रसह्य बलात्कारेण चौरः ।)
वृद्धात् चौर्यकारो । डाकाइत इति लुटेरा
इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । वन्दोकारः २
माचक्ष, ३ चिक्षाभः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रसातिका, स्त्री, (सो माशे + भावे क्तिन् । प्रगता
सातिर्नाशो यस्याः । कप् ।) अशुभोक्तिः ।

प्रसाध

सूत्रधान्यम् । इति रत्नमाला ॥ (यथा, मार्क-
ण्डेये । ३२ । ८ ॥
“श्यामाकराजश्यामाकी तद्वैव प्रसातिकाः ।
नीवाराः पौष्कलाश्चैव धान्यानां पितृहस्तये ॥”
प्रसादः, पुं, (प्र + सद + घञ् ।) प्रसन्नता ।
नैर्मल्यम् । इत्यमरः । १ । ३ । १६ ॥ (यथा,
“प्रबोधचन्द्रोदये प्रस्तावनायाम् ॥
“कल्याणवातसंशोभकक्षिताशेषभूषतः ।
स्यैवप्रसादमर्यादास्ता एव हि मणोदधेः ॥”)
अनुपहः । (यथा, रघुः । २ । ६८ ।
“तस्याः प्रसन्नमुखः प्रसादं
गुरुर्नृपाणां गुरवे निवेद्य ।
प्रहर्षचिह्नानुमितं प्रियाये
शयंस वाचा पुनरुक्तयेव ॥”)
काव्यप्रायः । स्वास्थ्यम् । प्रसक्तिः । इति
मेदिनी । दे. ३५ ॥ वेदभैरौतियुक्तकाव्यगुणः ।
तस्य लक्षणम् । धाम्यशब्दभिरव्यक्तार्थपद-
वस्त्वम् । यथा,—
“भोजः प्रसादमाधुर्यगुणत्रितयभेदतः ।
गौडवेदर्भपाञ्चाला रीतयः परिकीर्त्तिताः ।
व्यक्तार्थपदमध्यास्य प्रसादः परिकीर्त्तितः ॥”
इति काव्यचन्द्रिका ॥ * ॥
(तथा च साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।
“चित्तं व्याप्नोति यः क्षिप्रं शुक्लेभ्यनमिवानलः
स प्रसादः समस्तेषु रसेषु रचनासु च ॥”
देवनिवेदितद्रव्यं गुरुणां भुक्तावशेषः । यथा,
“आसीहं शब्दजो राजा प्रजापालनतत्परः ।
प्रसादं सत्यदेवस्य त्यक्त्वा दुःखमवाप सः ॥”
इति स्कान्दे रेवाश्वण्डे सत्यनारायणव्रतकथा
प्रसादनं, स्त्री (प्रसादयतीति । प्र + सद + णिच्
+ ल्युट् ।) धनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (प्र +
सद + णिच् + ल्युट् ।) प्रसन्नताकारकम् । यथा,
बलवर्णप्रसादनमिति राजवल्लभः ॥ (यथा च
महाभारते । ४ । ६८ । २२ ।
“प्रसादनं पाण्डवस्य प्राप्तकालं हि रोचये ॥”)
प्रसादना, स्त्री, (प्र + सद + णिच् + युच् + टाप्)
सेवा । परिचर्या । इति हेमचन्द्रः । ३।१६० ॥
प्रसाधनं, स्त्री, (प्रसाध्यतेऽनेनेति । प्र + साध् +
ल्युट् ।) वेशः । इत्यमरः । २ । ६ । ८८ ॥
(यथा, मनुः । २ । २११ ।
“अभ्यञ्जनं स्थापनञ्च गात्रोक्तादनमेव च ।
गुरुपत्न्या न कार्य्याणि केशानाञ्च प्रसाधनम् ॥”
कङ्कतिका । इति भरतधृतामरमाला ॥ प्रकृष्ट-
निष्पत्तिश्च ॥ (प्र + साध् + णिच् + ल्युट् ।) प्रसा-
धयितरि, त्रि । यथा, ऋग्वेदे । १०।५३।२ ।
“यो यज्ञस्य प्रसाधनस्तं तुदंवेवाततः ॥”)
प्रसाधनी, स्त्री, (प्रसाध्यतेऽनेनेति । प्र + साध् +
ल्युट् ।) स्त्री । इति मेदिनी । ने, १८५
कङ्कतिका । इत्यमरः । २ । ६ । १६८ ॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । २४ ॥
“केशप्रसाधनी केशा रजोऽनुमसापहा ॥”)
तद्व्युत्तिर्यथा,—

प्रसारि

“प्रसाधनी दिङ्मनवानागस-
सङ्गाभिरुक्ताङ्गुलिभिः क्रमेण ।
चतुर्विधानां पृथिवीपतीनां
सम्पत्तिसौभाग्ययशःसमृद्धिदा ॥
काष्ठजा धातुजा चैव शृङ्गजा च यथाक्रमम् ॥
जाङ्गलानूपसामान्यदेशजानां मञ्जीभुजाम् ॥
हृत्तदण्डवदुभेयः काष्ठजाया विनिश्चयः ।
कनकं रजतं ताम्रं पित्तलं सौसकं तथा ॥
क्षौद्रं सर्व्वञ्च सर्व्वार्धमादित्यादिदशाभुजाम् ।
रात्रामिवोपयुज्येत कालकीर्त्तिप्रसाधनी ॥
सृगाणां महिषाणाञ्च सिंहजाता प्रसाधनी ।
गजदन्तसमुद्भूता रात्रामिवोपयुज्यते ॥
अथापि रत्नविन्यासो ज्ञेयश्चामरदण्डवत् ॥”
इति सुतिकाव्यतकः ।
प्रसाधिका, स्त्री, (प्रसाध्यति निष्पादयतीति ।
प्र + साध् + ण्वल् । टाप् अत इत्यम् ।)
नीवारः । यथा,—
“प्रसाधिका तु नीवारस्तृचान्तमिति च स्मृतम्”
अस्या गुणाः ।
“नीवारः शीतलो घाही पित्तघ्नः कफवातघ्नतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
(प्रसाधयति अलङ्करोतीति । प्र + साध् + णिच्
+ ण्वल् ।) वेशकारिणी । यथा,—
“प्रसाधिकानलस्वितमघपाद-
माक्षिप्य काचित् द्वरागमेव ॥”
इति कुमारसम्भवे समसः सर्गः ॥
(धान्यविशेषः यथा । “अपम्रोहिः प्रसा-
धिका ।” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
प्रसाधितः, त्रि, (प्र + साध् + क्तः ।) अलङ्कृतः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०० ॥ प्रकृष्टनिष्पत्तिः ।
निष्पादितः । यथा, सारसङ्घे ।
“ततः प्रस्थमित कल्कं दत्त्वा तीयचतुर्गुणे ।
क्षौरे प्रसाधितं तैलं ग्रहज्ञो बलवर्णकृतः ॥”
प्रसारः, पुं, (प्र + सृ + घञ् ।) प्रसरणम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४८८ ॥ (यथा, सुश्रुते । १।२६
प्रसारकुक्षनाङ्गुनं निःशस्यमिति निर्दिशेत् ॥”
प्रसारणं, स्त्री, (प्र + सृ + णिच् + ल्युट् ।) पञ्च-
विधकर्मान्तर्गतकर्म्मविशेषः । स तु विस्तार
रूपः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
“उत्क्षेपणं ततोऽवक्षेपणमाकुक्षनन्तथा ।
प्रसारणञ्च गमन कर्म्मण्येतानि पञ्च च ॥”
(परिवर्द्धनम् । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१३ । ३५ ।
“मित्रामित्रहिरण्यानां भूमिनाञ्च प्रसारणम्”
प्रसारणो, स्त्री, (प्रसाध्यते इति । प्र + सारि +
ल्युट् ।) स्त्री । अताविशेषः । गन्धभादाक्षिया
इति भाषा ॥ अस्य गुणाः । वातपित्तनाशि-
त्वम् । उष्णत्वम् । बलशुक्रकारित्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ सैन्धानां सर्व्वतो व्याप्तिः । इति
प्रसरणशब्दटीकायां भरतः ॥
प्रसारिणी, स्त्री, प्रसरतीति । प्र + सृ + चिनि-
ङीप् । सञ्जालुसता । प्रसारणी । गन्धभादा-

लिया इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । सुप्रसरा २ सारिणी ३ प्रसरा ४ सरा ५ चारुपर्णी ६ राजवला ७ भद्रपर्णी ८ प्रतानिका ९ प्रबला १० राजपर्णी ११ चन्द्रपर्णी १२ भद्रबला १३ चन्द्रवल्ली १४ प्रभद्रा १५ । अस्या गुणाः । गुरुत्वम् । उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । वातार्शः शयथु-मलविष्टभ्रमाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रसारीः, [न] त्रि, (प्रसरतीति । प्र + सृ + णिनिः) प्रसरणशीलः । तत्पर्यायः । विस्तारः २ विस्तरः ३ विसारी ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ३१ ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १७ । ४४ ।

“प्रसारिणी सपदि नभस्तले ततः समीरणभ्रमतपरागरूपिता ॥” प्रसितः, स्त्री, (प्र + सि + क्तः) प्रयम् । इति शब्द-चन्द्रिका ॥ आसक्तः, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । २८ ॥ (यथा, रघौ । ८ । २३ ।

“इति शत्रुषु चेन्द्रियेषु च प्रतिषिद्धपरेषु जायते । प्रसितावुदयापरवर्गयो-रभयो सिद्धिमुभाववापतु ॥”

प्रसितिः, स्त्री, (प्रसिनोति बभ्रात्यनयेति । प्र + सि + कणे क्तिन् ।) बन्धनसाधनरज्जुनिग-डादिः । इत्यमरः । ३ । २ । १४ ॥ (ज्वाला । यथा, ऋग्वेदे । २ । २५ । ३ ।

“अग्नेरिव प्रसितिर्नाह वर्त्तवे ।” “प्रसोयते बध्यतेऽनयेति । प्रसितिज्वाला ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥॥ भावे क्तिन् । प्रबन्ध-नम् । यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६ । ५ ।

“शूरस्येव प्रसितिः चातिरग्नेः ॥” प्रसिद्धः, त्रि, (प्रसिध्यतीति । प्र + सिद् + गत्य-र्हेति क्तः ।) भूषितः ख्यातः । इति मेदिनी । धे, ३४ ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ४ । ५७ ।

“काम्यादिदोषदृष्ट्याद्याः कामादित्यागहेतवः । प्रसिद्धा मोक्षशास्त्रेषु तान्त्रिष्वपि सुखी भवः ॥” प्रसिद्धिः, स्त्री, प्र + सिद् + क्तिन् ।) टङ्कारः । ख्यातिः । इति त्रिकाण्डशेषः (यथा, काम-न्दकीयनौतिसारे । २ । ६ ।

“विद्यासतस एवैता इति नो गुरुदर्शनम् । पृथक् पृथक् प्रसिद्धार्थं यासु लोको व्यव-स्थितः ॥”

भूषा । इति प्रसिद्धशब्दार्थदर्शनात् ॥ प्रसूः, स्त्री, (प्रसूते इति । प्र + सू + “सत्सु-दिषेति ।” ३ । २ । ६१ । इति क्तिप् ।) माता । इत्यमरः । २ । ६ । २८ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । १२८ ।

“पितृणां मानसी कन्या मेनका साखिका प्रसूः ॥” घाटकी । इत्यमरः । ३ । ३ । २२८ ॥ कदली । वीरत् । इति मेदिनी । से, ४ ॥ (प्रसवकर्त्री । यथा सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ३८ अध्याये ।

“प्रशंसिनो ह्यन्दते तु क्षोभिता दुःप्रसूया ॥” प्रसूका, स्त्री, (प्रसूरेव । प्रसू + स्रथं कन् ।) वाजिनौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रसूतं, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तः ।) कुसुमम् । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥ प्रसूतः, त्रि, (प्र + सू + क्तः) सञ्जातः । (यथा, रघुः । १ । १२ ।

“तदन्वये शुद्धिमिति प्रसूतः शुद्धिमत्तरः । द्वितीय इति राजेन्दुरिन्दुः क्षीरनिधाविव ॥” सूतः । इति मेदिनी । ते, १२४ ॥

प्रसूता, स्त्री, (प्रसूते स्म इति । प्र + सू + कर्त्तरि क्तः ।) जातसन्ताना । तत्पर्यायः । जाता-पत्या २ प्रजाता ३ प्रसूतिका ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ (यथा सुश्रुते चिकित्सित-स्थाने । ३१ ।

“अकाले च प्रसूता स्त्री स्नेहपानं विवर्जयेत् ॥” यथा च हरिवंशे । ८४ । १०२ । “श्रूयन्ते हि स्त्रियो बह्वो व्यभिचारव्यतिक्रमेः प्रसूता देशसङ्गाशान् पुत्रानमितविक्रमान् ॥”

प्रसूतिः, स्त्री, (प्रसूयते इति । प्र + सू + क्तिन् ।) प्रसवः । इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ (यथा,— “कृष्णा वचा चापि जलेन पिष्टा

सैरण्डतैला खसु नाभिलेपात् । सुखं प्रसूतिं कुक्कुटेऽङ्गनानां निपीडितानां बहुभिः प्रमादेः ॥”

इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे चतुर्थे भागे ॥ प्र + सू + भावे क्तिन्) उद्भवः । (यथा, शकुन्तलायाम् ४ अङ्के ।

“आद्ये वः कुसुमप्रसूतिसमये यस्या भवत्युत्सवः सेयं याति शकुन्तला पतिगृहं सर्वैरनु-ज्जायताम् ॥” तनयः । दुहितः । इति मेदिनी । ते, १२८ ॥ (सन्ततिः । यथा, रघुः । ५ । ७ ।

“कश्चिन्मृगोणामनघा प्रसूतिः ॥” कारणम् । यथा, रघुः । २ । ६३ । “न केवलानां पयसां प्रसूति-मवेहि मां कामदुघा प्रसवाम् ॥”

उत्पत्तिस्थानम् । यथा, महाभारते । १ । २३३ । १४ । “त्वं सर्वस्य भुवनस्य प्रसूति-स्त्वमेवाग्ने । भवसि प्रतिष्ठा ॥”

दत्तपत्नी । सा तु सतीजननी । यथा, ब्रह्म-वैवर्ते । २ । १ । १२८ । “देवहूतिः कर्हमस्य प्रसूतिदत्तकामिनी ॥”

प्रसूतिका, स्त्री, प्रसूतः सूतोऽस्या अस्तीति । ठन् । प्रसूता । इत्यमरः । २ । ६ । १६ ॥ प्रसूतिजं, स्त्री, (प्रसूतकृद्भवमारभ्येत्यर्थः जायते इति । जन् + ङः ।) दुःखम् । इत्यमरः । १ । १८ । ३ ।

प्रसूनं, स्त्री, (प्रसूयते स्मेति । प्र + सू + क्तः ।) पोदि-त्वात् निष्ठातस्य नः ।) पुष्पम् । (यथा, रघुः । २ । १० ।

“अवाकिरन् बाललता प्रसूनै-राचारलाजैरिव पौरकन्या ॥” फलम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ ॥ जाते, त्रि । इति मेदिनी । ने, ८७ ॥

प्रसूनेषुः, पुं, (प्रसूनं पुष्पं इषुर्वाचो यश्च । काम-देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रसूतं, स्त्री, (प्र + सू + क्तः) पलहयम् । इति शब्दमाला ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६

“क्षणतिलप्रसूतं प्रकुञ्चं वा प्रातः प्रातरनुसेवत शीतोदकानुपानम् ॥” पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया प्रसूतश्च निगद्यते ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

प्रसूतः, पुं, (प्र + सू + क्तः) निकुञ्जपाणिः । अर्धाञ्जलिः । इत्यमरः । २ । ६ । ८५ ॥ (यथा, शतपथब्राह्मणे । ४ । ५ । १० । ७ ।

“यद्यनुलभेरन् प्रसूतमात्रं वाञ्छालिमात्रं वा ॥” प्रसूतः, त्रि, (प्र + सू + क्तः) प्रहृष्टः । प्रसा-रितः । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥ (यथा, देवी-भागवते । १ । १४ । ५ ।

“न शशाक नियन्तुश्च स व्यासः प्रसूतं मनः ॥” विनोतः । वेगितः । इति मेदिनी । ते, १२३ ॥ गतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नियुक्तः । इति हलानुधः । २ । ३६० ॥

प्रसूता, स्त्री, (प्र + सू + क्तः) टाप् ।) जङ्घा । इति मेदिनी । ते, १२३ ॥ (विवरणमस्या जङ्घा-शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

प्रसूतिः, स्त्री, (प्र + सू + क्तिन् ।) प्रसूतः । आकुञ्चितपाणिः । इति रायमुकुटः राज-निर्घण्टश्च ॥ (यथा, याज्ञवल्क्ये । २ । ११२ ।

“देवानुपान् समभ्यर्च्य तत्स्थानोदकमाहरत् । संश्रय्य पाययेत्स्माज्जलाक्ष प्रसूतिद्वयम् ॥” सन्ततिः । यथा, महाभारते । ५ । १०१ । ३ ।

“वर्हितानि प्रसूत्या वै विनताकुलकर्तृभिः ॥” प्रसूत्या इति वा पाठः । पलहयम् । तद्यथा, “पलाभ्यां प्रसूतिर्ज्ञेया—” इति पूर्वखण्डे प्रथमेऽध्याये शाङ्गधरेणोक्तम् ॥

प्रसेकः, पुं, (प्रसेचनमिति । प्र + सिच् + घञ् ।) सेचनम् । चुपतिः । इति मेदिनी । के, १११ ॥ (यथा, ऋतुसंहारे । ३ । ६ ।

“मत्तहिरेफपरिपीतमधुप्रसेक-श्चितं विदारयति कस्य न कीविदारः ॥” रोगविशेषः । यथा, सुश्रुते । १ । ४६ ।

“श्वासकासप्रतिश्यायप्रसेकारोचकज्वरान् । हन्तिमूलकयष्टस्तु कफमेदोगलानयान् ॥” प्रसेदिका, स्त्री, सुद्रारामः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १७८ ॥ प्रमोदिका इति कचित्पाठः ॥

प्रसेदिवान्, [स] त्रि, प्रसक्तः । प्रपूर्वसदधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययनिष्पन्नः ॥ प्रसेव, पुं, (प्रसीव्यते स्मेति । प्र + सिव + “अ-कर्त्तरि चिति ।” ३ । ३ । १८ । इति घञ् ।) वीणाङ्गम् । ख्यतः । इति मेदिनी । वे, ४३ ॥

प्रसेवकः, पुं, (प्र + सिव + गुल् । यथा, प्रसेव एव । स्वाथं कन् ।) वीणाप्रान्तवक्रकाष्ठम् । दण्डाधः शब्दगात्रोर्ध्वाधं दारुमयं भाण्डं यच्च-श्रेण्या आच्छाद्य दीयते सः । इत्यमरः । वीणा-स्थितालावफलम् । इत्यपरः । इति भरतः ॥

तत्पर्यायः । ककुभः २ । इत्यसरः । १।७।७ ॥
सूत्ररचितभाषणम् । धोकाडा इति ख्यातः ।
तत्पर्यायः । ख्युनः २ ख्योनः ३ धीतकटः ४
ख्योतः ५ ख्युतः ६ । इति भरतः ॥ (यथा,
सुसुते । १ । ८ ।

“दृतिवस्तिप्रसेवकप्रभृतिषट्कपङ्कपुर्णेषु मेघ-
योष्याम् ॥”) प्रकटतन्तुसन्तानकर्ता च ॥

प्रस्कण्वः, पुं, (प्रगत कण्व पापं यस्मादिति ।
“प्रस्कण्वहरिन्द्रादृषो ।” ६।१।१५३ । इति
सुट् ।) ऋषिविशेषः । स च वैदिकसम्बन्धात्-
गन्तसूर्योपस्थानमन्त्रस्य ऋषिः । (यथा, ऋग्
वेदे । १ । ४४ । ६ ।

“प्रस्कण्वस्य प्रतिरभायुर्जीवसे नमस्या देव्यं
जनम् ॥”)

प्रस्कन्दनं, क्ली, (प्र + स्कन्द + क्युट् ।) विरेकः ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
८४ । २६ ।

“अग्निप्रस्कन्दनपरस्वस्त्राप्येव भविष्यति ॥”)

प्रस्कन्नः, त्रि, (प्रकर्षेण स्कन्नः ।) पतितं, त्रि ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रस्तारः, पुं, प्रस्तृणाति आच्छादयति यः । (प्र +
स्तृ + पचाद्यच् ।) शिला । पातर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । आवा २ पाषाणः ३ उपलः ४
अश्मा ५ दृशत् ६ दृषत् ७ पाराकः ८
पारटोः ९ मृत्तरुः १० काचकः ११ शिला
१२ ॥ पल्लावादिर्चितशय्या । यथा,—

“पल्लावाद्यविरचिते शयनोये तु संस्तारः ।

प्रस्तारः प्रस्तारश्चेति प्रस्तारोऽपि च कुचचित् ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, मनुः । २ । २०४ ।

“गाऽम्नाद्वयानप्रासादप्रस्तरेषु कटेषु च ।

आसीत गुरुणा साहं शिलाफलकनोषु च ॥”)

मणिः । इति मेदिनी । २. १८१ ॥

प्रस्तारिणी, क्ली, (प्रस्तारस्तदाकारोऽस्तारस्या इति
प्रस्तार + इनिः डोप् ।) गोलामिका । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विषयाऽस्या गोलामिकाशब्दे
ज्ञेयः ॥)

प्रस्तारः, पुं, (प्र + स्तृ + घञ् ।) लण्वनम् । तत्-
पर्यायः । लण्णाटवो २ ऋषः ३ । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । १७७ ॥ पल्लावादिर्विरचितशय-
नीयम् । इति शब्दरत्नावली ॥ शय्या । इति

हारावली ॥ छन्दःप्रभृतौना प्रभेदज्ञापकसङ्केत-
विशेषः । यथा,—

“पादे सर्वगुरावाद्यात् लघु न्यस्य गुरोरधः ।

यथापरि तथा शेष भूयः कुर्यादमुं विधिम् ॥

ऊर्णे दद्याद्गुरुर्नव यावत् सर्वलघुर्भवेत् ।

प्रस्ताराऽय समाख्यातश्छन्दाविर्चितविदिभिः ॥”

इति हस्तरत्नावली ॥ ७ ॥

अपि च । अष्टपत्यार । पटम गुरुं हृष्टं ठाणे

लघुषा परिठवउ अण्वबुद्धो ए । सरिसा

सरिसा पत्तो उच्चरिषा गुरुलह देह ॥ अस्य

टोका । एतद्देवज्ञान प्रस्तारज्ञानाधीनमिति

प्रस्तारं दर्शयति । प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुकं

स्थापय आकषुषया सदृशी सदृशो पंक्तिरुद-

हत्तौ गुरुलघू देहि सदृशी पंक्तिर्दक्षिणे कार्या

वामे गुरुलघुभिः पूरणं कार्यं इदम् । मात्रा-

प्रस्तारविषयं तत्रापि गुरोर्लिखनयोग्यत्वे गुरु-

लैल्यः अपरत्र लघुर्देयः । वर्णप्रस्तारं तु गुरुणैव

पूरणं कार्यं तत्रायं प्रकारः आदौ गुरुलैल्यः

तत्र प्रथमं गुरोरधःस्थाने लघुलैल्यः तद्विधि

चोपरिस्थितपङ्केः सदृशी कार्या वामे च गुरु-

लघुभिः पूरणं कार्यं वामे चैक एकलघुः पतति

वर्णप्रस्तारं तु वामे लघुस्यर्शो नास्ति यथा

त्रिकलप्रस्तारः ॥ ६६ । प्रथमगुरोरधो लघु-

वामतश्च कलार्धपूरणं गुरुणैव कार्यं दक्षिणे च

पङ्क्यभावः ततो गुरोरधो लघुलैल्यः दक्षिणे च

लघोरधो लघुलैल्यः वामे च कलापूरणं एकेन

लघुना कार्यं एवं चतुष्कला-६६ दावपि बोध्यं

यथा अक्षरच्छन्दसिद्धेऽप्यमन्यवापि बोध्यम् ॥

अथ सकलप्रस्तारसंख्या । दक्षीणा सप्तस-

प्तातइ सत्तावह सहज्जाइ वाषालिसह

लक्षं तैरहकोडी समग्गाइ । अस्य टोका ।

अत्र चैकाक्षरमारभ्य शड्विंशत्यवधिवर्ण-

हत्तानां प्रस्तारे कियती सख्येत्यत आह ।

१३४, २१७, ७२६, ७४८, विंशतिः समशतानि तथा

सप्तदशसहस्राणि द्विचत्वारिंशत्तत्तत्तद्विंश-

कोट्यः समयाणि अक्षस्य वामा गतिरित्यङ्काः

स्थाप्याः । इति पिङ्गलः श्रोत्रबोधभूषणश्च ॥

प्रस्तार्थम्, [नृ] क्ली, नेत्ररोमभेदः । तस्य

लक्षणम् ।

“प्रस्तार्थम् तनुस्तीर्णं श्यावं रक्तनिभं सितं ॥”

इति माधवकरः ॥

अपि च ।

“समस्ताहिस्तुतः श्यावो रक्तो वा मांससञ्चयः

सन्निपातेन दोषाणां प्रस्तार्थम् तदुच्यते ॥”

इति रचितधृतनिभिः ॥

तस्योषधम् ।

“कतकस्य फलं शङ्खं त्रयण सैन्धवान्वितम् ।

फेनो रसाञ्जनं चौद्रं विडङ्गानि मनःशिला ॥

कुङ्कुटाण्डकपालानि वन्तिरेषा व्योहति ।

तिमिरं पटलं काचमर्कशुक्रं तथैव च ॥

कण्डूक्षोदाब्दं हन्ति मलमाशु सुखावती ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥

प्रस्तावः, पुं, (प्र + स्तृ + “प्रे हस्तुस्त्वः ।” ३।३।

२७ । इति घञ् ।) अवसरः । इत्यमरः । ३ ।

२ । २४ ॥ प्रसङ्गस्तुतिः ॥ इति भरतः ॥ प्रसङ्गः

इति भानुदीक्षितः ॥ (यथा, मृच्छकटिकं ।

८ अङ्के । “प्रस्तावेनाधिकरणिकस्वादृष्टमिच्छ-

ताति ॥”) प्रकरणम् । यथा,—

“प्रस्तावदेशकालादेर्वैशिष्ट्यात्प्रतिमाजुषाम् ॥”

इत्यस्यार्थः काव्यप्रकाशः ॥

प्रस्तावना, क्ली, (प्रस्तावयति विज्ञापयति कार्या-

दिकमिति । प्र + स्तृ + णिच् + युच् । टाप् ।)

आरम्भः । इति जटाधरः ॥ सूत्रधारेण सह

नटीविदूषकादीनां परस्परविचित्रभाषणम् ।

तस्या लक्षणम् । यथा,—

“नटी विदूषको वापि पारिपात्रिक एव वा ।

सूत्रधारेण सहिताः संलापं यत्र कुर्वन्ते ॥

चित्रैर्वर्ण्यैः स्वकार्योत्थैः प्रस्तुताश्चेपिभिर्निघः ॥

आमुखं तत्तु विज्ञेयं नाक्का प्रस्तावनापि सा ॥”

इति साहित्यदर्पणम् ॥

प्रस्तारः, पुं, (प्रस्तारः । निघातनात् इत्वम् ।)

पल्लावादिर्चितशय्या । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रस्तौतः, त्रि, (प्र + स्तृ + क्तः । “प्रस्तृष्येऽन्य-

प्रस्तौमः,) तरस्याम् ।” ८ । २ । ५४ । इति

निघातस्य मो वा ।) संघतः । ध्वनितः ।

प्रपूर्वस्वैघातोः कर्मणि क्तप्रत्ययः । इति

मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्रस्तुतः, त्रि, प्रस्तुयते ऋति । प्र + स्तृ + क्तः ।)

प्रकरणप्राप्तः । यथा,—

“अप्रस्तुतप्रशंसा सा या चैव प्रस्तुताश्रया ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

प्राकरणिकः । प्रासङ्गिकः । इत्यलङ्कार-

कौस्तुभः ॥ निष्पन्नः । यथा । प्रस्तुतवृत्तेर्मयट् ।

अत्र प्रस्तुतं अन्नमयम् । यवागूः प्रस्तुता यवागू-

मयौ । इति कलापतद्धितः ॥ प्रकर्षस्तुति-

युक्तः । प्रपूर्वस्तुधातोः कर्मणि क्तः । उप-

स्थितः । प्रतिपन्नः । उदयुक्तः । इति लोकाव्यव-

हारदर्शनात् ॥

प्रस्तुतः, त्रि, (प्र + स्तृ + क्तः ।) अन्तरितः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रस्थः, पुं, (प्रकर्षेण तिष्ठतीति । प्र + स्था +

“आतश्चोपसर्गो ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।

यद्वा, प्रतिष्ठतेऽस्मिन्ननेन वेति चञ्चर्थे कः ।)

परिमाणविशेषः । स तु चतुःकूडवरूपः । इत्य-

मरभरती ॥ आढकचतुर्थ्यांशः । इति लीला-

वती ॥ द्विशरावंपरिमाणम् । इति वैद्यक-

परिभाषा ॥ (यथा, सुसुते शारीरस्थाने । ८ ।

अध्याये ।

“बलिनी बहुदोषश्च वयस्यश्च शरीरिणः ।

परं प्रमाणमिच्छन्ति प्रस्थं शोणितमोक्षणे ॥”)

प्रस्थः, पुं, क्ली, (प्र + स्था + कः ।) अद्रेः सम-

भूभागः । अद्रेरेकदेशः । इति भरतः ॥ तत्-

पर्यायः । खुः २ सानुः ३ । इत्यमरः । २ ।

३ । ५ ॥ (यथा, कुमारः । १ । ५४ ।

“प्रस्थं हिमाद्रौ मृगनाभिगन्धि

किञ्चित् क्षणत्किन्नरमध्यवास ॥)

उन्मितवस्तु । इति मेदिनी ॥ विस्तारः । यथा,

“दीर्घं प्रस्थं समानञ्च न कुर्यान्मन्दिरं बुधः ॥”

इति ब्रह्मवेवर्त्ते जन्मखण्डे १०३ अध्यायः ॥

प्रकटस्थितिर्विशिष्टे, त्रि ॥

प्रस्थपुष्पः, पुं, (प्रस्थमितं पुष्पमस्य ।) मरुवकः ।

इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ॥ (तत्पर्यायो यथा,—

भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“मारुतोऽसी मरुवको मरुवहरपि स्मृतः ।

फणी फणिष्ककश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरश्च ॥”)

प्रस्तावः

प्रहरः

प्रहस

स्वल्पपत्रतुलसी । जम्बीरभेदः । इति केचित् ॥
जम्बीरसामान्यम् । इति केचित् । इति तद्गो-
कायां भरतः ॥

प्रस्थानं, स्त्री, (प्र + स्था + क्त्वाट् ।) विजोगीषोः
प्रयाणम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८५ ॥ (यथा,
देवीभागवते । ५ । ४ । १२ ।

सेनाभियोगं प्रस्थानं बलसंख्या यथार्थतः ।
धीराणाञ्च परिज्ञानं कृत्वा यान्त्वरात्त्वितः ॥”)
गमनमात्रम् । यथा, पदाङ्कदूते ।

“प्रस्थानन्ते कुलिशकलनाक्षिप्तं पण्डितायैः”)
प्रस्थानविघ्नः, पुं, (प्रस्थानस्य विघ्नः ।) गमन-
व्याघातः । यथा । यः पुनर्विवाहावसरे

मङ्गलवति वासरे प्रतिष्ठमानस्य तत्प्रस्थानीप-
थिकं कर्म प्रागङ्गीकृत्य तदानीं न करिष्या-
मीति प्रस्थानविघ्नमाचरति तदसौ द्विगुणं
भृतिं दाप्यः । इति मिताक्षरा ॥

प्रस्थापितः, त्रि, (प्र + स्था + णिच् + क्तः ।)
प्रेषितः । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रकर्षेण स्थापितश्च ॥

प्रस्थिका, स्त्री, (प्रस्थदाकारोऽस्यस्या इति ।
प्रस्थ + ठन् ।) अश्वघा । इति भावप्रकाशः ॥

प्रस्फुटः, त्रि, (प्रस्फुटति विकशतीति । प्र +
स्फुट् + क्तः ।) प्रफुल्लः । इति शब्दरत्नावली ॥

(सुस्पष्टः । यथा, मार्कण्डेयः । २७ । २१ ।
“निष्कृष्य शासनं तस्माद्दृष्टे प्रस्फुटाक्षरम् ॥”)

प्रस्फोटनं, स्त्री, (प्रस्फोटयतेऽनेनेति । प्र + स्फुट् +
णिच् + करणे ल्यट् ।) स्रुपम् । इत्यमरः ।

२ । ८ । २६ ॥ (प्र + स्फुट् । भावे ल्यट् ।)
ताडनम् । विकाशनम् । इति मेदिनी । ने,

१८२ ॥ पवनम् । तुषादिशोधनम् । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ८३ ॥

प्रसवणं, स्त्री, (प्रसवति जलमस्मादस्मिन्निति वा ।
प्र + स्रु + अपादाने अधिकरणे वा ल्यट् । यत्र

स्थाने स्रुत्वा जलं गलति तत् । इति भरतः ॥
अविच्छेदेन स्रवज्जलं यत्र स्थाने पतति यत्र

निपत्य च बहुलौभवति तत् । इति स्वाभ्या-
दयः ॥ गिरिरूपरि निर्भरादिप्रभवजलसंघातः

इति साक्षः ॥ (यथा, हरिवंशे । ८ । ५४ । ११ ।
“पुष्पं तीर्थवरं दृष्ट्वा विस्मय परमं गतः ।

प्रभावश्च सरस्वत्या । पूजप्रसवणं बलः ॥”)
अजस्रं मन्दवेगेन स्रवज्जलम् । इति कोकटः ॥

तत्पर्यायः । उक्त २ । इत्यमरः । २ । ३ । ५ ॥
जलप्रस्तावः ३ । यथा, मनुः । ४ । २०३ ।

“ज्ञानं समाचरन्निजं गतं प्रसवणेषु च ॥”)
अस्य गुणाः । प्रसवणजलं स्वच्छं लघु मधुरं

राचनञ्च दोषनकृत् ॥ इति राजनिघण्टः ॥
(प्र + स्रु + भावे ल्यट् ।) प्रकर्षेण क्षरणम् ॥

प्रसवणः, पुं, (प्रसवति जलमस्मादिति । प्र + स्रु +
अपादाने ल्यट् । मात्स्वत्यत्पर्वतः । इति हेम-
चन्द्रः । ४ । ८५ ॥ स्वेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्रसावः, पुं, (प्रसूयते इति । प्र + स्रु + पदस्रु-
लुवः ।) ३ । ३ । २७ । इति घञ् ।) सूत्रम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ ॥ गोप्रसावमाहात्म्य

यथा, वराहपुराणे ।

“प्रसावेण तु यः स्नायात् रोहिण्यां मानवो
द्विजः ॥

सर्वपापकृतान्दोषान् दहत्याय न संशयः ॥”
(गुणादयोऽस्य मूलशब्दे ज्ञातव्या ॥)

प्रस्नानः, पुं, उच्चैःशब्दः । प्रपूर्वस्नानधातोर्घञ्-
प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

प्रस्नेदः, पुं, (प्र + स्निद् घञ् + ल्यट् ।) अति-
शयघञ्मैः । (यथा, मार्कण्डेयः । १२४ । १३ ।

“नरेन्द्रपुत्रा प्रस्नेदजलक्षिप्ताननाः समम् ॥”)
तस्यौषधं यथा,—

“चन्दनं कुङ्कुमं मासी कर्पूरो जातिपत्रिका ।
जातीककोलपुगानां लवङ्गस्य फलानि च ॥

अगुरुशोरकाश्मर्यः कुष्ठं तगरनालिका ।
गोरोचना प्रियङ्गुश्च चोलं मदनकं जम्बुम् ॥

सरलः सप्तपर्णश्च लाक्षा चामलकी तथा ।
कर्करकः पद्मकश्च एतैस्त्रैल प्रसाधितम् ॥

प्रस्नेदमलदौर्गन्धकण्डुकुष्ठहरं परम् ।
पुमान् युवा स्यात् शुक्राढ्यः स्त्रीयाश्चात्यन्त-

वृद्धाः ॥
स्त्रीयतं गच्छते रुद्र । बन्ध्यापि लभते सुतम् ॥”

इति गारुडः १८८ अध्यायः ॥
(विषयोऽस्य यथा,—

“स्नामित्य मधुरास्यता च जड़ता निद्रा च
तन्द्रा भृशं

गात्राणां गुरुताऽरुचिर्विरमता रोमोद्गमः
शीतता ।

प्रस्नेदः श्रुतिबाधनञ्च कुरुते नेत्रे च पाण्डुच्छवि-
विष्टम् । मलवृत्तिका च वमनं अस्मज्जरेवैविद् ॥”

इति हारितं चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
प्रहतं, त्रि, (प्रहन्ते स्मृति । प्र + हन् + क्तः ।)

विततम् । क्षुब्धम् । इति शब्दरत्नावली ॥ प्रक-
र्षेण हंसितम् । (यथा, महाभारते । ८ । ३० । ६ ।

“प्रहतं रथनराश्वकुक्षर
प्रतिभयदर्शनमुत्पन्नघ्नम् ।

तदहिततप्तमावौ बल
पिष्टपतिराष्टमिव प्रजाक्षये ॥”)

प्रकर्षेण गतञ्च ॥ (विताडितम् । यथा, भाग-
वते । १० । ७२ । ३८ ।

“इत्थं तयोः प्रहतयोर्गदयोर्द्विवीरौ
क्रुद्धौ समुष्टिभिरयः स्पर्शैरपिष्टम् ॥”

वादितम् । यथा, रघुः । १८ । १४१ ।
“स स्वयं प्रहतपुष्करः कृतो

लोलमाख्यबलयो हरन् मनः ।
नक्तं कौरभिनयाति लङ्घिनोः

पाश्वर्त्तिसु गुरुष्वलज्जयत् ॥”)
प्रहनेमिः, पुं, (यद्वाणा नेमिरिव । निपातनात्

अस्य प्रः ।) चन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(अहनेमिरिति वा पाठः ॥)

प्रहरः, पुं, (प्रह्रियते उक्तादिरस्मिन्निति । प्र +
हृ + घञ् ।) अप् वा ।) वामरस्याष्टभागेक-

भागः । प्रहर इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः ।
यामः २ । इत्यमरः । १ । ४ । ६ ॥ (यथा,

कथासरित्सागरे । ४ । ३७ ।
“सहं तर्कं द्वितीयेऽस्मिन् प्रहरे पर्यकल्प्यताम्”)

प्रहरकुटुवोऽस्त्रो, (प्रहरस्य कुटुवो कुटुम्बिनीव ॥)
कुटुम्बिनीक्षपः । इति राजनिघण्टः ॥

प्रहरणं, स्त्री, (प्रह्रियतेऽनेनेति । प्र + हृ +
करणे ल्यट् ।) अस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ८ । ८२ ॥

(यथा, महाभारते । १२ । १६६ । २ ।
“धनुः प्रहरणं श्रेष्ठमतोवात्र पितामहः ॥”)

कर्णारियः । इति तद्गोका सारसुन्दरी ॥ (यथा,)
भागवते । ४ । २६ । २ ।

“पञ्चप्रहरणं समवकृतं पञ्चविक्रमम् ॥”
प्रह्रियतेऽस्मिन्निति । युद्धम् । इति हलायुधः ।

२ । २८८ ॥ (प्र + हृ + भावे ल्यट् ।) प्रहारः ॥
(यथा, महाभारते । ४ । ४ । ७ ।

“याने प्रहरणे चैव तथैवाग्निषु भारत ॥”)
प्रहरी, [न] चि, यामिकः । प्रहरो विद्यते

अस्येति प्रहरशब्दादस्तार्थे इन् प्रत्ययेन निष्पन्नः ।
प्रहर्षणः, पुं, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृष् + णिच् +

ल्यः ।) बुधप्रहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ हर्ष-
विशिष्टं, हर्षकारके च, त्रि ॥ यथा, महा-

भारते । १ । २७ । ८ ।
“नानापक्षिभिरुतं रम्यं कद्रुपुत्रप्रहर्षणम् ॥”

प्र + हृष् + भावे ल्यट् । आनन्दं स्त्री ।
यथा, महाभारते । १२ । ३३६ । २५ ।

“अथ व्रतस्यावभृते वागुवाचाशोरिणी ।
स्निग्धनभोरया वाचा प्रहर्षणकरो विभो ॥”)

प्रहर्षणी, स्त्री, (प्रहर्षयतीति । प्र + हृष् + णिच् +
ल्यः ।) डोष् ।) हरिद्रा । इति हारावली ।

त्रयोदशाक्षरपादच्छन्दोभेदः । तस्या लक्षणं
यथा । छन्दोमञ्जर्याम् । “त्राशाभिर्मनजरगा

प्रहर्षणीयम् ॥” तस्या उदाहरणं यथा,—
“गोपोनामधरसुधारसस्य पाने-

रुत्तङ्गस्तनकलसोपगूहनेन ।
आश्चर्य्यरपि रतिविभ्रमेर्मरारेः

ससारं मतिरभवत् प्रहर्षणौह ॥”
प्रहसनं, स्त्री, (प्र + हृस् + भावे ल्यट् ।) प्रहासः ।

(प्रहसत्यत्रानेन वा । प्र + हृस् + आधारे
करणे वा ल्यट् ।) रूपकभेदः । परिहासः ।

इति मेदिनी । ने, १८० ॥ आक्षेपः । इति
हेमचन्द्रः ॥ रूपकभेदस्य लक्षणं यथा,—

“भाणवत्सन्धिसन्ध्याङ्गलास्याङ्गाद्वैर्विनिर्मिते ।
भवेत् प्रहसने वृत्तं निन्द्यानां कविकल्पितम् ॥

तत्र नारभटोनापि विस्कम्भकप्रवेशको ।
अङ्गो हास्यरसस्तत्र बोध्यङ्गानां स्थितिर्न वा ॥

तपस्विभगवद्दिप्रभृतिष्वत्र नायकः ।
एको यत्र भवेद्दृष्टो हास्यं तच्छुद्धमुच्यते ॥”

इति सार्हाद्व्यदर्पणम् ॥
प्रहसन्ती, स्त्री, (प्रहसति प्रकर्षेण विकशतीति ।

प्र + हृस् + शब्द + डोष् ।) यूथी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ वासन्ती । इति राजनिघण्टः ॥

प्रकटाङ्गारधानी च ॥

प्रहीणः

प्रहसः, पुं, (प्रततः प्रहसतो वा हसतो यत्र ।)
विस्तृताङ्गुलिपाणिः । चपेटः । इत्यमरः । २ ।
६ । ८४ ॥ रावणसेनापतिविशेषः । यथा—

“ततो नीलाब्जदप्रस्थं प्रहसतो नाम राक्षसः ।
पद्मवीत् प्राङ्गुलिर्वाक् शूरः सेनापतिस्तदा ॥”

इति रामायणे लङ्काकाण्डे ८ सर्गः ॥

प्रहारः, पुं, (प्रहरणमिति । प्र + ह + घञ् ।)
आघातः । यथा, मार्कण्डेये ।

“करप्रहारेण शिरसामरस्य पृथक् कृतम् ॥”

प्रहारणं, क्तौ, (प्र + ह + णिच् + ल्युट्) कास्य-
दानम् । इति प्रवारणशब्दटीकायां सार-
सुन्दरी ॥

प्रहारवल्ली, स्त्री, (प्रहारोपशमा आघातजन्य-
वेदनादिनाशिका वल्ली लता । शाकपार्थिवा-
दित्वात् मध्यपदलोपः ।) मांसरोहिणी । इति
भावप्रकाशः ॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

“मांसरोहिण्यतिरुद्धा हता चर्मकरी कृशा ।
प्रहारवल्ली विकशा वीरवत्यपि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

प्रहासः, पुं, (प्रकृष्टो हासो यस्य ।) शिवः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (कार्तिकेयस्य अनुचर-
विशेषः । यथा, महाभारते । ८ । ४५ । ६६ ।

“रणोत्कटः प्रहासस्य श्वेतसिद्धय नन्दकः ॥”

नागविशेषः । तथा तत्रैव । १ । ५७ । १५ ।

“पूर्णाङ्गदः पूर्णमुखः प्रहासः शकुनिर्दरिः ॥”

प्रकृष्टो हासो यस्मात् । नटः । इति धरणिः ॥

(प्रकृष्टो हासः प्रकाशो यस्य ।) सोमतीर्थम् ।

इति जटाधरः ॥ (प्रकृष्टो हास इति ।) अष्ट-

हासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

कामन्दकीये । ५ । २० ।

“न नर्मसचिवेः सार्धं किञ्चिदप्यप्रियं वदेत् ।

तं हि मन्त्राण्यभिघ्नन्ति प्रहासिनापि संसदि ॥”

प्रहासी, [नृ] पु, प्रकृष्टं हासयति हसति च य ।

(प्र + हस् + णिच् वा + णिनिः ।) हासकारकः

भौङ् इति भाषा । तत्पर्यायः । वासन्तिकः २

केलिकिलः ३ वैहासिकः ४ विदूषकः ५ प्रीतिदः

६ । इति हेमचन्द्रः । २ । २४५ ॥ (हास-

कारिणि, त्रि । यथा, अथर्ववेदे । ८ । ६ । १४ ।

“आपाकेत्याः प्रहासिनस्तस्वे ये कुर्वन्ते ॥”

प्रहिः, पुं, (प्रकर्षेण क्रियतेऽनेति । प्र + ह +

“प्रहरतेः कृपे ।” उणा० ४ । १३४ । इति

इण् । स च ङित् ।) कृपः । इत्यमरः । १ । १० । २६

प्रहितं, क्तौ, (प्रधीयते स्मेति । प्र + धा + क्तः ।)

सूपः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१ ॥ (प्र + हि

प्रेरणे + क्तः ।) क्षिप्ते, चि । इति निरुक्तशब्द-

टीकायां भरतः ॥

प्रहीणः, त्रि, (प्र + षो हा त्यागे + क्तः । “धुमा

त्यागिति ।” ६ । ४ । ६६ । इति आत ईत् ।

“ओदितश्च ।” ८ । २ । ४५ । इति निष्ठातस्य

नः । ततो णत्वम् ।) परित्यक्तः । प्रपूर्वहा-

धातोः कर्मणि क्तः । इति मुग्धबोधव्याक-

रणम् ॥ यथा,—

प्रक्रादः

“प्रहीणपूर्वध्वनिनाधिकृद-
स्तुलामधारेण शरत्तनेन ॥”

इति रघुकाव्यम् ॥

प्रहुतं, क्तौ, (प्रहृत्यते स्मेति । प्र + हु + क्तः ।)

भूतयज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः ।

३ । ७३—७४ ।

“अहुतश्च हुतश्चैव तथा प्रहुतमेव च ।

ब्राह्म्य हुतं प्राशितश्च पञ्च यज्ञान् प्रचक्षते ॥

जपोऽहुतो हुतो होमः प्रहुतो भौतिको बलिः ।

ब्राह्म्य हुतं हिजाग्रार्चा प्राशितं पिष्टतर्प-

णम् ॥”

प्रहेणकं, क्तौ, (प्रहेलकम् । पृषोदरादित्वात् लस्य

णः ।) पिष्टकविशेषः । तत्पर्यायः । वाचनम् २

व्रतोपायनम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रहे-

लकम् ४ वाचनकम् ५ । इति हारावली १५२

प्रहेलकं, क्तौ, (प्रहेलति स्वादादिना अभिप्रायं

सूचयतीव । प्र + हिल भावसूचने + ण्वुल् ।

प्रहेलति वेषयतीति । प्र + हिल खलु वा ।)

प्रहेणकम् । इति हारावली । १५२ ॥

प्रहेलिका, स्त्री, (प्रहेलति अभिप्रायं सूचय-

तीति । प्र + हिल अभिप्रायसूचने + कृन् ।

टापि षत इत्वम् ।) दुर्विज्ञानार्थप्रश्नः । कूटार्थ

भाषिता कथा । हेयालि इति भाषा । तत्-

पर्यायः । प्रवल्हिका २ । इत्यमरः । १ । ६ । ६ ॥

प्रवल्हिका ३ प्रवल्हः ४ प्रवल्ही ५ प्रहेलिः ६

इति भरतः ॥ प्रश्नदूती ७ प्रवल्हीका ८ । इति

शब्दरत्नावली ॥ तस्य लक्षणम् ।

“व्यक्तीकृत्य कमर्थं स्वरूपायस्य गोपनात् ।

यत्र बाह्यान्तरावर्थौ कथ्येते सा प्रहेलिका ॥

सा हिधार्यो च शाब्दी च विख्याता प्रश्नशासने

आर्थी स्वादर्थविज्ञानात् शाब्दी शब्दस्य

भङ्गतः ॥”

आर्थी । यथा,—

“तरुणालिङ्गितः कण्ठे नितम्बस्थलमाश्रितः ।

गुरुणा सन्निधानेऽपि कः कूजति मुहुर्मुहुः ॥”

पानीयकुम्भ इति ॥ शाब्दो यथा,—

“सदारिमध्यापि न वैरियुक्ता

नितान्तरक्ताप्यसितैव नित्यम् ।

यथोक्तवादिन्यपि नैव दूती

का नाम कान्तेति निवेदयन्ति ॥”

सारिका । इति विदग्धसुखमण्डनम् ॥

प्रक्रादः, पुं, (प्रक्रादते इति । प्र + क्राद शब्दे +

अच् । यदा, प्रक्रादयतीति । प्र + क्राद +

णिच् + अच् । रलयोरैक्यम् । प्रक्रादः । स

च हिरण्यकशिपोः पुनः परमवैष्णवः । (यथा,

हरिवंशे । ३ । ७१ ।

“हिरण्यकशिपोः पुनश्चत्वारः प्रथितौजसः ।

अनुक्रादश्च क्रादश्च प्रक्रादश्चैव वीर्यवान् ॥”

तस्य चरित्रादिकं प्रक्रादशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ८ । ४६

“मत्ताः सुदृष्टाः प्रक्रादा माहिषाः शशिका-

स्तथा ॥”

प्रक्रादः

प्रक्रातिः, स्त्री, (प्र + क्राद + क्तिन् । कृत्स्नः ।)
प्रीतिः । (क्रादेः कः क्तौ च ।) इति मुग्ध-
बोधव्याकरणम् ॥

प्रक्रावः, चि, (प्र + क्राद + क्तः । “क्रादो निष्ठा-
याम् ।” ६ । ४ । ८५ । इति कृत्स्नः । प्रीतः ।

इत्यमरः । ३ । १ । १०३ ॥

प्रक्रादः, पुं, (प्रक्रादयतीति । प्र + क्राद + णिच् +

अच् ।) प्रक्रादः । स च पूर्वजन्मनि शिव-

शर्मणः पुनः सोमशर्मणामाभूत् ततो दैत्य-

भावनया कृतः अनन्तरं कमलायां हिरण्य-

कशिपोः सक्ताग्राह्यभावेन जातः । यथा,

सूत उवाच ।

“स लोष्ठेन समं मेने काञ्चनं भूषणं पुनः ।

जिताहारः स धर्मात्मा निद्रया परिवर्जितः ॥

विषयान् स परित्यज्य एकान्तमपि सेवते ।

योगासनसमाकृष्टो निराशो निष्परिग्रहः ॥

तस्य वेशां सुसंप्राप्य मृत्युकालः समागतः ।

आगतान् दानवान् विप्रः सोमशर्मा व्यली-

कयत् ॥

मृत्युकाले तु संप्राप्ते प्राणयात्राप्रवर्तके ।

शालग्रामे महाश्वेदे ऋषीणामेव सन्निधौ ॥

केचिददन्ति वै दैत्याः केचिददन्ति दानवाः ।

एवंविधो महाशब्दः कर्णरन्ध्रगतस्तदा ॥

तस्यैव विप्रवर्त्यस्य सुविप्राः सोमशर्मणः ।

ज्ञानध्यानात् प्रचक्षतः प्रविष्टं दैत्यजं भयम् ॥

तेन ध्यानेन तस्यापि दैत्यभूतेन वै तदा ।

सत्वरं तस्य वै प्राणा गतास्तस्य महात्मनः ॥

दैत्यभावेन संयुक्तः स हि मृत्युवशं गतः ।

तस्मादेत्यदृष्टे जातो हिरण्यकशिपोस्तदा ॥

देवासुरे महायुद्धे निहतश्चक्रपाणिना ।

युध्यमानेन तेनापि प्रक्रादेन महात्मना ॥

सुभृशं वासुदेवं तद्विग्रहरूपं विचिन्तितम् ।

योगाभ्यासेन पूर्वैव ज्ञानमासीन्महात्मनः ॥

सस्मार पौर्विकं सर्वं चरित्रं शिवशर्मणः ।

सोऽप्यहं सोमशर्मा वै प्रविष्टो दानवीं तनुम् ॥

कस्य कार्यं कदा पुण्यं केवलं ध्यानसुप्तम् ।

प्रयामि च महापुण्येर्ज्ञानाख्यैर्मोक्षदायिभिः ॥

समरे प्रीयमाणेन प्रक्रादेन महात्मना ।

एवं चिन्ता कृता पूर्वं श्रुतां हिजसत्तम ! ॥

एतत्ते सर्वमाख्यातं सर्वसन्देहनाशनम् ॥”

सूत उवाच ।

“प्रक्रादे तु हते संख्ये देवदेवेन चक्रिणा ।

संक्रादे च महावीर्ये तस्मिन् कालनेमिनि ॥

प्रक्रादस्य तु या माता हिरण्यकशिपोः प्रिया ।

प्रक्रादस्य महाशोकैर्दिवा रात्रौ प्रशोचति ॥

पतिप्रता महाभागा कमला नाम दुःखिता ।

खिद्यमाना दिवा रात्रौ नारदः स्तामुवाच च ॥

मा शुचस्त्वं महाभागे पुत्रार्थं पुण्यभागिनि !

निहतो वासुदेवेन तव पुत्रः समेष्यति ॥

तद्रूपलक्षणोपेतस्तोदरे महाप्रतिः ।

प्रक्रादेति च वै नाम पुनरस्य भविष्यति ॥

विह्वले आसुरेर्भवेष्णवेन समन्वितः ।

प्राकषि

इन्द्रत्वं भोजते भद्रे । सर्वदेवेर्नमस्कृतः ॥
 सुखीभव महाभागे । पुत्रेषु तेन वै सदा ।
 न प्रकाशा त्वया देवि । स्वार्त्तयश्च कल्पयितु
 तत्तत्त्वमज्ञानभावैः सुगोप्यं त्वं सदा कुर्व ।
 एवमुक्त्वा गतो विप्र नारदो मुनिसत्तमः ॥
 कमलायासीदुरे वै आसीत् तत्त्वश्च चोत्तमम्
 पुनः प्रज्ञादो वै नाम तस्यां जातो महात्मनः ॥
 बाह्यभावं गतो विप्र कृष्ण एवं विचिन्त्य च ।
 नरसिंहप्रसादेन देवराजोऽप्यभूत् स हि ॥”
 इति पाद्मे भूमिखण्डे ५ अध्यायः ॥ ३॥
 (चनेन सह नरनारायणयोर्युद्धमासीत् । एत-
 द्विवरणन्तु देवीभागवते चतुर्थस्कन्धे नवमा-
 ध्याये द्रष्टव्यम् ॥) प्रमोदः । इति विश्वः ॥
 (यथा, महाभारते । १ । ७० । ३ ।
 “मनःप्रज्ञादजननं दृष्टिकान्तमतीव च ॥”)
 शब्दः । इति धरणिः ॥ (नागविशेषः । यथा,
 महाभारते । २ । १० ।
 “प्रज्ञादो मूषिकादश्च तथैव जनमेजयः ॥”)
 प्रज्ञः, त्रि, (प्रज्ञयते इति । प्र + ज्ञे + “सर्वानि-
 दृष्ट्वरिष्वेति ।” उणा० १ । १५३ । इति वन् ।
 आलोपस्य ।) नमः । इत्युणादिकोषः ॥ (यथा,
 रघुः । १६ । ८० ।
 “विभूषणप्रत्युपहारहस्त-
 सुपस्थितं वीक्ष्य विशास्यतिस्रस्तम् ।
 सोपपन्नस्य प्रतिपन्नहार
 प्रह्वयनिर्वन्धरयो हि सन्तः ॥”)
 आसक्तिः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥
 प्रा, ल पूर्त्ता । (अदा०-पर०-सक०-प्रनिट् ।)
 ल, प्राति घटं जलेन लोकाः । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 प्राक्, व्य, पूर्वदिग्देशकालाः । इत्यमरः । ३ ।
 ४ । २३ ॥ प्राची दिक् प्राङ् देशः कालो वा
 प्राक् । एवं प्राच्या दिशः प्राचो देशात्
 कालाद्वा आगतः प्रागागतः । एवं प्राच्यां
 दिशि प्राचि देशे वा वसति प्राग्वसति । दिक्-
 शब्दादिग्देशकाले इति प्रथमापञ्चमौससमौनां
 स्थात् प्राचो लुगिति स्थातो लुक् । इति तट्टी-
 कायां भरतः ॥ (“दिक्छन्दभ्यः सप्तमौपञ्चमौ-
 प्रथमाभ्यो दिक्देशकालेष्वस्तातिः ।” ५ । ३ । २७
 इति अस्तातिः । “अचेलुक् ।” ५ । ३ । ३० ।
 अस्तातेर्लुक् । “लुक् तद्धितलुकि ।” १ । २ ।
 ४८ । इति स्त्रीप्रत्ययस्य लुक् ।) पूर्वम् । (यथा,
 मनुः । २ । २८ ।
 “प्राक्नाभिवचनात्पुंसो जातकर्म्मविधीयते ॥”)
 प्रभातम् । अवान्तरम् । अतीतम् । अग्रम् ।
 इति हेमचन्द्रः मेदिनी च । चे, ७॥ क्रम-
 प्राप्तिः । इति शब्दरत्नावलो ॥
 प्राकषिकः, पु, (प्राकषति हिमस्त्रीति । प्र +
 षा + कष् हिंसायाम् + “प्राङ् पनिकषः ।”
 उणा० २ । १४ । इति किकन् ।) षिङ्गः ।
 मायानर्त्तकः । इत्युणादिकोषः ॥ (परदारोप-
 जीको । इत्युज्ज्वलदत्तः ॥)

प्राकृतः

प्राकाशं, ज्ञौ, (प्रकाशस्य भावः प्रकाश +
 षञ् ।) शिवस्याष्टविधैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः
 तच्च इच्छानभिवातः । इत्यमरटीकायां भरतो
 हेमचन्द्रः । २ । ११६ ॥ (यथा, तत्त्वकौमुद्याम् ।
 “अपिमा लक्षिमा प्राप्तिः प्राकाशं महिमा
 तथा ।
 ईशित्वश्च वशित्वश्च तथा क्षामावसायिता ॥”)
 स्नाच्छन्द्यानुमतिः । तत्पर्यायः । अवसर्गः २
 स्नाच्छन्द्यानुमननम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, कुमारः । २ । ११ ।
 “व्यक्तो व्यक्तेतरस्यासि प्राकाशं ते विभूतिषु ॥”)
 प्राकारः, पुं, (प्रक्रियते इति । प्र + कृ + षञ् ।
 उपसर्गस्य षञ्जीति दीर्घः ।) वप्रोपरि अन्यथ
 वा इष्टकादिरचितवेष्टनम् । (यथा, महा-
 भारते । १ । २०८ । २८ ।
 “प्राकारेण च सम्यक् दिवमावृत्य तिष्ठता ॥”)
 तत्पर्यायः । वरणः २ साक्षः ३ । इत्यमरः । २ ।
 २ । ३ ॥ शाक्षः ४ । इति भरतः ॥ वप्रः ५ ।
 यथा,—
 “प्राकाररोधसोर्वप्रः पिङ्गकेदारयोरपि ॥”
 इति रत्नकोषः ॥
 तस्य परिमाणं यथा,—
 “ऊर्ध्वं षोडशहस्तेभ्यो नैव कुर्याद्दण्डं गृही ।
 ऊर्ध्वं विंशतिहस्तेभ्यः प्राकारं न शुभप्रदम् ॥”
 तस्य दारमानम् ।
 “प्रस्ये हस्तद्वयात् पूर्वं दीर्घं हस्तत्रयन्तथा ।
 गृहिणां शुभदं द्वारं प्राकारस्य गृहस्य च ॥
 न मध्यदेशेकर्त्तव्यं किञ्चिन्मूलाधिके शुभम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १०३ अध्यायः
 प्राकृतः, त्रि, (प्रकृतमकृतमकार्यं यस्य ।) नीचः ।
 इत्यमरः ॥ (यथा, देवीभागते । १ । १५ । ३१ ।
 “अनुपातं करोत्यस्य विवशः प्राकृतो यथा ॥”
 अविकारकः । यथा, भावप्रकाशे अजीर्ण-
 रोगाधिकारे ।
 “वदन्ति घटं चाजीर्णं प्राकृतं प्रतिवासरम् ॥
 प्राकृतं अविकारकम् ॥” ॥) प्रकृतिसम्बन्धौ ।
 यथा,—
 “इत्युक्त्वासीद्विरस्तुर्णीं भगवानात्ममायया ।
 पित्रो संपश्यतोः सद्यो बभूव प्राकृतः शिशुः ॥”
 इति श्रीभागवते दशमस्कन्धे ३ अध्यायः ॥
 (यथाच मार्कण्डेयः । ४५ । ७३ ।
 “इत्येव प्राकृतः सर्गः चैत्राधिष्ठितस्तु सः ॥”
 यथा च मनी । ११ । १५८ ।
 स कृत्वा प्राकृतं कृच्छं व्रतशेषं समापयेत् ॥”
 “प्राकृतं प्राजापत्य प्रकृतौ भवं प्राकृतं सर्व-
 कृच्छाणां प्रकृतित्वादेवमुच्यते ॥” इति तन्त्राद्ये
 मिधार्तिथिः ॥ ॥) प्रकृतौ भवस्तु आगतो वा ।
 प्रकृति + “तत्र भवः ।” ४ । ३ । ५३ । “तत्
 आगतः ।” ४ । ३ । ७४ । इति वा अण् ।)
 भाषामेदे, ज्ञौ । स च संस्कृतप्रकृतिकः । यथा,
 अथ प्राकृतम् । अथशब्द आनन्तर्यार्थोऽधि-
 काराद्यथ । प्रकृतिः संस्कृतं तत्र भवं तत्

प्राकृत

आगतं वा प्राकृतम् । संस्कृतानन्तरं प्राकृत-
 मधिक्रियते । संस्कृतानन्तरं प्राकृतस्यानुयास-
 नम् । सिद्धसाध्यमानमेदं संस्कृतयोर्नैव तस्य
 लक्षणं न दिश्यते इति ज्ञापनार्थम् । संस्कृत-
 समन्तु संस्कृतलक्षणैर्नैव गतार्थम् । प्राकृते
 प्रकृतिप्रत्ययलिङ्गकारकसमाससंज्ञादयः सङ्कृ-
 तवद्देव्याः । लोकादिति च वर्त्तते । तेन क
 ऋ ऌ ए ओ ऊ ङ ञ ण व विसर्जनौयमुत्तमवर्जो
 वर्णसमाख्यायो लोकादवगमनस्यः । ङ औ क्लवर्ण-
 संयुक्तौ भवत एव । ऐदौ तौ च केषाञ्चित् ।
 केतवं केषवम् । सौदर्यं सौधरिषम् । कौरवाः
 कौषवा । तथा स्वरव्यञ्जनं द्विवचनं चतुर्थी-
 बहुवचनञ्च न तु भवति । अवहुसं बहुल-
 मित्यधिकृतं वेदितव्यमाशास्त्रपरिसमाप्तेः ।
 ततश्च कश्चित् प्रकृतिः कश्चिदप्रकृतिः कश्चिद्-
 विभाषा कश्चिदव्ययं भवति । इति हेमचन्द्र-
 कृतशब्दानुशासनहत्तो षष्ठमाध्यायस्य चतुर्थः
 पादः ॥ ३॥ (यथा च प्राकृतचन्द्रिकायाम् ।
 “प्रकृतिः सङ्कृतं तच्च भवत्वात् प्राकृतं कृतं
 तद्वै तत्त्वमं देशीत्येवमेतत् त्रिधा मतम् ॥”
 अण्डाचार्यादयस्तु आर्षप्राकृतमेकेन प्राकृतं
 द्विविधं कल्पयन्ति । जैनबौद्धानां शास्त्रेषु
 प्राचीनतमनाटकादिषु च आर्षप्राकृतप्रयोगः
 प्रायशो दृश्यते ॥ कानिचित् विशेषलक्षणाणि
 प्राकृतचन्द्रिकायामुक्तानि । यथा,—
 “तच्चार्षं मानधौ शौरसेनी पेशाचिकी तथा ।
 वृलिका पेशाचिकश्चापभ्रश्वेति षड्विधम् ॥
 महाराष्ट्रोद्भवो भाषां प्रकृतं प्राकृतं विदुः ।
 आकरः सूक्तिरज्ञानां संतुबन्धादि यन्मयम् ॥”
 नाटकादौ उत्तमस्यापि नायकादेः कदाचित्
 मत्तादिदोषोपपत्तस्य प्राकृतकथनं नैव दोषाय
 यदुक्तं तत्रैव ।
 “ऐश्वर्यादिप्रमत्तस्य दारिद्र्योपपन्नस्य च ।
 उत्तमस्यापि पठतः प्राकृतं नैव दूष्यति ॥
 श्रीडाथं नृपतेरिष्टं प्राकृतञ्च हिज्जनाम् ।
 भरतेनोदितं प्राण्यमवाधितमिदं वचः ॥”
 नाटकादौ बालस्त्रीहृदादीनामगुणान्वितानां
 प्राकृतकथनमेव युक्ततरम् । यथाच भरद्वाजः ।
 “मायासु तु महाराष्ट्रा अत्रा नाट्याश्रया
 मताः ।
 बालस्त्रीहृदभिक्षणां श्रवकव्याजलिङ्गिनाम् ।
 अष्टोपसृष्टमत्तानां प्राकृतं षण्डरूपिणाम् ॥”
 प्रलयविशेषे, पुं । यथा, विष्णुपुराणे । १० ।
 ३८—३८ ।
 “नमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको हिज्ज ।
 नित्यश्च सर्वभूतानां प्रकृतोऽयं चतुर्विधः ॥”
 ब्राह्मो नेमित्तिकस्तत्र यच्छेते जगतः पतिः ।
 प्रयाति प्राकृते चैव ब्रह्माण्डे प्रकृतौ जयम् ॥”
 प्राकृतज्वर, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धौ ज्वरः ।
 वर्षाशरद्वसन्तेषु त्रिषु, ऋतुषु क्रमेण वातपित्त-
 कफज्वरः । यथा, माधवकरः ।
 “वर्षाशरद्वसन्तेषु वाताद्यैः प्राकृतः क्रमात् ॥”

प्राकृत

प्राकृतदोषः, पुं, (प्राकृतो दोषः ।) वर्षाशरद-
वसन्तेषु क्रमेषु कुपितो वातः पित्तं कफश्च ।
यथा, रक्षितः ।

“यद्यप्रकोपप्रशमाः पित्तस्य प्राण्डादिषु ।
क्षेत्राः शिशिराद्येषु वायोर्धन्मादिषु त्रिषु ॥”

प्राकृतप्रलयः, पुं, (प्राकृतः प्रकृतिसम्बन्धो प्रलयः)

प्रकृतेर्लयः । तस्य विवरणम् । यथा,—

“निर्गुणस्य च नित्यस्य चाद्यन्तरहितस्य च ।
निमेषाणां सहस्रेण प्रकृतेर्हण्ड उच्यते ॥

वष्टिदण्डात्मकस्य वासरस्य प्रकोत्तितः ।
मासस्त्रिंशद्वारानैर्वर्षे हादशमासकैः ॥

एवं गते शताब्दं च त्र्योक्तुण्यं प्रकृतेर्लयः ।
प्रकृत्याश्च प्रलीनायां तदैव प्राकृतो लयः ॥

सर्वाः संहृत्य सा चेका महाविष्णोः प्रसूय या
क्षणावचसि लोना च मूलप्रकृतिरोत्थरी ॥

शक्ता वदन्ति तां दुर्गा विष्णुमायां सनातनीम्
सर्वशक्तिस्वरूपां परां नारायणी सतीम् ॥

ब्रह्मविष्णुशिवोऽत्र त्रिगुणात्मिका ॥
यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवदय ॥

वैष्णवास्तु महालक्ष्मीं परां राधां वदन्ति ते ।
यद्वर्णा महालक्ष्मीः प्रिया नारायणस्य च ॥

प्राणाधिष्ठातृदेवोऽत्र प्रमृणा प्राणाधिका वराम्
शङ्कतु प्रेममयीं शक्तिं निर्गुणं निर्गुणस्य च ॥

नारायणस्य शम्भुस्य सङ्कृत्य स्वगणान् बहून् ।
शुद्धमत्त्वस्वरूपो च कृष्णो लीनश्च निर्गुणः ॥

गोपा गोप्यश्च गावश्च सुरभ्यश्च नराधिपः ।
सर्वे लोनाः प्रकृत्याश्च प्रकृतिः प्रकृतेर्धरः ॥

महाविष्णो विलोनाश्च सर्वे ते क्षुद्रविष्णवः ।
महाविष्णुः प्रकृत्याश्च सा चैव परमात्मनि ॥

प्रकृतिर्योगनिद्रा च त्र्योक्तुण्यनेनपद्मयोः ।
अधिष्ठानं चकारैव मायया चेश्वरेच्छया ॥

प्रकृतेर्व्यासर यावन्मृतं कालं प्रकोत्तितम् ।
तावदहन्दावने निद्रा कृष्णस्य परमात्मनः ॥

अमूर्त्यरत्नतन्त्रं च वल्लिशुद्धांशुकार्षितं ।
गन्धचन्दनमाख्याय वायुना सुरभोक्ते ॥

पुनः प्रजागरे तस्य सर्वैर्हृष्टिर्भवेत् पुनः
एव सर्वे प्राकृतिकाः त्र्योक्तुण्यं निर्गुणं विना ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तं प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥३॥

अपि च ।

“प्रकृतौ सन्धितो यस्मात् सर्वस्तन्मात्रसञ्चयः ।
अहङ्कारमहत्तत्त्वगतो यत् प्राकृतो लयः ॥

प्रकृतौ सन्धितो व्यक्तमतीतप्रलयस्तु यत् ।
तस्मात् प्राकृतसञ्ज्ञोऽयमुच्यते प्रतिसञ्चरः ॥

अयं यः कश्चितो विप्राः प्राकृताख्यो महालयः ॥”

इति कालिकापुराणे २४ अध्यायः ॥

प्राकृतमानुषः पुं, (प्राकृतः सामान्यो मानुषः)

सामान्यमानुषः । यथा महाभारते गदापर्वणि ।

“एकादशचमूनाय भोम । पादेन मा स्पृश ।
पञ्चानामपि यो भर्ता नासौ प्राकृतमानुषः ॥”

प्राकृतमित्रः, क्ली, (प्राकृतः स्वाभाविकः मित्रं

सुहृत् ।) स्वदेशव्यवहितदेशावस्थितराजादिः ।

यथा, माघे । २ । ३६ ।

प्राक्फ

“सखा गरीयान् शत्रुश्च कृत्रिमस्ती हि कार्यतः
स्याताममित्रौ मित्रं च सहजप्राकृतावपि ॥”

अस्य टीका । “ननु क्षुद्रोऽयं चैवः किं नः

करिष्यतीत्याशङ्क्य तस्य बलवतां वक्तुं मित्रा-

मित्रबलावलविवेकं तावत् करोति । सखेति ।

क्रियया उपकारापकारान्तररूपया निर्वृत्तः

कृत्रिमः सखा सुहृत् गरीयान् बलवान् एवं

शत्रुश्च कृत्रिमो गरीयान् कुतः हि यस्मात्तौ

कृत्रिममित्रशत्रु च कार्यतः उपकारापकार-

रूपकार्यवशात् निर्वृत्ताविति शेषः । उक्तकार्यो

पाधेर्यावज्जीवमनपायादनर्योऽस्मिन्नामित्रभावो

ऽपि अनपायाति गरीयस्त्वमिति भावः । सहज-

प्राकृतौ तु नैवमित्याह स्यातामिति । सह

जातः सहजः एकशरीरावयवत्वात् तत्र सहज

मित्र मातृपितृसंयुतिष्वसंयुतिषु, सहजशत्रुस्तु

पितृपुत्रतत्पुत्रादिः प्रकृत्या मित्रः प्राकृतः

पूर्वोक्तसहजकृत्रिमलक्षणरहित इत्यर्थः । तत्र

विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः तदनन्तरः प्राकृतं

मित्रं अपि त्वयं तौ सहजप्राकृतौ शत्रु मित्रं च

स्यातां न त्वात्मकार्यवशादनियमिनोभयरूपता-

मापदानेन न कृत्रिमशत्रुमित्रैकचित्मशत्रु शत्रु-

रं मित्रं च मित्रमवेति कृत्रिमावेव मित्रमित्रौ

गरीयासौ न तु सहजौ नापि प्राकृतावित्यर्थः ।

अनेन कृत्रिमत्व सर्वापवादोति सिद्धम् ॥” इति

मत्तिनाथः ॥

प्राकृतशत्रुः, पुं, (प्राकृतः स्वाभाविकः शत्रुः ।)

स्वदेशव्यवहितदेशावस्थितराजादिः । यथा ।

“विषयान्तरः प्राकृतः शत्रुः ॥” इति माघ-

टीकाया मत्तिनाथः ॥

प्राकृतिकः, चि, (प्रकृति + टञ् ।) प्रकृति-

विकारः । प्रकृतिसम्बन्धो । यथा,—

“एव सर्वं प्राकृतिकाः त्र्योक्तुण्यं निर्गुणं विना ।
इति ब्रह्मवैवर्तं प्रकृतिखण्डे ५१ अध्यायः ॥

(प्रलयविशेषः, पुं ।) यथा विष्णुपुराणे १।७।३८ ।

“नेमित्तिकः प्राकृतिकस्तथैवात्यन्तिको द्विजः
नित्यश्च सर्वभूतानां प्रलयोऽयं चतुर्विधः ॥”

प्राक्तनः, चि, (प्राक् प्राचि काले देशे प्राच्यां

दिशि वा भवः । प्राक् + कालवाचिनोऽ-

व्ययात् व्यञ्जनी ।) प्रागभवः । यथा । “प्रपदिरे

प्राक्तनजन्मविद्याः ॥” इति कुमारसम्भवम् ॥

अन्यच्च ।

“प्राक्तनेन शुभं सर्वं सुखञ्च विभवश्चिरम् ।
दुःखं शोकः प्राक्तनेन विपत् सम्यच्च साम्प्रतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तं त्र्योक्तुण्यजन्मखण्डे १४ अध्यायः

अपि च तत्रैव १२८ अध्याये ।

“विधाता लिखितं कर्म प्राक्तनं केन वाक्यते ।
मा भुक्तं क्षीयते कर्म कल्पकोटिशतैरपि ॥”

प्राक्तनकर्म, क्ली, (प्राक्तनं पुराभव कर्म अत्रास्य

तज्जनकत्वादपि तज्जन्यत्वात् ।) भाग्यम् ।

अदृष्टम् । इति जटाधरः ॥ पुराकृतकार्यञ्च ॥

प्राक्फलः, पुं, (प्राक् फलं यस्य ।) पनसः । इति

जटाधरः ॥

प्रागज्यो

प्राक्फलगुणौ, क्ली, (प्राची फलगुणौ ।) पूर्व-
फलगुणौ । यथा । प्राक्फलगुण्यश्चैव काले च
यस्य । इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

प्राक्फलगुणोभवः, पुं, (प्राक्फलगुण्यां भव उत्-
पत्तिर्यस्य ।) हृदयस्य । इति हारावली । ३६ ॥

पूर्वफलगुण्यां जाते, त्रि ॥

प्राक्फालगुणः, पुं, (प्राक्फलगुण्यां भव इति ।

प्राक्फलगुण + अण् ।) हृदयस्य । इति शब्द-

रत्नावली ॥

प्राक्फालगुण्यः, पुं, (प्राक्फलगुण्यां भव इति ।

प्राक्फलगुण + टञ् ।) हृदयस्य । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राख्यः, (प्रखरस्य भावः । प्रखर + ख्य ।) प्रखर-

त्वम् । तीक्ष्णता । प्रखरशब्दात् भावार्थे ण्य-

प्रत्ययः ॥

प्रागभावः, पुं, (प्रागवर्त्ती अभावः ।) संसर्गा-

भावविशेषः ॥ (यथा, भाषापरिच्छेदे । १२-१३

“अवावस्तु द्विधा संसर्गान्धोऽन्याभावभेदतः ।

प्रागभावस्तथाध्वंसोऽप्यन्यन्ताभाव एव च ॥

एव त्रैविध्यमापन्नः संसर्गाभाव इत्यते ॥”)

तस्य लक्षणम् । जिनाश्रयभावत्वम् । इति

सिद्धान्तमुक्तावली ॥

प्रागल्भ्यः, क्ली, प्रगल्भ्य भावः । प्रगल्भ +

अञ् ।) प्रगल्भता । यथा,—

प्रागल्भ्यज्ञानस्य नरस्य विद्या

शस्त्रं यथा कापुरुषस्य हस्ते ।

न हस्तिमुत्पादयते शरीरे

हृदस्य दारा इव दर्शनोयाः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

स्त्रीणामयत्नजभावविशेषः । यथा,—

“प्रागल्भ्योदार्थ्यमाधुर्थ्यशोभाधोरत्नकान्तयः ।
दोसिषायत्नजा भावहावहेलास्त्रयोऽङ्गजाः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४।१०३ ॥

(यथा च साहित्यदर्पणे । ३ । १०२ ।

“निःसाध्वसत्वं प्रागल्भ्यम् ॥” यथा,—

“समाश्लिष्टाः समाश्लेषं सुखितासुखनैरपि ।
दष्टाश्च दशनैः कास्तं दासोऽकुर्वन्ति योषितः ॥”

प्रागुदोषो, स्त्री, (प्राचो उदोचो च दिगिति कर्म-

धारयः । पूर्वोत्तरदिक् । ईशानकोणः । यथा

तत्रोत्कीर्णमृत्तिकाः प्रागुदोषा दिशि क्षिपेत्”

इति भवदेवभट्टः ॥

प्रागज्योतिषः, पुं, (प्राक् ज्योतिषं नक्षत्रं यत्र ।

तदुक्तं कालिकापुराणे ।

“अत्रैव हि स्थिता ब्रह्मा प्राङ्मन्त्रं ससर्ज ह ।

“ततः प्रागज्योतिषाख्यं पुरी शक्रपुरीसमा”

कामरूपदेशः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २२ ॥

स तु नरकराजपुरम् । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“करतोया सत्यगङ्गा पूर्वभागवधिविज्ञिता ।

यावन्नलितकाम्तास्ति तावद्देशं पुनं तदा ॥

तत्र देवो महामाया योगनिद्रा जगत्प्रसूः ।

कामाख्यारूपमादाय सदा तिष्ठति शोभना ॥

अत्रास्ति नदराजोऽयं लौहिली ब्रह्मणः पुत्रः ।
अत्रैव दशदिक्पालाः स्वे स्वे पीठे व्यवस्थिताः ॥
अत्र स्वयं महादेवो ब्रह्मा चाहस्य सर्वदा ।
चन्द्रः सूर्यश्च सततं वसतेऽत्रैव पुत्रक । ॥
सर्वे क्रौडार्थमायाता रहस्यदेशमुत्तमम् ।
अत्र श्रीः सर्वतो भद्रा भोग्यमत्र सदा बहु ॥
अत्रैव हि स्थितो ब्रह्मा प्राङ्मुखं समर्ज्ज ह ।
ततः प्राग्ज्योतिषाख्येयं पुरी शत्रुपुरीसमा ॥
अत्र त्वं वस भद्रन्ते ह्यभिषिक्तो मया स्वयम् ।
ततो विदर्भराजस्य पुत्रीं मायाह्वयां हरिः ।
पुत्रार्थं वरयामास नरकस्य स मां गुणैः ॥”

इति कालिकापुराणे ३७ अध्यायः ॥
(इदानीं प्रसिद्धमासामप्रदेशकियदंशकुचविहार)
कामरूपं पुराप्राग्ज्योतिषाख्ययाभिहितम् ॥”
प्राग्भारः, पु, (प्रकटो भारो यत्र ।) पर्वताय-
भागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ कुचचित् प्राग्-
भाव इति च पाठः ॥
प्राघुरः, त्रि, (प्राघं प्रकटमयं क्रियतेऽनेनेति ।
हृ + अच् ।) श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८
(यथा, रघुः । १६ । २३ ।

“तथेति तस्याः प्रणयं प्रतीतः
प्रत्ययङ्गोत्प्राघुरो रघूणाम् ।
पूरय्यभियुक्तस्तुखप्रसादा
शरीरवस्त्रेन तिरोबभूव ॥”)
प्राघाटं, कौ, (प्राघे अटतीति । अट् + अच् ।)
अघनदधि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्राघं, त्रि, (प्रकर्षणार्थं भव इति । प्राघ + यत्
श्रेष्ठः । इत्यमरः । ३ । १ । ५८ । (यथा,
महाभारते । ८ । ५८ । ११ ।

“कृत्वा हि रुमहत् कर्म कृत्वा भीष्मसुखान्
कुरुन् ।
जयः प्राप्तो दशःप्राघं वैरश्च प्रतियाचितम् ॥”
प्राग्वशः, पु, (प्राश्नतीति । प्र + अश्च + क्तिन्प्राक्
प्राक् वंशः सपत्नीकयजमानादिसमूहोऽत्र ।)
हविषां होतव्याना आधारो यदुगृहं ततः
प्राक् पूर्वदेशे यजमानसदस्यादिस्थित्यर्थे गृहम्
इत्यमरभरती ॥ (यथा, हरिवंशे । ४१ । ७ ।
“यूपं समितकुशं दर्व्वोचममोलूखलानि च ।
प्राग्वशं यज्ञभूमिश्च होतारं चयनञ्च यत् ॥”
प्राक्चासौ वंशश्चेति कर्मधारयः ॥) पूर्व-
कुलञ्च ॥

प्राघातः, पु, (प्रकट आघातोऽस्मिन् । यद्वा, प्राह
न्यतेऽस्मिन्निति । प्र + आ + हन् + आधारे
घञ् ।) युद्धम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६१ ॥
प्राघारः, पु, (प्राघरणमिति । प्र + घृ प्रसवणं +
घञ् । “उपसगस्य घजमनुष्यं बहुलम् ।”
६ । ३ । १२२ । इत्युपसगस्य दोषः ।) घृतादि-
चरणम् । तत्पर्यायः । श्रावतः २ । इत्यमरः ।
३ । २ । १० ॥

प्राघुणः, पु, (प्राघोऽन्ते आस्यतीति । प्र + आ +
घुण + कः ।) अतिथिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कन्प्राघुण + स्वार्थं । प्राघुणकस्वार्थं ।

यथा, पञ्चतन्त्रे चतुर्थतन्त्रे ।
“तदागच्छ प्राघुणकन्यायेनास्मदावासम् ॥”)
प्राघुणिकः, पु, (प्राघुण + स्वार्थं ठक् ।) अतिथिः ।
यथा, नैषधे । २ । ५६ ।

“अमितं मधु तत्कथा मम
अवणप्राघुणिकीकृता जनैः ।
मदनानलबोधनेऽभवत्
खग धाव्या धिगधैर्यधारिणः ॥”

प्राघुणिकः, पु, (प्र + आ + घूर्ण + भावे घञ् ।
प्राघूर्णो भ्रमणम् । तत्र साधु इति ठक् ।)
अतिथिः । इति हेमचन्द्रः । २ । ३३४ ॥

प्राङ्, त्रि, (प्रकर्षेण अश्नतीति । प्र + अन्च +
“ऋत्विगदृष्टकस्मिति ।” ३ । २ । ६८ । इति
क्तिन् । “अनिदिता हल उपधायाः कङिति ।”
६ । ४ । २४ । इति नलोपः । “उगिदञाम् ।”
इति नुम् । संयोगान्तस्य लोपः । नमो नका-
रस्य । “क्तिन् प्रत्ययस्य कुः ।” ८ । २ । ६२ ।
इति कुत्वेन डकारः ।) पूर्वदिक् । पूर्वदेशः ।
पूर्वकालः । इति मेदिनी चे, ७ ॥

प्राङ्गः, पु, (प्रकटमङ्ग यस्य ।) पणववाद्यम् । इति
शब्दरत्नावलो ॥

प्राङ्गणं, कौ, (प्रकटमङ्गनमङ्गं यस्य ।) पणव-
वाद्यम् । इति शब्दरत्नावलो ॥ (प्रकर्षेण
अङ्गनं गमनं यत् । णत्वम् ।) गृहभूमिः ।
आङ्गिना इति उठान इति च भाषा । तत्
पर्यायः । अजिरम् २ चङ्गरम् ३ अङ्गनम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ७० ॥ (यथा, भविष्यो-
त्तरे ।

प्रदोषसमये स्त्रीभिः पूज्यो जोमूतवाहनः
पुष्करिणीं विधायाय प्राङ्गणं चतुरस्रिकाम् ॥”)
सूर्यविहस्य तस्य दोषो यथा,—

“अभद्रदं सूर्यवेधं प्राङ्गनञ्च तथैव च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रौतसंह्येऽष्टाध्याये १०३ अः ॥
प्राङ्ग्रायः, पु, (प्राक् न्यायः ।) चतुर्वर्धितगन्त-
गतात्तरविशेष । यत्राभियुक्त एव ब्रूयादस्मि-
न्नर्थं अनेनाहमभियुक्तस्तु तत्र चायं व्यवहार-
मार्गेण पराजित इति । उक्तञ्च कात्यायनेन ।
“आचारणायसक्रोऽपि पुनर्लेखयते यदि ।
सोऽभिधेयो जितः पूर्वप्राङ्ग्रायश्च स उच्यते ॥”
इति मिताक्षरा ॥

प्राचिका, स्त्री, (प्राश्नतीति । प्र + अश्च + क्तिन् ।
टापि अत इत्वञ्च ।) वनमचिका । इत्यमर-
भरती । ३ । ५ । ८ ॥ ङां इति भाषा ॥

प्राची स्त्री, (प्रथमं अश्नति सूर्यं प्राप्नोतीति ।
प्र + अश्च + “ऋत्विगदृष्टकस्मिति ।” ३ । २ । ५८ ।
इत्यादिना क्तिन् । “उदितश्च ।” ४ । १ । ६ ।
इति ङोप् । पूर्वा दिक् इत्यमरः । १ । ३ । ११ ॥
(यथा, महाभारते । १ । ८५ । १२ ।

“जनमेजय खल्वनस्तां नामोपयमे माधवीं
तस्यामस्य जज्ञं प्राचिन्वान् । यः प्राचीं दिशं
जिगाय यावत् सूर्योदयात् ततस्तस्य प्राचि-
न्वत्वम् ॥”) पूजकपूज्योरपम् । यथा,—

“देवाद्ये स्वस्य चाप्यग्रे प्राची प्रोक्ता गुरुकर्मैः ॥”
इति ।

“यच्चैव भानुस्तु वियत्युदेति
प्राचीति तां वेदविदो वदन्ति ।
तथा पुरः पूजकपूज्ययोश्च
सदागमज्ञाः प्रवदन्ति तन्मै ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

प्राचीनः, त्रि, (प्रागेवेति । प्राक् + “विभाषाश्चै र
दिक् स्त्रियाम् ।” ५ । ४ । ८ इति खः खस्ये-
नादेशः । पूर्वदिग्देशकानभवः तत्पर्यायः ।
प्राक् २ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ३५१ ।
“प्राचीनाचलमौलेर्यथा शशो गगनमध्यमधि-
वसति ।
त्वां सखि । पश्यामि तथा ह्यायामिव सकुच-
स्नानाम् ॥”

यथा च भागवते । ४ । २४ । १० ।
“प्राचीनैः कुशैर्गासीदास्तुतं वसुधातलम् ॥”
प्रागपम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १८८ । ४ ।
“प्राचीनं वह्निरोजसा महश्चवीरमस्तूणन् ॥”
“प्राचीनं प्रागपम् ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
प्रकटगन्ता । अपराङ्मुखः । यथा, ऋग्वेदे ।
१ । ५४ । ५ ।

“प्राचीनेन मनसा वह्निणावता ।”
“प्राचीनेन प्रकर्षेण गन्ता अपराङ्मुखः ।”
इति तद्वाक्ये सायनः ॥)
पुं, प्राचीरम् । तत्पर्यायः आवेष्टकः २ इति ३ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४८ ॥

प्राचीनपनसः, पु, (प्राचीनः पनस इति नित्य-
कर्मधारयः ।) विस्वम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्राचीनवर्हिः, [स्] पु, इन्द्रः । इति हेमचन्द्रः-
२ । ८५ ॥ (यथा, रघुः । ४ । २८ ॥

स ययौ प्रथमं प्राचीं तुल्यः प्राचीनवर्हिषा ।
अहिताननिलोहूतैस्तर्जयिन्नव कंतुभिः ॥”)
राजविशेषः । (यथा, महाभारते । १२ । २० । ८६ ॥
“अत्रिवशे समुत्पद्यो ब्रह्मयोनिः सनातन ।
प्राचीनवर्हिर्भगवास्तस्मात् प्रचेतसो दश ॥”)
यथा च ।

“हविर्हानात् षडान्नेयी पुत्रानजनयद्व्रतम् ।
प्राचीनवर्हिषं शुक्रं गयं कण्ठं प्रजाजिनौ ॥
प्राचीनवर्हिर्भगवान् महानामोत् प्रजापतिः ।
हविर्हानात् द्विजश्रेष्ठ ! येन सर्वाङ्गिताः प्रजाः ॥
प्राचीनायाः कुशास्तस्य पृथिव्यां विस्तृता मुने ।
प्राचीनवर्हिर्भगवान् ख्यातो भुवि महाबलः ॥
समुद्रतनयायान्तु कृतदारो मञ्जोपतिः ।
महत्तप्तपस पारं सुवर्णायां मञ्जोपतिः ॥
सुपुवे दश पुत्राश्च शुषिणां वै प्रचेतसः ।
दशवर्षसहस्राणि समुद्रसलिलेशयाः ॥”

इति वङ्गपुराणे वरसर्गो नामाध्यायः ॥
प्राचीना, स्त्री, (प्राचीन + टाप् ।) वनतिक्षिका ।
इत्यमरः । २ । ४ । ८५ ॥ आकनादि इति भाषा ॥
राक्षा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राचि भवेति ।
प्राच् + खः । टाप् ।) प्राग्भवा च ॥ (पाठा ।

प्राचीरं

तत्पर्यायो यथा,—

“पाठाब्जठावळकी च प्राचीना पाचवेष्टिका।
एकठोला रसा प्रोक्ता पाठिका वरतिक्ता॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

प्राचीनामलकं, क्ली, (प्राचीनमामलकमिति नित्य-
कर्तृधारयः १) पानीयामलकम् । पानीयामला
इति भाषा । तत्पर्यायः । वारिवदरम् २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
२०८ । ४१ ।

“प्राचीनामलकैर्लोभैरहोसैश्च सुपुष्पितैः ॥”

अथ गुणः । दोषत्रयगणनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ (यथा च ।

“गरदोषहरं नीपं प्राचीनामलकमथा ॥”

इति श्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥
प्राचीनावीतं, क्ली, (प्राचीनं प्रदक्षिणं आवीयते
अति । आ + वी गत्यादौ + क्तः । यद्वा,
प्राचीनं आवीतीति । “गत्यर्थेति क्तः १)
आद्यादौ वामकरे वहिष्कृतं सति दक्षिणस्क-
न्धार्पितयज्ञसूत्रम् । इत्यमरभरतौ । २।७५० ॥
तथाहि कौशं उपविभागं १० अध्याये ।

“सव्यं बाहुं समुद्रस्य दक्षिणे तु धृतं हिजाः ।
प्राचीनावीतमित्युक्तं पित्रे कर्मणि योजयेत् ॥”
प्राचीनावीतो, [त] पु, (प्राचीनावीतमस्तरस्येति ।
प्राचीनावीत + इनिः १) प्राचीनावीतविशिष्टः ।
यथा । सव्यं बाहुमुद्रस्य शिरोऽवधाय दक्षिणे-
ऽग्रे प्रतिष्ठापयति सव्यं कक्षमवलम्बं भवति
एवं प्राचीनावीतो भवतीति । इति गोभिलः ॥
प्रतिष्ठापयति यज्ञोपवीतमिति शेषः । इत्या-
हिकतत्त्वम् ॥

प्राचीपतिः, पुं, (प्राच्याः पूर्वस्या दिशः पतिः १)
इन्द्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राचीरं, क्ली, (प्राचीयते इति । प्र + आ +
चिञ्चयने + “सुसिचिमिजा दीर्घश्च १” उणा-
२।२५ । इति क्त् दीर्घश्च १) प्रान्ततो इति ।
इत्यमरः । २ । २ । ३ ॥ प्राचील इति भाषा ॥
दुर्गार्थं नगरादेः प्रान्तभागे वेणुकण्टकवैत्रादि-
मयी इतिर्वेष्टिका । इति भरतः ॥ अथम्या-
मपि इतौ प्राचीरमुपचारादिति स्वाभ्यादयः ।
तत्पर्यायः । इति २ । इति भट्टः ॥ प्राची-
नम् ३ । इति मुकुटः ।

“प्राचीरं प्राबरोऽपि ४ स्यात् प्राहतिः ५ प्रान्ततो
इति ६ ।

इष्टकान्तिकाद्यैश्च गृहवाद्यादिवेष्टने ॥”

इति शब्दरत्नावलो ॥*

अथ प्राचीरं निर्णयः ।

“गजैरभेद्या मनुजैरजङ्गमाः

प्राचीरखण्डा नृपतेर्भवन्ति ॥

राजदण्डाजताः सर्वे प्राचीराः पृथिवीभुजः ।
विशतिष्ठे तु पञ्चाशे पार्श्वयोः पञ्च पञ्च च ॥
पञ्चात् पञ्च च विज्ञेयाः प्राचीराः पृथिवीभुजः
सर्वप्रान्ते त्वावरणो नाम प्राचीर उच्यते ॥
प्रतिप्राकारसंस्थानं द्वार नाभिसुखस्थितम् ॥*

प्राच्यः

तत्र जयात्यस्य दीर्घस्य वास्तुखण्डस्य निर्णयः ।
तदयथा,—

इत्यन्तरे पञ्च राजद्वारे मञ्जीपतेः ।
राजदण्डत्रये सार्धं जयद्वारे प्रतिष्ठिताः ॥
पद्मारे राजदण्डार्धे प्राचीराः पृथिवीपतेः ।
एवं व्यवस्थिते स्थाने मध्ये तच्च तिष्ठति ॥
राजदण्डत्रयं सार्धमायामि जयवास्तुनि ।
परिणाहे पञ्च राजदण्डास्तुष्ठान्ति मध्यतः ॥
राजपट्टाभिधानेन स्थानमेतच्चिगद्यते ।
अस्मिन् गृहं नृपः कृत्वा सचिरं सुखमनुते ॥
अज्ञानाहृतो राजा योऽन्यत्र गृहमारभेत् ।
सोऽचिरान्मृत्युमाप्नोति रोगं शोकं भयमथा ॥
यमदण्डोदयदण्डौ कोणादितिरुपप्रवः ॥
ये चान्ये वास्तुदोषाः स्युः स्थाने दोषाश्च ये पुनः
न स्मर्यन्ते राजपट्टस्यैः सर्पैर्गृहो यथा ।
हिगुणादिरतोऽपि स्यात् क्रमाज्ज्ञादि वास्तुषु ॥
राजदण्डमितिऽप्येवं प्राचीरे गुणदोषकौ ॥

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

प्राचेतसः, पुं, (प्राचेतसोऽपत्यमिति । प्राचेतस् +
अण् १) वास्तोकिमुनिः । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ५१० ॥ (यथा, रघुः । १५ । ६३ ॥

“अथ प्राचेतसोपन्नं रामायणमितस्ततः ।
मैथिलेयौ कुशलवौ जगदुर्गुरुचोदितौ ॥”
प्राचेतसोऽपत्यमात्रम् । विष्णुः । यथा, हरिवंशे ।
२०३ । १४ ॥

“प्रज्ञया तेजसा योगात्तस्मात् प्राचेतसः प्रभुः ।
विष्णुरेव महायोगो कर्मणामन्तरङ्गतः ॥”
दण्डः । यथा, महाभारते । १ । ७५ । ५ ।

“वौरिण्या सङ्ग सङ्गस्य दण्डः प्राचेतसो मुनिः ।
आत्मतुष्ट्यानजनयत् सङ्गसं संमतव्रतान् ॥”
प्राचेतसः, [स्] पुं, प्राचीनवर्डीराजपुत्राः ।

सान्तिनित्यवहुवचनान्तोऽयम् । यथा,—
“एवमुक्तास्तु ते पुत्रास्ततः प्राचेतसो दयः ।
पयोधिसलिले मन्मास्तपस्तेपे सुदारुणम् ॥
पतन्निराजमाकूट नीलोत्पलदलच्छविम् ।
इहा प्राचेतसः सर्वे शिरोभिरवनीं गताः ॥”

इति बह्मपुराणम् ।

प्राच्यः, पुं, (प्राचि भवः । प्राच् + “शुप्रागप्रागु-
दकप्रतीचो यत् ॥” ४ । २ । १०१ । इति यत् १)
शरावत्याः प्राग्दक्षिणदेशः । इत्यमरः । २ ।
१ । ७ ॥ (पूर्वदिग्भवे, त्रि । यथा मार्कण्डेये ।
५७ । ४२—४४ ।

“—प्राचान् देशान् निबोध मे ।

अभारका सुदकरा अन्तर्गिर्या वहिर्गिराः ॥
यथा प्रवङ्गा वङ्गेया मालदा मालवर्तिकाः ।
ब्राह्मीक्षत्राः प्रविजया भार्गवा जं यमजकाः ॥
प्राग्ज्योतिषाश्च मद्राश्च विदेहास्ताज्जलिमकाः ।
मज्जा मगधगोमन्ताः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥
पूर्वदेशेये च, त्रि ॥ (यथा, महाभारते ।
८ । ४५ । २८ ॥

“प्राच्या दासा हवला दाक्षिणात्याः ।
स्तेना बाहोकाः सङ्गरा वै सुराष्ट्राः ॥”

प्राजाप

प्राजङ्गः, पुं, (प्राजयति प्रकर्षेण गमयति षोड-
कादीमिति । प्र + अज् + चिप् + क्तुक् १)
सारथिः । यथा, मनुवचने । ८ । १८३ ॥

“यत्रापवर्तते युष्मं वैगुण्यात् प्राजकाश्च च ।
तत्र स्वामी भवेद्वह्मो हिंसायां हिमतं दमम्”
“यत्र सारथेरकौशल्यादयानमन्यथा गच्छति
तत्र हिंसायां अशिक्षितसारथिनियोनात्
स्वामी हिमतं दण्डं दण्डः स्वादिति कुङ्कु-
भट्टः ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्राजनं, क्ली, (प्रवीयतेऽनेनेति । प्र + अज् +
कृत् । “वा यौ ।” २ । ४ । ५७ ॥ इति पक्षे
व्यभावः १) तोदनम् । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥
प्राचनीवाङ्गी इति भाषा ॥

प्राजापत्यं, क्ली, (प्राजापतिर्देवतास्येति । प्रा-
पति + “दित्वादित्यादित्यपत्युत्तरपदात् पत्यः ।”
४।१।८५। इति पत्यः १) द्वादशाहसाध्यव्रतविशेषः
तत्र दिवसत्रयं रात्रिमात्रभोजनम् २२ प्रासाः ।
दिवसत्रयं दिवा मात्रभोजनम् २६ प्रासाः ।
दिवसत्रयं अजाचितभोजनम् २४ प्रासाः ।
दिवसत्रयं उपवासः । यथा,—

“त्रयं सायं त्रयं प्रातस्त्रयमद्यादि-
तम् ।
त्रयं परन्तु नाश्रीयात् प्राजापत्यं चरन् हिजः ॥”
प्राससंख्या पराशरेशोक्ता ।

“सायं द्वाविंशतिप्रासाः प्रातः षड्विंशतिस्तथा
अजाचिते चतुर्विंशः परस्मान्नशनं स्मृतम् ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥*

तत् अगम्यागमनादिप्रायश्चित्तम् । यथा,—
“अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमांसमक्षयम् ।
शुद्धे चान्द्रायणादुविप्रः प्राजापत्येन भूमिपः ।
वैश्यः श्रान्तपनाच्छूद्रः पञ्चाहोभिर्विशुध्यति ॥
प्रायश्चित्ते कृते दद्याद्वात्रा ब्राह्मणभोजनम् ॥”

इति गारुड २२६ अध्यायः ॥*

रोहिणीनक्षत्रम् । यथा—
“ऐन्द्रे गुरुः शशौ चैव प्राजापत्ये रविस्तथा ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठौ प्रकीर्त्तिता ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(प्राजापतेरपत्यमिति । पत्यः प्राजापतिपुत्रः ।
यथा, कुमारः । ६ । ३४ ॥

“तस्मिन् संयमिनामाद्ये जाते परिणयोऽनुष्ठे ।
जङ्घः परिग्रह्यदोडां प्राजापत्यास्तपस्विनः ॥”
प्राजापतेरिदमिति । प्राजापतिसम्बन्धिनः, त्रि ।
यथा, मार्कण्डेये । ४८ । ७७ ॥

“प्राजापत्यं ब्राह्मणानां स्मृतं स्थानं क्रिया-
वताम् ।

स्थानमैन्द्रं क्षत्रियाणां सधामेवपलायिनाम्”
प्राजापत्यं, पुं, (प्राजापतेरयमिति । प्राजापति +
पत्यः । “प्राजापतेर्यत्र आसीत् प्रयागः ।” इति
महाभारतीय । १ । ५५ । १ ॥ वचनात् तथा-
त्वम् । प्रयागः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ जैन-
राजभेदः । तत्पर्यायः । त्रिपुत्रः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५८ ॥ कायनामकविवाहः ।

प्राज्ञा

सह धर्मं चरता इति नियमं कृत्वा कन्या-
दानम् । यथा,—

“इत्युक्त्वा चरतां धर्मं सहजा दीयतेऽर्चिने ।
स कायः पावयेत्तज्जः षट् षड्वंशान् सह-
जना ॥”

इति मिताक्षरा ॥

कायः कः प्रजापतिदेवता अस्म्येति प्राजापत्य
इत्यर्थः । इत्युक्त्वा इत्यन्वयः ॥ (तथा च मनुः ।
३ । ३० ।

“सहोभौ चरतां धर्ममिति वाचानुभाष्य च ।
कन्याप्रदानमभ्यर्च्य प्राजापत्यो विधिः स्मृतः ॥”
प्राजापत्या, स्त्री, (प्रजापतिदेवताया इति ।
प्राजापति + त्वाः । स्त्रियां टाप् ।) प्रज्ज्या-
श्रमपूर्वकर्तव्यप्रजापतिदेवताकसर्वस्वदक्षिणा
इष्टिः । यथा, मानवे ६ अध्याये ।

“प्राजापत्यां निरुप्येष्टिं सर्ववेदसदक्षिणाम् ।
आत्मन्वग्नौ समारोप्य ब्राह्मणः प्रज्जेद-
गृह्णात् ॥”

प्राजिता, [ज] पुं, (प्राजतीति । प्र + जन् +
टच् । बोभावाभावः ।) सारथिः । इत्यमरः ।
२ । ८ । ५६ ॥ प्रज्जगन्तरि, त्रि ॥

प्राज्ञः, पुं, (प्रकर्षेण जानातीति । प्र + ज्ञा +
कः । ततः प्राज्ञ एव स्वार्थे ञच् ।) कल्कि-
देवस्य ज्येष्ठभ्राता । यथा,—

“कल्किं द्रष्टुं हरेशंशमाविर्भूतश्च शश्वले ।
कवि प्राज्ञं सुमन्तश्च पुरस्कृत्य महाप्रभम् ॥”

इति कल्किपुराणे द्वितीय अध्यायः ॥

पण्डितः । इत्यमरः । २ । ७ । ५ ॥ (यथा,—
“पण्डिते च गुण्याः सर्वे मूर्खे दोषा हि केवलाः
तस्मान्मूर्खसहस्रेषु प्राज्ञ एको विशिष्यते ॥”
इत्युक्तः ।)

राजशुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्रकर्षेण
अज्ञः इति विषये मूर्खोऽपि ॥)

प्राज्ञः, त्रि, (प्रज्ञ + स्वार्थे ञच् । यद्वा, प्रज्ञा-
स्त्वस्म्येति । ञच् ।) पण्डितः । (यथा, महा-
भारते । १ । १४६ । १८ ॥

“पौरैषु विनिष्ठेषु विदुरः सर्वधर्मवित् ।
बोधयन् पाण्डवमेष्टमिदं वचनमब्रवीत् ॥

प्राज्ञः प्राज्ञं प्रलापज्ञः प्रलापज्ञमिदं वचः ॥”
दक्षः । इति अष्टावक्रवली ॥ (विज्ञः । यथा,
मनुः । २ । १२३ ।

“नामधेयस्य ये केचिदभिवादं न जानते ।
तान् प्राज्ञोऽहमिति ब्रूयात् स्त्रियः सर्वास्त्वयैव
च ॥”

प्राज्ञमानी, [न] त्रि, (आत्मानं प्राज्ञं मन्यते
इति । प्राज्ञ + मन् + णिनिः ।) पण्डिताभि-
मानो । यथा, चरकः ।

“दुःखिताय शयानाय अह्वानाय रोगिणे ।
यो भेषजमभिज्ञाय प्राज्ञमानी प्रयच्छति ॥”

प्राज्ञा, स्त्री, (प्रज्ञास्त्वस्मा इति । ञच् । टाप् ।
‘बुद्धिमती । तत्पर्यायः । धीमती २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । १२ ॥ बुद्धिः । यथा,—

प्राणः

“प्राज्ञा प्राज्ञा धरा ज्ञप्तिः पण्डा संवेदनं विदा”
इति रायसुकुट्टपुत्रशब्दार्थवः ॥

प्राज्ञी, स्त्री, (प्रज्ञ + स्वार्थे ञच् । स्त्रीप् ।) स्वयं
ज्ञात्री । तत्पर्यायः । प्रज्ञा २ । इत्यमरः । २ ।
६ । १२ ॥ पण्डितपत्नी । इति प्राज्ञशब्दटीकायां
भानुदोषितः ॥

प्राज्य, त्रि, प्रवीयते इति । प्र + जञ् + ण्यत् ।
वीभावाभावः । प्रचुरम् । इत्यमरः । १ । १ । ६३ ॥
(यथा, कुमारः । २ । १८ ।

“स्वागतं स्नानधीकारान् प्रभावैरवलम्ब्य वः ।
युगपदयुगबाहुभ्यः प्रामेभ्यः प्राज्यविक्रमाः ॥”
प्रभूतं प्राज्यं दृतं यस्येति “विषये प्रचुरदृत-
सम्पन्नः । प्रकृतमाज्यमिति विषये प्रकृत-
दृते, स्त्री ॥)

प्राञ्जलः, त्रि, (प्र + अञ्ज + बाहुलकात् ञञ् ।)
सरलः । यथा,—

“ऋजावजिह्वाप्रगुणौ प्राञ्जलः सरलोऽपि च ।”
इति जटाधरः ॥

प्राट्, [ज्] पुं, पृच्छति यः । (प्रच्छ + “क्षिप्
वचिप्रच्छेति ।” उणा० २ । ५७ । इति क्षिप्
दोषः सम्प्रसारणाभावश्च ।) प्रश्नकर्ता । इति
मुग्धबोधव्याकरणम् ॥

प्राड्वाकः, पुं, (पृच्छतीति प्राट् विविच्य वक्तीति
विवाकः । ततः कर्मधारयः ।) व्यवहारद्रष्टा ।
जञ् इति इङ्गरेजी भाषा । तत्पर्यायः । अच-
दर्शकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ५ ॥ व्यवहार-
दर्शी ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ हे व्यव-

हाराणां ऋणादानादिविवादानां दृष्टरि निर्णे-
तरि धर्माध्यक्षे इत्यर्थः । पृच्छति वादिप्रति-
वादिवाक्यं प्राट् दृष्ट्वा वाक् प्राडिति निपातः
विविच्य वक्ति विवाकः कभावेऽमी इति घञ्

प्राट् चासौ विवाकश्चेति प्राड्वाकः ।
“विवादानुगतं दृष्ट्वा पूर्ववाक्यं प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्वाकस्ततः स्मृतः ॥”
इति अतिः । इति भरतः ॥

अपि च । अर्थिप्रत्यर्थिनौ पृच्छतीति प्राट्
तयोर्वचनं विरुद्धाविरुद्धं सभ्यैः सह विवि-
नक्ति विवेचयति वेति विवाकः प्राट् चासौ
विवाकश्चेति प्राड्वाकः । उक्तञ्च ।

“विवादानुगतं दृष्ट्वा ससभ्यस्तत् प्रयत्नतः ।
विचारयति येनासौ प्राड्वाकस्ततः स्मृतः ॥”
इति मिताक्षरा ॥

प्राणः, पुं, (प्राणिति जीवति बहुकालमिति ।
प्र + अण् + ञच् । प्राणित्यनन्तं करणे घञ्
वा ।) ब्रह्मा । इति चिकाण्डशेषः ॥ ब्रह्मा-
रुतः । (यदुक्तम् ।

“हृदिप्राणो गुदेऽपानः समानो नाभिसंस्थितः”
बोलः । काव्यजीवः । अनिलः । बलम् । (यथा,
हरिवंशः । ८६ । ३६ ।

“बाहुप्राणेन शूराणां समाजोऽवसजिधौ ॥”
पूरितः, त्रि । इति मेदिनी । सूक्ष्मशरीरसमष्टि-
पहितचेतनम् ॥ प्राग्गमनवान् नासाग्रस्थान-

प्राचनं

वर्ती वायुः । इति वेदान्तसारः ॥ तस्य
कर्म बहिर्गमनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ तस्य
रूपं स्थानानि च यथा,—

“इन्द्रनीलप्रतीकाशं प्राणरूपं प्रकीर्तितम् ।
आस्थनासिकयोर्मध्ये हृदये नाभिमध्यगौ ॥
प्राणाख्य इति प्राहुः पादाङ्गुष्ठेऽपि केचन ॥”
इति योगार्थवः ॥

(यथा महाभारते । १२ । ३२८ । ३५ ।
“प्राणिना सर्वतो वायुश्चेष्टां वर्तयते दृष्टम् ।
प्राणनाशेव भूतानां प्राण इत्यभिधीयते ॥”)
पञ्चप्राणविवरणं बहुवचनान्तप्राणशब्दे दृष्ट-
व्यम् ॥ धातुः पुञ्जः । यथा,—

“प्रायतिर्नियतिश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
भार्य्यं धाद्विधाचोस्ते तयोर्जातो सुतावभौ ॥
प्राणश्चैव मृकण्डुश्च पिता मम महाययाः ॥”
इति मार्कण्डेय इन्द्रसर्गाध्यायः ॥

(धरपुत्रविशेषः । यथा मत्स्यपुराणे । ५ । २३-२४
“द्रविणो हव्यवाहश्च नरपुत्रावभौ स्मृतौ ।
कल्याणिन्या ततः प्राणो रमणः शिशिरोऽपि च ॥
मनोहरा धरात् पुत्रानवापाय हरिः सुता ॥”)

प्राणकः, पुं, (प्राणेः प्राणेन वा कायतीति । कै +
कः ।) सत्त्वजातीयः । प्राणिमात्रम् । जीवक-
द्रुमः । शोलः । इति मेदिनी । कै, ११५ ॥

प्राणधः, पुं, (प्राणित्यनन्तं । प्र + अण् प्राणने
+ “शौड्शपिरुगमौति ।” उणा० ३ । ११३ ।
इति अयः ।) वायुः । (प्राणितेति । कर्त्तरि
अयः ।) बलवान् इत्युणादिकोषः ॥ प्रजा-
पतिः । तीर्थम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

प्राणदं, स्त्री, (प्राणं प्राणनं बलं वा ददातीति ।
प्राण + दा + “प्रातोऽनुपेति ।” ३ । २ । ३ ।
इति कः ।) जलम् । रक्तम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १३६ ॥ (प्राणदातरि, त्रि । यथा, कथा-

सरित्सागरे । २८ । ८ ॥
“अर्थप्रदानमेवाहुः संसारे सुमहत् तपः ।
अर्थदः प्राणदः प्रोक्तः प्राणा ह्यर्थेषु
कौशिताः ॥”)

प्राणदः, पुं, (प्राणं ददातीति । दा + कः ।)
जीवकद्रुमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
प्राणदा, स्त्री, (प्राणं जीवनं बलं वा ददातीति ।
दा कः । टाप् ।) ऋद्धिद्रुमः । हरौतकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (प्राणदात्री । यदुक्तम् ।

“यशोहरे किमाख्यं प्राणदा यमदूतिका ॥”
प्राणनं, स्त्री, (प्र + अण् प्राणने + ण्यट् ।) जीव-
नम् । इति जटाधरः ॥ (यथा, भागवते । ३ ।
२६ । ४१ ।

“क्लेदनं पिण्डनं दप्तिः प्राणनाप्यायनोद्गमम्
तापापनोदो भूयस्त्वमभ्यस्तो हस्तयस्त्वमाः ॥”
चेष्टनम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । ४८ । १० ।

“विश्वस्य हि प्राणनं जीवनं त्वे वियदुच्छसि
सूनरि ॥”
“हे सूनरि उषोदेवि विश्वस्य सर्वस्य प्राणि-
जातस्य प्राणनं चेष्टनं जीवनं प्राणधारणम् ॥”

प्राणाः

इति तन्नाम्ने सायनः ॥ प्राणित्यनेनेति करणे
 क्लृप्त् गले, पुं । (इति शब्दचन्द्रिका ॥
 प्राणनाथः, पुं, (प्राणानां नाथः ।) पतिः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, साहित्यदर्पण ३
 परिच्छेदे ।
 “चाटुकारमपि प्राणनाथं रोषादपास्य या ।
 पञ्चात्तापमवाप्नोति कलहान्तरिता तु सा ॥”
 स्त्रियां टाप् । पत्नी । यथा, विष्णुस्तोत्रे । ८ ।
 “धात्रीं स्त्रात्रीं जनित्रीं प्रकृतिमविकृतिं विश्व
 शक्ति विधात्रीं
 विश्वोर्विश्वात्मनस्तां विपुलगुणमयीं प्राणनाथां
 प्रणौमि ॥”)
 प्राणान्तः, पुं, (प्राणित्यनेनेति । प्र + अन् + “रुहि
 नन्दिर्जीविप्राणिभ्यः विदाशिधि ।” उणा० ३ ।
 १२७ । इति भ्रञ् ।) वायु । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुणादिहृत्तिः ॥ रसाञ्जनम् । इत्युणादि-
 कौषः ॥
 प्राणन्ती, स्त्री, (प्र + अन् भ्रञ् । स च षित् ।
 षित्वात् डौष ।) क्षुत् । हिक्का । इत्युणादि-
 कौषः ॥
 प्राणप्रदा, स्त्री, (प्राणं प्रददातीति । प्र + दा + कः)
 ऋक्षिनामकौषधम् । इति रत्नमाला ॥ (प्राण-
 दातरि, त्रि । यथा, कथासरित्सागरे । २२।८८ ।
 “त्वाञ्च दृष्टाधुनात्मोयो देवि ! प्राणप्रदः सुदृष्ट
 सार्थवाहसुतः श्रोमान् वसुदन्तो मया स्मृतः ॥”)
 प्राणभास्वान्, [न्] पुं, (प्राणं वायुना जलेन
 वा भास्वान् उद्गोतः । समुद्रः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥
 प्राणमयकौषः, पुं, (प्राणमयः कौषः प्राक्कादकः ।)
 कर्मन्दिन्यसहितप्राणादिपञ्चकम् । इति वेदा-
 न्तसारः ॥
 प्राणसयमः, पुं, (प्राणानां संयमः ।) प्राणा-
 यामः । यथा, “तदशक्ती तच्चतुर्थमेवं प्राणस्य
 सयमः ॥” इति तन्त्रसारः ॥
 प्राणसम्रा, [न्] स्त्री, प्राणानां सम्राट् ।
 शरीरम् । इति कैचित् ॥
 प्राणसमा, स्त्री, (प्राणानां समा ।) पत्नी । इति
 हेमचन्द्रः । ३ । १८० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे ।
 १ । ३८ ।
 “नीयन्ते पथिकैः कथं कथनपि ध्यानावधानक्षण
 प्राप्तप्राणममासमागमरसोल्लासैरमी वासराः ॥”
 प्राणतुल्य, त्रि । यथा, रामायणे । १।१।२६ ।
 “रामस्य दयिता भार्या नित्यं प्राणसमा
 हिता ॥”
 तथा च तत्रैव । २ । ३१ । १० ।
 “प्रियः प्राणसमो वश्यो विधेयश्च सखा च मे ॥”
 पत्नी, पुं । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८० ॥
 प्राणहारकं, स्त्री, (प्राणान् हरतीति । हृ +
 ण्वल् ।) वल्लभाभिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 असुनाशकं, त्रि ॥
 प्राणाः, पुं, (प्राणित्यभिर्भरति । प्र + अन् + करणे
 घञ् । असवः । इत्यमरः । २ । ८ । ११८ ॥

प्राणाः

“इह पञ्चसक्तिहितेषु पञ्चवायुषु । असवन्ते असवः
 नास्तीति उः । प्राणिति एभिः प्राणाः घञ् ।
 एवमिति असवन् प्राणा अपि पुं बहुवच इत्यर्थः
 असुप्राणशब्दाभ्यां बहुवचनान्ताभ्यां पञ्चप्राणा-
 दय उच्यन्ते न पुनरेकैकाभिधाने बहुवचनम्
 अतएव प्राणोऽपान इत्युक्तं हृदि प्राणो गुदे-
 ऽपान इत्यादि च दृश्यते ॥” इति तट्टीकायां
 भरतः ॥ (यथा, हितोपदेशे । १ । ७३ ।
 प्राणा यथात्मनोऽभ्योष्टा भूतानामपि ते तथा ।
 आत्मोपम्येन भूतानां दया कुर्वन्ति साधवः ॥”)
 शरीरस्थपञ्चप्राणा यथा,—
 “प्राणोऽपानः समानोदानध्यानी च वायवः ॥”
 शरीरस्था इमे—
 इत्यमरः । १ । १ । ६७ ॥
 “इमे प्राणादयः पञ्च वायवः शरीरं तिष्ठन्ति ते
 च नियतस्थानस्थाः ॥ यदाहुः ।
 “हृदि प्राणो गुदे पानः समानो नाभि-
 संस्थितः ।
 उदानः कण्ठदेशे च व्यानः सर्वशरीरगः ॥”
 एवं तद्व्यापाराश्च यथा,—
 अन्नप्रवेशनं सूत्राद्युत्सर्गोऽन्विपाचनम् ।
 भाषणादिनिमेषादितद्व्यापाराः क्रमादमी ॥”
 इति च भरतः ॥
 प्राणकराणि यथा,—
 सद्योमांसं नवान्नञ्च बाला स्त्री चौरभोजनम् ।
 घृतमुण्डोदकञ्चैव सद्यः प्राणकराणि घट् ॥”
 प्राणहराणि यथा,—
 “शुष्कं मांसं स्त्रियो वृद्धा बालार्कस्तृणं दधि
 प्रभाते भेषुनं निद्रा सद्यः प्राणहराणि घट् ॥”
 इति चाणक्यकर्मलोचने ॥
 प्राणवियोगकालकर्त्तव्यं यथा,—
 कण्ठस्थानं गते जीवे भौतिविभ्रान्तमानसः ।
 ज्ञात्वा च विह्वलतत्र शीघ्रं निःसारयेदृष्ट्वात् ।
 कुशास्तरणशायी च दिशः सर्वा न पश्यति ।
 लब्धकृतिमुहूर्त्तान्तं यावज्जीवो न नश्यति ॥
 वाचयेत् सर्वं हभावेन भूमिं देवा हिजातयः ।
 सुवर्णञ्च हिरण्यञ्च यथोत्पन्नेन माधवि ॥
 परलोकहितार्थाय गोप्रदानं विशिष्यते ।
 सर्वदेवमया गाव ईश्वरेणावतारिताः ॥
 अमृतं चरयन्त्यथ प्रचरन्ति मद्योतले ।
 एतासाञ्चैव दानेन शीघ्रं मृच्येत् किल्बिषात् ॥
 पश्चात् श्रुतिपथं दिश्यमुत्कर्णनं च यावयेत् ।
 यावत्प्राणान् प्रमृच्येत् कृत्वा कर्म सुदृक्करम् ॥
 दृष्ट्वा सुविह्वलं घ्नं मम मार्गानुसारिणम् ।
 प्रयाणकाले तु नरो मन्त्रेण विधिपूर्वकम् ॥
 मन्त्रणानेन कर्त्तव्यं स्वयंससारमोक्षणम् ।
 मधुपकं त्वरन् गृह्य इदं मन्त्रमुदाहरत् ॥”
 मन्त्रः ।
 “गृहाण चैव मधुपकमाद्यं
 ससारनाशनकरं त्वमृतं तुल्यम् ।
 नारीयणेन रचितं भगवत्-प्रियाणां
 दाहं च शान्तिकरणं सुरसोकपूज्यम् ॥

प्राणापा

तत एतेन मन्त्रेण दद्याद्दे सधुपकम् ।
 पुरुषो मृत्युकाक्षी तु परलोकसुखावहम् ॥
 एवं विनिःकृतात् प्राणात् संसारश्च न गच्छति
 नष्टसंज्ञं समुद्दिश्य ज्ञात्वा मृत्यवशं गतम् ॥
 महावनस्पतिं गत्वा गन्धंश्च विविधानपि ।
 घृततैलसमायुक्तं कृत्वा वै देहशोधनम् ॥
 तैजोऽव्ययकरं वास्य तत्सर्वं परिकल्प्य च ।
 दक्षिणायां शिरः कृत्वा सज्जितं तं निधाय च ॥
 तोर्षाद्यावाहनं कृत्वा स्नापनं तस्य कारयेत् ॥
 गयादीनि च तीर्थानि ये च पुण्याः शिलो-
 चयाः ।
 कुरुक्षेत्रञ्च गङ्गा च यमुना च सरिद्वरा ॥
 कौशिकी च पयोष्णी च सर्वपापप्रणाशिनी ।
 गण्डकौ भद्रनामा च सरयुर्बलदा तथा ॥
 वनानि नववाराहं तीर्थं पिण्डारकं तथा ।
 पृथिव्यां यानि तीर्थानि चत्वारः सागरास्तथा
 सर्वाणि मनसा ध्यात्वा ज्ञानमेवमुत्तमं कारयेत् ॥
 प्राणाहतन्तु तं ज्ञात्वा चित्ता कृत्वा विधानतः ।
 तस्या उपरि तं स्थाप्य दक्षिणायां शिरस्तथा ॥
 देवानग्निमुखान् ध्यात्वा गृह्य हस्ते हुताशनम्
 प्रज्वाल्य विधिवत्तत्र मन्त्रमेतदुदाहरत् ॥”
 मन्त्रः ।
 “कृत्वा तु दुष्करं कर्म जानता वाप्यजानता ।
 मृत्युकालवशं प्राप्य नरः पञ्चत्वमागतः ॥
 धर्माधर्मसमायुक्तो लोभमोहसमाहतः ।
 दहेयं तस्य गात्राणि देवलोकाय गच्छतु ॥
 एवमुक्ता ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदर्शयन् ।
 ज्वलमानं तदा वर्ज्जं शिरःस्थानं प्रदापयेत् ॥
 चातुर्वर्ण्येषु संस्कारमवधत्ति पुनश्च ।
 गात्राणि वाससौ चैव प्रक्षाल्य विनिवर्त्तयेत् ॥
 मृतनाम तथोद्दिश्य दद्यात् पिण्डं महीतले ।
 तदाप्रभृति चाग्रीच देवकर्म न कारयेत् ॥”
 इति वराहपुराणे आद्योत्पत्तिनामाध्यायः ॥
 प्राणा, स्त्री, (प्राणिति बहुकालमिति । प्र + अन्
 + णच् । टाप् ।) पक्षिणोविशेषः । सा
 चारुणगरुडयोः श्वयू । यथा,—
 “पुण्ड्रक्यात्मजः सर्गः प्राणायास्तु निबोधत ।
 कन्याः प्रदिष्टि विख्याताः प्राणाया वै विजिह्वरे ॥
 श्येनो भासो तथा क्रीच्रो घृतराष्ट्री शुनी शुक्री
 अरुणस्य भार्या श्येनी वीर्यवन्तो महाबलौ ॥
 सम्पातिश्च जटायुश्च प्रसूतो पक्षो सत्तमौ ।
 सम्पातिर्जनयन् गृध्रान् काकाः पुत्रा जटायुषः
 भार्या गरुत्मतथापि भासो क्रीच्रो शुनी शुकौ ॥”
 इत्यग्निपुराणम् ॥
 प्राणाधिनाथः, पुं, (प्राणानामधिनाथः ।) पतिः ।
 इति हलायुधः । २ । ३४२ ॥
 प्राणापानौ, पुं, (प्राणश्च अपानश्च तौ । तदा-
 स्यकौ वायु । यथा, विष्णुपुराणे । ६।७।४१ ।
 “परस्परैर्नाभिभव प्राणापानौ यदानिहौ ॥”)
 अश्विनोक्तुमारौ । यथा,—
 “प्राणापानौ कथं देवावश्विनौ संबभूवतुः ॥”
 इति प्रजापासप्रश्ने ।

प्राणायाम

महातपा उवाच ।

“तस्मात् प्राणायामस्य कथं मार्गं शिष्योऽजतेजसा
बीजं निर्वापयामास तज्जलं तद्विधापतत् ॥
तत्र प्राणस्त्वपानश्च योगी चालजितौ पुरा ।
वरदानेन च पुनर्मूर्त्तिमन्तौ बभूवतुः ॥
तौ त्वाङ्गामन्त्ररूपिणां जातौ येन नरोत्तमौ ।
ततस्तवावशिष्टौ दवौ कीर्यते रविनन्दनौ ॥”

इति वाराहेश्वरिणोत्पत्तिनामाध्यायः ॥
प्राणायामः, पुं, (प्राणस्य वायुविशेषस्य प्रायामो
रूपः । यद्वा, प्राण प्रायस्यतेऽनेनेति । प्रा +
यम् + करणे घञ् ।) योगाङ्गविशेषः । (यथा,
भागवते । ३ । २८ । ११ ।

“प्राणायामेर्देहोषान्धारणाभिश्च क्लिप्ति-
षान् ।

प्रत्याहारणं संसर्गान् ध्यानेनानोश्चरान्
गुणान् ॥”)

तत्राङ्गुलिनियमो ज्ञानार्णवे ।
“कनिष्ठानामिकाङ्गुल्यक्षासप्तधारणम् ।
प्राणायामः स विज्ञेयस्तज्जनेमध्यमे विना ॥”
स द्विविधः । सगर्भा निर्गर्भश्च । तथा च ।
“सगर्भो मन्त्रजापेन निर्गर्भो मात्रया भवेदिति”
मात्रा च ।

वामजानुनि तद्वस्तुभ्रामणं यावता भवेत् ।
कालेन मात्रा सा ज्ञेया मूर्तिर्भवेदपारगैः ॥”
अथ प्राणायामः । मूलमन्त्रस्य बीजस्य प्रणवस्य
वा षोडशवारजपेन वामनासापुटे वायुं पूरयेत्
तस्य चतुःषष्टिवारजपेन वायुं कुम्भयेत् । तस्य
द्वात्रिंशद्वारजपेन वायुं रचयेत् । पुनर्हृत्क्षिण-
नापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा वामेन रचयेत् ।
पुनर्वामेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयित्वा दक्षिणेन
रचयेत् । तथा च कालीहृदये ।

“प्राणायामत्रयं कुर्यान्मूलेन प्रणवेन वा ।
अथवा मन्त्रबीजेन यथोक्तविधिना सुधौरिति ॥”
सारसमुच्चयेऽपि ।

“विपरोत्तमतो विदधीत बुधः
पुनरेव तु तद्विपरोत्तकमिति ॥”
योगिकं पुनर्मात्रानियमः । तथा च गौतमीये
“मन्त्रः प्राणायामः प्रोक्तो योगिकः कथयामि ते
पूरयेद्दामया विद्वान् मात्राषोडशसंख्ययति ॥
यद्वा, चतुःषोडशाष्टवारजपेन पूरकादिकं
कुर्यात् । अथवा एकचतुर्द्वारणं । तथा च
तन्त्रान्तरे ।

“पूरयेत् षोडशभिर्वायुं धारयेत्तच्चतुर्गुणैः ।
रचयेत् कुम्भकाङ्गेन अशक्त्या तत्तुरीयकः ॥”
तदशक्ता तच्चतुर्थमेव प्राणस्य समयः । अस्य
नित्यत्वमाह तत्रैव ।

“प्राणायामं विना मन्त्रपूजने न हि योग्यता ॥”
गोपाले तु विशेषो यथा,—
कामबीजस्यैकवारजपेन दक्षिणनासया वायुं
रचयेत् । पुनः सप्तवारजपेन वामनासया वायुं
पूरयेत् । नासापुटौ धृत्वा विंशतिवारजपेन
वायुं कुम्भयेत् । पुनर्वामेन रचयेत् । दक्षि-

प्राणायाम

णेन पूरयेत् । उभाभ्यां कुम्भयेत् पुनर्हृत्क्षिणेन
रचयेत् । वामेनापूर्य्य उभाभ्यां कुम्भयेत् ।
तथा च ।

“एकेन रचयेत् कामबीजेनैव पृथक् पृथक् ।
पूरयेत् सप्तजप्तेन विंशत्या तेन धारयेत् ।
सर्वेषु कृष्णमन्त्रेषु बीजेनानेन रचयेत् ॥”
यद्वा मूलमन्त्रेणैव प्राणायामः । तथा च ।
“पवनसयमनन्त्रमुनाचरेत् ।

यमिह जप्तुमसौ मनुमिच्छति ॥”
यदि दशाक्षरं जपति तदा दशाक्षरेण चैतच्च
चाष्टाविंशतिवारं रचयेत् ।

“पूरयेद्दामया तद्विहारयेत्तत्प्रमाणतः ।
प्राणायामौ भवेदेकौ रचपूरककुम्भकैः ॥
अष्टादशाक्षरेण चैत् द्वादशैव समाचरेत् ॥”
अन्यमनुभिरवर्णानुरूपमित्युक्तत्वात् ।
तत्तन्मन्त्रवर्णसंख्याकै रचकादित्रयं कुर्यात् ।
क्रमदौषिकायाम् । रचयेन्मार्गतं दक्षया
दक्षिणः । पूरयेद्दामया मध्यनाद्या पुनर्धारये
दित्यादि एतत्तु त्र्योक्कणमन्त्रविषयं नान्यत्र ।
इति तन्त्रसारः ॥ * ॥ अपि च ।

“आसनं पङ्कजाद्युक्तं प्राणायामो मरुज्जयः ।
मन्त्रध्यानयुतो गर्भो विपरीतो ह्यगभेकः ॥
अगर्भास्तु सगर्भश्चः प्राणायामस्ततोऽधिकः ।
एव हिवा त्रिधाप्युक्तः पूरणात् पूरकः स च ॥
कुम्भको नित्यलत्वात् स रचनाद्रेचकस्त्रिधा ।
लघुद्वादशमात्रः स्याच्चतुर्विंशतिकः परः ॥
षट्त्रिंशश्चातिरिक्तः प्रत्याहारश्च रोधनम् ॥”
इति गारुडे ४८ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य फलं यथा,—
“प्रथमे जनयेत् स्वप्नं मध्यमेन च वेपथुम् ।
विषाकं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥”
इति तत्रैव २३० अध्यायः ॥ * ॥
अन्यच्च ।

“यथा पर्व्वतधातूनां धातानां दह्यते मलम् ।
तथैन्द्रियकृता दोषा दह्यन्ते प्राणनिग्रहात् ॥
प्रथमं साधनं कुर्यात् प्राणायामस्य योगवित् ।
प्राणायामनिरोधस्तु प्राणायाम उदाहृतः ॥
लघुमध्यान्तर्यायस्यः प्राणायामस्त्रिधादितः ।
तस्य प्रमाणं वक्ष्यामि तदलङ्कः । शृणुष्व मे ॥
लघुद्वादशमात्रस्तु द्विगुणं स तु मध्यमः ।
त्रिगुणाभिश्च मात्राभिरुत्तरीय उदाहृतः ॥
निमेषान्धं वर्णं मात्रा तालो लघुचरौ मतः ।
प्राणायामस्य सख्यायं स्मृतौ द्वादशमात्रकः ॥
प्रथमे जनयेत् स्वप्नं मध्यमेन तु वेपथुम् ।
विषादं हि तृतीयेन जयेद्दोषाननुक्रमात् ॥
सृष्टुं सव्यमानास्तु सिद्धिर्हार्दलकुम्भराः ।
यथा यान्ति तथा प्राणो वश्यो भवति योगिनः ॥
वश्यं सन्तं यथेच्छातो नागं नयति हस्तिपः ।
तथैव योगी हृन्नेन प्राणं नयति साधितम् ॥
यथा हि साधितः सिंहो मृगान् हन्ति न
मानुषान् ।
तद्विधिः पवनः क्लिप्तिषं न नृणां तनुम् ।

प्राणायाम

तस्मादयुक्तः सदा योगी प्राणायामपरो भवेत्
श्रूयतां मुक्तिफलदं तस्यावस्थाचतुष्टयम् ॥
अस्तिः प्राप्तिस्तथा सन्निधिसादश्च महीपते ॥
स्वरूपं शृणु चेतसा कथ्यमानमनुक्रमात् ॥
कर्म्मणाभिष्टुष्टानां जायते फलसंशयः ।
चेतसो विकषायत्वं यत्र सा ध्वस्तिरुच्यते ॥”
इष्टदुष्टानां पुण्यपापानाम् ।
ऐहिकामुषिकान् कामान् लोभमोहाल-
कांश्च यान् ।

निरुध्वास्ते सदा योगी प्राप्तिः सा सार्व-
कामिकी ॥
अतीतानागतगर्भान् विप्रकृष्टतिरोहितान् ।
विजानन्तीन्द्रसूर्य्यक्षपहाणां ज्ञानसम्पदा ॥
तुल्यप्रभावस्तु यदा योगी प्राप्नोति सन्निधम् ।
तदा सन्निधिति स्थाता प्राणायामस्य सा
स्थितिः ॥

यान्ति प्रसादं धेनास्य मनः पञ्च च वायवः ।
इन्द्रियाणीन्द्रियार्थाश्च स प्रसाद इति स्मृतः ।
शृणुष्व च महोपाल । प्राणायामस्य लक्षणम् ।
युञ्जतश्च यथायोगं यादृग्विहितमानसम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे योगिचिकित्सानामा-
ध्यायः ॥ * ॥ अन्यच्च ।

“प्राणायामनिर्गल वश्यमभ्यासान् कुरुते तु यत्
प्राणायामः स विज्ञेयः सबीजोऽबीज एव च ॥
परस्परणाभिभवं प्राणायामौ यदानिहौ ।
कुरुतः सहिधानेन तृतीयः संयमात् तयोः ॥
तस्य चालम्बनवतः स्थलरूपं द्विजितम् ।
भालम्बनमनन्त्रस्य योगिनोऽभ्यसतः स्मृतम् ॥”
एतेषां टीका । “प्राणायाममाह प्राणायामिति
सबीजः सालम्बनो भगवन्मूर्त्तिध्यानमन्त्रजप-
सहितः । द्विविधस्यापि तस्य पुनस्त्रै विध्यमाह
परस्परणेति । उच्छ्वासेन मुखनासिकाभ्यां
बहिर्निर्गच्छति वायुः स प्राणः । निश्वासेनान्तः
प्रविशति यः सोऽपानः । तत्र प्राणवृत्त्यापान-
वृत्तेरभिभवो निरोधो रचकाख्यः प्राणायामः ।
एवमपानवृत्त्या प्राणवृत्तेरभिभवः पूरकाख्यः ।
एवमनेन परस्परणाभिभवप्रकारद्वयेन स प्राणा-
यामो द्विधा । तयोर्युगपत्सयमात् कुम्भकाख्य-
स्तृतीयः प्राणायामः यद्वा । सहिधानेन त्वेक-
मेव पदम् । तत्र चायमर्थः । सहिधानेन सद्-
गुरुपदिष्टमार्गेण रचकपूरकाभ्यां यत् पर-
स्परणाभिभूत इयं यश्च कुम्भकेनाभयोः सहाभि-
भूतः । एवमभिभवत्रयेणैव प्राणायाम इति ।
सबीजस्यालम्बनमाह । तस्य चेति । स्थूलं
वक्ष्यमाणं हिरण्यगर्भादिरूपम् ॥” इति विष्णु-
पुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥ * ॥ गायत्री-
प्राणायामो यथा,—

‘सव्याहृति सप्रणवां गायत्रीं शिरसा सह ।
त्रिः पटेदायतप्राणः प्राणायामः स उच्यते ॥
प्राणायामत्रयं कुत्वा प्राणायामैस्त्रिभिस्त्रिभि-
श्चारात्रकृतात् पापान्मुच्यते नात्र संशयः ॥
सर्वपापहरं प्रोक्तं प्राणायामं हिज्जनाम् ।

प्रातःकृ

प्रातःकृ

प्रातःकृ

तत्तत्त्वध्वनिं नास्ति तपः परमपावनम् ॥
 प्राचसंधारचं मासं कुशाग्रच तबिन्दुना ।
 यः कुर्व्यात् प्रयतो नित्यं प्राणायामस्तु तत्तमः ॥
 निरोधाज्जायते बायुस्त्रासादग्निस्ततो जलम् ।
 त्रिभिः शरीरं सकलं प्राणायामेन शुध्यति ॥
 आलेयादानवापाच तपस्तप्तेत् सुदारुणम् ।
 आत्मानं शोधयद्यस्तु प्राणायामैः पुनः पुनः ॥
 श्रवणां पीर्णमास्याश्च सोपवासो जितेन्द्रियः
 प्राणायामशतं कृत्वा मुच्यते सर्वकिल्बिषैः ॥”
 इत्यग्निपुराणम् ॥
 प्राचिद्युतं, क्ली, (प्राणिभिर्मन्त्रादिभिः कृतं द्युत-
 मिति मध्यपदलोपो समासः ।) पणपूर्वकमेष-
 कुकुटादियुक्तम् । तत्पर्यायः । समाह्वयः २ ।
 इत्यमरः । २ । १० । ४६ ॥ साह्वयः । ३ । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 प्राणिमाता, क्ली, (प्राणिनां मातेव गर्भदाह-
 त्वात् ।) गर्भदात्रीशुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 प्राचिहिता, क्ली, (प्राणिनां हिता ।) पादुका ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ लोकाहितकारिणो च ॥
 प्राची, [न] चि, (प्राचाः सन्त्यस्येति । प्राण +
 “अत इतिठौ ।” ५ । २ । ११५ । इति इनिः ।)
 प्राणविशिष्टः । मनुष्यादिः । तत्पर्यायः । चेतनः
 २ जन्मो ३ जन्तुः ४ जन्तुः ५ शरीरो ६ । इत्य-
 मरः । १ । ४ । ३० ॥ (यथा, मनौ । १ । २२ ।
 “कर्मात्मनाश्च देवानां सोऽसृजत् प्राणिनां
 प्रभु ।
 साध्यानाञ्च गणं सृज्यं यज्ञश्चैव सनातनम् ॥”)
 प्राणीत्यं, क्ली, (प्राणीतस्य प्रयोजितस्य भावः ।
 प्राणीत + ञज् ।) कृणुम् । यथा, त्रिकाण्डशेषः ।
 “प्राणीत्यस्यमर्थानां प्रयोगः स्यात् कला-
 खिका ॥”
 प्राणेशः, पुं, (प्राणानामीशः ।) पतिः इति
 जटाधरः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
 “स्वामिन् ! भङ्गुरयालकं सतिलकं भालं
 विलासिन् कुरु
 प्राणेश ! त्रुटितं पयोधरतटे हारं पुन-
 र्योजय ॥”)
 प्राणेशा, स्त्री, (प्राणानामीशा ।) भार्या । इति
 हेमचन्द्रः ॥
 प्रातः, [र] व्य, (प्राततीति । प्र + अत् + “प्रातर्
 रन् ।” उणा० ५ । ५८ । इति अरन् ।)
 प्रभातम् । तत्पर्यायः । प्रगे २ । इत्यमरः ।
 ३ । ४ । १८ ॥ सूर्यादयादवधिप्रसङ्गतं कालः ।
 यथा,—
 “प्रातःकालो मुहूर्त्तास्त्रीन् मङ्गवस्त्वावदेव तु ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (यथा, रघौ । १ । ८० ।
 “प्रयता प्रातरन्वे तु सायं प्रत्यङ्मुजेदपि ॥”)
 प्रातःकृत्यं, क्ली, (प्रातःप्रभातकालस्य कृत्यं कर्त्तव्या
 क्रिया ।) प्रभातकर्त्तव्यकर्म । तदनुष्ठानं यथा,
 “ब्राह्मे सृष्टं उद्याय धर्ममर्थश्च चिन्तयेत् ।
 कायकं शनदुक्तं ध्यायेत् मनसेऽश्वरम् ॥

उषःकालेऽथ संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।
 आयाकदौषु शुद्धासु शीघ्रं कृत्वा यथाविधि ॥
 प्रातःस्नानेन शुध्यन्ति येऽपि पापकृतो जनाः ।
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
 प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टकरं शुभम् ।
 ऋषोणां शुचिता नित्यं प्रातःस्नानाच्च संग्रहः ॥
 मुखे सुप्तस्य सततं क्षालाद्याः प्रसवन्ति हि ।
 ततो नैवाचरेत् कर्माप्यकृत्वा स्नानमादितः ॥
 अलक्ष्मोः कालकर्षो च दुःस्वप्नं दुर्विचिन्तितम्
 प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संग्रहः ॥
 न च स्नानं विना पुंसां पावनं प्रत्यङ् कृतम् ।
 होमे जघ्ने विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत् ॥
 अशक्तावशिरस्कं वा स्नानमस्य विधीयते ।
 पाद्रेण वाससा चाथ मार्जनं कायिकं कृतम्
 अत्रायत्ये समुत्पन्ने स्नानमेव समाचरेत् ।
 ब्राह्मादौनि यथाशक्ती स्नानान्याहुर्मनीषिणः ॥
 ब्राह्ममाण्येयमुद्दिष्टं वायव्यं दिव्यमेव च ।
 वारुणं यौगिकं तद्वत् षोढा स्नानं प्रकौर्त्तितम् ॥
 ब्राह्मन्तु मार्जनं मन्त्रैः कुशैः सोदकविन्दुभिः ।
 आग्नेयं भस्मना पादमस्तकादिविभूजनम् ॥
 गवां हि रजसा प्रोक्तं वायव्यं स्नानमुत्तमम् ।
 यत्तु सातपथ्येण स्नानमन्त्रिह्यमुच्यते ॥
 वारुणश्चावगाह्यन्तु मानसस्नातवेदनम् ।
 यौगिकं स्नानमाख्यातं योगी विष्णुविचिन्तनम्
 आत्मतीर्थमिति ख्यातं सेवितं ब्रह्मवादिभिः ॥
 मनःशुचिकरं पुंसां नित्यस्तत्स्नानमाचरेत् ।
 शक्तश्चेदाकुरु विद्वान् प्राजापत्यन्तयैव च ॥*॥
 प्रक्षाण्य दन्तकाष्ठं वै भक्षयित्वा विधानतः ।
 आचम्य प्रयतो नित्यं स्नानं प्रातः समाचरेत् ॥
 मध्याह्नसमस्योष्णं हादशाङ्गुलसंश्रितम् ।
 सत्वचं दन्तकाष्ठं स्यात्तस्यापेण च धावयेत् ॥
 क्षौरिहृत्समुद्भूतं भालतीसम्भवं शुभम् ।
 अपामार्गश्च विस्वश्च करवीरं विशेषतः ॥
 वर्जयित्वा निन्दितानि गृहीत्वेव यथोदितम् ।
 परिहृत्य दिनं पापं भक्षयित्वा विधानतः ॥
 नोत्पाटयेद्दन्तकाष्ठं नाङ्गुल्या धावयेत् क्वचित्
 प्रक्षाण्य भुक्त्वा तज्जङ्घाच्छुचौ देशे समाहितः ॥
 स्नात्वा सन्तर्पयेद्देवान्पूर्णेन पितृगणान्क्षया ।
 सम्प्राण्य मन्त्रे रात्मानं कुशैः सोदकविन्दुभिः ॥
 आपोहिष्टाभ्याहृतिभिः सावित्रा वारुणेः
 शुभैः ।
 ॐ कारव्यः कृतिश्रुतां गायत्रीं देवमातरम् ।
 जज्ञा जलाञ्जलिं दद्याद्वास्करं प्रति तन्मनाः ॥
 प्राक्कूलेषु समासीनो दग्धेषु सुसमाहितः ।
 प्राणायामत्रयं कृत्वा ध्यायेत्सन्ध्यामिति स्मृतिः
 या सन्ध्या सा जगत्सृष्टिमायातीता च
 निष्कला ।
 ऐश्वर्ये तु परा शक्तिस्तत्तन्मन्त्रसमुद्भवा ॥
 ध्यात्वाकमण्डलगतां विप्रः सन्ध्यापासनमाचरेत्
 प्राङ्मुखः सततं विप्रः सन्ध्यापासनमाचरेत् ॥
 सन्ध्यास्त्रीनीऽशुचिर्नित्यमर्द्धः सव्यकर्मसु ।
 यदन्यत् कुरुते किञ्चित् न तस्य फलमाप्नुयात् ॥

अनन्यचेतसः शान्ता ब्राह्मणा वेदपारणाः ।
 उपास्य विधिवत् सन्ध्यां प्रासाद्य परमां गतिम्
 योऽन्यच्च कुरुते यज्ञाद्यर्थकार्यं हिजोत्तमः ।
 विहाय सन्ध्याप्रणतिं स याति नरकावुतम् ॥
 तस्मात् सर्वप्रयत्नेन सन्ध्यापासनमाचरेत् ।
 उपासितो भवेत्तेन देवो योगतनुः परः ॥
 सहस्रपरमां नित्यं शतमध्यां दशावरां ।
 सावित्रीं वै जपेद्दिहान् प्राङ्मुखः प्रयतः स्थितः
 अथोपतिष्ठेदादित्यमुदयन्तं समाहितः ।
 मन्त्रैस्तु विविधैः सौरेणैव गृह्येण सामसन्धेः ॥
 उपस्थाय महायोगं देवदेवं दिवाकरम् ।
 कुर्वीत प्रणतिं भूमौ मूर्ध्ना नित्यञ्च मन्त्रतः ॥*॥
 ॐ खं खखोल्काय शान्ताय कारुण्यत्रयेतवे ।
 निर्वेदयामि चात्मानं नमस्ते ज्ञानरूपिणे ॥
 नमस्ते हृणये तुभ्यं सूर्याय ब्रह्मरूपिणे ।
 त्वमेव ब्रह्म परममापो ज्योती रसोऽमृतम् ॥
 भूर्भुवः स्वस्वमोहकारः सर्वे रुद्राः सनातनाः ।
 पुरुषः सन्धातोस्तस्यां प्रणमामि कपर्दिनम् ॥
 त्वमेव विश्वं बहुधा सदसत् सूर्यसे च यत् ।
 नमो रुद्राय सूर्याय त्वामहं शरणं गतः ॥
 प्राचेतसे नमस्तुभ्यमुमायाः पतये नमः ।
 नमोऽस्तु नौलक्ष्मीवाय नमस्तुभ्यं पिनाकिने ॥
 विलोहिताय भर्गाय सहस्राक्षाय ते नमः ।
 नम उमापतये तुभ्यमादिताय नमोऽस्तु ते ॥
 नमस्ते बहुहस्ताय चाम्बकाय नमोऽस्तु ते ।
 प्रपद्ये त्वां विरूपाक्ष ! महान्तं परमेश्वरम् ॥
 हिरण्यये गृहं गुप्तमात्मानं सर्वदेहिनाम् ।
 नमस्यामि परं ज्योतिर्ब्रह्माणं त्वां परावृतम् ॥
 यिष्ये पशुपतिं भीमं नरनारीशरीरिणम् ।
 नमः सूर्याय रुद्राय भास्वते परमेश्वरिणे ।
 उग्राय सर्वभङ्गाय त्वां प्रपद्ये सदैव हि ॥*॥
 एतद्दे सूर्यहृदयं जज्ञा स्तवमनुत्तमम् ।
 प्रातःकालेऽथ मध्याह्ने नमस्कुर्याद्दिवाकरम् ॥
 इदं पुत्राय शिष्याय धार्मिकाय हिजातये ।
 प्रदेयं सूर्यहृदयं ब्रह्मणा तु प्रदर्शितम् ॥
 सर्वपापप्रशमनं वेदसारं समुद्भुतम् ।
 ब्राह्मणानां हितं पुण्यं ऋषिसर्षैर्निषेवितम् ॥
 यस्तु नित्यं पठेद्दोमान् प्रेक्षन्नादित्यमण्डलम् ।
 महापातकशुक्लोऽपि पुण्यते नात्र संग्रहः ॥
 क्षयापसारकुष्ठार्थैर्वाधिभिः पीडितोऽपि सन्
 जज्ञा शतगुणं स्तोत्रं स श्लाघ्यो भवति द्रुतम् ॥
 भूतग्रहपिशाचातिबौज्यसनकर्षिभिः ।
 सुवन् ध्यात्वा हरिं विप्रो मुच्यते महतो भयात्
 अथागत्य गृहं विप्रः समाचम्य यथाविधि ।
 प्रक्षाण्य वाङ्मं विधिवज्जुह्याज्जातवेदसम् ॥
 ऋत्विक्पुत्रोऽथ पत्नी वा शिष्यो वापि सङ्घो-
 दरः ।
 प्राच्यानुज्ञां विशेषेण सुहृदुर्वा यथाविधि ॥
 पवित्रपाणिः पूतात्मा शुक्लाम्बरधरोत्तरः ।
 अनन्यमानसो भूत्वा जुहुयात् संयतेन्द्रियः ॥
 विना दर्भेण यत् कर्म विना मन्त्रेण वा पुनः
 राक्षस तद्वदेत् सर्वं नामुत्रेह फलप्रदम् ॥*॥

देवतानि नमस्कृत्याहेयमारान्निवेदयेत् ।
दद्यात् पुण्यादिकं तेषां हृष्टांशेषाभिवादेयम् ॥
गुरुर्वाभुःपासोत हितश्चास्य समाचरेत् ।
वेदाभ्याम ततः कुर्यात् प्रयत्नात्कृतो हिजः ।
अपेक्ष्यापयिच्छिष्यान् आरयिष्य विधाययेत् ।
अवेचेत च शास्त्राणि धर्मादीनि हिजोत्तमः ॥
वेदिकांश्चैव नियमान् वेदाङ्गानि विशेषतः ।
उपेयादोशरक्षाय योगेनप्रसिद्धये ॥
साधयेद्विधानार्थान् कुटुम्बार्थं ततो हिजः ॥
इति कौर्म उपविभागे १० अध्यायः ॥ ॥
अपि च ।

“प्रातः शिरसि शुक्लाजे हनेनं हिभुजं गुरुम् ।
प्रसन्नवदनं शान्तं करैस्तन्नामपूर्वकम् ॥”
ॐ नमो गुरवे तस्मा इष्टदेवस्वरूपिणे ।
यस्य वाक्यामृतं हन्ति विषं ससारसंज्ञकम् ॥
इति पठेत् ॥
“अहं देवो न चान्योऽस्मि ब्रह्मैवास्मि न
शोकभाक् ।
अस्मिदानन्दरूपोऽहं नित्यमुक्तस्वभाववान् ॥”
इति भावयेत् ।

“लोकेश ! चैतन्यमयादिदेव
आकाश विष्णो भगवाञ्जयैव ।
प्रातः समुत्थाय तव प्रियायै
ससारवाचामनुवर्तयिष्ये ॥
जानामि धर्मं न च मे प्रहृति-
जानाम्यधर्मं न च मे निहृतिः ।
त्वया हृषोकेय ! हृदि स्थितं
यथा नियुक्तोऽस्मि तथा करोमि ॥”

विष्णुपुराणे ।
“प्रब्रह्मन्तयेहर्ममर्थस्याविरोधिनम् ।
अर्पोडया तयोः काममुभयोरपि चिन्तयेत् ॥”
धर्मलक्षणन्तु भविष्ये ।

“धर्मः अयः समुद्दिष्ट अयोऽभुःपदयसाधनम् ॥
अतएव जैमिनिः । चोटनालक्षणोऽर्थो धर्मः
इति । तेन वैदिकलिङ्गप्रतिपाद्योऽर्थो धर्मः ।
कोऽर्थो योऽभुःपदयाय इति तु भविष्ये ॥ * ॥
ततः ॐ प्रियदत्तायै भुवे नमः । इति नमस्कृत्य
दक्षिणं धरणं न्यसेत् । हृन्तोपरिश्रितम् ।
“ओत्रियं सुभगामान् बाह्वैवाग्निचितं तथा
प्रातःकृत्याय यः पश्येदापद्मः स विमुच्यते ॥
परिपिष्टं दुर्भगां मयं नमस्तुत्कृतनासिकम् ।
प्रातःकृत्याय यः पश्येत्तत् कलेरुपलक्षणम् ॥”
अतएव व्यासः ।

“धनिनः ओत्रियो राजा नदी वैद्यस्तु पञ्चमः ॥
पञ्च यत्र न विद्यन्ते तत्र बास न कारयेत् ॥”
महाभारते ।

“ककोटिकक्ष नागस्य दमयन्त्या जलस्य च ।
ऋतुपर्णस्य राजर्षे कौत्तनं कलिनाशनम् ॥”
मातृस्ये ।

“कात्तवैर्यार्जुनो नाम राजा बाहुलजलजम्
योऽस्य संकीर्तयैवम कल्पमुत्थाय मानवः ॥
न तस्मा वितनायः स्वाकष्टश्च लभते पुनः ॥”

कर्म प्रातः ॥ * ॥

अथ विष्णु लोकाः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“निद्रां जह्यादृष्टही राम ! नित्यमेवाकृषोदये
वेशोक्तं ततः कृत्वा दन्तधावनपूर्वकम् ॥
ज्ञानं समाचरेत् प्रातः सर्वकल्मषनाशनम् ॥”
अरुणोदयकालमाह स्कन्दपुराणम् ।
“उदयात् प्राक् चतसस्तु नाडिका अरुणोदयः
तत्र ज्ञानं प्रशस्तं स्यात्तद्विषयतमं स्मृतम् ॥”
नाडिका दण्डः । विष्णुधर्मोत्तरे ।
“वेगरोधं न कर्तव्यमन्यत्र क्रोधवेगतम् ।
आयुर्वेदीयेऽपि । न वेगितोऽन्यकार्यसिद्धिः
स्यात्कालित्वा साध्यमाश्रयम् । अङ्गिराः ।
“उत्थाय पश्चिमे रात्रेस्तत आचम्य चोदकम् ।
अन्तर्ह्रायं दृष्टेर्भुमिं शिरः प्राहृत्य वामसा ॥
वाचं नियम्य यज्ञे न षोडशोऽङ्गुलसंज्ञितः ॥
कुर्यात्सूत्रपुरीषे तु शुची देशे समाहितः ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“ततः कर्त्तव्यं समुत्थाय कुर्यात्तत्र नरेश्वर ! ।
नैऋत्यामिषुविष्टपमतीत्याभ्यधिकं भुवः ॥
तिष्ठेत्प्रातिधिर तत्र नैव किञ्चिददुरयेत् ॥”
कल्पमुषःकालम् । मैत्र भिषद्वेत्ताकपायुसम्ब-
न्धात् पुरीषोक्तं । नैऋत्यामुत्थानदेशमारभ्य
उत्थायेत्यनेन उपस्थितः इषुप्रक्षेपयोग्यदेश-
द्विष्टः । तद्देशपरिमाणमाह पितामहः ।
“मध्यमेन तु चापेन प्रक्षिपेत् शरत्रयम् ।
हस्तानाञ्च शते सार्धं लब्धं कृत्वा विचक्षणः ॥”
आपस्तम्बः ।
सूत्रपुरीषोक्तं कुर्यादक्षिणां दिशं दक्षिणा-
परां वेति । दक्षिणापरां नैऋतीम् । मनुः ।
“मूत्रोद्धारसमुत्सर्गं दिवा कुर्याददक्षः खः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्ध्योश्च यथा दिवा ॥”
यत्तु यमवचनम् ।

“प्रत्यक्षं खञ्जं पूर्वाङ्गे त्वपराङ्गे च प्राङ्मुखः ।
उदक्षं खञ्जं मध्याङ्गे निशायां दक्षिणामुखः ॥”
इति तदिच्छाविकल्पार्थं सूर्याभिमुखनिरा-
सार्थञ्च न तु नियमार्थं देवलवचनविरोधात् ।
तथा च देवलः ।

“सदेवोदक्षः प्रातः सायाङ्गे दक्षिणामुखः ।
विष्णु त्रमाचरेन्नित्यं सन्ध्यायां परिवर्जयेदिति”
अथ प्रातःसायाङ्गशब्दौ दिवारात्रिपरी-
पूर्वोक्तमनुवचनैकवाक्यत्वात् । सन्ध्यायां परि-
वर्जयेदिति तु पण्डितेतरपरम् ॥ * ॥ यमः ।
“कृत्वा यज्ञोपवीतान्तु पृष्ठतः कण्ठलम्बितम् ।
विष्णु त्रै च गृह्यो कुर्यादयद्वा कर्णं समाहितः ॥
पृष्ठतः पृष्ठे कण्ठलम्बितं निवीतं तत् पृष्ठ-
लम्बितं निवीतमापृष्ठदेशावलम्ब्य ग्राम्यधर्मे-
स्त्रितनिगमपरिश्रष्टवचनात् ।

“नियम्य प्रयत्ने वाचं सर्वोताङ्गोऽवगुण्ठितः ॥”
इति मनुवचनाच्च ॥

अत्र संवीतं निवीतं संवीतं मानुष इति तैत्ति-
रीयश्रुतेः । मानुषे सनकादिहृत्वे । पृष्ठलम्बितं
निवीतो वेति धौघायनीयाच्च । ततश्च चारवत्

कृत्वा पृष्ठलम्बितं स्वस्थे इत्यर्थः । एकावक्षता-
पक्षे व्यवस्थामाह सांख्यायनः । यद्येकवक्षो
यज्ञोपवीतं कर्णं कृत्वा अवगुण्ठित इति । कर्णं
दक्षिणे । पवित्रं दक्षिणे कर्णं विष्णु त्रैमाचरे-
दिति स्मृतौ तथा दर्शनात् । अवगुण्ठितः कृतः
शिरोऽवगुण्ठनः । मनुः ।

“छायायामन्यकारे वा रात्रावहनि वा हिजः ।
यथासुखं मुखं कुर्यात् प्राणवाधभयिषु च ॥”
महाभारते ।

“प्रत्यादित्यं प्रतिजलं प्रति गात्रं प्रति हिजम् ।
मेहन्ति ये च पथिषु ते भवन्ति गतायुषः ॥”
प्रतिः सांमुख्ये ॥ * ॥ मनुः ।

“न मूत्रं पथि कुर्वीत न भक्षानि न गोमूत्रे ।
न फालकष्टे न जले न चित्वां न च पर्वते ॥
न जीर्णदेवायतने न वस्त्रोक्ते कदाचन ।
न सप्तस्वेषु गर्तेषु न गच्छेत्तपि संस्थितः ॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तके ।
गवाग्निविप्रानादित्यमपः पश्यंस्तथैव च ॥
न कदाचन कुर्वीत विस्मृतं च विसर्जनम् ॥”
सप्तस्वेषु प्राणिमत्सु । संस्थित उच्यतः ।
पर्वतनिषेधादेव मस्तकनिषेधे सिद्धे पुनर्निषेधो
यत्र पर्वतोऽश्वत्थपरीवारस्तापि मस्तकवर्ज-
नार्थः । अथवा । पर्वतमस्तकनिषेधोऽधिक-
दोषाय ॥ * ॥ वशिष्ठः ।

“आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसहता धर्मविदा तु कार्याः ।
वागबुद्धिगुणौ च तपस्तथैव
धनयुषो गुप्ततमे तु कार्यं ॥”

निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः । विहारः स्त्रीसं-
भोगः । योगः समाधिः । वाग्बुद्धिगुणौ वाग्बुद्धि-
त्यागः । बुद्धिगुणिरतिष्ठित्वात्यागः । हारोतः
“आहारान्तु रक्षः कुर्यान्निर्हारश्चैव सर्वदा ।
गुप्ताभ्यां लक्ष्यपरतः स्यात् प्रकाशे हीयतेतथा ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“सामान्यकोट्यवायूनां पूज्यानाञ्च न समुद्रम्
कुर्यात् षोडशविष्णु त्रैसमुत्सर्गञ्च पण्डितः ॥”
आपस्तम्बः । “न च सोपानको मूत्रपुरीषे
कुर्यादिति ।” बृहन्ननुः ।

“करगृहीतपात्रेण कृत्वा मूत्रपुरीषके ।
मूत्रतुल्यन्तु पानीयं पीत्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥”
भरद्वाजः ।

“अथावक्त्वविष्णु त्रै लोटकाष्टलणादिना ।
उदस्तावासा उत्तिष्ठदृढं विष्टमभेदनम् ॥” * ॥
उदस्तावासाः कटिदेशादूर्ध्वक्षिप्तवक्त्रः ।

अथ शौचम् । देवलः ।
“धर्मविहृत्क्षिप्तं हस्तमधःशौचे न योजयेत् ।
तथैव वामहस्तेन नाभेरुर्ध्वं न शोध्यते ।

प्रकृतिस्थितिरपि स्यात् कारणादुभयक्रिया ॥”
कारणाद्रागादेः । ब्रह्माण्डपुराणम् ।

“उद्धृतोदकमादाय मृत्तिकाञ्चैव वागयतः ।
उदङ्मुखो दिवा कुर्याद्वात्री चेहृत्क्षिणामुखः ॥
सुनिर्गते रुद्धं दद्यात् रुद्धं त्वप एव च ॥”

प्रातःकृ

कुर्व्याच्छीचमिति शेषः। सुनिर्गते भरद्वाजोक्त
लोटादिप्रसृष्टे गुदे। उदकपात्राभावे करिच
जलाशयात् उदकचङ्चलमाह आदित्यपुराणम्।
“रत्निमात्रं त्यक्त्वा कुर्व्याच्छीचमनुवृत्तं।
पश्चाच्च शोधयितीर्थमन्यथा न शुचिर्भवेत्॥”
तस्मिन् देशे शीचं कर्त्तव्यं यस्माद्रत्निमात्रमव
हितं जलं तत्स्यलमेव तीर्थं जलसमीपत्वात्॥*
विष्णुपुराणम्।
“वल्गाकर्मूषिकोत्खातां सृदमन्तर्जलान्तथा।
शीचावशिष्टां गेहाच्च नादद्यात्पसन्भवाम्॥
अन्तःप्राख्यवपकाच्च ह्यलोत्खातां सकर्म्माम्॥”
मनुदत्तौ।
“एका लिङ्गे गुदे तिस्रस्तथा वामकरे दश।”
उभयोः सप्त दातव्या सृदः शुद्धिमभीषता॥”
उभयोः करयोः। वामहस्ते दशदानानन्तरं
तत्पृष्ठे षड्दानमाह हारौतः। दशमध्ये च
षट् पृष्ठे इति। शृङ्गदत्तौ।
“तिस्रस्तु सृत्तिका दद्याः कृत्वा तु नखशोधनम्
तिस्रस्तु पादयोर्दद्यात् शुद्धिकामेन नित्यशः॥”
नखशोधनं तृणादिना नखान्तर्मलशोधनम्।
तिस्र इति हस्तयोरिति शेषः॥*॥
पादप्रक्षालनं न कांस्ये कर्त्तव्यमित्याह विष्णु
धर्मोत्तरम्।
“दर्भेन मार्जयेत् पादौ न च कांस्ये प्रधावयेत्॥
दक्षः।
“लिङ्गे तत्र समाख्याता त्रिपर्वीं पृथ्यते यथा
अर्धं प्रसृतिमात्रा तु प्रथमा सृत्तिका स्मृता॥
द्वितीया च तृतीया च तद्वर्धं परिकीर्त्तितम्॥”
यदा तु उक्तप्रमाणया सृदा गन्धलेपचया न
भवति तदा अधिकयापि कर्त्तव्यम्।
“गन्धलेपचयकरं शीचं कुर्व्यादतन्द्रितः॥”
इति याज्ञवल्करवचनात्॥
गुदादन्यत्र परिमाणमाह यमः।
“सृत्तिका तु समुद्दिष्टा त्रिपर्वीं पृथ्यते यथा।
त्रिपर्वीं तर्जनीमध्यमाभ्यामिकाभ्यामप्यव
त्रयम्॥*॥ मूत्रमात्रे तु स्मृतिः।
“एका लिङ्गे सृदं दद्यात् वामहस्ते तु सृष्टयम्
उभयोर्हस्तयोर्ध्वं तु मूत्रशीचं प्रकीर्त्तितम्॥”
ब्रह्मपुराणे।
“पादयोर्ध्वं दृष्टीत्वा च सुप्रक्षालितपाणिमान्
हिराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम्
पादयोर्ध्वं एकैका। इदं मूत्रं पुरोषोत्सर्गे
तिसृणां विधानात्॥*॥ दक्षः।
“यथोदितं दिवा शीचमर्द्धं रात्रौ विधीयते।
आतुरे च तद्वर्धं स्यात् तद्वर्धन्तु पथि स्मृतम्॥”
यथोक्तकरणशक्तावेवेदं न तु निशादिपुरस्कार-
णैव वाक्यस्यादृष्टार्थापत्तेः॥*॥ आपस्तम्बः।
“पथि पादस्तु विज्ञेय आर्तः कूर्वाद्यथाबलम्
एतयोर्विरोधस्तु आर्तान्ताभिः परिहर-
णीयः। दक्षः।
“दंशं काशं तथात्मानं द्रव्यं द्रव्यप्रयोजनम्।
उपपत्तिमवस्थाञ्च ज्ञात्वा शीचं प्रक्षययेत्॥”

प्रातःकृ

ब्रह्मपुराणे।
“न यावदुपनीयते द्विजः शुद्धस्तथाङ्गना।
गन्धलेपचयकरं शीचं तेषां विधीयते॥
प्रमाणं शीचसंख्या वा न शिष्टे रूपदिग्गते।
यावच्च शुद्धिं मन्येत तावत् शीचं समाचरेत्॥”
दक्षः।
“न्यूनाधिकं न कर्त्तव्यं शीचं शुद्धिमभीषता।
प्रायाश्चतस्रः प्रसज्येत विहिततातिक्रमे कृते॥
शीचाचारविहीनस्य समस्ता निष्फलाः
क्रियाः॥”
गन्धलेपचये सत्यधिकं न कर्त्तव्यं पूर्वोक्तयाज्ञ
वल्काविरोधात्। गन्धलेपचये त्वधिकसंख्य-
यापि। याज्ञवल्कावचनमनुपनीतादिपरं वा
पूर्वोक्तब्रह्मपुराणैकवाक्यत्वात्॥*॥
“एतच्छीचं दृष्ट्यानां द्विगुणं ब्रह्मचारिणाम्
त्रिगुणं वनस्थानां यतीनाञ्च चतुर्गुणम्॥”
इदं तु द्वेगुणादिकं संख्यामात्रे तदनन्तराभि-
धानात्। व्याघ्रपादः।
“शीचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्याभ्यन्तरं तथा
सृज्जलाभ्यां स्मृतं बाह्यं भावशुद्धिस्तथापरम्॥
गङ्गातोयेन कृतं न सृङ्गारैश्च नगोपमे।
आसृज्योः ज्ञातकश्चैव भावदुष्टो न शुध्यति॥”
स्मृतिः।
“धावन्तश्च प्रमत्तश्च मूत्रोच्चारकृतन्तथा।
भुञ्जानमाचमानश्च नास्तिकं नाभिवादयेत्।
जन्मप्रभृति यत्किञ्चित् चेतसा धर्ममाचरेत्।
मर्त्यं तन्निष्फलं याति एकहस्ताभिवादानात्॥”
ऋष्यशृङ्गः।
“यस्मिन् स्थाने कृतं शीचं वारिणा तद्विशो-
धयेत्।
न शुद्धिस्तु भवेत्तस्य सृत्तिकां यो न शोधयेत्॥”
शीचानन्तरं हारौतः। गोमयेन सृदा वा
कमण्डलुं प्रसृज्य पूर्ववदुपसृज्य आदित्यसोम-
मग्निं वा वोक्षेति। अत्र मार्जनानन्तरं
क्षालनं अन्यत्र तथादर्शनात्। आचमनान-
न्तरं आदित्यादिदर्शनं यथासम्भवम्। शीचं
कृत्वा मूत्रोच्चारं न पश्येत् दृष्ट्वादित्यमग्निं सोमं
वा पश्येदिति॥*॥ अथाचमनविधिः। दक्षः।
“प्रक्षाल्य पाणौ पादौ च त्रि पिबेदस्य वीक्षितम्।
संख्याङ्गुष्ठमूलेन द्विः प्रसृज्यात्ततो मुखम्॥
सहस्रं तिसृभिः पूर्वमास्यमेवमुपसृजेत्।
अङ्गुष्ठेन प्रदर्शयन्वा घ्राणं पश्चादनन्तरम्॥
अङ्गुष्ठानामिकाभ्याश्च चक्षुः श्रोत्रं पुनः पुनः।
नाभिं कनिष्ठाङ्गुष्ठेन हृदयन्तु तलेन वै॥
सर्वाभिस्तु शिरं पश्चादाङ्गुष्ठं चाग्रं च ससृजेत्॥”
पादप्रक्षालनं विशेषयति देवलः।
“प्रथमं प्राङ्मुखः स्थित्वा पादौ प्रक्षालयेत् शनैः
उदङ्मुखः वा देवत्ये पेटकं दक्षिणामुखः॥”
शनै रत्वरः। देवपेटकंतरत्नापस्तम्बः। प्रत्यक्-
पादावसेचनमिति। प्रत्यक् पश्चिमाभिमुखः।
क्रममाह गोभिलः। सव्यं पादमवनेनिज इति

प्रातःकृ

सव्यं पादं प्रक्षालयेत्। दक्षिणं पादमवनेनिज
इति दक्षिणं पादं प्रक्षालयेदिति चर्हणीष्टे
तथादर्शनात् सव्यं तथा कथ्यते। पारस्करः।
सव्यं पादं प्रक्षाल्य दक्षिणं प्रक्षालयतीति सूत्रेण
प्राक् सव्यपादप्रक्षालने सिद्धे सव्यं प्रक्षाल्य
दक्षिणं प्रक्षालयतीत्यत्र सव्यपश्चं सामान्याये
तेनान्यस्यापि पादप्रक्षालने सव्यस्यैव प्राथम्यम्
अन्यार्थे पुनर्वचनमिति न्यायात्। अन्यार्थमधि-
कार्यम्। ब्राह्मणश्चेदक्षिणं प्रथममिति सूत्रं
तस्य पादौ यदि ब्राह्मणः प्रक्षालयति तदा
दक्षिणं प्रथममिति न सव्यम्। यथा प्रक्षाल-
यतीत्यनुवृत्तौ आश्रयायनः। दक्षिणमग्रे ब्राह्म-
णाय प्रयच्छेत् सव्यं शुद्ध्यति। स्वयं प्रक्षालने
सव्यस्यैव प्राथम्यमिति एवं हरिश्चन्द्रापि।
आचमने पाणिपादप्रक्षालनं मूत्राद्युत्तरेण।
यथा ह्यहपरारारः।
“कृत्वा च शीचं प्रक्षाल्य हस्तौ पादौ च
सृज्जले।
निबद्धशिक्ष आसीनो द्विज आचमनश्चरेत्॥
कृत्वोपवीतं सव्यांश्च वापनः कायसंयतः॥”
आश्वस्तम्बः।
इत्येवमङ्गिराजानु प्रक्षाल्य चरणौ पृथक्।
हस्तौ चामणिवन्धाभ्यां पश्चादानौत संयतः॥
आजानु चामणिवन्धाभ्यामित्यवध्य पादानं तत्
पर्यन्ताशुचित्यशङ्कायां अश्वत्थमापनोदनाय
अतिशयशीचाय वा। अतएवोक्तं अङ्गप्रकर्षात्
फलप्रकर्ष इति॥*॥ शिचावन्धने विशेषमाह
ब्रह्मपुराणम्।
“गायत्र्या तु शिखां बद्धा नेष्टव्यां ब्रह्मरन्ध्रतः
शुटिकाञ्च ततो बद्धा ततः कर्म समाचरेत्॥”
पिबेदित्यन्तर्जान्वाह याज्ञवल्करः।
“अन्तर्जानु शुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः।
प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृजेत्॥
अन्तर्जानु जानुनोर्मध्ये हस्तौ कृत्वैति शेषः।
वाग्व्यादौ शानाभिमुखः।
ईशानाभिमुखो भूत्वापसृजेत् यथाविधि॥”
इति मरौचुराज्ञः।
ब्राह्मेण तीर्थेण अङ्गुष्ठमूलेन।
“कनिष्ठदेशिन्यङ्गुष्ठमूलान्यग्रं करस्य च।
प्रजापतिपिष्टब्रह्मदेवतोर्थान्यनुक्रमत्॥”
इति याज्ञवल्करात्॥
देशिनी तर्जनी। करस्य दक्षिणस्य। यथा
मार्कण्डेयपुराणम्।
“अङ्गुष्ठोत्तरतो रेखा या पाणेर्दक्षिणस्य च।
एतद्ब्राह्ममिति न्यातं तीर्थमाचमनाय वै॥”
अत्र द्विजो न स्त्रीशूद्राविति मितान्तरा। अत
एव।
“स्त्रियाञ्छेदशिकं तीर्थं शुद्धजातस्तथैव च।
सकृदाचमनाच्छुद्धिरेतयोरेव चोभयोः॥”
ब्राह्मतीर्थावरोधे तु मनुः।
“कायत्रेदशिकाभ्यां वा न पैशेण कदाचन॥”
उक्ततीर्थचयस्य तृणादिनावरोधे करमध्याक्-

काले येनापि । एवञ्च सर्वाविरोधे सुवर्णादि-
पात्रेणाप्याचमनं कार्यं स्वयमसाध्यं ज्ञेया-
चमनं कारयितव्यम् । याज्ञवल्काः ।

“अस्मिन् प्रकृतित्याभिर्हीनाभिः केनबुद्धदेः ।
हृत्कण्ठतालुगाभिस्तु गद्यासंख्यं विजातयः ॥
शुद्धेरन् स्त्री च शुद्धं सकृत् स्मृष्टाभिरन्तः ॥”
अन्ततः ओष्ठोपान्तः । उत्तरोत्तरमपकर्षात् ।
अतएव स्मृष्टाभिरित्युक्तं न तु भक्षिताभिरिति ।
स्त्री शुद्धो वाद्य नित्याश्रः क्षालनाच्च करोष्ठयोः
इति ब्रह्मपुराणाच्च । आचमनार्थं पाणिपाद-
प्रक्षालनमेवेत्येके । इति शुद्धाधिकारे गान्तमो-
क्षेच । आचमनाहंजलाभावे इदमित्याचारा-
ध्यायः । मनुः ।

“हृद्गाभिः पृथगे विप्रः कण्ठगाभिश्च भूमिपः ।
वैख्योऽङ्गिः प्राशिताभिश्च शुद्धः स्मृष्टाभिर-
न्ततः ॥”

अत्र वक्ष्यावधिप्राशनमुक्तम् अनुपनीतान्तु
स्त्रीशुद्धश्चाचमनं न यावदुपनीयेत । इति
प्रागुक्तशौचे तथादर्शनात् । मिताचरादयो-
ऽप्येवम् । अस्मिन् विशेषयति बौधायनः । पाद-
प्रक्षालनाच्छेषेण नाचामेत यद्याचामेत् भूमौ
स्त्रावयित्वाचामेदिति । उशनाः ।

“कांस्यायसेन पात्रेण त्रुपसोसकपित्तलैः ।
आचान्तः शतकृत्वोऽपि न कदाचिच्छि-
र्भवेत् ॥”

कांस्यादिपात्रकरणकाचमनं कांस्यायसेनेत्या-
दिना निषिद्धमिति केचित् । हस्तो नाचमनेऽपि
कांस्यादिपात्रावर्जितं तन्निषिद्धमित्यपरे ।
आचमनजलनिषेधे शङ्कल्लिखितौ । न शुद्धा
शुष्केकपाण्या वर्जितेनेति अत्राशुचिपदम्
आचमनकर्त्तृभिरपरम् । शुद्धसाधुचर्यात् एक
पाणिपदमपि आचमनकर्त्तृभिरपाणिपरम् ।
तेन स्त्रीयवामपाण्यावर्जितमनिषिद्धम् । तथा
च कमण्डलुधिकारे बौधायनः । मूत्रपुरीषे
कुर्वन् दक्षिणहस्ते न गृह्णाति सव्येनाचमनीय-
मिति । गृह्णाति जलपात्रमिति शेषः । आचा-
मेदित्यनुवृत्तौ देवलः ।

“शिखां बद्धा वसित्वा देनिर्निक्ते वाससी शुभे
तूर्णो भूत्वा समादाय नोहृच्छत्रविलाकयन् ॥”
एकवस्त्राः प्राचीनावीति न इत्यादिपारस्कर-
दर्शनात् यच्च प्रेतस्नानतर्पणादौ एकवस्त्रत्वं
विहितं तत्र तदङ्गत्वादेकवासा एवाचमनं
कुर्यात् । प्रचेताः ।

“अनुष्णाभिरक्तेनाभिः पूताभिर्वीक्ष्य चक्षुषा ।
हृत्ताभिरशब्दाभिस्त्रिस्तुर्वाङ्गिराचमेत् ॥”
चतुर्वेति भावशुद्धपेक्षया विकल्पः । न तु
फलभूयस्वार्थं कल्पनागौरवापत्तेः । वीक्षण-
ानुष्णयोर्भेदभाष्यमाधवाचार्यः कृतपराशरभाष्य
योरपवादमाह यमः ।

“रात्राववोचितेनापि शुद्धिक्ता मनीषिभिः ।
उदके नातुराणाञ्च तथोष्णो नोष्णपायिनाम् ॥”
आचामेदित्यनुवृत्तौ वशिष्ठः । प्रदरादपि या

गोस्तर्पणाय स्पर्शनं वणरसदृष्टाभिर्याच स्वर्ग-
भागमा इति । प्रदरो विदोर्नभूभागः । अशु-
भागमाः अशुचिदेशादागताः । यस्मिन् देशे
वर्णादिदृष्टमेव तोयं तच्च तदपि याच्यम् । तथा
च मरीचिः ।

“येषु स्थानेषु यच्छौचं धर्माचारश्च यादृशः ।
तत्र तत्रावमन्येत धर्मस्तत्रैव तादृशः ॥
येषु स्थानेषु ये देवा येषु देशेषु ये हिजाः ।
येषु स्थानेषु यत्तोयं या च यत्तैव स्तुतिका ॥”
आचमने उदकघट्टणप्रकारं परिमाणञ्चाह
भरद्वाजः ।

“आयतं पर्वणां कृत्वा गोकर्णाकृतित्वत् करम् ।
संज्ञताङ्गलिना तोयं गृह्णीत्वा पाणिना हिजः ॥
मुक्ताङ्गुलिकनिष्ठास्यां शेषेणाचमनश्चरेत् ।
माषमज्जनमात्रास्तु सष्टाङ्गं त्रिं पिवेदपः ॥”
पाणिना दक्षिणेन । चिः पिवेदक्षिणेनापि
इत्यादिपुराणोक्तेः । मार्कण्डेयः ।

“मपवित्रेण हस्तेन कुर्यात्पाचमनक्रियाम् ।
नोच्छिष्टं तत्पवित्रन्तु भुक्तोच्छिष्टन्तु वर्जयेत् ॥”
मदनपारिजाते हारोत् ।

“यत्त्रियस्य पवित्रस्य न तेनाचमनश्चरेत् ॥”
अन्यानादप्यत्रिरिति समुद्रकरेऽपि । आचमना-
नुवृत्तौ देवलः ।

“न गच्छन्न शयानश्च न चलन्न परान् स्मृशन् ।
न हसन्नैव सजल्पन्नात्मानश्चैव वीक्षयन् ॥”
चलन् कम्पमान इति रत्नाकरः ॥ आत्मानं
आत्मस्थानं हृदयम् । वीक्षयन्निति स्वार्थे णिच्

“केशान्नीवीमधःकायं न स्मृशन् धरणीमपि ।
यदि स्मृशति चैतानि भूयः प्रक्षालयेत् करम् ॥”
अधःकायं नाभेरधःप्रदेशम् । करं दक्षिणम् ।
आचमनानुवृत्तौ गोभिलः ।

“नाम्नरीयेकदेशेन कर्षयित्वोत्तरीयकम् ॥”
अन्तरीयमधःपरिधानं तदेकदेशमुत्तरीयं कृत्वा
मरीचिः ।

“न वह्निर्जानुस्वरया नाशनस्थो न चोत्थितः ।
न पादकास्थोऽन्यचितः शचिः प्रयतमानसः ॥
उपस्पृश्य हिजो नित्यं शुद्धं पुनो भवेन्नरः ।
भुक्तामनस्थो नाचामेन्नान्यकाले कदाचन ॥

जलस्थलोभयकम्पानुठानार्थन्तु जलस्थलैकचर-
णेनाचमनं कर्त्तव्यमित्याह पैठौनमिः । अन्त
उदके आचान्तोऽन्तरेव शुद्धं स्यात् तस्मा-
दन्तरेकं वह्निरेकञ्च कृत्वा पादमाचरेत् सर्वत्र
शुद्धो भवतीति । जले तूत्तिष्ठन्नाचामेत् । जानो
रुहं जले तिष्ठन्नाचान्तः शुचितामियात् ।

अधस्तात् शतकृत्वोऽपि समाचान्तो न शुध्य
तीति विष्णुः । हारोत् ।

“आद्रवासा जले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ।
शुष्कवासाः स्थले कुर्यात्तर्पणाचमनं जपम् ॥”
कात्यायनः ।

“ज्ञानमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पिबतर्पणम् ॥
आसनारूढपादस्तु जानुनोर्जङ्घयोस्तथा ।

क्षतावसक्तश्चिको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥”
आसनारूढपादः आसनारोपितपादनमः ।
जानुनोर्जङ्घयोः क्षतावसक्तश्चिको वस्त्रादिना
क्षतपृष्ठजानुजङ्घावन्तः । तद्वयेन निदप्रतीतेः
प्रौढपादस्य द्विविधत्वं प्रतीयते ॥३॥ अत्र च
अनेकोद्वाहो दाहशिले भूमिममे इष्टकाच्च
सङ्कीर्णोभूता इति बौधायनवचनात्तत्राविधे
आरूढपादोऽपि कुर्यात् । व्यासः ।

“शिरः प्राहृत्य कण्ठं वा मुक्तकच्छशिखोऽपि
वा ।

अक्षत्वा पादयोः शीघ्रमाचमनोऽप्यशुचि-
र्भवेत् ॥”

तथा ।
“अपः पाणिनश्चायेन आचामेदयस्तु ब्राह्मणः ।
सुरापानेन तत्तन्ममित्येवमृषिरब्रवीत् ॥”
सहस्येति मुखं संहृत्य अक्षोमकोष्ठस्यार्थे यथा
न भवतीति तात्पर्यम् । तथा च वशिष्ठः ।

“आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ।
ओष्ठौ च संस्पृश्य तथा यत्र स्यातामक्षोमकौ ॥”
एवञ्च प्रागुक्तहारीतवचने ओष्ठयोर्माज्जनमुक्तं
तत् सलोमकयोरेवेति । एतदनन्तरं वामहस्तं

पादौ शिरश्च दक्षिणेन पाणिनाभ्युक्षयेत् ।
तथा च कामधेनावापस्तम्बः । त्रिराचामेत्
हृद्गाभिस्त्रिरोष्ठौ परिसृजेत् द्विरित्येके दक्षिणेन
पाणिना मध्यं प्रोक्ष्य पादौ शिरश्चेति ।

गोभिलः । त्रिराचामेत् द्विः परिसृजेत् पादा-
वभ्यश्च शिरोऽभ्युक्षयेदिति इन्द्रियाश्वजिः ।
स्पृशेत् अक्षिणी नासिके कर्णाविति । इन्द्रि-
याणि इन्द्रियायतनानि इन्द्रियाणाममूर्त्तत्वात्

तिसृभिरिति तर्जनीमध्यमाङ्गुलिभिरिति ॥३॥
सर्वत्राङ्गुष्ठयोगेन आचमनकारणमाह पैठौ-
नमिः । अग्निरङ्गुष्ठस्तस्मात्तेनापि सर्वाणि
स्थानानि स्पृशेत् । निष्ठौवनादावाचमनं
यथा । वायुपुराणे ।

“निष्ठौवने तथाभ्यङ्गे तथा पादावसेचने ।
उच्छिष्टस्य च सम्भाषादशुष्कपङ्कतस्य च ॥
मन्देहेषु च सर्वेषु शिखां मुक्ता तथैव च ।
त्रिणा यत्रोपवीतनं नित्यमेव उपस्पृशेत् ॥
उष्ट्रावयमसंस्पर्शं दर्शनं चान्यवासिनाम् ॥”
हारोत् ।

“स्त्रीशुद्धोच्छिष्टसंभाषणे मूत्रपुरीषोत्सर्गदर्शने-
देवमभिगन्तुकाम आचामेदिति ॥ याज्ञवल्काः
“स्नात्वा पीत्वा क्षुते सुप्ते मुक्ता रथोपसर्पणे ।
आचान्तः पुनराचामेद्वासो विपरिधाय च ॥”
ब्रह्मपुराणे ।

“होमे भोजनकाले च सन्न्यथोरुभयोरपि ।
आचान्तः पुनराचामेदन्यत्रापि सकृत् सकृत् ॥
द्विराचम्य ततः शुद्धः स्मृत्वा विष्णुं सनातनम् ॥”
स्मृतिः ।

“क्षुते निष्ठौविते सुप्ते परिधानेऽशुपातने ।
कर्मस्थं एषु नाचामेत् दक्षिणं श्रवणं
अशुयेत् ॥”

अत्र हेतुमाह पराशरः ।

“प्रभासादीनि तौर्धानि गङ्गाद्याः सरितस्तथा विप्रस्य दक्षिणे कर्णे वसन्ति मगुरव्वोत् ॥”

सांख्यायनः ।

“आदित्या वसवो रुद्रा वायुरग्निश्च धर्मराट । विप्रस्य दक्षिणे कर्णे नित्यं तिष्ठन्ति देवताः ॥”

पुराणसारवायुपुराणयोः ।

“यः कर्म कुरुते मोहादनाचम्येव नास्तिकः । भवन्ति हि हृद्या तस्य क्रियाः सर्वा न

सशयः ॥”*

अथ दन्तधावनम् । दृढयातातपः ।

“सुखे पश्यन्ति नित्यं भवत्यप्रयतो नरः । तस्मात् सर्वप्रयत्ने न भक्तयेदन्तधावनम् ॥”

आर्हादिनादौ तस्य वर्ण्यत्वं यथा । विष्णुः ।

“आहे जन्मजिने चैव विवाहेऽजीर्णसम्भवे । व्रते चैवोपवासे च वर्जयेदन्तधावनम् ॥”

दन्तधावनमद्यादुदङ्मुखः प्राङ्मुखो वेति ॥*

दन्तलग्नस्य दन्ततुल्यत्वं यथा । गीतमः ।

दन्तास्त्रिष्टे दन्तवदन्तत्र जिह्वाभिघर्षणात् प्राक्

च्युतेरित्येके । च्युतेरासावर्षादित्यग्निरग्नेव

तच्छचित्तिरिति । जिह्वाभिघर्षणायोग्यं दन्तलग्न

अग्नीचजनकं न भवनीत्यर्थः । इदञ्चानुलभ्य-

मानरसविषयम् । दन्तवदन्तलग्ने पु रसवर्ज-

मिति शङ्खचचनात् । जिह्वाभिघर्षणेऽपि अश-

क्योद्धरणे न दोषः ।

“भोजने दन्तलग्नानि निर्हत्याचमनश्चरेत् ।

दन्तलग्नमसङ्गार्थं लेपं मन्येत दन्तवत् ॥

न तत्र कुर्याद्दृष्टो यत्रमुद्धरणे पुनः ।

भवेदग्नीचमत्यर्थं दृष्टवेधाद्व्रणे कृते ॥”

इति देवलवचनात् ॥

च्युतेरित्युपलभ्यमानरसविषयम् । आसावो

लासा तद्वन्नगरित्यर्थः अतएव शोणितं

यथा न भवति तथा दृष्टादिना दन्तलग्न-

निःसारणाचरणम् ॥*॥ हृन्दोगपरिशिष्टम् ।

“नादाद्युक्तवाच्यमष्टाङ्गुलमपाटितम् ।

सत्यञ्च दन्तकाष्ठं स्यात्तदग्रेण प्रधावयेत् ॥

उत्थाय नेत्रे प्रक्षाल्य शुचिर्भूत्वा समाहितः ।

परिजप्य तु मन्त्रेण भक्तयेदन्तधावनम् ॥

आयुर्बलं यशो वर्यः प्रजा पशुवस्तुनि च ।

ब्रह्मप्रज्ञाश्च मेधाश्च त्वस्रो धेहि वनस्पते ॥”

शुचिर्भूत्वा हिराचमनेनेति शेषः ॥*॥ नर-

सिंहपुराणम् ॥

“दन्तकाष्ठस्य वक्ष्यामि समासेन प्रशस्तताम् ।

शिवे काण्टकिनः पुण्याः क्षौरिणश्च यशस्विनः ॥”

प्रमाणं स्वीकृत्याह विष्णुः ।

“कनीन्यग्रनिभस्योऽस्य सकूर्चं द्वादशाङ्गुलम् ।

प्रातर्भूत्वा च यत्वाक् भक्तयेदन्तधावनम् ॥

प्रक्षाल्य भुक्त्वा तज्जङ्घाच्छुचौ देशे समाहितः ॥”

सकूर्चं दक्षिणाग्रम् । द्वादशाङ्गुलम् हृन्दोगत

रेषाम् ।

“द्वादशाङ्गुलम् विप्राणां क्षत्रियाणां नवाङ्गुलम्

अष्टाङ्गुलम् वैश्यानां शूद्राणाम् षडङ्गुलम् ।

भक्तयेत् शास्त्रदृष्टानि पर्वस्यपि च वर्जयेत् ॥”

तिथिविशेषे तस्य वर्जनं यथा । नृसिंहपुरा-

णम् ।

“प्रतिपदशुक्लौषु नवम्याश्चैव सप्तमा ।

दन्तानां काष्ठसंयोगो दृष्टत्वास्तमं कुलम् ॥

अस्माभे दन्तकाष्ठानां प्रतिसिद्धदिने तथा ।

अपां द्वादशगणेष्वेर्मूखशुद्धिर्धोयते ॥”

गणेष्वस्य दन्तकाष्ठकार्यकारित्वेऽपि न तत्र

मन्त्रान्वयः । शातातपः ।

“प्रतिपदशुक्लौषु नवम्यां दन्तधावनम् ।

पचैरन्यत्र काष्ठेषु जिह्वासेखं सदेव हि ॥”

गुवाकादिपचैर्दन्तधावनं निषिद्धं यथा । क्रिया-

कौमुद्यां वशिष्ठः ।

“गुवाकतालहन्तालास्तथा ताड्यो च केतकी ।

खर्जूरनारिकेलौ च समैतं दृष्ट्वाराजकाः ॥

दृष्ट्वाराजशिरापत्रै यः कुर्यादन्तधावनम् ।

तावद्भवति चाण्डालो यावदुगां नैव पश्यति ॥”

पराशरभाष्ये याज्ञवल्करः ।

“नेष्टकालोऽष्टपादार्णैरितराङ्गुलिभिस्तथा ।

त्यक्त्वा अनामिकाङ्गुलौ वर्जयेदन्तधावनम् ॥

प्रचेताः ।

“मध्याह्नस्नानकाले तु यः कुर्यादन्तधावनम् ।

निराशास्तस्य गच्छन्ति देवाः पिष्टगणैः सह ॥”

स्मृतिः ।

“वमन्तं जृम्भमाणश्च कुर्वन्तं दन्तधावनम् ।

अभ्यक्तशिरमश्चैव स्नातं नैवाभिवादयेत् ॥”

हारीतः ।

“शुचिं देवाभिरर्चन्ति पितरः शुचिमन्त्रियुः ।

शुचिर्विभ्यति रक्षांसि ये चान्ये दुष्टचारिणः ॥

तथा ।

“स्नानं दानं तपस्यागो मन्त्रकर्मविधिक्रियाः

मङ्गलाचारनियमाः शौचभ्रष्टस्य निष्फलाः ॥

शौचन्तु द्विविधं प्रोक्तं बाह्यमाभ्यन्तरन्तया ।

मृज्जलाभ्यां भवेत् बाह्यं भावशुद्धिस्तथापरम् ॥”

अथ प्रातःस्नानसम्बन्धे । ब्रह्मपुराणम् ।

“प्रातःस्नानं ततः कृत्वा संक्षेपेण यथोदितम् ।

सन्ध्याश्चापि तथा कुर्यात् नित्यनेमित्तकं तथा ॥

कात्यायनः ।

“यथाहनि तथा प्रातर्नित्यं स्नायादनातुरः ।

दन्तान् प्रक्षाल्य नद्यादौ गङ्गे चेत्तदमन्त्रवत् ॥

दन्तान् प्रक्षाल्य प्रातरनातुरः स्नायात् ॥*॥

आतुरं विशेषयति आयुर्वेदौ ।

“स्नानमर्दितनेत्रास्यकर्णरोगातिसारिषु ।

आधानपीनसाजोर्भुक्तवत्सु च गङ्गितम् ॥”

तत्कालमाह विष्णुः । प्रातःस्नाच्छरणाकिरण-

प्रस्तां प्राचोभवलाक्य स्नायात् । इति समुद्र

करधृतम् ॥ * ॥

“शुक्तिकातिलकं कुर्यात् स्नात्वा कृत्वा च

भक्षणा ।

दृष्टदोषविधातार्थं चाण्डालाद्यादिदग्धं ॥”

उभयार्ताः ।

“अभावे तृदकेनापि पिष्टदेवतमर्चयेत् ॥”

ब्रह्माण्डपुराणे ।

“कर्मदादौ तिलकं कुर्याद्रूपं तद्वैष्णवं परम् ।

गोप्रदानं जपो होमः स्नाध्यायः पिष्टतर्पणम् ॥

भस्मोभवति तत्तन्मूर्ध्निपुण्ड्रं विना कृतम् ॥”

ब्राह्मे ।

“अङ्गुष्ठः पुष्टिदः प्रोक्तो मध्यमा पुष्करौ भवेत्

अनामिकायदा नित्यं सुप्तिदा च प्रदेयिनी ॥”

व्यासः ।

“जाह्नवोतीरसम्भूतां वृद्धं मूर्ध्ना विभर्त्ति यः ।

विभर्त्ति रूपं सोऽर्कस्तमोनाशाय केवलम् ॥”

गोपीचन्दनमाह शातातपः ।

“गोमतीतीरसम्भूतां गोपीदेवसमृद्धाम् ।

वृद्धं मूर्ध्ना वहेद्यस्तु सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

ब्रह्माण्डपुराणे ।

“जह्नुपुण्ड्रं वृद्धा कुर्यात् त्रिपुण्ड्रं भक्षणा सदा

तिलकं वै द्विजः कुर्यात् चन्दनेन यदृच्छया ॥

जह्नुपुण्ड्रं द्विजः कुर्यात् क्षत्रियश्च त्रिपुण्ड्रं कम्

अर्द्धचन्द्रश्च वैश्यश्च वत्सलं शूद्रयोगिजः ॥”*

आतुराणाम् ।

“अशिरस्कं भवेत् स्नानं स्नानाशक्तौ च कर्मि-

णाम् ।

आर्द्रेण वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥”

इति जावालवचनात् शिरोविहाय गात्रप्रक्षाल-

नम् । तदशक्तावाद्वाससा गात्रमार्जनं

कुर्यात् तदनन्तरं सन्ध्यां कुर्यात् । एतत्परमैव

प्रातःसन्ध्यां ततः कुर्याद् दन्तधावनपूर्वकमिति

याज्ञवल्करवचनम् । इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

प्रातःसन्ध्या, स्त्री, (सन्धौ भवा । यत् प्रत्ययः । टाप्

प्रातः प्रथमाद्धीया सन्ध्या ।) सन्ध्यादेहपूर्वार्द्धम्

तदुत्पत्तिर्यथा ।

“तस्मिन् गिरौ चन्द्रभागे वृहन्नोदिततीरगाम्

सन्ध्या दृष्टाय पप्रच्छ वशिष्ठ सादरन्तदा ॥

वशिष्ठ उवाच ।

किमर्थमागता भद्रे । निर्जनं त्वं महीधरम् ।

कस्य वा तनया गौरि । किं वा तवचिकीर्षितम्

एतदिच्छाम्यहं श्रोतुं यदि गुह्यं न ते भवेत् ।

वदनं पूर्णचन्द्राभ निश्चीकं वा कथं तव ॥

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

तत् श्रुत्वा वचनं तस्य वशिष्ठस्य महात्मनः ।

दृष्ट्वा च तन्महात्मानं ज्वलन्तमिव पावकम् ॥

शरीरधृग्ब्रह्मचर्यसदृशं तं जटाधरम् ।

सादरं प्रणिपत्याथ सन्ध्यावाच तपोधनम् ॥

सन्ध्यावाच ।

यदर्थमागता शैलं सिंहं तन्मे तपोधन ! ।

तव दर्शनमात्रेण तन्मे सेव्यमिति वा विभो ! ॥

तपः कर्त्तुमहं ब्रह्मन् । निर्जनं शैलमागता ।

ब्रह्मणोऽहं मनोजाता सन्ध्या नाम्ना च विद्युता

नापदेशमहं जाने तपसो मुनिसत्तम् ।

यदि ते युज्यते गुह्यं मां त्वं समुपदेशय ॥

एतच्चिकीर्षितं गुह्यं नाम्यत् किञ्च न विद्यते ।

अस्नात्वा तपसो भावं तपोधनमुपस्थिता ॥

चिन्तया परिग्रह्येऽहं वेपथे च मनः सदा ॥

प्रातःस

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

आकर्ष्य तस्या वचनं वशिष्ठो ब्रह्मणः सुतः ।
स्वयं स सर्वकल्याणो नाम्यत् किञ्चन पृष्टवान् ॥
अथ तां नियतात्मानं तपसेऽतिष्ठतोद्यमानम् ।
वशिष्ठो मन्त्रयाचकं गुरुवत् शिष्यवत्तदा ॥
वशिष्ठ उवाच ।

परमं यो महत्तेजः परमं यो महत्तपः ।
परमः परमाराध्यो विष्णुर्मनसि धीयताम् ॥
मन्त्रेणानेन देवेश विष्णुं भज शुभानने ! ।
ॐ नमो वासुदेवाय इत्यनेन च सन्ततम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

उपदिश्य वशिष्ठोऽथ सन्ध्यायै तपसः क्रियाम् ।
तामाभाष्य यथान्यायं तत्रैवान्तर्दधे मुनिः ॥
यथोक्तान्तु वशिष्ठेन मन्त्रं तपसि साधनम् ।
व्रतेन तेन गोविन्दं पूजयामास भक्तितः ॥
प्रसन्नस्तेन रूपेण यद्रूपं चिन्तितं तथा ।
पुरः प्रत्यक्षतां यातस्तस्यां विष्णुर्जगत्पतिः ॥
निमीलिताम्बास्तस्यास्तु प्रविश्य हृदयं हरिः ।
दिव्येकितं तदौ तस्यै वाचं दिव्ये च चक्षुषौ ॥
दिव्यं ज्ञानं दिव्यचक्षुर्दिवा वाचमवाप्य सा ।
प्रत्यक्षं वीक्ष्य गोविन्दं तुष्टाव जगतां पतिम् ॥
अथ तस्याः शरीरन्तु वस्त्रकलाजिनसंवृतम् ।
परिचीषं जटाव्रातैः पवित्रं मूर्ध्नि राजितम् ॥
निरीक्ष्य क्षपयाविष्टो हरिः प्रोवाच तामिदम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।

यः पश्यति सकामस्त्वां पाणिप्राकृष्टं तव ।
स सद्यः क्लीवतां प्राप्य दुर्बलत्वं गमिष्यति ॥
पतिस्तव महाभागस्तपोरूपसमन्वितः ।
सप्तकल्पान्तजीवो च भविष्यति सद्य त्वया ॥
अन्यत्र ते वदिष्यामि पूर्वं यन्मनसि स्थितम् ।
अस्मी शरीरत्वागस्ते पूर्वमेव प्रतिश्रुतः ॥
स च मेधातिथेर्यज्ञे मुनेर्द्वादशवर्षिके ।
ष्टतप्रज्वलिते वज्जी न चिरात् क्रियतां त्वया ॥
तत्र गत्वा स्वयं कुरु मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
मयासादाहङ्गजाता तस्य पुत्री भविष्यति ॥
यस्ते वा वाङ्मनोयोऽस्ति स्नामी मनसि कश्चन
तन्निधाय निजस्नाने त्यज वज्जी धपुः स्वकम् ॥
नारायणः स्वयं सन्ध्यां पश्यन्तीयापपाणिना ।
ततः पुरोडाशमयं तत् शरीरमभूत् क्षणात् ॥
समिद्धेऽग्नौ महायज्ञे मुनिभिर्नोपलक्षिता ।
तदा विष्णोः प्रसादेन सा विवेश विधेः सुता ॥
वज्रस्तस्याः शरीरं तद्गन्धः सूर्यस्य मण्डले ।
शुद्धं प्रवेशयामास विष्णोरेवाज्ञया पुनः ॥
सूर्यो हि धा विभज्याय तत् शरीरं तदा रथे ।
स्वके संस्थापयामास प्रीतये पिष्टदेवयोः ॥
यदूर्ध्वभागस्तस्यास्तु शरीरस्य हिजोत्तमाः ।
प्रातःसन्ध्याभवत् सा तु अहोरात्रादिमध्यगा ॥
यच्छेषभागस्तस्यास्तु अहोरात्रान्तमध्यगः ।
सा सायमभवत् सन्ध्या पिष्टप्रीतिप्रिया सदा ॥
सूर्योदयाच्च प्रथमं यदा स्यादरुणोदयः ।
प्रातःसन्ध्या तदोदेति देवानां प्रीतिकारिणी ॥
अस्यं गते ततः सूर्यं शोणपद्मनिभा सदा ।

प्रातरा

उदेति सायंसन्ध्यापि पितृणां मोदकारिणी ॥

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥
प्रातःकालकर्त्तव्यवैदिकतान्त्रिकोपासनाविशेषः
वैदिके तदनुष्ठानानि यथा । मार्जनम् १ प्रार्थ-
नम् २ प्राणायामः ३ आचमनम् ४ आपो-
मार्जनम् ५ अघमर्षणम् ६ सूर्योपस्थानम् ७
देवतपणम् ८ सावित्रावाहनम् ९ सावित्री-
ध्यानम् १० सावित्रीजपः ११ सावित्रीविस-
र्जनम् १२ आदिशुक्लप्रोषणम् १३ आत्मरक्ष-
णम् १४ रुद्रीपस्थानम् १५ ब्रह्मादिभ्यो जल-
दानम् १६ सूर्यार्चनम् १७ सूर्यनमः १८ ॥
तान्त्रिके तदनुष्ठानानि यथा । मन्त्राचमनम् १
जलशुद्धिः २ करन्यासः ३ चक्रन्यासः ४ अघ-
मर्षणम् ५ इन्द्राचमनम् ६ आचमनम् ७
सूर्यार्चनम् ८ गायत्र्या जलदानम् ९ तपणम्
१० गायत्रीध्यानम् ११ गायत्रीजपः १२ जप-
समर्पणम् १३ इष्टदेवध्यानम् १४ प्राणायामः
१५ मूलमन्त्रजपः १६ जपसमर्पणम् १७ प्राणा-
यामः १८ नमस्कारः १९ ॥ इति स्मृतितन्त्रे ॥
प्रातःस्नानं, क्ली, (प्रातः प्रभातकाले यत् स्नानम्) ।
प्रभातकर्त्तव्यावगाहनादि । यथा, गारुडे ५० अः
“उषःकाले तु संप्राप्ते कृत्वा चावश्यकं बुधः ।
ज्वायास्तदौ शुद्धास्तु शौचं कृत्वा यथाविधि ॥
प्रातःस्नानेन पूयन्ते येऽपि पापकृतो जनाः ।
तस्मात् सवप्रयत्नेन प्रातःस्नानं समाचरेत् ॥
प्रातःस्नानं प्रशंसन्ति दृष्टादृष्टं कर्त्तुं हि तत् ।
सुखसुप्तस्य सततं जालाद्याः संसर्जन्ति हि ॥
अतो नैवाचरेत् कर्माश्रयकृत्वा स्नानमादित ।
अलक्ष्मोः कालकर्षो च दुष्प्रदं दुर्विचिन्तितम् ॥
प्रातःस्नानेन पापानि पूयन्ते नात्र संशयः ।
न च स्नानं विना पुसां प्राशस्त्यं कर्म-
सम्पत्तम् ॥
होमे जघ्ने विशेषेण तस्मात् स्नानं समाचरेत्
अशक्तावशिरस्कन्तु स्नानमस्य विधीयते ॥”
अपि च गारुडे २१५ अध्याये ।
“प्रातःसंक्षेपतः स्नानं मध्याह्ने विधिविस्तरम् ।
प्रातर्मध्याह्नयोः स्नानं वानप्रस्थश्चक्षुषोः ॥
यत्स्निसवनं प्रोक्तं सकृत्तु ब्रह्मचारिणः ॥”
अपि च ।
“उषस्युषसि यत्स्नानं सन्ध्यायामुदिते रवौ ।
प्राजापत्येन तत्तुल्यं महापातकनाशनम् ॥
यत् फलं द्वादशान्द्रानि प्राजापत्यैः कृतैर्भवेत् ।
प्रातःस्नायौ तदाप्नोति वर्षेण अष्टयान्वितः ॥
य इच्छेद्द्विपुलान् भोगान् चन्द्रसूर्यग्रहोपमान्
प्रातःस्नायौ भवेन्नित्यं द्वौ मासौ माघफाल्गुनौ ॥
षट्तिली माघमासन्तु प्रातःस्नायौ हविष्यभुक्
अतिपापं महाघोरं मासादेव व्यपोहति ॥
मातर पितरश्चापि भ्रातरं सुहृदं गुरुम् ।
समुद्दिश्य निमज्जेत द्वादशंशं क्षमेत्तु सः ॥”
प्रातराशः, पु, (अश्वनमिति । अश्व + भावे चञ् ।
आशः । प्रातः प्रातःकाले आशो भोजनम् ।)
प्रातःकालीनभोजनम् । तत्पर्यायः । कल्पवर्त्तः ।

प्रातौपः

२ । इति हेमचन्द्रः ॥ प्रातर्भोजनम् ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ कल्पवर्त्तः ४ । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । २ ।
“यः पञ्चहायनो मात्रा प्रातराशाय याचितः ।
तकेच्छद्रवयन् यस्य सपर्याया बालकीकया ॥”)
प्रातर्गयः, पुं, प्रातःकाले गीय ईश्वरादिभ्यः । स्तुति
पाठकः । तत्पर्यायः । स्तुतिव्रतः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ प्रभातगातव्ये, त्रि ॥
प्रातर्भोक्ता, [चट्] पुं, (प्रातर्भुक्ते इति । भुज +
ठच् ।) काकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रभाते
भोजनकर्त्तरि, त्रि ॥
प्रातर्भोजनं, क्ली, (प्रातः प्रातःकाले भोजनम् ।)
प्रातराशः । इति जटाधरः ॥
प्रातिका, स्त्री, (प्राततोति । प्र + अत् + क्तुल्-
टाप् । अत इत्यम् ।) जवा । इति राज-
निर्घण्टः ॥
प्रातिपदिकः, पुं, (प्रतिपदि तिथौ भव इति ।
प्रतिपद + “कालात् ठञ् ।” ४ । ३ । ११ ।
इति ठञ् ।) अग्निः । यथा,—
“इत्यभुतो महानग्निर्ब्रह्मकोधीश्वो महान् ।
उवाच देवं ब्रह्माचं तिथिर्मे दीयतां प्रभो ! ॥
यस्यामहं समस्तस्य जगतः ख्यातिमाप्नुयाम् ।
ब्रह्मोवाच ।
देवानामथ यक्षाणां गन्धर्वाणाञ्च सप्तमः ।
आदौ प्रतिपदा येन त्वमुत्क्रोऽसि पावक ! ॥
त्वत्पदात् प्रातिपदिकं सन्ध्याविशन्ति देवताः ।
अतस्ते प्रतिपन्नाम तिथिरेवा भविष्यति ॥”
इति वराहपुराणम् ॥
(प्रतिपदे धातुभिन्नपदे भव इति । प्रति-
पद + ठक् ।) नास्ति, क्ली, । यथा, अथातुविभ-
क्तऽर्थवत् प्रातिपदिकम् । इति सुपस्यव्याकरणम्
प्रातिभाष्यं, क्ली, (प्रतिभु + अच् । द्विपदद्विः ।)
प्रतिभुवो भावः । जामिनौ इति भाषा । यथा,
“साक्षित्व प्रातिभाष्यं दानं अक्षयमेव च ।
विभक्ता भ्रातरः कुर्वन्नाविभक्ता परस्परम् ॥”
इति टायभाषः ॥
प्रातिस्विकं, त्रि, (प्रतिस्वं भवः । प्रतिस्व + ठक् ।
असाधारणम् । तत्पर्यायः । अन्यासाधार-
णम् २ आवेशिकम् ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रातिहारः, पु, (प्रतिहार एव । स्वार्थं अण् ।)
प्रातिहारिकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
प्रातिहारकः, पुं, (प्रतिहारक एव । स्वार्थं
अण् ।) प्रातिहारिकः इत्यमरटीकायां भरतः ॥
प्रातिहारिकः, पु, (प्रतिहारः प्रतिहारं व्याज
इत्यर्थः । स प्रयोजनमस्येति । प्रतिहार +
“प्रयोजनम् ।” ५ । १ । १०८ । इति ठञ् ।)
मायाकारः । इत्यमरः । २ । १० । ११ ॥
प्रातौपः, पुं, (प्रतौपस्यापत्य प्रतौपस्यायमिति
वा । प्रतौप + अण् ।) प्रतौपपुत्रः । श्रान्तनु-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । १४८ । २ ।
“प्रातौपः श्रान्तनुस्तान् ! कुलस्यार्थं यथोत्थितः ॥

प्रादोषः

प्राथमिकः, पुं, (प्रथमकल्प आचारश्च प्रयोजनं यस्य । "प्रयोजनम् ।" ५।१।१०८ । इति ठञ् । यद्वा, प्रथमकल्पमधीते इति । विद्यालक्षणकल्पान्ताच्चित्तवत्त्वमिति ठक् ।) प्रथमारम्भवेदाध्ययनः । प्रथमं शिक्षणीयकल्प शास्त्रमधीते यः इत्यर्थे णिक् । तत्पर्यायः । शेषः २ । इत्यमरभरतौ ॥

प्राथमिकः, त्रि, (प्रथमे भवः । प्रथम + ठञ् ।) प्रथमभवः । यथा । यत्राविरलक्रमेण सिद्धि-सिधाधियेषानुमितयस्त्र द्वितीयक्षणे पक्षता-सम्यक्त्यर्थे द्वितीयः सिधाधियेषाविरहो विशेषणमस्तु सिद्धेः प्राथमिकस्तु किमर्थम् । इति पक्षताशितोमणिः ॥

प्राथम्यं, त्रि, (प्रथम + थञ् ।) प्रथमस्य भावः । यथा, "अस्माभिरेव प्राथम्येन नानामुनोना वचनरेवं विधौ निबन्धः क्रियते ।" इति विजय-रक्षितः ॥

प्रादु [स्] व्य, (प्राप्नोति । प्र + भृद् + "बाहु-लकाददेरप्युसिप्रत्ययः ।" उणा० २ । ११८ । इत्यत्र उञ्चलदन्तोक्त्या उसि ।) नाम । प्राकाश्यम् । स्फुटत्वम् । तत्पर्यायः । आविः २ । यथा । प्रादुरासौत् । आविर्भूतः । इत्यमर-भरतौ ॥ (यथा, रघुः । ११।१५ ।

"ज्यानिनादमथ गृह्णतो तयोः

प्रादुरास बहुलचपाच्छविः ।

ताडका चलकपालकुण्डला

कालिकेव निविडा वलाकिनी ॥")

प्रकाशः । सञ्भाव्यम् । हृत्तिः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

प्रादुर्भावः, पुं, (प्रादुस् + भू + भावे घञ् ।) आविर्भावः । यथा,—

"वपुः प्रादुर्भावादनुमितमिदं जन्मनि पुरा ॥
इति कुवलयानन्दः ॥

प्रादेशः, पुं, (प्रदिश्यते इति । प्र + दिग् + हल-ञेति घञ् । "उपसर्गस्य घञि" इति दीर्घः ।) तर्जनोसहितविस्तृताङ्गः । इत्यमरः २ । ६ । ८३ ॥ (यथा, महाभारते । ५ । ५१ । १८ ।

"प्रमाणतो भीमसेनः प्रादेशेनाधिकोऽर्जुनात् ॥
प्रदेश एव । स्वार्थे ञ् ।) देशमात्रम् । यथा,
"प्रादेशो देशमात्रे च तर्जन्यङ्गुलसंज्ञितः ॥

इति मेदिनी ॥

"अङ्गुलस्य प्रदेशिन्या व्यासः प्रादेश उच्यते ॥
इति देवोपुराणम् ॥

प्रादेशनं, क्ली, (प्र + आ + दिग् + ल्युट् ।) दानम् । इत्यमरः २ । २ । ७ । ३० ॥

प्रादोषः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति । प्रदोष + ञ् ।) प्रदोषसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (प्रदोष-व्याहरतीति । "व्याहरति सृगः ।" ४।३।५१ । इति ञ् ।) प्रादोषो सृगः । प्रदोषसङ्घर्षित-अध्ययन सोढमस्य । "तदस्य सोढम् ।" ४ । ३ । ५२ । इति ञ् ।) प्रादोषः शिष्यः । इति व्याकरणम् ॥

प्रापणि

प्रादोषिकः, त्रि, (प्रदोषस्यायमिति । प्रदोष + "निशाप्रदोषाभ्याश्च ।" ४ । ३ । १४ । इति ठञ् ।) प्रदोषसम्बन्धी । इति सिद्धान्तकौमुदी । प्राधान्यं, क्ली, प्रधानस्य भावः । (प्रधान + भावे थञ् ।) प्रधानत्वम् । यथा, धर्मदीपिकायाम् । "वेदार्थोपनिबन्धत्वात् प्राधान्यं हि मनोः स्मृतम् ॥"

प्राध्वं, व्य, (प्राध्वनतीति । प्र + धा + ध्वन + डम् ।) अनुकूलम् । इत्यमरः ३ । ४ । ४ ॥ (यथा, रघुः । १३ । ४३ ।

"सभाजने मे भुजमूर्द्धबाहुः

सव्येतरं प्राध्वमितिः प्रयुङ्क्ते ॥")

प्राध्वः, त्रि, (प्रगतोऽध्वानमिति । "उपसर्गाद-ध्वनः ।" ५ । ४ । ८५ । इति षच् ।) बहुदूर-गामि-रथादिः । इति वोपदेवः ॥ दूरपथः । प्रह्वः । बन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-भारते । ३ । १६२ । २७ ।

"ततः शक्तिं गदा खड्गं धनुश्च भरतर्षभः ।
प्राध्वं कृत्वा नमयक्रे कुवेदय हकोटरः ॥")

प्रान्तः, पुं, (प्रकृष्टोऽन्तः ।) अन्तभागः । शेष-सीमा । यथा, कुमारः । ३ । ४३ ।

"प्रान्तेषु समस्तनमेरुशाखं

ध्यानास्पदं भूतपतेर्विवेश ॥"

प्रान्ततः, [स्] व्य, (प्रान्त + तसिन् ।) प्रान्त-भागः । यथा, प्राचीरं प्रान्ततो हतिः । इत्य-मरः २ । २ । ३ ॥

प्रान्तरं, क्ली, (प्रकृष्टमन्तरमवकाशो व्यवधान-वा यत्र ।) दूरशून्योऽध्वा । इत्यमरः २।१।१७ ॥ छायातरुजलादिरहितं पथिप्रान्तरं दूर शून्यो दूरशून्यः दूरशामो शून्यश्चेति वा दूरशून्यो जलादिवर्जितत्वात् ईदृक् योऽध्वा स प्रान्तर-मित्यन्वयः । प्रकृष्टमन्तरं व्यवधानमवकाशोवा-श्वरेति प्रान्तरम् । इति भरतः ॥ (यथा, महा-निर्व्याणतन्त्रं । १ । ६४ ।

"ऊदे गते प्रान्तरे च प्रासादात् पर्वतादपि ।
पतिष्यन्ति मरिष्यन्ति मनुजा मदविह्वलाः ॥
विपिनम् । कोटरम् । इति मेदिनी ॥

प्रान्तशून्यं, क्ली, (प्रान्ते शून्यमस्य ।) दूरशून्य-पथः । छायादिरहितपथः । इति शब्दरत्ना-वली ॥

प्रापणं, क्ली, (प्र + आप् + ल्युट् ।) नयनम् । प्राप्तिः । (यथा, मनुः । २ । ८५ ।

"प्रापणात् सव्वकामाना परित्यागो विशि-
ष्यते ॥")

प्राप्तिप्रेरणा । प्रकीर्णं व्यापनम् । जन्ता-दजन्ताहा प्रपूर्वापधातोर्भावे अनट् प्रत्ययः ॥

प्रापणिकः, पुं, (प्रापणायते इति । प्र + आप् + पण-व्यवहार + "प्राङ् पणिकः ।" उणा० २।४।१ । इति किकन् ।) पण्यविक्रयो । इति सिद्धान्त-कामुद्रामुणादिवृत्तिः ॥ (यथा, मावे । ४।११ ।

"आख्यादिव प्रापणिकादज्जं

जयाह रत्नान्यमितानि लोकाः ॥")

प्राभाक

प्रापणीयं, त्रि, प्राप्यते यत् । (प्र + आप् + ञनी-यर ।) प्राप्यम् (यथा, मेघदूते । ५ ।

"धर्मज्योतिःसलिलमरुतां सन्निपातः ज्ञ मेघः
सन्देशार्थः ज्ञ पटुकरणैः प्राणिभिः प्राप-
णीयाः ॥")

प्रापेयः, पुं, गन्धर्वगणविशेषः । यथा, अग्निपुराणे
"प्रवाच्य जनयत् पुत्रान् दिव्यान् वेगायनो-
त्तमान् ।
चतुर्हं देवगन्धर्वाः प्रापेयाः परिकीर्त्तिताः ॥"

प्राप्तः, त्रि, (प्र + आप् + क्त ।) प्रस्थापितः । तत्पर्यायः । प्रणिहितः । लब्धः । तत्पर्यायः । विक्रः २ भावितः ३ आसादितः ४ भूतः ५ । इत्यमरः ३ । १ । ८६, ३ । १ । १०४ ॥

(उत्पन्नः । समुपस्थितः । यथा, मनुः । ११ । १२२
"एतस्मिन्नेनास प्राप्ते वसित्वा गर्हभाजिनम् ।
सप्तागारांश्चरैश्चैष्यं स्वकर्म परिकीर्त्तयन् ॥")

प्राप्तपञ्चत्वं, त्रि, (प्राप्तं पञ्चत्वं मरण येन ।)
मृतम् । इत्यमरः २ । ८ । ११७ ॥

प्राप्तभावः, पुं, (प्राप्तो भावो येन ।) जातोद्यः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (प्राप्तभार इत्यपि क्वचित् पाठः ॥) लब्धसत्तादौ, त्रि ॥

प्राप्तरूपः, त्रि, (प्राप्तं रूपं येन ।) पण्डितः । मनोज्ञः । इत्यमरः ३ । ३ । १३१ ॥ रूपवांश्च प्राप्तव्यं, त्रि, प्राप्यते यत् । प्रपूर्वापधातोः कर्मणि-तव्यप्रत्ययः । प्राप्यम् । (यथा, रामायणे । २ । २८ । १० ।

"आदेशो वनवासस्य प्राप्तव्यः स मथा किल ॥")

प्राप्तिः, क्ली, (प्र + आप् + क्तिन् ।) उदयः । (यथा, महाभारते । १४ । ४८ । ३ ।

"गच्छत्यात्मप्रसादेन विदुषां प्राप्तिमव्ययाम् ॥")
धनादिवृद्धिः । अधिगमः । लाभः । इत्यमर-भरतौ ॥ प्रापणम् । (यथा, मनुः । ८ । १०३ ।

"एष स्त्रोपुंसयोरुक्तो चर्म्मो वो रतिसंहितः ।
आपद्यपत्यप्राप्तिश्च दायभागं निबोधनम् ॥")

सङ्गतिः । इति शब्दरत्नावली ॥ अणिमाद्यष्टे-
श्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । स च अभोक्षित-प्रापणम् । इति हेमचन्द्रो भरतश्च ॥

प्राप्य, त्रि, (प्र + आप् + ल्युट् ।) प्राप्तव्यम् । तत्पर्यायः । गम्यम् २ समासाद्यम् ३ । इत्य-मरः । ३।१।८२ ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । ६२।२०

"मयैषा सानुरागेण बहुशः प्रार्थिता सती ।
निराकृतवती सेयमद्य प्राप्या भविष्यति ॥"

व्य, प्र + आप् + ल्यप् । यथा, मेघदूते ।
"प्राप्यावन्तीमुदयनकथाकाविदपामह्वान् ॥")

प्राबोधिकः, पुं, (प्रबोधाय हितः ।) प्रबोध + ठक् ।
उषःकालः । इति शब्दमाला ॥ प्राबोधकोऽपि पाठः ॥

प्राभवं, क्ली, (प्रभोर्भावः । प्रभु + ञ् ।) श्रेष्ठ-
त्वम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

प्राभाकरः, पुं, (प्रभाकरस्यायं तन्मतं वेत्तीति ।
प्रभाकर + ञ् ।) सोमांसकविशेषः । यथा,
"व्यासिस्वरूपं निरूप्य परमतनिराकरणपूर्वकं

स्वमतेन तद्वद्गोपायमभिधातुं प्रथमं प्राभा-
करमतमुपदर्शयति सेयमित्यादिना ।” इति
व्याप्तिप्रज्ञोपायशिरोमणिः ॥ प्राभाकरमते
व्याप्तेः सकृद्दर्शनगम्यत्वं यथा तस्मात् परिशेषेण
सकृद्दर्शनगम्या सा । इति व्याप्तिप्रज्ञोपाय-
चिन्तामणिः ॥

प्राश्चित्तः, क्ली, (प्राश्चित्यते ऋति । प्र + च् + ष्ट
क् ।) उपटौकनम् । इत्यमरः ॥ (यथा कथा
सरिस्तागरे । १७ । १६४ ।

“तं दत्तप्राश्चित्तं दूतं स संमान्य व्यसर्जयत् ॥”)
प्राश्चित्तकं, क्ली, (प्राश्चित्त + स्वार्थेकान् ।) प्राश्चित्तम्
तत्पर्यायः । कौशिकिका २ । इति हारावली
१५८ ॥

प्रामाद्यः, पुं, (प्रमाद्यत्यनेनेति । प्र + मद् + ख्यत् ।)
वासकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ स्वार्थेणा
प्रमादः । तस्य भावे, क्ली ।

प्रामाणिकः, द्वि, (प्रमाणादागतः । प्रमाण +
ठक् ।) हेतुकः । मर्यादाहः । शास्त्रज्ञः । परि-
च्छेदकः । प्रमाणकर्ता । इति प्रमाणशब्दात्
कर्तारि णिकप्रत्ययः ।

प्रामाण्यः, क्ली, (प्रमाणस्य भावः । प्रमाण +
ञञ् ।) प्रमाकरणत्वम् । प्रमाणशब्दाद्भावार्थे
णाप्रत्ययः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ४३ ।
“सत्यं भूतहितार्थोक्तिर्वेदप्रामाण्यदर्शनम् ।
गुरुदेवविंसिद्धिर्षिपूजनं साधुसङ्गमः ॥”)

प्रामाण्यवादः, पुं, (प्रामाण्यस्य वादः कथनम् ।)
प्रमाकरणताकथनम् । तद्वदितप्रकारकत्व-
प्रमात्वकथनम् । चिन्तामणिन्यायप्रत्यविशेषः ।
इति पूर्वाचार्याः ॥ स यथा । अथ जगदेव दुःख-
पङ्क्तिमग्गमुद्दिष्टोर्षुरष्टादशसुविद्यास्थानेष्वभ्य-
हिततमामन्वीचिकीं परमकारुणिकीं मुनिः
प्रणिनाय । तत्र प्रेक्षावत् प्रवृत्त्यर्थं प्रमाणादि
पदार्थतत्त्वज्ञानान्निःश्रेयसाधिगम इत्यादावसूच-
यत् । तेषु प्रमाणाधेना सर्वेषां व्यवस्थितिरिति
प्रमाणतत्त्वमत्र विविच्यते । इत्यादि गङ्ग शो-
पाध्यायः ॥

प्रमोत्यं क्ली, (प्रमयनमिति । प्र + मो वधे +
भावे क्त । तत्र प्रमोते मरणे साधु इति थञ् ।
अस्य वधतुल्यत्वात्तथात्वम् ।) ऋणम् । इति
त्रिकाण्डशेषः । (प्रमोतस्य भाव इति । प्रमोत +
थञ् ।) ऋतत्वञ्च ॥

प्राय, पुं, (प्रकृष्टमयनमिति । प्र + अय + वञ्
यद्वा, प्र + इ + परच् । ३ । ३ । ५६ ।
इत्यच् ।) मरणम् । मरणार्थमनशनम् । (यथा,
रामायणे । ४ । ५३ । १२ ।

“अहं वः प्रतिजानामि न गमिष्याम्यहं पुरीम्
इहैव प्रायसमिष्ये श्रेया मरणमेव च ॥”)
तुल्यम् । बाहुल्यम् । इति मेदिनी । ये, ३६ ॥
(यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १११ ।

“तस्कराः पण्डका मूर्खाः सुखप्राप्तधनास्तथा ।
सिङ्गिनश्चकामाद्या आसां (विश्यानाम्)
प्रायेण वल्लभाः ॥”)

वयः । इति हेमचन्द्रः ॥ (पापम् । तपः । इति
ऋतिः ॥ क्ली, प्रवेशः । युद्धम् । यथा, ऋग्वेदे ।
२ । १८ । ८ ।

“उप ज्येष्ठे वरुणे गभस्ती

प्राये प्राये जिगोवांसः स्याम ॥”

“किञ्च प्राये प्राये सोमपानार्थमिन्द्रस्य यज्ञ-
शालाया प्रवेशे प्रवेशे जिगोवांसः शत्रूणां
जेतारो भवेम । यद्वा, प्राये प्राये प्रकर्षण
इयते गम्यते यादृभिरिति प्रायं युद्धम् । तस्मिन्
युद्धे जिगोवांसः शत्रून् जितवन्तो भवेम ॥”
इति तद्वाच्यं सायनः ॥ त्रि, गमकः । यथा,
मनौ । ३ । २६४ ।

“प्रक्षाल्य हस्तावाचम्य ज्ञातिप्रायं प्रकल्पयेत् ।
ज्ञातिभ्यः सत्कृतं दत्त्वा बान्धवानपि भोजयेत् ॥
“प्रक्षाल्यति । तदनु हस्तौ प्रक्षाल्याचम्य ज्ञाति-
प्रायमन्नं कुर्यात् । ज्ञातोन् प्रैति गच्छतीति
ज्ञातिप्रायं कर्मण्यण् । ज्ञातोन् भोजये-
दित्यर्थः ॥” इति कुल्लूकभट्टः ॥)

प्राय, [स्] व्य, (प्र + अय गतौ + असुन् ।)
बाहुल्यम् । इत्यमरः । ३ । ४ । १७ ॥ (यथा,
कथासरितागरे ६ । १२३ ।

“ततोऽहं शर्व्ववाम्ना च ज्ञातवन्तो क्रमेण ताम्
अचान्तरे स च प्रायः पर्य्यहोयत वामरः ॥”)
प्रायश्चित्तं, क्ली, (प्रायस्य पापस्य चित्तं विशोधनं
यस्मात् । यदृक् ऋतौ ।

“प्रायः पापं समुद्दिष्टं चित्तं तस्य विशोधनम् ॥
यद्वा, प्राप्रस्य तपसः चित्तम् निश्चय इति ।
“पारस्करप्रभृतौ च सञ्जायाम् ।” ६ । १ ।
१५७ । इत्यत्र । “प्रायस्य चित्तिचित्तयोः ।”
इति वात्तिकोक्त्या सुट् निपात्यते च । निरु-
क्तिस्तु निस्त्रं दृष्टव्या ।) पापक्षयमात्रसाधन
कर्म । यथा, हारोतः । प्रयतत्वाहोपचित-
मशुभ नाशयतीति प्रायश्चित्तम् ॥६॥ (प्राय-
श्चित्तमिति । यत्तपःप्रभृतिक कर्म उपचितं
सञ्चितमशुभ पाप नाशयतीति कृत-तत्-तत्-
कर्मभिः कर्तुं प्रयतत्वाहो शुद्धत्वादेव तत्-
प्रायश्चित्तम् । तथाच पुनर्हारीतः । यथा,
क्षारोपस्य दचर्गर्गनिर्गजन प्रक्षालनादिभिर्वा-
सांसि शुध्यन्ति एवं तपोदानयज्ञ पापकृतः
शुद्धिमुपयान्ति । शुद्धि पापक्षयम् । यथा,
महाभारते ।

“अग्निगोत्रान् मलमिव तमो ह्यग्निभयादयथा
दानेन तपसा चैव सर्वपापमपाहति ॥”
तेन पापक्षयमात्रसाधनत्वेन विधिबोधितं
कर्म प्रायश्चित्तम् । साद्वार्थ्यलाभस्तु प्रयतत्वाद्-
वेत्यवकाराद्यकवाशब्दात् । तथाच विश्वः ।
वा स्याद्विकल्पापमयोरित्यर्थं च समुच्चयः ॥”
एवञ्च ।

“अश्वमेधेन शुध्यन्ति महापातकिनस्त्विमं ॥”
इति विष्णुस्मृत्याश्वमेधस्यापि प्रायश्चित्तत्वम् ।
पापक्षयस्वर्गाभयसाधकस्य तु तस्यापि न प्राय-
श्चित्तत्वम् । प्रायश्चित्तस्य स्वध्वं सादिजनकत्वे-

ऽपि तदंशे विधिवोधितत्वाभावात्साधनत्वः ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥) तस्य व्युत्पत्तिर्यथा ।
अङ्गिराः ।

“प्रायो नाम तपः प्रोक्तं चित्तं निश्चय उच्यते ।
तपोनिश्चयसयुक्तं प्रायश्चित्तमिति ऋतम् ॥”
निश्चयसयुक्तस्यापक्षयसाधनत्वेन निश्चित-
मित्यर्थः ॥ * ॥ पापस्तु वेदिकप्रतिपाद्योऽनर्थः
अनर्थशानिष्टसाधनम् । पापकारणमुक्तं याज्ञ-
वल्कीन । यथा,—

“विहितस्याननुष्ठानान्निन्दितस्य च सेवनात् ।
अनिष्टाश्चेन्द्रियाणां नरः पतनमृच्छति ॥” * ॥
पापविशेषेणावस्थानिष्टमाह मत्तः ।

“शरोरजेः कर्मदोषेयांति स्थावरतां नरः ।
वाचिकैः पक्षिभ्युगतां मानसैरन्यजातिताम ॥
इह दुश्चित्तैः केचित् केचित् पूर्वकृतेस्तथा ।
प्राप्नुवन्ति दुरात्मानो नरा रूपविपर्य्ययम् ॥”
यमः ।

“सुरापो ब्रह्महा गोघ्नः सुवर्णं स्तेयकृन्नरः ।
पतितैः संप्रयुक्तश्च कृतघ्नो गुरुतल्पगः ।
एते पतन्ति सर्वेषु नरकेष्वनुपूर्वशः ॥” * ॥

प्रायश्चित्तमाह तत्र यथा । अङ्गिराः ।
“उद्यच्छन् युद्धादित्यस्तमः सर्वं व्यपोहति
तद्वत् कल्याणमातिष्ठन् सर्वं पाप व्यपोहति ॥
पापक्षेत् पुरुष कृत्वा कल्याणमभिपद्यते ।
मृच्यते पातकैः सर्वं महाभैरिव चन्द्रमा ॥
कल्याणं प्रायश्चित्तम् ॥” * ॥ तस्यावश्यकर्तव्यत्व
माह यमः ।

“तपसोन्तो विशुध्यन्ति कर्मणां वा परिचयात्
तस्मात् कर्तव्यमेतेस्तु प्रायश्चित्तं विशुध्यति ॥”
कर्मणा भोगेन परिचयादित्यर्थः ॥ ॥ प्राय-
श्चित्ताह्वयमाह मत्तः ।

“अकुर्वन् विहितं कर्म निषिद्धन्तु समाचरन्
प्रसज्येन्द्रियाथेषु प्रायश्चित्तोयते नरः ॥” * ॥
अज्ञानादयदि वा ज्ञानात् कृत्वा कर्म विग-
हितम् ।

तस्मादिहमक्तिमन्विच्छन् द्वितीयं न समाचरेत् ॥
प्रायश्चित्तस्य काम्यत्वं नैमित्तिकत्वं नित्यत्वञ्च
यथा । जावान् ।

“काम्यानां सफलार्थञ्च दोषघातार्थमेव च ।
अतः काम्यं नैमित्तिकञ्च प्रायश्चित्तमिति
स्थितिः ॥

चरितव्यमतो नित्यं प्रायश्चित्तं विशुध्यति ।
निन्द्यश्च लक्षणयुक्ता जायन्ते निष्कृतेनस ॥ ॥
ज्ञानाज्ञानकृतपापयोः प्रायश्चित्तभेदा यथा ।
अङ्गिराः ।

“अकामतः कर्तं प्रापं प्रायश्चित्तं न कामतः ।
स्यात्त्वकामकृते यत्तु द्विगुणं बुद्धिपूर्वकं ॥” * ॥
अथ प्रायश्चित्तनस्य श्रद्धाप्राप्तानम् ।

तद्वाङ्गिराः ।
“कृते निःसंशये पापे न भुञ्जीतानुपस्थितः ।
भुञ्जीतानुपस्थितः पापममल्य पर्षादं ब्रुवन् ॥
सर्वलं वाग्यतः ज्ञात्वा क्लीकवासाः समाहितः ।

उपस्थाय ततः शीघ्रमार्तिमान् धरणीं गतः ।
गात्रैश्च शिरसा चैव न च किञ्चिददाहरेत् ॥”
उपस्थानश्च ब्राह्मणान् वस्त्रादिना तोषयित्वा
कार्यम् । मङ्गलं पापेषु राज्ञोऽप्युपस्थितिः
कार्यत्वाद् देवतः ।

“स्यं वा ब्राह्मणैः कृष्णमण्डपे विधीयते ।
राज्ञा च ब्राह्मणैश्चैव मङ्गलं परिचक्षते ॥”
परिषदमाहाङ्गिराः ।

“एकविंशतिसंख्याकैर्मिमांसावेदपारगैः ।
वेदाङ्गकुशलेष्वेव परिषत् संप्रकल्पयितुं ॥
चातुर्विधो विकल्पो च भङ्गविधर्मपाठकः ।
नायचान्त्रमिणो ह्येताः पर्वत् स्थानु दशावरा ॥”
मनुः ।

“त्रैविध्यो हेतुकस्तर्को नैकतो धर्मपाठकः ।
त्रयचान्त्रमिणः पूर्वं पर्वत् स्थानु दशावरा ॥”
अङ्गिराः ।

“एषा तु लघुकार्येषु मध्यमेषु तु मध्यमा ।
महापातकशोभेषु शतशो भूय एव वा ॥”
प्रदर्शनार्थमिदम् । यार्वाङ्गरेव निरूपणं ताव-
द्भिरैव परिषत् । दृष्टार्थत्वादेव तस्याः । तथा च
यमः ।

“एको हो वा त्रयो वापि यद्ब्रह्मधर्मपाठकाः ।
स धर्म इति विज्ञेयो नेतरैषां सहस्रशः ॥”
प्रायश्चित्ताकथने दोषो यथा,—

“आर्त्तानां मार्गमाणानां प्रायश्चित्तानि ये
हिजाः ।

जानन्तो न प्रयच्छन्ति तेषां तद्दोषभागिनः ॥
अनर्चितैरनाङ्गैरपृष्टैश्चैव ससदि ।

प्रायश्चित्तं न वक्तव्यं जानन्निरपि जल्पतः ॥
न्यायतो मार्गमाणस्य चर्त्तयादेः प्रणामिनः ।

अन्तरा ब्राह्मण कृत्वा व्रतमेतत् समादिशेत् ॥
हारीतः ।

“यथावयो यथाकालं यथाप्राणश्च ब्राह्मणे ।
प्रायश्चित्तं प्रदातव्यं ब्राह्मणधर्मपाठकैः ॥

तस्मात् कृष्णमथाप्यर्घं पादं वापि विधानतः ।
ज्ञात्वा बलाबलं कालं प्रायश्चित्तं प्रकल्पयेत् ॥”

अज्ञातावनुग्रहमाह पराशरः ।
“दुर्वलैः अनुग्रहः कार्यस्तथा वै शिशुहृदयो ।

अतोऽन्यथा भवेद्दोषस्तस्माज्जानुग्रहो भवेत् ॥”
अं हार्दिनानुग्रहे दोषो यथा,—

“खे हाहा यदि वा खोभात् मोहादज्ञानतो-
ऽपि वा ।

कुर्वन्त्यनुग्रहं ये तु तत् पापं तेषु गच्छति ॥”
शास्त्रीयप्रायश्चित्तमुदाहृत्य पश्चादनुग्रहः कार्य-
इत्याहाङ्गिराः ।

“ज्ञात्वा पूर्वमुदाहारं यथोक्तं धर्मवक्ताभिः ।
पश्चात्कार्यानुसारेण शतधा कुर्वन्त्यनुग्रहम् ।

हृत्वादिभेदात् प्रायश्चित्तं यथा,—
“अशीतयस्य वर्षाणि बालो वाप्यनुजोडशः ।

प्रायश्चित्ताहं मर्हन्ति स्त्रिया रोगिण एव च ॥”
अथ पार्ष्णिज्जमणादिः ।

तत्र मनुः ।

“व्यापनेनानुतापेन तपसाध्ययनेन च ।
पापकृच्छ्रं चते पापाप्तया दानेन चापदि ॥”

चापदीत्यनेन अध्ययनतपसोर्दानमनुकल्पइत्यु-
क्तम् । एतद्विंशत्यतिरिक्तविषयम् । हिंसा-
यान्तु दानं मुख्यम् । यथा, भविष्ये ।

“हिंसात्मकानां सर्वेषां कौर्त्तितानां मनोविभिः
प्रायश्चित्तकदम्बानां दानं प्रथमं उच्यते ॥”

तथा मनुः ।
“दानेन बध्निर्णेकं सर्पादीनामशक्नुवन् ।

एकैकशश्चेत् कृच्छ्रं हिजः पापापनुत्तये ॥”
सामान्यप्रायश्चित्तानि यथा, संवर्त्तः ।

“हिरण्यदानं गोदानं भूमिदानं तथैव च ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्धपि ॥”

यमः ।
“शोधनेन शरीरस्य तपसाध्ययने न च ।

पापकृच्छ्रं चते पापात् दानेन च दमेन च ॥”
मनुः ।

“कृत्वा पापं हि सन्तप्य तस्मात् पापाग्रमुच्यते
नेतत् कुर्यात् पुनरिति निष्ठस्या पूयते नरः ॥”

विष्णुपुराणम् ।
“प्रायश्चित्तान्यशेषाणि तपःकर्मात्मकानि वै ।

यानि तेषामशेषाणां कृष्णानुस्मरणं परम् ॥”
यमः ।

“गवाङ्गिका देवपूजा वेदाभ्यासः सरित्प्लवः ।
नाशयन्त्याशु पापानि महापातकजान्धपि ॥”

गोतमः । “हिरण्यं गौर्वांसोऽश्वो भूमिस्तिला
घृतमश्वमिति देयानि । एतान्ये वानादेशे विक-
ल्पे न क्रियेरन् एनसि लघुनि लघुनि गुरुणि

गुरुणि ।” विष्णुपुराणम् ।
“एवं विषयभेदाद्देव्यवस्थाप्यानि पुत्रकः ।

प्रायश्चित्तानि सर्वाणि गुरुणि च लघुनि च ॥
अन्यथा हि महाबाहो । लघूनामुपदेशतः ।

गुरुणामुपदेशो हि निष्प्रयोजनतां व्रजेत् ॥”
महाभारते ।

“यद्यकार्यगतं कृत्वा कृतं गङ्गाभिषेचनम् ।
सर्वं दहति गङ्गाशस्त्रं नराशमिवानलः ॥”

व्रतानि शुद्धिकारणान्याह विश्वामित्रः ।
“कृच्छ्रं चान्द्रायणादीनि शुद्ध्युदयकारणम् ।

प्रकाशे वा रहस्ये वा सशयैः शुक्लैः स्फुटे ॥
प्राजापत्यः शान्तपनः शिशुकृच्छ्रः पराककः ।

अतिकृच्छ्रः पर्णकृच्छ्रः सौम्यः कृच्छ्राति-
कृच्छ्रकः ॥

महाशान्तपनः शुद्धे तप्तकृच्छ्रस्तु पावनः ।
जलोपवासकृच्छ्रश्च ब्रह्मकृच्छ्रस्तु शोधकः ॥

एते समस्ता व्यस्ता वा प्रत्येकमेकशोऽपि वा ।
पातकादिषु सर्वेषु पापकेषु प्रयत्नतः ॥

कार्याचान्द्रायणैर्युक्ताः केवला वा विशुद्धये ।
शिशुचान्द्रायणं प्रोक्तं यतिचान्द्रायणं तथा ॥

यवमध्यं तथा प्रोक्तं तथा पिपौलिकाकृतम् ।
उपवासस्त्रिरात्रं वा मास पञ्चसद्वर्गकम् ॥

षडङ्गदशश्राद्धादि कार्यं शुद्धिफलार्थिना ।
उपपातकयुक्तानामनादिष्टेषु चैव हि ॥

प्रकाशे च रहस्ये च अभिसम्बन्धापेक्षया ।
जातिशक्तिगुणान् दृष्ट्वा सकृद्वर्त्तकतं तथा ॥

अनुबन्धादिकं दृष्ट्वा सर्वं कार्यं यथाक्रमम् ॥”
प्रकाशकृते पापे व्रतानि मुख्यानि । रहस्यकृते

जपादीनि । यथा प्राजापत्यादीन्यभिधाय मनुः
“एते हि जातयः शोभ्या व्रतैराविष्कृतैः न चः ।

अनाविष्कृतपापास्तु मन्त्रैर्होमैस्तु शोधयेत् ॥”
देवतः ।

“प्रकाश उक्तं यत्किञ्चित् त्रिंशभागो रहस्यके ।
त्रिंशभागः षष्टिभागः कल्प्यो जात्याद्यपेक्षया ॥

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
अथ प्रायश्चित्तपूर्वाङ्कत्वं । मङ्गलसिद्धिः ।

“वाप्य केशनखान् पूर्वं घृतं प्राश्य वर्त्तमानं हि ।
प्रत्येकं नियतं कालमात्मनो व्रतमादिशेत् ।

प्रायश्चित्तमुपासीनो वाग्यतस्त्रिसवनं स्पृशेत् ॥”
केशधारणेच्छायां द्विगुणव्रतादिकमाह हारीतः

“राजा वा राजपुत्रो वा ब्राह्मणो वा वहुश्रुतः
केशानां वपनं कृत्वा प्रायश्चित्तं समाचरेत् ॥

केशानां धारणार्थमु द्विगुणं व्रतमाचरेत् ।
द्विगुणे तु व्रते चोर्ध्वं द्विगुणा दक्षिणा भवेत् ॥”

विद्वद्भिर्नृपक्षीणां नेष्यते केशवापनम् ।
कृते महापातकिनो गोहन्तुश्चावकीर्णः ॥”

संभवास्त्रीणां विशेषमाह भवदेवभट्टघृतं
वचनम् ।

“वपनं नैव नारीणां नानुव्रज्या जपादिकम् ।
न गोष्ठे शयनं तासां न च दद्याद्गवाजिनम् ॥

सर्वान् केशान् समुहृत्य छंदयेदङ्गुलिद्वयम् ।
सर्वत्रैवं हि नारीणां शिरसो मुण्डनं स्मृतम् ॥”

अथ धेनुमूल्याव्यवस्था । तत्र संवर्त्तः ।
“प्राजापत्यव्रतशक्तौ धेनुं दद्यात् पयस्विनीम् ।

धेनोरभावे दातव्यं तुल्यं मूल्यां न संशयः ॥”
पयस्विनीमिति विशेषणं दुग्धोपयोगाय । स च

वत्सं विना न सम्भवति । अतः सवत्साया एव
दानं मुख्यम् । तदभावे यद्योचितं मूलम् । तद

सम्भवे पुराणत्रयम् । इति शत्यणिका गावो
वत्सः पौराणिको भवेदिति कात्यायनवचनात्

षट्त्रिंशत्तमिति कृत्वा पठन्ति ।
“धेनुः पञ्चभिराव्यानां मध्याना त्रिपुराणिकी ।

कार्वाण्येकमूल्या हि दरिद्राणां प्रकीर्त्तिता ॥”
प्रायश्चित्तोत्तरकर्त्तव्याणि । यथा भविष्ये ।

“क्रियते शुद्धये यत्तु ब्राह्मणानाम् भोजनम् ।
शुद्ध्यर्थमिति तत् प्रातः केनैतत् । मनोविभिः ॥

जावाकः ।
“आरभ्य सर्वकृच्छ्राणां समाप्तौ च विशेषतः ।

आज्ये नैव हि शालाज्जो लुब्धयादावुतोऽप्यकू-
त्राक्षं कुर्याद्व्रतस्यान्ते गोहिरण्याकदक्षिणम् ॥

प्रायश्चित्तानन्तरं गोभ्यो यवसं दद्यात् । यदि तु
गावस्तद्वत्तद्वत् न गृह्णीयुस्तदा पुनस्तस्याय-

चित्तमनुतिष्ठेत् । यथा हारीतः । स्त्रीशिरसा
यवसमादाय गोभ्यो दद्यात् यदि ततः प्रसूदिता

न गृह्णीयुरथैनं प्रवर्त्तयेयुः । एनं कृतप्रायश्चि-
तम् इतरथा न । इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥॥

अथ प्रायश्चित्तविधेः कोक्तमवधिपापानां प्रायश्चित्तानि लिख्यन्ते ।

अथातिपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणस्य मातृगमनं दृष्टि- गमनं कुषागमनम् ।	अज्ञानतो द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् । तत्तु महापातके दृष्टव्यम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तन्नभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्षापणाः ।
अत्रियवैश्यशूद्राणां मातृ- दृष्टिगमनम् ।	हुताशनप्रवेशेन मरणम् । अतुर्विंशति- वार्षिकव्रतं वा । एतत्तु अकामतः कामतस्तद्विगुणम् । मातृदृष्टिगमनं, वा- णामपि एतद्व्रतादिकं करणीयम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तन्नभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्षापणाः ।
अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्म- वधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । यथा मनुः । “ब्रह्महा द्वादशाब्दानि कुटो ज्ञत्वा वने वसेत् । भेख्याख्यात्मविशुद्ध्यर्थं ज्ञत्वा शवशिरो- ध्वजम् । भिक्षाग्रे विचरेद्दामं वन्ये- र्यदि न जीवति ॥”	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः । तन्नभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । तदशक्ती १०० कार्षापणाः ।
कामतो ब्राह्मणकर्तृकब्रह्म- वधः ।	याज्ञवल्क्योक्तप्रकारेण मरणम् । तथा । लोमभ्यः काञ्चीति ऋषा लोमप्रभृति वै तनुम् । मज्जान्तां सुषुयाहापि मन्त्र- रेभिर्यथाक्रमम् । एतत्तु कलौ ब्राह्म- णेतरपरम् । तदशक्ती द्विगुणद्वादश- वार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तन्नभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्षापणाः ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणी- गर्भवधः ।	ब्रह्मवधप्रायश्चित्तम् । अज्ञानत एतदर्हम् । अनुपनीतबालकवधेऽप्येवम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तन्नभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्षापणाः ।
अकामतः सवनस्य ब्राह्मणवधः ।	द्विगुणद्वादशवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तन्नभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्षापणाः ।
कामतः सवनस्य ब्राह्मणवधः ।	तद्विगुणम् । ४८ अष्टचत्वारिंशद्वार्षिक- व्रतम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्षा- पणाः । तन्नभ्य- स्वर्णादि वा ।	४०० गावः । अशक्ती ४०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकमातृसोदरभ्रातृ- गुरुश्रोत्रियाहिताग्नीनां वधः ।	४८ अष्टचत्वारिंशद्वार्षिकव्रतम् । एतच्च कामतः । अकामत एतदर्हम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्षा- पणाः । तन्नभ्य- स्वर्णादि वा ।	४०० गावः । अशक्ती ४०० कार्षापणाः ।
ज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकवेदपार- गाततायिब्राह्मणवधः ।	१२ वार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः । तन्नभ्य- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्षापणाः ।
अज्ञानतस्तस्य वधः ।	तदर्हम् । ६ वार्षिकव्रतम् ।	८० धेनवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । तदशक्ती ५० कार्षापणाः ।
ज्ञानतोऽज्ञानतो वा ब्राह्मण- कर्तृकपतितब्राह्मणवधः ।	तथा ।	तथा	तथा ।	तथा ।
अकामत आशहारिकादि- ब्राह्मणवधः ।	एकवार्षिकव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । तदशक्ती ८/६३ कार्षापणाः ।
कामतस्तस्य वधः ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अकामतः अत्रियकर्तृकब्रह्म- वधः ।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । तच्च २४ वार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तन्नभ्य- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्षापणाः ।

३२२
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
कामतस्तद्वधः । अकामतो वैश्यकर्तृकब्राह्मणवधः ।	तद्विगुणम् । ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तविगुणम् । तच्च ३६ वार्षिकव्रतम् ।	तद्विगुणम् । ५४० धेनवः ।	तद्विगुणम् । १६२० कार्पा- पणाः ।	तद्विगुणम् । ३०० गावः । अशक्ती ३०० कार्पापणाः ।
कामतो वैश्यकर्तृकब्राह्मणवधः ।	७२ वार्षिकव्रतम् ।	१०८० धेनवः ।	३२४० कार्पा- पणाः ।	६०० गावः । अशक्ती ६०० कार्पापणाः ।
अकामतः शूद्रकर्तृकब्राह्मणवधः ।	ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्तचतुर्गुणम् । तच्च ४८ वार्षिकव्रतम् ।	७२० धेनवः ।	२१६० कार्पा- पणाः ।	४०० गावः । अशक्ती ४०० कार्पापणाः ।
कामतस्तद्वधः ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
अकामतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्म- णवधः ।	ब्राह्मणवधप्रायश्चित्तार्द्धम् । तच्च ६ वार्षिक- व्रतम् ।	८० धेनवः ।	२७० कार्पा- पणाः ।	५० गावः । अशक्ती ५० कार्पा- पणाः ।
कामतस्तद्वधः ।	तद्विगुणम् । अत्रियस्य ब्राह्मणवधे ब्राह्मणकर्तृकवधप्रायश्चित्त-विगुणम् । वैश्यस्य विगुणम् । शूद्रस्य चतुर्गुणम् । अनेकब्राह्मणवधे प्रायश्चित्तस्यैकत्वम् । यदेव साक्षाद्वधकर्तुः प्रायश्चित्तं तदेव स्वल्पप्रवृत्तुरुपाहकस्य अप्रवृत्तप्रव- र्त्तकरूपप्रयोजकस्य च पादहोनम् । वध्यप्रतिरोधकस्य अनुपाहकस्य प्रवृत्त- प्रवर्त्तकरूपप्रयोजकस्य च अर्द्धम् । अनु- मन्तुर्निमित्तिनश्च पादः । अशक्ती स्त्री- वासहृद्धानां सर्व्वव्राह्मम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।	तद्विगुणम् ।
ज्ञानतो ब्राह्मणस्य पैष्टीसुरा- पानम् । हिरण्यस्तगौडीमा- ध्वीपानम् ।	अग्निसमस्पर्शानां सुरागोमूत्रजलदुग्धघृत गोमयरसानामन्यतमस्वामरणात् पा- नम् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तत्तद्व्य- स्पर्शादि वा ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्पापणाः ।
अज्ञानतो ब्राह्मणस्य तासां पानम् ।	एतद्वर्द्धम् । तत्तु द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्पा- पणाः । तत्तद्व्य- स्पर्शादि वा ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्पापणाः ।
अज्ञानतः अत्रियस्य पैष्टी- सुरापानम् ।	नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्पा- पणाः । तत्तद्व्य- स्पर्शादि वा ।	७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्पा- पणाः ।
अज्ञानतो वैश्यस्य पैष्टीसुरा- पानम् ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानत एतद्विगुणम् । स्त्रीबालहृद्धानामर्द्धादिकम् ।	८० धेनवः ।	२७० कार्पा- पणाः । तत्तद्व्य- स्पर्शादि वा ।	५० गावः । अशक्ती ५० कार्पा- पणाः ।
अज्ञानतो ब्राह्मणकर्तृकब्राह्म- णस्वामिकाग्नीतिरक्तिकाप- रिमितसुवर्णस्तेयम् ।	अपहृतद्रव्यं तस्यानुरूपं मूल्यं वा स्वामिने दत्त्वा द्वादशवार्षिकव्रतं करणीयम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्पा- पणाः । तत्तद्व्य- स्पर्शादि वा ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्पापणाः ।
ज्ञानतस्तत्कर्तृकतत्स्तेयम् ।	एतद्विगुणं २४ वार्षिकव्रतम् । गुणवद्- ब्राह्मणकर्तृके तु सर्व्वव्राह्मम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्पापणाः ।
ज्ञानतः अत्रियवैश्यशूद्रकर्तृक- ब्राह्मणस्वामिकाग्नीतिरक्तिका- पापरिमितसुवर्णस्तेयम् ।	राजकर्तृकसुवन्नाघातेन मरणम् । चतु- र्विंशतिवार्षिकव्रतं वा ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्पा- पणाः । तत्तद्व्य- स्पर्शादि वा ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्पापणाः ।

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदयत्नी धेनुदानम् ।	तदयत्नी वृषादिदानम् ।	दक्षिणा ।
अज्ञानतस्तत्कर्तृकतत्स्वामिक- तत्सुवर्णस्थेयम् ।	श्राद्धवार्षिकव्रतं स्वीकृतवानामहम् । एकस्त्रीभयवर्णवस्त्रे पादः ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्वा- पणाः । तक्ष- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अयत्नी १०० कार्वापणाः ।
ज्ञानतो गुर्वङ्गनागमनम् । अर्थात् विमादगमनम् । शूद्रस्य ब्राह्मणौगमनम् ।	गुह्यतत्त्वगः पापमभिभाष्य तस्मै कौटुम्बिके सुप्यात् । अथवा कर्त्ता कौटुम्बिकं सत्ययुगे प्रतिमां वा आलिङ्ग्य कथ्येत । स्वयं वा शिशुवपणावुत्कृत्य अथवा लो निधाय आमरणात् नैव तौन्दिशमातिष्ठेत् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतं वा कुर्यात् । गुर्वङ्गनायापि एतत् करणीयम् ।	१६० धेनवः ।	१०८० कार्वा- पणाः । तक्ष- स्वर्णादि वा ।	२०० गावः । अयत्नी २०० कार्वापणाः ।
अज्ञानतो गुर्वङ्गनागमनम् ।	श्राद्धवार्षिकव्रतम् । वाक्यद्वयोरहम् । एतच्चातुर्वर्ष्यं विषयम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्वा- पणाः । तक्ष- स्वर्णादि वा ।	१०० गावः । अयत्नी १०० कार्वापणाः ।
चतुर्वर्ष्यमहापातकानां संसर्गः ।	ज्ञानतः सकृत् प्रथमसंसर्गिणोऽष्टादश- वार्षिकव्रतम् ।	२७० धेनवः ।	८१० कार्वा- पणाः । तक्ष- स्वर्णादि वा ।	१५० गावः । अयत्नी १५० कार्वापणाः ।
तत्र गुरुसंसर्गो यथा । पतिता- चार्यात् वेदाध्ययनम् । १ । पतितशिष्याय वेदाध्याप- नम् । २ । पतितेन ऋत्विजा ज्योतिष्टोमादियजनम् । ३ । पतितस्य ज्योतिष्टोमादि- निष्पादनरूपयाजनम् । ४ । पतितेन पतितया वा परि- णयनम् । ५ । स्त्रियादिपति- तान्यब्राह्मणौगमनम् । ६ । पतितास्य पतितेन सहैक- पात्रे भोजनम् । ७ ।	अज्ञानतः सकृत् प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिक- व्रतम् । ज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः नववार्षिक- व्रतम् । अज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः सार्धचतुर्वा- र्षिकव्रतम् । ज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् अज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणस्त्रैवार्षिकव्रतम् ज्ञानाज्ञानतश्चतुर्थसंसर्गिणः प्रायश्चित्ता- भावः । ब्रह्मघातिनां चतुर्यवेष्ट- शूद्राणां ज्ञानाज्ञानतः संसर्गे तु क्रमेण एतस्य द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं ज्ञेयम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गप्रथमसंसर्गिणोऽष्टा- दशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणः सार्धचतुर्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गे तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे तृतीयसंसर्गिण- स्त्रैवार्षिकव्रतम् । चतुर्थसंसर्गिणो ज्ञानाज्ञानतः प्रायश्चित्ता- भावः ।	११५ धेनवः । ११५ धेनवः । ६८ धेनवः । ८० धेनवः । ४५ धेनवः । २७० धेनवः । ११५ धेनवः । १३५ धेनवः । ६८ धेनवः । ८० धेनवः । ४५ धेनवः ।	४०५ कार्वा- पणाः । ४०५ कार्वा- पणाः । २०२१० कार्वा- पणाः । २७० कार्वा- पणाः । १३५ कार्वा- पणाः । ८१० कार्वा- पणाः । ४०५ कार्वा- पणाः । ४०५ कार्वा- पणाः । २०२१० कार्वा- पणाः । २७० कार्वा- पणाः । १३५ कार्वा- पणाः ।	७५ गावः । अयत्नी ७५ कार्वा- पणाः । ७५ गावः । अयत्नी ७५ कार्वा- पणाः । ३८ गावः । अयत्नी ३७१० कार्वापणाः । ५० गावः । अयत्नी ५० कार्वा- पणाः । २५ गावः । अयत्नी २५ कार्वा- पणाः । १५० गावः । अयत्नी १५० कार्वापणाः । ७५ गावः । अयत्नी ७५ कार्वा- पणाः । ७५ गावः । अयत्नी ७५ कार्वा- पणाः । ३८ गावः । अयत्नी ३७१० कार्वापणाः । ५० गावः । अयत्नी ५० कार्वा- पणाः । २५ गावः । अयत्नी २५ कार्वा- पणाः ।
तत्र लघुसंसर्गो यथा । उप- नयनं विना पतिताय वेदा- ध्यापनम् । १ । पतितात्ता- दश्याध्ययनम् । २ । पतित- यजमानस्य अष्टकादियज- याजनम् । ३ । पतितेन ऋ- त्विजाष्टकादियजयाजनम् । ४ पतितस्वब्राह्मणौगमनम् । ५ । पतितशूद्रागमनम् । ६ । अपतितास्य पतितेन स- हैकपात्रं भोजनम् । ७ । पतितांश्छिद्यभोजनम् । ८ ।	अज्ञानतः सकृत् प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिक- व्रतम् । ज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः नववार्षिक- व्रतम् । अज्ञानतो द्वितीयसंसर्गिणः सार्धचतुर्वा- र्षिकव्रतम् । ज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् अज्ञानतस्तृतीयसंसर्गिणस्त्रैवार्षिकव्रतम् ज्ञानाज्ञानतश्चतुर्थसंसर्गिणः प्रायश्चित्ता- भावः । ब्रह्मघातिनां चतुर्यवेष्ट- शूद्राणां ज्ञानाज्ञानतः संसर्गे तु क्रमेण एतस्य द्विगुणं त्रिगुणं चतुर्गुणं ज्ञेयम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गप्रथमसंसर्गिणोऽष्टा- दशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे प्रथमसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणो नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे द्वितीयसंसर्गिणः सार्धचतुर्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतः षण्माससंसर्गे तृतीयसंसर्गिणः षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतः षण्माससंसर्गे तृतीयसंसर्गिण- स्त्रैवार्षिकव्रतम् । चतुर्थसंसर्गिणो ज्ञानाज्ञानतः प्रायश्चित्ता- भावः ।	११५ धेनवः । ११५ धेनवः । १३५ धेनवः । ६८ धेनवः । ८० धेनवः । ४५ धेनवः ।	८१० कार्वा- पणाः । ४०५ कार्वा- पणाः । ४०५ कार्वा- पणाः । २०२१० कार्वा- पणाः । २७० कार्वा- पणाः । १३५ कार्वा- पणाः ।	१५० गावः । अयत्नी १५० कार्वापणाः । ७५ गावः । अयत्नी ७५ कार्वा- पणाः । ७५ गावः । अयत्नी ७५ कार्वा- पणाः । ३८ गावः । अयत्नी ३७१० कार्वापणाः । ५० गावः । अयत्नी ५० कार्वा- पणाः । २५ गावः । अयत्नी २५ कार्वा- पणाः ।

३२४
प्रायश्चित्त

अथ महापातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
महापातकानां लघुतरसंसर्गो- यथा । एकशय्याशनयाना- दिः । ततो लघुतर आलाप- कर्मणिः आसादिः ।	एभिश्च त्रिभिर्लघुतरसंसर्गैरेको लघु- संसर्गः । ज्ञानतस्त्रिभिर्लघुसंसर्गैर्वक्तरेण साम्यम् । तेनाष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतो वत्सरद्वयेन । ज्ञानत एकैकशो वत्सरद्वयेन । अज्ञानाद्वत्सरषट्केन । संज्ञापादीनां चयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वात् ज्ञानतो वत्सरद्वयेण पातः । संज्ञापादीनां चयाणां एकैकयानादिसमा- नत्वादज्ञानाद्वत्सरषट्केन पातः । तेना- ष्टादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानादेकैकशो वत्सरनवकेन । अज्ञानादेकैकशोऽष्टादशवत्सरे पातः । ॥ नवविधपापान्वितानां मध्यात् येन पापीयसा यः संसृष्टः स तस्य व्रतं पादहीनं कुर्यात् ॥ एतच्च प्रथमसं- सर्गिणाम् । द्वितीयसंसर्गिणां द्विपाद- हीनम् । तृतीयसंसर्गिणां त्रिपादहीनं सर्वत्र ज्ञेयम् ॥ * ॥ संसर्गाणामुक्त- कालान्यनाधिक्ये भागहारेण प्रायश्चित्त- न्यनाधिक्यं ज्ञेयम् ॥ * ॥ रघुनन्दन- भट्टाचार्य्यमते कलौ लघुसंसर्गेषु प्रति- पञ्चादिषु पातित्याभावात् तद्यायश्चि- त्ताभावः । यस्य पतितस्य यत् प्रायश्चित्तं तस्य पातित्य- दशायां जातस्य पुत्रस्य तत् तृतीय- भागप्रायश्चित्तम् । तदानीं तज्जातायाः कन्यायाः पतितोत्पन्नपुत्रप्रायश्चित्ततृती- यभागप्रायश्चित्तम् ।	२७० धेनवः । तथा । तथा । तथा । तथा । २७० धेनवः । तथा । तथा ।	८१० कार्षा- पणाः । तज्जभ्य- स्पर्णादि वा । तथा । तथा । तथा । तथा । ८१० कार्षा- पणाः । तज्जभ्य- स्पर्णादि वा । तथा । तथा ।	१५० गावः । अशक्ती १५० कार्षापणाः । तथा । तथा । तथा । तथा । १५० गावः । अशक्ती १५० कार्षापणाः । तथा । तथा ।
पतितोत्पन्नत्वमपि महापात- किसंसर्गविशेषः ।				
अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती । धेनुदानम् ।	तदशक्ती । चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
समुत्कर्षे अमृतम् । तत् समुत्- कर्षनिमित्तं वाचा क्रियया वा अन्यथा प्रतिपादनं यथा शूद्रस्य ब्राह्मणोऽहमिति वचनं यज्ञोपवीतधारणम् । अथवा परस्य सम्यग्जाति- विद्योत्कर्षे सति नायं ब्रा- ह्मणो न च किञ्चिदयं जा- नीते इत्यमृतवचनम् । १ । राजगामिपैश्वनम् । तत् राजनि निर्दिष्टस्य दोष- व्यापनम् । २ । गुरोरलौक- निर्बन्धः । स तु गुरोर्जन्म- दातुर्मृषादोषाभियोगः । ३ ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । एतच्च ज्ञानात्यन्ता- भ्यासतः ॥ * ॥ एतच्च द्वादशदुपपातके दृश्यते तदज्ञानादिना लघुविषयस्तेत्या- दिव्यवस्थेयम् ॥ * ॥ यच्च वशिष्ठवचनं ब्रह्मोक्तः कच्छं द्वादशरात्रं चरित्वा पुनरुपयुञ्जीत वेदमाचार्यात् । विष्णुः । समुत्कर्षादृते गुरोर्बालीकनिर्बन्धे तद्- चारणे च मासं पयसा वर्तेत । आचारणं परदारगमनाभिशापः । वशिष्ठः । गुरोर्बालीकनिर्बन्धे सचेल- स्त्रातो गुरुं प्रसादयेत् प्रसादात् पूतो भवति । एतानि प्रमादादिकृते बो- ध्यानि ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षापणाः ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्षापणाः ।

३२५
प्रायश्चित्त

अज्ञानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदयत्नी धेनुदानम् ।	तदयत्नी धूर्वादानम् ।	दक्षिणा ।
एतानि त्रीणि ज्ञानतः अत्यन्ताभ्यासे अज्ञानकृत- ब्रह्महत्यासमानि । याग- स्त्रयोः अत्रियवैश्ययोर्वधः । ४ । गर्भिणीवधः । ५ । रज- स्त्रयावधः । ६ । अत्रि- णीवावधः । ७ । ब्राह्मण- व्यतिरिक्ताविज्ञातगर्भवधः । ८ । शरणागतवधः । ९ । एतानि च अज्ञानकृतब्रह्म- हत्यासमानानि ।				
ब्रह्मोज्झता । सा च अस्व- च्छास्त्राभियोगेन अधीत- वेदविक्रयणम् । १ । वेद- निन्दा । अर्थतो घन्यतश्च । २ । कीटसाध्यम् । ३ । सुहृद्- वधः । स च ब्राह्मणव्यति- रिक्तमित्रवधः । ४ । गर्हि- ताजग्निः । सा च ज्ञानतो- ऽत्यन्ताभ्यासेन अन्यजान्- भोजनम् । ५ । गर्हिताय- जग्निः । ज्ञानतोऽत्यन्ता- भ्यासेन छत्राकलशनादि- भोजनम् । ६ । एतानि षट् अज्ञानकृतसुरापानसमानि ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्वा- पणाः । तत्तभ्य- स्त्रर्णादि वा ।	१०० गावः । अयत्नी १०० कार्वापणाः ।
ब्राह्मणसम्बन्धिनिःक्षेपहरणम् । १ । नरा२२३३रजत४भूमि५ वज्र ६ मणौना ७ चाभ्यासेन हरणम् । एतानि सप्त ब्रा- ह्मणस्त्रामिकाशोतिरिक्ता परिमितसुवर्णस्ते यसमानि ।	ज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्तम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्वा- पणाः । तत्तभ्य- स्त्रर्णादि वा ।	१०० गावः । अयत्नी १०० कार्वापणाः ।
अपिण्डस्त्रीगमनम् । १ । ब्रा- ह्मणकुमारीगमनम् । २ । चाण्डालादिस्त्रीगमनम् । ३ । सवर्षमित्रस्त्रीगमनम् । ४ । युष्मत्सासवर्षस्त्रीगमनम् । ५ । औरसेतरपुत्रभार्यागमनम् । ६ । पिण्डस्त्रीगमनम् । ७ । मातृस्त्रीगमनम् । ८ । ग- न्तारमपेक्ष्य ह्येनवर्षपिण्ड- पत्नीगमनम् । ९ । पिण्डव्य- पत्नीगमनम् । १० । माता- महपत्नीगमनम् । ११ । मा- तुल्यपत्नीगमनम् । १२ । श्र- मगमनम् । १३ । स्त्रगम- नम् । १४ । ज्येष्ठभ्रातृपत्नी- गमनम् । १५ । राजपत्नी- गमनम् । १६ । अत्रिय-	ज्ञानतो महापातकोत्तमकारेण मरणं तद्दे कल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्वा- पणाः । तत्तभ्य- स्त्रर्णादि वा ।	२०० गावः । अयत्नी २०० कार्वापणाः ।
	अज्ञानतो १२ द्वादशवार्षिकव्रतम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्वा- पणाः । तत्तभ्य- स्त्रर्णादि वा ।	१०० गावः । अयत्नी १०० कार्वापणाः ।
	पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणम् ।	८ धेनवः ।	२२१० कार्वाप- णाः । सार्हसप्त- धेनुसंकलनात् ।	यथायत्नि ।
	अभ्यासव्यभिचारिण्याः सङ्गमने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिण्या गमने पराकः ।	५ धेनवः ।	१५० कार्वापणाः ।	यथायत्नि ।
	षट्मादिपुरुषगामिण्या गमने तत्तत्तत्तम्	४ धेनवः ।	१११० कार्वाप- णाः । पादोन- धेनुचतुष्टयस्य ब्राह्मत्वात् ।	यथायत्नि ।

३२६
प्रायश्चित्त

अथानुपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
पञ्चगमनम् । १७ । ऋत्विक् पञ्चगमनम् । १८ । उपा- ध्यायपञ्चगमनम् । १९ । शिवपञ्चगमनम् । २० । सप्तसप्तगमनम् । २१ । अ- सवर्षाजातदुष्टगमनम् । २२ । आचार्यपञ्चगमनम् । २३ । शरणागतागमनम् । २४ । प्रव्रजितागमनम् । २५ । धात्रीगमनम् । २६ । सा- ध्वीगमनम् । २७ । नि- श्चितजीमनम् । २८ । व- र्षीमगमनम् । २९ । एतानि गुरुतत्त्वगमनसमानि । * । इति चतुःप्रकाराण्यनुपात- कानि मिलित्वा एकपञ्चा- शत्संख्येयानि ।	अज्ञानादारीहणमात्रे सम्बन्धविप्रकर्षे वा पराकष्टतत्त्वच्छेदो वा । अज्ञानतो महापातकोक्तप्रकारेण मरणम् । तर्ह कल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतम् । पञ्चपुरुषाधिकगामिनीनामासां गमने चान्द्रायणम् । अभ्यासव्यभिचारिण्याः सक्तव्रतने अर्थात् सप्तमपुरुषगामिण्या गमने पराकः । अष्टमादिपुरुषगामिण्या गमने तत्तत्कष्टम् ।	३६० धेनवः । १८० धेनवः । ८ धेनवः । ५ धेनवः । ४ धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । तत्तदभ्य- स्वर्णादि वा । ५४० कार्षा- पणाः । तत्तदभ्य- स्वर्णादि वा । २२१० कार्षाप- णाः । सार्द्धं सप्त- धेनुसककनात् । १५ कार्षापणाः । १११० कार्षाप- णाः । पादोन- धेनु-चतुष्टयस्य प्राज्ञत्वात् ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्षापणाः । १०० गावः । अशक्ती १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती । धेनुदानम् ।	तदशक्ती । चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणचन्द्रियवैश्वकर्त्तृकज्ञान- कृतब्राह्मणस्वामिकगवोवधः ।	वेमसिकव्रतम् । तदयथा । कृतसशिव- वपनो व्यापादिताया गोशर्मणाकृत- परिधानोत्तरावगुण्ठनो मासमेकं गोमू- त्रेण यवागूकृतान् यवान् पिबन् गोष्ठे वसेत् । अपरमासद्वये उपोष्यापरदिने सायं स्वल्पं भुञ्जीत । जितेन्द्रियो गो- मूत्रेण स्नानं चरेत् । दिवा गवानुगमनं कृत्वा तिष्ठन् गोरजःपानञ्च चरेत् । गोः शत्रूणां नमस्कारञ्च कुर्यात् । रात्रौ वीरासनं वसेत् । तिष्ठन्तीषु गोष्वनुतिष्ठत् । व्रजन्तोषु तास्वनुव्रजेत् आसीनासु तास्वासीनः । वीतमत्सरः । आतुरामभिग्रस्तां पतितां पङ्कलग्नां मयनिमित्तैश्चौरव्याघ्रादिभिराक्रान्ताञ्च गां सर्वशक्तिभिर्विमोचयेत् । शीघ्र- वर्षाशोतेषु मार्गते भृशं कति वा गोस्त्राण्यमलत्वा आत्मबाणं न कुर्यात् आत्मनः अन्येषां वा गृहस्थैश्चलेषु मन्त्रयन्तो पिबन्तं वस्त्रञ्च निवारणाभि- प्रायेण न कथयेत् । एतद्विधानेन यो गामनुगच्छति स गोहत्याकृतपापात् प्रमुच्यते । एक वृष दश गाञ्च दक्षिणां दद्यात् । एतदशक्ती वेदविद्वाः सर्वस्व दद्यात् । एतच्चतुर्हयण्यादिवधयम् । आशूद्रवाकवृद्धानामर्धम् ।	१२ धेनवा भव- द्वयभट्टसम्पत्ताः । १७ धेनवो बहु- सम्पत्ताः ।	३६ कार्षापणाः तत्तदभ्यस्वर्णादि वा । ५१ कार्षापणाः	१ वृष १० गावः अशक्ती १५ कार्षापणाः । तथा ।

३२७
प्रायश्चित्त

अथोपपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदयत्नी धेनुदानम् ।	तदयत्नी वर्षादानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकब्राह्मण- स्वामिकगवौवधः ।	सार्धमासिकव्रतम् । तद्यथा । गोष्ठे गोसमौपे गोष्ठः स्थितिं कुर्यात् । तत्रैव क्षितो शयनश्च । शक्त्यावकपयोदधि- सरगोमयानां भक्षणं क्रमशः कुर्यात् । नक्षत्रोमविवर्जितस्त्रिसवनस्नानश्चरेत् । जितेन्द्रियो वीतमत्सरश्च भवेत् । यथा- शक्ति गायत्र्याञ्जपेत् । सार्धमासं पूर्णं सति विप्रान् भोजयेत् । गां तन्मूत्रं वा दक्षिणां दद्यात् । अनेन विधानेन गोष्ठः पापान्मुच्यते । एतद्व्रतं गो- स्वामिने तत्प्रातिरूपं गवान्तरं यथोक्त- मूत्रं वा दत्त्वा कर्तव्यम् । स्त्रीशूद्र- बाह्वह्वानामर्धं प्रायश्चित्तम् ।	६ धेनवो भवदेव- भट्टसम्पत्ताः । ८ धेनवो बहु- सम्पत्ताः ।	१८ कार्वापणाः । तत्तद्भ्यस्त्र्यर्णादि वा । २५॥० कार्वा- पणाः । बहुस- म्पत्ताः । सार्धष्ट- धेनुसङ्गणनात् ।	१ गोः । अयत्नी १ कार्वापणः । स्मार्त्तमते ७॥० कार्वापणाः ।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तृक-ब्राह्मण- स्वामिकगवौवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्धम् । अज्ञानतस्तद्व्रतम् ।	६ धेनवो भवदेव- भट्टसम्पत्ताः । ८ धेनवो बहुसम्प- त्ताः ।	१८ कार्वापणाः । २५॥० कार्वाप- णाः । बहुसम्प- त्ताः । तत्तद्भ्य- स्त्र्यर्णादि वा ।	१ गोः । अयत्नी १ कार्वापणः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणचक्षियवैश्य- कर्तृकचक्षियस्वामिकगवौ- वधः ।	षास्मासिकव्रतम् । तद्यथा । षास्मासान् तत्सम्पत्ता परिहृतो गायसाहता गा- व्रतो यवाशो गाभिरैव सञ्चरन् तत्पा- पात् विमुच्यते ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्वापणाः । तत्तद्भ्यस्त्र्यर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतचक्षियस्वामिकगवौवधः ।	षास्मासिकव्रतार्धम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्वापणाः । तत्तद्भ्यस्त्र्यर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृत-चक्षिय- स्वामिकगवौवधः ।	षास्मासिकव्रतार्धम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्वापणाः । तत्तद्भ्यस्त्र्यर्णादिवा	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकज्ञानकृततत्स्वामिक- गवौवधः ।	एतद्व्रतार्धम् । स्त्रीशूद्रबाह्वह्वानां सर्व- व्रतार्धम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्वापणाः । तत्तद्भ्यस्त्र्यर्णादि वा	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतवैश्यस्वामिकगवौवधः ।	द्विगुणं मासव्रतम् । मासव्रतं यथा । मासैक पञ्चगव्यपानं गोष्ठे वासः गवानुगमनं गोमतीजपः । एतद्व्रतम् ।	१० धेनवः ।	३० कार्वापणाः । तत्तद्भ्यस्त्र्यर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
तत्कर्तृकज्ञानकृततत्स्वामि- कगवौवधः ।	एतद्व्रतम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्वापणाः । तत्तद्भ्यस्त्र्यर्णादि वा	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतशूद्रस्वामिकगवौवधः ।	४ प्राजापत्यानि ।	४ धेनवः ।	१२ कार्वापणाः । तत्तद्भ्यस्त्र्यर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकज्ञान- कृतशूद्रस्वामिकगवौवधः ।	२ प्राजापत्ये । स्त्रीशूद्रबाह्वह्वानां सर्व- व्रतार्धम् । एकस्य स्त्रीत्वशूद्रत्वाद्युभय- धर्मवत्त्वं प्रायश्चित्तपादः ।	२ धेनू ।	६ कार्वापणाः । तत्तद्भ्यस्त्र्यर्णादि वा ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिला- दोग्धोहोमधेनुसुत्रतानां गवां ब्राह्मणचक्षियवैश्य- कर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्व्रतम् ।	२४ धेनवो भव- देवभट्टसम्पत्ताः । ३४ धेनवा बहु- सम्पत्ताः ।	७२ कार्वापणाः । १०२ कार्वापणाः । बहुसम्पत्ताः ।	२ हवी २० गावः । अयत्नी ३० कार्वापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकगर्भिणीकपिला- दोग्धोहोमधेनुसुत्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्व्रतम् ।	१२ धेनवः । १७ धेनवो बहु- सम्पत्ताः ।	३६ कार्वापणाः । ५१ कार्वापणाः । बहुसम्पत्ताः ।	१० हवः १० नावः । अयत्नी १५ कार्वापणाः ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अध्वर्यामिकगर्भिणीकपि- लादोग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणचरित्रयवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं वाय्वासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अध्वर्यामिकगर्भिणीकपि- लादोग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृत- वधः ।	वाय्वासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१२ धेनवः ।	३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिला- दोग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणचरित्रयवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	२० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणं मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१० धेनवः ।	३० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणचरित्रयवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकगर्भिणीकपिलादो- ग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणचरित्रयवैश्य- कर्तृकाधमशूद्रस्वामिकगवो- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतशूद्रकर्तृकाधमशूद्र- स्वामिकगवोवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां ब्राह्मणचरित्रयवैश्य- कर्तृकज्ञानकृतवधः ।	४ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदहम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अधमशूद्रस्वामिकगर्भिणीकपि- लादोग्नीहोमधेनुसुव्रतानां गवां शूद्रकर्तृकज्ञानकृत- वधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदहम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोरुत्यक्- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणचरित्रय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	५ धेनवः ।	१२० कार्षा- पणाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्कल- नात् ।	३०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गोगर्भ- समितगर्भस्य ब्राह्मणचरित्र- यवैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	८ धेनवः ।	२५० कार्षा- पणाः । सार्द्धाष्ट- धेनुसङ्कलनात् ।	७०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्वामिकाया गार्निप्यक्- सकलग्नावचतन्वराहितगर्भ- स्य ब्राह्मणचरित्रयवैश्यकर्तृ- कज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदहम् ।	१३ धेनवः ।	३८० कार्षा- पणाः । पादोन- त्रयोदशधेनुसङ्क- लनात् ।	११० कार्षापणाः ।
अध्वर्यामिकाया गोरुत्यक्- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणचरित्रय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	वाय्वासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तदहम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३२६
प्रायश्चि

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदयत्नी धेनुदानम् ।	तदयत्नी पूर्वादानम् ।	दक्षिणा ।
अश्विस्वामिकाया गोर्गात्र- समितगर्भस्य ब्राह्मणचक्षिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	वात्सासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्धम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
अश्विस्वामिकाया गोर्निष्पन्न- सकलगात्रचेतन्यरहितगर्भस्य ब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	वात्सासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्धम् । चेतन्ययुक्त- गर्भवधे कर्तुमिव प्रायश्चित्तम् ।	८ धेनवः ।	२७ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोरुत्पन्न- मात्रगर्भस्य ब्राह्मणचक्षिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादः । अज्ञानतस्तदर्थम् ।	३ धेनवः ।	७॥० कार्पा- पणाः । सार्द्धं धेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्गात्रस- मितगर्भस्य ब्राह्मणचक्षिय- वैश्यकर्तृकवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादद्वयम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्धम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकाया गोर्निष्पन्न- सकलगात्रचेतन्यरहितगर्भस्य ब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणमासव्रतस्य पादद्वयम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्धम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्पा- पणाः । सार्द्धं धेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोरुत्पन्न- गर्भस्य अर्थात् गर्भवधश्च दिनात् सावनमासद्वयानतिक्रान्त- गर्भस्य ब्राह्मणचक्षिय- वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदर्थम् ।	१ धेनुः ।	१ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्गात्रसमित- गर्भस्य अर्थात् मासद्वयो- परिसावनमासद्वयानतिक्रान्त- गात्राद्यवयवोत्पन्नगर्भस्य ब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	२ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्धम् ।	२ धेनुः ।	६ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकाया गोर्निष्पन्नस- कलगात्रचेतन्यरहितगर्भस्य अर्थात् चतुर्थमासोपरि सा- वनमासद्वयानतिक्रान्तगर्भस्य ब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृक- ज्ञानकृतवधः ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्धम् । चेतन्ययुक्त- गर्भवधे कर्तुमिव प्रायश्चित्तम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्वामिकानामतिवृद्धा- तिक्षयातिबालातिरोगिणौ- नां गवां ब्राह्मणचक्षियवैश्य- कर्तृकज्ञानकृतवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्धम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्धम् ।	८ धेनवः ।	२५॥० कार्पा- पणाः । सार्द्धं धेनुसङ्कलनात् ।	७॥० कार्पापणाः ।
अश्विस्वामिकानामतिवृद्धा- तिक्षयातिबालातिरोगिणौ- नां गवां ब्राह्मणचक्षियवैश्य- कर्तृकज्ञानकृतवधः ।	वात्सासिकव्रतार्धम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्धम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानामतिवृद्धाति- क्षयातिबालातिरोगिणौनां गवां ब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्- तृकज्ञानकृतवधः ।	१ मासव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्धम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानामतिवृद्धाति- क्षयातिबालातिरोगिणौनां	२ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदर्थम् ।	२ धेनुः ।	६ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।

३३०
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ वर्णीदानम् ।	दक्षिणा
गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकज्ञानकृतवधः ।	स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।			
ब्राह्मणस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	३४ धेनवः ।	१०२ कार्षापणाः ।	२ वृषी २० गावः । ३० कार्षापणाः ।
क्षत्रियस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	द्विगुणषास्मासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	२४ धेनवः ।	७२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
वैश्यस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	चतुर्गुणमासव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	२० धेनवः ।	६० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रस्वामिकानां बहूनां गवां ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकैक- प्रयत्ननिष्पन्नज्ञानकृतवधः ।	८ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् । स्त्रीत्याद्युभयधर्मवत्त्वं पादः । प्रयत्नभेदे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	८ धेनवः ।	२४ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकब्राह्मणस्वा- मिकैकगवोवधः ।	प्रत्येकं त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षा- पणाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्क- लनात् ।	१॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकक्षत्रियस्वा- मिकैकगवोवधः ।	प्रत्येकं षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकवैश्यस्वामि- कैकगवोवधः ।	प्रत्येकं द्विगुणमासव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	३ धेनवः ।	७॥० कार्षापणाः सा- ह्रद्वयधेनुसङ्कलनात्	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतबहुकर्तृकशूद्रस्वामि- कैकगवोवधः ।	प्रत्येकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
हाभ्यामेकगवोवधः ।	यद्ययत्स्वामिकाया गोर्वधेयद्वयप्रायश्चित्त- मुक्तं प्रत्येकं सम्पूर्णं तत्तत् प्रायश्चित्तम् ।			
हाभ्यामेकप्रयत्ननिष्पन्नबहुगवो- वधः ।	यद्ययत्स्वामिकाया गोर्वधेयद्वयप्रायश्चित्त- प्रत्येकं तद्वर्गुण्यम् ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नबहुकर्तृकबहु- गवोवधः ।	प्रत्येकं तत्तद्वधोक्तव्रतपादद्वयम् ।			
एकप्रयत्ननिष्पन्नाभ्यासकृतबहु- कर्तृकबहुगवोवधः ।	प्रत्येकं तत्तद्वधोक्तव्रतद्विपादप्रायश्चित्ता- वृत्तिः ।			
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकैकहिहाय- नगवोवधः ।	त्रैमासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	५ धेनवः ।	१२॥० कार्षा- पणाः । सपाद- धेनुचतुष्टयसङ्क- लनात् ।	३॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकैकहिहाय- नगवोवधः ।	त्रैमासिकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	८ धेनवः ।	२५॥० कार्षा- पणाः । सार्द्धाष्ट- धनुसङ्कलनात् ।	७॥ कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकब्राह्मणस्वामिकैकहिहाय- नगवोवधः ।	पादन्यूनत्रैमासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	१३ धेनवः ।	३८॥० कार्षा- पणाः । पादोन- व्रयोदश धनुसङ्क- लनात् ।	११॥० कार्षापणाः ।
ज्ञानकृतब्राह्मणक्षत्रियवैश्यक- र्तृकक्षत्रियस्वामिकैकहिहायन गवोवधः ।	षाण्मासिकव्रतपादः । अज्ञानतस्तद्वर्हम् । स्त्रीशूद्रबालहृदयानामर्हम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३३१
प्रायश्चि

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती धूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ज्ञानकृतब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकचक्षियस्वामिकविहायनगवोवधः ।	षास्त्रासिकव्रतपादद्वयम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	६ धेनवः ।	१८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकचक्षियस्वामिकविहायनगवोवधः ।	पादन्यूनषास्त्रासिकव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	८ धेनवः ।	२७ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकवैश्यस्वामिकैकविहायनगवोवधः ।	मासैकव्रतार्हम् । अज्ञानतस्तदर्थम् ।	३ धेनवः ।	७॥० कार्षापणाः । सार्द्धं धेनुसङ्कलनात्	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकवैश्यस्वामिकविहायनगवोवधः ।	मासव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	५ धेनवः ।	१५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकवैश्यस्वामिकविहायनगवोवधः ।	पादोनं द्विगुणमासव्रतम् । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	८ धेनवः ।	२२॥० कार्षापणाः । सार्द्धं सप्त धेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकशूद्रस्वामिकैकविहायनगवोवधः ।	१ प्राजापत्यम् । अज्ञानतस्तदर्थम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृतब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृकशूद्रस्वामिकविहायनगवोवधः ।	२ प्राजापत्ये । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	२ धेनू ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ज्ञानकृत ब्राह्मणचक्षियवैश्यकर्तृक शूद्रस्वामिकविहायनगवोवधः ।	३ प्राजापत्यानि । अज्ञानतस्तदर्थम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	३ धेनवः ।	८ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण- हारप्रचारनिर्गमरोध- निमित्तवधः ।	प्राजापत्यपादः ।	१ धेनुः ।	॥० पणाः । धेनु- पादसङ्कलनात्	यथाशक्ति ।
	क्षेत्रज्ञाने प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चान्द्रायणपादः । इदं तु सर्वस्वामिकायाः सर्ववयस्काया गोः सर्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम् ।	२ धेनू ।	५॥० कार्षापणाः । पादार्द्ध- नधेनुद्वयसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण अकालबन्धना यथा बन्धन- निमित्तवधः ।	प्राजापत्यपादद्वयम् ।	१ धेनुः ।	१॥० कार्षापणाः । धेनुद्वयसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति ।
	क्षेत्रज्ञाने तु प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृ- त्तस्य चान्द्रायणपादद्वयम् । एतदपि सर्वस्वामिकायाः सर्ववयस्काया गोः सर्वकर्तृकवधे बोद्धव्यम् ।	४ धेनवः ।	११॥० कार्षापणाः । पादोन- धेनुचतुष्टयसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण जलशकटादियोजननिमित्त- वधः ।	प्राजापत्यपादत्रयम् ।	१ धेनुः ।	२॥० कार्षापणाः । पादोनधेनुसङ्क- लनात् ।	यथाशक्ति ।
	क्षेत्रज्ञाने तु चान्द्रायणपादत्रयम् ।	६ धेनवः ।	१६॥० कार्षापणाः । पादानसार्द्धं सप्त धेनुसङ्कलनात्	यथाशक्ति ।
क्षीणाया गोरक्षीणत्वभ्रमेण कूपावटादिषु भयादिना निपातनेन शास्त्रीयदण्डनि- पातनेन च वधः ।	प्राजापत्यम् । क्षेत्रज्ञाने प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृ- त्तस्य चान्द्रायणम् । एतदपि सर्वस्वामि- कादिष्वप्यम् । यद्यत्स्वामिकयद्यत्	१ धेनुः । ८ धेनवः ।	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षापणाः । सार्द्धं सप्त- धेनुसङ्कलनात् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३३२
प्रायश्चित्त

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदयत्नी धेनुदानम् ।	तदयत्नी धूर्वादानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्वकर्तृकशूद्र- तरस्वामिकगवापासननिमित्त- वधः ।	कर्तृकयद्यहववधे यद्यथायश्चित्तमुक्तं अप्रवृत्तप्रवर्तकरूपप्रयोजकस्य तत्तत्- प्रायश्चित्तस्य पादद्वयम् । प्रवृत्तप्रवर्त- करूपप्रयोजकस्य पादद्वयम् । अल्पप्र- वृत्तकृपानुपाहकस्य पादद्वयम् । वध्य- प्रतिरोधकरूपानुपाहकस्य पादद्वयम् । सेतिकर्तव्यताकप्राजापत्यम् । स्त्रीशूद्रबालहृद्वानामर्हम् । इति कर्तव्यता यथा । सशिशुं वपनं कार्यं त्रिसन्ध्यमवगाहनम् । शृङ्गेर्वापि खुरैर्युक्तं लाङ्गुलश्रवणादिभिः ॥ चार्द्र- मेव हि तच्चर्म परिधाय स गां व्रजेत् । तासां मध्ये वसेद्रात्रौ दिवा ताभिः समं व्रजेत् ॥ ब्राह्मणस्य विशेषेण तथा राजन्धवैश्वयोः । प्रायश्चित्ते ततश्चौर्ध्वं कुर्व्याद्ब्राह्मणभोजनम् । अण्डकृष्टितां गाञ्च दद्याद्विप्राय दक्षिणाम् ॥ इति पराशरोक्ता ।	१ धेनु ।	६ कार्वापणाः ।	१ हवः १ गीः । अयत्नी ६ कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्वकर्तृकशूद्र- स्वामिकगवापासननिमित्त- वधः ।	प्राजापत्यद्वयम् । स्त्रीशूद्रबालहृद्वानामर्हम् ।	२ धेनु ।	६ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्वकर्तृकशूद्र- शूद्रे तरस्वामिकाप्राप्तदम्या- वस्त्रनोवस्त्रापालननिमित्त- वधः । अप्राप्तदम्यावस्त्रा तु त्रिहायणपर्यन्तम् ।	सेतिकर्तव्यताकप्राजापत्यपादः ।	धेनोरर्द्धस्यासन्ध- वात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्वापणाः ।	१॥० कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचक्षियवैश्वकर्तृकशूद्र- स्वामिकाप्राप्तदम्यावस्त्र- गोवस्त्रापालननिमित्तवधः । उत्सृष्टदृष्टवत्सतय्योर्विधः ।	प्राजापत्यव्रतद्वयपादः । भूतपूर्वस्वामिकगववधप्रायश्चित्तद्विगुणम् । पूर्वस्वाम्यज्ञाने ब्राह्मणस्वामिकगववध- द्विगुणप्रायश्चित्तम् ।	धेनोरर्द्धस्यासन्ध- वात् १ एका धेनुः ।	१॥० कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
गवां शृङ्गभङ्गास्त्रिभङ्गचर्मनि- र्मोचनलाङ्गुलच्छेदनम् ।	दशरात्रं वज्रव्रतम् । मासार्हयवपानम् । प्राजापत्य वा । वज्रव्रतं यथा । गोमूत्रेण समायुक्तं यावकश्चोपयोजयेत् । एकाह नेव कच्छोऽयमुक्तश्चान्निरसा स्त्रयम् । सर्वपापहरो दिव्यो नास्ति वज्र इति स्थितः ॥॥॥ शृङ्गभङ्गादिना वस्त्रासा- भ्यन्तरे गोर्मरणे चान्यत्र वधप्रायश्चित्तं करण्यम् । गुरुणा समेन वा तेन प्रायश्चित्तेन शृङ्गभङ्गादिप्रायश्चित्त- सिद्धिः । वस्त्रासोत्तरमरणे शृङ्गभङ्गा- दिप्रायश्चित्तमात्रं कर्तव्यम् ॥	१ धेनुः ।	३ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
गवां सुष्कमोषः ।	यत्कर्तृकयत्स्वामिकगववधे यथायश्चित्त- मुक्तं तत्कर्तृकतत्स्वामिकगवसुष्कमोषे तथायश्चित्तम् । सत्युलिङ्गच्छेदयोस्तु स्य- त्वाभिमानात् । अत्र प्रयोजकभेदेस्वार्हं पादोपपन्नम् ।			

३३३
प्रायश्चि

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती वर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
हृष्य स्वयं ब्राह्मणकर्तृकहल- शकटादियोजनम् ।	प्राजापत्यहयम् ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
योषिद्वयं ब्राह्मणकर्तृकहल- शकटादियोजनम् ।	४ प्राजापत्यानि । ब्राह्मणेतरैवा प्राजापत्यहयम् ।	४ धेनवः ।	१२ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
उत्कृष्टहृष्य कपिलायाश्च ब्राह्मणकर्तृकहलशकटादि- योजनम् ।	यतिचान्द्रायणहयम् । ब्राह्मणेतरैवा यतिचान्द्रायणैकम् ।	सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२०० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
गोमांसखादके गोविक्रयविनि- मयादिः ।	विक्रयादिमात्रे अज्ञानकृततत्तत्कर्तृकत- त्तत्स्वामिकगवधप्रायश्चित्तार्हम् । गो- मांसखादककर्तृकतद्गवधे तु अज्ञान- कृततत्तत्कर्तृकतत्तत्स्वामिकगवधो- क्तसंपूर्णप्रायश्चित्तम् । *			

अथ गोवधापवादः ।

तत्र पराशरः ।

“धूर्येषु वृहमानेषु दण्डेनाभिहतेषु च । काष्ठेन लेष्टुना वापि पाषाणेन तु ताडितः ॥ मूर्च्छितः पतितश्चैव मृतो वा सद्य एव च । एवं-
गतानां धूर्याणां प्रवक्ष्यामि यथाविधि ॥ उत्थितस्तु पदं गच्छेत् पञ्च सप्त दशापि वा । घास वा यदि शृङ्गाति तोयं वा पिबति स्वयम् ।
पूर्वव्याधिविनष्टानां प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” सम्बर्त्तः । “यस्मिन्ने गोषिकित्सायां मूढगर्भविमोचने । यज्ञे कृते विपत्तिः स्यात् प्रायश्चित्तं न
विद्यते ॥ शौषधं स्नेहमाहार ददद्गोब्राह्मणेषु च । प्राणिनां प्राणहृत्त्यर्थं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥ दाहच्छेदशिरामेदप्रयत्नैरुपकुर्वताम् । द्विजानां
गोहिताये वा प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” याज्ञवल्करः । “क्रियमाणोपकारे तु मृते विप्रं न पातकम् । विप्राके गोहृषाणाश्च भेषजाग्निक्रियास्तु
च ॥” मिताक्षराधृतपराशरवचनम् । “कूपे खाते च धर्मार्थे शृङ्गदाहे च ये मृताः । घामदाहे तथा घोरं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” भवदेवभट्ट-
धृतवचनम् । “शृङ्गभङ्गेऽस्थिभङ्गे च कटिभङ्गे तथैव च । यदि जीवति षण्मासान् प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” सम्बर्त्तः । “देवद्वीपां विहारे च
कूपेष्वायतनेषु च । एषु गोषु प्रपन्नास्तु प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥” देवद्वीपी स्वयम्भूलिङ्गाद्यवस्थानगह्वरम् । विहारी गवां मेथुनम् । आयतनं
सोमानिवन्धनस्थानम् । अत्र कूपायतनकर्तृदोषाभावो न तु गोस्वामिनः । इति प्रायश्चित्तविवेकप्रायश्चित्ततत्त्वस्मृतिसारमौख्यद्वयसम्मतं गोवध
प्रायश्चित्तं समाप्तम् ॥ * ॥

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती वर्णादानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकज्ञानकृत- क्षत्रियवधः ।	अज्ञानकृत ब्रह्महत्याप्रायश्चित्तपादः । स तु त्रैवार्षिकव्रतरूपः ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्ती २५ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियकर्तृकाज्ञानकृत- क्षत्रियवधः ।	सार्द्धवार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धद्वाविंशति- धेनवसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्ती १२०० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकाज्ञानकृतक्षत्रियवधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् ।	८० धेनवः ।	२७० कार्षा- पणाः ।	५० गावः । अशक्ती ५० कार्षापणाः ।
वैश्यकर्तृकाज्ञानकृतक्षत्रियवधः ।	त्रैवार्षिकव्रतम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्ती २५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतक्षत्रियवधः ।	नववार्षिकव्रतम् ।	१३५ धेनवः ।	१०५ कार्षा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्षापणाः ।
शूद्रकर्तृकाज्ञानकृतक्षत्रियवधः ।	सार्द्धचतुर्वार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धसप्तविंश- धेनवसम्भवात् २८ धेनवः ।	२०२० कार्षा- पणाः ।	३८ गावः । अशक्ती ३७०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रताष्टमभागः । स च सार्द्धवा- र्षिकव्रतरूपः ।	सार्द्धद्वाविंशति- धेनवसम्भवात् २३ धेनवः ।	६७० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्ती १२०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणक्षत्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतवैश्यवधः ।	ब्रह्महत्याव्रतषोडशभागः । स च नवमा- सिकव्रतरूपः ।	सपादेकादशधे- नवसम्भवात् १२ धेनवः ।	३३० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्ती ६० कार्षापणाः ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती वर्षीदानम् ।	दक्षिणा
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	ब्राह्मणव्यावृत्तचतुर्थभागः । स च वैवार्षिक व्रतकृतः ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्वा- पणाः ।	२५ गावः । अशक्ती २५ कार्वापणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	ब्राह्मणव्यावृत्ताष्टमभागः । स च सार्ध- वार्षिकव्रतकृतः ।	सार्धं द्वाविंशति- धेनवसम्भवात् २३ धेनवः ।	६०१० कार्वा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्ती १२१० कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्याशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतशूद्रावधः ।	ब्राह्मणव्यावृत्तषोडशभागः । स च नवमा- सिकव्रतकृतः ।	सपादेकादशधेन- सम्भवात् १२ धेनवः ।	३३३० कार्वा- पणाः ।	७ गावः । अशक्ती ६१० कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्याशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतशूद्रावधः ।	ब्राह्मणव्यावृत्तद्वाविंशतिसप्तमभागः । स च सार्धं चतुर्ध्वार्षिकव्रतकृतः । सर्वत्र बालहस्तस्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादिधर्मवत्त्वे पादः ।	पादाध्वार्षिकसा- र्धं पञ्चधेनवसम्भ- वात् ६ धेनवः ।	१६३४० कार्वा- पणाः ।	४ गावः । अशक्ती ३१० कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्याशूद्रकर्तृक- ज्ञानकृतवृत्तिस्यशूद्रावधः ।	ब्राह्मणव्यावृत्तद्वादशभागः । स च वार्षिक व्रतकृतः । अज्ञानतस्त्वे तदर्हम् । चान्द्रायणव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	१५ कार्वापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८१/६॥ = कार्वापणा । यथाशक्ति ।
सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृतप्रतिको- मजातवधः अर्थात् अपकृष्ट- शूद्रावधः ।	परिक्रमव्रतम् । सर्वत्र बालहस्तस्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादिधर्मवत्त्वे पादः ।	सार्धं सप्तधेनवस- म्भवात् ८ धेनवः ।	२२१० कार्वा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
सर्ववर्णकर्तृकज्ञानकृताप- कृष्टशूद्रावधः ।	पराक्रमव्रतम् । सर्वत्र बालहस्तस्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वादिधर्मवत्त्वे पादः ।	५ धेनवः ।	१५ कार्वापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्म- णोवधः ।	षाड्वार्षिकं महाव्रतम् । अज्ञानतस्त्वे तदर्हम् ।	८० धेनवः ।	२७० कार्वा- पणाः ।	५० गावः । ५० कार्वा- पणा वा ।
चत्त्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्म- णोवधः ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वे तदर्हम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्वा- पणाः ।	१०० गावः । १०० कार्वा- पणा वा ।
वैश्याकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणो- वधः ।	अष्टादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वे तदर्हम् ।	२७० धेनवः ।	८१० कार्वा- पणाः ।	१५० गावः । १५० कार्वा- पणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणो- वधः ।	चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वे तदर्हम् । सर्वत्र बालहस्त- स्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वाद्युभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	३६० धेनवः ।	१०८० कार्वा- पणाः ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियकर्तृकज्ञान- कृतचत्त्रियावधः ।	वैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वे तदर्हम् ।	४५ धेनवः ।	१३५ कार्वा- पणाः ।	२५ गावः । २५ कार्वापणा वा ।
वैश्याकर्तृकज्ञानकृतचत्त्रिया- वधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वे तदर्हम् ।	८० धेनवः ।	२७० कार्वा- पणाः ।	५० गावः । ५० कार्वापणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतचत्त्रिया- वधः ।	नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वे तदर्हम् । सर्वत्र बालहस्त- स्त्रीणामर्हम् । एकस्य बालत्वाद्युभय- धर्मवत्त्वे पादः ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्वा- पणाः ।	७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्याकर्तृक- ज्ञानकृतवैश्यावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वे तदर्हम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्वा- पणाः ।	८ गावः । ८१/६॥ कार्वा- पणा वा ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यावधः ।	द्विवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वे तदर्हम् । स्त्रीबालहस्तानामर्हम् एकस्य स्त्रीत्वाद्युभयधर्मवत्त्वे पादः ।	३० धेनवः ।	८० कार्वापणाः ।	१७ गावः । अशक्ती १६॥१३॥ कार्वापणाः ।
ब्राह्मणचत्त्रियवैश्याशूद्रकर्तृक- शूद्रावधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्तु एतदर्हम् । स्त्रीबालहस्तानामर्हम् । एकस्य स्त्रीत्वा द्युभयधर्मवत्त्वे पादः । यत्कर्तृकयद्वर्णस्त्रीवधे यथाप्रायश्चित्तं तद्दे- गुणम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्वापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८१/६॥ कार्वापणाः ।
आत्रेयीवधः ।				
आत्रेयी त्रिविधा । अत्रिगोत्रा ऋतुज्ञाता गभिणी च ।				

अधीपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशती धेनुदानम् ।	तदशती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतसक्त- सर्वव्यभिचरितब्राह्मणोऽवधः । स्त्रियकर्तृकज्ञानकृतसक्त- सर्वव्यभिचरितब्राह्मणोऽवधः । वैश्यकर्तृकज्ञानकृतसक्तसर्व- व्यभिचरितब्राह्मणोऽवधः । शूद्रकर्तृकज्ञानकृतसक्तसर्व- व्यभिचरितब्राह्मणोऽवधः ।	वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्हम् । द्विवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्हम् । त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्हम् । चतुर्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतस्त्वेतदर्हम् । बालहस्तस्त्रीणामर्हम् । एकस्य उभय- धर्मवत्त्वे पादः । द्विदिनम् । ज्ञानकृतं तु द्वेगुणम् । स्त्रियस्य एतद्दिगुणम् । वैश्यस्य त्रि- गुणम् । शूद्रस्य चतुर्गुणम् ।	१५ धेनवः । ३० धेनवः । ४५ धेनवः । ६० धेनवः । • • • • •	४५ कार्षापणाः । ८० कार्षापणाः । १३५ कार्षा- पणाः । १८० कार्षा- पणाः । • • • • •	८ गावः । अशती ८।६॥ कार्षापणाः । १० गावः । अशती १०।१॥ कार्षापणाः । २५ गावः । अशती २५ कार्षापणाः । ३४ गावः । अशती ३४।६॥ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकाज्ञानकृतो भूयो व्यभिचरिताया अधमवर्ण- व्यभिचरितायाश्च ब्राह्मणा वधः । ब्राह्मणस्त्रियकर्तृकाज्ञानकृतो भूयो व्यभिचरिताया अधम- वर्णव्यभिचरितायाश्च स्त्रि- याया वधः । ब्राह्मणस्त्रियवैश्यकर्तृकाज्ञान- कृतो भूयो व्यभिचरिताया अधमवर्णव्यभिचरितायाश्च वैश्याया वधः । ब्राह्मणस्त्रियवैश्यशूद्रकर्तृका- ज्ञानकृतोभूयो व्यभिचरिताया अधमवर्णव्यभिचरितायाश्च शूद्राया वधः । ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः । ब्राह्मणकर्तृकाज्ञानकृतस्त्रिया गर्भवधः ।	हागदानम् । कामतस्त्वेतद्दिगुणम् । शू- द्रस्य एतद्दिगुणम् । मेषदानम् । ज्ञानतो द्वेगुणम् । सर्वत्र स्त्रीबालहस्तानामर्हम् । एकस्य उभय- धर्मवत्त्वे पादः । प्रयोजकादीनां पाद पादद्वानिः । द्वादशवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् । त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	१८० धेनवः । ४५ धेनवः । साष्टद्विंशति- धेन्वसम्भवात् २३ धेनवः । सपादैकादशधे- न्वसम्भवात् १२ धेनवः । ३६० धेनवः । ४५ धेनवः । साष्टद्विंशति धेन्वसम्भवात् २३ धेनवः । सपादैकादशधेन्व सम्भवात् १२ धेनवः । ५४० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः । १३५ कार्षा- पणाः । ६७॥ कार्षा- पणाः । ३३॥ कार्षा- पणाः । १०८० कार्षा- पणाः । १३५ कार्षा- पणाः । ६७॥ कार्षा- पणाः । ३३॥ कार्षा- पणाः । १६२० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशती १०० कार्षापणाः । २५ गावः । अशती २५ कार्षापणाः । १३ गावः । अशती १३॥ कार्षापणाः । ७ गावः । अशती ६।० कार्षापणाः । २०० गावः । अशती २०० कार्षापणाः । २५ गावः । अशती २५ कार्षापणाः । १३ गावः । अशती १३॥ कार्षापणाः । ७ गावः । अशती ६।० कार्षापणाः । ३०० गावः । अशती ३० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृतवैश्या- गर्भवधः । ब्राह्मणकर्तृकज्ञानकृत शूद्रा- गर्भवधः । स्त्रियकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः । स्त्रियकर्तृकज्ञानकृतस्त्रिया- गर्भवधः । स्त्रियकर्तृकज्ञानकृतवैश्या- गर्भवधः । स्त्रियकर्तृकज्ञानकृतशूद्रा- गर्भवधः । वैश्यकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः ।	सार्द्धवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् । नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् । चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् । त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् । साष्टद्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् । नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् । षट्त्रिंशद्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	३६० धेनवः । ४५ धेनवः । साष्टद्विंशति धेन्वसम्भवात् २३ धेनवः । सपादैकादशधेन्व सम्भवात् १२ धेनवः । ३६० धेनवः । ४५ धेनवः । साष्टद्विंशति धेन्वसम्भवात् २३ धेनवः । सपादैकादशधेन्व सम्भवात् १२ धेनवः । ५४० धेनवः ।	१०८० कार्षा- पणाः । १३५ कार्षा- पणाः । ६७॥ कार्षा- पणाः । ३३॥ कार्षा- पणाः । १०८० कार्षा- पणाः । १३५ कार्षा- पणाः । ६७॥ कार्षा- पणाः । ३३॥ कार्षा- पणाः । १६२० कार्षा- पणाः ।	२०० गावः । अशती २०० कार्षापणाः । २५ गावः । अशती २५ कार्षापणाः । १३ गावः । अशती १३॥ कार्षापणाः । ७ गावः । अशती ६।० कार्षापणाः । ३०० गावः । अशती ३० कार्षापणाः ।

२३६
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती सूर्योदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्यकर्तृकज्ञानकृतचन्द्रिया- गर्भवधः । वैश्यकर्तृकज्ञानकृतवैश्यागर्भ- वधः ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् । साह्रवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् ।	८० धेनवः । साह्रवार्षिकव्रति- धेनवसम्भवात् २३ धेनवः । सपादेकादशधे- नवसम्भवात् १२ धेनवः । ७२० धेनवः । १३५ धेनवः । ४५ धेनवः ।	२७० कार्पा- पणाः । ६७० कार्पा- पणाः । ३३० कार्पा- पणाः । २१६० कार्पा- पणाः । ४०५ कार्पा- पणाः । १३५ कार्पा- पणाः । ३३० कार्पा- पणाः ।	५० गावः । अशक्ती ५० कार्पापणाः । १३ गावः । अशक्ती १२० कार्पापणाः । ७ गावः । अशक्ती ६० कार्पा- पणाः । ४०० गावः । अशक्ती ४०० कार्पापणाः । ७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्पापणाः । २५ गावः । अशक्ती २५ कार्पापणाः । ७ गावः । अशक्ती ६० कार्पा- पणाः ।
शूद्रकर्तृकज्ञानकृतब्राह्मणी- गर्भवधः । शूद्रकर्तृकज्ञानकृतचन्द्रिया- गर्भवधः । शूद्रकर्तृकज्ञानकृतवैश्यागर्भ- वधः । शूद्रकर्तृकज्ञानकृतशूद्रागर्भ- वधः ।	षष्ट्यवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् । नववार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् । त्रैवार्षिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् । नवमासिकव्रतम् । अज्ञानतोऽर्हम् । ब्राह्मण्यादिगर्भे पुस्वेन ज्ञाते विशेषे- णाज्ञाते चोक्त प्रायश्चित्तम् । स्त्रीत्वेन ज्ञाते सर्व्वव्रातं प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । सर्व्वत्र स्त्रीबालवृद्धानामर्हम् । प्रयो- जकादीनां पादपादहानिः ।	७२० धेनवः । १३५ धेनवः । ४५ धेनवः । सपादेकादश- धेनवसम्भवात् १२ धेनवः ।	२१६० कार्पा- पणाः । ४०५ कार्पा- पणाः । १३५ कार्पा- पणाः । ३३० कार्पा- पणाः ।	४०० गावः । अशक्ती ४०० कार्पापणाः । ७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्पापणाः । २५ गावः । अशक्ती २५ कार्पापणाः । ७ गावः । अशक्ती ६० कार्पा- पणाः ।
यद्यपि गजाश्वादिबधः सहस्रौ- करणपापमिदं तथापि हि- सासाजात्यादुपपातकप्रक- रणे तत्प्रायश्चित्तं निरूप्यते । तथासामान्यपशुघातः । तृथति- यकृणात् यागाद्यर्थे प्राय- श्चित्ताद्यभावः ।	प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
राजसम्बन्धुसमगजवधः । अत्यन्तोत्तमवाजिरासभवधः ।	पञ्चनीलवृषदानम् । चान्द्रायणम् ।	८० धेनवः । साह्र- सप्तधेनवसम्भवात्	२५ कार्पापणाः । २२० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अश्ववधः ।	वासोयुगदानम् । एतच्च ज्ञानतः । अज्ञानतस्तदर्हम् ।	•	•	यथाशक्ति ।
ऋगमहिषवराहकुक्षरगण्डत- रक्षुच्छेदवानरसिंहव्याघ्रपृ- थतचमरकृकादीनां वधः । अजाव्यादिवधः ।	अहोरात्रोपवासान्तं वृत्तघटदानम् । एतच्च ज्ञानतः सङ्कटविषयम् । ज्ञानतो हं गुण्यम् । त्रिरात्रोपवासः । एतदज्ञानतोऽत्यन्तधामि कब्राह्मणकर्तृकसङ्कटवधे वेदितव्यम् । शक्तस्य एकहायनवृषदानम् ।	•	उपवाससामर्थ्या अष्ट पणाः । ११० कार्पापणाः । वृषमुत्थम् ५ कार्पापणाः । ३ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मार्जारगोधानकुलमण्डूकज- पतत्रिभूषिकसर्पवधः । पतत्रौ गृहपक्षौ ।	व्रह्म चोरपानम् । पादिककृच्छ्रं वा । एतत्सङ्कटज्ञानविषयम् । ज्ञानतोऽभ्यासं हाटशरात्रं कृच्छ्रम् । स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् ।	१ धेनुः । २ धेनुः । ४ धेनवः । •	३ कार्पापणाः । ६ कार्पापणाः । १२ कार्पापणाः । १ कार्पापणाः । ४ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३३७
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्यपञ्चिवधः ।	कृष्णसर्पवधे तीक्ष्णायसीकौलिका- दानमादौ कर्त्तव्यम् । सर्पजातीयवध- वधे पल्लभारः सौमकमाषश्च दात- व्यः । एतज्ज्ञानतः । एतदशक्ती व्रता- दिकं कर्त्तव्यम् । नक्तव्रतम् । क्षिरक्षिपरिमितरौप्यदानं वा ।	•	१३— पणौ । नक्तव्रतस्योपवास- द्वितीयभागत्वात् । ३६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । ७ गावः । अशक्ती ६।० कार्षापणाः ।
अथ विशेषपञ्चिवधः । वक्रवलाका-ईससारसकार- ण्डवचक्रवाककुरुरगृध्रश्च्येन- खञ्जरीटटिभिर्लूक शुक- शरिकातिस्त्रिमयूरकाक- कलविष्कालाञ्चकमद्गुक- पोतपारावतादौनां वधः ।	कामतोऽत्यन्ताभ्यासे शूद्रहत्याव्रतम् । गुरुगोवधव्रतं वा । क्षौशूद्रबालहृद्धानामर्हम् । एकस्य स्त्रीत्याद्युभयधर्मवले पादः । अहोरात्रोपवासः सर्वबीजदानञ्च । एत- दज्ञानविषयम् । ज्ञानकृते अहोपवासः । शक्तस्य गोदा- नम् । तत्रायं विशेषः । शुकवधे द्विहा- यनगवदानम् । क्षौश्वधे त्रिहायनगव- दानम् । क्षौश्वशुकभासमयूरश्च्येनगृध्र- वधे वक्ततरोदानम् । अत्र ह्यवदानवक्त- तरोदानयोर्व्यवस्था शक्ताशक्तविष- यिका । एतद्दानाशक्तानां व्रतादिकम् ।	१२ धेनवः । • •	उपवासानुकल्पः ॥० पणाः । सर्व- बीजमूल्यम् ।० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
कोकिलशुककपोतकपिञ्जलकु- कुटटिभिर्लूक रूखञ्जरीटा- नां पुरुषभारपरिमितानां वधः ।	उत्कृष्टशूद्रहत्याव्रतम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८।६॥ कार्षापणाः ।
मन्त्रमण्डूकमकरशिंशुमारादि- जलचरवधः ।	सप्तरात्रव्रतहत्याव्रतम् । एतदज्ञानतः सक्तहधे । अहोरात्रोपवासः यथाशक्तिलवणदानञ्च । एतत् कामतः सक्तत् । अभ्यासात्यन्ता- भ्यासयोस्तु मन्त्रावहप्रायश्चित्ते दर्शयि- ष्यते ।	• •	१ कार्षापणः । ॥० पणाः उप- वासानुकल्पः । १॥० कार्षापणः । लवणमूल्यम् ।२।	११॥—पणौ । १/३॥ = पणाः ।
अथ साख्यनस्थिप्राणिवधः । सहस्रसख्यकानां अस्थिमतां ककलासादौनां ज्ञानकृत- वधः ।	आर्द्धिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञाने वात्सासिकम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८।६॥ कार्षापणाः ।
अनस्थां क्रमिकीटपतङ्गभ्रमर- दशमशकमक्षिकादीनां श- कटपूरिमितानां ज्ञानकृत- वधः ।	आर्द्धिकं शूद्रहत्याव्रतम् । अज्ञाने वात्सासिकम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८।६॥ कार्षापणाः ।
अस्थिमतां प्रत्येक वधः । अनस्थां प्रत्येकं वधः । अक्षयक्रादिगुडादिसर्वरसफल- पुष्पजातप्राणिवधः ।	पणदानम् । प्राणायामः । पणदानं वा । दिनमिकं घृतमात्रभोजनम् । एतदज्ञाने ज्ञाने तद्देगुण्यम् । अभ्यासे तप्तकण्डूम् ।	• • •	• • ॥० पणाः ।	यत्किञ्चित् । तथा । यथाशक्ति ।
फलवद्गुणकलागुण्यच्छेदनम् ।	अत्यन्ताभ्यासे कृष्णातिष्ठकण्डूम् । प्राजापत्यम् ।	६ धेनवः । १ धेनुः ।	११० कार्षा- पणाः । १८ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३३८
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अफलवतामितीषां छेदनम् । अत्यन्तोत्कृष्टफलवद्दृष्टच्छेद- नम् । अभ्यासादत्यन्तोत्कृष्टफलवद्- दृष्टच्छेदनम् ।	अष्टाहसाध्यहृत्कच्छम् । चान्द्रायणम् । आब्धिकव्रतम् ।	० ८ धेनवः । १५ धेनवः ।	२ कार्पापणी । २२॥ कार्पा- पणाः । ४५ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । ८ गावः । अशक्ती ८१/६॥ कार्पापणाः ।
चैत्यहृत्क्षेत्रागमसोमपुण्यस्थान- सुरालयजातहृत्क्षेत्रेदनम् । विंशतिसंख्यकोपजीव्यहृत्क्ष- ेत्रेदनम् । त्र्यातहृत्क्षेत्रेद- नञ्च । वापौक्षपारामसेतुसभातङ्गाग- वप्रदेवतायतनभेदनम् ।	पूर्वोक्तहृत्क्षेत्रेदनप्रायश्चित्तहे गुण्यादि । सर्वत्र स्त्रीशूद्रबालवृद्धानामर्हम् । ब्राह्मणेभ्यो निवेद्य चतस्र आहुतीर्जुहु- यात् । इदं विष्णुरिति प्रथमां मान- स्तोकं इति द्वितीयां विष्णोः कर्माणीति तृतीयां पादोऽस्यान्यामिति चतुर्थी या देवतामुक्तादयति तस्यै देवतायै । ब्राह्मणान् भोजयेत् । एतत् सकृदत्योप- घातविषयम् । अभ्यासे महोपघाते च प्राजापत्यम् । दण्डश्च । यथा । सकृद- त्योपघाते प्रथमसाहसः २५० पणाः । अभ्यासे महोपघाते उत्तमसाहसः । १००० पणाः ।			
देवताया उत्कृष्टप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनहरणानि ।	चान्द्रायणम् । वाघ्यादिभेदनोक्ताद्यतस्र आहुतयः । उत्तमसाहसो दण्डश्च । १००० पणाः ।	सार्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२॥ कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
देवताया अपकृष्टप्रतिमाभेदन- च्छेदनदहनहरणानि ।	प्राजापत्यम् । पूर्वोक्तचतुराहुत्यादि- दानम् । प्रथमसाहसो दण्डश्च । २५० पणाः ।	१ धेनुः ।	३ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथाभिचारः । स तु परहिं- सायं जपहोमादिकर्म ।	पतिकृच्छम् । एतत् सकृदाचरणे । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । इति द्विसाप्रायश्चित्तम् ॥३॥	३ धेनवः ।	८ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मयाजनम् । मूत्रेण मृतस्य दहनवहनादि- कम् ।	प्राजापत्यम् । सान्त्वनम् ।	१ धेनु । २ धेनु ।	३ कार्पापणाः । ६ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथाभ्यभक्षणम् । अभ्यं षड्विधम् । जातिदुष्टम् १ क्रियादुष्टम् २ कालाश्रय- विदूषितम् ३ संसर्गाश्रय- दुष्टम् ४ सङ्गक्षेत्रम् ५ स्व- भावतो दुष्टम् ६ । जाति- दुष्टं लग्नगृहजनपलाय- च्छत्राकाशेतवार्त्ताकीलालि- कावर्त्तुलाकारालावरूपम् १ क्रियादुष्टं पतितसंस्पृष्टम् २ कालदुष्टं द्वास्तन चिर- संस्थितञ्च ३ संसर्गदुष्टं सुरालयशुनपैयूषादियुक्तम् ४ सङ्गक्षेत्रं विचिकित्तिताम् ५ समावदुष्टं पुरीषादि ६ ।	चान्द्रायणम् । एतद्गुरुतरविषयम् । वि- शेषानिर्देशेनैव यम् ।	सार्धसप्तधेनुस- म्भवात् ८ धेनवः ।	२२॥ कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती वृणीदानम् ।	दक्षिणा
अपरश्च । संघाताक्षम् । शूद्रोपनीताक्षम् । पतितोप नीताक्षम् । शूद्रवेश्मस्था- क्षम् । शूद्रस्य पक्वान्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य अथोपवासः । एतदज्ञानतः । ज्ञानतः प्राजापत्यम् । आपदि भक्षणे मनस्तापः द्रुपदां शतजपो वा । क्षत्रि- यादीनां पादपादहानिः ।	१ धेनुः । अर्ध- धेनुमश्ववात् । १ धेनुः ।	१॥ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभ्यासात् शूद्रस्य पक्वान्नभक्ष- णम् शूद्रस्यामात्रभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य मासयावकपानम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । उक्तप्रायश्चित्ततुरीयभागः । आपदि भक्षणे प्रायश्चित्ताभावः ।	२ धेनु ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथ रजकशैलूषवेणुचर्मोप- जीविकैवर्त्ताद्यन्धजात्रभक्ष- णम् ।	चान्द्रायणम् । एतत् ज्ञानाभ्यासविषयम् । अज्ञाने त्वहम् । ज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे कच्छाब्दव्रतम् । अज्ञानतोऽष्टधाभ्यासे एतदहम् । एतत् ब्राह्मणविषयम् । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	८ धेनवः सार्द्धं- सप्तधेनुसम्भवात् ३० धेनवः । १५ धेनवः ।	२२१० कार्षा- पणाः । ८० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । १७ गावः । अशक्ती १६॥१६॥ कार्षापणाः । ८ गावः । अशक्ती ८॥८॥ कार्षापणाः ।
सक्तज्ञानकृतान्त्यजोत्सृष्टा- शनम् ।	ब्राह्मणस्य चान्द्रायणम् । क्षत्रियस्य तप्तकच्छम् । वैश्यस्य तप्तकच्छाहम् । शूद्रस्य तप्तकच्छपादः । ज्ञानत एतद् गुण्यम् ।	८ धेनवः । ४ धेनवः । २ धेनु । १ धेनुः ।	२२१० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
कापालिकात्रभक्षणम् ।	ज्ञानात् कच्छाब्दम् । अज्ञानात् चान्द्रायणद्वयम् । एतदष्टधाभ्य- स्तविषयम् । एतत् सर्वं ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीं पादपादहानिः ।	३० धेनवः । १५ धेनवः ।	८० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः ।	१७ गावः । अशक्ती १६॥१६॥ कार्षापणाः । यथाशक्ति ।
चाण्डालश्चपचक्षुस्तृप्तवैदेह- कमागधायोगवानामख्याव- सायिनामन्नभक्षणम् ।	ब्राह्मणस्य कामतः सक्तभोजने चान्द्रा- यणम् । अज्ञानतस्तप्तकच्छम् । बलाद्भोजने पराकः । अज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्भारभोजने द्वादश- वार्षिकव्रतम् । ज्ञानतस्तुविंशतिवार- भोजने एतदेव । ज्ञानतोऽष्टचत्वारिंशद्भारभोजने चतु- र्विंशतिवार्षिकव्रतं अव्यवहार्यता च । सक्तज्ञानत आम्राभोजने चिराचोप- वासः । सर्वत्र क्षत्रियादीनां पादपाद- हानिः । आपदि पक्वान्नभोजने क्षत्रियस्य सान्तपनम् वैश्यस्य षड्रात्रम् । शूद्रस्य त्रिरात्रम् । द्विजस्य पराकः । शूद्रस्य कच्छम् । एतत् सक्तज्ञानविषयं ज्ञानतो द्वे गुण्या- दिकम् ।	८ धेनवः । ४ धेनवः । ५ धेनवः । १८० धेनवः । ३६० धेनवः । • २ धेनु । १ धेनुः । • ५ धेनवः । १ धेनुः ।	२२१० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । ५४० कार्षा- पणाः । १०८० कार्षा- पणाः । ११० कार्षापणः । ६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ११० कार्षापणः । १५ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १०० गावः । अशक्ती १०० कार्षापणाः । २०० गावः । अशक्ती २०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती शूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ सामान्याभोज्यान्नभोजनम् ।	ब्राह्मोपवासः । एतत् सक्तदज्ञानविषयम् । ज्ञाने प्राजापत्यम् । स्त्रियादीनां पादपादहानिः ।	•	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अभोज्यान्नानि यथा । अनधीतवेदारव्ययज्ञासम् । ग्रामयाजिहोदकयज्ञासम् । श्लोकीवहुनयज्ञासम् । भक्त- क्रुद्धातुराणामसम् । केशेन कीटेन वा सह पक्ष्मसम् । कामतः पादस्पर्शसम् । भूषणादिपतितावेक्षिता- सम् । रजस्वलास्पृष्टासम् । पतत्रिणावलौढसम् । शूना स्पृष्टसम् । गवात्रातम- सम् । घुष्टासम् । घोष- यथा दत्तसम्मित्यर्थः । गणा सम् । मठब्राह्मणसंघास- मित्यर्थः । गणिकासम् । विहङ्गुगुप्तितासम् । स्तेना- सम् । गायनासम् । तच्चा- सम् । वार्धुषिकासम् । दौ- क्षितासम् । दौक्षणीयया- गानन्तरं यज्ञसमाप्तिपर्यन्तं तदयागकर्त्तरसमित्यर्थः । क- दर्थस्यासम् । रज्ज्वादिना- बद्धस्यासम् । अयोनिगङ्- युक्तासम् । अभिशस्त- स्यासम् । क्लीवासम् । पुंश्च- स्यासम् । दाम्भिकासम् । कृशना धर्मचारिणाऽस- मित्यर्थः । शूतासम् । पयु- षितासम् । शूद्राच्छिष्टा- सम् । चिकित्साकासम् । व्याधासम् । क्रूरासम् । उ- च्छिष्टभोजिनामसम् । उग्र- स्यासम् । दारुणकर्मणो जातिविशेषस्य वा अज्ञ- मित्यर्थः । स्मृतिकोद्देशेन पक्ष्मसम् । पर्याचान्तम् । आचमनव्यवहितानमित्यर्थः एकपक्षिस्थानन्यावमन्य य- त्रान्ने भूज्यमानं केनचिदा- चमनं क्रियते तत् पर्या- चान्तमिति कुङ्कुमद्वयम् । अनर्चितासम् । अर्चाहंस्या- वज्ञया द भक्षमित्यर्थः । हयमासम् । भवोरासम् । द्विषदसम् । गराधिपासम् ।	१ धेनुः । • १ धेनुः ।	१ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । १ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।	

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा
पतिताम् । अवसृता- म् । चवथुसहितान्- मित्यर्थः । पिशुनाम् । अमृतिनाम् । कूटसा- द्याद्यन्मित्यर्थः । यज्ञफल- विक्रायकामम् । शैलृषा- म् । तुलवायाम् । कृत- घ्नानम् । कर्मारामम् । नि- पादाम् । रज्जावतारका- म् । स्वर्णकारामम् । वेणु- जीविनाम् । कौहविक्रा- यकामम् । श्ववताम् । आखेटकाद्यर्थं शुनः पोष- काणामन्मित्यर्थः । शौण्डि- कवृत्तिद्विजानम् । चेल- निर्णोजकस्याम् । वस्त्र- धावकस्यान्मित्यर्थः । रज्ज- कामम् । कुसुमादिना वस्त्र- रागकारकस्यान्मित्यर्थः । नृशसां । गृहस्थितोप- पतिकामम् । उपपत्तिमर्श- कामम् । गृहे ज्ञातं भार्या- जारं ये सहन्ते तेषामन्- मित्यर्थः । स्त्रोजितान् । अनिर्देशं प्रताम् । अनिर्गताशौचं सूतिका- न्मित्यर्थः । अनुष्टिकरा- न् ॥ ७० ॥	एतेषामभोग्यानामन्यतमानां भक्षणं पूर्वा- क्तस्त्रयोपवासः । एष सकृदज्ञान- विषयः । ज्ञाने प्राजापत्यम् । क्षत्रियादीना पादपादहानिः ।	• १ धेनुः ।	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
चाण्डालादिपतितसृष्टान्नभक्ष- णम् । अत्र पतितपदं सर्वधर्म- बहिष्कृतवाचि यवनादि- न्नेच्छपर उच्छिष्टान्नभोज- नप्रकरणे तथा लिखनात् अतएव चण्डालसृष्टान्न- भक्षणप्रतिज्ञाया पतितपद- प्रथक् न लिखितम् ।	प्राजापत्यम् । एतत्सकृदज्ञाने ब्राह्मण- विषयम् । ज्ञाने द्वैगुण्यम् । अभ्यासे तु प्रायश्चित्तावृत्तिः । क्षत्रियादीना पादपादहानिः । एतत्कुल्यादिष्वभ्यासे त्रैयम् । रजकादिसृष्टान्नभक्षणे तु एतद्वर्गम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
पतितस्यर्गं अकृतस्नातस्य भोजनम् ।	याज्ञवल्क्योक्तचतुरहःसाध्यं तप्तकच्छम् । अज्ञानत एतद्वर्गम् । अभ्यासे प्रायश्चित्ता- वृत्तिः । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । क्षत्रियादीना पादपादहानिः । चाण्डा- लादिस्यर्गं एतद्विधितव्यम् ।	सपादधेनुसम्भ- वात् २ धेनुः । पार्श्वसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः ।	३॥० कार्षा- पणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
शूद्रादिसृष्टान्नस्य केशकीटोप- हताम् च भक्षणम् ।	एकोपवासः ।	•	१॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
दृशपाकाभक्षणम् । तत् दे- वतापिब्रतिभिर्भक्षणवर्जिता- म् ।	प्राणायामत्रयम् । पृतमात्रभोजनञ्च । एतद- ज्ञानतः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	•	१॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

३४२
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
वृथामांसभक्षणम् । तप्तु पितृ- देवार्चनरहितं मांसम् ।	प्राजापत्यव्रतम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । अभ्यासे प्राजापत्यावृत्तिः । एतत् रोगिदैवपितृकर्मणिमन्त्रितेतर- विषयम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
सामान्याभक्ष्यमांसभक्षणम् ।	समरात्रयवागूपानम् । एतत् सकृदज्ञाने । ज्ञानतो द्वे गुण्यम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । एतदभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	•	१०० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अश्वगोकुञ्जरीष्टशकादिपशु- नखातिरिक्तपशुनखक्रव्याद- याम्यकुङ्कुटानां मांसभक्- षणम् । विड्वराह्नरमास- भक्षणम् ।	ब्राह्मणानां सकृदज्ञानतः प्राजापत्यम् । पुनरुपनयनम् । ज्ञाने तु द्वे गुण्यम् । अभ्यासे उपनयनसहितप्रायश्चित्ता- वृत्तिः । उपनयनाशक्ती चान्द्रायण तदशक्ती धेनुष्टकम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	अनङ्कुलहितर्गो । अशक्ती ६ कार्षापणाः ।
हंसमद्गुकाकोलकाकखञ्जरी- टमत्स्यादवनाकाशुकसारि- काचक्रवाकप्लवकीककलवि- ह्वरज्ज्वालमारसदात्युहभा- सकोकिलमण्डकभुजगाना- मन्यतमस्य मांसभक्षणम् ।	विप्रस्याज्ञानतः सकृदज्ञाने त्रिरात्रोपवासः । ज्ञानतो द्वे गुण्यम् । ज्ञानाभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	•	१०० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मत्स्यभक्षणम् ।	विप्रस्य कामतस्त्राहोपवासः । अकामत एतदहम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	•	१०० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
पृष्ठमांस-गर्भशय्याभूम्यन्तर्गत- पक्षमांसजर्षपक्षमांससूना- मांसशुष्कमासानामन्यतमस्य भक्षणम् । सूना घातनस्थली तद्वत् मांसम् ।	कामतः सकृदभक्षणे त्रिराहोपवासः । अकामत एतदहम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतत् ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	• •	१०० कार्षापणाः । १०० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पष्ठ्यां पञ्चपर्वसु च स्त्रीतैल- मांससन्भागः क्षुरकमेव ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	•	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
वृथापायनपूषणस्कुलीकशरसं- यावशिष्यलोहितवृक्षनिर्या- सामिध्यप्रभवानां भक्षणम् ।	कामतस्त्राहोपवासः । अज्ञानतस्तदहम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पाद- पादहानिः ।	•	१०० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
एकाकिमिष्टान्नभक्षणम् ।	एकाहोपवासः । अभ्यासे द्वे गुण्यम् ।	•	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
अस्त्रे हातपयुषितामदधिवर्ज- शुक्तक्षारखणभक्षणम् ।	अज्ञानत एकाहोपवासः । ज्ञानतस्त्राहोपवासः । अभ्यासे द्वे गुण्यम् ।	• • •	१० पणाः । १०० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
वाग्दुष्टभावदुष्टभावदुष्टभाज- नपक्षद्रव्यभक्षणम् ।	अभ्यासे त्रिरात्रयावकूपानम् ।	•	१०० पणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रभाजनं भिक्षकास्थे च भो- जनम् ।	अहोरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानम् ।	•	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
कुम्भीभक्षणम् ।	हादशरात्रं पयःपानम् ।	सपादधेनुसम्भ- वात् २ धेनु ।	३०० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दर्शना ।
लशुणपलाण्डुश्चनभक्षणम् । रूपरसादिभिर्लशुणादितुल्य- द्रव्यभक्षणम् ।	ज्ञानतन्त्रान्द्रायणम् । अज्ञानात्तत्तच्छम् । चिरतराभ्यासे संवत्सरयावत्कपानम् । एतदुभयत्र पुनरुपनयनमपि शूद्राणा- मुपनयनतुल्यचान्द्रायणेन सह प्रकृत- व्रतस्य पादः ।	सार्द्धसप्तधेनुस- भवात्८धेनवः । पादोनधेनुचतु- ष्टयासभवात् ४ धेनवः । १५ धेनवः ।	२२॥० कार्पा- पणाः । ११॥० कार्पा- पणाः । ४५ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सजातीयमृतसूतकिनां पक्वाक- भक्षणम् ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । अज्ञानात् ब्राह्मोपवासः । अभ्यासे द्विगुणादिकम् ।	१ धेनुः । ०	३ कार्पापणाः । १॥० कार्पापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मृतसूतकिनां ब्राह्मणक्षत्रिय- वैश्यशूद्राणामात्मनस्य ब्रा- ह्मणकर्तृकभक्षणम् ।	विप्रस्यामान्ने प्राणायामः । क्षत्रियस्यामान्ने शतगायत्रीजपः । वैश्यस्यामान्ने पञ्च- शतगायत्रीजपः । शूद्रस्यामान्ने अष्ट- सहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे द्विगु- णम् ।			
मृतकिस्तृक्जलपानम् ।	ब्राह्मणस्य पञ्चगव्यं पीत्वा उपवासः । एतत् सकृदज्ञाने ज्ञाने तु द्विगुणम् । अभ्यासे त्वाहृतिः । तज्जलस्यर्शं ज्ञान- मात्रम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
नवश्राद्धान्नभोजनम् । नव- श्रादन्तु साग्नीनां चतुर्थ- पञ्चमनवमैकादशाहक्रिय- माणं निरन्तेनान्तु आय- याहमात्रम् ।	चान्द्रायणम् ।	सार्द्धसप्तधेनुस- भवात्८धेनवः ।	२२॥० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
प्रथममासिकश्राद्धान्नभोजनम् । त्रिपले प्रेतश्राद्धान्नभोजनम् । द्विमासादिषष्ठमासपर्यन्तं प्रेतश्राद्धान्नभोजनम् । षष्ठमासादूर्द्धमव्ययन्तं प्रेत- श्राद्धान्नभोजनम् ।	पराकः । अतिरुक्छम् । प्राजापत्यम् । पादरुक्छम् ।	५ धेनवः । ३ धेनवः । १ धेनुः । ०	१५ कार्पापणाः । ८ कार्पापणाः । ३ कार्पापणाः । १ कार्पापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पुनराष्टिकश्राद्धान्नभोजनं अ- र्थात् सपिण्डोकरणान्नभोज- नम् । एतत् स्मार्त्तमत शूल- पार्श्वमते तु द्वितीयसांवत्- सरिकान्नभोजनम् ।	एकाहोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
पत्न्याद्यनन्तरितश्चक्षुदत्तानां पक्षश्चक्षुदत्तानां शूद्रादत्ता- नाञ्चष्टतैललवणव्यञ्जनपा- नोयपायसमाक्षिकफणित- गोरसशाकानां भक्षणम् ।	द्वादशाध्यसान्नपानम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानादहम् । लौहपात्रेण परिवेशने- ऽप्येतदेव प्रायश्चित्तं ज्ञेयम् । एतद्- ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः ।	०	१ कार्पापणः ।	यथाशक्ति ।
अकृतापोशानस्य अकृतमौनस्य च भोजनम् ।	अष्टोत्तरशतगायत्रीजपः । एतद्विज्ञानामनापहृषयम् ।	०	०	०
अकृताचमनस्य पानभोजनम् ।	अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः उपवासो वा । अभ्यासे द्विगुणादि । एतत् कटुकषाय ताम्बूलैस्तुष्यतिरिक्तभोजनविषयम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

३४४
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
यज्ञोपवीतरहितकर्तृकान्नभो- जनम् । रितोमूत्रपुरीषाणामन्यतमस्य भक्षणम् ।	ज्ञानं शतगायत्रीजपः उपवासश्च । ज्ञानतश्चान्द्रायणम् । अज्ञानतस्तप्तकच्छम् ।	० ८ धेनवः । सार्ध- सप्तधेनवसम्भवात् पादोनधेनुचतु- ष्टयासम्भवात् ४ धेनवः ।	॥० पणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ११॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विष्णुमूत्रादिदूषितफलादिभक्ष- णम् ।	बलात्कारे प्राजापत्यम् । सर्वत्र द्विजातीनां पुनः संस्कारश्च । संसर्गमात्रे कृच्छ्रपादः । सन्निकृष्टे अर्थात् महत्संसर्गे कृच्छ्रा- हम् । एतत् रसास्वादनानुपलभ्यनपक्व अज्ञानतः सक्तद्विषयम् । ज्ञानतो द्वैगु- ण्यम् । रसाद्युपलभ्ये तु गीतमोक्ततप्तकच्छ- हादशाहसाध्यम् । अज्ञानत उपलभ्ये अहम् । क्षत्रियादोना पादपादहानिः ।	१ धेनुः । ० ० पादोनधेनुचतु- ष्टयासम्भवात् ४ धेनवः ।	१ कार्षापणाः । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणः । ११॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सृजोष्टभोजनम् ।	अहोरात्रोपवास । अभ्यासे याज्ञवल्क्योक्तचतुरहसाध्यतप्त- कच्छम् ।	० सपादधेनवसम्भ- वात् २ धेनु । १ धेनुः ।	॥० पणाः । ३॥० कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्रह्मचारिणा मधुमांसभोज- नम् । ब्रह्मचारिणामामिषभाण्डपक्वा- न्नभोजनम् ।	ज्ञानतः प्राजापत्यम् । अज्ञानात् अहम् । अहं कुशमूलविपक्वक्षीरपानमात्रम् । एतदज्ञानतः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	० ० ०	१ कार्षापणः । २ कार्षापणी । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
देवतातिथिभृत्यादिवर्जनभोज- नम् ।	अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अस्थ्यादिदूषितान्नभोजनम् । अस्थिशब्दाऽत्राभक्ष्यास्थि- मात्रवचनम् ।	स्नात्वा कर्मसंयित्वा घृतमात्राशनम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
मत्स्यकण्टकशम्बुकशङ्खशुक्ति- कपर्दकभक्षणम् ।	पञ्चगव्यमात्रभक्षणम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
पुसवनमीमांसाद्वयनकर्म्मणि भोजनम् ।	ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् । अज्ञानाभ्यासे तदर्हम् । सक्तज्ञाने विषय कृच्छ्रपादः । सक्तज्ञाने द्वैगुण्य कृच्छ्राहम् ।	८ धेनवः । ८ धेनवः । ० ०	२२॥० कार्षापणाः । ११॥० कार्षापणाः । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
जातकर्मादिमस्कारान्नभोज- नम् ।	अज्ञानतोऽमपिण्डानां द्वादशाध्य सान्त- पनम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	० ०	१ कार्षापणः । २ कार्षापणी ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
भोजनकाले गुदस्रावः ।	अहोरात्रमुषित्वा पञ्चगव्यपानम् । एतत् सक्तनिर्गोर्णशसे । अत्यन्तशामाशने त्रिरात्रोपवासः ।	० ० ०	॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
भोजनकाले मृतसूतकाद्यशीचे तदन्नभक्षणम् ।	यासभोजने एकापवासः । मकलान्नभोजनं त्रिरात्रोपवासः । अभोजने स्नानमात्रम् ।	० ० ०	॥० पणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
तैलाभङ्गादिस्नानार्हस्याकृत- ज्ञानस्य भोजनम् ।	स्नात्वा अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	०	०	०

३४५
प्रायश्चित्त

अधीपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती वृषादानम् ।	दक्षिणा ।
परिहितनीलौवकास्य भोज- नम् । स्वकीयोच्छिष्टभोजनम् ।	अज्ञानतस्त्रिरात्रोपवासः । ज्ञानात् द्वे गुण्यम् । तच्छपादः । एतत् सकृदज्ञानतः । अभ्यासे द्वे गुण्यादिकम् । त्यक्तभाजने भोजनेऽप्येवम् ।	• १ धेनुः । •	१॥ कार्पापणः । ३ कार्पापणाः । ३० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकब्राह्मणोच्छिष्ट- भोजनम् ।	महाव्याहृतिभिरामग्न्या जलं पीत्वा उप- वसेत् । एतत् सकृदज्ञानतः । ज्ञानात् द्वे गुण्यम् ।	• •	॥० पणाः । १ कार्पापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकक्षत्रियोच्छिष्ट- भोजनम् ।	सकृदज्ञाने चरुं ब्राह्मणोपविपकक्षीर- पानमाचमम् । ज्ञाने द्वे गुण्यम् ।	• १ धेनुः ।	१॥ कार्पापणः । ३ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकवैश्योच्छिष्टभोज- नम् ।	सकृदज्ञाने त्रयोपवासः ब्राह्मणसुवर्चला पानम् । ज्ञानात् द्वे गुण्यम् ।	• १ धेनुः ।	१॥ कार्पापणः । ३ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणकर्तृकशूद्रोच्छिष्टभोज- नम् ।	सकृदज्ञाने षडरात्रोपवासः । ज्ञानात् द्वे गुण्यम् । ज्ञानाभ्यासे चान्द्रायणम् । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । एतस्मादपि षष्ठ्येष्टभ्रातृणामुच्छिष्टव्य- तिरिक्तविषयतेषामुच्छिष्टस्य भोज्यत्वात्	१ धेनुः । १ धेनुः । ८ धेनवः ।	३ कार्पापणाः । ३ कार्पापणाः । २०॥ कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
विडालकाकम्पिकनकुलश्व- यवां उच्छिष्टभोजनम् ।	त्रयोपवासः । एतत् सकृदज्ञानतः । अज्ञाने ब्राह्मणसुवर्चलां पीत्वोपवासः । ब्राह्मणसुवर्चला तु पौतकुसुमसूर्यावर्तः । अत्यन्ताभ्यासे षतिकच्छम् ।	• • ३ धेनवः ।	१॥ कार्पापणः । ॥० पणाः । ८ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य कुक्षितपङ्क्तौ भो- जनम् । पङ्क्तेः कुक्षित- त्वन्तु निन्दितब्राह्मणाद्युप- वेशनेन जलादिना पङ्क्ति- भेदमन्तरेण च भवति । पङ्क्तिषु एकस्योत्थाने भोज- नम् ।	अक्षीरात्रोपवासः ज्ञानं पञ्चगव्यपानम् । एतत् ज्ञानतः । क्षत्रियपङ्क्तौ भोजने नक्तग्रतम् । वैश्यपङ्क्तौ एकरात्रोपवासः । शूद्रपङ्क्तौ त्रिरात्रोपवासः । दशसाध्यमान्तपानम् । एतद्ब्राह्मणस्य । क्षत्रियादीनां पादपादहानिः । एतज्ज्ञानतः सकृत् । अज्ञानतोऽर्धम् ।	• • • • • •	॥० पणाः । १० पणाः । ॥० पणाः । १॥ कार्पापणः । १ कार्पापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सुराभाजनस्य जलपानम् ।	पक्ष यावकपानम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्धम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति ।
मद्यभाण्डस्य जलपानम् ।	मत्तरात्रं यावकपानम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्धम् । सुरासंस्पृष्टरेतोमूत्रादिदूषितजलादि- पानं तु चतुरहसाध्यं तत्तत्तच्छम् । एतदपि स्नाहनुपलब्धावभ्यासे ।	• मपादधेनुसम्भ- वात् २ धेनु ।	१॥ कार्पापणः । ३॥० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
चण्डालकूपभाण्डोदकपानम् ।	ब्राह्मणस्य सान्तापनम् । क्षत्रियस्य प्राजापत्यम् । वैश्यस्य प्राजापत्यार्धम् । शूद्रस्य प्राजापत्यपादः । एतत् सर्वं ज्ञानतः । अज्ञानादंतस्यार्धम् । आपत्काले तु पूर्वद्युरपीथ पञ्चगव्यपानम्	२ धेनु । १ धेनुः । • • •	६ कार्पापणाः । ३ कार्पापणाः । १॥ कार्पापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
		•	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती धूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
चण्डालसृष्टचौरजलादिपा- नम् ।	त्रिरात्रमुपोष्य पञ्चगव्यपानम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानात् द्वादशसाध्यसान्तपनम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अन्यजन्मानितकूपादिजलपा- नम् ।	उपवासपूर्वकपञ्चगव्यपानम् । एतदज्ञानतः ज्ञानात् द्वैगुण्यम् ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अन्यजन्मानितकूपादिजलपा- नम् ।	ब्राह्मणस्य द्वादशसाध्यं ब्रह्मकूर्चं व्रतम् । एतत् अज्ञानतः । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	०	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
शूद्रोदकपानम् ।	शूद्रस्य गोपवासः पञ्चगव्यपानमात्रम् । ब्रह्मकूर्चं यथा । “अहोरात्रोषितोभूत्वा पौर्णमास्यां विशिषतः । पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चं विधिः स्मृतः ॥” पञ्चगव्यं यथा । “गोशक्तं द्विगुणं मूत्रं सर्पिर्विद्यात्तुर्गुणम् । चौरमष्टगुणश्चैव पञ्चगव्यं तथा दधि ॥” अथवा । “गो- मूत्रमाषकास्वष्टौ गोमयस्य तु षोडश । चौरस्य द्वादश प्रोक्ता दध्नस्तु दश- कौर्त्तिताः ॥ गोमूत्रवदष्टतस्योक्तास्तद ह्वेन कुशोदकम् ॥”	०	१० पणाः ।	यथाशक्ति ।
पीतशेषपानीयपानम् । केवल- वामहस्तेन जलपानञ्च ।	उपोष्य विस्वपक्षपलाशकुशानामुदक- मात्रपानम् । एतद्द्वादशसाध्यं ज्ञानतः सक्तत्पाने । अज्ञानादर्हम् । नवभाण्डो- दकपाने प्रायश्चित्ताभावः ।	०	१ कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
प्रपादिजलपानम् ।	त्रिरात्रोपवासः । एतच्च ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्हम् । एतत् प्रायश्चित्तं घ्रासशेषाशनादिष्वपि ज्ञेयम् । शूद्रपीतशेषजलपाने तु ब्राह्मणस्य चा- न्द्रायणम् ।	०	१॥० कार्षापणः । १० पणाः ।	यथाशक्ति ।
आदिना कूपजलाहरणार्थ- घटस्थजलं द्रोणीजलं खड्गा- दिकोषस्थजलञ्च ।	सचेल्लक्षणम् । उपवासश्च । एतत् सक्तज्ज्ञानतः । आपदि दोषा- भावः ।	०	२२॥० कार्षा- पणाः । १० पणाः ।	यथाशक्ति ।
विष्मूत्रसंस्पृष्टकूपजलपानम् ।	त्रिरात्रोपवासः । एतदज्ञानतः । ज्ञानतः सान्तपनम् ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
विष्मूत्रसंस्पृष्टकुम्भस्थजलपा- नम् ।	अज्ञानतः सान्तपनम् । ज्ञानतो द्वैगुण्यम् ।	२ धेनू । २ धेनू ।	६ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः ।	तथा । यथाशक्ति ।
शवदूषितजलपानम् । एतत्- मानुषेतराभक्ष्यपञ्चनखशव- दूषितकूपजलपानपरम् ।	ब्राह्मणस्य त्रिरात्रोपवासः । क्षत्रियस्य द्वादशोपवासः । वैश्यस्यैकाहोपवासः । शूद्रस्य नक्तम् । सर्वेषां व्रतान्ते पञ्चगव्यपानम् । एतत् ज्ञानतः । अज्ञानतोऽर्हम् । एतदक्षिणशवे । ज्ञानतः क्लिप्ते षड्रात्रोपवासः । एतत् सर्वे मानुषशवेतरपरम् । मानुषशवे द्विगुणम् । कामाभ्यासे पराकः । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् ।	० ० ० ० ० १ धेनुः । ५ धेनवः । ८ धेनवः ।	१॥० कार्षापणः । १ कार्षापणः । १० पणाः । १० पणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अधीयपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा
अपेयचौरपानम् । तत्चौर- विकारपानञ्च । अपेयचौरं यथा । अनिर्द्देशानां गो- महिषौष्ठाणीनां चौरम् । चौरं ऐकशफं भाविकञ्च । सन्धिनीचौरम् । सन्धिनी हृषाक्रान्ता । विषक्षाचौ- रम् । अरख्यमृगीचौरम् । स्त्रीचौरम् । सवह्मधाचौ- रम् । यमसूचौरम् । विष- क्षाया अन्धवक्षायाश्च चौ- रम् । मयितचौरम् । छा- गवर्जं हिप्सानीचौरम् । अमेध्यभुजः चौरम् । ब्र- णादिदूषितस्नानोचौरश्च । अथ स्तेयम् । मणिसुक्ताप्र- वालास्त्रमयलौहकांस्योप- लानां हरणम् ।	ज्ञानतोभ्यासे पक्ष यावकपानम् । अज्ञानतोऽहम् । चक्षियादौ पादपादहानिः । अथ उद्गीचौरमानुषीचौरपाने पुन- रुपनयनञ्च । इति अभिषेकप्रणयश्चित्तम् ॥३॥ हादशाहं कण्ठभक्षणम् । तत् षड्, पवासा- त्मकम् । अपहृतद्रव्यं स्वामिने दत्त्वेतत् कर- णीयम् । अथ च सकृदभ्यासकालदेश- द्रव्यस्वाम्यपहृतं गुणदेन्याद्यपेक्षया उत्- कृष्टापकृष्टद्रव्ययोर्विषम्यदोषः समथ- नीयः ।	१ धेनुः । १ धेनुः । १ धेनुः । ८ धेनवः । १५ धेनवः । ० ० ०	३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । ॥० पणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
रजताश्वगोभूमिकन्यानां सकृत् हरणम् । एतत् ब्राह्मणा- सम्बन्धविषयम् । अथ कन्या- पदं अधमकन्यापरम् । उक्ततरन्मुद्रपशुहरणम् । धान्यान्नधानानां हरणम् । अन्नं कृतान्नम् । धन ग- वादि ।	चान्द्रायणम् । प्राजापत्यम् । अभ्यासे चान्द्रायणम् । अब्दकच्छम् । एतत् ब्राह्मणकर्त्तृकब्राह्मणस्वामिकदश- कुम्भाधिकधान्यस्तेये ज्ञेयम् । कुम्भ- परिमाणं यथा । दशद्रोणं भवेत् खारो कुम्भोऽपि द्रोणविंशतिः । द्विकालभोजनोचितभक्ष्यभोज्यान्नहरणे त्रिरात्रं पञ्चगव्यपानमात्रम् । भक्ष्यं मोदकादि । भोज्यशक्तादि । एककालभोजनोचितान्नहरणे एकरात्रं पञ्चगव्यमात्रपानम् । धनमपि एतत्परिमाणधान्यमूख्यमव- सेयम् ।	सार्द्धं सप्तधेन्वसम्भ- वात् ८ धेनवः । १ धेनुः । ८ धेनवः । १५ धेनवः । ० ० ०	२२॥० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षापणाः । ४५ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः । ॥० पणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
मनुष्यादिस्तेयम् । तत् दासदासौचेचष्टकूप- वापौजलानां हरणम् ।	चान्द्रायणम् । क्षत्रादीनान्तु उपयोगातिशयाद्यभ्या- साद्यपेक्षयास्येव प्रायश्चित्तं गुरुलाघव- मिति ।	सार्द्धं सप्तधेन्वसम्भ- वात् ८ धेनवः । ०	२२॥० कार्षा- पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
गुडादिस्तेयम् । आदिना का- पीससर्पिलं वणधान्यपक्वाणी- वधनैल्लशय्यावस्त्रोपानत्का- स्यलौहताम्रसीसकादयः ।	कच्छपादः । एतत् सकृद्वरणविषयम् । अभ्यासे द्वै गुण्यम् । अथ किञ्चिदधिकद्रोणत्रयस्य धान्यस्य तावदान्यमूल्यानाञ्चान्येषाञ्च हरणे एतद्देदितव्यम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।

३४८
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
हृणादिस्तेयम् । आदिना का- ष्ठद्रुमचेलचर्मामिषेषुतक्त- मूकपुष्पवेदलसूत्रगन्धानां यज्ञस्यम् । वेदलं वेणुघटित- भाण्डम् । गन्धः कक्षूर्या- दिः । अत्रापवादः । अस्तेय- मग्नये काष्ठमस्तेयस्य हृणं गवे ।	त्रिरात्रोपावासः हृणादीनां हरणे मासैकव्रतम् । मासाव्रतस्य । शङ्खमुनिना यदुक्तं तत् कालदेशाप- हर्तृस्वामीगुणदीर्गत्याभ्यासानभ्यासका माकामापेक्षया उत्कृष्टापकष्टद्रव्याप- हारि च वेदितव्यम् ।		११० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
जीविकाहरणम् ।	एष्य यस्य वर्णस्य वृत्तिच्छेदः तत्तद्वर्ण- वधोक्तं प्रायश्चित्तं कर्तव्यम् । अल्पहृत्पहारि चान्द्रायणम् । अत्र चोत्तमाधमत्वे प्रयोजकादिकं सक्तदभ्यासी ज्ञानाज्ञाने च संवीक्ष्य वधोक्तपादाह्वादिष्ववस्थोक्तनीया ।	सार्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	२२१० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
देवहिजद्रव्यापहरणम् ।	संवत्सरमप्यसु मज्जनं अधमर्षणावर्तनस्य । यच्चात्र गुरुप्रायश्चित्तं मन्यन्तरोक्तं तदत्यन्ताभ्यास उत्तमसम्बन्धादपेक्षया समूह्यम् । इति स्तेयप्रायश्चित्तम् ॥३॥			
अथ अगम्यागमनम् । तत्र मवर्णासु अस्वजनस्तोगम- नम् । तत्र ब्राह्मणस्य त्रि- विधभार्यागमनम् ।	सक्तज्ञमने वैवार्षिकव्रतम् । द्वितीये षाड्वार्षिकं तृतीयेनववार्षिकं चतुर्थं संपूर्णं द्वादशवार्षिकम् । अत्रोन्नयनिर्गुणभार्यागमने वैवार्षिक- व्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् । वैवार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् । अभ्यासे हेगुण्यादिकम् ।	४५ धेनवः । ३० धेनवः । ३० धेनवः ।	१३५ कार्षा- पणाः । ८० कार्षापणाः । ८० कार्षापणाः ।	२५ गावः । अशक्ती २५ कार्षापणाः । १७ गावः । अशक्ती १६॥१३ कार्षापणाः । १७ गावः । अशक्ती १६॥१३ कार्षापणाः ।
अक्षयस्य अक्षयभार्यागम- नम् ।	वैवार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८।७ कार्षा- पणाः ।
वैश्यस्य वैश्यभार्यागमनम् ।	वैवार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८।७ कार्षा- पणाः ।
शूद्रस्य पञ्चयज्ञानुष्ठायिन्याय- व्रतशूद्रभार्यागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८।७ कार्षा- पणाः ।
शूद्रस्यान्यशूद्रागमनम् ।	षाण्मासिक व्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	८ धेनवः ।	२२१० कार्षा- पणाः ।	५ गावः । अशक्ती ४८१३॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्य अक्षय्यागमनम् ।	सार्धवार्षिकव्रतम् । एतत् सक्तज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	२३ धेनवः ।	६७१० कार्षा- पणाः ।	१३ गावः । अशक्ती १२१० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्य वैश्यागमनं विशिष्ट- शूद्रागमनस्य ।	षाण्मासिकव्रतम् । एतत् सक्तज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	८ धेनवः ।	२२१० कार्षा- पणाः ।	५ गावः । अशक्ती ४८१३॥ कार्षापणाः ।
ब्राह्मणस्याधमशूद्रागमनम् ।	सार्धमासिकव्रतम् । एतत् सक्तज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	२ धेनू ।	५११० कार्षा- पणाः ।	१ गौ । अशक्ती १ कार्षा- पणाः ।
अक्षयस्य वैश्यभार्यागमनं स- च्छूद्रागमनस्य ।	नवमासिकव्रतम् । एतत् सक्तज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	१२ धेनवः ।	३३१० कार्षा- पणाः ।	७ गावः । अशक्ती ६।० कार्षा- पणाः ।
अक्षयस्याधमशूद्रागमनम् ।	त्रैमासिकव्रतम् । एतत् सक्तज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	४ धेनवः ।	१११० कार्षा- पणाः ।	२ गावः । अशक्ती २ कार्षा- पणाः ।
वैश्यस्य सच्छूद्रागमनम् ।	वार्षिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कार्षापणाः ।	८ गावः । अशक्ती ८।७ कार्षा- पणाः ।
वैश्यस्याधमशूद्रागमनम् ।	सार्धचातुर्मासिकव्रतम् । एतज्ज्ञानतः । अज्ञानादर्हम् ।	६ धेनवः ।	१६११० कार्षा- पणाः ।	३ गावः । अशक्ती ३।१ कार्षा- पणाः ।
अथ प्रतिक्रीमस्तोगमनम् । तत्र शूद्रस्याज्ञानतो ब्राह्मणो- गमनम् ।	द्वादशवार्षिकव्रतम् । ज्ञानात् गुर्वज्ञानागमनोक्तप्रकारेणमर- णम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्षापणाः ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्ती धेनुदानम् ।	तदशक्ती चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
वैश्याज्ञानतो ब्राह्मणीगमनम् ।	वैकल्पिकं चतुर्विंशतिवार्षिकव्रतम् । एतद्ब्राह्मण्यापि करणीयम् । नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्दे गुण्यम् । ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम् ।	३६० धेनवः । १३५ धेनवः ।	१०८० कार्षापणाः । ४०५ कार्षापणाः ।	२०० गावः । अशक्ती २०० कार्षापणाः । ७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्षापणाः ।
क्षत्रियज्ञानतो ब्राह्मणीगमनम् ।	षाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्दे गुण्यम् । ब्राह्मण्यापि एतत् कार्यम् ।	८० धेनवः ।	२७० कार्षापणाः ।	५० गावः । अशक्ती ५० कार्षापणाः ।
यद्यपि शूद्रस्य ब्राह्मणीगमनं महापातकत्वेन तथा क्षत्रियवैश्ययोर्ब्राह्मणीगमनमनुपातकत्वेन चोक्तं तथाप्यनुलोमगमनं तावदुपपातकमेव तत्प्रसङ्गादसवर्णत्वेन प्रतिलोमस्त्रोगमनप्रायश्चित्तमप्युक्तमतो न वेषम्याभिति ।				
शूद्रज्ञानतः क्षत्रियागमनम् ।	नववार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्दे गुण्यम् । क्षत्रियाया अप्येतत् ।	१३५ धेनवः ।	४०५ कार्षापणाः ।	७५ गावः । अशक्ती ७५ कार्षापणाः ।
वैश्याज्ञानतः क्षत्रियागमनं शूद्रज्ञानतो वैश्यागमनञ्च ।	नवमासाधिकषाड्वार्षिकव्रतम् । ज्ञानाद्दे गुण्यम् । क्षत्रियाया वैश्यायाश्चाप्येतत् ।	१०२ धेनवः ।	३०२॥० कार्षापणाः ।	५७ गावः । अशक्ती ५६।० कार्षापणाः ।
अथ समोत्तमवर्णद्वित्रिपुरुषव्यभिचरितसवर्णसवर्णस्त्रोगमनम् ।				
तत्र ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्णद्वित्रिपुरुषव्यभिचरितशूद्रागमनम् ।	सकृद्गमने मासाद्दे गोमूत्रसिद्ध्यावकपानम्	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य समोत्तमवर्णद्वित्रिपुरुषव्यभिचरितक्षत्रियागमनम् । तथाविधवैश्यागमनञ्च ।	अभ्यासे मास गोमूत्रसिद्ध्यावकपानम् । सकृद्गमने मान्दपनम् । अभ्यासे प्रायश्चित्तावृत्तिः ।	२ धेनुः । २ धेनुः ।	६ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ चातुर्वर्ण्यस्त्रैरिणीगमनम् । स्त्रैरिणीचतु पुरुषगामिनी । सा द्विविधा । केनचिदनवरुद्धा अवरुद्धा च ।	ब्राह्मणस्य स्त्रैरिण्या ब्राह्मण्या गमने त्रिरात्रोपवासः ब्राह्मणाय शृगाजिनदानञ्च । तथाविधक्षत्रियाया गमने त्रिरात्रोपवासं धनुर्दानञ्च । तथाविधवैश्याया गमने त्रिरात्रोपवासं भयशिलादानञ्च । तथाविधशूद्राया गमने त्रिरात्रोपवास उदकुम्भदानन्तथा समार्जनीदानञ्च ।	० ० ० ०	१॥० कार्षापणः । १॥० कार्षापणः । १॥० कार्षापणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य शूद्राण्यजादिगामिस्त्रैरिणीगमनम् ।	हादशवार्षिकव्रतम् । क्षत्रियादौ पादपादहानिः । विमातृस्त्रैरिणीचाण्डालस्त्रैरिणीगमने ऽप्येवम् । सर्वत्राभ्यासे द्वै गुण्यम् ।	१८० धेनवः ।	५४० कार्षापणाः ।	१०० गावः । अशक्ती १०० कार्षापणाः ।
ब्राह्मणबन्धकीगमनम् । बन्धकी चात्र स्वभक्त्यतिरिक्तपञ्चपुरुषगामिनी । क्षत्रियबन्धकीगमनम् ।	कमण्डलुदानम् । आयुधदानम् ।	० ०	० ०	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ वृणीदानम् ।	दक्षिणा
ब्राह्मणस्य वेदानध्ययन यज्ञा- करणं पुत्रानुत्पादनञ्च । अनाशमित्वम् ।	त्रैमासिकं गोव्रतम् । संवत्सरे प्राजापत्यम् । वर्षद्वये अतिकृच्छ्रम् । वर्षद्वये कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् । अत ऊर्ध्वं चान्द्रायणम् ।	१२ धेनुः । १ धेनुः । ३ धेनुः । ६ धेनुः । सार्द्धं सप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः ।	३६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ८ कार्षापणाः । १८ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	१ वृषः । १० गावः । अशक्तौ १५ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
सूर्यादयस्तकालयोः शयनम् ।	सकृदाचरणे स्नानम् । अभ्यासे प्राजापत्यम् ।	१ धेनुः । सार्द्धं सप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः ।	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । ५ गावः । अशक्तौ ४१४ कार्षापणाः ।
ब्रह्मचारिणः सन्ध्यादीनामति- क्रमः । आदिना अग्नीन्वना- करणं भैक्षचर्याकरणञ्च ।	अग्नौ गणो निरन्तरं सप्तगव्यमकरणे अव- कौर्णव्रतम् । तत्तु खरचर्मपरिधान- पूर्वकं षाण्मासिकं ब्रह्महत्याव्रतम् एतदूर्ध्वं जनं अधिकं अधिकम् ।	० ० ०	६ रत्तिकरजतम् १॥० कार्षापणाः । २ पल ६ तोलक ४ माषकमित- रजतम् ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनातुरगृहस्थस्य सन्ध्यास्नाना- ङ्गिकनित्यक्रियापातः ।	दिनैकनित्यक्रियातिपाते एकाहोपवासः । दिनद्वयक्रियातिपाते कृच्छ्राह्वम् । वर्षकनित्यक्रियातिपाते एकदिनक्रियाति- पातप्रायश्चित्तानुसारेण प्रायश्चित्तम् ।	० ० ०	० ० ०	० ० ०
शूद्रव्यतिरिक्तायाज्ययाजनम् । अयाज्याश्च निन्दितप्रति- ग्रहादिना निन्दितब्राह्मणा- दयः । शूद्रयाजनम् ।	शतगायत्रीजपः । अभ्यासे सहस्राधिकं चान्द्रायणं वा । दक्षिणात्यागाच्च पृतो भवति । लोभादिना याजने अजितभुक्तावशिष्टधन- स्यागाधजले प्रक्षेपपूर्वकं ब्रह्मचारिणे दानपूर्वकं वा चान्द्रायणं पुनरुपनय- नञ्च । अक्षारमवणब्रह्मसुवस्त्रलापा- नञ्च । एतदशक्तौ तदनं परित्यज्य त्रिंशत्पुगणाः प्रदातव्याः । स्त्रीहादनुप्रसङ्गादिना याजने द्रव्यत्याग- पूर्वकं प्राजापत्यम् । अज्ञानतः प्राणायामसहस्रम् ।	० सार्द्धं सप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः । ० सार्द्धं सप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः । १ धेनुः ।	० २२॥० कार्षा- पणाः । ० २२॥० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः ।	० यथाशक्ति । ० यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
शूद्रप्रतिग्रहः ।	सकृत्प्रतिग्रहे त्रिसहस्रगायत्रीजपः । अभ्यासे चान्द्रायणम् । एतच्च द्रव्यत्यागपूर्वकं कार्यम् ।	सार्द्धं सप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः । १५ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छ्रास्त्रवर्जितश्चिद्यनृपतिप्रति- ग्रहः ।	पष्ठे काले क्षीराशनं मासैकं जलवासः प्रचुरतरङ्गजलपणञ्च । मासोपवासने- वास्य सकृत्स्नानम् ।	१८० धेनुः । ४ धेनुः । सार्द्धं सप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः ।	५४० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथान्यजप्रतिग्रहः । स च अयाचितपुण्यफलशाकट्य- क्षाष्टधान्यपयोमासदधिश- य्यागङ्गकुशगन्धमर्गिमत्स्या- दीतरविषयः । चाण्डालप्रतिग्रहः ।	ज्ञानादष्टचत्वारिंशद्वाराभ्यासात् हादश- वर्षिकव्रतम् । ज्ञानात् द्विरभ्यासं तप्तकृच्छ्रम् । ज्ञानात् द्विरभ्यासं चान्द्रायणम् । अज्ञानात् अष्टचत्वारिंशद्वाराभ्यासात् हादशवर्षिकव्रतम् । अज्ञानात् सकृत्कृतं तप्तकृच्छ्रम् । ज्ञानात् सकृत्कृतं चान्द्रायणम् ।	१८० धेनुः । ४ धेनुः । सार्द्धं सप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः । १८० धेनुः । ४ धेनुः । सार्द्धं सप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः ।	५४० कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ५४० कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	१०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । १०० गावः । अशक्तौ १०० कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
पतितप्रतिग्रहः ।	ज्ञानात् सकृत्कृतं चान्द्रायणम् । अज्ञानात् तद्वत् ।	सार्द्धं सप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ वृणीदानम् ।	दक्षिणा ।
प्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणम् ।	त्रिसहस्रगायत्रीजपः मासैकं गोष्ठे पयः- पानं वा । एतत् जघुतरपापप्रायश्चित्तद्रव्यग्रहणे । उत्तममग्यादिप्रतिग्रहे दशसहस्रगायत्री- जपः । मध्यमे पञ्चसहस्रगायत्रीजपः । अधमे अष्टोत्तरसहस्रगायत्रीजपः । द्वादशरात्रं पयोव्रतम् । अत्यन्तनिषिद्धकृष्णाजिनोभयतोमुखी- प्रतिग्रहे लक्षगायत्रीजपः ।	.	.	.
अथ ब्राह्मणस्य क्षत्रियवैश्य- वृत्त्या धनार्जनम् ।	संवत्सरे चान्द्रायणम् । संवत्सराभ्यन्तरे मासैकद्विकादौ चान्द्रा- यणभागहारः कल्प्यः । संवत्सरार्द्धं हेतुशय्यैगुण्यादिकं कल्प्यम् । आपत्काले दीयाभावः ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य सेवावृत्तिधनार्जनम् ।	प्राजापत्यत्रयं पुनरुपनयनम् । द्रव्याग- पूर्वकं करणीयम् ।	३ धेनुवः ।	६ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य गीतादिना धना- र्जनम् ।	चान्द्रायणम् । क्षतप्रायश्चित्तस्याप्यवधार्यत्वम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
ब्राह्मणस्य शूद्रसेवनम् ।	चान्द्रायणम् । चिरतरकालाभ्यासे त्रैवार्षिकव्रतम् ।	सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । ४५ धेनुवः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । १३५ कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
अविक्रयविक्रयः । ब्राह्मणस्या- विक्रयद्रव्यानि यथा । जवण पक्वान् मधु क्षीरं दधि वृत्ती- दकं सन्ध्यागन्धोपलं लाक्षा रक्तवासः शुद्ध तैलं ग्राम्यपशु एकशतं केशि सन्धारण्य- पशु विद्या याग खात गो शुद्ध ऊर्णा रस विष तिल शुद्ध नीली कौशियवासः चर्म तक्रामर्मांस सुरा वीम केश गोघूम कन्या हिरण्य गुग्गुलु सर्जरस हरिताल मनःशिलाज्जन गेरिक चार मयि मौक्तिक प्रवाल दन्त नख आर्द्रौषधि शुक्ति वेणु वेणव न्यस्यपात्र पुष्प मूल तुष कार्पास भस्मास्थि पि- ग्याक जपु सौंसक कृष्ण- लोहोडम्बर खड्गपात्राणि इत्यविक्रयाणि ।	सक्तुक्तते त्रिरात्रोपवासः । द्विरभ्यासे प्राजापत्यम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । निषिद्धविक्रये बहुतरकालाभ्यासे वा त्रिस- वन्त्सराभ्यन्तरे मासैकद्विकादौ चान्द्रा- यणभागहारः कल्प्यः । संवत्सरव्रतम् । शूद्रस्यात्यन्तापदि दीयाभावः ।	. १ धेनुः । सार्द्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । १५ धेनुवः ।	१॥० कार्षापणः । ३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ४५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । २५ गावः । अशक्तौ २५ कार्षापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । ६ गावः । अशक्तौ ८१-७ कार्षापणाः ।

अधोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूरीदानम् ।	दक्षिणा ।
निन्दितदेशगमनम् । तत्तु तीर्थ- यात्रायातिरेकेण । निन्दित- देशा यथा । कारस्करक- लिङ्गोद्धान्धप्रवरयुगम्बरभू- मिलयमिभुसौरादृसौवीर- प्रत्यक्तदेशाङ्गवङ्गकलिङ्गा- दयः । असत्याभिधानम् ।	एतान् गत्वा तत्रैव चिरसुखित्वा गङ्गा- दिगमनम् । तदशक्तौ पुनरुपनयनम् । अतिचिरवासं पुनरुपनयनं चान्द्रायणम् । सकृदसत्यभाषणे जपानुस्मरणम् । अत्यन्ताभ्यासे तप्तकृच्छ्रम् । अतिबहुतरकालाभ्यासे माससाध्यचान्द्रा- यणम् । साक्षिणोऽसत्यभाषणे ज्ञानाज्ञानतो द्वादशवार्षिकव्रतमित्युक्तमनुपातके । विवाहभयमेधुनवालप्रतारणपरीहास- गोब्राह्मणहितस्त्रीराजस्वप्राणालयसर्व- धनापहारविषयेषु मिथ्याकथने दोषा- भावः ।	साहस्रप्रधेन्यसम्भ- वान् ८ धेनवः । ४ धेनवः । साहस्रप्रधेन्यसम्भ- वान् ८ धेनवः ।	२२॥ कार्षा- पणाः । १२ कार्षापणाः । २०॥ कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिष्टस्य चाखालादिदर्श- नम् ।	दर्शने गकरात्रोपवासः । सम्भाषणे द्विरात्रोपवासः । संस्पर्शे त्रिरात्रोपवासः । सहगमने सचेलस्नानम् । अनुच्छिष्टस्य दर्शने सूर्यादिदर्शनम् । सम्भाषणे ब्राह्मणसम्भाषणम् । इदं ज्ञानं ।	० ० ०	॥० पणाः । १ कार्षापणः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
उच्छिष्टस्य सूर्यादिदर्शनम् । आदिना नक्षत्रचन्द्रौ । का- मत इदम् ।	गकोपवासः ।	०	६ रक्तिकरजतम् ।	यथाशक्ति ।
तेलाभ्यक्तादिश्चोक्षारसमुन- सर्गः । आदिना अनाचान्त- श्लश्रुकर्ममेधुनिनः ।	गकोपवासः ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
विप्रासगादिमध्यगमनम् । आ- दिना दम्पतीगवोर्यज्ञणम् ।	कामतोऽत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् । सकृदभ्यासादिषु तु ज्ञातकव्रतलोपप्राय- श्चित्तम् । एकदिनाभोजनम् । तदावृत्तिश्चोदनीया ।	साहस्रप्रधेन्यसम्भ- वान् ८ धेनवः । ०	२२॥ कार्षा- पणाः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
असौ पादप्रतापनम् । कुशेन पादसम्भार्जनम् ।	एकोपवासः । इदं सकृत्करणे । अभ्यासे दैगुण्यादिकम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
गुरोर्ब्राह्मणस्य च तिरस्कारः ।	दर्पेण हृद्दारे त्वहङ्कारं वादेन जघे वाससा बन्धने लुण्ठेन ताडने च क्षिप्रं प्रसाद्य दिनमेकमुपवासः । एतदीधनसंरम्भतः सकृज्ज्ञेयम् । प्राज्ञीयविवादे दर्पेण पुनः पुनर्जये ज्ञात्वा प्रणिपत्य त्रिरात्रोपवासः । प्रमादतः पादेन स्पर्शे गकरात्रोपवासः । अभिवादनं प्रसादनम् । क्रोधादिना अनुपन्यापेक्षया त्र्यहंप्राजा- पत्यादिकं कर्णम् । महापातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने कृच्छ्रातिकृच्छ्रम् ।	० ० ० ५ धेनवः ।	॥० पणाः । ॥० पणाः । १॥० कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ कर्षादानम् ।	दक्षिणा ।
	उपपातकेन ब्राह्मणस्य विरुद्धाभिधाने प्राजापत्यम् । आतिभ्रंशकरपातकोपपातकादन्यत्रा- क्रोशस्य लघुगुरुभाव प्रतिस्थाय एक रात्रिरात्रवद्धरात्रोपवासाः । प्रतिश्रुत्यादानादौ व्यल्पत्वबहुत्वाभ्याम् एक- रात्रिरात्रवद्धरात्रोपवासाः । देवर्षिगोब्राह्मणाचार्यमाहपितृनरेन्द्राणां प्रति ह्येवनाक्रोशे उलसुकेन जिह्वा दाहो हिरण्यदानम् । गुरुब्राह्मणभिन्ने प्रत्याक्रोशने प्रतिताडने च दोषाभावः ।	१ धेनुः ।	३ कर्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
मिथ्याब्राह्मणशपथः । यावज्जी- वसुकृतशपथश्च ।	विप्रस्य वधसंयुक्तमिथ्याशपथे चान्द्रा- यणम् । यावज्जीवसुकृतशपथे प्राजापत्यम् ।	सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वान् ८ धेनवः । १ धेनुः ।	२२॥० कर्षा- पणाः । ३ कर्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अभिशापकरणम् ।	मासमवभृच्छणम् । गायत्र्या वशिष्ठोक्तशुद्धवतीनां वा शत जपश्च । एतत् सकृन्महापातकादभिशापे । उपपातके त्वभ्यासतो ज्ञेयम् । वधामहापातकाभिशापाभ्यासे त्वात्र- त्तितारतम्यात् प्रायश्चित्ततारतम्यं क- ल्प्यम् । महापातकादन्यत्र एकविंशतिरात्रं तु वर्षलापानम् । हीनवर्गेन उत्तमवर्णाभिशापे प्रतिशो- भोक्तृदण्डवस्थया प्रायश्चित्तं कल्प्यम् ।	१३ धेनवः ।	५८ कर्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अवृताभिप्रेक्षता ।	मासं कच्छम् । महापातकाभिशापे द्विमासं कच्छम् । एतदभिशापकालातिक्रमे ज्ञेयम् । अभिशापकालनिर्णयप्रवृत्तस्य उपपातका- दिना अभिप्रेक्षस्तस्य कच्छम् ।	सार्द्धधेनुदयासम्भ- वान् ३ धेनवः । ५ धेनवः । १ धेनुः ।	९॥० कर्षा- पणाः । १५ कर्षापणाः । ३ कर्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
आरूढपतितत्वम् । आधिक्री- धादिना सन्ध्यासवाक्यमुच्चा- ये यो गृहस्थाश्रममाश्रित्यु- मिच्छति स आरूढपतिनः तस्य भावः ।	यन्मासान् प्राजापत्यम् । एतत् सन्ध्यासयज्ञान्तरनिवृत्तानाम् । चिरतरकालसन्ध्यासनिवृत्तस्य ब्राह्मणस्य श्वपदाङ्गनपूर्वकनिर्वासनम् । क्षत्रिय विशीर्षस्थकरणम् । यावज्जीवव्रतानुष्ठानप्रवृत्तयोः ब्रह्मचारि- वाणप्रस्थयोः स्वधर्मनिवृत्तयोश्चान्द्रा- यणम् ।	१५ धेनवः ।	४५ कर्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
जलाग्रादिभ्रष्टता । आदिना उद्धृत्यनप्रव्रज्यानशानविषप्र- पतनप्रार्थोपवेशप्रश्नस्वघात- भ्यो भ्रंशनम् ।	चान्द्रायणं तप्तकच्छद्वयं वा । ग्रभ्यासे त्रीणि कच्छाणि त्रीणि चान्द्रायणानि च । जानकमार्गसंस्काराश्च । चित्ताभ्रष्टायाः प्राजापत्यम् । त्रिसन्ध्यं गौरयगोमूत्राभ्यां स्नानम् । अर्घ्यं पञ्चगव्यं कुशोदकमाजपानम् । इदञ्च नाभ्यधोदेशदंशविषयम् । नाभेरुद्धं क्रन्त्युत्पत्तौ षड्रात्रसुपवासः ।	सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वान् ८ धेनवः । १ धेनुः । १ धेनुः ।	२२॥० कर्षा- पणाः । ३ कर्षापणाः । ३ कर्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
व्रणक्रन्त्युत्पत्तिः		१ धेनुः ।	३ कर्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

३५६
प्रायश्चित्त

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ सर्गादानम् ।	दक्षिणा ।
	शिरसि किमिदंशने वृषदक्षिणायुक्तसाम्न- पनं तप्तकच्छं वा ।	पादोनधनचतुष्ट- यासम्भवात् ४ ध- नवः ।	११० कार्पा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
आदिदंशः । आदिना दृग्गाल खरग्यास्यक्रयास्रगान्धोष्ट्रव- राहपक्षलीवानरवायसानां दृशनम् ।	पादयोरुत्तमधिरदंशने जले प्राणायामः एत प्राशनम् । पादयोरतिगाढदंशने नदां १६ प्राणायामाः । नाभेऽधोगाढदंशने ब्रह्मचारिणस्त्र्यहं सायं पयःपानम् । दृष्टस्य त्रिरात्रमपवासः । गकादृममिहोत्रिणः । नाभ्यर्द्धं दंशने एतद्वैगुण्यम् । बाह्यो श्चतुर्गुणम् । मूर्ध्नि षोडशगुणम् । इदं सरुधिरदंशने । नाभेरुर्द्धमतिगाढदंशने सागरगमनीस्नानपूर्वकोपवासः शतं प्राणायामावर्त्तनम् ।	० ०	१० कार्पापणः । ॥० पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
	तस्यस्य आदिदंशने त्रिरात्रोपवासः सद्य- यावकपानम् । बालस्याश्रुत्वे अशक्तत्वे वा तदीयपापक्षयं संकल्प्य पित्रादिः प्राय- श्चित्तं कुर्यात् । दृष्टस्थानस्य गायत्र्यष्ट- सहस्राभिमन्त्रणपूर्वकमुत्सर्जनं दहनम् । चतुर्भिः कलसेनंदीसङ्गमे वा स्नानम् । स्त्रियास्तु विशेषः । उदितमोमनश्च दंशनं समुद्रदंशनं वा । कणपक्षे चन्द्र- गमनदिग्दंशनम् ।	०	१॥० कार्पापणः ।	यथाशक्ति ।
विश्रादिहने चान्द्रघातमृते वा अश्रुपातजलादिदानम् ।	दहनवहनकटक्रियातर्पणआहुती तप्त- कच्छम् । तच्छवस्य केवलस्यैव अश्रुपाते वा गका- होपवासः । अभ्यासे अनहुतसहितगोदक्षिणायुक्ततप्त- कच्छम् । आत्मघातिनः स्नेहान दाहादिकरणे तप्त- कच्छसहितचान्द्रायणम् । बलात्कारण उद्वन्धनमृतस्य पाशच्छेदन दहनवहनंयु मासं भैक्षभक्षणं त्रिसवन- स्नानम् । वेतनेन दहनवहनादिकरणे असम्ब- न्धिनां कच्छपादः । दहनवहनयतिरेकेण कामनः सर्वज्ञीना- नभ्यासस्यैव प्राजापत्यम् । तथैवाभ्यासे तप्तकच्छम् । द्विजस्य शूद्रश्रवानुगमने त्रिरात्राशौचं तदन्तं समद्रगां नदीं गत्वा प्राणायाम- शतं कृत्वा एतप्राशनम् । श्रवन्तीमा- साद्य १००० गायत्रीजपो वा । द्विजस्य द्विजश्रवानुगमने १०० गायत्री- जपः । शूद्रस्य सर्वश्रवानुगमने स्नानम् । क्षेत्रेक्षाणालादेरस्यभिः उच्छिष्टमार्ज- नोच्छिष्टभक्षणखरोष्ट्रविड्वराहमांसभ- क्षणक्षेत्रेक्षासङ्गतदीयस्त्रीसहभोजना-	४ धनवः । ० ४ धनवः । १२ धनवः । १ धनुः । ४ धनवः ।	१२ कार्पापणाः । ६ रत्तिकरणतम् । १२ कार्पापणाः । ३४॥० कार्पा- पणाः । ३ कार्पापणाः । १२ कार्पापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । १ वृषः । १ गौः । अशक्तौ ६ कार्पापणाः । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अधीपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
	दिङ्मत्तसितकर्म्म बलाभ्यासैकं कारितस्य निरमिद्धिजातेः प्राजापत्यम् । सायमेवाभ्यायम् । अश्रियवैश्ययोः पराकः । शूद्रस्य मासाहं यावकपानम् । वत्सराहं वर्षचतुष्टयं यावत् भाग हारेण प्रायश्चित्तमहनीयम् । तदहं तत्समत्वात् पतितत्वेन प्रायश्चि- त्तात्तराभावात्करणम् ।	१ धेनुः । सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वान् = धेनवः । ५ धेनवः । १ धेनुः ।	३ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । १५ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अनुदकमृत्रपुरीषकरणम् ।	सचेलज्ञानं गोक्षर्षणम् । अभ्यासे एकोपवासः सचेलज्ञानम् ।	०	॥० पणाः ।	यथाशक्ति ।
जलामोरोरमुचिद्वयप्रक्षेपः ।	मासं यावकपानम् । एतदभ्यासे । ज्ञानत ईषदार्पणस्य चिरात्रोपवासः । इदमापः प्रहरत इति जपञ्च । अनार्षस्य कौतूहलादिना तप्तकच्छम् । अहोरात्रमग्नयन् भूत्वा पयःपानम् ।	२ धेनुः । ०	६ कार्षापणाः । १॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अग्न्याहुतकृतेष्वोत्पादनम् । अ- र्थाभ्येन्द्राक्षेदकरणम् ।	इदं शक्रधनुरिति अपदिश्य कामतो दर्श- यित्वाहोरात्रोपवासः ।	४ धेनवः । ०	१२ कार्षापणाः । ५ रजतमावकाः ।	यथाशक्ति । धनुर्दण्डश्च ।
शक्रधनुःपलाशमिदर्शकत्वम् ।	यतिचान्द्रायणम् ।	०	३ रूप्यमावकाः ।	यथाशक्ति ।
आह्वानिमन्त्रितवाङ्मनानाका- नम् ।	प्राजापत्यम् ।	४ धेनवः ।	११॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति ।
देवागारकृतेः काकाकृष्टिजादि- ना गृहकरणम् ।	आचमनम् । गोष्टस्यर्षः । अर्केदर्श- नम् । दक्षिणश्रवणस्यर्षो वा । अत्र पूर्वाभावे ततः परम् । इन्द्रियप्रवृष्टा मेधस्य सुखस्यर्षं ज्ञानम् ।	१ धेनुः ।	३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
निष्ठोवनादि । आदिना वात- कर्म्मदन्तश्लिष्टावृत्तच्युतित- मन्माषणवासःपरिधानानि ।	अहोरात्रोपवासपूर्वकचान्द्रायणम् । रमणेच्छया स्त्रीसमीपगमने प्राणायाम- श्रुतपूर्वकसान्त्वनम् । असङ्गादे उपवासः प्राणायामश्रुतश्च । अकामतः पशुक्रिमिर्हिसायां लज्जाति- लच्छम् । चान्द्रायणं वा । इन्द्रियदौर्बल्यात् स्त्रीदर्शनान् स्कन्दने घोडप्रप्राणायामाः । स्त्रियं विना का मतो दिवास्कन्दने चिरात्रोपवासः प्राणायामश्रुताचरणश्च । राज्ञौ स्कन्दने ज्ञानपूर्वकद्वादशप्राणायामाः । एकाम्रमधुर्मांसमश्राहप्रत्यक्षलवणानाम- भोग्यानामेकैकस्य भोजने प्राजापत्यम् । योगिनां प्रमादे योगेन शुद्धिः । ज्ञानिनां ज्ञानमेव शुद्धिकारणम् । ब्रह्मचारिणोऽकामतः सप्ते रेतस्खलने ज्ञानम् । अर्काचनम् । चिः पुनर्मांसि- त्युचो जपञ्च ।	सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वान् = धेनवः । २ धेनुः । ० ६ धेनवः । सार्द्धसप्तधेन्यसम्भ- वान् = धेनवः । १ धेनुः ।	२२॥० कार्षा- पणाः । ६ कार्षापणाः । ॥० पणाः । १० कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः । ३ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

अथोपपातकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
व्रतभङ्गः ।	लोभाज्जीहात् प्रमादाद्वा व्रतभङ्गे उप- वासत्रयं केशसुखनञ्च ।	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
उद्धरासभयानम् ।	कामतः सकदारोहणे नयज्जाने च प्राणा- यामः । अभ्यासे चिराजोपवासः । अथवधानेनारोहणे नयस्य ईषदभ्य- स्तज्जानभोजने च प्राणायामप्रतप्तम् । अथ उपपातकगणपठितेषु यत्र प्राय- श्चित्तं नोक्तं तत्रोपपातकसामान्यप्राय- श्चित्तमेव याच्यम् । तत्तु मनूक्तं चैमा- सिकं गोव्रतं चान्द्रायणं वा । याज्ञव- ल्क्योक्तं मासं पयःपानं पराको वा । एतान्येव प्रायश्चित्तानि पापस्य गुरु- लाघवमवगम्य अवस्थेयानि ॥ * ॥	०	१॥० कार्षापणः ।	यथाशक्ति ।
अथ जातिभ्रंशकरपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
ब्राह्मणपीडाकरणम् । लघुनादिमद्ययोव्राणम् । मित्रे कौटिल्यम् । पुंसि मैथुनञ्च ।	कामतः सान्तपनम् । अकामतः प्राजापत्यम् । एतच्चाभ्यासे । अत्रायं विशेषः । ब्राह्मणावगोरणे प्राजापत्यम् । ब्राह्मणे दण्डादिनिपातने अतिहृच्छम् । ब्राह्मणस्य शोणितोत्पादनं हृच्छातिहृ- च्छम् । ब्राह्मणाङ्गच्छेदने हृच्छातिहृच्छम् । चान्द्रायणम् । दशगोदानञ्च ।	२ धेनु । १ धेनुः । १ धेनुः । ३ धेनवः । ५ धेनवः । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	६ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ३ कार्षापणाः । ६ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ सङ्करीकरणपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
खराजोद्धृगहस्तिच्छागमेय- मीनाहिमहिषाणां वध- रूपाणि ।	सक्तत्करणं मासं यावकपानम् । अभ्यासे हृच्छातिहृच्छम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् ।	२ धेनु । ५ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	६ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोपाचीकरणपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णीदानम् ।	दक्षिणा ।
निन्दितेभ्यो धनादानम् । वा- यिष्यम् । मूदसेवनम् । अ- सत्तभाषणञ्च ।	सक्तत्करणे चतुरहसाध्यं तप्तहृच्छं शीत- हृच्छं वा । अभ्यासे महासान्तपनम् । अत्यन्ताभ्यासे चान्द्रायणम् ।	सपादधेनवसम्भ- वात् २ धेनु । ६ धेनवः । सार्द्धसप्तधेनवसम्भ- वात् ८ धेनवः ।	३॥० कार्षापणाः । १८ कार्षापणाः । २२॥० कार्षा- पणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।

३५८
प्रायश्चित्त

अथ मलावहपापानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
हमिकीटपक्षिणां हननम् । मद्यानुगतद्रव्यभोजनम् । फलकाष्ठपुष्पाणां स्तेयम् । अधेयम् । तच्च गीतश्रवणादि । अल्पपचये अत्यन्तवेद्यत्वे च ।	सकृदाचरयेत्त्राहयावकपापनम् । अभ्यासे तप्तलङ्घम् । अत्यन्ताभ्यासे लङ्घातिहङ्घम् । एषु चतुर्षु यत्र यत्र प्रायश्चित्तविशेषो नोक्तस्तत्रैव बोध्यम् ।	० ४ धनवः । ५ धनवः ।	४-१२ १२ कार्षापणाः । १५ कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
यदनुक्तं तत्प्रकीर्णकम् । इति- वचनात् अतिपातकादृष्टा- न्यतमत्वेन विशेषतोऽनुक्तानि पापानि ।	चान्द्रायणम् । पराकः । तुलापुरुषः । गवानुगमनम् । प्राजापत्यम् । एतानि सर्वपापप्रणाशकानि । पापस्य गुरुत्वाच्च वैश्य प्रायश्चित्ता- न्येतानि शिष्टैर्वैश्वस्येयानि । अनुच्छिद्यस्य चाखालादिसर्पे अकामतः सर्पेण सशिरस्कं स्नानम् । कामतः सर्प- लक्ष्णम् । महायादृतिभिर्हर्मिः । घृत- प्राशनम् । पिताधूमसर्पे ऋतुकालीन- मैथुने दुःखप्रे वसने विरेके श्मश्रु- कर्मणि यूपभक्ष्यपचनवश्वसस्त्रे हत- दस्थौ सर्पे स्नानपूर्वकं प्रक्षालितवस्त्र- परिधानम् । अतृतो मैथुने मृजपुराप- त्यागवच्छिष्टः । सर्वाङ्गसर्पे चिरात्रोपवासः । रात्रौ श्रवणार्जसृष्ट्यसर्पेण सुपर्णे प्र- क्षिप्य अग्निं समिधाप्य दिवाहृतजलेः स्नानम् । सर्वत्र प्रागमप्राशनान् शिर्षारभ्यन्तगम् । प्राक् चूडाकरणात् बालस्याचमनम् । प्रागुपनयनात् कुमारस्य स्नानम् ।	०	११० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्यस्य चाखालादि- सर्पः । आदिना पतित- रजस्वलान्धजम्बूकरमद्य- भाखानां गृहणम् ।	सद्यः स्नात्वा परदिने प्रायश्चित्तं करणीयम् । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य प्राजापत्यम् । कामाभ्यासे स्नानपनम् । अज्ञाने चिरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानम् । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य अर्थादिनिगीर्णयासस्य आ- भाशनोच्छिद्यस्य च प्राजापत्यपादः । आपदि ज्ञानात् विशेषो यथा । मूत्रत्यागाशौचिनः श्रवादिसर्पे एकोपवासः । पुरीषत्यागाशौचिनः श्रवादिसर्पे दिनद्वय- सुपवासः । मैथुनाशौचिनः श्रवादिसर्पे दिनत्रयसुप- वासः । पानाशुचीनां श्रवादिसर्पे दिनचतुष्टयसुप- वासः । उपवासः । पञ्चगव्यपानम् । चाखालोदकसंस्कारस्य स्नानम् । उच्छिद्यस्य चाखालोदकसर्पे चिरात्रोप- वासः ।	१ धेनुः । ४ धनवः । ० ० ० ० ० ० ० ० ०	३ कार्षापणाः । १२ कार्षापणाः । ११० कार्षापणाः । ११० पणाः । १० पणाः । १ कार्षापणः । ११० कार्षापणाः । २ कार्षापणौ । १० पणाः । ११० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ तैलाभ्यक्तस्य चाखाला- नादिसर्पः ।		०	११० कार्षापणाः ।	यथाशक्ति ।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
अथ रजकादिस्पर्शः । आदिना चर्मोत्प्रेषणधीवरनटानां ग्र- हणम् ।	अनुच्छिद्यस्य द्विजस्य रजकादिभिरकामतः स्पर्शे आपचमनम् । कामतः शिरोव्यतिरिक्ताङ्गस्पर्शे तदङ्ग- प्रक्षालनपूर्वकमाचमनम् । शिरःस्पर्शे ज्ञानम् । उच्छिद्यस्य तु ब्राह्मणस्यानुच्छिद्यचर्मे- कारादिस्पर्शे एकरात्रं पयःपानम् । उच्छिद्यचर्मकारादिकर्तृकस्पर्शे त्रिरात्रो- पवासान्ते हृतप्राशनम् । ज्ञानत ऊर्ध्वो- च्छिद्यविषयश्चेदम् ।	०	१॥० कार्वापयः ।	यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्यस्य ब्राह्मणस्योच्छि- द्यसच्छेदस्पर्शः ।	अज्ञानतस्तदहम् । एकोपवासानन्तरं पञ्चगव्यपानम् । कामत इदम् । अकामेऽथोच्छिद्ये च नक्तम् । शुनः स्पर्शेऽप्येवम् ।	० ०	॥० पण्याः । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथोच्छिद्योच्छिद्यसर्वस्पर्शः ।	द्वयोरेवोच्छिद्ययोर्नाशयोरन्योन्यस्पर्शे त- दज्ञत्यागपूर्वकं ज्ञानम् । अत उच्छिद्यस्य विप्रस्यानुच्छिद्यविप्र- स्पर्शे दोषाभाव एव । एतदकामतः । कामतो नक्तपूर्वं हृताशनम् । उच्छिद्यब्राह्मणस्योच्छिद्यचक्षुस्पर्शे नक्तम् । तादृशवैश्वस्पर्शे उपवासः । भुञ्जानयोः सर्वथयोः परस्परस्पर्शे तद- ज्ञत्यागपूर्वकं ज्ञानं प्राणायामश्च । अज्ञानात्तदन्नभोजने परदिने नक्तं पञ्च- गव्यपानम् । तदन्ते भोजने न दोषः । ज्ञानात् उपवासानन्तरं ब्रह्मकूर्चपानं हविष्यभोजनश्च । मूत्रस्यापि विशेषाश्रवणादुच्छिद्योच्छिद्य- संस्पर्शे एतदेव । नक्ताशक्तौ रजत- रक्तिकादयं देयम् ।	० ० ०	२ रजतरक्तिके । २ रजतरक्तिके । ॥० पण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
अथ नीलोवस्त्रपरिधानम् ।	अहोरात्रोपवासानन्तरं पञ्चगव्यपानम् । इदमज्ञाने । ज्ञाने हेतुययम् । पालनाद्विक्रयात्तदुत्तैरुपजीवनात् त्रीणि कच्छ्राणि । नीलोवस्त्रधारिणां ज्ञानदानतपोहोम- खाध्यायपिष्टतपस्यमहायज्ञानां वृथा- त्वम् । स्त्रीणां क्रीडार्थसंयोगे श्रयनीये न दोषः ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
अथ पलाकुलशुनादिस्पर्शः । आदिना सुरामद्यशुनोच्छि- टानां ग्रहणम् ।	ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य द्विजस्य कामतः स्पर्शे त्र्यहं कुशजलपानं चावित्रीशतजपश्च । भूयोच्छिद्यस्य स्पर्शे नक्तम् । ऊतपुरीषोत्सर्गस्य पलाकुलशुनादिस्पर्शे एकोपवासः । ऊर्ध्वोच्छिद्यस्य इन्द्रोपवासः । एतत्त्रयमकामतः । अनुच्छिद्यस्य स्पर्शे केवलं ज्ञानम् ।	३ धेनवः ।	६ कार्वापण्याः ।	यथाशक्ति ।
		०	१॥० कार्वापय- लभ्यकाचनम् ।	यथाशक्ति ।
		०	२ रजतरक्तिके ।	यथाशक्ति ।
		०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
		०	१ कार्वापयः ।	यथाशक्ति ।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तद्व्यक्तौ धनुदानम् ।	तद्व्यक्तौ चूर्णदानम् ।	दक्षिणा ।
	अधोच्छिद्यस्य कामतः सुरेतरमद्यस्यैव अ- कामतः मूढोच्छिद्यस्य लघुलादीनाञ्च स्यैव अहोरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । कामतः सुराया दर्शने ज्ञानं प्राप्तायामन्त्रयं वृत्तप्राशनञ्च । अकामतः सुरायाः स्यैवैव वाच्ये चाप्येवम् । कामतस्तस्याः स्यैव वाच्ये च जातिभ्रंश- करपापस्य प्रायश्चित्तं त्रयम् । असौम- पायिनां सुरापसम्बन्धिसुराप्राये उदक- मन्त्रनं त्रिरवमर्षयं वृत्तप्राशनञ्च ।	.	॥० पञ्चाः ।	यथाशक्ति ।
अधोच्छिद्यस्य नरादिपुत्री- स्यैव । आदिना चकाक- कङ्कयथादिग्रहणम् ।	अधोच्छिद्यस्य सचेलज्ञानम् । जहोच्छिद्यस्योपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च ।	.	॥० पञ्चाः ।	यथाशक्ति ।
अथानुच्छिद्यस्य मलस्यैव । मला यथा । “वसामुक्रमस्य- मन्त्रान्मन्त्रविट्कर्णविस्मृताः । अज्ञानमुद्रिका स्नेहो दाद- येते वृक्षा मलाः ॥”	पूर्वेषां वृक्षां नाभेरधः करदये च स्यैव मन्त्रलाभ्यां ज्ञानम् । उत्तरेषां वृक्षां नाभेरधः करदये च स्यैव केवलजलेन ज्ञानम् । नाभेरुर्ध्वं विष्णुप्रभृतिस्तस्यैव ज्ञानम् । चक्षुषि ओष्ठे बाहुकरयोश्च स्यैव नृत्तीयगोमयैकदङ्गज्ञानं ज्ञानं उपवासः पञ्चगव्यपानञ्च । भासवानरमार्जारखरोकृशूकराणाममेध- स्यैव सचेलं ज्ञानम् । एतदपि अनुच्छिद्यस्य नाभ्यूर्ध्वेलेपोपहतविष- यम् । अधो उच्छिद्यविषयञ्च । काकवलाहकाभ्यां विहितस्य ओजस्तुजा- प्रविष्टमेधलिप्तशरीरस्य च तदङ्गज्ञानं ज्ञानञ्च । अमेधानि यथा । “मातुवास्त्रि- शव विष्टा रेतो मूत्रार्त्तव वसा । स्नेदाशु- द्रुविका अज्ञा मद्यन्नामेधस्तुच्यते ॥” एषां देहात् प्रच्युतानामेवामेधत्वम् । मद्यविष्णुप्रविष्टेषां सुखमलस्यैव नृ- त्तिकागोमयैर्लेपनं ज्ञानं उपवासः । तदन्ते पञ्चगव्यपानञ्च । अत्र विशेषो यथा । परस्य मातुवस्यास्त्रिवसाविष्टा- र्त्तवमूत्ररेतोमलश्रोणितानां स्यैव लेप- मार्जनं ज्ञानं आचमनञ्च । आत्मसम्बन्धि- नाभेतेषां स्यैव परिमार्जनमाचमनञ्च । सस्नेहमातुवास्त्रिस्यैव ज्ञानम् । कामतः स्यैव ज्ञानं गायत्र्यष्टशतजपः । वृत्तप्राशनं त्रिराचमनञ्च । कामतोऽव्यन्ताभ्यासे त्रिरात्राशौचान्ते छ- च्छपादः । निःस्नेहस्य स्यैव आचमनं गोस्यैव अर्क- दर्शनं वा । कामतोऽव्यन्ताभ्यासे अहो- रात्राशौचान्ते एतानि कार्याणि ।	.	॥० पञ्चाः ।	यथाशक्ति ।
अथ मानुवास्त्रिस्यैव ।	सचेलज्ञानम् ।	.	.	.
अथ रजस्वलायाः सर्वार्णसर्व- रजस्वलास्यैव ।	रजस्वलायां ब्राह्मण्याः सर्वार्णरजस्वलास्यैव एकरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । एतत् कामतः ।	.	॥० पञ्चाः ।	यथाशक्ति ।

[illegible]

३६३
प्रायश्चित्त

अथ प्रकीर्तकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धेनुदानम् ।	तदशक्तौ चूर्णोदानम् ।	दक्षिणा ।
	पूर्वोक्तकालादव्यकालसङ्करे चाङ्गायणम् । स्वल्पतरे पराकः । अत्यन्तस्वल्पकाले लक्ष्मद्वयम् । मृदस्वात्र प्राजापत्यम् । चाङ्गालादिसङ्करे महादिमुद्धिर्यया । भवन- दहनं अर्थात् हुताशनज्वालासंस्कारम् । पवनं अर्थात् पूर्ववृत्तिकार्थेण नृ- त्तिकान्तरदानम् । सर्ववृत्त्यभावे मेद- नम् । दारवाणां तक्षणम् । शस्त्रमुक्ति- रणतस्तुवर्णचेलानामग्निः प्रक्षालनम् । कांक्ष्यताम्नायाभाकरे अर्थादसौ मुक्तिः । सौवीरपयोदधितङ्गाणां परिव्यागः । लाक्षादिरसधान्यादिद्रव्याणां रक्षणम् । वृतादीनां तापनञ्च ।	सार्धसप्तधेनुसम्भ- वात् ८ धेनुवः । ५ धेनुवः । २ धेनु । १ धेनुः ।	२२॥० कार्वा- पण्याः । १५ कार्वापण्याः । ६ कार्वापण्याः । ३ कार्वापण्याः ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
	एकस्मिन्नेव रूपे द्विजानां चाङ्गालानाञ्च सह जलपानं कुर्वतां संसर्गदुष्टानां उपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
	बालापत्वारोगिगर्भिणीवृद्धानां नक्तम् । बालानां प्रहरद्वयमभोजनम् ।	० ०	२ रजतरक्तिके । १ रजतरक्तिका ।	यथाशक्ति । यथाशक्ति ।
	चर्मकारादीनामविज्ञातसङ्करे तु चाङ्गाल- सङ्करप्रायश्चित्तस्य षष्ठो भागः कर्तव्यः । संहतानां एकस्मिन्नुपहृते तस्यैव शोध- नम् । न तु तत्सृष्टिर्ना सर्वेषां शोध- नम् । एकप्राप्ताप्रावाणादौ चाङ्गाला- दिभिः सहारोहणी ब्राह्मणस्य ज्ञान- मात्रम् ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
	तत्र फलभोजने ब्राह्मणानुज्ञापनं सचेल- ज्ञानं अहोरात्रोपवासः पञ्चगव्यपानञ्च । एतद्व्यवधाने ।	०	॥० पण्याः ।	यथाशक्ति ।
	सन्निधाने चिरात्रोपवासः । पञ्चगव्यपानञ्च । एतदुभयं ज्ञानविषयम् । अज्ञाने एक- द्व्यादौ चाङ्गालादिभिः सह फल- भोजने अघमर्षणम् । एकावयविहारा परम्परास्पर्शेऽपि ज्ञानादिकम् । अत्राप- वादः । “रथ्याकर्ममतीयानि नावः पन्था- स्तथानि च । स्पर्शान्न प्रदूष्यन्ति पक्वेष्ट- रचितानि च ॥” इत्यादि लक्षणसमूहः । पक्वेष्टरचितानि मठादीनि । द्वितीय- संसर्गद्वितीयसंसर्गिणीर्हस्तपादप्रक्षाल- नपूर्वकमाचमनम् । चतुर्थसंसर्गे दोषा- भावः ।	०	१॥० कार्वापण्याः ।	यथाशक्ति ।
	इत्यस्युद्गस्यर्षप्रायश्चित्तम् ॥ * ॥ रहस्यजते पापे रहस्यप्रायश्चित्तं करणी- यम् । अन्येनावेदितमित्यर्थः । तत्र यदि कर्त्ता स्वयं प्रायश्चित्तानभिज्ञस्तदा कस्य- चिद्रहस्यपापस्य किं रहस्यप्रायश्चित्त- मिति सामान्येन प्रायश्चित्ताभिज्ञं श्रुत्वा रहस्यं प्रायश्चित्तं कुर्यात् । तत्र यदि			

अथ रहस्यपापानि ।

अथ प्रकीर्णकानि ।	प्रायश्चित्तानि ।	तदशक्तौ धनुदानम् ।	तदशक्तौ पूर्वोदानम् ।	दक्षिणा ।
	मरणात्मिकं प्रायश्चित्तं तत्र रहस्यकृते- ऽपि मरणमेव कर्तव्यम् । यच्च तु व्रता- दिकं तत्र चातिशक्तिगुणसङ्गुह्याद्यपे- क्षया प्रकाशकृतपापोक्तप्रायश्चित्तस्य वि- श्रुतिभागविशङ्कागवष्टिभागाः कल्प्याः । अथवा महापातकेष्वकामतो मनुक्तमा- ष्टिकं व्रतं करणीयम् । कामतो हेतुण्यम् । अन्येषु पापेषु गुरुताववापेक्षया प्राया- यामशतमेव एकाहद्व्यहज्जकमेव मासं वर्षमासं संवत्सरं वाभ्यसनीयम् । व्रतकरणाशक्तेनापि जपहोमध्यानतीर्थ- सेवादानवेदाभ्यासादयः कार्याः । इति रहस्यप्रायश्चित्तम् ॥	१५ धेनवः । ३० धेनवः ।	४५ कार्वापण्याः । ६० कार्वापण्याः ।	६ गावः । अशक्तौ ८।१६॥ कार्वापण्याः । १० गावः । अशक्तौ १६।१३॥ कार्वापण्याः ।

इति श्रुतपाणिन्युक्तप्रायश्चित्तविवेकोक्तनवविधपापानां प्रायश्चित्तानि समाप्तानि ॥ * ॥

प्रायिकं, चि, (प्रायेण प्राये वा भवमिति । प्राय +
ठक् ।) बाहुल्ये भवम् । यथा । “क्षेप्यज्ञाने तु
प्रायिकमरणं ज्ञात्वा प्रवृत्तस्य चात्रायणादि-
कम् ।” इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

प्रायुह्ये, [न] युं, (प्रायुधि प्रलुप्तगुहादिस्थाने
हेवते श्रुत्यायते इति । चैष् + णिनिः ।)
घोटकः । इति शब्दचक्रिका ॥

प्रायोपवेष्ट, चि, (प्र + आ + युज् + णिच् + यत् ।)
प्रयोजनार्हम् । यथा । प्रायोपवेष्टं न विभज्येत ।
यद्व्यस्य प्रयोजनार्हं पुस्तकादि तन्मूर्खः सह
न विभजनीयमिति दायभागः ॥

प्रायोपविष्टः, चि, (प्रायेण मरणार्थमनशनेन उप-
विष्टः ।) प्रायोपवेशविशष्टः । यथा,—
“प्रायोपविष्टं गङ्गायां परीतं परमर्षिभिः ॥”
इति श्रीभागवतम् ।

“प्रायेण न्युपयेन्मनशनेनोपविष्टम् ।” इति
तट्टीकार्या श्रीधरस्वामी ॥

प्रायोपवेशः, युं, (प्रायेण न्युपनिमित्तकानशनेन
उपवेशः स्थितिः ।) सत्त्वासपूर्वकानशनस्थितिः ।
यथा,—

“प्रायोपवेशो राजर्षेर्विप्रश्चापात् परीक्षितः ॥”
इति श्रीभागवतम् १२ स्कन्धः ॥

प्रारब्धं, क्री, (प्रलटमारब्धं स्वकार्यजननायेति ।)
प्राप्तव्यम् । शरीरारम्भकादृष्टविशेषः । यथा,—
“प्रारब्धकर्मणा भोगादेव चयः ॥” इति स्मृतिः ।
“प्रारब्धमन्नमभिमन्युः ॥”
इति श्रीभागवतम् ॥

“प्रारब्धकर्मविशेषाद्वाचना तु न गच्छति ॥”
इति भगवद्गीतायां मधुखण्डनसरस्वती च ॥
(प्र + आ + रभ् + कर्मणि क्तः ।) कृतारम्भे,
चि । यथा, रघौ । १४ । ७ ।

“अथाभिषेकं रघुर्वंशकेतोः
प्रारब्धमानन्दजलेर्जनयोः ।
निर्वर्णयामासुरमाखट्वा-
क्षीर्याङ्गैः काचनकुम्भतोयैः ॥”

प्रारब्धः, क्री, (प्र + आ + रभ् + क्तम् ।) गज-
बन्धनरज्जुः । इति हारावली ॥

प्रारम्भः, पु, (प्र + आ + रभ् + भावे ण् ।
सुम् च ।) प्रकर्षेण आरम्भः । यथा, स्मृतिः ।
“प्रारम्भे कर्मणा विप्रः पुष्करौकं करेद्धरिम् ॥”
(प्रारम्भते इति । प्र + आ + रभ् + कर्मणि
घञ् । सुम् च । कर्म । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
५१ । १७ ।

“शुभाशुभं कुशलैः कुमारोऽभ्यो ब्रवीति वै ।
तत्रापि दुष्टे चाक्षेपः प्रारम्भत्याग एव च ॥”
प्रलट आरम्भो योगो यस्येति विग्रहे । योगौ ।
यथा, रघुः । १० । ६ ।

“प्रबुद्धपुष्करिकाचं बालातपनिभांशुकम् ।
दिवसं शारदमिव प्रारम्भस्तुखदर्शनम् ॥”

प्रार्थनं, क्री, (प्र + अर्थ + क् + क्तम् ।) प्रकर्षेण
याचनम् । तत्पर्यायः । याचना २ अभि-
शक्तिः ३ याचना ४ अर्थना ५ प्रार्थना ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १४६ । ३७ ।

“युगलवृत्तता घर्माः प्रार्थनानि विकृज्यते ।
एतत् कलियुगं नाम अचिराद् यत् प्रवर्तते ॥”

प्रार्थना, क्री, (प्र + अर्थ + णिच् + युच् ।) प्र-
कर्षेण याचनम् । (यथा, महाभारते । ३।३२।८१ ।
“वन्तो दिग्जलमाकाशं गौरतं प्रार्थना
विधम् ।

आहस्य ब्राह्मणः कालः कथं वा यच्च ।
मन्त्रसं ॥”

प्रार्थनीयं, क्री, (प्रार्थते इति । प्र + अर्थ +
णिच् + अनीयर् ।) द्वापरयुगम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥ प्रार्थनाविधये, चि ॥ (यथा, पञ्च-
तन्त्रे । २ । ११६ ।

“ततस्तयोः स्वभूयं बुद्धा एकस्य वरः प्राथ-
नीयः ॥”

प्रार्थितः, चि, (प्रार्थते स्मृतिः । प्र + अर्थ + क्तः ।)
याचितः । (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ५६ ।
“प्रार्थिता पतिना कुन्ती ददौ मन्त्रं दयान्विता ।
एकपुत्रप्रवन्धेन माद्री पतिमते स्थिता ॥”
शत्रुसंहारः । अभिहितः । इति मेदिनी ॥ इतः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

प्राप्तव्यं, क्री, (प्राप्तव्यते इति । लवि अवसंसर्ग +
अच् ।) कच्छात् ऋजुलम्बमानमात्म्यम् । इत्य-
मरः । २।६।१३६ ॥ (यथा, रघौ । ६ । १४ ।

“विशक्तमसादपरो विनासी
रत्नानुविहङ्गाङ्गदकोटिकमम् ।
प्राप्तव्यस्तुल्यं यथावकाशं
निनाय साचीकृतचक्रवक्त्रः ॥”

प्रकर्षेण लम्बमाने, चि ॥)
प्राप्तव्यिका, क्री, (प्राप्तव्यते इति । अच् ।) संज्ञायां
कन् । टापि अत इत्यम् ।) स्वार्थचित्तक-
निका । सुवर्णहारः । इत्यमरः । २।६।१०४ ॥

प्रार्थयं, क्री, (प्रकर्षेण लीयन्ते लीना भवन्ति
पदार्था अनेति प्रणयो हिमालयकृत आग-
तम् । प्रणय + अच् । “केकयमिन्द्रप्रणयानां
यादेरियः ॥” ७ । ३ । २ । इति यस्म्येयादेशः ।)
हिमम् । इत्यमरः । १ । ३ । १८ ॥ (यथा,
देवीभागवते । ४ । ५ । १३ ।

“नरनारायणौ चैव धेनुस्तुल्यं उतमम् ।
प्रायेयात्रिं समागच्छ तीर्थे वदित्वाग्ने ॥”

प्राटति:

प्रावेयाशः, पुं, (प्रावेयाणि हिमानि तद्वत् शीता वा अंशवो यस्य ।) चक्रः । इति जटाधरः ॥ (यथा, माघे । ६ । ८७ ।

“इत्थं गरीर्वटयितुमज्जामिभिः काममासम् प्रावेयाशोः सपदि सचयः शान्तमानान्त-
रायाः ॥”)

प्रावटः, पुं, (प्र + आव + अट् + अच् । शक्त्या-
दित्वात् साधुः ।) यवः । इति जटाधरः ॥

प्रावरः, पुं, (प्रावृणोत्यनेनेति । प्र + आ + वृ +
करणे अच् ।) प्राचीरम् । इति शब्दरत्नावली ।

प्रावरणं, क्ली, (प्रावृणोत्यनेन गात्रमिति । प्र +
आ + वृ + करणे णट् ।) उत्तरीयवस्त्रम् ।
तत्पर्यायः । प्रच्छादनम् २ संशानम् ६ उत्त-
रीयकम् ४ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, राज-
तरङ्गिण्याम् । ४ । ६७४ ।

“बन्धकौपादसुभ्राङ्गावप्रावरणादि सः ।

गौरवाहान् दुराचारेः सचिवान् पर्यधापयत् ॥”)

प्रजटावरणञ्च ॥

प्रावारः, पुं, (प्रात्रियते नाचमनेनेति । प्र + आ +
वृ + करणे णच् ।) उत्तरावङ्गः । उत्तरीय-
वस्त्रम् । इत्यमरः ॥ (यथा, महाभारते । २ । ४८ । ६ ।

“आच्छादयति प्रावारान्नाशि पिशितौदनम् ।
आजानेयावहन्त्यन्वाः केनासि हरिषः जघः ॥”)

प्रावारकौटः, पुं, (प्रावारस्य कौटः ।) कौट-
विशेषः । तत्पर्यायः । कुणः २ । इति जटा-
धरः ॥

प्रावृट्, [वृ] क्ली, (प्रकर्षण आ सन्धक्प्रकारेण
च वर्जतेति । प्र + आ + वृत् + क्तिप् । प्रावर्ष-
त्यनेति आधारे क्तिप् वा । यद्वा, वर्षणमिति
वृट् प्रकृष्टा वृद्धञ्च । “नष्टिहतिवृषीति ।” ६ ।
३ । १२६ । इति पूर्वपदस्य दीर्घः ।) वर्षाकालः ।
आवर्षभाद्रमासौ । इत्यमरः । १ । ४ । १६ ॥
(यथा, रघौ । ६ । ५१ ।

“अध्यास्य चाम्भः पृथतोक्षितानि
श्लेष्यगन्धौनि शिलातलानि ।

कलापिनां प्रावृषि पश्य दृष्टं

कान्मासु गोवर्द्धनकन्दरासु ॥”)

प्रावृक्षत्ययः, पुं, (प्रावृषः अत्यथो नाशो यत्र ।)
शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रावृत्तं, त्रि, (प्रात्रियते क्ति । प्र + आ + वृ +
क्तः ।) प्रजटावरणम् । ओडितवस्त्रम् । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । निवीतम् २ । इत्यमरः ॥
निवृतम् ३ । इति तट्टीकायां स्वामी ॥

प्रावृत्तिः, क्ली, (प्रावृणोति प्रकर्षण आच्छादयति
दृष्टिपथमनयेति । प्र + आ + वृ + करणे क्तिन् ।)
प्राचीरम् । इति शब्दरत्नावली । (मलः ।
यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे शैवदर्शने ।

“प्रावृत्तीशौ वलं कर्मे मायाकायं चतुर्विधम् ।

पाशजालं समासेन धर्मेनाप्येव कीर्तिता ॥”

“अस्थार्थः । प्रावृणोति प्रकर्षणाच्छादयत्यात्मनो
उक्तक्रिये इति प्रावृत्तिः आभाविकव्युत्पन्नमेव
इति ॥”)

प्रासङ्गः

प्रावृषा, क्ली, (प्रावृष + वृजन्तात् टाप् वा ।)
चनगमः । वर्षाकालः । इति जिह्वाकशेषः ॥

प्रावृषायणी, क्ली, (प्रावृषायां अयनस्तद्भवो
यस्याः । गौरादित्वात् ङीष् ।) कपिकच्छुः ।
इत्यमरः । १० । ४ । ६ । आनकुशौ इति भाषा ॥

प्रावृषिकः, पुं, (प्रावृषि वर्षाकाले कायति शब्दायते
इति । कै + कः । अनुक्त्वमासः ।) मयूरः ।
इति धरणिः ॥ (प्रावृषि भवः । प्रावृष +
ठक् ।) प्रावृट्कालभवे, त्रि ॥

प्रावृषेयः, पुं, (प्रावृषि भवः प्रावृट् देवतास्य वेति ।
प्रावृष + “कालेभ्यो भववत् ॥” ४ । २ । १४ । इति
“प्रवृष एयः ।” ४ । ३ । १७ । इति एयः ।)
कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी । कुटजवृक्षः ।
धाराकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रावृषेयः, त्रि, (प्रावृषि भव इति । प्रावृष +
एयः ।) प्रावृट्कालभवे । इति मेदिनी ॥
(यथा, रघौ । १ । ३६ ।

“क्षिप्रगम्भीरनिर्घोषमेकं स्यन्दनमास्थितौ ।

प्रावृषेयं पयोवाहं विदुर्देवावताविव ॥”)

प्रावृष्यम् । इति शब्दरत्नावली ॥

प्रावृष्यया, क्ली, (प्रावृषेय + टाप् ।) कपि-
कच्छुः । रक्तपुनर्नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रावृष्यं, क्ली, (प्रावृषि भवमिति । यत् ।) वैदूर्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रावृषि भवे, त्रि ॥

प्रावृष्यः, पुं, (प्रावृषि भव इति । प्रावृष + यत् ।)
कुटजः । धाराकदम्बः । विकयटकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

प्रावृषितं, क्ली, (प्रकर्षण अश्रितं यत्र ।) पितृ-
यज्ञः । इति जटाधरः ॥ (प्र + अश् + कर्मेणि
क्तः ।) भक्षिते, त्रि ॥

प्रावृषिकः, पुं, (प्रत्राय तदुत्तरप्रदानाय साधु-
रिति । प्रत्र + ठक् ।) सन्धः । इति जिह्वाक-
शेषः ॥ प्रत्रकर्त्तरि, त्रि ॥

प्रावृः, पुं, (प्रावृष्यते क्षियते इति । प्र + अस् +
“हलञ्च ॥” ३ । ३ । २०१ । इति णच् ।) कुन्ता-
खम् । इत्यमरः । १० । ८ । ३३ । कौच इति भाषा ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ६७ । २३ ।

“गदाभिरविभिः प्रासेवांशेनानतप्लवंभिः ॥”

अस्य आकृतितलस्यैवैकं यदुक्तं सुक्रनीतौ
तद्वयथा,—

“प्रासाख्यस्तु चतुर्हस्तं दण्डवत् चुराननम् ॥”

यथाच ।

“प्रासस्तु सप्तहस्तः स्यादौन्नत्येन तु वैश्वः ।

लौहशोषंकील्यपादः कौशेयस्तवकाक्षितः ॥

आकर्वन् विकर्वन् धूनं वेधनं तथा ।

चतस्र एता गतय उक्ताः प्रासं समाश्रिताः ॥”)

प्रासकः, पुं, (प्रास + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।)
प्रासाख्यम् । प्राशकः । इति हेमचन्द्रः ॥

प्रासङ्गः, पुं, (प्रसज्यते इति । प्र + सज् + णच् ।
उपसर्गस्येति दीर्घः ।) युगम् । इत्यमरः । २ ।

८ । ५७ ॥ योयानि इति भाषा । “अनसः
शकटस्य सन्ध्या अनसि सन्ध्यां वा यत् युगं

प्रासादः

ततोऽन्यत् यत् वस्त्राणां दमनकाद्ये क्लृप्ते आस-
ज्यते तत् युगं प्रासङ्गः ॥” इति भरतः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । ६४ । १६ ।

“विशालायां मनवृष्टां धेनुं दत्त्वा च दुग्धदाम् ।
सप्रासङ्गश्च शकटं सध्यायं वस्त्रसंयुतम् ॥”)

प्रासङ्गः, पुं, (प्रासङ्गं वक्षतीति । प्रासङ्ग + “तद-
क्षति रथयुगप्रासङ्गम् ॥” ४ । ४ । ७६ । इति यत् ।)
युगवोपट्टयः । इत्यमरः । २ । १ । ६४ ॥

प्रासादः, पुं, (प्रसौदन्यस्मिन्निति । प्र + सद् +
“हलञ्च ॥” ३ । ३ । १२१ । इत्याधारे णच् ।
“उपसर्गस्य ण्यङ्गमयुष्ये बहुलम् ॥” ६ । ३ । १२२ ।
इति उपसर्गस्य दीर्घः ।) देवभूतजां यजम् ।
इत्यमरः । २ । २ । ६ ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । २ । ६ । ४२ ।

“इत्युक्त्वा सचिवान् राजा कल्पयित्वा सुरस-
कान् ।

कारयित्वाथ प्रासादं सप्तभूमिकमुत्तमम् ॥”)

तल्लक्षणादि यथा,—

कुत उवाच ।

“प्रासादानां लक्षणानु वक्ष्ये शौनक । तच्छृणु ।

चतुःषष्टिपदं जल्ला दिग्विदिक्षुपकञ्चितम् ॥

चतुष्कोणं चतुर्भिश्च द्वाराणि सूर्यसंख्याया ।

चत्वारिंशदभिव्येव भित्तीनां कल्पना भवेत् ॥

ऊर्ध्वक्षेत्रसमा जङ्घा जङ्घार्द्धद्विगुणं भवेत् ।

गर्भविस्तारविस्तीर्णां युकाद्या च विधीयते ॥

तन्निर्माणेन कर्तव्याः पञ्चभागेन वा पुनः ।

निर्गमस्तु युकाद्याया उच्छ्रयः शिखरार्द्धगः ॥

चतुर्धा शिखरं जल्ला त्रिभागे वेदिवन्धनम् ।

चतुर्थे पुनरस्थेय कष्टमामलसारकम् ॥ * ॥

अथवापि समं वास्तुं जल्ला षोडशभागिकम् ।

तस्य मध्ये चतुर्भागादौ गर्भस्तु कारयेत् ॥

भागद्वादशकां भित्तिं ततस्तु परिकल्पयेत् ।

चतुर्भागेन भित्तीनामुच्छ्रयः स्यात् प्रमात्यवः ॥

द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्तुच्छ्रायाच्च मानतः ।

शिखरार्द्धस्य चार्द्धेन विधेयस्तु प्रदक्षिणाः ॥

चतुर्दिक्षु तथा श्रेयो निर्गमस्तु तथा बुधैः ।

पञ्चभागेन संभज्य गर्भमानं विचक्षणः ॥

भागमेकं यहीत्वा तु निर्गमं कल्पयेत् पुनः ।

गर्भसूत्रसमो भागादयतो मुखमण्डपः ॥

एतत् सामान्यसुहृदं प्रासादस्य हि लक्षणम् ।

लिङ्गमानमथो वक्ष्ये पीठो लिङ्गसमो भवेत् ॥

द्विगुणेन भवेन्नभः समन्ताच्छौनकः । पुनम् ।

तद्विधा च भवेद्विजिर्जङ्घा तद्विस्तारार्द्धगा ॥

द्विगुणं शिखरं प्रोक्तं जङ्घायाश्चैव शौनक । ।

पीठं गर्भावरं कर्मे तन्मानेन युकाद्यकाम् ॥

निर्गमस्तु समाख्यातः श्रेवं मूलवदेव तु ।

लिङ्गमानः स्फुटोऽस्य द्वारमानमथोच्यते ॥ * ॥

करायं वेदवत् जल्ला द्वारं भागादकं भवेत् ।

विस्तरेण समाख्यातं द्विगुणं वेष्टव्या भवेत् ॥

द्वारवत् पीठमध्ये तु शेषं सुविकरं भवेत् ।

यादिकं श्रेषिकं भित्तिद्वारार्द्धेन परिपङ्क्यात् ॥

तद्विस्तारसमा जङ्घा शिखरं द्विगुणं भवेत् ।

प्रासादः

चतुरस्रायतास्तत्र चतुष्कोणसमन्विताः ।
चन्द्रशालाभित्ताः कार्या मीरीश्रिखरसंयुताः ।
प्रतीतो बाह्वनागाश्च कर्मव्या लघुमण्डपाः ।
नाभ्यशाला च कर्मव्या द्वारदेशसमाश्रया ।
प्रासादा देवतानाश्च कार्या दिक्षु विदिक्षुपि ॥
द्वारपालाश्च कर्मव्या सुखा गत्वा पृथक् पृथक् ।
किञ्चिद्द्विदूरतः कार्या मठास्तत्रोपजीविनाम् ।
प्राप्तया जगती कार्या फलपुष्पजलाभित्ता ।
प्रासादेषु सुरान् स्थाप्य पूजाभिः पूजयेन्नरः ॥
वासुदेवं सर्वदेवान् सर्वभाक् तद्गृह्णादिक्रतुः ॥
इति गारुडे प्रासादकौर्त्तनं नाम ४७ अध्यायः ॥
(यथाच ।
“एतन् सामान्यसुदृष्टं प्रासादस्यैह लक्षणम् ।
अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादं लिङ्गमानतः ॥
लिङ्गपूजाप्रमाणेन कर्मव्या पीठिका बुधैः ।
पीठिकाङ्गेन भागः स्यात्तज्ज्ञानेन तु भित्तयः ॥
बाह्यमिति प्रमाणेन उत्तरेष्वस्तु भवेत्ततः ।
भित्तुच्छायातद्विगुणः शिखरस्य सप्तच्छयः ॥
शिखरस्य चतुर्भागा कर्मव्या स्यात् प्रदक्षिणा ।
प्रदक्षिणायास्तु समस्तव्यती मण्डपो भवेत् ।
तस्य चार्द्धेन कर्मव्यस्तव्यती सुखमण्डपः ।
प्रासादाभिर्गतौ कार्यौ कपोतौ गर्भमानतः ॥
ऊर्ध्वभित्तुच्छायास्तस्य मञ्जरौ तु प्रकल्पयेत् ।
मञ्ज्याच्छाहर्भागेन शुकनासं प्रकल्पयेत् ॥
ऊर्ध्वं तथाहर्भागेन वेदिवन्धो भवेदिह ।
वेद्यास्योपरि यच्छ्रेष्ठं कण्ठमामलसारकम् ॥
एवं विभज्य प्रासादं शोभनं कारयेद्बुधः ।
अथान्यच्च प्रवक्ष्यामि प्रासादस्यैह लक्षणम् ॥
गर्भमानेन प्रासादप्रमाणं श्रद्धातु द्विजाः ।
विभज्य नवधा गर्भं मध्ये लिङ्गस्य पीठिका ॥
पादादकञ्च रुचिरं पार्श्वतः परिकल्पयेत् ।
मानेनानेन विस्तारो भित्तीनान् विधीयते ॥
पादे पञ्चगुणं कृत्वा भित्तीनासुच्छ्रयो भवेत् ।
स एव शिखरस्यापि दिगुणः स्यात् सप्तच्छयः ॥
चतुर्धा शिखरं भज्य ऊर्ध्वभागद्वयस्य वा ।
शुकनासं प्रकुर्वीत तृतीये वेदिका मता ॥
कण्ठमामलसारान् चतुर्थे परिकल्पयेत् ।
कपोलयोस्तु संहारो दिगुणोऽस्य विधीयते ॥
शोभनेनैव प्रवक्षीमिरेकैश्च विभूजितः ।
प्रासादेषु तृतीयस्तु मया तुभ्यं निवेदितः ॥
सामान्यमपरं तद्वन् प्रासादं श्रद्धातु द्विजाः ।
त्रैवेदं कारयेत् श्रेष्ठं यत्र तिष्ठन्ति देवताः ॥
इत्थं कृत्वा तु मानेन बाह्यभागविनिर्गतम् ।
नेमिः पादेन विस्तौर्णां प्रासादस्य समन्ततः ॥
गर्भन्तु दिगुणं कुर्यात्त्रैमिमानं भवेदिह ।
स एव भित्तिरुत्तरेणो दिगुणः शिखरो मतः ॥
प्राग्ग्रीवपञ्चभागेन निष्ठासस्तस्य चोच्यते ।
कारयेच्छिखरं तद्वन् प्राकारस्य विधानतः ॥
प्राग्ग्रीवं तस्य मानेन निष्काशेन विशेषतः ।
कुर्याद्वयस्य भागेन प्राग्ग्रीवं कर्णमूलतः ॥
कारयेत् कर्णकं तत्र गर्भांस्ते चारमूलतः ।
एवन्तु त्रिविधं कुर्यात् ज्येष्ठमध्यकनीयसम् ॥

लिङ्गमाणात्, भेदेन रूपभेदेन वा पुनः ।
 इति सामान्यः प्रोक्ता नामतः श्रद्धातुधुना ॥
 मेरुमन्दरकौलाशकुम्भसिंहगजाक्षया ।
 विमानशब्दकस्तद्वत्तुरस्तथैवच ॥
 व्यष्टासः षोडशासश्च वर्णनः सर्वभद्रकः ।
 वलभी नन्दनश्चैव नन्दिवर्द्धन एवच ॥
 सिंहो दशः सुपर्णश्च पद्मकोट्य सप्तदशः ।
 प्रासादानां मतः प्रोक्तो विभागः श्रद्धातु द्विजाः ॥
 शतशृङ्गचतुर्द्वारो भूमिकाषोडशोच्छ्रितः ।
 नानाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
 मन्दरो द्वादश प्रोक्तः कौलासो नवभूमिकः ।
 विमानशब्दकस्तद्वदनेकशिखराततः ॥
 स पञ्चभूमिकस्तद्वत् सप्तभिर्नन्दिवर्द्धनः ।
 विशाखकसमायुक्तो नन्दनः सप्तदशततः ॥
 षोडशाखकसंयुक्तो नानारूपसमन्वितः ।
 अनेकशिखरस्तद्वत् सर्वतोभद्र उच्यते ॥
 चन्द्रशालासमापेतो विश्वेयः पञ्चभूमिकः ।
 वलभी हृन्दकस्तद्वत्कनकासत्रयान्वितः ॥
 दशस्थोच्छ्रायतस्तस्थो मण्डलश्च त्रिवर्जितः ।
 सिंहः सिंहगतिर्ह्येयो गणो गणसमस्तथा ॥
 कुम्भः कुम्भाकृतिस्तद्वद्भूमिकानवकोच्छ्रयः ।
 अङ्गुलीपुटसंस्थानपञ्चाखकविभूषितः ॥
 षोडशासः समन्तात्तु विश्वेयः स सप्तदशः ।
 पार्श्वयोश्चन्द्रशालास्य उच्छ्रयो भूमिकाद्वयम् ॥
 तथैकपद्मकः प्रोक्तः उच्छ्रयो भूमिकात्रयम् ।
 षोडशासः स विश्वेयो विचित्रशिखरः शुभः ॥
 न्दगराजस्तु विख्यातः चन्द्रशालाविभूषितः ।
 प्रागग्र्येवेन विशालेन भूमिका स षडुत्तमाः ॥
 अनेकचन्द्रशालस्तु गणप्रासाद उच्यते ।
 पर्यन्तगृहराजो वै गरुडो नामनामतः ॥
 सप्तभूत्युच्छ्रयस्तद्वच्चन्द्रशालात्रयान्वितः ।
 भूमिकास्तु षड्भूतीति त्वाहृतः सर्वतो भवेत् ॥
 तथाग्यो गरुडस्तद्वदुच्छ्रायो दशभूमिकः ।
 पद्मकः षोडशासस्तु भूमिद्वयमथाधिकः ॥
 पद्मत्पत्रप्रमाणेन त्रीतुल्य इति स्मृतः ।
 पञ्चाखकस्त्रिभूमिस्तु गर्भे हस्तपतुल्यः ॥
 दृष्टो भवति नास्त्रा यः प्रासादः सार्वकामिकः ।
 सप्तकाः पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये मयोदितः ॥
 सिंहस्य ते समा त्रया ये चान्योन्यतुप्रमाणतः ।
 चन्द्रशालैः समोपेताः सर्वे प्राग्योवसंयुताः ॥
 ऐष्टिका दारवाश्चैव शैलजाश्च सतीरगाः ।
 मेरुश्च शतहस्तः स्यान्मन्दरः पञ्चद्वीपकः ॥
 चत्वारिंशत्तु कौलासश्चतुस्त्रिंशद्विमानकः ।
 नन्दिवर्द्धनकस्तद्वद्वात्रिंशत् सप्तदशततः ॥
 त्रिंशद्विर्नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ।
 एते षोडशहस्ताः स्युश्चत्वारो देववक्त्रभाः ॥
 कौलासो न्दगराजस्तु विमानशब्दको गजः ।
 एते द्वादशहस्ताः स्युर्गतेषां सिंहनादकः ॥
 गरुडोऽष्टकरो त्रयः सिंहो दश उदाहृतः ।
 एवमेव प्रमाणेन कर्तव्याः शुभलक्षणाः ॥
 यच्चराक्षसनागानां मातृहस्तः प्रशस्यते ।
 तथा मेवादयः सप्त व्योडलिङ्गाः शुभावहाः ॥

प्राक्तेत

श्रीवृक्षकादयश्चादौ मध्यमाश्च उदाहृताः ।
तथा विंहादयः पञ्च कनिष्ठाः शुभरा मताः ॥”

इति विश्वकर्मप्रकाशे ५ अध्यायः ॥

प्रासादकुण्डः, पुं, (प्रासादस्य देवभूमौ गृहस्य
कुण्ड इव । सर्वदा प्रासादविचारित्वादेस्य
तथात्वम् ।) प्रासावतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
प्रासिकः, पुं, (प्रासः प्रहरणमस्येति । प्रास +
“प्रहरणम् ।” ४।४।५७। इति ठक् ।) प्रासाच्छ-
धारी । प्रासप्रहारी । तत्पर्यायः । कौत्तिकः
२ । इत्यमरः । ५ । ८ । ७० ॥

प्रास्थिकः, त्रि, (प्रस्थ + “सम्भवत्यवहरति पचति ॥”
५ । १ । ५२ । इति ठक् ।) प्रस्थपरिमितधान्यादेः
समावेशकः अवहारकः पाचकश्च ।) प्रस्थं सम्भ-
वति प्रास्थिकः कटाहः । प्रस्थं स्वस्मिन् नमा-
वेशयतीत्यर्थः । प्रास्थिको ब्राह्मणो । प्रस्थमव-
हरति पचति वेत्यर्थः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
(प्रस्थं परिमाणमस्येति । “तदस्य परिमाणम् ॥”
५ । १ । ५७ । इति ठक् ।) प्रस्थपरिमितः ।
यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने । १० अध्याये ।
“यवकोलकुलस्थान् प्रास्थिकान् सलिलद्रोणे
निःकाशेति ॥” प्रस्थेन क्रीतमिति । “तेन
क्रीतम् ॥” ५ । १ । ३७ । इति ठक् ।) प्रस्थक्रीतः ॥
प्रस्थस्य वापः । “तस्य वापः ॥” ५ । १ । ४५ ।
इति ठक् ।) प्रस्थपरिमितब्रीह्यादिवपनयोग्ये
क्षेत्रे । यथा, शृङ्गरावल्याम् ।
“ब्रीह्यादिकखाद्यादेर्वापादौ द्रौणिकस्तथा ।
स्यादादिकखाद्यादौ उत्तमर्गादयस्त्रिषु ।
आदिर्भा प्रास्थिकादिश्च पाकादौ द्रौणिको
ऽपि च ॥”)

प्राहः, पुं, वृक्षोपदेशः । इति शब्दमाला ॥ निर्वि-
सर्गश्चेत् प्रपूर्वेतिवन्तब्रूधातो रूपमप्येवम् ॥
(यथा, भट्टिः ।

“प्राह क्व रामं भरतोऽपि सन्धक् ॥”)

प्राहः, पुं, (प्रथमश्च तद्वद्वेति । “राजाहःसखि-
भ्यदृष्ट् ॥” ५ । ४ । ६१ । इति टक् । “अङ्गोह
एतेभ्यः ॥” ५ । ४ । ८८ । इति अङ्गादेशः ।
“अङ्गोऽदन्तात् ॥” ८ । ४ । ७ । इति णत्वम् ।)
पूर्वाहः । इत्यमरः । १ । ४ । ३१ । (यथा, सुश्रुते ।
६ । १८ ।

“अङ्गानि यथोक्तानि प्राहसायाङ्गरात्रिषु ॥”
तदभिमानिनी देवता च । यथा, भागवते ।
७ । १५ । ५४ ।

“अभिः सूर्यो दिवा प्राहः मुक्तो राकोत्तरं
स्वराट् ॥” ॥

प्रलष्टमर्ह्येति विग्रहे । “तिष्ठत्प्रलष्टोऽपि च ॥”
२ । १ । १७ । इत्यवयवीभावः । प्रलष्टदिन-
युते, य ॥

प्राक्ते, य, पूर्वाह्णे । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्राक्तेतः, त्रि, (प्राक्ते भवः । “सायं चिरं प्राक्ते
प्रगेऽव्येभ्यदृष्टुणौ तुट् च ॥” ४ । ३ । २३ । इति
टुट् तुट् च ।) पूर्वाह्नसमन्वितौ । इति सिद्धान्त
कौमुदी ॥

प्रियकः

प्राक्तेतरां, य, (द्वयोरतिशयेन प्राक्ते । प्राक्ते +
“कमेशाश्चात्रये चतरां चतसाम् ॥” ४६५ ।
इति सुगबोधकृत्वात् चतराम् ।) अतिशय-
पूर्वाह्णे । इति सुगबोधयाकारणम् ॥

प्रियः, पुं, (प्रीयातीति । प्री + “इगुपधञाप्ती-
किरः कः ॥” ३।१।१३५ । इति कः ।) भर्ता ।
इत्यमरः । २।६।३५ । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् ।
३४७ ।

“प्रणमति पश्यति पुञ्जति संज्ञियति पुलक-
सुकुलितैरङ्गैः ।

प्रियसङ्गाय स्फुरितां विद्योमिषीं वामनाहु-
लताम् ॥”

जामाता । यथा, मनुः । ३ । ११६ ।

“राजत्विक्कृत्वातकगुरुन् प्रियश्चशुरमातुलान् ।
अङ्गैरेकधुपकेण परिसंवत्सरान् पुनः ॥”

कार्तिकेयः । यथा, महाभारते स्कन्दनाभु-
कीर्तने । ३ । २३१ । ५ ।

“अमोघस्वनवो रौद्रः प्रियश्चानानस्तथा ॥”

नृगविशेषः । इति जटाधरः ॥ जीवकौषधम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ ऋद्धिनामौषधम् । छटो,

त्रि । इति मेदिनी ॥ (यथा, महाभारते ।

“सर्वं ब्रूयात् प्रियं ब्रूयात् न ब्रूयात् सत्यमप्रियम् ।

प्रियश्च नातृत्वं ब्रूयादेष धर्मः सनातनः ॥”)

प्रियोऽप्रियश्च कार्यवशाद्भवति । यथा,—

“न हि कस्य प्रियः को वा विप्रियो वा जगत्त्रये ।
काले कार्यवशान् सर्वे भवन्त्येवाप्रियाः प्रियाः ॥”

इति श्रीकृष्णलक्ष्मणके ५ अध्यायः ॥

प्रियंवदः, पुं, (प्रियं वदतीति । वट् + “प्रियवशे
वदः खच् ॥” ३ । २ । ३८ । इति खच् ।) सुम् ।)

खिचरः । गन्धर्वमेदः । (यथा, रघुः । ५।५३।

“अवेहि गन्धर्वपतेस्तनूजं

प्रियंवदं मां प्रियदृश्यस्य ॥”)

प्रियभाषिणि, त्रि । इति शब्दरत्नावली । तत्
कारणं यथा, दानसागरे शिवपुराणम् ।

“मोक्षहस्तप्रदातारो भूमिदातार एव च ।

ये सुवर्णप्रदातारस्तथा सर्वे प्रियंवदाः ॥”

(दादृशाचरदृष्टौ, स्त्री । तल्लक्षणं यथा,
दृत्तरत्नाकरे ।

“सुवि भवेन्नभकरेः प्रियंवदा ॥”)

प्रियकः, पुं, (प्रिय + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
प्रीतशालकः । (यथा, रामायणे । २ । ७१ ।
१२-१३ ।

“तत्र रम्ये वने वासं कृत्वासौ प्राङ्मुखो ययौ ।
उद्यानमुज्जिह्वाभायाः प्रियका यत्र पादपाः ॥

शालांस्तु प्रियकान् प्राप्य शीप्रानास्थाय वाजिनः ।
अनुज्ञायाच भरतो वाह्निर्नोत्तरितो ययौ ॥”)

नीपः । (यथा, हरिवंशे । ७२ । १५ ।

“प्रियकैः पुञ्जितैः गौरैश्चामं वाजासनेः क्वचित् ।
कटोरदृष्टमाभाति निर्मयूरत्तं वनम् ॥”)

चित्रनृगः । (यथा, माघे । ४ । ३२ ।

“रुचिरचित्रनृगदृष्टशालिभि-
र्विचलितैः परितः प्रियकजनेः ॥”

प्रियजी

पञ्चविंशः । यथा, महाभारते । ३।१५।५१।
“प्रियकैश्चानकैश्चैव तथान्यैर्विधिभिः खगैः ॥” ।
अलिः । प्रियङ्गुः । कुङ्कुमम् । इति मेदिनी ॥
धाराकदम्बः । अश्वनटश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
(स्कन्दानुचरविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।
४५ । ६० ।

“प्रियकश्चैव नन्दश्च गीनन्दश्च प्रतापवान् ॥”)

प्रियङ्करः, त्रि, (प्रियं करोतीति । प्रिय + क्त +
“नेमप्रियमन्नेऽण् च ॥” ३ । २ । ४४ । इति

चकारान् खच् ।) सुम् ।) प्रियकारकः । यथा,
“महाकुलीन रेणुके वंशे दाशरथिर्मम ।

पितुः प्रियङ्करो भर्ता क्षेमकारस्तपस्विनाम् ॥”

इति भट्टिः । ५ । ७७ ॥

(दानविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
४७ । २४ ।

“महाकुलपुत्राख्यौ च प्रियङ्करश्चभङ्करौ ।

एते महारथा यज्ञवर्चिस्मैरुचौ तथा ॥”)

प्रियङ्करो, स्त्री, (प्रियङ्कर + गौरादित्वात् ङीष् ।)

दृष्ट्नीवली । चेतकण्टकारी । अश्वगन्धा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियङ्गुः, स्त्री, (प्रियं गच्छतीति । प्रिय + गम् +
नृगयादित्वात् कुप्रत्ययेन साधुः ।) स्वनाम
स्थानसुगन्धिवृक्षविशेषः । (यथा, महागणपति-
स्तोत्रे । १० ।

“वामे चक्रगदाधरः स भगवान् क्रीडो प्रियङ्गो
स्तले

हस्तोऽक्षकण्ठशालिमङ्गरिकया देया धरण्या
सह ॥”)

तत्पर्यायः । श्यामा २ महिलाकथा ३ लता ४
गोवन्दनी ५ गुन्दा ६ फलिनी ७ कली ८ विष्क-
कसेना ९ गन्धफली १० कारम्भा ११ प्रियकः १२ ।

इत्यमरः । १०।४।५५ । प्रियवल्ली १३ फलिप्रिया १४
गौरी १५ वृत्ता १६ कङ्कः १७ कङ्कनी १८

भङ्कुरा १९ गौरवल्ली २० शुभगा २१ पर्यमेदिनी
२२ शुभा २३ पीता २४ मङ्गल्या २५ अयसो

२६ । अस्या गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् ।
दाहपित्तसर्दोषभमवान्निव्वरवक्रकायनाश-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः । तुवरत्वम् । अनि-
लनाशित्वम् । रक्तानियोगदौर्गन्ध्यस्वेदगुल्महृद

विषमोहनाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
राजिका । पिप्पली । कङ्कः । इति मेदिनी ॥
कटुकी । इति धरणिः ॥

प्रियजनः, पुं, (प्रियो जनः ।) छटलोकः ।
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ६१६ ।

“सखि । दुरवगाहगहनो विदधानो विप्रियं
प्रियजनेऽपि ।

खल इव दुर्लभस्तव विनतसुखस्योपरि स्थितः
कोपः ॥”)

प्रीतिभावश्च । यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ।
“प्रीतिभावाशुविज्ञो यस्तस्य प्रियजनेऽत्र सः ॥”

प्रियजीवः, पुं, (प्रियो जीवो यस्य यस्मिन् वा ।)
श्लोनाकवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियवा

प्रियतमः, पुं, मयूरशिखावृक्षः । इति शब्द-
चक्रिका ॥ (अयमेवामतिप्रियेन प्रियः । प्रिय +
तमम् ।) अतिप्रियप्रिये, जि ।

प्रियतरः, जि, (अयमनयोः रतिप्रियेन प्रियः । प्रिय
+ तरप् ।) अनयोः रतिप्रियेन प्रियः । इति
आकरणम् ॥ (यथा, गो० रामायणे । २ ।
३६ । ७ ।

“प्राग्भ्योऽपि प्रियतरो ज्येष्ठो भ्राता गुरुश्च ते ।
नस्मादस्य प्रयत्नेन शरीरं प्रतिपालय ॥”

प्रियता, स्त्री, (प्रिय + तल् ।) प्रियस्य भावः ।
हाईम् । इत्यमरः । १।७।२७ । (यथा, मनुः ।
५।५० ।

“न भक्षयति यो मांसं विधिं हित्वा पिशाचवत् ।
न लोके प्रियतां याति आग्निभिश्च न पीयते ॥”

प्रियतोषणः, पुं, (प्रियस्य तोषणं यस्मात् । यदा,
प्रियं तोषयतीति । तुष् + णिष् + क्तुः ।)
कोऽश्वत्थान्तिरिक्तरतिबन्धविशेषः । तस्य
लक्षणं यथा,—

“नारी पादौ खड्गौ न धारयेन्नवोपरि ।
स्तनाप्रीङ्करः कामी कामयेत् प्रियतोषणः ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

प्रियस्य तुष्टिकारिणि, जि ।

प्रियत्वं, स्त्री, (प्रियस्य भावः । प्रिय + त्व ।)
प्रियता । तत्पर्यायः । प्रेम २ प्रेमा ३ स्नेहः ४
प्रणयः ५ हाईम् ६ प्रियता ७ किम्बता ८ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

प्रियदर्शनः, जि, (प्रियं दर्शनं यस्य ।) सुहृद्भिः ।
तत्पर्यायः । चक्षुष्यः ० । इति जटाधरः ॥
(यथा, रघुः । १ । ४७ ।

“नन्दभूमिपतिः पत्न्यै दर्शयन् प्रियदर्शनः ।
अपि लङ्कितमध्यानं वृद्धे न वृद्धोपमः ॥”

प्रियदर्शनः, पुं, (प्रियं दर्शनं यस्य ।) मुकपत्नी ।
चौरिकावृक्षः । इति जटाधरः ॥ (गन्धर्व-
विशेषः । यथा, रघुः । ५ । ५३ ।

“अथैह गन्धर्वपतेस्तनूनं
प्रियं वद मां प्रियदर्शनस्य ॥”

प्रियप्रायं, स्त्री, (प्रियस्य प्रायो यच्च ।) प्रिय-
वाक्यम् । तत्पर्यायः । चटु २ चाटु ३ । इति
हेमचन्द्रः । २ । १७८ ॥

प्रियप्रेप्सुः, जि, (प्रियं प्रेक्षतीति । प्र + आप् +
मन् + उः ।) इष्टार्थोद्द्युक्तम् । उत्सुखः ।
इति जटाधरः ॥

प्रियमधुः, पुं, (प्रियं मधु मयं यस्य ।) वलरामः ।
इति हेमचन्द्रः । २ । १३८ ॥

प्रियवर्णो, स्त्री, (प्रियो वर्णो यस्याः । गौरादि-
त्वात् डीष् ।) प्रियकृः । इति जटाधरः ॥

प्रियवल्ली, स्त्री, (प्रिया मनोज्ञा वल्ली जता ।)
प्रियकृः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियवादी, [नृ] जि, (प्रियं मनोज्ञं वदतीति ।
वद् + णिनि ।) मनोज्ञवक्ता । यथा, चाणक्ये ।
“कोऽतिभारः समर्थानां किं दूरं व्यवसायिणाम् ।
को विदेशः सविद्यानां कः परः प्रियवादिनाम् ॥”

प्रियालः

(यथा च प्रचतन्ने । २ । १७४ ।

“सुलभाः पुत्रया राजन् । सततं प्रियवादिनः ।
अप्रियस्य च पथस्य वक्ता ओता च दुर्लभः ॥”

प्रियव्रतः, पुं, (प्रियं व्रतं यस्य ।) स्नायम्भुवमनु-
पुत्रः । यथा,—

“प्रियव्रतोत्तानपादौ मनोः स्नायम्भुवस्य तु ।
दौ पुत्रौ सुमहावीर्यौ धर्मज्ञौ कथितौ तव ॥”
इत्यम्बुपुराणम् ॥

(प्रियाणि व्रतानि यस्मैति विप्रश्चे व्रतप्रिये,
जि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १५० । ३ ।

“अस्मे देवानावह नः प्रियव्रतान्
मन्त्रोक्तयः प्रियव्रतान् ॥”

प्रियसखः, पुं, (प्रियः सखा च हितकारित्वात् ।
“राजाहः सखिभ्यश्च ॥” ५।४।६१ । इति टप् ।)
खदिरः । इति शब्दचक्रिका ॥ प्रियसखौ

सखा चेति । (प्रियवन्धुः । यथा, मेघदूते । १२ ।
“आपृच्छ सखिप्रियसखममुं तुङ्गमालिङ्ग श्वेलम् ॥”

प्रियस्य सखा इति च । इति आकरणम् ॥

प्रियसखं, स्त्री, (प्रियं सखमिति कर्मधारयः ।)
सुहृत्वाक्यम् । इति हेमचन्द्रः । २ । १७८ ॥

(प्रियं सखं यस्मैति विप्रश्चे सखप्रिये, जि ॥)

प्रियसन्देशः, पुं, (प्रियं सन्दिशतीति । प्रिय + सम्
+ दिश् + ण्यच् ।) चम्पकवृक्षः । इति शब्द-
चक्रिका ॥ (प्रियः सन्देश इति कर्मधारयः ।)
प्रियसंवादश्च ॥

प्रियसालकः, पुं, (प्रियः सालः । ततः स्मार्थे कन् ।)
असनवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघसाल
इति ख्यातः ॥

प्रिया, स्त्री, (प्रिय + टाप् ।) नारी । इति शब्द-
रत्नावली ॥ भार्या । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
कुमारे । ३ । ३८ ।

“पुष्पासवाधर्मितनेत्रशोभि
प्रियासुखं किम्पुत्रस्युत्पुम्बे ॥”

यला । इति शब्दचक्रिका । मल्लिका । मदिरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ वार्ता । इति धरणिः ॥
(पञ्चाक्षरश्चन्दोविशेषः । इति हन्तोमञ्जरी ॥)

प्रियासुः, पुं, (प्रियमस्य यस्य ।) आलङ्घ्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्फलं वृद्धजले च स्त्री ॥
(जलप्रिये, जि ॥)

प्रियालः, पुं, (प्रियाय हिताय अलति पर्याप्रो-
तीति । अल + अच् ।) वृक्षभेदः । प्रियाल
इति भाषा । अस्य बीजं चिरञ्जीवि प्रमिष्टम् ।

तत्पर्यायः । चारः २ अखट्टः ३ खरस्कन्धः ४
लज्जनः ५ चारकः ६ बहुवल्कः ७ सन्नदः ८

तापसप्रियः ९ स्नेहबीजः १० उपवटः ११ मन्च-
बीजः १२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रियालः १३ ।

इत्यमरः । १०।४।३५ ॥ बहुलवल्कलः १४ राजादनम्
१५ तापसेष्टः १६ सन्नकदः १७ धनुःपटः १८ ।

अस्य गुणः । पित्तकफाक्षनाशित्वम् । तत्फल-
गुणाः । मधुरत्वम् । रुचत्वम् । किम्बत्वम् । सर-
त्वम् । मरुत्पित्तदाहज्वरहृत्वापहृत्त्वम् । तन्मज्ज-
गुणाः । मधुरत्वम् । रुचत्वम् । पित्ताग्निजाप-

प्रीतिः

हृत्त्वम् । रुचत्वम् । दुर्गतरत्वम् । किम्बत्वम् ।
विष्टम्भित्वम् । आमवर्द्धनत्वम् । इति भाष-
प्रकाशः ॥ अपि च ।

“चारस्य च पत्रं पत्रं वृक्षं गौत्यान्तकं गुरु ।
तद्बीजं मधुरं वृक्षं पित्तदाहार्जिनाशनम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियाला, स्त्री, (प्रियाय अलतीति । अल +
अच् + टाप् ।) माया । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रियोदितं, जि, (प्रियाय प्रियेण वा यदुदितम् ।
प्रियसुदितमिति वा ।) चाटुवाक्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रियवाक्यविषयः ॥ (प्रिय-
कथितवाक्यम् ॥)

प्री, क तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०
पर०-सक०-अनिट् ।) क, यं प्राययन्ति कवि-

स्मृतिरसायनानि । इति हलायुधः ॥ प्रीयत्य-
पीति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

प्री, उ य प्रीतौ । कान्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्त०-अक०-अनिट् ।) प्रीतिरिह

प्रीतीभावः । उ य, यः प्रीयते प्रययितु । इति
हलायुधः । इति दुर्गादासः ॥

प्री, अ तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०
उभ०-सक०-अनिट् ।) अ, प्रयति प्रयति । इति
दुर्गादासः ॥

प्री, अ ग कान्तौ । तर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ०-उभ०-अक०-सक० च अनिट् ।) तर्पण-

मिह प्रीतीभावः प्रीतीकरणश्च । अ ग, प्रभुः
प्रीणातु विप्रभुक् । प्रीणाति बान्धवजनानिति

हलायुधः । प्रीणीति । इति दुर्गादासः ॥

प्रीः, स्त्री, (प्री + क्तिप् ।) प्रीतिः । इति क-
धातुटीकायां दुर्गादासः ॥ प्रथमा विभक्तिः ।
यथा, “त्रिष्टुः प्रीहीन्नीचीपीवीमृगः । स्थादीनि

त्रौणि त्रीणि क्रमात् प्रीहीन्नीचीपीवीमौ-
संज्ञानि स्युः ।” इति सुग्वोषव्याकरणम् ॥

प्रीणः, जि, (प्र + “नञ् पुराणे प्रात् ॥” ५।४।२५ ।
इत्यस्य वार्तिकोक्त्या खः ।) पुरातनः । इति
मिकाकशेषः ॥ प्रीतः । इति आकरणम् ॥

प्रीणनं, स्त्री, (प्री + स्मार्थे णिच् + क्तुट् । घृण
प्रीणोरिति तुक् ।) हृत्प्रकरणम् । तत्पर्यायः ।
तर्पणम् २ अवनम् ३ । इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥

(यथा, महाजिज्ञासुतन्ने । २ । ४७ ।
“तस्मिंस्तुष्टे जगत्तुष्टं प्रीणिते प्रीणितं जगत् ।
तद्वाराधनतो देवि । सर्वेषां प्रीणनं भवेत् ॥”

प्रीणयः, पुं, गणकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रीतः, जि, (प्रीण प्रीणने + क्तः ।) प्रीतियुक्तः ।
तत्पर्यायः । वृष्टः २ मत्तः ३ हसः ४ प्रवृत्तः ५

प्रसुदितः ६ । इत्यमरः । ३।१।१०३ ॥ वृत्तितः ७ ।
(यथा, महाभारते । ४ । ४० । २ ।

“प्रीतोऽस्मि पुत्रवध्याम् । न भयं विद्यति तव ।
सर्वोस्तुष्टामि ते शत्रून् रथे रथावशारदः ॥”

स्त्री, गर्भे । इति मेदिनी । ते, ३३ ॥
प्रीतिः, स्त्री, (प्रीण तर्पणे + भावे क्तिन् ।) हृत्तिः ।
(यथा, रामायणे । १ । ६८ । १२ ।

प्रेतत्वादिवचनकर्मणि यथा,—
 “हविर्जगति वायौ ये गोविन्दं नार्चयन्ति ये ।
 जमने नास्त्रियाद्यं सुतीर्थेवतुल्याय ये ।
 सुवर्गे वक्षतामूर्धं रत्नमग्नं पदं जलम् ।
 आर्त्तेभ्यो न प्रयच्छन्ति सर्वे सुलतदारकाः ।
 नक्षत्राण्यधीयानि गोभादेव हरन्ति ये ।
 वसेन हृष्टानां वापि धूर्ताश्च परवचकाः ।
 नास्तिकाः कुहकाचौरा ये चान्ये वकहृतयः ।
 बानटहातुरस्त्रीषु निर्दयाः सखवर्जिताः ।
 अमिदा गरदा ये च ये चान्ये कूटवाचिणः ।
 अग्न्याग्निभिनः सर्वे ये चान्ये धामवाजिनः ।
 आधाचरन्सम्पन्ना वर्यादिधर्मवर्जिताः ।
 देवोपदेवदुर्गरचोपचादिर्षिणः ।
 सर्वदा मादकप्रसपायमता हरिद्विजः ।
 देवतोष्णितपितृपण्डितमहाभोजिनः ।
 अस्तुत्कर्म्मरता निजं सर्वपातकपापिनः ।
 पावकधर्मोचरवाः पुरोधोदितजीविनः ।
 पिष्टमाह्वरापण्डितद्वारजामिनश्च ये ।
 ये कर्दमाश्च कुम्भाश्च नास्तिका धर्मदूषकाः ।
 ज्वलन्ति स्वामिन् युद्धे ज्वलन्ति शरयागतम् ।
 गवां भूमेश्च हतारो ये चान्ये रत्नदूषकाः ।
 महाभेदेषु सर्वेषु प्रतिग्रहरताश्च ये ।
 परमोहरता ये च तथा ये प्राविर्चिकाः ।
 परायवादिनः प्राया देवतागुर्विन्दकाः ।
 कुप्रतिपादिकः सर्वे सम्भवन्ति पुनः पुनः ।
 प्रेतराक्षसपैशाचतिर्यग्दण्डकुयोनिषु ।
 न तेषां सुखवेष्टोक्तिरहं लोके परच य ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १८ अध्यायः ॥३॥
 पञ्चप्रेतोपाख्यानं यथा,—

ब्राह्मण उवाच ।

“प्रेतानां नाम जातूनां युष्माकं सम्भवः कथम् ।
 किन्तु कारवस्तुहिंस्र यूयमीदृशनामकाः ।
 प्रेता जनुः ।
 अहं खादु सदा भुङ्गा दद्यां पर्युषितं सदा ।
 एतत्कारवस्तुहिंस्र नाम पर्युषितं मम ॥ १ ॥
 कञ्चिता बहवोऽनेन विप्राया स्तनकाङ्क्षुः ।
 एतत् कारवस्तुहिंस्र कञ्चोसुखमिमं विदुः ॥२॥
 शीघ्रं मच्छति विप्रेषं याचितः क्षुधितेन वै ।
 पञ्चाहुक्ते द्विजः शिष्टमेव शीघ्रक उच्यते ॥३॥
 यदोपरि सदा भुङ्क्ते खादु द्विजभयेन हि ।
 द्विजाय कुतश्चितं दत्त्वा एव रोहक उच्यते ॥४॥
 मौनिवापि क्षिरो निजं याचितो विनिक्षिप्यक्षीरम् ।
 अस्माकमपि प्रापिषो लेखको नाम एव वै ॥५॥
 मेद्रेण लेखको याति रोहकः पार्श्वतः शिराः ।
 शीघ्रकः पङ्कतां प्राप्नोति कञ्चोसुखीऽभवत् ॥”
 प्रेतानामाहारी यथा,—

द्विज उवाच ।

“ये जीवा भुवि तिष्ठन्ति सर्वे आहारमजकाः ।
 युष्माकमपि आहारं भोतुमिच्छामि तत्पतः ।
 प्रेता जनुः ।
 अहं आहारमजकां सर्ववचनमिर्हितम् ।
 जेष्ठजपुरीषेव जीवितासु मयेन च ॥

यथाहि जलश्रीवाणि प्रेता भुङ्गन्ति तत्र वै ।
 क्षीभिर्जन्मानि क्षीर्वाणि संक्षीर्वापहतानि च ।
 मयेनातिबुगुशाणि प्रेता भुङ्गन्ति तत्र वै ।
 भयलज्जाविहीनानि पतितैः सेवितानि च ।
 अन्योन्यद्वयुक्तानि प्रेता भुङ्गन्ति तत्र वै ।
 कलहान्वितश्लोकानि जलश्रीभानि मङ्गलैः ।
 सर्ववैद्यानि भाष्यानि प्रेता भुङ्गन्ति तत्र वै ।
 पविमलविहीनानि दिनादृष्टानि धानि तु ।
 नियमव्रतश्रीनानि प्रेता भुङ्गन्ति तत्र वै ।
 गुरवो नैव पूज्यन्ते क्षीजितानि मजानि च ।
 सक्षीयान्यविवाहानि प्रेता भुङ्गन्ति तत्र वै ।
 भुङ्गन्ति भिन्नभावेन मर्यादारहितेषु च ।
 अन्योन्योष्णितपितृषु तत्र प्रेतासु भुङ्गते ।
 सकेशमाक्षिकोष्णितं पूतिपर्युषितं तथा ।
 सक्षीयश्च सशोकश्च तत्र प्रेतैश्च भोजनम् ।
 सनयं भोजनं यच्च शीतरीषं पदासवम् ।
 सोष्णीयं चासुरीकणं तत्र प्रेतैश्च भोजनम् ।
 अहंयार्धं महायार्धं क्षीरक्षिप्तं पतितं तथा ।
 दुर्भक्षं गोष्ठिकश्चैव तत्र प्रेतैश्च भोजनम् ।
 क्षीतिकं जलकश्चैव रजसं कसुवीर्यतम् ।
 निर्होमं क्षमिवचापे बहूक्तं प्रेतिकम् तत् ।
 एतत्तु कथितं सर्वं यत् प्रेतैश्चैव भोजनम् ।
 निर्लिप्ताः प्रेतजात्या वै पृच्छामस्यां द्विजो-
 तम ॥” ॥३॥

प्रेतत्वाभावकारणं यथा,—

“न प्रेतो जायते येन येन चेदेव जायते ।
 एतत् सर्वं समासेन प्रब्रूहि वरदा वर ॥

ब्राह्मण उवाच ।

एकरात्रं निरात्रं वा क्षणं चाप्रायवादिनम् ।
 व्रतव्युषियौ यस्तु न प्रेतो जायते नरः ।
 मिष्टान्नपानदाताश्च सततं अह्नयान्तिनः ।
 देवपूजाकरो निजं न प्रेतो जायते नरः ।
 चिरमिरेकपञ्चाक्षिर्निरमिर्वाप्यापकः ।
 सर्वभूतदयाप्रदो न प्रेतो जायते नरः ।
 तुल्यमानापमानश्च तुल्यः काचनक्षीरयोः ।
 तुल्यः शर्मा च मित्रे च न प्रेतो जायते नरः ।
 देवनातिविपूजान्तु गुरुवातिषु निक्षिप्तः ।
 वेदशास्त्ररतो निजं न प्रेतो जायते नरः ।
 जितक्रोधो मदेत्यर्थद्वयावज्ञविचरितः ।
 अमाक्रोधसुशीलश्च न प्रेतो जायते नरः ।
 देवतातिविपूजान्तु पर्यन्ताश्च वदीरुषा ।
 पश्येद्देवानर्वाक्षेव न प्रेतो जायते नरः ॥” ॥३॥
 प्रेतत्वकारणं यथा,—

“शूद्रानां यो द्विजो भुङ्क्ते यः क्षामति द्विजो-
 तमम् ।

इतिहा द्विजदेवैश्च न प्रेतो जायते नरः ।
 मातरं पितरं दृष्ट्वा क्षातिं वाधुजनं तथा ।
 गोभातु ज्वलति यः क्षेप्तं च प्रेतो जायते नरः ।
 अवाप्यवाचकश्चैव वाप्यश्च परिचर्षेत् ।
 शूद्रासुप्यङ्कनां च न प्रेतो जायते नरः ।
 कुम्भीतिषि कुम्भियसु कुम्भीषु कुम्भिकः ।
 शूद्रक्षेपाकरो दाह्यो च प्रेतो जायते नरः ॥

शिवकावापहतो यः शिवकल्पपरिचयः ।
 बाहुभाषणि जायेते प्रेतो कावात्मनिप्रदः ।
 द्विजाहुमन्त्रितो भुङ्क्ते शूद्रानां वा द्विजस्य तु ।
 शूद्रैश्च द्विजः प्रेतो निरयादुपमण्डितः ।
 गीतवाद्यरतो निजं मनुष्यजीविषवत् ।
 दूतमांसप्रियो यस्तु च प्रेतो जायते नरः ।
 दृष्टारेतो दृष्टार्माचो दृष्टावाही दृष्टामतिः ।
 निन्दको द्विजदेवानां च प्रेतो जायते नरः ।
 दृष्टं वाकं शुभं विप्रं योऽवमन्य भुज्जति वै ।
 कन्यां ददाति युष्मकेन च प्रेतो जायते नरः ।
 न्यासापहर्ता मिषपुङ्ग परपाकरतस्तथा ।
 विमलभातो कूटश्च च प्रेतो जायते नरः ।
 निर्होवान् सुहृदो नारीक्षणेत् कालान्न
 पाति यः ।

धनमीहित वस्त्रेषां च प्रेतो जायते नरः ।
 हृष्यन्परयवानानि जतशस्यावगादि यः ।
 लज्जानिजश्च यस्मात्तु अनापमृष्ट मतो द्विजः ।
 तथोभयसुखी कालं सख्यैर्ना मेदिनीं द्विजः ।
 कुलदैवस्य यद्गर्भं चास्मान्नात् पतितस्तथा ।
 मासिकेऽपि नवमाहे भुङ्गन् प्रेताश्च सुच्यते ।
 नक्षत्रा गोवधौ क्षीयो सुरापो गुरुतत्पनः ।
 भूमिकन्यापहर्ता यः च प्रेतो जायते नरः ।
 कालाचक्ररत्नजिह्वं वर्यसङ्करस्तथा ।
 योनिसङ्करस्तथापि च प्रेतो जायते नरः ।
 विक्रीयाति विषं शङ्खं तिलानां लवणस्य तु ।
 गवां केशरिणां मोहात् विक्रयात् प्रेततां
 व्रजेत् ॥

कूटमाये च तौक्ष्ण्यं कथं जीयाति विक्रयात् ।
 मद्यतक्रपयोर्ध्मा च प्रेतो जायते नरः ।
 क्षीरक्तो मद्यपाने तु क्षमयामनुधावति ।
 निजनेमितिकेऽदाता च प्रेतो जायते नरः ॥”
 दक्षविपुराणम् ॥ ३ ॥

मनुष्याणां आतिवाहिकदेहानन्तरं प्रेतदेहो
 भवति । यथा, विष्णुसर्गोत्तरे ।
 “तत्तुल्यत्वादेव यस्मात्तु शरीरमातिवाहिकम् ।
 आतिवाहिकत्वं शोऽथौ देहो भवति भार्गव ।
 केवलं तन्मनुष्याणां नाशेनो प्राप्तिर्ना कश्चित् ।
 प्रेतपिच्छेकतो दत्तेर्देहमाप्नोति भार्गव ॥
 भोगदेहमिति प्रोक्तं क्षमादेव न संशयः ।
 प्रेतपिच्छा न दीयन्ते यस्तु तस्य विमोक्षणम् ।
 ज्ञाशानिकेभ्यो देवैश्च आकल्पं वैव विद्यते ।
 तत्रास्त्रं वातना चोराः शीतवातातपोहवाः ।
 ततः सपिच्छीकरश्चैव नाशयेः च क्षति नरः ।
 पूर्वे संवत्सरे देहमतोऽर्थं प्रतिपद्यते ।
 ततः च नरके वाति क्षर्मे वा क्षेप कर्माणां ॥”

इति मुहूर्तखण्डम् ॥

प्रेतकार्यं, जी, (प्रेताय प्रेतस्य वा कार्यम् ।)
 अतस्तु दाहादिविपक्षीकरवाणं कर्म । यथा,
 “अज्ञाता प्रेतकार्याणि प्रेतस्य धनहारकः ।
 वर्यानां यदधि प्रोक्तं तद्व्रतं नियतचरेत् ॥”
 इति दाहखण्डम् ॥

(यथाच महाभारते । १ । १०९ । ६५ ।

प्रेतपं

“अस्माकं स तु मास्मिन्नाशोकपरायणः ।
प्रेतकायाश्चि सन्नाति तस्य सन्धगकारवत् ॥”
प्रेतयत्, स्त्री, (प्रेतस्य यत् ॥) अश्रानम् । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥
प्रेततर्पणं, स्त्री, (प्रेतस्य तर्पणम् ॥) मरणावधि-
वपिणीकरवर्षयन्तं प्रेतशब्दोक्तेन जलदानम् ।
यथा । “अथ प्रेततर्पणे तिर्णास्ति विधियो-
पादानात् ख्यादिवारेणापि तिलैरेव तर्पणं
प्रतीयते । तदनुष्ठानं यथा । अथः सर्वे श्रव-
णश्रेणो गत्वा पिण्डपदस्थाने प्रेतपदोद्दिन द्विती-
यान्तं तर्पयेयुः पिण्डशब्दोच्चारणेऽपि पिण्डज्ञा
भवति । एतेन अमुकगोत्रं प्रेतं अमुकदेव-
शब्दात् तर्पयामि । इति सामगानां प्रयोगः ।
यकुर्वेदितान् अमुकगोत्रं प्रेतं अमुकदेवशब्देन
हृष्यन् । इति सम्बोधनान्वाक्यम् ॥” इति
शुद्धितत्त्वम् ॥
प्रेतदेहः, पुं स्त्री, (प्रेतस्य देहः ।) प्रेतशरीरम् ।
यथा,—
“कृते वपिणीकरवर्षे नरः संवत्सरात् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
इति तिष्ठादिनवधृतविष्णुधर्मात्तरीयवचनम् ।
पूरकपिण्डदानेन तदुत्पत्तिर्यथा,—
“शिरस्त्राद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ।
गर्णासुप्तजवर्णासि हृत्तीयेन यथाक्रमम् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलङ्गगुदानि च ।
जातुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वमस्मात्त्रि वहेन सप्तमेन तु नाड्यः ।
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यं नवमेन तु ।
दशमेन च पूर्वत्वं ह्यप्रता सुद्विपर्ययः ॥”
इति शुद्धितत्त्वधृतकूर्मपुराणवचनम् ।
प्रेतनदी, स्त्री, (प्रेतनद्योया नदी ।) वेतरणी ।
इति शब्दरत्नावली ।
प्रेतपक्षः, पुं, (प्रेतप्रियः पक्षः ।) गणेशान्ना
चिन्नलक्ष्यपक्षः । तत्र नृत्यस्य पार्श्ववर्धना
संवत्सरिकं आहुं कर्तव्यम् । यथा,—
“आवाप्राः पञ्चमे पक्षे कन्यादंष्ट्रे दिवाकरं ।
यो वै आहुं नरः कुर्वादेकस्त्रिपि वासरे ॥
तस्य संवत्सरं यावत्प्राः स्युः पितरो भुवम् ।
नभा वाध नभस्यो वा मलमाधो यदा भवेत् ।
सप्तमः पिण्डपक्षः स्त्रादन्वयेव तु पञ्चमः ॥” इति ।
तत्र नृत्यस्य ।
“वपिणीकरवाहूँ यथ यथ प्रदीयते ।
तत्र तत्र अर्घ्यं कुर्वाद्भुजविष्ठा नृताहनि ।
अमावास्यां चो यत् प्रेतपक्षेऽथवा पुनः ।
वपिणीकरवाहूँ तस्योक्तः पार्श्वको विधिः ॥”
इति शब्दोक्तेन प्रत्याम्बिकं पार्श्ववर्धना कर्त-
व्यम् । इति मज्झिमासत्तम् ॥ ७ ॥ तत्र निविह-
दिनेऽपि तिलतर्पणं कर्तव्यम् । यथा, स्मृतिः ।
“तीर्थे तिषिष्येति च गङ्गायां प्रेतपक्षे ।
विधिर्द्विदिने कुर्वात् तर्पणं तिलमिषितम् ॥”
इति च मज्झिमासत्तम् ॥

३७१

प्रेतपु

प्रेतपट्टः, पुं, (प्रेतस्य पट्टः ।) मरणावधि-
वादनोपवाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । भवत् २
नृत्तभङ्गुरकः २ । इति त्रिकाश्रयः ॥
प्रेतपतिः, पुं, (प्रेतानां पतिः ।) यमः । इति
हलायुधः ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । १०८ । ४ ।
“एकः प्रेतपतेः शक्तिर्वसनापतेस्तथा ।
अन्वेवाचैव देवानामाशुधानि च विचक्षत ।
चकार तेजसा भागोभांसुराख्यरिष्टान्तये ॥”)
प्रेतपिण्डः, पुं, (प्रेताय देवः पिण्डः ।) मरणावधि-
वपिणीकरवर्षयन्तं प्रेतसम्पदानपिण्डाकारा-
नम् । यथा,—
“न स्वधा च प्रयुक्तीन् प्रेतपिण्डे नृशाहिके ।
भावेतैतच्च वै पिण्डं यश्चरतस्य पूरकम् ॥” ७ ॥
तत्तत्पिण्डस्य प्रेताङ्गकरवत् यथा, नक्षपुराणे ।
“शिरस्त्राद्येन पिण्डेन प्रेतस्य क्रियते सदा ।
द्वितीयेन तु कर्णाक्षिनासिकास्तु समासतः ।
गर्णासुप्तजवर्णासि हृत्तीयेन तथा क्रमात् ।
चतुर्थेन तु पिण्डेन नाभिलङ्गगुदानि च ।
जातुजङ्घे तथा पादौ पञ्चमेन तु सर्वदा ।
सर्वमस्मात्त्रि वहेन सप्तमेन तु नाड्यः ।
दन्तलोमाद्यष्टमेन वीर्यं नवमेन तु ।
दशमेन तु पूर्वत्वं ह्यप्रता सुद्विपर्ययः ॥” ७ ॥
तदकारवर्षे दोषो यथा,—
“प्रेतपिण्डा न दीयन्ते यस्य तस्य विमोक्षणम् ।
अज्ञानिकेभ्यो देवेभ्य आकल्पं नैव विद्यते ॥” ७ ॥
पूरकपिण्डदानादेरितिकर्तव्यता यथा । पार-
स्करः । प्रेताय पिण्डं दत्त्वा अवनेजनदान-
प्रत्यवनेजनेषु नामयाहं नृत्तये तां रात्रिं
विद्यायसि क्षीरोदके निदधुः प्रेताय जाहि
पिब सैदं क्षीरमिच्छाम्येति । अथ दानशब्देन
पिण्डदानसूक्तं बहुवचनात् । तेनावनेजनपिण्ड-
दानप्रत्यवनेजनेषु नामयाहं नाम यहीत्वा
प्रेतपिण्डाशुष्ठानं समाप्यम् । विद्यायसि रात्रौ
क्षीरोदके प्रेताय जाहि पिब सैदं क्षीरमिच्छ-
ाम्येति निदधुः ।
“प्रथमेऽहनि यो दद्यात् प्रेतायान्नं समाहितः ।
यज्ञासव्यं चाप्येव स एव प्रदास्यपि ॥” ७ ॥
प्रथमपिण्डकर्तृनियमवत् प्रथमपिण्डप्रदानियम-
माह मुनः पुण्डः ।
“प्रथमेऽहनि यदुदयं तदेव स्नाद्दशाहिकम् ।
सद्यःशौचेऽपि दातव्यः सर्वेऽपि सुमपत्तया ।
अज्ञाशौचे प्रदातव्यः प्रथमे लोक एव हि ।
द्वितीयेऽहनि चत्वारस्तृतीये पञ्च चैव हि ।
एकस्तोषाङ्गलिकेन पानमेकच दीयते ।
द्वितीये द्वौ हृत्तीये त्रीन् चतुर्थे चतुरस्तथा ।
पञ्चमे पञ्च वहे वट् सप्तमे सप्त एव च ।
अष्टमेऽष्टौ च नवमे नवैव दशमे दश ।
येन स्युः पञ्चपञ्चाशत् तोयस्याङ्गलयः क्रमात् ।
तोयपात्राणि तावन्ति संयुक्तानि तिकादिभिः ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥
प्रेतपुरं, स्त्री, (प्रेतानां पुरम् ।) समाधयः । यथा,
“यावच्च कन्यातुल्यीः क्रमादाक्षी दिवाकरः ।

प्रेतशि

तावत् आहूतस्य कालः स्नातुं शक्यं प्रेतपुरं नरा ॥”
इति आहूततत्त्वम् ॥
प्रेतराज्यी, स्त्री, (प्रेतानां पिशाचमेदानीं राज्य-
सीवापसर्पणकारिणात् ।) तुल्यो । इति राज-
माणा ॥
प्रेतवर्गं, स्त्री, (प्रेतानां वर्गमिव ।) अश्रानम् ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ५५ ॥
प्रेतवाहितः, नि, (प्रेतेन वाहितः ।) भूताविष्टः ।
इति त्रिकाश्रयः ॥
प्रेतशिला, स्त्री, (प्रेतानां प्रेत्यो वा या शिला ।)
पिण्डदानार्थगमाखितप्रकारविशेषः । यथा,—
अक्षोपाय ।
“येन प्रेतशिलाख्याता गथायां वा विद्या स्थिता ।
प्रभासे प्रेतकुले च गयासुरादिरस्यपि ॥
धर्म्यं धारिता भूते सर्वदेवमयी शिला ।
प्रेतत्वं ये गता नृणां पिशाचा वायवाद्यः ।
तेषां सुहृद्वार्याय यतः प्रेतशिला ततः ।
अतोऽत्र तुल्यो भूपा राजपञ्चादयः सदा ।
तस्यां शिलायां आह्लादिकर्तारो नक्षत्रोक्तगाः ॥
गयासुरस्य यन्मुक्तं तस्य पृष्ठे शिला यतः ।
सुहृदपुत्रो गिरिकानात् सर्वदेवमयी ह्ययम् ।
सुहृदपुत्रस्य पादेषु यतो नक्षत्रोत्तुङ्गाः ।
अरविन्दवनतोऽत्र तेन चैवोपलक्षितः ॥
अरविन्दो गिरिनाम कौचपादाद्विज्ञो यतः ।
तस्मात्त्रिः कौचपदः पितृणां नक्षत्रोक्तदः ॥
गदाधरादयो देवा आद्या आदौ अवस्थिताः ।
शिलाकृतेन च यत्तास्तस्यादेवमयी शिला ।
गयाशिरस्त्रादित्वा गुह्यत्वादाखिता शिला ॥ ७ ॥
जाला प्रेतशिलादौ तु चरणाभ्युक्षितेन च ।
पिण्डं दद्यादस्मिन्नेवावाप्य च पितृन् परान् ॥
अस्मत्कुले नृता ये च गतिर्येषां न विद्यते ।
तेवामावाहयिष्यामि रम्येष्टे तिकीरकैः ॥
पिण्डवशे नृता ये च माह्वंशे च ये नृताः ।
तेवासुहृद्वार्याय रमं पिण्डं दद्यान्वहम् ॥
मातामहंजुषे ये च गतिर्येषां न जायते ।
तेवासुहृद्वार्याय रमं पिण्डं दद्यान्वहम् ॥
अनातदन्ता ये कैचित् ये च गर्भेऽपि पीडिताः ।
तेवासुहृद्वार्याय रमं पिण्डं दद्यान्वहम् ॥
बन्धवगांश्च ये कैश्चिन्नामगोत्रविचिन्ताः ।
अगोत्रे परगोत्रे वा गतिर्येषां न विद्यते ।
तेवासुहृद्वार्याय रमं पिण्डं दद्यान्वहम् ॥
उद्वान्ननृता ये च विवशकाहताश्च ये ।
आलोपघातिनो ये च तिष्ठः पिण्डं दद्यान्वहम् ॥
अपिदाहे नृता ये च विह्वलाहताश्च ये ।
दंष्ट्रिभिः शङ्खभिर्भापिते वा पिण्डं दद्यान्वहम् ॥
अपिद्वन्धा ये कैश्चिन्नापिद्वन्धाकाशपात्रे ।
विदुषीरहता ये च तेषां पिण्डं दद्यान्वहम् ॥
रौरवे चात्मात्मिके कालकृते च ये गताः ।
तेवासुहृद्वार्याय रमं पिण्डं दद्यान्वहम् ॥
अपिपन्नने क्षीरे कुम्भीपाके च ये गताः ।
तेवासुहृद्वार्याय रमं पिण्डं दद्यान्वहम् ॥
अन्वेवां वातनाद्यानां प्रेतलोकविवादिनाम् ।

प्रेतश्री

तेवासुहृदवाचांय इमं पिबं दद्यान्महम् ।
 यमुबोनिगता ये च पश्चिमीटवरीकपाः ।
 अथवा इत्युबोनिगताः पिबं दद्यान्महम् ।
 अथवा इत्युबोनिगताः पिबं दद्यान्महम् ।
 तेवासुहृदवाचांय इमं पिबं दद्यान्महम् ।
 आत्मनरवह्मनि भ्रमनः खेन कर्मणा ।
 मातुलं दुर्लभं येन तेभ्यः पिबं दद्यान्महम् ।
 ये वागवावागवा वा येन्यवन्नि वागवाः ।
 ते सर्वे हस्तिमायानु पिबदानेन सर्वदा ।
 ये केचित् प्रेतकृपेण वर्तन्ते पितरो मम ।
 ते सर्वे हस्तिमायानु पिबदानेन सर्वदा ।
 ये मे पिबकुले जाताः कुले मातुल्येव च ।
 गुह्यचतुरवन्तं ये चान्ते वागवा नृताः ।
 ये मे कुले पुत्रपिबः पुत्रदारविवर्जिताः ।
 क्रियाबोपगता ये च वागवाः पञ्चवक्त्राः ।
 विष्णुपात्ताममर्भा ये ज्ञाताज्ञाताः कुले मम ।
 तेषां पिबं मया दत्तमच्युतपतिष्ठताम् ।
 वाचिकः सन् मे देवा नक्षत्रानादयस्तथा ।
 मया गयां वसावाय पितृणां निष्कृतिः कृता ।
 आगतोऽहं गयां देव । पिबकार्यं गदाधर ।
 तन्मे वाची भवन्त्या अहोऽहं हृदयवात् ।
 इति गावर्क गवामाहात्म्ये । ८५-८६ । अध्यायौ ।
 प्रेतश्रीचं, श्री, (प्रेते सति प्रेतस्य वा श्रीचम् ।)
 नृतसंस्कारादि । यथा,—

गावर्क उवाच ।

“प्रेतश्रीचं प्रवक्ष्यामि तच्छृत्वा यतप्रताः ।
 जनद्विषये निजनेत्र कुर्व्यादुदकनतः ।
 आश्रयानादुदकं हतरो ज्ञातिभिर्मृतः ।
 यमकृतं तथा जप्यं जपद्विगौकिकायिना ।
 स दग्ध उपेतकेदाहिताभ्यादुदकं यतः ।
 सन्मादुदकमादवापि ज्ञातयो ह्युपयन्त्ययः ।
 अप नः श्रोत्रुपद्वयमेव पिबेदुदकाः ।
 एवं मातामहाचार्यप्रेतानाचोदकक्रियाः ।
 कामोदकाः सखिपुत्रसखीयन्मुरल्लिखः ।
 नामगोचरे ह्युदकं सद्यः विचिन्ति वाग्यताः ।
 गावर्कपतितलोना न कुर्व्यादुदकक्रियाम् ।
 न ब्रह्मचारिको ब्राह्मणो योनिः काममाकृषा ।
 सुरापात्ताज्ञातिभ्यो नाश्रीचोदकभाजनाः ।
 अतो न रोदितव्यं हि त्वनिगता जीवसंहतिः ।
 क्रिया कार्या यथाशक्ति ततो गच्छेदुदकान्
 प्रति ।

विदग्ध निजपञ्च निरयता हरि वैष्णवः ।
 आचम्यावापितुदकं गोमयं त्रौदसर्वपानम् ।
 प्रविष्टेभ्यः समाकथ्य हत्वाह्निं पदं शनैः ।
 प्रवेष्टनादिकं कर्म प्रेतसंस्कारिणामपि ।
 ईश्वरतां तत्तुल्यवाङ्मयः परेषां जानस्यमात् ।
 श्रौततन्त्राश्रया भूमौ खण्डुके पृथक् पृथक् ।
 पिबयज्ञाहता देवं प्रेतावां दिनचयम् ।
 जलमेकाहमाकाशे स्थाप्यं चौरच न्यक्षये ।
 वेताजोपावनाः कार्याः क्रियाश्च मुक्तिपदिकाः ।
 आदत्तचक्रणः सद्यः आचूडाभैक्षिकी कृता ।
 निराशमात्रादेषादुदकाभयः परम् ।

प्रेता

निराशं दृष्ट्वा वा यावमाशौचमुच्यते ।
 जनद्विषये उभयोः कृतकं मातुरेव हि ।
 अकारा अन्तराशौ शिवाशौभिर्विमुह्यति ।
 दृष्ट्वा दृष्ट्वा वर्तमानं तथा पश्येव च ।
 विंशतिनां च तथा भवति प्रेतकृतकम् ।
 अह्नस्तदकृतकान्ता वागेभ्यः च विष्टोचनम् ।
 गुह्यं वास्यान्वाचनमातुल्योच्यते च ।
 अनौरुधेयं पुत्रेभ्यः भाग्यान्वाचनमातुल्यं च ।
 निवाकराचनं तथा तदहः शुद्धिकारकम् ।
 हतानां ह्यगोविष्टैरन्वत् चाल्पचितानाम् ।
 विवाद्येव हतानां नाश्रीचं पृथिवीपते ।
 सविप्रतिपक्षचारिद्विद्वज्जिवां तथा ।
 दाने विवाहे यज्ञे च संयामे दृष्टविष्टे ।
 आप्यपि हि कदापि सद्यःश्रीचं विधीयते ।
 कावोऽपिः कर्मवृद्धाद्युर्ध्वेनो ज्ञानं तपो जलम् ।
 यथातापो निराहारः सर्वे वा शुद्धितवः ।
 इति गावर्क १०६ अध्यायः ।

प्रेतमाहं, श्री, (प्रेताय प्रेतोद्देशकं वा आहम् ।)
 प्रेतोद्देशकमाहम् । तदुक्तं यथा । तत्र
 मोक्षिकः । अथैकोद्देशिकं पवित्रमेकोऽर्थ एकः
 पिबो नावाहनं नायौकरव्यं नाच विन्देदेवाः
 खदितमिति हस्तिप्रभः । उपतिष्ठतामिदं च
 स्थाने अभिरन्वतामिति विस्मयोऽभिरतो-
 ऽश्रीति प्रतिवचनमेतत् प्रेतमाहमिति । इति
 आहृतत्वम् । * । तत्र गवर्कं तत्तु वाचिक-
 कर्तव्यं चतुर्थपञ्चमनवमेकादशादियु प्रेतमाहम् ।
 यथा यमः ।
 “चतुर्थे पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।
 तदह दीयते जन्तोस्तत्रवद्वाहमुच्यते ।”

इति आहृतविवेकः । * ।

वाग्विरमुग्धभयकर्तव्यं आहवाहादिविष्णो-
 करकानां आहम् । यथा,—

“दृष्ट्वा प्रतिमास्यानि आवां वाग्वारिके तथा ।
 सपिबोकरव्येव इत्येतत् आहवोदकम् ।”

इति आहृतत्वम् । * ।

अमुच्यते आहम् । तत्तु संवत्सरं यावत् प्रवृत्तं
 प्रेतोद्देशकाभयजलान्तरम् । यथा । पार-
 क्तः । अह्नस्तदकृतकान्ता वागेभ्यः दृष्ट्वा
 दृष्ट्वा पिबमयेके नियन्त्रिणः । इति तदर्थः । इति
 आहृतविवेकः । * । गवादितीर्थेयवादिप्राप्ति-
 निमित्तमेकोद्देशमाहम् । यथा,—

“पिबयज्ञं निजं भौ मासिके आह एव तु ।
 आहं प्रतिवचौ चैव मातापिनोन्मताहनि ।
 असपिबोक्तं प्रेतमेकोद्देशेन तर्पयेत् ।

तेवासुचटमाहं नृताहविहितमासिके तथा
 विष्टुतीर्थेयवादिप्राप्तौ प्रेतमाहकरकेभ्यां
 मातापिनोन्मताहनि च असपिबोक्तं प्रेत-
 मेकोद्देशेन तर्पयेत् ।” इति आहृतत्वम् ।

प्रेता, श्री, (प्रेत + श्रियां टाप् ।) प्रेतभावा-
 यत्ना । यथा । विष्णुरोम् तत् सदिवादि अतुल-
 गोपायाः प्रेताया अतुल्यदेवा अश्रीपात्ता-
 दितीर्थेऽह्नि अतुल्योपायाः प्रेतायाः प्रेतल-

प्रेमा

विमुक्तिपूर्वककर्मलोकात्ममयकामः बोधकर-
 चन्द्रवाङ्मयविदुदानमहं करिष्यामि । इति
 मौलंहा । * । यथा । यथा,—

“प्रेतायाः पुत्रिकाया न भर्ता यममर्ह-
 पुत्रायाः ।” इति दावभागे श्रद्धाजिज्ञेता ।
 प्रेम, च, (प्र + द + क्वाप् ।) लोकात्मरम् । तत्तु-
 पञ्चायः । अतुल २ । दत्तमरः । १ । ४ । ८ ।
 (यथा, मनुः । २ । ६ ।

“मुक्तिस्तुतिरितं धर्मेममुक्तिस्तुतिरितं हि मावयः ।
 दृष्ट्वा कोर्निमवाप्रोति प्रेम वातुतमं तुल्यम् ।”
 प्रेम, [न] श्री, पु, (प्रियत्व भावः । प्रिय +
 “एवादिभ्य इमनिष्ठा ।” ५ । १ । १२२ ।
 इति इमनिष्ठा । “प्रियस्त्विति ।” ६ । ४ । ५७ ।
 इति प्रादेशः । प्री तर्पणे + मनिष्ठा वा ।)
 श्रीचार्त्तम् । तत्तुपञ्चायः । प्रेमा २ प्रियता १
 चार्त्तम् ४ कोहः ५ । दत्तमरः । १ । ७ । २७ ।
 (यथा, देवीभागवते । १ । १४ । २४ ।

“हृदा चायः मुक्तं प्राप्तं प्रेमोक्त्याय सख्यम् ।
 आभिजिह्वं तुल्यं चार्त्तं चार्त्तं तत्तु चकार ह ।”
 नर्मे । इति मेदिनी । ने, ६४ ।

प्रेमपातनं, श्री, (प्रेम + कोह + पातनं यक्षात् ।
 प्रेमया पातनं यच्छेति वा ।) रोदनम् । नै-
 जलम् । इति शब्दचक्रिका ।

प्रेमभक्तिः, श्री, (प्रेमया भक्तिः ।) कोहयुक्त-
 श्रीलक्षणेन । विष्णुकोणात्मिकममता । तत्तुच-
 यथा, नारदपञ्चरात्रे ।

“अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसंयुता ।
 भक्तिरित्युच्यते भौष । प्रकाशोदवनादितेति ।
 प्रेमभक्तेषु माहात्म्यं भक्त्योद्भास्यतः परम् ।
 सिद्धमेव यतो भक्तिः यत्नं प्रेमैव निश्चितम् ।” * ।
 अथ प्रेमसम्पत्तिविधानं यथा, भागवते ७ स्कन्धे
 ७ अध्याये श्रीप्रकाशे वालाशुश्रवणे ।

“निश्चय कर्माणि युवानमुज्ज्वलान्
 वीर्याणि लीलाननुभिः कृतानि ।
 यदातिष्ठति तत्तुल्यकाशुग्रदं
 प्रोक्तं उज्जयति रौति वृद्धति ।
 यदा ग्रहयन्त इव क्षिप्र-
 ताकृते ध्यायति वन्दते जनम् ।
 तदुः श्वसन् वक्ति हरे जगत्पते
 नारायणेत्वात्ममतिर्गतजयः ।
 तदा पुमान् तुल्यसमस्तवन्-
 कृद्भावभावशुक्लताश्रयाकृतः ।
 निर्दम्भीषाशुश्रयो महीयका
 भक्तिप्रयोगेन समेताधीश्वरम् ।”

इति श्रीहरिभक्तिविलासि ११ विलासः ।
 प्रेमा, [न] पु, (प्रिय + इमनिष्ठा । प्री तर्पणे + मनिष्ठा
 वा ।) कोहः । दत्तमरः । १ । ७ । २७ । अल-
 लक्ष्यं यथा,—

“सर्वथा अन्तरहितं सद्यपि अन्वकारिके ।
 यद्वाचनस्यं वृत्तः च प्रेमा परिकीर्तितः ।”
 इत्युक्तमनीकमभिः ।
 वाचनः । वाङ् । इति मेदिनी । ने, ६४ ।

प्रेमालिङ्गनं, ज्ञो, (प्रेमणा यदालिङ्गनम् ।) ज्ञेयिन
परिच्छिन्नः । नायकनायिकयोरालिङ्गनविशेषः ।
तत्तत्सर्वं यथा । नायककर्तुं नायिकेकपादेन
वेष्टयित्वा द्वितीयं पादं तस्य जङ्घोपरि स्थाप-
यित्वा यदालिङ्गनं तत् । इति कामशास्त्रम् ।
प्रेमी, [न] चि, (प्रेम अस्यास्तीति । इतिः ।)
प्रेमयुक्तः । ज्ञेयविशेषः । प्रेमशब्दादर्थार्थे
इत्थप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति व्याकरणम् ।
प्रेमसी, स्त्री, (इयमनयोरतिप्रियेन प्रिया । प्रिय +
इयसुन् । “प्रियस्थितेति ।” ६ । ४ । १५७ ।
इति प्रादेशः । स्त्रियां ङीप् ।) प्रियतमा
नारी । तत्पर्यायः । दयिता २ कान्ता ३
प्राणेशा ४ वल्लभा ५ प्रिया ६ हृदयेशा ७
प्राणसमा ८ प्रेक्षा ९ प्रणयिनी १० । इति
हेमचन्द्रः ।
प्रेमान् [व] पु, (अयमनयोरतिप्रियेन प्रियः ।
प्रिय + इयसुन् । प्रादेशः ।) पतिः । तत्-
पर्यायः । दयितः २ कान्तः ३ प्राणेशः ४
वल्लभः ५ प्रियः ६ हृदयेशः ७ प्राणसमः ८
प्रेक्षः ९ प्रणयि १० । इति हेमचन्द्रः । अति-
प्रिये, चि, इति जटाधरः ।
प्रेरकं, ज्ञो, (प्र + ईर् + णिच् + क्युट् ।) प्रेषकम् ।
पाठान् इति भाषा । यथा, नैषधे । ३ । ५५ ।
“क्षिप् चापले घनसिमवत्सलत्वं
यत्प्रेरणादुत्तरणीभवन्त्या ।”
प्रेरणा, स्त्री, (प्र + ईर् + णिच् + “गयासमन्वो
युष् ।” ३ । ३ । १०७ । इति युष् ।) चोदना ।
(यथा, मेघदूते । ७० ।
“ह्रीन्मृगानां भवति विफला प्रेरणा चूर्णसृष्टिः ।”)
पलभावना । विधिरिति यावत् । इति कर्म्म-
होपिका ।
प्रेरितः, चि, (प्र + ईर् + क्तः ।) प्रेषितः । यथा,—
“नपुंसकमिति ज्ञात्वा प्रियायै प्रेरितं मनः ।
मनसस्तैव रमते हताः पाणिनिना वयम् ।”
इति प्राचीनाः ।
प्रेर्या [न] पु, (प्रकर्षेण ईर्ते इति । प्र + ईर् गतौ
+ “प्र ईरशदोस्तुट् च ।” उणा० ४।११६ । इति
कनिष् तुङागमश्च ।) वसुधः । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभासुगादिहृतिः ।
प्रेर्यो, स्त्री, (प्रकर्षेण ईर्ते इति । प्र + ईर्
गतौ + “प्र ईरशदोस्तुट् च ।” उणा० ४।११६ ।
इति कनिष् तुट् च । “वनोरच ।” ४ । १ । ७ ।
इति ङीप् रञ्जानादिष्टः ।) नदी । इति सिद्धान्त-
कौस्तुभासुगादिहृतिः ।
प्रेष, क्त्वा गतौ । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-पर०-
वक्०-सट् ।)
प्रेष, पु (प्र + ईर् + णिच् + क्युट् ।) प्रेषकम् । पीडा ।
इति जटाधरः ।
प्रेषणं, ज्ञो, (प्रेष + भावे क्युट् ।) प्रेरणम् । यथा,
“नानीयान् प्रेषये भवान् बान्धवान् असुनागमे ।
मित्रञ्चापि काले च भार्याञ्च विभवंचये ।”
इति शास्त्रार्थसङ्ग्रहः ।

प्रेषितं, चि, (प्रेष + क्तः ।) प्रेरितम् । तत्पर्यायः ।
प्रस्थापितम् २ प्रतिष्ठितम् ३ प्रतिष्ठितम् ४ ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, देवीभागवते । १।११।१४६ ।
“प्रेषितोऽहं महाभाग । शक्नोष्य त्वां विषयया ।
कथितं प्रसूया यच्च तद् भवीमि महामते ।”)
प्रेष्ठः, चि, (अयमेवामतिप्रियेन प्रिय इति । प्रिय
+ इष्ठन् । प्रादेशः ।) अतिप्रियप्रियः । इत्य-
मरः । ३ । १ । १११ ।
प्रेष्ठा, स्त्री, (प्रेष्ठ + टाप् ।) प्रियवी । इति
हेमचन्द्रः । जङ्घा । इति शब्दचक्रिका ।
प्रेष्ठः, चि, (प्र + ईर् + कर्म्मणि यत् ।) दासः ।
इत्यमरः । १०।१०।१७ । (यथा, मनु । ३।१५३ ।
“प्रेष्ठो यामस्य राक्षसं कुनखी ग्रावदन्तकः ।”)
प्रेरणीयश्च ।
प्रेषः, पु, (प्र + ईर् + णिच् + क्युट् । “प्रादू-
होपोटिगै-
ख्ये ।” ६।१।८६ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या वृद्धिः ।)
क्षेत्रः । मर्दनम् । उज्जादः । प्रेषकम् । इति
मेदिनी । वे, ६ ।
प्रेष्ठः, पु, (प्र + ईर् + कर्म्मणि यत् । “प्रादू-
होपोटिगै-
ख्ये ।” ६।१।८६ । इत्यस्य वार्तिको-
क्त्या वृद्धिः ।) प्रेषः । इत्यमरटीकायां
भरतः । (यथा, कुमारः । ६ । ५८ ।
“जङ्गमं प्रेषभावे वः स्थावरं चरण्याङ्गनम् ।
विभक्तानुयुज्यं मन्ये हिरण्यमपि मे वपः ।”
ज्ञो, प्रेषस्य भावः । दासकर्म । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ५० । ६५ ।
“गवादिरचकान् पुत्रान् भार्यां कर्म्मकरिं
निजाम् ।
तस्य हत्वा यद्वाभ्यर्त्ते प्रेषं कुर्वन्नुवास सः ।”)
प्रोक्तं चि, (प्रकर्षेण उच्यते क्ति । प्र + वच् +
क्तः ।) कथितम् । प्रकर्षेणोक्तम् । यथा,—
“अन्तरौश्रुमकप्रोक्तं निजं भागवतं श्रुत्वा ।”
इति श्रीभागवतम् ।
प्रोक्षणं, ज्ञो, (प्र + उच् संचने + क्युट् ।) यज्ञार्थ-
पशुहवनम् । इत्यमरः । २ । ७ । २६ । (यथा,
महाभारते । ५ । १७ । ६ ।
“य इमे ब्राह्मणाः प्रोक्ता मन्वा वै प्रोक्षणे
गवाम् ।
एते प्रमाथं भवतः उताहो नेति वासव ।”
आह्वाद्युचितसंस्कारः । यथा, भागवते । ६ ।
६ । ८ ।
“चोदितः प्रोक्षणायाह दृष्टमेतदकर्म्मकम् ।”)
वधः । संचनम् । इति मेदिनी । ये, ६४ ।
(यथा, मनुः । ५ । ११८ ।
“अङ्गिस्तु प्रोक्षणं शौचं वज्रनां धान्यवासवाम् ।
प्रक्षालनेन त्वत्पानामसिः शौचं विधीयते ।”)
प्रोक्षितं, चि, (प्र + उच् + क्तः ।) निक्षतम् ।
क्षितम् । इति मेदिनी । ते, १३६ । यज्ञार्थं
मन्त्रैः संक्षतमावादि । यथा,—
“भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सल्लदनाक्षयकान्त्या ।
दैवे नियुक्तः आहो वा नियमे तु विवर्णयेत् ।”
आरण्यागामिदानीन्तनप्रोक्षणापेक्षा नास्ति ।

यथा, महाभारते ।
“आरण्याः सर्वदेवताः प्रोक्षिताः सर्वश्री
जगताः ।
अगस्त्येन पुरा राजन् । अगस्त्या येन पूज्यते ।”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।
प्रोक्षासनं, ज्ञो, (प्र + उच् + णिच् + क्युट् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः ।
३ । ३४ ।
प्रोक्षितं, चि, (प्र + उच् + कर्म्मणि क्तः ।)
क्षतम् । यथा, श्रीभागवते । १ । १ । २ ।
“धर्मः प्रोक्षितकैतवोऽत्र परमो निर्मल-
सराणां वताम् ।”
प्रोक्ष्णं, ज्ञो, (प्र + उच् + क्युट् ।) प्रवर्जनम् ।
लोपनम् । मोक्षा इति भाषा । यथा,—
“प्रोक्ष्णेर्वांमपादेन हरिभो भवति प्रवम् ।
वैरिनाशकरं प्रोक्तं कवचं वधकारकम् ।”
इति वज्रयामले वैरिहरकाजीकवचम् ।
प्रोक्षः, पु, (प्रकर्षेण अकृते निक्षीवनादिकं
प्राप्नोतीति । प्र + अटि गतौ + अच् । एवो-
दरादिवात् अस्मात् उत्वम् ।) पतद्वयहः ।
पीगद्गान् इति भाषा । यथा,—
“स्यादाचमनकः प्रोक्षः कटकोलः पतद्वयहः ।”
इति हारावली । ४७ ।
प्रोतं, ज्ञो, (प्र + वेच् स्यूतौ + क्तः ।) यथादि-
त्वात् सम्प्रसारणम् । वक्ष्यम् । इति जटाधरः ।
प्रोतं, चि, (प्र + वेच् + क्तः ।) यथादिवात् सम्प्र-
सारणम् । अक्षितम् । इति मेदिनी । ते, ३७ ।
स्यूतम् । (यथा, श्रीकण्ठचरिते । १५ । १५ ।
“नीरस्यमात्परिरिभविजृम्भस्य
रम्भोदभिः सद्य विनाशिनस्य कामः ।
प्रोतं विधातुमिव सेतवि रागद्वन्द्वं
रोमाचक्षुषिचक्षुषं प्रचुरीचकार ।”)
शुभ्रितम् । इति हेमचन्द्रः ।
प्रोतुत्सादनं, ज्ञो, (प्रोते स्यूते सति प्रोतानां
वक्ष्याणां वा उत्सादनं उत्तोलनं उज्जासनं वा
यच् ।) वक्ष्यकुट्टिमम् । वक्षम् । इति विकार-
शेषः ।
प्रोत्फुल्लः, पु, (प्रकर्षेण उत्फुल्लतीति । प्र +
उत् + कल् + अच् ।) वृक्षविशेषः । तत्-
पर्यायः । सिङ्गलाङ्गूलः २ वृद्धी ३ वृद्धा
पिङ्गा ५ । इति शब्दमाला ।
प्रोत्फुल्लं, चि, (प्रकर्षेण उत्फुल्लम् । प्र + उत् +
पुल्ल विकारं + कर्म्मणि अच् वा ।) विकसितम् ।
यथा,—
“ये वर्धिताः करिकपोलमदेन भृङ्गाः
प्रोत्फुल्लपङ्कजरजःसुरभोजताङ्गाः ।
ते चाम्पूतं विधिवशाद्गमयन्ति कालं
निम्बेषु चार्ककुसुमेषु करीरकेषु ।”
इति भागिनीविजयः ।
प्रोत्साहः, पु, (प्र + उत् + सह + णिच् + क्युट् ।) प्रत्न
उत्साहः । “कर्म्मसु सुकरप्रव्य उत्साह इति
मधुः । कर्म्मसु दृढयत्नकारको भावः उत्साह

प्रोषित

इति रमानाथः ॥ कर्मसु प्रथम उन्वाह इति नयनानन्दः ॥ अशक्तो बलौद्यम उन्वाह । इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १६ । ६७ ।

“सोऽस्याः प्रोत्साहविशेषदुःखं यावद्व्यपो-
हति ।

तावत् पद्मावतीपात्रं प्रययुक्ते महत्तराः ॥”) प्रोष, ऋ न पर्यापयि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-उभ०-अक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । ऋ, अप्रुप्रोषत् । ऋ, प्रोषति प्रोषते । पर्यापयं सामर्थ्यम् । प्रुप्रो-यास्ते न कश्चन । पर्यापयं परिपूर्णेता । इति गोविन्दभट्टः । इति दुर्गादासः ॥

प्रोषः, पुं, स्त्री, (प्रवते इति । प्रुट् गतौ + “तिथ-
पृष्ठगूथयूथप्रोथाः ।” उणा० २ । १२ । इति यक् निपातनात् गुणः । यदा, प्रोषते इति । प्रोष पर्याप्तौ + “पुंसि वंशायां चः प्रायेण ।” ३ । १ । ११८ । इति चः ।) अन्धनासिका । इत्य-
मरः । २ । ८ । ४६ ॥ (यथा, माघे ११ । ११ ।

“रिरचयिषति भूयः श्वस्यमे विकीर्णं

पटुतरचपजौष्ठः प्रस्फुरत्प्रोथमचः ॥”

शूकरनासिकापि । यथा, देवीभागवते । ५ । २८ । २५ ।

“वाराहो शूकराकारा गृध्रप्रोथा सटान्तरा ॥”) प्रोषः, पुं, (प्रोषते इति । प्रोष पर्याप्तौ + “पुंसि

वंशायां चः प्रायेण ।” ३ । १ । ११८ । इति चः । यदा, प्रुट् गतौ + “तिथपृष्ठगूथयूथप्रोथाः ।”

उणा० २ । १२ । इति यक् निपातनात् गुणः ।) कटी । इति मेदिनी । ये, १० ॥ श्राटकः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ स्त्रीगर्भः । इति विश्वः ॥ गर्भः । भीषणम् । स्मिक् । अन्धमुखम् । इति वंशिप्र-

सारोणादित्तिः ॥

प्रोषः, त्रि, (प्रवते इति । प्रुट् गतौ + “तिथपृष्ठ-
गूथयूथप्रोथाः ।” उणा० २ । १२ । इति यक् । निपातनात् गुणः ।) अन्धगः । इति मेदिनी ।

ये, १० ॥ प्रथितः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्थापितः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुणादि-

हृतिः ॥

प्रोषः, पु, (प्रुष दाहे + भावे घञ् ।) सन्तापः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रोषितः, त्रि, (वस् + क्त । इट् । कल्पसारणम् । प्रलट्पूर्वं उचितः ।) प्रवासगतः । यथा,—

“आर्णार्त्तं सुदिता कृष्टे प्रोषिते मलिना लघा ।
कृष्टे ज्विते या पत्नी वा स्त्री ज्ञेया परिव्रता ॥”

इति मुद्रितत्वम् ॥

(दूरीभूतः । यथा, कलाविज्ञाने । १ । १४ ।

“पिहितदृष्टतिक्षिप्यो

कचिरः प्रज्ञामरीचिचयस्ते ।

तीक्ष्णांशोरिव सहजः

प्रोषितमिराः करोत्याशाः ॥”) प्रोषितभर्तृका, स्त्री, (प्रोषितो विदेशगतो भर्ता

यस्याः । समवाक्यप्रत्ययः ।) विदेशस्थ-
पतिका । इति जटाधरः ॥ स्त्रीयादिनायिका-

भेदः । तस्यां जन्तुर्वा यथा । देशान्तरे गते भर्तारि सन्तापाकुला प्रोषितभर्तृका । अस्या-

चष्टा दशावस्था । यथा । पञ्चभिजावः १ चिन्ता २ स्मृतिः ३ गुणोत्कीर्णनम् ४ उद्वेगः ५ विज्ञापः ६ उन्मादः ७ व्याधिः ८ अकृता ९ निधनम् १० । तृष्ठा प्रोषितभर्तृका यथा,—

“दुःखं दीर्घतरं वहन्त्यपि सखोवर्गाय नो भावते
श्रीवालेः श्रयणं दृष्टव्यमपि पुनः श्रेते न वा

लज्जया ।

कष्टे गद्गदवाचमवति दृष्ट्वा धत्ते न वासोदकं
सन्तापं सङ्गते यद्वज्रसुखी तद्देवैतोभवः ॥”

मध्या प्रोषितभर्तृका यथा,—

“वासस्तदेव वपुषो वलयनान्देव

हस्तस्य सैव जघनस्य च रत्नकाञ्ची ।

वाचालभट्टसुभगे सुरतौ समस्त-

मद्याधिकं भवति तत् सखि किमिदानीम् ॥”

प्रगल्भा प्रोषितभर्तृका यथा,—

“माता बालाम्बुजदलमयी मौक्तिकी हार-

यष्टिः

काञ्ची ख्यानात् प्रसरति हरौ सुभुवः प्रस्थितैव ।
अन्धद्रुमः किमपि धमनौ विद्यते वा नवैति

ज्ञातं बाहोरहह वलयं पाणिमूलं प्रयाति ॥”
परकीया प्रोषितभर्तृका यथा,—

“अशूः पद्मादं ददाति तदपि भूषंश्चया गृह्यते
सद्यो मर्मरशङ्कया न च तया सख्युज्यते

पाणिना ।

यातुञ्चाचि सुहृन्ननस्य वचसा प्रत्युत्तरं दीयते
आसः किन्तु न सुच्यते हृतवद्वक्त्रः कुरङ्गी-

दृष्टा ॥”

सामान्यवनिता प्रोषितभर्तृका यथा,—

“विरहविदितमन्तःप्रेम विज्ञाय कान्तः
पुनरपि वसु तस्मादेव मे दास्यतीति ।

भरिचनिचयमस्योन्मत्तं वासोदविन्दुन
दृष्टति च पुरयोविहारदेशोपविष्टा ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

(अस्याः अकर्णयं यदुक्तं चिन्तामणौ तद्वयथा,
“हस्तं परमहे यानं समाजोत्सवदेशनम् ।

क्रीडां शरीरसंस्कारं व्यजेत् प्रोषितभर्तृका ॥”) प्रोष्ठः, पुं, (प्रलट् ओष्ठोऽस्तेति । “ओष्ठोष्ठयोः

समासे वा ।” १ । १ । ६४ । इत्यस्य वार्त्तिकोक्त्या साधुः ।) प्रोष्ठोमत्तः । इत्यमरटीकायां रायसुङ्गतः ॥ (जनपदविशेषः । यथा, महा-

भारते । ६ । ६ । ६१ ।

“शृङ्गाः कोरकाः प्रोष्ठाः समवेगवशास्तथा ॥”
गौः । इति सिद्धान्तकौमुदी । ५ । ४ । १२० ॥

प्रोष्ठपदः, पुं, (प्रोष्ठो गौस्त्वैव पादौ यस्य सः ।
“सुप्रातस्तुष्टुदिवेति ।” ५ । ४ । १२० । इति अच्

प्रत्ययेन साधुः ।) प्रोष्ठपदे नञ्प्रतिशेषस्तद्व्युक्ता पौर्णमासी यत्र मासे । अञ् । पक्षे न दृष्टिः ।) भाद्रमासः । इत्यमरः ॥ (नञ्प्रतिशेषः । यथा, महा-

भारते । ६ । १ । १४ ।

“शुक्रः प्रोष्ठपदे पूर्वे समावृत्त्य विरोचते ॥”

यथा च मार्कण्डेये । १३ । १५ ।

“अजाविकं प्रोष्ठपदे विन्देद्वावांछनीयते ॥”
गोतुल्यपद्युक्ते, त्रि । इति व्याकरणम् ॥

प्रोष्ठपदाः, स्त्री, (प्रोष्ठो गौस्त्वैव पादा यावाम् ।
“सुप्रातस्तुष्टुदिवेति ।” ५ । ४ । १२० । इति बहु-

ब्रीह्यावच् पञ्चावच् निपातितः ।) पूर्वभाद्रपद-
नक्षत्रम् २५ । उत्तरभाद्रपदनक्षत्रम् २६ ।

तत्पर्यायः । भाद्रपदाः २ । इत्यमरः । १ । ३ । २२ ॥ हे पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदासु प्रोष्ठो गौः

भाद्रश्च गौः तस्यैव पाद आवां तास्तथा । पूर्वे प्रोष्ठपदे हे उत्तरे तु भाद्रपदे हे सप्तदायवासां

चतुःसंख्य इति बहुवचनम् । कदा पूर्वे प्रोष्ठ-
पदे कदा उत्तरे प्रोष्ठपदे इति तारकयोर्विवा-

द्विवचनम् । इति भरतः ॥ भाद्रपदशब्देन तारकाविशेषाणां सप्तदाय उच्यते तिरोहिता-

वचमेदपक्षे एकवचनम् । प्रोष्ठपदाशब्दस्त-
द्रिक्तावयवमेदपक्षे बहुवचनमिति मैत्रेयः ।

इति रायसुङ्गतः ॥

प्रोष्ठपदी, स्त्री, (प्रोष्ठपदाभिर्वृत्ता पौर्णमासी ।
अञ् । स्त्रियो ङीप् ।) भाद्रौ पूर्णिमा । यथा,—

“प्रोष्ठपदामतीतायां तथा ज्ञाया जयोद्दृष्टी ।
एतांस्तु आह्वकानान् वै निव्यानाह प्रजापतिः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।

“लिखित्वा तच्च यो दद्याद्धेमसिंहसमन्वितम् ।
प्रोष्ठपदां पौर्णमास्यां स याति परमां गतिम् ॥”

इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ॥

प्रोष्ठपादः, त्रि, (प्रोष्ठपद + “सन्निवेलेति ।” ४ । ३ । १६ । इत्यञ् । “जे प्रोष्ठपदानाम् ।” ७ । ३ । १८ । इति उत्तरपदस्याचामादेरचो वृद्धिः ।) प्रोष्ठपदासु जातः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

प्रोष्ठो, स्त्री, पुं, (प्रलट् ओष्ठो यस्याः । “ओष्ठो-
त्वयोः समासे वा ।” नासिकोदरोष्ठेति जाते-

रिति वा ङीष् ।) मत्स्यभेदः । पृष्टौ माह इति भाषा । तत्पर्यायः । शफरी २ शफरः ३ ।

इत्यमरः ॥ श्वेतकोलः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ तस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । स्नाद-

त्वम् । युक्तकारित्वम् । कपवातनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ क्षिप्तत्वम् । आस्यकण-

रोगनाशित्वम् । श्लेष्मत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ प्रोष्ठः, पुं, (प्रोष्ठते वितर्क्यते विस्मयाकुलितैरिति ।

प्र + ऊङ् + घञ् ।) हृत्तिचरणः । पञ्च । इति विश्वमेदिनौ । हे, ५ । गणचरणपञ्च । इति

त्रिकाण्डशेषशब्दरत्नावली ॥

प्रोष्ठः, त्रि, (प्रकर्षेण ऊङ्गते वितर्कयतीति । प्र + ऊङ् + कः ।) निपुणः । (प्र + ऊङ् + भावे घञ् ।) तर्कः । इति मेदिनी । हे, ६ ॥

प्रौढ, त्रि, (प्रोष्ठते स्तेति । प्र + वङ् + क्तः ।) सम्य-
सारणम् । “प्रादूढोऽपेक्षितेष्वेषु ॥” इति वृद्धिः ।) बद्धितम् । तत्पर्यायः । प्रवृद्धम् २ रक्षितम् ३ ।

इत्यमरः । ३ । १ । ७६ ॥ (यथा, मेघदूते । २७ । “त्वत्पुत्राणां पुनःकितमिव प्रौढपुत्रैः कदम्बैः ॥”)

प्रौढ़ा

प्रगल्भः । इति हेमचन्द्रः । ६ । १११ ॥ (यथा, रघुः । ६ । ५८ ।

“आवातिमाचचटुनेः स्मरतः सुनेत्रेः
प्रौढप्रिया नयनविभ्रमचैरितानि ॥”

निपुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, भागवते । ३ । २ । ६ ।

“ईङ्गितज्ञाः प्रवप्रौढा एकारामाश्च सात्वताः ॥”
प्रकर्षण ऊट्टश्च ॥

प्रौढपादः, पुं. (प्रौढः पादो यस्य ।) आसनारोपितपादतलः । आसनोपरिपादतलद्वयसंयोगपूर्वकोपवेष्टा । वस्त्रादिना स्तनपृष्ठजानुजङ्घाबन्धः । वस्त्रादिद्वारा पृष्ठजानुजङ्घाद्वयदृढबन्धनपूर्वकोपवेष्टा । यथा,—

“आसनात्पदास्तु जानुनोर्ध्वयोक्तया ।
स्तनावसक्त्यको यस्तु प्रौढपादः स उच्यते ॥
आनमाचमनं होमं भोजनं देवतार्चनम् ।
प्रौढपादो न कुर्वीत स्वाध्यायं पितृतर्पणम् ॥”

इति कात्यायनः ॥ * ॥

अनेकोद्भास्ये दारुशिले भूमिसमे दृष्टकाश्च
संकीर्णभूता इति बौधायनवचनात्तथाविधे
आरूढपादोऽपि कुर्यात् । इत्याहुकतत्त्वम् ॥

प्रौढा, स्त्री, (प्रौढ + टाप् ।) नायिकाभेदः । तत्पर्यायः । चिरिष्टी २ सुवयाः ३ श्यामा ४ दृढरजाः ५ । इति राजनिर्घण्टः ॥ यथा,—
“बाला तु तरुणी प्रौढा दृढा भवति नायिका ।
गुणयोगेन रत्नया नारी वयसा भवेत्तदा ॥”
त्रिंशद्वर्षादूर्ध्वं पञ्चपञ्चाशद्वर्षपर्यन्तं प्रौढा-
वस्था । यथा,—

“आधोदृष्टी भवेद्बाला तरुणी त्रिंशता मता ।
पञ्चपञ्चाशती प्रौढा भवेद्दृढा ततः परम् ॥”
अस्या वयस्यकारणं यथा,—

“अलङ्कारादिभिर्भूता तरुणी इति यांगतः ।
प्रेमदानादिभिः प्रौढा दृढा च दृढताङ्गनात् ॥”
तस्या रमणे दोषो यथा,—

“बाला तु प्राणदा प्रोक्ता तरुणी प्राणहारिणी ।
प्रौढा करोति दृढत्वं दृढा मरणदा भवेत् ॥”
इति रतिमञ्जरी ॥

सुग्धादित्रिविधान्तर्गतप्रगल्भा नायिका । तत्र प्रौढा खण्डिता यथा,—

“मासुद्धीन् विपक्षपक्षजद्वयः पादाभ्यान्तर्गतके-
राणिपाननमानतीकृतसुखी चिन्तापितवाभवत् ।
रुचं गीतवती न वा स्तवती निश्वासकोष्ठा-

द्वयः

प्रातर्मङ्गलमङ्गला करतलादादर्शमादर्शयत् ॥”
प्रौढा कलहान्तरिता यथा,—

“अकरोः किमु नेत्रयोऽपिमानं
किमकार्षीः करपङ्कजे निरोधम् ।
कलहं किमधाः क्रुधा रसज्ञे
हितमर्थं न विदन्ति देवदुष्टाः ॥”

प्रौढा उत्कण्ठिता यथा,—

“आतर्निजुल्लसस्त्रियथिरसालवन्तो
मातस्मस्त्रिणि पितस्त्रिमिर प्रवीद ।

३७५

लघुः

एच्छामि किञ्च नवनीरधराभिरामो
दामोदरः कथय किं न समाजगमः ॥”

प्रौढा वाचकवचना यथा,—

“स्तनं वपुषि भूषणं चिकुरधोरणी धृतिता
स्तता शयनसन्निधौ क्रमुकवीटिकासम्भृतिः ।
अकारि हरिणीदृशा भवनमेव देहलिषा
स्फुरत्कनककेतकीकुसुमकान्तिभिर्दुर्हिनम् ॥”
प्रौढाभिसारिका यथा,—

“स्फुरदुरसिजभारभङ्गुराङ्गी
किसलयकोमलकान्तिना पदेन ।
अथ कथय कथं सहेतु गन्तुं
यदि न निशासु मनोरथो रथः स्यात् ॥”

प्रौढा प्रवक्ष्यन्तिका यथा,—
“नायं सुचति सुभुवामपि तदुत्तुभागे विद्योगज्वर-
क्षीनाहं विह्वलाङ्गनिर्यदुपेत ! एच्छामि सख्यं
वद ।

ताम्रलं कुसुमं पटीरमुदकं यद्वन्धुभिर्दोषते
तत् स्यादत्र परत्र वा किमु विवञ्जनावली-
दुःसहम् ॥”
इति रसमञ्जरी ॥

अन्धन् प्रगल्भाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
प्रौढः, स्त्री, (प्र + वृह + क्तिन् । प्रादूहेति
दृष्टिः ।) सामर्थ्यम् । इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥

तत्पर्यायः । उत्साहः २ प्रगल्भता ३ अभि-
योगः ४ उद्यमः ५ उद्योगः ६ कियदेतिका ७
अध्ववसायः ८ ऊर्जः ९ । इति हेमचन्द्रः । २ ।

२ । ४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । १४ । ६३ ।
“यथा यथा च दम्पत्योः प्रौढिं परिचयो ययौ ।
तथोक्तया तथा प्रेम नवीभावमिवाययौ ॥”)

प्रौढः, चि, (प्र + ओष् अपनयने + अच् ।)
निपुणः । इति कैचित् ॥

प्रौढपदः, पुं. (प्रोष्ठो गौस्तस्यैव पादा यावामिति
प्रोष्ठपदा नक्षत्रविशेषाः । तदुयुक्ता पौर्णमासी ।
प्रोष्ठपद + “नक्षत्रेण युक्तः कालः ।” ४।२।३।
इति अथ । डीप् । प्रौष्ठपदी पौर्णमास्यास्मिन् ।
प्रौष्ठपदी + “सास्मिन् पौर्णमासीति ।” ४।२।२।
इति अथ ।) भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ३।२२ ॥

(यथा, महाभारते । १३ । १०६ । २८ ।
“प्रौष्ठपदसु यो मासमेकाहरो भवेन्नरः ।
धनाढ्यं स्त्रीतममलमैश्वर्यं प्रतिपद्यते ॥”
प्रोष्ठपदासु भवे, चि । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
७ । ३ । १८ ॥)

प्रौष्ठः, पुं. (प्र + ऊह + कः । प्रादूहेति दृष्टिः ।)
प्रकर्षणोद्दः । इति सुग्धबोधयाकरणम् ।
प्रच्छ, न भक्षणे । इति कविकण्ठम् ॥ (भा०-
उभ - सक्त - संट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । न,
प्रच्छति प्रच्छते । इति दुर्गादायः ॥

प्रच्छः, पुं. (प्रच्छते भक्ष्यते विह्वलादिभिरिति । प्रच्छ
+ कर्मणि चच् ।) दृष्टविशेषः । पाञ्चङ्ग इति
भाषा । तत्पर्यायः । जटी २ पर्कटी ३ । इत्य-
मरः । पर्कटिः ४ प्रच्छा ५ प्रोच्छा ६ जटिः ७ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ कपीतनः ८ क्षीरी ९

लघुदी

सुपार्थः १० कमलजुः ११ शङ्खी १२ अव-
रोहशाली १३ गर्दभाक्षः १४ कपीतकः १५
दृढप्ररोहः १६ प्रवकः १७ प्रवङ्गः १८ महा-
वज्रः १९ ॥ इत्यमरचपर्यायः । सूच्यः २०
सुशीतः २१ शीतवर्णकः २२ पुच्छः २३ महा-
वरोहः २४ इत्यमरः २५ पिप्परिः २६ भिदुरः
२७ मङ्गलच्छायः २८ । अस्थ गुणाः । कटु-
त्वम् । कषायत्वम् । शिथिलत्वम् । रक्तदोष-
वृद्धिभ्रमप्रणापनाशित्वम् । इति राजनि-
र्घण्टः ॥ ब्रह्मयोगिगद्गदाहृषिकफप्रधोरक्त-
पित्तनाशित्वम् । पर्कटी च स्त्रियामपि । इति
भावप्रकाशः ॥ कन्दरालहृद्यः । डीपभेदः ।
अन्धत्यदृष्टः । इति मेदिनी । वि, १७ ॥ पञ्चकः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

प्रच्छदीपः, पुं. (प्रच्छतत्पलक्षितो डीपः ।) सप्र-
दीपान्तर्गतप्रविशेषः । तस्य विवरणं यथा,
स्मृत् उवाच ।

“जम्बुदीपस्य विस्ताराद्विगुणीन समन्ततः ।
संवेष्टयित्वा क्षीरोदं प्रच्छदीपो व्यवस्थितः ॥
प्रच्छदीपे च विप्रेक्षाः सप्तासन् कुलपर्वताः ।
कञ्चायताः सुपर्वताः सिद्धसंघनिषेविताः ॥
गोमेरुः प्रथमस्तेषां द्वितीयश्चन उच्यते ।
नारदो दुन्दुभिश्चैव सोमश्च ऋषभस्तथा ॥
विभ्राजः सप्तमः प्रोक्तो ब्रह्मणोऽत्यन्तवज्रभः ।
तत्र देवर्षिगन्धर्वैः सिद्धैश्च भगवानजः ॥
उपास्यते स विश्वात्मा साक्षी सर्वस्य विश्वरूपः ।
तेषु पुण्या जनपदा नाधयो आधयोऽपि च ॥
न तत्र पापकर्तारः पुरुषा वा कदाचन ।
तेषां नष्टः सप्त चैव वर्णाणाम् सप्तद्वयाः ॥
तासु ब्रह्मर्षयो निवर्तन्ति पितृमातृसुपासते ।
अनुत्तमा शिखी चैव विपाशा चिदिवा स्तना ॥
अन्धता सुलता चैव नामतः परिकीर्तिताः ।
क्षुद्रनद्यस्त्वसंस्थाताः सरांसि सुवहून्वपि ॥
न वै तेषु युगावस्थाः पुरुषा वै चिरायुषः ।
आर्यकाः क्रूरवाचैव विद्वशा भाविनस्तथा ॥
ब्रह्मचरिप्रविट्शूद्रास्तस्मिन् द्वीपे प्रकीर्तिताः ।
इत्येते भगवान् सोमो वर्णेक्षतश्च निवासिभिः ॥
तेषाञ्च सोमसायुष्यं सारूप्यं सुनिपुणैः ।
सर्वे धर्मेपरा निवर्तन्ति सुदितमानसाः ॥
पञ्चवर्षसहस्राणि जीवन्ति च निरामयाः ॥”

इति कौर्मिं सुवनकोषे ४६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च “अधिरुवाच । अतः परं प्रच्छादीनां
प्रमाणलक्षणसंस्थानतो वर्षविभाग उपवर्धयते ।
जम्बुदीपो यावत्प्रमाणविस्तारस्तावता क्षारो-
दधिना परिवेष्टितो यथा मेरुर्जम्बुद्वीपे । लवणो-
दधिरपि ततो द्विगुणविशालेन प्रच्छाक्षेण परि-
क्षिप्तो यथा परिखा वाह्योपवनेन । प्रच्छो
जम्बुप्रमाणो द्वीपाख्यातिकरो हिरण्य उत्थितो
यन्नासिरुपास्ते सप्तजिह्वः । तस्याधिपतिः प्रिय-
व्रतात्मज इक्ष्वाकुर्जः द्वीपं सप्तवर्षाणि विभज्य
सप्तवर्षनामभ्य आत्मजेभ्य आकलय्य स्वयमात्म-
योगेनोपरराम । शिवं वयसं सुभद्रं शान्तं क्षेम-

मन्त्रमभयमिति वर्षाणि । तेषु गिरयो नद्यश्च
सन्निभमिच्छाताः । मणिकूटो वज्रकूट इन्द्रसेनो
ज्योतिष्मान् सुवर्णो हिरण्यहवी मेघमान इति
संतुष्टैः । अथवा वृमणा आङ्गिरसी सावित्री
सुप्रभाता नृत्तम्भरा सतम्भरेति महानद्याः ।
यासां जलोपशान्तविधतरजस्तमसो हंसपतङ्गो-
न्नायनसत्ताङ्गसंज्ञाचत्वारो वर्णाः सहस्रायुषो
विबुधोपमसन्दर्शनप्रजननाः स्वर्गद्वारं जया
विजया भगवन्तं जयोमयं सूर्यमात्मानं यजन्ते ।
प्रजस्य विष्णो रूपं यत् सत्तर्कस्य जज्ञगः । अण्ड-
नस्य च नद्योश्च सूर्यमात्मानमौमहीति ॥ अचा-
द्विष पञ्चस पुत्रवायामायुरिन्द्रियमोजः सहो
बलं बुद्धिर्विक्रम इति च सर्व्वेवामौत्पत्तिको
सिद्धिरविशेषेण वर्तते । अचक्ष समानेनेष्टु
रवोदेनाहृतः ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धं
२० अध्यायः ॥

अवः, ड गत्याम् । (भा०-आत्म०-सक०-सैट् ।)
अन्तःस्थलतीययुक्तः । ड, अवते । अ + इत्यने
नैवेद्विह्वे अस्त्व पाठः अविष्यते अच्यते इत्यादि
विह्वर्यः । इति दुर्गादासः ॥

अवं, जौ, (अवते इति । अ + अच् ।) कैवर्त्तौ
सुप्तकम् । (अस्याः पर्यायो यथा,—
“कुटसप्तं दासपुरं वातेयं परिपेलवम् ।
अवगोपुरमोर्दकैवर्त्तौ सुप्तकानि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे)
गन्धल्लम् । इति मेदिनी । वे, १८ । अतः, जि ॥
अवः, पुं, (अ + “अदोरम् ” १ । १ । ५७ । इत्यम्)
अवनम् । (यथा, हरिवंश । १२० । १०१ ।

“वागरानूपविपुला प्रागुदक्प्रवशीतलाम् ।
सर्व्वतोऽधिमध्यस्थामभेदां जिह्वैरपि ॥”
अयतेनेनेति करणे अप् ।) भेकः । (यथा,
सुक्तोपनिषद् । १ । २ । ७ ।

“अवा ह्येते अहदा यश्चरुपा
अहदाश्लोक्तमवरं येषु कर्म ।
एतच्छ्रेयो येषमिन्द्राणि भद्रा
जराहृत्य ते पुनरेवापि यन्ति ॥”

अवते सन्नरतीति । अ + अच् ।) भेकः ।
अविः । अपचः । अपिः । जलकाकः । (यथा,
सुश्रुते । १ । ४६ ।

“अवानामिन्दुरवासवः ॥”
कुलकः । प्रवणः । परकीटोद्गमः । कारकविविधः ।
अव्यः । प्रतिगतिः । इति मेदिनी । वे, १६ ॥
प्रेरकम् । अचः । इति शब्दरत्नावली ॥ जलान्त

म् । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५४३ ॥ पलवः । इति
त्रिकाङ्गशेषः । पीलो इति भाषा । जलकुक्कुटः ।
इति मिताक्षरा । (यथा, मनौ । ५ । १२ ।

“कलविह्वं ब्रवं ह्वं चक्राङ्गं यामकुक्कुटम् ।
भारसं रज्जुवाणश्च दाह्यं शुकसारिके ॥”
वक्रविशेषः । यथा, रामायणे । २ । १०२ । ४३ ।
“रथाङ्गं वा नयूहाः अवाः कारकावाः परे ।
तथा पुंस्कोकिनाः क्रौंचा विषंज्ञा भेजरे

दिशः ॥”

“अवा वक्रविशेषाः ।” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥) जलचरपक्षिमात्रम् । यथा,—
“हंससारसकाचाक्षवक्रकौचसारिकाः ।
नन्दीसुखीसकादम्बा वलाकाद्याः अवाः स्मृताः ॥
अवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मात् अवाः
स्मृताः ॥”

एतेर्वा मांसगुणाः ।
“अवाः पित्तहाराः क्षिप्त्वा मधुरा गुरवो
हिमाः ।
वातक्षेपप्रदाश्चापि वलशुक्रकराः सराः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
अवकः, पुं, (अवते इति । अ + अच् । ततः स्तार्थं
संज्ञायां वा कम् ।) खड्गगुधारादिनर्तकः ।
तत्पर्यायः । केकलः २ । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥
केकलः ३ नर्तुः ४ केलिकोवः ५ कलायनः ६ ।
इति शब्दरत्नावली । चञ्चालः । इति हला-
युधः ॥ (सन्नरयोपजीवी । यथा, महाभारते ।
१३ । २३ । १५ ।

“गायना नर्तकाश्चैव अवका वादकास्तथा ।
कथका योधकाश्चैव राजमार्हानि केतनम् ॥”
भेकः । अचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अवगः, पुं, (अवेन अतगत्या गच्छतीति । गम् +
“अग्यञ्जिपि ह्रस्वते ॥” १ । २ । १०१ । इति
ङः ।) वानरः । (यथा, रघुवंशे । १२ । ७० ।
“स सेतुं बन्धयामास अवगैलवज्यान्निधि ।

रसातलादिवोन्मयं शोधं स्वप्राय प्राङ्निजः ॥”
भेकः । सूर्यसारथिः । इति मेदिनी । गे, ४२ ॥
अवपची । इति शब्दरत्नावली । शिरीषवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अवगतिः, पुं, (अवेन गतिर्यस्य ।) भेकः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (अवस्य भेकादेर्गते अतगतौ
च, जौ ॥)

अवङ्गः, पुं, (अवेन अतगत्या गच्छतीति । गम् +
“गमञ्च ॥” १ । २ । ४७ । इति खच् । “खच्
हिवा वाच्यः ॥” इति हित् । हितात् टेलोपः ।
सुमागमः ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥
(यथा, रामायणे । २ । २५ । १८ ।

“अवङ्गा वृक्षिका दंशा मशकाश्चैव कानने ।
सरीसृपाश्च कीटाश्च माभूवन् गहने तव ॥”
“अवङ्गा वानराः ।” इति तट्टीकायां रामा-
नुजः ॥ नृगः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अचवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

अवङ्गमः, पुं, (अवेन गच्छतीति । गम् + “गमञ्च ॥”
१ । २ । ४७ । इति खच् । सुमागमः ।) भेकः ।
वानरः । इत्यमरः । ३ । ३ । १३७ ॥ (यथा,
रामायणे । ४ । ६२ । ११ ।

“एष्यन्ति प्रेषितास्तत्र रामदूताः अवङ्गमाः ।
आख्येया राममहिषो त्वया तेभ्यो विह-
ङ्गमः ॥”

अतगतियुक्ते, जि ॥
अवनः, जि, (अवते इति । अ + अच् ।) प्रवणः ।
क्रमनिष्ठभूमादिः । यथा,—

“प्रागुदक्प्रवणा भूमिं कारयेत् यजतो नरः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वे मत्स्यपुराणम् ॥
(जौ, अ + अच् । अचः । यथा,—
“अयनचासनं वापि नेच्छेद्वापि प्रवोत्तरम् ।
वाप्यातपौ न प्रवनं न यानं नापि वाहनम् ॥”
इति सुश्रुते स्रजस्थाने ४६ अध्यायः ॥

अचं, जौ, (अचस्य फलम् । “अचादिभ्योऽङ् ॥”
४ । ३ । १६४ । इत्यङ् । विधानसामर्थ्यात् तस्य
फले न लुक् ।) अचवृक्षस्य फलम् । इत्यमरः ।
२ । ४ । १८ ॥ अचस्य विकारः । अचस्य सङ्घः ।
अचस्य भावः । अचस्येदम् । अचस्य हितम् ।
इत्यादि आकरणम् ॥ (अचसमन्विनि, जि ।
यथा,—

“नेययोध औदुम्बर आचस्य आच इतीषो
भवन्त्येते वै गान्धर्वाश्चरसां यहाः स एवा”
इति तैत्तिरीयसंहितायाम् । ३ । ४ । ८ । ४ ॥

अवनं, जौ, (अ + अच् + अच् ।) अवप्रवृत्त्योर्-
प्रापणम् । उपलब्ध इति भाषा । यथा,—
“तापनं हततेजसां अवनं गौरसस्य च ।
तस्मान्नसृष्टं शुद्धं कठिनम् पयो दधि ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
अचनम् । बहुतरजसंयोगः । यथा,—
“एतत् श्रुत्वा वचो राजा प्रातिष्ठत भगौरथः ।
यत्र तानि शरीराणि सागराणां महात्मनाम् ।
अवनार्थं नरमेष्ट । पुण्येन सलिलेन ह ॥”

इति महाभारते । ३ । ११० अध्यायः ॥
अवितं, जि, (अ + अच् + क्तः ।) जलादिमय-
स्यानादि । यथा,—

“सुप्रसन्नां सुवदनां कवयान्ननिजान्तराम् ।
सुधाभाषितभूरुढामार्गगन्वायुलेपनाम् ॥”
इति गङ्गावाक्नावली ॥

(यथा च देवीभागवते । २ । ८ । १० ।
“पुरीं वा वासुदेवस्य अवितोदधिना ततः ॥”)

अिह, ड गत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सैट् ।) अन्तःस्थलतीययुक्तः । ड,
अिहते । इति दुर्गादासः ॥

अिहा, [न] पुं, (अिहते वृद्धिं गच्छतीति । अिह
+ कनिम् ।) जीह्वरोगः । यथा, यज्ञतृप्तिहा-
न्यानि सुखादि चिपिज्ञिति वेद्यकम् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, वासवस्मृतौ । ३ । ६४ ।
“वपावसावहननं नाभिः क्रोम यज्ञत् अिहा ॥”)

अिहन्नः, पुं, (अिहानं हन्तीति । हन् + टक् ।)
वृक्षविशेषः । रोहड़ा इति ख्यातः । तत्पर्यायः ।
रोही २ रोहितकः ३ अिहशृङ्गः ४ दाडिम
पुष्पकः ५ मांसदहनः ६ यज्ञदेरी ७ चलच्छदः
८ । इति शब्दचन्द्रिका ॥ रोहितेयः ९ रोहितः
१० रोहीनकः ११ रोही १२ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (अस्य गुणाः रोहितकशब्दे ब्रह्माः ॥)

अिहशृङ्गः, पुं, (अिहः शृङ्गप्रशकत्वात् ।) अिहन्न-
वृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ४६ ॥ (यथा,
वेद्यकरजमाजायाम् ।

“रोही रोहितकः अिहशृङ्गदाडिमपुष्पकः ॥”)

श्रीहा

सुचिः

सुष्टः

श्रीहा, श्री, (श्रिह + कः।) पृथोदरादित्वात् दीर्घः।
स्त्रियां टाप्।) श्रिह्ररोगः। यथा, यत्तत्तन्नीहे
न समन्वे। इति बाणकाव्यः। इत्यमरटीकायां
भरतः॥

श्रीहा, [२] पुं, (श्रिह + “अशुचन्पुषन्श्रीह-
ज्जिति।” उणा० १। १५८। इति कनिन्
प्रत्ययेन साधुः।) कुक्षिवामपार्श्वस्थामोसखकम्।
पिना इति स्थातम्। तत्पण्यायः। गुल्फः २
श्रीहा ३। इत्यमरभरतौ॥ अख्य निदानम्।

“विदाह्यभिष्यन्दिरतस्य जन्तोः

प्रदुष्टमख्यमखक् कफश्च।

श्रीहाभिहृष्टं कुलतः प्रहृष्टौ

श्रीहोत्यमेतत्पठरं वदन्ति॥

तद्धामपार्श्वे परिहृष्टमेति

विशेषतः खीदति चातुरोऽत्र।

मन्दजराभिः कफपित्तजिह्वे-

रुपद्रुतः श्रीगन्धोऽतिपाहः॥”

इति भावधकरः॥ *॥

रक्तजस्य तस्य लक्षणम्।

“क्रमो भ्रमो विदाहश्च वैवर्ग्यं गात्रगौरवम्।

मोहो रक्तोदरत्वश्च ज्ञेयं रक्तजलक्षणम्॥”*

पैतिकस्य तस्य लक्षणम्।

“सखरः सपिपासश्च सदाहो मोहश्चयुतः।

पीतगात्रो विशेषश्च श्रीहा पैतिक उच्यते॥”

श्लेष्मिकस्य तस्य लक्षणम्।

“श्रीहा मन्दजराभिः स्थूलः कठिनो गौरवान्वितः।

अरोचकयुतः शीतः श्रीहा कफज उच्यते॥”

वातिकस्य तस्य लक्षणम्।

“निखमान्मूत्रकोष्ठः स्त्रात्रिभ्योदावर्णपीडितः।

वेदनाभिः परीतश्च श्रीहा वातिक उच्यते॥

दोषत्रितयरूपाणि श्रीहृष्टसाधौ भवन्ति हि॥”

अथ तस्य चिकित्सा।

“पातयो युक्तिः चारः चरीरेणोदधिमुक्तिः।

तथा दुग्धेन पातयाः पिप्लवः श्रीहृष्टान्तये॥१॥

अकंपनं सलवणं पुटदधं सुचूर्णितम्।

निहन्ति मस्तुना पीतं श्रीहानमपि दाहणम्॥२॥

हिङ्गु चिकटुकं कुष्ठं यवचारश्च सैन्धवम्।

मातुलुङ्गरसापितं श्रीहृष्टूलचरं रजः॥३॥

पालाशश्चारतोयेन पिप्लवो परिभाविता।

श्रीहृष्टगुल्फान्निग्रमनी वङ्गिमान्धरौ मता॥४॥

रसेन जम्बीरफलस्य शुद्ध-

नाभीरजः पीतमवशमेव।

शाकप्रसाद्यं शमयेदृष्टेयं

श्रीहामयं कूर्मसमानमायुः॥५॥

शरपुष्पलजकलकक्रीडाजोडितः पीतः।

श्रीहानं यदि न हरते श्लेष्मोऽपि तदा जले

ज्वते॥६॥

सुपकसहकारस्य रसः चौद्रसमन्वितः।

पीतः प्रशमयत्येव श्रीहानं नेष्टु संशयः॥७॥

सुखिन्नं शास्त्राणीपुण्यं निशापयुषितं नरः॥

राजिकाचूर्णसंयुक्तं खादेत् श्रीहोपशान्तये॥८॥

इति भावप्रकाशः॥ *॥

“पिप्लीमधुपानाश्च यथा मधुरभोजनानात्।

श्रीहा विनश्यते रुक्म इति॥९॥

केतकीपत्रजं चारं हृतेन सह भक्षयेत्।

तन्नेत्र शरपुष्पाभ्यां पीत्वा श्रीहा विना-

शयेत्॥”१०॥

इति गारुडे १८७। १८८ अध्यायौ॥

(“शोणितकफप्रसादनं रुद्धं तदाश्रया हि

अमन्यः प्राणवहाः। तस्याधो वामतः श्रीहा

पुष्पपुषश्च॥” इति सुश्रुते शरीरस्थाने चतुर्थ-

ध्याये॥ अख्य सहेतुकलक्षणादीनि यथा,—

“अश्रितस्यातिसंचोभाद् यानयानाभिचेष्टितैः।

अनियवायभाराध्वमनयाधिकर्षणैः॥

वामपार्श्वस्थितः श्रीहा च्युतः स्थानात् प्रवहते।

शोणितं वा रसादिभ्यो विहृष्टतं विवर्धयेत्॥

इति तस्य श्रीहा कठिनोऽहीलेवादौ वर्धमानः

कण्ठपसंस्थान उपलभ्यते स चोपेक्षितः क्रमेण

कुक्षिं जठरमग्रध्विष्ठानश्च परिचिपमुद्रमभि-

निर्व्वर्णयति॥

तस्य रूपाणि। दौर्बल्यारोचकाविपाकवर्ध-

न्ययज्वरतमःपिपासाज्वरमर्हन्मूर्च्छाज्वराद-

कासश्चासन्दुज्वरानाह्यादिनाशकाश्यास्त्यैर-

स्यपलम्भेदकोष्ठवातमूलान्यापि चोदरमख्यवर्ध-

विवर्धयेत् वा नीलहरितहारिद्राणिमज्जवति॥”

चिकित्सास्य यथा,—

“पिप्लीं तिलकं हिङ्गु नागरं हस्तिपिप-

लीम्।

भक्षतकं शिपुफलं त्रिपलां कटुरोहिणीम्॥

देवदारुहरिद्रं हे सरलातिविधे वचाम्।

कुष्ठं सुकं तथा पञ्च लवणानि प्रकल्प्य च।

दधिसर्पिर्वसातेलमज्जयुक्तानि दाहयेत्॥

अन्तर्धूममतः चारात् विकृलपदकं पिबेत्।

मदिरा दधिमज्जोष्णजलादिस्तुरासवैः॥

ज्वरोऽप्ययं गुल्फं श्रीहार्यं जठराणि च।

विस्त्रिचकातुदावर्तं वानाहोलाश्च नाशयेत्॥”

इति चरके चिकित्सास्थानेऽष्टादशोऽध्याये॥

श्रीहारिः, पुं, (श्रीहाया अरिः शत्रुसन्नाशक-

त्वात्।) अन्धत्यट्टः। इति शब्दचन्द्रिका॥

(श्रीहनाशकवटिकौषधविशेषः। यथा,—

“दिकर्षं लौहभक्षामपि कर्षं तावत् प्रदापयेत्।

मुहृच्छतं तथा शम्यं कर्षमार्गं भिषगरः॥

ज्वगान्नं पलं भस्म लिम्बाकाकुलचः पक्वम्।

यव भागक्रमेणैव कुप्यात् श्रीहारिंश्चकम्॥

नवगुल्फाभितं खादेद्य निधं हि पूतवान्।

श्रीहानं यत्कतं गुल्फं हन्त्यवश्यं न संशयः॥”

इति श्रीहारिरसः॥ *॥

इति वैद्यकरसेन्द्रस्यहे श्रीहाधिकारे॥

श्रीहाशत्रुः, पुं, (श्रीहायाः शत्रुः।) श्रीहशत्रुः।

श्रीहशत्रुः। इति केचित्॥

सुचिः, पुं, (सुच्यति दृष्टीति।) सुच दाहे + “सुचि-

कुचिसुचिभ्यः क्वि।” उणा० ३। १५५। इति

क्विः।) अचिः। इत्युणादिकोषः। जेहः।

यहदाहः। इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः॥

सु, उ सपथे। इति कविकल्पद्रुमः॥ (भा०-आत्म०-

अक०-अनिट्।) अन्नःखाहृतीययुक्तः। उ,

ज्वते। इति दुर्गादासः॥

सुतं, श्री, (सु + क्तः।) अन्धगतिविशेषः। स च

तरया अन्धेन गतिः। इत्यमरभरतौ॥ (यथा,

अन्धवेद्यके। ३। १३२।

“अथ यः पुच्छतोऽन्धस्य शनैरविशस्ये अचिः।

अन्तरुत्पद्यते कश्चित्तदन्धमुत उच्यते॥”)

तिथ्यंगतिः। इति कलिङ्गः॥ (यथा, कथा-

चरित्वागरे। २७। १५६।

“तिथ्यंश्चस्तिथ्यगेवास्व पितुर्वज्रमुता नृगाः॥”)

सुतः, पुं, (सुतं सुतवद्गतिरस्यास्तीति। सुत +

अप्।) विमानवर्णः। इति मेदिनी। तै, ३५॥

यथा,—

“एकमात्रो भवेद्वक्त्रो द्विमात्रो दीर्घ उच्यते।

त्रिमात्रस्तु त्रुतो त्रयो यज्जनचार्यमात्रकम्॥”

इति दुर्गादासादिहृत्प्राचीनकारिका॥

(तथाच।

“दूराहाने च गाने च रोदने च त्रुतो मतः॥”

इति च दुर्गादासधृतवचनम्॥

सु + क्तः।) अन्धगतियुक्तः, चि॥ (यथा,

हरिवंशे। ६८। ८४।

“रामादनन्तरं कृष्णः त्रुतो वै वीर्यवीर्यतः।

ताभ्यामेव त्रुताभ्याश्च चरणेस्तादृशितो गिरिः॥”

अन्तर्निर्णयत्वात् ज्ञावितः। यथा, दृष्टवर्णित-

याम्। ४। १४४।

“सद्यगते तमसि जगज्जलज्जुतं भवति सुदित-

ममयश्च॥”

सिक्तः। यथा, याज्ञवल्क्ये। १। ५३५।

“अयौ करिष्यन्नादाय पृच्छन्ममं हृतत्रुतम्॥”

यातः। यथा, भागवते। ३। २। १४।

“यस्वानुरागचतुर्हारास-

लीलावलोकप्रतिलब्धमानाः।

व्रजजिह्वो हृन्भिरेनुपट्ट-

धियोऽवतस्थः किल ज्ञत्यशेषाः॥”)

सुष्ठ, उ दहि। भस्मीकरणे। इति कविकल्पद्रुमः॥

(भा०-पर०-सक०-सेट्। क्रावेट्।) उ, श्रोत्रिया

सुष्टा। इति दुर्गादासः॥

सुष्ठ, म सेके। पूर्णौ। जेहे। इति कविकल्प-

द्रुमः॥ (क्रा०-पर०-सक०-जेहे अक०-सेट्।)

म, सुष्ठाति। इति दुर्गादासः॥

सुष्ठ, य ल दहि। इति कविकल्पद्रुमः॥ (दिवा०-

पर०-सक०-सेट्।) अन्नःखाहृतीययुक्तः। य,

सुष्ठाति। ल, अनुवत्। पुत्रोव। इति दुर्गा-

दासः॥

सुष्ठः, पुं, दृष्टवम्। इति जवधातोर्भावे अल्-

प्रत्ययः॥

सुष्टः, चि, (सुष्ठ + क्तः। “यस्य विभाषा।” ७।

२। १५। इति इट् न।) दग्धः। इत्यमरः।

३। १। ६६॥ (यथा, ऋतुसंहारे। १। २०।

“पटुतरवनदाहात् सुष्टश्चप्यप्रोहाः

प्रवृत्तपवनवेगात् चित्तसंयुक्तपक्षाः॥”

अस्य लक्षणं यथा,—

“तत्र यद्विषयं भुञ्जतेऽतिमात्रं तत् भुञ्जन् ॥

चिकित्सास्तथा,—

“दन्धस्थोपशमाय चिकित्सां संप्रचक्षते ।

भुञ्ज्यान्निप्रतपनं कार्यमुष्णान्त्यौषधम् ॥

शरीरे स्निग्धभूयस्ते स्निग्धं भवति शोणितम् ॥

प्रलम्बोष्णदुर्लभं शीतं स्कन्धयत्यतिशोणितम् ॥

तस्मात् सुखयति स्नग्धं नतु शीतं कथञ्चन ॥”

इति सुश्रुते स्नग्धस्थाने द्वादशोऽध्याये ॥

भुञ्ज, इट् य दाहे । विभागे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्नः स्यादतीत्य-

युक्तः । इट्, अन्नुत् आलोवीत् । य, भुञ्जति ।

इति दुर्गादासः ॥

भुञ्ज, ङ ड सेवने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

आत्म०-सक०-सेट् ।) अन्नः स्यादतीत्ययुक्तः ।

ङ, अपिभवेत् । ड, भवेति । इति दुर्गादासः ॥

भोजः, पुं, (भुञ्ज दाहे + भावे ण् ।) दाहे ।

इत्यमरः । ३ । २ । ६ ॥ (यथा, श्रीकण्ठचरिते ।

४ । १७ ।

“दरीशु किन्नरीलोकं घते यः भोजविभवे ।

न्यासीकृतमगङ्गेन भाङ्गागारमिव स्वकम् ॥”

पित्तविकारविशेषः । तद्यथा । “पित्तविकारा-

न्तारिणस्त ऊर्ध्वं व्याख्यास्यन्ते । तद्यथा

ओषधोषध दाहश्च द्रव्युष्ण धूमकषाण्णकश्च

इत्यादिषु ॥” इति चरके स्नग्धस्थाने विशेषोऽध्याये ॥

घा, ल भक्षणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा०-

पर०-सक०-अण्ट ।) ल, घाति । इति

दुर्गादासः ॥

घा, खौ, (घा + भावे क्तिप् ।) भक्षणम् । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

घातं, चि, (घा + क्तः ।) भक्षितम् । इत्यमरः ।

३ । १ । ११० ॥

घानं, कौ, (घा + भावे लुट् ।) भोजनम् । इति

हेमचन्द्रः । ३ । ८८ ॥

फ

फ, फकारः । द्वारिप्रतिनमश्चञ्जनवर्णः । (पयंग्वस्य

द्वितीयवर्णश्च ।) अस्योच्चारणस्थानं ओष्ठः ।

इति आकरणम् ॥ (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।

“उपपन्नानोयानामोष्ठौ ॥”) तस्य तत्त्वं यथा,—

“फकारं श्रद्धा चान्द्रिज्जिह्वारक्तविल्लतपोमम् ।

चतुर्जगत्प्रदं वर्णं पञ्चदेवमयं सदा ॥

पञ्चप्राणमयं वर्णं सदा त्रिगुणसंयुतम् ।

आत्मादितत्त्वसंयुक्तं त्रिविधसहितं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रे पञ्चमपटलः ॥ * ॥

“यक्षा वामगता रक्षा ततोऽधःसङ्गता भवेत् ।

तस्माद्भुङ्गता भूत्वा दक्षमारभ्य कुङ्कुली ॥

अक्षा रुद्रश्च विष्णुश्च कुङ्कुली अक्षरूपिणी ।

मात्रा वामाह्निष्णतः क्रमशः परिकीर्तिता ॥”

इति वयङ्गहारतन्त्रम् ॥

तत्पर्यायः ।

“फकारश्च महेष्टानि । शिखी चैव जनाह्वनः ॥”

इति वज्रयामलोक्तवर्णाभिधानम् ॥

अस्य ध्यानं यथा,—

“प्रलयान्महर्षिर्भा लज्जिङ्गां चतुर्भुजां ।

भक्ताभयप्रदां निष्ठां नानालङ्कारभूषिताम् ॥

एवं ध्यात्वा फकारं तु तन्मन्त्रं दृष्ट्वा जपेत् ॥”

इति वर्णाङ्कारतन्त्रम् ॥ * ॥

अस्य नामानि यथा,—

“फः सखी दुर्गिकी धन्वा वामपार्श्वो जनाह्वनः ।

अथा पादः शिखा रौरी फेत्कारः प्राखिनी-

प्रियः ॥

उमा विहङ्गमः कालः कुजिनीप्रियपावकौ ।

प्रलयामिनीलपादोत्तरः पशुपतिः शशी ॥

फुत्कारो यामिनी यक्ता पावनो मोहवह्नयः ।

निष्कलवागहङ्कारः प्रयागो यामिनीः फलम् ॥”

इति नानातन्त्रशास्त्रम् ॥

(पद्यादौ अस्य प्रयोगेन भयसम्भावना । यदुक्तं

उत्तरत्राकरटीकायाम् ।

“दोधः सौख्यं सुदं नः सुखभयमरणकेशदुःखं

पवर्गः ॥”)

फं, खौ, (फक् असद्व्यवहारे + ङः ।) कृच्छोक्तिः ।

फुत्कृतिः । निष्कलभाषणम् । इति मेदिनी । फे, १ ॥

फः, पुं, यत्तत्साधनम् । स्थानम् । भक्तावातः ।

इति मेदिनी । फे, १ ॥ चर्हकः । जृम्भाणिष्कारः ।

स्फुटः । फललाभः । इति विश्वः । संह्वाविशेषः ।

यथा । “हसोऽन्तः फः । हसो विरामश्च फसंशः

स्यात् ॥” इति सुम्भकोपध्याकरणम् ॥

फक्, असद्व्यवहारे । शून्यैर्गतौ । इति कवि-

कल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-अक०-सेट् ।) कोपघः ।

फक्कति खलः कुक्षितं अवहर्ततीत्यर्थः । फक्कति

टुडो मन्दं गच्छतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

फज्जिका, खौ, (फक् + “घात्वर्थनिर्देशे ण्यल्

वक्तव्यः ॥” इति वार्तिकोक्त्या ण्यल् । टापि अत

इत्यम् ।) असद्व्यवहारः । फाकि इति भाषा ।

तत्पर्यायः । चोद्यम् २ देख्यम् ३ पूर्वपक्षः ४ ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, नैषधे । २ ।

६५ ।

“फज्जिभाषितमाध्यफज्जिका

विषमा कुङ्कुलनामवापिता ॥”)

न्यायमन्त्रिण्याम् । यथा,—

“श्रीमता मथुरानाथतर्कवागीशधीमता ।

विषदीप्त्यद्वयं द्वितीयमणिफज्जिकाः ॥”

इत्यनुमानखण्डटीकारम्भे मथुरानाथः ॥

फज्जिका, खौ, (भगवति रोगानिति । भङ्ग आम-

ह्वने + ण्यल् । एषोदरादित्वात् भक्ष्य फः । टापि

अत इत्यम् ।) आक्षययष्टिका । इत्य-

मरः । २ । ४ । ८६ ॥ (यथा, वैद्यकरसेन्द्रसार-

संग्रहे ज्वराधिकारे दृष्टव्यह्नामणिरसे ।

“निर्गुण्यो फज्जिका वासा रविमन्त्रजिकटकेः ॥”

“फज्जिका आक्षययष्टिका ॥” इति तट्टीका ॥)

देवताङ्कः । दुराजभा । इति शब्दचक्रिका ॥

फज्जिपञ्जिका, खौ, (भगवति रोगानिति भङ्गि ।

एषोदरादित्वात् भक्ष्य फः । फज्जि रोगहारकं

पञ्चयस्याः । कप् । टाप् । अत इत्यम् ।)

आखुपणी । इति रत्नमाला ॥ (विट्तिरस्या

आखुपणीशब्दे ज्ञानया ॥)

फज्जी, खौ, (भगवति रोगानिति । भङ्ग + अच् ।

एषोदरादित्वात् भक्ष्य फः । गौरादित्वात् डौव् ।)

भार्गी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, वैद्यक-

चक्रपाणौ चासाधिकारे ।

“अन्धता नागरफज्जीयात्रीपर्णाससाधितः

काथः ।

पीतः सकणाचूर्णः कासश्चासौ निहतयासु ॥”

तथाचास्या गुणाः हारीते प्रथमस्थाने दशमे-

२ अध्याये ।

“वत्सादनी तथा फज्जी तैलपणी तु सिंघिका ।

चक्रमर्दक इत्यथो दुर्गुरा वातकोपनाः ॥”)

फट्, य, अनुकरणशब्दः । अखवीजम् । यथा ।

फट्खं शब्दमायुधम् । इति बीजवर्णाभिधा-

नम् ॥ * ॥ श्रान्तिकुम्भस्थालने अर्घ्यपात्रस्थालने

अर्घ्यजलेन पूजोपकरणभ्युत्पत्तौ अन्तरीजग-

विघ्नोत्सारणे विकिरणेषु गन्धपुष्पाभ्यां

करशोधने अवमर्शणे पापपुरुषवताङ्गेन कराङ्ग-

न्यासे नैवेद्यप्रोक्षणे होमाग्नेः क्रयादौ शब्दाग्रे

होमाग्न्यावाहने तदधिप्रोक्षणादौ च फज्जिति

मन्त्रस्य प्रयोगः ॥ (यथा, भागवते । ६ । ८ । १० ।

“सविसर्गं फट्खं तत् सन्दिक्षु विनिर्दिष्टम् ॥”

विशीर्णार्दौ, चि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।

७ । ३ । “देवाऽशौ यस्मै त्वेङ्गे तत्सत्यमुपरि

प्रुता भङ्गेन हतोऽसौ फट् ॥”

“असौ देवो हतो निहतः सन् फट् विशीर्णो

भवतु निष्फला विशरणे अस्य क्षिप्तस्त्येतद्गपम् ।

फलतीति फट् हलधोरैक्यम् । स्वाहाकारस्थान

फट्खभिचारे प्रयुज्यते ॥” इति तद्वाक्ये वेद

दीपे महोदरः ॥)

फटः, पुं खौ, (स्फुट विकसने + पचाद्यच् । एधो-

दरादित्वात् साधुः) फणा । इत्यमरजटाधरौ ॥

फटा, खौ, (फट् + क्तियां टाप् ।) फणा ।

(यथा, पञ्चवक्त्रे । ३ । ८३ ।

“निर्विधेयापि सर्वेण कर्तव्या महती फटा ।

विषं भवति मा वास्तु फटाटोपो भयङ्करः ॥”)

दम्भः । इति मेदिनी । टे, २३ ॥ कितवः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

“स्यात् पवर्गद्वितीयादि फटायानु स्फटापि

च ॥”

इति भरतधृतशब्दभेदः ॥

फट्जिङ्गा, खौ, (फज्जिति शब्दं दृष्ट्वा गच्छतीति ।

दृष्ट्वा गतौ + अच् । टाप् ।) फज्जिका । इति

शब्दचक्रिका ॥ फट्जिङ्ग इति भाषा ॥

फण, य निःस्फेडे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०

पर०-अक०-सेट् ।) फणतुः पफणतुः ।

निःस्फेडः अनायासेनोत्पत्तिः । फणति वाञ्छितं

श्रीमताम् । अनायासेन जातम् । अस्मैव अग्नस्य

निहायी अनायासहतं प्रायं इत्यमरः ॥
अतएव रमानाद्योऽपि घटादौ फण गतौ
इत्यत्र गतेरन्यत्र । फणयति जनोऽनायासेन
जनयतीत्यर्थ इत्याह । इति दुर्गादासः ॥
फण, मि ग गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
प्र०-सक०-सट् ।) मि, फणयति फणयति ।
ग, फणतुः प्रफणतुः । इति दुर्गादासः ॥
फणः, जि, (फणति विस्तृतिं गच्छतीति । फण +
अच् ।) सर्पस्य विस्तृतमस्तकम् । यथा । फटा-
यानु फणा दयोरित्यमरः ॥ शशोर्गं कारणं
फणम् । इति जौवकास्ते चन्द्रगोमी ॥ तत्-
प्रयायः । फणा २ फणम् ३ फटा ४ फटः ५
स्फटः ६ स्फटा ७ । इत्यमरभरतौ ॥ इक्षौ =
भोगः ६ स्फुटः १० । इति हेमचन्द्रः ॥ ४।३८२ ॥
स्फुटा ११ इक्षिः १२ फटी १३ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते ॥ १२।११४।१५।
“परिवारं ब्रुवाणो हि दुरात्मा वै महाजने ।
प्रकाशयति दोषास्तु सर्पः फणमिवोच्छ्रितम् ॥”
जन्तुश्चक्षुर्मन्त्रविशेषः । यथा, सुश्रुते ॥ ३। ६ ।
“जन्तुं मन्त्राणि चतस्रो धमन्योऽष्टौ मातृकाः
हे ललाटिके हे विधुरे हौ फणौ हावपाङ्गौ
हावावर्तौ हावतुल्यौ हौ शङ्कावेका स्यपनौ
पञ्च बीमन्तास्त्वानि शङ्काटकान्येकोऽधिपति-
रिति ॥”)

फणकरः, पुं, (फणः कर इवास्त्येति । फणस्य करो
वा ।) सुजङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । फणस्य
धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणधरधरः, पुं, (फणधरस्य सर्पस्य धरः ।) शिवः ।
इति कविकल्पलता ॥

फणभट्ट, पुं, (फणं विभर्तीति । भट् + क्तिप् तुक् च ।)
सर्पः । इति हेमचन्द्रः ॥ ४। ३६६ ॥ (यथा,
राजेन्द्रकण्ठपूरे ॥ ४ ।

“आप्तयोमतले ऋगाङ्गधवले निर्धैतिदृष्टाखले
देवत्वद्वयश्विप्रशान्ततमसि प्रौढे जगत् प्रियसि ।
केलाचलनि महीभटतः फणभटतः शेषन्ति

पायोधयः

चौरोदन्ति सुरदिपन्ति करिणो हंसन्ति

पुंस्त्रीकिलाः ॥”)

फणवान्, [तृ] पुं, (फणोऽस्यास्तीति । फण +
मतुप् । मस्य वः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥
फणा, स्त्री, (फणति प्रसारसङ्कोचं गच्छतीति ।
फण गतौ + अच् । टाप् ।) सर्पफटा । इत्य-
मरः ॥ १। ८। ६ ॥ (यथा, अभिज्ञानशकु-
न्तले ६ अङ्के ।

“ज्वलति चलितेभ्योऽभिर्विप्रजतः पद्मगः फणां
कुर्वते ।

तेजस्वी संक्षोभात् प्रायः प्रतिपद्यते तेजः ॥”)

फणाकरः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । फणाया
करः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणाधरः, पुं, (धरतीति । धृ + अच् । फणाया
धरः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणाभरः, पुं, (विभर्ति धरतीति । भृ + पचाद्यच् ।
फणाया भरः ।) सर्पः । इति चारावली ॥ १५ ॥

फणावान्, [तृ] पुं, (फणास्यास्तीति । फणा +
मतुप् । मस्य वः ।) सर्पः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणिकेसरं, स्त्री, (फणीव केसरोऽस्य ।) नाग-
केसरम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्य
नागकेसरश्चन्द्रे ज्ञातव्याः ॥)

फणखेलः, पुं, (फणिना सह खेलतीति । खेल +
अच् ।) भारतीयपक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भारत इति भाषा ॥

फणचक्रं, स्त्री, (फणयाकारं चक्रम् ।) विवाहादि-
कर्मसु शुभाशुभज्ञानार्थं सप्तविंशतिनक्षत्र-
घटितसर्पाकारत्रिणाडिकचक्रम् । यथा,—
“अश्विन्यादि लिखेच्चक्रं सर्पाकारं त्रिणाडिकम् ।
तत्र वेधवशाज्ज्ञेयं विवाहादौ शुभाशुभम् ॥
त्रिणाडीवेधनक्षत्रमश्विन्याद्राशुगोचराः ।
हस्तेन मूलवारुण्यः पूर्वमाद्रपदास्था ॥
याम्यः सौम्यो गुरुयोर्निषिन्ना मन्त्रजलाङ्गयम् ।
धनिष्ठा चोत्तरा भाद्रा मध्यनाडीयवस्थिताः ॥
ललितिका रोहिणी सर्पो मघा स्त्रीतिविश्रावके ।
उत्तरा श्रवणा पौष्णं पृष्ठनाडीयवस्थिताः ॥
अश्वदिनाडीवेधर्त्ते यष्टं द्वितीयकं क्रमान् ।
याव्यादितुर्थतुर्थं च ललितिकादिद्विष्टकम् ॥
एवं निरीक्ष्येद्देवं कन्यामन्त्रे गुरौ सुरे ।
प्रणयस्त्रीस्वामिभिन्नेषु देशे ग्रामे पुरे गृहे ॥
एकनाडीस्यधिष्ठानि यदि स्युर्नक्षत्रकन्ययोः ।
तदा वेधं विजानीयाद्गुह्यादितु तथैव च ॥
प्रकटं यस्य जन्मर्त्तं तस्य जन्मर्त्ततो व्यधः ।
प्रनष्टं जन्मर्त्तं यस्य तस्य नामर्त्ततो भवेत् ।
द्वयोर्जन्मभयोर्लेधे न कर्त्तव्यं कदाचन ॥
एकनाडीस्थिता चेत् स्याद्भर्त्ताशाय चाङ्गना ।
तस्मान्नाडीयधो वीक्ष्यो विवाहे शुभमिच्छता ॥
प्राडाया वेधतो भर्त्ता मध्यनाद्यो भयन्ताया ।
पृष्ठनाडीयधं कन्या क्रियते नात्र संशयः ॥
एकनाडीस्थिता यत्र गुरुमन्त्रश्च देवना ।
तत्र देवं वज्रं नृत्यं क्रमेण फलमादिशेत् ॥
समासत्रे वेधे शौर्ध्रं दूरवेधे चिरेण तु ।
वेधान्तरभमानेन वेधे दुष्टं प्रजायते ॥
प्रभुः पणयाङ्गना मित्रं देशो ग्रामः पुरं

यहम् ।

एकनाडीगता भया अभया वेधवर्त्तिताः ।
एकराश्यादियोगे तु नाडीदोषो न विद्यते ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अपि च ।

“सर्पाकारो घटनविशेषः

ललितिकादियमदैवतशेषः ।

पृष्ठे सुतहतिसङ्घटारोगः

क्रोडे कान्तापुच्छविभोगः ।

मध्ये रेखे विहितविवाह

उभयोर्भरणं वदति वराहः ॥

क्रोडे पृष्ठे यश्च उहामम्

मध्ये क्रोडे बहुसम्मानम् ।

मध्ये पृष्ठे भवति विवाहो

बहुसुतवित्तमिति च तु निराह ॥”

इति समयप्रदीपः ॥ ३॥

तस्य विन्यासो यथा,—

पृष्ठे १ ६ ७ १२ १३ १८ १९ २४ २५

मध्ये २ ५ ८ ११ १४ १७ २० २३ २६
क्रोडे ३ ४ ९ १० १५ १६ २१ २२ २७ ॥

फणिजिह्वा, स्त्री, (फणिजिह्वे व्याजितिरस्यस्या
इति अच् ।) महाशतावरी । महासमङ्गा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिज्भक्तः, पुं, (फणिनासुज्भक्तः वहिष्कारक
उत्पादक इति यावत् । एकोदरादित्वात् साभुः ।
फणितुल्यबहुपुत्रप्रव्यवस्थान् तथात्वम् ।) सृष्ट-
पञ्चतुलसी । (रक्तवर्णतुलसी च । तत्प्रयायश्च
यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“सुगन्धाको गन्धनामा तीक्ष्णगन्धः फणिज्-
भक्तः ॥”)

जम्बीरभेदः । इति केचन ॥ जम्बीरसामान्यः ।

इति केचित् ॥ तत्प्रयायः । समीरणः २ मरुवकः
३ प्रस्थपुष्पः ४ जम्बीरः ५ । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा,—

“मारुतोऽमौ मरुवकी मरुवकरपि स्मृतः ।

फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्थपुष्पः समीरणः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

फणितः, जि, (फण गतौ + क्तः ।) गतः ।
निःक्षेहितः ॥

फणितल्पगः, पुं, (फणी शेष एव तल्पं फणि
तल्पं तस्मिन् गच्छतीति । गम + ङः ।) विष्णुः ।
सर्पशय्यायां गच्छति यः । इति ज्ञानपत्तिः ॥

फणिप्रियः, पुं, (फणिना प्रियः भक्ष्यत्वान् ।)
वायुः । इति शब्दरत्नावली ॥

फणिकेनः, पुं, (फणिनां केन इव उग्रगुणत्वान् ।)
अहिकेनः । आर्षि इति भाषा । यथा —

“जातीफलं टङ्गमभक्तश्च

हृङ्गलगन्धं परिमहं यामम् ।

भागदयं स्यात् फणिकेनकस्य

गान्धालिकापञ्चरसेन मह्यम् ॥”

इति रत्नावली ॥

फणिवल्ली, स्त्री, (फणीव दीर्घा वल्ली ।) नाग-
वल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिवल्ली, स्त्री, (फणिनो वल्लीति । वृन् + ङच्
+ ङोप् ।) गन्धनाकुली । इति राजनिर्घण्टः ॥

फणिज्जुत, स्त्री, (फणिनो हृरति स्वगन्धेन अपमा-
रयतीति । हृ + क्तिप् । तुगागमश्च ।) सृष्ट-
दुरालभा । इति राजनिर्घण्टः ॥

फणी, [तृ] पुं, (फणास्यस्येति । फणा + “त्रास्या-
दित्यच् ॥” ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।) सर्पः ।
इत्यमरः ॥ (यथाच सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्याये ।

“श्रेया इक्षौकराः सर्पाः फणिनः शोणगामिनः ।

मखलेविविधैश्चित्राः पृथवो मन्दगामिनः ॥”

तद्दृशन्प्रतीकारविधयेया,—

“फलानां विधये तु प्रथमे शोचितं हरेत् ।
द्वितीये मधुसर्पिर्ध्याययेतामदं भिषक् ॥
नखकर्मज्ञाने युक्तास्तृतीये विधनाशने ।
चान्तं चतुर्थे पूर्वोक्तां यवागमय दापयेत् ॥
श्रीतोपचारं कृत्वा दौ भिषक्पञ्चमवष्टयोः ।
दापयेच्छोधनं तीक्ष्णं यवागचापि कीर्तितम् ॥
मन्त्रे त्ववपीडेन शिरस्तीक्ष्णेण शोधयेत् ।
तीक्ष्णमेवाञ्जनं दद्यात्तीक्ष्णशस्त्रेण स्निग्धं च ॥
क्ष्णान्ताकापदं चर्मे साहज्या पिशितं क्षिपेत् ॥”
इति च सुश्रुते कल्पस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
मर्दिनीनामकौषधिः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(केतुः । यथा, ग्रहभाष्यप्रकाशे ।
“कविरत्नमधवलः फणी क्षणः शनिस्तथा ॥”
सौप्तिकं अस्य विषयो यथा,—

“रसो गन्धदृक्कणः सोषणोऽर्थं

फणी पिप्पलीक्षेत्रं धुस्तूरपिष्ठः

जयेत् सन्निपातं द्विगुञ्जकानुपानं

भवेत्कर्मलाभ्यु सख्योत्पन्नम् ॥”

इति वैद्यकरससंसारसंग्रहे च्चराधिकारे पञ्च-
वक्त्रमे ॥ मरुवकनामौषधं यथा,—

“मारुतोऽसौ मरुवको मरुवकरपि स्तुतः ।

फणी फणिकभाकचापि प्रत्यप्रप्यः समीरयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥

फणीश्वरः, पुं, (फणिनामौश्वरः ।) अमलः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

फणः, पुं, (फणति । फण गतौ + “जमलान्

डः ।” उणा० १ । ११३ । इति डः ।) जठरम् ।

इत्युणादिकोषः ॥

फनकारी, पुं, (फन् इत्यथक्ताशब्दं करोतीति । झ +

णिनिः ।) पक्षिमात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फर्, स्त्री, (फलतीति । फल + अच् । लस्य रत्वम् ।)

फलकम् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

फरवकं, स्त्री, पूगपात्रम् । इति हारावली ॥ १३७ ॥

फर्परीकः, पुं, (स्फुरतीति । स्फुर स्फुरणे + “फर्प-

रीकादयश्च ।” उणा० ४ । १०० । इति ईकन्

घातोः फर्परादेशश्च ।) चपेटः । माह्वे, स्त्री ।

इति मेदिनी । के, २०० ॥

फर्परीका, स्त्री, (फर्परीक + टाप् ।) पादुका ।

(स्फुरतीति ईकन् । टाप् । मगस स्फुरणा-

देव तयात्वम् ।) मदनः । इति खंक्षिप्रसारो-

द्यादित्तिः ॥

फल, निष्पत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

अक०-सेट् ।)

“इह नवमुक्तकोमला मणौर्णा

रविकरसम्पलिताः फलानि भासः ॥

इति भारविः ॥

निष्पादनेऽपि वात्सीकिः ।

फलति स्र स्रस्य चरितस्त्रोत्राय दिव्या गिरः ॥”

इति दुर्गादासः ॥

फल, न गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

अक०-सेट् ।) ज, फलः फलः । इति दुर्गादासः ॥

फल, निष्पादने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) नि, फलोल्लेखः । आ, फलितं
फलतं तेन । फलति काष्ठं कुटारः । इति
दुर्गादासः ॥

फलं, स्त्री, (फलतीति । फल निष्पत्तौ नि फला
विशरखी वा + अच् ।) लाभः । (यथा, शकु-
न्तलायाम् । १ अङ्के ।

“शालाभिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः

कृतः फलमिहास्य ।

अथवा भवितव्यानां द्वाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥”)

अस्यम् । (यथास्य भक्ष्यविधिः ।

“फलानि सर्वभक्ष्याश्च प्रदद्याद्देहेषु च ॥”

“फलानि सर्वभक्ष्याश्च परिमुञ्चानि यानि च ।

तानि दक्षिणपार्श्वे तु भुञ्जानस्योपकल्पयेत् ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्यायः ॥

यथा च शकुन्तलायाम् ।

“उदेति पूर्वं कुसुमं ततः फलं

घनोदयः प्राक् तदनन्तरं पयः ॥”)

फलकम् । (शारिफलकार्थे यथा, महाभारते ।

४ । १ । २४ ।

“वेदूच्यान् काञ्चनान् दान्तान् फलेर्ष्वोतीरसैः

सह ।

क्षणाद्यान् लोहितान् चानि जन्तुस्थानि मनो-

रमान् ॥”)

हेतुस्तम् । इत्यमरः । जातीफलम् । व्युत्तिः ।

त्रिफला । (यथा,—

“हरीतकी चामलकी विभीतकमिदं त्रयम् ।

त्रिफला फलमितुक्तं तच्च त्रयं फलत्रिकम् ॥”

इति वैद्यकपरिभाषायाम् ॥)

ककोलम् । इति मेदिनी । के, ३३ । वाणायम् ।

आर्त्तवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ फलः । इति

हेमचन्द्रः । दानम् । इति धरणिः ॥ सुष्कः ।

यथा,—

“अफलो भुज्यते मेघः सफलस्तु न भुज्यते ॥”

इति रामायणम् ॥

(प्रमेयभेदः । यथा,—

“आत्मशरीरेन्द्रियार्थभुक्तिमनः प्रवृत्तिदोषप्रेत-

भावफलदुःखापवर्गास्तु प्रमेयम् ॥” इति गीतम

सूत्रम् ।

तत्रैव फलसूत्रम् यथा । “प्रवृत्तिदोषजनितो-

ऽर्थः फलम् ॥” “सुखदुःखसंवेदनं फलम् । सुख-

विपाकं कर्मेदुःखविपाकाश्च तत् पुनर्देहेन्द्रिय-

विषयवृद्धिषु सतीषु भवतीति सङ्गदेहादिभिः

फलमभिप्रेतम् । तथाहि प्रवृत्तिदोषजनितो-

ऽर्थः फलमेतत् सर्वं भवति तदेतत् फलमुपात्तमु-

पात्तं हेतुं तत्तत् तत्तत्तुपादेयमिति नास्य

हानोपादानयोर्निष्ठा पर्यवसानं वाञ्छि स

खल्वयं हानोपादानस्योत्पत्त्येते लोकः ॥” इति

वात्स्यायनः ॥) जीवस्य कर्मफलमुक्तिर्यथा,—

“जीवः कर्मफलं भुङ्क्ते आत्मा तिलिप्त एव च ।

आत्मनः प्रतिविम्बश्च देही जीवः स एव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये २३ अध्यायः ॥

दानफलं यथा,—

“यथा फलानि श्रद्धानि श्रद्धानि वाचिकानि च ।

क्षयकाणां क्षेपभेदे पात्रभेदे फलं तथा ॥

सामान्यद्विषये विप्रे दानं समफलं भवेत् ।

अभायां रविसंक्रान्तां फलं श्रतगुणं भवेत् ।

चातुर्मास्यां पौर्णमास्यामनन्तं फलमेव च ॥

ग्रहस्य शशिनः कोटिगुणश्च फलमेव च ।

सूर्यस्य ग्रहस्य चापि ततो दशगुणं भवेत् ॥

अक्षययामस्य चैवासंख्यं फलमुच्यते ।

एवमन्यत्र पुण्यदेहि फलाधिक्यं भवेद्विह ॥

यथा दाने तथा क्षान्ते जपेऽन्यत्पुण्यकर्मसु ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं नाराणां कर्मणां फलम् ॥

सामान्यदेशे दानश्च विप्रे समफलं भवेत् ।

तीर्थे देवगृहे चैव फलं श्रतगुणं स्मृतम् ॥

गङ्गायाश्च कोटिगुणं क्षेपे नारायणे फलम् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥

यथा चैव कोटिगुणं तथा च विष्णुमन्दिरे ।

केदारे च लक्षगुणं हरिहारे तथा फलम् ॥

पुष्करे भास्करक्षेत्रे दशलक्षगुणं फलम् ।

एवं सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं क्रमेण च ॥

सामान्यब्राह्मणे दानं सममेव फलं भवेत् ।

लक्षं त्रिसन्ध्यपूजे च पण्डिते च जितेन्द्रिये ॥

विष्णुमन्त्रोपासके च बुधे कोटिगुणं भवेत् ।

एव सर्वत्र बोद्धव्यं फलाधिक्यं गुणं भवेत् ॥

यथा दक्षेन सूर्येण शरावेण जनेन च ।

कुम्भं निर्माली चक्रं कुम्भकारो ऋदा भुवि ।

तथैव कर्मसूत्रेण फलं धाता ददाति च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ३४ अध्यायः ॥ ३४ ॥

स्वप्रियफलस्य विष्णुदेयत्वं यथा,—

“भक्ष्याणि यानि पेयाणि भोज्यानिभिमत्तानि

च ।

फलश्च वज्रभं यच्च तत्तद्देयं जगद्देने ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥ ३४ ॥

इहकफलद्वारा फलपातनविधौ यथा,—

“न पातयेद्विहकाभिः फलानि वै मखेन तु ।

न चैच्छभावां शिञ्जेत नाकर्षश्च पदासनम् ॥”

इति कौर्मो उपविभागे १६ अध्यायः ॥

कर्मजन्मभ्रातृदुरदृष्टसम्भवसङ्गनरकादि ।

तन्निविधं यथा,—

“अनिष्टमिदं मिश्रञ्च त्रिविधं कर्मणः फलम् ।

भवत्तद्वागिनां प्रेत्य न तु सञ्जासिनां क्वचित् ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् १८ अध्यायः ॥

“अनिष्टं नारकत्वम् । इदं देवत्वम् । मिश्रं मनु-

ष्यत्वम् । एवं त्रिविधं पापस्य पुण्यस्य उभय-

मिश्रस्य च कर्मणो यत् फलं प्रसिद्धं तत् सर्व-

मत्वागिनामेव प्रेत्य परञ्च भवति तेषां त्रिविध-

कर्मसम्भवात् न तु सञ्जासिनां क्वचिदपि

भवति ।” इति तद्गीतायां श्रीधरस्वामी ॥ ३४ ॥

वेदादीनां फलम् । यथा, वङ्गं प्रति मरीचि

वाक्यम् ।

“स तं प्राह फलं ब्रह्म वेदस्य च धनस्य च ।

दारश्रुतस्य विप्रादेः स्वर्गापवर्गहेतवे ॥

फलक

वह्निरवाच ।

अविहीनपत्ना वेदा दत्तस्तुतपत्नं धनम् ।
इतिपुत्रपत्ना दाराः प्रीतिरुत्तमत्नं श्रुतम् ॥”
इति वह्निरुपार्थे निष्ठाद्विकानविधिनामा-
ध्यायः ॥७॥ तत्राद्यादिसंयोगे फलस्वात्मनं यथा,
“तत्कुलोन्मृषिसंयोगाक्षययोगेन पिष्टकम् ।
फलं चित्तयसंयोगादन्नं भवति तत्तुल्यम् ॥”
इति रामाक्षेनचक्रिकाष्टतवचनमिति केचित् ।
फलः, पुं, (फलतीति । फल + अच् ।) कुटन-
हृत् । इति शब्दरत्नावली । (यथा, सुश्रुते
सुत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“कण्टकारिकाफलपटोलवार्ताकुकारवेकक-
कौटिकाकेवुकोरवकपप्यं टककिराततित्तककौट-
कारिहकोशातकौवेनकरीराटवकार्कपुष्पीप्र-
भृतीनि ॥”)

फलकं, क्री, पुं, (फल + संज्ञायां कन् ।) चर्म्म ।
इत्यमरः । २ । ८ । ६० । टाज इति भाषा ।
(यथा, विष्णुपादादिकेशान्नवर्णनकोप्ते । ३३ ।
“शाङ्गं वाचं क्षपायं फलकमरिगदे पद्मप्रक्षौ
सहस्रम्
विष्वाद्याः शृङ्गजालं मम ददुः शरेर्वाहवो
मोहहानिम् ॥”)

फलकः, पुं, (फल + संज्ञायां कन् ।) अस्थिखण्डम् ।
इति जटाधरः । नागकेशरम् । इति शब्द-
चक्रिका । काष्ठादिफलकम् । यथा,—
“पाण्डुखेलेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत् ।
ऊनाधिकम् संशोधं पश्चात् पक्षे निवेशयेत् ॥”
इति व्यवहारतत्त्वे यावः ।
(यथा, मार्कण्डेये । ८७ । ५ ।

“भृङ्गुटीकुटिलात्तस्या जलाटफलकाद्दुतम् ।
काली करालवदना विनिष्क्रान्ताक्षिपाशनी ॥”)
रजकपट्टम् । घोषार पाट इति भाषा । यथा,
“शास्त्रे फलके शृङ्खले निष्ठाङ्गाक्षीसि नेजकः ।
न च वाचां वि वाचोभिर्निर्हरेण च वाचयेत् ॥”
इति मिताररा ।

फलकपात्रिः, पुं, (फलकं पात्रौ यस्य ।) चर्म्म ।
इत्यमरः । २ । ८ । ७९ । टाजो इति भाषा ।
फलककेशा, स्त्री, (फलेन कर्कशा ।) वनकीलिः ।
इति केचित् ।

फलकामः, चि, (फलं कामयते इति । कम +
अच् ।) कर्मफलकामौ । यथा,—
“कर्मवायिनिका च्छाः फलकामा नराधमाः ।
अक्षयनि जगन्नाथं ते कामान्नाप्नुवन्त्युत ॥”
इति भगवद्गीतासुतविष्णुधर्मोत्तरीयवृत्तीय-
काक्षीयवचनम् ।

फलकी, [न] पुं, (फलकं फलकाकारोऽख्यस्येति ।
फलक + इनिः ।) मत्स्यभेदः । फलुह इति
भाषा । (शुब्दादिकमस्य फलिशब्दे ज्ञात-
व्यम् ।) फलकान्विति, चि । इति मेदिनी ।
ने, १६ ।

फलक्याः, पुं, (फले फलावच्छेदे ज्ञाय ।) पानीया-
मलकम् । इति शब्दचक्रिका ।

३८१

फलपू

फलकेशरः, पुं, (फले केशरा इवास्त्र ।) वारी-
केशहृत् । इति जटाधरः ।

फलकोषकः, पुं, (फलं सुष्क इव कोषो यच्च । ततः
कन् ।) सुष्कः । इति निकाक्षशेषः । (विवृति-
रस्य सुष्कशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

फलमहिः, चि, (फलं यज्जातीति । यज् + इन् ।)
फलेयहिः । यथासमयं फलधरहृत् । इत्यमर-
टीकायां भरतः ।

फलपाही, [न] पुं, (फलं यज्जातीति । यज् +
बिनिः ।) हृत् । इति धरणिः । फलपह-
कर्त्तरि, चि ।

फलपमसः, पुं, दधिभिन्निवटलकचूर्णम् । इति
आहृततत्त्वम् ।

फलचोरकः, पुं, (फलं चोर इवास्त्र कन् ।) चोरक-
नामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ।

फलचयं, स्त्री, (फलस्य चयम् ।) प्राचापक-
काक्ष्यः । (यथा,—

“प्राचापककाक्ष्यैः फलचयस्तदाहृतम् ॥”
इति वैद्यकपरिभाषायाम् ।)

चिपला । इति शब्दचक्रिका ।

फलचिकं, स्त्री, (फलस्य चिकम् ।) चिपला ।
(यथा,—

“पण्याविभीतधात्रीणां फलेः स्यान्निपला समैः ।
फलचिकश्च चिपला सा वरा च प्रकीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मुष्कीपिण्णोमरिचानि । इत्यमरः । २ । १ । १९ ।

फलदः, पुं, (फलं ददातीति । दा + “आतोऽनुप-
सर्गे ।” ३ । २ । ३ । इति कः ।) हृत् । इति
धरणिः ।

फलदः, चि, (फलं ददातीति । दा + कः ।) फल-
दाता । यथा,—

“विश्रुतफलदा कन्या निष्क्रामाणां वितुक्तिदा ॥”
इति भगवद्गीतासुतविष्णुपुराणवचनम् ।

फलपञ्चान्नं, स्त्री, अन्नपञ्चफलम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

फलपाकः, पुं, (फलेषु पाकोऽस्य ।) करमईकः ।
इत्यमरटीकायां भरतः । पानीयामलकम् ।
इति शब्दचक्रिका ।

फलपाकान्ता, स्त्री, (फलपाकेनान्तो नाशो यस्याः ।)
क्षीवधिः । धान्यकदल्यादिः । इत्यमरः । २ । ४ । ७७ ।
फलपाकी, [न] पुं, (फलपाकोऽख्यस्येति । इनिः ।)
गर्हभाक् । इति रत्नमाला । (यथास्य पर्यायः ।
“गन्धीवृक्षान्नपाकी फलपाकी च पीतनः ।
गर्हभाक्ते गन्धमुकोऽहृतीयः च प्रपाक्यौ ॥”
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ।)

फलपुष्कः, पुं, (फलं पुष्क इव यस्य ।) वरकाशुः ।
इति निकाक्षशेषः ।

फलपुष्पा, स्त्री, (फलानि पुष्पाणीवास्याः ।) पिक्-
खर्चूरी । इति राजनिर्घण्टः ।

फलपूरः, पुं, (फलेन पूरः पूर्णः ।) बीजपूरः ।
इत्यमरः । २ । ३ । ७८ । (विवरणमस्य बीज-
पूरशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

फलशा

फलपूरकः, (फलपूर + कार्थ्ये कन् ।) बीजपूरः ।
इति भावप्रकाशः ।

फलप्रदः, चि, (फलं प्रददातीति । प्र + दा +
“आतचोपसर्गे ।” ३ । १ । १३६ । इति कः ।)
फलदाता । यथा,—

“क्षीवीहि भोः फलानीति श्रुत्वा सत्वरमभ्युतः ।
फलार्थं धान्यमादाय ययौ सर्वफलप्रदः ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ।

फलप्रिया, स्त्री, (फलेन प्रीयतातीति । प्री + कः ।
टाप् ।) प्रियङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः । (शुब्दा-
द्योऽस्या प्रियङ्गुशब्दे ज्ञेयाः ।)

फलभाक्, [च] चि, (फलं भजते इति । भज +
“भजो णिः ।” ३ । २ । ६२ । इति णिः ।)

फलभागी । यथा,—
“मासपक्षतिथीनाञ्च निमित्तानाञ्च सर्वशः ।
उल्लेखनमकुल्याञ्चो न तस्य फलभागभवेत् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्ववृत्तज्ञाकभविष्यपुराण-
वचनम् ।

फलभूमिः, स्त्री, (फलाय कर्मफलभोगाय भूमिः ।)
कर्मफलभोगस्थानम् । यथा,—

“भरताम्बेरावतानि विदेहाञ्च कुक्षम् विना ।
वर्वाणि कर्मभूम्यः स्युः शेषाणि फलभूमयः ॥”
इति वैमर्चकः । ४ । १२ ।

फलसुखा, स्त्री, (फलेन सुखा भेदा ।) अण-
मोदा । इति राजनिर्घण्टः ।

फलसुहरिका, स्त्री, (फले फलावच्छेदे सुहरिका
सुदसुहर इव ।) पिक्खर्चूरः । इति शब्द-
माला ।

फललक्षणा, स्त्री, (फलहेतुका लक्षणा ।) प्रयो-
जनवती लक्षणा । यथा, साहित्यदर्पणे ।
“यस्यस्य गूढगूढत्वादिधा स्युः फललक्षणाः ॥”

फलवर्तुलं, स्त्री, (फलं वर्तुलमस्य ।) कानिजम् ।
इति राजनिर्घण्टः ।

फलवान्, [त] चि, (फलमस्यास्तीति । फल +
मत् ।) मस्य वः । फलयुक्तहृत् । तत्पर्यायः ।
फलिनः २ फलो ३ । इत्यमरः । फलितः ४ ।
इति राजनिर्घण्टः । (यथा, मनुः । १ । ४७ ।
“अपुण्याः फलवन्तो ये ते वनस्यतयः स्मृताः ।
पुण्ययः फलिनश्चैव वृक्षास्तूभयतः स्मृताः ॥”)

फलविक्रयिणी, चि, (फलविक्रयोऽस्या अस्तीति ।
इनिः । डीप् ।) फलविक्रेणी । कुण्डाविनी
इति हिन्दी भाषा । यथा,—

“फलविक्रयिणी तस्य श्रुतधात्यकरहृत् ।
फलैरपूरयन्नेः फलभाक्कमपूरि च ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ।

फलहृत्कः, पुं, (फलप्रधानो हृत् ।) संज्ञायां
कन् ।) फलसः । इति राजनिर्घण्टः ।
(फलशब्देऽस्य विशेषो याख्यातः ।)

फलशार्कं, स्त्री, (फलमेव शार्कम् ।) वह्निशार्का-
नर्गतफलवपशार्कम् । यथा, राजवज्जने ।
“पञ्च पुष्यं फलं शार्कं कन्दं संक्षेपं तथा ।
शार्कं वह्निशुद्धिं शुभं विद्यादुद्योत्तरम् ॥”

फाल्गु

अभिवर्षं ततश्चौरो जिहया वेद्येन सक्तं
न दग्धं चक्षुर्मियादयथा तु च होयते ॥”
चौरोऽत्र गोचरः । गोचरस्य प्रदातयं तप्त-
वाजावेद्यमिति स्मृतिरिति मैथिलाः ।
अत्रापि त्वमये इत्यादिमन्त्रानन्तरं आयसं
शेजिह्वानस्य जिह्वयापि समादिशेदिति पिता-
महोक्तिः प्राक् विवाकप्रोधाभ्यामस्य भिमन्त्र्यं
कार्यम् ॥३॥ तत्र प्रयोगः । गौकिकचत्वारिंश-
श्लोकमितं जौह्वटितमद्ययवमध्यात्मकाङ्कुजाह-
दीर्घं तथाविधचतुरङ्गलप्रसारं फालगुनी ताप-
येत् । तत्र प्राञ्जिकां धर्मावाहनादिहवनार्तं
कर्म कृत्वा दक्षिणां दत्त्वा,—

‘ॐ त्वमये वेदाश्चत्वारस्तस्य यज्ञेषु हृयसे ।
त्वं सुखं सर्वदेवानां त्वं सुखं नक्षत्रादिनाम् ॥
जठरस्योऽयं भूतानां ततो वेत्सि शुभाशुभम् ।
प्रापं पुनासि वै यस्मात्तस्मात् पावक उच्यते ॥
प्रापेयु दर्शयात्मानमर्षिर्ज्ञानं भव पावक ! ।
अथवा शुभभावेन शीतो भव कृताश्रन । ॥
त्वमये सर्वभूतानामन्तश्चरसि सार्चयत् ।
त्वमेव देव जानीषे न विदुर्यानि मानवाः ॥
अवहाराभिज्ञस्तोऽयं मातुषः शुद्धिमिच्छति ।
तद्देवं संशयादस्माद्वर्ज्यतस्मात्तुमर्षे ॥’
इत्येतेः फालगुनीमयि अभिमन्त्रयेत् । श्रोत्र्यस्तु
प्रतिज्ञापकं शिरसि निधाय ।
‘त्वमये सर्वभूतानामन्तश्चरसि पावक ! ।
सार्चयत् पुण्यप्रापेभ्यो ब्रह्मि सर्वं करे मम ॥’
इत्यनेनाभिमन्त्र्य अभिवर्षं फालं जिह्वया सक्त-
जिह्वात् न दग्धं चक्षुः ।” इति दिव्य-
तत्त्वम् ॥

फालहस्तः, पि, (फालेन हस्तः ।) फालेन कर्तित-
भूम्नादिः । यथा, मानवे । ४ । ४६ ।

“न नृजं पथि कुर्वीत न भस्मजि न गोव्रजे ।
न फालहस्ते न जले न शिखां न च पर्यन्ते ॥”

फालाः, पुं, (फालयन्तीति । फल + लिप् + अच् ।)
जम्बीरबीजानि । इति दुर्गाटीकाटिप्पणीकृत-
कुलचन्द्रः ॥

फालगुनः, पुं, (फलति जिह्यादयतीति । फल +
“फलेर्गुक् च ।” उणा० १ । ५६ । इति जनन्
ततो गुक् । ततः प्रज्ञाद्यञ् । यदा फलगुन्यां
फलगुनीनचये जातः फलगुनः । स एव । अच्
एतन्निरुक्तिर्यथा, महाभारते । ४ । ४२ । १६ ।
“उत्तराश्व्याश्च पूर्वार्ध्यां फलगुनीभ्यामहं दिवा ।
जातो हिमवतः पृष्ठे तेन मां फालगुनं विदुः ॥”
गुह्यकेशः । नदीनट्यः । अर्जुनहृद्यः । तपस्य
मासः । यथा,—

“फालगुनस्तु गुह्यकेशे नदीनार्जुनभूरुह ।
तपस्यसंज्ञे मासे तत्पूर्वमायान्तु फालगुनी ॥”

इति दन्त्यनान्तवर्गे मेदिनी ॥

अतएव ।

“फालगुने गगने फेने खलमिच्छन्ति वर्मराः ।”
इति कारिका सन्तिका । अत्र अखलमिच्छ-
न्तीति अकारमर्द्धेनो ज्ञान्तानाम् ॥ ३ ॥

फाल्गु

(फाल्गुनी पौर्णमासी अक्षिनिनि । “विभावा
फलगुनीनचयवर्तिकातिर्कोचैर्भ्यः ।” ४ । २ । २१ ।
इति पञ्चे अच् ।)

वैशाखादिद्वादशमासान्तर्गतेद्वादशमासः ।
फलगुनीनचयगुक्ता पौर्णमासी यस्मिन् मासे
सः । इति तु प्रायिकाभिप्रायम् । स च त्रिविधः ।
सुखचान्नः गौयचान्नः सौरच । यथा ।
कुम्भस्वरविप्रारब्धगुक्तप्रतिपदादिदर्शानो मासी
सुखचान्नः । सुखचान्नफलगुनमासीयपौर्ण-
मास्यन्नः कृष्णप्रतिपदादिको मासी गौय-
चान्नः । कुम्भराशिस्वरविभोगोपलक्षितकाका-
लको मासः सौरः । इति मलमासतत्त्वम् ॥३॥
तत्पर्यायः । तपस्यः २ फालगुनिकः ३ फलगुनः
४ । इत्यमरभरतौ । वल्लरान्तकः ५ । इति
राजनिर्वहः ॥ ३ ॥ तत्र जातफलम् ।

“प्रियंवदः सज्जनवल्लभश्च

परोपकारी विमलाश्रयश्च ।

दाता नितान्तं प्रमदाभिजायी

स्वात् फालगुने यस्य जनस्य जन्म ॥”

इति कोट्टीप्रदीपः ॥

अथ फालगुनकृतम् । तत्र माध्यमन्तरं
फालगुनकृतव्याहृत्यां कालशाकवास्तुकशाकोप-
करणान्नेन आहं कर्तव्यम् ॥ ३ ॥ गौयचान्न-
फलगुनकृतव्यचतुर्दश्यां शिवरात्रिमतम् । यद्दिने
प्रदोषनिशीथोभयव्यापिनी चतुर्दशी तद्दिने
व्रतसुभयव्याप्तगुरोधात् । यदा पूर्व्यदुर्निशीथ-
व्यापिनी परेद्युः प्रदोषमात्रव्यापिनी तदा पूर्व्य-
दुर्जने प्रधानकालव्याप्तगुरोधात् । यदा तु
पूर्व्यदुर्निशीथव्याप्तिः परदिने प्रदोषव्यापिनी
तदा परदिने प्रदोषव्यापिनीति वचनात् ॥ ३ ॥
सुखचान्नफलगुनशुक्लद्वादशी गोविन्दद्वादशी ।
“फालगुने शुक्लपक्षस्य पुष्यर्चे द्वादशी यदि ।
गोविन्दद्वादशी नाम महापातकनाशिनी ॥”
महापातकनाशकामो गङ्गायां स्नानमहं
करिष्ये । अत्र पद्मपुराणीयो मन्त्रः ।
“महापातकवर्ज्यानि यानि पापानि सन्ति मे ।
गोविन्दद्वादशीं प्राप्य तानि मे हर जाह्नवि ॥”
फालगुनपौर्णमास्यां लोकयात्रा । तीर्थचिन्ता
मन्त्रो नक्षत्राणाम् ।

“नरो होलागतं दृष्ट्वा गोविन्दं पुरुषोत्तमम् ।
फालगुन्यां संयतो भूत्वा गोविन्दस्य पुरं व्रजेत् ॥”
खम्बपुराणीयपुरुषोत्तममाहात्म्ये जिज्ञाषाव्ये ।
“फालगुन्यां क्रीडनं कुप्यात् होलायां मम
भूपते ॥”

इति ज्ञानतत्त्वम् ॥

फालगुनाशुक्लः, पुं, (फालगुनाशुपचान् जायते
इति । अशु + जन् + ष ।) वसन्तकालः । इति
हारायणी । अर्जुनस्य कनिष्ठभ्राता च ॥

फालगुनिकः, पुं, (फालगुनी पौर्णमास्यास्मिन् मासे
इति । “विभावा फालगुनीनचयवर्तिकातिर्” ४ । २ ।
२६ । इति ठक् ।) फालगुनमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १५ ॥

फिरङ्गः

फालगुनी, स्त्री, (फलगुनीभिर्गुक्ता पौर्णमासी ।
“नचमेव युक्तः कालः ।” ४ । २ । १ । इति
अच् । ततो ङीप् ।) फालगुनमासस्य पूर्वार्धमा ।
इति मेदिनी । मे, ८६ ॥ पूर्व्यफलगुनीनचयम् ।
उत्तरफलगुनीनचयम् । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

पिः, पुं, पापः । निष्कलवाक्यम् । इत्येकाचर-
कोषः । कोपः । इति शब्दरत्नावली ॥

फिरङ्गः, पुं, (फिरङ्ग इति शब्देन कायति शब्दा-
यते इति । कै + कः ।) पक्षित्रिविधः । फिरङ्गा
इति भाषा । तत्पर्यायः । कुजिङ्गः २ कजिङ्गः
३ धूम्याटः ४ । इति शब्दमाणा । भट्टः ५ ।
इत्यमरः ॥

फिरङ्गः, पुं, (पौ पापे क्रोधे वा रङ्गोऽगुरागो
यस्य ।) खनामस्त्रातन्त्र्यदेशः । यथा,—
“पूर्व्यायाये नवशतं वक्रशीतिः प्रकीर्तिताः ।
फिरङ्गभावया मन्मास्तेषां संघाघनादुत्पि ।
अधिपा मलकानाञ्च संयामेवपराजिताः ।
इरेणा नव वट् पञ्च जङ्गलाणां भाविनः ॥”
इति मेवतन्त्रे २१ प्रकाशः ॥

रोगविशेषः । अथ फिरङ्गस्य निरुक्तिमाह ।
“फिरङ्गसंज्ञकी देशे बाहुलीनेव यज्ञवेत् ।
तस्मात् फिरङ्ग इत्युक्तो आधिर्षाविशिरादेः ॥”
तस्य विप्रलटं निदानमाह ।
“गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनां भुवम् ।
फिरङ्गियोऽतिवसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ।
आधिरागवद्वो ह्येव होलायामत्र संक्रमः ।
भवेत्ता जघनेतेषां जघनोर्भवेत्ता वरः ॥”
फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गत इति विशेषार्थम् ॥ ३ ॥
रूपमाह ।

“फिरङ्गस्त्रिविधो ज्ञेयो वास्त्राभ्यन्तरतस्त्रया ।
बहिरन्तर्भवश्चापि तेषां लिङ्गानि च नुधे ॥
तत्र वास्त्रः फिरङ्गः स्त्रादिस्त्रोऽसहस्रश्लेषवक् ।
स्मृतिस्तो ब्रह्मवज्रेद्यः सुखसाधोऽपि स स्मृतः ।
सन्धेस्त्राभ्यन्तरः स स्त्रादुभयोर्लक्षणेयुतः ।
कटहोऽतिचिरस्यायी कटसाध्यतमश्च सः ॥”

उपपन्नान् आह ।

“काश्चैव वलचयो नावाभङ्गो वङ्गश्च मन्दता ।
अस्थिप्रोवोऽस्थिवत्त्वं फिरङ्गोपपन्ना अमी ॥”
साध्यत्वादिकमाह ।

“बहिर्भवो भवेत् साधो नूतनो निरुपपन्नः ।
आभ्यन्तरस्तु कटेन साध्यः स्त्रादयसामयः ॥
बहिरन्तर्भवो जीर्णः स्त्रीस्थोपपन्नवैद्युतः ।
योऽथो आधिरसाधोऽयमिच्छुर्जुनयः पुरा ॥”
अथ फिरङ्गस्य चिकित्सा ।

“फिरङ्गसंज्ञकं रोगं रसः कर्परसंज्ञकः ।
अवश्यं नाशयेद्वैतदुः पूर्वं चिकित्सकाः ॥
लिखते रसकर्परप्राशने विधिरुतमः ।
अनेन विविधा स्त्रादयस्त्रे शोथं न विन्दति ॥
गोचूमचूर्णं संनीय विदध्यात् कृष्णज्जूपिकाम् ।
तन्मध्ये निःक्षिपेत् छतं चतुर्गुणमितं भिषक् ॥
ततस्तु गुटिकां कुर्यादयथा न स्त्रादयो बहिः ।

दृष्ट्वा चर्चं जवङ्गस्य तां वटीमवधूतयेत् ॥
दन्तार्थो यथा न स्यात्तथा तामम्भसा गिजेत् ।
ताम्बलं भक्षयेत् पश्चाच्छाकाञ्जलवर्णाख्यजेत् ॥
अममातपमञ्जानं विशेषात् स्त्रीनिषेधम् ॥

इति कर्पूररसः ॥ १ ॥

पारददृक्मानः स्यात् खदिरदृक्संमितः ।
आकारकरभञ्जापि स्यादृक्द्वयोन्मितः ॥
दृक्त्रयमितं चौद्रं खल्ले सर्वं विनिःस्रियत् ।
संमर्दं तस्य सर्वस्य कुण्यात् सप्त वटीभिषक् ॥
य रोगी भक्षयेत् प्रातरेकेकामम्भुना वटीम् ।
वर्जयेद्दन्तलवणौ फिरङ्गस्तस्य नश्यति ॥

इति सप्तशानिकावटी ॥ २ ॥

पारदः कर्षमाणः स्यात्तावदेव हि गन्धकः ।
तच्छुला अक्षमाक्षाः स्युस्तेषां कुण्यांश्च कञ्ज-
लीम् ॥

तस्याः सप्त वटीः कुण्यांताभिर्भूमं प्रयोजयेत् ।
दिनानि सप्त तेन स्यात् फिरङ्गाक्तो न संशयः ॥

इति धमप्रयोगः ॥ ३ ॥

प्रीतपुष्पवलापन्नरसैकृत्मितं रसम् ।
हस्ताभ्यां मर्ह्येत्तावत् यावत् सूतो न दृश्यते ॥
ततः संखेदयेद्धस्तादेवं वासरसप्तकम् ।
तज्जलेन वगमन्तश्च फिरङ्गस्तेन नश्यति ॥ ४ ॥

चर्चयेन्निम्बपत्राणि पथ्यां निम्बाष्टमासिकाम् ।
धात्रीश्च तावतीं रात्रिं निम्बोदुङ्गभागिकाम् ॥
शाणमानमिदं चर्चयेन्नीयादम्भसा सह ।

फिरङ्गं नाशयत्येव वास्तुमाभ्यन्तरं तथा ॥ ५ ॥

तोपचौनिभवं चूर्णं शाणमानं समाक्षिकम् ।

फिरङ्गयाधिनाशाय भक्षयेत्तज्जलेन तजेत् ॥

लवणं यदि वा तत्तु न शक्नोति तदा जनः ।

संस्त्रवं स हि भुङ्गीत मधुरोपरसं हि तत् ॥ ६ ॥

अर्द्धकर्मितं कृतं कुर्यात्करसैः सह ।

खल्ले विमर्हयेत्तच्च पलाहं गुग्गुलुं चिपेत ॥

नञ्जार्करभं कुष्ठं त्रिफलाश्च पृथक् पृथक् ।

अर्द्धकर्मितं सर्वं चर्चयित्वा तु निःस्रियत् ॥

तत् सर्वं मधुसर्पिर्भ्यां द्विपलाभ्यां पृथक् पृथक् ।

मर्हयेद्य तत् खादेद्वर्द्धकर्मितं रसम् ॥

ब्रजः फिरङ्गरोग्योत्सस्तस्यावश्यं विनश्यति ।

अक्तोऽपि चिरजातोऽपि प्रशान्त्यति महात्रयः ॥

एतद्वचयतः शोथो सखस्य च न जायते ।

वर्जयेद्य जवणमेकविंशतिवासरान् ॥ ७ ॥

इति फिरङ्गाधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गरोटी, स्त्री, (फिरङ्गप्रिया रोटी । फिर-
ङ्गाणां रोटीति वा ।) रोटिकाविशेषः ।
पाण्योरोटी इति पाँडवटि इति च भाषा ।
या तु तालस्याधवा खर्जूरस्य रसेन मधुरिका-
जलेन वा मिश्रितां गोघूमकणिकामधिक-
कालमुत्तमं संमर्दं गोलाकारं स्थूलं स्थूलं
निर्मलाय तन्दूरपाकेन निष्पादिता भवति । इति
पाकराजेश्वरः ॥

फिरङ्गिणी, स्त्री, (फिरङ्गदेशो जलस्थानत्वेना-
ख्यस्या इति । फिरङ्ग + इनि । डीप् ।)
फिरङ्गदेशोद्भवगारी । यथा,—

“गन्धरोगः फिरङ्गोऽयं जायते देहिनीं भुवम् ।
फिरङ्गिणीति संसर्गात् फिरङ्गिण्याः प्रसङ्गतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

फिरङ्गी [न] पुं, (फिरङ्ग + इनि ।) फिरङ्ग-
देशोद्भवपुरुषः । अस्य प्रमाणं पूर्वशब्दे
दृश्यम् ॥

फुः, पुं, मन्त्रकम् । तुच्छवाक्यम् । इति विश्वः ॥

फुक्, पुं, (फुनास्यधवात्वेन कायति शब्दायते इति ।

फु + के + क ।) पक्षी । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुटः, चि, (स्फुटतीति । स्फुट + कः । एषोऽरा-
दित्वात् साधुः ।) सर्पकणा । इति हेमचन्द्रः ।

४ । ३८२ ॥

फु(फु)त, य, अनुकरणशब्दः । इति फुत्कारशब्द-
दर्शनात् । (यथा “नालः पयसा दग्धो दध्यपि
फुत्तव्य भक्षयति ।” इति प्राचः ।) तुच्छ
भाषणम् । इति केचित् ॥

फुत्करः, पु, (फुदित्ययत्तशब्दं करोतीति । क +
टः ।) अग्निः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

फुत्कारः, पुं, (क + भावे घञ् । फुदित्ययत्तशब्दस्य
कारः करणम् ।) फुत्करणम् । फु इति फुक्
इति च भाषा । फुत्कारवति पावके आहुति
निषेधो यथा, तिथ्यादितत्त्वे ।

“अल्पे रुचौ सम्फुल्लिङ्गे वामावर्त्ते भयानके ।

आद्रकाष्ठेः समुत्पन्ने फुत्कारवति पावके ॥

लवणास्त्रिंश मुदुर्गन्धे तथा लिङ्गति मेदिनीम् ।

आहुतिं जुहुयाद्यस्तु तस्य नाशो भवेद्-
ध्रुवम् ॥”

फुत्कतिः, स्त्री, (फुदित्ययत्तशब्दस्य कतिः कर
णम् ।) फुत्कारः । यथा, कायचन्द्रिका ।

“स्फुञ्जत्फुत्कतिभोतिसम्भ्रमचमत्कारस्फुरत्-
सम्भ्रमा ॥”

फुप्फुसः, पु, पुप्फुसः । कोष्ठविशेषः । स च हृदय-
नाडिकासंलग्नाशयविशेषः । प्यापडा फुलका
कापास इति च लोके । इति सुश्रुतः ॥ यथा,—

“स्थानान्यामाक्षिपकानां सूत्रस्य रुधिरस्य च ।

हृदयकः पुप्फुसश्च कोष्ठ इत्यभिधीयते ॥”

इति माधवकरः ।

अस्य व्याख्या । “आमस्य स्थानं आमाशयः ।

नाभेरुर्ध्वम् । अग्नेः स्थानं पथ्यमाशयः ।

नाभिमध्यम् । पक्वस्य स्थानं पक्वाशयः नाभे-

रधः । सूत्रस्य स्थानं वलिः । रुधिरस्य स्थानं

यत्तुर्ग्रीहानौ । कृत्न हृदयं हृत्तरसपाकमल-

वहृदयः शोणितमलस्तस्य । उल्लुकः स चाक्षरदेश

अवस्थितः पुरीषाधानम् । पुप्फुसः हृदयस्य

वामपार्श्वे पुप्फुस इति स्यात् ।” इति विजय-

रत्नितः । (यथा च ।

“तदाभे पुप्फुसः ग्रीह्वा दक्षिणाङ्गे यत्तुत्तनम् ।

उदानवायोराधारः पुप्फुसः प्रोच्यते नृपेः ॥”

इति पूर्वखल्ले पञ्चमेऽध्याये शार्ङ्गधरेणोक्तम् ॥

फुलतिः, स्त्री, (फल + क्तिन् । “ति च ॥” ७।४।८६।

इति अत उन् ।) फलनम् । इति सुश्रुत-
वाकरणम् ॥

फुल, विकास । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

अक०-सेट् ।) इक्षी । लक्ष्यानाः । विकास

इह कस ज गताविति दन्धान्तस्य चणि रूपम् ।

विपूर्वत्वेनाथान्तरवाचितया विकासनमित्यर्थः ।

फुलति मल्लीकनिका । इति दुर्गादासः ॥

फुलः, चि, (फुलतीति । फल + क्त्वा । यद्वा,

फलतीति । चि फला विसरणे + क्तः । “आदि-

तश्च ॥” ७।२।१६ । इति इहभावः । “ति च ॥”

७।४।८२ । इति उल्लम् । अनुपसर्गात् ।

फुलतीवेति ॥ ८।१५।५। इति निष्ठातस्य लः ।

विकसितः । इत्यमरः । २।४।८८ । (यथा, महा-

भारते । २ । १२८ । ४१ ।

“जलञ्च सुशुभं च्छन्नं फुल्लैर्जलवहैस्तथा ॥”

पुण्यम् । फुल इति भाषा । यथा,—

“श्रीपञ्चम्यां श्रियं देवीं फुल्लैः संपूजयेत् सदा ॥”

इति कालिकापुराणम् ॥

फुल्लदाम, [न] स्त्री, (फुल्लानां पुष्पाणां दाम इव ।)

हृन्दोद्भेदः । यथा,—

“मो गौ नी तौ गौ शरहयतुरगैः फुल्लदाम

प्रसिद्धम् ॥”

उदाहरणं यथा,—

“शब्दलोकानां प्रकटितकथनं भ्रष्टमालोक्य कंसं,

हृष्यन्तेभिरिदिववसतिभिर्बोमसंस्थैर्वि-

सक्तम् ।

सुगन्धोदेन स्थगितदृष्टिदृष्टाभोगमाकृतभङ्गं

मौनौ दैव्यारम्भपतदनुपमं स्वस्वरोः फुल्लदाम ॥”

इति हृन्दोद्भेदः ॥

फुल्लफल, पु, (फुल्लं फलतीति । फल + क्त्वा ।)

मूर्धन्यातः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

फुल्लरीक, पु, (फल + “फर्करीकादयश्च ॥” उणा०

४ । २० । इति ईकन्प्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) देशः । सर्पः । इति संक्षिप्तसारो-

गादिष्टः ॥

फुल्ललोचनः, पु, (फुल्लं विकसिते लोचने यस्य ।)

लङ्गविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ प्रफुल्लनेव-

युक्ते, चि ॥

फुल्लिः, स्त्री, (विकासः । इदधातुकथने तिङवत्तिरु

वा इति संक्षिप्तसारश्चात् भावे इदप्रत्ययेन

निर्यासः ॥

फेणः, पुं, (स्फायते वर्धते इति । स्फाय + “फेन-

मीनी ॥” उणा० ३ । ३ । इति नक् फे-शब्दा-

देशश्च । मतान्तरे गलम् । दन्धान्तपाठस्तु

गरीयान् ।) फेनः । तरलद्रव्योपर्युत्थितबुद्बुदा-

कारवस्तु । फेना इति भाषा । यथा,—

“पयःफेणानिभा शय्या दान्ता रक्तपरिच्छदा ॥”

इति पुराणम् ॥

हिर्णीरः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ समुद्र-

फेना इति भाषा । अस्य चर्द्धव्याप्तस्य प्रमाणं

यथा,—

“हंसश्रेष्ठो नदीतीरे निगदेः संप्रतीधरे ।

यथा सारस्वता मन्ना अन्तरे फेणःकृता ॥”

इत्यमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥

फेन(न)पः, पुं, लघुप्रतिपत्तिकादिजीविसुनिविशेषः ।
यथा, श्रीभागवते । १ । १२ । ४१ ।

“वैखानसा बालिखिलौघुम्बराः फेनपा वने ।
न्यासे कुटीचकः पूर्वं बडोदो हंसनिष्क्रियौ ॥”
“यने स्थिताचत्वारः । तत्र वैखानसाः अल्लह-
पञ्चतयः । बालिखिलाः नवेऽन्ने लब्धे पूर्व-
सञ्चितान्नह्यागिनः । श्रीकुम्बराः प्रातस्त्याय
यां दिशं प्रथमं पश्यन्ति तत आकृतैः पला-
दिभिर्ज्योत्स्नः । फेनपाः स्वयं पतितैः पला-
दिभिर्ज्योत्स्नः । कुटीचकः आश्रमधर्मप्रधानः ।
बडोदः कल्मषिपञ्चनीलस्य ज्ञानाभ्यासप्रधानः ।
हंसो ज्ञानाभ्यासनिष्ठः । निष्कयः प्राप्ततत्त्वः ।
उते च सर्वे यद्योत्तरं श्रेष्ठाः ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ (फेनं पिबतीति । फेन + पा +
कः । फेनपानकर्त्तरि, त्रि । यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । २२ ।

“फेनपांच तथा वत्साम दुहन्ति स्म मानवाः ॥”
फेनी(नी), स्त्री, (स्नायते बहते इति । स्नाय +
नक् । गौरादिवात् डीप् ।) स्वनामख्यातमिष्टान्न-
विशेषः । यथा, नीर्यमञ्जरी ।

“वटो वेश्वराक्षवज्जैन फेनी-
समं पर्यटः श्रियुक्तेन याति ॥”
फेनुकारिणी, स्त्री, (फेनु करोतीति । ल + गिणिः ।
डीप् ।) तन्त्रविशेषः । यथा,—
“उक्ततमेव नारसिंहं कामरभैरवम् ।
शिवकारं मलिन्यादममिताङ्गादि यामलम् ॥
सिद्धयोगेश्वरं तन्त्रं योगिनीजालमन्त्रम् ।
दृष्ट्वा लब्ध्वा विधिं फेनुकारिणीतन्त्रं विरच्यते ॥”
इति प्रथमश्लोकद्वयम् ॥

“फेनुकारिणीतन्त्र इयं मयोक्ता
लब्ध्वा समस्तान्नमसारभूता ।
शक्तोर्विनाशाय धनाय धर्म-
मोक्षाय सत्यं प्रयतो निषीक्या ॥”

इति फेनुकारिणीतन्त्रस्य श्रेवस्तोत्रः ॥
फेनुकारीयः, पुं, तन्त्रविशेषः । तन्त्रसारादिसंग्रहे
फेनुकारीये इति शासनं लिखितम् ॥

फेनः, पुं, (स्नायते बहते इति । स्नाय + “फेन-
मीनी” ॥ उक्ता १ । १ । इति नक् फेनश्वा-
देश्च ।) फेनः । फेना इति भावा । तत्-
पर्यायः । हिङ्गीरः २ अय्यकपः १ । इत्य-
मरः । १ । ६ । १०५ । १ । हिङ्गीरः ४ । इति
शब्दरत्नावली ॥ सप्तमकपः ५ जलहासः ६
फेनकः ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ स्नायते
फेनः स्नायी ङ ह्रस्वौ नास्तीति ङेनः निपात-
नात् सङुक् दन्थनान्तः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ अस्य दन्थनान्तस्य प्रमाणान्तरं यथा,
“वानीरं गगनं फेनसूत्रं दन्थनान्वितम् ।
आहुर्गगनमिच्छन्ति केचिन्महंन्यान्वितम् ॥”
इति भरतसेनविरचितं सुखखेखनम् ॥
(यथा, रघुः । ११ । ११ ।

“मातङ्गनकेः सहस्रोत्पतति-
भिन्नान् विधा पश्य सप्तमफेनान् ॥”

तरुजत्रयोपरिससृज्यतुदुदुदाकारवस्तुमात्रम्
यथा, महाभारते । १ । १ । ५२ ।

“भोः फेनं पिबामि यमिमे वत्सा मातृणां
स्तनान् पिबन्त उन्निरिति ॥” ॥ उग्रप्रथस्य
पुत्रः । यथा, हरिवंशे । ३१ । ७६ ।

“उग्रप्रथो महाराज फेनस्तस्य सुतोऽभवन् ॥”
फेनकः, पुं, (फेन + स्वार्थे संज्ञार्था वा कन् ।)
फेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ पिष्टकविशेषः ।
अस्य गुणाः । लघुत्वम् । रुच्यत्वम् । मुक्त-
कारित्वम् । पित्तवायुनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥ (यथा च सुश्रुते । १ । ४६ ।
“हृदाः पथ्यमास्तेषां लघवः फेनकादयः ॥”
गात्रमार्ज्जनादिवत् क्रियाविशेषः । तस्य गुणा
यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“ज्वर्योः सज्जनयत्याशु फेनकः स्त्र्येणलघवे ।
कण्ठकोटानिलस्तम्भमनुरोगोपहृष्टः ॥”)

फेनका, स्त्री, (फेनेन कायतीति । के + कः ।
टाप् ।) जलपक्वतकुलचूर्णम् । इति शब्द-
चक्रिका ॥
फेनदग्धा, स्त्री, (फेन इव दुग्धं यस्याः ।) दुग्ध
फेनीचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
फेनजः, त्रि, (फेनोऽख्यस्येति । फेन + “फेना-
दिनञ्च” ॥ ५ । २ । ६६ । इति चात् लच् ।)
फेनवान् । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
फेनवान्, [त्रि] त्रि, (फेनोऽख्यस्येति । “फेनादि-
नञ्च” ॥ ५ । २ । ६६ । इत्यञ्च अण्यतरस्या-
मित्यनुवृत्तेः पञ्चे मतुप् । मस्य वः ।) फेनिलः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । १४१ । २० ।

“तत्र सागरगा ह्यापः कीर्यमाणाः समन्ततः ।
प्रादुरासन् सुकलुषाः फेनवत्यो विश्रान्त्यते ॥”
फेनवाही, [न्] पुं, (फेनवत् सुधर्ता वहतीति ।
वह् + णिनिः ।) वक्ष्यम् । इति शब्दमाला ॥
फेना, स्त्री, (फेनोऽक्षि बाहुल्येनाख्याः । फेन +
अच् । टाप् ।) सातलाचुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

फेनायं, स्त्री, (फेनस्याग्रम् ।) वृद्धुदम् । इति
हारावली । २०५ ॥
फेनायमानः, त्रि, (फेनुहन्तीति । फेन + “फेना-
क्षेति वाच्यम्” ॥ १ । १ । १६ । इत्यस्य वार्त्ति-
कीत्या क्यङ् । ततः शानच् ।) उत्थितफेन-
दुग्धादिः । फेन इव आपरति यः इत्यर्थे फेन-
शब्दात् उग्रप्रथयानन्तरं शानप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
(यथा, महाभारते । ६ । ३ । ३४ ।

“प्रतिश्रोतोवहा नदाः सरितः शोणितोदकाः ।
फेनायमानाः कृपाञ्च नर्हन्ति ह्यभा इव ॥”)

फेनाशनिः, पुं, (फेन सवाशनिर्वर्त्य यस्य । फेनेन
हवाशुरनाशनादेवाख्य तथात्वम् ।) इन्द्रः ।
इति शब्दमाला ॥ (इतद्वृत्तान्तो यथा, देवी-

भागवते । ६ । ६ । ५५—५६ ।
“इति सञ्चिन्ध मनसा कथं हृन्तां रिपुं रक्षि ।
अजेयं सर्वदा सर्वदेवे च दानवैस्तथा ॥

यदि ह्वं न हन्मद्य वचयित्वा महावतम् ।
न श्रेयो मम नूनं स्यात् सर्वथा रिपुरसत्वात् ॥
अपि फेनं तदापश्यन् सतुमे पर्यतोपमम् ।
नार्थं मुञ्चो न चात्रोऽर्थं न च शङ्कामिदं तथा ॥
अपि फेनं तदा शक्रो जप्याह किं लीकया ।
परां शक्तिञ्च सकार भक्ता परमया युतः ॥
सुतमात्रा तदा देवी स्वाशं फेने व्यधापयत् ।
वचं तदावृत्तं तत्र चकार हरिर्द्युतम् ॥
फेनावृत्तं पविं तत्र शक्रश्चिदपि तं प्रति ।
सहसा निपपातासु वज्राहत इवाचलः ॥”)

फेनिका, स्त्री, (फेन इवाक्षतिरख्यस्याः । फेन +
ठन् । टाप् ।) पक्षान्नविशेषः । खाणा इति
भाषा । यथा,—

“समिताया हृताद्याया वर्त्तौर्दीर्घाः समाचरेत् ।
तास्तु सन्निहिता दीर्घाः पौठस्थोपरि धारयेत् ॥
वेक्षयेद् वेक्षणंतेता यथेका पर्यटी भवेत् ।
ततश्चुरिकया तासु संजन्तामेव कर्तयेत् ॥
ततस्तु वेक्षयेद्भूयः सट्टकेन च लेपयेत् ।
शालिचूर्णं हृतं तोयं मिश्रितं सट्टकं भवेत् ॥
ततः सट्टकं तां लोम्नीं विद्धीत पृथक् पृथक् ।
पुनस्तां वेक्षयेत् लोम्नीं यथा स्यान्नखलाक्षतिः ॥
ततस्तां सुपचेद्यान्वे भवेयुश्च पुटाः स्युटाः ।
सुगन्धया शकैरथा तद्वह्नीलमाचरेत् ॥
सिद्धेया फेनिकानान्नी मण्डकेन समा गुह्येः ।
ततः किञ्चित्तदुदिर्यं विशेषोऽयमुदाहृतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
फेनिलं, स्त्री, (फेनोऽख्यस्येति । फेन + “फेना-
दिनञ्च” ॥ ५ । २ । ६६ । इति ङनच् ।) कोलि-
फलम् । (अस्य पर्यायो यथा,—

“पुंसि स्त्रियाञ्च कर्कन्धुवैदरी कोलिमित्रपि ।
फेनिलं कुवलं घोटा सौवीरं वदरं मङ्गु ।
अजप्रिया कुहा कोली विषमो भयकण्टका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मदनफलम् । सफेने, त्रि । इति मेदिनी ॥
(यथा, महाभारते । १ । १५३ । १० ।

“उक्तां नवं प्रमास्यामि फेनिलं खरिं बहु ॥”
फेनिलः, पुं, (फेन + इतच् ।) अरिष्टहृत् ।
इत्यमरः । १२ । ४ । ११ । खरिटा इति ख्यातः ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—

“अरिष्टकस्तु माङ्गलाः जलवर्णोऽर्थसाधनः ।
रक्तबीजः पौतफेनः फेनिलो गर्भपातकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

वदरहृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (स्त्रियां
टाप् । जलजास्त्री । यथा, सुश्रुते उत्तरतन्त्रे
३६ अध्याये ।

“अण्पिष्टेः सुश्रीते च फेनिलापल्लवेऽप्या ॥”)

फेरः, पुं, (फे इति शब्दं राति यज्जातीति । रा
यङ्ये + कः ।) श्रमालः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

फेरकः, पुं, (फे इत्यक्षतशब्देन रक्षतीति । रक्ष
+ अच् ।) श्रमालः । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ३५५ ॥

व

वैतः, पुं, (वि इति रथो यस्य ।) श्रद्धानः ।
इत्यमरः । २।५।५ । (यथा, कथासरित्सागरे ।
४७ । ५१ ।

“वृत्तां तरतां रक्ते नदतां चोत्सवाय सः ।
मृतां चैरवाणां भूतानां भवद्रवः ॥”
राजसः । इति मेदिनी । वे, ४४ । धूर्ते हिंसे
च, नि । इति शब्दरत्नावली ॥

वैतः, पुं, (वि इति शब्देन रौतीति । वल ज्वनी +
मित्तादिवात् पुः ।) श्रद्धानः । इत्यमरः ।
२।५।५ । (यथा, भागवते । ८।१६।७ ।

“यद्देव्यैवेतिथयो नास्तिताः सलिलेरपि ।
यदि निर्यान्ति ते नूनं चैवराजयहोपमाः ॥”
फेनः, ऋ गतौ । इति कविकल्पहमः । (भा०-
प्र०-सक०-सं० ।) ऋ, अपिपेलत् पिपेलतुः ।
इति दुर्गादासः ॥

फेनः, ऋ, (फेनते दूरे मिलयति इति । फेन +
घञ् ।) भुक्तसमुज्झितम् । उच्छिद्यम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

फेनकः, पुं, (फेन + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
भुक्तसमुज्झितम् । इति जटाधरः ॥

फेना, ऋ, (फेल्यते इति । फेन + “गुरोश्च
हलः ।” १।३।१०३ । इति अः । टाप् ।)
भुक्तसमुज्झितम् । इत्यमरः । २।६।५६ ॥

फेनः, ऋ, (फेन + इन् ।) उच्छिद्यम् । इति
जटाधरः ॥

फेनका, ऋ, (फेलिरेव । स्वार्थे कन् ।) उच्छि-
द्यम् । फेनाशब्दात् स्वार्थे ण्यिकप्रत्ययेन
नियन्ता ॥

फेली, ऋ, (फेलि + “छदिकारादन्तिनः ।” इति
पक्षे ङीष् ।) भुक्तसमुज्झितम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

व

व, वकारः । स च चयविंशत्यङ्गवर्णः । (पवर्गस्य
तृतीयवर्णश्च ।) तस्योच्चारणस्थानं व्योष्ठः । इति
आकरणम् । (यदुक्तं सिद्धान्तकौमुद्याम् ।
“उपपन्नानीयानामोष्ठौ ॥”) तस्य स्वरूपं
यथा, कामधेनुतन्त्रे ।

“वकारं श्रद्धा चान्वेज्जि । चतुर्वर्गप्रदायकम् ।
शरत्कल्पप्रतीकां पञ्चदेवमयं सदा ।
पञ्चप्राणात्मकं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा ॥”
(वङ्गीयवर्णमालायामस्य स्वरूपमाह ।)

“त्रिकोणरूपिणी रेखा विष्णुशङ्कररूपिणी ।
माता शक्तिः परा ज्ञेया ध्यानमस्य प्रचक्षते ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“नीलवर्णां त्रिनयनां नीलाम्बरधरां पराम् ।
नागहारोष्णलां देवीं हिसुलां पद्मलोचनाम् ॥
शवं ध्यात्वा वकारमु तन्मन्त्रं दृग्धा जपेत् ॥”
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—

“विशक्तिरहितं वर्णं विविधान्तलेपितम् ।

वकः

खयं कुक्कुलिनीं देवीं सततं प्रणमाम्यहम् ॥”
इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥ ७ ॥

अस्य नामानि यथा,—

“वो वनी भूधरो मार्गो चर्चरी लोचनप्रियः ।
प्रचेताः कलसः पक्षी खलगणः कपर्दिनी ।
एष्टवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगम्बरः ।
सुखविन्दुर्वली चण्डा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ।
जोदिनी तापिनी भूमिसुगणिकवलप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ।
यक्षापुरं चण्डा च मोदको गगनं प्रति ।
पूर्वायाद्रामध्वजिज्ञौ शनिः कुम्भतृतीयकौ ॥”
इति नामान्तशालम् ॥

वंहिष्ठः, त्रि, (अयमेवामतिशयेन बहुलः । बहुल +
“अतिश्रायने तमविष्ठौ ।” ५।३।५५ । इति
इष्टम् । “प्रियस्थिरिति ।” ६।४।१५७ । इति
वंहि-आदेशः ।) अतिशयबहुलः । इत्यमरः ॥
(यथा, महाभारते । १२।३२८। ३६ ।
“योद्धिः संयोज्य जीमूतान् पर्यन्थाय प्रय-
च्छति ।
उदहो नाम वहिष्ठस्तृतीयः स सदागतिः ॥”)
वहोयान्, [सु] त्रि, (अयमनयोरिति श्रयेन बहुलः ।
बहुल + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरबौयसुर्गौ ।”
५।३।५७ । इति इयसुन् । “प्रियस्थिर-
स्मिरोरवबहुलेति ।” ६।४।१५७ । इति वहि-
आदेशश्च ।) अतिशयबहुलः । अयमनयो-
रिति श्रयेन बहुः इत्यर्थे बहुशब्दादीयसुप्रत्ययेन
नियन्ता । इति मुग्धबोधमतम् ॥

वः, पुं, वरुणः । कुम्भः । इति शब्दरत्नावली ॥

“वः पुमान् वरुणं सिन्धौ भगे लोथे गतेऽपि च ।
गन्धने तनुसन्ताने पुंस्थेव वपने स्मृतः ॥”
इति मेदिनी । वे, १ ॥ ७ ॥

तस्य साङ्केतिकनामानि यथा । युगम्बरः १
सुरभिः २ सुखविष्णुः ३ संहारः ४ वसुधा-
धिपः ५ । इति वीजवर्णाभिधानम् । भूधरः ६
दृग्गणः ७ । इति वद्वयामलोक्तबीजाभिधानम् ॥
अपि च ।

“वो वनी भूधरो मार्गो चर्चरी लोचनप्रियः ।
प्रचेताः कलसः पक्षी खलगणः कपर्दिनी ।
एष्टवंशो भयामातुः शिखिवाहो युगम्बरः ।
सुखविन्दुर्वली चण्डा योद्धा त्रिलोचनप्रियः ।
जोदिनी तापिनी भूमिसुगणिकवलप्रियः ।
सुरभिर्मुखविष्णुश्च संहारो वसुधाधिपः ।
यक्षापुरं चण्डा च मोदको गगनं प्रति ।
पूर्वायाद्रामध्वजिज्ञौ शनिः कुम्भतृतीयकौ ॥”
इति तन्त्रान्तरम् ॥

व(व)कः, इड कौटिल्ये । गतौ । इति कविकल्पहमः ॥
(भा० व्यास०-अक०-सक०-च-सं० ।) कौटिल्य-
मिह कुटिलीभावः कुटिलीकरणश्च । इ, वङ्गते ।
ड, वङ्गते काष्ठं कुटिलं स्यादित्यर्थः । वङ्गते
काष्ठं कुटिलं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

व(व)कः, पुं, (व(व)ङ्गते कुटिलीभवतीति । वकि +
अच् । एगोदरादिवात् नलोपः ।) खनाम-

वकाः

ख्यातपक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । कङ्कः २ ।
इत्यमरः । २ । ५ । २२ ॥ हारवलिमुक् ३
कक्षेयः ४ मुक्कवायवः ५ दीर्घलङ्कः ६ वकीटः ७
एष्टवलिप्रियः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ निघ्नैतः
६ शिखी १० चक्रविहङ्गमः ११ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । तीर्थसिन्धो १२ तापसः १३ मौन-
वातो १४ नृवाध्यायी १५ निचलाङ्गः १६
दात्मिकः १७ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अस्य
मांसस्य गुणाः ।

“शरारिवककाश्च दाह्यन्ताः पचनापन्ताः ॥”
इति रत्नावली ॥

अपि च ।

“हंससारसकाचाक्षवककौचशरारिकाः ।
नन्दीमुखीसकादम्बावलाकाद्याः भवाः स्मृताः ॥
भवन्ते सलिले यस्मात् एते तस्मात् भवाः स्मृताः ॥
कुलेचराः भवाश्चापि कोशस्थाः पादिनस्तथा ।
मनुष्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥
आनूपा मधुराः खिग्धा गुरवो वङ्गसाधनाः ।
छिन्नाः पिच्छलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥
तथाभिष्यन्दिनस्तै हि प्रायोऽपपन्नतमाः
स्मृताः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

खनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्पर्यायः । शिव-
वर्णो २ पाशुपतः ३ एकाङ्गीलः ४ वसुः ५ ।
इत्यमरः ॥ एकाङ्गीला ६ उकः ७ वसुकः ८
वसुकः ९ । इति तट्टीका ॥ वकपुष्पः १०
शिवमन्त्रो ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ काक-
शीर्षः १२ खलपुष्पः १३ शिवप्रियः १४ काक-
नामा १५ वसहङ्कः १६ स्वपूरकः १७ रक्त-
पुष्पः १८ सुनिहतः १९ अगतिः २० वङ्ग-
सेनकः २१ । इति रत्नमाला ॥ अगस्थः २२
श्रीवपुष्पः २३ सुनिद्रमः २४ व्रजारिः २५
दीर्घफलकः २६ वक्रपुष्पः २७ सुरप्रियः २८ ।
“सितपीतनीललोहितकुसुममेदाक्षतुर्विधो-
ऽगतिः ।

मधुरशिश्नरिदोवश्रमकासविनाशनश्च भूतघ्नः ॥”
तथा च ।

“अगतिः शिशिरं मौल्यं त्रिदोषघ्नं श्रमापहम् ।
वलासकासवैषम्यभूतघ्नश्च वलावहम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“अगस्तिकुसुमं शीतं चातुर्यकनिवारकम् ।
नक्तान्धनाशनं तिक्तं कषायं कटुपाकि च ।
पीनश्लेष्मपित्तघ्नं वातघ्नं सुनिभमैतम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अन्यच्च ।

“वासकस्य च पुष्पाणि वङ्गसेनस्य चैव हि ।
कटुपाकानि तिक्तानि कासक्षयकाराणि च ॥”
इति राजवल्लभः ॥

“वकः पाशुपतश्चैव शिवापीडश्च सुव्रतः ।
वसुकश्च शिवाङ्कश्च शिवेष्टः क्रमपूरकः ॥
शिवमन्त्रिः शिवाङ्कः शास्त्रो रविचर्मितः ।

वकानि

वकीरिति शिश्नरक्तितो मधुरो मधुगन्धकः ।
पितृदाहकपञ्चासमहारो च दीपनः ॥”

इति च राजनिर्वण्टः ॥

“शिवमल्ली प्रामुपत एकाशीला वुको वसुः ।
वुकोऽशुषाः कटुः क्षिप्तः कफपित्तविषापहः ।
योगिभूतलवादाहृक्कृष्टशोषाकनाशनः ॥”

इत्यपि भावप्रकाशः ॥

नालचक्रकारः । यथा,—

“—————शो वान्तो वपरो वकः ।”

इति बीजवर्णाभिधानम् ॥ * ॥

कुवेरः । रज्जोविशेषः । इति मेदिनी । के, ३० ॥ स
च भीमेन हतः । (यथा महाभारते ॥ ११८५ ॥ ७४ ।
“तस्यामयेकचक्रायां वकं नाम राक्षसं हत्वा
पाञ्चालनगरमभिगताः ॥”) अत्र कोषे पवर्गोय
वकारादौ पठितोऽयं शब्दः किन्तु अमर-
टोकायां भरतेन अन्तःस्थवकारादिवचनक-
धातुभ्यां क्रमेण चप्रत्ययेन अन्प्रत्ययेन च
नाधितः ॥ * ॥ यन्त्रविशेषः । यथा,—

“जलकच्छपपातालदोलाभूधरवायुकाः ।

वकाट्या यन्त्रमेदाः स्युर्बन्धान्वाद्याश्च नृषिकाः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्य विवरणं यथा, वैद्यके ।

“दोर्धकच्छकाचकूप्या गिलयेन स्खल्यभाष्कम् ।
तिथ्येक् कृत्वा पचैन् पुण्यां वकयन्त्रमिति

कृतम् ॥”

असुरविशेषः । स च श्रीकृष्णं हतः । यथा,—

“स्वं स्वं वनसकुलं सर्वं पाययिष्यन्त एकदा ।

गत्वा जलाशयाभ्यासं पाययित्वा पपुर्जलम् ॥

तं तत्र दृष्टुर्वाणा महासत्त्वमवस्थितम् ।

तत्र सुवञ्जनिर्भिन्नं गिरैः कूटमिव च्युतम् ॥

स वै वको नाम महानसुरो बकरूपधृक् ।

आगत्य तरसा कृष्णं तीक्ष्णतुण्डोऽग्निसङ्कली ॥

कृष्णं महावकयन्त्रं दृष्ट्वा रामादयोऽर्भकाः ।

बभूवुरिन्द्रियाद्यो विना प्राणं विवृतसः ॥

तं तालुमूलं प्रदहन्तमग्नवद्

गोपालकृद् पितरं जगद्गुरोः ।

चच्छेद् सद्योऽतिरुषाक्षतं वक-

स्तुल्येन हन्तुं पुनरभ्यपद्यत ॥

तमापतन्तं स निद्रस्तु तुल्यो-

दर्थी वकं कंससखं सतां गति ।

पश्यत्सु बाणेषु ददार लीलया

सुदावहो वीर्यवद्विवौकसाम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ११ अध्यायः ॥

व(व)कचिचिका, ज्ञी, मल्यविशेषः । तत्पर्यायः ।

वकाची २ । इति हारावली । १८८ ॥

व(व)कजित्, पुं, (वकं जितवान् इति । जि + क्तिप् ।)

भीमसेनः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

व(व)कधूपः, पुं, (वक इव शुभ्रवर्णो धूपः ।) रुक-

धूपः । इत्यमरटीका ॥

व(व)कनिखदनः, पुं, (निखदयति हन्तीति । खदि +

ल्यः ।) वकस्य निखदो घातकः ।) भीमसेनः ।

इति वृत्तचक्रः । १ । १७२ ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

वकारिः

व(व)कपञ्चकं, ज्ञी, (वकोपलक्षिताः पञ्च तिथयो
यत्र कप् । वकोऽपि तत्र नास्तीयादिति वचना-
देव तथात्वम् ।) कार्त्तिकमुल्लोकादध्यादिपञ्च-
तिथ्यात्मकम् । यथा,—

“तत्रैकादश्यादिति पञ्चके वकपञ्चकम् ।

वकोऽपि तत्र नास्तीयात्मन्येव कदाचन ॥

इति वचनान् ।” इति ज्ञानतन्त्रम् ॥

“किञ्च । कार्त्तिकमधिकात्रय वक्ष्यपुराणम् ।

‘एकादश्यादियु तथा तासु पञ्चसु राजिषु ।

दिने दिने च ज्ञातयं श्रौतलासु नदीषु च ।

वर्त्तनयथा तथा हिंसा मांसभक्षणमेव च ।’

ततश्च मांसभक्षणनिषेधे कार्त्तिकमासतच्छुक्ल-

पक्षतदेकादश्यादिपञ्चदिनानि शक्ताशक्तमेदात्

पापतारतम्याद्वा निषिद्धानि ।” इति तिथ्यादि-

तन्त्रम् । अपि च ।

“एकादशीं समारभ्य यावन पञ्चदशी भवेत् ।

वकोऽपि तत्र नास्तीयास्तीनं मांसस्य किं नरः ॥”

इति संवत्सरकौस्तुभेऽष्टतन्त्रपुराणवचनम् ॥

व(व)कपुष्पः, पुं, (वक इव वक्रं पुष्पं यस्य ।) वक-

ट्टयः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वकस्य पुष्पम् ।)

अगस्तिकुसुमे, ज्ञी ॥

व(व)कटृत्तिः, पुं, (वकस्यैव स्वार्थसाधिका टृत्ति-

र्यस्य ।) वक्तुल्यवर्त्तनविशिष्टः । यथा,—

“पाषण्डिनो विकर्मस्थान् वैङ्गलव्रतिकान्

शठान् ।

हैतुकान् वकटृत्तींश्च वाङ्मात्रेणानि नाश्नयेत् ॥”

इति विष्णुपुराणे ३ अंशे १८ अध्यायः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“अर्थागृह्णितैर्लौकिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनोतश्च वकटृत्तिरुदाहृतः ॥”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अपि च ।

“अधोऽर्हिनैर्लौकिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठः शिष्यो विनोतश्च वकटृत्तिरुदाहृतः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १५ अध्यायः ॥

व(व)कवेरी, [न] पुं, (वकस्य वेरी घातकत्वात् ।)

भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ श्रीकृष्णश्च ॥

व(व)कव्रतौ, [न] पुं, (वकव्रतमस्यास्तीति इतिः ।)

मिथ्याविनोतः । वकटृत्तिः । इति जटाधरः ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“अधोऽर्हिनैर्लौकिकः स्वार्थसाधनतत्परः ।

शठो मिथ्याविनोतश्च वकव्रतधरो द्विजः ॥”

इति दानसागरे भगुः ॥

व(व)काची, ज्ञी, वकचिचिकामल्यः । इति

हारावली । १८८ ॥

व(व)कारिः, पुं, (वकस्य अरिः ।) श्रीकृष्णः । यथा,

“तदा वकारिं सुरलोकवासिनः

समाकिरन्मन्दनमल्लिकादिभिः ।

समीडिरे चानकशृङ्गसंस्तवे-

कृद्वीक्ष्य गोपालसुता विचित्रिरे ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ११ । ५२ ॥

(भीमसेनश्च । वकराश्चघातकत्वात् ।)

वकुलः

व(व)कुलः, पुं, (व(व)कृते इति । व(व)कि कौटिके
५ “मद्गुरादयश्च ।” उवाच १ । ४२ ।

इति उरश्च प्रत्ययेऽस्य जलं वङ्गेनलोप-

श्चेत्युज्जलदत्तः ।) खनामख्यातपुष्पवृक्षः । तत्-

पर्यायः । केसरः २ । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ॥

केसरः ३ । इति भरतः ॥ वकुलः ४ सिंह-

केसरः ५ वरलब्धः ६ सौधुगन्धः ७ सुकुलः ८

सुकुलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ श्रीसुख-

मधु १० रोहणः ११ मधुपुष्पः १२ सुरभिः १३

भमरानन्दः १४ स्थिरकुसुमः १५ शारदिकः १६

करकः १७ सौसङ्गः १८ विशारदः १९ गृध्र-

पुष्पकः २० धन्वी २१ मदनः २२ मन्नामोदः

२३ चिरपुष्पः २४ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।

६३ । ४२ ।

“पुन्नामेः कर्णिकारेण वकुलैर्दिव्यपाटलैः ॥”

अस्य गुणाः । श्रौतलत्वम् । हृद्यत्वम् । विष-

दोषनाशित्वम् । मधुरत्वम् । कषायत्वम् ।

मदाटलत्वम् । हृषदायकत्वम् । तनुकुसुमगुणाः ।

रुच्यत्वम् । शीराटलत्वम् । सुरभित्वम् । श्रौत-

लत्वम् । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् । कषायत्वम् ।

मलसंयद्धारकत्वम् । इति राजनिर्वण्टः ॥

अपि च ।

“वकुलो मधुगन्धश्च सिंहकेसरकस्तथा ।

वकुलस्तु वरोऽशुषाः कटुः पाके रसे गुरुः ॥

कफपित्तविषनिघ्नलमिदं कदापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

तन्फलगुणाः ।

“वकुलं मधुरं ग्राहि दन्तस्त्रैर्यकरं परम् ॥”

तन्पुष्पगुणाः ।

“पद्मं कषायं मधुरं श्रौतं पित्तकफासुहृन् ।

तद्वत् वकुलपुन्नागकङ्कारोत्पलपाटलम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अस्योत्पत्तिर्यथा,—

“विचरन्तं तदा भूयो महेशं कुसुमायुधः ।

आरान् स्थित्वाग्रतो धन्वी सन्नापयितुमुद्यतः ॥

ततस्तमग्रतो दृष्ट्वा क्रोधाभातदृष्ट्वा हरः ।

स्मरमालोकयामास शिखायाश्चरणान्तिकम् ॥

आत्मोक्तिस्त्रिजनेन मन्त्रो द्युतिमानपि ।

प्रादहृत्य तदा ब्रह्मन् । पादाहारश्च कक्षवत् ॥

प्रदह्यमानौ चरणौ दृष्ट्वा सौ कुसुमायुधः ।

उल्लसन् धनुः श्रेष्ठं तन्जगामाद्य पञ्चधा ॥

यदासीन्सृष्टिबन्धनहृक्कण्टकं महाप्रभम् ।

स चम्पकतन्त्रांतः स्रग्गन्धाट्टो गुणालतिः ॥

नाहस्यानं शुभाकारं यदासीत्तदभूद्विभूतम् ।

तन्नातं केशवारयं वकुलं नामतो नमोः ॥

या च कोटी शुभा ह्यार्शोऽिन्द्रनीलविभूषिता ।

जाता सा पाटला रम्या भृङ्गराजविराजिता ॥

नाहोपरि तथा सुष्टौ स्थानं चन्द्रमणिप्रभम् ।

पञ्चगुल्माभवज्जाती शशाङ्ककिरणोज्ज्वाला ॥

ऊर्ध्वं सुष्टया अधः कोट्याः स्थानं विद्रुमभूषितम् ।

तस्मात् वहुपुटा मल्ली संजाता विविधा सुते ॥”

इति श्रीवामनपुराणे ६ अध्यायः ॥

(शिवः । यथा, महाभारते तस्य सहस्रनाम-
कीर्तने । १३ । १० । १०६ ।

“बलिहो बलहो हयो बकुलचन्दनन्दः ।
सारणीवो महाजगुरणो जगद्महीषधः ॥”

ब(व)कुला, स्त्री, (बकुल + टाप् ।) कटुका । इति
राजनिघण्टः ॥

ब(व)कुली, स्त्री, (बकुल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
काकोली । इति शब्दचन्द्रिका ॥

ब(व)कुलः, पुं. (बकुल । एषोदरादित्वात् ङीर्षः ।)
बकुलवृक्षः । इति शब्दरत्नावली ॥

ब(व)कलिका, स्त्री, (बकानां बकसमूहानां ईदृशं
गतिर्यत्र ।) बलाका । वातावर्जितशाखा । इति
मेदिनी । के, २०२ ॥

बकोटः, पुं, बकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

बठ, पेय्ये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) पेय्यमिह सामर्थ्यम् । वठति
वीरो योङ्गं समर्थः स्यादित्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

ब(व)डवा, स्त्री, (बलं वातीति । बल + वा + कः ।
टाप् । डलयोरैकान्तस्य इत्वम् ।) घोटकी ।
इत्यमरः । २ । ८ । ४३ ॥ (यथा, महाभारते ।
२ । २२ । ४५ ।

“बड़वानान् मुहानां चक्रांसमवर्षसाम् ।
ददौ जगद्गणः प्रीत्या सहस्रं हिमभूषितम् ॥”

अस्या दुग्धगुणा यथा,—

“रुच्योऽयं बड़वाक्षीरं बलं शोषानिलापहम् ॥
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
बड़वारूपधारिणी स्वरूपिणी संज्ञा । यथा,
मार्कण्डेयपुराणे । ७७ । २३ ।

“स्वयंतापमनिच्छन्ती तेजस्तस्य विभ्यती ।
तपश्चार तत्रापि बड़वारूपधारिणी ॥”
अस्या विशेषविवरणम् तत्रैव विशेषतो द्रष्टव्यम् ।
हृत्पीया स्वरूपिणी । इति कैचित् । यथा, भाग-
वते । ८ । १३ । ८—६ ।

“विवस्वतश्च हे जाये विश्वकर्मेभ्यो उभे ।
संज्ञा ह्याषा च राजेन्द्र ! ये प्रागभिहिते तव ॥
हृत्पीया बड़वामेके तासां संज्ञास्तुतास्तथा ।
यमो यमी आहृदेवम्हायायाश्च सुतान् श्रेष्ठ ॥”
अन्विगीनश्चम् । इति ज्योतिषम् । (गारी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । दाक्षी । यथाह नारदः ।
“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड़वालतः ॥”
वासुदेवस्य स्नानमन्त्रात्ता परिचारिका । इति
हरिवंशः । १५ । ३ ॥) बाड़वाभिः । अस्थोत्-
पत्तिर्यथा,—

“अथकाश्रुगता देवाः क्रुद्धं बड़वा महेन्दरम् ।
प्रसीद जगतां नाथ ! कामे क्रोधं परित्यज ॥
इति स्र वदतां तेषाममराणां तदानलः ।
जलाटप्लवः सम्भूतो भस्माकार्वाङ्मनोभवम् ॥
ब्रह्मा क्रोधानलं शम्भोर्धन्तं सकलान् जनान् ।
बड़वारूपिणं चक्रे देवानां पुरतस्तदा ॥
बड़वां तां तदा देवाः सौम्यां ज्वालासुखीं

मुभाम् ।

बड़वा निर्बिम्बमनसो बभूवुः पूर्वपीडिताः ॥

बड़वां तां समादाय तदा ज्वालासुखीं विधिः ।

सागरं प्रययौ लोकहिताय जगतां प्रभुः ॥

गत्वाथ सागरं ब्रह्मा प्रोवाच परिपूजितः ।

यथावत्तेन विप्रैः समयश्च निर्देशयन् ॥

अयं क्रोधो महेशस्य बड़वारूपधृक् त्वया ।

ज्वालासुखः सदा धार्यो यावन्न विलयाप्यहम् ॥

यदा त्वामहमागम्य वदामि सरितापते ।

तदा त्वया परित्याप्यः क्रोधोऽयं बड़वासुखः ॥

भोजनं भवतस्तोयमेतस्य तु भविष्यति ।

यन्नादेव विधार्योऽयं यथा नो याति चान्तरम् ॥

इत्युक्तो ब्रह्मा विष्णुरङ्गीचक्रे तदा क्रुधम् ।

यहीतुं बड़वावक्तुं शम्भोऽप्राशङ्ग्यमपरम् ॥

ततः प्रविष्टो जलधौ पावको बड़वासुखः ।

वार्योऽविब्रह्मस्य ज्वालामालातिदीपितः ॥”

इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ॥

(नदीविशेषः । यथा, महाभारते । १ । २२ । १०४ ।

“तमसा नमैदा चैव नदी गोदावरी तथा ।

वेणुपवेष्ठा भीमा च बड़वा चैव भारत ! ॥”

तीर्थभेदः । यथा, महाभारते । ३ । ८० । ८८ ।

“ततो गच्छेत् बड़वां त्रिषु लोकेषु विश्रुताम् ।

पश्चिमायान् सन्ध्यायां उपसृज्य यथाविधि ॥”

ब(व)डवालत, पुं, (बड़वया दास्या जतः ।)

पञ्चदशदासान्गर्गतदासविशेषः । यथा,—

“भक्तदासश्च विज्ञेयस्तथैव बड़वालतः ॥”

इति नारदः ॥

बड़वा दाक्षी तल्लोभादङ्गीकृतदास्यः । इति
दायक्रमसंज्ञः ॥ कुत्रचित् बड़वाभूतो बड़वा-
ज्जतोऽपि पाठः ॥

ब(व)डवाभिः, पुं, (बड़वायाः ससुद्रस्थितायाः
घोटका सुखस्थोऽभिः ।) ससुद्रस्थामिः । (अस्य
विवरणम् बड़वानलशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

ब(व)डवानलः, पुं, (बड़वाया अग्नः ।) बड़वाभिः ।
तत्पर्यायः । सलिलेभ्यः २ बड़वासुखः ३ काक-
ध्वजः ४ बाणिकः ५ स्कन्दाभिः ६ ढगधुक ७

काष्ठधुक ८ । इति त्रिकाण्शेषः ॥ और्वः

९ बाड़वः १० । इत्यमरः । १२ । १५६ । उर्वस्य

अधेरपत्यम् और्वः षष्ठाः । बड़वायां विद्यमानो

बाड़वः षष्ठाः । बड़वाया अग्नौ बड़वानलः ।

आधाराधियभावसम्बन्धः । पुरा किल उर्वेण

तुनिना अयोनिजं पुत्रमिच्छता वचो मयितं

तच्च ज्वालामयः पुत्रो जातः स च ससुद्रे

बड़वासुखे अवस्थापितः । इति पौराणिकाः ॥

इति तट्टीकायां भरतः ॥ * तस्य विवरणं

यथा,—

“और्वस्य तपसाविष्टो निवेष्टोऽहं हुताशने ।

ममश्वेकेन दर्भेण सुतस्य व्रतधारिणम् ॥

तस्योऽहं सहसा भिक्षा ज्वालामालो ह्यनिन्दनः ।

जगतो दहनाकाङ्क्षी पुनोऽभिः समपद्यत ॥

और्वस्योऽहं विनिर्भेद्य और्वो नामान्तको-

ऽनलः ।

दिधक्षन्निव लोकांस्त्रीन् जज्ञे परमकोपनः ॥

उत्पन्नमानसोवाच पितरन्वैनया गिरा ।

सुधा मे वाधते तात । जगद्गृहे ज्ञानस्य माम् ॥

विद्विदारोहिभिर्ज्वालेर्नृन्ममागो दिष्टो दृष्ट ।

निर्देहन् सर्वभूतानि वदथे सोऽनलकोऽनलः ॥

इतस्मिन्ननले ब्रह्मा सुनिर्भोऽयं समागतः ।

उवाच वार्यतां पुत्रो जगतस्तव दयां क्रुध ॥

अस्यापत्यस्य ते विप्र ! करिष्ये स्थानसुतमम् ।

तथ्यमेतन्मम वचः श्रेष्ठ्य त्वं वदतावर ! ॥

और्व उवाच ।

घनोऽस्मादुद्यहीतोऽहं यन्मेऽहं भगवान्

शिशोः ।

मतिमेतान्ददातोह परमाशुयहाय वै ॥

प्रभातकाले संज्ञांति काङ्क्षित्ये समागमे ।

भगवत्सर्पितः पुत्रः कैर्ह्येः प्राश्र्यते सुखम् ॥

कुच वास्य निवासः स्याद्भोजनम् किमात्मकम् ।

विधास्यतीह भगवान् बोध्यंतुष्यं महौजसः ॥

ब्रह्मोवाच ।

बड़वासुखेऽस्य वसतिः ससुद्रे वै भविष्यति ।

मम योनिर्जलं विप्र । तच्च मे तोयदं सुखम् ॥

अत्राहमसं नियतं पिबन् वारिमयं हविः ।

तद्विस्तव पुत्रस्य विद्वज्ज्ञानयन्त्रं तम् ॥

ततो युगान्ते भूतानां मेघवाहश्च पुत्रक ! ।

सहितौ विश्वरिष्यावो निर्युरायकराविह ॥

एषोऽभिरन्तकाले तु सलिलाग्रो मया जतः ।

दहनः सर्वभूतानां सदैवास्तुरन्तसाम् ॥

एवमस्ति तं सोऽभिः संततज्वालमखलः ।

प्रविशेशार्थवसुखं विप्रनटान्तरप्रभम् ॥”

इति मात्स्ये १५० अध्यायः ॥

(मईनदहनय हरनेत्रससुद्रतोऽभिरपि बड़वा-

नलः । अस्य प्रमाणादिकं बड़वाशब्दे द्रष्टव्यम् ।)

लङ्काया इत्येव एषियाश्चतुर्थभागरूपस्थान-

विशेषः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (वटि-

कौषधविशेषः । यथा,—

“मुहृताजस्य भागेऽहं मरिचस्य तथैव च ।

विषं तत्पुत्र्यकं दद्यात् तस्यैव ज्ञप्त्यार्थितम् ॥

लाङ्गलीरससंयुक्तं तत्तस्यैव पुटके पथेत् ।

रक्तिकादितयं वापि त्रितयं वा प्रकल्पते ॥

दोषे औषधमायुक्तं हि दोषशमनो भवेत् ।

भक्षयेत् पवनं चोपे बड़वानलसंज्ञितम् ॥”

इति बड़वानलो रसः ॥”

इति वैद्यकरसम्प्रसारसंज्ञे ज्वराधिकारे ॥)

ब(व)डवासुखः, पुं, (बड़वाया घोटका सुखमाश्रय-

त्वेनाख्यस्य । अर्थ आदित्वात् अच् ।) बड़वा-

नलः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, हरिवंशे ।

६७ । २२ ।

“वा यथैवार्णवगता तथैव बड़वासुखे ॥”

महादेवस्य सुखमित्येके । यथा, महाभारते ।

७ । २०० । १११ ।

“तस्य देवस्य यदहं ससुद्रे तदतिष्ठत ।

बड़वासुखेति विख्यातं पिबतोयमयं हविः ॥”

महादेवस्य नामभेदः । यथा, महाभारते ।

१३ । १७ । ५५ ।

“विष्णुः प्रसादितो यज्ञः समुद्रो बडवासुखः ॥”
कूर्मस्य दक्षिणे कुक्षौ बाह्यपादस्तथापरम् ।
काष्ठीकाः पङ्क्त्याश्चैव तथैव बडवासुखाः ॥”

बटिकौषधविशेषः । यथा,—
“मुहूर्त्तं समं गन्धं नतनाम्नाभटङ्गम् ।
सामुद्रश्च यवचारं स्वर्जिसेत्थवनागरम् ॥
अपामागस्य च चारं पलाशवृत्तस्य च ।
प्रत्येकं क्षततन्त्रं स्यादन्वयोगेन मर्हयेत् ॥
हस्तिमुक्षीद्रवेद्यामौ मर्हयित्वा पुटेल्लघु ॥
माधवमात्रः प्रदानयो रमोऽयं बडवासुखः ।
यद्दृष्टीं विविधां हन्ति संयह्यहर्णी च्वरम् ॥
इति बडवासुखो रसः ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यद्गुण्यधिकारे ॥
ब(व)डवासुतौ, पुं, (बडवाया घोटकीरूपायाः त्वष्ट-
सुतायाः संज्ञायाः सुतौ ।) अश्विनीकुमारौ ।
यथा, हेमचन्द्रः ।

“स्वर्वावश्विनीपुत्रावश्विनौ बडवासुतौ ॥”
(तथोक्त्यन्तिकाया यथा, हरिवंशे ॥१८६—५३।
“गच्छ देव । निजां भाग्यां कुरु चरति सौत-
रान् ।

बडवारूपमास्थाय वने चरति शादके ॥
स तथा रूपमस्थाय स्वभायारूपलीलया ।
दृष्टं योगमास्थाय स्वं भाग्यां बडवां ततः ॥
अष्टम्यां सर्वभूतानां तपसा नियमेन च ।
बडवावपुषा राजंश्चरन्तीमकुतोभयाम् ॥
सोऽन्तरूपेण भगवांस्तौ सुखे समभावयन् ॥
मैथुनाय विचेष्टन्ती परपूरवशाद्वा ।
सा तस्मिन्निवसन्तु नामिकायां विवस्वतः ॥
देवौ तस्यामजायेतामश्विनौ भिषजां वरौ ।
नासत्यश्चैव दसश्च स्मृतौ द्वावश्वनाविति ॥”

ब(व)डवाङ्गतः, पुं, (बडवया दास्या ज्ञतः ।) बडवा-
ज्ञतः । पञ्चदशदासान्गर्तदासविशेषः । यथा,
बडवायद्ददासी तया ज्ञतस्तस्माभेन तासुदास्य
दासत्वेन प्रविष्टः । इति भित्ताचरा ॥

बडिष्, स्त्री, (बलिनी मत्स्यान् श्यति नाशय-
तीति । श्यो + कः । लङ् इत्त्वम् ।) मत्स्यधर-
णार्थं वक्रलौहकण्टकविशेषः । बडिष्ठी इति
भाषा । तत्पर्यायः । मत्स्यवेधनम् २ । इत्यमरः ।
१।१०।१६ ॥ बलिष्ठा ३ बडिष्ठी ४ बडिष्ठा ५ ।
इति भरतः ॥ बलिष्ठी ६ मत्स्यवेधनी ७ । इति
तट्टिकान्तरम् ॥ बलिष्ठी ८ बलिष्ठा ९ वरिष्ठी
१० बलिष्ठाः ११ । इति शब्दरत्नावली ॥ मत्स्य-
भेदनम् १० । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । २८ । १० ।

“यस्ते कष्टमनुप्राप्नोति निगोर्गं बडिष्ठां यथा ।
दृष्टेदङ्गारवत् पुत्रं । तं विद्यात् ब्राह्मण्यर्षभम् ॥”

बडिष्ठी, स्त्री, (बडिष्ठा + गौरादित्वात् ङीष् ।)
बडिष्ठा । इति शब्दरत्नावली ॥

बण, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
अक०-सेट् ।) बणति । इति दुर्गादासः ॥

बणः, पुं, (बणनमिति । बण् + अच् ।) शब्दः ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

ब(व)णिक्, [ज्] पुं, (पण्यते क्रयविक्रयादिना व्यव-
हरतीति । पण् + “पणिरादेश बः ।” उणा०
२ । ७० । इति इजिः पस्य च बः ।) क्रय-
विक्रयकर्ता । बाणिज्यकारकः । तत्पर्यायः ।
वैदेहकः २ सार्धवाहः ३ नेगमः ४ बणिजः ५
पत्न्याजीवः ६ आपणिकः ७ क्रयविक्रयिकः
८ । इत्यमरः । १२ । ६ । ७८ ॥ वैदेहः ६ विदेहः
१० बाणिजः ११ बाणिजिकः १२ क्रायिकः
१३ विक्रयिकः १४ । इति भरतादयः ॥ बाणि-
जकः १५ बाणिज्यकारः १६ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, माघे । १२ । २६ ।

“स्त्रागौ निघञ्जिग्यनसि चणम्युरः
मुशोच लाभाय क्षतक्रयो बणिक् ॥”)

करणान्तरम् । इति मेदिनी । जे, २६ ॥ वैश्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (बाणिज्ये अधिकारा-
देवास्तथात्वम् । करणविशेषः । यथा, बृहत्-
संहितायाम् । ६६ । ७ ।

“लघिवीजगृह्याश्रयजानि गरे
बणिजिध्रुवकार्ये बणिगयुतयः ॥”)

ब(व)णिक्, [ज्] स्त्री, (पण्यते व्यवह्रीयते इति ।
पण् + इजि । पस्य बः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।)
बाणिज्यम् । इति मेदिनी । गे, २६ ॥

ब(व)णिगरन्तुः, पुं, (बणिजः पण्यजीवस्य बन्धुर्धन-
दत्तात् ।) नीलोत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
बणिग्भावः, पुं, (बणिजो भावः ।) बाणिज्यम् ।
बणिजां धर्मः । तत्पर्यायः । सत्तावृत्तम् २ ।
इत्यमरः ॥ बाणिज्यम् ३ बाणिज्या ४ बणिक्
पयः ५ । इति जटाधरः ॥ बाणिज्यम् ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥

ब(व)णिगवहः, पुं, (वहतीति । वह् + अच् । वहः ।
बणिजां बाणिज्यदशायां वहः ।) उद्गः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

ब(व)णिजः, पुं, (बणिगेव । बणिज् + स्वार्थे ञच् ।
अभिधानात् न टङिः ।) बणिक् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ७८ ॥ ववादिकादप्रकरणान्गर्तव्य-
करणम् । तज्ज्ञातफलं यथा, कीदृशीप्रदीपे ।

“प्राज्ञः क्षतश्चो गुणवान् गुणश्चो
बणिग्जनप्राप्तमनोरथः स्यात् ।
यस्य प्रसूतौ बणिजाभिधानं
भास्वप्रधानं द्रविणं हि तस्य ॥”

ब(व)णिज्यं, स्त्री, (बणिजो भावः कर्म वा । बणिज्
+ “दूतबणिग्भ्यां ण् ।” ॥ १ । १२६ । इत्यत्र
काशिकोक्त्यर्थः ।) बाणिज्यम् । इत्यमरभरतौ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । ५० । ७६ ।

“त्रिभिः पूर्वगुणैर्युक्तं पाशुपालबाणिज्ययोः ॥”
बाणिज्या, स्त्री, (बणिजां कर्म । बणिज् + य ।
टाप् । स्वभावात् स्त्रीलिङ्गोऽयम् ।) बाणिज्यम् ।
(यथा, कथासरित्सागरे । १३ । ३८ ।

“ततः स तत्पिता तेन तनयेन समं ययौ ।
दीपान्तरं क्षुबाहेतोर्बणिज्यायपदेशतः ॥”)

वद, स्त्री, इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर०-
अक०-सेट् ।) वदति पर्वतः । आवाहोत्
अवदीत् । हसादेः सेम इत्यादिना वा दीर्घः ।
ब्रजवदेत्यादौ इत्यादिवदंरम्यह्वादिनि प्राचः ।
इति दुर्गादासः ॥

ब(व)दरं, स्त्री, (वदति स्थिरीभवति क्षिप्रं पुनः
प्ररोहतीति । वद + अच् ।) सेविफलम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—
“सृष्टिप्रमाणं बदरं सेव सिवितिकाफलम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
कार्पासफलम् । कोलिफलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
शृगालकोलिः । श्याकुल इति भाषा । वदति
स्थिरीभवति क्षिप्रस्यापि पुनः प्ररोहणात् । बदरं
वृक्षफलोऽपि ज्ञीवम् । इति भरतः ॥ तत्-
पर्यायः । घोटा २ । इत्यमरः ॥ गोपघोटा
३ । इति सुभृतिः ॥ हस्तिकोलिः ४ गोपघोटा
५ बदरीच्छदा ६ शृगालकोलिः ७ कर्कशः
८ । इति रत्नकोषः ॥ बादिरम् ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अस्य विवरणं कोलिशब्दे द्रष्ट-
व्यम् ॥ ॥ ॥ वृक्षकोलिः । तत्पर्यायः । सौवीरम्
१० । इति रत्नमाला ॥ ॥ ॥ कोलिमात्रम् । तत्-
पर्यायः । कर्कशः २ बदरी ३ कोलम् ४ फेनिलम्
५ कुवलम् ६ घोटा ७ सौवीरम् ८ अजाप्रिया
९ कुहा १० कोलिः ११ विषमः १२ भयकण्टकः
१३ । इति भावप्रकाशः ॥ सौवीरकः १४ गुड-
फलः १५ बालेष्टः १६ फलशेष्टिरः १७ हृद्
बीजः १८ वृक्षफलः १९ कण्टकी २० वक्र-
कण्टकः २१ सुरसः २२ सुफलः २३ खच्छः
२४ कर्कशः २५ बदरः २६ कोला २७ कोली
२८ कुवली २९ स्वादुफला ३० यधनखी ३१
पिच्छला ३२ कुवलः ३३ । इति च शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, भागवते । ४ । ८ । ७० ।

“जिराजान्ते जिराजान्ते कपित्थबदराशनः ।
आत्मवृत्तगुसारण मासं निश्च्येयं च यत् हरिम् ॥”)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । अन्त-
त्वच ॥ परिपक्वस्य तस्य गुणाः । मधुरास्त्वत्वम् ।
उष्णत्वम् । कफकारित्वम् । पवनानिसाररक्त-
श्रमदोषान्निविनाशित्वम् । रुच्यत्वच ॥ इति राज-
निर्घण्टः ॥ राजबदरभूबदरलघुबदराणां पर्याय
गुणास्तत्तच्छब्दे द्रष्टव्याः ॥ ॥ ॥ अथ बदरविश-
याणां लक्षणानि गुणाश्च ।

“पथ्यमानं सुमधुरं सौवीरं बदरं महत् ।
सौवीरं बदरं शीतं भेदनं गुरु शुक्लम् ॥
वृक्षं पित्तदाहक्षय्यलक्षणाविनारणम् ॥ ॥
सौवीराक्षु संपक्वं मधुरं कोलसुच्यते ॥
कोलसु बदरं दाहि रुच्यसुखाश्च वातहतम् ।
कफपित्तकरश्चापि गुरु सारकमीरितम् ॥ ॥
कर्कशः क्षुद्रबदरं कथितं पूर्वखरिभिः ।
अक्षं स्यात् क्षुद्रबदरं कषायं मधुरं मनाक् ॥
क्षिप्रं गुरु च तित्त्व वातपित्तापहं स्मृतम् ।
मुष्णं भेदामिक्षत् सर्वं लघु लक्षणास्मात्सिद्धम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

ब(व)दरः, पु, (बदति स्थिरीभवति क्षिप्रं पुनः प्ररोहतीति । बद् + अर ।) कोलितृचः । तत्पचादिगुणाः ।

“बदरस्य पत्रलेपो खरदाहविनाशनः ।

तत्रा विस्फोटशमनी बीजं नेत्रामयापहम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्य पर्यायः फलगुणाश्च क्षीवलिङ्गबदरशब्दे द्रष्टव्याः ॥ * ॥ देवसर्पपट्टनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कार्पासास्थि । इति मेदिनी ॥ कापा सेर विच इति भाषा ॥ तत्र अन्तःस्थवकारादिशब्दमध्ये यद्वितीत्यम् ॥

ब(व)दरफली, स्त्री, (बदरस्यैव फलमस्याः । बदर-फल + डीप् ।) भूबदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब(व)दरवल्ली, स्त्री, (बदरा बदरफलबहुला वल्ली जता ।) भूबदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बदरा, स्त्री (बदति क्षिप्रयामपि पुनः प्ररोह-यान् स्थिरीभवति या । बद् + बाहुलकादरः । टाप् ।) वराहक्रान्तावृक्षः । (तत्पण्यायो यथा, “वाराहकीकन्दं गवाक्षेऽर्धमेकारालुको मतः । अन्नपसम्भवे देशे वाराह इव लोमवान् । विदारीखादुकन्दा च सा तु क्रोद्धीं सता स्तुता ॥ इक्षुगन्धा क्षीरवल्ली क्षीरमुक्ता प्रयस्विनी । वाराहवदना यद्विबदरेत्यपि कथ्यते ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कार्पासीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ११६ ॥

यलापर्णी । इति मेदिनी । रे, २०७ ॥ विष्णु क्रान्ता । इति विश्वः ॥

बदरामलकं, स्त्री, (बदरफलमिवामलकम् ।)

प्राचीनामलकम् । इति हारावली । १०२ ॥

बदरः, स्त्री, (बद् + बाहुलकादरः ।) कोलितृचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

बदरिकाश्रमः, पु, स्त्री, (बदरिकाचिह्नित आश्रमः ।) तीर्थविशेषः । (असौ च हिमालयपर्वतेकदेशे श्रीनगरसमीपे अलकनन्दानद्याः पश्चिमस्थतार अवस्थितः ।) स तु नारायणस्य आसस्य आश्रमः । यथा, महाभारते । ३ धौम्यतीर्थ-यात्रापर्वणि ६० । २३—३३ ।

“नारायणो विभुर्विष्णुः शान्तः पुरुषोत्तमः ।

तस्यातिथशसः पुण्यां विशालां बदरीमनु ॥

आश्रमः ख्यायते पुण्यस्त्रिषु लोकेषु विश्रुतः ।

उत्थतोयवद्वा गङ्गा शीततोयवद्वा पुरा ॥

सुवर्णसिकता राजन् । विशालां बदरीमनु ।

अवयो यच्च देवाश्च महाभागा महौजसः ॥

प्राप्य निवसन्ति नारायणमजं विभुम् ।

यच्च नारायणो देवः परमात्मा सनातनः ॥

तत्र कृतं जगत्पार्थ । तीर्थान्यायतनानि च ।

तत् पुण्यं तत् परं ब्रह्म तत्तीर्थं तत्तपोवनम् ॥

तत् परं परमं देवं भूतानां परमीश्वरम् ।

शान्तं परमं च धातारं परमं पदम् ॥

यं विदित्वा न शोचन्ति विद्वांसः शास्त्रदृष्टयः ।

तत्र देवप्रथः सिद्धाः सर्वे चैव तपोधनाः ॥

आदिदेवो महायोगी यत्रास्ति मधुखदनः ।

पुण्यानामपि तत् पुण्यं तत्र ते संशयोऽस्तु मा ॥

यतानि राजन् । पुण्यानि पृथक् पृथक्पते ।

कीर्तितानि नरस्येह । तीर्थान्यायतनानि च ॥

यतानि वसुभिः साध्वैरादित्वैर्मरुदश्वभिः ।

अश्विभिर्ब्रह्मकश्यपैश्च सेवितानि महात्मभिः ॥

चरन्नेतानि कौन्तेय । सहितैर्ब्रह्मवादिभिः ।

आढभिश्च महाभागैरुत्कृष्टां विहरिष्यसि ॥”

(तथा च भागवते । ७ । ११ । ६ ।

“योऽवनीर्मात्मनोऽंशं दायायग्यान्तु धर्मेतः ।

लोकानां स्वस्वेष्वध्यास्ते तपो बदरिकाश्रमे ॥”)

बदरी, स्त्री, (बदर + गौरादित्वात् डीष् । बदरि

+ कृदिकारादिति पञ्जे डीष् वा ।) कोलि-

तृचः । इत्यमरः । २ । ४ । ३६ ॥ (अस्याः पर्यायो

बदरशब्दे द्रष्टव्यः । यथा, भागवते । १ ।

७ । ३ ।

“तस्मिन् स आश्रमे यामो बदरीखल्मङ्किते ॥”)

कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ कपिकच्छुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (बदर्याः फलम् हरी-

तक्यादिभ्यश्चेति विकाराद्यस्य लुक् । बदरी-

फलम् ॥)

बदरीच्छदा, स्त्री, (बदर्याच्छदा इव च्छदा

यस्याः ।) हस्तिकोलीतृचः । शुक्लखो । इति

रत्नमाला ॥

बदरीपत्रः, पु, (बदर्याः पत्रमिव आकृतितयस्य ।)

नखीनामगन्धद्रवम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा,—

“बदरीपत्रकल्कं वा घृतभट्टं ससैन्धवम् ।

स्वरोपघाते कांसं च लेहमेतत् प्रयोजयेत् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहे स्वरभेदाधिकारः ॥)

बदरीपत्रकं, स्त्री, (बदरीपत्र + स्वार्थे कन् ।)

नखीनामगन्धद्रवम् । इति जटाधरः ॥

बदरीफला, स्त्री, (बदर्याः फलमिव फलं यस्याः ।)

नीलश्रेफालिका । इति शब्दमाला ॥

बदरीश्रेणः, पु, (बदरीबहुलः श्रेणः पर्वतः ।)

हिमालयपर्वतेकदेशः । बदरीवनं बदरिका-

श्रम इति च ख्यातः । स तु श्रीनगराख्यदेशे

अलकनन्दानदीपश्चिमतीरे वर्तते । इति पुरा-

णान्तरम् ॥

बहुं त्रि, (बध्यते स्म इति । बन्ध + कर्मेणि क्तः ।)

बन्धनयुक्तम् । बाँधा इति भाषा । तत्पण्यायः ।

सन्धानितम् २ नृगम् ३ उहितम् ४ सन्धितम् ५

सितम् ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ६५ ॥ निग-

हितम् ७ नडम् ८ कोलितम् ९ यन्त्रितम् १०

संयतम् ११ । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मनु ।

६ । ३०८ ।

“वसुतेन यथा पाशैर्बद्ध एवाभिदृश्यते ।

तथा पापान्निग्रहणीयान् व्रतमेतद्वि वारुणम् ॥”

तथा च मेघदूते । ७८ ।

“तस्माद्ये च स्फटिकफलका काञ्चीवासयष्टि-

र्चये बद्धा मणिभिरनतिप्रौढवृणप्रकाशैः ॥”

तथा च शाकुन्तले २ अङ्के ।

“ह्यायवद्वकदम्बकं नृगकुलं रोमस्थमभ्यस्यतु ॥”)

बहुगुदं, स्त्री, (बहुं गुदं पातुर्येन ।) उदररोग-विशेषः । तस्य निदानं यथा,—

“यस्यान्तमग्रेऽपलेपिभिर्भा

बालाक्षभिर्वा पिहितं यथावत् ।

सञ्चीयते तस्य मलः सदोघात्

शनेः शनेः सङ्करवच्च नाशाम् ॥

निरुध्यते तस्य गुदे पुरीषं

निरिति कृच्छ्रादिषु चाक्षयमल्पम् ।

तृप्ताभिमध्ये परिहर्षमेति

तस्योदरं बहुगुदं वदन्ति ॥”

इति माधवकरः ॥ * ॥

तस्य चिकित्सा यथा । “स्निग्धस्निग्धस्याभ्यक्त-

स्याधो नामेर्वामतश्चतुरङ्गलमपह्नाय रोम-

राख्या उदरं पाटयित्वा चतुरङ्गलप्रमाण

मन्त्राणि निष्कृष्य निरीक्ष्य बहुगुदस्यान्तप्रति-

रोधकरमश्लानं बालं वापोक्ष्य मलजानं वा

ततो मधुसर्पिर्भ्यामभ्यन्यान्त्राणि यथास्थानं

स्थापयित्वा वाक्त्रं ब्रह्मसुरस्य सीधेत् द्विव्रणो

योक्तेन विधानेन च रोपयेत् ॥” इति सुश्रुत

चिकित्सितस्थाने १४ अध्यायः ॥ (तथास्य

सकारणलक्षणम् ।

“पत्रवालैः सज्जानेन भुक्ते बद्धायने गुदे ।

उदावर्तस्तथाशौभिरन्तसंस्पर्शनेन वा ॥

अपानी मार्गसंगोधात् हत्वामिं कुपितोऽनिलः ।

वर्चःपित्तकफान् रुद्धा जनयत्युदरं ततः ॥”

तस्य रूपाणि ।

“लघ्वादाहृज्वरसुखतालुश्रीधोरुसादेकासश्वास-

हौन्मत्यारोपकाविपाकवर्चोन्मच्चसङ्गाभानश्चर्दि-

चवधुश्रीरुद्धाभिगुदमुलान्त्रापिचोदरं रुद्धवान्

स्थिरमरुणनीलराशौमिरावनडमवाजकं वा

प्रायो नाभ्युपरिगोपुष्पवदभिनन्वेर्षयति इत्येतत्

बहुगुदोदरमिति विद्यात् ॥”

तथास्य चिकित्सा ।

“स्निग्धाय बहुदरिणं मृचं तीक्ष्णौषधान्वितम् ।

सतेललवणं दद्यात् निरुहं सानुवासनम् ॥”

इति चरके चिकित्सितस्थाने त्रयोदशोऽध्याये ॥)

बहुपि, स्त्री, बहुपाणिः । सुष्टिः । इति प्राणा-

न्तरम् ॥ बहुपापीति च पाठः ॥

बहुफलः, पु, (बहुानि फलानि यस्येति ।) करञ्ज

वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिरस्य करञ्ज-

शब्दे ज्ञातव्या ॥)

बहुसुष्टिः, त्रि, (बहु दृष्टा दानास्मिदृष्टा वा सुष्टि

र्थस्येति ।) दृष्टसुष्टिः । जपणः । यथा, नैषधे ।

३ । ८५ ।

“सजीवमप्यर्धमुदे ददद्भ-

स्तत्र चपा नेदश्वहमुष्टे ॥”

बहुमूलः, त्रि, (बहुं मूलं यस्येति ।) दृष्टमूलम् ।

उत्पाटनान्दमूलम् । यथा, माघे । २ । ३८ ।

“तथा विप्रकृतच्छेदो रुक्मिणीं हरता हरे ।

बहुमूलस्य मूलं हि महद्देहरोः क्षयः ॥”

बहुरसालः, पु, (बहुो रसेन आरुतः अतएव

रसालः रसवान् ।) त्रिविधराजाज्जानागता-

बधिरः

तुल्यमानः । तत्पर्यायः । चक्रतलान्नः २
मन्थान्नः ३ चित्तलान्नः ४ वनेष्वः ५ मन्थान्न-
नन्दः ६ मन्थान्नपत्रः ७ । तस्य कोमलफल
गुणाः । कटुत्वम् । अम्लत्वम् । पितृदाहदत्वम् ।
तस्य सुपक्वफलगुणाः । स्वादुत्वम् । मधुरत्वम् ।
पुष्टिशीलत्वप्रदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
बह्विशिखः, त्रि, (बह्वा विशिखा चूडा यस्येति ।)
शिशुः । इति मेदिनी । खे, १५ ॥ विशिखावन्धन-
विश्रुतः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवचनम् ।
“सदोपवीतिना भावं सदा बह्विशिखेन तु ।
विशिखो सुपवीतश्च यत् करोति न तत् कृतम् ॥”
बह्विशिखा स्त्री, (बह्वा विशिखा यस्याः ।) उच्यते ।
इति मेदिनी । खे, १५ ॥ (बह्वा विशिखा केश-
कलापो यस्याः ।) सम्बद्धकेशा च ॥
बध, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर-सक-सेट् ।) क, बाधयति । इति दुर्गादासः ॥
बध, ड निन्दे । बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ-आत्म-सक-सेट् ।) ड, बीभत्सते स्वनं
लोकः । बधते तत्र त्वादयो न प्रशुष्यन्ते । इति
रमानाथः ।
‘माबधिता जटाशु’ मी सीता रामाहमेति चि ।
इति भट्टिः । ६ । ७१ ॥ इति दुर्गादासः ॥
बधिरः, त्रि, (बध्नाति कर्णमिति । बन्ध + “द्विमदि-
सुहोति ।” उच्चा १ । ४२ । इति किरण् ।)
अवबन्धयितुं बधिरः । श्रुतिशक्तिहीनः । काला
इति भाषा । तत्पर्यायः । रुक्, २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ४८ ॥ कल, ३ अवगतापटुः ४ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ उच्चेः श्रवाः ५ । इति
संक्षिप्तवारोणादित्तिः ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५० ।
“उयं कर्मेवशेषेण जायते सङ्गिर्गन्ताः ।
जडस्यैव बधिराविक्रान्तान्यस्तथा ॥”
बाधिर्यनिदानं यथा,—
“यदा शब्दवहं वायुः श्रोत आहूय तिष्ठति ।
शुद्धः श्रेष्ठान्धो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥”
इति माधवकरः ॥
अवाधबाधिर्यमाह ।
“बाधिर्यं बालदृष्टोत्पन्नं चिरोत्पन्नं विवर्जयेत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ३ ॥
अस्त्रीबधम् ।
“कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्यं क्षेड एव च ।
चतुर्विधं च रोगेण सामान्यं भवणं स्मृतम् ॥
शङ्खधरश्च मधु च सैन्धवं तैलमेव च ।
कटुं कर्णयोर्धर्ममेतत् स्याद्वेदनापहम् ॥ १ ॥
कर्णशूले कर्णनादे बाधिर्यं क्षेड एव च ।
पूरकं कटुतैलेन हितं वातघ्नमौषधम् ॥ २ ॥
शिरादिचारणवारितत्तलकक्लेन बाधितं
तैलम् ।
अपहरति कर्णनादं बाधिर्यं चापि पूरयतः ॥
शिरादौ अपामार्गः ॥ ३ ॥
गवां कृत्रेण विस्त्राणि पिष्टा तैलं विपाचयेत् ।
सजलञ्च सजुगञ्च तद्बाधिर्यहरं परम् ॥

बधट

श्रीरमचार्णं याज्ञम् । विस्त्रैलम् ॥ ४ ॥” इति
भावप्रकाशः ॥ यथा च ।
“मुष्कमूलकमुष्कीनां चारो हिकुलनागरम् ।
मुष्कं चतुर्गुणं द्यातैलमेतैर्निपाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णशूलञ्च पूयसावञ्च कर्णयोः ।
क्रिमयञ्च विनश्यन्ति तैलस्यास्य प्रपूरणात् ॥”
इति गारुड १८७ अध्यायः ॥
ब(व)धः, स्त्री, (बध्नाति प्रेम्णा या । बन्ध + ऊः
नलोपश्च । अन्तःस्वरादौ तु बधति संसारभारं
उच्यते भर्तादिभिरिति वा । बध् + “वधेर्धञ्च ।”
उच्चा १ । ८५ । इति ऊः घञान्तादेशः ।)
नारी । कुवा । पृका । इत्यमरः । १ । ३ । १०९,
२ । ४ । १३१ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“पृका स्याद्वाञ्छया देवी मरुत्माना लता
लघुः ।
समुद्रान्ता बध्नाः कोटिवर्गलङ्कापिकेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ॥)
शारिवौषधिः । श्रुटी । (अस्याः पर्यायो यथा,
“श्रुटी पलाशी वङ्गयथा सुव्रता गन्धर्वाणिका ।
गन्धारिका गन्धवधुर्बधूः पृथुपलाशिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
नवोद्गा । (यथा, रघुः । ७ । ४ ।
“वरः स बध्ना सह राजमार्गं
प्राप्य जगन्ध्यानिवारितोऽयम् ॥”
भार्या । इति मेदिनी । धे, १४ ॥ भरतेन
अमरकोषटीकायां पवर्गायवकारादिवन्धधातुना
निष्पादितोऽयम् । मेदिनीकारेण तु अन्तःस्व-
वकारादिशब्दमध्ये संयुज्यते ॥ अथ नवबध्ना
हिरागमनयाजा । तत्राष्टमदशमद्वादशवत्तुर्गु-
वर्गानि निविहानि । मासाः मार्गश्रावणशुक्ल-
वैशाखा विहिताः । पक्षः शुक्लः । पुष्यमासो
हस्ताधनिष्ठोत्तराषाढोत्तरफल्गुश्रुत्तरभाद्रपद-
रेवतीश्रवणश्रौरोहिणीपुनर्वसुपूर्वाषाढा रु-
तानि नक्षत्राणि विहिनानि । सोमबुधशुक्र-
सोमशुक्राणां वाराः विहिताः । तिथयो यात्रा-
प्रकरणोक्ताः । चक्रताराशुद्धौ कालशुद्धौ चरु-
सुधवारवेलादिस्मृतादीन् परित्यज्य कर्णया ।
इति ज्योतिषम् ।
“हृत्ते पाण्डित्ये गेहान् पितुः पतियहं प्रति ।
पुनरागमनं बध्नास्तद्विरागमनं विदुः ॥
विवाहमासि प्रथमं बध्ना नागमनं यदि ।
तदा सर्वमिदं चिन्तयं युग्माद्यब्दं विचक्षते ॥
सुखा पिण्डयहे नारी मुदक्ते स्वामियहे
यदि ।
दौर्भाग्यं जायते तस्याः शपन्ति कुलनायिकाः ॥”
इति ज्योतिषतन्त्रम् ।
बधूजनः, पुं, (बधूरेव जनः ।) योषित् । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, माघे । ३ । ५२ ।
“नितिप्रतिष्ठोऽपि सुखारविन्दै-
र्बधूजनसङ्गमधुसकार ॥”
बधूतशयनं, स्त्री, (बधूटीनां शयनमिव । एवो-
दरादिकारखाकारः ।) गवाचः । यथा,—

बन्धः

“वातायनं यद्वाचः स्याद्बधूतशयनतया ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बधूटिः, स्त्री, (अल्पवयस्का बधूः । अल्पवय-
स्येति । पठे डीप् । यद्वा, बधू + “वयस्य-
चरम इति वाच्यम् ॥” ४ । १ । २० । इत्यस्य
वार्तिः इति डीप् ।) पुत्रभार्या । इति भरत-
धृतराजकोषः । सुवासिनी । इति हेमचन्द्रः ॥
अल्पा बधूः । यथा,—
“नूतनजलधरश्च यो गोपबधूटीदुक्कलचौराय ।
तस्मै नमः लज्जाय संसारमहोरहस्य बीजाय ॥”
इति भाषापरिच्छेदः । १ ॥
बधूत्वप्रसवः, पुं, (बध्ना उत्सव आर्णवः स इव
प्रसवः पुष्यादिव्यस्य ।) रक्तान्धानः । इति
राजनिर्घण्टः ॥
बध्ना, स्त्री, (बध्नातेनेनेति । बन्ध + “सर्वधातुभ्य-
ङ्ङुन् ॥” उच्चा ४ । १५८ । इति ङ्ङुन् ।) सीस-
कम् । इत्यमरः ॥ वध्नमिति पठति स्वामी ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“सीसं वध्नश्च वध्नश्च योगेन नागनामकम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
बध्नी, स्त्री, (बध्नातेनेनेति । बन्ध + “सर्वधातुभ्य-
ङ्ङुन् ॥” उच्चा ४ । १५८ । इति ङ्ङुन् ।) विलान
डीप् ।) चर्मरेणुः । इत्यमरः । १० । १० । १३ ॥
बध्नी हिरण्येति केचित् । बध्नीं चर्मवन्धे भवा
बाह्वीं ह्रीर्वादिहिति ङ्ङुन् ॥
बध्ना, द ड उ याचने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तना-आत्म-ङ्ङिक-सेट् । क्रावेट् ।) द ड
बधुते । उ, वनिता बत्ता । इति दुर्गादासः ॥
बन्ध, औ ग बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा-
पर-सक-आङ् ।) औ, आवागन्तोत् । ग,
बध्नाति । बन्धानं शठ सुच सुच श्रपयेः किं
धूर्णं निबन्धसं । इत्यपपाठः । निबन्धते इति
पाठ्यमिति रमानाथः । वस्तुतस्तु अस्य गण-
लतानित्यतया ऋभावे आत्मानेपदे च सिद्धम् ।
इति दुर्गादासः ॥
बन्ध, क बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा-
पर-सक-सेट् ।) क, बन्धयति । इति दुर्गादासः ॥
(यथा, रामायणे । १० । ८४ । ४ ।
“बन्धयिष्यति वा पाशैरथवास्त्रान् बन्धयति ॥”
बन्धः, पुं, (बन्ध + हलच्चेति घञ् ।) आधिः ।
बन्धनम् । इति मेदिनी । धे, ८ ॥ शरीरम् ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (कर्मेजनिताहवधात् देहा
देहान्तरात्पतेः शरीरस्य तत्वात् ॥) यद्वादि
पेठनम् । इति शब्दरत्नावली । तद्विराजं यथा,
“रूपाटकेर्विनिहतो भवनस्य बन्धः
कर्णः सन्धश्चमिह युग्मशरैकनिष्ठम् ।
यक्षोत्तं रचनशाकरयुग्मसुक्त-
शेषं ततो भवति पिच्छपदं यद्वह्यम् ॥
यद्वह्यमिहसमाकृतपिच्छपदं
वस्तुनोचनरन्ध्रगर्भेऽङ्गितम् ।
रविभूधरविश्रद्धयोऽङ्गित-
मायव्यस्यतिश्चपदम् ॥”

रूपारकैरेकाशीया विनिहतः पूरितो भव-
नस्य बन्धः दीर्घप्रसारमितिहस्ताः सन्धयं
तत्त्वस्थानं गुम्फशरैकनिष्ठं द्विपञ्चाशदुत्तर-
शतपूरितम् एकीकृतं पूर्वोक्तैर्न मिश्रितं रस
निशाकरयुग्ममुक्तशेषं षोडशाधिकद्विशतश्रुता-
वशिष्टं तत्त्वस्थानं पिच्छपदसंघं गृह्यस्य भवति
तद्गृह्यभूमिसमाहृतपिच्छपदं वसुकोचनरन्ध्र-
गजैः । अट्टद्विगवाटभिर्यथाक्रमं गृह्यतं पूरितं
यथाक्रमं रविभूधरत्रिंशद्योगकृतं द्वादशसप्त-
त्रिंशत्सप्तत्रिंशतिभिर्कृतं गृह्यस्य यथाक्रममाय-
व्यस्थितिश्चपदं भवतीत्यर्थः ।

“रुद्रहस्तमिति बन्धे भरण्या योगतो यथा ।
आयाद्यो भवन्त्यत्र वसुवटतिथिपुङ्गवाः ।
अत्र गच्छन् दीयते पञ्चाशदेवायानि ।
प्रत्यक्षदक्षिणयोर्भेदविद्यायां विदितुं दृष्ट्वादि ।
पूर्वोत्तरयोगं ह्योरन्विष्यादिभानि स्युः ।
यत्र तु शेषो नास्ति तत्र चारकाङ्कः शेषः ।
शेषाङ्केन फले बोध्यं शेषाभावे तु चारकात् ।
अङ्कादेव फलं बोध्यमिति तन्मविदाम्मतम् ।
इत्युक्तत्वात् ॥
अथाधिकं न कर्तव्यं गृह्यमायाधिकं शुभम् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥

षोडशप्रकारा रतिबन्धा यथा, रतिमञ्जयाम् ।
४०—४१ ।

“पद्मासनो नागपदो जतावेष्टोऽर्धसंयुटः ।
कुलिशं सुन्दरश्चैव तथा केशर एव च ।
द्विलोको नरविंशोऽपि विपरीतस्तथापरः ।
सुखो वै धेनुकश्चैव सप्तलक्षस्ततः परः ।
विंशान्नो रतिनागो विद्याधरस्तु षोडश ॥”
(इतेषां लक्षणानि तत्रैव । ४२-५७ । उक्तानि ।
यथा,—

“हस्ताभ्याश्च समालिङ्ग्य नारीं पद्मासनोपरि ।
रमेद्गाढं समालिङ्ग्य बन्धोऽयं पद्मसंज्ञकः ।
पादौ स्तनयुगे हस्तौ क्षिपेज्जङ्घं भगे लघु ।
प्ररमेत् कासुको नारीं बन्धो नागपदो मतः ॥
बाहुभ्यां पादयुग्माभ्यां वेष्टयित्वा रमेत् क्षियम् ।
लघु लिङ्गं ताडयेद् योगी जतावेष्टोऽयस्यते ॥
खोपादावन्तरीक्षे तु किञ्चिद्भूमौ च जातुन ।
स्तनयोर्महर्त्तुं प्रोक्ता बन्धोऽयं मर्दसंयुटः ॥
खोपाद्विषयमास्मात्त्य हठाङ्गुलस्य ताडनम् ।
योगिमापीडयेत् कामी बन्धः कुलिशसंज्ञकः ॥
नारीपादद्वयं कामी धारयेद्दूढं दंष्ट्रतः ।
कुक्षौ धत्वा पीवेद्दूढं बन्धोऽयं रतिसुन्दरः ॥
क्षिप्रौ जङ्घे समपीथ्य दोर्था गात्रस्य मर्दनम् ।
पुनः प्रपीडयेद् योगिं बन्धः केशरसंज्ञकः ॥
हृदि हत्वा क्षिप्रः पादौ कराभ्यां धारयेत् करौ ।
अर्धेण ताडयेत् योगिं बन्धो द्विलोकासंज्ञकः ॥
यादौ संपीथ्य योगी च हठाङ्गुलप्रवेशनम् ।
हस्तयोर्वेष्टनं गाढं बन्धो वृषिहसंज्ञकः ॥
मादमेकसुरौ हत्वा द्वितीयं कटिस्थितम् ।
नारीश्च सुरमेत् कामी विपरीतस्तु बन्धकः ॥
पार्श्वोपरि पदौ हत्वा योगी क्षिप्तेन ताडयेत् ।

बाहुभ्यां ताडयेद्गाढं सुखको बन्ध एव च ॥
सुग्रीं क्षिप्रं समालिङ्ग्य स्वयं सुग्रीं रमेत् पुनः ।
यलिङ्गं चात्तयेत् योगी बन्धोऽयं धेनुकः स्मृतः ॥
नारीपादौ च हस्तेन धारयेत् गजकै पुनः ।
स्तनार्पितकरो कामी बन्धश्चोत्कृष्टसंज्ञकः ॥
स्वयं जङ्गाद्वयं बाहौ हत्वा योषित्पदद्वयम् ॥
स्तनौ धत्वा रमेत् कामी बन्धः विंशान्नो मतः ॥
पीडयेदुत्तरयुग्मेन कासुकः कामिनीं यदि ।
रतिनागः समालिङ्ग्यः कामिनीनां मनोहरः ॥
नार्याश्चोत्तरयुगं धत्वा कराभ्यां ताडयेत् पुनः ।
रमयेत्तिर्भरं कामी बन्धो विद्याधरो मतः ॥”

इति ॥

संज्ञाप्रमेदेन अन्योऽपि बन्धोऽस्ति । यथा,—
“कामप्रदो विपरीतो नागरो रतिपाशकः ।
केयरः प्रियतोषश्च ततः समपदस्तथा ॥
ततश्चैकपदो ज्ञेयः सन्मुटश्चोर्ध्वसन्मुटः ।
ततः स्तनभवश्चैव ततो नु रतिसुन्दरः ॥
ऊरुपीडकरश्चक्रौ ततश्चोत्कृष्टक्रमः स्मृतः ।
वेष्टको हंसकीलस्तु ततो लीलासनस्तथा ॥
अष्टादशक्रमाहत्याः स्त्रीणां बहुसुखप्रदाः ।
पुंसां सुखकराश्चैव कथितास्तु क्रमात्ततः ॥”

इति सरदीपिका ॥ * ॥

अनभिसन्धितकर्मकर्तृबन्धाभावो यथा,—
“पञ्चदशानैरयुग्मं गृह्यतेऽनभिसन्धितैः ।
फलैस्तथोपभोगैश्च पूर्वकर्मशुभाशुभैः ॥
एवं न बन्धो भवति कुर्वतः कारकं विना ।
न च बन्धाय तत् कर्म भवत्यनभिसन्धितम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
(हृदयोगप्रदीपोक्ता योगसाधकबन्धा यथा,
तत्रैव । ३ । ५५—५७ ।

अथोड्डीयानबन्धः ।

“बद्धो येन सुखत्यायां प्राणसूत्रायैत यतः ।
तस्मादुड्डीयनाख्योऽयं योगिभिः सप्तदाहृतः ॥
उड्डीनं कुर्वते यस्माद्विमानं महाखगः ।
उड्डीयानं तदेव स्यात् तत्र बन्धोऽभिधीयते ॥
उदरे पश्चिमं तानं नामैकैश्च कारयेत् ।
उड्डीयानो ह्यसौ बन्धो न्यतुमातङ्गकेशरी ॥”
अथ मूलबन्धः । तल्लक्षणादिकमुक्तं तत्रैव
३ । ६१—६२ ।

“पार्श्वभागेन सन्धीय योगिमाकुञ्चयेद्गुदम् ।
अपानवर्द्धमात्रस्य मूलबन्धोऽभिधीयते ॥
अधोगतिमपानं वा ऊर्ध्वं कुर्वत वनात् ।
आकुञ्चनेन तं प्राहुर्मूलबन्धं हि योगिनः ॥”
अथ जालन्धरबन्धः । अस्य लक्षणादिकमुक्तं
तत्रैव । ३ । ७०—७१ ।

“कक्षमाकुञ्च्य हृदये स्थापयेत्त्रिभुजं हृदम् ।
बन्धो जालन्धराख्योऽयं जराहृत्यविनाशकः ॥
वध्नाति हि शिराजालमधोगामि नभोजकम् ।
नतो जालन्धरो बन्धः कण्ठदुःखौघनाशनः ॥”
बन्धकं, स्त्री, (वध्नातीति । बन्ध + क्तुञ् ।) ऋणाय
स्थापितं वस्तु । बंधा इति भाषा । इति
आधिपत्यव्यवहारार्थे अमरः । इदानीमाधि

निरूप्यते । आधिनाम गृहीतस्य ब्रह्मणोपरि
विश्वाचार्यमधमर्त्यनोक्तमर्थेऽधिक्रियते आधी-
यत इत्यादिः । स च द्विधेयः । जतकालो-
ऽजतकालश्च । पुनश्चैकैकशो द्विविधः गोप्यो
भोम्यश्च । यथाह नारदः ।

“आधिक्रियत इत्यादिः स विधेयो द्विलक्षणः ।
जतकालापनेयश्च यावद्देवोद्यतस्तथा ॥
स पुनर्द्विविधः प्रोक्तो गोप्यो भोम्यस्तथैव चैत ॥”
जते काले आधानकाल एवावसृजन् काले
दीपोत्प्लावदौ मयायमाधिर्भोक्तव्योऽन्यथा तवे-
वाधिर्भविष्यतीति न निरूपिते कालेऽपनेयः
आत्मसमीपे नेतव्यो मोचनीय इत्यर्थः । देवं दानं
देयमनतिक्रम्य यावद्देयम् उद्यतो नियतः
स्थापित इत्यर्थः । यावद्देयम् उद्यतो यावद्देयो-
द्यतः गृहीतधनप्रत्यर्पणावधिरनिरूपितकाल
इत्यर्थः । गोप्यो रक्षणीयः । एवञ्चतुर्विधस्या-
विशिष्टमाह ।

“आधिः प्रणश्येत् द्विगुणं धने यदि न मोच्यते ।
काले कालजतो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥”
प्रयुक्ते धने सजतया उड्डीया कालक्रमेण द्विगुणी-
भूते यदाधिरघमर्थेन द्रव्यदानेन मोच्यते तदा
नश्यत्त्वधर्मस्य धनं प्रयुक्तुः स्वप्नवति । काल-
जतः जतकालः आहिताप्यादिषु पाठात् काल
शब्दस्य पूर्वनिपातः स तु काले निरूपिते प्राप्ते
नश्येत् देगुण्यात् प्रागृहे वा । फलभोग्यः फलं
भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः स्वेष्टारामादिः स न
कदाचिदपि नश्यति । जतकालस्य गोप्यस्य
भोग्यस्य च तत्कालातिक्रमे नाश उक्तः । काले
कालजतो नश्येदिति । अजतकालस्य भोग्यस्य
नाशाभाव उक्तः फलभोग्यो न नश्यतीति
परिधेय्यादाधिः प्रणश्येदित्येतदजतकालगोप्या-
धिविषयमवतिष्ठते देगुण्यातिक्रमेण निरूपित-
कालातिक्रमेण च विनाशे चतुर्हृद्विषयप्रती-
त्यर्थं कर्तव्यं दृष्टव्यवचनात् ।
“हिरण्ये द्विगुणोभूते पूर्वे काले जतावधौ ।
बन्धकस्य धनो स्वामी द्विसप्ताहं प्रतीक्ष्य च ।
तदन्तराधनं हत्वा ऋणो बन्धमवाप्नुयादिति ॥”
किञ्च ।

“गोप्याधिभोगे नो हृदिः खोपकारेऽथ ज्ञापिते ।
नष्टो देवो विनष्टश्च देवराजजताहते ॥”
गोप्याधिसाधकटाहारेषपभोगेन हृदिर्भवति ।
अख्येऽप्युपभोगे महाहृदि हृदिर्जातया सम-
यातिक्रमात् तथा खोपकारे उपकारकारिणि
बलीवह्ताजकटाहारी भोग्याधौ बह्वृत्तिके
ज्ञापिते ज्ञानं अवहाराद्यमन्त्रं गमिने नो
हृदिरिति सम्बन्धः । बद्धो विवर्तितं गतस्यान्व-
कटाहदिनिष्ठमेवादिना पूर्ववत्तत्त्वा देयः तत्र
गोप्याधिरनष्टश्चेत् पूर्ववत् ज्ञात्वा देयः । उपसृक्तो-
ऽपि चेत् हृदिरपि ज्ञातया भोग्याधिर्येह नष्ट-
स्तदा पूर्ववत् ज्ञात्वा देयः । हृदिवद्भावे हृदिवं
ज्ञातया । विनष्ट आत्यन्तिकं नाशं प्राप्तः खोऽपि
देवो ऋत्यादिहारेण तद्दाने बह्वृत्तिकं नष्टं जभते

यदि न ददाति तदा मूलनाशः । 'विनष्टे मूल-
नाशः स्यादेवराजकतादिते ।' इति नारदवच-
नात् । देवराजकतादिते । देवमनुजकदेष्टो-
पपन्नवादि । देवकताद्विनाशादिना । तथा स्वाप-
राधरहितताम्राजकतात् । देवराजकते तु विनाशे
सहृदिकं नृणां दातव्यमधर्मैर्नाथ्यन्तरं वा

“स्रोतवापहतं चेन्न राजा चैवापहारिते ।
आधिरन्योऽथ कर्त्तव्यो देवं वा धनिने धनमिति ॥”
तत्र स्रोतवापहत इति देवकतोपपन्नस्यम् ।
अपि च ।

“आधिः स्त्रीकरणात् विह्वी रक्षमाख्योऽप्यसार-
ताम् ।

यातचेदस्य आधियो धनभागा धनी भवेत् ॥
आधिर्मोयस्य भोमस्य च स्त्रीकरणादुपभोगा-
दाधियस्यसिद्धिर्न सात्त्वित्त्वनमात्रेण नाप्यु-
द्देशमात्रेण यथाह नारदः ।

“आधिसु द्विविधः प्रोक्तो जङ्गमः स्थावरकथा ।
विह्विरसोभयस्यापि भोगो यद्यस्ति नाम्बधा ॥”
अस्य च प्रथमम् ।

“आधौ प्रतियष्टे क्रीते पूर्वा तु वलवत्तरेति ।”
या स्त्रीकारान्ता क्रिया सा पूर्वा वलवतो
स्त्रीकाररहिता तु पूर्वापि न वलवतीति च
आधिः प्रयत्नेन रक्षमाख्योऽपि कालवशेन यद्य-
सारतामपिस्तत एव सहृदिकनृणां दद्यात्प्राप्ततां
अतस्तदाधिरन्धः कर्त्तव्यः । धनिने वा धनं देयं
रक्षमाख्योऽप्यसारतामिति वदता आधिः प्रय-
त्नेन रक्षणीयो धनिनेति स्थापितम् । आधिः
प्रयत्नेहिगुण इत्यस्यापवादमाह ।

“चरित्रबन्धकजतं सहृदगा दापयेद्भनम् ।
सख्यद्वारकतं त्रयं हिगुणं प्रतिदापयेत् ॥”
चरित्रं शोभनाचरितम् । चरित्रेण बन्धकं
चरित्रबन्धकम् । तेन यत् द्रव्यमात्रसात् कृत
परार्थीनं वा कृतम् । एतदुक्तं भवति धनिनः
स्वच्छाश्रयत्वेन बहुनृणामपि द्रव्यमाधीकृत्या-
धर्मैर्नाथ्यमेव द्रव्यमात्रसात् कृतम् । यदि वाध-
मर्त्यस्य स्वच्छाश्रयत्वेनाप्यनृणमाधिं गृहीत्वा
बहुद्रव्यमेव धनिनाधमर्त्याधीनं कृतमिति तद्वत्
रूपो हृदगा सख्यदापयेत् अयमाश्रयः अयंरूपं
बन्धकं हिगुणीभूतंरपि त्रये न नश्यति किन्तु
द्रव्यमेव हिगुणं दातव्यमिति । तथा सख्यद्वार-
कतं करकं कारः भावे चञ्चलस्य कारः
सख्यद्वारः कारे सख्यामदस्येति सन् सख्यद्वारेण
कृतं सख्यद्वारकतम् । अयमभिधत्तिः । यदा
बन्धकार्पणसमय एव इत्थं परिभाषितं हिगुणी-
भूतंरपि त्रये मया हिगुणं द्रव्यमेव दातव्यम् ।
नाधिनाश इति तदा तद्विगुणं दापयेदिति ।
अन्योऽर्थः । चरित्रशब्देन गङ्गाजानामि-
होत्रादिकनितमपूर्वसुच्यते यत्र तदेवाधी-
कृत्य यत् द्रव्यमात्रसात् कृतम् । तत्र तदेव
हिगुणीभूतं दातव्यं नाधिनाश इति । आधि-
प्रसङ्गादप्युच्यते । सख्यद्वारकतमिति क्रय-

विक्रयादिव्यवस्थानिर्वाहकाय यद्यङ्गुलीयकादि-
परहस्ते कृतं तद्विगुणस्यातिक्रमे हिगुणं दातव्यं
तथापि येनाङ्गुलीयकादपि तं स एव सङ्ग-
स्यातिवर्त्तते तेन तदेव दातव्यम् । इतरच्चेद्विगु-
स्यातिवर्त्तते तदा तदेवाङ्गुलीयकादिहिगुणं प्रति-
दापयेदिति । किञ्च ।

“उपस्थितस्य मोक्तव्य आधिः स्त्रीगोऽन्यथा
भवेत् ।

प्रयोजकेऽपि धनं कुलेऽन्यस्याधिमाम्नुयात् ॥”
धनदानेनाधिमोक्तव्योपस्थितस्याधिमोक्तव्यो
धनिना दृष्टिर्भवेत् न स्थापयितव्यः । अन्यथा
अमोक्ष्ये स्त्रीनस्त्रीरवद्व्यो भवेत् असन्निहिते
पुनःप्रयोक्तारि कुले तदामहस्ते सहृदिकं धनं
निधायधर्मः स्त्रीयं बन्धकं गृहीयात् । अथ
प्रयोक्ताप्यसन्निहितस्तदाप्राप्तं धनस्य गृहीतारो
न सति यदि वा असन्निहिते प्रयोक्तारि आधि
विक्रयेण धनदत्ताधर्मस्य तत्र किं कर्त्तव्य-
मित्यपेक्षित आह ।

“तत्कालकृतमख्यो वा तत्र तिष्ठेदहृदिकः ।”

तस्मिन् काले यत्स्याधिमोक्तं तत् परिकल्प्य
तत्रैव धनिनि तमाधिं दृष्टिरहितं स्थापयेत् तत
ऊर्ध्वं धनं वर्द्धते यावद्गुणी धनं गृहीत्वा तमाधिं
सुच्यति यावदा तत्कालव्यवस्थानिने प्रवृत्तयति ।
यदा तु हिगुणीभूतंरपि धने हिगुणं धनमेव
गृहीतव्यं न त्वाधिनाश इति विचारितव्य-
महमकाल एव तदा हिगुणीभूते त्रये असन्नि-
हित वाधमर्त्ये धनिना किं कर्त्तव्यमित्यत आह ।
“विनाधारकादापि विक्रीयात ससाक्षिकम् ।”
धारकादाधमर्त्यादिना अधमर्त्ये असन्निहिते
साक्षिभिरदाप्तैश्च सख्य तमाधिं विक्रीय तद्वत्
गृहीयाद्वनी वाशब्दो अवस्थितविकल्पार्थः ।
यदर्थयस्यकावे हिगुणीभूतंरपि धने धनमेव
गृहीतव्यं न त्वाधिनाश इति न विचारितम् ।
तदा आधिः प्रयत्नेहिगुण इत्यस्याधिनाशः ।
विचारिते त्वयं पञ्च इति ॥ ॥ भोम्याधौ
विशेषमाह ।

“यदा तु हिगुणीभूतनृणमाधौ तदा खलु ।
भोम्य आधिसिद्धयन्ने प्रविष्टे हिगुणं धने ॥”

यदा प्रयुक्तं धनं खलतया हृदगा हिगुणीभूतं
तदाधौ कृते तदुत्पन्ने आध्यात्म्ये हिगुणी धनिनः
प्रविष्टे धनिनाधिमोक्तव्यः । यदि वादावेवाधौ
इति हिगुणीभूते त्रये त्वाधिमोक्तव्य इति परि-
भाषया कारणात्तरेण वा भोगमात्रेण तदा
हिगुणीभूतनृणान्तदाधौ भोगार्थं धनिनि प्रविष्टे
तदुत्पन्ने त्रये हिगुणे सख्याधिमोक्तव्यः । अधि-
कोपभोगे तदपि देयम् । सर्वथा सहृदिकनृण-
ार्थापाकरवार्थाध्युपभोगविषयमिदं वचनम् ।
नमेनं यथाधिमाम्नुयते कौशिकाः यत्र तु
हृदगार्थं यथाध्युपभोग इति परिभाषा तत्र
हेगुण्यातिक्रमेऽपि यावच्छ्रद्धादानं तावदुप-
सृक्तं यथाधिमं एतदेव सख्योक्तं दृष्टव्यमिति
“—” अथो बन्धमवाप्नुयात् ।

प्रथमीयं पूर्वकालं दत्त्वा प्रत्यक्षं सामकम् ॥
यदि प्रकर्षितं तत् स्थापना न धनभाग्यनी ।
नृणो च न लभेद् बन्धं परस्परमर्तं विना ॥”
अस्यार्थः । पूर्णं भोम्यं सख्याधौ वलभोम्यो बन्ध
आधिः स च द्विविधः सहृदिकनृणापाकरवार्थो
दृष्टिमानापाकरवार्थश्च तत्र च दृष्टिन्ध्यापा-
करवार्थं बन्धं पूर्वकालं पूर्णः कालो सख्याधौ
पूर्वकालस्तमाप्नुयाद्वनी । यदा सहृदिकं नृणं
फलद्वारेण धनिनः प्रविष्टमदा बन्धमवाप्नुयादि-
त्यर्थः । दृष्टिमानापाकरवार्थेण बन्धं सामकं
दत्त्वाप्नुयाद्वनी । सर्वं नृणां सममेव सामकम् ।
अस्यापवादमाह । यदि प्रकर्षितं तत् स्थाप-
नस्यकं प्रकर्षितमतिशयितं दृष्टेरन्धधिकफलं
यदि स्थापना न धनभाग्यनी । सामकं न
लभेद्बन्धं नृणामदत्त्वेवर्त्तते बन्धमवाप्नुयादिति
यावत् । अथाप्रकर्षितं तद्वन्धकं दृष्टयेऽप्य-
पर्याप्तमदा सामकं दत्त्वापि बन्धं लभेताधमर्त्यः
दृष्टिश्चैवमदत्त्वे लभेतेत्यर्थः । पुनरवभयाप-
वादमाह । परस्परमर्तं विना उक्तमर्थाध-
मर्त्ययोः परस्परानुमत्यभावे यदि प्रकर्षितं
दत्त्वापुक्तम् । परस्परानुमत्यौ तूत्तलदमपि
बन्धकं यावच्छ्रद्धादाननावदुपसृक्तं धनो निर-
दमपि मूलमात्रदाने नैवाधमर्त्यो लभते । इति-
मिताशरा ।

बन्धकः, पुं. (बन्ध + स्वार्थे कन् ।) विनिमयः ।
इति विश्वमेदिन्यौ । आधिः । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ रतद्विहकः । इति वानार्थरत्नमाला ॥
(वधार्थीति । बन्ध + क्तुल् । बन्धनकर्त्तरि, चि ।
यथा, देवीभागवते । ५ । १ । ३६ ।

“ न नारी न धनं गेहं न पुत्रा न सहोदराः ।
बन्धनं प्राणिनां राजसहृद्वारस्तु बन्धकः ॥”
बन्धकी, स्त्री, (वधार्ति मानसमिति । बन्ध + क्तुल् ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) पुंस्त्री । इत्य-
मरः । २ । ६ । १० ॥ (यथा, मार्कण्डेय-
पुराणे । ३४ । ८८ ।

“न बन्धकीभिर्न नृणैर्बन्धकीपतिभिस्तथा ॥”
इती । इति मेदिनीहेमचन्द्रौ । पञ्चपुरव-
गामिनी । (यथा, महाभारते । १२ । १०६ । ४४ ।
“नातश्चतुर्थं प्रसवमापत्स्वपि वदन्त्यत ।
अतःपरं स्त्रीरखो स्याद्वन्धकी पञ्चमे भवेत् ॥”)

बन्धनं, स्त्री, (बन्ध + भावे लुट् ।) बन्धनक्रिया ।
बाधा इति भाषा । तत्पण्यायः । उद्भाषम् २ ।
इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥ कङ्कनम् ३ बन्धः ४
संयमनम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
हितोपदेशे । १ । ६५ ।

“आपदाप्राप्तमतीनां हितोऽप्यायाति हेतुताम् ।
माहृणकृद्वा वत्सस्य क्तमीभवति बन्धने ॥”
वधः । इति मेदिनी । ने, ६७ ॥ हिंसा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ दण्डः । इति हेम-
चन्द्रः ॥ बन्धतेऽनेनेति करणयुत्पत्त्या चि ॥
(बन्धतेऽङ्गिन् इति अधिकरणे क्युट् । कारा-
गारम् । बन्धनस्थानम् । यथा, भागवते । १ । २ । ५५ ।

बन्धुजी

बन्धुलः

बन्धः

“बन्धुदेवस्य देवतां जातो भोजेनबन्धने ॥”

बन्धु + कर्त्तरि ल्युः । महादेवस्य नामनिर्देशः, पुं ।

यथा, महाभारते । १२ । १७ । १०० ।

“बन्धनो बन्धकर्मणि च सुबन्धनविमोचनः ॥”

बन्धनकर्त्तरि, जि । यथा, तत्रैव । १३ । १७ । ६१ ।

“बन्धनस्यसुरेन्द्राणां युधि शत्रुविनाशनः ॥”

बन्धनविनाश, क्री, (बन्धनाय बन्धनस्य वा वेश्म यद्बन्धुः) कारागारम् । इति चारावली । १२६६ ।

बन्धनालयः, पुं, (बन्धनाय बन्धनस्य वा आलयः)

कारागारम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११६६ ।

बन्धुस्तम्भः, पुं, (बन्धाय स्तम्भः) हस्तबन्धन-

स्तम्भः । तत्पर्यायः । आलानम् २ । इत्य-

मरः । २ । ८ । ८९ । शत्रुः २ अशोकः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धुर्ज, क्री, (बन्धु + रज्ज्) कामदेवः । इत्य-

आदिकोषः । चर्मवस्त्रम् । इति संक्षिप्त-

शारदादिहितिः ॥

बन्धुः, पुं, (बन्धु बन्धने + “शृङ्खलविह्वलीति ॥”

उणा० १ । ११ । इति उः ।) कौहेन मनो बन्धाति

यः । तत्पर्यायः । सगोजः २ बन्धवः ३ ज्ञातिः

४ खः ५ खजनः ६ । इत्यमरः । २ । ६ । १४४ ।

दायादः ७ गोजः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धवश्च त्रिविधा । आत्मबन्धवः पित्रबन्धवो

मातृबन्धवश्चति । यथोक्तम् ।

“आत्मपित्रव्यसुः पुत्रा आत्ममातृव्यसुः सुताः ।

आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबन्धवाः ॥

पितुः पित्रव्यसुः पुत्राः पितुर्मातृव्यसुः सुताः ।

पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पित्रबन्धवाः ॥

मातुः पित्रव्यसुः पुत्रा मातुर्मातृव्यसुः सुताः ।

मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया मातृबन्धवाः ॥”

तत्र चान्तरङ्गत्वात् प्रथममात्मबन्धवो धनभाज

स्तद्भावे पित्रबन्धवस्तद्भावे मातृबन्धव इति

क्रमो वेदितव्यः । बन्धूनामभावे आचार्यः ।

इति मिताचरा ॥ * (यथा, मनुः । १० । १६६ ।

“वित्तं बन्धुर्वयः कर्म्म विद्या भवति पञ्चमौ

एतानि मानग्रन्थानि गरीयो यद्दयदुत्तरम् ॥”

“बन्धुः पित्रव्यादिः ॥” इति तट्टीकार्या कुल्लूक

भट्टः ॥) बन्धूकः । (यथा, अशोकवधे । २६

“अथर्व्यं बन्धुपुण्यमालयेति ॥”

मित्रम् । (यथा, मेघदूते । ३४ ।

“बन्धुप्रीत्या भवन्निखिलिभिर्देवतृण्योपहारः ॥”

आता । इति मेदिनी । (यथा, रघुः । १२ । १२२ ।

“अथानाथाः प्रकृतयो मातृबन्धुनिवाचिनम् ।

मौलैरानाययामासुर्भरतं क्षमिताश्रुभिः ॥”

बन्धुकः, पुं, (बन्धु + उक्कः । यद्वा, बन्धुबन्धूकवृत्त

एव । बन्धु + क्कार्ये कन् ।) बन्धूकवृत्तः । इति

शब्दरत्नावली ॥

बन्धुजीवः । बन्धुरिव जीवयति रसादिनेति । बन्धु

+ जीव + क्त्वा । बन्धूकवृत्तः । इति शब्दरत्ना-

वली । (यथा, रघुः । ११ । २५ ।

“वीक्ष्य वेदमथ रक्तबिन्दुभि-

र्बन्धुजीववृत्तभिः प्रह्विताम् ॥”)

बन्धुजीवकः, पुं, (बन्धुवत् जीवयति रसादिना

इति । बन्धु + जीव + क्त्वा । यद्वा, बन्धुजीव

एव । क्कार्ये कन् ।) बन्धूकवृत्तः । इत्य-

मरः । २ । ४ । ७३३ ।

बन्धुता, स्त्री, (बन्धोर्भावः बन्धूनां सम्बन्धो वा

इति । “यामजनबन्धुभ्यस्तत् ॥” ४ । २ । ४३ । इति

तत् ।) बन्धूनां सम्बन्धः । बन्धोर्भावः । इत्य-

मरः । १ । ६ । १५५ । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । ४ । ११ ।

“महो वज्रमि बन्धुता वचोभिः ॥”)

बन्धुदत्तम्, स्त्री, (बन्धुना दत्तम् ।) पित्रमातृभ्यां

दत्तं स्त्रीधनम् । यथा । याज्ञवल्क्यः ।

“बन्धुदत्तं यथा मुक्तमन्वाधेयकमेव च ।

अप्रजायामतीतायां बान्धवास्तद्वाप्ययुः ॥”

बन्धुदत्तपदेन कथादृष्ट्या यत् पित्रभ्यां दत्तं

तदुच्यते । इति दायभागः ॥

बन्धुरं, स्त्री, (बन्धु बन्धने + “महुरादयश्च ॥”

उणा० १ । ४२ । इति उपप्रत्ययेन निपातनात्

साधुः ।) सुकुटम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (रथ-

बन्धनम् । यथा, महाभारते । ३ । ३२ । ३१ ।

“अन्धे ह्वं वरुचश्च बन्धुरश्च तथापरे ।

गन्धन्वा बहुसाहस्रस्तिलशो वधमनूयम् ॥”

तथा च भागवते । ४ । २६ । ११ ।

“द्वीपं द्विचक्रमेकाक्षं त्रिवेणुं पञ्चबन्धुरम् ॥”

बन्धुरः, पुं, (बन्धु + “महुरादयश्च ॥” उणा० १ । ४२ ।

इति उपः निपातनात् साधुः ।) स्त्रीचिह्नम् ।

तिलकल्लम् । बन्धूकः । बन्धुरः । हंसः । इति

मेदिनी । रे, १८६ । विकृष्टः । इति हेमचन्द्रः ॥

ज्वभौषधम् । इति राजनिर्घण्टः । वक्रः ।

विहङ्गः । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धुरः, जि, (बन्धु + उर ।) रन्ध्रम् । (यथा, महा-

गणपतिस्तोत्रे । १५ ।

“श्रेयः स्त्रियः स देवात्मन विमलहशो बन्धुरं

विन्धुरास्त्रः ॥”

नक्षत्रम् । इति मेदिनी । रे, १८६ । उन्नता-

गतम् । इत्यमरः । (यथा, रघुः । ११ । ४७ ।

“बन्धाति मे बन्धुरगान्नि । चक्षु-

र्दृष्टः ककुद्गानिव चिचिह्वटः ॥”

बन्धुरा, स्त्री, (बन्धुर + टाप् ।) पण्ययोवा ।

इति मेदिनी । रे, १८० ।

बन्धुराः, पुं, शक्तयः । इति मेदिनी । रे, १८० ।

बहुवचनान्तोऽयम् ॥

बन्धुलः, पुं, (बन्धुं लातीति । बन्धु + ला + क ।)

असतीसुतः । इत्यमरः । २ । ६ । २६६ । (यथा,

नृत्तकटिकनाटके चतुर्थे अङ्के ।

“परयुद्धललिताः परान्नपुत्राः

परपुत्रवैर्जनितः पराङ्गनात् ।

परधननिरता गुण्येववाप्या

गणकलभा इव बन्धुला नमामः ॥”

बन्धूकः । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धुलः, जि, (बन्धुं लाति कौहेन यक्कातीति ।

बन्धु + ला + क ।) सुन्दरः । नन्दः । इत्यजय-

पालः ॥

बन्धूकः, पुं, (बन्धाति सौदर्ये चित्तमिति ।

बन्धु + “उल्लास्यश्च ॥” उणा० ४ । ४१ । इति

ऊकः ।) पीतशालकः । इति मेदिनी । के, १२८॥

पृथ्वीविशेषः । बांदुजी इति वङ्गभाषा ।

दीपहरिया इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः ।

रक्तकः २ बन्धूजीवकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । ७३३ ।

बन्धूकः ४ बन्धुः ५ बन्धुलः ६ बन्धुजीवकः ७

बन्धुजीवः ८ बन्धुलः ९ बन्धुरः १० । इति

शब्दरत्नावली ॥ रत्ताः ११ माध्याह्निकः १२ ।

इति भावप्रकाशः ॥ ओष्ठपुण्यः १३ अर्क

वक्त्रमः १४ मध्यन्दिनः १५ रक्तपुण्यः १६ राग-

पुण्यः १७ हरिप्रियः १८ । अस्य युष्माः ।

“अवितलितपीतलोहितपुष्पविशेषात् चतुर्भिर्धो

बन्धूकः ।

ज्वरहरो विविधारिग्रहप्राचशमनः प्रसादनः

सवितुः स्यात् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“बन्धूकः कपलद्वयाद्दी रक्तपित्तहरो जलुः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

खधूपे, स्त्री । बन्धूक इति स्यात् ॥ यथा,—

“बन्धूको बन्धुजीवः स्यात् खधूपे स्यान्नपुंसकम् ॥”

इति हजुचक्रः ॥

बन्धूकपुण्यः, पुं, (बन्धूकस्य बन्धुजीवस्य पुष्पमिव

पुष्पं यस्य ।) पीतशालः । इत्यमरः । २ । ४ । ७३३ ।

वीजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“वीजकः पीतसारश्च पीतशालक इत्यपि ।

बन्धूकपुण्यः प्रियकः सर्वकक्षासनः स्यात् ॥”

बन्धूरः, पुं, (बन्धु बन्धने । बन्धु + “महुरादयश्च ॥”

उणा० १ । ४२ । इत्यत्र खर्जूरारिह्लादूरप्रत्य-

येन सिद्धम् इत्युल्लेखेन ।) विवरम् । इत्यु-

णादिकोषः ॥

बन्धूरः, जि, (बन्धु + खर्जूरारिह्लादूरप्रत्ययः ।)

रन्ध्रः । नन्दः । यथा, रभसे ।

“बन्धूरबन्धुरौ रन्ध्रे नन्दे हंसं तु बन्धुरः ॥”

उन्नताननम् । खभावात् यदुन्नतं उपाधि-

वशाद्दीवन्नतं तत् । कचिदुन्नतं कचिदाननं

खलादिकम् । इति कैचित् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

बन्धूलः, पुं, (बन्धु बन्धने । बन्धु + लजि ।) बन्धूक-

वृत्तः । इति शब्दरत्नावली ॥

बन्धुः, जि, (बन्धु + यक् ।) ऋतुप्राप्तावधिफल-

रहितवृत्त्यादिः । (यथा, रघुः । १ । ७० ।

“वित्तं खयमिव कौहाद्व्यमाश्रमपादपम् ॥”

तत्पर्यायः । अफलः २ अवकेशो ३ । इत्यमरः ।

२ । ४ । ७३३ । विफलः ४ विफलः ५ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ बन्धनीयः । इति बन्धधातोः

कर्म्मणि यप्रत्ययः ॥ (यथा, याज्ञवल्क्यः । २ । २४६ ।

“अवन्ध्यं यच्च बन्धाति बन्धं यच्च प्रसृजति ॥”

पुं, निवर्त्तितवारिः सेतुः । यथा, मिताचरायाम् ।

“सेतुश्च द्विविधो श्रेयः खेयो बन्धुसन्धेव च ।

तोयप्रवर्त्तनात् खेयो बन्धुः स्यात्तन्निवर्त्तनात् ॥”)

बन्धाक

बन्धा. स्त्री, (बन्ध + “अप्राप्त्यच्” । उणा० ४।१।१। इति यच् ।) अप्रपन्नी । इति मेदिनी । बांजा इति भाषा । (यथा, भागवते । ६ । १४ । १२ ।

“रूपीदार्ढ्यवयोजनविद्येन्यमियादिभिः । संपन्नस्य गुणैः सर्वेष्विना बन्धापतेरभूत् ॥” बन्धा स्त्री अष्टमे वर्षे अधिवेदनीया भवति यथाह मनुः । ६ । ८१ ।

“बन्धाष्टमेऽधिवेदाष्टे दृष्टमे तु नृत्तप्रजा ॥” अप्रपन्नस्य गौः । तत्पण्यायः । वशा २ । इत्यमरः । २ । ६ । ६६ । बालाख्यगन्धद्रव्यम् । इति शब्दचमिका । वृषलीविशेषः । यथा,—

“बन्धा च वृषली स्त्रिया वृषली च नृत्तप्रजा । अपरा वृषली स्त्रिया कुमारी या रजस्वला ॥” इति प्रायश्चित्तविशेषके उग्रनखो वचनम् ॥

योनिरोगविशेषः । यथा,— “उदावर्ता तथा बन्धा विभ्रता च परिभ्रता । वातला योनिनो रोगो वातदोषेय पञ्चधा ॥” तस्या लक्षणं यथा,—

“ना फिनिलसुदावर्ता रजःक्षणेन सुचति । बन्धा निरावर्ता स्त्रिया विभ्रता निखवेदना ॥ परिभ्रता या भवति व्याम्यधर्मे रजा भ्रष्टम् । वातला कर्कशास्तस्या मूलनिक्षोदणीकृता ॥” तस्याचिकित्सा यथा,—

“बला सिला सातिबला मधुकं वटस्य मुङ्गं गजकंशरच । शतम्बुधुक्षीरघृतेर्निषीय बन्धा सुपुत्रं नियतं प्रकृते ॥

अन्धगन्धाकषायेकं सिङ्गं दुग्धं हृत्तान्वितम् । ऋतुक्षान्ताङ्गना प्राप्तः पीत्वा गर्भं दधानि हि ॥ पुष्पोद्धतं लज्जयाया नूनं दुग्धेन कन्याया । पिष्ट्वा पीत्वा ऋतुक्षान्ता गर्भं धत्ते न संशयः ॥ कुरगटमूलं धातक्याः कुसुमानि वटाकुराः । नोनीत्यलं प्रयोज्यते मेव गर्भप्रदं ध्रुवम् ॥ या बला पिबति पार्श्वपिप्लवं क्षीरकेय सहितं हृत्ताग्रना । चेतया विशिखपुष्पया युतं सा सुतं जनयतीह नान्यथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(चिकित्सान्तरमस्या यथा,—

“पिप्लवः शङ्खधैरश्च मरिचं केशरन्तया । हृत्तन सङ्घ पातयं बन्धापि लभते सुतम् ॥” इति वैद्यकचक्रपाणिंसङ्घे योनिषापदधिकारे । “बला चातिबला यष्टिश्चैरा मधुसंयुता । बन्धागर्भकरी पीत्वा नात्र काव्या विचारणा ॥”

इति भैषज्यधन्वन्तरौ क्षीरोगाधिकारे ।)

बन्धाकर्कोटकी, स्त्री, (बन्धायाः कर्कोटकी । पुत्रदाहृतया बन्धायाः उपकारिणी अतोऽस्यास्तथात्वम् ।) तिक्तकर्कोटकी । बांभ-खखया इति बांभचटेल इति बांभककरोल इति च हिन्दीभाषा । तत्पण्यायः । बन्धा २ देवी ३ नागरातिः ४ नागहन्त्री ५ मगोद्या ६

पण्या ७ दिव्या ८ पुत्रदा ९ वक्रन्दा १० श्रीकन्दा ११ कन्दवली १२ ईश्वरी १३ सुगन्धा १४ सर्पदमनी १५ विषकण्टकिनी १६ परा १७ कुमारी १८ भूतहन्त्री १९ । अस्या गुणाः । तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कषापहत्वम् । स्थावराद्विवर्जत्वम् । रसायनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः । तत्पण्यायगुणाः । “बन्धाकर्कोटकी देवी कन्या योगेश्वरीति च । नागारिर्भक्तदमनी विषकण्टकिनी तथा । बन्धाकर्कोटकी कन्या कपयुद्धमण्योधिनी । सर्पदर्पहारी तीक्ष्णा विसर्पविवहारिणी ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

व(व)भ, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) व(व)कारादिः । ओष्ठवर्गचतुर्थो-पधः । व(व)भति । इति दुर्गादासः ॥

वन्धवी, स्त्री, (वन्धोः शिवस्त्रियं पत्नी । वन्धु + अण् + ङीप् । न ङङिः ।) दुर्गा । इति भूरिप्रयोगः ॥ वन्धिः, पुं, (वन्ध + इत् ।) वन्धम् । इति कैचित् ॥ (भरवर्कनरि धारके च चि । यथा, ऋग्वेदे । ६ । २३ । ४ ।

“गन्ध्यानि सवना हरिभ्या

वन्धिवैषं पपिः सोमं ददिर्गाः ॥”)

वन्धुः, पुं, (विभर्ति भरति वा । भृ + “कुभञ्च ।” उणा० १ । २३ । इति कुङ्क्षित्वा ।) अग्निः । शिवः । (यथा, महाभारते १३ । महादेवस्य सहस्रनामकथने । १७ । १४८ । “शङ्खी शङ्खप्रियो वन्धु राजराजो निरामयः ॥”) विष्णुः । (यथा, महाभारते १३ । विष्णोः सहस्रनामकथने । १४६ । २६ । “रघो बह्नुशिरा वन्धुर्विन्ध्ययोनिः सुचिन्मवाः ॥”) विशालः । नकुलः । इति मेदिनी । (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ६ ।

“सङ्गायते महावक्रो नृषिको वन्धुसन्निभः ॥”) तुनिविशेषः । इति हेमचन्द्रः । देशभेदः । इति शब्दरत्नावली । सितारवशाकः । इति राजनिर्घण्टः । खलतिः । इति हेमचन्द्रः । ४।१।१७ । (कपिलो वर्णः । इति मेघातिथिः । तद्गुणयुक्ते तु वाच्यजिह्वः । यथा, मनुः । ४ । १३० ।

“नाक्रामेत्कामतक्राया वन्धुयो दीदितस्य च ॥” लोमपादसुतः । यथा, भागवते । ६।२।४।१ ।

“रोमपादसुतो वन्धुर्वन्धोः क्षतिरजायत ।” देवावधसुतः । यथा, तज्वे । ६ । २४ । ६ ।

“वन्धुर्देवावधसुतस्योः स्त्रीकौ पठन्त्यन् ॥” ययातिपुत्रस्य मुञ्जोः सुतः । यथा, तज्वे । ६ । २३ । १४ ।

“द्रुष्टोऽथ तयो वन्धुः सेतुस्तस्यात्मजस्तनः ॥” पञ्चगव्यन्वपतिषु अन्यतरः । यथा, रामायणे । ४ । ४१ । ४२ ।

“तत्र गन्धर्वपतयः पञ्च सूर्यसमप्रभाः । शैलवो ग्रामणीः शिखः शुको वन्धुसथैव च ॥”

विन्धामित्रपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १३ । ४ । ५० ।

“अस्त्रीकश्च शङ्खनाम्बुः कालपयस्तथा ।” विन्धगर्भस्य पुत्रः । स तु यादवानामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । ६४ । ४८ ।

“वसुन्धुः सुविश्वश्च सभासुश्चैव वीर्यवान् । यदुग्रवीरा विख्याता लोकपाला इवापरे ॥” यथा च माघे । २ । ४० ।

“आलप्यालमिदं बन्धोयं ह्यारानपाहृतम् ॥” स च विनष्टप्राये यादवकुले पथि गच्छन् द्रुमि हतः । तत्कथा च महाभारते । १६ । मौवन-पर्वणि द्रष्टव्या । स्त्री, कपिला गौः । सा च निशि अजानता पृथगेय खङ्गेन हता । यथा, भागवते । ६ । २ । ६ ।

“खङ्गमादाय तरसा प्रलीनोऽग्रे निशि । अजानमहन्धुः शिरः शार्ङ्गशङ्खया ॥” वन्धुः, चि, (विभर्तीति । भू + “कुभञ्च ।” उणा० १ । २३ । इति कुङ्क्षित्वा ।) पिङ्गलः । इत्यमरः । (यथा, कुमारे । ५ । ८ ।

“बबन्ध बालाख्यवन्धुवत्कलं पयोधरोत्सेधविशीर्णसंहतिः ॥”

यथा च रघुः । १५ । १६ ।

“धूमधून्धो वसागन्धो ज्वालावन्धुशिरोरहः ॥” वन्धुघातुः, पुं, (वन्धुः पिङ्गलो घातुः ।) सुवर्ण-गौरिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

वन्धुवाहनः, पुं, मणिपुरस्य राजनिर्घण्टः । स च चिन्नाङ्गदायां अर्जुनाज्जानः । यथा,— “करेणुमत्तां नकुलो निरमित्रं तथार्जुनः । इरावन्तसुलूयां वै सुतायां वन्धुवाहनम् ॥ मणिपुरपतेः क्षीरपि तत्पुत्रः पुत्रिकासुतः ॥” इति श्रीभागवते । ६ । २२ । ३२ ॥

अपि च ।

वैशम्पायन उवाच ।

“शुत्वा तु वृषतिः प्राप्तं पितरं वन्धुवाहनः । निर्ययौ विनयेनाथ ब्राह्मणार्धपुरःसरः ॥ मणिपुरेश्वरस्त्वेषुपायात् धनञ्जयः । नाभ्यनन्दत् स मेधावी चास्रधर्म्ममशुकरम् ॥” “भर्तारं निहतं ढङ्का पुत्रञ्च पतितं भुवि । चिन्नाङ्गदा परिचक्षा प्रविवेश रणाजिरे ॥”

इति महाभारते । १४ । ७६ अध्यायः । (अस्यार्जुनादिना युद्धादिकं तज्वे विस्तरशी द्रष्टव्यम् ।)

, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वन्धति । इति दुर्गादासः ॥

वन्ध, गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-सक०-सेट् ।) वन्धति । इति दुर्गादासः ॥

वन्धटः, पुं, (वन्ध + अट् ।) राजमाषः । इति चिकित्सकशेषः । वन्धटो इति ख्यातः । (विवृति-रस्या राजमाषशब्दे स्त्रिया ।)

वन्धटो, स्त्री, (वन्धट + गौरादित्वात् ङीप् ।) पण्ययोषा । ग्रीष्मभेदः । इति मेदिनी । टे, ५१ ॥

वन्ध, ङ क्षुतौ । हिंसावान् । हाने । वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०

बलं

बलः

बलः

सेट् ।) रेणोपधः । ङ, वधेति । इति दुर्गा-
दासः ॥

बल, क ङ निरूपणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ङ, बल-
यते धर्मं धीरः । अयं कैश्चित् मन्थते ।
इति दुर्गादासः ॥

बल, क म जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) बलवति । इति
दुर्गादासः ॥

बल, ङ हाने । वधे । निरूपणे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ङ,
बलते । इति दुर्गादासः ॥

बल, ज धान्यावरोधे । जीवने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-अक०-च-सेट् ।) बलः बलः ।
धनस्य भावो धान्यं सन्दृष्टस्तस्य आवरोधः
प्रतिबन्धः धान्यावरोधः । बलति पुण्यहीनं
विधिः । पुण्यहीनस्य सन्दृष्टं प्रतिबध्नाति
इत्यर्थः । अयमर्थो अन्येन मन्थते । बलत्व-
ज्ञेन लोकः । इति दुर्गादासः ॥

ब(व)लं, क्री, (बलते विपत्तान् हन्तीति । बल + पचा
राच् ।) खेन्धम् । (यथा, भगवद्गीतायाम् ॥१॥०-
“अपय्याप्तं तदस्माकं बलं भीष्माभिरक्षितम् ।
पर्याप्तमिदमेतेषां बलं भीष्माभिरक्षितम् ॥”)
स्थौल्यम् । सामर्थ्यम् । अत्र श्रेष्ठस्य पर्यायः ।
द्रविणम् २ तरः ३ सहः ४ शौर्यम् ५ स्थानम् ६
शुभ्रम् ७ शक्तिः ८ पराक्रमः ९ प्राणः १०
इत्यमरः ॥२॥१०२॥ महाः ११ शूरा १२ । इति
शब्दरत्नावली ॥ ऊर्जः १३ । इति जटाधरः ॥
तद्वैदिकपर्यायः । ओजः १ पा(वा)जः २ ध्रुवः ३
तरः ४ तवः ५ त्वष्टः ६ शूर्ध्वः ७ बाधः ८
श्रम्यम् ९ तविषी १० शुभ्रम् ११ शुभ्रम् १२
शूबम् १३ दृष्टः १४ वीर्यः १५ औजसम् १६
सहः १७ सहः १८ वधः १९ वर्गः २०
वृजन्म २१ ठक् २२ मज्जन्मा २३ पौष्ट्यानि २४
धर्माणि २५ द्रविणम् २६ स्थानासः २७ शब्दरम्
२८ । इत्यष्टाविंशतिर्भेदनामानि । इति वेदनि-
चयटी । २ । ६ ॥ (यथा, मनुः । २ । ५५ ।
“पूजितं ह्यश्वं निधं बलमूर्ध्वं च यच्छति ॥”)
तनु गर्भस्थबालकस्य वधे मासि भवति । इति
सुखबोधः ॥ गन्धरसः । रूपम् । इति मेदिनी । ले,
३७ ॥ शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥३॥६३॥ (यथाह
सुश्रुतः । “धातूनां यत्परं तेजस्तत् खल्वोज
कदेव बलमित्युच्यते ॥”) वयुः । इति जटाधरः ॥
(यथा, रामायणे । ७ । १ । ३३ ।
“कीदृशो वै प्रभावोऽस्य किं बलं कः परा-
क्रमः ॥”)

पक्षवम् । इति शब्दरत्नावली ॥ रक्तः । इति
शब्दचक्रिका ॥ (बलमस्यास्तीति । बल + अश्रं
आदाच् ।) बलयुक्ते, वि । इति मेदिनी ॥*
सद्योबलकराणि बलहराणि च यथा,—
“सद्योबलकराक्षीणि बालाभ्यङ्गं सुभोजनम् ।
सद्योबलहराक्षीणि अध्वानं मेधुनं ज्वरः ॥”

बलकारकौषधं यथा, गरुडे । ११५।१६६ अः ।
“शिवामलकचूर्णं वै मधुना उदकेन वा ।
बलानि कुर्यान्नासाया प्रभुषे भक्ष्यं शिव ॥”
पारिभाषिकबलानि । यथा,—
“विद्याभिजनमित्राणि दृढिसत्त्वधनानि च ।
तपःसहायवीर्याणि देवेषु दृष्टमं बलम् ॥”

इति महाभारते आपह्नवः ॥
अपि च ।
“अबलस्य बलं राजा बालस्य रुदितं बलम् ।
बलं मूर्खस्य मौनम् तस्करस्यावृत्तं बलम् ॥”*
अपि च ।

“क्षत्रियाणां बलं युद्धं व्यापारस्य बलं विशाम् ।
भिक्षा बलं भिक्षुकाणां मृदायां विप्रसेवनम् ॥
हरौ भक्तिर्हरेर्दास्यं वैष्णवानां बलं हरिः ।
हिंसा बलं खलानाञ्च तपस्या च तपस्विनाम् ॥
बलं वैश्यान् वैश्यानां योषितां यौवनं बलम् ।
बलं प्रतापी भूपानां बालानां रुदितं बलम् ॥
सतां सत्यं बलं मिथ्या बलमेवासतां सदा ।
अनुगानामनुग्रहः स्वल्पस्वानाञ्च सचयः ॥
विद्या बलं पण्डितानां वाग्विषयं बलिनां यलम् ।
श्रमस्तुक्कर्मश्रीलानां ग्रास्त्रीर्यं साहसं बलम् ॥
धनं बलञ्च धनिनां सुवीर्याञ्च विशेषतः ।
बलं विवेकः श्रान्तानां गुणिनां बलमेकता ॥
गुणो बलञ्च गुणिनां चौराणाञ्चौषधमेव च ।
विप्रवाक्यञ्च कापव्यमधर्ममन्त्रिणां बलम् ॥
हिंसा च हिंस्रजन्तूनां सतीनां पतितेव वनम् ।
वदप्रापौ सुराणाञ्च शिष्याणां गुरुसेवनम् ॥
बलं धर्मो मूढस्यानां भ्रष्टानां राजसेवनम् ।
बलं क्षत्रः क्षात्रिकानां ब्रह्म च ब्रह्मचारिणाम् ॥
यतीनाञ्च सदाचारो न्यासः सन्न्यासिनां बलम् ।
पापं बलं पातकानां सुभक्तानां हरिर्बलम् ॥
पुण्यं बलं पुण्यवतां प्रजानां वृषतिर्बलम् ।
फलं बलञ्च दृष्ट्यानां जलधौनां जलं बलम् ॥
जलं बलञ्च शस्यानां मत्स्यानाञ्च जलं बलम् ।
शान्तिर्बलञ्च भूपानां विप्राणाञ्च विशेषतः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते मण्डोदरखण्डे ३५ अध्यायः ॥
ब(व)लः, पुं, (बलते निरूपयति खेदमिति । बल +
अच् ।) बलदेवपदे नामैकदेश्यपहणाच्चापि
विधायि भौमादिवत् ।) काकः । (यथा, महा-
भारते । ७ । ६ । ७५ ।
“यथाः श्वेना बलाः कङ्का वायसाञ्च सहस्रशः ॥”
बलदेवः । इत्यमरः ॥ (यथा, भागवते ॥३॥५॥१६॥
“पूज्यो ह्यपातयत् दन्तान् कलिङ्गस्य यथा बलः ॥”)
अस्य पञ्चाक्षरीनां नामानि यथा,—
“रेवतीं नाम तनयां रेवतस्य महीपतेः ।
उपयेमे बलस्तस्यां जज्ञाते निशठोत्तकौ ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । ७५ । १६ ॥
वरुणतलः । इति शब्दचक्रिका ॥ (वायुना
प्रदत्तः कार्तिकेयाशुचरभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४५ । ४२ ।
“बलश्चातिबलश्चैव महावक्रौ महाबलौ ।
प्रददौ कार्तिकेयाय वायुर्भरतसत्तमः ॥”

रामपुत्रस्य कुशस्यान्वये जातस्य पारिवाणस्य
पुत्रविशेषः । यथा, भागवते । ६ । १२ । २ ।
“देवानोक्तस्ततोऽनीहः पारिवाणोऽयं तनुस्ततः ।
ततो बलः खलस्तस्माद्वचनमोऽर्कसम्भवः ॥”
दनायुषः पुत्रविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।
६५ । ३३ ।

“दनायुषः पुनः पुत्राश्चत्वारोऽसुरपुङ्गवाः ।
विश्वयो बलवीरौ च दृक्क्षेत्रे महासुरः ॥”
मेघः । इति निचयट्टः । १ । १० ॥) दैत्य-
विशेषः । इति मेदिनी । ले, ३७ ॥ तस्य
विवरणं यथा,—

“आसीद्देवो बलो नाम महाबलपराक्रमः ।
देवगन्धर्व्याणां चन्द्रमयकारकः ॥
येन विष्णुर्धर्मः स्फूर्धो भयं आजी प्रपीडिताः ।
अग्निजलहरश्च वरुणश्च वशीकृताः ॥
संयन्त्य येन नागेन्द्रा महाभोगा महाविषाः ।
गरुडश्च कृतो भूतः सदाशामभिवर्त्तिनः ॥
येन संलिख्य शैलेन्द्रः कङ्ककाकारकारितः ।
क्रोडार्धं येन विप्रेन्द्रः गिरयः प्रथिता सुवि ॥
तेन देवाः सन्नद्धा दैवः सर्वे पलायिताः ।
दत्तं स्थानम् पातालं समग्रं शरदां द्रुतम् ॥
तथा ते भयमापन्ना मानं त्वक्का मता गुरुम् ।
पृच्छन्ति विनयात् सर्वे शक्रस्य हितकारिणः ॥
केनोपायेन देवानां स्वर्गवासो भवेद्दिनः ।
भवान् हि नयवेत्ता च उपायं वद पृच्छताम् ॥
त्वमेव शास्त्रवेत्ता च हितः शक्रस्य निवृत्तः ।
शङ्कोर्दधिमम्यानामतिपोतो भव दिजः ॥
एवं पृष्टः स देवैस्तु गुरुर्वचनमनव्रीत् ॥

दृष्टव्यतिरुवाच ।
यद्ययं दानवः शक्र ! न युद्धे भवतो वधः ।
रथे न चयमायाति अजेयः सङ्गरे यतः ॥
अतः कपटमास्थाय प्रार्थनीयः कर्तुं प्रति ।
दाता सत्त्वबलोपेतः स्वकायमर्पितेऽपि ॥
अतस्तस्य प्रार्थयिता विष्णुर्भीषामहोर्ध्वः ।
द्विजरूपधरो भूत्वा याचनाय वधाय च ॥
गुरुणा चोदिता देवाः स्तुतास्ते निधनव्यति ।
मताः सर्वे ततः श्रान्ता यत्र देवो जगार्हिनः ॥
माधवेन तदा देवा दृष्टा भयसमाकुलाः ।
क्रमाध्यासनसंलग्नैः सर्वे ते संस्तुता भूयम् ॥
संपृच्छितास्तदा सर्वे किमायातावदनु सुराः ॥

देवा ऊचुः ।
बलेन बलिना देव ! सर्वे विजयिता वयम् ।
मायावी त्वं वधे तस्य नाभ्योपायो भवेत् कश्चित् ॥
विष्णुवधाच ।

करोमि भवतामिष्टं किञ्चसौ बलसंयुतः ।
सालिको नयवेत्ता च सर्वशस्त्रार्थपारगः ॥
गूढमन्त्रविचारी स्याद्धर्मैकतन्त्रनिष्ठयः ।
तस्य मायां कथं कर्तुं शक्यते सुरसत्तमाः ॥
पुरैका भवते विद्या मम दत्ता तु मृजिना ।
मोहिनी नाम विख्याता मोहं सा कुर्वते भूयम् ॥
ततोऽहं तस्य नाशाय करामि परमेश्वरीम् ।
स्मरित्वा परमां विद्यां द्विजभावो जगार्हिनः ॥

बलः

मध्यकायसुवैद्यं वेदपाठी सविष्टरः ।
परिपाही कृताश्रयः चपयन्नी ब्रजेद्वयेन ॥
यज्ञार्थं याचनां कस्य करोमि कथ्यतां मम ।
तं दृष्ट्वा कथ्यतेनामस्तुतो विप्रैर्वज्रं स च ॥
बलस्य यज्ञनिष्पत्तिं करोति द्विजसत्तमः ।
हेमन्तुटे महाशैले तिष्ठते दानवोत्तमः ॥
सर्वज्ञोऽपि महामार्थी वज्रनाथ तदा गतः ।
मोहिनीं जपमानस्तु विद्यां परमसिद्धिदाम् ॥
विश्वं दशुराजस्य पुरं सर्वपुरोत्तमम् ।
प्राविशद्वेदं वेदात्मा पठमानो जगद्गणः ॥
दानवस्तु पुरं रत्नं जानासि त्वं यज्ञोत्तमः ।
हारे गतोऽसुरेन्द्रस्य कुप्यां प्राध्ययनं तदा ॥
हारापली वदस्वैवं श्रुत्वा वेदध्वनिं शुभम् ।
पुराणि रत्नानि शुभं ददामि याचतां वरः ॥
इदं दानं द्विजश्रेष्ठ । दुर्लभञ्च महामते ।।
तेनोक्तं दर्शनं ह्यःस्य दीयतां दशुसत्तमे ॥
तदा स पूर्वमादिष्टः प्रेषयामास तं वृषम् ।
बलिनं बलसम्पन्नं दानवं सुरमहन्म् ॥
दानोद्यनकरो भद्रं दृष्ट्वा प्रीत्यावभाषत ।
किमायातो भवाञ्चात्र कार्यं विप्रः । तदुद्दिष्ट ॥
मोहिनीं जपमानस्तु वदते द्विजकेशवः ॥

ब्रह्मोवाच ।

अथ सर्वप्रेषयामास विद्धि मां कश्यपात्मजम् ।
यज्ञाः सन्तैः समारब्धा ऋषिभिश्चासुरा-
धिपः ॥

तस्य निष्पत्तये नाथ । आगतोऽहं तयान्ति-
कम् ।

दानं मे दीयतां राजन् । सिध्यते येन तत्त्वतः ॥
बल उवाच ।

येन संविध्यते यज्ञो देवारब्धो द्विजोत्तम ।।
तथा चाहं धनं दारान् शिरमय ददामि ते ॥
ब्रह्मोवाच ।

येन संविध्यते यज्ञो देवानामसुराधिप ।।
तद्देयं तच्च आदिष्टं सत्यमत्रावयोरपि ॥
बल उवाच ।

याचतां येन ते कार्यं सत्यं विप्रः । ददामि ते ।
संस्तुय मोहिनीं विद्यां वदते द्विजसत्तमः ॥
ब्रह्मण्य उवाच ।

न मे धनैः स्वदारैर्वा न भूभ्या गजवाजिभिः ।
रत्नैः कार्यं महाबाहो । देवयज्ञोऽसुरा-
धिपः ॥

येन निष्पाद्यते यज्ञः सुखदश्च दिवौकसाम् ।
तमहं याचयिष्यामि दीयतां तदुद्गतं तव ॥
एतत् कार्यं मम भद्रं ऋषीणाञ्च विप्रैर्यतः ।
देवार्थं तव कायेन सिध्यते तत्त्वतोत्तमः ॥
तदा दत्ता तदुक्तेन दानवेन महात्मना ।
विष्णुनापि स्वचक्रेण शिरस्यभिहतोऽसुरः ॥
प्राकृतं देहसुतुल्यं दिव्यकायस्त्वभूतदा ।
तस्यावयवसंजाता वज्राद्या रत्नजातयः ॥
लोचने सुरतर्जसि पद्मरागाणि चाभवन् ।
विशुद्धप्राजदानेन कायो रत्नाकरोऽभूत् ॥

इति देवीपुराणे ४० अध्यायः ॥

३८८

बलदे

व(व)नस्यः, पुं, ध्वजः । इत्यमरः । १।५।१३॥ वनतैः
किम् वनं अचक्षुस्मिन् वन् वनस्य इति कव
संयोगवान् । इति रायसुबुटः ॥ अवनस्यते
इति वनस्यः वन् अकारलोपः । इति खान्धा-
दयः ॥ एतन्मते अवन, अवनकारादिः ॥ (यथा,
माघे । ६ । ३४ ।

“द्विरददन्तवनस्यमलस्यत

स्फुरितभृङ्गमृगच्छविकेतकम् ॥”)

वनजं, स्त्री, (वनान् जायते इति । वन + जन +
उ ।) स्त्रीम् । पुरदारम् । इत्यमरः । ३।१।३१॥
शस्यम् । (धान्यराशिः । इति वैजयन्ती) यथा,
माघे । १४ । ७ ।

“त्वं समीरय इव प्रतीक्षितः

कर्षकेय वनजान् पुपूषता ॥”)

शुद्धम् । इति मेदिनी ॥ वनजस्ये, नि ।

वनजा, स्त्री, (वनात् वनजतसाहस्यशुद्धादिकान्
जायते या । वन + जन + उ + टाप् ।) वरयोषा ।
यूथी । इति मेदिनी । जे, २६ ॥

वनती, स्त्री, प्रासादोपरिमण्डलिका । इति
पुराणम् ॥

बलदः, पुं, (वलं ददातीति । वल + दा + कः ।)
जीवकः । इति राजनिर्घण्टः । पौष्टिककर्माङ्ग-
होमायिः । यथा । पौष्टिके बलदः स्मृतः ।

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (उच्यते) । यथा, कथा-
सरित्सागरः । ३७ । १५३ ।

“अन्वेद्युः प्रत्ययक्रीडायाणाञ्च मम लज्जकम् ।
गलेऽवधादहं दानस्तनूतयं बलदोऽभवम् ॥”)
बलदातरि, नि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ३।५।१॥ १८ ।
“वलं तोकाय तज्जयाय जीवसे त्वं हि बलदा
असि ॥”)

बलदा, स्त्री, (बलद + टाप् ।) अन्धगन्धा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“गन्धान्ता वाजिनामादिरन्धगन्धा हयाङ्गया ।
वराहकयीं वरदा बलदा कुहगन्धिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तल्लेखे प्रथमे भागे ॥
बलदीयता, स्त्री, (बलस्य दीयता ।) ग्लानिः ।

इति हेमचन्द्रः ॥

बलदेवः, पुं, (बलेन दीयतीति । दिव + अच् ।)
बलरामः । तत्पर्यायः । बलभद्रः २ प्रल-
म्बः ३ अच्युतायनः ४ रेवतीरमणः ५ रामः ६

कामपालः ७ हलायुधः ८ गीलान्धरः ९ रौहि-
णीयः १० ताजाङ्गः ११ सुवली १२ हली १३
सङ्कषण्डः १४ सौरपाणिः १५ कालिन्दी-

भेदनः १६ बलः १७ । इत्यमरः । १।१।२४ ॥
रत्नदपः १८ मधुप्रियः १९ हलधरः २०
हलभृत् २१ हलभृत् २२ सौमन्दी २३ गुप्त-

वरः २४ संवर्षकः २५ बली २६ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा भागवते । ६ । ३ । ३३ ।

“तद्गच्छ देवदेवीशो बलदेवो महाबलः ॥”)
अस्य ध्यानम् ।

“बलदेवं द्विबाहुं शङ्खकुण्डलधरिणम् ।
यामे हलायुधधरं सुवर्णं दक्षिणे करे ॥

बलभ

हालागोलं नीलवस्त्रं देवानाम् करेत् परम् ॥”
इति कालिमित्रव्यः ॥

(अयं हि शिवसर्पस्याश्रयतारः । यथा, महा-
भारते । १ । ६७ । १५१ ।

“शिवस्याश्रयं नागस्य बलदेवो महाबलः ॥”
नान्नामस्य कारणाणि बलभद्रशब्दे द्रष्टव्यानि ॥

वायुः । इति मेदिनी । वे, ६९ ॥

बलदेवा, स्त्री, नायमाजीवधिः । इति मेदिनी ।
वे, ६९ ॥ (गुणादयोऽस्यान्नायमाशब्दे
ज्ञातयाः ॥)

बलप्रभः, स्त्री (प्रभृते इति प्रसृजनी । बलस्य
बलदेवस्य प्रभः ।) रौहिणी । बलराममाता ।

इति शब्दरत्नावली ॥

बलभद्रः, पुं. (वलं भद्रं श्रेष्ठमस्य । यद्वा, बलमस्या-
स्तीति बलः । अर्थ आशयः । बली बलवानपि
भद्रः सौम्यः ।) बलदेवः । इत्यमरः । १।१।२४॥

अनन्तः । बलशाली । इति हेमचन्द्रः । २।१३६॥
नीधः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गवयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ बलदेवस्य नाना कारणाणि
यथा,—

“कृतं निरूपितं नानां कनिष्ठस्य यथाश्रुतम् ।
ज्येष्ठस्य हजिनो नानाः सङ्कतं श्रद्धा मन्त्रुखान् ॥

गर्भसङ्कषण्णदेव नाना सङ्कषण्णः स्मृतः ।
नाख्यन्तोऽस्यैव वेदेषु तेनानन्त इति स्मृतः ॥

बलदेवो बलीकाली च हलधारणात् ।
सितिवासो नीलवासान् सुवली सुवलायुधात् ।

रेवतीसङ्कषण्णो गार्ग्यवतीरमणः अथम् ॥
रौहिणीगर्भवासात् रौहिणीयो महाभक्तिः ।

इत्येव ज्येष्ठपुत्रस्य श्रुतं नाम निवेदितम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्षणल्लेखे १३ अध्यायः ॥

विष्णुपूजनीकृतादलपद्मस्ययोगिविशेषः । यथा,
“सर्वत्र मण्डलं कार्यं वासुदेवस्य पूजने ।

एवमेव वृषश्रेष्ठ ! निष्कलं चान्यथेतरत् ॥
बलभद्रञ्च कामञ्च अनिरुद्धस्तदुद्धवः ।

नारायणस्तथा ब्रह्मा विष्णुः बह्वः प्रकीर्तितः ॥
नरसिंहो वराहश्च योगिनोऽष्टौ प्रकीर्तितः ।

पूर्वाद्यष्टदशैवेतान् वर्णतो मन्त्रतः पृथक् ॥
पूजयेन् कर्णिकामध्ये वासुदेवम् नायकम् ।

विमला नायिका तस्य वासुदेवस्य कीर्तिता ।
बलभद्रसुखानाम् योगिन्यः श्रेष्ठ पार्थिव ॥

आदायुर्नृकर्विषो श्रेया ज्ञाना पश्चात् क्रिया
परा ।

योगा प्रज्ञा तथेशानो अनुप्रानो तथा स्त्री ॥
सर्वास्तुभेजाः प्रोक्ताः शङ्खचक्रगदाधराः ।

योगिन्यो बलभद्रम् कामं विधियुते तथा ॥
विधे रूपम् पूर्वोक्तं हलञ्च सुवर्णतथा ।

शङ्खचक्रञ्च धरो स गर्दं पार्श्वस्थितान्तथा ॥”
इति कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥

(पञ्चतविशेषः । यथा, भागवते । ५।२०।२६।
“एतेषां वर्धमर्यादा गिरयो नद्यश्च सप्त सप्तैव ।

इष्टान् उवञ्ज्यो बलभद्रः शतकीसरः सङ्कष-
ण्णो देवपालो महाबल इति ॥”)

बलवि

बलभद्रा, स्त्री, कुमारी। चायमाया। इति मेदिनी। दे, २८४। (अस्याः पयायो यथा,— “बलभद्रा चायमाया चायनी गिरिवातुजा।” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे।) बलभद्रिका, स्त्री, (बलभद्रैव। बलभद्रा + स्त्री कन्। चापि अत इत्वम्।) चायमाया। इत्यमरः। २। ४। १५०।

बलरामः, पुं, (राम + भावे वल्। वलेन रामो रामयं यस्मिन्।) बलदेवः। यथा,— “बलरामाजुजः श्रीमान् गजेन्द्रस्तुतपादकः।” इति नारदपञ्चरात्रे चतुर्थपञ्चाशोऽध्यायः। अस्य ध्यानम्।

“अन्तरे दिव्य उद्याने हरिचन्दनसंज्ञके।
तत्राधस्तात् खर्गपीठे विविधे मणिमण्डपे।
तन्मध्ये मणिमाणिक्यदिशसिंहासनेऽङ्गणे।
तत्रोपरि च रेवता खड्गैर्गजलायुधम्।
ऐश्वर्याभयानन्तमभिन्नगुणरूपिणम्।
शुद्धस्वटिकसंकाशं रक्ताम्बुजदलेक्षणम्।
नीलचेलधरं स्निग्धं दिव्यगन्धानुलेपनम्।
कुङ्कुलाञ्जलिदण्डगणं दिव्यशस्त्रसज्जम्।
मधुपाने सदावक्तं मदावर्णितलोचनम्।
सुवर्णं दक्षिणे पादौ बलरामं सदा स्मरन्।”

इति कश्चिन्निरुक्तः।

बलजः, पुं, (बलं जातौति। बल + जा + क।) बलरामः। इत्यमरटीकायां भरतः।

बलवन, व, (बलमस्यास्तीति। बल + मत्तुप्। मस्य वः।) अतिशयम्। इत्यमरः। ३। ४। १। (यथा, शतसुक्तं प्रस्तावनायां सूत्रधारस्योक्तिः।

“बलवदपि श्रुतिनामानामन्यप्रत्ययं चेतः।”) बलवान् [तु], वि, (बलमस्यास्तीति। बल + मत्तुप्। मस्य वः।) बलविशुद्धः। तत्पर्यायः।

मांसलः २ अंशुलः ३। इत्यमरः। २। ४। ४४॥ धीर्यवान् ४ बली ५। इति शब्दरत्नावली। (यथा, मनुः १। ७६।

“आकाशात् विजृम्भायात् सर्वगन्धवहः शुचिः।
बलवान् जायते वायुः स वै अश्वगुणो मतः।”) बलवर्द्धनो, स्त्री (बलं वर्द्धयतीति। बल + वृद्ध + लुङिः। ङीप्।) जीवकौबधिः। इति जटाधरः।

बलविद्या, पुं, (बलानां सेव्यानां विशिष्टा दुर्भेद्यत्वेन न्यायः स्थापनम्।) युद्धार्थं सेव्यस्य देशविशेषे विभक्त्यं दुर्लभत्वनिमित्तं स्थापनम्। तत्पर्यायः। बहूः २। इत्यमरः। २। ८। ७६॥ (बलविद्यायास्तु मकरपक्षादिभेदान् बहवः। तत्र संक्षेपतो मनुना युद्धयाचार्थं कथयन्निर्दिष्टः। यथा, मानवे। ७। १२७—१६१।

“दृष्टयूहेन तन्मार्गं यायात् प्रकटेन वा।

वराहमकराभ्यां वा सूच्या वा गात्रकेन वा।

यतश्च भयमाशङ्कतु ततो विस्तारयंहलम्।

पक्षेन चैव यूहेन निविशत सदा स्वयम्।

सैन्यापतिवलाध्यक्षौ सर्वदेष्टु निवेष्टयेत्।

यतश्च भयमाशङ्कतु प्राचीं तां कषयेद्दिशम्।

शुक्लां च स्थापयेदाम्नां क्षतसंज्ञान् समन्ततः।

बला

स्थाने युद्धे च कुशलानभोक्तृविकारिकः। संज्ञान् योधवेदस्यान् कामं विस्तारयंहलम्। सूच्या बलेन चैवैतान् यूहेन यूक्ष्य योधयेत्।”) बलखट्टनः, पुं, (बलं तन्नाम्ना प्रसिद्धं असुरं हृदयतीति। बल + खट्ट + क्तु।) इन्द्रः। इति हज्जायुधः। (यथा, देवीभागवते। ५। १। १२। “नृपिदधं युद्धायानु युद्धाय बलखट्टनः।”) विष्णुः। इति देवीपुराणे ४७ अध्यायः।) बलस्थितिः, स्त्री, (बलानां स्थितिरवस्थानं यत्र। अभिधानात् स्त्रीत्वम्।) शिविरम्। इति त्रिकाण्डशेषः।

बलहा, [न], पुं, (बलं सामर्थ्यं हन्तीति। बल + हन् + क्तिप्।) क्षीमा। इति शब्दरत्नावली। (बलं तन्नामानमसुरं हन्तीति। इन्द्रः। पर-बलविनाशकः, वि। यथा, हरिवंशे। ११०। ४२। “तत्राहं युध्यमानस्तु भ्रातास्य बलहा बली। स्थितो ममायतः मूरो गदापाणिर्हज्जलायुधः।”) ब(व)ला, स्त्री, (कार्यकारिणेन बलमस्यस्याः। बल + अर्थ आद्यच् तत्तटाम्।) क्षुपविशेषः। बाला इति वाङ्मया इति भाषा। तत्पर्यायः।

वाक्यालकः २। इत्यमरः। २। ४। १०७॥ समझा ३ ओदनिका ४ भद्रा ५ भद्रोदनी ६ खरकाटिका ७ कल्याणिनी ८ भद्रबला ९ मोटा १० पाटी ११ बलाद्या १२। इति राजनिर्घण्टः। शीतपाकी १३ वाच्या १४ वाटी १५ विनया १६ वाच्याली १७ वाटिका १८। इति शब्दरत्नावली। अपि च। “वाक्यालको वाक्यपुष्पी समासा विलला बला। श्वेतवाङ्मया इति भाषा। ऋष्यप्रोक्ता त्वतिवला पीतपुष्पी महाबला। पीतवाङ्मया इति भाषा। इति रत्नमाला। अस्या गुणाः। अतितिलत्वम्। मधुरत्वम्। पित्ताति सारनाशित्वम्। बलवीर्यप्रदत्वम्। पुष्टिकफ-रोधविशोधनञ्च। इति राजनिर्घण्टः। अथ बलाचतुष्टयनामादि।

“बला वाक्यालिका वाच्या सैव वाक्यालकोऽपि च। महाबला पीतपुष्पा सहरवी च वा स्त्रिया। ततोऽन्यातिवला ऋष्यप्रोक्ता कट्टिकासह। गाङ्गेवली नागबला भद्रा हस्ता गवेधुका। बलाचतुष्टयगुणाः। बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिजन्यं। स्निग्धं ग्राहि समीरासपित्तसत्तनाशनम्। बलान्दलत्वचर्चुर्यं पीतं सचीरप्रकर्म्। नृजातिसारं हरति दुष्टमेतन्न संशयः।”

इति भावप्रकाशः।

“स्निग्धाशुष्या बला दृष्ट्या ग्राहिणी वात-पित्तजित्।” इति राजनिर्घण्टः। (विद्याविशेषः। सा च ब्रह्मणः सुता। विद्या-मित्रेण रामाय प्रदत्ता। अस्याः प्रभावात् क्षुधाष्टाद्यादिजनितक्रीडो न भवेत्। यथा, रामायणे। १। २२। ११—२२।

बलाका

“अध्वर्ह्योजनं गत्वा सरया दक्षिणे तटे। रामेति मधुरां वाचीं विषामकोऽभ्यभाषत। युद्धाय वत्स्य। सज्जनं माभूत् कालविपर्ययः। मन्त्रयामं युद्धाय त्वं बलामतिवला तथा। न अमो न ऊवरो वा ते न रूपस्य विपर्ययः। न च सुप्तं प्रमत्तं वा धर्षयिष्यामि नेह ताः। न बाहोः सदृशो वीर्यं पृथिव्यामस्ति कश्चन। त्रितु लोकेतु वा राम। न भवेत् सदृशस्तव। बलामतिवलाश्चैव पठतस्तत्त राचव। न सौभाग्यं न दाक्षिण्ये न ज्ञाने बुद्धिनिष्ठये। नीतरे प्रतिवक्तव्ये समरे लोके तवानव। एतद्विद्यादये लब्धे न भवेत् सदृशस्तव। बला चातिवला चैव सर्वज्ञानस्य मानरौ। क्षुपपिपासे न ते राम। भविष्यते नरोत्तम। बलामतिवलाश्चैव पठतस्तत्त राचव। विद्यादयमधोयाने यश्चाप भवेद्भवि। प्रितामहस्तुते स्मृते विद्ये तेनः समन्विते। प्रदानं तव काङ्क्ष्य। सदृशत्वं हि पाधिष्व। कामं बहुगुणाः सर्वे त्यजेत नात्र संशयः। तपसा सम्भूते चैते बहुरूपे भविष्यतः। ततो रामो जलं पृष्ट्वा प्रहृष्टयदनः शुचिः प्रतिजयाह ते विद्ये मर्ह्येर्भावितात्मनः। विद्यासमुद्रिणो रामः सुशुभे भीमविक्रमः। सहस्ररश्मिभगवान् शारदीय दिवाकरः।”) ब(व)लाकः, पुं, (बलेन अकतीति। बल + अक + पचाद्यच्।) बकजातिः। इति भरतः। (पूव-पुत्रः। स च पीतगङ्गास्य जङ्घोः पौत्रः। यथा, भागवते। ६। १५। ३। “जङ्घोस्तु पूवस्तु पुत्रो बलाकश्चात्मकोऽनकः। वत्सप्रीपुत्रभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ११। ८८। “तस्य तस्यां सुगन्ध्यां पुत्रा द्वादश जन्मिरे। प्रायः प्रचारः मूरख सुचक्रो विक्रमः क्रमः। बली बलाकश्चण्डश्च प्रचण्डश्च सुविक्रमः। जातूकयस्य सुनेः शिष्यविशेषः। यथा, श्रीभाग-वते। १२। ६। ५८।

“जातूकयस्य तच्छिष्यः सज्जनो खसंहिताम्। बलाकपैलजाबालधिरजेभ्यो ददौ तृणः।” राक्षसभेदः। यथा, मार्कण्डेये। ६६। ६४। “तां जहाराद्रितनयो बलाको नाम राक्षसः।” खनामख्यातो आधविशेषः। यथा, महा-भारते। ८। ६६। ४०।

“नृगयाऽथोऽभवत् कश्चित् बलाको नामभारतः।” ब(व)लाका, स्त्री, (बलते इति। बल संवरणे + बला-कादयच्।) उवाच ४। १४। इति अक। यहा, बलेन अकतीति। बल + अक कुटिलगती + पचाद्यच्।) बकजातिविशेषः। (यथा, मनुः। ५। १४। “बकश्चैव बलाकाश्च काकोलं खड्गरीटकम्।”) तत्पर्यायः। विषकण्डिका २। इत्यमरः। ८। ५। २५॥ विषकण्डो ३ बलाको ४। इति शब्दरत्नावली। कारायिका ५ लिङ्गलिका ६। इति जटाधरः। विषकण्डो ७ शुष्काङ्गा ८

बलामो

बलाह

बलिः

दीर्घकम्बरा ६ धर्मोन्मा १० कासुकी ११ ध्वेना
१२ मेघानन्दा १३ जलपुत्रा १४। बलेन श्रुत्या
दूरदर्शकमिति। बल बल संबन्धे बलाकाद्य-
न्तेत्याकन् बलाका। इति रायसुकुटस्ततयुत्ति-
हयेन पयर्गोयवकारादिरन्त्यवकारादिच्चायं
शब्दः॥॥ अस्या मांसगुणाः। वायुनाशित्वम्।
क्षिप्तत्वम्। हृष्टमलत्वम्। दृश्यत्वम्। कणपित्त-
हरत्वम्। हिमत्वम्। इति राजवल्लभः॥ सारस-
हंसबलाकाचक्रकौशादयो जले प्रवनात् प्रव-
संज्ञाः कथितास्ते तस्मात् गुरुत्वाच्च बलदायि।
अपि च।

“अन्ये वकबलाकाया गुरवः प्राणिभक्षणात्॥”
इति राजनिर्घण्टः॥

अन्यश्च।

“हंससारसकाचाचक्रकौशसरारिकाः।
गन्दीमुखी सकादम्बा बलाकायाः प्रवाः स्त्रुताः।
प्रवन्ते खलिषे यस्मादेते तस्मात् प्रवाः स्त्रुताः॥
प्रवाः पित्तहराः क्षिप्त्वा मधुरा गुरवो हिमाः।
वातघ्नैश्चपदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः॥”

इति भावप्रकाशः॥

(कासुकी। इति श्रान्तः॥)

बलाक्षिता, स्त्री, (बलेन अक्षिता।) रामवीणा।
इति शब्दरत्नावली॥

बलाटः, पुं, (बलेन अत्यन्ते प्राप्यते इति। अट् +
अच्।) सुप्रः। इति हेमचन्द्रः॥

बलान्, य, (बलमसतीति। बल + अल् + क्तिप्।)
हठात्। बलादिति निपातो हठार्थे इति
खामी। इत्यमरटीकायां भरतः॥ यथा,—

“बलान् संदूषयेद्यस्तु परभाष्यो नरः कश्चित्।
वधदृष्टो भवेत्तस्य नापराधो भवेत् स्त्रियाः॥”

इति मान्छे २०१ अध्यायः॥

बलानुकारः, पुं, (बलानुकरणम्। बलान् + क्त +
भावे अच्।) हठानुकरणम्। तत्पर्यायः।

प्रसभम् २ हठः ३। इत्यमरः। २। ८। १०८॥
हठानुकारः ४ प्रसभः ५। इति शब्दरत्नावली॥

“मत्ताभियुक्तस्त्रीबालबलानुकारस्तच्च यत्।
तदप्रमाद्यं लिखितं भयोपघिलनमथा॥”

इति ऋणादाने मिताक्षराधृतनारदवचनम्॥
(यथा, रघुः। १०। ४७।

“श्रापयन्ति तपौजस्य बलानुकारकचयैः॥”)

बलाक्षिका, स्त्री, (बलमेव आत्मा स्वरूपं यस्याः।)
हस्तिमुखोदयः। इति शब्दरत्नावली॥

बलाद्या, स्त्री, (बलाय आद्या ओटा।) बला।
इति राजनिर्घण्टः॥ (बलाशब्देऽस्या विवरणं
ज्ञातव्यम्॥)

बलाजुजः, पुं, (बलस्य बलरामस्य अनुजः कनिष्ठः।)
श्रीलङ्काः। इति पुराणम्॥

बलामोटा, स्त्री, (बलमामोटयतीति। बल +
ट् + अच्। टाप्।) नागदमनी। इति

भावप्रकाशः॥ (यथास्या गुणाः।

“बलामोटा कटुक्षित्वा लघुः पित्तकफापहा।

नृबलक्षेत्रान् रक्षो नाशयेज्जालगर्हभान्॥

सर्वेयहप्रशमनी निःशेषविनाशिनी।

जयं सर्वेषां कुरुते धनदा सुमतिप्रदा॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तस्य प्रथमे भागे।)

बलायः, पुं, (अयतीति अयः प्रापकः। बलस्य
अयः।) वरुणदृष्टः। इति शब्दचन्द्रिका॥

(गुणादयोऽस्य वरुणशब्दे ज्ञातव्याः॥)

बलारातिः, पुं, (बलस्य तन्नाम्ना प्रविहस्यासुरस्य
अरातिः शत्रुः।) इन्द्रः। इत्यमरः। १। १। ४६॥

बलालकः, पुं, (बलाय अलति समर्थो भवतीति।

बल + अल् + ण्लुच्।) पानीयामलकम्। इति
शब्दचन्द्रिका॥

बलाशः, पुं, (बलमश्नातीति। बल + अश् + अच्।)

क्षेष्ठा। इति हेमचन्द्रः। ३। १२६॥ (यथा,

“बलाश एवायतसुप्रतश्च

श्रोत्रं करोत्यन्नमतिं निवार्य॥”

कच्छगतदोगविशेषः। तल्लक्षणं यथा,—

“गले च श्रोत्रं कुरुते प्रट्टौ

क्षेष्ठा निगौ न्नासरजोपपन्नम्।

मर्मैश्चिदं दुस्तरमेतमाहु-

र्बलाशसंज्ञं निपुणा विकारम्॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने षोडशोऽध्याये॥

इत्यस्यान्तोऽप्ययं शब्दो दृश्यते॥)

बलासमः, पुं, बुद्धः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

ब(व)लाहकः, पुं, (बलेन ह्रीयते इति।

बल + हा + क्तुच्। यद्वा, वारीणां वाहकः।

एवोदरादित्वात् साधुः।) मेघः। (यथा,

कुमारे। १। ४।

“बलाहकश्चेद्विभक्ताराम-

मकालसन्ध्यामिव धातुमताम्॥”)

सुस्तकः। इत्यमरः। १। ३। ६॥ पर्वतः।

देवविशेषः। नागविशेषः। इति मेदिनी॥

(यथा, महाभारते। २। ६। ६।

“कम्बलान्तरी नागो धृतराष्ट्रबलाहकौ॥”

बलाहकसर्पस्य दर्शकस्यामन्तर्गतः। इति

सुश्रुते कल्पस्थाने ४ अध्यायः॥) रमागर्भोज्ञः

कल्किदेवपुत्रः। यथा,—

“तथा रमा चिते पथे वैशाखे द्वादशीदिने।

नामदग्नाद्व्रतं चक्रे पूर्णं वर्षचतुष्टयम्॥

पट्टस्त्रं करे बद्धा भोजयित्वा द्विजान् बहून्॥

सुक्ता हविष्यं चौराक्तं सुमिष्टं स्वामिना सह॥

वृत्तले पृथिवीं सर्वाभूषणीं खननेहृता॥

वा पुनौ सुविवे साध्वी मेघमालबलाहकौ॥

देवानासुपकान्तारौ यज्ञदानतपोव्रतौ॥

महोत्साहौ महावीर्यौ सुभगौ कल्किस्मृतौ॥”

इति कल्किपुराणे ३१ अध्यायः॥

श्रीकृष्णरथान्तविशेषः। यथा,—

“स्यन्दनसु श्रतानन्दः सारथिश्चास्य दारकः।

तुरङ्गाः श्रेयसुयीवमेघपुष्पबलाहकाः॥”

इति त्रिकाण्डशेषः॥

(यथाच भागवते। १०। ५१। ५।

“स चाद्यैः श्रेयसुयीवमेघपुष्पबलाहकैः।

युक्तं रथसुपानीय तस्यौ प्राज्ञनिश्चितः॥”

जयप्रयस्य भाहविशेषः। यथा, महाभारते।
३। २५४। १२॥

“जयप्रयो नाम यदि श्रुतस्ते

सौवीरराजः सुभगे। स एवः।

तस्यापरे आतरोऽदीनसत्त्वा

बलाहकानीकविदारवाद्याः॥”

नदविशेषः। स तु जयजयसुप्रगामी। यथा,
मातृखे। १२०। ७२॥

“बलाहकश्च ऋषभश्चक्रौ मैनाक एव च।

विनिविष्टाः प्रतिदिशं निमग्ना जयजयधुम्॥”

कुशदीपम्यपर्वतविशेषः। यथा, तथैव। १२१। ५५।

“बलाहकस्तृतीयस्तु जातञ्जनमयो गिरिः॥”

तारापौकस्य राज्ञः खनामस्यातो बलाधि-

कारी। यथा, कादम्बर्या चन्द्रापौडविद्या-

भ्यासकथने। “चन्द्रापौडमानेतुं राजा बलाधि-

कृतं बलाहकनामानं आहूय दृष्टसुरगव-

पदातिपरिहृतमतिप्रशस्तेऽहनि प्राहिणोत्॥”)

बलाहकन्दः, पुं, (बलं आह्वयतीति बलाहका-

दृष्टः कन्दः।) गुलचक्रन्दः। इति राजनिर्घण्टः॥

बलिः, पुं, (बल्यते दीयते इति। बल दाने + “सर्वं

धातुभ्य इन्।” उणा० ४। ११७। इतीन्।)

करः। राजयाज्ञो भागः। (यथा, मनुः। ७। ८०।

“सर्वस्वरिकमात्रेण राद्वादाहारयेद्वलिम्॥”

“राजा शक्तैरमात्यैर्वर्षायां धान्यादिभाग-

मानयेत्॥” इति कुल्लूकभट्टः॥) उपहारः।

पूजासामग्री। इत्यमरभरतौ। (यथा, मार्क-

ण्ड्ये। ६३। ८।

“इत्युक्तौ बलिश्चैव निजगान्धाद्युत्तौ॥”)

चामरदण्डः। बलिवैष्णवामकपञ्चमहायज्ञान-

गर्तभूतयज्ञः। इति हेमचन्द्रः। ३। ४८६॥ (यहस्यो

हि पञ्चसूनापापेन प्रतिदिनं संबध्यते। तन्निष्कृ-

त्यर्थं प्रत्यहं पञ्च महायज्ञाः कर्तव्याः। यथाह

मनुः। ३। ६८—७१॥

“पञ्चसूना यहस्यस्य सुक्ती पेषण्यपस्करः।

कच्छनी चोदकुम्भश्च बध्यते यास्तु वाहयन्॥

तासां क्रमेण सर्वासां विष्कृत्यर्थं महर्षिभिः।

पञ्च कृत्वा महायज्ञा प्रत्यहं यहमेधनाम्॥

अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम्।

होमो देवो बलिर्भूतो इत्यस्योऽतिथिपूजनम्॥

पश्चेत्तान् यो महायज्ञान् न हापयति शक्तितः।

स यहोऽपि वसन्निव सनादोऽनेन लिप्यते॥”

“पशुवधस्थानं खना। खना एव खना हिंसा-

स्थानगुणयोगात्। सुलगादयः पञ्च यहस्यस्य

जीवहिंसास्थानानि। सुक्ती उद्गाहनी। पेषणी

द्वदुपनालिका। उपस्करः यहोपकरण-

कुच्छसंमार्जन्यादिः। कच्छनी उद्दूखलनप्रवे।

उदकुम्भो जलाधारकलघः।” इति तृतीयकायां

कुल्लूकभट्टः॥ *॥ यहस्यानां बलिरूपभूत-

यज्ञस्य प्रतिदिनकर्तव्यतया तस्य विस्तृतवच्यते।

यहस्यः अग्न्याचितो देवताध्यानपर एव

होमान् कृत्वा प्राच्यादिषु दिक्षु बलिं हरेत्।

तत्पकरणमाह। प्राच्या इन्द्राय नमः। इन्द्र-

बलिः

पुरुषेभ्यो नमः । दक्षिणस्थो यमाय नमः ।
 यमपुरुषेभ्यो नमः । पश्चिमाक्षो वरुणाय नमः ।
 वरुणपुरुषेभ्यो नमः । उत्तरस्थो सोमाय
 नमः । सोमपुरुषेभ्यो नमः । ननु मनौ ॥१८०॥
 “इक्ष्वाकपापनीकृभ्यः सागुगेभ्यो बलिं हरेत् ॥”
 इत्युक्तेः अन्तकाय नमः । अन्तकपुरुषेभ्यो नमः
 इत्यादिप्रयोगः साधुः स्यात् । अत उच्यते
 यद्यपि शुद्धावगन्त्याहवनात्तत्प्राप्तपापनीकृ-
 शब्देरेवोद्दिष्टो युक्तस्तथापि बहुधाशुभानसंवा-
 दाङ्कुरचयस्य च यमाय यमपुरुषेभ्यो वरु-
 णाय वरुणपुरुषेभ्यो सोमाय सोमपुरुषेभ्य
 इति प्रतिदिशमिति पाठात् यद्योक्त एव
 प्रयोगः । मरुद्भ्यो नमः इति द्वारे बलिं
 दद्यात् । जले अङ्गो नमः । सुवर्णोत्तमो वन-
 स्यतिभ्यो नमः । वास्तुपुरुषस्य शिरःप्रदेशे
 उत्तरपूर्वस्थां दिशि श्रिये नमः इति बलिं
 दद्यात् । वास्तुपुरुषस्य पार्श्वे दिशि पश्चि-
 मायां दिशि भद्रकाक्ष्ये नमः । इत्यनेन दद्यात् ।
 केचित्तु यज्ञस्य श्रयणस्य शिरःस्थान-भूप्रदेशे
 श्रिये नमः । चरकभूप्रदेशे भद्रकाक्ष्ये नमः
 इत्याहुः । ततो यज्ञमध्ये ब्रह्मणे पतये नमः
 वास्योः पतये नमः इत्यनेन बलिं हरेत् । यज्ञ-
 काशे विन्धेभ्यो देवेभ्यो नमः । दिवाचरेभ्यो
 भूतेभ्यो नमः । दिवानक्तचारिभ्यो भूतेभ्यो
 नमः इत्यनेन दद्यात् । यज्ञस्योपरिस्थितयज्ञे
 सर्वस्वभूतये नमः इत्यनेन बलिं दद्यात् ।
 केचित्तु बलिदातुः पृष्ठदेशस्य भूभागे सर्वस्व-
 भूतये नम इत्यनेन दद्यादित्याहुः । ततो बलि-
 दात्रा प्राचीनावीतिना दक्षिणासुखेन च सना
 उक्तबलिदानावशिष्टं सर्वमन्नं दक्षिणस्थो दिशि
 पिष्टभ्यः स्वधा इत्यनेन देयम् । ततोऽन्यदन्नं
 पात्रे वसुधुत्थं यथा रजसा न संयुज्यते तथा
 भुवि श्रनकेः न्यपतितचाक्षालपापरोगिवायस-
 तमिप्रभृतिभ्यो दद्यात् । एवं नित्यं कुर्वन् परं
 स्थानमभ्येतीति ॥ * ॥) यथा,—
 “येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं निष्कलेनान्तरात्मना ।
 न ते भूयोऽभिजायन्ते न्वेतद्गोपनिवासिनः ॥
 एवं पूज्य विधानेन अतिथिं भोजयेत्ततः ।
 सायं प्रातर्यदन्नं स्यादुत्पाद्यं तेन तद्वलिम् ॥”
 इति बह्विपुराणम् ॥ * ॥
 “ततोऽप्येक्ष्यैवं कुर्याद्दद्याच्च बलिमित्यथ ।
 ब्रह्मणे यज्ञमध्ये तु विन्धेदेवैश्च एव च ॥
 यमन्तरिं वसुद्विष्य प्रागुदीर्घां बलिं क्षिपेत् ।
 प्राच्यां शुक्राय याम्यायां यमाय बलिमाहरेत् ॥
 प्रतीक्षां वरुणायैव सोमाद्योत्तरतो बलिम् ।
 दद्याद्वाके विधाने च बलिं द्वारं यज्ञस्य च ॥
 अयं मूले च बलिं दद्यात् यज्ञेभ्यश्च समन्ततः ।
 नक्तचरेभ्यो भूतेभ्यो बलिमाकाशतो हरेत् ॥
 पिष्टृणां निष्पेक्षैव दक्षिणाभितुल्यः स्थितः ।
 यज्ञस्य सारो भूत्वा सुवमाहितमानवः ॥
 ततस्त्रोयसुपादाय तिक्षेदाचमनाय वै ।
 स्थानेषु निक्षिपेत् प्राज्ञसाक्षा उद्दिष्ट देवताः ॥

बलिः

एवं यज्ञबलिं कृत्वा यज्ञे यज्ञपतिः शुचिः ।
 आप्यायनाय भूतानां कुर्यादुत्सवमाहारात् ॥
 न्यथैव न्यपेक्ष्यैव ययोभ्यश्चावपेक्षुवि ।
 वैश्वदेवं हि नामैतत् सायं प्रातर्यदन्नतम् ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ * ॥
 अथ बलिः । वैश्वदेवपञ्चाङ्गमौ जलं क्षिप्त्वा
 तच्छेषान्नेन वाक्कुष्ठेन देवतीर्थेन ॐ विन्धेभ्यो
 देवेभ्यो नमः इति बलिं दद्यात् तदुपरि जल-
 मनेन मन्त्रेण दद्यात् एवं सर्वत्र जलप्रक्षेपः ।
 तदुत्तरे ॐ सर्वेभ्यो देवेभ्यो नमः । उभयो-
 र्दक्षिणे प्राचीनावीतो पानितवामनादुर्दिश्या-
 सुखो दक्षिणायकुशजयोपरि सतिलमम्रं सुम-
 कुशजयेन पिष्टतीर्थेन ॐ पिष्टभ्यः स्वधा । ततः
 सर्वेषां बलीनामुपरि सर्वत्र प्रत्येकं जल-
 निष्पेक्षः । तत उपवीतो देवतीर्थेन बलिपात्र-
 प्रक्षालनोदकेनान्नेन ऐश्यान्नी ॐ यज्ञैतत्ते
 नमस्तेऽस्तु मा माहिंसीः ॐ यन्मूले नमः इत्य-
 नेन दद्यात् जलञ्च देयम् ॥ इत्यावश्यकबलिः ॥ * ॥
 अथ कान्धबलिः । बलीनां पश्चिमे जलेनोत्तरायां
 रेखां कृत्वा भूमौ जलं दत्त्वा,—

“ॐ देवा मनुष्याः पशवो यथासि
 सिद्धाः सद्यन्तोरगदेत्यर्चवाः ।
 प्रेताः पिशाचास्तरेवः समस्ता
 ये चान्निमिच्छन्ति मया प्रदत्तम् ॥
 पिपीलिकाः कीटपतङ्गकाया
 वसुक्षिताः कर्मेजिव्यदेहाः ।
 प्रयान्तु ते हस्तिमिदं मयाम्रं
 तेभ्यो विष्टुं सुखिणो भवन्तु ॥
 येषां न मीता न पिता न वन्धु-
 र्नेवास्ति हित्तिर्न तथास्रमस्ति ।
 तत्तुष्टयेऽन्नं भुवि दत्तमेतत्
 प्रयान्तु हस्तिं सुदिता भवन्तु ॥
 ॐ भूतानि सर्वाणि तथाम्रमेत-
 दृष्ट्वा विष्णुर्न यतोऽन्यदस्ति ।
 तस्मादहं भूतनिकायभूत-
 मन्नं प्रयच्छामि भवाय तेषाम् ॥
 चतुर्दशो भूतगणा य एव
 तच्च क्षिता येऽखिलभूतसघाः ।
 हस्तार्चमन्नं हि मया विष्टुं
 तेषामिदन्तोऽसुदिता भवन्तु ॥”

इत्युच्चार्य बलिं दद्यात् ।

“ॐ ऐकवाराववायद्याः सौम्या वै नैर्ह ता-
 स्तथा ।
 वायसाः प्रतियज्ञानु भूमौ पिक्वं मयार्पितम् ॥”
 ॐ वायसेभ्यो नम इति पुनर्जलं देयम् ।
 भूमौ जलं दत्त्वा,—
 “ॐ आनी इवै श्वावश्वलौ वैश्वन्तकुलोद्भवौ ।
 ताभ्यां पिक्वं प्रयच्छामि स्यातामेतावहिंसकौ ॥”
 ॐ आभ्यां नमः ततः पुनर्जलं देयम् । भूमौ
 जलं दत्त्वा ॐ चक्षालपतितपापरोगिभ्यो नमः
 पुनर्जलं देयम् । भूमौ जलं दत्त्वा ॐ धर्मे-
 राजचित्रगुप्ताभ्यां नमः ततः पुनर्जलदानम् ।

बलिः

ततो जलं क्षुद्रा अपि विष्टुं नमस्कृत्य
 संप्राप्य जले क्रियमात्रे बलीनक्षौ जले वा
 क्षिपेत् पिक्ववत् । अन्नाभावे केवलजलेन
 पात्रान्तरस्थजले कुर्यात् । ततः कुशकुसुम-
 सहितं जलपूर्णं ताम्बादिपात्रं हस्ते निधाय
 महावामदेक्ष ऋषिर्विराज्मायत्री हन्त्य रक्तो
 देवता शान्तिकर्म्मणि जपे विनियोगः । ॐ
 कथानक्षिच आभूवदूती सदा हृद्यः सखा कथा
 सचिह्नया हता । ॐ कक्षा सखी मदाना-
 मंहिष्ठो मलदन्धः दृष्टादिदावजे वस्तु । ॐ
 अभीष्टः सखीनामविता जरिदृक् शतम्भवा-
 स्यतये । इति वामदेक्षं गोत्वा गानाशक्तौ चिः
 पठित्वा ॐ स्वस्तिन इत्यो हृदयवाः स्वस्तिनः
 पूषा विन्धेदेवाः । स्वस्तिनस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः
 स्वस्तिनो हृदस्यतिर्दधातु । ॐ स्वस्तीति चिः
 पठेत् । पार्वत्यश्राद्धादिकरणि पार्वणादिकं
 कृत्वेव वैश्वदेवादिकं कार्यं राजावपि पाकसत्वे
 यत्किञ्चिद्द्रव्यसत्त्वे वा वैश्वदेवबलिकर्म्मणो
 कुर्यात् । मूदस्तु ब्राह्मणाभावे मन्त्रार्थं भावयन्
 नमो नम इति मन्त्रेण कुर्यात् । अविभक्ताना-
 मेककरवादेव सर्वेषां सिद्धिः । इत्याहुः का-
 चारप्रयोगतत्त्वम् ॥ * ॥ नवयज्ञबलिर्बधा,—
 “गुह्येन रवेर्दद्यात् सोमाय हृतपायसम् ।
 यावकं मङ्गलायैव चौरास्यं सोमखनये ॥
 दध्योदनञ्च जीवाय मुक्राय तु हृतीदनम् ।
 शनैश्चराय लशरमाजमांसञ्च राहवे ॥
 चित्रोदनञ्च केतुभ्यः सर्वभक्ष्यैः समर्चयेत् ॥”
 सर्वभक्ष्येस्तु तत्तद्द्रव्याभावे यथाशान्ताभोपपन्नै-
 र्भक्ष्यैः । इति यज्ञयज्ञतत्त्वम् ॥ * ॥
 देवमदः । इति मेदिनी । (अयं सावर्गस्य मनो-
 रन्तरे इन्द्र आसीत् । यथा, मार्कण्डेय ॥८०१॥
 “तवामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनमने ॥”
 स च देवो विरोचनपुत्रः । तस्य अशनायां
 पत्न्यां वागन्येष्टं पुत्रशतं जातम् । इति
 श्रीभागवतम् ॥ यथा,—
 “विरोचनस्य पुत्रस्तु बलिर्रेकः प्रतापवान् ।
 बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्व एव ते ॥
 तेषां प्रधानाश्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहावलाः ।
 सहस्रबाहुर्न्येष्टश्च कर्म द्वे च बलेः सुमे ॥
 बलेः पुत्राश्च पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 बाणेषां नाम विख्यातो गयो विक्रान्तपौरुषः ॥”
 इत्यपिपुराणम् ॥

तस्य पूर्वजन्मवृत्तान्तो यथा,—

युक्त उवाच ।

“धर्मेभ्यो नाम बभूव राजा
 विदेहदेशे निजधर्मेक्षणः ।
 यज्वा सुवामो शुभकर्मकरा
 स विष्णुभक्तोऽशुदिनं महात्मा ॥
 तस्य तमावीर्ह पतंः सुभ्रव्यो
 देहा द्विजानां पिशुनोऽविवेकी ।
 देहा युद्धात् सततं त्वराता
 नो साध्वं ते वत पारतौक्यम् ॥

बलिः

एवंविधं कृपयन्तमेन
प्रोक्तः कुर्वन्वाचविनाशनाथ ।
जानं हरेर्वेन सुखं हि लब्धे
लोकं परे गच्छन्ति वापि ॥
श्रुत्वा भवान्महत्तमचकार
जानं ज्ञानेनापि जनार्दनस्य ।
दानं तथा गोः क्षतवान् विभक्त्या
तस्मात् फलं विद्धि तवाप्रमेयम् ॥
एवं तया प्राप्यमशेषरान्यं
देवासुराणामहत्तं विपक्षैः ।
संलक्ष्यसे त्वं पुनरेव सर्वं
संपूजयन् भक्तियुतः सुरेशम् ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

बलिराजयज्ञे वामनदेवभिक्षा । यथा,—
लोमहर्षण उवाच ।
“संपूर्णतवनास्तुत्यं” इष्टा संस्तुमितां बलिः ।
प्रपञ्चोद्यनसं शुक्रं प्रणिपत्य क्षताञ्जलिः ॥
आचार्यं लोभमायाति सावित्रभृङ्गना मही ।
कक्षाच्च नासुरान् भागान् प्रतिगृह्णन्ति वक्ष्यः ॥
इति पृष्टोऽथ बलिना काव्यो वेदविदावरः ।
उवाच दैत्याधिपतिं चिरं ध्यात्वा महामतिः ॥
अवतीर्णो जगद्योनिः कक्षपस्य गृहे हरिः ।
वामनेनेह रूपेण परमात्मा सनातनः ॥
स नूनं यज्ञमायाति तव दानवपुङ्गव ॥
तस्य पादप्रविष्टेपादियं प्रचलिता मही ॥
इयमस्य जगद्भुताया लक्ष्म्य सात्वती ।
तत्त्वनिधानादसुरा भागाश्च नासुरोत्तम ॥
शुक्लते नासुरान् भागानपि तेन चयोऽभयः ।
शुक्रस्य वचनं श्रुत्वा वृष्टलोमात्रवीहलिः ॥
धन्योऽहं क्षतपुण्यश्च यतो जगत्पतिः स्वयम् ।
यज्ञमभ्यागतो ब्रह्मन् ! मत्तः कौन्त्योऽधिकः
पुमान् ।
यं योगिनः सदोद्युक्ताः परमात्मानमभयम् ॥
ब्रह्मनिष्कन्ति देवीऽसां ममाधरसुपेक्ष्यति ।
यन्मयाचार्यं । कर्णस्य तन्ममादेष्टुमर्हसि ॥
शुक्र उवाच ।
त्वयास्य दैत्याधिपति । स्वल्पकेऽपि हि वस्तुनि ।
प्रतिष्ठा नैव वोढुया वार्यं साम तथा फलम्
बलिरवाच ।
ब्रह्मन् । कथमहं ब्रह्मामन्येनापि हि याचितः ।
नास्तीति किन्तु देवेश संसाराद्यौघहारिणि ॥
लोमहर्षण उवाच ।
इत्येवं वदतस्तस्य सन्ध्यामः स जनार्दनः ।
सर्वदेवमयोऽचिन्त्यो मायावामनरूपधृक् ॥
तं दृष्ट्वा यज्ञवाटन्तु प्रविष्टमसुराः प्रभुम् ।
जग्मुः प्रभावात् लोभन्ते तेजसा तस्य निष्प्रभाः ॥
स चार्थमादाय बलिः प्रोक्ततपुलकस्तदा ।
पूजयामास गोविन्दं प्राह चेदं महासुरः ॥
बलिरवाच ।
सुवर्णरत्नसंचातान् गजान्महर्षिस्तथा ।
अधो वस्त्राद्यलङ्कारान् गावः कुप्यश्च पुष्क-

बलिः

तहदामि दृष्ट्वेष्टं ममार्थो वतनं प्रियः ॥
इत्युक्तो दैत्यपतिना प्रीतिगर्भाश्रितं वचः ।
प्राह सज्जितगर्भीरं भगवान् वामनाक्षतिः ॥
ममाभिष्टरणाचार्यं देहि भूमिं पदचयाम् ।
सुवर्णामरत्नादि तदर्थिभ्यः प्रदीयताम् ॥
एतच्छ्रुत्वा तु गदितं वामनस्य महात्मनः ।
इदो तस्मै महाबाहुर्वामनाय पदचयम् ॥
पाशौ तु पतिते तोये वामनोऽभूद्वामनः ।
सर्वदेवमयं रूपं दर्शयामास तत्क्षणात् ॥
जित्वा लोकत्रयं क्षतुर्लं हत्वा चासुरपुङ्गवान् ।
पुरन्दराय जैलोक्यं ददौ विष्णुवरूढकम् ॥
सुतलं नाम पातालमधस्तादसुधातलम् ।
बलेर्हृतं भगवता विष्णुना प्रभविष्णुना ॥
अथ दैत्येश्वरं प्राह विष्णुः सर्वेश्वरेश्वरः ।
यत्तया सलिलं दत्तं गृहीतं पाणिना मया ॥
कक्षप्रमाणं तस्मात्ते भविष्यत्यायुक्तमम् ।
वैवस्वते तथातीत बले ! मन्वन्तरे तथा ॥
सावर्णिके तु संप्राप्ते भवानिन्द्रो भविष्यति ।
इदानीं भुवनं दत्तं सर्वं शूक्राय सर्वदा ॥
यदा सुरेश विप्रेक्ष्य विरोधं त्वं करिष्यसि ।
बन्धयिष्यति तदा पाशो वाक्वो घोरदंशनः ॥

बलिरवाच ।

तन्नासतो मे पाताले भगवन् ! भवदाश्रया ।
किं भविष्यत्युपादानसुपभोगोपयोगकम् ॥
श्रीभगवानुवाच ।
दानान्यविधिदत्तानि आह्वान्यशोचिष्याणि च ।
क्षतान्यश्रद्धया याति तानि दास्यन्ति ते फलम् ॥
अदक्षिणाक्षया यज्ञाः क्रियाश्चाविधिना क्षताः ।
फलानि तव दास्यन्ति ह्यधीतान्यव्रतानि च ॥
उदकेन विना पूजा विना दर्भेण वा क्रिया ।
आय्येन च विना होमं फलदास्ते च ते बले ॥”
इति वामनपुराणे ११ अध्यायः ॥३॥
यथातिवैशोड्धवसुतपोराजपुत्रः । यथा, विष्णु
पुराणे । ४ । १८ । १ । “तित्तोरोरपि रुच-
द्रयः पुत्रोऽभूत् तस्यापि जेमः जेमस्य सुतपाः
सुतपसश्च बलिः ॥” (तथा च भागवते । ६ ।
२३ । ४ ।
“ततो होमोऽथ सुतपा बलिः सुतपसोऽभवत् ॥”
सुनिविश्रेयः । यथा, महाभारते । १० । १० ।
“अर्वावसुः सुमित्रश्च मैत्रेयः सुनको बलिः ॥”
देवतोद्देशेन धातार्योपकल्पितस्यागादिः । यथा,
भविष्ये ।
“अजानां महिषाणाञ्च मेधाणाञ्च तथा वधानां
प्रीत्येदं विधिवत् दुर्गा मांसशोणिततर्पणैः ॥”
इति ।
प्रशुवातपूर्वकरत्तशीर्षयोर्बलिलम् । यथा,—
“स्थाने नियोजयद्रक्तं शिरश्च सप्रदीपकम् ।
एवं दत्त्वा बलिं पूर्णं फलं प्राप्नोति साधकः ॥”
इति च दुर्गातत्त्वतत्त्वम् ॥ * ॥
तच्छेदनार्थं खड्गमण्यमाह निबन्धतन्त्रे ।
“दादशाङ्गुलिको सुष्ट्या दीर्घो ह्यर्धशङ्कुलः ।
वदङ्गुलस्तु विस्तारः खड्गः कार्यो विधूपमः ॥

बलिः

द्विद्येतेन खड्गेन बलिं पूर्वसुखाश्रितम् ।
“अथवोत्तरवक्रश्च स्वयं पूजाननस्ततः ॥” * ॥
सत्प्रहारैश्च बलिहर्जनं तदभावे दोषश्च
तन्त्रेव ।
“हन्त्यादेकप्रहारेण स्वयं वा चान्यतोऽपि वा
यद्यप्येकेन घातेन बलिच्छेदो न जायते ।
तद्वद् व्याप्य च महान् कर्तुं हानिः पदे पदे
तन्नान्तरे ।
“एकखड्गप्रहारेण प्रसुर्येण न हन्त्यते ।
तदा विप्रं विजानीयात् कर्तुं ह्येतां हितुरं व
निबन्धेऽपि ।
“यशोहानिर्ज्ञानं हानिश्चार्थहानिस्ततः परम्
पुल्लहानिः सुते सखे तदसखे निजकथयः ॥
अतः सद्यो मद्देशानि । तन्मांसे ह्योमयेन सुधीः
ह्योमादेव भवेच्छान्तिमेहत्वेन न संशयः ॥” * ॥
प्रकारान्तरशान्तिमाह तन्त्रेव ।
“हन्त्यादेकप्रहारेण चान्यथा दोषमावहेत् ॥
तच्छान्तये जपेद्विदां तारादेवाः सहस्रकम् ।
सहस्रं जुहुयात्मांसे ह्यथाह्वा स्वर्णमाघकम् ॥
रुधिरं तप्तु पाव्त्रेण न तु दयं कदाचन ।
बलिमन्यं समादाय भगवत्ये निबन्धयेत् ॥” * ॥
निबन्धे ।
“यद्यप्येकेन घातेन महिषो नैव ह्रियते ।
तद्वद् महती हानिः कर्तुः पुत्रादिस्मर्याम् ॥
यस्मात् प्रजायते देवि ! ततः शान्तिं समाचरेत् ॥
आनीय महिषं तत्र घातयित्वा च तत्र वै ।
सास्थिभिर्लोमसहितैर्हुं नर्हिवि । यथायतः ॥
तच्छान्तये जपेद्विदां कालीं वा तारिणीं पराम्
अयुतं परमेशानि । सहस्रं वापि साधकः ॥
सहस्रं विष्णुपञ्चैस्तु जुहुयात् संस्कृतं नैव ।
ब्राह्मणं वा गुरुं वापि वरयेद् बहुभिः प्रिये ॥
पण्डितं वरयेद्वाथ बहुमानपुरःसरैः ।
ततः स्वर्गं ब्राह्मणाय तस्मै दद्यात् शुभाश्रये ॥
एवञ्चेदयजमानस्य शान्तिभवंति निरुधः ।
कुतस्तस्यैव शूद्रा स्यात् उद्विक्तहृत्सुरावधि ॥ * ॥
अथवा सर्वतोभद्रे नवकुम्भं निधापयेत् ।
सौवर्णं राजतं वापि तावत् वा तैलसक्तु वा ।
मानिक्यं वा चरेत्तत्र वित्तशाय न चाचरेत् ॥
तत्रैव कालिकां तारां तथा महिषमर्हि नोम् ।
यथेहा त्रिपुरां देवीं समक्षरश्मिमण्डिताम् ॥
कुलदीपैस्तथा वस्त्रैर्धनधान्यादिभिः प्रिये ।
पूजयेत् परमेशानीं वित्तशायविबन्धितः ॥
बलिमन्यं ह्यगलं वा तदव्ययं सुलक्षयम् ।
घातयित्वा पुरोभागे चतुर्धा शोणितं न्यसेत् ॥
अपरं शोणितं तत्र राजते स्तर्परे न्यसेत् ।
अष्टगंभिर्यथेदं देवीं वक्ष्यमाश्विधानतः ॥
एकेन वटुकादींश्च तथेकेनापि भैरवान् ।
अपरंवापि श्वेत्तेशानन्येन योगिनीगणम् ॥
तर्पयित्वा ततः पश्चाद्देवाक्षपण्यमाचरेत् ।
दक्षिणान्तं ततः क्षत्वा पठेन्नामसहस्रकम् ॥
यथाशक्ति मद्देशानि । भूयो देवीं वटे यजेत् ।
घटवक्त्रे वटान्त्यश्वोद्वन्तरशाशिकाम् ॥

बलिः

ब्रह्मरूपैश्च निःशिष्य चयकं सफलान्तम् ।
पिपाय कृष्णवक्त्रश्च श्रीमेगाच्छादेत पुनः ॥
जम्बा गत्वा ततः साध्वं तपानीयं सुहृद्भृतम् ।
नदनसु पञ्चवाद्येषु सुहृते शोभने सुधीः ॥
अभिविष्टेन्नाहकार्येणमानश्च साधकः ।
सुमङ्गलाभिगारीभिः निम्नपुण्यान्तान्तिम् ॥
अर्चनानां द्विजातीनामाशीर्वाद्परः सरम् ।
करेणास्य शिरः सुद्धा प्रयुञ्जीताश्रयं पुनः ॥
भद्रमस्तु शिवश्चास्तु महामाया प्रसीदतु ।
रक्तानु त्वां सदा देवाः सम्यक् सन्तु सर्वदा ॥
अथोत्थायामभिक्तः सन् तोषयद्ब्रह्मणान्
धनेः ।

एवमेत्यजमानस्य शान्तिर्भवति निजदा ॥
प्रसङ्गाद्विलिख्यस्य शान्तिकर्मे निरूपितम् ।
सर्वसम्पन्नकरं पुंसां सर्वसौभाग्यसिद्धिदम् ।
भूते च दुर्निमित्तादावप्येवं शान्तिमाचरेत् ॥”
इति निबन्धतन्त्रोक्तबलिविप्रशान्तिसंयष्टः ॥*॥
अन्त्यश्च ।

“यत्कलङ्कप्रहारेण प्रसूर्यश्च न हन्यते ।
तदा विप्रं विजानीयादातुञ्जां श्वेतुरेव
वा ॥”

प्रायश्चित्तमाह ।
“हत्यादिकप्रहारेण अन्यथा दोषमावहेत् ।
नष्कान्तये जपेद्विद्यां दुर्गाबीजसहस्रकम् ।
सहस्रं जुहुयाद्वैद्ये प्रदद्यात् स्त्रग्भाषकम् ॥”
इति ज्ञानमहागन्धे वाचस्पतिमिश्रेवक्तम् ॥*॥
अपरश्च कालिकापुराणे ।
“चन्द्रहासेन कट्टारैश्चेदं मुख्यमिष्यते ।
हस्तेन श्वेतयेद्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पत्निकं वाद्य राजेन्द्र । ब्रह्महत्यामवाप्नुयात् ॥”
मत्स्यसूक्ते ।

“क्षेद्येत्तीक्ष्णखड्गेन प्रहारेण सप्तद्वयः ॥”
इति दुर्गास्तवतत्त्वम् ॥

पञ्चादिबलिदानविधिर्यथा,—
“बलिदानविधानश्च श्रूयतां सुनिसत्तम ।।
मायातिं महिषं ह्यगं दद्यात्पञ्चादिकल्पया ॥
सहस्रवर्षं सा प्रीता दुर्गा मायातिदानतः ।
महिषेण वर्षशतं दशवर्षं ह्यगलात् ॥
वर्षमेकेन कुप्याच्छेः पत्तिभिर्हरिणैस्तथा ।
दशवर्षं ज्ञानसारैः सहस्राब्दश्च गच्छकेः ॥
हविर्मेः पिष्टनिर्माणेः वज्राक्षं पशुभिस्तथा ।
माघं सुग्राह्यादिफलैरुचतेरिति नारदः ॥
युवकं व्याधिहीनञ्च सद्यङ्गं लज्जयान्वितम् ।
विशुद्धमविकाराङ्गं सुवर्णं पुष्टमेव च ॥
शिशुना बलिना दातुं ह्यस्ति पुत्रश्च चण्डिका ।
वृद्धेनैव युवजनं ज्ञेयं नान्यवन्तथा ॥
कुलचैवाधिकान्जनेन ह्येनाङ्गं प्रजान्तथा ।
कामिनीं शङ्खभङ्गं कांक्षेन आतरन्तथा ॥
वष्टिकेन भवन्मृदुविप्रश्च चित्रमस्तके ।
नृतं मित्रं तान्मृष्टके भ्रष्टरीः पुष्टहोमके ॥
मायातीनाञ्च निगीतं श्रूयतां सुनिसत्तम ।।
वक्ष्याम्यथर्ववेदोक्तं फलदानार्थात्तत्त्वमे ॥”*॥

बलिः

अथ नरबलिः ।

“पिष्टमाहविहीनञ्च युवकं व्याधिर्वर्जितम् ।
विवाहितं दीक्षितञ्च परदारविहीनकम् ॥
अनारिकं विशुद्धञ्च सक्तं नृपलकं वरम् ।
तद्वन्मुभ्यो धनं दत्त्वा क्रीतं मृत्पानिरेकतः ॥
आपयित्वा च तं धर्मो संपूज्य वस्त्रचन्दनैः ।
माद्यैर्घृषैश्च सिन्दूरेर्दधिमोरोचनादिभिः ॥
तच्च वर्षं भामयित्वा चरद्वारेण यत्नतः ।
वर्षान्ते च ससुनस्तस्य दुर्गायै तं निवेद्येत् ॥
अष्टमीनवमीसप्तमी दद्यान्मायातिमेव च ।
इत्येवं कथितं सर्वं बलिदानप्रसङ्गतः ॥”*॥
अपि च ।

“सप्तम्यां पूजनं कृत्वा बलिं दद्याद्विचक्षणः ।
अष्टम्यां पूजनं शक्तं बलिदानविधिवर्जितम् ॥
अष्टम्यां बलिदानेन विपत्तिर्जायते ध्रुवम् ।
दद्याद्विचक्षणो भक्त्या नवम्यां विधिवद्बलिम् ॥
बलिदानेन विप्रेक्ष्य । दुर्गाप्रीतिर्भवेन्नृणाम् ।
हिंसाजन्मश्च पापश्च लभते नात्र संशयः ॥
उत्सर्गकर्ता दाता च श्वेता पोष्टा च रक्तकः ।
अयपञ्चाग्निरौघा च सप्तैतं वधभागिनः ॥
योऽयं हन्ति स तं हन्ति सैति वेदोक्तमेव च ।
कुर्वन्ति वैष्णवो पूजां वैष्णवास्तेन हेतुना ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञप्तिसखे ॥१-६२॥ अध्यायौ ॥

श्रीभगवानुवाच ।

“क्रमन् बलिदानस्य स्वरूपं रुधिरादिभिः ।
यथा स्यात् प्रीतये सम्यक् तथा वक्ष्यामि
पुत्रकौ ॥
वैष्णवीतन्त्रकथोक्तः क्रमः सर्वत्र सर्वदा ।
साधकैर्वैजलिदानेषु ग्राह्यः सर्वसुरस्य तु ॥
पत्निः कच्छपा ग्राह्या मत्स्या नवविधा गदाः ।
महिषो गोधिका गावश्चागो वधश्च शूकरः ॥
खड्गश्च ज्ञानसारश्च गोधिका सरभो हरिः ।
शार्ङ्गश्च नरश्चैव अग्नाचरुधिरकथा ।
चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्तिताः ॥
बलिभिः साध्यते मुक्तिं बलिभिः साध्यते दिवम् ।
बलिदानेन सततं जयेत् शङ्खं कृपान् कृपः ॥*॥
मत्स्यानां कच्छपाणाञ्च रुधिरैः सततं शिवा ।
मानैकमप्रिमायाति यार्हमासास्तु जोगय ॥
जगामां शोणितेर्देवी नराणामपि शोणितैः ।
अष्टौ मासानवाप्नोति हस्तिं कच्छागदा च सा ॥
गोगोधिकाणां रुधिरैर्वैधर्षिकीं हस्तिमाप्नुयात् ॥
ज्ञानसारस्य रुधिरैः शूकरस्य च शोणितैः ।
आप्नोति सततं देवी हस्तिं द्वादशवार्षिकीम् ॥
अनाविकानां रुधिरैः पञ्चविंशतिवार्षिकीम् ।
महिषाणाञ्च खड्गानां रुधिरैः शतवार्षिकीम् ॥
हस्तिमाप्नोति परमां शार्ङ्गरुधिरैस्तथा ॥
सिंहस्य सरभस्याथ खगास्य च शोणितैः
देवी हस्तिमाप्नोति सहस्रं परिवत्सरान् ॥
मांसैरपि तथा प्रीती रुधिरैर्यस्य यावती ॥
ज्ञानसारस्य मांसिन तथा खड्गेन चण्डिका ।
वाह्नीनस्युगच्छापि फलं तेषां पृथक् श्रद्धा ॥*॥
ज्ञानसारस्य मांसिन तथा खड्गेन चण्डिका ।

बलिः

वर्षान् पञ्चशतान्वेव हस्तिमाप्नोति केवलाम् ॥
रोहितस्य तु मत्स्यस्य मांसैर्वैधर्षीनस्य च ।
हस्तिमाप्नोति वर्षाणां शतानि श्रीवि मणिप्रया ॥
विःपिबन्निजिपक्षीः चेतो ब्रह्मचर्यापतिः ।
वाह्नीनसः प्रोच्यतेऽसौ ह्ये कथे च सत्कृतः ॥
नीलश्रीवो रक्तश्रीवः ज्ञानपादः श्रितश्चरः ।
वाह्नीनसः स्यात् पक्षीशो मम विद्योरतिप्रियः ॥
नरेण बलिना देवी सहस्रं परिवत्सरान् ।
विधितेन चाप्नोति हस्तिं जयं चिभिर्नरैः ॥
नारेणैवाथ मांसिन जिसहसायि वत्सरान् ।
हस्तिं प्राप्नोति कामाख्या भैरवी मम रूपधृक् ॥
मन्त्रपूतं शोणितानु पीयूषं जायते सदा ।
मन्त्रकच्छापि तस्यास्ति मांसश्चापि सदा शिवा ॥
तस्मात् पूजने दद्याद्देवेः शीर्षं लोहितम् ।
भोष्ये होमे च मांसानि नियुञ्जीयाद्विचक्षणः ॥
पूजास्तु नाम मांसानि दद्याद्देवे साधकः कश्चित् ।
श्वेतं तु लोहितं श्रीधर्मज्ञं तत्तु जायते ॥*॥
कुप्याच्छिष्टदक्षश्च मयमासवमेव च ।
एतं बलिसमाः प्रोक्तास्तुभौ ह्यगसमाः सदा ॥
चन्द्रहासेन कट्टारा वा क्षेदं मुख्यमिष्यते ।
दात्राविधिशुक्रकचकुलाभिस्तु मध्यमम् ।
चुरचुरप्रभञ्जे चैवाधमं परिकीर्तितम् ॥
एभ्योऽन्यैः शक्तिवाद्यादोर्बलश्वेद्यः कदापि न ।
नास्ति देवी बलिं तत्तु दाता न्यत्युमवाप्नुयात् ॥
हस्तेन क्षेद्येद्यस्तु प्रोक्षितं साधकः पशुम् ।
पत्निकं वा ब्रह्महत्यां सोऽवाप्नोति सुदुःसहाम् ।
नामन्त्रा खड्गान् बलिं नियुञ्जीत विचक्षणः ॥
खड्गस्यामन्त्रो मन्त्रा यावन्तः कथिताः परा ।
महामायाबलौ तं वै योऽन्यास्तत्रोदिता बुधैः ॥
तैः साहमेन मन्त्रास्तु योऽन्याः खड्गाभिमन्त्र्ये ।
पूजने शारदादीनां कामाख्याया विशेषतः ॥
द्विः कालीति ततो दद्यात् वक्ष्येनरिपदन्तया ।
ततोऽनु लौहदृष्ट्याये नमः शेषे तु योजयेत् ॥
संपूज्यानेन मन्त्रेण खड्गमादाय पाणिना ।
कालरात्रास्तु मन्त्रेण तं खड्गमभिमन्त्रयेत् ॥
नेत्रबीजस्य मध्यानु द्विरावृत्तं प्रयोजयेत् ।
ततोऽनु कालाति विकटदंष्ट्रेऽनु तत्पदम् ॥
हान्तादीनां हतोऽयेन स्वरेणैकादशेन च ।
योजितो नाद्विष्टभ्यां हौ तत्पञ्चाग्नियोजयेत् ॥
फिक्कारिणिपदं तस्मात् खादय क्षेद्येति च ।
सर्वदुष्टानिति ततो हिमरय जुलापकम् ॥
खड्गेन ह्रिन्वि स्मिन्वीति ततः किल किलेति
वै ।

ततश्चिके चिकीत्थेव ततः पिय पिबेति च ॥
ततोऽनु रुधिरश्चैव स्त्री स्त्री किरि कीर्तिरिति च ।
कालिकाये नम इति कालरात्रास्तु मन्त्रकम् ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण करवालेऽभिमन्त्रिते ।
कालरात्रिः स्वयं तस्मिन् प्रसीदत्यह्नानये ॥*॥
बलेः पूर्वोदिता मन्त्रा निजं ग्राह्यास्तु साधकैः ।
अयं मन्त्रस्तु वक्तव्यस्तस्य ह्यज्ञाविज्ञानये ॥
यज्ञार्थं प्रयवः दृष्टाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
अतस्त्वां घातयिष्यामि तस्याद्यज्ञे वधोऽवधः ॥

बलिः

ततो देवतसुहिदं कामसुहिदं चालनः ।
 द्वेदयेतेन खड्गेन बलिं पूर्वाग्रं तु तम् ॥
 अथवोत्तरवक्त्रं खड्गं पूर्वमुखस्था ।
 पूर्वाग्रं सैन्धवादीस्तु रक्तं वस्त्रं नियोजयेत् ॥
 सौवर्क राजतं ताम्रं रेत्यं पद्मपुटं वा ।
 माद्वयं काष्ठमथवा यज्ञकाष्ठमथवा ।
 पात्रं रुधिरदानाय कर्णं विभवावधि ॥
 न कौष्ठे वास्तवे वापि रेत्ये वाङ्मये सैवके ।
 दद्यान्नतं बलीनाम् भूमौ क्षुचि क्षुयेऽथवा ॥
 न वटे भूतले नापि न क्षुद्रे पानभाजने ।
 रुधिराणि प्रदद्यात् भूतिकामो नरोत्तमः ॥
 नरस्य तु सदा रक्तं माद्वये तेजसेऽथवा ।
 दद्यान्नरपतिस्तु न पुटारी कदाचन ॥*॥
 हयमेधन्ते दद्यान्न कदाचिद्वयं बलिम् ।
 तथा दिकपाकमेधेयु गर्जं दद्यान्नराधिपः ॥
 न कदाचित्तथा देवे प्रदद्याद्वयद्विजितौ ।
 ह्यकार्क्यं चामरम् बलिं दद्यान्नराधिपः ॥
 सिंहं व्याघ्रं नरकापि खगाञ्चरुधिरनया ।
 न दद्याद्भास्वयो मदां तथा देवे कदाचन ॥
 सिंहव्याघ्रनराद्व्याघ्राणां नरकं व्रजेत् ।
 इहापि स्थातुं च हीनायुः सुखसौभाग्यवर्जितः ॥
 खगाञ्चरुधिरं दत्त्वा चालहत्वाभवमुयात् ।
 मदां दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव ह्येयते ॥
 न ज्ञास्यारं वितरेद्द्विजान् चक्षियः क्षचित् ।
 ददतः ज्ञास्यारम् ब्राह्मण्यभावेऽद्वयतः ॥
 यत्र सिंहस्य व्याघ्रस्य नरस्य विहितो वधः ।
 ब्राह्मणोक्ते तु ब्रह्मादौ तत्रायं विहितः क्रमः ॥
 ज्ञत्वा हृतमयं व्याघ्रं नरं सिंहं च भैरव ॥
 अथवा पूषविजितं यवक्षोदमयं वा ।
 घातयेन्नरकासेन तेन मन्त्रेण संकृतम् ॥*॥
 प्रभूतबलिदाने तु ह्यौ वा जीन् वाग्रतः ज्ञानम् ।
 पूजयेत् प्रसुखान् ज्ञत्वा सर्वान् तन्त्रेण साधकः ।
 सामान्यपूजा कथिता बलीनां पूर्वतो मया ।
 विशेषो यत्र यज्ञास्ति तन्मत्तः श्रद्धा भैरव ॥*॥
 महिषं प्रददौ देवे भैरवे भैरवाय वा ।
 अन्येनैव तु मन्त्रेण तथा तं पूजयेद्द्विजम् ॥
 यथा वाहं भवान् देहि यथा वदसि चक्षिकाम् ।
 तथा मम रिपून् हिंस्य शुभं वद सुलापकः ॥
 यमस्य बाह्वन्मृत्यु वररूपधराय च ।
 आयुर्विजितं यथो देहि कावराय नमोऽस्तु ते ॥
 खड्गस्तु तु यदादानं क्रियते तत्र मन्त्रम् ।
 जलेनाभ्युक्ष्य कुम्भीतं गुहाजातित्वा भावयन् ॥
 देवे पित्रे च सुभगः खड्गस्त्वं खड्गवस्त्रिभः ।
 ह्रिन्वि विज्ञानं महाभाग । गुहाजान् नमोऽस्तु ते ।
 प्रदाने ज्ञास्यारस्य मन्त्रोऽयं परिकीर्तितः ।
 ज्ञास्यारः । ब्रह्मर्षे ब्रह्मर्षे विवर्द्धन ।
 चतुर्वेदमयः प्राज्ञः प्रज्ञां देहि यथो मम ॥*॥
 तथा सरभपूजायां मन्त्रमेतत् प्रकीर्तितम् ।
 त्वमृपादो विभंशचक्रभागसत्सुहृवः ।
 अष्टवर्ते महाभाग भैरवाय नमोऽस्तु ते ॥
 यथा भैरवरूपेण वराहो निहतस्त्वया ।
 तथा सरभरूपेण रिपुं विनाशित्व ह्य ॥

बलिः

हरिणं हररूपेण यथा वदसि चक्षिकाम् ।
 तथाभानि मे निदं बहुविघ्नाञ्च हृदय ॥
 त्वं हरिः सिंहरूपेण जगत्पदं हृत्पिण्डम् ।
 जघान येन सखेन हरिण्यकाशेऽपि हरम् ।
 रत्नेवं सिंहपूजायां क्रम उक्तो मया नवः ॥*॥
 नरे खगाञ्चरुधरे पर्यायं श्रद्धा भैरव ।
 पीठे पेशीयते मयं बलिं दद्यात् समग्रानके ॥
 समग्रानं देवकायं च तत्पूर्वं प्रतिपादितम् ।
 कामाख्यानिजये शैले तन्नादौ विद्धि तत्क्रमम् ॥
 मम रूपं समग्रानम् भैरवाय नमः कथ्यते ।
 तन्नाज्जलं तपःसिद्धौ विभागम् भविष्यति ॥
 पूर्वांशे भैरवाख्ये तु समुत्तरेऽर्धे नरस्य च ।
 दक्षिणांशे शिरो दद्यात् भैरवा सुखमालया ॥
 रुधिरं पश्चिमांशे तु देवकाख्ये नियोजयेत् ।
 दत्त्वा संपूर्णं च नरं विष्टव्यागमनक्रमे ॥
 पीठश्रमणेषु बलिं नेक्षेत् बलिदापकम् ।
 अन्यत्रापि यतो यत्र दीयतेऽयं महाबलिः ॥
 तत्राप्यन्यत्र चोत्तम्य ह्रित्वा न्यत्र शिरोऽर्ध-
 तम् ।
 निवेदयेत् साधकस्तु विष्टव्यं न विनोक्तयेत् ॥*॥
 सुज्ञानं मनुजं दीप्तं पूर्वांशे नियताग्रम् ।
 मांसमेधुनभोग्येन हीनं सकृच्चन्दनोक्षितम् ॥
 ज्ञतोत्तरासुखं तन्मु तदङ्गेषु च देवताः ।
 पूजयेत्तत्र नाना तु देवतेन च मानुषम् ॥
 ब्रह्मरन्ध्रेषु ब्रह्मणं तन्नासायाञ्च मेदनीम् ।
 कर्णयोस्तु तथाकाशं जिह्वायां सर्वलोमुखम् ॥
 ज्योतीषि नेत्रयोर्विष्णुं वदने परिपूजयेत् ।
 जलाटे पूजयेच्चन्द्रं शूक्रं दक्षिणगच्छतः ॥
 वामगच्छे तथा वार्धं यीवायां समवर्त्तितम् ।
 केशाग्रे निर्वर्त्तितं मध्ये भ्रूवोक्षापि प्रसेतवम् ॥
 नासाग्र्ये च श्वसनं स्पर्शं चापि धनेश्वरम् ।
 हृदये संपराजन्तु पूजयित्वा पठदिदम् ॥
 नरवर्ण ! महाभाग सर्वदेवमयोत्तम ।
 रक्ष मां शरणापन्नं सपुत्रवसुधान्वयम् ॥
 सराण्यं मां सहापत्नं चतुरङ्गमलम्बितम् ।
 रक्षन् परित्रय प्राणान् मरुते नियते सति ॥
 महातपोभिर्दानैश्च यज्ञैर्यत् साधते कृणाम् ।
 तन्मे देहि महाभाग ! त्वचापि प्राप्नुहि श्रियम् ॥
 राक्षसाञ्च पिशाचाञ्च वेतालाद्याः सरोरुपाः ।
 वृषाञ्च रिपवश्चान्ये न मां ते जन्तु त्वत्कृते ॥
 त्वत्कृत्तनाजगन्तेः शोयितैरङ्गसंयुतैः ।
 आयायस्मात्तन्मन्त्रत्वा मरुते नियते सति ॥
 एवं संपूर्णं विधिवत् पूज्यतन्त्रेण पूजयेत् ।
 पूजितो मनुखरूपोऽयं दिक्प्राणाधिष्ठितो
 भवेत् ॥
 अधिष्ठितस्तथान्ये च ब्रह्मादौः सकलैः सुरैः ।
 ज्ञतपापोऽपि मनुजो निष्ठाया स तु जायते ॥
 तस्य निष्कलुषस्याशु पीयूषं शोयितं भवेत् ।
 प्रीणाति च महादेवो जगन्नाया जगन्मयी ॥
 सोऽपि कार्यं परित्रय्य मानुषं न चिराज्जन्तः ।
 भवेन्नानामधिपो मयापि बहुवृत्ततः ॥
 इतोऽन्यथा पापयुतं मलमृजवसायुतम् ।

बलिः

तं बलिं नहि दद्याति कामाख्यायापि नामतः ॥
 अन्यथा महिषादीनां बलीनामथ पूजनात् ।
 कायो मेधालमायाति रक्तं दद्याति वै शिवा ॥
 अन्यथोऽपि च देवेभ्यो यदा यद्वत् प्रदीयते ।
 तदर्थितं प्रदद्यात् पूजिताय सुराय वै ॥*॥
 कार्यं ब्रह्मणातिष्ठं रोगिण्यञ्च गजवन्म ।
 जीवं हीनाङ्गमथवा वृद्धजिह्वं गजदन्तम् ॥
 निविशन्नातिष्ठन् च महापातकिनस्तथा ।
 अष्टादशकवर्षांश्च शिशुं क्षतकंसंयुतम् ॥
 ऊर्ध्वं संवत्सराणां महाशुभनिपातिनम् ।
 बलिकर्मणि चैतस्तु वर्षयेत् पूजितायपि ॥
 पशूनां पक्षिणाञ्चापि नराणाञ्च विशेषतः ।
 स्त्रियं न दद्यात् बलिं दत्त्वा नरकमाप्नुयात् ॥*॥
 संघातबलिदानेषु योषितं पशुपक्षिणोः ।
 बलिं दद्यान्नाशुयीन् तन्ना संघातपूजितम् ॥
 न विमासीयकाङ्क्षन् पशुं दद्यात् शिवायलिम् ।
 न च क्षिप्यकाङ्क्षन् प्रदद्याद्दे पतञ्जलम् ॥
 काण्डकादिदुष्टान् न पशुं पक्षिणस्तथा ॥
 देवे दद्याद्वयथा मयं तथैव पशुपक्षिणौ ॥
 ह्रित्वा ज्ञातुं कार्यादि भयदन्तयेव च ।
 भयशङ्कादिकञ्चापि न दद्यात् कदाचन ॥
 न ब्राह्मणं बलिं दद्यात् चाक्षालमपि पार्थिव ॥
 नोत्तरेऽपि द्विजदेवेभ्यो भूपतिस्तनयं तथा ॥
 रक्षे न विजितं दद्यात्तनयं रिपुभूततः ।
 खपुत्रं आतरं वापि पितरञ्च विरोधिनम् ॥
 विटपतिञ्च न दद्यात् भागिन्येव मातुलम् ।
 अशुक्तापि दद्यात् तथाज्ञातान् मृगद्विजान् ॥
 उक्तानामे प्रदद्यात् गर्हभञ्जोदमेव च ।
 लामेऽन्यथा न वितरेद्व्याघ्रसुतं खरमथा ॥
 सम्पूज्य विधिवन्मयं पशुं पक्षिणमेव वा ।
 संक्षिप्तं चापि मन्त्रेण मन्त्रेणैव निवेदयेत् ॥*॥
 नारं सखे शिरोरक्तं देवाः सन्धिद्विदेवते ।
 हागन्तु वामतो दद्यान्महिषं वितरत् पुरः ॥
 पश्चिमं वामतो दद्याद्वयतो देहशोभितम् ।
 ज्ञादादानं पशूनाम् पक्षिणाञ्च शिरोऽर्धम् ॥
 वामे निवेदयेत् पार्श्वे जलजानाञ्च सर्वशः ।
 ज्ञास्यारस्य कुम्भीस्य खड्गस्य शूद्रकस्य च ॥
 व्याह्वानामथ मत्स्यानामथ एव निवेदयेत् ।
 सिंहस्य दक्षिणे दद्यात् खड्गं गिरीऽपि च
 दक्षिणे ॥
 पृष्ठदेशे न दद्यात् शिरो वा रुधिरं वसेः ।
 उपग्रवे रथे वापि यथेष्टं वितरेन्नरम् ॥
 यः कश्चिद्वाजपुत्रो वा न्यस्तपि कदाचन ।
 बलिदानदिनात् पूर्वैर्विषसे तु बलिं नरम् ॥
 मानसोक्तिमन्त्रेण देवीसूक्तयुक्तं च ।
 गन्धदारेणैनापि खड्गं पार्थिवं निधाय च ॥
 तस्मिन् खड्गे च गन्धादि दत्त्वा तेनाधि-
 वासयेत् ॥
 गन्धादिकान् खड्गं गन्धे तस्य प्रदापयेत् ॥
 अन्येऽभिकाति मन्त्रेण रंज्य भैरवस्य च ।
 एवम् संकृते मन्त्रे देवो रक्षति तं बलिम् ॥
 न तस्य बाधयन्नापि क्षुद्रता रक्षणी न च ।

बलिः

न कृतं दूषयेत् प्राणुप्राणतदादिकम् ॥३॥
 हिमं नरस्य शीवेण पतितं यच्च यच्च च ।
 यत् शुभमाशुभं वापि पश्चादौनाच्च तत् श्रद्धां ॥
 हिमं शिरस्यैश्चान्नां नारं दिग्गज राक्षसैः ।
 पतितं राण्यहानिश्च विनाशश्च विनिर्दिशेत् ॥
 पूर्वान्निवाण्यवायव्यवायवादिगतं क्रमान् ।
 अयं पुष्टिं भवं कामं पुत्रकामं धनं तथा ॥
 क्रमाद्विनिर्दिशेन्नारं हिमशीवेण भैरवः ।
 उत्तरादिक्रमादेव महिषस्यापि मस्तकः ॥
 पतितो वायुकाष्ठान्तं कथयेद्यत् श्रद्धां यत् ॥
 भोग्यं जनिस्तथैव्यं वित्तं रिपुजयो भयम् ।
 राण्यकामं अयश्चापि क्रमात्तद्विनिर्दिशेत् ॥
 पशूनाञ्चैव सर्वेषां ज्ञानादीनामप्येतः ।
 एवं षण् क्रमाद्विद्यादते जलभवाच्छनौ ॥
 अथच तु अयं दद्यात् पतितं शान्तिं शिरः ॥
 यः स्यात् कटकटाशब्दो दत्तानां हिममस्तके ।
 नराणां पशुपत्यादिवाद्यादीनाञ्च रोगदः ॥
 लोतकं चक्षुषोर्जातं यदि स्रवति मस्तके ।
 हिमे नरस्य राण्यस्य तदा हानिं विनिर्दिशेत् ॥
 माहिषे मस्तके नेत्रादयदि स्रवति लोतकम् ।
 हिमे निवेदिते वैरिभूपत्यु तदादिशेत् ॥
 अथैवामथ पश्चाद्विष्णोर्नां शिरसोऽर्दितान् ।
 निर्गतं लोतकं धत्ते परां भौतिं गदन्तथा ॥
 स्रवति च्छिन्नशीर्षेन्नारं स्यात् रिपुजयः ।
 शीर्षद्विराशुषो ढङ्गिः सदा हातुरवश्रयः ॥
 यद्यद्वाक्यं निगदति तथा भवति चाचिरात् ।
 हृद्गाराद्राण्यहानिः स्यात् क्षिप्रमावाच ॥
 पञ्चताम् ॥
 देवानां यदि नामानि भावते च्छिन्नमस्तकः ।
 विभूतिमनुजां विन्द्यात् वल्गासाध्यन्तरे तदा ॥
 कथिरादानकाये तु शक्तृन्मन्त्रे यदि स्रवेत् ।
 कार्यं तदाधच्छोर्वा वा हातुः स्यान्नरस्य तथा ॥
 आक्षेपाङ्गामपादस्य महारोगः प्रजायते ।
 अथवाक्षेपचरणैः कल्याणमुपजायते ॥३॥
 महिषस्य तु रक्तस्य माशुषस्याथ साधकः ।
 अङ्गुष्ठानामिकाभ्यान् क्वचिदुद्धृत्य भूतये ॥
 महाकौशिकमन्त्रेण निष्पेक्षितसुतमम् ।
 देवेभ्यः पूतनादिभ्यो नेत्रैर्वा दिशि पूर्वतः ॥
 महिषः पञ्चवर्षी यः पञ्चविंशतिवारिकः ।
 बलिर्देवो नरो देवो तस्य रक्तम् भूतये ॥
 नेत्रबीजत्रयं कामबीजं ज्ञानात् प्रजापतिः ।
 वज्रबीजं वट्खराभ्यां संपृक्तञ्च तथापरः ॥
 स एवेतास्तथेतावदादिवर्गान्संयुतः ।
 वट्खरशिखाविन्दुचक्रयुक्तक्षयापरः ॥
 दिगंशिकाबीजकान्तः कौशिकीत्यभिमन्त्रणम् ।
 एव बलिः स्वाहेति च मन्त्रोऽयं कौशिकः स्मृतः ॥
 वृषो वैरिबलिं दद्यात् खड्गमामन्त्रपूर्वतः ॥
 माहिषं वायवा ऋतं वैरिनाम्नाभिमन्त्र्य च ।
 कृजेन वदनं बद्धा जिघा तस्य च मन्त्रकैः ।
 क्षिप्वा तस्योत्तमाङ्गान् देवो दद्यात् प्रयत्नतः ॥
 यदा यदा रिपोर्वह्निर्ज्वालादानं तदापरम् ।
 दद्यात्तथा शिरश्चित्वा रिपोस्तस्य क्षयाय च ॥

बलिः

प्राणप्रतिष्ठाच रिपोः कुर्यात्तस्मिन् पञ्चावधः ।
 तस्मिन् चोद्ये रिपुप्राणाः चोयन्ते विपदा युताः ॥
 आदौ विष्णुविष्णो च चक्रिकेत ततः परम् ।
 वैरिणस्तुक्तश्चेति स्वाहेत्यन्ते तं पुनः ॥
 बहिर्भाष्यो ततः पश्चात् खड्गमन्त्रं प्रकीर्तयाम् ।
 स्यं स वरी यो देहि तमिमं पशुकपियम् ॥
 विनाशाय महामारि स्ते स्ते खादय खादय ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण वयोः शिरसि पुण्यकम् ।
 दद्यात्तत्तद्विधिरं द्यक्षराभ्यां निवेदयेत् ।
 महानवन्वां शरदि यद्येव दीयते बलिः ।
 तदा तदाष्टाङ्गभवेमीशेर्होमं समाचरेत् ॥
 दुर्गातन्त्रेण मन्त्रेण प्रयोते दक्षने शुचौ ।
 एवं दत्त्वा बलिं मर्त्यो रिपुक्षयमवाप्नुयात् ॥३॥
 नाभेरधस्ताद्विधिरं पृष्ठभागस्य च प्रिये ।
 खगात्ररुधिरं दद्यात् कदाचन साधकः ॥
 गोटस्य चित्रकस्यापि नेत्रियाणाञ्च मानवः ।
 कण्ठाधो नाभितश्चोर्वा बाकोः पाणिन्दते तथा ॥
 प्रदद्याद्विधिरं घातं नातिकुर्याच्च साधकः ।
 गच्छयोश्च कणाटस्य भुवोर्मध्यस्य शोणितम् ॥
 कर्णाग्रस्य च बाकोश्च स्तनयोवदरस्य च ।
 कण्ठाधो नाभितश्चोर्वा हृद्भागस्य यत्ततः ।
 पार्श्वयोश्चापि रुधिरं दुर्गायै विनिवेदयेत् ॥
 न गुल्फतोऽङ्गुलं प्रदद्यात् अजोर्नापि च साधकः ।
 न च रोगाविलादङ्गामान्यघाताच्च भैरवः ॥
 तदर्थं च कृताघातात् सशङ्को क्षुब्धमानसः ।
 कृतं रक्तं प्रदद्यात् पद्मपुष्पस्य पत्रके ॥
 सौर्वर्णे राजते पात्रे काश्ये पात्रे च मानवः ।
 निधाय देवो दद्यात् तद्वत् चन्ममन्त्रकैः ॥
 अथने हुरिकाखड्गं संकुलादि यदस्त्रकम् ।
 घातेन वृद्धदस्यस्य महाफलमवाप्नुयात् ॥
 पद्मपुष्पस्य पत्रन्तु यावद्यज्ञानि शोणितम् ।
 तत्प्रमाणचतुर्भागाधिकं रक्तम् साधकः ।
 न कदाचित् प्रदद्यात् नाङ्गुलैर्मयाचरेत् ॥
 यः खड्गदयसंजातं मांसं मावप्रमाणतः ।
 तिलसुत्रप्रमाणाद्वा देवो दत्त्वा तु भक्तितः ।
 वल्गासाध्यन्तरे तस्मात् काममिष्टमवाप्नुयात् ॥
 बाकोस्तु खन्धयोर्वापि यो दद्याद्दीपवर्णिकाम् ।
 वृद्धे वा खड्गपात्रं विना भक्त्या तु साधकः ।
 अथमात्रेण तद्दीपप्रदानस्य फलं श्रद्धा ॥
 भुक्त्वा च विपुलान् भोगान् देवीगणैश्च यथेच्छया ।
 कल्पत्रयान् संख्याय सार्वभौमो हृषो भवेत् ॥
 महिषस्य शिरश्चित्तं सप्रदीपं शिवापुरः ।
 हस्ताभ्यां यः समादाय अक्षोरानञ्च तिष्ठति ॥
 स चिरायुः पूतकर्त्तरिह भुक्त्वा मनोरमान् ।
 भोगास्तेन मद्यहृगो गणानामधिपो भवेत् ॥
 नरस्य शीर्षमादाय साधको दक्षिणे करे ।
 वामे सरुधिरं पात्रं यद्दीप्त्वा निशि चायतः ॥
 यावद्वाक्यं स्थितो मर्त्यो राजा भवति चेह वै ।
 नृते मम पुरं प्राप्य गणानामधिपो भवेत् ॥
 अथमात्रं बलीनां यः शिरोरक्तं करहृये ।
 यद्दीप्त्वा चित्तयेद्देवीं पुरस्तिष्ठति मानवः ।
 स कामानिह वंश्याय देवीकोके महीयते ॥

बलिः

महामाये । जगन्नाथे । सर्वकामप्रदायिनि । ।
 ददामि देहवरुधिरं प्रवीर वरदा भव ॥
 इत्युक्त्वा मूलमन्त्रेण नतिपूर्वं विचक्षणः ।
 स्वगान्धर्वधिरं दद्यान्मानवः सिद्धसन्निभः ॥
 वेनात्ममांसं सत्येन ददामीन्वरि । भूतये ।
 निर्व्याघं तेन सत्येन देहि हुं हुं नमो नमः ॥
 इत्यनेन तु मन्त्रेण स्वमांसं वितरेद्विपुलः ।
 सौभाग्यं सुखसम्पन्नं प्रदीपं परमं शुचिम् ॥
 दीपयन् मांसमिहर्षं दीपं ह्रीं ह्रीं नमो नमः ।
 इत्यनेन तु मन्त्रेण दीपं दद्याद्विचक्षणः ॥
 महानवन्वां शरदि रात्रौ खन्धविशालयोः ।
 यवचूर्णमयं कृत्वा रिपु क्षयमेव वा ॥
 शिरश्चित्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण खड्गमामन्त्रा यत्ततः ॥
 रक्तं किलकिली चोरचोरा धारविहिंसकः ।
 ब्रह्मक्षिप्वाभिकाशित्यस्तुक्तचारिसतमम् ॥
 भान्तो विसर्गसहितः स च विन्दुयुतोऽपरः ।
 ब्रह्माभियोगचन्द्रेण विन्दुना च समन्वितः ।
 शिरश्चित्वा बलिं दद्यात् कृत्वा तस्य तु मन्त्रतः ।
 अनेनैव तु मन्त्रेण विन्दुना च समन्वितः ।
 यद्वक्तो बलिपु प्रोक्तः खड्गः खन्धविशालयोः ।
 रक्तद्रवेः संचयित्वा कृत्रिमं तं रिपु बलिम् ।
 कुचन्दनस्य तिलकं कणाटोऽभिनिवेशयेत् ॥
 रक्तमाखधरं कृत्वा रक्तवस्त्रधरन्तथा ।
 कच्छे बद्धा रक्तचूर्णेनाभौ प्रक्ष्यच्च कृत्रिमम् ।
 दत्तोत्तरशिरः स्नानं कृत्वा खड्गेन क्षिद्येत् ॥
 शिरस्तस्य ततो दद्यात् खन्धाय ते वमस्ततः ।
 चतुर्दशस्वरामिभ्यां संस्तुतः स परः समः ॥
 परतः परतः पूज्य चन्द्रविन्दुसमन्वितः ।
 खन्धस्य मूलमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं कृजेत् ॥
 चतुर्दशस्वरामिभ्यां पठन्तीयन्तु पूर्ववत् ।
 प्रोक्तो विशालमन्त्रोऽयं तेन तस्मै बलिं कृजेत् ॥
 कुटिलाकौ कृष्णपिङ्गवर्णौ रक्तानुधारिणौ ।
 विमूलं करवाजञ्च पाणिभ्यां दक्षिणे तथा ॥
 विभक्तौ शुकपातञ्च कर्तृकक्ष्यापि वामतः ।
 चिन्तेनौ नरसुक्तानां मालासुरसि विभक्तौ ।
 विकटो दृश्येन्नैर्मिर्गंशेष्टौ द्वारपातकौ ।
 ध्यानेन चित्तयेद्देव्याः पुरतः संस्थितौ सदा ॥
 सैत्रे मासि सिते पक्षे चतुर्दशं विशेषतः ।
 बलिभर्मिहप्रेक्षागैर्मांश्च भैरवस्तपियम् ।
 तोत्रयेन्मधुभिर्मन्त्रैस्तेन तुष्यान्वहं सुतौ ॥
 चक्रिकावलिदानेन वयोः शीर्षं जलेन तु ।
 अभिविष्य तु मन्त्रेण मन्त्रेणैव निवेदयेत् ॥
 ईधत् प्राणान् बहुधा चानितं पूर्वमर्च्यतम् ।
 वीक्षेत् कामस्य सिद्धिन् सिद्धिभावश्च साधकः ॥
 सितप्रेतो रथस्तेऽयं योगपीठस्य सन्निभः ।
 ध्यायेद्यस्मिन् महामाया सिद्धिं बोधयते नमः ॥
 अनेनामन्त्रितं शीर्षं न चिरादयदि वेपते ।
 तत्कार्यस्य तदा सिद्धिरसिद्धिस्तु विपर्ययात् ॥
 एवं दद्वह्निं वीरो यथोक्तविधिनानुना ।
 बलिदानादेव चतुर्वर्गमाप्नोत्यवश्यम् ॥

बलिः

एवं बलिप्रदानस्य क्रमो रूपतयैव च ।
कथितो बधिराध्याय उपचारान् प्रवक्ष्यामि ॥”

इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥

बलिदानविधौ यथा,—

“जीवाशुक्ल्यां विश्वातुं ततो दुर्गां सदाशिवः ।
पद्मच्छ परमप्रीत्या गृहमेतद्वचो मुदा ॥
सर्वे विष्णुमया जीवास्त्वङ्गताश्च कथं शिवे ! ।
श्रुतं मया तवोद्दिष्टे कृत्यं काममया वधम् ।
महान् सन्देह इति मे ब्रूहि भद्रे ! सुनिश्चितम् ॥
शङ्करो तद्वचः श्रुत्वा शिववक्त्रविनिर्गतम् ।
भीतात्मनां हि ब्रह्मर्षे ! प्रत्यवाच सदाशिवम् ॥

श्रीपार्वत्युवाच ।

ये ममाश्चैनमित्युक्ता प्राणिर्हंसननपराः ।
तत्पूजनं ममामेधं यद्विधातुं दधोगतिः ॥
मदर्थं शिव । कुर्वन्ति तामसा जीवघातनम् ।
आकल्पकोटिनिरयं तेषां वासो न संशयः ॥
मम नाम्नायवा यज्ञे पशुहत्यां करोति यः ।
जापि तस्मिन्कृतिर्नास्ति कुम्भीपाकमवाप्नुयात् ॥
देवे पेत्रे तथात्मार्थं यः कुर्यात् प्राणिहंसनम् ।
कल्पकोटिशतं श्रमो । रौरवे स वसेत् भुवम् ॥
यो मोहान्मनसैर्देहिहृत्वा कुर्यात् सदाशिवः ।
एकविंशतिस्तत्र तत्तद्व्योनिषु जायते ॥
यज्ञे यज्ञे पशून् हत्वा कुर्यात् शोणितकर्मम् ।
स पञ्चमरुके तावद्व्यावस्त्रोमानि तस्य वै ॥
हन्ता कर्ता तथोत्सर्गकर्ता धर्मा तथैव च ।
तुल्या भवन्ति सर्वे ते भुव नरकगामिनः ॥
ममोद्दिष्टे पशून् हत्वा सरक्तं पात्रमुत्तुल्येत ।
यो रुद्रः स तु पूयोदे वसेद्यदि न संशयः ॥
देवतान्तरमन्त्रमयाजेन स्वेच्छया तथा ।
हत्वा जीवांश्च यो भक्षेत् निजं नरकमाप्नुयात् ॥
यपे बद्धा पशून् हत्वा यः कुर्यात्तत्तद्वधम् ।
तेन चेत् प्राप्यते स्वर्गो नरकं केन गम्यते ॥
उपदेशा वधि हन्ता कर्ता धर्ता च विक्रयो ।
उत्सर्गकर्ता जीवानां सर्वेषां नरकं भवेत् ॥
मथ्यस्यस्य वधायापि प्राणिनां क्रयविक्रये ।
तथा द्रष्टुं स्त्रियां कुम्भीपाको भवेद्भवम् ॥
स्वयं कामाग्रयो भूत्वा योऽज्ञानेन विमोहितः ।
हन्त्यन्यान् विविधान् जीवान् कुर्यान्मन्त्रम

शङ्करः ॥

तद्वाच्यं वंशसम्पत्तिज्ञानिदारादिसम्पदाम् ।
अचिराद्भवेन्नाशो नृतः स नरकं व्रजेत् ॥
देवयज्ञे पितृयाज्ञे तथा मातृयाकर्मणि ।
तस्यैव नरके वासो यः कुर्याज्जीवघातनम् ॥”

तथा ।

“महाराजेन पशून् हत्वा यो भक्षेत् सह
बन्धुभिः ।

तद्वाच्यं लोमसंस्त्रायेरसिपत्रवने वसेत् ॥
आवयोदन्धदेवानां नाम्ना च परकर्मणि ।
यः संपोष्य पशून् हन्त्यान् सोऽन्धतामिसमा-

प्नुयात् ॥

पशून् हत्वा तथा त्वा मां योऽर्चयेन्मसि शो-
णितैः ।

बलिः

तावत्तन्नरके वासो यावच्छन्दविवाकरो ॥
निर्जिह्वमस्तुलां तत् बहुदयेषु यत् क्षतम् ।
यस्मिन् यज्ञे प्रभो श्रमो ! जीवहत्या भवेद्
भुवम् ॥
यज्ञमारभ्य चेत् शक्रः कुर्याद्दे पशुघातनम् ।
स तदाधोगतिं गच्छेदितरेषां च का कथा ॥
आवयोः पूजनं मोहाद्वे कुर्यात्सशोणितैः ।
पतन्ति कुम्भीपाके ते भवन्ति पशवः पुनः ॥
फलकामास्तु वेदोक्तेः पशोरालभनं मये ।
पुनस्तत्तत् फलं भुक्त्वा ये कुर्वन्ति पतन्त्यधः ॥
स्वर्गकामोऽन्धमेधं यः करोति निगमाज्ञया ।
तद्भोगान्ते पतद्भुजः स जन्मानि भवार्णवे ॥
ये हताः पशवो लोकेरिह स्वार्थेषु कोविदैः ।
ते परत्र तु तान् हन्युस्तथा खड्गेन शङ्करः ॥
आत्मपुत्रकलत्रादिसुसम्पत्तिकुलेच्छया ।
यो दुरात्मा पशून् हन्यादात्मादीन् घातयेत्
स तु ॥

जानन्ति नो वेदपराणतत्त्वं
ये कर्मठाः पण्डितमानयुक्ताः ।
लोकाधमास्ते नरके पतन्ति
कुर्वन्ति मूर्खाः पशुघातनञ्चन ॥
येऽज्ञानिनो मन्दधियोऽज्ञतायां
भवे पशून् हन्ति न धर्मशास्त्रम् ।
जानन्ति नाकं नरकं न सुक्तिं
गच्छन्ति घोरं नरकं नरास्ते ॥
शुद्धा अकार्या न विदन्ति शाक्ता
न धर्ममार्गं परमायतनम् ।
पापं न पुण्यं पशुघातका ये
पूयोद्वासो भवतीह तेषाम् ॥
जीवाशुक्ल्यां न विदन्ति रुद्रा
भान्ताश्च येऽस्तुप्राणिनो न धम्मम् ।
स्मार्ता भवे प्राणिवधं न कुर्या-
स्ते यान्ति मर्त्याः खलु रौरवाण्यम् ॥
ततस्तु खलु जन्तूनां घातनं नो करिष्यति ।
शुद्धात्मा धर्मवान् ज्ञानी प्राणान्ते नैव मानवः ॥
यदीच्छेदात्मनः क्षेमं त्यक्त्वा ज्ञानं तदा नरः ।
जीवान् कानपि नो हन्यात् सङ्कटापन्न एव चेत् ॥
सम्पत्तौ च विपत्तौ वा परलोकेच्छुकः पुमान् ।
कदाचित् प्राणिनो हत्यां न कुर्यात्तत्त्वविन्
सुधीः ॥
मानवो यः परत्र ह तर्कमिच्छेत् सदाशिवः ।
सर्वविष्णुमयत्वेन न कुर्यात् प्राणिनां वधम् ॥
वधाद्व्रजति यो मर्त्यो जीवान् तत्त्वज्ञधर्मेवित् ।
किं पुण्यं तस्य वस्येऽहं ब्रह्माहं स तु रजति ॥
यो रक्षेत् घातनात् श्रमो ! जीवमानं दया-
परः ।
क्षणाप्रियतमो निजं सर्वरक्षां करोति सः ॥
एकस्मिन् रजति जीवे त्रैलोक्यं तेन रजितम् ॥
वधान् शङ्करः । वै येन तस्माद्व्रजं घातयेत् ॥”

तथा —

“पशुहिंसा विधियं च पुराणि निगमे तथा ।

उक्तो रजस्तमोभ्यां स केवलं तमसापि वा ॥

बलिदा

नरकसर्गसिंघार्थं संसाराय प्रवर्तितः ।
यतस्तत्कर्मभोगेन गमनागमनं भवेत् ॥
‘सत्येन सात्त्वतयन्त्ये स विधिर्नैव शङ्करः ।।
प्रवृत्तितो निवृत्तिस्तु यत्रापि सात्त्विकी क्रिया ।
एवं नानाविधं कर्म पशोरालभनादिकम् ।
कामाग्रयः फलाकाङ्क्षी हत्याज्ञानेन मानवः ॥
पञ्चाङ्गानां विना च्छित्त्वा भान्तायां तामसो
सदा ।
यमभीतिहरं भक्त्या यदि गोविन्दमाश्रयेत् ॥”
इति प्राश्नोत्तरखण्डे । १०४।१०५ । अध्यायौ ॥
व(व)लिः, स्त्री, (वलति संदृष्टोतीति । वल
संवरणे + इन् ।) जरया जघपक्ष्मे । तत्-
पर्यायः । चर्मतरङ्गः २ त्वर्गक्ष्मेः ३ त्वक्-
तरङ्गः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अठरा-
वयवः । (यथा, कुमारः । १ । ३६ ।

“मध्येन सा वेदिविजयमध्या

बलिचयं चारु बभार बाला ॥”)

यद्ददावप्रभेदः । इति मेदिनी । ले, ५ ॥ गुदा-
कुरः । यथा,—

“पञ्चात्मा मारुतः पितृं कफो गुदबलिचयम् ।
सर्वे एव प्रकुप्यन्ति गुदजानां ससृङ्गवे ॥
तस्मादर्थीसि दुःखानि बहुधाधिकराणि च ।
सर्वदेहोपनापीनि प्रायः लक्ष्मणमानि च ॥
वास्यायान्तु बलौ जातान्येकदोषोत्पन्नानि च ।
अर्थीसि सुखसाध्यानि न चिरोनपतितानि च ॥
इन्द्रजानि द्वितीयायां बलौ यान्माश्रितान्यपि ।
लक्ष्मसाध्यानि तान्वाहुः परिसवत्सराणि च ॥
सहजानि त्रिदोषाणि यानि चाभ्यन्तरा बलिम् ।
जायन्तेऽर्थीसि संश्रित्य तान्मासाध्यानि निर्हि-

श्रुत् ॥”

इति माधवकरः ॥

(यथा च । “तत्र स्थूलान्तरप्रतिबद्धमहत्पञ्चाङ्गलं
गुःमाहुस्तस्मिन् बलवत्सिन्धोऽध्यर्हान्नुलान्तर-
भूताः प्रवाहणी विसर्जनी संवरणी चेति ।
चतुरङ्गुलायताः सर्वास्तिथ्यङ्गकान्गुलोच्छ्रिताः ।
ग्रहवर्गनभाश्चापि उपर्युपरि संस्थिताः ।
गजतालुनिभाश्चापि वरुणः संप्रकीर्तितः ॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥

गन्धकः । तत्पर्यायो यथा,—

“गन्धको गन्धिकाश्चापि गन्धपाषाण इत्यपि ।

सौगन्धिकश्च कथितो बलिर्बलरसापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

बलिका, स्त्री, (बलेव । बला + स्वार्थे कन् । टापि
अत इत्वच् ।) अतिबला । इति राज-
निर्घण्टः ॥

बलिदानं, स्त्री, (बलेः पूजोपकरणस्य देवतो-
द्देशेन संकल्पितच्छागादेर्वा दानम् ।) श्रीकृष्ण-
पार्वदेभ्यस्तन्निवेदितनेवेद्यादानम् । यथा,—
अथ बलिदानम् ।

“ततो यवनिर्का विद्वानपसार्य यथाविधि ।

विश्वकुसेनाय भगवन्नेवेद्यां निवेदयेत् ॥

यथा च पञ्चरात्रे श्रीनारदवचनम् ।

बलिदा

विश्वक्सेनाय दातव्यं मेवेयं तच्छतांशकम् ।
पादोदकं प्रसादय लिङ्गे चक्षेत्राय च ॥ १ ॥
तद्विधिस्तोतः ।
सुखादौशानतः पान्नात्रैवेदांशं ससुहरेत् ।
सर्वदेवस्वरूपाय पराय परमेष्ठिने ॥
श्रीकृष्णसेवायुक्ताय विश्वक्सेनाय ते नमः ।
इत्युक्त्वा श्रीहरैर्वामे तीर्थलिङ्गं समर्पयेत् ।
श्रुतांशं वा सहस्रांशमन्यथा निष्कलं भवेत् ॥
पश्चाच्च बलिदत्त्वादिशोकायुक्तार्थं वैष्णवः ।
सर्वभ्यो वैष्णवेभ्यस्तं श्रुतांशं विनिवेदयेत् ॥ २ ॥
तौ च शोकौ ।
बलिर्विभीषणो भीमः कपिलो नारदोऽर्जुनः ।
प्रह्लादश्चाम्बरीषश्च वसुधांशुसुतः शिवः ॥
विश्वक्सेनो हवाङ्कुराः सनकाद्याः सुकादयः ।
श्रीकृष्णस्य प्रसादांशं सर्वं यजन्तु वैष्णवाः ॥ इति ।
इदं यद्यपि युज्येत दपंगापगत, परम् ।
तथापि भक्तवात्सल्यात् कृत्वास्यान्नापि सम्भवेत् ॥
अथ बलिदानमाहात्म्यम् । नारसिंह ।
ततस्तद्वर्णनेन पार्षदं ध्वजं समन्ततः ।
पुष्पाक्षतेविमिश्रेण बलिं यस्तु प्रयच्छति ॥
बलिना वैष्णवेनाथ हृताः सन्तो दिवांसः ।
श्रान्तिं तस्य प्रयच्छन्ति श्रियमारोग्यमेव च ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे च विलासः ॥
देवोद्देशेन यथाविधिपूर्णापहारत्वागः । दर्गादि-
देवतोद्देशेन सङ्कल्पपूर्वकच्छागादिपशुघात-
नम् । यथा,—
“बलिदानेन सततं जयेच्छन्तु वृषान् वृष ॥”
इति कालिकापुराणम् ॥
अस्य विधिविधौ बलिग्रन्थे द्रष्टव्यं ॥ ३ ॥
अथ बलिदानक्रमः । स्वयमुत्तराभिमुखः पूर्वा-
भिमुखं बलिं अथवावयव सुन्दरं कृत्वा पुष्टं
माल्यं कच्छे वेष्टयित्वा ज्ञातं समानोय कृता-
ञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ वाराहो यमुना गङ्गा करतोया सरस्वती ।
कावेरी चन्द्रभागा च सिन्धुर्भैरवसागराः ॥
पशुक्षानविधानाय साक्षिधर्मिह कल्पय ॥”
इति तीर्थान्वावाह्यं ॐ अग्निः पशुराक्षीतेना-
यजन्त स एतल्लोकमजयत्तस्मिन्निभः स ते
लोको भविष्यति तं जेष्ठासि पिबेता अपः । ॐ
वायुः पशुराक्षीतेनायजन्त स एतल्लोकमजय-
त्तस्मिन् वायुः स ते लोको भविष्यति तं जेष्ठासि
पिबेता अपः । ॐ सूर्यः पशुराक्षीतेनायजन्त
स एतल्लोकमजयत् तस्मिन् सूर्यः स ते लोको
भविष्यति तं जेष्ठासि पिबेता अपः । ॐ वाचस्ते
शुश्रूषामि प्राणांस्ते शुश्रूषामि ओजस्ते शुश्रूषामि
मेढ्रस्ते शुश्रूषामि पायुस्ते शुश्रूषामि । मनस्त-
आप्यायतां वाक् त आप्यायतां प्राणान्त आप्याय-
यतां चक्षुस्त आप्यायतां श्रोत्रान्त आप्यायतां
यस्ते कूरं यदा स्थितं तत्त आप्यायतां तत्त
निष्ठायतां तत्त शुश्रूषतु सुमहोभ्यः स्वाहा । इति
मन्त्रैः आप्ययित्वा ॐ मेघाकारस्तम्भमध्ये पशुं
बन्धय बन्धय सङ्क्रादवयवं पशुं बन्धय बन्धय

बलिदा

ब्रह्माखलकरूपस्तस्मै पशुं बन्धय बन्धय हूः
षट् स्वाहा ॐ ह्रीं ह्रीं ह्रीं चां चक्षिकायै
इमं पशुं प्रोक्षामि स्वाहा । इति प्रोक्षणम् ।
ततः सङ्क्रादवयवं पशुं मोचनं कुरु कुरु
स्वाहेति मोच्यं कृत्वा क्षमस्वेति जलाटे सिन्दूरं
दत्त्वा ॐ ह्यागपशवे नम इति पाद्यादिकं दत्त्वा
एतदधिपतये ॐ अय्ये नमः एतत्तस्यदानो-
यायै ह्रीं दुर्गायै नमः इति पुष्पं दत्त्वा पशो-
रङ्गदेवताः पूजयेत् । यथा, शिरसि ॐ रुधिर-
वदनायै नमः जलाटे ॐ श्राङ्गिण्यै नमः भूमध्ये
ॐ भृङ्गायै नमः चक्षुषोः ॐ त्रिनेत्रायै नमः
कर्णयोः ॐ पार्ष्ण्यै नमः घ्राणे ॐ गौर्यै नमः
चिबुके ॐ चक्षिकायै नमः दन्तपङ्क्तौ ॐ
उग्रचक्षिकायै नमः लिङ्गाय ॐ चक्षुष्यटायै
नमः मुखे ॐ विरूपाक्षायै नमः ग्रीवायां ॐ
चक्षायै नमः । एके ॐ महाभैरवे नमः उदरे
ॐ वैष्णवे नमः चक्षुष्यदे ॐ चक्षुष्यायै नमः
पार्श्वयोः ॐ सर्वेश्वर्यै नमः कटिदेशे ॐ विरू-
पाक्षायै नमः खुराय ॐ कौशिक्यै नमः लाङ्गुले
ॐ प्रह्विग्यै नमः सर्वाङ्गेषु पञ्चषष्ठ्यादेव-
ताभ्यो नमः । इति संपूज्य उत्तुङ्गेत । विष्णुः
ॐ तत् सद्ग्याम्बिने मासि मुक्ते पक्षे असुक-
तिथौ वार्षिकशरत्कालीनदुर्गामहोत्सवे असुक-
गोत्रस्य श्रीअसुकस्य दुर्गाप्रीतिकामनया दुर्गा-
देव्यै इमं पशुं वह्निदेवतं तुभ्यमहं घातयिष्यामि
इत्युत्तुङ्ग्य कृताञ्जलिः पठेत् ।
“ॐ ह्याग ! त्वं बलिर्रूपेण मम भाग्यादुप-
स्थितः ।
प्रणमामि ततः सर्वरूपिणं बलिर्रूपिणम् ॥
यज्ञार्थं पशवः खटाः स्वयमेव स्वयम्भुवा ।
अतस्त्वं घातयिष्यामि तस्माद्यज्ञे वधोऽवधः ॥
पशुयोगिप्रकृतोऽसि पूजाहोमादिकर्मसु ।
तुष्टा भवतु सा देवी सरक्तपिण्डितैस्तव ॥
चक्षिकाप्रीतिदानेन दातुरापदिनाशनः ।
चामुष्ठाबलिरूपाय बले । तुभ्यं नमोऽस्तु ते ॥”
ततः “पशुपाशाय विद्महे शिरश्चक्षुष्ये धोमहि ।
तन्नः पशुः प्रचोदयात् ॥” इति कर्णं जपेत् ।
ततः खड्गमानीय ह्रीं इति बीजाक्षरं
लिखित्वा ध्यायेत् ।
“क्ष्णं पिणाकपाणिञ्च कालरात्रिस्वरूपिणम् ।
उग्रं रक्तास्यनयनं रक्तमाद्याशुलेपणम् ॥
रक्ताम्बरधरश्चैव पाशहस्तं कुटुम्बिनम् ।
पिबमानश्च रुधिरं सुज्जानं क्रयसंहतिम् ॥”
एवं खड्गं ध्यात्वा गृहीत्वा,
“ॐ रसनात्वं चक्षिकायाः सुरलोकप्रसाधकः ॥”
इत्यभिमत्या रे' ह्रीं खड्ग गाय नम इति
पाद्यादिभिः संपूज्य पुनर्मुष्टौ ॐ महादेवाय
नमः । धारे ॐ यमाय नमः । अग्रे ॐ ब्रह्मणे
नमः ।
“ॐ अतिविशसनः खड्गस्तीक्ष्णधारो दुरा-
सदः ।
श्रीगर्भो विजयश्चैव धर्मपाल । नमोऽस्तु ते ॥

बलिदा

इत्यष्टौ तव नामानि स्वयमुक्तानि वैधवा ।
नक्षत्रं क्षतिका तुभ्यं गुरुर्देवो महेश्वरः ॥
हिरण्यश्च शरीरर्त्न धाता देवो जगद्देवः ।
पिता पितामहो देवस्तं मां पालय सर्वदा ॥
नीलनीलतसङ्काशस्तीक्ष्णदंष्ट्रः क्षप्रोदरः ।
भावशुद्धो मर्त्यश्च अतितास्तयेव च ॥”
ॐ तीक्ष्णदंष्ट्राय नम इति पुष्पं दत्त्वा चां ह्रीं
षट् इति खड्गमादाय ॐ कालि कालि त्रिने-
श्वरि लौहदंष्ट्रायै नम इति जपित्वा ह्यागस्य
ग्रीवायां खड्गम् । त्वं शीघ्रं हृत्स्वि हृत्स्वि षट्
षट् स्वाहा । इति पूर्वाभिमुखं बलिं स्वयमुत्त-
राभिमुखः उत्तराभिमुखं बलिं स्वयं पूर्वाभिमुखो
वा सन्नतपद्मारेण हृत्स्वान् । ततो ऋग्यजुर्वादि-
पात्रे रुधिरमादाय चतुर्भागं कृत्वा शेषांशं
ॐ विदारिकायै नमः आग्नेया ॐ पूतनायै
नमः नैऋत्या ॐ पापराक्षस्यै नमः वायव्यां
ॐ कौशिक्यै नमः । ॐ तत् सद्ग्यासुके मासि
असुकपक्षेऽसुकतिथौ वार्षिकशरत्कालीनदुर्गा-
महोत्सवे असुकगोत्रस्य श्रीअसुकस्य दशवर्षा-
वच्छिन्नश्रीदुर्गाप्रीतिकामः श्रीदुर्गादेव्यै ह्यागपशु
रुधिरं दास्यामि इति सङ्कल्प्य ।
ॐ कालि कालि महाकालि कालिके पाप-
नाशिनि ।
श्रीवित्तश्च बलिं यज्ञं वरदे वामलोचने ॥”
एव रुधिरबलिः ॐ दक्षयज्ञेति मन्त्रेण दद्यात् ।
ततः रे' ह्रीं श्रीं कौशिकि रुधिरेणाप्यायता-
मिति वदेत् । ततः शिरसि ज्वलद्ग्राह्यं दत्त्वा
ॐ तत् सद्ग्यासुके मास्यसुकपक्षेऽसुकतिथौ
वार्षिकशरत्कालीनदुर्गामहोत्सवे असुकगोत्रस्य
श्रीअसुकस्य श्रीमद्दुर्गादशनाभिवन्दनस्यार्चना-
भिपूजनक्षपणतर्पणजनितपूर्वपूर्वाधिकपुण्य-
प्राप्तिकामो दुर्गादेव्यै सप्रदीपच्छागपशुश्रीर्षं
दास्यामीति सङ्कल्प्य एव सप्रदीपच्छागपशु-
श्रीर्षबलिः ह्रीं दुर्गायै नम इत्युत्तुङ्गेत ।
“ॐ जय त्वं सर्वभूतेशे सर्वभूतसमाहृते ।
रक्ष मां निजभूतभ्यो बलिं सुदृक् नमो-
ऽस्तु ते ॥
ततः खड्गरुधिरमादाय ।
“ॐ यं यं सृष्ट्वामि पादेन यं यं पद्मामि
चक्षुषा ।
स स मे वश्यतां यातु यदि शक्रसमो भवेत् ॥”
इति जलाटे तिलकं कुर्यात् । मेघघाते तु मेघ-
हृद्देन योज्यम् । मेघरुधिरदाने तु एकवर्षाव
च्छिन्नदुर्गाप्रीतिकामः । प्रभूतबलिदाने तु द्वौ
वा त्रीन् वा अथतः कृत्वा संप्रोक्ष्य तत्तत्पशुभ्यो
नम इति संपूज्य ह्याग त्वमिदं कवचनानृद्देन
प्रयोगः । पञ्चमस्तरेऽप्येवम् । वाक्यं तु एतान्
पशून् तुभ्यमहं घातयिष्ये । रुधिरदाने तु
एतान् रुधिरबलीन् दास्यामि इति सङ्कल्प्य
प्रत्येकेन दद्यात् श्रीर्षदानमप्येवम् । ततो कृत्वा
मन्त्रं यथाशक्ति जप्त्वा समर्थे प्रणमेदिति बन्दि-
केशरपुराणोक्तपद्धतिः ॥ ३ ॥

बलिदा

अथ तान्त्रिकबलिदानविधिः । “तत्र सुनक्षत्रं पशुं देवये संस्थाप्य बन्धमानविधिना उत-
हृजेत् । तदुक्तं वामने ।

‘देवये स्थापयित्वा तु पशुं लक्ष्मणसंयुतम् ।
न्वेतसर्वपविष्टेपातु भूताशुद्धारयेत्ततः ॥’
अर्घ्योदकेन संप्रोक्ष्य अक्षेण संरक्ष्य कवचेनाव-
गुच्छा धेनुमुद्रया नृतीक्ष्ण गन्धपुष्पाद्यैः पशुं
संपूज्य नृत्तेन समधा तत्तत्पुत्रया प्रोक्ष्यं कृत्वा
कर्णे रत्नं मन्त्रं पठेत् । पशुपाशाय विद्युष्टे
विष्वक्कर्मेण धीमहि तन्नो जीवः प्रचोदयात् ।
ततो ह्यौ कालि कालि वस्तेभरि जौहदृष्टायै
नम इति मन्त्रेण खड्गं पूजयेत् । ततः खड्-
गस्थायमध्यमूलं क्रमेण पूजयेत् । यथा ह्रूं
वागीश्वरीयज्ञाभ्यां नमः । ह्रूं लक्ष्मीनारा-
यणाभ्यां नमः । ह्रूं उमामहेश्वराभ्यां नमः ।
ततो ब्रह्मविष्णुशिवशक्तियुक्ताय खड्गाय नमः ।
इति सर्वेष्ट पूजयित्वा प्रणमेत् ।

‘खड्गं गाय खरश्रागाय शक्तिकार्यार्थतत्पर ॥
पशुभ्यश्च स्वया शीघ्रं खड्गं गन्तव्यं नमोऽस्तु ते ॥’
ततो महावाक्यं असुकदेवताप्रीतिकामः
असुकदेव्यै रत्नं पशुं तुभ्यमहं संप्रदे । ततो
निवेदेयेत् ।

‘यद्योक्तेन विधानेन तुभ्यमस्तु समर्पितम् ॥’
ततो बलिं हिन्यात् । ततो बधिरं समांसं देव्यै
दद्यात् । ततोऽबधिरं वटुकादिभ्यो बलिं दद्यात्
यथा ह्रूं वा वटुकाय नमः । इति गन्धादिभिः
संपूज्य पूर्ववत्कर्मेण वायव्ये बलिं दद्यात् । ह्रूं
वा योगिनीभ्यो नमः इति संपूज्य पूर्ववत्कर्मेण
ईशाने बलिं दद्यात् । ह्रूं वा जैनपालाय नमः
इति संपूज्य पूर्ववत्कर्मेण नैऋत्या बलिं दद्यात् ।
ह्रूं वा गणपतये नमः इति संपूज्य पूर्ववत्कर्मेण
आग्नेया गणेशाय बलिं दद्यात् ।” इति
तन्त्रवारः ॥ * ॥ (ननु “मा हिंस्यात् सर्वा-
भूतानि” “अहिंसा परमो धर्मः” इत्यादि
वचनान्न कर्तव्येव सर्वथा हिंसा कथं तर्हि
हिंसाप्रवृत्तिः शुभादृष्टजनकत्वेन शास्त्रेषूप-
दिष्टा अतीवोच्यते । अथ वैधर्मादिवाच्यः ।
‘मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि’ इत्यत्र सर्वशब्दस्य
आपकार्यपरतया एतद्विधिमनुलक्ष्य ‘वायव्यं
न्वेतमाकमेत’ इत्यादि विधेर्विधयाप्राप्तिरगत्या
वेधातिरिक्तविषयत्वं सर्वाः सर्वाणि हृन्दि-
विज्ञेन तत्पदं विह्वलम् । यद्यपि नाना दर्शन-
टीकाज्ञानिर्वाचयतिमिन्नेत्येकत्वकौतुह्याम् अभि-
हितं न च ‘मा हिंस्यात् सर्वाभूतानि’
इति सामान्यशास्त्रं विशेषशास्त्रेण ‘अग्नि-
कोमीयं पशुमाकमेत’ इत्यनेन बाध्येत इति
वार्थं विरोधाभावात् । विरोधे हि बलीयसा
दुर्भेजं बाध्यते । न चास्ति विरोधः भिन्नविषय-
त्वात् । तथाहि ‘मा हिंस्यात्’ इति निषेधेन
हिंसाया अनर्थहेतुभावे ज्ञायते न पुनरक्रत-
यत्वमपि । न चानर्थहेतुत्वकूपकारकत्वयोः
कश्चिदस्ति विरोधः । हिंसा हि पुरुषस्य दौष-

बलिपु

मावस्थति क्रतोश्चोपकरिष्यतीत्यनेन तदपि
साध्यनये । मीमांसकमते तु विरोध एव
तथाहि गुरुनये न खलु सर्वभूतहिंसाभाव-
विषयकं कार्यं इति निषेधविध्यर्थस्य वार्धं विना
अग्निबोमीयपञ्चालम्भनविषयकं कार्यमिति
भावविध्यर्थ उपपद्यते । भट्टनये तु अङ्गे यथा
तथास्तु । न च सुख्यपशुयागे पुरुषार्थकपशु-
हिंसनस्यायंसाधनत्वं अनर्थसाधनत्वचोपपद्यते
विरोधात् । वस्तुतस्तु अङ्गेऽपि विरोधोऽस्यैव
क्रतो विधेरेव स्थावरो यः स्वविषयस्य साक्षात्
परम्परया वा पुरुषार्थसाधनत्वमवगमयति
अन्यथाङ्गानां प्रधानोपकारकत्वमपि नाङ्गी-
क्रियेत । अर्थसाधनत्वं बलवद्विद्वाननुबन्धो-
साधनत्वं अनर्थसाधनत्वं बलवद्विद्वत्साधनत्वं
न चानयोरेकत्र समावेश इति । अतएवोक्तं
‘तस्माद्ययमेवधोऽवधः’ इति । नन्वेवं ‘श्वेनेना-
भिचरन् यजेत’ इत्यत्र श्वेनस्य श्रुतवधरूपे-
साधनत्वमवगतं ‘अभिचारो नृलकर्मे च’
११।६३। इति मनुना उपपातकगणमध्ये पाठात्
अनिदसाधनत्वमवगतम् । तदेतत्कथं तुपपद्य-
तामिति चेन्नेवं ‘आततायिनमायानं हन्या-
द्देवाविचारयन् ।’ ८।१५० । इत्येकवाक्यतया
आततायिस्थले इदसाधनत्वं अनाततायिस्थले
तूपपातकत्वेन बलवद्विद्वत्साधनत्वमित्यविरोध
एव ॥” इति निधितत्त्वम् ॥)

ब(व)लिध्वंसो, [नृ] पु, (बलिं तदाख्याया प्रसिद्धं
देवविशेषं ध्वंसयतीति । बलि + ध्वंस + णिनि ।
वामनरूपेण बलेः सर्वस्वग्रहणादस्य तथा-
त्वम् । यद्वा, बलिना पूजोपहारं अपविद्यां
ध्वंसयितुं शीलमस्य ।) विष्णुः । इत्यमरः । १ ।
१ । २१ । (भगवता वामनरूपधरेण बलिज्ज-
यन्नगमनपूर्वकं तत्प्रकाशात् सर्वस्वं ग्रहीत-
मित्येतत्कथा बलिशब्दे द्रष्टव्या ॥)

ब(व)लिजः, जि, (बलिः श्रियिर्लक्ष्मि अस्या-
स्तीति । बलि + पामादित्वात् ।) बलिभः ।
जरया ह्ययच्छर्मेयुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

ब(व)लिनन्दनः, पु, (बलेः सदाख्याया प्रसिद्धस्य देवस्य
नन्दनः पुत्रः ।) बाणासुरः । इति शब्दरत्ना-
वली । (अयं खलु यादवश्रेष्ठेन भगवता लक्ष्मि-
न सह युद्धमकरोत् । तपःप्रतापवशीकृतो महा-
देवश्च स्वयमस्य दौवारिकत्वचकार । तद्वि-
रुद्धादिकं हरिवंशे १०३ अध्यायमारभ्य १८३
अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ बलेः यथातिवशीयस्य
राज्ञः नन्दनः जेजुनः पुत्रः इति सुत्तपत्रा
अङ्गवङ्गकलिङ्गाद्याः । यदुक्तं, विष्णुपुराणे ।
४ । १८ । १ । “हेमात् सुतपास्तस्मात् बलिः
यस्य जेजे दौर्धतमसा अङ्गवङ्गकलिङ्गसुक्त
पुङ्गाख्यं बालेयं चक्षमज्जन्त ॥”)

ब(व)लिनी, स्त्री, (बलं देयत्वेनाख्यस्या इति इतिः ।
स्त्रीप् ।) बाणालकः । इति शब्दचक्रिका ॥

ब(व)लिपुटः, पु, (वैश्वदेवेन बलिना पुटः ।)
काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥

बलिष्ठः

ब(व)लिपोदकी, स्त्री, (बलेः पोदकी उपोदकी ।)
उपोदकी । इति राजनिघण्टुः ॥

ब(व)लिप्रियः, पु, (बलितुपहारं प्रीयातीति ।
बलि + प्री + क ।) जीवदृष्टः । इति शब्द-
चक्रिका ॥ (बलिवैश्वदेवबलिः प्रियो यस्य इति
सुत्तपत्रा काकः । उपहारप्रिये वाच्यलिङ्गः ।)

ब(व)लिभः, जि, (बलिध्वंसकोचोऽख्यस्येति ।
बलि + “तुष्टिबलिघटेभैः” ५ । २ । १३६ ।
इति भः ।) बलिजः । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥

ब(व)लिभुक्, [नृ] पु, (बलिं वैश्वदेवबलिं ग्रह-
स्तद्वत् वा भुङ्क्ते इति । भुज् + लिप् ।)
काकः । इत्यमरः । २ । ५ । २० ॥ (यथा,
भागवते । १ । १८ । ३३ ।

“अहो अधर्मः पातानां पीढा बलिभुजा-
मिव ॥”)

ब(व)लिमन्दिरं, स्त्री, (बलेः स्नामख्यातस्य राज्ञो
मन्दिरमालयः । बलिर्हि वामनरूपाय विष्णवे
सर्वस्वं दत्त्वा प्रजादेन सह पाताले निवसति इति
पौराणिकौ कथाचातुसम्बन्धौ ।) अधोलोकः ।
पातालम् । इति शब्दमाणा ॥

ब(व)लिमान्, [तृ] जि, (बलिध्वंसकोचोऽख्य-
स्येति । बलि + मतुप् ।) बलिजः । जरया ह्यय-
च्छर्मेयुक्तः । इत्यमरटीका ॥ (बलिः पूजोपहारं
विद्यतेऽस्येति सुत्तपत्रा उपहारविशेषः ।
यथा, रघुः । १४ । १५ ।

“वाचायमाग्यो बलिमन्त्रिके-
मावेत्युपेक्ष्य पितुर्विवेश ॥”)

ब(व)लिमुक्, पु, (बलिर्मुखे यस्य । यद्वा, बलि-
ध्वंसकोचकोचस्यदुक्तं मुखं यस्य ।) वानरः ।
इत्यमरटीकायां रमानायः ॥

ब(व)लिष्ठः, पु, (अतिशयेन बलवान् + बलवत् +
इङ् । विष्णोर्लुगिति मनुषो लुक् । प्रशस्त-
भारवाहकत्वादस्य तथात्वम् ।) उष्ट्रः । इति
राजनिघण्टुः ॥ (धर्मेसावर्धिकमन्वतरान-
गंत ऋषिभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ६४ । १६ ।
“हविष्ठाश्च बलिष्ठश्च ऋषिरन्यस्तथावर्णिः ।
निचरन्वानचक्षेव विटिष्ठाभ्यो महासुनिः ।
सप्तर्वयोऽन्तरं तस्मिन्निर्देवश्च सप्तमः ॥”
रणधोरैक्यात् कचित् वरिष्ठश्चेति पाठो
दृश्यते ॥)

ब(व)लिष्ठः, जि, (अतिशयेन बलवान् । बलवत् +
इङ् । विष्णोर्लुगिति मनुषो लुक् ।) अति-
शयबलवान् । यथा, —

“प्रायश्चित्तं विना पूता तमेव शुद्धमानसा ।
अकामा या बलिष्ठेन न स्त्री जारेण दुष्यति ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकर्मे ५५ अध्यायः ॥
बलिष्ठा यथा । बायुः १ विष्णुः २ गरुडः ३
हनुमान् ४ वामः ५ महावाराहः ६ सरभः ७
सम्प्रतिष्ठा ८ गजः ९ पृथुराजः १० बलरामः
११ वाकी १२ बलिः १३ भीमः १४ सती १५
शेषः १६ पुराजितम् १७ । इति कविकव्य-
जता ॥

बलिष्ठा, त्रि, (बल्यते बध्यते इति । बल + द्याः ।) अपमानितः । इत्युवादिशेषः ॥

ब(व)लिसद्वा, [न] कौ, (बलेस्तदाद्यदलस्य सद्वा त्रिकेतनम् ।) रसातलम् । इत्यमरः । १।८।१ ॥

ब(व)लिह्वा, [न] पुं, (बलिं हन्ति इति । बलि + हन् + क्तिप् । वामनरूपेण बलेः सर्वस्वग्रहणादस्य तथात्वम् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

ब(व)ली, [न] पुं, (बलमस्यास्तीति । बल + “बलाद्विधौ मतुबन्धतत्स्याम्” ५ । २ । १३६ । इति प्रज्ञे इति ।) बलरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ उद्गः । महिषः । वृषभः । शूकरः । कफः । कुन्दवृक्षः । इति जटाधरः ॥ माघः । (स्वनामख्यातो बलप्रीपुत्रः । यथा, मार्कण्डेयः । १।२८।२ ।

“बली बलाकच्छच्छ प्रच्छच्छ सुविक्रमः ॥”) बलयुक्ते, त्रि । तत्पठ्यायः । अंशुल, ० निर्दिष्टः ३ मांसलः ४ उपचितः ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । १।२ ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । ३४ । ८६ । “सर्वं न बलिभिः कुर्वन्त च न्यूनैर्न निन्दितैः ॥”)

ब(व)ली, स्त्री, (बलि + प्रज्ञे डीष् ।) बलिः । जरया अयचर्म । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, — “कुलं सुचरितं ज्ञत्वा हतमाजिकसंयुतम् । भक्त्या तु स्वप्रवलायां बलीपलितनाशनम् ॥” इति वैद्यकभैषज्यधन्वन्तरौ रसायनाधिकारः ॥) ब(व)लीकं, स्त्री (बलति संवृणोतीति । बल संव- रणे + “अलीकादयश्च” । उणा० ४ । २५ । इति कीकन् ।) पटलप्रान्तम् । इत्यमरः । ० । ० । १४ ॥ ह्यंति इति भाषा ॥ (यथा, माघे । ३ । ५३ ।

“यस्यामसेवन्त नमदलीकाः

समं बध्मभर्वन्भीर्यवानः ॥”)

ब(व)लीमुखः, पुं, (बलीयुक्तं मुखं यस्य ।) वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥

ब(व)लीयान्, [सु] त्रि, (अतिप्रयत्नेन बलवान् । बल- वन् + ईयसुन् ।) अतिप्रयत्नयुक्तः । यथा, — “आगमादेश्योर्मध्ये बलीयानागमो विधः ॥” इति दुर्गादासटीका ॥

ब(व)लीवर्हः, पुं, (ईर्लसीः वर् वरणम् । वर् ईच्छायां क्तिप् । ईवर् च ईवरो लौ ददातीति ईवर्हः । वनमस्यास्तीति बली । ततो बली च ईवर्हश्च इति ।) वृषः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥ (यथा, कथामरित्वागरे । ०० । ०७ ।

“सद्योन्वाय बलः वर्हयुगं रचितमङ्गलः । ज्ञत्वा बलिं तस्य तरोरादेभं ज्ञप्तिमत्र सः ॥”) तीर्थयात्रायां तदारुणस्य दोषो यथा, — “बलीवर्हसमारुहः श्रेष्ठ तस्यापि यत् फलम् । नरके वसते घोरे गर्वा क्रोधे हि दास्ये ॥ खलितश्च न यश्चान्ति पितरस्तस्य देहिनः ॥” इति मात्स्ये ८८ अध्यायः ॥

ब(व)ली, स्त्री, (बलाय हितम् । बल + “बुध्यन् कठञ्जलसंनिपत्तयवेति” ४।०।८० । इति

यः ।) प्रधानधातुः । शुकम् । बलकरे, त्रि । इति मेदिनी । ये, ४० ॥ (यथा, —

“कदम्बवीर्यो लयुनो हितश्च जिग्वीषो गुरुस्वादरसोऽप्य बल्यः ॥”

इति हारीते कण्ठस्थाने हत्तीयेऽध्याये ॥)

बल्यः, पुं, (बलाय मुक्तये हितः । बल + यः ।)

बुद्धिभिक्षुकः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बला, स्त्री, (बलाय हिता । बल + “बुध्यन् कठेति” ४ । २ । ८० । इति यः । तत्पठ्याप ।

अतिबला । अश्वगन्धा । शिखीडीक्षुपः ।

प्रमारिणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बल्ह, ड स्तौ । हिंसायाम् । दाने । वाचि ।

इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-

सेट् ।) अन्तःस्थलतीयोपधः । ड, बल्हते ।

इति दुर्गादासः ॥

बल्ययगौ, स्त्री, (बल्ययस्तरुगवन्सः । सोऽस्ति

बल्ययिणी) अस्याः । बल्यय + पामादित्वात्तः ।

प्रज्ञे इति । अटकुपाठिति गत्वम् । ततो

डीष् ।) चिरप्रसूता गौः । इत्यमरभरतौ ॥

(यथा, सिद्धान्तकौमुदाम् । ० । १ । ६५ ।

“पोटायुवतिस्तोकातिपथयश्चिन्नुवशावेष्टक्य यगौप्रवृत्तश्चित्रयाध्यापकधूर्तज्जातिः ॥”)

बहु, त्रि, (बहुते इति । बहु वृद्धौ + “लङ्बिस्त्रोर्न

लोपश्च” । उणा० १ । १० । इति कुन्लोपश्च ।)

त्रादिसंख्या ॥ अनेकम् । विपुलः । इति

मेदिनी । हे, ३ ॥ तत्पठ्यायः । प्रभूतम् २

प्रचुरम् ३ प्राच्यम् ४ अदभ्यम् ५ बहुलम् ६

पुरुषम् ७ पुरु ८ भूयिष्ठम् ९ स्फिरम् १० भूयः

११ भूरि १२ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥ तद्-

वेदिकप्रपञ्चः । उक्त १ तुवि २ पुरु ३ भूरि

४ शश्वन् ५ विश्वम् ६ परिगमा ७ यानमिः ८

शतम् ९ सहस्रम् १० सलिलम् ११ कविन् १२ ।

इति द्वादश बहुनामानि । इति वेदनिघण्टौ ।

३ । १ ॥ (यथा, मनुः । ० । ८६ ।

“अस्य वा बहु वा प्रेत्य दानस्यावापते फलम् ॥”

तथा, तत्त्वेव । ८ । ७० ।

“एकानुमन्तु साची स्याद्दद्याः सुच्योऽपि न

क्षियः ॥”

बहुमतम् । बहुमानम् । यथा, रघुः । १० । ८६ ।

“रामस्तुलितकीलाममरानि बहुमन्यत ॥”)

बहुकः, पुं, (बहु + संज्ञायां कन् ।) कर्कटः । अर्कः ।

दाहकः । जलखानकः । इति मेदिनी । के,

१०६ ॥ (“संख्यायाः अतिशब्दनायाः कन् ॥” ५ ।

२ । ०२ । इति कन् । बहुभिः क्रीते, त्रि ।)

बहुकण्टका, पुं, (बहुनि कण्टकान्यस्य ।) चुद-

गोचुरः । यवासः । हिमालः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

बहुकण्टका, स्त्री, (बहुनि कण्टकान्यस्याः । ,

अग्निदमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुकण्टा, स्त्री, (बहुवः कण्टाः कण्टकानि

यस्याः ।) कण्टकारी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(वृत्तिरस्याः कण्टकारीशब्दे ज्ञातया)

बहुकन्दः, पुं, (बहुवः कन्दा यस्य ।) मूरणः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुकन्दा, स्त्री, (बहुवः कन्दा यस्याः ।) कर्कटी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुकरः, पुं (बहु कार्यं करोतीति । बहु + कृ +

“दिवविभानिशाप्रमेति” ३ । २ । २१ । इति

टः ।) उद्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

बहुकरः, त्रि, (बहु करोति भुवं संमार्ष्टि इति ।

बहु + कृ + टः ।) मार्जनकारी । तत्पठ्याय ।

खलपूः २ । इत्यमरः । ३ । १ । १७ ॥ भूमि-

सम्पार्जनकः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहु-

कार्यकर्ता । यथा, भट्टः । ५ । ७८ ।

“निष्कन्ता वैरकाराणां सती बहुकरः सदा ।

पारश्वधिकरामस्य शक्तेरग्निकरो रणे ॥”

बहुकरी, स्त्री, (बहु करोति भुवं संमार्ष्टि इति ।

बहु + कृ + टः । डीष् ।) सम्पार्जनी । इति

हेमचन्द्रः । ४ । ८० ॥

बहुकर्णिका स्त्री, (बहुवः कर्णा इव प्रचामि

यस्याः ।) आखुर्कर्णी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुकर्णः, पुं, (बहुनि कूर्षाणि यस्य ।) मधुनालि-

करिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुगन्धः, स्त्री, (बहुगन्धो यस्मिन् ।) लजम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (दारचिनी इति भाषा ॥)

बहुगन्धः, पुं, (बहुगन्धो यस्मिन् ।) कुन्दवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (उग्रगन्धे, त्रि ॥)

बहुगन्धदा, स्त्री, (बहुगन्धं ददाति या । बहु-

गन्ध + दा + क ।) कस्तूरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्याः कस्तूरीशब्दे ज्ञातयाः ॥)

बहुगन्धा, स्त्री, (बहुगन्धो यस्याम् ।) चम्पक-

कलिः । यूथिका । जण्णभीरकः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

बहुगन्ध्याक, [च] त्रि, (बहु गन्धो बहु निन्दिता

वाग् यस्य ।) कुन्मिनबहुवादी । इत्यमरः ॥

बहुगन्धिः, पुं, (बहुवो गन्धयो यस्य ।) भावुकः ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥ (भाउ इति भाषा ॥)

बहुक्षिप्ता, स्त्री, (बहु यथा स्यात्तथा छिद्यते

स्तेति । बहु + छिद् + क्त ।) कन्दगुडश्ची ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुतः, [सु] त्रि, (बहुभ्य इत्यर्थे बहुशब्दान् “पञ्चा-

न्यास्तसिन्” ५।३।७ । इति तसिन्प्रत्ययः ॥)

बहुभ्यः ॥

बहुतन्निः, त्रि, (बहुवस्तुनयो यस्य ।) बहुतन्त्र-

विशिष्टः । यथा । बहुतन्निः कायः । बहुतन्नी

यीवा । बहुतन्नि गात्रम् । यथा च । विभक्त्य

नक्तं दिवस्तन्निर्णयेति किराते ह्रस्वेवारात्त-

न्निशब्दस्य प्रयोगः । इति संक्षिप्तसारः ॥

बहुतन्नीः, त्रि, (बहुवस्तुनो यस्मिन् ।) बहुतन्त्र-

विशिष्टः । यथा । बहुतन्नीयांवा बहुतन्नी

धर्मनी । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ एवं बहुतन्नीः

कायः । बहुतन्नि गात्रम् ॥

बहुतन्नीकः, त्रि, (बहुतन्नी + स्पर्ध कन् ।) बहु-

तन्त्रविशिष्टः । यथा । बहुतन्नीका वीणा ।

बहुधा

इति सिद्धान्तकौस्तुभे । एवं बहुतन्त्रीकः पटः । बहुतन्त्रीकं वक्ष्यम् ।
 बहुतरकविश्रः, पु. (बहुतराणि कविश्रानि धाम्य-
 श्रीर्वाणि यस्य ।) रागीधाम्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 बहुता, स्त्री, बहुना भावः । बहुशब्दात् तत्त्वं
 भावे इति तत्प्रत्ययः ॥
 बहुतिक्ता, स्त्री, (बहुक्षितो रसो यस्याः ।)
 काकमाचो । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुतिथः, त्रि, (बहु + “बहुपूगगणसङ्घस्य
 तिथुक्” । ५ । २ । ५२ । इति तिथुक् । सुग्ध-
 बोधमते “बहुगणपूगसंघातास्तिथट् तनोपच ।”
 ७ । ४२ । इति तिथट् ।) बहुना पूरणः ।
 इति आकरणम् ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
 २० । १ ।
 “ततः काले बहुतिथे गते राजा पुनः सुतम् ।
 प्राह गच्छासु विप्राणां जायाय चर
 मेदिनीम् ॥”)
 बहुत्, ख, (बहु + “सप्तम्यास्त्रल्” । ५ । ३ । १० ।
 इति चल् ।) बहुपु । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
 बहुत्वं, स्त्री, बहुना भावः । बहुशब्दात् तत्प्रत्ययेन
 निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ३५ । ४ ।
 “बहुत्वात्तमधेयानि पद्मगानां तपोधन ।”)
 बहुत्वक्, [च] पुं, (बहुवत्त्वो यो यस्य ।) भूर्ज-
 वृक्षः । इति शब्दरत्नमाला ॥
 बहुत्वक्, पुं, (बहुत्वगेव । बहुत्वच + स्वार्थे कन् ।
 भूर्जवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २१० ॥
 बहुदक्षिकः, त्रि, (बहुवो दक्षाः सन्त्यस्य । बहु-
 दक्ष + टन् ।) बहुदक्षविश्रष्टः । यथा । बहु-
 दक्षिका नगरी बहुदक्षिको ग्रामः । इति
 सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
 बहुदुग्धः, पुं, (बहुनि दुग्धानि अपक्वावस्थायां
 यस्य । यद्वा, बहुनि दुग्धानोव शुक्लवस्तून्त्यस्य ।)
 गोधूमः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुदुग्धा, स्त्री, (बहु दुग्धं यस्याः ।) बहुक्षीरा
 गौः । तत्प्रत्ययः । अञ्जना २ । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । ३३५ ॥ (कुक्षीवृक्षः । बहुदुग्धविश्रष्ट
 त्वात् ॥)
 बहुदुग्धिका, स्त्री, (बहुदुग्धा + स्वार्थे कन् ।
 टाप् । अत इत्वम् ।) कुक्षीवृक्षः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 बहुधा, ख, (बहु + “विभावा बहुधा विप्र-
 लष्टकाले” । ५ । ४ । २० । इति धा ।) बहु
 प्रकारम् । इति आकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
 १ । १६४ । ४६ ।
 “एकं सहिषा बहुधा वदन्त्यस्मि यमं मानरि-
 च्छानमाहुः ॥”
 तथा, गीतायाम् । ६ । १५ ।
 “एकत्वेन एयक्त्वेन बहुधा विन्वतोसुखम् ॥”
 “केचित्तु विन्वतो सुखं सर्वज्ञात्मा मां बहुधा
 मन्त्रवदादिरूपेणोपासते ॥” इति तन्त्रीकायां
 श्रीप्रख्यामी ॥)

बहुपा

बहुधारं, स्त्री, (बहु धारा यस्य ।) वक्ष्यम् । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 बहुनादिकः, त्रि, (बहुनादि + कन् ।) कायः ।
 इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
 बहुनादिकः, त्रि, (बहुना नाद्यो यस्मिन् । बहु-
 नादिकी + कम् ।) दिवसः । इति संक्षिप्तसारः ॥
 क्षम्भः । इति सिद्धान्तकौस्तुभे ॥
 बहुनादः, पुं, (बहुर्महान् नादः शब्दो यस्य ।)
 शब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपटः, त्रि, ईषदूनः पटः । इति आकरणम् ॥
 बहुपु कर्मसु दणच ।
 बहुपार्श्वः, स्त्री, (बहुनि पश्चात्तस्य ।) अश्वकम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपञ्चः, पु, (बहुनि पञ्चाब्धि दक्षाम्यस्य ।)
 पलाशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेकपञ्चयुक्ते,
 त्रि ॥
 बहुपञ्चा, स्त्री, (बहुपञ्च + टाप् ।) तत्त्वयो-
 पुष्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूम्यामलकी ।
 तत्प्रत्ययायां यथा, —
 “भूम्यामलकिका प्रोक्ता शिवा तामलकीति च ।
 बहुपञ्चा बहुफलः बहुवीर्यान्भटापि च ॥”)
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 बहुपञ्चिका, (बहुपञ्चा + संज्ञायां स्वार्थे वा कन् ।
 टापि अत इत्वम् ।) भूम्यामलकी । मेघिका ।
 (अस्याः प्रत्ययो यथा,
 “मेघिका मिथिनिर्मैथिदीपनी बहुपञ्चिका ।
 बोधिनी बहुवीणा च जातिगन्धफला तथा ॥
 वल्लरी चैव कामग्या मिश्रपुष्पा च कौरवी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 महाश्रुतावरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपञ्ची, स्त्री, (बहुपञ्च + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 लिङ्गिनी । गृहकन्या । तुलसी । जतुका ।
 वृहती । गोरक्षदुग्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपर्णः, पुं, (बहुनि पर्णानि पञ्चाणि यस्य ।)
 सप्तच्छदवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेक-
 पञ्चयुक्ते, त्रि ॥
 बहुपर्णिका, स्त्री, (बहुपर्ण + संज्ञायां कन् ।
 टापि अत इत्वम् ।) आशुकरणी । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपर्णी, स्त्री, (बहुपर्ण + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 मेघिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, —
 “मेघिका मिथिनिर्मैथिदीपनी बहुपञ्चिका ।
 बोधिनी बहुवीणा च जातिगन्धफला तथा ॥
 वल्लरी चैव कामग्या मिश्रपुष्पा च कौरवी ।
 कुञ्जिका बहुपर्णी च पिप्पलिङ्गायुसुहिधा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 बहुपातः, [ट] पुं, (बहुवः पादो यस्य । अनेक-
 शिफावत्पादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इत्य-
 मरः । २ । ४ । ३२ ॥
 बहुपादः, पुं, (बहुवः पादा यस्य । अनेकशिफा-
 वत्पादस्य तथात्वम् ।) वटवृक्षः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (यथा, —

बहुप्र

“वटो रक्तफलः शङ्खो मयोधः कल्पको पुषः
 क्षीरो वैश्वयो वासो बहुपादो वनस्पतिः ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 अनेकपादविश्रष्टे, त्रि । यथा, भागवते
 ४ । २६ । २ ।
 “पुरथं पुरश्चरं विद्यात् यद्वागन्मन्त्रः पुरम्
 एकद्वित्रिचतुष्पादं बहुपादमपादकम् ॥”
 तथा च महाभारते । १४ । ४२ । ३७ ।
 “दिपाद्बहुपादानि तिर्यग्गतिसतीनि च ॥”
 बहुपुलः, पुं, (बहुवः पुलाः सन्तनयो यस्य ।
 सप्तपर्णः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकसुत
 विश्रष्टे, त्रि ॥ (यथा, हरिवंश । ३ । ६४ ।
 “बहुपुत्रस्य विदुषश्चतस्रो विद्युतः स्तनाः ॥”)
 बहुपुत्री, स्त्री, (बहुवः पुत्राः पुत्रसदृशशाला
 यस्याः ।) शतमूली । इति रत्नमाला ॥ (शत
 मूलीशब्देऽस्या विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
 बहुपुष्पा, पु, (बहुनि पुष्पाणि यस्य ।) पारिम-
 वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुपुष्पिका, स्त्री, (बहुपुष्पा + संज्ञायां कन् ।
 अत इत्वम् ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुप्रणः, पु, (बहुः प्रणा यस्य ।) सुल्लङ्घनम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भूकरः । इति हेम-
 चन्द्रः । ४ । ३५४ ॥ बहुसन्ततिविश्रष्टे, त्रि ॥
 (ह्रन्दिस्ति तु “बहुप्रणाह्रन्दिस्ति” । ५ । ४ । १०० ।
 इति असुभागानः । यथा, सिद्धान्तकौस्तुभे
 वैदिकप्रक्रिया ।
 “बहुप्रणा निष्कृतिमाविशे ॥”)
 बहुप्रतिज्ञः, त्रि, (बहुः प्रतिज्ञाः यस्मिन् ।)
 अनेक-पदसङ्कीर्ण-पूर्वपक्ष-विश्रष्ट-अवहारः ।
 यथा । “यत् अनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो न
 सिद्धान्तीति । तत्र यदनेकवस्तुसङ्कीर्णं इत्युच्यते
 तदा न दोषः । मदीयमनेन हरिश्चर्यं वाचो
 रूपकादि वापन्नमिच्छेवविधस्यादृष्टत्वात् ।
 ऋणादानपदसङ्करे पक्षाभास इति चेत् तदपि
 न मदीया रूपका अनेन दृष्ट्या दृष्टीताः
 सुवर्णवाच्यं हस्ते निक्षिप्तं मदीयं चैवम-
 पहरति चैवादीनां पक्षत्वमिच्छते एव । किन्तु
 क्रियाभेदात् क्रमेण अवहारो न युगपदित्येतावत् ।
 यथाह कात्यायनः ।
 ‘बहुप्रतिज्ञं यत् कार्यं अवहारेषु निश्चितम् ।
 कामन्तदपि दृष्टीयादाजा तत्त्वमुत्तुस्येति ॥’
 तस्मादनेकपदसङ्कीर्णः पूर्वपक्षो युगपत् सिद्ध-
 तीति तत्कार्यः ।” इति मिताक्षरा ॥ अनेक-
 प्रतिज्ञायुक्ते, त्रि ॥
 बहुप्रदः, त्रि, (प्रदातीति प्रदः । प्र + दा + क ।
 बहुना प्रदः ।) प्रचुरदाता । तत्प्रत्ययः ।
 वदान्यः २ स्थूललक्षः ३ दानशौकः ४ । इत्य-
 मरः । ३ । १ । ६ ॥ स्थूललक्षः ५ दानवीरः ६
 दानपूर्वः ७ । इति शब्दरत्नमाला ॥ (पुं,
 महादेवः । यथा, महाभारते १३ । शिवसहस्र-
 नामकथने । १७ । १०८ ।
 “कुलहारी कुलकर्ता बहुविद्यो बहुप्रदः ॥”)

बहुप्रकः, स्त्री (बहुन् प्रकते इति । बहु + प्र + क् + क्तिप् ।) बहुचलानप्रसवकारिणी । तत्पण्यायः । जामिका २ । इति हेमचन्द्रः । १३।२२२॥
 बहुफलः, पुं, (बहुनि फलानि यस्याः ।) कदम्बवृक्षः । इति मेदिनी । से, १५७॥ विकटतः । तैजः-वनः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुफलता, स्त्री, (बहुनि फलानि यस्याः ।) अविता । मावपणी । काकमाची । जपुसी । शशाकुली । सुनकारवेली । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूत्यामलकी । इति भावप्रकाशः ॥
 बहुफलिका, स्त्री, (बहुफल + संज्ञायाम् कन् । अत इत्वम् ।) भूवदरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुफलो, स्त्री, (बहुफल + डीप् ।) नगीर्वाहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ आमलकी । इति मेदिनी । से, १५७॥
 बहुफेना, स्त्री, (बहुः फेनो यस्याः ।) सातना । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुवनः, पुं, (बहु अतिशयं वनं यस्य ।) सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशयवनयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमञ्जरी, स्त्री, (बहु मञ्जरी यस्याः ।) तुलसी । इति भावप्रकाशः ॥
 बहुमलः, पुं, (बहुनि मलानि यस्याः ।) सीसकम् । इति रत्नमाला ॥ अनेकमलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमार्गः, स्त्री, (बहुवो मार्गं यस्मिन् । चतुर्दिक्षु पथवत्त्वान् तथात्वम् ।) चत्वरम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५४॥ अनेकपथयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमूर्तिः, स्त्री, (बहु मूर्तिर्यस्याः ।) वनका पांसः । इति शब्दचक्रिका ॥ नागाकारश्च । (बहुमूर्तिधरे त्रि । पुं, लकलासवन् जन्तुविशेषः । बहुरूपी इति ख्यातः । विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ६० ।
 “अनेकमूर्तिरयत्तः शतमूर्तिः सनातनः ॥”
 बहुमूर्त्ता, [न] पुं, (बहुवो मूर्त्ता यस्याः ।) “सहस्रश्रीर्षा पुनर्यः सहस्राक्षः सहस्रपात् ॥” इति श्रुतेस्तथात्वम् । विष्णुः । इति शब्दरत्नावली ॥
 बहुमूलः, पुं, (बहुनि मूलानि यस्याः ।) रक्तः । इति त्रिकाङ्गशेषः । (अस्य पर्यायो यथा,— “रक्तो बहुमूलश्च वाटीदीर्घः खरच्छदः ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।)
 शिशुः । स्थानसरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेकमूलयुक्ते, त्रि ॥
 बहुमूलकं, स्त्री, (बहुमूल + कन् ।) उग्ररीम् । इति भावप्रकाशः ॥ (वीरवम् । तत्पण्यां यो यथा,— “स्वाङ्गीर्यं वीरतरुर्वीरश्च बहुमूलकम् ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गप्रथमे भागे ।)
 बहुमूलकः, पुं, (बहुमूल एव । बहुमूल + स्वार्थे कन् ।) रक्तः । इति जटाधरभूरिप्रयोगी ॥
 बहुमूला, स्त्री, (बहुमूल + टाप् ।) शतावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

बहुमूली, स्त्री, (बहुमूल + डीप् ।) माकली । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुमूल्यं, त्रि, (बहुनि मूल्यानि यस्याः ।) महावैष्यम् । तत्पण्यायः । महाधनम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । ११३॥
 बहुरन्विका, स्त्री, (बहुनि रन्विका यस्याः । बहु रन्व + टाप् । संज्ञायाम् कन् । टाप् अत इत्वम् ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरसा, स्त्री, (बहु रसो यस्याः ।) महाज्योतिष्मती । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रसवती स्त्री)
 बहुरुहा, स्त्री, (बहु यथा तथा रोहतीति । बहु + क । टाप् ।) कन्दगुडूची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरूपः, पुं, (बहुनि रूपाणि यस्याः ।) सर्जरसः । इत्यमरः । २ । ६ । १२८॥ शिवः । विष्णुः । कामदेवः । सरटः । इति मेदिनी । के, २७॥
 ब्रह्मा । केशः । इति शब्दरत्नावली । (यमः । यथा, भागवते । ६ । ६ । १८ ।
 “अनेकपाद्विब्रजो बहुरूपो महानिति ॥”
 प्रियव्रतपुत्रस्य मेधातिथेः पुत्रमेदो वर्षमेदश्च । यथा, भागवते । ५ । २० । २५ । “तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपतिर्नाम्ना मेधातिथिः सोऽपि विभज्य सप्त वर्षाणि पुत्रनामानि तेषु खालानान् पुरोहव-मनोजव-पथमान-धृन्वानोक्-चित्ररेफ बहुरूप-विन्वाधारसंज्ञान् ॥” इति ।)
 बुद्धविशेषः । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥ नागरूपयुक्ते, त्रि । (यथा, मनुः । १ । ४६ ।
 “तमसा बहुरूपेण वेष्टिताः कर्महेतुना ॥”)
 बहुरूपकः, पुं, (बहुरूप + स्वार्थे कन् ।) जाह्नव-जम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुरूपा, स्त्री, (बहुरूपस्य शिवस्य स्त्री । टाप् ।) दुर्गा । यथा,—
 “अरूपा परभावत्वाद्बहुरूपा क्रियात्मिका ।
 जाता शैलेन्द्रगदे सा शैलराजसुता ततः ॥”
 इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
 बहुरेखा स्त्री, (बहु रेखा रेखा करस्यादि-चङ्गम् ।) प्रचुरदीर्घचिङ्गम् । बहुरेखायुक्तानां दीर्घो यथा,—
 “रेखाभिर्व्यङ्गुभिः क्षेपं खल्यभिर्धनहीनताम् ।
 रक्ताभिः सुखमाप्नोति लज्जाभिः प्रेयसां व्रजेत् ॥”
 इति गावङ् ६४ अध्यायः ॥
 बहुरेताः, [स] पुं, (बहु रेतो यस्याः ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥
 बहुरोमा, [न] पुं, (बहुनि लोमानि यस्याः ।) मेघः । इति हारावली । ८०॥ लोमशे, त्रि ॥
 बहुलं, स्त्री, (बहुते वृद्धिं गच्छतीति । बहु वृद्धौ कुलच् । नलोपश्च ।) आकाशम् । इति मेदिनी । सितमरीचम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलं, त्रि, (बहुनर्थान् जातीति । बहु + ला + क ।) प्रचुरम् । (यथा, मनुः । ४ । ६० ।
 “नाशान्तिके वसिष्ठ्यामे नवाधिवहुणे भृशम् ॥”
 लज्जावर्गः । इति मेदिनी । से, ११८॥

बहुलः, पुं, (बहुनर्थान् जातीति । बहु + ला + क ।) अयिः । लज्जावर्गः । इति मेदिनी । से, ११८॥
 (यथा, कुमारे । ४ । १३ ।
 “बहुवेऽपि गति निशाकर-
 सयुता दुःखमनङ्ग ! मोक्षति ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १२ । १७ । १२८॥
 “मन्यागो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः ॥”
 बहुलगन्वा स्त्री, (बहुलो गन्वो यस्याः ।) एला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलच्छदः, पुं, (बहुलानि च्छदानि यस्याः ।) रक्तशिशुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुलवनं, स्त्री, (बहुनि लवणानि यस्मिन् ।) औषरकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुला, स्त्री, (बहुनर्थान् जातीति या । बहु + ला + क । टाप् ।) नीलिका । एला । (यथा,—
 “एला ख्याता च बहुला पृथ्वीका निपुटापि च ।
 भद्रेला दृढदेला च चक्रवाला च निष्कुटिः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गप्रथमे भागे ।)
 गौः । इति मेदिनी । से, ११७॥ द्वीविशेषः । यथा,—
 “दृष्टा सा तेज सुनिना निःशब्द रविमङ्गलात् ।
 बहुला ह्यागता तूर्णं प्रख्य मानसभूततः ॥
 प्रख्यं तच्च सावित्री गायत्री बहुला तथा ।
 सरस्वती च इपदा पञ्चैता मानसाश्च ॥”
 इति कालिकापुराणे । २३ अध्यायः ॥
 (नदीभेदः । यथा, मार्कण्डेये । ५७ । ३६ ।
 “चीनाखैव तुखाराश्च बहुला वाह्यतो नराः ॥”
 खनामख्याता उत्तमराजपत्नी । यथा, तत्रैव । ६६ । ६ ।
 “बाभ्रवा बहुलां नाम उपयेमे स धर्मेवित् ।
 उत्तानपादतनयः शचीमित्र इवोत्तमः ॥”
 बहुलाः, स्त्री, ज्ञातकानजन्तम् । निम्नबहुवचनान्मोर्धं शब्दः । इति मेदिनी । से, ११७॥
 बहुलीकृतं, त्रि, (अबहुलं बहुलं कृतम् । अभू-तनङ्गावे चिः ।) अपनीततुषधान्यादि । वज्रो-लान इति भावा । तत्पण्यायः । पूतम् २ । इत्यमरः । २ । ६ । २३॥ (विस्तृतीकृतम् । यथा, मार्कण्डेये । २१ । ६२ ।
 “पराक्रमवता वीर । त्वया तद्बहुलीकृतम् ॥”
 बहुवल्कः, पुं, (बहुनि वल्कानि यस्याः ।) प्रियाणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुवल्ली, स्त्री, सोडिचुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बहुवारः, पुं, (बहुनि वारयतीति । बहु + व + णिच् + क्तम् ।) वृक्षविशेषः । बहुवार इति ख्यातः । तत्पण्यायः । श्रेतुः २ श्रौतः ३ श्रेयातः ४ श्रेयातकः ५ उद्वातः ६ उद्वातकः ७ । इति शब्दरत्नावली । सेतुः ८ । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ अस्य फलगुणाः । हिमलम् । श्रेष्ठ-कत्वम् । शुक्रकारित्वम् । गुलत्वम् । दुर्जरत्वम् । मधुरत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
 बहुवारकः, पुं, (बहुनि वल्कादीनि वारयतीति । बहु + व + णिच् + क्तम् ।) वृक्षविशेषः । (अस्य

बहुव्री

गुणा बहुवारशब्दे उक्ताः । बहुवार इति
ज्ञानः । यथा, मनुष्यहितायाः ॥५॥६॥ श्लोकस्य
टीकायां कुल्लूकभट्टः । “शेषं बहुवारकफलं
गोभवं पेषयं नवप्रसूताया गोः स्त्रीरमसि संयो-
गान् कृतिर्न भवति एतान् यन्ननस्ययेत् ॥”
बहुविधः, त्रि, (बहुवो विधा यस्य ।) नाना-
प्रकारः । तत्पर्यायः । विविधः २ नानारूपः
३ पृथग्विधः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । ६३ ॥
(यथा, गीतायाम् । ४ । ३२ ।)
“एवं बहुविधा यज्ञा वितता ब्रह्मणो मुखे ॥”
बहुविक्रीर्णा, स्त्री, (बहु यथा स्यात् तथा
विक्रीर्णा ।) कुचिकावृत्तः । इति शब्द-
चन्द्रिका । कुचर इति भाषा ॥
बहुवीजं, स्त्री, (बहुवि जोजानि यस्य ।) गण-
मात्रम् । इति शब्दचन्द्रिका । आता इति
भाषा ॥ अस्य गुणा आटप्यशब्दे द्रव्याः ॥
बहुवीर्यः, पुं, (बहु वीर्यं तेजो यस्य ।) विभी-
तकः । इति जटाधरः ॥ तद्धनोयशकः ।
शाल्मलिहृत्तः । मरुवः । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुवीर्या, स्त्री, (बहु वीर्यं तेजो यस्याः ।)
भूम्यामली । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुव्रीहिः, पुं, षट्समासान्तर्गतसमासविशेषः ।
(सुप्रबोधमते ।) अस्य साङ्केतिकसंज्ञा हः ।
यथा, अन्यार्थानां दानां हसंज्ञः । उदाहरणं
यथा । पीतमम्बरं यस्यासौ पीताम्बरौ हरिः ।
इति बोपदेवः । स च तुल्याधिकरणानां पदानां
अन्यार्थत्वे स्यादिति बोध्यम् । यथा पीताम्बरादि ।
भिन्नाधिकरणानाम् पुत्राय धनमस्य शिष्याय
विद्या अस्य इत्यादौ न स्यात् । समाहृत इत्यु-
दाहरणेन कदाचिद्भिन्नाधिकरणानाञ्च स्यात्
धर्मं वृत्तिर्यस्यासौ धर्मेवृत्तिः । एवं कामवृत्ति-
उरसि लोमा कच्छे काल इत्यादि । एवं पीता-
म्बर इत्युदाहरणा विशेषणविशेष्ययोः समासे
विशेषणमेव पूर्वं स्यादिति सूचितम् । तेन
पीताम्बर इत्यञ्च अम्बरपीत इति न स्यात् ।
एवं त्रिलोचनः चतुर्भुजः दीर्घकेशीत्यादि । एवं
पीताम्बर इत्युदाहरणा कचित् क्लान्तविशेषणं
पूर्वं स्यात् क्वचित् परं वा स्यात् इति सूचि-
तम् । तेन अस्माद्वत्स्वरगतेरिति । अर्थेऽपि न
भर्तृरपस्थितोदयमिति । स वृत्तचङ्चलकाक-
पक्षकैरित्यादि रघुः ॥ सुखजानः सुरापीता
वृजगो मात्यधारक इति । एवं जातदन्तः
दन्तजानः जातश्वश्रुः श्वश्रुजानः पीततेजः
तेजपीतः पीतहृत्तः हृत्तपीतः ऊढभायः
भायोढः गतभायः भायागमः गतार्थः अर्थ
गमः अय्याहिनः आहिताभिः पुत्रजानः
जातपुत्रः जातयामः यामजानः दुःखजानः
जातदुःखः गङ्ककङ्कः कङ्कगङ्कः इत्यादि बोध्यम् ।
एवमुद्यतचक्रः चक्रोद्यतः उद्यताविः अस्युद्यतः
उद्यतगदः गदोद्यतः उद्यतखङ्गः खङ्गोद्यत
इति । आद्युधेभ्यो निवर्त्तं पूर्णमिति जौमराः ॥
यथा उद्यतचक्र इत्यादि । एवं सर्वनामसक

बहुसा

ज्ञानं पूर्वम् । सर्वश्चेतः । संस्थासर्वनाम्नोः
संस्थापूर्वं स्यात् । द्विपरः त्रिपूर्वः । सप्तम्य-
न्तमचन्द्रादेः । सप्तम्यन्तं पदं पूर्वं स्यात्
चन्द्रादेः । धर्मे वृत्तिर्यस्यासौ धर्मेवृत्तिः उरसि
लोमा कच्छेकाल इत्यादौ उरसिजवत् क्तेर-
ल्लुक । चन्द्रादेस्तु चन्द्रशेखरः चन्द्रचूडः पद्म-
नाभः शूलपाणिः कुशहस्तः । प्रियो वा ।
गुडप्रियः प्रियगुडः । किञ्च आरुद्रो वानरो
यं स आरुद्रवानरो वृत्तः । इहः कृष्णो येन
न इहकृष्णो भक्तः । दत्ता भूमिर्यस्यै न दत्त-
भूमिर्विप्रः । निर्गताः पत्निगो यस्मात् वृत्तात्
स निर्गन्तपत्नी वृत्तः । चत्वारो भुजा यस्यासौ
चतुर्भुजो विष्णुः । बहूनि नक्षत्राणि यत्र तद्बहु-
नक्षत्रमाकाशम् । इति द्वितीयान्ताद्यन्त्य-
पदार्था बहुव्रीहयः सर्वैर्मन्यन्ते । खमते तु
प्रथमान्तापदार्थोऽपि यथा सह भाजा वर्जते
योऽसौ समाहृतकः एवं सपक्षकः सनामकं
ब्राह्मणमानिनीत्यादि । इति दुर्गादासः ॥ *
(बहुवो व्रीहयो यस्येति युत्पत्त्या) प्रचुर-
धान्ययुक्ते, त्रि । यथा,—
“इन्द्रो द्विगुरपि चाहं मद्गोहे निवस्यथ्यो-
भावः ।
तत्पुरुष । कर्म धारय येनाहं स्यां
बहुव्रीहिः ॥”
इति प्राचीनाः ॥
बहुशत्रुः, पुं, (बहवः शत्रवो यस्य ।) चटकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (बहुशत्रुविशिष्टे, त्रि ।
तृतीयायां त्रिपयौ पटोलभक्ष्येन बहुशत्रुः
स्यात् । यथा, निधितक्षे ।
“कुशाब्धे चार्थहानिः स्याद्दृष्ट्यां न क्षरे-
हरिम् ।
बहुशत्रुः पटोले स्यात् धनहानिस्तु मूलके ॥”
बहुशः, त्रि, (बहुनि ददानि करोत्यादि वा । बहु
+ “बहुत्वायां षष्ठ्यकारकादन्यतरस्याम् ।” ४ ।
४ । ५२ । इति शब्दः ।) बहूनि । इति याक-
रगम् । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । ५८ ।
“कथ्यन्ते बहुशस्त्रेति पिता पुत्रत्रयञ्च यत् ॥”
बहुशस्त्राः, पुं, (बहु शस्त्रं यस्य ।) रक्तखदिरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अनेकशस्त्रयुक्ते, त्रि ॥
बहुशालः, पुं, (बहुभिः शालते इति । बहु +
शाल + अच् ।) कृष्टौ । इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुशिखा, स्त्री, (बह्वी शिखा यस्याः ।) जल-
पिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बह्वी शिखा
इति कर्मधारयसमासः ।) अनेकशिखा च ॥
बहुसन्ततिः, पुं, (बह्वी सन्ततिर्विस्तारोऽन्वयो वा
यस्य ।) ब्रह्मयष्टिः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
वेङ्कटेश इति भाषा ॥ अनेकसन्तान-
युक्ते, त्रि ॥
बहुसम्पुटः, पुं, (बहुः सम्पुटो यस्य ।) विष्णुकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
बहुसारः, पुं, (बहुः सारः स्थिरांशो यस्य ।)
खदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (बहुसार-

बाहुवं

विशिष्टे, त्रि । यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ ।
७ । १ । १ । “स य एव बहुसारः ॥”
बहुसुता, स्त्री, (बहुः सुतः सन्ततिर्मूलं वा
यस्याः ।) शतवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ॥
बहुसुतः, स्त्री, (बहून् सुते या । बहु + सु + क्तिप् ।)
शूकरौ । इति शब्दरत्नावली ॥ बहुप्रसवा च ॥
बहुसुतिः, स्त्री, (बहुः सुतिः प्रसवो यस्याः ।)
बहुपत्न्या गौः । इत्यमरः । २ । ६ । ७ ॥ बहु-
सन्तानप्रसवा च ॥
बहुसुवा, स्त्री, (बहु यथा स्यात् तथा सवति या ।
बहु + सु + अच् । टाप् ।) शङ्ककौटनः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ अनेकशरगणशीला च ॥
बहुस्वनः, पुं, (बहुः प्रचक्रः स्वनः शब्दो यस्य ।)
पेचकः । इति केचित् ॥ अनेकशब्दयुक्ते, त्रि ॥
बहुपत्यः, पुं, स्त्री, (बहूनि अपत्यानि यस्य ।)
शूकरः । मृगकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ बहु
सन्तानयुक्ते, त्रि ॥
बहुश्री, [न्] त्रि, (बहु अन्नातीति । बहु +
अश् + शिनि ।) बहुभोजनशीलः । यथा,
चाणक्ये । ६६ ।
“बहुश्री स्वल्पसन्तुष्टः सुनिद्रः श्रीव्रचितनः ।
प्रसुभक्तश्च शूरश्च ज्ञातयाः षट् शुनो गुणाः ॥”
(बह्वी आश्रा यस्य ।) बहुश्राविशिष्टः ॥
(धृतराष्ट्रपुत्रविंशति, पुं । यथा, महाभारते ।
१ । ११७ । १६ ।
“आदित्यकेतुर्बहुश्री नागदन्तोऽग्न्यायपि ॥”
बहुक, स्त्री, ऋग्वेदः (बहु ऋचो यस्मिन् ।)
सुक्ते, स्त्री । इति सुप्रबोधध्याकरगम् ॥ “बहु
ऋचोऽध्येतया येन इति युत्पत्त्या ऋग्वेदश्च
ब्राह्मणे, पु । यथा, मनुः । १ । १४५ ।
“यज्ञेन भोजयेत् आहुते बहुच वेदपारगम् ॥”
केचित् बहुच इत्यकारान्तमिच्छन्ति ॥
बहुचो, स्त्री, (बहुचस्य ऋग्वेदस्य पत्नी । बहुच
+ डीप् ।) ऋग्वेदेत्युः पत्नी । इति जटा-
धरः ॥ (बहु ऋचोऽध्येतया यथा इति विग्रहे
अध्ययनामाध्येत्री स्त्री । अतृचबहुचावधे
तथैवेति वचनान् । “ऋकपूरश्च पथामानसे ।”
५ । ४ । ७४ । इत्यप्रत्ययः समासान्तः । “गोत्रञ्च
चरणेः सह” इति जातित्वात् डीष् । यद्यपि
स्त्रीणां स्वाध्यायाध्ययनं निर्वहं तथापि पुरा
कल्प्यन्तेदासीत् । यथाह यमः ।
“पुराकल्पेयु नादीनां मौञ्जीवन्धनमिच्छते ।
अध्यापनञ्च वेदानां सावित्रीवचनं तथा ॥”
इति ॥)
वा(वा)ह, ऋ ङ आभ्रावे । ज्ञाने । इति
कविकल्पदम् ॥ (भा०-आत्म०-अक०-संट् ।
आभावः उक्त्यन्तम् । इति दुर्गादासः ॥)
बोपदेवेन अन्तःस्थकारादौ गृहीतः ॥ (बाहुत ।
ऋदित् चङि न ह्रस्वः । अववाङ्मयम् ॥)
वा(वा)ह्व, स्त्री, (बहुवाणां सन्तुष्टः । बहुवा +
“खडिकादिभ्यश्च ।” ४ । २ । ४५ । इत्यञ् ।)
बहुवासन्तुष्टः । इत्यमरः ॥ (बहुवाणा इद-

मिति । बङ्गवा + अच् । बङ्गवासम्बन्धि, जि ।
यथा, सुश्रुते । १ । ४५ ।
“दीपनीयमचक्षुष्यं बाङ्गवं दधि वातलम् ॥”

बा(वा)ङ्गवः, पुं, (बाङ्गं यज्ञान्तकानं वाति प्राप्नो-
तीति । बाङ्ग + वा + कः ।) ब्राह्मणः । (बङ्ग-
वायां घोटकां जातः । बङ्गवा + अच् ।) बङ्ग-
वान्तः । इत्यमरः । तत्पर्यायः । और्वः २
संवर्तकः ३ आभ्यासिः ४ बङ्गवासुखः ५ । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ६४ ।

“महोर्ध्वर्ध्वरगतश्च बाङ्गवो

भवान् विभूत्या परया करे स्थितः ॥”

बा(वा)ङ्गवाभिः, पुं, (बङ्गवा सप्तदश्या घोटकी तत्-
सम्बन्धिः ।) बङ्गवान्तः । इति जटाधरः ॥
(यथा, माघे । ११ । ४५ ।

“प्रयसि सलिलराशेर्नक्तमन्निमयः

स्तुटमनिशमतापि ज्वालया बाङ्गवासेः ॥”

बा(वा)ङ्गवायः, पुं, (बाङ्गवेष्टु ब्राह्मणेषु अयः
श्रेष्ठः ।) ब्राह्मणश्रेष्ठः । यथा,—

“इत्याकथ्ये वचस्तस्य बाङ्गवायस्य धीमतः ।
प्रपञ्चं हृष्टमानस्तस्तीर्थयात्राविधिं सुनिम् ॥”

इति पादो पातालखण्डे १६ अध्यायः ॥

बा(वा)ङ्गवैयौ, पुं, (बङ्गवाया घोटकरूपधारिण्याः
सूर्यपत्रा अपत्ये पुमावौ । बङ्गवा + टक् ।)
अश्विनीकुमारौ । इति शब्दमाला ॥

बा(वा)ङ्गं, स्त्री, (बाङ्गवानां ब्राह्मणानां समूहः ।
बाङ्गव + “ब्राह्मण्यमानवबाङ्गवाट् यत् ॥” ४।० ।
४२ । इति यत् ।) ब्राह्मणसमूहः । इत्यमरः ॥

बाङ्गजः, पुं (बाङ्गं ज्ञावनं तस्मै दङ्गते इति ।
बाङ्ग + दङ्ग + क्तु ।) वार्ताजः । इति रत्न-
माला ॥

बाटं, स्त्री, (बाह प्रयत्ने + क्तः । “सुखस्वान्त-
ज्जान्तेति ॥” ७ । २ । १० । इति निपातनात्
साधुः ।) अतिशयः । (यथा, कथासरित्-
सागर । २४ । ६८ ।

“बाटं मया सा नगरी दृष्टा विद्यार्थिना सता ॥”
प्रतिज्ञा । इत्यमरः । ३ । ३ । ४४ । बाटमिद-
व्ययमपीति दृष्टाः । इति भरतः ॥

“बाटं विष्टु दृष्टे जीवमनुमत्यामथ विष्टु ॥”

इति नागार्थरत्नमाला ॥

(सद्यम् । यथा, रघुः । १६ । ५२ ।

“बाटमेष्टु दिवधेष्टु पार्थिवः

कस्मै साधयति पुष्टजम्बने ॥”

बा(वा)ङ्गः, पुं, (बङ्गं बाणः शब्दस्तद्व्याप्तीति ।
बाण + अच् ।) आच्छादितः । तिर इति
भावा । तत्पर्यायः । पृथक् २ विशिष्टः
३ अजिम्बः ४ खगः ५ आनुगः ६ कलम्बः
७ मार्गणः ८ शरः ९ पक्षी १० रोमः ११
रघुः १२ । इत्यमरः । २ । ८ । ८६ । चिन्-
पुष्टः १३ शायकः १४ वीरतरः १५ तुल्यजङ्घः १६
काङ्कः १७ विपथकः १८ शरः १९ बाजी २०
पत्रबाहः २१ आच्छादकः २२ । लौहमय-
बाणस्य पर्यायः । प्रचुरः १ जीह्वान्तः २

नाराचः ३ ॥ निप्रबाणस्य पर्यायः । प्रहितः १
निरस्तः २ ॥ विबाणबाणस्य पर्यायः । तीक्ष्णः १
निप्रकः २ दिग्धः ३ ॥ तीरो निष्कान्तवायके ।
इति शब्दरत्नावली ॥ ७ ॥ (यथा, जम्बवे । ६ ।
७५ । १७ ।

“यत्र बाणाः संपतन्ति कुमारो विशिखा इव ।
तत्रा नो ब्रह्मण्यस्यतिरदितिः शर्मे यच्छतु
विश्वहा शर्मे यच्छतु ॥”

वजिराजस्य श्रेष्ठपुत्रः । यथा,—

“वलेः पुत्रशतं त्वासीद्वाग्योक्तनतो द्विजाः ।
बाणः सहस्रबाहुः स्यात् सर्वान्शुण्यसंशतः ॥
तपसा तोषितो यस्य पुरे वसति मूलकम् ।
महाकालत्वमगमनं सान्यं यस्य पिशाकिनः ॥”

इति मत्स्यपुराणे ५ अध्यायः ॥

(अथ जम्बादिविवरणम् बाणयुद्धशब्दे द्रष्ट-
व्यम् । विस्तृतिस्तु हरिवंशे विष्णुपर्वणि १७३
अध्यायमारभ्य द्रष्टव्यम् ।) मोक्षनः । केवलः ।
इति मेदिनी । खे, २७ ॥ अग्निः । इति
त्रिकाङ्क्षेयः ॥ काङ्कावयवः । इति विश्वः ॥
भद्रसुजः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पुं, स्त्री,
नीलभिगण्डो । इति वैजयन्ती ॥ यथा, माघे ।
६ । ४६ ।

“विकचबाणदत्तावकयोऽधिकं

रुचिरे रुचिरेक्षयविभ्रमाः ॥”

वयस्ये शब्दज्ञे इति । वय शब्दे + “यकर्मैरि-
च कारके संज्ञायाम् ॥” ३ । ३ । १६ । इति
घञ् । वाक् । इति निघण्टुः ॥ इत्याकुवशीयो
ऽयोध्याराजः स्वनामख्यातो विकुक्षेः पुत्रः ।
यथा, रामायणे । १ । ७० । २२—२३ ।

“इत्याकोस्तु सतः श्रीमान् कुचिरिखिव विमुक्तः ।
कुक्षेरथात्मजः श्रीमान् विकुक्षिरुदपटत् ॥
विकुक्षेस्तु महातिजा बाणः पुत्रः प्रतापवान् ।
बाणस्य तु महातिजा अजरयः प्रतापवान् ॥”
कादम्बरीप्रणीता कविविशेषः । यथा, कादम्ब्यां
कविप्रशवर्णने ।

“सरस्वतीपाणिशरीरसमुट-
प्रन्दहोमन्ममसीकरात्मसः ।
यशोऽनुसुक्तीकृतसप्तविष्टपात्
ततः सुरो बाण इति यथायतम् ॥
द्विजेन तेनाक्षत कङ्ककौष्ठया
महामनोमोहमतीमवाश्रया ।
अलम्बवैदग्ध्यविलासतुग्धया
धिया निबद्धेयमतिद्वयी कथा ॥”

अथमेव हर्षचरितप्रणीता इति केचित् ॥

बा(वा)ङ्गगङ्गा, स्त्री, (बाङ्गेन प्रकटिता गङ्गा नदी-
विशेषः ।) रावणबाणनिर्भ्रंसोमेन्द्रगिरि-
भवनदीविशेषः । यथा,—

“सोमेशाद्विजये भागे बाजीनार्नि विभद्य वै ।
रावणेन प्रकटिता जलधारातिपुण्यदा ।
बाणगङ्गेति विख्याता या ज्ञानादवहारिणी ॥
जात्वा तु बाणगङ्गायां दृष्ट्वा बाणेश्वरं विभुम् ।
गङ्गाजानकलं प्राप्य मोदते देववह्निव ॥”

इति वाराहे सोमेश्वराद्विजयमहिमावतु क्त-
चेन्नमहिमा त्रिवेण्यादिमहिमा नामाध्यायः ॥
बा(वा)ङ्गदण्डः, पुं, (बाणस्य दण्डः ।) बाणदण्डः ।
तत्पर्यायः । वेमा २ । इति हेमचन्द्रः ॥

बा(वा)ङ्गपुष्पा, स्त्री, (बाणस्य + पुष्पा ।) शरपुष्पा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

बा(वा)ङ्गपुरं, स्त्री, (बाणस्य राजः पुरं नगरम् ।)
बाणराजनगरम् । तत्पर्यायः । देवीकोटः २
कोटीवर्षम् ३ ऊषावनम् ४ शोणितपुरम् ५ ।
इति त्रिकाङ्क्षेयः ॥ आश्वेयम् ६ उमावनम् ७
कोट्टवीपुरम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

बा(वा)ङ्गभट्टः, पुं, यज्यकारविशेषः । (स तु काद-
म्ब्यादिग्रन्थप्रणीता ।) “ननु मङ्गलं कथं क्रियते
मङ्गलाङ्घ्रिध्वंसः विप्रध्वंसात् प्रादिपक्षित-
सिद्धिरिति चेत् । बाणभट्टादेर्मङ्गले सत्त्वापि
यज्यसमाप्तभावात् साधारणी मङ्गलाभावेऽपि
समाप्तिर्दर्शनात् ॥” इति तुम्हबोघटीकायां
दुर्गादायः ।

बा(वा)ङ्गयुद्धं, स्त्री, (बाणेन सह युद्धम् ।) बाण-
राजेन सह श्रीन्यास्य संग्रामः । तस्य विव-
रणम् । यथा,—

श्रीयुक्त उवाच ।

“बाणः पुत्रशतपेष्ठो वरेरावीन्महात्मनः ।
सहस्रबाहुर्वाद्येन ताळवेत्तोवयन्मङ्गलम् ॥
भगवान् सर्वभूतेशः शरण्या भक्तवतसलः ।
वरेण च्छन्द्यामास स तं वरे पुराधिपम् ॥
स रुकदाह गिरिशं पार्श्वस्थं वीर्यदुर्मेदः ।
किरीटेनार्कवर्णेन संसृष्टस्तपदाभुजम् ॥
नमस्ये त्वां महादेव । ज्ञाकानां गुरुमीश्व-
रम् ॥

पुंसामपूर्वकामानां कामपुरामराद्विपम् ॥
दोःसहस्रं त्वया दत्तं परं भाराय मेभवत् ।
त्रिलोक्यां प्रनिघोष्ठारं न लभे त्वद्वते समम् ॥
कङ्कत्वा निष्ठतेर्दोर्भयं युतसुर्दिग्विजानहम् ।
आद्यायां चर्गयस्रद्रीन् भीतास्तीरपि प्रददुः ॥
ततः श्रुत्वा भगवान् क्रुद्धः कृतस्ते भण्यते यदा ।
तद्वर्षं भवेन्मृतः संयुगं मत्समेन तं ॥
इत्युक्तः कुमनिर्घट्टः स्वयहं प्राविशन्नृप ।।
प्रतीक्षन् गिरिशदेशं स्ववीर्यनशनं कुधीः ॥
तस्योवा नाम दृष्ट्वा स्वप्ने प्राबुजिना रतिम् ।
कन्यालभत कान्तेन प्रागदृष्टश्रुतेन सा ॥
सा तत्र तमपश्यन्ती ज्ञासि कान्तेतिवादिनी ।
सखीनां मध्य उतख्यौ विज्जला ग्रीहिता भ्रष्टम् ॥
बाणस्य मन्त्री कुम्भाक्षश्चित्रलेखा च तत्सुता ।
सम्बपृच्छत सखीभ्यां कौतूहलसमन्विता ॥
कं त्वं नृगयसे । सुभु । कीदृशस्ते मनोरथः ।
इत्यस्याहं न तेऽद्यापि राजपुत्रपुत्रपलक्षये ॥

ऊषोवाच ।

दृष्टः कश्चिन्नरः क्षप्ते ग्रामः कमलनीचनः ।
पीतवासा दृष्ट्वाहुर्योषितां हृदयङ्गमः ॥
तमहं नृगये कान्तं प्राययित्वाधरं मधु ।
कापि यातः सृष्टयतीं विष्णु मां दृजिनाक्षे ॥

वाण्यु

चित्रलेखीवाच ।

असननोऽपनेच्छामि चित्रोक्त्या यदि भाष्यते ।
तमानेच्छे वरं यस्मै मनोज्ञतां तमादिष्ट ॥
इत्युक्त्वा देवगन्धर्वसिद्धचारणपद्मगान् ।
देवविद्याधरान् यच्चान् मनुजांश्च यथालिखन् ॥
मनुजेषु च सा दृष्टीष्करमानकदुन्दुभिमम् ।
अलिखन्नामलक्ष्यां च प्रद्युम्नं वीक्ष्य लज्जिता ॥
अनिरुद्धं विलिखितं वीक्ष्योवावाद्सुखी

द्विया ।

सोऽसावसाविनि प्राह खयमाना मनीषते । ॥
चित्रलेखा तमाज्ञाय पौत्रं लज्जस्य योगिनी ।
ययौ विहायसा राजन् ॥ द्वारकां लज्जापालि-

ताम् ॥

तत्र सुप्तं सुपथंके प्राद्यन्त्रिं योगमास्थिता ।
यज्ञीत्वा शोणितपुरं सख्यै प्रियमदर्शयन् ॥
सा च तं सुन्दरवरं विलोक्य सुदितानना ।
दुःखेच्छे अयज्ञे पुंभी रेमे प्राद्यन्त्रिणा समम् ॥
पराङ्मुखाः सगन्धर्वपदापासनादिभिः ।
पानभोजनभक्ष्ये च वाक्यैः सुश्रवणाचरितः ॥
गङ्गाः कन्यापुरं श्रुत्वा प्रवृत्तकेश्या तथा ।
नाहंगान् स वसुधे ऊचयापहृतेन्द्रियः ॥
तां तथा यदुवीरेण सुख्यमानां हतचपाम् ।
हेतुभिर्लक्षयाचक्रुरापीतां दुरवच्छेदेः ॥
भटा आवेद्याचक्रू राजन्ते दुहितुल्यम् ।
विचेष्टितं लक्षयामः कन्यायाः कुलदूषणम् ॥
अनपायिभिरस्त्राभिर्गन्धाराश्च यज्ञे प्रभो ।
कन्याया दूषणं युभिर्दुष्टोक्ताया न विद्वहे ॥
ततः प्रवृत्तितो वायो दुहितुः श्रुतदूषणः ।
त्वरितः कन्यकागारं प्राप्नोऽद्राक्षौद्यदूहहम् ॥

कामात्मनं तं भुवनेकसुन्दरं
श्यामं पिशङ्गाभरमन्मज्जन्तम् ।
दृष्ट्वा दृष्टुं कुलकुलललिवा
स्मितावलोकनं च मल्लिताननम् ॥
वीक्षन्तमन्यैः प्रिययाभिष्टुम्भया
तदङ्गसङ्गसङ्गकुमुदसज्जम् ।
बाहोर्दधानं मधुमल्लिकाश्रितां
तस्याय आसीनमवेक्ष्य वसितम् ॥
स तं प्रविष्टं व्रतमाततायिभि-
र्भटेरनेकैरवलोक्य माधवः ।
उदाम्य मौर्वं परिधं यवस्थितो
यथान्तको दक्षधरो जिघांसया ॥
जिघृक्षया तान् परितः प्रसर्पतः
युनो यथा मृकरयूषपोऽहनत् ।
ते हन्यमाना भवनाङ्घ्रिनिर्गता
निर्भिन्नहर्षाः कुरुजाः प्रहृष्टाः ॥
तं नागपाशैर्वलिनन्दनो बली
ह्वनं खसेन्यं वधितो बबन्ध ह ।
ऊवा भृशं श्लोकविषादविक्रला
बह्वं निश्वस्यश्रुतजाक्षरौत्सीन् ॥”

इति श्रीभागवत महापुराणे पारमहंस्यां संहि-
तायां वैद्यासिक्तां दशमस्कन्धे वाण्युद्धे द्विचि-
तमोऽध्यायः ॥ १० ॥

वाण्यु

श्रीमुक्त उवाच ।

“अपमृताचानिरुद्धं तद्वन्मूनाश्च भारत ! ।
चत्वारो वार्षिका मासा अतीयुरनुशोचताम् ॥
नारदात्तदुपाकरणं वार्तां बहुल्य कर्म च ।
प्रययुः शोणितपुरं दृष्ट्वायः लज्जादेवताः ॥
प्रद्युम्नो युयुधानश्च गदः श्यामोऽथ शारणः ।
नन्दोपमन्दभद्राद्या रामलज्जानुवर्तिनः ॥
अर्क्षोऽहिनीभिर्द्वादशभिः समेताः सन्त्यतो

दिशम् ।

रवधुर्मेगनगरं समन्तात् सात्वतर्षभाः ॥
भक्ष्यमानपुरोदानप्रकाराङ्गलगोपुरम् ।
प्रेक्षमाणो रवाविष्टस्तुक्ष्मसैन्योऽभिनिययौ ॥
वाण्यार्थं भगवान् वदः ससुतः प्रमथेष्टतः ।
आरुह्य नन्दिरुधमं युयुधे रामलज्जायोः ॥
आसीत् ससुतस्य युद्धमकुतं लोमहर्षणम् ।
लज्जाशङ्करयो राजन् । प्रद्युम्नगुह्योरपि ॥
कुम्भाकूपकर्णार्थां बलेन सह संयुगम् ।
श्यामस्य वाण्युत्प्रेष्य वार्येण सह सात्वकं ॥
ब्रह्मादयः सुराधीशाः सुनयः सिद्धचारणाः ।
गन्धर्वाश्चरसो यक्षा विमानेर्द्रुमागमन् ॥
शङ्करादुचराक्ष्णैरिभूतप्रमथयुत्तकान् ।
डाकिनीयांतुधानांश्च वेतालान् सविनायकान् ॥
भूतमाह्वयिष्यात्तं कुम्भाकूपं ब्रह्मराक्षसान् ।
द्राघयामास तीक्ष्णधैः शूरेः शार्ङ्गधनुश्चुतेः ॥
पृथग्दिशानि प्रायुक्तं पिशाचवृक्षाणि

शार्ङ्गिणे ।

प्रत्यङ्गैः श्रमयामास शार्ङ्गपाणिरविक्रितः ॥
ब्रह्मास्त्रस्य च ब्रह्मास्त्रं वायस्य च पार्श्वतम् ।
आसेयस्य च पार्श्वन्त्यं नेत्रं पाशुपतस्य च ॥
मोहयित्वाथ गिरिशं जृम्भयास्त्रेण जृम्भितम् ।
वाणस्य पृथगां शीरेरिष्वाणासिगदयुभिः ॥
स्कन्दः प्रद्युम्नवार्योर्ध्वैरदमानः समन्ततः ।
अस्त्रविसृज्य गान्धर्वः शिखिना प्राद्वद्रथात् ॥
कुम्भाकूपः कूपकर्णं च पेतुर्मूर्च्छाहर्तौ ।
दुद्रुक्षुर्दानीकानि हतनाथानि सन्धेः ॥
वीक्ष्यैयमायं स्वबलं दृष्ट्वा बाणोऽत्यमर्षितः ।
लज्जामन्यद्रवन् सख्यै रथो हित्वैव सात्वकिम् ॥
धनून्ध्यालस्य युगपद्वाणः पञ्चशतानि वै ।
एकेकस्मिन् शरौ द्वौ द्वौ सन्धे रणदुर्मेदः ॥
तानि चिच्छेद भगवान् धनूषि युगपद्हरिः ।
सारथिं रथमन्वाहं हत्वा शङ्कमपूरयत् ॥
तस्मात्ता कोटुवी नाम नम्रा तुक्तशरीरहृदा ।
पुरोऽवतस्ये लज्जास्य पुत्रप्राणरिरक्षया ॥
तत्क्षिप्रं द्रुतस्त्री नयामनिरीक्षन् गदायजः ।
वाणश्च तावद्दिरथस्त्रिधन्वाविशत् पुरम् ॥
विद्राविते भूतगणे ऊवस्तु त्रिशिरास्त्रिपात् ।
अभ्यधावत दाशार्हं दहन्निव दिशो दश ॥
अथ नारायणो देवस्तं दृष्ट्वा यच्छजन् ऊवम् ।
माहेन्दरो वेद्यावच युयुधाते ऊवादुभौ ॥
माहेन्दरः समाक्रन्दन् वेद्यावेन वनाहृतः ।
अकम्पा भयमन्यत्र भीतो माहेन्दरो ऊवरः ॥
शरणाप्यौ स्वर्गोद्भिर्भुवनं प्रत्यङ्गाङ्गलिः ॥

वाण्यु

ऊवर उवाच ।

नमामि त्वाननशक्तिं परेशं
सर्वात्मानं केवलं क्षमिमात्रम् ।
विश्वोत्पत्तिस्थानसंरोधहेतुं
यत्तद्वक्ष्ये ब्रह्मलिङ्गं प्रशान्तम् ॥
कालो देव कर्म जीवः स्वभावो
द्रव्यं क्षेत्रं प्राण आत्मा विकारः ।
तत्संघातो बीजरोहप्रवाह-
स्वप्न्यायेषा तन्निषेधं प्रपद्ये ॥
नानाभावेर्लोक्येवोपपत्ते-
र्देवान् साधूँ लोकसेतून् विभविं ।
हंस्यन्मागान् हंसया वर्षमानान्
जन्मैतत्ते भारहाराय भूमेः ॥
तमोऽहन्ते तेजसा दुःसहेन
शान्तोपेक्षात्युत्तरीण ऊवरं ॥
तावत्तापो देहिनां तद्भिन्नं
नो सेवेरन् यावदाशाशुबद्धाः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

त्रिशिरस्त्रं प्रयजोऽहं येतु ते मञ्जुराद्भयम् ।
यो नै करति संवादं तस्य त्वमो भवेद्भयम् ॥
इत्युक्तोऽप्युत्तमानस्य गतो माहेन्दरो ऊवरः ।
वाणस्तु रथमाक्रुष्टः प्रागादुद्योतस्यन् जन-
नम् ॥

ततो बाहुसहस्रेण नागायुधधरो वृषः ।
सुमोच परमकुहो बाणाश्चक्रावुधे वृष ॥
तस्यास्यतोऽष्टागयसङ्कचक्रेण स्वरनेमिना ।
चिच्छेद भगवान् बाहून्ध्यावा इव वनस्यतः ॥
बाहुषु च्छिद्यमानेषु वाणस्य भगवान् भवः ।
भक्तानुकम्पुपपन्नस्य चक्रायुधमभाषत ॥

श्रीरुद्र उवाच ।

त्वं हि ब्रह्म परं ज्योतिर्गर्भं ब्रह्मणि वादमधे ।
यं पश्यन्त्यमजानमाकाशमिव केवलम् ॥

नाभिर्नभोऽप्यर्मुखममुरेतो
द्यौः श्रीर्धमाशाः श्रुतिरद्विर्वर्त्ती ।
चक्रो मनो यस्य दृगर्क आत्मा
अहं ससुप्तो जठरं भुजङ्गः ॥
रोमाणि यस्त्वैवधयोऽम्बुवाहाः
केशा विरिञ्चो धिवणा विसर्गः ।
प्रजापतिर्हृदयं यस्य धर्मः
स वै भवान् पुरुषो लोककल्पः ॥
तवावतारोऽयमङ्गुलधामन्
धर्मस्य शुभे जगतो भवाय ।
वयश्च सत्त्वं भवतानुभाविता
विभावयामो भुवनानि सप्त ॥
त्वमेक आद्यः पुरुषोऽद्वितीय-
स्तुल्यः सङ्गधेतुरहेतुरीशः ।
प्रतीयसेऽद्यापि यथा विकारं
स्वमायथा सन्धेगुणप्रसिद्धे ॥
यथैव कर्म्यः पिहितः सङ्गायथा
ह्यायश्च रूपानि च सच्चकास्ति ।
एवं गुणैर्नापिहितो गुणान्-
मात्मप्रदीपो गुणिवश्च भूमेन ॥

यन्मायामोहितधियः पुनरारयहादिव ।
उल्लङ्घानि निमज्जानि प्रसक्ता उणिर्नायके ॥
देवदत्तमिमं लब्ध्वा कृणोक्तमजितेन्द्रियः ।
यो नाद्रियेत तत्तुपादौ स शोचो ह्यात्म-
वचकः ॥
यन्वा विवृणोते मत्तं आत्मानं प्रियमोचरम् ।
विषयेवेन्द्रियार्थाय विषमतामृतं लजेत् ॥
अहं ब्रह्माय विबुधा तुनयस्यामलाश्रयाः ।
सन्वात्मना प्रपन्नास्वामात्मानं प्रेष्ठमीचरम् ॥

तं त्वा जगत्स्थित्युदयानुजितं
समं प्रशान्तं सुहृदात्मदैवम् ।
अनन्यमेकं जगदात्मकेतुं
भवापवर्गाय भजाम देवम् ॥
अयं ममेदो दयितोऽनुवर्तो
मयाभयं दत्तमस्तु देव ।
सम्याद्यतां तद्भवतः प्रसादो
यथा हि ते दैवपतौ प्रसादः ॥

श्रीभगवानुवाच ।

यदास्य भगवत्क्षेत्रः करवाम प्रियन्तव ।
भवतो यद्वावसितं तन्मे साध्वनुमोदितम् ॥
अवधोऽयं ममाप्येव वैरोचनसुतोऽसुरः ।
प्रज्ञादाय वरो दत्तो न वधो मे तवान्वयः ॥
दर्पोऽप्रमनायास्य प्रसक्ता बाहवो मया ।
सुदिनश्च बलं भूरि यच्च भारायितं भुवः ॥
चत्वारोऽस्य भुजाः शिष्टा भविष्यन्त्यनारमरः ।
पार्श्वदस्तुभ्यो भवतो न कुतश्चिद्वयोऽसुरः ॥
इति लब्ध्वाभयं ह्ययं प्रणम्य शिरसासुरः ।
प्राद्वक्षिं रथमारोप्य स बन्धा ससुपानयत् ॥
अचौहिवया परितृप्तं सुवासः समलङ्कृतम् ।
सपत्नोऽं पुरस्कृत्य यथो रक्षाशुमोदितम् ॥
स राजधानीं समलङ्कृतां ध्वजे-
मंगोरमेभूषितमार्गचत्वराम् ।
विवेक्ष्य शृङ्गानकदुन्दुभिर्भस्मे-
रभ्युद्यतः पौरसुहृद्भिर्जातिभिः ॥

य एतत् क्षणविजयं शृङ्गेण च संयुगम् ।
संस्मरेत् प्रातस्तथाय न तस्य स्थान पराजयः ॥
इति श्रीभागवते महापुराणे पारमहंस्यां
संहितायां वैयासिक्या दशमस्कन्धे बाणासुर-
संग्रामे श्रोत्रणाविजयस्त्वष्टितमोऽध्यायः ॥

वा(वा)णलिङ्गं, ली, (बाणार्थनाथं जतं लिङ्गम् ।

अन्यास्य निवर्तितवक्ता हेमाद्रौ । यथा,—
“बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरो-
ऽपि च ।

तेन यस्मै जतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥”
नर्मदानुद्धवशिवलिङ्गम् । तस्य विवरणम् ।
यथा,—

“नर्मदानजलमध्यस्थं बाणलिङ्गमिति स्मृतम् ।
बाणलिङ्गे स्वरम्भूते चक्रकालाङ्गयं स्थितम् ॥
चान्द्रायणशतं कार्यं शस्त्रोर्नैवेद्यभक्षणम् ।
आद्यायाद्याविभागोऽयं बाणलिङ्गे न विद्यते ।
तदपि तं जलं वानं ग्राह्यं प्रसादसंज्ञया ॥
शिवनाभमयं लिङ्गं सदा पूज्यं महर्षिभिः ।

यतश्च सर्वलिङ्गेभ्यस्तद्वि पूज्यतमं मतम् ॥
चतुरङ्गलसुख्यायं रम्यं वेदिकया युतम् ।
उत्तमं लिङ्गमाख्यातं पञ्चदशसुसाधितम् ॥
तदहं मध्यमं प्रोक्तं तदर्द्धमवरं स्मृतम् ।
तस्य न्यूनं पूजनीयं न कदापि न तनफलम् ॥
रुद्रार्चं शिवलिङ्गञ्च स्थापयितुं प्रशस्यते ।
शालग्रामो नार्मदेश्च सत्यस्यो विशिष्यते ॥
पार्थिवादिनिष्ठापेक्षया बाणलिङ्गस्य श्रेष्ठत्वम्
यथा,—

“कोमलेषु तु लिङ्गेषु पार्थिवं श्रेष्ठमुच्यते ।
कठिनेषु तु पाषाणं पाषाणात् स्थाटिकं परम् ॥
स्थाटिकात् पद्मरागञ्च काष्ठीरं पद्मरागतः ।
काष्ठीरात् पुष्परोगोत्थमिन्द्रनीलोद्भवः ततः ॥
इन्द्रनीलाञ्च गोमेदं गोमेदाद्दिग्दमोद्भवम् ।
विदमाम्बोक्तिकं श्रेष्ठं तस्मान् श्रेष्ठन्तु राजतम् ॥
हैरण्यं राजतात् श्रेष्ठं हैरण्याह्वीरकं वरम् ।
ह्वीरकात् पारदं श्रेष्ठं बाणलिङ्गं ततः परम् ॥”

इति मेरुतन्त्रे ६ प्रकाशः ॥

अथ बाणलिङ्गलक्षणम् । वीरमित्रोदयधृत-
कालोत्तरे ।

“बाणलिङ्गं तथा ज्ञेयं सुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ।
उत्तपत्तिं बाणलिङ्गस्य लक्षणं श्रेष्ठतः श्रेष्ठम् ॥
नर्मदेश्च विक्रियायाञ्च गङ्गायमुनयोत्थया ।
सन्ति पुण्यनदीनाञ्च बाणलिङ्गानि वगुणः ॥
इन्द्रादिपूजितान्यत्र तच्चिह्नैर्विहितानि च ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थदायकः ।
इन्द्रलिङ्गानि तान्याहुः सान्नाय्यार्थप्रदानि च ॥”

इतीन्द्रलिङ्गलक्षणम् ॥

“आरुणं हित्यकीलालसुख्यस्यार्थं करोत्यलम् ।
आग्नेयं तच्छक्तिनिभमथवा शक्तिलाङ्कितम् ॥
इदं लिङ्गवरं स्थाप्य तेजसाधिपतिर्भवेत् ॥”

इत्याग्नेयलिङ्गलक्षणम् ॥

“दण्डाकारं भवेद् दान्यमथवा रसनाक्षति ।
यद्यद्युक्तं सद्य तेन निर्मितं ज्ञायते तदा ।
निषिक्तं निधनत्वेन क्रियते स्थापितेन तु ॥”

इति याम्यलिङ्गलक्षणम् ॥

“राक्षसं खड्गसदृशं ज्ञानयोगफलप्रदम् ।
कर्करादिप्रणमन्तु कुण्डलजियुतं तथा ।
राक्षसं निष्कृते लिङ्गं गार्हस्थे न सुखप्रदम् ॥”

इति नेत्रलिङ्गलक्षणम् ॥

“वारुणं वर्णलाकारं पाशाङ्गं चालिवर्चसम् ।
हृदि सुखादेर्वैश्वत्वंभोगप्रप्तु मध्यगे ॥”

इति वारुणलिङ्गलक्षणम् ॥

“क्षणां ध्वजं नवारुणं ध्वजाभं ध्वजमृचलम् ।
मस्तके स्थापितं तस्य न्यूनन्यमितस्ततः ॥”

इति वायुलिङ्गलक्षणम् ॥

“तूष्णपाशगदाकारं गुह्यकं शस्य मध्यगम् ॥
इति कुबेरलिङ्गलक्षणम् ॥

“दिनं वाप्यथवा रात्रिं शस्यादृष्टिकरेभ्यलम् ।
अस्थिशूलाङ्कितं रौद्रं हिमकुण्डलवर्चसम् ॥”

इति रौद्रलिङ्गलक्षणम् ॥

“चतुर्वर्चसं वापि वैष्णवं ज्ञायतेऽप्यतः ।

वैष्णवं शङ्खचक्राङ्गगदाकादिविभूषितम् ॥
श्रीवत्सकौस्तुभाङ्गञ्च सर्वलिङ्गासनाङ्कितम् ।
वैनेत्यसमाङ्गं वा तथा विष्णुपदाङ्कितम् ॥
वैष्णवं नाम तत् प्रोक्तं सर्वेश्वर्यफलप्रदम् ॥”

इति वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ॥

“शालग्रामादिसंख्यन्तु शशाङ्गं श्रीविवर्धनम् ।
पद्माङ्गं स्वस्तिकाङ्गं वा श्रीवत्सङ्गं विभूतये ॥
इत्यपि वैष्णवलिङ्गलक्षणम् ॥

हेमाद्रिधृतलक्षणकाण्डे ।

नारद उवाच ।

“अथ वक्ष्यामि ते विप्रचिह्नमेकादशं परम् ।
अवगाढयस्य पापानि नाशमायानि तत्-
क्षणात् ॥

मधुपिङ्गलवर्णाभं ह्यष्टाङ्गलिकायुतम् ।
स्वयम्भुलिङ्गमाख्यातं सर्वसिद्धिर्निधेयितम् ॥
नानावर्णसमाकीर्णं जटायुलसमन्वितम् ।
ज्वलज्वालयं लिङ्गं सुरासुरनमस्कृतम् ॥
दीर्घाकारं मुष्णवर्णं ह्यष्टाङ्गलसमन्वितम् ।
नीलकण्ठं समाख्यातं लिङ्गं पूज्यं सुरासुरैः ॥
शुक्लाभं शुक्लकेशञ्च मेघत्रयसमन्वितम् ।
त्रिलोचनं महादेवं सर्वपापप्रणोदनम् ॥
ज्वललिङ्गं जटायुटं ह्यष्टाभं मूलविग्रहम् ।
कालाभिरुद्रमाख्यातं सर्वसत्त्वेर्निधेयितम् ॥
मधुपिङ्गलवर्णाभं श्वेतयज्ञोपवीतकम् ।
श्वेतपद्मसमासीनं चन्द्ररेखाविभूषितम् ॥
प्रलयक्षमसायुक्तं त्रिपुरारिसमाह्वयम् ॥
शुभाभं पिङ्गलजटं सुखमालाधरं परम् ।
त्रिमूलधरमीशानं लिङ्गं सर्वार्थसाधनम् ॥
त्रिमूलधरमधुरं सुधरक्ताङ्गभागतः ।
अर्द्धनारीश्वराङ्गानं सर्वदेवैरभीष्टदम् ॥
ईशदत्तमयं कान्तं स्थूलं दीर्घं ससुष्मलम् ।
महाकालं समाख्यातं धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥
एतत् कथितं तुभ्यं लिङ्गचिह्नं महेश्वरतुः ।
एकैर्नैव ज्ञतार्थः स्थानं बहुभिः किञ्च सुव्रतम् ॥”

इति बाणलिङ्गचिह्नानि ॥

वीरमित्रोदयधृतकालोत्तरे ।

“उक्ताङ्गं श्रेयसे योऽर्थं श्रोतुमनं विवर्णयेत् ।
यमवर्णन्तु यत्किञ्च यमाङ्गं वा कमण्डलुम् ॥
दण्डाङ्गं खड्गचिह्नं वा ब्रह्मज्ञानान्वितं मतम् ।
शशिवर्णं महाकालं नन्दोर्धं पद्मरागवत् ॥
पद्मरागनिभं सर्वं महाभं सिद्धिपूर्जितम् ।
मौक्तिकाभं नीलनिभं रुद्रादिभिः प्रपूजितम् ॥
वसुदेः सन्त्रयक्षेशगुह्यकैर्यातुघ्नानकेः ।
नानावर्णमयं नीलं शशाङ्गमण्डलप्रभम् ॥”

इति बाणलिङ्गलक्षणम् ॥

वीरमित्रोदयधृतम् ।

“इत्येतत् लक्षणं प्रोक्तं परीक्षातत्त्वकोविदैः ।
त्रिःसप्तपञ्चवारं वा तुलासाध्यं न जायते ।
तदा बाणं समाख्यातं शेषं पाषाणसम्भवम् ॥”
तुलाकरणम् तच्छुलेन । अपरतुलादिषु तच्छुला
यदाधिकाः स्युस्तदा तत्किञ्चं यद्विद्यां पूज्य-
मवधार्यं लिङ्गचिह्नं तदोदासीनपूज्यल-

बाणलि

दिनि किंवदन्तीति हेमाद्रिधृतलक्षणकाळे ॥
कृतसंहितायाम् ।

“सप्रलम्बस्तुलाकृष्टं दृष्टिमेति न हीयते ।
बाणलिङ्गमिति स्थानं शेषं नाम्निदसुच्यते ॥
त्रिपञ्चवारं यत्स्येव तुलासाध्यं न जायते ।
तदा बाणं समास्थानं शेषं पावाणसम्भवम् ॥”
वीरमिहोदये ।

“नद्या वा प्रलिपेद्भयो यदा तदपलभ्यते ।
बाणलिङ्गं तदा विद्धि न्यूनं सुखविवर्द्धनम् ॥”

इति बाणलिङ्गपरीक्षा ॥

बाणशब्दयुनपरितरपि तत्रैव ।

“अथ बाणं समास्थानं यथा वक्ष्ये तथादितः ।
बाणः सदाशिवो देवो बाणो बाणान्तरोऽपि च ॥

तेन यस्मै कृतं तस्माद्बाणलिङ्गमुदाहृतम् ।
सदा सन्निहितस्तत्र शिवः सर्वार्थादायकः ॥

जनप्रतिष्ठं तल्लिङ्गं बाणाख्येन शिवेन च ।
पञ्चजस्य फलाकारं कुण्डलस्य समाकृतिम् ॥”

पञ्चजस्य पद्मबीजम् ॥ पञ्चजस्यफलाकारं कुण्ड-
लाक्षसमाकृतोति हेमाद्रिधृतलक्षणकाळे पाठः ।

“भुक्तिमुक्तिप्रदश्चैव बाणलिङ्गमुदाहृतम् ॥
याज्ञवल्क्यसंहितायां देवीं प्रति शिववाक्यम् ।

“प्रशस्तं नाम्निदं लिङ्गं पञ्चजस्यफलाकृतिम् ।
मधुवर्णं तथा मुक्तं नीलं मरकतप्रभम् ॥

हंसद्विज्जाकृतिं पुनः स्थापनायां प्रशस्यते ।
स्वयं संस्रवते लिङ्गं गिरितो नमोदानजे ॥

पुरा बाणासुरेणाहं प्रार्थितो नमोदानटे ।
अविवासं गिरौ तत्र लिङ्गरूपी महेश्वरः ।

बाणलिङ्गमपि स्थानमनोरथाञ्जगतीतले ॥
अन्वेषां कोटिलिङ्गानां पूजने यत् फलं लभेत् ।

तत् फलं लभते मत्प्रां बाणलिङ्गेकपूजनात् ॥”
तथा ।

“ताम्बी वा स्फाटिकी स्थायी पावाणी राजनीति
तथा ।

वेदिका च प्रकर्षणा तत्र संस्थाप्य पूजयेत् ॥
प्रत्यहं योऽर्चयेत्लिङ्गं नाम्निदं भक्तिभावनः ।

ऐहिकं किं फलं तस्य मुक्तिस्तस्य करे स्थिता ॥”
इति प्रत्यहबाणलिङ्गपूजाप्रणामम् ॥

कृतसंहितायाम् ।

“संस्थाप्य श्रीबाणलिङ्गं रत्नकोटिगुणं भवेत् ।
रत्नलिङ्गे ततो बाणात् फलं कोटिगुणं कृतम् ॥

गुणास्तु रत्नलिङ्गस्य वक्तुं शक्नोति शङ्करो ।
सिद्धयो रत्नलिङ्गे स्युरभिमाद्याः सुसंस्थिताः ॥”

कदारखक ।

“रत्नधातुमयान्येव लिङ्गानि कथितान्यपि ।
पवित्राख्येव पूज्यानि सर्वकामप्रदानि च ॥

रत्नवामपि सर्वेषां वाञ्छनीयं हि विशिष्यते ।
काञ्चीरादपि लिङ्गाश्च बाणलिङ्गं विशिष्यते ॥

बाणलिङ्गात् परं नाम्निदं पवित्रमिह दृश्यते ।
ऐहिकासुश्रितं सर्वं पूजाकर्तुं प्रयच्छति ॥”

इति बाणलिङ्गप्रशंसा ॥

निम्बलिङ्गमाह तत्रैव ।

“कर्कशे बाणलिङ्गे तु पुनरदारक्ष्यो भवेत् ।

बाणलि

चपिटे पूजिते तस्मिन् यद्बभूवो भवेद्दृष्टवम् ॥
एकपार्श्वस्थिते धनुपुच्छदारधनक्षयः ।

शिरसि स्फुटिते बाणे आधिर्मरणमेव च ॥

हिन्दलिङ्गेऽर्चिते बाणे विदेशगमनं भवेत् ।

लिङ्गे च कर्णिकां दृष्ट्वा आधिमान् जायते पुमान् ।

अत्युन्नतिविनाशे तु गोघनानां क्षयो भवेत् ॥”

हेमाद्रिधृतम् ।

“तौष्ण्यायं वक्रशीर्षश्च अस्त्रलिङ्गं विवर्जयेत् ।

अतिस्थूलं चातिह्रस्वं स्वल्पं वा भूषणान्वितम् ।

यद्वा विवर्जयेत्तादृक् तद्धि मोक्षार्थिना

हितम् ॥”

इति दृष्टबाणलिङ्गलक्षणम् ॥

सुभलिङ्गमाह वीरमिहोदये ।

“अर्थदं कपिलं लिङ्गं घनाभं मोक्षकाङ्क्षिणाम् ।

लघु वा कपिलं स्थूलं यद्वा नेवाच्येत् कश्चित् ॥

पूजितयं यद्वस्त्रेण वर्ण्येन भ्रमरोपमम् ।

तनसपीठमपीठं वा मन्त्रसंस्कारवर्जितम् ।

सिद्धिसुक्तिप्रदं लिङ्गं सर्वप्रसादपीठगम् ॥”

इति सुभवाणलिङ्गलक्षणम् ॥

कृतसंहितायां भैरववाक्यम् ।

“बाणासुरः पुरा भग्नः ! शिवस्थातीव वल्लभः ।

जितः क्रोधोऽनुरक्तश्च शिवपूजाविधौ रतः ॥

वह्निशो निपुणश्चैव शिष्यशो लक्ष्यान्वितः ।

दिने दिने स्वयं दत्त्वा लिङ्गं स्थाप्य प्रपूजयेत् ॥

एव वर्षशतं देवि । दिव्यमानेन पूजयेत् ।

तदा तद्भक्तिसुलभः प्रत्यक्षः शङ्करो भवेत् ॥

शङ्कर उवाच ।

तुष्टोऽहं तव हे बाण । वरं ब्रूहि किमिच्छसि ।

शङ्करस्य वचः श्रुत्वा बाणो वचनमब्रवीत् ॥

यदि तुष्टोऽसि हीनाय मम्यं त्व मन्दभागिने ।

क्षिप्तोऽहं तव देवेश । लिङ्गं कृत्वा दिने दिने ॥

तत्तल्लक्षणसंसिद्धलक्षणं प्राप्स्यनिर्मितम् ।

प्राप्तापी दुर्लभौ देव । सिद्धचार्यश्च दुर्लभः ॥

तस्मात्त्वं यदि मे तुष्टो लिङ्गं देहि सुलक्षणम् ।

सर्वकामलतार्थश्च सर्वसत्त्वाशुक्लप्यनम् ।

सर्वेषाञ्च हिताधीनं प्रसादं कुर्व शङ्कर ! ॥

इत्येवं वचनं तस्य शिवः परमकारणम् ।

श्रुत्वा बैलासम्पन्नानं शङ्करेण विनिर्मिताः ॥

लिङ्गानां कोटिसंख्याश्च तथा चैव चतुर्दश ।

सिद्धलिङ्गं तदा तत्तत् सर्वं सदोदयं स्वयम् ॥

अयोध्येवं सुसम्पूर्णं बाणस्य च समर्पितम् ॥

अक्षयफलदं बाणं स्थाप्यमानश्च निह्रष्टः ।

संपूज्य बाणः सद्भावं कृत्वा प्रणयननादा ॥

तद्भावं स्वपुरं नीत्वा नूनं चिन्तयते मुचिः ।

अक्षयं यदि संसिद्धं स्थाप्यमानं दिने दिने ॥

सत्त्वानां सिद्धिहेत्यर्थं बाणस्थाने सुसंरंय ।

लिङ्गानां कालिकागर्तं संहितास्तु त्रिकोटयः ॥

श्रीशैले कोटयस्तिस्रः कोष्ठा कन्यकाश्रमे ।

महेश्वरे च कोटिस्तु कन्यातीर्थे तु कोटिका ॥

महेन्द्रे चैव नेपाथे एकौका कोटिरेव च ।

बाणाधीनं कृतं लिङ्गं बाणलिङ्गमतः स्थूलम् ॥

बाणो वा शिव इत्युक्तस्तत्कृतं बाणमुच्यते ॥

बाणलि

तस्मात्तु प्रदेष्टुं पुण्यस्थानेषु तेषु वा ।

स्थितं तच्छिवसद्भावं शिवस्थाकृतिविषये ॥”

हेमा तदाकृतलक्षणसमुच्चयेऽपि ।

“स्वयम्भुलिङ्गवद्बाणलिङ्गं सुमौ स्वमुक्तये ।

सहस्रफलमन्यस्माद्यथा स्थापनपूजने ॥

श्रीशैले कालिकागर्ते लिङ्गादौ कन्यकाश्रमे ।

कन्यातीर्थे वने यान् महेन्द्रे वा सुरेश्वरे ॥

स्थितानि बाणलिङ्गानि शिवेनैव कृतानि तु ॥”

सिद्धान्तशेखरे बाणलिङ्गान्यधिस्तथ ।

“तद्नेकप्रकारं स्यादप्यवर्णमपीठकम् ।

लघुमूर्तिविहीनश्च बाणं तत् पृथगायकम् ॥”

बाणलिङ्गेवावाहनादि न कर्तव्यम् । तदुक्तं

भधिर्ये ।

“बाणलिङ्गानि राजेन्द्र ! स्थितानि भुवनत्रये ।

न प्रतिष्ठा न संस्कारस्तेवामावाहनं न च ॥” इति

योगसारे पञ्चमपरिच्छेदे ।

“ब्राह्मो मुहूर्ते चोत्थाय यः स्मरेद्बाणलिङ्गकम् ।

सर्वत्र जयमाप्नोति सर्वं सर्वं महेश्वर ॥”

अथ बाणलिङ्गध्यानं तत्रैव ।

ॐ प्रमत्तं शक्तिसंयुक्तं बाणाख्यं महाप्रभम् ।

कामबाणावितं देवं संसारदहनक्षमम् ॥

शृङ्गारादिरसोक्तावं बाणाख्यं परमेश्वरम् ।

एवं ध्यात्वा बाणलिङ्गं यजेत्तं परमं शिवम् ॥

मनसा गन्धपुष्पाद्यैः संपूज्यास्तु मनुं स्मरेत् ॥”

तथा ।

“प्राणायामं ततः कृत्वा बाणलिङ्गम् तोषयेत् ।

तद्विदेवयोरैकं विभाव्य वागभवं जपेत् ॥

ततो जपं समाप्याथ क्षवेनानेन तोषयेत् ॥”

अथ स्तवः ।

“ॐ बाणलिङ्गं महाभाग संसारात्ताहि मां प्रभो ॥

नमस्ते चोत्तरूपाय नमस्ते अक्षययोगये ॥

संसाराकारिणे तुभ्यं नमस्ते सुखरूपधृक् ।

प्रमत्ताय महेन्द्राय कालरूपाय वै नमः ॥

दृष्ट्वाय नमस्तुभ्यं नमस्ते योगकारिणे ।

भोगिनां भोगकर्त्रे च मोक्षदात्रे नमो नमः ॥

नमः कामाङ्गनाशाय नमः कलत्रवहारिणे ।

नमो विष्णुप्रदात्रे च नमो विष्णुस्वरूपिणे ॥

बाणस्य वरदात्रे च रावणस्य क्षयाय च ।

रामस्याशुयुद्धार्थाय राण्याय भरतस्य च ॥

सुग्रीवां यागदात्रे च राक्षसानां क्षयाय च ।

नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमस्तुभ्यं नमो नमः ॥

ऐं दाहिकाशक्तियुक्ताय महाभाषाप्रियाय च ।

भगप्रियाय सर्वार्थ वैरिणां निग्रहाय च ॥

परिचायाय योगिनां कौलिकानां प्रियाय च ।

कुलाङ्गनानां भक्ताय कुलाचाररताय च ॥

कुलभक्ताय योगाय नमो नारायणाय च ।

मधुपानप्रमत्ताय योगेशाय नमो नमः ॥

कुलनिन्दाप्रभाशाय कौलिकानां सुखाय च ।

कुलयोगाय निहाय मुहाय परमात्मने ॥

परमात्मस्वरूपाय लिङ्गभूलात्मकाय च ।

सर्वेश्वराय सर्वार्थ शिवाय निर्गुणाय च ॥

इत्येतत् परमं शुभं बाणलिङ्गस्य शङ्कर ! ।

वाणिज्यं

वह विप्रसक्तः तु बुधैर्दानादानविधिः स्मृतः ।
गणिकं तुलितं मेघं क्रियया रूपतः श्रिया ॥

इति ॥

गणिकं क्रमकपणादि । तुलितं कुकुमादि ।
मेघं शाखादि । क्रियया वाहदोहादिरूपयो-
पलक्षितमन्त्रमहत्यादि । रूपतः पण्याङ्ग-
नादि । श्रिया दीपगा मरकतपद्मरागादि ॥ ३॥
इत्येतत् षट्प्रकारमपि पण्यं विक्रीयासंप्रय-
च्छतो दृष्टमाह ।

“यहीनन्त्यं यः पण्यं क्रतुर्मेघं प्रयच्छति ।
सोदयं तस्य दायोऽसौ दिव्याभं वा दिशगते ॥”
यहीनं नन्त्यं यस्य पण्यस्य विक्रीना तदयहीन-
न्त्यं तद्वदि विक्रीना प्रार्थयमानाय स्वदश
वर्षाणि क्रमेण समर्पयति । तच्च पण्यं यदि
क्रयकाले बहुमूल्यं सत् कालान्तरेऽल्पमूल्येनैव
लभ्यते तर्धद्वासक्तो य उदयो वृद्धिः पण्यस्य
स्यावरणमन्त्रमात्मकस्य तेन सहितं पण्यं विक्रीता
क्रमे दापनीयः । यदा मूल्यद्वासक्तः पण्य-
स्योदयो नास्ति किन्तु क्रयकाले यावदेव यतो
मूल्यस्यैतत्पण्यमिति प्रतिपन्नं तावदेव तदा
तत् पण्यमादाय तस्मिन् देशे विक्रीमानस्य यो
लाभस्तेनोदयेन सहितं द्विकं विक्रमिष्यादि
प्रतिपादिनवृद्धिरूपोदयेन वा सहितं क्रै-
वाव्यावशादापनीयः ॥ ३॥ यथाह नारदः ।
“अर्धशेद्वहीयेत सोदयं पण्यमावहेत् ।
स्याग्निनामेघं नियमो दिव्याभं दिग्विचारिणाम् ॥”

इति ॥

यदा त्वर्धमहत्वेन पण्यस्य न्यूनभावस्तदा
तस्मिन् पण्ये वक्ष्यहृदिकं य उपभोगः
तदाव्यादनसुखनिवासादिरूपो विक्रीतस्त-
सहितं पण्यमसौ दायः । यथाह नारदः ।
“विक्रीय पण्यं मूल्येन यः क्रतुर्न प्रयच्छति ।
स्यावरस्य चयं दायो जङ्गमस्य क्रियाफलम् ॥”

इति ॥

विक्रीतुरपभोगः चय उच्यते । क्रतुः सम्पत्ति-
त्वेन लीयमाणत्वात् पुनः कुचपातश्रयघाता
दिरूपः । तस्य तु ।

“उपहृत्यैत वा पण्यं दत्तापहृत्यैत वा ।

विक्रीतुरेव सोऽनर्था विक्रीयासंप्रयच्छतः ॥”

इत्यनेनोक्तत्वात् ।

यदा त्वसौ क्रैता देशान्तरान् पण्यग्रहणार्थ-
मागतस्तदा तत् पण्यमादाय देशान्तरे विक्री-
यानस्य यो लाभस्तेन सहितं पण्यं विक्रीता
क्रमे दापयितव्यः । अथच क्रैतपण्यसमर्पण-
नियमोऽनुश्रयाभावे द्रष्टव्यः । सति त्वनुश्रये
क्रीत्वा विक्रीय या किञ्चिदित्यादि मन्त्रं
वेदितव्यम् ॥ ३॥ किञ्च ।

“विक्रीतमपि विक्रये पूर्वमेतत्प्रयच्छति ।
हानिर्वाहं क्रैतदोषेण क्रैतुरेव हि सा भवेत् ॥”
यदा पुनर्जातानुश्रयः क्रैता पण्यं न निवृत्तं
नटा विक्रीतमपि पण्यं अन्यच्च विक्रीयम् । यदा
पुनर्विक्रीना दीयमानं क्रैता न गृह्णाति तच्च

वाणिज्यं

पण्यं राजदेविकेनोपहतं तदा क्रैतुरेवासौ
हानिर्भवेत् । पण्यग्रहणरूपेण क्रैतदोषेण
नाशितवान् ॥ ३॥ अपि च ।

“राजदेवोपघातेन पण्यं दोषतुपागते ।
हानिर्विक्रैतुरेवासौ याचितस्याप्रयच्छतः ॥”
यदा पुनः क्रैता प्रार्थमानमपि पण्यं विक्रीता
न समर्पयति अजातानुश्रयोऽपि तच्च राज-
देविकेनोपहतं भवति तदासौ हानिर्विक्रैतुरे-
वातोऽन्यददुष्टं पण्यं विनष्टसहस्रं क्रैते दीयम् ॥
किञ्च ।

“अन्यहस्ते च विक्रीतं दुष्टं वा दुष्टवद्वदि ।
विक्रीणीति दमस्तत्र मृत्यान् द्विगुणो भवेत् ॥”
यः पुनर्विनेवाशुश्रयमेकस्य हस्ते विक्रीतं पुन
रन्यस्य हस्ते विक्रीणीति सदोषं वा पण्यं प्राप्ता-
दितदोषं विक्रीणीति तदा तत्पण्यमृच्छात् द्विगुणो
दमो वेदितव्यः । ३॥ नारदेनाप्यत्र विशेषो
दर्शितः ।

“अन्यहस्ते तु विक्रीय योऽन्यस्ते तन्प्रयच्छति ।
अथं तद्विगुणं दायो विनयं तावदेव तु ॥
निर्दोषं दर्शयित्वा तु सदोषं यः प्रयच्छति ।
स मृत्याद्विगुणं दायो विनयं तावदेव ते ॥”

इति ॥

सर्वज्ञाय विधिर्दत्तमूल्ये पण्ये द्रष्टव्यः । अदत्त-
मूल्ये पुनः पण्ये वाङ्मालक्रये क्रैतविक्री-
नियमकारिणः समयादतं प्रवृत्तौ निवृत्तौ वा न
कश्चिदोषः ॥ ३॥ यथाह नारदः ।

“इत्तमूल्यस्य पण्यस्य विधिरैव प्रकीर्तितः ।
अदत्तेऽन्यत्र समयात् विक्रीतुरविक्रयः ॥” इति ॥
विक्रयानुश्रयोऽभिहितः क्रीतानुश्रयस्वरूपं तु
प्राक् प्रपञ्चितमधुना तदुभयसाधारणं धर्म-
माह ।

“अथं वृद्धिं च वणिगा पण्यानामविजानता ।
क्रीत्वा नानुश्रयः कार्यः कुर्वन् षड्भागदण्ड-
भाक् ॥”

परौचितक्रीतपण्यानां क्रयोत्तरकालं क्रय-
कालपरिमाणतोऽर्धकतां वृद्धिमपश्यता क्रैता-
नुश्रयो न कार्यः । विक्रीता च महाचैनिकवन्धनं
पण्यस्यसमपश्यता नानुश्रयितव्यम् । वृद्धिस्य-
परिज्ञाने पुनः क्रैतविक्रीचोरनुश्रयो भवतीति
अतिरेकादुक्तमवति । अनुश्रयकालावधिच
नारदेनोक्तः ।

“क्रीत्वा मूल्येन यः पण्यं दुःक्रीतं मन्यते क्रयी ।
विक्रीतुः प्रतिदयं तत् तस्मिन्नेवाङ्गविक्रयतम् ॥
द्वितीयेऽङ्गि दत्तुं क्रैता मृच्छातिर्ग्राशमा-
वहेत् ।

द्विगुणान् द्वितीयेऽङ्गि परतः क्रैतुरेव तत् ॥”

इति ॥

अपरीक्षितक्रयविक्रये पुनः पण्यवैशुश्रयनिकवन्ध-
नानुश्रयावधि दृष्टेकपञ्चसप्ताहेत्यादिना दर्शित
एव । तदनया वाचो युक्ता वृद्धिस्यपरिज्ञान-
स्यानुश्रयकारणत्वमवगम्यते । यथा पण्यपरी-
क्षाविधिवशात् पण्यदोषाणां अतः पण्यदोषे

वाधकः

तद्वृद्धिस्यकारणवितयाभावेऽनुश्रयकालाभ्य-
न्तरेऽपि यद्यनुश्रयं करोति तदा पण्यवक्त्रभागं
दृष्टनीयः । अनुश्रयकारणवक्त्रावेऽपि अनुश्रय-
कालातिक्रमेणानुश्रयं कुर्वतोऽप्ययमेव दृष्टः ।
उपभोगेनाविगन्तरेषु स्थिरार्थेऽनुश्रयकालाति-
क्रमेणानुश्रयं कुर्वतो मन्त्रो दृष्टो द्रष्टव्यः ।
“परेण तु दद्याद्वत्स न दद्यान्नापि दापयेत् ।
आददानो दद्वत्सैव राज्ञा दद्यात् शतानि वत् ॥”
इति मिताचरायां विक्रीयासम्प्रदानं नाम
प्रकरणम् ॥

अथ वृद्धयतिः ।

“कुर्वीद्वृद्धिवाणिज्यं प्रकुर्वीताख्यं ज्ञतम् ।
आपतुकाये खयं कुर्वन् नैनवा लिप्यते द्विजः ॥
लब्धलाभः पितृन् देवान् ब्राह्मणाश्चैव पूजयेत् ।
ते तुष्टास्तस्य तं दोषं श्रमयन्ति न संशयः ॥
वणिक् कुर्वीद्वी दद्यात् वस्त्राङ्गोकाश्चार्द्रादिकम् ।
वणिक् कुर्वीद्वीदोषः स्यात् ब्राह्मणानाञ्च पूज-
नात् ॥”

इत्याहिकतत्त्वम् ॥

वा(वा)णिज्या, स्त्री, (वाणिज्य + टाप् । अभिधा-
नात् स्त्रीत्वम् ।) वाणिज्यम् । इति जटाधरः ॥

वा(वा)ध, ऋ ड विसृजौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म-सक-संट् ।) ऋ, अववाधन् ।

ड, बाधते । ऊर्णं न सत्त्वेऽधिको बवाधे । इति

रघुः ॥ २ । १४ ॥ इति दुर्गादासः ॥

वा(वा)धः, पुं, (बाधनमिति । बाध + भावे धच् ।)

प्रतिबन्धकः । आघातः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ५१ । ४ ।

“यदोमर्भं मज्जति वा हितासौ बाधे मवर्तते-
अङ्गाम देवान् ॥ ”) आघातमे साध्याभाववत्पक्षः ।

यथा । इहो वृद्धिमान् । इति धामान्यनिर्वाक्य

गादाधरी ॥

वा(वा)धकः, पुं, (वा(वा)धते इति । बाध + क्तुल् ।)

स्त्रीरोगविशेषः । यथा,—

“रक्तमाद्री तथा घट्टी चाङ्कुरो जलकुमारकः ।

चतुर्विधो बाधकः स्यात् स्त्रीणां तुनिवभाधितः ॥

तेषां स्वभावं वक्ष्यामि यथाशास्त्रं विधानतः ।

यतेषां पूजनं कार्यं जनैः सन्तानकाङ्क्षिभिः ॥

निःसारणं स्थापनञ्च बलिदानं जपस्तथा ।

कर्णयोः गुरुवाक्येन यथाशास्त्रं विचक्ष्यते ॥

चतुर्विधो बाधकस्तु जायते ऋतुकालतः ॥”

तस्य लक्षणं यथा,—

“यथा कक्षां तथा नाभेरधः पार्श्वं स्तनेऽपि

च ।

रक्तमाद्रीप्रदोषेण जायते फलहीनता ॥

मासमेकं द्वयं वापि ऋतुयोगो भवेद्दृष्टः ।

रक्तमाद्रीप्रदोषेण फलहीना तदा भवेत् ॥”

इति रक्तमाद्रीः ॥

“नेत्रे हस्ते भवेज्ज्वाला योनौ चैव विशेषतः ।

लाजासंयुतरक्तञ्च घट्टीबाधकयोमतः ॥

मासैकेन भवेद्दृष्ट्या ऋतुज्ञानद्वयं तथा ।

मलिना रक्तयोनिः स्यात् घट्टीबाधकयोमतः ॥”

इति घट्टीः ॥

“उद्भिर्गो गुरुता देहे रक्तकायो भवेद्भु ।
नाभिरधो भवेत् शूलं चाक्षुरः स तु बाधकः ॥
क्षतुहीना चतुर्भावं विमात्रं वा भवेद्दृष्टि ।
क्षत्राङ्गी करपादे च ज्वाला चाक्षुरयोगतः ॥”

इति चाक्षुरस्य ॥

“समूला च सगर्भा च शुष्कदेहाण्यरक्तिका ।
जलकुमारस्य दोषश्च जायते फलहीनता ॥
या क्षत्राङ्गी भवेत् सूला बहुकालक्षतुस्तथा ।
गुरुक्षणी सख्यरक्ता जलकुमारस्य दूषणान् ॥”

इति जलकुमारस्य ॥

इति वैद्यकम् ॥ बाधाजनके, त्रि ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ३४ । १६ ।

“धर्मो धर्मागुवन्मार्थो धर्मो नात्मार्य-

माधकः ॥”)

बा(वा)धनं, स्त्री, (बाध + लुट् ।) पीडा । इति
शब्दरत्नावली ॥ प्रतियन्त्रकश्च ॥ (बाधते इति ।
बाध + ल्युट् ।) पीडादातरि प्रतियन्त्रके च त्रि ।
यथा, हरिवंशे । ६५ । ५३ ।

“अयतां कथयिष्यामि यत्रोभौ श्चुबाधनौ ॥”)

बा(वा)घा, स्त्री, (बाध + टाप् ।) पीडा । इत्यमरः ।

१ । ६ । ३३ । (यथा, मार्कण्डेये । २२ । ३ ।

“दुर्वृत्ताः सन्ति शतशो दानवाः पापयोगिनः ।
तेभ्यो न स्यात् यथा बाधा सुमीनां त्वं तथा

कुत ॥”)

निषेधः । इति हेमचन्द्रः ॥

बा(वा)धितः, त्रि, (बाध + क्त ।) बाधायुक्तः ।
निवर्तः । यथा । सलङ्गतविप्रतिषेधेन यद्वाधितं
तद्वाधितमेव । इति सुम्भोघटीकायां दुर्गा
दासः ॥

बाधिर्यं, स्त्री, (बाधिरस्य भावः । बाधिर + ल्यप् ।)
बाधिरस्य भावः । कर्णरोगविशेषः । तस्य
निदानम् । यथा,—

“यदा शब्दवहं वायुः स्रोत आहत्य तिष्ठति ।
शुद्धः संज्ञान्वितो वापि बाधिर्यं तेन जायते ॥”

इति माधवकरः ॥

अस्यौषधं यथा,—

“शुष्कमूलकमुष्णीनां चारो हिङ्गुलनागरम् ।
शुक्रं चतुर्गुणं दद्यात्तेन तेनैर्विपाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णशूलञ्च पूयसावञ्च कर्णयोः ।
क्रमयञ्च विनश्रान्ति तैलस्यास्य प्रपूरयान् ॥”

अपि च ।

“प्रखी हे गङ्गामालानां कायवेद्योगमम्भसाम् ।
चतुर्भागावशेषेण तैलप्रस्थं विपाचयेत् ।

काङ्गिकक्ष्माङ्कं दत्त्वा पिष्टान्तेनानि दापयेत् ॥
पुनर्नैवा गोक्षुरकं सैन्धवं सुप्रथमं वचा ।

सरलं सुरदास्यं दृष्ट्वती कण्टकारिका ॥
गन्धपानाह्वरयेव कर्णशूलं हृश्येदम् ।

बाधिर्यं सर्वरोगञ्च अभ्यङ्गाच्च महेश्वर ॥”

इति गारुड १६८ अध्यायः ॥

(सप्तम्याप्रतिकारणमस्य यथा,—

“स एव शब्दाभिव्यक्ता यदा शिवाः

कषागुयातो अशुश्रूष्य तिष्ठति ।

तदा वरस्याप्रतिकारकेविनो

भवेत् बाधिर्यमसंशयं ज्ञेयम् ॥”

इत्युत्तरतन्त्रे विंशतितमेऽध्याये सुश्रुतेनोक्तम् ॥

अस्य चिकित्सा यथा,—

“सामान्यतो विशेषेण बाधिर्यं पूर्यं श्रूयम् ।

गर्वा मूत्रेण विस्त्राणि पिष्टा तैलं विपाचयेत् ॥

सजलञ्च सदुग्धञ्च बाधिर्ये कर्णपूरणम् ।

सितामधुकविम्बीभिः सिद्धं वाजे प्रयस्यथ ॥

सिद्धं वा विस्त्राणिः काये शीतोभूतं तद्भृत्तम् ।

पुनः पथेद्दृष्ट्वा शीतं सितामधुकचन्द्रेण ॥

विस्त्राण्यु गाढं तत्तैलं बाधिर्ये कर्णपूरणम् ।

वस्यते यः प्रतिश्लाये विधिः सोऽप्यत्र पूजितः ।

वातस्याधिष्ठु यत्रोक्तो विधिः स च हितो भवेत् ॥”

इति च तत्रैकविंशतितमेऽध्याये तैनेनोक्तम् ॥)

बाध्यं, त्रि, (बाध + यत् ।) बाधनीयम् । बाधि-

तयम् । निवर्तम् । यथा । साङ्गचित्तानिङ्ग-

दर्शनान् प्रकरयामिदं बाध्यम् । इति ब्रह्मसूत्रस्य

समञ्जसाहतिः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ४० ।

“नाहं खारोचिषस्तुल्यः स्त्रीबाधो वा जले-
चरि ॥”)

बाधिता, स्त्री, (बाध्यस्य भावः । बाध्य + तल् ।)

बाध्यत्वम् । बाध्यस्य भावः इत्यर्थे तत्प्रत्यय-
नियन्तोऽयं शब्दः ॥

बान्धकिर्नवः, त्रि, (बन्धक्या अपत्यं पुमान् ।

बन्धकी + “कल्याय्यादीनामिण्ड् ॥” ४ । १ । २६ ।

इति ण्क इण्ड् च ।) असतीसुतः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १०६ ॥

बान्धवः, पुं, (बन्धुरेव । बन्धु + “प्रज्ञादिभ्यश्च ॥” ५ ।

४ । ३८ । इति स्त्रार्थे अण् ।) ज्ञातिः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १४४ । सुहृत् । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥

(यथा, मनुः । ५ । ७० ।

“नातिवधेस्य कर्त्तव्या बान्धवेऽप्येकक्रिया ॥”)

अस्य विवरणं बन्धुशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

बाधवी, स्त्री, (बन्धोर्महादेवस्य पत्नी । बन्धु +

अण् + ङीष् ।) दुर्गा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, मार्कण्डेये । ६९ । २१ ।

“मेधे सरस्वति वरे भूति बाधवि तामसि ॥”)

वारकीरः, पुं, द्वारपात्री । बाह्वः । युका । वेणि-

वेधनी । नीराजितहयः । इति मेदिनी । रे, २८६ ॥

बार्म्हटीरः, पुं, त्रपु । आन्त्रास्थि । अक्षुरः ।

गणिकासुतः । इति हेमचन्द्रः ॥

बाहस्यन्तं, त्रि, दृष्टव्यसिद्धन्ति । दृष्टव्यतेरिदं

इत्यर्थे (अण्) आप्रत्ययेन नियन्त्रम् ॥

बाहस्यन्तः, पुं, (बाहस्यन्तं दृष्टव्यसिद्धन्तं प्राक्त्वं

अधीयमानत्वेनास्यस्येति । अर्थ आदित्वा-

द्वच् ।) नास्तिकः । यथा, हेमचन्द्रः ।

“स्याद्वाद्वाद्याहतः स्यान्मन्वादी तु सौगतः ।

नैयायिकस्यचपादो योगः सांख्यस्तु कापिलः ॥

वैशेषिकः स्यादौलूख्यो बाहस्यन्तस्तु नास्तिकः ।

चार्वाको लौकायतिकश्चेति वदपि तार्किकाः ॥”

(दृष्टव्यसिद्धा प्रोक्तमिति । दृष्टव्यसिद्ध + ययः ।)

नीतिशास्त्रे, स्त्री । इति कैचित् ॥ दृष्टव्यसिद्ध-

मिति वा । दृष्टव्यसिद्ध + “द्विषद्विषादित्यपत्य-
त्तरपदान् ययः ॥” ४ । १ । ८५ । इति ययः ।)

दृष्टव्यसिद्धसम्बन्धिनि, त्रि ॥

बालं, स्त्री, पुं, (बलतीति । बल + कः ।)

गम्भद्रस्यविशेषः । बाला इति ख्यातम् । इति

मेदिनी ॥ तत्पर्यायः । स्त्रीवेरम् २ बर्हिष्ठम् ३

उदीच्यम् ४ केशनामकम् ५ अल्लनामकम् ६ ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०२ ॥ द्विवेरम् ७ बर्हि-

ष्ठम् ८ । इति भरतः ॥ बालकम् ९ बारिदम् १०

इति शब्दरत्नावली ॥ वरम् ११ स्त्रीवेरकम् १०

केशम् १३ वचम् १४ पिङ्गम् १५ जलना-

प्रियम् १६ कुललोशीरम् १७ कषामोदम् १८ ।

अस्य गुणाः । शीतलत्वम् । तिक्तत्वम् । पित्त-

बालित्वं वाय्वरकुष्ठानिसारश्वासव्रणनाशित्वम् ।

केशहितत्वञ्च । इति राजनिघण्टुः ॥ अपि च ।

“बाला वाय्वालिका वाय्वा सेव वाटालिका-

पि च ।

महाबला धीतेपुण्या सहदेवी च सा स्मृता ॥

ततोऽन्यातिबला ऋष्यप्रोक्ता ककुत्तिकासह ।

गाङ्गेरुकी नागबला भूमा हृत्वा गवेधुका ॥

अस्य गुणाः ।

बलाचतुष्टयं शीतं मधुरं बलकान्तिहृत् ।

स्निग्धं ग्राहि समीरासपित्तासक्तताशनम् ॥

बालाचतुष्टयविशेषगुणाः ।

बलामूलत्वचश्चर्मा धीतं सचीरशर्करम् ।

मूत्रानिसारं हरति दुष्टमेतन्न संशयः ॥

हरेन्महाबला कर्णं भवेद्वाताशुलोमर्मा ।

हृत्वा दतिबला मोहं पयसा सितया सह ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

बालः, त्रि, (बलतीति । बल प्राणनं + “ल्वलि-

तिकसन्निभ्यो णः ॥” ३ । २ । १४० । इति णः ।)

मूर्खः ॥ (यथा, मनुः । २ । १५३ ।

“अज्ञो भवति वै बालः पिता भवति मन्दः ।

अज्ञं हि बालमिच्छातुः पितेवैव तु मन्दम् ॥”

“वैशब्दोऽवधारणे अज्ञ एव बालो भवति

नल्प्यवयाः ।” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥

अर्भकः । इति मेदिनी । खे, ४० ॥ द्वितीयस्य

पर्यायः । माणवकः २ । इत्यमरः । २ । ६ । ४० ॥

बालकः ३ माणवः ४ किशोरः ५ बटुः ६ सुष्टि-

न्ययः ७ बटुकः ८ किशोरकः ९ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ पाकः १० गभः ११ हितकः १२

पृथुकः १३ शिशुः १४ श्रावः १५ अर्भः १६

हिम्भकः १७ हिम्भः १८ । इति राजनिघण्टुः ॥

स तु बोद्धव्यवर्णयन्तः प्रथमवयस्यः । यथा,—

“आधोऽष्टाहवैदालस्यवयसस्त उच्यते ।

दृष्टः स्यात् सप्ततैस्त्वं वर्षीयान् नवतेः परम् ॥”

इति स्मृतिः । इति भरतः ॥

तस्य रचकाः सर्वदेवताः । यथा,—

“अनाथबालद्वहानां रचकाः सर्वदेवताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्षणब्रह्मखण्डे ८६ अध्यायः

अथ बालस्य परिचर्याविधिः ।

“बालमङ्गे सुखं दद्यात् चैनं तर्पयेत् कश्चित्

बालः

सहसा नोद्यतेनैव नायोऽस्तुपवैश्येत् ।”
 अयोऽस्तुपवैश्यत्वं न च ।
 “नास्तस्य स्थापयेत् क्रोडे न चिपं शयने चिपेत् ।
 रोदयेन क्वचित् कार्यं विधिमावश्यकं विना ॥”
 आवायको विधिः भवज्जाननेलाभ्यङ्गोत्सवादिः ।
 तच्चित्तमनुवर्त्तत तं सदेवाशुमोदयेत् ।
 संवेदितमना एकं नित्यमेवाभिवर्द्धयेत् ॥
 बालातपनकिट्टिष्ठमानजलादिनः ।
 निष्कोषस्थानतश्चापि रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥”
 बालस्य स्वभावादिताम्याह ।
 “अभ्यङ्गोदत्तने ज्ञानं नेचयो रङ्गनं तथा ।
 वसनं नृदु यत्तच्च तथा नृदुशुषेपनम् ।
 जन्मप्रभृति पञ्चानि बालस्यैतानि सर्वथा ॥”
 बालस्य कवलादेः समयमाह ।
 “कवलः पञ्चमादृषां हिंशते चैव मैथुनम् ॥”
 बाह्यारेवधिमाह सुभृतः ।
 “वयस्तु त्रिविधं बाल्यं मध्यमं वार्द्धकं तथा ।
 जनवोदृष्टवर्षस्तु नरो बालो निगद्यते ॥
 त्रिविधः सोऽपि दुग्धाशौ दुग्धाम्नाशौ तथात्र-
 मुक् ॥
 दुग्धाशौ वर्षपर्यन्तं दुग्धाम्नाशौ शरद्वयम् ।
 तदुत्तरं स्यादन्नाशौ एवं बालक्या मतः ॥
 मध्ये वोदृष्टवर्षस्योर्मध्यमः कथितो बुधैः ।
 चतुर्धा मध्यमं प्राहुर्वैवा द्वात्रिंशतो मतः ॥
 चत्वारिंशत्समा यावत्तिल्लेहीयादिपूरितः ।
 ततः क्रमेण शीघ्रः स्यादयावद्भवति सप्ततः ॥
 वीर्यादीत्यादिशब्देन रसादिसम्बन्धात्मिक्रिय-
 बलोत्साहा उच्यन्ते । शीघ्रः सम्बन्धात्मिक्रिय-
 बलोत्साहैर्होतः ।
 ततस्तु सप्ततेरुद्धं शीघ्रधातुरसादिकः ॥
 शीघ्रमात्रेण क्रियवत्तः शीघ्ररता दिने दिने ।
 बलापलितस्त्रालित्युक्तः कर्मसु चाद्यमः ॥
 कासन्वासादिभिः क्लिष्टो दृढो भवति मानवः ॥
 बाल्ये विवर्द्धते श्रेया पितं स्थाप्यमायिकम् ।
 वार्द्धके वर्द्धते वायुर्विचार्यैतदुपक्रमेत् ॥
 उपक्रमेत् चिकित्सुः ॥ तन्मात्रे तु ।
 बाल्यं दृढिष्ठविर्मेधा त्वग्दृष्टः शुक्रविक्रमौ ।
 बुद्धिः कर्मेन्द्रियं रेतो जीवितं दृष्टतो हसत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

(अथ बालाद्यशौचम् ।

“नवमादिमासजातबालस्याशौचकालाभ्यन्तर-
 मरथे मातापिनोरस्युत्सर्जनं युक्तम् । तदेव
 न्बालास्तु जन्मनाशौचम् । ज्ञातोनाम्नशौचं
 नास्ति । नवमादिमासजातजातयोस्तु कन्या-
 पुत्रयोः पित्रादि सपिण्डानां मातुश्च जन्मा-
 शौचम् । तच्च ब्राह्मणानां दशाहं शूद्राणां
 मासः । पुत्रजन्मनि पितुः सपेनज्ञानं पुत्रसुख-
 दर्शनात् परं पुनः सपेनज्ञानम् । पुत्रकन्याजननं
 ब्राह्मण्या दशाहानन्तरं लौकिककर्मोधिकारः ।
 पुत्रजनने ब्राह्मण्या विंशतिरात्रोत्तरजानात्
 वैदिककर्मोधिकारः । कन्याजनने तु ब्राह्मण्या
 मासोत्तरजानात् वैदिककर्मोधिकारः ।

बालः

शूद्रायाः कन्यापुत्रजनने त्रयोदशाहोत्तरं
 लौकिककर्मोधिकारः वैदिककर्मोधिकारः मासो-
 त्तरजानात् शुद्धिः । एतत् सर्वं कन्यापुत्रयो-
 र्विद्यमानत्वे बोध्यम् ॥
 जननाशौचोत्तरं वय्नासाभ्यन्तरमजातदन्त-
 मरथे मातापिनोरकाहः । सपिण्डानामु सद्यः
 शौचम् ॥ वय्नासाभ्यन्तरेऽपि जातदन्तस्य
 मरथे मातापिनोरकाहः । सपिण्डानामेकाहः ।
 वय्नासोपरिद्विवर्षपर्यन्तं पित्रोस्तृहः । सपिण्डा-
 नामज्ञतचतुर् एकाहः ज्ञतचतुर् चाहः । द्विवर्षो-
 परिमासकयाधिकवर्षपर्यन्तमनुपगतीतबाल-
 कस्य मरथे मातापित्रादिसपिण्डानां चाहः ॥
 तन्मध्येऽनुपगतीतस्य मरथे दशाहः । मासकया-
 धिकवर्षपर्यन्तं मरथे पित्रादिसपिण्डानां
 दशाहः ॥
 शूद्रस्य वय्नासाभ्यन्तरे अशुतपन्नदन्तस्य मरथे
 विराजम् । उतपन्नदन्तस्य पञ्चाहः । वय्मा-
 सोपरिद्विवर्षाभ्यन्तरे अज्ञतचतुर् मरथे पञ्चाहः ।
 तत्रापि ज्ञतचतुर् मरथे द्वादशाहः । द्विवर्षपरि-
 वर्षवर्षाभ्यन्तरे मरथे द्वादशाहः । अत्रापि
 ज्ञतोद्वाहेऽपि मासो अथवैद्यने वर्षवर्षपरि-
 मासः ॥ * ॥ “बालकजननान्तरकर्तव्यमाह
 वैद्यकं । यथा,—“अथबालं शौमपरिदृष्टं
 शौमवस्त्रास्तृतायां शय्यायां शययेत् । पीलु-
 वदरीनिम्बपल्लवकशाखाभिर्लेपेन वीजयेत् ।
 मूर्द्ध्नि चास्याहरहस्तेनपिपुमवचारयेत् ।
 धूपयन्नेन रक्षांश्चिधूमेः । रक्षोघ्नानि चास्य
 पाणिपादशिरोग्र्यावास्त्रवन्दयेत् तिलातली-
 सवर्षकणाञ्चात्र प्रकिरेत् । अधिष्ठाने
 चामिं प्रज्वालयेत् । त्रिजितोपासनीयश्चावेक्षेत ॥
 ततो दृष्टमेऽहनि मातापितरौ ज्ञतमङ्गल-
 कौतुकौ खस्तिवाचनं कृत्वा नाम कुर्व्यातां
 यदभिप्रेतं नक्षत्रनाम वा ॥
 ततो यथावर्षं धात्रीमुपेयाकथ्यमप्रमाणां
 मध्यमवयसमरोगां शीलवतीमचपलामलोलु-
 पामल्लपामस्थलां प्रसन्नचरीरामलम्बीमल-
 म्बोद्धन्तीममङ्गलामवसर्गिणीं जीवहृतां होमिणीं
 वल्ललामस्तुद्रकम्बिणीं कुले जातामतो भूयि
 हे च गुणैरन्वितां श्यामामारोग्यवलादृष्टये
 बालस्य । तत्रोद्धत्तानो करान् कुर्व्यात् । लम्ब-
 कर्णौ नासिकासुखं हृदिपिमा मरथमापा-
 दयेत् । ततः प्रशस्तायां तिथौ शिरःजात
 महत्वावससुदृष्टसुखं शिशुसुपवेष्ट्य धात्रीं
 प्राह्नुस्तीक्ष्णपवेष्ट्य दक्षिणं कर्णं धौतमीयत्परि-
 स्तुतमभिमन्त्र मन्त्रेणानेन पाययेत् ।
 चत्वारः वागरास्तुभ्यं स्तनयोः शीरवाहिनः ।
 भवन्तु सुभगे नित्यं बालस्य बलदृष्टये ॥
 पयोऽन्तरसं पीत्वा कुमारस्ते शुभानने ।
 दीर्घमायुरवाप्नोतु देवाः प्राश्नान्तं यथा ॥
 अतोऽन्यथा नागाक्षन्धोपयोगस्यावात्मागत
 आघिजन्म भवति । अपरिस्फुटोऽप्यतिक्षब्ध-
 स्तन्मूर्ध्निस्तेनपानादुत्सृष्टस्रोतसः शिशोः

बालकः

कासन्वाचवमोप्रादुर्भावः । तस्मादेवं विधा-
 स्तस्य न पाययेत् ॥”
 “बालं पुनर्गन्तुं यज्ञीयात्र चैनं तर्जये-
 सहसा न प्रतिबोध्येद्विचासभयात् सहस-
 नापहरेदुत्पिपेडा वाताद्विचातभयात्प्रोपवे-
 शयेत् कौजभवात् नित्यचैनमनुवर्त्तत प्रिय-
 श्रुतेरजिघांसुः । एवमनभिहतमनास्त्रभिहन्तं
 नित्यसुदृष्टसन्मन्यतो नीरोगः सुप्रसन्नमनाश्च
 भवति । वातातपविद्युत्प्रभापादपलताशूण्या
 गारनिष्स्थानयहृच्छायादिभ्यो दुर्घरोपसग-
 तश्च बालं रक्षेत् ।
 नाशुचौ विद्वज्ज्ञानं नाकाशे विद्यते न च ।
 नोद्यमास्तवर्षेषु रक्षोघ्नोदकेषु च ॥
 शीरवात्मशूण्या शीरमाजं गवमघापि वा ।
 दद्यादास्तन्यपर्याप्तिर्बालानां वीर्यमात्रया ॥”
 इति सुभृतं शरीररक्षणे दृष्टमेऽध्याये ॥
 बा(वा)लः, पुं, (बलति मल्लं रक्षति संदृष्टोतीति
 वा । बल + लः ।) शिरोभवाच्छादनविशेषः ।
 तुल इति भाषा । तत्पर्यायः । चिह्नुरः २ कचः
 ३ केशः ४ कुल्लः ५ कुल्लरः ६ शिरोरुहः ७
 शिरसिस्ट = शिरोरुहः ८ शिरः । १० । इति
 शब्दरत्नावली । चोटकशिशुः । तत्पर्यायः ।
 किशोरः २ । इत्यमरः ॥ अथबालविः । किरि-
 बालविः । नारिकेलः । इति मेदिनी । के, ३६ ॥
 पञ्चवर्षीयहृत्को । यथा,—
 “पञ्चवर्षी गजो बालः स्यात् पीतो दृष्टवर्षकः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥
 (यथा, भागवते । ६ । १० । ६ ।
 “यो लोकधीरसमितौ धनुरेऽशुभं
 सीतास्त्रं परयष्टे जिघ्रसोपगतीतम् ।
 आदाय बालगजलील इवेच्छुयष्टिं
 सन्धीतं वृषं । विनश्य बभञ्ज मध्ये ॥”)
 पुष्टः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, कुमारः ।
 १ । ४८ ।
 “जन्मा तिरश्चां यदि चेतसि स्या-
 दसंशयं पञ्चतराजपुत्राः ।
 तं केशप्राशं प्रसमीक्ष्य कुम्भ-
 बालप्रियत्वं शिघ्रं चमयेः ॥”)
 मल्लविशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 बालकं, कौ, (बाल + कार्यं कर्त् ।) ह्रीविरम् ।
 इति राजनिर्घण्टः । (अथ गुणा यथा,—
 “बालकं श्रोतलं कृत्वा जलुदीपनपाचनम् ।
 हृत्तावाचविष्वीसर्पहृद्गोमातिसाररहितम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 अङ्गुलीयकम् । पारिहार्यम् । इति विश्वः ॥
 बालकः, पुं, (बाल एव । बाल + कार्यं कर्त् ।)
 शिशुः । (यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ५३ ।
 “भूनागां माहभिः बार्हं बालकानामु
 शान्तये ॥”)
 अश्वः । हयबालविः । हस्तिबालविः । अङ्गुरी-
 यकम् । ह्रीविरम् । बलवम् । इति मेदिनी ।
 के, १५७ । केशः । इति विश्वः ॥ * ॥

बालाशौचं यथा,—

“अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भादिनिःसृताः ।
न तेषामभिर्षङ्कारो न पिच्छं नोदकक्रिया ।
यदि गर्भो विपद्येत खवते वापि योवितः ।
यावन्नाशान् स्थितौ गर्भस्तावद्विनाशितकम् ।
आ नामकरणात् खय आचूडानादहर्निशम् ।
आ व्रतस्याग्निराग्नेय तदूर्ध्वं दशभिर्दिनेः ॥”

इति गारुड १०६ अध्यायः ॥

बालकस्य रक्षा यथा,—

“आदाय कण्ठं संजक्ता यशोदापि ततो ह्रितः ।
गोपुष्पधामयौनाम् बालरोचमपाकरोत् ।
गोपुरीषतुपादाय नन्दगोपोऽपि मस्तके ।
कण्ठस्य प्रददौ रक्षां कुम्भमिदमुदीरयन् ॥
नन्द उवाच ।

रक्षतु त्वामशेषाणां भूतानां प्रभवो हरिः ।
यस्य नाभिसुदभूतपङ्कनादभवज्जगत् ॥
येन हंकायविद्यता धारयत्यवनी जगत् ।
वराहकूपधृक् देवः स त्वां रक्षतु केशवः ॥
नखाङ्गुरविनिर्भेनवेरिवचःस्थलो विभुः ।
वृषिहंरूपी सर्वज्ञ स त्वां रक्षतु केशवः ॥
वामनो रक्षतु सदा भवन्तं यः क्षयादभूत् ।
त्रिविक्रमः क्रमाक्रान्तजैलोक्यः स्मरदायुधः ॥
शिरस्ते पातु गोविन्दः कण्ठं रक्षतु केशवः ।
गुह्यं वनठरं विष्णुजङ्घापादं जनार्दनः ॥
सुखं बाहू प्रवाहू च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षतव्याहतेभ्यस्तव नारायणोऽव्ययः ॥
शाङ्गखड्गगदाचक्रशङ्खनादहताः क्षयम् ।
गच्छन्तु प्रेतकुण्डाका राक्षसा ये तवाहिताः ॥
त्वां पातु दक्ष वैकुण्ठो विदित्वा मधुसूदनः ।
क्षुधिकेष्टोऽम्बरे भूमौ रक्षतु त्वां महीधरः ॥
एवं कृतसख्ययगो नन्दगोपेन बालकः ।
शायितः शकटास्याधो बालपर्यङ्किकातले ॥”

इति विष्णुपुराणे । ५ । ५ ॥

बालकप्रिया, स्त्री, (बालकानां प्रिया) इन्द्र-
वाक्यी । कदली । इति राजनिर्वृतः ॥

बालकमिः, पुं, (बालस्य केशस्य कमिः) केश-
कौटः । इति जटाधरः ॥

बालक्रीडनं, स्त्री, (बालस्य क्रीडनम् । क्रीड् +
भावे क्युट्) बालखेला । यथा,—

“बालक्रीडनमिन्द्रशस्त्रधनुर्भङ्गावधि प्रकृता ॥”

इत्यादि महाजाटकम् ॥

बालक्रीडनकः, पुं, (बालानां क्रीडनकः क्रीडन-
प्रथम् । बालका हि कपहंकेन क्रीडन्तीति प्रसिद्धे-
क्षयात्मम् ।) कपहंकाः । इति राजनिर्वृतः ॥

बालखिल्यः, पुं, बालखिल्यसुनिः । यथा,—

“विधिना निर्मिता पूर्व्यं वेदौ परमपावनी ।

अथिवेष्मादिसुनयो बालखिल्यादयः स्थिताः ॥”

इति बृहन्नामायगे चित्रकूटमाहात्म्ये १ सर्गः ॥

(बालखिल्यास्तु अङ्गुष्ठपरिमिताः बटिसहस्र-
संख्याकाः । यथा, मार्कण्डेये । ५९ । २४ ।

“कृतोच्च सन्ततिर्भाया बालखिल्यानखयत ।

बटिर्भावि सङ्ख्यावि कश्चिन्नाहर्नरेनसाम् ॥”

अङ्गुष्ठपरिमितसुक्तमेतैरान्देहपरिमाणम् ।

यथा, महाभारते । १ । ३१ । ८—९ ।

“अथापमृशन्वीनं कृत्वा अङ्गुष्ठोदरवर्गकः ।

पलाशदन्तिकामिकां संहितान् वक्षतः पथि ॥

क्षिप्रमानान् मन्दबलान् गोच्यते सर्वतोदके ॥”

बालगर्भिकी, स्त्री, प्रथमगर्भवती गौः । तत्-
पर्यायः । प्रठीही २ । इत्यमरः । १२ । ६ । १० ॥

पलोज्जी ३ । इति जटाधरः ॥ बालगर्भ-
वती ४ । इति शुन्दरत्नावली ॥

बालगोपालः, पुं, (बालः शिशुस्त्वित्थरो गोपालः)

श्रीलक्ष्म्यस्तैविशेषः । यथा,—

“तीरपयोनिधिरुचनिवासं

हास्यकटाचचर्चशिनिनादम् ।

इलामलसुन्दरवृत्तविलापं

तं प्रथमामि च बालगोपालम् ॥”

इति नारदपञ्चरात्रे गोपालाष्टकम् ॥

बालग्रहः, पुं, (बालानां बालकानां ग्रहः ।)

बालकहन्तृग्रहविशेषः । (यथा, मार्कण्डेये ।

६२ । २७ ।

“बालग्रहाभिभूतानां बालानां शान्ति-

कारकम् ॥”)

एतेषां विवरणम् । यथा,—

“बालग्रहा अनाकारान् पीडयन्ति शिशुं यतः ।

तस्मात्तदुपसर्गोभ्यो रक्षेद्बालं प्रयत्नतः ॥”

अथ बालग्रहाणां नामान्याह ।

“स्कन्दग्रहस्तु प्रथमः स्कन्दापकार एव च ।

शकुनी रेवती चैव पूतना गन्धपूतना ॥

पूतना शीतपूर्णा च तथैव सुखमण्डिका ।

नवमो नैगमेयश्च प्रोक्ता बालग्रहा अमी ॥”

अथ ग्रहाणांस्तुतपत्तिमाह ।

“नवस्कन्दादयः प्रोक्ता बालानां ये ग्रहा अमी ।

श्रीमन्नो दिव्यपुण्डो नारीपुरुषविग्रहाः ॥

एते स्कन्दस्य रक्षार्थं कृत्तिकोमासिभूमिभिः ।

हृष्टाः श्रवणस्यस्य रक्षितस्य खतजसा ॥

स्कन्दः हृष्टो भगवता देवेन त्रिपुरारिणा ।

विभर्ति चापरां वंशां कुमार इति संयहः ॥”

अयं हि कार्तिकेयादयः ।

“स्कन्दापकारवंशो यः सोऽग्निना तप्तमवृत्तिः ।

स च स्कन्दस्यो नाम्ना विशाख इति चोच्यते ॥

यद्वाः स्त्रीविग्रहा ये ते नामाख्याः प्रकीर्तिताः ।

देवानां कृत्तिकानां ते भागा राजसतामसाः ॥

नैगमेयस्तु पाण्ड्या हृष्टो ह्येषां ततो यहः ।

कुमारस्य हि देवस्य गुहस्यात्मसमोऽस्ति वै ॥

ततो भगवति स्कन्दे सुरसंगपतौ जते ।

उपतस्थुर्ग्रहा ह्येते दीपशक्तिधरं गुहम् ॥

कपुः प्राञ्जलयश्चेनं हृत्तिर्नो दीयतामिति ।

तेषामर्थे ततः स्कन्दः शिवं देवमचोदयत् ॥

ततो यद्वाङ्मातुवाच भगवान् भगनेज्जित् ।

तियंययोनिं मातुवच्च देवश्च त्रितयं जगत् ॥

परस्मरूपकारेण वर्तते धार्यते तथा ।

देवा नरान् प्रीणयन्ति तियंययोनीस्तथैव च ॥

यथाकारं प्रकृतास्तु उद्भावर्षाहिमानिकेः ।

रत्नज्जनिमस्कारैर्नेपथ्योमेकथैव च ॥

सन्धक् प्रयुक्तैश्च नराः प्रीणयन्त्यपि देवताः ।

भागधेयं विभक्त्यश्च श्रेष्ठं किञ्चित् विद्यते ॥

तदुपग्राह्यं शुभा वृत्तिर्वाक्येभ्यो भविष्यति ॥”

अथ बालग्रहाणां बालग्रहकारणमाह ।

“कुवेयु येयु नेच्यन्ते देवाः पितर एव च ।

ब्राह्मणाः साधवो वापि गुरवोऽतिथयस्तथा ॥

निवृत्तश्रीपाचारैस्तथा कुतस्तिवर्तिभ्यु ।

निवृत्तभिचावलिस्तु भयकास्त्यस्यैव च ॥

यस्यैव तेषु बालांस्तान् ग्रहा हिंसन्त्यशङ्किताः ।

तत्र वो विपुला वृत्तिः पूजा चैव भविष्यति ॥

एवं यद्वाः सन्तुपन्ना बालान् हिंसन्ति चाप्यथ ।

ग्रहोपहृष्टा बालाः स्युर्दक्षिणितुस्ततमाकृतः ॥”

अथ सामान्यग्रहकुटानां बालानां लक्षणा-

न्याह ।

“क्षयाद्दृविनति बालः क्षयाक्षयिगि रोदति ।

नखैर्दन्तैर्दारयति धात्रीमात्मानमेव च ॥

ऊर्ध्वं निरीक्षते दन्तान् खादेत् कूजति जृम्भते ।

भ्रुवौ क्षिपति दन्तौष्ठः फेनं वमति बासजत् ॥

चामीऽति निशि जागर्ति मूलाङ्गो भिन्नविट-

खरः ।

मनुस्यशोभितगन्धश्च न चान्नाति यथा पुरा ॥

दुर्बलो मलिनाङ्गश्च नटवंशोऽपि जायते ।

सामान्यग्रहकुटस्य लक्षणं सन्तुदाकृतम् ॥”

अथ विशिष्टग्रहकुटानां लक्षणान्याह ।

“सस्ताङ्गः क्षतजसगन्धिकस्तनडिट-

वक्रास्थो हतचरकैकपक्षनेत्रः ।

उद्विग्नः ससलिलचक्षुरल्परोदो

स्कन्दात्तो भवति च गाढसृष्टिवन्धः ॥

निःसंक्षो भवति पुनर्लभेत वंशां

संस्तब्धः करचरकैश्च वृत्ततीव्र ।

विग्नश्च हजति विग्नज जृम्भमात्रः

फेनं वा हजति च तत्सखाभिजुष्टः ॥”

तत्सखाभिजुष्टः स्कन्दापकारग्रहः ।

“सस्ताङ्गो भयचकितो विहङ्गगन्धः

सासावन्नपरिपोदितः समन्नात् ।

स्फोटैश्च प्रचिततनुः सदाहृषाके-

र्विज्ञेयो भवति शिशुः क्षतः शकुन्या ॥

रक्तास्थो हरितमणोऽतिपाण्डुदेहः

इलावो वा सुखकरपाकवेदनार्तः ।

यङ्गातिश्चयिततनुश्च कर्कशाव

देवता भृशमभिपोदितः कुमारः ॥

सस्ताङ्गः क्षपिति न वासरे न राजौ

विङ्मिन्नं विहजति काकतुल्याङ्गगन्धः ।

हृष्टार्तोऽतिविततनुश्च कुमार-

क्षयानुभवेति च पूतनाग्रहीतः ॥

यो देहि क्षतमिति न कासविहङ्गा-

च्छर्द्दोभिर्ध्वरसहिताभिरर्द्रमानः ।

दुर्बलः क्षततमथापि योऽस्त्रगन्धि-

क्षं ब्रूयादभिवग्य गन्धपूतनामैम् ॥

आक्रन्दन् परिचकितः सुवैषमानः

वंशानो भवति यथाङ्गजृम्भयुक्तः ।

वाक्य

सखाङ्गो ऋषमतिवाच्यते च वो वे
तं ब्रूयान्निवमय शीतपूतनार्त्तम् ॥
आनाङ्गः सखधिरपाणिपादवक्रो
यङ्गाश्री ककुबधिरादृतीदरो यः ।
स श्रेयः शिशुरथ रक्तमङ्किकार्त्तः
सोढोगो भवति च मूत्रतुल्यगन्धिः ॥
यः क्षेमं वमति विनम्यते च मध्ये
सोढोगो विहसति वोढेमीशमात्रः ।
कूलेषु प्रतप्तमथो वषाद्यगन्धि-
निर्वन्धो भवति स नेगमेयकुटः ॥”
अथ सामान्यहज्जुटानां चिकित्सामाह ।
सहासुक्तनिकोदीयकायस्नानं यथापहम् ।
सहा माधपर्णी ।
“समन्वदाभयनिशासन्नेचातुलेपयेत् ।
सर्पत्वक् लघुनं मन्वा सर्वपारिदपलवाः ॥
विह्वलविह्वलानोममेषदङ्गी वचा मधु ।
धूपः शिशोर्ष्वरजोऽयमशेषवहनाशनः ॥
बालशान्तीटकर्मणि कार्याणि ग्रहशान्तये ।
वचा कुष्ठं तथा ब्राह्मी विह्वार्थकमथापि च ॥
सारिवा सैन्धवश्चैव पिप्पली हृतमष्टमम् ।
सिंहं हृतमिदं मेध्यं पिबेत् प्रातर्दिने दिने ॥
हृष्टसृतिः क्षिप्रमेघा कुमारो बुद्धिमान् भवेत् ।
न पिशाचा न रक्षांसि न भूता न च मातरः ॥
न भवन्ति कुमाराणां पितृतामष्टमङ्गलम् ॥”
अष्टमङ्गलं हृतम् ॥
अथ विशिष्टहज्जुटानां चिकित्सामाह ।
“सोमवल्लीमिन्द्रचक्षं बन्दाकं विवर्णं शमीम् ।
ऋगादन्वाच्च मूलानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥”
तत्र स्कन्दयहज्जुटस्य चिकित्सामाह ।
“स्कन्दयहोपल्लवस्य कुमारस्य प्रशस्यते ।
वातघ्नदमपलायानां कायेन परिवेषनम् ॥
देवदासि राज्ञायां मधुरंयु गणेषु च ।
सिंहं सर्पिश्च सचौरं पातुमस्तु प्रदापयेत् ॥
सर्वपाः सर्पिण्मोको वचा काकादनी हृतम् ।
उट्टाजविगवाचापि रोमाण्युहूपनं भवेत् ॥”
काकादनी चेतगुह्या ।
सोमवल्लीमिन्द्रचक्षं हन्ताकं विवर्णं शमीम् ।
ऋगादन्वाच्च मूलानि ग्रथितानि विधारयेत् ॥”
सोमवल्ली सोमलता । रज्ज्वचक्षं ककुभम् ।
ऋगादनी रज्जवाचणी ।
रक्तानि माध्यानि तथा पताकां
रक्तानि गन्धान् विविधान् भक्ष्यान् ।
हृतच देवाय बलिं निवेद्य
सकुकुटं स्कन्दयह निधाय ॥
ज्ञान विराजं निशि चत्वरंयु
कुर्व्यात् परं शालिधवेनिवेद्य ।
गायत्रियुक्ताभिरथाङ्गिरसिं
प्रज्वालयेदाहुतिभिश्च धीमान् ॥
रक्षामतः प्रवक्ष्यामि बालानां पापनाशिनीम् ।
अहन्त्यहनि कर्त्तव्या थाभिरङ्गिरतन्त्रितैः ॥
तपसां तेजसाश्चैव यशसां वयसां तथा ।
निधानं योऽप्यथो देवः स ते स्कन्दः प्रवीदतु ॥

वाक्य

ग्रहसेनापतिर्देवो देवसेनापतिर्विभुः ।
देवसेनारिपुङ्गवः पातु त्वां भगवान् शुभः ॥
देवदेवस्य महतः पावकस्य च यः सुतः ।
गङ्गोमाहन्तिकानाथ स ते शर्मे प्रयच्छतु ॥
रक्तमाध्याम्बरधरो रक्तचन्दनभूषितः ।
रक्तदिव्यपुर्देवः पातु त्वां क्रौञ्चरदनः ॥”
अथ स्कन्दापस्कारग्रहज्जुटस्य चिकित्सामाह ।
“विश्वः शिरीषो गोलोमी सुरसादिश्च यो
गणः ।
परिवेकः प्रयोक्तव्यः स्कन्दापस्कारशान्तये ॥”
गोलोमी श्वेता दूम्बा । सुरसादिगणो यथा,—
“सुरसा श्वेतसुरसा पाठा फल्ली पणिज्भक्तः ।
सौगन्धिकं भूस्तृणको राजिका श्वेतवल्गरी ॥
कटफलं खरपुण्या च कासमर्हच्च शलकी ।
विहङ्गमथ निर्गुली कर्णिकार उडुम्बरः ॥
बला च काकमाचो च तथा च विषसुष्टिका ।
कषकिमिहरः ख्यातः सुरसादिरयं गणः ॥”
सुरसा कृष्णतुलवी । श्वेतसुरसा श्वेततुलवी ।
फल्ली भागी । पणिज्भक्तः मरवकः । सौग-
न्धिकं कङ्कारम् । भूस्तृणकः सुगन्धह्वयम् ।
खरपुण्या वर्वरी । कासमर्हः कर्षादी । विष-
सुष्टिका वकादनि ॥ * ॥
“अष्टमङ्गविपक्वाश्च तैलमभ्यङ्गने हितम् ॥”
मन्त्राटकमाह ।
“गोनाविमहिषान्नानां खरोट्टकरिणानथा ।
मन्त्राटकमिति ख्यातं सन्ध्याश्चोयु सम्मतम् ॥
चौरौट्टकवायेय काकोल्यादिगणैश्च च ।
विपक्वार्थं हृतं पश्चादातयं पयसा सह ॥
काकोल्यादिगणैश्च कल्कीकृतैश्च तैलं पक्तयम् ।
काकोल्यादिगणो यथा,—
“काकोली चौरिकाकोली जीवकर्षभकस्तथा ।
ऋद्धिर्द्विस्तथा मेदा महामेदा गुक्चिका ॥
सुहृणर्णी माधपर्णी पद्मकं वंशरोचना ।
शङ्गी प्रपौखरीकश्च जीवन्ती मधुयष्टिका ।
द्राक्षा चेति गणो नास्वा काकोल्यादिबदीरितः ।
स्तन्यलदृढहृषो दृष्यः पितरक्तानिलापहः ।
उत्मादनं वचा हिङ्गुयुक्तमत्र प्रकीर्तितम् ॥
योजनकपुरीवाणि केशा हस्तिनखी हृतम् ।
दृषमस्य च रोमाणि योन्थ्यानुहूपनं सदा ॥
अनन्ता कुक्कुटौ विष्णीं मर्कटौचापि धारयेत् ॥”
अनन्ता यवासा इति लोके । कुक्कुटौ शास्त्रलो ।
“पक्ष्यान्मामानि मांसानि प्रवन्नं सधिरं पयः ।
सुहोदनं निवेदाय स्कन्दापस्कारिणी वटे ॥”
वटे वटतले बलिं निवेद्येत्यन्वयः ।
तेन स्कन्दापस्कारिणा ज्ञानं कारयेदित्यन्वयः ।
“चतुष्यथे कारयेच्च ज्ञानं तेन ततः पठेत् ।
स्कन्दापस्कारसंज्ञो यः स्कन्दस्य दयितः सखा ।
विशाखः स शिशोरस्य शिवायास्तु शुभाननः ॥”
अथ शुङ्गनीयहज्जुटस्य चिकित्सामाह ।
“शुङ्गनीयहज्जुटस्य कार्यं वैद्येन जानता ।
वेनसाज्जकपित्यानां कायेन परिवेषनम् ॥
ह्रीवेरमधुकोशीरसारिवोत्पलपद्मकैः ।

वाक्य

लोधप्रियङ्गुमज्जिहागैरिक्तेः प्रदिष्टिह्यम् ॥”
प्रदिष्टितुं जिन्येत् । कृपचिह्निरार्थमात्र ।
“स्कन्दयहोक्ता भूपाश्च हिता अप्य भवन्ति हि ।
स्कन्दापस्कारशमनं हृतमथापि पूजितम् ॥
शतावरीं ऋग्मन्त्रागदन्तीनिदिग्बिताः ।
लक्ष्मीं सखदेवाश्च हृत्तीचापि धारयेत् ॥”
ऋग्मन्त्रावः वङ्गी रज्जवाचणी । नागदन्ती नाग
हृत्ती इति लोके प्रसिद्धा ।
“तिलतकुलकं माखं हरितार्कं मनःशिला ।
बलिरेव विहङ्गेषु निवेद्यो नियतात्मना ॥
निकटे च प्रयोक्तव्यं ज्ञानमस्य यथाविधि ।
श्वेतशिरीषगन्धाट्टकुष्ठगुग्गुसर्पपैः ॥
सिंहमभ्यङ्गने तैलं धारयं पूर्वमेव तु ।
शुङ्गनीयहज्जुटस्य प्रदेहं कारयेद्वितम् ॥
कुर्व्याच्च विविधां पूजां शुङ्गन्याः कुसुमैः शुभैः
निकुम्भोक्तेन विधिना क्षपयेत् ततः पठेत् ॥
अन्तरीक्षचरा देवी सर्वानङ्कारभूषिता ।
अधोमुखी सखतुलका शुङ्गनी ते प्रवीदतु ॥
दुर्दर्शना महाकाया पिङ्गाक्षी भैरवखरा ।
लम्बोदरी शुङ्गकर्णी शुङ्गनी ते प्रवीदतु ॥” * ॥
अथ देवतीयहज्जुटस्य चिकित्सामाह ।
“अन्धगन्धान्दङ्गी च शारिवाध पुनर्नवा ।
सहा विदारी ह्योतासां जायेन परिवेषनम् ॥
अनष्टङ्गी मेढ्राङ्गी । सहा सेवतीपुष्पजातिः ।
तेलमभ्यङ्गने कार्यं कुष्ठे सर्परेस तथा ।
पलङ्कवायां नलदे तथा गौरकदम्बके ॥
सर्जरसः दालः पलङ्कवा गुग्गुलुः । नलदं
लाम्पकसुशीरवन्तीतच्छविः । गौरकदम्बकः
हारिद्रकः । हरद्वया कदम्ब इति लोके ।
धवाचक्यं ककुभश्चलकीतिह्येति च ।
काकोल्यादौ गणै चापि सिंहं सर्पिः पिबेच्छिः ॥
अन्धकर्णः शाख इति लोके प्रसिद्धः ।
कुलत्याः शुङ्गचूर्णं प्रदेहः साखगन्धिकः ।
योजनकपुरीवाणि यवान् यवफले हृतम् ॥
सन्ध्यायोरभयोः कार्यमेतदुहूपनं शिशोः ॥
यवफलो वंशाङ्कुरः ।
शुक्लाः सुमनसो लालाः पयःशाखोदनं दधि ।
बलिनिवेद्यो गोतीर्थं देव्यै प्रयतात्मना ॥
गोतीर्थं गोष्ठे ।
ज्ञानं धात्रीकुमाराभ्यां सङ्गमे कारयेद्विषकं ।
नानावक्षधरा देवी चित्रमाख्यातुलेपना ॥
चलत्कुलजिनी श्यामा देवती ते प्रवीदतु ।
उपासते यां सततं देवो विविधभूषणाः ॥
लम्बा करालाविनता तथैव बहुपुष्पिका ।
देवती शुष्कनासा च तुभ्यं देवी प्रवीदतु ॥ * ॥
अथ पूतनायहज्जुटस्य चिकित्सामाह ।
कपोतवक्त्रा श्योनाको वरकः पारिभद्रकः ।
आस्फोता चैव योन्थाः खुम्बाजानां परिवेषने ॥
कपोतवक्त्रा ब्राह्मी इति लोके । पारिभद्रो
निम्बः । आस्फोता अपराजिता ।
नवा पयस्या गोलोमी हरितार्कं मनःशिला ।
कुष्ठं सर्जरसश्चैव तैलार्थं कक्ष रक्षते ॥

जवा पयल्या नूतना चीरविदारौ । गोलोमी
नेतदुर्मा ।

दितं वृतं तगाचीयां वंसिद्धं मधुकेऽपि च ।
 कुडतालीसखदिराः स्यन्दनोर्ध्वेन एव च ॥
 पनवः ककुभश्चापि मञ्जानो वदरस्य च ।
 कुकुटास्थि वृत्तापि धूपनं सह सर्वपैः ॥
 स्यन्दनः स्यन्दन इत्येव नाम्ना प्रसिद्धः ।
 काकादनीं चित्रफलां वर्त्तीं गुञ्जांश्च धारयेत् ।
 काकादनीं श्वेतगुञ्जां चित्रफलां वृद्धदिन-
 वावली ।
 मन्स्यौदनं वर्त्तिं दद्यात् क्षणं पक्ष्मं तथा ।
 वरावचंपुटं क्षत्वा तस्यै मूर्ध्ने यथै भिषक् ।
 उत्प्लुष्टास्त्राभिषिक्तस्य शिष्योः क्षपणमिष्यते ॥
 कुडतालीसखदिरं चन्दनं स्यन्दनं तथा ।
 देववास वचा हिङ्गु कुष्ठं गिरिकदम्बकः ।
 एला हरेणवश्चापि योष्या उडुपने सदा ॥
 मलिनाम्बरवन्वीता मलिना क्लृप्तमूर्द्धना ।
 मूल्यागाराश्रया देवी दारकं पातु पूतना ॥३॥
 अथ गन्धपूतनायश्चकुडस्य चिकित्साभाह ।
 तिक्तदुमायां पत्रेषु कार्यं कार्येऽभिषेचने ।
 तिक्तदुमाभाह ।

निम्नः पटोलः शुद्धा च गुडूची वासकस्तथा ।
 बिसर्पकुडमुत्तु ख्यातो गन्धोऽयं पञ्चतन्तका ॥
 पिप्पली पिप्पलीमूलं वर्गो मधुरको मधु ।
 शालपर्णीद्वहृत्थौ च इतार्थं सममाहरेत् ॥
 सर्वगन्धैः प्रदेहश्च गात्रे चाक्ष्णोश्च शीतलैः ॥
 सर्वगन्धैः कुङ्कुमागुरुकपूरकस्तूरीचन्दनैः ।
 अक्ष्णोस्तु शीतलैः चन्दनकपूरैः न तु कस्तूरी-
 कुङ्कुमागुरुभिस्तेषामुपस्थात्वात् ।
 पुराणं कौकुटं केशवर्त्मने सर्पभवन्तथा ।
 जीर्णश्चाभीक्ष्ण्यशो वाचो धूपनायोपकल्पयेत् ॥
 कुकुटीं मर्कटीं विष्णीमनन्ताच्चापि धारयेत् ।
 मांसमानं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्वप्ये ।
 निवेद्यमन्त्रञ्च सृष्टे शिशोः क्षपनमिच्छते ॥
 कराला पिङ्गला तुष्टा कषायाम्बरवृता ।
 देवी बालमिमं प्रीता रक्ष त्वं गन्धपूतने ॥*॥
 अथ शीतपूतनाग्रहकुण्डस्य चिकित्सामाह ।
 गोमूलं वस्त्रद्वयञ्च तुष्टाश्चामरदारु च ।
 कुण्डञ्च सर्वगन्धाञ्च तेलार्थमवधारयेत् ॥
 सर्वगन्धान् चन्दनादीन् ।

रोहिणीनिम्बखदिरपलाशककुम्भत्वचः ।
निःकाय्य तस्मिन्निःकाय्य सचौरं विपचन्द हृतम् ॥
यशोभक्तपुरीषाणि वस्तिगन्धा मक्षित्वचम् ।
निम्बपत्राणि च तथा धूपनार्थं समाहरेत् ॥
धारयेदपि गुग्गुल्वं बलां काकादनीं तथा ।
नद्यां सुग्रीवनेत्राणि तर्पयेच्छीतपूतनाम् ॥
जलाश्रयान्ते वातस्य क्षपणञ्चोपदिश्यते ।
जलाश्रयान्ते जलाश्रयतीरे ।
देवे देयञ्चोपहारो वातुणी रुधिरं तथा ॥
सुग्रीवनाशिनी देवी सुराशो गितपायिनी ।
जलाश्रयरता निधं पातु त्वां श्रौतपूतना ॥”*॥
अथ सुखमस्मिन्कायहृदयस्य चिकित्सामाह ।

कथितं विस्वतर्कारीबासागन्धर्वहस्तकाः ।
 कुवेराक्षी च योग्याः स्युर्वाङ्मानी परिविचने ॥
 तर्कारी गणितारि इति लोके । गन्धर्वहस्तकः
 श्वेत हरकः । कुवेराक्षी पादुरि इति लोके ।
 खरसेर्भङ्गवृत्तानां तथैव हयगन्धया ।
 तैलं वचाञ्च संयोग्य पचिदभ्यङ्गनं शिशोः ॥
 भङ्गवृत्तः भगरा इति लोके ।
 वचा सर्जरसं कुष्ठं सर्पिण्डोद्भूषणे हितम् ॥
 वर्णकं चूर्णकं मातृमङ्गलं पारदं तथा ।
 मनःशिलाक्षीपद्मेतु गोष्ठमध्ये बलिमतः ॥
 पायसं सपुरोडाशं तद्वत्पथ्यं सपादरेत् ।
 मन्त्रपूताभिरङ्गिञ्च तथैव जपनं हितम् ॥
 जलाभिमन्त्रणमन्त्रमाह ।
 अलङ्कृता कामवती सुभगा कामरूपिणी ।
 गोष्ठमध्यालयरता पातु त्वां सुखमस्तिका ॥३॥
 अथ नैगमेयग्रहकुट्टस्य चिकित्साभाह ।
 विस्वादिमन्त्रपूतीकैः कार्यं स्यात् परिविचनम् ।
 पूतीकः घोराकरञ्ज इति लोके प्रविहः ।
 प्रियङ्गुशरलानन्ताशतपुष्पाकुट्टमटैः ।
 पचेत्तैलं सगोमूत्रं दधिमस्त्रन्त्रकाङ्गिकैः ॥
 कुट्टमटं वितुमकनाम्नो वृत्तविशेषस्य त्वक् ।
 गुडतणी इति लोके प्रविह्वा । सुप्तालतिः
 श्लोनाको वा ।
 वचां वयस्यां जटिलां गोलोमीं चापि धारयेत् ।
 वयस्या आमलकी गुडूची वा ।
 उतसादनं हितश्चात्र स्कन्दापस्कारनाशनम् ॥
 मर्कटोलूकयवगाणां पुरीषाणि पिष्टयष्टे ।
 धूमः सुप्रजनं कार्यो बालस्य हितमिच्छता ॥
 पिष्टयष्टे नैगमेयग्रहे ।
 तिलतण्डुलकं माक्यं भक्ष्याञ्च विविधानपि ।
 कौमारपिष्टमेवाय ब्रह्मन्त्रे निवेदयेत् ॥
 मेवाय नैगमेयग्रहाय ।
 अघस्तात् क्षीरवृत्तस्य जपनक्षोपदिश्यते ॥
 अगाननस्त्रालाचिभुः कामरूपी महायशः ।
 बालं पालयिता देवो नैगमेयोऽभिरक्षतु ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्य लक्षणान्तरं चिकित्सितञ्च यथा,—
 “बलिशान्नीरकर्मिणि कार्याणि ग्रहशान्तिषु ।
 मन्त्रज्ञाय प्रयोक्तव्यस्तत्रादौ सर्वकामिकः ॥
 ॐ नमो भगवते गरुडाय चाम्बकाय सदास्तर
 स्तुत स्तुत स्वाहा । ॐ कं खं टं पं शं वैततयाय
 नमः । ॐ ह्रीं हुं चं ।
 बालदेहप्रमाणेन पुत्र्यमालानु सर्वन्तः ।
 प्रग्रह्य सृष्टिकाभक्तबलिर्देयस्तु श्रान्तिकः ।
 ॐकारी सुवर्णपत्नी बालकं रक्ष रक्ष स्वाहा ॥
 ॐ नारायणाय नमः ॥”
 “प्रथमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ज्ञाति नन्दा
 नाम मातृका तथा दृष्टीतमात्रस्य प्रथमं भवति
 ज्वरः । चक्षुषकलीयति गात्रमुद्वेजयति न
 शिंते क्रन्दति स्तन्यं न यज्ज्ञाति । आत्कारश्च
 भवति । बलिन्मस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यद्व्यते
 शुभम् । नदाभवतटशक्तिकां दृष्टीत्वा पुनः

शिकां लब्ध्वा मुक्तौदयः मुखपुत्र्यं वसन्धजाः
वसप्रदीपाः वसस्वस्तिकाः वसप्रटकाः । वस-
वज्जुलिकाः जम्बुद्विषा मन्थताम्रं मत्तकामांसं
सुरामयभक्तञ्च पूर्वस्यान्दिशि चतुष्पथेऽग्निहोत्रे
बलिर्दातव्यः अक्षत्यपर्चनं जनकुलो निक्षिप्य
ग्रान्त्युक्तेन क्षापयेत् । रघोरविह्वारार्थं
मेघश्चङ्गनिम्बपत्रशिवनिर्माल्यैर्वर्जनं धूपयेत् ।
ॐ नमो नारायणाय असुकस्य बाधिं हन
हन तुच्च तुच्च खाहा एवं दिनचर्यं बलिं
दत्त्वा चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणं भोजयेत् । ततः
सम्यदति शुभम् ॥

द्वितीये दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति सुनन्दा-
नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं
भवति उवरः । चक्षुस्वीलयति स्नानं न यज्ञाति
न श्रेते क्रन्दति स्नानं न यज्ञाति आत्कारश्च
भवति ।
बलिन्मुख्यं प्रवक्ष्यामि येन सम्यदति शुभम् ।
तच्छृणुं हस्तपृष्ठेकं यज्ञीत्वा दक्षिणमुद्रितमिति
शरावेकं गन्धताम्रं पीतपुष्पं पीतसप्त-
ध्वजाः । चत्वारः प्रदीपाः दशस्वस्तिकाः
मन्थमामसुरामयभक्तञ्च पश्चिमस्यान्दिशि
चतुष्पथे बलिर्दातव्यः । दिगानि ऋषि विस्त्र्यं
ततः ग्रान्त्युक्तेन क्षापयेत् । शिवनिर्माल्य-
विह्वारार्थांश्चांगिरसोऽश्विनवानकहृतेर्धूपं
दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य बाधिं
हन हन तुच्च तुच्च ह्रीं फट् खाहा । चतुर्थे
दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्यदति शुभम् ।

तृतीये दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति पूतनागम-
माहका तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति
उवरः । गात्रमुद्देजयति स्नानं न यज्ञाति
सृष्टिं वधाति क्रन्दति ऊहं निरीक्षते ।
बलिन्मुख्यं प्रवक्ष्यामि येन सम्यदति शुभम् ।
नद्युभयतटवृत्तिकं यज्ञीत्वा पुत्तलिकां लब्ध्वा
रक्तचन्दनं गन्धताम्रं रक्तसप्तध्वजाः । सप्त-
प्रदीपाः सप्तस्वस्तिकाः । पश्चिमामसुरामयभक्तं
दक्षिणस्यान्दिशि अपराद्धे चतुष्पथे बलि-
र्दातव्यः । शिवनिर्माल्यगुग्गुसुखवर्षनिम्बपत्रमेव
अङ्गेर्दिनचर्यं धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय
असुकस्य बाधिं हन हन तुच्च तुच्च खाहा ।
चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्य-
दति शुभम् ॥

चतुर्थे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति सुख
सुखिकानाम माहका तथा यज्ञीतमात्रेण
प्रथमं भवति उवरः । ऋषीणां नामयति चक्षुस्वी-
लयति स्नानं न यज्ञाति रोदिति स्वप्निति
सृष्टिं वधाति बलिन्मुख्यं प्रवक्ष्यामि येन सम्यदति
शुभम् । नद्युभयतटवृत्तिकं यज्ञीत्वा पुत्तलिकां
लब्ध्वा उत्तुपलपुत्र्यं गन्धं ताम्रं दशध्वजाः
दीपाश्चत्वारः । त्रयोदश स्वस्तिकाः मन्थ-
मामसुरामयभक्तञ्च उत्तरस्यां दिशि अपराद्धे
बलिर्देयः चतुष्पथे । ॐ नमो नारायणाय असु-
कस्य बाधिं हन हन मय मय खाहा । चतुर्थे

वाक्य

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्यदते शुभम् ।

पञ्चमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति कटपूतना नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । गात्रसुहेजयति स्वर्गं न यज्ञाति सुष्टिं वधाति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यदते शुभम् । कुम्भकारचक्रस्य नृत्तिका यज्ञीत्वा पुत्तलिकां विधाय गन्धताम्बूलं मुक्तापुष्पं मुक्तौदनं पञ्च भज्याः पञ्च प्रदीपाः पञ्च वटकाः ऐशान्या दिशि बलिर्दातव्यः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्माल्यसर्पनिर्माल्यं गुग्गुलु निम्बपत्रबालकहृतेर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य आधिं चूर्णय चूर्णय हन हन खाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्यदते शुभम् ॥ षष्ठे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति शकुनिकानाम माहका तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । गात्रमेदं दर्शयति दिवारात्रादुत्थानं भवति । ऊर्ध्वं निरीक्षते । बलिं तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यदते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा मुक्तापीतरक्तपुष्पगन्धताम्बूलानि दश प्रदीपाः । दश पीतभज्याः दश खल्लिकाः दश वटकाः । चौरजम्बुद्विकाः । मत्स्यमांससुरा आमेत्यान्दिशि निष्क्रान्ते मध्याह्ने बलिर्दातव्यः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्माल्यरखीन-गुग्गुलुसर्पनिर्माल्यनिम्बपत्रैर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय असुकस्य आधिं चूर्णय चूर्णय हन हन खाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्यदते शुभम् ॥

सप्तमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति मुष्करेवती नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । गात्रसुहेजयति सुष्टिं वधाति रोदिति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यदते शुभम् । रक्तमुक्तापुष्पं गन्धताम्बूलरक्तौदनं जलशराख्योदश खल्लिकाः त्रयोदश सञ्जुलिका जम्बुद्विका मत्स्यमांससुराः त्रयोदश भज्याः पञ्च प्रदीपाः । पश्चिमस्यान्दिशि ग्रामनिष्क्रान्तेऽपराह्णे हस्तमाश्रित्य बलिर्दातव्यः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुमेव शङ्खसर्पयोश्चौर बालकहृतेर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय दीप्ततेजसे हन हन सुच सुच खाहा ॥ चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्यदते शुभम् ।

अष्टमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति अयंका नाम माहका तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । यज्ञगन्धः पूतिगन्धश्च जायते । आहारं न यज्ञाति गात्रसुहेजयति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि ततः सम्यदते शुभम् । रक्तपीतभज्याः चन्दनं पीतपुष्पं सञ्जुल्यः पर्यटिका मत्स्यमांससुराः जम्बुद्विकाः प्रलूषे बलिन्दद्यात् ॥ ॐ नमो नारायणाय जेलीकविब्रवणाय चतुर्दिशामीश्वराय आधिं हन हन सुच सुच ज्वल ज्वल दह दह ॐ ह्रीं वट् खाहा ॥ चतुर्थे

वाक्य

दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्यदते शुभम् ।

नवमे दिवसे मासे वर्षे वा यज्ञाति कृतिका नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । निर्वाहं दर्शयति गात्रमेदं दर्शयति सुष्टिं वधाति । निम्नातितरा स्याद्बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यदते शुभम् । नद्युभयतटनृत्तिका यज्ञीत्वा पुत्तलिकां निर्माय मुक्तावलीं वेष्टयेत् । मुक्तापुष्पं मुक्तौदनं गन्धताम्बूलं मुक्ताः त्रयोदश भज्याः त्रयोदश प्रदीपाः त्रयोदश खल्लिकाः त्रयोदश मत्स्यमांससुराः । उत्तर-द्विभक्तिं ग्रामनिष्क्रान्तिं बलिं दापयेत् । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । गुग्गुलुनिम्बपत्रगोधूमगोशङ्ख-श्चेतसर्वपङ्कतेर्धूपं दद्यात् । ॐ नमो नारायणाय चतुर्भुजाय हन हन सुच सुच खाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्यदते शुभम् ।

दशमे दिवसे मासे वर्षे वा यदि यज्ञाति निष्कृता नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । गात्रसुहेजयति आत्कारं करोति पुरीषवन्धश्च बहु भवेत् । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यदते शुभम् । पारावारस्य नृत्तिकाया पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनगन्धताम्बूलादिभिर्धूपयित्वा पञ्च वर्णाः पञ्च भज्याः पञ्च प्रदीपाः पञ्च खल्लिकाः पञ्च पुत्तलिका मत्स्यमांससुराः वायव्यान्दिशि बलिन्दद्यात् । काकविष्टागोमांसगोशङ्खरखीनमाप्नारोम-निम्बपत्रहृतेर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय चूर्णयितव्यं हन हन सुच सुच खाहा । चतुर्थे दिवसे ब्राह्मणान् भोजयेत् ततः सम्यदते शुभम् ॥

एकादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा यज्ञाति पिणिपिच्छिका नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । आहारं न यज्ञाति । ऊर्ध्वं दर्शयति गात्रभङ्गश्च भवति आत्कारश्च भवति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यदते शुभम् । पिष्टकेन पुत्तलिकां कृत्वा रक्तचन्दनरक्तं तस्या मुखं दुग्धेन सिञ्चेत् पीतपुष्पं गन्धताम्बूलं सप्त प्रदीपा अष्टौ वटका अष्टौ सञ्जुलिका अष्टौ पुरिका मत्स्यमांससुराः पूर्वस्यान्दिशि बलिर्दातव्यः । श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । शिवनिर्माल्यं गुग्गुलु गोशङ्खसर्पनिर्माल्यकहृतेर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय सुच सुच खाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् ततः सम्यदते शुभम् ॥

द्वादशे दिवसे मासे वर्षे वा यदा यज्ञाति कातुका नाम माहका । तथा यज्ञीतमात्रेण प्रथमं भवति ऋतः । हस्तिना वदति अङ्गुल्या-तर्जयति क्रामति निःश्वसति । सुहृर्मुहु-श्चर्हयति । आहारं न करोति । बलिन्तस्य प्रवक्ष्यामि येन सम्यदते शुभम् । चौरैरेण पुत्तलिकां कृत्वा मुक्ताकुसुमं गन्धताम्बूलं मुक्ताः सप्त भज्याः । सप्त सञ्जुलिकाः । सप्त प्रदीपाः ।

वाक्य

करखीन दधिभक्तेन सर्वकर्मावधिं दद्यात् श्रान्त्युदकेन स्नापयेत् । श्वेतसर्वपङ्कतगुग्गुलुशिव-निर्माल्यहृतेर्धूपयेत् । ॐ नमो नारायणाय आधिं सुच सुच हन हन खाहा । चतुर्थे दिवसे विप्रान् भोजयेत् । ततः सम्यदते शुभम् ॥

इति रावणव्रतं बालतन्त्रं समाप्तम् ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यदि बालरोगाधिकारे ।
बालचर्चः, पुं, (बालस्य बालकस्येव चर्चा यस्य ।)
कार्तिकेयः । इति त्रिकाण्डशेषः । बालकस्य चरित्रे, स्त्री ।

बालतन्त्रः, पुं, (बालानि नवीकृतपत्राणि तन्त्रा-
दव यस्य ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरः । १२।४।४६ ।
(शुभाद्योऽस्य खदिरवृक्षे ज्ञातव्याः ।)
बालकपुत्रश्च ॥

बालतन्त्रं, स्त्री, (बालाय बालकरचार्थं तन्त्रमुपायः
ज्ञातं वा ।) गर्भिणीचर्चा । तत्पर्यायः ।
कुमारभट्टा २ गर्भिण्यवेचनम् ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः । (अस्य विवरणम् सुश्रुते खन
स्थाने १ अध्याये । यथा, “श्रुत्वां श्रानाकं
कायचिकित्सा भूतविद्या कौमारभट्टमगद-
तन्त्रं बालीकरयतन्त्रमिति ।” कौमारभट्टस्य
वा बालतन्त्रस्य ज्ञानमात्रं तत्रैव । “कौमार-
भट्टं नाम कुमारभवनधात्रीचौरदोषसंशोध-
नाय दुष्टसन्धयश्चसुत्यानाञ्च आधीनासुप-
श्रमनार्थम् ।” बालतन्त्राणि कानि तान्याह
तत्रैव ३ अध्याये ।

“नवग्रहास्तित्तान् स्फन्दस्य च निविधनम् ।

अपस्कारशङ्कुशोच रेवत्याञ्च पुनः पृथक् ।

पूतनायास्तथात्याया मल्लिका श्रौतपूतना ।

नैगमेयचिकित्सा च यज्ञोत्पत्तिः सद्योनिजा ।

कौमारतन्त्रमित्येतत् प्रादीरेषु प्रकीर्तितम् ॥”

एतेषां विवरणम् बालप्रहस्ये द्रष्टव्यम् ॥)

बालतन्त्रं, स्त्री, (बालं नवजातं द्रष्टव्यम् ।) नवद्वयम् ।

तत्पर्यायः । श्रव्यम् २ । इत्यमरः । १२।४।२६७ ।

(यथा, रघौ २।२६ ङीकटीकायां मल्लिनाथः ।

गङ्गायाः प्रपातस्तस्मान्ते समीपे विस्फुरानि

जातानि श्रव्याणि बालतन्त्राणि यस्मिन् तत् ॥”)

बालदण्डः, पुं, (बालानि दण्डानिव दण्डानि यस्य ।

यदा बाल इव सुत्रं दणं यस्य । ततः स्वार्थे

कम् ।) खदिरवृक्षः । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

बालधिः, पुं, (बालाः केशाः धीयन्तोऽत्र । बाल +

धा + धि ।) केशशुक्लजाङ्गलम् । इत्यमरः । १२।

५० । (यथा, किराते । १२ । ४७ ।

“चमरीगणैः शिववल्गस्य

बलवति भयेऽप्युपस्थिते ।

वंशविततिषु विषक्तपृथु-

प्रियबालबालधिभिराददे हतिः ॥”)

बालपत्रः, पुं, (बाल इव सुत्रं पत्रं यस्य ।) खदिर-

वृक्षः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ यथाचः । इति

राजनिर्घण्टः । (बालं पत्रमिति विग्रहे ।) स्त्री ।

नूतनपर्यम् । (यथास्य पर्यायः ।

“हृदिरो रक्तसारश्च गायत्री दन्तधावनः ।
कण्टकी बालपञ्च बहुश्लेष्म यश्चयः ॥”
इति भावपकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
बालपञ्चकः, पुं, (बालपञ्च एव । स्वार्थे कन् ।)
खदिरवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बालपाश्या, स्त्री, (बालपाशे केशसमूहे साधुः
तत्र साधुरिति यत् ।) सीमन्तिकास्थितस्वर्णादि-
रचितपट्टिका । चिंतो इति भाषा । तत्-
पर्यायः । परितर्या २ । इत्यमरः । २।१।२०३॥
बालपाशस्थितमणिः । इति तट्टीकायां तर्क-
वागीशः ॥
बालपुष्पिका, स्त्री, (बालानि सुद्राणि पुष्पाणि
यस्याः । ततः स्वार्थे कन् कापि अत इत्थम् ।)
युष्पिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवृतिरस्या
युष्पिकाशब्दे निर्दिष्टा ॥)
बालपुष्पी, स्त्री, (बालानि सुद्राणि पुष्पाणि यस्याः
ना ।) युष्पिका । इति अट्टाधरः ॥
बालभद्रकः, पुं, (बालेऽपि भद्र इव । ततः स्वार्थे
कन् ।) विषभद्रः । तत्पर्यायः । शास्त्रवः २ ।
इति शब्दचरिका ॥
बालभैषज्यं, स्त्री, (बालं भैषज्यम् । यदा, बालस्य
शिशोभैषज्यम् ।) रसास्त्रजम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ बालकस्तौषधश्च । (तदुच्यते, —
“भैषज्यं पूर्वसुदृढं नराणां यन्मुरादिषु ।
कार्यन्तदेव बालानां मात्रा तस्य कनीयसी ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंग्रहे बालरोगाधिकारे ॥)
बालभोग्यः, पुं, (बालानां भोग्यः ।) चयकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ बालकभक्षणीये, त्रि ।
बालभक्षिका, स्त्री, (बालां सुद्रां भक्षिका इन्दुरः ।)
सुद्रभक्षिका । छिटका इन्दुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । गिरिका २ । इत्यमरः । २।५।१२०॥
चिक्काः ३ वेष्टनकुलः ४ चिक्का ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥
बालयज्ञोपवीतकं, स्त्री, (बालं यज्ञोपवीतम् । ततः
स्वार्थे कन् ।) उपवीतविशेषः । तत्पर्यायः ।
उरस्कटः २ पञ्चवटः ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
बालराजं, स्त्री, (बालः स्वर्णोऽपि राजते इति ।
राज + पचाद्यच् ।) वैदूर्यम् । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ बालकश्रेष्ठे, पुं ॥
बालरोगः, पुं, (बालस्य रोगः ।) बालकस्य
आधिः । तस्य निदानं लक्षणानि चाह ।
“धात्रास्तु गुरुभिर्भोग्यैर्विषमैर्दोषजैस्तथा ।
दोषा देहे प्रजुष्यन्ति ततः स्तन्यं प्रदूष्यति ॥
मिथ्याहारविहारिण्या दुष्टा वातादयः स्त्रियाः ।
दूषयन्ति पयस्तेन जायन्ते आधयः शिशोः ॥*॥
वातदुष्टं शिशुः स्तन्यं पिबन् वातगदातुरः ।
चामस्वरः क्षण्डः स्याद्दृढविषममारातः ॥
स्त्रियो भिन्नमनो बाणः कामलापितरोगवान् ।
तृणानुद्वेषसम्पन्नः पित्तदुष्टं पयः पिबन् ॥
श्लेष्मदुष्टं पिबन् चौरं लालासुः श्लेष्मरोगवान् ।
निद्राहितो जङ्घः मूलवक्त्राचमर्द्दनः शिशुः ॥
ज्वराद्या आधयः सर्वे वक्षन्ति महतां तु ये ।

बालानामपि ते तद्वदोद्यथा भिन्नगुणैः ॥
बालानामेव ये रोगा भवन्ति महतां न च ।
तालुकण्टकमुख्यास्तानवधारय यतनः ॥”
तत्रादौ तालुकण्टकमाह ।
“तालुमांसं कफः कुष्ठः कुपते तालुकण्टकम् ।
तेन तालुप्रदेशस्य निम्नता नृद्धिं जायते ॥
तालुपातान् स्तनद्वयः क्षण्णान् पानं श्लेष्मदु-
द्रवम् ।
हृदयिकण्ठस्थरुजा योवाडुर्हरता वमिः ॥”
पानं स्तनस्य । श्लेष्मदुद्रवद्रवम् ॥
अथ महापद्ममाह ।
“विसर्पस्तु शिशोः प्राणनाशनः ग्रीववस्तिजः ।
पद्मवर्णो महापद्मरोगो दोषत्रयोद्भवः ।
श्लेष्माभ्यां हृदयं याति हृदयाच्च गुदं व्रजेत् ॥”
पद्मवर्णः लोहितवर्णः तत्र ग्रीवजो विसर्पः
श्लेष्माभ्यां हृदयं याति हृदयात् गुदं व्रजेत् ।
एव वस्तिजो गुदं याति । गुदतो हृदयं हृदया-
च्छिरो याति इति बोध्यम् ॥
अथ कुज्ज्वकमाह ।
“कुज्ज्वकः चौररोगान् शिशूनामेव वर्तन्ति ।
जायते तेन तस्मै कर्कुरं प्रसवेन्सुहृदुः ॥
शिशुः कुल्याललाटाचिज्जुतनासाप्रघर्षणम् ।
शक्तो नाकप्रभां द्रष्टुं न वर्ततेऽस्मीलनक्षमः ॥”
कुज्ज्वकः कोयुया इति लोके ख्यातः ॥*॥
अथ तुल्लिगुदपाकमाह ।
“वानिनाद्यापिना नाभिः सरुजा तुल्लिरुच्यते ।
बालस्य गुदपाकाख्यो आधिः पित्तेन जायते ॥”
अथाहपूतनं आह ।
“शूत्रस्त्रजसमायुक्तोऽधौतपाने शिशोर्भवेत् ।
स्त्रिमे वा स्त्रायमानस्य कक्षं रक्तकफोद्भवा ॥
कक्षयनात्ततः क्षिप्रं स्मोटाः सावच्च जायते ।
एकाभूतं त्रयं चोरं तं विद्यादहपूतनम् ॥
स्त्रिमे स्वेदितं ॥*॥ अथाजगल्लोमाह ।
क्षिप्वा सवर्णा यथिता निरुजा सुजसत्रिभा ।
कफवातोत्थिता श्रेया बालानामजगल्लिका ॥”
यथिता गुम्फितेव । सुजसत्रिभा । सृष्टाज्ञातिः ॥
अथ पारगर्भिकमाह ।
‘मातुः कुमारी गर्भिण्याः स्तन्यं प्रायः पिवन्नपि ।
कासामिषाद्वमयुतन्काकायांरुचिभमेः ॥
युष्यते कोष्ठदृष्ट्या च तमाहुः पारिगर्भिकम् ।
रोगं परिभवाख्यं तत्र युज्यते दोषेणम् ॥
पिवन्नपीत्यपिशब्दादपिवन्नपि पारिगर्भिकः ।
अस्त्रीकृ इति लोके ।
परिभवाख्यं परिभवेति नामान्तरम् ॥*॥
अथ दन्तोद्भेदकान् रोगानाह ।
‘दन्तभेदः शिशोः सर्वरोगाणां कारणं स्मृतम् ।
विशेषाच्च रविर्भेदकासच्छर्दिशिरोरुजम् ॥
अभिरुद्धस्य पोषक्या विसर्पस्य च जायते ॥
कारणमित्यन्वयः । पोषक्याः वस्त्ररोगविशेषस्य ॥
अथ बालरोगाणां चिकित्सा ।
‘भैषज्यं पूर्वसुदृढं महतां यन्मुरादिषु ।
तदेव कार्यं बालानां किन्तु दाहादिकं विना ॥’

दाहादिकं विना अग्निदाहादिचारवमनविरे-
चनशिरावधादिकं विना । महाकण्ठे चोत्पन्ने
वमनविरेकाद्यं दद्यात् । यत आह सुश्रुतः ।
विरेकवस्तिवमनादृते कुल्याच्च नाभ्यादिति ।
अथयान् विनाशकारकान् तन्मते विना ॥
‘त एव दोषा दूष्याच्च ज्वराद्या आधयश्च ते ।
अतस्तदेव भैषज्यं मात्रा तस्य कनीयसी ॥’
अस्य बालस्य । कनीयसीमात्रा मात्रा विना-
मित्रः ।
‘विडङ्गफलमात्रम् जातमात्रस्य भैषजम् ।
अनेनैव प्रमाणेन मासि मासि प्रवर्धयेत् ॥’
विडङ्गपरिमितं भैषजं चर्णीकृत्य किंवा कल्की-
कृत्यापवावलेहीकृत्य दद्यादित्यर्थः । तस्मान्नरं
त्वमथाभिहितम् ।
‘प्रथमे मासि बालाय देया भैषजरक्तिका ।
अवलेष्टा तु कर्तव्या मधुचौरसिनाहनेः ॥
एकैकां वर्धयेत्तावद्वयम् संवत्सरो भवेत् ।
तदूर्ध्वं माषवृद्धिः स्याद्वयवत् षोडशवत्सराः ॥’
एकैकां रक्तिकाम् तदूर्ध्वं वर्षोपरि माषवृद्धिः
प्रतिवर्षं पञ्चगुणात्मकस्य माषस्य वृद्धिर्भवति ।
गुह्याः पञ्चाद्वयमात्रा इत्यमरसिंहः ॥
‘ततः स्थिरा भवेत्तावद्वयवृद्ध्या विप्रतिः ।
ततो बालकवस्त्रायां हासनीया शनैः शनैः ॥’
ततः षोडशवत्सरोपरि ।
‘पृथक्कल्कावलेष्टानामिदं मात्रा प्रकीर्तिता ।
कषायस्य पुनः सेव विज्ञातया चतुर्गुणा ॥
चौरपस्य शिशोर्द्वयमौषधं चौरसर्पिषा ।
धात्रास्तु केवलं देयं न चौरिणापि सर्पिषा ॥’
चौरास्त्रास्य पूर्ववत् चौरसर्पिषा । प्रकारा-
न्तरेणौषधपानमाह सुश्रुतः ।
‘येषां गदानां ये योगाः प्रवक्ष्यन्ते गदङ्कराः ।
तेषु तत्कल्कसालिप्रौ पाययेत् शिशुं स्तनैः ॥’
अवचनानां बालानामभ्यन्तराधिशानोपाय-
माह ।
‘अङ्गप्रत्यङ्गदेशे तु रुजा यत्रास्य जायते ।
मुहूर्मुहुः श्मश्रति तं सृग्ममार्गेण रोदति ॥
निमीलितान्तो नृहृष्टो रोगे नो धारयेच्छिरः ।
वस्तिस्थे मूत्रसङ्घातोऽनुधाट्यपि गच्छति ॥
विमूत्रसङ्घवेकस्याच्छर्दिशिरानाकूलजनेः ।
कोष्ठे बाधोन् विजानीयात् सर्ववस्त्राणां
रोदनैः ॥’
अत्रादौ ज्वरस्य चिकित्सामाह ।
‘सर्वे निर्वायन्त बाले स्तन्यं नैव निर्वायन्ते ।
मात्रया लक्ष्येष्टाणां शिशोरनदिलक्षणम् ॥’
मात्रया लक्ष्येण जघ्नु भोजयेत् ।
‘भद्रमुस्ताभयानिषट्पटोलमधुकेः क्षतः ।
कायः कोष्ठाः शिशोरंश्च निःशेषज्वरनाशनः ॥’
भद्रमुस्तादिकायः सर्वज्वरेषु ॥*॥
‘वनलगावगाऽङ्गुलीचर्मं चांद्रय संयुतम् ।
शिशोर्वरातिसारत्वं कांसं चावन् वमिं हरेत् ॥’
अरुणा अतिविषा । चतुर्भ्रजिका ज्वराति-
वारेषु ॥

‘विश्वस्य पुण्यानि च धातकीनां
जनं सजोषं गजपिप्यली च ।
नाचावसेही मधुना विमयी
वालेषु बोध्यावतिवारितेषु ।’

जनं वाका । विश्वादिनाचावसेही । अतीसारेषु ।
‘समङ्गावातकीनोपवारिवाभिः जतं जलम् ।
दुहरेऽपि शिशोर्द्विजमतीसारे समाचिकम् ।’
समङ्गा लज्जालुजलम् । समङ्गादिनाचो दुहरे-
रेऽतीसारे । ॥

‘विङ्गावजमीदा च पिप्यलीतल्लानि च ।
एवामासीत् चूर्णानि सुखं तमेन वारिवा ।
आमे प्रहतेऽतीसारे कुमारं पाययेद्भिवक् ।’
विङ्गादिचूर्णमतीसारे । ॥

‘मोचरसः समङ्गा च धातकी पङ्केश्वरम् ।
पिष्टरेतयेवागूः स्थाङ्गलानीवारनाशिनौ ।’
मोचरसलज्जालुजलधावैपुलकमलकेश्वरससुहि-
तनोना । तल्लकीखुदोतोना । जलतोला
१ । सममेकीलल ववागूः साधनीया । मोच-
रवाहियवागू रक्षातिवारे । ॥

‘नागरातिविवातुस्तानलकेन्द्रयवैः श्वतम् ।
कुमारं पाययेत् प्रातः सन्मतीसारनाशनम् ।’
नागरादिनाचः सन्मतीसारे । ॥

‘लाजास्यष्टिमधुका शर्करा चौद्रमेव च ।
तल्लोदकयोगेन चिप्रं हनि प्रवाहिकाम् ।’
लाजादिचूर्णं प्रवाहिकायाम् । ॥

‘रजनी सरलो दादहती गजपिप्यली ।
शङ्खिपर्णो शताका च लोढं माचिकसर्पिषा ।
दीपनं यद्वर्णं हनि मावतार्निसकामलाम् ।
अवरातीसारपाङ्कजं बालानां सन्मरोगशुतम् ।’
रजन्मादिचूर्णं यद्वर्णयादौ । ॥

‘पौष्करातिविवाशङ्गीमागधीधन्यासके ।
जतं चूर्णं सचौद्रं शिशूनां पञ्चकासजित् ।’
पौष्करादिचूर्णं कासेषु । ॥

‘पौष्करातिविवावासाकयाशङ्गीरसं लिहन् ।
मधुना सुच्यते बालः कावेः पञ्चभिर्विहृतेः ।’
सुसकादिरसः कासेषु । ॥

‘वापीकुसुमसंजातकेश्वरेरवसेहिका ।
मधुना चिरसंजाताम् शिशोः कासान् अपो-
हति ।’
कासे । ॥

‘घाणं शर्करया युक्तं तल्लोदकसंयुतम् ।
पानमेतत् प्रदातव्यं कासन्वासापहं शिशोः ।’
आन्वादिपानं कासन्वासायोः । ॥

‘द्राक्षावासाभयाल्लवाचूर्णं चौद्रमेव सर्पिषा ।
लोढं श्वसं लिहन्वाशु कासश्च तमकं तथा ।’
तमकं श्वसमेहम् । द्राक्षादिचूर्णं कासन्वासायोः ।

‘चूर्णं कटुकरोहिण्या मधुना सह योजयेत् ।
हिक्कां प्रशमयेत् चिप्रं हर्दिचापि चिरो-
त्यिताम् ।’

हिक्कायां हर्द्यां च । ॥

‘आन्वाशिलाजविन्मूत्रं सचौद्रं हर्दिदुहयेत् ।
हर्द्याम् । ॥

‘पीतं पीतं वनेद्वयसु कान्तं तं मधुसर्पिषा ।
हिवासांकी फलरसं पञ्चकोलश्च लेहयेत् ।’
हिवासांकी हृत्तीह्वयम् । ॥

‘पञ्चकोलानि पिप्यलीपिप्यली-
मूलचयचिपकनागराणि ।’

चौरच्छर्द्याम् । ॥

‘ह्रीवैरशर्कराचौद्रं लोढं हृत्वाहरं परम् ।
हृतेन सिन्धुविश्वेनाहिङ्गुभागीरजोलिहम् ।
आनाहं वातिकं मूलं हृत्वातोयेन वा शिशुः ।’
आनाहे वातमुखे च । ॥

‘कथोयवाविताचौद्रस्यौलासेन्वैः जतः ।
मूत्रयवे प्रयोक्तव्यः शिशूनां लेह उतमः ।’
मूत्राघाते । ॥

‘यदा तु दुर्बलो बालः स्नादन्नपि च वङ्गिमान् ।
विहारोक्तगोधूमयवचूर्णं हृतमुतम् ।
स्नादयेत्तद्गुचीरं श्वतं समधुशर्करम् ।’
कार्प्ये । ॥

‘सुसङ्गुष्माकवीजानि भद्रावकलिङ्गकान् ।
पिष्ट्वा तोयेन संलिम्बेकोपोऽयं शोथकृच्छ्रयोः ।’
शोथे । ॥

‘पटोलचिपलारिहृदिद्राकायितं पिबेत् ।
क्षतवीर्यपेविस्कोटज्वराणां शान्तये शिशुः ।’
क्षतवीर्यपेविस्कोटज्वरेषु । ॥

‘यद्वधूमनिशाकुठरानिकेन्द्रयवैः शिशोः ।
लेपक्षेत्रेण हन्याशु सिध्दपामविचर्चिकाम् ।
वारिवातिलज्जोप्राणां कषायो मधुकस्य च ।
संसाविणि सुखे शस्त्रो धावनार्थं शिशोः सदा ।’
सुखसावे । ॥

‘अथ त्वत्पद्मदलचौद्रैर्मूलपाके प्रलेपनम् ।’
सुखपाके । ॥

‘पिप्यलीचिपलानाचूर्णं हृतचौद्रपरिभुतम् ।
बालो रोदिति यस्तस्मै लेढुं दद्यात् सुखा-
वहम् ।’

रोदने । ॥

‘हरीतकी वचा कुष्ठं कर्कशं माचिकसंयुतम् ।
पीत्वा कुमारः क्षन्धेन सुच्यते ताशुकण्टकात् ।’
ताशुकण्टके । ॥

‘फलजिकं लोघपुनर्ववे च
सङ्गुवेरं हृत्तीह्वयश्च ।
आलेपनं श्लेष्महरं सुखोष्णं
कुङ्कुमके कायेऽसुदाहरणि ।’

कुङ्कुमके । ॥

‘हृत्विह्वेनामितमेन चौरचित्तेन सोद्यावा ।
खेद्वेदुत्थितां नाभिं शोथस्तेनोपशान्वात ।’
नाभिशोथे । ॥

‘नाभिपाके निशाकोपप्रियङ्गुमधुकेः श्वतम् ।
तैलमध्यङ्गने शस्त्रमेभिर्वाप्यवधूलनम् ।
दग्धेन श्लेष्माश्लेष्मता नाभिपाकेऽवचूर्णेनम् ।
लक्ष्मणैः चौरिवायां वापि कुम्भाचन्दन-
रंजना ।’

नाभिपाके । ॥

‘गुदपाके तु बालानां पित्तर्षी कारयेत् क्रियाम् ।

रवाङ्गजं विशिष्य पानलेपनयोर्हितम् ।
शुद्धयष्टाङ्गने चूर्णं शिशूनां गुदपाकशुतम् ।’
अङ्गनं रवाङ्गनम् । गुदपाके । ॥

‘श्लेष्मवीर्यरप्टाङ्गैर्लेपो देधोऽहिपूतने ।
अहिपूतने । ॥

‘पारिगर्भिकरोगे तु पूष्यते वङ्गिदीपनम् ।’
पारिगर्भिके । ॥

‘दन्तपालिषु मधुना चूर्णेन प्रतिसारयेत् ।
धातकीपुष्पपिप्यकोर्धोफलरसेन वा ।
दन्तोत्पानभवा रोगाः पीडयन्ति न बालकम् ।
जाते दन्ते हि शान्वाति यतस्तद्वेतुका
गदाः ।’

दन्तोद्भेदनरोगेषु । ॥

‘सौवर्णं सुक्षतं चूर्णं कुष्ठं मधु हृतं वचा ।
मत्स्याचकः शङ्खपुष्पी मधु सर्पिः सक्ताश्च नम् ।
अर्कपुष्पीमधु हृतं चूर्णतं कतकं वचा ।
सहेमचूर्णं केदर्यं श्वेता दूर्वा हृतं मधु ।

चत्वारोऽभिहितः प्राशा अर्द्धलोकसमापनाः ।
कुमाराणां वपुर्मैधावलपुष्टिकाराः स्मृताः ।
सावर्ण्यचूर्णम् । चतुर्वर्णं यो गेयं भारित-
सुवर्णचूर्णम् । मत्स्याचकः ब्राह्मी इति लोक
वकम इत्येके । अर्कपुष्पी अर्कसदृशपुष्पवता ।
केदर्यं कटफलम् । श्वेता दूर्वाविशेषं यत्पित्त
केचित् । संवत्सरं यावदेतं योगाः प्रयोज्याः
दादृशवर्णातीति केचित् । ॥

‘बालानां वपुर्मैधावलपुष्टिकाराः स्मृताः ।
नाचारसं वमे तेनं मस्तुन्य चतुर्गुणे ।
राक्षाचन्दनकुष्ठाकावाजिगन्धानि श्रायुतेः ।
शताकादावयष्टाङ्गसुन्मतीस्तान्नाहरेणुभिः ।
संविष्टं अवररक्षोषं बलवर्णकरं शिशोः ।’

नाचादितेनं बालेषु । ॥ इति भावप्रकाश
बालरोगाधिकारः ।

बालवायजं ली, (बालवाये वैदुष्यप्रभवे देश-
विशेषे जायते इति । जन् + ड ।) वैदुष्यम् ।
इति त्रिकाक्षप्रथः । (विहृतिर्विशेषवाच्य
वैदुष्यशब्दे प्रथः ।)

बालवासः [स्] ली, (बालानां लोणां बाले
निर्मितं वा वासः ।) केशनिर्मितवल्गुम् ।
बालकस्य वल्गुश्च । इति केचित् ।

बालवासः पु, (बालाः शिशवो वाङ्मा यस्य ।
एते खलु कर्षिषिदुपस्थिते भये शिशून् पृष्ठे
निधाय पलायन्त इति प्रविष्टेस्तथात्वम् ।)
वनच्छागः । इति हारावली । २ । बालक
वहनीये चि ।

बालयजनं, ली, (बालस्य चमरीपुच्छस्य बालेन
वा निर्मितं यजनम् ।) चामरम् । तत्प्रथ्यायः ।
रोमगुच्छः २ प्रकीर्णकम् । इति चैमचन्द्रः ।
(यथा, कुमारः । १ । १३ ।

‘नाङ्गुलविष्टेपविचर्पिप्रोभे-
रितस्तत्तच्चमरीचिगौरेः ।
यस्यायं युक्तं गिरिराजशब्दं
कुर्मन्ति बालयजनैश्चमर्यः ।’)

बालाकः

बालकस्य अवनयः ।

“बालकजनमोचनं मन्त्रिकादीन् यपोहति ।”

इति ब्रह्मसूत्रः ।

बालव्रतः, पुं, मङ्गुषीवनानामकपूर्वजनिविधिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ।

बालसन्ध्याभ्यङ्गः, पुं, (बालसन्ध्या इव आभा यस्य ।)

अवस्यवर्णः । इति वैमचक्रः ।

बालकुर्य्यं, स्त्री, (बालः कुर्य्य इव) वैदूर्यमणिः ।

इति त्रिकाण्डशेषः । प्रातःकालीनकुर्य्यं, पुं ।

बालकुर्य्यकं, स्त्री, (बालकुर्य्य इव । बालकुर्य्य +

स्वार्थे कन् ।) वैदूर्यम् । इति शब्दरत्नावली ।

बालहस्तः, पुं, (बाला हस्त इव मन्त्रिकादीनां

निवारकत्वात् ।) बालधिः । जोमयुक्तलाङ्गु-

लम् । इत्यमरः । (केशानां हस्तः सन्दृष्टः त्रि ।

केशसन्दृष्ट इत्युज्ज्वलदन्तः ।)

बाला, स्त्री, (बालाः केशा इव पदार्था विद्यन्ते

यस्याः । बाल + अर्धे आद्यच् तत्तदाप् ।)

नारिकेलः । हरिद्रा । मलिकामेदः । अलङ्कार-

भेदः । मेध्यम् । चुटिः । स्त्री । इति सुभ्राह्मिता

मेदिनी । इतज्जुमारी । ह्रीवैरम् । इति शब्द-

चन्द्रिका । अम्लहा । नीलभिद्युटी । इति राज-

निर्घण्टः । एकवर्षवयस्का गौः । यथा,—

“वर्षमात्रा तु बाला स्यादिति बाला द्विवर्षिकी ।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ।

बोद्धशवर्षीया स्त्री । सा यौगशरत्काले च

प्रशंसनीया हर्षदा च । इति राजवल्लभः ।

(यथा, रतिमञ्जर्याम् ।

“बाला स्त्री प्राग्दा प्रोक्ता तद्वर्षी प्राग्-

हारिणी ।

प्रौढा करोति दृढत्वं दृढा मरणमादिशत् ।”

यथा, मेघदूते । ८३ ।

“गाढोत्कण्ठा गुरुव दिवसेभ्यो गच्छत्सु बालां

जातां मन्त्रे शिशिरमधितां पद्मिनीं वाक्य-

रूपाम् ।”

कन्यामात्रेऽपि । यथा, मार्कण्डेये । २१ । २८ ।

“इयञ्च नृणांममत्तु कारयं यत् श्रद्धां च तत् ।

त्वयि प्रीतिमती बाला दर्शनादेव मानद ।”

पञ्चवर्षा स्मृता बाला । इति हारीते । १ । ५१ ।

ऊनद्विवर्षिकी कन्या । तस्यास्तद्वयस्कबालस्य

च अमिसंस्कारादिनिषेधो यथा,—

“अजातदन्ता ये बाला ये च गर्भाङ्गिनिःकृताः ।

न तेवाममिसंस्कारो न पिबन् नोदकक्रिया ।”

इति गार्ग्ये १०७ अध्यायः ।

बालाक्षी, स्त्री, (बालाः केशा इवाचसिदृश्यं च

पुष्पं यस्याः ।) केशपुण्यावृत्तः । तत्पर्यायः ।

मानवी १ दुर्गपुत्री ३ केशधारिणी ४ । इति

शब्दचन्द्रिका ।

बालार्कः, पुं, (बाली नवोदितोऽर्कः कुर्य्यः ।)

प्रातःकालीनकुर्य्यः । यथा,—

“रक्तवस्त्रपरीधानां बालार्कसदृशीं तनुम् ।”

इत्यादि विन्यसारे जगद्भाषीध्यानम् ।

कन्याराशिखकुर्य्यः । यथा,—

बालिशः

“शुष्कमांवं खियो दृढा बालार्कसदृशं दधि ।

प्रभाते मेधुनं निद्रा सद्यःप्राक्हराणि वट् ।”

इति चायकवम् ।

बालिः, पुं (बालि केशे जातः । बाल + इच् ।)

कपिविशेषः । तत्पर्यायः । ऐक्यः २ बाली ३ ।

इति त्रिकाण्डशेषः । (अथमेव श्रीरामेण हतः ।

अस्य जम्बादिकविहृतिसु बालिनृ शब्दे

दृष्ट्या ।)

बालिका, स्त्री, (बाला इव । बाल + स्वार्थे कन् ।

टाप् अत इत्वम् ।) बाला । कन्या । बालुका ।

पञ्चकाहला । कार्यभूषणम् । इति मेदिनी । के,

१३० । एला । इति शब्दरत्नावली । कन्या-

स्वरूपलक्षणे यथा,—

“कन्या देया स्वयं प्रोक्ता कन्यारूपा तु मूलिनी ।

यावदक्षतयोनिः स्यात्तावदेवौ सुरारिहा ।”

इति देवीपुराणम् ।

बालिखिन्धाः, पुं, पुनस्त्यकन्यायां सन्नत्यां क्रतोः

वहिसिहस्रसंख्यकपुत्रा ऋषिविशेषाः । यथा,—

“प्रीत्या पुनस्त्यो भगवान् दत्तात्रिमखजत् प्रभुः ।

पूर्वजन्मनि सोऽगस्त्यः स्तुतः स्वायम्भुवेऽन्तरः ।

वेदबाहुं तथा कन्यां सन्नतिर्नाम नामतः ।

पुत्रायां वहिसिहस्रं सन्नतिः सुयुवे क्रतोः ।

ते चोद्धरेतसः सर्वे बालिखिन्धा इति स्मृताः ।”

इति कौर्म १२ अध्यायः ।

अपि च ।

“क्रतोश्च सन्नतिर्भात्या बालिखिन्धानस्यत ।

धृष्टिर्नाम सङ्ख्याय ऋषीणां चोद्धरेतसाम् ।”

इति मार्कण्डेयपुराणे रुद्रसर्गः । ५२ । २४ ।

तेवामङ्गुष्ठपरिमाणस्य प्रमाणं यथा,—

“अथापश्यदधीन् हस्त्रानङ्गुष्ठोदरवर्षा यः ।

पलाशप्रतिकाभेको सहितान् वहतः पथि ।

प्रलीनान् खेत्विवाङ्गेषु निराहारास्तपोधनान् ।

क्षिप्रमानान् मन्दबलान् गोप्यदे संजुतोदकं ।”

इति महाभारते । १ । ३१ ।

बालिखिलोऽपि पाठः । यथा, “ऋग्वेदान्तर्गत-

बालिखिलमेकादशस्कृतं बालिखिल्याः शंसन्ति

प्राया वै बालिखिल्याः । इति चरणयहभाव्यम् ।

बालिनी, स्त्री, अग्निनीगच्छन् । इति वैमचक्रः ।

बालिशं, स्त्री, (बालाः सन्ति यस्य इति बालीं

मस्तकस्तेन श्रेते यच्च । शी + आधारे ङ ।)

उपधानम् । इति शब्दमात्रा । (ब्राह्मणादि-

राज्जतिगणः । इति पाणिनिः । ५ । १ । १२४॥

बालिशः, त्रि, (बाङ् + इच् । उल्लङ्घनं । बालिं

दृष्ट्वं श्यतीति । बालि + शो + आतोऽनुपेति

कः ।) शिशुः । (यथा, भागवते । ४।१।४।२३ ।

“बालिशो वत यूयं वा अधर्मे धर्मेमानिनः ।”

बालिशो शिशुहृतय इत्यर्थः ।) अर्थः । इति

मेदिनी । श्रे, २६ । (यथा, मनुः । ३ । १७६ ।

“अपाङ्गुलो यावतः पाङ्गुलान् भुञ्जानान्शु-

पश्यति ।

तावता न फलं तच्च दाता प्राप्नोति बालिशः ।”

“बालिशोऽश्वः ।” इति तट्टीका ।)

बाली

बालिहन्ता, पुं, (बालिर्बालिनी वा वानरराजस्य

हन्ता ।) श्रीरामचक्रः । इति शब्दरत्नावली ।

(बालिवधकथा यथा, रामायणे । ४ । १६ ।

२७—३६ ।

“कुर्य्यपुत्री महावीर्यः सुग्रीवः परिहीयत ।

बालिना भयदर्पसु सुग्रीवो मन्दविक्रमः ।

बालिनं प्रति सामर्थ्यं दर्शयामास राघवम् ।

हृत्तेः सशस्त्रैः शिखरैर्वज्रकोटिनिर्भरैः ।

सृष्टिभिर्जुभिः पङ्क्तिर्वाहुभिश्च पुनः पुनः ।

तथैर्युद्धमभूदघोरं हृत्तवासनयोरिव ।

तौ शोणितान्ता युध्यतां वानरौ वनचारिणौ ।

मेवाविव महाशब्देनैर्जमानौ परस्परम् ।

ह्रीयमानमघापश्यन् सुग्रीवं वानरेश्वरम् ।

प्रेक्षमाणं दिशश्चैव राघवः स मुहुर्मुहुः ।

ततो रामो महातेजा आर्त्तं दृष्ट्वा हरौश्वरम् ।

स शरं वोचते वीरो बालिनो वधकाङ्क्षया ।

तनो धनुवि सन्ध्या शरमाशीविषोपमम् ।

पूरयामास तक्षार्पं कालचक्रमिवान्तकः ।

तस्य व्यातलघोषिणः जलाः पञ्चरघेश्वराः ।

प्रदुद्गुडुर्गंगाश्चैव युगान् इव मोहिताः ।

सुक्तसु वक्त्रनिर्घोषः प्रदीप्ताशनिचक्रिभः ।

राघवेण महाबाहो बालिवधसि पातितः ।

ततस्तेन महातेजा वीर्ययुक्तः कपीश्वरः ।

वेगेनाभिहतो बाली निपपात महातेजो ।)

ओद्धेष्टान्तर्गतग्रामविशेषश्च ।

बाली, [नृ] पुं, (बालः केश उत्पत्तिस्थानत्वेन

विद्यते यस्य । बाल + इनिः । नामनिर्वाक्तश्च

यथा, रामायणे ।

“अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।

बाणेषु पतितं वीजं बाली नाम बभूव सः ।”)

इन्द्रपुत्रवानरराजविशेषः । स तु श्रीरामचक्रेण

हतः । तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“मेरुर्नगेश्वरः श्रीमान् जाम्बवन्मयः शुभः ।

तस्य यन्मध्यं दृष्ट्वं सर्वदैवतपूजितम् ।

तस्मिन् दिष्टा सभा रम्या ब्रह्मणः श्रुतयोजना ।

तस्यामासी सदा देवः पद्मयोजिष्ठतुर्मुखः ।

योगमभ्यसतस्तस्य नैवाभ्यां यदस्य सवत् ।

तद्व्यहीनं भगवता प्राणिना चर्चितं च तन ।

निःस्रप्रमाणं तदभूमौ ब्रह्मणा लोककनूखा ।

तस्मिन्नशुक्ले राम । वानरः संवभूव ह ।

उत्तरं मेरुशिखरं गतस्तच्च च दृष्टवान् ।

नानाविहगसंघुष्टं प्रसन्नसज्जितं सरः ।

आम्रव्य चापतस्तस्मिन् दृष्टे वानरसत्तमः ।

उत्तमव्य तस्मात् स दृष्टादुत्थितः ब्रह्मणः पुनः ।

तस्मिन्नेव चली राम ! स्त्रीत्वं प्राप स वानरः ।

तद्वपुर्मदसुतं दृष्ट्वा त्वाजितौ धैर्यमात्मनः ।

ततस्तस्यां सुरेभ्यः स्क्रुतं शिरसि पातितम् ।

अनासाद्यैव तां नारीं सन्नित्तममघाभवत् ।

ततः सा वानरपतिं जप्ते वानरमोश्वरम् ।

अमोघरेतसस्तस्य वासवस्य महात्मनः ।

बाणेषु पतितं वीजं बाली नाम बभूव ह ।

भास्करेणापि तस्या वै कर्णपर्वश्वर्तना ।

वीरं निवृत्तं श्रीवायं विधानमनुवर्तत ।
 श्रीवायं पतितं वीरं सुग्रीवः समजायत ॥”
 इति रामायणे उत्तरकाण्डे । ३७ सर्गः ॥
 अपि च ।
 “वानरेभ्यः महेकाभिमन्त्रो बालिनमात्मजम् ।
 सुग्रीवं जनयामास तपनस्तपतां वरः ॥”
 इति रामायणे बालकाण्डे १७ सर्गः ॥
 “ततः शूरेणाभिहतो रामेण रणकर्कशः ।
 पपात सहसा बाली निहत इव पादपः ॥”
 इति किष्किण्ड्याकाण्डे १७ सर्गः ॥
 (बालाः केशाः सन्त्यस्य ।) बालविशेषः, त्रि ।
 बालीशः, पुं, मन्त्रलक्ष्मणः । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 बा(वा)लुः, स्त्री, (बलते अनेन । बल प्राग्ने । बल
 + उल् ।) एलबालुकामकगन्धद्रवम् । इत्यु-
 लादिश्लोकः ॥
 बा(वा)लुकः, स्त्री, (बालुदेव । स्वार्थे कन् ।) एल
 बालुकम् । इत्यमरः । २ । ४ । १०१ ॥
 बा(वा)लुकः, पुं, पाणीयालुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बा(वा)लुका, स्त्री, (बालुक + टाप् ।) रेखुविशेषः ।
 बालि इति भाषा । तत्पर्यायः । सिकता २
 सिकता ३ शीतला ४ खण्डशर्करा ५ प्रवाही ६
 महाखण्डा ७ खण्डा ८ पाणीयवर्णिका ९ ।
 अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सन्ताप-
 नमगाश्रित्य च ।
 “सकप्रयोगतश्चैव शाखाशेषानिलापहा ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 शाखा हस्तपादादि । कर्कटी । इति जटा-
 धरः ॥ कर्पूरः । बलविशेषः । इति शब्द-
 चन्द्रिका ॥
 बा(वा)लुकागडः, पुं, (बालुकायाः गडतीति
 तस्मात् चरति यः । बालुका + गड् चरत्वे +
 पचाद्यच् । बालुकाजानत्वादस्य तयात्वम् ।)
 मत्स्यविशेषः । बालिया इति भाषा । तत्पर्यायः ॥
 सिताङ्कः २ । इति हारावली । १६० ॥
 बा(वा)लुकात्मिका, स्त्री, (बालुकावदात्मा स्वरूपो
 यस्याः । कन् अप्त इत्वम् ।) शर्करा । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥ (बालुका आत्मा यस्य ।)
 बालुकामये, त्रि ॥
 बा(वा)लुकाप्रभा, स्त्री, (बालुकानामुत्प्रेरणानां
 प्रभा यस्याम् । अथवा बालुकापरिध्यामत्वादस्य
 तयात्वम् ।) नरकविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
 ५ । ३ ॥
 बा(वा)लुकामयं, त्रि, (बालुका + मयट् ।) सिकता-
 मयम् । इति छेकतशब्दटीकायां भरतः ॥
 बा(वा)लुकावर्णं, स्त्री, (बालुकाया यन्मम् ।)
 औषधपाकार्थ्यमविशेषः । यथा,—
 “भाण्डे विनक्तिगम्भीरे मध्ये निहितकूपके ।
 कूपिकाकण्डपर्यन्तं बालुकाभिश्च पूरितं ॥
 भेषजं कूपिकावर्णं चङ्गना यत्र पच्यते ।
 बालुकायन्ममेतद्धि यन्मन्त्रबुधैः स्मृतम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

बा(वा)लुकाखेदः, पुं, (बालुकाभिर्विहितः
 खेदः ।) तप्तबालुकाभिस्तापनम् । यथा,—
 “वानश्चिद्वृत्ते खेदान् कारयेदुच्चनिर्मितान् ।
 खिग्धः खेदो निविहोऽत्र विना केवलवातजान् ॥
 खर्परभट्टपटस्थितकाङ्गिकसंस्तितबालुकाखेदः ।
 श्रमयति वातकफामयमस्तकमूलान् भङ्गादीन् ॥
 खोतसां मार्हव कृत्वा नीत्वा पावकमाश्रयम् ।
 हत्वा वातकफस्तम्भं खेदोऽवरमपोहति ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 बा(वा)लुकी, स्त्री, (बलति बालयति वा । बल-
 प्राग्ने + उक् । खिधा डीप् ।) कर्कटीभेदः ।
 तत्पर्यायः । बहुफला २ खिग्धफला ३
 सैत्रकर्कटी ४ सैत्रहृदा ५ काङ्गिका ६ मन्त्रला
 ७ । अस्या गुणाः ।
 “बालुकी वातश्रमनी शीता कृता अमापहा ।
 पित्तश्रमनी कृता कुर्वते कासपीनयो ॥
 “स्याद्बालुकी शरदि वर्धनदोषकर्त्री
 हेमन्तजा च खलु पित्तहरा च कृता ।
 क्षिप्रं करोति खलु पीनसमर्हपका
 पक्ता त्वतीवमधुरा फलकारिणी च ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 बा(वा)लुकी, स्त्री, कर्कटी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 बा(वा)लुङ्गिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥
 बा(वा)लुङ्गी, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दरत्नावली ॥
 बा(वा)लुकः, पुं, (बलत प्रागान् हन्ति यः । बल
 उ वधे + उक् ।) विशभेदः । इति हेमचन्द्रः ।
 ४ । २ । ३ ॥
 बा(वा)लेयः, पुं, (बलये उपकरणाय साधुः । बलि
 + “हृदिपधिवर्णं” ५ । १ । १३ । इति
 टन् ।) रावभः । इत्यमरः । २ । ६ । ७७ ॥
 (यथा, मार्कण्डेयः । ५० । ८५ ।
 “एकच्छागं द्विबालेयं त्रिगवं पञ्चमाह्वयम् ।
 षड्वचं सप्तमानङ्गं यष्टं यन्नाशु शोषय ॥”
 बलेः स्नानासन्धानस्य दैत्यस्यापत्यं पुमान् । बलि
 + टन् ।) दैत्यविशेषः । इति धरणिः ॥ (बलिः
 विरोधनपुत्रस्तस्य बाणश्रेष्ठः पुत्रशतं जातम्
 ते च बालेयान्ना विख्याताः । यदुक्तमभि-
 पुराणे ।
 “विरोधनस्य पुत्रस्तु बलिरेकः प्रतापवान् ।
 बलेः पुत्रशतं जज्ञे राजानः सर्वे एव ते ॥
 तेषां प्रधानाच्चत्वारो विक्रान्ताः सुमहाबलाः ।
 सहस्रबाहुर्ध्वजश्च कण्डूश्च बलेः सुभे ॥
 बलेः पुत्रास्तु पौत्राश्च शतशोऽथ सहस्रशः ।
 बालेयो नाम विख्यातो गणो विक्रान्तपौरुषः ॥”
 जनमेजयवर्षशोद्धवस्य सुतपत्न्यो राज्ञः पुत्रो
 बलिस्तस्य पञ्च पुत्राश्च बालेयाः । यथा, हरि-
 वंशे । ३१ । ३०—३३ ।
 “जनस्य सुतपा जज्ञे जज्ञे सुतपत्न्यो बलिः ।
 जातो मातृययोनौ तु स राजा काञ्चनेष्टुधिः ॥
 महायोगी च तु बलिर्वर्ध्व इति पुरा ।
 पुत्राशुत्पाद्यामात्रं पञ्च वंशकरान् सुवि ॥

अङ्गः प्रथमतो जज्ञे वङ्गः सुवल्गयेव च ।
 पुङ्गः कलिङ्गश्च तथा बालेयं चक्षुस्तथैव ॥
 बालेया ब्राह्मणाश्चैव तस्य वंशकरा सुवि ।
 बलेस्तु बल्लणा दत्ता वराः प्रीतेन भारत ॥”
 अङ्गारवली । इति विश्वः ॥ • पाण्यन्वय-
 कम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 बालेयः, त्रि, (बालाय हितः । बाल + टन् ।)
 नट्टः । बालहितः । इति मेदिनी ॥
 (बलये उपहाराय हितः । बलि + हृदिपधिव-
 वर्णं” ५ । १ । १३ । इति टन् ।) तत्पर्यायः ॥
 यथा, सिद्धान्तकौस्तुभम् । “बालेयास्तत्पुलाः ॥”
 बलियोग्यः । यथा, रघौ । १४ । ७७ ।
 “पुत्रं फलचार्त्तवमाह्वयन्तो
 वीजश्च बालेयमल्लहरोहि ।
 विनोदयिष्यन्ति नवाभिषङ्गा-
 सुदारवाचो मुनिकन्याकास्वाम् ॥”
 वितुन्नकानां दृष्टस्य त्वयि स्त्री । तत्पर्यायो
 यथा,—
 “कुटमटं दासपुरं बालेयं परिपेलवम् ।
 भ्रवगोपुरगोनर्दकैवर्तोस्तुक्तकानि च ॥
 सुस्तावन् पेलवपुटं शुक्राभं स्यादितुन्नकम् ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 बालेयश्राकः, पुं, (बालेयः बलिहितः श्राकः ।)
 ब्राह्मण्यश्रिका । इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥
 बालेयः, पुं, (बालानां इष्टः प्रियः ।) बरः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ बालकाभिलषिते, त्रि ॥
 बालोपवीतं, स्त्री, (बालानां बालकानां उपवी-
 तम् ।) बालकपरिधानवस्त्रम् । तत्पर्यायः ।
 पञ्चावटम् २ उरखटम् ३ । इति हारावली ।
 ४८ ॥ द्विजबालकानां यज्ञसूत्रश्च ॥
 बाल्मीकिः, पुं, बल्मीकस्यापत्यम् । (बल्मीक +
 टन् ।) बल्मीकप्रभवो यस्मात् तस्माद्बाल्मीकि-
 रित्यसौ इति ब्रह्मवैवर्तसंस्कृतः । बल्मीकप्रभवत्वेन
 गौरी पुत्रादिवर्गौयस्य बल्मीकापत्यत्वं गृही-
 त्वेव साधुरपत्यार्थः । यदा बल्मीक इति ऋषि-
 विशेषस्य संज्ञेयाद्बुद्धः । तृनिविशेषः । यथा,—
 “तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी बालिदासवरम् ।
 नारदं परिपश्यन् बाल्मीकिर्मुनिपुङ्गवम् ॥”
 इति रामायणप्रथमस्कंधः ॥
 अपि च । तत्सद्वृत्तयुद्धम् रामचरितं वर-
 हस्यं निरवशेषं तत्प्रसादादेव सन्त्यक् विज्ञाय
 भूलोकवर्तिनां चतुर्णां वर्णानां तापचर्याविमो-
 चनाय ब्रह्माश्रित्य एव भगवान् प्राप्तेतसो
 बाल्मीकिः स्वज्ञानशतकोटिरामायणसारभूतं
 चतुर्विंशत्यक्षरगायत्र्याख्यापरब्रह्मविद्याविनाश
 भूतं रामायणं चतुर्विंशतिसहस्रश्लोककं कुरु-
 लवाभ्यामग्राहयत् । इति तट्टीका ॥ अपि च ।
 “नारायणात्मकाः सर्वे तेषां रामोऽन्योनो-
 भवतु ।
 रावणान्तकरो राजा रघुनां वंशवर्द्धनः ॥
 बाल्मीकिर्यस्य चरितं चर्कं भार्गवचतुस्रम् ॥”
 इति मातृस्ये १३ अध्यायः ॥

बाहुः

बाहूः, (बाहूः भावः कर्म वा । बाहू + “पञ्चन-
पुरोहितादिभ्यो यङ् ।” ५।१।१२८। इति
यङ् ।) बाहूः भावः । तत्पर्यायः । शिशु-
त्वम् २ शैशवम् ३ । इत्यमरः । तच्च बौद्ध-
वर्णपर्यन्तम् । आबोद्धशब्दो भवेद्वाक्य इत्युक्तेः ।
इति भरतः ॥ (यथा मनुः । ५।१४८ ।
“बाहोः पितृवर्षे तिष्ठते पाणिप्राङ्मुख्यौ वने ॥”
“वयस्य विविधं बाहूः मध्यमं वारुणिकम् ।
ऊनबोद्धश वर्षस्य नरो बाहो निगद्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
बा(वा)हूः (बाहूः) पुं, (बाधते नेत्रे इति । बाध +
“ह्रस्वशिष्यश्च बाहूः रूपपर्यन्तः ।” उणा० ।
३।२८ । इति पः । निपातते च ।) उग्र ।
अनु । इत्यमरः । ३।३।१३० । (यथा,
रघौ । ८।७० ।

“अकरोत् पृथिवीवृक्षानपि
सुतशालारसबाहूदृष्टितान् ॥”

बाहूः, पुं, (बाहुरेव । पृथोदरादिवात् बाहुः ।)
बाहूः, स्त्री, (बाहुः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥ (यथाह उज्ज्वलदत्तः । १।१८ ।
“अकारान्तोऽपि बाहुशब्दो भुजवाचकः ।
यथा च । बाहोऽन्वभुजयोः पुमानिति दामो-
दरः । टावन्मोक्ष्यं । बाहुर्बाहा भुजाभुजः ।
सुबाहा इति वासवदत्तायां सुवन्मुद्रैः ॥”)
बाहाबाह्वि, अ, बाहुभिर्बाहुभिः प्रष्टुं यद् युजं
तन् । इति सुगबोधवाक्यम् ।
बाहुः, पुं, स्त्री, (बाधते शृङ्गं इति । बाध +
“अर्जिहृशिकन्धमिर्षवबाधान्धनिपश्चि तुक् ध्रुक्
दीर्घहकाराच्च ।” उणा० । १।२८ । इति कुप्रत्य-
योऽन्तस्य हकारादेशः ।) कक्षाटकुल्यस्य
पर्यन्तावयवविशेषः । तत्पर्यायः । भुजः २
प्रवेष्टः ३ होः ४ । इत्यमरः । २।६।८० ।
होः ५ बाहुः ६ । इति जटाधरशब्दरत्ना-
वली । तद्वैदिकपर्यायः । आयती १ अवन २
अनीशू ३ अन्नवाना ४ विनयौ ५ गभस्ती ६
कवली ७ बाहु ८ भूरिजौ ९ विपक्षी १०
शङ्खरी ११ भरिचे १२ । इति द्वादश बाहु-
नामानि । इति वेदनिर्णयटी २ अध्यायः ॥ ३३
(यथा ऋग्वेदे । ५।५७।६ ।

“अहयो वो मवतो अंसयोरधि
सह योजो बाहोर्वो बलं हितम् ॥”

शृपलक्षकबाहुलक्ष्यम् । यथा,—
“निर्मासौ चैव भस्मासौ शिष्टौ च विपुलौ सुजौ ।
आवाभुजन्विनी बाहुः दृप्तौ पीनौ शृपेन्द्रे ॥”
इति गारुड ६६ अध्यायः ।
(अस्मिन् शुभाशुभलक्षणसूक्तं यथा सातुद्रके ।
“उड्डबाहुः पुरुषो वधवन्धनमाप्नुयात् ।
दीर्घबाहुर्भवेद्वाजा सतुद्रवचनं यथा ॥
प्रलम्बाहुरेभ्यः प्राप्नुयाद्भुजसंयुतम् ।
ह्रस्वबाहुर्भवेदासः परप्रत्यकरस्तथा ।
वामावर्तसुजा ये तु ये च दीर्घसुजा नराः ।
संपूर्णबाहुनो ये तु राजानस्य प्रकीर्तिताः ॥

बाहुकु

पुरुषस्य दक्षिणबाहुस्यन्दने स्थितो वामबाहु-
स्यन्दने शुभं तद्वीपरीते तु अशुभम् । यथा
शाकुन्तले १ अङ्गे ।
“शान्तिमिदमाश्रमपदं स्फुरति च बाहुः कुतः
यत्नमिहास्य ।
अथवा भवितव्यानां दाराणि भवन्ति सर्वत्र ॥”
बाहुर्दक्षिणबाहुः । पक्षं वरस्त्रीकामरूपम् ।
“वामेतरभुजस्यन्दो वरस्त्रीकामरूपकः ॥”
इति वचनात् ॥)
कूर्परस्य ऊर्ध्वभागः । यथा,—
“सुखं बाहु प्रवाह्य च मनः सर्वेन्द्रियाणि च ।
रक्षतयाहतेभ्यस्तव नारायणोऽवयः ॥”
अस्य टीका । बाहु प्रवाह्य च कूर्परस्य ऊर्ध्व-
धोभागौ । इति विष्णुपुराणे । ५।५ ।
बाहुकः, पुं, नगराणां । तत्पर्यायः । पुण्यश्लोकः
२ अन्ववितुः नैषधः ४ । इति त्रिकाशेषः ॥
(पुष्करेण कृतराज्यो हि नलः यद्वैगुण्यात्
विपिने दमयन्तीमपहाय प्रगच्छन् दावानल-
परीतमनलभयादाक्रोशन् कर्कोटकनामानं
नागमवलोक्य तत उद्धृतवान् । अथ प्रसन्न-
स्यास्य पद्मगण्डोपदेशात् ऋतुपर्णस्य राज्ञो
नगरं गत्वा बाहुक इत्यभिहितस्तस्यैव राज्ञः
घोटकपरिचर्यायां नियुक्तोऽभवत् । यदुक्तं
महाभारते । ३।६७।१-७ ।
“तस्मिन्नन्तर्हिते नागे प्रययौ नैषधो नलः ।
ऋतुपर्णस्य नगरं प्राविशद्दृष्ट्वाभिन-
स राजानमुपातिष्ठत् बाहुकोऽहमितिब्रुवन् ।
अन्धानां बाहुने युक्तः पृथिव्यां नास्ति मनुष्यमः ।
अर्थलक्ष्म्यं चैवाहं प्रष्टव्यो नैपुण्यं च ।
अन्नसंस्कारमपि च जानाम्यर्थैर्विश्रुतः ॥
यानि शिल्पानि लोकेऽस्मिन् यन्मैवान्यत सुदु-
ष्करम् ।
सर्वं यतिष्ये तत् कर्तुं ऋतुपर्णम् । भरस्व माम् ॥
ऋतुपर्णं उवाच ।
वस बाहुक । भद्रमे सर्वमेतत् करिष्यसि ।
श्रीशयाने सदा बुद्धिर्धियते मे विशेषतः ॥
स त्वमातिष्ठ योगं तं येन श्रीशो हया मम ।
भवेयुरन्वाध्यचोऽसि वेतनं ते शतं शताः ॥
त्वामुपस्थास्यतश्च नित्यं वार्षिक्यजीवली ।
एताभ्यां रंक्षसे सर्वा वस वै मयि बाहुक ॥”
कौरवकुलोद्भवो नागभेदः । यथा महा-
भारते । १।५७।१३ ।
“बाहुकः शङ्खवेरश्च धर्मकः प्रातरानकौ ।
कौरवकुलजास्तेत प्रविष्टा हयबाहनम् ॥”
बाहुकुलः, त्रि (बाहौ बाहोर्वावयवयोः कुलः ।)
कुलितबाहुयुक्तः । कोपा इति भाषा । तत्
पर्यायः । कुल्यः २ दोग्धुः ३ इति जटाधरः ॥
बाहुकुल्यः, पुं (बाहुरिव कुल्याति आचरतीति ।
बाहु + कुल्य + पचाद्यच् ।) पक्षः । यथा,—
“गदन्पक्षच्छूराः पक्षं पतन्त्रं तन्वहम् ।
देहधिर्देहकोषश्च बाहुकुल्यश्च कथ्यते ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

बाहुदा

बाहुजः, पुं, (वक्रगो बाहुध्यां जायते वः ।
बाहु + जन् + ङ । “वाक्त्रगोऽस्य सुखमावीत्
बाहु राजन्वः स्मृतः । ऊनबोद्धश वर्षेऽयः पद्मार्ण-
मूर्धोऽभ्यजायत ॥” इति श्रुतेस्तथात्वम् ।)
चक्षिणः । इत्यमरः । २।८।१ । (यथा,—
“वह्म । वाराणसी गच्छ त्वं विष्णुवरवन्धनम् ।
तत्र नात्मा दिवोदासः काशिराजोऽस्मि-
बाहुजः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
कीरः । सयंजातनिजः । इति मेदिनी । जै, २७ ।
बाहुजाति च ।
बाहुजानं स्त्री, (जै + भावे + क्यट् । बाहोऽन्वा-
यस्मात् ।) अस्मात्पाननिवारणार्थबाहुवह-
नीहादि । तत्पर्यायः । बाहुजम् २ । इति
हेमचन्द्रः । ३।४३३ ॥
बाहुदन्तो, [नृ] पुं, (वहवो दन्ता यस्य स बाहु-
दन्त एरावतः स एव बाहुदन्तः । स्वार्थे अच् ।
बाहुदन्तोऽस्यास्तीति इति ।) इन्द्रः । इति
भूरिप्रयोगः ॥
बाहुदा, स्त्री, (बाहु दत्तवती या । बाहु +
दा + आतोऽनुपसर्गेति ॥ ३।२।१ । इति कः ।
लिखितस्य सुनेर्बाहुप्रदानादस्यास्तथात्वम् ।)
नदीविशेषः । तत्पर्यायः । सेतबाहिनी २ । इत्य-
मरः ॥ कदाचिन्निखितास्यस्य सुनेर्भ्येहभातुः
शङ्खस्य शून्याश्रमे फलभक्षणाद्राज्ञा बाहु-
च्छिन्नौ तौ चास्यां नद्यां तपस्यतस्तस्य पुन-
र्जाताविति । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ ३३
(एतत्कथा यथा, महाभारते । १२।२३ ।
१७—४० । आस उवाच ।
“अत्रापुनःहरन्तीमितिज्ञासं पुरातनम् ।
शङ्खश्च लिखितस्तस्मात् आतरी संश्रितन्नतौ ॥
तयोरावसथावास्तां रमणीयौ पृथक् पृथक् ।
नित्यं पुष्पफलेषु चैवपेनौ बाहुदामजु ॥
ततः कदाचिन्निखितः शङ्खस्याश्रममागतः ।
यदृच्छयाथ शङ्कोऽपि निष्क्रान्तोऽभवदाश्रमात् ॥
सोऽभिगम्याश्रमं भातुः शङ्खस्य लिखितस्तदा ।
फलानि पातयामास सन्धक्परिहृतान्मुत ॥
अभ्युपादाय विश्रब्धो भक्षयामास स द्विजः ।
तस्मिन् भक्षयत्येव शङ्कोऽप्याश्रममागतः ॥
भक्षयन्तस्तु तं दृष्ट्वा शङ्को आतरमजवीत् ।
कुतः फलान्यवाप्तानि हेतुना केन खादसि ॥
सोऽजवीत् आतरं व्यष्टसुपलब्ध्याभिवद्य च ।
इत एव यद्वीतानि मयेति प्रहसन्निव ॥
तमजवीतया शङ्खस्तीप्ररोधसमन्वितः ।
स्त्रियं त्वया कृतमिदं फलान्याददता स्वयम् ॥
गच्छ राजानमासाद्य स्वकर्म कथयस्व वै ।
अदतादानमेवं हि कृतं पार्थिवसत्तम ॥
स्तेन मां त्वं विदित्वा च स्वधर्ममनुपालयन् ।
श्रीशं धारय पौरस्य मम दक्षं नराधिप ॥
इत्युक्तस्तस्य वचनात् सुतुल्यं स नराधिपम् ।
अभ्यगच्छन् महाभागो निखितः संश्रितस्ततः ॥
सुतुल्यस्तन्पावेभ्यः शुक्ला निखितमागतम् ।

बाहुसु

अभ्यगच्छतु वदामासः पदुभ्यामेव जनेभ्यः ।
नमनवीतु वदामासः स राजा धर्मेवितमम् ।
किमागमनमाचक्षु भगवन् । क्षतमेव तत् ।
एवमुक्तः स विप्रश्चिः सुखमिदमब्रवीत् ।
प्रतिश्रुत्वा करिष्येति श्रुत्वा तत्कर्त्तव्यमहं ।
अनिष्टद्वानि गृह्णाया प्रजानि मनुजवर्गम् ।
भक्षितानि महाराज । तत्र मां प्राधि मा
चिरम् ॥

सुखम् उवाच ।

प्रमाद्यन्ते राजा भवतो दक्षधारणे ।
अनुज्ञायामपि तथा हेतुः स्याद्वाक्यवर्धम् ।
स भवानभ्यनुज्ञातः शुचिकर्मा महाव्रत ।
ब्रूहि कामान्तोऽन्यान् करिष्यामि हि ते वच ।
आस उवाच ।
स ऋष्यमानो ब्रह्मर्षिः पार्थिवेन महात्मना ।
गान्धर्वं वदयामास तस्माद्वाक्यवर्धम् ।
ततः स पृथिवीपातो लिखितस्य महात्मनः ।
करो प्रच्छेदयामास धृतदक्षो जगाम सः ।
स गत्वा धातरं श्रद्धामार्कपोऽब्रवीद्विदम् ।
धृतदक्षस्य दुर्बुद्धिर्भवात्तु चानुमहं हि ।
श्रद्ध उवाच ।

न कुप्ये तव धर्मेन । न त्वं दूषयसे मम ।
धर्मेस्तु ते क्षतिक्रान्तस्ततो निष्कृतिः क्षता ।
स गत्वा बाहुर्वा शीघ्रं तर्पयस्व यथाविधि ।
देवावृषीन् पिबन्त्येव मा चाधर्मे मनः क्षथाः ।
तस्य तद्वचनं श्रुत्वा श्रद्धस्य लिखितक्षदा ।
अवगाह्यापगां पुण्यासुदकार्थं प्रचक्रमे ।
प्रादुराकां ततस्तस्य करो जलजसन्निभौ ।
ततः स विक्षिनो भ्रातुर्दृष्टयामास तौ करौ ॥

नदीयं पुरा प्रसेनजिह्वायां गौरी नाम
आसीत् । ततः क्रुद्धेन भर्माभिश्चा नदीरूपा
जाता । यथा, हरिवंशे । १२ । ५ ।
“क्षेमे प्रसेनजिह्वायां गौरी नाम प्रतिव्रताम् ।
अभिश्चा तु वा भर्मा नदी वै बाहुदा क्षता ॥”
पूर्वशोद्धवस्य परोक्षिमाको वृषतेर्भाष्यं
बाहुदा । यथा, महाभारते । १ । ६५ । ४२ ।
“परोक्षितुः क्षतु बाहुदास्तपयेमे तुयसां नाम
तस्मामस्य जज्ञे भीमसेनः ॥ बाहुदाक्षी च ।
बाहुभूवा, क्षी, (बाहोर्भुजयोर्भूवा भूयवम् ।)
कैबूरम् । इति हिमचन्द्रः । १ । १२६ । बाहु-
भूयवमाचक्ष ॥

बाहुमेदी, [न] पुं, (बाहुं भिनतीति । बाहु +
भिद् + क्तिन् ।) विष्णुः । इति भूरिप्रयोगः ।
बाहुमेदी केचि ।

बाहुर्जनं, क्षी, (बाहो मूलम् ।) कक्षः । वगल
इति भाषा । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ । (यथा
साहित्यदर्पणे । १ । १२३ ।

“क्षपि कुन्तलसंयानसंयमस्यपरेष्टतः ।
बाहुर्जनं क्षनी नाभिपङ्कजं दर्शयेत्क्षुटम् ॥”
बाहुशुभं, क्षी, (बाहो वाहुभ्यां वा शुभम् ।)
शुभाभ्यां संयामः । मज्जुसुत्तम् । तत्पर्यायः ।
विशुद्धम् २ । तस्य क्रमो यथा,—

बाहुस

“क्षतप्रतिक्षतेचिमेवाहुभिश्च सकृद्वटैः ।
सन्निपातावधूतैश्च प्रमापोक्षयैस्तथा ।
क्षेपयैर्मृदिभिश्चैव वराहोद्धूतनिखनैः ।
तलेर्वैचित्र्यातेष्वप्रच्छेदाभिस्तथैव च ।
शलाकानखपातेष्वपादोद्धूतैश्च दावयैः ।
आहुभिश्चापानिबोधैः शिरोभिश्चावधूतैः ।
तद्युद्धमभवद्दोरमशस्त्रं बाहुतेजसा ।
बलप्राप्तिन मूराणां समाजोत्सवसन्निधौ ॥”

इति विराटपर्वणि १२ अध्यायः ॥

सकृद्वटः कृद्वटः करवर्धयः कियस्तत्सहि-
तेरित्यर्थः । क्षतप्रतिक्षतेः परप्रयुक्तिप्रतिक्षतेः ।
चिमेवैचित्र्येवैरिति शेषः । सन्निपातित्यादि ।
एते मज्जानां शिवाविशेषाः । सन्निपातेः
परस्परसङ्घातेः । अवधूतैर्बहुसुतिमुजाघातेः ।
प्रमापैः पातयित्वा धेयैः । उष्णयनैः अन्त-
रीक्षे शुभाभ्यां मयनैः । क्षेपयैः ख्यानात्
प्रचापनैः । बहाहुलिकरो सृष्टिः ।

“अवाद्दुस्तं स्तम्भगतं भामयित्वा तथैव यः ।
क्षिप्तस्य शस्त्रं स भवेद्दराहोद्धूतनिखनः ॥
तर्ज्यबहुसमभ्यन प्रसारितकरो हि यः ।
सम्यहारस्तनाखस्तु संयहो वचमिष्यते ॥”
अर्द्धवज्रतुल्यमज्जसुतिर्वैचित्र्यमित्यर्थः ।

“प्रक्षताहुनिहकोन प्रक्षष्टिः प्रक्षतिः क्षता ।
द्रिगुद्योक्षतबाहुर्वैजरीयार्थं यथावक्तुम् ॥
प्रहारः स शलाका स्यात् पादोद्धूतः पदा-
हतम् ॥”

आहुभिश्चापानिबोधैः पावाद्यधोरसङ्घा-
नभिः करणैर्यावयववृत्तानि ते । बलप्राप्तिन
बलोज्ज्वलम् । इति तट्टीका । (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । २१ । १२ ।

“ततः सिंहः ससृज्यज्जगज्जुम्भान्तरिक्षतः ।
बाहुयुद्धेन युयुधे तेनोच्चैःक्षेपशरिणा ॥”

बाहुर्जनं, क्षी, बाहुभायम् । इति हिमचन्द्रः । १ ।
४३३ । (बहुल + अच् ।) बहुलभावश्च ॥

बाहुलः, पुं, अचिः । इति शब्दरत्नावली ।
(बहुला क्षतिका तथा युक्ता पौर्णमासी
बाहुली । बाहुली पौर्णमासी यस्मिन् । वास्मिन्
पौर्णमासीत्यच् ।) कार्तिकमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १८ ॥

बाहुलेयः, पुं, (बहुलानां क्षतिकादीनामपत्यं
पुमान् बहुला + ट्क् ।) कार्तिकेयः । इत्य-
मरः । १ । १ । ४२ ॥

बाहुसहस्रम्, पुं, (बाहुनां सहस्रं विभर्तीति ।
क्षिप् । “हस्तस्य पिति किति तुक् । ६ । १ ।
७१ । इति तुक् च ।) कार्तवीर्यायुजः । इति
जिकाक्षेपः । (अस्य बाहुसहस्रप्रामिकाया
यथा, महाभारते । १३ । १५२ । ७-८ ॥

“स वरेण्यद्विजस्रेण वृषो वचनमब्रवीत् ।
सहस्रबाहुर्भूयां वै चन्द्रमथै यष्टिभ्यथा ॥
मम बाहुसहस्रम् पश्यान्तां सेनिका रथे ।
विक्रमेव महीं क्षन्तां जययं शंसितमनः ॥”
परशुरामो हि अस्य बाहुसहस्रं परशुना

बीभत्सः

चिच्छेद । अस्य विवरणादिकं कार्तवीर्यशब्दं
, प्रत्ययम् ।)

बाहुवाहवि च, बाहुभिर्बाहुभिर्वैदुः शुभं इति तत् ।
जाताजाति इति भाषा । इति तुल्यबोधवाक-
रवम् ॥

विद इ अश्ने । अवयव इत्यर्थः । इति कविकल्प-
हमः । (आ०-पर०-सक०-सिट् ।) इ विन्यते ।
विन्दरिति शब्दकृत्यतः प्रमेयार्थं धातुपारायवम् ।
इति दुर्गादाचीयटीका ॥

बिल क श विमिद्वे । इति कविकल्पहमः ।
(पुरा०-तुदा०-च-पर०-सक०-सिट् ।) क, बिल-
यति । श बिलति । इति दुर्गादाचः ॥

विच इट् य क्षेपे । इति कविकल्पहमः । (दिवा०-
पर०-सक०-सिट् ।) य विन्यति । इट् अवित्त
अवेक्षीत् । अस्मात् पुषादित्वात्तिष्ठं ड इत्यर्थः ।
इति दुर्गादाचः ॥

बीभत्सः, पुं (बीभत्स्यस्तीनेन । वध + क्त् + करणे
चच् ।) अर्जुनः । इति मेदिनी । से, २६ ॥
बीभत्सः, त्रि, (बीभत्सा वृषाख्येन । अर्ध-
आद्यच् ।) क्रूरः । (यथा महाभारते । १ ।
१ । २१० ।

“यदाभीयं शोचपुत्रादिभिस्ते-
हेतान् पाषाणान् औपदेशाच्च सुप्तान् ।
क्षन्तं बीभत्समयश्चक्षुश्च कर्मे
तदा नाशंसे विजयाय सज्जय ! ॥”

वृषात्मा । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । १८ ।
“तथापि प्रवृत्ता भाव्या तममम्यत देवतम् ।
तं तथाप्यतिबीभत्सं सन्मन्त्रेणमम्यत ॥”
विक्रतिः । इति मेदिनी । से, २६ । (यथा,—
“दुष्टेर्देवेः पृथक्स्वर्गो भस्माक्षोकादिभिः ॥
इति माधवकरजतवनिचिन्त्ये लङ्काधिकारे ।
बीभत्साक्षोकरं विक्रतिदर्शनमिति तट्टीकायां
विजयवर्धितोक्तम् ।) पापी । इत्यमरः ।
शङ्काराद्यदरवान्तमंतवडरवः । तत्पर्यायः ।
विक्रतम् २ । इत्यमरः । तस्य लक्षणादि यथा,
साहित्यदर्पणे । १ । २६३ ।

“युयुथा ख्यायिभावस्तु बीभत्सः कथ्यते रवः ।
नीलवर्णो महाकाक्षदेवतोऽयमुदाहृतः ॥
दुर्गेनमासपिशितमेदांस्तान्मनं मतम् ।
तमेव क्षमिपातः क्षतुहीनपनसुदाहृतम् ॥

निडीवनाख्यवननेत्रवहोचनादयः ।
अशुभावास्तत्र मतास्तथास्तुर्भवादिभ्यः ।
मोहोऽप्यकार आशेगो आशिक्ष मर्यादयः ॥”
अस्य रवस्योदाहरणं यथा तत्रैव ।

“उत्तुङ्गोत्तुङ्गत्वं क्षितिं प्रथममय पृथ्वीय-
भूयांसं मांवा
न्यंस्त्विकं पृथपिकाद्यवयवसुक्तभाष्यपूतीनि
जगन्धा ।

अन्तःपर्यस्तनेत्रः प्रकटितदृशनः प्रेतरङ्गः
कराह्वा
इत्युदाहरणं क्युटगतमपि क्रममवय-
मिति ॥”)

बुद्धाय

वेदतश्च । यथा । अतिशीलितपादव्यमभि-
श्रितितैजसमिन्नमिन्नम् । इयमिदं, रसे
जीवम् । तदाजन्मने तु मांसप्रोवितादौ विदुः ।
इति तद्गीकार्या भरतः ।

बीभत्सुः, पुं, (बीभत्सतीति । वध + वत् + उ ।
बुद्धे न्यायपथेन शुक्लजनादस्य तथात्वम् ।
यतस्त्रिदशवक्ता । यथा, महाभारते ४ ।
४२ । १८ ।

“न कुर्वी कर्मे बीभत्सं युधामाजः कथञ्चन ।
तेन देवमनुजैस्तु बीभत्सुरिति विप्रुतः ॥”)

अर्जुनः । यथा,—
अर्जुनः पाण्डुगो जिह्वाः किरीटी चेत-
वाहनः ।

बीभत्सुर्विजयः ज्ञानः सद्यसाची धनञ्जयः ।
इति महाभारते । ४ । ४२ । १८ ।

बुद्ध, किं आदिशब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(चुरा०-पथे भा० पर०-सक०-पथे अक०-
सेट् ।) पञ्चमखरी कोपथः । चुरादिपथे कथने
आदिपथे कुकुरादिशब्देऽयमिति रमानाथः ।
किं, बुद्धयति वाचा बहुलोकः । बुद्धयति न्वा ।
इति दुर्गादायः ।

बुद्धं, नि, (बुद्धयति बुक्बुक् इत्ययत्तशब्दं करो-
तीति । बुद्ध + पचाद्यच् ।) वयोऽभ्यन्तरमांस-
विशेषः । तत्पूर्यायः । अयमांसम् २ इत्यम् १
कृत ४ । इत्यमरः । २ । १६ । १४ । केचित्तु
बुद्धात् एयगेव इत्यान्तगतमांसविशेषे पद्या-
कारे इत्यादिब्रह्माहुः । धातोरनेकार्थत्वात्
बुद्धाते खादुत्वात् न्यस्यते बुद्धं बुद्ध किं आदि-
शब्दे चन् । नान्तः पुंलिङ्गोऽयम् । स्त्रीलि-
ङ्गोऽपीत्येके । इति खामी । बुद्धा स्त्री बुद्धः
पुमानपि । प्रोचितेस्तु स्त्रियां बुद्धा बुद्धस्तु
समये हयोरिति रभसात् । नदादिवात् स्त्रियां
बुक्तीत्यर्थः । बुद्धनानां जीवमनुत्पन्नमिति वद-
कनिष्ठादयः । उरस्यपि च बुद्धायां इदं
मानस्येति चेति विकारशेषः । बुद्धशब्दस्य
उकारस्य ककारादेशे तथैव इत्यादिरूपश्च ।
अयम् तस्माच्चैति अयमांसं बुद्धस्यायं
संतुष्टोभूतं मांसं बुद्धायमांसमित्येकं नामे
त्यर्थः । इति तद्गीकार्या भरतः ।

बुद्धः, पुं, (बुद्धयति शब्दायति इति । बुद्ध +
आच् ।) हागः । इति विकारशेषः । समये
पुं, स्त्री । इति रभसः ।

बुद्धर्न, स्त्री, (बुद्ध किं आदिशब्दे + भावे क्युट् ।)
कुकुरशब्दः । तत्पूर्यायः । भवयम् २ । इति
हेमचन्द्रः । १६ । ४१ ।

बुद्धा, स्त्री, (बुद्ध + टाप् ।) बुद्धम् । इत्य-
मरटीकार्या भरतः । प्रोचितम् । इति
रभसः ।

बुद्धा, [न] (बुद्ध + कनिच् ।) पुं, बुद्धम् । इत्यमर-
टीकार्या भरतः ।

बुद्धायमांसं, स्त्री, (बुद्धस्यायमांसं ।) इत्यम् ।
इत्यमरटीकार्या रायसुबुद्धः ।

बुद्धः

बुद्धारः, पुं, (बुद्ध किं आदिशब्दे भावे चन् । बुद्धं
विनादस्य कारः करवम् । “एकवर्ग्यमवो
यच मध्यमस्तत्र जुयते” इति न्यायात् मध्यस्य
ककारस्य जोपः ।) विंध्यजनिः । इति हारा-
वली । १६४ ।

बुद्धी, स्त्री, (बुद्ध + गौरादिवात् ङीष् ।) बुद्धम् ।
इत्यमरटीकार्या भरतः ।

बुट्, किं हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
पथे भा० पर०-सक०-सेट् ।) किं बोटयति
बोटति । इति दुर्गादायः ।

बुड्, घि उन्वर्गे । संहती । इति कविकल्प-
द्रुमः । (कुटा०-तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।)

घि बुद्धति अयुक्तीत् बुवोक् इति दुर्गादायः ।
बुद्, इद् न उ निशामने । इति कविकल्पद्रुमः ।

(भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । इद्
अयुद् अयुदीत् । न बोदति बोदते । उ
बोदिता बुद्धा । निशामनमाजोचनं प्रवि-
धानमिति यावत् । इति दुर्गादायः ।

बुद्धः, पुं, (बुध्यते क इति । बुध + क्त । यद्वा भावे
क्त बुद्धं ज्ञानमस्यास्तीति अश्वत्थाद्यच् ।)
भगवदवतारविशेषः । स तु दशावतारानामगंत-
नवमावतारः । यथा,—
“ततः कलौ संप्रवृत्ते संमोहाय सरदिशाम् ।
बुद्धो नास्तीति ततः कीकटेऽपि भविष्यति ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ।
अज्ञानस्य तुलः । अजिनस्तु इति पाठे अजि-
नोऽपि स एव । कीटकेयु मध्ये गयाप्रदेशे ।
इति श्रीधरखामी । तत्पूर्यायः । सर्वज्ञः २
सुमतः ३ धर्मेराजः ४ तथागतः ५ समन्त
भद्रः ६ भगवान् ७ मारजित् ८ लोकजित् ९
जिनः १० वक्रभिन्नः ११ दशवक्त्रः १२ अद्वय-
वादी १३ विनायकः १४ सुनीलः १५ श्रीचक्रः १६
शास्त्रा १७ सुनिः १८ । इत्यमरः । १ । १ । १३ ।
धर्मेः १९ विकालज्ञः २० धातुः २१ बोधि-
सत्त्वः २२ महाबोधिः २३ आर्यः २४ पञ्च-
ज्ञानः २५ दशाहं २६ दशभूमिगः २७ चतु-
विंशत्पातकज्ञः २८ दशपारमिताधरः २९
दादशाद्यः ३० विकायः ३१ संगुप्तः ३२ द्वा-
जूर्ध्वः ३३ खजिन् ३४ विज्ञानमाहकः ३५
महामैत्रः ३६ । इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ।

धर्मेचक्रः ३७ महासुनिः ३८ असमः ३९
स्वसमः ४० मैत्री ४१ वज्रः ४२ गुणाकरः ४३
अकनिष्ठः ४४ निशरणः ४५ बुधः ४६ वक्त्री ४७
वागाश्रयिः ४८ जितारिः ४९ अर्हणः ५०
अर्हन् ५१ महासुखः ५२ । इति शब्दरत्ना-
वली । महावज्रः ५३ । इति जटाधरः । ३३ ।

इन्द्ररत्नरूपे बुद्धविशेषायां मतमाह । सर्वज्ञ
इति सौमताः । निरावरण इति दिगम्बराः ।
लोकव्यवहारविद इति चार्वाकाः । शरीराख्येव
चेतनानि गौरोऽहं जानामीत्यादिज्ञानेन गौर-
वज्ञानवचनयोः सामानाधिकरण्यादुभया-
दिति चार्वाकाणां मतम् । तेषां मते जगतः

बुद्धः

एकभङ्गुरत्वं नवस्तु एवमभङ्गः पूर्वपुञ्जाचोत्तर-
पुञ्जोत्पत्तिस्तथा च पुञ्जनिष्ठ एव कुम्भरूप-
त्वात्प्रातिपक्षिकः । एतद्वचनकतावच्छेदक
इति न दोषः । इति कुसुमाञ्जलिप्रथमस्तवक-
टीकार्या रामभद्रः । ३३ । बुद्धानां दशविध
मतभेदमाह ।

“वदन्ति पञ्च आस्तेति १ इन्द्रप्राज्ञतबुद्धयः ।
देह आस्तेति २ चार्वाका इन्द्रियाख्यपरे ३
च ते ॥

तिष्ठन्ते प्रायः ४ क्षन्तीत्येते मनः ५ आस्तेति
वादिनः ।

बुद्धिरास्तेति ६ बौद्धा वै शून्यमास्तेति ७ तिष्ठन्ते ८
याज्ञिका यज्ञप्रवर्तं सर्वज्ञं ९ सौमता विद्वः ।
निरावरण १० मातुर्यं दिगम्बरमताश्रयाः ।
चार्वाकाश्चापि लोकानां व्यवहारप्रसिद्ध-
कम् १० ॥”

इत्यात्मप्रकाशः । ३३ ।

पञ्चिनः । बुद्धिः, नि । इति मेदिनी । धे, १० ॥
(बुद्धावतारस्य विवरणं यथा,—

इह खलु बौद्धशास्त्रसम्बन्धे सप्तोक्ताः
पञ्चविंशतिर्बुद्धा उच्यन्ते । तेषां मुहोदनौरसात्
मायादेवीगर्भाज्जातः शाक्यविंशसंघसंघिष्ठोऽहं
बन्धुगौतमेति नामचतुष्टयेन प्रविष्टोऽर्जुनम-
तमः लोकविप्रुतो बुद्धः कपिलवस्तुनगरं
कलेस्तुःप्रतनकश्रील्लधिकद्विसहस्रमितेऽपि गते-
त्यवस्थेऽपि मुक्तवासे सरदिशं सन्तोषनाय
वाचाटुविवेकवर्तिः स्नेहाविपक्षेऽपि प्रादुर्बभूव ।

अथ स वयसा सप्त क्रमेण श्रीलङ्कायाश्च-
क्षुप्रीदार्थवज्जीर्यादिभिर्वर्जितः कः । उदिते यौवनं
पिपाहया स शाक्यान्वययां मनोज्ञां स्व-
लावण्यवतीं दृष्ट्वापि तस्यां गोपानाजौमनु-
मनास्तपयेत् ।

जननसमयेऽस्य गणकाः कृतवान् नरेन्द्रः
मुहोदनः याधियस्तजराजर्जरसञ्ज्ञाविन्दतजन-
दंशान्नातवेराज्यः पुत्रस्ते एव सर्वसम्प-
त्तीति । तस्मात् सञ्ज्ञातशङ्को राजा शिष्यमि-
त्तपवनपरिवृतं सुगुप्तं रत्नं हर्मेजघनं भूभूषणं
निर्मापयामास । तस्मात्तौ युवतौ जनपरिवेष्टित-
स्तपश्चिन्तितं विषयविमुक्तचेतसं तस्यं निरुत-
निर्गमनम् स्वच्छन्देनान्ववाचयत् । अथ गच्छति
कावेऽस्य शिष्यनीवभूव भोगवन्तः । ततः
कारागारमिव प्रतीयमानं निष्कुटनिकेतं विहा-
याश्च धरण्या नानाख्यानं द्रष्टुमिच्छा सञ्जाता ।
ततः सोऽस्मै पिबे मुहोदनाय सर्वोद्यया-
मास पर्यन्तं नगरं प्रजानां हृदयस्थानं विलो-
कयितुं वारयः । तं वज्रवतीति । राजा प्रथमं
निवारयितुमिच्छे प्रलोभनेन । स नैव त्
ततो विरराम । अथ विज्ञाय निर्वन् पुत्रस्य
मन्त्रिणमादिदेश, कुमारे शाक्यविंशे भ्रमिषु
मारुते राष्ट्रं मे जरातुरसञ्ज्ञाविन्दतमानवाः
केनापि कारणेन राजवर्त्मनि नोपतिष्ठन्मामिति
विचोदयेति । तथानुष्ठिते कुमारेः रथमावह

बुद्धः

सारथिना सह बहिर्निगम्य भूमिमुत्तराय-
वान् । ततश्चतुर्दिक्षु प्रकृतिभित्सारस्वरेर्जयोऽस्य
प्राचीवि । नगरं वीक्ष्यामी मनसि परां सुद-
प्राप्तवान् ।

अथ स जरया जर्जरतनुं मानवमेकं दृष्ट-
वान् । इतः प्राक् कदाचिदपि स शाक्यसिंहो
जगतो दुःखं नाशुभूतवान् इदानीं निरीक्ष्य
प्रथमं तं जरायुक्तं विवरणमस्य विज्ञातुं कुतू-
हलो सारथिं पप्रच्छ । तदुक्तं यथा, —

“किं सारथे । पुरुष दुर्मेन अल्पस्थाम
उच्छृङ्खलाम् सधिरत्नचक्रायुजहः ।
श्वेतशिरो विरजदन्तलघ्राङ्गकूप
आजम्बा दृक् व्रजतेऽसुखं स्वजनन ॥

सारथिराह ।

एषो हि देव । पुरुषो जरयाभिभूतः
सौख्यीक्रियः सुदुःखितो बलवीर्यहीनो ।
बन्धुजनेन परिभूत अनाद्यभूतः
कार्यासमर्थ अपविह्व वनेव दाबः ॥

बोधिसत्त्व आह ।

कुलधर्मे एव अयमस्य हितं भवति
अथवापि सर्वजगतोऽस्य ह्यवस्था ।
शीघ्रं भवति च चर्चं यद्यभूतमेत-
च्छ्रुत्वा तथार्थमिह योनिं सञ्चिन्तयिष्ये ॥

सारथिराह ।

नेतस्य देव । कुलधर्मे न राक्षधर्मेः
सर्वे जगस्य जरयौवधर्मेऽप्यति ।
गुह्यं पि माहपिण्डवाग्व्यवज्ञातिसंघो
जरया असुक्तं न हि अन्यगतिर्जनस्य ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

धिक्षु सारथे । अयुधबालजनस्य बुद्धि-
र्यद्वयौवनेन मद्गतं जरां न पश्यी ।
आवर्तयान्निह रथं पुनरहं प्रवेक्ष्य
किं मम क्रीडरतिभिर्जरयाश्रितस्य ॥”

इति जलितविक्षरे १४ अध्याये ।

अथ शाक्यसिंहः सारथिं सन्दिदेश रथं
सञ्चालयेति । गत्वा नगरस्य दक्षिणे द्वारे
आधिरस्यं यातनापरीतपुरुषमेकमीक्ष्य चक्र ।

ततः स सारथिं पप्रच्छ । तदुक्तं यथा, —

“किं सारथे । पुरुष रूपविवर्णगात्रः
सर्वेन्द्रियेभि विवर्णो गुंघ्रं प्रपञ्चयन् ।
सर्वाङ्गमुष्ण उदराकुल प्रापलक्ष्णा
मूत्रे पुरीष स्त्रिक तिष्ठति कुत्सनीये ॥”

सारथिराह ।

एषो हि देवपुरुषः परमं गिलानो
आघीभयं उपगतो मर्यान्तप्राप्तः ।
आरोक्ष्यतेजरहितो बलविप्रहीनो
अजायवीप्रशरयो ह्यपरायणश्च ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“आरोक्ष्यता च भवते यद्य स्वप्रक्रीडा
आधिर्भयश्च इम ईदृशं घोररूपम् ।
को नाम विज्ञपुर्वो ह्यम इदृ वर्या
क्रीडारतिश्च जनयेच्छुभं चिन्तां वा ॥”

बुद्धः

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्त
रथवरं पुनरपि पुरं प्राविशत् ।

इति हि भिक्षवो बोधिसत्त्वोऽपरेण कालसम-
येन पश्चिमेन नगरद्वारेणोद्यानभूमिमभिनि-
ष्क्रमन्महता श्रुतेन सोऽन्नाचीत् पुरुषं नतं
कालगतं मार्गे समारोपितं चैकविशतीकृतं
ज्ञातिसङ्घपरिवृतं सर्वैरुदङ्गिः क्रन्दङ्गिः परि-
देवमानैः प्रकीर्त्यकैः पार्श्ववकीर्त्यशिरोभि-
रराशि ताडयङ्गिबत्क्रोशङ्गिः पृष्ठतोऽपुग-
च्छङ्गिः । इदृा च पुनर्बोधिसत्त्वो आनन्देव
सारथिमिदमवोचत् ।

“किं सारथे । पुरुष मञ्चोपरियहीतो
उद्धत केशनख पांशु शिरे क्षिपन्ति ।
परिचारयित्व विहरन्मुरस्ताकुयन्तो
नानाविजापवचनानि उदीरयन्तः ॥”

सारथिराह ।

“एषो हि देवपुरुषो न्यतु जन्मद्वीपे
न हि भूय माहपिण्डं द्रव्यति पुनरादाम् ।
अपहाय भोग्यहमाहपिण्डमिच्छातिसङ्घं
परलोकं प्राप्नु न हि द्रव्यति भूय ज्ञातिम् ॥”

बोधिसत्त्व आह ।

“धिग्यौवनेन जरया समभिदृतेन
आरोक्ष्य धिनिविधियाधिपराहतेन ।

धिग्यौवनेन पुरुषो न चिरस्थितेन
धिक्षिपकृतस्य पुरुषस्य रतिप्रसङ्गे ॥

यदि जर न भवेया नैव आधिर्न न्यतु-
स्तथपि च महदुःखं पञ्चस्कन्धं धरन्तो
किं पुन जरयाधिभ्यस्तु नित्यानुबद्धाः
साधु प्रतिनिवर्त्तं चिन्तयिष्ये प्रमोचम् ॥

अथ खलु भिक्षवो बोधिसत्त्वः प्रतिनिवर्त्तं तं
रथवरं पुनरपि पुरं प्राविशत् । इति हि
भिक्षवो बोधिसत्त्वस्यापरेण कालसमयेनोत्तरेण
नगरद्वारेणोद्यानभूमिमभिनिष्क्रमन्महता श्रुतेन
पुनर्बोधिसत्त्वस्यानुभावेनैव तस्मिन् मार्गे
भिचुरभिनर्म्मितोऽभूत् । अन्नाचीद्वोधिसत्त्वस्य
भिक्षुं श्रान्तं दान्तं संयतं ब्रह्मचारिभजनति
क्षिपन्त्युत्तुंगमात्रप्रेक्ष्यं प्रासादिकेनेर्वापयेन
सम्यक् प्रासादिकेनाभिक्रमप्रतिक्रमेण सम्यक्
प्रासादिकेनालोकितव्यवलीकितेन प्रासादिकेन
सङ्घाटीपिण्डपात्रचौरधारणेन मार्गे स्थितम् ।
इदृा च पुनर्बोधिसत्त्वो आनन्देव सारथिमिद-
मवोचत् ।

“किं सारथे । पुरुष श्रान्तं प्रशान्तचित्तो
नोत्क्षिपन्त्युत्तुंगमात्रप्रेक्ष्यं प्रासादिकेन
सङ्घाटीपिण्डपात्रचौरधारणेन मार्गे स्थितम् ।
पात्रं यहीत्य न च उद्धत उन्नतो वा ॥
सारथिराह ।

एषो हि देवपुरुष इति भिक्षुनामा
अपहाय कामरतयः सुविनीतचारी ।
प्रपञ्चप्राप्तः सममात्मन एवमाख्यो
संरागहेवविगतो तिष्ठति पिच्छार्थं ॥
बोधिसत्त्व आह ।

बुद्धः

साधु सुभावितमिदं मम रोचते च
प्रपञ्च नाम विदुभिः चतर्तं प्रशङ्का ।
हितमात्मनश्च परमात्महितश्च यत्र
सुखजीवितं सुमधुरममृतं यत्र च ॥”

इति जलितविक्षरे १४ अयः ।

ततः संक्षुब्धचित्तोऽसौ खकीर्णं सुहृन्तं
विवेश । दिवसेऽस्मिन् राहुकलामा पुनोऽस्य
समजनि । राजा सुहोदणः खाङ्गणस्य भगव-
दत्तान्तं सर्वं निशङ्का सञ्जायप्रह्वं शङ्क-
मानः चतुर्षु नगरद्वारेषु सेनायूथान् सन्निवेश-
यति स तस्य परिचयार्थम् ।

रतिरसाभिज्ञानं युवतिजनाननःपुरेण बहु-
तरान् प्रेषयामास बोधिसत्त्वस्य प्रमोहनाय ।
अथागता रजनी, विह्वारंस्तु तु चित्तं व्याकु-
लितमतीव गेहात् प्रपञ्च भैक्ष्यह्वयार्थम् ।
ततो वृथादिप्रमोदात् परं निद्रिताः सर्वा युवती
विनीक्य शयनात् शनैः शनैरुत्थिता यलोकयन्त ।

“तत्र काचिदुष्यपल्लववल्गाः काचिद्
विभुतकेश्यः काचिदिकीर्णभरणाः काचिद्-
विभ्रष्टसुकुटाः काचिद्विह्वलेरंशैर्विगोपितगात्राः
काचिद्विस्मितसुखाः काचिद्विपरिवर्त्तित-
नयनाः काचित् प्रम्वन्धो जालाभिः काचि-
द्वसन्धः काचित् प्रहसन्धः काचिन्मलपन्धः
काचिद्वन्धः कटकटायन्धः काचिद्विषय-
वद्गः काचिद्विस्मितरूपाः काचित् प्रम-
न्धितवाहवः काचिद्विचित्रवद्गः काचिद्दु-
चाटितशीर्षाः काचिद्वगुच्छितशीर्षाः काचि-
द्विपरीतवर्त्तितसुखमङ्गलाः काचित् प्रम्व-
शरीराः काचिद्विभगगात्राः काचिद्विज्जुलाः
खुरखुरायमानाः काचिन्मदङ्गुलपगुण्य परि-
वर्त्तितशीर्षशरीराः काचिद्वीथ्यावलम्ब्याद्यपरि-
बुद्धपाणयः काचिद्वैद्यं दन्तैः कटकटायन्धः
काचित् किम्यजनकुलसम्यताङ्गावकचित्वाद्य-
भाषाः काचिन्निमेवोन्मिवपरिवर्त्तनयनाः काचि-
द्विदृतास्या एवं तद्विज्ञतं धरणीतजगतमनः-
पुरं निरीक्षमाख्यो बोधिसत्त्वः क्षणान्तं शा-
स्तुपादयति स ॥” तच्चेदुत्थते ।

“तां इदं उद्दिश्य स लोकनाथः

करुणं विनिश्चस्य इदं जगात् ।

अहो वता लक्ष्मणा व्रजेयं
कथं रतिं विन्दति राक्षसीगणैः ॥

अतिमोहतमावृते दुर्कैति-
कामगुणैर्निर्गुणसंज्ञिनः ।

विहगपञ्जरगता यथा नहि

जमनि कदाचिद् विनिःक्षतम् ॥”

इति जलितविक्षरे १५ अध्याये ॥

अनीतोऽथ निशीथे विह्वार्याऽन्वपाजमाहूयाह
“जरामरथपञ्जरनियतसत्त्वपरिमोचनस्य सम-
यो क्षुपस्थितो मे ॥” अतएव यहीव्यामि
सञ्जायन् । विव्रितोऽन्वपाजोऽब्रवीत् राज-
पुत्रस्य ते सञ्जायप्रह्वममुचितं न समर्थोऽपि
सञ्जायामस्य कष्टानि बोधुम् ।

बुद्धः

कामज इत्येते अर्थे च बहवो बुद्धव्यवस्थितानि,
न ते लोके कदापि बुद्धनाम्ना परिचाययितुं
श्रेयस्करं भवान् किं न लज्जते अहं बुद्ध
इत्यात्मनं परिचाययितुम् । बुद्धत्वं कुमार-
हृदयान्तर्गतं, आवयामास तेनोन्नीतचक्षुः
श्रियोभूतस्य ततः प्रसन्नजित् कोशलराजः ।
दीक्षिते राशि कोशलेचरे बुद्धः सुहोदनाय
संबाहं प्रेषयामास “राजन् । पुत्रस्ते पपावि-
दानीं नृत्वनिवारणमन्यतम् । तेनैव सोऽखिलस्य
जगतस्तुल्यां पापीयसीं वारयामास, सुहोदनः
शाक्यपतिराकथ्ये वृत्तान्तं परां सुदमवाप ।
आनेतुं पुत्रं कपिलवस्तुनगर्यामस्मै दूतं पुनः
पुनः प्रेषितवान् यो यः प्रयाति दूताऽस्य
सकार्थं न स पुनः प्रतिगृह्यतः स्थिताऽस्य
दीक्षितस्तत्रैव । सुहोदनः साधुं कालुदासीति-
नामानं पश्येय सह प्रेषितवान् । उदायी
ग्राममनादङ्गीचकार यदि चाहं दीक्षितोऽप्य-
भवयाम् वारमेकमपि प्रविश्यामि । उदायी
बुद्धस्य समीपं गत्वेव दीक्षितः । बुद्धस्तं प्रतिज्ञा-
परिपूरणाय सुहोदनस्यान्तिकं प्रेषयामास ।
उदायी गत्वाह राजानं भो भूप ! देवो बुद्धो
ऽत्राजिगमिष्यन्त्ववस्थातुमिच्छन् गन्ध्याम् विहार-
वस्थातुमियेव सः । राजा जेतवनस्थमिव
न्ययोधारामं कपिलवस्तुनगरे विरचय्यागमन-
मस्य प्रतीक्षाचक्रे । तत्रागत्य बुद्धो न्ययोधारामे
तस्मिन्नुवाच । अत्रागत्य पितृयौ सुहोदोऽन्य-
तोऽन्यथास्य लज्जं लज्जं शाक्यसन्ततयश्च शिष्या
अभूवन् । तत्रावस्थानसमये बुद्धस्य पालयित्रौ
गौतमी वनिता यशोधरा च भैक्षाभ्रमं गृहीत-
वत्यौ पुत्रोऽपि राहुणोऽजातकनिष्ठो जनकं न
दीक्षितः ।

ततो बुद्धो यथकूटमागत्य वसतिचक्रे । समये
ऽस्मिन् देवदत्तोऽस्य ज्ञातिजः शत्रुः शिष्येन
दाक्षिणादादानिनाय । तेन च निहन्तुं बुद्धं
कूटयन्त्रं निरमायि । अनेनाहतो बुद्धो यथा
प्राप निक्षेपयावसरे यन्त्रस्य तं बुद्धं रिरक्षयुः
कुम्भीरस्तप्रहारेण प्राणांख्ययाज ।
काशेऽस्मिन् विम्वसरे मागधे पञ्चजं गते
अजातशत्रुर्लब्धो दुर्हान्तो मगधं शशास, देव-
दत्तोऽस्य मित्रमासीत् । एकदाजातशत्रुर्बुद्ध-
सन्निधावागत्य पप्रच्छ तं “नामाकस्मैतु आसक्तो
मनुष्यो धनमभीष्टमुपार्जयितुं यतते, प्राप्य
तु वाञ्छितं धनं सुखी च भवति, धर्मे तथा तु
निधाय मनस्तर्प्य सुखं प्रत्यक्षमाप्नुयात् किम् ?
बुद्धः प्रत्युवाच किं कर्मणा यागेन होमेन वा ।
न्यायान्यायौ विपक्षौ अधमानास्तुतमानाश्च
तिरस्कारपुरस्कारौ च तद्वन् निष्कलौ । पितरौ
नात्मीयौ च योऽस्मिन् जगति प्राप्तवान् महा-
सह्यम्, सखे पथि प्रविष्टाश्च जानाति स एव
जन्मैव नृत्वरिति । सोऽस्मिन् जन्मन्यवान्यो-
ऽन्यथो निन्दां मोक्षं जभते न पुनरायाति सः ।
एषिष्यादिभूतचतुष्टयेऽस्य यथाक्रमं भूतान्ये-

बुद्धः

कीभवन्ति । इत्युपदेशेन बुद्धस्य अजातशत्रो-
र्मानसं तत् क्षयादेव प्रबलं अभूव । योऽस्य
कुशुपापात्रमासीत् स इदानीं भक्तिपात्रमस्या-
भूत् । अजातशत्रुर्बुद्धाद् दीक्षां लप्साह ।

यथकूटाद्बुद्धः पाटलीयाममागम । कपि-
लनामात्र साधुर्नास्त्रयोऽमेन खलौकि । सम्भाष्य
तं पथि गच्छन्सौ चतुर्दिशं निरीक्षाचक्रे,
आनन्दोऽस्य परिचरो जिज्ञासयामास किमित्यं
निरीक्षसे आपारयं चक्षुषीति । बुद्ध आह
आनन्द ! परिहास्येऽहमिमं लोकमिदानीम् ।
ततः स आनन्दयामं जम्बुद्वीपं भण्डयामं हस्ति-
यामम् अन्याश्च वृजिनां मल्लानाञ्च यामा-
नतिक्रम्य भोजनगरं प्रापः । स्थानादस्त्राज-
कुकास्त्रमहावनमागतावस्थितः । अत्र कुक-
नान्तो धातुमालकाद् बणिग्विशेषादाहार्यं
गृहीतवान् ।

ततोऽवागमनं समोदयामास भो नगरीं कुश्यां
गन्तासि । अतः परं तथागतो नगरीं पावा-
नतिक्रम्य नदीं हिरण्यतीं तीर्त्वा निविष्टं वनमेकं
प्रापः । अत्रानन्दं प्राह पार्श्वयोरहन्तीव्रवेदनया
समाक्रान्तोऽस्मि, अतोऽहमन्येव तिष्ठामीति ।
आनन्दो जलमग्निनाथ प्रचाल्य पादौ बुद्धो
ध्यानं समाजलम्बे । काशेऽस्मिन्मागत्य पुष्कलो
मल्लराजः पादौ बुद्धस्य प्रपूजयामास । बुद्धोऽस्य
दीक्षां चकार । सोऽस्मै इत्यवान् सौवर्णानल-
ङ्कारान् प्रणम्य च प्रस्थितः । गते मल्लराजे
आनन्दं प्राह बुद्धः प्रेयान् मे आनन्द ! त्वं परि-
ध्यापयानङ्कारान् सौवर्णानङ्गिष्विति । तथातु-
ष्ठिते तदानीं देहस्य ज्योतिरास्त्रास्त्रिजं जगद्
आलोकितमिवासीत् । भक्तिभरेणानन्दः प्राह
भगवन् ! न दृष्टं कदापि मयात्रभवतामेतादृश-
मौष्ण्यं देहस्य । दयस्य तावत् कथय
कारणञ्चावेति । चकार प्रत्युत्तरं बुद्धो देवो
निबोध आनन्द ! निर्वाणतः प्रदीपस्य शिखे-
षाङ्गकान्तिर्मे अन्तर्जालेन च कारणम् ।
अनन्तरसुभौ मिलित्वा हिरण्यव्यासिरीं आज-
गमतुः । बुद्धस्तत्र स्त्रीयं समस्तं परिच्छेदं परि-
हायेकवसने नद्या हिरण्यव्याः कुश्याञ्च
नगर्या उभययोर्मध्येदेशस्थं वनं विविक्षं विवेश ।
पथि प्राह आनन्दं ज्ञातस्य मे श्रियां विधत्-
स्विति । आनन्दः श्रियां सज्जीचकार, सुप्नो-
त्थितो बुद्ध आनन्दाय भिक्षुकाणां कर्तव्यं
रुत्तान्तं विनयं माहकादीनि धर्मेतत्त्वान्युप-
दिदेश । आनन्दस्तत्सर्वं समाहितेन मनसा
जग्राह । तत आनन्दमादिदेश साकमहि-
रहयोर्मध्ये श्रियां स्थापय निशेधेऽस्य मे शेषं
विजानीहीति । ततो बुद्धस्तत्रैव समाधिमाधाय
स्वापार्थिं ज्योतिरवजोकयामास ततोऽसौ
चिन्तयति स निर्वाणम् ।

भक्तः परमानन्दो रुरोद गच्छं संज्ञायास्य
विगलितश्चाश्रुप्रवाहोऽविरलधारया समाह
बुद्ध आनन्द ! संसारोऽयमसारः बारी निर्वाण-

बुद्धिः

मेव तदर्थं यतस्विति । इत्थं परमज्ञपाहुर्बुद्धदेवो
निर्वाणं प्राप ।

इत्थं स हरिरेवतारः—

“विकीर्णं विज्ञानमयीं प्रभां प्रभु-
जंगतप्रदीपः प्रथितः प्रभाकरः ।
बुद्धः स राशिमैहसां महोष्मजो
ज्वलन् च निर्वाणपदं परं गतः ॥
प्रचाल्य जैलोकमलं मणीमसं
प्रवृद्धहिंसारसदूषितं विभुः ।
प्रबोधधाराधरभूरिवारिभौ
रराज देवो भुवि बोधभास्करः ॥”

कुशीनगरस्थिते सुकुटवन्धनपैथेऽस्य शिष्याः
देहं भक्षोभूतं चक्रुः । शिष्यबूदेनास्य पवित्र-
देहभक्षणपक्षेवार्थं विवदमानेन निरव्याधि
भक्तभरेभिरष्टप्रेक्षिन्वत्यौ चैता निर्मिता
भवन्त्विति ॥

बुद्धमर्थं, ज्ञौ, (बुद्धं स्तपाकारतो ज्ञातं द्रव्यम्)
स्तौपिकम् । ज्ञौ इति भाषा । इति विकल्पा-
शेषः ॥

बुद्धिः, ज्ञौ, (बुध्यतेऽनयेति । बुध् + क्तिन् ।)
निश्चयात्मिकाणः करणवृत्तिः । इति वेदान्त-
सारः ॥ सविकल्पकज्ञानम् । इति चण्डी-
टीकायां नागभट्टः ॥ तत्पर्यायः । मनोवा ०
धिव्या १ धौः ४ प्रज्ञा ५ श्रेष्ठयो ६ मतिः ७
प्रेक्षा ८ उपलब्धिः ९ चित् १० सन्नि ११
प्रतिपत् १२ ज्ञप्तिः १३ चेतना १४ । इत्यमरः ।
१ । ५ । १ ॥ धारणा १५ प्रतिपत्तिः १६ मेधा
१७ मननम् १८ मनः १९ ज्ञानम् २० बोधः
२१ बुद्धिः २२ संख्या २३ प्रतिभा २४ । इति
राजनिघण्टुः ॥ आत्मजा २५ पक्षा २६ विज्ञा-
नम् २७ । इति शुद्धरत्नावली ॥ ॥ अस्याः
स्वरूपं यथा,—

“बुद्धिविवेचनारूपा सा ज्ञानजननी श्रुती ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातिखण्डे २३ अध्यायः ॥
अस्या अध्यात्माधिभूताधिदेवतानि यथा,—
“अध्यात्मं बुद्धिरित्याहुः बुद्धिर्ज्ञयविचारिणी ।
अधिभूतश्च मन्त्राय ब्रह्मा तत्राधिदेवतम् ॥”

इति महाभारते आनन्देधिकापर्व ॥ ॥
सा च सात्त्विकराजसतामसभेदेन त्रिविधा ।
सात्त्विकी यथा,—

“प्रवृत्तिश्च निवृत्तिश्च कार्याकार्ये भयाभये ।
वन्मं मोक्षश्च या वेति बुद्धिः सा पार्थ ।

सात्त्विकी ॥”

राजसी यथा,—

“यथा धर्मेममन्मैश्च कार्यञ्चाकार्यमेव च ।
अयथावत् प्रजानाति बुद्धिः सा पार्थ ।

राजसी ॥”

तामसी यथा,—

“अधर्मे धर्मेमिति या मन्यते तमसाहता ।
सन्ध्यां विपरीताश्च बुद्धिः सा पार्थ ।

तामसी ॥”

इति श्रीभगवद्गीता ॥

बुद्धीनि

बुधः

बुधः

तस्याः पञ्च गुणा यथा,—

“दृढानिद्विपत्तिश्च अवसायः समाधिता ।
संशयः प्रतिपत्तिश्च बुद्धेः पञ्च गुणान् विदुः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ।

दृढानिद्विपत्तिः दृढानिद्विपत्तिः दृढविपत्तिर्वाचा
विपत्तिर्वाचाः निद्राकृपा दृष्टिरित्यर्थः । अव-
सायः उत्साहः । समाधिता चित्तस्थैर्यं
चित्तदृष्टिनिरोध इत्यर्थः । संशयः कोटिद्वयसृक्
ज्ञानम् । प्रतिपत्तिः प्रत्यक्षादिप्रमाणदृष्टिः ।
इति तट्टीका ॥ * ॥ तस्याः सप्त गुणा यथा—
“सुश्रूषा अवबोधैव गृह्यं धारयन्तया ।
जहोपोहोर्ध्वविज्ञानं तत्त्वज्ञानञ्च धौगुणाः ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ * ॥

तस्या दृष्टिः पञ्चधा यथा । प्रमाणम् १ विप-
क्षयः २ विकल्पः ३ निद्रा ४ स्मृतिः ५ । इति
पातञ्जलम् ॥ * ॥ बुद्धिचयकरा यथा,—

“शोकः क्रोधश्च लोभश्च कामो मोहः परासुता ।
ईर्ष्या भानो विचिकित्सा ज्ञपाकृया जुगुप्सता ॥
हृत्पश्येते बुद्धिनाशहेतवो मानसा मलाः ॥”

इति कालिकापुराणे १८ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।

“बुद्धिचयकरा एते मावकासवन्दितकाः ॥”

बुद्धिदृष्टिकरा यथा,—

“निम्बाट्कृषट्कृन्ताश्च बुद्धिदृष्टिकरा मताः ॥
बुद्धिचयकरान्नित्यं त्वजेन्द्राणां च भोजनं ।
भोजयदन्वहं बुद्धिदृष्टिहेतुं तृप्तोत्तम ॥”

इति कालिकापुराणे ८८ अध्यायः ॥ * ॥
न्यायमते सा विभुगुणः पुनर्द्विविधा अनुभूतिः
स्मृतिश्च । यथा,—

“विभुर्बुद्ध्यादियुगवान् बुद्धिस्तु द्विविधा मता ।
अनुभूतिः स्मृतिश्च स्यादनुभूतिश्चतुर्विधा ॥
प्रत्यक्षमप्यनुभूतिस्तथोपमितिशब्देन ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

बुद्धिमान्, [त] चि, (बुद्धिर्विद्यते यस्य । बुद्धि +
मत्पु ।) बुद्धियुक्तः । ज्ञानवान् । यथा,—

“तदुच्यते यद्विजमुक्तशेषं

स बुद्धिमान् यो न करोति पापम् ॥”

इति गारुड १५५ अध्यायः ॥

बुद्धिब्रह्मणः, पुं, (बुद्धौ बुद्ध्या कर्तुं कार्यं इति
भाषः । सहायः ।) मन्त्री । इति हज्जायुधः ॥
मन्त्राः साहाय्यकर्ता च ॥

बुद्धीनिधयं, स्त्री, (बुद्धौ बुद्ध्यात्मकं वा इन्द्रियम् ।)
ज्ञानेन्द्रियम् । यथा,—

“मनः कर्षो तथा नेत्रे रसना त्वक् च नासिके ।
बुद्धीनिधयमिति प्राहुः शब्दकोशविचक्षणाः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा मनुः । २ । ६०-६२ ।

“ओषं त्वक् चक्षुषी जिह्वा नासिका चैव
पञ्चमी ।

पायूपखं हस्तपादं वाक् चैव दृष्टमी स्मृता ॥

बुद्धीनिधायि पञ्चेनां ओषादीन्बुधपुण्ड्रः ।

कर्णेन्द्रियाणि पञ्चेनां पायादीनि प्रचक्षते ॥

एकादशं मनो ज्ञेयं खगुणोभयात्मकम् ।

यस्मिन् जिते जितवेतौ भवतः पञ्चकौ गवौ ॥”

बुद्धवदः, पुं वर्तुलाकारजलविकारः । जलविष्णुकी
इति मुकुटमुक्ति इति च ख्यातः । बुद्धवदोऽमु-
ष्कोट इत्युक्तः । इत्यमरभरतौ ॥ अन्यच्च ।

“अवभक्ष्याया तृणादग्निर्न च संसेवा प्रथे जलम् ।
वेष्टारागः खले प्रीतिः वङ्गते बुद्धवदोपमाः ॥”

इति गारुड १५ अध्यायः ॥

गर्भस्यावयवविशेषः । यथा,—

“पञ्चरात्रेण कलनं बुद्धवदाकारतां व्रजेत् ॥”

इति सुखबोधः ॥

(यदुक्तं यथा,—

“प्रथमेऽहनि रेतश्च संयोगात् कलनञ्च यत् ।
आयते बुद्धवदाकारं शोणितञ्च दद्यादहनि ॥”

इति हारीते शारीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।)

बुध, इत् ज ज वेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-उभ०-सक०-सेट् । जलादिरयम् ।) इत्

अबुधत् अबोधौत् । ज बोधः बुधः । ज बोधति
बोधते । इति दुर्गादासः ॥

बुध, औ विज्ञापने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-

पर०-सक०-अनिट् ।) औ बोद्धा । बोधति
गुरुः । इति दुर्गादासः ॥

बुध, य ड औ वेदने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) य ड बुध्यते
शास्त्रं सुधीः । औ बोद्धा । इति दुर्गादासः ॥

(जागरार्थे अकर्मकोऽपि । यथा, रघौ । १० । ६ ।

“ते च प्रापुरुदन्तं बुधे चादिपूरुषः ॥”

“आदिपूरुषो विष्णुश्च बुधे योगनिद्रां जहौ
इत्यर्थः ॥” इति तट्टीका ॥)

बुधः, पुं, (बुध्यते यः । “बुध् + इगुपधश्चाप्रोक्तिरः

कः ।” ३ । १ । १३५ । इति कः ।) पङ्क्तिः ।

तन्मन्त्रायः । विद्वान् २ विपश्चित् ३ दीपश्चः ४

सन् ५ सुधीः ६ कोविदः ७ धीरः ८ मनीषी ९

ज्ञः १० प्राज्ञः ११ संख्यावान् १२ पङ्क्तिः १३

कविः १४ धीमान् १५ स्मरिः १६ क्षती १७

ज्ञधिः १८ लब्धवर्णः १९ विचक्षणः २० दूर-

दर्शी २१ दीर्घदर्शी २२ । इत्यमरः । २ । ७ ।

५ ॥ विदग्धः २३ दूरदृक् २४ स्मरि २५ वेदी

२६ दृढः २७ बुद्धः २८ विधानगः २९ प्रक्षिप्तः

३० । इति शब्दरत्नावली ॥ अक्षतः ३१ प्राप्-

रूपः ३२ सुरुपः ३३ अभिरूपः ३४ बुधानः ३५

कवितावेदी ३६ वप्ता ३७ विदितः ३८ कविः

२९ । इति जटाधरः ॥ (यथा, नवरत्ने । १ ।

“अख्यं स्तुतिभिर्गुणं प्रशतिभिर्गुणं कथाभि-

र्गुणं

विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीलेन कुश्या-

दृश्यम् ॥”)

नवग्रहान्तर्गतचतुर्थग्रहः । स च दृष्ट्यति-

भाष्यतारागर्भे चन्द्राज्जातः । तत्पण्यायः ।

रौहिणेयः २ सौम्यः ३ । इत्यमरः । १ । ३ । २६ ।

हेमा ४ वित् ५ ज्ञः ६ बोधनः ७ इन्द्रपुत्रः ८ ।

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ * ॥ तस्य जन्मादि-

दृष्टान्तं यथा । “महावलेपाञ्च सकलदेवपुरो-

र्हृष्यतेस्तारां नाम पत्नीं जहार । बहुश्रुस्तु

दृष्ट्यतिचोदितेन भगवता ब्रह्मणा चोद्यमानः

सकलेषु देवर्षिभिर्भाष्यमानोऽपि न सुमोच ।

तस्य दृष्ट्यतिज्ञेयादुपज्ञा पार्थिव्याहोर्भूत ।

अङ्गिरसश्च सकाशादुपलब्धविद्यो भगवान्

रघो दृष्ट्यतेः साहाय्यमकरोत् । अतश्चोपज्ञा

ततो हि जन्मकुम्भाद्याः समस्ता एव दैवदानव

निकाया महाहन्तुस्तद्वामचक्रः । दृष्ट्यतिरेपि

सकलदेवसेव्यसहायः शक्रोऽभवत् । एवं तयो

रतौ वीर्यः संध्यामस्तारानिभित्तस्तारकाम्य-

नामाभवत् । ततश्च समस्तग्रन्थाण्यसुरेषु रघु

पुरोगमा देवाः देवेषु चाग्निदानवा सुसुचुः ।

एवञ्च देवासुराहवचोभक्षुर्वृद्धयमग्निमेव

जगद् ब्रह्माणं शरणं जगाम । ततश्च भगवान-

प्युपशंसं शङ्करमसुरान् देवाश्च निवार्य दृष्ट-

स्यतये तारामदात् । ताञ्चान्तःप्रसवामवर्णोक्त

दृष्ट्यतिराह । नैव मम ज्ञेने भवत्यान्वसुतो

धायन्त उतस्त्वजेन अलमलमतिधार्ष्ट्येनेति ।

सा च तेनैवमुक्ता पतिव्रता भर्तृवचनात्तमिषो-

कास्तस्मै गर्भमुत्सर्ज । स चोत्सृष्टमात्र एवाति-

तेजसा देवानां तेजास्याचिच्छेप । दृष्ट्यति-

मिच्छश्च तस्य कुमारस्यातिचारतया साभि-

लायौ दृष्ट्वा देवाः समुत्पन्नसन्देशास्तारां

पप्रच्छुः । सद्यं कथयास्माकमतिमुभये । कस्या-

यमात्मनः सोमस्याथ दृष्ट्यतेरित्युक्तापि स

तारा द्विधा न किञ्चिदुवाच । बहुशोऽप्य

भिहित्वा यदासौ देवेभ्यो नाचच्छे ततः स

कुमारस्तां श्रममुद्यनः प्राह च । दुष्टाण् ।

कस्मान्मम नातं नाख्यासि । अद्यैव ते अलीक-

कल्पावत्यास्तथा शक्तिमयमहं करोमि ।

यथा नैवमन्याप्यतिमम्यरवचना भविष्यतीति ।

अथ भगवान् पितामहस्तं कुमारं सन्निवार्य

स्वयमपृच्छताराम् । कथय वत्से । कस्याय

मात्मनः सोमस्याथ दृष्ट्यतेरित्येवमुक्ता लज्जा-

जडमाह सोमस्येति । ततः स्फुरद्भुविता-

मलकपोलकान्तिर्भगवानुदपतिरालिङ्ग्य कुमारं

साधु साधु वक्ष्य । प्राज्ञोऽसौति बुध इति नाम

चक्र । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे ६ अध्यायः ॥

मनुस्मृत्याय चतुर्विंशोऽध्याये विशेषवर्णयम् ।

स्मृत उवाच ।

“ततः संवत्सरस्यान्ते द्वादशादित्यसन्निभः ।

दिव्यपीताम्बरधरः पीताम्बरवभूषितः ॥

सर्वाङ्गशाल्वविह्वित्वा हस्तिशास्त्रप्रवर्णकः ।

रात्रः सोमस्य पुत्रत्वाज्जाजपुत्रो बुधः स्मृतः ॥

जातमात्रः स तेजांसि सर्वाण्येवाधिपप्रह्वी ।

ब्रह्माद्यास्तत्र ते जन्मूर्ध्निवा देवर्षिभिः सह ॥

दृष्ट्यतियुद्धे सर्वं जातकर्म्मोत्सव तदा ।

पप्रच्छुश्च सुरास्तारां केन जातः कुमारकः ॥

ततः सा लज्जिता तेषां न किञ्चिदवदत्तदा ।

पुनः पुनस्तदा पृष्टा लज्जयन्ती वराङ्गना ॥

सोमस्येति चिरादाह ततोऽप्युक्ताद्विधुः स्मृतम् ।

बुधवा

बुधाट

बुधः

बुध रत्नकरो नाम प्रादाद्वाच्यं भूतये ।
अभिषेकं ततः कृत्वा प्रधानमकरोदितुः ।
यद्बुधवाचं प्रादावाच ब्रह्मा ब्रह्मविषयतुतः ।
पञ्चमती सर्वभूतानां तत्रैवान्तरधीयत ।
इतीदरे च धर्मिष्ठं बुधः पुत्रमजीजनत् ॥”
अन्तर्बुधस्यैवमाख्यानमेकमेव । * । अस्य वर्षः
दूर्वाग्रामः । स च उत्तरदिङ्मण्डपकमूढ-
आत्मधर्मवेदरजोगुणमिश्रितरसमिधुनराशिम-
रकतमणिमगधदेशानामधिपतिः । अस्य मित्रं
आदिशः शुक्रश्च । अस्य शत्रुः शशी । अस्य
राशिभोगः अष्टादश दिनानि । इति ज्योति
स्तत्त्वम् ॥ * । स तु मगधदेशोद्भवः । अवि-
वंशजातः । इन्द्रकुलदीर्घः । पीतवर्णः । वैज्र-
जातिः । चतुर्भुजः । वामीर्धर्ममत्तचर्मवर-
त्नङ्गमहाधारी । उर्याख्यः । सिंहवाहनः ।
सौम्यः । पीतवस्त्रः । अस्याधिदेवता नारायणः ।
प्रबुद्धिदेवता विष्णुः । धनिष्ठानक्षत्रयुक्तद्वादशी
जातः । इति ग्रन्थस्तत्त्वम् ॥ * । स च ग्राम-
चारी । शुभग्रहः । नीलवर्णः । सुवर्णद्रव्य-
स्वामी । वस्तुनालतिः । शिशुः । इटकाग्रह-
चचारी । वातपित्तकफात्मकः । स्त्रीग्रहः ।
प्रातःकाले प्रबलः । पश्चिस्वामी । सकलरस-
प्रियश्च । इति ज्योतिषम् । अस्य वारे आत-
कलं यथा,—

“गुणी गुणश्चः कुशलः क्रियादौ
विलासशाली मतिमान् विनीतः ।
नृदुस्त्रभावः कमनीयवर्त्म-
र्बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥”

इति कोटोपदीपः ॥*॥

सर्ववर्णश्रीयराजविशेषः । यथा,—

“तस्मात् कृतिरयस्त्रस्य देवामोदकतो बुधः ।
बुधाच्च विबुधश्चैव तस्मात्तद्वाधुतिस्ततः ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

(वेगवतो राज्ञः पुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।
२ । ३० ।

“तत्तत्ततः केवलस्तस्मात् बन्धुमान् वेगवोक्ततः ।
बुधस्तस्मात्तवद् यस्य द्रव्यविक्रमं ह्यपतिः ॥”)

बुधचक्रं, जी (बुधस्य ग्रहविशेषस्य चक्रम् ।)

बुधग्रहस्य स्वसंचारादष्टादशदिनोत्तरराश-
नरसंचारनक्षत्रावधिसप्तविंशतिनक्षत्रघटित-

नरमुभाभुभज्ञानार्थनराकारचक्रम् । यथा,—

“भोगो सुखैकमय नृद्धिं चतुर्भु रोगः
वटपाणिमे सुखहर्तं सुखदं श्रुतेभ्यः ।
दुःखं पदाब्धिसुयशो हृदि संपराज्यं
नाभीर्धुमे द्विभगवेति घनं बुधस्य ॥”

इति समयावृतम् ॥

बुधतानः, पुं, (बुधस्य ग्रहविशेषस्य तातः पिता ।)
चक्रः । इति शब्दचक्रिका ॥

बुधरत्नं, जी, (बुधप्रियं रत्नम् । शाकपार्थिवा-
दित्यान् समासः ।) मरकतमणिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

बुधवारः, पुं, (बुधस्य वारः ।) बुधग्रहस्य वासरः ।

यथा,—

“यैः कृता आवयै मावि अष्टमी रोहिणी-
युता ।

किं पुनर्बुधवारैश्च सोमेनापि विशेषतः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

(अस्मिन् आतकलं यथा, कोटोपदीपः ।

“गुणी गुणश्चः कुशलः क्रियादौ-
विलासशाली मतिमान् विनीतः ।

नृदुस्त्रभावः कमनीयवर्त्म-

र्बुधस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥)

बुधवाहुः, पुं, पर्यम् । यज्ञपुरुषः । इति संक्षिप्त-
सारोच्चादितिः ॥

बुधसुतः, पुं, (बुधस्य सुतः पुत्रः ।) पुत्तरवाः ।

इति पुराणम् ॥ (यदुक्तं हरिवंशे । २६ । १ ।

“बुधस्य तु महापुत्रः । विद्वान् पुत्रः पुत्तरवाः ।

तेजस्य दानशीलश्च यस्या विपुलदक्षिणः ॥”

अयं हि इलागर्भसंभूतः ॥ बुधस्य बुधदेवस्य
सुतः पुत्र इति विग्रहे । बुधपुत्रो राहुजः । स

तु यशोधराया गर्भसंभूतः ।)

बुधा, स्त्री, (बोधयति रोगिणं या । बुध् + “इगु-
पधेति ।” ३ । १ । १३५ । इति कल्लतटाम् ।)

जटामांसी । इति शब्दचक्रिका ॥ (गुणादिक-
मस्या जटामांसीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

बुधानः, पुं, (बोधयति बुध्यते वा । बुध बोधने +
बुधिबुधिद्वयः किञ्च ।” उणा० २ । ६० । इति

आनप् किञ्च ।) गुरुः । विग्रहः । इति मेदिनी ।
ने, २६ । ब्रह्मवादी । प्रियवादी । इत्युच्चादि-

कीवः ॥ कविः । इति जटधरः ॥

बुधाटमी, स्त्री, (बुधवारयुता अष्टमी । शाक-
पार्थिवादित्यान् समासः ।

“अष्टमीबुधवारैश्च पक्षयोर्वभयोर्वेदा ।
भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥”

इति वचनादस्यास्तथात्वम् ।)

व्रतविशेषः यथा । बुधाटमीव्रतं चैत्रपौषहरि-
ग्रयणादौतरकाळे कर्तव्यम् । यदाह राज-

मार्तण्डः ।

“प्रतङ्गे मकरे याते देवे आपति माधवे ।
बुधाटमीं प्रकुर्वीत वर्जयित्वा तु चैत्रकम् ॥

प्रसुमे च जगन्नाथे स्वस्वाकाळे मधौ तथा ।
बुधाटमीं न कुर्वीत कृता कृति पुरास्तम् ॥”

एतद्व्रतमारब्धमपि चैत्रादौ न कर्तव्यमिति ।
यथा स्मृतिः ।

“मीने घृष्टि देवेशे सुमेऽमुहदिने तथा ।
बुधाटमीं न कुर्वीत पूर्वविद्वानपि कश्चित् ॥”

इति व्रतकालविवेकः ॥*॥

अपि च ।

“अष्टमी बुधवारैश्च पक्षयोर्वभयोर्वेदा ।
भविष्यति तदा तस्यां व्रतमेतत् कथा पुरा ॥

तस्यां नियमकर्तारो न स्युर्दुर्गतिभाजनाः ।
वस्तुनस्त्यादुष्टदोषां वर्जयित्वा कुर्वीत यम् ॥

भक्तं सङ्गतिमहात्मा कामनायुक्तमात्रवः ।
आत्मपत्रपुटे कृत्वा यो भुङ्क्ते कुशवेदिते ॥

कलमिकाभिकीर्षितं कार्यं तस्य सर्वं भवेत् ।
बुधं पक्षोपचारेण पूजयित्वा जलाग्रहे ॥
श्रुतिर्दक्षिणी दद्यात् कर्तारं तत्कुलाभिताम् ।
तुं बुधायेति वीजार्थः कार्यं वा कमलादिके ॥
वाचपापघ्नं ग्रामं दत्ते चाङ्गानि मन्त्रतः ।
बुधाटमीकथा पुण्या ज्योतसा प्रतिभिर्बुधम् ॥*॥
पुरे पाटलिपुत्रास्ते वीरो नाम द्विजोत्तमः ।
रत्ना भावां च तस्माद्वीत् कौशिकः पुत्र-
उत्तमः ॥

दुहिता विजया नाम वनपालो द्रवोऽभवत् ।
यद्दीप्ता कौशिककक्षं योषी गङ्गानतोऽरमतः ॥
गोपालकेटुं वञ्चरैः क्रौञ्चपङ्क्तौ वजात् ।
गङ्गातः स च उत्थाय वर्णं वस्त्रम् दुःखितः ॥
जलार्थं विजया नामात् आवा साहचं चाप्य-
गात् ।

पिपासितो नृजालार्थी आगतोऽथ खरोवरम् ।
द्विजलीलाय पूजादि दृष्ट्वा चाप्यथ विस्मितः ॥
स च गत्वा यथाचैत्रं वासुजोऽहं बुधचित्तः ।
स्त्रियोऽनुवन् व्रतं कर्तुं दास्यामश्च कुत्र व्रतम् ।
पञ्चर्धमन्नपानार्थं पूजयामासतुर्बुधम् ।

पुटकद्वयं यद्दीप्तार्थं बुधजाते प्रदत्तकम् ॥
स्त्रियो गता गतौ तौ धु धनपालमपश्यताम् ।
चौरैर्द्वतं यद्दीप्ताय प्रदोषे प्राप्तवान् यदम् ॥
वीरश्च दुःखितं गत्वा राज्ञी सुप्ता यथासुखम् ।
जलञ्च त्वरितं दृष्ट्वा कस्य देवा सुता मया ।
श्रमायेत्यत्रचौरैर्दुःखात् स चायादुव्रतसत्-
कृतात् ॥

स्वर्गं गतौ च पितरौ व्रतं रात्र्याय कौशिकः ।
चक्रोद्योधामहाराज्यं दत्त्वा च भगिनीं यमे ॥
यमोऽपि विजयामाह यदस्या त्वं पुराणरम् ।
गोष्ठाटयान्त्रय गते यमे सा न तथाकरोत् ॥
अपश्यन्नातरं स्त्री सा यामिकां प्राश्रयातनाम् ।
अयोहिना कौशिकाय आचक्ष्वाया विमुक्ति-
दम् ।

व्रतं चक्रे ततो सुक्ता माता तस्माच्चरद्व्रतम् ॥”
इति गावर्के बुधाटम्यादि १३३ अध्यायः ॥*॥

विचारस्तु ब्रह्मपुराणोक्तबुधाटमीव्रतपद्धतौ
प्रत्ययः ॥

बुधितं, जि, (बुध्यते स्म । सेट् बुध् + क्त ।)
बुद्धम् । ज्ञातम् । इत्यमरः । ३ । २ । १०८ ॥

बुधिनः, जि, (बुध्यते यः । बुध् + क्तञ्च् ।)
विद्वान् । इत्युच्चादिकीवः ॥

बुधः, पुं, (वभातीति । बन्धवन्धने “बन्धेर्बुधिवधो
च ।” उणा० ३ । ५ । इति नक् बुधादेशश्च ।)

इत्यमरः । इत्यमरः । १२ । ५ । १२५ ॥ (अक्षदेशः ।
अथभागः । यथा, अथर्ववेदे । १२ । १४ । ४ ।

“यदस्य बुध आधीनास्ता रज्जो वनेवाधि-
तिष्ठतु ।”)

शिवः । यथा,—

“निवेद्य बुधं चरकं क्षितामना
गुरुं समारोहमधोपचक्रतः ।”

इति हरिकासे राजशेखरः । इति भरतः ॥

बुद्ध, इत् न उ निशामने । (इति कविकल्प-
ह्रमः । (भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चम-
खरी । इत् अणुन्नीत् । न बुद्धति बुद्धते । निशामन-
मालोचनं प्रविधानमिति यावत् । इति दुर्गा-
दासः ॥ (यथा, भट्टिः । १४ । ७२ ।

“सर्वं शरवन्नेन दिव्येति बुबुद्ध सः ॥”)

बुद्ध, इत् न उ निशामने । इति कविकल्प-
ह्रमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) पञ्चम-
खरी । इत् अणुन्नीत् अणुन्नीत् । न बुद्धति
बुद्धते । उ बुन्त्या बुद्धा । निशामनमालो-
चनं प्रविधानमिति यावत् । इति दुर्गादासः ॥
बुद्ध, क वन्ने । इति कविकल्पह्रमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमखरी । क बुद्धयति ॥
इति दुर्गादासः ॥

बुध्वा, पुं, आचार्यः । देवः । पण्डितः । इति
चंश्चिन्तारोणादित्तिः ॥ (यथा, ऋग्वेदे ।
७ । ४४ । ३ ।

“द्विज्जावाणं बुध्वाणो

अभिसुपन्नं उच्चं सुयं गाम् ॥”)

बुध्वा, स्त्री, (भोक्तृभिः । भुज धौ भवे +
“घातोः कर्मणः समानकर्तृकादिष्ठाया वा ।”
३ । १ । ७ । इति सन् । ततः “अः प्रत्ययात् ।”
३ । ३ । १०२ । इत्यस्तत्ताम् ।) बुध्वा । इत्य-
मरः । २ । ६ । ५४ ॥ (यथा, रामायणे । २ ।
२८ । १८ ।

“अनीववातस्तिमिरं बुध्वा चास्ति निजशः ।
भयानि च महान्त्यज ततो दुःखतरं वनम् ॥”)
बुध्वा, जि, (बुध्वा भोक्तेष्वा सज्जातास्य ।
बुध्वा + “तदस्य संजातं तारकादिभ्य इतच् ।”
५ । २ । ३६ । इति इतच् ।) बुध्वा । इत्य-
मरः । ३ । १ । १० ॥ (यथा, मनुः । १२ । १०५ ।
“अजीर्णः सुतं हन्तुमुपावर्षेदुभुध्वातः ।
न चाजिघ्र्यत पापेन क्षुद्रतीकारमाचरन् ॥”)

बुद्ध, क मन्ने । इति कविकल्पह्रमः ॥ (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क बुद्धयति प्रसरः पर्याप्तः ।
तालवर्गाद्यादिरयमिति केचित् । इति दुर्गा-
दासः ॥

बुद्धिः, स्त्री, (बुद्ध + इत् क्तिच् ।) भगम् । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २७३ ।

बुद्ध, स्त्री, (बुद्धते उत्पद्यते यत् । बुद्धिर्
उत्सर्ग + “इणुपधेति ।” ३ । १ । १३५ । इति
कः । प्रयोदरादित्वात् वल् विभावया ।) बुद्धम् ।
तुच्छधामम् । आगच्छा इति भाषा । यथा,—
“उच्छेदमेव बुद्धतोयभवाभिभावकुलामावभुव-
वेषतुषाररोषाः । इति ऋग्वेदमन्त्रे पुरयोत्तमः ।
इति भरतः ॥

बुद्ध, य इत् हानौ । इति कविकल्पह्रमः । (दिवा०-
पर०-सक०-सेट् ।) य बुद्धयति जलं मेघः तज-
तोत्तर्यः । इत् अणुन्नीत् अणुन्नीत् । अस्मात्
पुषादित्वात्तज्ज् उ इत्यन्ते । इति दुर्गादासः ॥

बुद्ध, स्त्री, (बुद्धते तुच्छत्वाद्बुद्धयते इति । बुद्ध
इत् उत्सर्ग + “इणुपधञाप्रोक्तिरः कः ।” ३ । १ ।

१३५ । इति कः ।) तुच्छधामम् । आगच्छा इति
भाषा । तत्पठ्यायः । कङ्करः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २२ ॥ बुद्धम् २ । इति भरतः ॥
बुद्धम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (उदकम् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । २७ । २४ ।

“आविः सः कुण्डितयद्भते बुद्धम् ॥”

“बुद्धस्तदकम् ॥” इति सायनः ।)

बुद्ध क अनादरे । आदरे । इति कविकल्पह्रमः ॥
(पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) क बुद्धयति खलं
लोकः । बुद्धयति धीरं बाधुः । इति दुर्गादासः ॥
बुद्धं, स्त्री, (बुद्धते अनादिर्यते यत् । बुद्ध क
अनादरे + घञ् । यद्वा बुद्धते तन्व्यते अ इति ।
बुद्ध इत् उत्सर्गं कर्मणि क्तः ।) मांसपिच्छक-
विशेषः । खालीभृष्टमांसम् । पनसादिफलस्या-
सारभागः । इत्यमरभरतौ । भोता इति ख्यातः ॥
बुद्धं, जि, (बुद्धयति शब्दायते इति । बुद्ध + अच् ।
प्रयोदरादित्वाद्भोतः ।) बुद्धम् । हृदयम् ।
इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

हृत्, जि, (बुद्धयति शब्दायते इति । बुद्ध + अच् ।
प्रयोदरादित्वाद्भोतः ।) बुद्धम् । इत्यमर-
टीकायां सारसुन्दरी ॥

हृत्, जि, (बुद्धयति शब्दायते इति । बुद्ध + अच् ।
(घ्रादि, क्रादि०-पर०-सक०-सेट् ।) जि हृत्तोति
बुद्धः बुद्धिः । इति दुर्गादासः ॥

वेकटः, पुं, मत्स्यमेदः । तद्वन् । विदूषकः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

बोक्करी, स्त्री, वस्त्राग्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

बोद्धा, जि, (बुध्यते यः । बुध् + ङच् ।) बोध-
कर्ता । यथा,—

“बोद्धारो मत्सरप्रस्ताः प्रभवः स्यद्भविताः ।
अज्ञानोपहृताश्चान्ते जीर्णमङ्गं सुभाषितम् ॥”
इति भर्तृहरिः ॥

बोधः, पुं, (बोधनमिति । बुध् + भावे घञ् ।)
ज्ञानम् । इति त्रिकाश्रयेः ॥ (यथा मार्क-
ण्डेये । २६ । १ ।

“बुद्धमानं सुतं वा तु राजपत्नी दिने दिने ।
तत्तुल्यपादिना बोधमनयमिमं भागकम् ॥”
अयं हि बुद्धेर्जातः । तथाहि मार्कण्डेये । ५० । ७७ ।

“बोधं बुद्धिस्तथा लज्जा विनयं वपुरात्मजम् ।
अवसायं प्रजप्ते वै सेमं शान्तिरकृतम् ॥”
ऋग्विशेषः । यथा मार्कण्डेये । ७६ । २८ ॥

“तथाच सुतो हेमिन्वा यद्दीला च सुतश्च सा ।
बोधस्य द्विजसुखस्य यद्दे नीतवती पुनः ॥”

सूर्यरूपमेदः । यथा, मार्कण्डेये । १०१ । १६ ।
“बोधश्चावगतिश्चैव स्तुतिर्विज्ञानमेव च ।
रत्नेतानीह रूपाणि तस्य रूपस्य भासतः ॥”

जागरणकालः । चेतन्यम् । यथा, मार्क-
ण्डेये । ८१ । ६७ ।

“प्रबोधश्च जगत्सामी गीयतामच्युतो जगुः ।
बोधश्च क्रियतामस्य हनुमेतौ महासुरौ ॥”)

बोधकः, पुं, (बोधयतीति । बुध् + णिच् + क्तुल् ।)
सूचकः । इति शब्दमाणा । पुस्तकान्तरे

बाधकोऽपि पाठः । बोधजनने जि । (यथा,
साहित्यदर्पणे । २ । ४ ।

“बर्णः पदं प्रयोगार्हान्नितैकार्थबोधकाः ॥”)
बोधकरः, पुं, (करोतीति करः । क् + ट् । बोधस्य
प्रबोधस्य करः ।) निशानो बोधकारकः ॥

तत्पठ्यायः । वैतालिकः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७४ ॥

बोधज्ञः, पुं, (बोधं अभिप्रायं जानातीति ।।
बोध + ज्ञा + क् ।) अभिप्रायवैज्ञा । स्त्रीज्ञः ।

यथा,—
“सर्वभावविदां श्रेष्ठो बोधज्ञः कामशास्त्रविन ।
कामिनीं बोधयामास वासयामास वचसि ॥”

इति ऋग्वेदोक्तं श्रीलक्ष्मणकृतं ५३ अध्यायः ॥
बोधनं, स्त्री, (बुध् + णिच् + क्तुल् ।) गन्धदी-
पनम् । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥ वेदनम् ।

विज्ञापनम् । इति बुध्वात्पर्यदर्शनात् । (उद्दी-
पनम् । यथा माघे । ६ । ३४ ।

“समयेन तेन चिरस्तुप्तमनो-
भवबोधनं समबोधयत ॥”

“मनोभवस्य कामस्य बोधनं उद्दीपनं यस्मिन् ।”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः । ज्ञानम् । यथा,

रघौ । ६ । ४६ ।

“परिचयं चललक्ष्यनिपातने
भयबोधश्च तद्विज्ञितबोधनम् ॥”

“तेषां चललक्ष्याणां दृष्टितस्य चेष्टितस्य
भयादिलिङ्गभूतस्य बोधनं ज्ञानं च करोति ॥”

इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥) दुर्गाया बोधनं
यथा । देवीपुराणे ।

“इवे मास्यविते पक्षे कन्याराशिगते रवौ ।
नवम्यां बोधयेद्देवीं क्रोडाकौतुकमङ्गलैः ॥”

अथ लज्जादित्वादिभ्य इत्यपि गौडान्धिनपरम् ।
अतएव कालकौमुद्यादिभ्यः । यथा,—

“कर्कश्यर्के हरौ सुमे प्रकृष्यजक्रियाश्विने ।
तुलायां बोधयेद्देवीं दृष्टिके तु जगद्गन्धम् ॥”

इति ॥
बोधयेदिति शेषः । तत्रापि नवमीबोधनं
कन्यायामेव तथैव सम्भवात् तेन र्चिह्नार्के

तुलार्केऽप्याश्विने वाचरचना । एवं प्रति
र्चये कर्तव्यत्वादात्रादिनक्षत्राणामेऽपि बोध-
नादिकार्यम् । नक्षत्रयोगस्तु यत्नातिशयाय ।

तथा च लिङ्गपुराणम् ।

“भूलाभावेऽपि सप्तम्यां केवलायां प्रवेष्टयेत् ।
तथा तिथ्यन्तरेऽप्येवमेष्टेयु च फलीक्षयः ॥”

यथाह देवलः ।
“तिथिजलचयोर्योगे हयोरेवाशुपालनम् ।

योगाभावे तिथिर्यास्या देवाः पूजनकर्माणि ॥”
लक्ष्मणवन्द्यामात्रायोगो विधौ मङ्गं च श्रूयते ।

तथा च लिङ्गपुराणम् ।
“कन्यायां लज्जापक्षे तु पूजयित्वाऽर्धे दिवा ।

नवम्यां बोधयेद्देवीं महाविभवविस्तरैः ॥”
चतुर्थपादे गीतवादिनः खनेति कालिका-
पुराणे पाठः ।

“इवे मास्यविते पक्षे नवम्यामात्रयोगतः ।

नीदृष्टे बोधयामित्वायावत् पूर्णा करोम्यहम् ।
हे रावणस्य वधार्थाय रामस्यानुग्रहाय च ।
अकारि नृपत्या बोधो देवास्तपि ततः पुरा ॥”
इति मन्त्रलिङ्गम् ॥

अकार इति तु राज्ञिस्त्वेन दक्षिणायनस्य ।
तथाच श्रुतिः । तपस्तपस्तपः शैशिराहतुः मधुसू-
माधवश्च वासुकिनाहतुः सुक्रश्च सुचिश्च
श्रेष्ठाहतुः । अथैतदुत्तरायणं देवानां दिनं
नभाश्च नभस्यश्च वासुकिनाहतुः इवश्च ऊर्जश्च
भारदाहतुः सहाश्च सहस्यश्च हैमन्तिनाहतुः ।
अथैतदक्षिणायनं देवानां रात्रिरिति । एवञ्च ।
राजाविव महामाया नृपत्या बोधिता पुरा ।
तथैव च नराः कुप्युः प्रतिसम्पत्सरं वृष्येति-
द्विषयम् ॥ अतएव लिङ्गपुराणकालिकापुरा-
णयोर्द्विवेकमुक्तम् । एवञ्च कालिकापुराणे बोधने
राजावितिपदं देवतारात्रिपदम् । ततश्च पूर्वोक्ते
नवम्यामात्राद्युक्तायां बोधनं पूर्वोक्ततरकाल
एव आर्द्रांशमे द्विवेक्यत्र दिवापदान्तापि
बोधनं अथवा दिवापदं अर्थं स्यात् । ज्योतिषा-
यमेव अतस्तुक्तं वराहजिह्व ।

“कन्यादिभोग्यपयन्तं यत्र संप्राप्यते शिवः ।
तत्र बोधः प्रकर्तव्यो देवा राज्ञा युभयपदः ॥”
शिव आर्द्रा । एवञ्चोभयदिने पूर्वोक्ते नवमी-
लाभे परचाद्रांशमे परच बोधनं न तु युग्मात्
पूर्वञ्च । युग्मबाधकपूर्वोक्तस्य बाधकनक्षत्राशु-
रीधात् दिवा नक्षत्रालाभे तु पूर्वोक्त एव
नवम्या उभयत्र पूर्वोक्तलाभे पूर्वदिन एव
युग्मात् । अत्र केवलनवम्यां बोधनविधेर्नक्षत्र-
स्यापि गुणफलत्वाच्च ।
“माघेऽथ फाल्गुने वापि भवेदे माघसप्तमी ।
माकरीति च यत्प्रोक्तं तत्प्रायोदितदर्शनान् ॥”
इति ॥

सौराग्रमात माकर्त्यादिवत् आर्द्रायोगे इत्यस्य
प्रायिकत्वेनाभिधानं प्रतीयते । ततश्चार्द्रारहित-
बोधने मन्त्रानुराशुपदेशात् तन्मन्त्रः प्रणव-
युक्तत्वेन प्रयुज्यते ।

“यश्च नक्षत्रातिरिक्तश्च यश्चिद् यद्विज्ञेयम् ।
यदभ्यन्तमशुद्धञ्च यातयामश्च यद्वेत् ॥
तदोङ्कारप्रयुक्तेन सर्वस्वाविफलं भवेत् ॥”
इति योगियाश्चवल्कात् वृष्ट्या बोधनेऽप्येवम् ॥
नवमीबोधवासामर्थं तु वृष्ट्या सायं बोधनम् ।
तथा भविष्ये ।

“वृष्ट्या विस्वतरौ बोधं सायंसन्ध्यासु
कारयेत् ॥”

सन्ध्यास्ता वराहजिह्व ।
“अर्द्धाक्षमयात् सन्ध्या यत्कीभूता न तारका
यावत् ॥”

वृष्ट्या बोधने तु प्रागुक्तं हे रावणस्य वधार्था-
येति अहमप्याश्विने वृष्ट्या सायाह्ने बोधयाम्यत
इति पठेत् । यदा तु पूर्वदिने सायं वृष्टीलाभः
परदिने सायं विना वृष्टीलाभः तदा पूर्वोक्त-
बोधनं परदिने सायंसामान्यम् । यदा तुभ्य-

दिने सायं वृष्टीलाभस्तदा परेऽहनि पूर्वोक्ते
वृष्ट्या बोधनम् ।

“बोधयेदित्यश्रवणायां वृष्ट्या देवीं पठेत् ॥
वृष्ट्या बोधने तु नक्षत्राशुपदेशात् तदाहः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधनी, स्त्री, (बुध + भावे क्युट् । डीप् । बोधः ।
(बोध्यतेऽनया । बुध् + णिच् + करणे क्युट् ।
अनया हि चर्चिता बोध्यते अतोऽस्य तथा-
त्वम् ।) पिप्पली । इति मेदिनी । (बुध्यतेऽस्याम् ।
बुध् + अधिकरणे क्युट् । स्त्रियां डीप् । अस्यां
हि योगनिद्राया हरः प्रबोधनात्तथात्वम् ।)
कार्तिकशुक्लैकादशी । सा तु उत्थानैकादशी ।
यथा,—

“शयनीबोधनीमध्ये या लक्ष्मैकादशी भवेत् ।
संबोधय्या गृहस्थेन नान्या लक्ष्मा कदाचन ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अपि च ।
“तावन्नृज्जन्ति तीर्थानि वाजिमेधादयो मखाः ।
मधुरायां प्रिया विष्णोर्वावन्नायाति बोधनी ॥”
इति हरिभक्तिविलासं पद्मपुराणवचनम् ॥

बोधनीयः, त्रि, (बुध् + कर्मणि अनीयर् ।)
बोधः । बोधितव्यः । बोधयोग्यः ॥

बोधवासरः, पुं, (बोधस्य भगवतो मायानिद्रायाः
प्रबोधस्य वासरः ।) भगवतः प्रबोधदिनम् ।
उत्थानैकादशी । यथा,—

“जन्मप्रकृति यत् पुराणं नरेणोपार्जितं सुवि ।
तथा भवति तत् सर्वं न लब्धा बोधवासरम् ॥”
इति हरिभक्तिविलासपद्युक्तापुराणवचनम् ॥

बोधानः, पुं, (बुध्यते इति । बुध् + आनच् ।)
गोच्यति । विद्मः । बुधमेदः । इति शुद्धरत्ना-
वली ॥

बोधिः, पुं, (बुध् + “सर्वधातुभ्य इन् ।” ४।१।९७।
इति इन् ।) समाधिभेदः । पिप्पलवृक्षः । इति
मेदिनी । धे, ११ । (यथास्य पथ्यायः ।

“पिप्पली बोधिरन्त्यश्चेत्तद्वृक्षो गणाग्रजः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

बोधः । इति जिकारशेषः ॥ ज्ञातरि, त्रि ।
इत्युणादिकोषः ॥

बोधितं, त्रि, (बुध् + णिच् + क्त ।) ज्ञापितम् ।
यथा,—

“राजाविव महामाया नृपत्या बोधिता पुरा ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

बोधितवः, पुं, (बोधिरेव तवः ।) अन्यत्ववृक्षः ।
इति हेमचन्द्रः । ४।१।९७७ । (युगादयोऽस्या-
न्त्यशब्दे इत्युणादिकोषः ॥)

बोधितव्यं, त्रि, (बुध् + णिच् + तव्य ।) ज्ञापि-
तव्यम् । यथा । बोधितव्योऽर्थं पूर्वपक्षः । इति
शाङ्करभाष्यम् ॥

बोधिद्रुमः, पुं, (बोधिरेव द्रुमः ।) अन्यत्ववृक्षः ।
इत्यमरः । २।४।२० ॥

बोधिद्वयः, पुं, (बोधिरेव द्वयः ।) अन्यत्ववृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

बोधिवर्णं, स्त्री, (बोधि बोधवत् सत्वम् ।) बुध-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २।१।९७६ । (यथा,
कथावदितुसागरे । २२।१५ ।

“द्यानुर्बोधिसत्वाग्रः कीदृशो जीवन्तवाहनात् ।
शक्रयार्धसात् कर्तुमपि कथ्यद्रुमं ततो ॥”

बौद्धं, स्त्री, (बुद्धेन प्रणीतम् । बुद्ध + अण् ।)
बुद्धजतनिरीश्वरशास्त्रम् । तत् सर्वैः शास्त्र-
कारैः खण्डितं अथाहम् । इति श्रीभागवतम् ।

बौद्धशास्त्रसंस्थापनकर्ता ब्रह्मसूत्रः । यथा,—
“प्राह वाचस्यति देवः प्रोक्तोऽस्मिन् रक्षेः सुते ।
न यश्चाभ्यो राक्ष्यं मे निर्जितञ्च ब्रह्मसूत्रे ।

राण्यलाभाय मे यत्नं विधुन्व धिक्काधिप । ॥
ततो ब्रह्मसूत्रः शक्रमकरोद्ब्रह्मदर्पितम् ।

यद्ब्रह्मनिविधानेन पौष्टिकेन च कर्मणा ॥
गत्वाय मोहयामास राजपुत्रान् ब्रह्मसूत्रिः ।

निनधन्मं समाख्याय वेदवाक्यं स वेदवित् ॥
वेदत्रयीपरिष्काराच्चकार धिक्काधिपः ।

वेदवाक्यान् परिष्काय हेतुवादसमन्वितान् ।
जघान शक्रो वक्ष्ये सर्वधर्मवद्विष्णुतान् ॥”

इति मातृस्ये २४ अध्यायः ॥
(बौद्धदर्शनं यथा, सर्वदर्शनसंग्रहे । “अत्र
बौद्धेऽभिधीयते यदध्यध्यायि अविनाभावो

दुर्वोध इति तद्व्याधीयः तादात्म्यतदुत्पत्तिभ्या-
मविनाभावस्य सुज्ञानत्वात् । तदुक्तम्,
“कार्यकारणभावाद्वा स्वभावाद्वा नियामकान् ।
अविनाभावनियमो दर्शनात्तरदर्शनात् ॥”

इति ॥
अन्वययतिरेकावविनाभावनिश्चयकावितिपक्षे
साध्यसाधनयोरसम्भारो दुरवधारणो भवेत्
भूते भविष्यति वर्तमाने अनुपलभ्यमानेऽपि
अभिचारशङ्काया अनिवारणात् । ननु तथा
विधस्येव तावकेऽपि मते अभिचारशङ्का
दुष्परिहरति चेत् नैवं बोधः विनापि कारणं
कार्यतुल्यतामिमेवविधायाः शङ्काया व्याधा-
तावधिकतया निवृत्तत्वात् । तदेव ह्याशङ्कित
यस्मिन्नाशङ्क्यमाने व्याघातादयो नावतरयुः
तदुक्तं व्याघातावधिराशङ्कते । तस्मादुत्पत्ति-
निश्चयेन अविनाभावो निश्चीयते तदुत्पत्ति-
निश्चयश्च कार्यहेत्योः प्रत्यक्षोपलम्भाशुपलम्भ
पक्षनिवन्धनः । कार्यस्योत्पत्तेः प्रागनुपलम्भः
कारणोपलम्भे सत्युपलम्भः उपलम्भस्य पश्चात्
कारणानुपलम्भादनुपलम्भ इति पक्षकारयथा
धूमधूमज्जलयोः कार्यकारणभावो निश्चीयते
तथा तादात्म्यनिश्चयेनाप्यविनाभावो निश्चीयते
यदि शिंशपा वृक्षत्वमतिपतेत् स्वात्मानमेव
जज्ञादिति विपक्षे बाधकप्रवृत्तेः अप्रवृत्ते तु
बाधके भूयः सहभावोपलम्भेऽपि अभिचार-
शङ्कायाः को निवारयिता । शिंशपावृक्षयोश्च
तादात्म्यनिश्चयो वृक्षोऽर्थं शिंशपेति सामाना-
धिकारययनानुपपद्यते । न ह्यत्यन्तमिदं तत्
सम्भवति पथ्यायत्वेन युगपदपि प्रयोगायोगात्
नाप्यत्यन्तमिदं गवाश्वीरशुपलम्भात् । तस्मात्

बीजं

कार्यान्मात्रौ कारकमात्रानमनुमापयत इति सिद्धम् ।

यदि कश्चित् प्रामाण्यमनुमानस्य नाङ्गीकुर्वीत तं प्रति ब्रूयात् अनुमानं प्रमाणं न भवतीत्येतावन्मात्रमुच्यते तत्र न किञ्चन साधनमुपन्यस्यते उपन्यस्यते वा । न प्रथमः एकाकिनौ प्रतिज्ञा हि प्रतिज्ञातं न साधयेदिति न्यायान् । नापि चरमः अनुमानं प्रमाणं न भवतीति ब्रूयाद्येन त्वया अशिरस्त्वचनस्योपन्यासे मम माता इत्येतद्व्याघातापातात् । किञ्च प्रमाणतदाभासवस्थापनं तत्प्रमाणजातीयत्वादिति वदना भवतैव स्वीकृतं स्वभावानुमानम् । परगता विप्रतिपत्तिस्तु वचनलिङ्गेनेति ब्रूयता कार्यलिङ्गकमनुमानम् अनुपलब्ध्या कश्चिदर्थप्रतिषेधयता उपलब्धिलिङ्गकमनुमानम् । तथाचोक्तं तथागतेः ।

“प्रमाणान्तरसामान्यस्तिरित्यधियां गतेः । प्रमाणान्तरसङ्गावः प्रतिषेधाच्च कस्यचित् ॥”

इति ॥

परक्रान्तञ्चान् हरिभिरिति यन्त्रभूयस्त्वभयादुपरम्यते ।

ते च बौद्धाश्चतुर्विधया भावनया परमपुत्रबाधं कथयन्ति । ते च माध्यमिकयोगाचारसौत्रान्तिकवेभाविकसंज्ञाभिः प्रसिद्धा बौद्धा यथाक्रमं सर्वमूलत्व-वास्तवमूलत्व-वास्तवार्थानुमेयत्व-वास्तवप्रत्यक्षत्ववादानातिष्ठन्ते । यद्यपि भगवान् ब्रुव एक एव बोधयिता तथापि बौद्धाणां बुद्धिभेदाच्चातुर्विधं यथा गतोऽस्मिन् इत्युक्ते आरसौरानुत्तानादयः खंदाशुसारणाभिसरणपरस्परहरणसदाचरणादिसमर्थं गृह्यन्ते । सर्वं चार्थिकं चार्थिकं दुःखं दुःखं स्वलक्षणं स्वलक्षणं मूलं मूलमिति भावनाचतुष्टयमुपदिष्टं द्रष्टव्यम् । तत्र चार्थिकत्वं नीलादिचक्षुषाणां सत्त्वाशुमातयं यत् सत् तत् चार्थिकं यथा जलधरपटलं सन्नञ्जामी भावा इति । न चायमसिद्धो हेतुः अर्थक्रियाकारित्वलक्षणस्य सत्त्वस्य नीलादिचक्षुषाणां प्रत्यक्षासिद्धत्वात् व्यापकव्यावृत्त्या व्याप्यव्यावृत्तिन्यायेन व्यापकक्रमाक्रमव्यावृत्तावच्छायात् सत्त्वव्यावृत्तेः सिद्धत्वाच्च । तच्चार्यक्रियाकारित्वं क्रमाक्रमार्थापानं न च क्रमाक्रमान्यामन्यः प्रकारः समस्ति परस्परविरोधे हि न प्रकारान्तरस्थितिः । नैकतापि विरुद्धानामुक्तिमात्रविरोधत इति न्यायेन व्याघातस्योद्घातत्वात् । तौ च क्रमाक्रमौ स्थायिनः सकाशादव्यवर्तमानौ अर्थक्रियामपि व्यवर्तयन्तौ चार्थिकत्वपक्ष एव सत्त्वं व्यवस्थापयत इति सिद्धम् ।

नन्वचार्थिकस्यार्थक्रियाकारित्वं किं न स्यादिति चेत् तदुक्तं विकल्पासहत्वात् तथा हि वर्तमानार्थक्रियाकरकावे अतीतानागतयोः किमर्थक्रिययोः स्थायिनः सामर्थ्यमस्ति ना वा । आद्ये तथोरनिराकरणप्रसङ्गः समर्थस्य चोपा-

योगात् यत् यदा यत्करकसमर्थं तत् तदा तत्करोत्येव यथा सामर्थ्ये स्वकार्यं समर्थं चार्थं भाव इति प्रसङ्गानुमानाच्च । द्वितीयेऽपि कदापि न कुर्वीत सामर्थ्यमात्रानुबन्धित्वार्थक्रियाकारित्वस्य यत् यदा यत् करोति तत् तदा तत्रासमर्थं यथा हि शिलाशकलमङ्कुरे न चेय वर्तमानार्थक्रियाकरणकावे वृत्तवर्तिव्यमार्थे अर्थक्रिये करोतीति तद्विपर्ययाच्च । ननु क्रमवत्सहकारिणाभात् स्थायिनः अतीतानागतयोः क्रमेण क्रमस्तुपपद्यते इति चेत् तच्चैवं भवान् पृष्टो व्याचष्टा सहकारिणः किं भावस्थोपकुर्वन्ति न वा न चेत् नापेक्षणीयास्ते अकिञ्चित् कुर्वन्तां तेषां तादात्म्यायोगात् । उपकारकत्वपक्षे सोऽयमुपकारः किं भावाद्भिद्यतं न वा भेदपक्षे आगन्तुकस्यैव तस्य कारणत्वं स्यात् न भावस्याचार्थिकस्य आगन्तुकातिशया न्ययतिरेकादुपविधायात्वात् । कार्यस्य । तदुक्तम् ।

“वर्षातपार्था किं योऽन्यस्मैव्यसि तयोः

फलम् ।

चम्मापिमन्वेत् सोऽनित्यः खतुक्कावेदसत्फलः ॥”

इति ।

अथ भावस्तेः सहकारिभिः सहैव कार्यं करोतीति स्वभाव इति चेत् अङ्गं तर्हि सहकारिणां न ज्ञानं प्रद्युतं पलायमानानपि गले पाशेन बद्धा ह्यर्थं कार्यं कुर्वन्तु स्वभावस्यानपायात् । किञ्च सहकारिण्योऽतिशयः किमतिशयान्तरमारभते न वा उभयथापि प्रागुक्तदूषणपाषाणवर्षणप्रसङ्गः । अतिशयान्तरारम्भपक्षे बहुमुखानवस्थादौष्ट्यमपि स्यात् अतिशये जनयितव्ये सहकार्यन्तरापेक्षायां तत्परम्परापात इत्येकानवस्थाऽऽख्येया तथाहि सहकारिभिः सलिलपवनादिभिः पदार्थसार्थैराधायमाने बीजस्यातिशये बीजसुत्पादकमभ्युपेयम् अपरथा तदभावेऽप्यतिशयः प्रादुर्भवेन बीजव्यातिशयमादधानं सहकारिसापेक्षमेवाधत्ते अन्यथा सर्वदोषकारापत्तौ अङ्कुरस्यापि सदोदयः प्रसज्येत । तस्मादतिशयार्थमपेक्षमाणैः सहकारिभिरतिशयान्तरमाधेयं बीजे तस्मिन्प्युपकारे पूर्व्वन्यायेन सहकारिसापेक्षस्य बीजस्य जनकत्वे सहकारिसम्याद्यबीजगतातिशयानवस्था प्रथमा अवस्थिता । अयोपकारः कार्यार्थमपेक्षमाणोऽपि बीजादिनिरपेक्षं कार्यं जनयति तत्त्वापेक्षो वा । प्रथमे बीजादेरहेतुत्वमापेक्षते । द्वितीये अपेक्षमाणेन बीजादिना उपकारे अतिशय आधेयः एवं तत्र तत्रापीति बीजादिजन्यातिशयनिष्ठातिशयपरम्परापात इति द्वितीयानवस्था स्थिरा भवेत् । एवमपेक्षमाणेनोपकारेण बीजादौ धर्मिण्युपकारान्तरमाधेयमित्युपकाराधेयबीजातिशयाश्रयातिशयपरम्परापात इति तृतीयानवस्था दुरवस्था स्यात् । अथ भावाद्भिन्नोऽतिशयः

बीजं

सहकारिभिराधीयत इत्यनुपगम्यते तर्हि प्राचीनो भावोऽनतिशयात्मा निवृत्तः अन्यथातिशयात्मा कुर्वन्प्रादिपदेवैवोवा चायत इति फलितं ममापि मनोरथमेव ।

तस्मादचार्थिकस्यार्थक्रिया दुर्घटा नाप्यक्रमेण घटते विकल्पासहत्वात् । तथाहि युगपत्सकलकार्यकरणसमर्थः स भावस्तदुत्तरकालमनुवर्तते न वा । प्रथमे तत्कालवत् कालान्तरेऽपि तावत् कार्यकारणमापेक्षते । द्वितीये स्थायित्ववृत्त्याशा नृविकभचित्तबीजादावङ्कुरादिजननप्राधान्यमनुवहरेत । यद् विरुद्धधर्माध्यस्तं तन्नाना यथा शीतोष्णम् । विरुद्धधर्माध्यस्तस्यायमिति जलधरे प्रतिवन्धसिद्धिः । न चायमसिद्धो हेतुः स्थायिनि कालभेदेन सामर्थ्यासामर्थ्ययोः प्रसङ्गतद्विपर्ययसिद्धत्वात्तत्रासामर्थ्यसाधकौ प्रसङ्गतद्विपर्ययौ प्रागुक्तौ सामर्थ्यसाधकावभिधीयते यद्ययदा यज्जननासमर्थं तत्तदा तत्र करोति यथा शिलाशकलमङ्कुरम् असमर्थं चार्थं वर्तमानार्थक्रियाकरणकाले अतीतानागतयोरर्थक्रिययोरिति प्रसङ्गः यद्यदा यत् करोति तत्तदा तत्र समर्थं यथा सामर्थ्ये स्वकार्यं करोति चायमतीतानागतकाले तत्कालवर्तमानार्थक्रिये भाव इति प्रसङ्गव्याययः विपर्ययः । तस्माद्विपक्षे क्रमयौगपद्यव्यावृत्त्या व्यापकादुपलब्धेनाधिगतयतिरेकव्याप्तिकं प्रसङ्गं तद्विपर्ययवलात् गृहीतान्वयव्याप्तिकं सत्त्वं चार्थिकत्वपक्ष एव व्यवस्थास्यतीति सिद्धम् । तदुक्तं ज्ञानश्रिया ।

“यत् सत्तत् चार्थिकं यथा जलधरः सन्नञ्ज

भावा अमी

सत्ताशक्तिरिहार्थकर्मणि मितः सिद्धेऽपि सिद्धा न वा ।

नाप्येकेव विधायाया परलतेनापि क्रियादिभवेत् । द्विधापि क्षणभङ्गसङ्गतिरितः साध्ये च विधास्थितिः ॥” इति ॥

न च कथमन्त्याचरणादिपक्षकरीकारेण सत्तासामान्ययोगित्वमेव सत्वमिति मन्तव्यं सामान्यविशेषसमवायानामसत्त्वप्रसङ्गात् । न च तत्र स्वरूपसत्तानिकम्बनः सङ्गवहारः प्रयो-जकगौरवापत्तेः अनुगतत्वानुगतस्वविकल्पपरावृत्तेः सर्वपमहीधरादिषु विलक्षणेषु चण्डवन्नुगतस्याकारस्य मण्डि स्रजवद्भुतकण्ठे गृणवन्वाप्रतिभासनाच्च । किञ्च सामान्यं सर्वगतं स्वाश्रयसर्वगतं वा प्रथमे सर्ववस्तुसङ्करप्रसङ्गः अपसिद्धान्तापत्तिश्च यतः प्रोक्तं प्रशस्तपादेन स्वविषयसर्वगतमिति । किञ्च विद्यमाने घटे वर्तमानं सामान्यमन्यच्च चायमानेन सम्बध्यमानं तस्मादागच्छत् सम्बध्यते अनागच्छद्वा आद्ये द्रवत्वापत्तिः द्वितीये सम्बन्धाशुपत्तिः । किञ्च विनष्टे घटे सामान्यमवतिष्ठते विनश्यति स्थानान्तरं गच्छति वा प्रथमे निराधारत्वापत्तिः द्वितीये नित्यत्ववाचो युज्यशक्तिः

तृतीये प्रत्यक्षप्रवृत्तिः इत्यादि दूषकपक्षस्त-
त्वात् स्वामान्यप्रामाणिकम् । तदुक्तम् ।
“अन्वयं वर्तमानस्य ततोऽन्वयानवगमि ।
तस्मादपगतः स्वानादृष्टतिरिक्ततियुक्तता ॥
यथासौ वर्तते भावस्तेन सम्बध्यते न तु ।
तद्विशिनयं चाप्नोति किमप्येतन्नानुगतम् ॥
न याति न च तत्रासौदृष्टि पञ्चासर्वाश्रयत् ।
अज्ञाति पूर्वं नाधारमहो वचनसन्ततिः ॥”

इति ।

अनुवृत्तप्रत्यक्षः किमालम्बन इति चेत् अङ्ग-
अन्यापोहान्मन एवेति वक्तोऽप्यनुवृत्तेति
अलमिति प्रसङ्गेन ।

सर्वस्य संसारस्य दुःखात्मकत्वं सर्वतोर्ध्वकर-
मन्ततम् अन्यथा तन्निविष्टत्वं तेषां तन्निवृत्त्यु-
पाये प्रवृत्त्यनुपपत्तेः । तस्मात् सर्वं दुःखं
दुःखमिति भावनीयम् । ननु किंवदिति एते
दृष्टान्तः कथनीय इति चेन्नैवं खलुचक्षणां
चक्षणां चक्षिकतया साजस्ययाभावात् नैतेन
नदृष्टमपरमिति वक्तुमशक्यत्वात् । ततः खल-
जलं खलुचक्षमिति भावनीयम् एवं मूल्यं
मूल्यमित्यपि भावनीयं स्वप्ने जागरणे च न
मया दृष्टमिदं रजतादीति विशिष्टनिषेधस्यो-
पलम्बान् । यदि दृष्टं सत् तदा तद्विशिष्टस्य
दर्शनस्येदन्ताया अधिष्ठानस्य च तन्निवृत्त्यस्य
रजतत्वादेस्तत्त्वत्वस्य च समवायादेः सर्वं
स्यात् न चेत्तद्विदं कस्यापिदुष्टादिनः । न चाहं
जरतीयमुचितं न हि कुक्कुषा एको भागः
पाकाय अपरो भागः प्रसवाय कल्पतामिति
कल्पते । तस्मादप्युक्तानिष्ठानतत्त्वत्वदर्शन-
वृत्त्यां मध्ये एकस्यानेकस्य वा असत्त्वे निषेध-
विषयत्वेन सर्वस्यासत्त्वं वलादापत्तेरिति भग-
वन्मोपदिष्टे माध्यमिकास्त्वावदुत्तमप्रज्ञा इत्यम-
नोक्तयन् भिक्षुपादप्रसारणन्यायेन चक्षुभङ्गाद्य-
भिधानमुत्तेज्य स्वानिष्ठानुक्तलक्षणेनानुगत-
सर्वस्यत्वत्वत्वमभावावर्तनेन सर्वमूल्यतायामेव पर्यं
वसानम् । अतस्तत्त्वं सद्वदुभयाशुभयात्मक-
चतुष्कोटविनिर्मुक्तं मूल्यमेव तथाहि यदि
चटादेः सर्वं स्वभावसहितं कारकस्यापारवेय-
कम् । असत्त्वं स्वभाव इति पक्षे प्राचीन एव
दोषः प्रादुःस्यात् । यथोक्तम् ।

“न सतः कारकापेक्षा बोधादेरिव पुण्यते ।
कार्यस्यासम्भो हेतुः अप्रत्यादेरिवावत ॥”

इति ।

विरोधादितरौ पक्षावहुपपन्नौ तदुक्तं भगवता
अजङ्गारावनादे

“बुद्ध्या विविच्यमानानां स्वभावो नावधार्यते ।
अतो निरभिलष्यासीनिःस्वभावाच्च दर्शिताः ॥”

इति ।

“इदं वस्तुवलायातं यद्वदन्ति विपश्चितः ।

यथा यथार्थाश्चिद्वन्ति विशीर्यन्ते तथा तथा ॥”

इति च ॥

न कचिदपि पक्षे अवतिष्ठत इत्यर्थः । दृष्टार्थ-

अवधारणं न सप्रत्यवधारवत् संख्या सङ्ग-
च्छते । अत एवोक्तम्

“परिभाटकातुक्तमुनामेकस्यां प्रमदातनौ ।

कुक्षयः कामिनी भक्ष इति तिस्रो विकल्पना ॥”

इति ।

तदेवं भावनाचतुष्टयव्याप्तिखिलवासनानिष्ठसौ
परनिष्ठात्वं मूल्यत्वं सिद्धयतीति वयं कृतार्थाः
नास्माकमुपदेशं किञ्चिदस्मीति । शिष्येस्ताव-
द्योगस्याचारश्चेति वयं करणीयम् । तत्राप्रान्त-
स्यार्थस्य प्राप्तये पर्यवृत्त्योगो योगः शुक्ल-
स्यार्थस्याङ्गीकरण्याचारः शुक्लस्याङ्गीकर-
णादुत्तमाः पर्यवृत्त्योगस्याकरण्याधमाश्च अत-
स्तेषां माध्यमिका इति प्रसिद्धिः । शुक्ल-
भावनाचतुष्टयं वाङ्मार्थस्य मूल्यत्वं चाङ्गीकृत्या-
नारस्य मूल्यत्वचाङ्गीकृतं कथमिति पर्यवृ-
त्त्योगस्य करणात् केवाचिद् योगाचारप्रथा ।
एवा हि तेषां परिभाषा स्वयं वेदनं तावदङ्गी-
कार्यम् अन्यथा जगदान्धं प्रसज्येत । तत्
कीर्तितं धर्मकीर्तिना ।

“अप्रत्यक्षोपलम्बस्य नार्थदृष्टिः प्रसिध्यतीति ॥”
वाङ्मार्थं नोपपद्यत एव विकल्पानुपपत्तेः ।
अर्थो ज्ञानस्याङ्गीभावादुत्तमो भवति अनुत्तमो
वा न पूर्वः उत्पन्नस्य स्थावत्भावात् नापरः
अनुत्तमस्यासत्त्वात् । अथ मध्येयाः अतीत
एवार्थो ज्ञानस्याङ्गीः तत्पन्नकत्वादिति तदपि
बालभाषितं वर्तमानतावभासविरोधात् इन्नि-
यादेरपि व्याख्याप्रसङ्गाच्च । किञ्च व्याख्या किं
परमाशुक्लपोऽर्थः अवयविरूपो वा । न चरमः
तत्त्वैकदेशविकल्पादिना तन्निराकरणत्वात् । न
प्रथमः अतीतिरित्यत्वात् षट्केन युगपद्योगस्य
बाधकत्वाच्च । यथोक्तम्

“षट्केन युगपद्योगात् परमाङ्गीः षडंशता ।

तेषामप्येकदेशत्वे पिङ्गः स्यादशुभाशकः ॥”

इति ॥

तस्मात् स्वस्वतिरिक्तव्याख्याविरहासदात्मिका
बुद्धिः स्वयमेव स्थावरूपप्रकाशिका प्रकाश-
यदिति सिद्धम् । तदुक्तम्

“नान्योऽनुभाषो बुद्ध्यास्ति तस्या नाशुभवोऽ-
परः ।

व्याख्यायकवैधुष्यात् स्वयं वैव प्रकाशते ॥”

इति ॥

व्याख्यायकयोरभेदस्यानुमातव्यः बहिर्दृष्टे वेन
वेदेन तनतो न भिद्यते यथा ज्ञानेनात्मा
वेदान्ते तेषां नीलादयः । भेदे हि खलुपुना
अनेनार्थस्य सम्बन्धित्वं न स्यात् तादात्म्यस्य
नियमहेतोरभावात् तदुत्पत्तिरनियामकत्वात्
यथायं व्याख्यायकसंबन्धीनां पृथगवभासः स
एकस्मिन्चक्रमसि द्वित्वावभास इव भ्रमः अन्वा-
प्यनादिरविच्छिन्नप्रवाहामेदवासनैव निमित्तम् ।
यथोक्तम् ।

“सहोपलम्बनियमादभेदो नीलतद्विधोः ।

भेदश्च भ्रान्तिविज्ञानेनैव भ्रान्तेरविवाह्यः ॥” इति ॥

“अविभागोऽपि बुद्ध्यात्मा विपर्यासितदर्शनेः ।
व्याख्यायकसंबन्धित्वमिदं विवक्षितं ॥”

इति च ॥

न च रसवीर्यविपाकादि समानमाश्रामोद्को-
पार्जितमोदकानां स्यादिति वेदितव्यं वस्तुतो
वेद्यवेदकाकारविधुराया अपि बुद्धेर्वैवद्वर्षपरि-
ज्ञानादुरोधेन विभक्त्याख्यायककाकाररूप-
वत्तया तिमिरानुपपत्तास्यां कैशेननाङ्गी-
ज्ञानभेदवदनाद्युपपन्नवासनानामान्याङ्गीवस्योप-
पत्तेः पर्यवृत्त्योगायोगात् । यथोक्तम्

“अवेद्यवेदकाकारा यथा भ्रान्तेर्निरीक्यते ।

विभक्तलक्षणाव्याख्यायककाकारविभवा ॥

तथा कृतवयस्येयं कैशादिज्ञानभेदवत् ।

यदा तदा न सङ्गोद्या व्याख्यायकलक्षणा ॥”

इति ॥

तस्मादुद्धिरेवानादिवासनावशाद्भेदाकाराव-
भासत इति सिद्धम् । ततश्च प्रायुक्तभावना-
प्रचयवक्तानिखिलवासनोच्छेदविगणितविषय-
विषयाकारोपपन्नविमुक्तविज्ञानोदयो महोदय
इति । अन्ये तु मन्यन्ते यथोक्तं वाङ्मार्थं वस्तुजातं
नास्तीति तदुक्तं प्रमाणाभावात् । न च
सहोपलम्बनियमः प्रमाणाविति वक्तव्यं वेद्यवेद-
कयोरभेदाधकत्वेनाभिमतस्य तस्याप्रयोजक-
त्वेन सन्दिग्धविषयस्यार्थवृत्तिकत्वात् । ननु भेदे
सहोपलम्बनियमात्मकं साधनं न स्यादिति चेन्न
ज्ञानस्यानन्ततया च भेदेन प्रतिभासमान-
तया एकदेशवैककालत्वलक्षणावयवत्वनिर्णयमा-
सम्भवाच्च नीलादयेभ्यः ज्ञानाकारत्वे अहमिति
प्रतिभासः स्यात् नन्विदमिति प्रतिपत्तिः प्रत्यया
द्वयतिरेकात् । अथोच्यते ज्ञानमशुक्लपोऽपि
नीलाकारो भ्रान्त्या बहिर्वद्वेदेन प्रतिभासत
इति न च तत्राहस्तुल्लेख इति । तथोक्तम् ।

“परिच्छेदान्तराद्योऽर्थं भागो बहिर्वद्वि स्थितः ।
ज्ञानस्याभेदिनो भेदप्रतिभासोऽप्युपपन्नः ॥”

इति ॥

“यदन्तर्ज्ञेयतत्त्वं तद्विर्वद्वभासते ॥”

इति च ॥

तदुक्तं वाङ्मार्थाभावे तदुत्पत्तिरहिततया
बहिर्वद्विपुमानोक्तेरुत्पत्तेर्न हि वस्तुमित्रो
बन्धापुत्रवदवभासत इति प्रेक्षावानाचक्षीत
भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्वे अभेदप्रतिभासस्य
प्रामाण्यं तन्नामाश्रये भेदप्रतिभासस्य भ्रान्तत्व-
मिति परस्परामयप्रसङ्गाच्च अविश्वंवाहाङ्गीक-
तादिकमेव संविदाना वाङ्मार्थमोपाददते अजङ्गु-
पेक्षन्तेऽवान्तरमिति अवस्थादर्शनाच्च । एव-
ञ्चायमभेदाधकी हेतुर्गोमयपायसीवन्त्यावदा-
भासतां भजेत अतोबहिर्वद्वि वदता वाङ्मार्थ-
व्याख्यामेवेति भावनीयमिति भवदीय एव वाचो
भवन्तं प्रवृत्तेत् ।

ननु ज्ञानाभिन्नकालस्यार्थस्य वाङ्मार्थमनुपपन्न-
मिति चेत् तदनुपपन्नम् इन्नियसन्निरुद्धस्य
विषयस्योपाये ज्ञाने साकारसमर्पकतया

समर्पितेन चाकारेण तस्याद्यंस्वाधुमेयतोपपत्तेः
अतएव पर्यवस्योगपरिहारी समयाहिताताम् ।
“भिन्नकालं कथं यास्यमिति चेत् यास्यतां विदुः ।
हेतुत्वमेव च यत्तेजानाकारार्थवत्समम् ॥”

इति ॥

तथाच यथा पुट्या भोजनमनुमीयते यथा च
भावया देशः यथा वा सत्त्वमेव ज्ञेयः तथा
ज्ञानाकारेण ज्ञेयमनुमेयम् । तदुक्तम्
“अर्हन् चटसत्त्वेन न हि सुखादेरुपपत्ताम् ।
तस्मात् प्रमेयाधिगतेः प्रमाणं मेयरूपता ॥”

इति ॥

न हि वित्तिसत्तेव तद्देवना युक्ता तस्याः
सर्वत्राविशेषात् तान् सारूप्यमाविशत् सारूप्य-
यितुं चटवेदिति च । तथाच बाह्यायंसद्भावे
प्रयोगः ये यस्मिन् सत्यपि कादाचित्तकाः ते
सर्वे तदतिरिक्तसापेक्षाः यथा अविवक्षितानि-
गमिषति मयि वचनगमनप्रतिभासा विवक्षु-
जिगमिषुपुत्रधानरसन्तानसापेक्षाः तथाच
विवादाध्यासिताः प्रवृत्तिप्रत्ययाः सत्यप्यालय-
विज्ञाने कदाचिदेव नीलाद्युल्लेखना इति ।
तज्जालयविज्ञानं नामाहमास्यदं विज्ञानं
नीलाद्युल्लेखि च प्रवृत्तिविज्ञानम् । यथोक्तम्
“तत् स्यादालयविज्ञानं यदभवेदहमास्यदम् ।
नत् स्यात्प्रवृत्तिविज्ञानं यन्नीलादिकमुल्लेखितम् ॥”

इति ॥

तस्मादालयविज्ञानसन्तानानिरिक्तः कादाचित्तकः
प्रवृत्तिविज्ञानहेतुर्वाच्योऽर्थो यास्य एव न
वासनापरिपाकप्रत्ययः कादाचित्तकत्वान् कदा-
चिदुत्पाद इति वेदितव्यम् । विज्ञानवादिनये
हि वासनानामेकसन्तानवर्तिनामालयविज्ञा-
नानी तत्तत्प्रवृत्तिजननशक्तिः तस्याश्च स्वाका-
र्योत्पादं प्रत्याभिमुख्यं परिपाकः तस्य च
प्रत्ययः कारणं स्वसन्तानवर्तिपूज्यत्वान्नः कली-
क्रियते सन्तानान्तरनिवन्धनत्वान्नवीकारात् ।
ततश्च प्रवृत्तिज्ञानजननालयविज्ञानवर्तिवासना-
परिपाकं प्रति सर्वेऽलयालयविज्ञानवर्तिनः
क्षणाः समर्था एवेति वक्तव्यं न चेदेकोऽपि न
समर्थः स्यादालयविज्ञानसन्तानवर्तित्वाविशेष-
ात् । सर्वे समर्था इति पक्षे कार्यक्षेपाशुप-
पत्तिः ततश्च कादाचित्तकत्वनिर्वाहाय शब्द-
स्पर्शरूपरसगन्धविषयाः सुखादिविषयाः बहुपि
प्रत्ययाश्चतुरः प्रत्ययान् प्रतीत्योत्पद्यन्ते इति
चतुरवगानिष्ठायाः पञ्चमतिना स्वाशुभवमना-
च्छाद्य परिच्छेत्तव्यम् । ते चत्वारः प्रत्ययाः
प्रतिष्ठाः आलम्बनसमनन्तरसहकार्यधिपति-
रूपाः तच्च ज्ञानपदवेदनीयस्य नीलाद्यवभावस्य
चित्तस्य नीलाजलजनप्रत्ययान् नीलाकारता
भवति समनन्तरप्रत्ययात् प्राचीनज्ञानाद्बि-
रूपता सहकारिप्रत्ययादालोकाश्चक्षुषोऽधि-
पतिप्रत्ययाद्विषयश्चक्षुषप्रतिनियमः विहितस्य
ज्ञानस्य रसादिवाधादयश्चाग्निर्निर्णयकं चक्षुर-
धिपतिर्भविष्यतीति लोके नियामकस्याधिप-

तिर्लोपनस्यात् । एवं चित्तचेत्तात्मकानीं सुखा-
दीनां चत्वारि कारकानि त्रयानि एवं चित्त-
चेत्तात्मकस्यैवः पञ्चविधः रूपविज्ञानवेदना-
संज्ञासंस्कारसंज्ञकः । तच्च रूप्यन्त एभिर्विषया
इति रूप्यन्त इति च व्युत्पत्त्या विविधयाकीर्ति-
याश्चिरूप्यत्वम् । आलम्बनविज्ञानप्रवृत्तिविज्ञान-
प्रवाहो विज्ञानरूप्यत्वम् । प्राशुक्तस्यैवसमन्व-
जस्यः सुखदुःखादिप्रत्ययप्रवाहो वेदनारूप्यत्वम् ।
गौरित्यादिशब्दोल्लेखसविज्ञानप्रवाहः संज्ञा-
रूप्यत्वम् । वेदनारूप्यत्वनिवन्धना रागद्वेषादयः
लेशा उपलेशाश्च मदमानादयो धर्माधर्माश्च
संस्काररूप्यत्वम् ।

तदिदं सर्वं दुःखं दुःखावयवम् दुःखसाधन-
मिति भावयित्वा तन्निरोधोपायं तत्त्वज्ञानं
सम्पादयेत् । अत एवोक्तं दुःखसमुदायनिरोध-
मागच्छत्वारः आर्यस्य बुद्धाभिमतानि तत्त्वानि ।
तच्च दुःखं प्रसिद्धं समुदायो दुःखकारणं तद्वि-
विधं प्रत्ययोपनिवन्धनो हेतुपनिवन्धनश्च । तच्च
प्रत्ययोपनिवन्धनस्य संघादकं कृत्रम् इदं कार्यं
ये व्यन्ये हेतवः प्रत्ययानि गच्छन्ति तेनामय
मानां हेतूनां भावः प्रत्ययत्वं कारणसमवायः
तन्मात्रस्य फलं न चेतनस्य कस्यचिदिति
कृतार्थः यथा बीजहेतुरङ्कुरो धातूनां वशां
समवायाज्जायते । तच्च एधिषो धातुरङ्कुरस्य
काठिन्यं गन्धश्च जनयति शब्दात्तुः क्विं रसश्च
जनयति तेजोधातु रूपमौष्ण्यश्च वायुधातुः
स्पर्शनं चलनश्च आकाशधातुरवकाशं शब्दश्च
क्षुद्रधातुर्गन्धयोगोऽपि एधिषादिकम् । हेतुपनिव-
न्धनस्य च संघादकं कृत्रम् तत्पादाद्वा तथा-
गतानामनुत्पादाद्वा स्थितैर्वैधर्मीणां धर्मेता
धर्मेस्थानिता धर्मेनियामकता च प्रतीत्य
समुत्पादाशुलोमतेति । तथागतानां बुद्धानां
मते धर्मेणां कार्यकारणरूपाणां या धर्मेता
कार्यकारणभावरूपा एवोत्पादादनुत्पादाद्वा
स्थिता यस्मिन् सति यदुत्पद्यते तत्तस्य कारणस्य
कार्यमिति धर्मेतेत्यस्य विवरणं धर्मेस्य कार्यस्य
कारणानतिक्रमेण स्थितिः स्वार्थिकस्तत्प्रत्ययः
धर्मेस्य कारणस्य कार्यं प्रति नियामकता ।
नन्वयं कार्यकारणभावश्चेतनमन्तरेण न सम्भव-
तीति अत उक्तं कारणी सति तत्प्रतीत्य प्राप्य
समुत्पादे अनुलोमता अनुसारिता या सेव
धर्मेता उत्पादादनुत्पादाद्वा धर्मेणां स्थिता
न चात्र कश्चित्तनोऽधिष्ठानोपलभ्यत इति
कृतार्थः । यथा प्रतीत्य समुत्पादस्य हेतुप-
निवन्धः बीजादङ्कुरोऽङ्कुरात् काष्ठां काष्ठाज्जालो
नालाज्जम्बस्तः शूकं ततः पुष्पं ततः फलं न चात्र
वाच्ये समुदाये कारणं बीजादि कार्यमङ्कुरादि
वा चेत्यते अहमङ्कुरं निर्बन्धेयामि अत्र बीजेन
निर्वर्तित इति । एवमाध्यात्मिकेभ्यः कारण-
व्ययमवगन्तव्यम् । पुरःस्थिते प्रमेयाद्यौ यन्त्र-
विकारभौवभिरपरवर्णते । तदुभयनिरोधः तद-
नन्तरं विमलज्ञानोदयो वा मुक्तिः तन्निरोधो

पायो मागः स च तत्त्वज्ञानं तच्च प्राचीन-
भावनावलाङ्गवतीति परमं रहस्यं कृत्रस्यार्थं
एवमती कथितं भवन्तश्च कृत्रस्यार्थं एवमन्तः
सौजान्तिका भवन्त्यति भगवताभिहिततया
सौजान्तिकसंज्ञा सञ्जातेति । केचन बौद्धा
वाच्ये गन्धादिषु आन्तरेषु रूपादिरूप्येषु
सत्त्वपि तज्जानास्यामुत्पादयितुं सर्वं शून्य-
मिति प्राथमिकान् विनियानचीकषत् भगवान्
हितीयोस्तु विज्ञानमात्रप्रवृत्तिविज्ञानं विज्ञान-
मेवैकं सति हि ज्ञानीयानुभवं सत्यमिच्छास्थितान्
विज्ञेयमनुमेयमिति र्थं विरुद्धा भावेति वक्त-
व्यम् वेभाविकास्थया स्याताः । एवा हि
तेषां परिभावा समुन्निवर्ति विज्ञेयानुमेयत्ववादे
प्रात्यक्षिकस्य कस्यचिदप्यर्थस्याभावेन चाभि-
सर्वेदनस्यानाभावेनानुमानप्रवृत्ताशुपपत्तेः
सकललोकानुभवविरोधश्च । तत्त्वार्थो द्विविधः
व्याप्तोऽध्यवसियश्च तच्च यद्वक्तं निर्विकल्पकस्य
प्रमाणं कल्पनापोढत्वात् अध्यवसायः सविक-
ल्पकूपोऽप्रमाणं कल्पनाज्ञानत्वात् । तदुक्तम् ।
“कल्पनापोढमभ्यासं प्रत्यक्षं निर्विकल्पकम् ।
विकल्पो वस्तुनिर्भावादसंवादादुपपन्नः ॥”

इति ॥

“यास्यं वस्तुप्रमाणं हि यद्वक्तं यदतिरोक्ष्यता ।
न तद्वस्तु न तन्मानं शब्दजिह्वेन्द्रियादिनम् ॥”
इति च ॥

ननु सविकल्पकस्याप्रामाण्ये कथं ततः प्रवृत्त-
स्यायप्रामिः संवादाद्योपपद्यतामिति चेन्न
तद्वदं मणिप्रभाविषयमविकल्पकस्यायेन पार-
पत्यार्थेणार्थप्रतिपन्नसम्भवेन तदुपपत्तेः । अत्र
श्रुतं सौजान्तिकप्रस्तावे प्रपञ्चितमिति नेह
प्रत्ययते । न च विनियानाशुरोधिनोपदेशभेदः
सामुदायिको न भवतीति भगवतः यतो भक्तिं
बोधचित्तविवरणे

“देशना लोकनाथानां सत्त्वाश्रयवशाशुगाः ।
भियन्ते बहुधा लोके उपायेर्वहुभिः किं ।
गम्भीरोत्तानभेदेन कश्चित्तोभयलक्षणाः ।
भिन्ना हि देशना भिन्ना शून्यताऽह्यलक्षणा ॥”

इति ॥

द्वादशायतनपूजा श्रयस्करोति बौद्धनये प्रसि-
द्धम् ।

“अर्थाशुपार्ष्णं बहुशो द्वादशायतनानि वै ।
परितः पूजनयानि किमन्येरिह पूजितैः ॥
ज्ञानेन्द्रियाणि पञ्चैव तथा कर्मेन्द्रियाणि च ।
मनो बुद्धिरिति प्रोक्तं द्वादशायतनं पुनः ॥”
इति ॥

विवेकविनासे बौद्धमतमित्यमभ्युपगम्य ।
“बौद्धानां सुगतो देवो विनश्य चणभङ्गुरम् ।
आर्यसत्त्वास्थया तत्त्वचतुष्टयमिदं क्रमात् ॥
द्वःस्वमायतनश्चैव ततः समुदायो मतः ।
मार्गश्चेत्यस्य च आख्या क्रमेण श्रुततामनः ॥
दुःखं संसारिणः क्लेशास्ते च पञ्च प्रकीर्तिताः ।
विज्ञानं वेदना संज्ञा संस्कारो रूपमेव च ॥

पञ्चेन्द्रियाणि शब्दाद्या विषयाः पञ्च मानवम् ।
धर्मावतनमेतानि द्वादशावतनानि तु ॥

रागादीनां गद्योऽयं स्यात् सतुर्देति वृत्तां वृद्धिः ।
आत्मात्मन्यसमावासाः स स्यात् सतुर्दयः पुनः ॥
चक्षिकाः सर्वसंस्कारा इति या वाचना
स्मिरा ।

स मार्ग इति विज्ञेयः स च मोक्षोऽभिधीयते ॥
प्रज्ञाचमसुमानश्च प्रमादहितयं तथा ।
चतुःप्रस्थानिका बौद्धाः स्याता वैभाविकादयः ॥
अर्थो ज्ञानान्वितो वैभाविकेन बहु मण्यते ।
सौमन्यिकेन प्रज्ञाचमसुमानोऽर्थो न बहिर्मतः ॥
आकारवहिता बुद्धिर्योमाचारस्य समता ।
केवलां संविदं सस्यां मण्यन्ते मध्यमाः पुनः ॥
रागादिज्ञानसन्नातवाचनाच्छेदसम्भवा ।
चतुर्धामपि बौद्धानां सुतिरेषा प्रकीर्णिता ॥
सतिः कमलकुर्मैकां चौरं पूर्वज्ञाभोजनम् ।
सङ्गो रक्षाभरत्वश्च शिष्ये बौद्धभिस्तुभिः ॥
इति ॥

इति सर्वदर्शनसंयत्ते बौद्धदर्शनम् ॥
(बुद्धेरिति मति युत्पत्त्या वाच्यलिङ्गः । बुद्ध-
सम्बन्धि वस्तु ॥)

बौद्धः, पुं, (बुद्धं बुद्धशास्त्रं वेत्तीति । बुद्ध + अण् ।)
बुद्धशास्त्रावलम्बी । तत्पठ्यायः । भिन्नकः २
चपयः ३ अङ्गीकः ४ वैनायिकः ५ । इति
चिकावशेषः ॥

बौधः, पुं, (बुधस्यापठ्यं पुमान् । बुध + अण् ।)
बुधस्य पुत्रः । स च पुरुरवाः । इति हेम-
चन्द्रः । १ । १६५ ॥

बोध, य औ ताङ् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-सक० अजिड् ।) य विध्यति शब्दं गूरः ।
औ अजातुचीत् । कश्चित् द्विभूतस्यानिकारी-
भूतयकारस्य अधेर्वाकारो वर्गः अन्यत्र दन्त्यः
इति मन्वानः सनि विभ्यत्सतीत्याह । इति
दुर्गादासः ॥

बुध, क उत्प्लुति । उत्सर्गः । (पुरा०-पर०-सक०-
सिट् ।) क बोधयति धनं दाता । बोधं
चिकाटु । इति दुर्गादासकृतधातुदीपिकायां
गोविन्दभट्टः ॥

ब्रज, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सिट् ।) ब्रजति । इति दुर्गादासः ॥

ब्रततिः, स्त्री, (ब्रजन्ती ततिर्विकृतित्यस्याः । एषो-
दरादित्वात् साधुः । यद्वा, प्रतनोतीति । तन-
दुणवित्कारे “क्लिप् क्तौ च संज्ञायाम् ॥” ३ ।
१ । १७४ । इति क्तिप् । एषोदरादित्वात्
पठ्य वः ।) जता । विस्तारः । इत्यमरः ॥

ब्रह्मः, पुं, (ब्रह्मब्रह्मणे + “ब्रह्मेर्ब्रह्मिण्यर्थो च । उणा०
३ । ५ । इति नक् ब्रधादेशः ।) सूर्यः ।
(यथा, ऋग्वेदे । १ । ६ । १ ।

“युञ्जति ब्रह्मसर्वं चरन् परितस्तुवः ।
रोचन्ते रोचना दिवि ॥”)

वृक्षमन्त्रम् । अर्कवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १५ ।
शिवः । इति हेमचन्द्रः ॥ मेदिनीकारंशान्तःस्य

वकारादौ लिखितोऽयं शब्दः ॥ (दिनम् ।
अयः । इति निघण्टुः ॥ चतुर्दशमनोर्भाष्यस्य
पुत्रमेदः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । १२ ।

“गुरुर्गोभीरो ब्रह्मच भरतोऽगुपयस्तथा ।
तेजस्वी सुवनश्चैव भौतस्त्रैते मनोः सुताः ॥”
रोगविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,
“अथभिव्यन्दिगुर्वामसेवनामिषयं गतः ।
करोति ग्रन्थिवच्छेद्यं दोषो वृक्षवसन्निधु ॥
ज्वरमूलाङ्गसादाटं तं ब्रह्ममिति निदिशेत् ॥”
इति माधवकरः ॥

तस्य चिकित्सा ।

“भृष्टश्चैरक्तैस्तेन सम्बन्ध कच्छोऽभयामवः ।
हृष्यावेववसंयुक्तो भद्ररोगहरः परः ॥
अजाणीहृष्याकुलं गोमेदवदरान्वितम् ।
काङ्क्षिकेन तु संपिष्टं तक्षणेन ब्रह्मजित् परः ॥”
गोमेदं पञ्चम् । तथा च निघण्टौ धन्वन्तरिः ।
“पञ्चं दणाङ्गयं रामं गोमेदं रसनाङ्गयम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(अथ ससम्पत्तिर्लक्षणं यथा,—
“यस्य वायुः प्रकुपितः श्लोफमूलकरश्चरन् ।
यस्यवाद्दृष्टव्यौ याति ब्रह्मस्थोपजायते ॥”
इति चरके सूत्रस्थानेऽष्टादशेऽध्याये ॥)

ब्रह्म, स्त्री, (ब्रह्मं ब्रह्मं निरतिशयमहत्त्व-
लक्षणवृद्धिमान् भवतीत्यर्थः । ब्रह्मिष्ठौ + ब्रह्मे-
र्ब्रह्म ।) उणा० ४ । १४५ । मनिन् नकार-
स्याकारः । रत्वच ।) वेदः । (यथाह श्रुतिः ।
“तस्मादेतद्ब्रह्मनामरूपमब्रह्म जायते ॥”
तथा च भागवते । १ । १ । १ ।

“जन्माद्यस्य यतोऽन्यादितरतश्चार्थेऽप्यभिन्नः
खराट्
तेन ब्रह्म हृदा य आदिकवये सृजन्ति यत्
खरयः ॥”

वेदान्तमते ‘वस्तु सच्चिदानन्दादयं ब्रह्म तथा
अज्ञानादिसकलजडसम्बन्धोऽवस्तु ।’ ‘ब्रह्मेव
निधं वस्तु तदन्यदखिलमनित्यम् ।’ तथाहि,—
“यत्स्यादन्वाक् संवत्सरोऽहोभिः परिवर्तते ।”
तदेव ज्योतिषां ज्योतिः । निधं विभुं सर्वगतं
सुखम् । आकाशवत् सर्वगतश्च निधः ।
अजो निधः शान्तः सर्वं ज्ञानमवन्तं ब्रह्म
रातेर्दातुः परायणं यत्र नान्यत् पश्यति नान्यत्
श्रणोति नान्यद्विजानाति सभूमा यो वै भूमा
तदन्तम् ॥” इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मणि निधत्वं
विशुद्धसत्त्वस्य पुंसः प्रतिभाति । तथा, नेवेह
किञ्चनाय आसीत् न्यूनैवेदमाहृतमासीत् ।
आत्मा वा इदमेक एकाय आसीन्नायत् किञ्चन-
मिवत् सदेव सौम्येदमय आसीदेकमेवा-
हितोऽयं नेति नेति नेह नानास्ति किञ्चन यन्नान्यत्
पश्यति अन्यच्छ्रुतिं अन्यद्विजानाति तदल्पम्
अथ यद्वत् तन्मर्त्यम् ॥” इत्यादि श्रुतिवच-
नेभ्यो ब्रह्मणोऽन्यत्वं मेदप्रपञ्चेऽनित्यत्वञ्च तस्यैव
पुंसः प्रतिभाति । तथातुमानमपि यथा, विम-
तोऽप्येवतवर्गोऽनित्यो विभक्तत्वात् वटपटलम्भा-

दिवत् इति । अथेव हि विभक्तस्यानित्यत्वे-
ऽवगते तस्मिन्नुगतप्रकाशात्मकस्य ब्रह्मणोऽ-
विभक्तस्य नित्यत्वमपि अर्थादवगम्यते । इति
वेदान्तसारे विद्वन्मनोरञ्जनीटीका । तत्र
श्रुतिवाक्यानि यथा, “सर्वं ज्ञानमवन्तं ब्रह्म ।
विज्ञानमवन्तं ब्रह्म ॥” “आनन्दो ब्रह्मेति
अजानात् आनन्दरूपमवन्तं ब्रह्म विभाति,
यतो वाचो निवर्तन्ते अप्राप्य मनसा सह ।
यतो वा इमानि भूतानि जायन्ते येन जातानि
जीवन्ति यत् प्रपन्त्यभिर्चविशन्ति तत् विजि-
ज्ञास्य तद्ब्रह्मेति ॥” इत्याद्यसंख्येयं श्रुति-
वचनमनुसन्धयम् ॥”)

तत्त्वम् । तपः । इत्यमरः । १ । १ । ११४ ॥
ब्रह्म चतुर्विधं यथा । विराट् १ हिरण्यगर्भः
२ ईश्वरः ३ तुरीयः ४ । इति वेदान्तसारः ॥
अथ लक्षणम् । यथा, आत्मगोपे ।

“यन्नाभाभापरो लामो यत्तुस्मान्नापारं सुखम् ।
यज्ज्ञानान्नापरं ज्ञानं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥
यद्ब्रह्मा नापरं दृश्यं यद्ब्रह्मा न पुनर्भवः ।
यज्ज्ञात्वा नापरं श्रेयं तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥

तिथ्यगूर्भमधः पूर्णं सच्चिदानन्दमवयम् ।
अनन्तं नित्यमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥
अतद्व्यापृतिरूपेण वेदान्तैकस्यैव इयम् ।
अखलानन्दमेकं यत्तद्ब्रह्मेत्यवधारयेत् ॥
दृश्यते अयते यद्ब्रह्मणोऽन्यत्र तद्ब्रह्मेति ।
तत्त्वज्ञानाच्च तद्ब्रह्म सच्चिदानन्दमवयम् ॥
सर्वं सच्चिदान्नाम ज्ञानचक्षुर्निरीक्षते ।
अज्ञानचक्षुर्नेत्रे भास्वरं भातुमन्ववत् ॥”
अपि च । “सर्वमानन्दमवयमवन्तमेकरूपं
वाक्पुनरोऽगोचरं सर्वं सर्वान्तीतं चिदेकरसं
देशकालापरिच्छिन्नमपादमपि शीघ्रगमपाणि
च सर्वपद्ममचक्षुरपि सर्वदृष्ट अश्रोत्रमपि
सर्वश्रोत्र अपिचक्षुमपि सर्वज्ञं सर्वनियन्तृ
सर्वशक्ति सर्वेशं हृदिस्थितियत्कर्तुं किमपि
वस्तु ब्रह्मेति वेदा वदन्ति ॥” सुहृदुल्लेखभाव
इत्यौपनिषदाः । १ । आदिविद्वान् सिद्ध इति
कापिलाः । २ । कोशकर्मविपाकाश्रयेरपरा-
न्धो निर्माणाकायमधिष्ठाय सन्प्रायप्रद्यो-
तकोऽगुपयकश्चेति पातञ्जलाः । ३ । लोक-
वेदविरहैरपि निर्लेपः स्वतन्त्रश्चेति महापाशु-
पताः । ४ । शिव इति शैवाः । ५ । पुरुषोत्तम
इति वैष्णवाः । ६ । पितामह इति पौरा-
णिकाः । ७ । यज्ञपुरुष इति वाशिकाः । ८ ।
सर्वज्ञ इति सौगताः । ९ । निरावरण इति
दिगम्बराः । १० । उपास्यत्वेन देशित इति
मीमांसकाः । ११ । लोकव्यवहारविह्व इति
चार्वाकाः । १२ । यावदुक्तोपपन्न इति नैया-
यिकाः । १३ । विश्वकर्मेति शिष्यिनः । १४ ।
इति कुसुमाङ्गलिहतिः ॥ योगशास्त्रमते ।
“ब्रह्मतेजोमयं शुक्तं यत् सर्वमिदं रचः ।
एकस्य भूतं भूतस्य इदं व्यावरणजम् ॥
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥

तस्य दीक्षा । ब्रह्मणः सत्त्वमन्त्राविकार-
कार्त्तमाह । ब्रह्मतेजोमयमिति । तेजोमयं
ज्ञानात्मकम् । मुक्तं बीजभूतम् । यस्य सर्व-
मिदं रचः रचनीयं ज्ञेयं सर्वं यत्नेकस्य भूतं
सत्त्वं न तु विवर्तवादिनामिवावत्तं भूतस्य
सिद्धस्य अकल्पितस्य तस्य सर्वं स्थावरजङ्गमो-
पाधिवशात् इयं द्वेधा ॥ तच्च सगुणनिर्गुण-
भेदेन द्विविधं यथा,
“ब्रह्मेतन् नृत्तिभेदेस्तु गुणभेदेन सन्नतम् ।
तद्ब्रह्म द्विविधं वस्तु सगुणं निर्गुणं शिव ! ।
मायाभितो यः सगुणो मायातीतश्च निर्गुणः ।
स्वेच्छामयश्च भगवान्स्वेच्छया विकरोति च ॥
इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा ।
केचिदेकं वदन्त्येवं ब्रह्म ज्योतिः सनातनम् ॥
केचिद्वदन्ति द्विविधं ब्रह्म प्रकृतिपूर्वकम् ।
प्रकृत्यु ये च वदन्त्येकं प्रकृतिपुरुषयोः परम् ॥
तस्माद्ब्रह्म तौ द्वौ च तद्ब्रह्म सर्वकारणम् ।
अथैकं परं ब्रह्म द्विविधं भवतीत्युच्यते ॥
इच्छाशक्तिश्च प्रकृतिः सर्वशक्तिप्रसूः सदा ।
तत्त्वसत्त्वश्च सगुणः स शरीरी च प्राकृतः ॥
निर्गुणश्च निर्गुणः अशरीरी निरङ्कुशः ।
स चात्मा भगवान्स्वतः सर्वसाधारः सनातनः ॥
सर्वेश्वरः सर्वसाक्षी सर्वज्ञाप्ति फलप्रदः ।
शरीरं द्विविधं श्रमो । निम्नं प्राकृतमेव च ॥
निम्नं विनाशरहितं नश्वरं प्राकृतं सदा ।
अहं त्वचापि भगवन्भावयोनित्वविग्रहः ॥
आवयोरंशभूता ये प्राकृता नटविग्रहाः ।
रुद्राद्यस्वदंशाश्च मदंशा विष्णुरूपिणः ॥
ममाप्येवं द्विधा रूपं द्विजन्तश्च चतुर्भुजम् ।
चतुर्भुजोऽहं वैकुण्ठे पद्मया पार्श्वैः सह ॥
गोलोके द्विजन्तोऽहं श्रीपीथिः सह राघवा ।
द्विविधं मे वदन्त्येवं द्वौ प्रधानौ तु तन्मते ॥
पुरुषश्च सदा नित्यो नित्या प्रकृतिरीश्वरो ।
सदा तौ द्वौ च संक्षिप्तौ सर्वेश पितरौ शिव ।
सशरीरौ निःशरीरौ स्वेच्छया सर्वरूपिणौ ।
प्राधान्यश्च यथा पुंसः प्रकृतेश्च तथा सदा ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीलक्ष्मणकवचके ४३ अध्यायः ॥
नन्द्यशोदां प्रति श्रीलक्ष्मणात्मन् यथा,—
“मामेव परमं ब्रह्म भगवन् सनातनम् ।
ध्यायं ध्यायं पुनर्बुद्धिं त्वक्का लभ परं पदम् ॥”
इति तत्रैव १२७ अध्यायः ॥
सगुणस्य तस्य नवधा रूपं यथा,—
“योगिनो यं वदन्त्येवं ज्योतीरूपं सनातनम् ।
ज्योतिरभ्यन्तरे नित्यरूपं भक्ता वदन्ति यम् २ ॥
वेदा वदन्ति सत्त्वं यं ३ नित्यमायं विचक्षणः ४ ।
यं वदन्ति सुराः सर्वे परं स्वेच्छामयं प्रभुम् ५ ॥
सिद्धेन्द्रा मुनयः सर्वे सर्वरूपं वदन्ति यम् ६ ।
यमनिर्वचनीयश्च योगीश्वरः शङ्करो वदेत् ७ ॥
स्वयं धाता च प्रवदेत् कारणाणां कारणम् ८ ।
शेषो वदेदन्तं यं नवधा रूपमीश्वरम् ९ ॥
तर्कानामेव वक्ता यं बहुविधं रूपमीश्वरम् ।
वैष्णवानामेकैकं वेदानामेकमेव च ॥

पुराणानामेकैकं तस्मान्नवविधं स्मृतम् ।
न्यायो निर्वचनीयश्च यन्मते शङ्करोऽब्रवीत् ॥
निम्नं वैशेषिकात्मन् वदन्ति च विचक्षणाः ।
सांख्यो वदति तं देवं ज्योतीरूपं सनातनम् ॥
मीमांसा सर्वरूपश्च वेदानः सर्वकारणम् ।
पातञ्जलोऽप्यनन्तश्च वेदाः सत्यस्वरूपकम् ॥
स्वेच्छामयं पुराणश्च भक्ताश्च नित्यविग्रहम् ॥”
इति तत्रैव १२८ अध्यायः ॥
सगुणनिर्गुणभेदेन तस्य चतुर्धा रूपं यथा,—
“चतुर्विभागः संक्षिप्तौ चतुर्धा संस्थितः स्थितौ ।
प्रलयश्च करोत्यन्ते चतुर्भेदो जगद्भूतः ॥
एकेनांशिन ब्रह्मासौ भवत्यन्तर्भूतमात्रम् ।
मरीचिमित्राः पतयः प्रजानामन्वभागतः ॥
कालस्तृतीयस्तस्यांशः सर्वभूतानि चापरः ।
इत्थं चतुर्धा संक्षिप्तौ वर्णतेऽसौ रजोगुणः ॥
एकांशिन स्थितौ विष्णुः करोति परिपालनम् ।
मन्वादिरूपी चायमेव कालरूपी परेश च ॥
सर्वभूतेशु चान्येन संस्थितिं कुर्वति स्थितः ।
सत्त्वं गुणसुपाश्रित्य जगतः पुरुषोत्तमः ॥
आश्रित्य तमसो हृत्तिमन्तकाद्ये तथा प्रभुः ।
रुद्रस्वरूपो भगवानेकांशिन भवत्यजः ॥
व्याघ्रान्तकादिरूपेण भागेनायमेव वर्णते ।
कालस्वरूपो भागोऽन्यः सर्वभूतानि चापरः ॥
विनाशं कुर्वन्तस्तस्य चतुर्भेदे महात्मनः ॥”
इति विष्णुपुराणे १ अंशे २१ अध्यायः ॥
ब्रह्मध्यानं यथा,—
“ब्रह्मध्यानं प्रवक्ष्यामि मायातन्त्रविमर्दकम् ।
यच्छेद्वाङ्मयसि प्राज्ञस्त्वदयच्छेज्ज्ञानमात्मनि ॥
ज्ञानं महति संयच्छेद्य इच्छेत् श्रेय आत्मनि ।
देहेन्द्रियमनोबुद्धिप्राणाहङ्कारवर्जितम् ॥
वर्जितं भूततन्त्राजिगुणजन्माश्रनादिभिः ।
स्वप्रकाशं निराकारं सदानन्दमनादिमत् ॥
निम्नं सुहृदं वृद्धं सत्यमागन्महयम् ।
तुरीयमन्तरं ब्रह्म अहमस्मि परं पदम् ॥
अहं ब्रह्मेत्यवस्थानं समाधिरिति गीयते ।
आत्मानं रक्षितं विद्धि शरीरं रथमेव तु ॥
बुद्धिं सारधिं विद्धि मनः प्रयश्चैव च ।
इन्द्रियाणि हयानाहुर्विषयास्त्यु गोचराः ॥
आत्मैन्द्रियमनोयुक्तो भोक्तेत्याहुर्मनीषिणः ।
यस्य विज्ञानवानात्मा युक्तेन मनसा सदा ॥
न स तत्पदमाप्नोति युक्तेन मनसा तदा ।
स तत्पदमाप्नोति स हि भूयो न जायते ।
विज्ञानसारधियस्तु मनःप्रयश्चवाप्नोतः ।
सोऽध्वनः पारमाप्नोति तद्बुद्धिः परमं पदम् ॥
अहिंसादि धमः प्रोक्तः शौचादिनियमः स्मृतः ।
आसनं पद्मकादुक्तं प्राणायामो मन्त्रजयः ॥
प्रत्याहारो जयः प्रोक्तो ध्यानमीश्वरचिन्तनम् ।
मनोऽतिथिर्धारां त्याज्यं समाधिर्ब्रह्मजयः स्मृतः ॥
साकारस्य तस्य ध्यानं यथा,—
“अमूर्तं सत् स्थितं न स्यात्ततो नृत्तं विचि-
कृतम् ।
हृत्पद्मकर्त्रिक्तामध्ये श्रवणक्रमदाजवान् ॥

श्रीवत्सकौस्तुभयुतो वनमाली श्रिया युतः ।
नित्यः सुहो बुद्धियुक्तः निश्चानन्दः परः ॥
आत्माहं परमं ब्रह्म परमज्योतिरेव तु ।
चतुर्विंशतिर्भूतिः स प्राणायामश्रिजास्थितः ॥
हारकादिश्रिजासंख्यो ध्येयः पूज्योऽपि वा
हरिः ।
मनसोऽभीषितं प्राप्य देवो वैमानिको भवेत् ॥
निष्कामो सुक्तिमाप्नोति नृत्तार्थायान् सुवन्
जपन् ॥”
इति गारुडे नृत्तार्थध्यानं ४४ अध्यायः ॥
ब्रह्मपरप्राप्तिकारणं यथा,—
“ब्रह्मण्याधाय कर्त्तासि निःसङ्गः कामवर्जितः ।
प्रसजेनेव मनसा कुर्व्याद्यो याति तत्पदम् ॥”
इति कूर्मेपुराणे ३ अध्यायः ॥
सर्वं ब्रह्म यथा,—
“ब्रह्मेवेदं जगत् सर्वं ब्रह्मणोऽन्वयं विद्यते ।
ब्रह्माव्यङ्गात्तैत्तिथ्या यथा मन्मरीचिका ॥”
इत्यात्मबोधः ॥
ब्रह्मकवचा, श्री, (ब्रह्मणः कवचा सुता ।)
सरस्वती । इति चिकाकशेषः ॥ ब्राह्मो ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मकर्मसमाधिः, पु, ब्रह्मण्येव कर्मात्मके समा-
धिचित्तेकाग्र्यं यस्य । यथा, श्रीभगवद्गीता-
याम् । ४ । २४ ।
“ब्रह्मर्पणं ब्रह्महविर्ब्रह्मासौ ब्रह्मणा हुतम् ।
ब्रह्मेव तेन गन्तव्यं ब्रह्मकर्मसमाधिना ॥”
ब्रह्मकुण्डं, श्री, (ब्रह्मणा निर्मितं कुण्डं सरो-
वरम् ।) ब्रह्मणा निर्मितसरोवरविशेषः । यथा,
“पाण्डुनाथस्योत्तरस्थां ब्रह्मकुण्डादयं सरः ।
ब्रह्मणा निर्मितं पूर्वं खानाथ स्वर्गवासिनाम् ॥
आयामेन शतयामं विस्तीर्णं तदहं कम् ।
सर्वपापहरं पुण्यं देवलोकान् समागतम् ॥
तत्र खानमन्त्रः ।
कमलसुसुहृत् ब्रह्मकुण्डान्तस्तपः ।
हर मे सर्वपापानि पुण्यं स्वर्गं च साधय ॥
इत्यनेन तु मन्त्रेण ज्ञाति तस्मिन् सरोजने ।
पाण्डुनाथश्च संपूज्य विष्णुसायुष्यमाप्नुयात् ॥
ब्रह्मकुण्डने स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम् ।
ब्रह्मकूटं समावृज्य सुक्तिमेवाप्नुयात्तरः ॥”
इति कालिकापुराणे ८१ अध्यायः ॥
ब्रह्मकूटः, पुं, (ब्रह्मा कूटे शिखरे यस्य ।) पञ्चत-
विशेषः । यथा, कालिकापुराणे ८२ अध्यायः ॥
“ब्रह्मकुण्डने स्नात्वा पूजयित्वा उमापतिम् ।
ब्रह्मकूटं समावृज्य सुक्तिमेवाप्नुयात्तरः ॥”
ब्रह्मकूर्चं, श्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणत्वस्य कूर्चमिव ।)
व्रतविशेषः । यथा । वृद्धशतातापः ।
“रजस्वले तु ये नार्यावस्थीयं सृष्टं यदि ।
सर्वं पञ्चगव्यं ब्रह्मकूर्चमतः पदम् ॥”
पञ्चगव्यपानं व्रतरूपं तनोपवासः । ब्रह्मकूर्च-
माह जावानः ।
“अहोरात्रोषितो भूत्वा पौर्णमास्यां विशेषतः ।
पञ्चगव्यं पिबेत् प्रातर्ब्रह्मकूर्चविधिः स्मृतः ॥”

ब्रह्मज्ञा

प्राणायामो जपश्चैव ब्रह्माहारोऽथ धारणा ।
 ध्यानं समाधिरित्येते षड् योगस्य प्रसाधकाः ॥
 पापक्षयो देवतायां प्रीतिरिन्द्रियसंयमः ।
 मनसः स्थिरता तैश्चैकतानोक्तश्च सर्वदा ॥
 गायत्र्या प्रब्रवीन्नाथ माधवा प्राक्संयमः ।
 जपध्यानयुतो गर्भस्तेन ह्येनस्त्वगर्भकः ॥
 बद्धिंश्चन्द्रमात्रिकः श्रेष्ठश्चतुर्विंशतिमात्रिकः ।
 मध्या द्वादशमात्रास्तु ॐकारं सततं जपेत् ॥
 श्रुत्वा यथास्तरं सन्त्यक्तं शब्दं गौर्याति संतुली ।
 प्रब्रूये च तस्मिन् तदहं परं ब्रह्म न संशयः ॥
 चारुके प्रब्रूये जप्ते परं ब्रह्म प्रवीदति ।
 अष्टाक्षरं जपन्तो मायत्री द्वादशाक्षरा ॥
 सर्वेषामिन्द्रियाणां प्रवृत्तिर्विषयेषु या ।
 निवृत्तिर्मनसा तस्यां ब्रह्माहारः प्रकीर्तितः ॥
 इन्द्रियास्त्रीन्द्रियार्थैश्च समाधिर्युक्तः स्थितो हि सः ।
 मनसा सह बुद्ध्या च ब्रह्माहारेषु संस्थितः ॥
 प्राणायामैर्द्वादशभिर्भावत् कालक्षतो भवेत् ।
 यस्यावत् कालपर्यन्तं मनो ब्रह्म धारयेत् ॥
 तस्यैव ब्रह्मणा प्रोक्तं ध्यानं द्वादश धारणाः ।
 तुष्टे तु निश्चयो युक्तः समाधिः सोऽभिधीयते ॥
 ध्यायन्न चलते यस्य मनोऽभिध्यायते षष्ठम् ।
 प्राप्यावधिलानं कालं यावत् सा धारणा स्थिता ।
 ध्येये सक्तं मनो यस्य ध्येयमेवाहुपश्यति ।
 नान्यं पदार्थं जानाति ध्यानमेतत् प्रकीर्तितम् ॥
 ध्येये मनो निश्चलतां याति ध्येयं विचिन्तयन् ।
 यत्तत् ध्यानं परं प्रोक्तं सुनिर्भयानिचलकैः ॥
 ध्येयमेव हि सर्वत्र ध्येयस्तत्त्वयतां गतः ।
 पश्यति हैतरहितं समाधिः सोऽभिधीयते ॥
 मनः संकल्परहितमिन्द्रियार्थस्तु चिन्तयन् ।
 यस्य ब्रह्मणि सत्त्वोऽनं समाधिस्थः स कीर्तितः ॥
 ध्यायतः परमात्मानमात्मस्थं यस्य योगिनः ।
 मनस्तत्त्वयतां याति समाधिस्थः स कीर्तितः ॥
 चित्रस्यास्थिरता भ्रान्तिर्दौर्मनस्यं प्रमादता ।
 योगिनां कथिता होवा योगविप्रप्रवर्तकाः ॥
 स्थितार्थं मनसः सर्वं स्मूलरूपं विचिन्तयेत् ।
 तद्व्रतं निश्चलीभूतं सूर्यस्य स्थिरतां ब्रजेत् ॥
 न विना परमात्मानं किञ्चिन्मगतिं तिष्ठते ।
 विश्वरूपं तमेवैह इति ज्ञात्वा न सुहृति ॥
 ॐकारं परमं ब्रह्म ध्यायेद्ब्रह्मस्थितं विभुम् ।
 क्षेत्रज्ञेश्वरहितं जपेन्मात्रार्थयान्वितम् ॥
 हृदि सञ्चिन्तयेत् पूर्वं प्रधानं तस्य चोपरि ।
 तमो रजस्तया सत्त्वं मङ्गलजितयं क्रमान् ॥
 लघारक्तवितं तस्मिन् पुरुषं जीवसंज्ञितम् ।
 तस्योपरि गुणैश्चर्यमष्टपदं नरोरुहम् ॥
 ज्ञानानु कथिका तत्र विज्ञानं केशरं स्मृतम् ।
 वैराग्यं नालं तत्तुक्न्दो वैष्णवो धर्मे उत्तमः ॥
 कर्त्तव्यायां स्थितं चक्रं जीववन्नखलं विभुम् ।
 ध्यायेदुरसि संयुक्तमोक्षारं सुक्तिसाधकम् ॥
 यत्कृत्वा तस्मिन् पुरुषसिक्तो मात्राः प्रकीर्तिताः ।
 अहंमात्रा परं ब्रह्म ज्योऽध्यात्मविदुतमैः ॥
 ध्यायन् यदि त्वजेन् प्राणान् याति ब्रह्मण्य-
 चैविकम् ॥

ब्रह्मण्यः

हरिं संस्थाप्य देहेऽने ध्यायन् योगी च
 सुक्तिभाक् ॥
 आत्मानमात्मना केचित् पश्यन्ति ध्यानचक्षुषः ।
 सांख्यबुद्ध्या तथैवाग्रे योगेनाग्रे तु योगिनः ॥
 ब्रह्मप्रकाशकं ज्ञानं भवसन्धिविभेदकम् ।
 तत्रैकचित्ततायोगो सुक्तिरो नाम संशयः ॥
 जितेन्द्रियान्तःकरवो ज्ञानदमो हि यो भवेत् ।
 स सुक्तः कथ्यते योगी परमात्मवस्थितः ॥
 आसनस्थानविषयो न योगस्य प्रसाधकाः ।
 विजलजलकाः सर्वे विस्ताराः परिकीर्तिताः ॥
 शिशुपालः सिद्धिमात्रात् करुणाध्यासगौरवात् ।
 आश्रमाः सर्वे एवैह पूर्वरात्रे परे तथा ॥
 योगाभ्यासं प्रकुर्वन्तः पश्यन्त्यात्मानमात्मना ।
 सर्वभूतेषु कारुण्यं विज्ञेयं विषयेषु च ॥
 गुप्तिश्रीदरादिषु कुर्वन् योगी विसृज्यते ।
 इन्द्रियैरिन्द्रियार्थास्तु न जानाति नरो यदा ॥
 काष्ठवत् ब्रह्मसंज्ञो योगयुक्तस्तदा भवेत् ॥
 सर्वे वक्ताः स्त्रियः सर्वज्ञाः कृत्वा पापानि
 भक्षसात् ॥
 ध्यानाधिनामलाः सन्तो लभन्ते परमां गतिम् ।
 मयनात् दृश्यते अस्मिन्नुद्भूतं ध्यानेन वै हरिः ॥
 ब्रह्मात्मनोर्यदेकत्वं स योगश्चोत्तमोत्तमः ॥
 वास्तवैरुपायैर्मुक्तिर्न गान्तःस्थैः स्याद्ययमादिभिः ।
 सांख्यज्ञानेन योगेन वेदान्तश्रवणेन च ।
 प्रत्यक्षतात्मनो या हि सा सुक्तिरभिधीयते ॥
 अनात्मन्यात्मरूपत्वमसतः सत्स्वरूपता ।
 दुःखाभावे तथा सौख्यं माया विद्याविना-
 शिनौ ॥”
 इति गारुडे ब्रह्मज्ञाने २४० अध्यायः ॥
 ब्रह्मज्ञानी, चि, (ब्रह्मज्ञानं विद्यतेऽस्य । ब्रह्म-
 ज्ञान + इन् ।) ब्रह्मज्ञानविशिष्टः । यथा,—
 “कुशलाकुशलादतिरहितः समदर्शकः ।
 लिङ्गाश्रमपरित्यागी ब्रह्मज्ञानी निगद्यते ॥”
 इति शङ्करानन्ददीपिका ॥
 तेनापि लक्षाभक्तिः कर्त्तव्या । यथा,—
 ब्रह्मानन्देन पूर्णोऽहं तेनानन्देन पूर्णधीः ।
 तथापि भूयमात्मानं मन्ये लघारतिं विना ॥”
 इति पाद्मे पातालखण्डे जाबालिं प्रति ब्रह्म-
 विद्यावचनम् ॥
 ब्रह्मण्यः, पु, (ब्रह्मणे हितः । ब्रह्मन् + “खलयव-
 मायतिलवृक्षब्रह्मण्यश्च ॥” ५ । १ । ७ । इति यत् ।
 “येषामावकर्म्मण्योः ।” ६ । ४ । १६ = इत्यनु-
 प्रसङ्गा ।) विष्णुः । यथा, महाभारते १३ ।
 १४६ । ८४ ।
 “ब्रह्मण्यो ब्रह्मलुब्धका ब्रह्म ब्रह्मविषयिनः ।
 ब्रह्मविद्ब्रह्मज्ञो ब्रह्मो ब्रह्मज्ञो ब्रह्मण्यप्रयः ॥”
 अथि च ।
 “ब्रह्मण्यो देवकीपुत्रो ब्रह्मण्यो मधुकुहः ।
 ब्रह्मण्यः पुष्करिकाक्षो ब्रह्मण्यो विष्णुरक्षुतः ॥”
 इत्याहुकचक्रिका ॥
 ब्रह्मदासद्वयः । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ । सुज-
 णम् । पुनरुक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मद

श्रुनेचरः । (जी । दुर्गा । यथा महाभा-
 रते ६ । २२ । २६ ।
 “वदन्तिमहापुरुषं ब्रह्मण्यं जातवैदति
 जम्बूद्वीपेऽथैव निजं सन्निहितालये ॥”
 ब्रह्मणि साधौ चि । इति मेदिनी । ये, ६६ ।
 ब्रह्मण्यदेवः, पु, (ब्रह्मण्यो देवः ।) श्रीकण्ठः ।
 यथा,—
 “नमो ब्रह्मण्यदेवाय गोत्राक्षरहिताय च ।
 जगद्धिताय ललाय गोविन्दाय नमो नमः ॥”
 इति नारदोक्तपुराणम् ॥
 (यथा च भागवते । ४ । २१ । ३७ ।
 “ब्रह्मण्यदेवः पुरुषः पुरातनो
 निजं हरिर्ब्रह्मण्यभिवन्दनात् ॥”)
 ब्रह्मण्यः, पु, चतुर्मुखतालः । स तु, दृष्टताला-
 लकः । तत्र ७ मात्राः । मात्रा तु, क च ट
 त पु इति पञ्चाक्षराणां सङ्गणकालः । सैव
 लघुमात्रा । तदहं हतमात्रा । तन्मध्ये ४
 लघवः ६ इताः । ० । ०० । ००० । यथा,—
 “चतुर्मुखाभिधे तां जगन्मनन्तरं भुतः ॥”
 इति सङ्गीतदामोदरः ॥
 ब्रह्मतीर्थं, जी, (ब्रह्मण्यतीर्थम् ।) पुष्करमूलम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ पुष्करतीर्थं च । (तत्र
 ज्ञानफलम् । यथा, महाभारते । ३ । ८३ ।
 १०५ ।
 “ततो गच्छेत् राजेन्द्र । ब्रह्मण्यतीर्थं सुतमम् ।
 तत्र वर्यावरः ज्ञात्वा ब्रह्मण्यं लभते नरः ।
 ब्रह्मण्यं विप्रब्रह्मा गच्छेत् परमां गतिम् ॥”
 ब्रह्मत्वं, जी, ब्रह्मणो भावः । (“ब्रह्मण्यत्वं ।” ५ ।
 १ । १३६ । इति स्वः ।) तत्पर्यायः । ब्रह्मभूयम्
 २ ब्रह्मसाधुष्वम् ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ।
 ब्रह्मसाधुष्वम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
 मार्कण्डेये । ५७ । ६० ।
 “ब्रह्मत्वममरं शब्दं देवत्वं मरुत्तथा ॥”)
 ब्रह्मदण्डः, पु, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य दण्डः सिद्ध-
 यतिः ।) ब्राह्मण्यदण्डिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 वशिष्ठस्य सिद्धयतिः । यथा,—
 “ध्रुवत्वं चन्द्रियवत्त्वं ब्रह्मतेजो बलं बलम् ।
 एकैव ब्रह्मदण्डेन बहवो नाशिता मम ॥”
 इति रामायणे विष्णुमित्रवाक्यम् ॥
 (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य शापरूपो दण्डः ।) ब्रह्म-
 शापः । यथा,—
 “ब्रह्मदण्डहता ये च विदुर्दण्डहताश्च ये ।
 तेषामुद्वरणायां रमं पिबं दद्यान्महम् ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 (अयं हि राजधर्मे शत्रुनाशनोपायः । यदुक्तं
 महाभारते । २ । ५ । १२३ ।
 “कश्चिद्व्याधि सर्वान् ब्रह्मदण्डस्य तेन च ।
 विषयो गच्छता सर्वे विदिताः शत्रुनाशनाः ॥”)
 ब्रह्मदण्डी, जी, (ब्रह्मणे ब्रह्मोपासनार्थं दण्डी
 चतुर्मुखः ।) चतुर्मुखविशेषः । तत्पर्यायः ।
 अणदण्डी २ कण्टपञ्चला ३ । अस्या गुणाः ।
 कटुत्वम् । उष्णत्वम् । जपशीलानिर्गन्धत्वम् ।

ब्रह्मना

ब्रह्मपु

ब्रह्मपु

इति राजनिर्घण्टः । (यथा मार्कण्डे १८६
अध्याये ।

“ब्रह्मदेवी तु पुण्येव ज्ञाने पाने वशीकरा ॥”)

ब्रह्मदेवः, पुं, ब्रह्माङ्गवर्णशरीरावशिष्टः । तत्-
पर्यायः । ब्रह्मपुत्रः २ । इति हेमचन्द्रः । १ ।

१५८ ॥ (यथा महाभारते । २ । ८ । २० ।

“ब्रह्मदेवस्त्वित्तं राजोपरिचरन्त्या ॥”

स्वनामख्यातो नीपपुत्रः । यथा, भागवते । ६ ।
२१ । २५ ।

पारस्य तनयो नीपसस्य पुत्रश्च तं त्वभूत् ।

स ह्यव्यां मुक्तकथायां ब्रह्मदेवमजीवन्तम् ॥”

ब्रह्मदेव इति विग्रहे वाच्यलिङ्गः । यथा,
रामायणे । ३ । १८ । ३८ ।

“अमोघा इव वक्त्रे ब्रह्मदेवाः सुतेजसः ।

इता मङ्गं महेन्द्रेण तूनी चाक्षयसायकौ ॥”)

ब्रह्मदर्भा, स्त्री, (ब्रह्मणि हितो दर्भो यस्याः ।)
यमानिका । इत्यमरः । २ । ४ । १४५ ॥

(यथास्याः पर्यायः ।

“यमानिकीयगन्वा च ब्रह्मदर्भाजमोदिका ।
सैवोक्ता दीप्यका दीप्या तथा स्यादुयवसा

इया ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ब्रह्मदारु, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य हितकरो
दारुः ।) स्वनामख्यातान्तर्याकारवृक्षविशेषः ॥

तत्पर्यायः । नूदः २ पूषः ३ क्रसुकः ४ ब्रह्मगण्यः ।

५ तूलम् ६ । इत्यमरः । २ । ४ । ४१ ॥

पलाशिकम् ७ । इति वाचस्पतिः ॥ तलम् ८ ।

इति भरतः ॥ पूगः ९ पुषः १० । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (क्रसुकार्ये पर्यायो यथा,

“तूनः स्थूलश्च पूगश्च क्रसुको ब्रह्मदारुश्च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

ब्रह्मदैवः, पुं, (ब्रह्मा ब्राह्मणरूपी दैवः ।) प्रेत-
योगिप्राप्तब्राह्मणः । इत्येतिसम् ॥

ब्रह्मनालं, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मलोकप्राप्तेर्नालमिव ।)
काश्यां चक्रतीर्थस्य पूर्वभागे पितामहेन्द्रे-
लिङ्गस्याधस्तीर्थविशेषः यथा,—

“पितामहेन्द्रे लिङ्गं ब्रह्मनालोपरिस्थितम् ।

पूजयित्वा नरो भक्त्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥

ब्रह्मलोतः समीपे तु स्नानं कर्त्तुं शुभाशुभम् ।

परोमन्त्रयतामेति शुभमेव तत्तच्छरेत् ॥

अनल्पमपि यत् कर्त्तुं क्षणमत्र शुभाशुभम् ।

प्रत्येकं न तस्यास्ति प्रलयो सुनिश्चितम् ॥

नाभित्तीर्थमिदं प्रोक्तं नाभीभूतं यतः क्षितेः ।

अपि ब्रह्माङ्गोलस्य नाभिरेषा शुभोदया ॥

सा मायिकार्थिकेकीयं नाभिगाम्नीर्यभूमिका ।

ब्रह्माङ्गोलजं सर्वं यस्यामेति जयोदयम् ॥

ब्रह्मनालं परं तीर्थं त्रिषु लोकेषु विश्रुतम् ।

तत्सङ्गमे नरः क्षातः कोटिजन्ममलं हरति ॥

ब्रह्मनाले पतद्देवेषामपि कीकसमात्रकम् ॥

ब्राह्मणमण्डपान्तो न विप्रश्चि कदाचन ॥”

इति स्कन्दपुराणे काशीखण्डे विष्णुमाधवाधि-

विष्णुर्ववादे वैष्णवतीर्थभाङ्गात् नाम ६१ अः ॥

ब्रह्मनिर्वाणं, स्त्री, (ब्रह्मणि परब्रह्मे निर्वाणं जयः ।)

ब्रह्मणि विवृतिः । यथा, श्रीभगवद्गीतायाम् ।

२ । ७२ ।

“एषा ब्राह्मी स्थितिः पार्थ ! नैनां प्राप्य

विसृजति ।

स्थितास्यामन्तकाद्येऽपि ब्रह्मनिर्वाणवृत्तिः ॥”

ब्रह्मपत्रं, स्त्री, (पञ्चयस्तदाख्या प्रसिद्धस्य वृक्षस्य

पत्रम् । पलाशपत्रम् । यथा,—

“भोजनं ब्रह्मपत्रेण कथयालीचनं हरिः ।

दर्शनं वैष्णवानाञ्च महापातकनाशनम् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये ११८ अः ॥

ब्रह्मपर्णी, स्त्री, (ब्रह्मेण विस्तोर्वाणि आनृतं

स्थितानि पत्राणि यस्याः ।) पृथ्विपर्णी । इति

राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मपवित्रः, पुं, (ब्रह्मणि वेदोक्तकर्मणि पवित्रः ।)

कुशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मपादपः, पुं, (ब्रह्मा तदाख्याया प्रसिद्धः पादपः ।)

पलाशवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०२ ॥

ब्रह्मपुत्रः, पुं, विघ्नेदः । इत्यमरः । १ । ८ । १० ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“वर्णतः कपिलो यः स्यात्तथा भवति सारकः ।

ब्रह्मपुत्रः स विश्वो जायते मलयच्छले ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(पर्यायोऽस्य यथा,

“काकोली गरलः क्षुडो वल्लभाभः प्रदीपनः ।

शौलिकेयो ब्रह्मपुत्रो विघ्नं स्यादुग्रलो विघ्नः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

ब्रह्मणः पुत्रः । सत्यम् । धर्मः । मरीच्यादिः ॥

मनुः । यथा मार्कण्डेये । ६४ । १२ ।

“मन्वन्तरे च दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।

सुखासीना निबद्धाश्च त्रिःप्रकाराः सुराः

स्युताः ॥”

नारदः । वशिष्ठः ॥) वैजभेदः । नदभेदः ।

इति मेदिनी । रे, २८५ ॥ शेषस्य पर्यायः ।

अमोघावन्दनः २ लौहिलः ३ लोहितः ४ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ ७ ॥ अस्य नदस्थोत्पत्ति-

माहात्म्ये यथा,—

सगर उवाच ।

“अमोघायां कथं जज्ञे लौहित्यो ब्रह्मणः सुतः ।

कथं शान्तशुभाभ्यां रेतः स कमलासनः ॥

पारस्व्येयपुत्रो वा कथं जज्ञे पितामहात् ॥

तत् सर्वं श्रोतुमिच्छामि कथयस्व दिगोत्तम ! ॥

अर्जुन उवाच ।

शृणु त्वं वृषाह्ण ! कथयामि महत्तरम् ।

आख्यानं ब्रह्मपुत्रस्य लौहित्यस्य महात्मनः ॥

हरिवर्षे महावर्षे शान्तशुभं नामतः ।

सुनिरासीन्महामागो ज्ञानवान् सुतपोधनः ।

तस्य भार्या महाभागा अमोघाख्या महासती ।

हिरण्यभर्गस्य सुनेकुण्डलद्वयमोदिव ॥

तया सह स कैलासमग्राहपत्न्येऽवसत् ।

लौहित्याख्या सरसक्रीरे वै जम्भमादने ॥

एकदा स तपोविद्धो निजपुत्र्यादिगोचरे ।

जगाम वनमध्यगु पितृन् बहुवृक्षानि च ॥

तस्मिन्वचरे ब्रह्मा सर्वलोकपितामहः ।

तथाजगाम यथास्ति अमोघा शान्तयोः प्रिया ॥

तां दृष्ट्वा देवगर्भां युवतीम्रितसुन्दरीम् ।

मोहितो मद्मेनाशु तथाभूद्भूषितैः ॥

उदीरितैः नियो भूत्वा विष्टुर्वा मन्त्रावतीम् ।

अथाधावत्तदी ब्रह्मा सम्पुञ्जो मद्मार्हितः ॥

धावमानं विधातारं दृष्ट्वा मोघा मन्त्रावती ।

मैवं मैवमिति प्रोक्ता पर्यश्रानां अलीयत ॥

इदृशोवाच धातारममोघा कुपिता तदा ।

पर्यश्रानान्तरगता द्वारमादह्य तत्पुत्र्यात् ॥

अकार्यं न मया कार्यं सुनिपन्ना विगर्हितम् ।

बलात् प्रमथ्या चाहं तत्पुत्र्या त्वाञ्च शपाम्यहम् ॥

अमोघया चैवसुक्ते विधातुञ्च तदा वृष । ।

रेतश्चस्त्वहं च तदैवाश्रमे शान्तयोर्मनेः ॥

च्युते रेतसि धातापि हंसयानं समास्थितः ।

लक्ष्म्यातिपरीतात्मा ज्ञातं वै स्वाभमं ययौ ॥ ७ ॥

गते वेधसि शान्तनुर्निजमाश्रममागतः ।

आगत्य दृष्ट्वा हंसानां पदचोभं तथा सुवि ॥

तेजश्च पतितं भूमौ विधातुञ्चलनोपमम् ।

अमोघा परिपश्यन् पर्यश्रानान्तरस्थिताम् ॥

क्रमेतच्च सुभगे । पृष्ठतं दृश्यते तु यत् ।

पश्चिण्याञ्च पदचोभस्तोजश्चेदहं कीदृशम् ॥

सा तस्य वचनं श्रुत्वा शान्तनुः सुनिश्चितम् ।

अमर्षितेव न्यगदराकुला विकलानना ॥

हंसयुक्तस्यन्दनेन कीदृयागत्य चतुर्मुखः ।

कमण्डलुकरो भीरु रतिं मां समयाचत ॥

ततो मया भर्तुं सितः स कुटजान्तरलीनया ।

प्रच्याय तेजः स यानो मया शपमभ्यार्हितः ॥

कुत तच्च प्रतीकारं यदि शक्नोषि शान्तनो ।

न हि मां धर्षणां सोढुं कश्चित् शक्नोति जीव-

भूत ॥

स तस्या वचनं श्रुत्वा स्वयं ब्रह्मा समागतः ।

इति निश्चित्य मनसा तच्च ध्यानपरोऽभवत् ॥

दिव्यज्ञानेन स ज्ञात्वा देवकार्यसुप्रस्थितम् ।

तीर्थावतारगच्छापि हिताय जगतां सुनिः ।

ज्ञात्वोदकं पिबन्वित्वा स्वभार्यामिदमब्रवीत् ॥

इदं तेजो ब्रह्मणस्त्वं पिबामोघे । ममाश्रया ।

हिताय सर्वजगतां देवकार्यार्थसिद्धये ॥

भवत्वा निकटं ब्रह्मा स्वयमेव समागतः ।

त्वामप्राप्य स महात्मा आवयोः स समर्थः च ।

गतो निजाह्वं तत्त्वं कर्तुमर्हसि महद्यः ॥

तत् श्रुत्वा शान्तनोर्वान्धवममोघातीव लज्जिता ।

शान्तनयनीव तं प्राह पतिं नत्वा महासती ॥

नान्यस्य तेजो धास्यामि न चेत्ते विमनस्कता ।

अवश्यं यदि कर्त्तव्यं पीत्वा त्वं मयि शोतखण्ड ॥

ततस्तस्या वचः श्रुत्वा युक्तं तथ्यञ्च शान्तनुः ।

स्वयं पीत्वा च तत्तेजस्तस्या गर्भे बध्नेचयेत् ॥

संक्रामितैः शान्तनुना तेजोभिर्ब्रह्मणः सती ।

गर्भे दधानामोघाख्या हिताय जगतां ततः ॥

तस्यां काष्ठे तु संप्राप्ते संजातो जनसञ्चयः ।

तस्मिन्ने तनयश्चापि नीलवासाः किरीटधृक् ॥

ब्रह्मपु

रज्जुमात्रासमायुक्ता रक्तगौरश्च ब्रह्मवत् ।
चतुर्भुजः पद्मविद्यावरशक्तिधरस्तथा ।
शिशुमारशिरस्स्थश्च तुल्यकायो जलोनकरैः ॥
तं जानन्न तथाभूतं ज्ञानगुणैकशान्तम् ।
चतुर्धा पञ्चतानाच्च मध्यदेशे न्यवेशयत् ॥
केलासक्तोत्तरे पार्श्वे दक्षिणे गन्धमादनः ।
आवधिः पश्चिमे श्रेणः पूर्वे सञ्चरन्काष्ठयः ॥
तेषां मध्ये स्वयं कुण्डं पञ्चतानां विधेः सुतः ।
कृत्वातिवदृष्टे निजं शरदीव निश्चाकरः ॥
त नोयमध्यं पुनमासाद्य दृष्टिगुः स्वयम् ।
क्रमतस्तस्य संस्काराकरोद्दृष्टुमुद्यमे ॥
अथ काले बहुतिथे खतीने ब्रह्मणः सुतः ।
नोदराश्वत्थरूपेण वष्टुधे पञ्च योजनान् ॥
तस्मिन् देवाः पद्मः सङ्कुर्वन्तीय इव सागरे ।
श्रीनामज्जले कृदो देवस्थाप्यरसां गणैः ॥
तस्मिन्नवसरे रामो जामदग्न्यः प्रतापवान् ।
चक्रं मातृवधं धोरमलुग्यं पितुराज्ञया ॥
तस्य पापस्य मोक्षाय स्वपितृस्त्रोपदेशतः ।
स जगाम महाकुण्डं ब्रह्माख्यं ज्ञातुमिच्छया ॥
तत्र ज्ञात्वा च पौत्वा च मातृहत्यां यपानयत् ।
वोधिं परशुना कृत्वा तच्च ज्ञामवतारयत् ॥४॥
अपि च ।

ब्रह्मकुण्डान् स्नतः मोक्षय कासारं लोहित-
कृये ।

केलासोपत्यकायान् न्यपतद्ब्रह्मणः सुतः ॥
तस्यापि सरस्वतीरं ससुत्याय महाबलः ।
कुठारेण दिशं पूजामनयद्ब्रह्मणः सुतम् ॥
ततोऽपरञ्चापि गिरिं हेमशृङ्गं विभिन्य च ।
कामरूपान्तरं पीठमवाहयदमुं हरिः ॥
तस्य नाम विधिचक्रे स्वयं लोहितगङ्गकम् ।
लौहित्यान् सरधो जातो लौहित्याख्यस्ततोऽ-
भवत् ॥

स कामरूपमखिलं पीठमात्राय वारिणा ।
गोपयन् सर्वनीर्थांश्च दक्षिणं याति सागरम् ॥
प्रागेव दिश्यसुनां स त्वाक्का ब्रह्मणः सुतः ।
पुनः पतति लौहित्ये गत्वा दादृशयोजनम् ॥५॥
चेन्न मासि सिताष्टम्यां यो नरो नियतद्वयः ।
ज्ञाति लौहित्यतोयेषु स याति ब्रह्मणः पदम् ॥
चेन्न स खलं मासं शुचिः प्रयतमानसः ।
लौहित्यतोये यः ज्ञाति स केवल्यमवाप्नुयान् ॥”
इति कालिकापुराणे ८४ । ८५ अध्यायः ॥

अन्यथा ।
माने मधौ मूलपक्षे अशोकाख्यां तथाष्टमीम् ।
पिबेदशोककलिकाः ज्ञायाम्लौहित्यवारिणि ॥
पुनश्चैवो वृषे जले चैव मासि सिताष्टमीम् ।
लौहित्ये विरजे ज्ञायान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥५॥
स्नानमन्त्रो यथा,—
“पृथग्वा यानि तीर्थानि सरितः सागरादयः ।
नर्त्तं लौहित्यमायाजि चैव मासि सिताष्टमीम् ।
ब्रह्मपुत्र महाभाग शान्तनोः कुलजन्तव ।
अमोघागर्भसम्भूतं प्रापं लौहित्य मे हर ॥”
इति निष्ठादितत्त्वतत्त्वस्तुपुराणवचनम् ॥

ब्रह्मपु

ब्रह्मपुत्री, स्त्री. (ब्रह्मणः पुत्री कथा ।) सर-
स्वती नदी । इति हेमचन्द्रः । ४ । १५१ ॥
वाराहीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मपुरी, स्त्री, (ब्रह्मणः पुरी ।) विद्यातुर्धाम ।
यथा । भूलोकान्तरीजस्वर्गलोकादि ब्रह्माख्यो
हरवर्त्ति च ब्रह्मपुरीनामकं जैलोकस्वरूपं मम
कुक्ष्यमध्ये वास्ये च सूर्यमखिलमध्यवर्त्ति तजसा
स यकीभूतं ज्योतिरहमिति चिन्तयन् अपं
कुर्व्यात् । इति गायत्रीयाख्या ॥ ५ ॥ काशी ।
यथा,—

“विद्याप्रबोधोदयजन्मभूमि-
वाराणसी ब्रह्मपुरी दुरवया ॥”

इति प्रबोधचन्द्रोदयनाटकम् ॥
ब्रह्मवन्धुः, पु. (ब्रह्मणो बन्धुरिव ।) अधिष्ठेपः ।
निन्दितब्राह्मणः । निर्दृष्टः । अय्याह्वनामक-
ब्राह्मणः । इत्यमरः । ३ । ३ । १०३ ॥ तथा च ।
अधिष्ठेपे निन्दायां गन्धे अधिष्ठेपो ब्रह्मवन्धुः ।
यथा ब्रह्मवन्धो । किमेतत्ते इति । अधिष्ठेप्यते-
ऽनौ अधिष्ठेपोऽधिष्ठेयः कर्मणि घञ् वा ।
ब्रह्मेव बन्धुरस्य नायः । ब्रह्मकर्माभावात् निन्दा
अधिष्ठेपे समासोऽभिधानात् । ब्रह्मवन्धुः निर्देशे
यस्य देशाग्राम न गृह्यते स ब्रह्मवन्धुरिति निर्दि-
श्यते इत्यर्थः । स्त्रियां (“ऊटुनः ।” ४ । १ । ६६ ।
इति ऊट् ।) ब्रह्मवन्धुः । ब्रह्मवन्धुर्ब्राह्मणजाति-
विशेषे च । ब्राह्मणजातिविशेषे निर्देशे ब्रह्म-
वन्धुरधिष्ठेपे इति बोधालिङ्गः । इति भरतः ॥५॥
(यथा, मार्कण्डेये । ७५ । ६० ।
“ब्रह्मवन्धोः सुता न त्वं बाणे । नैव तपस्विनः ।
सुता त्वं मम यो देवान् कर्तुमन्यान् ससुत-
सहे ॥”)

तस्य दैहिकवधनिषेधो । यथा, भागवते १
स्कन्धे ।

“वपनं त्रविणादानं स्थानाभिर्यापणमथा ।
यद्य हि ब्रह्मवन्धूनां वधो नान्योऽस्ति दैहिकः ॥”
ब्रह्मभूतिः, स्त्री, (ब्रह्मणो भूतिरङ्गसम्पदिव भूति
र्यस्याः ।) सन्ध्या । इति शब्दरत्नावली ॥
(ब्रह्मणो भूतिरुत्पत्तिर्यस्या इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः ।)

ब्रह्मभूमिजा, स्त्री, (ब्रह्मभूमेर्जायते या । ब्रह्म
भूमि + जन + ङ । टाप्) सिंहली । इति राज-
निर्घण्टः ॥

ब्रह्मभूयं, स्त्री, (ब्रह्मणो भावः । ब्रह्म + भू +
“सुवो भावे ।” ३ । १ । १०७ । इति ऋप् ।)
ब्रह्मत्वम् । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥ (यथा
मनुः । १२ । १०२ ।

“वेदशास्त्रार्थतत्त्वज्ञो यत्र तत्राश्रमे वसन् ।
इहैव लोके तिष्ठन् स ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”
“अस्मिन्नेव लोके तिष्ठन् ब्रह्मभूयाय ब्रह्मत्वाय
कल्पते ॥” इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥
मोक्षः । यथा गीतायाम् । १४ । २६ ।
“मात्रं योऽयमिच्छति भक्तियोगेन सेवते ।
स गुणान् समतीक्ष्तेतान् ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥”

“ब्रह्मभूयाय ब्रह्मभावाय मोक्षावकल्पते समर्थो
भवति ॥” इति तट्टीकायां व्यासो ॥

ब्रह्ममूर्द्धभृत्, पु. (ब्रह्मणो मूर्द्धभृत् शिरोर्मणिरिव ।)
शिवः । इति वटुकभैरवस्य वकारादिसहस्र-
नामान्तर्गतनाम ॥

ब्रह्ममेखलः, पु. (ब्राह्मणां ब्रह्मणानां मेखला पुवद्
भावः ।) सुजः । इति कैचित् ॥

ब्रह्मयज्ञः, पु. (ब्रह्मणो ब्रह्मणो वा यज्ञः ।) विधिना
वेदस्याभ्यसनम् । शिष्यानामध्यापनञ्च । इत्य-
मरभरतौ । यथा, मगौ । ३ । ७० ।

“अध्यापनं ब्रह्मयज्ञः पितृयज्ञस्तु तर्पणम् ।
होमो देवो बलिर्भौमोऽनृत्यज्ञोऽनिधिपूजनम् ॥”

ब्रह्मयष्टिः, स्त्री (ब्रह्मणो यष्टिरिव ।) भार्गो ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (उच्यविशेषः । यथा,
गारुड १६२ अध्याये ।

“ब्रह्मयष्टिफलं पिष्टं गरिणा तेन लेपनः ।
तेन घृष्टं रक्तदोषः प्रगच्छति न संशयः ॥”

ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य यष्टिर्लङ्गः । विप्रयष्टिः ॥)

ब्रह्मयोनिः, पु. (ब्रह्मणो योनिस्तत्पत्तिस्थानम् ।)
ब्रह्मगिरिः । इति शब्दरत्नावली ॥ (ब्रह्मप्राप्ति
कारणब्रह्मध्यानम् । यथा मनुः । १० । ७४ ।

“ब्राह्मणा ब्रह्मयोनिस्था ये स्वकर्म्मण्यवस्थिता ।
ते सन्धुगुणवीर्युः यद् कर्म्मणि यथाक्रमम् ॥”

“ये ब्राह्मणा ब्रह्मप्राप्तिकारणब्रह्मध्याननिष्ठाः
स्वकर्म्मभुक्ताननिरताश्च ते वटुकर्म्मणि वक्ष्य
माणाध्यापनादीनि क्रमेण सन्धुगुणतिष्ठेयुः ॥”

इति तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥ अपरस्य ब्रह्मणो
योनिस्तत्पत्तिकारणम् । यद्वा ब्रह्म सन् योनिः
सर्वेषामुत्पत्तिकारकं ब्रह्म । यथा, सुहृद्वक्त्र-
निघटि । ३ । १ । ३ ॥

“यदा पश्यः पश्यते त्वत्तत्त्वम्
कर्त्तारमीशं पुरुषं ब्रह्मयोनिम् ॥”

तीर्थविशेषः । यथा महाभारते । ३ । २१ । ३१ ।
“ब्रह्मयोनिं समासाद्य शुचिः प्रयतमानसः ।
तत्र ज्ञात्वा नरयात्र । ब्रह्मलोकं प्रपद्यते ॥”

ब्रह्मा योनिस्तत्पत्तिकारणं यस्य इति विग्रहे
वाच्यलिङ्गः । यथा रघौ । १ । ६४ ।

“त्वयैव चिन्तमानस्य गुरुणा ब्रह्मयोनिना ।
साधुबन्धा कथं न ह्युः सन्धो मे निरापदः ॥”

यथा च मार्कण्डेये । २३ । ३० ।
जगद्भाजीमहं देवी मारिराधयिषुः शुभाम् ।
स्त्रीत्ये प्रगम्य शिरसा ब्रह्मयोनिं सरस्वतीम् ॥”

ब्रह्मयोनी, स्त्री, (ब्रह्मा योनिस्तत्पत्तिकारणं दृष्ट्या ।
स्त्रियां पञ्चे ङीप् ।) कुवचैव सरस्वतीतीरे
पृथ्दकनिकटे तीर्थविशेषः । तत्र ब्रह्मणा

चत्वारो वर्णाः स्मृताः । यथा,—
“सरस्वत्यास्तु तीरे यः संत्यजेदात्मनस्तनुम् ।
पृथ्दके जलपरो नैनं न्यो मरणं लभेत् ॥
तत्रैव ब्रह्मयोन्मसि ब्रह्मणा यत्र निर्मिताः ।
पृथ्दकं समाश्रित्य सरस्वत्यास्तटे स्थितः ॥
चतुर्वर्णस्य स्मृत्तर्थात्मज्ञानपरोऽभवत् ।
तस्याभिधायतः स्मृतिर्ब्रह्मणोऽव्यक्तजन्मः ॥

सुखतो ब्राह्मणा जाता बाहुभ्यां चित्रिया-

स्तथा ।

ऊर्ध्वा वैश्रज्यातीयाः पद्मां मूलास्ततोऽभवन् ॥

चातुर्वर्ग्यं ततो हृदा आश्रमस्थान् सुतांस्ततः ।

एवं प्रतिष्ठितं तीर्थं ब्रह्मयोगीतिसंज्ञितम् ॥

तत्र ज्ञात्वा सुक्तिनामः पुनर्योनिं न पश्यति ।”

इति वामनपुराणे ३८ अध्यायः ॥

ब्रह्मरन्ध्रं, स्त्री, (ब्रह्मणः परमात्मनः अधिष्ठानाय-
रन्ध्रं आकाशः यद्वा, ब्रह्मणे ब्रह्मप्राप्तये रन्ध्रम् ।
एतद्वन्ध्रेण प्राणोत्क्रमणे ब्रह्मलोकप्राप्तेरस्य
तथात्वम् ।) उत्तमाङ्गम् । ब्रह्मतालु इति भाषा ।
यथा । अं नमः ब्रह्मरन्ध्रे । इति तन्त्रसारः ॥
अपि च । ब्रह्मरन्ध्रमरसीतहोदरे इत्यादि
गुरुपादुकास्तोत्रम् ॥ (यथा च हठयोग-
प्रदीपिकायाम् । ४ । १६ ।

“ज्ञात्वा सुमुखासङ्गेदं ज्ञत्वा वायुच मध्यगम् ।
स्थित्वा सदैव सुस्थाने ब्रह्मरन्ध्रे निरोधयेत् ॥”)

ब्रह्मराजः, पुं, (राजेरयं राजः । ब्रह्मणो राजः ।)

ब्राह्मसृङ्कर्तुः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यच्च,—

“ब्रह्मराज उपाहते वासुदेवाभुमोदिताः ।

अनिच्छन्धो ययुर्गोप्यः स्वमुहान् भगवन्प्रियाः ॥”

इति श्रीभागवते । १० । ३३ । ४६ ॥

ब्रह्मराजिः, पुं, याज्ञवल्क्यमुनिः । इति हेमचन्द्रः ॥
ब्रह्मज्ञानं राति ददाति यः । ब्रह्मशब्दात्
राधासोर्गाच्चीति चिप्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् । इति
तट्टीका ॥ ब्रह्मणो निशायां स्त्री । सा देव-
सहस्रयुगेन भवति । इति पुराणम् ॥ (मनुष्य-
कालपरिमाणतो ब्रह्मणो रात्रिपरिमाणमुच्यते ।
नेत्रपरिच्छन्दनकालो निमेषः । अष्टादशनिमेष-
वास्तु काष्ठा । त्रिंशत् काष्ठास्तु कला । त्रिंशत्
कलास्तु चणः । चैषास्तु द्वादश मिलित्वा एको
सृङ्कर्तुः ।

“तास्तु त्रिंशत्चणक्ते तु सृङ्कर्तो द्वादशा-
ब्जियाम् ॥”

इत्यमरः । १ । ४ । ११ ॥

मनुमते तु त्रिंशत्कला मिलित्वा एको सृङ्कर्तुः
स्यात् यदुक्तं तत्रैव । १ । ६४ ।

“त्रिंशत्कला सृङ्कर्तुः स्यादहोरात्र्यु तावतः ॥”

ते त्रिंशत्सृङ्कर्ता एकोऽहोरात्रः । अहो-

रात्रास्तु पञ्चदशसंख्याका एकः पक्षः । पक्षस्तु

मुक्तकण्ठभेदात् द्विविधः । तीर्थासुभाभ्यां

पक्षाभ्यां मासः स्यात् । मासस्तु पित्रा राज्ञः

हजो । क्षणपक्षस्तु पितृणामहः मुक्तपक्षस्तु

शब्दरी । बह्भिर्मासैरयनं भवेत् । अयनस्तु

दक्षिणोत्तरभेदात् द्विविधम् । द्वाभ्यामयनभ्यां

वत्सरः स्यात् । वत्सरस्तु देवं राजाहनी ।

उत्तरायणं देवानामहः दक्षिणायनस्तु रात्रिः ।

मासुषाणां यत्तत्तादियुगचतुष्टयं तद्देवं युगं

ज्ञेयम् । एवं देवयुगसहस्रेण ब्रह्मणोऽहः

देवयुगसहस्रेण च रात्रिर्भवति । तथा च

मनौ । १ । ७१ । झोकस्य टीकायां कुल्लूकभट्टः ।

“विष्णुपुराणे मासुचतुर्गुणसहस्रेण ब्रह्माह-

कीर्तनाम्नासुचतुर्गुणेनैव दिव्ययुगादुगमनात् ।

तथा च विष्णुपुराणम् ।

“ज्ञतं चेतादापरं कलिञ्चेति चतुर्गुणम् ।

प्रोच्यते तनसहस्रं ब्रह्मणो द्विवसो मुने ॥”

तथा च मधुः । १ । ६८-७३ ।

“ब्राह्मस्य तु चपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।

एकैकशो युगानां क्रमशः कलिबोधतः ॥

चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणाम् ज्ञतं युगम् ।

तस्य तावच्छती सन्धा सन्धाश्च तथाविधः ॥

इतरेषु ससन्धेषु ससन्ध्यांशेषु च त्रिषु ।

एकापायेन वर्णने सहस्राणि ज्ञानानि च ॥

यदेतत्परिसंख्यातमाहावेव चतुर्गुणम् ।

एतद्वादशसाहस्रं देवानां युगमुच्यते ॥

दैविकानां युगानां सहस्रं परिसंख्या ।

ब्राह्ममेकमहस्रं तावती रात्रिरेव च ॥

तद्वै युगसहस्रानां ब्राह्मं पुण्यमहविदः ।

रात्रिश्च तावतीमेव तेऽहोरात्रविदो जनाः ॥”

“यदेतदिति । एतस्य झोकस्यादौ यदेतन्मानुषं

चतुर्गुणं परिगणितं एतद्देवानां युगमुच्यते ।

चतुर्गुणशब्देन सन्धासन्धांशयोरोपप्राप्तिशब्दाया-

माह एतद्वादशसाहस्रमिति स्वार्थेऽहः । चतु-

र्गुणेरेव द्वादशसहस्रसंख्येर्द्वयं युगमिति तु

मेधातिथेर्भेदो नादत्तयः मनुजानन्तरं दिव्य-

युगसहस्रेण ब्रह्माहस्याप्यभिधानात् ॥” इति

तट्टीकायां कुल्लूकभट्टः ॥)

ब्रह्मराजसः, पुं, (आदौ ब्रह्मा ब्राह्मणः पश्चात्

राजसः कुल्लूकभट्टः राजस्योनिं गतः ।)

भूतविशेषः । यथा,—

“संयोगं पतितैर्गत्वा परस्मै च योषितम् ।

अपहृत्य च विप्रस्रं भवति ब्रह्मराजसः ॥”

इति मानवे । १२ । ६० ॥

(स च यज्ञविनाशकारी भूतयोनिगतत्वात् ।

यथा, रामायणे । १ । ११ । ७१ ।

“शब्दोऽवाप्तुमयं यज्ञो नाशक्तेन मर्द्दीक्षिता ।

नचेवाग्रध्दानेन न चात्पप्रविशेन च ॥

हिमं हि न्यगम्यत्यग्र यज्ञा ब्रह्मराजसाः ॥”)

महादेवस्य गणविशेषः । यथा —

“दाकिनोर्जातुधानां च वेतालान् सविनायकान् ।

भूतमाहपिशाचां च कुशाळान् ब्रह्मराज-

सान् ॥”

इति श्रीभागवते बाणयुक्ते ६३ अध्यायः ॥

पारिभाषिकब्रह्मराजसाः । यथा,—

“सर्वः स्त्री कश्चपश्चैव वार्जो वधिर एव च ।

यहोतार्थं न सुचन्ति पक्षेति ब्रह्मराजसाः ॥”

इति अथर्वहारप्रदीपः ॥

ब्रह्मरीतिः, स्त्री, (ब्रह्मवर्गा रीतिः ।) पितृकभेदः ।

यथा, हेमचन्द्रः । ४ । ११४ ॥

“पितृलारेऽथारजूटः कपिणोऽहं सुवर्णकम् ।

रिरी रीरी च रीतिश्च पीतलोऽहं मुनीहकम् ॥

ब्राह्मी तु राक्षी कपिला ब्रह्मरीतिर्नैवरी ॥”

राजरीतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्याः

पर्यायान्तरम् ।

“पितृलारजुटं स्मारादरीतिश्च कथ्यते ।

राजरीतिर्ब्रह्मरीतिः कपिला पिङ्गलापि च ॥”

इति वैदकरत्नमालायाम् ।

ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य रीतिश्च ॥)

ब्रह्मर्षिः, पुं, (ब्रह्मा ब्राह्मणः ऋषिः । यद्वा,

ब्रह्म वेद परब्रह्म वा ऋषति वेति इति । वशि-

ष्ठादिसुनिगद्यः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,

रामायणे । १ । ६३ । २०—२१ ।

“ब्रह्मणस्तु वचः श्रुत्वा विश्वामित्रस्तपोधनः ।

प्राञ्जलिः प्रणतो भूत्वा प्रत्यवाच पितामहम् ॥

ब्रह्मर्षिशब्दमनुत्वं स्वाजितैः कर्मेभिः शुभैः ।

यदि मे भगवन्नाह ततोऽहं विजितेतिव्यः ॥”

तथा च महाभारते । १३ । १६ । ३७ ।

“ततो वैश्रवणोऽभ्येत्य अष्टावक्रमनिन्दितम् ।

विधिवत् कुशलं पृष्ट्वा ततो ब्रह्मर्षिमब्रवीत् ॥”)

ब्रह्मर्षिदेशः, पुं, (ब्रह्मर्षीणां देशः वासयोग्य

स्थानम् ।) कुरुक्षेत्रादिदेशचतुष्टयम् । यथा,

“कुरुक्षेत्रं च मत्स्यां च पाञ्चालाः मूरसेनकाः ।

एव ब्रह्मर्षिदेशो वै ब्रह्मावर्तादनन्तरः ।

एतद्देशप्रकृतस्य सकाशादयजन्मनः ।

स्वं स्वं चरित्वं शिखिरं पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

इति मानवे । १० । १६-२० ॥

ब्रह्मलोकः (ब्रह्मणो लोको भुवनम् ।) ब्रह्मणो

भुवनम् । यथा,—

“सत्यस्तु सप्रभो लोको ह्यपुनर्भववासिनाम् ।

ब्रह्मलोकः समाख्यातो ह्यप्रतीचातलज्जगः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

अपि च ।

“यद्गुणैर्न तपोलोकान् सत्यलोको विराजते ।

अपुनर्मरका यच्च ब्रह्मलोको हि स स्मृतः ॥”

अस्य टीका । जनलोकापेक्षयेव यद्गुणैर्न

द्वादशको ह्युच्छ्रायिण तपोलोकानन्तरं सत्य-

लोकः । न तु तपोलोकान् यद्गुणैर्नति मन्त-

यम् । तथासत्त्वाद्यत्वारिंशत्को ह्युच्छ्राय-

त्वेन ब्रह्मलोकं तस्यावकाशाभावात् । छयां-

गोलयोग्नः कोव्यः स्युः पञ्चविंशतिरिति

मुकोक्तेः । सत्यलोक एव कर्त्तामेदेन ब्रह्म-

धिज्ञान परं वैकुण्ठलोकादि ज्ञेयम् । एवञ्च

भूतनादूर्ध्वं पञ्चदशल्लोत्तराक्षयोविंशतिकोव्यो

भवन्ति । सत्यलोकादूर्ध्वं पञ्चदशल्लोत्तरलो-

टिह्यादृक्कटाह इति ज्ञेयम् । अपुनर्मरकाः

पुनर्नश्यन्त्याः । इति विष्णुपुराणे । २ अं । ७७ ॥

(ब्रह्मैव लोकः । तुरीयब्रह्मस्वरूपम् । यदुक्तं

शतपथब्राह्मणे । १४ । ७ । १ । ३१ ।

“एषोऽस्य परमो लोक एषोऽस्य परम आनन्द

एतत्सर्वानन्दस्यान्धानि भूतानि मात्मानुष-

जीवन्ति । स यो मनुष्याणां राक्षः सन्द्ध्यो

भवति । अन्येषामधिपतिः सर्वेषामनुष्णकैः

कामैः सम्पन्नतमः स मनुष्याणां परम

आनन्दः । अथ ये शतं मनुष्याणामानन्दाः ।

स एकः पितृणां जितलोकानामानन्दः । अथ

ये शतं पितृणां जितलोकानामनुन्दाः स एक

ब्रह्मवा

ब्रह्मशा

ब्रह्मसा

कर्मदेवानामानन्दः ये कर्मणा देवत्वमभिसम्पद्यन्ते अथ ये श्रुतं कर्मदेवानामानन्दः । स एक आजागदेवानामानन्दो यच्च ओन्नियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं आजागदेवानामानन्दः । स एको देवलोक आनन्दो यच्च ओन्नियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं देवलोक आनन्दः । स एको गन्धर्वलोक आनन्दो यच्च ओन्नियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं गन्धर्वलोक आनन्दः । स एकः प्रजापतिलोक आनन्दो यच्च ओन्नियोऽवृजिनोऽकामहतः । अथ ये श्रुतं प्रजापतिलोक आनन्दः । स एको ब्रह्मलोक आनन्दो यच्च ओन्नियोऽवृजिनोऽकामहतः । एवः ब्रह्मलोकः सन्नाटः ॥ शिवः यथा, महाभारते । १३ । १७ । १४२ ।

“निर्माणां आदमस्यैव ब्रह्मलोकः परागतिः ॥”

ब्रह्मवर्णः, स्त्री, (ब्रह्म वेदस्तस्य वदनम् । “वद सुपि क्वप् च ।” १३ । १ । १०६ । इति भावे यत् ।) ब्रह्मणो वाक्यम् । इति त्यप्रकरणे सुग्वोधटीकायां दुर्गादासः ॥

ब्रह्मवद्या, वि, (ब्रह्मणा वेदेन उद्यते या । “वदः सुपि क्वप् च ।” ३ । १ । १०६ । इति कर्मणि यत् स्त्रियां टाप् ।) कथा । इति सुग्वोध व्याकरणे व्यप्रकरणम् ॥

ब्रह्मवर्चसः, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदस्य तपसो वा वर्चस्तेजः । “ब्रह्महस्तिभ्यां वर्चसः ।” ५ । ४ । ७८ । इति अच् ।) ब्राह्मणस्य वृत्ताध्ययनद्विः । इत्यमरः । २ । ७ । ३६ । अस्य टीका । वेद बोधितस्याचारस्य परिपालनं वृत्तम् । तत्र ग्रहणपूर्वकं गुरुमुखेन वेदाभ्यासोऽध्ययनम् । तयोर्द्विद्वत्तुपरिपालनस्तस्मिन् उपपद्यते ब्रह्मवर्चसं स्यात् । ब्रह्महस्तिरावेति अर्थः । इति भरतः ॥ तपःस्वाध्यायं यच्च तेनस्तु ब्रह्मवर्चसम् । इति जटाधरः ॥ (तथा च मनुः ॥ १८ । ८१ । “कवयो दीर्घसम्बन्धादीर्घमायुरवाप्नुयुः । प्रजां यश्च कौर्त्तिश्च ब्रह्मवर्चसमेव च ॥”)

ब्रह्मवर्त्तः, पुं, (ब्रह्मणा ब्राह्मणानां वर्त्तः वर्त्तनं यस्मिन् ।) ब्रह्मवर्त्तदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥ (सरस्वतीहृदयो देवयो मध्यगोऽयं प्रदेशः ।)

ब्रह्मवर्द्धनं, स्त्री, (ब्रह्मणस्तपसो वर्द्धनं यस्मात् ।) ताजम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०६ ॥

ब्रह्मवादः, पुं, (ब्रह्मणो वेदस्य वादो वदनं पठनमिति यावत् ।) वेदपाठः । तत्पर्यायः । श्रुतादानम् २ । इति हारावली । २२१ ॥ (यथा भागवते । ४ । २२ । ६२ ।

“हृदयतिब्रह्मवादे आत्मवत्त्वं स्वयं हरिः ॥” ब्रह्मणो ब्रह्मनिर्णयस्य वादः कथनमिति विग्रहे ब्रह्माधिकारण तत्त्वनिर्णयवाक्यम् ॥ ब्रह्मवादो वेदपाठोऽस्यास्तीति ब्रह्मवादविशेषः, वि । यथा, हरिवंशः । ८१ । ३४ ।

“ब्रह्मणे ब्रह्मवादे च पुराणोऽयं हि गीयते ॥”

ब्रह्मवादी, [न] पुं, (ब्रह्मवादो वेदपाठोऽस्यास्तीति । ब्रह्मवाद + क्तिन् ।) वेदवक्ता । तत्पर्यायः । वेदान्तो २ । इति जटाधरः ॥ यथा, गीतायाम् । १७ । २४ ।

“तस्मादोभित्युदाहृत्य यज्ञदानतपःक्रियाः । प्रवर्त्तन्ते विधानोक्ताः सततं ब्रह्मवादिनाम् ॥”

ब्रह्मवादिनी, स्त्री, गायत्री । यथा,—

“आयाहि वरदे देवि ! जगत्तरे ब्रह्मवादिनि ॥”

इत्यादि गायत्र्या आवाहनम् ॥

ब्रह्मविद्या, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्रह्मविषयिणी या विद्या ।) ब्रह्मज्ञानम् । यथा,—

“आयागतधनः श्रान्तो ब्रह्मविद्यापरायणः । खड्गमेपाजको नित्यं सोऽनन्तत्वाय कल्प्यते ॥”

इति कौर्म ३ अध्यायः ॥

(दुर्गा । यथा, महाभारते । ६ । २२ । २७ ।

“त्वं ब्रह्मविद्या विद्यानां महानिद्रा च देहिनाम् ।

स्वप्नमातभंगवति । दुर्गे कान्तारवासिनि ।”)

ब्रह्मविन्दः, पुं, (ब्रह्मणो विन्दः ।) वेदपाठे सुखनिर्गतविन्दः । इति भरतः ॥

ब्रह्मवृत्तः, पुं, (तदाख्याया प्रसिद्धो वृत्तः । यद्वा, ब्रह्मणो वेदकर्मार्थं यो वृत्तः ।) पलाशवृत्तः । इति हलायुधः ॥ उडुमरः । इति रत्नमाला ॥

ब्रह्मवृत्तिः, स्त्री, (ब्रह्मणो ब्राह्मणस्य वृत्तिर्जोषनोपायः ।) ब्राह्मणस्य जीवनोपायः । यथा,—

“स्वदत्तां परदत्तां वा ब्रह्मवृत्तिं हरन्तु यः । यद्विषयसहस्राणि विद्यायां जायते क्षमिः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

ब्रह्मवेदः, पुं, (ब्रह्मणो वेदः ज्ञानम् ।) ब्रह्मज्ञानम् । यथा,—

“प्राणायामः परं ब्रह्म परमात्मा चतुर्मुखः । प्राणायामः परं विष्णोर्ब्रह्मवेदस्वरूपकम् ॥”

इति गीतासारः ॥

ब्रह्मवेदिः, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदिरिव ।) देशविशेषः । यथा,—

“ब्रह्मवेदिः कुबलेने पञ्चरामहृदान्तम् ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । १६ ॥

ब्रह्मवैवर्त्तं, स्त्री, (विवृतिरेव वैवर्त्तम् । स्वार्थे अण् । ब्रह्मणो वैवर्त्तं विशेषणं विवृतिर्यञ् ।) यथा च ब्रह्मवैवर्त्तं ब्रह्मखण्डे । १ । ५८ ।

“विवृत्तं ब्रह्म कर्त्तृसंज्ञं लक्षणं यच्च शौनक । ब्रह्मवैवर्त्तं तेन प्रादन्ति पुराविदः ॥”

अष्टादशमहापुराणान्तर्गतदशमपुराणम् । यथा, “अष्टादशसहस्रं ब्रह्मवैवर्त्तमोक्षतम् । सर्वेषां च पुराणानां सारमेव विदुर्बुधाः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्त्तं श्रीलक्षणम् १३२ अः ॥

ब्रह्मशाला, पुं, (ब्रह्मवैवर्त्तं शाल्यमयभागे यस्य । अतिसूक्ष्मायत्वात्तथात्वम् ।) सोमवल्कः । इति रत्नमाला ॥ वावला इति भाषा ॥

ब्रह्मशासनं, स्त्री, (ब्रह्मणः शासनं निर्णयो उपदेशो वा यस्मिन् ।) ब्रह्मविचारग्रन्थम् । तत्पर्यायः । धर्मकीलकः २ । इति शब्दरत्नावली ॥ ब्रह्म

आशा ॥ नववीपस्य पूर्वदक्षिणकोणे गङ्गापारे ग्रामविशेषः, पुं ॥ (ब्रह्मणो विधातुः शासनम् । वेदः ॥ प्रतिपादितमेतत् वृद्धमारदौघे ४ पादे १०९ अध्याये ।)

ब्रह्मसंहिता, स्त्री, (ब्रह्मणः संहिता ।) भगवत्सिद्धान्तसंग्रहग्रन्थविशेषः । यथा,—

“अध्यायशतसम्पन्ना भगवद्ब्रह्मसंहिता ।

लक्षोपनिषदां सारैः संहिता ब्रह्मणोदिता ॥”

इति ब्रह्मसंहितायां भगवत्सिद्धान्तसंग्रहे मूलमुखाख्यपञ्चमाध्यायस्य जीवगोखामिहन्तटीका ॥

ब्रह्मसम्भवः, पुं, द्विष्टनामकधैर्यविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥

ब्रह्मसर्पः, पुं, (ब्रह्म इहान् सर्पः ।) सर्पविशेषः । तत्पर्यायः । हलाहलः २ अन्धलाला ३ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्रह्मसायुज्यं, स्त्री, (युजतीति युजः । “युज्यधिति ।” ३ । १ । १३५ । कः । ततः “तेन सङ्घतः ।” २ । २ । २८ । इति बहुव्रीहिः । “वोपसर्जनस्य ।” ६ । ३ । ८२ । इति सङ्घस्य सः । ततः सयुजस्य भावः सायुज्यं । यद्वा,

योजयतीति युक् सम्बन्धादित्यात् क्षिप् । ततो बहुव्रीहिसन्तः सयुजो भावः । ततः ब्रह्मणः सायुज्यं योजकत्वम् ।) ब्रह्मणो भावः । तत्पर्यायः । ब्रह्मभूयम् २ ब्रह्मत्वम् ३ । इत्यमरः । २ । ७ । ५२ ॥ ब्रह्मसायुज्यम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (सुग्वोधमतेऽस्य व्युत्पत्तिर्ध्या ।)

ब्रह्मणो भवनं तादृयं ब्रह्मभूयं भूहनः क्वचित् क्वप् । ततो भावे इति त्वे ब्रह्मत्वं । योजनं युक् तत्सङ्घतः सयुक् तद्भावः सायुज्यं ततो ब्रह्मणा विग्रहः । इति भरतः ॥

ब्रह्मसावर्णिः, पुं, (ब्रह्मपुत्रो सावर्णिः ।) दशममनुः । अस्मिन् मन्वन्तरे विश्वकर्सनोऽवतारः । शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनाविबुद्धाद्याः देवाः । हविश्च दाद्याः सप्तर्षयः । भूरिसेनाया मनुपुत्रा भविष्यति । इति श्रीभागवतम् । ८ । १६ । २१-२२ ॥

अन्यत्र ।

“मन्वन्तरे तु दशमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः । सुरसेना विबुद्धाश्च द्विप्रकारास्तथा स्मृताः ॥

शतसंख्या हि ते देवा भविष्यास्तत्र वेदमनौ ।

तत्पुत्राणां शतं भावि तद्देवानां तदा शतम् ॥

शास्त्रिरिन्द्रादा भाषी सन्धिरिन्द्रगुणैर्युतः । सप्तधोस्तु निबोध त्वं ये भविष्यन्ति ते तदा ॥

आपो मर्निर्हविर्वांस सुहृतो सत्य एव च । नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाग्निश्चैव सप्तमः ॥

सुचैर्ब्रह्मोत्तमो जाञ्च भूरिसेनः सुवीर्यवान् । शतानीकोऽथ वृषभो अग्निमिहो जयप्रथः ॥

भूरिदुनः सुवर्षाश्च तस्येते तनया मनोः ॥”

इति ब्रह्मसावर्णिकम् ।

इति मार्कण्डेयपुराणे । ६४ । ११-१६ ॥

ब्रह्मसूत्रः, पुं, प्रत्ययः । इत्यमरः । १ । १ । २८ ।
कामदेवः । इत्यमरमाला । अग्निब्रह्मपक्षे ब्रह्माय
हृतवान् ब्रह्मसूत्रः । (कण्डलप्रसवे । “अन्धोर्ध्या-
पीति । ” १ । २ । १७८ । क्रिप् ।) कल्याणतरे
किनागिरहृत्तर्भंगवतो ब्रह्मा जातः । तथा च
ब्रह्मपुराणम् । अग्निब्रह्मात्मनो ब्रह्मा तन्नाभि-
कमलोद्भवः । कामदेवपक्षे । ब्रह्म तपः सुवति
प्रेरयति ब्रह्मसूत्रः । कश्च प्रेरये (“अन्धोर्ध्यापि
दृश्यते । ” १ । २ । १७८ । इति) क्रिप् । इति भरतः ।
(कामदेव सत्यतपःसु प्रवर्तनादस्य तथात्वम् ।)

ब्रह्मसूत्रं, स्त्री, (ब्रह्मणि वेदप्रवृत्तकाले उपनयन-
समये इत्यर्थः । इतं यत् सूत्रम् ।) यज्ञसूत्रम् ।
तत्पर्यायः । पवित्रम् २ यज्ञोपवीतम् ३ द्विजा-
यनी ४ । इति त्रिकाण्डशेषः । उपवीतम् ५
सावित्रम् ६ सावित्रीसूत्रम् ७ । इति श्रु-
तब्राह्मणी । (यथा भागवते । ८ । १८ । १४ ।
“तस्योपनीयमानस्य सावित्री सविताब्रवीत् ।
दृष्ट्वाति ब्रह्मसूत्रं मेखला कश्यपोऽददात् । ”
तटस्थलक्षणपरं उपनिषद्वाक्यम् । ब्रह्मनिर्णय-
सूत्रम् । यथा गीतायाम् । १४ । ४ ।

“ऋषिभिर्बहुधागीतं हृद्वोभिर्विविधैः पृथक् ।
ब्रह्मसूत्रपदैर्बैव हेतुमद्भिर्विनिश्चितैः । ”
अस्य आख्याने श्रीधरस्वामिना यदुक्तं तदुच्यते ।
“ऋषिभिर्बहुधादिभिर्द्योगशस्त्रेण ध्यानधार-
णादिविषयत्वेन वैराग्यादिरूपेण बहुधा
गीतं निरूपितम् । विविधैर्विचित्रैर्निमित्तैर्मितिक
काम्यकामादिविषये ह्यस्माभिर्वेदेनापूजनीय-
देवतारूपेण गीतं ब्रह्मसूत्रं सूत्रैः पदैश्च
ब्रह्मसूत्राति सूच्यते एभिरिति ब्रह्मसूत्राणि
यथा वा इमानि भूतानि जायन्त इत्यादीनि
तटस्थलक्षणपरानि सत्यं ज्ञानमनन्तं ब्रह्म
त्यादीनि तेषां बहुधा गीतम् । किञ्च हेतु-
मद्भिः सदैव सौम्यैर्मय आसीत् कथमसतः
सदनायत इति । को ह्येवान्मातृ कः प्राण्यात्
यदेव आकाशं यानन्दो न स्यात् एव ह्येवानन्द
यातीत्यादि युक्तिमद्भिः । अस्यात् अपानपेक्षा
कः कुर्म्यात् प्राण्यात् प्राणव्यापारं वा कः
कुर्म्यादिति श्रुतिपदयोरर्थः । विनिश्चितैरुप-
क्रमोपसंहारैकवाक्यनया अस्माद्व्याप्यप्रति-
पादकैरित्यर्थः । तदेवमेतेर्विस्तारयोक्तं दृ-
ष्ट्वा सन्निपतस्तुभ्यं कथयिष्यामि तत् श्रुति-
त्यर्थः । यथा “अथातो ब्रह्मजिज्ञासा” इत्या-
दीनि ब्रह्मसूत्राणि श्रुत्यन्ते तावदेव ब्रह्म पश्यत
निश्चीयन्ते एभिरिति पदानि तेषां हेतुमद्भिरीच-
तेनां शब्दं आनन्दमयोऽभ्यासादिवादि युक्ति-
मद्भिर्विनिश्चितार्थैः ।)

ब्रह्मसूत्रः, पुं, (ब्रह्मणः सूत्रः पुत्रः ।) इत्याकु-
र्विशोद्धवराजविशेषः । तत्पर्यायः । ब्रह्मसूत्रः ० ।
इति हेमचन्द्रः । १ । १२८ । (ब्रह्मसूत्रे वशि-
ष्ठादौ च ।)

ब्रह्मसूत्रं, स्त्री, (ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मसूत्रं स धनम् ।)
ब्रह्मसूत्रसन्धि धनम् । तस्य हरये दोषो यथा,

“ब्रह्मसूत्रं वा सुवसं वा देवसं वापि यो हरेत् ।
स जतन्न इति श्रियो महापापी च भारते ।
अवटोदं वसेत् सोऽपि यावदिन्द्रशतं श्रुतम् ।
ततो भवेत् सुरापीतो ततः श्रुतस्तः शुचिः । ”

इति ब्रह्मसूत्रे प्रकृतिसूत्रे ४८ अध्याय ।
ब्रह्मसूत्रं, स्त्री, ब्रह्मसूत्रं हननम् । (हनन्त च । ३ ।
१ । १०८ । इति भावे कप् तकारोऽन्तादे-
शश्च । स्त्रीत्वं लोकात् ।) ब्राह्मणवधः । यथा,
“एकदा च गुरोः कोपात् प्रजतेरवहन्तनात् ।
ब्रह्मसूत्रं यच्छ्रुत्वा बभूव हतचेतसः । ”
तस्या रूपं यथा,—

“रक्तवस्त्रपरीधाना दृष्ट्वा स्त्रीविश्वधारिणी ।
सप्रतालप्रमाणा सा शुष्ककण्ठीतलातुका ।
ईशाप्रमाणदृशना महाभीतश्च कातरम् ।
धावन्तं परिधावन्ती बलिष्ठा हतचेतनम् ।
खड्गगृह्णा हतास्त्रं तं दयाहीना च भर्तृ-
तम् । ”

इन्द्रो दृष्ट्वा च तां घोरां स्मरं स्मरं गुरोः
पदम् ।

विवेश मानसरो मृगालसूत्रसूत्रतः ।
तत्र गन्तं न शक्ता सा ब्रह्मणः प्रापकारणात् । ”

इति ब्रह्मसूत्रे श्रीकृष्णजन्मसूत्रे ४७ अध्यायः ।
आतिदेशिकब्रह्मसूत्रं यथा,—

यम उवाच ।

“श्रीकृष्णं च तद्वचः या भण्यसी प्रकृतौ यथा ।

श्रुत्वा च श्रुतिज्ञं वा सुखं सुखं भवति यथा ।

गच्छेत् वा तदर्थं यामेव सञ्च सन्दरि । ।

यः करोति भेदबुद्धिं ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।

खगुरां खट्वेवेषु जन्मदातरि मातरि ।

करोति भेदबुद्धिं यो ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।

वैश्वदेवस्य भक्त्यु ब्राह्मण्यन्वितरेण च ।

करोति समतां यो हि ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।

हरेः पारोदकं जन्मदेवपारोदकं तथा ।

करोति समतां यो हि ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।

यो हृष्टो विष्णुर्नैवेद्यं चान्यैवेद्यकं तथा ।

करोति समतां यो हि ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।

सर्वैश्चरन्तरे लब्धे सर्वकारणकारणे ।

संज्ञादो सर्वज्ञानां संज्ञे सर्वज्ञानात्मनि ।

माययानकल्पे वाय्येक एव हि निर्गुणं ।

करोत्यन्येन समतां ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।

पितृदेवाश्चैनं पौत्रोऽपरं वेदविनिर्मितम् ।

यः करोति निविशन्न ब्रह्मसूत्रं स विन्दति ।

ये निन्दन्ति ब्रह्मसूत्रं तन्मन्त्रोपासकं तथा ।

पवित्राणां पवित्रं ब्रह्मसूत्रं लभन्ति ते ।

ये निन्दन्ति विष्णुमायां विष्णुभक्तिप्रदां सतीम् ।

सर्वशक्तिस्वरूपाश्च प्रकृतिं सर्वमातरम् ।

सर्वदेवीस्वरूपाश्च सर्वार्थां सर्ववन्दिताम् ।

सर्वकारणरूपाश्च ब्रह्मसूत्रं लभन्ति ते ।

लघ्वाल्पाधर्मौ रामनवमीं पुण्यदां पराम् ।

शिवरात्रिस्तथा चेकादशीं वारं रवेक्षया ।

पञ्च पर्वाणि पुण्यानि ये न कुर्वन्ति मानवाः ।

लभन्ते ब्रह्मसूत्रं तं चास्मात्तादिकपापिनः ।

अथवाचा भूखननं जघे शौचादिकश्च ये ।
कुर्वन्ति भारते वर्षे ब्रह्मसूत्रं लभन्ति ते ।
गुरुश्च मातरं तातं सार्धं भार्यां सतं सुताम् ।
अनायां यो न पुण्याति ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।
विवाहो यस्य न भवेत् न पश्यति सुतसु यः ।
हरिभक्तिविहीनो यो ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।
हरं नैवेद्यभोजी नित्यं विष्णुं न पूजयेत् ।
पुण्यं पार्थिवलिङ्गं वा ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः ।
अवीरान्नश्च यो मुदक्ते योनिगीवी च ब्राह्मणः ।
यस्मिन्वाविहीनश्च ब्रह्मसूत्रं लभेत् सः । ”

इति ब्रह्मसूत्रे प्रकृतिसूत्रे ४७ अध्याय ।
तथा च मनुः । ११ । ५४-५५ ।

“ब्रह्मसूत्रं सुरापानं स्त्रीयं गुरुव्रतनामः ।

महान्ति पानकान्मातुः संसर्गश्चापि तैः सह ।

अनृतश्च ससृक्कर्म राजगामि च पैशुनम् ।

गुरोश्चालीकनिर्वन्धः समानं ब्रह्मसूत्रं च । ”

तथा च चिन्तामणिपुत्रदेवीभागवतवचनम् ।

“निद्राभङ्गः कथाच्छेदो दम्पत्योः प्रीतिभेदनम् ।

शिशुमालविभेदश्च ब्रह्मसूत्रं समं स्मृतम् । ”

ब्रह्मसूत्राध्यायश्चितं प्रायश्चित्तशब्दे महापातक-
प्रायश्चित्तव्यवस्थायामादौ द्रष्टव्यम् ।

ब्रह्मसूत्रं, [न] पुं, (ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मसूत्रं हृतवान् ।

ब्रह्म + हन् + “ब्रह्मभङ्गश्चेति क्रिप् । ” १ । २

८७ । इति क्रिप् ।) ब्रह्मभङ्गः ब्रह्मसूत्रवधकर्ता ।

यथा,—

“ब्रह्मसूत्रं दादृश्यान् कुटौ लब्ध्वा वने वसेत् ।

भिन्नाग्न्यात्मविमुक्त्यर्थं लब्ध्वा श्रवणरोषजम् ।

भिन्नाग्नीं विषरेद्व्यामं वन्द्येदि न जीवति ।

ब्रह्मसूत्रापनोदाय मितभुक् संयनेन्द्रियः ।

स सर्वज्ञं वेदविदं ब्रह्मसूत्राधोपपादयेत् ।

धनं वा जीवनायालं शृङ्गं वा सपरिच्छदम् । ”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ।

तस्य नरकभोगान्ते जन्मानि यथा,—

“अश्रुकरखरोद्गायां गोत्राविन्दगपक्षिणाम् ।

चण्डालपुच्छशान्ताश्च ब्रह्मसूत्रं यो निन्दति । ”

इति मानवः । १२ । ५५ ।

ब्रह्मसूत्रं, [सु] स्त्री, (ब्रह्मसूत्रं हविर्धमाद्यमात्म्यम् ।)

अर्थमात्रं, हविर्धमाद्यमात्म्यम् । यथा,—

“ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मसूत्रं ।

ब्रह्मसूत्रं तत्र गन्तव्यं ब्रह्मसूत्रं समाधिना । ”

इति श्रीभगवद्गीतायाम् । ४ । २४ ।

ब्रह्मसूत्रं, स्त्री, (ब्रह्मसूत्रं ब्रह्मसूत्रं हृतम् ।

ब्रह्मसूत्रं उपलक्षणं तेन ब्रह्मसूत्रं धीधम् ।)

पञ्चमहायज्ञान्तर्गतयज्ञविशेषः । स तु ह्ययः ।

अतिथिपूजनरूपः । इति जटाधरः ।

ब्रह्मा, [न] पुं, (ब्रह्मसूत्रं हृतं यः । ब्रह्मसूत्रं +

“हन्” इति ।) उवाच । ११ । ५५ । मनुः नकार-

स्याकारश्च ।) ऋत्विग्भेदः । तस्य स्थापन-

विधिर्यथा । ततः प्रादेशप्रमाणां हतात्तां

समिधं तूष्णीमसौ हुत्वा ब्रह्मसूत्रपनं कुर्व्यात् ।

समायपञ्चाशत्कुशपञ्चरचितं दिर्दन्तिवाधन-

मर्तुस्त्वं दभेष्टं अधीतवेदं ब्रह्मसूत्रं वा ह्य

सुतरावङ्गं वा कमलकुं वा ब्रह्मत्वेन परि-
कल्प्य धारासहितसुदकपात्रं गृहीत्वा अग्ने-
रुत्तरतः प्रभृति दक्षिणावर्त्तेन दक्षिणदेशं गत्वा
अरन्निमात्रान्तरिते देशे पूर्वामभिसुखीं वारि-
धारां दत्त्वा तदुपरि प्रागगान् कुशानास्तीर्थं
पश्चिमाभिसुखोऽनुपविष्टस्तिष्ठेत् । वामहस्ता-
नामिकाकुहाभ्यामास्तीर्णकुशमेकं गृहीत्वा
प्रजापतिर्हविर्गुह्युष्टुं हृन्दोऽभिर्देवता हन-
निरसने विनियोगः । ॐ निरन्तः परावसु
रित्वेन दक्षिणपश्चिमकीर्णं प्रणिपेत् । तत
अप उपसृष्ट्वा दक्षिणपादेन सव्यपादमवष्टभ्य
उत्तराभिसुखीभूय आस्तीर्णकुशान्द्विरभ्युक्ष्य
प्रजापतिर्हविर्गुह्युष्टुं हृन्दोऽभिर्देवता ब्रह्मोप-
वेशने विनियोगः ॐ आवसोः सद्मे सौद इति ।
ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु ब्राह्मण एव सौदाम्नीति
व्याप्त्यनेन कुशोपरि पूर्वार्णं कुशब्राह्मणं
ब्राह्मणब्रह्मपक्षे तु उत्तराभिसुखं स्थापयित्वा
तदुपरि कुशान् दत्त्वा अद्विरभ्युक्ष्य कुशकुसुमे-
रक्षयेत् । ततस्तेनैव यथा प्रत्याहृत्य आसने
पूर्वामभिसुख उपविष्टो भूमिजपादिकं कुर्यात् ।
यदि तु ब्रह्मत्वेनारोपितो ब्रह्मा अयश्रीयवाचं
वदंत तदा इमं मन्त्रं जपेत् । प्रजापतिर्हवि-
र्गायत्रीहृन्दो विष्णुर्देवता अयश्रीयवागवचन-
निमित्तजपे विनियोगः । ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे
न्नेधा निदधे पदं सप्तदमस्य पांशुले इति जपेत् ।
कुशादिब्रह्मपक्षे तु कर्मकर्तारैव क्षताक्षतावेन-
यादिब्रह्मकार्यकर्तव्यत्वादयश्रीयवागवचननि-
मित्तं स एव जपेत् । इति भवेदेवभट्टः ॥ * ॥
योगभेदः । स तु विष्कम्भादिसप्तविंशतियोगा-
न्तर्गतपञ्चविंशयोगः । तत्र जातफलम् ।

“नागाशास्त्राभ्याससंज्ञैतकाली

वर्णाचारैः संयुतचारकीर्तिः ।

शान्तो दान्तो जायते चारुकर्मा

क्षन्तौ यस्य ब्रह्मयोगप्रयोगः ॥”

इति कोट्योपदीपः ॥

विप्रः । इति मेदिनी ॥ अष्टद्विपासकविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ दृष्टिकर्तृदेवताविशेषः ।
इति प्रजायः । तत्पर्यायः । १. आत्मभूः २
सुरज्येष्ठः ३ परमेष्ठि ४ पितामहः ५ हिरण्य
गर्भः ६ लोकेशः ७ स्रग्वन्तः ८ चतुराननः ९
धामा १० अजयोनिः ११ इन्द्रिणः १२ विरिचिः १३
कमलासनः १४ सृष्टा १५ प्रजापतिः १६
वेधाः १७ विधाता १८ विश्वहृत् १९ विधिः २० ।
इत्यमरः । ११।१२।६-१७। द्विषः २१ विरिचिः २२
स्वयम्भूः २३ पद्मयोनिः २४ पद्मासनः २५
विश्वहृत्विधिः २६ । इति भरतः ॥ देवदेवः २७
पद्मगर्भः २८ शुभसागरः २९ वेदगर्भः ३०
बहुरेताः ३१ स्वभूः ३२ सन्ध्यारामः ३३ सुधा
वर्षा ३४ क्षपाहेतः ३५ खसपणः ३६ लोक-
नाथः ३७ महावीर्यः ३८ सरोजी ३९ मञ्जु-
प्राणः ४० नाभिजम्बा ४१ बहुरूपः ४२ जटा-
धरः ४३ सनत्प्रतर्हितः ४४ कज्जलः ४५ प्रसुः ४६

चिन्तामणिः ४७ पद्मपाणिः ४८ पुरावर्गः ४९
अष्टकर्मः ५० हंसरथः ५१ सन्कर्षा ५२ चतु-
र्भुजः ५३ । इति शब्दरत्नावली ॥ कः ५४ ।
इत्येकाक्षरकोषः ॥ आः ५५ शतपञ्चनिवासः ५६
स्वायम्भुवमनुषिता ५७ । इति कविकल्पलता ॥
मः ५८ । इति प्रत्ययकाव्या ॥ (नाभिजम्बा ५९ ।
अक्षजः ६० । पूर्वः ६१ । निघ्नः ६२ ।
कमलोद्भवः ६३ । सदानन्दः ६४ । रजो-
धर्मिः ६५ । सत्यकः ६६ । हंसवाहनः ६७ ।
इति कसिंश्चिदमरकोषे दृश्यते । १।१।१७ ॥)
तस्य स्वरूपं यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततो ब्रह्माख्यं स्थानं दर्शयामास शम्भवे ।
वृद्धे तोयराशिष्यं ब्रह्माख्यं यथा पुरा ॥
तन्मध्ये पद्मगर्भां ब्रह्माणं जगतः पतिम् ।
ज्योतीरूपं प्रकाशार्थं दृष्टार्थं पृथग्गतम् ॥
शरीरिणं स दृष्टो ब्रह्माख्यानगतं सुहुः ।
चतुर्भुजं प्रकाशन्तं ज्योतिर्भिः कमलासनम् ॥
तत्रैव च त्रिधाभूतं वपुर्जांशं दर्शय सः ।
ऊर्ध्वमध्यान्तमाग्रेस्तु ब्रह्मविष्णुशिवान्महान् ॥
अयोर्ध्वभागो वपुर्ध्वो ब्रह्मत्वमगमत्तथा ।
मधो यथा विष्णुभूता दृष्टान्तस्य शम्भुताम् ॥
एकमेव शरीरान् त्रिधाभूतं सुहुर्महुः ।
हरो दृष्टं स्वे गर्भे तथा सन्धिमिदं जगत् ॥
कदाचिद्वैष्णवं काये ब्राह्मि काये लयं ब्रजेत् ।
ब्राह्मं तथा वैष्णवं च शास्त्रं वैष्णवं तथा ॥
शास्त्रं वैष्णवं काये ब्राह्मि चाप्यथ शास्त्रं वम् ।
गच्छन्तं जीवतां शम्भुरेकताश्च सुहुर्महुः ॥
दर्शय वामदेवोऽपि भिन्नं चाप्यपृथग्गतम् ।
परमात्मनि गच्छन्तं जीवतां तद्वपुश्च यत् ॥”

इति कालिकापुराणे १४ अध्यायः ॥ * ॥

तस्य पूजाविधिर्यथा ।

“इष्टं राजसवित्तो ब्रह्मणः पूजनक्रमम् ॥

ब्रह्मबीजं पुरा प्रोक्तं यन्मन्त्रं पूर्वतश्चरेत् ।

तेनैव तन्तुं संपूज्य परं निर्वाणमाप्नुयात् ॥

एतस्य चाङ्गमन्त्रान् यथा भर्गेण भाषितम् ।

वेतालभैरवाद्यास्तु रूपं च इष्टं भूमिप । ॥

तस्य मन्त्रोद्धारो यथा,—

“पठतीत्य च वद्विष श्रेयस्वरसमन्वितः ।

चक्रविहङ्गसमायुक्तो ब्रह्ममन्त्रः प्रकीर्तितः ॥

अनेनैव तु मन्त्रेण ब्रह्माणं यः प्रपूजयेत् ।

स काममिदं संप्राप्य ब्रह्मलोकं प्रमोदते ॥”

तस्य ध्यानं यथा,—

“ब्रह्मा कमलकुण्डलधरश्चतुर्वक्त्रश्चतुर्भुजः ।

कदाचिद्वक्त्रकमले हंसारूढः कदाचन ॥

वर्णेन रक्तगौराङ्गः प्रांशुस्तुङ्गाङ्ग उन्नतः ।

कमलकुण्डलमकरे सुवो हस्ते तु दक्षिणे ॥

दक्षिणाधस्तया माला वामाधश्च तथा सुवः ।

आव्यस्थाली वामपार्श्वे वेदाः सर्वेऽधतः स्थिताः ॥

सावित्री वामपार्श्वस्था दक्षिणस्था सरस्वती ।

सर्वे च ऋषयो ह्यग्रे कुण्यादेभिश्च चिन्तामम् ॥

चतुष्कोणं चतुर्द्वारमष्टपञ्चसमन्वितम् ।

चतुष्कोणी सङ्गतम् शुक्लमङ्गलसुकुसुवेः ॥
सम्भारैर्नादिकं सर्वं बाष्पाभ्याः प्रतिपत्तयः ।
याद्या उत्तरतन्मोक्षा योगपोटेऽङ्गकादिका ॥”
तस्य पूजाक्रमो गायत्री च यथा,—
“आधारशक्तिप्रसूताक्षया सख्यास्तु पूजयेत् ।
अष्टपञ्चं पद्मसाष्टौ द्विपात्रान् प्रपूजयेत् ॥
पद्मासनाय विष्टुष्टे हंसारूढाय धीमहि ।
ततो ब्रह्ममिति पदं ततश्चातु प्रचोदयात् ॥
यथा तु ब्रह्मगायत्री पूजयेदनया विधिम् ।
निर्माणाधारौ चेतस्य सनत्कुमार उच्यते ॥
उपचाराः पूर्ववत् नेत्ररङ्गनरङ्गिताः ।
रक्तकौषीयवस्त्रान् ब्रह्मधीतिकरं परम् ॥
आव्यं सपायवं सर्पित्तजयुक्तस्य भोजनम् ।
वितरक्तसमायुक्तं चन्दनं परिकीर्तितम् ॥
पार्श्वयोः शङ्करं विष्णुं पूजने पूजयेन्नरः ।
सवादीन् करसंख्यास्तु मङ्गले परिपूजयेत् ॥
सरस्वतीश्च सावित्रीं हंसं पद्मनयैव च ।
अयं विशेषः कथितः प्रणामस्यास्य दृष्टवत् ॥
पद्मबीजमवा माला जपकर्मणि कौर्त्तिता ।
पूर्णादर्थी तिथी यास्य पूजाकर्मणि सर्वदा ॥
क्षीरेणार्घ्यं प्रदद्यात् सन्ध्यां ब्रह्मणे नृप । ॥
अयन्ति कथितो भूप । यथा भर्गेण भाषितः ॥
दर्शयता स्वपुत्राभ्यां कामरूपाङ्गं शुभम् ।
यत्र तत्र विधिश्चैव साधकः परिपूजयेत् ॥
पीठे सन्धकं पूजयित्वा परं निर्वाणमाप्नुयात् ॥

इति कालिकापुराणे २२ अध्यायः ॥

तस्यापूज्यत्वकारणम् यथा । मोहिन्युवाच ।
“उत्तिष्ठ जगतीनाथ । पारं कुरु क्षरार्णवे ।
निमयां दृष्टे चोरे कर्णधार । भयानके ॥
अतीवनिर्जनस्थाने सर्वेजन्तुविवर्जिते ।
सुगन्धिवानुना रम्ये पुष्कोकिलकतसुते ॥
सन्ततं त्वन्मनस्कामां दार्वीं जन्मनि जन्मनि ।
क्षीणीहि रतिपथ्येनामृत्यरत्नेन सत्वरम् ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी सद्यो जगत्सदृशं ब्रह्मणः ।
विचक्रे करं वक्षं सस्मिता कामविह्वला ॥
विज्ञाय समयं धाता तातुवाच भयातुरः ।
पीयवतुल्यवचनं परं विनयपूर्वकम् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“इष्टं मोहिनि । मदाव्यं सत्वं सारं हितं
स्फुटम् ।

न कुरु त्वच्च जैलोक्ये स्त्रीजातीनामपन्नपाम् ॥

त्यज मामम्बिके । पुत्रं दृष्टं निष्काममेव च ।

त्वत्कर्मयोग्यं रसिकं युवानं पश्य सस्मिते ॥

निषेकात्प्रत्येत पत्नीं गुरुभर्त्ता शुभाशुभम् ।

मन्त्रः श्रित्यमपत्यश्च सन्धेमेतन्न यत्नतः ॥

त्वया सह मम रतेर्निर्वन्धो नास्ति सुवर्ते । ॥

चुष्टं महदा यत् कर्म सर्वं दैवनिबन्धकम् ॥

इत्युक्तवन्तं ब्रह्माणं क्षरन्तं मत्पदाम्बुजम् ।

विचक्रे पुनर्विज्ञा कामेन हतचेतना ॥

एतस्मिन्ननरे शीघ्रं स्थानं तत् सुमनोहरम् ।

आजगमुर्मनयः सर्वे ज्वलन्तो ब्रह्मतेजसा ॥

दृष्ट्वा तां सुनिषेधानागतां च ममेष्टया ।

तदाज मोहिनी शीघ्रं ब्रीडया कमलोद्भवम् ॥
तत्रोवाच जगन्नाता तद्वामपार्श्वतश्च सा ।
प्रवीतुर्मुनयस्तच्च भक्तिमन्त्रात्मकधराः ॥
आश्रितं युयुजे ब्रह्मा वासयामास तान् प्रभुः ।
तेषु मध्ये प्रजन्वान यथा तारास्तु चन्द्रमाः ॥
प्रप्रक्षुर्मुनयो देवं कथमेषा तवान्तिके ।
स्वर्वाङ्गानाञ्च प्रवरा मोहिनीर्देवमेव च ॥
सुखा सुनीनां वचनसुवाच तान् प्रजापतिः ॥
ब्रह्मोवाच ।

अपूर्वं ब्रह्मगीतञ्च चिरं कृत्वा शुभावहा ।
उवासेयं परित्यान्ता यथा कथा पितुः पुरः ॥
इत्युक्त्वा जगतां धाता जहास सुनिसंसदि ।
जहसुर्मुनयः सर्वे सर्वज्ञास्तत्र राधिके ॥
सर्वे रहस्यं विज्ञाय जगत्सदृशं मानसम् ।
सदृशकोपं कुलटा हास्ययाजं संसदि ॥
सर्वाङ्गकम्पमाना सा कुलटा कूटिलानना ।
रक्तपङ्कजनेत्रा च कोपप्रस्फुरिताधरा ॥
उत्थाय च सभामध्ये तेषाञ्च पुरतः स्थिता ।
सबुधोवाच ब्रह्माणं न्यतुकथा यथा रुषा ॥
मोहिन्युवाच ।

अये ब्रह्मन् ! जगन्नाथ । वेदकर्ता त्वमेव च ।
किंवा वेदप्रणिहितं कर्मे किन्तुपिपयेयम् ॥
विचारं मनसा स्वेन कुरु वेदविदां गुरो ।
स्वकथायां यतस्य हा स कथं हसति नर्तकीम् ॥
निर्मिताहमीश्वरेण स्वर्वाङ्गा सर्वगामिनी ।
सर्गा कर्मे विरुद्धं यत्तद्व्यक्तविदम्बनम् ॥
दासीतुल्या विनीताश्च देवेन शरणागतान् ।
यतो हसति गर्वेण ततोऽप्युषो भवाचिरम् ॥
अचिराद्दुर्भङ्गान् करिष्यति हरिः स्वयम् ।
निर्गोध शरणं ब्रह्मन् । वेद्यायाश्चैव साम्पत्तम् ॥
तत्रैव वचनं स्तोत्रं मन्त्रं यज्ञाति यो नरः ।
भविता तस्य विज्ञश्च स यास्यत्युपहास्यताम् ॥
भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।
तव माध्याञ्च संक्रान्ता न भविष्यति सा पुनः ॥
कल्पान्तरञ्च कल्पे वा देहे देहान्तरञ्च ते ।
पुनः पूजा न भविता या गता सा गतेव च ॥
इत्युक्त्वा मोहिनी शीघ्रं जगाम मदनालयम् ।
तत्र सङ्घं रतिं कृत्वा बभूव विस्वरा पुनः ॥
इति ब्रह्मैववर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे मोहिनीप्राप-
ब्रह्मदर्पभङ्गप्रस्तावः ३३ अध्यायः ॥
तस्य दृष्टिक्रमो यथा । मशुखाच ।
“चतुर्मुखत्वमगमत् कक्षाल्लोकपितामहः ।
कथञ्च लोकानदृष्ट्वा ब्रह्मविदांवरः ॥”

मत्स्य उवाच ।

“तपश्चचार प्रथमममराणां पितामहः ।
आविर्भूतास्ततो वेदाः साङ्गोपाङ्गपदक्रमाः ॥
पुराणं सर्वशास्त्राणां प्रथमं ब्रह्मणा स्मृतम् ।
निवृत्तशब्दमयं पुराणं शतकोटिप्रवृत्तरम् ॥
अनन्तरञ्च वक्त्रेभ्यो वेदास्तस्य निजःकृताः ।
मोर्मासा न्यायविद्या न प्रमाणात्मकसम्पत्ता ॥”
तस्य मानसदृशपुनःदृष्टिर्यथा,—
“वेदाभ्यासरतस्यास्य प्रजाकामस्य मानसाः ।

मनसः पूर्वदृष्टा वै जाता ये तेन मानसाः ॥
मरौचिरभवन् पूर्वं ततोऽचिर्भगवाद्बुधः ।
अङ्गिराश्चाभवन् पश्चात् पुलस्त्यस्तद्वनन्तरम् ॥
ततः पुलहनामा वै ततः क्रतुरजायत ।
प्रचेताश्च ततः पुत्रो वशिष्ठश्चाभवत् पुनः ॥
पुत्रो भृगुरभूत्तत्र नारदोऽपि चिराद्भूत् ।
दर्शमान् मानसान् ब्रह्मा जपन् पुत्रानजी-
जन्तु ॥”

तस्य शरीरदृशप्रजादृष्टिर्यथा,—
“शरीरानय वक्ष्यामि मातृहीनान् प्रजापतेः ।
अङ्गुष्ठाद्विनिगाह्यप्रजापतिरजायत ॥
धन्मेक्षानान्तादभवद्बुध्यान् कुसुमायुधः ।
भ्रमध्याद्भवत् क्रौंधो लोभश्चाधरसम्भवः ॥
बुधर्मोहः समभवदहङ्काराद्भूम्भदः ।
प्रमोदश्चाभवत् कषट्ठान्खलुर्लोचनतो वृष । ॥
रभसः करमध्यात् ब्रह्मसुन्दरभूततः ।
यते नव सुता राजन् । कथा च दशमी पुनः ॥
अङ्गजा इति विख्याता दशमी ब्रह्मणः सुता ॥”
तस्य चतुर्मुखत्वस्य कारणं यथा,—
“ततः स्वदेहसम्भ तामात्मजामित्यकल्पयत् ।
दृष्ट्वा तां व्यथितस्तावन् कामवागार्हन्तो विभुः ।
अहो रूपमहो रूपमिति चाह प्रजापतिः ॥
ततो वशिष्ठप्रमुखा भगिनीमिति चक्रुः ।
ब्रह्मा न किञ्चिदुपेक्ष्य तन्मन्त्रालोकनादृतं ॥
अहो रूपमहो रूपमिति प्राह पुनः पुनः ।
ततः प्रणामनन्त्रां तां पुरस्तादभ्यलोकयत् ॥
अथ प्रदक्षिणचक्रे सा पितृर्वरगिनी ।
पुत्रेभ्यो लज्जितस्यास्य तद्गुणलोकनेच्छया ।
आविर्भूतं ततो वक्त्रं दक्षिणं पाङ्कजखवत् ॥
विस्मयस्फुरदोष्ठं पाङ्कजसुदृग्गततः ।
चतुर्थमभवत् पश्चादामं कामशरातुग्म् ॥
ततोऽन्यदभवत्तस्य कामातुरतया तथा ।
उत्पतन्त्यास्तदाकाशमालोकनकुतूहलान् ॥
दृष्टार्थं यत् कृतं तेन तपः परमदाकरम् ।
तत् सर्वं नाशमगमत् स्वसुतोपगमेच्छया ॥
तेनाशु वक्त्रमभवत् पञ्चमस्तस्य धीमतः ।
आविर्भवन्कटाभिश्च तद्बुद्ध्यादृष्टोत्पद्युः ॥”

इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ ॥

नव ब्रह्माणो यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
“भृगुं पुलस्त्यं पुलहं क्रतुर्मङ्गिरसनाथा ।
मरौचिं दक्षमजिञ्च वशिष्ठश्चैव मानसम् ।
नव ब्रह्माण इत्येते पुराणे निश्चयं गताः ॥”
कल्पभेदे तस्य जन्मानि यथा,—
“त्वत्तो मे मानसं जन्म प्रथमं द्विजपूजितम् ।
चाक्षुषं वै द्वितीयं मे जन्म चाभीत पुरातनम् ॥
त्वत्प्रसादात्तु मे जन्म तृतीयं वाचिकं महत् ।
त्वत्तः श्रवणजं चापि चतुर्थं जन्म मे विभो ॥
नासत्येषापि मे जन्म त्वत्तः पञ्चममुच्यते ।
अखजं चापि मे जन्म त्वत्तः षष्ठं विनिर्मितम् ॥
इदञ्च सप्तमं जन्म पद्मजन्मिति मे प्रभो ।
सर्गं सर्गं ह्यहं पुनस्तव त्रिगुणवर्जितम् ॥”

इति महाभारते शान्तिपर्वणि मोक्षधर्मे

अनिरुद्धरूपविष्णुं प्रति पाशकल्पीयब्रह्मवच-
नम् ॥ ॥ तस्य पतनकालो यथा,—
“द्वात्रिंशदष्टकोऽयस्त्वं तथा दृष्टादृकं भवेत् ।
खञ्जिह्व निस्त्र्यंश्च शक्रुजययुतं तथा ॥
पद्ममेकं समुद्राश्च त्रयो ब्रह्मसमायते ।
ब्रह्मा विष्णुर्दिने चैकं पतत्येव वदन्ति ते ॥
मनीषिणस्तथा विष्णुरहन्त्यस्य शङ्करः ।
इत्यरस्य तथा चाभी स सांख्यप्रकृतेस्तथा ॥
अतः परं परं धात्वा कालसंख्या न विद्यते ।
ब्रह्मणोऽतः परं संख्या नास्ति चैतन्मत्तं हि नः ॥”
अपि च ।
“शृकारावे तु त्रैलोक्ये ब्रह्मा नारायणात्मकः ।
भोगिश्रयागतः श्रोते त्रैलोक्ययासद्विहितः ॥
जलस्यैर्योगिभिर्देवाश्चिन्त्यमानोऽजसम्भवः ।
यतीतायान् प्रज्यंथी स बुद्धा नृजते पुनः ॥
यवन् ब्रह्मणो वर्षं तथा वर्षशतं भवेत् ।
गतं वर्षं श्रुते ब्रह्मा परमात्मनि लीयते ॥”

इत्यभिपुराणम् ॥

ब्रह्मायभूः, पु, (ब्रह्मणोऽग्रे सम्मुखे भवतीति । भू +
किप । यज्ञायं ब्रह्मणो देहाज्जातत्वात्तथात्वम् ।)
घोटकः । इति हारावली । ५० ॥
ब्रह्माञ्जलिः, पु, (ब्रह्मणं वेदपाठार्थं कृतो यो-
ऽञ्जलिः ।) सामवेदपाठे स्वरविभागार्थं यो-
ऽञ्जलिः क्रियते स । अध्ययनस्यादावन्ते च
गुरवे प्रणवीचारणपूर्वकोऽञ्जलिः क्रियते सः ।
तत्पाठार्थत्वात् ब्रह्मणोऽञ्जलिः । इत्यमर-
टीकायां भरतः । ० । ७ । ६८ ॥ (यथा, मनुः ।
० । ७०-७१ ।

“अध्ययमागन्वाचाक्तो यथाशास्त्रमुदमुखः ।
ब्रह्माञ्जलिकृतोऽध्यायो लघुवासा जिते-
न्द्रियः ॥

ब्रह्मरस्मिन्वसाने च पादौ ग्राह्यौ गुरोः सदा ।
संहत्य हस्तावर्धयं सह ब्रह्माञ्जलिः स्मृतः ॥”
ब्रह्माणो, स्त्री, (ब्रह्माणमयति कीर्तयतीति ।
अथ शब्दं कर्मण्यण । डीप् । यद्वा ब्रह्माण-
मानयति जीवयतीति । अनघलुप्राणं ययन्ता
दस्तात् कर्मणि अणि कृते “शेरनिटि । १ । ४ ।
५१ । इति णिणोपः “टिड्ठिति ।” ४।१।१५।
इति डीप् पूर्वपदादिति त्वत्त्व ।) ब्रह्मणः पत्नी ।
इति शब्दमाला ॥ ब्रह्मणोऽहंशरीरात् तस्या
उत्पत्तिर्नामान्तरश्च यथा,—
“ततः संजयतस्तस्य भित्त्वा देहमकल्मषम् ।
स्त्रीरूपमर्द्धमकरोद्वर्द्धं पुरुषरूपवत् ॥
शतरूपा च सा स्थाता सावित्री च निगद्यते ।
सरस्वत्यो गायत्री ब्रह्माणी च परम्परा ॥”

इति मत्स्यपुराणे ३ अध्यायः ॥ ॥

अपि च ।
“हंसयुक्तविमानार्थं मानसवचकमक्षुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे । ८८ । १४ ॥ ॥
(इयं हि पूर्णशक्तिर्देवायाः कलाशक्तिः । यदुक्तं
मार्कण्डेये । ६० । १४ ।

ब्रह्माण्ड

देववाच ।

“शकैवाहं जगत्त्रयं द्वितीया का समापरा ।
पश्येना दृष्ट ! मयैव विश्वतो मद्दृष्टमयः ॥
ततः समस्तास्त देवो ब्रह्माणी-प्रसूता लयम् ।
तस्या देशास्तनौ जगुरेकैवासीत्तदात्मिका ॥”
दुर्गा । यथा,—

“ब्रह्माणां ब्रह्मजननाद्ब्रह्माक्षरपरा मता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ ॥

रेखुकानामगन्धद्रवम् । इति रत्नमाला ॥ राज-
रोतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्माण्डं, ज्ञी, (ब्रह्मणो जगत्सदृशम् । चतुर्दश-
भुवनगोलकः । यदा, ब्रह्मणा विश्वरूपा ज्ञत-
मखम् ।) भुवनकोषः । विश्वगोलकः । यथा,—
“ब्रह्माक्षरचमस्यानं श्रुयतां सावधानतः ।
ब्रह्माक्षरचमार्थं भक्ता जानन्ति यततः ॥
सुनयश्च सुराः सन्तः किञ्चिज्जानन्ति दुःखतः ।
जानामि विश्वसर्वार्थं ब्रह्मज्ञानतो महेश्वरः ॥
धर्मः सगन्धुमारश्च गरगरायणावृषी ।
कपिलश्च गणेशश्च दुर्गा लक्ष्मीः सरस्वती ॥
वेदाश्च वेदमाता च सर्वज्ञा राधिका स्वयम् ।
गते जानन्ति विश्वार्थं नाथो जानाति कथम् ॥
वैद्यन्यायश्च सुधियः सर्वे विश्वातुमन्मताः ।
निष्ठाकाशो यथात्मा च तथा निष्ठा दिशो

दृष्ट ॥

यथा निष्ठा च प्रकृतितत्त्वेव विश्वगोलकः ।
गोलोक्तश्च यथा निष्ठास्तथा वैकुण्ठ एव च ॥
एकदा मयि गोलोके रासे कृत्यं प्रकुर्वति ।
आविर्भूता च वामाङ्गाद् बाला षोडश-

वार्षिकी ॥

श्वेतचम्यकवर्णाभा शरश्चन्द्रसमप्रभा ।
अतीवसुन्दरी रम्या रमणीया परात्परा ॥
ईषहास्या प्रसन्नास्या कोमलाङ्गी मनोहरा ।
वह्निःशुभाशुकाधाना रत्नाभरणभूषिता ॥
यथा जलदपङ्क्तिश्च बलाकाभिर्विभूषिता ।
सिन्दूरविन्दुना चारुचन्द्रचन्दनविन्दुभिः ॥
कस्तूरीविन्दुभिः सार्द्धं सोमन्ताधःस्थलोष्णला ।
अमृत्यरत्ननिर्माणसुखिगधिकरिणोष्णला ॥
रत्नकुण्डलयुग्मेन गच्छस्थलसमुष्णला ।
कुङ्कुमानककस्तूरीचारुचन्दनपत्रकेः ॥
विविधैश्च सुविधैश्च सुकपोलस्थलोष्णला ।
ज्वगन्धश्च विजितनासा चाब्जैः सुशोभिता ॥
गजेन्द्रगच्छनिर्मलसुक्ताभूषणभूषिता ।
खट्वा विसृज्यसुक्ताभेदपङ्क्तिमनोहरा ॥
वलिना ललितातीव प्रकविष्माधरा वरा ।
शश्वत्पुष्पैर्नन्द्यास्या पद्मनिन्दितलोचना ॥
लज्जसारनिर्भोजितसुचारुकज्जलोष्णला ।
अमृत्यरत्ननिर्माणकयूरकङ्कुलोष्णला ॥
मणीन्द्रराजराजोभिः शङ्खयुगकरोष्णला ।
रत्नाङ्कुरीयकेरेभिरन्वताङ्गुलिभूषिता ॥
रत्नैर्नराजराजेन कण्ठमञ्जरीरञ्जिता ।
रत्नपावकराजोभिः पादाङ्गुलिविराजिता ।
सुन्दरालक्तरीगण चरणाधःस्थलोष्णला ॥

ब्रह्माण्ड

गजेन्द्रगामिनी रामा कामिनी वामलोचना ।
मां दर्शय कटाक्षेण रमणी रमणीतुलका ॥
रासे संभूय रामा सा दधाव पुरतो मम ।
तेन राधा समाख्याता पुराविद्धिः प्रपूजिता ॥
प्रकटप्रकृतितत्त्वास्तु प्रकृतिरीश्वरी ।
शक्ता स्यात् सर्वकार्येषु तेन शक्तिः प्रकी-

र्णिता ॥

सर्वाधारा सर्वरूपा मङ्गलाक्षा च सर्वतः ।
सर्वमङ्गलदाया सा तेन स्यात् सर्वमङ्गला ॥
वैकुण्ठे सा महालक्ष्मीर्निभेदे सरस्वती ।
प्रसूय वेदान् विदिता वेदमाता च सा सदा ॥
सावित्री सा च गायत्री धात्री त्रिजगतामपि ।
पुरा संकृत्य दुर्गाश्च सा दुर्गा च प्रकीर्णिता ॥
तेजःसु सर्वदेवानामाविर्भूता पुरा सती ।
तेनाद्यप्रकृतिर्येषा सर्वासुरविमर्दिनी ॥
सर्वागन्दा च सागन्दा दुःखहारिद्रव्याश्रिणी ।
श्रवणां भयदात्री च भक्तानां भयहारिणी ॥
दक्षकन्या सती सा च शैलजा तेन पाल्यते ।
सर्वाधारस्वरूपा सा कल्या सा वसुधरा ॥
कल्या तुलसी गङ्गा कल्या सर्वयोधितः ।
हृदि करोमि च यथा तथा शक्ता पुनःपुनः ॥
दृष्ट्वा तां रासमध्यस्थां मम क्रौडता तया सह ।
बभूव सचिरं तात ! यावदे ब्रह्मणः शतम् ॥
अत्यङ्गं कर्तुं कश्च महाशङ्कारमोपसितम् ।
तथाई योषंस्मराशः सुखाव रासमण्डले ॥
तस्मात्सरोवरं जज्ञे नात्मा कामसरोवरम् ।
प्रपात धर्मधाराधो वगेन विश्वगोलके ॥
बभूव जलपूर्णश्च ब्रह्माखानाश्च गोलकम् ।
जलपूर्णं पुरा सर्वं हृदिमृत्यं ब्रह्मेश्वर ॥
शङ्करान्तो च तस्याश्च वीर्याधानं मया ज्ञतम् ।
दधार गर्भं सा राधा यावदे ब्रह्मणः शतम् ॥
सुखाव सा तदन्ते च हृदि तन् परमाङ्गुतम् ।
चुकोप देवी तं दृष्ट्वा खरोद विषसाद् वा ॥
पादेन प्रेरयामास तमघो विश्वगोलके ।
स प्रपात जले तात ! सर्वाधारो महान् विराट् ॥
दृष्ट्वापत्यं जलस्थश्च मया श्रुता च सा पुरा ।
अनपत्न्या च सा राधा मन्त्रापेन पुरा विभो ॥
तेन प्रकृता क्रमतो दुर्गा लक्ष्मीः सरस्वती ।
चतस्रः परिपूर्णा सा प्रकृताश्च सुनिश्चितम् ॥
देवोऽन्याश्चापि कामिन्यो न प्रकृता ब्रह्मेश्वर ।
कल्या प्रभवो यासां कलांशंशिन वा ब्रज ॥
जज्ञे महान् विराट् तेन विष्णेन कल्याश्रयः ।
अन्ताराङ्गुलीयं मया दत्तं पपौ च सः ॥
जले स्थावररूपश्च स शतं निजकर्मणः ।
उपाधानं जलं तस्य तस्य योगवलेन च ।
तस्य लोकाश्च रूपानि जलपूर्णानि सन्ततम् ।
प्रत्येकं क्रमतस्तस्य शतं श्रुद्विराट् पुनः ॥
सहस्रपत्रं कमलं जज्ञे सुदस्य नाभितः ।
तत्र जज्ञे स्वयं ब्रह्मा तेनायं कमलोद्भवः ॥
तत्राविर्भूय स विधिधित्वायसो बभूव च ।
कक्षाद्देहः क माता मे पिता वा क च

वान्धवः ॥

ब्रह्माण्ड

दिशं जित्तुवर्षं च बभाम कमलान्तरे ।
ततो दृष्टे पञ्चलजं सखार तपसा च माम् ॥
तदा मया दत्तमन्त्रं जज्ञाप कमलान्तरे ।
दिशं सप्तवर्षलक्षं नियतं संयतः शुचिः ॥
तदा भक्तो वरं लब्ध्वा भट्टा हृदिचकार सः ।
मायया प्रतिब्रह्माखे ब्रह्मविष्णुशिवोक्तकाः ॥
दिक्पाला द्वादशादिवा रुद्राश्चैकादशापि वा ।
नव ग्रहाष्टौ वसवो देवाः कोटिजयस्तथा ॥
ब्राह्मणश्च विद्वद्भ्यां यत्तु गन्धर्वकिन्नराः ।
भूतादयो राक्षसाश्चाप्येवं सर्वे चराचरम् ॥
विश्वे विश्वे विनिर्माणं स्वर्गाः सप्त क्रमेण वै ।
सप्तसागरसंयुक्ता सप्तद्वीपा वसुधरा ॥
काश्चनीभूमिसंयुक्ता तमोयुक्तस्थलं ततः ।
पातालाश्च तथा सप्त ब्रह्माखमेभिरेव च ॥
विश्वे विश्वे चन्द्रसूर्यो पुण्यक्षेत्रश्च भारतम् ।
तीर्थान्येतानि सर्वत्र गङ्गादीनि ब्रह्मेश्वर ॥
यावन्ति लोमरूपाणि महाविष्णोः क्रमेण च ।
विश्वान्येव हि तावन्ति स्वर्गस्थानि पितृभूवम् ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ॥ २१।५०-२०१ ॥
अपि च ।

“देवीगुणवयाविष्टमखश्च कोटिविस्तरम् ।
ब्रह्मादिस्तत्त्वपर्यन्तसुतपन्नं सचराचरम् ॥
अखे हिरण्यगर्भस्य यदूर्ध्वं गर्भसंश्रितम् ।
तद्योतपन्नमिदं योमरूपाणि त्वैर्महो भवेत् ॥
अधोर्ध्वं काश्चनमयश्चतुरस्रोऽङ्गुली महान् ।
उत्पन्नः स चतुःशृङ्गो मेरुदैवतसंश्रयः ॥
एथिर्वी पद्मदिक् क्षेत्रं मेरुस्तस्य तु कर्णिका ।
युगाद्यकोटिविस्तीर्णं तत्र कृत्वा रथं रविः ।
देवीवशहतो देवैर्यति तस्य प्रदक्षिणम् ॥”

इति देवीपुराणम् ॥

अथ ब्रह्माखगोलमाह ।

“भूभृधरत्रिदशानवमानवाद्या
ये वाश्च धियागगनेचरचक्रकक्षाः ।
लोकव्यवस्थितरूपपरिप्रदिष्टा
ब्रह्माखमाखजठरे तद्दिदं समस्तम् ॥”
अथान्योदितं ब्रह्माखमानं पूर्वोक्तमपि प्रस-
ङ्गादनुवदितम् ।
कोटिमेखगन्धर्वदत्तखम्बभूम्बदत्तजङ्गल-
व्यातिःशास्त्रविदो वदन्ति नभसः कक्षामिमां
योजनेः ।
तद्ब्रह्माखकटाक्षसम्युत्तटे केचिन्मनुर्वर्धनं
केचत् प्रोपुरदृश्यदृश्यकगिरिं पौराणिकाः
खरयः ॥

करतलकलिनामलकवदमलं
सकलं विदन्ति ये गोलम् ।
दिनकरकरनिकरनिहततमसो
नभसः परिधिरुदितस्तेः ॥
ब्रह्माखमेतन्मितमस्तु नो वा
कथ्ये ग्रहः क्रामति योजनानि ।
यावन्ति पूर्वैरिह तत्प्रमाणं
प्रोक्तं खकक्षाखमिदं मतं नः ॥”
इति विद्वान्शिरोमणी गौलाध्याये भुवनकोषः ॥

ब्रह्माख्यं

महादानविशेषः । यथा,—

मतस्य उवाच ।

“अथातः संप्रवक्ष्यामि ब्रह्माख्यविधिसुतमम् ।
यच्छृणुं सर्वदानानां महापातकनाशनम् ॥
पुण्यं दिनमथासाद्य तुलापुत्रदानवत ।
क्षत्रिभ्यः कृष्णभ्यश्च भूषणाच्छादनादिकम् ॥
लोकेशावाहनं तद्दक्षिणासनकं यथा ।
कुर्वादिशपलादूर्ध्वमासहस्राक्षप्रक्षिप्तः ॥
कनकहयसंयुक्तं ब्रह्माख्यं काचनं बुधः ।
दिग्गजाष्टकसंयुक्तं षड्वेदाङ्गसमन्वितम् ॥
लोकपालाष्टकौपितं मध्यस्थितचतुर्भुजम् ।
शिवाद्युत्तार्कशिखरसुमालम्ब्यसमन्वितम् ॥
वस्त्रादिद्वयमङ्गुलीभ्यो महारत्नसमन्वितम् ।
वितस्तेरङ्गुलशतं यावदायामवित्तरम् ॥
कौशियवस्त्रसम्बन्धितं तिलद्रोणोपरि न्यसेत ।
तथाष्टादश धान्यानि समन्तात् परिवक्ष्य-
येत् ॥

पूर्वैर्गणनश्रयणं प्रदत्तं पूर्वदत्तये ।
प्रक्षतिं दत्तये देशे सङ्कर्षणमतः परम् ॥
पश्चिमे चतुरो वेदाननिरुहमतः परम् ।
अधिसुत्तरतो हैमं वासुदेवमतः परम् ॥
ममन्ताद्गुह्यपौठस्थानचैव काचनान् बुधः ।
स्थापयेद्ब्रह्मसंयुक्तान् पूर्णकुम्भान् दशैव तु ॥
दशैव घेनवो दद्याः सहैमाभ्यर्चयन्तः ।
पादुकोपाङ्गुलच्छत्रचामराभ्यर्चयेत् ॥
भस्त्रभोज्याभ्यर्चयेत्फलमाख्यातुर्गणैः ।
होमाधवासनान्ते तु स्थापितो वेदपुङ्गवैः ।
इममुच्चारयेन्मन्त्रं त्रिः कृत्वा प्रदत्तयेत् ॥

नमोऽस्तु विश्वेश्वर । विश्वधाम
जगत्सर्वत्र भगवन्ममस्ते ।
सम्पत्तिकामरभूतयेष्ट ।
गर्भेण साहं वितरामि रक्षाम् ॥
ये दुःखितास्ते सुखिनो भवन्तु
प्रयान्तु पापानि चराचराणाम् ।
त्वह्नाशस्त्राहतपातकानां
ब्रह्माख्यदोषाः प्रलयं ब्रजन्तु ॥
एव प्रणम्यामरविश्वगर्भ
दद्याद्भिज्ज्यो दशधा विभज्य ।
भागद्वयं तत्र गुरोः प्रकल्प्य
समं भजेच्छ्रेयमतः क्रमेण ॥
स्वल्पे तु होमे गुरुरेक एव
कुर्वाद्येकामि विधानमुत्तमा ।
स एव संपूज्यतमोऽर्चयेत्विभो
यं धोक्तवस्त्राभरणादिभिः ॥

इत्यं य एतदखिलं पुरुषोऽत्र कुर्वाद्
ब्रह्माख्यदानमधिगम्य महहिमानम् ।
निहन्तकल्मषविमुक्ततनुर्मरारे-
रानन्दरूपदत्तपतिं सहासरोभिः ॥
सन्तारयेत् पट्टपितामहपुत्रपौत्रान्
बन्धुप्रियातिथिकलत्रशताधिकः सः ।
ब्रह्माख्यदानप्रक्षालितपापकौच-
मानन्दयेत् जननीकुलमष्टश्रेष्ठम् ॥

ब्रह्मात्म

इति पठति श्रुणोति वा य एतत्

सुरभवंतु यद्वैय धार्मिकाणाम् ।

मतिमपि च ददाति मोदतेऽसा-

वमरपतेर्भवंतु सहासरोभिः ॥”

इति मत्स्यपुराणे महादानानुकीर्तने ब्रह्माख्य-
दानको नाम २५० अध्यायः ॥॥ अपि च ।
“ददानां कार्त्तिकी चैवं वर्णितेऽत्र नराधिप ।।
ब्रह्माख्यं सर्वसम्यग् भूतर्तौषधीयुतम् ॥
देवदानवयन्त्रैश्च युक्तमेतत् सदा विभो ।।
एतद्धेममयं कृत्वा सर्वबीजरसान्वितम् ॥
सरत्रं पुरुषं कृत्वा कार्त्तिक्या हृद्दशोद्दिने ।
अथवा पञ्चदश्या वै कार्त्तिक्या चैव नान्यतः ॥
पुरोहिताय गुरवे दापयेद्भक्तिमाभ्रतः ।
ब्रह्माख्योदरवर्त्तानि यानि भूतानि पार्थिव ।।
तानि दत्तानि तेन स्युः समासात् कथितं तव ॥
यो यज्ञैर्यजते राजन् । सहस्रवरदत्तयेः ।
सो कोदेशो यजेतस्य ब्रह्माख्यस्य विशेषतः ॥
यः पुनः सकलचन्द्रे ब्रह्माख्यं दातुमिच्छति ।
तेन यत् कृतं दत्तं पठितं कीर्तितं भवेत् ॥”

वराह उवाच ।

“एतत् कृत्वा ततो राजा हैमकुम्भं प्रकल्पयन् ।
ब्रह्माख्यस्यैव प्रादानं संप्रधानञ्च तत्क्षणान् ॥
सर्वकामैः सुसम्बन्धितं यथोक्तं गराधिपः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

ब्रह्मात्मभूः, पुं, (ब्रह्मण आत्मनः शरीरात् भव-
तीति । ब्रह्मात्मन् + भू + कृिप ।) अयम् । इति
शब्दमाला ॥ (अयस्य ब्रह्मशरीरजातत्वमुक्तं
बृहदारण्यकौपनिषदि ॥१०॥६-७। तद् यथा,—
“प्राणा वै यशोवीर्यं तन्प्राणैव तन्क्रान्तेषु शरीरं
श्चयितुमश्रियत तस्य शरीर एव मन आसीत् ।
सोऽकामयत मेधं म इदं स्यादात्मन्यनेन स्या-
मिति । ततोऽन्धः समभवद्यद्यन्तर्माध्यम-
भूदिति तदेवाश्वमेधस्याश्वमेधत्वम् ।” अत्र
शाङ्करभाष्यं यथा,—

“प्राणाश्चक्षुरादयः । वै यशो यशोहेतुत्वात्पि
हि सन्तुस्थातिभवति । तथा वीर्यं बलमस्मिन्
शरीरे । तन्तुक्रान्तप्राणो यशस्वी बलवान्
भवति । तस्मात् प्राणा एव यशो वीर्यं चास्मिन्
शरीरे । तदेवं प्राणलक्ष्णं यशोवीर्येतदक्रामत
उत्क्रान्तवत् तदेव यशोवीर्यभूतेषु प्राणैव त-
क्रान्तेषु शरीराभिः क्रान्तेषु तच्छरीरं प्रजापतेः
श्चयितुमश्रियतभावः तन्मश्रियतामेधश्चाभवत् ।
तस्य प्रजापतेः शरीराभिर्गतस्यापि तस्मिन्नेव
शरीरे मन आसीत् । यथा कस्यचित् प्रिये
विषये दूरङ्गतस्यापि मनो भवति तद्वत् । स
तस्मिन्नेव शरीरे गतमनाः सन् विमकरोदिति ॥
उच्यते सोऽकामयत कथं मेधं मेधाहं यच्चिदं
मे ममेदं शरीरं स्यात् । किञ्चात्मन्वी आत्मवा-
चानेन शरीरेण शरीरवान् स्यामिति प्रविवेश ।
यस्मात्तच्छरीरं महद्योगाद्गतयशोवीर्यं सद्य-
दश्रयत् तत्तस्मादश्वः समभवत् । ततोऽन्धनामा
प्रजापतिरेव साक्षादत्र स्तूयते । यस्माच्च पुन-

ब्रह्माव

स्तनप्रवेशात् गतयशोवीर्यत्वादश्वेभ्यः सर्वेभ्यम-
भूत तदेव तस्मादेवाश्वमेधस्याश्वमेधनाम्नः क्रान्ती-
रश्वमेधत्वमश्वमेधनाम लाभः ॥”)

ब्रह्मादनी, स्त्री, हंसपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्रह्मादिकाना स्त्री, (ब्रह्मणः आदिकाना सम्भता ।
कश्चित् ब्रह्माभिजाता इति पाठो दृश्यते ।)
गोदावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

ब्रह्मापेतः, पुं, (ब्रह्माणं ब्रह्मतेजःस्वरूपं स्रष्टुं
सुपेत उपगतः ततः एवोदरात् साधुः ।) माघ-
मासे स्रष्टुर्गणिकटस्थितराक्षसः । यथा,—
“तथा च यमदक्षिण कम्बलोऽथ तिलोत्तमा ।
ब्रह्मापेतोऽथ ऋतजिह्वतरादृक्ष सप्रमः ॥
माघमासे वसन्ति सप्त मेघेय । भास्करे ॥”

इति विष्णुपुराणे १० । १० । १५ ॥

ब्रह्मारण्यं, स्त्री, (ब्रह्मणो वेदस्य अरण्यमिव ।)
वेदपाठभूमिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

ब्रह्मार्पणं, स्त्री, (ब्रह्मवार्पणमिति विग्रहे यदपणं
तद्ब्रह्मैव । यथा, गीतायाम् । ४ । २४ ॥

“ब्रह्मार्पणं ब्रह्मविद्ब्रह्माग्नौ ब्रह्मणाहुतम् ॥”

“ब्रह्मार्पणं येन करणेन प्रकारेण ब्रह्मविद्धि
रम्यावर्पयति तद्ब्रह्मैवेति पश्यति तस्यात्म-
निरंकेणाभाव पश्यति यथा श्रुतिकार्या
रजताभाव पश्यति तद्वदयं ब्रह्मवार्पणमिति
यथा यदजतं तत्कृत्तिकेवति । ब्रह्म अप्रण-
मित्यसमस्ते पदे यदपणं बुद्ध्या गृह्यते लोके
तदस्य ब्रह्मविदो ब्रह्मैवेत्यर्थः । इति शाङ्कर-
भाष्यम् ॥) ब्रह्मणि समर्पणम् । तत्प्रकारा यथा,
“ब्रह्मणा दीयते देयं ब्रह्मणो संप्रदीयते ।
ब्रह्मैव दीयते चेति ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
नाहं कर्ता सर्वमेतद्ब्रह्मैव कुरुते तथा ।
एतद् ब्रह्मार्पणं प्रोक्तं ऋषिभिस्तत्त्वदर्शिभिः ॥
प्रोक्ता तु भगवानाग्रेः कर्मेणानेन शान्ततः ।
करोति सततं बुद्ध्या ब्रह्मार्पणमिदं परम् ॥
यद्वा फलानां संन्यासं प्रकुर्यात् परमेश्वर ।
कर्मेणानेतद्वाहुर्ब्रह्मार्पणमनुत्तमम् ॥”

इति कूर्मपुराणे ४ अध्यायः ॥

ब्रह्मावर्त्तः, पुं, (ब्रह्मणा ब्रह्मनिष्ठब्रह्मणानामा-
वर्त्त इव । बहुलब्रह्मणाश्रयत्वादस्य तथा-
त्वम् ।) देशविशेषः । तत्पर्यायः । तपोवटः २ ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ तत्परिभाषादि यथा,—

“सरस्वतीद्वयद्वयोर्देवयोर्देवतरम् ।
तद् देवनिर्मितं देशं ब्रह्मावर्त्तं प्रचक्षते ॥
तस्मिन् देशे य आचारः पारम्यैकमागतः ।
वर्णानां सान्तरालानां स सदाचार उच्यते ॥

क्रुद्धतेजश्च मत्स्याश्च पञ्चालाः मुरसेनकाः ।
एष ब्रह्मविदेशो वै ब्रह्मावर्त्तादनन्तरः ॥

एतद्देशप्रसूतस्य सकाशादयत्नजनः ।

स्वं स्वं चरित्रं प्रीक्षेरन् पृथिव्यां सर्वमानवाः ॥

इति मानवं २ । १७-२० ॥

(तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते ॥३१॥५०॥

“ततो गच्छेत् धर्मज्ञः । ब्रह्मावर्त्तं वराधिप ।।

ब्रह्मावर्त्तं नरः स्नात्वा ब्रह्मलोकमवाप्नुयात् ॥”

ब्रह्मोद्

ब्राह्म

ब्राह्मणः

अपरश्च तत्रेव । १ । ८४ । ४० ।

“ब्रह्मवर्ते ततो गच्छेत् ब्रह्मचारी समाहितः ।
अश्वमेधमवाप्नोति सोमलोकश्च गच्छति ॥”

ब्रह्मासनं, ज्ञी, (ब्रह्मणे ब्रह्मप्राप्तेऽयासनम् ।)

ध्यानासनम् । योगासनम् । इत्यमरः । १।७।४० ॥

ध्यान परमार्थचिन्तनम् । योगश्चित्तवृत्तिनिरोध-

मात्रम् । ध्यानं निराकारभावनम् । योगः

साकारभावनमिति वा । तयोः पञ्चमस्तिका-

द्यासनं यत् तत्र ब्रह्मासनं स्थानम् । इति भरतः ॥

(आसनविशेषः । तल्लक्षणं यथा,—

“ब्रह्मासनं तदा वक्ष्ये यत्तत्त्वा ब्राह्मणो भवेत् ।

एकपादसुरी दत्त्वा तिष्ठेदृष्टाकृतिर्भवत् ॥”

ब्रह्मण आसनमिति विग्रहे ब्रह्मास्तरणम् ॥)

ब्रह्मास्त्रं, ज्ञी, (ब्रह्मस्वरूपमश्वम् ।) ब्रह्मस्वरू-

पाशम् । यथा, देवीपुराणे ।

“तदा रामेण क्रुद्धेन ब्रह्मास्त्रं प्रति रावणे ।

नारायणविघातार्थं चिन्तितं चतुरासनम् ॥

सुक्लमेखलदण्डाणसुवर्धनतानिजम् ।

कृद्धाररावबहुलमागत्य पुरतः स्थितम् ॥”

ब्रह्मिष्ठा, ज्ञी, (अतिशयेन ब्रह्म । ब्रह्म + इष्टन् +

टाप् च ।) दुर्गा । यथा,—

“ब्रह्मिष्ठा वेदमाह्वान् गायत्री चरणाग्रया ।

वेदेषु चरते यस्मात्तेन सा ब्रह्मचारिणी ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

ब्रह्मी, ज्ञी, (मेधाजनकत्वात् ब्रह्मणे हिता ।

ब्रह्म + अण् । बाहुलकात् न वृद्धिः । ततो

डीप् ।) पङ्कगडकमतस्यः । इति त्रिकाण-

शेषः ॥ पौकाल इति भाषा । फल्लिकावृत्तः ।

शाकभेदः । ब्रमी इति भाषा । इति मेदिनी ।

मे, १६ ॥ ब्रह्मीशाकस्य पर्यायः । मत्स्याक्षी २

सुरसा ३ वयस्या ४ ब्रह्मचारिणी ५ । इति

रत्नमाला ॥ (यथा, भैरव्यरत्नावल्यां कुष्ठरोग

चिकित्सायाम् ।

“तेलतुल्यं प्रदातव्यं खरसश्च पृथक् पृथक् ।

महाकालवचाब्रह्मी तुल्यमिदं हृत्पुत्रिका ॥”

अस्या गुणाः । भेदकत्वम् । खरकारित्वम् ।

पित्तकफनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ अस्याः

पर्यायान्तरं गुणाश्च ब्राह्मीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

ब्रह्मीष्टनं, ज्ञी, (ब्रह्मीजातं ष्टनम् ।) औषध-

विशेषः । सारस्वतष्टनमिति ख्यातम् । यथा,—

“ममूलपञ्चासुप्ताय ब्रह्मी प्रचाल्य वारिणा ।

उदूखले खोदयित्वा रवं वक्ष्ये गालयेत् ॥

रसं चतुर्गुणं तस्मिन् ष्टनप्रस्थं विपाचयेत् ।

हरिद्रा मालती कुष्ठं छहनी सहरीतकी ।

गृतेषां पलिकेभागैः शशाङ्क कार्ष्णिकाः स्फुटाः ॥

पिप्पल्योऽथ विडङ्गानि मेथ्वेवं शर्करा वचा ।

सर्वमेतन् समालोच्य धनैर्वदमिना पचन् ॥

एतन्प्राशितमाचेष वाक्त्रिशुद्धिः प्रजायते ।

सप्ररात्रप्रयोगेण किन्नरैः सह गीयते ॥

अधुरात्रप्रयोगेण खरो भवति कौकिलः ।

मासमेकं प्रयोगेण भवेत् श्रुतिधरो नरः ॥

पञ्च गुल्मान् प्रमेहाश्च कांसं पञ्चविधं जयेत् ।

वन्ध्यानाश्चैव नारीणां नराणामप्यरेतसाम् ।

ष्टनं सारस्वतं नाम बलवर्धनपुःप्रदम् ॥”

इति जयनारायणकृतचिकित्सारत्नसंग्रहः ॥

(अपरश्च ।

“ब्रह्मीरसे वचाकुष्ठशङ्खपुष्पीभरेव च ।

पुराणं मेध्यस्तुम्बादयश्चापस्मारनाशनम् ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिनसंग्रहेऽपस्माराधिकारे ॥)

ब्रह्मोत्तं, त्रि, ब्रह्मणि आ सम्पक् प्रकारेण कृतं

यचितम् । (“लोपोऽस्योभाडोः ।” इति सूत्रेण

अकार लोपः ।) इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥

ब्रह्मोत्तरं, त्रि, ब्रह्मा ब्राह्मणः उत्तरः प्रधानं

यस्य । ब्राह्मणस्याभिक्तभूम्यादि । इति व्यवहार

प्रसिद्धम् ॥ (देशभेदः । इति मात्स्यम् । १२०।५० ॥)

ब्रह्मोदं, ज्ञी, (ब्रह्मणो वेदस्य वदनम् । ब्रह्म +

वद् + क्यप् ।) ब्रह्मणो वाक्यम् । इति सुग्ध-

बोधयाकरणम् ॥

ब्रह्मोदा, त्रि, (ब्रह्म + वद् + क्यप् + टाप् ।) ब्रह्मणः

कथा । इति सुग्धबोधयाकरणम् ॥ (यथा,

मनुः । २ । २३१ ।

“ब्रह्मोदाश्च कथाः कुम्यात् पितृणामेतदीप्ति-

तम् ॥”

“परमात्मनिरूपणपराः कथाश्च कुम्यात् ॥”

इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

ब्रह्मोपनता, [त्रि] पुं, (ब्रह्माणं ब्राह्मणं उपनयते

इति । ब्रह्म + उप + णी + लृच् । उपनयन-

हेतुकदण्डत्वात्तात्त्वम् ।) पलाशवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥ ब्राह्मणोपनयनकर्त्ता च ॥

ब्रह्मोदनं, ज्ञी, (ब्रह्मणे दयमोदनम् ।) यज्ञे

ऋत्विगभ्यो दत्तमन्नम् । इति वैदिकाः । (यथा,

अथर्ववेदे । ४ । ४५ । ७ ।

“ब्रह्मोदनं (वृन्तजितं पञ्चामि श्रवणम् मे अद्द-

घानस्य देवाः ॥”)

ब्राह्मं, ज्ञी, (ब्रह्मण इदम् । ब्रह्मन् + “तस्ये-

दम् ॥” । १।१२०। इत्यण् । ‘नस्तद्धिते’ । ६।४।१४४।

इति टिलोपः ।) ब्रह्मनीर्थः । तत्तु अङ्गुष्ठस्य

मूले वर्तते । इत्यमरः ॥ ० । ७ । ५१ ॥ अनेन

तीर्थेन द्विजस्याचमनं यथा, आह्निकतत्त्वे ।

“अन्नर्तानुशुचौ देशे उपविष्ट उदङ्मुखः ।

प्राग्वा ब्राह्मेण तीर्थेन द्विजो नित्यमुपसृशेत् ॥

अङ्गुष्ठोत्तरतो गेया या पादोर्ध्वजिगत्स्य च ।

एतद्ब्राह्ममिति ख्यातं तीर्थमाचमनाय वै ॥”

ब्रह्मपुराणम् । यथा,—

“ब्राह्मं पादौ वैष्णवश्च श्रोत्रं भागवतं तथा ॥”

इति मलमासतत्त्वष्टनविष्णुपुराणवचनम् ॥

(ब्रह्मसम्बन्धिनि, त्रि । यथा, मनुः । १ । ६८ ।

“ब्राह्मस्य तु क्षपाहस्य यत्प्रमाणं समासतः ।

एकैकशो युगानाम् क्रमशस्तस्मिन्बोधनम् ॥”

ब्रह्मा देवतास्य इति । ब्रह्मन् + “सास्य

देवता ॥” ४ । ० । ०४ । इत्यण् । टिलोपः ।

ब्रह्मदेवताकमस्त्रादि । यथा, रघुः । १२ । ६७ ।

“अमोघं सन्धे चास्त्रं धनुष्येकधनुर्द्वयम् ।

ब्राह्मसम्बन्धं प्रियाशोकशस्त्रनिष्कर्षार्थवधम् ॥”

ब्राह्मः, पुं, (ब्रह्मणोऽपत्यं पुमान् इति । ब्रह्मन् +

“तस्यापत्यम् । ४ । १ । ६२ । इत्यण् । “नस्त-

द्धिते ।” ६ । ४ । १४४ । इति टिलोपः ।

नारदः । इति जटाधरः ॥ (ब्रह्मण इवायमिति

अण् ।) विवाहविशेषः । यथा,—

“वरमाहूय यथाशक्त्वालङ्कृतौ कन्या यत्र

दोषते सः ।”

यथा,—

“आच्छाद्य चार्चयित्वा च श्रुतश्रीलवतं स्वयम्

आहूय दानं कन्याया ब्राह्मो धर्मः प्रकीर्तितः ।’

इत्युद्वाहवचनम् ॥

(“रात्रिश्च पश्चिमे यामे सृष्ट्वा ब्राह्म उच्यते ।’

इति नियमान् रात्रिशेषयामार्द्धस्थितौऽऽक-

दयान् प्राक्दण्डद्वयात्मको कालविशेषः । यथा,

मनुः । ४ । ६१ ।

“ब्राह्मे सृष्टौ बुद्धौ धर्मार्थौ चाशुचिन्त-

येत् ॥”)

ब्राह्मणं, ज्ञी, (ब्रह्मन् + अण् न टिलोपः ।) ब्रह्म-

संघातः । ब्राह्मणसमूहः । वेदभागः । इति

मेदिनी । नं, ६७ ॥

ब्राह्मणः, पुं, ब्राह्मणो विप्रस्य प्रजापतेर्वर्ष अपत्यम् ।

ब्रह्म वेदस्त्वमधीते वा सः । इति भरतः ॥ (ब्रह्मन्

+ अण् “ब्राह्मोऽजातो ।” ६ । ४ । १७१ ।

इति नटिलोपः ।) तत्पर्यायः । द्विजातिः ०

अयजन्मा ३ भूदेवः ४ वाङ्मवः ५ विप्रः ६ ।

इत्यमरः ॥ २ । ७ । ४ । ॥ द्विजः ७ सूत्र

कण्डः ८ ऋष्यवर्णः ९ अयजतातकः १०

द्विजन्मा ११ वक्रजः १२ मेजः १३ वेदवासः १४

नयः १५ गुरुः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥

ब्रह्मा १७ षट्कर्मा १८ द्विजोत्तमः १९ । इति

राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ अयं सर्ववर्णश्रेष्ठः । ब्रह्मणो

सुखाज्जातः । ब्रह्मद्वीपे तस्य सत्ता हंसः ।

शास्त्रलक्ष्मीपे श्रुतिधरः । कुशद्वीपे कुशलः ।

क्षेत्रद्वीपे गुरुः । शाकद्वीपे ऋतव्रतः । पुष्कर-

द्वीपे सर्वे एकवर्णाः । अस्य शास्त्रनिरूपित-

धर्मास्त्रयः अय्ययनं यजनं दानञ्च । जीविका-

स्त्रियः अध्यापनं याजनं प्रतिग्रहश्च । अयमा-

श्रमचतुष्टयवान् भवति । यथा । ब्रह्मचारी

यहस्यः वानप्रस्थः सत्यासी च । क्षत्रियवैश्या-

योस्तु क्रमशः एकैकपादहीनत्वमिति बोध्यम् ।

इति श्रीभागवतम् ॥ * ॥ ब्राह्मण्यौक्षत्रिया-

वैश्यास्तु ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः । यथा,—

“ब्राह्मण्यो ब्राह्मणाज्जातो ब्राह्मणः स्यान्न संशयः ।

क्षत्रियायां तथैव स्याद्वैश्यायामपि चैव हि ।’

इति महाभारते अनुशासनं । ४७ । २८ ॥

तस्य लक्षणं यथा,—

“जात्या कुलेन वृत्तेन स्वाध्यायेन श्रुतेन च ।

एभिर्युक्तो हि यस्तिष्ठेन्नित्यं स द्विज उच्यते ॥”

इति वल्किपुराणम् ॥

अपि च ।

“न क्रुध्यैः प्रहृष्यैश्च मानितोऽमानितश्च यः ।

सर्वभूतेष्वभयदक्षं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥

अहरिव गवाङ्गोतः कौहिलान्नरकादिव ।
कुशपादिव च क्लीभ्यस्तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
येन केनचिदाष्टमो येन केनचिदाश्रितः ।
यत्र कचन शायी च तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
विस्तुतं सर्वसङ्ग्रेभ्यो सुनिमाकाशवत् स्थितम् ।
अस्ममेकचरं शान्तं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
जीवितं यस्य धर्म्मार्धं धर्म्मो रत्नार्धमेव च ।
अहोरात्राच्च पुनर्यार्धं तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥
निराश्रयमनारम्भं निर्गमस्कारमस्तुतिम् ।
अर्च्योऽयं श्रीगणकर्मणो तं देवा ब्राह्मणं विदुः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्म्मः ॥ ३ ॥

अपि च । विशाख्यप उवाच ।
“विप्रस्य लक्षणं ब्रूहि त्वद्वक्तिः का च तत्कृता ।
यत्तत्तवानुग्रहेण वाग्वाणाः ब्राह्मणाः कृताः ॥
कस्मिन्नुवाच ।

वेदा मामीश्वरं प्राहुरत्यन्तं यत्किमन परम् ।
तं वेदा ब्राह्मणसुखे नाना धर्म्माः प्रकाशिताः ।
यो धर्म्मो ब्राह्मणानां हि सा भक्तिर्मम पुष्कला ।
तथाहं तोषितः श्रीशः संभवासि युगे युगे ॥
ऊर्जुन्नु विदुतं खड्गं सधवानिर्मितं शूनेः ।
तन्मन्त्रयमधोदृष्टं यद्वस्तु च विदुर्बधाः ॥
त्रिगुणं तद्व्यस्त्ययुक्तं वेदप्रवरसंस्मृतम् ।
श्रीरोधरात्माभिर्मध्यात् पृष्टाहपरिमाणकम् ॥
यजुर्वेदा नाभिर्मितं सामगानामयं विधिः ।
वामस्कन्धेन विदुतं यद्वस्तु च वलप्रदम् ॥
पृष्ठस्कन्धेनान्दोस्तु धारयेत्तिलकं द्विजः ।
भागे त्रिपुङ्गुं कर्म्माङ्गं केशपथ्यन्तमुज्ज्वलम् ॥
पृष्ठमङ्गुलिमानस्तु त्रिपुङ्गुं तत्त्रिधास्तुतम् ।
ब्रह्मविष्णुशिववाचं दर्शनात् पापनाशनम् ॥
ब्राह्मणानां करे स्वर्गा वाचो वेदाः करे हरिः ।
गात्रे तीर्थानि यागाश्च नाडीषु प्रकृतिस्त्रिहृत् ।
सावित्री कण्ठकुहरा हृदयं ब्रह्मसङ्गतम् ॥
तेषां क्षान्तानरे धर्म्मः पृष्ठधर्म्मः प्रकीर्तितः ॥
भूदेवा ब्राह्मणा राजन् । पूज्या वन्द्याः सद्गु-
क्तभिः ।

चातुराश्रम्यकुशला मम धर्म्मप्रवर्णकाः ॥
बालाश्चापि ज्ञानवृद्धास्तपोवृद्धा मम प्रियाः ।
तेषां वचः पालयितुमवताराः कृता मया ॥
महाभाग्य ब्राह्मणानां सर्वपापप्रणाशनम् ।
कजिदोषहरं शुक्ला सृज्यते सर्वतो भयात् ॥”

इति कल्किपुराणे ४ अध्यायः ॥ ३ ॥

अपि च ।
“कर्म्मणा ब्राह्मणो जातः करोति ब्रह्मभावनाम् ।
स्वधर्म्मनिरतः शुद्धस्तस्माद्ब्राह्मण उच्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते गणेशखण्डे ३५ अध्यायः ॥ ३ ॥
अपि च ।
“जातकर्म्मादिभिर्भ्यस्तु संस्कारैः संस्कृतः शुचिः ।
वेदाध्ययनसम्पन्नः वदन्तु कर्म्मस्वस्थितः ॥
श्रीचाचारपरो नित्यं विघ्नसाक्षी गुरुप्रियः ।
नित्यव्रती सत्वरतः स वै ब्राह्मण उच्यते ॥
सर्वं दानमथोऽग्रेह आशुश्रुत्यं कृपा दृष्ट्वा ।
तपश्च दृश्यते यत्र स ब्राह्मण इति स्मृतः ॥ ३ ॥

तस्य धर्म्मो यथा,—
ब्राह्मणस्य तु यो धर्म्मस्तं ते वक्ष्यामि केवलम् ।
दममेव महाराज । धर्म्ममाहुः पुरातनम् ॥
स्वाध्यायाभ्यसनश्चैव तत्र कर्म्म समाप्यते ।
तच्छेदितसुपागच्छेदनेमानं स्वकर्म्मणि ॥
अकुर्व्वाणं विकर्म्माणि श्रान्तं प्रज्ञानतर्पितम् ।
कुर्व्वाणोऽपि सन्तानमय दद्याद्यजेत च ॥
संविभज्यापि भोक्तृत्वं धनं सद्भिरितीक्यते ।
परिनिहितकायैस्तु स्वाध्यायैवेव ब्राह्मणः ॥
कुर्व्यादन्यत्र वा कुर्व्यान्मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे २६ अध्यायः ॥ ३ ॥

तस्य माहात्म्यादि यथा,—
“सर्वेषामेव वर्णानां ब्राह्मणः परमो गुरुः ।
तस्मै दानानि देयानि भक्तिश्चाह्मसमन्वितैः ॥
सर्वदेवाय नो विप्रः प्रत्यक्षविदशो भुवि ।
स तारयति दानारं दुस्तरं विश्वसागरं ॥
हरिश्चर्म्मवाच ।

सर्ववर्णगुरुर्विप्रस्तथा प्रोक्तः सुरोत्तमः ।
तेषां मध्ये च कः श्रेष्ठः कस्मै दानं प्रदोयते ॥
ब्रह्मोवाच ।

सर्वेऽपि ब्राह्मणाः श्रेष्ठाः पूजनीयाः सदैव हि ।
अविद्या वा सविद्या वा नात्र कार्या विचारणा ॥
स्तीयादिदोषलिप्ता ये ब्राह्मणा ब्राह्मणोत्तमाः ।
आत्मभ्यो देविष्वक्तेऽपि परेभ्यो न कदाचन ॥
अनाचारा दिनाः पूज्या न च गृह्णा जिते-
न्द्रियाः ।

अभक्ष्यभक्तका गावः कोलाः सुमतयो न च ॥
माहात्म्यं भूमिदेवानां विशेषादुच्यते मया ।
तव जेहाद्विजश्रेष्ठ । निशामय समाहितः ॥
क्षत्रियाणाञ्च वैश्यानां भूदानां गुरवो दिनाः ।
अथोत्थं गुरवो ज्ञेयाः पूजनीयाश्च भूतुरः ॥
ब्राह्मणं प्रणमेद्यस्तु विष्णुबुद्ध्या गुरोत्तमः ।
आयुः पुत्राश्च कीर्तिश्च सम्पत्तिस्तस्य वर्द्धते ॥
न च नौति दिजं यस्तु सद्गुणीर्मानवो भुवि ।
तद्वर्णनेन तच्छीर्षं हन्तुमिच्छति केशवः ॥”

इत्यादिहस्तब्राह्मणस्य प्रणामनिषेधो यथा,—
“पुण्यहस्तं प्रयोहस्तं देवहस्तञ्च भूतुरः ।
न गमेद्ब्राह्मणं प्राज्ञस्तेलाभ्यङ्गतविग्रहम् ॥
जलस्यं देववैष्णव्यं ध्यानमज्जितचेतसम् ।
ऋषीणाञ्च कुर्वन्तं न गमेद्ब्राह्मणं बुधः ॥
हिक्कियां प्रकुर्वन्तं सुज्ञानञ्च द्विजोत्तमः ।
यथा सामानि गायन्तं न गमेद्ब्राह्मणं बुधः ॥
ब्राह्मणा यत्र तिष्ठन्ति बहवो द्विजसत्तमः ।
प्रत्येकान्तु नमस्कारस्तत्र कार्या न धीमता ॥
ज्ञाताभिवादनं विप्रं भक्त्या यो नाभिवादयेत् ।
स चाखिलसमो ज्ञेयो नाभिवादः कदापि च ॥
ज्ञतप्रणामं तनयं नमेतां पितरौ न च ।
ज्ञतप्रणामाः सर्वेऽपि नमस्कार्या दिजेदिजाः ॥
ज्ञतदोषान् द्विजान् गाञ्च न द्विषन्ति विच-
क्षणाः ।

द्विषन्ति वापि मोहेन तेषां बहः सदा हरिः ॥
याचकान् ब्राह्मणान् यस्तु कोपदृष्ट्या प्रपश्यति ।

सूचोपदेष्टव्यं तस्य नेत्रयोः कुर्वते यमः ॥
विप्रनिर्भर्त्तनं शृङ्गा येन वक्रिय कुर्वते ।
तस्मिन् वक्त्रे यमस्तप्तं लौहपिण्डं ददाति वै ॥
ब्राह्मणो यदृष्टं सुदृक्तं तदृष्टं केशवः स्वयम् ।
देवताः सकला एव पितरश्च सुरवयः ॥”

तस्य पादोदकादिमाहात्म्यं यथा,—
विप्रपादोदकं यस्तु कर्ममात्रं वष्टेद्वृधः ।
देहस्य पातकं तस्य सर्वमेवाशु नश्यति ॥
कोटिब्रह्माष्टमध्येषु सन्ति तीर्थानि यानि वै ।
तीर्थानि तानि सर्वानि वसन्ति द्विजपादयोः ॥
विप्रपादोदकेनित्यं सितं स्याद्यस्य मलकम् ।
स ज्ञातः सर्वतीर्थेषु सर्वयज्ञेषु दीक्षितः ॥
सर्वपापानि क्षोराणि ब्रह्महत्यादिकानि च ।
सद्य एव विनश्यन्ति विप्रपादाभ्युधारणात् ॥
जयाद्या व्याधयः सर्वे परमलेशदायकाः ।
गच्छन्ति विलयं सद्यो विप्रपादाभ्युभयगतान् ॥
पित्रर्धं यानि तोयानि होयन्ते विप्रपादयोः ।
तेस्तृप्ताः पितरः स्वर्गं तिष्ठन्त्याचक्रतारकम् ॥
प्रजान्य विप्रचरणौ दूर्वाभिर्योऽर्चयेद्वृधः ।
तेनाश्विनो जगत्सवामी विष्णुः सर्वसुरोत्तमः ॥
विप्राणां पादनिर्म्मात्यं यो मर्त्यः शिरसा वहति ।
सर्वं सत्यमहं वक्ष्यामि तस्य सुक्तिर्हि शाश्वती ॥
तस्य प्रदक्षिणफलम् ।

“विप्रं प्रदक्षिणोक्त्य वन्दति यो गुरोत्तमः ।
प्रदक्षिणोक्त्या तेन सप्तर्षीपा वसुन्धरा ॥”

तस्य पादसेचनफलम् ।
यो दद्यात् फलताम्रं विप्राणां पादसेचने ।
इह लोके सुखं तस्य परलोके ततोऽधिकम् ॥
पुत्रार्थो लभतं पुत्रं धनार्थो लभते धनम् ।
मोक्षार्थो लभतं मोक्षं विप्रपादस्य सेचनात् ॥
रोगो रोगान् प्रमुच्येत पापी मृच्येत पातकात् ।
मुच्येत बन्धनादहो विप्राणां पादसेचनात् ॥
अनपत्याश्च या नार्या नृतापत्याश्च याः स्त्रियः ।
बह्वपत्या जीवन्मनाः स्युर्विप्रपादसेचनात् ॥”

इति पाद्मे क्रियायोगसारे २० अध्यायः ॥
तस्य सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—
“नोपतिहति यः पूज्यां नोपास्ते यस्तु पश्चिमात् ।
स गृहद्रव्हिः कार्यः सर्वस्माद्दिनकर्म्मजः ॥”
तस्य सन्ध्याकरणफलं यथा,—
“यावज्जीवनपथ्यन्तं यश्चिसन्धं करोति च ।
स च सृष्ट्यसमो विप्रस्तेजसा तपसा सदा ॥
तनपादपद्मरजसा सद्यः पूता वसुन्धरा ।
जीवन्मुक्तः स तेजस्वी सन्ध्यापूतो हि यो द्विजः ॥
तीर्थानि च पवित्राणि तस्य संश्रयमाश्रितः ।
ततः पापानि यान्त्येव वेनतेयादिवारगाः ॥
सन्ध्याया अकरणे दोषो यथा,—
“न गच्छन्ति सुरास्तेषां पितरः पिच्छतर्पणम् ।
स्वच्छया न दिजातेषु चिसन्धरहितस्य च ॥”
तस्य निन्दितकर्म्माणि यथा,—
“विष्णुमन्त्रविहीनश्च चिसन्धरहितो द्विजः ।
एकादशीविहीनश्च विषह्नीनो यथोरगः ॥
हरिर्नैवेद्यभोजी न धावको वृषवाहकः ।

ब्राह्मणः

शूद्राभ्योऽपि विप्रश्च विप्रश्चो यथोरगः ॥
 शूद्राणां च शूद्राणां यो विप्रो वृषलीपतिः ।
 शूद्राणां रूपकारो च शूद्राणां च यो द्विजः ।
 अविनीवी मसीनीवी विप्रश्चो यथोरगः ॥
 यो विप्रोऽवीराभ्योऽपि ऋतुजाताभ्योऽपि ॥
 भगवोऽपि वाह्विषो विप्रश्चो यथोरगः ।
 यः कन्याविक्रयो विप्रो यो हरेर्नामविक्रयी ।
 यो विद्याविक्रयी विप्रो विप्रश्चो यथोरगः ॥
 कुर्योऽपि च द्विर्भोजी मनुष्यभोजी च यो

द्विजः ।

श्रितापूजादिगृहीतो विप्रश्चो यथोरगः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातिखण्डे २१ अध्यायः ॥३॥
 अपि च ।

“यदि शूद्रां ब्रह्मविप्रो वृषलीपतिरेव सः ।

स भद्रो विप्रजातेषु चाकालान् सोऽधमः

स्मृतः ॥

विष्ठासमश्च तत्पिण्डो मृत्तं तस्य च तर्पणम् ।
 तत्पिण्डां सुराणां पूजने तत्समं सति ॥
 कीटिजन्माजितं पुण्यं सन्ध्याञ्जातपसार्जितम् ।
 द्विजस्य वृषलीभोगाश्चैव न संशयः ॥
 ब्राह्मणश्च सुरापीतो विड्भोजी वृषलीपतिः ।
 हरिवासरभोजी च कुम्भीपाकं ब्रह्मधुवम् ॥”

अपि च ।

“करोत्यशुद्धं सन्ध्याञ्च सन्ध्यां वा न करोति यः ।
 त्रिसन्ध्यं वर्जयेद्यो वा सन्ध्याञ्चैव न द्विजः ॥
 नारायणश्चैवार्तिर्यो तस्य प्रतिग्रहो यथा,
 “तच्च नारायणश्चैव कुरुते च हरेः पदे ।
 वाराणस्यां वदंश्च गङ्गासागरमङ्गमे ॥
 पुष्करं भास्करश्चैव प्रभासे रासमण्डले ।
 हरिहारे च केदारे सोमे वदरपावने ॥
 सरस्वतीनदीतीरे पुण्ये वृन्दावने वने ।

गोदावल्यां कौशिक्यां त्रिवेण्यां हिमालये ॥

एतैर्विष्णु यो दानं प्रतिगृह्णाति कामतः ।

स च तीर्थप्रतिग्राही कुम्भीपाकं प्रयाति च ॥”

पारिभाषिकमहापातकिब्राह्मणाय यथा,—

“शूद्रसमोद्विष्टयात्री यामयाजीति कीर्तितः ।

देवोपजीवजीवी च देवलय प्रकीर्तितः ॥

शूद्रपाकोपजीवी यः रूपकारः प्रकीर्तितः ।

सन्ध्यापूजाविहीनश्च प्रमत्तः पतितः स्मृतः ॥

एतं महापातकजः कुम्भीपाकं प्रयाति ते ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञातिखण्डे २७ अध्यायः ॥३॥

विप्राणामाशीर्वचनं पूर्णस्वस्वयनं यथा,—

“आशिर्वा कर्त्तव्यं प्रसन्नमनसा शिशुम् ।

पूर्णस्वस्वयनं सद्यो विप्राशीर्वचनं ध्रुवम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलघुपञ्चमखण्डे १३ अध्यायः ॥

ब्राह्मणस्य स्वधर्मो यथा,—

“ब्राह्मणस्य स्वधर्मश्च त्रिसन्ध्यमर्चनं हरेः ।

तत्पादोदके वेद्यभक्षणश्च सुधाधिकम् ॥

अन्नं विष्ठा जलं मूत्रमनिर्वद्यं हरं रूपां ।

भवन्ति भूकराः सर्वे ब्राह्मणा यदि भुञ्जते ॥

आजोर्व भुञ्जते विप्रा एकादश्यां न भुञ्जते ।

लघुपञ्चमदिने चैव शिवरात्रौ सुनिश्चितम् ॥

ब्राह्मणः

तथा रामनवम्याश्च यत्रतः पुण्यवासरे ।
 ब्राह्मणानां स्वधर्मश्च कथितो ब्रह्मणा वृषः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलघुपञ्चमखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 गृहस्थब्राह्मणनियमा यथा,—
 “वेदं वेदौ तथा वेदानधीत्य तु समाहितः ।
 तदर्थमभिमन्याय तत्र ज्ञायाद्भिजोत्तमः ॥
 गुरवे तु धनं दत्त्वा ज्ञायीत तदनुष्ठया ।
 पीथव्रतोऽथ सक्तात्मा ह्यशक्तः स्वातुमर्हति ॥
 वैश्वीन्वारयेद्यष्टिमन्त्रांस्त्रिसमधोत्तरम् ।
 यज्ञोपवीतहितयं सोदकश्च कमण्डलुम् ॥
 हृत्तपोऽपि धर्ममलं पादुके चाप्युपागच्छौ ।
 रौक्मे च कुण्डले धार्ये कर्त्तव्यं श्रुतिः ॥
 स्वाध्याये नित्ययुक्तः स्याद्द्विर्मासं न धारयेत् ।
 अथवा काश्चान्दविप्रो न रक्तां विभ्रयात् स्रजम् ॥
 शुक्लाभरणधरो नित्यं स्रग्गन्धः प्रियदर्शनः ।
 न जीर्णमलवहासा भवेच्च विभवे सति ॥
 न रक्तसुख्यश्चास्य हृतं वासो न कुण्डिकाम् ।
 नोपागच्छौ स्रजं वाय पादुके च प्रयोजयेत् ॥
 उपवीतमलङ्कारं कुम्भान् लघ्वाजानानि च ।
 नापस्यं परीदध्यादासो न विवृतं वसन्तु ॥
 आहरेदिधिवह्नीमान् सदृशमात्मनः शुभाम् ।
 रूपलक्षणसंयुक्तां योनिदोषविवर्जिताम् ॥
 अमालगोत्रप्रभवामसमानार्द्रगोत्रिणाम् ।
 आहरेद्राक्षणी भार्यां शीलश्रीचसमन्विताम् ॥
 ऋतुकालाभिगामी स्याद्यावत् पुत्रीऽभिमयायते ।
 वजयेत् प्रतिविह्वानि प्रथमेन दिनानि तु ॥
 यष्टाऽथमी पञ्चदशी द्वादशी च चतुर्दशी ।
 ब्रह्मचारी भवेन्नित्यं तद्विष्णुचयश्चरन् ॥
 आदधीतावमन्यामिं जुहुयाज्जातवेदसम् ।
 व्रतानि ज्ञातकी नित्यं पावनानि च पालयेत् ॥
 वेदोदितं स्वकं कर्म नित्यं कुर्यादतःकृतः ।
 अङ्गुल्याः पतलाश्च नरकाजतिभीषणान् ॥
 अभ्यसेन प्रयतो नित्यं वेदं यज्ञान् ह्यपयेत् ।
 कुर्याद्गृह्याणि कर्माणि सन्धोपासनमेव च ॥
 सत्यं समाग्रिकैः कुर्यादुपेयादीश्वरं सदा ।
 देवतामपि गच्छेत् कुर्याद्वाय्वाभिपोषणम् ॥
 न धर्मं स्थापयेद्विद्वान् न पापं गृहयेदपि ।
 कुर्वीतात्महितं नित्यं सर्वभूताशुक्रम्पकः ॥
 वयसः कल्मेषोऽर्घ्यस्य श्रुतस्याभिजनस्य च ।
 दंष्ट्रवाग्बुद्धिसारूप्यमाचरन् विचरेत् सदा ॥
 श्रुतिस्मृत्युदितं सन्धक साधुभिर्यश्च सेवितः ।
 तमातरन्निवेद्य नैवेद्यान्धश्च कर्हिचित् ॥
 येनास्य पित्रो याता येन याताः पितामहाः ।
 येन याति सतां मार्गं तेन गच्छन्तरिस्थितिः ॥
 नित्यं स्वाध्यायशीलः स्यान्नित्यं यज्ञोपधीतिमान् ।
 सत्यवादी जितक्रोधो ब्रह्मभूयाय कल्पते ॥
 सन्ध्याकान्तरतो नित्यं ब्रह्मयज्ञपरायणः ।
 अन्नस्युदुदुर्दान्तो गृहस्थः प्रत्यवहन्तः ॥
 धीतरागभयक्रोधो लोभमोहविवर्जितः ।
 सावित्रीजापनिरतः श्रद्धावान् सुचरन् गृही ॥
 मातापित्रोर्हितं युक्तो गोब्राह्मणहिते रतः ।
 दाता यज्ञो देवभक्तो ब्रह्मलोकं महीयते ॥

ब्राह्मणः

त्रिवर्गसेवी सततं देवतानाञ्च पूजनम् ।
 कुर्याद्दहरहर्नित्यं नमस्तेत् प्रयतः सुरान् ॥
 विभागशीलः सततं चमायुक्तो दयात्मकः ।
 गृहस्थस्तु समायुक्तो न गृहे न गृही भवेत् ॥
 चमा दया च विद्वान् सत्यश्चैव दमः शमः ।
 अध्यात्मं नित्यता ज्ञानमेतद्ब्राह्मणलक्षणम् ॥
 एतस्मान्न प्रमादितं विशेषेण द्विजोत्तमः ।
 यथाशक्ति चरन् कर्म नित्यतानि विवर्जयेत् ॥
 विधूय मोहकलिलं लब्ध्वा योगमनुत्तमम् ।
 गृहस्थो सुचरन् बन्धानाञ्च कार्या विचारया ॥
 विगर्हातिक्रमश्चेत्पि सत्यवन्धवात्मनाम् ।
 अन्यमन्यसुत्यानां दोषाणां वर्जनं चमा ॥
 खड्गखिप्रिव कारुण्यं परदुःखेषु सौहृदात् ।
 दया यन्तुनयः प्राहुः साक्षाद्भक्त्यै साधनम् ॥
 चतुर्दशानां विद्यानां धारणं हि यथार्थतः ।
 विद्वानमितरं विद्याद्येन धर्म्मो विवर्द्धते ॥
 अधीत्य विधिवद्विद्वामर्चयेद्योपलभ्य तु ।
 धर्म्मकार्यानिहृत्तश्चेत्त तद्विद्वानमिष्यते ॥
 सत्येन लोकं जयति सत्यवन्तु परमं पदम् ।
 यथा भूतप्रसादस्तु सत्यमाहुर्मनीषिणः ॥
 दमः शरीरावनतिः शमः प्रज्ञा प्रसादनः ।
 अध्यात्ममचरन् विद्याद्येन गत्वा न शोचति ॥
 यथा स देवो भगवान् विद्यते यच्च विद्यते ।
 साक्षादेव महादेव । तज्ज्ञानमिति कीर्तितम् ॥
 तन्निष्ठस्तपरो विद्वान्निष्ठस्तपकोधनः शुचिः ।
 महायज्ञपरो विप्रो लभते तदनुत्तमम् ॥
 धर्म्मस्थायतनं यत्साक्षरीरं परिपालयेत् ।
 न हि देहं विना रत्नं पुरुषैर्विद्यते परः ॥
 नित्यं धर्म्मार्थकामेषु युञ्जीत नियतो द्विजः ।
 न धर्म्मवर्जितं काममर्थं वा मनसा स्मरेत् ॥
 खीदन्नपि स्वधर्म्मज्ञ नत्यधर्म्मं समाचरेत् ।
 धर्म्मो हि भगवान्देवो गतिः सर्वेषु जन्तुषु ।
 भूतानां प्रियकारो स्यान्न परद्रोहकर्मधोः ॥
 न वेददेवतानिष्टां कुर्यात्तेषां न सम्बदेत् ।
 यत्स्वित्तं नियतो विप्रो धर्म्माध्यायं पठेत् शुचिः ।
 अध्यापयेच्छास्त्रवेद्या ब्रह्मलोकं महीयते ॥”

इति कौर्म्म उपविभाग १४ अध्यायः ॥

अपि च । कृत उवाच ।

“आवृष्टं चमा सत्यमर्हसा दममर्हवम् ।

ध्यानं प्रसादो माधुर्यमार्त्तव शौचमेव च ॥

इत्या दानं तपः सत्यं स्वाध्यायो ह्यात्मनियह ।

व्रतोपवासो मौनश्च ज्ञानं प्रेम्ण्यवर्जनम् ॥

एभिर्युक्तो सुनिश्चेदा यः सदा वर्त्तते द्विजः ।

हुत्वा तु पावनं सर्वं परं ब्रह्माधिगच्छति ॥

अविद्यो वा सविद्यो वा निरसिः सात्त्विकोऽपि

वा ।

यो विप्रस्तपसा युक्तः स परं स्वर्गमाप्नुयात् ॥

सर्वपातुलमं श्रेष्ठं विमुक्तिफलदायकम् ॥

ब्राह्मणस्य तपो वक्ष्यं तन्मे निगदतः श्रद्धा ।

सायं प्रातश्च यः सन्ध्यास्तुपास्ते स्तन्नमानसः ॥

जपन् हि पावनं देवीं गायत्रीं वेदमातरम् ।

तपसा भावितो देवा ब्राह्मणः पूतकिस्त्विवः ॥

ब्राह्मणः

न सीदेत् प्रतियङ्गम् सत्यि पृथ्वीं ससागराम् ।
 हे सन्धिं क्षुपतिष्ठेत् गायत्रीं प्रयतः शुचिः ॥
 यस्तस्य दृष्ट्वात् नास्ति पूज्यतः परतोऽपि वा ।
 यज्ञदानरतो विद्वान् साङ्गवेदस्य पाठकः ॥
 गायत्रीध्यानपूतस्य कर्णा नार्हन्ति घोड्ग्रीम् ।
 एव किंस्त्रिययुक्तस्तु विनिर्दहति पातकम् ॥
 उभे सन्धिं क्षुपासीत तस्मान्निधत्वं द्विजोत्तमः ॥
 तस्य देहापवित्रत्वं यथा, —
 “यथा देहापवित्रत्वं विप्रादीनां यतो भवेत् ।
 देवर्षे । श्रद्धा तत्सर्वं नराणामाहुर्भूक्तम् ॥
 जातके नृतकेऽप्येते जलोत्तमाभिः सत तथा ।
 अपवित्रो द्विजातीनां देहः सन्धादिकर्मसु ॥
 अपूततनुस्तुसर्गे नरो मूत्रपुरीधयोः ।
 असुष्यसर्गने चैव ब्रह्मयज्ञनपादिषु ॥
 रक्तपाते नखश्चङ्गदन्तखड्गादिभिः क्षते ।
 विप्रादेरशुचिः कायः शस्त्रास्त्रैः कण्टकादिभिः ॥
 भुक्तहस्ताननोच्छिष्टेऽपवित्रः क्षतमैद्युने ।
 शयने ब्राह्मणादीनां शरीरं क्षुरकर्मणि ॥
 श्वरादिभक्षतुः पशुरोगैर्धुक्ते द्विजन्तुनाम् ।
 वपुःप्रयतं पूजादानहोमजपादिषु ॥
 धूमोद्गारे वमौ आह्वपतितास्मादिभोजनैः ।
 तथा च रेतःस्खलने मर्त्यदेहापवित्रता ॥
 अपवित्रं द्विजातीनां वपुः स्याद्वाहृदर्शने ।
 गर्हितदानग्रहयोः पतितं पातकादिभिः ॥
 अश्लीचान्तेन शुद्धिः स्याज्जातके नृतके द्विज ॥
 सन्ध्वर्णाश्रमादीनां तनोः सन्धादिकर्मसु ॥”
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०६ अध्यायः ॥
 अथ आह्वीयब्राह्मणनिर्णयः ।

मान्वातोवाच ।

“कीदृशेभ्यः प्रदातव्यं भवेच्छ्राद्धं महासुने । ।
 द्विजेभ्यः किं गुणिभ्यां वा तन्मे यावत्तुमर्हसि ॥
 नारद उवाच ।
 ब्राह्मणस्य परीक्षेत्मान्यवर्णाख्यो वृष । ।
 देवं कर्मणि पित्रे च न्याय्यमाहुः परीक्षणम् ॥
 देवताः पूजयन्तो ह देवेभ्ये हि तेजसा ।
 उपेयं तस्माद्भावेभ्यः सर्वेभ्यो दापयेन्नरः ॥
 आह्वे त्वय महाराज । परीक्षेद्वाङ्मणं बुधः ।
 कुलश्रीलवयोक्तृपैर्विद्ययाभिजनेन च ॥
 तेषामन्ये पङ्क्तिदूषास्तथाप्ये पङ्क्तिपावनाः ।
 अपाङ्क्त्यास्तु ये राजन् ! कीर्तयिष्यामि तान्
 श्रद्धा ॥”

अपाङ्क्त्या यथा,—

कितवो भूगृहा यक्ष्यौ पशुपालो निराकृतिः ।
 ग्रामप्रेष्ठो बार्हृषिको गायनः सर्वविक्रयी ॥
 अगारदाहो गरदः कुक्ष्याशौ सोमविक्रयी ।
 सासुद्रिको राजदूतस्तैलिकः कूटकारकः ॥
 पित्रा विवदमानश्च यस्य क्षीपपतिर्हृद्दे ।
 अभिशक्तस्तथा स्तेनः शिल्पं यक्षोपजीवित ॥
 पञ्चकारश्च खर्ची च मित्रभृक् पारदारिकः ।
 अन्नतानामुपाध्यायः काष्ठपृष्ठस्तथैव च ॥
 अभिञ्च यः परिक्रामेद्युः शुना दष्ट एव च ।
 परिव्रितस्तु यश्च स्याद्दुष्कर्मा गुरुतत्पगः ॥

ब्राह्मणः

कुशीलवो देवलको नचचेयंश्च जीवति ।
 ईडशा ब्राह्मणा ये च अपाङ्क्त्यास्तु ते मताः ॥
 रक्षांसि गच्छन्ते ह्ययं यदेषान् प्रदीयते ।
 आह्वे सुक्ता महाराज । दक्षर्मा गुरुतत्पगः ॥
 आह्वं नाशयते तस्य पितरौऽपि न भुञ्जते ।
 सोमविक्रयिणे दत्तं विहातुल्यं भवेन्नृप ॥
 भिषगे शोणितसमं नष्टं देवलकं तथा ।
 अप्रतिष्ठं बार्हृषिके निष्कलं परिकीर्तितम् ॥
 बहुबाणिजकं दत्तं नेह नामुच तद्वेत् ।
 भस्मनीव हुतं ह्ययं तथा पौनर्भवे द्विजे ॥
 ये तु धर्मेऽप्येतेषु चरित्रापगतैषु च ।
 ह्ययं कथं प्रयच्छन्ति तेषां तत्प्राय नश्यति ॥
 ज्ञानपूर्वस्तु ये तेभ्यः प्रयच्छन्त्यल्पबुद्धयः ।
 पुरीषं सुञ्जते तस्य पितरः प्रेत्य निश्चितम् ॥
 एतान् विद्धि महाबाहो ! अपाङ्क्त्यान् द्विजा-
 धमान् ।

श्रद्धाणासुपदेशस्तु ये कुर्वन्त्यल्पबुद्धयः ॥
 तर्हि काणः शतं खड्गः श्वित्री यावत् प्रपश्यति ।
 पङ्क्त्या मनुष्यविद्यायां तावद्दूषयते वृष । ।
 यदेष्टितशिरा भुङ्क्ते यद्भुङ्क्ते दक्षिणासुखः ।
 सोपानत्कश्च यद्भुङ्क्ते सर्वं विहासदासुरम् ॥
 अह्ययते च यद्दत्तं यश्च अह्नादिवर्जितम् ।
 सर्वं तदसुरेन्द्राय ब्रह्मा भागमकल्पयन् ॥
 श्वानश्च पङ्क्तिदूषाश्च नावेक्षेरन् कथञ्चन ।
 तस्मान् परिहृते दद्यात्तिलान्श्चान्ने विकीरयेत् ॥
 तिलैर्विरहितं आह्वं क्षतं क्रोधवशेन च ।
 यातुधानाः पिशाचाश्च विप्रमुष्यन्ति तद्विः ॥
 अपाङ्क्त्यो यतः पङ्क्त्यां सुज्जानो ननु पश्यति ।
 तावत् फलाद्भङ्गयति दातारं तस्य वालिशम् ॥”

पङ्क्तिपावना यथा,—

“इमे हि मनुजश्रेष्ठ । विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 विद्यावेदव्रतज्ञाताः ब्राह्मणाः सर्वे एव हि ॥
 सदाचारपराश्चैव विज्ञेयाः पङ्क्तिपावनाः ।
 मातापित्रोरेव वपुः श्रोत्रियो दशपूरुषः ॥
 ऋतुकालाभिगामो च धर्मपत्नीयुः सदा ।
 वेदविद्याव्रतज्ञातो विप्रः पङ्क्तिं पुनात्युत ॥
 अथर्वेश्वरमोऽध्यता ब्रह्मचारी यतव्रतः ।
 सत्रवादी धर्मश्रीलः स्वकर्मनिरतश्च यः ॥
 ये च पुण्येषु तीर्थेषु अभिषेकजन्यभ्रमाः ।
 मखेषु च समस्तेषु भवन्त्यवभृत्जनः ॥
 अक्रोधना ह्यचपलाः क्षान्ता क्षान्ता जिते-
 न्द्रियाः ।

सर्वभूतहिता ये च आह्विष्येतास्मिन्नर्थे ॥
 एतय दत्तमन्यमेते वै पङ्क्तिपावनाः ।
 यतयो मोक्षधर्मज्ञा योगाः सुचरितव्रताः ॥
 ये चेतिहासं प्रयता आवयन्ति द्विजोत्तमान् ।
 ये च भाष्यविदः केचिद् ये च शाकरणे रताः ।
 अधीयत पुराणं ये धर्मशास्त्राणि चाप्युत ।
 अधीत्य च यथान्यायं विधिवत्तस्य कारिणः ॥
 उपपन्नो गुरुकुले सत्यवादी सहस्रदः ।
 अग्राः सर्वेषु वेदेषु सर्वप्रवचनेषु च ॥
 यावदेते प्रपश्यन्ति पङ्क्त्यां तावत् पुनन्ति च ।

ब्राह्मणः

ततो हि पावनात् पङ्क्त्या उच्यन्ते पङ्क्ति-
 पावनाः ॥
 अष्टविंगुपाध्यायः स चेदप्यासनं व्रजेत् ।
 ऋत्विगभिरननुज्ञातः पङ्क्त्या हरति दुष्कृतम् ॥
 अथ चेदेद्वितु सर्वैः पङ्क्तिदोषैर्विवर्जितः ।
 न च स्यात् पतितो राजन् । पङ्क्तिपावन
 उच्यते ॥
 तस्मान् सर्वप्रयत्नेन परीक्ष्यामन्त्येद्विज्ञान ।
 स्वकर्मनिरतान् श्रान्तान् कुले जातान् बहु-
 श्रुतान् ॥
 यस्य मित्रप्रधानानि आह्वानि च हवीर्षि च ।
 न प्रीणाति पितृन् देवान् स्वर्गश्च न स गच्छति ॥
 ब्राह्मणो ह्यनधीयानस्तृणादिरिव श्राव्यति ।
 तस्मिन् आह्वं न दातव्यं न हि भस्मनि हूयते ॥
 ऋषीणां समये निधं ये चरन्ति महीपते । ।
 निश्चिताः सर्वधर्मज्ञास्तान् देवा ब्राह्मणान्
 विदुः ॥

स्वाध्यायनिष्ठानिरता ज्ञाननिष्ठास्तथैव च ।
 तपोनिष्ठाश्च बोद्धव्याः कर्मनिष्ठाश्च पार्थिव ॥
 कथानि ज्ञाननिष्ठेभ्यः प्रतिष्ठाप्यानि भूमिप । ।
 तत्र ये ब्राह्मणान् केचिन्न भिन्दन्ति हि ते वराः ॥
 ये तु निन्दन्ति जलोपुन तान् आह्वेषु योजयेत् ।
 ब्राह्मणा निन्दिता राजन् । हन्युस्ते पुरुषं सदा ॥
 वैश्वानसानां वचनवृद्धीणां श्रूयते वृष । ।
 दूरादेव निरीक्षेत ब्राह्मणान् वेदपारगान् ॥
 प्रियो वा यदि वा द्विष्यस्तेषां न आह्वमावपेत् ॥”
 इति पाद्मे स्वर्गखण्डे आह्वपात्रनिर्णयो नाम ३५
 अध्यायः ॥ आतनायिब्राह्मणवधौ दोषाभावो
 यथा,—

“आत्मानं हन्तुमायान्तमपि वेदान्तपारगम् ।
 न दोषो हनने तस्य न तेन ब्रह्महा भवेत् ॥
 प्रायश्चित्तं हिंसकानां न वेदेषु निरूपितम् ।
 वधं समुचितं तेषामित्याह कमलोद्भवः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २५ अध्यायः ॥
 (जी.) मन्त्ररवेरभागः । आशङ्कोपन्यासतन्नि-
 रसनपूर्वकं तत्तत्तन्माह ऋग्वेदभाष्योपद्वान-
 प्रकरणे यथा । “तत्र ब्राह्मणस्य लक्षणं नास्ति ।
 कुतः ? वेदभागानामित्यतानवधारणेन बाह्य-
 भागेष्वन्यभागेषु च लक्षणस्याप्राप्तित्याप्तोः
 शोधयितुमशक्यत्वात् । पूर्वोक्तमन्त्रभाग एकः ।
 भागान्तराणि च कानिचित् पूर्वोक्तदाहर्तु
 संशङ्कोत्तानि ।

“हेतुनिर्वचनं निन्दा प्रशंसा संशयो विधिः ।
 परिक्रिया पुराकल्पं व्यवधारणकल्पना ॥” इति ।
 तेन ह्यत्र क्रियते इति हेतुः १ । तद्भोदधित्व-
 मिति निर्वचनम् २ । अमेध्या वै माषाः इति
 निन्दा ३ वायुर्वै क्षैपिष्ठादेवतेति प्रशंसा ४ ।
 तद्विचिकित्तं जुहवानी मा ह्यौषामिति संशयः ५ ।
 यजमानेन सम्मितादम्भरी भवतीति विधिः ६ ।
 माषानव मह्यं पचन्तीति परकृतिः ७ पुरा
 ब्राह्मणा अभ्युदिरिति पुराकल्पः ८ । यावतो-
 ऽश्वान् प्रतिशक्नोयात्तावतो वारुणाश्चतुष्कपाला-

त्रिवर्षेदिति विशेषावधारणकल्पना ६ । एवं-
मत्यदपि उदाहार्यम् ॥ न च देवादीनामन्यतमं
ब्राह्मणमिति लक्षणम् । मन्त्रेष्वपि देवादि-
सदृभावात् । इन्द्रोवाप्तुश्रान्तिर्हीति हेतुः ।
उदानिष्ठमर्हीरिति तस्मादुदकमुच्यते इति
निर्वचनम् । मोक्षमन्त्रं विन्दते अप्रचेताः इति
निन्दा । अग्निर्महोदिवः इति प्रशंसा । अथः
स्त्रिदासीदुपरिस्त्रिदासीति संशयः । वसन्ताय
कपिज्जलानामभत इति विधिः । सहस्रमयुताद-
दिति परकृतिः । यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवा इति
पुराकल्पः । इति करणवह्नुं ब्राह्मणमिति
चेत् न इत्यददा इत्ययमथा इत्यपच इति
ब्राह्मणो गायेदित्यस्मिन् ब्राह्मणेन गायत्ये
मन्त्रेति श्रुतिः । इत्यादेत्यनेन वाक्येनोपनिबद्धं
ब्राह्मणमिति चेन्न राजाचिदं भगं भर्षीत्याह
यो वा रक्षाः शुचिरस्मीत्याह इत्यनयोर्मन्त्रयो-
रतिशयः । आख्याधिकारूपं ब्राह्मणमिति चेन्न
यमयमसंवाद्यत्तादावतिशयः । तस्मान्नास्ति
ब्राह्मणस्य लक्षणमिति प्राप्ते ब्रह्मः मन्त्रब्राह्मण-
रूपौ ह्येव वेदभागौ इत्यङ्गीकारान् मन्त्र-
लक्षणस्य पूर्वमभिहितत्वादवशिष्टो वेदभागो
ब्राह्मणमित्येतल्लक्षणं भविष्यति । तदेतल्लक्षण-
द्वयं लैमिनः सुत्रयामास तच्चोदकेषु मन्त्रा-
ख्याशेषे ब्राह्मणशब्द इत्यादि ॥”
विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । ८४ ।
“ब्रह्मविद्ब्राह्मणो ब्रह्मी ब्रह्मज्ञो ब्राह्मणप्रियः ॥”
शिवः । यथा, तन्त्रेव । १२ । १७ । १२२ ।
गभस्त्रिब्रह्मद्वयज्ञा ब्रह्मविद् ब्राह्मणो गतिः ॥”
ब्रह्म जानातीति युत्पत्त्या परब्रह्मवेत्तरि, त्रि ॥
ब्राह्मणवृत्तः, पुं, (ब्राह्मणवृत्तौत्पत्तयया वेदोक्त-
कर्माकुर्वन्नपि व्याख्यानं ब्राह्मणं अवतीतीति ।
ब्राह्मण + वृ + क + बाहुलकान् न वयादेशः ।)
ब्राह्मणजानिमात्रोपजीवो । यथा,—
“विप्रः संस्कारयुक्तो न निवर्त सत्यादि कर्म यः ।
नैमित्तिकान् नो कुर्व्यात् ब्राह्मणवृत्त उच्यते ॥
युक्तः स्यात् संवत्संस्कारैर्दिग्गुणैः नियमव्रतैः ।
कर्म किञ्चन कुर्वते वेदोक्तं ब्राह्मणवृत्तः ॥
गभर्धानादिभिर्नैमित्तिकस्योपनयनं च ।
न कस्मैल्लक्षणं चाधीते स ज्ञेयो ब्राह्मणवृत्तः ॥
अध्यापयति नो शिष्यान्नाधीते वेत्तुतमम् ।
गभर्धानादिसंस्कारैर्यतः स्याद्ब्राह्मणवृत्तः ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे १८६ अध्यायः ॥
तस्मै दानं फलविशेषो यथा,—
“सममब्राह्मणं दानं दिगुणं ब्राह्मणव्रते ।
अधीते श्रुतसाहसमनन्तं वेदपारगे ॥”
इति मानवे ७ । ८५ ॥
ब्राह्मणयष्टिका, स्त्री, (ब्राह्मणस्य यष्टिरिव । ततः
स्वार्थे संज्ञायां वा कन् अत इत्वच् ।) वृत्त-
विशेषः । वामनहाटी इति भाषा । तत्पर्यायः ।
षष्ठिका २ ब्राह्मणी ३ पद्मा ४ भागी ५ अङ्गार-
वली ६ बाणेश्याकः ७ वर्धरः ८ वर्धकः ९ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ८६ ॥ ब्राह्मणयष्टिः १० ब्राह्म-

यष्टी ११ षष्ठिका १२ यष्टी १३ ब्राह्मणयष्टिका १४
दुर्वरा १५ अङ्गारवली १६ बाणेश्याकः १७
ब्राह्मिका १८ । इति शब्दरत्नावली ॥ भृगु-
भवा १९ पद्मा २० खरशाकः २१ हज्रिका
२२ । अस्या गुणाः ।
“भागो रक्षा कटुकित्ता रथोष्णा पाचनी
लघुः ।
दीपनी तुवरा गुल्मरक्तनुम्राशयेद्भुवम् ॥
श्लेष्मकासकफघ्नासपौनस्यरमारुतान् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
ब्राह्मणयष्टी, स्त्री, (ब्राह्मणस्य यष्टीव ।) भागी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
ब्राह्मणहितः, त्रि, (ब्राह्मणस्य हितः ।) ब्राह्म-
णस्य हितकारी । तत्पर्यायः । ब्राह्मणयः २ ।
इति जटाधरः ॥
ब्राह्मणायनः, पुं, (ब्राह्मणस्याप्रत्यम् । “नडादिभ्यः
फक् ।” ४ । १ । ६६ । इति फक् ।) शुद्ध-
सन्तानयो विप्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
ब्राह्मणी, स्त्री, षष्ठिका । पृष्ठा ।
“सृक्कादृक् ब्राह्मणीदेवी मन्त्रमाला लता
लघुः ।
समुद्रान्ता बधुः कोटिवर्षालङ्को पिकेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
भागी । तत्पर्याया यथा,—
“पद्मा गन्धर्वशाका च काञ्ची चाङ्गारपर्यपि ।
भाय्यन्वयष्टिका ब्राह्मं ब्राह्मणी ब्राह्मचारिणी ॥”
“हरनुरेणुका कौन्ती ब्राह्मणी हेमगन्धिनी ॥”
इत्युभे वेदकरजमालायाम् ॥
ब्राह्मण + डीप् ।) ब्राह्मणपत्नी । इति विश्वः ।
(यथा, मनुः । ८ । ३७६ ।
“ब्राह्मणी यद्युपानु गच्छेत्तौ वैश्यपार्थिवौ ।
वैश्यं पश्यन्तं कुर्व्यात् क्षत्रियम् सहस्रिणम् ॥”
वरटी । इति त्रिकाण्डशेषः । पिपीलिकाभेदः ।
तत्पर्यायः । स्पृणश्रीर्विका ० । इति हेमचन्द्रः ॥
ब्राह्मणगमनं दौघो यथा,—
“कुलटाविप्रपत्नीनां गमने सुरविप्रयोः ।
ब्रह्महत्यायाङ्गुशं पातकान् भवेद्भुवम् ॥
तासां सुपस्थितानाञ्च गमने तच्चतुर्धनम् ।
व्यागे घर्षो नास्ति पापमित्याह कमलोद्भवः ॥
विप्रपत्नीसतीनाञ्च गमनेन बलेन चेत् ।
ब्रह्महत्याश्रयं पापं भवेद्देव युतौ श्रुतम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ४५ अध्यायः ॥
(वृद्धिः । इयं हि भगवता ब्राह्मणोत्तेन
कल्पिता अर्जुनाय कथिता । यथा, महा-
भारते १४ । ३४ । ११-१२ ।
अर्जुन उवाच ।
“कं तु सा ब्राह्मणी कृणु । कचासौ ब्राह्मणवर्धनः ।
याभ्यां सिद्धिरियं प्राप्ता तावुभौ वद मेऽनुत ॥”
श्रीभगवानुवाच ।
मनो मे ब्राह्मणं विद्धि बुद्धिं मे विद्धि ब्राह्मणीम् ।
चेन्नृच इति यद्योक्तः सोऽहमेव धनञ्जयः ॥”
तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । १३८४ । ५५ ।

“ततो वै ब्राह्मणी गत्वा ब्राह्मचारी जितेन्द्रियः ।
पद्मवर्गेन यागेन ब्राह्मणोक्तं प्रपद्यते ॥”
ब्राह्मण्यं, स्त्री, (ब्राह्मण्यं सन्तुष्टः । ब्राह्मण +
“ब्राह्मणमानववाङ्वाद्यत् ।” ४ । २ । ४२ ।
इति यत् ।) ब्राह्मणसन्तुष्टः । इत्यमरः । ३ ।
१४१ । ब्राह्मणत्वम् । इति मेदिनी । ये, ६७ ।
(यथा, मनुः । ३ । १७ ।
“भूदां श्रयणमारोप्य ब्राह्मणो यावदधीगतिम् ।
जनयित्वा सुतं तस्यां ब्राह्मण्यदेव ज्ञेयते ॥”
ब्राह्मण्यः, पुं, श्रयिष्यः । इति शब्दमाला ॥
ब्राह्मसुहृन्, पुं, (ब्राह्मो ब्रह्मदेवताको सुहृन् ।)
अरुणोदयकालस्य प्रथमदृक्कल्पम् । ब्राह्म-
सुहृन्महा पितृमहः ।
“रात्रिश्च पश्चिमे यामे सुहृत्तो ब्राह्म उच्यते ॥”
पश्चिमे यामे शेषार्द्धप्रहरे । शेषार्द्धप्रहरे ब्राह्मो
सुहृन् इति मदनपारिजातात् । तत्रापि सुहृ-
दयात् प्राक् अर्द्धप्रहरे द्वौ सुहृत्तो तत्राद्यो
ब्राह्मः द्वितीयो रौद्रः । इत्याहुकतत्त्वम् ॥ * ॥
“ब्राह्मे सुहृत्ते चोत्तिष्ठेत् सुखो रक्षाधमाशुषः ।
शरीरचिन्ता निर्वर्त्य मेघं कर्मे समाचरेत् ॥”
इति राजवल्गवः ॥
तत्कालं प्रातःकालप्रत्ये द्रष्टव्यम् । ब्राह्मणो
सुहृन् । स तु एकमनुष्ठितकालः ।
“देविकानां युगानाम् सहस्रं ब्राह्मणो दिनम् ।
मन्वन्तरं तथेवैकं तस्य भागश्चतुर्दशः ॥”
इति लिङ्गपुराणदर्शनात् ।
ब्राह्माहोरात्रः, पुं, (ब्राह्मणोऽहोरात्रः ।) ब्राह्मणो
दिनयामिन्यौ । स तु देवयुगसहस्रयुगेन भवति ।
स च वृणां कल्पद्वयकालः । तत्र दिनसुदय-
कल्पः रात्रिश्च चयकल्पः । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥
“देविकानां युगानाम् सहस्रं परिसंख्या ।
ब्राह्मेकमहर्षयं तावती रात्रिरिव च ॥”
तद्देवयुगसहस्रानां ब्राह्मं पुण्यमहर्षिदुः ।
रात्रिश्च तावतीमेव तदहोरात्रविदो जनाः ॥”
इति मानवे १ । ७३ ॥
ब्राह्मिका, स्त्री, (ब्राह्मी एव । संज्ञायां स्वार्थे वा
कन् अत इत्वच् ।) ब्राह्मणयष्टिका । इति
शब्दरत्नावली ॥
ब्राह्मी, स्त्री, (ब्राह्मण इयम् । ब्राह्म + अच् ।
टिणोपः । स्त्रियां डीप् ।) दुर्गा । यथा,—
“दृष्टदृष्टशरीरं यदप्रमेयं प्रमाणतः ।
दृष्टदृष्टिर्गमितुक्तं ब्राह्मी देवी ततः स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥
शिवस्याष्टमाष्टकान्तर्गतमाष्टकाविशेषः । ना
च ब्राह्मशक्तिः । सरस्वती । श्राकभेदः । तत
पर्यायः । मन्त्राची २ वयस्या ३ सोम-
वल्ली ४ । इत्यमरः । २ । ४ । १३७ ॥ चत्वारि
सोमलतायां । ब्राह्मीश्राक इति कैचित् । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, भाष्ये १६६ अध्याये ।
“वचा चिकटकश्चैव लवणं चूर्णसुतमम् ।
ब्राह्मीरसे भावितश्च मधुसर्पिसमन्वितम् ।

तस्य एकादशां पापान्नयत्वं भक्त्यै दीयते
यथा,—

“एकादशमागतायां पापयन्त्रां जगन्मयम् ।
स्थानयन्मन्त्रमाश्रित्य भवता पापपूरकम् ॥
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन् भवन्त पापपूरकम् ।
न हिन्यति मन्त्रैरिदमेकादशी तिथिः ॥
तस्यादन्नं न भोक्तव्यं कदाचिदपि सत्तमेः ।
आत्मनो हितमिच्छद्भिः संप्राप्ते हरिवासरे ॥
संसारे यानि पापानि तान्येकादशीदिने ।
अन्नमाश्रित्य तिष्ठन्ति पुण्डरीकं च यथाज्ञया ॥
कुर्वतां सर्वपापानि नरकान्निष्कृतिर्भवेत् ।
न निष्कृतिर्भवेन्नरणां भुक्त्या हरिवासरे ॥
मत्वा भक्तानि यावन्ति भुङ्क्ते हरिवासरे ।
प्रतिभक्ते ब्रह्महत्याकाण्डिजं पातकं कुरुते ॥
सर्वपापान्नयत्वं भक्तं त्यक्त्यं हरिवासरे ।
मोहादृषे भुङ्क्ते वापि ते ज्ञेयाः पापिनां
वराः ॥”

इति प्राज्ञे क्रियायोगसारे २१ अध्यायः ॥
वर्जनीयान् यथा,—

“नाद्यात् शूद्रस्य विप्रोन्नं मोहाद्वा यदि-
वान्यतः ।

स शूद्रयोनिं व्रजति यस्तु भुङ्क्ते ज्ञानापदि ॥
यथाज्ञानं यो द्विजो भुङ्क्ते शूद्रस्यान्नं विग-
र्हितम् ।

जीवन्नेव भवेत् शूद्रो नृपः नृणां चाभिजायत ॥
ब्राह्मणश्चैत्रियविशो शूद्रस्य च मुनीश्वराः ।

यस्यान्नेनादरस्येन नृपस्तद्योनिमाप्नुयात् ॥
राजास्रं नरकास्रं च तच्छोभनं चक्रकारिणः ।

गयास्रं गणिकास्रं च ब्रह्मस्रं चैव वज्रयेत् ॥
चक्रोपजीविरचकतस्करश्चैव जनिता तथा ।

गान्धर्वलोहकारास्रं स्तनकास्रं विवर्जयेत् ॥
कुलालचित्रकर्मास्रं वाङ्मयैः प्रतिपद्ये च ।

पौनर्भवश्चात्रिकयोरभिप्रास्य चैव हि ॥
सुवर्णकारश्लेषयाधितस्यातुरस्य च ।

चिकित्सकस्य चैवान्नं पुच्छत्या दाहिकस्य च ॥
स्तेननास्तिकयोरन्नं देवतानिन्दकस्य च ।

सोमविक्रयिणाश्चास्रं अपाकस्य विशेषतः ॥
भार्याजितस्य चैवान्नं यस्य चोपपत्तिर्युद्धे ।

उत्प्लवस्य कर्णस्य तथेवास्त्रिकर्मभोजनः ॥
अपहृतस्य च संघास्रं शस्त्राजौदस्य चैव हि ।

जौवस्थान्यानिश्चास्रं सत्ताम्रजस्य चैव हि ॥
भीनस्य रुदितस्यास्रं अवक्रुद्धं परिपन्नम् ।

ब्रह्मादयः पापस्यैः आह्वानं स्तनकस्य च ॥
दृष्टापाकस्य चैवान्नं श्वासान्नं च मुरस्य च ।

अप्रजानान् नारीणां स्तनस्य तथैव हि ॥
कन्दूकास्रं विशेषेण शस्त्रविक्रयिणास्तथा ।

श्रीकास्रं नालिकास्रं च भिषजामन्नमेव च ।
विद्वज्जननस्यास्रं परिविप्रास्रमेव च ॥

पुनर्भूयो विशेषेण तथैव दिधिवृषतेः ।
अवज्ञातश्चावधत्तं सरोषं विस्मयान्वितम् ।

गुरावपि न भोक्तव्यमन्नं सत्कारवर्जितम् ॥
दुष्कृतं हि मनुष्यस्य सर्वमन्नेष्वुद्धृतम् ।

यो यस्यान्नेन जीवेत स तस्याश्रितिकिल्बिषम् ॥”

“आभीरः कुलमित्रश्च गोपालो दासनापितौ ।
एते शूद्रेषु भोष्यान्ना यस्यात्मानं निवेदयेत् ॥

कुशीलवः कुल्लकारः क्षेत्रकर्म्मक एव च ।
एते शूद्रेषु भोष्यान्ना दत्त्वा स्वल्पं पणं बुधैः ॥”

इति कौर्म उपविभागे १६ अध्यायः ॥
तस्य सुखत्वं पारिभाषिकत्वञ्च यथा,—

“तच्छ्रुतोल्लस्यमिसंयोगाल्लवणयोगेन पिष्टकम् ।
फलं त्रितयसंयोगादन्नं भवति तत्तृचयात् ॥”

इति रामार्चनचर्निकाष्टतवचनमिति कैचित् ॥
(धनम् । यथा, मनौ । ११ । ७ ।

“यस्य चेवाधिकं भक्तं पर्याप्तं भवत्युत्तमम् ।
अधिकं वापि विद्वेत स सोमं पातुमर्हति ॥”

“भक्तं धनम् ॥” इति तद्व्याख्ये मेधातिथिः ।)
भक्तः, त्रि, (भगते स्मेति । भगवत्पादायां + क्तः ।)

तत्परः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १७३ । १४ ।

“न त्वां दृष्ट्वा पुनरन्यां द्रष्टुं कान्यसि । रोचये ।
प्रसीद वृषगोऽहन्ते भक्तं मां भज भाविनम् ॥”

पुण्यविषयकानुरागो भक्तितद्भावः ।) अथ
श्रीभगवद्भक्तलक्षणानि । लिङ्गपुराणे ।

“व्रतकर्म्मगुणज्ञानभोगजन्मादिमत्स्वपि ।
श्रेयैवपि च लक्ष्यस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥

श्रीभगवतं एकादशस्कन्धे । उत्तमभक्ता यथा,
“ज्ञात्वाज्ञात्वा च ये वे मां यावान् यथास्मि
यादृशः ।

भजनव्यनेन भावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥”
मध्यमभक्तो यथा,—

“इन्द्रं तदधीनं वा वालिशेषु द्विषत्सु च ।
प्रेममेवौल्लस्योपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥”

प्राज्ञतभक्तो यथा,—
“अर्चयामेव हरये पूर्णं यः अहयेहते ।

न तद्भक्त्यु चान्यथु स भक्तः प्राज्ञतः स्मृतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥

अपि च ।
“भक्तानां लक्षणं ब्रूहि भक्तानुग्रहकातर ! ।

येषां स्पर्शनसन्दर्शात् सदाः पूर्णा गराधमः ॥
हरिभक्तिविहीनाश्च महाहङ्कारसंयुताः ।

स्वप्रशंसारता धूर्ताः शठाश्च साधुनिन्दकाः ॥
पुनन्ति सर्वतीर्थानि येषां ज्ञानावगाहनात् ।

येषां पादरजसा पूता पादोदकाक्षह्रीः ॥
येषां सन्दर्शनं स्पर्शं देवा वाञ्छन्ति भारते ।

सर्वेयां परमो लाभो वैष्णवानां समागमः ॥
न ह्यन्यथा नितीर्थानि न देवा नृच्छिन्नामयाः ।

ते पुनन्तु गुरुकालेन विष्णुभक्तः क्षणादहो । ॥
सौतिरुवाच ।

महालक्ष्मीवचः श्रुत्वा लक्ष्मीकान्तश्च सखितः ।
निगूढस्त्वं कथितुमिच्छेऽहोऽप्यक्षमे ॥

श्रीनारायण उवाच ।
भक्तानां लक्षणं लप्सि ! गृध्रे श्रुतिपुराणयोः ।

पुण्यस्वरूपं पापघ्नं सुखदं भक्तिसुक्तिदम् ।
सारभूतं गोपनीयं न वक्तव्यं क्षणेऽपि च ॥

गुरुवद्वाङ्मयमन्त्रो यस्य कर्त्तव्यं प्रविशति ।
वेदान्तवेदवेदाङ्गास्तं पवित्रं वदन्ति हि ॥

‘पुरुषार्थां शतं पूर्वं पूतं तन्मन्त्रमाचरेत् ।
स्वर्गस्य नरकस्य वा सुक्तिमाप्नोति तत्तृचयात् ॥

येः केचिदप्यत्र वा जन्म लब्धं येषु च जन्तुषु ।
जीवन्मुक्तास्ते च पूता यान्ति कारेण हरिः पदम् ॥

मङ्गलियुक्तो मत्पूजानियुक्तो मदगुणान्वितः ।
मदगुणज्ञाघनीयश्च मन्त्रविष्टश्च सन्ततम् ॥

सगङ्गदः साशुनचः स्वात्मविश्रुत एव च ।
न वाञ्छन्ति सुखं सुक्तिं सार्णोक्तादिचतुष्टयीम् ॥

ब्रह्मत्वममरत्वं वा तद्वाङ्मयमम सेवने ।
इन्द्रत्वञ्च मनुष्यत्वं देवत्वञ्च सुदुर्लभम् ॥

स्वर्गराज्यादिभोगश्च स्वप्ने च नहि वाञ्छति ।
ब्रह्माख्यानं विनश्यन्ति देवा ब्रह्मादयस्तथा ।

कल्याणभक्तियुक्तश्च मङ्गलो न प्रणश्यति ।
अस्मान् भारत भक्ता लब्ध्वा जन्म सुदुर्लभम्

तदपि यान्ति महीं पूत्वा नव तीर्थे ममालयम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ५ अध्यायः ॥

अपि च ।
“रतिः लक्ष्यकथायाश्च यस्याश्चुपलकोद्गमः ।

मनो निमग्नं यस्यैव स भक्तः कथितो बुधैः ॥
पुल्लदारादिकं सर्वं जानाति श्रीहररपि ।

आत्मना मनसा वाचा स भक्तः कथितो बुधैः ॥
दयासि सर्वभूतेषु सर्वे लक्ष्यमयं जगत ।

यो जानाति महाज्ञानी स भक्तो वैष्णवोत्तमः ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणलक्ष्मणख्ये १ अध्यायः ॥

भगवद्भक्ता यथा, तत्रैव ३ अध्याये ।
मङ्गलाख्येव नि.शङ्काः कर्मनिर्मूलकारकाः ।

नाहं शक्तश्च भक्तानां संहारे निजदेहिनाम् ॥
भक्ता ममानुगा निजं मत्पदादानतत्तुपराः ।

अहं भक्तान्तिके निजं तेषां रक्षणहेतवे ॥
सर्वे नश्यन्ति ब्रह्माक्षे प्रभवन्ति पुनः पुनः ।

न मे भक्ताः प्रणश्यन्ति निःशङ्काश्च निरापदः ॥
हरिभक्तिमाहात्म्यं यथा,—

द्विजानां हरिभक्तानां प्रभावो दुर्लभः श्रुतौ ।
येषां पादाभिरजसा सदाः पूता वसुधरा ॥

तेषां पादचिह्नं यतोर्थं तत् परिकीर्तितम् ।
तेषां स्पर्शमात्रेण तीर्थपापं प्रणश्यति ॥

आलिङ्गनात् सदाज्ञापातेश्चासुकिटभोजनात् ।
दर्शनान् स्पर्शनाञ्चैव सर्वपापात् प्रमुच्यते ॥

अमर्शे सर्वतीर्थानां यत् पुण्यं ज्ञानतो भवेत् ।
हरिदासस्य विप्रस्य तत् पुण्यं दर्शनात्मके ॥

इति तत्रैव २१ अध्यायः ॥
त्रिविधभक्तलक्षणं यथा,—

भक्तानां त्रिविधानाश्च लक्षणं श्रूयतामिति ।
हृणशय्यारतो भक्तो मन्त्रमगुणकोर्षिषु ॥

मनो निवेशयेत्पुक्ता संसारसुखकारणम् ।
दास्यं विना न ह्येच्छन्ति सार्णोक्तादिचतुष्टयम् ॥

नैव निष्ठासुक्तिश्च सुधापापनमभोक्षितम् ।
ध्यायते मत्पदाञ्च पूजयेद्भक्तिभावतः ॥

श्रीहेतुः किं तस्य देवः सङ्ख्यारहितस्य च ।
सर्वविद्धि न वाञ्छन्ति तद्विमादिकभीक्षितम् ॥

भक्तः

ब्रह्मत्वममरत्वं वा सुरत्वं सुखकारणम् ।
बाह्यं निश्चली भक्तिं मदीयामनुत्तमाम्पि ।
स्त्रीपुत्रिभेदो नास्तीति सर्वलोकेषु भिन्नता ।
तेषां सिद्धेश्वराणां प्रवराणां ब्रह्मेश्वर !
श्रुतिपासादिकां निर्माजोभमोहादिकं रिपुम् ।
तस्माद् दिवानिशं माच ध्यायते च दिगम्बरः ।
स मङ्गलतोतमो गच्छ । श्रूयतां मध्यमादिकम् ॥”
“नासक्तः कर्मसु गृही पूर्वप्राप्तगतः शुचिः ।
करोति सततश्चैव पूर्वकर्मनिवृत्तनम् ।
न करोत्यपरं यत्नात् सङ्कल्परहितश्च यः ।
सर्वं ज्ञात्वा यत्किञ्चिद्वाहं कर्ता च कर्मणः ।
कर्मणा मनसा वाचा सततं चिन्तयेदिति ।
न्यूनभक्तश्च तद्व्यनः स च प्राज्ञात्मिकः श्रुतौ ।
यमं वा यमदूतं वा स्वप्नेन च न पश्यति ॥
पुरुषाणां सहस्रं च पूर्व भक्तः ससुहृत् ।
पुसां शतं मध्यमश्च तत्तत्तुल्यं च प्राज्ञतः ॥
भक्तश्च निविधस्तात । कथितश्च तवाज्ञया ॥”

इति तत्रैव ८४ अध्यायः ॥

ज्ज्ञानभक्तशरीरे तीर्थादीनि यथा,—
“पृथिव्यां यानि तीर्थानि पुण्यान्वपि च

जाद्वि ! ।

मद्भक्तानां शरीरेषु सन्ति पूतं सन्ततम् ॥
मङ्गलपादरजसा सद्यः पूता वसुधरा ।
सद्यः पूतानि तीर्थानि सद्यः पूतं जगत्तथा ॥
मन्मन्तोपासका विप्रा ये मङ्गलभोजिनः ।
मामेव नित्यं ध्यायन्ते ते मन्मन्ताधिकाः

प्रियाः ।

तदुपसर्गमात्रेण पूतो वायुश्च पावकः ।
कलेर्दण्डसहस्राणि मङ्गलताः सन्ति भूतले ॥
एकवर्णा भविष्यन्ति मङ्गलैषु गतयु च ।
मङ्गलश्रूया पृथिवी कलिप्रस्ता भविष्यति ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १२८ अः ॥
भगवद्भक्तमाहात्म्यं यथा,—

“संस्तुतः कीर्तितो वापि दृष्टः स्मृतोऽपि वा
प्रिये ! ।
पुनानि भगवद्भक्त्याच्छालोऽपि यदृच्छया ॥”

इति वाराहे उपविभागे प्रबोधनीमाहा-
त्म्यम् ॥ हरिभक्तकर्मव्यानि यथा,—

“हरेश्वरितमीशस्य सर्वलोकेषु कीर्तनम् ।
वैष्णवेषु च कार्यायु भक्तः कुर्यादहर्निशम् ॥
दासीर्दासाश्च यत्किञ्चित् स्वकीयं वस्तु चालनः ।
ज्ज्ञानभक्तस्य गार्हस्थ्यं सर्वं ज्ञायं निवेदनम् ॥”
भक्तस्य ज्ञानान्तरं यथा,—

“प्रेमया संजातया भक्त्या तनुसुतपुलकाञ्जनः
विभर्त्तलौकिकं भक्तो वदेद्वसति नृत्तम् ॥
परमानन्दयुक्तोऽसौ कश्चिज्जायति नन्दति ।
क्रन्दत्यनुतभावेन गङ्गदेन पुनः पुनः ॥
अश्रुशीलयति भजेत् गोविन्दमनुमोदते ।
तरेद्वं विष्णुमायां दुस्तरां सुनिमोहिनीम् ॥
सर्वकेश्वरबुद्ध्या यो भजेदीशं सनातनम् ।
स तत्त्ववादी भक्तश्च सर्वभूतसुहृत्तमः ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०१ अध्यायः ॥॥

भक्तिः

भक्त्यागे दीयो यथा,—

“ब्रह्महत्या गुरोर्घातो गोवधः स्त्रीवधस्तथा ।
तुल्यमेभिर्महापापं भक्त्यागादुदाहृतम् ॥
भजनं भक्तमन्त्राण्यमदुष्टं त्यजतः सुखम् ।
नेह नासुत्र पश्यामि तस्मान् शक्र ! ह्यत्र ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे हरिश्चन्द्रोपाख्यानम् ॥
(कृतविभागः । यथा, लीलावत्याम् ।
“भक्तो हरः शुध्यति यद्गुणः स्यात् ॥”)
भक्तकरः, पु, (भक्तं भजनं करोतीति । क + टः ।)
लक्षिमधूपः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।
“एकध्वं भक्तकरो गिरिः स्यात् समगन्धकः ॥”
भक्तकारकं चि ॥

भक्तकारः, जि, (भक्तमन्त्रं करोतीति । क +
“कर्मण्यगम् ।” ३ । २ । १ । इत्यगम् ।) पाचकः ।
भक्तमन्त्रं करोति पचति यः । तत्पर्यायः ।
रुदः २ औदनिकः ३ गुणः ४ भस्मकारः ५
रूपकारः ६ रूपः ७ आरालिकः ८ वल्लवः ९ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

भक्तता, स्त्री, भक्तत्वम् । भक्तस्य भाव इत्यर्थे
(तत्) तत्प्रत्ययेन निष्पन्ना ॥

भक्ततुल्यं, स्त्री, (भक्तस्य तद्भोजनकालस्यावेदकं
यदा भक्ते तद्भोजनकाले वादनीयन्त्यम् ।)
भोजनकाले वादनीयतुल्यम् । तत्पर्यायः । वृष-
मानम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भक्तदासः, पुं, (भक्तनाम्नामर्चणं दानः ।) पञ्च-
दशदासान्तर्गतदासविशेषः । यथा,—

“भक्तदासश्च विश्वेयस्तथैव बडवाकृतः ।
सुभिन्देऽपि भक्तनाम्नोक्तदासः । इति दाय-
क्रमसंयज्ञः ॥ (यथा, मनु । ८ । ४५ ।
“अनाहृतो भक्तदासो गृहजः क्रीतदासमौ ।
पैत्रिको दण्डदासश्च सन्ते दासयोनयः ॥”)

भक्तमण्डः, पु स्त्री, (भक्तस्यामृतस्य मण्डः ।) अनाय-
रसः । भातर माड इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मासरः २ आचामः ३ निःसावः ४ । इत्य-
मरः ॥ (भक्तस्य भजनशीलस्य मण्डोभूषणम् ।)
पिच्छा ५ । इति जटाधरः ॥

भक्तिः, स्त्री, (भज्यते इति । भज + क्तिन् ।)

विभागः । सेवा । इति मेदिनी । त. ३६ ॥
गौणवृत्तिः । भङ्गी । (अशुरागवशेषः । पूर्ण-
ध्वनुरागो भक्तिरित्युपदेशः । ईश्वरे परानुरक्तिः ।
“अथातो भक्तिजज्ञासा सा परानुरक्ति-
रीश्वरे ।” इति शाङ्खिल्यसूत्रम् ॥ उपासना ॥
परमेश्वरविषये परमप्रेम । उपास्याकारा-
कारितचित्तवृत्त्यावृत्तिरूपा परिपक्वनिदिध्या-
मनाख्या अवगमननाभ्यासफलभूता अशुरक्तिः ॥
“नष्टोददेवात् परमस्ति किञ्चित् ।” इति बुद्धि-
पूर्विका चित्तवृत्तिः । सा च परमप्रीत्यधीना ।
यथा, विष्णुपुराणे । १ । २० । १८१६ ।

“नाथ । योनिसहस्रेषु येषु येषु ब्रजाम्यहम् ।
तेषु त्वेक्युता भक्तिरभ्युतास्तु सदा त्वयि ।
या प्रीतिरविवेकानां विषयेष्वनपायिनी ।
त्वामनुसरतः सा मे हृदयान्मापसर्पतु ॥”

भक्तिः

“हे अच्युत ! त्वयि मे अच्युता ऐकान्तिकी
भक्तिरस्तु । एकान्तभक्तिः परमप्रीत्यधीनेति
तां प्रीतिं प्राचर्यते चेति यादृशी प्रीतिर्विवेक-
आसक्तानां सा तादृशी प्रीतिर्मे हृदयात्
मापसर्पतु मापयतु हृदये सदा तिष्ठत्वित्यर्थः ॥”

इति तद्गीतायां श्रीधरस्वामी ॥ चन्दनादिभि-
स्तिलकादिरचना । यथा, रघौ । १३ । ५५ ।

कचित् स्वगानां प्रियमानसानां
कादम्बसंसर्गधर्तुषु पङ्क्तिः ।
अन्यत्रकालागुरुदत्तपत्रा
भक्तिर्भवच्छन्दनकल्पितेव ॥”

अह्ना । इति हेमचन्द्रः ॥ (भक्तिविवरणं
यथा,—

“भज इत्येष वै धातुः सेवायां परिकीर्तितः ।
तस्मात् सेवा वधेः प्रोक्ता भक्तिः साधनभूयसी ॥

इति गारुडे २०१ अध्यायः ॥॥

अथ श्रीमङ्गलित्तल्लगं हर्तुं श्रीकापिलेय ।
“देवानां गुणलिङ्गानामाशुश्रवकर्मणाम् ।
सत्त्वं शर्वकर्मणो वृत्तिः स्वाभाविकी तु या ॥
अनिमिता भागवती भक्तिः सिद्धेर्गोरीवसी ॥
अथ विशेषलक्षणानि । श्रीगौतमीयतन्त्रे ।

“देवतायाश्च मन्त्रे च तथा मन्त्रप्रदे गुरौ ।
भक्तिरष्टविधा यस्य तस्य लक्षणः प्रसीदति ॥
तद्भक्तजनवातसन्धं पूजायाश्चाशुमोदनम् ।
सुमना अर्चयन्निव्यं तदर्थं दम्भवर्जनम् ॥

तत्कथाश्रवणं रागस्तदर्थं ताडयविक्रिया ।
तदनुस्मरणं नित्यं यस्तस्मान्नोपग्रीवति ॥
भक्तिरष्टविधा स्तोत्रा यस्मिन् क्लेशेऽपि वर्जते ।
स मुनिः सत्यवादी च कीर्त्तिमान् स भवेन्नरः ॥”

सप्तमस्कन्धे श्रीपञ्चादोक्तौ ।
“श्रवणं कीर्त्तनं विष्णोः स्मरणं पादसेवनम् ।
अर्चनं वन्दनं दास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥
इति पुनर्पिता विष्णो भक्तिश्चैव लक्षणा ।
क्रियते भगवत्पूजा तन्मन्त्राधीनमुत्तमम् ॥”

तत्रैव श्रीनारदयुधिष्ठिरसंवादे ।
“श्रवणं कीर्त्तनं च स्मरणं महतां गतेः ।
सर्वव्यावर्तनदास्यं सख्यमात्मनिवेदनम् ॥”

पाद्मे कान्तिकमाहात्म्ये श्रीयमध्वजेश्वरसंवादे ।
“श्रवणं कीर्त्तनं पूजा सर्वकर्मोपशान्तिः ।
परिचर्या नमस्कारः प्रेम स्वात्मारपणं हरौ ॥”

तत्रैवोत्तरखण्डे शिवपार्ष्वतीसंवादे ।
“आद्यसु वैष्णव प्रोक्तं शक्रचक्राङ्गनं हरैः ।
धारणशीर्षपुष्पाणां तन्मन्त्राणां परिग्रहः ॥
अर्चनं च जपो ध्यानं तन्नामस्मरणं तथा ।
कीर्त्तनं श्रवणं च वन्दनं पादसेवनम् ॥

तत्पादोदकसेवा च तन्निवेदितभोजनम् ॥
तदीयानां च संसेवा हृदयोत्तमनिष्ठता ।
तुलसीरूपं विष्णोर्देवदेवस्य श्राङ्गिकः ॥
भक्तिः बौद्धश्रद्धा प्रोक्ता भववन्धविसृक्तये ॥”

इति च ।

किञ्च ।
“दर्शनं भगवन्मुखेः स्पर्शनं चैवसेवनम् ।

“दर्शनं भगवन्मुखेः स्पर्शनं चैवसेवनम् ।

भक्तिः

आशानां धूपश्रीवादेर्भिर्मांसास्य च घोरयम् ।
 वृत्तं भगवदये च तथा वीखादिवादनम् ।
 लज्जालीलाद्यभिनयः श्रीभागवतसेवनम् ॥
 पञ्चाक्षमालादिधृतिरेकादध्यादिजागरः ।
 प्रासादरचनाद्यन्वयज्ञेयं शास्त्रानुसारतः ॥
 लिखिता भगवद्भक्ता भक्तानां लक्षणानि च ।
 तानि ज्ञेयानि सञ्ज्ञानि भक्तैर्विलक्षणानि च ॥
 तेषु ज्ञेयानि गौणानि सुस्थानि च विवेकिभिः ।
 बहिरङ्गान्तरङ्गानि प्रेमसिद्धौ च तानि यत् ॥

भेदास्तु विविधा भक्तेर्भक्तभावादभिमतः ।
 मुक्ताफलान्द्वयभ्यो ज्ञेयास्तस्मिन्नैरलम् ॥
 प्रेमभक्तौ च सिद्ध्याय सर्वेऽर्थाः सेवकाः स्युः ॥
 भगवत्प्राप्तिवशः स्यान्निश्चयतः स्यात्-
 सङ्गम् ॥”
 अथ प्रेमभक्तिजन्यम् । नारदपञ्चरात्रे ।
 “अनन्यममता विष्णौ ममता प्रेमसङ्गता ।
 भक्तिरित्युच्यते भीष्म । प्रह्लादोद्धरणारदेः ॥
 प्रेमभक्तेः साहाय्यं भक्तेर्माहात्म्यतः परम् ।
 सिद्धमेव यतो भक्तेः फलं प्रेमैव निश्चितम् ॥
 चिह्नानि प्रेमसम्पत्तेर्विज्ञान्याभ्यन्तराणि च ।
 कियन्त्युल्लिखितान्यस्या महिम्नैव विलिख्यते ॥”
 अथ प्रेमसम्पत्तिचिह्नानि सप्तमस्कन्धे श्रीप्रह्ला-
 दस्य बालानुशासने ।

“निश्चय कर्माणि गुणानुत्थानां
 वीर्याणि लीलातनुभिः कृतानि ।
 यद्वातिहर्षोत्पलकाशुभ्रदं
 प्रोत्कण्ठ उद्गायति वृत्तं च ॥
 यदा यद्व्यस्त इव कचिद्ब्रह्मत्या-
 क्रन्दति ध्यायति वन्दति जनम् ।
 सुहुः श्वसन् वक्ति हरे । जगत्पते !
 नारायणोत्थात्मनिर्गतत्रयः ॥
 तदा एमान् मुक्तसमस्तवन्दन-
 स्तद्भावभावशुक्लनाशयान्ति ।
 निर्दग्धवीजानुश्रुधो महीयसा
 भक्तिप्रयोगेण समेत्यधो लज्जम् ॥”
 एकादशे च श्रीकवियोगेश्वरोत्तरे ।

अथ सुभद्राणि रथाङ्गपार्श्व-
 अङ्गानि कर्माणि च यानि लोके ।
 गीतानि नामानि तदर्थकानि
 गायन् विलम्बो विचरेद्दसङ्गः ॥
 श्वेत्ततः स्वप्रियनामकीर्त्तार्ता
 जानातुरागो द्रुतचित्त उच्यते ।
 हसत्यथो रोदति रौति गाय-
 तृन्मादवन्तुत्यन्ति लोकबाह्यः ॥”
 तत्रैव श्रीप्रवृत्त्योगेश्वरोत्तरे ।

“सरन्तः सारयन्तश्च मिथोऽर्चोचहरं हरिम् ।
 भक्ता संजातया भक्ता विभक्त्युपलकां तनुम् ॥
 कचिद्दन्त्युत्तचित्तया कचि-
 हसन्ति नन्दन्ति वदन्त्यलौकिकाः ।
 वृत्त्यन्ति गायन्त्यनुश्रुत्यन्त्यजं
 भवन्ति तूष्णीं परमेष्ठ्य निवृत्ताः ॥

भक्तिः

श्रीभगवद्ब्रह्मसंवादे च ।
 “कथं विना रोमहर्षं ब्रवता चैतवा विना ।
 विनानन्दानुकलयो मुहुर्दृष्ट्वा विनाशयः ॥
 वाग्राज्ञा ब्रवते यस्य चित्तं
 रोदित्यभीष्टां हसति कचिच्च ।
 विलम्ब उद्गायति वृत्तं च
 मद्रक्तिमुक्तो सुवनं पुनति ॥
 यद्योक्तमश्रुशक्तौ तु भगवत्परयात्मजम् ।
 श्रवणागतभावेन जनकभोतिप्रमाश्रयेत् ॥”
 इति हरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥
 अपि च । उत्तमभक्तेर्लक्षणं यथा,—
 “अन्याभिलासितामृतं ज्ञानकर्मादावनाश्रितम् ।
 आनुकूल्येन लज्जानुशीलेन भक्तिरत्नम् ॥
 तथा नारदपञ्चरात्रे ।
 “सर्वोपाधिविनिर्भक्तं तत्परत्वेन निम्नलम् ।
 हृषीकेशं हृषीकेशसेवनं भक्तिरुच्यते ॥”
 श्रीभागवतस्य ढलीयस्कन्धे च ।
 “अहैतुक्यवद्विज्ञा या भक्तिः पुरुषोत्तमे ।
 सालोक्यमार्तिसामीप्यसात्त्विकत्वमपुन ।
 दीयमानं न दृष्ट्वान् विना मत्सेवनं जनाः ।
 स एव भक्तियोगाच्च आन्तरिक उदाहृतः ॥”
 इति ॥

सा उत्तमा भक्तिः षड्विधा यथा,—
 “क्षेत्राद्री शुभदा मोक्षलघुतास्तु सुदुर्लभा ।
 सान्द्रानन्दविशेषात्मा श्रीकृष्णार्कवर्धनी च सा ॥”
 तत्रास्याः क्षेत्रज्ञत्वम् ।
 “क्षेत्रास्तु पापं तद्दीनमविद्या चेति ते विधा ॥”
 शुभदत्वं यथा,—
 “शुभाणि प्रीणनं सर्वजगतामनुरक्तता ।
 सद्गुणाः सुखमित्यादीन्यास्थातानि मनी-
 विभिः ॥”

मोक्षलघुतास्तु यथा,—
 “मनागेव प्रकृष्टार्थो हृदये भगवद्गती ।
 पुरुषार्थास्तु चत्वारस्तृणायन्ते समन्ततः ॥”
 सुदुर्लभा यथा,—
 “साधनैर्वैरनासङ्गैरलभ्या सुचिरादपि ।
 हरिणा नाश्चदेयिनि दिधा सा स्थानं सुदुर्लभा ॥”
 सान्द्रानन्दविशेषात्मा यथा,—
 “ब्रह्मानन्दो भवेद्देव चेत् पराङ्मुखीकृतः ।
 नति भक्तिसुखान्मोहः परमाद्युत्तममपि ॥”
 श्रीकृष्णार्कवर्धनी यथा ।
 “कृत्वा हरिर्भूयैव महाजन्मियवगंसमन्वितम् ।
 भक्तिवशीकरोतीति श्रीकृष्णार्कवर्धनी च सा ॥”
 सा उत्तमा भक्तिश्चिदा यथा,—
 “सा भक्तिः साधनं भावः प्रेमा चेति त्रिधो-
 दिता ॥”

साधनभक्तिर्यथा,
 “कृतिसाध्या भवेन् साध्यभावा सा साधनाभिधा ।
 नित्यसिद्धस्य भावस्य प्राकृत्यं हृदि साध्यता ॥”
 भावभक्तियथा,
 “शुद्धसत्त्वावशेषात्मा प्रेमसुखीशुमान्धभाक् ।
 कचिभिस्तमाख्ययत्तदसौ भाव उच्यते ॥”

भक्तिर

प्रेमभक्तिर्यथा,—

“सम्यग्मन्वितस्त्वानो ममत्वातिशयाङ्कितः ।
 भावः स एव सान्द्रात्मा बुधैः प्रेमा निगद्यते ॥”
 इति भक्तिरसात्तसिन्धौ पूर्वविभागः ॥
 भक्तिमान् [न] चि. (भक्तिरसात्तौति । भक्ति +
 “तदस्यास्यस्मिन्निति मनुप् ।” ५ । २ । ६४ ।
 इति मनुप् ।) भक्तिशुक्तः । यथा,—
 “गुणवान् पुत्रवान् श्रीमान् कीर्त्तिमान् भक्ति-
 मान् भवेत् ।
 ऐहिके परमैश्वर्यमन्ने नाथपदं ब्रजेत् ॥”
 इति शास्त्रवीतज्ञानार्गतमहाकालभैरवकीर्त्तम् ॥
 अपि च ।
 “अन्येऽपि ये विकर्मस्थाः शूद्राद्या भीषजातयः ।
 भक्तिमन्तः प्रसुखानो कावेन मयि सम्मताः ॥”
 इति कौर्म ४ अध्यायः ॥
 भक्तियोगः, पुं, (भक्त्योगः भक्त्या यो योग इति
 वा ।) परमेश्वरे भजनसम्बन्धः । यथा,—
 “भक्तियोगप्रकाशाय लोकस्याश्रयहाय च ।
 सञ्ज्ञासाधनमाश्रित्य लज्जाचेतन्यनामधृक् ॥”
 इति चैतन्यभागवतम् ॥

अपि च ।
 “वासुदेवं भगवति भक्तियोगः प्रयोजितः ।
 जनयत्याऽ वैराग्यं ज्ञानञ्च यदहेतुकम् ॥”
 इति श्रीभागवते १ स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 (भक्तियोग उच्यते । यथा, गीतायाम् । १२ ।
 १-२ । १४-२० ।
 “एवं सततयुक्ता ये भक्तास्त्वां पर्युपासते ।
 ये चाप्यक्षरमयत्तं तेषां के योगवित्तमाः ॥१॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 मयावेष्टमनो ये मां नित्ययुक्ता उपासते ।
 अहं यो परयोपेतास्ते मे युक्ततमा मताः ॥२॥
 सन्नुहः सततं योगी यतात्मा हृदिनिश्चयः ।
 मय्यर्पितमनोबुद्धिर्धो मे भक्तः स मे प्रियः ॥३॥
 यस्मान्नोद्विजते लोको लोकान्नोद्विजते च यः ।
 हर्षमपेभयोद्वेगैर्भुक्तो यः स च मे प्रियः ॥४॥
 अन्पेक्षः शूचिर्दक्ष उदासीनो गतयथः ।
 सर्वारम्भपरित्यागी यो मे भक्तः स मे
 प्रियः ॥५॥
 यो न हृष्यति न हेटि न शोचति न काङ्क्षति ।
 शुभाशुभपरित्यागी भक्तिमान् यः स मे
 प्रियः ॥६॥

समः शशी च मित्रे च तथामानापमानयोः ।
 श्रोतोयुस्तुखदुःखेषु समः सङ्गविवर्जितः ॥७॥
 तुल्यनिन्द्यास्तुतिर्मोभी सन्नुद्यो येन केनचित् ।
 अनिकेतः स्थिरमतिर्भक्तिमान् मे प्रियो
 नरः ॥८॥

ये तु धर्मान्धनमिदं यद्योक्तं पर्युपासते ।
 अहं यो नम्यमानो भक्तास्तेऽतीव मे
 प्रियाः ॥” २० ॥

भक्तिरसः, पुं, भक्तिरव रसः । यथा,—

“विभावैरनुभावेण सात्विकैर्भक्तिचारिभिः ।
 स्वादात्मं हृदि भक्तानामानीता अवकादिभिः ।

भक्ष्याभि

शिवरात्र्यां च यो मुहूर्ते सोऽपि तिष्ठत्युद्यमकी ॥

उपवासावमर्षयेत् फलफलफलं पिवेत् ।
 नष्टे शरीरे स भवेद्व्याध्या चाल्मनातकः ॥
 सप्तदशभुक्ते विविधानां विधानां वेदमेव च ।
 न भवेत् प्रज्ञावायी स चोपवासफलं लभेत् ॥
 एकादशमनाहारो गृही विप्राश्च भारत ।।
 ते च तिलानि वैकुण्ठे वावहे ब्रह्मणो वयः ॥
 गृहीणां शैवशाक्तानामिदमुक्तं नारद ! ।
 विप्रिपतो वैष्णवानां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
 निर्व्रं नैवेद्यभोजी च श्रीशङ्खस्य च वैष्णवः ।
 निर्व्रं श्रुतीयवासानां जीवन्मुक्तो लभेत् फलम् ॥
 बान्धुनि तस्य संस्मर्य तीर्थानि सर्वदेवताः ।
 आजापं दर्शनश्चैव सर्वपापप्रणाशनम् ॥
 द्विचक्रमन्त्रं पृथुकं मुहुं देशविशेषके ।
 नात्यन्तशुद्धं विप्राणां भजयेत् च निवेदने ॥
 अभ्यस्य यतीनाञ्च विधवाब्रह्मचारिणाम् ।
 ताम्बूलञ्च यथा ब्रह्मन् । तथैते वस्तुनी ध्रुवम् ॥
 ताम्बूलं विधवास्त्रीणां यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ।
 तपस्विनाञ्च विप्रेभ्यः । गोमांससदृशं ध्रुवम् ॥
 सर्वेषां ब्राह्मणानाञ्च अभ्यस्य श्रद्धा नारद ! ।
 यदुक्तं वामदेवे च हरिणा चाह्निकक्रमे ॥
 ताम्बूपात्रे पयःपानं उच्छिष्टे हृतभोजनम् ।
 दुग्धं लवणसाहच्यं सदो गोमांसमभ्यस्य ॥
 नारिकेलोदकं कांक्ष्ये ताम्बूपात्रे स्थितं मधु ।
 ऐश्वर्यं ताम्बूपात्रस्य सुरातुल्यं न संशयः ॥
 उत्थाय वामहस्तेन यतोयं प्रवर्तति द्विजः ॥
 सुरापीती स विज्ञेयः सर्वधर्मवद्विष्णुतः ॥
 अग्निवेदां हरैरन्नं भक्ष्यशेषञ्च निवृणुः ।
 पीतशेषं जलञ्चैव गोमांससदृशं तुने ॥
 वातिङ्गनफलञ्चैव गोमांसं कार्तिके स्मृतम् ।
 माघे च नलकञ्चैव कलजी श्रयणे तथा ॥
 चैतवर्गञ्च तालञ्च मखरं मत्स्य एव च ।
 सर्वेषां ब्राह्मणानाञ्च ताम्बूपात्रे सर्वदेशतः ॥
 मत्स्याञ्च कामतो भुक्त्वा चोपवासं चार्द्रं वसेत् ।
 प्रायश्चित्तं ततः कृत्वा शुद्धिमाप्नोति ब्राह्मणः ॥
 प्रतिपत्सु च कुशाब्जमभ्यस्यमर्धनाशनम् ।
 द्वितीयायाञ्च वृहतीभोजको न करहिरम् ॥
 अभ्यस्य पटोलञ्च शत्रुवृद्धिकरं परम् ।
 तृतीयायाञ्चतुर्थ्याञ्च नलकं धननाशनम् ॥
 कलङ्ककारणञ्चैव पञ्चम्यां विल्वभक्षणम् ।
 तिर्यग्यथोर्नि प्रापयेत्तु वृष्ट्याञ्च निम्बभक्षणम् ॥
 रोगवृद्धिकरञ्चैव सप्तम्यां तालभक्षणम् ।
 नारिकेलफलं भक्ष्यमष्टम्यां बुद्धिनाशनम् ॥
 तुम्बी नवम्यां गोमांसं दशम्याञ्च कलमिका ।
 एकादश्यां तथा शिखी द्वादश्यां पूतिका तथा ॥
 त्रयोदश्यान्तु वार्त्ताकीभक्षणं पुष्यनाशनम् ।
 चतुर्दश्यां माघभक्षं महापापकरं परम् ॥
 पञ्चदश्यां तथा मांसमभ्यस्य गृहीणां तुने ।।
 गृहीणां प्रोक्षितं मांसं भक्ष्यमन्यदिनं दिनं ॥
 मांसञ्च रक्तशाकञ्च कांक्ष्यपात्रे च भोजनम् ।
 निविद्धं श्रयणे चैव कूर्ममांसञ्च प्रोक्षितम् ॥
 राज्ञो च दधिभक्षणं श्रयणं सन्ध्योर्दिने ।
 रत्नमलःपौराण्यं पुष्पलीनामभ्यस्यकम् ॥

मृदायां वाककानाञ्च मृदमाहात्म्यमेव च ।
 अभ्यस्यवाञ्च विप्रैः । यदन्नं वृषलीपतेः ॥
 ब्रह्मन् । बार्हृषिकानाञ्च गण्डकानामभ्यस्यकम् ॥
 अयदानौडिजानाञ्च चिकित्वाकारकस्य च ।
 हस्ताचिनाहरी तैलमयाश्चाप्यभ्यस्यकम् ।
 मूले ऋगे भाद्रपदे मांसं गोमांसतुल्यकम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे २० अध्यायः प्राक्
 खण्डखण्डे २१ अध्यायश्च ॥
 नारद उवाच ।
 “वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्च भक्ष्याभ्यस्य खाप्रतम् ।
 विपाकं कर्मणाञ्चैव सर्वेषां प्राणिनामपि ॥
 कथयस्व महाभाग । कारणानाञ्च कारण ! ।
 स्वतोऽर्थं कथं पृच्छामि नितान्तं सन्त-
 मीश्वर । ॥
 श्रीभगवानुवाच ।
 भक्ष्याभ्यस्यं चतुर्णाञ्च वर्णानाञ्च यथोचितम् ।
 वेदोक्तं श्रूयसीं तात । सावधानं निशामय ॥
 अयःपानं पयःपानं गन्धं सिद्धाजमेव च ।
 भृष्टादिकं मधु गुडं नारिकेलोदकं तथा ॥
 फलं नलकञ्च यत्किञ्चिदभ्यस्य मशुरजवीत् ।
 दग्धान्नं तप्तबीवीरमभ्यस्यं ब्रह्मणा मतम् ॥
 नारिकेलोदकं कांक्ष्ये ताम्बूपात्रे स्थितं मधु ।
 गन्धञ्च ताम्बूपात्रस्य सर्वं मदां हृतं विना ॥
 ताम्बूपात्रे पयःपानमुच्छिष्टे हृतभोजनम् ।
 दुग्धं लवणञ्चैव सदो गोमांसमभ्यस्य ॥
 अभ्यस्य मधुमिश्रञ्च हृतं तैलं गुडं तथा ।
 आर्द्रकं गुडसंयुक्तमभ्यस्यं श्रुतिसम्मतम् ॥
 पीतशेषं जलञ्चैव माघे च नलकं तथा ।
 द्विभोजनञ्च दिवसे सन्ध्योर्भोजनं तथा ॥
 भक्ष्यञ्च रात्रिशेषे च भुवं प्राज्ञः परित्यजेत् ।
 पानीयं पायसं चूर्णं हृतं लवणमेव च ॥
 खल्लिकञ्च लवणञ्चैव चौरं तक्रं तथा मधु ।
 हस्ताहस्तगृहीतञ्च सदो गोमांसमभ्यस्य ॥
 कर्पूरं रौप्यपात्रस्यमभ्यस्यं श्रुतिसम्मतम् ।
 परिवेशनकारी चेद्भोक्तारं सृष्टं यदि ॥
 अभ्यस्य तदन्नञ्च सर्वेषामेव सम्मतम् ।
 नकुलानां गण्डकानां महिषाणाञ्च पक्षिणाम् ॥
 सर्पाणां भूकराणाञ्च गर्हभानां विशेषतः ।
 मानांराणां शृगालानां कुकुराणां व्रजेश्वर ! ॥
 व्याघ्राणामपि सिंहानां ताम्बूपात्रं मांसं कृणां सदा ।
 जलौकसाञ्च नकाणां गोघिकानां तथैव च ॥
 मण्डूकानां कर्कटानां चक्षुकानाञ्च निश्चितम् ।
 गवाञ्च चमरोणाञ्च कलौ मांसमभ्यस्यकम् ॥
 हस्तिनां घोटकानाञ्च कृणामेव च रत्नसाम् ।
 दंशञ्च मशकञ्चैव मच्छिका च पिपीलिका ॥
 अन्येषाञ्च निविहानां लोके वेदे व्रजेश्वर ! ।
 वानराणां भक्षकानां शरभानां तथैव च ॥
 निविद्धं नृगनाभौ गर्हभानाञ्च मांसकम् ।
 अभ्यस्य महिषाणाञ्च दुग्धं दधि हृतं तथा ॥
 खल्लिकञ्च तथा चक्रं विप्राणां नवनीतकम् ।
 मांसतुल्यैः श्ववसकं तस्य दुग्धादिकं तथा ॥
 वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्चाप्यभ्यस्य श्रुतं श्रुतम् ।

अभक्ष्यमात्रं कश्चैव सर्वेषाञ्च रवेदिने ।
 पर्यायितं जलपात्रं विप्राणां दुग्धमेव च ।
 वर्णानाञ्च चतुर्णाञ्चावीरानस्य च भक्ष्यम् ॥
 तदन्नञ्च सुरातुल्यं गोमांसाधिकमेव च ।
 अवीरानस्य यो भुङ्क्ते ब्राह्मणो ज्ञानदुर्लभः ।
 पिष्टदेवाचैर्न तस्य निष्फलं मशुरजवीत् ॥
 ब्राह्मणानां वैष्णवानामभक्ष्यं मत्स्यमेव च ।
 इतरेषामभक्ष्यञ्च पञ्चपञ्चसु निश्चितम् ॥
 पिष्टदेवाचैरेव च भक्ष्यं मांसं न दूषितम् ।
 पञ्चपञ्चसु ताम्बूपात्रं सर्वेषां मशुरजवीत् ॥
 अयस्कृतञ्च लवणं तैलञ्चाभ्यस्यमेव च ।
 भक्ष्यं पवित्रं सर्वेषां ब्रह्मणे वद्विषंस्कृतम् ॥
 एकहस्ते हृतं तोयमभक्ष्यं सर्वसम्मतम् ।
 आविलं क्षमिषुक्तञ्चापरिशुद्धञ्चनिर्मलम् ॥
 अभक्ष्यं ब्राह्मणानाञ्च वैष्णवानां विशेषतः ।
 अग्निवेदां हरैरेव यतीनां ब्रह्मचारिणाम् ॥
 पिपीलिकामिश्रितञ्च मधु गन्धं गुडं तथा ।
 यत्किञ्चिदस्तु वा तात ! न भक्ष्यञ्च श्रुतौ श्रुतम् ॥
 पक्षिः कौटभक्ष्यं मुहुं पक्षपक्षन्तथा ।
 काकभक्ष्यमभक्ष्यञ्च सर्वेषां द्रव्यमेव च ॥
 हृतपक्षं तैलपक्षं मिष्टान्नं मृदसंस्कृतम् ।
 अभक्ष्यं ब्राह्मणानाञ्च मृदभृष्टं चिपीटकम् ॥
 सर्वेषामशुचीनाञ्च जलमन्नं परित्यजेत् ।
 अश्लीचमन्तात् परदिने शुद्धमेव न संशयः ॥
 विपाकः कर्मणाञ्चैव पुष्करः श्रुतिस मतम् ।
 भक्ष्याभक्ष्यञ्च कथितं यथाज्ञानं व्रजेश्वर ! ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीशङ्खजलखण्डे २५ अध्यायः ।
 “भक्ष्याभक्ष्यञ्च ते शिष्य ! वेदितव्यं तदनन्तरं ।
 करौरस्य वधः शूराः फलाभ्यां दुग्धरस्य च ॥
 सदो भर्ता भवेत्तेन अभक्ष्या पूतिवासिका ।
 न भक्ष्योयं वाराहं मांसं मत्स्यञ्च सर्वशः ॥
 अभक्ष्या ब्राह्मणेर्ज्ञेतेर्दोषितैर्हं न संशयः ॥”
 इति वाराहे ब्राह्मणदोषाख्यनामाध्यायः ॥
 भक्ष्याजानुः, स्त्री, (भक्ष्या भक्ष्यां आजातुः ।)
 राजाजानुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भगं, स्त्री, पुं, (भण्यते अनेनास्मिन् वेति एतदा-
 स्मिन्नेव कान्दर्पं सेवते इति भावः । भजसेवा-
 याम् + “पुंसि संज्ञायां च; प्रायेण ।” १ । १ ।
 ११८ । इति च; । “खनो च च ।” १।१।१५।
 चित्करणमन्यतोऽप्ययमिति विश्वापनार्थम् इति
 हतिलट्भट्टोजीदीक्षितः ।) स्त्रीचिङ्गम् । तत्-
 पथ्यायः । योनिः २ । इत्यमरः । १।६।७६ । वरा-
 ङ्गम् ३ उपस्थाः ४ सरमन्दिरम् ५ । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (भजन्त्यनेनेति भगो मेहनम् । भज-
 न्यस्मिन्निति भगं योनिः । अत्र भगशब्देन
 द्वयमपि कथ्यते । इति भावप्रकाशस्य मध्यखण्डे
 चतुर्थे भागे ॥
 “ब्रह्मा वृहस्पतिर्विष्णुः सोमः सूर्यस्तथाश्विनौ ।
 भगोऽथ मित्रावरुणौ धीरं ददतु मे सुतम् ॥”
 इति वामदे शारोरीस्थानं प्रथमेऽध्यायः ।)
 रतिगृहम् ६ जन्मवर्त्त ७ अधरम् ८ अवाच्य-
 देशः ९ प्रकृतिः १० अपथम् ११ सरङ्गपः १२

पात्रविशेषः सन्तानं देवि । तद्वचनार्हम् ।
प्राग्ज्योतिषाभिषेकानि नमस्तं भगवत्कम् ।
एषिणा नारदेनेव संहितः केशवसदा ।
भगवत् भौमसुतं प्राग्ज्योतिषपुरोत्तमे ।
अभिषेक्य तदा भूपं पुरमध्ये न्यवेशयत् ।”

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ।

(यथा च महाभारते । २ । २६ । ८ ।

“स तानपि महेष्वासाम् विजिग्ये भरतर्षभ ।।
तेरेव संहितेः सर्वेः प्राग्ज्योतिषसुपात्रवत् ।”

तत्र राजामहानासोद्गद्यतो विशास्यते ।।

तनासीत् सुमहद्गुहं पाण्डवस्य महात्मनः ।।”

भगवत्, श्री, (भगो योनिर्देवतं देवता यस्य ।)

पूर्वजन्तुनीनचक्रम् । तत्तु दृष्टव्यतेर्जन्मनच-
क्रम् । यथा, ज्योतिष्मते ।

“विशालानजतोवा नि वैष्णवं भगवैतम् ।

पुष्पा पौष्ठी यमः सर्पो जन्मभान्यर्कतः

क्रमात् ।”

भगवद्, पुं, (भगं गुह्यसुष्ममध्यस्थानं दारय-
तोति । “इ + शिच् + पू + सन्वयोर्दा + रिस् + होः ।”

६ । २ । ४१ । इत्यत्र । “भगो च दारेरिति वक्त-
व्यम् ।” इति काशिकोक्तेः खच् । “खचि

इस् ;” ६ । ४ । ६४ । इति इस् । सुम्च ।)

अपानदेशे ब्रह्मरोगविशेषः । तस्य रूपमाह ।

“गुरुस्य इगुरुषे चेन्न पार्थिवः पिङ्गकान्तित् ।

भिन्नो भगवद्गो श्रेयः स च पञ्चविधो भवेत् ।”

अर्निष्ठत् पीडास्तत् । पञ्चविधः वातकपैतिक-

क्षैष्टिकवाग्निपातिकशब्दजभेदेः । भगवद्-

शब्दस्य निवृत्तिमाह भोजः ।

“भगं परिसमन्ताद्गो गुदवस्त्रो तथैव च ।

भगवद्गुरुषे दृष्टस्तान्नादेशे भगवद्गुरुः ।”

भजन्वनेनेति भगं मेहनम् । भजन्वस्त्रिभित्ति

भगं योनिः । अत्र भगवद्गुरु इत्यमपि कथ्यते ।

भगवत् योनिवत् । पूर्वस्वरूपादीनि यथा,—

“कटीकपात्रनिक्षोददाहकचक्रुवणादयः ।

भवन्ति पूर्वस्वरूपाणि भविष्यति भगवद्गुरुः ।”

कटीकपात्रमत्र कटीकजकम् । वातिकं शत-

पोनकसंज्ञं भगवद्गुरुमाह ।

“कवायकृत्तैरतिकोपितोऽनिल-

अपानदेशे पिङ्गकां करोति याम् ।

उपेक्षयात् पाकसुपैति दाहकं

रुणाच्च भिन्नादाहकनवाहिनीम् ।

तत्रागमो नृजपूरीवरतसां

ब्रह्मेरनेकैः शतपोनकं वदत् ।

दाहकं अतिदाहकात् । ब्रह्मेरनेकैः स्रग्मसुखैः ।

शतपोनकवाहिनी तत्तुल्यम् । पैंतिकसुदृयोव-

संज्ञमाह ।

“प्रकोपणैः पित्तमतिप्रकोपितं

करोति रक्तां पिङ्गकां गुदं गताम् ।

तदाशुपाकाहिमपूतिवाहिनीं

भगवद्गुरुशिरधरे वदत् ।”

आशुपाकाहिमपूतिवाहिनीम् । शीघ्रपाकाम्

उद्गदुर्गन्धवाहिनी च । तदा तं भगवद्गुरु उद्ग-

शिरधरे उद्गदुर्गन्धं वदत् । उद्गदुर्गन्ध-
संज्ञा पिङ्गकाकाजीनवक्ततयोद्गदुर्गन्धकार-

त्वेन । * । शैष्टिकपरिखाविशंज्ञमाह ।

“कक्षयनो घनसावी कठिनो मन्दवेदनः ।

अंतावभावः कफजः परिखावी भगवद्गुरुः ।”

कठिनः पिङ्गकावस्थायां परिखावी निरन्तरं

स्रवणशीलः । * । वाग्निपातिकशब्दकावर्त-

संज्ञमाह ।

“बहुवर्णवर्णासावाः पिङ्गका गोक्षनोपमाः ।

शब्दकावर्तवर्णाङ्गो शब्दकावर्तको मतः ।”

बहुवर्णवर्णासावाः बहुशब्दो वर्णादिभिः

प्रत्येकं सम्बध्यते । नाङ्गी सावमार्गः । * ।

शब्दजसुष्मागंसंज्ञमाह ।

“यताव्रतिः पायुगताद्विषहते

सुपेक्षयात् स्युः क्षमयो विदाम्यते ।

प्रकुर्वन्ते मार्गमनेकधा सुखे-

त्रं वैक्षान्त्युष्मागंभगवद्गुरुं वदत् ।

यतात् कष्टकादिना नखेन

कक्षयनादिना वाभिघातात् ।

मतिः सावः उष्मागंभगवद्गुरुम् । एतस्य क्षमि-

क्षतमार्गः पुरीषादिनिर्गमादुष्मागंसंज्ञा ।”

कष्टसाध्यमसाध्यमाह ।

“घोराः साधयितुं दुःखाः सर्वे एव भग-

वद्गुरुः ।

तेष्वसाध्यस्त्रिदोषोत्थः क्षतजश्च विशेषतः ।

वातश्लेष्मपुरीषाणि शुक्रश्च क्षमयक्षया ।

भगवद्गुरुत् स्रवन्तस्तु नाशयन्ति तमातुरम् ।”

अथ भगवद्गुरुस्य चिकित्सा । यथा,—

“अथास्य पिङ्गकामेव तथा यन्नादुपागुरेत् ।

सुहृत्सुसुतिसंकात्तैर्यथा पाकं न गच्छति ।

पुनर्नवागताशुष्कीपिठिकावदरेः क्षतः ।

सेपाय पिङ्गकावस्थे कक्षः शूलो भगवद्गुरुः ।

पयःपिष्टेक्षिकारिष्टमधुकेः शीतलेः क्षतः ।

सेपो भगवद्गुरुः शूलः पैंतिके वेदनावति ।”

अरिष्टो निम्नः ।

“सुमनायाश्च पत्राणि गुरुणी विन्मेषजम् ।

सेन्धव तक्रसंपिष्टं सेपाह्वन्त भगवद्गुरुम् ।”

सुमना जातिस्तस्याः पत्रम् ।

“पिङ्गकानामपकानामपतर्पणपूर्वकम् ।

कर्म कुर्यादिरिक्तान्तं भिन्नानां ब्रजवत् क्रिया ।

निश्चाकंक्षीरसिन्धूयपुराणहृन्नक्षैरेः ।

सिद्धमभ्यङ्गने तैलं भगवद्गुरुं परम् ।”

पुरो गुग्गुलुः । अथ हृन्नक्षैदाः करवीर-

पत्राणि । निश्चादितैलम् । * ।

“त्रिफलापुरहृत्वाणां त्रिपचांशैकयोगिता ।

गुटिका शोधगुल्माशोभगवद्गुरुतां हृता ।”

नववार्धिको गुग्गुलुः । * ।

“शूलक्रियापि कथिता शूलसाध्यो भगवद्गुरुः ।

सा च तेनैव कर्तव्या शूलशूलमवैत यः ।

आयामं मेधुनं युद्धं पृथगानं गुरुणि च ।

रूपवर्णं यत्नेन वर्णयद्गुरुं नरः ।”

इति भावप्रकाशे भगवद्गुरुधिकारः ।

अपि च ।

“जङ्घनं खेदं वेपथिन्नापनविरेचनेः ।

रक्तमोचादिभिः शीघ्रं गुदनी पिङ्गकां वदेत् ।

तथा यत् भिन्नं कुर्यादयथा पाकं निश्चयति ।

अपक्वं वायु पक्वं वा जलौकापातनं हितम् ।

तदभावे तु शङ्खाभ्यामिदं रक्तस्य मोक्षयम् ।”

वटपत्राटकाशुष्कीगुग्गुलुः सपुनर्नवाः ।

पिष्टा तु पिङ्गकारणं सेपः शूलो भगवद्गुरुः ।

आमावस्थाक्रिया प्रोक्ता पक्वावस्थाक्रियोच्यते ।

पुत्रधयापाटकाचारवद्विदाहादिकं क्रमम् ।

विधाय ब्रजवत् कार्यं यथा दोषो यथा वलम् ।

सुहृत्कंदुग्धदाब्जैर्भिर्वर्णं क्षत्वा भगवद्गुरुः ।

दद्यात् सर्वशरीरस्थानाङ्गीर्हन्त्यात् प्रयोगराट् ।

तिलाभयानोष्मरिष्टपक्वं

निश्चा वचा कुष्ठमगारधूमः ।

भगवद्गुरुः नाद्युपदेश्योश्च

दुष्टत्रये शोधनरोपणोऽयम् ।

सुनोऽस्थिदृष्टं त्रिफलारसेन

विज्ञानकाष्ठि त्वयवा विसेपनात् ।

चिरप्रभूतं प्रथमोदुष्टं

भगवद्गुरुं नाशुसुपैति ननम् । * ।

जम्बूकमांवं सुक्षीत प्रकारैर्यज्ञनादिभिः ।”

श्रमालमांसव्यङ्गनं खाद्यम् । अथवा शूलक-

मांसव्यङ्गनं खाद्यम् ।

“त्रिकटु त्रिफला सुखं विडङ्गान्दतचित्रकम् ।

शूलोना पिप्पलीमूलं हृदुषा सुरदाह च ।

तुम्बुरं पुष्करं चय विशाला रजनीद्वयम् ।

विषं सौवर्धनक्षारौ सैन्धवं गलपिप्पली ।

यावन्वेतानि चूर्णानि तावन्निगुणगुग्गुलुः ।

कोलप्रमाणां गुटिकां खादयेन्मधुना सह ।

भगवद्गुरुं चासकावं चयं जीर्णवरीदरम् ।

नाङ्गीदुष्टव्रणानाहकुष्ठोष्मादाहशरीरक्षमीन् ।

मेहान्दृष्टिद्विजोगमूलं क्षीपदमेव च ।

सप्तविंशतिको हन्ति गुग्गुलुः सर्वरोगहा ।”

क्षुद्रोगमूलमित्थं क्षुद्रुपाश्चमूलमित्थपि पाठः ।

सप्तविंशतिगुग्गुलुः । * ।

“चित्रकाकीं त्रिहृत्पाटौ मजपूह्यमारकौ ।

सुघां वचां लाङ्गलिकां हरितालं सुवर्चलाम् ।

ज्योतिष्मतीश्च संक्षुब्ध तैलं वैद्यो विपाचयेत् ।

एतद्विष्यन्दं नाम तैलसुक्तं भगवद्गुरुः ।

शीघ्रं रोपणश्चैव सुवर्णकरणं स्फुटम् ।”

विष्यन्दतैलम् । * ।

“स्फुटस्य द्विगुणेन शुद्धवलिना कन्यापथोभि-

स्त्राहं

पिष्टा तान्मयं समस्ततुलितं पात्रं विधायोपरि ।

स्वेदां यामयुगं सभस्मपिठरे जम्बूजलेः सप्तधा

साहं तत्पुटयेत् भगवद्गुरुं शूलोक्षिता

स्यादिति ।”

जम्बूजलेरित्यत्र निम्बूजलेरिति च पाठः ।

भगवद्गुरुं रजः । * ।

“सुहृत्सुतं समं गन्धं नृतनागं सतुल्यकम् ।

जीरकं सैन्धवं तुल्यं तित्तकोवातकीद्वैः ।

पिष्टा तर्जपनाह्वानि भक्त्याच भगवन्मृत् ।
रसः कालाधिरुमोऽयं गुह्यैकं न्युजिह्वयेत् ॥”
कालाधिरुमो रसः ॥ ॥

इति सारदीपिकायां भगवन्चिकित्साध्यायः ॥
अपि च । गावह् १८८ अध्याये ।

“गुग्गुलुं क्षिपलायुक्तं पीत्वा नयेत् भग-
वन्मृत् ॥”

(अस्य सकारणलक्षणचिकित्सितं यथा,—

क्रिम्यस्य खट्वालयनयवाय-
प्रवाहनायुक्तकटाक्षपृष्ठैः ।

गुदस्य पाके पिष्टका भृशान्तिः
पक्वप्रभिन्ना तु भगवन्मृत् स्यात् ॥

विरेचनक्षेपणपाटनञ्च

विशुद्धमार्गस्य च तैलदाहः ।

स्यात् चारुमन्त्रेण सुपाचितेन

क्षिप्तस्य चास्य व्रणवचिकित्सा ॥”

इति चरकं चिकित्सास्थाने सप्तदशोऽध्याये ॥

भगवन्मृत्, पु. (भगं योनिस्तुपाश्रित्य भजयति
जीविकां निज्वाहयतीति । भज + ण्युल् ।)
कुण्डाश्री । इति महाभारते दानधर्मः ॥
कोटना इति भाषा ॥ तस्यान्नभक्षणनिषेधो
यथा,—

“यो बान्धवैः परित्यक्तः साधुभिर्भ्रातृणेरपि ।

कुण्डाश्री यच्च तस्यान्नं भुक्त्वा चान्द्रायणश्चरेत् ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचाराध्यायः ॥

भगवती, स्त्री, (भगः ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य
यशसः श्रियः । ज्ञानवैराग्ययोश्चैव यस्यां भग
इतीज्जना ॥” इत्युक्तलक्षणम् । षड्देश्वर्यमस्य-
स्येति । भग + “तदस्यास्यैकस्मिन्नि मनुप् ॥”

५ । २ । ६४ । इति मनुप् । मस्य वः ।

“भूमनिन्दाप्रशंसासु नित्ययोगेऽतिशयाने ।

संसर्गेऽस्ति विवक्षायां भवन्ति मनुवादयः ॥”

इति काशिकोक्तनित्ययोगेऽत्र मनुपप्रत्ययः ।

ततः स्त्रियां ङीप् ।) पूज्या । गौरी । इति

मेदिनी । ते, २१४ ॥ (सा च प्रकृतिरूपिणी

महामाया देवी । यथा, मार्कण्डेये । २ । ४२ ।

“ज्ञानिनामपि चेतांसि देवी भगवती हि सा ।

बलादाज्य मोहाय महामाया प्रयच्छति ॥”

मरस्वती । यथाह पौराणिकाः ।

“सा मां प्रातु सरस्वती भगवती निःशेष-

जायापहा ॥”

गङ्गा । यथा, शङ्कराचार्यज्ञतगङ्गाकोत्रे ।

“भगवति । भवलीलामौलिमाले तवाभः-

कणमण्डपरिमाणं प्राणिनो ये स्मृशन्ति ॥”

तस्याः स्वरूपं यथा,—

“यथा नित्यं हि भगवान् नित्या भगवती तथा ।

स्वमायया तिरोभूता तत्रेशे प्राकृतं लये ॥

आब्रह्मसम्पर्यन्तं सर्वं मिथ्यैव लज्जिमम् ।

दुर्गा सत्यस्वरूपा सा प्रकृतिर्भगवान् यथा ॥

सिद्धेश्वर्यादिकं सर्वं यस्यामस्ति युगे युगे ।

सिद्धादिकं भगो ज्ञेयस्तेन भगवती स्मृता ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५४ अध्यायः ॥

अपि च ।

“सेवने या सुरैः सर्वैस्ताश्चैव भजते यतः ।

धातुर्भजेति सेवायां भगवत्येव ना स्मृता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्याः प्रतिमाविशेषस्य पूजने फलविशेषो यथा,

ब्रह्मोवाच ।

“श्रद्धा तस्याः सुराध्यक्ष ! आराधनविधिं

परम् ।

यथा सा तोषिता पूर्वं शङ्करादेः फलेपसुभिः ॥

कर्त्तव्यज्ञेन देवेश ! तथा त्वमपि पूजय ।

शम्भुः पूजयते देवीं मन्त्रशक्तमयीं शुभाम् ॥

अक्षमालाकरो नित्यं तेनासौ विबुधावरः ।

अहं शैलमयीं देवीं यशामि सुरसक्तम् ॥

तेन ब्रह्मत्वमेवेदं मया प्राप्तं सुदुर्लभम् ।

इन्द्रनीलमयीं देवीं विश्वरक्षयते तदा ॥

विश्वत्वं प्राप्तवांस्तेन अद्भुतेकं कृतात्मनम् ।

देवीं हेममयीं कान्तां धनदोऽर्चयते सदा ॥

तेनासौ धनदो देवीं धनेशत्वमवाप्नोति ।

विश्वदेवा महात्मानो रौप्यां देवीं मनोहराम् ।

यजन्ति विधिवद्भक्ता तेन विश्वत्वमाप्नुयुः ॥

वायुः पूजयते भक्ता देवीं पितृलसम्भवाम् ।

वायुत्वं तेन तत् प्राप्तमगौप्यं गुणावहम् ॥

वसवः कांसिकां देवीं पूजयन्ति विधानतः ।

प्राप्नुवन्तो महात्मानो वसुत्वं सुमहोत्थम् ॥

अश्विनौ पार्थिवां देवीं पूजयन्तौ विधानतः ।

तेन तावन्मनो देवीं दिव्यदेहं गतायुभौ ॥

स्फाटिकां शोभनां देवीं वरुणोऽर्चयते सदा ।

वरुणत्वं हि संप्राप्तं तेन ऋद्ध्या समन्वितम् ॥

देवीमन्नमयीं पुण्याममिष्यजति भावितः ।

अग्नित्वं प्राप्तवांस्तेन तेजोरूपसमन्वितम् ॥

ताम्रां देवीं सदाकालं भक्ता देवीं दिवाकरः ।

अर्चते तत्र संप्राप्तं तेन सूर्यत्वसुप्तम् ॥

सुक्ताशैलमयीं देवीं सोमः पूजयते सदा ।

तेन सोमोऽपि संप्राप्तः सोमत्वं सततोऽज्जलम् ॥

प्रवालकमयीं देवीं यजन्ति पद्मगोचराः ।

तेन नागास्तु भोगाद्याः प्रयान्ति परं पदम् ॥

लज्जयायसमयीं देवीं पूजयन्त्यसुरोत्तमाः ।

राक्षसाश्च महात्मानस्तेन वैरमित्रविक्रमाः ॥

चण्डोत्तममयीं देवीं पिशाचाः पूजयन्ति ताम् ।

तेन ऋद्धिबलोपेताः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

त्रैलोकिकां सदा देवीं यजन्ति गुरुकादयः ।

तेन भोगबलोपेताः प्रयान्ति श्वरमन्दिरम् ॥

वज्रलौहमयीं देवीं यजन्ति मानवः सदा ।

मातृत्वं प्राप्य ताः सर्वाः प्रयान्ति परमं पदम् ॥

एव देवाः सगन्धर्वाः पिशाचोदगराक्षसाः ।

पूजयन्ति सदाकालं चर्चिकां सुरनायिकाम् ॥

तथा त्वमपि देवेन्द्र ! यदीच्छसि परां गतिम् ।

श्रिवां मणिमयीं पूज्य लभसे मनसंस्थितान् ॥

कामान् सुरवराध्यक्ष ! कामिकैः पूजितैः सदा ।

ददाति सर्वलोकाणां चिन्तामणिर्नृपया श्रिवा ॥”

इत्यादि देववतारे द्रव्यविधिपूजामाहात्म्ये ३८

अध्यायः ॥ तस्यै गृहदानस्य फलं यथा,—

ईश्वर उवाच ।

“देव्या गृह्णन् यः मुक्तकरार्पयति शोभनम् ।

सर्वोपकारकैर्युक्तं सकृपाटागैरान्वितम् ॥

तस्मिन् चण्डां ध्वजं ह्वयं वितानं दर्पणानि च ।

दत्त्वा सुरजवंश्यादि नित्यं सङ्गीतकानि च ॥

देवीं शास्त्रार्थवेत्तारं पूजयन् भवने शुभम् ।

एवं प्रवर्त्तते यस्तु तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ॥

दशपूर्वापरान्तात् । आत्मनश्चैकविंशतिम् ।

उद्धृत्य च कुलं पापाद्ब्रह्मलोके महीयते ॥

गच्छते भगवती यत्र परा परमपूजिता ।

तत्र कल्याणतरं यावद्भुक्ता भोगान् मनो-

रमान् ॥

पुनः कालादिह्यातः पृथियामेकराज्भवेत् ।

सम्यक्वाङ्मनोपेतः शान्तः पुरपरिच्छदः ॥

पुनर्देव्या द्विजातीनां तद्वक्तानां प्रियो भवेत् ॥

कन्यासम्पन्नको नित्यं देवीशास्त्रार्थपारगः ।

लभते परसद्भाव तदन्ते शिवतां व्रजेत् ॥

देव्या गृह्णन् यः मुक्तः सम्मार्जयति नित्यशः ।

स भवेद्भगवान् सौख्यसन्धसम्पत्तिर्नृपतः ॥

तदागच्छेच्छिवालोकं सर्वकालफलप्रदम् ।

देव्या गृह्णन् यः मुक्तः गोमयेनानुलेपयन् ॥

स्त्रियो वा यदि वा पुंसः घण्टासन्तु निरन्त

रम् ।

स लभेदीक्षितान् कामान् देव्या लोकश्च

गच्छति ॥”

इत्यादि देववतारे ४२ अध्यायः ॥

भगवद्भक्तः, पु. (भगवतो भगवत्या वा भक्तः ।)

श्रीकृष्णभक्तिश्रुतः । अथ भगवद्भक्तानां लक्ष-

णानि । सामान्यतः लेङ्गे ।

“विष्णुरेव हि यस्मै देवता वैष्णवः स्मृतः ॥”

अत्र विशेषः ।

“व्रतकर्मसुभजानभोगजन्मादिमन्त्रपि ।

श्रवणपि च लक्षणस्य भक्ताः सन्ति तथा तथा ॥”

तत्र व्रतिषु मध्ये भगवद्भक्तिहेतुव्रतपरता भग-

वद्भक्तलक्षणम् । तथा च स्कान्दे श्रीमार्कण्डेय-

भगौरथसंवादे ।

“दशमं शेषमयुक्तं दिनं वैष्णवव्रतम् ।

स्तुपास्तुते महीपाल । ते वै भागवता नराः ॥

प्राणायामं च चान्द्रान्तिं दिनं प्राप्य हरैर्नराः ।

कुर्वन्ति जागरं रात्रौ सदा भागवता हि ते ॥

उपोष्य द्वादशीं शुद्धां रात्रौ जागरणान्विताम् ।

अल्पान् साधयेद्भक्तु स वै भागवतो नरः ॥

भक्तिर्न विद्युता येषां न च्युतानि व्रतानि च ।

सुप्रियः श्रीपतिर्विषां ते स्तुभां भगवता नराः ॥”

कस्मिन् भगवदर्पणादिना तदाज्ञाबुद्ध्या वा

भक्तिहेतुसदाचारपरता तत्रैव ।

“धर्माय जीवितं येषां सन्तानार्थं मेधुनम् ।

पचनं विप्रमुखायं ज्ञेयास्ते वैष्णवा नराः ॥

अध्वगन्तु पथि आन्तं कालेऽत्र गृहमागतम् ।

योऽतिथिं पूजयेद्भक्ता वैष्णवः स न संशयः ॥

सदाचाररताः श्रिष्टाः सर्वभूतायुक्तव्यकाः ।

मुच्यन्त्येकतरामा ये सदा भागवता हि ते ॥”

पाशे वैशाखमाहात्म्ये श्रीनारदाम्बरीषसंवादे ।

यथा,—

“जीवितं यस्य धर्मेण धर्मो ह्यर्थमेव च ।
अद्वैतात्मा विपश्यति तं मन्ये वैष्णवं जनम् ॥”
लेङ्गे च ।

“विष्णुभक्तिसमायुक्तान् श्रौतस्मार्तप्रवर्तकान् ।
प्रीतो भवति यो दृष्ट्वा वैष्णवोऽसौ प्रकीर्तितः ॥”
गुणवत्सु भक्तिहेतुलक्षणत्वादिसद्गुणशीलता
तत्रैव ।

“परदुःखिनामदुःखं मन्यन्ते ये श्रुतोत्तमः ।
भगवद्धर्मनिरतास्ते नरा वैष्णवा वृष । ॥”

भागवतल्लतीयस्कन्धे श्रीकपिलदेवकृतिसंवादे ।
यथा,—

“नित्यचरः कारुणिकाः सुहृदः सर्वदेहिनाम् ।
अज्ञातशत्रवः शान्ताः साधवः साधुभूषणाः ॥”
पञ्चमस्कन्धे ऋषभदेवस्य पुत्रानुशासने । यथा,

“महत्सुखां हारमाहुर्विस्तृक्ते-
स्तमोहारं योषितां सङ्गसङ्गम् ।

महान्तस्ते समर्पिताः प्रशान्ता
विमन्यवः सुहृदः साधवो ये ॥”

एकादशस्कन्धे श्रीभगवत्प्रदोषप्रश्नोत्तरे ।
यथा,—

“कपालुरक्षतमोहक्षितिस्तुः सर्वदेहिनाम् ।
सख्यारोऽनवदात्मा समः सर्वोपकारकः ॥
कामाक्षुभितधीर्दानो ऋदुः शुचिरकिञ्चनः ।
अनीहो मितशुक् शान्तः स्थिरो मच्छरणी
सुनिः ॥

अप्रमत्तो गभीरात्मा धृतिमान् जितवङ्गुणः ।
अमानी मानदः कल्यो मैत्रः कारुणिकः
कविः ॥”

विष्णुपुराणे यमनन्दभट्टसंवादे । यथा,—

“न चलति निजवर्णधर्मेनो यः
सममतिरात्मसुहृदिपत्न्यपत्ने ।
न हरति न चलति किञ्चिदुच्चैः
स्थिरमनसं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥”

ज्ञानिषु भक्तिहेतुज्ञानवत्ता एकादशे । यथा,—

“सर्वभूतैषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
भूतानि भगवत्प्राप्त्यर्थं भागवतोत्तमः ॥
न यस्य स्वः पर इति विशेषात्मनि वा भिदा ।
सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥
ज्ञात्वाज्ञात्वाय ये वै मां यावान् यथास्मि
यादृशः ।

भजन्यन्यभावेन ते मे भक्ततमा मताः ॥
ईश्वरे तदर्धेनेषु वालिषेष्ु द्विषत्सु च ।

प्रेममैत्रीलपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥
अर्थायामेव हरये पूर्णं यः अहमेहेते ।

न तद्भक्तैषु चान्येषु स भक्तः प्राप्तः स्मृतः ॥”
भोगवत्सु भक्तिहेतुभोगानासक्तता हरियोगे-
नरोत्तरे । यथा,—

“यद्दीप्तापीन्द्रियैरर्थान् यो न देहि न काङ्क्षति ।
विष्णोर्मायाभिर्दं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥”

सत्त्वकविद्यादिमत्सु भक्तिहेतुनिरभिमानिता

तत्रैव । यथा,—

“न यस्य जन्मकर्मभ्यां न वर्णाश्रमजातिभिः ।
सज्जतेऽस्मिन्नहंभावो देहे वै स हरिः प्रियः ॥
भावाः कथञ्चिद्भक्तैश्च ज्ञानानासक्तमानिता ।
भक्तिनिष्ठापका जातास्ततोऽस्तुतमनोदिता ॥”

निष्ठापकाः परिपाकं प्रापकाः ॥ * ॥

श्रीवेपु श्रीशिवलयाभेदकता दृष्टमारदीये ।

“शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।
समबुद्ध्या प्रवर्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

इति ॥*॥

“अन्यच्च तेषां भगवच्छास्त्रार्थपरतादिकम् ।
साक्षाद्भक्तात्मकं सुखं लक्षणं लिखितेऽधुना ॥”
श्रीभागवतशास्त्रपरता स्कान्दे ।

“येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ ।
पूजयन्ति च ये नित्यं ते स्युर्भागवता नराः ॥
येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् ।
महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः ॥”
वैष्णवसम्माननिष्ठा लेङ्गे ।

“विष्णुभक्तमथायतं यो दृष्ट्वा सुसुखप्रियः ।
प्रणामादि करोत्येव वासुदेवे यथा तथा ।

स वै भक्त इति ज्ञेयः स पुनानि जगत्त्रयम् ॥
रुद्राक्षरा गिरः शृङ्गान् तथा भागवतेरिताः ।

प्रणामपूर्वं चत्वा यो वदेद्भै वैष्णवो हि सः ॥
भोजनाच्छादनं सर्वं यथाशक्त्वा ददाति यः ।

विष्णुभक्तस्य सततं सर्वं भागवतः स्मृतः ॥
गारुडे ।

“येन सर्व्वात्मना विष्णुभक्ता भावो निवेशितः ।
वैष्णवेषु कृतात्मत्वात्तद्भागवतो हि सः ॥*॥
श्रीतुलसीसेवानिष्ठा दृष्टमारदीये श्रीभगवन्-
मार्कण्डेयसंवादे ।

“तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कृन्वते नराः ।
तत्काष्ठाङ्कितकर्णा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥

तुलसीगन्धमात्राय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।
तत्फलसुहृत् ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

श्रीभगवतः कथापरता दृष्टमारदीये श्रीभगवन्-
मार्कण्डेयसंवादे ।

“मत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सात्त्विकी मतिः ।
तद्वक्त्रि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे श्रीभगवद्गुणसंवादे ।
“मत्कथां कुर्वन्ते यस्तु मत्कथाश्च शृणोति यः ।
क्षुध्यन्ते मत्कथायाश्च स वै भागवतोत्तमः ॥”

ल्लतीयस्कन्धे तत्रैव ।
“मदाश्रयाः कथा नृदाः शृङ्खलन्ति कथयन्ति च ।
तपन्ति विविधास्त्रापा नैतात्मज्ञतत्त्वतः ॥”

नामपरता दृष्टमारदीये तत्रैव ।
मन्त्रानवाच मङ्गला मङ्गलजनकोपुपाः ।

मन्त्रामश्रवणासक्तास्ते वै भागवतोत्तमाः ॥
येऽभिनन्दन्ति नामानि हरिः शृङ्खलन्ति हर्षिताः ।

रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”
तत्रैवाव्यय ।

“अन्यथासुखं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।
हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्वरूपपरता । तत्र स्वधर्मेनिष्ठया रागद्वेषादि
निवृत्त्या स्वरूपं श्रीविष्णुपुराणे यमनन्दभट्टसंवादे

“न चलति उच्चैः श्रीभगवत्पदार-

विन्दे सितमनास्तमवेहि विष्णुभक्तम् ।

कलिकलुषमर्चनं यस्य नात्मा

विमलमर्तमर्लनीलतस्तमेवम् ।

मनसि कृतजनाहं मनुष्यं

सततमवेहि हरिरेतौव भक्तम् ॥

कनकमपि रहस्यवेष्य बुद्ध्या

दृष्टमिव यः समवेति वै परस्वम् ।

भवति च भगवत्प्रेमन्यचेताः

पुरुषवरं तमवेहि विष्णुभक्तम् ॥

स्फटिकगिरिशिलाभजः क विष्णु-

मनसि दृष्ट्वा क च मत्सारादिदोषः ।

न हि तुहिनमयूखरश्मिपुञ्जे

भवति कुताशनदोषिणः प्रतापः ॥

विमलमतिरमत्सरः प्रशान्तः शुचि-

चरितोऽखिलसत्त्वमित्रभूतः ।

प्रियहितवचनोऽक्षमागमायो

वसति सदा हृदि तस्य वासुदेवः ॥

वसति हृदि सनातनं च तस्मिन्

भवति पुमान् जगतोऽस्य सौम्यरूपः ।

क्षितिरेवमतिरम्यमात्मनोऽन्तः

कथयति चारुतथैव शालपोतः ॥

अन्यविजयेन वैराग्यादिना च स्वरूपं श्रीहरि
योगेश्वरान्तरे ।

देहेन्द्रियप्राणमनोधिर्वा यो

जन्माऽयच्छुद्ध्यतर्षकच्छुद्धैः ।

संसारधर्मेणैवसुखमानः

स्त्वया हरिभागवतप्रधानः ॥

त्रिभुवनविभवहेतवोऽप्यकुल-

स्त्वितरिजनात्मसुरादिभविष्यन्ता ।

न चलति भगवत्पदारविन्दो-

क्तवनिमिषाहंमपि स वैष्णवाग्र्यः ॥

भगवत उरुविक्रमाङ्घ्रिशाला-

नखमण्यचन्द्रिकया निरस्ततापे ।

हृदि कथयतुर्पादतां पुनः स

प्रभवति चर्क इवोदितोऽर्कतापः ॥”

पूजापरता स्कान्दे तत्रैव ।

“येऽर्चयन्ति सदा विष्णुं यज्ञेशं वरदं हरिम् ।
देहिनः पुण्यकर्मणाः सदा भागवता हि ते ॥”
लेङ्गे ।

“विष्णुश्चैव शुभान्येव करोति केहसंयुतः ।

प्रतिमाश्च हरिर्नित्यं पूजयेत् प्रयत्नात्मवान् ॥

विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्मणा मनसा गिरा ।

नारायणपरो नित्यं भूप ! भागवतो हि सः ॥”

वैष्णवधर्मेनिष्ठतादि पाशोत्तरखण्डे ।

“तापादिपञ्चसंस्कारा न वैष्णवाकर्मकारकः ।

अर्थपञ्चकविद्भिर्गो महाभागवतो हि सः ॥”

तापः तप्तसुप्ताधारणं तदादिपञ्चसंस्कारयुक्तः ।

पञ्चसंस्काराश्च तत्रैवक्ताः । [इति ॥

“तापः पुच्छस्तथा नाम मनो यागस्तु पञ्चमः ॥”

अस्यार्थः । नाम श्रीलक्ष्मणादिभ्यः । मन्त्रः ।
 श्रीगुरोः सकाशात् मन्त्रग्रहणम् । यागः होम-
 पूजकवधाविधिदीक्षाग्रहणमित्यर्थः । नव इत्या-
 कर्माणि पूजासम्बन्धितानि अवगादीनि
 प्राप्नोक्तार्चनादीनि वा सर्वेषां तेषां पूजाङ्ग-
 त्वात् । तानि च तत्रैवोक्तानि । यथा,—
 “अर्चनं मन्त्रपठनं यागयोगौ महात्मनः ।
 नामसङ्कीर्णं सेवा तच्चैरैरङ्गं तथा ।
 तदीयाराधनं चर्या नवधा भिद्यते शुभे ।”
 अथपञ्चकं चत्वारो चत्वारो धर्मादयः प्र-
 वार्याः पञ्चमपुरुषार्थस्य भक्तिः । यदा पञ्च-
 तत्त्वानि अनात्मात्मपरमात्मपरमेश्वरतत्त्वज्ञानां
 याथार्थ्यानि । इति तट्टीका ॥ * ॥
 एकान्तिता गाढवे ।
 “एकान्तेन सदा विष्णौ यस्माद्देवे परायणाः ।
 तस्मादेकान्तिनः प्रोक्तास्तेऽङ्गावतचेतसः ॥”
 तद्विज्ञानेनानन्यपरता एकादशे उद्भवप्रश्नोत्तरे ।
 “स्वात्माज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यश्चास्मि
 यादृशः ।
 भजन्त्यनन्यभावेन ते वै भागवता मताः ॥”
 भागवते । ११ । ३ । ५० ।
 “न कामकर्मवीजानां यस्य चेतसि सम्भवः ।
 वासुदेवैकनिलयः स वै भागवतोत्तमः ॥”
 सा च एकान्तिता चतुर्धा । तत्र धर्मानाद-
 रेण श्रीमद्ब्रह्मवैवर्तप्रश्नोत्तरं गव ।
 “अज्ञायेव गुणान् दोषान् मयादिष्टानपि
 स्वकान् ।
 धर्मान् सन्त्यज्य यः सर्वान् मां भजेत् स च
 सत्तमः ॥
 गीतायाश्च ।
 सर्वधर्मान् परित्यज्य मामेकं शरणं ब्रज ।
 अहं त्वां सर्वपापेभ्यो मोक्षयिष्यामि मा शुचः ॥
 यदा यस्यानुगृह्णाति भगवानात्मभावितः ।
 स जहाति मतिं लोके वदे च परिनिष्ठताम् ॥”
 अन्यसर्वानिपरित्यज्यता भागवते श्रीमद्भगवद्ब्रह्म-
 संवादे ऐलोपाख्याने ।
 “सन्तोषनपेक्षा मञ्जिताः प्रशान्ताः समदर्शिनः ।
 निर्ममा निरहङ्कारा निर्विन्दुा निर्विरिध्याः ॥”
 तत्रैव तृतीये श्रीकपिलदेवकृतिसंवादे ।
 “त एते साधवः साध्वि ! सर्वसङ्गविवर्जिताः ।
 सङ्गस्तीत्यथ ते प्रार्थ्यः सङ्गदोषहरा हि ते ॥”
 विष्णाकुलत्वेऽपि मनोरतिपरता स्फाट्ये ।
 “यस्य लक्ष्मणतस्यापि केशवे रमत मनः ।
 न विद्युता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः ॥
 आपन्नतस्य यस्यैव भक्तिरथभिचारिणी ।
 नात्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः ॥”
 प्रमेकपरता च भागवते पञ्चमस्कन्धे श्रीकृष्णभ-
 देवस्य पुत्रानुशासने ।
 “ये वा मयीष्टं कृतसौहृदार्या
 जनेषु देहभरवानिकेषु ।
 येषु जायात्मजरातिमत्सु
 न प्रीतियुक्ता यावदर्थस्य लोके ॥”

राति मित्रं धनं वा ।
 “विधा प्रमेकपरता प्रेक्षः स्यात्तारतम्यतः ।
 उत्तमा मध्यमा चासौ कनिष्ठा चेति भेदतः ॥”
 तत्रोत्तमा यथा एकादशे हरियोगेश्वरोत्तरे ।
 “सर्वभूतेषु यः पश्येद्भगवद्भावमात्मनः ।
 भूतानि भगवत्प्राप्तयेव भागवतोत्तमः ॥
 स्वदेवस्य भावं यः सर्वभूतेषु पश्यति ।
 भावयन्ति च तान्यस्मिन्नित्यर्थः सम्मतः सताम् ॥”
 तृतीये श्रीकपिलदेवकृतिसंवादे ।
 “मय्यन्येन भावेन भक्तिं कुर्वन्ति ये दृढाम् ।
 मनुजैः तत्कर्मोत्तमस्य तत्स्वजनवाग्वाः ॥”
 एकादशे श्रीहरियोगेश्वरोत्तरे च ।
 “विहजति हृदयं न यस्य साक्षा-
 हरिरवश्याभिहितोऽप्यधौघनाशः ।
 प्रणयरसनया धृताद्विपश्नः
 स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥”
 तत्रैव मध्यममाह हरियोगेश्वरोत्तरोत्तरे ।
 “ईश्वरे तद्ग्रीनेषु वालिनेषु द्विधनसु च ।
 प्रेममैत्रीकृपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥”
 कनिष्ठता तत्रैव ।
 “असौयामेव हरये पूजां यः अहयेहते ।
 न तद्भक्तेषु चान्येषु स भक्तः प्राकृतः स्मृतः ॥
 अहया पूजनं प्रमबोधकं भक्त इत्यपि ।
 प्रेम्णो हि करुणात्तत्त्वं स्वल्पं भक्तानपेक्षणात् ।
 लक्षणां च यान्ये भक्तेस्तस्यानि तान्यपि ।
 दन्दनादीनि विद्वन्ते येषु भागवता हि ते ॥
 एतानि लक्षणानीत्यं गौणसुखादिभेदतः ।
 ऊर्ध्वानि लक्षणान्येव विवेचयानि पराग्यपि ॥
 इदंलक्षणवन्तः स्युर्दुर्लभा बह्व्यो जनाः ।
 दिव्या हि मणयो यत्कं न वर्तन्ते इतस्ततः ॥”
 अतएवोक्तं मोक्षधर्मं नारदीये ।
 जायमानं हि पुरुषं यं पश्येन्मधुसूदनः ।
 सात्त्विकः स तु विज्ञेयो भवेन्नोत्तार्थनिश्चयः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १० विलासः ॥
 भगवान्, [न] भगः “ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य
 यशसः श्रियः । ज्ञानवेराग्ययोश्चैव वशां भग
 इतीज्जना ॥” इत्युक्तलक्षणं षडैश्वर्यमस्यस्येति ।
 भग + निष्ठयोगे मत्पुं मस्य वः ।) पु बहुः ।
 इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥ श्रीलक्ष्मणः । यथा,—
 “भगवानपि ता राज्ञीः शारदोत्पलमल्लिकाः ।
 वीर्य रत्नं मनश्चक्रं योगमायासुपाश्रितः ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे २६ अध्यायः ॥
 पूज्ये चि । इति मेदिनी । भगवत्स्वरूपं यथा,
 “मनुरप्याह वेदार्थं स्मृत्वा यस्मिन्सत्तमः ।
 तदेतन् अथतमत्र संबन्धे गदतो मम ॥
 द्वे ब्रह्मणी वेदितये शब्दब्रह्म परस्य यत् ।
 शब्दब्रह्मणि निष्ठातः परं ब्रह्माधिगच्छति ।
 द्वे विद्वे वेदितये वै इति चाथर्वणः श्रुतः ।
 परया त्वचरपातिर्हृद्वेदादिमयापरा ॥
 यत्तदयत्तमजरमचिन्त्यमजममयम् ।
 अनिर्दृश्यमरूपं पाणिपादाद्यसंयुतम् ॥
 विभं सर्वगतं निष्ठं भूतयोगिमकारणम् ।

आप्यथाप्यं यतः सर्वं तं वै पादमिति हरयः ॥
 तद्वच्च तत् परं धाम तद्वैद्यं मोक्षकाङ्क्षिणा ।
 श्रुतिवाक्योदितं सत्त्वं तद्विद्योः परमं पदम् ।
 तदेव भगवद्वाच्यं स्वरूपं परमात्मनः ॥
 वाचको भगवच्छब्दस्तस्यादस्याचरात्मनः ।
 एवं निगदितार्थस्य स तत्त्वं तस्य तत्त्वतः ॥
 ज्ञायते येन तज्ज्ञाने परमस्यैवमयम् ॥
 अशब्दगोचरस्यापि तस्यैव ब्रह्मणो द्विजः ।
 पूजायां भगवच्छब्दः क्रियते स्त्रीपचारिकः ।
 शुद्धे महाविभूत्याख्ये परे ब्रह्मणि वर्तते ।
 मैत्रेयः । भगवच्छब्दः सर्वकारणकारणी ।
 संभर्तते तथा भर्ता भकारोऽर्थद्वयान्वितः ।
 तेनागमयिता स्त्रिया गकारार्थस्तथा सुने ॥
 ऐश्वर्यस्य समग्रस्य वीर्यस्य यशसः श्रियः ।
 ज्ञानवेराग्ययोश्चैव वशां भग इतीज्जना ॥
 वसन्ति यत्र भूतानि भूतात्मन्यखिलात्मनि ।
 स च भूतेश्वरेषु वकारार्थस्ततोऽव्ययः ॥
 एवमेव महावाहो । भगवानिति सत्तमः ।
 परमब्रह्मभूतस्य वासुदेवस्य नाम्नागः ॥
 तत्र पूज्यपदार्थोक्तिपरिभाषासमन्वितः ।
 शब्दोऽयं नोपचारेण अन्यत्र ह्युपचरतः ॥
 उत्पत्तिं प्रलयश्चैव भूतानामागतिं गतिम् ।
 वेत्ति विद्वामविद्याश्च स वाच्यो भगवानिति ॥
 ज्ञानशक्तिलेश्वर्यवीर्यतैजस्यशेषतः ।
 भगवच्छब्दवाच्यानि विना हेतुर्गुणादिभिः ॥”
 इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “परमात्मा च भगवान् विष्णुर्कसनो जनार्दनः ।
 तद्भक्तिमान् भागवतो नाष्टपुण्यैर्हि जायते ॥
 भगवच्छासनान्मन्त्री भगवच्छासनप्रियः ।
 भगवद्भक्तिमास्थाय वत्स । भागवतो भव ॥
 भगवान् भूतभरः शो भूतादिप्रभवोऽव्ययः ।
 भावेन तं भजस्व भवभङ्गकरं हरिम् ॥
 भजस्व भावेन विभुं भगवन् भवेश्वरम् ।
 ततो भागवतो भूत्वा भवदन्वात् प्रमोक्ष्यसि ॥”
 इत्याद्यं बह्विपुराणे वेणुवक्रियायोगे यमानु-
 शासनी नामाध्यायः ॥ अन्यच्च ।
 “महतां क्षुद्रजन्तूनां सर्वेषां जीविनां सदा ।
 सदा पाता च शास्ता च भगवान् करुणानिधिः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणस्कन्धे २५ अध्यायः ॥
 षडैश्वर्यान्वितः । स च परमेश्वरः । तन्नाम-
 विष्णुस्य संवनं यथा,—
 “अथ श्रीभगवन्नाम सदा संवत सर्वतः ।
 तस्माच्छास्त्राच्च विख्यातं सङ्क्षेपेणात्र लिख्यते ॥
 अथ श्रीभगवन्नामविष्णुस्य च संवनम् ।
 ऋषिभिः कृपयादिष्टं तत्तत्कामहतात्मनाम् ।
 अथकामविशेषेण श्रीभगवन्नामविष्णुसंस्वामाहा
 त्नाम् । तच्च पापक्षयार्थं कौर्मः । यथा,—
 “श्रीशब्दपूर्वं जयशब्दपूर्वं
 जयहयाहुतरतस्तथा हि ।
 जिः सप्तल्लो नरसंज्ञनाम
 जप्तं निहत्यादपि विप्रहत्याम् ॥”

महाभयनिवारणार्थं तत्रैव ।
 “श्रीपूर्वो नरसिंहो द्विर्न्यादतरतस्तु सः ।
 त्रि.सप्तशतौ जपस्तु महाभयनिवारणः ॥”
 कालविशेषे तु मङ्गलार्थं विष्णुधर्मोत्तरे
 श्रीमार्कण्डेयवचनसंवादे ।
 “पुरुषं वामदेवञ्च तथा सङ्घर्षं विभुम् ।
 प्रद्युम्नमनिरुद्धञ्च क्रमादभ्येयुः कीर्तयेत् ॥”
 अभ्येयुः संवत्सरादियुः पञ्चसु ॥
 “बलभद्रं तथा ज्ञानं कीर्तयेद्युगहये ।
 माधवं पुण्डरीकाक्षं तथा वै भोगशायिनम् ॥
 पद्मनाभं चतुर्भुजं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।
 क्रमेण राजशार्ङ्गं । वसन्तादियुः कीर्तयेत् ॥
 विष्णुञ्च मधुहन्तारं तथा देवं त्रिविक्रमम् ।
 गमनं श्रीधरञ्चैव चतुर्भुजं तथैव च ॥
 दामोदरं पद्मनाभं केशवञ्च यदूतमम् ।
 नारायणं माधवञ्च गोविन्दञ्च तथा क्रमात् ॥
 चत्वारिंशु च मासेषु देवदेवमनुस्मरेत् ।
 प्रद्युम्नमनिरुद्धञ्च पञ्चयोः ज्ञानयुक्तयोः ॥
 सर्वः शुद्धः शिवः स्थाणुभूतादिर्निश्चिरश्चयः ।
 आदित्यादियुः वारेषु क्रमादेवमनुस्मरेत् ॥
 विश्वं विष्णुवैष्णवकारो भूतभव्यभवतप्रभुः ।
 भूतभृद् भूतकृद् भावो भूतात्मा भूतभावनः ॥
 अयुक्तः पुण्डरीकाक्षो विश्वकर्मा शुचिश्च वाः ।
 नम्यो भावनो भर्ता प्रभवः प्रभुरीश्वरः ॥
 अप्रमेयो जगदीशः पद्मनाभोऽमरप्रभुः ।
 अग्राह्यः शाश्वतो धाता ज्ञानेश्वरानुस्मरेत् ॥
 देवदेवस्य नामानि हस्तिकादियुः यादवः ।
 ब्रह्माणां श्रीपतिं विष्णुं कपिलं श्रीधरं प्रभुम् ॥
 दामोदरं चतुर्भुजं गोविन्दं मधुसूदनम् ।
 भृगुं गदिनं देवं शङ्खिनं पद्मिनं तथा ॥
 चक्रिणञ्च महाराज । प्रथमादियुः संस्मरेत् ॥”
 प्रथमादियुः प्रतिपदादियुः ।
 “नमः वा सर्वदा नाम देवदेवस्य यादवः ॥
 नामानि सर्वानि जनार्दनस्य
 कालञ्च सर्वं पुरुषप्रबोधः ।
 तस्मात् सदा सर्वगतस्य नाम
 याज्यं यथेष्टं वरदस्य राजन् ॥”
 विविधकामसिद्धये च पुनस्त्योक्तौ ।
 ‘कामः कामप्रदः कालः कामपालस्तथा हरिः ।
 आनन्दो माधवश्चैव कामसंसिद्धये जपेत् ॥
 रामः परशुरामञ्च वृषिहो विष्णुरेव च ।
 विक्रमश्चैवमादौ न जप्यान्तरिजगौष्ठभिः ॥
 विद्यामभ्यस्त्या नित्यं जपयः पुरुषोत्तमः ।
 दामोदरं बन्धुगतो नित्यमेव जपेन्नरः ॥
 केशवं पुण्डरीकाक्षमनिशं हि तथा जपेत् ।
 नृनृवाघासु सर्वान् चतुर्भुजं भयं च ॥
 अयुतशान्दतत्त्वैव जपेदौघधकर्मणि ।
 मंग्यमाभिसुखो गच्छन् संस्मरेत्पराजितम् ॥
 चक्रिणं गदिनञ्चैव शार्ङ्गिणं खड्गिणं तथा ।
 जेमार्थं प्रवसन्निधं दितुं प्राच्यादियुः स्मरेत् ॥
 अजितश्लाघिपञ्चैव सर्वं सर्वेश्वरं तथा ।
 संस्मरेत् पुरुषो भक्ता अवहारेषु सर्वदा ॥

नारायणं सर्वकालं स्तुतप्रवृत्तनादियुः ।
 यज्ञयज्ञचर्मासु देववाघासु सर्वतः ॥
 हस्त्यैरिनिविधेषु चात्रसिंहादिसङ्कटे ।
 यन्त्रकारे तमस्तीव्रे नरसिंहमनुस्मरेत् ॥
 अग्निदाहे समुत्पन्ने संस्मरेज्जलशायिनम् ।
 गरुडध्वजानुस्मरणाद्विषवीर्यं यपोहति ॥
 ज्ञाने देवार्चने होमे प्रणिपाते प्रदक्षिणी ।
 कीर्तयेद्भगवन्नाम वासुदेवेति तत्परः ॥
 स्थापने वित्तधान्यादिरपधाने च दृष्टने ।
 कुर्वन् तन्मना भूत्वा अग्न्याहुतकीर्तनम् ॥
 नारायणं शार्ङ्गधरं श्रीधरं पुरुषोत्तमम् ।
 वामनं खड्गगिणञ्चैव दृष्टस्त्रे सदा स्मरेत् ॥
 महार्णवादौ पयस्कृशायिनञ्च नरः स्मरेत् ।
 बलभद्रं सन्दृष्ट्वा सर्वकर्मणि संस्मरेत् ॥
 जगत्पतिमप्यार्थं स्तुवन् भक्ता न सीदति ।
 श्रीशं सर्वभूयधिकी कर्मस्थानुः प्रकीर्तयेत् ॥
 अरिष्टेषु ह्यशेषेषु विशेषेण सदा जपेत् ।
 मरुत्प्रपातामिजलबन्धनादियुः शूलयुः ॥
 स्वतन्त्रपरतन्त्रेषु वासुदेवं जपेद्बुधः ।
 सर्वार्थशक्तियुक्तस्य देवदेवस्य चक्रिणः ॥
 यथाभिरुचते नाम तत् सर्वार्थेषु कीर्तयेत् ।
 सर्वार्थसिद्धिमाप्नोति नाम्नामेकार्थता यतः ॥
 सर्वार्थयुतानि नामानि परस्य ब्रह्मणो हरिः ॥
 एव विष्णुधर्मोत्तरे च मार्कण्डेयवचनसंवादे ॥
 किञ्च ।
 “कूर्मं वराहं मत्स्यं वा जलप्रतरणे स्मरेत् ।
 भ्राजिष्णुमपिजनने जपेन्नाम त्वत्पुण्ड्रितम् ॥
 गरुडध्वजानुस्मरणादापदो सुच्यते नरः ।
 स्वरजुष्टशरीरोगविषवीर्यञ्च शान्ति ॥
 बलभद्रानु युद्धार्थं जल्यारम्भे हलायुधम् ।
 उत्तारणं बाणिज्यार्थं राममभ्युदये नृप ॥
 माङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं माङ्गल्येषु च कीर्तयेत् ।
 उत्तिष्ठन् कीर्तयेद्भूयः प्रस्वपन् माधवं नरः ॥
 भोजने चैव गोविन्दं सर्वञ्च मधुसूदनम् ॥”
 तत्रैवान्यत्र
 “अौषधे चिन्तयेद्दिष्णुं भोजने च जनार्दनम् ।
 शयने पद्मनाभञ्च मेधुने च प्रजापतिम् ॥
 संग्रामे चक्रिणं क्रुद्धं स्थानभंशं त्रिविक्रमम् ।
 नारायणं विद्योतसर्गं श्रीधरं प्रियसङ्गम् ॥
 जलमध्ये वराहञ्च पावके जलशायिनम् ।
 कानने नरसिंहञ्च पर्वते रघुनन्दनम् ॥
 दुःस्वप्ने स्मर गोविन्दं विशुद्धं मधुसूदनम् ।
 मायासु वामनं देव सर्वकार्येषु माधवम् ॥”
 किञ्च ।
 “कीर्तयेद्वासुदेवञ्च अमुक्त्यपि यादवः ।
 कार्यारम्भे तथा राजन् ! यथेष्टं नाम कीर्त-
 येत् ॥

सर्वानि नामानि हि तस्य राजन् ।
 सर्वार्थसिद्धौ तु भवन्ति पुंसः ।
 तस्माद्यथेष्टं खलु ज्ञाननाम
 सर्वेषु कार्येषु जपत भक्ता ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे ११ विलासः ॥

भगवद्भौकारितम् । यथा, महाभारते भग-
 वद्वाक्यम् ।
 “अथमेतत् प्रवृत्तं मे हृदयान्नापसर्पति ।
 यज्ञोविन्देति चुक्रोश ज्ञान्यो ! मां दूरवासिणम् ॥”
 आदिपुराणे श्रीलक्ष्मणार्जुनसंवादे ।
 “गौत्वा तु मम नामानि नर्तयेन्मम सन्निधौ ।
 इदं ब्रवीमि ते सर्वं क्रीतोऽहं तेन चार्जुन ॥
 गौत्वा च मम नामानि रुदन्ति मम सन्निधौ ।
 तेषामहं परिक्रीतो नान्यक्रीतो जनार्दनः ॥”
 एवं श्रुत्वा च मम नामानीत्यादि । विष्णुधर्म-
 प्रकाशेन ।
 “जितं तेन जितं तेन जितं तेनेति निश्चितम् ।
 निहन्ते वर्तते यस्य हरिरित्युत्तरद्वयम् ॥”
 इति तत्रैव ११ विलासः ॥
 भगवन्सन्निधौलक्षणाणि यथा । हयग्रीर्वि ।
 “तस्मिन्नेव सुकृते तु हर्षो वा भयमेव च ।
 चक्षुर्भूमौ विभ्रमो वा त्रासो वा जायते यदि ॥
 यामोहः परमोहो वा क्षणितं परमं तथा ।
 अश्रुतानां श्रुतिर्वा स्यात् गात्राणां वाथ
 वेपथुः ॥”
 यामोहो मौढ्यविशेषः । परमोहो मूर्च्छा ।
 “वेराग्यं नेत्रयोर्वा स्यादहर्षः कन्दर्प एव वा ।
 परमो विस्मयो वाथ दिव्यो वा अयते ध्वनिः ॥
 दिव्यवादिचघोषो वा गन्धर्वनगरस्य वा ।
 दर्शनं जायते काले तस्मिन् सुरगणाश्चैतम् ॥
 नरा नाय्योऽथ दृश्यन्ते गाधन्तोऽप्यथ हर्षिताः ।
 नन्दितूर्ध्वरवो वापि अयते कृन्दसां ध्वनिः ॥
 दिव्यगन्धो रसा वापि एकस्यापि भवन्ति हि ।
 लिङ्गेरेतेर्विजानीयात् तत्र सन्निहितं हरिम् ॥
 प्रभा चैव विशेषेण ज्वलतीव च दृश्यते ।
 स्फुरन्तीव च दृश्यते प्रतिमा च विशेषतः ॥
 स्फुरन्निव जनः कश्चित् स्मयमान इव कश्चित् ।
 वीक्ष्यमाणो जलस्तत्र प्रवृत्त इव लक्ष्यते ॥
 गतेस्तु लक्षणेर्ज्ञेयस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
 विशेषादथवा पश्येच्छक्रचापोपमं कश्चित् ॥
 क्वं वचप्रभां पश्येत् पद्मारागप्रभां यथा ।
 सौदामिनीप्रभां पश्येत् प्रतिमायां कश्चिद्वदि ॥
 एतेलिङ्गेस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ।
 कधिरा इव केचित् शूका इव तथापरे ।
 विभ्रान्ता इव केचित् जडा इव तथापरे ॥
 धावन्त इव केचित् पतन्त इव चापरे ।
 शूलान् इव चाप्यन्ते मत्ता इव तथा यदि ।
 चित्रस्था इव केचित् विवशा इव केचन ।
 भवन्ति तत्र चोन्मत्ताः प्रमत्ता इव चापरे ।
 लिङ्गेरेतेस्तु बोद्धव्यस्तत्र सन्निहितो हरिः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥
 (शिवः । यथा, महाभारते । १६ । १७ । १२७ ।
 “निवेदनः सुखाजातः सुगन्धारी महाधनुः ।
 गन्धपाली च भगवान् उत्थानः सर्व-
 कर्मणाम् ॥”)
 भगालं, क्री, (भजति सुखदुःखादिकं कर्मजन्ममे-
 नेति भण्यते अनेनेति वा । भज + “पीड-

अथाव्यक्तप्रमाणमेव वृत्तं कृत्वा तत्र
मेवादीन् प्रकल्प्य द्वादशराशयोऽङ्कगः ॥”
तत्क्रान्तिवृत्तसंज्ञम् । तस्मिन् वृत्ते रविर्धर्मति
तथा रवेर्भाङ्गान्तरे भूमा च । तथा तत्र
क्रान्तिपातो मेवादिविजोर्मं भ्रमति । तथा
यद्वायां विक्षेपपाताः प्रस्फुटा विजोर्मं भ्रमन्ति ।
अतः क्रान्तिपातादीनि स्थानानि तत्राङ्कानि ॥
इदानीं क्रान्तिवृत्तनिवेशमाह ।
“क्रान्तिपाते च पाताङ्गघट्टकान्तरे
नाडिकावृत्तलम् विदधादिहम् ।
पाततः प्राक् त्रिमे सिद्धभागेरुद्ग
दक्षिणे तैश्च भागेर्विभागेऽपरे ॥”
क्रान्तिपातचिह्नान् षष्ठ्यन्तरेऽप्यचिह्नं कार्यम् ।
तैश्चिह्ने नाडीवृत्तेन संयुक्ते कृत्वा पातचिह्ना-
दयतः त्रिमेऽन्तरे नाडीवृत्ताङ्कागचतुर्विंशत्या
उत्तरतो यथा भवति । अपरभागे त्रिमेऽन्तरे
दक्षिणतश्च तैर्भागैर्विधया भवति तथा वज्री-
यात ॥३॥ इदानीं विमङ्गलमाह ।
“नाडिकामङ्गले क्रान्तिवृत्तं यथा
क्रान्तिवृत्ते तथा क्षेपवृत्तं न्यसेत् ।
क्षेपवृत्तान् राश्याङ्कितं तत्र च
क्षेपपातं च चिह्नानि कृत्वा कृत्वा
क्रान्तिवृत्तस्य विक्षेपवृत्तस्य च
क्षेपपाते सघट्टमे च कृत्वा युतिम् ।
क्षेपपातायतः पृष्ठतश्च त्रिमे
क्षेपभागेः स्फुटैः सौम्याय्ये न्यसेत् ॥
श्रीषड्कर्णेन भक्तान्त्रिभङ्ग्या गुणाः
स्यः परक्षेपभागा यद्वायां स्फुटाः ।
क्षेपवृत्तानि घसां विदधान् पृथक्
खम्बवृत्ते भ्रमन्तीन्पूज्या यद्वाः ॥”
अथ श्लोकस्य समग्रस्य व्याख्यानम् । यथा
क्रान्तिवृत्तं पृथक् कृतं एवं विमङ्गलमपि
राश्याङ्कं पृथक् पृथक् कृत्वा तत्र मेवाद्वयं
स्फुटक्षेपपातं दत्वाये चिह्नं कार्यम् । अथ
क्रान्तिवृत्तस्य विमङ्गलस्य च क्षेपपातचिह्नयोः
सम्यान् कृत्वा तस्मान् षष्ठ्यन्तरे अन्यच्च
सम्यान् कृत्वा क्षेपपातायतस्त्रिमेऽन्तरे क्रान्ति-
वृत्तादुत्तरतः स्फुटैः क्षेपभागेः पृष्ठतश्च त्रिमे-
ऽन्तरे तैरेव भागैर्दक्षिणतः स्थिरं कृत्वा विम-
ङ्गलं निवेशनीयम् । अथ पठिता ये विक्षेप-
भागास्तै त्रिभङ्ग्या गुणाः श्रीषड्कर्णेन भक्ताः
स्फुटा ज्ञेयाः ॥३॥ अथानुपातः । यदि कर्णाग्रं
एतावदन्तरं तर्हि त्रिभङ्ग्या कियदिदं । यतो
भगोले त्रिभङ्ग्ये व्यासार्द्धम् । एवं चन्द्रादीनां घट्ट
विमङ्गलानि कार्याणि । खम्बविमङ्गले यद्वा
भ्रमयन्ति ॥ इदानीं क्रान्तिं विक्षेपमाह ।
“नाडिका मङ्गला त्रिभङ्गत्रायमः
क्रान्तिवृत्तावधिः क्रान्तिवृत्ताच्छरः ।
क्षेपवृत्तावधित्रिभङ्गैव स्फुटो
नाडिकावृत्तखेटान्तरेऽप्ययमः ।
क्रान्तिवृत्ते स्फुटयद्वास्थानं तस्य
नाडीवृत्तादयत्रिभङ्गान्तरे वा क्रान्तिः ॥”

अथ विमल्लोचने च यद्व्यवस्थानं तस्य क्रान्ति-
वृत्तात् यत्तत्त्वैर्गन्तरं च विक्षेपः । अथ विम-
ल्लोचनप्रहस्य नाङ्गीकृताद्यत्तत्त्वैर्गन्तरं सा-
म्बुटा क्रान्तिः ॥ ३॥ इदानीं क्रान्तिपातमाह ।
विषुवत्क्रान्तिवलययोः संपातः क्रान्तिपातः
स्यात् । तद्भगवताः सौरोक्ता यस्ता अयुतत्रयं
कल्पे ॥ अयनचलनं यदुक्तं तुङ्गाजादेः स
यवायम् । तत्पक्षे तद्भगवताः कल्पे गोऽङ्गु-
लन्दगोचर्याः १६६६६६ ॥ तत् सङ्घातं पातं
क्षिपत्वा खेटोपमः साध्यः । क्रान्तिवशात्तच्चर-
सदृशाच्चरदलनस्यापमे ततः क्षेप्याः । क्रान्त्यर्ध-
पातः क्रान्तिपातः । पातो नामसम्पातः कथोः
विषुवत्क्रान्तिवलययोः । नहि तयोर्मैवादादेव
सम्पातः । किन्तु तस्यापि चञ्चनमस्ति । ये
अयनचलनभागाः प्रसिद्धास्त एव विनोमस्य
क्रान्तिपातस्य भागाः । मेवादेः पृष्ठतस्ता-
वद्भागान्तरे क्रान्तिवृत्ते विषुवद्वृत्तं लम्ब-
मित्यर्थः । नहि क्रान्तिपातोऽस्तीति वक्तुं न
शक्यते । प्रत्यक्षेण तस्योपलब्धत्वात् । उप-
लब्धिप्रकारमप्ये वक्ष्यति । स कथं ब्रह्मगुप्ता-
दिभिर्निपुणैरपि नोक्त इति चेत् । तदा
स्वल्पत्वात्तेनोपलब्धः । इदानीं बहुत्वान्
साम्यतेरुपलब्धः । अतएव तस्य गतिरस्तीत्यव-
गतम् । यदेवमयुतपलब्धोऽपि सौरसिद्धा-
न्लोक्तत्वादागमप्रामाण्येन भगवत्परिध्यादिवत्
कथं तेनोक्तः । सत्यम् । अत्र गणितस्कन्धे
उपपत्तिमानेवागमः प्रमाणम् । तर्हि मन्दोच्च-
पातभगवता आगमप्रामाण्येनैव कथं तेनोक्ता
इति न वक्तव्यम् । यतो यथाह्यं मन्दफला-
भावस्थानानि प्रत्यक्षैर्गोपलभ्यन्ते तास्येव
मन्दोच्चस्थानानि यान्येव विक्षेपाभावस्थानि
तास्येव पातस्थानानि किन्तु तेषां गतिरस्ति
नास्ति वेति सन्दिग्धम् । तत्र मन्दोच्चपातानां
गतिरस्ति । चन्द्रमन्दोच्चपातवदित्यनुमानेन
सिद्धा । सा च कियती तदुच्यते । यैर्भगणैरुप-
लब्धस्थानानि तानि ब्रह्मतेनागच्छन्ति । तद्भ-
गवत्सम्भवा वार्षिकी देनन्दिनी वा गतिर्ज्ञेया ।
नैवम् । यदन्त्यैरपि भगणैस्तान्येवस्थानानि आग-
च्छन्ति । तदा कतमस्या गतेः प्रमाणम् । सत्यम्
तर्हि साम्यतेरुपलब्धत्वात्सारिणी कापि गतिरङ्गी-
कर्तव्या । यदा पुनर्महता कालेन महदन्तरं
भविष्यति तदा महामतिसन्तो ब्रह्मगुप्तादीनां
समानधर्मिण एव उच्यन्त्यन्ते । तदुपलब्धत्वा-
त्सारिणी गतिमुररीकृत्य शास्त्राणि आकरि-
ष्यन्ति । अतएवायं गणितस्कन्धो महामति-
मद्भिर्दृष्ट, सन् अनाद्यनन्तं कालेऽपि स्थितत्वं
न याति । अतोऽस्य क्रान्तिपातस्य भगवताः
कल्पेऽयुतत्रयं तावत् सूर्यसिद्धान्तोक्ताः । तथा
मङ्गलादीर्यदयनचलनमुक्तं सं एव क्रान्ति-
पातः । ते गोऽङ्गुलन्दगोचर्या उच्यन्ते ।
अथ च ते वा ये वा भगवता भवन्तु । यदा
येऽंशा निपुणैरुपलभ्यन्ते तदा स एव क्रान्ति-

पात इत्यर्थः । तं विनोमं क्रान्तिपातं यद्दे प्रचिप्य क्रान्तिः साध्या । इदानीं विक्षेप-
पानानाह । एवं क्रान्तिविमङ्गलसम्पाताः
क्षेपपाताः स्युः । चन्द्रादीनां यस्ताः क्षेपानयने
तु ते योष्याः ।

“मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमङ्गले खे
यद्दो भ्रमत्यत्र च तस्य पातः ।
पातेन युक्ता गणितगतैर्न
मन्दस्फुटात् खेचरतः शरीरज्ञात् ॥
पातेऽथवा शीघ्रफलं विनोमं
लब्ध्वा स्फुटान्तेन युताच्छरीरतः ।
चन्द्रस्य कक्षावलये हि पातः
स्फुटाद्विधोर्मध्यमपातयुक्तात् ॥”

तथा क्रान्तिवृत्तविमङ्गलयोः सम्पातः क्षेप-
पातः । तं यद्दे प्रचिप्य क्षेपः साध्यः । यत-
दक्तं भवति क्रान्तिपातः प्रसिद्धः । यथा तं
यद्दे प्रचिप्य क्रान्तिः साध्यत एव क्षेपपातं
यद्दे प्रचिप्य क्षेपः साध्य इत्यर्थः । अथ
विक्षेपपातो मन्दस्फुटे यत् प्रचिप्यते तत्कारण-
माह । मन्दस्फुटो द्राक् प्रतिमङ्गल इत्यादि ।
यतः शीघ्रप्रतिमङ्गले मङ्गलस्फुटगत्या यद्दो
भ्रमति तत्र च वृत्ते पातः । अतो गणितगत-
पातं मन्दस्फुटे प्रचिप्य क्षेपः साध्यते । शेषं
स्वार्थम् ॥ * ॥ इदानीं ज्ञसूक्तयोर्विशेषमाह ।

“ये चात्र पातभग्याः कथिता ज्ञेयवो
क्षे शीघ्रकेन्द्रभग्यैरधिका यतः स्युः ।
खल्पाः सुखार्थसुदितार्थलक्षकेन्द्रयुक्तौ
पातौ तयोः पठितचक्रभवौ विधेयौ ॥
चलाद्विज्ञेयः किल केन्द्रसिद्धौ
केन्द्रे सपाते युचरस्तु योष्यः ।
अतस्त्रयात् पातयुताद् ज्ञेयवोः
सुधोभिरादौः शरसिद्धिरक्ता ॥”
“स्फुटोऽनशीघ्रोच्चयुतौ स्फुटौ तयोः
पातौ भगोले स्फुट एव पातः ॥”

ननु ज्ञसूक्तयोः शीघ्रोच्चपातयुतिं केन्द्रं लब्ध्वा यो
विक्षेप आनीतः स शीघ्रोच्चस्थान एव भवितु-
मर्हति न यद्दोष्याने । यतो यद्दोष्यत्र वर्णते ।
अत इदमनुपपन्नमिव प्रतिभाति । तथा ज्ञसू-
क्तान्तरमाह । ज्ञसूक्तयोः शीघ्रोच्चस्थानं
यावान् विक्षेपस्तावानेव यत्रतत्रस्थस्यापि
यद्दोष्य भवत्युचोपलब्धिरिव वासना । नान्यत्
कारणं वक्तुं शक्यत इति चतुर्विदे नाप्यनध्य-
वसायोऽत्र कृतः । अत्रोच्यते । येऽत्र ज्ञसू-
क्तयोः पातभग्याः पठितास्ते शीघ्रकेन्द्रभग्ये-
र्यताः सन्तस्तद्भग्या भवन्ति । तथा च माध-
वोये सिद्धान्तचूडामणौ पठिताः । अतोऽल्प-
भग्नभवाः पातः खशीघ्रकेन्द्रेण युतः कार्यः ।
शीघ्रोच्चादयद्दे प्रोक्षिते शीघ्रकेन्द्रं तस्मिन् स
पाते क्षेपकेन्द्रकरणार्थं यद्दोः क्षेप्यः । अतस्तुल्य-
शोधक्षेपकयोः नाशे कृते शीघ्रोच्चपातयोग
एवावशिष्यत इत्युपपन्नम् । किञ्च । मन्दस्फु-
टोऽनशीघ्रोच्चं प्रतिमङ्गले चक्रकेन्द्रं तत्पाते

क्षेपं युज्यते । एवं कृते सति क्षेपकेन्द्रं मन्द-
यलेनान्नरितं स्यात् । तद्विज्ञातम् । इतर-
केन्द्रस्यानुपपत्तेः । अतो मन्दफलं पाते यत्तं
देयम् । अतोऽनुपातसिद्धं चक्रकेन्द्रं मध्यो-
गशीघ्रोच्चं भवति । यत्तु भगोले क्रान्तिवृत्तं तत्
कक्षावृत्तं तत्र यद्विमङ्गलं तत्र स्फुटयद्दोः ।
तत्स्फुटपातयोगो हि विक्षेपकेन्द्रं अतः स्फुट-
पातस्थाने सम्पातं लब्ध्वा ततस्त्रिमेऽन्तरे स्फुटो-
क्तैः परमक्षेपांशैः प्राग्वदुत्तरे दक्षिणे च
विमङ्गलम् । तथा न्यक्ते विमङ्गले स्फुटयद्दो-
स्थाने विक्षेपः स्फुटविक्षेपेण गणितगतैर्न तुल्यो
दृश्यते नान्यथेत्यर्थः ॥ * ॥ इदानीं यद्दोष्योले
विशेषमाह ।

“यद्दोष्य गोले कथितापमङ्गलं
प्रकल्प्य कक्षावलयं यथोदितम् ।
निबध्य शीघ्रप्रतिवृत्तमस्मिन्
विमङ्गलं तत् पठितैः शरीरैः ॥
मध्योऽत्र पातौ युवदा ज्ञेयवोः
खशीघ्रकेन्द्रेण युतौ तु योष्याः ॥”

भगोल एव तावद्दोष्यगोलः कल्प्यः तत्र स्फुट
एव पातः । अथ यदि तदन्तर्यद्दोष्यगोलीयो
निबध्यते तदा तत्र यथोक्तविधुवद्वृत्तं क्रान्ति-
वृत्तचक्रं कक्षावलयं प्रकल्प्य तत्र क्षेपको-
विधिना शीघ्रप्रतिमङ्गलं बद्ध्वा तत्र प्रतिमङ्गले
गणितगतपातं मेघादेर्विनोमं गणयित्वा तत्र
चिह्नं कार्यम् । अथ त्रिज्या यासाङ्गमेवान्यद्दो-
राध्यङ्गं विमङ्गलाखं लब्ध्वा तत्रापि मेघादेर्यत्तं
पाताये चिह्नं लब्ध्वा प्रतिमङ्गलविमङ्गलयोः
सम्पातचिह्नं प्रथमं सम्पातम् । ततो भाङ्गान्तरे
द्वितीयं लब्ध्वा पातादयतः एतच्च त्रिमेऽन्तरे
परमविक्षेपांशैः पठितैः प्रतिवृत्तादुत्तरे दक्षिणे
च विमङ्गलं गृह्यम् । तत्र मन्दस्फुटगत्या
पारमार्थिको यद्दो भ्रमति । अतो मेघादेरनु-
लोममन्दस्फुटो विमङ्गले देयः । स तत्रस्थः
प्रतिमङ्गलात् यावतान्तरेण विक्षिप्ततावान्
तत्प्रदेशे विक्षेपः । अतो वृत्तसंपातस्थे यद्दे
विक्षेपाभावः त्रिमेऽन्तरे परमो विक्षेपो मध्यो-
ऽनुपातेन । अतो वृत्तसम्पातयद्दोष्योरन्तरं
ज्ञेयम् । तदन्तरं पातयद्दोष्योः कृते भवति ।
पातस्य विनोमगत्यात् । संयोगः शरीरार्थं
केन्द्रम् । यदि त्रिज्यातुल्यया केन्द्रज्या परम-
शरत्तदाभीष्टयानया क इति फलं प्रतिमङ्गल-
विमङ्गलयोस्त्रिज्यगन्तरं स्यात् । विमङ्गलस्य-
यद्दोऽङ्गमध्यगं कृत्वं तद्मध्ययद्दोऽन्तरं स च
शीघ्रकार्यः । यदि भूमध्यात् कर्णाये एतावान्
विक्षेपस्तदा त्रिज्याये कियानिति द्वितीयजैरा-
शिकम् । आदौ त्रिज्या हरौ द्वितीये गुणः ।
तयोर्नाशे कृते केन्द्रज्यायाः परमशरगुणायाः
कर्णा हरः फलं कक्षावृत्तचक्रयोस्त्रिज्यगन्तरं
स्फुटशरः ॥ * ॥ इदानीमहोरात्रवृत्तमाह ।
रेखितक्रान्तितुल्योऽन्तरं समीतो नादिकाख्या-
दहोरात्रवृत्ताख्यं तत्र बद्ध्वा षटीनाञ्च षट्पा-

द्वयेदस्य विमङ्गलखण्डं युजीवा मता । नादो-
वृत्तादुत्तरतो दक्षिणतो वा सम्यक्चक्रक्रान्ति-
तुल्यान्तरे यद्दोष्यं निबध्यते तदहोरात्रवृत्तं
तेन वृत्तेन तस्मिन् दिने रविर्धर्मतीत्यर्थः ।
तस्य वृत्तस्य यासाङ्गं युज्या ॥ * ॥ इदानी-
मन्यदाह । अथ कल्प्या मेघाद्या ज्ञसूक्तो-
क्रान्तिपाताङ्गात् यथा मेघादीनां वृत्ताञ्च-
वृत्तानि बध्नीयात् । नादोवृत्तोभयतस्त्रीणि
त्रीणि क्रमोत्क्रमात्तानि । क्रान्तिपातादारभ्य
त्रिंशत्त्रिंशद्भिर्भागैरन्यान् मेघादीन् प्रकल्प्य
तद्विधुवद्वृत्तहोरात्रवृत्तानि बध्नीयात् । तानि
च नादोवृत्तोभयतस्त्रीणि त्रीणि भवन्ति
तान्येव क्रमोत्क्रमतः सायनांशार्कस्य द्वादश-
राशीनाञ्च ॥ * ॥ इदानीमस्योपसंहारः । एव
भगोलः कथितः खेचरगोलीयमेव विज्ञेयः ।
इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥

भयं, त्रि, (भन् + त्रिः । बंधाद् विज्ञितत्वात्
तथात्वम् ।) पराजितम् । इति हेमचन्द्रः ॥
सुटितम् । चूर्णितम् । भाङ्गा इति भाषा ।
यथा, भङ्गः ।

“चिरकालोचितं जीर्णं कौटिल्युचितं धनुः ।
किं चित्रं यदि रामेण भयं चतुर्यकान्तिके ॥”

भयं, कौ, (भज्यते आभयते विशिष्यते इति ।
भञ्ज + क्तः) रोगविशेषः । अथ भयान्तिकारः ।
तत्र भयस्य भेदमाह ।

“भयं समासाद्विधं हुताश्र ।
काळे च सम्पावपि तत्र सम्यै ।
उत्पिष्टविज्ञितविवर्तितानि ।
तिर्यग्गतं क्षिप्रमधश्च बद्धा ॥”

भयमत्र भावार्थे क्षप्रत्ययस्तेन भयं भङ्गः स
चात्र विज्ञेयोऽभिप्रेतः । तेन भयमन्त्राख्य-
विज्ञेयलक्षणम् । समासात् संक्षेपात् । हुताश्र ।
हे अग्निवेश । यत्तच्छरकेऽग्निवेशस्य हुताश्रिति
नामान्तरमुक्तम् । काळे सन्धिपर्यन्ते एक-
खण्डे । अख्यसन्धौ द्वयोरस्योः सन्धानस्थाने ।
तत्र सन्धौ उत्पिष्टादिभेदैः षट्प्रकारं भयं
भवति । खल्यवक्तव्येन सन्धिभयस्यादौ विव-
रणम् । उत्पिष्टादि । अधः अधोभयम् ॥ * ॥
सन्धिभयस्य सामान्यं लिङ्गमाह ।

“प्रसारणाकुचनवर्तनीया-
रक्षार्थविज्ञेयमेतदुक्तम् ।
सामान्यतः सन्धिगतस्य लिङ्ग-
सुत्पिष्टसन्धेः न्ययुः समन्तात् ॥
विश्वतो रात्रिभवा रक्षश्च
विज्ञितके तौ च रक्षा च निबन्धम् ॥”

वर्तनं परिवर्तनम् ॥ * ॥ उत्पिष्टस्य लिङ्गमाह ।
उत्पिष्टसन्धेः उत्पिष्टः द्वाभ्यामस्त्रीभ्यां पिष्टः
सन्धिर्यस्य तस्य । समन्तात् उभयभागद्वयोः ।
विज्ञितमाह विज्ञित इत्यादि । तौ उभयतः
शीघ्रौ । रक्षा च निबन्धं सदा रक्षाधिका भवती-
त्युत्पिष्टाद्देः ॥ * ॥ विवर्तिततत्त्वमगतादिप्राधो-
गतानाञ्च । * ॥

“विद्यते पाश्चात्तया तीव्रा-
स्त्रियमगते तीव्रवर्णो भवति ।
क्षिप्रं तिस्रसु विषमसु सक्तयोः
क्षिप्रं त्वयो सक्तं विषमसु सक्तैः

“काष्ठे त्वतः कर्कटकान्धकर्णौ
विचूर्णितं पिबितमस्थि हृत्तितम् ।
काष्ठेभ्य भयं ह्यतिपातितश्च
मज्जागतं विस्फुटितश्च वक्रम् ॥”

“नृणां ज्ञाता शोचयन्नातिहृदिः
संपीयमानो भवतीह शब्दः ।
अप्राप्य हं चन्दनतोदभूजं
सर्वस्ववत्प्राप्तुं न शक्नोति नमः ॥”
भयस्य काको हस्तु चिह्नमेतत् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

भङ्गः

भयपृष्ठः, पुं, (भयं पृष्ठमस्मिन् ।) सम्मुखः । इति
त्रिकाण्डशेषः । सुटितमेवदङ्के । यथा,—
“भयपृष्ठकटिपीवं स्तब्धदृष्टिं ह्यधोमुखम् ।
कष्टेन लिखितं पुस्तं यत्नेन परिपालयेत् ॥”

इति प्राचीनवाक्यम् ॥

(भयं पृष्ठं यस्य । सुटितमेवदङ्के, त्रि ॥)

भयसन्धिः, पुं, (भयः सन्धिश्चास्माद् वा ।)
शरीरस्य सन्धिस्थानभङ्गरोगविशेषः । तस्यौ-
घं यथा,—

“अभया विपला योषः सर्वैरेभिः समीकृतेः ।
तुल्यो गुग्गुलुना योष्या भयसन्धिप्रसारकः ॥”

इति गारुड १७५ अध्यायः ॥

भयसन्धिकं, स्त्री, (भयो विप्लवः दध्नः सन्धिः
सञ्जातोऽत्र ।) घोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भयात्मा, पुं, (भयः क्रमेण होन आत्मा देहो
यस्य । कृत्वाप्रतिपदादिक्रमेणैकैककलाच्छेदेन
भयदेहत्वादस्य तथात्वम् ।) चक्रः । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

भयाशः, त्रि, (भया आशा यस्य । हताशः ।
दीर्घहृत्वाभङ्गयुक्तः । यथा,—

“अतिथिर्यस्य भयाशो यद्वात प्रतिनिवर्तते ।
सं तस्मै दुष्कृतं दत्त्वा पुण्यमादाय गच्छति ॥”

इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

भयौ, स्त्री, (भयिनी । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
भयिनी । इति द्विरूपकोषः ॥

भयारी, स्त्री, (भयितव्यत्वं शब्दं करोतीति ।
ल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दंष्ट्राः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गता, [ऋ] त्रि, भङ्गकर्ता । भङ्गधातोः कर्त्तरि
लृप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भङ्गौ ॥ १८६ ॥
“प्राकारस्य च भेत्तारं परिखानाच्च पूरकम् ।
हाराणाञ्चैव भङ्गकारं चिप्रमेव प्रवासयेत् ॥”

भङ्गः, पुं, (भङ्ग्यते इति । भङ्ग + कर्मणि ञच् ।)
तरङ्गः । इत्यमरः । १ । १० । ५ ॥ पराजयः ।
(भङ्ग + भावे ञच् ।) भेदः । रोगविशेषः ।
इति मेदिनी । मे, १३ ॥ (रोगविशेषार्थे यथा,—
“पातघातादिभिर्हृषा भङ्गोऽस्यां सन्धसन्धितः ।
प्रसारणाकुञ्चनयोरशक्तिः सन्धिसुक्तता ।
इतरस्मिन् भङ्गं शोकः सर्वव्यासंति यथा ।
अशक्तिश्चेदित्येवमपि पीडमाने सशब्दता ॥
समासादिनि भङ्गस्य लक्षणं बहुधा तु तत् ।
भिद्यते भङ्गभेदेन तस्य सर्वस्य साधनम् ॥
यथास्यादुपयोगाय तथा तदुपदेश्यते ।
प्राप्यायुदारं यत्स्थितिं स्यात् शब्दं करोति यत् ।
यत्स्थितिलेशः प्रविशन्मध्यमस्यो विदारितः ।
भङ्गं यथाभिघातेन किञ्चिद्देवावशेषितम् ॥
उल्लस्यमानं क्षतवनं यच्च मञ्जति मञ्जति ।
तद्दुःखार्थं लज्जाशक्तवातल्लाप्याश्रितानामपि ॥
भङ्गं कपालं यत्कथां सन्धिसुक्तं क्षतं यत् ।
लघनं प्रतिपद्यच्च भङ्गं यत्तद्विवर्णयेत् ॥
असंज्ञिककपालञ्च ललाटे चूर्णितमनया ।
यच्च भयं भवेच्छब्दशिरः पृष्ठस्तनान्तरे ।

भङ्गः

सन्धसन्धितमप्यसि दुर्गवाद्गुर्निबन्धनात् ॥
संज्ञोभादपि यद्गच्छेदिक्रियां तद्विवर्णयेत् ।
आदितो यच्च दुर्गोत्तमसिधिसन्धिरपि वा ॥
तदवशास्तीनि भुञ्जन्ते भङ्ग्यन्ते नलकानि तु ॥
कपालानि विभिद्यन्ते स्फुटन्यानि भूयसा ।
अथावनतसुतन्धसुतन्धश्चावपीडयेत् ॥
आच्छेदितसिधिमधो गतश्चोपरि वर्णयेत् ।
आच्छेदोत्पीडनोन्नामचर्म्मसंघं पवन्धनैः ॥
सन्धौ शरीरगान् सन्धान् चलानप्यचलानपि ।
इत्येतेः स्थापनोपायैः सन्धेः संस्थाप्य निचलनम् ॥
पट्टैः प्रभूतसर्पिर्भिर्विद्युत्वा सुखेक्षतः ।
कदम्बोद्वज्जराच्यसन्ध्याङ्गुलपलाशैः ॥
वंशोद्भवेवां पृथुभिस्तुभिः सुनिवेशितैः ।
सुशृङ्खलैः सुप्रतिस्तम्भैर्वेल्कलैः शकलैरपि ॥
कुशाङ्गैः समं बन्धं पट्टस्योपरि योजयेत् ।
श्रिधिलेन हि बन्धेन सन्धेः स्थैर्यं न जायते ।
गाढेनानिरुज्जादाहपाकश्चयुसम्भवः ।
ज्वाहाज्वाहादौ चर्मं सप्ताह्वाङ्गोचयेद्विमे ॥
साधारणे तु पञ्चाह्वाङ्गदोषवशेन वा ।
न्ययोघादिकथायैव ततः शीतेन संचयेत् ॥
तं पञ्चमूलपक्वेन पयसा तु सवेदनम् ।
सुखोष्णं वावचार्थं स्याच्चक्रेतलं विजानता ॥
विभङ्ग्य देशं कालञ्च वातघ्नौघघ्नं युतम् ।
प्रततं संकलेपाञ्च विदध्याद्भृशश्रीतलान् ॥
यद्विचरिष्यं स सर्पिष्कं मधुरौघघ्नसाधितम् ।
प्रातः प्रातः पिवेद्भयः शीतलं लाघवा युतम् ॥
सत्रणस्य तु भयस्य ब्रणो मधुरौघघ्नोत्तरेः ।
कषायेः प्रतिस्वायोर्यथैव भङ्गोदतः क्रमः ॥
लम्बानि ब्रणमांसानि प्रलिप्य मधुसर्पिषा ।
सन्धेयैः ब्रणान् वैद्यो बन्धनैश्चोपपादयेत् ॥
तान् समान् सुस्थितान्ज्वाला फलिनीरोध-
कटफलैः ।
समङ्गाधातकीयुक्तैश्चूर्णितैरवचूर्णयेत् ॥
धातकीरोधचूर्णैर्वा रोहन्त्यासु तथा ब्रणाः ।
इति भङ्ग उपक्रान्तः स्थिरधातोर्हर्तो हिमे ॥
मांसलस्याल्पदोषसा सुसाध्यो दारुणोऽन्यथा ।
पूर्वमध्यान्तवयसामेकदिनशुणैः क्रमात् ॥
मांसैः स्थैर्यं भवेत् सन्धेयैः युक्तं भजतो विधम् ।
कटो जङ्घोरुमयानां कपाटशयनं हितम् ॥
यन्मार्गं तथाकीलाः पञ्च कार्या निबन्धनाः ।
जङ्घोर्ध्वैः पार्श्वयोर्ध्वौ द्वौ तल एकञ्च कौलकः ॥
ओग्यां वा पृष्ठवंशे वा वक्रस्यानकयोक्तया ।
विमोक्षे भयसन्ध्यानां विविधैव समाचरेत् ॥
सन्धौ चिरवितुक्तं च स्निग्धस्निग्धान् नटूलान् ।
उत्तं विधाने बद्ध्वा च यथासं स्थानमाचरेत् ॥
असन्धिभयो रूढे तु विमोक्षणासाधितं ।
आपोथ्य भङ्गं यमयेत्ततो भयवदाचरेत् ॥
भयं नति यथा पाकं प्रयतंत तथा भिषक् ।
पक्वमांसमिराज्जायुसन्धिः श्रेष्ठं न गच्छति ॥
वातयाधिविनिर्हृष्टान् जङ्घान् भयस्य
योजयेत् ॥”

इति वाभटे उत्तरस्थाने । २७ अध्यायः ॥

भङ्गिमा

कौटिल्यम् । भयम् । विच्छिन्तिः । इति हेम-
चन्द्रः । (विच्छिन्नार्थे अवचरौ यथा,—
“वक्त्राधुतविभागी विद्योगः सञ्जीवापगमः
सप्राणनिरोधः स भङ्गः खलोकसम्भवः । इति
चरके शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)
रोगमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ गमनम् ।
जलनिर्गमः । इत्यन्यपानः ॥ (नागभेदः ।
यथा, महाभारते । १ । ५७ । ६ ।
“उच्छिन्नः शरभा भङ्गो विच्छिन्तेना विरोहः ॥”
भङ्गवासा, स्त्री, (भङ्गेन वासः सौरभमस्याः ।)
हरिद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥
भङ्गसार्धं, त्रि, (भङ्गं वक्रभावं अनाज्वलमित्यर्थः
स्थिति अवस्थिति यत् या क्रिया इति यावत्
भङ्गसमर्थयतीति अर्थ + अच् । कौटिल्याव-
सायक्रियाधित्वादस्य तथात्वम् ।) कुटिलः ।
इति हारावली ॥

भङ्गा, स्त्री, (भङ्ग्यते इति । भङ्ग + “हलच् ।”
३ । ३ । १२१ । इति बाहुलकाद् ञच् टाप् ।)
हृत्विशेषः । तत्पञ्चायः । मातुलानी २ । इत्य-
मरः । १० । ६ । २० ॥ (अस्याः पर्याया गुणाश्च यथा,
“भङ्गा गजा मातुलानी मादिनी विजया जया ।
भङ्गा कफहरौ तित्ता ग्राहिणी पाचनी जघुः ॥
तौक्ष्णोष्णा पित्तला मोहमन्दवाग्निवर्द्धनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
हे भङ्गायां भङ्गा काष्ठीरेषु खनामख्याता ।
इति सुभूषादयः । इति भरतः ॥ एतस्याः
फलं कलायपरिमाणाविति सर्व्वसम् । इति
सारसुन्दरी ॥ शणाख्यशस्यम् । यथा,—
भङ्गा शस्ये शणाकये । इति सुकुटुम्भतन्त्रः ।
चिह्नता । तंजडी इति भाषा । यथा,—
“चिभङ्गी रेचनी भङ्गा कलिङ्गा परिपाकिनी ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ज्यैष्ठ्यविशेषः । भाद् इति सिद्धि इति च
भाषा । यथा,—

“ज्यैष्ठ्यविजया भङ्गा विजयेन्नाशनं जया ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥

अस्या गुणाः विजयाशब्दे द्रष्टव्याः ॥

भङ्गानः, पुं, (भङ्गेन अगिति इति । अङ्ग + अच् ।)
मत्स्यविशेषः । भाङ्गन इति भाषा । तत्-
पर्यायः । दीर्घजङ्गलः २ । इति शब्दमाणा ॥
भङ्गारी, स्त्री, (भङ्गारी एषोदरात् साधुः ।)
दंष्ट्राः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गिः, स्त्री, (भङ्ग्यते इति । भङ्ग + इत् । नङ्गादित्वात्
ङात्वम् ।) विच्छेदः । (यथा, रघौ । १३ । ६६ ।

“यानादवानरददूरमहीतलेन
सार्गेण भङ्गिरचितस्फटिकेन रामः ॥”

कौटिल्यभेदः । इत्यमरभरतौ ॥ विन्नासः । इति
कलिङ्गः ॥ (भङ्गं करोतीति । भङ्ग + चिच् +
ङ् ।) कलोलः । इत्यन्यदसः ॥ भङ्गः । इत्यथे ॥
वाजः । हलनिभः । इति रभसः ॥

भङ्गिमा, [नृ] पुं, (भङ्ग + बाहुलकान् सार्धं
इमनिच् ।) भङ्गिः । यथा,—

“अधरे कञ्चनं चारु इष्टोक्तान्तरङ्गिमा ।
प्राबलाय ! किमेतत्तं वेशविन्यासभङ्गिमा ॥”

इति काव्यचन्द्रिका ॥

भङ्गी, स्त्री, (भङ्गि + कृदिकारादिति पञ्चे ङीप् ।)
भङ्गिः । यथा,—

“जानामि मानमलसाङ्ग । वचो विभङ्गीं
भङ्गीशतं नयनयोरपि चातुरीष ।
आभीरनन्दनसुखान्मनसङ्गशो
वञ्जीरवो यदि न मामवशीकरोति ॥”

रघुङ्कटः ॥

भङ्गुरः, त्रि. (भञ्ज्यते स्वयमेवेति । भञ्ज + “भञ्ज-
भासमिदो घुरच्” ॥ १. २. १६१. इति कर्त्तरि
कर्त्तरि घुरच् । पितृान् कुलमिति काशिका ।
स्वयं भञ्जनशीलः । यथा, भागवते । ७।७।४१।
“कामान् कामयते कान्धैर्यदर्धमिह पूरयः ।
स वै देहस्तु पारव्यो भङ्गुरो बालुपैति च ॥”
कुटिलः । इति जटाधरः ॥

भङ्गुरः, पुं, (भञ्ज + घुरच् । कुलच ।) यथा वङ्कः ।
इति शब्दमाला । नदीर वाक इति भाषा ॥
भङ्गुरा, स्त्री, (भङ्गुर + टाप् ।) अतिविषा ।
प्रियङ्गुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अतिविषा-
शब्दे प्रियङ्गुशब्दे चास्य विषयो ज्ञेयः ॥)

भङ्गं, स्त्री, (भङ्गाया भवन् स्त्रियमिति । भञ्ज +
“विभाषा तिलमाषोमाभङ्गाख्यः” ॥ ५।१।४।
इति पञ्चे यन् ।) भङ्गास्त्रियम् । तत्पण्यायः ।
भङ्गीनम् २ । इत्यमरभरतौ ॥ (भङ्गमर्हतीति ।
भङ्ग + दङादित्वाद् यन् । भङ्गार्हं त्रि ।)

भचक्रं, स्त्री, (भानां राशीनां चक्रम् । भानां
सस्वसंस्थानविशेषेर्विरचितो गोलाकारः
पदार्थः ।) राशिचक्रम् । यथा,—
“भमावर्त्तो भचक्रोऽस्मिन् भ्रुवो नामौ व्यवस्थितः ।
आराचके त्विन्द्रभौमौ शुक्राणोवधनेश्वराः ॥
राहुः केतुरगस्त्यश्च नचचायय राशयः ।
यदा द्दिक्षु च अष्टासु मेरोर्भूगोलकोद्भवा ॥
ह्याया भवेत्तदा राशिः स्थाश्च तद्विरहा-
द्भिन्म् ।

सूर्येन्द्रोरपरागस्तु गोलकच्छायाया भवेत् ॥
अन्धोन्धयोक्तयोरेव आपयोरेव कारकात् ॥
ग्राहमोक्षौ तु चायेत तत्रातः पूर्वपश्चिमौ ॥
तत्र पुण्यफलज्ञागः क्षतो राहोस्तु विद्युषा ॥”
इत्याद्ये बह्विपुराणे गणभेदनामाध्यायः ॥ ७॥
अथ भचक्रधर्मवचनश्रवणाच्च ।

“निरक्षरेषु चितिमल्लकोपगौ
भ्रुवौ नरः पश्यति दक्षिणोत्तरी ।
तदाभितं खे जलधनवत् रुद्रा
अमङ्गचक्रं निजमल्लकोपरि ॥
उद्गर्दधं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा स्थाव्रतल्लमल्लम् ।
उद्गर्धुवं पश्यति चोन्नतं चिते-
क्षदन्तरे योजनजाः पलाशकाः ॥
योजनसंख्या भाष्ये १५० गतिता
कुपरिधिज्ञता ४६५७ भवन्मंशाः ॥

भूमौ कक्षायां वा भागीभ्यो
योजनानि च यत्तम् ॥”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

(भानां नक्षत्राणां चक्रमितिविषये नक्षत्र-
चक्रम् । नक्षत्रसमूहश्च ॥)

भञ्ज, इक् भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा-
पर०-अक०-सेट् ।) इक् भञ्जयति । भासि
दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

भञ्ज, क पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (घुरा-
पर०-सक०-सेट् ।) क भाजयति । विभ्राजने
इति प्राच्यः । विभ्राजनं दानम् । इति दुर्गा
दासः ॥

भञ्ज, ज औ भागसेवयोः । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ०-उभ०-सक०-अणिट् ।) ज विभजति
विभजते धनं आता । औ अभाचीत् क्षण्यं
साधुः । इति दुर्गादासः ॥

भञ्ज [त्] त्रि. (भजति विभजतीति वा । भज
+ लट् : प्रचादेशः ।) भागकर्त्ता । सेवा-
कर्त्ता । इति भजघातोः कर्त्तरि शब्दप्रत्ययेन
नियम्नम् ॥

भजनं, स्त्री, (भज + भावे ल्युट् ।) भागः । सेवा ।
इति भजघातोर्भावे अणट्प्रत्ययेन नियम्नम् ।

“दारास्ते ये भजनसहायाः

पुत्रास्ते ये तद्वनकायाः ।

धनमपि तद्वहिरभजनार्थं

नो वेदेतन् सर्वं धर्मम् ॥”

इति मोहस्तुम्भरः ॥

भजमानः, त्रि. (भजते फलमनुभवातीति । भज +
“ताच्छीत्यवधोचनशक्तिषु चानश्” ॥ १ ।
२ । १२६ । इति आनश् । आनश् वा ।)
न्यायम् । न्यायागतज्ञादिः । इत्यमरः । २ । ८।
२४ ॥ भागकर्त्ता । सेवाकर्त्ता । इति भजघातोः
कर्त्तरि शब्दप्रत्ययेन नियम्नम् ॥ (सात्वतश्रुपस्य
पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ६ ।
“पुरुषोत्तमोऽयः पुत्रस्तस्यायुः सात्वतस्ततः ।
भजमानो भविर्द्वयोद्विर्द्वाष्टघोऽन्यकः ॥”

भञ्जकः, त्रि. (भञ्ज + क्तृल् ।) भञ्जनकर्त्ता ।
भगवति यः इत्यर्थे भञ्जघातोः कर्त्तरि क्तप्रत्य-
येन नियम्नः ॥

भञ्जनं, त्रि. वर्त्तमानभञ्जनाश्रयः । इति भञ्ज-
घातोः कर्त्तरि शब्दप्रत्ययेन नियम्नम् ॥

भञ्जनं, स्त्री, मोटनम् । इति भञ्जघातोर्भावे
अणट्प्रत्ययेन नियम्नम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१२ । ५६ । ६२ ।

“यन्नास्ति विविधान्विव क्रियास्तेषाञ्च वञ्जिताः ।
अवमर्हः प्रतीघातः केतनानाञ्च भञ्जनम् ॥”

भञ्जनकः, पुं, (भगवति आसह्ययतीति । भञ्ज +
क्तृल् : ततः स्तार्थे संज्ञायां वा कन् ।) सुखरोग-
विशेषः । तस्य निदानादि यथा,—

“वक्त्रं वक्त्रं भवेद्यस्य दन्तभञ्जश्च जायते ।
कषवातजतो वाधिः स भञ्जनकसंज्ञितः ॥”

इति माधवकरः ॥

भञ्जवः, पुं, (भगवतीति । भञ्ज + बाहुलकात् अस्-
प्रत्ययः ।) देवकुलोद्भूततनयः । तत्पण्यायः ।
काचिमः २ । इति चिकित्साशेषः ॥

भञ्जा, स्त्री, (भगवति भयादिकमिति । भञ्ज +
अच् । टाप् ।) अस्त्रपूर्णा । यथा,—

“भौतिहा भयङ्करी च भावनावश्वर्त्तनी ।
भौमाङ्गवासिनी भञ्जा भित्तिर्वित्तिर्वर्त्तनी ॥”
इति रत्नयामले सप्तविद्यारहस्यम् ॥

भट, भटौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-पर०-
सक०-सेट् ।) भटिरिह प्रोषणम् । कर्त्तव्यत्वा-
मिति गोविन्दभट्टः । भटति भट्यं खामौ । इति
दुर्गादासः ॥

भट म भाषणे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
पर०-सक०-सेट् घटादिः ।) म भटयति ।
भाषणं कथनम् । इति दुर्गादासः ॥

भटः, पुं, (भञ्ज्यते भिद्यते इति । यदा भटतीति ।
भट + अच् ।) योडा । इत्यमरः । २ । ८। ६१ ॥
(यथा, भागवते । ८ । १० । ६ ।

“उष्ट्रेः केचिदिभैः केचिदपरे युयुधुः खरेः ।
केचिन्नौरसुखैर्न चैर्षीपिभिर्हरिभिर्मटाः ॥”
श्वेच्छमेदः । इति श्वेत्पञ्चः ॥ वीरः । (यथा,
मैत्रेये । १ । १६० ।

“पदे पदे सन्ति भटा रथोद्भटा
न तेषु हिसारस एव पूर्यते ।
धिगोदशस्ते श्रुपते । कुविक्रमं
क्षपासये यः क्षपणे पतन्निवि ॥”

पामरविशेषः । इति मेदिनी । टे, २४ ॥
रजनीचरः । इति शब्दरत्नावली ॥ वयंसङ्कर-
विशेषः । यथा,
“वह्मकाराद्भटो जातो नाटिकां वरवाहकः ॥”
इति पराशरपद्धतिः ॥

भटा, स्त्री, (भट + टाप् ।) रज्जवाहनी । इति
रत्नमाला । राखानश्रवा इति भाषा ॥

भटिचं, स्त्री, (भटति भञ्ज्यते वेति । भट् + इच् ।)
मूलपकमावादि । इत्यमरः । २ । ६ । ४५ ॥
कावाव इति पारस्यभाषा ॥

भट्टः, पुं, (भटतीति । भट् + बाहुलकात् तन् ।)
जातिविशेषः । भट्ट इति भाषा । तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

“वैश्यायां शूद्रवीर्येण पुमानेको बभूव ह ।
स भट्टो वावदूकश्च सर्वेषां स्तुतिपाठकः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मवल्के १० अध्यायः ॥

अपि च ।
“क्षत्रियाद्विपकण्यायां भट्टो जातोऽनुवाचकः ॥”
इति युधिष्ठिरपरशुरामसंवादे जातिवङ्कर-
जन्मम् ॥ शिविरान्तिके राज्ञा तस्य वासो
देयः । यथा,

“ब्राह्मणं क्षत्रियं वैश्यं सञ्चरं गणकं शुभम् ।
भट्टं वैद्यं पुण्यकारं स्थापयेत् शिविरान्तिके ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणकल्के १०१ अः ॥

भट्टाचार्यः, पुं, (भट्टः तुतातभट्टः । आचार्यः
उद्यनाचार्यः तौ तुल्यतया तन्मताभिन्नत्वेना-

ख्यतेति । अन् ।) तुनातभट्टमतं न्यायशास्त्रम्
उद्धृताचार्यमतं न्यायशास्त्रम् एतदुभय-
शास्त्रवेत्ता । एतदुभयमतं जानाति यः इत्यर्थे
उपेक्षादिति कारकात् कर्त्तरि अणिता
च्चाप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

भट्टारः, चि, (भट्टनीति । भट् + क्तिप् । भट्
चासौ तारतेति कर्मधारयः । एषोदरादित्वात्
साधुः । यद्वा भट् स्वामित्वं ऋच्छतीति ।
अच् ।) पूज्यः । इति चिकाकशेषः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ७ । ८६७ ।

“नोनविहारभट्टारप्रशस्तकनसादयः ।

वहाय हृषदेवं कारागारं प्रवेशिताः ॥”)

भट्टारकः, पुं, (भट्टारः संज्ञार्था कन् ।) नाचोक्तौ
राजा । इत्यमरः । ११।७।१३॥ देवः । तपोधनः ।
इति मेदिनी । के, २५०॥ पूज्ये चि । इति

जटाधरः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।२४० ।

“प्रविष्टे ततः कोपात् पुरं शुभधरादिषु ।

भट्टारकामठेदिहा भूयः पुत्रं यस्य जयत् ॥”)

भट्टारकवारः, पुं, (भट्टारः संज्ञार्था कन् । भट्टा-
रकः कर्म्यः तस्य वारः ।) रविवारः । यथा,—
“सखे । काशुनिम्नितपाशास्तद्वय भट्टारक-
वारे कथमेतान् दन्तेः स्मृशामि ॥” इति हितो-

पदेशे १ परिच्छेदे ऋगं प्रति जम्बूकावकम् ॥

भट्टिः, पुं, स्वनामस्थानरामकथाप्रयमहाकाव्यम् ।
तत्तु वलभीवास्यश्रीस्वामिस्तुभट्टमहाभ्राह्मण-
महावेयाकरणेन कृतम् । इति जयमङ्गलकृता
तट्टीका । एतत् कार्यं भर्तृहरिणा कृतमिति
भरतमङ्गलेन लिखितम् ॥

भट्टिनी, स्त्री, (भट्टं स्वामित्वमस्या अस्तीति ।
भट्ट + इनिः + ङीप् ।) नाचोक्तौ अक्षताभि-
धिका राजपत्नी । इत्यमरः । ११।७।१३॥
ब्राह्मणभार्या । इति मेदिनी । ने, ११॥

भट्ट इक् शिवे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा-
पर०-अक०-सेट् । इदित् ।) शिवं कल्याण-
क्रिया वेदेभ्येव । प्रतारणे प्रविष्टोऽयम् । इक्
भट्टयति प्रतारको तुभं धनदानाङ्गीकारेण ।
इति दुर्गादायः ॥

भट्ट इ ड वाचि । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) परिभाषण इति गोविन्द-
भट्टः । परिहास इति चतुर्भुजः । इ भट्टाति ड
भट्टते विङ्गो लोकः । इति दुर्गादायः ॥

भट्टः, पुं, (भट्टतीति । भट्ट इ ड परिहासे परि-
भाषणे वा + अच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।
स तु वेदात् तौवरकन्यायां जातः । यथा,—
“वेदस्त्रीवरकन्यायां जनयामास वल्लभान् ।

माहं मम मातरश्च भट्टं कोलञ्च कन्दरम् ॥”

इति जम्बूवेवर्त्त जम्बूखण्डे १० अध्यायः ।

भट्टिलः, पुं, (भट्टतीति । भट्ट + “सलिकल्पनि-
महिभट्टिभट्टीति ।” उणा० १ । ५५ । इति
इलच् ।) सेवकः । मूरः । इत्युणादिकोषः ॥

भय ऋ शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-इक०-सेट् ।) ऋ अथौभगत् अथमायत्

स वेह यत्तवाकम् । श्रीजयदेवकृतहरिसर्वं भट्टी, स्त्री, (भट्टते इति । भट्टि-इत् ।) लङ्
कारादिति पञ्चे ङीप् ।) मञ्जिहा । इत्यमरः ।
२ । ४ । ६१॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

भक्तिं, चि, (भय + क्तः ।) शब्दितम् । कथितम् ।

यथा,—

“श्रीजयदेवभक्तिमिदमङ्गुतकेशवकेलिरहस्यम् ॥”

इति गौतमोविन्दः ॥

भक्तिः, स्त्री, (भयते इति । भय + क्तम् ।)

वाक्यम् । इति भूरिप्रयोगः चिकाकशेषः ॥

(यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ४ । ५४ ।

“नियन्त्रिता यज्ञयितस्तदुद्योदीरणादिषु ।

अतिप्रसङ्गभङ्गात्तन्नेयतावाप्तिः पुनः ॥”)

भट्टाकी, स्त्री, (भयते भयते वा । भट् भट्ती

भयशब्दे वा + “पिनाकादयश्च ।” उणा० । ४ ।

१५ । इति आक । निपात्यते च । गौरादित्वात्

ङीप् ।) वार्ताकी । इत्यमरः । २ । ४ । ११४॥

टहती । इति रत्नमाला । (टन्ताकम् । तन्-

पर्यायो यथा,—

“टन्ताकं स्त्री तु वार्ताकुभेयटाकी भाट्टि-

कापि च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भट्टुकः, पुं, (भट्टतीति । भट्टि-उकन् ।)

श्लोकाकट्यः । इति रत्नमाला । कुत्रचित्

भट्टकोऽपि पाठः ॥

भट्टः, पुं, (भट्टते इति । भट्टि प्रतारणे + अच् ।)

अक्षोभभाषी । भट्ट इति भाषा । इति

संक्षिप्तसारादीन्द्रितः । तत्पर्यायः । चाटु-

पट्टः २ । इति भूरिप्रयोगः ॥

भट्टकः, पुं, (भट्ट + संज्ञार्था कन् ।) खड्गन-

पचौ । इति जटाधरः ॥

भट्टनं, स्त्री, (भट्टि + भावादौ ल्युट् ।) खली-

कारः । कवचम् । युद्धम् । इति मेदिनी ।

ने, १००॥

भट्टहसिनी, स्त्री, (भट्टेन खलीकारं हसति

या । हस् + णिनिः । ङीप् ।) गणिका । इति

शब्दरत्नावली ॥

भट्टिः, स्त्री, (भट्टि + इत् ।) वीचिः । इति

हारावली ॥

भट्टिका, स्त्री, मञ्जिहा । इति शब्दरत्नावली ॥

भट्टारः, पुं, (भट्टिल + रत्नयोरैक्यम् ।) शिरीष-

वृक्षः । यथा । भट्टिलो भट्टिरो नेमीति भरत-

वृत्तवाचस्पतिः ॥

भट्टिलः, पुं, (भट्टते परिहसतीवेति भाषते

इवेति वा । भट्टि + “सलिकल्यानिमहिभट्टि

भट्टीति ।” उणा० १ । ५५ । इति इलच् ।)

शिरीषवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ६३॥

(तत्पर्यायो यथा,—

“शिरीषो भट्टिलो भट्टी भट्टीरश्च कपीतनः ।

शुकपुष्पः शुकतद्वर्णदुपुष्पः शुकप्रियः ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भट्टिलः, चि, (भट्टि + इलच् ।) शुभः । दूतः ।

इत्युणादिकोषः ॥ शिष्यो । इति संक्षिप्तसारा-

द्यादितः ॥

भट्टी, स्त्री, (भट्टते इति । भट्टि-इत् ।) लङ्
कारादिति पञ्चे ङीप् ।) मञ्जिहा । इत्यमरः ।

२ । ४ । ६१॥ (पर्यायोऽस्या यथा,—

“मञ्जिहा विकखा जिङ्गी समङ्गा कालमेविका ।

मङ्ककपर्णी भट्टीरी भट्टी योजनवज्रापि ॥

रसायनदग्गा काला रक्ताङ्गी रक्तचटिका ।

भट्टीतकौ गङ्गीरी च मङ्गुवा वल्लराजिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (पर्या-

योऽस्या यथा,—

“शिरीषो भट्टिलो भट्टी भट्टीरश्च कपीतनः ।

शुकपुष्पः शुकतद्वर्णदुपुष्पः शुकप्रियः ॥”

अेतत्रित्ता । तत्पर्यायो यथा,—

“अेतत्रित्ता भट्टी स्वात् त्रित्ता जिपुटापि

च ।

सर्वाभूतिः वरजा निशोचा रेचनीति च ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भट्टीतकौ, स्त्री, (भट्टी सती तकतीति । तक् +

अच् । गौरादित्वात् ङीप् ।) मञ्जिहा । इति

भावप्रकाशः ॥

भट्टीरः, पुं, (भट्टि + बाहुलकात् ईरन् ।)

समल्लिखपुः । तच्छुनीयशकः । (यथा,—

“तच्छुनीयो मेघनादः काकरेस्तच्छुनेरकः ।

भट्टीरस्तच्छुनी वीजो विषप्रश्नाख्यमारिवः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

शिरीषवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (वट्टवृक्षः ।

यथा, रामायणे । ३ । ७५ । २४ ।

“माततोक्तुदुग्धस्य भट्टीरेर्नपुलेस्तथा ।

अशोकैः सप्तपर्णैश्च केतकेरतिसुतकेः ॥”

“भट्टीरो वटः ।” इति तट्टीकायां रामायणे ।)

भट्टीरलतिका, स्त्री, (भट्टीर इव लतते इति ।

लतः वाचो घातुः + अच् । खार्थं कन् । टाप्

अत इत्यम् ।) मञ्जिहा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भट्टीरी, स्त्री, (भट्टीर । गौरादित्वात् ङीप् ।)

मञ्जिहा । इत्यमरः ॥

भट्टीलः, पुं, (भट्टीर । रत्नयोरैक्यम् ।) मञ्जिहा ।

इति शब्दरत्नावली ॥

भट्टूकः, पुं, (भट्टि + ऊक् ।) मत्स्यविशेषः ।

भाङ्गुर इति भाषा । अथ गुणाः । मधुरत्वम् ।

शर्पितत्वम् । दृढत्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । गुरुत्वम् ।

विष्टम्भित्वम् । रक्तपित्तहरत्वम् । इति भाव-

प्रकाशः ॥ श्लोकाकट्यः । इति रत्नमाला ॥

भट्ट इक् शुभे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) इक् भट्टयति शुभं कल्याण-

क्रिया । इति दुर्गादायः ॥

भट्ट इ ड हर्षं । प्रीतौ । शुभे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-आत्म०-अक०-सेट्-इदित् ।) इ भट्टयते ।

उ भट्टते पङ्क्तिः सदा । इति दुर्गादायः ॥

भट्टाः, पुं, (भट्टते इति । भट्टि कल्याणि + “भट्टे-

र्ननोपच ।” उणा० ३ । ११० । इति अच् ।

ननोपच ।) वीरगतादिबुद्धः । इति हेमचन्द्रः ॥

मायादेवीसुतः । सुतेजः । पूजिते, चि । इत्युणा-

भद्रः

भद्रका

भद्रका

दिकोवः । (भद्रः प्रजितः । इत्युणादौ ।
१ । ११० । खञ्जसाख्या उज्ज्वलतः । यथा,
कथासरित्सागरे । ४६ । १७८ ।
“तन्नामिष्य यथावत् तं भद्रमभिगच्छ च ।
परिचर्यापरो भद्रा जीवि वर्षाशेषधनः ॥”)
भद्रकः, पुं, स्त्री, (भद्रते इति । भद्रि + “पिना-
कादयश्च ।” उणा० । ४ । १५ । इति व्याकः ।
नलोपश्च ।) मङ्गलम् । इत्युणादिकोवः ॥
भद्रं, स्त्री, (भद्रते इति । भद्रि कल्याणि +
“कल्याण्यवयविप्रकृत्युक्तसुरखरभद्रोयेति ।”
उणा० । २ । २८ । इति रन् । निपात्यते च ।)
मङ्गलम् । (यथा, ऋग्वेदे । २ । २६ । २ ।
“यजस्व वीर । प्रविष्टि मनायतो भद्रं मनः
लघुत्वं दत्तव्यं ॥”
यथा च कामन्दकीयनीतिसारे । १३ । १२ ।
“किरीटमणिचित्रेषु मूर्ध्नि चान्यसारितु ।
नास्त्वा विद्विषो पादं पुरुषो भद्रमनुते ॥”)
सुखम् । काचनम् । इति मेदिनी । रे, ७१ ॥
भद्रं, स्त्री, स्त्री, (भद्रि + रन् निपात्यते च ।)
करणविशेषः । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥
तत्तु विष्टिभद्रात्वेन प्रविष्टमनुभद्रम् । इति
प्यातिवम् ॥
भद्रः, पुं, (भद्रते इति भद्रि + रन् निपात्यते च ।)
शिवः । खञ्जरीटः । वृषभः । कदम्बकः । करि-
ञ्जातिविशेषः । इति मेदिनी । रे, ७० ॥ नव-
शुक्लावलाङ्गमन्तजिनभेदः । रामचरः । सुमेरुः ।
इति चैमचन्द्रः । कृष्णः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(चन्दनम् । तत्पण्यायो यथा,—
“श्रीखण्डं चन्दनं नखो भद्रः श्रीलोलपर्विकः ।
गन्धसारो मलयजस्तथा चक्रवृत्तिश्च सः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
साध्यमौलिकानां पङ्क्तिविशेषः । यथा,—
विष्णुर्नागः खलपिङ्गलगत इन्द्रो गुप्तः पालो भद्रः ।
इति कुलाचार्यकारिका ॥ (वसुदेवस्य पुत्र-
भेदः । यथा, भागवते । ६ । २४ । ४७ ।
“सुभद्रो भद्रबाहुश्च दुर्मेरो भद्र एव च ।
पौरवास्तवस्तथा ह्येत भूताद्या द्वादशामवन् ॥”
सरोवरविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे । ११२ । ४६ ।
“अरुणोऽहं मानसश्च सितोऽहं भद्रसंज्ञितम् ।
तेवासुपरि चत्वारि सरांसि च वनानि च ।”
तृतीयमनोरुतमस्यान्तरं देवगणभेदे बहुवच-
नान्तोऽयम् । यथा, भागवते । ८ । १ । २४ ।
“वशिष्ठतनयाः सप्त ऋषयः प्रमदादयः ।
सत्या वेदश्रुता भद्रा देवा इन्द्रस्तु सख्यजित् ॥”
सायम्भुवमन्तरं विद्योर्दक्षिणागर्भजात तुषित-
नामकदेवगणभेदः । यथा, भागवते । ४ । १ । ७-७ ।
“तां कामयानां भगवानुवाह यजुर्वा पतिः ।
तुष्टायां तोवमापमोऽजयद्वादशात्मजान् ॥
तोवः प्रतोवः सन्तोषो भद्रः शान्तिरिदृशतिः ॥
इषः कविर्विशुः स्वाहः सुदेवो रोचनो द्विष्टः ॥”
पर्वतविशेषः । यथा, ब्रह्माण्डपुराणे । भुवन-
कोवि । ४० अध्याये ।

“अरुणः शिखिरौतश्च सको वैदूर्यपर्वतः ।
कपिलः पिङ्गलो भद्रः सुरसश्च महाचलः ॥”
एकादशदापरजातो महेश्वरस्य ऋषिर्नृप-
तार विश्वः । यथा, ब्रह्माण्डे । २७ अध्याये ।
“एकादशदापरे तु यासस्तु चिदृषो यदा ।
तदाप्यहं भविष्यामि गङ्गादारे युगान्तिके ॥
भद्रो नाम महान्तजास्तत्रापि मम पुत्रकाः ।
भविष्यामि महात्मानो सुहृता वेदपारगाः ॥”)
भद्रः, त्रि, (भद्रते इति । भद्रि कल्याणि रन् ।
निपात्यते च ।) श्रेष्ठः । साधुः । इति मेदिनी ।
रे, ७२ ॥ (यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । २६ ।
“भद्रः कण्टकः । अयं तावदस्मन्त्वामी पिङ्गलक
उदकग्रहणार्थं यतनाकच्छमवतीर्य स्थितः ॥”)
भद्रकं, स्त्री, (भद्र + कंज्ञायां स्त्री वा कन् ।)
भद्रसुक्तकम् । इति रत्नमाला ॥ (देवदार-
शब्दस्य विवयोऽभिहितः ।) मनोज्ञे, त्रि ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भद्रकः, पुं, (भद्र + कंज्ञायां कन् ।) देवदारुः ।
इति शब्दरत्नावली ॥
भद्रकण्टः, पुं, (भद्रः कण्टो यस्य ।) गोक्षुरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भद्रकालो, स्त्री, (भद्रा मङ्गलमयी चासौ काली चेति
कर्मधारयः । यदा, भद्रं कल्याणं कालयतीति ।
भद्र + कर्मगण् ।” ३ । २ । १ । इति ऋग् ।
ऊप् ।) गन्धर्वा । कात्यायनी । इति
मेदिनी । जे, १५८ । तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
श्रीरामोऽन्व उवाच ।
“अथ त्वं वृषशार्ङ्ग । भद्रकाली यथा पुरा ।
प्रादुर्भूता महाभागा महिषेय सदैव तु ॥
महिषासुर एवासौ निद्रायो निशि पर्वते ।
खण्डं प्रददौ वीरो दारुणं घोरदर्शनम् ॥
महामाया भद्रकाली हित्वा खड्गेन काशरम् ।
पपौ तस्य च रक्तानि आदितास्यातिभीषणा ॥
ततः प्रातर्भययुतः स दैवो महिषासुरः ।
तामेव पूजयामास सुचिरं सानुगच्छदा ॥
आराधिता तदा देवी महिषेयासुरेण वै ।
प्रादुर्भूता भद्रकाली मुनेः षोडशभिर्भुता ॥
ततः प्रणम्य महिषो महामायां जगन्मयाम् ।
उवाचेदं वचो नम्रमूर्तिर्भक्तियुतोऽसुरः ॥
महिष उवाच ।
देवि । खड्गेन संहृद्य शोणितानि शिरो मम ।
तया सुक्तानि दृष्टानि मया स्मरं सुनिश्चितम् ॥
अवश्यं तत्त्वया कार्यं मया ज्ञातं प्रमाणतः ।
एतद्वरधिरपानं मे तत्रैकं दंष्ट्रि मे वरम् ॥
वधस्त्वयाहं नात्रास्ति संशयः परमेष्ठिनि ॥
ममापि तत्र नो दुःखं नियतिः केन लङ्घ्यते ॥
किन्तु त्वयैव सहितः शम्भुराराधितः पुरा ।
मम पित्रा मर्त्येन जातः पञ्चादहं ततः ॥
मयाप्याराधितः शम्भुः प्रामाण्येकात्मया वराः ।
मन्वन्तरत्रयं यावदासुरं राज्यमुत्तमम् ।
अकण्टकं मया भुक्तमनुलापो न विद्यते ॥
कात्यायनेन सुनिद्रा शनोऽहं शिष्यकारणात् ।

वीमन्निनी विनाशं ते करिष्यति न संशयः ॥
पुरा सुनिं तपस्वन्तं रौद्राक्षं नाम चोत्तमम् ।
सुनिः कात्यायनाख्यस्य शिष्यं हिमवद्वनिके ॥
दिव्यलीलपमत्तुर्लं ज्ञत्वाहं कौतुकात्तदा ।
मया संमोहितो विप्रोऽथजन्मदूषिता तपः ॥
न दूरात् संस्थितेनाहं सुनिद्रा कात्यायना ।
ज्ञात्वा मायां तदा श्रमः शिष्यार्थं क्रोधवह्निना ॥
यस्मात्त्वया मे शिष्योऽयं मोहितस्तपसञ्जितः ।
स्तपस्यया स्त्रीरूपेण ततस्मां स्त्री हनिष्यति ॥
इति मां श्रमवान् पूर्वं सुनिः कात्यायनः पुरा ।
तस्य श्रापस्य कालोऽयमागत्य समुपस्थितः ॥
देवेन्द्रत्वं मया प्राप्तं भुक्तं चित्तुवर्गं वरम् ।
किञ्चिन् शोचं तत्रास्ति वाङ्मनीयं हि यन्मया ॥
तस्मात्त्वा वै प्रपन्नोऽहं प्रार्थ्यं श्रवं हि यन्मया ।
तद्देहि देवि दुर्गे । त्वं भूयस्तुभ्यं नमो नमः ॥
श्रीदेवुवाच ।
“प्रार्थनीयो वरो यस्ते तं दृष्टुं त्वं महासुर ।।
दास्यामि ते वरं प्रार्थ्यं संश्रयो नात्र विद्यते ॥”
महिष उवाच ।
“यज्ञभागमहं भोक्तुमिच्छामि त्वत्प्रसादतः ।
यथा यज्ञेषु सर्वेषु पूज्याऽहं स्यां तथा कुर्व ॥
त्वत्पादसेवां न त्वयि यावन् दुःखं प्रवर्त्तते ।
एवं वरद्वयं देहि यदि दंयो वरो मम ॥”
श्रीदेवुवाच ।
“यज्ञभागाः सुरेश्वर कल्पिता वै पृथक्
पृथक् ।
भागो न विद्यते चान्यो यद्दास्यामि तवाधुना ॥
किन्तु त्वयि मया युद्धं निहतं महिषासुर ।।
नैव त्वयसि मनपादं सततं नात्र संशयः ॥
मम प्रवर्त्तते पूजा यच्च यच्च च तच्च ते ।
पुण्यश्चिन्त्यश्च तत्रैव कायोऽयं तव दानव ॥
इति श्रुत्वा वचस्तस्याः प्रत्यक्षे महिषासुरः ।
वरं प्रार्थ्य ह सुदितः प्रसन्नवदनस्तदा ॥
उग्रचक्रे ! भद्रकालि । दुर्गे देवि ! नमोऽस्तु ते ।
प्रभृता मूर्त्यो देवि ! भवत्याः सकलात्मिकाः ॥
काभिस्ते र्भक्तभिः पूज्यो यज्ञोऽहं परमेष्ठिनि ॥
तत् समाचक्षु यदि मे भवत्येह क्षपा क्षता ॥”
श्रीदेवुवाच ।
“यानि नामानि चोक्तानि त्वयेह महिषासुर ।।
तासु र्भक्तियु संसृष्टः पूज्यो लोके भविष्यति ॥
उग्रचक्रेति या मूर्तिर्भद्रकाली ज्ञाहं पुनः ।
यथा मूर्तेः तां हनिष्ये सा दुर्गेति प्रकीर्त्तिता ॥
एतासु र्भक्तियु सदा पादलोको हृषां सदा ।
पूज्यो भविष्यति त्वं वै देवानामपि रक्षसाम् ॥
आदिष्टया उग्रचक्राभक्त्या त्वं निहतः पुरा ।
द्वितीयदृष्टौ तु भवान् भद्रकाला मया हतः ॥
दुर्गारूपेणाधुना त्वां हनिष्यामि सदाशुभम् ।
किन्तु पूर्वं न दृष्टीतस्त्वं मया पादयोक्तव्ये ॥
अधुना प्रार्थितवरो दृष्टीतः पूज्यकाययोः ।
यद्दीतव्यश्च पञ्चाक्षं यज्ञभागोऽपभुक्तये ॥”
इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥ ॥ ॥
गङ्गायाः पश्चिमे तीरे ग्रामविशेषश्च ॥

भद्रा

भद्रकाशी, स्त्री, (भद्राय काशते इति । काश + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) भद्रतुला । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्रकुम्भः, पुं, (भद्रस्य भद्राय वा कुम्भोऽथवा भद्रः कुम्भः ।) पूर्णकुम्भः । इत्यमरः । २ । ८ । ६२ ॥
भद्रगणिका, स्त्री, (भद्रो गन्धोऽस्यास्तीति । ठन् । टाप् ।) सुस्तकम् । इति रत्नमाला ॥

भद्रहूरः, त्रि, (भद्रं करोतीति । क्त + “बाहु-
लकान् खच् । सुम् च ।) मङ्गलकारकः । तत्-
पर्यायः । जैमहूरः २ जैमकारः ३ मद्रहूरः ४
मुभहूरः ५ अरिहृतानिः ६ शिवतानिः ७
शहूरः ८ । इति भूरिप्रयोगः ॥

भद्रचूडः, पुं, (भद्रा चूडास्य ।) लङ्कास्थायी ।
इति शब्दचन्द्रिका । लङ्कासिंह इति भाषा ॥
भद्रजः, पुं, (भद्राय जायते इति । जन + जः ।)
इन्द्रजयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयो-
ऽस्तेनयवशब्दे ज्ञातव्याः ।)

भद्रतरुणी, स्त्री, (भद्रा तरुणी ।) कुलकटचः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्या अन्यतरः
पर्यायः ।)

“कुलको भद्रतरुणी दृढतृपुण्योऽतिकेसरः ।

महा सहा कण्टकाट्या नीलालिकुल-

चकुला ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भद्रतुरगं, स्त्री, (भद्रा तुरगा अत्र ।) जम्-
बूपक्ष नववर्षाङ्गमैतवर्षविशेषः । यथा,—

“मात्स्यवज्जलधिमध्यवर्ति यत्तत्तु भद्रतुरगं

जगुर्धधाः ।”

इति सिद्धान्तशिरोमणौ गोलाध्यायः ॥

भद्रदन्तिका, स्त्री, (भद्रा दन्तिका ।) दन्तीक-
मेदः । भद्रदन्ती इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
केशरुहा २ भिषगभद्रा ३ जयावहा ४ आव-
र्तकी ५ च्चराङ्गी ६ जयाङ्गा ७ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । रेचनत्वम् । क्षमिभूल-
कुष्ठामेदोवतुन्दामयनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भद्रदाह, स्त्री, पुं, (भद्रं दाह ।) देवदारु । इत्य-
मरभरती ॥ खरुकाष्ठम् । इति रत्नमाला ॥

भद्रदाम्बादिकः, पुं, (भद्रदाह आदौ यस्य कप् ।)
औषधगणविशेषः । यथा । भद्रदाहकुष्ठहरिद्रा-
वसुमेघशङ्खीवलातिबलार्जुनकच्छुरासलकी-
कुवेराक्षीवीरनखसहचराभिमन्त्रवत्साध्वर-
काक्षमेदकालर्काकेशतावरीपुनर्नवावसुकवसि-
रकाचनकभार्गीकाप्याक्षीवृषिकालीपत्तरुदर-
ववकीलकुलप्रभृतीनि । इति सुश्रुतसूत्र-
स्थानस्य चण्डोपनिषदशमोऽध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

“देवदारु हरिद्रे हे वरुणः कुष्ठमेव च ।

महानिबं नागवला ह्यामला गरलोऽपरः ॥

पाटला चात्मगुप्ता च मुखी पाषाणभेदिका ।

शतावरी चार्कम्भं गूक्षी गणिकारिका ॥

पुनर्नवा च वास्तूकख्यावर्तककान्तम् ।

भद्रनि

गोक्षुरं शरन्नलञ्च कुशमलं समीचिकम् ।

जनचत्वारिंशद्द्वयोभैरवाभ्यादिको गणः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥ * ॥

एतन्मध्ये चतुर्दशद्वयाणि न प्रामाणि ॥

भद्रनामा, [नृ] पुं, (भद्रं नाम यस्य ।) काष्ठकुष्ठ-
पक्षी । इति त्रिकाण्डशेषः । काठ्ठाक्रा इति
भाषा ॥

भद्रनामिका, स्त्री, (भद्रं नामास्याः । कप् । टाप् ।
अत इत्वम् ।) चायन्तीकटचः । इति रत्न-
माला । वहला इति भाषा ॥

भद्रनिधिः, स्त्री, (भद्रा निधयोऽत्र ।) महादान-
विशेषः । यथा,—

इन्द्र उवाच ।

“विधानं ब्रूहि मे ब्रह्मन् । दानस्यास्य महानिधिः ।
यथा देव ! विशेषेण विष्णोरानन्दकारकम् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“पुण्यां तिथिं प्राप्य तु पौर्णमास्यां

तद्योपरागे शशिसुरयोर्व ।

चतुर्थ्यादिज्ययन्त्रये वा

प्रवाधने प्रवृत्तये विष्णोः ॥

कुप्यादथौष्ठम्भरेण कुम्भं

हिरण्यमानेन यथाशक्त्या ।

तथा पिधानञ्च सुराजतं स्याद्-

हिरण्यभारेण तु पूरयेत्तत् ।

तद्वर्ततोऽर्द्धेन तद्वर्तनो वा

स्वशक्तिनः स्वर्णपलेः शतैः ।

तद्वर्द्धमध्ये तु वित्तशक्त्या

पलत्रयादूनमथो न कुप्यात् ।

तत्तान्त्रभाक्के कनकं निधेयं

सर्वजनीलौतमपद्मरागम् ।

सुमुक्तवैदूर्यसविदमञ्च

तद्राजतं पाचमधोमुखं स्यात् ॥

एवमु तं भद्रनिधिं सुविद्वान्

क्षत्वास्त्रे प्रावरणोपयुक्ते ।

कुशोत्तरे द्रुपेणचामराट्

सपादुकोपानहृत्तयुक्तम् ।

तं त्रैलोक्योत्तमयुग्मयुक्तं

सम्यग्जयेन्नलवरेयेतम् ॥

आदौ तु पञ्चान्तमाप्य विष्णुं

संज्ञाय संसारतरं समर्थम् ।

तथेत्तरं पावकमेव हुत्वा

आमन्त्रयेद्भद्रनिधिं ततस्तम् ॥

नीलवक्रपूरसकुमुमेन

पञ्चारुणं नाम त्रयः प्रलिख्य ।

नमस्तथोक्षुरयुतञ्च पात्रे

तद्राजतेऽप्येवमथार्चयेत्तम् ॥

तथा समस्तामरसिद्धयश्च-

विद्याधरेन्द्रोरगकिन्नरंभेः ।

गन्धर्वदिवाचरदानवैभै-

र्यतं त्वं विश्वमिदं नमस्ते ॥

समस्तसंसारकरी त्वमेव

विभोः सदानन्दमथो च माया ।

भद्रप

समस्तकल्याणनिधिः समाधि-

हरिप्रिये । भद्रनिधि ! नमस्ते ॥

‘एवं संपूज्य विधिना ततो विप्रमथार्चयेत् ।

किरीटाङ्गदण्डिकाभ्युक्तकलाङ्गुलिभूषणैः ।

अलङ्कृत्य हरिं यद्वत् पीताम्बरधरं ततः ।

पूजयेद्भुक्तं ध्यात्वा मन्त्रेणानेन भक्तिमान् ॥

भूदेवोऽसि विभो ! निबं निबानन्दमथो

हरि ॥

हर मे दुष्करं क्षण ! क्षपाकर । नमोऽस्तु ते ।

भूदेव । भगवान् भगं भवभङ्गकरं चर ।

भवभूतिकरो निष्णो । प्रभविष्यो नमोऽस्तु ते ।

एवं पूज्य हृदि ध्यात्वा तं दिनं ब्रह्मरूपिणम् ।

ततो भद्रनिधिं दद्यान्मन्त्रेणानेन वासव ! ॥

अगोत्रोच्चारणेनादौ विप्रनाम तथात्मनः ।

यवदर्भनिजैः साङ्गसुदकं संपरित्यजेत् ॥

पिष्टसन्नारब्धायां निबानन्दविहङ्गये ।

सन्धाषौचविधाताय विष्णोर्दानं मथा कृतम् ॥

तदनेन सर्वत्रेण धातुचययुतेन च ।

सन्धौमास्वरयुक्तेन सादृशपादुकेन च ॥

सासनेन सङ्घर्षेण चामरोपानहेन च ।

सदानन्दनिधानेन प्रीयतां विष्णुरीश्वरः ॥

एवमुक्त्वायं तं दद्याद्विजाय हरिरूपिणि ।

गोप्येन विधिना दद्याद्भिमसंख्यां न कीर्तयेत् ॥

प्रकीर्तिते कोटियुगायुतं फलं

प्रगोपितं कल्पगणैर्न संपद्यः ।

इतीयमशो न तु कीर्तयेत् सुधी-

निधानमध्ये निहितञ्च यद्वत् ॥

एवं कृते स्यान्ननुजः क्षतात्मा

तपेन च क्षामरुणं कदाचित् ।

प्रयाति विष्णोः पदमन्त्रं तत्

शिवात्मकानन्दमयं सदाशम् ॥”

इत्याद्ये वङ्गपुराणे भद्रनिधिदाननामाध्यायः ॥

भद्रपदा, स्त्री, (भद्रं पदमासाम् ।) भाद्रपदा ।

पूर्वभाद्रपदोत्तरभाद्रपदान्तरञ्चम् । इत्यमर-

टीकायां रायसुकुटः ॥ (यथा, दृढतृषंह-

तायाम् । ६ । २ ।

“नगा तु पवनयाम्ना

बलानिपेतामहात् त्रिभास्त्रिजः ।

गोवीध्यामन्त्रिणः

पौर्णं हे चापि भद्रपदे ॥”

भद्रपर्णा, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः । टाप् ।)

कटम्भराटनः । इति शब्दमाला ॥ (शुद्धादिक-

मस्याः कटम्भराशब्दे विवृतम् ॥)

भद्रपर्णी, स्त्री, (भद्राणि पर्णान्यस्याः । गौरादित्वात्

ङीष् ।) गाम्भारी । इत्यमरः । २ । ४ । ६६ ।

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“गाम्भारी भद्रपर्णी च श्रीपर्णी मधुपर्जिका ॥

काक्षिरी काक्षरी हीरा काक्ष्यः पीत-

रोहिणी ।

क्षणादन्ता मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”)

प्रसारिणी । इति जटाधरः । (अस्याः पर्यायो

यथा,—

भद्रव

“प्रसारणी राजवला भद्रपणीं प्रतापनी ।
 सरणी सारणी भद्रा वला चापि कटम्भरा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 “प्रसारणी च गन्वाणी भद्रपणीं कटम्भरा ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 यथा, धनपथनाम्नये ॥३॥४॥१॥६॥ इत्यस्य भाष्ये
 “काष्ठाणीं भद्रपणीं प्रकृतौ पलाशवैकङ्कता-
 दीनामैच्छिकत्वाच्च नियमविधिः ॥”)
 भद्रवला, पुं, (भद्रं महद्वलनं वलमस्य ।)
 बलरामः । इति शब्दमाला ॥
 भद्रमल्लिका, स्त्री, (भद्रा मल्लिका ।) गवाक्षी ।
 इति शब्दमाला ॥
 भद्रसुजः, पुं, (भद्रो सुज इति कर्मधारयः ।)
 सुजमेदः । रामशर इति शरपत इति च
 भाषा । तत्पर्यायः । शरः २ बाणः ३ तजनः
 ४ इक्षुवेष्टनः ५ । अथ सुजस्य पर्यायः । सुजः
 १ सुजातकः २ बाणः ३ स्थूलदर्भः ४ सुमेधसः
 ५ । एतयोगुणाः ।
 “सुजह्वयसु मधुरं तुवरं शिविरं तथा ।
 दाहव्याविसर्पासमस्तवस्थपिरोगजन्तु ॥
 दोषत्रयहरं वृष्यं मेखलासुपयुज्यते ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 भद्रसुक्तः, पुं, (भद्रो सुक्तः ।) नागरसुक्तः ।
 इत्यमरः ॥२॥४॥१॥६॥ (तत्पर्यायो यथा,—
 “मेघास्त्रं सुक्तं सुक्ता गार्ह्यं भद्रसुक्तम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
 भद्रसुक्ता, स्त्री, (भद्रा सुक्ता ।) नागरसुक्तः ।
 तत्पर्यायः । वराक्षी २ गुक्ता ३ यन्त्रिः ४
 भद्रकाशी ५ कर्षकः ६ क्रोडोष्ठा ७ कुरु-
 विन्दाख्या ८ सुगन्धिः ९ यन्त्रिणा १० हिमा
 ११ बल्या १२ राजकण्ठः १३ कच्छोत्था १४
 सुक्ता १५ अर्धोदः १६ वारिदः १७ अम्बोदः
 १८ मेघः १९ जीवतः २० अज्यः २१ गौरदः
 २२ अधमः २३ वनः २४ गार्ह्यः २५ । अस्या
 गुणाः । कषायत्वम् । तिक्तत्वम् । शीतत्वम् ।
 पाचनत्वम् । पित्तज्वरकफनाशित्वम् । संया-
 हित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
 “सुक्तं न च्छिद्यं सुक्तं त्रिषु वारिदनामकः ।
 कुरुविन्दश्च संख्यातोऽपरः क्रोडकण्ठकः ॥
 भद्रसुक्तश्च गुक्ता च तथा नागरसुक्तः ।
 सुक्तं कटु हिमं पाहि तित्तं दीपनपाचनम् ॥
 कषायं कफपित्तासहज्ज्वरादपिचलनुहत् ।
 अग्नौपदेशं यन्त्रात् सुक्तं तत् प्रशस्यते ॥
 तन्नापि सुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरसुक्तम् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 भद्रयवः, पुं, स्त्री, (भद्रः शुभो यवः ।) इन्द्रयवम् ।
 इत्यमरः ॥ २ । ४ । ६७॥ (विवरणमस्य इन्द्र-
 यवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
 भद्ररेखः, पुं, (भद्रा रेखवोऽस्य ।) रेखावतश्छत्री ।
 इति चिकित्साशेषः ॥
 भद्रवत्, स्त्री, (भद्रमस्यवत् ।) मनुष्य मस्य वः ।)
 देवदाह । इति राजनिर्घण्टः ॥

भद्रा

भद्रवती, स्त्री, (भद्रं विद्यतेऽस्याम् । भद्र + मनुष्य ।
 मस्य वः । टाप् ।) भद्रपणीं । इति कटाधरः ॥
 (कटफलः । अस्य पर्यायो यथा,—
 “कटफलः सोमवल्कश्च कटयः कुम्भिकापि च ।
 श्रीपर्णी काकुत्स्टिका भद्रा भद्रवतीति च ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 कल्याणविशिष्टे, त्रि । यथा, महाभारते ।
 ४ । २४ । १८ ।
 “इमाश्च नः प्रियां वीर । वाचं भद्रवतीं
 श्रुत्वा ॥”
 श्रीकृष्णस्य नायजितीगर्भजाता कन्या । यथा,
 हरिवंशः ॥१॥०॥१०-११॥
 “मित्रबाहुः सुनीधश्च नायजिताः प्रजाः श्रुत्वा ।
 भद्रकालो भद्रविन्दः कन्या भद्रवती तथा ॥”
 मधोमाता । यथा, हरिवंशः ॥३॥३॥
 “आसीन्नरवसः पुत्रः पुरुषान् पुरुषोत्तमः ।
 मधुर्जन्मैव वेदार्थं भद्रवत्यां कुरुदह ॥”)
 भद्रवत्सा, [नृ] पुं, (भद्रज दृष्टात आत्मान-
 मिति शेषः । दृ + मनिन् ।) नवमल्लिका । इति
 शब्दचक्रिका ॥ (विषयोऽस्य नवमल्लिकाशब्द-
 ज्ञातव्यः ॥)
 भद्रवला, स्त्री, (भद्रा वला ।) लताविशेषः ।
 गन्धभादालिया इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सरखा २ प्रसारणी ३ कटम्भरा ४ राजवला
 ५ । इत्यमरः ॥ २ । ४ । १५३॥ अस्याः पर्या-
 यान्तरं गुणाश्च प्रसारिणीशब्दे द्रष्टव्याः ।
 वला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भद्रवल्लिका, पुं, (भद्रा वल्लिका ।) गोपवल्ली ।
 इति रत्नमाला । अनन्तमूल इति भाषा ॥
 भद्रवल्ली, स्त्री, (भद्रा चाक्षी वल्ली चेति कर्म-
 धारयः ।) मल्लिका । माधवीलता । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ लताविशेषः । मदनमाली इति
 चापरमाली इति च भाषा । तत्पर्यायः ।
 शातभीरः २ भूमिमल्ला ३ अष्टपादका ४ ।
 इति रत्नमाला ॥
 भद्रवर्ध, स्त्री, (भद्राय श्रीयते यज्यते इति । श्रि +
 कर्मणि अच् ।) चन्दनम् । इति रत्नमाला ॥
 भद्रकी, पुं, (भद्रा कीरस्य ।) चन्दनदण्डः । इत्य-
 मरः ॥ २ । ६ । १३१॥
 भद्रसोमा, स्त्री, (भद्रः सोम इवास्या इव
 इति । टाप् ।) गङ्गा । इति शब्दमाला ॥
 (कुरुवर्धस्यवदविशेषः । यथा, मार्कण्डेयः ।
 ५६ । २३ ।
 “तस्मिन् कुलाचलौ वर्षे तत्तुल्ये च महानदी ।
 भद्रसोमा प्रयातुर्ध्यां पुण्यामलजलौघिणी ॥”)
 भद्रा, स्त्री, (भद्र + अजादित्वात् टाप् ।) राज्ञा ।
 लज्जा । योमनदी । तिथिभेदः । सा तु द्वितीया
 सप्तमी दादशी च ॥ प्रसारिणी । (अस्याः
 पर्यायो यथा,—
 “प्रसारिणी राजवला भद्रपणीं प्रतापनी ।
 सरणी सारणी भद्रा वला चापि कटम्भरा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

भद्रा

कटफलम् । अनन्ता । इति मेदिनी । दे, ७१ ॥
 जीवन्ती । अपराजिता । नीली । वला ।
 शमी । वला । दली । हरिद्रा । चेतद्व्या ।
 काष्ठरी । (पर्यायोऽस्या यथा,—
 “श्रीपर्णी काष्ठरी भद्रा गम्भारी गोपभद्रिका ।
 कुसुदा च सदाभद्रा कटफलं लज्जदलिका ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 चन्द्रमूरः । तत्पर्यायो यथा,—
 “चक्रिका चम्पेहन्ती च पशुमेहनकारिका ।
 नन्दिनी कारवी भद्रा वासपुष्पा सुवासरी ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 सारिवाविशेषः । गीः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 काकोकुम्भिका । इति रत्नमाला ॥ (भद्राच-
 वर्धस्यवदीभेदः । यथा, मार्कण्डेयः ५६ । ७ ।
 “श्रीता श्रद्धावती भद्रा चक्रावतादिका-
 स्तथा ॥”)
 गङ्गायास्त्रिभोजोऽनन्तगन्तव्योविशेषः । तत्तु
 उत्तरं कुरुवर्धायगङ्गा । इति पुराणं शब्द-
 माला च ॥ बुधशक्तिविशेषः । तत्पर्यायः ।
 तारा २ महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४ स्त्राहा ५
 श्रीः ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया ९ अनन्ता
 १० शिवा ११ लोकेश्वरात्मजा १२ खडूर-
 वासिनी १३ वैष्णवा १४ नीलसरस्वती १५
 श्रद्धागो १६ महातारा १७ वसुधारा १८
 धनन्दा १९ त्रिलोचना २० लोचना २१ ।
 इति चिकित्साशेषः ॥ ह्यागर्भजाता कुम्भ-
 कन्या । यथा,—
 “यमलौ तु ततस्तस्यां जनयामास भास्वरः ।
 शूर्पचरश्च भद्राश्च ह्यायामामितद्युतिः ॥
 तथा च तजसा विद्योक्तस्य चक्रमवर्णयत् ।
 तदप्रतिहतं युद्धं दानवान्निचकीर्षया ।
 तद्गमिणो सुखतो भद्रा नियुक्तेर्विगर्हिता ॥”
 इति विष्णुपुराणे वैवस्वताशुकीर्तनम् ॥
 सुभद्रा । यथा,—
 “आधादस्य सितं पद्मे द्वितीया पुष्पसंयुता ।
 तस्यां रथे समारोप्य रामं मां भद्रया सह ॥”
 इति स्कान्दे भगवद्वाक्यम् ॥ ७ ॥
 विटभद्रा यथा,—
 “एकादश्यां चतुर्थांशु शेषार्धे मुक्तपक्षके ।
 अष्टमीपौर्णमासीस्तु पूर्णार्धे विटसम्भवः ॥
 लज्जपक्षे तृतीयाया दशम्याश्च परार्द्धतः ।
 सप्तम्याश्च चतुर्दश्याः पूर्णार्धे विटरीरिता ॥
 विहाय विषोदश्यां विटं सर्वेषां वर्जयेत् ।
 विटशेषे चिदके हि पुच्छे कार्यं जयावहम् ॥”
 कल्पप्रकाशे तस्या अङ्गविशेषो यथा,—
 “नाथस्तु पञ्चवदनं गलकक्षयेका
 वली दक्षकक्षिता नियतं चतस्रः ।
 नाभिः कटिः वक्षः पुच्छलता च तिलो
 विटश्च निगदितोऽङ्गविभाग एव ॥”
 अङ्गविशेषे कार्यध्वंसादिफलम् यथा,—
 “सुखे कार्यध्वंसो भवति मरुत्तश्च गलके
 धनस्यानिर्घञ्जस्य कटितटेऽर्धविषयः ।

कलिनानीदीदेशे विजयमय पुच्छे च जगदुः
शरीरे भद्रायाः पृथगिति फलं सञ्जुनयः ।”
मधुवसुनिधियुग्मदशशिवगुणसंख्यासु तिथिषु
पूर्वाद्याख्यम् । आयाति विशिरेषा एष्टे शुभदा
पुरस्त्रशुभा ॥ चतुर्दश्यादिषु पूर्वाम्यादिसुखं
भवतीत्यर्थः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
भद्राकरणं, ज्यौ, (भद्र + क्वाप् । क् + ल्युट् ।)
सुखनम् । इति हेमचन्द्रः ॥
भद्रात्मजः, पुं, (भद्रः हितकर आत्मज इव रक्षा-
करत्वात् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
भद्रारकः पुं, अष्टादशचन्द्रादीनामर्गतदीपविशेषः ।
इति शब्दमाला ॥
भद्रालपत्रिका, स्त्री, (भद्राय अलपति पर्याप्नोतीति ।
अल् + अच् । भद्रालं पत्रं यस्याः । कप् ।
टाप् । अत इत्त्वम् ।) गन्धाली । इति शब्द-
माला ॥
भद्राली, स्त्री, (भद्र + अल् + अच् । भद्राल + गौरा
दित्वात् ङीष् ।) गन्धाली । इति शब्दमाला ॥
भद्रावती, स्त्री, (भद्रमस्या अस्तीति । मत्तुप् ।
मध्य वः । संज्ञायां पूर्वपदस्य दीर्घः ।) कट-
फलवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
भद्राश्वयः, पुं, (भद्रस्याश्वयः ।) चन्दनम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥
भद्राश्वं, ज्यौ, (भद्रा अस्या अश्वः ।) सुवि जम्बूदीपस्य
नववर्षान्तगतवर्षविशेषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
तदिवरणं यथा । मास्यवतः पूर्वपदस्य पूर्व-
गणिका एकशब्दाद्युपलक्षणसहस्राणि मानन्तत्र
च भद्राश्व नाम जनपदाः भद्रशालवनश्च तत्र
अवस्थितं कालाभट्टाः पुरुषाः श्वेताः पद्मा-
वर्जिनः स्त्रियः कुसुदवर्णाः दशवर्षसहस्राणि च
तेषामायुस्तत्र च पञ्च कुलपञ्चेताः तद्यथा,
शैलवर्णः मालावर्णको वरजस्वः त्रिपर्णो गौलश्चेति
तद्विनिर्गता वङ्गो नद्यस्तदम्भः स्थितानां देशानां
ताम्येव नामानि ते च देशाः यताः नदीः
पिबन्ति । तद्यथा, खोता सुवाहिनी हंसवती
कावेरी सुरसा शाखावती इन्द्रनदी अङ्गार-
वाहिनी हरितोया सोमावती शतहृदा वन-
माला वसुमती हंसा पर्या पञ्चगङ्गा धनुश्वती
मन्विषा सृजश्चभागा विनासिनी लघ्यतोया
पुण्योदा नागवती शिवा शैवालनी मणितटा
चौरोदा वरुणावती विष्णुपदी महानदी
हिरण्यस्कन्धावाहा सुरावती वामोदा पताका-
श्चेत्येता महानद्याः यताश्च गङ्गासमाः कौर्निताः
आजन्मानं पापं विनाशयन्ति क्षुद्रनद्यश्च
कोटिशलाच नदीर्ये पिबन्ति ते दशवर्षसह-
स्रायुषः रुद्रोमाभक्ता इति । इति वाराहे
सुवनकोषे वङ्गगीता ॥ अपि च । तथैवेलाहृत-
मपरेण पूर्व्येण च मात्यवदन्धमादनावानील
निषधायनी द्विसहस्रं पप्रथतुः केतुमालभद्रा
श्वयोः सोमानं विदधाने । मन्दरो मेरुमन्दरः
सुपार्श्वः कुसुद इत्युत्तयोजनविक्षारोमाहा
मेरोक्षतुर्दशमवदन्धगिरय उपकल्पताः । चतुर्त्

एतेषु चतुर्जम्बूकदम्बन्ययोधाचक्षारः पादप-
प्रवराः पञ्चेतकेतव इवाधिसहस्रयोजनोमाहा-
स्तावद्विपविततयः शतयोजनपरिग्राहाः ।
हृदाचक्षारः पयोमन्त्रिस्तुरसन्दृष्टलाः यदुप-
स्थांश्चि उपदेवगणा योगैश्वर्याणि स्वाभावि-
कानि भरतर्षभ ! धारयन्ति । देवोद्यानानि च
भवन्ति चत्वारि नन्दनं चैत्ररथं वैभानकं
सन्वेतोभद्रमिति । येष्मरपरिहृष्टाः सहसुर-
ललनाललनामयुधपतय उपदेवगणैरुपगीयमान-
महिमानः किं विहरन्ति । मन्दरोतसङ्ग
एकादशशतयोजनोत्तुङ्गदेवचतुष्टयसो गिरि-
शिखरस्थलानि फलान्यन्तकल्पानि निपतन्ति ।
तेषां विशीर्यमाणानां अतिमधुरसुरभिस्तुगन्धि-
वह्नाखण्डसोदेनारुणोदा नाम नदी मन्दर-
गिरिशिखराभिपतन्ती पूर्व्येणलाहृतसुपद्माव-
यति । यदुपजीवनाद्भवान्या अशुचरीणां पुण्य-
जनवधुनामवयवस्यार्शुसुगन्धिवातो दशयोजनं
समन्तादुवाचयति । एवं जम्बूफलानामत्यु-
च्चनिपातविशीर्यमाणमन्त्रिप्रायाणामिभकाय-
निभानां रसेन जम्बूनदी नाम नदी मेरुमन्दर-
शिखराद्युत्तयोजनादवनितके निपतन्ती दक्षिणे-
नात्मानं यावदिलाहृतसुपस्थन्दति । तावदु-
भयोरपि रोषकोर्यां नृत्तिका तदसेनानुविध्य-
माना वायुर्कसंयोगविपाकेन सदा मरुलोकाभरणं
जाम्बूनदं नाम सुवर्णं भवति यदुहवाव विवुधा-
दयः सह युवतिभिर्मकुटकटककटिच्छन्दाया-
भरणरूपेण खलु धारयन्ति । वस्तु महाकदम्बः
सुपार्श्वपार्श्वनिष्कृष्टस्य कोटरेभ्यो विनिःसृताः
पञ्चायामपरिग्राहाः पञ्च मधुधाराः सुपार्श्व-
शिखरात् पतन्त्योऽपरिग्राह्यानिमिलाहृतमशु-
मोदयन्ति यो क्षुपयुञ्जानानां सुखनिन्वासितो
वायुः समन्तात् शतयोजनमशुवाचयति । एवं
कुसुदनिष्कृष्टो यः शतवक्त्रो नाम वटस्तस्य
स्कन्धेभ्यो नीचीनाः पयोदधिमधुघृतगुणामाद्य-
म्बरश्यासनाभरणादयः सन् एव कामदुघा
नदाः कुसुदायात् पतन्त्यस्तुत्तरेणोलाहृतसुप-
योजयन्ति यावुपजुषाणानां न कदाचिदपि
प्रजाणां बलोपलितकामस्त्रेद्दौर्गन्धजरा-
मयापन्त्युशीतोष्णवैवर्ण्येपसगादयस्तापविशेषा
भवन्ति यावत्स्त्रीव सुखनिरतिशयमेव कुरङ्गकुरर-
कुसुम्भवेकचक्रिजुटशिप्रिरपतङ्गवचकनिषध-
श्रितिवसकपिलशृङ्गवेदूष्येणारुधिसंघर्षभनाग-
कालङ्गरीरदादयो गिरयो मेरोः कर्णिकाया
इव केशरभूता नखदेशे परित उपकल्पताः ।
जठरदेवजूटो मेरुं पूर्व्येणलाहृतयोजनसहस्र-
सुदगायती द्विसहस्रपृथुशुङ्गी भवतः एवमप-
रेण पवनपरिपाचौ दक्षिणेन कैलासकरवीरौ
प्रागायती एवमुत्तरतच्छिद्रङ्गमकरौ अष्टाभि-
रैतैः परिहृतोऽपिरिव परिनक्षकास्ते काश्चन-
गिरिः । मेरोर्नर्द्धन भगवत आत्मयोनेर्मध्यत
उपकल्पतां पुरीमयुत्तयोजनसाहस्रीं समचतु-
रसां शान्तकौर्णी वदन्ति तामनुपरितो लोक-

पालानामद्यानां यथादिष्टं यथाकृपं तुरीय-
मानेन पुरीऽष्टावुपकल्पताः । इति श्रीभागवते
पुं स्कन्धे सुवनकोषवर्णने १६ अध्यायः ॥
भद्रासनं, ज्यौ, (भद्राय लोकहिताय आसनम् ।)
वृषासनम् । इत्यमरः । २ । ८ । ११ । (योगि-
नामासनविशेषः । यथा, तत्त्वसारे ।
“सौवन्धाः पार्श्वयोर्नख्येदुगुणफयुग्मं सुनिष्-
लम् ।
भद्रासनं ससुहृदं योगिभिः परिकल्पितम् ॥”)
भद्रेश्वरः, पुं, (भद्रः शुभदद्यासावीश्वरश्चेति भद्रा
त्मकः मङ्गलमय ईश्वरो वेति ।) कल्पयामस्य-
शिवः । यथा,—
“उत्तिष्ठ कान्त ! गच्छावः कल्पयामं सुशो-
भनम् ।
तथा सार्द्धं जगामाद्य कल्पयामं वसुध्वरं ।
भद्रेश्वरनिमित्तं हि त्रयश्च कथितं शुभम् ।
निवृत्तं तुङ्गते यत्र पाञ्चदशं समर्पितम् ॥
दृष्ट्वा भद्रेश्वरं देवं चक्रतीर्थफलं लभेत् ।
कल्पयामाच्छतगुणं चक्रतीर्थं वसुध्वरं ॥”
इति वाराहे मधुरामाहात्म्ये चक्रतीर्थप्रभाषे
नामाध्यायः ॥
शिवप्राप्तार्थं दुर्गाराधितहिमानयस्यपार्थिव-
शिवलिङ्गम् । यथा,—
“तवायाय यच्छीष्यामि मङ्गर्वीन् हिमवदुदृष्ट्वा ।
यच्छेह रुद्रमीहन्त्या ऋगमयश्चेश्वरः कृतः ॥
असौ भद्रेश्वरत्वेन ख्याते लोके भविष्यति ।
देवदानवगन्धर्वा यच्च किम्युर्वधोरगाः ॥
पूजयिष्यन्ति सततं मानवाश्च भुभंश्वरः ॥
इति वामनपुराणे ४६ अध्याये उमां प्रति
शिववाक्यम् ॥ गङ्गायाः पश्चिमतीरे गरिण्याख-
यामस्थोत्तरे पावाणमयशिवलिङ्गविश्वेशो याम-
विशेषश्च ॥
भद्रेला, स्त्री, (भद्रा एला ।) खल्लेला । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“एला खल्ला च बहुला एल्लोका त्रिपुटापि च ।
भद्रेला दृढदेला च चन्द्रवाला च निष्कृष्टः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्यखण्डे प्रथमे भागे ॥)
भद्रोदनी, स्त्री, (भद्रं उदतिरिति अन्वयेति । उत् +
अन् + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) बला ।
नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भन्व, स्त्री ध्रुवो मोटने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
रुधा०-पर०-सक०-अणिट् । ध्र, भनक्ति ॥)
भन्दिनं, स्त्री, (भिद + इणच् ।) शुभम् । इत्यन्नादि-
कोषः ॥ कल्पः । दूतः । इति संचिप्रसारो-
णादित्तिः ॥
भन्धुकः, पुं, भारतवर्षान्तगतदेशविशेषः । यथा,
“लक्षाक्षलार एवापि यामाणां भन्धुकाः
ख्याताः ॥”
इति स्कान्दे कुमारिकाखण्डे वक्रेश्वरमाहात्म्य-
नामाध्यायः ॥
भपञ्जरं, ज्यौ, (भानां नक्षत्राणां पञ्जरम् ।)
नक्षत्रचक्रम् । इति विद्वान्नाशिरोमणिः ॥

भपतिः, पुं, (भर्ता नक्षत्राणां पतिः ।) चन्द्रः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

भम्भः, पुं, (भम्भ इत्ययत्तशब्देन भातीति । भा + कः ।) मलिका । इति शब्दरत्नावली । धूमः ।
इति चिकित्शेशः ॥

भम्भराजिका, स्त्री, (भम्भराज्यस्तशब्दस्य भम्भं बाहुल्यमाणाति यक्तातीति । आ + ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप् पूर्वस्य ह्रस्वत्वम् ।) भङ्गास्त्री । इति चिकित्शेशः ॥ ङाश् इति भाषा ॥

भम्भराजिनी, स्त्री, (भम्भराज्यस्तशब्दस्य भम्भराजातीति । आ + ला + कः । गौरादित्वात् ङीष् ।) मलिका । इति चिकित्शेशः ॥

भम्भासारः, पुं, भगवराजविशेषः । तत्पर्यायः ।
श्रृङ्गिकः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

भयं, क्ली, (भौ + “हरच्” । ३ । ३ । ५६ । इत्यत्र “भयादीनामुपसंख्यानं नपुंसके क्तादिनष्टत्वात्” इति वार्तिकोक्त्या अपादाने षच् ।) विभेद्यमानं तत् । इति भरतः ॥ अथ लक्षणं यथा, “रोगशब्दा तु जनितं चित्तवैकल्यं भयम् ॥”

इति साहित्यदर्पणे ४ परिच्छेदः ॥

अपि च । रागविषयस्य विनाशके सत्प्रस्थितं तन्निवारणायामर्थमात्मनो मन्यमानस्य दैत्यात्मकचित्तवृत्तिविशेषो भयम् । इति भगवद्गीतायां २ अध्याये मधुकुण्डनसरस्वती ॥

अथ च । परतः स्थानिष्टसम्भावना भयम् । यथा । आग्राहिमिति आग्राधीनत्वेन स्त्रीयमरजं सम्भावयति । इति २ व्युत्पत्तिवादे गदाधर-भट्टाचार्यः । तत्पर्यायः । हरः २ त्रासः ३ भीतिः ४ भौः ५ साध्वसम् ६ । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥ वक्रासः ७ साधुसंभवः ८ प्रतिभयम् ८ । इति शब्दरत्नावली ॥ आतङ्कः १० आशङ्का ११ भिया १२ । इति हेमचन्द्रः ॥

आगत भये अभौतवत् स्थानयम् । यथा,—
“तावद्भयस्य भेतयं यावद्भयमनागतम् ।
उत्पन्ने तु भये तीव्रे स्थातयं तेरभौतवत् ॥”

इति मातङ्गे नीतिसारे ११५ अध्यायः ॥

कुलकपुष्पम् । घोरे, जि । इति मेदिनी । ये, ४१ ॥ पुं रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (निष्कर्तः पुनर्भेदः । यथा, महाभारते । १ । ६६ । ५५-५६ ।

“तस्यापि निष्कर्तिभार्या नेहं ता येन राक्षसाः ।
घोरास्तस्याख्यः पुत्राः पापकर्म्मरताः सदा ॥
भयो महाभयश्चैव चक्षुर्भूतान्तकक्षया ।
न तस्य भार्या पुत्रो वा कश्चिदस्त्वन्तको हि सः ॥”

द्रोणस्य वधोरभिमतिनामिकायां पत्न्यां जातः पुनर्भेदः । यथा, भागवते । ६ । ६ । ११ ।

“द्रोणस्याभिमतेः पत्न्या हर्षशोकभयादयः ॥”

यवनराजविशेषः । यथा, भागवते । ४।२७।२३ ।
“ततो विहृतकङ्कणा कनका यवनेनरम् ।
मयोपदिष्टमासाद्य वने नात्मा भयं प्रतिम् ॥”

भयङ्करं, जि, (भयं करोतीति । भय + क्त + “भेचर्तिभयेषु लज्जः” । ३ । २ । ४३ । इति खच् । तुम्ब ।) भयजनकम् । तत्पर्यायः । भैरवम् २ रावणम् ३ भौषणम् ४ भौषम् ५ घोरम् ६ भौमम् ७ भयानकम् ८ प्रतिभयम् ८ । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ भयावहम् १० । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ । ८६ । “एकैर्भयङ्करैः एष्टं निव्यमस्योपसृज्यते ॥”)

पुं, दुष्कृतपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भयङ्गिष्ठिमः, पुं, (भयाय शत्रुभयजननाय ङिष्ठिमः ।) संयामपटङ्गः । इति पुराणम् ॥

भयदत्तः, जि, (द् + कर्त्तरि क्तः । भयेन दत्तः ।) भौत्या पनायितः । तत्पर्यायः । कान्दिश्रीकः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ४२ ॥

भयनाशनी, स्त्री, (भयं रोगभयं नाशयतीति । भय + नश् + णिच् + णिनिः ।) त्रायमाणा लता । इति राजनिर्घण्टः ॥ भयनाशकर्त्री च ॥

भयभीतः, जि, (भयेन भीतः ।) त्रासेनातङ्कितः । यथा, वज्रपुराणे शिवराजोपाख्याने ।
“युक्तो भयभीतस्य प्राणिनः प्राणरक्षणम् ।
नातो युक्तरो धर्मेः कश्चिदप्योऽस्ति खेचरः ॥”

भयभट्टः, जि, (भयेन भट्टः ।) भयदत्तः । इति जटाधरः ॥

भयानकः, पुं, (विभेद्यमानादिति । भौ + “आनकः शीङ्भियः” उणा० । ३ । ८२ । इति आनकः ।) आत्रः । राहुः । रमविशेषः । इति मेदिनी । के. ०५५ ॥ स तु शङ्करादादृष्टान्तगतवृद्धरसः । तस्य लक्षणं यथा,—

“भयानको भयस्याधिभावः कालाधिरैवतः ।
स्त्री नीचप्रकृतिः लघो मत्तस्तत्त्वविशारदेः ॥
यस्यादुत्पद्यते भीतिस्तद्व्यालम्बनं मतम् ।
चेष्टा घोरतरास्तस्य भवेदुद्दीपनं पुनः ॥
अनुभावोऽत्र वैवर्ण्यं गजदस्त्रभाषणम् ।
प्रलयस्वेदरोमाश्चकम्पद्कप्रचण्णादयः ॥
कुगुप्तावेगसंभोजसंवासस्थानिदीनताः ।
शङ्कपसारसंभ्रान्तान्दृष्ट्वादा अभिचारिणः ॥”

उदाहरणं यथा,—
“नष्टं ववरेर्मनुष्यगणनाभावाद्पास्य त्रपा-
मनाः कञ्चुकिकञ्चुकस्य विशति त्रासाद्यं वामनः ॥”

इति साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदः ॥

भयानकः, जि, (भौ + आनकः ।) भयङ्करः । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा, भगवद्गीतायां । ११ । २७ ।

“वक्राणि ते त्वरमाणा विशन्ति
दंष्ट्राकरालानि भयानकानि ।
केचिद्विलम्बा दृशनान्तरेषु
सदृशमने चूर्णितेरुतमाङ्गैः ॥”

भयापङ्कः, पुं, (भयं अपहृणीति । हृन् + “अन्येभ्योऽपि ङङ्यते” । ३ । २ । १०९ । इति ङः ।) राजा । इति चिकित्शेशः ॥ (भयनाशके, जि)

भयावहः, जि, (आवहतीति । आ + वह् + णच् । भयस्यावहः इति ।) भयङ्करः । इति हेमचन्द्रः ॥ (तथा, भगवद्गीतायां । ३ । ३५ । “श्रेयान् स्वधर्म्मो विगुणः परधर्म्मान् स्तुडितात् । स्वधर्म्मे निधनं श्रेयः परधर्म्मो भयावहः ॥”)

भरः, पुं, (भरतीति । भृ + पचाद्यच् ।) क्षति-शयः । इत्यमरः । १ । २ । ६६ ॥ (यथा, गीत-गोविन्दे । ४१ ।

“पीनपयोधरभारभरेण हरिं परिरभ्य सरा-
गम् ॥”

भारः । यथा, भागवते । १ । ३ । २३ ।
“एकोनविंशे विंशतिमे वृष्णिषु प्राप्य नामनी ।
रामकृष्णाविति शुचौ भगवानहरङ्गरम् ॥”

भरवकर्त्तरि, जि । (यथा, ऋग्वेदे । १०।१००।१० ।
“भराय सु भरत भागवत्स्वियं
प्र वायवे मुचिषे कन्दर्दिष्टये ॥”

“भराय सर्वेषां पोषकाय ॥” इति तद्वाक्ये सायनः । संयामः । यथा, ऋग्वेदे । ४।३८।५ ।

“उत स्मेनं वक्ष्यमधि न चायु
मनुक्रोशन्ति चित्तयो भरेषु ॥”

“भरेषु संयामेषु ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

भरटः, पुं, (विभर्तीति । भृ + “जनदायुः कृमदि-
शमिनमिभृज्य इत्यत्रिति” उणा० । ४ ।

१०४ । इति षट् ।) कुम्भकारः । इत्युदादि-
कोषः ॥

भरणं, क्ली, (भ्रियतेऽनेनेति । भृ + करणे क्यट् ।)

पेयनम् । भृतिः । इति मेदिनी । स्त्री, ६८ ॥
(भृ + भावे क्यट् ।) पोषणम् । यथा,—

“भरणं पोष्यवर्गस्य प्रशस्तं स्वर्गसाधनम् ।
नरकं पीडनं चास्य तस्मादयन्नेन तं भरेन ॥”

इति दायभागः ॥

भरणः, पुं, (भरतीति । भृ + क्यट् ।) भरणीनक्षत्रम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भरणी, स्त्री, (भरण + गौरादित्वात् ङीष् ।)

घोषकलता । इति मेदिनी । स्त्री, ६८ ॥ अश्वि-
न्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणां तद्वितीयेनक्षत्रम् ।

तत्पर्यायः । यमदैवता २ । इति हेमचन्द्रः ॥
सा तारकाचयमिनत्रिकोणाक्षतिः । तस्या
अक्षिहानी देवता यमः । यथा,—

“तारकाचयमिते त्रिकोणके
मध्यगे द्विविधध्वनो यमे ।
पङ्कजाचिगणिताः कुक्षीरतः
सायकाचिभुजसंखकाः कजाः ॥

इं ३ । ४५ । इति कालिदासवृत्तराजिलक्ष-
मानम् ॥ सा च उग्रगङ्गान्तर्गता । अधो-
मुखगङ्गान्तर्गता च । विद्यार्थभूमिस्त्रने
प्रशस्ता । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ तत्र जातफलम् ।

“सदापकीर्तिर्हि महापवादो
नानाविनोदेष विनोतकालः ।
जले विलासी चपलः खलः स्वात्
प्राक्षिप्रवीतो भरणीषु जातः ॥”

इति कोटोपदेशः ॥

भरतः

भरणीभूः, पुं, (भरणी भूतपतिस्थानं यस्य ।)
राहुपुत्रः । इति हेमचन्द्रः ।

भरणीयः, वि, भरणीयोग्यः । पोष्यः । भृघातोः
कर्मेणि अनीयप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, महा-
भारते । ५ । १५० । १७ ।

“सर्वं भवतु ते राज्यं पञ्च यामान् विसर्ज्य ।
अवश्यं भरणीया हि पितुस्ते राजसत्तमः ॥”)

भरुः, पुं, (विभर्ति । भृ + “अकृन्तृभृ-
ट्ठञः ।” उणा० । १ । १०८ । इति अकृन् ।)

स्वामी । भूपतिः । उषः । इत्युणादिकोषः ।
भूः । कृमिः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ।

भरण्यं, स्त्री, (भरणी साधु । “तत्र साधुः ।” ४ । ४ ।
६८ । इति यत् ।) नख्यम् । वेतनम् । इत्य-
मरः । २ । १० । ३१ ।

भरण्यभुक्, वि, (भरण्यं वेतनं भुनक्ति इति ।
भुज् + कृप् ।) कर्मकरः । अर्थं गृहीत्वा
कर्मकारकः । इत्यमरः । ३ । १ । १६ ।

भरण्या, स्त्री, (भरण्या + अजादित्वात् टाप् ।)
वेतनम् । इत्यमरटीकायां स्वामी ।

भरण्याका, स्त्री, (भरण्या आका आख्या यस्याः ।)
पद्मपुष्पी । इति शब्दचन्द्रिका । रामदूतोति
ख्याता ।

भरण्यः, पुं, (कक्षादिगणोपभरण्यधातुः । ततो
बाहुलकात् उच् ।) शरण्यः । मित्रम् । इति
शब्दमाला । अग्निः । चन्द्रमाः । ईश्वरः ।
इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥

भरतः, पुं, (विभर्ति स्थाङ्गमिति । विभर्ति लोका-
निति वा । भृ + “भृष्टदृष्टयजोति ।” उणा०
३ । ११० । इति अतच् ।) नायकाख्यम् ।
सुनिविष्टः । स तु अलङ्कारादिशास्त्रस्य सृज-
कर्ता । (भरतस्य शिष्यः । तस्येदमिच्छन् ।
अगो लुक् ।) नटः । रामाशुनः । दौष्टान्तिः ।
इति मेदिनी । ते, १३७-३८ । श्वरः । तन्तु
वायः । इति विश्वः । जेजम् । भरतात्मजः ।
इति हेमचन्द्रः । दुष्टान्तराजपुत्रभरतस्य
पर्यायः । शाकुन्तलेयः २ दौष्टान्तिः ३ सर्व-
दमनः ४ । इति विक्रान्तशेषः । यक्षयक्षिण-
स्तमसश्चैवं ज्ञतवान् । पञ्चाशद्वज्रस्यैव एव-
मन्यान् नागविधान् यज्ञानकरोन् । सप्तविंशति-
सहस्रवत्सरानेकच्छत्रं राज्यं ज्ञतवान् । तस्योत्-
पत्तादिर्यथा,—

“दृष्ट्वा नृगयां यातः कक्षाश्रमपदं मतः ।
तत्रासीनां स्वप्रभया मण्डयन्तीं रामाश्रितम् ।
विजोक्त सद्यो सुसुप्ते देवमायामिव स्थियम् ।
बभावे तां वरारोहं भटेः कतिपयेष्टतः ।
तद्दर्शनप्रसुहितः संनिवृत्तपरिश्रमः ।
यमच्छ कामसन्तप्तः प्रहसन् श्लक्ष्णया गिरा ।
का त्वं कमलपत्राक्षि ! कस्यासि हृदयङ्गमे ।
किं स्निग्धकीर्तितं ज्ञप्तं भवत्या निर्जने

वने ।

अतः राजन्यतनयां वेद्युष्टं त्वां सुमधमे ।।
न हि चेतः पौरवायामधर्मे रमते कश्चित् ॥

भरतः

श्रीशकुन्तलोवाच ।

विन्वामिवात्मनेवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।
वेदैतद्भवान् कण्ठो वीर ! किं करवाम ते ॥
आस्यतां ह्यरविन्दान् । गृह्यतामहं नः ।
भुज्यन्तां सन्ति शीवारा उच्यतां यदि रोचते ॥

श्रीदुश्शन्त उवाच ।

उपपन्नमिदं सुभू । जातायाः कुशिकान्तये ।
स्वयं हि वृणुते राज्ञां कन्यका सहस्रं वरम् ॥
ओमितकृते यथाधर्मेसुप्रयेमे शकुन्तलाम् ।
गान्धर्वविधिना राजा देशकालविधानवित् ॥
अमोघवीर्यो राजधर्महिंसां धीर्यमादधे ।
शोभूते स्वपुरं यातः कालेनास्तन सा सुतम् ॥
कण्ठः कुमारस्य वने चक्रे समुत्थिताः क्रियाः ।
बद्धा नृगेकं तरसा क्रीडति सा स बालकः ॥
तं दुरत्ययविक्रान्तमादाय प्रमदोत्तमा ।
हरेरंशांशसम्भूतं भर्तृरन्तिकमागमन ॥
यदा न जयहे राजा भाव्यां पुत्रावनिन्दितौ ।
श्रवतां सर्वभूतानां खे वागाहाशरीरिणी ॥
माता भक्षा पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरत्स्य पुत्रं दुश्शन्त । मावमंस्थाः शकुन्तलाम् ॥
रेतोधाः पुत्रो नयति नरदेव । यमस्ययात् ।
त्वन्वास्त्य घाता गर्भस्य सत्यमाह शकुन्तला ।
पितर्युपरते सोऽपि चक्रवर्ती महायशसाः ।
महिमा गीयते तस्य हरेरंशसुखो भुवि ॥
चक्रं दक्षिणहस्तेऽस्य पद्मकोशोऽस्य पादयोः ।
इंजे महाभिवर्तेन सोऽभिधितोऽधिराविभुः ॥
पञ्चपञ्चाशता मेघेगङ्गायामनु वाणिभिः ।
मामतेयं पुरोधाय यतुनामनु च प्रभुः ॥
अटसप्रतिमेध्यान्वान् बबन्ध प्रहृदस्तु ।
भरतस्य हि दौष्टान्तेरपिः साचोगुण्ये चितः ॥
सहस्रं बद्धो यस्मिन् ब्राह्मणा गा विभेजरे ।
त्रयस्त्रिंशच्छतं ज्ञानान् बद्धा विस्मापयन् वृषान् ॥
दौष्टान्तिरत्नगङ्गायां देवानां गुरुमाययौ ।
नृगान् मुक्तदतः जलान् हिरण्येन परीवृतान् ॥
अदान् कर्मेणि मञ्जारं नियुतानि चतुर्दश ।
भरतस्य महत कर्मे न पूर्वं नापरे वृषाः ॥
नैवापूर्वैव प्राच्यन्ति बाहुभ्यां निदिवं यथा ।
किरातवृणान् यवनान् पौष्कान् कङ्कान्
खशाश्वकान् ॥

अजस्रयवृषां चाहन् ज्वेष्टान् दिग्विजये
ऽखिलान् ।

जित्वा पुरासुरा देवान् ये रत्नौकांसि मेजरे ॥
देवस्त्रियो रसां गीताः प्राणिभिः पुरराहृत ॥
सर्वान् कामान् दुर्दहतुः प्रजाणां तस्य रोदसी ॥
समाखिन्नवसाहस्रीदिक्षु चक्रमवर्तयत् ।
स सन्नाटं लोकपालाख्यमैश्वर्यमधिराट्श्रियम् ॥
चक्राश्वत्थजितं प्राणान् नृपेभ्युपरराम ह ।
तस्यासन् वृष । वेदभ्यः पञ्चद्विषः सुहस्तताः ।
जम्बुत्यागभयात् पुत्रास्त्राशुस्त्वा इतीरिते ॥

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १० अध्यायः ॥ ॥
अवभदेवात् इन्द्रदत्तजनन्यां कन्यायां जातशत-
पुत्रान्तर्गतव्येष्टपुत्रः । यथा । “अथ ह भगवान्

भरत

अवभदेवः स्वं वर्यं कर्मेष्टिजमनुमन्यमानः प्रद-
र्शितगुरुकुलवाचो लब्धवरैर्गुरुभिरनुज्ञातो यद्
मेधिनौ धर्माननुशिष्यमागोः जयन्त्यामिन्न
दत्तायासुभयविधं कर्मे समानायमभिमुञ्जन्नात्
जानामात्मसमानानां शतं जनयामास । येन
खलु महायोगी भरतो ज्येष्ठः श्रेष्ठगुण आसी-
येनेदं वर्यं भारतमिति अर्पदिशन्ति ।” इति
श्रीभागवते ५ स्कन्धे ४ अध्यायः ॥ ॥ पावक
पुत्रः । यथा,—

“पावको लौकिको ह्यग्निः प्रथमो ब्रह्मणः स्मृतः
ब्रह्मादनामिस्तत्पुत्रो भरतो नाम विश्रुतः ॥”
इति मातृस्ये अग्निर्वंशो नाम ४८ अध्यायः ॥
रामानुजभरतस्य जन्म यथा,—
“भरतो नाम कैकेयी जज्ञे सत्यपराक्रमः ।
साक्षाद्विष्णोश्चतुर्भागः सर्वैः समुद्दितो गुणैः ।’
तस्यानुगतः शत्रुघ्नः । यथा,—

“भरतस्यापि शत्रुघ्नो जन्मणावरणो हि सः ।
प्राणैः प्रियतरौ जिह्वं तस्य चासीत्तथा प्रियः ।’
स कुशज्जन्मनां माखर्वी परिशीतवान् । यथा
“भ्राता यवीयान् धर्मेष्ट एव राजा कुशज्जन्मः ।
अस्य धर्मात्मनो राजन् । रूपेणाप्रतिमं सुवि ।
सुताद्वयं नरमेष्ट । पञ्चार्थं चरयामहे ।
तमेवसुहृदा जनको भरतश्चाभ्यभावत ॥

गृह्णाण पाणिं माखद्याः पाणिना रघुनन्दन ॥’
स नन्द्यामे राज्यं ज्ञतवान् । यथा,—
“सर्वलक्षणजटाधारी सुनिवेशधरः प्रभुः ।
नन्द्यामेऽवसङ्गीरः ससैन्यो भरतस्तदा ।
स बालयजनं ह्वयं धारयामास स स्वयम् ।
भरतः शासनं सर्वं पादुकाभ्यां निवेदयन् ॥
ततस्तु भरतः श्रीमानभिविचार्यपादुके ।
तद्घीनस्तदा राज्यं कारयामास सर्वदा ॥”
इति रामायणे बालकाण्डे । १८ । ७२ । ७३
अध्यायाः । अयोध्याकाण्डे २४ अध्यायश्च ॥
तस्य द्वौ पुत्रौ । यथा,—

“भरतस्यात्मनौ वीरौ तस्यः पुष्कल एव च ।
मातुषेण सुगुप्तौ तु धर्मेष्ट तुसमाहितौ ॥
भरतश्चायतः हत्वा कुमारौ सवजानुगौ ।
निहत्य गन्धर्वसुतान् हे पुरे विभजिष्यतः ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे १०१ अध्यायः ॥
भरतखण्डं, स्त्री, भरतवर्मान्तर्गतकुमारिका-
खण्डम् । यथा,—
“कुमारिकेति विख्याता यस्या नाम्ना प्रकथ्यते ।
इदं कुमारिकाखण्डं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
यथा ज्ञतावनोयश्च नाजान्यामादिकथनान् ।
इदं भरतखण्डं यथा सन्ध्या प्रकथितम् ॥”
इति स्कान्दं कुमारिकाखण्डे भूषस्थितिनामा-
ध्यायः ॥

भरतपुत्रकः, पुं, (भरतस्य नायकाख्यप्रभेतुः
पुत्रकः ।) नटः । इति हेमचन्द्रः ॥

भरतप्रकः, स्त्री, (प्रकृते इति । प्र + कृ + कृप् ।
प्रकः । भरतस्य प्रकः ।) कैकयी । इति शब्द-
रत्नावली ॥

भरतायनः, पुं, (भरतस्य अपत्यनः ।) श्रीरामचक्र ।
यथा, वोपदेवः ।

“श्रुतिं च चित्तप्रयत्ने मम मीनकूर्म-
कोलोभवनृहृदिवामनजामदस्याः ।

योऽभूद्भूष भरतायनकृष्णवृहः

कल्की सताच भविता प्रहृष्टिष्यतेऽरीन् ॥”

भरतः, पुं, (विभर्ततेति । भृज् + “भृजश्चित् ।”
उवा० १ । ११५ । इति अप्यप्रत्ययः । स च
चित् ।) लोकपालः । इत्युणादिकोषः ॥

भरद्वाजः, पुं, (द्वाभ्यां जायते इति । जन् + उः

ततः एवोदरादित्वात् द्वाजः सङ्करः । जियते
मरुद्भिरिति । भृ + अप् । भरः । भरत्वात्

द्वाजश्चेति कर्मेधारयः ।) सुनिविशेषः । स च

उत्तमपत्नी ममतायां दृष्टव्यतित्वीयांजातः

तस्य जन्मविवरणं यथा । “ततोऽस्य वितथे
पुत्रजन्मनि पुत्रार्थिने मरुत्सोमयाजिने दीर्घ

तमसा पाण्ड्यपाञ्चादृष्टव्यतित्वीयांजातः

ममतायस्तुपत्नी भरद्वाजास्यो नाम पुत्रो मरु-

द्भिर्देतः । अस्यापि नामनिर्वचनश्लोकः पठ्यते ।

‘मृदे भर द्वाजमिमं भर द्वाजं दृष्टव्यते ।।

यातौ यदुक्ता पितरौ भरद्वाजस्तत्त्वयम् ॥’ इति

भरद्वाजस्य तस्य वितथे पुत्रजन्मनि मरुद्भिर्देतं

वितथसंज्ञामवाप ॥” * । अस्य टीका । वितथे

वर्धं सति । अन्वेवमितिहासः । दृष्टव्यते-

रयजस्योत्तमस्य ममताया पत्नी गर्भिण्यासीत् ।

तस्यां दृष्टव्यतः कामाभिभूतो वीर्यं यच्छन् ।

तच्च गर्भे प्रविशन्नर्भेन खानसङ्कोचभयात्

पाण्ड्यप्रहारेणापास्तं बहिः पतितमपि अमोघ-

वीर्यतया दृष्टव्यतेभरद्वाजनामपुत्रोऽभूत् ।

गर्भस्था च दृष्टव्यतया तस्यादेवापराधादस्यो

भवेति श्रुतौ दीर्घतमा नामाभवत् । तच्च भर-

द्वाजनामनिवृत्तिपरः तत्पुत्रोर्विवादकरोऽयं

श्लोको देवैः पठितः । हे मृदे ममते द्वाजं

द्वाभ्यामावाभ्यां जातमिमं पुत्रं त्वं भर रज ।

एव दृष्टव्यतिलोकेन ममता तमाह हे दृष्ट-

व्यते ! द्वाजं द्वाभ्यां जातमिममेकाकिनी किमि-

त्यहं भरिष्यामि । त्वमिमं भरेति परस्परसुखा तं

पुत्रं त्वज्जा यस्मात् पितरौ ममतादृष्टव्यतौ

ततो यातौ । ततो भरद्वाजास्योऽयम् । पाठा-

दृष्टा इत्ययमशक्तिव्ययकराः सन्माङ्गुषोका-

कराः ।
सन्माङ्गुषोखिकामसुक्तिषु महाविप्लवकृपा

यस्मात्
प्रायानामु हरन्ति सन्ति यदि ते क्षेमं कुत,

प्रायिनाम् ॥
तत्तथा प्रशमाय कश्चन विधिश्चिन्त्यो भवद्भिर्नृपे-

र्योऽप्यैरिदमिधाय संवदि भरद्वाजं सुनिं

तेऽभूवन् ।
त्वं योस्यो भगवन् ! सहस्रनयनं याचस्व त्वं

क्रमा-
दायुर्वेदमधीष्य यं गदभयाक्ता भवामो

वयम् ॥”)
पश्चिमिधेयः । भारद्वा इति भाषा । तत्प्रायः

आघाटः २ । इत्यमरः । २ । ५ । १५ ॥ भर-

द्वाजकः १ । इति शब्दरत्नावली ॥ (गोत्रभेदः ।

यथा, मग्नौ ।
“शास्त्रिणः काश्यपश्चैव वाक्यः सार्वकक्षया ।

भरद्वाजो गौतमश्च सौकाजीनस्तथापरः ॥”

इत्यादि गोत्रशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ भृ + शब् ।

भरत् + वाजः । संभियमानहविर्लक्षणाये यज-

मानादौ, चि । यथा, ऋग्वेदे । १ । ११६ । १८ ।

“यद्वातं दिवोदासाय वर्तिभरद्वाजायाश्चिना

हयन्ता ॥”
“भरद्वाजाय संभियमानहविर्लक्षणाया यज-

मानाय ॥” इति तद्वाक्ये सायनाचार्यः ॥)
भरद्वाजकः, पुं, (भरद्वाज + कार्यं कन् ।) आघाट-

पक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥
भरिञ्जी, स्त्री, (मग्नौ विभर्ति हरतीति । भृ +

जिनिः । गौरादित्वात् ङीष् । एवोदरादित्वात्

पूर्वादीर्घे वाधुः ।) हरिश्चयः । इत्युणादि-

कोषः ॥
भरितः, चि, (हरितः । एवोदरादित्वात् ह्यस्य भः ।)

हरिद्वयः । इत्युणादिकोषः ॥ पुष्टः । भारयुक्तः ।

भरोऽस्य जात इत्यर्थे इतप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

भरिमा, [नृ] पुं, (भृ + “दृष्टव्यत्तुष्टव्य इम-

निच् ।” उवा० ४ । १४७ । इति भावे इम-

निच् ।) भरयम् । इत्युणादिकोषः ॥ (भियते

इति । कुटुम्बः । इत्यमरः ।)
भरः, पुं, (भरति विभर्ति जगदिति । भृज् भरञ्जि +

“भृज्शीर्षरित्त्वरित्तिनिधनिमिसृजिभ्य उः ।”

उवा० १ । ७ । इति उः ।) विष्णुः । इति

विद्वान्तकौस्तुभासुखादिदृष्टिः । सप्तमः । खामी ।

इति संक्षिप्तवारीयादिदृष्टिः । खर्यम् । शिवः

इति । मेदिनी । रे, ६६ ॥
भरजः, पुं, (भेति शब्देन वजतीति । वज् + क ।)

चुन्दश्मालः । इति हेमचन्द्रः ॥
भरटर्क, स्त्री, (भृ + बाहुलकात् उट । संज्ञायां

“प्रत्युवाच ततो भर्गः पुरा दृष्टप्रजापतेः ।

देवि । त्वच्च तथास्याच्च वज्रोऽजायन्त कम्बकाः ।

स मङ्गं भवतीं प्राप्तात् धर्मादिविभोऽपरा-

च ताः ॥
वीतिहोत्रस्य पुत्रः । यथा, भागवते । ६ । १७ । ६ ।

“वीतिहोत्रोऽस्य भर्गोऽतो भार्गभूमिरभूत् ॥”

आदिह्यान्तगततेजः । यथा,—
“आदिह्यान्तगतं वर्चो भार्गवं तन्मनुजभिः ।

जम्बज्जुविनाशाय दुःखस्य चित्तयस्य च ॥
ध्यानेन पुरुषो यच्च द्रष्टव्यः स्वयमख्यते ॥”

इत्यादिकतत्त्वम् ॥
भर्गः, [स्] स्त्री, (भर्जते इति । भृज् भर्जने +

“अभ्याङ्गिभ्योऽभृजिभ्यः कुच ।” उवा० ४ ।

२१५ । इति असुन् कवर्गान्तादेशः ।)
ज्योतिः । इति सिद्धान्तकौस्तुभासुखादिदृष्टिः ॥

(यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । १० ।
“तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि ॥”)

भर्गः, पुं, (भृज् + “हृज्जोय्यत् ॥” १ । ११२४ ।

इति ययत् । ज्योतिरिति कुत्वम् ।) भर्गः । इत्य-

मरटीकायां भरतरायसुक्तौ ॥
भर्जनं, स्त्री, (भृज् + कृट् ।) भटिः । इति शब्द-

माला ॥ भाजा इति भाषा ॥
भर्तृयं, चि, (भृ + तथ्य ।) भरतृयम् । पोषकृयम् ।

यथा, दायभागटीकाधृतवचनम् ।
“दृष्टौ च मातापितरौ साध्वी भार्या सुतः

शिशुः ।
अप्यकार्यशतं कृत्वा भर्तृया महुरजनीत् ॥”

भर्ता, [नृ] पुं, (विभर्ति पुष्पाति पाकयति धारय-

तीति वा । भृज् धारणपोषणयोः + “सुल्

हृचौ ।” १ । १ । १३३ । इति ङच् ।) अधि-

पतिः । (यथा, रघौ । १ । ७४ ।
“सोऽप्यस्य प्रविधानेन सन्ततः क्षमकारकम् ।

भावितास्मा भुवो भर्तृरथेन प्रखनोद्यतम् ॥”)

तत्प्रायः । अधिपः २ ईशः ३ नेता ४ परि-

दृष्टः ५ अधिभूः ६ पतिः ७ इन्द्रः ८ खामी ९

नाथः १० आर्यः ११ प्रभुः १२ ईश्वरः १३

विभुः १४ ईशिता १५ रजः १६ नायकः १७ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (विष्णुः । प्रपञ्चाधिष्ठान-

वर्त्तनं भरतात् ॥) धामरि पोष्टरि च चि ।

इति मेदिनी । ते, २८ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० ।

२२ । ३ ।
“भर्ता वजस्य धृज्योः पिता पुत्रमिव प्रियम् ॥”

विवाहितयाः पतिः । यथा, महाभारते ।

१ । १०४ । २८ ।
“भार्याया भरताङ्गतां पालनाच्च पतिः सुतः ।

अहं त्वां भरतां कृत्वा जातत्वं वसुतं तदा ।

निवृत्तकालं अमेवार्ता न भवेयं महातपः ॥”)
भर्तृप्री, स्त्री, (भर्तारं हन्तीति । हन् + टच् ।

ङीप् ।) प्रतिवातिनी । इति महाभारतम् ॥
भर्तृदारकः, पुं, (भर्ता द्वियते इति । इद् आदरे +

कर्त्तव्यं घञ् । ततः स्तार्थं कः ।) नाथोक्तौ

युवराजः । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ॥

भर्तृदारिका, स्त्री, (भर्तृदारक + टाप् चित् इत्वम् ।) गान्धोक्तौ राजसुता । इत्यमरः । १। ७। ११ ।

भर्तृहरिः, पुं, खनामख्यातः काव्यकर्तुराज-विशेषः । इति जटाधरः । स च विक्रमादित्य-ख्याता । (अयमेव गन्धर्वसेनात् दास्यीगर्भ-जातः । यथा, राजावल्याम् । ४। १-२ ।

“अथ कावेन कियता रममाणो महीतये ।
दास्यी गन्धर्वसेनसु पुत्रमेकमजीजनत् ।
तस्य भर्तृहरीश्वरे नाम चक्रे महामतिः ॥”

भर्तृव, क ड न भर्तृसे । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-आत्म०-उभ० च-सक०-सिट् ।) रेफ-युक्तः । इत्यवर्गाद्योपधः । भर्तृ भर्तृनम् । भर्तृनन्वपकारगौरित्यमरः । १। ६। १४ । क ड, भर्तृयति खनं राजा । न, भर्तृयति भर्तृयति । अयमात्मनेपदीत्यर्थः । कदाचित् परस्मैपदार्थो नकारः । इति दुर्गादासः ।

भर्तृवर्ण, स्त्री, (भर्तृ + वृत् ।) अपकारग्रीः । इत्यमरः । १। ६। १४ । चौरोगसि ली घात-विश्यामि इत्याद्यपकारार्थं वचनम् । इति भरतः । तत्पर्यायः । कुला २ निन्दा २ कुगुणा ४ गहा ५ गह्वरम् ६ निन्दनम् ७ कुत्सनम् ८ परिवादः ९ परीवादः १० कुगुचनम् ११ आक्षेपः १२ अवयवः १३ निन्दाः १४ अप-क्रोधः । १५ । इति शब्दरत्नावली । (भर्तृ + वृत् । भर्तृवर्णायार्थः । यथा, कथासरित्-सागरे । ३२ । ५३ ।

“इत्यादिभर्तृवर्णा लला गच्छद्भिस्तैः समं स च ।
विवशः प्रययौ विषुदस्तस्मात्तौ नभूव च ॥”

भर्तृवपत्रिका, स्त्री, (भर्तृ + वृत् ।) भर्तृ + वृत् । भर्तृवर्णं निन्दितं पत्रं यस्याः । कप् । टाप् । अत इत्वम् । महानीनी । इति राज-निर्घण्टः । (भर्तृवपत्रिकापि पाठः) ।

भर्तृ, स्त्री, (भियते भियतेति । भृ + बाहुजकात् मन् ।) खर्तम् । भर्तिः । नाभिः । इति हिक्प-कोषः ।

भर्तृ, [नृ] स्त्री, (भरति भियते वेति । भृन् + “वर्धयानुभूयो भविन् ।” उवाच ४। १४४ । इति भविन् ।) वेतनम् । इति हेमचन्द्रः । खर्तम् । भुजूरम् । इत्यमरः । १। ६। १४ । नाभिः । इति विश्वः । (भरतम् । यथा, ऋग्वेदे । १०। ८८। १ । “हविष्यान्ममभरं खर्विदि हविष्यान्ममभरं”

तस्य भर्तृये सुवनाय देवा धर्मेये कं खधया पप्रथन् ॥”

“भर्तृये भरयाय ।” इति तज्ज्ञार्थे सायनः ।) भर्तृया, स्त्री, (भर्तृयि भरये साधुरिति । भर्तृ + यत् । टाप् ।) वेतनम् । इति हेम-चन्द्रः ।

भर्म, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-सिट् ।) रेफोपधः । भर्मति । इति दुर्गा-दासः ।

भर्म, हिंसे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-सक०-सिट् ।) भर्मति । अन्तःखवान्तोऽयम् । इति दुर्गादासः ।

भज, क ड निरूपये । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-आत्म०-सक०-सिट् ।) क ड, भाजयति । इति दुर्गादासः ।

भज, ड दानवधनिरूपयति । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-सक०-सिट् ।) ड, भजति । इति दुर्गादासः ।

भजता, स्त्री, (भातीति । भा + बाहुजकात् डः । भा चासौ लता येति कर्मधारयः ।) राजवला । इति शब्दरत्नावली ।

भजन्दनः, पुं, काव्यकुलदेशीयवृषविशेषः । यथा, “कलावती काव्यकुले वभूवायोनिसम्भवा ।
जातिस्मरा महासाध्वी सुन्दरी कमला कला ।
काव्यकुले वृषमेष्ठो भजन्दन उदक्रमः ।
स तां संप्राप योगात् यशस्कृत्सुखित्यताम् ॥”

इति नक्षत्रवैवर्ते श्रीलक्ष्मणकल्के १७ अध्यायः ।

भज, ड दानवधनिरूपयति । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-सक०-सिट् ।) जहयान्तः । ड, भजति । इति दुर्गादासः ।

भजः, पुं, (भजते इति । भज + अच् ।) भजकः । इत्यमरः । २। ५। ४ । (देशभेदः । यथा, टहन्सहितया । १४। ३० ।

“ब्रह्मपुरदाम्बुजभर-
वनराज्यकिरातचीनकौण्डिन्दाः ।
भजापलोजनटासुर-
कुलखड्गखीवकुचिकाद्याः ॥”

भजः, पुं स्त्री, (भजते जनीति । भज + अच् ।) शब्दभेदः । इति मेदिनी शब्दभाषा च । भाषा इति भाषा । (यथा महाभारते । १। १४०। ६ ।

“प्रगाढदृष्टिस्तैः जाधवे वेद्यमे तथा ।
सुरनाराचभजानां विपाठानाञ्च तत्त्ववित् ॥”

अनेन देहविहङ्गशब्दादिकमुद्धरति । यथा,—
“स च शब्दोद्धरणकः प्रोचते वेद्यकागमे ।
नाराचवाद्यमृतादेर्भजेः कुलोच तोमरेः ॥”

इति हारीतं प्रथमे स्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)

भजकः, पुं, (भज + कार्ये कन् ।) भजकः । इति हिक्पकोषः । (पश्चिमभेदः । यथा, भागवते । ३। १०। २३ ।

“काकयप्रवकाशेनभावभजकवर्हिणः ।
हंससारसचक्राङ्ककाकोलूकादयः खगाः ॥”

भजपुष्पी, स्त्री, (भजस्य पुष्पमिव पुष्पं यस्याः ।) गर्वशका । इति शब्दचन्द्रिका । गौरवतकुला इति ख्याता ।

भजाटं, स्त्री, शशिध्वजराजपुरम् । यथा,—
“संगागलेः परित्तः कल्किर्नारायणः प्रभुः ।
भजाटनगरं प्रायात खड्गहृक् सप्रवाहणः ॥”

इति कल्किपुराणे । २२ अध्यायः ।

(दक्षसेनस्य पुत्रे, पु । यथा, हरिवंशे । २०। ३२ ।

“विजयसेनस्य पुत्रोऽभूत् दक्षसेनो महीपतिः ।
भजाटो तत्कुमारोऽभूत्तथाधेयं हतः पुरा ॥”)

भजातः, पुं, (भजं भजाकमिव अतति आत्मानं ज्ञापयतीति । अत + अच् ।) भजातकवृत्तः । इति रत्नमाता । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्व-खण्डे प्रथमे भागे ।

“भजाताभावतश्चिन्तं नक्षत्रेचोरभावतः ॥”)

भजातकः, पुं, (भज इवाततीति । अत + कृन् । यद्वा, भजात + कार्ये कन् ।) वृत्तविशेषः । भजा इति भाषा । तत्पर्यायः । अष्टाक्षरः ० भजातः १ श्लोकद्वय ४ वङ्गनामा ५ वीरततः ६ व्रजजत ७ भूतनाशनः ८ । इति रत्नमाता ।

भजातकी ९ अक्षिसुखी १० वीरवृत्तः ११ । इत्यमरः । निर्देशनः १२ तपनः १३ अयनः १४ क्षमित्रः १५ श्रेणवीणः १६ वातारिः १७ स्त्रोतवीणकः १८ पृथग्गीणः १९ धनुर्वृत्तः २० वीणपादपः २१ वङ्गः २२ । (यथा, सुश्रुते । सूत्रस्थाने । ४६ ।

“उद्योदकादुपानक्तु खेदानामथ शृणुते ।
अते भजातकखेदात् खेदातीवरकात्तथा ॥”)

अस्य गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय जम् । उष्णत्वम् । क्षमिकषवातीदराणाहमेह-दुर्गमनाशित्वञ्च । तत्पञ्चगुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । कोष्णत्वम् । कषाण्विषमस्वासानाह-विषमभूतजठराग्निनाशमिनाशित्वञ्च । तन्-मज्जगुणाः । विश्लेष्ण दाहशमनत्वम् । पिता पृष्टत्वम् । तर्पणत्वम् । वातारोचकहारित्वम् ।

दीप्तिजनकत्वम् । पित्तनाशित्वञ्च । इति राज-निर्घण्टः । अपि च ।

“भजातकं चित्तु प्रोक्तमवच्छेदोऽवच्छेदोऽधिकः ।
तथैवाप्तिसुखी भञ्जी वीरवृत्तश्च श्लोकद्वय ॥

भजातकपत्रं पत्रं खादुपाकरं लघु ।
कषायं पाचनं क्षिप्तं तीक्ष्णोष्णं हिदं भिद-
नम् ॥

मेध्यं वङ्गकरं हन्ति कषवातत्रयोदरम् ।
कुष्ठार्शोयक्ष्मीगुल्मशोफानाहज्वरकमीन् ॥

तन्मज्जा मधुरो वृत्तो वृंह्यो वातपित्तहा ।
रुतमारवच्छेदं खादु पित्तत्रं केशमयिष्ठम् ॥

भजातकः कषायोष्णः शुक्लो मधुरो लघुः ।
वातक्षोषोदराणाहकुष्ठार्शोयक्ष्मीगदान् ॥

हन्ति गुल्मज्वरं चिन्तयित्वाभ्यासमिदम् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

अन्यच्च ।

“भजातकपत्रं क्षिप्तं क्षिप्तदुर्गमनाशनम् ।
इत्येवमेकं वाह कषायं मधुरञ्च तत् ॥

भजातवृत्तं मधुरं कषायं वातकोपनम् ॥”

इति राजवल्लभः ।

भजातकी, स्त्री, (भजातक + गौरादित्वात् ङीष् ।)

भजातकवृत्तः । इत्यमरः ।

भजिका, स्त्री, (भज + अच् । कार्ये कन् । टाप् ।

अत इत्वम् ।) भजातकः । इति शब्द-चन्द्रिका ।

भञ्जी, वि, (भज + गौरादित्वात् ङीष् ।) भजा-तकः । इति शब्दरत्नावली । (अस्याः पर्यायः ।

भवत्

“भक्तातर्कं चिद् प्रोक्तमवच्छोऽवच्छरोऽधिकः ।
तदेवाभितुली भक्तौ वीरदत्तश्च शोषकतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भक्तः, पुं, (भक्त + एषोऽरादित्वात् ह्रस्वः ।)

भालूकः । इत्यमरः ॥

भक्तः, पुं, (भक्त इति । भक्त + “उलूकादयश्च ।”

उणा० ४ । ४१ । इति क्तप्रत्ययेन साधुः ।)

जन्तुविशेषः । भालूक इति भावा । तत्पर्यायः ।

ऋचः २ भक्तः ३ सशब्दः ४ दुर्धौयः ५ भलूकः

६ एहहृष्टिः ७ भाविष्ठः ८ दीर्घकेशः ९ चिरायुः

१० दुश्चरः ११ दीर्घदर्शः १२ । इति राज

निर्वहः ॥ भालूकः १३ भालूकः १४ अक्षः १५

भालूकः १६ भौलूकः १७ । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १२ । ११६ । ६ ।

“सिंहयात्रगवाः क्रूरा मत्तश्चैव महागवाः ।

ह्रीपिनः खड्गभलूका ये चान्ये भीम-

दर्शनाः ॥”

कोशस्यप्राणिविशेषः । तद्वयथा,—

“शृङ्गशृङ्गखलुक्तिशृङ्गभलूकप्रभृतयः को-

शृङ्गाः ॥” इति सुश्रुते खलुक्त्याने ४६ अध्यायः ॥

झोनाकप्रभेदः । (यथास्य पर्यायः ।

“झोनाको भूतपुत्रश्च पूतिहृत्तौ तुनिहमः ।

दीर्घहन्तश्च कटङ्गो भलूकपुटकोऽरुहः ॥”

इति वैद्यकरत्नमाला ॥

जुहुरः । इति राजनिर्वहः ॥

भवं, स्त्री, (भवति भूयते वा । भू + अच् अप् वा ।)

भयम् । इति राजनिर्वहः ॥ चाज्जात् । इति

भावा ॥

भवः, पुं, (भूयते इति । भू + भावे अप् ।) जन्म ।

(यथा, याज्ञवल्क्ये । ३ । १६४ ।

“भवो जातिसहस्रेषु प्रियाप्रियविप्रयेभ्यः ॥”

भवत्त्वादिति । भू + अपादाने अप् । शिवः ।

इत्यमरः ॥ यथा, शतपथब्राह्मणे । ६ । १ । १५ ।

“तमब्रवीद् भवोऽसीति तद्वदस्य तन्नामा-

करोतुपजन्मस्तद्वदभवत् पजन्मो वै भवः ॥”

स च जलकर्त्तुः । यथा,—

“भवाय जलमूर्त्तये नमः ।”

इति पार्थिवशिवजङ्गपूजाप्रयोगः ॥

(भवति प्रभवत्यनेनेति । भू + अप् ।) समः ।

(यथा, महाभारते । १ । २२१ । २८ ।

“को हि नाम भवेनार्थो साहसेव समाचरेत् ॥”

भवति उत्पद्यतेऽस्तिमिति । भू + आधारे

अप् । संसारः । (यथा, मार्कण्डेये । १६ । ७ ।

“अनवत्सं तदेवेयं देवी सर्वभवारविः ॥”

सत्ता । प्राप्तिः । इति मेदिनी ॥

भवकः, पुं, (भवतादिति । भू + क्तु ।) आशी-

र्षाचक्रः । इति संक्षिप्तसारः ॥

भवचक्रः, पुं, (भवस्य चक्रस्य चक्रः चं-
कारकः ।) द्वावनकः । इति शब्दमाला ॥

भवन्, वि, (भाति विद्यते इति । भा + ङवतु-

प्रत्ययः ।) युगदर्शम् । अथ भाषातोऽवतुप्रत्य-

येन निष्पन्नम् । तस्य लिङ्गचये रूपम् । भवान्

भवम्

भवती भवत् । (यथा, मार्कण्डेये देवी-

माहात्म्ये । ८५ । ५ ।

“भवती नाशयिष्यामि तनययात् परमापदः ॥”

वर्तमानार्थम् । इति मेदिनी । ते, १३७ ॥ अथ

भूषातोः शब्दप्रत्ययेन निष्पन्नम् । तस्य लिङ्गचये

रूपं भवन् भवन्ती भवत् ॥ (यथा, मग्नौ ।

१२ । ८७ ।)

“चातुर्मेयं जयो लोका चत्वारश्चाभमाः पृथक् ।

भूतं भवद्भविष्यच्च सर्वं वेदान् प्रविधति ॥”

भवती, स्त्री, (भवत् + ङीप् ।) वाणभेदः । स तु

विषाक्तः । इति शब्दरत्नावली । दीप्तिमती ।

यथा । वास्तवीकिलतगङ्गास्तीक्ष्णम् ।

“खगारोऽहयवैजयन्ति भवती भागीरथी

प्राचये ॥”

भवदार, स्त्री, (भवाखं भवप्रियं वा दार ।) देव-

दारदृष्टः । इति राजनिर्वहः ॥

भवदीयं, वि, (भवत् + “भवतष्ठकृसौ ।” ४ । २ ।

११५ । इति छसु ।) भवत इदम् । युष्मत्-

सम्बन्धि । यथा, उद्गटे ।

“श्रुत्वातिदूरं भवदीयकीर्तिं

कर्त्तुं च तुष्टौ न च चक्षुषी मे ।

हृयोविवाहं परिहर्त्तुमिच्छन्

समागतोऽहं तव दर्शनाय ॥”

(यथा, भागवते । ८ । १८ । ३६ ।

“वयसा भवदीयेन रंखे कतिपयाः समाः ॥”

भवनं, स्त्री, (भवत्यस्तिमिति । भू + आधिकरणे

क्युट् ।) युद्धम् । (यथा, मग्नौ । ११ । १८ ।

“स त्वसु तं घटं प्राप्य प्रविशन्न भवनं खकम् ॥”

प्रासादः । यथा, महाभारते । १५ । ४ । १२ ।

“देवराजस्य भवनं विविशति सपूजितौ ॥”

भू + भावे क्युट् । भावः । इति मेदिनी । (यथा,

“ननु प्रागसतो घटस्य भवनं दृश्यते ॥”

इति तार्किकाः ।)

भवनाश्रिनी, स्त्री, (भयं संसारं जन्मादिकं वा

नाशयति उल्लाहरयति नाशयितुं शीलमस्येति

वा । नश् + शिच् + शिनिः ।) सरयून्दी । इति

पुराणम् ॥

भवनीयं, वि, (भवितुमर्हमिति । भू + अनौयत् ।)

भवितव्यम् । भयम् । उत्पत्तादम् । इति सुम्भ-

नोद्धवाकरणम् ॥

भवन्तः, पुं, (भवत्यनेनेति । भू + “हृभूवहिवसीति ।”

उणा० ३ । १२८ । इति भक् । स च विद्वदिति ।)

काकभेदः । स तु वर्तमानः । इत्युवादिर्कोषः ॥

(भाति इति । भा + ङवतु प्रत्ययः ।) भव-

च्छब्दस्य प्रथमावहुवचनान्तरूपोऽप्ययम् ॥

(यथा, महाभारते । ३ । ५४ । २ ।

“कैवे भवन्तः कक्षायां यस्याहं दूत ईक्षिणः ॥”

भवन्तिः, पुं, (भू + “भुवो भिच् ।” उणा० ३ ।

५० । इति भिच् ।) वर्तमानकालः । इत्युवा-

दिर्कोषः संक्षिप्तसारोणादित्वाच्च ॥

भवभूतिः, पुं, (भवेन शिवेन भूतिरैश्वर्यादिकं

यस्य भव एव भूतिर्यस्येति वा । शिवोपासन-

भवित

यैवाय विद्याभ्युत्पत्तिस्तथात्मम् ।) कविविशेषः

स च भोजराजस्य पण्डितः । मालतीमाध-

वादिनाटककर्त्ता च । तत्पर्यायः । भूगर्भः २ ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।

४ । १४४ ।

“कविर्वाक्पतिराजश्रीभवभूत्यादिसंविदः ॥”

भवस्य महादेवस्य भूतिरिति विषये तु ।)

महादेवस्य ऐश्वर्यम् ॥

भवत्, [दृ] स्त्री, (भवे जन्मादिप्रदे संसारे

रोदिति अनेनेति भवे जन्मान् रोदित्यनेन

वेति । वट् + क्तिप् ।) प्रेतपट्टः । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥

भवात्मजा, स्त्री, (भवस्य शिवस्य आत्मजेति ।)

मनसादेवी । इति शब्दमाला ॥

भवाङ्कः, [ण] वि, युगत्वदृष्टः । भवानिव

भवाङ्कः } दृश्यते च इति युत्पत्त्या भवच्छब्द-

भवाङ्कः } पूर्वकदृष्टधातोः कर्मणि क्रमेण क्तिप्-

टक्कप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति आकरयम् ॥

भवानी, स्त्री, भवस्य भाव्या । (भव + “इन्द्रवज्र-

भवशर्म्भेति ।” ४ । १ । ४६ । इति खियां ङीप्

ततः आनुक् चागम इति ।) दुर्गा । इत्य-

मरः । १ । १ । ३१ । एतन्नामकारणं यथा,—

“रुद्रो भवः समाख्यातो भवः संसारसागरः ।

भवः कामस्तथा खड्गभवानौ परिकीर्त्तितौ ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

(यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । १६ । ६ ।

“भवानी तव मे देव ! परिचर्तुं तदाभवत् ॥” ।

भवानीगुरुः, पुं, (भवान्याः शिवपत्न्या गुरुः पिता ।)

हिमालयपर्वतः । इति हिमचक्रः ॥

भवाभीष्टः, पुं, (भवे अभीष्टः ।) गुग्गुलुः । इति

राजनिर्वहः ॥

भवान्भिः, पुं, (भवः अन्विदिवैश्वर्यमिति समाचः ।

भव एव अन्विर्वा ।) संसाररूपसमुद्रः । यथा,

“ध्येयं सदा परिभवन्नमभीष्टदोहं

तीर्थासदं शिवविरचितं तुतं शरण्यम् ।

भक्त्याभिहं प्रणतपाजभवान्भिपोतं

वन्दे महापुरुषं । तं चरणारविन्दम् ॥”

इति श्रीभागवते ११ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

भवायना, स्त्री, (भवः शिव एवायनमाश्रयस्थान-

मस्याः । शिवशिरसि स्थितत्वादस्यास्तथात्मम् ।)

गङ्गा । इति शब्दरत्नावली । (भवायनी

ल्लेके ।)

भविकं, स्त्री, (भवः प्रभाव ऐश्वर्यादिकमिच्छः

उत्पादयत्येनास्यस्येति ठन् ।) मङ्गलम् । तद्वति

त्रि । इत्यमरः ॥

भवितः, वि, (भवो मङ्गलं जातोऽस्येति तारका-

दित्वात् इत् ।) अतौतोत्पत्तिकः । भूतः ।

इति जटाधरः ॥

भवितव्यं, वि, भवनीयम् । भयम् । इति भवि-

यत्तुकावे कर्मणि भावे शब्दार्थप्रत्यानुशासना-

कार्थं च भूषातोऽस्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

इति आकरयम् ॥ यथा, वसिष्ठपुराणि ।

“न भवद्भ्यामहं शोचो नायं राजापराधति ।
भवितव्यमनेनैव येनाहं निघ्नं गतः ॥”

भवितव्यता, ङी, (भवितव्य + भवि तत् ।)
भाव्यम् । इति ङटोदरः । (यथा, कथासरित्-
सागरे । २७ । ८६ ।

“तन्ममाचक्षु तावत् त्वं कथयिष्याम्यहम् ते ।
यदस्तु कोऽन्यथा कर्तुं शक्नोति हि भवितव्य-
ताम् ॥”)

भविता, [ङ] चि, (भू + ग्रीणार्थे ङच् ।) भवन-
शीलः । इति भरतः । साधु भवनशीलः । इति
तुकुटः । तत्पठ्यायः । भूयः २ भविष्णुः १ ।
इत्यमरः । (भविष्यदर्थेऽपि ङच्प्रत्ययः स्यात्
यथा, मार्कण्डेये । २४ । २६ ।

“नाम्या भाव्या भविष्यति वर्णयित्वा मदा-
नसाम् ॥”)

भविजः, पु, (भवाय कायादिप्रकाशाय इतः छर्थः
इव । ततः पृषोदरादित्वात् साधुः ।) काय
कर्ता । इति त्रिकाण्डशेषः ।

भविजः, पु, (भू + “सजिकल्यनिमहिभविभक्ति-
शक्तिपिण्डितुकिङ्कुकिभूय इत्यच् ।” उणा० ।
१ । ५५ । इत्यच् ।) विङ्गः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । भयः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादि-
पादः ।

भविष्णुः, चि, (भू + “भुवच् ।” १।२।१३८ । इति
इत्यच् । भवतेर्धातोश्चन्द्रसि विषये तच्छीला-
दिभ्य इत्यच् प्रत्ययो भवतीति काशिका ।)
भविता । इत्यमरः ।

भविष्यः, चि, (भू + ङटः स्रजति श्रद्धस्यट् च ततो
विभावायां पृषोदरात् तस्य लापः ।) भविष्यत्-
कालः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, हरिवंशे ।
८१ । २८ ।

“अयं भविष्ये कथितो भविष्यकुशलेर्द्विजैः ॥”)
पुराणविशेषे, ङी । यथा,—

“चतुर्दशं भविष्यं स्यात्तथा पञ्चशतानि च ॥”
इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे १३ अः ॥

(पञ्चविंशे, ङी ।)

भविष्यत्, चि, (भू + ङटः श्रद्धस्यट् च ।) काल-
विशेषः । तस्य लक्षणम् । वर्णमानप्रागभाव-
प्रतियोगित्वम् । इति सारमञ्जरी । वर्णमान-
कालोत्तरकालीनोत्पत्तिकत्वम् । इति शिरो-
मणिलतपदार्थटीकाखण्डनम् । तत्पठ्यायः ।
अनागतम् २ अस्तनम् ३ प्रगतम् ४ वर्तुष्यत्
५ वर्तिष्यमाणम् ६ आगामि ७ भावि ८ ।
इति राजनिर्घण्टः । अद्यतने भवे ङी दूरभवे
ती । इति चांप्रदायिकः । यथा ङी भविता
वर्षान्तरे भविष्यति । इति दुर्गादायः ।

भयं, ङी, (भवतीति भूयते इति वा । भू +
“भय गेयेति ।” १ । १ । ६८ । इति यत् ।
भयादयः शब्दाः कर्त्तरि वा निपातनात् । इति
काशिका ।) पञ्चविंशे, ङी । चान्ता इति
भाषा । तत्पठ्यायः । भवम् २ भविष्यम् ३
भावनम् ४ वक्रशोधनम् ५ लोमपलनम् ६

पिण्डितवीजनम् ७ । अथ गुणाः । अथत्वम् ।
कटुत्वम् । उथत्वम् । वातस्य तस्य गुणः ।
वातकषापहत्वम् । पक्वस्य तस्य गुणः । मधु-
राण्यत्वम् । रक्षितारित्वम् । अमशूणहरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः । अपि च ।

“भयं खादु कषायान् कृद्यमाख्यविशोषणम् ।
तदेव पक्वं दोषघ्नं शुभं पाहि विषापहम् ॥”
इति राजवल्लभः ।

अस्थि । इति मेदिनी । ये, ४३ ।
भयं, चि, (भवतीति । भू + कर्त्तरि निपातनात् वा
यत् ।) शुभम् । (यथा, भागवते । ४ ।
१४ । १० ।

“भयायां भययाचक्ष्णायां तस्मै विदुरः पुत्रपुत्रः ॥”)
सत्यम् । योग्यम् । भावि । इति मेदिनी शब्द-
रत्नावली च । (यथा, मार्कण्डेये । ७६ । ७ ।
“भूतभयभवन्नायाः श्रद्धा चेतत् कथं द्विज ॥”
अष्टम् । यथा, भागवते । १ । १५ । १७ ।

“यत्पादपद्मभवाय भजनि भयाः ॥”
“भयाः श्रेष्ठाः ॥” इति तट्टीकायां स्वामी ।
प्रसन्नम् । यथा, रामायणे । १ । ६९ । ७ ।

“स मे नाथो ह्यनाथस्य भव भयेन चेतसा ।”
भयेन प्रसन्नेन चेतसेति तट्टीकायां रामानुजः ।)

भयः, पु, (भवति उत्पद्यते भू + निपातनात्
कर्त्तरि वा यत् ।) कर्मरङ्गवचः । इति मेदिनी ।
ये, ४२ । रसभेदे, पु ङी । इति शब्दरत्ना-
वली ।

भया, ङी, (भय + टाप् ।) उमा । गणपिण्यली ।
इति मेदिनी । ये, ४२ ।

भय, डुकै । पियुनोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-पर०-अशब्दे अक० पियुनोक्तादौ सक०-
सिट् ।) डुकैः कुकुरादिकर्तृकशब्दः । भवति
न्या । भयत्वमदोषं खलः छत्रयतीत्यर्थः । भर्तृ-
सने इति प्राचः । भवति न्या पात्र्यं शब्देन
निर्भर्तृसयतीत्यर्थः । इति रमानाथः । इति
दुर्गादायः ।

भयः, पु, (भवतीति । भय कुकुरादि शब्दे +
अच् ।) कुकुरः । इति रत्नमाणा ।

भयकः, पु, ङी, (भवतीति । भय + “कुन् श्रुति-
संज्ञयोरपूर्वस्यापि ।” उणा० । २ । ३२ । इति
कुन् ।) कुकुरः । इत्यमरः । २ । १० । २२ ।

भयकं, ङी, (भय + क्युट् ।) डुकनम् । कुकुर-
शब्दः । इति हेमचन्द्रः ।

भया, ङी, अर्थोच्योरी । इति रत्नमाणा ।

भयो, ङी, (भय + क्यिर्वा जातित्वात् ङीप् ।)
मुनी । इति शब्दरत्नावली ।

भय, र जि द्युतौ । भर्तृसे । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-पर०-अक०-सक० च सेट् ।) र वैदिकः ।
जि, वभक्ति । इति दुर्गादायः ।

भयन, ङी, (वभक्तीति । भय + “शूद्रभयो-
रदिः ॥” उणा० । १ । १०६ । इति ङदिः ।)
काष्ठम् । अचर्मांसम् । जघनम् । इति सिद्धान्त-
कौमुद्यासुखादिपादः ।

भयत्, [इ] ङी, (भय + ङदिः ।) भास्वरः ।
योगिः । इति मेदिनी । भयम् । कारकव-
पचो । श्रवः । इत्युवादिर्कोवः । कालः । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

भयनः, पु, (वभक्तीति । भय + क्युट् ।) अमरः ।
इति भूरिप्रयोगः ।

भयनः, पु, (वभक्तीति । भय + बाहुलकात्
अच् ।) कालः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

भयितं, ङी, (भय + क्त ।) भक्त । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् ।
२६ । ४१ ।

“चन्दनं वामदेवाख्ये हरितालच मौवधे ।
ईशाने भयितं केपिदाखेपनमितीदृशम् ॥”)

भयचकः, पु, (भागं गच्छन्नायां छचकः ।)
दैवज्ञः । इति शब्दरत्नावली ।

भयका, ङी, (भयते इति । भय दीप्तौ + कन् +
टाप् । भय्वा ततः स्वार्थे कन् । “भक्षेया-
जाज्ञेति ।” ७।१।४७ । इति इत्वं न । आतः
स्थाने योऽकारस्तस्य इत्वं न भवति उदीचा-
माचार्याणां मतेन । इति काशिका ।) चर्म-
प्रसेविका । इति शब्दरत्नावली ।

भय्या, ङी, (भयतेऽनयेति । भय + “हुयमाय-
भविष्यन् ॥” उणा० । ४ । १६७ । इति क्त्
अपादित्वात् टाप् ।) अयिदीपकचर्मनिर्मित
यन्त्रविशेषः । भाषी इति यांता इति च
भाषा । तत्पठ्यायः । चर्मप्रसेविका २ । इत्य-
मरः । २।१०।३३ । चर्मप्रसेवकः ३ । इति भरतः ।
भय्याका ४ भय्याका ५ भय्या ६ । इति शब्द-
रत्नावली । भय्याका ७ । इति आकरवम् ।
(यथा, भागवते । ६ । २० । २१ ।

“माता भय्या पितुः पुत्रो येन जातः स एव सः ।
भरस्य पुत्रं दुष्मन्त । मावसंस्थाः शकुन्तलाम् ॥”)

भय्याका, ङी, भय्या । इति शब्दरत्नावली ।

भय्यी, ङी, (भयतेऽनयेति । भय + कन् । गौरा-
दित्वात् ङीप् ।) भय्या । इति शब्दरत्नावली ।

भय, [न] ङी, (वभक्तीति । भय भर्तृचनदीप्त्योः +
“संज्ञातुभ्यो मनिन् ।” उणा० । ४ । १४४ ।

इति मनिन् । दम्भकाठादिविकारः ।) शिवाङ्ग-
भूषणम् । ह्यार इति भाषा । यथा,—

“अस्याङ्गभूषणं भय विभूतिभूतिरस्य तु ॥”
इति शब्दरत्नावली ।

तद्भक्त कामदेवशरीरजम् । यथा,—

“प्रवीद सन्भूतेश । भक्त्या त्वत्प्रकृता वधम् ।

इति स वदतां तेषाममराणां तद्दानजः ।

जलाटचक्षुःसम्भूतो भक्ताकाशीकनोभवम् ॥

इत्या कामं तदा वक्षिष्यामामाजातिदीपतः ।

संज्ञास्मितोऽथ विधिना हरं गन्तुं प्रशङ्क न ॥

महादेवोऽथ तद्भक्त मनोभवशरीरजम् ।

आदाय सन्ध्याभेदे भूतिषेपं तदाकरोत् ॥

केपशिवाभि भक्तानि समादाय तदा हरः ।

सगन्धोऽनर्द्धे कालीं विहाय विधिवन्तते ॥”

इति कालिकापुराणे ४१ अध्यायः ॥३॥

भस्मकचर्चं सप्तविधज्ञानान्तर्गतमात्रेयज्ञानम् ।
यथा,—

“आग्नेयं भस्मना ज्ञानं वायवं गोरजः स्मृतम् ।”
इति यामलः ॥

शिवपूजायां ललाटे तस्य धारणमावश्यकम् ।
यथा,—

“विना भस्मत्रिपुण्ड्रं विना ब्रह्मचर्यमात्रया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥”
इत्याह्निकतत्त्वम् ॥

तेन काव्यसुहृद्विरथा,—

“अभसचा चेमरूप्यायः काव्यं सुधति भस्मना ।
अन्वेष्टास्वच रेत्येष पुनःपाकेन नृगमयम् ॥”

इति सुहिततत्त्वम् ॥

अश्वमेदीविकारः । यथा,—

“शर्करासिकतामेहो भस्मास्थोऽश्वमेदीवैकृतम् ।
अश्वमेधाः शर्करा ज्ञेया तुल्यश्वजनवेदना ॥”

इति सुश्रुते निदानस्थाने अश्वमेदीनिदानम् ॥

भस्मकं, क्ली, (भस्म + संज्ञायाम् कन् ।) रोग-
भेदः । भस्मकोट इति ख्यातः । विडङ्गः ।
(यथास्य पर्यायः ।)

“जन्तुं भस्मकं रेणुः क्रिमिंश्च चित्रतण्डुलम् ।
क्रिमिशृज्य विडङ्गश्च गर्हं तच्च केवलम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

कलधौतम् । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ * ॥
भस्मकस्य निदानसंप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“कदादिह्वात्तुज्ज्वलां नराणां
क्षीणं कफे मारुतपित्तवृद्धौ ।
अतिप्रवृद्धः पवनान्वितोऽग्नि-
भूक्तं जगद्भस्म करोति यस्मान् ।
तस्मादसौ भस्मकसंज्ञकोऽभ-
दुपक्षितोऽयं पचते च धातून् ॥”

भस्मकस्य भोपद्रवमरिष्टमाह ।

“लट्स्वेदाह्न्यच्छादीन् कृत्वेवाह्निसम्भवान् ।
पक्वाभमाशु धात्वादीन् स क्षिप्रं नाशयेद्-
ध्रुवम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अत्र तीक्ष्णामिच्छास्थाने विजयेनीयम् ।
तीक्ष्णायुज्ज्वलेन भस्मकस्यावरोधः । अत्यन्त-
तीक्ष्णामिरिव हि भस्मकमित्युच्यते ॥ यदुक्त-
चरके चिकित्सास्थाने ऊनविश्लेध्याये ।
भस्मकचिकित्सामाह ।

“नरं क्षीणकफे पित्तं कुपितं मारुताशुगम् ।
स्त्रोष्णपा पावकस्थाने बलमग्नेः प्रयच्छति ॥

तथा लब्धवली देहि विरुद्धे खानिलोऽनलः ।
परिभूय पचत्यन्नं तेष्णादाशु सुकुम्भुः ॥

पक्वान्नं सततं धातून् शोणितादीन् पचत्यपि ।
ततो दौर्बल्यमातङ्गान् ऋतुचोपनयेत्तरम् ॥

सुक्तेऽग्रे लभनं शान्तिं जीर्णमात्रे प्रतान्यति ॥”
“तमन्वयि” गुरुक्षिप्तश्रीतमधुरविश्वलेः ॥

अन्नपानेनैवेष्ट्यानि दीप्तमग्निमिवाश्रयिभिः ।
सुकुम्भुदुरजीर्णं पि भोण्यान्वस्योपहारयेत् ॥

निदिन्यनोऽन्तरं लब्ध्वा यथेन न विपादयेत् ।

पायसं लघुरं क्षिप्रं पेटिकं गुरुवैकृतम् ॥

अथातपीदकानूपपिशितानि कृतानि च ।
मत्स्यान् विशेषतः क्षिप्रान् स्थिरतीक्ष्णचरी-

क्षया ॥

आविकं सवृतं मांसमद्यादन्वयिनाशनम् ॥”

“पिवेत् शीताम्बुना सर्पिर्मधुच्छिद्येन वा युतम्
गोधूमचूर्णं पयसा ससर्पिष्कं पिवेन्नरः ॥

आनपरससिद्धान् वा क्षीन् क्षेप्तांस्तेलवर्जितान् ।
गोधूमचूर्णमथ वा अथयित्वा शिरां पिवेत् ॥”

“श्यामा त्रिद्विपकं वा पयो दद्याद्द्विरेचनम् ।
असक्तं पित्तशाल्यर्थं पायसप्रतिभोजनम् ॥

यत्किञ्चिन्मधुरं मेधं श्लेष्मणं गुरुभोजनम् ।
तदन्वयिद्विपकं सर्वं सुक्ता प्रसवणं दिवा ॥

कफे वृद्धे जिते पित्ते मारुते चानलः समः ।
समघातोः पचत्यन्नं पुष्टायुर्वलवृद्धये ॥”

भस्मकारः, पुं, (भस्म करोतीति । क्त + “कर्म्म-
ण्यङ्” ॥ ३ । २ । १ । इति अङ् ।) रजकः ।
इति शब्दमाला ॥

भस्मकूटः, पुं, कामरूपस्य पञ्चतमेदः । यथा,—
“नन्दनान् पूर्वभागे तु भस्मकूटो महागिरिः ।
यच्च तिष्ठति भूतेशो महादेवो वृषध्वजः ॥”

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥

भस्मगन्धा, क्ली, (भस्म इव गन्धो यस्याः ।)
रेशका । इति भावप्रकाशः ॥

भस्मगन्धिका, क्ली (भस्मगन्धोऽस्यस्या इति ।
भस्मगन्ध + “अत इतिटौ” ॥ ५ । ० । १५५ ।
इति टन् । टाप् ।) रेणुकाश्वगन्धद्रव्यम् । इति
जटाधरः ॥

भस्मगन्धिनी, क्ली, (भस्म इव वाङ्मूलो गन्धो-
ऽस्यस्या इति । भस्मगन्ध + इनिः । डीप् ।)
रेणुकाश्वगन्धद्रव्यम् । इत्यमरः ॥ ० । ४ । २० ॥

भस्मगर्भः, पुं, (भस्म गर्भेऽस्य ।) तनिशृङ्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य तनिशृ-
ङ्गश्चेति ज्ञातव्यम् ॥)

भस्मगर्भा, क्ली, (भस्म गर्भेऽस्या इति । टाप् ।)
कपिलशृङ्गपा । इत्यमरः ॥ ० । ४ । ३५ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“शृङ्गपा पिच्छिला श्यामा लघुसारा च सा
गुरुः ।
कपिला सेव मुनिभिर्भस्मगर्भति कीर्तिता ॥”)
रेणुकानामगन्धद्रव्यम् । इति जटाधरः ॥

भस्मतूलं, क्ली, (भस्म तूलति तूलयति वेति । तूल
+ क ।) यामकूटः । पांशुवर्षणम् । हिमम् ।
इति मेदिनी । ले, १६८ ॥

भस्मरोहा, क्ली, (भस्मनि रोहति इति । रुह् +
अच् । टाप् ।) रग्धाट्टः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भस्मवैधकः, पुं, (भस्म इव वैधकः ।) कर्पूरः । इति
शब्दरत्नावली ॥

भस्माचलः, पुं, कामरूपस्य पञ्चतमेदः । यथा,—
“सर्व्वतीयेनले क्षात्वा साष्टा चन्द्रं सवा-
चवम् ।

मन्त्रिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा सुतिर्भस्माचलं गति ॥”

इति श्रीकालिकापुराणे २ अध्यायः ॥

भस्माकृत्यः, पुं, (भस्म आकृत्यते स्याद्वेति इति ।
आ + क् + वाङ्मूलकात् शः ।) कर्पूरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (विषयोऽस्य कर्पूरशब्दे
ज्ञातव्यः ॥)

भा, ज व दीप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अद्या-
पर-अक-अनिट् ।) ज, भाति । व, भा ।
इति दुर्गादासः ॥

भा, क्ली, (भा दीप्तौ + “विद्भिदादिभ्योऽङ्” ॥ ३ ।
१ । ०४ । इत्यङ् । टाप् ।) प्रभा । दीप्तिः ।
इत्यमरः ॥ १ । ४ । ३४ ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । ३० । १२ ।

“भाये दावाहारमिति ॥”)

भाः, [व] पुं, (भासते इति । भाश्च दीप्तौ +
“आजभासध्रुविद्युतोर्निपृक्तुयावस्तुवः क्तिप्” ।
३ । २ । १०७ । इति क्तिप् ।) सूर्यः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (क्ली, दीप्तिः । इत्यमरः ॥ १ । ४ ।
३४ ॥ यथा, ऋग्वेदे । १ । ४६ । १० ।

“अभूद् भा उ अंशवे हिरण्यं प्रति सूर्यः ॥”)
भाकूटः, पुं, (भया दीप्तौ कूटतीति । कूट + क ।)
मत्स्यविशेषः । भेकटौ इति भाषा ॥ अस्य
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । वृष्यत्वम् ।
श्लेष्मकारित्वम् । गुरुत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

भाकूटः, पुं, (भायुक्ताः कूटाः शिखराणि यस्य ।)
पञ्चतमेदः । मत्स्यभेदः । इति मेदिनी । टि, ५३ ।
भाकोयः, पुं, (भागो दीप्तिर्भा कोष इव ।) सूर्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भाक्तं, वि, (भक्तः गौण्यावृत्तेरागतमिति । भक्ति
+ अङ् ।) पारिभाषिकम् । गौणम् । नाप्त
शिकम् । औपचारिकम् । यथा । “नन्वेव परत्र
सप्तमे मासि क्रियमाणस्य कथं वाग्यासिकत्वम् ।
इति चेद्भाक्तम् ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ (भक्त-
स्येदमिति तस्येदमित्यङ् ।) भक्तसम्बन्धिनि च ॥
(भक्तमस्मै दीयते नियुक्तिमिति । भक्त + “भक्ता-
दगन्त्यतरस्याम्” ॥ ४ । ४ । ६८ । इत्यङ् । अत्रेन
पठ्यं च ॥)

भाक्तिकः, वि, (भक्तमस्मै नियुक्तं दीयते इति ।
भक्त + “भक्तादगन्त्यतरस्याम्” ॥ ४ । ४ । ६८ ।
इति पठ्ये ठक् ।) अत्रेन पठ्यः । भक्तमस्मै
दीयते । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भागः, पुं, (भव्यते इति । भज भागसेवयोः
+ कर्मणि घञ् ।) अंशः । इत्यमरः ॥ ० । ४ । ६८ ॥
रूपार्हकः । भाग्यम् । एकदेशः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ राशेशृङ्गभागैकभागः । यथा,—
“विंशंशकक्षया राशेशृङ्ग इत्यभिधीयते ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वधृतविष्णुधर्मोत्तरवचनम् ॥
(भज + भावे घञ् । भजनम् । भगवानामेव-
याणां सम्बन्धः इति अङ् । ऐन्द्र्यसम्बन्धः ॥)

भागधेयं, क्ली, (भाग एव । भाग + “भागरूप-
नामभ्यो धेयः” इति धेयप्रत्ययः । अधिष्ठाना-
न्नपुंसकत्वम् ।) भाग्यम् । इत्यमरः ॥ १ । ४ । ९८ ॥

भागव

भागवतः, पुं, (भागवन् ब्रवीति इति । भा + कर्मणि
वत् ।) राजवरः । इत्यमरः । २ । ८ । २७ ।
दायादः । इत्यमरः ।

भागवतं, कौ, (भागवतो भगवन्ना देवम् । भगवन् +
तच्छेदमिच्छत् ।) अष्टादशपुराणान्तर्गतमहा-
पुराणविशेषः । स च वेदशास्त्रतत्त्वाद्दृष्टव्य-
ज्ञानिंश्चतुर्विंशत्याध्यायसमन्विताष्टादशसहस्र-
श्लोकसंख्याक-भगवन्नाहोऽर्चन-प्रधानको-
प्यम् । यद्योक्तं मत्स्यपुराणे पुराणदानप्रस्तावे ।
“यथाधित्वं गायत्रीं वर्यते धर्मेविक्रतः ।
ह्यहोऽष्टादशसहस्रं तद्भागवतमिच्छते ।
निजिह्वा तच्च यो ह्यहोऽष्टमसिंहसमन्वितम् ।
ग्रीहपदां पौर्णमास्यां च याति परमं पदम् ॥
अष्टादशसहस्राणि पुराणं तन् प्रकीर्तितम् ॥”
पुराणान्तरे च ।

“यस्योऽष्टादशसहस्रं द्वादशस्कन्धसंमितः ।
ह्ययौवनवसविद्या यच्च ह्यवधस्तथा ॥
गायत्र्या च समारम्भकैर्भागवतं विदुरिति ॥”
पद्मपुराणे च अम्बरीषं प्रति गीतमवचनम् ॥
“अम्बरीष । मुक्तप्रोक्तं निजं भागवतं श्रय ॥
पठन् स्वस्त्येनापि यदोच्छ्वि भवत्ययमिति ॥”
इति श्रीभागवतटीकायां श्रीधरस्वामी ।

(तच्च तावन् पुराणेषु भागवतद्वयं प्रसिद्धम् ।
एकं महापुराणान्तर्गतमपरमुपपुराणान्तर्गतम् ।
कोकौट्युपनिषो ह्योर्देवीभागवतनाम्ना विष्णु-
भागवतनाम्ना चाख्येव । तत्रैकं महापुरा-
णान्तर्गतमन्यदुपपुराणान्तर्गतमिदमपि निर्वि-
वादमेव । तथापि किं देवीभागवतं महापुराण-
मन्यदुपपुराणमथवा विष्णुभागवतं महापुराण-
मन्यदुपपुराणमिति संशये केचित् विष्णुभाग-
वतमेव महापुराणमिति वदन्ति । केचित्
देवीभागवतमेव महापुराणमिति वदन्ति ।
तच्च प्रथमपक्षेकदेशिनः । केचिदुपपुराणेषु
द्वितीयं भागवतं नाख्येव महापुराणेष्वेकं
भागवतं प्रसिद्धम् । तच्च विष्णुभागवतमेव न
देवीभागवतम् । देवीभागवतस्य निर्मलमेवेति
वदन्ति । द्वितीयपक्षेकदेशिनोऽपि विष्णुभाग-
वतं बोधदेवज्ञतमिति वदन्ति । वस्तुतस्तुभयो-
रपि पुराणयोः पुराणमतभेदेन महापुराणत्व-
मुपपुराणत्वञ्च । ननु महापुराणेष्वेकं भाग-
वतं प्रसिद्धम् । नतुपपुराणेषु द्वितीयमस्तीति
चेन्न । क्रूरमण्डपप्राज्ञाद्विषयपुराणेषु द्वितीयस्य
अष्टपरिगणनात् । तथाहि हेमाद्रौ दानप्रस्तावे
क्रूरपुराणोऽष्टादशपुराणान्तरा, —

“अन्यान्युपपुराणानि तुभिः कथितानि तु ।
आद्यं वनतुङ्गमारोक्तं नारदविंशतः परम् ॥”
इत्यादि ।

“पराशरोक्तं प्रवरं तथा भागवताज्यम् ॥” इति ।
तथा गारुडे तत्परदृष्टे द्वितीयां धर्मकाण्डे
प्रथमाध्याये प्रथमतो महापुराणानां सात्त्विक-
कादिभेदेन विभागस्तु कष्टपुराणानां सात्त्विक-
कादिभेदेन विभागप्रदर्शनपरे अन्योऽप्युक्तम् ।

भागव

“पुराणं भागवतं दौर्गन्धिप्रोक्तं तथैव च ।
पानुपपन्नं रेणुकञ्च भैरवञ्च तथैव च ॥”
इति ।

तथा तत्पूर्वमपि ।
“विष्णुधर्म्मोत्तरे चैव तच्च भागवतं तथेति ॥”
तन्नं भागवतं तथेति पाठे तन्नं शास्त्रमित्यर्थः ।
तद्विशेष्येन चोक्तमन्नं कथितम् । तथा पादो
शकुनपरीक्षायाम् ।

“ब्राह्मं पादं वैष्णवञ्च मार्कण्डेयं नारदेरितम् ॥”
इत्यादि ।

“तथैव गदितं राम । पुराणं कापिलं तथा ।
वाराहं ब्रह्मवैवर्तं शकुनेषु प्रशस्यते ।
शैवं भागवतं दौर्गन्धिं भविष्योत्तरमेव च ॥” इति ।
तथा पादो भागवतमाहोऽयं एकोनविंशेऽध्याये
उपपुराणेषु ।

“शैवमादिपुराणञ्च देवीभागवतं तथा ॥” इति ।
तथा मधुसूदनसरस्वतीज्ञतसर्वशास्त्रार्थसंय-
ज्युपपुराणमध्ये भागवतं परिगणितम् ।
नामोक्तोभट्टादिभिश्च धर्मेशास्त्रग्रन्थेष्वेवमन्योरपि
निबन्धकारैरिति । ननु देवीभागवतस्य ।

“तच्च भागवतं पुण्यं पञ्चमं वेदसंमतम् ॥”
इति प्रथमाध्यायस्य खवचनेनाष्टादशमहापुरा-
णेषु पञ्चममिदं पुराणमिति खल्व महापुरा-
णत्वं बोधयतः कथमन्यपुराणमुपपुराणत्वं बोध-
यन्नस्यैव केचित्दृष्टरमिति चेन्न । नारदीय-
शिववायवादिष्वपुराणानां स्वस्त्येनान्यस्त्येन
वा महापुराणत्वेन ज्ञायमानानामन्यपुराणेष्वप-
पुराणत्वस्य व्यवस्थापनात् । पुराणमतभेदेन
कस्यापि पुराणस्य महापुराणत्वोपपुराणत्व-
विद्वत् तद्विरोधाभावात् पुराणभेदेन मतभेदस्तु
बहुशः प्रसिद्धः । वैष्णवपुराणेषु सात्त्विकत्वं
शैवपुराणेषु तामसत्वं वैष्णवपुराणमतन । शैव-
पुराणेषु सात्त्विकत्वं वैष्णवपुराणेषु तामसत्वम् ।
“दृष्ट शैवपुराणानि सात्त्विकानि विदुर्बुधाः ।
तामसानि च चत्वारि वैष्णवानि प्रचक्षते ॥”
इति स्कान्दे ।

शैवपुराणमतनैव प्रकारेणैति । तथाहि
नारदीयस्य पुराणस्य खान्तर्गतमहापुराण-
ग्रन्थस्य स्वस्त्येनैव खान्तर्गतं महापुराणत्वं
वाचयतः ।

“मद्वयं भद्रयं चैव ब्रह्मयं वस्तुतयम् ।
आलिंपासिपुराणानि क्रूरं गारुडमेव च ॥”
इति वचनेन वक्ष्यमाणसङ्गणपुराणवचनेन च
महापुराणवद्भिर्भूतत्वं बोधयतः । आलिंपासो-
त्थनादष्टादशपुराणं तथा शैवपुराणस्य
स्वस्त्येन खल्व महापुराणत्वं बोधयतो महयं
भद्रयमित्येव वचनं तद्वद्भिर्भूतत्वं बोधयति ।
ननु वायवं पुराणमेव शैवं शिवप्रतिपादकत्वा-
त्तस्य च वस्तुतयपदेन संयद्वास्तुदुदाहरणं न
सम्भवतीति चेन्न । तुङ्गपुराणम् ।
“ब्राह्मञ्च वैष्णव पादं शैवं भागवतं तथा ।
भविष्यं ब्रह्मवैवर्तं मार्कण्डेयञ्च वामनम् ॥

भागव

आद्येयं वायवं मातृखम् ॥” इति वचनेन शैव-
वायवपुराणयोः परस्परं पृथक्परिगणनात् ।
तथा वायवपुराणस्य खवचनेन खल्व महा-
पुराणत्वं बोधयतो वक्ष्यमाणशैवपुराणवचनं
महापुराणवद्भिर्भूतत्वं बोधयति । तथाहि-
पुराणस्यापि आलिंपासिपुराणापीति केचित्
पुराणसंमतपाठेन महापुराणत्वम् । अन्याप-
निङ्गकृत्वा खमिति केचित् पुराणसंमतपाठेन
महापुराणवद्भिर्भूतत्वं यथा चैतर्वा चतुर्णां
केचित् पुराणेषु महापुराणत्वेन केचित्चोप-
पुराणत्वेन गृह्यम् । तथा देवीभागवतस्यापि
भविष्यतीति को विरोधः । मतभेदेनोभयोरपि
वचनयोः प्रमाणात्वात् । ननु अन्यान्युपपुरा-
णानि तुभिः कथितानि त्विदं विवक्ष्यते-
व उपपुराणानि आसान्यस्तु निजतान्येव सन्ति ।
देवीभागवतं तु आसन्नतमेवेति । तस्य कथ-
मुपपुराणत्वमन्तर्भाव इति चेन्न । नारदशैव-
वायवादिष्वपुराणेषु आसन्नतमेवेति कस्याचित्
पुराणमते उपपुराणत्वदर्शनात्तादृशनियमस्या-
स्वीकारात् प्रायश्चित्तया सत्त्वाभिप्रायेण तु
तद्वचनम् । इत्थं भागवतद्वयस्य महापुराण-
मध्ये उपपुराणमध्ये च सत्त्वविद्वौ कस्य पुरा-
णस्य मते किं भागवतं महापुराणान्तर्गतमिति
चेदुच्यते । शैवपुराणमते मातृखपुराणमते च
देवीभागवतमेव महापुराणमिति । तथाहि
शैवपुराणे उत्तरखण्डे मध्येश्वरमाहात्म्ये
शिवलक्ष्मणवरेण आसन्न महापुराणानि प्रकी-
र्तनीत्युक्तान्तरे तेषां नामान्यष्टादशोक्ता तेषां
योगसङ्गणानां नामां निबन्धनं तमेव ज्ञतम् ।
तद्वयथा, —

“यच्च वक्ता खयं तच्छे । ब्रह्मा साक्षाच्चतुर्मुखः ।
तस्माद्ब्राह्मं समाख्यातं पुराणं प्रथमं तु मे ॥”
तच्छे इति तु निबन्धोद्यमः ।

“पद्मकण्ठस्य माहात्म्यं तच्च यस्मादुदाहृतम् ।
तस्मात् पादं समाख्यातं पुराणञ्च द्वितीयकम् ॥
पराशरज्ञतं यत् पुराणं विष्णुबोधकम् ।
तदेव व्यासकथितं पुत्रपिबोरभेदतः ॥
यच्च पूर्वोत्तरे खण्डे शिवस्य चरितं बहु ।
शैवमेतत् पुराणं हि पुराणज्ञा वदन्ति च ॥
भगवत्त्वाच्च दुर्गायाश्चरितं यच्च विद्यते ।
तत्तु भागवतं प्रोक्तं ननु देवीपुराणकम् ॥
नारदोक्तं पुराणञ्च नारदीयं प्रचक्षते ॥
यच्च वक्ताभवत्तच्छे । मार्कण्डेयो महातुनिः ।
मार्कण्डेयपुराणं हि तदाख्यातञ्च सप्तमम् ॥
अजिद्योगात्तादृशेयं भविष्योक्तं भविष्यकम् ।
विवर्तनाद्वनजस्यस्तु ब्रह्मवैवर्तसुच्यते ॥
लिङ्गस्य चरितोक्तत्वात् पुराणं लिङ्गसुच्यते ।
वाराहस्य च वाराहं पुराणं द्वादशं तु मे ॥
यच्च स्कान्दः खयं वक्ता आतो साक्षात्तु महेश्वरः ।
तत्तु स्कान्दं समाख्यातं वामनस्य तु वामनम् ॥
कौर्मं क्रूरस्य चरितं मातृखं मत्स्यस्य
कीर्तितम् ॥

नददत्तु खर्वं वक्ता यतद् गावर्ध्वं शकम् ।
ब्रह्माक्षरितोक्तत्वाद् ब्रह्माक्षं परिकीर्त्त-
तम् ॥”

अथ कचिद्वक्तृसम्बन्धः कचिच्छ्रोत्रसम्बन्धः
कचिन्प्रतिपाद्यस्तुष्टदेवताचरितसम्बन्धः । प्रहृति-
निमित्तमिति व्यष्टमेव दर्शितम् । तत्र भागवत-
नाम्नो निर्मलचनवाक्यमेतत् ।

“भगवत्ताञ्च दुर्गायाश्चरितं यत्र विद्यते ।

तत्तु भागवतं प्रोक्तं न तु देवीपुराणकम् ॥”

अनेन च वाक्येन भगवत्ता इदं भागवतमिति
युक्त्या यत्प्रतिपाद्यस्तुष्टदेवताचरितसम्बन्धः ।
प्रहृतिनिमित्तमिति व्यष्टमेव दर्शितम् । का सा
भगवतीत्यपेक्षायामाह दुर्गाया इति । तत्तु
भागवतं तु शब्दो निश्चयार्थकः । तदेव भाग-
वतपदवाच्यं प्रोक्तमित्यर्थः । न तु पुराणान्तर-
मतप्राप्तं विष्णुभागवतं महापुराणान्तर्गतं
भागवतमित्यर्थ इति श्रैवपुराणेन स्वमतं प्रद-
र्शितम् । कश्चिदेतत् पुराणान्तरमतेन उप-
पुराणं जानीयात्तत्राह न तु देवीपुराणक-
मिति । पुराणकमित्यत्र कप्रत्ययोऽप्यर्थकः
अस्य इति सूत्रात् पुराणकमस्य पुराणमिति
यावत् । देव्याः पुराणकं देवीपुराणकम् ।
यदिदत्तं तद्देव्या उपपुराणं नैवास्तीत्यर्थः ।
अनेन च वाक्येनास्य महापुराणत्वनिषेधेन
स्वाभिप्रेतस्य च उपपुराणत्वनिषेधेन श्रीमद्देवी-
भागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति यावत् ।
सुखत्वेन भगवतोचरितप्रतिपादकस्य महा-
पुराणमध्ये कस्यचित् पुराणस्यान्यस्याभावात् ।
ननु नारदादिपुराणवचनवक्तुं विष्णुभागवतस्य
महापुराणान्तर्गतत्वे निश्चिन्नं निश्चितं तद्वत्तात्
भागवतद्वयस्य मतमिदं महापुराणत्वकल्पना-
पेक्षया यत्किञ्चित् भगवतोचरितस्यास्मिन्वचने
यद्व्येनानेन वचनेन विष्णुभागवतनाम्न एव
निर्वर्तितः कृतेति कुतो न कल्प्यते । वर्तते च
विष्णुभागवते दशमस्कन्धे किञ्चिद्विन्ध्यवासिन्वा-
क्षरितमिति चेन्न । तथा सति सुनेविष्णुभाग-
वतविषय एव तात्पर्यसत्त्वे भगवत इदं भाग-
वतमिदमेव युत्परिणं कुर्यात्तत्र केनचिन्सुतः
शिरशि भारः स्थापितो यत् स्वाभिप्रेतां युक्ति-
युक्तां निवर्त्तिं तद्वत्ता निव्ययोजनोऽनभिप्रेतां
निवर्त्तिं करोति । किञ्च सर्वज्ञेयतत्त्वप्रकरणे
“यत्र पूर्वोक्तेरे खल्वे शिवस्य चरितं बहु ।
श्रौतेस्तत् पुराणं हि पुराणञ्चा वदन्ति च ॥”
इति बहुवचनेऽप्युचरितस्तुष्टाचरितसम्बन्धरूप
प्रहृतिनिमित्तस्यैवाभिप्रेतत्वं सुनेरवचीयते ।
मतमिदं पुराणमिदं कल्पना तु नात्रैव नवी-
नास्ति । पूर्वोक्तयुक्त्या नारदशैववायादिव्य-
पुराणैश्चैवैवापि सत्त्वात् । अस्तु वा गौरव
नहि तद्वत्तात् सुनेस्तात्पर्यमन्यथाकर्तुं कश्चि-
द्विद्वे । तस्मात् पूर्वोक्तं तात्पर्यं विद्यायान्य-
तात्पर्येणान्यार्थकरणं महासाहचमेव । ननु
कच्यवाक्यमेतत् । ततश्च दुर्गाचरितं यत्र

वर्तते तद्भागवतमित्यर्थः । तत्र न देवीभागवतं
भवितुमर्हति । तस्य तत्त्वज्ञानसत्त्वे न तु
देवीपुराणकमिति निषेधविषयत्वेन निषेध-
विधोः समानविषयत्वापत्तेः । किन्तु विष्णु-
भागवतमेव । ननु तथाप्येतत्त्वज्ञानमन्यपुराणै-
श्वर्यप्रसक्तमिति चेन्न । यथा उवाचसुरवध-
कच्यमन्यपुराणेषु प्रसक्तमपि यथा कच्यत्वेन
यहीतम् । तद्वदपि सत्त्वादिति चेन्न ।
पूर्वोक्तनिवर्त्तिवचनप्रकरणस्यात्वविरोधात् ।
किञ्च कच्यवाक्यमेतदिति पक्षेऽप्येतस्य कच्य-
स्य महापुराणोद्देशेनेव सत्त्वादुपपुराणैश्वर्य-
प्रसक्तभावाद्देवीपुराणकालिकापुराणयोर्वप-
पुराणत्वस्य निश्चितत्वात् तत्रैतत्त्वज्ञानस्य प्रसक्ति-
रेव नास्तीति न तु देवीपुराणकमिति निषेधो
व्यर्थ एव स्यात् । तस्मादेव तद्वचनस्य पूर्वोक्त
एवार्थः । किञ्च कच्यवाक्यमेतदिति पक्षे यत्
किञ्चिच्चरितं यद्भूते उत यावच्चरितम् । यत्-
किञ्चिच्चरितस्य सर्वमहापुराणेषु सत्त्वाद्देवी
पुराणमात्रनिषेधेन न निर्वाहः । तस्माद्देवी
पुराणस्यैव निषेधस्मारस्यादावचरितं सुखत्वेन
भगवतोचरितमेव यावत् । तदा तत्र नाभौ-
टाद्यसिद्धिः । मुख्यत्वेन विष्णुभागवते दुर्गा-
चरितस्याभावात्तमेव त्वभौटाद्यसिद्धिः । निषेध-
विधोः समानविषयकत्वरूपं दूषकम् नैव सम्भ-
वति । प्रकरणवत्तात् तात्पर्ये निश्चितं तद्विषयं
विहायेव निषेधप्रवृत्तेः । उवाचसुरवधोपेतत्वं
कच्यत्वं तु गायत्रारम्भविशिष्टमिति न तदति-
प्रसक्तं तस्मात् पूर्वोक्त एव तद्वचनार्थ इति
तद्वचनद्देवीभागवतं महापुराणं न तु विष्णु
भागवतमिति श्रैवपुराणमतम् । अथ च
नियमद्वयस्य पूर्वोक्तस्य सत्त्वादिष्णुभागवत-
विषये तथा नियमद्वयाभावादितं श्रैवपुराण-
मतमेव सुखमन्यपुराणमतं त्वंकदेशेति नियम
द्वयप्रदर्शकस्यासवाक्येन व्यष्टमेव बोधितमिति
सुधियो विभावयन्तु । किञ्च ।

“श्रैवमादिपुराणेषु देवीभागवतं तथा ।”

इति पाश्चात्तवचनसंवादिताया,—

“नवरात्रे तु देवेशि । दौर्गं भागवतं पठेत् ।

अपेत्तु सप्तशतीं चर्त्तौ नियमेन समाहितः ॥”

इति दुर्गातरङ्गिणीधृतयामलवचनेन तथा,—

“देवीभागवतं नित्यं पठेद्भक्त्या समाहितः ।

नवरात्रे विशिष्य श्रीदेवीप्रोतये सुदा ॥”

इति भद्रेश्वरकुरुरतदुर्गाप्रदोपधृतदेवीयामल-
वचनेन च सप्रमाणस्य देवीभागवतस्य सर्वधो-
पपुराणमध्ये एव निवेशात् ।

“तत्र भागवतं पुराणं पञ्चमं वदसम्मतम् ॥”

इति प्रथमस्कन्धस्य महापुराणेषु पञ्चममिदं
पुराणमित्यर्थकस्य देवीभागवतोक्तवचनस्य
विराजन्मन्त्रादप्रामाण्यापत्तेः । मन्त्रात् तु तस्य
विषयताभावाप्रामाण्यं तद्वचनप्रामाण्यादपि
देवीभागवतमेव महापुराणमिति । किञ्च
श्रीमद्देवी कालिकापुराणे ।

“यदिदं कालिकाख्यं तन्मूलं भागवतं स्मृतम् ।”
इति वचनं तदपि देवीभागवतस्यैव महापुरा-
णत्वं बोधयति । तथाहि ।

“अष्टादशशतसु पृथक् पुराणं यत् प्रवृत्तम् ।

विजानीष्वं द्विजमैकान्तया तन्मो विनिर्गतम् ॥”

इति मानस्यवचनेनोपपुराणानां महापुराण-
मूलकत्वनिधमादिदं कालिकापुराणं किम्-
पुराणमूलकमिदं काङ्क्षायां तस्यानिवर्त्तकमिदं
वाक्यं यदिदं कालिकाख्यं पुराणं तन्मूलं तस्य
मूल भागवतं विदुरिति हि तस्याथो निबन्ध
कारेर्दर्शितः । यथान्याय्यपुराणान्येकैकजा-
न्यहापुराणानिर्गतानि तद्वदिदं भागवतादुत्-
पन्नमिति यावत् । तत्र भागवतं न वैष्णव
तन्मूलं भवितुमर्हति । ऐश्वर्यपुराणस्य देवी-
पुराणमूलकत्वे एव सामञ्जस्यात् । श्रैवोप-
पुराणानां श्रैवस्य एव वैष्णवोपपुराणानां
वैष्णवस्य एवोक्त्यदिदृशनादिति देवीभागवत
मेव तन्मूलमिति तस्य महापुराणत्वं सिद्धम् ।
यत्र तु कचित् कचित् महापुराणमूलकत्वमपि
सिद्धं तत्र यथायम्यमनुमेयमिति । किञ्चा-
दिव्यपुराणदृष्ट्यापि देवीभागवतमेव महा-
पुराणम् । तथाहि आदिव्यपुराणे रक्तासुर-
वधपञ्चावे ।

“या जज्ञे महिषं दैत्यं क्रूरं उवाचसुरं तथा ।

खाद्य रक्तासुरं हत्वा स्माराण्यं तं प्रदास्यति ॥”

इति वचनम् । अनेन वचनेन देवीभागवते
स्वसम्मतदर्शिता । न हि देवीभागवताति-
रिक्तसर्वपुराणेषु देवीज्ञतो उवाचसुरवधः कचि-
दप्यस्ति । इन्द्रजितस्यैव तस्य सत्त्वात् केवलं
देवीभागवत एव देवीज्ञतः सोऽस्ति । तद्व्यह-
णेन तु देवीभागवते स्वसम्मतदर्शितेति युक्त-
मेव । अन्यन्तरश्च तत्रैव पुराणदानप्रस्तावे ।

“इदं सत्यं भक्त्या यस्तु भागवतं द्विजाः ।

सर्वपापविनिर्मुक्तः सर्वथाधिवर्त्तितः ॥

जोषद्वर्षतं सायमन्ते वैवस्वतं पदम् ॥”

इति पठितम् ॥

अथ च स्वसम्मतं भागवतमेव यहीतुमुचितम् ।
किञ्चिदं वचनं देवीभागवतपक्षे एव स्वरसनः
सङ्गच्छते । प्रथमश्लोकं एकादशहादशस्कन्ध-
योश्च सविस्तरं गायत्रीविधानसहस्रनामादेः
कथनान् मुख्यस्य गायत्रीदेवतात्वात् । तद्भाग-
वतपक्षे तु वेङ्कटं गच्छेदित्येव वदेदिति । किञ्च
“यत्राधिलक्ष्य गायत्रीं वश्यते धर्म्मविकारः ।
उवाचसुरवधोपेतं तद्भागवतमित्यते ॥”

इति मानस्यवचनमपि देवीभागवतस्यैव महा-
पुराणत्वं बोधयति । विदे निपदा गायत्रीति
गायत्रीलक्षणं श्रूयते । तेन च त्रिपाच्छब्दो-
द्भिज्ज्ञत्वं यत्र धर्म्मविकारो वश्यते तद्भागवत-
मिति तदर्थः । त्रिपाच्छब्दश्च देवीभागवते
प्रथमश्लोकं ।

“सर्वज्ञेयत्वरूपां तामाद्यां विद्याञ्च धीमहि ।

उहिं या न प्रचोदयात् ॥” इति श्रूयते ।

न विष्णुभागवते तच्छब्दोक्तिः सुखार्थसम्भवे गायत्रीपदस्य लक्षणया धीमहीत्यर्थकरणीन विष्णुभागवतपरत्वकल्पनस्य वचनस्य तु साहचर्यमेव । कश्चित्पुराणेषु यदि तादृशान्येव विष्णुभागवतपराणि वचनानि सन्ति । तत्र गङ्गाधराभावाद्सु लक्षणा । उदासीने मातुस्य वाक्ये तु सुखविषयसम्भवे सानुचिता । यद्यप्याधुनिकपुस्तकेषु कश्चित्तुच्छरणश्लोकोऽपि दृश्यते तथापि सप्रशङ्गा गुप्त्रवर्तीटीकाकारादिभिस्त्रिपातश्लोकस्यैव व्याख्यातत्वेन स एव सांप्रदायिकः पाठ इति बोध्यम् । यत् गायत्र्यर्थश्च विष्णुध्यानं न तु शिवशक्तिस्तुत्यादि ध्यानमित्युक्तं तत्तु नास्तिकत्वमूलकमेव । “मैत्रायण्योग्यानां भर्गो वै रुद्रः ।” इति श्रुतौ प्रपञ्चसारोक्त्यन्तर्गतेषु पुराणादिषु च शिवस्यैव शक्त्यादिरूपार्थस्योक्तत्वाच्च तदुदाहृत-माश्रयेवाक्यं विरोधत्वे नापेक्षं स्यादसति ह्यनुमानमिति न्यायात् स्तावकमेवेति । किञ्च । “हयग्रीवब्रह्मविद्या यत्र वृत्रवधस्तथा । गायत्र्या च समारम्भस्तर्हि भागवतं विदुः ॥” इति पुराणान्तरवाक्यमपि देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वबोधकम् । तथा हि हयग्रीवनामासुरो देवीभागवते प्रथमस्कन्धे प्रसिद्धस्तेनोपासिता ब्रह्मप्रतिपादिका विद्या स्त्री-देवत्वो मन्त्रः । सा विद्या यत्र वर्णते तद्भागवतमित्यर्थः । स दैत्यस्तदुपासिता विद्या चेत्तुभयमपि तत्रैव प्रथमस्कन्धे दर्शितम् ।

“जपमेकाक्षरं मन्त्रं मायाबोलात्मकं मम ॥”

इत्यादिना ॥

ननु विष्णुभागवते पञ्चमस्कन्धेऽपि हयग्रीवमन्त्रस्य सत्त्वादिर् वचनमुभयभागवतसाधारणमिति चेन्न । नारदीये शारदातिलकादिनिबन्धेषु च ।

“मन्त्राः पुं देवताः प्रोक्ता विद्याः स्त्री देवताः

स्तृताः ॥”

इत्यादिवचनेः स्त्रीदेवत्वमन्त्रेणैव विद्यापदप्रयोगो न पुं देवत्वमन्त्रेणैव प्रतिपादनात् । कश्चित् पुं देवत्वमन्त्रे तथाप्रयोगस्तु गौणः । न च गौणार्थमादाय तद्वचनस्य विष्णुभागवतपरत्वं कल्पितुमुचितम् । लक्षणात्प्रदीपापत्तेः । तस्मान्न तद्वचनमुभयसाधारणमिति देवीभागवतस्यैव महापुराणत्वं बोधयति । किञ्च सारस्वतस्य कल्पस्यति मातुस्यवचनादपि देवीभागवतमेव महापुराणम् । अत्र ह्येव प्रकरणशुद्धिः ।

अथ यः ।

“पुराणसंख्यामाचक्षुः सतः । विस्तरतः क्रमात् ॥” इति सुनिप्रश्नोत्तरं ब्रह्मण्डविहितं पूर्वं यत्तद्भाष्यं पद्मकल्पवृत्तान्ताश्रयं पाद्मं वराहकल्पवृत्तान्ताश्रयं वैष्णवं श्वेतकल्पवृत्तान्ताश्रयं वायव्यमित्येवं तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि पुराणान्युक्ता तदुत्तरम् ।

“नादिलक्ष्म गायत्रीं वर्णयते धर्मविस्तरः ।

वृत्तासुरवधोपेतं तद्भागवतमिष्यते ॥” इति ।

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते ॥”

इत्युक्ता ततोऽन्यान्यपि महापुराणान्येव तत्तत्कल्पवृत्तान्ताश्रयाणि दर्शितानि । पञ्चादुपपुराणकथनार्थमुपभेदान् प्रवक्ष्यामीति प्रतिज्ञाय पद्मपुराणान्तरासिंहं निर्गतमेव नन्दिसाम्बादित्यसंज्ञकान्युक्ता अन्योपपुराणान्यपि महापुराणस्यैव वर्गतामिति ।

“अष्टादशभ्यस्तु एतत् पुराणं यत् प्रदध्यते । विजानीध्वं हि ज्यैष्ठ्यास्तदा तेभ्यो विनिर्गतम् ॥”

इति वचनेन सूतकृषिकृत्तवान् ॥ ततः ।

“सर्गश्च प्रतिस्वर्गश्च वशी मन्मथराशि च ॥”

इत्यादिना पुराणलक्षणान्युक्ता,—

“सात्त्विकेषु च कर्षेषु महात्मा मधिकं हरेः । राजसेषु च कर्षेषु माहात्म्यं ब्रह्मणो विदुः । तदद्वयं च माहात्म्यं तामसेषु शिवस्य च । सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां च निगद्यते ॥”

इति वचनेन पुराणप्रतिपाद्यहरिब्रह्माभिहर-सरस्वतीपितृणां माहात्म्यसम्बन्धात् कल्पानां सात्त्विकराजसतामसत्वसङ्कीर्णत्वभेदेऽतुर्वि-ध्यत्वमुक्तवानिति । तत्र कल्पानां तत्तद्देवता-सम्बन्धज्ञानं तत्तत्कल्पाश्रिततत्तत्पुराणप्रति-पाद्यसुखदेवताज्ञानेनैव बोध्यम् । अन्यप्रकारस्य कश्चिदपि पुराणीयमुपलम्भात्तत्रैव सति ।

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः । तद्वृत्तान्तोद्भवं लोके तद्भागवतमिष्यते ॥”

इति वचनं भागवतस्य लक्षणप्रतिपादकं प्रति-पादितम् । तदर्थस्तु यथा गारुडकल्प इत्यत्र गरुडस्यायं गारुडः । यथा वा वाराहकल्प इत्यत्र वराहस्यार्थं वाराह इति युत्पत्तिः प्रसिद्धा । तददेव सरस्वत्या अयं सारस्वत इति विग्रहः ।

“सरस्वत्यास्तथा कल्पो गौरीकल्पस्तथैव च ॥”

इति कल्पनामसु सरस्वतीकल्पत्वेनैव कथितत्वाच्च । मत्स्यपुराणे उपन्याध्याये ।

“सङ्कीर्णेषु सरस्वत्याः पितृणां कल्प उच्यते ॥”

इति वचनेन तथेवोक्तत्वाच्च ब्रह्मविष्णुब्रह्माणां कल्पवद्गौरीलक्ष्मणोः कल्पवच्च सरस्वतीकल्प-स्यार्थप्राम्तत्वाच्च तादृशसारस्वतकल्पसम्बन्धिनो ये देवमनुष्यास्तद्वृत्तान्तस्योद्भव उतपत्तिर्यस्मात् तत्पुराणं भागवतं विदुः । तद्वृत्तान्तप्रदर्शकं यत् पुराणं तद्भागवतसंज्ञकमिति यावत् । अत्र च तत्तद्देवतानामाविर्भावश्रया ये ये कल्पास्ते तत्तन्नाम्ना अवहित्यन्ते । एतच्च तत्तन्नामक-कल्पाश्रितेषु पुराणेषु तत्तद्देवताया एव सुखत्वे-नोत्पत्तिप्रदर्शकवाक्यैर्लक्ष्मीकल्पादिकल्पाश्रित-कूर्मपुराणादिषु सर्वत्र प्रसिद्धमेव । तथा च सुखत्वेन सरस्वत्या आविर्भावप्रतिपादकं पुराणं यत् तद्भागवतमित्यतिरिक्तस्यार्थः । तत्र सार-स्वतकल्प इति पदेनैव कल्पस्य सरस्वतीसम्बन्धे बोधिते तस्य सङ्कीर्णत्वं सङ्कीर्णेषु सरस्वत्या

इति वचनेनेव प्रेरणां विनापि गृह्यतमेव ।

अस्मिन् वचने भागवतपदेन विष्णुभागवतस्य

ग्रहणं बन्धापुत्तोपममेव । तत्र सुखत्वेन सर-

स्वत्याविर्भावस्यावत्वात् । विष्णुभागवते द्वितीय-

स्कन्धे । “पाद्मं कल्पमथो ब्रूय ॥” इति वचनेन

स्वसुखेनैव स्वस्य पाद्मकल्पकथायथस्योक्त-

त्वात् । तद्विरोधाच्च न च पाद्मकल्प एव सार-

स्वतः । सरस्वान् ससुद्रस्तस्माज्जातं कमलं सार-

स्वतं तस्य कल्प इति चान्यतोऽति वाच्यम् ।

“पद्मकल्पस्य वृत्तान्तं तत्र यस्मादुदाहृतम् । तस्मात् पाद्मं समाख्यातम् ॥”

इति पूर्वोदाहृतशिवपुराणवचनेन ।

“एतदेव यदा पाद्मभूद्वैरुण्यं जगत् । तद्वृत्तान्ताश्रयं तद्वत् पाद्ममित्युच्यते बुधैः ॥

पाद्मं तत् पञ्चपञ्चाशत्सहस्राक्षौ च कथ्यते ॥”

इति मत्स्यपुराणवचनेन ।

“सारस्वतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।”

इति वचनेन च पाद्मकल्पसारस्वतकल्पयो-

रुपकथनात् । किञ्च सारस्वतकल्पपाद्मकल्पयो-

रेकत्वे पद्मकल्पस्य प्रतिपादकं पुराणद्वयं पाद्मं

भागवतस्यैव वदेत् किञ्च पद्मकल्पस्य वृत्तान्त-

मित्यत्राभिव्यक्तपदार्था ये स्वतन्त्रा लोकविश्रुता

इति न्यायेन पूर्वं बुद्ध्यास्तु प्रसिद्धं पाद्मशब्दं

विज्ञायाप्रसिद्धं सारस्वतशब्दं पाद्मशब्दस्य

वाचकं ज्ञत्वा सारस्वतपदव्युत्पत्तिकल्पने प्रयो-

जनाभावः । किञ्च सरस्वत्यास्तथा कल्प

इत्यादेः । पूर्वोक्तस्य सारस्वतपदनिरुक्तार्थकस्य

वचनसम्बन्धस्य विरोधश्च । न च पाद्मकल्प-

सारस्वतकल्पयोः रुपकत्वे त्रिशत्कल्पेषु मत्स्य-

पुराणान्तिमाध्याये कौर्मितेषु सारस्वतपदेन

पाद्मस्य ग्रहणं न स्यादिति वाच्यम् । प्रभास-

खण्डे त्रिशत्कल्पेषु विष्णुकल्पाधिपकल्पसुपु

मानकल्पानां ग्रहणेऽपि तेषां कल्पानां यथा

मात्स्यान्तिमाध्याये न ग्रहणं तथा पाद्मस्यापि

न ग्रहणमित्यस्य तुल्यत्वात् । यदि तेषां प्रथम

त्वेन कुत्रचिदन्तर्भावः क्रियते तर्ह्यस्यापि कुत्र

चिदन्तर्भावोऽस्तु अतएव विष्णुभागवतस्य

प्रबन्धटीकाकारेण पितृकल्पे एव पूर्वोदाहृतं

पद्मस्योद्भवत् पितृकल्पपदेन पाद्मसंग्रहो वेदि-

तस्य इत्युक्तम् । पुराणकल्पकथनप्रस्ताये सार-

स्वतकल्पपाद्मकल्पयोः रुपककरणेन सारस्वत-

पदेन पाद्मस्य सर्वथा न ग्रहणम् । वस्तुतस्तु

त्रिशत्कल्पा ब्रह्मण्यंशतिव्याप्तकाः त्रिश-

त्तिथिषु प्रतिपादिष्यन्त्यन्ते । भूर्भुवःसुवः

भूर्भुवःसुव इत्यादयस्त्रयस्त्रिंशत्कल्पाः । पाद्मा-

दयश्च वायुपुराणोक्ता दिनकल्पा ब्रह्मणः प्रति

दिवसेष्वप्यन्ते इति दिनकल्पतिथिकल्पानां

सुतरां भेदातिथिकल्पेषु दिनकल्पानां पाद्मा-

दीनां न ग्रहणमिति सिद्धान्तः ।

यत्तु विष्णुभागवतस्यारम्भतः पाद्मकल्पाश्रय-

त्वेऽपि लक्षणकखण्डस्यैव सारस्वतकल्पभवेन

तस्य च दशमस्कन्धे सत्त्वात् ।

“वारखतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।”
इति वचनस्य विष्णुभागवतं विषयोऽस्तीत्याहु-
रुदवत् । ज्ञानजन्मस्य वारखतकल्पभयत्-
प्रतिपादकानां वचनानां निर्मूलत्वात् सञ्ज-
त्येऽपि यस्मिन् पुराणे यस्य कल्पस्य प्रथमतः
प्रतिपादनं तत्कल्पप्रतिपादकमेव तत्पुराणमिति
नियमः सर्वपुराणे तथा दृष्टत्वात् । तथा च
ज्ञानजन्मस्य दशमस्कन्धे विद्यमानत्वेऽपि
प्रथमतस्तत्कथाया आभावात्पादककथायाः
प्रथमतो विद्यमानत्वस्य स्तनेवोक्तत्वाच्च । न
वारखतस्य कल्पस्येति वचनस्य विष्णुभागवतं
विषयः । किञ्च ज्ञानजन्मस्य यथा दशम-
स्कन्धे कथनं तदा सर्वपुराणेषु तत्कथनं वर्तते
एवेति सर्वपुराणानां तद्वचनविषयत्वं स्थापयता
च सर्वपुराणानि भागवतपदवाच्यानि स्युस्त-
स्मात्वारखतकल्पस्य यत्र प्रथमतः प्रतिपादनं
च एव तद्वचनस्य विषयो वक्तव्यत्वादशच
देवीभागवतमेवास्तीति देवीभागवतमेव तद्वि-
षयो वक्तव्य इति । किञ्च शिवपुराणे उभा-
संहितायाम् ।

“ब्रह्मणा संस्तुता सेयं मधुकैटभनाग्रने ।
महाविद्या जगद्वाची सर्वविद्याधिदेवता ।
डादृशां फालगुनस्यैव शुक्लायां समभूमप ।”
इति वचनात् फालगुनशुक्लादृशां देव्या
उद्भवत्तद्दिने एव वारखतकल्पोद्भवत्तदुक्तं
देवाद्भौ कल्पश्राद्धप्रकरणे नागरखण्डे ।
“वारखतस्तु डादृशां शुक्लायां फालगुनस्य
च ।” इति ।

तथा च वारखत्याः कल्प इत्यर्थकस्य ।
“वारखतस्य कल्पस्य मध्ये ये स्युर्नरामराः ।”
इति वचनस्य सर्वथा देवीभागवतमेव विषयो
न विष्णुभागवतमिति बोध्यम् । किञ्च तस्य
ग्रन्थे तस्य हरिमाहात्म्यप्रतिपादकत्वात् ।
तदाश्रितकल्पस्य सात्त्विकत्वमेवावाप्त्यति ।
“सात्त्विकं च कल्पेऽपि माहात्म्यमधिकं हरेः ।”
इति वचनात् । ततश्च संकीर्णेषु सरस्वत्या इति
वचनेन वारखतकल्प इति नाम्ना च पारम-
हंस्यसामग्र्येव कर्तव्या स्यात् । अतो विष्णु-
भागवतं विहाय देवीभागवतमेवास्य वचनस्य
विषयोऽनिच्छतापि वक्तव्यत्वात् वारखतस्य
कल्पस्येति वचनाद्देवीभागवतमेव महापुराणम् ।
अस्ति चात्र वारखत्याविर्भावप्रतिपादनं वच-
नम् । तदुक्तं देवीभागवते प्रथमस्कन्धे ।
“तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी

तथा ।
महाकल्पीः वारखती महाकालीति ताः क्लियः ।
तासां तिलकां शक्तीनां देहाङ्गीकारणचयः ।
वृद्धार्थं समाख्यातः सगः शास्त्रविशारदः ।”
इति ।

“अम्बरीषमुक्तं नित्यं भागवतं श्रद्धा ।”
इति वचनमपि मुक्ताय प्रोक्तमिति सुनृपतया
देवीभागवतपरमपि सङ्गच्छते । भवति हि

देवीभागवतं मुक्तायैव प्रोक्तं यासेनेति । किञ्च
“अष्टादशपुराणानि ज्ञाना सत्यवतीसुतः ।
भारताख्यानमखिलं चक्रे तदुपगृह्यन्म् ।”

इति मातृवचनमपि देवीभागवतस्यैव महा-
पुराणत्वं बोधयति । अष्टादशपुराणोत्तरं
भारतस्य जातत्वात् । भारतीत्तरस्य विष्णु-
भागवतस्य जातत्वात् । भारतीत्तरकालं
निर्विखो यासञ्चकारेति विष्णुभागवते एवोक्त-
त्वात् । ननु

“वेदशाखाः पुराणानि वेदानां भारतन्तथा ।
ज्ञाना सम्मोहसंश्लोभं राजन् । मन-
स्यपि ।”

इति देवीभागवते तृतीयस्कन्धे एवोक्तत्वात्-
चापि सविरोधस्तदवस्थ एवेति चेन्न । मन्त्रते
तदानीं ग्रन्थो नैव जातः किन्तु जनमेजयं
प्रति एवं वक्तास्तीति ज्ञानचक्षुषा ज्ञात्वा भार-
तात् पूर्वमेव देवीभागवतं ज्ञतमित्यर्थस्य कल्प-
नात् । त्वन्मते तु तथा कल्पयितुं न शक्यते ।
यत्तुःश्रीकौभागवतोपदेशस्य जायमानत्वात् ।
उपदेशात् पूर्व तज्ज्ञानाभावस्यावश्यं कल्प-
नीयत्वात् । यदि तच्चापि पूर्वं यासस्य ज्ञान-
मस्तीति खोक्रियते तदा वक्ष्यमाणः सर्वोप्यर्थ-
वादः स्यात् । ततश्च ग्रन्थवारखतप्रसङ्ग
इत्यास्तां तावन् । वस्तुतस्तु वेदशाखाः पुराण-
नोति पाठोऽसङ्गत इति वक्ष्यते तृतीयस्कन्धे
तदा न कोऽपि विरोधः । यत्तु पाद्रे भागवत-
माहात्म्ये श्रीमद्भागवतकथाश्रवणाय समा-
गतानां परिगणनप्रसङ्गे ।

“वेदान्तानि च वेदाश्च मन्त्रास्तन्त्राणि संहिताः ।
दशसप्तपुराणानि षट्शस्त्राणि समाययुः ।”
इत्युक्तम् । तत्र यासस्यपुराणानामष्टादशत्वा-
दष्टादशेति वक्तव्ये सप्तदशलोक्तिः श्रीमद्भागवत-
स्याष्टादशत्वं गमयति तस्याष्टादशान्तर्गतत्वे
देवीभागवतस्याष्टादशान्तर्गतत्वे वाष्टादशानां
ओष्ठत्वसम्भवेन ओतुमागतानां पुराणाना-
मष्टादशत्वावुक्तनिर्वीजत्वप्रसङ्गात् । एवं पाद्रे
“सप्तदशपुराणानि ज्ञाना सत्यवतीसुतः ।
वाग्वाक्मनसा तोषं भारतेनापि भामिनि । ।
चकार संहितामेतां श्रीमद्भागवतो पराम् ।”

इति सप्तदशलोक्तिः श्रीमद्भागवतस्यैवैतां संहि-
तामिति निर्दिष्टस्याष्टादशत्वं गमयति ।
देवीभागवतस्याष्टादशत्वेऽष्टादशपुराणानौत्थ-
वुक्तनिर्वीजत्वप्रसङ्गादिवाहुस्तदवत् । तथा-
मेव वचनेविष्णुभागवतस्याष्टादशपुराणान्त-
र्गतत्वं न सिध्यति । किन्तु देवीभागवतस्यैवेति
वाहुधिकत्वं कुर्वाण्यो मूलमेव विनाशितवा-
जिति न्याय आगतः । तथा हि भारतं यास-
सुखाकृत्वा तत्र सन्दिहानः क्रौटुकमार्कण्डेयं
प्रत्यागम्य सन्दिहं पृष्ठवान् तस्मै मार्कण्डेयो
मार्कण्डेयपुराणमुक्तवान् । तदुक्तं मार्कण्डेय
पुराणे
“तदिदं भारताख्यानं वक्ष्यं श्रुतिविस्तरम् ।

तत्त्वतो ज्ञातुकामोऽहं भगवन्तत्पक्षितः ।”
इति ।

तथा च भारतीत्तरं मार्कण्डेयपुराणमभवत् ।
तथैव तदुत्तरोत्तरे विष्णुभागवतमपि । तथा च
भारतात् पूर्वं षोडशपुराणान्येव सिद्धानि ।
तथा च पूर्वोक्तवचनमध्ये षोडशेति वक्तव्ये
सप्तदशोक्तत्वात् । देवीभागवतमेव महापुराण-
मन्यथा सप्तदशत्वपूर्तिर्न स्यात् । तस्मात्तद्वचन-
प्रामाण्याद्देवीभागवतमेव महापुराणमिति
सिध्यति न तु विष्णुभागवतम् । भारतात् पूर्वं
सप्तदश मदीयभागवतसंहितानि मार्कण्डेयमष्टा-
दशमुभयमनसिद्धमेव विष्णुभागवतस्य भारती-
त्तरं जायमानत्वेन तन्मध्ये तस्यावस्थानस्यजा-
भावादित्येवं ज्ञापनेनापि दोषाभावादिति
सुधियो विभावयन्तु । यत्तु किञ्च पाद्रे ।

“वैष्णवं नारदीयञ्च तथा भागवतं शुभम् ।
गारुडञ्च तथा पाद्मं वाराहं शुभदर्शने । ।
सात्त्विकानि पुराणानि विज्ञेयानि शुभानि वै ।”
इत्युक्त्वा च भागवतस्य सात्त्विकत्वमुक्तम् ।
सात्त्विकेषु पुराणेष्विति कौर्मोक्त्वा च सात्त्विक-
पुराणानां विष्णुपरत्वमुक्तम् । अतो विष्णुपर-
मेव भागवतमष्टादशपुराणान्तर्गतं न तु देवी-
भागवतमिति । अपि च स्कान्दे प्रमासखण्डे ।
“चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्हार्थां ब्रह्मा तथा रविः ।
अष्टादशपुराणेषु शेषेषु भगवान् भवः ।”
इत्युक्तम् । स्कान्दे सौरसंहितायाच्च ।
“कथ्यते दशभिर्विप्राः पुराणैः परमेस्वरः ।
चतुर्भिर्भगवान् विष्णुर्हार्थां ब्रह्मा प्रकीर्तितः ।
एकनामिस्तथैकेन भगवांश्चक्रभास्करः ।”

इत्युक्तमतोऽपि विष्णुभागवतमष्टादशान्तर्गतं
नत्वन्दिवाहुस्तदवत् । तन्मते मत्स्योक्त-
सात्त्विकराजसतामससङ्कीर्णपुराणेषु मध्ये
जयायां यवस्या पूर्ववचनेष्वयोक्ता । सङ्कीर्ण-
पुराणानाम् नोक्ता । तेषां केतु पुराणेष्वन्तर्भाव
इति वद । करिष्यामि कुञ्चसिदिति चेन्नम
मतेऽपि श्रीभागवत्या विष्णुशक्तत्वाभिमानेन
मन्त्राधिष्ठात्री देवता वेदमानी दुर्गा दुर्गोष
ध्वान्तभाजुं गुरुञ्च इति श्रीकृतमदीपिकोक्तप्रका-
रेण विष्णुमन्त्राणां दुर्गायाः अधिष्ठातृत्वेन
तयोरेकत्वाद्वा तत्प्रतिपादकभागवतस्य वैष्णवे-
ज्यवान्तर्भावात् । अतएव

“हरिर्हार्थां रविर्हार्थां वायुश्चैव विना-
यकौ ।

हार्थां ब्रह्मा समाख्यातः शेषेषु भगवान्
शिवः ।”

इति वचनं सङ्गच्छते । वस्तुतस्तु हयोरपि
भागवतयोरस्मन्मते प्रमाणात्वात् । विष्णुभाग-
वतपक्षपातानां वचनानामस्माकं विरोधाभावेन
तत्तापने प्रयोजनभाव एव । तथा च नार-
दीयादिपुराणमतेन श्रीविष्णुभागवतं महा-
पुराणं तद्वचनानि प्रसिद्धान्येवेति न सिद्धितानि ।
देवीभागवतम् तन्मते उपपुराणम् । शैव-

भागव

मातृपुराणादिमते तु देवीभागवतं महापुरा-
णम् । विष्णुभागवतमर्थादुपपुराणमिति सिद्धम् ।
अथ केचिद्देवीभागवतसम्प्रतिपत्तेर देवीयामन-
तन्मथम् ।

“श्रीमद्भागवतं नाम पुराणं वेदसम्मतम् ।

पारोक्षिकतायोपदिष्टं सत्यवत्प्रवृत्तम् ।

तत्र देववताराश्च नष्टवः प्रतिपादिताः ॥”

इति ।

तथा

“इदं रहस्यं चरितं राधोपासनमुत्तमम् ।

आवाय मम भक्ताय प्रोक्तं पूर्वं मयात्रिणे ॥

मत्तो रहस्यं ज्ञात्वेव राधामाहात्म्यमुत्तमम् ।

एतस्य विस्तारं चक्रे श्रीमद्भागवते तथा ॥

नारदे ब्रह्मवैवर्ते लोकानां हितकाम्यया ॥”

इति ।

सौभाग्यकल्पलतायां संहारभैरवतन्त्रस्यं वचनं
लिखन्ति । तत्र परे विवदन्ते । तदुभयमपि
गौरवमिवा न लिख्यत इति ॥ ॥)

तत्र विष्णुभागवते प्रथमस्कन्धे परिचिन्नादयो-

वपाख्यानम् । विप्रशपात् परीक्षितस्य प्रायोप-

वेशः । मुक्तपरीक्षितसंवादश्च ॥ १ ॥ द्वितीय-

स्कन्धे । योगधारणयोत्क्रान्तिः । नारदाज्यो-

संवादः । अवताराशुगीतम् । महादादिक्रमेण

हृदि ॥ २ ॥ तृतीयस्कन्धे । विदुरोद्धव-

संवादः । क्षत्रभूमेययोः संवादः । पुराण-

संहिताप्रश्नः । महापुरुषसंस्थितिः । प्राक-

तिकः सर्गः । वैजतिकः सप्त सर्गाः । ब्रह्माण्ड-

सम्भूतिः । विराट्पुरुषोत्पत्तिः । कालस्य स्थल-

कथ्यस्य गतिः । पाद्मसमुद्भवः । अम्बोधर्भैव

उद्धारणा । हिरण्यचवधः । ऊर्ध्वतिर्यगर्वाक्

सर्गः । रुद्रसर्गः । अर्ध्वनारीनरस्य सर्गः । यतः

स्त्रायम्भुवमशुः स्त्रीणां आद्या प्रकृतिः शतरूपा

च । कर्दमप्रणापतेर्धर्मपत्नीनां सन्तानः । भग-

वत्कपिलावतारः । कपिलेन देवकृतिसंवा-

दश्च ॥ ३ ॥ चतुर्थस्कन्धे । नवब्रह्मसमुत्पत्तिः ।

दक्षयज्ञविनाशनम् । ध्रुवचरितम् । पृथोः

प्राचीनवर्द्धिश्च चरितम् । नारदस्य संवा-

दश्च ॥ ४ ॥ पञ्चमस्कन्धे । प्रियव्रतचरितम् ।

होपसमुद्रादिवर्णनमुपवर्णनम् । ज्योतिष्मकस्य

संस्थानम् । पातालनरकस्थितिश्च ॥ ५ ॥

षष्ठस्कन्धे । दक्षजन्म । तनपुत्रीणां सन्ततिः ।

यतः देवासुरनरतिर्यङ्मुखगादयः । त्वादृत्य

जन्म च ॥ ६ ॥ सप्तमस्कन्धे । दितेः पुत्रयो-

निधनम् । प्रजादचरितश्च ॥ ७ ॥ अष्टम

स्कन्धे । मन्वन्तराशुचरितम् । गजेन्द्रविमोच-

नम् । मन्वन्तरावताराः । हयग्रीवाद्योऽव-

ताराः । जगत्पतेः कौर्ममातृस्त्रनारसिंह-

वामनरूपाणि । श्रीरोदमथनम् । देवासुर-

युद्धश्च ॥ ८ ॥ नवमस्कन्धे । राजवंशशु-

कोर्मनम् । दक्षकुलजन्म तर्ह्यः । सुशुम्भवधः ।

दक्षोपाख्यानम् । तारोपाख्यानम् । सूर्यवंशशु-

कथनम् । शशादृग्वैकान्त्यखर्जातिककुत्स-

भागव

खड्गमायाहवौभरिरामायां चरितम् । निमे-

रङ्गपरित्यागः । जनकानां सम्भवः । परशुराम-

जन्म । भुवो निःसृज्जीकरणम् । ययाति-

नकुम्भरतशान्तशुतसुतयदूनां वंशाशुकोर्मे-

नश्च ॥ ९ ॥ दशमस्कन्धे । श्रीलक्ष्मणस्य वसु-

देवयज्ञे जन्म । गोक्षुत्रे तस्य वृद्धिः । तस्य

पूतनापयः पानम् । शकटोच्चाटनम् । हन्यावर्त-

वधः । वक्रवत्सयोर्वधः । अचासुरवधः । धाना

वत्सपालावगृहणम् । आत्रा सह धेनुकस्य

वधः । प्रजम्भवधः । गोपालानां दावायेः परि-

त्राणम् । कालीयदमनम् । महादेनैन्दमोच-

नम् । कन्याणां व्रतचर्या । यज्ञपत्नीभ्यः प्रसादः ।

विप्राणामनुपालनम् । गोवर्द्धनोद्धारणम् । शक-

सुरभिकर्तृकल्लस्यस्य यज्ञाभिषेकः । रात्रिषु

स्त्रीभिः क्रीडा । शकचूडस्य वधः । केशवधः ।

अक्रूरागमनम् । रामलक्ष्मणयोर्मथुराप्रस्थानम् ।

ब्रजस्त्रीणां विलापः । मथुरालोकनम् । गज-

सुहृदिकाचानूरकंवादीनां वधः । सान्दीपनेर्धृत-

पुत्तानयनम् । उद्धवसंवादः । सह हरिया

यदुचक्रस्य प्रियकरवधम् । जरासन्धसमाधीत-

बहुसेन्यवधः । यवनेन्द्रस्य घातनम् । कुशस्यका

निवेशनम् । पारिजातहरणम् । वल्किण्यौहर-

णम् । वायिन सह युद्धम् । प्रागजोतिषपतिं

हत्वा कन्याणां हरणम् । चेदपौष्ककशास्त्रदन्त-

वक्रश्मरद्विविदपीटसुरपञ्चजनानां माहात्म्य

वधश्च । वाराणस्या दाहः । पाण्डवान्

निमितीकृत्य भूमेभारवतरणश्च ॥ १० ॥

एकादशस्कन्धे । विप्रशपापपदेशेन खड्गज-

संहारः । उद्धवसंवादः । उद्धवाय आत्म-

विद्याकर्मविनिर्णयकथनम् । आत्मयोगाशु-

भावतो मर्त्यपरित्यागश्च ॥ ११ ॥ द्वादश-

स्कन्धे । युगलक्ष्यवृत्तिः । कलौ नृणांमुपपन्नवः ।

चतुर्विधप्रलयः । त्रिविधोत्पत्तिः । परिचित-

देहत्यागः । आसकर्तृकशाखाप्रख्ययनम् । मार्क

ण्डेयस्य सत्कथा । सूर्यस्य विन्यासश्च ॥ १२ ॥

इति श्रीभागवते १२ स्कन्धे अष्टमस्कन्धिकाध्यायः ॥

भागवतः, त्रि, (भगवान् हरिः भगवती दुर्गावाख्य

देवतेति । भगवत् + “वाख्य देवता ॥” ४।२।२४।

इति अथ ।) भगवद्भक्तः । तस्य लक्षणम् । यथा,

“सर्वदेवान् परित्यज्य निजं भगवदाश्रयः ।

रतस्तदीयसेवायां स भागवत उच्यते ॥”

इति पाद्मोत्तरस्कन्धे ६६ अध्यायः ॥ ॥

स च यमदूतेऽख्यायः । यथा,—

“ये तु भागवता लोके तच्चित्तास्तत्परायणाः ।

पूजयन्ति सदा विष्णुं ते च व्याख्याः सुदूरतः ॥”

इति वल्किपुराणे दूताम् प्रति यमवचनम् ॥

स्कन्धे श्रीमार्कण्डेयभगीरथसंवादे ।

“दशमोऽंशवसंयुक्तं दिनं वैष्णवव्रतम् ।

स्तुपासते महीपाल । ते वै भागवता नराः ॥

प्राणान्धवे न चात्रान्ति दिनं प्राप्य हरिर्नराः ।

जुर्वन्ति जागरं राजौ सदा भागवता हि ते ॥

उपोष्य द्वादशीं शुद्धां राजौ जागरणान्विताम् ।

भागव

अस्यां तु साधयेद्दयस्तु स वै भागवतो वरः ॥

भक्तिर्न विष्णुता येषां न क्षुत्तानि व्रतानि च ।

सुप्रियः श्रीपतिर्वेषां ते क्षुभांभगवता नराः ॥

सदाचाररताः श्रद्धाः सर्वभूताशुकल्पकाः ।

मुच्यन्त्युत्तरागा ये सदा भागवता हि ते ॥”

एकादशस्कन्धे ।

“सर्वभूतेषु यः पद्मेऽङ्गवद्भाषमात्मनः ।

भूतानि भगवत्काम्येष भागवतोत्तमः ॥

न यस्य रूपर इति चित्तेऽन्तर्नि वा भिद् ।

सर्वभूतसमः शान्तः स वै भागवतोत्तमः ॥”

हरियोगेश्वरोत्तरे ।

“गृहीत्वापीन्द्रियैर्यान् यो न क्लेशि न काङ्क्षति ।

विष्णोर्मायाभिर्दं पश्यन् स वै भागवतोत्तमः ॥”

दृष्टान्तरदीये ।

“शिवे च परमेशाने विष्णौ च परमात्मनि ।

समुदुग्धा प्रवर्तन्ते ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।

“येषां भागवतं शास्त्रं सदा तिष्ठति सन्निधौ ।

पूजयन्ति च ये निजं ते क्षुभांभगवता नराः ॥

येषां भागवतं शास्त्रं जीवितादधिकं भवेत् ।

महाभागवताः श्रेष्ठा विष्णुना कथिता नराः ॥”

लैङ्गे ।

“भोजनाच्छादनं सर्वं यथाशक्त्वा ददाति यः ।

विष्णुभक्तस्य सततं स वै भागवतः स्मृतः ॥”

गावङ्गे ।

“येन सर्वमात्मना विष्णुभक्ता भावो निवेशितः ।

वैष्णवेण कृतात्मत्वात्सहाभागवतो हि सः ॥”

दृष्टान्तरदीये ।

“तुलसीकाननं दृष्ट्वा ये नमस्कृत्यन्ते नराः ।

तत्कालाद्विगतकर्मा ये ते वै भागवतोत्तमाः ॥

तुलसीगन्धमात्राय सन्तोषं कुर्वन्ते तु ये ।

तन्मूलकदृष्टा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥

मत्कथाश्रवणे येषां वर्तते सात्त्विकी मतिः ।

तद्वक्त्रि सुभक्ताश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।

“मत्कथां कुरुते यस्तु मत्कथाश्च श्रव्योति च ।

हृष्यते मत्कथायाश्च स वै भागवतोत्तमः ॥”

दृष्टान्तरदीये ।

“मन्त्रानवाच मद्भक्ता मद्भक्तजनजीलुषाः ।

मन्त्रमथवाचस्तान्ते वै भागवतोत्तमाः ॥

येऽभिनन्दन्ति नामानि हरिः श्रवन्ति हर्षिताः ।

रोमाञ्चितशरीराश्च ते वै भागवतोत्तमाः ॥

अथैवाश्रयं दृष्ट्वा येऽभिनन्दन्ति मानवाः ।

हरिनामपरा ये च ते वै भागवतोत्तमाः ॥”

स्कान्दे ।

“येऽश्चयन्ति सदा विष्णुं यश्चेष्टं वरदं हरिम् ।

देहिनः पुण्यकर्माश्च सदा भागवता हि ते ॥”

लैङ्गे ।

“विष्णुस्तेन शुभाश्वेव करोति स्नेहसंयुतः ।

प्रतिमाश्च हरिर्निजं पूजयेत् प्रयत्नात्मवान् ॥

विष्णुभक्तः स विज्ञेयः कर्मणा मनसा गिरा ।

नारायणपरो निजं भूप ! भागवतो हि सः ॥”

माग्नोत्तरवर्धे ।

“तावादिपञ्चवर्धकारो नवेष्वाकर्माकारकः ।
अर्थपञ्चकविष्टिभो महाभागवतो हि सः ॥
एकान्तन सदा विष्णौ यक्षादेवे परायथाः ।
तक्षादेकान्तनः प्रोक्तास्तद्भागवतचेतसः ॥”
एकादशस्कन्धे ।

“ज्ञात्वाज्ञात्वाथ ये वै मां यावान् यच्छास्त्रि
वाहयः ।

भजनमन्यभावेन ते वै भागवता मताः ॥
न कामकर्मवीचानां यस्य चेतसि सम्भवः ।
वासुदेवैकनिजयः स वै भागवतोत्तमः ॥”
स्कान्धे ।

“यस्य ज्ञानगतस्यापि केशवे रमते मनः ।
न विष्णुता च भक्तिर्वै स वै भागवतो नरः ॥
आपन्नतस्य यस्यैव भक्तिरयमिचारिणी ।
नान्यत्र रमते चित्तं स वै भागवतो नरः ॥”
हरियोगेश्वरोत्तरे ।

“विद्वज्जति हृदयं न यस्य साक्षा-
द्वरिवशाभिहितोऽप्यवौचनाशः ।

प्रथयत्सवयया धृताद्विपद्मः

स भवति भागवतप्रधान उक्तः ॥”

मध्यममाह तत्रैव ।

“इत्यरे तदधीनेषु वाजिषेसु द्विषत्सु च ।
प्रेममैत्रीलपोपेक्षा यः करोति स मध्यमः ॥”
कनिष्ठस्कन्धे ।

“अर्चायामेव हरये पूर्णा यः श्रद्धयेहते ।

न तद्वर्त्तयु चाप्येषु स भक्तः प्राक्ततः स्मृतः ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासं १० विलासः ॥

भागिकं, जि, (भाग + “भागाद्यच्” ॥५।१।४६।

इति पक्षे ठन् ।) दृष्टार्थदत्तमुद्रादि । सुदौ
टाका इत्यादि भावा । यथा । भागो दृष्टादि-
रस्मिन् दीयते भाग्यं भागिकं श्रुतम् । भाग्या
भागिका विश्रुतिः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

भागिनेयः, पुं, (भगिन्या अपत्यम् । भगिनी +
“स्त्रीभ्यो ङ्क्” ॥ ४।१।१२० । इति ङ्क् ।)

भगिनीपुत्रः । तत्पुत्र्यायः । स्त्रीश्रुतः २ । इत्य-
मरः । २ । ६।१२ ॥ स्त्रीश्रुतः ३ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ स च सुखप्रतिनिधिः । यथा,—

“कृत्स्नं पुत्रो गुरुर्भाता भागिनेयोऽथ

विट्पतिः ।

एभिरेव हुतं यत्तु तद्भुतं स्वयमेव हि ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥

तस्यावधप्रोक्तत्वम् यथा,—

“पितृव्यगुरुदौहित्रान् भक्तुः स्त्रीश्रुतमातुलान् ।
पूजयेत् कथ्यपूर्ताभ्यां दृष्टान्तायातिथीन् स्त्रियः ॥”

इत्यपुत्रधनाधिकारे दायभागः ॥ * ॥

भागिनेयदत्तककरणं श्रूयस्तेव न तु द्विजानाम् ।
यथा, दत्तकचक्रिकायां श्रौतकथने ।

“दौहित्रो भागिनेयश्च श्रूयस्ते कथितं सुतः ।

ब्राह्मणादिभ्यो नास्ति भागिनेयः सुतः कथितम् ॥”

तत्परवर्धे मातुलस्य पक्षिण्यश्रौचम् । यथा ।

“पक्षिणी योनिसम्बन्धे वाच्येषु तथैव च ।

योनिसम्बन्धे मातृव्यस्त्रीयपितृव्यस्त्रीयभागिनेयेषु ।
मातुलमरवर्धे भागिनेयस्यापि पक्षिण्यश्रौचम् ।”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

भागिनेयी, स्त्री, (भगिनी + ङ्क् । स्त्रियां ङीप् ।)

भगिन्याः अपत्यम् । भागी इति भावा ।

भगिनीशब्दात् अपत्यार्थे ङीप् स्त्रियादीप्-
प्रत्ययनिष्पन्ना । इति आकररणम् ॥

भागीरथी, स्त्री, (भागीरथ्यम् । भागीरथ + ङ्क् ।

ङीप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥

ट्टिथ्यां तस्यावतरणम् । यथा,—

स्मृत उवाच ।

“ततो भगीरथो राजा तपः परमदुस्तरम् ।

ज्ञत्वा सन्तोषयामास उमाकान्तं महेश्वरम् ॥

धारयायादुमत्वा तं जगाम ब्रह्मचोऽनितकम् ।

ततो भगीरथः प्राह गङ्गां ब्रह्मन् ! विद्वन्मताम् ॥

स तच्छ्रुत्वा वचस्तस्य सम्मान्य विबुधप्रियम् ।

गङ्गां प्रस्थापयामास सापतद्वृक्षचोऽनितकात् ॥

वायुना प्रेक्ष्यमाणापि आकाशप्रपथगा नदी ।

विस्थाताकाशगङ्गेति तत्र संसेविता गजेः ॥

विष्णोः पदं समायाता तस्माद्विष्णुपदीति सा ।

पूज्यमाना सुरैः सिद्धैर्भुजविद्याधरोरगेः ॥

सुराजयमनुप्राप्ता तस्मादेव नदी तु सा ।

तस्मात् प्रपतिता गङ्गा शम्भोः शिरसि संस्थिता ॥

हृतेकैर्नैव तेनापि शम्भुना योगमायया ।

द्विषं वषष्ठं सार्यं पुनराराधितेन वै ॥

सुक्ता भगीरथेनैव मलहन्तो विनिर्गता ।

जटाजूटात् पपातोर्ध्वं मेरोस्तस्मात्ततोऽगमत् ॥

देवैः परितृता गङ्गा हेमकूटश्च पञ्चतम् ।

मन्दरश्चैव केलासं हिमवन्तश्च पञ्चतम् ॥

तामायातोऽनु तु रोधाय खलोऽनो नाम दानवः ।

पान्तं रूपमास्थाय वर्षाणाम् श्रुतेर्द्विजाः ॥

ततो भगीरथो राजाराधयामास कौशिकम् ।

स तुष्टः प्रददौ नामं वाहनं वै भगीरथः ॥

तमावच्छागमत्तच्च यच्च बद्धा भगीरथी ।

तेन नागेन तं दैव्यं संविदायं न सङ्गतः ॥

श्रुतधा तां समाधाय नृहृन्मैरावणो गजः ।

महीतलं समापदे स यावन्नागसाङ्गयम् ॥

तस्माद्वाघटनाद्विप्रा अभून्नागपुं वरम् ।

प्रावयन्ती मर्षी गङ्गा जहोरात्रममभ्यगात् ॥

तां दृष्ट्वा पपौ खोऽपि प्रहृत्वा कुपितो सुनिः ।

जह्नु नाश्रितां दृष्ट्वा गङ्गां त्रिपथगां नदीम् ॥

सप्रोक्तोऽवयामास जह्नुं भगीरथो सुनिम् ।

सुमोच कथंरन्मूक गङ्गा स दक्षिणेन ताम् ॥

एतस्मात्पाङ्गवी भूता सुता तस्य सुनेक्षया ।

ततः सा विविधान् देशान् पञ्चतांश्च तथा-

अमान् ॥

संज्ञाय वारिणा भूयो जगाम पूज्यसागरम् ॥

यत्र तत्रोदकं तस्यौ तस्याः पुण्यमभूद्विजाः ।

सुतीर्थं सर्वमर्त्तानां तारयं पापनाशनम् ॥

ततः सम्युरयामास ससुप्तं सर्वतो दिशम् ।

प्रपन्नं सागरैः सर्वं ततः पातालमाविशत् ॥

सागराणां तनोस्तस्मात् संज्ञाय वारिणा नतः

देवैः संपूज्यमानापि जगाम ब्रह्मचोऽनितकम् ॥

जम्बुकी सागराः स्वर्गं ब्रह्मचोपहृताश्च ये ।

रक्षसास्ते विनिर्दिष्टा गङ्गाया ब्रह्मणा कथम् ॥

भवद्भिरनिशं नृणां कर्तव्यं विप्रनाशनम् ॥

स्मृत उवाच ।

एतद्भः कथितं सर्वं यथावनरखं द्विषः ।

गङ्गायाश्चैव माहात्म्यं श्रूयतां गदतो मम ॥”

इत्याद्ये बह्विपुराणे गङ्गावतरणनामाध्यायः ॥

तस्या सुखनामानि यथा,—

वराह उवाच ।

“धर्मेस्तु ब्रह्मरूपेण ब्रह्मणा निर्मितः पुरा ।

यदै गङ्गेति पिच्छाता श्रद्धां स्वीकृतं वसुधरे ! ॥

किन्नेर्नामसहस्रेषु सुखास्तुक्तेः सुविस्तारैः ।

यानि नामानि सुखानि तानि वक्ष्याम्यनुक्रमान् ॥

गङ्गा भागीरथी पुण्या जाङ्गवी सुरनिजगा ।

विष्णुपादाब्जसम्भूता शम्भोः शिरसि संस्थिता ॥

सुमेरुशृङ्गसंस्पृष्टा हिमाचनजलतामया ।

शृङ्गकुन्देन्द्रधवला महापातकनाशिनी ॥

नदीश्वरी त्रिपथगा वैष्णवी सुरसुप्रिया ।

धर्मद्वी भोगवती विन्ध्यपावाणदारिणी ॥

अमा शान्तिः प्रजाशान्तिः पुण्यदा पूतिका

शिवा ।

महानदी श्रुतसुखी मुक्ता मकरवाहिनी ॥

ब्रह्महस्तात् परिभ्रष्टा सौम्यरूपातिशोभना ।

सुनिभिः पूजिता सर्वैः सर्वैर्देवैर्नमस्कृता ॥

महायज्ञमयी देवी मर्त्तानामुपकारिणी ।

सर्वत्र दुर्गमा गङ्गा त्रिभिः स्थानैर्विशेषतः ॥

गङ्गाद्वारे प्रयागे च गङ्गासागरसङ्गमे ॥

इदं स्वीकृतं मया स्थातं पूज्यसुक्तं स्वयम्भवा ।

यः पठेत् प्रातरव्याय तस्य नश्यति दुर्गतिः ॥

यत् पापं यौवने बाधे कौमारे वाङ्के च यत् ।

तत् सर्वं विनश्यं याति तोयस्थं जवजं यथा ॥

कीर्तिं प्रीतिं महानन्द्यीमायुरारोग्यवन्ततिम् ।

ददाति जाङ्गवी तुष्टा सर्वभावेन माधवि ॥”

इति वाराहे सर्वपापप्रशमनगङ्गाकावः ॥

अपि च ।

ब्रह्मोवाच ।

“श्रोतुमिच्छामि देवेश ! जप्त्वाकान्त ! जगत्

प्रभो ! ।

विष्णो ! विष्णुपदीस्वीकृतं पापघ्नं पुण्यकारकम् ॥

श्रीनारायण उवाच ।

शिवसंगीतसंग्रहं श्रीलक्ष्मणाङ्गबोधवाम् ।

राधाङ्गद्वयसंयुक्तां तां गङ्गां प्रथमाम्बहम् ॥

या जन्मद्वेष्टरादौ च गोलोके रासमण्डले ।

सन्निधाने शङ्करस्य तां गङ्गां प्रथमाम्बहम् ॥

गोपेर्गोपीभिराकीर्णैः सुमे राधामहोत्सवे ।

कार्तिकीपूर्णिमाजातां तां गङ्गां प्रथमाम्बहम् ॥

कोटियोजनविस्तीर्णां देष्टे सप्रगुणा ततः ।

समाहृता या गोलोके तां गङ्गां प्रथमाम्बहम् ॥

बहिलस्योचनां या ततो देष्टे चतुर्गुणा ।

समाहृता या वैकुण्ठं तां गङ्गां प्रथमाम्बहम् ॥

विश्वलक्ष्योचना या ततो देष्टे चतुर्गुणा ।

भाट्टः

“विप्रविहङ्गुयावन्गान्धिमभाक्ताः परासवः ।
वाटोवास्तुरगाः पैतुर्मथिताः पार्थमागन्धेः ॥”
नटभाक्ताश्च दृष्टादिविधिर्यथा,—
“अराणदैविकं नटं भाक्त्वं दापयु वाहकः ।
प्रस्थानविप्लवस्यैव प्रदाप्यो द्विगुणां भूतिम् ॥
भाक्त्वं असनमागन्धितु यदि वाहकदोषतः ।
दाप्यो यत् तत्र नष्टे तु देवराजकृतादृते ॥”

इति मिताचारायां नारदः ॥
नदीकूलद्वयमध्यम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६२ ॥
(भक्तं इति । भङ्गि + अच् । भक्तस्तस्य भावः
इत्यच् ।) भक्तवृत्तिः । इत्यन्यपाठः ॥ भौङ्गामि
इति भाषा ॥

भाक्ताः, पुं, गर्हभाक्तादृष्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
भाक्तापुटः, पुं, (भाक्ते पुटा यस्य ।) नापितः ।
इति जटाधरः ॥

भाक्तापुण्यः, पुं, सर्पविशेषः । तत्पर्यायः । कौकुटि-
कन्दनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भाक्तागारः, पुं, (भाक्ताणां पात्रादीनामागारः ।)
यज्ञविशेषः । भौङ्गार इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । मन्थरः २ । इति शब्दमाला ॥
(यथा, महाभारते । १२ । ६६ । ५४ ।

“भाक्तागारायुधागारान् योधागाराञ्च सर्वशः ।
अन्धागारान् गन्धागारान्बलाधिकरणानि च ॥”

भाक्तारी, [नृ] पुं, (भाक्तारीधिकारिस्त्रिणा-
ख्यस्येति । भाक्ता + इनिः ।) भाक्ताराध्यक्षः ।
भौङ्गारी इति भाषा । यथा, अथर्वारप्रदीपे ।

“सुधितस्तपितः कामी विद्वार्थी लघिकारकः ।
भाक्तारी च प्रवासी च सप्त सुमान् प्रबोधयेत् ॥

भाक्ताः, पुं, (भङ्गि + इन् । एषोदरादित्वात्
नाधुः ।) नापितस्य चुरादाधारः । भौङ्गि
इति भाषा । इति भाक्तावाङ्मन्त्रदर्शनात् ॥

भाक्तालः, पुं, (भाक्तास्त्वस्येति । भाक्ता +
लच् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

भाक्तावाहः, पुं, (भाक्तां चुरादाधारं वहतीति ।
वह् + अच् ।) नापितः । इति शब्दमाला ॥

भाक्ताईरः, पुं, (भक्त + ईरच् । एषोदरादित्वात्
वाधुः ।) वटवृक्षः । इति जटाधरः ॥ व्रज-
मण्डलान्तरे षोडशवटवनमध्ये द्वितीयवटवनम् ।
यथा,—

“सङ्केतवटमादौ तु भाक्ताईराखं वटं द्वयम् ॥”

इति नारायणभट्टकृतव्रजभक्तिविलासः ॥

भातं, स्त्री, (भा दीप्ति + क्तः ।) प्रभातम् । इति
शब्दमाला ॥ (भा + भावे क्तः ।) दीप्तिः ॥
तद्वति, जि ॥

भातिः, स्त्री, (भा + क्तिन् ।) प्रोभा । इति राज-
निर्वहणः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ८ । १८ । १२ ।

“यत्तद्वपुर्भातिवभूषणायुधे-

रथस्तच्चिद्व्यक्तमधारयद्वरः ।

बभूव तन्नैव स वामनो वटुः

संपन्नतोदित्यगतिर्यथा नटः ॥”

भातुः, पुं, (भातीति । भा + “कमिमनिजनिगा-
भायाद्विभ्यच् ॥” उणा० १ । ७१ । इति तुः ।)

भाद्रः

सूर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ दीप्तः । इति
संक्षिप्तसारोणादिरुतिः ॥

भाद्रः, पुं, (भाद्री पौर्णमास्यस्मिन्निति । भाद्री +
“वाङ्मिन् पौर्णमासीति ॥” ४ । २ । २१ ।

इत्यच् ।) भाद्रपदश्चतुयुक्ता पौर्णमासी यस्मिन्
मासे सः । वैशाखादिद्वादशमासान्तगतपञ्चम
मासः । तत्पर्यायः । नभस्यः २ प्रौढपदः १ भाद्र
पदः ४ । इत्यमरः । १ । ४। १७७ । स च द्विविधः
सिंहस्थरविकालः सौरः । १ । सिंहस्थरथा
रथयुक्तप्रतिपदादिद्वादशमासान्तगतपञ्चम
मासः । तत्पर्यायः । गौणमासः । २ । इति
मलमासतत्त्वम् ॥ * तत्र जातफलम् ।

“नभस्यमासे खलु जन्म यस्य
घोरो मगोचस्य वराङ्गनामान् ।
रिपुप्रमाथी कुटिलोऽतिमर्मा
प्रपन्नभर्ता स भवेत् सहासः ॥”

इति कौशेप्रदीपः ॥ * ॥

तत्र गोः प्रसवे नारदः ।

“भातौ सिंहगते चैव यस्य गौः सम्यक्षयते ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं षड्भिमर्सेन संशयः ॥

तत्र श्रान्तिं प्रवक्ष्यामि येन सम्यगृते शुभम् ।
प्रकृतां तत्तुङ्गनादेव तां गौं विप्राय दापयेत् ॥

ततो होमं प्रकुर्वीत घृताक्ते राजसर्पयैः ।
आहुतीनां घृताक्तानामयुतं कुहुयात्ततः ॥”

आहुतिभिश्चायं होमः ।
“सोपवासः प्रयत्नेन दद्याद्भिषा यक्षिणाम् ॥”

इति ॥

तथा ।

“सिंहराशौ गते सूर्ये गोः प्रकृतिर्यदा भवेत् ।
पौषे च महिषी कृते दिवेषान्धनरी तथा ।

तदानिष्टं भवेत् किञ्चित् तच्छान्ते श्रान्तिकं
चरन् ॥

अस्य वामेतिरुक्तेन तद्विष्णोरिति मन्त्रतः ।

कुहुयाच्च तिलाज्येन घृतमधोत्तराधिकम् ॥

न्ययुज्यविधानेन कुहुयाच्च तथायुतम् ।

श्रीरुक्तेन ततः क्षायान् श्रान्तिरुक्तेन वा पुनः ॥

मध्वराशौ निशीथे वा यदा गौः क्रन्दते तदा ।

यामे वास्य यज्ञे वापि श्रान्तिकं पूर्ववद्दिशेत् ॥”

संक्रमणोत्तरयोर्दशदशकात्मकपुण्यकालाभ्यन्तरे

गोः प्रसवे विप्रसम्पदानकगोप्रदानपूर्वकश्रान्तिः

काव्या इति विशेषः । तदतिरिक्तसिंहस्थरवौ

गोः प्रसवे श्रान्तिमात्रं कर्तव्यं न गोः प्रदानम् ।

निर्णयसिन्धुधृताद्भुतसागरयन्त्राद्यवचनजात-

मीमांसानुसारादिति ॥ * । अथ भाद्रजलम् ।

तत्र जन्माष्टमीव्रतप्रमाणनिधितत्त्वोक्तुसम्बन्धम् ।

श्रावणपौर्णमास्यनन्तरिभाद्रजलमाष्टम्यां राजि

मध्ये तुङ्गनाष्टमीरोहिणीयोगरूपजयन्तीनाम

तत्रैवोपवासः । उभयदिने चैतदा परदिने ।

जयन्त्यनाम तु रोहिणीयुक्ताष्टम्यां उभयदिने

रोहिणीयुक्ताष्टमीनाम परदिने । रोहिण्यनाम

तु निशीथसम्बन्धिन्यामष्टम्याम् । उभयदिने

निशीथसम्बन्धे तद्वत्सम्बन्धे वा परदिने इति ।

भाद्रः

तत्र प्रयोगः पूर्वदिने संवत्सवं विधावत्तद्दिने

कृतप्रातःक्षान्तिराक्षान्तः । ॐ सूर्यः होम

इति पठित्वा ॐ तद्विष्णोः परमं परमिन्वादि-

मन्त्रेण नारायणं संस्तुय ॐ तत् सत् इत्युच्चार्य

उद्दत्तुखो दम्भस्तुक्ताक्षपात्रे कुशतिक्ष्णजा

न्यादाय ॐ अद्य भाद्र मासि जल्ये पक्षे अष्टम्यां

तिथौ अस्तुमगोचः श्रीअस्तुमदेवश्रेष्ठा विष्णु-

लोकप्राप्तिकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा श्रीलक्ष्म-

जन्माष्टमीव्रतमहं करिष्ये इति संकल्पयेत् ।

यत्पुपवासदिने प्रातः सप्तमी तदाष्टम्यां तिथौ

इत्यत्र सप्तम्यां तिथावारम्ब इति वक्तव्यम् ।

ततः सामगस्तु ॐ देवो वो द्रविणोदा पूर्वा

विविष्टासिचं उदासिचस्तुपवा प्रकृष्टमादिदेवो

देव ओहते । इति पठेत् । ॐ धर्माय धर्मे-

श्वराय धर्मेपतये धर्मेसम्भवाय गोविन्दाय

नमो नमः । इत्युच्चार्य

“ॐ वासुदेव सप्तदिशः सर्वपापप्रशान्तये ।

उपवासं करिष्यामि जल्योष्टम्यां नभस्यजम् ॥

अद्य जल्योष्टमीं देवीं नभस्यन्दरोहिणीम् ।

अर्चयितुमपासेन भोक्तेऽहमपरेऽहनि ॥

एतस्यो मोक्षकामोऽस्मि यन्नोविन्द जियोनिजम् ।

तस्मै तुष्टयु मां चाहि पतितं श्रीकसागरे ।

आजन्ममरणं यावद्व्यक्त्या दुष्कृतं कृतम् ।

तत् प्रयाश्रय गोविन्द ! प्रसीद पुत्रघोषतम् ॥”

इति पठेत् ।

तत आहुतिकं समाप्याह्वरात्रे तत्तत्प्रतिमास्तु

पटादिषु वा आवाहनविसर्जनसहितं श्रान-

त्यामे घटादिस्थाने वा आवाहनविसर्जन-

रहितं पूजयेत् । ततो ध्यानम् ।

“माश्वापि बालकं सुप्तं पश्येत् स्नानपायिनम् ।

श्रीवत्सवच्चः पूर्णाङ्गं नीलौतपलदलच्छविम् ॥”

इति ध्यात्वा श्रीलक्ष्म स्वागतं इति पृच्छेत् ।

इदमासनं ॐ कृणाय नमः । इत्यासनं दत्त्वा

एतत् पादम् ॐ श्रीलक्ष्माय नमः ॐ यन्त्राय

यज्ञेश्वराय यज्ञपतये यज्ञसम्भवाय गोविन्दाय

नमो नमः । इत्युच्चार्य इदमर्घ्यम् ॐ श्रीलक्ष्माय

नमः । इदमाचमनीयम् ॐ श्रीलक्ष्माय नमः ।

इदमाचमनीयम् ॐ श्रीलक्ष्माय नमः । ततो

दधिमधुहंतात्मकं मधुपर्कमार्गीय एव मधुपर्कः

ॐ श्रीलक्ष्माय नमः । इदमाचमनीयम् ॐ

श्रीलक्ष्माय नमः । लौकिकघटाधिकप्रातःजय-

न्तीक्षपारिमितान्गूनं जलमानीय ॐ योगाय

योगेश्वराय योगपतये योगसम्भवाय गोविन्दाय

नमो नमः । इदं ज्ञानीयजलम् ॐ श्रीलक्ष्माय

नमः । इदं वस्त्रं इदमाभरणम् एव गन्धः इदं

पुष्पम् एव घृणः एव दीपः इदं नैवेद्यम् ॐ

विन्धाय विन्धेश्वराय विन्धपतये विन्धसम्भवाय

गोविन्दाय नमो नमः । इत्यनेन नैवेद्यं दत्त्वा

स्वापयेच्च । ततो नमो देव्ये श्रिये नमः ।

इति मन्त्रेण अथ पूजयेत् । ततः स्वयङ्कृत-

विधिनामिं संस्थाप्य व्रततिथाभ्याम् । ॐ

धर्माय धर्मेश्वराय धर्मेपतये धर्मेसम्भवाय

भाद्रः

गोविन्दाय नमो नमः स्वाहा । इत्यन्तेनाद्यो-
त्तरशतमष्टाविंशतिमष्टौ वा जुहुयात् । ततो
गृहहृतेन वसोधरिं भित्ती दद्यात् । ततो
नाडीच्छेदं भावयेत् । ॐ वष्टे नम इति वष्टौ
पूजयेत् । ततो भगवतः श्रीजगन्नाथस्य नामकरणा-
प्राशनचूडाकरणोपनयनोद्वाहसंस्कारान् भाव-
येत् । ततः प्रणवादिनमोऽन्तेन तत्तन्नामभिः
पूजयेत् । ॐ देवस्य नमः एवं वसुदेवाय यशो-
दाय नमः राधेयै चण्डिकायै बलदेवाय
दत्ताय गंगाय चतुर्भुजाय इत्यनेन यथाशक्ति
पञ्चोपचारः पूजयेत् । ततः शङ्खेन कुशपुष्प-
चन्दनजलान्वादाय भूमौ जानुनी पातयित्वा,
ॐ श्रीरोदाख्यवसंभूत अग्निनेत्रससुद्धव ।
यद्वाणार्थं शशाङ्कं रोहिण्या सहितो मम ॥
ॐ सोमस्य सोमेश्वराय सोमपतये सोमसम्भवाय
गोविन्दाय नमो नमः । इत्यर्थं दद्यात् । ततः
प्रणाममन्त्रौ ।

“ॐ ज्योत्स्नायाः पतये तुभ्यं ज्योतिषां पतये
नमः ।

नमस्ते रोहिणीकान्त । सुधावास नमोऽस्तु ते ॥
नभोमण्डलदीपाय शिरोरत्नाय धूर्जटे ।
कलाभिर्वर्द्धमानाय नमश्चन्द्राय चारवे ॥”
ततश्च ।

“अनघं वामनं शौरिं वैकुण्ठं पुरुषोत्तमम् ।
वासुदेवं हृषीकेशं माधवं मधुसूदनम् ॥
वराहं पुण्डरीकाक्षं शशिं देवसूदनम् ।
दामोदरं पद्मनाभं केशवं गरुडध्वजम् ॥
गोविन्दमच्युतं देवमनन्तमपराजितम् ।
अधोक्षजं जगद्गौतमं स्वर्गस्थितलकारिणम् ॥
अनादिनिघ्नं विष्णुं त्रिलोकेशं त्रिविक्रमम् ।
नारायणं चतुर्भुजं शङ्खचक्रगदाधरम् ॥
पीताम्बरधरं नित्यं वनमालाविभूषितम् ।
श्रीवत्सङ्गं जगत्सेतुं श्रीलङ्घ्यं श्रीधरं हरिम् ।
प्रपद्येऽहं सदा देवं सर्वकामप्रसिद्धये ॥”

इति स्तवः ॥

ततः प्रणमेत् ।

“प्रणमामि सदा देवं वासुदेवं जगत्पतिम् ।
आहि मां सर्वदेवेश्वरं हरं संसारसागरात् ॥”
ततः प्रार्थयेत् ।

“ॐ आहि मां सर्वपापघ्नं दुःखशोकार्णवाहुरे ।
सर्वलोकेश्वर आहि पतितं मां भवान्गव ।
देवकीनन्दन श्रीश्वरं संसारसागरात् ।
आहि मां सर्वदुःखघ्नं रोगशोकार्णवाहुरे ॥
दुर्गन्तास्त्रायसं विष्णा ये स्मरन्ति सकृत् सकृत् ।
सोऽहं देवातिद्यूतस्त्वाहि मां दुःखसागरात् ॥
पुष्कराक्ष निमग्नोऽहं मायाविज्ञानसागरे ।
आहि मां देवदेवेश । त्वत्तो नान्योऽस्ति

रक्षिता ॥”

इति प्रार्थयेत् ॥

“यद्वाज्ञं यच्च कौमारे बार्हर्गं यच्च यौवने ।
तन पुण्यं वृद्धिमाप्नोतु पापं हर हृन्नायुध ॥”
इति वदेत् ॥

भाद्रः

ततो गृह्यगीतावादिस्तवेः कालं गयेत् । पर-
दिने प्रातःस्नानादिकं कृत्वा भगवन्तं श्रीलङ्घ्यं
यथाविधि संपूज्य दुर्गायाश्च महोत्सवः कार्यः ।
ततो ब्राह्मणान् भोजयेत् तेष्वो दक्षिणां दद्यात्
सुवर्णादि यत् किञ्चिद्विदितमं श्रीलङ्घ्यो मे प्रीयता-
मिति ।

“ॐ यं देवं देवकी देवी वसुदेवाद्गौजन्तु ।
भौमस्य ब्रह्मणो गुप्ते तस्यै ब्रह्मात्मने नमः ॥
सुजगत्वासुदेवाय गोब्राह्मणहृताय च ।
शान्तिरस्तु शिवश्चास्तु इत्युच्चार्य विसर्जयेत् ॥”
तत्तत्तपोवासपरदिने तिथिनक्षत्रयोरवसाने
पारणम् । यदा तु महानिशायाः पूर्वमेकतर-
स्यावसानं अन्यतरस्य महानिशायां तदनन्तरं
वा तदेकतरावसानं पारणम् । यदा तु महानि-
शायासुभयस्थितिः तदा उत्सवान्ते पारणं
कुर्यात् । तत्र मन्त्रः । ॐ सर्वाय सर्वेश्वराय
सर्वपतये सर्वसम्भवाय गोविन्दाय नमो नमः ।
पारणानन्तरम् समापनमन्त्रः । ॐ भूताय
भूतेश्वराय भूतपतये भूतसम्भवाय गोविन्दाय
नमो नमः । इत्यनेन व्रतं समापयेत् ॥

भाद्रशुक्लपञ्चमीमधिलक्ष्य भविष्योत्तरे ।
“तथा भाद्रपदे मासि पञ्चम्यां अष्टयान्वितः ।
यस्त्वाल्लिख्य नरो भक्त्या लक्ष्यवर्णादिवर्णकैः ।
प्रजयेद्भस्वपुष्पैश्च सर्पिर्गुग्गुलुपायसेः ॥
तस्य तुष्टिं समायाजितं पद्मगाक्षचक्रादयः ।
आसप्तमात् कुलास्तस्य न भयं सर्पतो भवेत् ।
तस्मात् सर्वप्रयत्नेन नागान् संपूजयेन्नरः ॥
इयमेवावेष्ट्यनागपञ्चमीति वाचस्पतिमिश्राः ।
आवेष्ट्यनागाः कर्कोटिकादयः पूर्वलिखिताः
पूजा च आवरणपञ्चमीविहितेति बोध्यम् ॥ * ॥
अथ हरेः पार्श्वपरिवर्जनम् । तत्र द्वादश्यां
सन्धिसमये गन्धनागामसम्भवे । आभाका-
सितपक्षेऽथ शयनावर्तनादिकमिति ब्रह्मपुरा-
णात् ॥ भाद्रशुक्लद्वादश्यां अवयवमध्ययुक्तायां
सन्ध्यासमये द्वादश्यान्तजाभावे एकादश्यादितु
पादयोगे तदभावेऽपि द्वादश्यां केवलायां वा
लताङ्गिकः सायं सन्ध्यायां देवं संपूज्य ।
“ॐ वासुदेव जगन्नाथ प्राप्तेयं द्वादश्यां नव ।
पार्श्वेन परिवर्त्तस्व सुखं स्वपिहि माधव ॥”

इति प्राञ्जलिः पठेत् ॥

“त्वयि सुप्ते जगन्नाथ । जगत सुप्तं भवेदिति ।
प्रबुद्धे त्वयि बुध्येत जगत् सर्वं चराचरम् ॥”

इत्यनेन पूजयेत् ॥ * ॥

अथ सिंहार्कं चतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनप्रायश्चित्तम् ।
सिंहार्कमधिलक्ष्य ब्रह्मपुराणम् ।

“नारायणोऽभिप्राप्तस्तु निशाकरमरीचिषु ।
स्थितश्चतुर्थ्यां मन्त्रापि मन्त्रस्थानापतेक्ष चः ॥
अतश्चतुर्थ्यां चन्द्रम् प्रमादद्वाहीष्य मानवः ।
पठेद्वात्रयिक्तावाक्यं प्रादुर्मुखो वाप्युदङ्मुखः ॥”
अभिप्राप्तो मिथ्यापरोवादेविषयीभूतः । सोऽभि-
प्रापः अद्यापि मनुष्यान् पठेत् । ततश्च
प्रादुर्मुख उदङ्मुखो वा कुशतिलजलान्वादाय

भाद्रः

ॐ अदोद्यादि सिंहाकर्कचतुर्थ्यां चन्द्रदर्शनप्राय-
पापक्षयकामो धात्रेयीवाक्यमहं पठिष्ये । इति
संकल्प्य ।

“ॐ सिंहः प्रसेनमवधीतु सिंहो जाम्बवता
हृतः ।

सुकुमारक । मा रोहीक्षव श्वेय स्थमन्तकः ॥”
इति विष्णुपुराणोक्तं धात्रेयीवाक्यं पठेत् ॥ * ॥
अथानन्तव्रतम् । तत्र यदिने पूर्वोक्तलक्षणादिने
व्रतम् । उभयदिने चैत परदिने युग्मात् । व्रतानु-
ष्ठानविधिस्तु पङ्क्तौ ज्ञेयः ॥ * ॥ अथागस्त्यार्थ-
दानम् । प्रमाणानु तिथितत्वेऽनुसन्धेयम् ।
सिंहस्थारविकर्णस्थाने सौरमासादरः । कन्याक-
संक्रान्तिपूर्वदिनत्रयाभ्यन्तरे हस्तक्षानादिक्षता-
ङ्गिकक्षितिकुशजलान्वादाय ॐ तत् सद्ब्रह्मार्थं
ॐ अदोद्यादि सर्वामिलितसिद्धिकामोऽगस्त्य-
पूजनमहं कारिष्ये इति संकल्प्य शालग्रामे
जले वा दक्षिणासुखः एतत् पादम् ॐ अग-
स्त्याय नमः । सितपुष्पाक्षतयुक्तं जलं शङ्खेन
युञ्जीत्वा इदमर्थम् ।

ॐ काशपुष्पप्रतीकाश अमिमावतसम्भव ।
मिवावराणयोः पूज्य कुम्भयोगेने नमोऽस्तु ते ॥
ॐ अगस्त्याय नमः । एवमाचमनीयक्षानीय-
गन्धपुष्पधूपदीपनैवेदादिकं दद्यात् ।
ॐ आतापिर्भक्षितो येन वातापिश्च महासुरः ।
ससुप्तः श्रोत्रितो येन स मेऽगस्त्यः प्रसीदतु ॥”
इति प्रार्थयेत् ॥ इति कृत्यतत्त्वम् ॥

भाद्रपदः, पुं. (भाद्रपदानक्षत्रयुक्ता पौर्णमासी
भाद्रपदी सा यत्र मासं सः । भाद्रपदी + अण् ।)
भाद्रमासः । इत्यमरः । १ । ४ । १७ । (यथा,—
“ते तु भाद्रपदादेन द्विमासिकेन आख्याताः ।
तद्यथा । भाद्रपदाश्चयुजौ वर्षाः ।” इति
सुश्रुते छत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

भाद्रपदा, स्त्री, पूर्वभाद्रपदानक्षत्रम् । उत्तर-
भाद्रपदानक्षत्रम् । तत्पञ्चायः । प्रौष्ठपदा २ ।
इत्यमरः । १ । ३ । २० ॥

भाद्रमातुरः, पुं, (भद्रमातुरपत्यमिति । भद्रमातृ +
“मातृवत्त्वं ल्यासम्भद्रपूर्वायाः ।” ४ । १ । ११५ ।
इति अण् । “उकाराक्षान्तादेशः ।” इति
काशिका ।) सतीतनयः । “सत्मास्तु तनये साम्ना-
तुरवद्भाद्रमातुरः ।” इति हेमचन्द्रः । ३ । २ । १० ॥
भाद्रः, पुं, (भाति चतुर्दशसुवर्णं स्वप्रभया दीप्यते
इति । भा + “दाभाभ्यां लुः ।” उणा० १ ।
३२ । इति लुः ।) सूर्यः । (यथा, महा-
भारते । ३ । ३ । २४ ।

“अनन्तः कपिलो भाद्रुः कामदः सर्वतोमुखः ॥”
विष्णुः । यथा, तत्रैव । १३ । १४६ । २७ ।

“सर्वगः सर्वविद्भाद्रुर्विष्णुर्कसेनो जनार्दनः ॥”
प्राधायः पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । ४८ ।

“विश्ववसुश्च भाद्रुश्च सुचन्द्रो दशमस्तथा ।
इत्येता देवगन्धर्वा प्राधायः परिकीर्तिताः ॥”
अङ्गिरःस्वरूपतपसः पुत्रभेदः । यथा, तत्रैव ।
३ । २२० । ८ ।

“तपसश्च मनुं पुनर्भानुमाप्यङ्गिराः स्मृतम्”
 यादवविशेषः । यथा, हरिवंशे । १४७ । २ ।
 “कन्या भानुमती नाम भानोर्दुहितरं वृष ।।
 जहारात्मवधाकाञ्ची निजुम्भो नाम दानवः ॥”
 किरणः । (यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६४ । २ ।
 “भद्राद्वह्मन्विधा विभास्यते शोचिर्भानवो
 द्यामपमन् ॥”
 “भानवो रक्षसः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।।
 अर्कवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥ प्रभुः ।
 राजा । इति धरणिः । इत्यार्हतपिठविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः । १० । १४ ॥
 भानुः, स्त्री, (भानोति । भा + नुः) भानुमती ।
 इति शब्दरत्नावली । (दक्षकन्याभेदः । यथा,
 मनुस्यपुराणे । ५ । १५ ।
 “इत्युद्धं देवमातृणां प्रजाविस्तरमादितः ।
 मरुत्वती वसुधांसी जम्बा भागुररन्वती ॥”)
 भागुरा, स्त्री, (भागुरिव दौमित्रमन् फलमस्याः ।)
 कदली । इति जटाधरः ॥
 भागुमती, स्त्री, (भागु + मतुप् + डीप् ।) विक्र-
 मादित्यराजपत्नी । यथा,—
 “देवगुरोः प्रसादेन जिह्वायै मे सरस्वती ।
 तेनाहं वृष ! जानामि भागुमत्यास्तिनं यथा ॥”
 इति वररुचिः ॥
 (जतवीर्यस्य दुहिता । सा च अहंयातेः पत्नी ।
 “यथा, महाभारते । १ । ६५ । १५ ।
 “अहंयातिः खलुकतवीर्यदुहितरसुपये मे भागु-
 मती नाम । तस्यामस्य जज्ञे सार्वभौमः ॥”
 अमिरसः प्रथमा सुता । यथा, महाभारते ।
 ३ । २१७ । ३ ।
 “प्रजासु तासु सर्वान् रूपेणाप्रतिमाभवन् ।
 देवी भागुमती नाम प्रथमाङ्गिरसः सुता ॥”
 यादवभानोः कन्या । यथा, हरिवंशे । १४७ । २ ।
 “कन्या भानुमती नाम भानोर्दुहितरं वृष ॥”
 दुर्योधनपत्नी । यथा, वंशोत्तरावतारक २
 अङ्के ।
 “आर्य । एषा भानुमती देवी पत्न्यः समर-
 विजयांशुया निर्वर्जितगुरुपादवन्दनाद्यप्रभति
 आरम्भनियमा बालोद्याने तिष्ठतीति ॥”
 गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । ७६ । १०६ ।
 “सुक्तिमुक्तिप्रदा भग्यो भक्तस्वर्गापवर्गदा ।
 भागीरथी भानुमती भाग्यं भोगवती भूतिः ॥”
 भानुमान्, [न] पु (भानवः सन्वस्यति । भानु +
 मतुप् ।) स्वर्यः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 कुमारसम्भवे । ३ । ६५ ।
 “अथोपनिष्ये गिरिस्थाय गौरी
 तपस्विनं ताम्बरां च करण ।
 विशोषतां भानुमता मयस्त्रे-
 मन्दाकिनी पुष्करवीजमालाम् ॥”
 कलिङ्गद्वयनृपतिविशेषः । यथा, महाभारते ।
 ६ । ५ । २३ ।
 “भानुमान् ततो भोम शरवर्षण दारयन् ।
 ननाद वज्रवृष्टाद् नाद्यानी नभस्तलम् ॥”

केशिञ्जलस्य पुत्रः । यथा भागवते । ६ । १३ । २१ ।
 “भानुमांस्तस्य पुत्रोऽभूच्छतनुस्त्वसु तत-
 सुतः ॥”
 दौमित्र्युक्ते, त्रि । (यथा, महाभारते । १ । ३० । ४७ ।
 “चर्मायपि च गात्रेषु भानुमन्ति दृष्टाणि च ॥”
 भानुवारः, पु, (भानोर्वारः ।) रविवारः । यथा,—
 “अमायास्या दादशी च संक्रान्तिश्च विशेषतः ।
 एताः प्रशस्तान्तिथयो भानुवारस्तथैव च ॥
 अत्र ज्ञानं जपो होमो देवतानां च पूजनम् ।
 उपवासस्तथा दानमेकैकं पावनं स्मृतम् ॥”
 इति तिथितत्त्वे सम्पूर्णवचनम् ॥
 भानेमिः, पु, (भानां प्रभाचक्राणां नेमिरिव ।)
 स्वर्यः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भाम, उ क्रोधे । इति कविकल्पदमः । (भा-
 आत्म-अक-सं ।) उ, भामते । इति दुर्गा-
 दासः ॥
 भाम, न क कोपने । इति कविकल्पदमः । अहन्त-
 चुरा-पर-अक-सं ।) अवभामन् । इति
 दुर्गादासः ॥
 भामः, पु, (भामममिति । भाम क्रोधे + घञ् ।)
 क्रोधः । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । २ । १० ।
 “मदेचिदस्य प्रवर्जति भामा
 न वरन्ते परिबाधो अदेवीः ॥”
 “भामाः क्रोधा दौमयो वा ।” इति तद्भाष्ये
 सायनः ॥ भातीति । भा + “अर्निस्तुसुहृष्ट-
 क्षिप्नुभायावापदोति ।” उणा० । १ । १३६ । इति
 मन् । स्वर्यः । (भा + भावे मन् ।) दौमिः । इति
 मेदिनी । मे, २१ ॥ भगिनीपतिः । इति शब्द-
 रत्नावली । (यथा, देवीभागवते । ६ । १६ । ४६ ।
 “गुरुं मित्रं तथा भामं पुत्रश्च भगिनीं तथा ॥”)
 भामकः, पु, (भाम एव । स्वार्थे कन् ।) भगिनी-
 पतिः । इति शब्दरत्नावली ॥
 भामा, स्त्री, (भामते इति । भाम् + अच् + टाप् ।)
 कोपना स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥
 भामिनी, स्त्री (भामते इति । भाम् + णिनिः +
 डीप् ।) कोपना स्त्री । इत्यमरः । २ । ६ । ४ ॥
 स्त्रीमाचम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा,
 भागवते । ६ । १८ । ६ ।
 “एकदा दानवंन्द्रस्य शर्मिष्ठा नाम कन्यका ।
 सखी सहस्रसंयुक्ता गुरुपुत्रा च भामिनी ॥”
 तुनयनामकगन्धर्वस्य दुहिता । यथा, मार्क-
 ण्डेयपुराणे । १०८ । ७ ।
 “राजपुत्र । सुतं मे भामिनी नाम मानिनी ।
 अभिशापादगन्धस्य विशालतनयाभवन् ॥”
 भामिनीविलासः, पु, (भामिन्या विलासो यत्र ।)
 जगन्नाथमिश्रपण्डितराजकृतकाव्यग्रन्थविशेषः ।
 तस्याद्यष्टांशोऽयम् ।
 “दिगन्तं अयन्तं भद्रमलिनगङ्गाः करटिनः
 करिण्यः कारुण्यः सद्मममशोलाः खलु नृगाः ।
 इदानीं लोकं स्मिन्ननुपमांशवानां पुनरयं
 नखानां पाण्डित्यं प्रकटयतु कस्मिन् नृगपतिः ॥
 तस्य पुष्पिका । इति श्रीमत्पण्डितराजजग-

न्नाथविरचिते भामिनीविलासे प्रास्ताविकः
 प्रथमो विलासः । शृङ्गारवर्णनं द्वितीयो
 विलासः । शौक्ल्यगुणानुवर्णनं तृतीयो विला-
 सश्च ॥
 भामी, [न] त्रि, (भामः क्रोधोऽस्त्वस्येति । भाम +
 “अत इति नौ ।” ५ । २ । १२५ । इति इति ।)
 क्रोधी । (तेजस्वी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ७७ । १ ।
 “कथा दाशेभामये कास्मै देवकुडोचते भामिने
 गीः ॥”
 “भामिने तेजस्विने ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।।
 भारः, पु, (भियते इति । भञ् भरणे + “अकर्त्तरि
 च कारके संज्ञायाम् ।” ३ । ३ । १६ । इति
 घञ् ।) विंशतितुलापरिमाणम् । इत्य-
 मरः ॥ तत्तु अष्टसहस्रतोलकात्मकमिति यावन् ।
 बौधः । यथा,—
 “अविश्रामं वहेद्भारं श्रोतोऽपि न विन्दति ।
 ससन्तोषस्तथा निधं त्रीणि शिञ्जेत गर्दभात् ॥”
 इति चाणक्यम् ॥ ३ ॥
 विष्णुः । इति मेदिनी । रे, ७२ ॥ गुरुत्वञ्च ॥
 (गुरुत्वगुणवद्भम् ।)
 भारकः, पु, उत्तरकुरुदेशजशकुनपक्षी । इति
 पुराणम् ॥
 भारतं, स्त्री, (भग्नान् भग्नवन्शीयानधिलब्ध कृतो
 यत्न इत्यण । यद्वा, भारं चतुर्वेदादिशास्त्र-
 भ्योऽपि सारांशं तनोतीति । तन् + ङः ।)
 ग्रन्थभेदः । इति मेदिनी । ते, १३८ ॥ तत्तु
 व्यासप्रणीतलज्जोकात्मकमहाभारतसंज्ञकति-
 हास । तस्य अष्टाद्विंशत्यंशं यथा,—
 “भारतं शृङ्गायान्नखं भारतं परिक्रीरयेत् ।
 भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥
 यो गोशतं कनकशृङ्गमयं ददाति
 विप्राय वेदविट्पुत्रे सुबहुश्रुताय ।
 पृथगाच्च भारगकथां शृङ्गायञ्च निखं
 तुल्यं फलं भवति तस्य च तस्य चैव ॥
 नवनीतं यथा द्रुमो द्विपदां ब्राह्मणो यथा ।
 हृदानामदधिः श्रेष्ठो गौर्वरिष्ठस्तुष्यताम् ।
 यथेतानीति हामानां तथा भारतसुष्ठुते ॥
 यच्चैनं आचयेन आह्वे ब्राह्मणान् पादमस्तनः ।
 अन्नय्यममपानं वै पितृंस्तस्योपतिष्ठते ॥
 इति हामपुराणाभ्यां वेदं समुपहृयेत् ।
 विभेद्यल्पश्रुताहं दो ममयं प्रहरिष्यति ॥
 कार्यं वेदमिमं विद्वान् आचयित्वाधमश्रुते ।
 अग्नहत्याकृतश्चापि पापं जह्यादसप्रयः ॥”
 इति महाभारतम् ॥ ३ ॥
 तद्वृत्तान्तो यथा,—
 अक्षोवाच ।
 “भारतं संप्रवक्ष्यामि भारावतर्गं भुवः ।
 नक्रे कणा युध्यमानः पाण्डवादिनिमित्ततः ॥
 विगन्ताभ्यक्तो ब्रह्मा ब्रह्मपुत्रोऽन्निरञ्जितः ।
 सोमस्ततो बुधस्तस्माद्विष्वान्ता पुरोदवाः ॥
 तस्माद्यस्तस्य पुत्रोऽभूद्ययातिभरतः कुरुः ।
 शान्तनुस्तस्य वंशोऽभूद्गङ्गायां शाक्यनाः सुतः ॥

भीष्मः सर्वगुणैर्वर्णितो ब्रह्मदेवर्षिपारगः ।
 शान्तनोः सख्यवत्सा चै पुत्री संवभूवतुः ॥
 चित्राङ्गदनु गन्धर्वः पुत्रं चित्ररथोऽभवत् ।
 अश्वो विचित्रवीर्योऽभूत् काशिराजसुतापतिः ॥
 विचित्रवीर्ये स्वयंति यासः तत्पुत्रोऽभवत् ।
 धृतराष्ट्रोऽश्विकापुत्रः पाण्डुरम्बलिकासुतः ॥
 सुनिष्ठायास्तु विदुरो गान्धार्वाः धृतराष्ट्रतः ।
 दुर्योधनप्रधानास्तु शतसंख्या महावनाः ॥
 पाण्डोः कुन्त्याश्च माद्राश्च पञ्च पुत्राः प्रजिज्ञरे ।
 युधिष्ठिरो भीमसेनः अर्जुनो नकुलस्तथा ।
 सहदेवश्च पश्येत् महाबलपराक्रमाः ॥
 कुरुपाण्डवयोर्वैरं देवयोगाद्भूव ह ।
 दुर्योधनेन वीरेण पाण्डवाः ससुपद्वताः ।
 दम्भा जतुयद् वीरास्ते सुक्ताः सुधियामनाः ॥
 ततस्त एकचक्रायां ब्राह्मणस्य निवेशने ।
 विप्रवेशा महात्मानो निहत्य वकराक्षसम् ॥
 ततः पाञ्चालविषये द्रौपद्यास्ते स्वयंवरम् ।
 विद्याय वीर्यमुक्तां तां पाण्डवा उपयेमिरे ॥
 द्रोणभीष्माशुमत्या च धृतराष्ट्रः समानयन् ।
 अहं राज्यं ततः प्राप्ता इन्द्रप्रस्थे पुरोक्तमे ॥
 राजसूयं ततश्चक्रुः सर्वा ज्ञत्वा यतव्रताः ।
 अर्जुनो हारवद्वान्तु सुभद्रां प्राप्तवान् प्रियाम् ॥
 वासुदेवस्य भगिनीं मित्रं देवकिनन्दनम् ॥
 गाक्षीवं नाम तद्विद्यं त्रिभुवोर्लोकेषु विश्रुतम् ।
 अक्षयान् श्रायकाश्चैव तथाभ्यक्ष्य दंष्ट्रणम् ॥
 स तेन धनुषा वीरः पाण्डवो जातवेदसम् ।
 ज्ञातृहितोयो वीभत्सुरतपयन् वीर्यवान् ॥
 वृषान् दिग्विजये जित्वा रत्नाभ्यादाय वै ददौ ।
 युधिष्ठिराय मङ्गले भावे गीतिविदे सुदा ॥
 युधिष्ठिरोऽपि धर्मात्मा भ्रातृभिः परिवारितः ।
 जितो दुर्योधनेनैव मायादूतेन पापिना ।
 कर्णदुःशासनमते स्थितेन शकुनेर्मते ।
 अथ द्वादशवर्षाणि वने तेऽपुर्महत्तपः ॥
 सधौन्या द्रौपदीसखा सुनिवृद्धाभिर्बन्धुताः ।
 यशुर्विराटनगरं गुप्तरूपेण संस्थिताः ॥
 वर्षमेकं महाप्राज्ञा गोयक्षादिमपाजयन् ।
 ततो ज्ञाताः स्वकं राष्ट्रं प्रार्थयामासुराहताः ॥
 पञ्च यामानर्हाराण्यं वीरा दुर्योधनं वृषम् ।
 नाप्तवन्तः कुरुक्षेत्रे युद्धचक्रुर्वलाजिताः ॥
 अश्वौहिणीभिर्दिवाभिः सप्तभिः परिवारिताः ।
 एकादशभिर्वह्युक्तास्तेऽपि दुर्योधनादयः ॥
 आसीदयुद्धं स्वर्गमार्गं देवासुरबलीपमम् ।
 भीष्मः सेनापतिरभूदादौ दुर्योधने वले ॥
 पाण्डवानां शिखण्डी च तयोर्दुर्ध्वं बभूव ह ।
 शल्याश्वत्थमेहाघोरं दशराजं शराश्रुतिः ॥
 शिखण्डार्जुनबाणे च भीष्मः शरश्रितेऽक्षितः ।
 उत्तरायणभीष्माद्य आत्मा देव गदाधरम् ॥
 उल्ला धर्मान् बहून् वर्षाक्षपयित्वा पितृन् ॥
 बहून् ।
 आनन्दे तु पदे जीनो विमले सुक्तकिष्किणि ॥
 ततो द्रोणो ययौ योद्धुं धृष्टदुष्णेन वीर्यवान् ।
 दिनानि पञ्च तद्दुष्टमासीत् परमदाहकम् ॥

य एते पृथिवीपाला हताः पार्थास्त्रागरे ।
 शोकमावाद्य पुत्रेण द्रोणोऽपि स्वर्गमाप्नुयात् ॥
 ततः कर्णो ययौ योद्धुर्मर्त्येण महात्मना ।
 दिनद्वयं महद्दुष्टं ज्ञत्वा पार्थास्त्रागरे ॥
 निमग्नः सूर्यलोकान्तु ततः प्राप स वीर्यवान् ।
 ततः शल्यो ययौ योद्धुं धर्मराजेन धीमता ॥
 दिनार्धेन हतः शल्यो बाणैर्वर्जनसन्निभैः ।
 दुर्योधनोऽथ वगेन गदामादाय वीर्यवान् ॥
 अभ्यधावत वै भीमं काजान्तकयमोपमम् ।
 अथ भीमेन वीरेण गदया विनिपातितः ॥
 अन्धत्यामा ततो द्रौणिः सुप्तं सैन्यं ततो निशि ।
 जघान बाहुवीर्येण पितृन्धनमुत्सरन् ॥
 धृष्टदुष्ण जघानाथ द्रौपद्यांश्च वीर्यवान् ।
 द्रौपद्यां रोदमानायामन्धत्याम्ः शिरोमण्यम् ।
 ऐवीकास्त्रेण तं जित्वा जघाहार्जुन उत्तमम् ॥
 युधिष्ठिरः समान्वाय्य स्त्रीजनं शोकसकुलम् ।
 ज्ञात्वा सन्त्ये दंवांश्च पितृन् य पितामहान् ।
 आन्वावितोऽथ भीष्मेण राज्यश्चैवाकरोन्महत् ॥
 विष्णुभीजेऽन्धमेधेन विधिवद्दत्तञ्चावता ।
 राज्यं परित्यक्तं स्थाप्य यादवानां विनाशनम् ॥
 श्रुत्वा तु मौषले राजा जम्पा नामसहस्रकम् ।
 विष्णोः स्वर्ग जगामाथ भीमादौष्मांष्टभिर्युतः ॥
 इति गारुडे १५० अध्यायः ॥३॥
 वर्षमेकः । इति मेदिनी ॥ स तु जम्बुद्वीपस्य
 नववर्षाण्युत्तमवर्षः । तद्विषयं यथा,—
 “उत्तरं यत् सप्तदश हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
 वर्षं तद्वारतं नाम भारती यच्च सन्ततिः ॥
 नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महासुते ! ।
 कर्मभूमिरयं स्वर्गमपवर्गं गच्छताम् ॥
 महेन्द्रो मलयः सङ्घः शुक्तिमाशुचपयन्तः ।
 विन्ध्यश्च पारिप्राञ्च सप्तान् कुलपयन्तः ॥
 अतः संप्राप्यते स्वर्गो सुक्तिमस्मात् प्रयान्ति च ।
 तिर्यक्त्वं नरकं चापि यान्ति यः पुरुषा सुते ॥
 इतः स्वर्गश्च मोक्षश्च मध्यस्थानश्च गम्यते ।
 न खल्वन्यत्र मर्त्यानां कर्मभूमौ विधीयते ॥
 भारतस्यास्य वर्षस्य नव भेदास्त्रिंशदस्य ।
 इन्द्रद्वीपः कशेरुश्च तान्त्रपथी गभस्तिमान् ॥
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वश्च वारुणः ।
 अयन्तु नवमस्तेषां द्वीपः सागरसंज्ञितः ॥
 योजनानां सहस्रान् द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरात् ।
 पूर्वं किराता यस्यान्ते पश्चिमे यवनाः स्थिताः ॥
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या मध्ये भूद्राश्च भागवतः ।
 इत्यायुद्धवर्णितोऽर्जुनस्यतो अवस्थिताः ॥
 शतहज्रभ्रमागदा हिमवतादनिःसृताः ।
 वेदस्त्रुतितुष्टाश्चान्याः पारिप्राजोद्भवा सुते ! ॥
 नर्मदासुरसाद्याश्च नद्यो विन्ध्यविनिःसृताः ।
 तापी पयोध्या निर्विन्ध्याप्रसृता जलसम्भवाः ॥
 गोदावरी भीमरथी जम्बवत्यादिकास्तथा ।
 सङ्गपादोद्भवा नद्यः स्त्रुताः पापभयापहाः ॥
 जतमाना तान्त्रपथी प्रसृता मजयोद्भवाः ।
 त्रिसामा ऋषिकुल्याद्या महेन्द्रप्रभवाः स्त्रुताः ॥
 ऋषिकुल्या कुमाय्याद्याः शुक्तिमत्पादसम्भवाः ।

आसी ननुपनद्यश्च सन्ध्याश्च सहस्रशः ॥
 तास्मिन्ने कुरुपाञ्चालमध्यदेशादयो जघाः ।
 पूर्वदेशादिकाश्चैव कामरूपनिवासिनः ॥
 ओद्भवाः कलिङ्गा मगधा दक्षिणात्याश्च जत्-
 स्रः ।
 तथापरान्ताः सौराष्ट्राः मूराभीराक्षपाण्डुराः ॥
 मारुका मानवाश्चैव पारिप्राञ्चनिवासिनः ।
 सौवीराः सैन्धवा बृहन्नाः शाक्याः शाकल-
 वासिनः ॥
 मद्रा रामाक्षयाम्बठाः पारसीकादयस्तथा ।
 आसां पिबन्ति सज्जनं वसन्ति सरितां सदा ॥
 समीपतो महाभाग ! वृष्टपुष्टजगज्जनाः ।
 चत्वारि भारते वर्षे युगाश्च महासुते ॥
 जतं चेत्ता द्वापरश्च कलिञ्चाश्च न कश्चित् ।
 तपस्तप्यन्ति यतयो जुहुते चात्र यत्नवः ॥
 दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ।
 पुरुषैर्यज्ञपुरुषो जम्बुद्वीपे सद्ध्यते ॥
 यज्ञैर्यज्ञपतिर्विष्णुरन्यद्वीपेषु चान्यथा ।
 तथापि भारतं अहं जम्बुद्वीपे महासुते ॥
 यतो हि कर्मभूर्यथा ततोऽन्या भोगभूमयः ।
 अत्र जन्मसहस्राणां सहस्रेरपि सप्तम ! ।
 कदाचिन्नभते जन्ममनुभूयं पुण्यसञ्चयात् ॥
 गायन्ति देवाः किञ्च गीतकानि
 धन्यास्तु ये भारतभूमिभागे ।
 स्वर्गपवर्गास्तद्वर्गभूते
 भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्मास्तु ॥
 कर्माभ्यसङ्कल्पिततत्फलानि
 संन्यस्य विष्णौ परमात्मरूपे ।
 अवाप्य तां कर्ममहोमजने
 तस्मिन्ने ये जमनाः प्रयान्ति ॥
 जानौम नेतन क वयं विज्ञाने
 स्वर्गप्रदे कर्मणि देहबन्धम् ।
 प्राश्नाम धन्याः खलु ते मनुष्या
 ये भारते नेन्द्रियविप्रहीनाः ॥
 नववर्षेण मेजये । जम्बुद्वीपमिदं मया ।
 लक्ष्यो जगद्विस्तारं संक्षेपात् कथितं तव ॥
 जम्बुद्वीपं समाहृत्य लक्ष्यो जगद्विस्तारः ।
 मेजये । वनयाकारः स्थितः चारोर्दक्षिणैर्द्विः ॥
 इति श्रीविष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः ॥३॥
 अस्मिन् वर्षे जन्मकारणं तत्साफल्यं यथा,—
 “शतजन्मतपः ज्ञत्वा जन्मेदं भारते जमेत् ।
 करोति सफलं जन्म श्रुत्वा हरिकथान्तम् ॥
 अर्चनं वन्दनं मन्त्रजपः सेवनमेव च ।
 स्मरणं कीर्तनं श्रद्धादुष्णअवगमीक्षितम् ॥
 निवेदनं स्तुत्यं दास्यं नवधा भक्तिजगदम् ।
 करोति सफलं जन्म ज्ञत्वेतानि च भारते ॥” ॥
 अस्य पुण्यस्थानं कर्मभूमिर्लं परिमाणं यथा,—
 “कर्मणां फलभोगश्च सर्वेषां सुरसुन्दरि ! ।
 नैव स्वर्गं न पाताले नान्यद्वीपे श्रुतौ श्रुतम् ॥
 ज्ञत्वा शुभाशुभं कर्म पुण्यक्षेत्रे च भारते ।
 अन्यत्र तत्फलं भुङ्क्ते कर्मा कर्मनिबन्धनात् ॥

हिमालयादावत्तुर्गं पुण्यक्षेत्रं भारतम् ।
 श्रेष्ठं सर्वस्वनाशाय तृतीयं तपःक्षणम् ॥
 जम्बा तत्र जम्ब जीवो वसति विष्णुमायया ।
 श्रुत्वा करोति विषयं विहाय सेवनं हरेः ॥
 लब्ध्वा तत्र महत् पुण्यं स्वर्गं गच्छति पुण्यवान् ।
 यहीना स्वर्गकल्याणं चिरं स्वर्गं प्रमोदते ॥
 स्वर्गमागच्छति नरो विहाय मानवीं तनूम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे श्रीलक्ष्मणकण्डके ॥१५६॥
 अध्यायौ ॥

भारतः, पुं, (भरतस्य तुनेरयमिति । भरत +
 णञ् ।) नटः । इति ञटधरः ॥ अग्निः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (भरतस्य गोत्रापत्य-
 मिति । भरत + णञ् ।) भरतस्य गोत्रापत्यम् ॥
 (यथा, महाभारते । १ । ११ । ७४ ।

“तत्राग्नीधमहश्चैतन् कर्म भूमस्य भारत ! ॥”
 भारतवर्षं, क्ली, (भारतं भरतस्यन्वि वर्षमिति ।)
 जम्बूद्वीपस्य नववर्षान्तर्गतवर्षविशेषः । यथा,—
 “हिमार्कं दक्षिणं वर्षं भरताय ददौ पिता ।
 तस्माच्च भारतं वर्षं तस्य नाम्ना महात्मनः ॥”
 तस्य नव भागा यथा,—

“भारतस्यास्य वर्षस्य नवमेदक्षिणो मे ।
 समुद्रान्तरिता श्रेयास्ते त्वगन्थाः परस्परम् ॥
 दक्षद्वीपः कसेरुश्च ताक्षवर्णो गभस्तिमान् ।
 नागद्वीपस्तथा सौम्यो गान्धर्वो वायव्यस्तथा ॥
 अथ नु नवमक्षेत्रं द्वीपः सागरसंवृतः ।
 योजनानां सहस्रं वै द्वीपोऽयं दक्षिणोत्तरान् ॥
 पूर्वे किराता यस्यान्ते पक्षिमे यवनाः स्मृताः ।
 ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्याः शूद्राश्चान्तःस्थिता ॥
 द्विज ! ॥

दण्डायुद्धवर्णन्याटोः कर्मभिः क्षतपावनाः ।
 तेषां संयवहारश्च एभिः कर्मभिरिष्यते ॥
 स्वर्गापवर्गप्राप्तिश्च पुण्यं पापञ्च वै तथा ।
 महेन्द्रो मलयः सद्यः शुक्तिमाशुचपञ्चतः ॥
 विन्ध्यश्च पारिपाञ्च समेवात्र कुलाचलाः ।
 तेषां सहस्रशृङ्गान्ये भूधरा ये समीपगाः ॥
 विस्तारोऽयिष्यो रम्या विपुलाश्चित्रवानवः ।
 कोलाहलः सर्वेभ्यो मन्दरो ददुराचलः ॥
 वानन्धमो वेद्युतश्च मेनाकः सुरवस्तथा ।
 तुङ्गप्रस्थो नामगिरिर्गोधनः प्राङ्मुराचलः ॥
 पुण्यवीथेजयन्तो च रेवतोऽर्जुन एव च ।
 ऋष्यमृकः सगोमलः कूटशैलः क्षतशरः ॥
 शीपञ्चतश्चकोरश्च शनशोऽन्येऽप्यपञ्चताः ।
 तैर्विमिश्रा जनपदा न्मच्छास्त्राणां भागशः ।
 तेऽपीयन्ते सरिच्छेष्टा यास्ताः सन्त्यद्विबोध मे ॥
 गङ्गा सरस्वती सिन्धुश्चन्द्रभागा तथापगा ।
 यमुना च शतद्रुश्च वितस्तेरावतो कुङ्कुः ॥
 श्रीमती धूतपापा च बाहुदा च द्रवदती ।
 विपाशा देविका वदक्षुर्विशाला गङ्गकी तथा ।
 कौशिकी चापरा विप्र ! हिमवत्पादनिःसृताः ॥
 वेदस्त्वितर्वेत्तवनी राज्ञी सिन्धुरेव च ।
 वेष्ठा च स्यान्मना चैव सवानोरा महो तथा ॥
 पारा चर्मस्तती कृपी विदिशा वैभववपि ।

विपा श्रवणी च तथा पारिपाञ्चमयाः

स्मृताः ॥
 शीतो महावदक्षेव नर्मदा सुरसा क्षिप्ता ।
 मन्दकिनी दृष्टार्था च चित्रगुप्ता तथापगा ॥
 चित्रोत्पलाश्च तमसा करतोया पिशाचिका ।
 तथाप्या पिप्पला ओणी विपाशा वङ्गना नदी ॥
 सरोवणा शुक्तिमनी मङ्गली चिदिवा क्रतुः ।
 ऋक्षपादप्रसूता वै तथाप्या वेगवाहिनी ॥
 शिवा पयोष्ठी निर्बिन्धा तापी च निधवावती ।
 वेणा वैतरणी चैव शिनीवाली कुसुङ्गती ॥
 तोया चैव महागौरी दुर्गा चान्तःशिवा तथा ।
 विन्ध्यपादप्रसूतास्तथा पुण्यजलाः शुभाः ॥
 गोदावरी भीमरथी लङ्कावर्णा तथापगा ।
 तुङ्गभद्रा सुप्रयोगा वाङ्गा कावेर्ययापगा ।
 सङ्घपादविनष्कान्ता रमास्ताः सरिदुत्तमाः ॥
 क्षतमाणा ताक्षपर्णी पुण्यजालुत्पलावती ।
 मलयान्निसुङ्गता नदाः शीतलनाम्बिकाः ॥
 पितृसोमविङ्गुल्या च दृक्ता चिदिवाजया ।
 काङ्गुलिनी वङ्गकरा महेन्द्रप्रभवाः स्मृताः ॥
 ऋषिका च कुमारी च मन्दगा मन्दवाहिनी ।
 लङ्गा पलाशिनी चैव शुक्तिमग्नभवाः स्मृताः ॥
 सन्धाः पुण्याः सरस्वत्यः सन्धा गङ्गाः समु-
 द्रगाः ॥

विन्ध्य मातरः सन्धाः सन्धाः पापहराः
 स्मृताः ॥
 अन्धाः सहस्रशृङ्गताः क्षुद्रनद्यो द्विजोत्तम ! ।
 प्रादृष्टकालवहाः सन्ति सर्वकालवहाश्च याः ॥
 मत्स्याः कुम्भलाः कुल्याश्च कुन्तलाः काशिकी-
 श्रलाः ॥

अर्जुदाश्च पुलङ्गाश्च समकाश्च रुक्मैः सह ।
 मध्यदेशे जनपदाः प्रायशोऽभी प्रकीर्तिताः ॥
 सङ्ख्यस्य चोत्तरेणैव यत्र गोदावरी नदी ।
 पृथिव्यामपि क्षतशृङ्गायां न प्रदेशो मनोरमः ॥
 गोवर्द्धनपुरं रण्यं भार्गवस्य महात्मनः ।
 वाङ्गीका वाटधानाश्च आभीराः कालतोयकाः ॥
 अपरान्ताश्च शूद्राश्च पङ्कवाश्चर्मखण्डिकाः ।
 गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुवीरोरमद्रकाः ॥
 शतद्रुदा क्षत्रियाश्च पारदाहारमक्षिकाः ।
 माठरा रक्षतकाः केकया दृष्टमानिकाः ॥
 क्षत्रियोपनिवेशाश्च वैश्यशूद्रकुलानि च ।
 काम्बोजा दरदाश्चैव वम्बरा ह्यङ्गलौकिकाः ॥
 नीचाश्चैव तुवाराश्च पङ्कवा वाङ्गतीदराः ।
 आञ्जियाः सभरङ्गाणाः प्रस्थलाश्च दृष्टरकाः ॥
 लम्बिकाः स्वनकाराश्च चूलिका जाङ्गवेः सह ।
 अपधाश्चालिमद्राश्च किरातानाश्च जातयः ॥
 तामसा हंसमार्गाश्च काङ्गरीक्षान्तङ्गान्तथा ।
 चूलिका हड्डिकाश्चैव ऊर्णा दाक्षीण्येव च ॥६॥
 एते देशा क्षुदीत्यास्तु प्राच्यान् देशान्निबोध मे ।
 अन्धवाका सुन्नरका अन्तर्गिर्विहर्गिराः ॥
 तथा ध्रुवङ्गा वङ्गिया मलदा मलवर्णिकाः ।
 ब्रह्मोत्तराः प्रविचया भार्गवाङ्ग्यमहकाः ॥
 प्रागज्योतिषाश्च मद्राश्च विदेहास्तान्निबोध मे ।

मत्स्या मगधगोमेदाः प्राच्या जनपदाः स्मृताः ॥
 अथापरे जनपदा दक्षिणाप्रथमास्तिनः ।
 पाङ्ग्राश्च केरणाश्चैव चोलाः कुल्याश्चैव च ॥
 सेतुका म्बिकाश्चैव कुमारा वानवाक्षिकाः ।
 महाराष्ट्रा माक्षिकाः क्षत्रिणाश्चैव सर्वशः ॥
 आभीराः सह चैषीका आटवाः ध्रुवराश्च ये ।
 पुलिन्दा विन्ध्यमासेया वेदर्भा दक्षकैः सह ॥
 पौरिका मौलिकाश्चैव अष्टका भोगवर्धनाः ।
 तैलिकाः कुन्तला ह्यन्धा उद्दिदा गाल-
 कारकाः ॥७॥

दक्षिणात्यास्तिमे देशा अपरान्ताश्चिबोध मे ।
 सौपर्णिकाः कालनदा दुलाक्षालीयकैः सह ॥
 कारस्करा लोहजङ्गा वानेया राजभद्रकाः ।
 तोखलाः कोशलाश्चैव त्रेपुरा विदिशास्तथा ॥
 तुषारास्तुम्बराश्चैव पाटवी नैषधैः सह ।
 पुलिन्दाश्च सुशीलाश्च रूपपाक्षामसैः सह ॥
 तथा कुवमिण्यश्चैव सर्वे चैव करस्कराः ।
 नासिकाश्च ये चान्ये ये चैवान्तरनर्मदाः ।
 मारुकच्छाः समाहेयाः सर्वे सारस्वतैः सह ।
 कच्छीयाश्च सुराष्ट्राश्च व्यावन्धाश्चार्द्धदेः सह ॥
 इत्येते क्षपराणांश्च प्रष्टव्यं विन्ध्यनिवासिनः ।
 मलजाश्च कक्ष्याश्च मेकलाक्षोत्तलैः सह ॥
 उत्तमर्णा दृष्टार्णाश्च भोजाः क्षिप्रिण्यकैः सह ।
 अनूपस्तुर्किराश्च वीरहोत्रा ह्यवन्तयः ॥
 एते जनपदाः सर्वे विन्ध्यपृष्ठनिवासिनः ॥
 अतो देशान् प्रवक्ष्यामि पञ्चतान्निबोध मे ॥८॥
 निर्हारा हंसमार्गाश्च कुपयाक्षजनाः खसाः ।
 कुसाः प्रावरणाश्चैव ऊर्णा दन्धाः सङ्गुकाः ॥
 त्रिगर्ता मालवाश्चैव किराताक्षामसैः सह ।
 क्षतक्षेतादिकक्षाश्च चतुर्यङ्गान्तो विधिः ॥९॥
 एतन् भारतं वर्षं चतुःसंस्थानसंस्थितम् ॥
 दक्षिणे परतो ह्यस्य पूर्व्वेण च महोदधिः ।
 हिमवानुत्तरेणास्य कार्भकस्य यथा गुणः ॥
 तद्देशं भारतं वर्षं सर्वबीजं द्विजोत्तम ! ।
 देवत्वममरेण्यत् देवत्वं मर्त्यतां तथा ॥
 ऋगपञ्चमरचरा योनीस्तुङ्गं सरोक्षपाः ।
 स्यावराणाञ्च सर्वेषामतो ब्रह्मन् ! शुभाशुभैः ॥
 प्रयान्ति कर्मभूयस्मान्मन्योर्नैव विद्यते ।
 देवानामपि विप्रैः । सदेवैव मनोरथः ॥
 अपि मातुवमाश्रमाभौ देवत्वात् प्रयुताः
 चितौ ।

मनुष्याः कुर्वन्ते तन् यत्र शक्यं सुरासुरैः ॥
 स्वकर्मनिगडयन्तेः स्वकर्मक्षयणीतस्तुक्तेः ।
 न किञ्चन क्रियते कर्म सुखेष्टोपपटङ्गितैः ॥”
 इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे भारतखण्डवर्णन-
 नामाध्यायः ॥ ५० ॥ ॥ अपि च ।

“भारतं पृथ्विस्मिन् वर्षं सरिच्छेलाः सन्ति बहवः ।
 मलयो मङ्गलप्रस्थो मेनाकश्चिद्रुद्र ऋषभः
 कूटकः कोष्णः सद्यो देवगिरिर्ऋष्यमृकः
 श्रीशैलो वेङ्गुटो महेन्द्रो वारिधारो विन्ध्यः
 शुक्तिमाशुचगिरिः पारिपाञ्चो मोक्षचिद्रुद्रो
 गोवर्द्धनो रेवतकः कङ्गुभो नीलो मोकासुखः

भारत

रत्नकोणः कामगिरिरिति चान्ये शतसहस्रशः
श्रीलाक्षेयां नितम्बप्रभवा नदा नद्यश्च सन्त्यसं-
ख्याताः । एतासामपि भारतः प्रजा नामभिरेव
पुनस्तीनामात्मना चोपसृशन्ति चन्द्रवशा
ताम्बपर्णी अष्टोदा हतमाणा वैद्यायसी
कावेरी वेन्ता प्रयस्विनी शर्करावर्ता तुङ्गभद्रा
जम्बवेन्ता भीमरथी गोदावरी निर्विन्धा
पयोधो तापी रेवा सुरसा नर्मदा चम्बलती
अन्धः शोणश्च नदी महानदी वेदस्त्रुतिर्ष्व-
ज्जुह्या त्रिसामा कौशिकी मन्दाकिनी यमुना
सरस्वती इन्द्रवती गोमती सरयूरोचवती वरु-
वती सप्तवती सुषोमा शतदृक्चक्रभागा मरुद-
वृधा वितस्ता अवित्री विन्धेति महानद्यः ।
अस्मिन्नेव वर्षे पुरुषेत्संजनस्मभिः सुकलोहित-
लक्ष्यवर्णेन खारव्येन कर्मणा दिव्यमाशुवनारक-
गतयो वक्रा आत्मन आशुपूर्वेण सन्धा ह्येव
सर्वेषां विधीयन्ते । यथावर्षविधानमपवर्ग
आपि भवति । योऽसौ भगवति सर्वभूतात्मनि
अनात्मिनिनिरुक्तेनित्ययेन परमात्मनि वासुदेवे
अनन्यनिमित्तभक्तियोगजन्यो नानागत-
निमित्ताविद्यायन्त्रिवन्धनदारेण यदा हि महा-
पुरुषपूरुषप्रसङ्गः । एतदेव हि देवा गायन्ति ।

“अहो वतेशां किमकारि शोभनं
प्रसन्न एषां स्विदुत स्वयं हरिः ।
येनैव सत्त्वं वृषु भारताजिरे
सुकुन्दसेवौपयिकसृष्टा हि नः ॥
किं दुष्करेभः क्रतुभिक्षपोषते-
र्दानादिभिर्वा दानयेन फलगुना ।
न यत्र नारायणपादपङ्कज-
स्त्रुतिः प्रसृष्टातिशयेनक्रियेतसवात् ॥
कल्याणुषां न्यानजयात् पुनर्भवात्
चणाशुषां भारतभूजयो वरः ।
क्षेत्रेण मत्तैर्न हतं मनस्विनः
संन्यस्य संन्यास्यभयं पदं हरेः ॥
न यत्र वैकुण्ठकथा सुधापगा
न साधवो भागवतास्तदाश्रयाः ।
न यत्र यज्ञेशमखा महोत्सवाः
सुरेशलोकोऽपि न वै स संन्याताम् ॥
प्राप्ता वृजातिस्त्रिहं ये च जन्मावो
ज्ञानक्रियाद्रव्यकलापसम्भूताम् ।
न चेदयतेरन्न पुनर्मृतायते
भूयो वनौका इव यान्ति बन्धनम् ॥
येः अह्वया वर्हवि भागशो हवि-
र्निरुप्रमिष्टं विधिमन्त्रवस्तुतः ।
एकः पृथङ्नामभिराहुतो मुदा
यज्ज्ञाति पूर्यः स्वयमार्श्यां प्रभुः ॥
सत्त्वं दिशश्चर्चितमर्थितो वृथां
नेवार्थदो यत् पुनरर्थिता यतः ।
स्वयं विधत्ते भजतामनिच्छता-
मिच्छापिधानं निजपादपङ्कजम् ॥
यश्च नः स्वर्गसुखावशेषितं
स्त्रियस्य कृत्स्नं हतस्य शोभनम् ।

भारती

तेनाजनामि स्तुतिमन्त्रजनः स्था-
हर्षे हरिर्भङ्गतां शं तनोति ॥

श्रीशुक उवाच । जम्बूद्वीपस्य च राजद्रुपद्वीपा
नद्यौ हैक उपदिशन्ति सागरात्मजैरन्ध्रान्वेष्य
रमां महतीं परितो निखनङ्गरुपकण्ठितान् ।
तद्वयथा । स्वर्गप्रस्थश्चन्द्रशूक आवर्तनो रमन्वको
नन्दहरिश्चः पाञ्चजन्यः सिंहलो लङ्केति । एवं
तव भारतोत्तमजम्बूद्वीपवर्षविभागो यथोप-
दिशतुपर्वणितः ।” इति श्रीभागवते महापुराणे
५ स्कन्धे द्वीपवर्षवर्णनं नाम १६ अध्यायः ॥
(विष्णुपुराणे च । २ स्कन्धे ६ अध्याये ।
“उत्तरं यत् सप्तद्वयं हिमाद्रेश्चैव दक्षिणम् ।
वर्षं तत् भारतं नाम भारती यत्र सन्ततिः ॥१॥
नवयोजनसाहस्रो विस्तारोऽस्य महासुने । ।
कर्म्मभूमिरियं स्वर्गमपवर्गश्च गच्छताम् ॥” २॥
अपरच ।
“अतः संप्राप्यते स्वर्गोऽस्तुतिमन्त्रात् प्रयान्ति वै ।
तियं कृत्स्नं नरकश्चापि यान्त्यतः पुरुषा सुने ॥३॥
इतः स्वर्गं च मोक्षं च मध्यमन्त्रं च गम्यते ।
नखलन्त्यत्र मर्त्यानां कर्म्मभूमौ विधीयते ॥” ४॥
अपि च ।
“सत्वारि भारते वर्षे युगान्यत्र महासुने । ।
हृतं चेता दापरश्च कलिश्चान्यत्र न कश्चित् ॥१६॥
तपस्व्यान्ति सुनयो जुहते चात्र यत्नवः ।
दानानि चात्र दीयन्ते परलोकार्थमादरात् ॥” १७॥
“अत्रापि भारते अष्टं जम्बूद्वीपे महासुने । ।
यतो हि कर्म्मभूरेषा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥२२॥
अत्र जन्म सहस्राणां सहस्रैरपि सत्तम । ।
कदाचित्तमते जन्मार्माशुचं पुण्यसम्पदात् ॥२३॥
गायन्ति देवाः किञ्च गीतकानि
धन्यास्तु ते भारतभूमिभागे ।
स्वर्गपवर्गास्सदमार्गभूते
भवन्ति भूयः पुरुषाः सुरत्वात् ॥२४॥
कर्म्मण्यसङ्कल्पिततत्फलानि
संन्यस्य विद्यां परमात्मभूते ।
अवाप्य तां कर्म्म महौमनन्ते
तस्मिन्त्यं येत्वमजाः प्रयान्ति ॥२५॥
जानीम नेतृ क वयं विनीने
स्वर्गप्रदे कर्म्मणि देहवन्धम् ।
प्राप्स्याम धन्याः खलु ते मनुष्या
ये भारते नन्द्यविप्रहीनाः ॥” २६॥
भारती, स्त्री, (भृ + अतच् । क्तिष्ठां डीप् ।)
वचनम् । (यथा, कुमारः । ६ । ७६ ।
“तमर्थमिव भारत्या सुतया योक्तुमर्हसि ॥”)
सरस्वती । (यथा, कालिदासः ।
“वीणापुस्तकरञ्जितहृत्ते
भगवति भारति देवि । नमस्ते ॥”)
पक्षिभेदः । उक्तिभेदः । इति मेदिनी । ने,
१३८ ॥ यथा,—
“शङ्करे कौशिकी वीरे सात्वतारभटी पुनः ।
रसे रौद्रे च वीभत्से हृतिः सर्वत्र भारती ॥”
भारती हृतिस्तु भारती संस्कृतप्रायो वाग-

भारवा

वापारो नरात्मवः । इति वाहितदर्मवक्ष्य ६
परिच्छेदः ॥ ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥
(शङ्कराचार्यश्रिष्यतोटकस्य श्रिष्यानामन्-
तमस्य उपाधिविशेषः । यथा, प्राञ्चतोविष्या-
मवधूतप्रकरणे ।

“विद्याभारेण सन्धूयः सर्वभारं परिच्येत् ।
दुःखभारं न जानाति भारती परिज्ञोर्नित ॥”
नदीविशेषः । यथा, महाभारते । १।२२।१०५ ।
“भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुस्मृता यथा ॥”
भारद्वाजं, स्त्री, अस्थि । इति हेमचन्द्रः । १।२८८ ॥
भारद्वाजः, पुं, (भरद्वाजस्य अपत्यं गोत्रापत्य-
मिति वा । भरद्वाज + “अवृष्यनान्त्ये विदा-
दिभ्योऽञ्” ४ । १ । १०४ । इति ऋज् ।)
द्रोणाचार्यः । (यथा, महाभारते । ७।६। २३ ।
“ततः प्रयाति सहसा भरद्वाजे महारथे ।
आर्जुनादेन घोरेण वसुधा समकम्प्यते ॥”)
अविभेदः । इति मेदिनी । ने, १४४ ॥ अगस्त्य
सुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥ मङ्गलपद्यः ।
इति पद्ययज्ञतत्त्वम् ॥ आप्राप्तपक्षी । दृष्टव्यति-
पुत्रः । इति हेमचन्द्रः ॥ (देशभेदः । यथा,
“लक्ष्मणपदाद्भारद्वाजे ॥” ४ । २ । १४५ ।
इति कृष्णे “भारद्वाजशब्दोऽपि देशवचन
एव नगोचशब्दः ।” इति काशिका ॥ भर-
द्वाजवंशीये, त्रि । यथा, महाभारते । १ ।
१३१ । ३ ।
“इति सञ्चिन्त्य गाङ्गेयस्तदा भारतसत्तम । ।
द्रोणाय वेदविदुषे भारद्वाजाय धीमते ।
पाण्डवान् कौरवाञ्चैव हृदौ शिष्यान्तरवभ ॥”)
भारद्वाजी, स्त्री, वनकार्पासी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (नदीभेदः । यथा, महाभारते । ६ ।
६ । २६ ।
“श्रीप्राञ्च पिच्छलाश्चैव भारद्वाजीश्च निज-
गाम् ।
कौशिकीं निजगां शोणां बाहुदामश्च चन्द्र-
माम् ॥”)

भारयः, पुं, (भां दीप्तिं रयते प्राप्नोतीति । रय
गतौ + पदाद्यच् ।) भारद्वाजपक्षी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ भारद्वा इति भाषा ॥
भारयष्टिः, स्त्री, (भारय्य यष्टिः ।) भारवृक्ष
दृक् । वाक इति भाषा । तत्पठ्यायः । विह-
ङ्गिका २ । इत्यमरः । २ । १० । ३० ॥
भारव, स्त्री, (भारं वातीति । भार + वा +
“आतोऽनुपेति ॥” ३ । २ । ३ । इति कः ।)
धनुर्गुणः । इति त्रिकाण्शेषः ॥
भारवाङ्, पुं, (भारं वहतीति । वह् + “कर्म्म-
ण्यञ्” ३ । २ । १ । इत्यञ् ।) भारिकः ।
इत्यमरः । १।१० । १५ ॥ (यथा, महाभारते ।
३ । १३३ । १ ।

“अन्त्यस्य पत्न्या वधिरस्य पत्न्याः

क्षियाश्च पत्न्या भारवाङ्गस्य पत्न्याः ॥”)
भारवाङ्गी, स्त्री, (भारवाङ्ग + गौरादिवात्
ङीच् ।) गौरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

भार्गवः

भारविः, पुं, कविविशेषः । स च किरातापुत्रीय-
नामकप्रत्यकार्त्ता । तत्पर्यायः । शतपुत्रः २ ।
इति त्रिकाश्रयः ॥ तस्य ग्रन्थस्य प्रथम-
श्लोकोऽयम् ।

“अथः कुक्ष्यामधिपस्य पालनीं
प्रजासु हृत्तिं यमयुक्तं वेदितुम् ।
स वर्जितङ्गी विदितः समाययौ
युधिष्ठिरं ह्येतवने वनेचरः ॥”

भारहृत्तः, पुं, काशीनामकग्रन्थम् । इति
शब्दचम्पिका ॥

भारहृत्तः, पुं, (हरतीति । हृ + पदाद्यच् । भारस्य
हृत्तः ।) भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भारहृत्तः, पुं, (भारं हरतीति । हृ + अण् ।)

भारवाहकः । इति शब्दरत्नावली ॥

भारिः, पुं, (इभस्य अरिः । एषोदरादित्वात्
इलोपः ।) बिहः । इति हेमचन्द्रः ॥

भारिकः, पुं, (भारोऽक्षि वाह्यतयास्य । “अत
इतिठनौ ॥” ५ । २ । ११५ । इति ठन् ।) भार-
वाहकः । भारी इति स्थातः । तत्पर्यायः ।

भारवाहः २ । इत्यमरः । २ । १० । १५ ॥

भारहृत्तः ३ भारहृत्तः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, कथासरित्सागरं । ३७ । ५६ ।

“तत्र चायामताः केचित् तन्मुखः काष्ठ-

भारिकाः ॥”)

भारिः, पुं, पक्षिविशेषः । तत्पर्यायः । ग्राम-
चटकः २ श्लेशः ३ कणभचकः ४ । इति
राजनिघण्टुः ॥

भारी, [न] पुं, (भारोऽख्यस्यास्मिन् वेति । भार +
इतिः ।) भारवाहकः । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥ (यथा, मनी । २ । १३८ ।

“चक्रिष्यो दृष्टमीशस्य रोगिणो भारिणः स्त्रियाः
जातकस्य च राज्ञश्च पत्न्या देवो वरस्य च ॥”
भारयुक्ते, त्रि ॥

भारोही, स्त्री, (भारं वहतीति । वह् + क्ति ।
स्त्रियां ङीप् । ततः प्रसादावनादौ ऊट् ।)

भारवाहिका । इति सुश्रुतध्याकरणात् ॥

भार्गवः, पुं, (भृगोरपत्यम् । तद्गोत्रापत्यमिति ।
भृगु + अण् ।) परशुरामः । मुक्ताचार्यः ।
(यथा, महाभारते । १ । ६६ । ४५ ।

“तस्मिन्निवृत्ते विधिना योगक्षेमाय भार्गवे ।
अन्यसुत्पादयामास पुत्रं भृगुरनिन्दितम् ॥”)

धन्वी । गजः । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥ भारत-
वर्षमध्ये प्राच्यदेशान्तर्गतदेशविशेषः । यथा,—

“अक्षोत्तराः प्रविजया भार्गवा ज्ञेयमहंकाः ॥
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥

(कुलाजः । यथा, महाभारते । १ । १६२ । १ ।

“गत्वा तु तां भार्गवकर्मशालां

पार्थो पृथं प्राप्य महाबुभावौ ॥”

“भृगुः स्वपटवृत्तिः जीविकार्थं भृगुणा चव-
हरतीति भार्गवः कुलाजः ॥” इति तट्टीकायां
नीलकण्ठः ॥ मार्कण्डेयः । यथा, महाभारते ।
१३ । २२ । १५ ।

५०३

भार्या

“रथुका ते जम्बूनामु चत्वारोऽमिततेजसः ।
एतयोकाश्चपचाभिः प्रकटायुश्च भार्गवः ॥”

श्रीमन्तः । यथा, महाभारते । १ । १८ । ६ ।

“तथेति चात्रवोद्विष्यान्नेच्छता सह भार्गवः ॥”
भृगुवंशीये, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
६६ । ४२ ।

“अथ रामस्य राजेन्द्र । भार्गवस्य च धौमतः ॥”
भार्गवप्रियः, पुं, (भार्गवस्य प्रियः ।) श्रीरकः ।

मुक्ताधिष्ठादेवताकल्पात् ॥

भार्गवी, स्त्री, (भार्गव + ङीप् ।) पार्वती ।
(भृगोरपत्यं स्त्री । भृगु + अण् + ङीप् ।)

कन्याः । (अस्या भृगुसुतात्वसुतं यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । ६ । १४६ ।

“एतत् ते कथितं ब्रह्मन् । यन्मा त्वं परि-
पृच्छसि ।

श्रीराज्यौ श्रीर्यथा जाता पूर्वभृगुसुता सती ॥”
दून्वा । इति मेदिनी । वे, ४५ ॥ (यथा, वैद्यक-
रत्नमालायाम् ।

“सहस्रवीर्या दून्वा तु मङ्गल्या भार्गवी
रुहा ॥”)

नीलदून्वा । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथास्याः
पर्यायः ।

“नीलदून्वा रुहानन्ता भार्गवी शतपत्निका ।
श्रव्यं सहस्रवीर्या च शतवली च कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
श्वेतदून्वा । इति राजनिघण्टुः ॥ (भृगुवंशीय-
स्त्रीमात्रे । यथा, महाभारते । १ । ७३ । ३३ ॥

“कक्षाचिरायितोऽवीति पृष्टस्तामाह भार्ग-
वीम् ।

हतोऽहमिति चाचक्षौ पृष्टो ब्राह्मण-
कन्या ॥”)

भार्गी, स्त्री, (भृज् + ण् । भर्गोऽख्यस्या इति ।
“न्योऽन्नादिभ्य उपसंख्यानम् ॥” ५ । २ । १०३ ।

इत्यस्य वार्त्तिः । इति अण् । ततो ङीप् ।)

वृक्षविशेषः । वामनहाटी इति भाषा । तत्-
पर्यायः । गर्भभृशाली २ मङ्गली ३ अङ्गार-
वल्ली ४ बाक्षी ५ बाक्षण्य यष्टिः ६ वान्तादिः

७ भृङ्गना ८ पद्मा ९ यष्टिः १० भारङ्गी ११
वातादिः १२ कामजित् १३ सुरूपा १४

अमरेष्टा १५ शक्रमाता १६ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । कासश्वास-

श्लोषप्रणालिभिर्दाहज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
निघण्टुः ॥ अण् न् ब्राह्मण्यष्टिकाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

भार्वाजी, स्त्री, (भारवाजी । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) भारवाजी । वनकार्पासी । इति

शब्दरत्नावली ॥

भार्या, स्त्री, (भरणीया इति । भृ + “कृह-
लोपयत् ॥” ३ । १ । १२४ । इति गयत् । टाप् ।

यदा भया दोषा आर्या ।) वेदविधा-
नेनोद्गा । विधिपूर्वकविवाहता । तत्पर्यायः ।

पत्नी २ पाणिग्रहीती ३ द्वितीया ४ सह-
धर्मिणी ५ जया ६ दाराः ७ सहधर्मिणी

भार्या

८ हर्म्यचारिणी ९ दारः १० कनकम् ११
कनककम् १२ ॥ इति शब्दरत्नावली ॥ अस्याः
प्रशंसा यथा,—

“सा भार्या या प्रियं ज्ञायात् स पुत्रो यस्य
जीवति ।

स जीवति गुणो यस्य धर्मो यस्य स जीवति ॥
गुणधर्मेविहीनो यो निष्कलं तस्य जीवनम् ॥

सा भार्या या गृहे दद्यात् सा भार्या या
प्रियंवदा ॥

सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या पति-
व्रता ।

नित्यकाता सुगन्धा च नित्यं प्रियवादिनी ॥
अल्पभुक् स्वल्पभावी च सततं मङ्गलैर्भुता ।

सततं धर्मवहुला सततञ्च प्रतिप्रिया ॥
सततं प्रियवक्त्री च सततं शत्रुनामिनी ।

पितृदेवक्रियायुक्ता सर्वसौभाग्यवर्द्धनी ॥
यस्यैवशो भवेत्कार्या देवैर्नो न स मातुवः ॥”

अस्या दोषा यथा,—
“यस्य भार्या विरूपाक्षी कम्पला कलहप्रिया ।

उत्तरोत्तरवादा स्यात् सा जरा न जरा जरा ॥
यस्य भार्याभितान्यत्र परवेष्माभिकाङ्क्षिणी ।

क्रूरक्रिया व्यक्तलज्जा च सा जरा न जरा जरा ॥”
“यस्य भार्या गुणज्ञा च भर्तारमनुगामिनी ।

अल्पाल्पेन तु सन्नुष्टा सा प्रिया न प्रिया प्रिया ॥
दुष्टा भार्या शठं मित्रं भृत्यान्भोतरदायकाः ।

सर्पे च गृहे वासो न्यतुरेव न संग्रह्यः ।
आपत्सु मित्रं जानीयान् युद्धे मूर्धं वने मुचिम् ।

भार्याञ्च विभवे क्षीणे दुर्भिक्षे च प्रियातिथिम् ॥
इति गारुडं नीतिसारे १०८ । १०६ अध्यायौ ॥

(तथा च महाभारते । १ । ७४ । ३६—४५ ।
“ सा भार्या या गृहे दद्यात् सा भार्या या

प्रजावती ।
सा भार्या या पतिप्राणा सा भार्या या

प्रतिव्रता ॥
अहं भार्या मनुष्यस्य भार्या श्रेष्ठतमः सखा ।

भार्यामूलं त्रिवर्गस्य भार्यामूलं तरिष्यतः ॥
भार्यावन्तः क्रियावन्तः सभार्या गृहेमेधिनः ।

भार्यावन्तः प्रमोदन्ते भार्यावन्तः श्रियान्तिता ॥
सखायः प्रविशन्ति भवन्त्येताः प्रियंवदाः ।

पितरो धर्मकार्येषु भवन्त्यान्ता मातरः ॥
कान्तारैर्व्यापि विश्रामो जनस्याध्वनिकस्य वै ।

यः सदारः स विश्रामस्तस्माद्दाराः परा गतिः ॥
संस्मरन्तमपि प्रेते विषमेत्येकपातिनम् ।

भार्यावन्ति भर्तारं सततं या पतिव्रता ॥
प्रथमं संस्थिता भार्या पतिं प्रेक्ष्य प्रतीक्षते ।

पूर्वं न्यतश्च भर्तारं पश्चात् साध्वनुगच्छति ॥”
दृष्टान्तरुपाच ।

“यस्य नास्ति सती भार्या गृहेषु प्रियवादिनी ।
अरुण्यं तेन गन्तव्यं यथारुण्यं तथा गृहम् ॥

सुशीला सुन्दरी शान्ता गता यस्य गृहोदरात् ।
अरुण्यं तेन गन्तव्यं यथारुण्यं तथा गृहम् ॥
भावाभुरक्ता वनिता कृता यस्य च शत्रुता ।

भार्या

अरय्यं तेन गन्तव्यं यथारय्यं तथा गृहम् ।
 देवनापहृता यस्त्य पतिवाधा पतिव्रता ।
 अरय्यं तेन गन्तव्यं यथारय्यं तथा गृहम् ।
 यस्त्य माता गृहे नास्ति भार्या चाप्रियवादिनी ।
 अरय्यं तेन गन्तव्यं यथारय्यं तथा गृहम् ।
 प्रियाग्रन्थं गृहं यस्त्य पूर्णं क्रीडनवन्धुभिः ।
 अरय्यं तेन गन्तव्यं यथारय्यं तथा गृहम् ।
 भार्याग्रन्था वनसमाः सभार्याश्च गृहा गृहाः ।
 गृहिणी च गृहं प्रोक्तं न गृहं गृहसुष्यते ॥
 अमुनिः स्त्रीविहीनश्च देवे पेत्रे च कर्मणि ।
 यद्वत्ता कुरुते कर्म न तस्य फलभागभवेत् ॥
 दाहिकाशक्तिहीनश्च यथा मन्दो कुताशनः ।
 प्रभाहीनो यथा खम्बः शोभाहीनो यथा शशी ।
 शक्तिहीनो यथा जीवो यथात्मा च तनू विना ।
 विनाधारं यथा धियो यथेशः प्रकृतिं विना ॥
 न च शक्तो यथा यज्ञः फलदां दक्षिणां विना ।
 कर्मिणे च फलं दातुं सामर्थ्यमन्यमेव च ॥
 विना स्वर्गं स्वर्गकारो यथाशक्तः स्वकर्मणि ।
 यथाशक्तः कुलान् च पत्निकाश्च न विना विनाः ॥
 तथा गृहो न शक्तश्च सन्ततं सर्वकर्मणि ।
 भार्यामूलाश्च पुत्राश्च भार्यामूला गृहास्तथा ।
 भार्यामूलं सुखं शम्भूदृष्ट्यानां गृहे सदा ।
 भार्यामूलः सदा हर्षो भार्यामूलश्च भङ्गलम् ।
 भार्यामूलश्च संसारो भार्यामूलश्च सौरतम् ।
 यथा रथश्च रथिनी गृहिणीश्च तथा गृहम् ।
 सारथिस्तु यथा तेषां गृहस्थानां तथा प्रिया ।
 सर्वरत्नप्रधानश्च स्त्रीरत्न दुष्कुणादपि ।
 सा गृहीता गृहस्थेनैवेत्याह कमलोद्भवः ॥
 यथा जलं विना पद्मं पद्मं शोभां विना यथा ।
 तथैव च गृहं शम्भूदृष्ट्यानां गृहिणीं विना ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ५६ अध्यायः ॥
 तस्या अत्याव्यक्तं यथा,—
 “अनपत्याश्च युवतीं कुलजाश्च पतिव्रताम् ।
 तज्जा भवेद्यः सज्जासी ब्रह्मचारी यतीति वा ।
 बाण्ये वा प्रवासे वा चिरं दूरं प्रयाति यः ।
 तीर्थाय तपसे वापि मोक्षार्थं जन्म खण्डितम् ॥
 न मोक्षस्तस्य भवति धर्मस्य खलनं भुवम् ।
 अभिशपेन भार्याया नरकश्च परश्च ॥
 इहैव च यशोनाश इत्याह कमलोद्भवः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११२ अः ॥
 बहुभार्यस्त्येकस्या भजने दोषादि यथा,—
 “गदतो यत् नृत्तं पूर्वं नारदाय पितुर्मखे ।
 दत्तस्य धर्मशास्त्रार्थं तत् श्रुत्वा निशपते ॥
 बहुदारः पुमान् यस्तु रागादिका भजेत् स्त्रियम् ।
 स पापभाक् स्त्रीजितश्च तस्याशौचं सनातनम् ॥
 यदुदुःखं जायते स्त्रीणां स्वाम्यसमोगर्णं यथा ।
 न तस्य सदृशं दुःखं किञ्चिदन्यद् विद्यते ॥
 सतीन्दुमतीं जायां यो नेयान् पुरुषाधमः ।
 ऋतुषलेषु गृहेषु भूगृहा स हि जायते ॥
 भार्या स्त्र्याद्यावदज्ञेयी तावत् कालं विरो-
 धकम् ।
 तस्यास्तु सङ्गमे किञ्चिन् विहितश्चापि नाचरेत् ॥

भार्याप

बहुभार्यस्त्य भार्यावान्तुमेधुनगाशनम् ।
 न किञ्चिद्विद्यते कर्म शास्त्रेणापि यदीरितम् ॥
 तोषयेत् सततं भार्या विधिवत् पाणिपौकितः ।
 तासां तुष्ट्या तु कल्याणमकल्याणमतीत्यथा ॥
 सन्तुष्टो भार्यया भर्ता भर्ता भार्या तथैव च ।
 यस्मिन्नेतत्कुले निजं कल्याणं तत्र वै भुवम् ॥
 यथा विरुध्यते स्वामी सौभाग्यमदृष्टया ।
 सपत्नीसङ्गमं कर्तुं सा स्त्र्यादेशा भवान्तरे ॥
 दहापि लोके वाच्यत्वमधर्मश्चापि विन्दति ।
 न च पितृकुलं स्वामिकुलं तस्याः प्रमोदते ॥
 विरुध्यमाने पत्नौ यत् सपत्न्या वा प्रवर्तते ।
 अतीव दुःखं भवति तदकल्याणजनयोः ॥”
 इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥
 रजस्तना भार्या अत्याख्या । यथा,—
 “न धिमोतीह यो दारान् रजसा कलुषीकृतः ।
 प्रेतप्रेतान् गृहं कुक्षे रेतसाश्च पिबत्यसौ ॥
 यो जहाति रजः स्त्र्या पित्रं स्वं तेजसा नरः ।
 सांश्चाति फलमयिषं धो न दद्यादतुं पुनः ॥
 यो विभर्ति स मतो वै बहूनां रजसि स्थितः ।
 रेतः पिबति तन्मयो पितृभ्यो योऽप्यपिहृदः ॥
 यो जहाति हि निर्दोषा भार्याश्चैव रजस्वलां ।
 शुद्धिमान् संततः सप्तगर्भस्य दुरितं वधेत् ॥”
 इति बह्विपुराणम् ॥
 कालविशेषे तद्गमननिषेधो यथा,—
 “न दिवापि स्थिरं गच्छेत् कदाचिद्विद्यापि च ।
 न पञ्चसु न सन्ध्यासु नाद्यर्तुचतुरात्रियु ।
 गोदक्षां न दिवा गच्छेत् न सगर्भो न व्रत-
 स्थिताम् ॥
 अभिगच्छेद्विद्वान् यस्तदायुः सयमेव च ॥
 बन्ध्याद्ये परित्राण्या नवमे च ऋतप्रजा ।
 एकादशे स्त्रीजननी सद्यस्त्रियवादिनी ॥
 न वक्त्रेऽभिगमं कुर्यात् पाणिपादौ तु
 योषितः ।
 कुर्याचेत् पितरस्तस्य पतन्ति रेतसोभुजः ॥
 भार्याधीनं सुखं पुंसां भार्याधीनो धनागमः ।
 भार्याधीना मखोत्पत्तिभार्याधीनः सुखोदयः ॥
 यच्च भार्या गृहं तच्च भार्याधीनो गृहे वसेत् ।
 न गृहेऽप्यगृहस्थः स्त्र्यात् भार्याया कथ्यते गृही ॥”
 इति पराशरस्मृतिः ॥
 भार्याटः, पुं, (भार्याया अटति वर्तते इति ।
 अट गतौ + पटाच् १) अन्यायं खञ्जीदाता ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 भार्याटिकः, पुं, (अट गतौ + भावे घञ् । भार्याया
 अटो व्रतिभ्यमञ्च वा अस्थस्येति । भार्याट +
 टन् १) स्त्रीजितः । हरिणविशेषः । इति
 मेदिनी । के, २०५ ॥ (सुनिविशेवः । इति
 शैमचक्रः ॥)
 भार्यापती, पुं, (भार्या च पतिश्च तौ । “राज-
 दन्तादियु परम् ॥” २ । २ । ३१ । इति साधुः ।)
 योषितृपती । निवृद्धिचनान्तोऽर्थं शब्दः ।
 तत्पठ्यार्थः । दम्पती २ अन्यती ३ जायापती
 ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ३८ ॥

भावः

भार्याटः, पुं, (भार्या च अटतीति । अट गतौ +
 टन् १) ऋगमेदः । क्रौडया परभार्यायां पुत्री-
 न्यादकः । शैकमेदः । इति मेदिनी । रे, १६२ ॥
 भार्याटचः, पुं, (भार्यावत् प्रियो वृचः १) पत्न-
 वृचः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भार्ज, स्त्री, (भाज दीप्तौ + भावे क्तिप् । भां जाति
 गृह्णातीति । जा + “आतोऽनुपसर्गे कः १” १ ।
 २ । ३ । इति कः ।) भुवोर्द्विभागः । कपाल
 इति भाषा । तत्पर्यायः । जलाटम् २ अजिकम्
 ३ गोधि ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
 “स्वामिन् भङ्गुरयाजकं सतिजकं भार्जं विना-
 सिन् कुरु
 प्रायेण । ऋटितं पयोधरतटे हारं पुन-
 र्योजय ॥”)
 तेजः । इति मेदिनी । ते, ४२ ॥
 भाजदर्शनं, स्त्री, (भावे जलाटे दर्शनमस्येति ।)
 सिम्हरम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 भाजङ्क, [श्र] पुं, (भावे जलाटे ङ्क
 नेत्रं यस्य ।) शिवः । इति शैमचक्रः ।
 २ । ११० ॥
 भाजाङ्कः, पुं, (भाजस्यैव अङ्को यच्च भावे अङ्को
 यस्येति वा ।) करपत्रम् । शाकमेदः । रोहित-
 मन्तुः । महाजलजसम्पन्नपुरुषः । कच्छप ।
 हरः । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ (भाजस्य
 अङ्कः १) जलाटचिह्नश्च ॥
 भाजलोचनः, पुं, (भावे जलाटे लोचनं नेत्रं
 यस्य ।) शिवः । इति भाजङ्कशब्ददर्शनात् ।
 (यथा, काशीखण्डे । २६ । १३० ।
 “भाजलोचनभावश्चा भूतभयभवतप्रभुः ॥”)
 भाजुकः, पुं, (भजते हिनस्ति प्राणिनः इति । भज
 हिंसायाम् + बाहुलकात् उक्तः । ततः प्रज्ञा-
 टाच् १) भङ्गकः । यथा, भरतधृतकीर्तनान्तरे ।
 “भाजूको भाजूको भङ्गोऽभङ्गोऽभङ्गोऽपि
 भङ्गकः ॥”
 भाजूकः, पुं, (भजते हिनस्ति जीवानिति । भज
 + “जलूकादयश्च ॥” उणा० । ४ । ४१ । इति
 उक्तः । ततः प्रज्ञाटन् १) भङ्गकः । यथा,—
 “भाजूको भाजूको भङ्गोऽभङ्गोऽभङ्गोऽपि
 भङ्गकः ॥”
 इति भरतधृतकीर्तनान्तरे ॥
 भाजूकः, पुं, भङ्गकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 भाजूकः, पुं, भङ्गकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
 भावः, पुं, (भावयति चिन्तयति पदार्थानिति ।
 भू + विच् + पचाद्यच् । भवतीति । भू + “भय
 तेजोति वक्तव्यम् ॥” इति काशिकोक्त्या वा ।
 नाम्नोक्तौ विद्वान् । मानसविकारः । सत्ता ।
 (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । २ । १६ ।
 “नासतो विद्यते भावो नाभावो विद्यते सतः ।
 उभयोरपि दृष्टोऽन्तस्त्वनयोस्तत्त्वदर्शभिः ॥”)
 स्वभावः । अभिप्रायः । (यथा, रामायणे ।
 २ । २ । १६ ।

भावः

“तस्य धर्माद्यविदुषो भावमात्राय सर्वशः ।
ब्राह्मणा वनस्पत्याश्च पौरजानपदैः सह ॥”
देष्टा । आत्मा । जन्म । इत्यमरः । ३।३।२०६ ॥
(चित्तम् । यथा, मनुः । ४ । २२७ ।
“दानधर्मं निषेधेन नित्यमैष्टिकपौर्णिकम् ।
परितुष्टेन भावेन पात्रमासाद्य भक्तितः ॥”)
क्रिया । जीना । पदार्थः । (यथा, रघुः । ३।४१ ।
“अतीन्द्रियेष्वप्युपपन्नदर्शने
बभूव भावेयुः द्रिणीपनन्दनः ॥”)
विभूतिः । बुधः । जन्तुः । रथादिः । इति मेदिनी ।
वे. २१ ॥ गौरवितः । अभिनयान्तरम् । इति
त्रिकाशेषः ॥ (विषयः । यथा, हितोपदेशः ।
“अवश्यम्भाविनो भावा भवन्ति महतामपि ।
नम्रत्वं नीलकण्ठस्य महाहिमयनं हरः ॥”
पञ्चालोचना । यथा मनुः । ६ । ८० ।
“यदा भावेन भवति सर्वभावेषु निस्पृहः ।
तदा सुखमवाप्नोति प्रेय चेह च शान्तम् ॥”
प्रेम । यथा, गीतायाम् । १० । ८ ।
“इति मत्वा भजन्ते मां बुधा भावसमन्विताः ॥”
धात्वर्थः । (यथा, सुगन्धोद्ये वोपदेवः ।
“देशाध्वकालभावं वाटेः ॥” क्रियान्तरापिचि
क्रियाविशिष्टः तत्र सप्तमी विहिता तथा च
सुगन्धबोधटीकायां रामतर्कवागीशः । “यस्य
क्रियया क्रियान्तरमपेक्षते स इह भावः ॥”
योगिः । उपदेशः । इति धरणिः ॥ संसारः ।
इत्यनेकार्थकोषः ॥ नवग्रहाणां ग्रयनादिद्वादश-
चैष्टाः । यथा,—
“ग्रयनश्चोपवेशश्च नेत्रपाणिः प्रकाशनम् ।
गमनं गमनेच्छा च सभायां वसतिस्तथा ॥
आगमनं भोजनश्च वृत्तलिप्ता च कौतुकम् ।
निद्रा गृह्याणां भावाश्च द्वादशैते प्रकीर्तिताः ॥”
भावानयनक्रमो यथा,—
“यद्राशौ विद्यते खेटस्तेन तं परिपूरयेत् ।
पुनरंशेन संपूर्य स्वर्णं तत्र नियोजयेत् ॥
जानदण्डं तथा लयमेकीकृत्य सदा बुधैः ।
रविणा भागहारेण श्रेष्ठं कार्यं नियोजयेत् ॥
अंशेन नवसंख्याया । स्वर्णं गृह्याणां जन्म-
नक्षत्रम् । तद्यथा,—
“विश्राज्जानन्तोयानि वैष्णवं भगदैवतम् ।
पुण्या पीण्यां यमः सर्पो जन्मभान्यकतः क्रमात् ॥”
अष्टौ राशिः । यदा मेघे गृहस्तदा १ एक-
पूरितगृहसंख्याङ्कः । यदा हवे गृहस्तदा २
द्विपूरितो गृहसंख्याङ्कः कार्यः ॥ * ॥ आया-
सुतन्युतुङ्गस्त्रयहृत्त्रिकोणस्थानस्थितपापग्रहाणां
निद्राग्रयनभावयोः फलम् ।
“निद्रायाश्च यदा पापो जायास्थाने शुभं वदेत् ।
यदि पापः शुभेहं षो नाशुभैश्च कदाचन ॥
यदि वा शुक्रगेह्ये स्याच्छयने यदि वेक्षितः ।
तदा नारीसमं तस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
शुभाशुभैर्यदा दृष्टः शुभग्रहसमन्वितः ।
नारी च लियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥
सुतस्थाने स्थितः पापो निद्रायां ग्रयनेऽपि वा ।

भावः

तदाशुभं भवेत्तस्य नाम कार्या विचारणा ॥
तुङ्गस्थाने खयहे वा त्रिकोणे वा यदा भवेत् ।
अपत्यस्य तदा नाशो जायते नाम संशयः ॥
शुभग्रहो यदा तत्र करो वा यदि वेक्षितः ।
तदा प्रथमापत्यस्य नाशो भवति निश्चितम् ॥
न्युस्थाने स्थितः पापो निद्रायां ग्रयनेऽपि वा ।
तदात्मनोऽपत्यस्यः स्यादाजन्तोऽपरतोऽपि वा ॥
शुभग्रहो यदा तत्र न्युस्थानेऽपि संस्थितः ।
तदा च मरणं तस्य न्युस्थाने विशेषतः ॥
पापग्रहेयदा दृष्टः शुभो वा शुक्रवीक्षितः ।
तदा तस्य शिरश्छेदो मुनिना परिकीर्तितः ॥
एवं क्रमेण बोद्धव्यं गृहभावे सुदुष्टिना ।
बलावलविचारेण जायते च शुभाशुभम् ॥
ज्योतिर्विस्तु च सर्वेषु परिहारः कृतो मया ।
ग्रयनादिकभावेषु ज्ञातव्यश्चोपदेशतः ॥
एकादशे वा दशमालये वा
धनालये वा यदि वा विलये ।
पापेन युक्तो न शुभग्रहश्च-
तथापि सिद्धिं महतीं वदन्ति ॥”
फलं यथा,—
“मन्दापिः पित्तशूलौ च जायते ग्रयने नरः ॥१॥
उपवेशे भवेच्छूल्यो श्यामवर्णस्तथा नरः ॥२॥
नेत्रपाणौ भवेन करो जलदोषो भवेन्नरः ॥३॥
पुण्यवान् धार्मिकश्चैव धनवाञ्च प्रकाशने ॥४॥
गमने च रवेर्जातः लपणो घनसंयुतः ।
बहुभाषी क्षमी क्रोधी लुब्धचित्तः सदा
भवेन ॥ ५ ॥
अल्पभोक्ता शीघ्रगामी दीर्घायुर्बुधवल्लभः ।
शूरः श्रीमान् सुशीलश्च गमनेच्छाभयो नरः ॥६॥
सभायाश्च रवेर्जातः खलो दाता क्षमी भवेत् ।
दयालुः पण्डितो धीमान् गुणवान् पण्डित-
प्रियः ॥ ७ ॥
आगमने भवेन्मूर्खः कुरूपो घनवान् भवेत् ॥८॥
भोजने भक्तो मांसलुब्धो महावपुर्वर्जो ॥९॥
वृत्तलिप्ता सुन्दरो वाग्मी पण्डितस्य गृहा-
धिपः ॥१०॥
उत्साही च महाभोगी कौतुके च दिवाकरे ॥११॥
दाता भोक्ता प्रियः पुत्रकलत्राणां न संशयः ।
लिङ्गे देहे करे चैव गुदे रोगी तथैव च ।
निद्रायाश्च भवेद्भानोः क्रोधो रक्तनेत्रकः ॥१२॥
इति रवेस्तुङ्गातुङ्गे बलावले वा बोध्यम् ॥*॥
“ग्रयने च विधौ क्रोधी दरिद्रो बहुलम्यटः ॥१॥
उपवेशे महारोगी घनवाञ्च भवेन्नरः ॥ २ ॥
नेत्रपाणौ नेत्ररोगी क्षीपदी बहुभाषकः ।
क्रूरः खलोऽतिशूरश्च जायते च विधौ तदा ॥३॥
प्रकाशने निशानाथे घनवाञ्च भवेन्नरः ।
दण्डो बुद्धिमान् दाता च परदारेषु लम्यटः ॥४॥
अरोगी वितहा चैव क्रूरकर्मा घनान्वितः ।
शरीररोगी दन्तशूलो जायते गमने विधौ ॥५॥
नानासतिर्महाक्रोधी सम्यग्दी च भवेन्नरः ।
गमनेच्छुविधौ जातो घनहीनो भवेत्तदा ॥६॥
दाता च धार्मिकश्चैव राजपात्रो भवेत् सदा ।

भावः

सभायाश्च विधौ निधौ जायते पुत्रवोत्तमः ॥७॥
निधौक्रोधी महादुःखी भवेदात्मने विधौ ॥८॥
भोजने च भवेत्क्षयो भक्तकश्च महासुरः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां गुणवान् धार्मिको
भवेत् ।
बहुपात्रो घनी दाता जायते नाम संशयः ॥१०॥
कौतुके च भवेन्नोगी नानाविद्यासु तत्परः ।
उत्साही च महाक्रोधी जायते च मुनिश्चि-
तम् ॥११॥
निद्रायां दृढरोगी स्यात् क्रेशपापसंज्ञान्वितः ।
पुत्रशोकमहादुःखी निधौ भूमति मेदिनीम् ॥१२॥
इति चन्द्रस्य ॥ * ॥
ग्रयने च कुजे जातो लक्ष्मीबहुकुरङ्गकः ।
चण्डक्रोधी महादण्डः लपणो जायते नरः ॥१॥
उपवेशे यदा भौमे जायते च नराधमः ।
घनवान् क्रूरकर्मा च निद्रुरो जातिवर्जितः ॥२॥
नेत्रपाणौ च यो जातः अक्षिरोगी भवेन्नरः ।
पुत्रदारघनेयुक्तो दारिद्र्येणैव दृश्यते ॥ ३ ॥
प्रकाशने कुजे जातो घनवान् पण्डितः सुधीः ।
नारी च लियते तस्य प्रथमा च विशेषतः ॥४॥
गमने च यदा जातः प्रवासी निधुदः खितः ।
शरीरे च भवेन्नोगः कण्ठादिकुष्ठदृढकः ॥५॥
प्रवासी गमनेच्छायां गुदरोगी भवेच्च सः ।
खनहीनः कुकर्मा च जायते क्षितिजस्य च ॥६॥
सभायाश्च यदा जातो धार्मिको बहुसम्यग्दः ।
गुणवाञ्च महादाता शरीररोगी भवेद्भुवम् ॥७॥
कुजस्यागमने निधौ खलो भवति नान्यथा ।
कर्णरोगी पित्तशूलौ जायते च नराधमः ॥८॥
भोजने भूमिजस्यापि यो जातो मांसलुब्धकः ।
दृष्टकायो महाक्रोधी निधौत्साही घना-
न्वितः ॥ ९ ॥
कुजस्य वृत्तलिप्तायां यो जातो घनवान् भवेत् ।
दाता भोक्ता सदा मात्री राजपात्रो भवेच्च
सः ॥ १० ॥
कौतुके क्षितिजस्यापि जातो भवति पण्डितः ।
नानाधनेन संयुक्तो बहुपुत्रो हिभार्यकः ॥११॥
निद्रायां भूमिपुत्रस्य यो जातो भूखं एव सः ।
कलहो नान्यथैः सार्द्धं शोकक्रेशश्च ज्ञान्वितः ॥१२॥
इति मङ्गलस्य ॥
“बुधस्य ग्रयने जातो घनवान् क्षुधितः सदा ।
अङ्गच्छेदो भवेदापि खलो भवति नान्यथा ॥१॥
उपवेशे च यो जातः प्रवासी जायते भुवम् ।
कविनागुणधीयुक्तो गौरवर्णो महाशयः ॥२॥
नेत्रपाणौ च यो जातः क्षीपदादिकान्वितः ।
चक्षुरोगी विशेषात् स्यात् पुत्रनाशी भवेद्-
भुवम् ॥ ३ ॥
प्रकाशने भवेज्जातो राजपात्रो घनान्वितः ।
नानाधनेन संयुक्तो जायते वेदपारगः ॥ ४ ॥
गमने यो नरो जातः प्रवासी निधुदः खितः
शरीरे क्षतमाप्नोति निधुदो भवेच्च सः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां लम्यटो दुष्टचित्तकः ।
क्षीवशो दुष्टभार्यश्च कासुको बहुभाषकः ॥६॥

भावः

सभायाश्च बुधे जातो नृत्तौ भवति पङ्कितः ।
धनवान् धार्मिकश्चैव चिररोगी भवेत् पुनः ॥७॥
ऋतः खलो हतनृत्तः पापश्रीलो भवेन्नरः ।
बुधस्यागमने नित्यं जायते च नराधमः ॥८॥
भोजने च भवेत् सौख्यं धनहीनो भवेन्नरः ।
परिहृषी प्रवासी च शीघ्रगान्ध्यान्वितः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां धनवान् पङ्कितः कविः ।
उन्मत्ताही च महाहृष्टो भुनक्ति सुख-

मद्भुतम् ॥ १० ॥

कौतुके च यदा जातो भवेत् सर्वजनप्रियः ।
अश्लीरोगी दृग्युक्तो धनवान् पञ्चस्रकः ॥११॥
निद्रायाश्च यदा जातः सर्वदुःखैकपातताम् ।
नानाक्षेममवाप्नोति रोगशोकसमन्वितम् ॥१२॥

इति बुधस्य ॥ १० ॥

“धनवान् लम्पटः श्यामः स्यान्मो ब्रह्मरुजान्वितः ।
जीवस्य शयने जातो मानवो नात्र संशयः ॥१॥
उपवेशे गुरोर्जातो बहुभाषी च रोगवान् ।
पशुघातो महाश्लेष्मी स्त्रीपदौ रोगसंयुतः ॥२॥
नेत्रपाणौ गुरोर्जातः काशरोगी धनी भवेत् ।
अतादिचरये नित्यं जायते नात्र संशयः ॥३॥
गुरोः प्रकाशे धनवान् लिङ्गगुह्यो रुजान्वितः ।
दक्षो लम्पटपायी च श्यामवर्णो रुजान्वितः ॥४॥
सर्पभीतो गृहकर्मो साहस्यो गमनोन्मुखः ।
परविप्रेत धनवान् पुमान् भवति वाक्पतौ ॥५॥
गुरोश्च गमनेच्छायां जातो भवति मानवः ।
शूनी धनी प्रवासी च सेवाकर्म्मणि तत्परः ॥६॥
वक्ता दाता च धनवान् राजसेवान्वितो नरः ।
शूलरोगी भवेन्नित्यं सभायां वाक्पतौ स्थितः ॥७॥
धार्मिकस्तौर्ध्वविष्णोर्ध्वो धनी चागमने गुरोः ।
परदारैश्च संलुब्धो जायते नात्र संशयः ॥८॥
भोजने बहुवीर्याढ्यो मांसलुब्धो महासुरः ।
कास्तुकः प्रियवाक्पञ्च जायते नात्र संशयः ॥९॥
वृत्तलिप्ते शठो वाग्मी धनवान् सात्विकस्तथा ।
महद्वैचर्यसंयुक्तो जीवस्य च भवेन्नरः ॥१०॥
कौतुके च गुरोर्जातो धनवान् धार्मिकः सदा ।
वृत्तान्साही महत्सङ्गो भुनक्ति सुखमद-

सुतम् ॥ ११ ॥

निद्रायाश्चैव यो जातश्चक्षुरोगी भवेच्च सः ।
लपणो बहुभाषी च दुःखितो भ्रमते

महीम् ॥ ११ ॥

इति गुरोः ॥ १० ॥

“शुक्रस्य शयने जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
दन्तरोगी महाक्रोधी नीचो भवति नित्यशः ॥१॥
उपवेशे तथा जातो वलवान् दाम्भिकः सदा ।
नित्यप्रवासी रोगी च जायते नीचसंस्थितः ॥२॥
नेत्रपाणौ भ्रमोर्दुःखी रोगशोकसमन्वितः ।
धनहीनो महारोगी मानवः श्याम संशयः ॥३॥
भ्रमोः प्रकाशे जातो विद्याधनसमन्वितः ।
दाता च धार्मिकश्चैव कौन्तिमान् जायते नरः ॥४॥
शुक्रस्य गमने जातः पादच्छेदो रुजान्वितः ।
निबोत्साही महाश्लेष्मी भवेत्तीर्थगतौ

रतः ॥ ५ ॥

भावः

गमनेच्छौ यदा जातो भ्रातृनाशो भवेद्भुवम् ।
माता च म्रियते तस्य शैशवे व्याधिसंयुतः ॥६॥
सभायाश्च भ्रमोर्जातो राजपात्रो महाधनी ।
कुलश्रीलो महादक्षः केवलं शूलरोगवान् ॥७॥
भ्रमोरागमने जातो दुःखितो बहुलम्पटः ।
दृष्टरोगी पुत्रश्रीको जायते च नराधमः ॥८॥
शुक्रस्य भोजने जातो वलवान् दाम्भिकः सदा ।
महाधनी भवेन्नित्यं वाग्विध्यो विप्रशतः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां च वाग्मी जायते भुवम् ।
पाङ्क्तिश्च कविता चैव वर्द्धते च दिने दिने ॥
यदि चैव भवेत्नीचो नृत्तौ भवति निश्चितम् ।
तुङ्गस्थाने विशेषेण राजपात्रो महाधनी ।
कास्तुको बहुकान्तश्च परयोषितुप्रियः सदा ।
श्यामवर्णस्तथा मानी याज्ञिको बहुभा-

षकः ॥ १० ॥

शुक्रस्य कौतुके जातो धनवान् सात्विकः सदा ।
महाहृष्टो महावन्धुः कौतुकी च भवेत् सदा ॥
बहुपुत्रकजश्च नानासुखसमन्वितः ।
नीचे तद्विपरीतः स्यात् दुःखशोकसम-

न्वितः ॥ ११ ॥

निद्रायाश्च भ्रमोर्जातो भवेद्रोगी च निश्चितम् ।
नित्यक्षेत्रे महादुःखी जायते नात्र संशयः ॥
जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा भ्रमोर्भवेत् ।
तदा सर्वविनाशः स्याद्विष्णुना परिकी-

र्तितः ॥ १२ ॥

इति शुक्रस्य ॥ १० ॥

“शयने च श्रनेर्जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
गुह्यस्थाने भवेद्रोगी कोषट्टिश्च जायते ॥
जम्मात् सम्राट्ते चैव शयनस्यः श्रनेश्चरः ।
तदा नित्यप्रवासी स्याच्छुच्यो भवेच्च सः ॥१॥
उपवेशे यदा जातः स्त्रीपदौ दृष्टसंयुतः ।
धनहीनो भवेत्तस्य पीडा भवति नित्यशः ॥२॥
नेत्रपाणौ यदा जातो नृत्तौ भवति पङ्कितः ।
धनवान् धार्मिकश्चैव द्विभार्यो बहुभाषकः ॥३॥
प्रकाशे च यो जातो राजपात्रो भवेच्च सः ।
नानागुणैश्च गुणवान् धार्मिकः पङ्कितः शुचिः ॥४॥
मनान्तरैः ।
जायास्थाने च जन्मे च प्रकाशे यदा श्रनिः ।
तदा सर्वविनाशः स्यात्प्रातिपक्ष्यो भवेद्

भुवम् ॥ ४ ॥

गमने च यदा जातः पादच्छेदो रुजान्वितः ।
तीर्थे च गतिमात्रित्यं पुत्रदारैर्विषर्जितः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां स्त्रीपदौ रोगसंयुतः ।
दन्ताघातो महाक्रोधी लपणः परनिन्दकः ॥६॥
सभायाश्च श्रनेर्जातः पुत्रदारधनेर्धनः ।
सर्वत्र लभते विना नानारत्नसमन्वितम् ॥७॥
आगमने यदा जातो महाक्रोधी रुजान्वितः ।
सर्पादिभिश्च संदष्टो भ्रातृनाशो भवेद्भुवम् ॥८॥
भोजने चैव यो जातो मन्द्यास्य महापि ।
अश्लीरोगी तथा शूनी चक्षुरोगी भवेच्च सः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां नर्तको बहुभाषकः ।
जीवतो दुःखितश्चैव प्रवासी परसेवकः ॥१०॥

भावः

कौतुके च श्रनेर्जातो राजपुत्रो महाशयः ।
दाता भोक्ता महादक्षो धार्मिकः पङ्कितः
शुचिः ॥ ११ ॥
निद्रायाश्च श्रनेर्जातो धनवान् पङ्कितः शुचिः ।
चक्षुरोगी पितृशूलो द्विभार्यो बहुपुत्रकः ॥
विश्वतश्च धर्मस्य कर्मस्य च कदाचन ।
यदि देवाङ्गवेनिद्रा नाशो भवति निश्चितम् ॥
कर्मनाशो धर्मनाशः क्षुधातो दुःखितः सदा ।
नित्यप्रवासी रोगी च कार्यनाशः पदे पदे ॥
खमिन्नगेष्टे वष्टे वा केन्ने वा खण्डे पुनः ।
तदा सर्वं विचार्यश्च वैपरीत्येन चिन्तनम् ॥
जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा भवेत् पुनः ।
तदा सर्वं शुभं विद्याद्विष्णुना परि-

कीर्तितम् ॥ १२ ॥

इति श्रनेः ॥ १० ॥

शयने च यदा राजोर्जन्म यस्य भवेत् पुनः ।
तस्य क्षेत्रो महादुःखं जायते च न संशयः ॥१॥
उपवेशे च यो जातः स्त्रीपदौ रोगसंयुतः ।
बहुहानिर्नरेन्द्रस्य पीडा भवति नित्यशः ॥२॥
नेत्रपाणौ यदा जातश्चक्षुरोगी भवेद्भुवम् ।
सर्पाघातो महाभीतिर्द्विभार्यो बहुभाषकः ॥३॥
प्रकाशे च यो जातो धनवान् धार्मिकः पुनः ।
नित्यप्रवासी चोत्साही सात्विको धार्मिकः

शुचिः ॥ ४ ॥

गमने चैव यो जातो नानारोगेधनस्यः ।
दन्ताघातो महाक्रोधी पिशुनः परनिन्दकः ॥५॥
यो जातो गमनेच्छायां बहुपुत्रो महाधनः ।
पङ्कितो गुणवान् दाता जायते च नरोत्तमः ॥६॥
सभायाश्च यदा जातः लपणो धनसंयुतः ।
नानागुणैश्च गुणवान् धार्मिकः पङ्कितः

शुचिः ॥ ७ ॥

आगमने च यो जातो लम्पटो बहुभाषकः ।
सुहृद्भुविनाशः श्यामानाक्षेश्च जायते ॥८॥
भोजने च महादृष्टो मन्द्यास्य रुजान्वितः ।
लपणः कलहाट्टश्च दुःखितो नित्यसेवकः ॥९॥
यो जातो वृत्तलिप्तायां खल्लो भवति नान्यथा ।
पुत्रनाशो भवेत्तस्य जायानाशो भवेद्भुवम् ॥१०॥
कौतुके च यदा जातो गृहीः सर्वैः समन्वितः ।
नानाधनेन धनवान् राजसेवासु तत्परः ॥

यदि देवाङ्गवेत्तज्ञौ खण्डे वा कदाचन ।

तदा सर्वं वैपरीत्यं जायते च न संशयः ॥११॥

यो जातो राजनिद्रायां दुःखितः सर्वतस्तथा ।

नानास्थाने गतो वापि धनपुत्रविवर्जितः ॥

जायायाश्च सुतस्थाने यदि निद्रा विधुमुदः ।

तदा सर्वं वैपरीत्यं शतजायासमन्वितः ॥१२॥

नानाशास्त्रं समालोक्य म्रियते यन्मसंशयः ।

वलावलविचारेण युक्ता सच्चिन्मयेदुधः ॥”

इति यद्यायां शयनादिद्वादशभावविवेकः

समाप्तः ॥ इति जातरत्नः कोटोप्रदीपश्च ॥

अथ तन्वादिद्वादशभावाः ।

तं च नराणां जन्मलयावधिकद्वादशस्थानानि ।
यथा,—

भावना

(प्रधानव्यभिचारिप्रभृतयो भावश्चेन्नोच्यते ।
बहुक्तं चाहिद्वयर्पणे तृतीयपरिच्छेदे ।

“सञ्चारिणः प्रधानानि देवादिविषया रतिः ।
उद्बुद्धमात्रः स्थायी च भाव इत्यभिधीयते ॥”

भगवद्भाषी यथा,—

“मुह्यन्त्यविशेषात्मा प्रेमस्वर्गीयुसाव्यभाक् ।
व्यभिचितमाह्वयस्तदसौ भाव उच्यते ॥”

इति भक्तिरसान्तसिन्धुः ॥३॥

भावकः, पुं, (भाव एव स्वार्थे कन् ।) भावः ।
मानसो विकारः । इति हज्जायुधः ॥ (भवतीति ।
भू + कर्त्तरि क्तुन् ।) सत्ताश्रये, चि । इति
संक्षिप्तसारः ॥

भावतः, चि, (भवत अयमिति । भवत् + क्तृन् ।)
भवदीयः । शृङ्गलभक्त्यादङ्गप्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

भावत्कः, चि, (भवतामयमिति । भवत् + “भवत-
कृच्छ्वौ ।” ४।२।११५ । इति ठक् ।)
भवदीयः । भवच्छब्दान् ठक्प्रत्ययनिष्पन्नः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । यथा, भट्टिपञ्चमसर्गे ।
“भावत्कं दृष्टवत्स्वेतदस्माकं सुजीवितम् ॥”

भावनं, क्ली, (भू + णिच् + क्तृन् ।) भयम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ चान्ता इति भाषा ॥
(भावे क्तृन् ।) भावना । इति मेदिनी । ने,
१०१ । (यथा, साहित्यदर्पणे ३ परिच्छेदे ।
“सुखदुःखादिभिर्भावेभावस्तद्भावनाम् ॥”
भावयतीति । भू + णिच् + क्तृन् । उत्पादके,
चि । यथा, महाभारते । १।२०४।४५ ।
“इदं च स राजानं शङ्करो लोकभावनः ।
उवाच परमप्रोतः श्वेतकिं वृषसत्तमम् ॥”

भावना, स्त्री, क्ली, (भू + णिच् + युच् ।) ध्यानम् ।
(यथा, गीतायाम् । २।६६ ।

“नास्ति बुद्धिरयुक्तस्य न चायुक्तस्य भावना ।
न चाभावयतः शान्तिरशान्तस्य कुतः सुखम् ॥”)
पर्यालोचनम् । अधिवासनम् । इति मेदिनी ।
ने, १०१ ॥ त्रिविधा भावना यथा,—

“त्रिविधा भावना विप्र । विप्रमेतन्निबोध मे ।
ब्रह्मास्मा कर्म्मसंज्ञा च तथा चैवोभयात्मिका ।
ब्रह्मभावात्मिका ह्येका कर्म्मभावात्मिका परा ।
उभयात्मिका तथैवान्या त्रिविधा भावभावना ॥
सगन्धनादयो ब्रह्मभावभावना युताः ।

कर्म्मभावना चान्ये देवाद्याः स्थावराचराः ।
हिरण्यगर्भादिव च ब्रह्मकर्म्मभावात्मिका द्विधा ।
बोधाधिकारयुक्तेषु विद्यते भावभावना ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥

त्रिविधभावनाश्रयणीवात्मकत्वात्तदुपचारेण
त्रिविधा भावनेत्युच्यते । एतद्वि हरेः स्मृतं
रूपम् । अतः पररूपप्राप्ताप्रपायत्वात् तत्र
प्रथमं मनः सन्धार्यमिति भावः । भावना नाम
ज्ञानविशेषज्ञा वाचना । तां त्रिविधामपि
संज्ञामादिशति ब्रह्मास्मिति । तामेव विषय-
ज्ञेविध्यैव विविनक्ति ब्रह्मभावनात्मिकेति । भाव-
भावना भावो वस्तु तद्विषया भावना त्रिविधा ।

तत्र वयं ब्रह्मेव भावयामः । वयं कर्म्मैव कुर्मः ।
वयन्मूढमिदमनुसन्दधाम इत्येवं त्रिविधा
भावना । भावनायुक्तान् जीवानुदाहरति सग-
न्धनादय इति शाब्दम् । इति तट्टीका ॥

भावबोधकः, पुं, (भावस्य रत्नादेर्बोधकः अनु-
भावकः ।) अनुभावः । इत्यमरः । २।७।२१ ॥ भावस्य
रत्नादेर्बोधकः स्वचको गुणक्रियादिरनुभावः ।
अनुभाष्यते प्रतीतियोग्यतां नीयते रत्नादिरने-
नेति अनुभावः घञ् । तत्र रतेरनुभावाः
लोचनचातुर्यभूतेपादयः । हासस्य च कपोला-
कुक्ष्यानामोत्पुल्लगादयोऽनुभावा एव अन्यत्रा-
नुमन्यम् । किंवा भावानुभावयतीति अनु-
अनुभावो सुखरागादिः । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

भाववृत्तः, पुं, (भावः सत्ता वृत्तः प्रवृत्तौऽस्मा-
दिति । यदा, भावः वृष्टिः तत्र वृत्तः प्रवृत्तः ।)
ब्रह्मा । इति सन्ध्याशाखायां स्मृतिः ॥

भावाटः, पुं, (भावं भावेन वाटतीति । अट् +
अण् अच् वा ।) भावकः । साधुः । निवेशः ।
कासकः । णट् । इति मेदिनी । टे, ५२ ॥

भावागुगा, स्त्री, (भावं कर्म्मसंपदार्थमनुगच्छ-
तीति । अनु + गम् + ऊः । टाप् ।) छाया ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (भक्त्यादिना अनुगते, चि ॥)
भावाजीना, स्त्री, (भावेऽनु कर्म्मसंपदार्थेऽनु आजीना ।)
छाया । इति राजनिर्घण्टः ॥

भावितः, चि, (भाव्यते स्मिति । भू + णिच् + क्तृन् ।)
वासितः । प्राप्तः । इति मेदिनी । ते, १४० ॥
विशोधितः । (यथा, महाभारते । १३।१६।३८ ।
“ये चेनं प्रतिपद्यन्ते भक्तियोगेन भाविताः ।
तेषामेवात्मनात्मानं दर्शयत्येव चक्ष्यः ॥”)
चिन्तितः । मिश्रितः । भू क युष्टिचिन्त्योर्मि-
श्रये च इत्यस्मात् चान्तात् क्तप्रत्ययनिष्पन्नो-
ऽयम् ॥ (समर्पितः । यथा, महाभारते । १।
५।३० ।

“एतत् संस्मृतं ब्रह्मज्ञापयचिकित्सितम् ।
यदोत्तरं भगवति । कर्म्म ब्रह्मणि भावितम् ॥”
“भगवति भावितं समर्पितम् ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ चिन्ताः । यथा, सुश्रुते चिकि-
त्सितस्थाने । १ अध्याये ।

“भक्त्यातकान् वासयेत्तु चोदं प्रादुर्भू-
भावितम् ॥”

भावितं, क्ली, (भवतीति । भू + “भूवादिगृभ्यो
णिच्नु ।” उणा० ४।१७० । इति णिच्नु ।)
जेतोक्त्वम् । स्वर्गमर्त्यपातालम् । इत्युणादिकोषः ॥

भाविनी, स्त्री, स्त्रीविशेषः । इत्यमरः ॥ भावः
शृङ्गारचर्चविशेषो विद्यतेऽस्याः भाविनी । इति
तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, हरिवंशे । ११७।३६ ।

“सा हि तस्याभवण्येष्टा पत्नी ज्ञाप्य भाविनी ।
पतिव्रता युषोपेता रूपश्रीलगुणान्विता ॥”)

स्त्रीमात्रम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (खलस्य
माह्वगणानामन्यतमा । यथा, महाभारते ।
६।४६।११ ।

“शतचट्टा शतानन्दा भगवन्दा च भाविनी
वपुस्तती चन्द्रशीता भद्रकाली च भारत ! ॥”
वर्त्तमानप्रागभावप्रतियोगिनी च ॥

भावी, [नृ] चि, (भविष्यतीति । भू + “सुवच् ।”
उणा० ४।८। इति णिच् । स च णिच्-
भवति ।) भविष्यत्कालादिः । वर्त्तमानप्राग-
भावप्रतियोग्यतृप्तिकः । यथा,—

“वीरप्रतिपदा नाम तव भावी महोत्सवः ॥”
इति कार्तिकशुक्लप्रतिपदमघजल्य बलिं प्रति
भगवद्वाक्यम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भावुकं, क्ली, (भवतीति । भू + “लघपतपदस्याभू-
ठ्वेति ।” १।०।१५४ । इति उक्त् ।) मङ्गलम् ।
(यथा, प्रत्युत्पन्नविषये १ अङ्के ।

“शक्र ! सर्वत्र कुशलमस्माकम् । अपि भावुक
वः सुराणाम् ॥”)

तद्वृत्ति, चि । इत्यमरः । १।४।२६ ॥

भावुकः, पुं, (भू + उक्त् ।) नाच्योक्तौ भगिनी-
पतिः । इति हेमचन्द्रः ॥

भावुकः, चि, भवनाश्रयः । भवति यः । इति
कर्त्तरि भूधातोर्नुकप्रत्ययेन निष्पन्नः । रसविशेष-
भावनाचतुरः । इति श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—

“निगमकल्पतरोगलितं फलं
सुकसुखादन्तद्रवसंयुतम् ।

पिबत भागवतं रसमालयं
सुहृदो रसिका भुवि भावुकाः ॥”

इति श्रीभागवते । १।१।३ ॥

लघपलितप्रियाश्रयलसुभगाऽश्रयशब्दोपपदभू-
धातोर्भूततद्भावार्ये कर्त्तरि वाच्ये सुक्त्व-
प्रत्ययेन लघभावाङ्क इत्यादयश्च निष्पन्नाः ॥

भाष्यं, क्ली, अवश्यभावितयम् । इति भूधातो-
रवश्यभावार्थे भावे ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
यथा । विप्रेक्ष्य मुचिना भाष्यम् । इति सुश्व-
बोधवाक्यारम्भम् । प्रयोगदर्शनात् कर्त्तरि च तत्र
चि । यथा —

“लतस्य करणं नास्ति देवाक्षितिकर्म्मणः ।
भावोऽवश्यं यज्ञायं तत्र ब्रह्माप्यवाधकः ॥”

इति कालिकापुराणे ३८ अध्यायः ॥

भाष, ङ ङ वाचि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा-
षाङ्-सक-सट् ।) ङ, भावते । ङ, अव्यभिच-
र्यभावत् । इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

भाषणं, क्ली, (भाष् + भावे क्तृन् ।) कथनम् ।
यथा । “संलापो भाषणं मिथः ।” इत्यमरः ।
(यथा, सर्वदर्शनसंघर्षे । आर्हतदर्शने ।

“हास्यलोभमयक्रोधप्रत्याख्यानेर्निरन्तरम् ॥
आलोच्य भाषणेनापि भाषयेत् संवृतं व्रतम् ॥”)

भाषा, स्त्री, (भाष्यते शास्त्रव्यवहारादिना प्रयु-
ज्यते इति । भाष् + “गुरोश्च हलः ।” ३।३ ।
१०२ । इत्यप्रत्ययः । टाप् ।) रागिणीविशेषः ।

इति हज्जायुधः । वाक्यम् । वाग्देवता । तत्-
पर्यायः । ब्राह्मी २ भारती ३ गीः ४ वाक् ५
वाणी ६ वरसती ७ वाहारः ८ उक्तिः ९
कपितम् १० भावितम् ११ वचनम् १२ वचः

११. इत्यमरः १।१।११। यथोद्देशवचने। पूर्वसप्तकं वागक्षिततायां देवतायाश्च। इति तट्टीकायां भरतः। शास्त्रीयाद्यादृशभाषा यथा। संस्कृतम् १ प्राकृता २ उद्दीची ३ महाराष्ट्री ४ मागधी ५ मिमांसाभाषा ६ शकाभीरी ७ अवन्ती ८ द्राविडी ९ ओड्डीया १० पाञ्चाभा ११ प्राच्या १२ वाङ्गीका १३ रत्निका १४ दक्षिणाभा १५ पेशाची १६ आवन्ती १७ शौरसेनी १८। एतासां लक्ष्योदाहरणानि प्राकृतलक्ष्णैर-
वाकरये द्रष्टव्यानि।

अथ भाषाविभागः।

“पुत्रवाणामनीचानां संस्कृतं स्यात् क्षतात्मनाम्।
शौरसेनी प्रयोक्तव्या ताडशीलाश्च योषिताम्॥
आसामेव तु गाथान् महाराष्ट्रीं प्रयोजयेत्।
अनोक्ता मागधी भाषा राजानः पुरचारि-
णाम्॥

चेटानां राजपुत्राणां श्रीणिगार्हमागधी।
प्राच्या विदूषकादीनां धूर्ताणां स्यादवन्तिका॥
योधनागरिकादीनां दक्षिणाभा हि दौघ्यताम्।
शकादीनां शकादीनां शकारां प्रयोजयेत्॥
वाङ्गीकभाषा दिव्यानां द्राविडी द्रविडादिषु।
आभीरेषु तथाभीरी पाञ्चाली पुष्कसादिषु।
आभीरी श्रावरी चापि काष्ठपत्रोपनीविषु।
तथेवाङ्गारकारादौ पेशाची स्यात् पिशाच-
वाक्॥

चेटीनामप्यनीचानामपि स्यात् शौरसेनिका॥
वाणानां वल्कलानाश्च नीचयष्टविचारिणाम्।
उच्चतानामातुराणां चैव स्यात् संस्कृतं
कथितम्॥

ऐश्वर्येण प्रमत्तस्य दारिद्र्योपस्कृतस्य च।
भिन्नुवल्कलघरादीनां प्राकृतं संप्रयोजयेत्॥
संस्कृतं संप्रयोक्तव्यं जिज्ञासुवृत्तमासु च।
देवीमन्त्रिसुतावेष्ट्यान्पि कैश्चित्तथोदितम्॥
यद्देशो नीचपात्रस्तु तद्देशे तस्य भावितम्।
काव्यतन्त्रोत्तमादीनां कार्यो भाषाविषयेः॥
योषित्सखीबालवेष्ट्याकितवाचरणां तथा।
वैदग्ध्यार्थं प्रदातव्यं संस्कृतचान्तरान्तरा॥
एषास्तदाहरणाकारेण बोद्धव्यानि। भाषा-
लक्षणाणि भाषासंवे। इति साहित्यदर्पणे ६
परिच्छेदः॥

अथ भाषापादः।

तत्र भाषास्वरूपमाहृतुः काव्यायनदृष्टव्यती।
“प्रतिज्ञादीशनिर्मुक्तं साध्यं सत्कारणान्वितम्।
निश्चितं लोकसिद्धं पञ्च पञ्चविधो विदुः॥
स्वप्नाक्षरः प्रभूतार्थो निःसन्दिग्धो निराकुलः।
विरोधकारणैर्मुक्तो विरोधिप्रतिरोधकः॥
बदा त्वेवंविधः पञ्च कथितः पूर्ववादिना।
दद्यात्तत्त्वसम्बद्धं प्रतिवादी तदोत्तरम्॥
प्रतिज्ञा साध्याभिधायिका वाक्। तस्या दोषैः
परस्परविरुद्धार्थप्रदादिभिस्तत् साध्यं साधना-
हर्भाभिमतं पञ्च विदुः। अन्यथा प्रतिज्ञादीष्वेव
साध्यदोषः स्यात्। अतएवोक्तम्।

“वचनस्य प्रतिज्ञात्वं तदर्थस्य च पञ्चता।
असङ्करेण वक्तव्ये व्यवहारेषु वादिभिः॥”
वक्तव्ये पञ्चप्रतिज्ञे पूर्वोक्ते। नारदेनापि।
“धारस्तु व्यवहाराणां प्रतिज्ञा सतदाहता।
तद्वान्नी हीयते वादी तर्कानुसारी भवेत्॥”
उत्तरो विनयी। यद्यप्यन्यत्र साध्यं तद्-
विशिष्टधर्माधर्मां पञ्च इति भेदः तथाप्यत्र
वाक्प्रतार्यार्थादिधर्मेविशेषविशिष्टतया धर्मे
योऽधर्मव्यपदेशेव साध्यत्वात् साध्यपक्षयोरभेदा-
भिधानम्। उपसंहारे च एवंविधः पञ्च इति।
मिताक्षरायास्तु। भाषा प्रतिज्ञा पञ्च इति
नार्थान्तरमित्युक्तम्। भाषार्थतुल्य भाषास्वरूप-
प्रपञ्चमाह। स्वप्नाक्षर इति। निराकुलः
पौष्पापर्यविपर्ययादिभ्यः। तत्र।
“द्व्यते च व्यवहारे च प्रवृत्ते यश्चकर्मणि।
यानि पश्यन्त्युदासीनाः कर्ता तानि न पश्यति॥”
इति यशस्वयं व्यवचनादुदासीनैर्यो ज्ञात्वा
शोधयेत्॥ ॥ तच्छोधनमाह दृष्टव्यतिः।
“न्यूनाधिकं पूर्वपक्षं तावदादौ विशेषयेत्।
न दद्यादुत्तरं यावत् प्रत्यर्थो सध्यसन्निधौ॥”
तत्तत्स्वजनप्रकारमाह यावत्।
“पाङ्क्तुलेखेन फलके भूमौ वा प्रथमं लिखेत्।
न्यूनाधिकम् संशोध्य पश्चात् पक्षं निवेशयेत्”
फलकं काष्ठादिपट्टकम्। काव्यायनः।
“पूर्वपक्षं स्वभावोक्तं पाङ्क्तुविवाकोऽथ लेखयेत्।
पाङ्क्तुलेखेन फलके ततः पक्षोऽभिलेखयेत्॥
शोधयेत् पूर्वपक्षान् यावन्नोत्तरदर्शनम्।
उत्तरेणावबुद्धस्य निवृत्तं शोधनं भवेत्॥
अन्यदुक्तं लिखेद्योऽन्यदर्थप्रत्यर्थिनां वचः।
चौरवच्छासयेत्तन् धार्मिकः पृथिवीपतिः॥”
स्वभावोक्तमज्ञानम्। एतच्च स्वरविशेषादिना
सुज्ञेयम्। अतएव याज्ञवल्क्यः।
“फलं निरस्य भूतेन व्यवहारान्नयेन्नृपः।
भूतमप्यनुपपन्नं हीयते व्यवहारनः॥”
भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धम्। नारदः।
“भूतं तत्त्वार्थसम्बन्धं प्रमादाभिहितं क्लृप्तम्।
किन्तु राज्ञा विशेषेण स्वधर्ममभिरक्षता।
मनुष्यचित्तवैचित्र्यात् परीक्षा साध्यसाधु वा।
सर्वेभ्यर्विवादेषु वाक्क्षणेनावसीदति॥
पशुस्त्रीभूत्युत्पादने शास्त्रोऽप्यर्थात् हीयते॥”
सर्वेभ्यर्विवादेषु प्रमादाभिधानेऽपि नावसी-
दति। अत्रोदाहरणं पशुस्त्रीत्यादि। अर्थ-
विवादप्रवृत्त्यान्वयानुसृतविवादेषु प्रमादाभिधाने
प्रज्ञतार्थादप्यर्थाहीयत इति गम्यते। यथाह-
मनेन शिरसि पादेन ताडितः इत्यभिधाय
केवलं हस्तेन ताडितः इति वदन् केवलं दण्डः
पराधीयते च। ततश्च त्वं मनुष्यं धारयसि
मत्त ऋणत्वेन एहीततावद्वनकत्वादिति भाषा-
शरीरम्। एतच्च संस्कृतदेशभाषान्यतरेण यथा-
बोधं वक्तव्यं लेख्यं वा। मूर्खानामपि वादिप्रति-
वादितादर्शनात्। अतएवाध्यापनेऽपि तथोक्तं
विश्वधर्म्मोत्तरे।

“संस्कृतेः प्राकृतेर्वाक्यैः शिष्यमनुकूपतः।
देशभाषाद्युपायेषु बोधयेत् स गुरुः स्मृतः॥
इति व्यवहारतत्त्वम्॥

भाषापरिच्छेदः, पुं, विष्णुनाथन्यायपञ्चाननकृत-
न्यायपरिभाषायन्यायः। अस्य अयमाद्युक्तोक्तः।
“नूतनजनधरवचने गोप्रबध्नीदुक्कलचौराय।
तस्मै नमः लज्जाय संसारमहीरुहस्य बीजाय॥”
तस्यायमन्युक्तोक्तः।
“सोऽयं क इति दुहितुः साजातमवलम्बते।
तदेवौघमिच्छादौ सजातीयोऽपि दर्शनात्॥”
अस्य टीका सिद्धान्तसुक्तावली॥

भाषापादः, पुं, (भाषायाः पादः।) चतुष्पाङ्ग-
वहारात्तर्गतप्रथमपादः। तस्य लक्ष्यं यथा,—
“अर्थवद्भूमिर्संयुक्तं परिपूर्वमनाकुलम्।
साध्यवद्भाषकपदं प्रज्ञतार्थांशुवन्धि च॥
प्रसिद्धमविरुद्धञ्च निश्चितं साधनचमम्।
संक्षिप्तं निखिलार्थञ्च देशकालाविरोधि च॥
वर्षर्तुमासपक्षाहोवैजान्तेषु प्रदेष्टव्यम्।
ज्ञानावसयसाध्याख्यायाकारवयोयुतम्॥
साध्यप्रमाणसंख्यावदात्मप्रत्यर्थिनाम् च।
परात्मपूर्वज्ञानेकराणामभिरक्षितम्॥
चमालिङ्गात्मपीडावन्तकथिताहर्मुदायकम्।
यदावेदयते राज्ञी तद्भाषाध्वनिमिष्यते॥”

इति मिताक्षरायां व्यवहाराध्यायः॥

अस्य विवरणं भाषाशब्दे द्रष्टव्यम्॥
भावितं, स्त्री, (भाव्यते इति। भाव् + भावे क्तः।)
वचनम्। इत्यमरः १।१।११। (यथा, मनौ ॥ ८।२३।
“आकारैरिङ्गितैर्गन्धा पेटय्या भावितेन च।
नेत्रवक्त्रविकारेण यस्मिन्तेऽनर्गतं मनः॥”
भाव्यते स्मिति। भाव् + कर्मणि क्तः।) कथिते
जि। (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे ॥ ५।२३।
“प्रविशन् साधुरागस्य चित्तं चित्तश्चसन्नतः।
समर्थयञ्च तत्पक्षं साधु भावेन भाषितः॥”)
भाष्यं, स्त्री, (भाव्यते विवृततया वर्यते इति।
भाष + यत्।) चूर्णिः। इति खामी॥ स्व-
विवरणमन्यः। तस्य लक्ष्यम्॥
“स्वभावार्थं वर्यते यत्र पदेः स्वभावस्यारिभिः।
स्वपदानि च वर्यन्ते भाष्यं भाषाविदो विदुः॥”
इति लिङ्गादिसंज्ञटोकायां भरतः॥ स्वो-
क्तार्थप्रपञ्चकम्। इति हेमचन्द्रः। (भाव्यते
अच्यति। यत्।) यद्विशेषः। इति माध-
वोति मयुरेशः। (भाव् + यत्।) कथ-
नीये जि॥

भाष्यकारः, पुं, (भाष्यं चूर्णं करोतीति। क् +
“कर्मण्यण्”॥ १।२।१। इत्यण्।) महा-
भाष्यकर्ता सुनिः। तत्पण्यायः। गोनर्हीयः २
पतञ्जलिः १ चूर्णित ४। इति जिह्वाक्षेत्रः॥
“अहञ्च भाष्यकारश्च कुशाग्रवीर्यधियायुधौ।
नेव शब्दाभ्युधेः पारं किमन्य जङ्गवद्वयः॥”

इति दुर्गाचिह्नः॥

भाष च उ भाषि। दीप्तौ। इति कविकल्प-
दुमः॥ (भा०-आत्म०-अक०-सेट्।) च

अजीभसत् अजभासत् । उ भासते । इति दुर्गादायः ।

भास्, ङी, (भासते इति । भास् + “भाजभास-
विभुतोऽपि पृथुयावस्तुवः क्तिप् ।” १।२।१७७।
इति क्तिप् ।) प्रभा । अस्त्र शब्दस्य प्रथमान्त-
रूपं भाः । इत्यमरः । १।४।३४ । मयूखः ।
इति मेदिनी । से. ७ । इच्छा । इति धरणिः ।

भास्, पुं, (भासते इति । भास् + भावे घञ् ।)
दौमिः । (यथा, महाभारते । ८।५८।३९ ।
“सन्ननचनभासे च वदनेचावकुल्लेः ।”)
(भासन्ते गावोऽव । भास् + आधारे घञ् ।)
गोष्ठम् । (भासते दीप्यते इति । भास् + कर्त्तरि
अच् ।) कुल्लटः । यधः । इति विश्वः । खनाम-
ख्यातप्रक्षिपिष्वः । तत्पर्यायः । शकुन्तः २ ।
इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । १।
१३४।७० ।

“क्षत्रिणं भासमारोप्य वृत्ताये शिष्यभिः क्षतम् ।
अभिज्ञातं कुमारानां लज्जभूतमुपादिशत् ।”
पर्वतमेदः । यथा, महाभारते । १४।३१।४४ ।
“हिमवान् पारिपाञ्च सङ्घो विन्ध्यस्त्रिकूट-
वान् ।

श्वेतो नीलश्च भासश्च कोष्ठवाञ्चैव पर्वतः ।”)
(स्त्रियां ङीप् । प्राधायाः कन्या । यथा, महा-
भारते । १।६५।४६ ।

“अनवदां मनुं वंशमसुरां मार्गप्रियायम् ।
अनपां सुभगां भावीमिति प्राधा यजायत ।”)
भास्, [सु,] ङी, (भास् + आसस् ।) दौमिः ।
इति द्विक्रमकोषः ।

भासन्तः, पुं, (भासते इति । भास् + भूवृद्धि-
वचिभाषीति ।) उणा० १।१२८ । इति भक्त ।)
सूर्यः । चन्द्रः । इत्युणादिकोषः । भासपत्नी ।
इति मेदिनी । ते. १३६ । नक्षत्रम् । इति हेमचन्द्रः ।

भासन्तः, जि, (भासते इति । भास् + भक्त ।)
सुन्दराकारः । इति मेदिनी । ते. १३६ ।
भासन्ती, स्त्री, (भासन्त । गौरादित्वात् ङीष् ।)
नक्षत्रम् । इत्युणादिकोषः ।

भासुः, पुं, (भास् + बाहुलकादुत् ।) सूर्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।

भासुरं, ङी, (भासते इति । भास् + “भञ्जभास-
मिदो घुरच् ।” १।२।१६१ । इति घुरच् ।)
कुल्लौघम् । इति जटाधरः ।

भासुरः, पुं, (भास् + घुरच् ।) स्कटिकः । इति
त्रिकाण्डशेषः । वीरः । इति धरणिः । कर्त्तरि
घुरप्रत्ययनिबन्धनेन दौमियुक्ते, जि । (यथा,
किराताज्जनीये । ५।५ ।

“मणिमयूखचयांशुकभासुराः

सुरवधूपरिभुक्तजतायहाः ।”)

भासुरपुण्या, स्त्री, (भासुराणि पुण्याण्यस्याः ।
टाप् ।) वृत्तिकाली । इति राजनिर्घण्टः ।

भास्करं, ङी, (भाः करोतीति । कृ + “दिव-
विभाजिनाप्रभा भास्करान्नान्नादीति ।” १।२।
२१ । इति टः ।) सुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ।

भास्करः, पुं, (भाः करोतीति । कृ + “दिव-
विभिति । १।२।२१ । इति टः ।) सूर्यः ।
(यथा, मग्नौ । २।४८ ।

“प्रतिपद्येक्षितं दृष्टुपस्थाय च भास्करम् ।
प्रदक्षिणं परीक्षार्थं चरेद्भूमेः यथाविधि ।”)
अधिः । इति मेदिनी । रे. १६९ । वीरः । इति
धरणिः । अर्कवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ।
भास्कराचार्यः । स च विद्वान्नाशिरोमण्यादि-
ज्योतिर्मन्त्रकर्ता ।

भास्करप्रियः, पुं, (भास्करस्य प्रियः ।) पद्मराग-
मणिः । इति केचित् । पुत्रि इति भाषा ।

भास्करेष्टा, स्त्री, (भास्करस्य इष्टा ।) आदि-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।

भास्करं, ङी, (भासते इति । भास् + “स्त्रिश-
भासपिसकसो वरच् । १।२।१७५ । इति
वरच् ।) कुल्लौघम् । इति शब्दचन्द्रिका ।

भास्करः, पुं, (भासते इति । भास् + “स्त्रिश-
भासपिसकसो वरच् । १।२।१७५ । इति वरच् ।)
दिनम् । इति राजनिर्घण्टः । सूर्यः । इति
केचित् । दौमियुक्ते, जि । इति सुम्बोध-
याकरणम् । (यथा, महाभारते । १।११।११ ।

“स ङौकुभं परित्यज्य रूपं विप्रर्षभच्छदा ।
खं रूपं भास्करं भूयः प्रतिपेदे महायशः ।”

सूर्यस्याशुचरविशेषः । स च भगवता सूर्येण
तारकासुरवधसाहाय्यायै खन्दाय दत्तः । यथा,
महाभारते । ६।४५।३० ।

“सुभाषो भास्करश्चैव यौ तौ सूर्याशुयायिनौ ।
तौ सूर्यः कार्त्तिकेयाय ददौ प्रीतः प्रतापवान् ।”)

भास्वान्, [न] पुं, (भासः सन्त्यस्येति । भास् +
“तदस्यास्यसिन्निति मतुप् ।” ५।१।६४ । इति
मत्तुप् । मस्य वः ।) सूर्यः । (यथा, मार्क-
ण्डेयपुराणे । १०१।१६ ।

“यथा चाराधितो देवा सोऽदित्या कश्यपेन च ।
आराधितेन चोक्तं यत् तेन देवेन भास्वता ।”)
अर्कवृक्षः । इत्यमरः । दौमिः । इति हेमचन्द्रः ।
वीरः । इति मेदिनी । दौमिप्रविष्टे, जि ।
(यथा, कुमारसम्भवे । १।२ ।

“यं सर्वज्ञेयाः परिकल्प्य वन्सं
मेरौ स्थिते दोग्धरि दोहद्वजे ।
भास्वन्ति रत्नानि मञ्जौघधीश्च
पृथुपदिष्टा दुडुधुर्धरिणीम् ।”

प्रकाशकः । यथा, मग्नौ । १।७७ ।
“वायोरपि विकृन्वाणादिरोचिष्णु तमोऽहम् ।
ज्योतिरस्यदति भास्वरूपगुणसुव्यते ।”
“भास्वत् प्रकाशकम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ।)

भिच्चा, उ जाभार्थलोभोक्तिक्लिष्टा । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (भा०-आत्म०-याचने द्विक०-जामं
लोभोक्तौ च सक०-क्लिष्टा अक०-सेट् ।) अर्थो
याचनम् । लोभादुक्तलोभोक्तिः । उ, भिच्ते
भूमिं वृषात् पङ्कितः । लभन इत्यर्थः । भिच्ते
दातारं धनं भिच्तुः । याचत इत्यर्थः । भिच्ते

दातारं दीनः । लोभाद्वृत्तीत्यर्थः । भिच्ते
जनः । क्लिष्टलोभोक्त्यर्थः । इति दुर्गादायः ।

भिच्चा, स्त्री, (भिच्चा याचनादौ + “गुरीश्च हलः ।”
१।१।१०२ । इति च्चः । ततटाप् ।) लोभ-
याचनम् । चाच्योया इति मागा इति च
भाषा । तत्पर्यायः । याचना २ अर्थना ३
अर्थना ४ । इत्यमरः । १।२।६ । प्रार्थनम् ५
याचना ६ । इति शब्दरत्नावली । (तदुक्तम् ।
“वाचिष्ये वसते लक्ष्मीसदृशं क्षधिकर्म्मणि ।
तदर्थं राजसेवायां भिच्चायां नैव नैव च ।”)

सेवा । भ्रतिः । इति नानार्थे अमरः ।
भिचितवस्तु । इति मेदिनी । (या च यास-
प्रमाणा । यासमात्रा भवेद्विच्येति शातातप-
वचनान् । यथा, मनुः । १।६४ ।

“क्षत्रेणैविकर्म्मव्यवसतिर्थां पूर्वमाशयेत् ।
भिच्चाश्च भिच्चे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।”)
उपनीतस्य भिच्चाविधिर्यथा,—

“भिच्चाभाङ्गस्य शिष्टानां यद्वैभ्यः प्रयतो-
न्वहम् ।

निवेद्य गुरवेऽश्वीयाहागयतस्तदशुभया ।
भवत्पूर्वचरेऽह्ने च सुपनीतो दिशोऽन्तमः ।
भवत्तन्मनु राजन्वो वैश्वस्तु भवदुत्तरम् ।
मातरं वा खसारं वा मातुल्यां भगिनीं निजाम् ।

भिच्चेत भिच्चां प्रथमं या चेनं नावमानयेत् ।
सजातीययद्वैभ्यः सार्ववर्णिकमेव वा ।
भैक्षस्याचरणं प्रोक्तं पतितादिविचर्जितम् ।
वेद्यशेरहीनानां प्रशस्तानां स्वकर्म्मसु ।

ब्रह्मचार्याहरेऽह्ने च यद्वैभ्यः प्रयतोन्वहम् ।
गुरोः कुले न भिच्चेत न श्रातिक्रान्त्यनुयु ।
अलामे लव्यगेहानां पूर्वं पूर्वं विवर्जयेत् ।
सर्वह्वारि चरद्भूमेः पूर्वं क्लानामसम्भवे ।

निगम्य प्रयतो वार्चं दिशस्त्वनवलोकायम् ।
समाह्वय तु तज्ज्ञेयं यावदर्थममायया ।
सुञ्जीत प्रयतो निव्यं वाग्यतोऽनन्यमानसः ।
भैक्षेण वर्त्तयेन्नित्यं नैकाग्र्यादी भवेद्ब्रततो ।

भैक्षेण व्रतितो व्रतिरुपवाससमा स्मृता ।”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १२ अध्यायः ॥ ३॥
सायं प्रातर्भिच्चाटनाभावो यथा,—
“कारयित्वा तु कर्म्मणि कारयन्त्यान् वचयेत् ।
सायं प्रातर्गृहद्वारान् भिच्चां नावचयेत् ।”

इति तज्ज्ञेय १५ अध्यायः ॥ ३॥
सा त्रिविधा यथा,—
“हन्तकारमयायं वा भिच्चां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये निव्यं कुहेतं परमेस्वरम् ।

भिच्चाभाङ्गस्यसमाचमयन्तस्त्राङ्गमुग्रम् ।
पुष्कलं हन्तकारानां तच्छतगुणसुव्यते ।
गोरोहमात्रं कालं वै प्रतीक्षेदितिथिः स्वयम् ।
अभ्यागतान् यथाशक्ति पूजयेदितिथिं यथा ।

भिच्चां वै भिच्चे दद्याद्विधिवद् ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादसं यथाशक्ति त्वर्थिभ्यो लोभवर्जितः ।
सर्वेषामप्यलामे तु अन्नं गोभ्यो निवेदयेत् ।”
इति तज्ज्ञेय १७ अध्यायः ॥

भिच्चाकः, पुं, (भिचते इति । भिच् + “जल्प-
भिच्ङुङुष्टुष्टः वाकन् ।” १।२।५५। इति
वाकन् ।) भिच्चाकः । इति सिद्धान्तकोसुदी ।
भिच्चाकी, स्त्री, (भिच्चाक + चित्वात् ङीष् ।)
भिच्चाकी । इति सुम्बोधवाक्यम् ।
भिच्चाचरः, पुं, स्त्री, (भिच्चा चरतीति । भिच्चा +
चर + “भिच्चासेनादायेष्ट च ।” १।०।१०। इति
टः ।) भिच्चाचरः । इति सिद्धान्तकोसुदी ।
(खनामख्यातो भोजनरपतेः पुत्रः । यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । १० ।
“राज्ञा विभवमद्या यं भोजो हर्षवृषात्मजः ।
जातं नृतद्विषिपुत्रानन्तरं गुरुभिः शिशुम् ।
आयुष्कामैस्तमावहामभ्यभिच्चाचराभिधम् ॥”)
भिच्चाटनं, स्त्री, (भिच्चार्यमटनं गमनम् ।)
भिच्चार्यगमनम् । यथा,—
“अहं हानववैरिणा गिरिजयाप्यहं हरस्याकृतं
देव्यं जगतीतले सरहराभावः समुज्जीवति ।
गङ्गा वारिधिमम्भं शशिकणा नागाधिपः
आतनं
सर्वस्वमधीश्वरत्वमगमत् त्वां माच भिच्चा-
टनम् ॥”
इत्युद्भटः ।
भिच्चाशिल्पं, स्त्री, (भिच्चाशिलो भिच्छुक्तस्य भावः ।
भिच्चाशिल्प + ल ।) पैशुन्यम् । इति हारा-
वली ।
भिच्चाशी, [नृ] जि, (भिच्चा अश्रीतीति । अश्र +
गितिः ।) भिच्छुः । इत्युणादिकोषः । यथा,—
“भिच्चाशी विचरेद्दुःखमं वन्यैर्देहिन जीवति ॥”
इति प्रार्थानचतुर्विधः ।
भिच्चाः, पुं, (भिच्छयशीलः । भिच्छ याचने +
“सनाशंसभिच् उः ।” १।२।१६८। इति उः ।)
ब्रह्मचार्याद्याश्रमचतुष्टयान्तर्गतचतुर्थाश्रमी ।
आश्रमशब्दोऽयं धर्मिपरो धर्मपरश्च । इति
भरतः । तत्पर्यायः । परित्राट २ कर्मन्दी ३
पाराशरी ४ मन्त्ररी ५ इत्यमरः । १।७।४२ ।
परित्राणकः ६ पराशरी ७ ब्रजकः ८ । इति
शब्दरत्नावली । तस्य धर्मो यथा,—
“भिच्छोर्धर्मं प्रवक्ष्यामि तन्निबोधत सत्तमाः ।
वनादयहाङ्गा ललेहिं सर्ववेदसदृश्याम् ।
प्राजापत्यां तदन्ते तु अस्मिमारोप्य चात्मनि ।
सर्वभूतहितः शान्तस्त्रिदशैः सकमलकुः ।
सर्वारामं परिब्रूय भिच्छार्थी याममाशयेत् ।
अप्रमत्तश्चरेद्भैरवं सायाह्ने नातिजघितः ॥
रहिते भिच्छुकैर्यामि यात्रामाजमनोजुषः ।
भवेत् परमहंसो वा एकदण्डो यमादित्तु ।
सिद्धयोगश्च यजन् देहमन्ततलमिच्छामुयात् ।
योगमभ्यस्य मितभुक् परा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥
दातातिथिप्रियो ज्ञानी यद्भी आद्वैतपुत्रयेत् ॥”
इति गारुड १०६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च ।
“चतुर्थ्याश्रमो भिच्छोः प्रोचते यो मनी-
विभिः ।

तस्य स्वरूपं गदतो मम श्रोतुं शृणुहंति ।
पुत्रमयकलत्रेषु त्वत्कलेहो नराधिप ।।
चतुर्थमाश्रमस्थानं गच्छेन्निर्हृतमत्सरः ।
त्रैवर्णिकांश्च जेत सत्त्वानारम्भानवशीपते ।।
मिच्चादिषु समो मैत्रः समस्तैर्वै जनुषु ।
चरायुजाकजादीनां वाङ्मनःकर्मभिः कश्चित् ।
युक्तः कुर्वीत न द्रोहं सर्वसङ्गांश्च वर्जयेत् ॥
एकराजस्थितिर्नामे पञ्चराजस्थितिः पुरे ।
तथा तिष्ठेद्यथा प्रीतिर्हृदो वा नास्य जायते ॥
प्राणयानानिमित्तश्च बह्वारे मुक्तवज्जने ।
काले प्रशस्तवर्णानां भिच्चार्यं पयंटेदृष्टवान् ॥
कामः क्रोधस्तथा हर्षमोहलोभादयश्च ये ।
तांस्तु दोषान् परित्यज्य परित्रासिर्लभो भवेत् ॥
अभयं सर्वसत्त्वैर्भ्यो दत्त्वा यश्चरते मुनिः ।
न तस्य सर्वभूतैर्भ्यो भयमुत्पद्यते कश्चित् ॥
ललापिहोत्रं स्वशरीरसंभं
शरीरमपिच सुखे जुहोति ।
विप्रस्तु भैक्षोपगतैर्हविर्भि-
क्षितामिना स ब्रजति स्म लोकान् ॥
मोक्षार्थं यश्चरते यथोक्तं
मुनिः सुसङ्कल्पितबुद्धियुक्तः ।
अनिन्दनं ज्योतिरिव प्रशान्तं
स ब्रह्मलोकं अयति हिजातिः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ६ अध्यायः ॥ * ॥
बुद्धिमेदः । इति जटाधरः । आचर्योच्छुपः ।
इति राजनिर्घण्टः । कोकिलाक्षः । इति भाव-
प्रकाशः ॥
भिच्छुकः, पुं, स्त्री, (भिच्छुरेव । भिच्छु + स्मार्थं
कन् । यङ्गा, भिचते इति । भिच्छु + उक् ।)
भिच्छोपजीवी । तत्पर्यायः । मार्गणः २ याच-
नकः ३ वनीयकः ४ याचकः ५ । इति
जटाधरः । अर्थो ६ । इत्यमरः । (यथा,
मनुः । १ । २४३ ।
“ब्राह्मणं भिच्छुकं वापि भोजनार्थमुपस्थितम् ।
ब्राह्मणैरभ्यनुज्ञातः शक्तितः प्रतिपूजयेत् ॥”
पारिभाषिकभिच्छुका यथा, अत्रिः ।
“ब्रह्मचारी यतिश्चैव विद्यार्थी गुरुपुत्रकः ।
अध्वगः क्षीणवृत्तिश्च वृद्धेति भिच्छुकाः स्त्रियाः ॥”)
भिच्छुसंघाटी, स्त्री, (भिच्छु + संघटते इति । भिच्छु
+ सम् + घट + अण् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
चीवरम् । इति हेमचन्द्रः । यथा, सुश्रुते
उत्तरतन्त्रे ३३ अध्याये ।
“पुरीषं कौकुटं केशांश्चर्मसर्पत्वचमथा ।
जीर्णं च भिच्छुसंघाटीं धूपनायोपकल्पयेत् ॥”)
भिच्छः, पुं, (भिच्छते इति । भग् + ङः । एषोदरा-
दित्वात् वाधुः ।) भिच्छाक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भिच्छकः, (भिच्छ । स्मार्थं कन् ।) भिच्छाक्षुपः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भिच्छा, स्त्री, (भिच्छ + अजादित्वात् टाप् ।)
क्षुपविशेषः । भिच्छो इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
भिच्छीतकः २ भिच्छः ३ भिच्छकः ४ क्षेत्र-

सम्भवः ५ चतुष्पदः ६ चतुःपुङ्गवः ७ सुशाकः ८
अप्रमत्तकः ९ करपर्वः १० इतवीजः ११ ।
अस्या गुण्याः । अण्परसम्भम् । उणादम् ।
याहितम् । अचिकरत्वश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥
भिच्छीतकः, पुं, (भिच्छी सती तकाति हसतीति ।
तक् + अच् ।) भिच्छाटयः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भित्तं, स्त्री, (भिचते स्तेति । भिद् + क्तः । “भित्तं
शकलम् ॥” ८ । २ । ५६ । इति निष्ठातकारस्य
गत्वाभावो निपाद्यते ।) खड्गम् । इत्यमरः ।
१ । १ । १६ ॥
भित्तिः, स्त्री, (भिचते इति । भिद् + क्तिन् ।)
यद्वादेर्मृदिकादिमयी इति । काँच इति भित्
इति च ख्याता । तत्पर्यायः । कुचम् २ । इत्य-
मरः । २ । २ । ४ ॥ भित्तिका ३ कुचम् ४
कुचकम् ५ । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
विश्वकर्मप्रकाशे । पञ्चमाध्याये ।
“मानेनानेन विस्तारो भित्तीनाम् विधीयते ।
पादे पञ्चगुणं लला भित्तीनामुच्छ्रयो भवेत् ॥”)
प्रभेदः । सन्निभागः । अवकाशः । इति विश्वः ।
प्रदेशः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
रघौ । ५ । ४३ ।
“अथोपरिष्टाद् भमरैर्भूमिभिः
प्राक् क्वचित्तान्नःसलिलप्रवेशः ।
निर्घीतदानामलग्नगच्छभित्तिः
वन्धः सरितो गज उज्जमज्ज ॥”)
भित्तिका, स्त्री, (भिचते भिनत्ति वेति ।
भित्तिर विदारयी + “लतिभिदिततिभ्यः कित् ।”,
उणा० ३ । १४७ । इति तिकन् । कित् ख्यात् ।)
कुचम् । इति शब्दरत्नावली । पक्षी । इति
हेमचन्द्रः ॥
भित्तिचौरः, पुं, (चोरयतीति । चुर + अच् ।
चौर एव स्मार्थं अण् । चौरः । भित्तिग्रा कुचादि-
भेदेन चौरः ।) चौरविशेषः । सिंहाज चोर
इति भाषा । तत्पर्यायः । खानिनः २ कुच-
च्छिन् ३ । इति शब्दरत्नावली ॥
भित्तिपातनः, पुं, (पातयतीति । पत + क्तिन् ।
कर्त्तरि क्तुः । भित्तीनां पातनः ।) महाह्वयकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भित्, [दृ] स्त्री, (भिचते इति । भिद् + “सन्
खद्विषदृष्टदृष्टयुजविद्भित्तिः ॥” १ । २ । ६१ ।
इति क्तिप् ।) प्रभेदः । इति जटाधरः ॥
(भिनतीति । भिद् + तच्चीकादिषु “अन्यतो-
ऽपि दृश्यते ॥” इति क्तिप् ।) भेदकर्त्तरि चि ॥
(यथा, ऋग्वेदे । ७ । १७४ । ८ ।
“भिनत्पुरो न भिदो अदेवीर्न नमो वधरदेवस्य
पीयोः ॥”)
भिद् इर् औ न ध भिद् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(रुधा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) भित् कियद्-
वयवविदारणम् । न ध भिनत्ति भिन्ने कुञ्जं
नदी । औ भेत्ता । इर् अभिदत् अभिदत्तीति ।
इति दुर्गादासः ॥

दृक्नीयभिन्नं यथा,—

“अज्ञातौधिमनस्तु यच्च आधेरतत्त्ववित् ।
रोगिभ्योऽर्थं समादत्ते स दृक्प्रचौरवद्विषक् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तस्यान्नस्याभोष्यत्वं यथा,—

“मूढान्नं ब्राह्मणो मुक्ता तथा रङ्गावतारिणः ।
चिकित्सकस्य क्रूरस्य तथा स्त्रीन्दगजीविनाम् ।
श्रीशिकान्नं कृतिकान्नं सुखा मांसं व्रती भवेत् ॥”
व्रती यावत्केन । तत्र धेनुदयम् । इति प्राय-
श्चित्तविवेकः ॥ अपि च ।

“पूयचिकित्सकस्यान्नं पुंश्चल्यान्वममिन्द्रियम् ।
विष्ठा वाहुर्ध्रुविकस्यान्नं शस्त्रविक्रयिणो मलम् ॥”

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

(शतधन्वनः श्वेत्तजः पुत्रः । यथा, हरिवंशः ।
३८ । ६ ।

“क्षतवर्मांश्च ज्ञेयं शतधन्वा तु मध्यमः ।
देवर्षेणैव वनात् तस्य भिषग्वैतरणश्च यः ॥”

औषधम् । यथा, ऋग्वेदे १ । २४ । ६ ।

“शतं ते राजन् भिषजः सहस्रसुवर्णैः
गभीरा सुमतिष्टे अस्तु ॥”

“हे राजन् । वरुण । ते तव शतं भिषजः
सहस्रं वन्यनिवारकाणि शतसहस्रसंख्याका-
न्यौषधानि वेदा वा सन्ति ॥” इति तद्वाक्यं
सायनः ॥)

भिषक्प्रिया, स्त्री, (भिषजः प्रिया ।) गुडुचौ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

(विवृतिरस्या गुडुचौशब्दे ज्ञातया ।)

भिषग्जितं, स्त्री, (भिषजा जितम् ।) औषधम् ।
इति त्रिकाशेषः ॥ (चिकित्सा । यथास्य
प्रम्यायः ।

“चिकित्सितं प्रतीकारचिकित्सा च भिषग्-
जितम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

भिषग्भद्रा, स्त्री, (भिषजि औषधे वैदे वा भद्रा
सुभद्राया ।) भद्रदन्तिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भिषक्पाता, [ऋ] स्त्री, (भिषजां मातेव ।)
वासकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (अस्याः
प्रम्यायः ।

“वासको वाशिका वासा भिषक्पाता च
सिंहिका ।

सिंहालो वाजिदन्ता स्यादृक्कृषोऽट्कृषकः ॥
आट्कृषो वृषस्तान्नः सिद्धपञ्चं स स्त्रुतः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भिस्सटा, स्त्री, (भिस्सामन्नं टीकते इति । टीक
गतौ + “अन्त्योऽपीति ङः । ततः एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) दग्धानम् । इत्यमरः । २ ।
६ । ४६ ॥ अस्या रूपान्तरम् । भिस्सिटा ।
भिस्सिटा । भिस्सिका । इति तट्टीका-
वारसुन्दरी ॥

भिस्सा, स्त्री, (बभूवतीति । भस् दीप्तौ + बाहुल-
कात् ङः । इन्द्रसि बहुलमित्येतत् । ब्राह्मण-

भिस्तेति भाष्यप्रयोगालोकेऽपि । यद्वा, भेदन-
मिति भिन् । भिद् + क्तिप् । भिदं स्त्रुतीति ।
सो + “आतोऽनुपसर्गः कः ।” इति कः । एषो-
दरादित्वात् साधुः ।) अन्नम् । इत्यमरः । २ ।

६ । ४८ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“भक्तमन्नं तथान्यच्च कचित् क्रूरश्च कौर्त्तितम् ।
ओदगोऽस्त्री स्त्रियां भिस्सादीदिविः पुंसि-
भाषितः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
भिस्सिटा, स्त्री, (भिस्सामन्नं टीकते इति । टीक
गतौ + ङः । एषोदरादित्वात् साधुः ।) दग्धा-
न्नम् । इत्यमरटीकासारसुन्दरी ॥

भी, ग गि भूत्याश्च । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
पर०-सक०-अणिट् ।) ग, भीनाति । गि,
भिनाति । भीनः भीनिः । गिनेव क्रादित्वसिद्धौ
गयङ्गणं प्रादित्वविकल्पाय चकारात् भीत्याश्च ।
इति दुर्गादासः ॥

भी, जि लि भीत्याम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-पर०-अक०-अणिट् ।) जि, भीतोऽस्ति ।
लि, विभेति । इति दुर्गादासः ॥

भीः, स्त्री, (भी भीत्याम् + सम्प्रदादित्वात् क्तिप् ।)
भयम् । इत्यमरः । १ । ७ । २१ ॥ (यथा,
आर्यासप्तशत्याम् । ३८७ ।

“पूर्वाधिको यद्विषयाम् बहुमानः प्रेममन्मै-
विन्वासः ।

भीरश्चिक्रेयं कथयति रागं बालाविभक्तमिव ॥”)

भीतं, स्त्री, (भी लि भीत्याम् + क्तः ।) भयम् ।
भययुक्ते, जि । इति मेदिनी । ते, ४० ॥ (यथा,
मनुः । ७ । ६४ ।

“यस्तु भीतः परावृत्तः संयमे हन्यते परैः ।
भर्त्स्यद्दुष्कृतं किञ्चित् तत्तत्त्वं प्रतिपद्यते ॥”)

भीतिः, स्त्री, (भी + क्तिन् ।) भयम् । इत्यमरः ।
१ । ७ । २१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ८४ । १६ ।

“दुर्गे । स्त्रुता हरसि भीतिमशेषजन्तोः
स्त्रुतोः स्त्रुता मतिमतीव शुभा ददासि ॥”)

कल्पः । इति विश्वः ॥

भीमं, जि, (विभेत्तस्यादिति । भी + “भिः
सुवा ॥” उणा० १ । १४७ । विभेतेर्मक् धातोर्वा
सुगागमश्च । इति मक् ।) भयहेतुः । तत्-
प्रम्यायः । भैरवम् २ दाहणम् ३ भौषणम् ४

भौष्णम् ५ चोरम् ६ भयानकम् ७ भयङ्करम् ८
प्रतिभयम् ९ । इत्यमरः । १ । ७ । २० ॥ (यथा,
रघुः । १ । १६ ।

“भीमकान्तैर्बृषगुणैः स बभूवोपजीविनाम् ।
अष्टयुष्वाभिगम्य च यादोरजेरिवावयः ॥”)

भीमः, पु, (विभेत्तस्यादिति । भी + मक् ।) भया-
नकरसः । यथा,—

“भयानको भयस्याधिभावः कालाधिदैवतः ।
स्त्री गीचप्रकृतिः लघ्वो मतस्तत्त्वविशारदः ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

शिवः । (यथा, मार्कण्डेये । ५२ । ७ ।

“भवं सर्वं तथेशानं तथा प्रभुपतिं प्रभुः ।

भीमसुयं महादेवसुवाच स पितामहः ॥”

विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । १८६ । ५२ ।

“अतुलः शरभो भीमः समयश्चो हविर्हृदि ॥”)
मध्यमपाङ्कजः । (यथा, महाभारते । १ ।
१२३ । १६ ।

“तस्माज्जज्ञे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥”
अस्य विवरणादिकं भीमसेनशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

अन्वितसः । इति मेदिनी । मे, २१ ॥ महादेव-
स्याष्टमूर्त्तान्तर्गताकाशमूर्त्तिः । यथा । भीमाय
आकाशमूर्त्तये नमः । इति तिष्यादितत्त्वे
शिवपूजाप्रयोगः ॥ (गन्धर्वविशेषः । यथा,
महाभारते । १ । ६५ । ४३ ।

“भीमश्चित्ररथश्चैव विख्यातः सर्वविद्वद्भौ ॥”
पुरुवंशीयस्य ईलिनस्य पुत्रः । यथा, तत्रैव ।
१ । ६४ । १८ ।

“ईलिनो जनयामास दुष्प्रान्तपञ्चतीन् वृषान् ।
दुष्प्रान्तं मूरभीमो च प्रवत्सं वसुमेव च ॥”)

भीमनादः, पुं, (भीमो भैरवो नादो यन्त्र ।)
सिंहः । इति शब्दचन्द्रिका । (भीमो नादः
शब्दः । इति विग्रहे भयानकशब्दः । यथा,
चातकादिके । १ ।

“वातेर्विधूनय विभीषय भीमनादेः
सञ्चरंय त्वमथवा करकाभिघातेः ।

त्वहारिबिन्दुपरिपालितजीवितस्य
नान्धा गतिर्भवति वारिद । चातकस्य ॥”

भयानकशब्दविशिष्टे, जि । यथा, महाभारते ।
१ । १५६ । ३१ ।

“भीमनादं सुतास्त्रोष्ठं तीक्ष्णदंष्ट्रं महा-
रवम् ॥”)

भीमरथः, पुं, (भीमो भयानको रथोऽस्य ।)
तामसमनुवंशजातासुरविशेषः । स च क्रूर्म-
रूपिणा हरिणा हतः । यथा,—

“हरिणा क्रूर्मरूपेण हतो भीमरथोऽसुरः ॥”
इति गार्ग्ये गयामाहातम्ये ८६ अध्यायः ॥

(धृतराष्ट्रस्य पुत्रमेव । यथा, महाभारते ।
१ । ११७ । ११ ।

“उग्रभीमरथौ धीरौ वीरबाहुरजोऽनुपः ॥”)

भीमरथी, स्त्री, जनानामवस्थाविशेषः । यथा,—
“सप्तसप्ततिके वर्षे सप्तमे मासि सप्तमी ।

रात्रिर्भीमरथी नाम नराणां दुरतिक्रमा ॥”
इति शब्दमाला ॥

अपि च ।

“सप्तसप्ततिवर्षाणां सप्तमे मासि सप्तमी ।
रात्रिर्भीमरथी नाम नराणामतिदुस्तरा ।

तामतीत्य नरो योऽसौ दिनानि यानि जीवति ॥
क्रतुभिस्तानि तुल्यानि सुयज्ञं शतवर्त्तनैः ।

गतिः प्रदक्षिणं विष्णोर्जल्पनं मन्त्रभाषणम् ।
ध्यानं निद्रा सुषा चाग्रं भीमरथाः फलश्रुतिः ॥”

इति वेदिकम् ॥

नदीभेदः । यथा राजनिर्घण्टे ।

मलापहा भीमरथी च चङ्गमा
पथा च लघ्वा जलसाव्यगा गुणैः ॥”

वासुदेव उवाच ।

अद्यमीचतुर्हस्ता द्वादशीन्ध्व भारत ! ।
अन्धोऽपि दिनर्षी न शक्तस्तुषोवितुम् ।
ततः पुण्यामिमां भीम ! तिथिं पापप्रणा-

शिनौम् ।

उपोष्य विधिवानेन गच्छेद्विष्णोः परं पदम् ।
माचमासस्य दशमी यदा शुक्ला भवेत्तदा ।
हृतेनाभ्यङ्गनं कृत्वा तिलैः स्नानं समाचरेत् ॥
तथैव विष्णुमभ्यर्च्य नमो नारायणाय च ।
लङ्घाय पादौ संपूज्य शिरः स्नानमेति च ॥
वेकुण्ठायेति वै कण्ठसुरः श्रीवत्सधारिणे ।
शङ्खेन चक्रिणे तद्वज्रदने वरदाय वै ।
सर्वे नारायणस्तेव संपूज्या बाहवः क्रमात् ।
हामोदरायेत्युदरं मेढ्रं पञ्चशराय वै ।
ऊरु संभाम्यनाथाय जानुनी भूतधारिणे ।
नमो नीलाय वै जङ्घे पादौ विष्वक्से पुनः ॥
नमो देव्यै नमः शान्ते नमो लक्ष्म्यै नमः श्रिये ।
नमः पुष्टे नमस्तुष्टे चष्टे चष्टे तथा श्रिये ॥
नमो विहङ्गनाथाय वायुवेगाय पक्षिणे ।
विषप्रमाथिने तिलं गरुडश्चाभिपूजयेत् ॥
एवं संपूज्य गोविन्दमुमापतिविनायकौ ।
गन्धैर्मांस्तेषां धूपैर्भक्ष्यैर्नागविधैश्च ।
गन्धेन पयसा सिद्धां लक्ष्मरामच वाग्वृतः ।
सर्पिषा सह भुक्त्वा च गत्वा शतपदं बुधः ॥
अथोद्धन्तधावनमथवा खार्दिरं बुधः ।
यहीत्वा धावयेद्दन्तानाचान्तः प्रागुदस्तुखः ॥
ब्रूयात् सायन्तनौ कृत्वा सन्ध्यामस्तमिते रवौ ।
नमो नारायणायेति स्नानमर्हं शरणां गतः ॥
एकादशीं निराहारः समभ्यर्च्य च केशवम् ।
रात्रिञ्च सकलां स्थित्वा स्नानञ्च पयसापि च ॥
सर्पिषा विश्वदहनं कृत्वा ब्राह्मणपुङ्गवैः ।
सहैव पुण्डरीकाक्ष ! द्वादशीं क्षीरभोजनम् ॥
करिष्यामि यतात्मा हं निवित्रेनास्तु तच्च मे ।
एवमुक्त्वा स्वपेद्भूमावितिहासकथां पुनः ॥१॥
श्रुत्वा प्रभाते संजाते नदीं गत्वा विश्राम्यते ।
स्नानं कृत्वा नृदा तदत् पावकान्भिवर्जयेत् ॥
उपास्य सन्ध्यां विधिवत् कृत्वा च पितृतर्पणम् ।
प्रणम्य च हृषीकेशममलन्ध्राप्यनीश्वरम् ॥
यहस्य पुरतो भक्ता मण्डपं कारयेद्विबुधः ।
दशहस्तमयाद्यौ वा करान् कुर्व्याद्विश्राम्यते ! ॥
चतुर्हस्तौ शुभां कुर्व्याद्वीमरिनिन्दनम् ।
चतुर्हस्तप्रमाणञ्च विन्यसेत्तत्र तोरणम् ॥
आरोप्य कलसं तत्र दिक्पालान् पूजयेत्ततः ।
मासमात्रेण संपूर्णमधःलङ्घ्याग्निने स्थितः ॥
तस्य धाराञ्च शिरसा धारयेत् सकलां निग्राम् ।
धाराभिर्भूरिभिर्भूरिफलं वेदविदो विदुः ॥
यस्मात्तस्मात् कुर्वयेत् । धारा धार्याः स्वश-

क्तितः ।

तथैव विष्णोः शिरसि क्षीरधाराः प्रपातयेत् ॥
अरतिमानं कुण्डञ्च कृत्वा तत्र जिमेखलम् ।
योनिवत्तत्र तं कृत्वा ब्राह्मणैर्वैश्वसिपैर्नै ॥
तिनाञ्च विष्णुदेवैर्मन्त्रैरेकाविवत्तदा ।

भीमादेवी, स्त्री, दुर्गा । यथा,—

“पुनश्चाहं यदा भीमं रूपं कृत्वा हिमाचये ।
रक्षांसि चययिष्यामि सुवीनां ज्ञानकारणात् ॥
तदा मां तुनयः सर्वे स्तोष्यन्त्यानन्धनयः ।
भीमादेवीति विख्यातं तस्मै नाम भविष्यति ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
भीमैकादशी, स्त्री, (भीमनोपासिता एकादशी ।
शाकपार्थिव्यादिवत् समासः ।) भैमी । सा च
माघशुक्लेकादशी । भीमहादशीत्वेन ख्याता च ।
यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“पुरा रघुनन्द्रे कण्ठे परिपृष्टो महात्मना ।
मन्दरस्थो महादेवः पिनाकीं ब्रह्मणा खयम् ॥
ब्रह्मोवाच ।

कथमारोग्यमैश्वर्यमनन्तममरेन्दर । ।
स्वल्पेन तपसा देव ! भवेन्नोत्थोऽथ वा वृणाम् ॥
किमज्ञातं मया देव ! तत्प्रसादादधोक्षज । ।
खल्यकेनापि तपसा महत् फलमिहोच्यते ॥

मत्स्य उवाच ।

इति पृष्टः स विश्वात्मा ब्रह्मणा लोकभावनः ।
उमापतिरुवाचेद् मनसः प्रीतिकारकम् ॥

ईश्वर उवाच ।

अस्मादथन्तरात् कष्पात् जयोर्विश्रतिमो यदा ।
वाराहो भविता कल्पस्तस्य मन्वन्तरे शुभे ॥
वैवस्वताख्ये संजाते सप्तमे सप्तलोककृक् ।
दापराख्यं युगं तस्मिन् सप्तविश्रतिमे तदा ॥
तस्यान्तं स महावीरो वासुदेवो जनाङ्गनः ।
भारवन्तरणाथायं जिघ्रा विष्णुर्भविष्यति ॥
हेपायनो सुनिस्तद्वीर्ययुग्धोऽथ केशवः ।
कंसादिर्दमयणः केशवः शोकनाशनः ॥
पुरीं हारवतीं नाम संप्रतं वा कुशस्थली ।
दिशानुभावसंयुक्तामधवासाय शार्ङ्गिणः ॥
त्वष्टा ममाश्रया ब्रह्मन् । करिष्यति जगत्पतेः ॥
तस्यां कदाचिदासीनः सभायाममितद्वृत्तिः ।
भार्याभिर्ब्रह्मिभिः सार्द्धं भूष्टभिर्भूरिर्दक्षिणेः ॥
कुर्वामिदेवगन्धर्वैरभितः केतभाङ्गनः ।
प्रवृत्तास्तु पुराणीषु धर्मैस्सन्धिनीषु च ॥
कथास्तु भीमसेनेन परिपृष्टः प्रतापवान् ।
त्वया पृष्टस्य धर्मस्य रहस्यस्यास्य भेदज्ञ ॥
भविता स तदा ब्रह्मन् । कर्ता चैव वृकोदरः ।
प्रवर्तकोऽस्य धर्मस्य पाण्डुसुतुर्महाबलः ॥
तस्य तीक्ष्णो वृको नाम जठरे ह्यववाहनः ।
मया दत्तः स धर्मात्मा तेन चासौ वृकोदरः ॥
अतीवान्नादशीलञ्च नागायुतवली महान् ।
भविष्यत्यजरः सत्तात कन्दर्प इव बुद्धिमान् ॥
धार्मिकस्याप्यशक्तस्य तीव्राश्रित्वादुपोषणे ।
इमं व्रतमशेषाणां व्रतानामधिकं यतः ॥
कथयिष्यति विश्वात्मा वासुदेवो जगद्गुरुः ।
अशेषयज्ञफलदमशेषाचविनाशनम् ॥
अशेषदुष्टशमनमशेषसुरपूजनम् ॥
पवित्राणां पवित्रञ्च मङ्गलानाञ्च मङ्गलम् ।
भविष्यञ्च भविष्याणां पुराणानां पुरातनम् ॥

(इयं हि सङ्ग्रहस्येतोद्भवा । यथा, विष्णुपुराणे ।
२ । १ । ११ ।

“गोदावरी भीमरथी लङ्घयेद्यादिकास्तथा ।
सङ्ग्रहादोद्भवा नद्यः स्मृताः पापभयापह्नाः ॥”
भीमविक्रान्तः, पुं, (भीमश्चासौ विक्रान्तश्चेति ।)
चिह्नः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भयानकविक्रम-
विशिष्टे, जि ॥

भीमशासनः, पुं, (भीमं शासनं यस्य ।) यमः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भीमसेनः, पुं, मध्यमपाण्डवः । स च कुन्तीगर्भे
पवनाज्जातः । तत्पत्न्यायः । भीमः २ वीरवेद्यः
३ वृकोदरः ४ वक्राजित् ५ कीचकजित् ६
किष्किरजित् ७ जरासन्धजित् ८ द्रिडिम्बजित्
९ कटवजः १० नागबलः ११ गुणाकरः १२ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ तस्य जन्मविवरणं यथा,
“धार्मिकस्तं सुतं जन्मा पाण्डुस्तं पुनरब्रवीत् ।
प्राहुः चात्तं बलं ज्यैष्ठं बलज्यैष्ठं सुतं वृक्ष ॥
ततस्तथोक्ता भर्ता तु वायुमेवाजुहाव सा ।
तस्माज्जन्मे महाबाहुर्भीमो भीमपराक्रमः ॥
तमप्यतिबलं जातं वायुवाचाशरीरिणो ।
सर्वेषां बलिनो श्रीष्टो जानोऽयमिति भारत ॥
इदमब्रुवन्तश्चासीज्जातमात्रे वृकोदरे ।
यदङ्गात् प्रतितो मातुः शिलां गात्रैरपूरयन् ॥
कुन्ती आब्रमयोद्विधा सहस्रोत्पतिता किल ।
नान्वबुध्यत तं सुप्तसुखं स्त्रे वृकोदरम् ॥
वत्सवहननः सोऽथ कुमारो न्यपनजिरौ ।
पतता तेन श्रतधा शिला गात्रैर्विचूर्णिता ॥”
इति महाभारते आदिपर्वणि पाण्डवोत्पत्ति
नामाध्यायः ॥

(गन्धर्वविशेषः । यथा, महाभारते । १ । १२३ । ५२ ।
भीमसेनोपसेनौ च ऊर्ध्वयुरनघस्तथा ॥”
कर्पूरभेदः । यथा,—

“प्रीतासौ भीमसेनस्तदुश्रितकरः शङ्करा-
वाससंज्ञः
पांशुः पिङ्गोऽजसारस्तदु हिमयुता वालुका
कृटिका च ।
पञ्चादस्यास्तुवारस्तदुपरि सहिमः श्रौतलः
पत्रिकाख्या
कर्पूरस्तेति भेदा गुणरसमहसा वैसदृश्येन
दृश्याः ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

भीमहासं, स्त्री, (भीमे ग्रीष्मादौ हासः प्रकाशो
यस्य ।) इन्द्रतूलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
बुद्धिर सुता इति भाषा । ग्रीष्महासमपि पाठः ॥
भीमा, स्त्री, (भी + मक् + क्तिष्ठां टाप् ।) दुर्गा ।
इति शब्दरत्नावली ॥ रोचनाख्यगन्धद्रव्यम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ कशा । इति शब्दमाला ॥
(नदीविशेषः । तद्वयथा,—

“कावेरी वीरकान्ता च भीमा चैव पयोष्णिका ।
विभावरी विशाला च गौरीदा मदनस्त्रसा ॥
पार्वती चापरा नद्यो दक्षिणाद्रिगमा हिमाः ॥”
इति हारीते प्रथमे स्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

कृत्वा च वैश्वं सन्धक् चरं गोचीरसंयुतम् ।
निष्ठावाहप्रमाणां च धारामाण्यस्य पातयेत् ।
जलकुम्भान् महावीर । स्थापयित्वा जयोदश ।
भक्तैर्नामविधेयैस्तान् सितवस्त्रैरलङ्कृतान् ।
युतान्गौडवरेः पात्रैः पञ्चरत्नसमन्वितान् ।
चतुर्भुजैश्चैर्होमस्तत्र कायं उदङ्मुखैः ।
सद्गतापञ्चतुर्भिश्च यजुर्मेदपरायणैः ॥
विष्णवानि च सामानि चतुरः सामवेदिनः ।
अरिष्टवर्द्धसहितान्भितः परिपाठयेत् ॥
एव द्वादश तान् विप्रान् वस्त्रमाख्यानुलेपनैः ।
पूजयेद्गुलीयैश्च कटकैर्मखनकैः ॥
वासोभिः शयनीयैश्च वित्तशालाविवर्जितः ।
एवं क्षपातिवाद्या वे गोतमङ्गलनखनैः ।
उपाध्यायस्य च पुनर्दिशुर्गं सर्वमेव तु ॥ ३ ॥
ततः प्रभाते विमले समुत्थाय जयोदश ।
मा वे द्यात् कुरुमेष्ट । सौवर्णसुखसंयुताः ।
प्रयस्त्रिणीः श्रीलवतीः काख्यदोहनसंयुताः ।
रौप्यद्वाराः सवस्त्राश्च चन्द्रेणाभिवेचिताः ॥
तांस्तु तेषां ततो भक्त्या भक्ष्यभोग्येन तर्पितान् ।
कृत्वा च वाक्त्रयान् सर्वानभेनानाविधेस्तथा ॥
भुक्त्वा चाचारलवणमात्मना च विसर्जयेत् ॥
अनुगम्य पदान्धौ पुत्रभाय्यासमन्वितः ।
श्रीयतामन्न देवेशः केशवः क्षेपणाशनः ॥
शिवस्य हृदये विष्णुर्विष्णोश्च हृदये शिवः ।
यथान्तरं न पश्यामि तथा मे स्मृति चायुधः ॥
एवमुक्त्वा तान् कुम्भान् गाक्षैव शयनानि च ।
वार्त्तां चैव सर्वेषां गृह्णाणि प्रापयेद्दुवधः ॥
अभावे बहुश्रय्यानामेकामपि सुसंस्कृताम् ।
श्रयां दद्याद्गुरौ भीम । सर्वोपस्करसंयुताम् ॥
इतिहासपुराणानि वाचयित्वातिवाहयेत् ।
तद्दिनं नरशार्ङ्गं । य इच्छेद्भिषुणां श्रियम् ॥
तस्मात्त्वं सत्त्वमालम्ब्य भीमसेन । विमलरः ।
कुरु व्रतमिदं सन्धक् केहाद्यदात्ममीरितम् ।
त्वया कृतमिदं वीर । त्वन्नामाख्यं भविष्यति ।
सा भीमद्वादशी ह्येवा सर्वपापहरा शुभा ।
या तु कल्याणिनी नाम पुरा कल्पेयु पश्यति ॥”

त्वमादिकर्ता भव श्रौकरेऽस्मिन्
कल्पे महावीरवरप्रधान । ।
यस्याः स्मरणकौर्मनमप्यशेषं
विनष्टपापस्त्रिदशाधिपः स्यात् ॥
हृष्टा च यामस्तरसामपीशा-
वैश्याक्षतामप्यभवान्तरेषु ।
आभीरकन्येति कुतूहलेन
सैवोर्वशी संप्रति नाकपृष्ठे ॥
जातापि सा वैश्यकुलोद्भवापि
पुलोमकन्या पुरुषतपनी ।
तत्रापि तस्याः परिचारिकेयं
मम प्रिया संप्रति सख्यभामा ॥
ज्ञातः पुरा मच्छलमेव तद्व-
त्तेजोमयं देवशरीरमाप ।
अस्याश्च कल्याणतिथौ विवस्त्रान्
सहस्रधारेण सहस्ररश्मिः ॥

इदमेव कृतं महेश्वरसुखी-
र्वसुभिश्चैव पुरा सुरादिभिश्च ।
फलमत्र न शक्यतेऽभिषक्तुं
यदि लिङ्गाकोटयो मुखे स्युः ॥
कलिकल्पाविदारिणीमनन्ता-
मिति कथयिष्यति यादवेन्द्रसुखः ।
अपि नरकगतान् पितृनष्टेषा-
नलसुदुर्गुमिहैव यः करोति ॥
य इदमनर्घं श्रद्धोति चानिभक्त्या
परिपठतीह परोपकारहेतोः ।
तिथिमिह सकलार्थभावननेत्र-
क्षव चरयेन स साम्यतामुपैति ॥
कल्याणिनी नाम पुरा बभूव
या द्वादशी माघदिनेऽभिपूज्या ।
सा पाण्डुपुत्रेण कृता भविष्य-
त्यनन्तपुण्यानव । भीमपूर्णा ॥”
इति मत्स्यपुराणे भविष्यद्व्रतनोद्वेष्टे भीम-
द्वादशी नाम ६५ अध्यायः ॥
भीरुः, जि, (विभेतीति । भी भये + “भियः
क्रुकनौ ।” ३ । २ । १०४ । इति क्रुः ।) भय-
शीलः । (यथा, मनी । ७ । ६२ ।
“तेषामर्थे नियुज्जीत शूरान् दद्यान् कुलीनान् ।
सुचीनाकरकम्पान् भीरुनन्तर्निवेशनं ॥”)
तत्पर्यायः । चक्रुः २ भीरुकः ३ भीलुकः ४ ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ भीलुः ५ । इति
शब्दरत्नावली ॥
भीरुः, स्त्री, (विभेतीति । भी + “भियः क्रुकनौ ।”
३ । २ । १०४ । इति क्रुः ।) भयशीला स्त्री ।
भयप्रलतिका । इत्यमरभरती ॥ (यथा, विष्णु-
पुराणे । १ । १५ । ३३ ।
“सहं भीरु । वदस्येतत् परिहासोऽथवा शुभे ।
दिनमेकमहं मन्ये त्वया सहमिहासितम् ॥”)
शतावरी । इति धरणिः, अमरस्य । (यथा,—
“बहुपुत्री वरा भीरुः शतश्रुती शतावरी ।
महापुरुषदन्ता च पौवरीन्द्रीवरी वरी ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
कण्टकारी । इति शब्दचन्द्रिका । शतपादिका ।
इति शब्दरत्नावली ॥ अजा । हाया । स्त्री ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भीरुः, पुं, (विभेतीति । भी + क्रुः ।) श्रृगालः ।
इति शब्दमाला ॥ आघ्रः । इति राजनिर्घण्टः ॥
इक्षुमेदः । इति रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः ।
अग्निकारिलम् । स्वादुत्वम् । अविदाहिलम् ।
गुरुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
भीरुकं, स्त्री, (भीरु + संज्ञायां कन् ।) वनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥
भीरुकः, पुं, (भीरु + स्वार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
पञ्चकः । इति शब्दरत्नावली ॥ इक्षुमेदः ।
भोररी इति हिन्दीभाषा ॥ (यथा, सुश्रुत
सूत्रस्थाने । ४५ अध्याये ।
“पौष्कको भीरुकश्चैव वशकः शतपोरकः ।
कान्तारस्तापसेक्षुश्च काष्ठेक्षुः सचिपञ्चकः ॥”)

अस्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“वातपित्तप्रशमनी मधुरो रसपाकयोः ।
सुशीतो हृङ्गो बल्यः पौष्कको भीरुकस्तथा ॥”
भीरुकः, जि, (विभेतीति । भी भये + “भियः
क्रुकनौ ।” उणा० २ । ३१ । इति क्रुकनौ ।)
भययुक्तः । इत्यमरः । कानरः । इति संक्षिप्त-
सारोणाद्विहितः ॥
भीरुपत्नी, स्त्री, (भीरुकीय पञ्चाश्वस्थाः । गौरादि-
त्वात् ङीत् ।) शतश्रुती । इत्यमरः । १२ । ४ । १०२ ॥
भीरुहृदयः, पुं, (भीरु हृदयमस्य ।) ऋगः । इति
जटाधरः ॥
भीरुः, स्त्री, (भीरु + “कहुतः ।” ४ । १ । ६६ ।
इति कहु ।) भयशीला नारी । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥
भीलभूषणा, स्त्री, (भूषयतीति । भूष + कर्त्तरि
लुः । टाप् । भीलानां भूषणा ।) गुञ्जा । इति
राजनिर्घण्टः ॥
भीलुः, जि, (विभेतीति । भी + क्रुः ।) भीरुः ।
भयशीलः । इति शब्दरत्नावली ॥
भीलुकः, पुं, (विभेतीति । भी + “भियः क्रुक-
नौ ।” ३ । २ । १०४ । इति क्रुकनौ ।) भीरुः ।
इत्यमरः । ३ । १ । २६ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । ३० । ५२ ।
“एतदेवानिमित्तं नः किमन्येनाम्भीलुकः ।
यत्नमस्माभिरानीतः काकशङ्खी पदे पदे ॥”)
भलुकः । इति शब्दरत्नावली ॥
भीषणः, पुं, (भीषयति इति । भी + णिच् +
“भियो हेतुभये हुक ।” ७ । ३ । ४० । इति
हुक् । भीषिधातुस्ततो नञ्धादित्वात् ण्युः ।)
भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः, मेदिनी
च । कुण्डकः । कपोतः । हिन्तालः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ शिवः । इति शब्दरत्नावली ।
शलकी इति मेदिनी ॥ (भयोत्पादने स्त्री ।
यथा, महाभारते । १५ । ७ । ४ ।
“असनं भेदनश्चैव शलकां कारयेत्ततः ।
कर्षणं भीषणश्चैव युद्धं चैव बलक्षयम् ॥”)
भीषणः, जि, (भीषयति इति । भी + णिच् + ततो
नञ्धादित्वात् ण्युः । युगागमच ।) गाढः ।
दारुणः । इति मेदिनी । खे, ६६ ॥ (यथा,
रघौ । १२ । ४० ॥
“पर्णशालामथ क्षिप्रं विज्जहासिः प्रविश सः ।
वैरूप्यपौनरुक्तं भीषणां तामयोजयत् ॥”)
भीष्मं, जि, (विभेद्यस्मादिति । भी + “भियः हुक्
वा ।” उणा० १ । १०४ ॥ इति मक् । वा
युगागमच ।) भयानकम् । इत्यमरः । ११ । ७ । १० ॥
(यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ६ । १ । ३ ।
“सहोवाच भीष्मं वत भोः पुरुषान् वा ।”
“भीष्मं भयङ्करं ।” इति तद्वाक्ये मञ्जीधरः ॥)
भीष्मः, पुं, (विभेद्यस्मादिति । भी + मक् । हुक्
वेति पक्षे युक् ।) भयानकरसः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ शिवः । राक्षसः । इति
हेमचन्द्रः ॥ गाङ्गेयः । स च शान्तपुराण-

भीष्मप

भीष्मप

भीष्मप

वशिष्ठ उवाच ।

“इह राजन् ! प्रवक्ष्यामि व्रतं सौभाग्य-
दायकम् ।

रहस्यं भीष्मपञ्चाख्यं विष्णुतृष्टिप्रदायकम् ।
कार्तिके मासि राजेन्द्र । प्रारभ्यैकादशीतिथिम् ।
यावत् पञ्चदशी रम्या भविता चन्द्रपूर्णिमा ।
पञ्चभीष्ममिति ख्यातं तिथयः पुण्यदाः स्मृताः ॥
प्रातःकाले ससुत्याय शौचं कृत्वा यथाविधि ।
स्नात्वा सभायः पुरुषो नद्यादौ विमले जले ॥
तर्पयद्भीष्मवर्माख्यं कुरुवंशपितामहम् ।
पितृभक्तिजगुक्तेषु जलाङ्गलिभिरुद्धृतैः ॥
वैद्यत्रयगोत्राय साङ्गतिप्रवराय च ।
तिनतोयाङ्गलिं तस्मै प्रयच्छेद्भीष्मवर्मणे ॥
सन्त्यक्तौर्वश्रेष्ठं कुम्भादाचमनं ततः ।
अर्चयित्वा विधानेन चन्दनादिभिराहुतः ।
अर्घ्यं दद्याद्यतात्मा च मन्त्रेणानेन भूपते ॥
वस्त्रनामवताराय श्रान्तनोरात्मजाय च ।
अर्घ्यं दद्यात् भीष्माय आजन्मजन्मचारिणे ॥
इत्थं समापयेद्दत्तम् । भीष्मपञ्चविधिं नरः ।
नियमेनोपवासेन पञ्चगव्येन वा पुनः ॥
पयोमूलफलाहारैर्हृद्यैर्गन्धाधिरेपि ।
नरो वा यदि वा नारी सक्तपापो दिवं व्रजेत् ॥
सुदुर्लभं च विपुलान् भोगान् कार्तिके न
लजेद्वि यः ।
अतोऽशक्तो नयेत् पञ्चभीष्माख्यं हरिपूर्जितम् ॥
श्रुत्वेतद्विष्णुभक्तोऽपि भक्त्या त्वत्तया सह ।
हम्यतो च यथा भीष्मं लब्ध्वा तौ तु महाफलम् ॥
स्वल्पायासेन विप्रेन्द्र । कृतं ताभ्यां हि तत् पुरा ।
प्राप्तं राज्यं महीमेतौ ससुद्वलयाश्रितम् ॥
प्रसूय प्रचुरान् कामान् व्रतकामौ यथा सुने ।
द्विजाम्बराभरणौ तौ द्विजमात्र्यानुलेपितौ ॥
द्विजदेहविमानेन सर्वकिल्बिषसेवितौ ।
अष्टांगीतनृत्येन स्तुतौ देवमहर्षिभिः ।
सम्प्राप्तौ विष्णुलोकश्च भीष्मपञ्चव्रताङ्गुने ! ॥”

ब्रह्मोवाच ।

“इत्येतन् कथितं वत्स । माहात्म्यं कार्तिको-
द्भवम् ।

भीष्मपञ्चकमाहात्म्यं सेतिहासं पुरातनम् ॥
तत् सर्वं कुरु विप्रेन्द्र । यदि ते भक्तिरभ्युते ।
निष्कलः कायमनसा वचसा सुमनोभव ॥”

“इत्यस्मि मन्त्राश्च पठन्ति ये वै
भूखण्डमध्ये भगवद्गुणान् सुने । ।

मत्सिञ्ज लब्ध्वा भगवत्प्रशतः
कथासुपेन्द्रस्य पुरं प्रयान्ति ॥

कलमलमपहृद्य प्राणिनो देवदेव
सुभगसकलभोगान् भोजयित्वा च यान्ति ।

हरिपुरममरेशं गौतमादौ विप्रान्ते-

र्विहितसकलललाक्तोद्यमो हरिं ये ॥

एतन् कार्तिकमाहात्म्यं भक्त्या यः श्रद्धयात्नरः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तः स लब्ध्वा लभते रतिम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये १३२
अध्यायः ॥

अपि च ।

“सदा हरिर्जनं श्रेष्ठं ततः स्थादृच्छिवायने ।
चातुर्मास्ये ततस्तस्मात् कार्तिके भीष्मपञ्चकम् ॥
ततः श्रेष्ठतमं शुक्ल एकादश्यां समाचरेत् ।
स्नानातिथिर्कालं पिपादीन् यवादीरर्चयेद्धरिम् ॥
यजेन्महीनो वृतादौस्तु पञ्चगव्येन वारिभिः ।
स्नापयित्वा कर्पूरसुखैर्केवाशुलेपयेत् ॥
वृताक्तगुग्गुलीर्धूपं दिजः पञ्चदिनं दहेत् ।
नेवेदां परमात्मनो जपेदष्टोत्तरं शतम् ॥
ॐ नमो वासुदेवाय वृतादौ हितजोदकम् ।
वडचरेण मन्त्रेण स्नाहानेन तु होमयेत् ॥
प्रथमेऽह्नि हरेः पादौ यजेत् प्रहोर्द्वितीयके ।
विष्णुपद्मेऽर्चयेद्गौतमं नाभिं श्रेष्ठेण चापरे ॥
स्नानौ विष्णुर्जवाभिश्च पञ्चमेऽह्नि शिरोऽर्चयेत् ।
मालत्या भूमिशायी स्नानोत्तमं प्राशयेत्
क्रमान् ॥

गोमूत्रचक्षीरदधि च पञ्चमे पञ्चगव्यकम् ।

नक्तं कुम्भान् पञ्चदश्यां व्रतौ स्थाद्वृत्तिसुक्ति-
भाक् ॥”

इति गारुडे भीष्मपञ्चाद्व्रतं नाम १२३ अध्यायः ॥
वकपञ्चकम् । यथा,—

“आरभ्यैकादशीं पञ्च दिनानि व्रतमाचरेत् ।
भगवन् प्रीतये भीष्मपञ्चकं यदि शक्नुयात् ॥
तथा धात्रीव्रतं पौर्णमास्यां कुर्वीत कार्तिके ।
तथा नवम्यां शुक्लायामर्चयं नवमीव्रतम् ॥
पैतामहादित्यस्नानं माघोपोंषणमेव च ।
समर्थः कार्तिके कुम्भान् स्नात्वा पाद्मादितो
विधिम् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १६ विलासः ॥

भीष्मव्रतं, कौ, (भीष्मं भयानकं व्रतं दुर्लभम् ॥)
हिमालयोत्तरदेशजातशुक्लवर्णप्रस्तरविशेषः ।
तस्योत्पत्त्यादि यथा,—

कृत उवाच ।

“हिमवत्पुत्रे देशे वीर्यं पतितं सुरदिवलस्य ।
सन्ध्याप्रसुप्तमानामाकरतां भीष्मव्रतानाम् ॥
शुक्लाः शङ्काजनिभाः श्लोकाकसन्निभाः
प्रभावन्तः ।

प्रभवन्ति ततस्तस्या वज्रनिभा भीष्मपावाणाः ।
हिमाद्रिप्रतिवङ्गं शुद्धमपि अह्वया विधत्ते यः ।
भीष्ममख्यं योवादिष्टु स सत्यदं सर्वदा लभते ॥
गुणयुक्तस्य तस्यैव धारयाम्बुनिपुङ्गव ! ।
विषाणि तानि नश्यन्ति सर्व्वाण्येव महीतले ॥”
विषमनावाधन्ते ये तमरयन्निवासिनः समो-
पेठपि ।

होपिष्टतश्चरभुङ्क्ष्वरसिंहश्चात्रादयो हिंसाः ॥
तस्योत्कवर्जितलतितो भवन्ति भयं न चापि
समुपस्थितम् ।

भीष्ममर्गिण्युक्तः सत्यक संप्राप्ताङ्गुलिचितयः ।
पितृतर्पणं पितृणां हृत्प्रेक्षुर्वाधिका भवति ॥
शान्मन्यदभूतान्यपि सर्पाणाञ्छुचिक-
विषाणि ।

सलिलाप्यवैरितस्करभयानि भीमानि नश्यन्ति ॥

चक्रवर्तिनो गङ्गायां भार्यायां जातः । स परम-
धर्मात्मा महावीरः । येन पितुर्दासकन्या-
विवाहायै पितृराज्यं त्यक्तं, यच्च स्वस्य विवाहं
त्याज्या कर्तुरेता जातः । इति श्रीभागवतम् ॥
तस्योत्पत्तिर्यथा,—

“अथ तामहमे जाते पुत्रे प्रवृत्तमीमिव ।

उवाच राजा दुःस्वार्थः परीक्षन् सुतमात्मनः ॥
मा वधीः काचि कस्याचि किञ्च हंसि सुता-
निति ।

पुत्रत्रि ! सुमहत् पापं वंप्राप्तं ते सुगर्हितं ॥”
स्त्रावाच ।

“पुत्रकाम । न ते हृषि पुत्रं पुत्रवतावर ! ।

जोषंस्तु मम वाचोऽर्थं यथा स समयः कृतः ॥

अहं गङ्गा जहसुता महर्षिगणसेविता ।

देवकार्यार्थसिद्धयर्थसुमिताहं त्वया सह ॥

अष्टौ ये वसवो देवा महाभागा महौजसः ।

वशिष्ठश्चापदेविष माशुवत्सुपागताः ॥

तेषां जनयिता नान्यस्त्वहंने भुवि विद्यते ।

महिषा माशुषी धात्री लोके नास्ति कदाचन ॥

तेषाञ्च जननीहेतोर्माशुवत्सुपागता ।

जनयित्वा वसुनष्टौ जिता लोकास्त्वयाचयाः ॥

देवानां समयस्त्वेव वसुनां संश्रुतो मया ।

जातं जातं मोक्षयिष्ये जन्मतो माशुषादिति ॥

ततोऽप्यादिनिर्मक्ता अपावस्य महात्मनः ।

स्वस्ति तेऽस्तु गमिष्यामि पुत्रं पाहि महा-
व्रतम् ॥

एव पर्यायवाचो मे वसुनां सन्निधौ कृतः ।

मत्प्रसूतं विजानीहि गङ्गादत्तमिमं सुतम् ॥”

इत्यादिपूर्वार्धे भीष्मोत्पत्तिनाम १०० अध्यायः ॥

भीष्मजननी, स्त्री, (भीष्मस्य जननी माता ।)

गङ्गा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भीष्मपञ्चकं, कौ, (भीष्मोऽन्तस्तुपदिष्टं वा पञ्चकं
एकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्चतिथिकर्णवम् ।)

कार्तिकशुक्लपक्षीयेकादश्यादिपूर्णिमान्तपञ्च-
तिथिकर्णव्रतविशेषः । यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“भगवन् ! यत् त्वया प्रोक्तं भीष्मस्य च दिनं
महत् ।

माहात्म्यं श्रोतुमिच्छामि तस्य मे कथय प्रभो ! ॥

कथं स्नानञ्च किं दानं को विधिः कस्य पूजनम् ।

किं फलं केन वाकारितं तन्मे कथय विद्वरान् ॥”

ब्रह्मोवाच ।

तद्भीष्मपञ्चकस्येदं माहात्म्यं विधिपूर्वकम् ।

वक्ष्यामि फलसंयुक्तं येनैव कृतं पुरा ॥

अयोध्या नगरी यां च कलिकल्पावनाशिनी ।

वैष्णवी खगैरम्या च कलिकल्पावनाशिनी ॥
हस्त्यन्तरपत्तगाद्या विष्णुचक्रप्रतिष्ठिता ।

तस्यामावीक्षरवरः स्वयंशोद्भवो सुने ! ॥
अतिथिर्नाम देवर्षे । धर्मात्मा नेकयज्ञशतः ।

तन दत्तं पुरा राज्ञा कृतं यज्ञमन्तमम् ॥
भार्याया चन्द्रभाविन्या सार्धं भीष्मस्य पञ्चकम् ।
चिकीर्षुः परिपश्येद् वशिष्ठं तद्विधिं हिज ! ॥”

देवतवलाहकारं परबं पीतप्रभं प्रभाहीनम् ।
मलिनवृत्तिं विवर्णं दूरात् परिवर्णयेत् प्राज्ञः ॥
मृद्वं प्रकल्पयामेव विबुधपरैर्देशकालविज्ञानात् ।
दूरे भूतानां बहु किञ्चित्प्रकटप्रकृतानाम् ॥”

इति गार्ग्ये भौषजपरिषा नाम ७६ अः ॥

भौषजः, स्त्री, (भौषं कृते प्रकृते इति । क प्रसवे
+ कृप् ।) गङ्गा । इत्यमरः । १ । १० । ११ ॥

भौषादमी, स्त्री, (भौषस्य अदमी भौषाशिका
अदमी वा ।) माघशुक्लादमी । तत्र भौषस्य
तर्पणादिकं कर्तव्यम् । यथा, भविष्योत्तरे ।

“शुक्लादम्यान् माघस्य दद्याद्भौषाय यो जनम् ।
संवत्सरज्ञतं पापं तत्पञ्चादेव नश्यति ॥”

धवलधृता स्मृतिः ।

“अदम्यान् सिते पक्षे भौषाय तु तिलोदकम् ।

अन्नञ्च विधिवद्दुः सर्वे वर्णा हिजातयः ॥”

सर्वे वर्णा इत्युपादानात् ब्राह्मणमूढयोरप्यधि-
कारः । हिजातय इति सम्बोधनम् ॥ स्मृति-
रत्नाकरे विष्णुधर्मोत्तरम् ।

“मध्याह्न्यापिनी यास्या आह्वे भौषादमी
तिथिः ।

ज्ञाने च तर्पणे दाने यास्या कुर्योदयो परा ॥

यदा कदाचित् कुम्भांश्च गता कुर्योदयो परा ।
पूर्वस्यामेव कर्तव्यं तर्पणं आह्वये च ॥

यदेकस्मिन् भवेन्मासि कदाचिन्माकरो दयम् ।

भौषादमी द्वयं वापि तदा यास्या परा तिथिः ॥

ब्राह्मणस्यन्यवर्णा यः करोत्यौर्ध्वद्विकम् ।

तद्वर्णत्वमसौ याति इह लोके परञ्च च ॥”

इति मरौचिवचनानु भौषजत्वेतरपरम् ॥

तथा च स्मृतिः ।

“ब्राह्मणाद्यास्तु ये वर्णा द्वाभौषाय नो जनम् ।

संवत्सरज्ञतं पुण्यं तत्पञ्चादेव नश्यति ॥

असवर्णजनज्ञाननिषेधस्तु प्रकरणादपि

भाषादिविषय इति श्रौतः । तर्पणमन्त्रस्तु ।

“वैद्यापद्यगोत्राय संज्ञतिप्रवराय च ।

अपुत्राय दद्यान्वेतन् खलिलं भौषवर्णे ॥

भौषः श्रान्तनवो वीरः सत्वादी जितेन्द्रियः ।

आभिरङ्गिराप्रोतु पुत्रपौत्रोपिता क्रियाम् ॥”

इत्याशंसामन्त्रः । पुत्रपौत्रोपितामित्रभिधानात्

पितृकर्मरोधः । ब्राह्मणः पितृतर्पणानन्तरं

चक्रियस्तु तत्पूर्वं तर्पयेत् । इति संवत्सर-

प्रदीपादयः ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

भुक्तं, जि, (भुज् + कर्मणि क्तः ।) भक्षितम् ।

इत्यमरः । ३ । २ । ११ ॥ (यथा, मनुः । १२ । ५५ ।

“पूजितं स्पर्शनं निबन्धं वनवर्णञ्च यच्छति ।

अपूजितम् तद्वत्तुभयं नाशयेदम् ॥”

उपभुक्तम् । यथा, रघुः । ४ । ७ ।

“मनुप्रभृतिभिर्मान्धेभ्यो यद्यपि राजभिः ।

तथाप्यन्यपूर्वेव तस्मिन्नावोदुसुधरा ॥”

भावे क्तः । भक्षणे, स्त्री । इति त्रिकाण्डशेषः ।

(यथा, रामायणे । २ । ५८ । १२ ।

“आशितं श्रुतं भुक्तं कृतं रामस्य कीर्तय ।

जीविष्यान्वहमेतेन ययातिरिव साधुः ॥”

सक्तसत्सुभक्तिं, जि, (आदौ भुक्तं पश्चात् सत्सु-
भक्तिं परित्यक्तम् । आताडुनिमग्नवत्समासः ।)

पूर्वं भुक्तं तत् शेषं पश्चात् सत्सुभक्तिं त्यक्तम् ।

तत्पर्यायः । फेला २ । इत्यमरः । २ । २ । ५६ ॥

पिङ्गम् ३ कैलिः ४ । इति भरतधृतरभसः ॥

भुक्तिः, स्त्री, (भुज् + क्तिन् ।) भोजनम् । इति

शब्दरत्नावली । भोगः । यथा,—

“भुक्तिश्चिपुर्वयो सिद्धेऽदपरेषां न संशयः ।

अनिर्वृते सपिङ्गले सज्जल्यानां न सिद्धति ॥

आहता शोधयेदभुक्तिमागमस्यापि संसर्गः ।

तत्सुतो भुक्तिमेवैकां पौत्रादिषु न किञ्चन ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

(यथा, मनुः । ८ । २५२ ।

“एतेर्निष्पन्नेनैव सीमां राजा विवदमानयोः ।

पूर्वभुक्त्या च सततसुदकस्यागमेन च ॥”

रविभक्तिर्यथा,—

“साङ्गसप्तभक्तं मेव वसुः साङ्गो घटे दृष्टे ।

दशैव मकरे दम्भे पञ्चानि प्रतिवासरम् ।

कुलीरसिंहप्रमदातुलालिकार्मुकेषु च ।

पलायकादश्च तथा रविभुक्तिं प्रचक्षते ॥”

इति ज्योतीरत्नमाला ।

भोगः । दखल इति पारस्यभाषा । स च

प्रमाणचतुष्टयान्तर्गतप्रमाणविशेषः । यथा ।

लिखिताद्यभावे दियमाह याज्ञवल्क्यः ।

“प्रमाणं लिखितं भुक्तिः साक्ष्यञ्चेति कीर्ति-

तम् ।

यवामन्यतमाभावे दिव्यान्वतमसुष्यते ॥”

इति यवहारतत्त्वम् ।

तद्विवरणं यथा । अथ भुक्तिः । तत्र याज्ञ-

वल्क्यः ।

“पश्यतोऽनुवतो हानिभूमेर्जिज्ञप्तिवार्तिकी ।

परेण भुज्यमानाया धनस्य दशवार्तिकी ॥”

विवादमकुर्वन्तः समक्षं भूस्वामिनः परेणा-

सपिङ्गादिना भुज्यमानाया भूमेर्जिज्ञप्तिवर्ष-

निर्वृता स्वत्वहानिः । अथ लोकव्यवहार-

कर्मत्वाद्भूगणना सावनेन । यथा च विष्णु-

धर्मोत्तरम् ।

“सत्रायुपास्यान्यथ सावनेन

लौक्यञ्च यत् स्याद्व्यवहारकर्म ॥”

तत्रैव ।

“सावने च तथा मासि जिज्ञप्तं कुर्योदयाः

खानाः ॥”

इति ॥

विशेषयति आसः ।

“वर्षाणि विज्ञप्तिं यस्य भूभक्ता तु परैरिह ।

सति राज्ञि समर्थस्य तस्य संह न विध्यति ॥”

समर्थस्य बालत्वादित्येवहितस्य । धनस्य

दशवर्षनिर्वृता स्वत्वहानिः । तथा च मनु-

नारदौ ।

“यत्किञ्चिदश्ववर्षाणि सन्निधौ प्रेषते धनी ।

भुज्यमानं परैर्लब्धौ न स तत्त्वमुमर्हति ॥”

यत्किञ्चिद्वनजालं समक्षमेव धीत्वादिवति-

रेकेण परैर्दशवर्षाणि भुज्यमानं खामी तूष्णीं

प्रेषते मा भुज्यतामिति प्रतिषेधं न रचयति

नासौ तत्त्वम् । योष्यो भवति तत्र तस्य खान्यं

नश्यतीत्यर्थः । गीतमः । अजङ्गापौगणधनं

दशवर्षसुक्तं परैः सन्निधौ भोक्तुरिति । जङ्गो

विकलेन्द्रियः । पौगणः पूतोऽभुज्यमानमृगः ।

कपोलो यस्य सः । तदाह नारदः—

“बाल आषोडशाद्वर्षात् पौगणस्यापि

शब्दाति ॥”

अजापौगणः प्रकीर्णत इति कुल्लूकभट्टेन

लिखितम् । तस्मादेऽपि अषोडशस्तु पौगण

इति द्विरूपकोषादविरोधः । तस्माद्याज-

नादिरिव वचनादश्ववर्षविज्ञप्तिवर्षादिकालेभोग

एव स्वत्वं जनयति । यथा कालप्राप्तिवर्षेण

वीजमकुरं जनयति तरवञ्च कुसुममिति ।

स्वामिना चापरित्यक्तेऽपि शास्त्रोक्तकालीन-

भोगात् स्वाम्यमन्यस्य भवति । यथा जयेन

राज्ञः परराष्ट्रधन इति । एवमेव श्रीकरबालो-

कजोत्तोकभवेदेवभट्टमूलपाणिबुद्धकभट्टचञ्च-

रनयवर्द्धमानोपाध्यायप्रभृतयः । यवहारो-

ऽप्येतादृशेव । एतद्विरुद्धवचनान्यथा आख्ये-

यानि । तत्रोपेक्षया खल्वहानिं भुक्त्या च खल-

माह नारदः—

“भुज्यमानान् परैरथान् यस्तान्भोक्तादुपेक्षते ।

समक्षं तिष्ठतोऽप्यस्य तान् भुक्तिः कुरुते वशे ॥”

यत्तमाह दृष्टव्यः—

“स्यावरं सिद्धिमाप्नोति सुखा जनिमुपेक्षया ॥”

उपेक्षया क्षमया । तत्कारणञ्च स्वामिनः

सुशीलत्वमहेच्छत्वद्यानुवादि । एवञ्च विज्ञप्ति-

वर्षात् पूर्वञ्च स्वज्ञप्तिसाध्यकार्यपालनाद्येतत्-

पन्नस्य एव स्वत्वम् । एवं दशवर्षात् पूर्वञ्च

खल्वज्ञप्तिसाध्यदोहनपालनाद्येतत्पन्नदुष्प्रादौ एव

स्वत्वम् । तत्तत्कालपरतस्तु भूमौ गवादिधने

च स्वत्वमिति । पूर्वञ्च तत्तत्तत्कालभोगे तु चौथे-

दोषो भवत्येव ॥ ७ ॥ भोगे तु स्वत्वहानिमा-

ध्यादौनां व्यावर्तयति पश्यतोऽनुवत इत्यभिधाय

याज्ञवल्क्यः—

“आधिसौमोपनिःक्षेपजङ्गलधनेर्विना ।

तथोपनिधिराजस्त्रीश्रोत्रियाणां धनैरपि ॥”

आधिर्यन्त्रकर्मणम् । उपनिःक्षेपः ।

वासनक्षमनाख्याय ससुद्रं यन्निधीयते ॥”

इति नारदोक्तः ॥

वासनक्षं निःक्षेपाधारभूतसम्पुटादिकम् ।

ससुद्रं यन्मृगादियुतम् । जङ्गो बुद्धिविकलः ।

बालोऽप्राप्तबोधश्रवणः । उपनिधिः प्रीत्या

भोगाद्यमर्षितः । ततश्च आध्यादिभिर्नैर्वादि-

धनेष्व विना अन्त्यानि धनानि उक्तभोगकालेन

स्वामिनो नश्यन्ति यतानि तु स्वामिनो न

नश्यन्ति न वा भोक्तुर्भवन्ति ॥ ७ ॥ मितान्तरायां

स्मृतिः—

“हारमार्गक्रियाभोगजनवाहादिषु क्रिया ।

भुक्तिरेव तु गुर्वी स्यात्तद्विषयं न च साक्ष्यम् ॥”

भुजङ्ग

गणिका । इति मेदिनी । यं, ६६ ।

भुवनः, पुं, (भुवनेति । भुज भवत्येव + “भुजि ऋद्ध्या युक्लुको ।” उवा० १ । २१ । इति युक् ।) भाजनम् । इत्युवादिशब्दः । २ । २०१ ॥ भाजनम् । (भुक्ते सन्निहितम् । भुज + कर्त्तरि युक् ।) अग्निः । इति संज्ञितवारोवादिशब्दः । (स्नानाम्नातराजविशेषः । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ५० । ४ ।

“ऋग्विद्यैर्मन्त्रावतो न भुव्युं
धर्मो जभार इहोतो अधिष्ठाः ॥”

भुजं पालयतीति । भुज पालने + युक् । रचके, जि । यथा, ऋग्वेदे । ८ । २२ । २ । “पूर्वां पुवं सुहवं पुव्युं भुव्युं वाजेयु पूर्वम् ॥” “भुव्युं भुजपालने सन्त्ये रचकम् ॥” इति तद्वाच्यं सायनः ।)

भुज्जन्, [त्] जि, (भुज् + शब्द ।) भोगकर्ता । भुजधानोः शब्दप्रत्ययनियमोऽयम् ।

भुज्जानः, पुं, (भुज् + शानच् ।) भोगकर्ता । यथा,—

“भुज्जानो वदंयेत् पापमसद्यं संसदि भुवनम् ॥
इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥

(तथा च ।

“अग्निहोत्रं युक्त्वा भुज्जानान्तरा पिबेत् ॥”

इति सुश्रुते स्मृत्याने । ४६ अ, ४)

भुज्जि, [ज्] ज्यो, (भरति सर्वं धरतीति । भुज् + “भुज उच्च ।” उवा० २ । ७२ । इति इजिः । धातोवकारान्तादेशः ।) एषिवी । इत्युवादिशब्दः । (द्विवचनात् । बाहू । द्वावाएषिवी च । यथा, ऋग्वेदे । ४ । २ । १४ ।

“रथं न कल्लो अपषा भुरिजो

ऋतं येतुः सुध्या आनुषाणाः ॥”

“भुरिजोः विभक्तः कर्मकरश्चामर्थं पदार्थान् वेति भुरिजौ बाहू तयोः । यदा, भुरिजोः देवान् मनुष्यांश्च विभक्त इति भुरिजौ द्वावाएषिवी ॥” इति तद्वाच्यं सायनः ।)

भुवनं, स्त्री, (भवत्यस्मिन् भूतानीति । भू + “भूख- ध्वञ्छुन्विभ्यश्चङि ।” उवा० २ । ८० । इत्यञ्च बहुलवचनाद्वावायामपि प्रयुज्यते । ” इत्यञ्जल- दतोक्ता ऋग्वेदे ।) जगत् । (यथा, भट्टिः । १ । १ ।

“युवैर्भरं भुवनहितच्छलेन यं

सनातनः पितरसुपागमत् स्वयम् ॥”

सलिलम् । गगनम् । जनः । इति मेदिनी । ने, १०२ ॥ चतुर्दशभुवनानि यथा,—

“चतुर्दशविधं स्मृतं भूतसर्वं प्रकीर्तितम् ।

भूर्भुवः स्वर्गश्चैव जनश्च तप एव च ॥

स्वर्गलोकश्च सप्तैते लोकस्तु परिकीर्तिताः ।

जम्बूः प्राकः कुशः श्वेतः शाखलो मेदपुष्करः ।

सप्तद्वीपाः प्रधानानि क्षुपद्वीपेस्तु संयुताः ॥

जवजः क्षीरवर्षश्च हतोदो दधिवर्षकः ।

सुरोदक्षुरवोदौ च स्वादूदः सप्तमो भवेत् ।

चत्वारः सागराः स्वाताः पुष्करिण्याश्च ताः

स्तृताः ॥

उत्तराः कुरवो रण्यं वर्षं हैमवतं तथा ।

भद्रार्चं केतुमानश्च तथा ववमिजाहृतम् ॥

भारतं हरिवर्षं तथा किंपुववाहृतम् ।

एताम्बटौ तु वर्षाणि पुण्यानि कथितानि तु ॥

इन्द्रद्युम्नः कसेरश्च तान्त्रवर्णो गभस्तिमान् ।

नागवैधी तथा सौम्यो गन्धर्वो वावयोस्तथा ॥

सागरास्तु नवमो मेदभारतवर्षिकः ।

इदं तु भारतं वर्षं कर्मभूमिरिति स्मृतम् ॥

शेषाणि द्वीपवर्षाणि भोगस्थानानि सन्त्यपि ।

भागीरथी पावनी च इदिनी द्वादिनी तथा ॥

सीता वंशुश्च सिन्धुश्च सप्त गङ्गाः प्रकीर्तिताः ।

सुप्रभा काञ्चनौ चैव विशाला सुमनोहराः ॥

सरस्वत्योचनादा च सुवेणर्विमलोदका ।

एता गङ्गास्तु विष्णाताः सप्त पुण्यप्रदाः शुभाः ॥

हिमवान् हैमकूटश्च निबध्नी नीलपर्वतः ।

श्वेतश्च शङ्खवाष्पेर्महाश्वान् गन्धमादनः ॥

मदेको मलयः सत्यः शुक्तिमाह्वयवानपि ।

विन्ध्यश्च पारिपाञ्च्य केलासो मन्दरस्तथा ॥

लोकालोको महाक्षेत्रे तथेवोत्तरमानसः ।

एते विशतविष्णाताः पर्वतास्त्वष्ट्या वराः ॥

अतलं सुतलश्चैव वितलश्च गन्धर्वतलम् ।

महातलं रसातलं पातालं सप्तमं स्मृतम् ॥

रत्नभूमिं शिलाभूमिं पातालं नीलजलिकम् ।

रक्तपीतश्वेतलङ्काभौमानि च भवन्त्यपि ॥

पातालानाञ्च सप्तानां लोकानाञ्च यदन्तरम् ।

शुचिरं तानि कथ्यन्ते भुवनानि चतुर्दश ॥”

इति वङ्गपुराणम् ॥

(भूतजातम् । यथा, ऋग्वेदे । १ । १५७ । ५ ।

“युवं ह गर्भं जगतीषु धृत्यो युवं विन्धु भुवने-
ज्जनः ।”

तथा च वाजसनेयसंहितायाम् । ६ । ५ ।

“यस्यामिदं विन्धं भुवनमाविशे तस्यां नो

देवः सविता धर्मे साविद्वत् ॥” * ॥ भावनम् ।

यथा, ऋग्वेदे । १० । ८८ । १ ।

“तस्य भर्मेत्ये भुवनाय देवा धर्मेत्ये कं स्वधया

पप्रयन्त ॥” * ॥ पुं, सुनिविशेषः । यथा, महा-

भारते । १३ । २६ । ८ ।

“नितम्भभुवनो धौम्यः श्रुतानन्दोऽज्ञतत्रयः ॥”

भुवनको(श)य, पुं, (भुवनस्य कोष इव ।) भूगोलः ।

(अस्य विवरणं श्रीभागवते पञ्चमस्कन्धे । १६ ।

१७ । १८ । अध्याये द्रष्टव्यम् ॥ तथा च ।

“जम्बूद्वीपश्चात्पञ्चद्वीपश्च-

पञ्चद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

जम्बूद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

द्वीपादुत्तरोत्तरदिशुः । १ ॥

जम्बूद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

जम्बूद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

जम्बूद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

जम्बूद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

जम्बूद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

जम्बूद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

जम्बूद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

जम्बूद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

जम्बूद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

जम्बूद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

जम्बूद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

जम्बूद्वीपश्चैव सात द्वीपाः ।

नाभिः किंपुवश्चैव हरिवर्षं इजाहृतः ।

रण्यो हरिण्यश्चैव कुरवभञ्ज्य केतुमान् ॥५॥

नववर्षाणि विभज्य पुनश्चैव पिप्पा दत्तानि वर्षं

प्रविशता । अग्नीधोऽयं हिमाद्रयम् । यस्याधि-

प्रतिर्नाभिः ऋग्विभः पुनो भवू ॥६॥ ऋग्विभः रतो

भरेन चिरकालं धर्मेण पालितत्वादितं भारतं

वर्षमभूत् । इजाहृतस्य मध्ये मेदः सुवर्गमय-

चतुरशीतिसहस्राणि योजनानि तस्योष्णायः ।

वोदुशसहस्रमयधस्ताद्वगाः तद्विशुको मूल-

विस्तारः ॥६॥ तन्मध्ये ब्रह्मणः पुरी । ऐन्द्यामि-

न्द्रस्य चामरावती । आमेय्याममेकीजोवती ।

यान्यां यमस्य संयमनी । नैर्ऋत्यां निर्वृतेर्भवं-

करी । वावय्यां ववयस्य विन्ध्यावती । वायव्यां

वायोर्गन्धवती । उदीच्यां सोमस्य विभावरीति

नववर्षान्वितं जम्बूद्वीपं पुण्यपर्वतैः पुण्यनदी-

भिरन्वितम् ॥७॥ किंपुवघाटीन्यष्टवर्षाणि पुण्य-

वर्षा भोगस्थानानि साक्षाद्भारतवर्षमेकं कर्म-

भूमिश्चातुर्वर्षयुतम् ॥ ८ ॥

तत्रैव कर्मभिः स्वर्गं लभते प्राप्ताग्निमानवाः ।

सुक्तिश्चात्रैव निष्कामैः प्राप्यते ज्ञानकर्मभिः ॥९॥

अधोगतिमितो विप्रः प्राप्तिं वै पापकारिणः ।

ये पापकारिणस्तान् विद्धि पातालतले नरकं

कोटिसमन्वितान् ॥ १० ॥ अथ सप्तकुलपर्वताः

कथ्यन्ते । माहेन्द्रः । मलयः शुक्तिमान् ऋक्षवर्कः

सह्यपर्वतः विन्ध्यः पारियात्रः । इत्येते भारते

कुलपर्वताः ॥ ११ ॥ नर्मदासुरसाष्टदिक्कुल्याभौ-

मरधील्लव्यावैकीचक्रभागात्सप्तमर्णो इत्येताः

सप्त नद्यः गङ्गायमुनागोदावरीतुङ्गभद्राकावेरी-

सरयुरित्येता महानद्यः पापघ्ण्यः ॥ १२ ॥

जम्बूद्वीपा च विष्णातं जम्बूद्वीपमिदं शुभम् ।

जम्बूद्वीपमिदं विष्णातं जम्बूद्वीपमिदं शुभम् ॥ १३ ॥

अथ द्वीपादिपुण्या जनपदाः निष्कामा ये स्वध-

र्मेण नरसिंहं यजन्ति ते तत्र नववर्षानि अधि-

कारक्षयात् सुक्तिं च प्राप्नुवन्ति ॥१४॥ जम्बूद्वीपाः

स्वादूदकानाः सप्त पयोधयः । ततः परा

हरिण्यथै भूमिः । ततो लोकालोकपर्वतः

एव भूर्लोकः ॥ १५ ॥ अन्धोपरि अन्तरिक्ष-

लोकः क्षेत्राणां रम्यस्तदूर्ध्वं स्वर्गलोकः ॥ १६ ॥

स्वर्गस्थानं महापुण्यं प्रोच्यमानं निबोध मे ।

भारते क्षतपुण्यानां देवानामपि चालयम् ॥ १७ ॥

मध्ये एषियामदीना भास्वान् मेदर्षिरम्यः ।

योजनानां सहस्राणि चतुरशीतिसुष्ठुतः ॥ १८ ॥

प्रविष्टः वोदुशसहस्राद्वरण्यां घरवीधरः ।

तावत्प्रमाणा एषिवी पूर्वतश्च समन्ततः ॥ १९ ॥

तस्य शङ्खजयं नर्धं स्वर्गो यत्र प्रतिष्ठितः ।

नानाद्रुमजताकीर्णं नानापुष्पोपशोभितम् ॥ २० ॥

मध्यमं पश्चिमं पूर्वं मेरोः शङ्खाणि त्रीणि वै ।

मध्यमं स्वाटिकं शङ्खं वैदूर्यमधिकामयम् ॥ २१ ॥

इन्द्रनीलमयं पूर्वं माघिकं पश्चिमं स्मृतम् ।

योजनानां सहस्राणि त्रियुतानि चतुर्दश ॥ २२ ॥

उच्छ्रितं मध्यमं शङ्खं स्वर्गं यत्र निविष्टम् ।

अप्रभान्नरितं शङ्खं नर्धं ह्यजाक्षतस्मृतम् ।

भुवन

पूर्वतुल्यदृष्ट्याणां अन्तरं मध्यमस्य च ।
त्रिविधयो नाकपृष्ठे ह्यधराः सन्ति निर्वृताः ॥२४॥
आनन्दोऽथ प्रमोदश्च स्वर्गद्वये तु मध्ये ।
नैतच्च पौष्टिकाश्चैव उपशोभनमन्वयौ ॥ २५ ॥
आकाशः स्वर्गराणां वै स्वर्गद्वये तु पश्चिमे ।
निर्मलो निरङ्कुशः सौभाग्यञ्चातिनिर्मलः ॥२६॥
स्वर्गाश्चैव द्विजमेव । पूर्वद्वये समास्थिताः ।
एकविंशति स्वर्गा वै त्रिविधा मेरुवर्द्धनि ॥२७॥
अहिंसादानकर्तारो यज्ञाणां तपसां तथा ।
ततोऽपि त्रिविधं स्रजं जनाः क्रोधविवर्जिताः ॥२८॥
जलप्रवेशे चानन्दं प्रमोदं वद्विवाहसे ।
भृगुप्रपाते सौख्यं च रसं चैवास्त्रा निर्मलम् ॥२९॥
अनाश्रुके तु संन्यासे कृतो गच्छेत्त्रिविधपम् ।
ऋतुयाजी नाकपृष्ठं अजिह्वी च निर्वृ-

तिम् ॥ ३० ॥

तद्भाग्यरूपकर्ता च लभते पौष्टिकं द्विजः ।
सुवर्णदायी सौभाग्यं लभन् स्वर्गतपःफलम् ॥३१॥
श्रीतकाक्षे महावह्निं प्रज्वालयति यो नरः ।
सर्वसत्त्वहितार्थाय स्वर्गं सोऽक्षरं लभेत् ॥३२॥
हिरण्यगोप्रदाने हि निरङ्कुशमाप्नुयात् ।
भूमिदानेन युद्धेन लभते शान्तिकं पदम् ॥३३॥
रौप्यदानेन स्वर्गं तु निर्मलं लभते नरः ।
अश्वदानेन पुण्याहं कन्यादानेन मङ्गलम् ॥३४॥
द्विजैश्चक्षुष्यं कृत्वा दत्त्वा वस्त्राणि भक्तितः ।
नैतं तु लभते स्वर्गं यज्ञं गत्वा न शोचते ॥३५॥
कपिलागोप्रदानेन परमार्थं महीयते ।
गोद्वयस्य प्रदानेन स्वर्गं मन्त्रयमाप्नुयात् ॥३६॥
मावसासे चरित्कायो तिलधेनुप्रदक्षया ।
हृषीकान्नहृदाता च स्वर्गं यातुप्रशोभनम् ॥३७॥
देवतायतनं कृत्वा द्विजमुभयकक्षया ।
तीर्थयात्रापरश्चैव स्वर्गराण्ये महीयते ॥ ३८ ॥
एकाग्रभोजो यो सर्वार्थं नक्तभोजी च निरुधः ।
उपवासी चिरात्प्राज्ञः शान्तः स्वर्गं शुभं

लभेत् ॥ ३९ ॥

चरित्कायो जितक्रोधो ब्रह्मचारी ढङ्गव्रतः ।
निर्मलं स्वर्गमाप्नोति यथाभूतचित्ते रताः ॥४०॥
विद्यादानेन मेधावी निरङ्कुशमाप्नुयात् ।
येन येन हि भावेन यद्व्यह्वानं प्रयच्छति ॥४१॥
तत्तत्स्वर्गमवाप्नोति यद्व्यद्विच्छति मागवः ।
चत्वारि अतिदानानि कन्या गौर्भूः सरस्वती ॥४२॥
नरकादुद्धरणेते जपवाहनदोहनात् ।
वस्तु सर्वानि दानानि ब्राह्मणेभ्यः प्रय-

च्छति ॥ ४३ ॥

संप्राप्य न निर्वर्तेत स्वर्गं शान्तमनामयम् ।
द्वन्द्वे तु पश्चिमे यत्र ब्रह्मा तत्र स्थितः स्वयम् ॥४४॥
पूर्वद्वन्द्वे स्वर्गं विष्णुः मध्ये चैव शिवः स्थितः ।
अतः परं तु विप्रेन्द्रः स्वर्गाञ्जानमिमं द्रव्यम् ॥४५॥
विमलं विपुलं सुहृत्पुत्रपरिवर्धनस्थितम् ।
प्रथमे तु कुमारस्तु द्वितीये मातरः स्थिताः ॥४६॥
तृतीये सिद्धगन्धर्वी तुर्ये विद्याधरा द्विजः ।
पञ्चमे नागराजा च षष्ठे तु विनतासुतः ॥४७॥
सप्तमे दिव्यपितरौ धर्मैराजक्षयाद्यमे ।

भू

नवमे तु तथा दत्त आदित्यो दशमे पथि ॥४८॥
भूर्लोकः कश्चित्साहस्राहूँ चरति भास्करः ।
योजनानां सङ्ख्ये हि विदुस्त्रयसं तनः ॥ ४९ ॥
त्रिगुणं परिधायेन सूर्येर्विषं प्रमाद्यतः ।
सोमपुत्री विभावरी मध्याह्ने चार्यमा यदा ।
महेन्द्रस्यामरावती तदा तिष्ठति भास्करः ॥५०॥
मध्याह्ने त्वमरावती यदा भवति भास्करः ।
तदा संयमने याव्ये लकोऽंस्तु प्रहृष्यते ॥५१॥
मेवं प्रदक्षिणं कुर्वन् भास्त्रेव सविता यदा ।
पुवाधारस्तथोत्तिष्ठन् वालिखिख्यादिभिः

स्तुतः ॥ ५२ ॥

इति श्रीनरसिंहपुराणे भूवर्णकोशे त्रिंशो-
ध्यायः ॥ ३० ॥

सुवर्णः, पुं, (भवतीति । “कन्युच् क्षिपेच्” ।
उणा० ॥ ५२ । इति चकारात् भूधातोरपि
कन्युच् ।) सूर्यः । वह्निः । चक्रः । इति मेदिनी ।
ये, ८८ । प्रसुः । इत्युच्चादिकोषः ।
सुवर्णलोकः, पुं, (सुवर्णासौ लोकश्चेति ।) भूरादि-
सप्तलोकान्तर्गतद्वितीयलोकः । यथा,—
“भूमिसूर्यान्तरं यच्च सिद्धादितुनितेवितम् ।
सुवर्णलोकस्तु सौवर्ण्यो द्वितीयो सुनिततमः ॥”
इति विष्णुपुराणे । २ अंशे ७ अध्यायः ॥
(यथा च भागवते । २ । ५ । ८ ।

“भूर्लोकः कल्पितः पद्मज्ञी सुवर्णलोकोऽस्य

नाभितः ।

ब्रह्मा स्वर्णलोक उरसा महर्लोको महात्मनः ॥”)

सुवः, [सु] य, (भवतीति । भू+“भूरञ्जिभ्यां
जित्” । उणा० ॥ २१६ । इति असुन् स च
जित् ।) आकाशः । इति हेमचन्द्रः ॥
(महाभाष्येतिभेदः । यथा, मनुः । २ । ७६ ।
“अकारवायुकारश्च मकारश्च प्रजापतिः ।
वेदव्याघ्रिरदुहन् भूर्भुवः स्वरितोति च ॥”)
सुविः, [सु] ली, (भवतीति भवत्यस्मिन् रजादीनि
वा । भू+“सुवः कित्” । उणा० २ । १२३ ।
इति इति । स च कित् ।) ससुतः । इत्यु-
च्चादिकोषः ॥

भू, सत्तायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) सत्तेह द्विविधा । उत्पत्ति-
विद्यमानता च । भवति मनुष्योऽथवा विष्णुः ।
इति दुर्गादासः ॥

भू, क सुद्विचिन्तयोः । मिश्रणे । इति कविकल्प-
द्रुमः । (पुरा०-पर०-अक०-सेट् ।) क, ह्रस्व-
वद्भाषयति द्विवः सर्वान् । अयोऽर्थाः । इति
दुर्गादासः ॥

भू, क ङ प्राप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पुरा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) क ङ, भावयते । इति
दुर्गादासः ॥

भू, अ प्राप्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-उभ०-
अक०-सेट् ।) अ, भवति भवते घनं धीरः ।
भवत्येव सत्तायां प्राप्तिरसम्पन्नत्वस्थिति भङ्ग-
मङ्गः । भवते दुरितक्षयं यद्योक्तस्तुभिर्भावयते
च नाकलोकमिति ह्यनाशुषः । केचिदस्तु

भूकम्प

आद्यात्मनेपदिनं मत्वा प्राप्नोति परलोपदं सत्ताय-
स्त्रिवाणकायं त्वात् समाधत्ते । इति दुर्गादासः ॥
भू, य, (भू + क्तिप् ।) दसातलम् । इति हेमचन्द्रः ॥
भूः, ली, (भवत्यस्मिन् । भू + अधिकरणे
क्तिप् ।) पृथिवी । इत्यमरः । २ । १ । २ । (यथा,
मनुः । ७ । ६ ।

“न चेनं सुवि शक्नोति कश्चिदप्यभिधीय-
तम् ॥”

यथा च वैद्यकरत्नमालायामस्याः पर्यायः ।
“भूर्भूमिः पृथिवी पृथ्वी मेदिनी वस्तुधावनिः ।
चित्तिवर्त्तनी मही चौबी आ धरा कुर्वतु-
न्वरा ॥”)

व्यानमात्रम् । इति मेदिनी । भे, १ । (यथा,
भागवते । ६ । ४ । ११ ।

“यच्छक्तयो वदतां वादिनां वै
विवादसंवादसुषो भवन्ति ॥”

यज्ञादिः । इति जटाधरः ॥

भूकं, ली, (भवतीति । भू + “लृङ्भूभुवितुविभ्यः
कक्” । उणा० २ । ४१ । इति कक् ।) ह्रिन् ।
काणः । इति मेदिनी । के, ३० ॥

भूकः, पुं, (भू + कक् ।) अन्धकारः । इति शब्द-
माला ॥

भूकदम्बः, पुं, (भुवि कदम्ब इव ।) अजम्बुवद्वयः ।
इति रत्नमाला ॥ कोकसीम । इति भाषा ॥

भूकदम्बकः, पुं, (भूकदम्ब + संज्ञायां कन् ।)
यवानी । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विहृतिविशेषो-
ऽस्य यवानीशब्दे ज्ञातव्यः ।)

भूकन्दः, पुं, (भुवः पृथिव्याः कन्द इव ।) महा-
आवणिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ पुनज्जुङ्गी ।
इति भाषा ॥

भूकम्पः, पुं, (भुवः पृथिव्याः कम्पः ।) भूमि-
कम्पनम् । स च अद्भुतविशेषः । यथा,
अद्भुतसागरे ।

“मेवे दृष्टिकमे गजः प्रचलति खाखादिभिः

कण्ठेति

चापि मीनकुलोदमे च दृढमे सर्वं चलेत् कच्छपः ।

यूके कुम्भधरे ऋगन्त्रमिधुने कन्यान्त्रे पद्मग-
लोचामेकतमो यदि प्रचलति चौबी तदा

कम्पते ॥

“कच्छपे मरुतं श्रेयं मरुतश्चापि पद्मग ।

सर्वत्र तुल्यदृष्टेव पृथिव्यां चलति गजे ।

प्रथितनरेन्द्रमरुतं वसनान्वाज्येयमावतयोः ।

सुदुर्भयमतिदृष्टिभिरुपपोष्यन्ते जनाश्चापि ।

त्रिचतुर्थपञ्चमदिने मासे पक्षे त्रिपक्षके ।

भवति यदा भूकम्पः प्रधानवृषणाश्रमं कुर्वते ॥”

स च भूमिजोत्पातविशेषः । यथा,—

“चरत्स्विरभयं भौमं भूकम्पमपि भूमिजम् ।

जलाशयानां वैद्यं भौमन्तदपि कौर्मितम् ॥

भौमं जाप्यपक्षं श्रेयं चिरेण परिपश्यति ॥”

इति ज्योतिष्कम्पम् ॥

भूकम्पहारकः, पुं, हस्तविशेषः । झोटानकोडा
इति हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । सुमन्तेना-

भूगोलः

नक्षः २ भूशेखः ३ जलशेखः ४ जलपिच्छलः ५ जलशीतः ६ कल्पपनः ७ जलभूतदमः ८ भूकर्मचारः ९ अस्त्र गुणाः । मधुरत्वम् । क्षमिन्मृगनाशित्वम् । वातप्रकोपकत्वम् । किञ्चित् शीतत्वम् । सर्वमारकत्वम् । इति राज-निर्घण्टः ।

भूकलः, पुं, (भुवः एचिद्याः कलः ।) दुर्विनीताश्च । इति राजनिर्घण्टः ।

भूकल्पः, पुं, (भुवि एचिद्यां कल्प एव भुवः कल्प एति वा ।

“तदस्य कल्पपक्षांशस्तेजसा कल्पपोषणः । वसुदेव इति ख्यातो गोष्ठु तिष्ठति भूतके ।” इति हरिवंशश्रीयवचनेनास्य कल्पपोषसम्भूतत्वात् तथालम् ।) वसुदेवः । इति त्रिकाङ्ग-शेषः ।

भूकाकः, पुं, (भुवि ख्यातः काकः ।) स्वल्पकङ्कः । क्रौञ्चः । नीलकपोतः । इति शब्दरत्नावली ।

भूकृष्णी, स्त्री, (भुवि कृष्णीव ।) भूपाटनी । इति राजनिर्घण्टः ।

भूकृष्णास्त्री, स्त्री, (भुवि कृष्णास्त्रीव ।) विदारी । इति राजनिर्घण्टः ।

भूकेशः, पुं, (भुवः एचिद्याः केश एव ।) शैवणः । वटः । इति मेदिनी । शै, २६ ।

भूकेशा, स्त्री, (भूकेश + टाप् ।) राक्षसी । इति शब्दरत्नावली ।

भूकेशी, स्त्री, (भूकेश + स्त्रियां ङीप् ।) अवल-गुणः । इति मेदिनी । शै, २७ ।

भूचित्, पुं, (भुवं चित्तिं चिन्तोतीति + चिद् + क्तिप् ।) मृकरः । इति त्रिकाङ्गशेषः ।

भूखर्जूरी, स्त्री, (भूखलमा खर्जूरी ।) शाक-पार्थिवादिवत् समासः ।) सुदखर्जूरी । तत्-पञ्चायः । भूयुक्ता २ वसुधाखर्जूरीका ३ भूमिखर्जूरी ४ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शिथिलत्वम् । दाहपित्तहरत्वम् । इति राज-निर्घण्टः ।

भूगर्द, स्त्री, (भुवः एचिद्या गरम् ।) विषम् । इति राजनिर्घण्टः ।

भूगर्भः, पुं, भवभूतः । स च मानसीमाधवादि-नाटककर्ता । इति जटाधरः । (भूः सर्व-भूताम्बभूता एषी गर्भे कुक्षौ यस्मैति । विष्णुः । यथा, महाभारते । ११ । १४६ । २१ । “हिरण्यगर्भे भूगर्भे माधवो मधुकदनः ।”)

भूगोलः, पुं, (भूगर्भो मण्डलमिव ।) भुवन कोषः । (यदुक्तं सर्वविद्वान् ।

“मध्ये समन्तादस्य भूगोर्लो लोनि तिष्ठति । विम्बाः परमां शक्तिं ब्रह्मणो धारणा-त्मिकाम् ।”)

तस्य विवरणम् । यथा,—

“प्रक्षतेषु महान् जातोऽवहारी महतः पुनः । तन्मात्राणि ह्यहङ्कारात् शब्दः आर्शोऽथ

रूपकम् ।

रसो गन्धश्च पञ्चैव गुणा नाम प्रकीर्तिताः ।

भूगोलः

पञ्चैतानि महाभाग ! महाभूतानि संयजात् । तैश्च एव प्रजातानि सर्वानि गुणवन्ति च । भूमिरापक्षया वायुरभिराकाशश्चैव च । गुणोत्तरानि सर्वानि तेषां भूमिः प्रधानतः । शब्दः आर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः । भूमापेते गुणाः प्रोक्ता इहानि परतः क्रमात् । चत्वारोऽप्यु गुणा वक्षन् । गन्धस्तत्र न वर्णते । शब्दः आर्शश्च रूपश्च त्रय एव हि तेजसि । शब्दः आर्शोऽथ वायोस्तु आकाशे शब्द एव हि ।

एते पञ्च गुणाः प्रोक्ता महाभूतेषु पञ्चसु । वर्णनं सर्वभूतेषु येषु लोकाः प्रतिष्ठिताः । अन्योन्यं नातिवर्णनं सम्यग्भवति ते तदा । यदा तु विषमं भावमाविशन्ति परस्परम् । तदा देहवियोगः स्यादेहिनां गन्धया द्विज ! । अमुपूर्वा विनश्यन्ति चायन्ते चापि सर्वथा । सर्वान्यपरिमेयानि तद्देशां रूपमैश्वरम् । तत्र तत्र हि दृश्यन्ते धातवः पाचभौतिकाः । तेषां मनुष्यास्तेषां प्रमाण्यानि प्रचक्षते । अचिन्त्याः खलु ये भावा न तांस्तेषां योजयेत् । प्रक्षतिभ्यः परं यत्तु तदचिन्त्यस्य लक्षणम् । लक्ष्म्युपं प्रवक्ष्यामि वात्स्यायन महासुते ! । परिमण्डलो महाभाग ! द्वीपोऽसौ चक्रवत् स्थितः ।

नदीगिरिप्रतिच्छन्नो विविधैः पत्तनैरपि । वनेजैनपदेवैश्चैत्रया पुण्याश्रमोपगैः । लवणैश्च ससुद्रैश्च समन्तात् परिवारितः । प्रागायता महाभाग । वक्षते रत्नपर्वताः । अवगाढा सुभयतः सागरी पूर्वपश्चिमौ । हिमवान् हिमकूटश्च निवधश्च नगोत्तमः । नीलः श्वेतः शङ्खवाच रत्नधातुविचित्रिताः । अयुतानि योजनानि उच्छ्वासास्तेषु कीर्तिताः । एतुल्ये च द्विसाहस्रयोजनानि च पर्वताः । तेषामन्तरविष्कम्भे नवदाहस्रयोजनः । वर्षे वर्षे प्रमाणात् वर्षाणि त्रीणि दक्षिणे । तत्र पुण्या जनपदास्तेषु वर्षेभ्यः तापसः । वसन्ति तेषु सर्वानि सत्त्वानि विविधानि च । दक्षिणे भारतं वर्षेभ्यः तत्र जलोद्भेदः । कुलादेव महाभाग ! तस्य सीमा हिमालयः । ततः किंपुरुषं वर्षे हिमकूटादधक्षतः । हरिवर्षं ततो ज्ञेयं विषघोऽवधिरच्यते । एवमेवोत्तरे त्रीणि वर्षाणि च तपोधन । कुवर्षं विष्णुकुलात् शङ्खवाचवधिः स्मृतः । हिरण्यं ततो वर्षं श्वेतावधि निगद्यते । रम्यकश्च ततो वर्षं नीलस्तस्यावधिः स्मृतः । दक्षिणे तु नीलस्य निवधस्योत्तरेण तु । प्रागायतो महाभाग ! मात्स्यायनाय पर्वतः । पश्चिमे तु तथैवास्ति पर्वतो गन्धमादनः । पूर्वे सप्तद्वीपात् भद्राश्वं नाम पर्वकम् । मात्स्यायनवधिसस्य केतुमानश्च पश्चिमे । गन्धमादनसीमानं नवसाहस्रयोजनम् । परिमण्डलस्योर्ध्वे मेरुः कनकपर्वतः ।

भूगोलः

आदिशतदशमाधो विष्णु एव पावकः । लक्ष्मीयन उच्छ्वायो नृद्धिं दारिद्र्य एव च । योजनानां सहस्राणि नृद्धिं चापि तु वीक्ष्य । विहृतः स महाभाग ! भूमिर्दं नलमस्य तु । प्रविष्टमन्तर्भूत्वा वै वीक्ष्यैव सहस्रकम् । ऊर्ध्वमन्तश्च तिर्यक् च लोकानादस्य तिष्ठति । तस्य चेज्जटतं वर्षं सर्वतः परिकीर्तितम् । विहगः सुमुखो यस्तु सुपर्वस्यात्मनः किञ्च । स वै विचिन्तयामास सौवर्णान् प्रेक्ष्य वायवान् । मेरुवत्तममध्यानामवराणाञ्च पक्षिणाम् । अविशेषकरो यस्मात्तस्मादेनं लज्जाम्बहम् । तमादिभ्योऽप्यर्थेति सततं ज्योतिषां वरः । चन्द्रमाश्च सनचको वायुश्चैव प्रदक्षिणम् । स पर्वतो महाभाग । दिक्षुपुण्यसमन्वितः । भवनेराहतः सर्वजान्मनसमयैः शुभैः । तत्र देवगणा ब्रह्मन् । गन्धर्वान्तराक्षसाः । आचरोगन्धर्वगुप्ताः शैले क्रौञ्चानि सर्वदा । अवदम्भकारास्तस्य मन्दरो मेरुमन्दरः । सुपार्श्वः कुसुद्वेति चतुर्दिक्षु स्थिता द्विज । अयुतयोजनोन्नाहास्त्रावद्विस्तारसंयुताः । चतुर्ध्वेतेषु धर्मेश । चतुर्लोकदम्भकाः । अन्योधश्चापि चत्वारः पादपात्राक्षवर्धभ । सहस्रयोजनोन्नाहास्त्रावद्विस्तारसंयुताः । केतुभूताः पर्वतानां विशालाः शतयोजनम् । इदाश्च तत्र चत्वारः पयोमन्त्रिस्तुवारिदाः । देवोद्यानानि चत्वारि द्वे चैत्ररथमन्त्रे । सर्वतोभद्रमित्थं तथा वैभानकं वनम् । तेषु देवस्त्रियो नित्यं विहरन्ति सुरैः सह । गन्धर्वोः किन्नराश्चैव तथाश्चैव सिद्धचारणाः । गायन्तो मधुरं दिवं स्त्रीभिः क्रौञ्चानि तापसः । चतू यो मन्दरोत्सङ्गेऽयुतयोजनसंयुतः । प्रजापत्यन्तकस्यानि पतन्त्यस्य सुदूरतः । तेषां विशाल्यमानानां रसेनाजनि या नदी । अरयोदा नाम सैव वक्षते मन्दराचलान् । यन्मलसार्धमात्रेण भवानीश्वरयोगाः । खदेहचौरमेवापि समन्ताद्दृश्ययोजनम् । सुगन्धवन्ति वातेन वात्स्यायन । तद्वृत्तम् । एवं जम्बूद्वीपाञ्च पततां मेरुमन्दरे । हस्तिकायप्रमाणाणां रसेर्जाता महानदी । सैव जम्बूनदी नाम दक्षिणेन द्वाहृतम् । तीरयोर्वभयोरेव जम्बूरसपरिप्लुता । क्षतिकैव सुवर्णं स्यात् वार्यककिरगाम्यात् । तत्र जाम्बूनदं हिम नानाभरणसंश्रितम् । देवोपदेवगन्धर्वा धारयन्ति सह स्त्रिया । यो वै महाकदम्बश्च सुपार्श्वोपरि तापसः । तत्कोटरेभ्यः पञ्चैव मधुधाराः स्रवन्ति वै । पञ्चायामपरीणाहाः पश्चिमेन द्वाहृतम् । यासां रसाश्च भुङ्क्ताः सुमुखोन्नाहारवायुना । सुगन्धवन्ति धर्मेश । समन्तात् शतयोजनम् । कुसुदायनिच्छदो यः शतवर्षो वटो महान् । क्षन्धेभ्यस्तस्य नद्यस्तु उत्तरेण द्वाहृतम् । पयस्विनीदक्षिद्वाहृतकुक्ष्यामधुसवाः ।

भूगोलः

गुह्यमेति पञ्चैव धारा रक्षितव्यवत् ।
 बलवन्तितरौगन्धर्वरादोषो न विद्यते ।
 कुरङ्गकुरङ्गः शङ्खः कुसुमः शिखरस्तथा ॥
 वैकङ्कच विजुटश्च पर्वतौ चक्रवर्धनी ॥
 पतङ्गनिर्घोषी नागसिंहासनिजुटकाः ।
 हंसवैकुण्ठकपिला द्वौ कालझरणावधौ ॥
 गिरयो मूलदेशे तु सुमेरोः परिकल्पिताः ॥
 जठरो देवजुटश्च द्वौ नगौ मेघपूर्वतः ।
 जटादण्डसहस्राणि योनिनामुद्गायतौ ॥
 पृथुतुङ्गौ हिवाहस्ययोजनं तापसर्वभ ॥
 पवनः पारिपाञ्च मेरोः पश्चिमतः स्थितौ ॥
 तथा प्रमाथौ केनासकरवीरौ तु दक्षिणे ।
 प्रागायतावुत्तरेषु निष्टङ्गमकरी तथा ॥
 अष्टाभिरेतैर्गिरिभिर्भाति काञ्चनपर्वतः ।
 मेरोर्द्वर्द्धनि विप्राया । मध्ये विन्धवः पुरौ ।
 चतुरस्रा श्रातकौम्भी योनिनायतविकृता ॥
 दिक्पालानां तथा पूर्यः पूर्वादिषु यथाक्रमम् ।
 ब्रह्मपूर्याश्चतुर्थेन भागेन परिकल्पिता ॥
 तत्र ब्रह्मा च ब्रह्म शक्रश्चापि सुरेश्वरः ।
 समेत्य विविधैर्योयैर्जनैर्भूरिदक्षिणे ॥
 तुम्बवर्गारदक्षैश्च विन्धावसुर्वाङ्गाङ्गुः ।
 अभिगन्धामरमेष्ठं सुवन्ति विविधैः क्षत्रैः ॥
 सप्तर्षयो महात्मानः कश्यपश्च प्रजापतिः ।
 तत्र गच्छन्ति भद्रं ते सदा पर्वणि पर्वणि ॥
 तस्यैव ब्रह्मेश्वरा काचो दैर्घ्यैर्भौयते ।
 तस्य हैमानि रत्नानि तस्यैव रत्नपर्वताः ॥
 तस्मात् कुवेरो भगवाञ्चतुर्थं भागमनुते ।
 ततः कलांश्च वित्तस्य मनुष्येभ्यः प्रयच्छति ॥
 पार्श्वे तस्योत्तरे दिशि सर्व्वेत्तुङ्गसुमान्वितम् ।
 कर्णिकारवनं रम्यं शिलाजालसमुद्गतम् ॥
 तत्र साक्षात्तद्वादेवो भौमैर्भूतैः समावृतः ।
 पार्वत्या सह देवेशो रमते भूतभावनः ॥
 कर्णिकारमयीं मालां दधदापादलम्बिनीम् ॥
 तस्य शैलस्य शिखरात् क्षीरधारा महामते ॥
 विन्धव्या परिमिता भौमनिर्घातनिखना ॥
 पुण्या पुण्यतमेष्णुं धा गङ्गा भागीरथी शुभा ।
 नां धारयामास तदा दुर्हरां पर्व्त्तरपि ॥
 शतं वर्षसहस्राणां शिरसेव पिनाकधृक् ।
 मेरोस्तु शिखराद्वै भिद्यमाना चतुर्विधा ॥
 वीता चालकनन्देति वञ्चुर्भूतिरिति कीर्तिता ।
 वीता तु ब्रह्मसद्वनात् केशरादिमहाचलान् ॥
 अतिक्रम्य प्रसवनी गन्धमादनवर्द्धसु ।
 पतित्वा हिम । वर्षश्च भद्राश्च पुनती क्रमात् ।
 प्राच्या दिशि महाभाग । प्रविष्टा लवणोदधिम् ॥
 माख्यवल्किखराद्वञ्चुः पतित्वा केतुमालके ।
 प्रतीच्या दिशि विप्रेभ्यः प्रविशेष्ट सरित्पतिम् ॥
 भद्रा चोत्तरतो मेघशिखरात् पतित्वा गिरीन् ।
 अतिक्रम्य शङ्खवतः शङ्खाङ्गेन पातुका ।
 उत्तरांश्च कुक्कुन् प्राप्य प्रविष्टा लवणार्णवम् ॥
 तथैवाजकनन्दा च पतन्ती गिरिर्बृहत् ।
 हिमालयं विनिर्भेद्य भारतं वर्षमेतच्च ॥
 लवणान्ध्रिमन्धेति दक्षिणस्यां दिशि हिम । ॥

पृष्ठ

भूगोलः

मेरोस्तु पश्चिमे पार्श्वे केतुमाली महामते ।
 आमुर्दण्डसहस्राणि वर्षाणां तत्र मानवे ॥
 सुवर्णवर्णाश्च नराः स्त्रियश्चाधरवोपमाः ।
 वीतरोगशोकभया निवृत्तमानन्दवर्तिनः ।
 जायन्ते मानवास्तत्र प्रतप्तकनकप्रभाः ॥ १ ॥
 गन्धमादनश्चक्रैश्च कुवेरः सह राक्षसैः ।
 अश्वरोगगन्धर्वैर्मोदते गुह्यकाधिपः ॥
 गन्धमादनपार्श्वे तु गङ्गाशैलाः सहस्रशः ।
 एकादण्डसहस्राणि वर्षाणां परमायुधः ॥
 तत्र जटा नराः सर्व्वे बलवीर्यपराक्रमाः ।
 स्त्रियश्चोत्पलपत्राभाः सर्व्वाः सुप्रियदर्शनाः ॥
 उत्तराः कुरवश्चैव भारतश्च महामते ।
 धनुसंस्थे महाभाग । दिवर्षे दक्षिणोत्तरे ॥
 रत्नावृतं मध्यमन्तु पञ्चवर्षाणि चैव हि ।
 उत्तरोत्तरमेतैश्चो वर्षसुदृश्यते गुह्यैः ॥
 अपरेषु च वर्षेषु सर्व्वेषु भारतं विना ।
 आयुःप्रमाणं लोकानां दशवर्षसहस्रकम् ॥
 यवमेवा महाभाग । पृथिवी पर्व्त्तैर्जिता ॥
 इति पद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १२८
 अध्यायः ॥

शेष उवाच ।

“नवस्त्रैस्तु वर्षेषु भगवान् भूतभावनः ।
 अमुपहाय लोकानामास्ते मायावपुर्हरः ॥
 रत्नावृते तु भगवान् भव एकः सहोमया ।
 आस्ते विहारनिरतो नात्यस्तत्र पुमान् हिम ।
 भवानीशापतो ब्रह्मन् । प्रविशेष्ट कदाचन ।
 यत्र प्रविष्टो मोहेन सुतो वैवस्वतस्य वै ॥
 इतः स्त्रीभावमापन्नो यस्यां जातः पुङ्गवः ।
 तत्र सङ्कर्षणं देवं कलां विष्णोर्महात्मनः ।
 भवो भवान्वा संहतः स्त्रीति भक्तिसमन्वितः ॥
 भद्राश्च हिम । वर्षं तु हयग्रीवाङ्कितहस्तिः ।
 वसते वर्षपुरुषास्तं सुवन्ति जगद्गुरुम् ॥ २ ॥
 हरिवर्षं तु भगवान्नरसिंहवपुर्धरः ।
 क्षूयते दैत्यपतिना प्रजादेन महात्मना ॥
 केतुमाले च भगवान् कामदेवस्वरूपवान् ।
 प्रजापतेर्दुहितृभिः सहैव रमन्वा सुदा ॥
 क्षूयते परया भक्त्या जगन्मोहनरूपधृक् ॥ ३ ॥
 रम्यके भगवानास्ते मनुष्यरूपौ द्यापरः ।
 मनुर्वैवस्वतस्तत्र स्त्रीति भक्त्या लतेः क्षत्रैः ॥ ४ ॥
 हिरण्यये तु भगवानास्ते कूर्मेतनुं दधत् ।
 प्रेताधिराजस्तं स्त्रीति भक्त्या परमया युतः ॥
 कुरवर्षे च भगवान् वराहः संवर्तते जनेः ।
 तं देवी यं क्षितिः स्त्रीति तद्वर्षपतिभिः सह ॥
 वर्षं किंपुरुषे ब्रह्मन् । भगवानादिपुरुषः ।
 वीतया विहारस्तास्ते सततं लक्ष्मणाद्यजः ॥
 तत्र किंपुरुषैः साहं भक्त्या मारुतगन्धनः ।
 पार्श्वसिनेन च सह स्त्रीति भक्त्या विभावितः ॥
 भारते च तथा वर्षं नरनारायणावधौ ।
 नारदः स्त्रीति भगवान् भगवन्तौ लतानतिः ॥
 द्वीपेऽस्मिन् बहवः सन्ति गिरयः सरितस्तथा ।
 देशाश्च बहवो ब्रह्मंक्षांस्ते धन्यान्मुक्तमात् ॥
 मेरोरुत्तरतः सर्व्वां पृथ्वायेव ब्रवीम्यहम् ।

भूगोलः

दक्षिणेन तु नीलस्य मेरोः पार्श्वे तथोत्तरे ।
 उत्तराः कुरवो नाम पुण्याः सिद्धनिवेशिताः ॥
 तत्र वृक्षा मधुपर्णा निर्व्वं पुष्पवलीपगाः ॥
 सुगन्धीनि च पुष्पाणि पत्राणि रसवन्ति च ।
 सर्व्वे कामदुष्टा वृक्षा जताः कामप्रपूरिकाः ॥
 अपरे क्षीरिणो नाम तरवो तुनिपुङ्गव ।
 ये स्रवन्ति सदा क्षीरं रक्षेरन्तस्तन्निभम् ॥
 वल्गाश्च च प्रस्रवन्ती पृथिव्याभरन्ति च ।
 सर्व्वा मणिमयी भूमिः स्रष्टाष्टकवासुका ॥
 सर्व्वत्सुखदा निर्व्वं पद्मशर्करावर्ज्जिता ।
 स्वर्गभोगावशेषेण जायन्ते तत्र मानवाः ॥
 मुक्ताभिजनसम्पन्नाः सर्व्वे चारुसुखानुभावाः ।
 मिथुनानि च जायन्ते स्त्रियः सुरसुतोपमाः ॥
 तेषां क्षीरिणां क्षीरं पिबन्त्यन्तस्तन्निभम् ।
 मिथुनं जायते कावे समन्ताच्च प्रवर्द्धते ॥
 तुल्यरूपगुणोपेतं तुल्यविशेषवक्ष्यता ।
 निरामया निरावाधाः सदानन्दविवर्तिनः ॥
 एकादण्डसहस्राणि तत्र वर्षाणि वै जनाः ।
 जीवन्ति ते महाभाग । न चाप्योन्मृजन्ति च ॥
 भारव्या नाम प्रकुणास्तीक्ष्णतुक्का महाबलाः ।
 तान्निर्हरन्तीह न्तान् दरीयु प्रक्षिपन्ति च ॥
 उत्तराः कुरवो ब्रह्मन् । आख्यातास्ते समा-

सतः । ॥

हिरण्यये रम्यके च यत्र धर्मः प्रकीर्तितः ॥
 मेरोः पार्श्वमहं पूर्वं वक्ष्ये ब्रह्मन् । यथातथम् ॥
 भद्राश्च भद्रयवा नाम तत्र ब्रह्मन् । महीपतिः ॥
 भद्रसाजवनं यत्र कालान्ध्रश्च महाहमः ।
 कालान्ध्रो नाम वृक्षोऽसौ सिद्धचारुसंश्रितः ॥
 योजनेकसप्ततुसेधो निवृत्तपुष्पजः शुभः ।
 तत्र ते पुरुषाः श्वेतास्तेजोयुक्ता महाबलाः ॥
 कुसुदाभाः स्त्रियस्तत्र चारुनावाः सुलोचनाः ।
 चक्राभचारुतपाश्च पूर्व्वेऽहसहस्राननाः ॥
 हृद्यगीतकलाभिज्ञाश्चन्द्रशीतलकान्तयः ।
 दशवर्षसहस्राणि तत्रायुर्मासवर्षभ ॥
 कालान्ध्ररसपानेन निर्व्वं सुस्थिरयौवनाः ।
 दक्षिणेन तु नीलस्य निवर्ष्योत्तरेण तु ॥
 सुदर्शने नाम महान् जम्बूद्वीपः सनातनः ।
 सर्व्वकामफलः पुण्यः सिद्धचारुसंश्रितः ॥
 द्वीपस्यातिकरः श्रीमान् सहस्रयोजनोच्छ्रितः ।
 अरलीनां सहस्रश्च श्रतानि दण्ड पञ्च च ॥
 परिणाहस्तु वृक्षस्य रसानां रसभेदिनाम् ।
 तद्व्यादिवर्णाश्च जायन्ते तत्र मानवाः ॥ १ ॥
 तथा मालवतः शङ्खे दृश्यते हयवाहनः ।
 नात्वा सर्व्वतको नाम कालाधिः प्रणयेत्तल्लतम् ॥
 तथा मालवतः शङ्खे पूर्वं पूर्वाङ्गुलिकाः ।
 योजनानां सहस्राणि पञ्चषष्ट्याल्लयान् हिम ॥
 महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ।
 ब्रह्मलोकयुताः सर्व्वे जायन्ते तत्र वै नराः ॥
 तपस्तप्यन्ति ते तीव्रं भवन्ति सूर्ध्वरेतसः ।
 रक्षार्थं भूतानां न विप्रश्नि दिवाकरम् ॥
 शठिस्तानि सहस्राणि शठिरेव श्रतानि च ।
 अरुणस्याग्रतो यान्ति परिवर्ष्य दिवाकरम् ॥

भूगोलः

वटिं वर्षवहस्रानि वटिमेव शतानि च ।
आदिशतप्राक् सर्वे विशन्ति शशिमल्लम् ॥”
इति पाद्मे भूमिक्षेत्रे भूगोत्रे १२८ अध्यायः ॥७॥

शिव उवाच ।

दक्षिणेन तु चेतस्य निवधस्योत्तरेण तु ।
वर्षं रमयन् नाम जायन्ते तत्र मानवाः ॥
मुक्ताभिजनसम्पन्नाः सर्वे सुप्रियदर्शनाः ।
दशवर्षवहस्रानि शतानि दश पञ्च च ॥
जीवन्ति ते महाभाग । निजं सुदितमानवाः ।
दक्षिणेन तु नीलस्य निवधस्योत्तरेण तु ॥
वर्षं हिरण्यं नाम तत्र हैमन्वतो नदी ।
तत्र चायं महाभाग । पश्चिराट् पतंगोत्तमः ॥
यक्षानुगाश्च बहुवो धनिनश्च महाबलाः ।
गङ्गादशवहस्रानि वर्षाणां तं महामते ॥
आयुःप्रमाणं जीवन्ति शतानि दश पञ्च च ।
शङ्खाणि च विशिन्नाणि नीलस्येव वाक्पथवर्धनम् ॥
एकं मणिमयं तत्र द्वितीयं रौक्ममद्भुतम् ।
सर्वरत्नमयश्चैव तृतीयं तत्र शोभते ॥
यत्र स्वयम्भवा देवो निजं वसति शाङ्गिणी ।
हैमकूटस्तु सुमहान् कैलासो नाम पर्वतः ॥
यत्र वै पवनो राजा गुह्यकैः सह मोदते ।
अस्य उत्तरेण कैलासं मैनाकं पर्वतं प्रति ॥
हिरण्यशङ्खः सुमहान् दिव्यो मणिमयो गिरिः ।
तस्य पार्श्वे महद्दिशं शुभकाञ्चनबालुकम् ॥
रत्नं बिन्दुसरो नाम यत्र राजा भगौरथः ।
हङ्गा पुण्यापगा गङ्गासुवास बहुलाः समाः ॥
सृष्टा मणिमयास्तत्र चैवाद्यापि हिरण्ययाः ।
तत्रेष्टा तु गतः सिद्धिं सहस्राक्षो महायशः ॥
स्रष्टा भूतपतिर्वच सर्वलोभेः सनातनः ।
उपास्यते तीमतेजा यत्र भूतैः समन्ततः ॥
नरनारायणो ब्रह्मा मनुः स्यात्तत्र पञ्चमः ।
तत्र दिव्या त्रिपथगा प्रथमस्तु प्रतिष्ठिता ॥
ब्रह्मलोकोकादपक्रान्ता सप्तधा प्रतिपद्यते ।
बल्लोकसा वा नलिनी पावनी च सरस्वती ॥
जम्बूनदी च सौता च गङ्गा सिन्धुश्च सप्तमी ।
अचिन्त्या दिव्यसङ्काशा प्रभावेण समन्विता ॥
उपासते यत्र सर्वं सहस्रयुगपर्यन्ते ।
हृष्याहृष्या च भवति तत्र तत्र सरस्वती ॥
एता दिव्याः सप्त गङ्गाश्चिदुज्जोकेषु धिमुताः ।
रक्षांसि वै हिमवति हैमकूटे तु गुह्यकाः ॥
सर्पा नागाश्च निवधि गोकर्णं च तपोवनम् ।
देवासुराणां सर्वेषां चेतपर्वत उच्यते ॥
गन्धर्वा निवधि निजं गीरे ब्रह्मवैवस्वता ।
शङ्खवाच महाभाग । देवानां प्रतिस्वरः ।
इत्येतानि महाभाग । सप्त वर्षाण्यनुक्रमानु ॥
भूत्वापि निविष्टानि गतिमन्ति भुवनि च ॥
तैवान्द्विर्बहुविधा दृश्यते देवमानुषी ।
अश्रुणा परिविष्टानुं अद्भुता तु कुसुमसुता ॥
इलाहते तु भगवान् भवान्या सह मोदते ।
इत्येवमष्टौ वर्षाणि कथितानि तवानघ ॥७॥
कर्मक्षेत्रं महापुण्यं भारतं श्रेष्ठं संप्रतम् ।
प्रियमित्रस्य देवस्य मनोर्वैवस्वतस्य च ॥

भूगोलः

पृथोस्तु ब्रह्मन् । वैद्यस्य तथेष्टाकोर्महात्मनः
ययातिरम्बरीशस्य मान्वातुर्बहुवस्य च ॥
तथैव सुपुत्रस्य शिवेरीश्वीनरस्य च ।
सोमस्य च राजर्षेर्गार्धेश्वरे महात्मनः ॥
ऋषभस्य तथेष्टस्य दिगीपस्य महात्मनः ।
कुशिकस्य च धर्मेश्वर । वृगस्य वृपतेस्तथा ॥
अन्येषां महाभाग । क्षत्रियाणां बलीयसाम् ॥
श्रेष्ठं मे गदतो ब्रह्मन् । सर्वपापप्रणाशनम् ॥
महेन्द्रो मलयः सद्यः सुक्तिमावृण्वानपि ।
विन्ध्यश्च पारिपाञ्च सप्तैते कुलपर्वताः ॥
तेषां सहस्रशो ब्रह्मन् । गिरयस्तु समीपतः ।
धातुचिन्ताः सत्त्वन्तो महान्निचरसानवः ॥
आर्यान् चैष्टाश्च धर्मेश्वर । तैर्मैत्र्याः पुरवा
द्विज ॥

नदीं पिबन्ति विपुला गङ्गां सिन्धुं सरस्वतीम् ॥
शतदं चन्द्रभागाश्च विपापां स्थूलबालुकाम् ।
गोदावरीं नर्मदाश्च यदुनाश्च महानदीम् ॥
दशहतीं विपाशाश्च बाहुदां सरिताम्बराम् ।
नदीं वेन्नवतीश्चैव पयोध्यां देविकामपि ॥
वेदस्तुतिं वेदशिरो निचसंनश्च निचगाम् ।
करीषिणीं चित्रवह्नीं लक्षवेष्णां सुपुण्यदाम् ॥
हरावतीं वितस्ताश्च त्रिदिवाभिचुलां क्षमिम् ।
गोमतीं धृतपापाश्च निचितां लोहितावलीम् ॥
कौशिकीं त्रिदिवां लब्धां सरयूश्च महामते ।
चर्मस्तनीं वेन्नवतीं चन्द्रनाश्च महानदीम् ॥
रहस्यां शतकुम्भाश्च हलिंसोमं दिश्लया ।
शरावतीं पयोध्याश्च वाजिनीं पुरमाजिनीम् ॥
पूर्वाभिरामां धीराश्च वापीं शीतवलीमपि ।
पलाशिनीं पापहरां सुप्रयोगां महामते ।
कावेरीचुलकाश्चापि वेष्णां भीमरथीमपि ।
रहस्यां शतकुम्भाश्च कुशवीरां महानदीम् ॥
पलाशिनीं पापहरां हैमां वृत्तवतीं तथा ।
मरुतीं प्रवरां मैनां महेन्द्रां पाटनावतीम् ॥
पुरावतीमनुष्णाश्च कुशधारां महानदीम् ।
सदागीरामहृष्याश्च तथा चौरवतीमपि ॥
करीषिणीमशिकीञ्च विपुलां सहिरण्ययाम् ।
सदाकान्तां शिवाश्चैव पञ्चमीं महानदीम् ॥
विष्णां वीरकराश्चापि विन्ध्यामिनां कपिञ्जलाम् ।
वसुं सुवर्णां गौरीश्च कुबेरामनुवाहिनीम् ॥
रथचिन्तां ज्योतिरथां तुङ्गवेष्णां महानदीम् ।
वैलन्दीं पिञ्जलाश्चैव तुङ्गवेष्णां महानदीम् ॥
विदिशां लक्षवेष्णाश्च हविःखावां महापगाम् ।
सन्धां समां वेदाश्च भारद्वाजीश्च निचगाम् ॥
शीशाश्च पिञ्जलाश्चैव कौशिकीं निचगामपि ।
दुर्गां मन्मथिकाश्चैव ब्रह्ममेधां दशहतीम् ॥
परोक्षामथ रोहोश्च सामान्यां वरगामसिम् ।
सुरसां तपसां दासीं पर्णाशाश्च महानदीम् ॥
मालवीं वृषभां भासां ब्रह्ममेधां दृष्टवतीम् ।
एताश्चान्याश्च वङ्गो वै महानदी द्विजवैभ ॥
सदा निरामया लब्धा मन्दग मन्दवाहिनी ।
चित्रोपला चित्ररथा दुर्गापि पापहारिणी ॥
ब्रह्माणी च महागौरी कोषा चापि महानदी

भूगोलः

सुक्तिमती मनङ्गी च मङ्गला वाहिनी तथा ।
कुमारी ऋषिकुण्डा च नदी मन्दाकिनी तथा ।
सुवर्णा च तथा गङ्गा मारिवा च सरस्वती ।
लौहित्यं करतोषा च तथैव हवकाश्वा ।
विन्ध्यस्य मातरश्चेताः सर्वान्धेव महापलाः ।
तथा नद्यस्तप्रकाशाः शतशश्च सहस्रशः ।
इत्येताः सरितो ब्रह्मन् । समाख्यातास्तवानघ ॥
वक्ष्यामि पर्वताणां च भारते सन्ति ये द्विज ॥
मलयो मङ्गलप्रस्थो मैनाकश्च त्रिकूटकः ॥
ऋषभः कूटकः कोलः सद्यो देवगिरिस्तथा ।
श्रीशैलो ऋष्यमूकश्च सुक्तिमावृण्व एव च ॥
द्रोणश्च पारिपाञ्च रैवतः ककुभस्तथा ।
गोवर्द्धनश्चिन्नकूटो नीलो गोकर्ण एव च ॥
कोकासुख इन्दीकोलश्च कामगिरिर्द्विज ।
अतः परं जनपदान् वक्ष्यामि द्विजवत्तम ॥
विष्णाताः कुशपाञ्चालाः शाखा माद्रिय-
जाङ्गलाः ।
मत्स्याः कुशहा मौर्या भोजाः सिन्धुजलि-
न्धकाः ।
सूरसेनाः पुलिन्दाश्च कुन्तयः केशिकोशलाः ।
पाञ्चालाः कौशलाश्चैव बोधा मालास्तथैव च ।
वेदिमत्स्यकच्छाश्च नैकष्टा युगम्बराः ।
उत्तमाश्च दशार्णाश्च काश्यपोऽपरकाश्यः ॥
कुन्तयोऽवन्तयश्चैव मल्ला विजयास्तथा ।
आधिराण्याः सङ्कटाश्च चक्रवर्त्ततयः शकाः ॥
मानवास्थोपवाहाश्च यक्षलोमान एव च ।
वाङ्गीका वाटधानाश्च शङ्कलाश्चैव चक्रकाः ॥
मल्लाः सुदेव्याः प्रजादा महिषाः शशिका-
स्तथा ।
अपरान्ताः परान्ताश्च आभीराः काल-
तोयकाः ॥
अटवीशिक्षराश्चैव मेरुभूताश्च मारिच ॥
उपविष्णानुविष्णाश्च जङ्गलाः कुशवर्माकाः ॥
कुङ्गाः परान्ता माहेया मागधा मालवन्मटाः ।
अन्याश्च बहुवो ब्रह्मन् । कक्षाः सासुद्र-
विष्कुटाः ॥
वह्निर्गिर्योऽङ्गमलदा अन्नगिर्यस्तथैव च ।
सद्युत्तराः प्राह्वेयाः सुदेष्टा वासुनास्तथा ॥
शका निवादा निवधा भार्गवाश्च द्विजवैभ ॥
पुष्पा भोगाः किराताश्च तथैवानर्त्तनेर्हताः ॥
तीरपट्टाः शूरसेनाः कुन्तलाः कुशलास्तथा ।
निजभावा मखावाश्च गान्धारा दर्शकास्तथा ॥
काक्षीराः सिन्धुसौवीरा दजिका कथका-
गवाः ।
अभीसाहा कुलताश्च मधुमताः कुजुन्धकाः ॥
रत्नवट्टाश्च धर्मेश्वर । सौचला वाङ्गिकास्तथा ।
दन्वीवरा जता दम्बाः सुदामानः सुमलिकाः ॥
वनायवो दशाः पार्श्वरोमाश्च कुशिकास्तथा ।
रत्नवट्टाश्च धर्मेश्वर । वाङ्ग्यामरधोरगाः ॥
रन्ध्राः करीषकाश्चापि कुलिन्धोपेयकास्तथा ।
कच्छा गोपालकच्छाश्च नविका वानवासिकाः ॥
किराता वर्म्बराः सिद्धाः पार्श्वतीयाश्च मारिच ॥

भूगोलः

क्षोदनेच्छाः सद्यैरिन्द्रा वैदेहास्तान्निप्रकाः ।
तथापरे जनपदा दक्षिणा ब्राह्मण्यर्थम् । ।
ब्रविद्धाः केरलाः प्राच्या विकल्पन्धकास्तथा ।
कोवेष्टकास्तथा चोलाः सौहृदा मलका मलाः ।
अजिन्युत्सवसंकेता कोङ्कवेष्टमाजवाः ।
दक्षकाः कोरकाः प्राच्याः कुङ्कराङ्गार-

मारिकाः ।

तथैव बित्थचूणिकास्त्रिगताः साक्षसंनयः ।
संमङ्गाः कवकाश्चैव तथेषापरवर्णकाः ।
नवकास्तननालाश्च पुलिन्दा वस्त्रैः सह ।
सुनिवाटाः शिवाटाश्च सरा वेगवशास्तथा ।
विदर्भा ऋषिकाः काकनगाश्च ब्राह्मण्यर्थम् ।
यवनाश्च शकाश्चोलास्तङ्गनाः परतङ्गनाः ।
सङ्गहदाः कुलत्याश्च दाखणा स्त्रेच्छजातयः ।
उत्तराक्षापरे ज्येष्ठा हूनाः पारसिकैः सह ।
तथैव च मलाच्छीना दृष्टानां दृष्टमानिकाः ।
अङ्गवङ्गकलिङ्गाश्च पङ्गवा गिरिगङ्गराः ।
खासीकाश्चान्तचाराश्च वैश्यमुद्रकुलानि च ।
मुद्राभीराश्च दरदा ये चान्ये ज्येष्ठभूमयः ।
आन्ध्रियाश्च भरङ्गाजास्तथैव स्तनपोषकाः ।
ह्रिवकाश्च कलिङ्गाश्च किरातानाश्च जातयः ।
तोमरा हन्यमानाश्च तथैव करभङ्गकाः ।
एते चान्ये जनपदाः प्राच्योदीच्यास्तथैव च ।
उद्देशेन मया देशास्तव संकीर्तिता इज । ।
वर्षे तु भारते ब्रह्मन् । त्रिवर्गस्य फलं भवेत् ।
दुहते कामधुग्धेनुर्भूमः सन्ध्यागुह्यता ।
तस्मिन् शुभाशुभं कर्मे यथोक्तफलदं कृणाम् ।
अन्यानि यानि वर्षाणि भूमिस्वर्गाणि तानि वै ।
भारते विहितं कर्मे यागध्यानादित्यद्यम् ।
फलं जनयते सन्ध्या विकर्मे नरकायपि ।
तत्र सिद्धा नरा ब्रह्मन् । तपसाराधनेन च ।
प्रयान्ति परमं लोकमपवर्गश्च मारिष । ।
कर्तुं चेता ह्यापरश्च कलिञ्च ब्राह्मण्यर्थम् । ।
भारते तु क्रमेणैव भवन्ति हि युगानि वै ।
चत्वारि च सहस्राणि वर्षाणि ब्राह्मण्यर्थम् । ।
आयुःसंख्या क्षतयुगे संख्याता भारते इज । ।
त्रोऽयं तु सहस्राणि जेतायां भारत कृणाम् ।
हे सहस्रे ह्यापरे तु शतमेकं कर्त्ता स्मृतम् ।
तत्रापि च स्थितिर्नास्ति कलौ ब्राह्मण्यर्थम् । ।
गर्भस्थाश्च स्त्रियन्ते च तथा जाता स्त्रियन्ति च ।
महावना महासत्त्वा ज्ञानिनो धर्मेतत्पराः ।
तपस्विनो ध्याननिष्ठाः क्षते जायन्ति मानवाः ।
जेतायां सर्व्ववर्णाश्च स्वधर्मेनिरताः सदा ।
ह्यापरे च महाभाग । क्रूराश्च परहिंसकाः ।
कुब्जाश्चावृतिकाश्चैव क्रोधना दुष्कृते रताः ।
कलौ खलु भविष्यन्ति भारतं तापसः । प्रजाः ।
सर्व्वेषामपि वर्षाणां भारतं प्रवरं इज । ।
सिध्यन्ति मानवा स्तत्र हरिभक्तिपरायणाः ।
प्राच्यो भागवताः सर्व्वे भारते इजसत्तम । ।
नानास्वपाणि तीर्थानि फलदानि कृणामपि ॥॥
जम्बूद्वीपो मया प्रोक्तो लक्ष्योऽननविस्तृतः ।
समानेन प्रमायेन वेदितो लवणाभसा ।

५२५

भूगोलः

अष्टावच उपद्वीपा सुनिभिः परिकीर्तिताः ।
सिन्धुमध्ये महाभाग । नानाविधजनान्निताः ।
नामानि तेषां वक्ष्यामि श्रद्धा वात्स्यायन
इज । ।
सगरस्य सुतैरन्ध्रान्ध्रैश्च परितो महीम् ।
खनडिः कल्पिता विप्र । द्वीपा अष्टौ महार्णवे ।
स्वर्णप्रस्थाश्चन्द्रशङ्कः सिंहजावर्णनौ यथा ।
पञ्चजन्यस्तथा मन्दहरिणो रमणकाङ्गयः ।
लङ्केति कथिता विप्र । जम्बूद्वीपस्य तेऽन्तरा ॥”
इति प्राप्ते भूमिखण्डे भूगोलवर्णने १३०

अध्यायः ॥ ॥

शेष उवाच ।

“ब्रह्मद्वीपं प्रवक्ष्यामि श्रद्धा वात्स्यायन इज । ।
यस्मान् जम्बूद्वीपस्य तथैव लवणोदधेः ।
ततो दिगुणमानोऽसौ ब्रह्मद्वीपो महामते । ।
जम्बूद्वीपस्य च यथा वेष्टनं लवणाभसा ।
समानेन प्रमायेन पुरः परिख्यायथा ।
परिख्याया उपवर्णं यथा भवति वेष्टनम् ।
ब्रह्मद्वीपस्तथैवासौ संवेष्टा लवणोदधिम् ।
इति लक्ष्योऽननायामो वर्णते इजसत्तम । ।
तत्र जम्बूप्रमाणोऽस्ति द्वीपस्यातिकरस्तवः ।
ब्रह्मो नाम महाभाग । स्वर्णवर्णोऽभिधाम च ।
तत्र वर्षाणि सप्तैव सुभद्रं यवसं शिवम् ।
अन्यताश्चमशान्तानि क्रमादभयमित्यपि ।
सप्तैव सीमागिरयो नद्यः सप्त च कीर्तिताः ।
मणिजूटो वज्रजूटो ज्योतिष्मानिन्द्रसेनकः ।
हिरण्यहृष्टो मेघमानः सुपर्णः सेतुशैलका ।
अरुणवृमणा चैव सावित्रासिवमी तथा ।
सत्यम्भवा सुप्रभा च वात्स्यायन । धृतम्भवा ।
एताः सप्त महानद्यो दर्शनादेव पावनाः ।
वर्णाणां ब्राह्मणादीनां तत्र नामान्यशुक्रमत् ।
हंसश्चैव पतङ्गश्चोर्ध्वान्नख हृतीयकः ।
सत्याङ्गश्च चतुर्थो वै सर्व्वे धर्म्मार्थकांविदाः ।
अन्ये च पर्व्वतास्तत्र नद्यश्चैव महाफलाः ।
प्रागायतो महाभाग । मलयो नाम पर्व्वतः ।
ततो मेघाः प्रवर्णन्ते प्रभवन्ति च सर्व्वतः ।
ततः परेण विप्रेन्द्र । जनधारस्तु पर्व्वतः ।
तस्माद्व्युत्पत्तिं वै तोयं वासवः पृथिवीक्षते ।
वर्षासु हि ततो वृष्टिस्ततः शस्यसमुद्भवः ।
देवतो नाम तत्राद्य गिरिर्यञ्च प्रतिष्ठितः ।
देवती नाम नक्षत्रं वृष्टते दिवि मोदिता ।
उत्तरेण तु तस्याय श्यामो नाम गिरिर्महान् ।
प्रांशुः श्रीमान्हामेघप्रभयोऽज्जलवियहः ।
यस्य श्रिया श्यामवर्णाः प्रजास्तत्र महामते । ।
अतः परं महाभाग । दुर्गो नाम महागिरिः ।
केशरी केशरयुतो यस्मादातः प्रवर्णते ।
ब्रह्मो नाम महाद्वीपो यत्र पूज्यस्तु शङ्करः ।
तत्र गच्छन्ति सिद्धाश्च चारणा देवतानि च ।
धार्मिकाश्च प्रजा ब्रह्मन् । जराण्ड्युविवर्जिताः ।
द्वीर्चायुषः सत्यपरा वङ्गन्ते भोगवर्जिताः ।
नद्याश्चान्या महापुण्या गङ्गा च बहुधा मता ।
महानदी मणिजला सीतासी वेणिका तथा ।

भूगोलः

सहस्राणां शतान्येव नद्यः संख्या न शक्यते ।
तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसंख्याताः ।
मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ।
मगा ब्राह्मणभूयिष्ठाः स्वकर्मेनिरता इज । ।
मशकेषु तु राजन्या धार्मिकाः सर्व्वकामदाः ।
मानसे च महाभाग । वैश्यधर्मेनविशेषः ।
मन्दगेषु तथा मूढाः मूढा धर्म्मार्थनिश्चिताः ।
न तत्र राजा विप्रेन्द्र । न दक्षो न च दक्षता ।
सधर्मेणैव ते सर्व्वे रक्षन्ति च परस्परम् ॥॥
ब्रह्मद्वीपसमानेन वसुधैव हतो वदिः ।
इक्षुरसजलेनैव नानारक्षता इज । ।
शास्त्रलोऽपि तथा द्वीपः ब्रह्मादिगुणमानतः ।
चतुर्लक्षयोजनं सुरोदेनाहतो महान् ।
यत्र वै शास्त्रलो नाम इति लक्ष्योऽननायाम् ।
द्वीपस्यातिकरो दृष्टः सुपर्णेन क्षतालवः ।
तत्र वर्षाणि सप्तैव कथ्यन्तेऽत्र सुरोचनम् ।
सीमन्त्यं रमणकं देववर्षमिति क्रमात् ।
पारिभासमाप्यायनमभिज्ञातमिति इज । ।
सेतुशैलाश्च सप्तैव सुरसः शतशङ्ककः ।
वामदेवश्च कुन्दश्च कुतुदः पुण्यवर्णकः ।
सहस्रुतिरिति ब्रह्मन् । नद्यः सप्तैव कीर्तिताः ।
अनुमतिः सिनीवाली नन्दा राका सरस्वती ।
रणनी च कुङ्कुश्चैव महानद्यः सुपुण्यादाः ।
तत्र विप्रादयो वर्णाः क्रमात्प्रामाणि विभ्रति ।
आद्यः श्रुतधरो वर्णस्ततो वीर्यधरः स्मृतः ।
वसुध्वरस्ततीयस्तु चतुर्थस्तु इत्यन्तरः ।
सर्व्वे ते सीममात्मानं भगवन्तं यजन्ति हि ।
सुरोदं परिवेष्टोऽथ ततो दिगुणमानकः ॥॥
कुशद्वीपो हतोदेन समानेनाहतो इज । ।
कुशस्तम्भो महान्तत्र द्वीपस्यातिं करोति च ।
जाण्वल्यमानो दीप्तिव महाज्वलनराशिवत् ।
तत्र वर्षाणि सप्तैव समानानि प्रमायतः ।
वसुदानं द्रुपदचित्राभिगुप्तं महामते । ।
सत्यव्रतं विप्रनाम देवनामेति सप्तमम् ।
सप्तैव सीमागिरयः कीर्तिता इजसत्तम । ।
वभुश्चैव चतुःशङ्कः कपिलश्चित्रजूटकः ।
देवानीक जर्हूरोमा ब्रविणश्चेति सप्तमः ।
महानद्यश्च सप्तैव सर्व्वपापप्रणाशनाः ।
रसकुल्या मधुकुल्या मित्रविन्दा च मानद । ।
श्रुतविन्दा देवगर्भा मन्त्रमाला एतद्युता ।
तत्र विप्रादयो वर्णा नामान्तरहृतो इज । ।
कुशलः प्रथमो वर्णः कोविदम्बूहृतीयकः ।
अतिमृक्ततृतीयस्तु चतुर्थः कुलकः स्मृतः ।
ते सर्व्वे ज्ञानसम्पन्ना जातवेदस्वरूपिणः ।
भजन्ते भगवन्तं वै कर्म्मकीर्णयाजिनः ॥॥
हृतोदाश्च तथा द्वीपो दिगुणः क्रोचसंज्ञकः ।
चोरोदेन समानेन वेदितो ब्राह्मण्यर्थम् । ।
क्रोचो नाम गिरिर्यञ्च द्वीपस्यातिकरो महान् ।
महासेनशराचातक्षतच्छिद्रो महामते । ।
चोरोदेनाभिषिक्तश्च सततं वीचिसन्धयेः ।
वर्षाणि तत्र सप्तैव तेषां नामानि मे श्रद्धा ।
आम्नो मधुरहो मेघपृष्ठश्चापि वनक्षतिः ।

भूगोलः

लीहितार्जः सुधामा च भाजिष्ठचापि सप्रमः ।
 गिरयचापि सप्तैव वर्षसीमाकारा दिजः ।
 मुखोऽथ वर्हमानश्च भोजन उपवर्हयः ॥
 नन्दमो नन्दश्चैव सन्तोभद्र इत्यपि ।
 सप्त तत्र महानदाः पावना ब्राह्मणवर्धनम् ॥
 अभया चान्तरीया च तृप्तिरुपवती तथा ।
 तीर्थवत्प्रायका मुक्ता पवित्रवत्यपि स्मृता ॥
 विप्रादयस्तथा वर्णाः स्थाता नामान्तरं तु ।
 पुष्यः प्रथमो वर्णो द्वितीयो ऋषभः स्मृतः ॥
 तृतीयो ब्रह्मणो नाम देवसंज्ञश्चतुर्थकः ।
 ऋतिं जगमयो विष्णोर्ध्यायन्ति च यजन्ति च ॥३॥
 एवं परस्तात् जीरोदान् प्राकङ्क्षीयो द्विजवर्धनम् ॥
 आयामेन स विष्णोर्ध्यायन्ति च यजन्ति च ॥
 दक्षिणकोदकेनैव समावेन स सिन्धुना ।
 परोतो भाति तच्चास्ति प्राको नाम महीरुहः ॥
 होपस्थातिकरः श्रीमान् वासयन् होपमेव तम् ।
 वर्षाणि तत्र सप्तैव पुरोचनमनोजवौ ॥
 धृन्वाजीको वेपमानो विन्धाधारश्च भारिषः ।
 बहुरूपश्चित्ररंभो गिरयोऽपि च सप्त वै ॥
 ईशान उरुश्चक्रश्च वलभद्रो महानसः ।
 शतकेशवनामा च सहस्रस्रोत एव च ॥
 देवप्राजोऽपि सप्तैव वर्षसीमप्रवर्धकाः ।
 नदाः सप्तैव विस्थाता आयुर्ह्याप्यनदा दिजः ॥
 सहस्रमुतिः पञ्चनदी नन्दतिरपरालिता ।
 विस्थातोभयवृष्टिश्च महापुण्या महाफलताः ॥
 विप्रादयस्तथा वर्णाः स्थाता नामान्तरं तु ।
 आद्यो ऋतव्रतो नाम ततः सत्यव्रतः स्मृतः ॥
 दानवनाशुव्रतो च तृतीयश्च चतुर्थकः ।
 भगवन्तं वायुरूपं भजन्ते च यजन्ति च ॥४॥
 तथैव दक्षिणकोदान् परस्तात् पुष्करो महान् ।
 द्विगुणेन प्रमाखीन होपः स्वादूदकेन तु ॥
 परिवीतः समानेन सिन्धुना ब्राह्मणवर्धनम् ॥
 यत्र पुष्करमखुचं ज्वलज्जलनसन्निभम् ॥
 होपस्थातिकरं पञ्चसहस्रायुतश्रीभितम् ।
 यदाहुरासनं विन्धवृक्षस्तस्य प्रजापतेः ॥
 होपमध्येऽवधिगिरिरंक इव महामते ।
 स मानसोत्तरो नाम प्राकार इव वेधकः ॥
 तस्य पूर्वोपरौ पार्श्वौ देवर्षे ! तत्र भारिषः ।
 सिन्धोर्वेधनमन्त्रेण गिरिवेधनकं परम् ॥
 रमणकं धातकश्च द्वि वर्षे नामतः स्मृतः ।
 मानं तस्य गिरिविप्रायुतयोजनसुच्छिन्नम् ॥
 नावदेव तथायामस्तस्योपरि पुराणि च ।
 चत्वारि लोकपालानामिन्द्रादीनां द्विजवर्धनम् ॥
 यः परिक्रममाणस्य मेरुं विप्रः विवस्वतः ।
 ऋद्धा विभर्ति शैलेन्द्रश्चक्रं सम्पत्तरात्मकम् ॥
 आध्यासते च द्वौ पार्श्वौ प्रजास्तस्य महाबलाः ।
 तत्र संज्ञान्तरं नास्ति वर्णानां ब्राह्मणवर्धनम् ॥
 स्वादूदकस्य परतो लोकालोकान्तो महान् ।
 लोकस्य चाप्यलोकस्य मध्ये गिरिवरः स्थितः ॥
 प्राकार इव संवेष्टा लोकान् सन्ध्याम्बुजासते ।
 लोकालोकाचणो नाम तनासौ परिकीर्तितः ॥
 मानसोत्तरमेवोऽस्तु अन्तरे यावतो मही ।

भूगोलः

तावती काचनी भूमिर्लोकालोकात् परे दिजः ।
 यत्र प्रणिहितं वस्तु कथञ्चिन्नोपलभ्यते ।
 सौवर्ण्यो कान्तिरुहीना सर्व्ववर्णप्रमाथिनी ॥
 अतः सन्ध्यायि सत्त्वानि तां भूमिं वर्णयन्ति हि ।
 लोकालोको गिरिर्यस्तु लोकान्ते वर्णते महान् ॥
 आदृष्टोति स तेजांसि ख्यादीनामपि हिजः ।
 तमतिक्रम्य ज्योतीर्वि चमन्ते न प्रवर्णितुम् ॥
 तावद्भाह्वान् ब्रह्मन्नायामेन च तादृशः ।
 आयामविक्षरे पृष्णो पञ्चाशत्कोटियोजना ॥
 तस्याश्चतुर्थभागोऽयं लोकालोकाचणो गिरिः ।
 तस्योपरिष्टाचत्वारो गजेन्द्राः सुमहाबलाः ॥
 नियुक्ता ब्रह्मणा भूमिं करैराक्षरा संस्थिताः ।
 भगवानपि तत्रैव विव्दकसेनादिभिवृतः ॥
 पार्श्वद्वयप्रवेष्टकान् भुजैर्वेदुभिर्विभृतेः ।
 धारयन् जगतीमास्ते आकल्पमपि भारिषः ॥
 योऽन्तर्विस्तार एतस्या भूभ्यास्ते परिवर्णितः ।
 तावतो भूरलोकालोका सान्द्रसन्तमसावृता ॥
 ततो योगेश्वरगतिर्योगिनां प्राप्यसुप्तमम् ।
 स्थानं भगवतः साक्षात् श्वेतद्वीप इतीर्यते ॥
 इति ते कथितं ब्रह्मन् । भूगोलस्थोपवर्धनम् ॥

यास उवाच ।

य इदं श्रुत्वायान् कृतः । भूगोलस्यानुवर्णनम् ।
 प्रदक्षिणीकृता तेन सशैलवनकानना ।
 ससागरा च सदीपा सवर्षा च वस्तुम्वरा ॥
 इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे भूगोलवर्णनं नाम
 १७१ अध्यायः ॥॥ ज्योतिषशास्त्रोक्तभूगोलम् ॥
 यथा,—

“सिद्धिं साधयतुपैति यत्स्मरन्त्यतः क्षिप्रं
 प्रसादात्तथा
 यस्याश्चित्रपदास्तंजतिरन्तं जालिज्जलीला-
 वती ।
 वृत्त्यन्तो सुखरङ्गमेव जतिनां स्याद्भारती
 भारती
 तं ताञ्च प्रणिपत्य गोलममलं बालावबोधं
 वृषे ॥”

गोलग्रन्थकथने कारणमाह ।
 ‘मध्यात्वं दुसदां यदत्र गणितं तस्योपपत्तिं’
 विना
 प्रौढं प्रौढसमाप्तु नैति गणको निःसंशयो न
 स्वयम् ।
 गोले सा विमला करामलकवत् प्रत्यक्षतो
 दृश्यते
 तस्मादस्मृत्पपत्तिबोधविषये गोलप्रबन्धोद्यतः ॥
 अथ गोलप्रश्नसया गोलानभिज्ञगणकोपहास-
 माह ।

‘भोऽन्यं यथा सर्व्वरसं विनाभ्यं
 राण्यं यथा राजविवर्जितम् ।
 सभा न भातीव सुवक्तृहीना
 गोलानभिज्ञो गणकस्तथैव ॥
 वादी आकरणं विनैव विदुषां भृष्टः प्रविष्टः
 सभा

भूगोलः

जल्पनप्रथमतिः स्थायात् पटुपटुभूभङ्गवक्रो-
 क्तिभिः ।
 द्वीतः सन्नुपहासमेति-गणको गोलानभिज्ञ-
 क्षया
 ज्योतिर्विन्तु सदसि प्रगल्भगणकप्रश्नप्रपञ्चो-
 क्तिभिः ॥
 अथ गोलस्वरूपमाह ।
 ‘इदानीं एवावनिभयहावां
 संस्थानमानप्रतिपादनार्थम् ।
 गोलः स्मृतः सैवविशेष एव
 प्राज्ञैरतः स्थापयितेन गन्धः ॥’
 अथ गणितप्रश्नसमाह ।
 ‘ज्योतिःप्राक्षफलं पुराणगणकैरादेश इत्युच्यते
 नूनं लभ्यलान्ध्रितः पुनरयं तत्सुखलेटाश्रयम् ।
 तं गोलान्ध्रियथोऽन्तरेण गणितं गोलोऽपि न
 शायत
 तस्मात् धो गणितं न वेति स कथं गोलान्ध्रि-
 कास्थिति ॥’
 अथ ज्योतिषशास्त्रश्रवणाधिकारिलक्षणमाह ।
 ‘द्विविधगणितसुक्तं अक्षमयक्तसंज्ञं
 तद्वगमननिष्ठः शुद्धशास्त्रे पटिष्ठः ।
 यदि भवति तदेदं ज्योतिषं भूरिभेदं
 प्रपटितुमधिकारी सोऽन्यथा नाधिकारी ॥’
 आकरणवर्णनमाह ।
 ‘यो वेद वेदवदनं सदनं हि सन्ध्या-
 ब्राह्मणं सवेदमपि वेद किमन्यशास्त्रम् ।
 यस्मादतः प्रथममेतदधीत्य धीमान्
 शास्त्रान्तरस्य भवति श्रवणोऽधिकारी ॥’
 अथ गोलग्रन्थस्य प्रस्तावमन्योक्तप्रकारेणाह ।
 ‘गोलं आतुं तव यदि मतिर्भास्करोऽयं श्रुत्वा त्वं
 नो संक्षिप्तो न च बहु वृथा विस्तरः शास्त्र-
 तत्त्वम् ।
 जीलागन्धः सुलजितपदः प्रश्नरस्यः स यस्मा-
 दिदम् । विदुस्सदसि पठतां पङ्क्तिर्लोक्तिं अनक्ति ॥
 अथ भूस्थानं प्रश्नोक्तद्वयेन आह ।
 ‘अमङ्गलकचक्रान्तर्गमनं गगनचरैः ।
 वृता वृता घरा केन येन नयमियाद्यः ॥
 किमाकारा कियन्माना नानाशास्त्रविचार-
 यान् ।
 कीदृशद्वीपकुलादीन्समुद्रैर्भूद्वितीयताम् ॥’
 अथ ग्रहस्फुटीकरणोपपत्तिप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह ।
 ‘संविद्धो दुग्गादुग्गादिभगणैः खेटोऽनु-
 पातेन यः
 स्यात्तस्यास्फुटता कथं कथमभूत् स्योऽल्लति-
 नेकथा ।
 किं देशान्तरसुप्रमान्तरमहो वाङ्मनरं किञ्चरं
 किञ्चोऽन्धं चक्षुषं तदिदं कक्षात । पातः
 स्मृतः ॥
 किं केन्द्रं किमु केन्द्रं किमु चर्चं किम्वाचर्चं
 तत्फलं
 कक्षातत्सहितः कुतश्च रहितः खेटस्फुटो
 जायते ।

भूगोलः

किं हक् कर्म तद्योद्यास्तसमये हेधा विद्ध्य-
 र्मुधाः
 सर्वं मे विमलं वदामलमलं गोलं विजानासि-
 चेत् ॥'
 अथ जिप्रज्योदितदिनमानभेदप्रश्नं श्लोकद्वयेनाह ।
 'महदहः किमहो रणनी तनु-
 दिनमन्यौ गणकोत्तरगोलगे ।
 ननु तनुर्दिवसो महती निशा
 वद् विचक्ष्य । दक्षिणदिग्गते ॥
 भवति किं द्युनिर्गं द्युनिवासिनां
 द्युमणिवर्षमित्यत्र सुरदिशाम् ।
 पितृषु किं शशिमामसितं तथा
 युगसहस्रयुगं दृष्टिगम्य किम् ॥'
 अथ राश्याद्यमानकालभेदप्रश्नाह ।
 'भवलयन्त्र किलार्कलवाः समाः
 किमसमैः समयेः खलु राशयः ।
 सप्तपयान्त्रद्वयं किमु गोलवि-
 न्नविषयेष्वखिलेष्वपि ते समाः ॥'
 अथ द्युज्याकुज्यादिसंस्थानप्रश्नं दृष्टार्हनाह ।
 'द्युज्याकुज्यापमसमनरायाचलन्मादिकानां
 विद्वन् । गोले विन्यति हि यथा दर्शय क्षेत्र
 संस्थाम् ॥'
 अथ चन्द्रार्कग्रहणयोः दिक्कालभेदाद्युपपत्ति-
 प्रश्नान् श्लोकोत्तरार्हनाह ।
 'तिथ्यन्ते चेत् ग्रह उद्वृपतेः किन्न भानोस्तदानीं
 इन्दोः प्राच्यां भवति हि रवेः प्रग्रहः किं प्रती-
 च्याम् ॥'
 लम्बनं वद् किं का च नतिमतिमतां वर । ।
 तत्संस्कृतिस्तिथौ बाधे किं ते सिद्धे कुतः कुतः ॥'
 अथ श्रद्धोन्नतौ चन्द्रस्य शुक्लस्य चयदृष्टिप्रश्न-
 माह ।
 'शुक्लस्य दिजराज एव महसो हान्याः कुट्टतः
 कुतः
 सदृष्टतलगतोऽप्यहो भमवशाद्दीर्घातिसङ्गा-
 दिव ।
 संप्राप्याथ पुनस्त्वदीतनुमतस्तस्याश्रये नैव किं
 शुक्लस्य क्रमशस्तथैव महसो दृष्टेति सदृष्टत-
 ताम् ॥'
 अथ प्रथमप्रश्नस्य पृथिवीसंस्थानोपपत्तेरुत्तरं
 विवक्षुरादिसर्गं पृथिव्यादीनां तत्त्वानामादितत्त्वं
 निखिलजगज्जननेकधीर्जं परं ब्रह्म मनसा
 प्रणिपत्यादौ तावत् तज्जयमाह ।
 'यस्मात् शुक्लप्रकृतिपुरुषाभ्यां महानस्य गर्भे-
 २६ कारोऽभूत् खकप्रखिलनोर्बस्ततः संह-
 तश्च ।
 ब्रह्माहं यज्जठरगमहीपृष्ठनिष्ठो विरिञ्चि-
 विंशं शशत् खजति परमं ब्रह्म तत्तत्त्वमाद्यम् ॥'
 अथ भूमेः स्वरूपमाह ।
 भूमेः पिण्डः शशाङ्ककविरविकुञ्जव्याकि-
 नक्षत्रकक्षा
 हनोर्वृत्तौ दृप्तः सन्वदनसलिलसलिलार्थमतो
 मयोऽयम् ।

भूगोलः

नात्याधारः क्षणिक्या विन्यति च नियतं तिष्ठती-
 हास्य एष्टे
 निष्ठं विश्वं शशत् सदृष्टजमशुभादिद्वैत्यं
 समन्तात् ॥
 सर्वतः पर्वतारामयामथैत्युमेचितः ।
 कदम्बकुसुमयन्त्रिः केशरप्रकरैरिव ॥'
 अथ पुराणेषु भूमेराधारपरम्परा या पठिता
 तां निराकुर्वन्माह ।
 सृतीं धर्ता चेद्विरज्यास्तदन्व-
 स्तस्याप्यन्योऽप्येवमजानवस्था ।
 अन्ये कल्प्या चेत् स्वशक्तः किमाद्ये
 किं नो भूमिः सादृष्टतेष्व सृतिः ॥'
 अथ कथमयं भूमेः स्वशक्तिरित्याशङ्क्या परि-
 हरन्माह ।
 'यथोक्तार्कानलयोश्च प्रीततां
 विधौ द्रुतिः के कठिनत्वमस्मिन् ।
 मरुचलो भूरचला स्वभावतो
 यतो विनिर्वाः खलु वस्तुशक्तयः ॥
 आलक्ष्यशक्तिश्च महती तथा यत्
 खल्यं गुरु स्वाभिसुखं स्वशक्त्या ।
 आलक्ष्यते तत् प्रतनीव भाति
 समे समन्तात् कुरियं यतः खे ॥'
 अथ बौद्धानां युक्तिमाह ।
 'भपञ्जरस्य भमणावलोका-
 दाधारमूल्या कुरितप्रतीतिः ।
 खल्यं न दृष्टं गुरु च क्षमातः
 खेऽधः प्रयातीति वदन्ति बौद्धाः ॥
 द्वौ द्वौ रवीन् भगणौ च तद-
 देकान्तौ तादृश्यं ब्रजेताम् ।
 यदनुवसेवमनर्थवादान्
 ब्रवीन्त्यतस्तान् प्रतियुक्तियुक्तम् ॥'
 अथ तेषां युक्तिभङ्गमाह ।
 'भूः खेऽधः खलु यातीति बुद्धिर्बौद्ध । सुधा
 कथम् ।
 यातायातश्च दृष्टापि खे यत् क्षिप्तं गुरु क्षितिम् ॥
 अथ जनानां युक्तिभङ्गमाह ।
 'किं गण्यं तव वेगुण्यं देगुण्यं यो वृथालयाः ।
 भार्कन्द्यां विलोकाद्वा भुवमस्यपरिभ्रमम् ॥'
 भूगोलस्य समतां निराकर्तुमाह ।
 'यदि समा मुकुरोदरसभिभा
 भगवतो धरणी तरयिः जितः ।
 उपरि दूरगतोऽपि परिभ्रमन्
 किमु नरेरमरेरिव नेचते ॥
 यदि निशाजनकः कनकाचलः
 किमु तदन्तरगः स न दृश्यते ।
 उदग्यं ननु मेरुरथाऽुमान्
 कथमुदेति स दक्षिणभागतः ॥'
 अथ प्रत्यक्षविरोधशङ्कां निरस्यन्माह ।
 'समो यतः स्यात् परिधिः शतांशः
 पृथ्वी च पृथ्वी नितरां तर्नायान् ।
 नरश्च तत्पृष्ठगतस्य लक्षा
 समेव तस्य प्रतिभात्यतः सा ॥'

भूगोलः

श्लोकस्य भूपरिधिप्रमाणस्य उपपत्तिमाह ।
 'पुराणरं चेदिदमुत्तरं स्यात्
 तदक्षविष्टेयनवेक्षदा किम् ।
 चक्रांशकैरित्यनुपातयुक्त्या
 युक्तं निवृत्तं परिधिः प्रमाणम् ॥'
 तदेव दृष्टीकुर्वन्माह ।
 'निरजदेशात् क्षितिधोक्शशशि
 भवेद्वल्ली गणितेन यस्मात् ।
 तदन्तरं शोक्शसंगुणं स्याद्
 भमानमस्मादहो किं तदुक्तम् ॥
 श्रद्धोन्नतियद्युतिग्रहयोद्यास्त-
 ष्वाद्यादिकं परिधिना घटतेऽनुना हि ।
 नाथ्येन तेन जगुरुक्तमहीप्रमाण-
 प्रामाण्यमन्ययुना अतिरेककथं ॥'
 अथ भूगोलपुरनिवेशमाह ।
 'लङ्का कुम्भे यमकोटिरस्याः
 प्राक्पश्चिमे रोमकपत्तनश्च ।
 अधस्ततः सिद्धपुरं सुमेरुः
 सौम्येऽथ याम्ये बडवानलश्च ॥
 कुट्टतपादान्तरितानि तानि
 स्थानानि वङ्गगोलविदो वदन्ति ।
 वमन्ति मेरौ सुरसिद्धसंघा
 और्वे च सर्वे नरकाः सद्वेद्याः ॥
 यो यत्र तिष्ठत्यवनीतलस्य-
 मात्मानमस्या उपरिस्थितश्च ।
 स मन्यतेऽनः कुचतुर्थसंस्था
 मियश्च ते तिर्यगिवाभमन्ति ॥
 अधःपारस्का कुदलान्तरस्था
 ष्वाद्या मनुष्या इव नीरनीरे ।
 अनाकुलास्तौर्गमघः स्थिताश्च
 तिष्ठन्ति त तत्र वयं यथाश्च ॥'
 अथ द्वीपानां समुद्राणाञ्च संस्थानमाह ।
 'भमेरुहं चारुसिन्धोरदकस्य
 चम्पद्वीपं प्राङ्पुराचार्यवर्माः ।
 अर्द्धेऽन्यस्मिन् द्वीपघटकस्य याम्ये
 चारुचीरादम्बुधीनां निवेशः ॥
 लवणजलधिरादौ दुग्धसिन्धुश्च तस्मा
 दन्तमन्तरश्मिः शौचं यस्माद्भूव ।
 महितचरणपद्मः पद्मजम्बादिदेवे-
 वंसति सकलवासो वासुदेवश्च यश्च ॥
 दध्नी पृथस्यं चुरसस्य तस्मान्-
 मद्यस्य च स्वादुजलस्य चान्द्रः ।
 स्वादृदकान्तर्बडवानलोऽसौ
 पाताललोकाः पृथिवीपुटानि ॥
 चक्षुःश्रवणं मणिगण्यं युक्ततत्प्रकाशा
 गतेषु सासुरगणाः फणिनो वसन्ति ।
 दीर्घानि दिव्यरमणीरमणीयदर्शः
 सिद्धाश्च तत्र हि लसनकनकाभासेः ॥
 प्राकं ततः शास्त्रालमच कौशं
 क्रौञ्चश्च गौमेदकपुष्करं च ।
 हयोहयोरन्तरमेकमेकं
 सप्तद्वयोर्द्वीपसुदाहरन्ति ॥'

भूगोलः

अथ जम्बुद्वीपमध्ये गिरिनिवेशप्रदेशेन नवखण्डा-
न्याह ।

‘लङ्कादेशाद्विमगिरिबद्धं हेमकूटञ्च तस्मा-
त्तस्माच्चान्यो निषध इति ते सिन्धुपर्यन्त-
देव्याः ।

एवं सिन्हादुदगपि पुरात् शृङ्गवच्छृङ्गनीला-
वर्षाख्येवा जगुरिह युवा अन्तरे द्वौविदेशान् ॥

‘भारतवर्षमिदं ह्युदगस्मात्
किन्नरवर्षमतो हरिवर्षम् ।
सिंहपुराञ्च तथा कुव तस्माद्-
बिह्वि हिरण्यपरम्यकवर्षम् ॥
माख्यवाञ्च यमकोटिपत्तनाद्-
रोमकाञ्च किञ्च गन्धमादनः ।
नीलशैलनिषाधवधो च तौ
अन्तरालमनयोरिनादृतम् ॥
माख्यवज्जलधिमध्यवर्षे
यत्तत् भद्रतुरगं जगुर्बुधाः ।
गन्धशैलजलराशिमध्यगं
केतुमालकमिला कलाविदः ॥
निषधनीलसुगन्धसुमाखा-
कैरलमिजादृतमादृतमावभौ ।
अमरकेलिज्जलाय समाकुलं
वचिरकाञ्चनचिजमहीतलम् ॥’

अथ मेरुसंस्थानमाह ।

‘इह हि मेरुगिरिः किञ्च मध्यगः
कनकरत्नमयश्चन्द्रशालयः ।
हृदिबल्लभकुपद्मलकशिं-
केति च पुराणविदः समवर्णयन् ॥
विष्कम्भशैलाः खलु मन्दरोऽस्य
सुगन्धशैलो विपुलः सुपार्श्वः ।
तैश्च क्रमात् सन्ति च केतुदृचाः
कदम्बजम्बूवटपिप्पलाख्याः ॥

जम्बूपलामलगनद्वसतः प्रवृत्ता
जाम्बूनदीरसयुता नृदभूत सुवर्कम् ।
जाम्बूनदं हि तदतः सुरसिद्धलंघाः
शृन्वत् प्रिवन्त्यन्तपानपराद्सुखास्ते ॥

बनं तथा चिचरयं विचिचं
तैम्बश्चरोनन्दनन्दनञ्च ।
शृङ्गाक्षयं यत् इतिह्यन् सुराणां
भ्राजिष्यु वैभ्राजमिति प्रसिद्धम् ॥
सरास्थयेतैम्बश्च मानसं
महाद्वदं चेतनजं यथाक्रमम् ।
सरःसु रामारमणमालसाः
सुरा रमन्ते जलकेलिजलालसाः ॥

सन्नजकाञ्चनमयं शिखरत्रयञ्च

मेरौ सुरारिकपुरारिपुराणि तैश्च ।

तेषामधः शतमखण्डनान्तकानां

रक्षोऽम्बुपानिजशशीशपुराणि चाष्टौ ॥’

• तत्र अन्यविशेषमाह ।

‘विष्णुपद्मोविष्णुपद्मात् पतितता मेरौ चतुर्द्वासीन्
विष्कम्भाचलमस्तकाश्रस्रसरः संगता गता
वियति ।

पूरुद

भूगोलः

वीताख्या भद्राञ्च खलकनन्दा च भारतं वर्षम्
चक्षुश्च केतुमालं भद्राख्या चोत्तरान् कुर्वन्
याता ॥

या कश्चिताभिलसिता इटा खट्वावगाहिता
पीता ।

उक्ता स्मृता स्तुता वा पुनाति बहुधापि पापिनः
पुरुषान् ॥

यां चलिते दलितस्त्रिजलन्यो
गच्छति बलमति तत्पिष्टवर्षः ।
प्राप्ततटो विजितान्तकदूतो
याति नरो निरवात् सुरलोकम् ॥’

अथ भारतवर्षमध्ये नव खण्डानि सप्त कुला-
चलांश्चाह ।

‘रेवन् कसिरसकलं किञ्च ताम्रपर्य-
मन्वाङ्गभक्तिमदतञ्च कुमारिकाख्यम् ।
नागञ्च सौम्यमिह वारुणमन्धखण्डं
गान्धर्वसंज्ञमिति भारतवर्षमध्ये ॥
वर्णव्यवस्थितिरिहैव कुमारिकाख्ये
श्रेष्ठे चान्यजजना निवसन्ति सर्वे ।
माहेन्द्रमुक्तिमलयर्चकपारिपाचाः
सह्यः सविन्ध इह सप्त कुलाचलाख्याः ॥’

अथ लोकव्यवस्थामाह ।

‘भूर्लोकोऽस्यो दक्षिणे वायुदेशा-
दस्मात् सौम्योऽयं भुवः खञ्च मेरुः ।
लभ्यः पुर्येः खे महः स्यान्नोऽतो-
ऽनल्पानल्यैः खेक्षयः सख्यमन्धः ॥’

दिव्यवस्थामाह ।

‘लङ्कापुरेऽकैस्त्रयः यदीदृशः स्या-
त्तदा दिनाह्नं यमकोटिपुर्यां ।
अधस्ततः सिंहपुरेऽस्तकालः
स्यान्नोमके रात्रिर्दणं तदैव ॥
यनोदितोऽकैः किञ्च तत्र पूर्वा
नवापरा यत्र गतः स चास्तम् ।
तन्मन्थतोऽन्ये च ततोऽखिलाना-
सुदक्षिणतो मेरुरिति प्रसिद्धम् ॥’

अथ विशेषमाह ।

‘अयोध्यायिन्धाः कुचतुर्थभागे
प्राच्यां दिशि स्याद्यमकोटिरेव ।
ततश्च पश्चात्त भवेद्वनो
लङ्कैव तस्याः ककुभि प्रतीच्याम् ॥
तथैव सर्वत्र यतो हि यत् स्यात्
प्राच्यां ततश्च भवेत् प्रतीच्याम् ।
निरक्षदेशादितरञ्च तस्मात्
प्राचीप्रतीच्यौ च विचित्रवर्षे ॥’

अथ भयङ्करभयव्यवस्थामाह ।

‘निरक्षदेशे क्षितिमखलोपगौ
भुवो नरः पश्यति दक्षिणोत्तरौ ।
तदाश्रितं खे जलयन्त्रवतथा
भयङ्करं निजमस्तकोपरि ॥
उदग्दिशं याति यथा यथा नर-
स्तथा तथा खान्ततन्त्रमखलम् ।
उदग्भुवं पश्यति चोन्नतं क्षिते-

भूगोलः

स्तदन्तरे योजनजाः पलाशकाः ।
योजनसंख्या भाष्ये १६० गुणितता
कुपरिधिस्तता ४६१७ भवन्त्यंशाः ।
भूमौ कक्षायां वा

भागिभ्यो योजनानि च यस्तम् ॥’

अथ देवदेव्यानां भुवर्चसंस्थानमाह ।

‘सौम्यं भुवं मेरुगताः खमध्यो
याव्यञ्च देव्या निजमस्तकोर्ह्वे ।

सद्यापस्यं भयङ्करचक्रं

विलोकयन्ति क्षितिजप्रवक्तम् ॥’

उत्तरगोले क्षितिजादूर्ध्वं परितो भयमन्तमाहि-

त्यम् ।

सर्वं त्रिदशाः सततं पश्यन्त्यसुरा अपसर्वं
यान्ति ॥

इन्द्रान्तमारोहति वैः क्रमेण
तैरेव दृष्टेरशरोहतौ नः ।

यन्त्रेव इहः प्रथमं स देवे-

स्तत्रैव तिष्ठन् विलोक्यते किम् ॥

दिनं सुराणामयनं यदुत्तरं

निशेतरत्वं साक्षितिकैः प्रकीर्तितम् ।

दिनोन्मुखेऽर्के दिनमेव तन्मतं

निशा तथा तत्फलकीर्तनाय वै ॥

विधूर्तभागे पितरो वसन्तः

खाद्यःसुधादीधितिमामनन्ति ।

पश्यन्ति तेऽर्के निजमस्तकोर्ह्वे

दर्शे यतोऽस्मादयुगलं तदेवाम् ॥

लङ्का देवे पक्षद्वयेऽभ्युदेति

मुक्तेऽस्तमेव तत एव सिद्धम् ।

भाङ्गान्तरत्वात्त विधोरधःखं

तस्मान्निशीथः खलु पौर्णमास्याम् ॥

यदतिदूरगतो हृदिह्यः क्षितेः

सततमाप्रणयं रविमौक्षिते ।

भवति तावदयं ग्रथितस्य तद्-

युगसहस्रयुगं द्युनिशं विधेः ॥’

अथ भूपरिधिमानं प्राक्क्षयितमपि विशेषार्थ-
माह ।

‘प्रोक्तो योजनसंख्याया कुपरिधिः सप्ताङ्गनन्दा-
अथ ४६१७

स्तद्व्यासः कुभुजङ्गशायकभुवः सिद्धांशके

नाधिकः । १५८१।२४

एकचैत्रफलं यथा युगगुण्यंशश्चन्द्राद्यानयो

७८५१०१४

भूमेः कन्दकजालवत् कुपरिधियासाहतेः

प्रस्तुटम् ॥’

भूपृष्ठफलस्य ललोक्तस्य दूषणमाह ।

‘इह कन्दकपृष्ठजालवदिनागोले फलं जक्षितं
ललीनास्य शतांशकोऽपि न भवेद्यस्मात्फलं

वास्तवम् ।

तत् प्रत्यक्षविरहसहस्रतमिदं नैवास्तु वा चास्तु वा

हे प्रौढ गणका विचारयत तन्मध्यस्थवृद्धा

भ्रष्टम् ॥’

भूतः

भूतमी

अगस्त्यपुत्रस्यो वे समरीचश्च भूतहृत् ।
 भुजङ्गवर्मे वे हृद्गु निम्बपत्राणि वे यवाः ।
 गौरसर्वप एभिः स्थास्त्रिणो भूतहरः क्षतः ॥
 गोरीचना मरीचानि पिप्पली सैन्धवं मधु ।
 अङ्गनं क्षतमेभिः स्थाद् यद्भूतहरं शिवः ॥
 अपि च ।
 “यथा त्रिकटुकश्चैव करञ्जं देवदारु च ।
 मञ्जिष्ठा त्रिफला चैता शिरीषो रजनीद्वयम् ॥
 प्रियङ्गुनिम्बत्रिकटुगोमर्चणावर्चयितम् ।
 नस्यमात्रेणैव ज्ञानसुदर्शनं तथा ॥
 अपस्मारविषाणादशोषालक्ष्मीज्वरापहम् ।
 भूतेश्वरं भयं हन्ति राजहारे च शासनम् ॥”
 इति गारुडे १६२ । १६६ अध्यायः ॥
 शम्भुगणभूता यथा,—
 “इते वराहस्य गन्धे भर्गमासाद्य ते गणाः ।
 चतुर्भागाः स्वयं भूत्वा भूतं कर्माति वे जगुः ॥
 भूतत्वमभवत्तेषां चतुर्भागवतां तदा ।
 वचनान् पद्मजातस्य भूतयामास्ततो मताः ॥
 यो लोकविदितः पूर्व्यं भूतयामश्चतुर्विधः ।
 यतस्तेभ्योऽधिका यत्रैस्तेभ्यस्तयाम उच्यते ॥
 इति वः सचमाख्यातं भूताः शम्भुगणा यथा ॥”
 इति कालिकापुराणे २६ अध्यायः ॥
 (वसुदेवस्य पौरवर्गभर्जातद्वादशपुत्राणां व्युत्पत्तिः । यथा, भागवते । ६ । ०४ । ४७ ।
 “पौरवास्तनया स्त्रियं भूताया दादशाभवन् ॥”)
 भूतकेशः, पुं, (भूतस्य केश इव ।) स्वनामस्थान-
 लक्षम् । तत्पठ्यायः । गोलोमी २ । इत्य-
 मरः । २ । १० । १११ । भूतकेशी ३ अल्प-
 केशी ४ केशी ५ । इति रत्नमाला ॥ भूतानां
 केश इव भूतकेशः स्त्रीवर्जितं किञ्चित् । स्त्री
 चेत्यर्थः । अथ द्वयोर्भूतकेशो गोलोमी भूत-
 केशिकेति वाच्यतः । इति भरतः ॥
 भूतकेशी, स्त्री, (भूतकेश + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 भूतकेशः । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते
 उत्तरतन्त्रे । ६० अध्यायः ।
 “गोलोमी चाजलोमी च भूतकेशी जटा
 तथा ॥”)
 श्रेफालिका । नीलसिन्धवारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतक्रान्तिः, स्त्री, (भूतानां क्रान्तिः ।) भूतावग्रः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतगन्धा, स्त्री, (भूतः महंनं विनापि प्रकटितो-
 गन्धोऽस्याः ।) सुरानामगन्धद्रव्यम् । इति जटा-
 धरः ॥
 भूतज्ञः, पुं, (भूतं हन्तीति । हन् + टक् ।)
 उद्दः । इति हेमचन्द्रः ॥ लघुनः । भूतजटः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ भूतनाशकं चि (यथा,
 तन्त्रसारे ।
 “भूतज्ञेस्तु विक्रीयेस्तेर्विदनाः क्रूरचेतसः ।
 भूतप्रेतपिशाचाश्च वेताला भैरवादयः ॥”)
 भूतज्ञो, स्त्री, (भूतं हन्तीति । हन् + टक् +
 ङीप् ।) तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुखि-
 तिका । इति रत्नमाला ॥

भूतच

भूतचतुर्दशी, स्त्री, (भूतप्रिया भूतोद्देशे क्रिया
 कर्मया वा चतुर्दशी । मध्यपदलोपी समासः ।)
 गौतमातिर्लक्ष्यचतुर्दशी । सा एव यमचतु-
 र्दशी । तत्तत्त्वं यथा, पाद्मे ।
 “चतुर्दशी धर्मेराजपूजा कार्या प्रयत्नतः ।
 ज्ञानमावश्यकं कार्यं नरेनरकभीरुभिः ॥
 अरुणोदयतोऽग्न्यत्र रिक्तायां ज्ञाति यो नरः ।
 तस्यान्धिकमवो धर्म्मो नश्यत्येव न संशयः ॥”
 स्कान्दे च तत्रैव ।
 “कार्तिके लक्ष्मणपक्षे तु चतुर्दशीं विधूये ।
 अवश्यमेव कर्मणं ज्ञानं नरकभीरुभिः ॥
 किञ्च पाद्मे तत्रैव ।
 “ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मेराजस्य नामभिः ।
 जीवन्पिता न कुर्वीत तर्पणं यमभीरुयोः ॥
 यज्ञोपवीतिना कार्यं प्राचीनावीतिना तथा ॥
 देवत्वञ्च पितृत्वञ्च यमस्यास्ति द्विरूपता ॥
 नक्तं यमचतुर्दशीं यः कुर्याच्छिवसन्निधौ ।
 न तन् क्रतुश्रुतेनापि प्राप्यते दुर्गयभीदशम् ॥
 कुमारीवटुकान् पूज्य तथा शैवतपोधनान् ।
 राजसूयफलं तेन प्राप्यते नात्र संशयः ॥
 कार्तिके भौमवारिण चित्रा लक्ष्मा चतुर्दशी ।
 तस्यां भूतशमन्यर्थं गच्छेच्छिवपुरं नरः ॥
 किञ्च ।
 अमावास्याचतुर्दश्याः प्रदोषे दीपदानतः ।
 यममार्गान्धकारेभ्यो मुच्यते कार्तिके नरः ॥”
 इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥
 अपि च । लेङ्गे ।
 “कार्तिके लक्ष्मणपक्षे च चतुर्दशीं दिनोदये ।
 अवश्यमेव कर्मणं ज्ञानं नरकभीरुभिः ॥
 अपामार्गपल्लवञ्च भ्रामयेच्छिवसोपरि ।
 ततश्च तर्पणं कार्यं धर्मेराजस्य नामभिः ॥
 नरकाय प्रदातव्यो दीपः संपूज्य देवताः ।
 नरकाय नरकनिवृत्तये ।
 अर्थोऽभिधेयो वे वस्तु प्रयोजननिवृत्तियु ॥
 इति निवृत्तावपि तार्थ्यं इत्यनेन चतुर्थीविधा-
 नात् । अपामार्गभ्रामणमन्त्रः ।
 श्रौतलोकासमायुक्तसकण्टकदलान्वित ।
 हर पापमपामार्गं भ्राष्ट्यमाणः पुनः पुनः ॥
 ततः प्रदोषसमये दीपान् दद्यात् प्रयत्नतः ।
 ब्रह्मविष्णुशिवादीनां भवनेषु मठेषु च ॥
 भविष्ये ।
 कार्तिके भौमवारि च चित्रा लक्ष्माचतुर्दशी ।
 तस्यामाराधितः स्थातुर्नयेच्छिवपुरं ध्रुवम् ॥
 यां कार्त्तिकं सरितं प्राप्य लक्ष्मणपक्षे चतुर्दशीम् ।
 यस्तुनायां विशेषेण नियतस्तर्पयेद्यमान् ॥
 यमाय धर्मेराजाय नृत्यवे चान्नकाय च ।
 वैवस्वताय कालाय सर्वभूतक्षयाय च ॥
 ओङ्काराय दधाय नीलाय परमेष्ठिने ।
 ह्रिकोदराय चित्राय चित्रगुप्ताय वे नमः ॥
 एकेकस्य तिलैर्मिश्रांस्त्र्योस्तु दद्याज्जगज्ज-
 लीन् ।
 सप्तसुसरत्नं पापं तत्तच्छादेव नश्यति ॥”

भूतभा

आचाराद्वचतुर्दशशाकभक्ष्यं कर्तव्यम् । तत्र
 निर्वाहान्तम् ।
 “ज्योतं केतुकवास्तुकं सरवपं कालञ्च निम्बं जयां
 शालिचो ह्रिजमोचिकाश्च पटुकं शैलफं
 गुह्यचोक्तया ।
 भण्टाकीं मुनिवस्तुकं शिवदिने स्थादन्ति ये
 मानवाः
 प्रेतत्वं न च यान्ति कार्तिकदिने लक्ष्यं च भूते
 तिसौ ॥”
 जयां जयनीं पटुकं पटोलं शैलफं मुल्फा
 इति स्थातम् । मुनिवस्तुकं मुनिव्या इति
 स्थातम् । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
 भूतजटा, स्त्री, (भूतस्य जटैव तत्सदृशत्वात् ।)
 जटामीची । इति शब्दमाला ॥ (पर्यायो यथा,
 “जटामीची भूतजटा जटिला च तत्प्रसिद्धी ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
 गन्धमाची । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतद्रावी, [न] पुं, (भूतान् पिशाचान् द्रावयतीति ।
 द्र + णिच् + णिनिः ।) भूताकुशटचः । रक्त-
 करवीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतहमः, पुं, (भूतप्रियो हमः ।) श्लेषान्तकटचः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतधात्री, स्त्री, (भूतानि धरतीति । धृ + लृच् ।
 + ङीप् ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा, दृष्टन्तुं हतायाम् । ८ । ३० ।
 “निष्पन्नशालीक्षुवादिश्रव्या
 भयोर्वसुक्तासुपशान्तवेराम् ।
 संवृष्टजोकां कलिदोषमुक्तां
 चर्चं तदा प्राप्तिं च भूतधात्रीम् ॥”)
 भूतनाथः, पुं, (भूतानां नाथः ।) शिवः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रघुः । २ । ५८ ।
 “तद्भक्तनाथायुग ! नाहंसि त्वं ॥”)
 भूतनायिका, स्त्री, (भूतानां नायिका नियामिका ।)
 दुर्गा । इति हेमचन्द्रः ॥
 भूतनाशनं, स्त्री, (भूतानि प्राणिजातानि नाशकं
 अनेनेति । नश + णिच् + लुट् ।) रुद्राक्षम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतनाशनः, पुं, (भूतान् नाशयतीति । नश +
 णिच् + लुट् ।) भक्षकः । इति रत्नमाला ॥
 सर्वपः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतपञ्ची, स्त्री, (भूत इव लण्यं पञ्चं यस्याः । ङीष् ।)
 तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 भूतपुष्पः, पुं, (भूतयुक्तं प्राणिविशिष्टं पुष्पं यस्य ।)
 श्लोनाकटचः । इति रत्नमाला ॥
 भूतपूणिमा, स्त्री, (भूतानां पूणिमा ।) आश्विनी
 पूणिमा । तत्पठ्यायः ॥ शारदी २ कौस्तुभे ३
 अश्वयुजो ४ शतपथ्या ५ रङ्गभूतिः ६ कोजा-
 गरा ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
 भूतब्रह्मा, [न] पुं, (भूतात्मनो ब्रह्मा ब्राह्मणः ।)
 देवः । इति शब्दमाला ॥
 भूतभावनः, पुं, (भूतानि क्षित्वादीनि भावयन्ति
 जनयतीति । भू + णिच् + क्तः ।) विद्याः ॥

भूतशु

(यथा, महाभारते । १२ । १४८ । १४ ।

“भूतलङ्घतश्चक्षुः भूतात्मा भूतभावनः ॥”

महादेवः । यथा, महाभारते । १२ । १५१ । १५ ।

“अभिवाद्यो महाकल्पात्तपस्वी भूतभावनः ॥”

वटुकभैरवः । इति । रत्नोक्तं तस्याष्टो-

त्तरशतनामान्तर्गतनाम । (भूतानि भावयति

पालयतीति । भूतपालके, त्रि । इति श्रीधर-

स्वामी । यथा, गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतभक्ष च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥”

भूतभक्षः, पुं, (भूतानि विभर्ततीति । भू + कृप् । तुगा-

गमश्च) विष्णुः । यथा, महाभारते । १३ । ४६ । १४ ।

भूतलङ्घ भूतभक्षो भूतात्मा भूतभावनः । इति

तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । (भूतधारकं, त्रि ।

यथा, गीतायाम् । ६ । ५ ।

“भूतभक्ष च भूतस्थो ममात्मा भूतभावनः ॥”

भूतमारो, स्त्री, (भूतानि मारयतीति । भूत +

मृ + कृष् + क्तिनिः ।) चौडानामगन्धर्वम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतयज्ञः, पुं, (भूतार्थो यज्ञः । भूतानि काकादि-

प्राणिजातानि तान्युद्दिश्य यो यज्ञ इति वा

निर्वाणं गार्हपत्यकरण्यं पचयन्नेयं यज्ञभेदः ।)

भूतबलिः । ते तु पञ्चमहायज्ञान्तर्गतबलिवैश्व-

देवकर्म्मणो । यथा, भूतस्थो बलिहरणं भूत-

यज्ञः । इति हारीतस्मृत्यम् । अस्यानुष्ठानं

बलिशब्दे द्रष्टव्यम् । (यथा, मनुः । ४ । २१ ।

“हविष्यं देवयज्ञं भूतयज्ञश्च सर्वदा ।

शृण्वं पितृयज्ञश्च यथाशक्ति न ह्यपयेत् ॥”

भूतलिका, स्त्री, (भूतलं पृथ्वीतलं आधारत्वेन

अख्यस्या इति । भूतल + ठन् टाप् ।) एका ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतवासः, पुं, (भूतानां वासो यज्ञः ।) कलिद्रुमः ।

इत्यमरः । २ । ४ । ५८ । (तथा च प्रथमः ।

“विभीतकलिनिङ्गः स्यान्नास्त्वः कर्षणस्तु सः ।

कलिद्रुमो भूतवासस्तथा कलिगुणालयः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमेभागे ।

महादेवः । यथा, हरिवंशे उत्तरभविष्ये ।

१५ । ३३ ।

“भूतवास । नमस्तुभ्यं सर्व्वावास ! नमोऽस्तुते ॥”

भूतविक्रिया, स्त्री, (भूतानामिव विक्रियास्याम् ।)

अपस्माररोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतवृक्षः, पुं, (भूतप्रियो वृक्षः ।) शाखोटवृक्षः ।

धर्मोनाकवृक्षः । इति मेदिनी । वृ, ५६ ॥

भूतवेशी, स्त्री, (भूतानामिव वेशीऽस्याः ।

गौरादित्वात् ङीष् ।) श्वेतशेफालिका । इत्य-

मरः । २ । ४ । ७१ । (विश्वेशोऽस्याः श्वेत-

शेफालिकाशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

भूतशुद्धिः, स्त्री, (भूतानां देहात्मकपृथिव्यादि

पञ्चभूतानां शुद्धिः शोधनम् ।) पूजादौ बीज-

विशेषद्वारावामङ्गुलिस्थितपापपुरुषदहनपूर्वक-

शरीरशोधनम् । तत्प्रयोगो यथा । रमिति

जलधारया वह्निप्रकारं विचिन्त्य स्नात्ते उतापी

करो ज्ञत्वा सोऽहमिति जीवात्मानं हृदयस्यं

भूतशु

दीपकजिकाकारं मृणाधारस्थकुलकुलान्या

सह सुगुणवर्त्मना मृणाधारस्थाधिष्ठानमणिपुर-

कानाहतविशुद्धाश्चाख्यतत्क्राणि भित्ताशितो

ऽवस्थिताधोमुखसहस्रदलकमलकर्णिकान्तर्गत-

परमात्मनि संयोज्य तत्रैव पृथिव्यपतेजोवायु-

काशगन्धरसस्पर्शशब्दनासिकाजिह्वाचक्षु-

स्त्वक्श्रोत्रवाक्पाणिपादपायूपस्थप्रक्षतिमनो-

बुद्धाहङ्काररूपचतुर्विधानितत्त्वानि जीवानि

विभाज्य यमिति वायुबीजं धृन्वर्णं वामनासा-

पुटे विचिन्त्य तस्य षोडशवारजपेन वायुना

देहमापूर्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टि-

वारजपेन कुम्भकं कृत्वा वामकुलस्थलक्षणवर्ण-

पापपुरुषेण सह देहं संशोध्य तस्य द्वात्रिंशद्-

वारजपेन दक्षिणनासया वायुं रचयेत् ।

दक्षिणनासापुटे रमिति वह्निबीजं रक्तवर्णं

ध्यात्वा तस्य षोडशवारजपेन वायुना देहमा-

पूर्य नासापुटौ धृत्वा तस्य चतुःषष्टिवारजपेन

कुम्भकं कृत्वा पापपुरुषेण सह देहं मृणाधारी-

स्थितवह्निना दग्ध्वा तस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन

वामनासया भस्मना सह वायुं रचयेत् । तमिति

चन्द्रबीजं शुक्लवर्णं वामनासायां ध्यात्वा तस्य

षोडशवारजपेन ललाटे चन्द्रं नीत्वा नासापुटौ

धृत्वा रमिति वरुणबीजस्य चतुःषष्टिवारजपेन

तस्मात्क्षणादस्य चन्द्रादुत्पन्नसुधया मातृका-

वर्णात्मिकाया समस्तदेहं विरचय्य लमिति पृथ्वी-

बीजस्य द्वात्रिंशद्वारजपेन देहं सुदृढं विचिन्त्य

दक्षिणेन वायुं रचयेत् । मात्रासंख्या वा ॥३॥

तदुक्तं गौतमीये ।

“सुगुणवर्त्मना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।

सहस्रारे शिवस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥

धृन्वर्णं ततो वायुबीजं षड्विन्दुलाभ्यतम् ।

पूरयेद्दिङ्वा वायुं सुधीः षोडशमात्रया ॥

मात्रया तु चतुःषष्ट्या कुम्भयेच्च सुगुणया ।

द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्रो रचयेत् पिङ्गलाख्यया ॥

पूरयेदनया चैव सचिन्त्य नीलमाकृतम् ।

रक्तवर्णं वह्निबीजं त्रिकोणं स्वस्तिकान्वितम् ॥

तेन पूरकयोगेन मात्रया षोडशाख्यया ।

चतुःषष्ट्या मात्रया च निर्हेतुं कुम्भकेन च ।

वामपार्श्वस्थितं पापपुरुषं कञ्जलप्रभम् ।

ब्रह्महत्याशिरस्कश्च स्वर्णस्तेयमुलूकम् ॥

सुरापानद्वेदा युक्तं गुरुतल्पकटिदयम् ।

तत्संसर्गं पदङ्गदमङ्गप्रत्यङ्गपातकम् ॥

उपपातकरोमाणं रक्तधमशु विलोचनम् ।

खड्गचर्मधरं कुड्मेव कुक्षौ विचिन्तयेत् ॥

मृणाधारोत्थितेनैव वह्निना निर्हेत्तच्च तम् ।

यवं संदह्य परितो द्वात्रिंशन्मात्रया ततः ॥

भस्मना सहितं मन्त्रो रचयेद्दिङ्वा पुनः ।

वामनासायां चन्द्रबीजं कुन्देन्दुयुतसप्रभम् ॥

भालन्दुराजे संयोज्य ततः षोडशमात्रया ।

सुगुणया चतुःषष्टिमात्रया तोयबीजकम् ॥

ध्यात्वाऽन्तमर्धौ दृष्टिं पञ्चाशदङ्गुलीपङ्क्तौ ।

तथा देहं विचिन्त्यैव मनसा पिङ्गलाध्वना ॥

भूताशु

द्वात्रिंशन्मात्रया मन्त्रो लं बीजेन हृद् नयेत् ।

स्वस्थाने हंसमन्त्रेण पुनस्तेनैव वर्त्मना ॥

जीव तत्त्वानि चानीय स्वस्थाने स्थापयेत्ततः ।

इति कृत्वा भूतशुद्धिं मातृकान्यासमाचरेत् ॥३॥

संज्ञेयभूतशुद्धिर्यथा । पुरश्चरणचन्द्रिकायाम् ।

“अथवाचस्पकारेण भूतशुद्धिर्विधीयते ।

धर्मकन्दमङ्गलं ज्ञाननालसुशोभनम् ॥

सेन्याष्टदलोपेतं परं वैराग्यकार्यकम् ।

स्वीयवृत्तकमले ध्यायेत् प्रबधेन विकासितम् ॥

कृत्वा तत्कार्यकांशस्यं प्रदीपकलिकानिभम् ।

जीवात्मानं हृदि ध्यात्वा मन्त्रे सचिन्त्य कुण्डलीम् ।

सुगुणवर्त्मनात्मानं परमात्मनि योजयेत् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

भूतसञ्चारः, पुं, (भूतस्य सञ्चारः ।) भूतोन्माद-

रोगः । तत्प्रथमः । आवेशः २. भूतक्रान्तिः

३. यज्ञागमः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतसञ्चारी, [नृ] पुं, (भूतेषु सञ्चरति इति

भूत + सम् + चर क्तिनिः ।) दावानलः । इति

शब्दमाला ॥

भूतसर्गः, पुं, (लब्धते इति । लब्ध + भावे घञ् ।

भूतानां सर्गः ।) भूतवृष्टिः । (यथा, मार्कण्डेय-

पुराणे । ४७ । ३१ ।

“प्रथमो महतः सर्गो विज्ञेयो ब्रह्मणस्तु सः ।

तन्मात्राणां द्वितीयस्तु भूतसर्गः न उच्यते ॥”

“ब्राह्मं प्रजापतेयश्च सौम्यमेन्द्रतयेव च ।

मातृव्यमथ कौवेरं रजःपेशाचमाशुवम् ॥

स्यावरं पाशव मार्गं सर्पं शाकुनिकमथा ।

चतुर्दशविधं ह्येतद्भूतसर्गं प्रकीर्तितम् ॥”

इति वह्निपुराणोक्तं जीवल्लभार्थम् ॥

भूतसारः, पुं, (भूतः गतः सारो यस्य ।) श्लोकाक-

प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहन्त्री, स्त्री, (भूतानि हन्तीति हन् + ङङ् +

ङीप् ।) बन्ध्याकर्कोटकी । नीलदूर्वा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

भूतहरः, पुं, (भूतानि हरतीति हृ + ञच् ।)

गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतहारि, [नृ] स्त्री, (भूतानि हरतीति हृ +

ङिनिः ।) देवदारु । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूता, स्त्री, (भूत + टाप् ।) लण्यचतुर्दशी । यथा,

स्कान्ते ।

“ब्रह्माणोऽहमर्थे तु यानि तीर्थानि सन्ति वै ।

पूजितानि भवन्तीह भूतायां पारयन्ते ॥”

अपि च ।

“शिवरात्रिपूजे भूतां कामविह्वी विवर्णयेत् ॥”

इति तिथ्यादितन्त्रम् ॥

भूताकुशः, पुं, (भूतानामकुश इव निवारकत्वात् ।)

स्वनामस्थानवृक्षः । तत्प्रथमः । चवकः २.

चुरकः ३. तीक्ष्णः ४. क्रूरः ५. चवः ६. राजो-

द्दहनसंज्ञः ७. भूतदात्री ८. यज्ञाह्वयः ९. अख्य

गुणाः । तीव्रगन्धत्वम् । उत्कटत्वम् । उष्णत्वम् ।

कटुत्वम् । भूतग्रहादिदोषघ्नत्वम् । कफघात-

निघ्ननत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूतात्मा, [न] पुं, (भूतानामात्मा ।) देहः ।

(यथा, मनुसंहितायाम् । १० । १२ ।

“यः करोति तु कर्माणि स भूतात्मोच्यते बुधैः”

“यः पुनरेव आपारान् करोति शरीराण्यः स एषिणाद्भूतारब्धत्वात् भूतात्मनि पक्षिते-
रुच्यते” इति तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ।)

परमेष्टी । इति मेदिनी । ने, २०० । शिवः ।

युद्धम् । इति शब्दरत्नावली । विष्णुः । यथा,

“भूतकृत् भूतभृत् भाधो भूतात्मा भूतभावनः”

इति महाभारते दानधर्मः ।

(जीवात्मा । यथा, मनुसंहितायाम् । ५ । १०६ ।

“अद्विगांजाणि सुध्यान्ति मनः सत्वेन सुध्याति ।

विद्यातपोष्ठा भूतात्मा बुद्धिज्ञानेन सुध्याति”

यथा च चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ।

तस्मिंश्चरमसंन्यासे सम्भूताः सर्ववेदनाः ।

समज्ञा ज्ञानविज्ञाना निवृत्तिं यान्त्यशेषतः ।

अतः परं जज्ञभूतो भूतात्मा गोपलभ्यते ।

निःकृतः सत्यभावेभ्यश्चिह्नं यस्य न विद्यते ।

गतिव्रजविदां ब्रह्म तच्चाजरमलमजम् ।

ज्ञानं ब्रह्मविदाञ्चान् नाज्ञस्तज्ज्ञातुमर्ह-

तीति”)

भूतारि, स्त्री, (भूतानां अरिः तन्निवारकत्वात् अभि-

घानात् स्त्रीत्वम् ।) द्विजु । इति राजनिर्घण्टः ।

भूतार्कः, वि, (भूतेन ऋतः) भूताविष्टः । इति

हैमचन्द्रः । ३ । १५५ ।

भूताली, स्त्री, (भूतानामालीव) भूपाटली ।

सुतली । इति राजनिर्घण्टः ।

भूतावासः, पुं, (भूतानामावासः) विभीतकण्डः ।

इति राजनिर्घण्टः । विष्णुः । यथा,—

“भूतावाखो वासुदेवः सर्वासुनिजयो लयः”

इति महाभारते दानधर्मः । (शरीरम् । यथा,

मनुसंहितायाम् । ६ । ७७ ।

“जराशोकसमाविष्टं रोगायतनमातुरम् ।

रजस्वनमजित्वा भूतावासमिमं लजेत्”

शास्त्रोक्तः । तत्पर्यायो यथा,—

“शास्त्रोक्तः पीतकणको भूतावासः खरच्छदः”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भूताविष्टः, वि, (भूतेन आविष्टः) पिशाचपक्षः ।

तन्नाशकचक्रम् यथा,—

“पञ्चरेखाः ससुज्जिह्व तिथ्यगूर्ध्वक्रमेण हि ।

पदानि वक्ष्णापादा त्विकमाद्ये सुनौ त्रयम् ।

नवमे सप्त दद्यात् पादां पञ्चदशे तथा ।

द्वितीयेऽष्टावष्टमे षट् दिशि द्वौ चौक्ये भुतिः ।

हकादिना समं क्षेत्रमिच्छाद्वाहं निकोवके ।

तदा द्वाविंशदादिः स्थाप्युत्प्लोष्टेषु सर्वतः ।

दर्शनाद्वारणात्तासां शुभं आदिषु कर्मसु ।

दार्चिंश्चतु प्रसवे नार्याचतुस्त्रिंशद्विमे वृणाम् ।

भूताविष्टेषु पञ्चाशन्नुत्पत्तापत्तासु वै शतम् ।

दासप्रतिस्तु बन्ध्यायां चतुःषष्टौ रणाब्जनि ।

विधे विंशो धान्यकौट्येष्टाविंशतिरव च ।

चतुरष्टौ च बाजानां रोदने परिकीर्त्तिताः”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

१	८	१८	२३
२०	२१	३	६
७	२	२४	१७
२०	१६	५	८
५०	५०	५०	५०

भूताविष्टः, वि, (भूतेन आविष्टः) भूतक्रान्तः ।

भूतादिना रोगग्रस्तः । (यथा,—

“भूताविष्टेषु पञ्चाशन्नुत्पत्तापत्तासु वै शतम्”

इत्यादि ज्योतिस्तत्त्वम् । भूतविशेषाणामावेष्ट-

समयाः । यथा,—

“देवग्रहाः पौर्णमास्यामसुराः सन्ध्योरपि ।

गन्धर्वाः प्रायशोऽष्टम्यां यक्षाश्च प्रतिपद्यथ ।

कृष्णपक्षे च पितरः पञ्चम्यामपि चोरगाः ।

रक्षांसि निशि प्रेषापाचतुर्दश्यां विप्रान्ति च ।

दर्पणादीन् यथाश्वाया शीतोष्णं प्राणिनो

यथा ।

स्वमणिं भास्करार्चिश्च यथा देहश्च देहभृत् ।

विशन्ति च न दृश्यन्ते पृथक्पृथक् शरीरिणम्”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे षट्त्विमेऽध्याये ।)

भूतावेशः, पुं, (भूतानामावेशः) भूतमन्त्रारः ।

भूत पाशोद्या इति भाषा । अस्य पर्याय-

आवेशशब्दे द्रष्टव्यः ।

भूतिः, स्त्री, (भवत्यनेनेति । भू + “क्तिप्” कौ च

संज्ञायाम् । ” ३ । ३ । १७४ । इति क्तिच् ।)

महादेवस्य अणिमाद्यष्टप्रकारवैभवम् । इत्य-

मरः । १ । १ । १८ । शम्भुधृतभक्षः । इत्यमर-

टीकायां भरतः । भक्षः । (यथा, शिशुपाल-

वधे । १ । ४ ।

“जगत् जगोत्तमप्रगल्भजलजितना

स्फुटोपमं भूतिमितेन शम्भुना”)

सम्पत्तिः । (उत्तरोत्तरवृद्धिः । यथा, भगवद्-

गीतायाम् । १८ । ७४ ।

“यत्र योगेश्वरः कृष्णो यत्र पार्थो धनुर्धरः ।

तत्र श्रीविजयो भूतिर्धवा नीतिर्मतिर्मम”)

वृत्तिप्रकारः । इति मेदिनी ते, ४० । (वृत्ति-

प्रकारोऽत्र गणमखण्डम् । यथा, मेघदूते । १६ ।

“रवां द्रव्यस्य पलविधमे विन्धुपादे विशीर्णाम् ।

भक्तिच्छेदैरिव विरचिता भूतिमङ्गे गणस्य”)

जातिः । इति विश्वः । (पितृगणमेदः । यथा,

मार्कण्डेयपुराणे । ६६ । ४३ ।

“विन्धो विन्धुसुगाराधो धर्मो धन्यः शुभाननः ।

भूतिदो भूतिजद् भूतिः पितृणां ये गणा नव”

लक्ष्मीः । यथा, भागवते । ४ । १ । ४ ।

“यस्तयोः पुत्रवः साक्षाद् विजयं शस्यन्तपुत्रक ।

या स्त्री सा दक्षिणा भूतेरंशभूतानपायिनी”

भूतेरन्ध्यायाः । इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ।)

वृद्धिनामौषधम् । रोहिण्यष्टकम् । भूत्यम् ।

इति राजनिर्घण्टः । (भवनमिति । भू + क्तिच्)

उत्तपत्तिः । सत्ता । इति भूधामोर्भावे क्तिप्रत्य-

येन निष्पन्नम् ।

भूतिकं, स्त्री, (भू + क्तिच् । संज्ञायां कन् ।)

भूतिव्यः । कर्तृत्वम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ८ ।

कटफलम् । यमानौ । वनसारः । इति हेम-

चन्द्रः ।

भूतिकः, पुं, (भूति । संज्ञायां कन् ।) यमानौ ।

इति रत्नमालारत्ननिर्घण्टौ ।

भूतिकामः, पुं, (भूतिं कामयते इति । कम् +

“कर्मण्यच्” । ३ । २ । १ । इत्यच् ।) राज-

मन्त्री । दृष्टव्यः । इति केचित् । ऐश्वर्याभि-

लाधिगि, वि । यथा । वायवं श्वेतमानभेत

भूतिकामः । इत्यधिकरणमालायां द्वितीयपादे

कान्धपशुकाङ्के विध्यर्थवाद्बोधिका श्रुतिः ।

भूतिकीलः, पुं, (भूतेः श्रव्यादिसम्पत्तेः कील इव

जलदत्तात् ।) भूखातः । इति शब्दमाला ।

खाना इति भाषा ।

भूतिगर्भः, पुं, (भूतिः कवित्वसम्पत्तिर्गर्भेऽन्यथस्य ।

यदा भूतिशब्द उपाधिना न्योऽन्यथस्य ।)

भवभक्तिकविः । इति भूरिप्रयोगः ।

भूतिनिधानं, स्त्री, (निधीयतेऽस्मिन्निति । नि + धा

+ अधिकरणे + क्युट् । ततः भूत्या निधानमिति,

वह्नीसमासः ।) धनिष्ठानद्यञम् । इति षटा-

धरः ।

भूतिमान्, [त्] वि, ऐश्वर्ययुक्तः । भूतिरख्यस्य ।

इत्यर्थे मत्तुप्रत्ययेन निष्पन्नः । (यथा, महा-

भारते । ३ । २०३ । ४३ ।

“आयुष्मान् भूतिमांश्चैव श्रुत्वा भवति

पञ्चसु”)

भूतीकं, स्त्री, (भूतिक । एवोदरात् साधुः ।)

भूतिव्यः । यमानौ । भूत्युक्तम् । कर्तृत्वम् ।

इति मेदिनी । के, १३५ । (यथा, सुश्रुते उत्तर-

तन्त्रे । ३६ अध्याये ।

“वर्चा पर्यटकं सुखं भूतीकमथ कटफलम्”

यथा च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“कर्तृत्वं रोहिणं देवजगं सौगन्धिकमथ ।

भूतीकं ध्यामपौरश्च श्यामकं धूमगन्धिकम्”)

भूत्यं, स्त्री, (सुवस्तुत्वम् ।) गन्धत्वम् । गन्धखण्ड

इति भाषा । तत्पर्यायः । गन्धखण्डम् २ रौहि-

णम् ३ गोमयप्रियम् ४ । इति रत्नमाला । पटम्

५ रामकर्पूरम् ६ सत्तुम् ७ शरम् ८ श्याम-

कम् ९ ध्यामकम् १० पौरम् ११ देवजगन्धिकम् ।

इति रत्नमालान्तरम् । (यथास्य पर्यायः ।

“गुह्यबीजम् भूतीकं सुगन्धं जम्बुकप्रियम् ।

भूत्यम् भवेच्छ्वा मालाहणकमिदम्”)

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भूत्यः, पुं, (सुवस्तुत्वम् ।) भूत्युक्तम् । सुगन्ध

रोहिण इति परिमलदृग्गति च अन्धदेशे

प्रसिद्धः । तत्पर्यायः । रोहिणः २ भूतिः ३

भूतिकः ४ कुटुम्बकः ५ मालाहणः ६ समानबी

७ ह्वः ८ अतिच्छन्नकः ९ गुह्यबीजः १०

सुगन्धः ११ गुह्यालः १२ पुंस्त्वविग्रहः १३

वधिरः १४ अतिगन्धः १५ दृग्गरोहः १६ करे-

च्छकः १७ अस्त्रगुणाः । कटुत्वम् । तिक्त-

त्वम् । वातसन्धभूतयज्ञावेष्टादन्धविषदोष-

वाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ।

भूनागः

भूतेशः, पुं, (भूतानां प्राण्यादीनां प्रमथादीनां वातपञ्चाद्याश्च ईशः ।) शिवः । इत्यमरः १।१।३३ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् १।१।१०७ ।
“लोकैः सम्प्राप्तये देशे स तदुच्छिस्तये वृषः ।
तपः सन्तोषिताल्लभे भूतेशात् सुलतो सुतम् ॥”)
भूतमं, स्त्री, (भुवि उत्तमम् ।) सुवर्णम् । इति हेमचन्द्रः । ४।१० ॥
भूदरीभवा, स्त्री, (भूदर्या भूविषे भवतीति । भू + अच् । टाप् ।) आख्युपगो । इति भावप्रकाशः ॥
भूदारः, पुं, (भुवं दारयतीति । दृ + कर्मण्यङ् । ३।२।१ । इत्यङ् ।) शूकरः । इत्यमरः । २।५।२ ॥
भूदेवः, पुं, (भुवो भुवि वा देवः ।) ब्राह्मणः । इत्यमरः । ३।७।६ ॥
भूधनः, पुं, राजा । भूरेव धनं यस्य सः । इति केचित् ॥
भूधरः, पुं, (धरतीति । धृ + पचाद्यच् । भुवो धरः इति षष्ठीसमासः ।) पर्यन्तः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे ५७ । ११ । “तेषां सहस्रशस्यान्धे भूधरा ये समीपगाः ॥”)
यन्त्रभेदः । यथा,—
“जलकच्छपपातालदोलाभूधरवासुकाः ।
वकाद्या यन्त्रभेदाः स्युर्वसान्वाद्याश्च नवकाः ॥”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
(यथाचास्य व्यवहारः ।
“द्विपलं शुद्धस्तस्य स्तनाङ्गं गन्धकस्तथा ।
कन्धानीरेण संमर्द्धा दिग्मेकं निरन्तरम् ॥
सदा तद्भूधरे यन्त्रे दिग्मेकं मारयेत् पुटे ॥”
इति वैद्यकरसंस्कारसंग्रहे चारणमारणाधिकारे ॥
शिवः । यथा, महाभारते १३।१८।५५ ।
“भूधरो नागमौजो च नागकुलकुलजी ॥”
लण्यः । यथा, भागवते । ३।२३।४० ।
“दंष्ट्रायकोष्ठा भगवन्वया हता
विराजते भूधरः । भूः सभूधरा ।
यथा वनान्निसरतो दत्ता हता
मतङ्गजेन्द्रस्य सपन्नपद्मिनी ॥”)
भूधात्री, स्त्री, (भूजया धात्री ।) भूज्यामली ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथास्य गुणाः ।
“भूधात्री वातलपित्ता कषाया मधुरा हिमा ।
पिपासाकाषपित्तासकफकृच्छतपाहा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
पटुकभैरवः । इति विन्धवारतन्त्रे तस्य शत नामस्तोत्रम् ॥
भूधः, पुं, (भुवं धरतीति । धृ + ण्वलिभुजादित्वात् । ३।२।५ । इत्यस्य वार्तिकोक्ता कः ।)
पर्यन्तः । इति हेमचन्द्रः । ४।६३ ॥
भूनागः, पुं, उपरसविशेषः । तत्पथ्यायः । चित्ति-
नागः २ भूजगुः ३ रक्तजगुः ४ चित्तिजः ५
चित्तिजगुः ६ रक्तजगुः ७ । अस्य गुणाः ।
वज्रमारकत्वम् । नागविज्ञानकारकत्वम् ।

पृश्न

भूपदी

रसजारकत्वम् । तत्पथ्यायः विधापहत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भूनिम्बः, पुं, क्षुपविशेषः । चिराता इति भाषा ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
“मधूकभूनिम्बयुष्टिका इति खमभागाः कल्काः
स्थात् ॥”)
तत्पथ्यायः । अनार्यनित्तः २ कैरातः ३ राम-
सेनकः ४ किरातनित्तः ५ हिमः ६ काण्ड-
नित्तः ७ किरातकः ८ । इति राजनिर्घण्टः ॥
कटुनित्तः ९ । इति भावप्रकाशः ॥ (तथा चास्य
पर्यायान्तरम् । वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“किरातनित्तं कैरातं भूनिम्बः काण्डनित्तकः ॥”)
अस्य गुणाः । वातिकत्वम् । तिक्तत्वम् । कफ-
पित्तवरापहत्वम् । जगसंरोपणत्वम् । पथ्य-
त्वम् । कुष्ठकण्टिप्रोपनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।
“किरातकोऽन्यो नेपालः सोऽहंतिक्तो च्वरा-
नित्तकः ।
किरातः सारको रूतः शीतलनित्तको जघुः ॥
सन्निपातच्वरश्वासकफपित्तासदाहवत् ।
कासशोषलघुकुष्ठच्वरव्रणलमिप्रयुत् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
अस्य गुणपर्यायान्तरे किरातनित्तशब्दे ब्रूये ॥
भूनीपः, पुं, (भूमिलजो नीपः । शाकपार्थिवदि-
वत् समासः ।) भूमिकदम्बः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
भूनेता, [ऋ] पुं, (भुवो नेता नायकः ।) राजा ।
इति केचित् ॥
भूपः, पुं, (भुवं पाति रक्षतीति । पा + “आतो-
ऽनुपसर्गे कः ।” ३।२।३ । इति कः ।)
राजा । इत्यमरः । २।८।१ । अर्थलोभेन
प्रजादण्डकरणे तस्य पापं यथा ।
“अर्थलोभेन यो भूपः प्रजादण्डं करोति च ।
दृष्टिकानाश्च कुल्ले स तल्लोभाब्दं वसेद्भुवम् ॥
ततो दृष्टिकजातिश्च सप्रजन्मसु भारते ।
ततो नरचाङ्गहीनो याधो युद्धो भवेन्नरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलितखण्डे २७ अध्याये ॥
भूपतिः, पुं, (भुवः पतिः ।) वटुकभैरवः । यथा,
“भूधरो भूधराधीशो भूपतिर्भूधरात्मकः ॥”
इति विन्धवारतन्त्रोक्तभैरवस्तोत्रम् ॥
राजा । यथा,—
भूपुत्री यस्य पत्नी स तु भवति कथं भूपती राम-
चन्द्रः ।
इति रामायणे नेकथीवाक्यम् ॥
भूवभौधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भूपदः, पुं, (भुवि पदानि भूजान्यस्य ।) वृक्षः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
भूपदी, स्त्री, (भुवि पदं यस्याः । गौरादित्वात्
ढीष् ।) मलिका । इत्यमरः । २।४।७० ॥
(यथास्याः पर्यायः ।
“मलिका मद्यवती च शीतभीरुश्च भूपदी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भूमयी

भूपनाशः, पुं, (भुवि पनाशमस्य ।) वृक्षभेदः ।
विशाजी इति भाषा । यथा,—
“अचोदकः सुनक्तश्च भूपनाशो विशल्याकृतः ॥”
इति रत्नमाला ॥
भूपाटनी, स्त्री, (भुवि जाता पाटनीव ।)
वृक्षविशेषः । भूयातानि इति जेनवाद्भो इति
च हिन्दीभाषा । तत्पथ्यायः । भूजगु २
भूतानी ३ रक्तपुष्पिका ४ । अस्या गुणाः ।
कटुत्वम् । उष्णत्वम् । पारदे प्रयोजकत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भूपानः, पुं, (भुवं पालयतीति । पालि रक्षणे +
“कर्मण्यङ् । ३।२।१ । इत्यङ् ।) राजा ।
इति शब्दमाला ॥ (यथा, मार्कण्डेये १८२ ।
“यदर्थं गच्छते मुक्तं तदनिव्यादयन् वृथा ।
पण्यानां दादृशं भागं भूपानाय वणिग्जनः ॥”
खोमपालस्य पुत्रः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । ४४५ ।
“खोमपालात्मनो भूभट्ट भूपानः प्राप्त-
स्त्रिया ॥”)
भूपुत्री, स्त्री, (भुवः पुत्री ।) वीता । इति शब्द-
रत्नावली ॥ [रामचन्द्रः ॥ ”
(“भूपुत्री यस्य पत्नी स भवतु कथं भूपती
इति रामायणम् ॥)
भूपेष्टः, पुं, (भूपानामिष्टः ।) राजादनीवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
भूमर्ता, [ऋ] पुं, (भुवो मर्ता । “वाणकादि-
भिश्च ॥” २ । २ । ६ । इति षष्ठीसमासः ।)
पृथिवीपतिः । इति सिद्धान्तकौमुद्यां तत्पुत्रव-
समासः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ३ । २६ ।
“तस्मिन्महर्षि भूमर्ता शोकाग्निः चक्षता-
निशम् ॥”)
भूमुक्, [ञ] पु, (भुवं मुनक्ति पालयतीति ।
मुञ् + “सत्सुद्धिषिति ।” ३ । २ । ६१ । इति
किप् ।) राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा,
कामन्दकीयनीतिसारे । ४ । ६१ ।
“सपसाराणि दुर्गाणि भुवः शाल्यपजाङ्गनाः ।
निवासाश्च प्रशस्यन्ते भूमुजा भूतिमिच्छताम् ॥”)
भूभट्, पुं, (भुवं विभर्तीति । भट् + किप् । “इच्छस्य
पितृकृति तुक् । ६ । १ । ७१ । इति तुगा-
गमश्च ।) राजा । (यथा, रघौ । ११ । ८१ ।
“तेन भूमिनिहितैककोटि तत्
कार्मुकश्च बलिनाधरोपितम् ।
निग्रभश्च रिपुराश्च भूभटताम्
धूमशेष इव धूमकैतवः ॥”)
पर्यन्तः । इति मेदिनी । तै, १४० ॥ (यथा,
कुमारचम्पवे । ६ । १ ।
“अथ विन्धाल्लभे गौरी सन्दिदेश मिथः
बलीम् ।
दाता मे भूभटतां नाथः प्रमत्तोऽक्रियतामिति ॥”)
भूमयी, स्त्री, (भू + मयट् + ङीप् ।) छाया ।
सा तु सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अदा-
त्मके, वि ॥

भूमिः

भूमा, [न] पुं, बहुत्वम् । यथा । “भूमीभूम भूयिष्ठाः ।” बह्वोरोयस्त्रिमन् इष्टान्तस्य एते निपात्यन्ते । इति तुल्यबोधयाकरणम् ॥ इय-
सोर्धस्य ईपस्मादौ बह्वोभूरादेशः । इयस्त्रिमो-
रादिभ्योः । इष्टे यकारागमस्य निपात्यन्ते ।
अतिशयेन बहुः भूयान् । बहोर्भावः भूमा ।
अतिशयेन बहुः भूयिष्ठः । इति तट्टीकायां
दुर्गादासः ॥ बहुत्वविशिष्टः । तत्र वाच्यलिङ्गः ।
यथा । भूयः भूमः । इति प्रभूतशब्दपर्याये
अमरटीकायां रमानाथः ॥३॥ विराट्पुरुषः ।
यथा । “यत्र नाभ्यत् पश्यति नाभ्यत् शृणोति
नान्यद्विजानाति स भूमा यो भूमा तदन्तम् ॥”
इत्यादि श्रुतिभ्यो ब्रह्मनिबल्यं सत्यमुद्वस्य प्रति-
भाति । इति वेदान्तसारटीका ॥

भूमिः, स्त्री, (भवन्ति भूतान्यस्यामिति । भू +
“सुवः कित् ।” उणा० ४ । ४४ । इति मिः ।
स च कित् ।) एचिवी । स्थानमात्रम् । इति
मेदिनी । मे, १० ॥ (यथास्या पर्यायः ।
“भूभूमिः एचिवी एच्यी मेदिनी वसुधावनिः ।
चित्तिरन्वीं मही सौणी च्छा धरा कुर्वसुन्धरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
जिह्वा । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
योगिनामवस्थाविशेषः । यथा,—
“निबद्धे चेतसि पुरा सविकल्पसमाधिना ।
निर्विकल्पसमाधिस्तु भवेच्च त्रिभूमिकः ॥
युक्तिरुते स्वतस्त्वाद्यो द्वितीयं परधीधितः ।
अन्ते युक्तिरुते नैव सदा भवति तत्तयः ॥
एवं प्राग्भूमिसिद्धावप्युत्तरोत्तरभूमये ।
विधेया भगवद्भक्तिस्तु विना सा न सिध्यति ॥”
इति गीतागोपार्थहोपिकायां मधुसूदनसरस्वती ॥
भूमेः पर्यायादयः एचिवीशब्दे दृष्टव्याः ।
अस्या गुणाः ।
“भूमेः स्वेयं गुरुत्वञ्च काठिन्यं प्रसवार्थता ।
गन्धो गुरुत्वं शक्तिश्च संघातः स्थापना वृत्तिः ॥”
इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥
अस्यार्थः । स्वेयमचाक्ष्यम् १ । गुरुत्वं पतन-
प्रतियोगी गुणः २ । काठिन्यम् ३ । प्रसवार्थता
धान्याद्युत्पत्तिस्तदर्थता ४ । गन्धः ५ । गुरुत्वं
पिण्डपुष्टिः ६ । शक्तिः गन्धग्रहणसामर्थ्यम् ७ ।
संघातः स्निग्धवयवत्वम् ८ । स्थापना मनुष्या-
द्याश्रयम् ९ । वृत्तिः प्राञ्चभौतिकं मनसि यो
वृत्तंशः । इति तट्टीका ॥ * ॥
भूमिदानमाहात्म्यम् यथा,—
“सर्वेषामेव दानानां भूमिदानमशुभतमम् ।
यो ददाति महीं राजन् । विप्रायाकिञ्चनय वै ॥
अङ्गुष्ठमात्रमथवा स भवेन एचिवीपतिः ।
न भूमिदानसदृशं पवित्रमिह विद्यते ॥
भूमिं यः प्रतिशृङ्गाति भूमिं यश्च प्रयच्छति ।
उभौ तौ पुण्यमपमौ नित्यं स्वर्गगामिनौ ॥
यत्किञ्चिद्भूमिदानं सर्वदानोत्तमोत्तमम् ।
महीपते । नरः कोऽपि भूमिदो भूमिमाप्नुयात् ॥
भूमिदानसमं दानं नास्ति एचिवीतले ॥

भूमिः

तस्मादल्पमजस्यैव शक्तिस्तुल्यप्रदम् ॥
यथा तथा प्रकारेण भूमिदाना तु भूमिपः ।
सुखी स्यात् सर्वकालेषु चान्ते स्वर्गमवाप्नुयात् ॥
दृष्टव्यतरं वापि भूमिदानं महत्तमम् ।
यः कश्चिद्वाक्येन दत्त्वा भवतीह महीपतिः ॥
सर्वथा सर्वदा दद्या धरित्रीं ब्राह्मणस्य तु ।
प्राणान्तैव न कापि हरणीया जनैरपि ॥
कृत्वा खातादिकं कर्म विप्रभूमिं नरो बलात् ।
करोति यदि रानेन्द्र । तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
ब्राह्मणाहानग्रहणं विनाशुच्चाच्च पार्थिव ॥
तथा तत्परितोषश्च तत्तन्मूल्यादिकं विना ॥
विप्रभूमौ भूस्त्रोऽपि देव पेत्रं तथाध्वरम् ।
हरिसङ्गं तथारामप्रासादमखण्डं यद्वम् ॥
खातादिखननं सेतुबन्धनं भवनं गवाम् ।
सधान्यफलमूलादिशकादिचैत्रमेव च ॥
पञ्चान्नवपनं पुष्पोद्यानं वृक्षादिरोपणम् ।
सवटान्यतुलसीधार्म्याविवृक्षादिरोपणम् ॥
नित्यं नैमित्तिकं काम्यं ज्ञानसम्पन्नादिकं तथा ।
पञ्चयज्ञं तथेष्टादीदिकमेतत्तु चापरम् ॥
श्रीकृष्णसंवनं भक्तभक्तिघोषप्रपूजकम् ।
का कथा वतरंषास्तु न कुर्व्यात् पारमार्थिकः ॥
यः कर्मफलकामेप्सुर्न करोत्यत्र कर्म च ।
कुरुते मत्ततामोहादज्ञानाद्वा भ्रमादितः ।
वृपते । कुर्वतामेतत् सर्वं स्यान्निष्फलं ध्रुवम् ॥
यद्गमिरथवा तस्य संपूर्णं फलमेव च ।
अतो लोके हि धर्मात्मा ज्ञानी च सर्वधर्म-
विन् ॥
विवेकी धर्मशास्त्रज्ञः पुराणागमवेदवित् ।
वेदान्तस्योत्तमः साधुः काव्यादिर्वा महीपतिः ।
न कुर्व्याद्भूमिहरणं ब्राह्मणीहरकल्मषम् ॥”
इति पाद्मोत्तरखण्डे ४६ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । दृष्टव्यः ।
“वष्टिं वर्षसहस्राणि स्त्रीं तिष्ठति भूमिदः ।
उक्तेता चाशुमन्ता च तावन्ति नरकं वसेत् ॥
तथा ।
भूमिं दत्त्वा तु यः पत्रं कुर्व्याच्चार्ककालिकम् ।
अनाच्छेदमनाहार्यं दानखेच्छन् तद्विदुः ॥
महाभारते ।
अपि पापलतो राज्ञः प्रतिशृङ्गाति साधवः ।
एचिवीं नान्यदिच्छन्ति पावनीं जननीं यथा ॥
नामास्याः प्रियदत्तेति गुह्यं देयाः सनातनम् ।
दाने वाय्यवदाने नामास्याः परमं प्रियम् ॥”
दानादानकाले यत् प्रियदत्ता नामास्याः परमं
प्रियमित्युक्तं तेन प्रियदत्तामित्युच्चायं दानया
प्रतिशृङ्गाति तथा च । भूमेः पुत्रायां दानवाक्ये च
प्रियदत्तेति विशेषणम् । भूमिर्विशुद्धदेवताका ।
यद्विषयसहस्रावच्छिन्नस्वर्गवासः फलम् । प्रति-
ग्रहे तद्भूमेः प्रदत्तमात्रम् । भूमिरसन्निधानं
तासुदृष्ट्यं प्रदत्तमात्रम् । इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥
आर्द्रादपराद्रे रवौ भूमौ रजोयुक्ता भवति
तत्काले पाठादिनिषेधो यथा ज्योतिषे ।
“रजोयुक् च्छाम्बुवाची च रौद्रादपराद्रे रवौ ।

भूमिः

तस्यां पाठो बीजवापो नाहिभीर्दुग्धपातः ।
रजोयुक् च्छाम्बुवाची नृपतुमती एच्यी । ज्योतिषे ।
भस्मिन् वारे सहस्रांशुयत्काले मिथुनं व्रजेत् ।
अम्बुवाची भवेन्नित्यं पुनस्तत्कालवारयोः ॥”
मत्स्यपुराणे ।
“धरण्यान्तुमन्वाच्च भूमिकस्य तथैव च ।
अन्तरागमने चैव विद्यां नैव पठेद्बुधः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥
“न स्वाध्यायं वषट्कारं न देवपितृपूजनम् ।
हृत्तानां योजनञ्चैव बीजानां वपनं तथा ।
दिनचयं न कुर्वीत यावत् एच्यी रजस्वला ॥
यतिनो व्रतिनश्चैव विधवा च द्विजस्तथा ।
अम्बुवाचीदिनेनैव पाकं कृत्वा न भक्षयेत् ॥
स्वपाकं परपाकं वा अम्बुवाचीदिने तथा ।
भक्षयं नैव कुर्वीत चाखानात्रसमं स्मृतम् ॥”
इति राजमातङ्गः ॥
अमुङ्गां भूमिमाह देवलः ।
‘सा अमेध्या मलिना दुष्टा एतत्तितयान्यनमा
भवति ।’ अत्रामेध्या यथा,—
“प्रकृते गर्भिणी यत्र म्रियते यत्र मातुषः ।
चाण्डालैर्वर्षितं यत्र यत्र विन्यस्यते शवः ॥
विमृशोपहतं यत्तु कुणपो यत्र दृश्यते ।
एवं कश्मलभूयिष्ठा भूरमेधेति लक्ष्यते ॥”
कुणपः शवः । दुष्टा यथा,—
“लमिकौटपदक्षेपेर्द्विधा यत्र मेदिनी ।
द्रष्टापकर्षणः लिप्तेर्वान्तिश्च दुष्टतां व्रजेत् ॥”
द्रष्टा घनीभूतश्लेष्मा । मलिना यथा,—
“नखदन्ततनूजत्वक्तुषपां गुरजोमलेः ।
भस्मपङ्कटयोर्वपि प्रच्छन्ना मलिना भवेत् ॥
तासाञ्च शुद्धिमाह ।
“दहनं खननं भूमेरुपलंपनवापने ।
पर्यन्तवर्धनञ्चैव शौचं पञ्चविधं स्मृतम् ॥”
वापनं नृदन्तरेण पूरणम् । अत्रामेध्याया
अतुल्यं पञ्चकं वा । दुष्टायाः द्विकं त्रिकं वा ।
मलिनायाः दहनादीनामेकधा शोधनमाह
देवलः ।
“पञ्चधा वा चतुर्धा वा भूरमेध्या विदुष्यति ।
द्विधा दुष्टा त्रिधा वापि शुध्यते मलिनैकधा ॥
अन्यपञ्चप्रकारमाह मनुः ।
“सम्मार्जननाङ्गनेन संकेनोत्तरेण च ।
गवाञ्च परिवासनं भूमिः शुद्ध्यति पञ्चधा ॥”
सम्मार्जनं ढगाद्यपनयनम् । अङ्गनं गोमये-
नोपलेपनम् । संकेन जलेन प्रक्षालनम् । उत्ति-
खननं तत्तनम् । परिवाधो गवोपस्थापनम्
अत्र संकपरिवासयोर्निर्लेपस्यापनविषयत्वम्
अन्येषाममेध्यानिप्रविषयत्वम् । ब्रह्मपुराणे ।
“ग्रामाह्वयशतं त्यक्त्वा नगराच्च चतुर्गुणम् ।
भूमेः सर्वत्र शुद्धिः स्याद्यथ जलको न विद्यते ॥”
दण्डं चतुर्दक्षः । नगरं महाग्रामः । इति
गोपालपञ्चाननस्तशुद्धिनिर्णयः ॥ * ॥ भूमौ वर्षं
लेखनादिनिषेधो यथा,—
“न भूमौ विलिखेदर्थं मन्त्रं न पुस्तकं लिखेत् ।

भूमिख

भूमिदे

भूमिस

न तुल्ला पुस्तकं ख्यायं न सुक्तमाहरेत् तत् ॥
भूकस्य ग्रहणे चैव अक्षरं वाच पुस्तकम् ।
भूमी तिष्ठति देवेशि । जलजलसु खल्वेता ।
तदा भवति देवेशि । तस्मात्तत् परिवर्जयेत् ॥”

इति योगिनीतन्त्रे हतौषभागे ७ पटलः ॥

भूमिकदम्बः, पुं, (भूमिजातः कदम्बः । शाक-
पार्थिवदिषत् समासः ।) कदम्बविशेषः । तत्-
पर्यायः । भूमीपः २ भूमिजः ३ भृङ्गवल्लभः ४
लघुपुष्पः ५ वृक्षपुष्पः ६ विषन्नः ७ व्रण-
हारकः ८ । अख्य गुणाः यथा, राजनिर्घण्टः ।
“निकदम्बाः कटुव्याघ्रव्यादोषहरा हिमाः ।
कषायनिक्ताः पित्तघ्ना वीर्यवृद्धिकराः पराः ॥”

भूमिका, स्त्री, (भूमिरिव कायनीति । कै + कः ।
स्त्रियां टाप् । यद्वा । भूमिरेव स्वार्थे कन् ।
टाप् ।) रचना । वैशालपरिमहः । इति
मेदिनी ॥

पात्राणि नाथ्येऽधिकतास्तत्तद्देशास्तु भूमिकाः ।
इति हेमचन्द्रः ॥

भूमिः । भूमिरेव भूमिका स्वार्थे कप्रत्ययेन
निष्पन्ना । इति आकरणम् ॥ वेदान्तमते चित्त-
स्यावस्थाविशेषः । यथा । चित्तं नृपं विचित्रं
एकाग्रं निरुद्धं इति पञ्चभूमयः । आसुरसम्प-
त्ताकशास्त्रदेहवासनास्तु वर्तमानं चित्तं चित्त-
भूमिका । १ । निद्रातन्त्रादियुक्तं चित्तं नृप-
भूमिका । २ । कदाचिद्वाग्युक्तं चित्तं चित्त-
भूमिका । ३ । तत्र चित्त-
नृपयोः समाधित्वशङ्केन नास्ति विचित्रे तु
समाधित्वशङ्का तदितरत भूमिद्वये समाधिः ।
एकाग्रं मनसि सम्भूतमर्थं प्रतीतयति चित्तोति
च क्लेशान् कर्मेवमन्त्रानि ज्ञयति निरोधमभि-
मुखीकरोतीति सः प्रज्ञानो योग एकाग्र-
भूमिका । ४ । सर्ववृत्तिनिरोधरूपा संप्रज्ञात-
समाधिर्निर्गुह्यभूमिका । ५ । इति वेदान्तसंज्ञा-
निरूपणग्रन्थः ॥

भूमिखर्चुरिका, स्त्री, (भूमिजाता खर्चुरिका ।)
क्षुद्रखर्चुरी । तत्पर्यायः । खादो २ दुरा-
रोहा ३ नृदुच्छदा ४ । अस्या भेदाः गुणाश्च ।
“भूमिखर्चुरिका खादो दुरारोहा नृदुच्छदा ।
अथ खल्वफला काकककटो खादुमरुका ॥
पिण्डखर्चुरिका लम्बा सा देशे पश्चिमे भवेत् ।
खर्चुरी गोलनाकारा परार्द्धोपादिहागता ॥
जायन्ते पश्चिमे देशे सा स्त्रीहोरेति कीर्तिता ॥
खर्चुरीचित्तयं शीतं मधुरं रसपाकयोः ।
स्निग्धं रुचिकरं क्षुद्रं क्षतक्षयहरं गुरु ॥
तपस्वं रक्तपित्तघ्नं पुष्टिविष्टम्भशुक्रहम् ।
कोष्ठमारुतलहयं वाक्कावतकफापहम् ॥
ज्वराभिघातक्षुण्णकाशश्वासनिवारणम् ।
मदस्त्वर्मासन्पित्तमद्योद्भूतगदाम्लक्षत् ॥
महतीर्था गुणैरल्पा खल्वखर्चुरिका स्त्रुता ॥
खर्चुरीतस्तोयान्तु मरुपित्तकरं भवेत् ।
वातश्लेष्महरं रुच्यं दीपनं बलशुक्रजनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भूमिखर्चुरी, स्त्री, (भूमिजाता खर्चुरी ।)
भूमिखर्चुरिका । इति राजनिर्घण्टः । अस्या
गुणपर्यायाः भूमिखर्चुरीशब्दे द्रष्टव्याः ॥

भूमिचम्पकः, पुं, (भूमिजातचम्पकः ।) पुष्पवृक्ष-
विशेषः । भूँ द्यौपा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
तान्त्रपुष्पः २ सन्धिवन्धः ३ दधनः ४ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ अख्य स्त्रुलं व्रणपाककारकम् ॥
भूमिजं, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन् + ङः ।)
गौरसुवर्णम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजः, पुं, (भूमेः पृथिव्या जायते इति ।
जन् + ङः ।) मङ्गलग्रहः । नरकराजः । इति
मेदिनी । जे, २७ ॥ भूमिकदम्बः । मनुष्यः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (भूमिजाने, त्रि । यथा,
विष्णुधर्मसूत्रे ।

“परस्परिभवं भूमिं भूकस्यमपि भूमिजम् ॥”)

भूमिजगुग्गुलुः, पुं, (भूमिजो गुग्गुलुः ।) आशा-
पुरगुग्गुलुः । तत्पर्यायः । देवमेदजः २
दुर्गाङ्गः ३ आशापुरसम्भवः ४ मञ्जारः ५
मेदजः ६ मधिसासुरसम्भवः ७ । अख्य गुणाः ।
तिक्तत्वम् । कटुत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।
उमाप्रियत्वम् । भृत्तत्वम् । मेध्यत्वम् । सौर-
भ्यदत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजम्बुः, स्त्री, (भूमिजाता जम्बुः ।) क्षुद्र-
जम्बुः । तत्पर्यायः । नादेयिका २ नादेयी ३
भूजम्बु ४ भूमिजम्बुका ५ । इति शब्दरत्नावली ॥
काकजम्बुः ६ शीतपल्ला ७ । इति रत्नमाला ॥
नादेयिका च नादेयी भूजम्बुभूमिजम्बुका ।
भूमिजम्बुलतायां स्यात् कैचित्तु भूमिजम्बुते ॥
इति शब्दरत्नावली ॥

भूमिजम्बुः, स्त्री, (भूमिजाता जम्बुगिति मध्यपदलोपी
समासः ।) भूजम्बुः । क्षुद्रजम्बुः । तत्पर्यायः ।
ह्रस्वफला २ भृङ्गवल्लभा ३ ह्रस्वा ४ भूजम्बुः ५
भ्रमरेष्टा ६ पिकमत्ता ७ काष्ठजम्बुः ८ । अस्या
गुणाः । कषायत्वम् । मधुरत्वम् । श्लेष्मपित्त-
नाशित्वम् । रुच्यत्वम् । संयाहित्वम् । क्षु-
कण्ठदोषनाशित्वम् । वीर्यपुष्टित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भूमिजम्बुका, स्त्री, (भूमिजम्बु + स्वार्थे कन् । टाप् ।)
भूमिजम्बुः । इत्यमरः । २ । ४ । ३८ ॥

भूमिजा, स्त्री, (भूमेर्जायते इति । जन् + ङः ।
टाप्) सीता । इति त्रिकाण्डशेषः मेदिनी च ।
जे, २७ ॥

भूमिजीवी, [नृ] पुं (भूम्या तत्कर्षणादिना जीव-
तीति । जीव् + णिनिः ।) वैश्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

भूमिदेवः, पुं, (भूमौ देव इव भूम्या देवो वा ।)
ब्राह्मणः । इति हज्जायुधः ॥ (यथा, किराता-
र्जुनीये । ३ । ६ ।

“अथा क्रियाः कामदुघाः क्रतूनां

सत्याग्निः सम्पूत भूमिदेवा ।

आसंस्तेरस्ति जगत्सु जात

स्वय्यागने यद्वहन्मानपात्रम् ॥”)

भूमिपः, पुं, (भूमिं पाति रक्षतीति । पा +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । १ । इति कः ।)
राजा । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १०० । ८ ।

“वीतशोकभयावाधाः सुखस्वप्नविबोधनाः ।
पतिं भारतगोपारं समपद्यन् भूमिपाः ॥”)

भूमिपञ्चः, पुं, (भूमिः पञ्च इव यस्य ।) वाताम्बः ।
इति हारावली ॥

भूमिपिशाचः, पुं, (भूमौ पिशाच इव तद्वदा-
क्षितमत्त्वान् ।) तालवृक्षः । इति हारावली ॥
(विषयोऽस्य तालवृक्षशब्दे ज्ञेयः ॥)

भूमिमण्डः, पुं (भूमिं मण्डयति भूययतीति ।
मण्ड + णच् ।) अष्टपादिका । इति रत्नमाला ॥
मदनलालीति ह्यपरमाली इति च भाषा ॥

भूमिमण्डपभूषणा, स्त्री, (भूमिमण्डपं भूययतीति ।
भूधि + लुङ् + टाप् ।) माधवीलता । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूमिरचकः, पुं, (रक्षतीति । रक्ष + क्तुल् । भूमे-
रचकः । गमनकाले भूमेरुपरि पादाप्रदानात्
तथात्वम् ।) वाताम्बः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भूमिलाम्बः, पुं, (भूमेर्लाभोऽत्र ।) नृपः । इति
भूरिप्रयोगः ॥ (भूमेर्लाभः ।) भूमिप्राप्तिश्च ॥

भूमिनेपनं, स्त्री, (भूमिर्नियतेऽनेनेति । निप +
ल्युट् ।) गोमयम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३३८ ॥
(भूमेर्नेपनम्) भूमेर्नेपश्च ॥

भूमिवर्द्धनः, पुं, स्त्री, (भूमिवर्द्धयतेऽनेनेति । वृध् +
णिच् + ल्युट् ।) स्त्रीपादार्थशुभ्रप्रदानेन भूमे-
र्वर्द्धनादस्य तथात्वम् ।) शवः । इति हेमचन्द्रः ॥

भूमिसम्भवा, स्त्री, (भूमेः सम्भव उत्पत्तिरस्याः ।)
सीता । इति जटाधरः ॥

भूमिस्मृक्, [श्र] पुं, (भूमिं स्मृतीति । स्मृ +
“स्मृशोऽनुपसर्गे क्तिन् ।” ३ । २ । ५८ । इति क्तिन् ।)
मातुषः । वैश्यः । इति मेदिनी । श्रे, ३८ ॥
चौरविशेषः । अन्यः । खड्गः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

भूमौ, स्त्री, (भूमिः । लटिकारादक्षिणः ।” इति
पञ्च डीप् ।) भूमिः । इति भरतद्विष्टपकोषः ॥

भूमौर्नः, पुं (भूम्यामिन्द्र इव । भूमेः इन्द्र ईश्वरो
वा ।) राजा । इति शब्दरत्नावली ॥

भूमौरुहः, पुं, (भूम्यां रोहतीति । रुह + कः ।)
वृक्षः । यथा,—

“दीर्घास्त्रापयुना यथा विरहिणीन्वासास्यथा
वासरा

यामिन्यक्षपला यथा कुलवधूदृष्टिः सरोवा
प्रिये ॥

ह्याया वाङ्मयतमा नवोदवनितावागीव भूमौ-
रुहः

नियन्ताः सुचिरादयथा मिलितयोर्धनोर्मिषो
दृष्टयः ॥”

इत्युद्धतः श्लोकः ॥

भूमौसहः, पुं, (भूमेः सहते उत्सहते उत्पद्यते
इति सह + णच् । वृत्तविशेषः । भूरसह इति

भूयिष्ठं

हिन्दी भाषा। तत्पण्यायः। दारदातुः २ वर-
दातुः ३ खरच्छदः ४। अख्य गुणाः। शिशिर-
त्वम्। रक्तपित्तप्रवादनत्वम्। इति भाष-
प्रकाशः।

भूम्यामलकी, स्त्री, (भूमिजया आमलकी शाक
पार्थिवद्विजात् समावः) स्तुपविशेषः। भूँइ
आमला इति भाषा। तत्पण्यायः। बहुपुष्पो २
जडा ३ आध्या ४ तालिः ५ तामलकी ६
अण्टा ७ छप्पला ८ चैत्रामलकी ९। इति
रत्नमाणा ॥ वितुमकः १० अंटा ११ आमला १२
अज्जंटा १३ ताली १४ शिवा १५। इत्यमरः।
२। ४। १२७०। अंटा १६ मला १७ अंटा मला १८
अमलाज्जंटा १९। इत्यमरटीकायां भरतः॥
भूम्यामलकिका २० शिवांमलकी २१ बहु-
पुष्पा २२ बहुफला २३ बहुवीर्या २४
भूधात्री २५। अस्या गुणाः। वातकारित्वम्।
तिक्तत्वम्। कषायत्वम्। मधुरत्वम्। हिमत्वम्।
पिपासाकाशपित्ताहककफपाण्डुतनाशित्वम्।
इति भाषप्रकाशः॥

भूम्यामली, स्त्री, (भूम्या आमलते आत्मानं धारय-
तीति। आ + मल् + अच्।) भूम्यामलकी।
अवनेली इति हिन्दी भाषा। भूँइ आमला
इति बङ्गभाषा। तत्पण्यायः। तमाली २
ताली ३ तमालिका ४ उचटा ५ इट्पादी ६
वितुम ७ वितुमिका ८ भूधात्री ९ चारटी
१० इट्पा ११ विषली १२ बहुपत्रिका १३
बहुवीर्या १४ अहिभयदा १५ विषपणी १६
हिमालया १७ अज्जंटा १८ वीरा १९।
अस्या गुणाः। कषायत्वम्। अम्लत्वम्। पित्त-
मेहदाहनाशित्वम्। शिशिरत्वम्। मृज-
रोषानिग्रसनत्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भूम्याहुल्यं, स्त्री, (भूमिमाहोति आच्छादय-
तीति। आ + हुल् + कः। ततः यत्।) स्तुप-
विशेषः। भूजितखड् इति हिन्दी भाषा।
तत्पण्यायः। कुलकेतु २ मार्कण्डेयम् ३ महौ-
षधम् ४। अख्य गुणाः। तिक्तत्वम्। कटुत्वम्।
ज्वरकुष्ठामविधनाशित्वम्। इति राज-
निर्घण्टः॥

भूयः, [व] य, (भुवे भावाय यच्छति यतते
इति। भू + यस् + क्तिप्।) पुनरर्थम्। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, विष्णुपुराणे १। ४। २४।
“यक्षोक्तं यक्ष नैषोक्तं मयाच परमेश्वर ।।
तत् सर्वं त्वं नमस्तुभ्यं भूयो भूयो नमो नमः॥”
भूयान्, [स्] वि, (अयमनवीरितश्रेयश्च बहु-
रिति बहु + “द्विवचनविभक्त्योपपदे तरवीय-
सुनौ” ५। ३। ५७। इति ईयसुम्। “बहो-
र्लोपोभू च बहोः” ६। ४। १५८। इतीयसुन ई
लोपः भूरादेशश्च।) बहुतरः। इति मेदिनी।
सं, १०॥ (यथा, मनुसंहितायाम् १२। १२७।
“पञ्चानां णिष्ठ वर्णेषु भूयांसि गुणवन्ति च।”
भूयिष्ठं, वि, (अयमेवामतिश्रेयश्च बहुरिति। बहु
+ इड्। “इड्छ विट् च।” ६। ४। १५९।

भूरिफे

इति विङ्गागमो बहोः स्थाने भूरादेशश्च।)
प्रचुरः। इत्यमरः। १। १। ६३॥ (यथा, ऋग्वेदे।
८। ८५। १।

“इन्द्रस्य वक्ष आयासो निमिष इन्द्रस्य बाहो-
भूरिहमोजः॥”)

भूयुक्ता, स्त्री, (भुवा + युक्ता।) भूमिखण्डुरी।
इति राजनिर्घण्टः॥

भूरि, स्त्री, (भवति भूयते वेति। भू + “अदि-
शदिभूशुभिभ्यः क्तिन्।” उणा० ४। ४। ५५। इति
क्तिन्।) खर्गम्। इत्यमरः। ३। १। ६३॥

भूरिः, पुं, (भवतीति। भू + “अदिशदिभूशुभिभ्यः।”
उणा० ४। ४। ५५। इति क्तिन्।) विष्णुः। ब्रह्मा।
शिवः। इति मेदिनी। रे, ७३॥ वासवः। इति
शब्दरत्नावली ॥ (सोमदत्तस्य पुत्रभेदः। यथा,
महाभारते १। १८७। १४।

“कौरवः सोमदत्तस्य पुत्राश्चास्य महारथाः
समवेतास्त्रयः भूरा भूरिभूरिश्रवाः शलः॥”)
प्रचुरं, वि। इत्यमरः। ३। १। ६३॥ (यथा,
ऋग्वेदे। ७। ४। २।

“संयोजनायुवते मुचिदन्भूरि
चिदन्नासमिदति सदाः॥”)

भूरिक्, [ज्] स्त्री, (भरति सर्वं धरतीति भृज्।
भृज उच्च।” उणा० २। ७२। इति इजिः
स च कित् धातोर्वक्तान्नादेशश्च। एषोदरादि-
त्वात् साधुः।) एषिवी। इति विङ्गाग-
मौसुदासुखादिहतिः॥

भूरिगन्वा, स्त्री, (भूरिः प्रचुरो गन्धोऽस्याः। तत्-
छाप।) पुराणामगन्धद्रवम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ (गन्धाट्यायाश्च, वि॥)

भूरिगमः, पुं, (भूरिभिर्भारैर्गच्छतीति। भूरि +
गम + “गृह्णतिगच्छिगमश्च।” ३। ३। ५८।
इति अच्।) गह्वरः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिदावा, [न्] पुं, भूरि ददाति यः। (भूरि +
दा + वनिप्।) प्रचुरदाता। इति तुल्यबोध-
याकरणम् ॥ (यथा, ऋग्वेदे। २। २७। १७।
“माहं मघो नो वरुणप्रियस्य भूरिदाव्य
आविदं भून्मापेः॥”)

भूरिदुग्धा, स्त्री, (भूरीणि दुग्धानि निर्यासा
यस्याः।) दृष्टिकाली। इति राजनिर्घण्टः॥
(गुणादयोऽस्या दृष्टिकालीशब्दे ज्ञातयाः॥)

भूरिपत्रः, पुं, (भूरीणि पत्राण्यस्य।) उल्लस्य-
ल्लवम्। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिपलितदा, स्त्री, (भूरि पलितं केशपाकं
दायति श्लोषयति इति देप् + कः। टाप्।)
पाण्डुरवली। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिपुष्पा, स्त्री, (भूरीणि पुष्पाण्यस्याः।) प्रत-
पुष्पा। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिप्रेमा, [न्] पुं, (भूरिः प्रेमा प्रियत्वं यस्य।)
चक्रवाकः। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिफेना, स्त्री, (भूरयः फेना यस्याः।) सप्तला-
ह्वः। इत्यमरः। २। ४। १४३॥ चामार-
कवा इति भाषा॥

भूर्ज

भूरिवला, स्त्री, (भूरि वर्णं यस्याः।) अतिवला।
इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिमल्ली, स्त्री, (भूरि मल्लते इति। मल्ल + अच्
ढीष्।) अमल्ला। इति राजनिर्घण्टः॥

भूरिमाधः, पुं, स्त्री, (भूरी माया यस्य।)
श्रृगालः। इत्यमरः। २। ५। ५॥

भूरिशः, [स्] य, बहुशः। बहुल्यार्थात् काश्च-
श्च वेति कारकभूरिशब्दात् चशस्त्वयनय-
मोऽयं शब्दः। इति तुल्यबोधयाकरणम् ॥
(भूरीणि भूरीणि इति वीर्यायां शस्।) (यथा,
महानिष्ठागतम् १। ५२।

“बहुपद्मासनादीनि गदिताम्यपि भूरिशः॥”)

भूरिश्रवाः, [स्] पुं, (भूरि श्रवो यद्वादिजनि
यशो यस्य सः। चन्द्रवंशीयसोमदत्तराजपुत्रः।
यथा, महाभारते १। १८७। १४।

“समवेतास्त्रयः भूराः भूरिभूरिश्रवाः शलः॥”)
स तु अर्जुनसात्यकिभ्यां हतः। इति महा-
भारतम् ॥ (बहुयशोविशिष्टे, वि॥)

भूरुक्की, स्त्री, (सुर्व एषिवीं यथाहि सुवि रोहतीति
वा। भू + “रुध + वा रुह + कः एषोदरा-
दित्वात् नकार उकारौ गौरादित्वात् ङीष्।)
श्रीहस्तिनी रुचः। इत्यमरः। २। ४। ५९॥
(भूरुक्कीति च सर्वानन्दः।) हातिपुंङ्गा
इति भाषा॥

भूरुहः, पुं, (भुवि रोहति प्रादुर्भवतीति भू +
रुह + कः।) रुचः। इति शब्दमाणा ॥
(यथा, माघे। ७। ५०।

“इदमिदमिति भूरुहाम्भुसूनेः॥”)

भूर्जः, पुं, (जर्ज + चच्। भूः जर्जो वर्णं यस्य।
सुवि जर्जयते इति भू + जर्ज + अच् वा।)
जगनामन्त्रातृचविशेषः। भोजपत्र इति हिन्दी-
भाषा। (यथा, रघौ। ४। ७३।

“भूर्जं तु मर्मरौभूताः कीचकञ्जनिहेतवः॥”)

तत्पण्यायः। वल्कलम् २ भूर्जः ३ सुचर्म ४
भूर्जपत्रकः ५ चित्रत्वक् ६ विन्दुपत्रः ७ रक्षा-
पत्रः ८ विषिककः ९ भूतत्रः १० नटुमन्त्रः ११
शैलेन्द्रस्य १२। इति राजनिर्घण्टः॥ भूर्ज-
पत्रः १३ चर्मो १४ बहुलवल्कलः १५। इति

भाषप्रकाशः॥ छत्रपत्रः १६ शिवः १७ स्थिर-
च्छदः १८। इति रत्नमाणा ॥ नटुत्वक् १९।
इत्यमरः। २। ४। ४६। पत्रपुष्पकः २०। इति

भरतहृतमधुः॥ भुजः २१ बहुपटः २२ बहु-
त्वक् २३ नटुत्वक् २४। इति भरतहृत-
सामी ॥ अख्य गुणाः। वलकारित्वम्। कष-
रक्तनाशित्वम्। इति राजवल्लभः॥ कटुत्वम्।
कषायत्वम्। उष्णत्वम्। भूतरक्षाकरणम्।

जिह्वोवश्मनत्वम्। पथ्यत्वम्। दुष्टकौटिल्य-
नाशित्वम्। इति राजनिर्घण्टः॥ कर्षारोग-
पित्तराक्षसमेदविषहरत्वम्। इति भाषप्रकाशः॥

(यथा, वाभटे शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये॥

“भूर्जकाङ्गजिकीतुलीवर्षलकुक्षुषवर्षैः।
एषकं हार्त्वा समक्षैर्वा योनिलेपनघूपनम्॥”)

भूषयः

भूर्जकण्टकः, पुं, वयसङ्करजातिविशेषः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, मनी । १० । २१ ।

“ब्राह्मणु जायते विप्रात् पापात्मा भूर्ज-
कण्टकः ॥”)

भूर्जपत्रः, पुं, (भुवि कर्जस्त्रलेभ्यः उपदेवजातिभ्यः
पत्राण्यस्य ।) भूर्जपत्रः । इति राजमाला ॥

(यथा, रामायणे । २ । ६४ । २४ ।

“कुष्ठस्यगरपुत्रागभूर्जपत्रोत्तरच्छदान् ॥”)

तथा चास्य पद्यायः ।

“भूर्जपत्रः स्तुतो भूर्जचर्मो बहुलवल्कलः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

भूर्जः, स्त्री, (विभर्ति सर्वमिति । भृ + “एणिष्टि-
पाणिचूर्णिभूर्जः ।” उणा० ४ । ५२ । इति निः
निपातनादृत्वञ्च ।) एष्टिर्वी । मरुभूमिः । इत्यु-
णादिकोषः ॥ (भर्त्ता । यथा, ऋग्वेदे । ७।८७।२ ।

“आत्मा ते वानो रज आनवोनोत्-

प्रभु न भूर्जिर्यवसे स सवान् ॥”

“भूर्जिर्गणतो भर्ता ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

भूर्जः, पुं, (भृःसंज्ञको लोकः । शाकपार्थिवादि-
वत् समासः ।) अलरीचादधो लोकः । मर्त्य-
लोकः । तस्य लक्षणं यथा,—

“पादगन्धश्च यत्किञ्चित् त्वस्वस्ति पृथिवीमयम् ।

स भूर्जः समाख्यातो विस्तारोऽस्य मयो-

दितः ॥”

इति विष्णुपुराणे । २ अंशे ५ अध्यायः ॥

चरणसञ्चारयोग्यं गिरिशिखरादि यावत् ताव-
दुत्तरो भूर्जः इत्यर्थः । विस्तारो मयोदितः
सर्वतो लोकाणांकावधिः पञ्चविंशतिकोटि-
प्रमाणः । इति तद्दीकार्या स्वामी । अस्य विव-
रणं तत्रैव द्वितीयादिचतुर्थाध्यायसु भूर्जो-
शब्दे च द्रष्टव्यम् ॥ (यथा, भागवते । २ ।
५ । ३८ ।

भूर्जः कल्पितः पटुर्भूः सुवर्णकोऽस्य

नाभितः ॥”)

भूलम्बा, स्त्री, (भुवि लम्बा ।) शङ्खुपत्नी । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भूलता, स्त्री, (भुवि लता इव ।) किञ्चुलुकः ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ॥

भूवदरी, स्त्री, (भूलम्बा वदरी शाकपार्थिवादिवत्
समासः ।) क्षुद्रकोली । भृङ्गवद इति हिन्दी-
भाषा । तत्पर्यायः । चितिवदरी २ वल्लीवदरी
३ वदरवल्ली ४ बहुफलिका ५ लज्जुवदरी ६
वदरवल्ली ७ खड्गवदरी ८ । अस्या गुणाः ।
मधुरास्वात्मम् । कषवातविकारहारित्वम् ।
पथ्यत्वम् । दीपनत्वम् । पाचनत्वम् । किञ्चित्
पित्तासकारित्वम् । रुच्यत्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूशयः, पुं, (भुवि शेते इति । भू + शीड +
“अङ्गिकरये शेतेः ।” १।२।१५ । इति अच् ।)
नकुलगोधादिः । एतेषां मांसगुणाः । शुक्लत्वम् ।
उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षिण्वत्वम् । वायुनाशि-
त्वम् । मुक्तकारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ विष्णुः ।

यथा,—

“भूशयो भूषणो भूतिविशोकः शोकनाशनः ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

भूशेनुः, पुं, (भुवि स्थाता शेनुः शाकपार्थिवादि-
वत् समासः ।) भूकञ्जुदारकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भूष किं भूषणे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-
पर० सक०-सट् ।) किं भूषयति भूषति हारो
जनम् । इति दुर्गादासः ॥

भूषणं, स्त्री, (भूष्यते अनेनेति । भूष + करणे
ल्युट् ।) अलङ्कारः । इति हेमचन्द्रः । ३।३१३ ॥
(यथा, चाणक्यसंयत्ते । ८ ।

“नक्षत्रभूषणं चन्द्रो नारीणां भूषणं पतिः ॥”)

देवदेयभूषणादियथा,—

“भोग्यभूषणमर्त्तं नित्यं भूषणानि शृणुष्व मे ।

किरीटञ्च शिरोरत्नं कुण्डलञ्च ललाटिका ॥

तालपत्रञ्च हारञ्च येवैयकमयोमिका ।

प्रालम्बिका रत्नस्रजसुस्तुङ्गोदयार्त्तमालिका ॥

पार्श्वद्योतो नखद्योतो ह्यङ्गुलीच्छादकक्षया ।

कटिलयं माणवको मङ्गलतारा ललन्तिका ॥

अङ्गदो बाहुबलयः शिखाभूषणमिङ्गिका ।

प्रागख्यवत् तदभाशं नाभिपुरोदय मालिका ॥

सप्तकी शङ्खलञ्चैव दन्तपत्रञ्च वर्णकः ।

ऊरुस्रजञ्च ग्रीवा च तुष्टिद्वन्द्वं प्रकीर्णकम् ॥

पादाङ्गदं हंसकञ्च नूपुरं चन्द्रघण्टिका ।

सुखपट्टमिति प्रोक्ता अलङ्काराः सुशोभनाः ॥

चत्वारिंशदमी प्रोक्ता लोके वेदे च सौम्यदाः ।

अलङ्काराः प्रदानेन चतुर्वर्गप्रदायकाः ॥

एतेषां पूजनं कृत्वा प्रदद्यादष्टसिद्धये ।

तेषां देवतसुखाय पूजयेत् विचक्षणः ॥

शिरोगतानि चाद्यात् सौवर्णानि तु सर्वदा ।

चङ्गरत्नादिकानीह भूषणानि तु भैरव ॥

त्रैवेयकादि हंसान् सौवर्णं राजतञ्च वा ।

निवेदयेत् देवेभ्यो नान्यतेजसस्मयम् ॥

रोतिवज्रादिसंज्ञातं पात्रोपकरणादिकम् ।

दद्यादायसवर्जन्तु भूषणं न कदाचन ॥

चण्डाचामरकुम्भादि पात्रोपकरणादिकम् ।

तद्भूषणान्तरे दद्याद् यस्मात्तदुपभूषणम् ॥

सर्वं तान्त्रमयं दद्याद्यत्किञ्चिद्भूषणादिकम् ।

सर्वञ्च स्वर्गवत्तान्त्रमर्घ्यपात्रे ततोऽधिकम् ॥

पूजार्घ्यपात्रं नैवेद्याधारपात्रञ्च पात्रकम् ।

अष्टौर्भूतैः सदा विष्णोः प्रीतिर्दं तोषदं तदा ॥

तान्त्रे देवाः प्रमोदन्ते तान्त्रे देवाः सदा स्थिताः ।

सर्वप्रोतिकरं तान्त्रं तस्मात्तान्त्रं प्रयोजयेत् ॥

स्त्रीप्रयोगे नरः कुण्याद्देवानामपि भैरव ।।

ग्रीवोर्दंदेशं रोप्यन्तु न कदापिच भूषणम् ॥

प्रावारः पानपात्रञ्च मेण्डकं यक्षमेव च ।

पर्यङ्कादि यदन्त्यञ्च सर्वं तदुपभूषणम् ॥

अयोमयन्ते कांस्यमृते यद्भूषणं भवेत् ।

स्वर्गरोप्यस्य चाभावे त्वधःकाये नियोजयेत् ॥

एतेषां भूषणादीनां यद्दद्यात् शक्यते नरैः ।

तत्तद्दद्यात् सर्वमेव तु सर्वमेव प्रदायेत् ॥

भूषितः

चतुर्वर्गप्रदं नित्यं भूषणं सर्वसौख्यदम् ।

तुष्टिपुष्टिप्रीतिकरं यथाशक्तीदृशे खजेत् ॥

इदं तं भूषणं प्रोक्तं सर्वदेवस्य तुष्टिदम् ॥”

इति कालिकापुराणे ६८ अध्यायः ॥

अथालङ्कारयुक्तिः । तदुधारणदिनसुच्यते ।

“रेवत्यन्विधनिष्ठासु हस्तादिष्वपि पञ्चसु ।

गुरुशुक्रबुधस्याङ्गि वक्षालङ्कारधारणम् ॥

अनिष्टेष्वपि निर्दिष्टं वक्षालङ्कारधारणम् ।

उदाहे राजसम्माने ब्राह्मणानाञ्च समन्त ॥

शिरस्यं मुकुटं हारः कुण्डलञ्चाङ्गदन्तया ।

कङ्कणं बालकश्चैव मेखलाद्याविति क्रमात् ॥

प्रधानभूषणान्येषु यथा स्वं याति निश्चयः ।

पद्मरागञ्च वक्ष्ये विनयो गोविन्दक्षया ॥

सुक्तावेदूयनीलञ्च यथा मरकतं क्रमात् ।

आदित्यादिदशावर्णां सर्वसम्पत्तिदायकाः ॥

सुवर्णनापि घटना सर्वेषामुपयुज्यते ।

प्रधानभूषणेष्वेवमप्रधाने न निर्णयः ॥

प्रधानभूषणं प्रायः शिरसो ह्यभिधीयते ।

तस्य प्रधानभूतत्वादित्याह भृगुनन्दनः ।

सुखदा मणयः सुखा दुःखदा दोषशालिनः ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

तद्वारणफलम् यथा,—

“भूषणं भूषयेदङ्गं यथायोग्यविधानतः ।

शुचिसौभाग्यसन्तोषदायकं काचनं स्तनम् ॥

यद्दृष्टिद्वन्द्वं पुष्टिकरं दुःखप्रणाशनम् ।

पापशौभाग्यशमनं रत्नाभरणधारणम् ॥

माणिक्यं तरुणः सजात्यममलं सुक्ताफलम्

श्रीतमो-

र्माद्वैयस्य च विदुमो निगदितः सौम्यस्य

गारुत्मनम् ।

देवेभ्यस्तस्य च पुष्यरागमसुराचार्यस्य वचं श्रमे-

र्णान् निर्मलमन्ययोश्च गदिते गोमेदेवैदूयके ॥

वानः स्रगगन्धर्वानां धारणं प्रीतिवर्द्धनम् ।

रत्नोन्नमयेमोक्षणं सौभाग्यकरसुखमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भूषणः, पुं, (भूषयति भक्तहृदमिति भूष्यतेऽनेनेति

वा । भूष + ल्युः वा ण्युट् ।) विष्णुः । यथा,—

“भूशयो भूषणो भूतिविशोकः शोकनाशनः ॥”

इति तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

(राजनिर्घण्टः । यथा, कथासरित्सागरे ।

४७ । १३ ।

“वसुदत्तादयश्चेते राजानोऽर्धरथा इमे ।

अङ्कुरी सुविशालञ्च दक्षिभूषणसोमिकाः ॥”)

भूषा, स्त्री, (भूष + भावे ण्यः टाप् च ।) अल-

ङ्गिया । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा,

भागवते । १ । २२ । २२ ।

“हस्यतोः पथ्येदात् प्रीत्या भूषावासःपरि-

च्छदान् ॥”)

भूषितः, वि, (भूष + क्तः ।) अलङ्कृतः । इत्य-

मरः । २ । ६ । १०० ॥ (यथा, भट्टिः । ६।७६।

“भृङ्गाक्षीकोकिलकुड्भिर्वांशैः पञ्च लज्जया ॥

रौचनैर्भूषितां मय्यामस्माकं हृदयाविधम् ॥”)

भृङ्गः, जि, (भृ + गृञ् ।) भवनशीलः । तत्-
पर्यायः । भविष्यः २ भविता १ । इत्यमरः ।
१ । १ । ५६ ॥ साधुभवनशीलः । इति
तट्टीकायां रायसुकुटः ॥ (यथा, मनी । ४ ।
१३५ ।

“सन्निधौ चैव सर्पे च ब्राह्मणश्च बहुश्रुतम् ।
नावमन्येत वै भृङ्गः क्षत्रानपि कदाचन ॥”

“भृङ्गः, घनाशुरादिना वर्द्धनशीलः ।” इति
तट्टीकायां कुल्लुकभट्टः ॥)

भृसुतः, पुं, (भृ + सुट् ।) मङ्गलशब्दः ।
इति शब्दमाणा ॥ (यथा, सूर्यसिद्धान्ते ।
२ । ५५ ।

“महत्वाच्छीघ्रपरिधिः सप्तमे भृगुभृसुतौ ॥”)
सीतायाम् स्त्री ॥

भृलृणं, स्त्री, (भृलृणं लृणं भवस्तृणमिति वा ।
पारस्करादित्वात् लृट् ।) भृलृणम् । इत्यमरः ।
२ । ५ । १६७ ॥ (यथा, मनी । ६ । १२४ ॥

“वर्जयेन्मधुमांसं च भौमानि कवकानि च ।
भृलृणं शिमुकश्चैव शिवातकफलानि च ॥”)

अस्य पर्यायगुणा यथा,—

“गुह्यबीजं भृलृणं सुगन्धं गोमयप्रियम् ।

भृलृणं भवेच्छुभा मालाह्वयकमित्यपि ॥

भृलृणं कटुकं तिक्तं तीक्ष्णं दीपनं

लघु ।

विदाहि दीपनं कृच्छ्रमनेत्रं सुखशोधनम् ।

अदृष्टं बहुविदकश्च पित्तरक्तप्रदूषणम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भृष्टकृ, [भृ] पुं, (भृ + कृ + क्त ।) भृष्टः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १ ॥

भृक्ष्मः, पुं, (भृ + क्ष्म + इव अमरलोकाधार-
णात् ।) सुमेरुपञ्चतः । इति जटाधरः ॥

भृज, भृजिपुष्टोः । इति कविकल्प-
भृ लि टु लु च । इमः ॥ (भा०-उभ०-सक०-
अनिट् । लि-ङा०-उभ०-सक०-अनिट् ।) भृजि

भरुणं पुष्टिः पोषणम् । लि च “विभर्ति शशिनं
शम्भुर्विभर्ते जनकः सुतम् । टु भरयुः । टु

भृजिमम् । आदिपक्षे भृजिः पूरणम् । च भरति
कुम्भमङ्गिरणः । भरते । इति दुर्गाशास्त्रः ॥

भृङ्गशः, पुं, (कुञ्ज + अच् ।) कुञ्जो भावदीपनम् ।
ट्टावदरादित्वात् सस्य शत्वम् । भृवा कुञ्जो भाव-

प्रकाश इङ्गितज्ञापनं यस्य । निपातनात् सम्प्र-
सारणम् ।) भृङ्गशः । स्त्रीवैश्वधारी नट-

पुरुषः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

भृकुं सः, पुं, (चुरादौ पट् पुट्यादि दण्डकोक्तः
कुञ्जिभाषाथः । स्त्रीवैश्व धारयित्वा भृवः कुञ्ज-

यति पुरुषत्वमिति संज्ञायादुकारस्य अकारः
इत्यच् वा । कुञ्ज + अच् । यदा भृवा कुं स

इङ्गितप्रकाशो यस्य । निपातनात् सम्प्रसार-
णम् ।) भृकुं सः । स्त्रीवैश्वधारी नटपुरुषः ।

इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥

भृकुंसकः, पुं, (भृकुं स एवेति स्वार्थे कन् ।)

भृकुं सः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृकुटिः, स्त्री, (कुट कौटिल्ये इति कुट + इन् ।

भृवः कुटिः कौटिल्ये निपातनात् वा सम्प्रसार-
णम् ।) भृकुटिः । यथा,—

“रचितभृकुटिवस्त्रं नन्दना द्वारि बद्धे ।”

इति भरतधृतहरविनासः ॥

भृकुटी, स्त्री, (भृकुटि । कटिकारादिति डीष् ।)

भृकुटिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ भृकुटी-

कुटिलावली । इति मार्कण्डेयपुराणे देवी-
माहात्म्यम् ॥

भृगुः, पुं, (तपसा भृञ्जाते पञ्चतपादिभवेति ।

भृञ्ज + “प्रथिन्नादिभृञ्जा सम्प्रसारणं सलो-
पञ्च ।” उणा० १ । २६ । इति कुः सम्प्रसारणं

सलोपः । न्यङ्गादित्वात् कुत्वञ्च । यदा भृञ्जतीति
किप् । भृक् ज्वाला तथा सद्योत्पन्न इति उः ।)

सुनिविशेषः । स तु ब्रह्मणस्त्वचो जातः ।
(यथास्योत्पत्तिर्नामनिवृत्तिश्च महाभारते ।

१३ । ८५ । १०५—१०६ ।

“पुरवा वपुषा युक्ताः स्त्रेः स्त्रेः प्रसवजैर्गुणैः ।

भृगित्वेव भृगुः पूर्वमङ्गरेभ्योऽङ्गिराभवत् ॥

अङ्गारसंश्रयाश्चैव कविरित्यपरोऽभवत् ।

सह ज्वालाभिरुत्पन्नो भृगुस्तस्माद् भृगुः

सूतः ॥”)

अस्य भार्या कर्दमसुनिकन्या स्यातिः । पुत्रः

घाता विघाता च । कन्या स्त्रीः । इति श्रीभाग-

वतम् ॥ अपि च ।

सुनय ऊचुः ।

“कथितस्ते यदा सर्गः पृष्टः सूत त्वयाभूना ।

भृगुनर्गात् प्रभृत्येव सर्गो नः कथ्यतां पुनः ॥”

सूत उवाच ।

भृगोः स्यात्वां ससुतपन्ना स्त्रीः पूर्वसुदधेः

पुनः ।

तथा घाता विघाता च तस्यां जातौ भृगोः

सुतौ ॥

आयतिर्नियतिश्चैव मेरुकन्ये महाप्रभोः ।

घातुर्विघातुस्ते भार्ये यथेयांस्तौ सुताभौ ॥

प्राणश्चैव नृकण्डूश्च मार्कण्डेयो नृकण्डूतः ।

तनो वैदशिरा जज्ञे प्राणस्य दुतिमान् सुतः ॥

ततो वशो सुनिश्रेष्ठा विसरं भार्गवो गतः ।

इत्याद्ये वह्निपुराणे वरसर्गनामाध्यायः ॥ ३॥

शिवः । मुकुन्दः । इति मेदिनी । गे, १५ ॥

सातुः । यमदग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ अरण्य-

कण्टकवाग्निरिपाश्वर्चदेशः । निरवलम्बन-
पञ्चतादिपार्श्वः । आरब्ध इति स्यात्तम् ।

यस्मात् पतने अवस्थानक्रियाविशेषो नास्ति ।

अतएव भृगुपतनमित्यादिप्रयोगो दृश्यते । इति

भरतः ॥ तत्पर्यायः । प्रपात, २ अतटः ३ ।

इत्यमरः । २ । ३ । ४ ॥ द्रदृ ४ । इति जटाधरः ॥

पतनस्थानम् ५ । इति शब्दरत्नावली ॥

भृगुपतिः, पुं, (भृगोः तद्वंशीयानां पतिः ।)

परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

मीनमीविन्दे । १ । १० ।

“केशवधृतभृगुपतिरूप ! जय जगदीश ! हरे ! ॥

तथा च मेघदूते । १ । ५६ ।

“हंसद्वारं भृगुपतियशो वर्त्तं यत् कौच-

रन्मम् ।”)

भृगुसुतः, पुं, (भृगोः सुतः ।) शुक्रः । इति शब्द-

रत्नावली ॥ परशुरामश्च ॥

भृगुलापतिः, पुं, परशुरामः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृगुणाम्यतिरित्यपि पाठः ॥

भृङ्गं, स्त्री, (विभर्तीति । कु-भृञ् भरणी । “भृञ्

किन् तुट् च ।” उणा० १ । १२४ । इति

गन् । स च किन् तुङागमश्च ।) त्वच् ।

गुह्यत्वञ् इति स्यात्तम् । इत्यमरः । १ । ५ ।

१६ ॥ (यथा,—

“त्वक्पञ्च वराङ्गं स्याद्भृङ्गश्चैव न्यथोत्-

कटम् ॥”)

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

अभ्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गः, पुं, (विभर्तीशुरागमिति । भृञ् + “भृञ्

किन् तुट् च ।” उणा० १ । १२४ । इति गन् ।

स च किन् तुट् च ।) भ्रमरः । कलिङ्गपर्वा ।

इत्यमरः । १ । ५ । १६ । भिङ्गा इति भाषा ॥

(अस्य पर्याया धृम्याटशब्दे दृष्ट्याः ।) अस्य

मांसगुणाः । मधुरत्वम् । तिग्मत्वम् । कफशुक्र-

विघर्जनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ विड्गः ।

भृङ्गराजः । इति मेदिनी गे, १५ ॥ (यथास्य

पर्यायः ।

“भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पतङ्ग मार्कवम्

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तथा च पर्यायान्तरम् ।

“भृङ्गराजो भृङ्गरजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।

अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरङ्गनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

भृङ्गारः । भृङ्गरोजः । इति शब्दरत्नावली ॥

भृङ्गकः, पुं, (भृङ्ग । संज्ञायां कन् ।) राजवासन-

पर्वा । यथा,—

“अथ भृङ्गो भृङ्गराजो भृङ्गको राजवासनः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

भृङ्गजं, स्त्री, (भृङ्ग इव जायत इति । जन

+ डः ।) अयुर । इति रत्नमाला ॥ (गुणा-

श्चास्यायुरशब्दे विहिताः ॥)

भृङ्गजा, स्त्री, (भृङ्गज + स्त्रियां टाप् ।) भार्गी ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

भृङ्गपर्णिका, स्त्री, (भृङ्ग इव काष्ठायां भृङ्गवर्णं

पर्णमस्याः इति डीष् । ततः स्वार्थे कन् टाप् ।

अत इत्यच् । ईकारस्य ह्रस्वत्वम् ।) सूर्योला ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

भृङ्गप्रिया, स्त्री, (भृङ्गाणां प्रिया । प्रचुर-

मधुत्वात् ।) माधवीजता । इति राज-

निर्घण्टः ॥

भृङ्गमलिका, स्त्री, (भृङ्गस्य भृङ्गराजस्यैव मल-

मस्याः कः । अजातिवचनत्वात् टाप् । कापि

अत इत्यच् ।) भ्रमरश्च स्त्री । इति राज-

निर्घण्टः ॥

भङ्गसो

भङ्गारो

भङ्गो

भङ्गरजः, पुं. (भङ्गान् रजयतीति अन्तर्भूत-
गर्थाद् रजोऽच् । एषोदरादित्वात्, न
लोपः ।) भङ्गराजः । इति भावप्रकाशः ॥
(यथा,—

“भङ्गरजनिषलोत्पलशारि-
लौहपुरीषसमन्वितकारि ॥”

इति वैद्यकचक्रपाणिन्यदि च्छाधिकारे ॥)
भङ्गरजाः, [स्] पुं, (रजयतीति । अन्तर्भूत-
गर्थात् रज्ज् “सर्वधातुभ्योऽस्तुम् ।” उणा० ४ ।
१८८ इति अस्तुम् । ततो “रज्ज्” ॥ १८१० ॥
इति लोपः । ततो भङ्गारा रजाः रज्जकः ।
अथवा भङ्ग इव ज्ञाप्यवर्णं रजः परागोऽस्य ।)
भङ्गराजः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

भङ्गराजः, पुं, (भङ्ग इव राजते इति । भङ्ग + राज
+ अच् । द्रव्यहारेण भङ्गवत् केशज्ज्योत्करणा-
त्तयात्वम् ।) क्षुपविशेषः । कंसुरिया इति वङ्ग-
भाषा । मेगरिया इति हिन्दीभाषा । तत्-
पर्यायः । केशराजः २ भङ्गः ३ पतङ्गः ४
मार्करः ५ । इति रत्नमाला ॥ भङ्गाङ्कः ६ केश
रज्जनः ७ पिष्टप्रियः ८ अङ्गारकः ९ केश्यः १०
कुल्लवर्द्धनः ११ । अस्य गुणाः । तित्तत्वम् ।
उष्णत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । केशरज्जनत्वम् । कफा-
मशोफण्चक्रनाशित्वम् । तत्र नीलो रसायनः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“भङ्गराजो भङ्गरजः मार्करो भङ्ग एव च ।
भङ्गारकः केशराजो भङ्गारः केशरज्जनः ॥
भङ्गराजः कटुस्तिक्तो रुच्योष्णः कफवातशुन ।
केश्यस्त्वयः क्षामिन्नासकारः शोथामयापहन् ॥
इत्यो रसायनो बल्यः कुष्ठनेत्रशरीरर्क्षि-
जित् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

पक्षिविशेषः । (यथा, महाभारते ॥ १०८॥ ७॥
शकुनेषु विचित्राङ्गैः कूजङ्गिर्विविधा गिरः ।
भङ्गराजेस्तथा हंसैर्दीर्घहजलकुक्कुटेः ॥ ”)
भ्रमरः । इति मेदिनी । जे, ३४ ॥ यक्षभेदः ।
इति धरणिः ॥

भङ्गरिटिः, पुं, (भङ्ग इव रटति इति । भङ्ग + रट
+ इत् । एषोदरादित्वादिकारागमः ।) शिव
हारपालः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भङ्गरोट, पुं, (भङ्गरिटि । एषोदरात् ईत्वम् ।)
शिवहारपालः । इति भूरिप्रयोगः ॥

भङ्गरोजः, पुं, (भङ्ग इव रीति । भङ्ग + र +
बाहुलकात् व्योलच् । अस्य भङ्गस्तुष्ट्यशब्दत्वा-
त्तयात्वम् ।) कीटविशेषः । भीमकुल इति
भाषा । तत्पर्यायः । विषष्टका २ वरोलः ३
लघुवटपदः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गवल्गमः, पुं, (भङ्गाणां वल्गमः प्रियः ।) धारा-
कदम्बः । भूमिकदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गवल्गभा, स्त्री, (भङ्गाणां वल्गभा ।) भूमिजम्बूः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गोदरः, पुं, (भङ्गाणां सोदरस्तुष्टः ।) केश-
राजः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भङ्गानन्दा, स्त्री, (भङ्गाणामानन्दो यस्याः
पञ्चमी तत्पुरुषः । भङ्गाणां आनन्दो आनन्द-
करी वा ।) यूथिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
भङ्गामीष्टः, पुं, (भङ्गाणां अमीष्टः प्रियः । मधु
बाहुल्यात् ।) आनन्दतनूः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ तन्मुकुलफलयोः स्त्री ॥

भङ्गारं, स्त्री, (भङ्गं धारणप्राप्यगयोरिति । भ +
“भङ्गारभङ्गारौ” उणा० ३ । १३६ । इति
आरन् निपातनात् नुम् गुक् च ।) लवङ्गम् ।
सुवर्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गारः, पुं, (भ + आरन् नुम् गुक् च । अथवा
“भङ्गं जलमियर्त्तनेनेति ।” भङ्गं + ऋ + करणे
घञ् । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ॥ स्वर्गचटित-
वारिपात्रम् । (यथामाकण्डेयपुराणे ॥ ८०० ॥

“नाश पश्यामि ते कृत्वं भङ्गारमथवा पुनः ॥”)
तत्पर्यायः । कनकालुका २ इत्यमरः ॥ गुडुकः
३ गडुकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ भङ्ग-
राजः । इति जटाधरः ॥ अथ भङ्गारोद्देशः ।

“राज्ञोऽभिषेकपात्रं यद्भङ्गार इति तन्मतम् ।
तद्वदधा तस्य मानमाहतिश्चापि चाटया ॥
सौवर्गं राजतं भौमं ताम्रं स्फाटिकमेव च ।
चान्द्रं मौह्यं शाङ्गमेतद्विधं मतम् ॥

भातुर्द्विजवसन्ताटुदलोकसुरीक्षिताः ।
अष्टावर्षी समाख्याता आयामपरिणाद्योः ॥
द्विचतुर्वाणवदाश्विवागसप्तमवृत्तिता ।
यथाक्रमं समुद्दिष्टमादिवादिदृष्टा भवाम् ॥

पद्मरागस्तथा वज्रं वेद्व्यर्थात्तिककन्था ।
नीलं मारकतश्चैव सुक्ता च सप्त कीर्तिताः ॥
भङ्गारसप्तैर्न्यास्या न भौमो मणिमहान् ।
कानकं श्यम्यं वापि सर्वेषामुपयुज्यते ॥

कानकान् चित्तीशानां श्यम्यं सार्वभौगिकम् ।
शङ्खपद्मशङ्करां प्रत्यङ्गं विन्यसेत् क्रमात् ॥
चतुर्विधानां भूषाणां चान्द्रः सर्वत्र प्रस्यते ।
श्वेतं रक्तं तथा पीतं लघां चन्द्रवसुधते ॥

यत्तेषां सलिलैः सकञ्चतुर्णां स्यान्महामुजाम् ॥
मल्ली पद्मश्च नीलश्च तथा कृष्णापरानिता ।
रुषां पुष्पाणि केशेषु चतुर्णातिमहामुजाम् ॥
ह्रीरकं पद्मरागश्च वेद्व्यं नीलमेव च ।

चत्वारो मणयो धेयास्तुर्णा सचनान्मसि ॥
इत्थं निश्चित्य यः कुर्यान् वृषतिः सकमात्मनः ।
स चिरायुर्भवेद्भोगी इतोऽन्यत्स्वययाचरन् ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ भङ्गारोद्देशः ॥
भङ्गारिः, स्त्री, (भङ्गं भङ्गवद्गमं गच्छतीति । भ +
इत् ।) कविकाव्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गारिका, स्त्री, (भङ्ग + ऋ + “कर्मण्यश” ३ ।
० । १ । इति अण् । भङ्गारः तनः कन् । टाप्
अत इत्वञ् ।) भिक्षिका । यथा,—

“भिक्षिका भिक्षिका वर्षकरो भङ्गारिका
च सा ॥”

इति हेमचन्द्रः । ४ । ८२ ॥
भङ्गारी, स्त्री, (भङ्गमियति रूपेणानुक्रोति
“कर्मण्यश” ॥ १२ । १ । इति अण् । भङ्गार-

स्तनः गौरादित्वात् डीप् । रस्य लब्धे भङ्गाली
च ।) भिक्षी इत्यमरः । २ । ५ । २८ ॥

भङ्गाङ्कः, पुं, (भङ्गमाङ्कयते स्मरते इति । आ +
ङ्क + कः ।) जीवकः । भङ्गराजः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विट्तिरस्य जीवकभङ्गराजशब्द-
योश्चातया ॥

भङ्गाङ्गा, स्त्री, (भङ्गमाङ्कयते स्मरते । भङ्ग + आ
+ ङ्क + कः स्त्रियौ टाप् ।) भ्रमरच्छली । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गिः, पुं, (विभर्त्तते । भ + बाहुलकात् गिक्
शुट् च ।) भङ्गी । यथा,—

“प्राप्ता गद्याधिपत्यं त्वं नाका भङ्गिरिति
स्मृतः ॥”

इति वामनपुराणे ४५ अध्यायः ॥

भङ्गिणी, स्त्री, (भङ्गवत् वर्णो अस्या अर्क्षोति
इति । डीप् ।) वटीवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

भङ्गी, स्त्री, (भ + गक् + शुट् + गौरादित्वात्
डीप् ।) अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

भङ्गी, [न्] पुं, (भङ्गः भङ्गवद्गर्भोऽस्यार्क्षोति ।
इति ।) वटवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ शिव-
हारपालविशेषः । तत्पर्यायः । भङ्गेरिटिः ०
भङ्गेरोटः १ शलः ४ नाडीदेहः ५ अस्थिविग्रहः
६ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भङ्गेरिटिः ७ । इति

भूरिप्रयोगः ॥ तस्य जन्मकारणं यथा,—
ईश्वर उवाच ।

“इतिमात्रेण नोमायां मनुष्यः संभवत्यति ।
महामेधुनसंयोगात् स्वादुपुत्री च पाप्मनी ॥
तस्मादहम् देवानां वचनाद्व्रजसक्तया ।
व्यस्य महामेधुनम् किञ्चैकं कर्तव्यममराः ॥
यन् मे सुमहत्तमो महामेधुनकारणम् ।
धाम्य तेजस्विनं देवमानयन्त्वमरास्तु तम् ॥
यो निष्कम्बो निष्कारो भूत्वा तेजो यक्षो-
यति ॥

तन्मे वदन् विदशास्वस्य तेजः शरीरजम् ॥”
श्रीश्री उवाच ।

“वृषज्जवचः श्रुत्वा देवा ब्रह्मपुरोगमाः ।
हरतर्जयहायाय वीतिहोत्रं ययुर्हया ॥
अथ ब्रह्माणमामन्त्रा तयानुज्ञाय पावकम् ।
सन्दा देवगणाः सर्वे हरश्चरिदं वचः ॥”

श्रीदेवा ऊचुः ।
“यद्येवमनरः श्रीमान् भूरितेजोमयो बली ।
महामेधुनवीजम् त्वत्तजः संग्रहीष्यति ॥
इत्युक्ता विदशाः सर्वे वीतिहोत्रं परास्थितम् ।
तस्मै निदेशयामासुः शम्भवे सर्वदेवत ॥
ततः यद्भङ्गं त्वं रेतो आदितं दृष्टवानने ।
उत्सर्ज्य महाबाहुर्महामेधुनकारणम् ॥
अमावस्यस्थमानस्य तेजसः शशभृदभतः ।
अगुह्यमतिस्वल्पं गिरिप्रस्थे पपात ह ॥
तयोः कारणयोः सद्यः सम्भूतो भङ्गराजजौ ।
एको भङ्गसमः कृष्णो भिक्षाञ्जननिभोऽपरः ॥
भङ्गी तस्य तदा ब्रह्मा नाम भङ्गीति चाकरोत् ॥

महालयैककम्पस्य महाकावेति लोकभृत् ॥
ततस्तौ लालयामास शङ्करः प्रमथोत्करैः ।
अपर्णया चापि तथा क्रमात्तावभिवर्द्धितौ ॥
प्रहृष्टौ तौ महात्मनौ हरौमाप्रतिपालितौ ।
क्रमाङ्गयोश्चैव हत्वा तौ हरौ द्वारि न्ययोजयत् ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥

तस्य वागरमुखत्वकारणं तच्छापेन हरपात्रं
त्वोच्चापिमनुष्यजन्मग्रहणं यथा,—

“यदा सा नर्मणे याता गौरी स्मरहरा-

निकम् ।

तदा भङ्गिमहाकालौ द्वाःस्त्री द्वारि प्रतिष्ठितौ ।
नर्मेवसाने सा देवी सुक्तधूमिलवन्धना ।
निःश्वता रतिसङ्केतशालाया जलजानना ॥
तां निःसरन्तीं सहसा तथाभूतामनिन्दिताम् ।
अयोध्यां वीक्षितुं चान्येष्टं पञ्चजन्तं प्रियम् ॥
ददर्शतुर्महात्मनौ नातिहृष्टात्ममानसौ ।
भङ्गौ चापि महाकालं प्रापकालश्च कोपतः ॥
दृष्ट्वा तौ मातरं देवीं तदा भूतावधोमुखौ ।
चिन्ताश्च जन्मतुस्तीर्त्वा निश्वसतुरुत्तमम् ॥
तौ पश्यन्तौ तदा देवी दर्शं हिमवनसुता ।
शुकोप च तदापणां वाक्यश्चेतदुवाच ह ॥
एवम्भूतास्तु मां कक्षादसम्प्लवामपश्यताम् ।
भवन्तौ तनयौ शुद्धौ ह्रीमय्यादाविवर्जितौ ॥
तस्मादिहमममयादां भवन्तौ निरपत्रपौ ।
अकुञ्चन्तौ ततो भूयाद्भवतोर्ज्ज्वल मातुषे ॥
मातुषी योनिमासाद्य ममावेक्षणदोषतः ।
भविष्यतो भवन्तौ तु ग्रास्वान्मनुष्यौ भुवि ॥
तौ प्रापदुःखौ तु तदा विमनस्कौ हरालम्बौ ।
ग्रापं तस्या न संहाते प्रोचतुश्चेदमद्रिजाम् ॥
नियोजितौ यथा द्वारि महेष्टेन त्वया सह ।
तथा नियोगं कुर्वन्तौ तिष्ठारो द्वारि संयतौ ॥
हृष्टाक्षिःसरणं गेहात्तवेव न हि युज्यते ॥
तस्मात्तच्च प्रतीकारं शृणु मातरनिन्दिते ॥
त्वं मातुषी चितौ भूया हरौ भवतु मातुष्यः ॥
मातुष्यस्य हरस्यावां जायायां हरतेजसा ।
भवत्याचापि मातुष्या भविष्यावस्तयोदरे ॥
अथ काले अतीते तु सर्वज्ञो वृषभध्वजः ।
तद्भावि कर्मे ज्ञात्वेव मातुषो ह्यभवत् स्वयम् ॥
अज्ञयो दक्षिणाङ्गुष्ठादक्षौ अज्ञसुतोऽभवत् ।
अदितिस्तनुसुता जाता ततः पूषाकृतोऽभवत् ॥
पूषः पुत्रोऽभवत् पौषः सर्वज्ञास्त्रार्थपारगः ।
वस्य तुभ्यो वृषो भूमौ न भूतो न भविष्यति ॥
न पुत्रहृत्तौ राजाभूत् पौषो वृषतिसत्तमः ।
पौषे वयसि संप्राप्ते भार्याभिस्तुष्टिभिः सह ॥
पौषः परमया भक्त्या अज्ञानं प्रथंतेष्वयत् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् अज्ञा लोकपितामहः ॥

अज्ञोवाच ।

शृणु पौष ! यथा भावौ पुत्रस्तव कुलोद्भवः ।
तदहं ते वदित्वाभि भार्याभिस्तान् समाचर ॥
इदं फलं गृह्णास्य त्वं मया दत्तं वृषोत्तमम् ।।
अज्ञां बहुले काले प्राप्तेऽपि सुरसं सदा ॥
फलमेतत् समादाय यावत् संवत्सरद्वयम् ।

आराधय महादेवं सुप्रसन्नो भविष्यति ॥
यथा संभाषते भर्गः फलमेतत्तथा भवान् ।
करिष्यति फलं राजन् ! भार्याभिस्तुष्टिभिः सह ॥
इत्युक्त्वा प्रययौ अज्ञा राजापि सह भीरुभिः ।
हरं यष्टुं समारंभे भक्त्या परमया युतः ॥
स तु वषट्कारेणैव महादेवीं जगत्पतिः ।
पौषस्य वृषतेः सन्त्यक् प्रसन्नादार्थसिद्धये ॥
ततः पुत्रार्थिनं भूपं प्रसन्नो वृषभध्वजः ।
अज्ञदत्तफलं दत्तं हत्वेदं तसुवाच ह ॥
इत्थं उवाच ।

इदं फलं अज्ञदत्तं विभज्य वृषते ! त्रिधा ।
भोजयेत्ताः स्वजायास्तं प्रहृष्टः सुख्यमानसः ॥
एकस्या जठरे शीर्षे भार्यायास्ते भविष्यति ।
अपरस्यास्तथा कुक्षौ मध्यभागे भविष्यति ।
अधो नाभ्यास्तु यो भागः सोऽपरस्या भविष्यति ॥
ततः खल्वत्रयं भूप ! यथास्थानं पृथक् पृथक् ।
योजयिष्यति पश्चात्ते पुत्र एको भविष्यति ॥
ततः फले स्वयं देवः प्रविशेष्ट वृषध्वजः ।
तनुच्छन्नात् तन् फलं भूतं त्रिभागं स्वयमेव हि ।
ततः ससृष्टं काले प्राप्ते ताभिस्तु भक्षितम् ॥
तत् फलं वृषशाई न ! गर्भाक्षाद्याहिताः

शुभाः ।

सर्वार्थे गर्भकाले तु गर्भेभ्यः समजायत ॥
खल्वत्रयं पृथक् राजा यथा भर्गेण भाषितम् ।
तच्च खल्वत्रयं पौषो यथास्थानं नियोज्य च ॥
एकं पिष्टं चकाराशु तत्र पुत्रो जजायत ।
तस्य शीर्षे तदा राजन् ! सहजेन्द्रकला शुभा ॥
तस्य नामाकरोद्राजा ब्राह्मणैः स्तैः पुरोहितैः ।
चन्द्रशेखर इत्येवं कान्त्या चन्द्रसमप्रभः ॥
एव तिष्ठन्नामम्यानां गर्भे जातो यतो हरः ।
अतस्त्रात्मकनामाभूत् प्रथितो देवलोकयोः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥

“अवतीर्णो महादेवः पौषजायास्तु खेच्छया ।
मातुषेण प्रमायेन तेन सम्भूतसरद्वये ।
गिरिजापि ककुत्स्थस्य राज्ञो भार्यास्त्रायतम् ॥”
“इत्थान्कुवश्रणो राजा ककुत्स्थो नाम धार्मिकः ।
तस्य भार्या महाभागा भर्गदेवस्य पुत्रिका ॥
सा मनोऽन्धधिनौ नात्मा पूजिता पतिव्रतभा ।
पुत्रो न विद्यते तस्यास्तदर्थं सा गृहान्तरे ।
निभृतं स्थापितं कृत्वा चण्डिकां समपूजयत् ॥
पूज्यमाना महादेवी चण्डिका राजभार्याया ।
पार्वत्यापि स्वयं तस्या गर्भे काले विवेश ह ॥
सा मनोऽन्धधिनौ देवी सुपुत्रे तनयां शुभाम् ।
तां दृष्ट्वा हारचंद्रयुक्तां शरणागत्युत्तमाम् ॥

शुभाम् ॥

ककुत्स्थो भार्याया साहसमत्नसुदितोऽभवत् ॥
तमेव हारचिह्नेन तस्यां तारावतीति वै ।
नाम्नाकौरोत् पतिता काले यथोक्ते वृषसत्तमम् ॥
तस्यास्तु यौवनोद्भवे दृष्ट्वा राजा सुतैः सह ।
ककुत्स्थः कारयामास समयेऽथ स्वयम्बरम् ।
स्वयं सा पार्वती देवी वस्रे च चन्द्रशेखरम् ॥
इति स्वयं महादेवो मातुषीं योनिमाश्रितः ।

पार्वती च स्वयं जाता नरयोनावनिन्दिता ॥
यथा भङ्गी महाकाल एतयोर्भवत् सुतः ।
तथा त्वं शृणु राजेन्द्र ! कथयामि ससृष्टवम् ॥
अथोभया समं देवो वियता चन्द्रशेखरः ।
आजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रति तं वृषम् ॥
दृष्ट्वाऽथ चरन्तीं तासुमायाः सहश्रीं गुणैः ।
सर्वलक्षणसम्पन्नां माधवस्त्रेव माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा न्यगदहेवीं गौरीं वृषभकेतनः ।
इयं ते मातुषी नर्तिः प्रिये । तारावतीति या ॥
भङ्गी महाकालयोस्ते जन्मने विहितं स्वयम् ।
त्वतो ह्यन्यकालोऽहं नान्यां गन्तुमिहोत्त-

सहे ॥

त्वमिदानीं स्वयं चास्यां नर्तनां प्रविश

भाविनि ! ।

तत उत्पादयिष्यामि महाकालश्च भङ्गियम् ॥

श्रीदेशुवाच ।

ममेव मातुषी नर्तिरियं वृषभकेतन ! ।
विश्रामि तेऽथ वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविशेष्ट ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यास्तु कामार्थं ससृष्टयतः ॥
ततः सापर्णयाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवाभवन्मुदा ॥
कामावसाने तस्यास्तु सद्विजातं सुतद्वयम् ।
अभवत् वृषशाई न । तथा ग्रास्वान्मननम् ॥
ततस्तयोर्नामं चक्रे नारदो वचनान् वृष ! ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्रो भयङ्करः ॥
वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथापरः ।
इति चक्रे तयोर्नामं देवविश्रंक्षणः सुतः ॥
अन्याश्च सर्वसंस्कारात्तारदो मुनिसत्तमः ।
चकार क्रमशो वाक्याचन्द्रशेखरभूततः ॥”
इति कालिकापुराणे ४७ । ४८ । ४९ अध्यायेभ्यः
संकलितम् । तस्य जन्मनः प्रकारान्तरं यथा,
वेण उवाच ।

प्रपद्ये देवमीशानं त्वामर्जं चन्द्रभूषणम् ।
महादेवं महात्मानं विनश्य जगत् पतितम् ॥
अथेनमब्रवीदेवस्त्रिलोक्याधिपतिर्भवः ।
आन्धासनकरास्य वाक्यविद्वान्मनुसत्तमम् ॥
अहो तुष्टोऽस्मि ते राजन् ! स्तवेनानेन सुव्रत ! ।
बहुनाच किमुक्तेन मत्समीपे वसिष्यसि ॥
उषित्वा सुचिरं कालं मम गात्रोद्भवः पुनः ।
असुरो ह्यन्धको नाम भविष्यसि सुरान्तस्तत् ॥
हिरण्यराक्षसद्वये जन्म प्राप्य वृद्धिं गमिष्यसि ।
पूर्वाधर्मज्ञे चोरेण वेदनिन्दाकृतं न च ॥
साभिजाधो जगन्मातुर्भविष्यसि यदा तदा ।
देहं मूलेन हत्वा ते पातयिष्यामि साध्विमम् ॥
तत्राप्यकस्मिन् भूतः सुखा मां भक्तितः पुनः ।
प्राप्ता गणाधिपत्यं त्वं नात्मा भङ्गिरिति स्मृतः ।
मत्सन्निधाने स्थित्वा त्वं ततः सिद्धिं गमिष्यसि ॥”
ततः कालान्तरे अन्धकस्तप्तवानन्तरं महा-
देववाक्यम् यथा,—
“सिद्धोऽसि दानवपते ! परितुष्टोऽस्मि तेऽन्धक ! ।
वरं वरय भद्रं ते यमिच्छसि विनाशिकाम् ॥

अम्बिका जननी मह्यं भगवांस्त्वामकः पिता ।
बन्धाभि चरणी मातुर्वन्दनीया ममाम्बिका ॥
वरदोऽसि यदीशान । तदयातु विलयं मम ।
प्राचीरं मानवं वाग्वं दक्षतं दुर्विचिन्तितम् ॥
तथा मे दानवो भावो ह्यपयातु महेन्दर । ।
स्त्रिया स्थातव भक्तिस्तु वरमेतं प्रयच्छ मे ॥

उवं भवतु हेतुः । पार्थ ते यातु संशयम् ।
मुक्तोऽसि हेतुभावाच्च भङ्गी गणपतिर्भव ॥
इत्येवमुक्त्वा वरदः शूलयादधतार्थं तम् ।
निर्माव्य निजहस्तेन चक्रे निर्गममन्त्रकम् ॥
ततः स्वदेहतो देवान् ब्रह्मादीनामुद्भाव सः ।
ते निश्चरन्महात्मागो नमस्त्यक्तस्त्रिलोचनम् ॥
गगान् स नन्दो चाङ्गय सन्निवेश्य तदधतः ।
भङ्गिणं दर्शयामास बुधैर्वोऽन्वकेति हि ॥
ते हृष्टा दानवपतिं संशुष्कपिशितं रिपुम् ।
गगाधिपत्यमापन्नं प्रशशंसुर्वृषजम् ॥”

इति वामनपुराणे १८१।४५।६७ अध्यायेभ्यः
सङ्कलितम् ॥

भङ्गीपलः, पुं, (भङ्गाः अतिविषायाः फलमिव
फलं यस्य ।) आम्बातकट्टयः । इति राज-
निर्वण्टः ॥

भङ्गीशः, पुं, (भङ्गीशो भङ्गीर्वा ईशः ।) महा-
देवः । इति शब्दरत्नावली ॥

भङ्गिरिटिः, पुं, (भङ्गे भङ्गविषये रिटति । अभि-
लषतीति । भङ्गे + रिट् कर्त्तरि इः । अलुक्
समासः ।) भङ्गी । इति त्रिकाण्शेषः ॥

भङ्गेष्टा, स्त्री, (भङ्गाणामिष्टा ।) छतकुमारी ।
भाग्यैः । तत्त्वैः । काकजम्बुः । इति राज-
निर्वण्टः ॥

भज ई ड भर्जने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक० सेट् ।) भर्जनं पाकविशेषः । ई
भक्तः । ड भर्जते तच्छुलान् जनः । इति दुर्गा-
दासः ॥

भञ्जन, पुं, (भञ्जन्ते तच्छुलादयोऽस्मिन्निति ।
भञ्ज् + “भृक्षधृभृञ्जिभ्यश्चञ्जि” उणा०
२ । ८० । इति ऋजुन् ।) अञ्जरीयः । इति
उणादिकोषः । भाजना खोला इति भाषा ॥

भतः, वि, भरणीयः । इत्याङ्कितत्वम् । पुष्टः ।
इति भट्टानोः कर्मणि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

भतकः, पु, (भियते इति । भ + कर्मणि क्तः ।
ततः स्वार्थे कन् । यद्वा, भतेन वेतनं उपजीव-
तीति कन् ।) वेतनोपजीविकर्मकर्त्ता । तत्
पर्यायः । भतिभुक् २ कर्मकरः ३ वेतनिकः ४ ।
इत्यमरः । २।१०।१५ ॥ (यथा, मनी १।१५६।
“भतकाध्यापको यच्च भताध्यापितस्तथा ॥”)

भतिः, स्त्री, (भियते अजयेति । भ + क्तिन् ।)
वेतनम् । इत्यमरः । २।१०।१८ ॥ मल्लम् ।
भरणम् । इति मेदिनी । ते, ४२ ॥ भतिर्वेतनं
क्षतकर्मिणे दत्तम् । तत्तु सप्रविधदत्तान्तर्गत-
दत्तविशेषः । यथा नारदेन च । दत्तं सप्त-

विधं प्रोक्तमदत्तं योऽशान्तकमिति प्रतिपाद्यते ।
दत्तादत्तयोः स्वरूपं विवृतम् ।

“पण्यमन्त्रं भतिस्तुष्टा जेहात् प्रत्युपकारतः ।
स्त्रीशुल्काद्युपहार्यं दत्तं दानविदो विदुः ॥”

इति मिताक्षरा ॥

भतिभुक्, [क्] पुं, (भृत्या भुङ्क्ते उपजीवतीत्यर्थः ।
भुज् + कर्त्तरि क्तिप् ।) भतकः । इत्यमरः ।
२।१०।१५ ॥

भतः, पुं, (भियते इति । भ + “भृजोऽसंज्ञा-
याम्” ३।१।११२ । इति ऋजुन् । “इत्स्वस्य
पिति क्ति तुक्” ६।१२।७१ । इति तुगा-
गमञ्च ।) दासः । इत्यमरः । २।१०।१७ ॥
(तयास्य पर्यायान्तरम् ।

“परिकर्मा परिचरः सहायः परिचारकः ।
प्रेष्यो भत उपस्थाना मेवकोऽभियवोऽनुगः ॥”
इति वेदकरत्नमालायाम् ॥)

तस्य लक्षणं यथा,—

सूत उवाच ।

“भृत्या बहुविधा ज्ञेया उत्तमाधममध्यामाः ।
नियोक्तव्या यथार्थेषु त्रिविधेष्वेव कर्मसु ॥

भृत्यपरीक्षणं वक्ष्ये यस्य यस्य हि यो गुणः ।
तमिमं संप्रवक्ष्यामि यद्यदा कथितानि च ॥

यथा चतुर्भिः कनकं परीक्ष्यते
तुलाचर्मणश्चेद्वनतापनेन ।

तथा चतुर्भिर्भृत्यैः परीक्ष्यते
श्रुतेन श्लोकेन कुलेन कर्मणा ॥”

कुलश्रीलगुणोपेतः सत्यधर्मपरायणः ।
रूपेण सुपसन्नश्च रात्र्याध्यक्षो विधीयते ॥

मल्लरूपपरीक्षाकृद्भेदप्रपरीक्षकः ।
बलाबलपरिज्ञाता सेनाध्यक्षो विधीयते ॥

इङ्गिताकारतत्त्वज्ञो बलवान् प्रियदर्शनः ।
अप्रमादो प्रमाथो च प्रतीहारः स उच्यते ॥

मेधावी वाक्पटुः प्राज्ञः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।
सञ्ज्ञास्वसमालोकी ह्येष साधुः स लेखकः ॥

बुद्धिमान् मतिमांश्चैव परितोपलक्षकः ।
क्रूरो यथोक्तवादी च यथ दूतो विधीयते ॥

समस्तज्ञतशास्त्रज्ञः पक्षिणोऽथ जितेन्द्रियः ।
शौचवीर्यगुणोपेतो धर्माध्यक्षो विधीयते ॥

पितृपेतामहो दत्तः शास्त्रज्ञः सत्यवाचकः ।
श्रीचयुक्तः सदाचारी रूपकारः स उच्यते ॥

आयुर्वेदज्ञताभ्यासः सञ्ज्ञः प्रियदर्शनः ।
आर्यश्रीलगुणोपेतो वेद्य एव विधीयते ॥

वेदवेदाङ्गतत्त्वज्ञो जपहोमपरायणः ।
आशीर्वादपरो निजमेव राजपुरोहितः ॥

इति गारुड ११२ अध्यायः ॥

भृत्या, स्त्री, (भियतेऽनया भरणमिति वा । भ +
“संज्ञायां समजनिषद्गुणपतमनविद्गुञ् शीह
भृणिष्” ३।३।६६ । इति ऋजुन् । स्त्रिया
टाप् ।) वेतनम् । इत्यमरः । २।१०।१८ ॥
(भरणक्रिया । यथा, ऋग्वेदे । १।८४।१६ ।

“आसन्निवृण् ऋत्स्वसोमयो भृन्व
एवो भृत्यान्वधत्त जीवात् ॥”)

भृमिः, पुं, (भृमति आभ्यति वेति । भृम् + “भृमैः
संप्रसारणञ्” उणा० ४।१२० । इति इन् कित्
सम्प्रसारणञ् ।) वायुविशेषः । चूरणा वातास
इति भाषा । जलाद्भ्रमणम् । इत्युणादि-
कोषः ॥ (वि, कर्मणिज्वाहकः । यथा, ऋग्-
वेदे । १।३१।१६ ।

“आपिः पिता प्रमतिः सोम्यानां
भृमिरस्यमिलन्मर्त्यानाम् ॥”

“भृमिर्भ्रमकः कर्मणिज्वाहक इत्यर्थः ।” इति
तद्वाच्ये सायनः ॥ भ्रमणशीलः । यथा, ऋग्-
वेदे । ३।६२।२ ।

“इमा उवां भ्रमयो मन्यमाना

युवावने न तुष्या अभवन् ॥”

“भ्रमयः भ्रमणशीलाः ॥” इति तद्वाच्ये सायनः ॥
वीणाविशेषोऽस्ती । यथा, ऋग्वेदे । १०।४४।१ ।

“अजयो न शुशुचाना ऋजीविणो भृमिं
धमन्तो अपगा अहन्त ॥”

“यद्वा, भृत्यास्तो वीणाविशेषस्तं धमन्तो वाह-
यन्तः ॥” इति तद्वाच्ये सायनः ॥)

भृश, इत् य उ अघ्रपते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर० अक०-सेट् ।) इत् अघ्रपत
अभशौत् । पुतादित्वाभिन्न उ इत्यन्ते । यभृशति
भृशत्यरिपताकिनीति हलायुधः ॥ उ भर्शित्वा
भृष्टा । इति । दुर्गादासः ॥

भृशं, कौ, (भृशति प्राचुर्येण वर्धते इति भृश +
कः ।) अतिशयः । तदति, वि । इत्यमरः
१।७० ॥ (यथा, भारवौ । ११।४६ ।

“भृशमाराधने यतः खाराध्यस्य मत्तवतः ॥”

भृशम्, य, (भृश + कः ।) प्रकर्षार्थः । तुष्टुरर्थः ।
शोभनम् । इति शब्दरत्नावली ॥

भृयत्, [ट्] पुं, पाषाणः । इति शब्दरत्नावली ॥
भृष्टः, वि, (भृश्ज् + कर्मणि क्तः ।) जलोपसंके-
विना पक्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ भाजा इति
भाषा ॥

भृष्टतच्छुलः, पुं, (भृष्टासौ तच्छुलश्चेति कर्म-
धारयः ।) भर्जनविश्रुद्धाध्यात्मिकरः । चाल
भाजा इति भाषा ॥ अस्य गुणाः ।

“सुगन्धिः कफहृत्क्षुः पित्तलो भृष्टतच्छुलः ॥”
इति राजवल्लभः ॥

भृष्टयव, पु, (भृष्टासौ यवश्चेति ।) भर्जन-
विश्रुष्टयवः । यवभाजा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । घानाः २ । इत्यमरः ॥ वाङ्कम् ३ ।

इति शब्दचक्रिका ॥ अस्य गुणा धानाशब्दे
द्रष्टव्याः ॥

भृष्टान्नं, स्त्री, (भृष्टं अन्नम् ।) भृष्टतच्छुलः ।
तुष्टि इति भाषा । तत्पर्यायः । कुहुरम् २
व्याचम् ३ । इति शब्दचक्रिका ॥

भृष्टिः, स्त्री, (भृश्ज् + भावे क्तिन् ।) भर्जनम् ।
गुणवाटिका । इति मेदिनी । टे, २५ ॥

भृ गि भृतौ । भृजि । भर्त्ते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(क्रा०-पर०-सक० सेट् ।) गि भृणाति भृञ् ।

भृञ्तिः । भृजि भर्जने । इति दुर्गादासः ॥

भेत्ता, पुं, (विभेति इति । भी + “इच्छभीका-
पाश्र्वत्यतीति ।” उणा० । ३ । ४३ । इति कन् ।
जन्तुविशेषः । आह इति भाषा । तत्
पर्यायः । मच्छकः २ वर्षाभूः ३ शाखरः ४
प्रवः ५ हर्दुरः ६ । इत्यमरः । १ । १० । २४ । उटिभूः
७ खानरः ८ । इति तट्टीका ॥ प्रवङ्गमः ९
खङ्गः १० प्रवगः ११ शाखः १२ नन्दनः १३
गुणवर्षाः १४ खजिङ्गः १५ जिह्मोद्वनः
१६ । इति शब्दरत्नावली ॥ नन्दकः १७ लता-
लयः १८ रेकः १९ । इति त्रिकाण्डशेषः । मच्छः
२० हरिः २१ तुलुकः २२ । कश्चित् पुस्तके
लूलकोटिप पाठः । शाखकः २३ कटुरवः २४ ।
अस्य मांसगुणाः । सद्योवर्णकरत्वम् । अम
हृद्दाहप्रमेहस्यकुष्ठच्छर्द्दिनाशित्वम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ मेघः । इति मेदिनी । के, ३० ।
(यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४५१ ।
“संश्रुतेऽद्भुतदृष्टिर्नृदाघनद्यो न भेकमपि ॥”)

भेकटः, पुं, (भेक इव टलति । भेक + टल + डः ।)
मत्स्यभेदः । यथा । तुल्यौ भेकटवेकटौ । इति
द्विरूपकोषः ॥

भेकनिः, पुं, मत्स्यविशेषः । भाङ्गन इति भाषा ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । दृष्य-
त्वम् । श्लेष्मकरत्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-
वल्लभः । भेकनिः । इति च पाठः ॥

भेकपणी, स्त्री, (भेकाज्ञाति पर्यमस्याः ङीष् ।)
मच्छकपणी । इति केचित् । (यथा,—
“तत्सर्वं कथ्यकाभावेर्महैवेद्भावेत्यथा ।
भेकपणीरसैवैव गुह्यादयवर्ती हिताम् ॥”)

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे दृढत्वोपनाथ-
रसे ॥

भेकभुक् [भ] पु, (भेकं भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्तिप् । सप्ते । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भेकी, स्त्री, (भेक + “जातिरेकाविषयाद्योप
धातुः” ४ । १ । ६३ । इति ङीष् ।) भेकप्रिया ।
तत्पर्यायः । शिली २ गच्छुपदी ३ वर्षाभी ४
इत्यमरः । १ । १० । २४ ॥ अन्येऽपीवर्णभेक-
पर्याया एतदाचकाः । मच्छकपणीरसः । इति
रत्नमाला ॥ (यथास्याः पर्यायान्तरम् ।
“भेकी मच्छकपणी च मच्छकी मूलपर्यायपि ॥”
इति रत्नमालायाम् ॥)

भेडः, पुं, (भी + बाहुलकात् डः । अस्त्येत्वम् न
गुणत्वं च ।) मेघः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ ।
अस्य भाषा भेडा ॥

भेडी, स्त्री, (भेड + ङीष् ।) भेडभार्या । अथौ ।
अस्या दुग्धगुणाः ।

“आकिकं लवणं खादुं जिह्वोष्णं खादुं प्रयुज्यते ।
अह्वयं तर्पणं केशं शुक्रपित्तकफप्रदम् ॥
गुरुकांसं जलोद्भूतं केवलं चानिलं वरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

भेत्ता, [भ] जि, (भिनत्तीति । भिद + लृप् ।)
भेदकर्ता । यथा, अवधारतत्वे ।

“कुहाजपाणिर्विशेषः संतुभेत्ता समीपतः ॥”

भेदः, पुं, (भिद + लृप् ।) शत्रुवशीकरणीपाय-
चतुष्टयान्तर्गततृतीयोपायः । तत्पर्यायः
उपनापः २ । इत्यमरः । २ । ८ । २१ ॥ परतो
विश्लेष्य आत्मसात् करणं भेदः । इति भरतः ॥
तद्विशेषो यथा,—

मत्स्य उवाच ।

“परस्परान् ये दुष्टाः कुहा भीतावमानिताः ।
तेषां भेदं प्रयुज्जीत भेदसाध्या हि ते मताः ॥
ये तु येनैव दोषेण परस्मान्नापि बिभ्यति ।
ते तु तद्विषयपतिनं भेदनीयां दृष्टं ततः ॥
आत्मीयां दर्शयेदशां परस्माद्दर्शयेद्गुणम् ।
एवं हि दर्शयेद्भिन्नान् यथावद्व्यशमानयेत् ॥
संहता हि विना भेदं शक्तेनापि सुदुःसहाः ।
भेदमेव प्रशंसन्ति तस्मान्नयविशारदाः ॥
स्वमुखेनाश्रयेद्भेदं परस्वनेन च ।
परीक्ष्य चाधु मभ्येत् भेदं परमुखाच्छ्रुतम् ॥
भेदाः स्वकार्यसुदृष्टं कुशलेनैव हि भेदिताः ।
भेदितास्ते विनिर्दिष्टा नैव राजार्थवादिभिः ॥
अन्तःकोपो बहिःकोपो यत्र स्यातां मही-
क्षिताम् ।

अन्तःकोपो महाक्षत्र नाशकः पृथिवीक्षिताम् ॥
सामन्तकोपो बाह्यस्तु कोपः प्रोक्तो मनीषिभिः ।
महिषीयुवराणां तथा सेनापतेश्वरप । ॥
अमात्यमन्त्रिणाञ्चैव राजपुत्रास्तथैव च ।
अन्तःकोपो विनिर्दिष्टो दास्यः पृथिवीक्षिताम् ॥
बाह्यकोपो ससुतपते सुमहत्स्यपि पार्थिवः ।
मुहान्तस्तु महाभाग ! शीघ्रमेव जयी भवेत् ॥
अपि शक्रसमो राजा अन्तःकोपेन नश्यति ।
सोऽन्तःकोपः प्रयत्नेन तस्मादक्षेप्स्यहीक्षिताम् ॥
परतः कोपस्तत्पादा भेदेन विजिगीषुणा ।
ज्ञातीनां भेदनं कार्यं परेषां विजिगीषुणा ॥
रक्ष्यन्तैव प्रयत्नेन ज्ञातिभेदस्थात्मानः ।
ज्ञातयः परितप्यन्ते सततं परितप्य यम् ॥
तथापि तेषां कर्तव्यं सुगम्भीरेण चेतसा ।
ग्रहणं दानमानाभ्यां भेदस्तेभ्यो भयङ्करः ॥
न ज्ञातिरनुयुज्जति न ज्ञातिर्दग्धुमिच्छति ।
ज्ञातिर्भिर्भेदनीयास्तु रिपवस्तेन पार्थिवैः ॥

भित्तं हि शक्या रिपवः प्रभूताः
खण्ड्येन खण्ड्येन निहन्तुमाजौ ।
सुसंहतानां हि ततस्तु भेदः
कार्या रिपूणां नयशास्त्रविद्विः ॥”

इति मात्स्ये राजधर्मे २२२ अध्यायः ॥ ॥ ॥
हेधः । विशेषः । विदारणम् । इति मेदिनी ।

न, २२ ॥ (तथा च कामन्दकीये । १५ । १६ ।
“पुरश्च पञ्चाच यदा समर्थ-
स्तदाभियायाच्छते फलाय ।
पुनः प्रसर्पन्निवशुदृष्टः
प्राप्नोति तीव्रं खलु पार्थिवभेदम् ॥”)

विरैकः । यथा, हास्यान्वयवाटके ।
“कापे घूमस्तुवाणां वनवति मरुते स्त्रेभेदीपवासा
वहेष्मिन् च पितृं सपिशितमनिशं वारिपानं
कफर्तौ ॥”

भेदकः, जि, (भिद + बङ् ।) विदारकः । यथा,
मनौ । ६ । २८५ ।)

(“संक्रमभ्रजयद्यौर्नां प्रतिमानाच्च भेदकः ।
प्रतिक्रियाच्च तत् सर्वं पञ्च द्वाष्टतानि च ॥”
विरैककौषादिः । (विरैककौषार्थे विचरो यथा,
“नवम्बरे च ये योगा भेदकाः परिकीर्तिताः ।
ते तथैव प्रयोक्तव्या वीक्ष्य देहमलादिकम् ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे विरैकाधिकारे ॥)
पृथक्कारकः । यथा । “भेदयति अन्यपदार्थं
पृथक् करोतीति भेदकं नाम्ना शिवः गोचेन
गार्ग्यः ॥” इति कारकटीकायां दुर्गादासः ॥
अपि च ।

“भेदभेदकयोः शिष्टं सम्बन्धोऽन्योन्यमिच्छते ।
द्विष्टो यद्यपि सम्बन्धः यद्युत्पत्तिस्तु भेदकान् ॥”

इति कलापटीकाधृतभट्टहरिकारिका ।
(“सामान्यस्य भेदको विशेषः प्रकारः ॥” इति च
५ । ३ । ६६ । इत्यस्य । काशिकावृत्तिः ॥)

भेदनं, स्त्री, (भिदयतेनेनेति भिद + लृट् ।)
हिङ्गु । इति राजनिर्घण्टः ॥ विदारणम् ।
इति भिदघातोर्भावेऽनट् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

(भेदकारके, जि, यथा, भागवते । ३ । २६ । २ ।
“यदाहुर्वर्णये तत् ते हृदयमग्निरभेदनम् ।
“अहङ्कारनिर्वर्णकमिति खामिष्याख्यानम् ॥”
विरैककारके च । यथा च सुश्रुते । १ । २८ । १४४ ।
सर्वं पित्तकरं मदायम्बं दीपनरोचनम् ।
भेदनं कफवातघ्नं हृदयं वस्तिविशोधनम् ॥”)

भेदनः, पुं, (“भिद्यतेनेनेति ।” भिद + लृट् ।)
अश्ववेतसः ॥ (भिनत्ति भूमिमिति । ल्युः ॥
मूकरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भेदितः, जि, (भिद + णिच् + कर्मणि क्तः ।)
भित्तः । दारितः । इत्यमरः । ३ । १ । १०० ॥

भेदी, [नृ] पुं, (भेत्तुं शीलमस्येति । भिद + णिनिः ।)
अश्ववेतसः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणाद्यो-
ऽस्याश्ववेतसशब्दे विशेष्याः ॥)

भेदकर्त्तरि तद्विशिष्टे च जि । (यथा भागवते ।
३ । १५ । ३३ ।

“युत्पादितं हृदयभेदं भयं यतोऽस्य ॥”)

भेदुरं, स्त्री, (भिदुर + एषोदरादित्वात् साधुः ।)
भिदुरम् । वचम् । इति द्विरूपकोषः ॥

भेरः, पुं, (बिभेत्सादिति । भी + कृञ् क्त्वा-
वर्जति । उणा० । २ । २८ । इति रन् ।)
पटहः । भेरी । दुन्दुभिः । इति संक्षिप्तसारो-
णादित्तः ॥

भेरिः, स्त्री, (बिभ्यति शत्रवोऽस्या इति । भी +
“बृहक्राद्यच्च ॥” उणा० । ४ । ६६ । इति क्रिन् ।
बाहुलकाद् गुणः ।) दृढदृढका । तत्पर्यायः ।
आनकः २ दुन्दुभिः ३ । इत्यमरः । १ । ७ । ६ ॥
भेरी ४ आनकदुन्दुभिः ५ आनकदुन्दुभी ६ ।
इति तट्टीकायां भरतः ॥ (यथा, “यतो भेरि
वैद्यवीणाच्छब्दज्ञतालपटहशङ्खाह्लादिभेदेन
शब्दा अनेकविधाः ॥” इति पञ्चतन्त्रे प्रथम-
तन्त्रम् ॥)

भेषजं

भेरी, स्त्री, (विभ्यति शब्दवोऽस्या इति । भी + क्तिन् । इतिकारादिति पक्षे डीप् ।) भेरी इत्यमरटीकायां भरतः ॥

वराह उवाच ।

“भेरीशब्दमज्ञत्वा तु यस्तु मां प्रतिबोधयेत् ।
द्विधो जायते भूमे ! जन्मेकश्च न संशयः ॥
तस्य वक्ष्यामि सुश्रोणि । प्रायश्चित्तं मम प्रियम्
किंविधाद् येन सुच्येत भेरीताडनमोहितः ॥
यस्य कस्यचिन्मासस्य शुक्लपक्षे तु द्वादशीम् ।
आकाशप्रशसनं कृत्वा शीघ्रं सुच्येत किंविधात् ॥
य एतेन विधानेन वसुधे ! कर्म कारयेत् ।
अपराधं न गच्छेत् मम लोकाय गच्छति ॥”
इति वराहपुराणे भेरीताडनापराधप्राय-
श्चित्तम् ॥

(यथा च, सुश्रुते । २ । २७६ । ६ ।

“एतेन भेष्येः पट्टाच्च दिग्धा

नानदामाना विषमाशु हन्युः ॥”)

भेरुः, स्त्री, गर्भधारणम् । भयानकं, वि । इति
शब्दरत्नावली ॥

भेरुः, स्त्री, (भेरुः + टाप् ।) देवताविशेषः
यतिगीर्भेदः । इति मेदिनी । जे, ३४ ॥ सा
देवता काली । यथा,—

“त्रिकोणनिलया नित्या परमान्दतरङ्गिता ।

महाविद्वन्महती श्वेता भेरुः कुलसुन्दरी ॥”

इति कालीकुलसर्वस्वे श्रीशिवपरशुगामसंवादे
आद्यायाः सङ्क्षेपनामस्तोत्रम् ॥

भेजं, वि, (भी + “जलेन्नामवर्जते । ” उणा० २ ।
२८ । इति रन् रञ्ज लत्वम् ।) भीरुः । नखः ।

इति मेदिनी । जे, ३३ ॥ चञ्जलः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

भेजः, पुं, (भी + रन् लत्वम् ।) भवः । सुनिविष्टः ।
इति मेदिनी । जे, ३३ ॥ भेजकम् । इति
संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥

भेजकः, पुं, स्त्री, (भेज + स्वार्थे कन् ।) नद्यादि
तरणसाधनवस्तु । भेजा इति भाषा । तत्-
पर्यायः । भवः २ कोलः ३ उडूपम् ४ उडूपम्
५ तरणः ६ तारणः ७ तारकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तारीषः ९ । इति जटा-
धरः ॥

भेष, ऋ अ भये । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
उभ०-अक०-सेट् ।) ऋ अविभेयत् । अ भेषति
भेषते विभेषे । इति दुर्गादायः ॥

भेषजं, स्त्री, (भिषजोवेदस्थेदमित्यण् निपा-
तनादेत्वम् । यद्वा, भेष्यं रोगं जयतीति । जि +
ञः । औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
“अस्ति भेषजो जलायः । ” इति ऋक्संहिता ।
२ । ३३ । ७ । अथ भेषजभक्षणसमयाः ।

“भेषज्यमभ्यवहरेत् प्रभाते प्रायशो बुधः ।

कषायास्तु विशेषेण तत्र भेदस्तु दृष्टितः ॥

श्रेयः पञ्चविधः कालो भेषज्यग्रहणे वृणाम् ।

किञ्चिन् सूर्योदये जाते तथा दिवसभोजनं ।

सायन्तने भोजने च सुहुषापि तथा निशि ॥”

५४३

भेषजं

तत्र प्रथमः कालः ।

‘प्रायः पित्तकफोदके विरेकवमनार्थयोः ।

लेखनार्थं च भेषज्यं प्रभाते नात्रमाहरेत् ॥’

अथ द्वितीयः कालः ।

‘भेषज्यं विगुणेपाने भोजनान्ने प्रशस्यते ।

अथवा चित्रभोज्यैश्च मित्रं वक्षिरमाहरेत् ॥

समानवाते विगुणे मन्देऽप्यौ वद्विदीपनम् ।

दद्याद्भोजनमप्ये च भेषज्यं कुशलो भिषक् ॥

आनकोपे तु भेषज्यं भोजनान्नं समाहरेत् ।

हिक्काज्वरकफमेषु पूर्वमन्ते च भोजनान् ॥’

अथ तृतीयः कालः ।

‘उदाने कुपिते वाते स्वरभङ्गादिकारिणि ।

आसनासादिकं देयं भेषज्यं साध्यभोजनं ॥

प्राणे प्रवृद्धे साध्यस्य भुक्तस्यान्ते प्रदीयते ।

औषधं प्रायशो भीरेः कालोऽयं स्यात् तृती-
यकः ॥’

अथ चतुर्थः कालः ।

‘सुहृत्सु हृत्सु तृट्कृदिहिक्काश्वसागदेयं च ।

साम्नाश्च भेषजं दद्यादिति कालचतुर्थकः ॥’

अथ पञ्चमः कालः ।

‘कर्तुमग्नौ विकारेषु लेखने वृंहणे तथा ।

पाचने शयने देयमनन्तं भेषजं निशि ॥’

इति पञ्चमः कालः ॥

निरस्तस्य भेषजस्य गुणमाह ।

‘वीर्याधिकं भवति भेषजमन्नघौनं

हृन्वातदामयमसंश्रयमाशु चैव ॥

तद्भालहृद्यवतीन्दुभिश्च पीतं

म्लानिं परां नयति चाशु बलक्षयश्च ॥’

साम्नास्य भेषजस्य गुणमाह ।

‘शीघ्रं विपाकस्तपस्तिबलं न हिंसा-

दम्राहतं न च सुहृद्वेदनामिरेति ।

एतद्धितं स्थविरबालकशङ्खनाभ्यः

प्राग्भोजनादयदृष्टितं किल तच्च तद्वत् ॥’

तद्वत् अन्नाहतवत् भेषजमिति शेषः ।

‘औषधशेषे भुक्तं भोजनशेषे यदौषधं पीतम् ।

न करोति गदोपशमं प्रकोपयत्यन्वरोगाच्च ॥’

पीतमित्युपलक्षणम् । लौघादि च ।

‘अनुलोमोऽनिलः स्वास्त्रं क्षुत्पानासुमनः कुतः ।

लघुत्वमिन्द्रियोद्धारशुद्धिर्जीवोवधाकृतिः ॥

जामो दाहोऽङ्गसद्वं भ्रमश्चाग्निरोरुणः ।

अरतिर्वलहानिश्च सावशेषौषधाकृतिः ॥’

अथ भेषजभक्षणविधिमाह चरकः ।

‘देवान् गुरुंस्तथा विपान् पूजयित्वा प्रणम्य च ।

आश्विषश्च समादाय अह्ना भेषजं भजेत् ॥

रसायनमिवर्षाणां देवानामिव चान्दतम् ।

सुधैवोत्तमनागानां भेषज्यभिमदस्तु ते ॥

अक्षदन्ताश्चरुद्रुमभृत्पन्दाकानिलानलाः ।

ऋधयः सौषधिग्रामा भूमिदेवाश्च पान्थ वः ॥’

इत्याद्याश्विषः ॥

‘औषधं हेमरजतमृदुभाजनपरिस्थितम् ।

पिबेदात्मगनस्यायं प्रसन्नवदनेक्षणः ॥

प्रशान्तस्त्वपिश्वाय पीत्वा पाचमधोमुखम् ।

भेषजं

निःक्षिप्याचम्य सज्जनं ताञ्जलागुपयो जयेत् ॥’
अथ भेषजानां विधानानि ।

‘स्वरसश्च तथा कल्कः कायश्च हिमपाण्डकौ ।

श्रेयाः कषायाः पक्षैते लघवः सूर्ययोत्तरम् ॥’

तत्रादौ स्वरसविधिः ।

‘आहृतात्तत्क्षणात्तदाहृतात् क्षयात् क्षुधात् ससु-
हृवे ।

वक्त्रनिष्पीडितो यश्च स्वरसो रस उच्यते ॥’

अथ कल्कविधिः ।

‘द्रव्यमात्रं शिलापिष्टं शुष्कं वा सज्जनं भवेत् ।

प्रक्षिप्य गालवेद्वक्ष्णे तन्मानं कर्षेत्सम्मतम् ॥

कल्को मधु घृतं तैलं देयं दिगुणमात्रया ।

सितां गुडं समं दद्याद्दद्या देयाश्चतुर्गुणाः ॥’

अथ कायविधिः ।

‘पानीयं वोढशगुणं क्षुप्ते द्रव्यपक्षे क्षिपेत् ।

वक्ष्णाञ्च कायवेद्वक्ष्णे तन्मानं कर्षेत्सम्मतम् ॥

कर्षादौ तु पलं यावद्दद्यात् वोढशिकं जलम् ॥

वोढशिकं वोढशगुणम् ॥ * ॥

अथ हिमविधिः ।

‘क्षुप्तं द्रव्यपलं सम्यक् यच्च भिर्गोरपलेः प्रुतम् ।

निशोषितं हिमः स स्यात्तथा शीतकषायकः ॥’

अथ पाण्डविधिः ।

‘क्षुप्तद्रव्यपक्षे सम्यक् जलसृग्णां विनिःक्षिपेत् ।

वृत्तपात्रे कुडवोन्मानं ततस्तु आवयेत् पुटान् ॥

स स्यात् चूर्णद्रवः पाण्डस्तन्मानं द्विपलोलम्मतम् ॥

चौद्रं मितं गुडादौस्तु कर्षमात्रान् विनिः-
क्षिपेत् ॥ * ॥

अथ तक्षुलजलविधिः ।

‘कक्षितं तक्षुलपलं जलेऽष्टगुणितं क्षिपेत् ।

भावयित्वा जलं यावत् देयं सम्यक् कर्मेतु ॥’

अथ मन्थविधिः ।

‘जले चतुष्यले शीते क्षुप्तं द्रव्यपलं क्षिपेत् ।

वृत्तपात्रे मन्थयेत् सम्यक् तस्माच्च दिगुणं
पियेत् ॥’

अथ चूर्णविधिः ।

‘अत्यल्पशुष्कं यद्द्रव्यं सुपिष्टं वक्त्रगालितम् ।

तन् स्याच्छर्णं रजःक्षोदस्तन्मात्राकर्षसम्मतम् ॥

चूर्णं गुडः समो देयः शर्करा दिगुणा मता ।

चूर्णेषु भर्जितं हिक्कु देयं नोत्कीरलद्रवेत् ॥’

अथ भावनाविधिः ।

‘द्रव्येण यावता सम्यक् चूर्णं सर्वं प्रुतं भवेत् ।

भावनायाः प्रमाणान्तु चूर्णं प्रोक्तं भिषग्वरेः ॥’

अथ पुटपाकविधिः ।

‘पुटपाकस्य कल्कस्य स्वरसो यक्ष्यते यतः ।

अतस्तु पुटपाकानां युक्तिरचोच्यते मया ॥

पुटपाकस्य पाकोऽयं लेपस्याङ्गारवर्णता ।

लेपश्च दाम्बुलं स्थानं कुर्याद्वाङ्गुलमात्रकम् ॥

काश्मरायटजम्पादिपक्षैर्पेष्टनमुत्तमम् ।

पलमानां रसां यावत् कर्षमात्रं मधु क्षिपेत् ॥

कल्कचूर्णद्रवादास्तु देयाः कोलमिता बुधेः ॥’

अथोष्णोदकविधिः ।

‘अथमेनां श्रेष्ठेण चतुर्थनार्द्धकेन वा ।

अथवा कायमेवैव सिद्धस्तुष्टीदकं वदेत् ।
 अथ चौरपाकविधिः ।
 'चौरमष्टगुणं द्रव्यान् चौराग्नौ चतुर्गुणम् ।
 चौरावशेषं तत्पीतं भूलमामोहव जयेत् ॥'
 अथावशेषविधिः ।
 'जायादेयं पुनः पाकान् घनत्वं सा रसक्रिया ।
 सोऽवशेषश्च लेहश्च तन्मात्रा स्यात् पलो-
 क्षिता ॥'

अथ वटिकाविधिः ।

'वटिका अथ कथ्यन्ते तन्नामवटिका वटी ।
 मोदको गुटिका पिच्छी गुडो वर्णिस्तथोच्यते ॥
 लेहवत् साध्यते वट्टी गुडो वा शर्कराथवा ।
 गुग्गुलुञ्जा क्षिपेत्तत्र चूर्णं तन्निर्मिता वटी ॥'
 अथ सन्धानविधिः ।

'द्रवेषु चिरकालस्यं द्रव्यं यत् सन्धितं भवेत् ।
 आसवारिष्टभेदेस्तत् प्रोच्यते भेषजोचितम् ॥'

अथ घातनां शोधनमारणविधिः । [तत्र
 शोधनविधिः ।

'पतलीकृत्य पत्राणि हेम्नो वट्टौ प्रतापयेत् ।
 निविञ्चेत्तन्नामनि तैले तन्ने च काञ्जिके ॥
 गोमूत्रे च कुलत्पानां कषायेतु त्रिधा त्रिधा ।
 एव हेम्नः परेषाश्च धातूनां शोधनं भवेत् ॥ १॥'

अथ स्वर्गस्य मारणविधिः ।

'स्वर्गस्य द्विगुणं हृतमन्त्रेन सह मर्दयेत् ।
 तद्गोलकसमं गन्धं निदध्यादधरोत्तरम् ॥
 गोलकश्च ततो रुद्धा सरावट्टपुटं पुटे ।
 त्रिंशद्गोपमैर्दद्यात् पुटान्येव चतुर्दश ।
 निरत्यं जायते भस्म गन्धो देयः पुनः पुनः ॥ २॥'

अथ ज्वेहपात्रविधिः ।

ज्वेहस्तुविधिः प्रोक्तो हृतं तैलं घमा तथा ।
 मज्जा च तत् पिबेन्नर्त्यः किञ्चिदभ्युदितं रवौ ॥

अथ पञ्चकर्माणि ।

प्रथमं वमनं पञ्चाङ्गिरेकञ्चानुवासनम् ।
 एतानि पञ्च कर्माणि निरुहेगोत्तरं तथा ॥
 अथ फलवर्णिविधिः ।

घृताभक्तं गुदे जिम्बा श्लक्ष्णा स्वाहुष्टसन्निभा ।
 मलप्रवर्णिनी वर्णिः फलवर्णिश्च सा स्मृता ॥

अथ नखयज्जविधिः ।

नखं तत् कथ्यते धीरेर्नासायास्यं यदौषधम् ।
 लावणं नक्तकर्मेति तस्य नाम द्वयं मतम् ॥

अथ धूमपानविधिः ।

धूमस्तु वट्टविधिः प्रोक्तः शमनो वट्टकस्तथा ।
 रेचनः कासहा चैव वामनो नखधूपनः ॥

अथ गण्डकवनप्रतिवारणविधिः ।

तत्र गण्डकः ।
 ज्वेहचौरकषायाद्विद्वेः सम्पूर्णमाननम् ।
 आपूर्य स्थीयते लावण्डिधर्मगण्डधाराणि ॥

अथ कवलः ।

वातपित्तकफत्रयस्य द्रव्यस्य कवलं सुखे ।
 अर्द्धं निःक्षिप्य संचर्ष्य निक्षीवेत् कवले विधिः ॥

अथ प्रतिवारणम् ।

रक्तजिह्वास्तृणां यक्ष्मकक्षावलेहकैः ।

शनेर्वर्षणमकुल्या तदुक्तं प्रतिवारणम् ॥

अथ स्वेदविधिः ।

स्वेदस्तुविधिः प्रोक्तोपायोऽस्वेदसंज्ञितः ।
 उपनाहो द्रवः स्वेदः सर्वे वानार्निहारिणः ॥

अथ कर्णपूरणविधिः ।

स्वेदयेत् कर्णदेशान् किञ्चित् पार्श्वशायिनः ।
 मूत्रैः स्नेहै रसैरुक्तैः कोष्ठीः श्रोत्रं प्रपूरयेत् ॥
 कर्णश्च पूरितं रक्तेच्छतं पञ्चशतानि वा ।
 सहस्रं वापि मात्राणां श्रोत्रकण्डशिरोगदेः ॥
 रसादौः पूरणं कर्णे भोजनान् प्राक् प्रशस्यते ।
 तैलादौः पूरणं कर्णे भास्करेऽस्तसुपागते ॥ ३॥

अथालेपविधिः ।

अथालेपस्य नामानि लेपनेपनलिप्रयः ।
 दोषघ्नो विषहा वर्यः स च लेपस्त्रिधा मतः ।
 न राज्ञी लेपनं कुर्यात् शुष्यमाणं न धारयेत् ॥

अथ शोणितसावणविधिः ।

शोणितं सावयेन्नक्तोरामयं प्रसमीक्ष्य च ।
 प्रस्थं प्रस्थाहमथवा प्रस्थाह्ममथापि वा ॥
 शरतकाले स्वभावेन शोणितं सावयेन्नरः ।
 त्वग्दोषग्रन्थिशोधाद्या न स्यू रधिरपातनात् ॥

अथाश्मशोतनविधिः ।

कायचौद्रासवज्वेहविन्दूनां यत् पातनम् ।
 इन्द्रजालोष्णीलितं नेत्रे प्रोक्तमाश्मशोतनं हितम् ॥

अथ विडालकविधिः ।

विडालको वह्निर्लोपो नेत्रे पद्मविवर्जिते ।
 तस्य मात्रा परिज्ञेया मुखालेपविधानवत् ॥

अथ तर्पणविधिः ।

वातातपरजोहीने वेष्टन्युक्तानशायिनः ।
 आधारी माषचूर्णेन क्षिप्तेन परिमण्डितौ ॥
 समौ दण्डावसम्बद्धौ कर्णयौ नेत्रकोवयोः ।
 पूरयेद्दृष्टतमन्त्रेण विलीनेन सुखोदके ॥

अथाञ्जनविधिः ।

"अथ सन्ध्यगोषस्य प्राप्तमञ्जनमाचरेत् ।
 अञ्जनं क्रियते नेत्रे तद्द्रव्याञ्जनं मतम् ॥

अथ प्रत्यञ्जनविधिः ।

गतदोषमपेताशु प्रपश्यन् सन्ध्यगम्भसा ।
 प्रत्याख्यानि यथादोषं कार्यं प्रत्यञ्जनं ततः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥ ३॥

अथ भेषजकरणभक्षणदिनम् । तत्र तिथयः
 विष्टभिन्नाः शोभनाः । वाराः रविमोमनुष-
 टहस्यतिशुक्राणाम् । नक्षत्राणि पूर्वफल्गुर्गो-
 पूर्वाषाढापूर्वभाद्रपदाभरण्याश्वविशाखा-
 द्वाभिन्नाणि । जन्मर्षाश्च निषिद्धम् ।

"तन्मात्रं मियुक्तकथाधुर्मौनसंज्ञकानि ।

तत्र गुरुबुधचन्द्रशुक्रेण सन्तु प्रशस्तानि ॥"

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

(करणं पुनर्भेषजम् । भेषजं नाम तत् यदुप-
 करणाय उपकल्प्यते भिषको धातुसाध्याभि-
 निर्जुतौ प्रयतमानस्य विशेषतश्चोपायात्तैः ।
 तद्विधिं यथाश्रयभेदात् देव्यपाश्रयं युक्ति-
 यथाश्रयश्च । तत्र देव्यपाश्रयं मन्त्रौषध-
 मणिमङ्गलवस्तुपहारहोमनियमप्रायश्चित्तोप-

वासस्वस्थयनप्रणिपातगमनादि । युक्तियपा-
 श्रयं संशोधनोपशमने चैवाश्च दृष्टव्याः ।
 'एतच्चैव भेषजमङ्गभेदादपि द्विविधं द्रव्यभूत-
 मद्रव्यभूतश्च । तत्र यदद्रव्यभूतं तदुपायाभि-
 ज्ञतम् । उपायो नाम भयदर्शनविक्षापनचो-
 भनहर्षणभर्त्सन वधवन्धस्वप्नसंवाहनादिरन्तर्तो
 भावः यथोक्ताः सिद्धुपायाश्च । यत्तु द्रव्य
 भूतं तदमनादिषु योगतुपैति । तस्यापीदं
 परीक्षा, इदमेव प्रकृत्या सर्वगुणमेवप्रभाव
 मस्मिन् देशे जातमस्मिन् ऋतौ एवं यद्हीनमेवं
 निहितमेवसुपस्कृतमनया मात्रया युक्तमस्मिन्
 ऋतौ एवंविधस्य पुरुषस्यैतावन्तन्मोषमपकर्ष-
 यति उपशमयति वा अन्यदपि चैवविधं
 भेषजमभूतज्ञानेनानेन वा विशेषेण युक्तमिति ।
 इति चरके विमानस्थानेऽष्टमेऽध्याये ॥)

भेषजाङ्गं, क्षौ, (भेषजस्य औषधस्य अङ्गमवयव-
 इव ।) अनुपानम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भैक्षं, क्षौ, (भिक्षाणां सम्बन्ध इति । भिक्षा +
 भिक्षादिभ्योऽङ् । ४ । २ । ७८ । इत्यङ् ।)
 भिक्षासम्बन्धः । इत्यमरः । २ । ७ । ४७ ॥
 अपि च ।

"भिक्षाशनमनुद्योगान् प्राक्किनाप्यनिमग्नितम् ।
 अयाचितस्तु तद्भैक्षं भोक्तव्यं मनुरत्रवीत् ॥"

इति प्रायश्चित्ततत्त्वधृतोशनसो वचनम् ॥

(भिक्षेव स्वार्थं अण् । भिक्षा ॥ भिक्षाभवे
 भिक्षालब्धे वा जि ॥)

भैक्षजीविका, क्षौ, (भैक्षेण जीविका ।) भिक्षया
 जीवितोपायः । तत्पर्यायः । पैक्षिकम् २ ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भैक्षभुक् [ज्] जि, भैक्षाशी । भिक्षाशी ।
 भैक्षं भुङ्क्ते यः । इति कर्णरि जित्प्रत्ययेन ।
 निष्पन्नं । (यथा, महाभारते १९४ । ४६ । २ ।

"गुरुणा समनुज्ञातो भुङ्क्षितान्नमङ्गुत्सयन् ।

हविष्यभैक्षभुक् चापि ख्यानासन्विहार-

वान् ॥")

भैमी, क्षौ, (भैमीनोपासिता भौमस्य इयं वेति ।
 भौम + अण् डीप् ।) भौमेकादशी । यथा,
 अथ भैमी । विष्णुधर्मोत्तरे ।

"ऋगशीर्षे शशधरे माघे मासि प्रजापते । ।
 एकादश्यां क्षिते पक्षे सोमवासो क्षितेन्द्रियः ।
 द्वादश्यां वट्तिलाचारं कृत्वा पापात् प्रमुच्यते ॥
 तिलस्त्रायी तिलोदनी तिलहोमी तिलोदकी ।
 तिलस्य दाता भोक्ता च वट्तिनी नावसो-
 इति ॥"

मत्स्यपुराणे ।

"यद्यष्टम्यां चतुर्दश्यां द्वादश्यामथ भारत ! ।
 अन्येष्वपि दिनैर्द्वेष्ट न शक्नोत्यनुपोषितुम् ॥
 ततः पुण्यामिमां भौमतिथिं पापप्रणाशि-
 नीम् ।
 उपोष्य विघ्नानेन गच्छ विष्णोः परं पदम् ॥
 भौमतिथिं भौमीन्विन ख्यातां एकादशीम् ॥

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ ३॥

भैरवं

अपि च ।

पितामह उवाच ।

“माघमासे शुक्लपक्षे सूर्योत्थे युता पुरा ।
एकादशी तथा चैषा भीमेन समुपोषिता ॥
आचम्येत्तु व्रतं कृत्वा पितृणामनुग्रहो भवेत् ।
भीमहादृशीति विख्याता प्राणिनां पुण्यवर्द्धिनी ॥
नक्षत्रेण विनाशेण ब्रह्महत्यादि नाशयेत् ।
विनिहन्ति महापापं कुतूषो विषयं यथा ।
कुपुत्रस्तु कुलं यद्वत् कुमाय्या च पतिं यथा ।
अधर्मे च यथा धर्मेः कुमली च यथा वृषम् ॥
अज्ञानेन यथा ज्ञानं शीतचाशौचता यथा ।
अग्रहया यथा आहुं सत्यचेवावृतेयथा ॥
हिमं यथोष्णमादृशादनयं चार्थसचयः ।
यथा प्रकीर्तनाह्वानं तपो वै विस्मयादयथा ॥
अश्रुचया यथा पुत्रो गावो दूरगतयेयथा ।
क्रोधेन च यथा शान्तं यथा वित्तमवहंनान् ॥
यथा समीहनाजज्ञानं फलानां च यतव्रताः ।
तथैव पापनाशाय प्रोक्तं दादृशी शुभा ॥
ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रियं गुर्वङ्गनागमः ।
युगपदुपजातानि नहि हन्ति अप्युष्करम् ॥
न चापि नेमिघोषेन कुरुक्षेत्रं प्रभासकम् ।
कालिन्दी यमुना गङ्गा न रेवा न सरस्वती ॥
न चैव सर्वतोर्थाणि एकादृशाः समानि च ।
न दानं न जपो होमो न चाप्यनुष्ठानं कश्चित् ॥
एकतः पृथिवीदानमेकतो हरिवासरः ।
ततोऽप्येका महापुण्या इयमेकादृशी परा ॥
अस्मिन् वराहवपुषः कृत्वा देहस्तु डाटकम् ।
चटोपरि नवं पात्रं कृत्वा वै ताम्रभाजने ॥
मन्त्रयोगेन तु विप्राः सितवस्त्रावगुच्छिते ।
सहिरयप्रदोपाद्येः कृत्वा पूजां प्रयत्नतः ॥
वराहाय नमः पादौ क्रोडाक्षतौ नमः कटिम् ।
नाभिं गम्भीरघोराय उरःश्रीवत्सधारिणे ॥
बाहुं सहस्रशरसं ग्रीवां मन्त्रेश्वराय च ।
मुखं सर्वज्ञने पूज्य ललाट प्रभवाय च ।
केशाः शून्यमयत्राय पूज्या देवस्य चक्रिणः ॥
विधिरा पूजयित्वा तु कृत्वा जागरणं निशि ।
श्रुत्वा पुराणं देवस्य माहात्म्यप्रतिपादकम् ॥
प्रातर्विप्राय दत्त्वा तु याचकाय शुभाय च ।
कनकक्रोडसहितं सन्नवेद्य परिच्छेदम् ॥
पश्चात्तु पारणं कुर्यान्नातिह्रस्तः सुहृद्वृतः ।
एवं कृत्वा नरो विप्रा न भूयः स्नानपो भवेत् ॥
उपोष्येकादृशीं पुण्यां सुच्यते वै ऋणत्रयात् ।
मनोऽभिलषितावाप्तिः कृत्वा सर्वव्रतादिकम् ॥”

इति गारुडे एकादशीमाहात्म्ये १२७

अध्यायः ॥ (भीमस्य राज्ञः अपत्यं अण् स्त्री ।
भीमराजमन्दिनी इत्यन्ती । यथा, महा-
भारते । १ । ६४ । १९ ।

“नाविभ्यत् खा वृषसुता भैमी तत्राय कख-
चित् ।”)

भैरवं, चि, (भीरोरिहं जावहन् । भीरु + अण् ।)
भयानकम् । इत्यमरः । १ । ७ । २० । (यथा,
महाभारते । १ । १६४ । २७ ।

५१५

भैरवः

“सद्येन च कटीदेशे यत्नं वाससि पाच्छवः ।
तदस्यो द्विगुणं चक्रे खल्लं भैरवं रवम् ॥”)
अस्य पर्यायाः भयङ्करशब्दे द्रष्टव्याः ॥

भैरवः, पुं, (भीर्मयङ्करो रवो यस्य । इति भीरवः ।
ततः स्वार्थे अण् ।) शङ्करः । इति मेदिनी । वे
४६ ॥ भयानकरसः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
नदविशेषः । इति शब्दरत्नावली । रागभेदः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ ३॥ अष्टभैरवाणां सप्तपत्तियथा,
“देवाधिपः सप्तपत्तयः हरोरसि गदां क्षिपन् ।
संस्थितस्तु महायोगी सत्त्वाधारः प्रजापतिः ॥
गदापातक्षताद्भूरि चतुर्धाष्टगयापनन् ।
पूर्वधारासमुद्भूतो भैरवोऽयमसमप्रभः ॥
विद्याराजं विख्यातः पद्ममालाविभूषितः ।
तथा दक्षिणधारीत्यो भैरवः प्रेतमास्थितः ॥
कामराजं विख्यातः कृष्णमालासमप्रभः ।
नागराजं विख्यातः क्रममालाविभूषितः ॥
क्षतजादधिराज्यातो भैरवः शूलभूषितः ।
सच्छन्दराजं विख्यातः रत्नायुधसमप्रभः ॥
भूयिष्ठादधिराज्यातो भैरवः फलभूषितः ।
ख्यातो लम्बितराजं शोभाञ्जनसमप्रभः ॥
ततोऽभूदेवराजं भैरवः क्षतजादयः ।
उग्रराजो बभूवाय क्षतजाद्वैरवोऽपरः ॥
एवं हि सप्तरूपोऽसौ कथ्यते भैरवो मुने । ।
विघ्नराजोऽयमः प्रोक्तो भैरवाद्युक्तस्तुते ॥”
इति वामनपुराणे अन्धकवरप्रदानं भैरवप्रादु-
र्भावे ६७ अध्यायः ॥ * ॥
शारदीयदुर्गापूजायां अष्टौ पूज्यभैरवा यथा,
“आदौ महाभैरवश्च संहारभैरव तथा ।
अमिताभभैरवश्च वरुं भैरवमेव च ॥
ततः कालं भैरवश्च क्रोधभैरवमेव च ।
ताम्रचूडं चन्द्रचूडं अन्तं च भैरवद्वयम् ॥
एतान् संपूज्य मध्ये च नवशक्त्यां पूजयेत् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे दुर्गापूजायाम् ६१
अध्यायः ॥

ताम्रचूडचन्द्रचूडयोः स्थाने कपालभैरवसद-
भैरवौ ज्ञेयौ । इति तत्रैव गणपतिखण्डे ४१
अध्यायः ॥ ३॥ अपि च ।

“असिताङ्गो वरुश्चक्रः क्रोध उज्ज्वलसंज्ञकः ।
कपाली भौषणश्चैव संहारश्चायमः स्तुतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥ ३॥

शिवगणाधिपभैरवो यथा,—

“नन्दी भङ्गी महाकालो वेतालो भैरवस्तथा ।
अङ्गं भूत्वा महेशस्य वीतभीताक्षपोधनाः ॥
यैर्मातुषप्रदारेण प्रापिरं तपसो बलात् ।
गणानामाधिपत्यं तु जानन्ति हरं परम् ॥”

इति कालिकापुराणे ४४ अध्यायः ॥ ३॥

करवीरपुरराजचन्द्रशेखरपत्नीतारावतीगर्भे
महादेवाज्जातपुत्रः । स च पुरा भङ्गी बभूव
पाञ्चतीशपातु वानरमुखो भूत्वा भैरव इति
नाम्ना ख्यातः । यथा,—

“प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यानु कामार्थं सप्तपत्तितः ॥

भैरवः

कामावसाने तस्यानु सद्यो जातं सुतद्वयम् ।
अभवन्नपशार्द्धं । तथा शास्त्रानुगाननम् ॥
ततस्तयोर्नाम चक्रे नारदो वचनामृतम् । ।
ज्येष्ठो भैरवनामाभूत् भीरोः पुत्रो भयङ्करः ।
वेतालसदृशः कृष्णो वेतालोऽभूत्तथापरः ॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः ॥ ३॥

अपि च ।

“योऽसौ भङ्गी हरसुतो महाकालोऽपि भर्जनः ।
तावेव गौरीशपि सन्भूय नरयोगिनी ॥
वेतालभैरवौ जातौ पृथिव्यां वृषवैश्वनि ।
यथा भङ्गिमहाकालावुत्पन्नौ प्राक् तथा श्वश्रु ।
योऽसौ महाभैरवाख्यः सकाशः शारभो हरः ।
भैरवः पृथगेवायं गणाध्यक्षो हराम्बजः ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥ ३॥

दर्जयाख्यगिरिस्थभैरवो यथा,—

“तन्मध्यं भैरवो देवो भर्गसङ्गमसम्भवः ।
दुर्गायाख्ये घरगिरौ स्वर्गस्थोऽपमभूमिगः ॥
योऽसौ शरभरूपस्य मध्यखण्डादिभैरवः ।
स एव भैरवाख्योऽयं पञ्चवक्त्रस्य मन्त्रकैः ।
संपूज्य तत्र मतिमान् स याति शिवलोकताम् ॥”

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥ ३॥

भैरवस्य मन्त्रो यथा,—

“ऋचः सपरो ह्रादिः वल्लभसमन्वितः ।
चन्द्रविन्दुसमायुक्तं हृद्ययोग्यवत्य बीजकम् ॥
भैरवं पाङ्कनाथं वनमालिखत्कपिलम् ।
वाराहेण तु बीजेन पूजयेत् विद्वानतः ॥
सपरो ह्रावस्तुभारविसर्गाभ्यां समन्वितौ ।
महाभैरवमन्त्रोऽयं भैरव तेन पूजयेत् ॥”

इति कालिकापुराणे ६२ अध्यायः ॥ ३॥

अस्य ध्यानं यथा,—

“भैरवः पाङ्कनाथश्च रक्तगौरवस्तुर्भुजः ।
गदां पद्मञ्च शक्तिञ्च चक्रञ्चापि करेण च ।
विभ्रद्वेष्टाः पुरोभागे पूज्योऽयं विष्णुरूपधृक् ॥”
इति तत्रैव ६० अध्यायः ॥ ३॥

अस्य गायत्री यथा,—

“महाभैरव विद्महे कलिकपाय धीमहि ।
तन्नः कामो भैरवस्तु देवो नित्यं प्रचोदयात् ॥
एषा भैरवरूपस्य गायत्री मे प्रतिष्ठिता ।
यथेष्टमांसमद्यादिभोजनाय मया धृतः ॥
महाभैरवरूपोऽयं तथा स्वीरतिसङ्गमे ।
अयं वाच्यभावेन पूज्यो मद्यादिभिः सदा ॥”

इति कालिकापुराणे ७७ अध्यायः ॥

अथ महाविद्यादीनां भैरवविरूपणं यथा,—
शिव उवाच ।

“श्वश्रु चार्द्धं शुभगे । कालिकायाश्च भैरवम् ।
महाकालं दक्षिणाया दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥
महाकालेन वै सार्द्धं दक्षिणा रमते सदा ।
ताराया दक्षिणे भागे अक्षोभ्यं परिपूजयेत् ॥
समुद्रमथने देवि । कालकूटं समुत्थितम् ।
सर्वे देवाः सहाराश्च महाजीभमवाप्नुयुः ॥
चोभादिद्वितं यस्मात् पीतं जालाजलं विषम्
अतएव महेशानि । अक्षोभ्यः परिकीर्तितः ॥

भैरवः

तेन साङ्गं महाभावा तारिणी रमते सदा ।
महात्रिपुरसुन्दर्या दक्षिणे पूजयेत् शिवम् ॥
पञ्चवक्त्रं त्रिनेत्रं च प्रतिवक्त्रं सुरेश्वरि । ।
तेन साङ्गं महादेवी सदा कामकुतूहला ॥
अतएव महेशानि । पञ्चमोति प्रकीर्तिता ।
श्रीमद्भुवनसुन्दर्या दक्षिणे त्र्यम्बकं यजेत् ॥
स्वर्गं सर्वं च पाताले या चाद्या भुवनेश्वरी ।
एतया रमते तेन त्र्यम्बकस्तेन कथ्यते ॥
सशक्तिश्च समाख्यातः सन्त्यन्त्रे प्रपूजितः ।
भैरव्या दक्षिणे भागे दक्षिणामूर्त्तिं स्रक्तम् ॥
पूजयेत् परयत्रेण पञ्चवक्त्रं तमेव हि ।
हृत्त्रयमस्तादक्षिणांशे कवचं पूजयेत् शिवम् ॥
कवचपूजनाहं वि । सर्वसिद्धीश्वरो भवेत् ।
धुमावती महाविद्या विधवारूपधारिणी ॥
वगलाया दक्षभागे एकवक्त्रं प्रपूजयेत् ।
महासुन्दरि विख्यातं जगत्संहारकारकम् ॥
मानङ्गीदक्षिणांशे च मतङ्ग पूजयेत् शिवम् ।
तमेव दक्षिणामूर्त्तिं जगदानन्दकारकम् ॥
कमलाया दक्षिणांशे विष्णुरूपं सदाशिवम् ।
पूजयेत् परमेशानि । स सिद्धो नात्र संशयः ॥
पूजयेदन्नपूर्णाया दक्षिणांशे च रूपकम् ।
महामोक्षप्रदं देव दशवक्त्रं महेश्वरम् ॥
दुर्गाया दक्षिणे देशे नारदं परिपूजयेत् ॥
नकारः स्फटिकर्त्ता च दकारः पालकः सदा ।
रेफः संहाररूपत्वाद्भारदः परिकीर्तितः ॥
अन्यास्तु सर्वविद्यास्तु ऋधिर्यः परिकीर्तितः ॥
स एव तस्या भर्ता च दक्षभागे प्रपूजयेत् ॥

इति त्रिंशत्तन्त्रप्रथमपटले ॥

(भैरववलिविषयः । यथा, कालिकापुराणे ।
पत्निः कच्छपायाहा मनस्या नवविधा नृगाः ।
महिषा गोधिका गावश्चागो वभुश्च शूकरः ।
खड्गश्च लणसारश्च गोधिका शरभो हरिः ।
शार्ङ्गश्च नरश्चैव स्वगात्रधिरन्तरा ॥
चण्डिकाभैरवादीनां बलयः परिकीर्तिताः ।
बलिभिः साध्यते मुक्तिर्बलिभिः साध्यते दिवम् ॥
अथ भैरवरागस्य विवरणम् । हनूमन्तं षड्-
रागमध्ये प्रथमरागः । महादेवसुखान्निरागः ।
अस्य जातिः औडवः । अर्थात् धैर्यनिषाद-
यडजगान्धारमध्यममिति पञ्चस्वरमिलितः ।
अस्य गृहं धैर्यस्वरः । शरदृतौ प्रातःकालः
अस्य गानसमयः । रागमालायाम् अस्या-
कारः महादेवाकारवत् । अर्थात् सुन्दर-
सम्भाषः । भक्तवृत्तित्ववदः । जटामस्तकः ।
जटापद्मगङ्गाजलः । कङ्कणभूषितहस्तः । लला-
टाङ्कचन्द्रः । त्रिनेत्रः । सर्पवह्निस्तम्बबाहुः ।
भालतिलकः । स्तम्बस्य दक्षिणः । अथवा
होपिचर्मोपविष्टः । गलतुङ्गमालः । त्रिशूल-
हस्तः । अथवा समुखप्रोथितत्रिशूलः ।
पार्श्वस्य दृष्टश्च । अस्य रागिण्यः पञ्च । यथा ।
भैरवी वराटी मधुमाधवी सिन्धुवा वङ्गाली
च । अस्याष्टौ पुत्राः । यथा । हर्षः तिलकः
पुरीयः माधवः रुद्रः वज्रनेहः मधुः पञ्चमश्च ।

५४६

भैरवी

कलिनाथमते तु भैरवश्चतुर्थरागः । अस्य
रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुण्वरी भावा
विलावली कर्णाटी रगतंसा वङ्गक्षीति च
केचित् । एतस्मते पूर्ववत् अष्टौ पुत्राः । किन्तु
तिलकपुरीयपञ्चमसहस्र्यानेषु देवशाखललित-
मालकौशविलावला लिखिताः । सोमेश्वर-
मतेऽपि रागिण्यः षट् । यथा । भैरवी गुण्वरी
रेवा गुणकली वङ्गाली वङ्गुली च । तस्मते
रागिण्या सहास्य गानसमयो ग्रीष्मः ॥
भरतमते तु अस्य रागिण्यः पञ्च यथा । मधु-
माधवी ललिता वरारी वाहाकली भैरवी च ।
तस्मतेऽपि अस्याष्टौ पुत्राः । यथा देवशाखः
ललितः हर्षः विलावलः माधवः वङ्गालः
वभासः पञ्चमश्च । एषामष्टौ भाव्या यथा ।
रुद्रा विलावली सोरठी कुम्भारी अन्दाही
वङ्गुलगुण्वरी पटमङ्गरी मिरवी च । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ * ॥ मतान्तरं भैरवरागस्य भाव्या
यथा । भैरवी वङ्गाली वरारी मधमा मधु-
माधवी सिन्धुवा च । ततपुत्रा यथा । कोशकः
अजयपालः श्यामः खरनापः शुद्धः जेलश्च ।
ततपुत्रवध्वो यथा । अष्टौ रेवा वङ्गुला सोहिनी
रम्भेनी रुद्रा च । अत्र शोभा इति साधुः
पाठः । इति नारदपुराणम् ॥

(नागभेदः । यथा, महाभारते ॥ १५७॥ १६॥

“भैरवी सुखवेदाङ्गः पिशङ्गश्चोदपारकः ॥”

भैरवी, स्त्री, (भैरव + डीप् ।) चामुण्डा । यथा,
“चामुण्डा चत्तिका चर्मसुष्णामार्गारकर्णिका ।
कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥ १०१०० ॥

भैरवीविशेषा यथा । त्रिपुरभैरवी १ सम्यन्त-
प्रदा भैरवी २ कौलेशभैरवी ३ सकलसिद्धिदा
भैरवी ४ भयविध्वंसिनी भैरवी ५ चैतन्यभैरवी
६ कामेश्वरी भैरवी ७ षट्कूटा भैरवी ८ नित्या
भैरवी ९ रुद्रभैरवी १० भुवनेश्वरी भैरवी ११
त्रिपुरबाला भैरवी १२ नवकूटा भैरवी १३
अन्नपूर्णा भैरवी १४ । आसां मन्त्रा यथा,—

अथ त्रिपुरभैरवी ।

“विषदृग्भुक्तुताशस्थो भौतिको बिन्दुशेखरः ।
वियत्तादिकेन्द्राग्रिस्थितं वामाक्षिबिन्दुमत् ॥
आकाशभृगुवह्निस्थो मनुः सर्गेन्द्रखड्गवान् ।
पञ्चकूटाक्षिका विद्या वेद्या त्रिपुरभैरवी ॥” १ ॥

अथ सम्यन्तप्रदा भैरवी ।

यथासौ त्रिपुरा बाला तथा त्रिपुरभैरवी ।
सम्यन्तप्रदा नाम तस्याः श्रेष्ठ निम्नलमानसः ॥
शिवचन्द्रौ वङ्गसंस्थौ वागभव तदनन्तरम् ।
कामराजं तथा देवि । शिवचन्द्रान्वितं तनः ॥
एषां बीजान्तवङ्गाण्यं तार्तीयं श्रेष्ठ वक्षामः ।
शक्तिबीजे महेशानि । शिववह्नी नियोजयेत् ॥
कुमार्गाः परमेशानि । हित्वा सर्गं वेन्द्वम् ।
त्रिपुरा भैरवी देवी महासम्यन्तप्रदा प्रिये ॥ २ ॥

अथ कौलेशभैरवी ।

सम्यन्तप्रदाभैरवीवद्विद्धि कौलेशभैरवीम् ।

भैरवी

हसाद्या सेव देवेशि ! त्रिषु बीजेषु पार्वति । ।
इयम् सहराद्या स्यात् पूजाध्यानादिकं
तथा ॥ १ ॥

अथ सकलसिद्धिदा भैरवी ।

एतस्या एव विद्याया आद्यन्ते रेफवर्जिते ।
तदेयं परमेशानि । नाम्ना सकलसिद्धिदा ।
सम्यन्तप्रदाभैरवीवत् ध्यानपूजादिकं तथा ॥ ४ ॥

अथ भयविध्वंसिनी भैरवी ।

सम्यन्तप्रदा भैरवी आद्यन्ते रेफरहिता चेतदा
भयविध्वंसिनी भैरवी भवति । दक्षिणामूर्त्तौ
तथादर्शनात् । पूजादिकम् सम्यन्तप्रदावत् ॥ ५ ॥

अथ चैतन्यभैरवी ।

“वागभवं बीजसुखाय जीवप्राणसमन्वितम् ।
सकला भुवनेशानी द्वितीयं बीजसुद्धतम् ॥
जीव प्राणं वङ्गसंस्थं शक्रस्वरसमन्वितम् ।
विसर्गाङ्गं महेशानि । विद्या जैलोक्यमाह्विता ॥”
ऋष्यादिन्यासः । शिरसि दक्षिणामूर्त्तये ऋधये
नमः । मुखे पङ्क्तिच्छन्दसे नमः । हृदि
चैतन्यभैरवे देवताये नमः ॥ ६ ॥

अथ कामेश्वरी भैरवी ।

“कामेश्वरी च रुद्राणां पूर्वसिंहासने स्थिता ।
एतस्या एव विद्याया बीजद्वयसुदाहृतम् ॥
तदन्ते परमेशानि । निव्यक्तिमेन्द्रदेव ।
एतस्या एव तार्तीयं रुद्राणां परमेश्वरि ॥ ७ ॥

अथ षट्कूटा भैरवी ।

डाकिनी राकिणी बांजे लाकिनी काकिनी-
युगम् ।
शाकिनी हाकिनी बीजे आहृत्य सुरसुन्दरि ॥
आद्यमैकारसंयुक्तमन्यदीकारमङ्कितम् ।
शक्रस्वरान्वितं देवि । तार्तीयं बीजमालिखेत् ।
बिन्दुनादकलाक्रान्तं त्रितयं श्लेससम्भवे ॥ ८ ॥

अथ नित्या भैरवी ।

एतस्या एव विद्यायाः षडङ्गान् क्रमशः स्थितान् ।
विपरीतान् वद प्रौढ । विद्वेयं भोगमोक्षदा ।
न्यासपूजादिकं सर्वमस्याः पूर्ववेदाचरन् ॥ ९ ॥

अथ रुद्रभैरवी ।

शिवचन्द्रौ मादनान्तं फान्तं वङ्गिसमन्वितम् ।
शक्तिभिर्बिन्दुनादकलाङ्गं वागभव प्रिये ॥
सम्यन्तप्रदाया भैरवाः कामराजं तदेव हि ।
सदाशिवस्य बीजन्तु महासिंहासनस्य च ।
एषा विद्या महेशानि । वर्णितुं नैव शक्यते ॥ १० ॥

अथ भुवनेश्वरी भैरवी ।

हसाद्यं वागभवसाद्यं हसकान्ते सुरेश्वरि । ।
भूबीजं भुवनेशानी द्वितीयं बीजसुद्धतम् ।
शिवचन्द्रौ महेशानि । भुवनेश्वरी च भैरवी ॥ ११ ॥

अथ त्रिपुरबाला भैरवी ।

अधरो बिन्दुनामाद्यं वक्रान्दस्थः शशी युतः ।
द्वितीयं शृङ्गमर्गाङ्गो मनुस्तार्तीयमौरितम् ।
एषा बांसेति विख्याता जैलोक्यवशाद्वारिणी ॥ १२ ॥

अथ नवकूटा बाला ।

बालाबीजत्रयं देवि । कूटत्रयं नवाक्षरी ।
वियन्कूटत्रयं देवि । भैरव्या नवकूटकम् ॥ १३ ॥

अथात्रपूर्णा भैरवी
प्रणवं भवनेशानि । श्रीबीजं कामबीजकम् ।
हृदन्ते भगवत्पत्नी माहेश्वरिपदं ततः ।
अत्रपूर्णे ठुगुगलं विद्येयं विशदक्षरी ॥ १४ ॥
इति तन्त्रसारे भैरवीमन्त्रपरिच्छेदः ॥ रागिणी
विशेषः । सा च भैरवरागस्य पत्नी । यथा,—
“भैरवी कौशिकी चैव भाषा वेलाबली तथा ।
वङ्गाली चेति रागिण्यो भैरवस्येव वल्लभाः ॥”
मतान्तरे मालवरागस्य पत्नी । यथा,—
धानसी मालवी चैव रामकीर्ती च सिन्धुडा ।
आशावरी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥”
अस्या ध्यानं यथा,—

“सरोवरस्था स्फटिकस्य मन्दिरे
सरोरुहैः शङ्करमर्चयन्ती ।
तालप्रयोगप्रतिबद्धगीति-
गैरितनून्नादं भैरवीयम् ॥”

अस्या गानसमयः पूर्वाह्नकालः । यथा,—
“विभाषा ललिता चैव कामोदी पठमञ्जरी ।
रामकीरी रामकली वलीयारी च गुञ्जरी ॥
देशकारी च शुभगा पञ्चमी च गडा तुडी ।
भैरवी चाथ कौमारी रागिण्यो दश पञ्च च ।
एताः पूर्वाह्नकाले तु गीयन्ते गायनोत्तमैः ॥”
इति सङ्गीतदाभोदरः ॥ * ॥

हनूमन्कते एषा सम्पूर्णजातिः । अस्याः सप्त-
स्वरविन्यासक्रमः मध्यमपञ्चमधैवतनिषादध-
जर्षभगान्धारान्तः । अस्या गृहं मध्यमस्वरः ।
शरद्वतौ प्रभाते अस्या गानसमयः । राग-
मालायां अस्याः स्वरूपम् । अल्पवयस्का ।
मृदुपा । सुनन्ता । विस्तारवदना । पिङ्गल-
केशा । कोमलाङ्गी । रक्तवर्णा । श्वेतवसना ।
गलशोभितचम्पकमाला । प्रपुष्पपद्मरक्तपञ्चत-
गुहायां शिवपूजापरायणा । तत्र मञ्जीर-
वादका गायन्ति च ॥ * ॥ कलिनाथसोमे-
श्वरभरतमतेष्वेवम् ॥

भैरजं कौ, (भैरजमेव संज्ञायां स्थार्थे वा अण् ।)
लावकपक्षी । इति जटाधरः ॥ भैरजश्च ॥
भैरव्यं, कौ, (भैरजमेवेति । भैरज + “अनन्ता-
वस्येतिहभैरजान् जाः ।” ५ । ४ । २३ । इति
जाः ।) औषधम् । इत्यमरः । २ । ६ । ५० ॥
(अस्य पर्यायो यथा,—
“भैरव्यं भैरजश्चायुष्यमगदमौषधम् ॥”
इति वेद्यकरत्नमालायाम् ॥
“तदेव युक्तं भैरव्यं यदारोग्याय कल्पते ।”
इति चरकं सूत्रस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)

भोः, [स्] य, (भर्ताति । भा + बाहुलकाद्
ङोसिः ।) सम्बोधनम् । तत्पर्यायः । ष्याट् २ पाठ
३ अङ्ग ४ हे ५ है ६ । इत्यमरः । ३ । ४ । ७ । ङ्हो
७ हुम् ८ हो ९ अरे १० अये ११ अयि १२ ।
इति भरतः ॥ (यथा, मार्कण्डेयः । ३ । ५२ ।
“भो भो विप्रेन्द्र । बुधश्च बुद्ध्या बोध्यं बुधा-
त्मकः ।”)
प्रश्नः । विषादः । इति शब्दरत्नावली ॥

भोक्तृत्वं चि, (भुज् + कर्मणि तथ्यन् ।) भोज-
नीयम् । भोज्यम् । यथा,—
“यत्रेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तं पृष्टिवर्द्धनम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“अनाव वर्तनाकारा वार्ताकी दुग्धवर्णिका ।
प्राणान्तेऽपि न भोक्तृया दुग्धवर्णा कलम्बिका ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥
(कर्मजन्ये अनुभवनीये । यथा च देवीभाग-
वते । ११ । ७ । २० ।
“प्रारब्धं किल भोक्तृत्वं यमं वाप्यथा भवम् ।
उद्यमस्तदृशं निष्ठं कारयत्येव सत्त्वया ॥”)

भोक्ता [क] चि (भुज् + कर्मणि तथ्यन् ।)
भोजनकर्ता । यथा,—

“यज्ञेश्वरो हयमस्तकथ-
भोक्तायथात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ॥”
इति आह्वयप्रयोगतत्त्वम् ॥

सुखादिभोगकर्ता यथा,—
“कर्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता
सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
अथ भोक्तृलक्षणं यथा, पाकारान्तश्वरे ।
“ज्ञातः सुधौतवृद्धमुन्दरशुक्लवासा-
स्तत्कालधौतचरणः सह पुत्रमित्रैः ।
स्त्रियैः प्रसन्नहृदयो रमपाकवदां
भोक्ता विशिष्टं मननं हि सदात्मरेदोः ॥
वृद्धनमयं स्थूले चारुवस्त्रावगुण्डिते ।
आसनं प्राङ्मुखो भोक्तोऽपिशेष्टाद्युद्धर्मुखः ॥”
(भोजनकर्त्तृत्वं यथा,—

“यदा कारणमासाद्य भोक्तृणां हृन्तोऽपि वा ।
अनं कदशयोनित्वाक्कास्त्रस्तान् विनिर्दिशन् ॥”
इति सुश्रुत सूत्रस्थाने ५६ अध्याये ॥
“भोक्तारं विजने रम्यं निःस्वार्थं शुभे शुचौ ।
सुगन्धिपुष्परचितं रम्यं देशेऽथ भोजयेत् ॥”
इति च तन्त्रेव नदध्याये ॥
यथा च सांख्यशास्त्रे भोक्ता भोगकर्ता पुरुषः ।
मति भोगज्ञानं भोक्तृज्ञानं भवतीति तद्वचनं
माह । “चिदवसानो भोगः ॥” इति सांख्यसूत्रम् । १ ।
२०४ ॥ पुरुषस्वरूपे चेतस्य पर्यवसानं यस्मिं तादृशीं
भोगं सिद्धिरित्यर्थः । राज्ञो भृत्यवर्गः यथा,
स्वामिने भोग्यज्ञानमर्पयति, तथा, इन्द्रियाणि
विषयज्ञानं स्वस्वशास्त्रा गृहीत्वा अन्नःकरण-
प्रतिविम्बिताय पुरुषाय अर्पयति, स च पुरुषः
प्रतिविम्बयज्ञानमात्रेण विषयज्ञानं सृष्टं
प्रकाशयतीत्यर्थः । पुरुषस्य भोगः प्रतिविम्बा-
दानमात्रं अर्थोपायः पृथग्निर्दिष्टः । ईदृशः परि-
णामरूपो भोगः पुरुषं निषिध्यते । “बुद्धे
भोग इवात्मनि ॥” इत्यादिभिर्निर्दिष्टा एतादृक्
तथा पुरुषः भोगकर्ता वा भोक्ता ॥” इति
तद्व्याख्ये विज्ञानभिक्षुः ॥

भोक्तृत्वं चि, (भुज् + कर्मणि तथ्यन् ।) भोज-
नीयम् । भोज्यम् । यथा,—
“यत्रेन भगिनीहस्ताङ्गोक्तं पृष्टिवर्द्धनम् ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
“अनाव वर्तनाकारा वार्ताकी दुग्धवर्णिका ।
प्राणान्तेऽपि न भोक्तृया दुग्धवर्णा कलम्बिका ॥”
इति कर्मलोचनम् ॥
(कर्मजन्ये अनुभवनीये । यथा च देवीभाग-
वते । ११ । ७ । २० ।
“प्रारब्धं किल भोक्तृत्वं यमं वाप्यथा भवम् ।
उद्यमस्तदृशं निष्ठं कारयत्येव सत्त्वया ॥”)

भोक्ता [क] चि (भुज् + कर्मणि तथ्यन् ।)
भोजनकर्ता । यथा,—

“यज्ञेश्वरो हयमस्तकथ-
भोक्तायथात्मा हरिरीश्वरोऽत्र ॥”
इति आह्वयप्रयोगतत्त्वम् ॥

सुखादिभोगकर्ता यथा,—
“कर्ता च देही भोक्ता च आत्मा भोजयिता
सदा ।

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

“आजिष्णुर्भोजनं भोक्ता वहिष्णुर्भगदादिजः ।
इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥
भर्ता । इति हेमचन्द्रः । ३ । ६१ ॥

भोगः, पुं, (भुज्यतेऽसौ इति । भुज् + कर्त् ।)
सुखम् । व्यादिभक्तिः । पण्यस्त्रीका भक्ति-
र्भातिः । आदिना हस्यत्यादिकर्मकराणाञ्च
भक्तिः । सर्पस्य फटा । सर्पशरीरम् । इत्यमर-
भरतौ । ३ । ३ । २३ ॥ (यथा, रघौ । ११ । ५६ ।
“लप्यते स्म तदनन्तरं रविः
बद्धभीमपरिवेशमखलः ।
वैनतयशमितस्य भोगिनः
भोग्येति इव व्युतो मणिः ॥”)
धनम् । (यथा, ऋग्वेदे । ३ । ३४ । ६ ।
“हिरण्ययमुतभोगं ससान हवीं इत्यन् प्राय्यं
वर्णमावन ॥”
“हिरण्यं सुवर्णमयं भोगं धनम् ॥” इति
तद्वाक्ये साधनः ॥) गृहम् । (यथामुक्तिमेव
मन्त्रे । “भोगशब्दाख्याने सुव्यतिरिक्तानि
भोगो गृहं वा ससान अर्थिभ्यो ददौ ॥” इति
सायनः ॥) पालनम् । अभ्यवहारः । इति
मेदिनी । मे, १६ ॥ सर्पः । देहः । मानम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ * ॥ पुण्यपापजननयो-
ग्यः । यथा,—
“अतीतानागतो भोगो नाद्यः पञ्चदश
सूतः ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वं संक्रान्तिप्रकरणम् ॥
(पुरम् । यथा, ऋग्वेदे । ५ । २६ । ६ ।
“नव यदस्य नवतिष्ठ भोगान्
साकं वक्ष्येण मधवा विवृण्वत ॥”
भोगान् पुराणि । इति तद्वाक्यं साधनः ।)
भूस्वार्थानां भोगो यथा । त्रिपुरुषभोगमाह
यासः ।
“प्रपितामहेन यदुक्तं तत्पुत्रेण विना च तन ।
तौ विना यस्य पित्रा च तस्य भागस्त्रिपौरुषः ॥
पिता पितामहो यस्य त्रीवैच प्रपितामहः ।
त्रयाणां जीवतां भोगो विज्ञेयस्तेकपूरुषः ॥
नारदः ।
तथाह्मविवादस्य प्रेतस्य व्यवहारिणः ।
पुत्रेण सोऽर्थः संशोध्यो न तं भोगो निर्वर्त्तयेत् ॥”
इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोगो विभवभेदश्च निष्कृतिभूक्तिरेव च ॥”
इति ब्रह्मवर्त्त प्रज्ञानखण्डे २३ अध्याये ॥
(ब्रह्मभेदः । यथा, कामन्दकीयनीतिसारे ।
१६ । अध्याये । ४१ । ४८ । ५४ । श्लोकेषु ॥
“यदि स्यादृष्टवृत्तान्तं तदा चापः प्रकीर्तितः ।
मण्डलोऽसंज्ञतो भोगो दृष्टश्चेति मनीषिभिः ॥
गोमृत्तिका हि मन्त्राग्रे शकटो मकरस्तथा ।
भोगभेदाः रुमाख्यानास्तथा परिपतन्तकः ॥
असंहृतास्तु यदयहा भोग्यहाश्च पञ्चधा ॥”)

भोग्यहं, ज्ञी, (भोगार्थं यद्यम् ।) वासयहम् ।
यथा,—

“वासागारं भोग्यहं कन्यापत्राटनिष्कृता ।”
इति हेमचन्द्रः ॥

भोगदेहः, पुं, (भोगहेतुको भोगसाधको वा देहः ।)
स्वर्गनरकभोगार्थं स्रग्मशरीरम् । यथा,—
“कृते सपिण्डीकरणे नरः संवत्सरान् परम् ।
प्रेतदेहं परित्यज्य भोगदेहं प्रपद्यते ॥”
इति आहततत्त्वम् ॥

अपि च ।
“शृणु देहविवरणं कथयामि यथागमम् ।
पृथिवी वायुराकाशस्तेजसोयमिति स्फुटम् ।
देहिनां देहबीजस्य सद्यः सृष्टिर्विधौ परम् ॥
पृथिव्यादिपञ्चभूतैर्यो देहो निर्मितो भवेत् ।
न कृत्रिमो न चरुश्च भस्माच्च भवेद्देहः ॥
वृद्धाङ्गुष्ठप्रमाणश्च यो जीवपुरुषः जनः ।
त्रिभिर्नि स्रग्मदेहस्तं तद्रूपं भोगहेतवे ॥
स देहो न भवेद्भस्म ज्वलद्गो यमालये ।
जले न नद्यो देहो वा प्रहारे सुचिरे काले ॥
न शस्त्रे च न चास्त्रे च न तोष्णकण्टके तथा ।
तप्तद्रवे तप्तलोहे तप्तपायाम् गव च ॥
प्रतप्तप्रतिमास्त्रेष्वप्यव्यङ्ग्यपतनेऽपि च ।
न च द्रव्यो न भस्मश्च सुदृक्ते सन्तापमेव च ।
कथितं देहवृत्तान्तकारणञ्च यथागमम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकर्त्तृ २६ अध्यायः ॥
भोगपालः, पुं, (भोगं भोगसाधनमभ्यादिकं पाल-
यतीति । भोग + पालि + अल् । अन्ध-
रक्षकः । इति शब्दमाला ॥ भोगरक्षकं चि ॥
भोगपिशाचिका, स्त्री, (भोगे पिशाचिका इव,
तददृष्टत्वात् ।) क्षुधा । इति हारावली ॥
भोगभूमिः, स्त्री, (भोगार्थेव भूमिः ।) सुख-
स्थानम् । भारतवर्षातिरिक्तवधम् । यथा,—
“तत्रापि भारतं श्रेष्ठं जम्बुद्वीपे महाभुम्भे ।
यतो हि कस्मैभूर्यथा ततोऽन्या भोगभूमयः ॥”
इति विष्णुपुराणे २ अंशे ३ अध्यायः ॥

भोगवती, स्त्री, (भोगः संप्रशरीरं भूत्वा अस्वस्थ-
मिति । भोग + मतुप् मस्य व । “शाङ्कर-
वाद्यनो ङीन् ।” ४ । १ । ७३ । इति ङीन् ।)
पातालगङ्गा । नागपुरी । इति मेदिनी । ते,
२ । ४ । (नागपत्नी । यथा महाभारते ।
२ । १७२ । ३२ ।

“न च भोगवतीं मय्ये न गन्धर्वीं न मातुषीम् ।”
गङ्गा । यथा, च काशीखण्डे । २६ । १०८ ॥
“भया भोगवती भद्रा भवानौ भूतभाविनी ।”
तौर्धर्मदः । यथा, महाभारते । ३ । ५ । ७५ ॥
“तौर्धे भोगवती चैव वेदिरं प्रजापतेः ।”)

भोगवान्, [न] पुं, (भोगः फणः कायो वा भूत्वा
अस्वस्थेति । भोग + मतुप् मस्य च वत्वम् ।)
सपः । इति मेदिनी । त, २ । ४ । नायम् ।
गानम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ भोगविशिष्टे चि ॥
भोगसङ्ग, [न] स्त्री, (भोगार्थं उपभोगार्थं सङ्गः ।)
वासयहम् । यथा,—

“गर्भागारं वासयहं भोगसङ्गापवाधकम् ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

भोगार्हं, ज्ञी, (भोगाय अर्ह्यते इति अर्ह +
“कृदलोर्गर्हत् ।” ३ । १ । २०४ । इति यत् ।)
धान्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भोगावली, स्त्री, (भोगानां आवली श्रिणि-
यन्त्याम् ।) स्तुतिपाठकस्य स्तुतिः । इति जटा-
घरः ॥ (यथा माघे । ५ । ६७ ।
“भोगावलीः कलमिरोऽवसरेषु पेटुः ।”
भोगावलीः प्रवन्त्याम् । इति तट्टीकायां मलि-
नाथः ।) नागपुरी । इति हेमचन्द्रः ॥

भोगावासः, पुं, (आवासस्थानम् इति । आ + वस्
+ अधिकरणे चञ् । भोगार्थो वा आवासः ।)
वासयहम् । इति हारावली ॥

भोगिकः, पुं, (भोगे अन्धभोगे नियुक्त इति ।
भोग + बाहुलकात् टन् ।) अन्धरक्षकः ।
इति शब्दमाला ॥

भोगिकान्तः, पुं, (भोगिनां कान्तः प्रियः ।) बायुः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भोगिनी, स्त्री, (भोगः आस्या अस्तीति ।
भोग + इनि । ङीप् ।) महिषीभिन्नशृपपत्नी ।
इत्यमरः । २ । ६ । ५ ॥

भोगिवल्लभं, स्त्री, (भोगिनां वल्लभं प्रियम् ।)
चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

भोगो, [न] पुं, (भोगोऽस्यास्तीति । भोग +
इनि ।) सपः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ । (यथा,
विष्णुपुराणे । १ । ३ । २६ ।

“एकान्तं तु ज्ञेयं ज्ञात्वा नारायणात्मकः ।
भोगिश्रयागतः शान्तं ज्ञेयं ज्ञात्वा संहतः ॥”
भोगयुक्तः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४ । १४ ।
“भवतालिङ्गि भुजङ्गी जातः किल भोगिचक्र-
वर्त्तौ त्वम् ॥”)

आमपावः । शृपः । इति मेदिनी । न, १ । १०२ ।
नापितः । इति विश्वः ॥ वैयावृत्तिकरः । इति
हेमचन्द्रः ॥

भोगीकः, पुं, (भोगिनामिकः ।) अनन्तदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भोगीशः, पुं, (भोगिनामीशः ।) अनन्तदेवः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

भोग्यं, ज्ञी, (भुज् + यत् ।) धनम् । धान्यम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भोगमर्हतीति । भोग +
यत् । भोगार्हे चि ॥ (यथा, कामन्दकीये । ५ । ८१ ।
“यथा रक्षेच्च निपुणं शस्यं कण्टकिशालया ।
फलाय लघुदुः कार्यस्तुद्धोऽप्यमिदं जगत् ॥”)
आधिर्भेदः । यथाह नारदः ।
“विश्वम्भहेतू द्वावच प्रतिभूराधिरं च ।
अधिक्रियत इत्याधिः स विज्ञेयो द्विलक्षणः ॥
जनकालोपनेयश्च यावद्देयोद्यतस्तथा ।
स पुनर्द्विविधः प्रोप्यो गोप्यो भोग्यस्तदेव च ॥”
गोप्यो रक्षणीयः । भोग्यस्यार्थः फलभोग्यपदं
द्रष्टव्यः । तद्वया,—

“काले कालस्ततो नश्येत् फलभोग्यो न नश्यति ॥”

फलं भोग्यं यस्यासौ फलभोग्यः क्षीयारामादिः
स न कदाचिदपि नश्यति । इति मिताक्षरायां
‘शब्दहाराध्यायः’ ॥

भोग्या, स्त्री, (भुज् + कर्मणि यत् टाप् ।) वैश्या ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ भोग्या भूः । इति वोप-
देवः ॥ (तत्र चि ।)

भोजः, पुं, (भोजस्येदमिति । भोज + “तस्ये-
दम् ॥” ४ । ३ । १०० । इत्यङ् । अणो लोपः ।)
स्वनामन्यातदेशः । भोजपुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । भोजकटः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ धारानगरस्य राजविशेषः ।
तस्य वृत्तान्तो यथा । धारानामनगर्भ्यां सिन्धु-
संज्ञो राजा आसीत् । तस्य राज्ञां
सावित्री, तयोर्वृद्धावस्थायां भोजनामपूजो
जातः । स यदा पञ्चवर्षवयस्कस्तदा तनपिता
आत्ममरणकालं विदित्वा भात्रे सुज्ञाय रात्र्यं
ददौ, तदनुसङ्गे भोजश्च सुमोच । ततो राज्ञि
परलोकं प्राप्ते कियत्कालानन्तरं सभायां
कश्चिद्दरम्भरिष्योतिर्विदागम्य सुज्ञं प्राह
राजन् । भोजस्य भाग्योदयं वक्तुं विरिश्चरपि
न समर्थः कोऽहं वराक उदरम्भरिर्ज्ञातः
तथापि वदामि भोजमितः प्रेषय । ततो
राजाज्ञया भोजेऽध्ययनशालां प्राप्ते आह
यथा,—

“पञ्चाशत्पञ्चवर्षाणि सप्तमासा दिनत्रयम् ।
भोगराजेन भोक्तव्यं सगौडं हस्तिनापथम् ॥”

इति श्रुत्वा सुहृद्राजोऽचिन्तयन्, यदि राज-
लक्ष्मीर्भोजं गमिष्यति ततोऽहं जीवन्नपि नृतः ।
ततो राजा मन्त्रयित्वा वज्जालाधीश्वरं महा-
बलं वत्सराजमाहूय निर्जने तं प्राह, वत्स-
राज । त्वया भोजलक्ष्मिवत्सरोविपिने हन्तव्यः ।
वत्सराजः भोजकुमारोपाध्यायमाहूय प्राह,
विप्र । भोजमानय । ततो विदितवृत्तान्तो भोजः
कुपितः प्राह, आः पाप । राज्ञः कुमारं वहि-
रानेतुं तव का शक्तिः, ततो वामचरश्चपादु-
कामादाय भोजेन भाण्डेष्टे हतो वत्सराजः
प्राह, भोजकुमार । वयं राजादेशकारिणः ।
इत्युक्त्वा वधार्थं बलान् वत्सराजेन निशार्थां
विपिनं भोजे गीते वत्सराजस्य भात्रा भोजस्य
वधोद्यमसमये ।

“एक एव सुहृद्वर्त्मो निधनेऽप्यनुयाति यः ।
शरीरेण समं नाशं सत्कर्मणश्च गच्छति ॥”
इत्युक्तं निशम्य वत्सराजो वैराग्यमापन्नो भोजं
चमस्तेत्युक्त्वा प्रणम्य तं रथे निवेश्य यद्यमागत्य
भूमिस्थान्तरे भोजं रक्षित्वा लज्जितं भोज-
मस्तकं कारयित्वा राजानमागत्य गत्वा प्राह
श्रीमता यदादिष्टं तन्मया हतम् । राजपुत्रवधं
ज्ञात्वा राजा तं प्राह वत्सराज ! पुत्रेण
खड्गप्रहारावसरे किमपि उक्तम् । वत्सराजः
प्राह देव । किमपि पत्रं प्रेषितमस्ति तदिदं
यद्याह शिरश्च दर्शयति । ततो भोजमस्तकं
दृष्ट्वा राजा बरोद ।

भोजः

“मात्वातेति महीपतिः क्षत्रयुगेऽनङ्कारभूतो
गतः
संतुर्गेन महीदधौ विरचितः कासौ दशास्या,
नक्तः ।
अन्ये चापि बुधिरिष्टप्रभृतयो यावद्भवन्
भ्रपते !
नैकैनापि समं गता वसुमती मन्ये त्वया
याम्यति ॥”

इति भोजकृतश्लोकं पठित्वा पपात च ।
ततो राजा पण्डितमानीय मया पुत्रो हतः
प्रायश्चित्तसुच्यतामित्युवाच । ततस्ते जनुः
राजन् । सवासा वद्धिमाविश । ततो राज्ञो
वद्धिप्रवेशे निश्चिते सति तद्वातां श्रुत्वा उपहार-
मागच्छ वनसराजो बुद्धिसागरं प्राह तात ।
मया भोजो न मारितः बुद्धिसागरश्च तस्य कर्णे
किमपि कथयति । ततो वनसराजो निष्कालः ।
ततस्तस्मै हर्षेण साक्षात्कृत्य इव एकः
कापालिक आगतः । तं धीम्य बुद्धिसागरः
प्राह योगिन् । कुत आगम्यत कापालिके त्वयि
जगज्जन्तुकारो कलाविशेषश्चौघविशेषो वा
व्यस्ति । ततो राजायाह मया सहसा हतं
पुत्रं रक्ष । कापालिकः प्राह राजन् । मा भेषीः
पुत्रस्तं नाथप्रसादेन न मरिष्यति प्रातस्तव गृहं
स्वयमेव समेष्यति परं श्मशानभूमौ बुद्धिसागर-
मन्त्रिणा सह ह्यमद्वयं प्रेषय । कापालिकेन
यदुक्तं ततः सर्वे राज्ञा सम्पाद्य बुद्धिसागरः
प्रेषितः ततश्च राज्ञो गृहगतया वनसराजश्चात्
भोजस्तत्र नदीपुलिनं गीतः योगिना भोजकु-
मारा जीवित इति किस्वदन्ती सम्बन्धीत्य-
जायत । ततः पौरामात्यैः परिहृती भोजो
राजभवनमागतः । ततस्तस्मै लिङ्गं रुदन्तं
सुज्जं निवायं भोजः कृतः । ततो राजा
लज्जावन्तश्रीवः सन् निजचिह्नसने भोजमुप-
वेश्य राज्यं दत्त्वा वनं गतः । ततो सुज्जे वनं
प्राप्ते बुद्धिसागरं सुखामाद्यं विधाय भोजः
स्वयं राज्यसुखं वसुजे । ततो राजसभायां
सहस्रशो बृधवरा दिग्भ्यः समागन्तुः ततो
राजा अमात्यमाह ।
'लक्षं महाकवेर्द्वयं तदहं विबुधस्य च ।
देयं श्यामकवेर्वत्स । तस्याप्यहं त्वयान्वहम् ॥”

इति ॥

ततः क्रमेण वरकचिसुबन्धुबाणामरारामदेवहरि-
वशप्रहरकलिङ्गकर्पूरविनायकमदनविद्याविनोद
कोकिलनारैन्द्रप्रमुखाः सञ्जयान्त्रविचक्षणः
सञ्जया इव राजसभामहर्निशमलं कुर्वन्ति ।
कियत्कालानन्तरं कालिदासकवौ समागते
तेन साहो राज्ञः परमा प्रीतिरजायत । अन्ये
विद्वांसः कालिदासं वेश्यालस्यटं विदित्वा सर्व-
भावेन वैरचक्रुः न कश्चित् सभायां स्पृशति न
कोऽपि वदति । किन्तु भोजकृतपतिस्तेन साहो
परमप्रीतो बभूव । अन्येषां पण्डितानामाग-
मनं तेषां पद्यानि समस्यारूपानि तेषां

भोजनं

वहुलचसुमदाहानादिवर्धनञ्च यस्य शेषपथ्यन्त-
मस्ति । तदयस्य विस्तरभयान्न न लिखितम् ।
इति भोजप्रवस्यपुस्तकात् सङ्गलितम् ॥३॥ ऐन्द्र-
कालिकविद्या भोजविद्या वदन्ति ॥

भोजकटः, पूं, भोजदेशः । इति शब्दरत्नावली ॥
(रुक्मिणिर्मिते पुरे, जौ । यथा, विष्णुपुराणे ।
५ । २६ । १३ ।

“इत्युक्तेन परित्यक्तः क्षयाणात्क्षयकर्मणा ।
रुक्मी भोजकटं नाम पुरं लब्धवाससदा ॥”

भोजनं, जौ, (भुज् + “लुट् च ।” ३ । ३ । ११५ ।
इति भावे लुट् ।) भक्षणम् । कटिनद्रव्यस्य
गलाधःकरणम् । ततपर्यायः । जग्धः २
जमनम् ३ लेपः ४ आहारः ५ निघसः ६
न्यादः ७ । इत्यमरः १० । ६ । ५५ ॥ जमनम् ८
विघसः ९ । इति तट्टोका ॥ अभ्यवहारः १०
प्रत्यवसानम् ११ अग्रनम् १२ स्वदनम् १३
निगरः १४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥

अथ भोजनगुणविधानादि ।

“भोजनाग्रे सदा पथं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ।
अग्निसन्दीपनं हृत्तलवणाद्रकभक्षणम् ॥
आयुष्टं गृहे रोगा न्युत्पन्नानो विदाहियु ।
आरोग्यं कटुतिक्तैश्च भोजं मांसं पयःसु च ॥
अन्नादहृत्पिष्टं पिष्टादहृत्पिष्टं पयः ।
पयसोऽहृत्पिष्टं मांसं मासादहृत्पिष्टं हृतम् ॥
हृतादहृत्पिष्टं तेलं महेनान्नं च भक्षणम् ।
आहारः प्रोग्नः सद्यो बलकहे हृद्यारणः ॥३॥
आयुष्यं प्राद्विष्यो भुङ्क्ते यशस्यं दलितमुखः ।
अथ प्रत्यहमुखो भुङ्क्ते हतं सुदुर्लभम् ॥

सुदुर्लभम् ॥

कुक्षिरन्नेन भागौ द्वावेकं पानेन पूरयेत् ।
वायोः सञ्चारणाय च तृणमवशेषयेत् ॥
दन्ते चावगतं चाशं शौचैर्नैवाहरेज्जले ।
कुप्यादनिर्गतं तद्धि मुखस्यानिष्टगन्धताम् ॥
भुक्ता पाणितलं घृष्टा चक्षुषोर्देह दीयते ।
अचिरं गेव तदहिरि तिमिराणि अपीहति ॥
भुक्ताक्षस्य कर्णं वामं दत्त्वा कुक्षौ ततः पठेत् ।
भुक्तं महेन्द्रहस्तेन वेद्यानरसुखिन च ॥
गरुडस्य च कण्ठेन समुद्रस्य च वह्निना ।
वातापिभोक्तो येन पीतो येन मर्होदधिः ॥
यन्मया खादितं पीतं तदगस्त्यो जरिष्यति ।
पठित्वैतत् सुखामीनः क्षणं तिष्ठेदनाकुलः ॥
भुक्ता पादशतं गत्वा वामपार्श्वेन संविशेत् ।
एवं चक्षुषीतं चाशं सुखं निष्ठति जीर्णतः ॥
भुक्तापविशतस्तुन्दं शयानस्य वपुर्भवेत् ।
आयुष्क्रममागस्य नृत्तधर्माति धावतः ॥”

इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥

अपि च ।

“ततो भोजनवेलायां कुर्यान्मङ्गलदर्शनम् ।
तस्य प्रदक्षिणं नित्यमागुर्ध्वमिविबुधनम् ॥
लोतेक्षिन् मङ्गलान्यटो ब्राह्मणो गार्धुताग्रनः ।
हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाष्टमः ॥
पादुकारोहणं कुर्यात् पूज्य भोजनतः परम् ।

भोजनं

पादरोगहरं हृत्तं चक्षुष्यं चायुषि हितम् ॥३॥
शरीरे जायते नित्यं बाष्पा नृणां चतुर्विधा ।
बुभुक्षा च पिपासा च सुषुप्ता सुरतसृष्टा ॥
भोजनेच्छाविघातान् स्यादङ्गमर्हद्विषः श्रमः ।
तन्ना लोचनदौर्जन्यं धातुदाहो बलनयः ॥
विघातेन पिपासायाः शोषः कण्ठास्थिभवेत् ।
अवयवस्यावरोधश्च रक्तशोषो हृदि यथा ॥
निद्राविघाततो जम्भा शिरोलोचनगौरवम् ।
अङ्गमर्हत्तथा तन्ना स्यादन्नापाक एव च ॥
बुभुक्षितो न योऽश्नाति तस्याहारेभ्यश्चयान् ।
मर्होभवति कायाभिर्यथा चाग्निनिश्चिनः ॥
आहारं पचति शिखी दोषाननाहारः पचति ।
दोषक्षयं च धातून् पचति धातुक्षयं प्राणान् ॥
आहारः प्रोग्नः सद्यो बलकहे हृद्यारणः ।
स्त्वय्यायुःशक्तिवर्णः सत्त्वग्रोभाविवर्धनः ॥
यथोक्तगुणसम्पन्नमुपसेवेत भोजनम् ।
विनायं दोषकालादीन् कालयोरुभयोरपि ॥”
उभयोः कालयोः प्रातः सायञ्च । तथा च ।
“सायं प्रातमनुष्याणामग्रं श्रुतिनोदितम् ।
नालरा भोजनकुर्यादधिहोत्रसमो विधिः ॥”
प्रातः प्रथमयामात् उपरि द्वितीययामात्
अव्यंकि । तथा च ।
“याममध्ये न भोक्तव्यं यामगुणं न लङ्घयेत् ।
याममध्ये रक्षोत्पत्त्यामनुष्माद्वलनयः ॥”
अन्यच्च ।
“सुप्तं सम्भवति पक्षेय रसदोषमेषु च ।
काले वा यदि वाकालं शौचकाल उदाहृतः ॥”
रसादीनां पाकं ज्ञातुमाह ।
“उत्तारमुद्धिक्त्वाहो वंशात्तर्गो यथोचितः ।
लघुता क्षुत्पिपासा च यदा कालः स भोजने ॥”
स्थानमाह ।
“आहारं विज्ञेन कुर्यात्तिहारमपि सज्जदा ।
उभाभ्यां लक्ष्म्युपेत, स्यात् प्रकाशे ह्यीयते
श्रिया ॥

निहारो मलमज्जोत्तमः । अन्यच्च ।

“आहारनिहारविहारयोगः

सदेव सङ्गिज्जनेन विधीया इति ॥” ३ ॥

भोजने येषां दृष्टिनिवारणीया तानाह ।

“ह्रीनदीनक्षुधात्तानां पापघण्टेरोगिणाम् ।

कुक्रुटादिशुना दृष्टिभोजनं नैव शोभना ॥”

येषां दृष्टिः शुभदा तानाह ।

“पितृमालसुहृद्देवापापप्रहसवर्हिणाम् ।

सारसस्य चकोरस्य भोजनं दृष्टिबलमा ॥”

कथञ्चित्तदुदृष्टिपते तद्दोषशान्तये ब्रह्मा-

दीन् स्मरन् । तदुपधा,—

“अन्नं ब्रह्म रसो विष्णुर्भोक्ता देवो महेश्वरः ।

इति सच्चिन्म सुभ्रानो दृष्टिदोषो न बाधत ॥

अङ्गनागभस्मन्तं कुमारं ब्रह्मचारिणम् ।

दृष्टिदोषविनाशाय हनमन्तं स्मराम्यहम् ॥”

भाजनमाह ।

“दोषहृद्दृष्टिदं पथं हेमं भोजनभाजनम् ।

रौप्यं भवति चक्षुष्यं पितृहन् कपवातहन् ॥

भोजनं

कांक्षं बुद्धिप्रदं रुच्यं रक्तपित्तप्रसादनम् ।
पैतलं वानजद्वयसुखां क्षमिकप्रयुक्तम् ॥
आयसे कान्तपात्रे च भोजनं सिद्धिकारकम् ।
श्रीधपाङ्कजं वलयं कामलापद्मसुतम् ॥
शैलेन नृपगणे पात्रे भोजनं श्रीनिवारणम् ।
दाहद्वये विशेषेण रुचिदं श्लेष्माकारि च ॥
पात्रं पत्रमयं रुच्यं दीपनं विषपापघ्नम् ॥
जलपात्रं तु ताम्रस्य तदभावे ऋदो हितम् ॥
पवित्रं शीतलं पात्रं घटितं स्फटिकेन यत् ।
काचेन रचितं तद्वत्तथा वैदूर्यसम्भवं ॥ * ॥
भोजनायै सदा पथ्यं लवणाद्रकभक्षणम् ।
अमिसन्दीपनं रुच्यं जिह्वाकण्ठविशोधनम् ॥
लवणं सैन्ध्यं ज्ञेयम् । आद्रकं तु कटुकमपि न
पित्तविरोधि मधुरपाकित्वान् ॥
“अग्नीयातन्मना भूत्वा पूर्वम् मधुरं रसम् ।
मध्येऽन्नलवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥
फलाभ्यां दौ समग्नीयात् दाहमादौ न बुद्धिमान् ॥
विना भोचाफलं तद्वृद्धिर्नोया च कर्कटी ॥
ऋणालविसृष्टालूककन्देऽनुपष्टनीत्यपि ।
पूर्वमेव हि भोक्तव्यं न तु भुक्त्वा कदाचन ॥
गुरु पिष्टमयं द्रव्यं तदुत्तमं पृथुकापि ।
न जातु भुक्तवान् खादेन्मात्रं खादेद्वसु-
चितः ॥
घृतपूर्वं समग्नीयात् कठिनं प्राक् ततो ऋदु ।
अन्नं पुनर्द्रवाग्नी तु बलारोग्यं न सुचति ॥”
अयमर्थः । प्राक् घृतपूर्वं कठिनं समग्नीयात् ।
यथा काश्यादिवासिनः प्रथमं सख्यज्जनां घृतपूर्वं
रोटिकां भुञ्जते । ततो ऋदुसपूर्वादिकमोदनं
भुञ्जते । अन्नं पुनर्द्रवाग्नी भोजनान्ते दधितक-
दुग्धादि भुञ्जते ।
“यद्ययत् खादितरं तद्वि विदध्यादुत्तरोत्तरम् ।
भुक्त्वा यत् प्रार्थते भूयस्तदुक्तं खादु भोजनम् ॥”
खादन्नस्य गुणमाह ।
“सौमनस्यं बलं पुष्टिमत्साहं रसनासुखम् ।
खादु सञ्जनयत्यन्नमखादु च विपर्ययम् ॥
अव्युष्टान्नं बलं हन्ति शीतं शुष्कं च दुर्लभम् ।
अतिक्षिप्तं ग्लानिकरं युक्तियुक्तं हि भोजनम् ॥
अतिदनाश्रिताहारो गुणान् दोषान् विन्दति ।
भोष्यं शीतमद्वयं च स्थाविरभित्तमपन्नः ॥”
गुरु त्रिविधं तन्निवारयन्माह ।
“मन्दाग्नौ नरो द्रव्यं मात्रागुरु विवर्जयेत् ।
स्वभावतश्च गुरु यत्तथा संस्कारतो गुरु ॥
मात्रागुरुस्तु सुहादिमांसादिः प्रकृतेर्गुरुः ।
संस्कारगुरु पिष्टान्नं प्रोक्तमित्युपलक्षणम् ॥ * ॥
आहारं षड्विधं चयं पयं लेह्यं तथैव च ।
भोष्यं भक्ष्यं तथा चर्यं गुरु विद्यादयथोत्तरम् ॥”
चूष्यं दन्तुदाहमादि । पयं पानकशर्करोद-
कादि । लेह्यं रसालाकथितादि । कथिता
कटी इति लोके । भोष्यं भक्त्युपादि । भक्ष्यं
लङ्कुकमण्डकादि । चर्यं चिपिटचणकादि ॥
स्वभावगुरुसंस्कारगुरुगोः स्वभावलघुनश्च
भक्ष्यस्य भोजनपरिमाणमाह ।

भोजनं

“गुरुतामर्हसौहित्यं लघूनां हृत्प्रिरिच्यते ॥”
अयमर्थः । माषपिष्टाद्मादिभिरर्हं सौहित्यं
कर्तव्यं सुहादिभिः स्वाभाविक्या मात्रया हृत्प्रिः
कर्तव्येत्यर्थः ।
“द्रवो द्रवोत्तरश्चापि न मात्रागुरुरिच्यते ।”
द्रवः पेयादि । द्रवोत्तरः तक्राद्यधिक ओद-
नादिमांसातोऽधिकोऽपि मात्रागुरुर्न मन्यतः ।
पेयस्य सर्वतो लघुत्वात् । उक्तञ्च सुश्रुतेन ।
पेयलेह्यादभक्ष्याणां गुरु विद्यादयथोत्तरमिति ।
पेयं पय आदि । लेह्यं रसालादि । अद्वं
ओदनरूपादि । भक्ष्यं मोदकादि ।
“द्रवाऽपि शुष्कस्य सम्यगेवोपपद्यते ।
विशुष्कमन्नमभ्यस्तं न पाकं साधु गच्छति ॥”
अयमर्थः । शुष्कमपि स्रोतरोधिकरमपि
द्रवाऽपि सम्यक् पाकं याति । केवलस्य शुष्क-
स्यान्नस्य दोषमाह । विशुष्कमन्नमित्यादि ॥
अपक्वं तत् किं भवतीत्यपेक्षायामाह ।
“पिष्टीकृतमसंक्षिप्तं विदाहमुपगच्छति ॥”
पिष्टीकृतं अशीलावहतम् । असंक्षिप्तं
असम्भगाद्रम् । विदाहमुपगच्छति विदग्धं
भवतीत्यर्थः ॥ शुष्कादीनां वैगुण्यमाह ।
शुष्कं विरुद्धं विष्टम् बद्ध्यापादमावहेत् ॥
शुष्कं चिपिटदि । विरुद्धं क्षीरमत्स्यादि ।
विष्टम् चणकमस्करादि बद्धिमान्द्यं कुर्व्यात् ।
“न भुक्त्वा न रदेच्छित्त्वा न निशायं न वा
बभूव ॥
न जलान्तरितान्नं दिः शक्तनद्यान् केवलान् ॥
पुनर्दानं पृथक् पानं सामिधं पयसा निश्रि ।
दन्तच्छेदनसुखाच्च सप्त शक्तुषु वर्जयेत् ॥”
विषमाशनस्य लक्षणमाह ।
“बहुल्लोकमकाले वा ज्ञेयं तद्विषमाशनम् ॥”
बहुलास्पस्य भक्षितस्य दोषमाह ।
“आलस्यगौरवाटोपशब्दाश्च कुरुतेऽधिकम् ।
हीनमात्रं तनोः कार्यं करोति च बलस्यम् ॥”
अधिकं अन्नम् ॥ अकाले भुक्तस्य दोषमाह ।
“अप्राप्तकालो भुज्जानोऽप्यसमर्थतनुर्नरः ।
तांस्तान् आधीनवाप्नोति मरणश्चाधिगच्छति ॥”
अप्राप्तकालः कालादतिप्राक् भुज्जानोऽसमर्थ-
शरीरो भवति । तथा सति तांस्तान् आधीन्
शरीरयथाविच्छिन्नकालसकबिलम्बिकादीन्
प्राप्नोति । तेषामाधिक्ये मरणमपि प्राप्नो-
तीत्यर्थः ।
“कालेऽतीतेऽप्यतो जन्तोर्वायुनापहतोऽनले ।
लक्ष्मादिपच्यते भुक्तं न स्याद्भोक्तुं पुनः शृङ्गा ॥
कुक्षेर्भागद्वयं भोष्येऽस्तीर्थं वारि पूरयेत् ।
वायोः सञ्चरणार्थाय चतुर्थमवशेषयेत् ॥
रसेनान्नस्य रसना प्रथमेनोपनिर्गता ।
न तथा स्वादुमाप्नोति ततः संध्याभुज्जानरा ॥
अत्यभुज्जानान्नं विपच्यतेऽन्न-
मन्नभुज्जानाच्च स एव दोषः ।
तस्मान्नरो बद्धिविबुधनाय
सुहृद्भुज्ज्वारि पिबेद्भूरि ॥

भोजनं

भुक्तस्यादौ जलं पीतं कार्यमन्दापिदोषघ्नम् ।
मध्येऽपिदीपनं श्रेष्ठमन्ते खौखकप्रदम् ॥”
अयमर्थः ।
“सममूलक्षणा भुक्तमध्यान्नप्रथमाभुजाः ।”
इति वाग्भटः ॥ भुक्तं भोजनम् ।
“हृषितस्तु न चाग्नीयात् हृषितो न पिबेज्जलम् ।
हृषितस्तु भवेद्गुल्मी हृषितस्तु जलोदरी ॥”
ननु शिष्टा भोजनान्ते दुग्धं पिबन्ति ततः कथं
सुचितम् । यतस्त्रिधा विभक्तस्य भोजन
कालस्य प्रथमो भागो वातस्य द्वितीयः पित्तस्य
तृतीयः कफस्य । अतएवाह ।
“अग्नीयातन्मना भूत्वा पूर्वम् मधुरं रसम् ।
मध्येऽन्नलवणौ पश्चात् कटुतिक्तकषायकान् ॥”
अस्यायमभिप्रायः । भोजने पूर्वम् सुक्तो मधुरं
रसो वसुचितस्य वातपित्तयोः शमको भवति ।
“भोजनमध्ये भुक्त्वाऽन्नलवणौ
पित्ताशये च बद्धिदृढिं कुरुतः ।
भोजनान्त्यसमये भुक्त्वाः कटुतिक्त
कषाया रसा कर्षं शमयन्तीति ॥”
अतो भोजनावसानसमयस्य कणकाल-
त्वात्तत्र कथं श्लेष्मजनकं दुग्धं पातुसुचितं
भवति । यत उक्तम् ।
“दुग्धं खादुरसं ज्ञेयं भोजनस्यं धातुवर्द्धनम् ।
वातपित्तहरं रुच्यं श्लेष्मलं गुरु शीतलमिति ॥”
उच्यते ।
“विदाहीन्यन्नपानानि यानि भुङ्क्ते हि मानवः ।
तद्विदाहप्रशान्त्यर्थं भोजनान्ते पयः पिबेत् ॥”
अतएव ब्रह्मपुराणे ।
“कुर्व्यात् क्षीरासमाहारं दध्यन्नं न कदाचनेति ॥
लवणांश्चकटूणां विदाहीन्यति यानि तु ।
तदोषं हर्त्माहारं मधुरेण समापयेत् ॥”
भोजनावसानसमये दुग्धादिमधुरभोजननेन
वर्द्धितकफो लवणांश्चकटुभोजनजनितान् पित्तस्य
दृढिं नाशयति पित्तदृढिनाशनं कफस्यापि
दृढिरुपशोणा भवति क्षीणकफदृढिरसिमान्दा-
दीन् आधीन् उत्पादयितुं न शक्नोति ॥
“एवं रुक्ता समाप्तामेत् रुच्यद्वयपूर्वकम् ।
भोजने दन्तलयानि निहृत्वाचमनश्चरेत् ॥
दन्तलयमनिहर्त्य लेपं मन्यते दन्तवत् ।
न तत्र बहुशः कुर्व्यादयत्नं निहर्तुं प्रति ॥
आचम्य जलयुक्ताभ्यां पाणिभ्यां चक्षुषीं स्पृशेत् ।
रुक्ता पाणितले दृष्ट्वा चक्षुष्यं यदि दीयते ।
आचरेन्नैव तद्वारि तिमिराणि अपोहति ॥
रुक्ता च संस्मरेन्नित्यमग्न्यादीन् सुखावहान् ।
विद्युरात्मा तथैवाग्निं परिणामश्च वै यथा ।
सत्यं तेन यदुक्तं जीर्णवृत्तमिदं तथा ॥
अगस्त्रिर्धिवदवानलश्च
भुक्तं ममात्रं जरयत्वशेषम् ।
सुखं मे तत् परिणामसम्भवं
यच्छत्वरोगं मम चारदेहि ॥
अङ्गारकमगस्त्रिश्च पावकं सूर्यमन्त्रिणौ ।
यज्ञेनान् संस्मरेन्नित्यं भुक्तं तस्याशु जीर्णमिति ॥

भोजनं

इत्थं चायं स्वहस्तेन परिमार्ज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माग्नयतन्त्रितः ॥”
अनन्तरः जायन्तिष्ठेन तु सृष्ट्या । भुक्त-
मात्रस्य तु स्वप्नान्दामिः कुपितः कफ इति
वचनात् ।
“जीर्णोऽसौ वृद्धे वायुर्विदग्धे पित्तमेधते ।
भुक्तमात्रे कफश्चापि क्रमोऽयं भोजनोपरि ॥”
विदग्धे किञ्चनपक्वे पित्तमेधते किञ्चिदपक्वे कफः ॥
भुक्तमात्रे संज्ञानकफस्य प्रतीकारमाह ।
“धूमेनापोऽहं हृदोर्वा कषायकटुतिक्तकैः ॥
पूगकूर्पूरकस्तूरी लवङ्गसुमनःफलेः ।
फलेः कटुकषायैर्वा मुखवैषण्यकारिभिः ।
ताम्रलपत्रसहितैः सुगन्धैर्वा विषसृणुः ॥”
धूमेन अगुर्वादिधूमेन । अपोऽहं कफं हृदी-
कृत्य । कषायकटुतिक्तकैः फलेः कूर्पूरकस्तूरी-
लवङ्गादिभिः । पूगेः क्रमुकैः । सुमनःफलेः
जातीफलेः ॥ फलेः एलाहरीतक्यादिफलेः ।
“रते सुमोत्थिते ज्ञाते भुक्ते वान्ते च सङ्गरे ।
सभायां विदुषां राज्ञां कुर्यात्ताम्रलभजनम् ॥
भुक्ता शतपदीं गच्छेच्छेनस्तेन तु जायते ।
अन्नमंघानप्रधिष्यं यौवावाकुकटौसुखम् ॥
भुक्तापविशतस्तु त्वं शयानस्य तु पृथगा ।
आयुश्चक्रममाणस्य न्युधुर्धवाति धावतः ॥”
चक्रममाणस्य पदशतं शनैर्गच्छतः ॥ * ॥
“आसानयौ समुत्तानस्तान् दिः पार्श्वं तु दक्षिणे ।
तनस्तद्दिग्गुणान् वामे पश्चात् सृष्ट्या यथासुखम् ।
वामदिशायामनलो नाभेऽर्द्धोऽस्ति जन्तूनाम् ।
तस्मात् वामपार्श्वे शयौत भुक्तप्रपाकार्थम् ॥
त्रिदोषप्रमनो खट्वा तूनी वातकफापहा ।
भूश्या हं हृणी वृष्या काष्ठपट्टी तु वातुला ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अन्यच्च ।
“ज्ञातो यथावत् कृत्वा च देवर्षिपितृतर्पणम् ।
प्रशस्तरत्नपाणिस्तु भुञ्जीत प्रयतो यहाँ ॥
कृतं जप्यं हुतं वद्धो मृदुवस्त्रधरो वृष ।
दत्तातिथिभ्यो विप्रैर्वा गुरुभ्यः संश्रिताय तु ॥
पुण्यगन्धधरः शक्तमात्रधारो नरेश्वर ।
नेकवस्त्रधरोऽपार्द्रपाणिपादो नरेश्वर ॥
विमृद्वदनः प्रीतो भुञ्जीत न विदुःमुखः ।
प्रादप्रखोददमुखो वापि न चेवान्यमना नरः ॥”
“अन्नं प्रशस्तं पथ्यं प्रीतिर्जनं प्रीत्योदकेः ।
न कृत्स्नताङ्गुतश्चैव जुगुप्सावदसंस्कृतम् ॥
दत्त्वा तु भुक्तं शिष्येभ्यः क्षुधितभ्यस्तथा यष्टी ।
प्रशस्तशुद्धपात्रेभ्यः भुञ्जीताङ्गुपितो वृष ।
नासन्द्यैः संस्थितं पात्रं नादेशं च नरेश्वर ।
नाकाले नातिसङ्कीर्णं दत्त्वायश्च नरोऽप्ययं ॥
आसन्द्यो दातुमयत्त्रिपदी ।
“मन्त्राभिमन्त्रितं शस्तं न च पर्युषितं वृष ।
अन्यत्र फलमासेभ्यः शक्तशकादिकान्तथा ॥
तद्द्वहृदितकेभ्यश्च गुडपक्वैश्च एव च ।
भुञ्जीतोऽहृतसाराणि न कदापि नरेश्वर ॥”
हरितकेभ्यः अपक्वैश्चादिभ्यः ॥

५५१

भोजनं

“नाशेषं पुरुषोऽश्रीयादस्य च गतोपते ।
मध्वदधिसर्पिभ्यः शक्तुभ्यश्च विवेकवान् ॥
अश्रीयात्तन्मयो भूत्वा पूर्वम् तु मधुरं रसम् ।
लवणान् तथा मध्ये कटुतिक्तादिकान्ततः ॥
प्राक् इव पुरुषोऽश्रीयात्तन्मयो च कठिनाशनम् ।
अन्ते पुनर्दवाशी तु बलारोग्यं न भवति ।
अनिर्घ्नं भक्षयेदित्यं वाग्यतोऽन्नमकुतसयन् ।
पञ्चमासं महाभौमं प्राणाद्याप्यथादि ततः ॥
भुक्ता सव्यगपाचस्य प्रादमुखोदमुखोऽपि वा ।
यथावत् पुनराचामेन पाणी प्रचान्त्य मृततः ॥
स्वस्थः प्रशान्तचित्तश्च कर्तामनपरिग्रहः ।
अभीष्टदेवतानाश्च कुर्वीत स्मरणं नरः ॥
अपिराद्यायत्नस्य पार्थिवं पवनेरितः ।
दत्तावकाशं नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥
अन्नं बलाय मे भूमेरपामघातिलस्य च ।
भवत्वेतत्परिणतो ममास्वयाहृतं सुखम् ॥
प्राणापानसमानानासुदानयानयोस्तथा ।
अन्नं पृथिकरक्षास्तु ममास्वयाहृतं सुखम् ॥
अगस्तिरश्विर्वडवानलश्च
भुक्तं मया अन्नं जरयत्वशेषम् ।
सुखं मे तनपरिणामसम्भव
यच्छत्वरोगं मम चास्तु देहं ॥
विष्णुः समस्तैर्न्द्रियदेहदेहि-
प्रधानभूतो भगवान् यथेकः ।
सत्वेन तनाशमशेषमेत
दारोग्यं मे परिणाममेतु ॥
विष्णुरेता तथेवाग्रं परिणामश्च वे तथा ।
सत्वेन तेन मे भुक्तं जीव्यत्वमिदं नया ॥
इत्थं चायं स्वहस्तेन परिमृज्य तथोदरम् ।
अनायासप्रदायीनि कुर्यात् कर्माग्नयतन्त्रितः ॥
सत्कास्त्रादिविरोदेन सत्कार्गाद्विरोधिना ।
दिनं नयेततः सन्ध्यासुपतिष्ठेत् समाहितः ॥”
इति विष्णुपुराणे ३ अंशे ११ अध्यायः ॥ * ॥
अपरश्च ।
“भुञ्जीत प्रयतो निर्व्यं वाग्यतोऽन्नममानसः ।
भैक्षेण वनैर्धनैश्च नैकास्त्रादो भवेद्व्रती ॥
भैक्षेण हृत्तिनो वृत्तिकरपवाससमा स्मृता ।
पूज्यधेश्वरं नित्यमदाक्षेनदकुतसयन् ॥
दृष्ट्वा हृद्येत् प्रसीदेच्च प्रतिनन्देच्च सन्ध्याः ।
अनारोग्यमनायुष्यमस्वर्ग्यश्चातिभोजनम् ।
अपुण्यं लोकविदितं तस्मात्ततः परिवर्जयेत् ॥
प्रादमुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिसुख एव वा
नाद्यादुदमुखो निर्व्यं विधिरेश सनातनः ॥
प्रचान्त्य पाणी पादौ च भुञ्जीतो हिरपस्युशेत्
सुर्वा देशे समासीनो भुक्ता च हिरपस्युशेत् ॥
नाश्रीयाद्वायंसा सार्द्धं नैनाभीक्षेप मेहतीम् ।
न भक्षयेदभक्ष्याणि नापेयं वा पिवेद्विजः ॥”
अभक्ष्यान्नु भक्तशब्दे दृष्टव्यम् ॥ * ॥
“भुञ्जीत बन्धुभिः सार्द्धं वाग्यतोऽन्नमकुतसयन्
अहृत्वा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तम ।
भुञ्जीत चन्दश्चात्मा तित्यग्योनिं स गच्छति ॥
वेदाभ्यासोऽन्वहं श्रद्धा महायज्ञक्रियाश्चया ।

भोजनं

नाशयत्याशु पापानि देवानामर्चनमनया ॥
यो मोहादयत्नान्त्यादन्तत्वा देवतार्चनम् ।
भुङ्क्ते स याति नरकान् मृकरोऽवभजायते ॥
तस्मात् सर्वपथकेन कृत्वा कर्माणि वै द्विजः ।
भुञ्जीत स्वजनेः सार्द्धं स याति परमां गतिम् ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १७ अध्यायः ॥ * ॥
आन उवाच ।
“प्रादमुखोऽन्नानि भुञ्जीत सूर्याभिसुख एव वा ।
आसीनत्वासने शुद्धे भूत्या पादौ निधाय तु ॥
आयुष्यं प्रक्षुब्धो भुङ्क्ते यशस्यं दक्षिणासुखः ॥
अयं प्रक्षुब्धो भुङ्क्ते हृत्तं भुङ्क्ते उददसुखः ॥
पश्चादो भोजनं कुर्याद्भूमौ पात्रं निधाय तु ।
उपवासं तत्तन्मं मनुराह प्रजापतिः ॥
उपनिषे मूर्ध्नि देशे पादौ प्रचान्त्य वै करौ ।
आचम्याद्रान्नोऽक्रोधः पश्चादो भोजनश्चरेत् ॥
महायाज्ञतिकं भिन्नं परिधायोदरेन तु ।
अन्तेपस्तरणमस्त्रीत्यापोऽशानक्रियाश्चरेत् ॥
खाद्याप्रणयसंयुक्ता प्राणापानाहुतिमततः ।
अपानाय ततः कृत्वा आनाय तदनन्तरम् ॥
उदानाय ततः कुर्यात् समानायेति पञ्चमीम् ।
विज्ञाय तत्त्वमेतथा कुर्यादात्मनि द्विजः ॥
शिवमन्नं यथोक्तं भुञ्जीत अङ्गनैर्धृतम् ।
ध्यात्वा तन्मनसा देवमात्मानं वै प्रजापतिम् ॥
अन्तेपिधानमसीत्पुष्टिदपः पिवेत् ।
आचान्तः पुनराचामेदायं गौरीतिमन्त्रनः ॥
दपदीं वा चिरावाह्य सन्ध्यापपण्णाश्रिणीम् ।
प्राणानां अस्थिरसीत्यानभेदुदयन्ततः ॥
आचम्याङ्गुलमात्रेति पादाङ्गुलिं च दक्षिणे ।
निःसावयेद्वस्त्रजलं मृद्वहस्तः समाहितः ॥
हुत्वा मन्त्रान् कुर्यात् सन्ध्यायामिति मन्त्रतः ।
अथाचरणं स्वात्मानं योजयेद्भ्रातृभ्योऽति हि ॥
सर्वेषामेव योगानामात्मयोगः परः स्मृतः ।
योऽनेन विधिना कुर्यात् स याति ब्रह्मणः
क्षयम् ॥
यज्ञोपवीतो भुञ्जीत भृगुगन्धान्कृतो नरः ।
सायं प्रातर्नामरा वै सन्ध्यायान् विशेवतः ॥
नाद्यान् सूर्यगृहान् पूर्वमह्नि सायं शशिशृङ्गान् ।
यहकाले तु नाश्रीयात् जालाश्रीयात् भुक्तयो ।
भुक्ते शश्यानि भुञ्जीत यदि न स्यात्तन्नाश्रिणा ॥
अभुक्तयोस्तु गतयोः कृत्वा दृष्ट्वा परेऽहनि ।
नाश्रीयात् प्रेक्षमाणानामप्रदायेव दुर्मेतिः ॥
नायश्शश्यादस्य दवा न क्रुद्धो नाभ्यमानसः ॥
आत्मार्यं भोजनं यस्य रत्यर्थं यस्य मेधनम् ।
हृत्तार्थं यस्य साधनं निष्कलं तस्य जीवितम् ॥
यद्भुङ्क्ते वेतिनश्रिरा यश्च भुङ्क्ते उददसुखः ।
सोपान्नुक्त्व यद्भुङ्क्ते सर्वं विद्यात्तदाहुरम् ॥
नाहंरात्रं न मध्याह्ने नाजीर्णं नाद्रव्यक्षयक ।
न च भिक्षासनगतो न शयानः स्थितोऽपि वा ॥
न भिक्षाभोजनं चैव न भूत्या न च पाणिषु ।
नोच्छिष्टो हृतमादद्यात् सद्भानं स्युशेदपि ॥
न ब्रह्म कोनयेदापि न निःशेषं न भायंया ।
नान्यकार च नाकाशं न च देवालयदिषु ॥

भोजनं

नैकवस्त्रस्तु भुञ्जीत न च यानस्थितोऽपि वा ।
न पादुकाभुगतो वा न हसनं विलपन्न हि ॥
भुञ्जेयं सुखमाख्याय तदन्नं परिणामयेत् ॥”

इति कूर्म उपविभागे १८ अध्यायः ॥ * ॥
अपरश्च ।

“इत्था च कृत्वा पितृदेवताभ्यो
भत्वातिथीन् भृत्यजनावश्रयम् ।
तृष्टः शुचिः अर्द्धानोऽस्ति योऽन्नं
तस्यान्तं स्यात् स पुमान् भुज्जति ॥
नाथं प्रातर्मनुष्याणामग्रं देवनिर्मितम् ।
वेदिके लौकिकेऽप्यौ तु प्रवृत्ते जाठरे तथा ॥
उपनिषे समे देशे शुचिः अर्द्धासमन्वितः ।
पात्रेष्वर्थाशुक्लेषु पुच्छशिख्यादिभिर्यतः ॥
सुसंस्कृतं हितं जिघं भुञ्जीतान्नमङ्गुतसयम् ।
यवगोधूमग्राह्याय मांसग्राहादिभिर्यतम् ॥
कटुखलवर्णैस्तैर्थाशुक्लेषु सुगन्धिभिः ।
भक्ष्यप्रकारान् विविधान् कन्धमलफलानि च ॥
पात्रं भूमौ प्रतिष्ठाप्य यो भुङ्क्ते वागयतः शुचिः ।
भोजने भोजने चैव चिराच्चफलमश्नुते ॥
यत्नेन धारयेद्विप्रः पवित्रं दक्षिणे करे ।
भुञ्जानस्तु विप्रेधिय अन्नरोषेर्न लिप्यते ॥
यातुधानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा ।
ब्रह्म कैंवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्जनात् ॥
आदित्या वसवो रुद्रा ब्रह्मा चैव पितामहः ।
मण्डलान्युपजीवन्ति तस्मान् कुर्वीत मण्डलम् ॥
चतुष्कोणं द्विजायस्य त्रिकोणं क्षत्रियस्य तु ।
द्विकोणास्ति वैश्यस्य शूद्रस्य वर्त्तुलं सदा ॥
न लौहे न्यस्तये पात्रे भिन्नेऽप्रीयान कटेऽम्बरे ।
आपः पुनर्गन्धितमन्त्रेण सुखास्तीत्यं समासनम् ॥”
ध्रुवा शौरिखपविश्य पात्रं प्रक्षाल्य भुङ्क्तानं
द्विरोऽस्तिमितिपात्रमभिमन्त्र्य भूत्याश्रुत्यायेति
भूमौ पात्रं प्रतिष्ठापयेत् । आहृतवासाः शुक्ल-
वासा वा पवित्रात्मा क्षान्तात्मा प्राङ्मुख
आसीनः पाणी प्रक्षाल्य दशहोतारमृगदोति
ध्यायेदक्षतं पुरुषम् । तत ओजोऽमीत्यन्नाद-
माह्वयमाणं प्रतिपद्येत् । ओजोऽमीत्यादिना
प्रतिपद्यन्न अहमस्मादग्निरग्नीत्यभ्यामभिमन्त्रयेत् ।
उद्बुध्यतेति जाठराग्निमन्तरस्यं प्रबोधयेत् ।
भूतपतये नमः सुवनपतये नमः भूतानां पतये
नमः इति नमस्कारान्ते बलिचयं भूमौ दद्यात् ।
अथाजैवात्मानं चिन्तयेत् ।
“प्राणस्य हृदयं स्थानमपाणस्य गुदं स्तनम् ।
समानो नाभिदेशे तु उदानः कण्ठमाश्रितः ॥
पञ्चमः स तु विज्ञेयो आनः सर्वाङ्गमन्त्रियु ।
राजोवसहस्रः प्राणो हृदये नित्यमस्मृतः ॥
तस्याधस्तादपाणस्तु स वै गोलोऽसन्निभः ।
नाभ्या मध्ये समानस्तु विदुःक्षालासमः ॥
प्राणस्योपगुदानस्तु इन्द्रनीलसमप्रभः ।
उभाभ्यामथ श्वाभ्यामथवाप्येकश्रावया ।
अमृत्यं पात्रं कुर्वीत एवं हानिर्न जायते ॥
अन्नश्चरसि भूतेषु गुह्यायां विश्वतोमुख ।
त्वं यश्चक्षुः षष्टकारक्षं विष्णोः परमं पदम् ॥”

५५२

भोजनं

अभ्यतोपस्तरणमसीत्यपः सृष्ट्योपस्थाप्य वाचं
नियच्छेत् । अक्षं महायाज्ञातभिरङ्घ्रिः प्रदक्षिणं
परिविष्य सद्येन पाणिना पात्रमविसृज्यन्मनो-
पस्तरणमसीति पुरस्तादपः पीत्वा पञ्चभिस्तैः
प्राणाहुतीर्जुहोति । प्राण्ये निविष्टोऽन्तं जुहोमि
शिवोमाविशाप्रदाहाय प्राणाय स्वाहा ।
अपाने निविष्टोऽन्तं जुहोमि शिवोमाविशा-
प्रदाहायापानाय स्वाहा । आने निविष्टोऽन्तं
जुहोमि शिवोमाविशाप्रदाहाय समानाय
स्वाहा । इति तूष्णीं भूयो व्रतयेत् । प्रजापतिं
मनसा ध्यायेत् ॥ * ॥ प्राणाय स्वाहेति प्राण-
स्तृप्यति । प्राण्ये तृप्यति चक्षुस्तृप्यति । चक्षुषि
तृप्यति आदित्यस्तृप्यति । आदित्ये तृप्यति
दौस्तृप्यति । दित्वे तृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्गौ-
श्चादित्यश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुहृतिं अगु-
ह्यति । आनाय स्वाहेति आनस्तृप्यति ।
आने तृप्यति ओत्रं तृप्यति । ओत्रे तृप्यति चन्द्र-
मास्तृप्यति । चन्द्रमसि तृप्यति दिशस्तृप्यति ।
दिशु तृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्दिशः खं चन्द्रमा-
श्चाधितिष्ठति । तस्तृप्यति तस्यानुहृतिं अगु-
ह्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्ष-
सेनति । अपानाय स्वाहेत्यपानस्तृप्यति । अपाने
तृप्यति वाक् तृप्यति । वाचि तृप्यन्त्यां अग्नि-
स्तृप्यति । अग्नौ तृप्यति पृथिवी तृप्यति ।
पृथिव्या तृप्यन्त्यां यत्किञ्चित् पृथिवी वाग्नि-
श्चाधितिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुहृतिं अगुह्यति ।
तृप्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्ष-
सेनति । समानाय स्वाहा इति समानस्तृप्यति ।
समाने तृप्यति मनस्तृप्यति । मनसि तृप्यति
पर्यन्तस्तृप्यति । पर्यन्ते तृप्यति विदुस्तृप्यति ।
विदुति तृप्यन्त्यां यत्किञ्चिद्विदुःपर्यन्तश्चाधि-
तिष्ठतस्तृप्यति तस्यानुहृतिं अगुह्यति ।
प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा ब्रह्मवर्षसेनति ।
उदानाय स्वाहेति उदानस्तृप्यति । उदाने
तृप्यति वायुस्तृप्यति । वायो तृप्यति आकाश-
स्तृप्यति । आकाशे तृप्यति यत्किञ्चिदागु-
श्चाकाशश्चाधितिष्ठतस्तृप्यति । तस्यानुहृति-
मगुह्यति प्रजया पशुभिरन्नादेन तेजसा
ब्रह्मवर्षसेनति ॥ * ॥
“भुक्तं केचित् काङ्क्षन्ति भुक्तं शेषं सुविचिपेत् ।
केचित् काङ्क्षन्त्यनाजीवाः केचित् कर्मेवशा-
रुगाः ॥
भुञ्जन्तु मम चीतृष्टं पात्रे वाच सुवि स्थित ।
अन्तनापिधानमसीत्युपरिष्टात् पयः पिबेत् ॥
अहिं पूर्वापरिष्टाच्च वस्त्रं प्राणस्य निर्णयेत् ।
सुक्ता पीत्वा च यः कश्चित् अश्वं पात्रं समुत्
हजेत् ॥
स पुनः क्षुत्पिपासात्ता भवेज्जन्मनि जन्मनि ।
अन्तनापिधानमसीत्युपरिष्टादपः पिबेत् ॥”
अपः पीत्वाचान्तः प्राणस्थानान्यङ्घ्रिः सृष्टति ।
प्राणानां अस्थिरसीति हृदयमालभ्य जपति
प्राणानां अस्थिरसि इति प्राणदेशम् । विष्णो-

भोजनं

जंठरमसीतिनाभिदेशम् । यो देवानामधि-
पतीति पुनरपि हृदयदेशमालभ्य जपति ।
सावित्रीचाशुभाभ्य चिरापो रसानां रससुक-
तत्रात्मा कर्मणिः प्रोयतां विश्वभुमिति ध्यायेद्
यत्तं पुरुषम् ॥ * ॥
“आहिताग्निरग्न्याश्च ब्रह्मचारी च ते जयः ।
अग्रन्त एव सिद्धान्ति नैषां सिद्धिरनन्तरात् ॥
यहस्यो ब्रह्मचारी च योऽनन्तरं तपश्चरेत् ।
प्राणानिहोत्रजापेन अवकीर्णो भवेत् सः ॥
अन्तराप्रातराशश्च सायमाश्रन्तयेव च ।
सदोपवासी भवति यो न सुङ्क्ते कदाचन ॥
प्राणानिहोत्रमन्त्राणां निरुद्धे भोजने जपेत् ।
त्रेधाभिहोत्रमन्त्रास्तु द्रव्यालाम्बनं तर्पयेत् ॥
यथाहि नलभेधौकममिप्रोतं प्रकृत्यते ।
तद्वन सर्वाणि पापानि निर्दहन्त्यात्मवाजिनः ॥
यथेह क्षुधिता बाला मातरं पशुपासते ।
एव सर्वाणि भूतानि अग्निहोत्रमुपासते ॥”
इति * ॥
“भोजनस्य निषिधन्तु प्रवक्ष्याम्यनुपूर्वशः ।
नोच्छ्रितो भक्षयेत् किञ्चिन्न गच्छन् वा कदाचन ॥
खट्वास्त्रो न भुञ्जीत न पाणिस्यं कदाचन ।
चन्द्रहर्षोपरिगे च यस्मास्ते चन्द्रहर्षयोः ॥
गोब्राह्मणोपवासेन न वाजीर्णे तु भोजनं ।
निशीथे नैकवासास्तु न लभोच्छ्रितभाजनं ॥
न राजौ तिलसम्बद्धं दधि शक्तं मांसिकम् ॥
कीर्तिदारवटाश्वस्थफलानि न कदाचन ।
चणकश्च कौसुभं करमथितश्च यद्दधि ॥
वेदा बहिः पुरोडाशं तुल्यं गोमांसभक्षणे ।
नोच्छ्रितेन हृतं ग्राह्यं शक्तं वापदृगतीऽपि सन् ।
पलायुं लशुनं वापि भुञ्जन्तुपापमाप्नुयात् ॥
नानाद्रव्यपाणिस्तु चन्द्रतारार्कमौचयेत् ।
सुञ्जन् कुर्वन् स्वहृद्गानं सृष्टुं ब्रह्म न कीर्तयेत् ॥
नार्द्रवासाः शिरःक्षिप्तः सोपान्तुको निरासनः ।
शयानः प्रौढपादश्च कृत्वा चैवावसक्तश्चिकम् ॥
नाश्रियान्न पिबेच्चैव कृत्वा पर्यस्तिक्तां गरः ।
पादप्रसारणं कृत्वा न च वेष्टितमस्तकः ॥
न च आहृत्य यच्छ्रेष्ठं ग्रहे पर्युषितश्च यत् ।
दस्यद्योर्भुक्तशेषान् न भुञ्जीत कदाचन ॥
नातिचरितमश्रियात् सुक्ता शेषं विवर्जयेत् ।
न भक्षयेत् निःशेषमश्वच दधिसर्पिषोः ॥
पयसो मधुशक्त्या तिलानामोदनस्य च ।
न चैको मिष्टमश्रियात् बहुनाश्च पश्यताम् ॥
बह्वस्तु न भुञ्जति तथा चैकस्य पश्यतः ।
ओष्ठौ च न लिहन् पाणिं नाङ्गुलिं पात्रमेव च ॥
मूत्रालयमिष्टशालायां देवागारे तथैव च ।
आयुर्निरस्यते तस्य मिष्टेकस्य बुभुक्षतः ॥
अदत्त्वा गोऽग्निविप्रेभ्यः कुमारयानुयायिषु ।
एकोऽन्नं मिष्टमश्रियात् ततोऽग्नौ नाख्यपुण्यकृतं ॥
यत्स्वरूपं ६८ त्वां विषमं ददाति
क्षिप्त्वाद्भयादा यदि वार्यहेतोः ।
वेदेयु इष्टान्धर्मास्तु गीतां
तां ब्रह्महत्यां तु नयो वदन्ति ॥

एकपदं पविष्टाणां दुष्कृतानां दुरात्मनाम् ।
सर्वेषां तत्तमं तावद्यावत् पदं कर्तुं भिद्यते ॥
यं यो ब्राह्मणो भुङ्क्ते सन्तर्प्य पितृदेवताः ।
न हि कुले समुद्भूतं ब्रह्मायुज्यमाप्नुयात् ॥

इति बह्विपराणे भोजनविधानम् ॥ * ॥

त्रिविधभोजनं यथा,—

“उच्छिष्टमवशिष्टं वा पथ्यं प्रथमभोजितम् ।
भक्तानां भोजनं विष्णोर्नैवेद्यं सात्त्विकं मतम् ॥
इन्द्रियपीतजननं शुक्रशोणितवह्निनम् ।
भोजनं राजसं शुद्धमायुरारोग्यवर्धनम् ॥
अनः परं तामसानां कद्रव्योष्णाविदाहिकम् ।
पूतिपर्युथितं श्रेयं भोजनं तामसप्रियम् ॥”

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ * ॥

आहाराद्यु निमित्ततस्यान्यत्र भोजने दोषो यथा,—

“निमित्ततोऽन्यतो भुङ्क्ते आहारे देवे सपैतके ।
न हि जो नरके वासं लभते नात्र संशयः ॥”
देवतादिभक्तवत्सु भोजने दोषा यथा,—
“देवतापितृमर्त्येषु महत्सु ब्राह्मणेषु च ।
अभक्तवत्सु येऽन्नं बालपित्रमिमांशुः ॥
दृष्ट्वास्ते पुनश्च ये निपात्यन्तेऽधमाधमाः ।
सुखं मुखं जायते क्षुधाः किरिविग्रहाः ॥”
“एकपदं पविष्टाण्यं समुत्थाय प्रयान्ति ये ।
विभोजनं राक्षसेन्द्र । नरकर्त्तुं प्रयान्ति हि ॥
एकसार्धप्रयातश्च तथाऽन्यार्थतं नराः ।

असंविभज्य भुङ्क्ते ते यान्ति क्षीयभोजनम् ॥
पायसं लघुरं मांसं शृष्या भुक्तश्च येनरेः ।
तेषामयोशुडास्तमाः क्षिप्यन्ते वदनेऽङ्गताः ॥”

इति वामनपुराणे १२ अध्यायः ॥ * ॥

आयधानिरिक्तकिञ्चिद्भोजनवतो निवर्त्तनेमिक्त-
क्रियानिविधो यथा,—

“इष्टे भुक्ते लब्धौ च नैव भुक्ता च किञ्चन ।
कर्म्म कुर्यान्नरो नित्यं कृतं कृतं तथा ॥
पत्रं पुण्यं तावत् लभेन्नलिनं कल्पितम् ।
कथादिप्रपत्यन्तश्च फलं भुक्ता न चाचरेत् ॥
जलस्यापि नरश्चेह । भोजनाद्विजाडते ।
नित्यक्रिया निवर्त्तते स ह नैमित्तिकैः सदा ॥”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥

भोजने पाकविधौ द्विद्विधो यथा,—

“पूर्वांश्राभिसुखो भूत्वा उत्तरांशसुखेन वा ।
पचेदन्नं च भक्ष्यान् सायाह्ने च विवर्जयेत् ॥
अग्रांश्राभिसुखे पक्का अन्तःपत्रं विजानीहि ।
पूर्वांशसुखो धर्म्मकामः शोकहानिश्च दक्षिणे ॥
श्रीकामश्चोत्तरसुखे पतिकामश्च पश्चिमे ।
प्रेषान्श्राभिसुखे पक्का दरिद्रो जायते नरः ॥”

पाकपात्रनिरूपणं यथा,—

“यदा तु आयासे पात्रे पक्का अन्नाति वे द्विजः
स पापिष्ठोऽपि भुङ्क्तेऽन्नं रौरवे परिपश्यते ॥
ताम्ने पक्का चक्षुर्हानिर्मयी भवति वै क्षयः ।
पितृभ्यां पक्कमन्नं पितृभ्यो यशस्विनि ॥
पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमोक्षितम् ।
वातुलेन तु यत् पक्कं भगिन्या च कनिष्ठया ।

असमोच्चेन यत् पक्कं शोणितं तदपि स्मृतम् ॥

अभक्तेन च यत् पक्कं स्त्रिया पक्कं तथैव च ।
पक्कापत्रे च यत् पक्कं तत् सर्वं निष्फलं भवेत् ॥”
पाककाष्ठनिरूपणं यथा,—

“उद्भृशरणं कालेन कदम्बस्य दलेन च ।

शालेन करमर्हेन उदरावर्णकेन च ॥

पक्कां नैव भुङ्क्ते भुक्ता रात्रिमुपावसेत् ॥”

निविहानं यथा,—

“गर्हितान्नमवीरान्नं भुक्ता चान्द्रायणक्षरेन ।

अग्रजा या तु वनिता नास्तीयादेव तदुच्यते ॥

शालकाष्ठस्य पक्कां शिरीषकस्य चैव हि ।

कालचण्डातकस्यैव वज्रवारणकस्य च ॥

भरुणशाललेर्वापि पक्कां गर्हितं स्मृतम् ॥”

पाकपात्रत्यागकालो यथा,—

“यदा न्द्रस्यपात्रे तु पक्कं वै सार्वकालिकम् ।

मासे पक्षे तथाष्टासु तत्पात्रं विच्छेदं गृही ॥

घटुःपात्रे तथा सिंहे मीने चैव वरानने ।

यः कुर्याद्भोजनं देवि । लक्ष्मणेव विमुह्यति ॥”

पाकार्यजलदानं यथा,—

“एकदा तु जलं दद्याद् द्विवारं न प्रदापयेत् ।

त्रिभागं पूरयेत् पात्रं पञ्चाशोऽयं न दापयेत् ॥”

भोजनस्थानादि यथा,—

“उपलिप्ते सुचौ देशे पादौ प्रक्षाल्य वाग्यतः ।

प्राङ्मुखोऽस्मानि भुङ्क्ते शुचिः पीठमव-

स्थितः ॥”

पीठनिरूपणं यथा,—

“साहजं हस्ते चतुष्कोणे सङ्कारविनिर्मिते ।

चामभद्रदारुमये प्रादेशोच्छ्रायसंयुते ॥

वरुणासने भवेद्दृढिर्भद्रकं श्रियमाप्नुयात् ।

चामे धनविग्रहः स्याद्धर्मदृष्टिस्तु भद्रकं ।

शालासने कशेरुके किंशुके मरणं भवेत् ॥”

भोजनं दीपनरूपणं यथा,—

“छतदीप्रा यज्ञफलं तैले धनुफलं लभेत् ॥”

भोजने चाखालादिदृष्टिविधो यथा,—

“यदा भोजनकाले तु चाखालेः पतिते स्तथा ।

अकुक्कुटवराहे च स्त्रीष्वेव अन्त्यजेरपि ।

अन्नं वाप्यय पात्रं वा दृष्टमात्रं परित्यजेत् ॥”

“रजस्वलायाः संस्पृष्टाणां च श्रुत्वा प्रमादतः ।

व्रतस्थो वर्ज्ययेद्देवि । अन्नने प्रोक्षणाक्षरेन ॥

देवालये तथा तीर्थे सिद्धलैत्रे च शङ्करि ।

ब्राह्मणानां समाजे तु भुक्ता क्रतुफलं लभेत् ॥

आचान्तो भोजनं कुर्यादनामायां क्षिरगन्धयुक्

सुवर्णेन स्पृशेदन्नं तदन्नश्चाष्टतं विदः ॥

रजःस्पृशं यदन्नश्च भुक्ता भवति किंलब्धौ ।

पौण्ड्रैश्च स्पृशेदन्नमन्नं विद्यासमं भवेत् ॥

वेदयुग्मं माणिक्येन स्फटिकेन स्पृशेदपि ।

स्वर्गेन संस्पृशेदन्नं तदन्नं शुचिनामियात् ॥”

भोजने द्विद्विधो यथा,—

“आयुष्यं प्राङ्मुखो भुङ्क्ते राज्ञौ चैव उद्द-

मुखः ।

यशस्वी दक्षिणे चैव पश्चिमे तु विवर्जयेत् ॥”

भोजने मङ्गलानि यथा,—

“मङ्गलं भोजने काले चतुष्कोणं द्विजस्य च ।

चापि यस्य भवेद्देवं वैश्वस्य कूर्मपृष्ठकम् ।

स्त्रीशूद्राणां भवेद्दृष्टं शकटाकारमेव वा ॥”

अथ भोजनकालः ।

“सायं प्रातर्ह्नातीनामग्नयं देविनिर्मितम् ।

नित्यमद्वि तमस्मिन् साहजं प्रहरयामतः ॥

रात्रौ यामनयासौ च सन्ध्योर्न कदाचन ।

अकालभोजनं कृत्वा प्राणायामेन मुह्यति ।

अहोरात्रे च सन्ध्यायां भुक्ता लक्ष्मं समाचरेत् ॥”

मोदकादिभक्षणाग्निरमन्नमो जनविधिर्यथा,—

मोदकं कन्दपक्कं गद्यां दृतसंयुतम् ।

पुनः पुनर्भोजने च पुनरन्नं न दृष्यति ।

त्रिसन्ध्यं सुक्तवान् यस्तु न स स्वार्थं द्विजः

कश्चित् ॥

भुक्ता रात्रिमुपगमे लक्ष्मणेनैव मुह्यति ॥

कोलं हरिद्रा सौवीरं मरीचं जातिकोषकम् ।

गन्धपुष्पादिकं सर्वं गन्धद्वयं तथोषधिः ।

प्रशस्तमेधामामात्रं स्वस्नश्चापि न दृष्यति ॥

कुटुम्बरगाथाय पात्रं पश्चाद्विधेयम् ।

वैश्वदेवासमुद्भूतं भोजयन् विचारयेत् ॥

नास्तीयात् केवलं राज्ञौ विस्मयेव तथा दधि ।

अद्वेन लङ्गगुच्छेन काष्ठखण्डेन वद्विना ॥

पदक्तिर्भेदतनः कुर्यात् पश्चाद्भोजनं वाग्यतः ।

हस्तदत्तं यदन्नश्च शूद्रादन्नं न भक्षयेत् ॥

दृततेलश्च लवणं पानीयं पायसं दधि ।

रविवारं तथा घट्टां भौमवारं दिनकथे ।

पञ्चकाले च द्वादश्यां द्विजस्तु न भक्षयेत् ॥

न वामेन पित्रेण्यं न रसेन तक्रमेव च ।

भेकाशुशिषुमाञ्जरेस्तथा पारावतेरपि ॥

कलविष्कः पन्नगे च पात्रे स्पृष्टेऽपि सुन्दरि ।

गोधया वनमाञ्जरेः पात्रं न विच्छेदं कश्चित् ॥

स्वर्गारोप्यमये पात्रे पाषाणि प्रक्षपञ्चके ।

सक्रदुभुक्ता तु देवशि । पराकस्य फलं लभेत् ॥

पुण्यायां स्वर्गपात्रे च भोजनं यः समाचरेत् ।

पुण्डरीकस्य यज्ञस्य लभते फलमोक्षितम् ॥

स्वर्गपात्रे पश्चिमायां उत्तराभिमुखेन वा ।

तदन्नं शौकरं मांसं भुक्ता चान्द्रायणक्षरेन ॥

सर्गकामः स्वर्गपात्रे यशस्वी स्वर्गेषु च ।

पद्मपत्रे भवेत् पुष्टिर्हविष्याशो तु पुण्यवान् ॥

सुधी भवति तान्ने च काचपात्रे दरिद्रता ।

तूतपत्रे भवेदायुः कदले कीर्त्तिमाप्नुयात् ॥

मधुपत्रे च रोगः स्याद्वटपत्रे तु वैष्णवः ।

शालपत्रे भग्नकाशो पनसं चैव स्वर्गिनः ।

निशापत्रे प्ररंजे च पुनः संस्कारमर्हति ॥”

इति मत्स्यसूक्ततन्त्रे ४२ पटलः ॥

अथ स्मृत्युक्तभोजनविधिः । बह्विप्रक्षालित-
पाणिपादवद्वेन रत्नपाणिर्द्विवासा हिराणाको
गोमथोपलिप्ते प्राहते देशे मुह्यः मुह्यतीचासनी-
पविष्टो धर्म्मदृष्टिकामः प्राङ्मुख उद्दमुखो
वा यशस्कामो औवत्पितृमात्रकेनरो दक्षिणा-
मुखो धनकामः प्रत्यङ्मुखो भूमिस्पृष्टदक्षिण-
पाद आसनात्पुनश्चपादोर्भोजनशुक्रो दक्षि-

अदिकृतपानीयपात्री दक्षिणवर्तेन चतु-
ष्कोणमङ्गलं कृत्वा लोहनामकमृत्तयमवादि-
दुष्टभयकांक्षकदद्यादिपञ्चदशपञ्चाशपञ्चेतर-
पात्रं विधाय प्रक्षाल्य च आत्मानं पात्रे च
दक्षिणक्रमेण जलेन वेष्टयित्वा तदुपरि लोहे-
नरपात्रान्तरेण हस्ताभ्यां प्रतिविद्धेतरमन्त्रा-
दिकं स्थापयित्वा अन्नं दद्यात् प्रक्षयेत् । अस्माकं
निजमेवासु इत्यभिलष्य संश्लेष्य आचाराचतु-
ष्कोणमङ्गलमभ्यन्तरे जललिखितचक्रोपरि ॐ
नारायणाय नम इत्यन्नं सजलं मध्ये दद्यात् ।
तन्पार्श्वे ॐ भुवः पतये स्वाहा ॐ भुवनपतये
स्वाहा ॐ भूतानां पतये स्वाहा । इति बलि-
चतुष्टयं दद्यात् । तस्मिन् सोपकरणमन्त्रं ॐ
विष्णवे नम इत्युत्तरं तदयं किञ्चित् ॐ
विष्णुर्नमो नम इति दत्त्वा अन्नोपरि विष्णु-
निर्माकतुलसीपत्रं प्रक्षिप्य विष्णुपादोदकं पुरा
न गृहीतचेदिदानीम् ।

“ॐ ह्यं ह्यं महाबाहो भक्तानामार्ति-
नाशनम् ।

सर्वपापप्रशमनं पादोदकं प्रयच्छ मे ॥”
इति गृहीत्वा इष्टदेवतानामपरैरितं शुद्धा
मयं त्रिस्रयां वा ॐ अन्तर्गोपस्तरमसि
स्वाहा इत्यनेन पीत्वा ।

“ॐ अकालमृत्युहरणं सर्वव्याधिनाशनम् ।
विष्णोः पादोदकं पुण्यं शिरसा धारयाम्यहम् ॥”
इत्यनेन पादोदकशेषं शिरसि दद्यात् ।

“ॐ उच्छिष्टभोजनस्तस्य वयमुच्छिष्टकाङ्क्षिणः ।
येन लीलावराट् च हरिगयासौ निपातितः ॥”
इत्युक्त्वा अङ्गुष्ठानामिकाभ्यां दृढमुत्तमोक्तमन्त्र-
मादाय महामौनी साङ्गुष्ठसञ्ज्ञाङ्गुलिभिः ॐ
प्राणाय स्वाहा इत्यनेन भुवे दत्त्वा अदन्तच्छिन्नं
निगिरेत् । एवं ॐ आपानाय स्वाहा ॐ समा-
नाय स्वाहा ॐ उदानाय स्वाहा ॐ
आनाय स्वाहा । ततो बोध्यकामो मौनी
सुज्जीत । ततः प्रथमं द्रवयुक्तमधुरं मध्ये कटि-
नृन्मलवर्णानि अन्ते द्रवयुक्तकटितक्तानि
यथालाभं क्षीरान्नं साङ्गुष्ठैश्चकारसञ्ज्ञाङ्गु-
लिभिः अनतिलम्भं सुज्जीत । पश्चादधिकं जला
दिकं न पातयम् । जलक्षीरद्विधुतमधुश्राक-
श्राक्तुमांसतरदद्यात् शेषं रक्षणीयम् । भोजनं
संपूर्णं तु मांसभोजने करं प्रक्षाल्य तदभोजनं
तु करमप्राक्ष्यैव सान्नेन हस्तेन जलं गृहीत्वा
ॐ अन्तर्गोपिधानमसि स्वाहा इति जलगच्छतं
गृहीत्वा सान्नं तज्जलशेषं ॐ रौरवेऽपुण्य-
निजये पद्मार्चं देनिवासिनाम् । उच्छिष्टभागि-
नामन्नमस्तस्यमुपनिष्ठतामिति भूमौ निक्षिपेत् ।
भोजनकाले तु विद्यालकर्मकस्यार्थत्वात् ।
विद्यालकर्तृकस्यार्थं न दोषः । ततः स्थानान्तरं
न गच्छेत् । पराटव्यं नृद्धिर्मुखहस्तेपमपनीय
लक्षादिना जिह्वाचर्चययोग्यं दन्तेभ्यो गृहीत-
रसद्रव्यं रक्तपातक्षणादिकं विना अपनयेत् ।
यत्ने कृते यदि न निःसरति तदा न दोषः ।

ततो जिह्वा च संक्षिप्य जलगच्छेत्सुखाभ्यन्तरं
संश्लेष्य पात्री पादौ च प्रक्षाल्य आसनस्य एव
भूमौ पादौ दत्त्वा हिराचम्य सुखं तुलसी-
पत्रादिना संश्लेष्य दक्षिणपादाङ्गुष्ठे दक्षिण-
हस्तेन—

“ॐ अङ्गुष्ठमात्रपुरुषो ह्यङ्गुष्ठश्च समाश्रितः ।
ईशः सर्वस्य जगतः प्रभुः प्रीणातु विन्धुकम् ॥”
इति मन्त्रेण जलं दद्यात् । ततो महौमार्चना-
भावे अमुचित्वादविलम्बमेव भोजनपात्रमुद्धृत्य
तत् स्थानं उच्छिष्टमपनीय गोमयीदकाभ्यां
संक्षिप्य सिञ्चेत् । सुखः प्रशान्तचित्त आसने
उपविष्टाभीष्टदेवतानाम स्तुत्वा—

“ॐ अमिरायाययत्नम् पार्श्वं पवनेरितः ।
दत्तावकाशो नभसा जरयत्वस्तु मे सुखम् ॥
अन्नं बलाय मे भूतेरपाममग्निलस्य च ।
भवत्येतत्परिणतो ममास्वयाहृतं सुखम् ॥
प्राणापानसमानानासुदानयानयोक्त्या ।

अन्नं तुष्टिकरचास्तु ममास्वयाहृतं सुखम् ॥
अगस्तिरसिर्जङ्गवानलश्च

सुक्तं ममासं जरयत्वशेषम् ।

सुखं ममेतत्परिणामसम्भवं

वच्छत्वरोगं मम चास्तु देहे ॥

विष्णुः समस्तोन्मिददेहदेहि-

प्रधानभूतो भगवान् यथेकः ।

सद्येन तेनात्ममेषैवमेत-

दारोग्यं मे परिणाममेतु ॥

विष्णुरता तथेवान्नं परिणामश्च वै यथा ।

सद्येन तन मदुक्तं जीव्यत्वमिदं तथा ॥”

इत्युक्त्वा वामहस्तेनोदरं परिचरेत् । ततः
पादशतव्रजानान्तरं वामपार्श्वेन किञ्चित्कालं
श्रयितव्यम् । ततस्तस्मिन्नादि सुखवासद्रव्यं
भोक्तव्यम् । इत्याङ्गिकाचारं पञ्चमयामार्द्ध-
लब्धम् ॥ ॥ अथ भोजनादिदानफलम् ।

“भोजनाच्छादनं दत्त्वा दत्त्वा चोपानहौ द्विजः ।

स स्वर्गलोकं संशुष्य सर्वकामोऽन जायते ॥

विद्यां भक्ता प्रयच्छेद्यः परब्रह्मण्यसौ विप्रैः ।

विद्याधिने च विप्राय यो दद्याद्भोजनं नरः ॥

अन्नं प्राणो जल प्राणः प्राणश्चोषधस्तुत्यते ।

तस्मादोषधदानेन दत्ताः स्युरसवो द्विजाः ॥

इति पराशरस्मृतिः ॥

भोजनं प्रतिषेधो यथा,—

“ताम्रपात्रे पयःपानमुच्छिष्टे दृढभोजनम् ।

दुग्धं च लवणं दद्यात् सद्यो गोमांसभक्षणम् ॥

यः शूरेण समाहृतो भोजनं कुरुते द्विजः ।

सुरापश्च स विज्ञेयः सर्वधर्मेभ्यो ह्यङ्गुष्ठः ॥

स्नानं रजकर्तार्येषु भोजनं गण्यकालये ।

श्रयणं पूर्वपादे च ब्रह्महत्या दिने दिने ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥

अथ शिशूनां प्रथमाभोजनदिनादि । यथा,
यमः ।

“ततोऽन्नप्राशनं मासि षष्ठे कार्यं यथाविधि ।

अष्टमे वाच कर्तव्यं यद्वै मङ्गलं कुरुते ॥”

षष्ठे इति सुखः कल्पः प्राशुक्तन्यायात् । ह्य-
चिन्तामयी ।

“अन्नस्य प्राशनं प्रोक्तं मासि षष्ठेऽष्टमे वृधेः ।

स्त्रीणामु पञ्चमे मासि सप्तमे प्रणमौ सुतः ॥

दादशीसप्तमीनन्दारिक्तासु पञ्चपञ्चसु ।

बलमायुर्गोशौ हन्यात् शिशूनामन्नभोजनम् ॥”

सुजवलभीमे ।

“षष्ठे मासि निशाकरे शुभकरे रिक्तितरे वै

तिथौ

सौम्यादिद्वसितेऽङ्गीवदिवसे पक्षे च लघ्नितरे ।

प्राज्ञेष्टादितिपौर्णमासेऽष्टादिवद्विष्टादिकोत्तरे-

रामेयाप्यतिपित्रभैश्च नितरामन्नादिभक्तौ

शुभम् ॥”

युगेरिति प्राज्ञेष्टादौ प्रत्येकं सम्बध्यते अत्रापि
तिथ्यङ्गादिविद्धिर्त्तं विवर्जयेत् ।

“दृष्टव्यं धनुर्मीनकन्यालगेऽन्नभक्षणम् ।

त्रिकोणाष्टकयकान्त्यग्रहा यद्वत्तथा फलम् ॥

दुष्टः शशधरो जमात् षष्ठाष्टयोऽन्नभक्षणम् ॥”

मार्कण्डेयपुराणम् ।

“देवतापुरतस्तस्य पितुरङ्गगतस्य च ।

अलङ्कृतस्य दातव्यमन्नं पात्रे च काश्चने ॥

मध्वाण्यकणकोपेतं प्राशयेत् पायसमन्तः ।

कृतप्राशनस्तुसङ्गे मातुर्गालन्तु तं त्वयेत् ॥

देवाग्रतोऽथ विन्यस्य शिष्यभाङ्गानि सर्वशः ।

शास्त्राणि चैव शस्त्राणि ततः पश्येत् लक्षणम् ॥

प्रथमं यत् सृष्टेर्दालः शिष्यभाङ्गं स्वयं तथा ।

जीविका तस्य बालस्य तेनैव तु भविष्यति ॥”

सोमवारे दोषमाह भोजराजः ।

“वाचालो बलवान् दिने दिनपतेरद्वयन्तरीप्रा-

नलो

देही हीनहृताशनः शिशिरगौ कौजे रजा

पीडितः ।

बोधे भोगसुखोदयो प्रथममुग्धीवे चिरायुः

सुखी

शुक्ले सौख्यबलान्वितोऽतिशुभगो मन्दे च

मन्दानलः ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

तद्देदिकपर्यायाः । आवयति १ भवति २ वभक्ति

३ वेति ४ वेवेति ५ अवियन्तु ६ वसति ७

भसयः ८ वव्वाम् ९ करति १० । इति दृष्टान्ति-

कन्तेणः । इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥

(तथा च सुश्रुते रुजस्थाने ४६ अध्याये ।

“वक्ष्याम्यतः परं कृतकमाहारस्योपकल्पनाम् ।

दृढं कार्णाग्रसं देयं मेया देया तु राजते ॥

फलानि सर्वभक्ष्यांश्च प्रदद्याद्देहेषु च ।

परिशुष्कप्रदग्धानि सौवर्ण्यसु प्रकल्पयेत् ॥

प्रदवाणि रसांश्चैव राजतेऽपूपहारयेत् ।

कट्टराणि खडांश्चैव सर्वान् श्लेषेषु दापयेत् ॥

दद्यात्ताम्रमये पात्रे सुश्रीतं सुवर्तं पयः ।

पाणीयं पानकं मद्यं नृक्षयेषु प्रदापयेत् ॥

काचस्कटिकपात्रेषु शीतलेषु शुभेषु च ।

दद्याद्देहूयपात्रेषु रागवाङ्मसहकान् ॥

भोजपु

भोजाना

भौत्यः

पुरस्ताद्विभवे पात्रे सुविस्तीर्णे मनोरमे ।
 छदः खपौदनं दद्यात् प्रदेहं च सुसंस्कृतम् ॥
 प्रक्षालनं सर्वभक्ष्यां च परिमुष्काणि यानि च ।
 तानि दक्षिणपार्श्वे तु संक्षालनस्थोपकल्पयेत् ॥
 प्रक्षालयित्वा रक्षांश्चैव पाणींश्च पानकं पयः ।
 खड्गान् घृषांश्च पेयांश्च सर्वे पार्श्वे प्रदापयेत् ॥
 सर्वान् शुद्धविकारांश्च रागधातुवसृकान् ।
 पुरस्तात् स्थापयेत् प्राज्ञो ह्योरपि च मध्यतः ॥
 एवं विज्ञाय मतिमान् भोजनस्थोपकल्पनाम् ।
 भोक्तारं विजने रम्ये निःसम्भाधे सुमे शुचौ ॥
 सुगन्धिपुष्परचिते समे देशेऽथ भोजयेत् ।
 पूर्वं मधुरमन्नीयापानां च लवणैश्च रसैः ॥
 पश्चाच्छेवान् रसान् वेदो भोजनेष्ववधारयेत् ।
 आदौ फलानि संक्षीतदाडिमादीनि बुद्धिमान् ।
 ततः पेयांस्ततो भोज्यान् भक्ष्यांश्चैव क्षतः परम् ।
 घनपूर्वं समन्नीयात् कैषदाहुर्विपर्ययम् ॥
 आदावन्ते च मध्ये च भोजनस्य तु शस्यते ।
 अतीवायतयामास्तु च पा येवृत्तु सुताः ॥
 तेषु तत्प्रत्यङ्गीकाटं भुञ्जीत प्रातरं व तु ।
 येषु चापि भवेयुश्च दिवसा भृशमायताः ॥
 तेषु तत्कालविहितमपराह्णे प्रशस्यते ।
 रजन्यो दिवसाश्चैव येषु चापि समाः सुताः ॥
 हलासममहोरात्रं तेषु भुञ्जीत भोजनम् ।
 तस्मात् सुसंस्कृतं युक्ता दीपेरैरेवैवार्जितम् ।
 यद्योक्तगुणसम्पन्नसुपसेवेन भोजनम् ॥”
 भोजनपार्श्वं, जौ, (भोजनस्य पात्रम् ।) भक्ष्यद्रव्या-
 धारः । यथा,—

“तिष्ठन्ति यत्र नवकाश्चननिर्मितानि
 अञ्जीतानि परितस्तु कटोरकाणि ।
 राकाश्च शाङ्कनवमखलभास्करं यत्
 क्षौद्रोभृता रजतनिर्मितयाणकं स्यात् ॥
 यद्योहं प्रतिमादर्शिकांश्च मादर्शवत् शुचि ।
 पात्रं ददं सुविस्तीर्णं क्षीणामव्यक्तदुर्लभम् ॥
 पत्रावली भवति वा वृषभोजनाय
 निर्जन्तुजालरहितामलवारिधौता ।
 पालाशभूरुहदलेरचिता मनोहा
 ताद्विपर्ययकगणैः परिषेहिता च ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

भोजपतिः, पुं (भोजानां भोजवर्गीयानां पतिः ।)
 कंसराजः । यथा,—

“मल्लानामशनिर्गुणा नरवरः क्षीणां करो
 र्क्षिमांन्
 गोपानां खजनोंऽसतां क्षितिभुजां शाला
 क्षपिजो, शिशुः ।
 खलुभोजपतिर्विराड्विदुषां तत्त्वं परं योगिनां
 हृक्षीणां परदेवतेति विदितो रङ्गगतः साधनः ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ४३ अध्याये १७ श्लोकः ॥
 भोजपुरं, जौ, (भोजस्य भोजराजस्य पुरम् ।)
 खनामख्यातदेशः ।

“आजिरभूद्भोजपुरे साकमसुरवरैः ।

हरे रेवापारे खलो नूनं तं लघौर्धासः ॥”

इति विद्मस्तुखमखनम् ॥

भोजयिता, [ज] त्रि, (भृज् + बिच् + कर्त्तरि
 लृच् ।) भोजनकारयिता । भोगप्रयोजकः । यथा,
 “कर्त्ता च देहो भोक्ता च आत्मा भोजयिता
 सदा ।

भोगो विभवमेदश्च निष्कृतिर्मक्तिरेव च ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्याये ॥

भोजाधिपः, पुं, (भोजस्य अधिपः ।) कंसराजः
 इति शब्दरत्नावली ॥

भोज्यं, त्रि, (भुज्यते इति । भृज् + कर्मणि +
 यत् । “भोज्यं भक्ष्ये ।” ७ । १ । ६६ । इति
 निपातनात् न कृत्वम्) भोजनीयद्रव्यम् । यथा
 “भोज्यं भोजनशक्तिश्च रतिशक्तिर्वैराः ख्यः ।
 विभवो दानशक्तिश्च नात्यस्य तपसः फलम् ॥”

इति पाण्यके ५१ श्लोकः ॥

अपि च ।

“आहारं यद्विधं चूष्यं येन लेह्यं तथैव च ।

भोज्यं भक्ष्यं तथा चूर्णं गुरु विद्याद्वयोत्तरम् ॥”

चूष्यं दन्तदुष्कादि । येषं पानकशकरीदकादि ।

लेह्यं रसालाक्षयितादि । भोज्यं भक्त्युपादि

भक्ष्यं लङ्घुकमण्डकादि । चूर्णं चिपिटचण-

कादि । इति भावप्रकाशः ॥ (पितृणां लभ्यं

देये अन्नादौ च ॥)

भोज्यदानस्थितिकर्तव्यता यथा । ॐ अद्यासुके

मासि असुके पक्षे असुकतित्थौ असुकगोत्रस्य

पितुरनुकदेवशर्मेण शक्रीद्विविधकिसावत-

सरिकआहवासरे असुकगोत्रस्य पितुरनुक-

देवशर्मेणोऽद्यस्वर्गकाम इदं सघृतसवस्त्रोप-

करणामात्रभोज्यमर्क्षितं श्रीविष्णुदेवतं यथा-

सम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं दद्यामि । ततो

इच्छिष्यामि । ॐ अद्येत्यादि क्षतेतत्सष्ट

सवस्त्रोपकरणामात्रभोज्यदानकर्मणः साङ्गतायं

इच्छिष्यामिदं काश्चनकृत्यं श्रीविष्णुदेवतं यथा-

सम्भवगोत्रनाम्ने ब्राह्मणायाहं दद्यामि । क्षते-

तत्सष्टसवस्त्रोपकरणामात्रभोज्यदानकर्मा-

च्छिद्रमस्तु । इति आह्वयप्रयोगतत्त्वम् ॥

भोज्यसम्भवः, पुं, (सम्भवत्स्यादिति सम्भव उन्-

पत्तिकारणम् । भोज्यं सम्भवोऽस्य ।) शरीरस्य-

रसघातुः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

भोटाङ्गः, पुं, (भोटक्षणातिरङ्गमस्य ।) देश-

विशेषः । इति शब्दरत्नावली । भोटान् इति

भाषा ॥ (भोटान्तोऽपि पाठः ॥)

भोभो, ख, सम्बोधनम् । इति हलायुधः ॥ (यथा,

महानाटके १ । १४ ।

“भोभो भुजङ्ग । तरुपल्लवलोनिजः ॥”)

भोजानाथः, पुं, शिवः । यथा,—

“ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा भोजानाथः क्षपानिधिः ।

संनृत्य तां महाज्वालां सगणोऽन्तरगाङ्गुने ॥”

इति श्रीशिवपुराणोत्तरखण्डे तुङ्गवामदेवसंवादे

वाराणसीमाहत्म्ये पञ्चमोऽशीयात्रायां महा-

कालगणोत्पत्तिर्नाम २५ अध्यायः ॥ * ॥

पुस्तकान्तरे भोजानाथ इत्यत्र महादेव इति

पाठः ॥

भोजिः, पुं, उद्भूतः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

भौतः, पुं, (भूतानि प्राणिनोऽधिष्ठाना प्रवृत्तः ।

भूत + क्त ।) भूतयन्त्रः । बलकर्त्ता । यथा,—

“होभो देवो नलिर्भौतो ह्यशोऽतिथिपुण-

नम् ॥”

इत्यादिकतत्त्वम् ॥ देवलः । इति शब्दमाणा ॥

(भिच्चादिभ्योऽण् । भूतसङ्घः । तस्यैवमित्यण् ।)

भूतसम्बन्धिनि, त्रि ॥

भौतिकं, जौ, (भूतानां विकार इति ठक् ।)

सुक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, भूतसम्बन्धि ॥

(भूतानि चित्वादीनि तद्विकारश्च गोचरदृष्ट्या-

दयः ।

“आहङ्कारिकत्वश्रुतेर्न भौतिकानि ।” इति ।

२ । २० । सांख्यसूत्रम् ॥ दृष्टविशेषश्च ।

तथाच । “इन्द्ररत्नसङ्गतसांख्यकारिकायाम् ।

अष्टविकल्पो देवस्त्वैर्यग्योन्मेष पञ्चधा भवति ।

मायुष्यश्चैकविधः समासतो भौतिकः सर्गः ॥

अत्र च सर्गं चेतन्योत्कर्षापकर्षविशेषात् तार-

तन्व्यम् । यथा, तत्रैव । ऊर्द्धं सत्त्वविशालक्ष्मो-

विशालश्च मूलतः सर्गः । मध्ये रजोविशालो

ब्रह्मादित्त्ववर्त्यन्तः ॥

भौतिकः, पुं, महादेवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(उपद्रवः । आध्यादिः । चक्षुरादि । शरी-

रादि ॥ (भूतेषु महादेवचित्तवृत्तयोऽप्यन्तर्गता

उपासकाः भौतिकाः । बौद्धविशेषाः ।

“भौतिकास्तु श्रानं पूर्णं सङ्ख्यसन्नाभिमानीकाः ॥”

इति पातञ्जलयोगसूत्रस्यासमाख्यटीकायां वाच-

स्यतिमिश्रतत्त्ववचनम् । १ । १६ ॥)

भौती, स्त्री, (भूतानां भूतयोनीनामिदमिति ।

भूत + क्त ।) डीप् । तस्यां भूतानामधिका-

रित्वविश्रामत्वात्तथात्वम् ।) राविः । इति

हेमचन्द्रः । १ । ४२ ॥

भौत्यः, पुं (भूतेरपत्यं पुमान् । भूतिः + क्तप-

त्यार्थे क्यच् ।) भूतिमुनिपुत्रश्चतुर्दशो मनुः ।

यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“अतः परन्तु भौत्यस्य त्वत्पुत्रपतिं निशामय ।

देवानृषींस्तथा पुत्रांस्तथैव वसुधाधिपान् ॥

बभूवाङ्गिरसः पुत्रो भूतिर्नाम्नातिकोपनः ।

तस्य भ्राता सुवर्षाभूद् यज्ञे तेन निमग्नितः ॥

यियास्तुः श्रान्तिनामार्गं शिष्यमाह महासुनिः ।

सदोदयुक्तं सदाचारसुदारं सुनिश्चितम् ॥

भूतिरुवाच ।

अहं यज्ञं गमिष्यामि भ्रातुः श्रान्ते । सुवर्षसः ।

तेनाहृतस्त्वया चेह यत् कर्त्तव्यं श्रद्धांश्च तत् ॥

अतिजगरणं वदस्त्वया कार्यं समाश्रमे ।

तथा तथाप्रमत्तेन यथापिर्न श्रमं व्रजेत् ।

इत्याश्रमे तथेत्युक्तः स तु शिष्यश्च श्रान्तिना ।

जगाम यज्ञं तं भ्रातुराहृतः सन् यवौयसा ॥

प्रशान्ततावदनलो योऽसौ भूतिपरिपश्यः ।

तं दृष्ट्वा सोऽननं श्रान्तं श्रान्तिरव्यक्तदुःखितः ।

भौतश्च भूतेर्बहुधा चिन्तयन् स महासुतिः ॥

भौत्यः

मार्कण्डेय उवाच ।

बहुधैवं विचिन्त्यासौ भौतस्तस्य तदा गुरोः ।
यद्यौ मतिमतां भेदः श्रवणं जातवेदसम् ॥
स चकार ततः स्तोत्रं सप्तार्चयन्मानसः ।
भूत्वैकचित्तो मेदिन्यां न्यस्तजानुः क्षताञ्जलिः ॥
स एनं संस्तुतस्तेन भगवान् हृद्यवाहनः ।
ज्वालामालाट्टनतनुस्तस्यासीद्यतो सुने । ॥
परितुष्टोऽस्मि ते विप्र । भक्ता यत्ते स्तुतिः क्षता ।
वरं ददामि भवतः प्रार्थितां यत्तवेक्षितम् ॥
भगवन् । क्षतक्रव्योऽस्मि यत्त्वां पश्यामि रूपिणम् ।
तथापि भक्तिमन्त्रस्य भगवन् । अयतां मम ॥
ममापराधात् संवत्सं यत्तेऽध्वजो विभावसो !
नत्त्वयाधिष्ठितं सोऽद्य पूर्ववत् पश्यतां द्विजः ॥
तथान्यदपि मे देव । प्रसादं कुरुष्व यदि ।
पुत्रो विशिष्टो भवतु निरपत्यस्य मे गुरोः ॥
यथा च मैत्रीं तनये स करिष्यति मे गुरुः ।
तथा समस्तसत्त्वेषु भवत्वस्य मनो नृदु ॥

अप्रितुवाच ।

गुरोरर्थं त्वया ज्ञप्तम् । याचितं यदहह्वयम् ।
नात्मार्यं तेन मे प्रीतिस्त्वयतीव महामुने । ॥
भविष्यत्येतदखिलं गुरोर्येन प्रार्थितं त्वया ।
मैत्री समस्तभूतेषु पुत्रस्तस्य भविष्यति ॥
मन्त्रनाराधिपः पुत्रो भौत्यो नाम भविष्यति ।
महाबली महावीर्यो महाप्राज्ञो गुरोस्तव ॥
इत्युक्त्वा भगवानग्निः पश्यतस्तस्य वै सुने । ॥
वभूवाद्दर्शनः सद्यः प्रदीपो निर्हृतो यथा ॥
एतस्मिन्नन्तरे सोऽपि गुरुस्तस्य महात्मनः ।
आतुर्यवीर्यसो यज्ञादाजगाम स्वमाश्रमम् ॥
तस्यागतस्य शिष्योऽभौ पक्षे पादाभिवन्दनम्
गृहीतासनपूजञ्च समाह स तदा गुरुः ॥
वत्सतिहाहं त्वयि मे तथान्येष्वपि जन्तुषु ।
न वेद्मि किमिदं त्वच्छेदन्सेतत कथयाशु मे ॥
ततः स श्रान्तिस्तन् सर्वमाचार्याय महात्मने ।
अग्निनाशादिकं विप्र । समाचष्ट यथातथम् ॥
नत्कुत्वा स परिष्वज्य स्नेहाद्रनयनो गुरुः ।
शिष्याय प्रददौ वेदान् साङ्गोपाङ्गान् महात्मने
भौत्यो नाम महत्तस्य पुत्रो भूतेरजायत ।
तस्य मन्त्रनरे देवावृषीन् भूपाञ्च मेऽष्टयु ॥
भविष्यत्य भविष्यास्तु गदतो मम विस्तरान् ।
देवेन्द्रो यच्च भविता तस्य विख्यातकर्म्मणः ॥
चाक्षुषाञ्च कनिष्ठाञ्च पवित्रा आजिरास्तथा ।
रजोत्काञ्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ॥
शुचिरिन्द्रस्तथा तेषां त्रिदशानां भविष्यति ।
महाबली महावीर्यः सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ॥
अयोध्रञ्चाग्निबाहुञ्च शुचिर्यत्तोऽथ माधवः ।
शुक्रो जितञ्च समेतं तदा सप्तमयः स्मृताः ॥
गुरुर्गभीरो जघन् भरञ्चाशुय एव च ।
स्त्रीमानी च प्रवीरञ्च विष्णुः संक्रन्दनञ्चथा ॥
तेजस्वी सुबलञ्चैव भौत्यैते मनोः सुताः ।
चतुर्दशं मयैतत्ते मन्त्रनरसुदाहृतम् ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे मन्त्रनरानुवर्णननामा
ध्यायः ॥

भौमः, पुं, (भूमेरपत्यं । भूमि + शिवादिवाहण ।)
मङ्गलयज्ञः । (यथा, दृष्टसंहितायाम् ॥५॥६० ।

“पश्यन् यत्तं सौम्यो
उत्तमधुनेलक्षयाय राज्ञां च ।
भौमः समरविमर्ह
शिखिकोपं तत्करभयञ्च ॥”

नरकराजः । (यथा, हरिवंशे । १२० । १४ ।
“तासां पुरवरं भौमोऽकारयन्नाश-

पर्वतम् ॥”)

तस्येदमित्यण् । भूमिभवे, चि । इति मेदिनी ।
मे, २२ ॥ (यथा, महाभारते । १ ।
१३६ । २० ।

“भौमेन प्राविशद्भूमिं पार्वतेनाभवद्गिरिः ।
अन्तर्धानेन चास्त्रेण पुनरन्तर्हितोऽभवत् ॥”
अम्बरः । इति धरणिः ॥ रक्तपुनर्नवा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

भौमजलं, स्त्री, (भूमि + अण् ।) भूमिसम्बन्धि-
सलिलम् । तन् त्रिविधं यथा,—

“भौममम्भो निगदितं प्रथमं त्रिविधं बुधैः ।
जाङ्गलं परमानपं ततः साधारणं क्रमात् ॥”
तेषां लक्षणानि गुणाञ्च ।
“अत्योदकोऽल्पतृचञ्च पितरक्तामयान्वितः ।
देशोऽनूप इति ख्यात आनपं तद्वयं जलम् ॥
मिश्रचिह्नस्तु यो देशः स हि साधारणः स्मृतः ।
तस्मिन् देशे यदुदकं तत्तु साधारणं स्मृतम् ॥
जाङ्गलं सलिलं रूपं सवयं लघु तत्तु ।
वद्विजलं कफहृतं पथं विकारान् कुरुते बहून् ॥
आनपं वार्यभिर्यन्दि स्वादु स्निग्धं घनं गुरु ।
वद्विजलं कफहृत्स्निग्धं विकारान् कुरुते बहून् ॥
साधारणञ्च मधुरं दीपनं शीतलं लघु ।
तर्पणं रोचनं लघ्वादाहरोषत्रयप्रणतम् ॥”
अथ भौमानामेव नादेयादीनां लक्षणानि
गुणाञ्च । तच्च नादेयस्य लक्षणं गुणाञ्च ।
“नद्या नदस्य वा नीरं नादेयमिति कौर्मितम् ।
नादेयसुदकं रूपं वातलं लघु दीपनम् ।
अनभिष्यन्दि विशदं कटुकं कफपित्तहृत् ॥
नद्यः शीघ्रवहा लघुः सन्ना याचामलौदकाः ।
गुञ्जः शैवलसंक्रान्ता मन्दगाः कलुषाश्च याः ॥
नदीसरस्तडागस्य कूपप्रसवणादिज ।
उदके देशभेदेन गुणान् दोषाञ्च लक्षयेत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

भौमनः, पुं, (आदिसर्गे भवतीति भू + कर्त्तरि
भन् । भूमा जज्ञा । तस्यापत्यम् । अण् । मन-
न्तात्वात् न टेलोपः ।) विश्वकर्मा । इति
पुराणम् ॥ (यथा, महाभारते । १।२२६ । १२ ।
“सर्वज्ञं यं सुतपसा भौमनो भुवनप्रभुः ।
प्रजापतिरनिर्दृश्यं यस्य रूपं रवेरिव ॥”

भौमरत्नं, स्त्री, (भूमौ जातं । भूमि + अण् ।
तादृशं रत्नम् ।) प्रबालम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
भौमिकः, चि, भूयधिकारी । भूमिमधिकरोति
यः । इत्यर्थे णिकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (भूमि-
स्थितः । यथा, मग्नौ । ५ । १४२ ।

“स्यशान्तिं विन्द्वः पार्दौ य आचामयतः परान् ।
भौमिकेस्ते समा ज्ञेया न तैरप्रयतो भवेन् ॥”)

भौमौ, स्त्री, (भूम्यां जाता । भूमिः + अण् +
स्त्रीत्वात् ङीष् ।) सीता । इति शब्दरत्नावली ॥
भौरिकः, पुं, (भूरि सुवर्णमधिकरोतीति ठक् ।)
कनकाध्यक्षः । इत्यमरः । २ । ७ ॥

भ्राश, ऋ ण टु ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अवभाशन ।
ण भू श्रे बभाश । टु भ्राशयुः । ड भ्राशन ।
इति दुर्गादासः ॥

भ्राश, य ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड भ्राश्यते । इति
दुर्गादासः ॥

भ्रास, ऋ ण ड टु भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सेट् ।) ऋ अवभासत ।
ण भू से बभासे । ड भासते । टु भासयुः । इति
दुर्गादासः ॥

भ्रास, य ड भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) य ड भ्रास्यते । इति
दुर्गादासः ॥

भ्यस, ड भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) अन्तःस्थाद्युक्तः । ड
भ्यसते । इति दुर्गादासः ॥

भंशः, पुं, (अन्श + भावे घञ् ।) अधःपतनम् ।
यथा । भेषो भंशो यथोचितात् । इत्यमरः ।
२ । १८६ । २३ ॥ यथोचितान् यथाप्राप्तान्
भंशोऽधःपतनम् । इति श्वेदशब्दटीकायां
भरतः ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । २।३६ ।
“उद्वेगनादधर्मेस्तु तस्माद् भंशो महीपतेः ॥”
नाशः । यथा, दृष्टसंहितायाम् । ४६ । २५ ।

“शाखाभङ्गेऽकस्मात्

वृक्षाणां निर्दिशद्गन्धोऽद्योगम् ।

हसने देशभंशं

रुदितं च याघ्रिवाहुल्यम् ॥”)

भकुंशः, पुं, (भुवा कुंसो भाषणं यस्य । एषोदरा-
दित्वात् सस्य शः ।) स्त्रीवैशधारी नर्त्तकपुरुषः ।
इत्यमरटीकायाम् ॥ (अस्य विशेषो भकुंशश्चन्द्रे
द्रष्टव्यः ।)

भकुंसः, पुं, (भुवा कुंसो भाषणं शोभा वा यस्य
सः । ६।३ । ६१ । इत्यस्य “भकुंसादीनामकारो
भवतीति वक्तव्यम् ।” इति वार्त्तिकोक्ता उका-
रस्यात्वम् ।) स्त्रीवैशधारी नर्त्तकपुरुषः । तत्-
पर्यायः । भकुंसः २ भकुंसः ३ । इत्यमरः ।
१।७४४ । भकुंसः ४ भकुंशः ५ । इति तट्टीका ॥

भकुटिः, स्त्री, (भुवोः कुटिः कौटिल्यम् । “भु कुं-
सादीनामकारो भवतीति वक्तव्यम् ।” ६।१।६१ ।
इत्यस्य वार्त्तिकोक्ता । उकारस्यात्वम् ।) कौटि-
लिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः । १।७ । ६७ ॥
अस्या रूपान्तराणि । भुकुटिः । भूकुटिः ।
भकुटिः । भकुटी । भुकुटी । (यथा, माघे । १।५।८ ।
“भुकुटीकठोरितलजाटमाननम् ।”)
भूकुटी । भकुटी । इति भरतः ॥

अम, शब्दे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
मक०-सं० ।) रेफयुक्तः । अणति । इति दुर्गा-
दासः ॥

अमश, इर य उ अघःपते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-अक०-सं० ।) अश्रयति । इर
अमशत् । अमशोत् ॥

अमश, ल उ उ अघःपते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-अक०-सं० ।) लृ अमशत् । उ
अंशित्वा अमृत् । उ अंशते । इति दुर्गादासः ॥

अम, इर चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-अक०-सं० ।) इर अममन् अममोत् ।
इति दुर्गादासः ॥

अम, भ य चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
पर०-अक०-सं० ।) भ य आम्यति । इति
दुर्गादासः ॥

अम उ ज य चाले । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सं० ।) उ अमित्वा आम्वा ।
ज आमः । अमः । ज्वलादित्वात्प्रत्ययेऽपि
जनवध इत्यादिना कृत्वे अम इत्येव । तेन
ज्वलादावस्य पाठो निष्कल इति धातुप्रदीपा-
दयः । वस्तुतस्तु । ज्वलादिपाठसामर्थ्यात्
इत्यः । य अममत् । वममत् । य अम्यति
अमति । चाल इह पादविहरणम् ।

“न जाने को हेतुर्भमति विपिनं भिच्छुक इव ।”
अमः । शिलोच्चयान् भीमानित्यत्र गत्यर्थविवक्षया
सकर्मकत्वम् । इति दुर्गादासः ॥

अमः, पु, (अम अनवस्थाने इति । अम+भावे
चष ।) मिथ्याज्ञानम् । (यथा, राजतरङ्गि-
ण्यम् । ३ । ४२३ ।

“देवो जगदत्तं भद्र । कोऽयं ते मनसि अमः ॥”
तत्पर्यायः । भ्रान्तिः । २ मिथ्यामतिः । ३ । इत्य-
मरः । १ । ५ । ४ । अमनिर्गमः । कुन्दः ।
(यथा, रघौ । ६ । ३२ ।

“अवन्तिनाथोऽयमुदयवाहु-
र्विशालवक्षास्तुष्टमध्यः ।
आरोयं चक्रभ्रमसुखतेजाः
त्वदेव यत्नोल्लिखितो विभाति ॥”

“चक्रभ्रमं चक्राकारशृङ्खलोजनयनम् ।
अमोऽन्तुर्निर्गमे भ्रान्तौ कृन्दाख्ये शिष्ययन्त्रके ॥”
इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

अमगम् । इति मेदिनी । मे, २० ॥ (यथा,
कथासारसागरे । २७ । ४६ ।

“एव किलोक्ता यद्वचत् तं अमाय वक्षि-
सुतम् ॥”)

न्यायमते अमस्य नामान्तरं अप्रमा । अमो-
दिविधः । विपर्यासः संशयश्च । आद्यो यथा ।
देहे आत्मबुद्धिः । शब्दादौ पीततामतिः । सा
निश्चयरूपा । द्वितीयो यथा । किंस्त्रिभरो
वा स्थायुर्वा इत्यादिबुद्धिः । तस्य कारणम् ।
पितृदूरत्वमोहभयादिनावाविधरोषः । यथा,
“अप्रमा च प्रमा चेति ज्ञानं द्विविधमुच्यते ।
तच्छून्यं तत्तत्तिथ्यां स्थादप्रमा सा निरूपिता ॥

तत्प्रपञ्चो विपर्यासः संशयोऽपि प्रकीर्तितः ।
आद्यो देहे यात्मबुद्धिः शब्दादौ पीततामतिः ॥
भवैकनिश्चयरूपा सा संशयोऽपि प्रदर्शयते ।

किंस्त्रिभरो वा स्थायुर्वा इत्यादिबुद्धिस्तु संशयः ॥
तदभावप्रकारा धीस्तत्प्रकारा तु निश्चयः ।
स संशयो भवेद् या धीरेकजाभावभावयोः ॥
साधारण्यादिग्रन्थस्य ज्ञानं संशयकारणम् ।
दोषोऽप्रमाया जनकः प्रमायास्तु गुणो भवेत् ॥
पितृदूरत्वादिरूपो दोषो नानाविधः स्तुतः ।”

इति भाषापरिच्छेदः । १२७—१३२ ॥
(भ्रमणशीले, वि ॥ यथा, ऋग्वेदे । ६ । ६ । ४ ।

“अधममस्त उज्जिया विभाति
यातयमानो अधिसानुष्टेः ॥”

“अमो भ्रमणशीलो ज्वालासमूहः ॥” इति
तद्वाक्ये सायनः ॥ रोगविशेषः । तद्वया,—

“मृच्छां पित्ततमः प्राया रजःपित्तानिलाद्भ्रमः ।
चक्रवदभ्रमतो गात्रं भूमौ पतति सर्वदा ।

भ्रमरोग इति ज्ञेयो रजःपित्तानिलात्मकः ॥”
इति वैद्यकसमाधवक्रान्तखनिषिष्ये मृच्छाधिकारे ॥
तथाचास्य चिकित्सा ॥

“श्रुतावरी बलामूलद्राचासिद्धं पयः पिबेत् ।
सहितं भ्रमनाशाय बीजं वाय्वालकस्य च ॥

पित्रेदुरालभाकायं सष्टतं भ्रमशान्तये ।
त्रिफलायाः प्रयोगो वा प्रयोगः पयसोऽपि वा ॥

इति वैद्यकचक्रपाणिमसंग्रहे मृच्छाधिकारे ॥
अमणं, स्त्री, (अम+भावे ल्युट् ।) गमनवि-
शेषः । पर्यटनम् । (यथा, भाषापरिच्छेदे । ७ ।

“अमणं रेचनं स्यन्दनोऽङ्गुलनमेव च ॥”
पुनःपुनर्गमनम् । यथा, देवीभागवते । १ । १४ । ४६ ॥

“संसारेऽस्मिन्लघाचोरे अमणं नभचक्रवत् ॥”
तथाच, कामन्दकीये । १४ । २४ ।

“नवाभिधमसंरोधो हिमोहो अमणानि च ॥”
“अमणानि दिग्भ्रमात् दुर्गमप्रदेशेषु चक्रमणानि ॥”
अमत्यस्मिन्ननेति वा । अम+ल्युट् ।) मण्ड-
लम् । यथा, सूर्यसिद्धान्ते । १२ । ७६ ।

“कालेनाख्येन अमणं सुदुर्लभममणायितः ।
यश्च कालेन मण्डता मण्डले मण्डति अमन् ॥”

अल्पअमणं स्वल्पपरिधिमण्डलमानमित्यर्थः ।
उत्तरपटं मण्डले मण्डतीति दर्शनात् ॥”)

हृष्यन्धरधोलाद्वारा अमणगुणाः । वान-
कोपनत्वम् । अङ्गस्थैर्यकारत्वम् । बलाभिविबुधन-
त्वञ्च । इति राजतन्त्रम् ॥

अमणी, स्त्री, (भ्रान्तिं अनयेति अम+करणे
ल्युट् । डीप् ।) कारिका । अधीश्रुतः ।
क्रोडान्या । इति मेदिनी । ने, ६६ ॥

अमनकुटी, स्त्री, (अमनी चलन्ती कुटी क्षुद्र-
शृङ्गमिव ।) लण्णादिच्छ्वम् । तत्पर्यायः ।
कावारी २ जङ्गलकुटी । इति त्रिकाङ्गशेषः ॥

अमरः, पु, (अमतिं प्रतिकुसुममिति ॥ अर्ति-
कमौढादिना । “उणा० १ । १३२ । इति अरः ।)
कोटविशेषः । (यथा, रघुवंशे । ८ । १८ ।

“अमरैः कुसुमानुसारिभिः ॥”

तत्पर्यायः । मधुव्रतः २ मधुकरः ३ मधुलिङ् ४
मधुपः ५ अली ६ द्विरेफः ७ पुष्पलिङ् ८ भृङ्गः ९
घटपदः १० अलिः ११ । इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥

कलालापः १२ शिलीमुखः १३ पुष्पमयः १४ मधु-
लत् १५ हिपः १६ भसरः १७ चचरीकः १८

सुकाळी १९ मधुलालुपः २० इन्दिरः २१ मधु-
मारकः २२ । इति राजनिर्घण्टः ॥ मधुपरः २३

लम्बः २४ पुष्पकोटः २५ मधुखदगः २६ भृङ्गराजः
२७ मधुलेही २८ रेणुवासः २९ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ कामुकः । इति मेदिनी । रे, १६१ ॥
अमरकः, पु, (अमर इवेति अमर+“इवे प्रति-

लतो ।” ५ । १ । ६६ । इति कन् ।) ललाट-
लम्बितचूर्णकुम्भलः । इत्यमरः । २ । ६६६ ॥

(स्वार्थे कन् । भृङ्गः । बालमृषिकः । इति ।
मेदिनी । के, २०४ ॥ अम्रभ्रमः । इति विश्वः ॥

अमरकीटः, पु, (अमर इव कीटः ।) कीट-
विशेषः । कुमरे पोका इति भाषा । यथा,—

“जीवन्मुक्तिस्तु तद्विद्वान् पूर्वोपाधिगुणस्थ-
जेत् ।

सन्निदानन्दधर्मत्वाद्भजेद्भ्रमरकीटवत् ॥”
इत्यात्मबोधः ॥

अमरच्छली, स्त्री, (अमरान् क्लयतीति । क्लि +
अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) ललाटविशेषः । तत्-

पर्यायः । भृङ्गाङ्गा २ अमरा ३ भृङ्गच्छलीका ४ ।
अस्या गुणाः । यथा, राजनिर्घण्टे ।

“भृङ्गच्छली च कटुका तिक्ता दीपनरोचनी ॥”
अमरप्रियः, पु, (अमरस्य प्रियः ।) धानाकन्दः ।
इति रत्नमाला ॥

अमरमारी, स्त्री, (अमरान् मारयति गन्धोत्कर्षेण
याकुलयतीति । मृ + शिच् + अण् । गौरादि-

त्वात् ङीष् ।) मालवदेशप्रसिद्धपुष्पवृक्ष-
विशेषः । तत्पर्यायः । अमरारिः २ भृङ्गारिः ३

भृङ्गमारी ४ मांसपुष्पिका ५ कुष्ठारिः ६
अमरी ७ घटिलता ८ । अस्या गुणाः । तिक्त-

त्वम् । पित्तघ्नघ्नज्वरनाशित्वम् । शोफकफूति-
कुष्ठजन्यदोषविशोषनाशित्वञ्च । इति राज-

निर्घण्टः ॥
अमरा, स्त्री, (अमर+अजादित्वात् टाप् ।)
अमरच्छली । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरातिथिः, पु, (अमरः अतिथिरभ्यागतो
यस्य ।) चम्पकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरानन्दः, पु, (मधुवाहुन्यात् अमराणा-
मानन्दो यस्मात् सः ।) वक्रुलः । अतिसुक्तकः ।
रक्ताम्बानः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरालकः, पु, (अमर इव खलति भूषयतीति ।
अल + खल् ।) ललाटस्थितचूर्णकुम्भलः । तत्-

पर्यायः । अमरकः २ कुबलः ३ । इति
हेमचन्द्रः । १ । २३३ ॥

अमरी, स्त्री, (अमर+ङीष् ।) जतुका । पुत्र-
दात्री । घटपदी । इति राजनिर्घण्टः ॥

अमरेष्टः, पु, (अमराणामिष्टः ।) श्लोनाक-
प्रभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

भ्राजिष्णुः

अमरेष्टा, ऋ, (अमरावामिष्टा ।) भार्गो ।
भूमिजम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
अमरोक्षवा, ऋ, (अमराणां उक्षवः प्रमोदो
यक्षाः ।) माधवी । इति राजनिर्घण्टः ॥
अमावस्तः, पुं, (अमे अमये आसक्तः युक्तः ।)
शुक्लमार्जकः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५८० ॥
अमिः, ऋ, (अम + बाहुलकात् इः ।) अमणम् ।
तत्पर्यायः । अमः २ । इत्यमरः । १२ । ६॥ अमौ
३ । इति भरतः ॥ (मङ्गलाकारगतिः ४ । तथाच
नेषधचरिते । १ । ७२ ।

“अप्योकरचारुहयेन या अमौ-
निजातपचक्ष्य तल्लये नलः ।”)

मङ्गलाकारवैश्वरचना । यथा,—

“वीरान् सङ्घस्यो दृष्ट्वा अमिभिः पर्यवस्थितान् ।
लवो लवेन सन्धाय शरान् रोषप्रपूरितः ॥
अमिराद्या सङ्घस्ये द्वितीयायुतसङ्घाया ।
तृतीयायुतयुग्मेन तुरीयायुतपञ्चभिः ॥
पञ्चमी लक्षयोधानां षष्ठी योधायुताधिकैः ।
सप्तमी लक्षयुग्मेन सप्तभिर्भूमिभिर्दुतान् ॥
मध्ये लवो अमियात्रः सञ्चरन् बह्विवत्तदा ।
दाहयामास सन्धान् वै सैनिकान् अमिकार-
कान् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्ड ६१ अध्यायः ॥

अमौ, [नृ] जि, (अम + इति ।) अमवशिष्टः । अमो
विद्यते अस्ति अस्त्वयै इन्प्रत्ययेन (नय्यमः ॥
अश्च य उ अश्चःपतने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा-पर-अक-सेट् ।) य अश्चति । उ
अश्चत्वा अष्टा । इति दुर्गादासः ॥
अष्टं, जि, (अश्च + कर्त्तरि + क्तः ।) अष्टम् । अस्य
पर्याया गणितशब्दे द्रष्टव्याः ॥

“अर्थादभ्यस्तौर्ध्याचान् गच्छेत्
सत्यादभ्यो रौरवं वै ब्रजेच ।
योगभट्टः सत्यधृतिश्च गच्छेत्
राण्यादभ्यो नृगया वै ब्रजेच ॥”

इति गारुड्ये नीतिसारे १०६ अध्यायः ॥

असृज, ऋ न प्र पाके । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-अगिट् ।) रंफयुक्तादि-
दन्वोपधः । क्षिपि संयोगादिलोपे भट् । पाक
इह भर्जनम् । अश्च भजति भजते मत्स्यं
रूपकारः । ऋ अभाक्षीत् । इति दुर्गादासः ॥
आज, उ य ऋ टु भावि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(आ०-आत्त०-अक०-सेट् ।) रंफयुक्तः । उ
आजते य भजे वभाजे । अजुवन्वजनात् संयो-
गाद्विभ्याकारस्याप्येत्वम् ॥ ऋ अविभजत्
अवभाजत् । टु आजयुः । इति दुर्गा-
दासः ॥

आजकं, ऋ, (आज् + “जुलु लृचौ ।” ३ । १ ।
१३३ । इति जुलु ।) पितम् । इति शब्द-
चक्रिका ॥

आजिष्णुः, जि, (आज् + णिष् ।) अजङ्गारा-
दिना दीप्तियुक्तः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥
(यथा, भागवते । २ । ६ । १२ ।

आता

“आजिष्णुभिर्वै परितो विराजते
लसद्भिमाना बलिभिर्महात्मनाम् ॥”)
विष्णौ, पुं । यथा, तस्य सङ्घसनामस्तोत्रे ।
आजिष्णुर्भोजनं भोक्ता सङ्घिष्णुर्गदादिजः ॥
आतरी, पुं, (आता च भगिनी च । आतृस्रो-
रित्वादिना एकशेषः ।) आतृभगिनी । नित्य-
दिवचनान्तोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
आता, [ऋ] पुं, (आजते इति । आज् + “नमृ-
नेष्टृलृष्टृलृषिति । उणा० । २ । ६६ । इति
लृट् । निपात्यते च ।) एकगर्भजातः । “भाइ”
इति भाषा । तत्पर्यायः । सहोदरः २
समानोदर्यः ३ सोदर्यः ४ सगर्भः ५ सहजः ६
सोदरः ७ । इति हेमचन्द्रः ॥ पितरि ऋते
ज्येष्ठभ्रातुः पित्रुल्लालम् । यथा,—
“ज्येष्ठो आता पित्रुल्लालो ऋते पितरि श्रौणकः ।
सर्वेषां स पिता हि स्यान् सर्वेषामनुपालकः ॥
कनिष्ठस्तेषु सर्वेषु समत्वेनानुवर्तते ।
समोपभोग्योऽप्येष यथैव तनयस्तथा ॥”

इति गारुड्ये ११४ अध्यायः ॥

तस्य भार्याहरणे तस्मै दायदादने च दोषो
यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ५६ अध्याये ।

“आतृजायापहारी च मातृगामी भवेन्नरः ।

ब्रह्महत्यासहस्रं लभते नात्र संशयः ॥

स याति कुम्भीपाकश्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।

तस्मादुत्तम्ये पापी च विद्यायां जायते क्षमिः ॥

वर्षकोटिसहस्राणि तत्र स्थित्वा च पातकी ।

ततो भवेन्महापापी वर्षकोटिसहस्रकम् ॥

पुच्छजीयोनिगर्भे च क्षमिश्चैव पुरन्दरः ।

यत्रः कोटिसहस्राणि शतजन्मानि कुक्कुरः ।

आतृजायापहरणात् शतजन्मानि शूकरः ॥”

“यो ददाति न दायश्च बलिष्ठो दुर्बलाय च ।

स याति कुम्भीपाकश्च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ॥

आतुरन्वेषणे आता न गच्छेत् । यथा,—

नारद उवाच ।

“हे हृदयन्वा महावीर्याः प्रजा ययं करिष्यथ ।

ईदृशो लक्ष्यते यन्नो भवतां सूयतामिदम् ॥

वालिश्रा वत ययं ज्ञे नास्या जानीत वै भुवः ।

अनलहृन्मधश्चैव कथं सत्यथ वै प्रजाः ॥

ऊर्ध्वं तिर्यग्धश्चैव यदाप्रतिहता गतिः ।

तदा कस्माद्भुवो नाम्नं सर्वे द्रक्ष्यथ वालिश्राः ॥

ते तु तद्वचनं श्रुत्वा प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।

अद्यापि न निवर्तन्ते सनुदन्व्य दवापगाः ॥

हृदयन्वेषय नष्टेयु दक्षः प्राचेतसः पुनः ।

वैरिण्यामथ पुत्राणां सङ्घसमस्तजिह्वः ॥

विवर्द्धयिवस्ते तु सवजान्धाः प्रजाः पुनः ।

पूर्वोक्तं वचनं ब्रह्मन्नारदेन प्रचोदिताः ॥

अथोन्मत्तपुक्ते सर्वे सन्ध्याह महासुनिः ।

आतृणां पदवी चैव गन्तव्या नात्र संशयः ॥

ज्ञात्वा प्रमाणं पृथ्वास्तु प्रजाः सन्ध्यामहे पुनः ।

तेऽपि तेनैव मार्गेण प्रयाताः सर्वतो दिशम् ।

अद्यापि न निवर्तन्ते सनुदन्व्य दवापगाः ॥

ततः प्रभृति वै आता आतुरन्वेषणे विज ।

आतृदि

प्रयातो नश्यति तथा तत्र कार्यं विजानता ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अर्धे १६ अध्यायः ॥

अपि च, मात्स्ये ५ अध्याये ।

“ततः प्रभृति न आतुः कनीयान् मार्गमिच्छति ।

अन्विषन् दुःखमाप्नोति तेन तं परिचर्जयेत् ॥”

ज्येष्ठभ्रातादेश्चैव यथा,—

“उपाध्यायः पिता ज्येष्ठो आता चैव महोपनिः ।

मातुलः चशुरक्षाता मातामहपितामहौ ।

बन्धुर्ज्येष्ठः पित्रश्च पुंस्येते शुरवः स्त्रुताः ॥”

इति कौर्म्ये उपविभागे ११ अध्यायः ॥

विभक्तानां तेषां धर्मदृष्टिर्यथा,—

यासः ।

“आतृणां जीवतोः पित्रोः सङ्घवासो विधीयते ।

तद्भावे विभक्तानां धर्मस्तेषां विवर्द्धते ॥

आतृणां यस्तु नेष्टे धनं शक्तः स्वकर्मेणा ।

स निर्भाष्यः स्वकादेशात् किञ्चिद्दोष-

जीवनम् ॥”

ज्येष्ठभ्रातृप्रशंसा यथा,—

“विधयाङ्गच्छतः सर्वान् ज्येष्ठो आता यथा
पिता ।

आता शक्तः कनिष्ठो वा शक्तपेक्षा कुले
स्थितिः ॥

कुटुम्बार्थेऽपि चोद्युक्तस्तु कार्यं कुरुते तु यः ।

स आतृभिर्हृद्यो यो यासाच्छादनवाहनेः ॥

अन्योन्यभेदो आतृणां सुहृदां वा नलान्तकः ।

भवत्यानन्दहृद्वै । द्विषतां नात्र संशयः ॥” ॥

आतृसंस्कारस्यावश्यकत्वम् । यथा, नारदः ।

“येषाम् न ज्ञाताः पित्रा संस्कारविधयः क्रमात् ।

कर्त्तव्या आतृभिस्तेषां पैतृकादेव तद्वन्ता ॥

अविद्यमाने पित्रर्थे स्नांशोऽदृश्य वा पुनः ।

अवश्यकायाः संस्कारा आतृभिः पूर्वसंस्कृतेः ॥”

विभक्तानां तेषां साक्षित्वादि यथा,—

“साक्षित्वं प्रतिभाष्य दानं यद्वयमेव च ।

विभक्ता आतुरः कुर्यान्निविभक्ताः परस्परम् ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

आतृकः, जि, (आतुरागत इति । आतृ + “ऋत-
ठञ् ।” ४ । १ । ७८ । इति ठञ् । आतुरागत
धनादि ।) आतृवीर्यः । इति सिद्धान्तकौमुदी ।

आतृजः, पुं, (आतुः सहोदरात् जायते इति ।

जन् + “पञ्चम्यामजातौ ।” १ । २ । ६८ । इति ङः ।)

आतुरपत्यम् । तत्पर्यायः । आजीयः २ । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३६ ॥ आतृयः ३ आतृपुत्रः ४ ।

इति शब्दरत्नावली । (क्षियां टाप् । आतृजा ।

आतृपुत्रात् ॥)

आतृजाया, ऋ, (आतृजाया ।) आतृभार्या ।

(यथा, मेघदूते । १ । १० ।

“अथापन्नामविहृतगतिर्द्रव्यसि आतृजायाम् ।”)

तत्पर्यायः । प्रजावती २ । इत्यमरः । १ । ६ । ३० ॥

आतृद्वितीया, ऋ, (आतृमङ्गलार्था आतृभोज-
नार्था वा द्वितीया इति मध्यपदलोपी कर्म्म-

धारयः ।) कार्त्तिकमुक्ताद्वितीया । तद्विवरणं

यथा । यमद्वितीया तु प्रतिपद्युता याज्ञे-

आहूत

तुक्तं निर्वाणान्तरौ । यमद्वितीया मध्याह्न-
यापिनी पूर्वविद्धा चेति हेमाद्रिः । अत्र
विशेषो हेमाद्रौ स्नात्ते ।

“कर्णे शुक्लद्वितीयायामपराहोर्ध्वेत् यमम् ।
जानं कृत्वा भातुजायां यमलोकं न पश्यति ॥
कर्णे शुक्लद्वितीयायां पूजितस्तपितो यमः ।
वेष्टिनः किमरेष्टुष्टैस्तैस्ते यच्छति वाञ्छितम् ॥”
तथा भविष्ये ।

“प्रथमा आवर्षी मासि तथा भाद्रपदेऽपरा ।
तृतीयाश्वयुजे मासि चतुर्थी कार्तिके भवेत् ॥
आवर्षी कलुषा नाम तथा भाद्रे च गीर्ष्मता ।
आश्विने प्रेतसञ्चारा कार्तिके याम्यका मता ॥”
इत्युक्ता प्रथमायां व्रतं द्वितीयायां सरस्वती-
पूजा तृतीयायां आहस्तुक्ता चतुर्थ्यास्तुक्तम् ।
“कार्तिके शुक्लपक्षस्य द्वितीयायां युधिष्ठिरः ।
यमो यतुनवा पूर्वं भोजितः स्वयहेष्टितः ॥
अतो यमद्वितीयेयं चित्तु लोकेषु विव्रता ।

अस्यां निजगृहे विप्रः न भोक्तव्यं ततो नरैः ॥
अहेन भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं पुष्टिर्वर्द्धनम् ।
दानावि च प्रदेशानि भगिनीभ्यो विधानतः ॥
स्वर्णालङ्कारवस्त्राभूषणसत्कारभोजनैः ।
सर्वा भगिन्यः संपूज्या अभावे प्रतिपत्तकाः ॥
प्रतिपत्ता माताभगिन्य इति हेमाद्रिः ॥
पितृव्यभगिनीहस्तात् प्रथमायां युधिष्ठिरः ।
मातुलस्य सुताहस्तात् द्वितीयायां तथा वृषः ॥
पितृमातुः ससुः कन्ये तृतीयायां तथोः करात् ।
चतुर्थ्यां सहजायाश्च भगिन्या हस्ततः परम् ।
सर्वास्तु भगिनीहस्तात् भोक्तव्यं वनवर्द्धनम् ॥

यस्यां तिथौ यतुनया यमराजदेवः
सम्भोजितः प्रतिपन्नसखसौहृदेन ।
तस्यां ससुः करतलादिह यो भुनक्ति
प्राप्नोति रत्नसुखधान्यमनुत्तमं सः ॥

गौडस्तु ।
यमश्च चित्रगुप्तश्च यमदूताश्च पूजयेत् ।
अर्घ्यञ्चान्नं प्रदातव्यो यमाय सहजद्वयेः ॥
मन्त्रस्तु ।

यज्ञोहि मार्तण्डजः । पाशहस्तः ।

यमान्तकालोक्तधरामरंशः ।

आहूतद्वितीयाहस्तदेवपूजा

गृहाय चार्घ्यं भगवन्नमस्ते ॥

आतस्तवाभुजाताहं भुङ्क्षु भक्तमिदं शुभम् ।
श्रीतये यमराजस्य यतुनाया विप्रशतः ॥”
ज्येष्ठायजातेति वदेदिति स्मार्ताः ॥ इत्यन्न-
दानमित्युक्तम् । ब्रह्माहपुराणेऽपि ।

“या तु भोजयति नारो आतरं युग्मे तिथौ ।
अर्घ्येचापि ताम्बूलैर्न वा वैद्ययमाभ्याम् ॥
आतुराद्युःखयो राजन् । न भवेत्तत्र कर्हिचित् ॥”
इति निर्णयसिन्धौ २ परिच्छेदः ॥

आहूतपत्नी, स्त्री, (आतापतिर्यस्या इति आतुः पत्नीति
वा । अत्रेभ्यो ङीप् । इति ङीप् । ततः + “निधं
सपत्न्यादिषु ॥” इति नान्तादेशः ।) आहूतजाया ।
इति शब्दरत्नावली ॥

आमकः

आहूतपुत्रः, पुं, स्त्री, (आतुः पुत्रः ।) आहूतजः । इति
शब्दरत्नावली । भाद्रपदे इति भाषा ॥

आहूतभगिन्यौ, स्त्री, (आता च भगिनी च । इति
इतरेतरङ्गसमासः ।) आतरौ । द्विवचना-
लोऽयम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥

आहूतयः, पुं, (आतुरपत्यमिति । “आतुर्यञ्च ।”
४ । १ । १४४ । इति अन् ।) आहूतपुत्रः । (यथा,
राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २८४२ ।

“जयराजाभुजं राज्ञा यशोराजं निवेशितम् ।
तन्मतेनावचस्कन्द आहूतयं राजकाभिधः ॥”
आहूत + “अन् सपत्ने ।” ४ । १ । १४५ । इति
अन् ।) शत्रुः । इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा,
भागवते । ५ । ११ । १७ ।

“आहूतमेतं त्वमदभवीथ-
सुपेनयाधेधितमप्रमत्तः ॥”
“तस्मात् आहूतम् शत्रुम् ।” इति तट्टीकायां
स्वामी ॥)

आहूतश्वशुरः, पुं, (पत्युर्ज्येष्ठभ्राता श्वशुर इव पूज्य-
त्वात् ।) पतिज्येष्ठभ्राता । आशुर इति भाषा ।
तत्पर्यायः । श्वशुरकः २ । इति शब्दरत्ना-
वली । (आतुः श्वशुरः ।) आतुः पत्न्याः पितरौ च ॥
आचीयः, पुं, (आतुरपत्यं प्रमानिति । आहूत +
“आतुर्यञ्च ।” ४ । १ । १४४ । इत्यत्र ‘चकारा-
च्छञ्च ।’ इति काशिकोक्तेः छः ।) आहूतपुत्रः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥ आहूतसम्बन्धिनि, वि ॥

आन्तः, वि, अमण्युक्त । आन्तिविश्रुष्टः ।
(अतीन्द्रियमिन्द्रियं आन्तानामधिष्ठाने ॥” इति
सांख्यसूत्रम् । २ । २३ ॥)

अमधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ अमणो,
स्त्री । यथा, वाभटपशुपतिभ्यां आन्तानाम् ।
“आन्तं देशमनेकदुर्गविवर्धनं प्राप्तं न किञ्चित्
फलम् ।”

आन्तः, पुं, (अम् + कर्त्तरि क्तः । “अगुनासिक-
स्थितिः । ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।) राज-
घस्तुरः । मतहस्ती । इति राजनिर्घण्टः ॥

आन्तिः, स्त्री, (अम् + क्तिन् । “अगुनासिकस्य
किञ्जल्कोः कृडिति । ६ । ४ । १५ । इति दीर्घः ।)
अमः । इत्यमरः । १ । ५ । ४४ ॥

(“युक्तिहीनप्रकाशत्वाद् आन्तेर्नैह्यस्ति लक्षणम् ।
यदि स्यात्तत्रयं किञ्चिद्भान्तिरेव न सिध्यति ॥”
इति तार्किकाः ॥)

सा तु नराणां पञ्चमासे जायते । यथा,—
“यास्मासिके तु संप्राप्ति आन्तः स जायते यतः ।
धात्राचराणि खट्वानि पञ्चाह्णान्यतः पुरा ॥”
इति श्रौतिसूत्रम् ॥

अमणम् । इति मेदिनी । अणवस्थितिः । इति
विश्वः ॥

आन्तिहरः, पुं, (आन्तिं हरतीति । हृ + कर्त्त-
पचाद्यच् ।) मन्त्री । इति शब्दमाला ॥ अम-
नाशकः, वि ॥

आमकः, पुं, (आमयति अमं जनयतीति । अम्
+ क्तिच् । “अणुं लघौ ।” २ । १ । १३३ ।

आमरी

इति अणुः ।) श्रमालः । धूर्तः । कर्ष्यावर्तः ।
प्रस्तरभेदः । इति मेदिनी । के, १३३ ॥ शुभक
पातर इति भाषा । अमणजने, वि ॥

आमरं, स्त्री, (अमरैः कृतं सम्भूतमिति । अमर
+ “शुद्धाभमरवटरपादपादम् ।” ४ । १ । ११६ ।
इति अण् ।) मधु । इति मेदिनी । रे, १६२ ॥
तत्तु अमरणमधु । तस्य गुणाः । पिच्छलत्वम् ।
रूचत्वम् । मधुरत्वम् । सुखलाघनाशत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।
पैच्छल्यान् खादु भूयस्वात् आमरं गुरु
कौशितम् ॥”
इति राजवल्लभः ।

अन्यथा ।

“किञ्चिन् कण्ठोः प्रसिद्धेभ्यः घटपदेभ्योऽलिभि-
क्षितम् ।

निर्गन्तं स्फटिकाभं यत्तन्मधु आमरं स्मृतम् ॥
आमरं रक्तपित्तघ्नं मृजलाघकरं गुरु ।

खादुपाकमभिष्यन्दि विशेषान् पिच्छलं
हिमम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शृङ्गविशेषः । तत्पर्यायः । रासः २ मण्डल-
शृङ्गम् ३ हस्तीसम् ४ । इति शब्दमाला ॥
अमरसम्बन्धिनि वि । यथा,—

“तदाहं आमरं रूपं त्वासांश्चैयद्यटपदम् ॥”
इति देवीमाहात्म्यम् ॥

(यथा च हारीते प्रथमे स्थाने एकदशेऽध्याये ।
मध्वर्धे लक्षणं गुणाश्च ।

“श्रीतं कषायं मधुरं लघु स्यात्
सन्दीपनं रोक्वमेव शस्तम् ।
संशोधनन्तु व्रणशोधनञ्च
संदीपनं हृद्यतमञ्च बल्यम् ॥

त्रिदोषनाशं कुरुते च पुष्टिं
कासे चये वा जतने च हृद्दी ।

हृक्काभमे श्लेष्मस्योन्नतानां
रक्तपित्ते च तथातिसारे ॥

रक्तान्तिसारे च सरक्तपित्ते
हृक्लोहहृत् पार्श्वगदेऽपि शस्तम् ।

नेत्रामये वा यक्ष्मणीगदे वा
विषे प्रशस्तं अमरैश्चितं यत्न ॥

आमरं सघनं जायं भ्रूयिष्ठं मधुरञ्च यत् ।
रूक्षं विशेषतो ज्ञेयं श्रीतलं लघुलक्षणम् ॥”)

आमरः, पुं, (आमयति लौहमिति । आमि +
“अन्तिकमिभमिदेवीति ।” उणा० ३ । १५८ ।
इति अरः । बाहुलकान् दीर्घञ्च ।) प्रस्तरभेदः ।
मेदिनी । रे, १६१ ॥ शुभक पातर इति भाषा ॥

(अपस्माररोगः । इति आमरी वि । यथा,
मनौ । ३ । १६१ । [स्तथा ॥”

“आमरी गण्डमाली च शिवायो पिशुन-
“आमरी अपस्मारौ ।” इति तट्टार्थे मेधा-
नित्यः ॥)

आमरी, स्त्री, (अमरस्यायं आमरी अमरवद्-
वर्णः । सोऽस्या अस्तीति । अर्धं आद्यच् ।

नूः

नूणह

भूच

डीप् ।) पार्वती । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
यथा, मार्कण्डेयः । ६१ । ४७-४८ ।

“यदावगाच्छैलौकीं महाबाधां करिष्यति
तदाहं भामरं रूपं कृत्वा संख्येयवटपदम् ॥
त्रैलोक्यस्य हिताघांयं वधिष्यामि महासरम् ।
भामरीति च मां लोकास्तदा स्तोष्यन्ति सर्वतः ॥”

भाश्र, ऋ ङ टु } भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
भाश्र, य ङ } (भा०-आत्म०-अक०-सेट ।

द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट ।) य ङ
भाश्रते । ऋ अवभाश्रत् । स्वमते अनयोर्भादि
इत्स्वविकल्पनेऽपि सप्रमखरानुबन्धोऽन्येषामनु-
रोधान् । ण भेषे वभाशे । टु भाशयुः । उ
भाशते । भासि दीप्तौ । इति दुर्गादासः ॥

भादं, स्त्री, (भस्ज + ङ् ।) आकाशम् ।
अम्बरीषम् । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

भाङ्, पुं, (भृज्वाते अजेति । भस्ज + “भस्जि-
गमिनमिहनिविश्या” इति ॥) उणा० । ४ ।
१५६ । इति । ङ् ।) यञ् कलायचणकादिकं
भृज्यते सः । भाजना स्त्रोला इति ख्यातः ।
(यथा, नैषधचरिते । ३ । १२८ ।

“रौद्रे चक्षुषि तज्जितस्तनुमनुभाष्टं च य-
च्चक्षिपे ॥”

“अनुभाष्टं भर्जनपात्रसदृशेन ।” इति तट्टीका ।)

तत्पर्यायः । अम्बरीषम् । इत्यमरः । २ । ६ । ३० ॥

भास, ऋ ङ टु } भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥
भास, य ङ } भा०-आत्म०-अक०-सेट ।

द्वितीयस्तु दिवा०-आत्म०-अक०-सेट ।) य ङ
भासते । उ भासते । ऋ अवभासत् । ण
भेसे वभासे । टु भासयुः । इति दुर्गादासः ॥

भृकुं, पुं, (भृकुं सः । भृकुं सः । भृकुं सः । भृकुं सः ।
इति रूपचतुष्टयम् । “चुरादौ पठपुटेत्यादि-

दृष्टके कुविर्भाषार्थः । यः स्त्रीवेषं धारयित्वा
भुवः कंसयतीति । हरच् प्रत्ययः । इत्स्वश्च
वा । इति अमरटीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ॥

स्त्रीवेषधारिर्नर्कपुरुषः । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ॥

भृकुटिः, स्त्री, (भृवः कुटि कौटिल्यमिति घटो-
समासः । अर्भृकुंसादीनामिति वा इत्स्वः ।)

क्रोधादिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः ।
१ । ७ । ३७ ॥ (यथा, महाभारते । ७ । ७६२ ।

बह्व च भृकुटिं वक्रं क्रोधस्य परिलक्षणम् ॥”)

भृकुटी, स्त्री, (भृकुटि । छदिकारादिति पञ्चे
डीप् ।) क्रोधादिना भुवः कौटिल्यम् । इत्य-
मरः । १ । ७ । ३७ ॥ (यथा, माघे । १५ । ६ ।

“भृकुटीकटोरितललाटमाननम् ॥”)

भृः, स्त्री, (भ्राव्यति नेत्रोपरि इति । भृम् +
“भ्रमेच हः ।” उणा० । २ । ६८ । इति ङः ।)

दृग्भ्राष्ट्रभागः । तत्पर्यायः । चिह्निका =
नयनोर्ध्वभागरोमराजीवः । इति राजनिर्घण्टः ॥

तल्लक्षणम् यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।

“विशालोन्नता मुखिनि दरिद्रा विषमभुवः ।
धनो दीर्घा संसक्तभुवोऽन्धेऽज्ञतसभुवः ।

आशा निखल खड्गभ्रमध्याच विनतभुवः ॥”

अथ वटचक्रान्तर्गताश्चाक्षचक्रमणिः । तत्
हचवर्णद्वययुक्तद्विदण्डाकारम् । तन्मध्ये मन
ल्लङ्घति । यथा,—

“आज्ञानामाभुजं तद्विमकरसदृशं ध्यान-
धामप्रकाशं
हस्ताभ्यां वै कलाभ्यां प्रविलसितवर्णैश्चपत्रं
सुशुभम् ।

तन्मध्ये हाकिनी सा शशिसमधवला धनुषदं
दधाना

विद्यां मुद्रां कपालं डमरुजपवटीं विभ्रती
शुद्धचित्ता ॥

एतत्पद्मान्तरात्रे निवसति च मनः सन्मरूपं
प्रसिद्धम् ॥”

इति श्रीतत्त्वचिन्तामणौ षष्ठप्रकाशः ॥

(विषयोऽस्या यथा,—

“भुवोर्वा यदि वा नृद्धिं सीमन्तावर्त्तकान् बहून् ।
अपूर्वमानकान् यत्कान् दृष्ट्वा मरणमादिशत् ॥

चन्द्रमेतं न जीवन्ति लक्षणैर्नातुरा नराः ।
अरोगाणां पुनस्त्वेतन् वदन्तं परस्यते ॥”

इति चरके इन्द्रियस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥
कर्णनचनासाभृष्टाङ्गसगणकचक्षुस्तनवृषपाश्व-
स्किगन्तुवाङ्मरुप्रभृतयो हे हे विशत्रिहृ-

लयः । इति सुश्रुते शारीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
भृकुं, पुं, (भृ + कुं स + अच् । स्त्रीवेषधारो

नर्ककपुरुषः । इत्यमरः । १ । ७ । ११ ।
भृकुटिः, स्त्री, (भुवः कुटिः कौटिल्यम् । क्रोधा

दिना भुवः कौटिल्यम् । इत्यमरः ॥
भूण, क ङ आशाविशङ्कयोः । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (चुरा०-आत्म०-सक०-सेट ।) रेफ-
युक्तषष्ठस्वरः । क ङ भूणयते भद्रं लोकः ।

आशाविषयं करोतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
भूणः, पुं, (भूण्यते आश्रयते इति । भूण +

घञ् ।) बालकः । स्त्रीगर्भः । इत्यमरः । २ । ६ । ३६ ॥
(स्त्रीवमपि । यथा, ऋग्वेदे । १० । १५५ । २ ।

“चतो दनश्चतासुतः सन्वाभृणान्यारुषी ॥”)
अथ गर्भाधानदिनम् । रजोदर्शनावधिषोडश-

दिनपर्यन्तं ऋतुकालः । तत्राद्यास्तस्रो निशाः
परित्यज्य चतुर्दश्यष्टमी अमावास्या पूर्णिमा

सूर्यसंक्रान्तिः पञ्चाग्येनानि परित्यज्य च
अन्यासुरात्रिषु चन्द्रादिशोभने काले भार्यासुप-

गच्छेत् । युग्मरात्रिषु गमनं पुत्रो भवेत् । अयुग्म
रात्रिषु गमने कन्या भवेत् । तत्र प्रशस्तनक्षत्राणि

पुण्यः हस्ता मृगशिरा आर्द्रा पुनर्वसुः पूर्वा
षाढा उत्तराषाढा अवशा पूर्वाभाद्रपदुत्तर-

भाद्रपत् । तत्र निविह्ननक्षत्राणि ज्येष्ठाश्लेषा
मघा ज्ञला रेवती लतिकाश्विनी उत्तरफल्

गुनी । तत्र तिथयः नन्दा भद्राः प्रशस्ताः ।
रिक्ता निषिद्धाः । तत्र रविमङ्गलहस्तनिवाराः

प्रशस्ताः । इति समयप्रदीपः ॥
भूणहत्या, स्त्री, (हननं हत्या । हन् + भावे

क्यप् । भूणस्य हत्या इति घञीसमासः ।)
गर्भस्थवालकहननम् । यथा,—

“निविवाहं कृतं येन न करोति चतुर्थकम् ।
कुलानि पातयेत् सप्त भूणहत्यामृतचरत् ॥”

इत्युक्ताहृतम् ॥

भूणह्या, [न] चि, (भूणं हन्तीति । भूण + हन् +
“अक्षभृणवृत्तये ॥” ३ । २ । ८७ । इति क्विप् ।)

गर्भस्थवालकहन्ता । भूणं हन्ति इति भूण-
शब्दोपपदहन्धातोश्चप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति

संक्षिप्तसारव्याकरणम् ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ८३ । ३४ ।

“ऋतुं वै याचमानाया न ददाति पुमावृत्तम् ।
भूणहेत्युच्यते ब्रह्मन् । स इह ब्रह्मवादिभिः ॥”)

तस्य प्रायश्चित्तम् । तत्र पुंस्त्वेन ज्ञाते पुंवश्च
प्रायश्चित्तम् । स्त्रीत्वेन ज्ञाते स्त्रीवधप्रायश्चि-

त्तम् । अविज्ञाते तु पुंवश्चप्रायश्चित्तमाह मनुः ।
“हत्वा गर्भमविज्ञातमेतदेव व्रतचरते ।

गर्भं ह्य च यथावर्णं तथाज्येयौ न सृद्धनः ॥”
इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

(ब्रह्महत्या । यथा, मनुः । ८ । ३८७ ।
“अमादेर्भूणह्या मार्ष्टि पत्नी भार्यापचारिणी ॥”

“भूणह्या ब्रह्मह्या ॥” इति तन्नाथे मेधातिथिः ।)
भूभङ्गः, पुं, (भुवो भङ्गः ।) भुवः कौटिल्यम् । यथा,

“चुद्राः सन्नासमेतं विजहत हरयो भिन्नशक्रैर्भ
कुम्भा

युद्धहेतुषु लब्धा दधति परममी प्रायका
नित्यतन्तः ।

सौमित्रे तित्ठ पात्रं त्वमपि नहि दद्यां नन्वहं
मेघनादः

किञ्चिद्भूभङ्गर्णालानियमितजलधिं राममन्त्र-
व्यामि ॥”

इति काव्यप्रकाशः ॥

भोज, ऋ ङ भासि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
आत्म०-अक०-सेट ।) रेफयुक्तः । ऋ अवि-

भोजन । उ विभजे । इति दुर्गादासः ॥
भेष, ऋ ण चले । भवे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा० उभ०-अक०-सेट ।) रेफयुक्तः । ऋ
अविभेषत् । ण भेषति भेषते घर्मात् खलः ।

विभेषे । इति दुर्गादासः ॥
भेषः, पु, (भेष् चलने + भावे घञ् ।) तथाच

यथोचितादुभंशः । इत्यमरः ॥ (यथा, पातञ्जल-
भाष्ये । ३ । २२ । “आसमाविभेषात् ॥” इति ।)

चलनम् । इति भेषधात्वर्थदर्शनात् ॥
भेषणं, स्त्री, (भेष् + भावे ल्यट् ।) चलनम्

इति भेषधातोर्भावेऽनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
भूच, ण भृचणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

उभ० सक०-सेट ।) अन्तःस्थान्तोयोपधः । ण
भूचति भूचत । लस्थाने सप्रमखर इति दुर्ग-

सिंहः । इति दुर्गादासः ॥

मकरः

म

ममकारः। स तु पञ्चविंशतितमयुज्जनवर्गः।
अस्योच्चारणस्थानमोष्ठः। इति व्याकरणम् ॥
(“उपपञ्चमीयानामोष्ठौ”) इति सिद्धान्त-
कौमुदी) अस्य स्वरूपं यथा,—
“मकारं शृणु चावेङ्गि। स्वयं परमकुण्डली।
तरुणादित्यसङ्काशं चतुर्वर्गप्रदायकम् ॥
प्रचदेवमयं वर्णं पञ्चप्राणमयं सदा ॥”

इति कामधेनुतन्त्रम् ॥

(वङ्गीयाचरैः) अस्य लेखनप्रकारः। यथा,—
“ऊर्ध्वधःक्रमतो रेखा वामे वक्रा तु कुण्डली।
पुनश्चाधोगता सेव तत ऊर्ध्वगता पुनः।
ब्रह्मा शम्भुश्च विष्णुश्च क्रमशस्तु तद्वति ॥”
अस्य ध्यानं यथा,—

“हृणां दशसुजां भीमां पीतलोहितलोचनाम्
हृणां वरधरां नितां धर्मकामार्थमोक्षदाम्।
उग्र ध्यात्वा मकारं तु तन्मन्त्रं दशधा जपेत् ॥”
तत्प्रणाममन्त्रो यथा,—

“त्रिशक्तिसहितं वर्णं त्रिविन्दुसहितं सदा।
आत्मादित्यसंयुक्तं हृदित्यं प्रणमाम्यहम् ॥”

इति वर्णोद्धारतन्त्रम् ॥

तस्य नामानि।

“मः काली केशितः कालो महाकालो

महान्तकः।

वैकुण्ठो वसुधा चम्प्री रविः पुरुषराजकः ॥
कालभद्रो जया मेघा विश्वदा दीपसंज्ञकः।
जटारश्च भमा मानं लक्ष्मीमांतीत्यवन्धनौ ॥
विषं शिवो महावीरः शशिप्रभा जनेश्वरः।
प्रमत्तः प्रियसू रत्नः सर्वज्ञो वज्रमण्डलम्।
मातङ्गमालिनी विन्दुः अवणा भरथो

विद्युत् ॥” ३६॥

इति तन्त्रोक्तवर्णाभिधानम् ॥

मः, पु, (माति निर्माति जगदिति। मा + कः।)
शिवः। चन्द्रमाः। ब्रह्मा। इत्येकाक्षरकोषः।
यमः। समयः। विषम्। मधुसूदनः। इति
मेदिनी। मे, १ ॥

मकः, इ ड भूषे। गतौ। इति कविकल्पद्रुमः।
(आ०-आत्म०-सक०-सेट्।) इ मक्कते। ड
मक्कते हारो जनम्। गत्यर्थोऽप्ययमिति रामः।
इति दुर्गादासः ॥

मकरः, पु, (हृणातीति। क हिंसायाम्। क +
अच्। ततः मनुष्याणां करः हिंसकः। यहा,
सुखं किरतीति। सुख + कृ + कः। उभयत्रापि
पृषोदरादित्वात् साधुः। इति अमरटीकायां
रघुनाथचक्रवर्ती)। जलजन्तुविशेषः इत्यमरः।
१। १०। २०॥ (पादिनां गणान्तर्गतो जल-
जन्तुविशेषः।

“कुम्भीरकूर्मवक्राश्च गोधामकराश्च वः।
चण्डिकाः शिशुमारश्चेत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे।
यथास्य गुणाः।

मकरः

“मनस्वानां मकरः श्लेहो दीपनो वातनाशनः।
रुचिप्रदः शुक्रकरो याही चोष्णविकारहा।”
स्त्रजाश्मरीणां श्रमनो गुल्मातीसारनाशनः ॥”
इति हारीते प्रथमस्थान एकादशोऽध्याये ॥
मकर इति गङ्गाया वाहनत्वेन ख्यातः। इति
सागसुन्दरी। यथा। सितमकरनिषणां शुभ-
वर्णां त्रिनेत्राभिवादि स्तुत्युक्तगङ्गाध्यानम् ॥
स च कामदेवस्य ध्वजचिह्नम्। मकरध्वज
इत्यमरकोषदर्शनात्। मेघादिह्लादशराश्रयन्त-
र्गतो दशमराशिः। तत्प्रयोगः। आकोकिरः २।
अस्य अधिष्ठातादेवता ऋगास्यमकरः। उत्त-
राषाढायाः शेषपादत्रयं श्रवणासप्तम्याः
धनिष्ठायाः पूर्वार्द्धं गतम्रवपादेन भवति। स च
पृष्ठोदयः भूमिराशिः अर्द्धशब्दकरः दक्षिण-
दिक्स्वामी पिङ्गलवर्णः रूचः भूमिपारी
श्रीतलस्वभावः अल्पसन्तानः अल्पस्त्रीसङ्गः
वातप्रलतिः वैश्यवर्णः द्रव्याङ्गश्च। अन्न जातस्य
फलम्। सदानन्दः। पितृमाहभक्तः श्रवणा-
मकरजातस्ते बहुविवाहः। इति जातका-
दयः ॥ अथ, रविशुक्लमकरजातफलम्।

“सदाटनो मित्रगणो विपक्षतां
प्रयाति नूनं धनवर्जितः स्यात्।
यन्मुष्णरश्मिमं करोपगः स्यात्
प्रसृतिकाले स तु भाग्यहीनः ॥”

अथ चन्द्रयुक्तमकरजातफलम्।

“कलितश्रीतभयः किल गीतविन्-
तमरुधा सहितो मद्गतातुरः।
निजकुलोत्तमवृत्तिकरः परं
हिमकरे मकरे पुरुषो भवेत् ॥”

अथ मङ्गलयुक्तमकरजातफलम्।

“पराक्रमप्राप्तवरः प्रतिष्ठः
सहजनाप्राप्तिवराङ्गनः स्यात्।
श्रिया समेतो मकरे महौजे
प्रसृतिकाले कुलपालकश्च ॥”

अथ बुधग्रहस्थितमकरजातफलम्।

“रिपुभयेन युतः कुमतिर्नरः
स्मरविहीननरः परकर्मठः।
मकरगे सति श्रीतकरात्मजे
व्यसनतः स नतः पुरुषो भवेत् ॥”

अथ शुक्राश्रितमकरजातफलम्।

“न मनोरथसिद्धिस्तुपेति नरो
वचसामधिपे मकरोपगते।
भवयुक् कुमतिः परकर्मरतो
बहुतोषयुतो मद्गतापहतः ॥”

अथ शुक्राश्रितमकरजातफलम्।

“अतिरतिर्जनने त्वजनने कृणां
अयमर्थं लक्ष्मता बहुचिन्तया।
भृगुसुते ऋगराशिगते सदा
कविजने विजनेऽपि मतिर्भवेत् ॥”

अथ शनिग्रहस्थितमकरजातफलम्।

“मकरोपगतः खलु भाग्यशुतः
क्षपया सहितो वृषमानयुतः।

मकर

वरगन्धविभूषणभूषितगात्र-
स्तरुवीरमयः पङ्कजनेत्रः ॥”

इति कीटोपदीपः ॥

(अर्द्धमेदः। यथा, कामन्दकीये नीतिसारे।
१८। ४८।

“यायादृष्टेन महता मकरेण पुरो भये ॥”
मकरकुण्डलं, क्षी, (कुण्डलम् मकर इवेत्युप-
मितसमासः।) मकराक्षतिकर्णभूषणम्। यथा,
“वनमालानिवीताङ्गो लसच्छ्रीवत्सकौस्तुभः।
महाकिरीटकटकः स्फुरन्मकरकुण्डलः ॥”
इति श्रीभागवते इस्कन्वे ४ अध्यायः ३७ श्लोकः ॥
स्फुरती मकरकुण्डले यस्य सः। इति तट्टी-
कायां श्रीधरस्वामी ॥

मकरकेतनः, पु, (मकरेण चिह्नितं केतनं ध्वजो
यस्य।) कन्दर्पः। इति भीमकेतनशब्दटीकायां
भरतेन सङ्केतितम् ॥

मकरध्वजः, पु, (मकरेण चिह्नितो ध्वजो यस्य।)
कामदेवः। इत्यमरः। १। १। २७ ॥ (यथा,
माघे। ३। ६१।

“शरीरिणा जेचशरेण यच
निशङ्कन्धे मकरध्वजेन ॥”)

रसविन्दुरविशेषः। तस्य नामान्तरं चन्द्रो-
दयः। तस्य करणप्रकारो यथा,—

“पलं ऋदु खण्डं रसेन्द्रं
पलाटकं षोडशगन्धकस्य।
शोणेः सुकार्पासभवप्रसङ्गेः
सर्वं विमर्दय च कुमारिकाङ्गिः ॥
तत् काचकुम्भे निहितं सुगाढं
वृत्तकर्पटैस्तद्विषसज्जय च।
पचन् क्रमाभौ सिकताख्यन्ते
ततो रजः पल्लवरागरण्यम् ॥
निरुद्धं चैतस्य पलं पलानि
चत्वारि कर्पूररजस्तयेव।
जातोफलं सोषणमिन्द्रपुष्पं
कस्तुरिकाया इह प्राण्य एकः ॥
चन्द्रोदयोऽयं कथितोऽस्य माघो
सुक्तोऽहिबल्लीदलमध्यवर्ती ॥”

अस्य गुणाः।

“महोष्मदानां प्रमदाशतानां
गन्धाधिकत्वं श्लथयत्यकाळे।
श्वतं घनीभूतमतीव दग्धं
वृद्धानि मांसानि समञ्जकानि।
मांसानि मिष्टानि भवन्ति पण्य-
मानन्ददायोन्मपराणि चात्र ॥

बलीपलितनाशनस्तुभृती वयस्तन्मनः
समस्तगदखण्डनः प्रपुरुषोगपञ्चाननः।
यद्देष्टु रसराज्यं भवति यस्य चन्द्रोदयः
स पञ्चशरदर्पितो ऋगदृष्टा भवेद्वृषलभः ॥”
इन्द्रपुष्पं लवङ्गम्। उक्तपरिमाणलवङ्गमुप-
लक्षणम्। दाक्षिणात्याः शोणकार्पासपुष्पद्वय-
मेव यज्जन्ति। पाश्चात्याः निर्दुग्धतत्पुष्पमेव
यावदार्द्रत्वं मर्हयन्ति। उभयधौव निष्पत्तेरदोषः।

तथैवेति संवाच्यः ॥१॥ शास्त्रान्तरादिशेषो लिख्यते ।

“रतिकाले रतान्ते च पुनः संथो रभोत्तमः ।

म्यावरं जङ्गमविषं जङ्गमं विषवारि वा ।

न विकाराय भवति साधकैर्नस्य वृत्तानु ॥

नृत्तज्जयो यथाभ्यासान् नृत्तं जयति देहिनः ।

तथाय साधकैर्नस्य जरामरणनाशनः ॥”

शास्त्रान्तरं मकरहृदो नाम । इति चन्द्रोदयः ।
इति रसेन्द्रचिन्तामणिः ॥

मकरन्दः, पु, (मकरमपि अन्दिति बध्नाति धारयतीति वा । अदि बन्धने + अण् ततः प्रकृत्यादित्वात् साधुः ।) पुष्परसः । इत्यमरः । २ । ४ । १७ ॥ (यथा, रथो । ४ । ८८ ॥

“प्रस्थानप्रणतिभिरङ्गुलीयु लक्ष्मि

मौलिकक्षुत्तमकरन्दरेशगौरम् ॥”)

कुन्दपुष्पवृक्षः । किञ्जल्कं ज्ञौ । इति राजनिर्घण्टः ॥

मकरन्दवर्ती, ज्ञौ, (मकरन्दस्तत्सङ्गोऽस्या अस्तीति । मकरन्द + मतुप् । मस्य वः ङीप् ।) पाटलापुष्पम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मधु-
विग्रहे चि ॥

मकरथङ्गः, पु, (मकरः मकराकारः अङ्गः ।) मकराकारसेव्यन्यासः । इति महाभारतम् ॥

मकराकारः, पु, (मकरागामाकरः । यष्टोत्तन-
पुरुषः ।) समुद्रः । इति हेमचन्द्रः । १०७४ ॥ (यथा, कथासरित्सागरः । ४७ । १३७ ।

“मकराकरसुलङ्गं प्राप ततोऽरविर्न सः ॥”)

मकराकारः, पु, (मकरस्यैवाकारो यस्य ।) षड-
ग्रन्थः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ कौटोकरञ्ज ।
इति भाषा ॥ मकरमत्स्याजतिश्च ॥

मकराङ्गः, पु, (मकरस्तदाकारोऽङ्गश्चिह्नं यस्य ।) कामदेवः । (मकरा अङ्गोऽस्य ।) समुद्रः । इत्य-
जयपालः ॥

मकरालयः, पु (आलीयते अस्मिन्नि आलयः ।
मकराणामालयः ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, महाभारते । १४ । ७६ । १२ ॥

“ततस्तं वारणं कुहं शरजालेन पाण्डवः ।

निवारयामास तदा वल्लव मकरालयम् ॥”)

मकरो, [नृ] पु, समुद्रः । मकरोऽस्यास्तीति-
त्यन्तस्या इन्प्रत्ययनिष्पन्नोऽयम् ॥

मकुटं, ज्ञौ, (मकुत अनेनेति । मकि भूषणं +
बाहुलकात् उटः । आगमशास्त्रस्यानित्यत्वात् न नुम् ।) सुकुटम् । इति भरतवृत्तद्विरूपकोषः ॥

मकुतिः, ज्ञौ, (मकि + उतिः । एधोदरादित्वात्
साधुः ।) शूद्रप्रामनम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मकुरः, पु, (मकुत इति । मकि + “मकुर
ददुरौ ।” उणा० । १ । ४१ । इति उरच ।) कुलालदण्डः । वकुलः । कोरकः । आदर्शः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३४८ ॥

मकुलः, पु, ज्ञौ, (मकुते भूयति टुचम् । मकि +
बाहुलकादुलच् ।) वकुलः । मकुलः । इति
शब्दरत्नावली ॥

मकुलकः, पु, (मकि भूषायां + उः । एधोदरादि-
त्वात् साधुमेकः । मकुं भूषां स्तकानि प्रति-
हन्तीति । स्तक + पचाद्यच् ।) वनजानसुतः ।

मोट इति हिन्दी भाषा ॥ सुगानि इति
वङ्गभाषा । तत्पर्यायः । मयटः २ वनसुतः ३

लमीलकः ४ अन्तः ५ अरण्यसुतः ६, वल्ली-
सुतः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् । मधुर-

त्वम् । रक्तपित्तज्वरदाहहरत्वम् । पथ्यत्वम् ।
रक्तिकारित्वम् । सर्वदोषजयकारित्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥
“मकुटो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
वान्तिजिह्वधुरः पाके क्षमिज्ज्वरनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मकुलः, पु, (मकुते मकुते इति वा । बाहुलकात्
उः मकुः । तिष्ठतीति स्था + कः स्यः । मकु-
श्चासौ स्यञ्चेति मकुलः । पूर्वपदादिति । ८ ।

३ । १०६ । यत्वम् ।) ब्राह्मिमेदः । मन्थरे ति ।
इति मेदिनी । ठे, १६ ।

“मकुटो वनसुतः स्यान्मकुलकसुकुलकौ ।
(ब्राह्मिमेदर्थे यथा, पर्यायो गुणाश्च ।

मकुटो वातलो ग्राही कफपित्तहरो लघुः ।
वान्तिजिह्वधुरः पाके क्षमिज्ज्वरनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मकुलकः, पु, (मकुल + स्वार्थे कन् ।) वनसुतः ।

इति भरतः ॥ (तथाच पर्यायाः ॥
मकुटो वनसुतः स्यान्मकुलकसुकुलकौ ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
अस्य गुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अः ।

“मकुलकाः क्षमिकराः कलायाः प्रचुरानिलाः ॥”
मज्जलकः, पु, (मकि मखने + पिच्छादित्वाद्मूलच्

बाहुलकादनुषङ्गलोपः । स्वार्थे कन् ।) इत्यमर-
टीकायां रघुनाथः ।) सुज्जलकः । दन्तीवृक्षः ।

इत्यमरटीकायां रमानाथः ॥ (पर्यायोऽस्य
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“लघुदन्ती विशल्या च स्यादुद्वरपगर्गपि ।
तथैरुण्डफला शीघ्रा श्येनघटा घुगप्रिया ।

धाराङ्गी चैव कथिता निजुम्भस्य मज्जलकः ॥”)
मक्का ड गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सट् ।) कोपधः । ड मकुते ।

इति दुर्गादासः ॥
मक्काळः, पु, (मक्कां गमनं आत्मनिकगतिं मरणं लाति

आदत्ते योजयतीत्यर्थः । ला + कः एधोदरात्
लकारागमे साधुः ।) शूलरोगविशेषः । यथा,

“सूताया हृष्टिरीवस्तिशूलं मक्काळसंज्ञितम् ।
यवक्षारं पिबेत्तत्र मस्तुगोष्णोदकेन वा ॥”

इति चक्रपाणिदत्तः ॥
मकुलं, ज्ञौ, (मकु + उलच् ।) शिलाजतु । इति

शब्दरत्नावली ॥
(विवरणमस्य शिलाजतुशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मकोलः, पु, खटिका । यथा,—
“मकोलो वर्णलेखा च कठिनी कक्ष्यटी खटी ।

इति शैलवर्गं त्रिकाण्डशेषः ॥

मख, रोषे । संघाते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सट् ।) मखति । इति दुर्गा-
दासः ॥

मखः, पु, (मख + घञ् ।) खदोषाच्छादनम् ।
इति हारावर्णी ॥ क्रोधः । समूहः । इति

पूर्वोक्तधात्वर्थदर्शनात् ॥
मखवीर्यं, पु, (मखं निर्वहं वीर्यमस्य ।

प्रियालवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मखिका, ज्ञौ, (मखति शब्दायते इति ।

मख । “हनिमशिर्भा सिकन् ।” उणा० ।
४ । १५३ । इति सिकन् ।) कौटविशेषः ।

माक्कि इति भाषा ॥ (यथा, भागवते । ५ ।
१४ । ४२ ।

“आयंमस्यैव राजर्षिर्मनसापि महात्मनः ।
नानुवर्त्तार्हति ऋषो मन्त्रिकेव गरुडतः ॥”)

तत्पर्यायः । मन्त्रीका २ भस्मः ३ माचिकाः
गन्धलोपुपा ५ पतङ्गिका ६ पत्तिका ७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ अन्तोनोत्पन्ना ८ वमनीया ९
पलङ्कवा १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ नीला

मन्त्रिका वर्वणा ११ । इत्यमरः । १० । ५ । २६ ॥
तन्नाशकधपो यथा,—

“त्रिफलाज्ज्वरपुष्पाणि भक्ष्यातकशरीरधकम् ।
लालासञ्जरमस्यैव विदङ्गस्यैव गुग्गुलुः ।

एतेधूपैर्मन्त्रिकाणां मशकानां विनाशनम् ॥”
इति गारुडे १८१ अध्यायः ॥

मन्त्रिकामलं, ज्ञौ, (मन्त्रिकाणां मधुमन्त्रिकाणां
मलम् ।) सिकथकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विशेषोऽस्य सिकथशब्दे ज्ञेयः ॥)
मन्त्रोका, ज्ञौ, (मन्त्रिका । एधोदरात् दीर्घः ।)

मन्त्रिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (रोगविश्ले-
णास्या अग्रित्वं यथा,—

“स्नातानुलिप्तगात्रेऽपि यस्मिन् गृध्यन्ति
मन्त्रिकाः ।

स प्रमेहेण संसर्षं प्राप्यते नैव हन्यते ॥”
इति चरके इन्द्रियस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

मख, सर्पणं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर
सक०-सट् ।) मखति ॥

मख, इ सर्पणं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सट् ।) इ मखति इति दुर्गादासः ॥

मखः, पु, (मखन्ति गच्छन्ति देवा अर्चयन्ति । मख
सर्पणं + “हलश्च ।” ५ । ३ । १२७ । इति घञ् ।

संज्ञापूर्वकत्वात् ठङिः । यद्वा, पुंभूति घः ।)
यज्ञः । इत्यमरः । २ । ७ । १३ ॥ यथा, देवी-

भागवते । १ । १६ । २३ ।
“हत्वा तस्य मखं पूर्णं करिष्यामि तवापि वै ।”

मखजाता, [ऋ] पु, (त्रायते रक्षतीति कर्त्तरि
लृच् । मखस्य जाता । विश्वामित्रमखरक्षणा

त्तयात्वम् ।) रामः । यथा,—
“रावणारिमखजाता सीतायाः पतिरित्यपि ।”

इति शब्दरत्नावली ॥
मखवह्निः, पु, (मखस्य वह्निः मखाराधो वह्नि-

रिति यावत् ।) यज्ञाग्निः । इति जटाधरः ॥

मघ

मखान्तः, पुं, (मखस्य अन्तः, मखसाधोऽन्त इत्यर्थः ।) यज्ञाभिः । तत्पर्यायः । महावीरः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मखान्तं, स्त्री, (मखे मखकाले भोज्यमन्नम् ।)

खाद्यधीजभेदः । माखाना इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । पद्मबीजाभम् २ पानीयफलम् ३ ।

“मखान्तं पद्मबीजस्य गुणैस्सुखं विनिर्दिशेत् ।”

इति भावप्रकाशः ॥

मखासुहृत्, [दृ] पुं, शिवः । मखस्य हृत्पुत्रस्य असुहृत् शत्रुः नाशक इत्यर्थः । इति हेमचन्द्रः । २०० ॥

मग इ सर्पणे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० पर० सक०-सेट् ।) इ मङ्गाते । इति दुर्गादासः ॥

मगधः, पुं, (मगि + अच् । एषोदरादिवान्निष्पन्नः ।

मगं दोषं दधाति । धा + “आतोऽनुपसर्गः ।”

३।०।३। इति कः । यङ्गा, कण्ठादिमगध + अच् ।)

कोकटदेशः । अधुना वेङ्गारब्धदेशस्य दक्षिण

भागः । तद्देशस्य पुं भूम्नि । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४५ । ४८ ।

“इज्जितज्ञाच्च मगधाः प्रेक्षितज्ञाच्च कोशला ।

अर्होक्ताः कुरुपाक्षालाः शाल्याः कृतज्ञानु

शासनाः ॥”)

वन्दी । इति हेमचन्द्रः । ६६५ ॥

मगधा, स्त्री, (मगधस्तन्नामा देश उत्पत्तिस्थान-

त्वेनाख्यस्या इत्यर्थं आदिभ्योऽच । स्त्रियां

टाप् ।) पिप्पली । इति रत्नमाला ॥ (यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने सप्तदशाध्याये ।

“हरणमगधाजास्य मर्ज्जनायुक्तदन्तम् ॥”)

मगधेश्वरः, पुं (मगधस्य तदाख्यदेशस्येश्वरः ।)

जरासन्धराजः । इति हेमचन्द्रः ॥ मगधदेशा-

धिपमात्रे च ॥ (यथा, रघौ । ६ । २० ।

प्राकसन्निकर्ष मगधेश्वरस्य

नीत्वा कुमारीमवदत् सुगन्दा ॥”)

मगधोद्भवा, स्त्री, (मगधे उद्भवो यस्याः ।) पिप्पली ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते कल्प-

स्थान एकादशाध्याये ।

“फलं दृष्ट्वा मगधोद्भवाना-

मादाय कल्कं फलपाककाले ।”)

मगधदेशजाते चि ॥

मगः, त्रि, (मग्ज् + क्तः । “आदितश्च ।” ८।२।४५।

इति निष्ठातकारस्य नत्वम् । “स्कोः सयोगादौ

रस्ते च ।” ८ । २ । २६ । इति सलोपः । चोः

कुलश्च ।) ज्ञातः । जलान्तःप्रविष्टः । डोवा

इति भाषा ॥ (यथा, देवीभागवते । १।६।०५।

“केन स्मृतं कथं जातं ममावावां जले स्थितौ ॥”)

मसृजघातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥

मघ, इ ड भूषे । कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० आत्म०-

सक० सेट् ।) इ, मङ्गाते । इति दुर्गादासः ॥

मघ, इ ड केतवाध्याययोः । इति कविकल्प-

द्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-द्वतक्रीडादौ अक०-गतौ

निन्दायां आरम्भे च सक०-सेट् ।) केतवमिह

मघा

कितवक्रिया अणक्रीडनादि । इ मङ्गाते ड मङ्गते अच्चेः कितवः । अव्यर्थो गतिनिन्दा-रम्भजवाः । केतवजवयोरेवायमिति केचित् । इति दुर्गादासः ॥

मघः, पुं, (मघि + अच् । एषोदरानु साधुः ।)

ह्रीपविशेषः । इति मेदिनी । घ, ४ ॥ देश-

विशेषः । स तु मग्नामकल्मेष्कानां स्थानम् ॥

पुष्यविशेषे स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥ (कौं

मंहनीयं धनम् । यथा, ऋगवेदे । ७ । २१।७ ।

“इनो मघानि दयते विषक्तान् वाजस्य ओहु

वन्तसातौ ॥”)

“मघानि मंहनीयानि धनानि ।” इति तद्वाक्ये

सायनः ।)

मघवती, स्त्री, (मघवत् + डीप् । इन्द्राणी ।

इति मुग्धबोधयाकरणम् ॥

मघवा, [नृ] पुं, (मघ्वते पृथ्यते इति । मघ-

पूजायाम् । “अनुचन् पृषन् प्रोहन्ति ।”

उणा० । २ । १५८ । इति कनिन् । निपातनात्

हस्य घः अनुगागमश्च ।) इन्द्रः । इत्यमरः १ ।

१ । ४४ ॥ (यथा, रघौ । १ । २६ ।

दृष्टोऽहं गं स यज्ञाय शस्याय मघवा दिवम् ।

सम्यद्दिनिमयेनोभौ दधन् भूतनृपयम् ॥”)

जिनानां हादशचक्रवर्त्तान्तर्गतचक्रवर्त्तविशेषः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (सप्तमहापरस्य यासः ।

यथा, देवीभागवते । १ । ३ । २८ ।

“मघवा सप्तमे प्राप्ते वशिष्ठस्त्वयमे स्मृतः ।”)

मघवान्, [नृ] पुं, (मघवन् । “मघवा बहुलम् ।”

ह । ४ । २८ । इति पञ्चे ल-आदेशः । ऋ

इन् ।) इन्द्रः । इत्यमरटीकायां रमानाथः ।

याकरणश्च ॥ (यथा महाभारते । ३।४५। ० ।

“रुको र्वं रक्षिता चेव चित्तं मघवानिव ॥”

इनोः पुत्रभेदः । यथा, मात्स्ये । ६ । १८ ।

“मरीचिमघवांश्चैव इरागर्भशिरास्ताथा ।”)

मघा, स्त्री, (मघ + घः । हस्य घत्वम् ।) औषध

विशेषः । इति धरणिः ॥ अश्विन्यादिमघविश

नमन्तान्तर्गतदशमनक्षत्रम् । तत्तु लाङ्गलाकृति

पञ्चतारात्मकम् । मृष्टाकृति । इति केचित् ।

अस्याधिष्ठातृदेवता पितृगणः । यथा,—

“लाङ्गलाकृतिनि पञ्चतारके

चारुर्गेशि पितृभे शिरोगते ।

नीलनीरदविनिन्दितोचने ।

हृषिकादिगर्लनं कलाशतम् । १।४० ॥”

इति कालिदामकृतराजिल्लमनिरूपणम् ॥

तत्र जातफलम् ।

कठोरचित्तः पितृमातृभक्त

स्तोत्रसंभावस्त्वनवदविदः ।

चञ्चलमभं यस्य मघानघः स्या-

ज्जतिः सदारातिप्रियाश्रदा ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥

मघाशब्दो बहुवचनान्तोऽपि दृश्यते । यथा,—

“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः ।

यदा तदा गभच्छाया आहं पुण्यैरवाप्यते ॥

मघास्व

अपि च ।

नवोदके नवाग्ने च गृहप्रच्छादने यथा ।

पितरः स्मृत्त्यन्यदमष्टकासु मघासु च ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

एकवचनान्तप्रयोगो यथा,—

“मघायां पिच्छदानेन व्येष्टपुष्पो विनश्यति ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

(अस्यां याधिजननेऽरिहृत्वं यथा,—

“मघा भरणीहृत्सु पुं स्त्रौ वा त्वरितोऽपि वै ।

व्यत्यमापद्यते संऽपि नात्र कार्या विचारणा ॥

“नवरात्रं तथाग्न्या मघास्विति यमालयम् ॥”

इति हारीते द्वितीये स्थाने चतुर्थेऽध्याये ।)

मघात्रयोदशी, स्त्री, (मघा दशमनक्षत्रम् । मघा-

शुक्ता त्रयोदशी । इति मध्यपदलोपी कर्म्म-

धारयः ।) मघानक्षत्रयुक्तभाद्रकृष्णत्रयोदशी ।

यथा । प्रौष्ठपदपूर्ते कृष्णत्रयोदश्यां मघायुक्तायां

अनिपिह्ययुक्तश्चिद्वदर्थेण आहमावश्यकम् ।

शुक्लाद्विधियाक्यं नक्षत्रविशिष्टश्रुतेः । ततश्च

केवलत्रयोदशी केवलमघा आह्वार्थवादा अपि

कण्डप्रविशिष्टविधिप्राप्तकर्म्मणो नित्यत्वबोधका

न तु केवलविध्यन्तरकल्पका गौरवात् । तथा च

श्रुतः ।

“प्रौष्ठपद्यामतीतायां मघायुक्तां त्रयोदशीम् ।

प्राप्य आहं हि कर्त्तव्यं मधुना पायसेन च ॥”

मनुः ।

“यत्किञ्चिन्मधुना मिश्रं प्रदत्तात् त्रयोदशीम् ।

तदप्यक्षयमेव स्याद्दद्यात् च मघासु च ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“प्रौष्ठपद्यामतीतायां तथा कृष्णा त्रयोदशी ।

गतांस्तु आहकालान् वै नित्यानाह प्रजापतिः ॥”

श्रान्तानपि ।

“पितरः स्मृत्त्यन्यदमष्टकासु मघासु च ।

तस्मादद्यात् सद्योऽयुक्तो विद्वत्सु ब्राह्मणे च ॥”

अत्रात्रमात्रश्रुतेः मनुवचने यत्किञ्चित् श्रुतश्च

श्रुतौपायनः फलान्तिशयार्थः गुणविशेषे फल-

विशेषः स्यादिति न्यायान् । यत्तु विष्णुधर्मोत्तरे ।

“मघायुक्ता च तत्रापि शक्ता राजस्वथोदशी ।

तत्राचार्यं भूवेन आहं मधुना पायसेन च ।

तत्र अश्वयुक्तकृष्णपत्ने । अत्र यत् आहं तन्मधु-

योगेन वा अक्षयं भवेत् । अतएव मनुवचन

यत्तुकाश्चमधुना मिश्रमित्यनेन मधुमात्रकृतत्व-

मुक्तम् । अतोऽत्र सुतर्गं श्रद्धस्याधिकारः ॥ ३ ॥

अत्र गजच्छायायोगे फलान्तिशयः । तथा कृत्य-

चिन्तामग्नौ स्मृतः ।

“कृष्णपक्षे त्रयोदश्यां मघास्विन्दुः करे रविः ।

यदा तदा गजच्छाया आहं पुण्यैरवाप्यते ॥”

करे हस्तानन्ये । कन्यादशमंशोपरि सपाद

थोपरिप्रांशः इति यावन ॥ ३ ॥ अविभक्ता-

नामप्यत्र पृथक् आहमावश्यकम् । यथा,

आहुतिन्तामग्नौ स्मृतिः ।

“विभक्ता अविभक्ता वा ऋग्ः आहुमदेयिकम् ।

मघासु च नवोऽन्यत्र नाधिकारः पृथग्विना ॥”

मङ्गलं

अद्वैतं प्रत्यान्दिकैकोद्दिष्टम् । अन्यत्र त्रया-
पचादौ नाधिकारः न त्रयाधिकारः सपिण्डी-
करणान्तानि यानि आह्वानि योऽष्ट । पृथग्-
नेव सताः क्रूर्यः पृथग्द्रव्या अपि कचिद्विद्य-
जापिना ससृष्टितस्यापृथग्द्रव्यस्य पुनः सपिण्डी-
करणान्तानीति विप्रवृत्त्यात्तदुत्तरआह्वानां
पृथक्त्वमपि प्रतीयते ॥ * ॥ मघात्रयोद्देशी-
निमित्तके आह्वे पुन्रवता पिण्डा न द्याः ।
“भौजङ्गी तिमिमासाद्य यावच्चन्द्रार्कसङ्गमम् ।
तत्रापि महती पूजा कर्तव्या पितृदेवते ।
ऋते पिण्डप्रदानन्तु व्येष्टपुत्नी विवर्जयेत् ॥”
इति देवीपुराणात् । भौजङ्गी पञ्चमी । चन्द्रार्क-
सङ्गमोऽभावात् । पितृदेवते ऋते मघायाम् ।
श्रातातपः ।

“पिण्डनिष्ठापरहितं यत्तु आह्वं विधीयते ।
स्वधावाचनलोपोऽत्र विकिरस्तु न लुप्यते ॥
अच्यं दक्षिणा खस्ति सोमस्यं यथास्त्विति ।
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मघाभवः, पुं, (मघायां भवः ।) शुक्रग्रहः । इति
हेमचन्द्रः ॥ मघानक्षत्रजाते त्रि ।
मघाभूः, पुं, (मघायां मघासमीपस्थपूर्वफल-
गुण्यां भवतीति भू + कृप् ।) शुक्राचार्यः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मघा, स्त्री, (मघा तदाख्यनक्षत्रं उत्पत्तिकारण-
तयाख्यस्या इति । मघा + अग्र्यआद्यच् । गौरा-
दिवात् ङीष् ।) घान्यभेदः । इति मेदिनी । घे, ३ ॥
मघात्री, स्त्री, (मघोनः प्रकीर्ति । मघवन् +
स्त्रियां ङीष् । वकारश्च च सम्प्रसारणम् ।)
इन्द्राणी । इति सुग्वबोधयाकरणम् ॥

मङ्गुरः, पुं, (मङ्गुर्यति भूययतीति । मङ्गि + बाहु-
लकादुरच् ।) मङ्गुरः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
मङ्गुता, [ऋ] त्रि, (मङ्गुजति जाति इति । मङ्गु-
+ लृच् । “मङ्गुजनिशोर्भलि ।” ७ । १ । ६० ।
इति रुम् ।) खानकर्ता । इति मङ्गुजघातः ।
कर्त्तरि लृन्प्रत्ययेन नियमम् ॥

मङ्गः, पुं, (मङ्गति संप्रतीति मङ्गि + अच् ।)
गौकाश्वरः । इति हेमचन्द्रः ॥

मङ्गलं, स्त्री, (मङ्गति हितार्थं संप्रति मङ्गति
दुरदृष्टमनेनास्माहेति । मङ्गि + “मङ्गतरलच् ।”
उणा० ५ । ७० । इत्यलच् ।) अभिप्रेतार्थ-
सिद्धिः । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ तद्वति, त्रि ।
इत्यमरः ॥ यथा, रामायणे । २ । २३ । २० ।
“मङ्गलैरभिविष्टस्तत्र त्वं व्यापृतो भव ॥”

तत्पण्यायः । भावुकम् २ भयम् ३ कल्याणम् ४
भविकम् ५ शुभम् ६ । चेमम् ७ प्रशस्तम् ८
भद्रम् ९ खल्वेयसम् १० शिवम् ११ अरिष्टम् १२
कुशलम् १३ रिष्टम् १४ मङ्गम् १५ शस्तम् १६ ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, भागवते । ५ ।
१४ । ३४ ।

“मङ्गलाय च लोकानां जीमाय च भवाय च ।”
“कल्याणं मङ्गलं क्षेमं शान्तं शर्वं शुभम् ।
इति वेद्यकरत्रमाणाधाम् ॥

मङ्गलं

श्रिखिद्यगजगोषा रासभो मङ्गुराजो
मुखरपिककपोतो पोतकी मूकरी वा ।
तदसु विहगराजो मङ्गलाश्रयिनः स्यु-
र्वेदति शकुनवेत्ता वामतो निर्गमे वः ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने सप्तमेऽध्याये ।)
सर्वार्थरक्षणम् । इति मेदिनी । से, १२० ॥ * ॥
मङ्गललक्षणं यथा,—

“प्रशस्ताचरणां नित्यमप्रशस्तविवर्जनम् ।
एतद्वि मङ्गलं प्रोक्तं ऋषिभिरास्तवदर्शिभिः ॥”
इत्येकादशीतत्त्वम् ॥ * ॥

मङ्गलजनकद्रव्याणि । यथा,—
“पूर्णकुम्भं द्विजं वैश्यां शुक्लघान्यश्च दर्पणम् ।
दध्यान्व मधु जालञ्च पुष्पं दूर्वाक्षतं सितम् ॥
द्वयं गजेन्द्रं तुरगं ज्वलदग्निं सुवर्णकम् ।
पणञ्च परिपक्वानि फलानि विविधानि च ॥
पतिपुत्रवतीं नारीं प्रदीपं मणिस्तुतमम् ।
सुक्तां प्रहृष्टमालाञ्च सद्योमांसञ्च चन्दनम् ॥
ददर्शेतां वस्तूनि मङ्गलानि पुरो सुते । ।
श्रद्धानं नकुलं चासं शर्वं वामे शुभावहम् ॥
राजहंसं मयूरञ्च खड्गञ्च शुकं पिकम् ।
पारावतं शङ्खचक्रं चक्रवाकञ्च मङ्गलम् ॥
लण्यसारञ्च सुरभीं चमरीं चेत्यामरम् ।
धेनुं वत्सप्रयुक्ताञ्च पताकां दक्षिणं शुभम् ॥
नानाप्रकारावाद्यञ्च शुश्राव मङ्गलध्वनिम् ।
हरिशब्दस्य सङ्गीतं चण्डाश्रद्धध्वनितया ।
दृष्ट्वा शुत्वा स जगाम हर्षेण तात ! मन्दिरम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे कार्तिकागमनं
नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥ अपि च ।

“ददर्श वस्त्रैर्वेष मङ्गलार्हं शुभप्रदम् ।
वाष्काफलप्रदं रत्नं पुरो मङ्गलसूचकम् ॥
वामे शर्वं शिवां पूर्णकुम्भं नकुलमेव च ।
पतिपुत्रवतीं साध्वीं दिवाभरणभूषिताम् ॥
शुक्लपुष्पञ्च माल्यञ्च घान्यञ्च खड्गञ्च शुभम् ।
दक्षिणे ज्वलदग्निञ्च विप्रञ्च द्वयभं गजम् ॥
वत्सप्रयुक्तां धेनुञ्च चेत्याम् राजहंसकम् ।
वैश्याञ्च पुष्पमालाञ्च पताकां दक्षिणं पायसम् ॥
मणिं सुवर्णं रत्नं मुक्ताभाणिक्यमोक्षितम् ।
सद्योमांसं चन्दनञ्च माध्वीकं द्रुतमुत्तमम् ॥
लण्यसारं फलं लालान् स्निग्धान् दर्पणतया ।
विचित्रितं विशालञ्च सुदीपं प्रतिमान्तया ॥
चणं ददर्श देव तं पञ्चवक्त्रं त्रिलोचनम् ।
शुद्धस्तिकसङ्काशं नागराजैर्विराजितम् ॥
शुक्लोत्पलं पद्मवर्णं शङ्खचक्रञ्च कोरकम् ।
मार्जारं प्रज्वतं मेघं मयूरशुकसारसम् ॥
शङ्खकोकिलवाद्यानां ध्वनिं शुश्राव मङ्गलम् ।
विचित्रं लण्यसङ्गीतं हरिशब्दं जयध्वनिम् ॥
एवंभूतं शुभं दृष्ट्वा शुत्वा प्रहृष्टमानसः ।
प्रविवेश हरिं स्तुत्वा प्रणयं दृष्ट्वा वनम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलण्यजन्मखण्डे ७० अध्यायः ॥
अन्यत्र ।

“लोकैः सिन्धु मङ्गलान्यथैवास्मिन् गौर्हृता-
ग्रजः ।

मङ्गलः

हिरण्यं सर्पिरादित्य आपो राजा तथाऽरमः ।
एतानि शतं पश्येन्नमस्येदोर्ध्वेयततः ।
प्रदक्षिणं कुर्वीत तथा चायुर्न होयते ॥

दूर्वा दक्षिणं सर्पिरयोदकुम्भं
धेनुं सवत्सां द्वयभं सुवर्णम् ।
मङ्गलमयं स्वस्तिकमक्षतानि
लाला मधु ब्राह्मणकन्यकाश्च ॥
श्वेतानि पुष्पाणि तथा शमीञ्च
हुताशनं चन्दनमर्कविष्णुम् ।
अन्यथेष्टञ्च समालम्बत
ततश्च कुर्वीद्विजनातिघर्षम् ॥”

इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रे ४३ पटलः ॥
वर्णभेदे मङ्गलप्रभेदो यथा,—
“ब्राह्मणान् कुशलं पृच्छेत् क्षत्रियान्मनामयम् ।
वैश्यं क्षेमं समागम्य शूद्रमारोग्यमेव तु ॥”

इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥
मङ्गलः, पुं, (मङ्गि + “मङ्गतरलच् ।” उणा०
५ । ७० । इति अलच् ।) यद्विशेषः । तत्प-
ण्यायः । अङ्गारकः २ भौमः ३ कुजः ४ वक्रः ५
महीसुतः ६ वर्षाभिः ७ लोहिताङ्गः ८ खोष्मुखः ९
ऋणान्तकः १० । इति शब्दरत्नावली ॥ आरः
११ क्रूरटक् १२ आवनेयः १३ । इति ज्योतिष-
तत्त्वम् ॥ स च रक्तगौरमभिमतवर्णः । दक्षिण-
दिक्पुरुषश्चन्द्रियजातिसामवेदतमोगुणतित्त-
रसमेघराशिप्रबालावन्तिदेशानामधिपतिः ।
मेघवाहनः । चतुरङ्गुलप्रमाणः । आरक्तमाल्य-
वसनः । भरद्वाजसुनिषन्तानः । चतुर्भुजः ।
शक्तिवराभयगदाधारी । सूर्याभिसुखः ।
अस्याधिदेवता कार्तिकेयः । प्रत्यधिदेवता
पृथिवी । स तु पितृप्रकृतिः । युवा । क्रूरः ।
वनचारी । मध्याह्नकाले प्रव्रजः । गैरिकादि-
धातुस्वामी । चतुष्पदानां प्रभुः । चतुष्कोणा-
लतिः । सुवर्णकारादीनां स्वामी । ज्वलित-
भूमिचारी । किष्किद्विजः । कटुरसप्रियः ।
तान्त्रवर्णरक्तद्रव्यस्वामी च । इति यद्व्यागतत्व-
लघुजातकादयः ॥ * ॥ अस्त्योत्पत्तिर्वेद्या,—
“उपेन्द्रबीजात् पृथ्वाणु मङ्गलः समजायत ।
वसुन्धरायां बलवान् तस्मै आख्यातुमर्हसि ॥
सौतिरुवाच ।

उपेन्द्ररूपमालोक्य कामार्ता च वसुन्धरा ।
विधाय सुन्दरीं वेश्मन्तता प्रौढयौवना ॥
सखिता तस्य तस्यै च सहसा सप्तपस्थिता ।
सुरभ्यां मालतीमालां ददौ तस्मै वरानना ॥
उपेन्द्रस्तस्मिन् ज्ञात्वा कामी मन्मथपीडितः ।
नानाप्रकारशङ्कारं चकार च तथा सह ॥
तद्वत्सङ्गमासक्ता मूर्च्छां प्राप सती तदा ।
मृतेव निद्रिता वासौ वीर्याघानक्षते हरौ ॥
विहाय तत्र रहसि जगाम पुरुषोत्तमः ।
उर्व्वशीं पथि गच्छन्तो बोधयामास तां सुते ॥
सा च प्रपृच्छ हतान्तं कथयामास भूञ्च ताम् ।
वीर्यं सम्बरणं कर्तुं सा चाशक्ता च दुर्बला ॥
प्रबालस्याकरे अस्ता वीर्यन्यासं चकार वा ।

मङ्गलः

तेन प्रबालवर्षेण कुमारः समजायत ।

तेजसा सूर्यसदृशो नारायणसुतो महान् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे, ६ अध्यायः ॥

अपि च ।

“ततोऽङ्गारकलोको हि वसत्यत्र महीसुतः ।

उत्पत्तिश्चास्य वक्ष्यामि यथायं भूसुतोऽभवत् ॥

पुरा हि भूमतो विष्णोः स्वेदविन्दः पपात ह ।

महाक्षतः कुमारोऽसौ लोहिताङ्गो महौ-

तलान् ॥

जातः स्नेहेन मेदिन्या वर्द्धितः पृथिवीपते ।

तपसाराध्य ब्रह्माणं यद्वत्सुपसेदिवान् ॥”

इति पाद्मे स्वर्गखण्डे १९ अध्यायः ॥

अपरञ्च ।

“पुरा दक्षविनाशाय कुपितस्य त्रिशूलिनः ।

अपतङ्गीमवक्त्रस्य स्वेदविन्दुर्ललाटजः ॥

भिक्षा समस्तपातालानन्दहृत् सप्त सागरान् ।

अनेकवक्त्रनयनो ज्वलज्ज्वलनभीषणः ॥

वोरभद्र इति ख्यातः करपादायुतेयैतः ।

क्षत्वा स यज्ञमथनं पुनर्भूतलसम्भवः ॥

त्रिजगन्निर्द्दहन् भूयः शिवेन विनिवारितः ।

क्षतं त्वया वोरभद्र ! दक्षयज्ञविनाशनम् ॥

इदानीमलमेतेन लोकदर्शनेन कर्मणा ।

शान्तिप्रदानात् सर्वेषां यद्वाणां प्रथमो भव ॥

प्रेक्षिष्यन्ति जनाः पूजां करिष्यन्ति मतं मम ।

अङ्गारक इति ख्यातिं गमिष्यसि धरात्मज ॥

दवलोक्य द्वितीयञ्च तव रूपं भविष्यति ।

ये च त्वां पूजयिष्यन्ति चतुर्थ्यां त्वद्दिने नराः ।

रूपमारोग्यमेन्वर्थं तेष्वनन्तं भविष्यति ॥

एवमुक्तस्तदा शान्तिमगमन् कामरूपपृष्ठम् ।

संजातस्तत्तच्छास्त्राण्यन् । यद्वत्समगमन् पुनः ॥

इति मत्स्यपुराणे अङ्गारकव्रतं नाम ६८ अः ॥

कल्पभेदे अयस्कासुरवधकाण्डे तस्योत्पत्तिर्यथा,

“यो भूयां न्यपतद्भिष्य । स्वेदविन्दः शिवान-

नात् ।

तस्मादङ्गारपुष्पाभो जालकः समजायत ॥

न बालस्तृषितोऽत्यर्थं पपी दधिरमान्वकम् ।

कन्या चोत्सृज्यसंजाता साखिलिलिङ्गेऽद्भुता

ततस्तामाह बालाकप्रभां भेरवस्त्रिभूमान् ।

शङ्करो वरदो लोकश्रेयोऽर्थाय वचो महत् ॥

त्वां पूजयिष्यन्ति सुरा ऋषयः पितरस्तथा ।

यत्तविद्याधराश्चैव मानवाश्च शुभङ्करि । ॥

त्वां स्तोष्यन्ति सदा देवि । वलिपुष्पोत्करैः करैः ।

चर्चिकेति शुभं नाम यस्माद्दधिरचर्चिता ॥

इत्येवमुक्ता वरदेन चर्चिका

भूतादुयाता हरिचर्मवासिनी ।

महीं समन्तादिचचार सुन्दरी

स्थलं गता हैकुलमायमुत्तमम् ॥

तस्यां गताया वरदः कुजस्य

प्रादाह्वरं सर्व्ववरोत्तमं यतः ।

ग्रहाधिपत्यं जगतः शुभाशुभं

भविष्यति त्वद्दृशं महात्मनाम् ॥

इति वामनपुराणे ६७ अध्यायः ॥

मङ्गल

अस्य स्तोत्रं यथा,—

“धरणीगर्भसंभूतं विदुनपुञ्जसमप्रभम् ।

कुमारं शक्तिहस्तञ्च लोहिताङ्गं नमाम्यहम् ॥”

इति आसीत्तनवयहस्तोत्रान्तर्गतम् ॥

ऋणपरिशोधनार्थं स्तोत्रं यथा,—

“मङ्गलो भूमिपुत्रश्च ऋणहन्ता धनप्रदः ।

स्थिरासनो महाकायः सर्व्वकर्म्मविरोधकः ॥

रोहितो लोहिताक्षश्च सामगानां कृपाकरः ।

धरात्मजः कुलो भौमो भूमिजो भूमिनन्दनः ॥

अङ्गारको यमश्चैव सर्व्वरोगापहारकः ।

दृष्टिकर्त्ता च हर्त्ता च सर्व्वकामफलप्रदः ॥

एतानि कुजनामानि प्रातरुत्थाय यः पठेत् ।

ऋणं न जायते तस्य धनमाप्नोति पुष्कलम् ॥

रक्तपुष्पैश्च गन्धैश्च धूपदीपादिभिस्तथा ।

मङ्गलं पूजयेद्भक्त्या मङ्गलं हर्त्तुं सर्व्वदा ॥

ऋणरेखाः प्रकर्त्तव्या अङ्गारेण सदा बुधैः ।

प्रोक्ष्य येऽहमपादेन ऋणं तस्य विनश्यति ॥

मङ्गलाय नमस्तुभ्यं नमस्ते ऋणहारिणे ।

पुत्रपौत्रप्रदाने च मङ्गलाय नमो नमः ॥

ऋणार्थं त्वत्प्रबोधोऽहमऋणं कुरु मे विभो । ॥

एतत् कृत्वा न सन्देहो ऋणं हत्वा धनो भवेत्

इति स्कन्दपुराणम् ॥ ॥

मङ्गलवारे जातस्य फलं यथा,—

“उग्रः प्रतापी क्षितिपालमन्त्री

रणप्रियो वक्रवक्त्राः सरोषः ।

सत्त्वान्वितः शूरगणप्रणता

कुजस्य वारे प्रभवो मनुष्यः ॥”

इति कौण्टीप्रदीपः ॥

मङ्गलचण्डिका, स्त्री, (मङ्गला मङ्गलदायिका

चासौ चण्डिका चेति । यद्वा स्त्री मङ्गला प्रलये

चण्डिका । अथवा मङ्गलं चण्डिका दद्यात् ।)

मङ्गलचण्डी । यथा, कालिकापुराणे ।

“यैषा ललितकाम्ताख्या देवी मङ्गलचण्डिका ।

वरदाभयहस्ता च द्विसृजा गौरदेहिका ॥

रक्तपद्मानमन्या च रत्नकुण्डलमण्डिता ।

रक्तकौण्डिन्या च स्मितवक्त्रा शुभाभना ॥

नवयौवनसम्पन्ना चास्त्रंजी ललितप्रभा ।

उमया भाषितं मन्त्रं यत् पूर्व्वन्तकमचरम् ।

मन्त्रमस्यास्तु तद्वाच्यं तेन देवी प्रपूजयेत् ॥”

एकमचरं शक्तिबौण्डरूपम् ।

“अष्टम्याश्च नवम्याश्च पूजा कार्या विदुष्ये ।

पटेषु प्रतिमायां वा घटे मङ्गलचण्डिकाम् ॥

यः पूजयेद्भूमिदिने शुभर्द्वाचतेः शुभाम् ।

सततं साधकः सोऽपि काममिष्टमवाप्नुयात् ॥ ॥

मङ्गलवारे कृष्णाष्टमीचतुर्दश्यां चैत् पुण्यतरे

भवतः । यथा,—

“शुनैश्चरस्य वारेण वारेणाङ्गारकस्य च ।

कृष्णाष्टमीचतुर्दश्यां पुण्यात् पुण्यतरे स्मृते ॥ ॥

मङ्गलवारे शुक्ला चतुर्थी चैदद्या भवति ।

यथा,—

“सोमवारेऽप्यमावास्या आदिद्याश्चै च सप्तमी ।

चतुर्थ्याङ्गारके वारे त्वष्टमी च दृष्टव्यौ ॥

मङ्गल

अत्र यत् क्रियते पापमयवा धर्मसङ्घयः ।

वष्टिर्वर्षसहस्राणि प्रतिजन्त तदचयम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मङ्गलचण्डी, स्त्री, (मङ्गला चासौ चण्डौ चेति

यद्वा, देवानां मुखादिभक्तानां मङ्गलाय दुर्जया-

सुरादिमारणे चण्डौ अत्यन्तकोपना । मङ्गलं-

चण्डौ दत्तेति वा । अथवा स्त्री मङ्गला

प्रलये चण्डौ । भागवतेऽस्या नामनिर्दिष्ट-

र्यथा,—

“स्त्री मङ्गलरूपा च संहारे कोपकृपिणी ।

तेन मङ्गलचण्डौ सा पक्षितैः परिकीर्तिता ॥”

दुर्गा । यथा,—

नारायण उवाच ।

“कथितं वक्रपाश्यान् ब्रह्मपुत्र । यथागमम् ।

देवी मङ्गलचण्डौ या तदास्यान् निग्रामय ॥

तस्याः पूजादिकं सर्व्वं धर्मवक्त्रेण यच्छ्रुतम् ।

श्रुतिसम्मतमेवैधं सर्व्वेषां विदुषामपि ॥

दद्यादां वर्त्तते चण्डौ कलागेषु च मङ्गलम् ।

मङ्गलेषु च या दद्यात् सा च मङ्गलचण्डिका ॥

पूज्यायां वर्त्तते चण्डौ मङ्गलेऽपि महीसुतः ।

मङ्गलाभीष्टदेवी या सा वा मङ्गलचण्डिका ॥

मङ्गलौ मनुवंशश्च सप्तद्वीपधरापतिः ।

तस्य पूज्याभीष्टदेवी तेन मङ्गलचण्डिका ॥

वर्त्तिर्भेदेन सा दुर्गा मूलप्रकृतिरीश्वरी ।

लपाकृपातिप्रत्यक्षा योधितामिष्टदेवता ॥

प्रथमे पूजिता सा च शङ्करेण पुरः पुरा ।

त्रिपुरस्य वधे घोरे विष्णुना प्रेरितन च ॥

ब्रह्मन् । ब्रह्मोपदेशेन दुर्गप्रस्थेन सङ्कटे ।

आकाशात् पतिते यानि दैत्येन पतिते रुषा ॥

ब्रह्मविष्णुपदिष्टश्च दुर्गा तुष्टाव शङ्करः ।

सा च मङ्गलचण्डौ च बभूव रूपभेदतः ॥

उवाच पुरतः शम्भोर्भयं नास्तीति ते विभो । ॥

भगवान् दृष्टरूपश्च सर्व्वशश्च बभूव ह ॥

युद्धशक्तिसवरूपाश्च भविष्यामि तदाश्रया ।

मयासुना च हरिणा सहायेन दृष्टध्वज ॥

जहि दैत्यश्च शत्रुश्च सुराणां पदघातकम् ।

इत्युक्त्वा लङ्घिता देवी शम्भोः शक्तिर्बभूव सा ॥

विष्णुदत्तेन शस्त्रेण जवान तमुमापतिः ।

सुनीन्द्र । पतिते दैत्ये सर्व्वे देवा महर्षयः ॥

तुष्टुः शङ्करं देव भक्तिमन्त्रात्मकन्तराः ।

सदाः शिरसि शम्भोश्च पुष्पाट्टिर्बभूव च ।

ब्रह्मा विष्णुश्च सन्तुष्टौ ददौ तस्मै शुभाश्रयम् ॥

ब्रह्मविष्णुपदिष्टश्च सुक्तातः शङ्करः शुचिः ।

पूजयामास तां शक्तिं देवीं मङ्गलचण्डिकाम् ॥

पादाभ्यां च मनोयैश्च बलिभिर्विविधैरपि ।

पुष्पचन्दनैर्वस्त्रैर्भक्त्या नानाविधैर्भूतैः ॥

हार्गैर्भेषजैश्च महिषैर्गच्छैर्मयातिभक्त्या ।

वस्त्रालङ्कारमाद्यैश्च पायसैः पिष्टकैरपि ॥

मधुभिश्च सुगन्धिभिश्च पक्कैर्नानाविधैः फलेः ।

संगीतेन नर्तनवाद्यैश्च नृसवैः कृष्णकीर्तनैः ॥

ध्यात्वा माध्यन्दिनोक्तेन ध्यानं भक्तिपूर्व्वकम् ।

ददौ द्रव्याणि नृत्नेन मन्त्रेणैव च नारद ! ॥

ॐ ह्रीं श्रीं सर्वपूज्ये देवि मङ्गलचण्डिके ।
हुं हुं षट् खाद्येष्टेवचायैकविंशचरो मनुः ॥
पूज्यः कल्पतरुखेय भक्तानां सर्वकामदः ।
दृष्टान्तजननेव मन्त्रसिद्धिर्भवेत्तुष्टाम् ।
मन्त्रसिद्धिर्भवेद्यस्य च विष्णुः सर्वकामदः ॥
ध्यानं च श्रयतां ब्रह्मन् । वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
देवीं षोडशवर्षीयां शश्वत्सुखिरयौवनाम् ।
सर्वरूपगुणाढ्यां कोमलाङ्गीं मनोहराम् ॥
चैतन्यकवर्णाभां चन्द्रकोटिसमप्रभाम् ।
वह्निपुङ्खाशुकाधानां रत्नभूषणभूषिताम् ॥
निभतीं कवरीभारं मल्लिकामाल्यभूषिताम् ।
विम्बोष्ठौ मुदतीं शुद्धां शश्वत्पद्मनिभानाम् ॥
इषां प्रसवमास्यां सुनीलोत्पललोचनाम् ।
जगद्धात्रीं च दात्रीं च सर्वैभ्यः सर्वसम्पदाम् ।
संसारसागरे घोरे पीतरूपां वरां भजे ॥
देव्यां ध्यानमिदं स्तवनं श्रयतां सुते ॥
प्रयातः सकृदप्यस्ते येन तुष्टाव शङ्करः ॥
श्रीशङ्कर उवाच ।

रक्ष रक्ष जगन्मातर्देवि मङ्गलचण्डिके ! ।
हारिकं विपदां राशिं हर्षमङ्गलदायिके ! ।
हर्षमङ्गलदक्षे च हर्षमङ्गलचण्डिके ! ।
शुभं मङ्गलदक्षे च शुभं मङ्गलचण्डिके ! ।
मङ्गले मङ्गलार्थं च सर्वमङ्गलमङ्गले ।
सतां मङ्गलदे देवि ! सर्वेषां मङ्गलालये ! ।
पूज्ये । मङ्गलवारे च मङ्गलाभीष्टदेवते । ।
पूज्ये मङ्गलभूषस्य मनुवंशस्य सन्ततम् ॥
मङ्गलाधिकाष्टदेवि । मङ्गलानां च मङ्गले ! ।
संसारमङ्गलाधारे मोक्षमङ्गलदायिनि ॥
सारे च मङ्गलाधारे पारे च सर्वकर्मणाम् ।
प्रतिमङ्गलवारे च पूज्ये च मङ्गलप्रदे । ॥
स्त्रीष्वेकानेन शम्भुश्च स्तुत्वा मङ्गलचण्डिकाम् ।
प्रतिमङ्गलवारे च पूर्णां कृत्वा गतः शिवः ॥
देव्यां मङ्गलं स्तोत्रं यः श्रुणोति समाहितः ।
तन्मङ्गलं भवेत् शश्वत् भवेत्तदमङ्गलम् ॥
प्रथमे पूजिता देवीं शिवेन सर्वमङ्गला ।
द्वितीये पूजिता देवीं मङ्गलेन यदेव च ॥
तृतीये पूजिता भद्रा मङ्गलेन वृषेण च ।
चतुर्थे मङ्गले वारे सुन्दरीभिश्च पूजिता ॥
मङ्गले मङ्गलाकाङ्क्षेनैर्मङ्गलचण्डिका ।
पूजिता प्रतिविश्वेषु विश्वेषूपूजिता सदा ॥
ततः सर्वत्र संपूज्या सा बभूव सुरेश्वरी ।
देवादिभिश्च सुनिर्मलभुविर्मानवैर्मनैः ॥
वर्द्धते तत्पुत्रपौत्रौ मङ्गलश्च दिने दिने ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त महापुराणे प्रकृतिलखे नारा-
यणनारदीये मङ्गलचण्डिकोपाख्यानं तत्स्तोत्र-
कथनं नाम ४१ अध्यायः ॥

मङ्गलच्छायः, पुं, (मङ्गला मङ्गलजनिका ह्यायास्य ।)
ब्रह्मचरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मङ्गलनौराजनं, स्त्री, (मङ्गलं मङ्गलकरं मङ्ग-
लाय वा नौराजनम् ।) ब्राह्मसुहृन्कर्तव्य
भगवदाराविकम् । मङ्गल आरती इति
भावाः ॥ यथा,—

“पठित्वा च प्रियान् श्लोकान् महावादिन-
निःस्वनेः ।
प्रभोर्नौराजनं कृप्यान्मङ्गलाख्यं जगद्धितम् ॥
नौराजनमिदं सर्वैः कर्तव्यं शुचिविग्रहैः ।
परमशुद्धयोत्याय द्रष्टव्यं सदा नरेः ॥
स्त्रीणां पुत्राश्च सर्वेषामेतत् सर्वैष्टपूरकम् ।
समस्तदेवदारिद्र्यादुदरिताद्युपशान्तिकृत् ॥”

इति श्रीहरिभक्तिविलासे १ विलासः ॥
मङ्गलपाठकः, पुं, (पठतीति । पठ + ण्वल् ।
मङ्गलस्य पाठकः ।) बन्दी । इति हेमचन्द्रः ।
७ । ६४ । (यथा, वेणीचं हारनाटके । १, अङ्के
‘आः पाप ! दुरात्मन् ! त्वयामङ्गलपाठकः ।’
मङ्गलप्रदा, स्त्री, (मङ्गलं प्रददातीति । प्र + दा
+ ‘आतश्चोपसर्गः’ । १ । १ । १२६ । इति
कः । टाप् ।) हरिद्रा । इति कैचिन् । मङ्गल-
दातरि चि ॥

मङ्गला, स्त्री, (मङ्गलमस्या अस्तीति । मङ्गल +
अर्थ आदाच् । टाप् ।) पार्वती । शुक्लदूर्वा ।
पतिव्रता । इति शब्दरत्नावली । करञ्जभिद् ।
इति शब्दचन्द्रिका । वृत्ताहंकाटविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ हरिद्रा । नीलदूर्वा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मङ्गलागुरु, स्त्री, (मङ्गलश्च तत् अगुरु चेति ।
नित्यकर्मधारयः ।) अगुरुचतुष्टयान्तर्गतागुरु-
विशेषः । यथा, राजनिर्घण्टः ।

“मङ्गला मल्लिकागन्धा मङ्गलागुरुवाचकाः ।
मङ्गला गुरुशिशिरा गन्धाढ्या योगवाहिकाः ॥”
मङ्गलां, स्त्री, (मङ्गलाय साधु इति । मङ्गल +
“तच् साधुः ।” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।)
दधि । इति मेदिनी । ये, १०१ । चन्दनम् ।
मङ्गलागुरु । खण्डम् । सिन्दूरम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मङ्गलं, चि, (मङ्गलाय साधु । मङ्गल + यत् ।)
शिवकरम् । इति मेदिनी । ये, १०१ । (यथा,
उत्तरचरिते । ७ म अङ्के ।

“पाभ्यश्च पुनति वर्धयति च श्रेयांसि येयं
कथा ।

मङ्गला च मनोहरा च जगती मातेव
गङ्गेव च ॥”

यथाच, महाभारते । १ । १ । २४ ।
मङ्गल्यं मङ्गलं विष्णुं वरेण्यमनघं शुचिम् ।
नमस्कृत्य हृद्यैकेशं चराचरगुरुं हरिम् ॥”)
रुचिरम् । इति हेमचन्द्रः । साधुः । इति
धरणिः ॥

मङ्गल्यः, पुं, (मङ्गलाय साधुः । मङ्गल + “तच्
साधुः ।” ४ । ४ । ६८ । इति यत् ।) जाय-
माणा । अन्त्यः । विल्यः । मन्दरकः । इति
मेदिनी । ये, १०० । जीवकः । नारिकेलः ।
कपित्थः । रीठाकरञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(जीव इति ख्यातः शाकविशेषः । तत्पण्यायो
यथा,—

“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसूता ।

मङ्गल्यनामधेया च शाकमेष्टा पयस्विनी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मङ्गल्यकः, पुं (मङ्गल्य + संज्ञायाम् कन् । यहा
मङ्गलस्य मङ्गल्यस्य प्रियः इति यत् । ततः
स्वार्थे कन् ।) मन्दरः । इत्यमरः । २ । ६ ।
१७ । (तथास्य पर्यायः ।

“मङ्गल्यको मन्दरः स्यान्मङ्गल्या च मन्दरिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मङ्गलाकुसुमा, स्त्री, (मङ्गल्यानि कुसुमानि
यस्याः ।) शङ्खपुष्पी । इति भावप्रकाशः ॥

मङ्गल्यनामधेया, स्त्री, (मङ्गलं मङ्गलजनकं नाम-
धेयं यस्याः ।) जीवन्ती । इति जटाधरः ॥

मङ्गल्या, स्त्री, (मङ्गलाय साधुरिति यत् । टाप् ।)
मल्लिकागन्धयुक्तागुरु । इत्यमरः । २ । १२७ ।

शमी । अथःपुष्पी । मिसी । शुक्लवचा ।
रोचना । इति मेदिनी । ये, १०० । प्रियङ्गुः ।
शङ्खपुष्पी । इति हेमचन्द्रः ॥ माधवर्णः ।
जीवन्ती । ऋद्धिः । वचा । हरिद्रा । चीडा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ दूर्वा । इति रत्नमाला ॥
दुर्गा । यथा,—

“शोभनानि च श्रेष्ठानि या देवी ददते हरे ।
भक्तानामानिहरणी मङ्गला तेन सा कृता ॥”

इति देवीपुराणे ४४ अध्यायः ॥

(वचार्थे पर्यायो यथा,—

“तीक्ष्णोद्यगन्धा जटिला मङ्गला विजया वचा ।
यद्गन्धोग्रा च रक्षोघ्नी सितो ह्येवमती तु सा ॥”
मिथ्ये यथा,— [मिसी] ॥

“अवाक्पुष्पी च ह्येवा स्यान्मङ्गल्या मधुरा
ह्येवपुष्पी । तत्पर्यायो यथा,—

“अवाक्पुष्पी त्वधःपुष्पी मङ्गल्यामरपुष्पिका ॥”
इति च वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

रोचनार्थे पर्यायो यथा,—

“गोरोचना तु मङ्गल्या वन्द्या गौरी च रोचना ॥”
शब्दार्थे पर्यायो यथा,—

“शमी शक्तुफला तुङ्गा केशहन्ती फला शिवा ।
मङ्गल्या च तथा लक्ष्मीः शमीरः सारणिका
कृता ॥”

मन्दरः । तत्पर्यायो यथा,—

“मङ्गल्यको मन्दरः स्यान्मङ्गल्या च मन्दरिका ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मङ्गिनी, स्त्री, (मङ्गो नौशिरस्तस्या अस्तीति
इतिः ङीप् च ।) नौका । इति हेमचन्द्रः ॥

मङ्गलं, स्त्री, (मङ्गल्यनंतेति । मङ्ग + क्युट् ।) जङ्गा-
जानम् । इति हारावली । १६८ ॥

मङ्ग, य, मञ्जतीति । मञ्ज + बहुलवचनात् सुः ।
“मञ्जनिप्रभोक्तिः ।” ७ । १ । ६० । इति
शुम् । “स्त्रोः संयोगादोरन्ते च ।” ८ । २ ।

२६ । इति सजोपः ।) इतम् । इत्यमरः । १ ।
४ । २ । (यथा, माघे । ५ । ३७ ।

“यद्भित्तनः कटकटाहृतान्निमङ्गो-
र्मङ्गदपाति परितः पटनैरलीनाम् ॥”)

अशार्थम् । इति मेदिनी । अथये । ये, ७६ ॥

मद्वृत्तं, क्री, (मञ्जुव । एवोदरादिवात् वाधुः ।)
जङ्गावाधम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मच, इ ड उच्छायधृत्वाभाःसु । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-धृतौ अर्थायाश्च
रक्त०-दीप्तौ उच्छाभावे च अक०-सेट् ।) इ
मचते । ड मचते । उच्छाय उच्छाभावे ।
इति दुर्गादासः ॥

मच, ड च कल्फने । दम्भे । शाब्धे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-दम्भे शाब्धे च ।
अक०-कल्फने-सक०-सेट् ।) कल्फनमिति कल्फं
करोतीति औ रूपं चूर्णोत्तरणमित्यर्थः । ड
मचते तद्धुलं शिला चकारात् मचि ड । इति
दुर्गादासः ॥

मचर्षिका, क्री, (मं प्रभुं चर्षतीवेति । चर्ष +
ञ्वल् । टाप् । अत इत्वम् । वस्तुतस्तु कृष्टोऽयं
शब्दः ।) प्रशस्तम् । इत्यमरः । १।४।२७॥ (यथा,
प्रशस्तो ब्राह्मणो ब्राह्मणमचर्षिका । “प्रशंसा-
वचने च । २ । १ । ६६ । इति समासः ।)

मच्छः, पुं, (माद्यति खल्लेनेति । मद् + क्षिप् ।
तथा सन् श्रेते इति । शी + छः ।) मत्स्यः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जन्, क्री, (मञ्जानं करोतीति । कृ + क्षिप् ।
तुगागमश्च ।) अस्थि । इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्जनं, क्री, (मन्ज् + ल्युट् ।) खानम् । इति
जटाधरः ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १।४७ ।
जाह्नवीमञ्जनप्रीतिं न जानन्ति मरुस्थिताः ।)”
मञ्जा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मञ्जसमुद्भवं, क्री, (मञ्जा समुद्भव उत्पत्ति-
स्थानं यस्य ।) शुक्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्जा, [नृ] पुं, (मञ्जति अस्थिव्यति । मन्ज् +
“अन् उजान् पूषन् श्रीहन् क्षेहन् मृहन्
मञ्जन्मिवादि ।” उणा० । १।१५८ । इति कनिन्
निपात्यते च ।) वृक्षादेरुत्तमस्थिरभागः । सार
इति ख्यातः । इत्यमरभरतौ ॥ फलमञ्जगुण्यो
यथा,—

“यस्य यस्य फलस्येह वीर्यं भवति यादृशम् ।
तस्य तस्यैव वीर्यं मञ्जानमभिनिर्दिशेत् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अस्थिमध्यस्थस्नेहविशेषः । तत्पर्यायः । कौशिकः
२ शुक्रकरः ३ अस्थिस्नेहः ४ अस्थिसम्भवः ५ ।
इति हेमचन्द्रः । ६।१६ ॥ अस्थिसारः ६ तजः ७
बीजम् ८ अस्थिजम् ९ जीवनम् १० देहसारः
११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मञ्जस्वरूप-
माह ।

“अस्थि यत् स्वादिना पक्वं तस्य सारो द्रवो
चनः ।

यः स्नेहवत् पृथग्भूतः स मञ्जैवभिधीयते ॥”

अथ मञ्जस्थानमाह ।

“स्थूलास्तिष्ठ विशेषेण मञ्जा त्वन्तरे स्थितः ।
इति भावप्रकाशः ॥

अस्य गुणाः ।

“वक्त्रशुक्रसङ्क्षेपमेदोमञ्जविवर्द्धनः ।

मञ्जा विशेषतोऽस्याश्च वलकत् स्नेहने हितः ॥”
इति चरकः ॥

मञ्जाशब्द आबन्तोऽपि । यथा । शृङ्गातसो-
मृगकश्चिमुनिष्ठः पियालमञ्जासहितैस्त्विति
सुश्रुतः ॥ इयमेवाह त्रिकाण्डे भागुरिः ॥

“लज्जावद्राजवम्बुजा मांससारास्त्रसारयोः ।”
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मञ्जा, क्री, (मञ्जतीति । मन्ज् + ञच् ।
अवादिवात् टाप् ।) अस्थिसारः । इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ अस्य गुणाः । वातनाश
त्वम् । वलपित्तकफप्रदत्वम् । मांसतुल्यागन्धरूप-
त्वम् । कुक्षीरमहिषमञ्जागुणाः । मधुरत्वम् ।
हृद्यत्वम् । वल्यत्वम् । मञ्जसत्त्वगुणौ यथा ।
शैत्यम् । उष्णत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

मञ्जाजः, पुं, (मञ्जाया जायते इति । जन् +
ङः ।) भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जारसः, पुं, (मञ्जाया रसः ।) शुक्रम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जासारं, क्री, (मञ्जायां सारो यस्य ।) जाती-
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जया, क्री, (मञ्जन्ति द्रवाण्यव । मन्ज् +
जघन् । टाप् निपा० ।) मञ्जुषा । इत्यमर-
टीकायां रायमुकुटः ॥

मचः, पुं, (मचति । उच्छीभवतीति । मचि +
घञ् ।) खट्वा । इत्यमरः । २ । ७ । १३८ ॥
कर्णवशः । माचा इति भाषा ॥ इति हारा
वली ॥ उच्चमण्डपविशेषः । यथा,—
“दोलायमानं गोविन्दं मचस्थं मधुसूदनम् ।
रथस्थं वामनं दृष्ट्वा पुनर्जन्म न विद्यते ॥”

इति पुराणम् ॥

मचकः, पुं (मच + स्वार्थे कन् ।) खट्वा । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ८३ ॥ (यथा, कथासरित्-
सागरे । २७। ६१ ।

“वारिधानी तु कुम्भश्च मार्जनी मचकस्तथा ।
अहश्च मन्त्रतिष्ठति युगन्तितयमेव नौ ॥”)
इन्द्रकोषः । उच्चमण्डपः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मचकाश्रयः, पुं, (मचकः खट्वादिराश्रयो यस्य ।)
मनुकुणः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मचमण्डपः, पुं, (मचो मण्डप इव ।) शस्य-
रचार्यकुटिरम् । टं इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
कुट्टमण्डः । इति हारावली ॥

मञ्जरं, क्री, (मञ्जयति दीप्यते इति । मन्ज् +
अरप्रत्ययः ।) सुक्ता । तिलकट्टश्च । वल्ली ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मञ्जरिः, क्री, वल्लरिः । इत्यमरः । २ । ४ । १३ ॥
वल्लने दृणोति तदं वल्लरिः वलमि वल्ल ड
स्तृतौ नास्तीति अरिः । मञ्जुमनोव्रतां रातीति
मञ्जरिः पूर्वेण छिः मनीषादिवाङ्कारस्य
अकारः पाष्ठीणादीति इपि मञ्जरी वल्लरी
च । वल्लरिमञ्जरिर्द्वयोरिति शाब्दिकः ॥ वल्लि-
मञ्जिञ्चाव ।

“मञ्जरिमञ्जरी मञ्जिमञ्जरं चित्तु वल्लरी ।
वल्लरं चित्तु वल्लिञ्च वल्लरिः पत्रनालिका ॥”

इति हज्जुचन्द्रः ॥

लतामात्रेऽपि वल्लरिः । अतो बाहुवल्लरीति
प्रयोग इति मुकुटादयः ॥ वल्लरीमञ्जुयोर्मह-
मयाहुः । यथा अभिनवनिर्गता आयता मुकु-
मारा वल्लसुमा अकुसुमा च मञ्जरिः । यथा
चतमञ्जरिः कदलीमञ्जरिः । वल्लरिः पुनश्चिर-
भूतापि । यथा तालमञ्जरिः गुवाकवल्लरिरिति
इयमेव नवे चिरन्तनेऽपीति कृष्णसाङ्गी । इति
भरतः ॥

मञ्जरी, क्री, (मञ्जरि । छदिकारादिति पक्षे
ढीष् ।) सुक्ता । तिलकट्टश्च । लता । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
१ । २०७ ।

“निर्गते मञ्जरीकुञ्जादपश्यन् पुरतस्ततः ।

कथं नीलनिचोलिनीं स केचिच्छादलोचने ॥”)

मञ्जरिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
आभ्यासप्रशङ्काम् । ५३३ ।

“वापीकच्छे वासः कण्टकट्टनयः सजागरा
भमराः ।

केतकविटप किमेतैर्ननु वारय मञ्जरीगन्धम् ॥”)
तुलसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जरीनम्बः, पुं, (मञ्जरीं मञ्जयैवस्थायामपि
नम्बः ।) वेतसट्टश्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मञ्जा, क्री, (मजि + पचाद्यच् । टाप् ।) छागी ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मञ्जरी । इति हेमचन्द्रः ।
११ । २२ ॥

मञ्जिः, पुं, (मजि + ङन् ।) मञ्जरी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जिका, क्री, (मञ्जयतीति । मञ्ज + ञ्वल् ।
टाप् । अत इत्वम् ।) वेध्या । इति हारावली ॥
मञ्जिकला, क्री, (मञ्जिमञ्जरी फलेऽस्याः ।)
कदली । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जिष्ठा, क्री, (अतिशयेनयं मञ्जिमती । मञ्जि-
मती + ष्टः । मत्तपो लोपः स्त्रियां टाप् ।)
खनामस्यातरक्तवर्णलताविशेषः । मञ्जीठ इति
हिन्दी भाषा । तत्पर्यायः । विकास २
जिङ्गी ३ समझा ४ कालमेपिका ५ मण्डक-
पर्णी ६ भण्डीरी ७ भण्डी ८ योजनवल्ली ९ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ६० ॥ कालमेयी १० काला
११ जिङ्गी १२ भण्डीरी १३ भण्डिका १४
भण्डिः १५ । इति शब्दरत्नावली ॥ हरिणी १६
रक्ता १७ गौरी १८ योजनवल्लिका १९ वप्रा
२० रोहिणी २१ चित्रलता २२ चित्रा २३
चित्राङ्गी २४ जननी २५ विजया २६ मञ्जुषा
२७ रक्तयष्टिका २८ चित्रिणी २९ रागाट्टा
३० कालभाण्डिका ३१ अरुणा ३२ ल्वरहल्ली
३३ वज्रा ३४ नागकुमारिका ३५ भण्डीरलतिका
३६ रागाङ्गी ३७ वल्लभृषणा ३८ । (पर्या-
यान्तरं यथा —

“मञ्जिष्ठा विकास जिङ्गी काला योजनपर्यापी ।

मञ्जुषो

तान्मवली चिन्मयौ कान्तारी रक्तयष्टिका ॥
इति रत्नमाला ॥)

अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । कषायत्वम् । उष्ण-
त्वम् । गुरुत्वम् । त्रयमेहस्वरक्षेत्रविधनेत्रामय
नाशित्वम् । सा चतुर्विधा । चोलः १ योजनी २
कौली ३ सिंहली ४ ॥ इति राजनिर्घण्टः ॥
कुडम्बरमञ्जुशोधनाशित्वम् । वर्णाभिकारित्वम् ।
इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“मञ्जिष्ठा मधुरा तिक्ता कषया स्वार्णवर्णकृत् ।
गुरुणा विषघ्ने शोथशोधनार्थकर्मकरः ।
रक्तातिसारकुष्ठसाविर्ष्यत्रयमेहनुत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मञ्जी, खी, (मञ्जयति दीप्यते इति । मञ्जि +
ङ् । कृदिकारादिति ङीष् ।) मञ्जरी । इति
हेमचन्द्रः त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जीरः, पुं, खी, (मञ्जति मधुरं शब्दायते ।
इति मन्जु ध्वनौ सौत्रधातुः + बाहुलकान्
ईरन् ।) नृपुः । इत्यमरः । २ । १०६ ॥
मञ्जीरोऽर्थी स नृपुः । इति रभसः ॥ (यथा,
गीतगोविन्दे । ५ । ११ ।

“सुखरमधीरं त्यज मञ्जीरं
रिपुमिव कैलिय लोलम् ॥”)

मञ्जीरः, पुं, (मञ्ज + ईरन् ।) मञ्जानद्वयं
वन्धनार्थकम् । तत्पर्यायः । विष्कम्भः २
कुटरः २ । इति हेमचन्द्रः ॥

मञ्जु, वि. (मञ्जतीति । मञ्जु ध्वनौ सौत्रधातुः ।
“मृगयादयश्च ॥” उणा० । १ । ३८ । इति
कुः ।) मनोजम् । इत्यमरः । ३ । १ । ५२ ॥
(यथा, पदाङ्कदूते । १ ।

“वृक्षा गेहं भट्टति यनुनामञ्जुञ्जं जगाम ॥”)
मञ्जुकेषो, [न] पुं, (मञ्जुवो मनोहराः केशाः
सन्त्यस्य । इति ।) श्रीकृष्णः । इति हलायुधः ॥
सुन्दरकेशविशेषे च ॥

मञ्जुगमना, खी, (मञ्जु मनोहरं गमनं यस्याः ।
स्त्रियां टाप् ।) हंसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरगामिनि च ॥

मञ्जुघोषः, पुं, (मञ्जुमनोहरो घोषः शब्दोऽस्य ।)
पूर्वजनिमदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ उपास्य
देवताविशेषः । अस्य मन्त्रादि यथा,—
“जाद्यौचितिमिरक्षं संसारार्णवतारकः ।
श्रीमञ्जुघोषो जयतां साधकानां सुखावहः ॥”
तन्नागमोत्तरे ।

“माहकादि ससुहृद वद्विबीजं ससुहरेत् ।
वामांशं कूर्मसंज्ञं ततो मेघेशसुहरेत् ॥
मौनेश्च ततः कुप्यान् वामनं चन्द्रं युतम् ।
वद्विचरो मनुः प्रोक्तो मञ्जुघोषस्य शम्भुना ॥
इत्यस्तु दीपनी प्रोक्ता मूलमन्त्रस्तु कथ्यते ।
अपुंशं शक्तिबीजं रमाबीजं ततः प्रिये । ॥
बाजजयात्मको मन्त्रो जायौघध्वान्तनाशनः ।
शक्तिबीजं रमाबीजं कामबीजं तथा प्रिये ॥
विद्या श्रुतिधरी प्रोक्ता यथा वर्णचयात्मिका ।
हकारो वद्विमास्तु बाजनेत्रेन्द्रभूषितः ।

पूर्वद

मञ्जुषो

प्रोक्ता सार्वभौमविदेयं एकवर्णात्मिका प्रिये ॥
सिंहः बाधः सुसिद्धो वा साधकस्य रिपुश्च वा ।
तदा मन्त्रो भवेद्भक्त्या शुभदो बुद्धिदो भवेत् ॥
मध्याह्ने सलिले चैव भोजने भोजने तथा ।
गोमये तु वह्निर्होमे मेथुने रमणीकुचे ॥
गोह्रे च निशि गोमुखे यन्त्रं हमारसमिभम् ।
विलिख्य मन्त्रवर्णांश्च त्रिश ऊर्ध्वे अधस्तथा ।
लिखेच्चन्दनलेखन्या प्रयत्नात् साधकोत्तमः ।
उच्चाटने लिखेद्यन्त्रं गोचर्मणि विशेषतः ।
सलिले विजयीं नित्यं भजने च महेश्वरः ॥
गोमये वावदूकः स्यान्नोष्ठे सर्वज्ञात् व्रजेत् ।
कुचे श्रुतिधरो नित्यं गोमुखे च महाकविः ॥
गोमुखं वदरोमुखं चन्दनं पाशुमेव च ।
एकीकृत्यायथा जप्ता तिलकं धारयेत् सदा ॥
नमस्कृत्य वरं श्रेष्ठं प्रार्थयेद्भक्तितत्परः ।
वरं प्राप्य च तस्माद्देविहरेत्तु यथासुखम् ॥
नान्देवार्चनं स्नानं प्रणयोज्यारणं न तु ।
वस्त्राञ्जलेन दन्तानां शोधनं लवणेन वा ॥
रात्रिवासो न सुचिंत्य न शुचिः स्यात्कदा-
चन ।

एव कृत्वा प्रयत्नेन ज्ञात्वा गुरुसुखात् सुधीः ॥
मासैकेन कवीन्द्रः स्यात् हिमासिनेव ईश्वरः ।
त्रिभिर्मासेभ्यश्चतुर्भिः सर्वशास्त्रविशारदः ॥
पुत्रार्थो लभते पुत्रं धनार्थो विपुलं धनम् ।
आयुरारोग्यकामस्तु सर्वान् कामानवाप्नुयात् ॥
ततः करान्ज्वायौ ।
चां शां चकूष्ठाभ्यां नमः । इत्यादि एवं हृद-
यादियु । तथा च तन्त्रे ।
“सम्पत्तौ वक्त्रेण च द्वौ वर्णौ कथितौ प्रिये ।
वद्विर्दोर्ध्वभागस्थामेताभ्यां वद्विज्ज्ञानि समाचरेत् ॥
सम्पत्तः चकारः वक्त्रेण शकारः ॥३॥ ध्यानम् ।
“शशधरमिव शुभं खड्गपुष्पाङ्गपाणिं
सुवचिरमतिशान्तं पञ्चचूडं कुमारम् ।
पृथुतरवरसुखं पद्मपत्रायतनात्
कुमतिदहनदत्तं मञ्जुघोषं नमामि ॥

पीठपूर्णां ततः कुप्यादाधाराद्यादिशक्तितः ।
भूतप्रतादिभिः कुप्यात् पीठासनमनन्तरम् ॥
ज्ञानदात्रे नमः पादां बुद्धिकर्त्रे तथाचमम् ।
लाघनाशाय गन्धः स्यादर्घ्यं स्याद् यक्षपाय वै ॥
सर्वसिद्धिप्रदायितं पुष्पं दद्याद्विचक्षणः ।
कुन्दपुष्पं समादाय भैरवान् पूजयेत्ततः ॥
असिताङ्गो रुक्मिणः क्रोध उन्मत्तसंज्ञकः ।
कपाला भोग्यश्चैव संहारश्चायमः स्मृतः ॥
ततो धृपादिकं दत्त्वा प्रसन्नानि विसर्जयेत् ।
तेः पुष्पैः पूजयेद्ददौ यक्षिणीश्च विशेषतः ॥
सुरारिसुन्दरी चैव मनोहारिण्यनन्तरम् ।
कनकावती तथा कामेश्वरी च रतिकर्षय ॥
पद्मिनी च नटी चैव अनुरागिण्यनन्तरम् ।
पूज्या एतास्तु योगिनी वृक्षेष्टाबीजपूर्विकाः ॥
एव संपूज्य देवं लक्ष्यदत्तं जपेन्मनुम् ।
एतास्तु कुन्दपुष्पैश्च एकादशप्रज्ञाणि च ॥
बुद्ध्यादेर्धितं वद्वि कान्तारे पिबयेद्भक्तिम् ।

मट

एवं सिद्धमशुभं मन्त्रो महायोगीश्वरो भवेत् ॥
इति वल्लभारः ॥

प्रकारान्तरं कुक्कुटादितन्त्रे द्रष्टव्यम् ॥
मञ्जुपाठकः, पुं, (मञ्जु मनोहरं पठतीति पठ +
ञ्ङल् ।) मुक्तपत्नी । इति राजनिर्घण्टः ॥
सुन्दरपाठकर्तारि चि ॥

मञ्जुप्राणः, पुं, (मञ्जुवः प्राणाः यस्य । सर्वस्यापक्व-
तया महाप्राणत्वादस्य तथात्वम् ।) ब्रह्मा । इति
जटाधरः ॥

मञ्जुभद्रः, पुं, (मञ्जु मनोहरं भद्रं मञ्जुलं यस्य ।)
जिनविशेषः । तत्पर्यायः । मञ्जुश्रीः २ ज्ञान-
दर्पणः ३ मञ्जुघोषः ४ कुमारः ५ अष्टारचक्र-
वान् ६ स्थिरचक्रः ७ वक्त्रधरः ८ प्रज्ञा-
कायः ९ वादिराट् १० नीलोत्पलनी ११ महा-
राजः १२ नीलः १३ शाईलवाहनः १४
घियाप्यतिः १५ पूर्वजिनः १६ खड्गी १७
दक्षी १८ विभूषणः १९ बालव्रतः २० पञ्च-
चीरः २१ सिंहकेलः २२ शिखाधरः २३
वागीश्वरः २४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुलं, खी, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्यस्येति । “सिद्धा-
दिभ्यश्च ॥” ५ । २ । ६७ । इति मञ्जुशब्दान्
लच् ।) जलाचलम् । निजकुम्भम् । इति मेदिनी ।
ले, १ । २२ । ॥ शबलः । इति विश्वः ॥

मञ्जुलः, पुं, (मञ्जु मञ्जुत्वमस्यास्तीति । मञ्जु +
सिद्धादित्वात् लच् ।) जलरङ्गपत्नी । इति
मेदिनी । १ । २० ॥ सुन्दरे चि । इत्यमरः । ३ ।
१ । ५० ॥ (यथा, कालिकापुराणी ४८ अध्याये ।
“मञ्जुलं यौवनेर्द्धे प्राप श्रीरिव माधवे ॥”

नदीमेदे खी । यथा, महाभारते । ६ । ६४ ।
“चित्रोपलां चिचरथां मञ्जुलां वाहिनौ तथा ॥”)
मञ्जुश्रीः, पुं, (मञ्जुमनोहरो श्रीः श्रीमा यस्य ।)
मञ्जुघोषः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मञ्जुषा, खी, (मञ्जुषा । पृषोदरादित्वात् ङस्त्वः ।)
मञ्जुषा । पेटरा इति भाषा । यथा,—
“मञ्जुषापि च मञ्जुषा पेटा च पेटिकेत्यपि ॥”
इति शुन्दरनावली ॥

मञ्जुषा, खी (मञ्जति द्रव्यमस्मिन् । “मञ्जुजेर्नुम्
च ।” उणा० । ४ । ७७ । इति मञ्जु + कश्नु ।
नुम् च स चाचोऽन्त्यात् परः । ततो जश्त्व-
चुत्वे मध्यमस्य लोपात् साधुः ।) पिटकः । इत्य-
मरः । १० । १० । ३० ॥ (यथा, देवीभागवते । २ । ६ । ३३ ।
“मञ्जुषायां सुतं कुम्भीं सुचन्तीं वाक्पमवती ॥”)
पाषाणः । इत्यादिः । मञ्जिष्ठा । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मञ्जिष्ठार्थे पर्यायो यथा,—
“मञ्जिष्ठा विकसा जिङ्गी समञ्जा कानमेविका ।
मङ्कपङ्गी भङ्गीरी भङ्गी योजनवल्गापि ।
रसायन्यरणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भङ्गीतकी च गङ्गेरी मञ्जुषा वल्गुरङ्गी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
मट, सादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सट् ।) सौत्रधातुरयम् । अस्य प्रयोगः ।
मटहः । इति दुर्गादासः ॥

मठः

मठची, ज्ञी, (मठनं मठः। मठ् अवसादे + भावे
अप् मठः चीयते प्रचीयते अभिरिति। मठ +
चि + बाहुलकात् ङिः। मठचिः। ततः क्तिङ्,
कारादिति पञ्च डीप्।) सर्वेषामवसादकत्वा
दस्यास्तथात्वम्।) रक्तवर्णस्तुपत्तिविशेषः।
प्रायणवृत्त्यः। यथा, गोविन्दभाष्यधृत-
च्छान्दोग्ये। १।१०।१॥ (“मठचीहतेषु
कुह्याटिका सव्य आयथीवस्तिह चाक्रायण
दृश्यामे प्रद्रागक उवास ॥ इति ॥)

मठस्तटिः, पुं, (मठं अवसादं स्पटति निरा-
करोति। स्पट् + ट् + इः।) दर्पारम्भः। इति जटा
धरः॥

मठकं, ज्ञी, (मठति वसत्यत्रेति। मठ + अप्।
एधोदरादित्वात् टागमे साधुः। मठ्। मठस्य
कं शिरः।) यदस्य शिरोभागः। इति केचित्।
मठका इति भाषा॥

मठ वासमर्हयोः। इति कविकल्पदमः॥ (भा०-
पर०-वासे अक०-मर्हने सक०-सेट्।) मठति।
वासो निवासः। मर्हः कैश्चिन्न मन्यते। इति
दुर्गादासः॥

मठ, इ ड आध्याने। इति कविकल्पदमः॥ (भा०-
आत्म०-सक०-सेट्।) इ मठयते। आध्याने
सुखं म औतुके इत्यत्र आख्यातम्। इति
दुर्गादासः॥

मठ, पु, छात्रादिनिजयः। इत्यमरः। १।१।८॥ मठन्ति
वसन्ति छात्रादयोऽत्र मठः। मठ वासमर्हयोः।
अण्। कृत्रशीला विद्यार्थिनश्छात्राः। कृत्रेण
गुरुसंवा लक्ष्यते गुरुदोषच्छादनात् कृत्रं तच्छी-
लत्वात् छात्रः विकारसंघति ण्यः। आदिना
परिवाजकक्षपणकादीनां ग्रहः। छात्रादीनां
निलयो यद्वं छात्रादिनिजयः। अर्थकथनमेतत्।
नामाप्येतदिति केचित्। छात्रशाला प्रतिश्रय-
श्चात्रेव। इति भरतः॥ गन्धोदरः। इति हारा-
वली॥ * * * अथ मठादिप्रतिष्ठाप्रयोगः।

यदि तद्दिने प्रतिमादिप्रतिष्ठा क्रियते तदा तन्नेत्रेण
वृद्धिश्चाह्लादिकं विधाय देवप्रतिष्ठातृकोक्त-
विधिना देवप्रतिष्ठा विधाय गृहप्रतिष्ठा कर्त्तव्या।
यदि गृहप्रतिष्ठामात्रं तदा प्रातः क्षतनित्यक्रियः
प्रक्षालितपाणिपाद आचान्तः प्राङ्मुख उदड-
मुखो वा कुशयुक्तासने उपविश्य ब्राह्मणत्रयं
गन्धादिना परिनीष्य अस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा-
कर्म्मणि ॐ पुण्याहं भवन्तोऽधिगन्तु इति त्रिः
आवयेत्। ॐ पुण्याहमिति त्रिस्तोत्रं अस्मिन्
विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्म्मणि ॐ स्वस्ति भवन्तोऽधि-
गन्तु इति त्रिः आवयेत्। ॐ स्वस्तीति त्रिस्तो-
त्रं अस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्म्मणि ॐ ऋहं
भवन्तोऽधिगन्तु इति त्रिः आवयेत्। ॐ ऋह्य
तामिति त्रिर्वदेयुः। यजुर्वेदिनां ॐ स्वस्ति न
इन्द्रो वृद्धश्रवाः स्वस्ति नः पूषा विश्ववेदाः
स्वस्ति नस्तार्क्ष्योऽरिष्टनेमिः स्वस्ति नो बृहस्पति-
र्देवातु। इत्यनेनाक्षतान् क्षिपेत्। सामगानान्।
ॐ अस्ति सोमोऽयं सुतः। पिबन्तस्य मरुतः।

५६८

मठः

उतस्वरानो अस्मिन्। अस्ति सोमोऽयं सुतः।
पिबन्तस्य मरुतो हार। उतस्वरानो वा हार
नो हार। इति गीयमानेनाक्षतान् क्षिपेत्।
गानाशक्तौ त्रिधा ऋचं वाचयेत्। ततः।
“सूर्यः सोमो यमः कालः सन्धे भूतान्यहः क्षपा।
पवनो दिक्पतिर्भूमिराकाशं खचरामराः।
ब्राह्मं शासनमास्थाय कल्पध्वमिह मन्निधम्॥”
इति पठित्वा। तत ॐ तद्भिर्वाः परमं पदं सदा
पश्यन्ति सूरयः। दिवीव चक्षुरातनम्। इति
विष्णुं स्तुत्वा नारायणं नमस्कृत्य ॐ तत् सदिद्यु-
श्चायं कुशत्रयजलफलपुष्पागशाय ॐ अद्या-
मके मासि अमुकपक्षेऽमुकतिथौ अमुकगोत्रः
श्रीअसुकदेवशर्मा एतत्तुलकाष्टादिमयवैष्णवपर-
माणुसमसंख्यवर्षमहसावच्छिन्नस्वर्गलोकमहि-
तत्वकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो विष्णुलोकप्राप्ति-
कामो वा विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठामहं करिष्ये। इति
संकल्पयेत् इष्टकादिमये तु एतदिष्टकादिमय
वैष्णवपरमाणुसमसंख्यकवर्षसहस्रदशगुणकाला-
वच्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वकाम इति विशेषः।
प्राधान्येन तु तद्दशगुणकालावच्छिन्नस्वर्ग-
लोकं प्रति विशेषः। देवतान्तरगृहप्रतिष्ठायाम्
तद्देवे प्रयोगः॥ * * * ततः संकल्पसूक्तं पठेत्।
सामवेदोक्तं तद्यथा ॐ देवो वो द्विविधोऽष्टाः
पूर्णा विवृष्टासिचम्। उदामसिचध्वसुपवा एषु-
ध्वमादिदो देव ओहते। यजुर्वेदोक्तं यथा,—
“ॐ यज्जामतो दूरसुतेतु देवं
तदसुप्तस्य तथैवेति।
दूरङ्गमं ज्योतिषां ज्योतिरेकं
तस्मै मनः शिवसङ्कल्पमस्तु॥”

ततः सगणाधिपगौंयादिषोडशमातृकापूजा-
वसोर्धारासम्यातनायुष्यमन्त्रजपाभ्युदयिकश्रा-
द्धानि कर्त्तव्यानि॥ * * * आयुष्यमन्त्रो यथा। ॐ
आयुस्त्रिंशायुस्त्रिंशं विश्वमायुरसि। महि प्रजान्त्व
छाराधिनये त्वस्मै श्रानं जीवेम शरदो वयन्ते॥
ॐ आयुषो मे पवस्व वर्चसो मे पवस्व विदुः
एथित्या दिवो जनित्रा गृह्यन्त्यापोऽधः
क्षरन्तो सोमोहोदगाय ममायुषे मम ब्रह्मवर्च-
साय यजमानस्यर्द्धा अमुकस्य राज्याय॥ * * *
तत्र विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठामुद्धार्यमिति वाक्ये
विशेषः। गवमन्यवैष्णवि। ततः उत्तराभि-
मुखं ब्राह्मणमुपवेश्य तत्समीपे आसनमानौय
प्राडमुखो यजमानः प्राङ्मुखोऽवेत्। ॐ साधु
भवानास्ताम्। ॐ साध्वहमांस इति प्रतिवचनं
दत्त्वा तद्दामने उदङ्मुख उपविशति। ततो
यजमानः ॐ अर्चयिष्यामो भवन्तं इति वदेत्।
ॐ अर्चयति प्रतिवचनम्। ततो गन्धपुष्पात्मलाल-
लङ्कारैरेभ्यश्च दक्षिणं जातु स्पृष्ट्वा ॐ अतो-
त्यादि अमुकगोत्रममुकप्रवरममुकदेवशर्माणं
भवन्तं अस्मिन् सञ्चालितविष्णुवैष्णवप्रतिष्ठा
कर्म्माङ्गभूतहोमकर्म्मणि ब्रह्मकर्म्मकरवाय गन्ध
पुष्पात्मलालङ्कारवस्त्रैरहं दृष्ये। ॐ हतो-
ऽस्तीति प्रतिवचनम्। यथाविहितं ब्रह्मकर्म्म

मठः

कुरु। ॐ यथाज्ञानं करवाणीति प्रतिवचनम्।
स्वयं होमासामर्थ्यं होतुर्वरणमपि तथैव
कार्यम्। तन्मधारकत्वेन आचार्यस्यापि तथैव
कार्यम्। शक्तेन सदस्यस्यापि। गुरोर्वरणी तु
संकल्पितेऽस्मिन् विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्म्मणीति
वक्तव्यम्॥ * * * ततो यजमानः गुरोः पादौ
पृत्वा पठेत्।

“नारायणस्वरूपस्वं संसारात्ताहि मां प्रभो।
त्वत्प्रसादात् गुरो! यत्नं प्राप्नोमि यन्मयोहि-
तम्॥

चाहि नाथ। प्रपन्नं मां भीतं संसारसाग-
रान्।

देवतास्थापने ह्ययं मम शान्तिं कुरु प्रभो॥

ततो गुरुः।

ॐ उत्तिष्ठ वत्स भद्रन्ते मत्प्रसादात्पयानव।

प्राप्त्यर्थं धर्मकामार्थं दुष्प्रापं यत् सुरासुरैः॥ * * *

ततो गुरुः।

ॐ पावमानोः स्वस्थयनीः ऋदुवा हि हृत-

श्रुतः।

ऋषिभिः समुभृतो रक्षो ब्राह्मणे खन्दतं

हितम्॥

इति पावमानौहृतम्॥

“असपन्नं पूरस्तामः शिव दक्षिणतः क्षधि।

अभयं सततं पश्चात् भद्रसुचरतो गृहे॥”

इति शाकुनसूक्तम्॥

ॐ रक्षोहनो बलगहनः प्रोक्षामि वैष्णवान्

रक्षोहनो बलगहनोऽवनयामि वैष्णवान् रक्षो-

हनो बलगहनोऽवस्तयामि वैष्णवान्। रक्षो-

हनो बलगहनावुपदक्षामि वैष्णवो। रक्षोहनो

बलगहनो पण्ड्यामि वैष्णवमसि वैष्णवाः स्थाः।

इति रक्षासूक्तम्। इति पठित्वा।

“वेनालाश्च पिशाचाश्च राक्षसाश्च सरीसृपाः।

अपसर्पन्तु ते भूता ये भूता सुवि संश्लिन्ताः॥

विनायका विघ्नकरा महोष्वा

यज्ञदिषो ये पिशिताशनाश्च।

सिद्धार्थकेष्वसमानकल्पो-

र्मथा निरस्ता विदेशः प्रयान्॥”

इति श्वेनसप्तपान् विकीर्य स्वैः स्वैर्मन्त्रैः पञ्च-

गव्यं प्रोक्षेत्॥ * * * तच्छोधनमन्त्रा यथा।

ॐ तत् सवितुर्वरेण्यं भर्गो देवस्य धीमहि

धियो यो नः प्रचोदयात्।

इति गोमन्त्रम्।

ॐ गन्धहारां दूराधर्षां नित्यपुष्टां करीषिणीम्।

ईश्वरीं सर्वभूतानां तामिहोपपश्ये अयम्॥

इति गोमयम्।

ॐ आप्यायस्व स मे तु ते विभक्तः सोमदृष्ट्या

भवावाजस्य सङ्गथे।

इति दुग्धम्।

ॐ दधिक्वावो अकारिषं जिष्णोरन्ध्रस्य

वाजिनः।

सुरभिणो सुखाकरन् प्रणतायूषि तारिषन्॥

इति दधि।

मठः

ॐ तेजोऽवि मुक्तमस्य न्तमसि धामनामासि
प्रियन्देवानामनाष्टं देवयजनमसि ।

इति हृतम् ।

ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवेऽभिर्नोर्वाहुभ्यां
पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तमाददे । इति कुशोदकम् ॥
ॐ देवा वेदिः समाप्यते बर्हिषा बर्हिर्निन्दयम् ।
अपेन यप आप्यते प्रणीतो अग्निरग्निना । इति
मन्त्रेण वेदोऽसंप्रोक्ष्य पञ्च घटान् घटस्थापन-
क्रमेण संस्थाप्य ॥ * ॥ घटस्थापनमन्त्रा यथा ।
सामगानाम् । ॐ महिज्जोगामवोस्तुष्टुत्तं भिज
स्यान्मः दुराधर्षं वरुणस्य । इति भूमेः ।
ॐ धानावन्तं करभिगमपूपवन्तमुक्थिनं इन्द्र
प्रातर्जुं वसव नः । इति धान्यस्य । ॐ आविशं
कलसं सुतो विश्वा अध्वंभमिश्रिय इन्द्रिन्द्राय
धीयते । इति कलसस्य ।

“ॐ अयमृच्छावतो वृच उर्जोऽव फलिनी भव ।
पर्यं वनस्यते तु त्वा तु त्वा च खयता रयि ॥”

इति पल्लवस्य ।

ॐ आनोमित्रावरुणा हृतेर्गयुतिसुत्तं मध्वा
रजांसि सुक्रतु । इति जलस्य । ॐ इन्द्रसरो
नेमधिता हवन्ते यनुपाय्या युनयते धियस्ताः
सरो वृषानाश्रवसञ्च काम आगोमतिव्रज
भजावस्रः । इति फलस्य । ॐ सिन्धोरुष्कामं
प्रतयन्तसुत्तं हिरण्यपावाः पशुमाशु गिभूते ।
इति मिन्दूरस्य । ॐ लावतः पूरुवसो वयमिन्द्र
प्रथेतः सप्तस्थितर्हरीणां । इति स्थिरो
करणस्य । ॐ पयमानो अश्वदक्षिभिर्वाजसा
तमः । दधास्तोत्रे सुवीर्यम् । इति पुण्यस्य ॥ * ॥
यजुषाम् । ॐ भूरमि भुवनस्य हितिरसि विश्वस्य
धाया विश्वस्य भुरगधर्त्रीम् । एधिर्वी यञ्च एधिर्वी
दृष्ट एधिर्वी माहिरसीः । इति भूमेः । ॐ
धान्यमसि धिनुहि देवान् धिनुहि यज्ञं धिनुहि
यज्ञपतिं धिनुहि मां यज्ञस्यम् । इति धान्यस्य ।
ॐ आनिप्रकलसमहात्वा विशन्त्युन्दवः पुन-
रुजां निवन्ते स्वसानः । सहस्रं भुजोरुधारा
पयस्वतीमाविशताद्रयि । इति घटस्य । ॐ
वरुणस्योत्तमनमसि वरुणस्य स्कम्भः सर्जनीस्यः
वरुणस्य ऋत सदन्यसि वरुणस्य ऋत सदनमपि
वरुणस्य ऋत सदनीमासीद् । इति जलस्य ।
ॐ धन्वनागा धन्वना जिह्वयं धन्वना तीवाः
समदो जयंम । धनुःशचोरपक्रामं कृणोतु
धन्वना सर्वाः प्रतिशी जयंम । इति पल्लवस्य ।
ॐ याः फलिनीर्या अफला अपुया याः
पुण्यिणीः वृहस्पतिप्रस्तुतास्ता नो सुचन्तरेहसः ।

इति फलस्य ।

“ॐ सर्वतीर्थमयं वारि सर्वदेवसमन्वितम् ।

इमं घटं समारुह्य तिष्ठ देवगणैः सह ॥”

इति जलं दद्यात् । ॐ स्थिरो भव विडुङ्ग
आशुर्भव वाह्यं नृप एधुर्भव सुसदस्वममे पुरीष
वाहनः । इति स्थिरोकरणस्य । ॐ सिन्धोऽरिव
प्राञ्जने शूचनाशो वातप्रमियः । पतयन्ति यज्ञा
हृतस्य धारा अरुषीष वाजी काष्ठा भिन्दन्

मठः

भिभिः पित्रमानः इति मिन्दूरस्य । ॐ श्रीच ते
लक्ष्मीञ्च पद्मावहोरात्रे पार्श्वं नचत्राणि रूपं
अचिन्तौ यात्रं इष्टमनीषाण सर्वलोकं मनो-
षाण । इति पुण्यस्य ॥ * ॥ ततः फलपुण्ययुतं वित्ता
नम् । ॐ विमान एष दिवो मध्य आस्त आप
प्रवानोदसी अन्तरीक्षम् । सविस्वाचीरभिचष्ट
हृताचीरन्तरा पूर्वमपरश्च केतुम् । साम-
गानान् । ॐ ऊर्ध्वं ऊरु न कतये तिष्ठा देवो न
सविना ऊर्ध्वो वाजस्य सनिता यदञ्जिभिर्वा
घड्विर्विज्यामहे । इति मन्त्रेण वधीयात् । * ।
“ॐ हिरण्यगर्भः समवर्तताये भूतस्य जातः
पतिरेक आसीत् । सदाधारएधिर्वी द्यासुतेमां
कसौ देवाय हविषा विधेम । इति मन्त्रेण
मण्डलमध्ये सुवर्णपद्मं दत्त्वा स्वर्णशलाकया
दलान्युत्कीर्ण्य मण्डलमध्ये राजर्तौ प्रतिमां
ॐ छत्रामाखं एधिर्वी दामनेहसं सुशर्माण-
मदितिं सुप्रणितिम् । देवीं नावं स्वरत्रामा
नागसमसवन्ती मारुहे मासक्तये । इति मन्त्रेण
निःपुण्य घटेषु देवान् पूजयेत् । * । प्रथमघटे
गणेशं स्वयं द्वितीयघटे शिवं तृतीयां तृतीयघटे
विष्णुं लक्ष्मीं सरस्वतीं चतुर्थे अग्निं वास्तुपुरुषं
चैवपालान् कार्त्तिकेयमश्विनीकुमारौ पञ्चमे
यहान् लोकपालाञ्च स्त्रैः स्त्रैर्मनैरावाह्य
पूजयेत् । * । ततो गुरुदेवं प्रतिमायां शालग्रामे
वा यथोक्तविधिना स्थापयेत् ।

“ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा

भद्रं पश्येमाक्षिभिर्यजत्राः ।

स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवाग्देवैः

भिर्भ्यां श्रमदेव हितं यदायुः ॥”

इति मन्त्रेण निवेद्य ॐ एतोन्विन्द्रस्तवामः
शुद्धं शुद्धेन सान्ना । शुद्धे रक्ष्मणी वृद्धां संशुद्ध
आशीर्वाक्षमनु । इति मन्त्रेण शुद्धोदकेन
स्नापयेत् । ॐ हृतवतीति हृतनाभ्यस्य । ॐ
अतो देवा अवन्तु नो यतो विष्णुर्विचक्रमे ।
एधिथाः सप्तधामभिः । इति मन्दूरचूर्णेनोद्धार्य ।
ॐ सप्त ते अग्ने सप्तधः सप्तजिह्वाः सप्त ऋषयः
सप्त धामप्रियाणि सप्त होजाः सप्तधा त्वा
यजन्ति । सप्त योगीराष्टशुक्ला एतेन । इति
उण्णोदकेन चाखयेत् । ॐ हपदादिव सुसुचानः
खिन्नः स्नातो मलादिव पूतं पवित्रेण वाच्यमापः
शुक्लं मेनसः इति चन्दननानुलिप्य ॐ आपो-
हिष्ठामयो भुवः स्नान ऊर्जं दधातनः महेर-
णाय चक्षसे । इति नदीतोयेन स्नापयेत् ।
ॐ शम्भो देवीरभिष्टये आपो भवन्तु पीतये
शंभोरभिस्रवन्तु नः । इति तीर्थन्तुकलसेन
स्नापयित्वा गावत्रा गन्धशुक्लजलेन स्नापयेत् ।
ॐ हिरण्यवर्णाः शुचयः पावकाः यासु जातः
कश्यपो यास्त्रिभ्यः । अयोया गभेन्द्रधरे विरू-
पास्तान् आपः शरश्शोना भवन्तु ॥ इति पञ्च
ऋत्तिकया । ॐ इमं मे गङ्गे यमुने सरस्वति
सुतुद्रि स्तोमम् सचता परुषाणा । असिक्रा
मरुद्वृधे वितस्तयार्जोकीये श्वश्रुद्धा सुषोमया

मठः

इति मन्त्रेण सिकताजलेन । ॐ तद्विष्णोः परमं
पदं सदा पश्यन्ति सुरयः । दिवीव चक्षुरा-
ततम् । इति वस्त्रोक्ततोयेन । ॐ या ओषधी
सोमराक्षीर्विहिताः एधिर्वीमशु । तामस्तु-
मस्मिन्नासनेऽच्छिद्रं शर्म्मं यच्छत । इति सर्वो-
दधिजलेन । ॐ यज्ञा यज्ञा वो अयये गिरा
गिरा च दत्तसे । प्रप्रवयमन्तज्जातवेदसं प्रियं
मित्रजग्नं सिधम् । इति कषायशुक्लजलेन ।
पञ्चगव्येन स्त्रैः स्त्रैर्मनैः सेचयेत् । ॐ पयः
एधिथां पय ओषधीषु पयो दिव्यन्तरिक्षे
पयोधाम् । पयस्वतीं प्रदिशः सन्तु मह्यं सम्मा
हजामि पयसा हृतेन सम्मा हजाम्यपहः ॥
इति पञ्चगव्येन । ॐ तस्माद्यज्ञान् सर्वं हुत ऋचः
सामानि जज्ञिरे । कृन्वांसि जज्ञिरे तस्माद्-
यजुस्तस्मादजायत ॥ इति पञ्चान्तेन । ॐ याः
फलिनीति फलोदकेन । ॐ सहस्रशीर्षेति वस्य-
माणमन्त्रेण सहस्रधारया । ॐ एतोन्विन्द्रमिति
पूर्वोक्तमन्त्रेण तुलसीचन्दनशुक्लजलेन । ॐ यामां
राजा वरुणो याति मघो सत्वावृते अवपश्यज्ज-
नानाम् । मधुश्चातः शुचयो याः पावकास्ता
आपो देवीरिह मामवन्तु ॥ इत्यनेन वेदादि
चतुष्टयेन । तद्यथा ॐ अग्निमीषे पुरोहितं
यज्ञस्य देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमम् । १ ।
ॐ इधेत्वोर्जत्वा वायवस्यदेवो वः सविता प्रापे-
यतु श्रेष्ठतमाय कर्मणे । २ । ॐ अय आयाहि
वोतये गृणानो ह्यदातये निहोता सन्ति
वर्हिषि । ३ । ॐ शम्भो देवीरभिष्टये शम्भो भवन्तु
पीतये शंभोरभिस्रवन्तु नः । ४ । वस्यमाण-
पुरुषस्त्वेतं च एकाशीतिघटेः स्नापयेत् ।
अशक्तौ अष्टाविंशतिघटेरेष्टघटेर्वा स्नापयित्वा
धीनवाससा जलमपनीय यथोपचारैः संपूज्य
मण्डले आधारशक्तादीनि पूजयेत् । * । ॐ
आधारशक्तये नमः । एवं सर्वत्र प्रणवादि-
नमोऽन्तेन । प्रकृते कूर्म्याय अग्न्याय एधिथै
शोरसमुद्राय रत्नदीपाय रत्नोज्ज्वलसहितमहा-
मणिमण्डपाय कण्ठवृत्ताय रत्नवेदिकायै रत्न-
सिंहासनाय । आग्नेया धर्म्माय नेत्राद्यां
ज्ञानाय वायवा वैराग्याय ऐशान्या ऐश्वर्याय
पूर्वस्यां अधर्म्माय पश्चिमायां अवैराग्याय
उत्तरस्यां अनैश्वर्याय । मध्ये अं अर्कमण्डलाय
उं सोममण्डलाय मं वद्विमण्डलाय । सं सत्वाय
रं रजसे तं तमसे । यां आत्मने अं अन्तरा-
त्मने पं परमात्मने ह्रीं ज्ञानात्मने । पूर्वोदक्षि-
रेणु प्रादक्षिण्येन ॐ विमलायै नमः । एवं उत्त-
रदिक्षे ज्ञानाये क्रियायै योगायै प्रकृते सत्वायै
ईशानायै । कर्मिकायां अशुभयायै । कर्मिकोपरि
ॐ नमो भगवते विष्णवे सर्वभूतात्मने वासुदेवाय
सर्वात्मसंयोगयोगीशोपात्मने नमः ॥ * ॥ ततो
मण्डले देवं संस्थाप्य पौराणिकमन्त्रेण पुरुष-
स्त्वेतं वा षोडशोपचारैः पूजयेत् । तद्यथा ।
ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्राक्षः सहस्रपात् ।
स भूमिं सर्वतो दत्त्वा आत्यतिष्ठद्दृष्टाकूलम् । १ ।

मठः

सर्वतः स्थाने विन्ततो हत्वा स्थाने स्मृष्टा इत्यपि पाठः । इति पठित्वा भगवन् विष्णो इहागच्छ इहागच्छ इह तिष्ठ इह तिष्ठ इह सन्निरुद्धस्तमम पूजां गृह्णाण । ततो यथाविधानमनमनीयवमिति वरुणबीजेनाध्यात्मसा संप्रोक्ष्यासनमभ्यर्च्य ॐ पुरुष एवेदं सर्वं यद्गतं यच्च भावं उताहृत त्वत्प्रेशागो यदन्नेनातिरोहति २ । इति पठित्वा इदममुक्तासनं ॐ नमो भगवते वासुदेवाय श्रीविष्णवे नमः । एवं सर्वत्र दाने । ॐ भगवन् विष्णो स्वागतम् । इति स्वागतप्रश्नः । ततस्तस्मात्पात्रस्थं पद्मप्यामाकटून्वापराजितादि युक्तं जलं गृहीत्वा ॐ एतावानस्य महिमातो ज्यार्थाश्च पुरुषः पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्याहृतं द्वि ३ । इति पठित्वा इदं पात्रं पूर्व्वमन्त्रेण पादयोर्दद्यात् । ततो गन्ध-पुष्पाक्षतयवकुशाग्रतिलसर्पपटून्वायुक्तजलं शृङ्गादिपात्रे कृत्वा ॐ त्रिपादृङ्गं उदेत् पुरुषः पादोऽस्येहाभवत् पुनः । ततो विश्वेन्द्रक्रामन् प्रासनानशने अभि ४ ॥ ततः स्थाने तस्मादित्यपि पाठः । इति पठित्वा सामगानामिदमर्थमन्त्रेणामेषः अर्घः इति शिरसि दद्यात् । जातीजवङ्गककौलयुक्तं कषलं वा पात्रस्थं जलं गृहीत्वा ॐ ततो विराडजायत विराजोऽधिपुरुषः स जातोऽविरिच्यत पश्चाद्भुविमर्थो पुरः ५ ॥ इति पठित्वा इदमाचमनीयं ॐ नमो भगवत वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वधा इति दद्यात् । ततः कांस्यपात्रस्थं दधिमधुघृतात्मकं कांस्येन पिहितं मधुपर्कं गृहीत्वा ॐ तस्मादयज्ञात् सर्व्वहुतः संभूतं पृथदास्यं पशून्तांश्चक्रे वायवानारण्या ग्राम्याश्च ये ६ ॥ इति पठित्वा एष मधुपर्कः ॐ नमो भगवत वासुदेवाय श्रीविष्णवे स्वाहा इति दद्यात् । ततः पूर्व्वमन्त्रं पठित्वा पुनराचमनीयश्च दद्यात् । कर्पूरवासितजलं गृहीत्वा ॐ तस्मादयज्ञान सर्व्वहुत ऋचः सामानि जज्ञिरे । इत्यादि जज्ञिरे तस्मादयजुस्तस्मादजायत ७ ॥ इति पठित्वा इदं स्नानीयजलं मूलेन दद्यात् । पूर्व्ववत् पुनराचमनीयं दत्त्वा वस्त्रं गृहीत्वा ॐ तस्मादश्वा अजायन्त ये के चोभयादतः । गावो ह जज्ञिरे तस्मात्तस्माज्जाता अजावयः ८ ॥ इति पठित्वा इदं वस्त्रं मूलेन दद्यात् । एवमुत्तरीयवस्त्रं यज्ञोपवीतं पूर्व्ववदाचमनीयं दत्त्वा आभरणं गृहीत्वा ॐ तं यज्ञं वर्हिषि प्रोचन् पुरुषं जातमयतः । तेन देवा अयजन्त साधा ऋचयश्च ये ९ ॥ इति पठित्वा मूलेन दद्यात् । ॐ यत्पुरुषं यदधुः कतिधा अकल्पयन् सुख किमस्मासीत् किं बाहू किमरू पादा उच्येते १० । ऋग्वेदस्यान्वायनशाखायान्तु सुखं किमस्य कौ बाहू कावूरू पादा उच्येते इति भेदः । इति पठित्वा मूलेन गन्धं दद्यात् । ॐ प्राज्ञागोऽस्य सुखमासीत् बाहू राजन्यः कृतः । उरू तदस्य बह्वैशः पद्भ्यां शूद्रो अजायत ११ ॥

मठः

इति पठित्वा मूलेन पुष्पं दद्यात् । ॐ चन्द्रमा मनसो जातस्त्वचोः स्वर्यो अजायत । ओत्रा हायुश्च प्राणश्च सुखादपिरजायत १२ ॥ सुखा दिन्द्रश्चाग्निश्च प्राणादायुरजायत इति च पाठः । इति पठित्वा मूलेन धूपं दद्यात् । ॐ नाभ्या आसीदन्तरिक्षं प्रीथीर्द्यौः समवर्त्तत । पद्भ्यां भूमिर्दिशः ओत्राक्षया लोकानकल्पयन् १३ ॥ इति पठित्वा मूलेन दीपं दद्यात् । ततो नैवेद्योपरि मतस्यमुद्रया मूलमन्त्रं दशधा जप्ताभ्यर्च्य धेनुमुद्रां प्रदर्श्य ॐ यत्पुरुषेण हविषा देवा यज्ञमन्वत । वसन्तोऽभ्यासीदन्त्यं ग्रीष्म इभः शरद्धविः १४ ॥ इति पठित्वा नैवेद्यं मूलेन दद्यात् । ॐ सप्तास्यासन् परिधयस्त्रिः सप्त समिधः कृताः । देवा यद्यज्ञं तस्मान्ना अवध्नन् पुरुषं पशुम् १५ ॥ इति पठित्वा कर्पूरादिवासितं पानीयं तास्त्रलं पुनराचमनीयं दर्पणश्च दद्यात् । ॐ यज्ञेन यज्ञमयजन्त देवास्तानि धर्म्मणि प्रथमान्वासन् । ते ह नाकं महिमानः स चन्त यत्र पूर्व्वं माध्याः सन्ति देवाः १६ । इति पठित्वा अञ्जलित्रयं पुष्पं दत्त्वा आवरणानि संपूज्य मूलमन्त्रं यथाशक्ति जप्ता प्रणमेत् । * । ऋग्वेदस्यान्वायनशाखायान्तु यत्पुरुषेण हविषा इत्यादिना स्नानीयं ६ तं यज्ञं वर्हिषीत्यादिना वस्त्रं ७ तस्मान् यज्ञान सर्व्वहुतः संभूतमित्यादिना यज्ञोपवीतम् ८ तस्मान् यज्ञान सर्व्वहुत ऋचः सामानीत्यादिना चन्दनम् ९ तस्मादश्वा अजायन्त इत्यादिना पुष्पं १० यत्पुरुषं यदधुर्हिरादिना घषम् ११ ब्राह्मणोऽस्य सुखमासीदित्यादिना दीपम् १२ चन्द्रमा मनसो जात इत्यादिना नैवेद्यम् १३ नाभ्या आसीदन्तरिक्षमित्यादिना तास्त्रलम् १४ सप्तास्यासन् परिधय इत्यादिना नीराजनम् १५ इति भेदः अन्यत् समानम् । * । ततो गुरुः कुक्षपश्चमे उपविश्य कुक्षं स्थित्वेन वा ब्राह्मणविधिना तदज्ञाने स्वगृह्योक्तविधिना साहसनामानमभि संस्थाप्य ब्रह्मस्थापनानन्तरं अभिषेकाद्यं श्रेष्ठान्यां नवमव्रजमग्न्यामं बहिर्दध्यक्षतभूषितं चनाभ्यन्त्यन्योद्योऽङ्गुलरज्जचपक्षवच्चक्षुःमुखं फलवस्त्रयुतं अन्तःक्षिपप्रश्नरत्नं निर्मलजलपूर्णं दृढकलशं अक्षतानामुपरि ॐ आत्रिघ्न कलसमित्यादिमन्त्रेण स्थापयेत् । तत्र वरुणस्योत्तमममसीति वरुणं न्यसेत् । “ॐ गङ्गाद्याः सरितः सर्वाः समुद्राश्च सरांसि च ।

सर्व्वं समुद्राः सरितस्तीर्थानि जलदा नदाः । आयान्तु यजमानस्य इरित्तयकारकाः ॥” इति तीर्थानि च न्यसेत् । तत्रैव कलसं अश्वस्थानाङ्गजस्थानान् बल्मीकात् सङ्गमात् हृदात् । गोकुलात् रण्याया आनीय सप्त गृहः क्षिपेत् ॥ सर्व्वोपधी ॥ * ॥ ततश्चरश्चरणं कुर्यात् । अयस्कृत्तरं दङ्गुलविस्तारायां प्रादेशपरिमितोऽम्बरनिर्मितद्वीं साङ्गाङ्गुलविस्ताराय-

मठः

प्रादेशपरिमितोऽम्बरनिर्मितमेतत् चरुस्थाली आण्यस्थाली उदूखलमुधवे सुयं पूर्णहोमार्थं सुयं समिधं आण्यादीनि उदगग्राणि प्राशं प्राशं विनियोगक्रमेणासादयति । संस्थाप्य यवान् ब्रीहौन् वा तदभावे तक्षुलान् शूर्पे निधाय । सामगः । ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्व्वपामि । इति यवादिप्रवृत्तिमेकां चरुस्थाल्यां कृत्वा उदूखलमध्ये स्थापयेत् । यजुर्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं गृह्णामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्व्वपामि चमसस्थजलेन ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं प्रोचामीति त्रयं कुर्यात् । ऋग्वेदी तु ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं निर्व्वपामि ॐ विष्णवे त्वा जुष्टं प्रोचामीति निर्व्वपप्रोक्षणमात्रम् । यस्य गृहप्रतिष्ठा तस्यादी जुष्टग्रहणम् । एवं सर्वत्र । एवमग्रादिषु । ॐ अग्नये त्वा जुष्टं निर्व्वपामि एवं वायवे सूर्याय द्विः विष्णवे द्विः अग्नये वायवे पुनरग्नये वरुणाय पुनरपि अग्नये सूर्याय प्रजापतये अन्तरीक्षाय त्रये ब्रह्मणे पृथिव्यै महाराजाय सोमाय इन्द्राय अग्नये यमाय नैऋताय वरुणाय वायवे कुवेराय ईशानाय ब्रह्मणे अनन्ताय आदित्याय सोमाय मङ्गलाय बुधाय बृहस्पतये शुक्राय शनैश्चराय राहवे कृतुस्य इत्यं नवविंशत प्रवृत्तीः स्थापयेत् । द्विस्तृणौ उपरिजतदक्षिणवाममुष्टिभ्यां सुयलनावहृत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । एवमपरवारङ्गयतवहृत्य शूर्पेण प्रस्फोटयेत् । तथा कर्त्तव्यं यथा वारत्रयेण तक्षुलनिर्व्वपतिर्भवति । तदग्रास्तौ संस्कारमात्रार्थं तक्षुलेष्वेवम् । ततस्तक्षुलान् त्रिः प्रक्षाल्य चरुस्थाल्याममलकं क्षतोत्तरार्थं पवित्रं निःक्षिप्य तत्र तक्षुलान् निधाय कपिलाया दुग्धं निःक्षिप्य तदभावे अग्न्यधनोदुग्धं निःक्षिप्य द्रव्यां प्रागादिप्रक्षिप्यभीषद्भिर्मवधद्रव्यैस्तथा पचैत यथा दाहकाटिन्यातिश्रियन्त्यमङ्गलानरहितोऽन्तराक्षपक्षरुर्भवति ज्वलद्भ्युक्तेन स्थालीमध्यस्थं चरुं दृष्ट्वा ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति सुरयः दिवो व चक्षुराततभित्तेन मन्त्रेण ओमित्यनेन च घृतेन सिद्धा । द्रव्या दक्षिणावर्त्तनं संमिश्रयेत् । ‘ततोऽग्रेऽक्षरतोऽवतायं पुनर्ज्वलद्भ्युक्तेन स्थालीमध्यस्थं दृष्ट्वा पुनर्घृतनाभिधारयेत् । ततः पर्युक्तगान्तां कुशस्त्रिकां समाप्य सामगस्तु काम्यकम्पाङ्गुल्येन तपश्च तजश्च ग्रह्णा च द्वीश्च सत्यश्चाग्नीधश्च त्यागश्च धृतिश्च धर्म्मश्च सत्यश्च वाक् च मनश्चात्मा च ब्रह्म च तानि प्रपद्ये तानि मामवन्तु । इति जपित्वा विष्णुपात्रं धूपं कुर्यात् । ततः प्रहृतं कर्म्मणि । “ॐ पिङ्गभ्रमशुकेशाश्चः पीनाङ्गजतोऽवतः । द्वागम्यः साक्षस्त्रोऽभिः सप्ताभिः शक्तिधारकः ॥” इत्यादिवपराभीयं ध्यात्वा विष्णुवैष्णवप्रतिष्ठाकर्म्मणि अर्थं त्वं साहसनामासीति नाम कृत्वा वाद्य संपूज्य प्रादेशप्रमाणां घृताक्षां समिधं

मठः

तूष्णीमयी हुत्वा मेघवीन चरं गृहीत्वा ॐ तद्दि-
व्योरित्यादिस्वाहास्तेन जुहुयात् सर्वत्र साम-
ग्रानां मन्त्रान्ते देवतोद्देशो नास्ति । अन्धेषां
इदं विष्णवे इति । ॐ भूः स्वाहा इदममये ॐ
भुवः स्वाहा इदं वायवे ॐ स्वः स्वाहा इदं
सूर्याय ॐ भूर्भुवः स्वः तन् सवितुर्वरेण्यं भर्गो
देवस्य धीमहि । धियो यो नः प्रचोदयात्
स्वाहा इदं सूर्याय । ॐ तद्विप्रासो विपन्व्यो
जायवांसः समन्वते विष्णोर्धत्तं परमं पदं स्वाहा
इदं विष्णवे । ॐ विश्वन्वच्छतुर्गत विश्वतो मुखो
विश्वतो बाहुरुत विश्वतस्यान्तं संबाहुभ्यां धमति
संपन्नैर्यावा भूमी जनयन् देव एकः स्वाहा
इदं विष्णवे । ॐ अग्निमीळे पुरोहितं यज्ञस्य
देवमृत्विजं होतारं रत्नधातमं स्वाहा इद-
ममये । ॐ इत्येतेर्जित्वा वायवस्य देवो वः
सविता प्रार्पयतु श्रेष्ठतमाय कर्मणो स्वाहा इदं
वायवे । ॐ अग्न आयाहि वीतये शृणानो
हृद्यदातये निहोता सस्ति बर्हिषि स्वाहा
इदममये । ॐ शमो देवीरभीष्टये शमो भवन्तु
पीतये शंघोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा इदं वरुणाय ।
ॐ भूरमये स्वाहा ॐ सूर्याय स्वाहा ॐ
प्रजापतये स्वाहा ॐ अन्नरोक्षाय स्वाहा ॐ
द्यौः स्वाहा ॐ ब्रह्मणे स्वाहा ॐ पृथिवी स्वाहा
ॐ महाराजाय स्वाहा एवंपि सामगैतरे-
स्तत्तद्देवतोद्देशः पश्चात् कार्यः । ॐ सोमं
राजानं वरुणमग्निमन्वारभामहे आदित्यं
विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च बृहस्पतिं स्वाहा इदं
सोमाय ॥ ॥ ततो दिकपालहोमः । ॐ
जातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहव
सुरमिन्द्रं जयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो
मघवा धात्विन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय । ॐ
अग्निं दूतं वृणीमहे होतारं विश्ववेदसं अस्य
यज्ञस्य सुक्रन्तु स्वाहा इदममये । ॐ नाकं
सुपर्णसुपयत् पतन्तं हृदावेनन्तो अभ्यक्षन्त
त्वा हिरण्यपन्नं वरुणस्य दूतं यमस्य योनीं
शक्रन्तु सुरगणं स्वाहा इदं यमाय । ॐ वेत्या
हि निष्कैतौनां वज्रहस्तः परिव्रजं अहरह
सिन्धुपरिपदासि स्वाहा इदं निष्कैताय ।
ॐ हनवती भुवनानामभिःश्रियोर्ध्वो पृथ्वी मधु-
दुधे सुपेशसा दावा पृथिवी वरुणस्य धर्मिणा
विष्कभिते अगरे भूरिरेतना स्वाहा इदं वरु-
णाय । ॐ वात आवातु मेघं प्रभृमयो भुनो
हृदे प्रण आयूषि तारिषतु स्वाहा इदं
वायवे । ॐ सोमं राजानं वरुणमग्निमन्वा-
रभामहे आदित्यं विष्णुं सूर्यं ब्रह्माणश्च बृह-
स्पतिं स्वाहा इदं सोमाय । ॐ अभित्वा
शुरगोभुमोऽद्भुधा इव धेनवः । इंशानमस्य
जगतः खदंशमौशानमिन्द्र तम्यधः स्वाहा इद-
मौशानाय । ॐ ब्रह्म यज्ञज्ञानं प्रथमं पुर-
स्ताद्विधीमतः सुरचो वैश्रवः । सुवृष्ट्या
उपमा अस्य विष्टाः सतश्च योनिमसतश्च
विवः स्वाहा इदं ब्रह्मणे । ॐ चर्षणीधुनं मघ-

मठः

वानसक्थ्यामिन्द्रं गिरो बृहतीरभ्यनूषत वाह-
धानं पुरुहूतं सुहृत्किभिरमर्थं जवमानं दिवे
दिवे स्वाहा । इदमनन्ताय । इति सामगो
जुहुयात् । तत्तद्देवतोद्देशस्तु न कर्तव्यः । तत्तद्-
देवताप्रकाशनाय च देवताविशेषा उक्ताः ॥ ॥
यजुर्वेदी तु । ॐ जातारमिन्द्रमवितारमिन्द्रं
हवे हवे सुहवः सुरमिन्द्रं हवेतु शक्रं पुरुहूत
मिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा धात्विन्द्रः स्वाहा इद
मिन्द्राय । ॐ वैश्वानरो न उतय आप्रयातु परा-
वतः अग्निरकथेन वाहसा उपयामयसीतोऽसि
वैश्वानराय द्वेपते योनिर्वैश्वानराय त्वा स्वाहा
इदममये । ॐ असिधमोऽस्यादित्योऽन्वसि-
जितो गन्धेन वनेन असि सोमेन समयाविष्ट
आहुस्तं त्रीणि दिवि बन्धनानि स्वाहा इदं
यमाय । ॐ यस्ते देवी निष्कैतिरावबन्ध पाशं
धीवासु विश्रुत्यं तन्मे विषाम्यायुषो न मध्या-
दथैतं पित्तमहि प्रकृतः । नमो भूत्ये इदं च-
कारस्वाहा । इदं निष्कैतये । शाखान्तरे
तु ॐ यस्ते देवी निष्कैतिरावबन्ध दास्यीवा
स्विष अर्थे इदन्ते तद्विषाम्यायुषो न मध्या-
दथा जीवः पितुमहि प्रसुक्त स्वाहा इदं निष्कै-
तये । ॐ वरुणस्योत्तममसि वरुणस्य स्कन्ध
सर्जनीस्यः वरुणस्य ऋतसदन्यसि वरुणस्य
ऋतसदनमसि वरुणस्य ऋतसदनी मासीद्
स्वाहा इदं वरुणाय । ॐ वातो वावो मनो
वा गन्धर्वाः सप्तविंशतिस्तेऽप्ये समयुञ्जस्ते-
ऽस्मिन् यवमादधुः स्वाहा इदं वायवे । ॐ
कुविदं यवमनो यवचिदयथा दान्यनुपूर्वं
विययम् । इहे हेषां क्षण्डि भोजनानि ये
बर्हिषो नम उक्तिं न जग्मुः स्वाहा इदं कुवे-
राय । ॐ तमीशानं जगतस्तस्युपस्थितिं धियं
जिन्नमवसे जूमहे वयम् । पूषाणो यथा वेद-
सामसदृष्टे रक्षिता पायुरद्व्यस्वस्तये स्वाहा
इदमौशानाय । ॐ आज्ञान् ब्राह्मणो ब्रह्म-
वर्षेभी जायता माराहे राजन्य शूर इषयोति
आधी महारथो जायता स्वाहा इदं ब्रह्मणे ।
ॐ नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु ये
अन्नरीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः स्वाहा
इदमनन्ताय ॥ ॥ जखेदी तु । ॐ जातार-
मिन्द्रमवितारमिन्द्रं हवे हवे सुहवः सुरमिन्द्रं
जयामि शक्रं पुरुहूतमिन्द्रं स्वस्ति नो मघवा
धात्विन्द्रः स्वाहा इदमिन्द्राय । ॐ अग्निं दूतं
पुरोदधे हववाहसुपवुवे देवा आसादयादिह
स्वाहा इदममये । ॐ यमाय सोमं सुतनुत
यमाय जुहुता हविः यमं च यज्ञो गन्धर्वाग्नि-
दूतो अरं जतः स्वाहा इदं यमाय । ॐ रुधते
निष्कैतर्भागस्तं जुषस्व स्वाहा अग्निनेत्रेभ्यो
देवेभ्यः पुरः सद्गः स्वाहा यमनेत्रेभ्यो दक्षिणा-
सद्गः विश्वदेवनेत्रेभ्यः देवेभ्यः स्वाहा पश्चान्न
सद्गः स्वाहा मित्रावरुणनेत्रेभ्यो देवामादा-
वय्य उयगा सद्गः स्वाहा सोमनेत्रेभ्यो देवेभ्य
उपविशद्गो दुरः सद्गः स्वाहा इदं निष्कै-

मठः

ताय । आन्वजायनशाखायान् ॐ मोघुनः
परापरा निष्कैतिर्देवावधीत् । परीष्ट हव्या
सह स्वाहा इदं निष्कैताय । ॐ तत्वायामि
ब्रह्मणा बन्धमानस्तदाशान्ते यजमानो
हविर्भिः । अहेऽमानो वरुणे हवोभ्युवशं
समान आशुः प्रमोषी स्वाहा इदं वरुणाय ।
ॐ वातो वावो मनो वा गन्धर्वाः सप्तविंशति-
स्तेऽप्ये समयुञ्जस्तेऽस्मिन् यवमादधुः स्वाहा ।
इदं वायवे । आन्वजायनशाखायान् ॐ तव
वाय वतस्यते त्वहृन्मातरद्भुत । अर्वास्या
वृणीमहे स्वाहा इदं वायवे । ॐ कुविदं यव-
मनो यवचिदयथा दान्यनुपूर्वं वियय इहे
हेषां क्षण्डि भोजनानि ये बर्हिषो नमो उक्तिं
न जग्मुः स्वाहा इदं कुवेराय । ॐ तमीशानं
जगतस्तस्युपस्थितिं धियं जिन्नमवसे जूमहे वयं
पूषाणो यथा वेद सामसदृष्टे रक्षिता पायुर-
द्व्यस्वस्तये स्वाहा इदमौशानाय । ॐ ब्रह्म
यज्ञज्ञानं प्रथमं पुरस्ताद्विधीमतः सुरचो वैश्र-
वः । सुवृष्ट्या उपमा अस्य विष्टाः सतश्च
योनिमसतश्च विवः स्वाहा इदं ब्रह्मणे । ॐ
नमोऽस्तु सर्पेभ्यो ये के च पृथिवीमनु येऽन्न-
रीक्षे ये दिवि तेभ्यः सर्पेभ्यो नमः स्वाहा इद-
मनन्ताय ॥ ॥ ततो नवग्रहहोमः । ॐ आह-
व्येन रजसा वर्णमानो निवेद्ययज्ञन्तं मर्गाश्च
हिरण्ययेन सविता रयेना देवो याति भुवनानि
पश्यन् स्वाहा । ॐ आप्यायस्व समेतु ते विश्वतः
सोमदृष्टं भवावाणस्य सङ्गये स्वाहा । ॐ अग्नि-
मूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं अपा
रेताऽसि जिन्नति स्वाहा । ॐ अग्निं विवस्वदुवस
श्चित्रं राधोऽमर्त्य आदाऽपि जातवेदो ब्रह्मा
त्वमग्ना देवो उपस्यधः स्वाहा । ॐ बृहस्पते
परिदीया रथेन रथोहा मित्रा अपवाधमानः
प्रभञ्जसेना प्रवृणो युधा यज्ञज्ञाकमेधविता
रथानां स्वाहा । ॐ शुक्रन्तेऽन्यदयन्ते अन्व-
द्विष्टुस्ते अहनी द्यौरिवासि विश्वा हि माया
अवसि खधावन् भद्राते पूषन्निह रातिरस्तु
स्वाहा । ॐ शमो देवीरभीष्टये शमो भवन्तु
पीतये शंघोरभिस्रवन्तु नः स्वाहा । ॐ कयान-
श्चित्र आभुव दूती सदा हधः वखा कया
सचिष्ठया वृता स्वाहा । ॐ केतुं जज्ञन्नकेतवे
पेक्षो मर्या अपेक्षसे समुसङ्गिरजायथाः स्वाहा ।
यजुर्वेदी तु । ॐ आज्ञान्तेत्यादि इदं सूर्याय ।
ॐ इमं देवा अवपत्रः सुवहं महतं क्षत्राय
महते ण्येष्टाय इममसुमसुष्य पुत्तमसुष्याः
पुत्तमस्यै विंशे स्वाहा । इदं सोमाय । ॐ
अग्निमूर्द्धा दिवः ककुत्पतिः पृथिव्या अयं
अपाऽरेताऽसि जिन्नति स्वाहा । इदं मङ्ग-
लाय । ॐ उद्नुष्यस्वाम्ने प्रतिजायहि त्वमि-
ष्टापूर्ते सख्येणामयश्च । अस्मिन् सधस्ये
अध्युत्तरस्मिन् विश्वेदेवा यजमानश्च कीदत्
स्वाहा । इदं बुधाय । ॐ बृहस्पते अति यदर्थ्यो
अर्वाऽनुमहिभानि क्रतुमज्जनेषु । यद्दीदवश्चरव

मठः

कृत प्रजात तदस्मात्तु द्रविणं धेहि चित्रं
स्वाहा । इदं दृष्टवान्ये । ॐ अन्नात् परिश्रुतो
रक्षं ब्रह्मणा अपिबन् चक्षं पयःसोमं प्रजा-
पतिः । कृतेन सत्वमिन्द्रियं विपानं शुक्र
मन्थसः । इन्द्रस्येन्द्रियमिदं पयोऽन्तं मधु
स्वाहा । इदं शुक्राय । ॐ शन्नो देवीरभीष्ठय
आपो भवन्तु पीतये शंयोर्भिसवन्तु नः स्वाहा ।
इदं शन्नैश्वराय । ॐ काष्ठान काष्ठान प्ररो-
हन्ती परवः परवः परि यवानो दूर्ध्वं प्रतश्च
सहस्रेण शतेन च स्वाहा । इदं राहवे । ॐ
केतुं हस्तन्नकेतवे पयो मया अपेशसे ससुसङ्ग-
रजाययाः स्वाहा । इदं केतुभ्यः । ऋग्वेदी तु
शमिरेव मन्त्रैर्जुहुयात् ॥ * ॥ ततो मेचममयी
प्रजिपेत् । एवं चरुहोमं समाप्य चरुशेषेण
दिग्भ्यो बलिन्द्यात् । तद्यथा । गव पायस-
वनिः ॐ प्राच्ये दिशे नमः । गवमायेयै अवाच्ये
निर्वाच्ये प्रतोच्ये वायवे उदीच्ये ऐशान्ये ऊर्ध्व-
दिशे अधोदिशे ॥ * ॥ ततो हुताक्तपलाश-
समिधा अद्योत्तरशतं जुहुयादनेन मन्त्रेण । ॐ
तद्विष्णोरित्यादि स्वाहा इदं विष्णवे । ततः
पूर्वोक्ते चरुहोममन्त्रैस्तद्देवताभ्यः सुवेणा-
व्याहृतीर्जुहुयात् । तत आच्येन पुरुषसूक्त-
नवभिर्मन्त्रैः सामगो जुहुयात् । यथा । ॐ
इदं विष्णुर्विचक्रमे वेधा निदधे पदं स ऋद्धमस्य
पांशुने स्वाहा । १ । ॐ प्रक्षस्य विष्णो अन्न-
वस्य नृसहः प्रणवोचं विदधा जातवेदसः
वैश्वानराय मतिर्नवासि मुचिः सोम इव प्रवत
चावरमयं स्वाहा । २ । ॐ प्रकायसुवर्णव
ज्वायो देवो देवानां जनिमा विवक्ति महिजनः
शुचिबन्धुः पावकः पदा वराहो ह्येति देतन्
स्वाहा । ३ । ॐ सहस्रशीर्षा पुरुषः सहस्रान्तः
सहस्रपात् । स भूमिं सर्वतो वृत्वा अत्यतिष्ठ-
दृष्टाकूलं स्वाहा । ४ । ॐ त्रिपादूर्ध्वसुदेन
पुरुषः पादोऽस्यैवाभवत् पुनः । ततो विश्वं
अक्रामत् शासनानशने अभि स्वाहा । ५ ।
ॐ पुरुष एवं सर्वं यज्जतं यच्च भयं उतामृत
त्वस्यैशानो यदग्नेनातिरोहति स्वाहा । ६ ।
ॐ एतावानस्य महिमातो व्याप्यं पुरुषः
पादोऽस्य विश्वा भूतानि त्रिपादस्यामृतं
दिवि स्वाहा । ७ । ॐ ततो विराड्जायत
विराजो अधिपुरुषः । स जातो अत्यरिच्यत
पञ्चाङ्गमिमयो परः स्वाहा । ८ । ॐ कथान-
श्चित्र आशुवद्भूतो सदा वृधः सखा कथा सचि
कथा हता स्वाहा । ९ । * । यजुर्वेदी तु ।
वोदशोपचारपूजोक्तपुरुषसूक्तवोदशमन्त्रैरा-
च्येन वोदशहृतीर्जुहुयात् । ऋग्वेदिनाम-
प्येवम् ॥ * ॥ तत आच्यमिश्रितान् तिलान्
यक्षीत्वा ॐ इरावतो धनुमतो हि भूतं स्रयव-
सिनो मन वेदशस्या यस्तन्मा रोदभो विष्णु-
देतराधत्त पृथिवीमभितो मयखैः स्वाहा । इदं
विष्णवे । इति सक्तं जुहुयात् । ॐ ब्रह्मातु-
मायिभ्यः स्वाहा । ॐ विष्णुतुयायिभ्यः स्वाहा ।

मठः

ॐ ईशानातुयायिभ्यः स्वाहा । एवं पूर्वोक्ते-
नैवयहमन्त्रैर्दशदिक्पालमन्त्रैश्च सक्तं सक्तं
जुहुयात् । एवं पूर्वोक्तेभ्यः स्वाहा । ॐ नदीभ्यः
स्वाहा । ॐ समुद्रेभ्यः स्वाहा । एवं तिल-
होमं समाप्य सुवेण महायाहुतिभिराच्यं
जुहुयात् । * । ततः प्रायश्चित्तहोमसङ्कल्पं
कृत्वा ॐ अमे त्वं विधुनामासीति नाम कृत्वा
आवाह्य पूजयित्वा परिभाषासिद्धं स्वशाखोक्तं
प्रायश्चित्तहोमादि कृत्वा पूर्णाहुत्यां ऋदनामा-
नमसिं पूजयित्वा हुतपूजं कृत्वा उल्लाय यज-
मानेनान्वारब्धः ॐ तद्विष्णोः परममित्रादि
वौषट् इत्युच्चार्य पूर्णाहुतिचयं दद्यात् । तत
आचारान् ऐशान्यां एष्ट्व त्वं शीतला भव
इत्युच्चार्य दुग्धादि जिप्सा सुवल्लभमस्त्रना ॐ
कश्यपस्य त्रायुषं इति शिरसि । ॐ यमदस्य
स्त्रायुषं कश्यपे । ॐ यदेवानां त्रायुषं बाहु-
मूलयोः । ॐ तन्कोऽस्तु त्रायुषं हृदि । अन्य
कर्तृकपक्षे तु ततोऽस्तु त्रायुषमिति विशेषः ।
ततो यजमानः पञ्चगव्यं चरुशेषश्च प्राश्य ब्राह्म-
वा पूर्णपात्रादिकां दक्षिणां ब्रह्मणे दद्यात् ततो
हैमयुक्तं सवस्त्रतिलपात्रं अलङ्कृतगर्वी तन्मूलं
वा एतहोमकर्मप्रतिष्ठार्थमाचार्याय दद्यात् ।
अन्यहोतृपक्षे होत्रे दद्यात् । एतत्तत्तत्कर्मणा
प्रीयतां भगवान् विष्णुरिति विष्णवे समर्पयेत् ॥ * ॥
ततः प्रासादसम्मुखे ॐ उत्तिष्ठ ब्रह्मण्यस्यते देवा
यजन्तस्ते महे उपप्रयान्तु मरुतः सुदानव इन्द्र-
प्रासुर्भाससा इतिमन्त्रेण देवतामानोय विष्णु-
गृहस्य सम्मुखे गरुडं शिवगृहस्य वृषं दुर्गा
गृहस्य सिंहं स्थापयेत् । ततो गन्धमाल्यवस्त्रा
दिना म्यपतिं परितोष्य ॐ इदं विष्णुर्विचक्रमे
इत्यादि पठित्वा ॐ चक्राय नम इति चक्रं
संपूज्य गृहोपरि यथायोग्यं चक्रादिकं विन्यस्य
गृहं वस्त्राच्छाद्य गृहद्वारादुत्तरं तोरण
विधाय गृहानुरूपवष्टाचामरकिङ्किणीजाल-
वर्हिपत्रोपतं सवस्त्रयदिसमेतं चक्रं गृहस्थेशान-
कोणं वायुकोणं वा स्थापयेत् ॥ * ॥ ततो विष्णुं
शालग्रामादी यथाहं गृहमभोपे नीत्वा पञ्चवि-
ंशतिवर्तनारिकेलोदकेः पञ्चगव्यपञ्चान्तेकीर्णो-
दकेः क्षानं कारयित्वा वोदशोपचारान्दिभिः
पूजयेत् । वस्त्रमाणमन्त्राणां पौराणिकत्वेन
श्रद्धाश्रमप्रधिकारः । अत्रार्च्यपात्रात्मसा
प्रोक्षितं आसनं यक्षीत्वा इदमासनं ॐ सर्व-
ान्यामिह देव सर्वबीजमयं ततम् । आत्मस्थाय
परं शुद्धमासनं कल्पयाम्यहम् ॥ ॐ विष्णवे
नम इति मन्त्रेण दद्यात् १ । ततः क्षताक्षलिः ।
“ॐ यस्य दर्शनमिच्छन्ति देवाः क्षामोदसिद्धये ।
तस्मै ते परमेशाय स्वागतं स्वागतं मे ॥
क्षतायोऽनुयक्षीतोऽक्षि सफलं जीवितं मम ।
आगतो देवदेवेश । सुखागतमिदं वपुः ॥”
विष्णोः स्वागतमिति स्वागतप्रश्नः २ । ताम्र-
पात्रस्थं क्षामाकदूष्पापद्वापराजितायुक्तजलं
यक्षीत्वा ।

मठः

“ॐ यदुभक्तितेऽसम्पर्कात् परमानन्दसम्भवः ।
तस्मै ते चरणाज्जाय पान्यं शुद्धाय कल्पये ॥”
इत्युच्चार्य मन्त्रेण पादयोर्हृदयान् ३ । इदमासन-
मितीव मन्त्रस्य पूर्वमेतत् पादमिति प्रयोष्य
मेवमुत्तरत्र यथायोग्यमन्त्रैः । गन्धपुष्पाक्षत-
यत्रकुशाद्यतिलज्वेतसर्वपटून्वात्मकं अर्घ्यं शङ्खस्थं
यक्षीत्वा ।
“ॐ तापत्रयहरं दिवं परमानन्दलक्षणम् ।
तापत्रयविनिर्मुक्तं तवाच्यं कल्पयाम्यहम् ॥”
इति मन्त्रेण शिरसि दद्यात् ४ । जातीलवङ्ग-
ककीलयुक्तं केवलं वा जलं यक्षीत्वा ।
“ॐ देवानामपि देवाय देवानां देवतात्मने ।
आचामं कल्पयामीश शुद्धानां शुद्धिहेतवे ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् ५ । कांस्यस्थं दधिमधुघृता-
त्मकं कांस्यपिहितं मधुपर्कं यक्षीत्वा ।
“ॐ सर्वकल्मषहीनाय परिपूर्णसुखात्मने ।
मधुपर्कमिमं देव कल्पयामि प्रसीद मे ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् ६ । पुनराचमनीयं यक्षीत्वा ।
“ॐ उत्तिष्ठोऽप्यशुचिर्वापि यस्य स्नानमाचनः ।
शुद्धिमाप्नोति तस्मै ते पुनराचमनीयकम् ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् ७ । जौकिकतट्टाधिकशत-
त्रयतोलकान्यूनं तीर्थजलं यक्षीत्वा ।
“ॐ परमानन्दबोधोद्भास्विनमयनिजमूर्तये ।
साङ्गोपाङ्गमिदं क्षानं कल्पयाम्यहमीश ते ॥”
ॐ तद्विष्णोरिति मन्त्रेण दद्यात् ८ । पूर्वोक्ता
पुनराचमनीयश्च दद्यात् । अर्घ्याभिसा प्रोक्षितं
वस्त्रं यक्षीत्वा ।
“ॐ मायाचित्रपटश्चक्षुर्नजगृह्योवतेजसः ।
निरावरणविज्ञाय वासस्ते कल्पयाम्यहम् ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् ९ । उत्तरीयवस्त्रं यक्षीत्वा ।
“ॐ यमाश्रित्य महामाया जगत्संमोहनी
सदा ।
तस्मै ते परमेशाय कल्पयाम्युत्तरीयकम् ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् १० । ततः पूर्ववत् पुनराच-
मनीयश्च दद्यात् । सुवर्णाद्याभरणमण्यभिसा
प्रोक्ष्य ।
“ॐ स्वभावसुन्दराङ्गाय नानाशक्त्याश्रयाय ते ।
भूषणानि विचित्राणि कल्पयाम्यमराक्षितं ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् १० । प्रोक्षितं गन्धं यक्षीत्वा ।
“ॐ परमानन्दसौरभ्यपरिपूर्णदिग्गजर ।
गृहान् परमं गन्धं कल्पया परमेश्वर ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् ११ । तत्तद्देवताप्रियपुष्प-
मादाय ।
“ॐ तुरोयवनसम्भूतं नानागुणमनोहरम् ।
आनन्दसौरभं पुष्पं यक्षतां परमेश्वर ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् १२ । धूपं प्रोक्ष्य वष्टां
संपूज्य ।
“ॐ वनस्पतिरसो दिवो गन्धाः सुमनोहरः ।
आग्नेयः सर्वदेवानां धूपोऽयं प्रतियक्षताम् ॥”
इत्युच्चार्य वामहस्तेन वष्टां वादयन् मन्त्रेण
दद्यात् १३ । ततो हुतादिप्रदीपमादाय ।
“ॐ सुप्रकाशो महादीपः सर्वतस्तिमिरापहः ।

मठः

सवाङ्माभ्यन्तरं ज्योतिर्दीपोऽयं प्रतिगृह्यताम् ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् १४ । प्रीतिजननाविघ-
नेवेशोपरि मत्स्यसूत्रया मूलं दशधा जन्मा-
भ्यर्च्य धेनुसूत्रया मन्त्रोक्तम् ।
“ॐ सत्पात्रसिद्धं सुहृद्विर्विघ्नानेकभक्ष्यम् ।
निवेदयामि देवेश साधुगाय गृहाण तत् ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् १५ । जलमादाय ।
“ॐ समस्त देवदेवेश सर्वलक्षणकरं परम् ।
अखण्डानन्दसम्पन्नं गृहाण जलसुतम् ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् १५ । पूर्ववत् पुनराच-
मनीयम् । ताम्बूलं गृहीत्वा ।
“ॐ ताम्बूलं देवदेवेश कर्परादिसुवासितम् ।
कल्पयामि तवैशान वदनम्भोजभूषणम् ॥”
इति मन्त्रेण दद्यात् १५ । तत्तत्तद्देवतानम-
स्कारमस्तैर्वन्दनं कुर्यात् १६ । उपचारद्वया-
धारद्वये साधारण्येनोक्तेः पृथग्वा तद्दानम् ॥
तत् ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः संपूज्य घण्टा-
वितानतोरणयुक्तं वस्त्रादिच्छादितं वेश्म प्रोक्ष्य
ॐ विष्णवे नमः इति त्रिः संपूज्य ॐ तद्विष्णो-
रित्यनेन विष्णुं स्मृत्वा ॐ तत् सद्युक्त्याय
वामहस्तेन धृत्वा कुशतिलजलान्यादाय अदे-
त्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा एतत्तृण-
काष्ठादिमयवैष्णवपरमायुसमसंख्यवर्षसहस्राव-
च्छिन्नस्वर्गलोकमहितत्वकामः श्रीविष्णुप्रीति-
कामो वा एतत्तृणकाष्ठादिमयवैष्णव विष्णुदेवं
विष्णवे तुभ्यमहं सम्यग्दे । इत्युत्तरं । इष्ट-
कादिमये तु एतदिष्टकादिमयवैष्णवपरमायुसम-
संख्यवर्षसहस्रदशगुणकालावच्छिन्नस्वर्गलोक-
महितत्वकाम एतदिष्टकादीति विशेषः । एतत्-
प्रतिष्ठार्थं सुवर्णं ताम्बूलं वा दक्षिणां विष्णवे
दद्यात् । पश्चादाचार्यादौ प्रतिपत्तिः । * ।
ततो देव स्वयं गृहीत्वा गृहप्रदक्षिणं कारयित्वा
ॐ भद्रं कर्णेभिः शृणुयाम देवा भद्रं पश्ये-
माक्षिभिर्यजत्राः स्थिरैरङ्गैस्तुष्टुवांसकुरुभिर्भ्य-
सेम देवहितं यदायुः । इत्यनेनाभिमन्त्रितं देवं
गृहं प्रवेशयेत् । ॐ देवस्य त्वा सवितुः प्रसवे-
ऽश्विनोर्बाहुभ्यां पूष्णो हस्ताभ्यां हस्तमाददे
इति मन्त्रेण पिङ्गिकोपरि न्यसेत् । ॐ स्थिरो
भव बीजुङ्ग आशुर्भव वाङ्मन्त्रं पृथग्भद्रं सुसदस्त्र-
ममे पुरीषवाहनः । इत्यनेन स्थिरीकुर्यात् ।
पुनर्देव संपूज्य यथाशक्ति चामरघण्टावितान-
गोहिरण्यग्रामवाद्यभाङ्गादिकं दद्यात् । तत्
ॐ यावद्दराधरो देवो यावत्तिलति मेदिनी ।
तावदक्ष जगन्नाथ सन्निधीभव केशव ॥ इति
मन्त्रं पठेत् । ततो ध्वजसमीपं गत्वा संप्रोक्ष्य
तमारोपयेद्देवेन मन्त्रेण ॐ गृह्येहि भगवन्मो-
क्षरविनिर्मात उपरिचरवायुमार्गानुसारिन्
श्रीकर श्रीनिवास रिपुञ्जसकर सुजनाधिलय
सर्वदेवतासम्मत कुरु शान्तिं स्वस्थयनश्च मे
भवतु सर्वविघ्नान् हर हर स्वाहा ॐ ध्वजाय
नम इति ध्वजं संपूज्य ॐ विष्णवे नम इति
चिरभ्यर्च्य ध्वजं संप्रोक्ष्य वामहस्तेन स्पृष्ट्वा

मठः

अदेत्यादि असुकगोत्रः श्रीअसुकदेवशर्मा
महापातकादिबहुपापक्षयकामो विष्णुप्रीति-
कामो वा विष्णुवैष्णवि इमं ध्वजं विष्णुदेवं
विष्णवे तुभ्यमहं सम्यग्दे । इत्युत्तरं । एतत्-
प्रतिष्ठार्थं दक्षिणां विष्णवे दद्यात् । पश्चादा-
चार्यादौ प्रतिपत्तिः । ततो गरुडस्तम्भं समा-
रोप्य ॐ सुपर्णोऽसि गरुडस्तम्भे शिरो
गायत्रं चतुर्दशमन्त्रं पठ्यौ । स्तोम आत्मा
हृन्दांस्यङ्गानि यजूर्धि नाम साम ते तनुर्वा-
मदेयं यज्ञायज्ञियं पुच्छं धिष्ट्याश्च शफाः सुपर्-
णोऽसि गरुडस्तम्भं गच्छ स्वःपते । यजु-
र्वेदी तु । ॐ सुपर्णोऽसि गरुडस्तम्भे शिरो
गायत्रं चतुर्दशमन्त्रं पठ्यौ यज्ञायज्ञियं पुच्छं
हृन्दांस्यङ्गानि धिष्ट्याः शफाः यजूर्धि नाम ।
सुपर्णोऽसि गरुडस्तम्भं गच्छ सुरः पत इति
पठित्वा । ॐ गरुडाय नम इति त्रिःसंपूज्य
ॐ नमस्ते पतगम्रेष्ठ पद्मगान्तकर प्रभो । त्वत्-
प्रसादाद्महाबाहो मोदेयं दिवि देववत ॥
यथा त्वं संपुटकरः सततं नतकन्धरः । तथैव
पुरतो विष्णोस्त्वनप्रसादाद्भवाम्यहम् ॥ इति
पुटाञ्जलिः प्राचयेत् ॥ * । तत् । पिष्टप्रदोपा-
दिना निम्नेच्छनं कुर्यात् । ततो विश्वानून-
न्नाक्षयैभ्यो भोज्यानि दद्यात् । दीनानाद्यक्षय-
वर्धयेभ्यो यथाशक्ति दद्यात् । ततः प्रीयतां
पुष्करोकाक्षसंख्यं च शिरो हरिः । तस्मिंस्तुष्टे
जगत्पुष्टं प्रीणितं प्रीणितं जगत् ॥ ततो वृत्त-
गातवादिचनिस्त्रमहोत्सवं कृत्वा अष्टिद्रा-
वधारणं कृत्वा वैश्वानरसमाधानार्थं तद्विष्णो-
रिति विष्णुं स्मरेत् ॥ * । एवं कदादिमठादि-
प्रतिष्ठार्थं आसनादिकन्तु तत्तत्तत्तत् विहाय
केवलं प्रणवादिमोक्षनेन तत्तन्नाम्ना दत्त्वा
यथायोग्यं तत्तत्कर्म्मशेषं समापयेत् ॥ * । एवं
गोपथादि प्रतिष्ठार्थं तत्समीपे वेदिकां कृत्वा
तत्तत्फलकामो विष्णुप्रीतिकामो वा तत्तत्-
प्रतिष्ठां करिष्ये इति सङ्कल्प्य दृष्टिआह्लादिकं
विधाय प्रागुक्तविधिनामिस्थापनादि एतत्त-
त्कर्म्मणा प्रीयतां भगवान् विष्णुरित्यन्तं कर्म्म
कृत्वा कृपादिवत् सर्वभूतेभ्य उतख्य दक्षिणां
दद्यात् ॥ * । नियमव्रतादिप्रतिष्ठायान्तु विष्णु-
रित्यन्तं कर्म्म कृत्वा व्रतानुष्ठानं कृत्वा दक्षिणा-
दिकं कुर्यात् ॥ * । ततो घटस्थजलेन यजमान-
मभिषिञ्चेत् । तद्यथा,—
“ॐ सुरास्वामभिषिञ्चन्तु ब्रह्मविष्णुमहेश्वराः ।
वासुदेवो जगन्नाथस्तथा सङ्कषण्डो विसुः ।
प्रद्युम्नश्चानिरुद्धश्च भवन्तु विजयाय ते ॥
आखण्डलोऽभिर्भगवान् यमो वै नेर्कतस्तथा ।
वरुणः पवनश्चैव घनाध्यक्षस्तथा शिवः ।
ब्रह्मणा सहितः शेषो हिकपालाः पान्तु ते सदा ॥
कीर्त्तिलक्ष्मीर्धृतिर्महा पुष्टिः अह्ना चमा मतिः ।
वृद्धिलक्षा वपुः शान्तिस्तुष्टिः पुष्टिश्च मातरः ।
एतास्वामभिषिञ्चन्तु देवपत्न्याः समागताः ॥

मणिः

आदित्यचक्रमा भौमो बुधजीवितार्कजाः ।
यहास्वामभिषिञ्चन्तु राहुः केतुश्च सर्पिताः ।
देवानवगन्धर्वा यक्षराक्षसपद्मगाः ।
अथ यो सुनयो गावो देवमातर एव च ॥
देवपत्नीऽध्वरा नागा दैत्याश्चाध्वरसां गणाः ।
अस्त्राणि सर्वशस्त्राणि राजानो वाहनाणि च ॥
अथैधानि विचित्राणि कालस्यावयवाश्च ये ।
सरितः सागराः श्रेलाक्षीर्थाणि जलदा नराः ।
एतास्वामभिषिञ्चन्तु धर्मकामार्थसिद्धये ॥ * ॥
इति मठादिप्रतिष्ठाप्रयोगतत्त्वं समाप्तम् ॥
(पञ्चावाद्यवस्तुविशेषः । अस्य पाकप्रकारो यथा,
“समिता मह्येदन्यजलेनापि च सन्नयेत् ।
तस्यास्तु वटिकां कृत्वा पचेत् सर्पिषि नीरसम् ॥
एला लवङ्गकूर्पूरमरीचाद्यैरलङ्कृते ।
मण्यित्वा सितापाके तत्तत्तत्तत् समुद्धरेत् ॥
अयम्युकारः संसिद्धो मठ इत्यभिधीयते ॥”
[सन्नयमह्येत्] तथास्य गुणाः ॥
“मठस्तु दृढगो वृद्धो बन्धुः सुमधुरो गुरुः ।
पित्तानिलहरो कण्ठो दीप्ताग्नीनां सुपूजितः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्ववर्णक प्रथमे भागे ॥)
मठः, पुं, (मन्यते मनुते वज्रयते इत्यर्थः । मन +
“वचिमनिभ्यां चञ्च ।” उणा० ५ । ३६ । इति
अरश्चित्ठान्तादेशः ।) मुनिविशेषः । इत्य-
यादिकोषः ॥ (श्रौङ्कः । मठरो मुनिश्रौङ्कयो-
रित्युज्जलदन्तः ॥)
मठ इ क मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पर०-अक०-सेट् ।) इ मळयति । इति दुर्गा-
दासः ॥
मठ इ कि भूधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०
पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) मळयति मळति
हारो जगम् । इ मळति । इति दुर्गादासः ॥
मठ इ ड विभागः । वेष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) इ मळति ड
मळते । इति दुर्गादासः ॥
मठकः, पुं, (मळयति भूधयति क्षेत्रमिति । मडि
+ “कनु शिल्पिसंज्ञयोरपूर्वस्यापि ।” उणा०
२ । ३२ । इति कनु । एषोदरादित्वात्तलोपः ।)
शस्यभेदः । मेडुया इति भाषा । इति जटा-
धरः ॥
मड्डुः, पुं, वाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥
मुष्क इति ख्यातः । विपुलो उमरुर्मड्डु-
रिति कोषः ॥ मड्डु इति रौति इति
मड्डुः पूर्ववद्भूतेर्हृन्मनीयादित्वात्त्रेपस्य इत्वम् ।
मण्णिनि शब्दा अवेति मण्णिनिपातो वा ।
इति भरतः ॥
मड्डुकः, पुं, (मड्डुरेवेति मड्डु + स्वार्थे कन् ।)
मड्डुवाद्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मण् कूने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
अक०-सेट् ।) मणति । कूनेऽथस्तशब्दे । इति
दुर्गादासः ॥
मणिः, पुं, स्त्री, (मण + “सर्वधातुभ्य इन् ।”
उणा० ४ । ११७ । इतीन् ।) अष्टजानिः ।

मणिक

मणिका

मणिही

(यथा, रघौ । १ । ४ ।

“मणौ वक्ष्यसुतकीर्णं कृच्छ्रवाक्षि मे गतिः ।”
सुक्तादिकम् । तत्पण्यायः । रत्नम् २ मणौ ३ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६३ । (तथाचास्य पण्यायः ।
“रत्नं क्षीवे मणिः पुंश्च स्त्रियामपि निगद्यते ।
ननु पाषाणभेदोऽस्ति सुक्तादि च तदुच्यते ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अस्य गुणाः ।

“मणिर्त्नं परं शीतं कषायं स्वादु लेखनम् ।
चक्षुष्यं धारणात्तच्च पापालम्बीविनाशनम् ॥”
इति राजवल्लभः ॥

(तथाचास्य गुणाः ।

“सुक्ताविदमवच्छेदवैदूष्यस्फटिकादयः ।
चक्षुष्या मणयः शीता लेखना विषरुदनाः ।
प्रवित्रा धारणायाश्च पाषाणलम्बीमलापहाः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।)

अजायाः कण्डस्थानस्तनः । लिङ्गायम् । अलि-
ङ्गुरः । इति मेदिनी । २४ ॥ योग्यप्रभागः । इति
शब्दरत्नावली । नागविशेषः । इति जटाधरः ॥
मणिबन्धः । इति हेमचन्द्रः ॥ (सुनिर्भदः । यथा,
महाभारते । २ । ११ । २२ ।

“असितो देवलक्ष्मिर्जैमिण्यश्च तत्त्वविन ।
अश्वभो जितशत्रुश्च महावीर्यस्तथा मणिः ॥”)

मणिकर्णः, क्षी, (मणिरेवेति मणि + “यावादिभ्यः
कन् ।” ५ । ४ । ०६ । इति स्वार्थे कन् ।
अलिङ्गुरः । इत्यमरः । २ । ६ । ३१ ॥ (यथा,
मानस्ये । १ । २१ ।

“स तमादाय मणिके प्राक्षिपञ्जलचारि-
णम् ॥”)

मणिकर्णः, पुं, कामरूपस्य शिवलिङ्गभेदः । यथा,
“भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः ।
मणिकर्णो नाम हरस्तच्च तिष्ठति लिङ्गकः ॥
स सद्योजातरूपस्तु मणिकर्ण इतीरितः ।
सद्योजातस्य मन्त्रेण पूजितस्यः सदा शिवः ॥”

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥

मणिकर्णिका, स्त्री, (कर्ण भवा इति । कर्ण + “कणं
ललाटान् कनलद्वारे ।” ४।३।६५ । इति कन् ।
टाप् । अकारस्य इत्वम् । मणिमयी कर्णिका
शाकपार्थिवादिवत् समासः । सा विद्यते यजेति
वा । विष्णोस्तपस्याप्रचयदर्शनान् विस्मिततया
शिवस्य मणिमयकुण्डलपतनादस्यास्तथात्वम् ।)
काशीम्यतोर्यप्रवेशः । तदुत्पत्तिर्यथा । विष्णुं
प्रति शिववाक्यम् ।

“त्वदीयस्यास्य तपसो महोपचयदर्शनान् ।
यन्मयान्दोलितो मौलिरहिःश्रवणभूषणः ॥
तदाब्जलनतः कर्णान् पपात मणिकर्णिका ।
मणिभिः खचित्ता रम्या ततोऽस्तु मणि-
कर्णिका ॥

चक्रपुष्करिणीतीर्थं पुरा ख्यातमिदं शुभम् ।
तथा चक्रं खननाच्छक्रचक्रगदाधर ॥
मम कर्णान् पपातयं यदा च मणिकर्णिका ।
तदा प्रवृत्तिं लोकेऽच ख्यातास्तु मणिकर्णिका ॥

श्रीविष्णुवाच ।

सुक्ताकुण्डलपातेन तयादितनयाप्रियम् ।
तीर्थानां परमं तीर्थं सुक्तिचैवमिहास्तु वै ॥
काशतेऽत्र यतो ज्योतिस्तदनाख्येयमीश्वरः ।।
अतो नामापरचास्तु काशीति प्रथितं विभो ॥
अन्यं वरं वरे देव । देयः सोऽप्यविचारितम् ।
स ते परोपकारार्थं जगदन्तामगो शिव । ॥
आत्रक्षस्तत्त्वपर्यन्तं यन्कश्चिज्जन्तुसंज्ञितम् ।
चतुर्धं भूतप्रायेषु काश्यां तन्मुक्तिमाप्नोति ॥
तस्मिंस्तीर्थवरं शम्भो । मणिश्रवणभूषणे ।
सन्ध्यां स्नानं कर्णं होमं वेदाध्ययनमुत्तमम् ॥
तर्पणं पिण्डदानञ्च देवतानाञ्च पूजनम् ।
गोभूतलिहिरण्यान्वदीपासाम्बरभूषणम् ॥
कन्यादानं प्रयत्नेन सप्ततन्त्रनेकशः ।
व्रतोनसर्गं वृषोत्तमं लिङ्गादिस्थापनं तथा ॥
करोति यो महाप्राप्तो ज्ञात्वायुः क्षणमवसरम् ।
विपत्तिं विपुलाश्चापि सम्पत्तिमतिभङ्गुराम् ॥
अथवा मुक्तिरेकास्तु विपाकस्तस्य कर्मणः ।
अन्यथापि शुभं कर्म यद्वत् अहया हुतम् ॥
विनात्मघातमीशान् तद्वक्त्रा प्रायोपवेशनम् ।
नैःश्रयस्याः श्रियो हेतुस्तदस्तु जगदीश्वर । ॥
नानुशोचति नाख्याति कृत्वा कालान्तररूपि
यत् ।

तदिहाक्षयतामेतु तस्येश । त्वदनुग्रहान् ।
तव प्रसादात्तस्यैव सत्त्वं मलयमस्तु तत् ।
यदस्ति यद्विषयश्च यद्वत्तच्च सदाशिव । ॥
तस्मादेतन्मयं सर्वस्मान् ज्ञेयमस्तु शुभोदयम् ॥”
इति काशीखण्डे मणिकर्णिकाख्यानं नाम २६
अध्यायः ॥

मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णो मणिकर्णो वा
ईश्वरः ।) काशीम्यशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
“ओङ्कारं प्रथमं पश्यन् मन्त्रोदयान् कृतो-
दकः ।

त्रिपिष्टपमहादेव ततो वै कृतिवाससम् ॥
रत्नेशश्चाथ चन्द्रेशं केदारश्च ततो ब्रधन ।
धर्मेश्वरश्च वीरेशं गच्छेत् कामेश्वरं ततः ॥
विश्वकर्म्मेश्वरश्चाथ मणिकर्णेश्वरं ततः ।
अविमुक्तेश्वरं दृष्ट्वा ततो विश्वेशमचेधेन ॥
यथा यात्रा प्रयत्नेन कर्मणा ज्ञेयवासिभिः ॥”

इति काशीखण्डे १०० अध्यायः ॥

मणिकर्णेश्वरः, पुं, (मणिकर्णस्तदास्य ईश्वरः ।)
कामरूपस्य शिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
“सन्नेतार्थजलं ज्ञात्वा स्रष्टा चन्द्रं सवासवम् ।
मणिकर्णेश्वरं दृष्ट्वा मुक्तिर्भसाफलं गते ॥”

इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥

मणिकाननं, स्त्री, (मणीनां काननमिव । बहु-
मणिधारणादस्य तथात्वम् ।) कण्डः । इति
शब्दरत्नावली ॥ रत्नवन्धः ॥

मणिकारः, पुं, (मणिं करोतीति । कृ + अण् ।)
मणिनिर्मितालङ्कारादिकर्ता । जौहरि इति
भाषा । तत्पण्यायः । वैकटिकः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥ न्यायचिन्तामणिकर्ता च ॥

मणिकूटः, पुं, (मणयः मणिमयानि कूटानि
शिखराणि यस्य सः ।) कामरूपस्य पर्वतभेदः ।
यथा,—

“भस्मकूटस्य चैशान्यां मणिकूटो महागिरिः ।
मणिकर्णो नाम हरस्तच्च तिष्ठति लिङ्गकः ॥”
इति कालिकापुराणे २१ अध्यायः ॥

“मणिकूटस्याथ गिरिर्गन्धमादनकस्य च ।
मध्ये सवति लोहितो ब्रह्मपुत्रः समास्थितः ॥
हत्वा च्चरं तथा विष्णुस्तत्र वासमथाकरोत् ।
नरदेवासुरादीनां यथा भवति वे हितम् ॥
चरं गापीडिततनुचरं हत्वा महासुरम् ।
संयुक्तो हितार्थाय सोऽगदह्मन्नामचरत् ॥
अगदह्मन्संभूतं संगातश्च महासरः ।
तस्य स्वयं नाम चक्रे हयग्रीवोऽपुनर्भवम् ॥
न पुनर्जायते यस्मात् ततः ज्ञात्वा नरोत्तमः ।
अपुनर्भवसंज्ञं तत् सरस्तु परिकीर्तितम् ॥
मणिकूटाचले विष्णुर्हयग्रीवस्वरूपपृष्ठकः ।
स च यामप्रमाणेन विस्तारेणैव संस्थितः ॥”

इति कालिकापुराणे २० अध्यायः ॥

मणिखनिः, पुं (मणीनां खनिः ।) मणिराकरः ।
यथा । मणैः खनिः ॥ इति मुग्धबोधप्रकाशकणम् ॥
मणिग्रीवः, पुं, (मणयो ग्रीवायां कन्धरायां यस्य ।)
कुबेरपुत्रः । इति शब्दरत्नावली ॥ रत्नकन्धरं
त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । १ । १०० । १४ ।

“हिरण्यकणं मणिग्रीवमन्तस्तप्तो
विश्वे वरिवस्यन्तु देवाः ॥”

“मणिग्रीव रत्नाद्युपेतकण्डम् ।” इति तद्गार्थं
सायनः ॥

मणिच्छिद्रा, स्त्री, (मणेरिव छिद्रमस्याम् ।) मेदा-
नामौषधम् । ऋषभाश्वौषधम् । इति मेदिनी ।
रे, २६० ॥ (तथास्या, सलक्षणपण्यायः ।
“महामेदाभिधो ज्ञेयो मेदालक्षणसुच्यते ।
शुक्लकन्दो नखच्छेद्यो मेदाध्यातुमिव सवेन ॥
यः स मेदेति विज्ञेयो जज्ञासातत्परैर्जनैः ।
शून्यपणौ मणिच्छिद्रा मेदा मेदोभवाश्चरा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मणितं, स्त्री, (मण + भावे क्तः ।) मेधुनकालीन
वाक्यम् । “स्वनितमणितादि सुरते ।” इति
साहित्यदर्पणे ।) तत्पण्यायः । रत्नजितम् १ ।
इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, शिशुपालवधे । १०।७५ ।

“सोऽनुकृतानि मणितं कर्णोक्तिः
स्निग्धमुक्तमलमर्थवर्षासि ॥”)

मणितारकः, पुं, (मणेरिव दीप्तिमती तारका
यस्य ।) सारसपक्षी । इति राजनिघण्टुः ॥

मणिहीपः, पुं, स्त्री, (मणिप्रचुरो हीपः ।) क्षीर-
समुद्रमध्ये पद्मरागादिमणिमयान्तरीपः । स च
त्रिपुरसुन्दरीवासस्थानम् । यथा,—
“सुधासिन्धोर्मध्ये मुरविटपिवाटीपरिसरे
मणिहीपे नोपीः नवति चिन्तामणिगृहे ।
शिवाकारे मन्त्रे परमशिवपर्यङ्गनिलयां
भगन्ति त्वां ध्यायः कति च न चिदानन्दलहरीम् ॥”
इत्यानन्दलहरी ॥

मणिब

मणिपर्वतः, पुं, (मणीनां पर्वतः ।) गिरि-
विशेषः । यथा, —

“ततोऽभ्यधात्रिरिष्टमभिनो मणिपर्वतम् ।
तत्र पुण्या वसुवता ह्यभवंचामनाः प्रभाः ॥
मणीनां हेमवर्णानामभिभूय दिवाकरम् ।
तत्र वैदूर्यवर्णानि ददृशं मधुसूदनः ॥
सतीरगपताकानि द्वाराणि शिखराणि च ।
विन्दुदृग्द्युतमेवामः प्रबभौ मणिपर्वतः ॥
हेमचित्रवितानैश्च प्रासादेरुपशोभितः ।
तत्र ता हेमवर्णाभा ददृशं मधुसूदनः ॥
गन्धर्वसुरसुखानां प्रिया दुहितरस्तथा ।
ददृशं पृथुलश्रोणीः संरुद्धा गिरिकन्दरे ॥
नरकैश्च समानीता रथ्यमाणाः समन्ततः ॥”

इति महाभारते हरिवंशे नरकवधाध्यायः ॥
मणिपूरं, स्त्री, षट्चक्रान्तगतनाभिमध्यस्थलनीय-
चक्रम् । यथा, —

“तद्वर्तु नाभिदेशे तु मणिपूरं महाप्रभम् ।
मेघाभं विदुदाभश्च बहुतैजोमयं ततः ।
मणिवद्भिन्नं तत्र पद्मं मणिपूरं तथोच्यते ॥
दशभिश्च दलैर्युक्तं डादिफालाचरान्वितम् ।
शिवेनाधिष्ठितं पद्मं विश्वालोकेनकारणम् ॥”

इति तन्त्रम् ॥

तत्तु स्वाधिरानपद्मस्थोर्द्वेष्टेण तिष्ठति । यथा, —
“एतत्पद्मस्थोर्द्वेष्टेण महापद्मं सुदुर्लभम् ।
दशपत्रं नीलवर्णं सजलं घोररूपकम् ।
डादिफालैः सप्तैश्च पद्मजघातिशोभनम् ॥
तन्मध्ये बीजकोषे निवसति सततं बह्वीजं
सुसिद्धं
वाङ्मे तत्तेपुराणं नवतपननिभं स्वस्तिकं
तत्त्रिभागे ॥

स्वर्णकाण्डमिदं देवि । सर्वदेवप्रपूजितम् ।
साकारं बह्वीजं सदैव मेघवाहनम् ॥
रत्नामयं हि तत्रैव महामोहस्य नाशनम् ।
भद्रकाक्षी महाविद्या वामभागे सुशोभिता ॥”

इति निर्व्याणतन्त्रे ६ पटलः ॥

तत्र देवतीर्थं यथा, रुद्रयामले ।
मणिपूरे देवतीर्थं पञ्चकुण्डं सरोवरम् ।
तत्र श्रीकामनातीर्थं ज्ञाति यो सुक्तिमिच्छति ॥”
(मणीनां पुरोऽन्तः) स्नानमखातदेशं च । (यथा,
महाभारते १ । २१८ । २३ ।

“चित्राङ्गदा पुनर्ददुः मणिपूरपुरं ययौ ॥”)

मणिबन्धः, पुं, (मणिबंध्यते यच्च । अधिकरणे
घञ् ।) प्रकोष्ठपाशयोः सन्धिस्थानम् । इत्य-
मरटीकायां भरतः । कजा इति भाषा । स च
करखादिभागः । (यथा, अभिज्ञानशकुन्तले
३ अङ्कः ।

“मणिबन्धाज्जितमिदं संक्रान्तीशीरपरिमलं
तस्याः ।”)

तदुपमायः । मणिः २ । इति हेमचन्द्रः ॥ कर-
यन्त्रिः ३ करयन्त्रिकः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा, —

“मणिबन्धेर्निगृहे च सुसिद्धशुभसन्धिभिः ।

मणिमा

रुपा हिनैः करच्छेदेः सशब्देर्धनवर्जिताः ॥”
इति मातङ्गे ६५ अध्यायः ॥

मणिभद्रः, पुं, (मणिभद्र भद्रः, यदा मणिभि-
भेद्रमस्य । मणिमुक्तादिधनाधिक्यादस्य तथा-
त्वम् ।) जिनानां पूर्व्वयक्षविशेषः । तत्पर्यायः ।
जम्भलः २ पूर्व्वयक्षः ३ जलेन्द्रः ४ । इति
त्रिकाण्डशेषः । (प्रधानयक्षभेदः । यथा,
महाभारते । ३ । ६४ । १२७ ।

“अतः त्वां मातुषीं भर्ता न पश्यामि महावने ।
तथा नो यत्तराडय मणिभद्रः प्रसीदतु ॥”
यथा च कथासरित्सागरे । १३ । १६५ ।

“असह्येष्टे पुरस्यान्तर्मणिभद्र इति श्रुतः ।
पूर्व्वः कृतप्रतिष्ठोऽस्ति महायक्षः प्रभावितः ॥”)

मणिभूमिः, स्त्री, (मणीनां भूमिः आकरः ।
मणिमयी भूमिरिति वा ।) रत्नस्थलिनः । तत्-
पर्यायः । कुट्टिमम् २ । इति शब्दरत्नावली ॥

मणिमण्डपः, पुं, (मणिमयः मण्डपः ।) रत्नमय-
यक्षम् । यथा, रुद्रयामले वगलास्तोत्रे ।

“मध्ये सुधाब्जिमणिमण्डपरजवदी-
सिंहासनोपरिगतां परिपीतवर्णाम् ।

पीताम्बराभरणमात्यविभूषिताङ्गीं
देवीं नमामि धृतसुन्दरवैरिणिजाम् ॥”

मणिमयं, स्त्री, (मणिरिव मय्यते इति मणि +
मय्य + कर्मणि घञ् ।) सेखवलवणम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (मणयः मय्यन्ते उपलान्
विदायं यक्षान् अजास्मादिति । मय्य + अधि-
करणादौ घञ् ।) पर्व्वतविशेषः । इति माणि-
मयशब्दटीकायां भरतः ॥ (यथा, महाभारते ।
१३ । १८ । ३३ ।

“मणिमय्येष्टेष्टे वै पुरा सम्पत्तिञ्चो मया ॥”)

मणिमान्, [त्] चि, मणिविशिष्टः । रत्नभूषितः ।
(यथा, भागवते । ३ । १५ । ४१ ।

“विद्युत्तप्तपन्नकरकुण्डलमण्डनार्ह-
शङ्खस्थलोन्नसमुखं मणिमत्किरीटम् ॥”)

मणिरक्षोति मनुप्रत्ययेन निष्पन्नः । (पु, नाग-
विशेषः । यथा, महाभारते । २ । ६ ।

“मणिमान् कुण्डधारश्च कर्काटकधनञ्जयौ ॥”
राक्षसभेदः । स च कुबेरस्य सखा । यथा,
महाभारते । ३ । १३० । ५७ ।

“सखा वैश्रवणस्याधीश्वरिणोऽमराचसः ॥”
पञ्चमस्यदंशभेदः । यथा, दृष्टान्तकथायां ।
१४ । २० ।

“अपरस्थां मणिमान् मेघवान् वनौघः क्षुरा-
पङ्गोऽस्तगिरिः ॥”

स्त्री, पुरमेदः । यथा, महाभारते । ३ । ६ । ४१ ।
“इत्यलो नाम देव्ये आसीत् कौरवगन्धन ।

मणिमत्यां पुरि पुरा वातापिच्छस्य चाशुजः ॥”)

मणिमाला, स्त्री, (मणिनिर्मिता माला शाक-
पार्थिवादिवत् समासः ।) हारः । दन्तचत-
विशेषः । इति मेदिनी । ले, १६० ॥ (मणि-
निर्मिता माला यस्याः ।) लक्ष्मीः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ दीप्तिः । इति शब्दमाला ॥ (इन्दो-

मण्डः

भेदः । यथा, इन्दोममङ्गल्याम् । “तौ तौ
मणिमाला हिरा गुह्यवक्त्रैः ।” अधिकम् इन्दो-
, शब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मणिरागं, स्त्री, (मणिरिव रागो वर्णीकृतमस्य ।)
हिङ्गुलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मणैः रागः ।)
मणोवर्गे पुं । (गुणादयोऽस्य हिङ्गुलशब्दे
विधेयाः ॥)

मणिवः, पुं, नागविशेषः । मणिशब्दादस्यर्थे
वप्रत्ययेन निष्पन्नः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मणिवीजः, पुं, (मणिरिव दर्शनीयं बीजं यस्य ।)
दाहिन्मृच्छः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मणिसरः, पुं, (मणिभिः स्त्रियते गन्त्यते यथ्यते
इतिभावः । स्र + कर्मणि अच् ।) मुक्ताहारः ।
यथा, गीतगोविन्दे ७ सर्गः ।

“घटयति सघने कुचयुगगगने नृगमदसचि-
रुषिते ।

मणिसरममलं तारकपटलं नखदशप्रशि-
भूषिते ॥”

मणी, स्त्री, (मणि + कृदिकारादिति पञ्जे डीप् ।)
मणिः । इति भरतद्विरूपकोषः ॥

मणीचक्रं, स्त्री, (मणीम् चकते प्रतिहन्ति दीप्ता
इति । चक्र + अच् ।) चन्द्रवर्णरूपम् । तत्-
पर्यायः । इन्द्रकान्तः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(शाकदीपस्य वर्षविशेषः । यथा, मातुल्ये ।
१०१ । २३ ।

“श्यामपर्व्वतवर्षं तु मणीचक्रमिति स्मृतम् ॥”)

मणीचक्रः, पुं, (मणी + चक्र + अच् ।) मत्स्य
रत्नपत्नी । यथा, —

“भम्पाशी मत्स्यरङ्गः स्थाण्डलमदुर्गुमीचक्रः ।
इति हारावली ॥

मणीव, य, मणितुल्यम् । मणिशब्देन सह इव
शब्दस्य षष्ठीतत्पुरुषसमासः । प्रथमाद्विवच-
नान्तमणिशब्दात् इवार्थवशब्देन वाशब्देना-
प्येव रूपम् यथा, —

“मणीवोदृष्टेति तु इवार्थे वशब्दो वाशब्दो
वा बोध्यः ।”

इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मणीवकं, स्त्री, (मणीव + संज्ञायां कन् ।)
पुष्पम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मण्डपी, स्त्री, (मण्डमुष्णाद् पाति रजतीति
मण्ड + पा + कः । जातौ संज्ञायां वा डीप् ।)
सुनोपीदकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मण्डः, पुं, (मण्डते इति मठि + अच् ।) वटक
विशेषः । माड्डा इति हिन्दौ भाषा । यथा, —

“समितां मण्डयेदाम्बेकलेनापि च सन्नयेत् ।
अस्यास्तु वटकं लत्वा पश्चेत् सर्पिषं नीरसम् ॥
एकालवङ्गकर्पूरमरिचादौरजङ्गते ।

मण्डयित्वा सितापाके ततस्तच्च समुद्धरेत् ।
अयं प्रकारः संसिद्धो मण्ड इत्यभिधीयते ॥”

अस्य गुणाः ।

“मण्डस्तु दृङ्गो दृष्टो वक्षः सुमधुरो गुहः ।
पित्तानिजहरो रक्तो दीपाक्षीनां सुपूजितः ॥”

प्रकारान्तरं यथा,—

“समिता शकंरासर्पिर्निर्मिता अपरेऽपि ये ।

प्रकारा अतुना तुल्यास्तोऽपि चैतद्गुणाः

सूताः ॥”

इति राजनिघण्टः ॥

मण्डः, क्री, पु, (मण्यते ज्ञायते अनेन अत्रादिक मिति । मण + “जमन्तान् ङः ।” उणा० १।११३।

इति ङः ।) सर्वेषामन्नदध्यादीनामयसः ।

इत्यमरभरतौ । मण्ड इति मान इति च

भाषा ॥ (यथा, उत्तररामचरिते ४ अङ्के । १ ।

“नीवारौदनमण्डस्तुण्णमधुरं सद्यःप्रसूताप्रिया-

पीतादप्यधिकं तपोवनन्दगः पर्याप्तमाचामति ॥”)

सारः । पिच्छम् । इति मेदिनी । ङे, २१ ॥

मण्डः, क्री, (मण्यतीति । मण् भूषादौ + अच् ।)

मस्तु । इति मेदिनी । ङे, २१ ॥ (यथा, भाग-

वते । ५ । २० । २४ ।

“समानेन दधिमण्डोदेन परितः ॥”)

मण्डः, पु, (मण्यति चैत्रं भूषयतीति मण् +

अच् ।) शरच्छब्दः । शाकभेदः । इति मेदिनी ।

ते, २१ ॥ मस्तु । भूषा । सारः । पिच्छम् ।

हेमचन्द्रः ॥ (मण्यति वर्षागमे कृष्यतीति

मण् + अच् ।) दूर्ध्वः । भक्तादिभवरसः

तस्य लक्षणम् ।

“भक्तेर्विना द्रवो मण्डः पयं भक्तसमन्वितम् ।

इति राजनिघण्टः ॥

(“तन्नालघुतरो मण्डः ।” इति च, सुसुते छत्र

स्थाने ४५ अध्यायः ।) अथ मण्डस्य लक्षणं

विधिर्यथा च ।

“नक्तुलानां सुसिद्धानां चतुर्दशगुणे जले ।

रसः सिकथेस्त्रिंशद्विंशतो मण्ड इत्यभिधीयते ॥

“शुद्धी सैन्धवसंयुक्तो दीपनः पाचनश्च सः ।

अमृतस्य सन्धक् सिद्ध्याच्च ज्ञेया मण्डस्य सिद्धता ॥

पेया यथ्यवाग्नां विलेपीभक्तयोरपि ॥”

तस्य गुणाः ।

“मण्डो ग्राही लघुः शीतो दीपनो धातुसाम्य-

जनः ।

ज्वरघ्नस्तर्पणो बल्यः पित्तश्लेष्मापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“सुहोषणो वस्तिविशोधनश्च

प्राणप्रदः शोणितवर्धनश्च ।

ज्वरापहारी कफपित्तहन्ता

वायुं जयेदृष्टगुणो हि मण्डः ॥

लाजमण्डोऽभिजननो दाहलघ्वाग्निवारणः ।

ज्वरातीसारशमनोऽश्वदोषामपाचनः ॥

वायुमण्डोऽभिजननः शूलानाहविनाशनः ।

पाचनो दीपनो हृद्यः पित्तश्लेष्माग्निलापहः ॥”

वायुमण्डो भृष्टयवमण्डः । इति राजवल्लभः ॥

(धान्यादिजलमण्डगुणाः । क्रीवलं विवर्जितम्

“धान्यमण्डं पित्तहरं शमनघ्नघ्नरीहरम् ।

वातलं रक्तशमनं ग्राहि सन्दीपनं परम् ॥”

इति धान्यमण्डगुणाः ॥

“युगन्तराणां मण्डन्तु श्लेष्मलहातलं मतम् ।

पित्तसंशमनीयश्च मण्डनं ग्राह्यश्च तनम् ॥”

इति युगन्तरमण्डगुणाः ॥

“रक्तशालाद्वयं मण्डं मधुरं ग्राहि शीतलम् ।

प्रमेहान्धरौ हन्ति वातलं पित्तलतथा ॥”

इति रक्तशालामण्डगुणाः ॥

“मधुरं शीतलं किञ्चित् श्लेष्मलं शोषणाशनम् ।

अश्वरीमेहसंहेदी वातलं श्वेतताम्रलम् ॥”

इति श्वेततम्रलमण्डगुणाः ॥

“यवमण्डं कषायं स्याद् ग्राहि चोष्णं विपाकि

च ।”

इति यवमण्डगुणाः ॥

“तदन गोधूमसंभूतं मधुरं पित्तवारणम् ।”

इति गोधूममण्डगुणाः ॥

“श्लानिभृच्छाकरं सद्यः कोदवाद्यजनं लघु ।”

इति कोदवमण्डगुणाः ॥

“तद्वच्च सुदधान्यानां वातलं पित्तकारकम् ।

करोति श्लोपदं गुल्लं प्रतिश्यायादिकोपनम् ॥”

इति सुदधान्यमण्डगुणाः ॥

इति मण्डवर्गाः ॥

इति हारीते प्रथमे स्थाने नवमेऽध्याये ॥

“मण्डस्तु दीपयत्यग्निं वातचाप्यशुलोमयेत् ।

नृदूकरोति क्षोर्तासि स्वेदं मज्जनयत्यपि ॥

लङ्कितानां विरक्तानां जीर्णं स्नेहे च लब्ध-

ताम् ।

दीपनत्वानुत्वाच्च मण्डः स्यात् प्राणधारणः ॥

लघ्वाग्नोत्तारशमनो धातुसाम्यकरः शिवः ।

लाजमण्डोऽभिजननो दाहलघ्वाग्निवारणः ॥

मन्दाग्निविवमामीनां बालस्थविरयोपिताम् ।

देयश्च सुकुमाराणां लाजमण्डः सुसंस्कृतः ।

सुन्धिपासासहः पथ्यः शुद्धानां मलापहः ॥”

इति चरके छत्रस्थाने सप्तविंशेऽध्याये ॥

“लाजमण्डो विमुहानां पथ्यः पाचनदीपनः ।

वाताशुलोमनो हृद्यः पिप्पलीनागरायुतः ॥”

इति सुसुते छत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥

मण्डकः, पु, (मण्डेन जलतः इति । मण्ड + सञ्ज्ञायां

कन् ।) पिष्टकविशेषः । मण्डा इति हिन्दी

भाषा ॥ यथा,—

“गोधूमा धवला घौताः कुङ्किताः शोषितास्ततः ।

प्रोक्षिता यन्त्रनिबिड्याञ्जलिताः समिताः

सूताः ॥

वारिणा कोमलां जलवा समितां साधु मर्दयेत् ।

हस्तचालेन या तस्या लोप्ती सन्धक् प्रसारयेत् ॥

अधोमुखधटस्थेतद्विज्ञप्तं प्रचिपेद्वहिः ।

नटन वङ्किना साध्यः सिद्धो मण्डक उच्यते ॥”

लोप्ती लेचो इति लोके ।

“द्वयेन साध्यखण्डेन मण्डकं भक्षयेन्नरः ।

अथवा सिद्धमांसिन सतक्रवटकेन वा ॥”

तस्य गुणाः ।

“मण्डको दृढगुणो हृद्यो बल्यो रक्तिकरो भृष्टम्

पाकेऽपि मधुरो ग्राही लघुर्होषणयापहः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(माधवीजता । तत्पर्यायो । यथा,—

“माधवी स्थातु वासन्ती पुष्पको मण्डकोऽपि

च ।

अतिस्तुतो वितुक्तश्च कास्तुको भमरोत्सवः ॥”

इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

गोताङ्गविशेषः । यथा,—

“जयप्रियः कलापश्च कमलः सुन्दरकथा ।

मङ्गलो वल्लभश्चेति मण्डकाः षट् प्रकीर्तिताः ॥

जयप्रियो हंसताने लघुमध्ये यदा गुहः ।

जनविश्रव्यचरैर्युक्तो रसे वीरे स वर्तते ।

लघुगुणलघुयुक्त्र हंसतानः स उच्यते ॥ १ ॥

कलापो रङ्गतालंन युक्तो रौद्ररसे हि सः ।

दाविश्रव्यचरैर्युक्तो लघुरादौ गुहइयम् ।

लघुरादौ गुहइन्दं रङ्गताल इतीरितः ॥ २ ॥

लघुइन्दं गुहइकोऽनिलोऽत्र सगणालकः ।

पञ्चविंशत्यचरैः स्यात् कमलः शान्तहास्ययोः ॥ ३ ॥

गुहरेको लघुइन्दं त्रिपटे भगणालके ।

अष्टाविंशत्यचरैस्तु शङ्करे सुन्दरे मतः ॥ ४ ॥

आदौ गुहलघुमध्ये प्रुतोऽन्ते भङ्गतालके ।

एकविंशत्यचरैस्तु वीरे मङ्गलमण्डकः ॥ ५ ॥

षट्पितापुष्पके ताले गलसागलगात्मके ।

चतुर्विंशत्यचरोऽयं वल्लभो रौद्रके रसे ॥ ६ ॥

इति सङ्गीतदाभोदरः ॥

मण्डनं, क्री, (मण्यते अनेन इति । मण् भूषे +

करणे ल्युट् ।) भूषणम् । यथा, अभिज्ञानशकु-

न्तले । १ । १४ ।

“किमिव हि मधुराणां मण्डनं नास्त्यतीनाम् ॥”

अलङ्कारिण्युनि त्रि । इति मेदिनी । ने, १०५ ।

“चतुर्धा मण्डनं वासोभूषणमाख्यातुलेपनैः ।”

इति महाभारत मोक्षधर्मैः ॥

मण्डपः, पु, क्री, (मण् + भावे घञ् मण्डः । मण्डं

पाति । पा + कः ।) जनविश्रामयणम् । तत्प-

र्यायः । जनश्रयः ० । इत्यमरः । २ । २।६ ॥

(यथा, देवीभागवते । ० । ११ । ५० ।

“गङ्गातीरे शुभां भूमिं मापयित्वा द्विजोत्तमैः ।

कुञ्जं मण्डपं स्वस्थाः शतस्तम्भं मनोहरम् ॥”)

देवादित्तवधम् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा-

विश्वकर्म्मप्रकाशे ६ अध्याये ।

“प्रदक्षिण्यास्तु समस्तजनो मण्डपो भवेत् ।

तस्य चार्द्धेन कर्तव्यस्वयनो सुखमण्डपः ॥”

इत्यादिमण्डपविवरणम् तत्रैव विस्तरशो

द्रष्टव्यम् ॥ मण्डं पिवतीति । पा + कः ।) मण्ड-

पानकर्त्तरि च ॥

मण्डपा, क्री, निष्पावी । इति राजनिघण्टः ॥

(मण्डपोऽपि दृश्यते ।)

मण्डयन्तः, पु, (मण्यति भूषयतीति । मण् +

“तृभूयश्चवसिभासिवाधिगण्डि मण्डिजि, नन्दि-

अथ ॥” उणा० । ३ । १०८ । इति अण्

स च णिन् ।) अण्डम् । बहुवचनः । नटः । अल-

ङ्कारः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुदादिहृत्तः ॥

मण्डयन्ती, क्री, (मण्यतीति । मण् + अच्

खियां ङीप् ।) योषित् । इति विकारशेषः ॥

मण्डरी, जौ, (मण्डयति भूषयतीति । मण्ड + चरप्रत्ययः । खिवां डीप् ।) सुधुरी । इति हारावली ।

मण्डलं, जौ, (मण्डयति भूषयतीति । मण्ड + “कलस्तपच ।” उणा० । १।१०६ । इति कजः ।) चक्रस्यैवोर्विर्भेदनम् । चक्रस्यैवोक्तत्वात्तज-रक्षिमण्डलम् । यथा,—

“वातेन मण्डलीभूताः सूर्याचक्रमयोः कराः । मातामा योनिं तन्मते परिवेशः प्रकीर्णितः ।”

इति साहसङ्कः ।

तत्पञ्चायः । परिवेशः ० परिधिः ३ उप-सूर्यकम् ४ । इत्यमरः । १ । ३ । ३२ ॥ परिवेशः ऋद्ध्यान्तोऽपि । यथा,—

“पुलिङ्गः परिवेशः स्यात् परिधौ परिवेशो ।”

इति ऋद्ध्यान्ते वङ्गः ।

सूर्यस्तुपगतं उपसूर्यं स्वार्थे कः उपसूर्यकम् । चक्रपदे उपसूर्यमिव उपसूर्यकं इवार्थे कः । इति भरतः । * । चक्रवालम् । इत्यमरः । १ । ३ । ६ ॥ तत्तु मण्डलाकारेण परिणतं सङ्ग्रहमात्रम् । मण्डलाकारद्विक्कम् । इति भाष्यी । चक्रस्यैव वालो वलनमस्य चक्र-वालं वलेर्वणि वालः मनीषादित्वात् लस्य ङत्वे चक्रवाङ् । किंवा चक्रस्य चक्रा-कारेण वाङते चक्रवाङ् वाङ्ङ आभाष ञ् । इति भरतः । * । कोटरागः । द्वादश-राजकम् । इति मेदिनी । १ ले, २१ । (उक्तञ्च तद्विवरणं कामन्दकीये नीतिसारे । ८ । १—२२ ।

“उपेत, कोवदकाभ्यां सामावः सह मन्त्रिभिः । दुर्गस्थश्चिन्तयेत्तापु मण्डलं मण्डलाधिप । रथी विराजते राजा विशुद्धे मण्डले चरन् । अशुद्धे मण्डले सर्पन् शोभ्यते रथचक्रवत् । रोचते सर्वभूतेभ्यः शशीवाखलमण्डलः । सन्पूर्वमण्डलस्तस्माद्भिजगीयुः सदा भवेत् । अमात्यराष्ट्रदुर्गाणि कोषी दृष्टञ्च पञ्चमः । यताः प्रकृतयस्तन्त्रोर्विजगीयोवदाहताः । यताः पञ्च तथा मित्रं सप्तमः पृथिवीपतिः । सप्तप्रकृतिकं राज्यमित्यवाच दृष्टयतिः । सन्पञ्चसु प्रकृतिभिर्महोत्साहः क्षतश्रमः । नेतृश्रेष्ठशीलञ्च विजगीयुरिति स्मृतः । कौलीनं दृढसंविन्नसुताहः स्थूलक्षिता । चित्रज्ञता बुद्धिमत्त्वं प्रागल्भ्यं सत्यवादिता । अदीर्घक्षत्रताऽर्चोऽप्रभयः स्वप्रधानता । देशकालज्ञता दार्ढ्यं सञ्ज्ञेऽसहिष्णुता । सर्वविज्ञानिता दान्यं सदा संवृतमनता । अविसर्वादिता शौर्यं भक्तिज्ञत्वं क्षतज्ञता । श्रमज्ञातवास्तव्यममर्षित्वमसापलम् । अकर्मदृष्टगात्रत्वं क्षान्त्यं दीर्घदर्शिता । जितश्रमत्वं धर्मेत्यमक्रपरिवारता । प्रकृतिस्फीनता चेति विजगीयुगुणाः स्मृताः । सर्वैशुर्गेर्विहीनोऽपि स राजा यः प्रतापवान् । प्रतापयुक्ता ह्यस्मान् परान् सिंहा नृगानिव ॥

प्रतापसिद्धौ वृषतिः प्राप्नोति मङ्गलीं श्रियम् । तस्मादुत्थानयोगेन प्रतापं जनयेत्परम् । एकार्थाभिनिवेशितमविलक्षणसुख्यते । दास्यस्तु स्मृतः शत्रुविजगीयुगुणावितः । सुखः क्रूरोऽनवाऽसत्यः प्रमादो भौकरस्थिरः । सद्रो योधावमता च सुखच्छेदो रिपुः स्मृतः । अरिभिर्मरिमेभिर्च मित्रमित्रमतः परम् । तथारिमित्रमित्रञ्च विजगीयोः पुरः स्थिताः । पार्थिव्याहः स्मृतः पञ्चादाक्रन्दस्तदनन्तरम् । आसारावनयोश्च विजगीयोस्तु मण्डलम् । अरेस्तु विजगीयोस्तु मध्यमो भूष्यनन्तरः । अगुप्यहे संहतयोः समर्थो यस्तयोर्वधि । मण्डलत्वे हि चेतवानुदासीनो वताधिकः । अगुप्यहे संहतानां यस्तानाञ्च वधे प्रभुः । नृनप्रकृतयस्तेताश्चतस्रः परिकीर्णिताः । आहैव भक्तकुशलचतुष्टयं मण्डलं मयः । विजगीयुररिमिचं पार्थिव्याहोऽय मध्यमः । उदासीनः पुनोमेन्द्रो वट्कं मण्डलम्वचतुः । उदासीनो मध्यमञ्च विजगीयोस्तु मण्डलम् । उग्रता मण्डलमिदं प्राह द्वादशराजकम् ।”) देशः । स च देशः समन्ताद्विश्रितयोजनं चत्वारिंशद्वयोजनं वा । इति केचित् । गोलम् । इत्य-नेकार्थकायः । चक्रम् । इति त्रिकाङ्गशेषः । संघातः । इति हेमचन्द्रः । नखाघातः । इति शब्दमाला । ध्वनिनां स्थानपञ्चकान्तर्गत-स्थितिर्विशेषः । यथा,—

“मण्डलाकारपादान्ध्यां मण्डलं स्थानमीरितम् ।”

इति शब्दरत्नावली ।

आचनखात्वागन्धद्वयम् । इति शब्दचक्रिका । अहविशेषः । यथा,—

“तियंग्रतिच दृष्टः स्याद्भोगोऽन्वाहृतिरेव च ।

मण्डलं सन्वतोऽतिः पृथग्वृत्तिरसंहतः ।”

इति भरतवृत्तिकामन्दकिः ।

(अस्य पुंस्त्वमपि । यथा, महाभारत । ६ । ७८ । २० ।

“भौक्षेण धानैराद्यानां अष्टः प्रवृत्तयो ययौ । मण्डलः समहाहोर्दूर्मेदाऽमित्रवातिनाम् ।” यथा च, कामन्दकीये । १६ । ४१ ।

“मण्डलोऽसंहतो भोगो दृष्टश्चेति मयोविभिः”) गृहादीनां मण्डलसंस्थानं तत्परिमाणञ्च यथा, “सर्वेषाम् गृहाणां वै अधस्ताच्चरतं रविः । रवस्तु स्मृतः सोमः सोमान्नचक्रमण्डलम् । न च त्रेभ्यो बुधस्तु बुधदृष्टम् भागवतः । तस्माद्भारकच्छोर्ह तस्य चोर्ह दृष्टयतिः । तस्मात् शनैश्चरच्छोर्ह तस्योऽन्वधिमण्डलम् । ऋविभ्यश्च बुधश्चोर्हमायातं त्रिदिवं भुवं । आदित्यनिलयो राहुः कदाचित् सोममार्गतः । सूर्यमण्डलसंस्थस्तु निबन्धं केतुः प्रसर्पति । नवयोजनसहस्राणि विस्तारो भास्करस्य तु । विस्तारान्निगुणस्यास्य परिणाहे तु मण्डलम् । दिगुणः सूर्यविस्ताराद्विस्तारः शशिनः स्मृतः ।

दिगुणं मण्डलस्यास्य यथैव सवितुस्तथा । चक्रतः षोडशो भागो भार्गवस्य विधीयते । भार्गवात् पादहीनस्तु विधीयो वै दृष्टयतिः । दृष्टयतिः पादहीनौ वक्रसौरावदाहता । विस्तारमण्डलाभ्यान् पादहीनस्तयोर्बुधः । बुधतुल्यानि ऋचाणि सर्वे हस्तानि यानि तु । योजनार्द्धप्रमाणानि तेष्वो हस्तं न विद्यते । राहुः सूर्यप्रमाणस्तु कदाचित् सोमसंज्ञितः । तस्मात् गृहप्रमाणस्तु केतुस्त्वनियतः स्मृतः ।” इति देवीपुराणे गृहगतिर्नामाध्यायः ।

क्षत्रिमण्डलविधिर्यथा,—

“चतुर्हस्तं समारभ्य यावद्वृत्तशतं भवेत् । मण्डलं तत्र कर्णव्यमत ऊर्ध्वं न कारयेत् । विमलं विजयं भद्रं विमानं शुभं शिवम् । बह्वर्मानञ्च देवञ्च जताशं कामदायकम् । रचकं स्वस्तिकाव्यञ्च द्विदशं इति मण्डलाः । सितदिहृतिनाम्नाञ्च रणाः काव्याः सुशोभनाः । शालिविष्टककौसुमरजनीहरिपञ्चनाः । मणिविद्रमरागाञ्च भक्षणा अभिमन्त्रिताः । सितसर्वपद्मपाट्या रणाः क्षत्वा तु पातयेत् । अस्तराजं न्यमन्त्रणी सम्भवति पदं पि वा । समोत्थानं शुभं क्षत्वा गोमयेनोपसेपितम् । चन्दनागुदकपूर्वचोदधूपाधिवासितम् । भूभागं सुमितं सिद्धं प्रत्येपिचमकोत्तरम् । यान्यं स्वस्तिकमस्त्याङ्गैः सुत्रैर्विनाङ्कपत्रजैः । पद्मपत्रादिकं मन्त्रे दिगुणं त्रिगुणं पि वा । दाराणि समस्तत्राणि कर्णिकाकेशरोज्ज्वलम् । पद्मं तथावशेषाणि स्वस्तिकान्मुष्णानि च । सयावलम्बहस्तस्तु रजःपातं समाचरेत् । मध्यमानामिकाङ्गुष्ठेऽपरिहृद्यधेष्यथा । अधोमुखान्कुलिं क्षत्वा पातयेत्तु विचक्षणः । समा रक्षा तु कर्णयाविच्छिन्ना पुष्टिर्वर्जिता । अङ्गुष्ठपञ्चनेऽपुण्या समा काव्या विजानता । संसक्तं विषमं स्थूलं विच्छिन्नं क्षरावृतम् । पथ्यन्तसंप्रितं ह्रस्वभालिखितं कदाचन । संसक्तं कलहं विद्याद्व्यरेते तु विग्रहम् । अतिस्थानं भवद्व्याधिर्निबन्धं पीडा विमिश्रितं । विद्वभिर्भयमाप्नोत शत्रुपक्षाञ्च संशयः । क्षत्रायाश्चार्थज्ञानिः स्यात् विच्छिन्ने मरणं ध्रुवम् ।

वियोगान्तु भवेत्तस्य दृष्टयस्तुतस्य वा । अविदित्वा लिखेद्यस्तु मण्डलान् यथेष्यथा । सर्वदेशोपगमाप्नोति ये दावाः पूर्वभाषिताः ।” इति देवीपुराणे पुण्याभिवेकचिन्तानामाध्यायः । सूर्यमण्डले देवानां स्थातयेथा,— “अर्चयेन् पुजयेन् देवं जपेच्च रविमण्डले । आदित्यमण्डले देवं ध्यात्वा विष्णुसुपेति तम् ।” भोजनमण्डलं यथा,— “यातुघानाः पिशाचाश्च असुरा राक्षसास्तथा । घ्नन्ति केवलमन्नस्य मण्डलस्य विवर्णनात् । आदित्या वसवो रुद्रा नक्षत्रा चैव पितामहाः । मण्डलान्पुण्योवन्ति तस्मात् कुर्वन्ति मण्डलम् ।

मण्डली

५७८

मण्डूक

मण्डूर

चतुःकोणं विनायस्य चिकीर्षं चतुस्रस्य तु ।
त्रिकोणमिति वेदस्य मूढस्य वर्तुलं सदा ॥”
इत्याद्ये वङ्गपुराणे व्याहृतकतपोनामाध्यायः ॥
मण्डलं, जि, विष्णुम् । इत्यमरः । १।१।१५ ॥ हे चन्द्रस्य
शरीरे उपचारादादित्यस्य च । वेति शोभते
विष्णुः धीनकान्तगत्यादौ नास्तीति विष्णुः ।
विष्णुमिति भाति विष्णुः । सौत्रोऽयमिति स्वामी ।
मण्डयति मण्डलं नास्तीति अलः खियां नदा
दित्वा मण्डली च । इति भरतः ॥
मण्डलः, पु, (मण्डं लाति यज्जातीति । ला + कः ।)
कुक्रुरः । इति मेदिनी । खे, १२१ ॥ सर्पविशेषः ।
इति विश्वः ॥ (देहस्याष्टप्रकारसन्ध्या-
गतसन्धिविशेषः । “त एतं सन्धयोऽष्टविधाः ।
कोरोदूखल-सातुह-प्रतर-तुमसेवगीवायसतुख
मण्डल-शृङ्गावर्ताः ।” ‘कण्ठद्वयनेचक्रोम-
नाङ्गीषु मण्डलाः ।’ इति सुश्रुते शरीरस्थाने
पञ्चमेऽध्याये ॥)
मण्डलकं, स्त्री, (मण्डलं स्वार्थं कन् ।) विष्णुम् ।
कुक्रुमदः । इत्यमरः । इति मेदिनी । कं, २०७ ॥
मण्डलाकारकूटः । इति जटाधरः ॥
मण्डलकः, पुं, (मण्डलं स्वार्थं कन् ।) कुक्रुरः ।
इति धरणिः ॥
मण्डलशृङ्गं, स्त्री, (मण्डलेन मण्डलाकारेण प्रव-
र्तितं शृङ्गमिति नित्यसमासः ।) मण्डलाकार
शृङ्गम् । तत्पठ्यायः । हस्तोऽ, २ ॥ इति शब्द-
माला ॥
मण्डलपत्रिका, स्त्री, (मण्डलं मण्डलाकारं पत्रं
यस्याः । कन् । टाप् । अत इत्वच् ।) रक्तपुन-
नवा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्या
रक्तपुननवाशब्दे ज्ञातयाः ॥)
मण्डलाग्रः, पु, (मण्डलं गोलाकारं अग्रं यस्य ।)
खड्गः । इत्यमरः । २।८।८६ ॥ (यथा,
सुश्रुत खड्गस्थाने अष्टमेऽध्याये । तत्र मण्डलाग्र-
करपत्रे स्यातां च्छेदेन खड्गश्च ।)
मण्डलायित, स्त्री, (मण्डलवशाच्चरतिमिति । मण्डल
+ अयि । दीर्घः । मण्डलाय नामधातुः क्तः ।)
वर्तुलम् । इति शब्दरत्नावली ॥
मण्डलाधीशः, पु, (मण्डलस्य अधीशः ।) मण्डले-
श्वरः । तत्पठ्यायः । मध्यमः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥
मण्डली, [न] पुं, (मण्डलं कुण्डलनं कुण्डला-
कारेण शरीरेवेष्टनमस्यास्तीति । मण्डल + इति ।
सर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः । वङ्गालः । इति
शब्दमाला ॥ जाह्नकः । इति हेमचन्द्रः ॥
खट्वाश इति भाषा ॥ घट्टशः । गोनाश-
सर्पः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मण्डली, स्त्री, (मण्डलमस्यस्या इति । अग्रं
आद्यच् । गौरादित्वात् ङीष् ।) दूल्वा । इति
हारावली ॥ (स्त्री, शुद्धी ॥ तत्पठ्यायो यथा,
“शुद्धी मधुपणा स्यादन्तान्तवल्ली ।
हिमा श्लेष्मन्वा च्छिन्नोद्वा यत्सादनीति च ॥
जीवन्ती तन्निष्ठा सोमा सोमवल्ली च कुण्डली ।

चक्रलक्षणिकाधीरा विशाला च रसायनी ॥
चन्द्रहासी वयस्या च मण्डली देवनिर्मिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मण्डलेशः, पु, (मण्डलस्य ईशः ।) मण्डलेश्वरः ।
तत्पठ्यायः । एकजन्मा २ भयापहः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मण्डलेश्वरः, पुं, (मण्डलस्य ईश्वरः ।) भूम्यक-
देशाधिपः । अन्यो भूम्यकदेशाधिपो मण्डले-
श्वरः स्यात् मण्डलस्य अरिमित्रादिरूपस्य
देशस्य ईश्वरो मण्डलेश्वरः । एकदेशाधिप
इत्यर्थः । स्यात्त्वण्डं द्वादशराजके च देश च
विष्णे च कदम्बके च । इति विश्वः ॥ इत्यमर
टीकायां भरतः । तस्य लक्षणांतरम् ।
“चतुर्योन्यपथ्यन्तमधिकारं शृपस्य च ।
यो राजा तच्छतगुणः स एव मण्डलेश्वरः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलयाजन्मखण्डे ८६ अध्यायः ॥
मण्डहारकः, पु, (मण्डं हरति आहरति यज्जा-
तीति । हृ + “णुल्लघौ ।” ३।१।१३३ ।
इति णुल् । सुरासम्पादनार्थं मण्डयहणा-
दस्य तथात्वम् ।) शौक्षिकः । इत्यमरः ।
१।२।१० ॥
मण्डा, स्त्री, (मण्डः कारणत्वेनास्ति अस्या इति
अशीर्द्देश्योच् । टाप् ।) सुरा । इति दारा-
वली ॥ (मण्डयतीति । मडि + अच् । टाप् ।)
आमलकी । इति मेदिनी । डे, २० ॥
मण्डितः, पु, बौद्धगणाधिपविशेषः । इति हेम-
चन्द्रः । (मडि + कर्माणि क्तः ।) भूषिते जि ।
इत्यमरः । ६।२।१०० ॥ (यथा, गीत-
गोविन्दे । २।७ ।
“मणिमयमकरमनोहर-
कुण्डलमण्डितगण्डसुदारम् ।”)
मण्डूकः, पु, (मण्डयति भूषयति जलाशयमिति
मडि + “श्लिमिण्डभ्यामृकण्” उणा० ४।४२ ।
इति उकण् ।) भेकः । इत्यमरः । १।१० ।
२४ ॥ (यथा, मनु । ४।१२६ ।
“पशुमण्डूकमान्तराश्वसर्पेणकुलास्तुभिः ।
अन्तरागमने विद्यादन्ध्यायमहर्निशम् ॥”
भेकाद्यैः पण्यां गुणाश्च यथा, —
“मण्डूकः ब्रह्मगो भेको वर्षाभूर्द्दुरो हरिः ।
मण्डूकः शृङ्गलो नातिपिप्लो बलकारकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
शौखकः । सुनिर्घण्टः । इति मेदिनी । कं,
१३६ ॥ गाढतेजाः । इति शब्दरत्नावली ॥
बन्धविशेषे स्त्री । इति विश्वः ॥ (अन्धजाति-
भेदः । यथा, महाभारते । २।२८।६ ।
“तत्र तिस्रिरेकस्त्रायान् मण्डूकास्थान् दृयो-
तमान् ।”)
मण्डूकपर्णः, पुं, (मण्डूकाकृति पर्णमस्य । यद्वा,
मण्डूक इवात्तानोदर पर्णमस्य ।) श्योनाकटक्षः ।
इत्यमरः । ४।२।५६ ॥ (तथाचास्य पठ्यायः ॥
“श्योनाकः शौखणश्च स्यात्तटकटङ्गटुण्डकः ।
मण्डूकपर्णपत्रोर्णशुकनासकुटमटा ।

दीर्घटनोरसुचापि पृथुशिवः कटम्बरः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
शौखकः । इति मेदिनी । खे, ११५ ॥
मण्डूकपर्णी, स्त्री, (मण्डूकपर्णे । गौरादित्वात्
ङीष् ।) मञ्जिष्ठा ॥ (यथास्या पठ्यायः ।
“मञ्जिष्ठा विकसा जिह्वी समज्ञा कालमेविका
मण्डूकपर्णी भञ्जीरी भञ्जी योजनवल्लीपि ॥
रसायन्यतणा काला रक्ताङ्गी रक्तयष्टिका ।
भञ्जीतकी च गङ्गारी मञ्जुषा वल्गरञ्जिनी ॥”)
ब्राह्मणी इति मेदिनी । खे, ११५ ॥ आदित्य
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ औषधि-
विशेषः । घुलकुङ्डी इति भाषा । तत्पठ्यायः ।
भेकी २ मण्डूकी ३ मण्डूकर्णी ४ । इति रत्न-
माला ॥ मण्डूकर्णिका ५ । अस्या गुणाः ।
मण्डूकर्णिका लघ्वी स्वादुपाका रसा हिमा ।
(मण्डौषध्यां पठ्यायान्तरं यथा,—
“मण्डूकर्णी मण्डूकी त्वाङ्गी दिवा मण्डौषधी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
तथाचास्या गुणाः ॥
कषाया तु हितापिस्ते स्वादुपाकरसा हिमा ।
लघ्वी मण्डूकर्णी तु तदङ्गोऽनिक्रिका मता ॥
इति सुश्रुते खड्गस्थाने ४६ अध्याये ।)
पाटान्तरम् । मण्डूकर्णिका लघ्वी कृष्णा
वातविषमनुन । इति राजवल्लभः ॥
मण्डूकमाता, [क] स्त्री, (मण्डूकस्य मातेव मण्डूक-
प्रावकत्वादस्याप्यथात्वम् ।) ब्राह्मी । इति
राजनिर्घण्टः ॥ भेकमाता च ॥
मण्डूका, स्त्री, (मण्डूक + खियां टाप् ।) मञ्जिष्ठा ।
यथा, शब्दमालायाम् ।
“मण्डूका च लता यष्टिर्मधुषी च भञ्जीरी ॥”
मण्डूकी, स्त्री, (मण्डूक + खियां ङीष् ।) मण्डूक-
पर्णी । इति मेदिनी । कं, १३७ ॥ आदित्यभक्ता ।
ब्राह्मी । इति राजनिर्घण्टः ॥ क्षुपविशेषः ।
इति रत्नमाला ॥ घुलकुङ्डी । इति भाषा ।
पृष्टयोधिन । इति शब्दरत्नावली ॥
मण्डूरं, स्त्री, पु, लौहमलम् । तत्पठ्यायः ।
शिङ्गागम् २ । इत्यमरः । २।६।६८ ॥
सिंहानं ३ । सिंहान ४ । मण्डूते लोहं वेष्टत
अभिदाहे लोहादिभजते वा मण्डयति भूष-
यति औषधत्वाद्गोमिति वा मण्डूरं कि
मडि भूषे मडि ड विभागे वेष्टे नास्तीति
करः । इति तट्टाकार्या भरतः ॥ अस्य गुणः ।
लौहगुणतुल्यः । शतवर्षार्द्धं मण्डूरसुप्तमम् ।
अग्नीतिवर्षायं मध्यमम् । षष्टिवर्षायं मध्यमम् ।
अतो न्यूनं विषतुल्यम् । यथा,—
“यल्लोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किञ्चापि तद्गुणम् ।
शतोऽङ्गुलम् किञ्च मध्यमाग्नीतिवर्षिकम् ॥
अधमं षष्टिवर्षायं ततो ह्यनं विषोपमम् ॥”
इति रसनिष्पत्ताभिः ॥
(तथा चास्य पठ्यायान्तरम् । मण्डूरं लोहजं
किञ्चम् । इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥ अस्य
उत्पातगोत्राश्च यथा,—

“आयमानस्य लोहस्य मलं मद्धरमुच्यते ।
लोहसिंहानिका किङ्करी सिंहानस्य निगद्यते ॥
यलोहं यद्गुणं प्रोक्तं तत्किङ्करमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“ये गुणा मारिते मुखे ते गुणा मुखकिङ्करे ।
तस्मात् सर्वत्र मद्धरं रोगशान्ते प्रयोजयेत् ॥”
अथास्य भारवविधिवर्णना,—

“एषा च काष्ठैर्मेलमायससु
गोमूत्रनिर्वापितमृदवारान् ।
विचूर्ण्य लोहं मधुनाचिरेण
कुम्भाकर्यं पाण्डुराहं निहन्ति ॥”

इति वैद्यकरसेनसारसंग्रहे आरगमारणा-
धिकारे ॥

मच्छोदकं, क्ली, (मच्छ इव उदकमस्य मच्छमिश्रित-
सुदकमवेति वा ।) चित्ररागः । विचित्रवर्णः ।
आतर्पणम् । आलम्ब्यना । इति मेदिनी । के,
००७ । (यथा, सुश्रुते स्रजभ्याने ४४ अध्याये ।
“तस्य पिष्टस्य भागांश्छीन् क्लिप्पभागविमि-
श्रितान् ।

मच्छोदकार्थं कायश्च दद्यात् तत्सर्वमेकतः ॥”)
मन् य अनहमहम् । अत्वं त्वं भवति त्वद्भवति
अनहमहं मद्भवतीति संप्रसारणाकारणम् ॥
अस्मच्छब्दाच्चिप्रत्यये ह्यते तत्तुकि अस्मच्छब्दस्य
महादेशान्नियमम् । इति तट्टीकायां गोपी-
चन्द्रः ॥

मतं, क्ली, (मन् + भावे क्तः ।) सम्मतम् । तन-
पण्यायः । हृन्द्ः २ अभिप्रायः ३ आकृतम् ४
भावः ५ आशयः ६ । इति हेमचन्द्रः ॥

मतः, त्रि, (मन् + कर्मणि क्तः ।) सम्मतः ।
ज्ञातः । इति मेदिनी । ते, ४० ॥ (यथा,
रघौ । २ । ५७ ।

“किमप्यहिंस्यस्तव चेन्मतोऽहं
यशःशरीरे भव मे दयालुः ॥”)

अक्षितः । इति हेमचन्द्रः ॥

मतङ्गः, पुं, (माद्यति माद्यत्वेन वेति । मद् +
“मदीभिर्यजि हर्षे । इत्युणादिकोष टीकोक्त-
रुद्रादङ्गः । इत्य तः ।) सुनिर्भेदः । (यथा,
रघौ । ५ । ५४ ।

“मतङ्गशपादवलेपमृत्ना-
दवाप्रधानस्त्रि मतङ्गजत्वम् ॥”)

मेघः । इत्युणादिकोषः । १ । २७ ॥

मतङ्गनः, पुं, (मतङ्गः मेघ इव जायते तदाख्य-
सुनेर्जातो वेति । जन + ङ ।) हृत् । इत्यमरः ।
२ । ८ । ४४ ॥ (यथा, कामन्दकीये नीतिसारे । १५ । ७ ।

“योद्धा प्रभूताम्बवेन यायात्
निर्वासनार्थं करिणां यथा तु ।
ऋतेऽन्धसो योद्धास्त्वानात् प्रतापात्
भवन्ति कुष्ठानि मतङ्गजानाम् ॥”)

मतङ्गिका, क्ली, प्रशस्तम् । इत्यमरः । १ । ४ । २७ ॥

मतिः, क्ली, (मन्थतेऽनयेति । मन् + क्तिन् ।)
बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । ११ ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । ९७ । २६ ।

“मतिस्तु द्विविधा लोके युक्तायुक्तेति सर्वथा ।”)
इच्छा । स्मृतिः । इति मेदिनी । ते, ४३ ॥
आर्यम् । शाकभेदः । इत्यजयपालः । ३ ॥
“विप्रेन्द्र । का प्रशंस्यं जन्म ते ब्रह्ममानसे ।
यस्य यच्च कुले जन्म तन्मतिस्त्वाहशी भवेन ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीलक्ष्मणस्मृत्युक्ते १ अध्यायः ॥
मतिकरौषधम् । यथा,—
“पाठा हे जीरके कुष्ठमन्थगन्धानमोदकम् ।
वचा त्रिकटुकश्चैव जवणं चूर्णसुतमम् ॥
ब्राह्मीरसैर्भावितश्च सर्पिर्मधुसमन्वितम् ।
सप्ताहं भक्षितं कुर्यान्मदेष्वर्थं मतिं
पराम् ॥”

इति गारुडे १८८ अध्यायः ॥

मतिदा, क्ली, (मतिं ददातीति । दा + क्तः ।)
ज्योतिष्मती । शिन्धुह्रीक्षुपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मतिदातरि, त्रि ।)

मतिभ्रमः, पुं, (मतेर्बुद्धेर्भ्रमः ।) बुद्धिभ्रंशः ।
“अस्थान रुवास्य मतिभ्रमः ॥” इति पानज्जल
योगसूत्रभाष्ये वेदव्यासः ।) तत्पर्यायः । जमः २
मिथ्यामतिः ३ भ्रान्तिः ४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

मतिभ्रान्तिः, क्ली, (मतेर्बुद्धेर्भ्रान्तिः ।) बुद्धि
भ्रंशः । तत्पर्यायः । भ्रमः २ मिथ्यामतिः ३
भ्रान्तिः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥

मतिविभ्रंशः, पुं, (मतेर्बुद्धेर्विभ्रंशः ।) उन्माद
रोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मतिहः, त्रि, (अयमनयोग्यमेवामतिशयेन मति-
मान् वेति । मतिमन् + हञ् । मत्तुपो
लोपः ।) अतिशयबुद्धिमान् । इति सुग्धबोध-
याकरणम् ॥

मत्कः, पुं, (माद्यतीति । मद् + क्तिप् । तनः
स्वार्थं कन् ।) मत्कुण्डः । इति शब्दमाला ॥
(मम अयम् । अस्मद् शब्दादिदमर्थं कन् ।
महादेशश्च ।) मत्तन्मन्त्रिणि त्रि । इति थाक-
रणम् ॥ (यथा, भट्टः । ३ । ३० ।

“नेतन्मत्तं मत्कमिति ब्रवाणः
सहस्रशोऽसौ श्रपयानश्रयत् ॥”)

मत्कुण्डः, पुं, (माद्यतीति । मद् + क्तिप् कुण्डति
इति कुण् + क्तः । तनः । मत्तावौ कुण्डेति ।)
कोटविशेषः । द्वारपोका इति भाषा ॥ तन-
पण्यायः । रक्तपायी २ रक्ताङ्गः ३ मन्त्र-
कावयः ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ उद्देशः ५ ।
(यथा, शिशुपालवधे । १४ । ६८ ।

“मत्कुणाविव पुरा परिब्रवी
सिन्धुनाथश्रयने निषेदुष ।
गच्छतः स्म मधुकैटभौ विभो-
यस्य नेदसुखविप्रतां चयम् ॥”)

निर्विदायहृत् । निःप्रसृपुरुषः । माकुन्दा
इति भाषा । नारिकेलः । इति मेदिनी । नं,
७० ॥ जङ्गाकायम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । ७५ ॥

मत्कुणा, क्ली, अजातजीमभगम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मत्कुणादिः, पुं (मत्कुणस्य अदिः । मत्कुण-
नाशकत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्नाशनः । सिद्धि
‘इति भाषा । इति शब्दमाला ॥
(विटतिरस्य इन्नाशनशब्दे विहितः ॥)

मत्तः, पुं, (माद्यतीति । मद् + कर्मणि क्तः ।)
चरम्भदहृत् । मातृभोयाला हाती इति
भाषा ॥ तत्पर्यायः । प्रभिन्नः २ गर्जितः ३ ।
इत्यमरः । २ । ८ । ३६ ॥ मतङ्गः ४ चरम्भदः ५ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ धुञ्जूरः । कोकिलः ।
महिषः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मत्तः, त्रि, मत्तताविशिष्टः । सुरापाने विक-
लान्तःकरणः । तत्पर्यायः । शौकः २ उत्त-
कटः ३ शीवः ४ । इत्यमरः । ३ । १ । २४ ॥
मदीहनः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ८ । ४ ।

“ते पीत्वा मदिरां मत्ताः क्षत्वा युद्धं पर-
स्परम् ॥”

यथाच माघवृत्तकृत्विनिश्चये महात्मादाधिकारे
“मध्येन मत्तः पुरुषो मदेन ॥”)

तृष्टः । मदीभिर्यजि हर्षे क्तः । इत्यमर-
भरतौ ॥ अविवेकी । (यथा रामायणे । १ ।
४४ । १० । “बलात्कृत्तो महाबलः ।”

“मत्तोऽविवेकी ।” इति तट्टीकाद्विज्ञानाशुनः ॥
मत्तकाश्रिणी } क्ली, उत्तमक्ली । इत्यमरः ।
मत्तकासिनी } २ । ६ । ४४ ॥ मत्त इव शीव इव
कसति गच्छति मत्तकासिनी कस च गतौ
यहादित्वास्मिन् इत्यमरः । मत्तेव काशन
भाति मत्तकाश्रिणी ताजयमध्यापि । इति
भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ९७ । ३६ ।
“न तासां सदृशीं मन्ये त्वामहं मत्त-
काश्रिणि !”)

मत्तकीशः, पुं, (मत्तः सन् कीशो वानर इव ।)
हृत् । इति शब्दमाला ॥

मत्तरः, पुं, ममाधिकः । मत्तोऽतिशयः । अस्म-
च्छब्दात् उत्तरप्रत्ययेन नियमः । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥

मत्तवारणं, क्ली, (मत्तं वारयतीति । वृ + णिप्
क्युः ।) प्रासादवीथीनां वरकः । कोठार
वाराणा इति भाषा ॥ (यथा, कुट्टनीमते । ६ ।

“द्विधराधरभूरिव राजति मत्तवारणोपेता ॥”
“प्रासादवीथीनां वरकः ।” इति तट्टीका ॥
अपाकयः । प्राङ्गणावरणम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । ७८ । चित्रश्च । प्रासादवीथीनां कुक्षद्वय-
वृत्तिः । कुक्षद्वयवृत्ति इति च पाठः । इति
मेदिनी । ३ । ११४ । पूगचूर्णः । इति शब्दमाला ॥

मत्तवारणः, पुं, (वायंते संयम्यते श्रद्धल्लादिभिः
इति वारणः । वृ + णिप् कर्मणि क्युट् । मत्त-
चासौ वारणश्चेति ।) प्रक्षिप्तकटकुञ्जरः ।
मत्तहृत् । इति मेदिनी । ३ । ११४ । हेम-
चन्द्रश्च । ४ । ७८ ॥

मत्ता, क्ली, (माद्यति माद्यतीति । अन्तर्भूत-
ण्यर्थान्मदधातोः + क्तः + क्तिष्वां टाप् ।) मदिरा ।

इति राजनिषेधः ॥ (पञ्चम्यन्तर्गतः दशाक्षरः
हृदोविशेषः । तल्लक्षणं यथा, हृदोमञ्जर्याम् ।
“ज्ञेया मत्ता ममसगच्छता ।”

अधिकम्बु हृन्ःशब्दे दृश्यम् ॥)

मत्तलब्धः, पुं, (आलम्ब्यते अस्वावित्यालम्बः ।
आ + लम्ब + कर्मेणि घञ् । मत्तस्यालम्बः
आश्रयः ।) प्राङ्गनावरणम् । तत्पर्यायः ।
अपाश्रयः २ प्रश्रीवः ३ मत्तवारणम् ४ । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ७८ ॥

मत्तभगमना, स्त्री, (मत्तभस्य गमनमिव गमनं
यस्याः ।) स्त्रीविशेषः । मत्तगजगामिनी । इति
हंसचक्रः । ३ । १७० ॥

मत्वं, ज्ञो, (मत्वं ज्ञानं तस्य करणमिति । मत +
 “मतजनहन्तात् करणजल्पकर्षणम् ।” ४।१८।५७।
 इति यत् । लटस्य चैवस्य समीकरणादिसाधन-
 फलकम् । यथा, तावद्विभवाज्ञाने १० । १८ । २।
 “भाट्टव्याख्येयं यथा सम्प्राम्थितं मत्वेन ।
 मतीकरोत्येव पाप्मानं भाट्ट्यं प्रकृजति ।”
 “मत्वं नाम लटस्य चैवस्य समीकरणादि-
 साधनफलकम् ।” इति तद्व्याख्ये सायनः ॥)
 दावादीनां सुष्टिः । तत्पय्यायः । वगटः २ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । ५५६ ॥

मञ्ज. इ. उ. क. गुप्तोक्तौ । इति कविकल्पदमः ॥
 (पुरा० व्याख०-सक०-सेट ।) इत्यवगाद्योपधः ।
 इ. क. उ. इति ध्रुव मन्त्रयते नृपोऽयमिति
 मरारिः ॥ मन्त्र इत्यनेनैवेष्टसिद्धौ इदनुवन्धो
 वेदेतच्चारणमर्थार्थः । इति दुर्गादासः ॥

मत्स्यः, प. (माद्यतीति । मद् + बाहुलकात् सन् ।)
मत्स्यः । इत्यणादिकोषः ॥

मत्स्यगटः, पु, (मत्स्यानां गच्छोऽत्र पृषो-
दरादित्वात् साधुः ।) व्यञ्जनविशेषः । मत्स्य-
घट इति ख्यातः । तत्पर्यायः । गलगटः २ ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्सरः, पु, (मद्यते इति मद् + “लघुमद्विभ्यः कित्” उणा० । ३ । ७३ । इति सरन् । स च कित् । यङ्ङा । मदा सरतीति अमर-
टीका ।) अत्यमरवैधः । इत्यमरः । ३ । ३ ।
१७२ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ४२ । ६५ ।
“शीर्षान्ताद्भयामास द्वितीयमपि तत्पक्षम् ।
निमगेक्षितो नारीणां सपत्नीद्युहि मत्सरः ॥”)
क्रोधः । इति मेदिनी । ३, १६३ ॥

मत्स्यः, जि, (माद्यतीति । मद् हर्ष + "लघु
मदिभ्यः कित् ।" उणा० । ३ । ७३ । इति
सरन् । स च कित् ।) असत्पदपरसम्पत्तिः ।
मात्सर्ययुक्तः । (यथा, महाजिह्वायात्पत्ते । १२७ इ ।
"न मत्स्यरा नातिवृष्टा नातिशुब्धा न काशुकाः ।")
लपयः । इत्यमरभेदनीकरौ ॥ आत्मधिकार-
विशेषः । यथा, —

इत्यात्मनि भवेद्यस्तु धिक्कारः स च मत्सरः ॥”
इति पादो क्रियायोगसागरे १६ अध्यायः ॥

मतस्यः

मत्सरा, स्त्री, (मद् + सरन् । स्त्रियां टाप् ।)
मत्सिका । इति मेदिनी । रे, १६३ ।

मत्सरो, [नृ] जि (मत्सरोऽन्यशुभदेशोऽन्यस्थिति
मत्सरः + इतिः ।) अन्यशुभदेशः । तत्पर्यायः ।
कर्णजपः २ दुर्जनः ३ पिशुनः ४ सूचकः ५
नीचः ६ द्विजिकः ७ खलः ८ । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, मत्सो । २ । २०१ ।

“परिमोक्षो ह्यभिर्भवति कीटो भवति मत्सरी॥”
मत्स्यः, पु स्त्री. (माद्यन्ति लोका अनेनेति।
मद् + “हृतव्यङ्गोति।” उणा०। ४।० इति
स्थन्।) स्वनामख्यातजलजन्तुः। माक इति
भाषा। तत्पर्यायः। पृथुरोमा० भक्षः३ मोनः४
वैसारिणः५ अखजः६ विसारः७ शकली ८।
इत्यमरः। १।१०।१७। शल्की ९ भयः१०
आत्माश्री ११ संवरः १२ स्रकः १३ जले-
श्रयः१४ कण्टको १५ शल्की १६ मच्छः १७
अनिमिषः१८। इति शब्दरत्नावली। शुद्धी १९।

इति गटाधरः ॥ तस्य गुणाः । हंशत्वम् ।
गुरुत्वम् । शुक्रवर्धनत्वम् । वस्त्रत्वम् । स्निग्ध-
त्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । कफपित्तकर-
त्वम् । आयामाध्वरतदोषाग्नीनां पूजितत्वम् ।
वातरोगहरत्वञ्च ॥ * ॥ हृहृत्स्मृत्यगुणाः । गुरु-
त्वम् । शुक्रत्वम् । मलवह्णकारित्वञ्च ॥ * ॥
क्षुद्रमनस्यगुणाः । लघुत्वम् । ग्राहित्वम् ।
ग्रहणीरोगे चितत्वञ्च ॥ * ॥ कृष्णमनस्यगुणाः ।
लघुत्वम् । स्निग्धत्वम् । वातघ्नत्वम् । वह्निवर्धन-
त्वञ्च ॥ * ॥ पाण्डुरमनस्यगुणाः । रोषणत्वम् ।
स्निग्धत्वम् । गुरुत्वम् । मलभेदित्वञ्च ॥ * ॥
कथितमनस्यस्य अर्थात् पूतिमनस्यस्य गुणः ।
हंशलत्वम् ॥ * ॥ शुष्कमनस्यगुणौ । विष्ट-
म्भित्वम् । दुर्धरत्वञ्च ॥ * ॥ लवणभाविता
मनस्यगुणाः । कफपित्तकरत्वम् । सारकत्वम् ॥
साम्प्रदमनस्यगुणाः । लघुत्वम् । वृध्यत्वम् । मधु-
रत्वम् । स्वल्पमलकारित्वञ्च ।

“सामुद्रा गुरवो वृद्धाः स्निग्धोष्णा वाम-
माश्रनाः ।”
इति पाठास्तरम् ॥ * ॥

(तथास्य पर्यायाः गुणाश्च ।
 “मत्स्यो मीनो विकारश्च उषो वैसारिणोऽरुणः ।
 शृङ्गलः पृथुरोमा च स सुदर्शन इत्यपि ॥
 रोहिताद्यास्तु ये जीवास्तु मत्स्याः परिकी-
 र्तिताः ।

मनस्याः जिग्धोष्णमधुरा गुरवः कफपित्ताः ॥
वातघ्ना हृंहणा त्र्यधा रोचका वसवर्द्धनाः ।
मदश्यावासक्तानां दीप्ताग्नीनाश्च पूजिताः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
 “मनस्या रोहितपाठीनकुर्मकुम्भीरककंटाः ।

शुक्तिप्रज्ञोद्भूतश्चकण्डरीवर्भिचन्द्रिका ॥
चुलकीनक्रमकरप्रिशुमारतिमिङ्गिलाः ।
राज्जीवाः चिलिचिमाद्याश्च ॥”

इति वामटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥
मनस्यास्तु द्विविधा नादेयाः सामुद्राश्च । तत्र

मतस्यः

नादेयाः । रोहित-पाठीन-पाटला-राजीव-
वर्णिगोमनस्य क्षणमतस्य-वागुच्चार-सुरज-
सहस्र-दंष्ट्रप्रभृतयो नादेयाः ॥

“नादेया मधुरा मत्स्या गुरवो मारुतापहाः
रक्तपित्तकराश्चोष्णा दृष्याः क्षिग्धाः क्षयवर्षसः ॥
कषाया गुरसस्तेषां श्लेष्मशैवालभोजनाः ।
सरस्त्रङ्गागसम्भताः क्षिग्धाः स्वादुराः स्मृताः ।
महाद्भेदो बलिनः स्वल्पेभ्यश्च बलाः स्मृताः ।”
निमितिनिमिङ्गलकुलिशूपाकमत्स्यनिरालक-
नन्दिवारलकमकरगरगरकचन्द्रकमहामीन-
राजीवप्रभृतयः सासुद्राः ॥

“सामुद्रा गुरवः स्निग्धा मधुरा नातिपिप्तलाः ।
उष्णावातहृता रुष्णा वर्धस्याः स्नेहवर्द्धनाः ॥
बलावहा विश्लेष्ण मांसाश्रित्वात् समुद्रजाः ।
तेषामप्यनिलप्लव्वाद्यौष्ठकौर्घ्या गुणोत्तरी ॥
स्निग्धत्वात् स्वादुपाकत्वात् तथोवाप्या गुणो-
त्तरीः ।

नादेया गुरवो मध्ये यस्मात् पुष्पास्यचारिणः ।
 सरस्तडागजानान्शु विशेषेण शिरो नष्टु ॥
 अदूरगोचरा यस्मात्समादुतसोदयानजाः ।
 किञ्चिन्मुक्ता शिरोदेशमन्वये गुरवस्तु ते ॥
 अथस्तदगुरवो ज्ञेया मत्स्याः सरसिजाः स्मृताः ।
 उरो विचरणात्तेषां पुन्यमङ्गं नष्टु स्मृतम् ॥”

इति सुसुप्ते खवस्थाने ४६ अध्यायः ॥
नादैयमन्त्यगुणाः । श्लक्ष्णत्वम् । वृष्यत्वम् ।
मधुरत्वम् । अल्पमलभेदकत्वञ्च ॥ * ॥ सर-
त्ताडागभवमन्त्यगुणौ । स्निग्धत्वम् । खादुरस
त्वम् ॥ * ॥ महाद्भनमस्याः बलिनः । अल्प
जलभवाः अवलाः ॥ * ॥ दग्धमन्त्यगुणाः ।

गुरत्वम् । दृष्यत्वम् । हंङ्गत्वम् । बलबद्धं गत्व ॥
 ते ललवगयुक्तदग्धमनस्यगुणः । चौगयुक्तभय-
 नर्त्तरितान्त्यस्त्रीसविचौगतेजसां हितकारि-
 त्वञ्च ॥ १ ॥ पलान्वयेति कर्हं भवेति ताङ्गार-
 द्धस्य लवगावेषवारपुनस्कृतसाङ्गककटुतेजसमो-
 जितमनस्यगुणा । स्वादुत्वम् । कषवातहरत्वम् ।

मुक्कनत्वम् । बलवद्भनत्वश्च ॥*॥ प्राकमनस्याख्य-
यद्भनगुणाः । हृदात्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टित्वश्च ॥
मत्स्थधगटगुणाः । बलकरत्वम् । वातहरत्वम् ।
अतिशयैरोचनत्वश्च ॥ शिरसि खड्गकेशधारि-
मस्यगुणाः । मुखप्रियत्वम् । हृदात्वम् । पुष्प-
घातकत्वश्च । इति राजवल्लभः ॥*॥ अथि च ।

“निःशुक्ला निन्दिता मत्स्याः सर्वे शुक्लयुता
हिता ।
वपुःस्थैर्यकरा वीर्यबलपुष्टिविवर्धनाः ॥
श्वदकुलाजलनिर्भरतडाशवापीकण्ठेषु ये मत्स्याः ।
तैश्चित्तकटा नादेया यथोत्तरं लघुतरास्तु
नादेयाः ॥

क्षाराम्भदत्त्या गुरवो विदाहिनी
 विष्टम्भदास्ते जवगार्गवादिनाः ।
 नानाश्रिताः स्वाङ्गजलक्षिता अपि
 श्रिया जङ्गदास्तेऽपि तथाश्रिता इमे ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥

मत्स्यः

अथ शुद्धमत्स्यगुणाः ।

“शुद्धमत्स्याः खादुरवा दोषत्रयविनाशनाः ।
लघुपाका रक्षिकराः सर्वदा ते हिता मताः ।

अथातिशुद्धमत्स्यगुणाः ।

अतिशुद्धाः पुष्कहरा तथाः कासानिलापहाः ।
अथ मत्स्याङ्गुणाः ।

मत्स्यगर्भो भृशं दृष्यः क्षिप्रः पुष्टिकरो गुरुः ।
कषमेदप्रदो बल्यो खानिलकमेहनाशनः ।

अथ शुष्कमत्स्यगुणाः ।

शुष्कमत्स्या न बलाः स्युर्दुर्गरा विद्विगन्धिनः ।
अथ दग्धमत्स्यगुणाः ।

दग्धमत्स्यो गुणैः श्रेष्ठः पुष्टिलदलवर्धनः ।

अथ कूपनादिमत्स्यगुणाः ।

कूपमत्स्याः शुक्लमृजकुष्ठश्लेष्मविषहनाः ।
सरोजा मधुराः क्षिप्रवा बला वातविनाशनाः ।

नादेया दृढवा मत्स्या गुरवोऽनिलनाशनाः ।
रक्तपित्तकरा दृष्याः क्षिप्रवाः स्वल्पवर्धसः ।

चौड्याः पित्तहराः क्षिप्रवा मधुरा लघवो
हिमाः ।

नाडागा गुरवो दृष्याः शीतला बलवृद्धदाः ।
नाडागवभिर्भरणा बलायुर्मतिदृक्कराः ।

अथ ऋतुविशेष मत्स्यविशेषगुणः ।

हेमन्ते कूपना मत्स्याः शिशिरे सारवा हिताः ।
वसन्ते ते तु नादेया योषो चौड्यसमुद्भवाः ।

तद्वागजाता वर्षासु ताक्षप्रथ्या नदीभवाः ।
निर्भराः शरदि श्रेष्ठा विशेषोऽयमुदाहृतः ।”

इति भावप्रकाशः ।

मत्स्योत्पत्तिकारणं यथा,—

“ततस्तु मित्रावरुणौ भ्रातरौ ब्रह्मचारिणौ ।
तन्मु देशं गतौ देवौ विचरन्तौ यदृच्छया ।

ताभ्यां तत्र तदा दृष्टा उर्वशी तु वराप्तराः ।
आयन्तौ सहितान्ताभिः सखीभिः सा वरानना ।

गायन्तौ च हसन्तौ च विप्रस्ता निर्जनं वने ।
गौरी कमलगर्भाभा क्षिप्रलव्याश्रितोऽहम् ।

पद्मपत्रविशालाक्षौ रक्तौष्ठौ नृदुर्भाषिणौ ।
शङ्खकुन्दद्वयवर्णैर्दन्तैर्विरलैः समैः ।

सुभूः सुनासा सुमुखी सुललाटा मनस्विनी ।
सिंहवत् क्षुद्रमध्याङ्गी प्रोणारुचनस्तनी ।

मधुरालापचतुरा समुद्रा चारुहासिनो ।
रक्तोत्पलकरा तन्वी सुपदो विनयान्विता ।

पूर्वचन्द्रनिभा बाजा मत्तदिरदगामिनी ।
दृष्ट्वा तस्यास्तु तद्वपं तौ देवौ विस्मयं गतौ ।

यस्या हास्येन लास्येन क्षितिन ललितन च ।
नृदुना वायुना चैव श्रोतानिलसुगन्धिना ।

मत्तभ्रमरगीतेन पुष्कोकिलरतेन च ।
सुखरेण हि गीतेन उर्वध्ना मधुरेण च ।

इक्षितौ च कटाक्षेण स्कन्दतुक्तादुभावपि ।
तन्निधा पतितं रेतः कमलेऽपि स्थले जले ।

कमलेऽपि वशिष्ठस्तु जातो हि सुनिसत्तमः ।
स्थले त्वगस्थः सम्भूगो जले मत्स्यो महामते ।”

इति नारदसिंहपुराणे ६ अध्यायः ।

मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—

मत्स्यः

“यो यस्तु मांसमन्नाति स तस्मात्वाद उच्यते ।
मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मान्मत्स्यान् विवर्जयेत् ॥

इति मानवे ५ अध्यायः ।

जलस्थलचरा ये च प्राणिनस्तान् नृतानपि ।
न भक्षेन्मानवो ज्ञानी हन्ता तेषां भवेन्न हि ॥

हत्वा हत्वा तु मत्स्यांश्चैव सर्वमांशो विशेषतः ।
मांसादः प्राणिनां सोऽपि तस्मान्मत्स्यं परित्यजेत् ॥”

इति पाद्मोत्तरखण्डे १०५ अध्यायः ।

वर्जनीयमत्स्या यथा,—
“शृङ्ग देवि । प्रवक्ष्यामि मांसभेदाभिबोध मे ।

नादेयं तित्तकमठं पशुशृङ्गमेव च ॥
गोमौनं चक्रशृङ्गं वडालं राघवं तथा ।

वामीनं चलकर्णं च सचक्रं चेङ्गमेव च ॥
भूविलसानिरुद्धं च गाङ्गेयानि विवर्जयेत् ॥”

इति मत्स्यसूक्तमहातन्त्रम् ।

रविवारे मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“आमिषं रक्तश्राकश्च यो मुदक्ते च रवेर्हिने ।

सप्तजन्य भवेत् कुष्ठो दरिद्रोऽपलायते ॥
इति भविष्यपुराणम् ॥

“माघमासिमांसं सखरं निम्नपत्रकम् ।
भक्षयेद् यो रवेर्वारे सप्तजन्यान्पुत्रकः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

कार्तिके मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“न मात्स्यं भक्षयेन्मांसं न कौर्मिं नान्यदेव हि ।

चखालो जायते राजन् । कार्तिके मांसभक्ष-
यात् ॥”

इति नारदीयपुराणम् ॥

माघवैशाखयोर्हविष्यन्नक्षत्रार्थविधानात् मत्स्य-
भक्षणं नितरां निषिद्धमिति तत्त्वतत्त्वदर्शनात् ॥

जलस्थायी मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“आमिषं कलहं हिंसां वर्णवृद्धौ विवर्जयेत् ॥”

अपि च ।
“मुदक्ते यस्तु निरामिषं स हि भवेन्नृत्तान्तरे

पण्डितः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

श्रौतस्य मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“क मदां क शिवे भक्तिः क मांसं काश्रिवाचनम् ।

मत्स्यमांसरतानां वे दूरे तिष्ठति शङ्करः ॥”
इति काश्रिखण्डम् ॥

मा मत्स्यं नैवेदार्थे भक्षेज्जलामहर्षिर्नारं वर्ज-
येत् । पञ्चनखमत्स्यवराहमांसानि च । इत्या-
द्विकतत्त्वधृतविष्णुसूत्रम् ॥ * ॥ बन्धुपञ्चतस्य

पश्चिमे मत्स्यभक्षणविधौ यथा,—
“बन्धुस्य पश्चिमे भागे मत्स्यभुक् पतितो नरः ।”

इति पुराणम् ॥

कामतो मत्स्यभक्षणप्रायश्चित्तं यथा,—
“मत्स्यास्तु कामतो जग्ध्वा सोपवासच्छादं

वसेत् ॥”

अज्ञानतस्तद्विद्वत् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥
मत्स्यभक्षणप्रतिप्रसवो यथा,—

“मत्स्यान् सशृङ्गान् सुक्रीत मांसं रौरवमेव
च ।

मत्स्यः

निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
सपरं सिंहतुक्त्वा तथा पाठीन-रोहितौ ।

मत्स्याज्जते समुद्रिहा भक्षणाय तपोधनेः ॥
प्रोक्षितं भक्षयेद्देवा मांसं हिजकाभ्याम् ।

यथाविधिनियुक्तं प्राणानामपि चात्थये ॥”
इति कौर्मि उपविभागे १६ अध्यायः ॥

अपि च ।
“पाठीनरोहितावाद्यौ नियुक्तौ ह्यक्षययोः ।

राजीवान् सिंहतुक्त्वा सशृङ्गाश्चैव सर्वशः ॥”
इति मानवे ५ अध्यायः ॥

“अग्निवेद्य न भोक्तव्यं मनस्यं मांसं यज्ञवतः ।
अन्नं विष्टा पथी नृचं यद्विष्णोरनिर्वदितम् ॥”

इत्याद्विकतत्त्वम् ॥

प्रेतश्राद्धे मत्स्यदानविधिर्यथा,—
“सपिण्डीकरणं यावत् प्रेतश्राद्धं योऽहम् ।

पकाग्नेनैव कर्तव्यं सामिधेन द्विजातिभिः ॥”
इति श्राद्धतत्त्वधृतकामधेनुवचनम् ॥

मत्स्यः, पुं, (जलं प्राप्य माद्वतीति मत्-
“नृत्तान्मत्स्योति ।” उणा० । ४।२ । इति स्यन् ।)

मीनविशेषः । विराट्देशः । नारायणः । इति
हेमचन्द्रः । ४।४०६ ॥ देशविशेषे बहुवचनान्तः ।

इति मेदिनी । ये, ४५ ॥ दादशराशिः । यथा,
“मत्स्यौ घटी वृमिथुन सगदं सवीर्यम् ॥”

इत्यादि ष्योतिस्तत्त्वम् ॥

अष्टादशपुराणान्तर्गतपुराणविशेषः । (मत्स्य
रूपेणावतीर्णं भगवता उक्तत्वात् अस्य

तदाख्या ।) यथा,—
“पुण्य पवित्रमायुष्मिदानीं शृणुत द्विजाः ।

मात्स्यं पुराणमखिलं यज्जगाद गदाधरः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १ अध्यायः ॥

दशावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा,—
इत उवाच ।

“पुरा राजा मनुर्नाम चौकवान् विपुलं तपः ।
पुत्रं राज्यं समारोप्य क्षमावान् रविनन्दनः ।

मलयस्यैकदेशं तु सर्व्वात्मगुणसंयुतः ।
समदुःखसुखो वीरः प्राप्तवान् योगसुत्तमम् ॥

बभूव वरदक्षस्य वर्षायुतशतं गते ।
वरं दृष्ट्वा प्रोवाच प्रीतः स कमलासनः ॥

एवमुक्तोऽब्रवीद्राजा प्रणम्य स पितामहम् ।
एकमेवाहमिच्छामि त्वत्पुत्रं वरमनुत्तमम् ॥

भूतनामस्य सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
भविता रक्षणी धानं प्रलयं समुपस्थिते ॥

एवमन्विति विन्वात्मा तत्रैवान्तरधीयत ।
पुष्पदण्डश्च महतीं खात् पपात सुरार्पिता ॥

कदाचिदाश्रमे तस्य कुर्वन्तः पितृतर्पणम् ।
पपात पाण्डुरूपं परं शफरी जलसंयुतः ॥

दृष्ट्वा तच्छफरीरूपं स दयालुर्महोपतिः ।
रक्षणायाकरोदयत्नं स तस्मिन् करकोदरे ॥

अहोरात्रेण चैकं योऽष्टाङ्गलविक्षृतः ।
सोऽभवन्नृत्यरूपेण पाहि पाहीति चाब्रवीत् ॥

स तमादाय मलिके प्राक्षिप्यलक्षारिणम् ।
तत्रापि चैकरात्रेण हस्तत्रयमवर्धत ॥

मत्स्यः

पुनः प्राहाननादेन सहस्रकिरणात्मजम् ।
 स मत्स्यः पाहि पाहीति त्वामहं शरणं गतः ॥
 ततः स क्रूरे तं मत्स्यं प्राहिणोद्विनन्दनः ।
 यदा न माति तत्रापि क्रूरे मत्स्यः सरोवरे ॥
 क्षिप्रोऽसौ पृथुतामागतं पुनर्योजनसन्निभः ।
 तत्राप्याह पुनर्हीनः पाहि पाहि वृषोत्तमम् ॥
 ततः स मनुना क्षिप्रो गङ्गायामप्यवहत् ।
 यदा तदा समुद्रे तं प्राक्षिपन्मेदिनीपतिः ॥
 यदा समुद्रमखिलं व्याप्यासौ समुपस्थितः ।
 तदा प्राह मनुर्भीतः कोऽपि त्वमसुरेश्वरः ॥
 अथवा वासुदेवस्त्वमथ ईदृक् कथं भवेत् ।
 योजनायुगविंशत्या कस्य तुल्यं भवेद्वयः ॥
 ज्ञातस्त्वं मत्स्यरूपेण मां खेदयसि केशव ।
 हृषीकेश । जगन्नाथ । जगद्धाम । नमोऽस्तु ते ॥
 एवमुक्तः स भगवान् मत्स्यरूपी जनार्दनः ।
 बाधु साध्विति चोवाच सत्यं ज्ञातस्त्वयानघ ॥
 अपिरेणैव कालेन मेदिनी मेदिनीपत ।
 भविष्यति जले मया सशैलवनकानना ॥
 नौरियं सर्वदेवानां निकायेन विनिर्मिता ।
 महाजीवनिकायस्य रक्षार्थं महीपते । ॥
 स्वदाक्षजोद्धिजो ये ये च जीवा जरायुजाः ।
 अस्यां निधाय सर्वोत्ताननाथान् पाहि

सुवतः ॥

युगान्तवाताभिहता यदा भवति नैर्नृप ।
 शङ्केऽस्मिन् मम राजेन्द्र । तदेमौ संयमस्यसि ॥
 ततो जयान्ते सर्वस्य स्थावरस्य चरस्य च ।
 प्रजापतिस्त्वं भविता जगतः पृथिवीपत । ॥
 एव ज्ञतयुगस्याहौ सर्वज्ञो धृतिमान् वृषः ।
 मन्वन्तराधिपश्चैव देवपूज्यो भविष्यास ॥”
 इति मत्स्यपुराणे मनुविष्णुसंवादे प्रथमे सर्गे
 प्रथमोऽध्यायः ॥ विस्तारस्तु श्रीभागवत = स्कन्ध
 २.४ अध्याये द्रष्टव्यः ॥ तस्य मन्त्रध्यानपूजादि
 यथा,—

शङ्कर उवाच ।

“एक एवाभवन्मत्स्यावतारः कल्प आदिमे ।
 तस्य मन्त्रं प्रवक्ष्यामि सुक्तिमुक्तिप्रदायकम् ॥
 तारो नमो भगवन्तं मं मत्स्याय रमो वदेत् ।
 द्वादशाक्षरमन्त्रोऽयं सुनिर्गन्ता समीरितः ॥
 गायत्री ऋन्द उदितं देवता भीनविग्रहः ।
 भगवान् सर्वरोगायो बीजं श्रीपञ्चकोलकम् ॥
 नाथ्यो रोहितसम आकण्ठश्च नराकृतिः ।
 वनश्यामश्चतुर्बाहुः शङ्खचक्रगदाधरः ॥
 शङ्खमन्त्रनिभो मूर्ध्ना लम्पीवक्षोविराजितः ।
 पद्मचिह्नितसर्वाङ्गः सुन्दरश्चारुलोचनः ॥
 जपेद्द्वादशाक्षं त्रिमध्वाक्तैस्त्रिलोचनैः ।
 प्रत्यहं तद्दशाक्षं वैशाखे कार्तिके तथा ।
 माघे च मार्गशीर्षे च हविष्याशी भित्तिभ्यः ॥
 आरभ्य भाद्रवद्वलमष्ट वा षोडशाक्षकम् ।
 लम्पीमन्त्रं जपेत्प्रत्यहमिदं पापि कलाश्रतम् ॥
 तथैव होमः कर्त्तव्यस्तथान्यदिषसं तु ।
 तर्पयेद्द्वादशाक्षं तिलतण्डुलचन्दनैः ॥
 आचम्य तथा श्रुताष्टौ च तर्पयेच्च तथा श्वियम् ।

मत्स्यग

रक्तोत्पलेवां पद्मेवां मालव्यादौः सुगन्धिभिः ।
 एव ज्ञते वर्षमेकं मन्त्रसिद्धिः प्रजायते ॥
 निर्व्यं द्वादशविंशच्च श्रीरूपाश्च सुवासिनीम् ।
 भोजयेत् पूजनचास्य चरन्तौ व्याश्रयेत् सदा ॥
 षटपन्नकर्मिकायाश्च श्रीयुतं देवमर्चयेत् ।
 षटपन्नेषु षडङ्गानि यजेद्वास्तुचतुर्हले ॥
 मरुत्कं मकरं कूर्मं शिशुमारश्च पूज्यतः ।
 तद्वाञ्छेऽदृष्टे पूज्याः चाराद्याः सप्त सित्यवः ॥
 तद्वाञ्छेऽदृष्टे पूज्या वासुध्याद्याः षण्णेश्वराः ।
 तस्य वाञ्छे शक्रदेवे रत्नानि तु चतुर्दश ॥
 समुद्रजानि पूज्यानि लम्पीकौस्तुभकानि च ।
 गङ्गाद्याः षाड्दश ततो महानयः प्रपूजयेत् ॥
 तत्राष्टादले वेदान्तपदेदमस्मिन्तान् ।
 दिगोशांश्च तदुक्ताणि नवावरणपूजनम् ।
 एव सिद्धमनुमेकौ जायते सिद्धिभाजनम् ॥
 एतदुक्तं मन्त्रं जपेदष्टोत्तरं शतम् ।
 तद्देवतादिनं सिद्धः पुष्पाकादेव जायते ॥
 अक्रुद्धितप्रयोगेषु न पुनस्तस्य संस्कृतिः ।
 एतत्तपस्सविता मन्त्रा मम सिद्धान्तिं पार्ष्णति ॥
 एतत्संपुटिताः सर्वे वेदकाः सिद्धिदाः कलौ ।
 अनेन ग्रथिता जप्ताः कलेश्च इतसिद्धिदाः ॥”

इति मन्त्रतन्त्र २६ प्रकाशः ॥

मत्स्यकरिष्का, स्त्री, (मत्स्यस्य करिष्कैव) मत्स्य-
 रक्षणापात्रम् । खालुइ इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 मत्स्यधानी २ कुवणा ३ । इति जटाधरः ॥
 मत्स्यगन्धा, स्त्री, (मत्स्यस्यैव गन्धा यस्याः ।
 क्वान्दसाहवाभावः ।) लाङ्गलीट्टाः । स च
 जलपिप्पला । इति जटाधरः राजनिघण्टुश्च ॥
 याममाता ॥ (अस्या उत्पत्तिकथा यथा, एकदा
 वेदोऽश्वरो वसुराजः पिबन्मन्यवो जितो नृगय-
 शुर्वन् गत्वा स्वपत्नीं गिरिकां ऋतुक्षानां स्मरन्
 आसीत् । इत्यवसरं कामोद्दोषकवसन्तवायुना
 प्रियेमागस्य तस्य रेतः प्रसृज्यते । ततस्त-
 द्वीर्थं सपत्न्युटे स्थापितवान् । एतत्तु नृपया न
 खलितमिति निश्चित्य अभिमन्त्रा च तत्र
 खपालित श्येनेन प्रियायै प्रेषयामास । तदा-
 दाय उर्ज्ज्वमानस्य व्यन्त्रेण च श्येनेन सह
 विहायसि युध्यतस्तस्य पदात् भ्रष्टं कालिन्दीजले
 पपात वीर्यम् । अथ तत्रतः जलश्यापात्मस्य-
 रूपाणि आद्रिका नास्ती काचिदक्षरा भक्षित-
 वतो धीवरास्तु तां पूर्णगर्भां मत्स्यीं बबन्तुः
 ततस्तेतु तस्या उदरान् एकौ स्त्रियमेकश्च
 पुरुषमुत्प्लङ्गुः । तयोस्तु पुरुषो मत्स्यो नाम
 राजा, सा कन्या च मत्स्यगन्धेति स्थातासीत् ॥
 हवुषा । तत्पर्यायो यथा,—

“तन्मस्य प्रथमं फलं मत्स्यमदृशं विस्मगन्ध्वितीयं
 मन्त्रतुल्यफलसदृशं मत्स्यगन्धं तथानामाणि ।
 “हवुषा पुण्यवक्ता च पराशरतुल्यफला मता ।
 मत्स्यगन्धा प्रोहहन्तो विघ्नो ध्वाङ्गनाशिनौ”
 मत्स्यगन्धी ॥ तत्पर्यायो यथा,—
 “मत्स्यगन्धी वाङ्मिका मत्स्यगन्धा मत्स्य-
 दन्तीति च ॥”

मत्स्यधा

जलपिप्पल्यर्थे पर्यायो यथा,—

“जलपिप्पल्यभिहितता शारदी शकलादनी ।
 मत्स्यगन्धी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीट्टापि
 कीर्तिता ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 मत्स्यघण्टः, पु, (मत्स्यगन्धां घण्टः विभिन्नं यच्च
 सः ।) स्वनामस्थानमत्स्यवाङ्मनम् । तत्र-
 पर्यायः । गलग्रहः २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मत्स्यजालं, स्त्री, (मत्स्यधारणार्थं जालं शाक-
 पार्थिववन समासः ।) आनायः । इति हेम-
 चन्द्रः । ३ । १५६३ । माहधरा जाल इति भाषा ॥
 मत्स्यखिका, स्त्री, (मत्स्यधारायः स्यन्दते इति ।
 स्यन्द + ण्युल् + टाप् । अत इत्यच् । पृथो-
 दरादित्वात् साधुः । शर्कराविशेषः । मिहिरि
 इति भाषा । यथा,—

“लसीकाफागितगुडखण्डमत्स्यखिकासिताः ।
 निर्मला लघ्वो ज्ञेयाः श्रौतवीर्या यथोत्तरम् ।
 यथा यथेषां वैमन्यं भवेच्छेद्यं तथा तथा ॥”
 इति राजवल्लभः ॥
 राव इति हिन्दीभाषा । तस्य लक्षणं यथा,—
 “इन्दोरसो यः संप्रको घनः किञ्चिद्द्रवा-
 न्वितः ।

मन्दं यत स्यन्दते यस्मान्मत्स्यखीति निगद्यते ॥”
 अस्य गुणाः ।

“मत्स्यखी मेदिनी बला लक्ष्मी पितामहा
 पहा ।

मधुरा टुङ्गणी पृथ्या रक्तदोषपहा स्तुता ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥

मत्स्यखी, स्त्री, खण्डविकारः । इत्यमरः । ३ । १५६३ ॥
 इक्षुविशेषस्य रसपाके खण्डयोग्ये सारभूतं या
 गुडिकाकारा जायते सा मत्स्यखी । खण्ड-
 शालूकं मिहिरि इति ख्याते नवात इति
 ख्यातापि मत्स्यखीति केचित् । मत्स्यखी-
 कारत्वात् मत्स्यखी मनीषादित्वाद्भुक्तं नदा-
 दित्वादीप मत्स्यमनिति मत्स्यखी अत्र प्राणने
 छः इत्यर्थे । मन्दं स्यन्दते मत्स्यखीति केचित् ।
 इति भरतः ॥ (यथाख्या लक्षणं गुणाश्च ॥
 रावकाकुव खण्डराव इति लोके ।

“इन्दो रसो यः संप्रको घनः किञ्चिद्भवान्वितः ।
 मन्दं यत स्यन्दते यस्मान्मत्स्यखी निगद्यते ॥
 मत्स्यखी मेदिनी बला लक्ष्मी पितामहा-
 पहा ।

मधुरा टुङ्गणी पृथ्या रक्तदोषपहा स्तुता ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मत्स्यधानी, स्त्री, (मत्स्यगन्धां धनी । यचेति मत्स्य
 + धान् + न्युट् + टाप् ।) मत्स्यरक्षायापात्रम् ।
 खारयो इति खालुइ इति च भाषा । तस्य
 व्यायः । कुर्वणी २ । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥
 मत्स्यकरिष्काश्च खारयिकाश्च मत्स्यगन्धो ५
 कुवणिः ६ कुवणा ७ कुपिनी ८ कुपिनिः ९ ।
 इति भरतः ॥ सा खल्पा चेत् कुपिनी भवेत्
 इति शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यस

मत्स्यनाशकः, पुं, (नाशयतीति नश् + शिच् + क्तृन् । मत्स्यानां नाशकः । सदैव मत्स्यभक्षक-
तयास्य तथात्वम् ।) कुररपक्षी । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ मत्स्यनाशकर्त्तरि चि ॥

मत्स्यनाशनः, पुं, (नाशयतीति नश् + शिच् + क्तृन् । मत्स्यस्य नाशनः ।) कुररपक्षी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । ४०१ ॥

मत्स्यपिता, स्त्री, (कटुरौहिणी । इत्यमरः ।
० । ४ । ८६ ॥) (तथा चास्याः वय्यायाः ।

“कद्दी तु कटुका तित्ता लण्मभेदा कटुम्भरा ।
अशोका मत्स्यशकला चक्राङ्गी शकुलादनी ॥
मत्स्यपिता काण्डवहा रोहिणी कटु-
रोहिणी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मत्स्यवन्धी, [नृ] पुं, (मत्स्यान् वन्धुं धत्तुं शील-
मस्य । मत्स्य + वन्ध + इतिः ।) धीवरः । यथा,
“कैवर्त्तौ धीवरो दासी मत्स्यवन्धी च
जालिकः ॥”

इति हलायुधः ॥

(“अथान्येत्युक्तैर्यमकिङ्कराभेमस्यवन्धिभिः
प्रभात आगत्य जालैराष्ठादितो ब्रूतः ।”

इति पञ्चतन्त्रे । ५ । २६ ।)

मत्स्यवन्धिनी, स्त्री, (मत्स्यवन्धिन् + स्त्रियां
ङीप् ।) मत्स्यधानी । इति हलायुधः ॥

मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यरङ्ग । एषोदरादित्वात्
साधुः ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति भूरिप्रयोगः ॥
मत्स्यरङ्गः, पुं, (मत्स्यान् रङ्गति भक्षणाय
तत्त्वमीपं गच्छतीति । मत्स्य + रङ्गि + क्तृन् ।)
पक्षिविशेषः । माहुराङ्गा इति भाषा । (ग्रथा,
“चिभुवनविहितो ह्य मत्स्यरङ्गे कलङ्कः ॥”

इत्युद्भटः ॥

तत्त्वय्यायः । भस्पाश्री ० जलमद्गुः ३ मन्त्री-
चक्रः ४ । इति हारावली ॥ मत्स्याशनः ५
मीनरङ्गः ६ मत्स्यरङ्गः ७ सचित्रकः ८ । इति
शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यराजः, पुं, (मत्स्येषु राजा श्रेष्ठः समा-
सान्नाहृत् ।) रोहितमत्स्यः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ विराटराजः ।

(“तस्य तद्वचनं श्रुत्वा मत्स्यराजः प्रतापवान् ।”
इति महाभारते । ४ । ६६ । २१ ।)

मत्स्यविन्ना, स्त्री, कटुका । इति वैद्यकम् ॥

मत्स्यवेधनं, स्त्री, (मत्स्योविधन्तेऽनेनेति मत्स्य +
विध + करणे ल्युट् । मत्स्यानां वेधनमिति
वा ।) वडिशम् । इत्यमरः । १ । १० । १६ ॥

मत्स्यवेधनी, स्त्री, (मत्स्यवेधन + ङीप् ।) मद्गु-
पक्षी । इति जटाधरः ॥ वडिशम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

मत्स्यसन्तानिकः, पुं, (मत्स्यानां सन्तानिकाश्च ।)
मत्स्यवृद्धनविशेषः । यथा,—

“दम्भोद्गारे सलवणो वेशवारेरुपस्कृतः ।
सार्द्रकः कटुनेत्रेण मत्स्यसन्तानिको भवेत् ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मत्स्योद

मत्स्याक्षी, स्त्री, (मत्स्यानां अक्षीणीव अक्षीणि
पुष्परूपाणि चक्षूषि यस्याः । मत्स्याक्षि +
“बहुव्रीहौ सकथ्यस्थोः स्वाङ्गात् षच्” ५ ।

४ । ७३ । इति षच् ङीष् च ।) आक्षी । इत्य-

मरः । २ । ४ । १३७ ॥ सा च सोमलतायाम् ।

आक्षीशाके इति कैचित् । इति भरतः ॥ यथा,
“आक्षी वयस्या मत्स्याक्षी मीनाक्षी सोम-

वन्नरी ।

मत्स्याक्षी शिशिरा रच्या व्रणदोषक्षयापहा ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

गच्छद्व्या । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिलमोचिका । आक्षीशाकः । इति रत्नमाला ॥

(गच्छद्व्यार्थे पर्यायो यथा,—

“गच्छद्व्या तु गच्छाली मत्स्याक्षी शकुला-
चक्रः ॥”

मत्स्यादनी ॥ तत्पर्यायो गुणाच्च यथा ।

मच्छेदो हृक्षमच्छरो आदिति च । इति लोके ।

“मत्स्याक्षी वाजिका मत्स्यगन्धा मत्स्याद-
नीति च ।

मत्स्याक्षी ग्राहिणी शीता कुष्ठपित्तफास-
जित् ॥

लघुक्षित्ता कषायच स्वादो कटुविपाकिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मत्स्याङ्गी, स्त्री, (मत्स्यानां अङ्गमिवाङ्गं यस्याः ।)
हिलमोचिका । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मत्स्यादनी, स्त्री, (मत्स्यैरदाते इति मत्स्य +
अद् + क्वाट् गौरादित्वात् ङीष् ।) जलपिप्पली ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथा च पर्यायः ॥

“जलपिप्पल्यभिहिता शारदी शकलादनी ।

मत्स्यादनी मत्स्यगन्धा लाङ्गलीत्यपि
कीर्तिता ॥”

मत्स्याक्षा । मच्छेदो इति लोके ॥ तत्पर्यायो

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“मत्स्याक्षी वाजिकामत्स्यगन्धा मत्स्याद-
नीति च ॥”

मत्स्याशनः, पुं, (मत्स्यानश्नातीति मत्स्य +
अश् + क्तृन् ।) मत्स्यरङ्गपक्षी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ मत्स्यभक्षकं चि ॥

मत्स्यो, स्त्री, (मत्स्य + जाते ङीष् ।) स्त्रीमत्स्य-
जातिः । इति सुम्भवांधवाकरणम् ॥

मत्स्योदरी, स्त्री, (मत्स्यस्य उदरं उत्पत्तिस्थानं
यस्याः । मत्स्यगर्भे जातत्वादस्यास्तथात्वम् ।)

सख्यवती सा च व्यासमाता । इति जटाधरः ॥

(यथा देवीभागवते । २ । १ । ३८ ।

“कालिका वसुना दत्ता तरसा जालजीविने ।
नाम्ना कालीति विख्याता तथा मत्स्यो

दरीति च ॥”

(मत्स्या उदरे गर्भे यस्याः ।) काशीस्थतीर्थ-
विशेषः ॥ यथा,—

“कैलासाम्बेः समायाताः सप्तकोटिभिनाः प्रभो ।
दुर्गाणि तेऽस्तानि ह्यसप्तसप्तसप्तानि च ॥

सङ्घाराणि सयन्त्राणि कवाटविकटाणि च ।

मथितं

कोटिकोटिभटान्यानि सर्व्वैस्सहितान्यापि ॥
ततः शैलं महादुर्गं तेऽकाशीपरितः क्षतम् ।

परिखा निक्षतानिह्ना मत्स्योदर्या जलाविला ॥

मत्स्योदरी द्विधा जाता बहिरन्तरा पुनः ।

तस्य तीर्थं महत्तु ख्यातं मिलितं गाङ्गवारिणि ॥

यदा संहारमार्गेण गङ्गाभ्यः प्रसरेद्दृष्ट

तदा मत्स्योदरीतीर्थं लभ्यते पुण्यगौरवात् ॥

स्रव्याचन्द्रमसोः पद्मं तदा कोटिगुणं क्षतम् ।

सर्व्वपद्माणि तत्रैव सर्व्वतीर्थानि तत्र वै ।

तत्रैव सर्व्वलिङ्गानि गङ्गा मत्स्योदरी यतः ॥

मत्स्योदर्याश्च ये ज्ञाता यत्र कुत्रापि मानवाः ॥

क्षतपिच्छप्रदानान्ते न मातुर्बदरेभ्यः ॥

अविमुक्तमिदं क्षेत्रं मत्स्याकारत्वमाप्नुयात् ।

परितः स्वर्ध्वनीवारि संसारे परिषोक्षते ॥

मत्स्योदर्या क्षतक्षाना ये नरास्ते नरोत्तमाः ।

क्षत्वापि बहुपापानि नेक्षन्ते भास्करेः पुरीम् ॥

किं ज्ञात्वा बहुतीर्थेषु किं तन्मा दुष्करं तपः ।

यदि मत्स्योदरी ज्ञाताः कुतो गर्भभयं ततः ॥

यत्र यत्र हि लिङ्गानि वृद्धवर्धितान्यापि ।

तत्र मत्स्योदरी प्राप्य सुखातो मोक्षभाजनम् ॥

सन्ति तीर्थान्यनेकानि भूस्वैः स्वर्गान्यापि ।

न समानि परं तानि कोऽप्येनापि निश्चितम् ॥

इत्थं तीर्थं क्षतं तेन विभो । कैलासवासिना ।

गयाधिपेन सुमहत् सुमहोदरकर्मणा ॥”

इति काशीखण्डे ६६ अध्यायः ॥

मथ इ कुन्थे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
वधे-सर्क०-केशे अक०-संट् ।) इ मथ्यत ।

कुन्थो वधक्षेत्रौ । इति दुर्गादासः ॥

मथ ज ए गाहे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ भा०-

पर०-सर्क०-संट् ।) ज मथ्यः मथः । ए अम

थीत् । इति दुर्गादासः ॥

मथन, स्त्री, (मथ्यते इति मथ + भावे लुट् ।)

विलोडनम् । मर्क्याया इति भाषा । यथा,—

“काहं मन्दमतिः केदं मथनं चौरवारिधिः ।

किं तत्र परमाशुर्वै यत्र मथ्यति मन्दरः ॥”

इति भागवतं । १ । १ । टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

अस्त्रविशेषः । यथा, हरिवंशे । २३६ । १० ।

“रेवीकमलमैत्रेय आमेयं शिशिरं तथा ।

वायवं मथनं नाम कापालमथ (कङ्करम् ॥”)

मथनः, पुं, (मथति रोगानिति मथ + कर्त्तरि

ल्युट् ।) गणिकारिकावृक्षः । इति रत्नमाला ॥

(मथनकारकं, चि । केशिमथनसुखमथन्यादि-

दर्शनात् ।)

मथितं, स्त्री, (मथ + क्तः ।) निर्जलघोलम् । इत्य-

मरः । ० । १ । ५३ ॥ यथा, दृष्टव्यं हितायाम् । ५० । १६ ।

“सारे कदल्यामथितेन युक्ते

दिनोषिते पायितमायसं यत् ॥”)

अस्य गुणाः । कषपितनाशकत्वम् । रोचनत्वम् ।

घातुपुष्टित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ विलो-

डितं, चि । (तथा च पर्यायान्तरं प्रकारा-

न्तरञ्च यथा,—

“घोलन्तु मथितं तक्रसुदृष्टिच्छृङ्खलापि च ।

मथुरा

ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरोदकम् ।
तत्र पादजलं प्रोक्तमुदास्निग्धं वारिकम् ।
हृष्टिका वारहीना स्यात् सच्छा प्रचुर-
वारिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
“ससरं निर्जलं घोलं मथितं सरवर्जितम् ।”
इति च हारीते प्रथमस्थाने अष्टमेऽध्याये ॥)
मथुरा, स्त्री, (मथ्यते पापराशिर्यथा इति । मथ +
“मन्दिवाशीत्यादि ।” उणा० । १ । ३६ ।
इति उरच् ।) स्वनामस्थानपुरी । अधुना
आगरा इति स्थातस्याप्रवणस्य नगरम् ।
(यथा, रघौ । ६ । ४८ ।

“यस्यावरोधस्तनचन्दनानां
प्रजालनाद्वारिविहारकाले ।
कलिन्दकन्या मथुरां गतापि
गङ्गोन्मिसंस्तुजलेव भाति ॥”)
तत्पर्यायः । मधुपत्रम् २ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
मधुपुरी ३ मथुरा ४ । इति शब्दरत्नावली ।
सा च मोक्षदायकतीर्थम् । यथा,—
“अयोध्या मथुरा माया काशी काञ्ची अव-
न्तिका ।

पुरी द्वारवती चैव सप्तैता मोक्षदायिकाः ।
अयोध्या रामनगरी मथुरा कृष्णपालिता ।
गतास्तु पृथिवीमध्ये न गगयन्ते कदाचन ।
श्रीरामधनुरयस्या अयोध्या सा महापुरी ।
मथुरा कैशवोत्खटसुदर्शनविधारिता ॥”
इत्यादिभूतशुद्धितन्त्रम् ॥ ३॥

तत्र विष्णुदर्शनमाहात्म्यं यथा,
“यत्प्रेतशुक्लदादृश्यां ज्ञात्वा वै यमुनाजले ।
मथुरायां हरिं दृष्ट्वा प्राप्नोति परमां गतिम् ॥
यमुनासलिले ज्ञातः प्रबुधो मुनिसत्तम ।।
अष्टाश्लेषासलिले पक्षे द्वादशसुपवासकृत ।
समर्थश्चाप्युत्तमं सख्यं मथुरायां समाहितः ।
अन्धमेधस्य यज्ञस्य प्राप्नोत्यविकलं फलम् ॥
कश्चिदस्नतकुले जातः कालिन्दीसलिलानुतः ।
अर्चयिष्यति गोविन्दं मथुरायासुपोषितः ॥
अष्टाश्लेषासलिले पक्षे येनैव वयमप्युत ।
परान्द्रुमिवाक्षगामस्तारिताः सङ्गुलोद्भवैः ॥”
इति विष्णुपुराणे ६ अंशे = अध्यायः ॥ ३॥
तस्या माहात्म्यं यथा,—

वराह उवाच ।
“न विद्यते च पाताले नान्तरीक्षे न मातुषे ।
समत्वं मथुराया हि प्रियं मम वसुधरे ! ॥”
सुत उवाच ।
“तच्छ्रुत्वा वचनं तस्य प्रणम्य शिरसा तदा ।
पुण्यानां परमं पुण्यं पृथ्वी वचनमब्रवीत् ॥
पृथिव्युवाच ।
पुष्करं नैमिषं चैव पुरी वाराणसी तथा ।
यता हि त्वा महाभाग । मथुरां किं प्रशंससि ॥
वराह उवाच ।
श्रेष्ठ कर्तुं क्षेम वसुधे । कथ्यमानं मयानये ।।
मथुरति च विख्यातं नास्ति क्षेत्रं परं मम ।

मथुरा

सा रम्या च सुश्रुता च जन्मभूमिः प्रिया मम ।
श्रेष्ठ देवि ! यथा क्षौमि मथुरां पापहारि-
णीम् ।
तन्निवासी नरो याति मोक्षं नास्त्यत्र संशयः ॥
महामायां प्रयागे तु यत्र फलं लभते नरः ।
तत्र फलं लभते देवि । मथुरायां दिने दिने ॥
कार्त्तिके चात्र यत्र पुण्यं पुष्करे तु वसुधरे ।।
तत्र फलं लभते देवि । मथुरायां दिने दिने ॥
पूर्वं वर्षसहस्रे तु वाराणस्यासु यत्र फलम् ।
तत्र फलं लभते देवि । मथुरायां क्षीणे हि ॥
मथुराश्च परित्यज्य योऽन्यत्र कुरुते रतिम् ।
शृङ्गो भ्रमति संसारे मोक्षतो मायया मम ॥
यः शृङ्गोति वरारोहे । मथुरं मम मङ्गलम् ।
अन्येनोचारितं शंसन् सोऽपि पापैः प्रसूयते ॥
पृथिव्यां यानि तीर्थानि आसमुद्रसरांसि च ।
मथुरायां गमिष्यन्ति सुप्ते चैव जगद्दने ॥
मथुरां समनुप्राप्य श्राद्धं कृत्वा यथाविधि ।
क्षेमं याप्नोति पितरो यावत् स्थित्यन्यजन्तः ॥
ये वसन्ति महाभागे । मथुरासितरं जनाः ।
तेऽपि यान्ति परां सिद्धिं मत्प्रसादात् संशयः ॥
कुलाश्वके श्रौकरवे मथुरायां विशेषतः ।
विना सांख्येन योगेन मुच्यते नात्र संशयः ॥
मथुरायां महापुण्यां ये वसन्ति शुचिचराः ।
बलिभिश्चाप्रदातारो ये वा ते नरविग्रहाः ॥
भविष्यामि वरारोहे । द्वापरं युगमस्म्यते ।
ययातिभूपर्यशाश्च क्षत्रियः कुलवर्द्धनः ॥
भविष्यामि वरारोहे । मथुरायां न संशयः ।
मूर्तिं चतुर्विधां कृत्वा स्थास्यामि ऋषिभिः
स्तुतः ॥
स्थास्यामि वत्सरश्नतं युद्धेषु क्षतनिश्चयः ।
हका चन्दनसङ्काशा द्वितीया कनकप्रभा ॥
अशोकसङ्काशा चान्या अम्या चोत्पलसङ्काशा ।
तत्र गुह्यानि नामानि भविष्यन्ति मम प्रिये ॥
पुण्यानि च पवित्राणि संसारोच्छेदनानि च ।
यत्राहं घातयिष्यामि द्वाविंशति वसुधरे ॥
देव्यान् धीरान् महाभागे ! कंसार्दान् धीर-
दर्शनान् ।
यमुना यत्र सुवहा नित्यं सन्निहिता ध्रुवम् ॥
वैवस्वतस्वसा रम्या यमुना यत्र विद्युता ।
तां वदीं यमुनां गङ्गां प्रयागे सङ्गविश्रुताम् ॥
गङ्गाश्नतगुणा पुण्या मथुरे मम मङ्गले ।
यमुना विश्रुता देवि । नात्र कायां विचारणा ।
तत्र तीर्थानि गुह्यानि भविष्यन्ति ममानये ।।
येषु ज्ञानपरो देवि । मम लोके महीयते ॥
अथात्र मुच्यते प्राणान् मम कर्मेपरायणः ।
न जायते स मर्त्येषु जायते च चतुर्भुजः ॥
अवितुक्ते नरः ज्ञातो मुक्तिं प्राप्नोत्यसंशयम् ।
तथात्र मुच्यते प्राणान् मम लोके स गच्छति ।
विश्रान्तिसंज्ञकं नाम तीर्थं चेलोक्तविश्रुतम् ।
यस्मिन् ज्ञातो नरो देवि । मम लोके महीयते ॥
सर्वतीर्थेषु यत् ज्ञानं सर्वतीर्थेषु यत् फलम् ।
तत् फलं लभते देवि ! दृष्ट्वा देवं गतभ्रमम् ॥

मथुरा

न च यज्ञेन तपसा न ध्यानेन च संयमैः ।
तत्र फलं लभते देवि ! ज्ञातो विश्रान्तिसंज्ञके ॥
कालत्रयसु वसुधे ! यः पश्यति गतभ्रमम् ।
ज्ञात्वा प्रदक्षिणी वै तु विष्णुलोकं स गच्छति ॥
अस्ति चान्यत्र परं गुह्यं सर्वसंसारमोक्षकम् ।
यस्मिन् ज्ञातो नरो देवि । मम लोके महीयते ॥
प्रयागं नाम तीर्थं देवानामपि दुर्लभम् ।
तस्मिन् ज्ञातो नरो देवि । अस्मिन् लोके लभते ॥
इन्द्रलोकं समासाद्य नरो वै तत्र मोदते ।
अथात्र मुच्यते प्राणान् मम लोके स गच्छति ॥
तथा कनखलं तीर्थं नाम गुह्यं परं मम ।
ज्ञानमात्रेण तत्रापि नाकष्टं स मोदते ॥
अस्ति क्षेत्रं परं गुह्यं तिष्ठकं नाम नामतः ।
तस्मिन् ज्ञातो नरो देवि । मम लोके महीयते ॥
अस्मिन् तीर्थे पुरातनं तच्छ्रेष्ठं वसुधरे ।।
पाञ्चालविषये देवि । कार्त्तिके च पुरोत्तमम् ॥
धनधान्यसमायुक्तं ब्रह्मदत्तेन पालितम् ।
तस्मिन् वसते देवि । तिष्ठको नाम नामतः ॥
तस्मिन् वसतस्तस्य नापितस्य पुरोत्तमे ।
कालेन महता तस्य कुटुम्बः चयमागतः ॥
तीर्थं कुटुम्बे तु तदा सुभ्रष्टं दुःखपीडितः ।
सर्वसङ्गपरिधागी यो गच्छन् मथुरापुरीम् ।
ब्राह्मणावसथे सोऽपि वसमानो वसुधरे ॥
तत्र कर्मशतं कृत्वा ज्ञात्वेव यमुनां नदीम् ।
तत्र दानं कुरुत नित्यकालं दृढव्रतः ॥
ततः कालेन महता पञ्चत्वं सप्तपागतः ।
तस्य तीर्थप्रभावेण जातोऽसौ ब्राह्मणोत्तमः ॥
तस्मिन् वरयज्ञे देवि । ब्राह्मणो योगिनां वरः ।
जातिस्मरं महाप्राज्ञो विष्णुभक्तो वसुधरे ॥
तस्य तीर्थप्रभावेण प्राप्ता मुक्तिः सुदुर्लभा ॥
ततः परं सूर्यतीर्थं सर्वपापप्रमोचनम् ।
वैरोचनेन बलिना सूर्यस्वाराधितः पुरा ॥
भट्टारक्येन बलिना धनकासेन वै पुरा ।
ऊर्ध्वाङ्गुलिं हारिणस्तपत्रावुत्तमं तपः ॥
सायं संवत्सरं देवि । ततः काममवाप्नुयात् ।
तस्य प्रसन्नो भगवान् दुर्मणिः प्रथमावत ॥
किं कारणं बले । ब्रह्म तपस्यसि महत्तपः ॥”
बलिरुवाच ।
“भट्टारक्योऽसि देवेश । पाताले निवसान्धहम् ।
वित्तनापि विहीनस्य कुटुम्बरभक्तं कुतः ॥
सुकुटारस्य वै सूर्यो ददौ चिन्तामणिं ततः ।
चिन्तामणिं समासाद्य पातालमगमत्तदा ॥
तस्मिन् तीर्थे नरः ज्ञात्वा सर्वपापैः प्रसूयते ।
तत्रापि मुच्यते प्राणान् मम लोके स गच्छति ॥
आदित्येऽहनि सङ्क्रान्ती यज्ञे चन्द्रसूर्ययोः ।
तस्मिन् ज्ञातो नरो देवि । राजहृष्यफलं लभेत् ॥
यत्र ब्रुवेण सन्तप्रं दृष्ट्वा परमं तपः ।
अत्र वै ज्ञानमात्रेण ध्रुवलोकं महीयते ॥
तत्रापि मुच्यते प्राणान् मम लोके महीयते ॥
ध्रुवतीर्थं च वसुधे यः श्राद्धं कुरुते नरः ।
पितृन्सारयत सर्वान् पितृपत्ने विशेषतः ॥
दक्षिणं भवतीर्थस्य तीर्थराजं प्रकीर्तितम् ।

मदः

तस्मिन् जातो नरो देवि । मम लोके महीयते
तत्राद्य सुचते प्राणान्मम लोके स गच्छति ॥
तद्दृष्ट्वा महादेवि । ऋषितीर्थं परं मम ।
तत्र जातो नरो देवि । ऋषिलोकं प्रपद्यते ॥
अथाद्य सुचते प्राणान्मम लोके महीयते ।
दृष्ट्वा ऋषितीर्थस्य मोक्षतीर्थं परं मम ॥
ज्ञानमात्रेण वसुधे । मोक्षं प्राप्नोति मानवः ।
तत्राद्य सुचते प्राणान् मम लोके महीयते ॥
तत्रैव कोटितीर्थं हि तीर्थानामपि दुर्लभम् ।
तत्र ज्ञानेन दानेन मम लोके महीयते ॥
कोटितीर्थं नरः ज्ञानः सन्त्यं पितृदेवताः ।
तारिताः पितरस्तेन तथैव प्रपितामहाः ॥
कोटितीर्थं नरः ज्ञातो ब्रह्मलोके महीयते ।
तत्रैव वायुतीर्थस्य पितृणामपि दुर्लभम् ॥
पितृं दद्यात् वसुधे । पितृलोकं स गच्छति ।
गयापितृप्रदानेन यत् फलं लभते नरः ॥
तत् फलं लभते देवि । श्वेते दानान्न संशयः ।
ह्वादेश्चेति तीर्थानि देवानां दुर्लभानि च ॥
ज्ञानं दानं जपो होमः सहस्रगुणितं भवेत् ।
यथा स्मरणमात्रेण सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥
श्रुत्वा तीर्थस्य माहात्म्यं सर्वान् कामानवा-
प्नुयात् ॥”
इत्यादि वराहपुराणे मथुरातीर्थप्रभावः ॥*॥
इतः प्रष्टेति सप्तविंशत्याध्यायेषु मथुरामाहात्म्यं
ज्ञेयम् ॥
मथुरेशः, पुं, (मथुराया ईशः ।) श्रीलङ्काः । इति
शब्दरत्नावली ॥
मथुरा, स्त्री, (मथु + बाहुलकात् ऊरः टाप् ।)
मथुरा । इति द्विरूपकोषः ॥
मदः इ ड स्वप्ने । जायते । मदे । मोदे । स्तुतौ ।
गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-आत्म०-
स्वप्ने जायते मद मोदे अक०-स्तुतौ गतौ च
सक०-सेट् ।) मन्दते । ड मन्दते जनः स्वपति
जङ्घो भवति माद्यति मोदते स्तौति मच्छति
वा इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥
मदः ई भ य इर् णि हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) ई णि मनोऽस्ति ।
भ य माद्यति । इर् अमदन अमादीन ।
अस्मात् पुषादित्वात् निधं ड इत्यन्ते । इति
दुर्गादासः ॥
मदः क ड हृषियोगे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(पुरा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) क ड मनो माद-
यते यस्य शास्त्राभ्यासरसायनान् । इति दुर्गा-
दासः ॥
मद म गर्भे । स्तेपने । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-अक०-सेट् ।) गर्भोऽहङ्कारः ।
स्तेपनं दैन्यम् । म मदयति नीचं सम्पत्तिः ।
मदयति शत्रुं शूरः । इति दुर्गादासः ॥
मदः, पुं, (मदयतीति । मद + अच् ।) हस्ति-
गणजनम् । (यथा, भारवौ । २ । १८ ।
“मदस्ति मुखमंगाधिपः
करिभिवर्तयते स्वयं हतेः ।”)

मदः

तत्पर्यायः । दानम् २ ॥ (मदयते इति । मद +
“मदोऽनुपसर्गे ।” १ । १ । ४७ । इति अच् ।)
हर्षः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । ४ । २ ।
“उप नः सवनागहि सोमपाः पिव गोदा इमेवतो
मदः ॥” “मदो हर्षः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।)
तत्पर्यायः । आभोदः २ । इत्यमरः । १ ।
२ । २० । रेतः । कङ्करो । (पर्यायो यथा,—
“नृगनाभिर्मृगमदो मदः कस्तूरिकाकणः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
रोगविशेषः । उन्मादस्य प्रथमावस्थायां यथा,
“स चाप्रवृत्तस्तस्यो मदसंज्ञा विभर्ति च ।”
इति माधवकृतसंविनिश्चये उन्मादाधिकारे ॥
विशेषोऽस्य यथा—
यदा तु रक्तवाह्नीन रससंज्ञावहानि च ।
एषक एषक समस्ता वा सोतांसि कुपिता मलाः ॥
मलिनहाराशौलस्य रजोमोहादृतात्मनः ।
प्रतिहृत्वावतिष्ठन्ते जायन्ते आधयस्तदा ॥
मदम्बुच्छांसंन्यासास्तीर्षा विद्याद्विचक्षणः ।
यद्योत्तरं बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥
दुर्लभश्चेतसः स्थानं यदा वायुः प्रपद्यते ।
मनो विचोभयन् जलोः संज्ञा संमोहयेत्तदा ॥
पितमेव कफश्चैव मनो विचोभयन् गृणाम् ।
संज्ञा नयत्वाकुलतां विशेषश्चात्र वक्ष्यते ॥
स्वप्नान्धप्रदुताभाश्चक्षुस्त्वलितचंचितम् ।
विद्याहातमदाविष्टं रूक्षश्यावाक्याकृतम् ॥
सक्रोधपरुषाभावं संप्रहारकलिप्रियम् ।
विद्यान् पित्तमदाविष्टं रक्तपीतासिताकृतम् ॥
स्वल्पसम्बन्धवचनं तन्मालस्यसमन्वितम् ।
विद्यान् कफमदाविष्टं पाण्डुं प्रधानतत्परम् ॥
सर्वागतेषां रूपाणि सन्निपातकृते मदे ।
जायन्ते शान्त्यति त्वाशु मदो मदमदाकृतिः ॥
यच्च मदमदः प्रोक्तो विषयो रौधिरश्च यः ।
सर्वे एते मदानर्ते वातपित्तकफाश्रयात् ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने चतुर्विंश्याध्याये ॥)
गर्भः । इति मेदिनी । दे, १२ ॥ (यथा,
भारवौ । २ । ४८ ।
“मदमानसमुद्धतं शृपं
न विद्युद्भक्ते नियमेन मृदता ॥”)
मदम् । शेषम् । मत्ततति यावत् । इति हेम-
चन्द्रः । २ । २०६ ॥ (यथा, मनौ । ७ । ४७ ।
“नृगयाचो दिवास्वप्नः परिवादः स्त्रियो मदः ।”
“तौर्थाचिकं दृषाया च कामजो दृशको गणः ॥”)
नदः । कल्याणवस्तु । इति धरणिः ॥*॥
मदनञ्च यथा,—
“अहं महात्मा धनवान् मत्तुल्यः कोऽस्ति भूतले ।
इति यज्ज्वायते चित्तं मदः प्रोक्तः स कोविदैः ॥”
इति पाद्मे क्रियायोगसारे १६ अध्यायः ॥
तस्य उक्त्यतिथ्या ।
“बुद्धमहिः समभवदहङ्कारादभूत्तदः ॥”
इति मानस्ये ३ अध्यायः ॥
(दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । १ । ८६ ।
“असिलोमा सुकेशी च शूटश्च बलको मदः ॥”

मदनः

मदकटः, पुं, (मदं कटति प्रकटयतीति । कट् +
अच् ।) वक्त्रः । घाङ् इति भाषा ॥ यथा ।
इच्छरो इच्छरो गोपतिः वक्त्रो वक्त्रो मदकटो
हन् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १०५ ॥
मदकलः, पुं, (मदेन कलोऽप्यक्तमधुरध्वनिर्यस्य ।)
मत्तहृत् । तत्पर्यायः । मदोक्तः २ । इत्य-
मरः । २ । ८ । १५ ॥ अत्यक्तप्रलापो । इति
शब्दरत्नावली ॥ मदात्यक्तवाचिनि चि । इति
मेदिनी । ले, १५६ ॥ (यथा, उत्तरचरिते २५६ ।
“मदकलमयूरकच्छविभिरवकीर्णानि ।”)
मदगन्धः, पुं, (मदस्य दानस्यैव गन्धोऽस्य ।)
सप्तच्छददृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणस्य
सप्तच्छदशब्दे ज्ञेयम् ।)
मदगन्धा, स्त्री, (मदः मादनः गन्धोऽस्याः ।)
मदिरा । अतसी । इति राजनिर्घण्टः ॥
मदघ्नौ, स्त्री, (मदं मत्ततां हनौति । मद + हन्
टक् ङीप् ।) पूतिका । इति जटाधरः ॥
मदनः, पुं, (मदयतीति । मद + णिच् ल्युः ।)
कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २६ ॥
तस्य नायका युत्पत्तिर्यथा । ऋषय ऊचुः ।
“यस्मात् प्रमथ्य चेतस्वं जातोऽस्माकं तथा विधिः ।
तस्मान्मन्मथनात्मा त्वं लोके गेयो भविष्यसि ॥
जगतस्तु कामरूपस्त्वं त्वत्समो न हि विद्यते ।
अतस्त्वं कामनाम्नापि स्थातो भव मनोभव ॥
मदगन्धनाम्नास्त्वं शम्भोर्दंष्ट्रां त्वं सदर्पकः ।
तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके स्थातो भविष्यसि ॥”
इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥
ब्रह्मणस्तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“प्रवृत्तमानवः पुत्रं कथ्येकाश्च ससर्त्त ह ।
वृष्टस्य कामिनः पुत्रः कामदेवो बभूव ह ॥
कन्या षोडशवर्षीया रत्नभूषणभूषिता ॥
उवाच पुत्रं च विधिः सुदीप्तं पुरतः स्थितम् ।
दुर्निवार्यं मत्कलांशं स्नात्मारामं मनोहरम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
स्त्रीपुंसोः क्रीडनार्थाय सुदा त्वच्च विनिर्मितः ।
वृद्धि योगेन सर्वेषामभिधानं करिष्यसि ॥
सम्भोहनं समुद्देशवीजं क्षामितकारणम् ।
उन्मत्तबीजं ज्वलनं शब्दचेतनहारकम् ॥
प्रयत्नोत्पन्नया हतान् सर्वान् सम्भोहनं कुरु ।
दुर्निवार्यो मम वराङ्गव वत्स ! भवेद्यु च ॥
वायान्दत्तैवस्तुक्ता च प्रवृष्टश्च जगद्बिधिः ।
दृष्ट्वा वाचं दुहितरं वरं दातुं वसुदत्तः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्कावल्गवके १५ अध्यायः ॥
(योगाचार्यरूपः शिवस्यावतारविशेषः ।
यथा, शिवपुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० ।
१—२ ।
श्रीलङ्का उवाच ।
“युगावर्तस्य सर्वेषु योगाचार्यहृदये न तु ।
अवताराणि सर्वस्य शिष्याश्च भगवन् । यद् ॥”
उपमन्यु उवाच ।
“क्षेतः सुतारो मदनः सुहोचः कंक एव च ॥”
महादेवः । मदयति भक्तानां मनः इति

मदन

मद+लुः । मन्वि आनन्दजनकत्वादस्य तथा-
त्वम् । यथा, महाभारते । १२ । १७ । ६६ ।
“उन्मादो मदनः कामो ह्यन्वयोऽर्थकरो
यशः ॥”

मत्तता । वरारोहणां कामिनीनां भावविशेषः
इति यावत् । यथा, महाभारते । ३ ।
४६ । १३ ।

“सीघ्रपानेन चाख्येन तुष्टाय मन्नेन च ।
विलासनेन च विविधैः प्रेक्षणीयतराभवत् ॥”
वसन्तः । धुस्तूरः । सिक्थकम् । इति मेदिनी ।
मे । १०३ ॥ दृष्टभेदः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिचुकः २ सुचुकन्दः ३ कण्टकी ४ ।
इति रत्नमाणा । पिच्छीतकः ५ । (तथाचास्य
पर्यायान्तरं गुणाश्च ।

“मदनः कर्हणः पिच्छो गटः पिच्छीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विषपुष्पकः ॥
मदनो मधुरस्तिक्तो वीर्योष्णीं लेखनो लघुः ।
वान्निज्जिह्वनिधिरः प्रतिशयायव्रणान्तकः ॥
रूचः कुष्ठकफानाहशोधगुल्मग्रणापहः ॥”
धुस्तूरार्थं पर्यायो यथा,—

“धनूरधूर्तधुस्तूरा उन्मातः कनकाजयः ।
देवता कितवस्तूरी महामोहः शिवप्रियः ॥
मातुली मदनश्चास्य फले मातुलपुत्रकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मरुवकः ६ अचनः ७ करहाटकः ८ शल्यः ९ ।
द्वयमरः । २ । ४ । ५२—५३ ॥ अमरः ।
इति जटाधरः ॥ माषः । इति हेमचन्द्रः ॥
खदिरवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ भङ्गीठ-
वृक्षः । वज्जलवृक्षः । वृक्षविशेषः । मयना-
फल इति भाषा । तत्पर्यायः । श्लक्ष्णः २
केटयः ३ पिच्छः ४ धाराफलः ५ तगरः ६
करहाटः ७ पिच्छीतकः ८ अचनः ९ मरु-
वकः १० । अस्य गुणाः । वमिकारकत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णवीर्यत्वम् । लेखनत्वम् । लघुत्वम् ।
रूचत्वम् । कुष्ठकफानाहशोधगुल्मग्रणापहत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ आलङ्कारविशेषः । तल्ल-
क्षणम् । नायको नायिकायाः कण्ठे हस्तं दत्त्वा
द्वितीयहस्तं तस्या मध्यदेशे दत्त्वा यदास्त्रियति ।
इति कामशास्त्रम् ॥ (“अथ मयनम् ।” मम्
इति भाषा ।

“मयनम् मधुच्छिद्यं मधुशेषश्च सिक्थकम् ।
मध्वाधरो मदनकं मधुवितमपि स्मृतम् ॥
मदनं नृदुस्तुतिर्धर्मं भूतं गणरोपणम् ।
भयसन्धानलङ्घातकुष्ठवीसर्परकृतिम् ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मच्छलिसर्पान्तर्गतसर्पविशेषः ॥ “शशुको मदनः
पालिहरः इत्यादि ।” इति सुश्रुते कल्पस्थाने
चतुर्थेऽध्याये ॥

मदनकः, पुं, (मदन्यतीति मद+णिच्+लुः स्वार्थे
कः ।) दमनकवृक्षः । इति रत्नमाणा ।
(सिक्थकार्थं स्त्री । तत्पर्यायो यथा,—
“मयनम् मधुच्छिद्यं मधुशेषश्च सिक्थकम् ।

मदन

मध्वाधरो मदनकं मधुवितमपि स्मृतम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
मदनकाकूरवः, पुं, (मन्नेन चेतुना काकुः काम-
जन्यो विकृतो रवः अस्फुटध्वनिरस्य ।) भारा-
वतः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदनगोपालः, पुं, (मदनश्चासौ गोपालश्चेति ।
भक्तचित्तोन्मादकारित्वादस्य तथात्वम् ।)
श्रीकृष्णः । यथा,—

“वन्दे मदनगोपालं केशोराकारमद्भुतम् ।”
इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥
मदनचतुर्दशी, स्त्री, (मदनोत्सवात्मिका चतुर्दशी ।)
चैत्रशुक्लचतुर्दशी । यथा । अथ मदनचतुर्दशी
तत्र मदनस्य पूजा कार्या । स्कन्दपुराणसौरा-
गमयोः ।

“मधुमासं तु संप्राप्ते शुक्लपक्षे चतुर्दशी ।
प्रोक्ता मदनसुद्धीति सिद्धिदा तु मद्योत्सवे ॥
पूजयिष्यन्ति ये मर्यादादृष्टमवपन्नवेः ।
ते यान्ति परमं स्थानं मदनस्य प्रभावतः ॥
चैत्रे मासि चतुर्दश्यां मदनस्य मद्योत्सवः ।
सुगुणितोक्तिभिस्तत्र गीतवाद्यादिभिरुत्थाम् ।
भगवांस्तुष्यते कामः पुत्रपौत्रसम्बद्धिदः ॥
वर्णिं प्रति भगवद्वाक्यम् ।
न मानयन्ति ये पञ्च मादनं मानवाधमाः ।
तेषां पुण्यं फलं दत्तं मया तं चैत्रमासिकम् ॥
देवतः ।

चैत्रशुक्लचतुर्दश्यां यः स्नायाच्छिवसन्निधौ ।
पिश्याचत्वं न तस्य स्यात् गङ्गायाश्च विशेषतः ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

मदनत्रयोदशी, स्त्री, (मदनपूजार्थां त्रयोदशी ।)
चैत्रशुक्लत्रयोदशी । तत्र मदनस्य व्रतं कर्तव्यम् ।
यथा भविष्ये ।

“चैत्रशुक्लत्रयोदश्यां मदनं दमनात्मकम् ।
लब्ध्वा संपूज्य विधिवद्भोजयेद्भ्रातृजनैः तु ॥
तत्र सन्तुष्टितः कामः पुत्रपौत्रविवर्द्धनः ।
कामदेवस्त्रयोदश्यां पूजनीयो यथाविधि ।
रतिप्रीतिसमायुक्तो ह्यशोकमणिभूषितः ॥”
दमनो दमनकवृक्षः । सन्तुष्टितः प्रीणितः ।
कामदेवश्चान्तु ।

“चापेष्टुष्टक कामदेवो रूपवान् विन्धमोहनः ।”
तत्र स्तुतिमन्त्रः ।

“पुष्यधन्वन् । नमस्तेऽस्तु नमस्ते मीनकेतन ! ।
सुनीनां लोकपालानां धैर्य्युत्तिष्ठते नमः ॥
माधवात्मज । कन्दर्प । सत्वरारो ! रति-

प्रिय । ।

नमस्तुभ्यं जिताशेषशुभनाय मनोभुवे ॥
आधयो मम नश्यन् आधयश्च शरीरजाः ।
सम्यग्यतामभीष्टं मे सम्यहः सन्तु मे स्थिराः ॥
नमो माराय कामाय देवदेवस्य मूर्तये ।
अक्षविष्णुशिवेन्द्राणां मनःसौभकराय च ॥
एव यः कुरुते पूजामनङ्गस्य महात्मनः ।
भवन्ति नापदस्तस्य तस्मिन्मन्दे कदाचन ॥”
इति तिथितत्त्वम् ॥

मदन

मदनद्वादशी, स्त्री, (मदनपूजाविधिविद्वाद्वादशी ।)
चैत्रशुक्लद्वादशी । अथ मदनव्रतं कार्थम् । यथा,
नटय जघुः ।

“ओतुभिच्छामहे स्तुत । मदनद्वादशीव्रतम् ।
सुतानेकोनपञ्चाशत् येन लेभे दितिः पुनः ॥
स्तुत उवाच ।

यद्वाशिष्ठादिभिः पूर्वं दितेः कथितस्तुतमम् ।
विक्रयेणैतद्वेदं मत्सकाशाग्निबोधत ॥
चैत्रे मासि सिते पक्षे द्वादश्यां नियतव्रतः ।
स्थापयेद्वर्षं कुम्भं सिततच्छुण्णपूरितम् ॥

नानाफलयुतं तद्वादिच्छुदण्डसमन्वितम् ।
सितवस्त्रयुगच्छतं सितचन्दनचर्चितम् ॥
नानाभक्ष्यफलोपेतं सहिरण्यश्च शक्तिः ।
तान्नपात्रं शुभोपेतं तस्योपरि निवेदयेत् ॥

तस्मादुपरि कामम् कदलीदलसंस्थितम् ।
कुम्भाच्छक्रेरयोपेतं रतिं तस्य च वामतः ॥
गन्धधूपं ततो दद्यात् गीतवाद्याश्च कारयेत् ।
तद्भावे कथां कुर्यात् कामकेशवयोगिनरः ॥

कामनाम्ना हरैश्चैव स्थापयेद् गुडवारिणा ।
शुक्लपुष्पाद्यततिलैरर्चयेन्मधुसूदनम् ॥
कामाय पादौ संपूज्य जघं सौभाग्यदाय च ।
ऊरु स्मरयेति पुनर्मन्त्रायेति वै कटिम् ॥

स्वच्छोदरायेत्युदरं अन्नङ्गायेत्युरो हरः ।
मुखं पद्मसुखायेति बाहू पञ्चशराय वै ॥
नमः सर्वात्मने मौलिमर्चयेदिति केशवम् ।
ततः प्रभाते तं कुम्भं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या स्वयञ्च लवणादृत ।
शुक्लाद्यदिग्वाद्यादिमं मन्त्रसुदीरयेत् ॥
प्रीयतामन्न भगवान् कामरूपी जगद्गणः ।
सूदये सर्वभूतानामानन्दो यो विधीयते ॥

अनेन विधिना सर्वं मासि मासि समाचरेत् ।
उपवासी त्रयोदश्यामर्चयेद् विष्णुमथयम् ॥
फलमेकञ्च संप्राप्य द्वादश्यां भूतले स्मरेत् ।
ततस्त्रयोदशे मासि हृतं धनुसमन्वितम् ॥

श्रद्धां दद्यादनङ्गाय सर्वोपस्करसंयुताम् ।
काचनं कामदेवश्च शुक्लां गाञ्च पर्यास्त्रिणाम् ॥
वासोभिर्हृदिदाम्यन्तं पूज्य शक्ता विभूषणैः ।
श्रद्धां गवादिनां दद्यात् प्रीयतामित्युदीरयेत् ॥

होमं शुक्लैस्त्रिलैः कुर्यात् कामनामानि कीर्तयन् ।
गन्धेन सर्पिषा चैव पायसेन च धर्मवित् ॥
विप्रैर्यो भोजनं दद्यादितिश्राव्यविवर्णितः ।
इच्छुदण्डानयो दद्यात् पुष्यमाणाश्च शक्तिः ॥

यः कुर्याद्विधानेन मदनद्वादशीमिमाम् ।
सर्वपापविनर्तकः प्राप्नोति हरिसाव्यताम् ॥
इह लोके वरान् पुत्रान् सौभाग्यञ्च समनुते ॥”
इति मत्स्यपुराणे ७ अध्यायः ॥

मदनपाठकः, पुं, (मदनं तदुद्दीपकं पठतीति । पठ
+ ण्वल् । स्वरंण कामोद्दीपनात्तथात्वम् ।)
कोकिलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदनमोहनः, पुं, (मदन उन्मादकश्चासौ मोहन-
श्चेति कर्मधारयः । मुह्+णिच् ल्यु ।)
श्रीकृष्णः । यथा,—

मदना

“बन्धे मदनगोपालं केशोराकारमद्भुतम् ।
यमाक्षुषीवनोद्भिन्ने श्रीमन्मदनमोहनम् ॥”

इति पाप्मे पातालखण्डे ६ अध्यायः ॥

मदनशलाका, स्त्री, (मदनोद्दीपिका शलाकैव ।
अस्याः कामोद्दीपकत्वात्पात्वम् ।) कामो-
द्दीपकौवधम् । सारिकापक्षी । इति मेदिनी ।
के, २३५ । कोकिला । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

मदनसारिका, स्त्री, (मदनोद्दीपनाय सारिका ।)
पक्षिभेदः । सारिका इति भाषा । तत्पर्यायः ।
शलाका २ सारिका ३ चित्रलोचना ४
कुण्ठपी ५ । इति जटाधरः ॥

मदना, स्त्री, (मदनयति मत्ततां जनयतीति ।
मद् + णिच् + ल्यः । यङा, मादयति अनया ।
मद् + ल्युट् । स्त्रियां टाप् ।) सुरा । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ५६७ ॥

मदनाकुशः, पुं, (मदनस्य कामस्य अकुश इव ।)
लिङ्गम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नखम् । इति
कामाकुशशब्ददर्शनात् । यथा,—
“कामाकुशकुशितकामिमतङ्गजेन्द्रे ॥”

इति श्रुतबोधे कालिदासः ॥

मदनायकः, पुं, (मदनं उन्मादकं अप्यं शिरोभागे
यस्य ।) कोदवः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विव-
रणस्य कोदवशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मदनायुधः, पुं, (मदनस्यायुधः ।) भगम् । इति
शब्दचन्द्रिका ॥

मदनायुगः, पुं, (मदनस्यायुगैर्वर्णं इव समा-
सान्तोऽयम् । निपातनान् साधः ।) कामवर्द्धक-
त्वात्पात्वम् । कामवर्द्धिच्युपः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मदनालयः, पुं, (आलीयतेऽस्मिन्निति आ +
ली + अधिकरणे अच् । मदनस्यालयः ।)
बहोवसासः । भगम् । मदनपर्यायकशब्दोत्तर-
गृहपर्यायकशब्देन भगस्योक्तत्वात् । यथा,—
“स्वपुष्पोराकोर्णं कुसुमधनुषो मन्दिरमहो
पुरो ध्यायन् ध्यायन् यदि जपति भक्तस्तव
भगुम् ॥”

इति कर्पूरस्तवः ॥

जन्मनयावधिसप्तमस्थानम् । तत्तु जायास्थानम् ।
यथा —

“स्रग्धाद्युच्चान् क्रियतृष्टगच्छीकुलीरान्मयूके
द्विगृहीतहयतिथिशरान् सप्तविंशतिं विप्रान् ।
अंशानेतान् वदति यवनश्चान्यतुङ्गान् सुतुङ्गान्
तानेवांशान् मदनभवनं व्याहृतीषान् सुगौ-
चान् ॥”

इति दीपिकायां मदनभवनशब्ददर्शनात् ॥

मदनावस्था, स्त्री, (मदनस्यावस्था ।) कामा-
वस्था । सा तु उद्देगस्था । विरह इति
यावत् । यथा । ततः प्रविशति मदनवस्थो
राजा निःश्वस्य ।

“जाने तपसो वीर्यं वा बाला परवतीति मे
विदितम् ।

मदयि

न च निष्सादिव सखिन् निषर्गते मे ततो हृद-
यम् ॥”

इत्यभिज्ञानशाकुन्तले ३ अङ्कः ॥ मदनावस्था
इति राशोऽयं उद्देगरूपा पञ्चमी कामा-
वस्था । यदाह भरतः । उद्देगः पञ्चमः प्रोक्त
इति । सचिन्मिति केनोपायेन मम शकु-
न्तलालाभो भविष्यति । इति तट्टीका ॥

मदनी, स्त्री, (मादयति अनया इति । मद् +
करणे ल्युट् । स्त्रियां ङीप् ।) सुरा । इति
हारावली ॥ कस्तूरी । अतिसुक्तकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मदनेच्छापलः, पुं, (मदनैच्छां फलति जनय-
तीति अच् ।) बह्वरखालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मदनोत्सवः, पुं, (मदनाय उत्सवः ।) उत्सव-
विशेषः । होलाका इति ख्याता । तत्पर्यायः ।
सुवसनकः २ । इति हारावली ॥

मदनोत्सवा, स्त्री, (मदनाय उत्सवो यस्याः ।)
स्वर्गवेष्टा । इति शब्दरत्नावली ॥

मदप्रयोगः, पुं, (मदनस्य प्रयोगः ।) करिणां मदो
ज्जमः । तत्पर्यायः । अक्षारमृष्टः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मदभञ्जनी, स्त्री, (मदं उन्मत्ततां भगति दूरी-
करोतीति । मद + भञ्ज् + “नन्दिग्रहपचा-
दिभ्यो ल्युणिम्यचः ।” ३ । १ । १३४ । इति
बिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शतमूली । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (गुणादयोऽस्याः शतमूली-
शब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मदयन्तिका, स्त्री, (मदनयन्ती + तन्तः कन् टाप् ।
पूर्वे ह्रस्वश्च ।) मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।

“चिपलात्वक् चिकटुका सुरसा मदयन्तिका ।
वायस्यारग्वधानाश्च तुलां कुर्यात् पृथक्
पृथक् ॥”)

मदनयन्ती, स्त्री, (मद् + भञ्ज् + ङीप् ।) वन-
मल्लिका । इति रत्नमाला ॥ काट्मल्लिका
इति भाषा । मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथाचास्याः पर्यायो यथा,—

“मल्लिका मदयन्ती च श्रौतभीषण भूपदी ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
“मदनयन्तिकाः कायस्तदन् समपुष्करः ॥”

इति च वैद्यकचक्रपाणिनिसंघे रक्तपित्ताधिकारे ॥
मदनयन्तुः, स्त्री, (मदनयतीति । मद् + णिच् ।
“स्त्रिभुविपुविगदिसदिभ्यो णिरनुच् ॥” उणा०
३ । २६ । इति मदि + इनुच् । “अया-
मन्तास्त्रायेतुन्विषुषु ॥” ६ । ४ । ५५ । इति
शेरयादेशः ।) मयम् । इति मेदिनी । ने, २०२ ॥

मदनयन्तुः, पुं, (मदनयतीति । मद् + णिच् ।
“स्त्रोतीति ॥” उणा० । २ । २६ । इति इनुच् ।
शेरयादेशश्च ।) कामदेवः । श्रौतिकः । इति
शब्दरत्नावली ॥ मदनयन्तुः । इति मेदिनी । ने,
२०२ ॥ मेचः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मदात्य

मदविचित्रः, पुं, (मदेन विचित्रचक्षितमनाः ।)
मत्तहस्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदशकः, पुं, (मदकरः शकौऽस्य ।) उपोदकी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मदसारः, पुं, (मदं सारयति दूरीकरोति । इति
मद् + सृ + णिच् + अच् ।) दूजदृक् । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मदहस्तिनी, स्त्री, (मदेन हस्तिनीव ।) महा-
करञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदहेतुः, पुं, (मदनस्य हेतुः कारणम् ।) घातकी ।
इति वैद्यकम् । मत्तताकारणश्च । (मद्रोगस्य
हेतुः यथा,—

“यदा तु रक्तवाहीनि रससंज्ञावहानि च ।
एथक् एथक् समस्ता वा सोतां वि कुपिता

मलाः ॥

मलिनाहारशूलस्य रजोमोहादृतात्मनः ।
प्रतिहृत्वावतिरुन्ते जायन्ते बाधयन्तदा ॥

मदहृत्वाय संन्यासास्तेषां विद्याद्विचक्षणः ।
यथोत्तर बलाधिक्यं हेतुलिङ्गोपशान्तिषु ॥”

इति चरके छन्दस्थाने चतुर्विंशेऽध्याये ॥)

मदस्थलं, स्त्री, (मदनस्य स्थलम् ।) मदस्थानम् ।
यथा, शब्दरत्नावली ।

“अवदंशः सुरापानं शुष्कापानं मदस्थलम् ॥”

मदस्थानं, स्त्री, (मदनस्य स्थानम् ।) मद्यपानस्थानम् ।
तत्पर्यायः । शुष्कापानमृष्टः इत्यमरः । २ । १० । ४१ ।

मदाट्टः, पुं, (मदेन मदनकरसेन ताड्योति
ख्यातिर आट्टः युक्तः ।) तालवृक्षः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवृतितरस्य ताल-
शब्दे ज्ञातव्याः ॥) मदनयुक्ते, चि ॥

मदाट्टा, स्त्री, (मदेन आट्टा ।) लोहितकिण्टी ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मदातङ्कः, पुं, (मदनजितः आतङ्कः रोगः ।)
मदातङ्करोगः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मदात्ययः, पुं, (मदेन अत्ययो भाशोऽनुसृताच ।)
मद्यपानादिजन्यरोगविशेषः । तत्पर्यायः ।

मदातङ्कः २ पानात्ययः ३ मदन्याधिः ४ मद्दः ५ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ अथ मदात्ययादीनां
निदानान्याह ।

“विषस्य ये गुणा दृष्टाः सन्निपातप्रकोपनाः ।

त एव मदे दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तराः ॥

तस्माद्विधिपीतन तथा माञ्जुभिर्न च ।

युक्तेन चाहितैरभैरकाशे संवितेन च ॥

मदनं खलु जायन्ते मदात्ययसृक्ता मदाः ॥”

अविधिप्रयुक्तं मद्यं विकारान्तरमप्युत्पादयती-
त्याह ।

“निभक्तमेकान्त एव मद्यं

निषेधमात्रं भगुजेन निजम् ।

उत्पादयेत् कष्टमान् विकारा-

वृत्पादयेच्चापि शरीरभेदम् ॥

एकान्ततो नैरन्त्येक विकारान् मदात्ययादीन् ।
शरीरस्य भेदं नाशम् ॥ ३ ॥ मदात्ययादीनां
हेतुन्तरमप्याह ।

मदात्य

“कृद्धेन भीतेन पिपासितेन
शोकाभितमेन मुष्टचितेन ।
आयामभाराध्वपरिचतेन
वेगावरोधाभिहतेन चापि ।
अव्यक्तव्यावततोदरेण
साजीर्णमुक्तेन तथावलेन ।
उष्णाभितमेन च संयमानं
करोति मद्यं विविधान् विकारान् ॥”
तानेव विकारान् विवृणोति ।
“पानाख्यं परमदं पानाजीर्णमथापि वा ॥”
पानविकारान् विवृणोति ।
“पानविभ्रममुपच तेषां वक्ष्यामि लक्षणम् ॥”
तत्र मदात्यस्य सामान्यं लक्षणमाह ।
“शरीरदुःखं बलवत् प्रमोहो हृदयव्याध्या ।
अतृप्तिः प्रसृतं ज्वरा ज्वरः शीतोष्णलक्षणः ॥
शिरःपार्श्वस्थिसन्धीनां वेदना विचलते यथा ।
जायतेऽतिवलात् जृम्भा स्फुरणं वेपथुं श्रमः ॥
उरोविबन्धः कासश्च श्वासो हिक्का प्रजागरः ।
शरीरकम्पः कर्णाक्षिसुखरोगाश्चिकित्स्यहः ॥
हृदि विह्वलमिदं बुभुक्षेणो वातपित्तकफात्मकः ।
श्रमः प्रलापो रूपाणामसताच्चैव दर्शनम् ॥
हृत्प्रभञ्जनतापण्यं पांशुभिश्चावपूरितम् ।
प्रधर्षणं विहृष्टैश्च भ्रान्तचेताः स मम्यते ॥
आकुलानामश्रुक्षानां स्वप्नानां दर्शनानि च ।
मदात्यस्य रूपाणि सर्वान्येतानि लक्ष-
येत् ॥”
अथ मदात्यस्य वातिकस्य निदानमाह ।
“स्त्रीश्लोकभयभाराध्वकर्मभिर्योऽतिकर्षितः ।
रूक्षाख्यप्रमिताशौ च यः पित्तव्यतिमात्रया ॥
रूचं परिणतं मद्यं निशि निद्रां निहन्ति च ।
करोति तस्य तच्छीघ्रं वातप्रायं मदात्ययम् ॥”
तत्र मद्यम् ॥ ॥ अथ तस्य लक्षणमाह ।
“हिक्काश्वासशिरःकम्पपार्श्वमूलप्रजागरेः ।
विद्याहृद्भ्रूपलापस्य वातप्रायं मदात्ययम् ॥”
अथ पित्तिकस्य निदानमाह ।
“तौक्ष्णीयं मद्यमन्त्रं योऽतिमात्रं निधिवते ।
अन्ध्याख्यतीक्ष्णभोजी च क्रोधनोऽभ्यातपप्रियः ।
तस्योपजायते तीव्रः पित्तप्रायो मदात्ययः ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“हृत्प्रादाहज्वरखेदमोहातीसारविभ्रमैः ।
विद्याहृदितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥”
अथ श्लेष्मिकस्य मदात्यस्य निदानमाह ।
“मधुरस्निग्धगुल्माशौ यः पित्तव्यतिमात्रया ।
अव्यायामदिवास्वप्नश्रवणाश्रनसुखे रतः ।
मदात्यं कफप्रायं स नरो लभते भुवम् ॥”
अथ तस्य लक्षणमाह ।
“हृत्प्रादाहज्वरखेदमोहातीसारविभ्रमैः ।
विद्याहृत्प्रादाहज्वरखेदमोहातीसारविभ्रमैः ॥”
अथ शान्तिपातिकस्य मदात्यस्य निदानं
लक्षणमाह ।
“विदोषहेतुभिः सर्वैः सर्वैर्लक्ष्यैर्मदात्ययः ॥”
अथ परमदमाह ।

मदात्य

“श्लेष्मिकस्योऽङ्गुल्युत्ता विरवास्त्यता च
विमूढसक्तिरथ तन्निरोधकश्च ।
लिङ्गं परस्य तु मद्यस्य वदन्ति तज्ज्ञा
स्तृणा रजा शिरसि सन्निधौ चापि भेदः ॥”
तन्निरोधकाः ॥ ॥ पानाजीर्णमाह ।
“आधानसुयमयवोहिरागं विहाहः
पाने त्वजीर्णसुपगच्छति लक्षणानि ॥”
उहिरागं वान्तिः उहारी वा । पीयत इति
पानं मद्यम् ॥ ॥ पानविभ्रममाह ।
“हृत्प्रादाहज्वरखेदमोहातीसारविभ्रमैः ।
विद्याहृदितवर्णस्य पित्तप्रायं मदात्ययम् ॥”
इयं सुराविलसतेषु च तेषु तेषु
तं पानविभ्रमसुयमयवोहिरागं धीराः ॥”
कण्ठधूमः कण्ठाहमनिर्गम इव । प्रदेहः कफेन
लिप्तास्त्यता । इयं सुराविलसतेषु सुरावि-
कारेषु अन्नविकारेषु च इयः ।
अखिलेषु मद्यविकारेषु ॥ ॥ असाध्यानां
मदात्ययादीनां लक्षणमाह ।
“दीनोत्तरोत्तमतिशीतममन्ददाहं
तेजप्रभास्यमतिपाणहनं व्यजेत् ।
जिह्वोदन्तमसितमन्त्रयथापि जीर्णं
पीते च यस्य नयने रुधिरप्रभे च ॥
हिक्का ज्वरो वमयवेपथुपार्श्वमूलाः
कासश्चमावपि च पानहतं व्यजेत् ॥”
अथ मदात्ययादीनां चिकित्सा ।
“मरोत्यानान्तु रोगाणां मद्यमेव हि भेषजम् ।
यथा दहनदग्धानां दहनस्वेदनं हितं ।
मिथ्यानिह्नीनमद्येन यो वाधिरुपजायते ।
समेनेव निपीतेन मद्येन स हि श्वास्थ्यति ॥
बीजपूरकटुचाम्पकौलदादिमसंयुतम् ।
यवानीहवृषाणाजीर्णवैरावर्णितम् ॥
सखेहेः शक्तभिर्युक्तमवदंशैश्चिरोत्थितम् ।
दद्यात् सजवर्णं मद्यं पौष्टिकं वातशान्तये ॥
मद्यं सौवर्चल्योषयुक्तं कश्चिच्छलान्वितम् ।
जीर्णमदात्य दत्तं वातपानात्ययापहम् ॥
सर्पं सौवर्चलं हिङ्गु पूरकं विश्वदीपकम् ।
चूर्णं मद्येन पातयं पानात्ययरुपापहम् ॥
जावतिर्तिरिदद्यात् रसेन शिखिनामपि ।
पक्षिणां जगमत्यानामानपनां तथोदनेः ॥
स्निग्धोष्णलवणाक्षैश्च विसवारैर्मुखप्रियैः ।
स्निग्धैर्गोमूत्रैश्चैवैवातमदात्यं जयेत् ॥
नारीणां यौवनोष्णानां निर्दयेरुपगृह्णेः ।
ओषधूककुचभारेण संरोधोष्णसुखप्रदेः ॥
शयनाच्छादने रक्तोष्णोष्णान्तर्गृहेः सुखेः ।
उत्पन्नो मारुतात् शीघ्रं प्रशान्तिरिति मदा-
त्ययः ॥
पित्तपानात्यये योष्याः सर्वतश्च क्रिया हिमाः ।
सितामाचिकसंयुक्तं मद्यमर्होदकं पियेत् ॥
मद्यं खर्जूरच्छट्कोपकृष्टकरनेयुतम् ।
सदाङ्गिरसं शीतं शक्तुभिश्चावचूर्णितम् ॥
सशर्करं वा माध्वीकं संयुक्तमथवापरम् ।
दद्यात् बहूदकं काष्ठे पातुं पित्तमदात्यये ॥

मदात्य

प्रशान् कपिज्जलानेकान् जावानक्षितपुष्पकान् ।
मधुराणान् प्रयुक्तीन् भोजने शान्तिवटिकान् ॥
पटोलयूषमिश्रं वा ह्यागलं कल्पयेद्भक्षम् ।
सतीलं सुहृमिश्रं वा दाडिमाभलकान्वितम् ॥
द्राक्षाभलकखर्जूरपक्वकरसेन च ।
कल्पयेत् तपयान् यूषान् रसांश्च विविधात्म-
कान् ॥
शीतानि चान्नपानानि शीतशय्यासनानि च ।
शीतवातजनकशर्माः शीतान्युपवनानि च ॥
शौमपद्मोपलानाश्च मणीनां मौक्तिकस्य च ।
चन्दनोदकशीतानां अर्शाश्चान्नांशुशीतजाः ।
रूक्षतर्पणसंयुक्तं यवानीयोपसंयुतम् ।
यवगोधूमकं चान्नं रूक्षयुधिना भोजयेत् ॥
कुलत्यानाश्च शुष्काणां मूलकानां रसेन वा ।
प्रभृतकटुमंयुक्तं यावानं वा प्रदापयेत् ॥
ह्यागमसरसं रूक्षमन्त्रं वा जाङ्गलं रसम् ।
योष्ययं मनागन्धं पियेन कफमदात्यये ॥
स्थान्यामथ कपाणि वा भट्टं कृत्वा तु नीरसम् ।
कटुलवणं मांसं खादेन कफमदात्यये ॥
पाचकद्रव्ययुक्तेन मद्योन्मत्तस्वप्नं मतम् ।
मदात्यये कफोद्धते लक्षणं यथावत् ॥
यदिदं कर्मे निर्दिष्टं वातपित्तकफान् प्रति ।
सर्व्वे स सर्व्वमेवेदं प्रयोक्तव्यं चिकित्सकेः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥
गरुडपुराणोक्तमदात्ययनिदानादिकं तत्रैव
१६० अध्याये द्रष्टव्यम् । (तथाचाख्य सकारण-
लक्षणचिकित्सादिकं यथा,—
“ह्याजाहृत्ताहलसमं भजते वियोगात्
संयं न शिष्यमनुजेः कथितं सुनीन्दैः ।
ह्याजा वमिः श्वसनमोहनदाहह्याजा
संजायतेऽतिसरणं विकलेन्द्रियत्वम् ॥
ये नित्यसवनादुष्टा मदात्य मशुजा भक्षम् ।
विषमाहारसदृशो सुरा मोहनकारिणी ॥
यथा विषं प्राणहरे वियोगाद्
योगेन तच्चाप्यन्तं वदन्ति ।
तथा सुरा योगयुता हिता स्था-
दयोगतश्चारभतेऽतिकष्टम् ॥
शुधातुरे ह्याजाहृत्ताहलसमं भजते वियोगात्
न च र्वाणिविना भक्ता विनाहारातिपातकम् ॥
अत्यशनेऽप्यर्जोर्गोपि सुरा पीता रुजाकरो ।
यस्य प्रलपनचापि न च वातमदात्ययः ।
दाहमृच्छातिसारश्च ज्वरः पित्तमदात्यये ॥
हृत्प्रादाहज्वरखेदमोहातीसारविभ्रमैः ।
शीतता च प्रतिश्यायः कफजे च मदात्यये ॥
त्रिषु दोषेषु समता निज्ज्ञैर्येषासुपक्रमः ।
स त्रिदोषसमुद्गतो मदनृच्छां भिषग्वर ! ॥
वमनश्च प्रशस्तश्च निद्रासंसेवनं पुनः ।
ज्ञानं हितं पयःपानं भोजने सगुहं दधि ॥
मस्तुखं सखर्जूरं खट्वीका दाडिमाभलका ।
आमना च परुषश्च केहो हन्ति मदात्ययम् ॥
द्राक्षाभलकखर्जूरपक्वकरसेन वा ।
कल्पयेत् पयसा तप्तं पानं सर्व्वमदात्यये ॥

मदिरा

पद्या ज्ञायेन संयुक्तं पयःपानं मदाख्ये ।”
इति मदाख्यचिकित्सा ॥
अथ पूगीपलमदाख्यचिकित्सारभ्यतः ।
“पूगीपलमदे कम्पो मोहो मूर्च्छा क्लमस्तमः ।
प्रखेदो विधुरत्वञ्च लालास्रावश्च जायते ॥
अमलमपरीतत्वं विज्ञेयं पूगमूर्च्छितं ।
मानवो लक्षणेभिर्येषः पूगविमूर्च्छितः ॥
तस्य शीतं जलं पीतं वस्तिवातहितं भवेत् ।
शर्करामभक्ष्ये देया मुक्ता वा शर्करान्विता ॥
कोदवाणां भयेन्मूर्च्छा देयं क्षीरं सुशीतलम् ।
धुत्तरकमटे देयं शर्करासहितं दधि ॥
फलानि करवीरञ्च मोहिनीं मद्यन्तिका ।
अन्येषामपि कन्दानां वमनञ्चाशु कारयेत् ॥
पाययेन शर्करायुक्तं क्षीरं वा दधि शर्कराम् ।”
इति श्रीमहर्षिचरित्रभाषिते हारीतोत्तरे ज्ञानीय-
स्याने मदाख्यचिकित्सानाम सप्तदशोऽध्यायः ॥
मदाध्यातः, पुं, (मदाय मत्ततोद्भवाय आख्यायते
वाद्यते कृति । आ + दा + कर्मणि क्तः ।)
गणकः । इति हारावली । २०४ । हान्तीरं
उपरंरुद्धा इति भाषा ॥
मदाध्यातः, पुं, (मदी दानवारि अन्तरमिवास्या-
च्छादकत्वात् ।) मत्तहन्ती । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥
मदारः, पुं, (माद्यति मत्तो भवतीति । मद् +
“अङ्गिमदमिन्ध्य आरन् ।” उणा० । ३ ।
१३४ । इति आरन् ।) हन्ती । धर्तः । इति
विश्वः ॥ शूकरः । कासुकः । गन्धभेदः । मत्त-
हन्ती । शृप्रभेदः । इत्युणादिकोषः ॥
मदाध्यातः, पुं, (मदाध्यातं मद्यन्तं अर्धं नेत्ररोग-
विशेषं ददातीति । दा + कः ।) फलकमलयः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मदालापः, [त्रि]पुं, (मदेन मत्ततया आलपतीति । आ
+ लप् + लिति ।) कोकिलः । इति शब्दमाला ॥
मदाहः, पुं, (मदी नृगमद आह्राव्या यस्य ।
हृत्स्वः ।) कस्तूरी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(कस्तूरीशब्देऽस्य विवरणं ज्ञातव्यम् ॥)
मदिरः, पुं, (मद् + किरच् ।) रक्तखदिरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ मदकरे, त्रि । यथा,
अग्निदे । ५ । ६१ । १११ ।
“य ईं वदन्त आशुभिः पिबन्तो मदिरं मधुम् ॥”
“मदिरं मदकरं मधुम् ।” इति तद्भाष्ये सायनः ।
मदिरा, स्त्री (माद्यतीति । मद् + किरच् ।
अजादित्वात् टाप् ।) मत्तखज्जनः । इति
शब्दरत्नावली (यथा, प्राक्कुल्ले । ३ । ५ ।
“यदि मदिरायतनयनां
तामघिज्जलं प्रहरतीति ।”
माद्यन्त्ययेति । मद् + “दधि मदीति । उणा० ।
१ । ५२ । इति किरच् ।) मादकद्रव्यविशेषः ।
मद् इति भाषा ॥ (यथा,—
“हिक्का-न्वास-प्रतिश्याय-कास वर्धोऽहोरात्रौ ।
वन्ध्यानाहविषमेषु वातघ्नी मदिरा हिता ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने १७ अध्यायः ॥

मदिरा

यथाच शान्तिशतके । ४ । २४ ।
“पीत्वा मोहमयीं प्रमोदमदिरासुम्भतभूतं
जगत् ।”)
तत्पर्यायः । सुरा २ हलिप्रिया ३ हला ४
परिश्रुता ५ वरुणात्मजा ६ गन्धोत्तमा ७
प्रसन्ना ८ इरा ९ कादम्बरी १० परिश्रुता ११
कश्यपः १२ मद्यमू १३ । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥
मानिका १४ । इति शब्दरत्नावली ॥ कपिश्री १५
गन्धमादनी १६ माधवी १७ कतोयमू १८ मदः १९
कापिशायनमू २० । इति जटाधरः । वारुणी २१
मत्ता २२ सीता २३ चपला २४ कामिनी २५
प्रिया २६ मद्गन्धा २७ माध्वीकम् २८ मधु २९
सन्धानम् ३० आसवः ३१ अन्धता ३२ वीरा ३३
मेधावी ३४ मदनो ३५ सुप्रतिभा ३६ मनोज्ञा ३७
विधाता ३८ मोदिनी ३९ हली ४० गुणा-
रिहम् ४१ सरकः ४२ मधुलिका ४३ मदीत-
कटा ४४ महानन्दा ४५ । इति राजनिर्घण्टः ॥
सीधुः ४६ मैरेयम् ४७ बलवलभा ४८ । इति
भावप्रकाशः ॥ कारणम् ४९ । तत्त्वम् ५० । इति
केचन्यातन्त्रम् ॥ मदिरा ५१ परिश्रुता ५२
कल्पम् ५३ स्वादुरसा ५४ मूला ५५ हार-
हृरम् ५६ माद्वीकम् ५७ मदनो ५८ देवच्छा
५९ कापिशम् ६० अम्बिका ६१ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । ५६६ । सा द्वादशविधा यथा,—
“माध्वीकं पानसं द्राक्षं खार्जूरं तालमेघवम् ।
मेरुयं माक्षिकं टाण्डं मधुकं नारिकेलजम् ॥
सुखममविकारोत्थं मदीर्णं द्वादशैव च ॥”
इति जटाधरः ॥
अस्याः सामान्यगुणाः । सुमधुरास्त्वम् । कफ-
मारुतनाशनत्वम् । लघुत्वम् । पुष्टिकारत्वम् ।
हृदात्वम् । सारकत्वम् । मदावहत्वम् ॥ * ॥
धातकौरसगुहादिहता मदिरा गोह्री । तद्-
गुणा यथा । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । मधुर-
त्वम् । वातनाशित्वम् । पित्तवलकारित्वम् ।
दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । कान्तिहृत्प्रकारित्वम् ॥
पुण्यद्रवादिमधुसारमयी मदिरा माध्वी । तद्-
गुणा यथा । मधुरत्वम् । नात्युष्णत्वम् । पित्त-
वातनाशित्वम् । पाण्डुकामजगुल्माश्रमिमेह-
ग्रमनत्वम् ॥ * ॥ विविधान्यजाता मदिरा
पैठी । तद्गुणा यथा । कटुत्वम् । अम्लत्वम् ।
तीक्ष्णत्वम् । गोह्रीसमत्वम् । वातहरत्वम् ।
कफकरत्वम् । ईषत्पित्तकरत्वम् । मोहनत्वम् ॥
तालादिरसनिर्यासकता मदिरा सैन्धो हला
च । तद्गुणा यथा । शीतत्वम् । कषायत्वम् ।
अम्लत्वम् । पित्तहरत्वम् । वातदाहत्वम् ॥ * ॥
सर्वलक्षणविनिर्वासरूपमदिरागुणाः । शीतल-
त्वम् । गुरुत्वम् । मोहनत्वम् । बलहत्वम् ॥
हृदात्वम् । लघ्वासनापनाशकत्वम् ॥ * ॥ नाना-
द्रव्यकदम्बकता मदिरा कादम्बरी । तद्गुणा-
यथा । सुमधुरत्वम् । पित्तशमहरत्वम् । मद-
कारित्वम् ॥ * ॥ ऐश्वर्यमदिरागुणौ । शिशि-
रत्वम् । मदीकटत्वम् ॥ * ॥ यवधान्यजत-

मदिरा

मदिरागुणौ । गुरुत्वम् । विह्वलदायकत्वम् ॥
शर्कराधातकीतोयजतमदिरागुणौ । शीतत्वम् ।
मनोहरत्वम् ॥ * ॥ शार्करमद्यगुणाः । रुष-
त्वम् । दीपनत्वम् । मोहनत्वम् । इति नाना-
मद्यगुणाः ॥ * ॥ ऋतुविशेषे पयमदिरा यथा,
“गोह्री तु शिशिरे पेयां पैठी हेमन्तवर्षयोः ।
शरद्गौडवसन्तेषु माध्वी यास्या न चान्यथा ॥
कादम्बरीशर्करादिमदां
सुशीतलं दृष्यकरं मदाहृत् ॥
माध्वीसमं स्यात् । लक्षणवृत्तजानं
मदां सुशीतं गुरु तर्पणम् ॥
अन्यथा कुरुते पानं मदां सन्नापशोधम् ।
अन्नदोषमदाद्यादिकारकं मूर्च्छनञ्च यत् ॥”
नवनीर्णमद्ययोगाः ।
“मदां नव सर्वविकारहेतुः
सर्वेषु वातादिकदोषादि ।
जीर्णेषु सर्वे सकलामयत्रं
चूर्णप्रदं दृष्यकरञ्च दीपनम् ॥”
अन्यथा ।
“पर्याधितमत्पलेनमम्लं वा पिच्छिलं विगम्यं वा ।
दोषावहमविशेषात्मदां हृद्यं विवर्जयेत् ॥
मद्यप्रयोगं कुर्वन्ति श्रुदादिषु मद्वातिषु ।
दिजेऽस्मिभिस्तु न ग्राह्यं यद्यप्युष्णोपयेन न्यतम् ॥”
इति मद्यवर्ण्यावर्ण्यम् ॥ * ॥
“अन्ये द्वादशधा मद्यभेदानाहुर्मनीषिणः ।
उक्तस्यान्तर्भवन्तीति नान्येषां पृथगीरितम् ॥”
इति राजनिर्घण्टे मद्यप्रकरणम् ॥
अथ मतान्तरे मद्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“मद्यं यन्मादकेलौकेस्तन्मद्यमभिधीयते ।
यथारिष्टं सुरा सीधुरासवाद्यमनेकधा ॥
मद्यं सर्वं भवदुष्णं पित्तकृत् वातनाशनम् ।
भेदेन शीघ्रपाकश्च क्लृप्त कफहरं परम् ॥
अम्लञ्च दीपनं रुच्यं पाचनं चाशुकारि च ।
तीक्ष्णं कृष्णञ्च विशदं यवाधि च विकृति-
च ॥”
अथारोहणलक्षणं गुणाश्च ।
“पक्वाध्यास्विसिद्धं यन्मद्यं तत् स्यादरिहकम् ॥”
अरिहं मदमिति लोके । यथा, द्राक्षारिहम् ।
दृष्टान्तारिहम् । वल्लारिहमिति ।
“अरिहं लघुपाकेन सर्वं तच्च गुणाधिकम् ।
अरिहस्य गुणा ज्ञेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥”
अथ सुराया लक्षणं गुणाश्च ।
“शालघटिकपिठादिकृतं मदां सुरा कृता ।
सुरा गुर्वी बलसन्धपुष्टिभेदः कफप्रदा ।
याहिणी शोथगुल्माश्रमिमेहघ्नोऽहोरात्रिहृत् ॥”
अथ सुराभेदो वारुणी तस्या लक्षणं गुणाश्च ।
“पुननवाशिलापिष्टेऽन्विता वारुणी कृता ।
संहितेऽस्नानखर्जूररसेर्वा सापि वारुणी ॥
सुरावह्वारुणी लब्धी पीनसाधानमूलशुत् ॥”
सुरातो भेदार्थं लब्धीति ॥ * ॥
अथ सीधुद्रव्यस्य लक्षणं गुणाश्च ।
“दधोः पक्वे रसेः विह्वः सीधुः पकरसश्च सः ।

आमैकोरेव यः वीधुः स च शीतरसः स्मृतः ॥
 सीधुः प्रकरसः श्रेष्ठः खराभिन्नवर्णस्तु ॥
 वातपित्तकरो हृद्यः कोहनी रोचनो हरेत् ॥
 विबन्धमेदःशोषार्शःशोषोदरकफामयान् ॥
 तस्मादक्षयगुणः शीतरसः संलेखनः स्मृतः ॥”
 अथासवस्य लक्षणमुच्यते ॥
 “यदपकौषधाम्बुध्यां सिद्धं मद्यं स आसवः ॥
 आसवस्य गुणा श्रेया बीजद्रव्यगुणैः समाः ॥”
 अथ नवप्राणमद्यगुणाः ॥
 “मद्यं नवमभिष्यन्दि त्रिदोषजनकं सरम् ॥
 अहृद्यं हृङ्गं दाहं दुर्गन्धं विशदं गुरु ॥
 जीर्णं तदेव रोचयति क्षमिष्येष्टानिनापहम् ॥
 हृद्यं सुगन्धि गुणवत्पुंसोतोविशोधनम् ॥”
 अथ सात्विकानां मद्यं पिबतां चेष्टाविशेषाः ॥
 सात्विके गीतहास्यादि राजसे साहसादिकम् ॥
 तामसे निन्दककर्माणि निद्राश्च मदिराचरत् ॥”
 आचरत् कुर्यात् ॥

“विधिना मात्रया काले हितैरन्वेष्यमाणम् ॥
 प्रहृष्टो यः पिबेन्नद्यं तस्य स्यादन्धत्वं यथा ॥
 किन्तु मद्यं स्वभावेन यथेवाप्तं तथा स्मृतम् ॥
 अयुक्तियुक्तं रोगाय युक्तियुक्तं यथान्तम् ॥”
 अथ मद्यगन्धनाश्रमोपायः ॥

“सुस्तेलबालगदजीरकधान्यकैला-
 यश्चान्यन् सदसि वाचमभयनक्ति ॥
 स्वाभाविकं सुखञ्जसुजन्तति प्रतिगन्धं
 गन्धश्च मद्यलशुनादिभवश्च नूनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपि च ।

“प्रकृता मद्यमद्यमन्त्राद्योऽपि विपाकतः ॥
 मन्त्रेणामान्यतस्तस्य विशेष उपदेष्टव्यः ॥
 लशुनां सक्तसज्जाणां गृह्यग्र्योर्विकारिणाम् ॥
 सुरा प्रशस्ता वातेशु रक्तपित्तजेषु च ॥
 प्रसन्ना गुल्मवाताशौंविबन्धनाहनाश्रिणी ॥
 भूलप्रवाहिकाटोपकफवाताशंसां हित्वा ॥”
 जगती ग्राहिरुच्योऽष्टाः शोथघ्ना भक्तपाचनः ॥
 शोथार्शोऽपहृणीदोषान् हन्त्यारिष्टः कफामयान् ॥”
 अरिष्टो मद्यविशेषः ॥

“प्रायशोऽभिनव मद्यं गुरु दोषलभीरितम् ॥
 सोतसां शोधनं जीर्णं दीपनं लघु रोचनम् ॥
 हृष्यं प्रीणनं बल्यं मद्यं शोकश्रमापहम् ॥
 प्रागल्भ्यप्रतिभापुष्टिर्वीर्यतुष्टिश्चरप्रदम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

अन्यन् मद्यशब्दे द्रव्यम् ॥

(वसुदधपत्नी । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । २४ ।
 ४५ ।

“पौरवी रोहिणी भद्रा मदिरा रोचना हला ।
 देवकौप्रसुखाचासन् पत्न्य आनन्ददम्भेः ॥”

मदिराची, स्त्री, (मदरे इव आच्छाद्यो यस्याः इति
 आच् + “आच्छादोऽर्शनात्” ५।४।७६ । इति
 आच् । स्त्रियां ङीप् ।) मत्तलोचना । यथा,—
 “अविदितसुखदुःखं निर्गुणं वस्तु किञ्च
 अङ्गमतिरिह कश्चिन्मोच इत्याचचचे ।

मम तु मत्तमनङ्गकोरतारत्नवर्ण-
 अदकलमदिराचीनीविमोचो हि मोचः ॥”

इत्युक्तः ॥

(पुं, विराटराजस्य भ्राता । यथा, महा-
 भारते । ४ । ३० । ११—१२ ।

सवसायसगर्भन्तु कवचं तप्रकाचनम् ।

विराटस्य प्रियो भ्राता शतानीकोऽभ्यहार-

यन् ॥

सर्वपारशवं वर्त्म कलाणपटलं दृढम् ।

शतानीकाद्वरधो मदिराचोऽभ्यहारयन् ॥

मदिराच्यं, स्त्री, (मदिराया यद्गम् ।) मद्यस्य

यद्गम् । मद्यसन्धानयद्गम् । तत्पञ्चायः । गङ्गा०

इत्यमरः । २ । २ । ८ ॥ गुञ्जा ३ । यथा,—

“भाङ्गागारे विदुर्गङ्गां खनौ खज्जा सुराच्ये ।

मद्यभाङ्गं स्मृता गुञ्जा गुञ्जा स्यात्त काक-

कुञ्चिका ॥”

इति भरतधृतहज्जुचन्द्रः ॥

मदिरासखः, पुं, (मदिरायाः सखा सगन्धत्वादिति ।

मदिरा + सखि + “राजाहःसखिश्च” ५ ।

४ । ६१ । इति टच् ।) आन्वृत्तः । इति

जटाधरः ॥

मदिरा, स्त्री, (मदोऽस्या अस्तीति । मद् + इनिः ।

इयमिति श्रयेण मदिनीति । इहन् । इनीलोपः ।)

मदिरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥

मदी, स्त्री, (मद्गन्ति चर्मीकरोति कृष्टलेज-

लोटादिकमिति । मद्-इन् । कृष्टिकारादिति

प्रज्ञे ङीप् । पृथोदरादित्वात् साधुः ।) चषक-

वस्तु । इति नानार्थे हेमचन्द्रः ॥ कृषकवस्तु ।

इति वैश्यवर्गं जटाधरः ॥

मदीयं, त्रि, मम इदम् । आमार इति भाषा ॥

अस्मच्छब्दादौयप्रत्यये एकवचनार्थे मदादेशेन

निष्पन्नमिदम् । इति सुगन्धोद्ययाकरणम् ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २८ । ६० ।

“हे देवतास्तपोऽशनं मदीयंनेष भूपतिः ॥”

मदोक्तः, पुं, (मदेन दानवारिणा उक्तः ।)

मत्तहस्ती । इत्यमरः । २ । ८ । ३४ ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । ६५ । ८ ।

“ते तान् गाम्यगजान् दृष्ट्वा सर्वे वनगजास्तदा ।

समाव्रज्य वेगेन जिघांसन्तो मदोक्ताः ॥”

मदोक्ता, स्त्री, (मदेन मत्ततया उक्तः उद्गो

जनः अस्याः । स्त्रियां ङीप् ।) मदिरा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (मदेन गव्यादिना उन्-

क्तः । मदोक्ते, त्रि ।)

मदोहतः, त्रि, (मदेन मत्ततया उद्धतः ।) मत्तः ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, वेणीसंहारे १ अङ्के ।

“सत्पत्न्या मधुरगिरः प्रसाधिताया मदोहता-

रम्भाः ॥”

मदोदया, स्त्री (मदेन उदया ।) नारी । इति शब्द

माला ॥ (मदोद्धते, त्रि । यथा रघौ । ४।२० ।

“मदोदयाः ककुब्जः सरितां कुलसदजाः ।”

महुः, पुं, (मज्जतीति । मसृज + “अहृष्टीतृ-

चरित्तरितघनिनिमिमसृजिभ्य उः ।” उणा० ।

१ । ७ । इति उः ।) पक्षिविशेषः । इत्यमरः ।

२ । ५ । ३४ ॥ पानकौहः इति भाषा ॥

अस्य मांसगुणाः । वायुनाशित्वम् । क्षिण्व-

त्वम् । भेदकत्वम् । शुक्रकारित्वम् । रक्तपित्त-

नाशित्वम् । शीतत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

(पर्यन्तगमेदः । यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६

अध्याये ॥

“महन्वृषिकटुलशायिका वक्रशूप्रतिघासवानर-

प्रभृतयः पर्यन्तगाः ॥”

मद्गुरः, पुं, (माद्यति जलं प्राप्य हृष्यतीति ।

मद् + “मद्गुरादयश्च” उणा० । १ । ४२ ।

इति उरच् निपातितश्च ।) मत्स्यविशेषः ।

इत्यमरः । १ । १०५ । १६ ॥ मागुर इति भाषा ।

(यथा । ललितविस्तरे । ३०० । ७ ।

“अमणो गौतमः श्यामको वत भी

अमणो गौतमो मद्गुरच्छविः ।”

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । क्षिण्वत्वम् । संध्या-

हित्वम् । मुक्तत्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥ यथाच भावप्रकाशपूर्वखण्डे द्वितीय-

भागे ।

“मद्गुरो वातहृद्दालो वृष्यः कफकरो लघुः ॥”

वर्णशब्दरत्नातिशेषः । यथा, महाभारते ।

१३ । २५।२३ ।

“निवादं मुद्गुरं स्मृते दाशं नावोपजीविनम् ॥”

“मद्गुन् मीनविशेषान् राति आदत्ते इति

रा + कः । तम् ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ।)

मद्गुरकः, पुं, (मद्गुरः + स्वार्थे कन् ।) मद्-

गुरमत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

मद्गुरसी, स्त्री, (मद्गो पक्षिविशेषे रसो यस्याः

ङीप् ।) शृङ्गी मत्स्यः । इति शब्दरत्नावली ॥

मद्यं, स्त्री, (माद्यति जनोऽनेन । मद् + “गदमद-

यमस्यानुपसर्गे” ३ । १ । १०० । इति करणे

यत् ।) सुरा । इत्यमरः । २ । १० । ४० ॥

(यथा, साहित्यदर्पणे ।

“भिचो । मांसनिधेयवर्णं प्रकुरुष्वे किं तेन मद्यं

विना

मद्यश्चापि तव प्रियं प्रियमहो वाराङ्गनाभिः

सह ।

वैश्याप्यर्थकचिः कुतस्तव धनं दूतेन चौर्येण वा,

एतावानपि संयहोऽस्ति भवतो नष्टस्य कान्था

गतिः ॥”

अस्य गुणपर्यायौ मदिराशब्दे द्रव्यौ ॥ * ॥

तत्र द्वादशविधं यथा पुलस्तकः ।

“पानसं द्राक्षमाधूकं खाण्डूरं तालमैत्रवम् ।

माध्वीकं टाडुमाध्वीकं मेरियं नारिकेलजम् ॥

समानानि विजानीयान्मद्यान्मेकादशैव तु ।

द्वादशस्तु सुगं मद्यं सर्वेषामधमं स्मृतम् ॥”

अनेन एकादशानां सुरात्वं निधेययति मद्यशब्दो

मदहेतुद्रव्यवचनः । अस्मादेव वचनात् ननु

मद्यमात्रं सुराशब्दार्थः । यथा दृष्टव्यम् ।

“गौडो माध्वीं सुरां पैटो पीत्वा विप्रः समा-

चरत् ॥

तत्र तत्र पराकच चान्द्रायणमनुकृमात् ।”
नयाणां सुराले क्रमेण प्रायश्चित्तत्रयं न स्यात् ।
तथा भविष्ये ।

“सुरा तु पैटो सुखोक्ता न तस्यान्वितरे समे ।”
पैटोति तच्छुल्विकारमात्रोपलक्षणं इतरे
गौडीमाध्वोऽप्यतोऽन्विकार एव सुराशब्दस्य
सुखत्वात् न चिद्विधा सुरेति गौडीमाध्वोर्गौड-
सुरात्वज्ञापनार्थम् । तेन एतत्पानेऽपि महा-
पानकत्वमिति दृश्यते यथैवेका तथा सत्त्वा इति
पैटो पूर्वप्रसिद्धं दर्शयति । यथा पैटो सुरा
तथा सत्त्वा गौडी माध्वो चेति पूर्ववचनोक्ता
तु पैटो दृष्टान्तत्वेनात्र दर्शयति । न पातया
द्विजोत्तमैरिति ब्राह्मणैरित्यर्थः । श्रवणिकपरत्वे
उत्तमपदानर्थक्यात् बहुवचनार्थक्यपरी-
हारार्थमुत्तमप्रातिपदिकानर्थक्यमयुक्तं अतो
ब्राह्मणस्य त्रिविधेव सुरा महापातकहेतुः ।
चत्त्रियवैश्ययोस्तु सुरा वै मलमन्त्रागमिति
वचनेन पैटोऽत्र इति स्थितम् । अतएव ।
“एका माध्वो च गौडी च पैटो च त्रिविधा
सुरा ।

द्विजातिभिर्न पातया कदाचिदपि कर्हिचित् ।”
इति यमवचने द्विजातिपदं ब्राह्मणपरमेव ।
अत एव द्विविधसुरापाने न चत्त्रियादीनां
महापातकम् ॥३॥ तावदस्तु । दोषाभावमेवाह
दृष्ट्याश्रयत्वात् ।

“कामादपि हि राजन्यो वैश्यो वापि कथञ्चन ।
मद्यमेव सुरां पीत्वा न दोषं प्रतिपद्यते ।”
तदेव पैटोनिषेधस्त्वैवार्थिकानां गौडीमाध्वोनि-
षेधस्तु ब्राह्मणानामेव ॥३॥ तज्जातेः स्त्रीणा-
मपि सुरापाननिषेधः । यथा भविष्ये ।
“तस्मान्न पेयं विप्रेण सुरा मद्यं कथञ्चन ।
ब्राह्मण्यपि न पेया वै सुरा पापभयावहा ।”

“या ब्राह्मणी सुरापी स्यात्
न तां देवाः पतिलोकां नयन्ति ॥”
इति श्रुतिः ॥

“प्रतत्तद्वृष्टरीरेण भार्या यस्य सुरां पिबेत् ।
पतितार्द्धशरीरस्य निष्कृतिर्नोपपद्यते ॥”
न चेवं चत्त्रियवैश्यस्त्रीणामनिषेधः । ब्राह्मणी-
पदस्य निषिद्धसुरापानकर्तृभार्योपलक्षणत्वाद्-
भार्या यस्य सुरां पिबेदिति सामान्यमवगाहः ॥
पानञ्च द्रवीभूतस्याभ्यवहारः । स च कण्ठेष्टा-
दधोपयनं न तु वक्त्रमात्रं प्रवेशः । निष्ठौवनार्थं
कपोलधारणं पानशब्दप्रसङ्गात् । यद्युक्तम् ।
“जिघ्रसहि सुरां कश्चित् पिबतौत्थमिषीयते ।
यावन्न क्रियते वक्त्रे गण्डस्य प्रवेशनम् ॥
अत्र गण्डप्रमाणं अविवक्षितम् । गण्डपा-
द्वेपानेऽपि लोके पानशब्दप्रयोगात् । अतएव
सुखप्रवेशनं अत्राविवक्षितं किन्तु सुखप्रवेशे
कण्ठादधोपयनं भवति अतस्तदेवोपलक्षयति ।
अतएव ओष्ठमात्रेणैव न पानमिष्यति । अत-
स्ततोत्तमाङ्गस्यार्थप्रायश्चित्तम् ॥३॥
अथ सुरापानप्रायश्चित्तम् । तत्र मनुः ।

“सुरां पीत्वा द्विजो मोहादधिवर्णो सुरां पिबेत् ।
तथा सकाये निर्दग्धे सुच्यते कस्मिन्नाततः ॥
गोमूत्रमधिवर्णं वा पिबेदुदकमेव वा ।
पयो हृतं वामरक्षात् गोसहजसमेव वा ॥”
अधिवर्णो अधिसमन्वयार्थम् । पयो हृतं गोरेव
आदावन्ते च गोः कौर्तनात् । मोहशब्दोऽत्र
बुद्धिपरः । देवजः । सुरापाने ब्राह्मणो कप्य-
ताम्रसीसकानामन्यतममधिकल्पं पीत्वा शरीर-
त्यागात् प्रयते । कप्यादयोऽत्र द्रवीभूताः
पीत्वेति निर्देशात् । स्वयमशक्तावग्यैरपि सुखे
सेचनीया । यथा गोतमः । सुरापस्य ब्राह्मणस्य
उज्ज्यामासिच्येयुः सुरामास्ये नृजः शुभेत ।
अतएव न सेचकानां वधो विहितत्वात् स्वयं
पान इव । एतच्च मरणप्रायश्चित्तं कामकृते ।
यथा, दृष्टव्यः ।
“सुरापाने कामकृते ज्वलन्तीं तां विनिःक्षिपेत् ।
सुखे स हि विनिर्दग्धो नृजः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”
कथञ्चिदिति सङ्गदित्यर्थः । अङ्गिराः ।
सुरापानं सङ्गत् कृत्वा योऽधिवर्णो सुरां पिबेत् ।
स पावयेद्यत्मानमिह लोके परत्र च ॥”
भविष्ये ।

“मतिपूर्वं सुरापाने प्राणान्तिकमुदाहृतम् ।
पैटोपाने तु ऋषिभिर्नंतरासां कथञ्चन ॥
शङ्केनापि महाबाहो । प्रायश्चित्तमुदाहृतम् ।
सुरायाः कामतः पाने सुखायाः प्राणनाशनम् ॥”
पुनः पुनः पैटोविषयत्वाभिधानम् । त्रिविधा सुरा
सुखा इति भ्रमनिरासार्थम् । कथञ्चन सङ्ग-
दित्यर्थः ॥३॥ इतरासां असुराणां गौडी-
माध्वोऽप्यतोऽन्विकारं ज्ञानतः सङ्गत्पाने मरणान्तिकं
न भवति गौडीमाध्वोस्तु ज्ञानतोऽभ्यस्तपाने
गौडीमाध्वोऽतिरिक्तायास्तसुराया अत्यन्ता-
भ्यस्तपाने मरणमुक्तं भविष्ये ।
“गौडीमाध्वोस्तथाभ्यासे प्राणान्तिकमुदा-
हृतम् ।

अभ्यासे तसुरायास्तु तामेवायिभिर्न पिबेत् ॥”
तथेति ज्ञानत इत्यर्थः । अतएव ।
“असङ्गतं ज्ञानतः पीत्वा वाक्छीं पतति द्विजः ।
मरणं तस्य निर्दिष्टं प्रायश्चित्तं विधीयते ॥”
इति यमवचनमपि एतद्विषयमेव अत्राभ्यासे
मरणविधानात् द्वितीयवार एव मरणं कार्यम् ।
गौडीमाध्वोः कामतः सङ्गत्पाने भविष्ये ।
“असुरामद्यपाने तु लते विप्रस्तु कामतः ।
चान्द्रायणं समभ्यस्त्य शुद्धिकामः स्वशुद्धये ॥
यदास्मिन्नेव विषये मानवीयं प्रकल्पयेत् ।
कथान् वा भक्षयेदम् पिण्याकं वा सङ्गन्निशि ॥
सुरापानापशुवर्धं बालवासा जटो ध्वजौ ॥”
पिण्याकं खजिम् ॥३॥ उत्तमसुरापानं आय-
सेन पात्रेण दद्याद् यमः ।
“आयसे भाजने तर्षा ब्राह्मणीं वाक्छीं पिबेत् ॥”
गोबालचौरवासा तत्कर्तव्यं आह उग्रनाः ।
गोबालचौरवासाः सुरापः सुरामधिवर्णो
पीत्वा पूतो भवति ॥३॥ अज्ञानतः सङ्गत्-

पैटोपाने ब्राह्मणस्य द्वादशवार्षिकम् । यथा
ब्राह्मण्यत्रातुष्टौ यमः ।
“चरेतामेतदेवोभौ सुरापशुवत्तत्पगौ ।
सगोक्षाद्वयकश्चैव सुवर्षकोयल्लभतः ॥” ॥३॥
भविष्ये ।

“अकामतः सुरां पीत्वा पैटो मत्कुलजन्म ॥
लङ्घ्यातिलङ्घ्यौ कृत्वा वै पुनः संस्कारतः शुचिः ।
कथान् वा भक्षयेदम् पिण्याकं वा सङ्गन्निशि ।
सुरापानापशुवर्धं बालवासा जटो ध्वजौ ॥”
सुरापानमात्रापनेयरीगस्य रोगिणोऽज्ञानतः
पानविषयमिदं दत्तुं भविष्ये । यथा,—
“तथास्मिन्नेव विषये वाग्निष्टं परिकीर्तितम् ।
यदि रोगैर्भवेद्दुःखो नेतरस्य कदाचन ॥
लङ्घ्याच्च सुरभेड ! तत्र लङ्घ्य उदाहृतः ॥”
लङ्घ्यातिलङ्घ्यावित्यत्र लङ्घ्यपदं न प्राजापल-
परं किन्तु तत्र लङ्घ्यपरम् ॥३॥ अज्ञानतो
गौडीमाध्वोः सङ्गत्पाने उक्तं भविष्यपुराणे ।
“सङ्गत् पीत्वा तथा गौडीमज्ञानात् सुरसत्तम ॥
लङ्घ्यातिलङ्घ्यौ विहितौ हतप्राशनमेव च ॥”
अज्ञानाभ्यासे तत्रैवोक्तम् ।
“गौडीमज्ञानतः पीत्वा ब्राह्मणो ब्राह्मणप्रियः ।
तत्र लङ्घ्यं वै कृत्वा पुनः संस्कारतः शुचिः ॥
माध्वो पीत्वा महाबाहो ! अज्ञानाद् द्विज-
सत्तमः ।

शुद्धेत तत्र लङ्घ्यं विकर्माभ्यासनात्तथा ॥
रेतोम्वपुरीषाणां गौडीमाध्वोश्च प्राशने ।
क्रयादपशुविष्टानां संस्काराच्छुद्धिरिष्यते ॥”
प्राणान्तिके च पादद्वारेण संस्मृत्वा चत्त्रिय-
वैश्ययोरपि यद्युक्तं मरणान्तिकं प्रायश्चित्तमेव ।
द्वादशवार्षिकादौ पादपादद्वारेण संस्मृत्य भक्षये
चत्त्रियादीनां ज्ञासदर्शनात् ।
“विप्रे तु सकलं देयं पादोर्न चत्त्रिये मतम् ।
वैशेऽर्द्धं पादशेषस्तु शूद्रजातिषु श्रूयते ॥”
पानसादिमद्यपाने तु कामनाकृतानेकसमया-
भ्यस्ते प्राणान्तिकं युक्तं ब्राह्मणस्य कामनया
सङ्गत्कृते तु पराशरः ।
“अगम्यागमने चैव मद्यगोमांसभक्ष्ये ।
शुद्धे चान्द्रायणं कुर्यात् नदीं गत्वा सप्तद्वगाम् ॥
चान्द्रायणं तत्तत्तीर्थं कुर्याद्ब्राह्मणभोजनम् ।
अनङ्गुत्सङ्गतां गाञ्च दद्यादप्रायश्चित्तानाम् ॥”
अकामतः सङ्गत्पाने विध्यः ।
“पीत्वा प्रमादतो मद्यमतिलङ्घ्यं चरेद्विजः ।
कारयेत् पुनः संस्कारं भग्न्या विप्राञ्च भोजयेत् ॥”
कामतोऽकामतश्चाभ्यासे तत्राट्टिममाह यमः ।
“गोव्रवङ्गिहितः कल्पञ्चान्द्रायणमद्यापि वा ।
अभ्यासे तु तयोर्भूयस्ततः शुद्धिमवाप्नुयात् ॥”
अपयुक्तपानसादोद्वादशविधमद्यपाने चिरा-
चम् । पानचं द्वादशमाध्वकमित्याद्यभिधाय
पुनरुच्यः ।
“द्वादशैतुष्टुलङ्घ्यं रपनसादेच यो रसः ।
सद्यो जातस्तु तं पीत्वा अज्ञात् शुद्धेत् द्विजो-
त्तमः ॥”

प्रयोजकादीनां पादपादहानिर्दृष्ट्या । बाल-
वृद्धस्त्रीणामहर्दिकं प्रायश्चित्तम् । इति प्राय-
श्चित्तविवेकः ॥ * ॥ अथ पुराणे ब्राह्मणस्य
मद्यपानादिनिषेधो यथा,—

“अग्नेयश्चाप्यपेयश्च तथैवास्तुप्रथमेव च ।
द्विजातीनामनालोच्यं नित्यं मद्यमिति स्थितम् ॥
तस्मात् सर्वं प्रयत्नेन मद्यं नित्यं विवर्जयेत् ।
पीत्वा पतति कल्मेभ्यस्त्वसम्भाष्यो द्विजोत्तमः ॥
भक्षयित्वाप्यभक्षणं पीत्वापेयान्यपि द्विजः ।
नाधिकारी भवेत्तावदुद्यावत्तन्न जहात्यधः ॥
तस्मान् परिहरंति त्वमभक्ष्याणि प्रयत्नतः ।
अपेयानि च विप्रो वै पीत्वा तदुयाति रौरवम् ॥”
इति श्रीकृष्णपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
मद्यपस्य विष्णोरुपसर्पणे दीपादि यथा,—
वराह उवाच ।

“मद्यं पीत्वा वरारोहे । यस्तु मासुपसर्पति ।
तत्र होमं प्रवक्ष्यामि श्रद्धा सुन्दरि । तत्त्वतः ॥
दत्त्वा वर्षसहस्राणि हरिद्रो जायते पुनः ।
ततो भवेत् न पूतात्मा मद्भक्तश्च न संशयः ॥
यस्तु भागवतो भूत्वा कामरागेण मोहितः ।
दीक्षितो पितृते मद्यं प्रायश्चित्तं न विद्यते ॥
अन्यच्च ते प्रवक्ष्यामि तच्छृणुष्व वसुन्धरे ।
अग्निवर्गा सुरा पीत्वा तेन मुच्यन्ते किल्बिषात् ॥
एवञ्च वापराधानं येन मुच्यन्ति किल्बिषात् ।
य एतेन विधानेन प्रायश्चित्तं समाचरेत् ।
न स लिप्यति पापेन संसारश्च न गच्छति ॥
इति वराहपुराणे मद्यपानापराधप्रायश्चित्तम् ॥
अपि च ।

“अगम्यागमनं कृत्वा मद्यगोमीसभक्षणम् ।
शुद्धाश्चान्द्रायणाद्विप्रः प्राजापत्येन भूमिपः ।
वैश्यः सान्त्तपनाच्छुद्धः पश्चादोभिर्विशुद्धाति ॥”
इति गारुडे २२ अध्यायः ॥

एतद्गौडीमाध्वगोः कामतः सक्तपानविषयमिति
प्रायश्चित्तविवेकदर्शनात् ॥ * ॥ द्विजस्य पूजादौ
मद्यहानिविध्यनुकल्पनिषेधा यथा,—

“मदिरा पृष्ठतो दद्यात् अन्यत् पानन्तु वामतः ।
अवश्यं विहितं यत्र मद्यं तत्र द्विजः पुनः ॥
नारिकेलजलं कांक्षे तान्ने च विह्वलेभ्यधु ।
नापन्यपि द्विजो मद्यं कदाचिन् विह्वलेदपि ॥
ऋते पुण्यासवादुक्ताद्वाङ्मनाद्वा विशेषतः ।
राजपुत्रस्तथा मर्त्यः सत्त्विवः सौमिकादयः ॥
द्व्युर्नरवलिं भूपसम्भवा विभवाय च ।
भूपालानुमते मद्यं दहत् पापमवाप्नुयात् ॥”

इति कालिकापुराणे ६६ अध्यायः ॥
अथ ब्राह्मणस्य मद्यपाननिषेधकशुक्रशापो यथा,
वैशम्पायन उवाच ।

“सुरापानादृक्कानं प्राप्य विद्वान्
संज्ञानाशं प्राप्य चेवातिघोरम् ।
दृष्ट्वा कथञ्चापि तथाभिरूपं
पीतं तथा सुरया मोहितेन ॥
समन्वुक्त्याय महानुभाव-
स्तदोशना विप्रहितं चिकीर्षुः ।

कायः स्वयं वाक्यमिदं जगाद्
सुरापानं प्रति वै जातशङ्कः ॥
यो ब्राह्मणोऽप्यप्रभृतीह कश्चित्
मोहान् सुरां पास्यति मन्दबुद्धिः ।
अपेतधर्मा ब्रह्महा चेव स स्था-
दस्मिन्लोके गर्हितः स्यात् परे च ।
मया चेमां विप्रधर्मात्किमीमां
मथोदां वै स्थापितां सञ्जलोकं ।
सन्तो विप्राः शशुवांमो गुरुणां
देवा लोकाश्चोपपन्नान् सन्त्ये ॥”

इति महाभारत आदिपर्वणि ७६ अध्यायः ॥
अथ तत्त्वं मद्यपाननिषेधो यथा,—
“नारिकेलश्च खार्जूरं पानसञ्च तथैव च ।
शैलवं मधुकं टाङ्गं तालश्चैव च मानिकम् ॥
द्राक्षन् दशमं जयं गौडं चैकादशं स्मृतम् ।
पेष्टन् द्वादशं प्रोक्तं सर्वेषामभयं स्मृतम् ॥
मध्यमं मधुजं गौडं श्रेयसोत्तममिष्यते ।
एतन् द्वादशक मद्यं न पानयेत् द्विजैः कश्चित् ।
क्षत्रियादिः पिबेत् सर्वं पेष्टीमेकान् वज्जयेत् ॥
सुरां पीत्वा द्विजो मोहान् कामान् तस्मादि-
मिश्रिताम् ।

त्रैवाधिकं व्रतं कुर्व्यादीश्वरिभ्यो तु वार्षिकम् ॥
तस्मादिमिश्रितां किञ्चित् सुरां पीत्वा ह्यकामतः ।
लक्ष्म्यान्पादसुचय्य पुनः संस्कारमर्हति ॥
सुखप्रवेशमात्रं प्रायश्चित्तादुमाचरेत् ।
अनुपगम्यो देवेशि । व्रतं त्रैवाधिकं चरेत् ॥
चतुर्थकालाहारी स्याद्ब्रह्मचर्यमथापि वा ।
आ पञ्च वर्षं वृद्धं वा ज्ञानादहं विनिर्दिशेत् ॥
शूद्रस्य च विशेषेण अतिलक्ष्म्यं चरेत् ।
स्वजातिमाधिते तस्मिन् तदहं व्रतमाचरेत् ॥
पेष्टीपानं ब्राह्मणस्य मरणान्तिकमुच्यते ।
माध्वीगौडीसुरापाने द्वादशाब्दं विधीयते ॥
इतरं चान् पानेन शुद्धिश्चान्द्रायणेन तु ।
राजस्य वैश्ययोश्चापि गौडी माध्वी न शस्यते ।
मोहान् क्षत्रश्च वैश्यश्च पीत्वा लक्ष्म्यं चरेत् ॥
शूद्रोऽपि गौडीं पेष्टीच न पिबेद्दीनमस्कृताम् ।
कामान् पीत्वा सुरां विप्रो मरणान्तिकमाचरेत् ॥
चरेच्चान्द्रायणं ज्ञानान् क्षत्रियो वैश्य एव च ।
पेष्टीपाने तु शूद्रस्य प्राजापत्यं विनिर्दिशेत् ॥
ज्ञानादभ्यासयोगे तु चान्द्रायणचर्यं स्मृतम् ।
नारिकेलं तथा ज्ञानादिप्रश्चान्द्रायणेन तु ।
क्षत्रियश्चैव वैश्यश्च प्राजापत्येन शूद्राति ॥
अपक्वं पनसञ्चैव आक्षश्च वदरं तथा ।
स्थापयित्वा घटे नित्यं दद्यादासपयःपलम् ॥
त्रैलोक्यविभयाश्चैव मातुलङ्गं तथैव च ।
समेहजितो दद्यात् सन्धानान् सखमीरितम् ॥
दधि मधु घृतञ्चापि माञ्जिरं तिक्तकं तथा ।
अनुपानं तु देवेशि । द्वात्रिंशदं सुनिश्चितम् ॥
विहङ्गं शालवो मूलं—
मधुना सह संस्थाप्य श्रेष्ठपाकं समाचरेत् ॥
पिप्पलीजवणं दत्त्वा मधुना मद्यमीरितम् ।
पानसं पक्वखर्जूरं आर्द्रं सोमजतारसम् ।

एकीकृत्यामिसन्धानान् खार्जूरं मद्यमीरितम् ॥
पक्वतालं दन्तिशाकं कज्जुभञ्च तथैव च ।
एतेरेव सुसन्धानान् तालमद्यं प्रकीर्तितम् ॥
इत्युदङ्गं मगीचञ्च वदरश्च तथा दधि ।
श्रेष्ठे तु लवणं दत्त्वा इत्थं मद्यं प्रकीर्तितम् ॥
नवं मधु तथा विह्वं पक्व शर्करया सह ।
सन्धानाज्जायते मद्यं माध्वीकं शरतो रसम् ॥
प्रातावरी टङ्गमूलं लक्ष्म्यां पद्ममेव च ।
मधुना सह सन्धानान् टङ्गमाध्वीकमीरितम् ॥
मालरमूल वदरी शर्करा च तथैव च ।
एवमेकत्र सन्धानान् मेरेयं मद्यमीरितम् ॥
इत्यजिह्वा पक्वधात्री नारिकेलजलजलाय ।
कदलीफलसन्धानाभ्यन्तं तस्मैरिक्तजम् ॥
दधि त्रैलोक्यविजया तथैव च करीकणा ।
गुडेन सह सन्धानान् गौडीमद्यं प्रकीर्तितम् ॥
शुक्लामोहसिद्धासपुण्यादिकसमन्वितम् ।
वह्नी सन्तापयेत् किञ्चित् स्थापयित्वा दिनद्वयम् ॥
श्रेष्ठेऽहनि तु संप्राप्ते जीवन् तत्र निःक्षिपेत् ।
श्रद्धावन् मगीचञ्च मातुलङ्गं तथैव च ।
एतेषामेव सन्धानान् पेष्टीमद्यं प्रकीर्तितम् ॥”
इति श्रीमत्सुखसुक्ते महातन्त्रे चतुर्विंशति-
साहस्रे ३६ पटलः ॥ * ॥ अपि च ।
“सिद्धमन्त्री भवद्गोरो न वीरो मद्यपानतः ।
कलौ तु भारते वर्षे लोका भारतवासिनः ॥
युद्धे युद्धे सुरां पीत्वा वर्णभृता भवन्ति हि ॥”
इति उत्पत्तितन्त्रे ६४ पटलः ॥ * ॥
“दिव्यवीरमयो भावः कलौ नास्ति कदाचन ।
केवलं पशुभावेन मन्त्रमिद्धिर्भवेन्नृणां ॥”
इति महानिर्वाणतन्त्रम् ॥ * ॥

श्रीकृमे ।
“न दद्याद् ब्राह्मणो मद्यं महादेवे कथञ्चन ।
वामकामो ब्राह्मणो हि मद्यं मांसं न भक्षयेत् ॥
भैरवतन्त्रे ।
“नारिकेलोदकं कांक्षे तान्ने गयं तथा मधु ।
राजस्य वैश्ययोर्दयं न द्विजस्य कदाचन ॥
एव प्रदानमात्रेण जीनायुर्ब्राह्मणो भवेत् ।

इति आगमतत्त्वविलासः ॥ * ॥
स्मृतौ कलौ मद्यपानादिनिषेधो यथा, याज्ञ-
वल्क्योदोपकलितायां ब्रह्मपुराणम् ।
“नराश्वमेधौ मद्यश्च कलौ वर्ज्या द्विजातिभिः ॥”
निषेधविषयं स्पष्टयति उशनाः । “मद्यमदेयम-
पेयमनिराहम् ॥” अनिराहमस्वीकार्यमिति
कल्पतरुः ॥ कालिकापुराणेऽपि ।
“स्वगात्ररुधिरं दत्त्वा आत्महत्यामवाप्नुयात् ।
मद्यं दत्त्वा ब्राह्मणस्तु ब्राह्मण्यादेव ह्यीयते ॥”
स्मृतिः ।
“तान्ने चैतुरसो मद्यं पयसा यवचूर्णकम् ।
गव्यश्च तान्नपानस्य मद्यतुलां घृतं विना ॥
अतो मद्यपाननिषेधानमपि न युक्तम् । इति
तिथ्यादितत्त्वम् ॥ * ॥ मद्यतुल्यं यथा,—
“नारिकेलोदकं कांक्षे तान्नपात्रे स्थितं
मधु ।

गद्यश्च तान्मपात्रस्य मद्यतुल्यं घृतं विना ॥”

इति कर्मलोचनः ॥ ३ ॥

अथ मद्यपानं तुष्टार्थं कौलाणां मद्यपानविधि-
लिखति ।

“कुलाचाररतो वीरः कुलसङ्गी सदा भवेत् ।
सन्निदासेवर्गं कुर्यात् सोमपानं महेश्वरि ॥

● सर्वथा कुरुते देवि । वीरश्चोद्धतमानसः ।

दिशस्तु देवताप्रायश्चन्दनागुरुलेपनेः ॥

रक्तचन्दनगन्धैश्च सुदिग्धो नात्र संशयः ।

भस्माङ्गघृतो वीर उन्मत्तवह्निसेहितः ॥

सुरापानरतो निबन्धं बलिपूजापरायणः ।

नरभ्यागश्च महिषो मेघः श्रुकर एव च ॥

शशकः शलकी गोघा खड्गो कूर्मो दश

स्तृताः ।

वानरश्च खरश्चैव गजान्धादिवह्निमाः ॥

इत्यादेस्तु बलेहानिः पूजयेत् स्वयदेवताम् ।

निबन्धं नैमित्तिकं काव्यं प्रकुप्याश्च दिने दिने ॥

कुलवारे कुलार्थं च तिथौ च कुलके तथा ।

भैरवाः कल्पितं चक्रं संस्थाप्य पूज्यन्त प्रिये ॥

सुराणां शोधनं कुर्याद्यथावत् परमेश्वरि ॥

प्रवृत्ते भैरवोचक्रे सर्वे वर्णा हिजोत्तमाः ।

निवृत्ते भैरवोचक्रे सर्वे वर्णाः पृथक् पृथक् ॥

विजयाञ्चानुकल्पश्च हिजो दद्याद्युगे युगे ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रे ६३ पटलः ॥

“इत्याभावे चानुकल्पैः पूजयेत् परदेवताम् ।

सुराभावे च गोक्षीरं हिजो दद्याद्युगे युगे ॥”

इति निरुत्तरतन्त्रे ५ पटलः ॥ ३ ॥

“असंस्कृता सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ब्रह्महा

भवेत् ।

संस्कृतान् सुरां पीत्वा ब्राह्मणो ज्वलदिवत् ॥

शौचामर्षां कुलाचारे ब्राह्मणः प्रपिबेत् सुराम् ।

अन्यत्र कामतः पीत्वा ब्राह्मणयादेव हीयते ॥”

इति उत्पत्तितन्त्रम् ॥ ३ ॥

“ब्राह्मणस्य महामोक्षं मद्यपाने प्रियंवदे ।

ब्राह्मणः परमेशानि । यदि पानादिकं चरेत् ।

तत्तुल्यात् शिवरूपोऽसौ सत्वं सत्वं हि शैलेन ॥

तोये तोयं यथा लीनं तेजसं तेजसे यथा ।

घटे भस्मे यथाकाशं वायो वायुर्थथा प्रिये ॥

तथैव मद्यपानेन ब्राह्मणो ब्रह्मणि प्रियं ।

लीयते नात्र सन्देहः परमात्मनि शैलेन ॥

सायुष्यादिमहामोक्षं नियुक्तं क्षत्रियादिषु ।

मद्यपानं विना देवि । तत्त्वज्ञानं न लभ्यते ॥

अतएव हि विप्रस्तु मद्यपानं समाचरेत् ॥

वेदमाताजपेनैव ब्राह्मणो नहि शैलेन ॥

ब्रह्मज्ञानं यदा देवि । तदा ब्राह्मण उच्यते ॥

देवानाममृतं ब्रह्म तदेव लौकिकी सुरा ।

सुरत्वं भोगमात्रेण सुरा तेन प्रकीर्तिता ॥

मन्त्रत्रयं सदा पाठ्यं ब्रह्मशापादिमोचनम् ।

प्रकुप्यात्तु हि येनैव तदा ब्रह्ममयी सुरा ॥

हविरारोपमात्रेण वद्धिर्दोषो यथा भवेत् ।

शापमोचनमात्रेण सुरा सुक्तिप्रदायिनी ।

अतएव हि देवेशि । ब्राह्मणः पानमाचरेत् ॥

स ब्राह्मणः स वेदज्ञः सोऽमिहोची स दीक्षितः ।

बहु किं कथ्यते देवि । स एव निर्गुणात्मकः ॥

सुक्तिमार्गमिदं देवि । गोपयं पशुसङ्कटे ।

प्रकाशान् सिद्धिदानिः स्यात् निन्दनो यो न

चान्यथा ॥”

इति मातृकाभेदतन्त्रे ३ पटलः ॥ ३ ॥

“कुलस्त्रोसेवन कुर्यात् सर्वथा परमेश्वरि । ।

रमतं युवतीं रम्यां कामोन्मत्तविलासिनीम् ॥

नटीं कापालिकां वेश्यां हज्जुपानीं वराङ्गनाम् ।

श्रुदाणीं स्त्रेश्वरमणीं जवनीं परमेश्वरि ॥

मातृयोनिविचारोऽस्ति मातृयोनिं विना

प्रिये । ।

कुलाचारपरो वीरः कुलपूजापरायणः ॥

भगलिङ्गसमाधोगाहाक्ष्य जपमाचरेत् ।

निश्चलस्तु भवेच्चित्तं कोटिमुख्यग्रहेण किम् ॥

चक्षे चित्ते भवेद्याधिनश्चले निश्चलं यथा ।

शवानां साधनं देवि । लतासाधनमुत्तमम् ॥

चितायाः साधनं देवि । सिद्धिरस्ति कलौ युगे ॥

इत्युत्पत्तितन्त्रम् ॥

कालिकानारिणीदीक्षां यच्छात्वा मद्यसेवनम् ।

न करोति नरो यस्तु स कलौ पतितो भवेत् ॥

वैदिकं तान्त्रिकं चैव जपहोमवह्निहृतम् ।

अब्राह्मणः स एवोक्तः स एव हस्तिमुखकः ॥

शुनीमुखसमं तस्य तर्पणं यत् पिबेत्पि ।

कालीनारामशुं प्राप्य वीराचारं करोति न ॥

श्रुत्वं तच्छरीरेण प्राप्नुयात् स न चान्यथा ॥

इति कामाख्यातन्त्रे ५ पटलः ॥

मद्यशोधनप्रकारो यथा । शिव उवाच ।

श्रद्धां पावति । वक्ष्यामि तेषां वै शोधनक्रियाम् ।

पद्मासेनैव संविश्य करपुटं समाचरेत् ॥

वामे गुरुद्वन्द्वमस्कृत्य दक्षिणे गणपतिं स्मरत् ।

मध्ये देवीं नमस्कृत्य प्राणायामत्रयश्चरेत् ॥

शरीरे मातृकां तस्य ऋष्यादिन्यासमाचरेत् ।

स्वकण्ठोक्तविधानेन षडङ्गन्यासमाचरेत् ॥

पश्चाद्भूर्मा त्रिकोणं वा मट्कोणं वा महेश्वरि । ।

विलिख्य मङ्गलं शुद्धं तस्योपरि घटं न्यसेत् ॥

यद्बुधा प्रोक्षन्तं कृत्वा फट्कारेण पुनः पुनः ।

ततस्तस्मिन् कारणान् मन्त्रेणैव च स्थापयेत् ॥

मातृकार्णेन देवेशि । विपरीतेन चैव हि ।

पुनः फट्कारमन्त्रेण प्रोक्षन् कारयेत् सुधीः ॥

ततो विषयश्च त्रयोन् चतुर्दशस्वरान्वितम् ।

नादविन्दयुतं कृत्वा तस्योपरि शतं जपेत् ॥

ततो मन्त्रं जपन्मन्त्रं मायाबीजं ततः परम् ।

धनं धानं गालिनीञ्च त्रिखण्डं मीनमञ्जकम् ।

दशैथित्वा वरारोहे । घटं धृत्वा पठेन्मनुम् ॥

ॐ शकमेव परं ब्रह्म स्थूलसूक्ष्मसूक्ष्मं ध्रुवम् ।

कचोद्भवा ब्रह्महत्यां तेन ते नाशयाम्यहम् ॥

ॐ स्वर्गमङ्गलसम्भूतं वरुणालयसम्भवं ।

अमाबीजमये देवि । शुक्रशापादिसुस्थनाम् ॥

ॐ वेदानां प्रणवी बीजं अस्मानन्दमयं यदि ।

तेन सत्येन ते देवि । ब्रह्महत्यां यपोहतु ॥

ततः षडङ्गयुक्तश्च वकारं बिम्बसंयुतम् ।

एवं सकारकञ्चापि वर्णाक्षरसमन्वितम् ॥

जप्ता मन्त्री ततो ध्यायेत् स्वमन्त्रं कुलसुन्दरि । ।

आनन्दभैरवं ध्यायेद्यथा तन्मातृसारतः ॥

रक्तवर्णं चतुर्बाहुं त्रिनेत्रं वरदं शिवम् ।

जटाजूटधरं देव वासुकीकण्ठभूषितम् ॥

हमरुश्च कमलश्च सुहृदं पाशमुत्तमम् ।

धारिणं तं यजेद्देव याज्ञपन्मात्मरं शिवम् ॥

एव ध्यात्वा महेशानि । तस्य मध्ये प्रपूजयेत् ।

मायाबीजं ततो हुं फट्मन्त्रेणानेन संयोजेत् ॥

ततस्तस्मिन्महेशानि । आनन्दभैरवीं स्मरेत् ।

आनन्दभैरवीं देवीं वराभयलसत्कराम् ॥

घोररूपां वरारोहां त्रिनेत्रां रक्तवाससम् ।

रक्तवर्णां महारोक्षीं सहस्रभैरवान्विताम् ॥

ब्रह्मविष्णुमहेशादेः स्तुतमानां शिवां भजे ।

इति ध्यात्वा महेशानि । तेनैव मनुना यजेत् ॥

तथोक्तं विभाषेव गायत्रीं दशधा जपेत् ।

भैरवं देवताकक्षोक्षा विद्वाद्दे तदनन्तरम् ॥

सुधादेये ततः पञ्चाङ्गीमहोति ततो वदेत् ।

ततो देवी ततः पञ्चाक्षरं च प्रचोदयात् ॥

इति ते कथिता देवी गायत्री परमाक्षरी ।

तस्याः स्मरणमात्रेण त्रयशुद्धिश्च जायते ॥

तस्य प्रसादादीशोऽहं सत्वं सत्वं न संशयः ।

तस्य मध्ये मूलमन्त्रं विस्वदण्डलिखितं सक्तम् ।

रक्तवस्त्रेण संपूज्य सुधां वस्त्रेण गोपयेत् ॥ ३ ॥

धर्माधेकाममोक्षाणां विषयाणाञ्च पार्वति । ।

सर्वेषां कारणं यस्मात् कारणं परिकीर्तितम् ॥

अस्माकञ्च महेशानि । शरीरकारणं हि तत् ।

ऋतुस्रयोऽहं वीरेशि । वीरकार्यप्रसादतः ॥

निर्विकारेण देवेशि । निर्विकल्पेन चेतसा ।

संयमानं कुलं भद्रे । सुक्तिसुक्तिप्रदायकम् ॥

निर्विकल्पो महेशानि । सुक्तिभागी न संशयः ।

सर्विकल्पो वरारोहे । रौरव याति निश्चितम् ॥”

इति कैवल्यतन्त्रे २ पटलः ॥

(वैदिकोक्तोवादि यथा,—

“तीक्ष्णोष्णरूतस्त्वन्मानं यवायाशुकरं लघु ।

विकाशि विप्रदं मद्यमोजसोऽस्माद्विप्रययः ॥

तीक्ष्णादयो विषेऽप्युक्ताश्चित्तोपप्राविनो गुणाः ।

जीवितान्नाय जायन्ते विषे तूत्कघटतितः ॥

तीक्ष्णादिभिर्गन्धैर्मद्यं मन्दादीर्नोजसो गुणान् ।

दशभिर्दशसंज्ञाभ्य चेतो नयति विक्रियाम् ॥

व्यादौ मदे द्वितीये स प्रमादायतने स्थितः ।

दुर्विकल्पहर्तो मृदुः सुखमिच्छाधिसुस्थितः ॥

मध्यमोत्तमयोः सन्धिं प्राप्य राजसतामसः ।

निरङ्कुश इव चालो न किञ्चिन्नाचरेन्नरः ॥

इयं भूमिरवद्यानां दौःशील्यस्येदमाश्रयम् ।

एकोऽयं बहुमाग्या दग्धतर्दशिकः परम् ॥

निश्चेष्टः शववच्छेत ततोये तु मदे स्थिताः ।

मरणादपि पापात्मा गतः पापतरां दशाम् ॥

धर्माधर्मसुखं दुःखमर्थानर्थं हिताहितम् ।

यदासक्तो न जानाति कथं तच्छैलयेदुबुधः ।

मय मोहो भयं शोकः क्रोधो ऋतुश्च संस्थितः ॥

नोक्तामदमन्त्रायाः सापसारोपतानकाः ॥
 यत्रैकः स्मृतिविशेषस्तत्र सर्वमसाधु यत् ।
 अयुक्तियुक्तमसं हि व्याधये मरणाय वा ॥
 मयं त्रिवर्गधीर्धैर्यलज्जालदेरपि नाशनम् ।
 नाति मादयन्ति बलिनः क्षताहारा महाशूनाः ॥
 जित्वाः सत्त्ववयोयुक्ता मयनिष्ठास्तदन्वयाः ।
 मेदः कफाधिकामन्दवातपित्ता दृढाश्रयः ॥
 विपर्ययेतिमाद्यन्ति विश्रब्धाः कुपिताश्च ये ।
 मद्येन चान्द्ररूपेण सार्जोर्णं बहु नाति च ॥”
 इति वामटे निदानस्थाने षष्ठ्याध्याये ॥
 एतानि श्रुतिस्मृतिविरुद्धत्वात्सोऽहनायानि श्रुष्टेः
 कदाचिदपि नाचरणीयानि ॥
 मद्यदमः, पु. (मद्योत्पादको दमः ।) मादृष्टः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मद्यपङ्कः, पु. (मद्यानां पङ्क इव ।) सुराकल्कः ।
 मेधा इति भाषा ॥ तत्पण्यायः । मेदकः २
 अगलः ३ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६८ ॥
 मद्यपाननं, स्त्री. (मद्यपेरप्यते भुज्यते इति । अश्रु-
 + कर्मणि लुट् ।) पानरुचकभक्ष्यम् । तत्-
 पण्यायः । उपदेशः २ अवदंश ३ चक्षुः ४ ।
 इति हेमचन्द्रः । ३ । १७१ ॥
 मद्यपुण्या, स्त्री. (मद्यानि मद्साधनानि पुण्या-
 यस्याः ।) धातकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (गुणादिवृत्तिरस्या धातकीशब्दे ज्ञातया ॥)
 मद्यमखः, पु. (मद्यस्य मखः ।) मद्यफेनः । तत्-
 पण्यायः । कारोत्तमः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
 ५६६ ॥ कारोत्तरः ३ सुरामखः ४ । इत्यमरः ।
 ८ । १० । ४३ ॥
 मद्यवासिनी, स्त्री. (मद्यानामिव वासो गन्धोऽस्या
 अस्तीति । इति ङीष् ।) धातकीशब्दः । इति
 रत्नमालाराजनिर्घण्टौ ॥
 मद्यबीजं, स्त्री. (मद्यस्य बीजम् ।) नानाद्रव्यजन-
 तसुराबीजम् । तत्पण्यायः । कियम् २ नमहुः
 ३ नमहुः ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ।
 वाखर इति भाषा ॥
 मद्यसन्धानं, स्त्री. (मद्यस्य सन्धानसुतुपादनार्थं
 आयोजनम् ।) सुरासन्धिकारणम् । यशाङ्कुर-
 फलादीन् बहुकालं सन्धाय यत् क्रियते तत् ।
 तत्पण्यायः । आसुतिः २ आसवः ३ अभिगवः
 ४ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६६ ॥
 मद्यमोदः, पु. (मदस्यमोदो गन्धो यस्य ।)
 वज्रलङ्घः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मद्रः, पुं. (मदन्ते इति । मदि मोदादौ + “स्फायि-
 तञ्जीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।) देश-
 विशेषः । हर्षः । इत्युणादिकोषः ॥ तद्देशविष-
 यं यथा,—
 “वैराटपाण्डुर्योर्मध्ये पूषन्दक्षक्रमेण तु ।
 मद्रदेशः समास्थानो माद्रोहा तत्र तिष्ठति ॥”
 इति शक्तिसङ्गमनर्त्त ७ पटलः ॥
 (भद्रे, स्त्री । यथा, चतुर्थी चाशिष्यायुष्य मद्र-
 भद्रकुलसुखार्थं चितः । ८ । १ । ७३ । इत्यत्र
 छत्रे, मद्रं देवदत्तस्य भूयात् । इति काशिका ।

मद्रभद्रयोः पर्यायत्वादन्वयतो न पठनीयः ।
 इति सिद्धान्तकौमुदी च ॥)
 मद्रकः, त्रि. (मद्रेषु चान्ति इति । मद्र + “मद्रज्योः
 कन् ।” ४ । २ । १३१ । इति कन् ।) मद्रदेश-
 भवः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥ (देशभेदः ।
 यथा, मत्स्यपुराणे । ११३ । ४१ ॥
 “गान्धारा यवनाश्चैव सिन्धुसौवीरमद्रकाः ॥”)
 मद्रकारः, त्रि. (मद्रं करोतीति । क + “क्षेम-
 प्रियमद्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति पक्षे
 व्यञ् ।) मद्रङ्करः । यथा क्षेमप्रियमद्रात् कुर्वन्ति
 मृगयोधयाकरणम् ॥
 मद्रङ्करः, त्रि. (मद्रं मद्रं करोतीति । क + “क्षेम-
 प्रियमद्रेण च ।” ३ । २ । ४४ । इति चकारात्
 खच् । मुम् च ।) मङ्गलकारकः । यथा क्षेम
 ङ्करोऽरिहनातिः स्यान्मद्रङ्करशङ्करो । इति
 त्रिकाण्डशेषः ॥
 मद्रसुता, स्त्री. (मद्रस्य सुता ।) मद्रराजकन्या ।
 सा पाण्डुराजस्य द्वितीया भार्या नकुलसहदेव-
 जननी च । इति शब्दरत्नावली ॥
 मद्रगोणः, त्रि. (मद्रगंस्त्यायमिति । “अशब्दे
 मद्रगोणः, यत्न खावन्त्यतरस्याम् ।” ४ । ३ । ६४ ।
 मद्रग्यः, इति क्रमेण खड्ग्यप्रत्ययाः ।)
 मद्रगंस्त्याय । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
 मद्रा, [नृ] पु. (मादयतीति । मद्र + “क्षा-
 मदिपशांशेषु शक्तिर्यो वनिप् ।” उणा० ४ ।
 १२० । इति वनिप् ।) शिपः । इति सिद्धान्त-
 कौमुद्यामुणादिरिति ॥ (मदनशीले, त्रि ।
 यथा, ऋग्वेदे । ८ । ८१ । १६ ।
 “इन्द्राय मद्ने सुतं परिष्टोभन्तु नो गिरः ॥”)
 “मद्ने मदनशीलाय ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
 मधु, स्त्री. (मन्थन्ते विशेषेण जानन्ति जना
 यस्मिन् । मत् + “फलपाटिनमिमजिज्जां गृह-
 पटिकादिधत्तम् । उणा० १ । १६ । इति उः
 घञान्तादेशः । मयम् । (यथा, आर्यासप्त-
 शत्याम् । ४२५ ।
 “मधुमदवीतब्रीडा यथा यथा लपति सस्मृत्वं
 बाला ॥”)
 मीरम् । जलम् । इति विश्वः हेमचन्द्रश्च ॥
 रसभेदः । मधुररसः इति यावन । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ प्यरनः । फुलेर मौ इति भाषा ॥
 तत्पण्यायः । मकरन्दः २ । इत्यमरः । १० । ४ । ७॥
 मरन्दः ३ मरन्दकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 जुदाभिर्मलिकाभिः क्षतम् । मौ इति भाषा ।
 मौद्रम् २ मालिकम् ३ । इत्यमरः । १० । ११ । ७॥
 मालीकम् ४ कुसुमासवम् ५ पुण्यासवम् ६
 पवित्रम् ७ पवित्रम् ८ प्यरमाङ्गयम् ९ । इति
 राजनिर्घण्टः ॥ माष्ठाकम् १० सारघम् ११
 मल्लिकावान्तम् १२ वरटोवान्तम् १३ अङ्ग-
 वान्तम् १४ प्यरमोदयम् १५ । इति भाव-
 प्रकाशः ॥ (तथास्य पण्यायः ।
 “मधु पुष्यरसं मौद्रं मकरन्दस्य मालिकम् ॥”
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

मधु तु मधुरं कषायाशुरसं रुच्यं शीतमभि-
 दीपनं वर्यं वक्ष्यं लघु सुकुमारं लेखनं हृद्यं
 सन्धानं शोधनं रोपणं वाजीकरणं संघाह
 चक्षु प्रसादनं सन्ध्यामार्गाशुसारि पित्तक्षयमेदो-
 मेहहृक्काशमासासितसारहृद्द्विष्टाक्षामि-
 विप्रप्रशमनं जादिविदोषप्रशमनश्च तत्तु लघु-
 त्वात् कफघ्नं पौष्कल्यान्नाशुभ्यात् कषायभावाच्च
 वातपित्तघ्नम् ।
 “हृद्गोयं मधु नवं नातिश्लेष्महरं सरम् ।
 मेदःस्थौन्यापहं ग्राहि पुराणमतिलेखनम् ॥
 दोषत्रयहरं पक्वमाममन्नं त्रिदोषघ्नम् ।
 तद्भुक्तं विविधैर्योगैर्हृन्वादाभयान् वृद्धम् ॥
 नानाद्रव्यात्मकत्वाच्च योगवाहि परं मधु ॥”
 तत्तु नानाद्रव्यरसगुणवाय्विपाकविरुद्धानां
 पुष्यरसानां सविषमल्लिकासम्भवत्वाद्वाशुण्यो-
 पचारम् ।
 “उष्णैर्विहृद्यते सर्वं विषान्वयतया मधु ।
 उष्णार्त्तमुष्णैरुष्णैर्वा न निहन्ति यथा विषम् ॥
 तत्तु सौकुमार्याच्च तथैव श्लेष्मा-
 द्धानौषधीनां रससम्भवाच्च ।
 उष्णैर्विहृद्यते विशेषतश्च
 तथातरीक्षेण जलन चापि ॥
 उष्णो मधु संयुक्तं वमनं ज्वरचारितम् ।
 अपाकादनवस्थानाच्च विरुध्यते पुष्पवत् ॥
 मध्वामात परतन्त्रव्याधामं कष्टं न विदत्ते ।
 विरुद्धोपक्रमत्वात्तत्तु सर्वं हन्ति यथा विषम् ॥”
 इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥
 अस्य सामान्यगुणाः । शीतत्वम् । शृङ्खलम् ।
 स्वादुत्वम् । त्रिदोषप्रशमनाश्रित्वम् । कषायाशु-
 रसत्वम् । रुच्यत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । आसकास-
 नाश्रित्यच्च ॥ * ॥ तद्वैविध्यं यथा । पौष्टिकम् १
 आमरम् २ मौद्रम् ३ मालिकम् ४ छात्रम् ५
 अयम् ६ औद्दालकम् ७ दालम् ८ । एतेषां
 लक्षणाणि यथा,—
 “पिङ्गला मलिका श्रेया महत्त्वस्या च सा द्विधा ।
 महती पुष्टिकानां स्वरूपा क्षीरति कथ्यते ॥
 मध्यमा मलिका नीला मालिकेत्यभिधीयते ।
 पुष्टिकाभ्रमरक्षुद्रामलिकामभव मधु ॥
 पौष्टिकाद्युष्यत स्थात्रं वरटोक्षचसम्भवम् ।
 तपोवने जलनकारीरर्थं मधुतच्छवम् ॥
 औद्दालकम् बल्योक्कारिकीटविनिर्मितम् ।
 दालमिदमभिनिर्दिष्टं वृक्षकोटरकीटजम् ॥”
 एतेषां वर्णा यथा,—
 “मालिकं तेलवर्णं स्यात् छतवर्णं पौष्टिकम् ।
 मौद्रं कपिलवर्णं स्याच्छुतं आमरमुष्यते ॥”
 एतेषां गुणा यथा,—
 पौष्टिकं तप्य वीर्योष्णं कषायाशुरसान्वयात् ।
 वाताहृत्पित्तक्षयि विहाहि मद्रक्षुधु ॥
 “पौष्कल्यात् स्वादुभूयस्वाद आमरं गुरु
 कीर्तितम् ।
 मौद्रं विशेषतो ज्ञेयं शीतलं लघु लेखनम् ॥
 तस्मात्तुनरं रुच्य मालिकं प्रवरं स्तुतम् ।

मधु

आसादिषु च रोगेषु प्रशस्तं तद्विशेषतः ॥
 ह्याचं चित्रिक्रिमिहरं रक्तपित्तहरं गुरु ।
 अर्घ्यं चक्षुष्यमायुष्यं कफपित्तमवातनिजम् ॥
 औद्दालकं कषायोष्णं कटुकुषणविषापहम् ।
 दालं कफहरं रुच्यं दीपनं हृदिमेहशुतम् ॥
 उष्णमुष्णान्तरमुष्णं हृत्पित्तविषान्वयान् ।
 मधुमधुविक्रियं वर्णयित्वायं संज्ञितम् ॥”
 उष्णः रौद्रः करणः उष्णं मधु उष्णान्तरं रौद्र-
 पांडितं जनं विषान्वयान् विषतुल्यत्वात्
 हन्यात् ॥ * ॥ नवपुराणमधुगुणाः ।
 “वृंहणीयं मधु नव वातश्लेष्महरं परम् ।
 पुराणं लघु संयाहि निर्दायं स्थूलानाशनम् ॥
 दोषत्रयहरं पक्वसाममन्त्रं विदोषयत् ॥”
 अत्र केचिन्मधुनोऽभिसंयोगाभावात् कालपक्व-
 तामाहुः ॥ * ॥ मधुजातशर्करागुणाः ।
 “मधुजा शर्करा रूक्षा लव्याच्छर्दयित्सारजिता”
 इति राजवल्लभे मधुवर्गः ॥ * ॥

अपि च ।
 “मात्रिकं आमरं चौद्रं पौतिकं ह्याचकं तथा ।
 आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यथै मधुजातयः ॥
 नानापुष्परसाहाराः कपिला वनमजिकाः ।
 याः स्थूलास्ताभिरुत्पन्नं मधु मात्रिकसुच्यते ॥
 ये खिग्धाज्जनगोलाभाः पुष्पासवपरायणाः ।
 भ्रमरैर्जनितं तेषु आमरं मधु भण्यते ॥
 पिङ्गला मात्रिकाः सूर्याः क्षुद्रा इति हि
 विश्रुताः ।
 ताभिरुत्पन्नं यत् तत् चौद्रं मधु कथ्यते ॥
 महत्त्वो मात्रिकाः पिङ्गलाः पुस्तिका इति कीर्तिताः ।
 तज्ज्ञानं मधु धीमद्भिः पौतिकं ससदाकृतम् ॥
 कृत्राकारान् पटलं सरधाः पीतपिङ्गलाः ।
 ये कुर्वन्ति तदुत्पन्नं मधुश्चाचकमीरितम् ॥
 मात्रिकास्तौक्ष्ण्यतुल्या याः पीताः षटपद-
 सन्निभाः ।
 तदुद्भूतं यद्वर्णाहं तदार्घ्यं मधु भण्यते ॥
 उद्दालाः कपिलाः कौटा भूमेरुहलनाः स्फुटाः ।
 बल्लीकान्तस्तदुत्पन्नमौद्दालकमुदीर्यते ॥
 इक्षुनीलदालाकाराः सूर्याश्चिन्वन्ति मात्रिकाः ।
 यद्वृक्षकोटरान्तस्तन्मधु दालमिदं क्रमात् ॥
 इत्येतस्यादृष्टा भेदेरुत्पत्तिः कथिता क्रमात् ।
 अथ वक्ष्याम्यहं त्वेषां वर्णवीर्यादिकं क्रमात् ॥”
 तद्यथा,—
 मात्रिकं तैलवर्णं स्यात् श्वेतं आमरसुच्यते ।
 चौद्रन्तु कपिलाभावं पौतिकं हृतसन्निभम् ॥
 आपीतवर्णं कृत्रं स्यात् पिङ्गलार्घ्यनामकम् ।
 औद्दालं खरुसादृश्यमापीतं दालसुच्यते ॥
 मात्रिकं मधुरं रुच्यं लघु आसादिदोषशुत् ।
 आमरं पिच्छिलं रुच्यं मधुरं सुखजायकम् ॥
 चौद्रन्तु शीतं चक्षुष्यं पिच्छिलं पित्तवातशुत् ।
 पौतिकं मधु रूक्षोष्णं लघुपित्तदाहकम् ॥
 श्वेतमेहलमिषं विद्याच्छाचं गुणोत्तरम् ।
 अर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तादिदोषशुत् ॥
 औद्दालकान् कुष्ठदिदोषघ्नं सर्वविह्विदम् ।

मधु

दालं कटु कषायान्नं मधुरं पित्तदायि च ॥
 नवं मधु भवेत् स्थूलं नातिश्लेष्महरं परम् ।
 देहस्थौल्यापहं ग्राहि पुराणं मधु लेखनम् ॥
 पक्वं दोषत्रयघ्नं मधु विविधरुजाणायनिष्का-
 मयादि-
 ध्वंसं धत्ते च रुच्यं बलमतिधृतिदं वीर्यवृद्धिं
 विधत्ते ।
 आमश्चेदामगुल्माभयपवनकजापित्तदाहा-
 सद्योव-
 नाशं न्यूनं विशेषं जनयति नयति ध्वंसमप्यह-
 वृद्धेः ॥
 ब्रह्मशोधनमन्त्रान् ब्रह्मसंरोपणादिषु ।
 साधारण्यान्मधु हितं तत्तन्मा मधुशर्कराः ॥
 उष्णं सहोष्णं काले वा स्वयमुष्णमथापि वा ।
 आमं मधु मनुष्याणां विषवत्तापदायकम् ॥
 कौटकादिद्युतमम्बूषितं
 यच्च पर्युषितं मधु स्वतः ।
 कण्टकोटरगतं च मेचकं
 तच्च गृहजनितं च दोषयत् ॥
 दण्डनिहतं यदपातमपास्य दंष्ट्रा-
 स्ताद्विधं मधु रसायनयोगयोग्यम् ।
 हिक्कागुदापुरविशोफकफब्रणदि-
 दोषापहं भवति दोषदमन्यथा चेत् ॥
 माध्वी सिता मधूनपन्ना मधुजा मधुशर्करा ।
 मात्रिकशर्करा चैषा चौद्रजा चौद्रशर्करा ॥
 यदगुणं यन्मधु प्रोक्तं तदगुणास्तस्य शर्कराः ।
 विशेषाङ्गलवृष्ट्या च तदगुणं कीदृशं हि नाम् ॥”
 इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ * ॥
 मतान्तरे मधुगुणाः ।
 “मधु शीतं लघु स्वादु रुच्यं ग्राहि विलेखनम् ।
 चक्षुष्यं दीपनं स्वर्णं ब्रह्मशोधनरोपणम् ॥
 सौकुमार्यकरं रुच्यं परं सौतोविशोधनम् ।
 कषायानुरसं जाहि प्रसादजनकं परम् ॥
 बल्यं मेधाकरं वृध्यं विषदं रोचनं हरेत् ।
 कुष्ठार्शःकासपित्तकफमेहकृमिजीव ।
 मेहस्तृणावमिन्धासहिक्कातोसारविह्वयहान् ।
 दाहश्चतस्र्यास्तसु योगवास्त्वप्यवातलम् ॥” * ॥
 अथ मधुभेदाः ।
 “मात्रिकं आमरं चौद्रं पौतिकं ह्याचमित्यपि ।
 आर्घ्यमौद्दालकं दालमित्यथै मधुजातयः ॥” * ॥
 अथ तेषां लक्षणानि गुणाश्च । तत्र मात्रिककथं ।
 “मात्रिकाः पिङ्गवर्णास्तु महत्त्वो मधुमात्रिकाः ।
 ताभिः कृतं तैलवर्णं मात्रिकं तत् प्रचलते ॥
 मात्रिकं मधुसु श्रेष्ठं नेत्राभयहरं लघु ।
 कामलाशः क्षतआसकाशश्चटविनाशनम् ॥” * ॥
 अथ आमरस्य ।
 “किञ्चित् सूर्योः प्रसिद्धेभ्यः पुष्येभ्यः अलिभि-
 क्षितम् ।
 निर्मलं स्फटिकाभं यत्तन्मधु आमरं स्फुटम् ॥
 आमरं रक्तपित्तघ्नं सूत्रजायकं गुरु ।
 स्वादुपाकमभिष्यन्दि विशेषात् पिच्छिलं
 हिमम् ॥ * ॥”

मधु

अथ चौद्रस्य ।

“मात्रिकाः कपिलाः सूर्याः क्षुद्राश्चास्तनृजतं
 मधु ।
 सुनिभिः चौद्रमित्युक्तं तद्वर्णात् कपिलं भवेत् ॥
 गुणेर्मात्रिकवत् चौद्रं विशेषान्नेहनाशनम् ॥”
 अथ पौतिकस्य ।
 “याः लव्या मधुकोपमा लघुतराः प्रायो
 महापिच्छितं
 वृक्षाणां तरुकोटरान्तरगताः पुष्पासवं कुर्वन्ति ।
 तास्तज्जोरेहि पुस्तिका निगदितास्ताभिः कृतं
 सदिषा
 तुल्यं यन्मधु तद्वनेचरजनैः संकीर्तितं पौति-
 कम् ॥
 पौतिकं मधु रूक्षोष्णं पित्तदाहासवातघ्नम् ।
 विदाहि मेहलक्ष्णं ग्रन्थादिचतशोधि च ॥”
 अथ ह्याचस्य ।
 “वरटाः कपिलाः पीताः प्रायो हिमवतो वने ।
 कुर्वन्ति कृत्राकारं तज्ज्ञानं ह्याचं मधु स्फुटम् ॥
 ह्याचं कपिलपीतं स्यात् पिच्छिलं शीतलं
 गुरु ।
 स्वादुपाकं क्रिमिचरकृत्पित्तप्रमेहजित् ।
 भ्रमरलम्बोहविषहृत् तर्पणश्च गुणाधिकम् ॥”
 अथार्घ्यस्य ।
 “मधुकटुचा नियासं जरत्कार्वाभमोक्षवाः ।
 सवन्त्यार्घ्यं तदा स्यात् श्वेतं मालवे पुनः ॥
 तौक्ष्ण्यतुल्यास्तु याः पीता मात्रिकाः षटपदो-
 पमाः ।
 अर्घ्यास्तास्तनृजतं यत्तदार्घ्यमित्यपरे जगुः ॥
 आर्घ्यं मध्वतिचक्षुष्यं कफपित्तहरं परम् ।
 कषायं कटुकं पाके तिलश्च बलपुष्टिजम् ॥” * ॥
 अथोद्दालकस्य ।
 “प्रायो वल्लीकमध्यस्थाः कपिलाः स्वल्प-
 कौटकाः ।
 कुर्वन्ति कपिलं मूल्यं तत् स्यादौद्दालकं मधु ॥
 औद्दालकं रुचिकरं स्वर्णं कुष्ठविषापहम् ।
 कषायसुष्णमन्त्रश्च कटुपाकश्च पित्तघ्नम् ॥” * ॥
 अथ दालस्य ।
 “संस्तुतं पतितं पुष्पात् यत्तु पत्रोपरि स्थितम् ।
 मधुरान्नकषायश्च तद्दालं मधु कीर्तितम् ॥
 दालं मधु लघु प्रोक्तं दीपनीयं कफापहम् ।
 कषायानुरसं रुच्यं रुच्यं हृदिप्रमेहजित् ॥
 अधिकं मधुरं जिह्वं वृंहणं गुरुभारिकम् ॥”
 लघु पाके । गुरुभारिकं तुलितम् ॥ * ॥ अथ
 नवपुराणमधुगुणाः ।
 “नव मधु भवेत् पुष्टैर् नातिश्लेष्महरं सरम् ।
 पुराणं ग्राहकं रुच्यं मेहोन्नमतिवर्णनम् ॥
 मधुनः शर्करायाश्च गुडस्यापि विशेषतः ।
 एकसंवत्सरंतीतं पुराणत्वं स्फुटं बुधैः ॥”
 अथ मधुनः शीतस्य गुणाधिक्यस्य ताया
 निषेधः ।
 “विषपुष्पादिपरं सविषा भ्रमरादयः ।
 यहीला मधु कुर्वन्ति तच्छीतं गुणवन्मधु ॥

विषाख्यातद्वयान् द्रव्येणोद्योने वा सह ।

उत्थानस्थोष्णकाले च स्मृतं विषमं मधु ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मधुः, पुं. (मन् + उ । नस्य धः ।) मधुदमः ।
मौलगाह इति भाषा ॥ वसन्तर्तुः । (यथा,
कुमारसम्भवे ॥ १ । २७ ।

“निवेशयामास मधुर्द्विफान्
नामाचरागीव मनोभवस्य ॥”)

देवभेदः । (यथा, देवीभागवते ॥ १ । ६ । १५ ।

“मधुश्च कुपितस्तत्र हरिणा सह संयुगे ॥”)

इमं हत्वा विष्णुर्मधुहरोऽभूत् ॥ चैत्रमासः ।

इति मेदिनी । धि, १२ ॥ (यथा, रघुः ॥ ११ । ७ ।

“रेणुर्गतिवशान् प्रवर्त्तितौ

भास्करस्य मधुमाधवाविव ॥”)

अशोकवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । ० । १५३ ॥ यष्टि-

मधु । इति शब्दरत्नावली ॥ असुरविशेषः ।

(यथा, भागवते ॥ ६ । ११ । १४ ।

“शत्रुक्षत्रमधोः पुत्रं जवमं नाम राजसम् ।

हत्वा मधुवने चक्रे मधुरां नाम वै पुरीम् ॥”)

न च शत्रुत्वेन हतः । यस्य नास्ति मधुरा मधु-

पुरीति श्रुता ॥

मधुः, स्त्री, (मन् + उ । नस्य धः ।) जीवन्तीवृक्षः ।

इत्यमरः । २ । ४ । १४० ॥

मधुकं, स्त्री, (मध्वेति । मधु + “संज्ञायां

च ।” ५ । ३ । ६७ । इति कन् । यद्वा, मधु

मधुरं कायतीति । कै + कः ।) यष्टिमधुका ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“यष्ट्याहं मधुकं यष्टि कौतकं मधुयष्टिका ।

यष्टिमधु स्मृतेजाना जलजानिहसा पुरा ॥”

इति वेदिकरत्नमालायाम् ॥)

चपु । इति हेमचन्द्रः ॥

मधुकः, पुं, (मधु मधुरं कायतीति । कै + कः ।)

वन्दिभेदः । यष्ट्याहः । विष्टगान्तरः । इति विश्वः ॥

मधुकण्डः, पुं, (मधुर्मधुरः कण्डः कण्डस्वरो

यस्य ।) कोकिलः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुकरः, पुं, (करोति सच्चिनोतीति । कृ + कृच् ।

मधुनः करः ।) अमरः । इत्यमरः । २ । ५ ।

२६ ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते ॥ ४ । १८ । २४ ।

“सर्वतः सारमादत्ते यथा मधुकरो बुधः ॥”)

कामी । इति धरणिः ॥ भृङ्गराजवृक्षः । इति

शब्दमाला ॥

मधुकर्कटिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटिकेव ।)

मधुरजम्बीरविशेषः । मउकट्टी इति भाषा ।

तत्पर्यायः । कुशा २ । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(पर्यायोऽस्या गुणाश्च यथा,—

“बीजपुरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटी ।

मधुकर्कटिका स्वाङ्गी रोचनी शीतला गुरुः ।

रक्तपित्तक्षयसासकासहकाभमापहा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुखर्चुरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुकर्कटी, स्त्री, (मधुर्मधुरा कर्कटी) मधुबीज-

पुरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुका, स्त्री, (मधु + टाप् ।) मधुयष्टिका ।

इत्यमरः । २ । ४ । १०६ ॥ मधुपर्णीवृक्षः । इति

मेदिनी । कै, १३५ ॥ ज्ञानवर्गककुनी । इति

हेमचन्द्रः । ४ । २४३ ॥

मधुकुटिका, स्त्री, (मधुः मधुरा कुकुटीव ।

मधुकुट्टी,) मधुकुट्ट + स्त्रियां ङीप् ।

स्त्रियं कन् । स्त्रियां टाप् । पूर्वस्य ह्रस्वत्वञ्च ।)

जम्बीरविशेषः । मसुर इति मसूर इति च

भाषा । तत्पर्यायः । मातुलुङ्गा २ सुगन्धा ३

गिरिजा ४ पूतिपुष्पिका ५ अलम्बा ६ देव-

दूती ७ । इति रत्नमाला ॥ अस्या गुणाः ।

शीतलम् । स्वादुलम् । गुरुत्वम् । स्निग्धत्वम् ।

वातपित्तविनाशित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥

मधुकृत्, पुं, (मधु करोति सच्चिनोतीति । कृ +

कृप् तुगागमञ्च ।) अमरः । इति हेमचन्द्रः ॥

(यथा, ह्यान्दोग्योपनिषदि । ३ । १ । २ ।

“अथ येऽस्य दक्षिणा रश्मयस्ता एवास्य

दक्षिणा मधुनाथो यजुंश्चैव मधुकृतो यजुर्चन्द

एव पुष्यं ता अमृता आपः ॥”)

मधुकेशटः, पुं, (मधुनः पुष्करस्य कै शिरसि

अग्रभागे शटति गच्छतीति । शट् + कर्त्तरि

अच् ।) अमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुकैटभौ, पुं, (मधुश्च कैटभश्च तौ । इतरेतर-

वृन्दः ।) असुरविशेषौ । तयोरुत्पत्त्यादि यथा,

“दैवन्दिने तु प्रलये प्रसुप्ते गरुडध्वजे ।

तस्य अवगन्निहजानावसुरौ मधुकैटभौ ॥

कूर्मपृष्ठगता पृष्ठी विलीनैवामवज्जलेः ।

तां विशीर्णा योगनिद्रा महामाया यत्नोक्तयत् ॥

तां वै हृदतरां कर्तुं पृष्ठौ प्रति तदेन्धरा ।

उपायं चिन्तयामास कथं पृष्ठी भवेद्दृढा ॥

इदानीमाव्यवत् पृष्ठी प्रज्जता कोमला जलेः ।

हृष्टिकाले जनान् वोढुं कथं शक्ता भविष्यति ॥

इति सच्चिन्त्य सा माता जगतां हृष्टिकारिणी ।

उपगन्त्य तदा विष्णुमासमाद मुनिद्वितम् ॥

तन्नु स्तनं समासाद्य जगन्नाथं जगत्पतिम् ।

वामहस्तकनिष्ठायं तस्य कर्णे न्यवेशयत् ॥

निवेश्य नखरायेण प्रोद्धृत्य आवकं मलम् ।

सर्णीचकार सा देवी योगनिद्रा जगत्प्रभुः ॥

तत्कर्णमलसर्णीभ्यो मधुनामासुरोऽभवत् ।

ततो दक्षिणहस्तस्य कनिष्ठायाम् दक्षिणे ॥

कर्णे न्यवेशयद्देवी तस्मादप्युद्धृतं मलम् ।

तच्चापि चोदयामास करशाखायजेन तु ॥

ततोऽभूत् कैटभौ नाम बलवानसुरो महान् ॥

उत्तपन्नः स च पानार्थं यस्मान् रगितवाक्मधु ।

अतस्तस्य महादेवी मधुनामाकरोत्तदा ॥

उत्तपन्नः कौटवज्जति महामायाकरे यतः ।

अतस्तं कैटभाङ्गम् स्वयं देवी तदाकरोत् ॥

तावुवाच महामाया युधतां हरिणा सह ।

युवानौ श्रद्धयेवाच भवन्तौ निहनिष्यति ॥

यदा युवां प्रभावेथे आवां विष्णो । वधान् तौ ।

तदैवायं युवां हन्ता नायथा हरिरप्यथ ॥

महामायामोहितौ तौ विष्णुगात्रे तदा सृष्टुः ।

अममाकौ दृढशतुर्नाभिपद्मस्थितं विधिम् ॥

तन्मत्सुक्तौ धातारं हनिष्यावोऽयं नामितम्

त्वं जागरय वैकुण्ठं यदि जीवितुमिच्छसि ॥

ततो ब्रह्मा महामाया योगनिद्रा जगत्प्रभुम् ।

प्रसादयामास तदा स्तुतिभिर्नतिभिर्भिया ॥

चिरं स्तुताथ सा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।

प्रसन्नाभवदत्यर्थमुवाच च तथा विधिम् ॥

किमर्थं संस्तुता चाहं किं करिष्याम्यहं तव ।

तद्दत्तं त्वं महाभाग । करिष्याम्यहमप्यहं ते ॥

ततस्तेन महामाया प्रोक्ता धात्रा महात्मना ।

प्रबोधय जगन्नाथं यावन्मो मां हनिष्यतः ।

संमोहयेतौ दुर्हर्षावसुरौ मधुकैटभौ ॥

इत्युक्ता सा तदा देवी ब्रह्मणा जगदात्मना ।

बोधयामास वैकुण्ठं मोहयामास तौ तदा ॥

ततः प्रसृष्टः क्षणाः स ददर्श भयशालिनम् ।

ब्रह्माणं तौ तदा घोरवसुरौ मधुकैटभौ ॥

ततस्तस्माभ्यां स युयुधे क्षसुराभ्यां जनार्दनः ।

नाशकद् वाधितुं घोरवसुरौ मधुकैटभौ ॥

अनन्तोऽपि प्रणामेण ताभौ धर्तुं नमोऽभवत् ।

युधमानान्महावीरान् वैकुण्ठमधुकैटभान् ॥

अथ ब्रह्मा शिलाकृपां स्थितिशक्तिं तदाकरोत् ।

अहंयोजनविस्तीर्णां साहंयोजनमायताम् ॥

तस्यां शिलायां वैकुण्ठो युयुधे नृपसत्तम ।

सह ताभ्यां शिला सा तु प्रविवेश जलान्तरम् ॥

तस्यान्तः शक्त्वां ममायां तोयेय युयुधे हरिः ।

पञ्चवर्षसहस्राणि बाहुयुद्धेनिरन्तरम् ॥

यदा जेवाशकहन्तुं तौ विष्णुर्जगतां पतिः ।

परां चिन्तां तदावाप विधातापि भयात्ततः ॥

ततस्तस्मादेव तं विष्णुमृचतुल्लदपिमतौ ।

पुनः पुनस्तौ गर्जन्तौ महामायाविमोहितौ ॥

तुर्यौ स्वस्वमियुद्धेन वरं वरय माधव ।

तत्रैवं संप्रदास्यावः सत्यमेतद्वराधुना ॥

तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा भगवान् गरुडध्वजः ।

उवाच तौ युवां वधो भवेतां मे महाबलौ ।

इति देहि वरं मयां दातव्यं यदि विद्यते ॥

तौ तदा प्राह युधन्तौ योग्यौ नौ शोभनौ वधः ।

तत्रावां जहि नो यत्र तोयं सम्युति विद्यते ॥

तयोस्तद्वचनं श्रुत्वा माधवो जगतां पतिः ।

प्रज्ञायां माञ्च शोभेन्न प्राहेदृष्ट्यात्मसंज्ञया ॥

ब्रह्मशक्तिशिलां शोभन्सुदृढा धीयतां यथा ।

तत्र स्थित्वा महाधारे हनिष्यामि महाबलौ ॥

ततो ब्रह्मा हृदश्चैव उद्धारं शिलान्तां माम् ॥

तस्या मध्ये पूर्वभागे हृदं पञ्चतन्त्रपङ्कजम् ।

ऊर्ध्वं स्थित्वा शिलां भिक्षा प्रविवेश रसातलम् ॥

ऐशान्यामभवत् कूर्मः पञ्चतन्त्राद्यहोत् शिलाम् ।

वाययाश्च तथाज्जतो नेत्रेणाश्च सुरेश्वरी ॥

महामाया जगद्गात्री शैलरूपप्रधारिणी ।

आमेयाश्च स्वयं विष्णुरेकरूपेण संस्थितः ॥

ब्रह्मशक्तिशिलां गृह्णन् भगवान् परमेश्वरः ।

मध्ये ब्रह्मा त्वहश्चैव वराहश्च तथापरः ॥

ततो वराहपृष्ठस्य चरमे जगतां पतिः ।

स्थित्वा शिलामवदध्व ब्रह्मशक्तिमधोगताम् ॥

मधुषो

वाने कञ्जघने यन्नादारोप्य शिरसौ तयोः ।
जगदाधारभूतः स सर्वयत्नेन संयुतः ॥
सर्वैर्वर्णैः समान्त्रय चिच्छेद स पृथक् पृथक् ।
मधुकैटभयोः सन्धक् वीरयोः पृथिवीभूते ॥
तस्य चाक्षय्यं संख्यानान्द्वयशक्तिरधोगता ।
धियमाणापि देवीचैर्वन्नादपि सुकुर्मधुः ॥
ततस्तयोस्तु नृतयोः शरीरे जगतां पतिः ।
जज्ञशक्तिं ससृष्टव्यं नृधातस्तौ प्रयत्नतः ।
उद्धृतायां पृथिव्यां तयोर्मेदोविशेषैः ।
सृष्ट्वात्मकरोत् पृथ्वीं कौदंतां तोयराशिभिः ॥
मेदोविशेषिता यन्नाद् गीयते मेदनीति वा ।
अद्यापि पृथिवी देवी देवमातुवराचसेः ॥
इति कालिकापुराणी ६१ अध्यायः ॥
(अनयोर्नामविशक्तिर्यथा, महाभारते । १२ ।
३३७ । २४—२६ ।
“सन्धः परमेष्ठो स ततो भूतगणान् सृजन् ।
पूर्वमेव च पृथग्य पक्षे सूर्याशुसप्तमे ॥
नारायणकृतौ बिन्दू अपामाक्षां गुणोत्तरी ।
तावपश्चात् स भगवाननादिनिधनोऽयुतः ॥
एकस्तत्राभवद्विष्णुर्माधो रश्मिरप्रभः ।
स तामसो मधुर्जातस्तदा नारायणाज्ञया ।
कठिनस्पर्शरो बिन्दुः कैटभो राजसक्तु सः ॥”)
मधुकोषः, पुं, (मधुर्धनं कृतः कोषः मध्याधारः
कोषो वा ।) मधुमन्त्रिकास्तकोषः ॥ मौषाक्
इति भाषा । तत्पर्यायः । मधुकर्म. २ । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (यथा,—
“अमरेणैव मयायं व्याख्यामधुकोष आरब्धः ।”
इति रत्नविजयटीकाहृदिनयनं लिखितम् ॥)
हामसुष्क इति मांसाग्निरो वदन्ति ॥
मधुकर्मः, पुं, (मधुनः कर्मः ।) पुनः पुनर्मधुपान-
कर्मः । तत्पर्यायः । मधुवारः २ । इत्यमरः ।
२ । १० । ४१ । मधुकोषः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
मधुचौरः, पुं, (मधुवत् चौरं निष्ठासोऽस्य ।)
खर्जूरदण्डः । इति हारावली ॥
मधुखर्जूरिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा खर्जूरी । ततः
कन् टाप् । पूर्वस्य ह्रस्वत्वम् ।) खर्जूर-
विशेषः । तत्पर्यायः । मधुकर्कटिका २ । कोक-
कर्कटिका ३ कण्टकिनी ४ मधुफलिका ५ माध्वी-
मधुरा ६ मधुरखर्जूरी ७ मधुखर्जूरी ८ । अस्या
गुणाः । मधुरत्वम् । हृद्यत्वम् । सन्नापित-
शान्तिकारित्वम् । शिशिरत्वम् । जलकर्तृत्वम् ।
बहुवीर्यविवर्द्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुगायनः, पुं, (मधु गायतीति । गै + “युट्
च ।” ३ । १ । १४७ । इति युट् । यद्वा, मधो
वसन्ती गायन इति सप्तमीसमासः ।) कोकिलः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुगुञ्जनः, पुं, (मधु मधुरं गुञ्जनमस्य । पवनेरित-
शुष्कफलशब्दस्यास्य मधुरत्वात् तथालम् ।)
शोभाञ्जनदण्डः । इति शब्दमाला ॥
मधुघोषः, पुं, (मधुर्मधुरो घोषो यस्य ।) कोकिलः ।
इति शब्दमाला ॥

मधुद्रु

मधुद्रुदा, स्त्री, (मधुः मधुरद्रुदः पर्यमस्याः ।
यद्वा मधु द्वादयति रसाधिक्येन पराभवतीति
द्रु + णिच् । घः । घे ह्रस्वः ।) मयूरशिला ।
इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्या गुणाः ।
“नीलकण्ठशिला जम्बी पित्तक्षेप्तातिसारजित् ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुर्ज, स्त्री, (मधुनो जातम् इति । जन् + ङः ।)
शिक्षकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुर्जम्बीरः, पुं, (मधुर्मधुरो जम्बीरः ।) मधुर-
जम्बीरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मधुना, स्त्री, (मधोः मधुमेदसो जाता प्रादु-
र्भूता इति । जन् + ङः टाप् ।) पृथिवी । इति
शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुनो जायते स इति ।
जन् + ङः ।) चिता । तत्पर्यायः । महाचिता २ ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुजित्, पुं, (मधुं मधुनामानं दैवं जितवानिति ।
जि + क्तिप् । तुगागमचः ।) विष्णुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, देवीभागवते । १५ । ६२ ।
“शिवे ! किं वा ज्ञात्वा विविदिवसि शक्तिं
मधुजितः ॥”)
मधुलब्धं, स्त्री, (मधुरं लब्धम् ।) इक्षुः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ (गुणादयोऽस्य इक्षुशब्दे
ज्ञातव्याः ॥)
मधुलब्धः, पुं, (मधुर्मधुरकृण्वः ।) इक्षुः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—
“महारसोऽसिपत्रः स्थान्तुपुण्यो मधुलब्धः ।
इक्षुर्विश्वकान्तारभिरुपौष्पादिमेदवान् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“इक्षुर्दोषच्छेदः प्रोक्तस्तथा भूरिरसोऽपि च ।
गुडश्चलोऽसिपत्रश्च तथा मधुलब्धः स्तुतः ॥”
इति च भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
मधुत्रयं, स्त्री, (मधूनां मधुरद्रव्याणां त्रयम् ।)
मधुरत्रयम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मधुद्रुत-
चितात्रयम् ॥)
मधुद्रीपः, पुं, (मधौ वसन्ती दीप्यत इति । दीप् +
कः ।) कामदेवः । इति हेमचन्द्रः । २ । १४१ ॥
मधुदूतः, पुं, (मधोर्वसन्तस्य दूत इव । वसन्ता-
गमनात् प्रागस्य सुकुलोद्गमदर्शनात् तथालम् ।)
आल्लदण्डः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।
“आल्लः प्रोक्तो रसानलश्च सङ्कारोऽतिचौरमः ।
कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवज्रमः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुदूती, स्त्री, (मधोर्वसन्तस्य दूतीव ।) पाटला-
दण्डः । इति भावप्रकाशः ॥ (पर्यायादि विव-
रणमस्याः पाटलाशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)
मधुद्रुः, पुं, (मधुने द्राति पुण्यात् पुण्यं गच्छतीति ।
द्रा + कः ।) अमरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मधुद्रवः, पुं, (मधुर्मधुरो द्रवो निर्यासोऽस्य ।) रक्त-
शियुः । इति शब्दरत्नावली ॥
मधुद्रुमः, पुं, (मधुर्धनं मधुर्धनं मधुत्वादको वा
द्रुमः । तत् पुण्येभ्यो मद्रासम्भावाद्स्य तथालम् ॥)

मधुधे

दृक्विशेषः । मौलगाह इति भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
मधूकः २ गुडपुष्पः ३ । इत्यमरः । २ । १४ । २७ ॥
(पर्यायान्तरमस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“मधुपुण्यो मधूकश्च गुडपुष्पो मधुद्रुमः ॥”)
मधुधातुः, पुं, (मधुना तत्पर्यायनाम्ना प्रसिद्धो
धातुः ।) माचिकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(तथास्य पर्यायः ।
“खर्गमाचिकमाख्यातं तापीजं मधुमाचिकम् ।
ताप्यं माचिकधातुश्च मधुधातुश्च स स्तनः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मधुधूलिः, स्त्री, (मधुर्मधुरा धूलिरिव ।) खड्गः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ६ ॥ खड्ग इति भाषा ॥
मधुधेनुः, स्त्री, (मधुरचिता धेनुः ।) दानाध-
मन्नादिनिर्मितसवस्त्रा गौः । यथा,—
हीतोवाच ।
“मधुधेनुं प्रवक्ष्यामि सर्वपातकनाशिनीम् ।
अनुलिप्तं महीपृष्ठं क्षणाजिनकुशोत्तरे ॥
धेनुं मधुमयीं लत्वा संपूर्णो घटयोऽङ्गुलीम् ।
चतुर्थेन तर्थांशेन वस्त्रकं परिकल्पयेत् ॥
सौवर्गं तु सुखं लत्वा ब्रह्माण्डगुरुचन्दनेः ।
पृष्ठं तान्त्रमयं लत्वा सर्वां पद्ममयीं तथा ॥
पदानिचतुमयान् लत्वा चितकम्बलकम्बलाम् ।
सुखं गुडमयं लत्वा जिह्वां शृङ्गरया तथा ।
ओष्ठौ पुष्पमयी तस्या दन्ताः फलमयाः स्तनाः ।
दर्भरोमधरा देवी रौप्यसुरविभूषिता ॥
प्रशस्तपञ्चस्रवणा प्रमाणात् परितस्ततः ।
सर्वलक्षणसंयुक्ता सप्रधान्यान्विता तथा ॥
चत्वारि तिलपात्राणि चतुर्दिक्षुपि स्थापयेत् ।
द्वादशान् वक्ष्युग्मेन चण्डाभरणभूषिताम् ।
कांस्थोपदोहनां लत्वा गन्धपुष्पैस्तु धूपिताम् ॥
अयने विषुवे पुण्ये यतीपाते दिनचये ।
संक्रान्त्यासुपरागे च सर्वकालं यदृच्छया ॥
द्रव्यब्राह्मणसम्पत्तिं दृष्ट्वा तान् प्रदापयेत् ।
ब्राह्मणाय दरिद्राय ओजियायाहितामये ॥
आर्यावर्ते सप्तत्यजे वेदवेदाङ्गपारागे ।
तादृशाय प्रदातव्या मधुधेनुर्नरोत्तमः ॥
पुण्ड्रदेशोपविष्टस्तु गन्धधूपार्दिपूजिताम् ॥
आच्छाद्य वक्ष्युग्मेन मुद्रिकाकर्णपत्रकैः ॥
खड्गत्वा दक्षिणां दत्त्वा वित्तशालाविवर्जितः ।
जलपूर्वमेव कर्त्तव्यं पञ्चाहानं समर्पयेत् ॥
रसज्ञा सर्वदेवानां सर्वभूतहिते रता ।
धीयन्तां पितृदेवाश्च मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
एवमुक्त्वायं तां धेनुं ब्राह्मणाय निवेदयेत् ॥
अहं यज्जामि त्वां देवि ! कुटुम्बार्थे विशिषतः ।
कामं कामदुधे कामां मधुधेनो ! नमोऽस्तु ते ॥
मधुधातैस्तिमन्मैव दद्यादाशु जिकीव तु ।
दत्त्वा धेनुं महाराज ! ह्यत्रकोपानहौ तथा ॥
एव यः कुरुते भक्त्वा मधुधेनुं नराधिप ! ।
दत्त्वा दानं पायसं च मधुना च दिनं नयेत् ॥
ब्राह्मणोऽपि चिरात्तु मधुपायससंयुतम् ।
एवं कृते तु यत् पुण्यं तन्निबोध नराधिप ! ॥
यत्र नदी मधुवहा यत्र पायसकर्दमाः ।

मधुपः

नवमी सुनयः विहासक गच्छन्ति धेनुदाः ।
तत्र भोगानयो भुङ्क्ते नक्षत्रकोकं च तिष्ठति ।
क्षीद्विना सुचिरं कालं पुनर्मर्त्यसुपागतः ।
स भुङ्क्ता विपुलान् भोगान् विवृणोक्तं स

गच्छति ॥

दशपूर्व्यान् दशपरानामानश्चैकविंशतिम् ।
नयते विष्णुवाङ्मन्यं मधुधेनुप्रसादनः ॥
य इहं श्रद्धयाङ्गत्वा आचयेद्वापि मानवः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स गच्छति ॥”
इत्यादि वराहपुराणे त्रयोपाख्याने मधु-
धेनुमाहात्म्यम् ॥

मधुनारिकेलः, पुं, (मधुर्मधुरो नारिकेलः स्वार्थे
कन् । रत्नयोरेकत्वात् रत्नत्वं लक्ष्यं च रत्नम् ।)
मधुनारिकेलः । हरनारिकेल इति कोकशे
प्रसिद्धम् । मोहनारेल इति च ख्यातम् । तत्-
पर्यायः । माञ्जिकफलः २ मधुफलः ३ अधि-
तजफलः ४ माञ्जिकफलः ५ वटुफलः ६ बहु-
कूषः ७ जलफलः ८ । अस्या गुणाः । मधु-
रत्नम् । शिशिरत्नम् । दाहलक्ष्णात्पिपित्तहारि-
त्नम् । बलपुष्टिश्चेकान्तिकारित्वम् । वीर्य-
विवर्धनत्वम् । रसत्वञ्च । अपि च ।

“माञ्जीकं नारिकेरं फलमतिमधुरं दुर्लभं
जनुकारि
लक्षणं वातातिसारभ्रमश्रममथ भ्रंसनं
बहिर्दोषैः ।
आमश्मश्लेष्मप्रकोपं जनयति कुर्वते चारुकार्णं
बलञ्च
स्वैर्यं देहस्य धत्ते चनमदनकलावर्धनं पित्त-
नाशम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुनी, स्त्री, क्षुपविशेषः । माकड ज्ञाता इति
माकड चाडली इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः ।
हतमक्का २ वायव्योनी ३ सुमङ्गला ४ । इति
रत्नमाला ॥

मधुनेता, [ऋ] पुं, (मधु नयति पुष्येभ्यः संयुक्ता-
तीति । नीन् + णच् ।) भ्रमरः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

मधुपः, पुं, (मधु पिबतीति । पा + कः ।) भ्रमरः ।
इत्यमरः । २ । ५ । २६ ॥ (यथा, राजतर-
ङ्गिण्याम् । ३ । ४०६ ।

“गन्धूतिमात्रमासने देवीधामनि धैर्यवान् ।
धुन्वन् कराभ्यां मधुपान् धावन्ति स्रजं धीरधौः ॥”
मधु जलं पातीति । पा + कः । वारिरत्नकं,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३२ । ८ ।

“अं चिदर्थं मधुपं शयानमस्त्विन्नं वन्नं मत्स्या
ददुयः ।”

“मधुपं मधुनीभ्रमरः पातारं पालयितारम् ।”
इति तद्गार्थं सायनः ॥ मधुपानकर्तरि च, त्रि ।
यथा, ऋग्वेदे । १ । १८० । २ ।

“स्वसा यदुवां विभ्रगूर्तीभराति वाजायेद्वे मधु-
पाविषे च ।” “हे मधुपौ मधुरस्य सोमरसस्य
पातारौ ॥” इति तद्गार्थं सायनः ॥)

मधुप

मधुपर्क, स्त्री, (एच् + कच् । मधुना पर्को योगो-
ऽच् ।) दधिबन्धुक्तमधु । तत्पर्यायः । मधोदयः
२ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४६७ ॥ अपि च ।
“मधुपर्कं दधिमधुघृतमपिहितं कांक्ष्यतेति ।
अपिहितमाच्छादितम् ॥” इत्येकादशीतत्वे-
काव्यायनसूत्रम् ॥

मधुपर्कः, पुं, (एच् + कच् । मधुना पर्कः
सम्पर्को यस्य मधुना संयोजनान् तथात्वम् ।)
घोडशोषचारपूजान्तर्गतशोषचारः । तस्य
प्रमाणं यथा,—

“दधि सर्पिर्जलं चौरं सितेतामिसु पञ्चभिः ।
प्रोष्यते मधुपर्केषु सर्वदेवौघतुष्टये ॥
जलसु सर्वतः स्वल्पं सिता दधि घृतं समम् ।
सर्वेषामधिकं चौरं मधुपर्के प्रयोजयेत् ॥

तद्द्यात् कांक्षयापन्नैश्च रौक्मचेतभवेन वा ।
ज्योतिष्टोमाश्चेधधौ पूर्णं चेष्टे प्रयुजने ॥

मधुपर्कः प्रतिघोष्यं सर्वदेवौघतुष्टये ।
धर्म्मार्थकाममोक्षार्णं साधकः परिकीर्तितः ॥
मधुपर्कः सौख्यभोग्यतुष्टिप्रदायकः ॥”

इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥

अपि च ।
“आज्यं दधिमधुमिश्रं मधुपर्कं विदुर्ब्रूयाः ॥”
इति तत्त्वसारः ॥

तद्गाने मुद्रा यथा,—
“संयुक्तानामिकाङ्कुठा तिस्रोऽन्याः संप्र-
सारिताः ।

मधुपर्कं च वा मुद्रा विद्वद्भिः परिकीर्तिता ॥”
इति हरिभक्तिविलासः ॥

मधुपर्जिका, स्त्री, (मध्विव हितं पर्यमस्याः । ततः
स्वार्थे कन् टाप् । अत इत्वञ्च ।) गम्भारीदृशः ।
(अस्याः पर्यायो यथा,—

“गम्भारी भद्रपर्वणी च श्रीपर्वणी मधुपर्जिका ।
काष्ठीरी काष्ठीरी ह्रीरा काष्ठीर्यः पीत-
रोहिणी ॥”

लक्ष्मणला मधुरसा महाकुसुमिकापि च ॥”
नीलीदृशः । इत्यमरः । २ । ४ । ३५ ॥ (अस्याः
पर्यायो यथा,—

“नीली तु नीलिनी तूनी कालदीना च
नीलिका ।
रङ्गनी श्रीपत्नी तुष्ठा यामीणा मधुपर्जिका ॥
क्षीतका कालकेशी च नीलपुष्पा च वा
स्तृणा ॥”

वराहकाला । इति शब्दचन्द्रिका ॥ गुह्यो ।
सुदर्शना । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते
शारीरस्थाने १० अध्याये ।

“एन्द्रिपर्णौ बलाश्रियुश्चन्द्रा मधुपर्जिका ॥”
अस्याः पर्यायो यथा,—

“सुदर्शना सोमवल्ली चक्राक्षा मधुपर्जिका ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मधुपर्णी, स्त्री, (मधु इव हितं पर्यं यस्याः ।
गौरादित्वात् ङीष् ।) गुह्यो । इत्यमरः । २ ।
४ । ८४ ॥ (अस्याः पर्यायो रत्नमालायाम् यथा,

मधुभित्

“वत्सादनी हिरवहा मधुपर्यन्ततामरा ।
कुक्कुल्यन्तवल्ली च गुह्यो चक्रलक्षणा ॥”
गम्भारीदृशः । नीलीदृशः । इति मेदिनी ।
ने १०५ ॥ मधुबीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विकङ्कतदृशः । तत्पर्यायो यथा,—
“विकङ्कतः स्वाङ्कदृष्टः श्रृङ्गाव मधुपर्यन्ति ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मधुपाका, स्त्री, (पाकेन मधुर्मधुरा । राजदन्ता-
दित्वात् पूर्वङ्निपातः । टाप् ।) वङ्मुखा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मधुपायी, [न] पुं, (मधु पिबतीति । पा + निनिः ।
ततः “आतोयुक् चिञ्जतोः ।” ७ । ३ । ३३ ।
इति युक् ।) भ्रमरः । इत्यमरटीकायां रामा-
श्रमः ॥ मधुपानकर्तरि, त्रि ॥

मधुपालिका, स्त्री, (मधु पालयतीति । पालि +
कृन् । टाप् । अत इत्वञ्च ।) गम्भारी । इति
शब्दमाला ॥ (विषयोऽस्या गम्भारीशब्दे
दृश्यः ॥)

मधुपीलुः, पुं, (मधुर्मधुरः पीलुः ।) महापीलुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुरी, स्त्री, (मधोत्तमान्नी देवस्य पुरी ।)
मधुरा । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग-
वते । ७ । १४ । ३१ ।

“नेमियं पालगुनं सेतुः प्रभासोऽथ कुण्डल्यनी ।
वाराणसी मधुपुरी पण्या निम्बवरक्षणा ॥”

मधुपुष्पः, पुं, (मधुप्रचुराणि पुष्पाण्यस्य ।) मधु-
द्रुमः । इति रत्नमाला ॥ (मधुः । तत्पर्यायो
यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

“मधूको गुह्यपुष्पः स्वाप्नधुपुष्पो मधुस्रवः ।
वानप्रस्थो मधुपीलो जलजेऽथ मधूलकः ॥”
श्रीरीवरुचः । अश्लोकदृशः । वज्रुलदृशः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मधुपुष्पा, स्त्री, (मधुपुष्प + कियं टाप् ।) हन्ती
दृशः । नागदन्तीदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुप्रियः, पुं, (मधु मयं प्रियमस्य ।) बलरामः ।
इति चक्राकृष्टेशः ॥ भूमिजम्बुः । यथा,—

“नादेयी स्त्री नागरङ्गलक्ष्मसुगन्धो मधुप्रियः ॥”
इति जटप्रधरः ॥ (मधुप्रिये, त्रि ॥)

मधुफलः, पुं, (मधु मधुरं फलमस्य । यद्वा, मधु
मयं फलाद् यस्य ।) मधुनारिकेलः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ विकङ्कतदृशः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (मधुरफलविशिष्टे, त्रि ॥)

मधुफलिका, स्त्री, (मधु मधुरं फलं यस्याः ।
मधुफल + संज्ञायाम् कन् । टाप् । अत इत्वञ्च ।)
मधुखर्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणा-
दयोऽस्या मधुखर्जूरिकाशब्दे ज्ञातव्याः ॥)

मधुवङ्गला, स्त्री, (मधुना मधो वा बहुला ।)
वासन्तीलता । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुभित्, [द] पुं, (मधुं तन्नामानं देवं भिनत्ति
नाशयतीति । भिद् + क्तिप् । तुगागमञ्च ।)
विष्णुः । इति शब्दरत्नावली । (यथा, भाग-
वते । ४ । २६ । ४० ।

मधुम

“तस्मिन् महामुखरिता मधुभिर्चरि-
षीयवशेषवरितः परितः खनिः ॥”
मधुमन्त्रिका, स्त्री, (मधुसन्धायिका मन्त्रिका।)
कौटिल्येश्वरः। मौमाह्वी इति भाषा। तत्प-
र्यायः। सरचा २। इत्यमरः। २। ५। २६॥
मधुमन्त्रा, [न] पु, (मधुमन्धुरो मन्त्रा यस्य।)
आखोटवृक्षः। इति राजनिर्घण्टः॥
मधुमती, स्त्री, (मधुमधुररसोऽप्यनेति मत्तुप-
ङ्गोप।) काश्मीरवृक्षः। नदीविशेषः। तस्या
जलगुणाः। यथा, राजनिर्घण्टे।
“चन्द्रभागागुणसाध्यं जलं
किञ्च माधुमतमभिर्दीपनम् ॥”
उपाख्यानिकाविशेषः। यथा,—
“तथा मधुमती सिद्धिर्जायते नात्र संशयः।
देवचेटी शतशतं तस्य वज्रा भवन्ति ॥
स्वर्गं मर्त्यं च पाताले यच्च गन्तुमिच्छति।
तत्रैव चेटीकाः सन्ता नयन्ति नात्र संशयः ॥”
इति लज्जालसदीपिकायां ३ पटलः॥
(इन्दोभेदः। अस्या लक्षणं यथा, इन्दोम-
ञ्जय्याम्। २। १।
“नमि मधुमती।” अधिकं इन्दुःशब्दे द्रष्ट-
व्यम्॥ समाधिबिम्बिभेदः। यथा, सर्वदर्शन-
संग्रहे पातञ्जलदर्शने। “तत्र मधुमती नामा-
भ्यासवैराग्यादिवशादप्राप्तजनमेलेष्टसुख-
प्रकाशमयसत्त्वभावनयानवयवैश्वरादविद्योतन-
रूपकृतम्भरपञ्चाख्या समाधिबिम्बः॥ गङ्गा।
यथा, काशीखण्डे। २६। १३३।
“महोदया मधुमती महापुण्या सुहाकरी ॥”
इच्छाकुपुत्रहृदयस्य भार्या सा च मधोर्देवस्य
सुता। यथा, हरिवंशे। ६३। १२—१३।
“आसीद्वाजा मनोर्विशे श्रीमान्जाकुसम्भवः।
हृदयस्य इति विख्यातो महोदयमविक्रमः॥
तस्यासौहृदिता भार्या मधोर्देवस्य वै सुता।
देवी मधुमती नाम यथेन्द्रस्य शची तथा ॥”
मधुरसविशष्टे, त्रि। यथा, ऋग्वेदे। ७। ६६। ३।
“सन्धायश्रवायातमन्त्राग्दसानिधिं मधुमन्त्रं
पिबायः ॥”
मधुमयनः, पु, (मधुं तन्नामानं देवं मयातीति।
मय्य + क्तु।) विष्णुः। इति हज्जायुधः॥ (यथा,
भागवते। ६। ६। ३६।
“सन्नात्मनि निरतनिर्द्वैतमनसः कथसुह वा
एतं मधुमयनः पुनः स्वार्थकुशला ह्यात्मप्रय-
सुहृदः साधवस्तत्परान्माजुसुसर्वा विद्वन्मति
न यत्र पुनरर्थं संसारपर्यावर्तः ॥”)
मधुमन्त्री, स्त्री, (मधुप्रधाना मन्त्री।) मालती।
इति शब्दमाला॥
मधुमन्त्रकं, स्त्री, (मधुमधुररसः मन्त्रके उपरि-
भागे यस्य।) पिष्टकविशेषः। यथा,—
“मधुनेल्लतेर्मध्ये विहताः समिताश्च याः।
मधुमन्त्रकसुहृदं तस्याख्यापरिमार्जनम् ॥”
इति शब्दचक्रिका॥
अस्य गुणाः पिष्टशब्दे द्रष्टव्याः॥

मधुरः

मधुमाञ्चीकं, स्त्री, (मधु माधुर्भूयुक्तं माञ्चीकम्।)
मद्यम्। इत्यमरटीकायां भरतः॥
मधुमारकः, पु, (मधुर्ना मारकः। भक्षकत्वा-
त्तयात्मस्य।) भ्रमरः। इति राजनिर्घण्टः॥
मधुमूलं, स्त्री, (मधु मधुरं मूलम्।) आलुकिम्।
इति शब्दचक्रिका। मौ आलु इति भाषा॥
मधुयष्टिः, स्त्री, (मधुर्मधुरा यष्टिः।) इक्षुः। इति
शब्दचक्रिका॥
मधुयष्टिका, स्त्री, (मधुर्मधुरा यष्टिः। ततः कन्
टाप्।) यष्टिमधु। तत्पर्यायः। मधुकम् २,
क्रीतकम् ३ यष्टिमधुकाः। इत्यमरः। २। ४।
१०६॥ मधुयष्टी ५। इति भरतः॥ (तथास्याः
पर्यायान्तरम्।
“यष्ट्याकं मधुकं यष्टि क्रीतकं मधुयष्टिका।
यष्टिमधु खल्वे जाता जलजातिरसा पुरा ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम्॥)
मधुयष्टी, स्त्री, (मधुयष्टिः। कृदिकारादिति पक्षे
ढीष्।) मधुयष्टिका। इति शब्दमाला॥
मधुरं, स्त्री, (मधु + रः।) वङ्गम्। इति राज-
निर्घण्टः॥ विषम्। इति मेदिनी। रे, १६५॥
(वङ्गशब्दे विषशब्दे च विवरणमस्य ज्ञातव्यम्॥)
मधुरः, पु, (मधु माधुर्यं रातीति। रा + कः।
यद्वा, मधुमाधुर्यमस्यास्तीति। “ऊवसुविमुक्क-
मधो रः।” ५। २। १०७॥ इति रः।) मिष्टरसः।
इत्यमरः। १। ५। ६॥ स च इक्षुदौ लक्ष्यते।
तत्पर्यायः। गौल्याः २। इति राजनिर्घण्टः॥
रसस्येष्टः ३ गुणः ४ स्वादुः ५ मधूलकः ६। इति
हेमचन्द्रः। ६। १०४॥ तस्य गुणाः। प्रीणनत्वम्।
बल्यत्वम्। हृद्यत्वम्। वायुपित्तनाशित्वम्।
रसायनत्वम्। गुरुत्वम्। क्षिप्रत्वम्। चक्षुष्य-
त्वम्। तर्पणत्वम्। सरलत्वम्। अन्यत्र।
“रसो मधुरकः शीतो घातुस्तन्मूलप्रदः।
चक्षुष्यो वातपित्तघ्नः कुप्योऽसौ लयकफघ्नमीनु ॥
सोऽतिशुक्तो ज्वरश्चासगलगण्डादिरोगघ्न ॥”
इति राजवल्लभः॥
अपि च।
“मधुरस्तु रसश्चिनोति केशान्
वपुषः स्त्रीयबलौजोवीर्यदायी।
अतिसवननः प्रमेहशैथ-
न्यङ्गलामान्दसुखान् करोति दोषान् ॥”
इति राजनिर्घण्टः॥
(यथा च वाभटे सूत्रम्यां दशमेऽध्याये॥
“रसानामिति रूपाणि कर्माणि मधुरो रसः।
आज्जन्मालागान् कुरुते भ्रातृनां प्रवर्गं वलम्।
बालवृद्धस्तत्प्रीत्यर्थं केशैश्चिद्योऽनसाम् ॥
प्रशक्तो हृद्यो कण्डः स्तनसन्धानकटुगुरुः।
आयुष्यो जीवनः क्षिप्रः पित्तानिलविषापहः॥
कुरुतेऽत्युपयोगेन समेदः कफजान् गदान्।
स्थौल्यादिसादसन्वासमेदगण्डान्मुष्टादिकान् ॥”
अपि च।
“तत्र मधुरो रसः शरीरसाक्षाद्भस्वरसमास-
मेदोऽस्थिमज्जीनः शुक्लाभिर्बुधैश्च आयुष्यः वडि-

मधुर

क्रियप्रसादो बलवर्धकरः पित्तविषमारुतप्र-
क्ष्णप्रशमनः स्वप्नः केशः कण्डः प्रीणनो
जीवनस्तर्पणः क्षेपणः स्त्रीयकरः चीकृत्त-
सन्धानकरः प्राणसुखकण्डोऽतानुप्रकादो
दाहभक्ष्यप्रशमनः यदपिपिपीलिकाना-
मिष्टतमः क्षिप्रः शीतो गुरुश्च।
स एवंगुणोऽप्येक एवात्यर्थसुपयुष्यमानः स्त्रीकं
माह्वमानस्यमतिस्वप्नं गौरवमनन्नाभिलाष-
ममेर्हन्त्यमास्यकण्डमासभिर्बुधैश्च चासकास-
प्रतिश्यायात्मकशीतज्वरानाहास्यमाधुर्यव-
मधुसंज्ञास्वरप्रणाशगलगण्डमालाक्षीपदगल-
ग्रोफवृक्षधमनीगुदोपलेपाख्यामयानभिष्य-
मिष्टेवंप्रभृतीन् कफजान् विकारादुपजनयति।
“क्षेपणप्रीणनाकादमाह्वैरुपलभ्यते।
सुखस्थो मधुरश्चास्त्रं आयुर्वर्जितमतीव च ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने २६ अध्याये॥
जीवकः। रक्तशिशुः। राजान्नः। रक्तजः।
गुहः। शाकिः। इति च राजनिर्घण्टः॥
(बीजपूरविशेषः। तत्पर्यायो यथा,—
“बीजपूरोऽपरः प्रोक्तो मधुरो मधुकर्कटो ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥
खण्डस्यैकिकभेदः। यथा महाभारते। ६।
४५। ६६।
“मधुरः सुप्रसादश्च किरीटी च महाबलः ॥”
मधुरः, त्रि, (मधु माधुर्यमस्यास्तीति। “ऊवसुवि-
मुक्कमधो रः।” ५। २। १०७॥ इति रः।)
मधुररसविशष्टः। स्वादुः। (यथा, हितोप-
देशे। १। ७६।
“न धर्मशास्त्रं पठतीति कारणं
न चापि वेदाध्ययनं दुरात्मनः।
संभाव एवात्र तथातिरिच्यते
यथा प्रहत्या मधुरं गवां पयः ॥”)
प्रियः। इति मेदिनी। रे, १६५॥ पारि-
भाविकमधुराणि यथा। विदग्धोक्तिः। प्रिया-
धरकुचादिः। शशी। स्त्रियः। बालोक्तिः।
इति कविकल्पलता॥
मधुरकः, पु, (मधुर + संज्ञायां कन्।) जीवक-
वृक्षः। इत्यमरः। ०। ४। १४०॥ (यथा,
सुश्रुते चिकित्सितस्थाने ४ अध्याये।
“विपक्षेऽमधुरकप्रतीवापम् ॥”)
मधुरकण्टका, स्त्री, (मधुराः कण्टका यस्याः।)
मन्त्रविशेषः। तत्पर्यायः। कण्ठली ० कण्ठला ३
अनन्ता ४ माञ्ची ५। इति शब्दरत्नावली॥
मधुरजम्बीरः, पु, (मधुरो जम्बीरः। नित्यकर्मे-
धारयः।) मधुजम्बीरः। तत्पर्यायः। मधु-
जम्भः ० मधुजम्भलः ३ रमद्रावी ४ शर्करकः ५
पित्तद्रावी ६। अस्य गुणाः। मधुरत्वम्।
शिथिलत्वम्। कफपित्तशोफघ्नमनाशित्वम्।
इति राजनिर्घण्टः॥
मधुरत्वचः, पु, (मधुरा त्वचा यस्य।) धव-
वृक्षः। इति त्रिकाशेषः॥ (गुणादयोऽस्य
धवशब्दे ज्ञातव्याः॥)

मधुरा

मधुले

मधुश

मधुरज्वं, स्त्री, (मधुराणां ज्वम् ।) विता
मासिकं सर्पिच । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरजिफला, स्त्री, (मधुरा जिफला ।) द्राक्षा-
फलं कामम्यफलं खल्वृषीफलम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मधुरनिम्बना, स्त्री, (मधुरो निम्बनो यस्याः ।)
मधुरस्वरयुक्ता नारी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुरफलः, पुं, (मधुरं फलमस्य ।) राजवदरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरवल्ली, स्त्री, (मधुरा वल्लीति नित्यकर्म-
धारयः ।) मधुवीजपूरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरसः, पुं, (मधुर्मधुरो रसोऽस्य ।) इक्षुः ।
इति शब्दमाणा ॥ तालः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मधुरसा, स्त्री, (मधुर्मधुरो रसो यस्याः ।) मूत्राः ।
इत्यमरः । २।४। ८३ ॥ (अस्याः पण्यायो यथा,
“तलनी पिलुनी देवी तत्तयल्ली प्रयक्त्वया ।
मधुश्रेणी मधुरसा मूत्रा नृदृष्टनीति च ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“मूत्रां मधुरसा देवी मोरटा तलनी सुवा ।
मधुलिका मधुश्रेणी गोकर्णौ पौलपग्येपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
द्राक्षा ॥ (तत्पण्यायो यथा,—
“द्राक्षा स्वादुफला प्रोक्ता तथा मधुरसापि च ।
मूत्राका हारहृरा च गोकर्णौ चापि
कीर्तिता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
दुग्धिका । इति मेदिनी । से, ६० ॥ गम्भारी ।
इति भावप्रकाशः ॥

मधुरसवा, स्त्री, (मधुरस्य मधुररसस्य सवो
यस्याः ।) पिच्छखल्वृषी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरा, स्त्री, (मधुर+टाप् ।) शतपुष्पा ।
(अस्याः पण्यायो यथा,—
“शतपुष्पा शताङ्गा च मधुरा कारवी मितिः ।
अतिलम्बो सितच्छत्रा संहिता हृत्त्रिकापि च ।
हृत्त्रा शालेयशालोनौ मिश्रेया मधुरा मिश्रः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
मिश्रेया । मधुरानगरी । मधुकर्कटिका । मेदा ।
मधूनी । मधुयष्टिका । इति मेदिनी । रे, १६४ ॥
काकोली । शतावरी । वृहज्जीवनी । पालङ्ग-
शाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुराक्षकः, पुं, (मधुराक्षौ अक्षश्चेति नित्य-
कर्मधारयः । ततः स्वार्थे कन् ।) आम्नानकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुराक्षफलः, पुं, (मधुरं मिष्टं आम्नानकं फलं
यस्य ।) रेफलः । तत्पण्यायः । आरः २ ।
इति रत्नमाणा ॥

मधुराक्षपा, स्त्री, (मधुरः श्रुतिसुखकरः आक्षपाः
शब्दो यस्याः ।) शारिका । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मधुराक्षानुनी, स्त्री, (अक्षानु + वाहृणकात् नक् ।
एषोदरादिवत् इच्छः ङीष् च । ततः मधुरा

चासौ अक्षानुनी चेति नित्यकर्मधारयः ।)
राजालावः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरिका, स्त्री, (मधुर+स्वार्थे कन्+स्थिर्वा टाप्
अत इत्वच् ।) क्षुपविशेषः । मौरी इति भाषा ।
तत्पण्यायः । शालेयः २ शीतशिवः ३ हृत्त्रा ४

मिश्री ५ मिश्रेया ६ । इत्यमरः । २।४। १०५ ॥
शालेयः ७ मिसिः ८ मिमी ९ मिश्रिः १० । इति
तट्टीका ॥ अवाक्पुष्पा ११ मङ्गल्या १२ मधुरा
१३ । इति रत्नमाणा ॥ मधुरी १४ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अस्या गुणाः । रोचकत्वम् । शुक्र-
कारित्वम् । दाह्यरक्तपित्तनाशित्वम् । इति
राजवल्लभः ॥

मधुरिपुः, पुं, (मधुरसुरविशेषस्य रिपुर्नाश-
कत्वान् ।) विष्णुः । इत्यमरः । १।१। २० ॥
(यथा गीतगोविन्दे । २। ६ ।
“श्रीजयदेवभञ्जितमतिमुन्दरमोहनमधुरिपु-
रूपम् ॥)

मधुरेखः, पुं, (मधुर्मधुरो रेखरस्य ।) कटभौ-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुरोदकः, पुं, (मधुराणि उदकानि यस्य ।)
जलसमुद्रः । स तु स्वादुदकमयः पुष्करद्वीप-
वेष्टितः सप्तसमुद्राणां श्रेयसमुद्रः । इति जटाधरः ॥

मधुलं, स्त्री, (मधु पुष्करमादिकं लाति स्वकारणत्वेन
गृह्णातीति । ला+कः ।) मद्यम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (निबिडोक्त्या मधुविद्यायां स्त्री ।
यथा, ऋग्वेदे । १। १६१ । १० ।
“सोऽप्यनुमरातिनो वयं मरामारे
अस्य योजनं हरिश्चामधुत्वामधुला चकार ॥”
“हे विष । त्वा त्वां मधु अन्तर्तं चकार विषस्य
विषभाव दूरेऽपनोदान्दन्तोचकारेति शेषेव
मधुला मधुदात्री निर्विषोक्त्या मधुविद्या यदं-
तदादित्यस्य मखले विषयोजनं तेन चान्दतो-
करणं यदस्ति एषा मधुविद्या ॥” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)

मधुलम्, पुं, (मधुर्मधुरसो लघोऽन् ।) रक्त-
शोभाञ्जनः । इति रत्नमाणा ॥

मधुलता, स्त्री, (मधुप्रधाना लतेति मधुलोपी
कर्मधारयसमासः ।) मूलीलङ्गम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मधुलिका, स्त्री, (मधुल+संज्ञायां कन् । टाप्
अत इत्वच् ।) राजिका । इति राजनिर्घण्टः ॥
(विवृतिरस्या राजिका शब्दे ज्ञातव्या ॥ स्त्व-
तुचरमालागणविशेषः । यथा, महाभारते ।
६ । ४६ । १६ ।
“एषुवक्ता मधुलिका मधुकुम्भार तथैव च ॥”
मधुलिट्, [ह्] पु, (मधु लेटि आस्वादयतीति ।
लिङ्+क्विप् ।) भ्रमरः । इत्यमरः । २। ५ ।
२६ ॥ (यथा, रघुवंशे । ६ । २६ ।
“मधुलिङ्गं मधुदानविशारदा
जुरवका रवकारणतां यशुः ॥”
मधुलेही, [न्] पु, (मधु लेटोति । मधु+लिङ्
+णिनिः ।) भ्रमरः । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, भट्टिकाये । २ । ७ ।

“इत्तावधानं मधुलेहिगीतौ

प्रशान्तचेष्टं हरिणं जिघांसुः ॥”)

मधुलोलुपः, पु, (मधुनि लोलुपः ।) भ्रमरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुवनं, स्त्री, (मधुना तन्नाम्ना दैव्येन कृतं
वनम् । मध्यपदलोपी कर्मधारयः ।) मधुराया
वनविशेषः । यथा, श्रीभागवते ४ । ८ । ४० ।
“तत्तान् । गच्छ भद्रं ते यमुनायास्तटं श्रुचि ।
पुण्यं मधुवनं यत्र सावित्री नित्यदा हरेः ॥”
(मधुप्रधानं वनमिति ।) किस्किन्वायां सुधी-
वस्य वनविशेषः । इति रामायणे किस्किन्वा
काण्डम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ । २८२ ।
२७ ।
“वालिना रक्षितं यत्तत् स्तोतं मधुवनं महत् ।
तथा च ब्रह्मगच्छ । तद्गुह्यं पवनात्मजः ॥”)

मधुवनः, पु (मधौ वननि शब्दादयते इति । वन+
अच् ।) कौकिलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मधुवल्ली, स्त्री, (मधुप्रधाना वल्ली ।) यष्टी-
मधु । कौतनकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (कार-
वेल्लकम् । तत्पण्यायो यथा,—
“तोयवल्ली राजवल्ली मधुवल्ली कारवेल्लकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मधुवारः, पुं, (मधुनो मदस्य वारः समयः
पण्यायो वा ।) मधुक्रमः । इत्यमरः । २।४। ४१ ॥
स च पुनः पुनर्मदपानपरिपाटी । इति तट्टी-
कायां भरतः ॥

मधुवीजः, पु, (मधु मधुरं बीजं यस्य ।) हाडिमः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिविवरणमस्य
हाडिमशब्दे द्रष्टव्यम् ॥)

मधुवीजपूरः, पु, (मधुना मधुपूर्णानां बीजानां
पूरः समूहो यत्र ।) मधुकर्कटिका । मीठा
विजौरा इति हिन्दी भाषा । तत्पण्यायः ।
मधुपर्णौ २ मधुरकर्कटौ ३ मधुरवल्ली ४ मधु-
कर्कटौ ५ मधुरफला ६ महाफला ७ वडै-
माना ८ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शिथि-
रत्वम् । दाहनाशित्वम् । विदोषशमनत्वम् ।
रुच्यत्वम् । पथ्यत्वम् । गुरुत्वम् । दुर्णरत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुव्रतः, पु, (मधु मधुसत्त्वयो व्रतं व्रतमिव सत-
ताशुशीलनोयं यस्य । यद्वा, मधुव्रतयति नियतं
सुदृक्ते इति । व्रति+अण् ।) भ्रमरः । इत्य-
मरः । २।५। १० ॥ (यथा, भागवते । ३। २८। २८ ।
“मालां मधुव्रतवस्त्रयगिरोपधुताम् ॥”
मध्यं व्रतं कर्म यस्य । उदकार्यकर्मणि, चि ।
यथा, ऋग्वेदे । ६ । ७० । ५ ।
“मधुनो दावाएषिवी मिमिक्षतां मधुचुता
मधुदधे मधुव्रते ॥”
“मधुव्रते उदकायकर्मणो ॥” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥)

मधुशर्करा, स्त्री, (मधुजातर शर्करा ।) मधुजात-
शर्करा । सिताखण्ड इति भाषा । यथा,—

मधुसू

“माध्वी विता मधुसूना मधुना मधुशर्करा ।
माध्वीशर्करा चैवा चोदना चोदशर्करा ॥
यदगुणं यन्मधु प्रोक्तं तद्गुणं तस्य शर्करा ।
विशेषाद्गुणद्वया च तर्पणं चोददेहिनाम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

“मधुशर्करा पुनश्चर्हतीति सारहरी कृत्वा हिदनी
प्रकाशनी कषायमधुरा मधुरविपाका च ।”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥

मधुश्रावः, पुं, (मधुर्माधुर्गुण्युक्ता श्रावा यस्याः)

मधुलीलः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (मधुरश्रावा-
विशिष्टे, लि । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।

२८ । २० । “मधुश्रावः सुपिपलः ।”

“मधुरा रसवती श्रावा यस्याः”

इति तद्भाष्ये महीधरः ॥

मधुशिशुः, पुं, (मधुप्रधानः शिशुः ।) रक्त-
श्रोभाञ्जनदृक् । इत्यमरः । २ । ४ । ३१ ॥

(श्रविणा । इति स्त्रातः । यथा, सुश्रुते १२।३०।

“वृक्षार्तगणशिशुमधुशिशुतकारोत्थादि ।”

तत्पर्यायो यथा,—

“सुरङ्गा खादुगन्था स्यान्मधुशिशुः श्रोभाञ्जनः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

तद्गुणा यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्याये ।

“मधुशिशुः सरस्वतः श्रोफो दोषनः कटुः ।”

मधुशेषः, स्त्री, (मधुः शेषो यत्र ।) शिक्षकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मधुश्रेणी, स्त्री, (मधूना मधुररसानां श्रेणिर्यत्र ।)

शृङ्गा । इत्यमरः । २।४।२४ ॥ (अस्याः पर्यायो

यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

“शृङ्गा मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुता ।

मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णौ पीलुपर्यपि ॥”

मधुसासा, स्त्री, (मधुर्मधुरः सासोऽस्मात् ।)

जीवन्तीदृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवर-
मस्या जीवन्तीशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मधुलीलः, पुं, (मधु मकरन्दं लीवति निःचि-
यतीति । लीव् + इगुपधत्वात् कः । पृथो-

हरादित्वाद्वस्य लत्वम् ।) मधुकटुः । इत्य-
मरः । २ । ४ । २८ ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“मधूको गुरुपुण्यः स्यान्मधुपुण्यो मधुदमः ।

वानप्रस्थो मधुलीलो जलजेऽत्र मधूलकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मधुसखः, पुं, (मधोर्वसन्तस्य सखा इति । “राजाहः-
सखिभ्यदृच्” ५ । ४ । ६१ । इति टच् ।)

कामदेवः । इति हज्जायुधः ॥

मधुसारथिः, पुं, (मधुर्वसन्तः सारथिर्यस्य ।) काम-
देवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मधुसिक्थकः, पुं, (सिक्थतीति सिक्थेः स्यक ।

सार्थं कन् मधु मधुमयं सिक्थकं यस्य ।)

स्वावरविषभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६४ ॥

मधुसुहृत्, [दृ] पुं, (मधोर्वसन्तस्य सुहृत् ।)

कामदेवः । इति कैचित् ॥

मधुसदनः, पुं, (मधु पुष्परसं सदनयति भक्षय-
तीति । सद् + शिच् + लुः ।) अमरः । इति

मधुहा

जटाधरः । (मधुं तन्नामानं असुरं सृद-
यति नाशयतीति । सृद् + शिच् + लुः ।)
श्रीलङ्काः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (पञ्चदशे
एकः शिष्टश्लोको यथा, कन्दोमञ्जयां ।
११ । ३ ।

“वनेषु लब्धा सुरभिप्रचारं

प्रकामसुखो मधुवासरेषु ।

गायन् कलं क्रीडति पद्मिनीषु

मधुनि पीत्वा मधुसदनोऽसौ ॥”)

श्रीलङ्कापद्ये व्युत्पत्तिर्यथा,—

“सदनं मधुदेवस्य यस्मात् स मधुसदनः ।

इति सन्नो वदन्तीशं वेदेभिर्नार्थमोक्षितम् ॥

मधु लीवश्च माध्वीके लतकर्मशुभाशुभे ।

भक्तानां कर्मणाश्चैव सदनं मधुसदनः ॥

परिणामाशुभं कर्म भक्तानां मधुरं मधु ।

करोति सदनं यो हि स एव मधुसदनः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्कावल्गवखण्डे ११० अध्यायः ॥

तस्य सदनफलम् ।

“महाविपत्तौ संसारे यः क्षरेन्मधुसदनम् ।

विपत्तौ तस्य सम्पत्तिर्भवेदित्याह शङ्करः ॥”

तत्रैव प्रस्तुतिखण्डे ३४ अध्यायः ॥

(सरस्वत्युपनामकः कविविशेषः । यथा, श्रीमद्-
भगवद्गीताटीकायाम् । “आख्यातं भगवत्पदेः

प्रतिपदं श्रीशङ्कराख्यैः पुनर्विच्छेदं मधुसद-
नेन सुनिना खज्ञानसिद्धौ लतम् ॥” अयं

हि अद्वैतसिद्धिप्रस्थानभेदभगवद्गीताटीका-
महिम्नस्तवटीकासिद्धान्तविशुद्धीकादनैकग्रन्थ-
कर्ता ॥)

मधुसदनौ, स्त्री, (मधु सदनयतीति । मधु + सृद् +

शिच् + लुः । स्त्रियां ङीप् ।) पालक्षणाकम् ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । २५२ ॥

मधुसवः, पुं, (मधूनां मकरन्दानां सवः स्रवणं

यस्यादिति ।) मधूकटुः । मोरटलता । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मधुसवा, स्त्री, (मधुनः सवो यस्याः ।) मधुयष्टिका ।

इति जटाधरः ॥ जीवन्ती । इति शब्दचन्द्रिका ॥

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“जीवन्ती जीवनी जीवा जीवनीया मधुसवा ।

मङ्गल्यनामधेया च श्राक्येष्टा पर्यायिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मधुसवा, [स] पुं, (मधुनि सवति निःचिपतीति ।

सु + कर्त्तरि असृत् ।) मधूकटुः । इति

जटाधरः ॥

मधुसुरः, पुं, (मधुर्मनोहरः सरो ध्वनिर्यस्य ।)

कोकिलः । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुहा, [नृ] पुं, (मधुं तन्नामानमसुरं हन्तीति ।

हन् + क्तिप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

(मधु हन्तीति । हन् + क्तिप् । मधुनाशके, लि ।

यथा, महाभारते । १ । ३३ । ६८ ।

“सन्ध्या संहृतेरेव दुर्मेकैर्वलवानपि ।

अभिजः शक्यते हनुं मधुहा अमरेरिव ॥”

मधूतिथि

प्रसहजातिप्राविशेषः ॥ यथा,—

“शश्वती भासकुररयमोलूकजलिङ्गकाः ।

धूमिका मधुहा चेति प्रसहा ऋगपत्निगः ॥”

इति वाभटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥

मधूकं, स्त्री, (महतीति । मह् + “ऊलूका-

दयश्च ।” उणा० ४ । ४१ । इति ऊकः निपा-

तितश्च ।) यष्टिमधु । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणाद्योऽस्य यष्टिमधुशब्दे विज्ञेयाः ॥)

मधूकः, पुं, (महति मन्थते चेति । मह् + मन् वा

+ “ऊलूकादयश्च ।” उणा० ४ । ४१ । इति

ऊकप्रत्ययो निपातितश्च ।) दृक्प्रविशेषः ।

मधुल इति मौल इति मधुया इति च भाषा ॥

तत्पर्यायः । गुरुपुण्यः २ मधुदमः ३ वान-

प्रस्थः ४ मधुलीलः ५ । इत्यमरः । २ । ४ । २८ ॥

मधुकः ६ मधुः ७ मधुपुण्यः ८ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ मधुसवः ९ । इति जटाधरः ॥

मधुदृक् १० रोधपुण्यः ११ माधवः १२ ।

(यथा, महाभारते । १५ । २५ । ११ ।

“चित्राङ्गदा चैव नरेन्द्रकन्या

यैषा सवर्णाग्रमधूकपुण्यैः ॥”)

अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्त-

दाहश्रमापहत्वम् । वातलत्वम् । जन्तुरोपश्र-
मम् । वीर्यपुष्टिविवर्द्धनत्वम् । अस्य पुण्यगुणाः ।

मधुरत्वम् । हृदयत्वम् । हिमत्वम् । पित्त-

विदाहकारित्वम् । अस्य फलगुणाः । वाता-

मयपित्तनाशित्वम् । ज्ञेयं मधूकद्वयमेवमेतत् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मधूकपुण्यं मधुरं शीतलं गुरु हृदयम् ।

वणशुक्रकरं प्रोक्तं वातपित्तविनाशनम् ॥

फलं शीतं गुरु खादु शुक्रलं वातपित्तशुत् ।

अज्वलं हृन्ति दृष्ट्वा सदा हन्वा सद्यत-

क्षयान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अपरश्च ।

“मधूकपुण्यश्चाज्वलं तर्पणं हृदयं परम् ।

मधूकस्य फलं पक्वं वातपित्तप्रणाशनम् ॥”

तन्मन्त्रगुणान्तुफलगुणवत् । यथा,—

“यस्य यस्य फलस्यैव वीर्यं भवति यादृशम् ।

तस्य तस्यैव वीर्येण मन्त्रानमभिनिर्दिशन् ॥”

तस्य त्वगुणाः ।

“मधूकं रक्तपित्तघ्नं ब्रह्मशोधनरोपणम् ॥”

इति राजवल्लभः ॥

मधूक्छिदं, स्त्री, (मधुनः उच्छिद्यमवशिष्टम् ।)

मध्ववशिष्टम् । भोम इति भाषा ॥ (यथा,

दृष्टव्यं हतायाम् । १६ । २५ ।

“श्लेयकमासीतगरकुडरसखेन्वादिबलीजम् ।

मधुररसमधूक्छिदानि चोरकश्चेति जीवस्य ॥”)

तत्पर्यायः । सिक्थकम् २ । इत्यमरः । २ । ६ ।

१०० ॥ शिक्षकम् ३ शिक्षकम् ४ । इति

शब्दरत्नावली ॥

मधूत्थितं, स्त्री, (मधुनः उत्थितम् ।) सिक्थकम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मध्य

मध्यदे

मध्यमः

मधुत्वः, पुं, (मधोश्चैत्रस्य उत्पत्तये यत्र ।) चैत्री पूर्णिमा । इति जटाधरः । (यथाभिधान-
श्रुतत्वे । ६ ।

“कञ्चुकी । प्रविश्य । सन्नोद्धम । मा तावद्
नालम् ! देवेन प्रतिविष्टेऽपि मधुत्ववे चूत-
कलिकाभङ्गमारभसे ।”)

मधुपत्रं, स्त्री, (मधोस्तन्नाम्नो दैत्यस्य उपपन्नः
आश्रयः । अभिधानात् स्त्रीत्वम् ।) मथुरा ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । ४४ ।

मधुपत्रः, पुं, (मधोस्तन्नाम्नो दैत्यस्य उपपन्नः
आश्रयः ।) मथुरा । इति जटाधरः । (यथा,
रघुवंशे । १५ । १५ ।

“स च प्राप मधुपत्रं कुम्भीनस्याश्च कुञ्चिजः ।
घनात् करमिवादाय सत्तराशिसुपस्थितः ।”)

मधूलः, पुं, (मधु उरति प्राप्नोतीति । मधु +
उर गतौ सौत्रधातुः + कः । इत्य लत्वम् ।)
जलजगिरिजमधुकटुचौ । इति जटाधरः ।
(अस्य पर्यायो यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“गौरशाको मधुलोऽन्धो गिरिजः खल्य-
पत्रकः ।”)

मधूलकः, पुं, (मधूल + लार्थे कन् ।) जलज-
मधुकटुचः । तत्पर्यायः । दीर्घपत्रकः २ ।
इति जटाधरः । गौरशाकः ३ मधूलः ४ खल्य-
पत्रकः ५ । इति रत्नमाला ।

“स्यान्मधूके तु जलजे गिरिजेऽपि मधूलकः ।”
इति शब्दरत्नावली ।

(पर्यायान्तरमस्य यथा,—

“मधूको गुह्यपुत्रः स्यान्मधुपुत्रो मधुखवः ।
वानप्रस्थो मधुष्टीणो जलजेऽत्र मधूलकः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
अस्य गुणाः । मधुकगुणतुल्याः । मधुररसः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । २४ । (स्त्रीत्वलिङ्गेऽपि दृश्यते ।
यथा, अथर्ववेदे । १ । ३४ । २ ।
“जिह्वाया अये मधु मे जिह्वाभूवे मधूलकम् ।”)

तदिति, त्रि ।

मधूलिका, स्त्री, (मधूल + कन् । स्त्रियां टाप्
अत इत्वम् ।) मूल्या । इत्यमरः । २ । ४ । ८४ ।

(अस्याः पर्यायो यथा,—

“मूल्या मधुरसा देवी मोरटा तेजनी सुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णी पीलुपर्यापि ।”
यद्योमधु । तत्पर्यायो यथा,—

“यद्योमधु तथा यद्यो मधुकं क्षीतकन्या ।
अन्यन्क्षीतकन्यात् भवेत्तथैव मधूलिका ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मधूनी, स्त्री, (मधूल + गौरादित्वात् ङीष् ।)
क्षीतनकम् । मधुकर्कटी । आम्नः । इति राज-
निर्घण्टः ।

मध्यं, स्त्री, (मध्यते इति । मन् + “अत्राद्यस्य ।”
उणा० ४ । १११ । इति यक्प्रत्ययेन निपातितः ।)

दशान्वसंख्या । शतसागरसंख्या । इति हेम-
चन्द्रः । (यथा, महाभारते । २ । ६१ । ४ ।
“मध्यश्चैव पराङ्गं सपरचात्र पश्यताम् ।”)

अवसानम् । तत्पर्यायः । विरामः २ । इति
त्रिकाशेषः । मन्त्रत्वश्रीधरोभयेतरत्वयुक्त-
वृत्तविषयकगमनविशेषः । इति भरतः । जय-
विशेषः । इति मधुः । मध्यमावृत्तिः । इति
साङ्गः । यथा, अमरे । २ । ६ । ७६ ।

“विलम्बितं इतं मध्यं तत्त्वमोघो घनं क्रमात् ।”

मध्यः, पुं, स्त्री, (मन् + यक् । नस्य च घः ।) देह-
मध्यभागः । माजा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
मध्यमम् २ अवलम्बम् ३ । इत्यमरः । २ । ६ ।
७६ । विलम्बम् ४ । इति मेदिनी । मे, ४४ ।
(यथा, भट्टिकाये । ४ । १६ ।

“दधाना बलिभं मध्यं कर्णजाह्नविलोचना ।”

मध्यभागमाचमन् । यथा, मनुः । ४ । ३७ ।

“नेष्टेनोद्यन्ममादिभ्यं नाक्तं यान्तं कदाचन ।

नोपष्टं न वारिस्थं न मध्यं नभसो गतम् ।”

“आयुष्कालस्य मध्यमावस्थाविशेषः कालः ।
घोडशसप्तद्वोरन्तरे मध्यं वयस्कस्य विकल्पो
द्विद्विषौवनं सम्पूर्णता हानिरिति । तत्राविशते-
वृद्धिरात्रिंशतो यौवनमाचत्वारिंशतः सर्व-
धालिन्द्रियबलवीर्यसम्पूर्णता । अत ऊर्ध्वमीधत
परिहानिर्यावन् सप्ततिरिति ।” इति सुश्रुते
सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ।)

मध्यः, पुं, (मन् + यक् । नस्य घः ।) ग्रहस्फुट-
साधकाङ्कविशेषः । स च अष्टगणजान्तरदेशा-
न्तरादिसंस्काररहिताङ्करूपग्रहः । इति
ज्योतिषम् ।

मध्यः, त्रि, (मध्यते इति । मन् + यक् । नस्य
च घः ।) न्यायः । अन्तरः । अधमः । इति
शब्दरत्नावली । मध्यमः । यथा,—

“उत्तमाधममध्यानि बुद्धा कार्याणि पाथिवः ।
उत्तमाधममध्येषु पुत्रवेषु नियोजयेत् ।”

इति मातुले ८६ अध्याये ।

मध्यगन्धः, पुं, (मध्ये फलाभ्यन्तरे गन्धोऽस्य ।)
आम्रवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ।

मध्यतः, [स्] व्य. (मध्य + तसिच् ।) मध्यात् ।
मध्ये । इति सिद्धान्तकौस्तुभे । स्यादेः स्थानं
तसादयो ये आदिशास्त्रेषामदन्तत्वमयत्व-
मिति प्राचः । तेन कृतः कृतः आगतं कौत-
कुतम् । इत्यत्राच्यत्वात् टिलोपः । इति दुर्गा-
दासः ।

मध्यदेशः, पुं, (मध्यश्चासौ देशश्चेति ।) देश-
विशेषः । तत्पर्यायः । मध्यमः २ । इत्यमरः ।
तस्य सीमा यथा, मनुः । २ । २१ ।

“हिमवद्भिन्ध्ययोर्मध्यं यः प्राविनश्नादपि ।

प्रत्यग्वे प्रयागाच्च मध्यदेशः प्रकीर्तितः ।”

विनश्नं तीर्थभेदः । मां ध्यायति स्मरतीति
कंसति मद्भगो हकारवानिति साङ्गे । मनो
धश्चेति यप्रत्यये नस्य घे सति चतुर्थमात्रवा-
नति रूपरत्नाकरः । इति तट्टीकायां भरतः ।

मध्यदेशः, त्रि, (मध्यदेशे भवः इति यन् ।)

मध्यदेशोद्भवः । यथा, वामनपुराणे १३ व्यः ।

“शक्ताश्चैव संवसका मध्यदेशा जनास्त्रिमे ।”

मध्यन्दिनः, पुं, (दिनस्य मध्यं राजदन्तादित्वात्
मध्यशब्दस्य पूर्वनिपातः । एषोदरादित्वात्
नकारागमः । मध्यन्दिनं पुष्यविकासकालेना-
स्यास्तीति । अच् ।) वसूकटुचः । इति राज-
निर्घण्टः । (मध्याह्ने, स्त्री, यथा, मनुः । ४ । १११ ।
“मध्यन्दिनेऽर्हुरात्रे च आहं भुक्ता च सामि-
घम् ।”)

मध्यपञ्चमूलकं, स्त्री, (मध्यं मध्यमं पञ्चमूलकम् ।)

पञ्चमूलपाचनविशेषः । यथा,—

“बला पुनर्वैरवर्णकर्मणोऽप्येन तु ।

एकत्र योजितेनैव स्यान्मध्यं पञ्चमूलकम् ।”

इति राजनिर्घण्टः ।

मध्यमं, पुं, स्त्री, (मध्ये भवः । मध्य + “मध्यान्मः ।”
४ । ३ । ८ । इति मः ।) देहमध्यभागः । इत्य-
मरः । २ । ६ । ७६ ।

मध्यमः, पुं, (मध्ये भवः । मध्य + मः ।) सप्त-
स्वराणां मध्ये पञ्चमस्वरः । इत्यमरः । १ । ७ । १२ ।
गानशास्त्रमते चतुर्थस्वरः । स तु क्रौञ्चस्वर-
तुल्यः । अस्योच्चारणस्थानं वक्षः । आकरणात्मने
अधरः । अयं विप्रवर्णः । अस्य संज्ञा
अन्तरः । अर्धातुचतुःस्वरमिलितः । तस्य ताना-
श्चतुर्विंशतिः तेषां प्रत्येकं त्र्यात्रिंशदुभेदेन ७६८
ताना भवन्ति । इति संगीतशास्त्रम् । उपपत्ति-
भेदः । तस्य लक्षणम् । प्रियायाः प्रकोषे यः
प्रकोपमनुरागं वा न प्रकटयति चेष्टया मनो-
भावं यज्जाति स मध्यमः । यथा,—

“आस्यं यद्यपि हास्यवर्जितमिदं लास्येन हीनं
वचो

नेत्रे शोणसरोजकान्तिरुत्तरे कापि चणं
स्थीयते ।

मालायाः करणोद्यमे मकरिकारम्भः कुचा-
भोजयो-

धूपः कुल्लधोरणीषु सुतनोः सायननो
दृश्यते ।”

इति रसमञ्जरी ।

मध्यदेशः । इत्यमरः । यद्वाणां सामयिक-
संज्ञाविशेषः । यथा,—

“दुश्चरत्तक्रहन्तो दिनसन्धयः

क ह हतो भगणादिफलं यदः ।

दशशिरःपुरमध्यमभास्करे

चित्तजसन्निधिगे सति मध्यमः ।”

इति सिद्धान्तशिरोमणिः ।

मध्यभेदः । रागभेदः । इति धरणिः ।

मध्यमः, त्रि, (मध्ये भवः । मध्य + “मध्यान्मः । ४ ।
३ । ८ । इति मः ।) मध्यभवः । इति मेदिनी ।
मे, ४६ । (यथा, मग्नौ । ६ । ११२ ।

“तनोऽहं मध्यमस्य स्यात् तुरीयसु यवीयसः ।”)

तनपर्यायः । माध्यमम् २ मध्यमीयम् ३
माध्यन्दिनम् ४ । इति हेमचन्द्रः । (वयोमध्य-
समयः ।

“वयश्चतुर्विधं प्रोक्तं मध्यमाधमसुतमम् ।

हीनश्च हारीतश्च तानि वक्ष्यामि साम्प्रतम् ।

मध्यम

प्रथिमान्तः समन्वितः बालश्रीः सुकुमारकः ।
 गतेषां मध्यमा संज्ञा प्रोच्यते वेदकागमे ।
 मध्यमः सप्ततिं यावत् परतो दृढ उच्यते ॥”
 इति हारौते प्रथमे स्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥
 “बाणे विवर्द्धते क्षीया मध्यमे पित्तमेव तु ।
 भूयिष्ठं वर्द्धते वायुर्दृष्टे तद्दीप्ते योजयेत् ॥”
 इति च सुश्रुते सूत्रस्थाने ३५ अध्याये ॥
 मध्यमपाण्डवः, पुं. (मध्यमश्चासौ पाण्डवश्चेति ।
 तस्य पूर्वापरयोर्द्वयोर्द्वयोर्मध्यवर्तितात्पत्त्या-
 त्वम् ।) अशुभः । इति जटाधरः । (यथा,
 किराताशुनीयः । १ । ४६ । श्लोकस्य टीकायां
 मल्लिनाथः ।
 “नेता मध्यमपाण्डवो भगवतो नारायण-
 स्थाग्रजः ॥”)
 मध्यमलोकः, पुं. (मध्यमश्चासौ लोकश्चेति कर्म-
 धारयः ।) पृथिवी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
 रघुः । २ । १६ ।
 “तां देवता पित्रतिथिक्रियार्था-
 मन्वक् ययौ मध्यमलोकपालः ॥”
 “मध्यमलोकपालः भूपालः ।” इति तट्टीकायां
 मल्लिनाथः ॥)
 मध्यमभृतकः, पुं. (मध्यमश्चासौ भृतकश्चेति ।)
 लघ्वीबलभृतकः । लघुगण इति भाषा । यथा,—
 “उत्तमश्चायुधीयोऽत्र मध्यमस्तु लघ्वीबलः ।
 अधमो भारवाही स्याद्विधे च विधो भृतः ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 मध्यमसंग्रहः, पुं. (मध्यमश्चासौ संग्रहश्चेति ।)
 श्लोसंग्रहस्याविवेकविशेषः । स तु गन्ध-
 माख्यवस्त्रभूषादिप्रेरणरूपः । यथा । प्रथम-
 साहसदिदृष्टप्रार्थने चिन्ता तत्स्वरूपं आसन्नं
 विवृतम् ।
 “त्रिविधं तत् समाख्यातं प्रथमं मध्यमोत्तमम् ।
 अदृष्टकालभावाभिर्निर्जने च परस्त्रियाः ।
 कटाक्षावेक्षणं ह्यस्य प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
 प्रेषणं गन्धमान्यानां धूपभूषणवामसाम् ।
 प्रलोभनश्चाप्रपानैर्मध्यमं ससुदाहृतम् ॥
 महासनं विवर्द्धितं परस्परमपाश्रयः ।
 केशाकेशियहस्यैव सत्यक् संग्रहणं स्मृतम् ॥”
 इति मिताक्षरायां श्लोसंग्रहप्रकरणम् ॥
 मध्यमसाहसं, स्त्री. (सहसा क्रियमाणं कृतं वा ।
 सहसा + अण् । मध्यमश्च तत् साहसश्चेति ।)
 बलदर्पितेन वासःपञ्चपानादीनामभ्रज्जालेपो
 पमर्दादिरूपं सहसा क्रियमाणं कर्म । यथा,
 “फलमनोदकादीनां सेवोपकरणस्य च ।
 भ्रज्जालेपोपमर्दायैः प्रथमं साहसं स्मृतम् ॥
 वासःपञ्चपानानां गृहोपकरणस्य च ।
 एतेनैव प्रकारेण मध्यमं साहसं स्मृतम् ॥”
 इति मिताक्षरा ॥
 मध्यमसाहसः, पुं. (मध्यमश्चासौ साहसश्चेति ।)
 दृढविशेषः । स तु पञ्चशतपणरूपः । यथा,—
 “पथानां हे शते सर्वा प्रथमः साहसः स्मृतः ।
 मध्यमं पञ्च विधेयः सहस्रमेव चोत्तमः ॥

मध्यस्थः

लोभात् सहस्रं दृढं मोहान् पूर्वान् साहसम् ।
 भयाद्वा मध्यमौ दृढौ मैत्रात् पूर्वान् चतुर्गुणम् ॥”
 इति मानवे सात्त्विकप्रकरणे ८ अध्यायः ॥
 मध्यमा, स्त्री. (मध्यम + टाप् ।) दृष्टरजस्का
 नारी । कर्णिका । अङ्गुलिभेदः । चतुर्-
 चन्द्रः । इति मेदिनी । मे, ५० ॥ हृद्योत्थित
 बह्व्युतनादरूपवर्णः । यथा, अलङ्कारकौस्तुभः ॥
 “पश्चात् पश्यन्त्यथ हृद्यगो बुद्धियुद्धमध्य-
 माख्यः ॥”
 स्त्रीयादन्तर्गतनायिकाभेदः । तस्या लक्षणम् ।
 हिताहितकारिण्यपि प्रियतमे हिताहित-
 कारिणी या सा । अस्यास्तु व्यवहारानुसारिणी
 चेष्टा । इति रसमञ्जरी ॥ (जम्भेदः । तत्पण्यायो
 यथा,—
 “हृद्यकृष्णफलजम्बुर्दोषपत्रा च मध्यमा ॥”
 इति वेदकरत्नमालायाम् ॥)
 मध्यमिका, स्त्री. (मध्यमेव । कन् टाप्
 अत इत्वच् ।) दृष्टरजस्का नारी । इति
 रत्नावली ॥
 मध्यमीयं, त्रि. (मध्यमे भवं मध्यमस्येदं वेति ।
 “गहादिभ्यश्च ।” ४ । ० । १६८ । इति छः ।)
 मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः । ६ । ६६ ॥
 मध्यमेश्वरः, पुं. (मध्यमस्य स्थानस्य ईश्वरः ।)
 काशीस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा,—
 “धन्यास्तु खलु ते विप्रा मन्दाकिन्यां कृतोदकाः ।
 अर्चयन्ति महादेवं मध्यमेश्वरमीश्वरम् ॥
 स्नानं दानं तपः श्राद्धं पिण्डनिर्व्यापणं त्विह ।
 एकैकशः कृतं विप्राः पुनत्यासप्तमं कुलम् ॥
 सन्निहित्वा अपस्पृश राक्षस्यस्ते निशाकरे ।
 यत् फलं लभते मत्संस्तुताहृद्यगुणं त्विह ॥
 श्वसुक्ता महायोगी मध्ये शान्तिकं प्रभुः ।
 उवाच सुचिरं कालं पूजयन् वै मध्येश्वरम् ॥”
 इति कोष्मे ३१ अध्यायः ॥
 मध्ययवः, पुं. (मध्यो मध्यमो यवः ।) घट्श्वेत-
 सर्वपपरिमाणम् । इति कैचित् ॥
 मध्यराजः, पुं. (मध्यं राजेः “पूर्वापराधरेति ।”
 २ । १ । १ । इति समासः । “अहस्सर्वैकेति ।”
 इति ५ । ४ । ८७ । समासान्तोऽयं पुल्लिङ्गः ।)
 निशीयः । अर्द्धराजः । इति हलायुधः ॥
 (यथा मनौ । ४ । १०६ ।
 “उदके मध्यराजे च विष्णुचस्य विस्मन्ने ।
 उच्छिष्टः श्राद्धस्य चैव मनसापि न चिन्त-
 येत् ॥”)
 मध्यलोकः, पुं. (मध्यश्चासौ लोकश्चेति ।) पृथिवी ।
 मथेलोक इति यावत् । वक्ष्यमाणशब्दार्थं
 दर्शनात् ॥
 मध्यलोकेशः, पुं. (मध्यलोकानां मर्षाणां ईशः ।)
 राजा । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३५३ ॥
 मध्यस्थः, त्रि. (मध्ये वादिप्रतिवादिनोरन्तरे
 तिष्ठतीति । स्था + कः ।) मध्यस्थायी । तत्
 पर्यायः । निरुद्धः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 (यथा कथासरित्सागरे । १० । १६१ ।

मध्याह्नः

“निविद्धवत्वा मध्यस्थान्दस्युगानन्दपूर्णया ।
 स श्रीदत्तस्तया साकं तन्मन्दिरमथाविशत् ॥”
 यथा च भागवते । ६ । १६ । ५ ।
 “बन्धुजात्वरिमध्यस्थमिच्छोदासीनविद्विषः ।
 सर्वं यव हि सर्वेषां भवन्ति क्रमशो मिथः ॥”
 उभयपक्षहीनः । यथा,—
 “श्रुत्वा युद्धोद्यमं रामः क्रुद्धां सह पाण्डवैः ।
 तीर्थाभिषेकयाज्ञेन मध्यस्थः प्रययौ किल ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे ७८ अध्यायः ॥
 स्वार्थाविरोधेन परार्थघटकः । यथाह प्राच्यः ।
 “ते ते सत्पुरुषाः परार्थघटकाः स्वार्थस्य
 वाधेन ये
 मध्यस्थाः परकीयकार्यकुशलाः स्वार्थाविरो-
 धेन ये ।
 तेऽभी मानुषराक्षसाः परहितं येः स्वार्थतो
 हन्यते
 ये तु ज्ञानि निरर्थकं परहितं ते के न जानी-
 महे ॥”
 मध्यस्थज्ञः, स्त्री. (मध्यं स्थानम् । शरीरमध्यवर्ति
 त्वात्पत्त्यात्त्वम् ।) कटिदेशः । यथा,—
 “कुक्षौ मरिचसन्निभौ सुरणमध्यमध्यस्थानी ।
 अहो तिभिरमञ्जरी सहचरी नरीश्वरत ॥”
 इत्युद्भटः ॥
 मध्या, स्त्री. (मध्य + टाप् ।) मध्यमाङ्गुलिः ।
 इति हेमचन्द्रः ॥ नायिकाविशेषः । अस्या
 लक्षणम् । समानलज्जामदना । एषेव चाति-
 प्रशयादतिवश्रम्भनवोद्गा ॥ अस्यार्चेशः ।
 सागसि प्रेषसि धैर्यं वक्रोक्तिरधैर्यं परववाक् ।
 यथा,—
 “स्त्रापे प्रियाननवलोकनहानिरेव
 स्त्रापच्युतो प्रियकरग्रहणप्रसङ्गः ।
 इत्थं सरोरुहसुखो परिचिन्त्यन्ती
 स्त्रापं विधातुमपि हातुमपि प्रपेदं ॥”
 मध्याप्रगल्भे मानावस्थायां प्रत्येकं त्रिविधं ।
 धीरा अधीरा धीराधीरा चेति । इति रस-
 मञ्जरी ॥
 मध्याह्नः, पुं. (मध्यं अहः समाप्तान्तः टच् ।
 “अहोऽह एतन्मध्यः ।” ५ । ४ । ८८ । इत्यह्नादेशः
 पुल्लिङ्गः ।) अह्नाऽहमसुहृन्नात्मकमध्यभागः ।
 स च कुतपकालस्य संज्ञाविशेषः । यथा,—
 “अहो सुहृन्ना विख्याता दृष्ट पञ्च च सर्वदा ।
 तत्राहमो सुहृन्तो यः सः कालः कुतपः स्मृतः ।
 मध्याह्ने सर्वदा यस्मान्मन्दीभवति भास्वरः ।
 तस्मादनन्तफलदत्तचारम्भो विशिष्यते ॥
 मध्याह्नः खड्गपात्रश्च तथा नेपालकमलम् ।
 रौप्यं दर्भाक्षिका गावो दौहित्रं चाष्टमः स्मृतः ॥
 पापं कुत्सितमिदमाहुस्तस्य सन्तापकारिणः ।
 अष्टावेत यत्तस्मात् कुतपा इति संस्मृताः ॥”
 इति मत्स्यपुराणे आह्नकण्ये २२ अध्यायः ॥
 त्रिधाविभक्तदिनमध्यभागः । स च दृष्टदृष्टान्
 परं दृष्टदृष्टरूपः । इति श्रुत्युक्तः अमरौक्तश्च ॥
 पञ्चधाविभक्तदिनद्वितीयभागः । स तु दृष्टदृष्ट-

मध्याह्नः

दृष्टात् परवद्दृष्टात्मकः । इति स्मार्तैर्धृतमस्य-
पुराणम् ॥ एवं नियमस्त्रिंशद्वह्निनाभिप्रायेण
नानाधिके नानाधिककालो श्रेयः ॥३॥ मध्याह्न-
कालं यथा,—

“ततो मध्याह्नसमये ज्ञानार्थं नष्टमाहरेत् ।
पुण्यान्तं कुशतिलान् गोमयं शुद्धमेव च ॥
नदीषु देवखातेषु तडागेषु सरितसु च ।
ज्ञानं समाचरेन्नित्यं गर्भप्रसवणेषु च ॥
परकीयनिर्पानेषु न स्नायाद्दे कदाचन ।
पञ्च पिण्डान् ससुहृत्स्व स्नायाद्वा सम्भवे पुनः ॥
नृदैक्या शिरः चाख्यं द्वाभ्यां नाभस्तथोपरि ।
अधश्च निष्ठभिः कार्यं पादौ वङ्गभिक्षयेव च ॥
नृत्तिका च ससुहृदा त्वादीमलकमानिका ।
गोमयस्य प्रमाणान्तर्गताङ्गं लेपयेत्ततः ॥
लेपयित्वाथ तीरस्थस्नानिज्ञैरेव मन्त्रतः ।
प्रस्नात्वाचम्य विधिवत्ततः स्नायात् समाहितः ॥
अभिमन्त्र्य जलं मन्त्रैस्तस्मिन्नेवांशुः शुभैः ।
भावपूतस्तद्वत्तं ध्यायन् वै विष्णुमध्ययम् ॥
आपो नारायणोद्भूतास्ता गवास्त्यायनं पुनः ।
तस्मात्तारायणं देव स्नानकाले स्मरेद्बुधः ॥
प्रेत्य ओंकारमादित्यं त्रिनिर्मल्येष्वाश्रये ।
पुनः पुनरथाचामेत् मन्त्रेणानेन मन्त्रवित् ॥
अन्तश्चरन् भूतेषु गुहायां विन्यतोमुखः ।
त्वं यश्चक्षुः वषट्कार आपो ज्योती रसोऽन-

तम् ॥
दिवारं वा विरभ्यस्येत् याजुतिप्रणवान्वितम् ।
सावित्रीं वा जपेद्दिव्यास्तथा चैवाधमर्तणम् ॥
ततः सन्नार्जनं कुर्यादापोद्दिष्टामयो भुवः ।
इदमापः प्रवहन् याजुतिभिक्षयेव च ॥
ततोऽभिमन्त्र्य तत् तीर्थमापोद्दिष्टादिमन्त्रकैः ।
अन्तर्जले विरावत्तं सन्ध्यापापात् प्रमुच्यते ॥
अपः पाणी समादाय जप्ता वै मार्जनं कृतं ।
विन्यस्य नृद्धिं ततोऽर्थं मुच्यते सन्ध्यापातकैः ॥
यथान्धमेधः क्रतुराट् सन्ध्यापापापनोदनः ।
तथाचमर्षणं कृत्वा सन्ध्यापापापनोदनम् ॥
अथोपनिष्ठेदादित्यं नृद्धिं पुण्यान्विताङ्गलिम् ।
प्रतिष्ठाप्यलोकयन् देवमहर्ष्यं वैदिकैः परम ॥
उदुम्बं चित्रं देवानामित्वादिभिरनन्धधीः ।
हंसः शुचिर्दन्तश्च सावित्र्या च विशेषतः ॥
अन्धैश्च वैदिकैर्मन्त्रैः सौहृदः पापप्रणाशनैः ।
सावित्रीं वै जपेत् पञ्चाङ्गपयज्ञः स वै स्रुतः ॥
विविधानि पवित्राणि गुह्यविद्यास्तथैव च ।
शतक्रियमयन्धेश्वरः सौरमन्त्राञ्च शक्तितः ॥
प्राक्कृतेषु समासीनः कुशेषु प्राडमुखः शुचिः ।
निष्ठश्चैदीप्तमागोऽर्कं जाप्यं कुर्यात् समा-

हितः ॥
स्फाटिकेन्द्राक्षरद्राक्षपुत्रजीवससुहृद्वैः ।
कर्त्तव्या अक्षमाला वा उत्तरादुत्तमा स्रुता ॥
जपकाले न भावेत् नान्यानि प्रेक्षयेद्बुधः ।
न कम्पयेत्पिरोयीवान्दान्नेव प्रकाशयेत् ॥
गुह्यका राक्षसाः सिद्धा हरन्ति प्रसभन्त्यात् ।
एकान्तेषु शुभे देशे तस्मान्जप्यं समाचरेत् ॥

६०५

मध्याह्नः

चखालाश्रौचपतितान् दृष्ट्वाचम्य पुनर्जपेत् ।
तेरेव भाषणं कृत्वा स्नात्वा चैव जपेद्बुधः ॥
आचम्य प्रयतो नित्यं जपेद्दशुचिर्दृष्ट्वा ।
सौरान् मन्त्रान् शक्तितो वै पावमानोस्तु

कामतः ॥
यदि स्यात् क्षिप्तवानो वै वारिमध्यगता जपेत्
अन्यथा तु शुचौ भूम्या दर्भेषु सुसमाहितः ॥
प्रदक्षिणं समावृत्य नमस्कृत्वा ततः पितृ ।
आचम्य च यथाशास्त्रं श्रुत्वा स्वाध्यायमाच-
रेत् ॥
ततः सन्तर्पयेद्देवाग्रणीन् पिण्डगणान् क्रमात् ।
आदावोङ्कारसुख्यं नमोऽन्ते तर्पयामि च ॥
देवान् ब्रह्मर्षीन्चैव तर्पयेदक्षतोदकैः ।
तिलोदकैः पितॄन् भक्त्या स्वसूत्रोक्तविधानतः ॥
अन्वारब्धेन सख्येन पाणिना दक्षिणेन च ।
देवर्षींस्तर्पयेद्दोमाशुदकाङ्गलिभिः पितॄन् ॥
यज्ञोपवीती देवानां निवीती ऋषितर्पणम् ।
प्राचीनावीती पेत्रे तु स्वेन तीर्थेन भावनः ॥
नापीषु स्नानवस्त्रं वै समाचम्य च वाग्यतः ।
स्वैर्मन्त्रैरर्षयेद्देवान् पुष्ट्यैः पत्रैरथाशुभिः ॥
ब्रह्माणं शङ्करं सूर्यं तथैव मधुसूदनम् ।
अन्याञ्चाभिमनान् देवान् भक्त्या चाक्रोधनी-

त्वरः ॥
प्रदद्यादाथ पुण्याणि सृक्तेन पुरुषेण तु ।
आपो वा देवताः सन्ध्यास्तं नमस्कृत्य समर्चिताः ॥
नमस्कारेण पुण्याणि विन्यसेद्दे एचक एचक ।
न विष्णुाराधनात् पुण्यं विद्यते कर्म वैदिकम् ।
तस्मादनादिमध्यान्तं नित्यमाराधयेद्हरिम् ॥
तद्विष्णोरिति मन्त्रेण सृक्तेन पुरुषेण तु ।
नैताभ्यां सदृशो मन्त्रो वेदेष्टव्यस्तत्त्वम्पि ॥
निवेदयेत् स्वमात्मानं विष्णावमलतेजसि ।
तदात्मा तन्मनाः शान्तस्तदिष्णोरिति मन्त्रतः ॥
अथवा देवमीशानं भगवन्तं सनातनम् ॥
आराधयेन्महादेवं भावपूतो महेश्वरम् ॥
मन्त्रेण रुद्रगायत्र्या प्रणवेनाथ वा पुनः ।
ईशानेनाथवा रुद्रेश्वरकैश्च समाहितः ॥
पुष्ट्यैः पत्रैरथाङ्गिष्व चन्दनादिर्महेश्वरम् ।
अथोन्नमः शिवायेति मन्त्रेणानेन योजयेत् ॥
नमस्कृत्यान्महादेवन्तं सत्यमिनीश्वरम् ।
निवेदयौत स्वात्मानं यो ब्राह्मणमितीश्वरे ॥
प्रदक्षिणं द्विजः कुर्यात् पञ्च ब्राह्मणं वै जपन् ।
ध्यायेत् देवमीशानं योममध्यगतं शिवम् ॥
अथावलोकयेदकं हंसः शुचिर्दन्तश्च ।
कुर्यात् पञ्च महायज्ञान् एहं कृत्वा समाहितः ॥
देवयज्ञं पित्र्यजं ऋषियज्ञं तथैव च ।
मातृयज्ञं ब्रह्मयज्ञश्च पञ्चयज्ञान् पञ्चते ॥
यदि स्यात् तर्पणादस्याक् ब्रह्मयज्ञः कृतो न हि ।
कृत्वा मधुयज्ञं वै ततः स्वाध्यायमाचरेत् ।
अग्नेः पश्चिमतो देशे भूतयज्ञान् एव वा ।
कुशासनसमासीनः कुशपाणिः समाहितः ॥
शालाग्र्यौ शौकिकाग्र्यौ वा जले भूम्यामथापि

मध्याह्नः

वैश्वदेवनिमित्तं वै देवयज्ञः स वै स्रुतः ॥
यदि स्यात्शौकिके पक्वं ततोऽन्नं तत्र ब्रूयते ।
शालाग्र्यौ तत्र देवानां विधिरेव सनातनः ॥
देवयज्ञं कृतान्दद्यात् शेषान् भूतबलिं हरत् ॥
भूतयज्ञः स वै श्रेयो भूतदः सर्वदेहिनाम् ॥
अथ च नृपचैभ्यश्च वयोभ्यो नित्यमेव च ।
दद्याद्भूमौ बलिं त्वन्नं पक्षिभ्योऽथ द्विजोत्तमः ॥
सायं चात्रस्थं सिद्धस्य कुर्यादेवमतन्त्रितः ।
भूतयज्ञः स्वयं नित्यं सायं प्रातर्विधीयते ॥
एकान्तु भोजयेद्विप्रं विदुर्बुद्धिश्च सततम् ।
अथवायं यथाशक्ति किञ्चिदन्नं समाहितः ।
वेदतत्त्वार्थविदुषे द्विजाये वोपपादयेत् ॥
पूजयेदतिथिं नित्यं नमस्येदर्थयेद्द्विजम् ।
मनोवाक्कर्मभिः शान्तमागतं स्वयङ्मनु तम् ॥
हस्तकारमथायं वा भिक्षां वा शक्तितो द्विजः ।
दद्यादतिथये नित्यं बुद्धा तं परमेश्वरम् ॥
भिक्षामाहुयांसमाचमयं स्यात् तच्चतुर्गुणम् ।
पुष्कलं हस्तकारान् तच्चतुर्गुणमुच्यते ॥
गोदीहमात्रं कालं वै प्रतीक्ष्यो ह्यतिथिः स्वयम् ।
अथागतान् यथाशक्ति पूजयेदतिथिं यथा ॥
भिक्षां वै भिक्षवे दद्याद्विप्रवद् ब्रह्मचारिणे ।
दद्यादन्नं यथाशक्ति त्वर्षिभ्यो लोभवर्जितः ॥
सर्वेषामप्यलामे तु अन्नं गोभ्यो निवेदयेत् ।
भुञ्जीत वन्धुभिः सार्द्धं वाग्यतोऽन्नमकुतसयन् ॥
अकृत्वा तु द्विजः पञ्च महायज्ञान् द्विजोत्तमाः ।
सुञ्जीत चेत् सुसद्गता तिर्यग्गयोनिं स

गच्छति ॥
वेदाभ्यासोऽन्वहं श्रुत्वा महायज्ञक्रियाचमः ।
नाशयन्त्यासु पापानि देवानामर्चनं तथा ॥
यो मोहादथवालस्यादकृत्वा देवताचमम् ।
सुदृक् स याति नरकान् शूकरेण्यभिजायते ॥
तस्मात् सन्ध्यायनेन कृत्वा कर्माणि वै द्विजः ।
सुञ्जीत स्वर्गने सार्द्धं स याति परमां गतिम् ॥”
इति कौर्म उपविभागे १७ अध्यायः ॥
अथ भोजनविधिर्भोजनशब्दे द्रष्टव्यः ॥
मध्याह्नः, (मधुं तत्पर्यायं अलतीति । अल +
अण । संज्ञापूर्वकत्वात् लङ्भावः ।) मधुवारः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मध्याह्नः, कौ, (मधु मधुरं आलु । मधुवन्निष्ठत्वा-
त्तथात्वम् ।) मूलविशेषः । मौ आलु इति
भाषा ॥ अस्य गुणाः । रक्तपित्ताश्लेष्म-
गुरुत्वम् । स्वादत्वम् । शीतत्वम् । कान्त्युक्त-
कारित्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥
मध्याह्नकं, कौ, (मध्याह्न + स्वार्थे कन् ।) कन्द-
विशेषः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मौ आलु इति
भाषा ॥ (यथा, मधुते रुद्रस्याने ४६ अध्याये ।
“विदारीकन्दप्रतावरीविसन्दगणशृङ्गाटक
कशेरकपिण्डालुकमध्यालुकहस्त्यालुककाष्ठा-
लुकशृङ्गालुककर्तालुकैन्द्रीवरोत्पलकन्द-प्रभ-
तीनि ॥”)
मध्यासवः, पुं, (मधु मधुकपुष्परसश्च न ज्ञान
आसवः ।) मधुकपुष्पजनमयम् । तत्पर्यायः ।

मनः

माधवकः २ मधु ३ माध्वीकम् ४ । इत्यमरः ।
० । १०४१ ॥ (यथा, सुश्रुते १।४५ अध्याये ।
“सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञेयोऽग्निजनाशनः ।
मधु मध्वासवश्चेद्दे मेहकुष्ठविषापहः ॥”

विवरणमस्य माध्वीकशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मध्वासवनिकः, पुं (मध्वासवनस्यत्वाद्यत्वेनास्य-
स्येति । मध्वासवन + ठन् ।) श्रौतिकः । इति
शब्दमाला ॥

मध्विना, स्त्री, (मधु ईजते प्राप्नोति कारणात्वे-
नेति । ईज + कः । एषोदरादित्वात् इत्थः ।)
मदिरा । इति जेमचन्द्रः । १।५६७ ॥ (गुणादि-
विषयोऽस्या मदिराशब्दे ज्ञातव्यः ॥)

मन, अर्धे । गर्वे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-गर्वे अक०-सेट् ।) मनति । इति
दुर्गादासः ॥

मन, क ड गर्वते । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-आत्म०-अक०-सम्भने सक०-सेट् ।) क
ड, मानयति । गर्वकोऽहङ्कारः । मनस्तम्भने ।
इति प्राच्यः । मानयते शत्रुं बली स्तम्भनाती-
त्यर्थः । इति रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

मन, तु क धृतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदन्त
चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) दन्त्यनोपधः । मन-
यति । इति दुर्गादासः ॥

मन, द ड बोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तना०-
आत्म० सक०-सेट् ।) द ड, मनुते । इति
दुर्गादासः ॥

मन, य औ ड बोधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) य ड, मन्यते ।
औ, अमंस । इति दुर्गादासः ॥

मनश्चापः, जि, (आप्नोतीति । आप् + अच् ।
मनस आपः ।) मनोज्ञः । इति चिकित्सा-
शेषः ॥

मनः, पु, (मन्यते स्मरन्मत्वादिगुणेन आद्रियत
इति । मन् + घः ।) जटाभांसी । इति शब्द-
चक्रिका ॥

मनः, [स्] स्त्री, (मन्यते बुध्यतेऽनेनेति । मन् +
“सर्वधातुभ्योऽस्तुन् ॥” उणा० ४ । १८८ । इति
अस्तुन् ।) लिङ्गशरीरावयवविशेषः । यथा ।
स्वप्नशरीराणि सप्तदशावयवानि लिङ्गशरी-
राणि । अवयवास्तु ज्ञानेन्द्रियपञ्चकं बुद्धि-
मनसी कर्मान्द्रियपञ्चकं वायुपञ्चकञ्चेति । मनो
नाम सङ्कल्पविकल्पात्मिका अन्तःकरणवृत्तिः ।
मनस्तु कर्मान्द्रियेः सहितं सत् मनोमयकोशो
भवति । इति वेदान्तसारः ॥ ज्ञानेन्द्रियविशेषः ।
तत्तु बुद्धौन्द्रियाणां यस्यां प्रधानं श्रीकृष्ण
विभूतिश्च । यथा,—
“इन्द्रियाणां मनश्चास्मि भूतानामस्मि चेतना ॥”

इति भगवद्गीता ॥

तच्च गभस्तस्य सपने मासि जायते । इति
सुखबोधः ॥ (“पञ्चमे मनः प्रतिबुद्धतरं भवति ॥”
इति सुश्रुते शरीरस्थाने ऋतोरुपध्याये ॥ ४॥)
तत्पर्यायः । चित्तम् २ चेतः ३ हृदयम् ४

मनः

स्वान्तम् ५ हृत् ६ मानसम् ७ । इत्यमरः ।
१ । ४ । ११ ॥ अग्निकम् ८ अङ्गम् ९ । इति
शब्दरत्नावली ॥ अपि च ।

“मनो महान् मतिर्मेधा पूर्वबुद्धिः स्थाति-
रीश्वरः ।

प्रज्ञा संविन् चित्तिश्च स्तुतिश्च परिपश्यति ।
पर्यायवाचकाः शब्दा मनसः परिकीर्त्तिताः ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मः ॥ ३ ॥

न्यायमते अस्य गुणाः । परत्वम् । अपरत्वम् ।
संख्या । परिमितिः । पृथक्त्वम् । संयोगः ।
विभागः । वेगश्च । मनोयाज्ञाणि यथा ।
सुखम् । दुःखम् । इच्छा । द्वेषः । मतिः ।
यत्नश्च । इदं परमाणुरूपम् । शिरोमणि-
मते वायव्यपरमाणुरूपम् । यथा,—

“परापरत्वं संख्यादाः पञ्च वेगश्च मानसे ।
मनोयाज्ञं सुखं दुःखमिच्छा द्वेषो मतिः कृतिः ॥
अयोगपदान्ज्ञानानां तस्यागुत्वमिच्छते ॥”

इति भाषापरिच्छेदः ॥

जन्मज्ञानसामान्यं प्रति त्वद्वाग्योगः कार-
णम् । यथा, तत्रैव ।

“त्वयो योगो मनसा ज्ञानकारणम् ॥”
तस्य नवगुणा यथा,—
“धैर्योपपत्तिव्यक्तिश्च विसर्गः कल्पना क्षमा ।
सदसच्चाश्रुता चैव मनसो नव वै गुणाः ॥”

इति मोक्षधर्मः ॥

अस्य व्याख्या । धैर्यम् १ उपपत्तिः ऊहापोह-
कौशलम् २ व्यक्तिः स्मरणम् ३ विसर्गः विप-
रीतसर्गो भ्रान्तिः ४ कल्पना मनोरथवृत्तिः ५
क्षमा ६ सत् वैराग्यादि ७ असत् रागद्वेषादि-
आश्रुता आस्थिरत्वम् ८ । इति तट्टीका ॥ ३ ॥

अस्य चातुर्विध्यं यथा,—
“मनोबुद्धिरहङ्कारश्चित्तं करणमात्मरम् ।
संश्रयो निश्चयो गर्वः स्मरणं विषया अमी ॥”
• इति वेदान्तः ॥

तस्य अध्यात्मत्वादि यथा,—
“अध्यात्मं मन इत्याहुः पञ्चभूतात्मधारकम् ।
अधिभूतश्च सङ्कल्पश्चन्द्रमाश्चाधिदैवतम् ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥
तस्य स्वरूपं यथा,—

“अनिरूप्यमदृश्यञ्च ज्ञानभेदं मनः स्तुतम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिखण्डे २३ अध्यायः ॥
तस्य प्राशस्त्राप्राशस्त्राश्रुमापकाणि यथा,—

“जनानां हृदयं सद्यः सुचिन्तं वचनेन वै ।
श्रियो कलत्रे कथायां दौहित्रे बान्धवेषु च ॥
पुत्रे पौत्रे च वचसि प्रतापे यशसि श्रियाम् ।
बुद्धौ वारिणि विद्ययां ज्ञायते हृदयं शृणुम् ॥”
इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे १ अध्यायः ॥

तस्य बन्धमोक्षहेतुत्वं यथा,—
“मन एव मनुष्याणां कारणं बन्धमोक्षयोः ।
बन्धस्य विषयासङ्गं मुक्तोऽस्ति विध्यं तथा ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ७ अध्यायः ॥
(“अतीन्द्रियं पुनर्मनः सत्त्वसंश्लोकं चेत्याहुरेकं

मनः

तदर्थं तस्य सदायत्तचेष्टम् । चेष्टाप्रत्ययभूत-
मिन्द्रियाणाम् । स्वार्थेन्द्रियार्थसङ्कल्पश्चभिचर-
णाश्चानेकमेकस्मिन् पुरुषे सत्त्वरजस्तमः सत्त्व
गुणयोगाच्च न चानेकत्वं नानेकं ह्येककालमने-
केषु प्रवर्तते ॥ तस्मान्नैककाला सर्वेन्द्रिय-
प्रवृत्तिः । यद्गुणश्चाभीष्टां पुरुषमनुवर्तते सत्त्वं
तत्सत्त्वमेवोपदिशन्ति ऋषयो बाहुल्याश्रयान् ॥
मनःपुरःशरीरेन्द्रियाण्यर्थमहङ्कसमर्थानि
भवन्ति ॥”

“मनसस्तु चिन्त्यमर्थः । तत्र मनसो बुद्धेश्च
त एव समानातिहीनमिच्छायोगाः प्रकृति-
विकृतिहेतवो भवन्ति ॥” इति चरके सूत्र-
स्थाने अष्टमेऽध्याये ॥

“लक्ष्यं मनसो ज्ञानस्याभावो भाव एव वा ।
सति ह्यात्मैन्द्रियार्थानां सन्निकर्षेण वर्तते ॥
वैधृत्यात्मनसो ज्ञानं साभिध्यात्तच्च वर्तते ।
अगुत्वमथचैकत्वं द्वौ गुणौ मनसः स्तुतौ ॥
चिन्त्यविचार्यमहङ्कश्च धैर्यं सङ्कल्पमेव च ।
यत्किञ्चित्कामसो ज्ञेयं तत् सर्वं ह्यर्थसंश्लोकम् ॥
इन्द्रियाभिग्रहः कर्म्म मनसस्तस्य निग्रहः ।
ऊहो विचारश्च ततः परं बुद्धिः प्रवर्तते ॥
इन्द्रियेन्द्रियार्थो हि समनस्केन दृश्यते ।
कल्पते मनसाप्यहं गुणतो दोषतो यथा ॥
जायते विषये तत्र या बुद्धिर्निश्चयात्मिका ।
यवस्यते तथा वक्तुं कर्तुं वा बुद्धिपूर्वकम् ॥
या यदिन्द्रियमाश्रित्य जन्मोर्बुद्धिः प्रवर्तते ।
याति सा तेन निर्द्वेषं मनसा च मनोभवा ॥
बुद्धौन्द्रियमनोर्थाणां विद्याद् योगधरं परम् ॥”

इति चरके शरीरस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

सत्त्वगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—
“आस्तिक्यं प्रविभज्य भोजनमनुत्तापश्च तथ्यं
वचो
मेधाबुद्धिचित्तमाश्च कथया ज्ञानञ्च निर्द-
म्भता ।
कर्मानिन्दितमसृहञ्च विनयो धर्मः सदेवा-
दरा-

देते सत्त्वगुणान्वितस्य मनसो गीता गुणा
ज्ञानिभिः ॥”

अस्ति धर्ममोक्षपरलोकादिकमिति बुद्ध्या
चरतोऽास्तिकस्तस्य भाव आस्तिक्यं अशु-
त्तापः अक्रोधः इतिः भूतप्रेतस्मरक्रोधलोभा-
दावशराहित्यं ज्ञानमात्मज्ञानम् । निर्दम्भता
कपटाभावः कर्मे अनिन्दितं असृहं निष्का-
मञ्च । रजोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा यथा,—
“क्रोधस्काङ्क्षलोभता च बहुलं दुःखं सुखे-
च्छाधिका

दम्भः कास्तुकाप्यलोकावचनं चाधीरता-
हृद्वृत्तिः ।
ऐश्वर्यादभिमानितातिशयितानन्दोऽधिकश्चा
टनं
प्रख्याता हि रजोगुणेन सहितस्यैते गुणा-
क्षतसः ॥”

मनःश्रि

मनसा

मनसा

कलीकवचनं मिथ्याकथनं अटनं पृथ्वीपरि-
भ्रमणम् ॥ अथ तमोगुणयुक्तस्य मनसो गुणा
यथा —

“नास्ति त्वं सुविषयतातिशयितालस्य च दृष्टा
मतिः
प्रीतिनिन्दितकर्मशर्मेणि सदा निद्राशुताह-
र्निशम् ।
अज्ञानं किल सर्वतोऽपि सततं क्रोधात्मता
चक्षुता
प्रख्याता हि तमोगुणेन सहितस्थिते गुणा-
श्चेतसः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥*॥
सर्वं सान्ना अदन्ताच्चेति प्रमाणात् अका-
रान्तमनश्चोदयति । यथा, उत्तरगीता-
याम् । १३ अध्याये ।

“मनस्य मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्जितम् ।

मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्धयन्ति योगिनः ॥”
मनःश्रिः, पुं, (मनो मानसं श्रिलति आकर्षति
स्वगन्धेनेति । श्रिल + कः ।) मनःश्रिला । यथा,
“टङ्केर्मनःश्रिलगुह्यैरविदायमाणा ॥”

इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मनःश्रिला, स्त्री, (मनः श्रिलति आह्वयति आक-
र्षति गन्धेनेति । श्रिल + कः । स्त्रियां टाप् ।
यद्वा, मनःप्रसादिका श्रिला धातुविशेषः ।)
रक्तवर्णधातुविशेषः । मन्क्ल इति भाषा ॥
(यथा, कुमारः । १ । ५५ ।

“मनःश्रिलाविष्कुरिता निषिदुः

श्लेयेनहृद्य श्रिलानलेषु ॥”)

सा तु लक्ष्मीवीर्यम् । इति वैयाकम् ॥ तत्प-
र्यायः । कुनटी २ मनोज्ञा ३ नागजिहिका ४ ।
इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥ नेपाली ५
श्रिला ६ । इति रत्नमाला ॥ मनोज्ञा ७ नेपा
लिका ८ मनोगुप्ता ९ कल्याणिका १० रोग
श्रिला ११ । इति राजनिर्घण्टः ॥ गोला १०
द्विचौषधिः १३ । इति भावप्रकाशः ॥ अस्या
गुणाः । कटुत्वम् । क्षिप्तत्वम् । लेखनत्वम् ।
विषभूतावेशभयोन्मादनाशित्वम् । वज्रकारि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च । तिक्त-
त्वम् । कफनाशित्वम् । सारकत्वम् । कृद्भि-
कारित्वम् । कुष्ठज्वरपाण्डुकासन्वासाश्रि-
त्वम् । शुक्रमङ्गलकारित्वम् । इति राजवल्लभः ॥
अन्यच्च ।

“मनःश्रिला गुरुर्वल्गा सरोवरा लेखनी कटुः ।
तित्ता क्षिप्त्वा विषन्वासकासभूतकफासनुत् ॥
मनःश्रिला मन्द्वलं करोति
जन्तुं ध्रुव शोधनमन्तरं ।
मलानुबन्धं किल सचरोधं
सशर्करं लक्ष्मणदक्षं कुप्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अस्याः पर्यायः शोधनं गुणाश्च यथा,—

“मनःश्रिला च नेपाली श्रिलाङ्गा नागजिहिका ।
मनोज्ञा कुनटी गोली करङ्गी करवीरिका ॥

मनोज्ञा ओदपुष्पाभा शस्यते सन्तकर्मसु ॥”

“जयन्ती भङ्गराजोत्थे रक्तागस्त्यरसेः श्रिला ॥
दोलायन्ते दिनं पाथ्या यामं ह्यागस्त्य स्रजके ।

चालयेदारनानेन सन्ध्यायोगेन योजयेत् ॥”

मतान्तरे मनःश्रिलाशुद्धिर्यथा,—

“अगस्त्यपत्रतोयेन भाविता सप्तवासरम् ।

शङ्खवेररसैर्वापि विप्रश्रुति मनःश्रिला ।

कटुः क्षिप्त्वा श्रिला तित्ता कफघ्नी लेखनी सरा ।

भूतावेशभयं हन्ति कासन्वासाहरा शुभा ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे नारणमारणाधि-
कारे ॥)

मननं, क्री, (मन्यत इति । मन् + क्यट् ।) श्रुतस्या-
द्वितीयवस्तुनो वेदान्तार्थानुगुणयुक्तिभिः अन-
वरतमनुचिन्तनम् । इति वेदान्तसारः ॥ बोध-
नम् । (यथा, गायत्रीतन्त्रे । १ । ४ ।

“मननात् पापतच्छाति मननान् स्वर्गमनुते ।

मननान् मोक्षमाप्नोति चतुर्लङ्गमयो भवेत् ॥”)

धारणम् । इति मगधात्वर्थदर्शनात् । बुद्धिः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मनसा, स्त्री, (मनः भक्ताभीष्टपूरणाय मननं
अस्यस्या इति । मनस् + अश्नं आदित्वाद्च् ।
ततश्चाप् । यद्वा, मनं मननमहङ्कारमिति
यावत् स्यति नाशयतीति । सो + कः ।) देवी-
विशेषः । तत्पर्यायः । कदः २ मनसादेवी ३
विषहरी ४ । इति जटाधरः ॥ अस्याः प्रणाम-
मन्त्रः ।

“आस्तीकस्य सुनेमांता भगिनी वासुकेक्षया ।
जरत्कारसुनेः पत्नी मनसादेवि नमोऽस्तु ते ॥”

इति तस्याः पूजापद्धतिः ॥

तस्या नाम्नां व्युत्पत्तिर्यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“अयतां मनसास्थानं यत् श्रुतं धर्मेवक्तनः ।
कथा सा च भगवतो कश्यपस्य च मानसो ॥
तेनयं मनसादेवी मनसा या च दीयति ।
मनसा ध्यायते या वा परमात्मानमीश्वरी ॥
तेन सा मनसादेवी योगेन तेन दीयति ।
आत्मारामा च सा देवी वैष्णवी सिद्धयोगिनी ॥
त्रियुगश्च तपस्तपला कृष्णस्य परमात्मनः ।
जरत्कारशरीरश्च दृष्टा यत् क्षीणमीश्वरः ॥
गोपीपतिनाम चक्रे जरत्काररिणि प्रभुः ।
वाञ्छितश्च ददौ तस्यै क्षपया च क्षपानिधिः ॥
पूजाश्च कारयामास चकार च पुनः पुनः ।
स्वर्गं च नागलोकं च पृथिव्यां ब्रह्मलोकतः ॥
भृशं जगत्सु गौरी सा सुन्दरी च मनोहरा ।
जगद्गौरीति विख्याता तेन सा पूजिता मती ॥
शिवश्रिया च सा देवी तेन श्रेयोति कीर्तिता ।
विष्णुभक्तान्तेव शश्वदेणावो तेन नारदः ॥
नागानां प्राणरक्षित्री यज्ञे जम्बीजयस्य च ।
नागेश्वरीति विख्याता सा नागभगिनीति च ॥
विषं संहर्तुमीशा सा तेन विषहरीति सा ।
सिद्धं योगं हरान् प्राप तेनातिसिद्धयोगिनी ।
महाज्ञानश्च गोप्यश्च नृपसङ्गीवर्गो पराम् ॥

महाज्ञानयुतां तां च प्रवदन्ति मनोविद्यः ॥

आस्तीकस्य सुनीलस्य माता सा च तप-
स्विनः ॥

आस्तीकमाता विख्याता जगत्सु सुप्रसिद्धिता ॥

प्रिया सुनेर्जरत्कारोर्मनीकस्य महात्मनः ।

योगिनो विश्वपूज्यस्य जरत्कारप्रिया ततः ॥

जरत्कारजगद्गौरी मनसा सिद्धयोगिनी ।

वैष्णवी नागभगिनी श्रेवी नागेश्वरी तथा ॥

जरत्कारप्रियास्तीकमाता विषहरीति च ।

महाज्ञानयुता चैव सा देवी विश्वपूजिता ॥

हादयेतां नामानि पूजाकावे च यः पठेत् ।

तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्धवस्य च ॥

नागभीते च शयने नागयस्ते च मन्दरे ।

नागक्षते महादुर्गे नागवेदितविग्रहे ।

इदं स्तोत्रं पठित्वा तु सुच्यते नात्र संशयः ।

निर्व्यं पठेद् यस्तं दृष्ट्वा नागवर्गः पलायते ॥

दशलक्षणपणैव स्तोत्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ।

स्तोत्रसिद्धिर्भवेद्दयस्य स विषं भोक्तुमीश्वरः ॥

नागौघभूषणं कृत्वा स भवेन्नागवाहनः ।

नागासनो नागतत्प्यो महासिद्धोभवेन्नरः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते महापुराणे प्रकृतिखण्डे नारा-
यणनारदीये मनसोपाख्याने मनसास्तोत्रं नाम
पञ्चचत्वारिंशत्तमोऽध्यायः ॥ * ॥ तस्याः पूजा-
मन्त्रादि यथा,—

श्रीनारायण उवाच ।

“पूजाविधानं स्तोत्रञ्च अयतां सुनिपुणव । ।

ध्यानञ्च सामवेदोक्तं देवीपूजाविधानकम् ॥

श्वेतचम्पकवर्णाभां रत्नभूषणभूषिताम् ।

वह्निशुद्धांशुकाधानां नागयज्ञोपवीतिनीम् ॥

महाज्ञानयुताश्चैव प्रवरां ज्ञानिनां सतीम् ।

सिद्धाधिष्ठातृदेवीं च सिद्धां सिद्धिप्रदां भजे ॥

इति ध्यात्वा तु तां देवीं स्मरेन्नेव प्रपूजयेत् ।

नेवेदोर्विविधेर्दोषैः पुण्यधूपागुलेपनैः ॥

मूलमन्त्रश्च वेदोक्तो भक्तानां वाञ्छितप्रदः ।

सुने । कल्पतरुनाम सुसिद्धो हृदयशास्त्रः ॥

ॐ ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रीं मनसादेवे स्वाहेति कीर्तितः ।

पञ्चलक्षणपणैव मन्त्रसिद्धिर्भवेन्नृणाम् ॥

मन्त्रसिद्धिर्भवेद्दयस्य स सिद्धो जगतां तले ।

सुधासमं विषं तस्य धन्वन्तरिसमो भवेत् ॥

ब्रह्मब्राह्मणमन्त्रान्तां ब्रह्मशाखां यत्नतः ।

आवाह्य देवीमोशान्तां पूजयेद् यो हि

भक्तिनः ॥

पञ्चस्यां मनसाख्यायां देवे दद्याच्च यो बलिम् ।

धनवान् पुत्रवाञ्छेव कीर्त्तिमाञ्च भवेद्भुवम् ॥

पूजाविधानं कथितं तदास्थानं निशामय ।

कथयामि महाभाग । यत् श्रुतं धर्मेवक्तनः ॥”

तस्या जन्मकारणं यथा,—

“परा नागभयाक्रान्ता बभूवुर्मानवा सुवि ।

यान् यान् खादन्ति नागाश्च ते न जीवन्ति

नारदः ॥

मन्त्राश्च सख्ये भीतः कश्यपः ब्रह्मणार्थितः ।

वेदवीजानुसारेण चोपदेशेन ब्रह्मणः ॥

मनसा

मन्नाधिष्ठाददेवीनां मनसां सख्ये ततः ।
तपसा मनसा तेन बभूव मनसा च सा ॥”
तस्यास्तपस्यादि यथा,—
“कुमारी सा च सम्भूय जगाम शङ्करालयम् ।
भक्त्या संपूज्य कैलासे तृष्टाव चन्द्रशेखरम् ॥
दिशं वर्धयद्दक्षं तं सिधेवे सुनेः सुता ।
आशुतोषो महेष्टश्च तां तृष्टी बभूव ह ॥
महाज्ञानं ददौ तस्यै पाठयामास साम च ।
लक्ष्मणम् कल्पतरुं ददावष्टाचरं सुनें ॥
लक्ष्मीमाया कामबीजं देवं लक्ष्मणपदमया ।
जैलोक्यमङ्गलं नाम कवचं पूजनक्रमम् ॥
सर्वपूज्यं स्तवनं ध्यानं सुवनपावनम् ।
पुरश्चायाक्रमश्चापि वेदोक्तं सर्वसम्मतम् ॥
प्राप्ता न्युज्जयान्ज्ञानं परं न्युज्जयं सती ।
जगाम तपसे साध्वी पुष्करं शङ्कराश्रया ॥
त्रियुगं तपस्तप्त्वा लक्ष्मण परमात्मनः ।
सिद्धा बभूव सा देवी ददर्श पुरतः प्रभुम् ॥
दृष्ट्वा लक्षाङ्गीं बालां लपया च लपानिधिः ।
पूजां कारयामास चकार च स्वयं हरिः ॥
वरं प्रदर्श तस्यै पूजिता त्वं भवे भव ।
वरं दत्त्वा च कल्याण्ये सद्यश्चान्तर्दधे विभुः ॥
प्रथमे पूजिता सा च लक्ष्मी परमात्मना ।
द्वितीये शङ्करेणैव कश्यपेन सुरेण च ॥
मनुना सुनिना चैव नागेन मानवादिना ।
बभूव पूजिता सा च त्रिषु लोकेषु सुव्रता ॥”
तस्या विवाहः स्वामिकर्तृकत्यागश्च यथा,—
“जरत्कारुसुनीन्द्राय कश्यपस्तां ददौ पुरा ।
अयाचितो सुनिश्रेष्ठो जगद् ब्रह्मणाश्रया ॥
ललोहाहं महायोगी विश्रान्तस्तपसा चिरम् ।
सुव्याप देवा जघने वटमूले च पुष्करे ॥
निद्रां जगाम च सुनिः स्मृत्वा निद्रांशमीश्वरम् ।
जगामास्तं दिनकरः सायंकाल उपस्थितः ॥
संचिन्त्य मनसा तत्र मनसा सा प्रतिष्ठिता ।
धर्मलोपभयेनेव चकारालोचनं सती ॥
अलत्वा पश्चिमां सन्ध्यां नित्याश्चैव द्विजन्मनाम् ।
ब्रह्महत्यादिकं पापं लभिव्यति पतिर्मम ॥
नोपतिष्ठति यः पूर्वे नोपास्ते यस्तु पश्चिमां ॥
स च एवाशुचिर्निधं ब्रह्महत्यादितं लभेत् ॥
वेदोक्तमपि सचिन्त्य बाधयामास तं सुनिम् ।
स च बुद्धा सुनिश्रेष्ठश्चोप तां दृष्ट्वा सुनिः ॥
जरत्कारुवचा ॥
कथं मे सुवने । साध्वि । निद्राभङ्गः क्षतस्त्वया ।
अथं व्रतादिकं तस्या या भर्तृचापकारिणी ॥
तपश्चान्नश्नश्चैव व्रतं दानादिकं यत् ।
भर्तुरप्रियकारिण्याः सर्वं भवति निष्कलम् ॥
यथा प्रियः पूजितश्च श्रीलक्ष्मः पूजितस्तथा ।
पतिव्रताव्रतार्थं पतिरूपी हरिः स्वयम् ॥
सर्वदानं सर्वयज्ञः सर्वतीर्थनिवेष्टनम् ।
सर्वं व्रतं तपः सर्वसुपवासादिकं यत् ॥
सर्वधर्मेण सद्यश्च सर्वदेवप्रपूजनम् ।
तत्सर्वं स्वामिसेवायाः कलां नार्हन्ति षोड-
शीम् ॥

मनसा

सुपुण्ये भारते वर्षं पतिसैवां करोति या ।
वैकुण्ठं स्वामिना साहं सा याति ब्रह्मणः
श्रुतम् ॥
विप्रियं कुरुते भर्तुर्विप्रियं वदति प्रियम् ।
असत्कुलप्रजाता या तत्फलं श्रूयतां सति ॥
कुम्भीपाकं व्रजेत् सा च यावच्चन्द्रदिवाकरौ ।
ततो भवति चाच्छाली पतिपुत्रविवर्जिता ॥
इत्युक्ता च सुनिश्रेष्ठो बभूव स्फुरिताधरः ।
चकम्पे मनसा साध्वी भयेनोवाच तं पतिम् ॥
मनसोवाच ।
सन्ध्यालोपभयेनेव निद्राभङ्गः क्षतस्त्वव ।
कुरु शान्तिं महाभाग । दृष्ट्वा मम सुव्रतम् ॥
शृङ्गाराहारनिद्रायां यच्च भङ्गं करोति च ।
स व्रजेत् कालसूत्रं स्वामिनश्च विशेषतः ॥
इत्युक्ता मनसादेवी स्वामिनश्चरणालुजे ।
पपात भक्ता भीता च करोद च पुनः पुनः ॥
कुपितश्च सुनिं दृष्ट्वा शीघ्रैः शम्भुसुदतम् ।
तत्राजगाम भगवान् सन्ध्या सह नारदः ॥
तत्रागत्य सुनिश्रेष्ठसुवाच भास्करः स्वयम् ।
विनयेन च भीतश्च तया सह यथोचितम् ॥
शीघ्रं उवाच ।
सुध्यास्तसमयं दृष्ट्वा धर्मलोपभयेन च ।
बोधयामास त्वां विप्र । नाहमस्तं गतस्तदा ॥
चमस्व भगवन् । ब्रह्मणां शम्भुं नोचितं सुने ।
ब्रह्मणानां हृदयं नवनीतसमं तथा ।
तेषां चण्डाहं क्रोधश्च ततो मम भवेज्जगत् ॥
पुनः स्मृतुं द्विजः शक्तो न तेजस्वी हिजात्
परः ।
ब्रह्मणो ब्रह्मणो वंशः प्रव्वलन् ब्रह्मतेजसा ॥
श्रीलक्ष्मं भावयन्निधं ब्रह्मण्योतिः सनातनम् ।
सुखं वचनं श्रुत्वा द्विजः शान्तो बभूव ह ॥
सुख्यो जगाम स्वस्थानं गृहीत्वा ब्रह्मणाश्रयम् ।
तत्राज मनसा विप्रः प्रतिज्ञापालनाय च ॥
रुदन्ती शोकयुक्ता च हृदयेन विदूयता ।
सा सखार गुरुं शम्भुमिष्टदेवं हरिं विधिम् ॥
कश्यपं चन्द्रासारं विपत्तौ भयकविता ।
तत्राजगाम भगवान् गोपीशः शम्भुरेव च ।
विधिं कश्यपश्चैव मनसा परिचिन्तितः ॥
दृष्ट्वा विप्रोऽभोष्टदेवं निर्गुणं प्रलतेः परम् ।
तृष्टाव परया भक्ता प्रणनाम सुहृद्भुः ॥
नमश्चकार शम्भुं ब्रह्माणं कश्यपन्तदा ।
कथमागमनं देवा इति प्रश्नं चकार सः ॥
ब्रह्मा तद्वचनं श्रुत्वा सहसा समयोचितम् ।
ससुवाच नमस्कृत्य हृषीकेशपदाम्बुजम् ॥
ब्रह्मोवाच ।
यदि त्वक्ता धर्मपत्नी धर्मिष्ठा मनसा सती ।
कुरुष्वार्या सुतोत्पत्तिं स्वधर्मपालनाय वै ॥
यती वा ब्रह्मचारी वा भिक्षुर्नचरोऽपि वा ।
जायायाश्च सुतोत्पत्तिं कृत्वा पश्चात् त्वज्जन्मे ॥
अलत्वा तु सुतोत्पत्तिं वैरागो यस्त्यजेत् प्रियाम् ।
स्वेतपस्तपुण्यश्च चात्मनश्च यथा जलम् ॥”
तस्याः पुत्रोत्पत्तिर्यथा,—

मनसा

“ब्रह्मणो वचनं श्रुत्वा जरत्कारुसुनीश्वरः ।
चकार तन्नाभिषागं योगेन मन्त्रपूर्वकम् ॥
तस्यै शुभाश्रयं दत्त्वा ययुर्देवा सुदान्विताः ।
सुदान्विता च मनसा जरत्कारुसुदान्विताः ॥
सुनेः करस्पर्शमात्रात् सद्यो गर्भो बभूव ह ।
मनसाया सुनिश्रेष्ठः सुनिश्रेष्ठ उवाच ताम् ॥”
जरत्कारुवचा ॥
गर्भेणात्र मनसे । तव पुत्रो भविष्यति ।
जितेन्द्रियाणां प्रवरो धार्मिको वैष्णवायमीः
तेजस्वी च तपस्वी च यशस्वी च गुणान्वितः
वरो वेदविदाश्चैव ज्ञानिनां योगिमान्तथा ॥
स च पुत्रो विष्णुभक्तो धार्मिकः कुलसुहृत् ।
श्रुयन्ति पितरः सर्वे यन्मन्त्रमात्रतो सुदा ॥
पतिव्रता सुशीला या सा प्रिया प्रियवादिनी ।
धर्मिष्ठपुत्रमाता च कुलजा कुलपालिका ॥
हरिभक्तिप्रदो बन्धुस्तमिष्टं तनसुखप्रदम् ।
यो बन्धुश्चित्तं स च पिता हरेर्वत्सं प्रदर्शकः ॥
सा गर्भधारिणी या च गर्भवासाविमोचनी ।
विष्णुमन्त्रप्रदाता च स गुरुर्विष्णुभक्तिदः ॥
गुरुश्च ज्ञानदाता च तज्ज्ञानं लक्ष्मभावनम् ।
आब्रह्मस्तम्भप्रथमतः यतो विश्वं चराचरम् ॥
आविर्भूतं तिरोभूतं किं वा ज्ञानं तदन्यतः ।
वेदं योगं यदुत्पत्तिसारं हरिसंवनम् ॥
तत्त्वानां सारभूतं हरिरन्यद्द्विजम्बुजम् ।
दत्तं ज्ञानं मया तुभ्यं स स्वामी ज्ञानदा हि यः
ज्ञानात् प्रसूयते बन्धात् स रिपुर्यो हि बन्धुः ।
विष्णुभक्तियुतं ज्ञानं न ददाति हि यो गुरुः ।
स रिपुः शिष्यघाती च यो हि बन्धान्नमोचयेत् ॥
जननीगर्भजात् क्रोशद् यमताडनजातया ।
न मोचयेद् यः स कथं गुरुस्तातो हि बान्धवः ॥
परमानन्दरूपं लक्ष्ममार्गमनश्चरम् ।
न दर्शयेद् यः स कथं कीदृशो बान्धवो ब्रह्मन् ।
भज साध्वि । परं ब्रह्माभ्युतं लक्ष्मं निर्गुणम्
निर्गुणं पुरा कर्म भवेद् यत्संवेद्या ध्रुवम् ॥
मया च्छलेन त्वं त्वक्ता चम देवि । मम प्रिये ।
चमाभुतानां साध्वीनां सत्त्वान् क्रोधो न विद्यतः ।
पुष्करं तपसे यामि गच्छ देवि । यथासुखम् ॥
श्रीलक्ष्मचरणाभोजनान्विष्टेदकातरः ॥
धनादिषु क्षिप्तो प्रीतिः प्रवृत्तिवत्सं गच्छताम् ।
श्रीलक्ष्मचरणाभोजने निष्कृष्टाणां मनोरथाः ॥
जरत्कारुवचः श्रुत्वा मनसा शोककातरा ।
सा सासुनेन विनयादुवाच प्राणवल्लभम् ॥
मनसोवाच ।
दोषिणाहं त्वया त्वक्ता निद्राभङ्गेन ते प्रभो ।।
यत्र सरामि त्वं बन्धो । तत्र मामागमिष्यसि ॥
बन्धुभेदः क्रोशतमः पुत्रभेदस्ततः परः ।
प्राणीशभेदः प्राणानां विच्छेदात् सर्वतः परः ॥
पतिः पतिव्रतानान् शतपुत्राधिकः स्मृतः ।
सर्वस्वात् प्रियः स्त्रीणां प्रियस्तेनोप्यत उधेः ॥
पुत्रे अधिकपुत्राणां वैष्णवानां यथा हरी ।
नृके यथेकनेत्राणां त्वितानां यथा जले ॥
शुद्धितानां यथाग्ने च कासुकानां यथा क्षियाम् ॥

यथा परस्मै चौराणां यथा जारे कुयोविताम् ॥
 विदुषाश्च यथा शास्त्रे बगिण्ये बगिजां यथा ।
 तथा शस्त्रज्जनः कान्ते साध्वीनां योवितां प्रभो ॥
 इत्युक्त्वा मनसा देवो पपात स्वामिनः पदे ।
 जगं चकार क्रोडे तां लपया स लपानधिः ॥
 जन्त्रोदकेन मनसा ज्ञापयामास तां मुनिः ।
 नाश्रुणा च मुनेः क्रोडं सिषिच भेदकानरा ॥
 तदा ज्ञानेन तौ द्वौ च विशोकौ च बभूवतुः ।
 स्मारं स्मारं पदाभ्योजं ज्ञापय्य परमात्मनः ॥
 जगाम तपसे विप्रः स्वकान्तां सुप्रबोध च ।
 जगाम मनसा शम्भोः कैलासं मन्दिरं गुरोः ॥
 पार्श्वंती बोधयामास मनसा शोककर्षिताम् ।
 शिवश्चातीव ज्ञानेन शिवेन च शिवालये ॥
 सुप्रशस्तदिने साध्वी सुयुवे मङ्गलजने ।
 नारायणांशं पुत्रश्च ज्ञानिनां योगिनां गुरुम् ॥
 गर्भस्थितो महाज्ञानं श्रुत्वा शङ्करवक्त्रतः ।
 स बभूव च योगीन्द्रो योगिनां ज्ञानिनां गुरुः ॥
 जातकं कारयामास वाचयामास मङ्गलम् ।
 वेदाश्च पाठयामास शिवाय च शिवः शिशोः ॥
 रत्नत्रिकोटिलजश्च ब्राह्मणेभ्यो ददौ शिवः ।
 पार्श्वंती च गवां लजं रत्नानि विविधानि च ॥
 शम्भुश्च चतुरो वेदान् वेदाङ्गानौतराणि च ।
 बालकं पाठयामास ज्ञानं न्ययुज्यं परम् ॥
 भक्तिरस्ति स्वकान्ते चाभीष्टदेवे गुरौ हरौ ।
 यस्याश्च तेन त्वत्पुत्री बभूवास्तीक एव च ॥
 जगाम तपसे विष्णोः पुष्करं शङ्कराक्षया ।
 नंप्राप्य च महामन्त्रं तपस्य परमात्मनः ॥
 दिवं वर्षाञ्जलजश्च तपस्तप्ता तपोधनः ।
 आजगाम महायोगी नमस्कृतुं शिव प्रभुम् ॥
 शङ्करश्च नमस्कृत्य जत्वा च बालकं पुरः ।
 सा आजगाम मनसा कश्यपस्याश्रमं पितुः ॥
 तां सपुत्रां सुतां दृष्ट्वा सुदं प्राप प्रजापतिः ।
 श्रुतलजश्च रत्नानां ब्राह्मणेभ्यो ददौ मुने ॥
 ब्राह्मणान् भोजयामास सोऽर्चंखान् श्रेयसे
 शिशोः ।
 अदितिश्च दितिश्चान्या सुदं प्रापुः परन्तथा ॥
 सा सपुत्रा च सुचिरं तस्थौ तातालये तदा ।
 तदीयं पुनरास्थानं वक्ष्यामि तन्निशामय ॥
 तस्या माहात्म्यं यथा,—
 “अथाभिमन्युतनये ब्रह्मशापः परीक्षिते ।
 बभूव सहसा ब्रह्मन् । देवदेविण कर्मणा ॥
 सप्ताहे समतीते तु तत्तत्कक्षाश्च भोक्षति ।
 शशापः शङ्गी वृषति कौशिक्याश्च जलेन च ॥
 राजा श्रुत्वा तत्पटतिं गङ्गाद्वारं जगाम सः ।
 तत्र तस्थौ च सप्ताहं शुश्राव धर्मेसंहिताम् ॥
 सप्ताहे समतीते तु गच्छन्तं तत्तत्कं पथि ।
 धन्वन्तरिर्दृष्टं भोक्तुं ददृशं गासुको वृषम् ॥
 तथोर्बभूव संवादः सुधीतिश्च परस्परम् ।
 धन्वन्तरिर्मणिं प्राप तत्तत्कः स्नेह्या ददौ ॥
 स ययौ तं गृहीत्वा च तुष्टः प्रहृष्टमानसः ।
 तत्तत्को भक्षयामास वृषश्च मञ्चकस्थितम् ॥
 राजा जगाम वैकुण्ठं स्मरं स्मरं हरिं गुरुम् ।

सत्कारं कारयामास पितुर्जन्मजयः शुचा ॥
 राजा चकार यज्ञश्च सर्पसत्रं ततो मुने ।
 प्राणांस्तथाज सर्पाणां सन्धेदो ब्रह्मनेजसा ॥
 स तत्तत्कश्च भीतश्च महेश्वरं शरणं ययौ ।
 सैन्धव तत्तत्कं हन्तुं विप्रवर्गः ससुदतः ॥
 अथ देवाश्च मुनयश्चायुर्मनसान्तिकम् ।
 तान्मुखाव महेश्वरश्च भयकातरविह्वलः ॥
 तन व्यास्तीक आगत्य यज्ञश्च मातराक्षया ।
 महेश्वरतत्तत्कप्राणान् ययाने भूमिपं वरम् ॥
 ददौ वरं वृषश्रेष्ठः लपया ब्राह्मणाक्षया ।
 यज्ञं समाप्य विप्रेभ्यो दत्तिकाश्च ददौ मुदा ॥
 विप्राश्च मुनयो देवा गत्वा च मनसान्तिकम् ।
 मनसा पूजयामासुस्तुष्टुश्च पृथक् पृथक् ॥
 शक्रः सम्भृतसम्भारो भक्तियुक्तः सदा शुचिः ।
 मनसा पूजयामास तुष्टाव परमादरम् ॥
 दत्त्वा षोडशोपचारं बलिश्च तत्पथं तदा ।
 प्रददौ परितुष्टश्च ब्रह्मविष्णुशिवाक्षया ॥
 संपूज्य मनसादेवीं प्रययुः स्वालयश्च ते ।
 इत्येव कथितं सर्वं किं भूयः श्रोतुमिच्छसि ॥”
 इत्युक्तमनसापूजास्तोत्रे यथा,—

नारद उवाच ।

“केन तुष्टाव स्तोत्रेण महेश्वरो मनसां सतीम् ।
 पूजाविधिक्रमं तस्याः श्रोतुमिच्छामि तत्त्वतः ॥
 श्रीनारायण उवाच ।
 सुज्ञातः शुचिराचान्तो धृत्वा धीते च वाससी ।
 रत्नसिंहासने देवीं वासयामास भक्तितः ॥
 स्वर्गगङ्गाजलेनैव बहुकुम्भाभ्यर्चनं च ।
 ज्ञापयामास मनसां महेश्वरो वेदमन्त्रतः ॥
 वाससी वासयामास वद्विशुद्धे मनोहरे ।
 सस्वाङ्गे चन्दन दत्त्वा पादार्घ्यं भक्तिसंयुतः ॥
 गणेशश्च दिनेशश्च वद्विं विष्णुं शिव शिवाम् ।
 संपूज्यादौ देवघटकं पूजयामास तां समीम् ॥
 ॐ ह्रीं श्रीं मनसादेये स्वाहेत्येवञ्च मन्त्रतः ।
 दृष्ट्वाक्षरेण मन्त्रेण ददौ सर्वं यद्योचितम् ॥
 दत्त्वा षोडशोपचारं दुर्लभं दुर्लभां हरिः ।
 भक्त्या च पूजयामास ब्रह्मणा प्रेरितो मुदा ॥
 वाद्यं नानाप्रकारश्च वादयामास तत्र वे ।
 बभूव पुष्पदण्डश्च नभसो मनसोपरि ॥
 देवविप्राक्षया तत्र ब्रह्मविष्णुशिवाक्षया ।
 तुष्टाव साश्रुनयश्च पुलकाञ्चिनवियङ्गः ॥

महेश्वर उवाच ।

देवि । त्वां श्रोतुमिच्छामि साध्वीनां प्रवरां
 वराम् ।
 परात्पराश्च परमां नहि श्रोतुं समीधुना ॥
 स्तोत्राणां जलजं वेदे सभावाद्यानतत्परम् ।
 न चमः प्रहृतं वक्तुं गुणानां तव सुव्रतं ॥
 शुद्धसत्त्वस्वरूपा त्वं कोपहिंसाविवर्जिता ।
 न च शर्मो मुनिकेन व्यक्तया च त्वया यतः ॥
 त्वं मया पूजिता साध्वी जननी च यथादितिः ।
 दयारूपा च भगिनी क्षमाकरा यथा प्रहः ॥
 त्वया मे रक्षिताः प्राणाः पुत्रदाराः सुरेश्वरि !
 अहं करोमि त्वां पूज्यां प्रीतिश्च वहते मम ।

निश्चा यद्यपि पूज्या त्वं भवेत्तत्र जगद्विजे ।।
 तथापि तव पूजाश्च वह्ययामि न सर्वतः ॥
 ये त्वामापादसंक्रान्ता पूजयिष्यन्ति भक्तितः ।
 पञ्चम्यां मनसाध्यायामीशां त्वां वा दिने दिने ॥
 पुत्रपौत्रादयस्तेषां वह्यन्ते च धनानि च ।
 यशस्विनः कौर्मिमन्तो विद्यावन्तो गुणान्विताः ॥
 ये त्वां न पूजयिष्यन्ति निन्दन्त्यज्ञानतो जनाः ।
 लज्जोद्गीर्णा भविष्यन्ति तेषां नागभयं सदा ॥
 त्वं स्वयं स्वर्गलक्ष्मीश्च वैकुण्ठं कमलालया ।
 नारायणांशो भगवान् जरत्कारुर्मुनीश्वरः ॥
 तपसा तेजसा त्वाश्च मनसा सख्ये पिता ।
 अस्माकं रक्षणायैव तेन त्वं मनसाभिधा ॥
 मनसा देवितुं शक्ता स्वात्मना सिद्धयोगिनी ।
 तेन त्वं मनसादेवी पूजिता वन्दिता भवे ॥
 या भक्त्या मनसा देवाः पूजयन्त्यनिशं भृशम् ।
 तेन त्वां मनसा देवीं प्रवदन्ति पुराविदः ॥
 सत्त्वरूपा च देवि । त्वं शश्वत्सत्त्वनिधेयया ।
 यो हि यद् भावयेन्नित्यं स तत् प्राप्नोति तत्त्वतः ॥
 इत्युक्त्वा मनसा जाला गृहीत्वा भगिनीश्च
 ताम् ।

प्रजगाम स्वभवनं भूवावासःपरिच्छेदाम् ॥
 पुत्त्रेण सार्द्धं सा देवी चिरं तस्थौ पितुर्गृहे ।
 भ्रातृभिः पूजिता शश्वत्त्वान्या वन्द्या च सर्वतः ॥
 गोलोकात् सुरभी ब्रह्मन् ! तन्नागत्य सुपूजि-
 ताम् ।
 तां ज्ञापयित्वा क्षीरेण पूजयामास सादरम् ॥
 ज्ञानश्च कथयामास गोप्यं सर्वसुदुर्लभम् ।
 तथा देव्या पूजिता सा स्वर्लोकश्च पुनर्ययौ ॥
 इदं स्तोत्रं पश्यवीजं तां संपूज्य च यः पठेत् ।
 तस्य नागभयं नास्ति तस्य वंशोद्भवश्च च ॥
 विषं भवेत् सुधातुल्यं सिद्धस्तोत्रो यदा भयेत् ।
 पञ्चलजजपेनैव सिद्धस्तोत्रो भवेन्नरः ।
 सर्पशायी भवेत् सोऽपि निश्चितं सर्पवाहनः ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रज्ञप्तिसुक्ते ४६ अध्यायः ॥
 धन्वन्तरिस्तमनसाध्यानपूजादि यथा,—

धन्वन्तरि उवाच ।

“इहागच्छ जगद्गौरि । गृहाण मम पूजनम् ।
 पूज्या त्वं त्रिषु लोकेषु परा कश्यपकन्यके । ॥
 त्वया जितं जगत सर्वं देवि । विष्णुस्वरूपया ।
 तेन तैश्चप्रयोगश्च न हतो रणभूमिषु ॥
 इत्युक्त्वा संयतो भूत्वा भक्तिनन्दात्मकन्धरः ।
 गृहीत्वा शुक्लकुसुमं ध्यानं कर्तुं ससुदतः ॥
 चारुचम्पकवर्णाभां सस्वाङ्गसुमनोहराम् ।
 ईषद्व्यासप्रसन्नास्यां प्रीतितां चन्द्रवासा ॥
 कवरीभारशोभाढ्यां रत्नाभरणभूषिताम् ।
 सस्वाभयप्रदां देवीं भक्ताशुयद्दकातराम् ॥
 सर्वविद्याप्रदां शान्तां सर्वविद्याविशारदाम् ।
 नागेन्द्रवाहिनीं देवीं भजे नागेश्वरीं पराम् ॥
 ध्यात्वेव कुसुमं दत्त्वा नानाप्रयसमन्वितम् ।
 दत्त्वा षोडशोपचारं पूजयामास तां प्रिये ॥
 स्तोत्रश्चकार भक्त्या च पुलकाञ्चिनवियङ्गः ।
 पुटाञ्जलिपुतो भूत्वा भक्तिनन्दात्मकन्धरः ॥४॥

मनस्का

धन्वन्तरित्वा च ।

नमः सिद्धिस्वरूपायै सिद्धिदायै नमो नमः ।

नमः काङ्क्षपकन्यायै वरदायै नमो नमः ॥

नमः शङ्करकन्यायै शङ्करायै नमो नमः ।

नमस्ते नागवाहिन्यै नागेश्वर्यै नमो नमः ॥

नमो नागभगिन्यै च योगिन्यै च नमो नमः ।

नमोऽस्त्रीकजन्यै च जन्यै जगतां नमः ॥

नमो जरत्कारनाम्बे जरत्कारिण्यै नमः ॥

नमश्चिरं तपस्विन्यै सुखदायै नमो नमः ।

नमस्तपःस्वरूपायै फलदायै नमो नमः ॥

सुशीलायै च साध्वै च शान्तायै ते नमो नमः ।

इत्येवमुक्त्वा भक्त्या च प्रणमाम प्रयत्नतः ॥

तुष्टा देवी वरं दत्त्वा सत्वरं स्खलयं ययौ ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलङ्कावल्गुखण्डे धन्वन्तरिदर्प-

भङ्गमनसाविजयो नाम ५१ अध्यायः ॥ * ॥

(कामरूपस्थितनदीविशेषः । यथा, कालिका-

पुराणे । ७४ । ३३ ।

“ततस्तु मनसा नाम नदी पुण्यतमा परा ।

चरित्वा मनसाख्या तु लङ्गविन्दवतारिता ॥

वैशाखं सकलं मासं यस्यां ज्ञात्वा नरोत्तमः ।

विष्णुलोकमवाप्तिव ततो मोक्षमवाप्नुयात् ॥”)

मनसादेवी, स्त्री, (मनसा चासौ देवी चेति ।

यद्वा, मनसा दीक्षणीति । दिव् + अच् ।

डीप् । “मनसः संज्ञायाम् ॥” ६ । ३ । ४ ।

इति विभक्त्यलुक् च ।) मनसा । इति जटा-

धरः ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे । ४६ । ११८ ।

“सम्यग्य मनसादेर्वी प्रययुः स्वालयश्च ते ॥”)

अस्या विवरणं मनसाशब्दे दृश्यम् ॥

मनसिजः, पुं, (मनसि जायत इति । जन् + डः ।

“हजदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥” ६ । ३ । ६ ।

इत्यलुक् ।) कामदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २७ ॥

(यथा, शाकुन्तले द्वितीयाङ्के ।

“कामं प्रिया न सुजभा मनस्तु तद्भावं दर्शना-

न्वासि ।

अज्ञतार्थेऽपि मनसिजे रतिसुभयप्रार्थना

कुरुते ॥”)

मनोजाते, त्रि ।

मनसिप्रथः, पुं, (मनसि शेते इति । शी +

“अधिकरणे शेते ॥” ३ । २ । १५ । इति अच् ।

“हजदन्तात् सप्तम्याः संज्ञायाम् ॥” ६ । ३ । ६ ।

इत्यलुक् ।) कामदेवः । इति जलायुधः ॥

मनस्कारः, पुं, (मनसि मनसो वा कारो निश्चय

इति । यद्वा, ल + भावे घञ् । मनसः कारो-

विकारः करणमिति वा ।) मनसः सुखादिः ।

तत्तुंयायः । चित्ताभोगः ॥ इत्यमरः । १ ।

५ । ५ ॥ ३ । मनसः सुखादौ तत्परत्वे एकस्मिन्

विषये मनसः पुनः पुनः प्रवृत्तिराभोगः ।

आभोगस्तत्तुंयमिति सर्वानन्दः । स्थीय-

मित्यन्ते । आपार इत्यपरे । वाञ्छितवस्तु-

प्राप्त्या चित्तस्य निराकाङ्क्षता । आभोगः

परिपूर्णातेति परे । अनागतचित्तनादिक्रमो

मनस्कार इत्यपरे । मनसो मनसि वा कारो

मनस्वि

निश्चयो मनस्कारः सेतु कथेति चः । मनसि

करणं मनसि कारः इत्यपि दृश्यते अथ बाहु-

ल्यान् सप्तम्या अलुक् । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मनस्तापः, पुं, (मनसः तापः पीडा ।) मनः-

पीडा । यथा, गारुडे १११ अध्याये ।

“मनस्तापं न कुर्वीत आपदं प्राप्य पार्थिवः ।

समनुद्धिः प्रसन्नात्मा सुखदुःखे समो भवेत् ॥”

अनुतापः । यथा, प्रायश्चित्ततत्त्वे ।

“ब्राह्मणेन यदा देवात् छिन्नं यज्ञोपवीतकम् ।

मनस्तापेन शुद्धिः स्यादापस्तम्बोऽब्रवीन्मुनिः ॥”

मनस्तालः, पुं (तल्यत इति । तल प्रतिष्ठायाम् +

घञ् । मनसि तालः प्रतिष्ठा यस्य ।) दुर्गायाः

सिंहः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (हरितालः ।

तच्च ज्ञोवत्वमपि । यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“हरितालं मनस्तालं वर्णकं नटभूषणम् ॥”)

मनस्थं, त्रि, (मने मनसि वा तिष्ठतीति । स्था +

कः । पक्षे विसर्गस्य लोपः ।) मनोऽवच्छिन्नम् ।

अन्तःकरणस्थितम् । यथा,—

“मनस्थं मनमध्यस्थं मध्यस्थं मनवर्जितम् ।

मनसा मनमालोक्य स्वयं सिद्धान्तं योगिनः ॥”

इति श्रीमदुत्तरगीतासुपरिचयसु ब्रह्मविद्यायां

योगशास्त्रे श्रीकृष्णार्जुनसंवादे ब्रह्मनिष्कपणं

नाम १ अध्यायः ॥ “तादृशब्रह्मापरोक्षेण सुच्यते

इत्याह मनस्थमित्यादि । मनस्थं मनोऽव-

च्छिन्नम् । मनमध्यस्थं मनःसाक्षीभूतम् । मध्यस्थं

संवेसाक्षीभूतम् । मनवर्जितं सङ्कल्पविक-

ल्पादिरहितम् । मनमवबोधालकम् । तदेव

मनसा परिशुद्धान्तःकरणेन । आलोक्य तद्

गोचरापरोक्षचरमवृत्तिं लब्ध्वा । योगिनः

ज्ञानिनः । स्वयमेव सिद्धान्तं निष्ठताविद्यका

सुक्ता भवन्तीत्यर्थः ॥” इति श्रीमदुत्तरगीतायाः

सुबोधिन्यां टीकायां श्रीगौडपादाचार्यविर-

चितायां १ अध्यायः ॥ * ॥ सर्वे सान्ता अद-

न्ताश्चेति प्रमाणादत्र मनश्शब्दोऽकारान्तः ।

मनःस्थितम् । यथा,—

“आजन्तं मन्त्रनस्थं यदपि मम मनोमध्यतः

कापि नाभूत

तत्ते पुण्यप्रतापादिह शरदि सतः सिद्धमाभूत्

सुखेन ॥”

इत्युद्धटः ॥

मनस्विनी, स्त्री, (प्रशस्तं मनोऽख्यस्येति । इति ।

मनस् + विनि । डीप् ।) प्रशस्तमनाः स्त्री ।

यथा, कुमारसम्भवे । ३ । ३२ ।

“मनस्विनीमानविघातदर्शं

तदेव जानं वचनं स्मरस्य ॥”

नृकण्ठोः पत्नी । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ५२ । २७ ।

“प्राणश्चैव नृकण्ठश्च पिता मम महायशः ।

मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा मम ॥”

प्रजापतिपत्नी । सा च सोमस्य वसोज्जननी ।

यथा, महाभारते । १ । ६६ । १६ ।

“धृञ्वायास्तु धरः पुत्रो ब्रह्मविद्यो ध्रुवस्तथा ।

चक्रमास्तु मनस्विन्याः असायाः असनस्तथा ॥”)

मनीषी

मनस्वी, [न] पुं, (प्रशस्तं मनोऽख्यस्येति ।

मनस् + विनि ।) शरभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

प्रशस्तमनोयुक्ते, त्रि । यथा,—

“मनस्विगर्हितः पन्थाः समारोहमसाम्यतम् ॥”

इति कारकटीकायां दुर्गादासः ॥

मनाक्, वा, (मन्यते इति । मन ज्ञाने + बाहुल-

कात् आकप्रत्ययः ।) अल्पम् । इत्यमरः । ३ ।

४ । ८ ॥ (यथा, भागवते । १ । १० । ३५ ।

“मरुधन्वमतिक्रम्य सौवीराभीरयोः परान् ।

आनतान् भागवोपागाच्छान्तावाहो मनाग-

वितुः ॥”)

मन्दः । इति मेदिनी । अथय-के, ११ ॥

मनाका, स्त्री, (मन्यते इति । मन + “बलाका-

दयश्च” उणा० ४ । १४ । इत्याकः । टाप् ।)

हस्तिनी । इत्युणादिकोषः ॥

मनाकरं, स्त्री, (मनाक् यथा तथा करोतीति ।

ल + अच् ।) मङ्गल्या । मल्लिकागन्धयुक्तागुल ।

इति शब्दचन्द्रिका । (मनाक् अल्पस्य करः ।)

इदत्कारके, त्रि ॥

मनायी, स्त्री, (मनोः पत्नीति । मनु + “मनोरौ

वा ।” ४ । १ । ३८ । इति डीप् उदात्तकारश्च ।)

मनोः पत्नी । इति जटाधरः ॥

मनावी, स्त्री, (मनोः स्त्री । मनु + “मनोरौ वा ।”

४ । १ । ३८ । इति डीप् औकारश्चान्तादेशः ।)

मनुपत्नी । इति सुग्धबोधशाकराजम् ॥ (यथा,

शतपथब्राह्मणे । १ । १ । ४ । १६ ।

“सा मनोरेव जायां मनावीं प्रविशे ॥”)

मनितं, त्रि, (मन बोधि + क्तः ।) ज्ञातम् । इत्य-

मरः । ३ । १ । १० ॥

मनीकं, स्त्री, (मन्यते शोभार्थमाश्रियते इति । मन्

+ “अलीकादयश्च” उणा० ४ । ५५ । इति

कीकनृप्रत्ययेन निपातनात् साधु ।) अञ्ज

नम् । इत्युणादिकोषः ॥

मनीषा, स्त्री, (ईष् + अच् । टाप् । मनस ईषा

गमनम् । “शकन्यादिषु पररूपं वाच्यम् ॥”

१ । १ । ६४ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या साधुः ।)

उड्डिः । इत्यमरः । १ । ७ । ५ ॥ (यथा,

ऋग्वेदे । १ । ५४ । ८ ।

“असमं चक्रमसमा मनीषा ॥”

स्तुतिः । यथा, ऋग्वेदे । ५ । ८३ । १० ।

“उत प्रजाभ्योऽविदो मनीषाम् ॥”

“मनीषां स्तुतिमविद प्राप्तवानसि ॥” इति

तद्वाक्ये सायनः ॥)

मनीषो, [न] पुं, (मनीषा अख्यस्येति । मनीषा +

ग्रीष्वादिभ्याम् इति ।) पङ्क्तिः । इत्यमरः ।

२ । ७ । ५ ॥ (यथा च मनौ । १ । १७ ।

“यत्कर्त्तव्यवयाः कृष्णास्तस्मैमान्याभयन्ति घट ।

तस्माच्छरीरमित्याहुस्तस्य मूर्तिं मनीषिणः ॥”)

उड्डियुक्ते, त्रि ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । ४५ ।

“चत्वारि वाक् परिमिता पदानि

तानि विदुर्मांशना ये मनीषिणः ॥”

“मनोविद्यो मेधाविनः ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥)

मनुः

मनुः, स्त्री, (मनु + "शृङ्खलिहीति ।" उणा० १।११। इति उः ।) एकः । इति राज-
निर्वाणः ॥ (मनोः पत्नीति । मनु + "मनोरौ
वा ।" ४।१।३८ । इत्यत्र "वा यद्व्येन द्वावपि
विकल्प्यते । तेन चैक्यं भवति । मनोः स्त्री
मनायी मनावी मनुः ।" इति काशिकोक्तः पक्षे
हीनभावः ।) मनुपत्नी । इति लिङ्गादिसंग्रहे
अमरः ॥

मनुः, पु, (मनुते इति । मन + "शृङ्खलिहीति ।"
उणा० १।११। इति उः ।) ब्रह्मणः पुत्रः ।
स च प्रजापतिर्धर्मशास्त्रवक्ता च । इति
लिङ्गादिसंग्रहे अमरः ॥ मनुष्यः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ८।४७।४ ।
"मनोर्विश्वस्य येदम आदित्याराय ईशते-
ऽनेहसो वक्तव्यः सुक्ततयो वक्तव्यः ॥"
"मनोः मनुष्यस्य ।" इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
जिनभेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मन्वः । इति
जटाधरः ॥ (यथा, गौतमीयतन्त्रे । ७।५ ।
"गोहिरण्यकवस्त्राद्यैस्त्वोषयेद् गुणमात्मनः ।
यथा ददाति सन्तुष्टः प्रसन्नवदो मनुम् ॥" ॥)
प्रतिकल्पे चतुर्दश मनवो भवन्ति तेषां
नामानि यथा । स्वायम्भुवः १ स्वरोचिषः २
उत्तमः ३ तामसः ४ रेतसः ५ चाक्षुषः ६
रते गताः । वैवस्वतः ७ । वर्त्मनोऽयम् ।
सावर्णिः ८ दक्षसावर्णिः ९ अश्वसावर्णिः १०
धर्मसावर्णिः ११ रुद्रसावर्णिः १२ देव-
सावर्णिः १३ इन्द्रसावर्णिः १४ एते भविष्यन्ति ।
इति श्रीभागवते ८ स्कन्धे १ अध्यायः ॥ * ॥
एतेषामुत्पत्तिर्यथा,—
"आद्यो मनुर्ब्रह्मपुत्रः शतरूपापतिर्ब्रह्मा ।
धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च गरिष्ठो मनुषु प्रभुः ॥
स्वायम्भुवः शम्भुशिष्यो विष्णुव्रतपरायणः ।
जीवन्मुक्तो महाज्ञानी भवतः प्रपितामहः ॥
संप्राप कृष्णदास्यश्च गोलोकश्च जगाम सः ।
दृष्ट्वा सृष्टं स्रपुत्रश्च प्रहृष्टश्च प्रजापतिः ॥
तुष्टाव शङ्करं तुष्टः सख्येन मनुमन्यकम् ।
स च स्वयम्भूपुत्रश्च पुरः स्वायम्भुवो मनुः ॥
स्वरोचिषो मनुश्चैव द्वितीयो वद्विनन्दनः ।
राजा वदान्यो धर्मिष्ठः स्वायम्भुवसो महान् ॥
प्रियव्रतसुतावन्मौ हौ मनु धर्मिणां वरौ ।
तौ हर्तीयचतुर्थौ च वैष्णवौ तामसोत्तमौ ॥
तौ च शङ्करशिष्यौ च कृष्णभक्तिपरायणौ ।
धर्मिष्ठानां वरिष्ठश्च रेतसः पञ्चमो मनुः ॥
षष्ठश्च चाक्षुषो ज्येष्ठो विष्णुभक्तिपरायणः ।
आहृदेवः सूर्यसुतो वैष्णवः सप्तमो मनुः ॥
सावर्णिः सूर्यतनयो वैष्णवो मनुर्दृष्टमः ।
नवमो दक्षसावर्णिर्विष्णुव्रतपरायणः ॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्ब्रह्मज्ञानविशारदः ।
ततश्च धर्मसावर्णिर्मनुश्च द्वादशः स्मृतः ॥
धर्मिष्ठश्च वरिष्ठश्च वैष्णवानां सदा ब्रह्म ।
ज्ञानी च रुद्रसावर्णिर्मनुश्च द्वादशः स्मृतः ॥
धर्मात्मा देवसावर्णिर्मनुरेव त्रयोदशः ।

मनुः

चतुर्दशो महाज्ञानी चैन्द्रसावर्णिरेव च ॥"
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलम्बखण्डे ५१ अध्यायः ॥
अपि च । स्वायम्भुवः १ । स च गायत्र्या
ब्रह्मणो जातः । अस्य पुत्राः दश । अग्निप्रः ।
अग्निबाहुः । रिफफः । सबलः । ज्योतिष्मान् ।
दुतिमान् । हयः । मेधाः । मेधातिथिः । वसुच ।
स्वरोचिषः २ । अस्य पुत्राश्चत्वारः । नभः ।
नभस्यः । प्रवृत्तिः । भावभञ्ज । औत्तमिः ३ ।
अस्य पुत्राः दश । ईषः । ऊर्जः । भूर्जः ।
शुचिः । शुक्रः । मधुः । माधवः । नभस्यः ।
नभः । सहस्रः । तामसः ४ । अस्य पुत्रा
दश । अकल्मषः । तपोधनी । तपोमलः ।
तपोधनः । तपोरतिः । तपस्यः । तपोमृतिः ।
परन्तपः । तपोभागी । तपोयोगी च ।
रेवतः ५ । तस्य पुत्राः दश । अरुणः । तत्त्व-
दर्शी । वितवान् । हयपः । कपिः । सुक्तः ।
निरुत्सुकः । सप्तः । निर्मोहः । प्रकाशकश्च ।
चाक्षुषः ६ । स च ध्रुवपौत्रान् रिपुञ्जयान्
ब्रह्मदौहित्रान् वीरगकन्यायां वैरिण्या जातः ।
तस्य भार्या नङ्गला । तस्य पुत्राः दश । उरुः ।
पुरुः । शतवृद्धः । तपस्वी । सत्यवाक् । कविः ।
अग्निष्टुपः । अतिरात्रः । स्वच्छसः । अभि-
मन्युश्च । वैवस्वतः ७ । स च सूर्यान् संहार्या
जातः । तस्य पुत्राः दश । इलः । इक्ष्वाकुः ।
कुशनाभः । अरिष्टः । रिष्ठः । नरिष्यन्तः ।
कुरुषः । शर्यातिः । एवप्रः । नाभागश्च ।
सावर्णिः ८ । स च सूर्यान् ह्यायायां जातः ।
तस्य पुत्राः दश । धृतिः । वरीयान् । यवसः ।
सुवर्णः । वृष्टिः । चरिणः । ईष्यः । सुमतिः ।
वसुः । शुम्भाश्च । रौच्यः ९ । असौ रुचिः
प्रजापतेः पुत्रः । भौत्यः १० । असौ भूतिनामक-
प्रजापतेः पुत्रः । मेरुसावर्णिः ११ । असौ ब्रह्मणः
पुत्रः । ऋतुः १२ । ऋतुधामा १३ । विज्य-
सेनः १४ । इति मातृस्य नवमाध्यायावधि
एकविंशत्यध्यायपर्यन्तम् ॥ क्रमशस्तेषां विव-
रणानि यथा, १ स्वायम्भुवः । यथा, मार्कण्डेये
५३ अध्याये ॥
"मनोः स्वायम्भुवस्यासन् दश पुत्रास्तु तत्समाः ।
येरियं पृथिवी सञ्जा सप्तदोषा सपञ्चता ।
ससमुद्रा करवती प्रतिवर्धं निवर्णिता ॥"
२ स्वरोचिषः । यथा, तन्त्रे ६७ अध्याये ।
मार्कण्डेये उवाच ।
"ततः स्वरोचिषं नाम्ना द्युतिमन्तं प्रजापतिम् ।
मनुश्चकार भगवांस्तस्य मन्वन्तरं द्रष्टुम् ॥
तत्रान्तरे तु ये देवा सनयस्तन्सुताश्च ये ।
भौपालाः क्रौष्टके । ये तान् गदतस्त्वं निशामय ॥
देवाः पारावतास्तश्च तथैव तु धिना द्विज ॥
स्वरोचिषेऽन्तरे चेन्नो विपश्चिदिति विस्तृतः ॥
ऊर्जस्तत्त्वस्था प्राणो दशोलिङ्गभस्तथा ।
निश्चरन्त्वावधोरांश्च तच्च सप्तर्षयोऽभवन् ॥
चैत्र-किंपुरुषाद्याश्च सुतास्तस्य महात्मनः ।
सप्तान् सुमहावीर्याः पृथिवीपरिपालकाः ॥

मनुः

तस्य मन्वन्तरं यावत्तावत्तदंशवितरे ।
सुक्तेयमवनिः सर्वा द्वितीयं वै तदन्तरम् ॥
स्वरोचिषस्तु चरितं जन्म स्वरोचिषस्य च ।
निशम्य सुच्यते पापेः अद्धानो हि मानवः ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तन्त्रे ६१ अध्यायमारभ्य
६६ अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ ३ औत्तमः ।
यथा, तन्त्रे ७३ अध्याये ।

मार्कण्डेये उवाच ।

"मन्वन्तरे हर्तीयेऽस्मिन् औत्तमस्य प्रजापतेः ।
देवानिन्द्रज्योतृ भूपान् निबोध गदतो मम ॥
स्वधामानस्तथा देवा यथानामाशुकारिणः ।
सत्वास्थश्च द्वितीयोऽन्यस्त्रिदशानां तथा गणः ॥
हर्तीये तु गणे देवाः शिवास्मा सुनिसत्तमः ।
शिवाः स्वरूपमस्ते तु श्रुताः प्रापप्रजाश्रिताः ॥
प्रतर्दनास्थश्च गणो देवानां सुनिसत्तमः ।
चतुर्थस्तत्र कथित औत्तमस्यान्तरे मनोः ॥
वशवर्त्तिनः पञ्चमेऽपि देवास्तत्र गणे द्विज ।
यथास्थातस्वरूपास्तु सर्व एव महासुते ॥
एते देवगणाः पञ्च स्मृता यशभजस्तथा ।
मन्वन्तरे मनुश्चेष्टे सर्वे द्वादशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रो महाभागस्तेजोष्णं स गुरुभवेन ।
श्रुतं क्रतूनामाह्वय सुशान्तिर्नाम नामतः ॥
यस्योपसर्गनाशाय नामाचरविभूषिता ।
अद्यापि मानवेगांथा गीयते तु महतीते ॥
सुशान्तिर्देवराट् कान्तः सुशान्तिं स प्रयच्छति ।
सहितः शिवसत्वाद्यैस्तथैव वशवर्त्तिनः ॥
अजः परशुचिर्दियो महाबलपराक्रमाः ।
पुत्रास्तस्य मनोरासन् विख्यातास्त्रिदशो-

पमाः ॥

तमृष्टिसम्भवैर्भूमिः पालिताभूरेन्दुरैः ।
यावन्मन्वन्तरं तस्य मनोरुतमतेजसः ॥
चतुर्थीगानां संख्याता साधिका स्त्रिकसप्ततिः ।
स्तत्रेतादिमंज्ञानां यान्युक्तानि युगे मया ॥
स्वतेजसा हि तपसो वशिष्ठस्य महात्मनः ।
तनयाश्चान्तरे तस्मिन् सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
हर्तीयमेतत्कथितं तव मन्वन्तरं मया ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तन्त्रे ६८ अध्यायमारभ्य ७०
अध्यायपर्यन्तं द्रष्टव्यम् ॥ ४ तामसः । यथा,
तन्त्रे ७४ अध्याये ।
"तामसाख्यो मनुरभूतस्य मन्वन्तरं द्रष्टुम् ॥
ये देवा यत्पत्निर्यश्च देवेभ्यो ये तथर्षयः ।
ये पुत्राश्च मनोस्तस्य पृथिवीपरिपालकाः ॥
सत्वास्तथाय्ये सुधियः सुरुपा हरयस्तथा ।
एते देवगणास्तत्र सप्तर्षिप्रतिष्ठाता स्ते ॥
महाबलौ महावीर्यौ शतयज्ञोपलक्षितौ ।
शिखिरिन्द्रस्तथा तेषां देवानामभवद्भुजः ॥
ज्योतिर्धामा पुष्टः कायश्चैकोऽधिपलकस्तथा ।
पौवरश्च तथा अक्षन् । सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ॥
नरः शान्तिः शान्तदानान्जानुजङ्गादयस्तथा ।
पुत्रास्तु तामस्यासन् राजानः सुमहाबलाः ॥"
अस्यान्यद्विवरणं तन्त्रे ७५ अध्याये ।
यथा, तन्त्रे ७५ अध्याये ।

मनुः

मार्कण्डेय उवाच ।

“तामादाय ततो भूपः स्वमेव नगरं ययौ ।
तस्मादजायत सुतो रेवत्या रेवतो मनुः ॥
समेतः सकलैर्धर्मैर्मानवैरपराजितः ।
विज्ञाताखिलशास्त्रार्थो वेदविद्यार्थशास्त्रविन् ॥
तस्य मन्वन्तरे देवान् सुनिदेवैरुपाधिवाच ।
कथ्यमानात्मया ब्रह्मन् । निबोध सुसमाहितः ॥
मुमेधसस्तत्र देवास्तथा भूपतयो द्विज । ।
वेङ्कटश्चाभिमाभञ्ज चतुर्दश चतुर्दश ॥
तथा देवगणानान् चतुर्णांमपि चैव । ।
नाम्ना विभुरभूद्विदः शतयज्ञीपलक्षकः ॥
हिरण्यलोमा वेदश्रीरुर्द्धवाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनिः ॥
वशिष्ठश्च महाभागो वेदवेदान्तपारगः ।
एते सप्तर्षयश्चासन् रैवतस्यान्तरे मनोः ॥
वलवन्धुर्महावीर्यः सुयष्ट्यस्तथापरः ।
मन्त्रकाद्यास्तथैवासन् रैवतस्य मनोः सुताः ॥
रैवतान्तास्तु मनवः कथिता ये मया तव ।
स्वायम्भुवाश्रया कृते स्वारोचिष्यन्ते मनुम् ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव द्रष्टव्यम् ॥ ६ चान्दुषः ।
यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।
“तस्य मन्वन्तरेऽस्य येऽन्तरविदशा द्विज । ।
ये चर्षयस्तथैवेन्द्रो ये सुताश्चास्य तान् द्रष्टु ॥
आर्या नाम सुरास्तत्र तेषामेकोऽष्टको गणः ।
प्रख्यातकर्म्मणां विप्र । यज्ञे ह्ययमुजामयम् ॥
प्रख्यातबलवीर्याणां प्रभामकलद्रुदृशाम् ।
द्वितीयश्च प्रकृताख्यो देवानामष्टको गणः ॥
तथैवाष्टक एवान्यो भव्याख्यो देवानागणः ।
चतुर्थश्च गणस्तत्र यथगायस्तथाष्टकः ॥
लेखस्वश्चास्तथैवान्यो तत्र मन्वन्तरे द्विज । ।
पञ्चमे च गणे देवास्तनुर्ब्रह्मा ह्यन्तर्नाशिनः ॥
शतं क्रतूनामाहुत्य यस्तेधामधिपोऽभवत् ।
मनोजवस्तथैवेन्द्रः संख्यातो यज्ञभागभुक् ॥
मुमेध्रा विरजाश्चैव हविष्ठाभुजसो मधुः ।
अतिनामा संहिष्णुश्च सप्तासन्निति चर्षयः ॥
उरुपुरुशतदुष्प्रसुखाः सुमहाबलाः ।
चान्दुषस्य मनोः पुत्राः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैवाध्याये द्रष्टव्यम् ॥ ७ वैव-
स्वतः । यथा, तत्रैव ७६ अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“आदिता वसवो रुद्राः साध्या विश्वे मरुद्गणाः ।
भृगवोऽङ्गिरसश्चाष्टौ यत्र देवगणाः स्मृताः ॥
आदिता वसवो रुद्रा विज्ञेया कश्यपात्मजाः ।
साध्याश्च वसवो विश्वे धर्मपुत्रगणाश्च यः ॥
भृगोस्तु भृगवो देवाः पुत्रा ह्यङ्गिरसः सुताः ।
एव सर्गाच्च मारीचो विज्ञेयः साम्यताधिपः ॥
ऊर्जस्वी नाम चैवेन्द्रा महात्मा यज्ञभागभुक् ।
अतीतानागता ये च यन्मे साम्यतश्च ये ॥
सर्वे ते त्रिदशेन्द्रास्तु विज्ञेयास्तुल्यलज्जयाः ।
सहस्राणां कुलिशिनः सर्ष एव पुरन्दराः ॥
मन्वन्तो हृवाः सर्वे द्रुपदो गणगामिनः ।
ते शतक्रतवः सर्वे भूत्वाभिभवन्तजसः ॥

मनुः

धर्माद्यैः कारणैः सुहृराधिपत्यगुणान्विताः ।
भूतभयभवन्नायाः श्रेष्ठ चैतत् त्रयं द्विज ! ॥
भूर्लोकोऽयं स्मृता भूमिरन्तरीक्षं दिवः स्मृतम् ।
दिशाश्च तथा स्वर्गस्त्रैलोक्यमिति गद्यते ॥
अत्रिष्वेव वशिष्ठश्च काश्यपश्च महावृषिः ।
गौतमश्च भरद्वाजो विश्वामित्रोऽथ कौशिकः ॥
तथैव पुत्रो भगवानृचिकस्य महात्मनः ।
जमदग्निस्तु सप्तैते सुनयोऽत्र तथान्तरे ॥
ईशाकुर्नाभगश्चैव धृष्टशर्मातिरेव च ।
नरिष्यन्तश्च विख्यातो नाभगो द्विष्ट एव च ॥
कुरुपश्च पुष्यपुश्च वसुमान् लोकविभुतः ।
मनोवैवस्वतस्येते नव पुत्राः प्रकीर्तिताः ॥
वैवस्वतमिदं ब्रह्मन् ! कथितं मे मयान्तरम् ।
अस्मिन् नृते नरः सद्यः पठिते चैव सत्तम ! ।
सुच्यते पातकैः सर्वैः पृथग्यत्र महद्भुते ॥”
अस्यान्यद्विवरणं ७७-७८ अध्यायेऽर्द्रष्टव्यम् ॥
८ सावर्णिः । यथा, तत्रैव ८० अध्याये ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“कथितस्तव सावर्णिः कायासंज्ञासुतश्च यः ।
पूर्वजस्य मनोस्तुल्यः स मनुर्भवितारुमः ॥
रामो व्यासो गालवश्च दीप्तिमान् लप एव च ।
ऋष्यशृङ्गस्तथा द्रोणिस्तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
सुतपाश्चाभिमाभाश्च सुख्याश्चैव त्रिधा सुराः ।
विंशकः कथिताश्चैषां त्रयाणां त्रिगुणो गणः ॥
तपस्तपश्च शक्रश्च द्युतिर्व्योतिः प्रभाकरः ।
प्रभासो दयितो धर्मस्तेजोरश्मिश्च वक्रतुः ॥
इत्यादिकस्तु सुतपा देवानां विंशको गणः ।
प्रभुर्विस्तुर्विभासाद्यस्तथाप्यो विंशको गणः ॥
सुराणामभिमानान् लब्ध्वीयमपि मे द्रष्टु ।
दमो दान्तो ऋतः सोमो विन्ताद्याश्चैव विंशतिः ॥
सुख्या कृते समाख्याता देवा मन्वन्तराधिपाः ॥
मारीचस्यैव ते पुत्राः काश्यपस्य प्रजापतेः ॥
भविष्याश्च भविष्यन्ति सावर्णस्यान्तरे मनोः ।
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु बलिर्वैरोचनिर्मनः । ।
पाताल आसी योऽद्यापि दैत्यः समयबन्धनः ।
विरजाश्चाववीरश्च निर्मोहः सत्यवाक् क्षतिः ॥
विद्याद्याश्चैव तनयाः सावर्णस्य मनोर्दृपाः ॥”
अस्यान्यद्विवरणं तत्रैव ८१-८२ अध्यायेऽर्द्रष्ट-
व्यम् ॥ ८ दक्षसावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४ अध्याये ।

“दक्षपुत्रश्च सावर्णो भावो यो नवमो मनुः ।
कथयामि मनोजस्य ये देवा सुनयो दृपाः ॥
पारामरीचिभर्गाश्च सुधर्माणस्तथा सुराः ।
एते त्रिधा भविष्यन्ति सर्वे द्वादशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रो भविष्यस्तु सहस्राख्यो महाबलः ।
साम्यन्तं कार्त्तिकेयो यो वह्निपुत्रः सडाननः ॥
अद्भुतो नाम शक्रोऽसौ भावी तस्यान्तरे मनोः ।
मेधातिथिर्वसु, सत्यो ज्योतिष्मान् द्युतिर्मांसया ॥
सप्तर्षयोऽन्यः सवलस्तथाप्यो ह्ययवाहनः ।
धृष्टकेतुर्वर्धकेतुः पञ्चहस्तो निरामयः ।
पृथुश्रवास्तथाचिंम्यन् भूदुरिन्द्रो हृष्टद्वयः ॥
एते दृपसुतास्तस्य दक्षपुत्रस्य वै दृपाः ॥”

मनुः

१० ब्रह्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ८४ अध्याये ।
“मनोस्तु दक्षमस्यान्यद्विदुः मन्वन्तरं द्विज । ।
मन्वन्तरे च दक्षमे ब्रह्मपुत्रस्य धीमतः ।
सुखासीना निरुद्धाश्च त्रिःप्रकाराः सुराः ॥
स्मृताः ।
शतसंख्या हि ते देवा भविष्या भाविनो मनोः ।
यत्र प्राणिनां शतं भावि तद्देवानां तदा शतम् ॥
शान्तिरिन्द्रस्तथा भावी सर्वैरिन्द्रगुणैर्धृतः ।
सप्तर्षींस्तान् निबोध त्वं ये भविष्यन्ति वै तदा ॥
आपोऽर्कमिहविष्णांश्च सुलतो सत्य एव च ।
नाभागोऽप्रतिमश्चैव वाशिष्ठश्चैव सप्तमः ॥
सुक्षेत्रक्षोत्तमौजाश्च भूमिसेनश्च वीर्यवान् ।
शतानीकोऽथ दृषभो ह्यनमित्रो जयद्रथः ॥
भूरिदुल्लः सुपर्वा च तस्यैते तनया मनोः ॥”
११ धम्मसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।
“भविष्या धर्मपुत्रस्य सावर्णस्यान्तरं द्रष्टु ॥
विहङ्गमाः कामगाश्च निर्माणरतयस्तथा ।
त्रिःप्रकारा भविष्यन्ति एकैकस्मिंश्शतो गणाः ॥
मासर्तुर्दिवसा ये तु निर्माणपतयस्तु ते ।
विहङ्गमा राजयोऽथ मौडूताः कामगा गणाः ॥
इन्द्रो दृषाख्यो भविता तेषां प्रख्यातविक्रमः ।
हविष्णांश्च वरिष्ठश्च ऋष्टिरन्यस्तथाष्टकः ॥
निचरश्चानघश्चैव विष्टिष्यान्तो महासुनिः ।
सप्तर्षयोऽन्तरे तस्मिन्मयिदेवश्च सप्तमः ॥
सर्वत्रगः सुशर्मा च देवानीकः पुरुङ्गहः ।
हेमधन्वा दृढायुश्च भाविनस्तत्सुता दृपाः ॥”
१२ रुद्रसावर्णिः । यथा, तत्रैव ।
“द्वादशे रुद्रपुत्रस्य प्राप्ते मन्वन्तरे मनोः ।
सावर्णाख्यस्य ये देवा सुनयश्च द्रष्टव्यं तान् ॥
सुधर्माणः सुमनसो हरिता रोजितास्तथा ।
सुवर्णाश्च सुरास्तत्र पञ्चैते दशका गणाः ॥
तेषामिन्द्रस्तु विज्ञेय ऋतधामा महाबलः ।
सर्वैरिन्द्रगुणैर्धृतः सप्तर्षीन्मपि मे द्रष्टु ॥
द्युतिस्तपस्वी सुतपास्तपोऽर्कमिन्द्रोनिधिः ।
तपोरतिस्तथैवान्यः सप्तमस्तु तपोधृतिः ॥
देववानुपदेवश्च देवश्रेष्ठो विदूरथः ।
मित्रवान् मित्रविन्दश्च भाविनस्तत्सुता ॥”
दृपाः ॥”

१३ रौष्यः । यथा, तत्रैव ।
“त्रयोदशस्य पण्यां रौष्याख्यस्य मनोः सुतान् ।
सप्तर्षींश्च दृपाश्चैव गदतो मे निशामय ॥
सुधर्माणः सुरास्तत्र सकर्माणस्तथापरः ।
सुशर्माणः सुरा कृते समस्ता सुनिवसतम् ॥
महाबलो महावीर्यस्तेषामिन्द्रो दिव्यक्षतिः ।
भविष्यान्त सप्तर्षीन् गदतो मे निशामय ॥
धृतिमानयश्चैव तत्त्वदर्शी निरुतसुकः ।
निर्मोहः सुतपाश्चाप्यो निष्कम्पश्च सप्तमः ॥
चित्रसेनो विचित्रश्च नयतिर्निर्भयो दृढः ।
सुनेत्रः चक्षुर्दृष्टिश्च सुव्रतश्चैव तत्सुताः ॥”
१४ भौत्यः । यथा, तत्रैव १०० अध्याये ।
“भौत्यो नाम मनुस्तस्य पुत्रो भूतेरजायत ।
तस्य मन्वन्तरे देवावृषीन् भूपांश्च मे द्रष्टु ॥

मनुः

भविष्यस्य भविष्यास्तु गदतो मम विस्तरात् ।
 देवेभ्यो यच्च भविता तस्य विस्वातकर्मणः ॥
 चाक्षुषाश्च कनिष्ठाश्च पवित्रा भ्राजिराक्ष्या ।
 धारावृक्षाश्च इत्येते पञ्च देवगणाः स्मृताः ।
 प्राचिरिन्द्रकृदा तेषां चिद्विशानां भविष्यति ।
 महाबली महावीर्यः सर्वैरिन्द्रगुणैर्युतः ॥
 असीधश्चाग्निबाहुश्च शुचिर्भुक्तोऽथ माधवः ।
 मुक्तोऽजितश्च समेते तदा समर्षयः स्मृताः ॥
 गुरुर्गभीरो ब्रह्मभरतोऽनुयुजस्तथा ।
 स्त्रीमानी च प्रतीरश्च विष्णुः संक्रन्दनस्तथा ॥
 तेजस्वी सुबलश्चैव भौत्यस्यैत मनीः सुताः ।
 चतुर्दश मयैतस्ते मन्वन्तरसुदाहृतम् ॥
 मन्वन्तरकथाश्रवणफलमाह तत्रैव १०० अध्याये ।
 “श्रुत्वा मन्वन्तराख्येयं क्रमेण सुनिश्चितम् ।
 पुण्यमाप्नोति मनुजस्तथाचीनाश्च सन्ततिम् ॥
 श्रुत्वा मन्वन्तरं पूर्वं धर्ममाप्नोति मानवः ।
 नारोचिषस्य श्रवणात् सर्वकामानवाप्नुते ॥
 अतमेधेनमाप्नोति ज्ञानश्चाप्नोति तामसे ।
 रैवते च श्रुते बुद्धिं सुरुपां विन्दते स्त्रियम् ॥
 प्यारोम्यश्चाक्षुषे पुंसां श्रुते वैवस्वते बलम् ।
 गुणवत्पुत्रपौत्रान् सुख्यसावर्णिके श्रुते ॥
 माहात्म्यं ब्रह्मसावर्णे धर्मसावर्णिके शुभम् ।
 मतिमाप्नोति मनुजो रुद्रसावर्णिके जयम् ॥
 ज्ञानिभ्रेष्ठो गुणैर्युक्तो दत्तसावर्णिके श्रुते ।
 निश्चाययत्वरिवलं रौच्यं श्रुत्वा नरोत्तमः ॥
 देवप्रसादमाप्नोति भौत्ये मन्वन्तरे श्रुते ।
 तथासिद्धिचं पुत्राश्च गुणयुक्तानवाप्नुते ॥
 सर्वार्थयुक्तामृदयश्च श्रेयोति सुनिश्चितम् ।
 मन्वन्तराणि तस्यापि श्रुयतां फलमुत्तमम् ॥
 तत्र देवावृषीनिन्द्रात्मनस्तत्तनयान्नृपान् ।
 वशांश्च श्रुत्वा सर्वेभ्यः पापेभ्यो विप्रमुच्यते ॥
 देवर्षीन्कृपाञ्चान्ये ये तन्मन्वन्तराधिपः ।
 त प्रीयन्ते तथा प्रीताः प्रयच्छन्ति शुभां मतिम् ॥
 ततः शुभां मतिं प्राप्य कृत्वा कर्म तथा शुभम् ।
 शुभां गतिमवाप्नोति यावदिन्द्रास्तुर्दश ॥
 सर्वं स्युर्हतवः क्षेम्याः सर्वं सौम्यास्तथा ग्रहाः ।
 भवत्यसंशयं श्रुत्वा क्रमात्तन्मन्वन्तरस्थितिम् ॥” * ॥
 विष्णु । यथा, महाभारते । १३ । १४६ । १६ ।
 “विश्वकर्मा मनुस्त्वष्टा स्याविष्टो स्यविरो ध्रुवः ॥
 मननप्रधानो विद्वान् । यथा, वाजसनेयसंहि-
 तायाम् । १५ । ४६ ।
 “तस्मिन्नहं निदधे नाकेऽग्निं यमाहूर्मनवस्तीर्ण-
 बर्हिषम् ॥”
 “मनवः मननप्रधाना विद्वांसः ॥” इति तद्वाक्ये
 महाधरः ॥ * ॥ अन्तःकरणम् । यथा, भागवते ।
 ६ । ४ । २५ ।
 “देहोऽसवोऽद्या मनवो भूतमात्रा
 नात्मानमन्युश्च विदुः परं यत् ॥”
 “मनवोऽन्तःकरणानि ।” इति तद्वाक्यायां श्रीधरः ॥
 कृशाश्वस्य पुत्रमेदः । यथा, भागवते । ६ । १० ।
 “कृशाश्वोऽर्चिषि भार्यायां धूमकेतुमजौ जन्तु ।
 विषखायां वेदशिरः देवत वयुर्न मनुम् ॥”

मनुष्यः

मनुजः, पुं, (मनोजात इति । जन् + जः ।)
 मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १ ॥ (यथा
 विष्णुपुराणे । १ । ६ । १० ।
 “स्वर्गापवर्गौ मानुष्यान् प्राप्नुवन्ति नरा सुने ।।
 यथाभिरुचितं स्थानं तदुयात्ति मनुजा
 दिज । ॥”)
 मनुजी, स्त्री, (मनुज + गौरादित्वात् ङीष् ।)
 मानुषी । इति जटाधरः ॥ (टाप् इत्येके । यथा,
 हरिवंशे । १७६ । २३ ।
 “विद्याधराणां नारीषु साध्वीषु मनुजासु च ॥”)
 मनुभूः, पुं, (मनोर्भवतीति । भू + क्तिप् । मनु-
 भूत्वात्तत्स्थानं यस्येति वा ।) मनुष्यः । इति
 शब्दचन्द्रिका ॥
 मनुराट्, [ज] पुं, (मनुः मानव इव राजते
 इति । राज् + क्तिप् । मनुष्यवदाचारतत्त्वादस्य
 तथात्वम् ।) कुवेरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनुषी, स्त्री, (मनुष्यस्य स्त्री । मनुष्य + “हय-
 गवयसुकयमनुष्यमत्स्यानामप्रतिषेधः ।” ४ । १ ।
 ६३ । इत्यस्य वार्तिकोक्त्या ङीष् । “हलस्तद्धि-
 तस्य ।” ६ । ४ । १५० । इति यलोपः ।)
 मानुषी । इति शब्दरत्नावली ॥
 मनुष्यः, पु, (मनोरपत्यमिति । मनु + “मनो-
 र्जातावृज्यतौ युक्च ।” ४ । १ । १६१ । इति
 यत् युगागमश्च ।) मनोरपत्यम् । तत्प्रत्ययः ।
 मानुषः २ मर्त्यः ३ मनुजः ४ मानवः ५ नरः
 ६ । इत्यमरः । ३ । ६ । १ ॥ भूमिजः ७ द्विपदः
 ८ चैतनः ९ भूस्थः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मनुः ११ पञ्चजनः १२ पुरुषः १३ पुरुषः १४
 पुमान् १५ ना १६ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मर्त्यः १७ मिट् १८ । इति जटाधरः ॥ * ॥
 (यथा, मनुः । १ । ४३ ।
 “रक्षांसि च पिशाचाश्च मनुष्याश्च जरा-
 युजाः ॥”)
 स तु अस्वाकसोतो ब्रह्मणो नवमः सर्ग एक-
 विधश्च । यथा,—
 “अस्वाकसोतस्तु नवमः क्षतरेकविधो वृणाम् ।
 रजोऽधिकाः कर्मपरा दुःखं च सुखमानिनः ॥”
 इति श्रीभागवते । ३ । १० । २४ ।
 अपि च ।
 “तस्यापि ध्यायतः सर्गं सत्याभिध्यायिनस्तमः ।
 प्रादुर्लभ्यु च यत्कृतादस्वाकसोतस्तु साधकः ॥
 यस्यादस्वाकं प्रवर्तन्ते ततोऽस्वाकसोतसस्तु ते ।
 ते च प्रकाशवद्गुणास्तमोदितरजोऽधिकाः ॥
 तस्मात्ते दुःखवद्गुणा भूयो भूयश्च कारिणः ।
 प्रकाशा वहिरन्तश्च मनुष्याः साधकास्तु ते ॥”
 इति बृह्पुगाणि सर्गकथननामाध्यायः ॥ * ॥
 मनुष्यजन्मसुक्तिकारणं यथा,—
 “विमुक्तिहेतुकान्या तु नरयोनिः क्षतात्मनाम् ।
 नामुच्यन्ति हि संसारे विभ्रान्तमनसो गताः ॥
 जीवा मानुष्यतां मन्ये जन्मनामुत्तरेपि ।
 तद्दीडकं दर्शनं प्राप्य सुक्तिद्वारं विचैतसः ॥
 पतन्ति भूयः संसारे विष्णुमायाविमोहिताः ।

मनोज

सदुत्तरापि दःसाध्या माया कृष्णस्य मोहिनी ॥
 इति तत्रैव मुद्गिलतनामाध्यायः ॥ * ॥
 “मनुष्याणां पिता माता भ्राता च शीहरियेया ।
 विशेषतो मनुष्याणां पिता माता जनार्दनः ।
 भ्राता च सर्वलोकानां वात्सल्यागुणसागरः ॥”
 इति पाशोत्तरखण्डे ७० अध्यायः ॥ * ॥
 स निविधो यथा,—
 “यजन्ते सात्विका देवान् यच्चरन्तांसि राक्षसाः ।
 प्रेतान् भूतगणाञ्चान्ये यजन्ते तामसा जनाः ॥
 इति श्रीभगवद्गीतायां १७ अध्यायः ॥
 “ऊर्ध्वं गच्छन्ति सत्त्वस्था मध्ये तिष्ठन्ति राक्षसाः ।
 जघन्यगुणवृत्तस्था अधो गच्छन्ति तामसाः ॥”
 इति तत्रैव १४ अध्यायः ॥
 (त्रि, स्तुतिकारकः । यथा, ऋग्वेदे । १ । ५६ । १ ।
 “होता मनुष्यो न दृष्टः ॥”
 “मनुष्यो लौकिको वन्द्यो दातारं प्रभुं बहु-
 विधया स्तुत्या तौति ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
 मनुष्यसम्बन्धी । यथा, ऋग्वेदे । १ । ६२ । ११ ।
 “प्रमिनतो मनुष्या युगानि ॥”
 “मनुष्या मनुष्याणां सम्बन्धीनि युगानि क्षत-
 जेतादीनि प्रमिनतो स्वगमनागमनाभ्यां प्रक-
 र्णेण हिंसन्तो ॥” इति तद्वाक्ये सायनः ॥ मनुष्य-
 हितः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । १८ । १ ।
 “दशारिर्वा मनुष्यः स्वर्गः ॥”
 “मनुष्यो मनुष्याणां हितः स्वर्गः स्वर्गस्य
 दाता ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥)
 मनुष्यधर्मा, [न] पुं, (मनुष्यस्यैव धर्म आचारो
 यस्य । “धर्मादिति क्येयत्वात् ।” ५ । ४ । १२४ । इति
 समासोऽङिति ।) कुवेरः । इत्यमरः । २ । ६ । १२४ ।
 मनुष्ययज्ञः, पु, (मनुष्येभ्यो मनुष्यार्थं यो यज्ञः ।)
 अतिथिपूजनम् । इति रुयङ्गशब्ददर्शनात् ॥
 (यथा, शतपथब्राह्मणे । ११ । ५ । ६ । १ ।
 “तान्येव महानत्राणि भूतयज्ञो मनुष्ययज्ञः
 पितृयज्ञो देवयज्ञो ब्रह्मयज्ञ इति ॥”)
 मनुष्यी, स्त्री, (मनुष्य + गौरादित्वात् ङीष् ।
 योपधप्रतिषेधे “हयगवयसुकयमनुष्यमत्स्याना-
 मप्रतिषेधः ।” इति ङीष् यलोपाभावः ।) मानुष
 स्त्रीजातिः । तत्प्रत्ययः । मानुषी ७ नारी ३
 मानवी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ मर्त्या ५
 मनुजी ६ नरी ७ । इति जटाधरः ॥
 मनोगुप्ता, स्त्री, (मनसा मनःशब्देन गुप्तिव ।)
 मनःशिला । इत्यमरः । २ । ६ । १०८ ॥
 मनोजन्मा, [न] पु, (मनसो जन्म यस्य ।)
 कन्दर्पः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मनोभवः, पु, (मनस इव जवोऽस्य । एकदेव सर्व-
 गामित्वात् तथात्वम् ।) विष्णुः । यथा, महा-
 भारते दानधर्मं सहस्रनामस्तोत्रम् । १३ ।
 १४६ । ८७ ।
 “मनोजन्मोर्धकरो वसुरेता वसुप्रदः ॥”
 (मनसाश्च सत्य जघः ।) मनसो वेगः । इति
 व्याकरणम् । (अनिलपत्राः शिवायाः पुत्रः ।
 यथा, हरिवंशे । ३ । ४८ ।

मन्तुः

“मनःशिला मनोगुप्ता मनोका नागजिह्वा ।
नेपाली कुनटी गोला शिला दियोविधिः ।”

सूत्रम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मन्त्रं, त्रि, (मन्थते इति । मन + तथ ।) मन-
नीयम् । भावम् । यथा । “आत्मा वा अरे
द्रष्टव्यः श्रोतव्यो मन्त्रो निदिध्यासितव्यः ।”
इत्यादि ह्यान्वयोपनिषत् ॥

मन्त्रा, [त्रि] त्रि, (मन्थते जानातीति । मन् +
“बहुलमन्त्रापि ।” उणा० २ । ६५ । इति
लृप् ।) विद्वान् । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुखादि-
वृत्तिः ॥ (मन्त्रकर्ता । यथा । “स हि हेतुः
कारणं निमित्तमन्तरं कर्ता मन्त्रा वेदिता
बोद्धा दृष्टा घाता अक्षा विश्वकर्मा विश्व-
रूपः पुरुषः प्रभवोऽयसो निधः गुणी यद्वत्
प्राधान्यमयत्तं जीवो ज्ञः प्रकृतश्चेतनावान्
विभूर्भूतात्मा चेक्ष्यात्मा चान्तरात्मा चेति ।”
इति चरके शरीरस्थाने चतुर्थेऽध्याये)

मन्तुः, पु, (मन्थते इति । मन् + “कमिमनिजनि-
गाभायाद्विभ्यञ्च ।” उणा० १ । ७३ । इति
तुन् ।) अपराधः । (यथा, नैषधचरिते । ६ । ११० ।

“सतीव्रतैस्तीव्रमिमन्तु मन्तु-

मन्त्रवरं वज्रिणि मार्षितासि ॥”)

मनुष्यः । प्रजापतिः । इति मेदिनी । तै, ४३ ॥

हार्त्विशप्रपराधा यथा । भगवद्भक्तानां चन्द्रिय-
विद्वान्भोजनम् १ अग्निविद्वद्दिने दन्तधावन-
मज्जत्वा विष्णोरुपसर्पणम् २ मैथुनं कृत्वा
अस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् ३ नृत्यं नरं सृष्ट्वा
अस्नात्वा विष्णुकर्मकरणम् ४ रजस्वलां सृष्ट्वा
अस्नात्वा विष्णुहृदप्रवेशनम् ५ मानव श्रयं
सृष्ट्वा अस्नात्वा विष्णुसन्निधाववस्थानम् ६
विष्णुं सृष्ट्वाः पायुवायुप्रयोगः ७ विष्णोः कर्म
कुर्वतः पुरीषत्यागः ८ विष्णुश्राद्धमनादृत्य
श्राद्धान्तरप्रशंसा ९ अतिमर्त्तिनं वासः परि-
धाय विष्णुकर्माचरणम् १० अविधानेनाचस्य
विष्णोरुपसर्पणम् ११ विष्णोरपराधं कृत्वा
विष्णोरुपसर्पणम् १२ क्रुद्धस्य विष्णुसर्पणम् १३
निविष्टपुष्पेण विष्णोरर्चनम् १४ रक्तं वासः
परिधाय विष्णोरुपसर्पणम् १५ अन्यकारं दीपेन
विना विष्णोः स्पर्शनम् १६ कृष्णं वस्त्रं परिधाय
विष्णोः कर्माचरणम् १७ वायसोदृतवस्त्रं
परिधाय विष्णोः कर्माचरणम् १८ विष्णवे
कुङ्कुरोच्छिद्यदानम् १९ वराहमांसं भुक्त्वा विष्णो-
रुपसर्पणम् २० जालपादशरारिमांसं भुक्त्वा
विष्णोरुपसर्पणम् २१ दीपं सृष्ट्वा हस्तमप्रक्षाल्य
विष्णोः स्पर्शनं कर्माचरणं वा २२ अश्रुशानं
गत्वा अस्नात्वा विष्णोरुपसर्पणम् २३ पिण्याकं
भुक्त्वा विष्णोरुपसर्पणम् २४ विष्णवे वराहमांस-
निषेदनम् २५ मद्यमादाय सृष्ट्वा पीत्वा वा
विष्णुहृदप्रवेशनम् २६ परकीयेणाशुचिना वा
वस्त्रेण परिहितेन विष्णुकर्माचरणम् २७
विष्णवे नवात्मप्रदाय तद्भोजनम् २८ गन्धपुष्पं

मन्तुः

अप्रदाय धूपदीपदानम् २९ उपानहावाक्यं
विष्णुस्थानप्रवेशनम् ३० मेरीशब्देन विना विष्णोः
प्रबोधनम् ३१ अजीर्णं सति विष्णोरुपसर्पणम् ३२
एतदप्युपलक्षणं तथा च नरसिंहपुराणे ।
“अपराधसहस्राणि अपराधशतानि च ।
पञ्चैकैकं देवेशः नमते हेतुयाक्षितः ॥”
इत्यादिकाचारतत्त्वे चतुर्थयामार्हकृतम् ॥
अपि च ।

वराह उवाच ।

“भुक्त्वा तु परकीयात्रं तत्परकृतिवर्जनः ।
प्रथमश्चापराधोऽयं धर्मेविघ्नय वै भवेत् ॥
अभुक्त्वा दन्तकाष्ठानि यस्तु मासुपसर्पति ।
द्वितीयश्चापराधस्तु कर्मविघ्नय विद्यते ॥
गत्वा मैथुनसंयोगे योऽनु मां सृष्ट्वाते नरः ।
तृतीयमपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
सृष्ट्वा रजस्वलां नारीमस्माकं यः प्रपद्यते ।
चतुर्थमपराधस्तु दृष्टे नैव क्षमास्यहम् ॥
सृष्ट्वा तु नृतकश्चैव अस्मत्कारकतस्तु वै ।
पञ्चमश्चापराधश्च न क्षमामि वसुन्धरे ॥
सृष्ट्वा तु नृतकं यस्तु नाचस्य सृष्ट्वाते तु माम् ।
षष्ठकश्चापराधस्तु न क्षमामि वसुन्धरे ॥
मांमेवाचैनकाले तु परीयं यस्य गच्छति ।
सप्तमश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु नीलेन वस्त्रेण प्राहृतो मां प्रपद्यते ।
अष्टमश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
मांमेवाचैनकाले तु यस्तस्य प्रभावते ।
नवमश्चापराधस्तु न रोचामि वसुन्धरे ॥
अविधानेन मां सृष्ट्वा यस्तु मां प्रतिपद्यते ।
दशमश्चापराधस्तु मम चाप्रियकारकम् ॥
क्रुद्धस्त्वन्थानि कर्माणि कुर्वते कर्मकारकः ।
एकादशपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अकर्मण्यानि पुण्यानि यस्तु मासुपकल्पयेत् ।
द्वादशश्चापराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु रक्तेन वस्त्रेण कौसुम्भेनोपगच्छति ।
त्रयोदशपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
अन्तकाष्ठेऽपि मां देवि । यः सृष्ट्वाते कदाचन ।
चतुर्दशपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु ज्ञानेन वस्त्रेण मम कर्माणि कारयेत् ।
पञ्चदशपराधस्तु कल्पयामि वरानने ॥
अधौतेन च वस्त्रेण यस्तु मासुपकल्पते ।
षोडशस्त्वपराधानां कल्पयामि वरानने ॥
स्वयमन्नं यो दद्यादज्ञानाय च माधवि ।
सप्तदशपराधस्तु कल्पयामि वसुन्धरे ॥
यस्तु मत्स्थानि मांसानि भक्षयित्वा वरानने ।
अष्टादशपराधानि अनुज्ञातानि माधवि ॥
जालपादं भक्षयित्वा यस्तु मासुपसर्पति ।
एकोनविंशपराधं प्रतिजानामि सन्दरि ॥
यस्तु मे दीपकं सृष्ट्वा यो मां सृष्ट्वाति माधवि ।
विंशकश्चापराधानां कल्पयामि वरानने ॥
अश्रुशानं यस्तु वै गत्वा यो मांमेवाभिगच्छति ।
एकविंशपराधानि कल्पयामि वसुन्धरे ॥
पिण्याकं भक्षयित्वा तु यो मांमेवोपचक्रमे ।

मन्त्रः

हार्त्विशस्त्वपराधानां तान्वाहं चोपकल्पये ॥
यस्तु वाराहमांसानि प्रापयेन्नोपपाद्येत् ।
अपराधं त्रयोविंशं कल्पयामि वसुन्धरे । ॥
सुरां पीत्वापि यो मर्त्यः कदाचिदुपसर्पति ।
अपराधं चतुर्विंशं कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
यः कुसुम्बश्च मे श्राकं भक्षयित्वोपचक्रमे ।
अपराधं पञ्चविंशं कल्पयामि वसुन्धरे ! ॥
परप्रावरणीनेव यस्तु मासुपसर्पति ।
अपराधेषु षड्विंशं कल्पयामि वरानने ॥
नवात्मं यस्तु भक्षेत् न स देवान् पितॄन् यजेत् ॥
सप्तविंशपराधानि कल्पयामि गुह्यान्विते । ॥
उपानहौ च प्रपदे तथा मे वोपचक्रमे ।
अष्टाविंशपराधानि कल्पयामि गुह्यान्विते ॥
शरीरं मन्त्रयित्वा तु यो मामामोति माधवि ।
एकोनविंशमपराधं स स्वर्गं न गच्छति ॥
अजीर्णं समाविष्टो यस्तु मामभिगच्छति ।
त्रिंशकश्चापराधानां कल्पयामि वसुन्धरे ॥
गन्धपुष्पाययदत्त्वा तु यस्तु धूपं प्रयच्छति ।
एकत्रिंशपराधस्तु कल्पयामि यशस्विनि ॥
विना भर्त्यादिशब्देन दारस्थोद्घाटनं मम ।
महापराधं विद्यते तद्वाचिंशपराधकम् ॥”

इति वाराहे हार्त्विशप्रपराधाध्यायः ॥
(त्रि, ज्ञाता । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६३ । ८ ।

“य ईश्वरे भुवनस्य प्रचेतसो

विश्वस्य स्यात्तुर्जगतश्च मन्त्रवः ।”

“मन्त्रवः सर्वस्य वेदितारः ।” इति तद्वाक्ये
सायनः ॥ मननीयः । यथा, ऋग्वेदे ।
१ । १५० । १ ।

“युवोरच्छिन्ना मन्त्रवोह सर्गाः ।”

“मन्त्रोह मननीयाश्च ।” इति सायनः ॥)
मन्त्रः, पु, (मन्त्रते गुप्तं परिभाष्यते इति ।

मन्त्रि गुप्तभाषणे + चन् । यद्वा, मन्त्रयते गुप्तं
भाषते इति । मन्त्रि गुप्तभाषणे + अच् ।) वेद-
भेदः । स च मन्त्रस्वरूपभागः ॥ (यथा,
ऋग्वेदे । ६७ । ४ । ७४ ।

“प्रनूनं ब्रह्मणपतिर्मन्त्रं वेदत्युक्तम् ॥”

यथा च मनुः । २ । १६ ।

“निषेकादिभ्यश्चान्तो मन्त्रैर्वैद्योऽस्मिन् विधिः ।
तस्य शास्त्रेऽधिकारोऽस्मिन् ज्ञेयो नान्यस्य
कस्यचित् ॥”

तन्नाट्युक्तमन्त्रभागश्च । यथा, मनी । ७ । १९७ ।
“सुपरीक्षितमन्त्राद्यमन्त्रात्मनैर्विधापदैः ॥”)
शुप्रिवादः । स तु रक्षसि कर्तव्यावधारणं मन्त्र-
यति स्थितम् । इत्यमरभरतौ । परामर्शः ।
मन्त्रणा । (यथा, माघे । २ । २६ ।

“मन्त्रो योध इवाधीरः सञ्जाज्ञैः संतृतेरपि ।
निरं न सङ्गते स्यातुं परेभ्यो भेदशङ्कया ॥”)
अङ्गादिभ्यो मन्त्रणायहणस्य निषेधो यथा,—
“अङ्गाङ्गहीना वधिराः कुयोनियु रताश्च ये ।
तेषां मन्त्रो न सुखदः प्रोक्तः कविभिरेव च ।
कासुकानां जहानाश्च स्त्रीजितानां तथैव च ।
अशुरस्य गृहे निव्यं जामाता कर्मकारकः”

मन्त्रः

तस्यापि न भवेन्नमः कार्यसिद्धौ कदाचन ॥”
इति जैमिनिभारते आन्ध्रमेधिकपर्वणि २ अः ॥
अथ त्वं मन्त्राणां शब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥ देवादीनां
साधनम् । इति मेदिनी । रे, ७४ ॥

“तन्मन्त्राद्यवच्छिन्नां यत्तृतीयादगोचरम् ।
रहस्यालोचनं मन्त्रो रहस्यमसुपकरणम् ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

मन्त्राख्यातदेकनवतृषथो यथा,—
“एते मन्त्रज्ञतः सर्वे ज्ञानक्षेत्रास्तु निबोधत ।
भृगुः काश्यपः प्रचेताश्च दधीचो ह्यात्मवानपि ॥
और्वोऽथ जमदग्निश्च विदः शारङ्गस्तथा ।
आर्यश्रेष्ठो ह्यश्वमेधश्च वीतहृद्यः सवेधसः ॥
वैशम्पैयः पृथुर्विदोदासो बन्धुश्चो गन्तव्यप्रौढकः ।
शक्रोऽपि विप्रश्चिन्तते भृगवो मन्त्रज्ञतमाः ॥१८॥
अङ्गिरा वेधसश्चैव भरद्वाजो गभातकः ।
तथा ऋगधरो गर्हः सतिः सुजतिरेव च ॥
गुर्ववीतश्च मान्वाता अम्बरीषस्तथैव च ।
युवनाम्बः पुरुकुलः सुमददयः सदस्यवान् ॥
अजमीढो ह्युदायश्च तक्षकः कविरेव च ।
पृथुदन्धो विरूपश्च कण्वश्चैवाथ सुहृन्तः ॥
उतथश्च शरदाश्च तथा वाजिश्रवा अपि ।
अयस्योऽथ सुचिन्तितश्च वामदेवस्तथैव च ॥
आर्यश्रेष्ठो ह्यहोरात्रश्च ऋषिर्दधितपा अपि ।
काक्षीवाश्च त्रयस्त्रिंशत् स्मृता ह्याङ्गिरसा
वराः ॥ ३३ ॥

एते मन्त्रज्ञतः सर्वे काश्यपास्तु निबोधत ।
काश्यपः सहवत्सावो निधुवो वेदा एव च ।
असितो देवलश्चैव घडितं ब्रह्मवादिनः ॥ ६ ॥
अत्रिर्वैद्वस्वश्चैव श्वावाचोऽथ गविष्ठिवः ।
वर्णातको ऋषिः सिद्धस्तथा पूर्वान्तिथिश्च यः ॥
इत्येते अत्रयः प्रोक्ता मन्त्रज्ञतसु महर्षयः ॥४॥
वशिष्ठश्चैव शक्तिश्च तृतीयश्च पराशरः ।
ततस्तु इन्द्रप्रमतिः पञ्चमस्तु भवद्वसुः ॥
घञस्तु मित्रावरुणिः सप्तमः कुण्डिनस्तथा ।
इत्येते सप्त विज्ञेया वाशिष्ठा ब्रह्मवादिनः ॥५॥
विश्वामित्रश्च गार्धियो देवजातस्तथोदहः ।
तथा विह्वान् मधुच्छन्दो ऋषिश्चान्योऽधमर्षयः ॥
अष्टको लोहितश्चैव भूतकोलश्च ताडुर्भी ।
देवश्रवा देवरातः पुराणश्च धनञ्जयः ॥
शिप्रिरश्च महातेजाः सालङ्कायन एव च ।
त्रयोदशेते विज्ञेया ब्रह्मिष्ठाः कौशिका वराः ॥१३॥
अगस्थोऽथ दण्डान्न इन्द्रबाहुस्तथैव च ।
ब्रह्मिष्ठगस्त्यो ह्येते त्रयः परमकीर्णयः ॥ १॥
मनुर्वैवस्वतश्चैव इलो राजा पुरुरवाः ।
क्षत्रियाणां वरा ह्येते विज्ञेया मनुवादिनः ॥३॥
भगवन्चैव भलश्च वल्लभश्चैव ते त्रयः ।
एते मन्त्रज्ञतो ज्ञेया वैश्वानां प्रवराः स्मृताः ॥३॥
इत्येकनवतिः प्रोक्ता मन्त्रा येन बहिष्कृताः ।
ब्राह्मणाः क्षत्रिया वैश्या ऋषिपुत्रास्तथा स्मृताः ।
क्रमेणाश्च सुता ह्येत ऋषिपुत्राः श्रुतपथः ॥”

इति मातृ १०१ अध्यायः ॥

कण्वमन्त्रमाहात्म्यं यथा,—

मन्त्रः

“तावन्निरुद्धः संसारकारागारे विधौर्जनः ।
न यावत् कण्वमन्त्रश्च प्राप्नोति गुरुवक्तव्यः ॥
ज्ञतकर्मभोगरूपनिगङ्गोच्छेदकारणम् ।
मायाजालोच्छेदकरमाशापाशनिज्जननम् ॥
गोलोकमागोसोपानं निस्तारबीजकारणम् ।
भक्तपुरस्करपञ्च निर्यं दृढमन्त्रश्चरम् ॥
सारश्च सर्वतपसा योगानाश्च तथैव च ।
सिद्धीनां वेदपाठानां व्रतादीनाश्च निश्चिनम् ॥
दानानां तीर्थस्नानानां यज्ञादीनां पुरन्दर ! ।
जपानामुपवासानामित्याह कमलोद्भवः ॥
पुंसां लक्षं पितृणाञ्च शतं मातामहस्य च ।
पूर्वं परश्च तत्संख्यं पितरं मातरं गुरुम् ॥
सहोदरं कलत्रश्च बन्धुं शिष्यश्च किङ्करम् ।
ससुहृदश्च श्वशुरं च शूकं कन्याश्च तत्सुतम् ॥
आत्मानश्च सतीत्यंश्च गुरुपत्नीं गुरोः सुतम् ।
उहरेद्भलवान् भक्तो मन्त्रग्रहणमात्रतः ॥
मन्त्रग्रहणमात्रेण जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ।
तत्संशयपूतस्तीर्थोपः सदाः पूता वसुधरा ॥
अनेकजन्मपथ्यन्तं दीक्षाक्षीनो भवेन्नरः ।
तदानीदेवमन्त्रश्च लभते पुण्यश्रेष्ठतः ॥ * ॥
सप्तजन्मोपदेवानां ज्ञत्वा सेवां स्वकर्मतः ।
लभते च रतेर्मन्त्रं साक्षिणः सर्वकर्मणाम् ॥
जन्मत्रयं भास्करश्च निसंख्य मानवः शुचिः ।
लभेद्गणेशमन्त्रश्च सर्वविघ्नहरं परम् ॥
जन्मत्रयं तं निसंख्य निर्विघ्नश्च भवेन्नरः ।
विघ्नेशस्य प्रसादेन दिव्यज्ञानं लभेन्नरः ॥
तदा ज्ञानप्रदीपेन समालोच्य महामतिः ।
अज्ञानान्धतमो हित्वा महामार्गं भजेन्नरः ॥
विष्णुमायाश्च प्रकृतिं दुर्गां दुर्गातनाशिनोम् ।
सिद्धिर्दत्ता सिद्धिरूपाश्च परमां सिद्धयोगिनीम् ॥
वागोरूपाश्च पद्माश्च भद्रा लज्जाप्रियात्मिकाम् ।
नानारूपां तां निसंख्य जन्मनां श्रुतकं नरः ॥
तत्प्रसादाद्भवेत् ज्ञानी ज्ञानानन्दं ततो भजेत् ।
लज्जाज्ञानाधिदेवश्च महोज्ञानं सनातनम् ॥
शिव शिवस्वरूपश्च शिवदं शिवकारणम् ।
परमानन्दरूपश्च परमानन्ददायिनम् ॥
सुखदं मोक्षदश्चैव दातारं सर्वसम्पदाम् ।
अमरत्वप्रदश्चैव दीर्घायुप्रदं परम् ॥
इन्द्रत्वञ्च मनुत्वञ्च दातुं शक्तश्च लीलया ।
राजैश्वर्यप्रदश्चैव ज्ञानदं हरिभक्तिदम् ॥
जन्मत्रयं समाराध्य चाशुतोषप्रसादनः ।
सर्वदस्य वरं गेव निर्मलं ज्ञानमालभेत् ॥
निर्मलज्ञानदीपेन सुप्रदीपेन तत्त्ववित् ।
ब्रह्मादित्यपथ्यन्तं सर्वं मिथ्यैव पश्यति ॥
दयानिधिः प्रसादेन शङ्करस्य महात्मनः ।
वरदस्य वरं गेव हरिभक्तिं लभेत् ध्रुवम् ॥
तदा तद्भक्तसंसर्गात् कण्वमन्त्रं लभेत् ध्रुवम् ।
तदा निजनिमाप्नोति मारुताक्षारं परान्तराम् ॥
यच्च देहं लभेन्नन्तं तद्देहावधि भारते ।
तत् पाञ्चभौतिकं तत्कला विभर्षि दिशरूपकम् ॥
करोति दास्यं गोलोकं वेङ्कटं वा हरं पदे ।
परमानन्दसंयुक्तो मोक्षादियु विवर्जितः ॥

मन्त्रः

न विद्यते पुनर्जन्म पुनरागमनं सुर । ।
पुनश्च न पितृन् चौरं धत्वा माह्वस्तनं परम् ॥
विष्णुमन्त्रोपासकानां गङ्गादितीर्थसंविनाम् ।
खधर्मिणाश्च भिक्षुणां पुनर्जन्म न विद्यते ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसंख्ये ३३ अध्यायः ॥
शिवमन्त्रा यथा,—
“प्रथमं श्रद्धा तन्मन्त्रं ततोऽनुष्ठानगोचरम् ।
ततः क्रमन्तु पूजायाः क्रमाद्विनां नरवेभौ ॥
समस्तानां स्मरणांशु दीर्घाः शिवाः सविन्दकाः ।
नृ लक्षं कृ शून्याः सार्धं चन्द्रा उपान्ते नाभि-
संहिताः ॥
रभिः पञ्चाक्षरैर्मन्त्रः पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितः ।
क्रमान् सम्मदसन्दोहमादगौरवसंज्ञकाः ॥
प्रासादस्तु भवेत् शेषः पञ्चमन्त्राः प्रकीर्तिताः ।
एकैकेन तथैवेकं वक्तुं मन्त्रेण पूजयेत् ॥
एकं ससुदितं ज्ञत्वा पञ्चभिर्वा प्रपूजयेत् ।
प्रासादेनाथवा पञ्चवक्त्रं देवं प्रपूजयेत् ।
सम्मदादियु मन्त्रेषु प्रासादस्तु प्रशस्ततः ॥
शम्भोः प्रसादेनेवै यस्मादुदृतस्तु मन्त्रकः ।
तेन प्रासादसंज्ञोऽयं कथ्यते सुनिपुणवै ।
तस्मान् सर्वेषु मन्त्रेषु प्रासादः प्रीतिदः प्रभोः ।
आमोदकारकः शम्भोर्मन्त्रः सम्मद उच्यते ।
भगः प्रपूर्णश्चापि सन्दोहः परिकीर्तितः ॥
आकर्वको भवेन्मादो गुरुत्वाद्गौरवाच्चयः ।
एतद्वृत्तं समस्तश्च मन्त्रं शम्भोः प्रकीर्तितम् ॥
पञ्चाक्षरश्च यन्मन्त्रं पञ्चवक्त्रस्य कीर्तितम् ।
सुवां तनेव मन्त्रेण आराधय तस्मै नमः ॥”
इति कालिकापुराणे ५० अध्याये वेताल
भैरवौ प्रति वशिष्ठवाक्यम् ॥ * ॥
मन्त्रस्य त्रिविधजपो यथा,—
“वाचिकश्च उपांशुश्च मानसश्च त्रिधा स्मृतः ।
जयाणां जपयज्ञानां श्रेयान् स्वादत्तरोत्तरः ॥
यदुच्चनीचस्वरितैः स्पष्टशब्दवदक्षरैः ।
मन्त्रमुच्चारयेद्वृत्तं जपयज्ञः स वाचिकः ॥
शून्यैश्चार्थमन्त्रमभीपद्येदौ प्रचालयन् ।
किञ्चित् शब्दं स्वयं विदादुपांशुः स जपः स्मृतः ।
धिया यदक्षरश्रेण्या वर्णाद्वर्णं पदात् पदम् ।
शब्दार्थचित्तनाभ्यासः स उक्तो मानसो जपः ॥
तेन स्मरान्मनुयुक्तवर्णाचारणवान् वाचिकः ।
स्वयं शब्दग्रहणमात्रयोग्यकिञ्चित् शब्दवागुपांशुः ।
जिह्वोष्ठचालनमन्त्रेण वर्णागुसन्धात्मको-
मानसः ॥” ॥
वाचिकेऽप्युच्चैर्जपनिविधमाह शङ्करः ।
“नोच्चैर्जपे बुधः कुप्यात् सावित्रास्तु विप्रवतः ।”
योगियाश्च वल्काः ।
“न चक्रमन् न विहसन् न पार्श्वमवलोकयन् ।
नोपाश्रितो न जल्पन् न पाटतशिरास्तथा ॥
न पदा पादमाक्रम्य न वै बहिः करोति स्मृतौ ।
नैवंविधं जपं कुप्यात् न च संश्रावयेज्जपम् ॥
उत्तिष्ठन् वास्यमाणोऽक्रमासीनः प्रादुस्खो
जपेत् ।
प्राक् कुशेवैवमासीनो वसानो वाससी शुभ ॥”

मन्त्रः

बृहस्पतिः ।

“यदि स्थातुं क्षिप्तवासा वै वारिमध्यगतो जपेत् ।
अन्यथा तु शुचौ भूयां कुशोपरि समाहितः ॥”

आसः ।

“अपकाशे न भाषितं व्रतहोमादिकेषु च ।
एतेष्वेवावशक्तस्तु यथागच्छेत् द्विजोत्तमः ।
अभिवाद्य ततो विप्रं योगक्षेमं च कीर्तयेत् ॥”
योगियाश्च वल्काः ।

“यदि वाग्यमलोपः स्यात् जपादिषु कदाचन ।
आहरेद्द्विषणं मन्त्रं खरेडा विष्णुमयम् ॥”
गोतमः ।

“क्रोधं मोहं क्षतं विद्वान्निष्ठो वनजवृक्षमृतम् ।
दर्शनं वनितानाञ्च वर्जयेत्प्रकर्मणि ।
आचामेत् सम्भवे चैवां खरेद्द्विषणं सुरार्चितम् ॥”
बौधायनः ।

“नाभिरधश्च संस्पर्शं कर्मकाले विवर्जयेत् ॥”
इत्याह्निकाचारतत्त्वम् ॥ * ॥

मन्त्रशब्दस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

“मन्त्राच्चायते यस्मात्तस्मान्मन्त्रः प्रकी-
र्तितः ॥”

मन्त्रदीक्षारहितानां दोषो यथा, मन्त्रस्युत्पत्तेः ।
“अद्वैजितानां मर्त्यानां दोषं श्रद्धा वरानने ।
अन्नं विहासमं तस्य जलं स्रजसमं स्मृतम् ।
तत्क्षतं तस्य वा आह्नं सर्वं याति क्षयो-
गतिम् ॥”

ग्रहस्य मन्त्रविशेषनिषेधमाह तन्त्रे ।

“प्रणवादां न दातव्यं मन्त्रं शूद्राय सर्वथा ।
आत्ममन्त्रं गुरोर्मन्त्रं मन्त्रं चाजपसंज्ञकम् ॥
स्वाहाप्रणवसंयुक्तं शूद्रे मन्त्रं ददद्भिजः ।
शूद्रो नश्यमाप्नोति ब्राह्मणो यात्यधोगतिम् ॥”
श्रुतिरपि ।

मन्त्रः

“सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्रीशूद्रयोर्नैच्छति ।
सावित्रीं प्रणवं यजुर्लक्ष्मीं स्त्री शूद्रो यदि
जानीयात् स मृतोऽधो गच्छति ॥”
विशेषमाह वाराहहोत्रे ।

“गोपालस्य मनुर्द्वयो महेशस्य तु पादत्रे ।
तत्पत्राश्चापि सूर्यस्य गर्भस्य मनुस्तथा ॥
एषां दीक्षाधिकारी स्यादन्यथा पापभाग-
भवेत् ॥”

मन्त्रदीक्षाप्रश्ना यथा, गोविन्दवृन्दावने ।
“अद्वैजितस्य मरुतो प्रेतत्वं न च सुचति ॥”
नवरत्नेश्वरे ।
“सर्वसासामपि दीक्षाणां मुक्तिः फलमखण्डितम् ।
अविरोधाद्भवन्तव्यं प्रासङ्गिक्यस्तु भक्तयः ॥”
तथा ।

“उपपातकलक्षणां महापातककोटयः ।
जगद्दहति देवेशि । दीक्षा हि विधिना कृता ॥”
अत्राप्यनुकूलमन्त्रं दीक्षित ।

“स्वताराराशिकोष्ठानामनुकूलान् भजेन्मनः ॥”
वाराहहोत्रे ।

“ताराचक्रं राशिशक्रं नामचक्रं तथैव च ।
अत्र चैव सगुणो मन्त्रो नान्यचक्रं विचारयेत् ॥”
इति प्राधान्यतया बोध्यम् ॥

तथा च ।

“धनिमन्त्रान् शस्त्रीयादनुकूलान्तथैव च ।”
इत्यादिदर्शनात्तत्तच्चक्रविचारस्य आवश्यकत्वात्
प्रथमं तत्तिष्ठेत् । सिद्धसारसूत्रे ।
“तच्च वृत्तिं चार्कवराहाणां प्रासादप्रणवस्य च ।
सपिण्डाक्षरमन्त्राणां सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
स्वप्नलब्धे स्त्रिया दत्ते मालामन्त्रे च त्र्यक्षरे ।
वैदिकेषु च मन्त्रेषु सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”
मालामन्त्रस्तु वाराहहोत्रे ।

मन्त्रः

“विंशत्यर्थाधिका मन्त्रा मालामन्त्राश्च कीर्तिताः ।
नपुंसकस्य मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥
हंसस्याष्टाक्षरस्यापि तथा पञ्चाक्षरस्य च ।
एकद्वित्रयादिष्वेव सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥

तथा । एकाक्षरस्य मन्त्रस्य मालामन्त्रस्य पात्र्येति ।
वैदिकस्य च मन्त्रस्य सिद्धादीन्नेव शोधयेत् ॥”
तथा चासुखातन्त्रे ।

“काली तारा महाविद्या षोडशी भुवनेश्वरी ।
भैरवी क्षिप्रमन्त्रा च विद्या धूमावती तथा ॥
वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।
एता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्तिताः ॥
नात्र सिद्धादपेक्षास्ति न नक्षत्रविचारणा ।
कालादिशोधनं नास्ति न चामिमादिदूषणम् ॥
सिद्धविद्यातया नात्र युगसंवापरिग्रहः ।
नास्ति किञ्चिन्महादेवि । दुःखसाध्यं कथञ्चन ॥”
एथिया पूर्णफलप्रदा महाविद्या । यथा,
मालिनीविजये ।

“अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले ।
दोषजाले रससृष्टास्ताः सर्वा हि फलेः सह ॥
काली नीला महादुर्गा त्वरिता क्षिप्रमन्त्रका ।
वाग्वादिनी चात्रपूर्णा तथा प्रत्यङ्गिरा पुनः ॥
कामाख्या वासली बाला मातङ्गी शैलवासिनी ।
इत्याद्याः सकला विद्याः काली पूर्णफलप्रदाः ॥
सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसंवापरिग्रहः ।
तथा चेता महाविद्याः कलिदोषान्न बाधिताः ॥”
इत्यादिचरणादिषु विचारो नास्ति । वस्तुतस्तु
इदं प्रश्नापरम् । सर्वत्र विचारस्यावश्यक-
त्वम् । दूरदृष्टवशात् कदाचिदेरिमन्त्रस्य स्वप्रादौ
प्राप्ता तत्तद्दोषस्य दृष्टत्वात् । इति तु साम्य-
दायिकाः ॥ * ॥ मन्त्रोद्धारार्थमट्चक्रप्रमाणानि
चक्रशब्दे दृष्टव्यानि । तथा लेखनप्रकारा यथा,

अक्षरचक्रम् ।

कुलाकुलचक्रम् ।

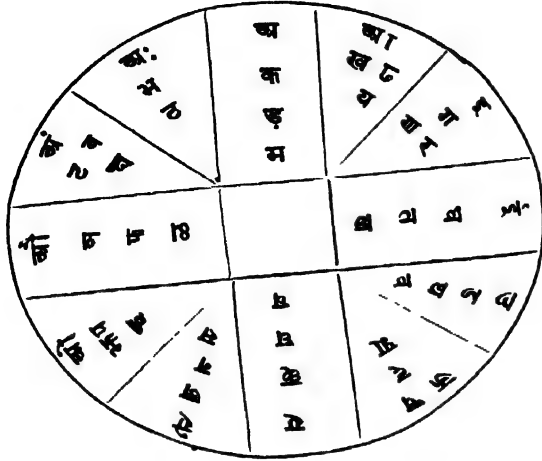
वायुः	अग्निः	भूमिः	जलम्	आकाशः
अ आ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	ऌ ॡ
ए	ऐ	ओ	औ	अं
क	ख	ग	घ	ङ
च	छ	ज	झ	ञ
ट	ठ	ड	ढ	ण
त	थ	द	ध	न
प	फ	ब	भ	म
य	र	ल	व	श
ष	स	ळ	स	ह
वायुः	अग्निः	भूमिः	जलम्	आकाशः

अ क	उ	आ	ऊ
य ह	इ प	ख द	च फ
ओ	ऌ	औ	ऋ
ड व	भ म	ट श	ज य
ई	ऋ	इ	ऋ
घ न	ज भ	ग ध	छ व
अः	ऐ	अं	ए
त स	ठ ङ	ण ष	ट र

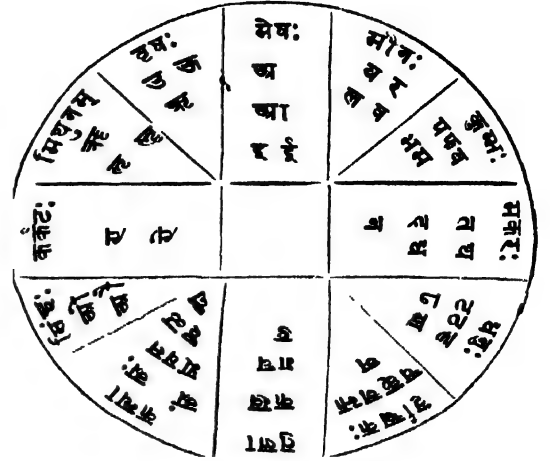
६१८

मन्त्रः

अक्षरमन्त्रम् ।

राशिचक्रम् ।

नक्षत्रचक्रम् ।

अ आ १ देवः	इ २ मानुषः	ई उ ऊ ३ राक्षसः	ऋ ॠ ऌ ॡ ४ मानुषः	ए ५ देवः	ऐ ६ मानुषः	ओ औ ७ देवः	क ८ देवः	ख ग ९ राक्षसः
च ङ १० राक्षसः	न ११ मानुषः	छ ज १२ मानुषः	झ ञ १३ देवः	ट ठ १४ राक्षसः	ड ढ १५ देवः	ण १६ राक्षसः	त थ द १७ देवः	ध १८ राक्षसः
न प फ १९ राक्षसः	ब २० मानुषः	भ २१ मानुषः	म २२ देवः	य र २३ राक्षसः	ल २४ राक्षसः	व श २५ मानुषः	ष स ह २६ मानुषः	अं अः २७ देवः

नक्षत्रनिचक्रम् ।

६	६	६	०	३	४	४	०	०	०	३
अ आ	इ ई	उ ऊ	ऋ ॠ	ऌ ॡ	ए	ऐ	ओ	औ	अं	अः
क	ख	ग	घ	ङ	च	छ	ज	झ	ञ	ट
ठ	ड	ढ	ण	त	थ	द	ध	न	प	फ
ब	भ	म	य	र	ल	व	श	ष	स	ह
२	२	५	०	०	२	१	०	४	४	१

मन्त्रः

देवताभिरे चक्रविचारस्यावश्यकत्वमाह वारा-
हीतन्त्रे वामनादौ च ।

“तारशुद्धिर्वैष्णवानां कोष्ठशुद्धिः शिवस्य च ।
राशिशुद्धिश्चैव गोपालोक्तकडमः स्मृतः ॥
अकडमो वामने च गणेशे च तथैव च ।
कोष्ठचक्रं वराहस्य महालक्ष्म्याः कुलाकुलम् ॥
नामादिचक्रे सर्वेषां भूतचक्रे तथैव च ।
जेपुरं तारचक्रे तु शुद्धमन्त्रं जपेद्बुधः ॥”
तथा ।

“वैष्णवं राशिसंशुद्धं शैवशाकडमं स्मृतम् ।
कालिकायाश्च तारायास्तारचक्रं शुभावहम् ॥
चक्रिकायास्तारकोष्ठे गोपालोक्तकडमः स्मृतः ।
हरचक्रे सर्वमन्त्रं धनाधिक्ये न चाश्रयेत् ॥
ऋणाधिक्ये शुभं विद्यान् धनाधिक्ये च नो
विधिम् ।

दोषान् संशोध्य गृहीयान्मध्यदेशोद्भवस्य च ॥
मन्त्रस्वरूपी शुभफलोऽप्यशुभो धनौ च
तुल्यं यदा समफलः कथितो सुधीनैः ॥”
अन्यत्रापि ।

“ग्रन्थे ऋतुमवाप्नोति धने च विफलं भवेत् ।
ऋणे च प्राप्तिमाप्नोति सर्वमिद्विस्तु जायते ॥”
अथ मन्त्राणां दृष्ट संस्काराः । गौतमीये ।
“जननं जीवनं पश्चात् ताडनं बोधनन्तथा ।
अथाभिषेको विमलीकरणोऽप्यायनं पुनः ॥
तर्पणं दीपनं गुप्तिर्दशैता मन्त्रसंस्क्रयाः ।
स्वर्णादिपात्रे संलिख्य मातृकायन्त्रसुतमम् ।
काष्मीरचन्द्रेणापि भस्मना वाच सुव्रत ॥
काष्मीरं शक्तिसंस्कारे चन्द्रेण वेणवे मनौ ।
शैवे भस्म समाख्यातं मातृकायन्त्रलेखने ॥
मन्त्राणां मातृकायन्त्रादुद्धारो जननं स्मृतम् ।
पंक्तिक्रमेण विधिना मुनिभिस्तत्र लिखितम् ॥१॥
योमेन्दौ रसनायकं किंकमचां दन्तैः स्फुरन्
केशरं

वर्गोल्लासिवसुच्छदं वसुमतीगेहेन संवेष्टितम् ।
आशास्त्रश्चिदु जाललाङ्गलियुजा चौणोपुरे-
णाष्टनं
यन्त्रं वक्ष्यन्तोः परं निगदितं सौभाग्यसम्पत्-
करम् ॥”

यन्त्रस्य दिक्षु वं विदिक्षु ऽं लिखेत् । तथा च
गौतमीये ।

“कादिमान्ताः पञ्चवर्गा दिक्षु पूर्वदिशो
न्यसेत् ।

यादिमान्ताः प्रादिमान्ता लक्ष्मीशे प्रविन्यसेत् ॥
चतुरस्रं चतुर्दशं दिक्षु वं विदिक्षु च ॥”

इति मातृकायन्त्रम् ॥

“प्रणवान्तरितान् कृत्वा मन्त्रवर्णान् जपेत् सुधीः ।
प्रत्येकं शतवारान् जीवनन्तदुदाहृतम् ॥ २ ॥
मन्त्रवर्णान् समालिख्य ताडयेच्चन्दनाभसा ।
प्रत्येकं वायुबीजेन पूर्ववत्ताडनं मतम् ॥ ३ ॥
विलिख्य मन्त्रवर्णान् प्रच्छन्नेः करवीरजैः ।
तत्तन्मन्त्रवर्णसंख्याकैर्हन्त्याप्रेक्ष्य बोधनम् ॥” ४ ॥
“तत्तन्मन्त्रोक्तविधिना अभिषेकः प्रकीर्तितः ।”

मन्त्रः

तन्त्रान्तरे ।

“मन्त्रस्य चासुक्तं वर्णमभिधियामि ब्रह्मतम् ॥”
इति वचनान् प्रत्येकमभिधियेत् ।
“अन्वत्यपल्लवेः सिञ्चेत् मन्त्रो मन्त्रार्णसंख्याया ॥५॥
सञ्चिन्त्य मनसा मन्त्रं सुषुम्णाश्लममध्यतः ।
ज्योतिर्मन्त्रेण विधिवन् दृष्ट्वैवमन्त्रं यतो ॥
तारं योमाभिभमशुक्तं दृष्ट्वा ज्योतिर्मनुमंतः ॥”
तारं प्रणवः योम हकारः व्यंयो रेफः मनु-
रौकारः दृष्ट्वा व्यनुस्वारः ॥ ६ ॥
“स्वर्गेन कुशतोयेन पूज्यतोयेन वा तथा ।
तेन मन्त्रेण विधिवदाप्यायनविधिः स्मृतः ॥ ७ ॥
मन्त्रेण वारिणा मन्त्रे तर्पणं तर्पणं मतम् ।
मधुना शक्तिमन्त्रेषु वेणवे चन्द्रमञ्जलैः ॥
शैवे हृत्तेन दुग्धेन तर्पणं सन्ध्याभीरितम् ॥”
अभिषेकेऽपि तथा ॥ ८ ॥
“तारमायारमायोगो मनोर्हीपनमुच्यते ॥ ९ ॥
जप्यमानस्य मन्त्रस्य गोपनं त्वप्रकाशनम् ॥१०॥
संस्कारा दृष्ट संप्रोक्ताः सर्वतन्त्रेषु गोपिताः ।
यान् कृत्वा सम्यग्दायेन मन्त्रो वाञ्छितमाप्नु-
यात् ॥”

मन्त्रत्रयमिति आनयं मायिकं कर्मण्यहं ।
प्रपञ्चसारं ।
“मायिकं नाम योद्योत्यं पौरुषं कर्मणं मलम् ।
आनयं तद्द्वयं प्रोक्तं निषिद्धं तन्मन्त्रत्रयम् ॥”
न नवं अनव तस्य भावः आनयं दृढत्वमित्यर्थः ।
तारमायारमायोग इति । तारमायारमा-
बीजपुटितम् मन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् इत्यर्थः ।
तथा च विश्वसारं ।
“तारमायारमाबीजपुटितेन मुनं जपेत् ।
शतमष्टोत्तरशतं दीपयेत् साधकोत्तमः ॥” * ॥
अथ दुर्गामन्त्रः ।
“अथ दुर्गामनुं वक्ष्ये दृष्टादृष्टफलप्रदम् ।
मायादिः कर्णविन्दाद्यो भूयोऽसौ सर्गवान्
भवेत् ॥

पञ्चान्तकः प्रतिष्ठावान् मारुतो भौतिकासनः ।
तारादिदृष्ट्यान्तोऽयं मन्त्रो वस्त्रचरात्मकः ॥”
अद्रिदंकारः । कर्ण उकारः । पञ्चान्तको
गकारः । प्रतिष्ठा आकारः । मारुतो यकारः ।
भौतिक ऐकारः । ॐ ह्रीं हुं दुर्गायै नमः ॥*॥
अथ विष्णुमन्त्रः ।

“तारं नमःपदं ज्ञयात नरौ दीर्घसमन्वितौ ।
पवनो गायमन्तोऽयं प्रोक्तो वस्त्रचरः परः ॥”
ॐ नमो नारायणाय ॥ * ॥ अथ शिवमन्त्रः ।
“सान्तमौकारसंयुक्तं विन्दभूयतमस्तकम् ।
प्रासादाख्यां मनुः प्रोक्तो भजतां कामदो मनुः ॥”
हौं ॥ * ॥ अथ गणेशमन्त्रः ।
“पञ्चान्तकं शशिधरं बीजं गणपतेर्विदुः ॥”
पञ्चान्तको गकारः । गे ॥*॥ अथ सूर्यमन्त्रः ।
“तारो हृदिभृगुः पञ्चाहामकर्णविभूषितः ।
बह्मरासो मरुत्प्रेषः सनेचोऽदृश्यपश्चिमः ॥
अष्टाचरो मनुः प्रोक्तो भानोरभिमतः परः ॥”
ॐ हृदि सूर्य आदित्य ॥ * ॥

मन्त्रग

पञ्चदेवतानामेक एको मन्त्रो लिखितः ।
एतावामन्यासाचान्यमन्त्रा अन्यविस्तारभयात्
लिखिताः ॥ कलावागमोक्तमन्त्रजपविधि-
र्यथा,—

“आगमोक्तविधानेन कलौ मन्त्रं जपेत् सुधीः ।
नहि देवाः प्रसीदन्ति कलौ चान्यविधानतः ॥”
तथा ।

“क्षते श्रुत्युक्तमार्गः स्यात् जेतायां स्मृतिसम्भवः ।
दापरे तु पुराणोक्तः कलावागमसम्भवः ॥
मन्त्राणां देवताः प्रोक्ता देवता गुरुस्त्वपिणौ ।
तेषां भिदा न कर्मया यदीच्छेच्छुभमात्मनः ॥”
पित्वादितो मन्त्रग्रहणविधौ यथा,—
“पितुमन्त्रं न गृहीयात् तथा मातामहस्य च ।
सोदरस्य कनिष्ठस्य वैरिपक्षाश्रितस्य च ॥
न पत्नीं दीक्षयेद्भर्ता न पिता दीक्षयेत् सुताम् ।
न पुत्रश्च तथा भ्राता भ्रातरं न च दीक्षयेत् ॥
सिद्धमन्त्रो यदि पतिस्तदा पत्नीं स दीक्षयेत् ।
शक्तित्वेन वरादीहे । न च सा कन्दका भवेत् ॥”
तथा गणेशविमर्शयाम् ।
“यतर्हीना पितुर्हीना दीक्षा च वनवासिनः ।
विधित्ताश्रमिणां दीक्षा न सा कलाग-
दायिका ॥”

इत्यादिनिषेधवचनादेभ्यो मन्त्रं न गृहीयादि-
त्यर्थः । इति तन्त्रसारः ॥ (च्चरादिनाशक-
मन्त्रो यथा,—

“वानराक्षतिमालिख्य खटिकाभिः पुनः शृणु ।
गन्धपुष्पाक्षतैर्धूपैश्चैर्गन्धिधर्मा वरः ॥
मन्त्रः ।

ॐ ह्रीं ह्रीं श्रीं सुखीवाय महाबलपराक्रमाय
सूर्यपुत्राय अमिततज्जसे ऐकाहिक-द्याहिक-
त्रयाहिक चातुर्थिक-महाज्वर-भूतज्वर-भय-
ज्वर शोकज्वर-क्रोधज्वर-वैराज्वर-प्रभृति-
ज्वराणां दह दह हन हन पञ्च पञ्च अवतर
अवतर किलिकिलि वानरराजज्वराणां बन्ध
बन्ध ह्रीं ह्रीं हुं फट स्वाहा ।” इति हारीते
चिकित्सितस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)

मन्त्रकृतं, पुं, (मन्त्रं कृतवान् । मन्त्र + कृ +
क्रिप् । तुगागमश्च ।) मन्त्रो । मन्त्राकारकः ।
इति सिद्धान्तकौमुदी । (दीर्घकारो । यथा,
श्रीमद्भागवते । १ । १ । २ ।

“यदा अयं मन्त्रकृतो भगवानखिलेश्वरः ।
पौरवेन्दुर्गृहं हित्वा प्रविशेत्तामसात्कृतम् ॥”
“मन्त्रकृतं दीर्घकर्त्ता सन् ।” इति तट्टीकार्या
श्रीधरस्वामी ॥*॥ त्रि, मन्त्रप्रयोगकारो । यथा,
रघुवंशे । १ । ६१ ।

“तव मन्त्रकृतो मन्त्रकूरान प्रश्रमितारिभिः ।
प्रत्यादिश्यन्त इव मे दृष्टलक्ष्यभिदः शराः ॥”
“मन्त्रकृतः मन्त्राणां स्रष्टुः प्रयोक्तृर्वा ।” इति
तट्टीकार्या मल्लिनाथः ।)

मन्त्रगणकः, पुं, (मन्त्रप्रधानो गणकः मध्य-
प्रदलोपो कर्मधारयः ।) विद्या । इति हारा-
वर्णो । १६६ ॥

मन्त्रणा

मन्त्रगूढः, पुं, (मन्त्रे मन्त्रणाविषये गूढः गुप्तः ।)
चरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मन्त्रगृहं, स्त्री, (मन्त्रस्य मन्त्रभाषायाः गृहम् ।)
मन्त्रभाषारम् । (यथा, महाभारते । १५ ।
५ । २२ ।

“सर्वं वृत्तं मन्त्रगृहं स्थलं चारुत्वं मन्त्रयेः ।

अरण्ये निःशलाके वा न च राज्ञौ कथञ्चन ॥”)

मन्त्रज्ञा, स्त्री, (मन्त्रान् जायते इति । मन्त्र +

जन् + ज्ञः । टाप् ।) मन्त्रशक्तिः । इति पुराणम् ॥

मन्त्रजिह्वः, पुं, (मन्त्र एव जिह्वा यस्य ।) अग्निः ।
इति हेमचन्द्रः । ५ । १६५ ॥ (यथा, माघः ।
२ । १०७ ।

“अमृतं नाम यत् सन्तो मन्त्रजिह्वेषु जुहति ।

श्रीभैव मन्दरक्षुब्धभित्तमोधिर्वर्णना ॥”)

मन्त्रज्ञः, पुं, (मन्त्रं जानातीति । मन्त्र + ज्ञा +

कः ।) चरः । इति हलायुधः ॥ मन्त्रज्ञातरि,

त्रि । (यथा, मनुसंहितायाम् । ८ । ४ ।

“अवहारान् दिव्यस्तु ब्राह्मणेः सह पार्थिवः ।

मन्त्रज्ञैर्मन्त्रिभिश्चैव विनीतः प्रविशेत् सभाम् ॥”)

मन्त्रणं, स्त्री, (मन्त्र + लृट् ।) मन्त्रणा । मन्त्र-

धातोर्भावे अणट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा,

मार्कण्डेयपुराणे । ५० । ८७ ।

“अवस्करं मन्त्रणञ्च यत्तैतदुपकृतम् ॥”)

मन्त्रणा, स्त्री, (मन्त्र + भावे लृट् । टाप् ।)

रहसि कर्मयावधारणम् । इति मन्त्रशब्द-

टीकायां भरतः ॥ मन्त्रः । यथा,—

“वादी मन्त्रकति रङ्गति चित्तिपतिर्वैश्वानरः

श्रीतति

क्रोधी शान्तिरुर्जनः सुजनति निप्रानुगः

खञ्जति ।

गर्जो खञ्जति सर्वविषं जडति त्वन्मन्त्रणा-

यन्त्रितः

श्रीनिन्दे वगलासुखि । प्रतिदिनं कल्याणि तुभ्यं

नमः ॥”

इति मन्त्रसारे वगलास्तोत्रम् ॥ * ॥

मन्त्रणायां वर्णनीयानि यथा,—

“मन्त्रे पञ्चाङ्गताशक्तिषाडगुण्योपायसिद्धयः ।

उदयाचिन्तनीयाश्च स्त्र्योन्नत्यादिस्तयः ॥”

इति कविकण्ठलता ॥ * ॥

अक्षिपयादिकृतमन्त्रणायां दंष्ट्रो यथा,—

“षट्कर्णो भिद्यते मन्त्रश्चतुष्कर्णश्च धार्यते ।

द्विकर्णस्य तु मन्त्रस्य ब्रह्मायिको न बुध्यते ॥”

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

राज्ञा विद्यादिगुणयुक्तविप्रा मन्त्रिणः कार्याः ।

यथा,—

“मन्त्रिणस्तु वृषः कुर्यात् विप्रान् विद्याविशा-

रदान् ।

विमुह्यंश्च कुलीनांश्च धर्मार्थकृशलावृजन् ॥

मन्त्रयेत्तैः समं काञ्चि नात्यर्थं बहुभिश्चरन् ।

एकेकेनैव कर्मणं मन्त्रस्य तु विनिश्चयम् ॥

अस्तेष्वेव समस्तेष्वेव बान्धवस्य व्यपदेशतः ।

खयं वृत्तं मन्त्रगृहं ग्लान आरुह्य मन्त्रयेत् ॥

मन्त्रदा

अरण्ये निःशलाके वा न यामिन्वा कदाचन ।
शिशून् शाखाद्विगान् पञ्चान् शुक्रान् वैशा-

रिकास्तथा ॥

वर्जयेन्मन्त्रगेहेषु मनुष्यामुहतास्तथा ।

दूषणं मन्त्रभेदेषु वृषाणां यत्र जायते ॥

न तत् सन्त्यक् समाधातुं दत्तेनृपशतैरपि ॥”

इति कालिकापुराणे ८५ अध्यायः ॥

अथ मन्त्रनिर्णयः ।

“मन्त्रमूलं यतो राज्यं ततो मन्त्रं सुरक्षितम् ।

कुर्याद्राजा सदा मन्त्रान् कर्मणामाफलोदयात् ॥

अयानर्थो हि यज्ञोभौ संशयश्च परीक्षितः ।

स मन्त्र इति विज्ञेयः श्रेष्ठाश्च खलु विभ्रमाः ॥

एकमेव विषं हन्ति शस्त्रेणैकश्च वध्यते ।

सराङ्गं सम्पदं हन्ति राजानं मन्त्रविभ्रवः ॥

करिष्यन् न प्रभावेन हतान्येव तु दर्शयेत् ।

धर्मार्थकामकार्याणि हतो मन्त्रो न भिद्यते ॥

गिरिपृष्ठसुपारुह्य प्रासादं वा रहोगतः ।

स्वपथे निःशलाके वा तत्र मन्त्रो विधीयते ॥

तत्र साम प्रयोक्तव्यं कार्येषु गुणवत्स्वपि ।

दानं लुब्धेऽपि भेदश्च शङ्कितेष्वपि निश्चयः ॥

जडमृकान्धबधिरान् तिर्यग्योनीन् वयोऽधि-

कान् ।

स्त्रीन्स्त्रियाधितयज्ञान् मन्त्रकाले निषेधयेत् ।

इति सम्यगतः प्रोक्तो राजनीतिरियं मया ॥

यत्त्रिवर्गाविरुद्धं स्याद्राजनीतिस्तदुच्यते ॥”

इति युक्तिकल्पतरौ नीतियुक्तः ॥

मन्त्रतः, [स्] य, (मन्त्रादिति । मन्त्र +

“पञ्चम्यास्तिसिन् ।” ५ । ३ । ७ । इति पञ्चमी-

स्थाने तसिन् ।) मन्त्रान् । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥

मन्त्रदः, पुं, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र + दा + कः ।)

शिष्यकर्त्रे तदिष्टदेवमन्त्रप्रदानकर्ता । मन्त्र-

दाहगुरुः । यथा,—

“परापरगुरुणाश्च निर्णयं श्रेष्ठो पार्ज्वति । ।

आदौ सर्वत्र देवेशि । मन्त्रदः परमो गुरुः ।

परापरगुरुज्जं हि परमेष्ठो त्वहं गुरुः ॥”

इति बृहद्गीतमन्त्रे २ पटलः ॥ * ॥

तत्पित्रादीनामपि परमगुरुत्वादित्यथा,—

“मानवस्य महेशानि । सङ्क्षेपाग्निगदामि ते ।

गुरुः परमगुरुश्चैव परापरगुरुस्तथा ।

स्वगुरुः परमेशानि । साक्षाद्ब्रह्म न संशयः ॥

तत्पिता परमगुरुः स्वयं विष्णुः जितौ सदा ।

तत्पिता परापरगुरुर्महेश्वरसमः सदा ॥”

इति शाक्तानन्दतरङ्गिणीधृतमहिषमर्दिनी-

तन्त्रम् ॥

मन्त्रदाता, [ङ] चि, (मन्त्रं ददातीति । मन्त्र +

दा + ङच् ।) मन्त्रदानकर्ता । गुरुः । यथा,—

“सर्वेषां गुरुणाश्च जन्मदाता परो गुरुः ।

पितुः शतगुणैर्मता पूज्या बन्धा गरीयसी ॥

विद्यादाता मन्त्रदाता ज्ञानदो हरिभक्तदः ।

पूज्यो बन्धश्च संबन्ध मातुः शतगुणैर्गुरुः ॥

मन्त्रसुहृदीनेव गुरुरित्युच्यते पुनः ।

मन्त्रदा

अन्यो बन्धो गुरुरयमन्यचारोपितो गुरुः ॥

अज्ञानतिमिरान्धस्य ज्ञानाङ्गनशलाकया ।

चक्षुरन्धीनितं येन तस्मै श्रीगुरवे नमः ॥

आदीक्षितस्य मन्त्रस्य निष्कृतिर्नास्ति निश्चितम् ।

सर्वकर्मस्मरणस्य नरके तत्प्रभोः स्थितिः ॥

जन्मदातामदाता वा मातान्ये गुरवस्तथा ।

पारं कर्तुं न शक्तास्ते घोरे संसारसागरे ॥

विद्यामन्त्रज्ञानदाता निपुणः पारकर्मणि ।

न शक्तः शिष्यसुहृत्तुमीश्वरश्चन्द्रोपरः ॥

गुरुर्विष्णुर्गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्देवो महेश्वरः ।

गुरुर्धर्मा गुरुः श्रेष्ठः सर्वज्ञा निर्गुणो गुरुः ॥

सर्वतीर्थश्रमश्चैव सर्वदेवाग्रयो गुरुः ।

सर्ववेदस्वरूपश्च गुरुरूपी हरिः स्वयम् ॥

अभीष्टदेवे रक्षे च गुरुः शक्तो हि रक्षितुम् ।

गुरौ रक्षेभीष्टदेवो नहि शक्तश्च रक्षितुम् ॥

सर्वे ग्रहाश्च यं रक्षा यं रक्षा देवब्राह्मणाः ।

तमेव रक्षे भवति गुरुरेव हि देवतः ॥

न गुरोश्च प्रियश्चात्मा न गुरोश्च प्रियः सुतः ।

धनं प्रियं न च गुरोर्न च भार्या प्रिया तथा ॥

न गुरोश्च परो धर्म्मो न गुरोश्च परन्तपः ।

न गुरोश्च परं सत्त्वं न पुण्यश्च गुरोः परम् ॥

गुरोः परो न शक्ता च नहि बन्धुर्गुरोः परः ।

देवो राजा च शक्ता च शिष्याणाञ्च सदा

गुरुः ॥

यावत् शक्तो दातुमन्नं तावत् शक्ता तदन्नदः ।

गुरुः शक्ता च शिष्याणां प्रति जन्मनि जन्मनि ।

मन्त्रो विद्यागुरुर्देवः सर्वलब्धो यथा पतिः ।

प्रतिजन्मनिबन्धेन सर्वेषामुपरि स्थिताः ॥

पिता गुरुश्च बन्धश्च यत्र जन्मनि जन्मदः ।

गुरवोऽन्ये तथा माता गुरुश्च प्रतिजन्मनि ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलण्णजन्मखण्डे शचीकृतगुरु-

स्तोत्रकथनं नाम ५६ अध्यायः ॥ अपि च ।

“मान्यः पूज्यश्च सर्वेभ्यः सर्वेषां जनको भवेत् ।

अहो यस्य प्रसादेन सर्वान् पश्यति मानवः ॥

जनको जन्मदाता च रक्षयाश्च पिता वृणाम् ।

ततो विसृज्यकरणात् कलया स प्रजापतिः ॥

पितुः शतगुणैर्मता पोषणाद्भारणात् ।

बन्धा पूज्या न मान्या च प्रसूतया वसुन्धरा ॥

मातुः शतगुणैर्वन्ध्याः पूज्यो मान्योऽन्नदायकः ।

यदिना नश्ये देहो विष्णुश्च कलयान्नदः ॥

अन्नदातुः शतगुणोऽभीष्टदेवः परः स्मृतः ।

गुरुस्तस्माच्छतगुणो विद्यामन्त्रप्रदायकः ॥

अज्ञानतिमिराच्छन्नं ज्ञानदीपेन चक्षुषा ।

यः सर्वार्थं दर्शयति तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥

गुरुदत्तेन मन्त्रेण तपसश्च सुखं लभेत् ।

सर्वज्ञत्वं सर्वसिद्धिं तत्परः कोऽपि बान्धवः ॥

सर्वं जयति सर्वञ्च विजयया गुरुदत्तया ।

तस्मात् पूज्यो हि जगति को वा बन्धुस्ततो-

ऽधिकः ॥

विद्यान्धो वा धनान्धो वा यो मृदो न भजेद्-

गुरुम् ।

ब्रह्महत्यादिभिः पापैः स जितो नात्र संशयः ॥

मन्त्रितः

हरिद्रं पतितं चन्द्रं नर-वृद्धाचरेभुजम् ।
सोऽशुचिस्त्रीर्यजातोऽपि नाधिकारी च कर्मसु ॥
पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुण्याति कापण्यात् स महापातकी ॥
शिवः ॥

गुरुर्ब्रह्मा गुरुर्विष्णुर्गुरुर्देवो महेश्वरः ।
गुरुरेव परं ब्रह्म गुरुर्भास्कररूपधृक् ॥
गुरुश्चन्द्रस्तथैव वायुश्च वरुणोऽनलः ।
सर्वरूपो हि भगवान् परमात्मा स्वयं गुरुः ॥
नास्ति वेदात् परं शास्त्रं नहि ज्ञानात् परः ॥
सुरः ॥

नास्ति गङ्गासमं तीर्थं न पुण्यं तुलसीपरम् ॥
नास्ति चमावती भूमेः पुष्पामास्ति परः प्रियः ।
न च देवात् परा शक्तिर्न नैकादृशी विना ॥
शास्त्रायामात्मनो यत्नो न चेत्तं भारतात् परम् ।
परं पुण्यस्थलानाञ्च पुण्यं वृन्दावनं यथा ॥
मोक्षदानं यथा काशी वैष्णवानां यथा शिवः ।
न पार्वतीपरा साध्वो न गणेशान् परो वश्यो ॥
न च विद्यासमो बन्धुर्नास्ति कश्चिद्गुरोः परः ।
विद्यादातुः पुत्रदारौ तत्त्वमौ नात्र संशयः ॥
इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिखण्डे ४४
अध्यायः ॥

मन्त्रदीधितिः, पुं, (मन्त्रेण दीधितिर्दीर्घव्यञ्जः ।)
वह्निः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मन्त्रपूतः, त्रि, (मन्त्रेण पूतः ।) मन्त्रेण पवित्री-
कृतः । यथा, मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्ये ।
८६ । ३६ ।

“ब्रह्माखीमन्त्रपूतेन तोयेनान्ये निराकृताः ॥”
मन्त्रपूतात्मा, [नृ] पुं, (मन्त्रेण पूतः आत्मा
यस्य ।) गरुडः । इति धरणिः ॥
मन्त्रविन्, [दृ] (पुं, मन्त्रं पञ्चाङ्गमन्त्राणां वेत्तीति ।
विद् + क्तिप् ।) चरः । इति हेमचन्द्रः । ३ ।
३६७ । (यथा, महाभारते । ५ । १६३ । ५ ।

“एतत् श्रुत्वा हृषीकेशो यत्नसेनः
सर्वं तत्त्वं मन्त्रविद्वद्भ्यो निवेद्य ।
मन्त्रं राजा मन्त्रयामास राजन् ।
यथायुक्तं रक्षणे वै प्रजानाम् ॥”)
मन्त्रज्ञानरि, त्रि ॥ (यथा, छान्दोग्योपनिषदि ।
७ । १ । ३ ।

“सोऽहं भगवतो मन्त्रविदेवास्मि ॥”
मन्त्रं वेदार्थं वेत्तीति । विद् + क्तिप् । वेदार्थ-
विन् । यथा, मग्नौ । ३ । १३१ ।
“सहस्रं हि सहस्राणामनुष्ठाप्य यत्नं सुकृते ।
एकस्मान् मन्त्रविन् प्रीतः सर्वानर्हति धर्मतः ॥”)

मन्त्रसूक्, [शृ] त्रि, (मन्त्रेण सूत्र्यतीति ।
“सूत्रोऽनुदके क्तिन् ॥” ३ । २ । ५८ । इति क्तिन् ।)
मन्त्रकरश्चकश्चर्ककर्ता । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मन्त्रितः, त्रि, मन्त्रेण संस्कृतः । अभिमन्त्रितः ।
मन्त्रोऽस्य जातः । इति मन्त्रिधातोः क्तप्रत्ययेन
मन्त्रशब्दात् इत्प्रत्ययेन च निष्पन्नः ॥ (यथा,
निबन्धे ।

“शिष्यं क्षणकृतं वेदासुपाधिसुपवेशयेत् ।

मन्थः

मन्थितं प्रोक्षणीतोयैः शान्तिजन्मजलैस्तथा ।
मृगमन्थेयादृशतं मन्थितैरभिषेचयेत् ॥”)
मन्थी, [नृ] पुं, (मन्थो गुप्तभावणमस्यास्ति ।
मन्थ + इनिः । यद्वा, मन्थयते इति । मन्थ +
“नन्दिग्रहीति ॥” ३ । १ । ३४ । इति ङिनिः ।)
मन्थजातकर्तृयनिष्पन्नकर्ता । तत्पुण्यायः ।
धीसचिवः २ अमात्यः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ४ ॥
सचिवः ४ धीसखः ५ सामवायिकः ६ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ३८३ ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“मन्थी भक्तः शुचिः शूरोऽनुजितो बुद्धिमान्
चमी ।
आत्मीयिष्यादिकुशलः परिच्छेदो सुदेशजः ॥”
इति कविकल्पलता ॥
“बहुभिर्मेनयेत् कामं राजा मन्थं पृथक्
पृथक् ।

मन्थिणामपि नो कुप्यान्मन्थी मन्त्रप्रकाशनम् ॥
न कश्चित् कस्य विन्वासो भवतीह सदा वृणाम् ।
निश्चयश्च सदा मन्थे कार्ये एकेन स्वरिणा ॥
भवेदा निश्चयावाप्तिः परबुद्धाशुजीवनात् ॥
एकस्यैव महोभर्तुभ्यः कार्यो विनिश्चयः ॥”
इति मत्स्यपुराणे १८६ अध्यायः ॥
मन्थ, कुन्थे । गाहे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सं० ।) मन्थति । कुन्थः केशिप्त
मन्थते । इति दुर्गादासः ॥

मन्थ, ग गाहे । इति कविकल्पद्वयः ॥ (क्रा०-पर०-
सक०-सं० ।) गाहो विनोडनम् । ग, मथाति
दधि वल्लवी । रथं ममन्थ सद्ययम् । इति दुर्गा-
दासः ॥

मन्थः, पुं, (मन्थतेऽनेन । मन्थ + करणे घञ् ।)
मन्थदण्डकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा,
महाभारते । १२ । ३४३ । ११ ।
“आमन्थ मतिमन्थेन ज्ञानोदधिमुत्तमम् ।
नवनीतं तथा दध्नी मलयान्धनं यथा ॥”
मन्थने विनोद्यते इति । मन्थ + कर्मणि घञ् ।)
साक्तवः । (मथाति स्वकरेण त्रिसुवनं पीडय-
तीति । मन्थ + क्त्वाप् ।) दिवाकरः । इति
मेदिनी । ये, ११ ॥ साक्तवो यथा,—
“सत्तुभिः सर्पिषाभ्यक्तेः शीतवारिपरिभूतेः ।
नात्यच्छो नातिसान्धश्च मन्थ इत्यभिधीयते ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥

पेयविशेषः । तस्य विधिर्यथा,—
“जले त्तुष्यले शीते क्षुप्तं द्रव्यं पक्षं क्षिपेत् ।
नृत्पात्रं मन्थयेत् सन्धक् तस्माच्च द्विपलं
पिबेत् ॥”

क्षुप्तं चूर्णीकृतम् । मन्थयेत् नृदीयान् । इति
भावप्रकाशः ॥ (मन्थ + भावे घञ् ।) मारणम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ नेत्रमलम् । इति धरणिः ॥
नेत्रामयः । इति विश्वः ॥ अंशुः । इति शब्द-
रत्नावली ॥ कुन्थनम् । विनोडनम् । इति
मन्थधात्वर्थदर्शनात् ॥ (यथा, रघौ । १० । ३ ।
“अतिष्ठत् प्रव्यापेक्षसन्ततिः स चिरं श्रुपः ।
प्राक्कृत्वादनभित्तरलोत्पत्तिरिवार्थः ॥”)

मन्थकः

मन्थकं, स्त्री, (मन्थेन मन्थनेन जायते इति ।
जन् + कः ।) नवनीतम् । इति रत्नमाला ॥
(विवरणमस्य नवनीतशब्दे ज्ञातव्यम् ।)

मन्थदण्डकः, पुं, (मन्थाय मन्थनाय यो दण्डः ।
ततः स्वार्थे कन् ।) मन्थानदण्डः । कौचुनी इति
चोलमौनी इति खड्गेन इति च भाषा ॥ तत्-
पण्यायः । वैशाखः २ मन्थः ३ मन्थानः ४
मन्थाः ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ कर-
हर्षकः ६ मन्थनः ७ भक्ताटः ८ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ तक्ताटः ९ । इति जटाधरः ॥

मन्थनं, स्त्री, (मन्थ + क्युट् ।) विनोडनम् । कुन्थ-
नम् । इति मन्थधातोर्भावे अनट्प्रत्ययेन
निष्पन्नम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १८ । १० ।
“चिरारब्धमिदं चापि सागरस्थापि मन्थ-
नम् ॥”)

मन्थनः, पुं, (मथात्तनेनेति । मन्थ + करणे क्युट् ।
यद्वा, मथातीति । मन्थ + क्युट् ।) मन्थानदण्डः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशे । ८७ । ३६ ।
“गोभिश्च समकीर्णास्तु ब्रजनिष्ठाणभूमिषु ।
मन्थनावर्णपूर्णेपु गगरेषु नदन्तु च ॥”)

मन्थनघटी, स्त्री, (अक्ष्यो घटः । अक्ष्यार्थे
डीष् । मन्थनार्था मन्थनस्य वा घटी ।) दधि-
मन्थनपात्रम् । यथा,—
“कलसी मन्थनघटी मन्थनी चापि गगरी ॥”
इति जटाधरः ॥

मन्थरं, स्त्री, (मन्थति क्लेशयतीति । मन्थ + बाहुल-
कात् अरन् ।) कुसुम्भी । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥
मन्थरः, पुं, (मन्थ + बाहुलकात् अरन् ।) कोपः ॥
फलम् । बाधः । मन्थानः । इति मेदिनी । रे,
१६८ ॥ सूचकः । इति विश्वः ॥ मन्दगासि-
योद्धा । इति क्षत्रियवर्गं अमरः । २ । ८ । ७२ ।
कोपः । इत्यजयः ॥

मन्थरः, त्रि, (मन्थति पादाविति । मन्थ +
अरन् ।) मन्दः । (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६८ ॥
“इतो सालसमन्थरं सुवि पदं नियाति नाक्तः-
पुरात् ॥”)

पृथुः । वक्रः । इति मेदिनी । रे, १६८ ॥
(निष्कलः । यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४८८ ।
“राज्याभिवेकसलिलक्षालितमौलेः कथासु
लक्ष्यस्य ।

गर्वभरमन्थराक्षी पश्यति पदपङ्कजं राधा ॥”)
जडः । इति शब्दरत्नावली ॥ नौचः । इति
हेमचन्द्रः । ६ । ६५ ॥ (मन्दगासौ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । १५६ ॥)

मन्थरा, स्त्री, (मन्थर + क्षिप्ता टाप् ।) केकया
दासी । यथा,—

“रामाभिषेके विघ्नायं यत्नन् ब्रह्मवाकवतः ।
मन्थरां प्रविशस्वादी कैकेयीश्च ततः परम् ॥”

इत्यध्यात्मरामायणे अयोध्याकाण्डे २ अध्यायः ॥
मन्थकः, पुं, (मन्थ + बाहुलकात् अरः ।)
चामरवानः । तत्पण्यायः । कुठेवः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्दः

मन्थशैलः, पुं, (मन्थाय समुद्रमन्थनीये कल्पितः शैलः ।) मन्दरपर्वतः । इति जटाधरः ।
 मन्था, स्त्री, (मथ्यते इति । मन्थ + चञ् ।) ततः स्त्रियां टाप् ।) मेघिका । इति राजनिर्घण्टः ।
 (यथा, भावप्रकाशे पूर्वखण्डे ।
 “वज्ररी चक्रिका मन्था मित्रपुण्या च कैरती ॥”)
 मन्थाः, [घिन्] पुं, (मन्थ + “मन्थः ।” उणा० ४ । ११ । इति इनिः । च च क्तिन् ।) मन्थान-
 दहः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा, किराताजुनीये । ४ । १६ ।
 “सुहृः प्रमुनेषु मर्षा विवर्षने-
 नैदन्तु कुम्भेषु नृदह्ममन्थरम् ॥”)
 मन्थानः, पुं, (मथ्यते अनेनेति । मन्थ + बाहुलकात् आनच् ।) मन्थदहकः । इत्यमरः । २ । ६ । ७४ ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । १० । २५ ।
 “मन्थानारणिसंयोगान्मन्थनाच्च समुद्रवः ।
 पावकस्य यथा तद्गन्धं कथं मे स्यात् सुतोद्भवः ॥”)
 आरम्भः । इति राजनिर्घण्टः । (समुद्र-
 मन्थनदहकत्वादस्य तथात्वम् । मन्दरपर्वतः ।
 यथा, रामायणे । १ । ४५ । २७ ।
 “प्रविशेष्टा पातालं मन्थानः पर्वतोत्तमः ॥”
 महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२८ ।
 “मन्थानो बहुलो वायुः सकलः सर्वलोचनः ॥”)
 मन्थानकः, पुं, (मन्थान इवेति । “इवे प्रति-
 क्तौ ।” ५ । ३ । ६६ । इति कन् ।) तृणभेदः ।
 तत्पर्यायः । इति २ । ४८५ । ३ । तृणाद्-
 घिप् । ४ । अस्य गुणाः । स्निग्धत्वम् । रोम्भीणां
 प्रियत्वम् । मधुरत्वम् । बहुवीर्यदत्वञ्च । इति
 राजनिर्घण्टः ।
 मन्थिनी, स्त्री, (मन्थो मन्थनमस्यस्याम् । मन्थ +
 इनिः । ङीप् ।) दधिमन्थनपात्रम् । तत्पर्यायः ।
 गर्गरी २ कलसी ३ । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
 ८८ ॥
 मन्थोदधिः, पुं, (मथ्यतेऽसौ । मन्थ + कर्मणि
 चञ् । मन्थञ्चासौ उदधिक्षेति । मन्थाय उदधि-
 रिति वा ।) क्षीरसमुद्रः । इति कैचिन् ।
 मन्दः, पुं, (मन्दते इति । मदि + अच् ।) शनिः ।
 (यथा, ज्योतिषे ।
 “शुक्रेऽनुधनौवार्ता वाराः सञ्च शोभनाः ।
 भाशुभुसुमन्दानां शुभकर्मसु कल्पि ॥”)
 हस्तिजातिविशेषः । इति मेदिनी । दे, १३ ॥
 यमः । इति त्रिकाण्डशेषः । (यथा, कथा-
 नरित्तागरे । ३२ । १५५ ।
 “तत्र मन्दमिवालोक्त्य साभिप्रायः स मां वृषः ।
 पप्रच्छ रे किमीदृक्त्वं सञ्जातः कथ्यतामिति ॥”)
 प्रलयः । इत्यजयः । (जटरानलविशेषः । यथा,
 हारीते चिकित्सितस्थाने ६ अध्याये ।
 “तीक्ष्णः पिताधिकत्वेन जायते जटराधिकः ।
 वातक्षेष्टाधिकत्वेन जायते मन्दसंज्ञकः ॥”)
 मन्दः, त्रि, (मदि + अच् ।) अतीक्ष्णः । मन्त्रः ।
 (यथा, रघुवंशे । १ । ३ ।

मन्दरः

“मन्दः कवियशःप्राचीं गमिष्यान्पुष्पास्य-
 ताम् ॥”)
 खैरः । अभाग्यः । रोगी । अल्पः । इति
 मेदिनी । दे, १३ ॥ (यथा, मेघदूते । १ । ४ ।
 “मन्दं मन्दं गुरुति पवनश्चातुङ्गुली यथा
 त्वाम् ॥”)
 अलसः । यथा, श्रीमद्भागवते । १ । १ । १० ।
 “प्रायेणाप्यायुषः सभ्य ! कलावसिन् युगे जनाः ।
 मन्दाः सुमन्दमतयो मन्दभाग्या क्षुपहताः ॥”
 “मन्दाः अलसाः ॥” इति तट्टीकायां श्रीधर-
 खामी ॥)
 मन्दरतः । खलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥
 मन्दगः, त्रि, (मन्दं अल्पं गच्छतीति । गम् +
 ङः ।) नृदुर्गामो । यथा,—
 “मन्दगाश्च शनिशानिष्ठवहंसगजस्त्रियः ॥”
 इति कविकल्पलता ॥
 (पुं शाकडीपस्थजनपदभेदः । यथा, महा-
 भारते । ६ । ११ । ३३ ।
 “तत्र पुण्या जनपदाश्चत्वारो लोकसम्मताः ।
 मगाश्च मशकाश्चैव मानसा मन्दगास्तथा ॥”)
 मन्दगामी, [न्] त्रि, (मन्दं गच्छतीति । गम्
 + णिनिः ।) नृदुर्गमनशीलः । तत्पर्यायः ।
 मन्थरः २ । इत्यमरः । २ । ८ । ७२ ॥ खैर-
 गामो ३ मन्दः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
 मन्दजननी, स्त्री, (मन्दस्य शनेर्जननी माता ।)
 शनेश्चरमाता । स्वर्णपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मन्दटः, पुं, (मन्दमतोति । अट् + अच् ।) शक-
 न्नादिवातु साधुः ।) पारिमद्वहः । इति
 शब्दरत्नावली ॥
 मन्दता, स्त्री, (मन्दस्य भावः । मन् + भावार्थे
 तल् । स्त्रियां टाप् ।) आलस्यम् । इति राज-
 निर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते शारीरस्थाने ।
 “दुर्मिधत्वं मन्दता च स्वप्ने मैथुननिवृत्त्या ।
 निराकरिष्यता चेव विज्ञेयाः पाशवा गुणाः ॥”)
 मन्दत्वम् । (यथा, चन्द्रालोके । १ । १ ।
 “उच्चैरस्थति मन्दतामरसतामिति ॥”
 क्षीयता । यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । ६८ ।
 “मध्यस्य प्रथिमानमेति जघनं वचोचयो-
 म्मन्दतां
 दूरं यातुद्वरञ्च रोमलतिका नेत्रार्जवं
 धावति ॥”)
 मन्दनं, स्त्री, (मन्दते स्तौति अनेन । मन् +
 “लृट्पृष्ठमन्दिनिघाजः क्युः । उणा० २ । ८ ।
 इति करणे क्युः ।) स्तोत्रम् । इति सिद्धान्त
 कौस्तुभासुखादित्तिः ॥
 मन्दरः, पुं, (मन् + बाहुलकात् अरः ।) मन्थ-
 शैलः । (यथा, महाभारते । १ । १८ । १३ ।
 “मन्थानं मन्दरं कृत्वा तथा नेत्रञ्च वासु-
 किम् ॥”)
 मन्दारपादपः । इति मेदिनी । दे, १६६ ॥
 खर्गः । हारभेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६६ ॥
 सुन्दरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (कुशद्वीपस्थ-

मन्दाकि

पर्वतविशेषः । यथा, मातङ्ग्ये । १२१ । ६१ ।
 “मन्दरः सेव विज्ञेयः सर्वधातुमयः शुभः ।
 मन्द इत्येष यो धातुरपामर्थे प्रकाशकः ॥
 अर्षा विदारणात् चैव मन्दरः स निगद्यते ॥”)
 मन्दरः, त्रि, (मन् + अरः ।) बहलः । मन्दः ।
 इति मेदिनी । दे, १६६ ॥
 मन्दसानः, पुं, (मन्दते सुव्यादिकं प्राप्नोतीति ।
 मन् + “कृञ्छिठिधिमन्दिस्त्रिभ्यः कित् ।” उणा०
 २ । ८७ । इति आसानच् ।) अग्निः । प्राणः ।
 इति सिद्धान्तकौस्तुभासुखादित्तिः ॥ निद्रा ।
 इत्युणादिकोषः ॥ (त्रि, मोदमानः । यथा,
 ऋग्वेदे । १ । १०० । १४ ।
 “मन्दसानो मन्त्वान् ॥”
 “मन्दसानो मोदमानः सन् ॥” इति तद्वाक्ये
 सायनः ॥)
 मन्दसानुः, पुं, (मन्दं मन्दतां सनोति ददातीति ।
 मन् + सन् + बाहुलकात् उण् ।) स्वप्नः ।
 नीवः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
 मन्दा, स्त्री, (मन् + स्त्रियां टाप् ।) संक्रान्ति-
 विशेषः । सा उत्तरफल्गुशुक्लराधाफोत्तरभाद्र-
 पदारोहिणीचक्रेषु रविसंक्रान्तिकेत्तदा
 भवति । तस्याः सन्निहितदहज्वलस्य पुण्य-
 तमत्वम् । यथा,—
 “मन्दा मन्दाकिनी भ्रांती घोरा चेव महो-
 दरी ।
 राक्षसी मिश्रिता प्रोक्ता संक्रान्तिः सप्तधा
 वृष । ॥
 मन्दा भुवेषु विज्ञेया नृदौ मन्दाकिनी तथा ।
 क्षिप्रे भ्रांती विजानीयादुमे घोरा प्रकौर्मिता ॥
 चरेन्महोदरी ज्ञेया क्रूरैर्कर्मैस्तु राक्षसी ।
 मिश्रिता चेव विज्ञेया मिश्रैर्कर्मैस्तु संक्रमः ॥”
 इत्येतद्दशस्त्रेव संक्रान्तियु भुवादिनक्षत्र-
 योगात् मन्दादिरूपतया सप्तधा भिन्नास्तु
 त्रिचतुःपञ्चसप्तदशवद्दश एव च । क्रमेण
 घटिका क्षीतास्तत् पुण्यं पारमार्थिकमिति
 देवीपुराण एव त्रिचतुराद्विघटिकानां पुण्यत्व-
 सुक्तम् । इति तिथ्यादिसत्त्वम् ॥
 मन्दाकं, स्त्री, (मन्दात् स्तूयते इति । मन् +
 बाहुलकात् आकः ।) सवनम् । इत्युणादि-
 कोषः ॥ (सोतः । इत्युज्ज्वलदन्तः । ४ । १३ ॥)
 मन्दाकिनी, स्त्री, (मन्दाकानि सोतांसि सन्तः स्याः
 इति । मन्दाक + णिनिः । यद्वा, “मन्दमकितुं
 शीलमस्याः । णिनिः । यद्वा, मन्दनाकः सरसः
 अकति गच्छतीति । नयनानन्दः ॥” इत्यमर-
 टीकायां रघुनाथचक्रवर्ती ।) खर्गगङ्गा ।
 तत्पर्यायः । विषङ्गङ्गा २ खर्गदी ३ सुरदी-
 धिका ४ । इत्यमरः । १ । १ । ५२ ॥ खर्गङ्गा ५
 देवभूतिः ६ खर्गपद्मा ७ सुरेश्वरी ८ । इति
 शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते । ६ । ८२ ।
 “मन्दाकिनीमन्दनयोर्विहारे
 देवे भवहेवरि माधवे वा ॥”)
 तस्या विवरणं यथा,—

मन्दारः

सन्तानः कल्पवृक्षश्च पुंसि वा हरिचन्दनम् ॥”
(यथा, अभिज्ञानशकुन्तले ७ अङ्के ।

“अनर्गतप्रार्थनमन्त्रिकस्य
जयन्तसङ्कीर्णं कृतस्मितेन ।

आनन्दवर्धोहरिचन्दनाद्वा

मन्दार-माला हरिणा पिनङ्गा ॥”)

पारिभ्रष्टः । पालिता मादार इति भाषा ।
यथा, अमरकोषे । २ । ४ । ७६ ।

“पारिभ्रष्टे निवृत्तवर्त्मन्धारः पारिजातकः ॥”
अर्कवृक्षः । आनन्द इति भाषा । यथा,—
“अर्काक्षसुकास्तोतगगनरूपविकीरणाः ।
मन्दारचार्कपर्णैश्च युक्तेऽनर्कप्रतापसौ ॥”

इत्यमरः । २ । ४ । ८१ ॥

हस्तः । धर्मः । इति मेदिनी । रे, १८० ॥
तीर्थविशेषः । यथा,—

वराह उवाच ।

“शृणु सुन्दरि । यत्नेन यन्मां त्वं परिपृच्छसि ।
कथयिष्यामि ते गुह्या मन्दारस्य महाक्रियाम् ॥
क्रौडमानोऽस्माह तत्र दृष्ट्वा मन्दारपुष्पितम् ।
मन्दारपुष्पमादाय मनोज्ञं न्यस्य वै हृदि ॥
तत्रैकादशकुण्डानि निःकृतानि गिरौ धरे ।
बिन्द्ये च मन्त्रभावेन मन्दारस्य महादुमः ॥
स्थितोऽहं तत्र सुगगे ! भक्तानुग्रहकाम्यया ।
दर्शनीयतमं स्थानं मनोज्ञं तु शिलातलम् ॥
यत्र तिष्ठाम्यहं देवि । मन्दारदममास्थितः ।
पिक्तयं शृणु सुश्रोणि । मन्दारेऽस्मिन् दुमे तथा ॥
ह्लादय्याच्च चतुर्दशानां स पुष्पाति हुमोत्तमः ।
तत्र मध्याह्नवेलायां वीक्ष्यमाणो जनेस्ततः ।
ततोऽभ्यदिनमासाद्य दृश्यते न कदाचन ॥
तस्मिन् मन्दारकुण्डे तु एकभक्तोचितो नरः ।
ज्ञानं करोति शुद्धात्मा स गच्छेत् परमां

गतम् ॥

अथ प्राणान् प्रसूयते कुण्डे मन्दारसंस्थिते ।
तपः कृत्वा वरारोहे । मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य चोत्तरपार्श्वे तु प्रापणं नाम तं गिरिम् ।
तिस्रो धाराः पतन्त्यत्र दक्षिणां दिशमास्थिताः ॥
ज्ञानकुण्डमिति स्थातं तस्मिन् क्षेत्रे परं मम ।
दक्षिणे पतते धारा अवते चोत्तरासुखम् ॥
तत्र ज्ञातो वरारोहे । एकरात्रोचितो नरः ।
मोदते दक्षिणे शृङ्गे तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
तत्राय सुचते प्राणान् मम कर्मपरायणः ।
सर्वं सङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
नाकपृष्ठं समासाद्य मोदते दैवतैः सह ।
तत्राय सुचते प्राणान् क्षणक्षणाः सुनिश्चितः ।
तारयित्वा कुलं सर्वं मम लोकं प्रपद्यते ॥
तस्य दक्षिणपूर्वेषु समभ्युतो वराङ्गने ! ।
पतते बिम्बशृङ्गेषु अगाधश्च महाहृदः ॥
तत्र ज्ञानन्तु यः कुण्यादेकभक्तोचितो नरः ।
मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुचते प्राणान् मम चित्तव्यवस्थितः ।
हृत्वा वै सर्वसंचारं मम लोकाय गच्छति ॥
मन्दारस्य तु पूर्वेषु गुह्यं कोटरसंस्थितम् ।

मन्दारः

यत्र धारा पतन्तीका सुवर्णेन समन्विता ॥
तत्र ज्ञानं प्रकुर्वीत पञ्चभक्तोचितो नरः ।
मोदते पूर्वपार्श्वे तु तस्मिन् मेरौ शिलोच्चये ॥
तत्राय सुचते प्राणान् कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
मेरुशृङ्गं चतुर्दश्य मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य दक्षिणपार्श्वे तु गुह्यं बिम्बविनिःकृतम् ।
पञ्च धाराः पतन्त्यत्र सुवर्णेन समन्विताः ॥
तत्र ज्ञानन्तु कुर्वीत अहोरात्रोचितो नरः ।
मोदते दक्षिणे शृङ्गे महामेरौ शिलोच्चये ॥
अथात्र सुचते प्राणान् कृत्वा कर्म सुदुष्करम् ।
मेरुशृङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
दक्षिणे पश्चिमे भागे मन्दारस्य यशस्विनि ! ।
तत्र धारा पतन्तीका आदित्यसमतेजसा ॥
तत्र ज्ञानन्तु कुर्वीत अहोरात्रोचितो नरः ।
मोदते पश्चिमे भागे ध्रुवे यत्र प्रवर्तते ॥
अथात्र सुचते प्राणान् मम कर्मव्यवस्थितः ।
सर्वपापविनिर्मुक्तो मम लोके च मोदते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं देवसमन्वितम् ।
चक्रावर्त इति स्थातमगाधश्च महाहृदः ॥
ज्ञानं करोति यस्तत्र पञ्चभक्तोचितो नरः ।
मोदते सर्वशृङ्गेषु स्वच्छन्दगमनालयः ॥
अथ वै सुचते प्राणान् चक्रावर्तं महायशसाः ।
शृङ्गान् सर्वान् परित्यज्य मोदते मम सन्निधौ ॥
देशं वायव्यमाश्रित्य तस्मिन् बिम्बशिलोच्चये ।
तिस्रो धाराः पतन्त्यत्र सुवर्णाक्षतयः शुभाः ।
तत्र ज्ञानं प्रकुर्वीत मम चित्तव्यवस्थितः ।
मोदते सर्वशृङ्गेषु एकचित्तसमाश्रितः ।
तथात्र सुचते प्राणान् ज्ञानं गुह्यं यशस्विनि ! ।
सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकाय गच्छति ॥
तस्य त्रिकोणमात्रेषु दक्षिणां दिशमाश्रितः ।
गुह्यं गम्भीरकं नाम अगाधश्च महाहृदम् ॥
तत्र ज्ञानन्तु कुर्वीत अहोरात्रोचितो नरः ।
मोदते सर्वशृङ्गेषु सर्वत्र गमनालयः ॥
अथ वै सुचते प्राणान् मम कर्मव्यवस्थितः ।
सर्वलोपान् परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
तस्य पश्चिमपार्श्वे तु गुह्यं मे परमं महत् ।
सप्त धाराः पतन्त्यत्र अगाधश्च महाहृदः ॥
तत्र ज्ञानन्तु कुर्वीत अहोरात्रोचितो नरः ।
मोदते शक्रलोकान् स्वच्छन्दगमनालयः ॥
अथ वै सुचते प्राणान् स्वकर्मपरिनिष्ठितः ।
सर्वसङ्गं परित्यज्य मम लोकं प्रपद्यते ॥
मकुलं तस्य क्षेत्रस्य कथ्यमाणं मया शृणु ।
स्यमन्तपञ्चकक्षेव मन्दारस्य गिरौ मम ॥
तत्र तिष्ठामि सुश्रोणि । बिम्बस्य गिरिशृङ्गे नि ।
मन्दारे परमं गुह्यं तस्मिन् गुह्यशिलोच्चये ॥
दक्षिणे संस्थितं चक्रं वामे स्थाने च वै गदा ।
काङ्गलं सुवर्णक्षेत्रं शृङ्गं तिष्ठति चाग्रतः ॥
य एतत् शृणुयान्नित्यं गुह्यं मन्दारसंस्थितम् ।
तत्र चैव प्रियायां मम भक्तसुखावहम् ॥
एतन्न जानते कश्चिन्मम मायाविमोहितः ।
सुखं भागवतान् शुद्धान् ये च वाराहसंश्रि-
तान् ॥”

मन्दिरं

इत्यादि वाराहपुराणे भगवच्छास्त्रे मन्दार-
गुह्यवर्णेन नामाध्यायः ॥

मन्दारं, ज्ञी, (मन्दं आस्यमस्मादिति ।) लप्ता ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मन्दिराङ्गुरः, पुं, मत्स्यविशेषः । इति भूरि-
प्रयोगः ॥ यस्यान्तरे मज्जिज्जुङ्गोऽपि पाठः ॥

मन्दिरं, ज्ञी, (मन्दते सुयतेऽत्र मन्दते कृत्यते
इति वा । मदि ङ खपने स्तुतौ + “इति
मदितुदीति ।” उणा० १।१५२। इति किरप् ।)
ग्रहम् । इत्यमरः । २ । २ । ५ ॥ “मन्दते
सुयतेऽत्र मन्दिरम् । मदि ङ खपने जायते मदे
मोदे स्तुतौ गतौ नाञ्जीति इरः । नगरं मन्दिरं
पुरमिति पुनपुंसकयोरव्ययेन पठ्यते । स्त्रियां
मन्दिरा च प्रयोगश्च मन्दिरायास्तरावानिति
मधुसूक्तदायः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥*॥
अथ भगवन्मन्दिरनिर्माणमाह्लास्यम् ।

“यः कारयेन्मन्दिरं केशवस्य

पुण्यालोकां स जयेच्छाश्वतान् वै ।

इत्यावासान् पुष्पफलभिमन्त्रान्

भोगान् मुङ्क्ते कामतः श्लाघनीयान् ॥

आसप्तमं पितृकुलं तथा मातृकुलं नरः ।

तारयेदात्मना साङ्गं विष्णोर्म्मन्दिरकारकः ॥

इमाश्च पितरो देवगाथा गायन्ति योगिनः ।

पुरतो यदुचिं हस्य ह्यनघस्य तपस्विनः ॥

अपि नः खड्गेषु कश्चिद्विष्णुभक्तो भविष्यति ।

हरिमन्दिरकर्ता यो भविष्यति सुचिन्तः ॥”

इति वामने श्रवाध्यायः ॥ * ॥

अपि च । अथपुराणे ।

“ये ध्यायन्ति सदा बुद्ध्या करिष्यामो हरे-
र्गृहम् ।

तेषां विलीयते पापं पूर्वजन्मशतोद्भवम् ॥”

किञ्च ।

“समतीतं भविष्यच्च कुलानामयुतं नरः ।

विष्णुलोकं नयन्त्यासु कारयेद्वा हरेर्गृहम् ॥”

किञ्च ।

“लक्ष्मणाद्य सहस्रेण शतेनार्द्धेन वा हरेः ।

गुह्यं फलं समाख्यातमिहैश्वर्यदरिद्रयोः ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे तृतीयकाण्डे ।

“कृत्वा वासयद्दत्तं तस्य देवस्य परमेष्ठिनः ।

राजसूयान्धमेधानां फलेन सह युज्यते ॥

प्रासादे नृत्सये पुण्यं मयेतत् कथितं

हिजाः ।

तस्माद्वाचमये पुण्यं कृते शतगुणं भवेत् ॥

ततो दशगुणं पुण्यं तथा शैलमये भवेत् ।

ततो दशगुणं जौहे तावत् शतगुणं ततः ॥

सहस्रगुणितं रौप्ये तस्मान् फलमपानुते ।

ततः शतसहस्रं वै सौवर्णे द्विजसत्तमाः ॥

अनन्तं फलमाप्नोति रत्नचक्रे मनोहरे ॥”

स्कान्दे ।

“आरम्भे कृष्णधियाश्च सप्तजन्मनि यत् कृतम्

पापं विजयमाप्नोति नरकाद्द्वारेत् पितृन् ॥

प्रासादपादे कृष्णस्य यावत्तिष्ठन्ति रेखकाः ।

मन्दिरं

तावदर्थसहस्राणि वसते विष्णुसङ्गानि ॥
 प्रासादे ह्यष्टादेवस्य चित्रकर्म करोति यः ।
 वसते विष्णुलोके तु यावत्तिलानि सागराः ॥”
 नारसिंहे ।
 “यः कुर्याच्छोभनं वेश्म नरसिंहस्य भक्तिमान् ।
 मन्त्रपापविनिर्मुक्तो विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥”
 हयश्रीर्षे ।
 “देवागारं करोमीति मनसा यस्तु चिन्तयेत् ।
 तस्य कायगतं पापं तदङ्गा विप्र । नश्यति ।
 कृतं तु किं पुनस्तस्य प्रासादे विधनेन तु ॥
 अष्टेष्टकासमायुक्तं यः कुर्याद्द्वैपायं गृहम् ।
 न तस्य फलसम्पत्तिर्वर्त्तते शक्यते केनचित् ॥
 जनेनैवाहुमेयस्तु फलं प्रासादविस्तरात् ।
 मरणञ्च व्रजेन्मर्त्यो यः कृत्वा प्रथमेष्टकम् ॥
 न समाप्तस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोत्यसंशयम् ॥”
 विष्णुरहस्ये ।
 “वाक्यं च क्रीडमाना ये पाशुभिर्भवनं हरः ।
 वासुदेवस्य कुर्वन्ति तेषां तस्मात्कगामिनः ॥”
 आदिपुराणे ।
 “लेपनाच्छदनञ्चैव यः करोति पुनर्नरः ।
 देवस्यायतनं कृत्वा न भवेत् कीटजं भयम् ॥”
 अथ मन्दिरनिर्माणकालः । मान्स्ते ।
 “चित्रे व्याधिमवाप्नोति यो गृहं कारयेन्नरः ।
 वैशाखे धनरत्नानि श्येष्टे न्येत तथैव च ॥
 आषाढे भृशरत्नानि पशुवर्षमवाप्नुयात् ।
 श्रावणे मित्रलाभस्तु हानिं भाद्रपदे तथा ॥
 पत्नीनां शुचान्मयुगे कार्त्तिके धनधान्यकम् ।
 मार्गशीर्षे तथा भक्तं पौषे तत्करजं भयम् ।
 लाभस्तु वक्रशुभे विद्यादग्निं माघे विनिर्दिशेत् ॥
 काचने फाल्गुने पुत्रानिति कालवत् स्युतम् ।
 अश्विनी रोहिणी मूलसुत्तरा-त्रयमेन्द्वम् ॥
 स्वाती हस्ताशुभाधा च गृहहारम् प्रशस्यते ।
 आदित्यभौमवर्षञ्च सर्वे वाराः शुभावहाः ॥
 वज्रयाघातभूलानि अतीपातातिगण्डके ।
 विष्णुभगवत्परिधानं वर्षं योग्यं कारयेत् ॥
 अतमे च माघे गान्धर्व्याभिजिद्रीहिं ॥
 तथा वैशाखसावित्री सुकृते गृहमारभत ॥
 चक्रादित्यवत् सञ्जा लङ्गं शुभनिर्दिष्टतम् ।
 लम्बोच्छादि प्रक्रमयमन्यत्र परिवर्त्तयेत् ॥”
 हयश्रीर्षे ।
 “वास्तुकर्म न चारभ्य वर्षाकाले विजानता ।
 ह्यपपत्ते त्रिभागान्ते शुक्लपादौ द्वितीयके ॥
 चतुर्थी नवमी वर्ष्या तिथिश्चापि चतुर्दशी ।
 भौमस्य तु दिनं वर्ष्या करणं विष्टिसंज्ञितम् ॥
 चिन्तयन्ती च दिशोऽथोत्पत्तौ भयपीडितम् ।
 उपसृष्टं गृहेभञ्च अतिपातहतं तथा ॥
 चक्रताराशुक्ले च कार्यं कर्म विजानता ।
 भुवाणि चान् शस्तानि नैर्ऋतं शुक्रदेवतम् ॥
 पुष्यं पौष्णञ्च सावित्रं वायवं वैष्णवं तथा ।
 स्थिरांश्च च स्थिरे लम्बे कर्णोपचयात्मके ॥
 केके सौम्यग्रहो यस्य त्रिकोणे तु सुरोत्तमः ।
 पापक्षोपचयस्थाने तदा कार्यं समारभेदिति ॥”

६२५

मन्दिरं

अथ प्रासादस्थानम् । हयश्रीर्षे ।
 “पूर्वं देवकुलं पोष्य प्रासादं स्वल्पकस्तथा ।
 समं वाप्यधिकं वापि न कर्तव्यं विजानता ॥
 उभयोर्द्विगुणं सौमं त्वात्वा चोच्छायसंभि-
 ताम् ।
 प्रासादं कारयेदन्मं गोभयं पीडयेद्वधः ॥” * ॥
 अथ स्थानशोधनानि । देवोपुराणे ।
 “देवो विष्णुस्तथा रुद्रो ब्रह्माद्याः सुरसप्तमाः ।
 प्रतिष्ठाप्याः शुभं स्थानं अन्यथा ते भयावहाः ॥
 गार्गाहिलक्षणा धात्री गन्धस्वादेन या भवेत् ।
 वर्णेन च सुरश्रेष्ठ । सा मही सञ्जकामदा ॥”
 भास्वरे ।
 “पूर्वं भूमिं परीक्षेत् पश्चान् वास्तुं प्रकल्पयेत् ।
 श्वेता रक्ता तथा पीता कृष्णा चैवानुपज्ञेशः ॥
 विप्रादेः शस्यते भूमिरतः कार्यं परीक्षणम् ।
 विप्राणां मधुरास्वादा कषाया क्षान्तियस्य च ॥
 कषाये कटुता तदङ्गं शस्यते शस्यते ।
 अरक्षिमात्रं वै गर्भं स्वनुलिप्ते च सञ्चतः ॥
 द्युतमामशरावस्थं कृत्वा रत्नचतुष्टयम् ।
 ज्वालयेद्गुपरीक्षाये पूर्णं ततः सञ्चिदमखम् ॥
 दीप्या पूर्वादि गृह्णीयाद्गुणानामनुपूर्वशः ।
 वास्तुः सन्निहितो नाम दीप्यते सञ्चतस्तु यः ॥
 शुभदः सञ्चगुणा प्रासादेऽप्य गृहेऽप्य च ।
 अरक्षिमात्रकं गर्भं परीक्ष्यं स्वातुराण्ये ॥
 अधिकं श्रियमाप्नोति न्यूनं हानिं समे समम् ।
 फालकृष्टेऽथवा देशे सञ्चो जाति रोपयेत् ॥
 त्रिपञ्चमरात्रेण यत्र रोहन्ति तान्यपि ।
 व्येष्टा मध्या कनिष्ठा भूतार्ज्जुनीयतरा मृदा ॥”
 हयश्रीर्षे ।
 “सुरभीणां रतिर्यत्र सप्तमानां वृषः सष्ट ।
 सन्दरीणां रतिर्यत्र एकः सष्ट सप्तमः ॥
 राज्ञां पूर्वं गृहं यस्यामदानां यज्जिनां तथा ।
 काश्वरीचन्दनामोदा कप्राशुगन्धिनः ॥
 कमलोत्पलगन्धा च ज्ञानाचम्यकगन्धिनी ।
 पाटलामल्लिकागन्धा नागकेशरगन्धिनी ॥
 दक्षिणीरात्र्यगन्धा च मदिगसवगन्धिनी ।
 मुगन्धिनीहिगन्धा च शुभद्रयस्वना च या ॥
 सन्निधौ वर्णिनां भूमिः भस्त्रमाधारणा मना ।
 दुर्गन्धा दुःस्वना या च नानावर्णा च दुर्भगा ॥
 दृताङ्गचन्द्रमदशा विलाराद्विगुणायता ।
 विवर्णा वर्णहीना च वक्रा शुचिमुखी तथा ॥
 द्विवर्णा स्पर्शसदृशी गोमुखी च त्रिकोणिका ।
 यदस्या मूलमदृशी दन्तिपृष्ठापमा च या ॥
 सरोत्पसमा या च द्वादशुखा शकटाकृतिः ।
 एवं प्रकारा या भूमिञ्चञ्चा यत्नेन देशिकेः ॥
 किञ्च ।
 “प्रासादस्य विशेषेण प्रोक्ता भूमिश्चतुर्विधा ।
 सुपद्मा भद्रिका पूर्णा धूम्रा रागिगयथापरा ॥
 तिलकेनारिकेलेश्च वट्टिकाश्च शोभिता ।
 पद्मेन्द्रीवरसंयुक्ता सा सुपद्मेति विद्युता ॥
 नदीसमुद्रायतनतीर्थपर्यन्तशोभिता ।
 पुण्ड्रचक्षुसमाकीर्णा चौरवृक्षोपशोभिता ॥

मन्दिरं

वनोद्यानलतागुल्मकुलस्तम्बसमावृता ।
 यक्षीयत्रचसुलेत्रयुक्ता भवेति कीर्तिता ॥
 वक्रुणा गोकुलकुला तथा ब्रह्मास्त्रलोहितैः ।
 माधवीवेष्टिता या च सुहृन्निष्यावकोद्वेः ॥
 शूकधान्यैश्च पुष्पागैर्गिरिपार्श्वगता च या ।
 तोयश्च स्वल्पकं यस्यां सा पूर्णा परिकीर्तिता ॥
 विष्वाकर्क्षुहिपीलनां वनेभ्यो परितो हता ।
 सशर्करा च कठिना युक्ता कण्टकिभिर्द्रुमैः ॥
 शृङ्गोमायुकाकानां श्येनानां या कुलाकुलेः ।
 धूम्रति कीर्तिता सा तु तां यज्ञान् परिवर्त्तयेत् ॥
 ततो भूमिं परीक्षेत् पूर्वोदकप्रवर्णा शुभाम् ।
 असङ्कटां तथा च्छामात्मनोयां परिभ्रुताम् ॥
 संप्रैम्यमात्रं स्वातं तु तथाधिकन्दं शुभाम् ।
 कुसुम्भसदृशां वर्णं यस्यां न ज्ञानिन्दुहति ॥
 न निर्वृति तथा दीपस्तोयं शोभं न जीयते ।
 श्वेताकणा पीतकृष्णा विप्रादीनां प्रशस्यते ॥
 व्याज्यसज्जन्मदानां तुल्यगन्धा तु या भवेत् ।
 मधुरा च कषाया च अन्वा च कटुका च या ॥
 कुशैः शरैस्तथा काशैः दूर्वाभिर्घा च मृता ।
 तस्यां पुण्येऽप्य नक्षत्रे कुर्याद्भूमिपरिग्रहम् ॥”
 अथ भूमिपरिग्रहः । तत्रैव ।
 “प्राकारसीमापयन्तं ततो भूतबलिं हरेत् ।
 मां हृदिवाच्यं च सत्ताजदधिपशक्तवः ॥
 एभिर्भूतबलिं दत्त्वा सृजमदाच्छरेण तु ।
 पातयित्वा ततः शृङ्गनददिक्षु निवेशयेत् ॥
 राजसाक्षापि भूतान् येषां स्तिष्ठन्ति भूतले ।
 ते सर्वे यपगच्छन्त्यु स्थानं कुर्यामहं हरेः ॥
 इत्यनुज्ञाप्य भूतादीन् तां भूमिं परिशोधयेत् ।
 आदित्यादियज्ञाणाञ्च लोकापालैः समं कृतो ॥
 आर्यमिदविधानेन ततो वै होममाचरेत् ।
 चतुर्होमं ततः कुर्यान्मूलमन्त्रेण देशिकः ॥
 दद्यात् पूर्णाह्निं पश्चात् वीषडन्तेन देशिकः ।
 वृषभौ कपिलौ गृह सवर्णा वा विचक्षणः ॥
 योजनार्धं हलक्षेत्रं गृह्णीयादसौ द्वयम् ॥
 प्राड्मुखं धोष्य सन्तुष्टो वस्त्रालङ्कारभूषितः ।
 आसनो यथिमादाय द्वादशाक्षरविदया ॥
 संमर्देन समीकृत्य शुभशो जानि वापयेत् ।
 संप्राप्तं शुभकाले तु गोभिसन्तु स्वादयेद्वधः ॥
 पुनस्तं कथयित्वा तु समीकृत्य गृहं गुरुः ॥”
 भास्वरे च ।
 “होनाधिकी गतां वाक्तोः सञ्चतः परिवर्त्तयेत् ।
 नगरग्रामदेशेषु सञ्चरेव विवर्त्तयेत् ॥” * ॥
 अथ दिक्साधनम् । हयश्रीर्षे ।
 “वास्तुवास्तु समं कृत्वा चतुरस्रं समान्ततः ।
 भूमिं तोयसमां कृत्वा दर्पणोदरसन्निभाम् ॥
 द्वादशाङ्गुलमानेन चाष्टौ वारास्तु भ्रामयेत् ।
 मध्ये सुनिश्चलं शङ्कुं स्थाप्य च्छायां निरो-
 नयेत् ॥
 प्र्वशे निष्क्रमे तस्यां शङ्कुच्छायां निरूपयेत् ।
 वैष्वे विमले श्योनि शङ्कुना साधयेद्दिशम् ॥
 शरदस्तयोरिवसादित्यात् साधयेद्दिशम् ।
 प्राचीं वा पुष्यवर्धनं विचित्रामन्त्रेण वा ॥

मन्दिरं

उदीचीं भुवनेधेन मध्ययोगेन चोन्नयेत् ।
चतुरस्रां शिलां यद्वा दृष्टकां वा सुशोभनान् ॥
चतुर्दिक्षु निवेद्याथ स्रजचिह्नं कारयेत् ।
एव कृत्वा स्रजचिह्नं ब्राह्मणास्तत्र भोजयेत् ।
वेद्यावान् पायसेनाश्रान् दादृशैव समाहितः ॥”
अथ श्रद्धोद्धारणम् । मात्स्ये ।
“यद्वा रम्भेति ककृतः स्वान्धे यत्र जायते ।
श्रद्धान्नपनयेत्तत्र प्रासादे भवनेऽथवा ।
सशक्यं भयदं यस्मादृशक्यं भयनाशनम् ॥”
हयश्रीर्षे ।
“आदिशङ्खास्तुनः श्रद्धां यद्वा शोऽङ्गविकारतः ।
शङ्कुनो दृश्यते वापि यस्य वा भूयते ध्वनिः ।
कीर्त्तयते यस्य वै नाम श्रद्धां तस्य विनिर्दिशेत् ॥”
अथ वास्तुमङ्गलम् । मात्स्ये ।
“पञ्चगव्यौषधिलेः परीक्षित्वावसेचयेत् ।
एकाशीतिपदं कुर्याद्भस्माभिः कनकेन तु ॥
पञ्चाङ्गयोगेन चालित्य स्रज्यालोच्य सन्ततः ।
दृश्य पूर्वायता रेखा दृश्य चैवोभिराश्रयताः ॥
सन्त्वास्तुविभागेषु विज्ञेया नवका नव ।
एकाशीतिपदं कृत्वा वास्तुविन् सन्त्वास्तुषु ॥
पदस्थान् पूजयेद्देवान् त्रिंशत् पञ्चदशैव च ।
हान्निशङ्कास्तः पूज्याः पूज्याश्चान्ते चयोदश ॥
नामस्तान् प्रवक्ष्यामि स्थानानि च निबोध मे ।
ईशकोणादियु सुरान् पूजयेच्च विधानतः ॥
श्रिंखी चैवाथ पर्जन्यो जयन्तः कुलिशायुधः ।
सूर्यः सद्यो भृशश्चैव आकाशी वायुरेव च ॥
पूषा च वितथश्चैव गृहक्षतयमावुभौ ।
गन्धर्वो भृङ्गराजश्च नृगाः पितृगणस्तथा ॥
दौवारिकोऽथ सुयोधः पुष्यदन्तो जलाधिपः ।
असुरः शोषपापी च रोगोऽहिर्मृगश्च एव च ॥
भस्माटः सोमसूर्यौ च अदितिश्च दितिक्षया ।
बहिर्हान्निशङ्कते तु तदन्तश्च सुरान् शृणु ॥
ईशानादिचतुष्कोषो संस्थितान् पूजयेद्बुधः ।
आपश्चैवाथ सावित्री जयो रुद्रस्तथैव च ॥
मध्ये नवपदो ब्रह्मा तस्याष्टौ च सभौपगाः ।
सर्वान्कोत्तरान् विद्यान् पूर्वोदीन्नामतः शृणु ॥
अयंमा सविता चैव विवस्वान् विबुध्नाधिपः ।
मित्रोऽथ राजयज्मा च तथा पृथ्वीधरः ॥
क्रमात् ॥
अष्टमश्वापवत्स्य परितो ब्रह्मणः स्मृताः ।
अयंमा च विवस्वाश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ॥
ब्रह्मणः परितो दितु त्रिपदास्ते तु सन्ततः ।
आपश्चैवापवत्स्य पर्जन्योऽहिर्दितिक्षया ॥
पदिकानाञ्च वर्गोऽयमेव कोणेष्वध्वजतः ।
तन्मध्ये तु बहिर्निशङ्कदिपदास्ते तु सन्ततः ॥
अयंमा च विवस्वाश्च मित्रः पृथ्वीधरस्तथा ।
ब्रह्मणः परितो दितु त्रिपदास्ते तु सन्ततः ॥
वशानिदानीं वक्ष्यामि रज्जूरपि पृथक् पृथक् ।
बाहुं यावत्तथा रोगान् पितृभ्यः शिखिनस्तथा ॥
सुखाद्भृशं तथा शोषाद्विषयं यावदेव तु ।
सुयोवादेति यावत् भृङ्गात् पर्जन्यमेव च ॥

इदं मन्दिरं

एते वंशाः समाख्याताः कचिन्नञ्जव एव तु ।
एतेषां यस्तु सन्यातः पदमर्थं समं तथा ॥
समं चेतत् समाख्यातं त्रिभूतं कोणमथ यत् ।
स्तम्भस्थासेषु वर्णानि तुलाविधिसु सन्वेदा ॥
कीलोत्प्लष्टोपधानादि वर्णयेद्युक्ततो नरः ।
सन्वेद्य वास्तुनिर्दिष्टः पितृवंशोत्तरायतः ॥
भृङ्गमयिः समाविष्टो मुखे चापः समास्थितः ।
पृथ्वीधरोऽयंमा चैव स्तनयोस्तावधितौ ॥
वत्सःस्थले त्वापवत्सः पूजनीयः सदा बुधैः ।
नेत्रयोर्द्विपत्तयौ श्रीजे दितिजयन्तकौ ॥
सर्पेन्द्रा वंशसंख्यौ तु पूजनीयौ प्रयत्नतः ।
सूर्यः सोमाद्यस्तद्वाङ्गोः पञ्च च पञ्च च ॥
रुद्रश्च राजयज्मा च वामहस्तं समाश्रितौ ॥
सावित्रः सविता तद्ब्रह्मन् दक्षिणमाश्रितौ ।
विवस्वानथ मित्रश्च अटरे संश्वसितौ ॥
पूषा च पापयज्मा च हस्तयोर्मणिबन्धने ॥
तथेवात्तरशोषौ च वामपार्श्वं समाश्रितौ ।
पार्श्वे तु दक्षिणे तद्ब्रह्मन्तः सगृहक्षतः ॥
उर्वोऽयंमाभ्युपौ ज्येष्ठो जाल्मोर्गन्धर्वपुष्पकौ ।
जङ्घयोर्मृगसुयोधौ स्मिक्स्थो दौवारिको नृगः ॥
जयः शक्तस्तथा मेघे पादयोः पितरस्तथा ।
मध्ये नवपदो ब्रह्मा हृदये तु स पूज्यते ॥
चतुःषष्टिपदो वास्तु प्रासादे ब्रह्मणः स्मृतः ।
ब्रह्मा चतुष्पदस्तद्वन् कोणेष्वेकपदास्तथा ॥
बहिःकोणेषु चाष्टौ तु बाह्यान्धोभयतः स्मृताः ।
विश्रुतिर्दिपदास्तेषां चतुःषष्टिपदे स्मृतः ॥”
हयश्रीर्षे ।
“वास्तुङ्गं स्रजयेत् प्राज्ञः श्वेताम्बरधरः शुचिः ।
श्वेतगन्धाराशुलिप्राज्ञः सन्जालङ्कारभूषितः ॥
चतुःषष्टि तु प्रासादे एकाशीति गृहे सदा ।
चतुरस्रीकृते चैव अष्टधोभयभाजिते ॥
कोणरेखां ततो दत्त्वा सुरभागांस्तु कल्पयेत् ।
शिवः कोणाहंतो ज्येष्ठः पर्जन्यः पदसंस्थितः ॥
दिपदस्थो जयो ज्येष्ठः सुरेशश्चैकपादिकः ।
भास्करस्तु पदे ज्येष्ठो द्विपदः सत्य इष्यते ॥
भृशः पदस्थो विज्ञेयो थोमश्चैव पदार्हगः ।
हुताशनः पदार्हगः पूषा च पदसंस्थितः ॥
वितथो द्विपदस्थश्च पदेकश्च गृहक्षतः ।
वैवस्वतः पदेकस्थो गन्धर्वो द्विपदस्थितः ॥
भृङ्गश्चैकपदो ज्येष्ठो नृगश्चाहंपदे स्थितः ।
पितरश्चाहंतो ज्येष्ठः पदे दौवारिकस्तथा ॥
सुयोधश्च पदे ज्येष्ठो लोकस्थः पुष्यदन्तकः ।
यादसाम्यतिरेकस्थो ह्यसुरस्तु हि संस्थितः ॥
शोषश्चैकपदे ज्येष्ठो नृगश्चाहंपदे स्थितः ।
रोगश्चाहंपदे ज्येष्ठो नागश्चापि पदे स्थितः ॥
सुखश्च द्विपदे ज्येष्ठो भस्माटः पदसंस्थितः ।
यज्ञेश्वरः पदे ज्येष्ठो नागस्तु द्विपदे स्थितः ।
पदस्था श्रीमहादेवो अदितिश्चाहंपदे स्थितः ॥
आपो ज्येष्ठस्तु पदगा यज्ञो द्विपदसंस्थितः ।
चतुष्पदस्थो विज्ञेयस्त्वयंमा पूर्वमध्यगः ।
सविता तु पदे ज्येष्ठः सावित्री च पदे स्थिता ॥
ततो विवस्वान् विज्ञेयश्चतुष्टयपदे स्थितः ।

मन्दिरं

इन्द्रश्चन्द्रो जयश्चैव एकेके संश्वसितः ॥
मित्रश्चतुष्पदस्थश्च पश्चिमे तु श्वसितः ॥
भद्रः पदेकस्थो वै यज्मा वैकपदे स्थितः ।
धराधरश्च विज्ञेयो ह्युत्तरे च चतुष्पदः ।
चतुर्मुखश्चतुष्कस्थो मध्ये ज्येष्ठः प्रजापतिः ॥”
अथ वास्तुपूजा । मात्स्ये ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि प्रासादविधिनिर्णयम् ।
वास्तौ परीक्षिते सन्त्वास्तुदेहविषयस्थाः ॥
वास्तूप्रथमं कुर्यात् पूर्वमेव विषयस्थः ।
एकाशीतिपदं लिख्य वास्तुमध्ये तु पितृकैः ॥
होमस्त्रिमेखले कार्यः कुक्कुटं हस्तप्रमाणकं ।
यवैः कृष्णतिलैस्तद्वत् समिद्धिः चौरदृष्टजैः ॥
पाणाशैः खादिरैर्वापि मार्गोद्भवैरसम्भवेः ।
कुशदूर्वाभयैर्वापि मधुसर्पैः समन्वितैः ॥
कार्यस्तु पञ्चभिर्निर्लेख्यैस्त्रिभोजैरथापि वा ।
होमान्तो भक्ष्यभोज्यैश्च वास्तुदेशे बलिं हरन् ॥
तद्बहिर्निशङ्कते यद्वा दृष्टात् क्रमेण तु ।
ईशकोणे दृष्टास्तु शिखिर्न विनिवेद्येत् ॥
ज्योदनं सफलं दद्यात् पर्जन्याय दृष्टान्तितम् ।
जयन्ताय ध्वजं पीतं पेटं कूर्मश्च संत्यजेत् ॥
इन्द्राय पञ्च रत्नानि पेटकं कुलिशं तथा ।
वितानकश्च सूर्याय ध्वजं रत्नं तथैव च ॥
सत्याय दृष्टगोधूमं मत्स्यान् दद्याद्भृशाय च ।
शङ्कुर्नो चान्तरीचाय दद्याच्छक्तश्च वायवे ॥
पूष्यं जानास्तु दातव्या वितथे चण्डकोदनम् ।
गृहक्षताय मन्त्रं यमाय पिश्रितं दनम् ॥
गन्धौदनश्च गन्धर्वो भृङ्गे मेघस्थे शृङ्गकम् ।
नृगाय यावकं दद्यात् पितृभ्यः क्षणरा मताः ॥
दौवारिके दन्तकाष्ठं पेटं कृष्णं बलिं तथा ।
सुयोधे पूषकं दद्यात् पुष्यदन्ताय पायसम् ॥
कुशस्तम्भेन सहितं दद्यात् पञ्चश्च वायवे ।
पेटं हिरण्यं दद्यादसुराय सुरा मता ॥
दृष्टौदनं च शोषाय गोधां वै पापयज्मण्यं ।
दृष्टतद्ब्रह्मकांश्च रोगाय नागे पुष्यं फलान्वितम् ॥
सर्पिर्मुखाय दातव्यं सुतौदनमतः परम् ।
भस्माटाय ततो दद्यात् सोमाय दृष्टपायसम् ॥
सर्पाय पेटं भ्रातृकमद्विधौ लोपिकास्तथा ।
द्विधौ तु पूरिकां दद्यात् द्रव्यं वाह्यतो बलिम् ॥
चौरमापाय दातव्यमापवत्साय वै दधि ।
सवित्रे लङ्कुशान् दद्यात् समरीचान् कुशौ-
दनम् ।
सवितुर्गुहपूषाश्च जयाय दृष्टचन्दनम् ।
विवस्वत तथा दद्यात् रत्नचन्दनपायसम् ॥
हरितालीदनं दद्यादिन्द्राय दृष्टसंयुतम् ।
दृष्टौदनश्च मित्राय रुद्राय दृष्टपायसम् ॥
आमं पक्वं तथा मांसं दधं स्याद्राजयज्मणे ।
पृथ्वीधराय भोक्तानि कुशाख्याय च दापयेत् ॥
सशर्कराक्षं संदद्यादयंमे सन्ततः क्रमात् ।
नमस्कारान्त्युक्तेन मनसि पुनरेव च ॥
पञ्चगव्यं यवाञ्चैव तिकाक्षतहविषस्तु ।
भस्मं भोज्यश्च विविधं ब्रह्मण्यं विनिवेद्येत् ॥

एवं सम्पूजिता देवाः शान्तिं कुर्वन्ति ते सदा ।
सुरेभ्यः काचन दद्याद्भक्त्यै गी पञ्चस्वनीम् ॥
राक्षसीनां बलिर्ह्येषः अपि बाह्यं तथा ऋणु ।
मांसोदनं हृतं पदं केशरं हविषान्वितम् ।
इंशानभागमाश्रित्य चरन्त्ये विनिवेदयेत् ॥
दधोदनं सरधिरमखिलैश्च संयुतम् ।
पीतरक्तबलिं दद्यात् पूतना या तु राक्षसी ॥
वायवे पापराक्षस्यै मत्स्यमांससुरासवम् ।
पायसं वापि दातव्यं खनान्ता सञ्जतः क्रमात् ।
नमस्कारान्त्युक्तेन प्रवावादेन सञ्जतः ॥ * ॥
ततः सर्वोपधिष्ठानं यजमानस्य कारयेत् ।
दिवास्तु पूजयेद्भक्त्या ये चाप्ये गृहमागताः ॥
एतद्वास्तुपशमनं कृत्वा कर्म समाधत्ते ।
प्रासादभवनोद्यानप्रारम्भे परिवर्त्तने ॥
परवेष्टनपदेशेषु सर्वोपधापयुतये ।
इति वास्तुपशमनं कृत्वा रुच्येन वेदयेत् ॥
रक्षोपवमानेन रुच्येन भवनादिकम् ।
गृहमङ्गलवादेन कुर्वाद्वास्तुवाचनम् ॥
अनेन विधिना यस्तु प्रतिसंवेत्तरं बुधः ।
गृहे वायतने कुर्यान्न स दुःखमवाप्नुयात् ॥
न च व्याधिरभयं तस्य न च बन्धुधनक्षयः ।
जीवेद्दृढशतं स्वर्गे कल्पमेकं वसेन्नरः ॥ * ॥
हयशीर्षपञ्चरात्रे ।
“एवं प्रयत्नं काष्ठानि रजसापूर्णे देशिकः ।
एतवामेव देवानां बलिं दद्यात् कामिकम् ॥
इंशानाय प्रदातव्यं पायसं मधुना सह ।
पर्जन्याय जलं दधं पुष्पगन्धादिवाहितम् ॥
जयन्ताय प्रदातव्यं पताका पीतवर्णिका ।
सुरेशाय च रत्नानि भास्कराय हृतं तथा ॥
धन्वन्तं पीतवर्णं वा सखे दद्यादितानकम् ।
दद्याद्भृशं पश्चिमांसं शोभाय लवचमये ॥
पूणे धानाः सलज्जान्तु सुवर्णं वितथं तथा ।
गृहस्थताय मञ्जुं यमाय पिप्रितौदनम् ॥
गन्धं गन्धं देवाय भृङ्गे दद्यात् शाकुनम् ।
ऋगे तिलयवांश्चैव पिष्टभ्यः लशरं तथा ॥
हौवारिके दन्तकाष्ठं सुगंधं यावत् तथा ।
पुष्यदन्ते कुशा देया वरुणे पद्मसुत्पलम् ॥
असुरायेचैव दधं रसं शोषे हृतादनम् ।
यवास्तु देवाः पापाय रोगाय हृतमण्डकम् ॥
नागाय नागपुष्पाणि भक्ष्यान् सुगन्धाय दापयेत् ।
चित्रोदनं च भक्षाटे शोभाय मधुपायसम् ॥
नागाय चापि शालकं श्रिये सरसपायसम् ।
अदिते पूरिका देयां क्षीरं चाङ्गो ददेद्दलम् ॥
दधि क्षीरं चापवस्त्रे अर्घ्येण लङ्घुकं बलिम् ।
कुशोदकं सवित्रे च सवित्रे गृहपूजकम् ॥
विवस्वते रक्तपुष्पं रक्तचन्दनमेव च ।
हरिद्राक्षं तथेन्द्राय साय्यामन्तु जयाय च ॥
हनुपूरुषं मित्राय रुद्राय गुडपायसम् ।
आमपक्वानि मांसानि प्रदद्यान्नाजयन्मणि ॥
पृथ्वीधरायामांसं खड्गमांसं बलिं हरेत् ।
साक्षतं सलिलश्चैव पञ्चगव्यं तथा चरुम् ॥
कुशान् गन्धं तथा पुष्पं ब्रह्मस्थाने निवेदयेत् ।

आममांसं पूर्वभागे सर्वस्वस्य तुषोदकम् ॥
सितपद्मं हृतं मांसं विदार्यै चाभिकौणिके ।
कुशं वा पूषकं मांसमयमूयैव दक्षिणे ॥
पिण्डश्चैव तथा रक्तं पूतये नैर्ऋते तथा ।
साक्ष्यांसं प्रदातव्यं जृम्भाकायेव पश्चिमे ॥
अमिषल्लेन सहितं रक्तपिण्डेन मिश्रितम् ।
प्रदेयं पापराक्षस्यै वायवा मांसमेव च ॥
उत्तरे पलिपिण्डायै सान्द्रं रक्तं बलिं हरेत् ।
याराक्ष्ये ह्यगमांसानि रेशान्यां दिशि दापयेत् ॥
ततो भूतगणानान्तु राक्षसानां सुरोत्तमः ।
पिशाचानां गणानान्तु बलिर्दयस्तु कामिकः ॥
एतान् वा पूजयेत् सर्वान् कुशपुष्पाक्षतेर्बुधः ।
एवं संपूजिता देवाः शान्तिपुष्टिप्रदा कृणाम् ॥
अपूजिता विहंसन्ति कारकं स्थापकं तथा ।
तस्मादेतास्तु संपूज्य गन्धपुष्पैर्मनोहरैः ।
प्रासादं कारयेद्द्वान् गृहं वा सुरसत्तमः ॥”
अथ प्रासादस्तरारम्भः । तत्रैव ।
“ब्रह्मस्थानं ततः कुर्याद्वासुदेवस्य पूजनम् ।
श्रियः संपूजनं कुर्यात् चतुर्धोऽङ्गगणस्य च ॥
पूजनन्तु ततः कुर्याद्वासुदेवगणस्य च ।
गन्धाढ्यपुष्पैर्नैवदधपरीषैः सुरोत्तमः ॥
ततः संपूजयेत्तस्मिन् सर्वलोकधरां महीम् ।
सुखपां प्रमदास्त्रापां विद्याभरणभूषिताम् ॥
ध्यात्वा समर्चयेद्देवीं परितुष्टां स्निगतानाम् ।
ततः प्रणम्य विद्याया तन्मयत्वेन चिन्तयेत् ॥
ततः स्वनाममन्त्रेण सर्वदेवमयं परम् ।
ध्यात्वा समर्चयेत्तत्र यत्तदास्तुभयं नरः ॥
ब्रह्मस्थाने ततो विद्वान् कुर्यादाधारमन्त्रैः ।
तस्मिन् संस्थापयेत् कुम्भं धर्तव्या सह पूज-
तम् ॥
हेमं वा राजतं वापि ऋक्षस्यं वा द्रुपं नवम् ।
सर्वबोनीमधीयुक्तं सुवर्गरजतान्वितम् ॥
रत्नगर्भं तुसंपूर्णं वस्त्रपूतं वारिणा ।
प्रशस्तपल्लवोपेतं श्वेतचन्दनचर्चितम् ॥
पुष्पैः सुमालिनं कृत्वा गन्धपुष्पैर्बिम्बितम् ।
आहूतन च शुक्लिन वस्त्रयुग्मन वेष्टितम् ॥
ब्रह्मस्थाने ततो मन्त्री कलसं स्थाप्य पूजयेत् ।
तस्मिन्चतुर्मुखं देवं प्रणेशं मन्त्रविग्रहम् ॥
गन्धपुष्पैश्च नैवेद्यैः पूजयेत् समनोहरैः ।
ततो मण्डलवाह्ये तु प्राच्यां वा प्राङ्मुख-
स्थितः ॥
आचार्यो गृह्य संभारान् गृहादींस्तपयेत्
सुरान् ।
हृते स्तेलेयवैष्णवेऽङ्गोदींस्तपयेत्ततः ॥
प्रणेशं तपयेद्द्विद्वान् हनुतीनां शतेन च ।
इतरान् दशभिर्देवानाहुतिभिः प्रतपयेत् ॥
दद्यात् पूर्णाहुतिं पश्चात् बौध्दन्तिनं मन्त्रवित् ।
तत्र प्रणम्य विज्ञाप्य कृत्वा वै स्वस्तिवाचनम् ॥
प्रयत्नं कर्त्तरीं सन्ध्याङ्कलान्तु प्रदक्षिणम् ।
सूत्रमार्गं दिश्येन तोयधारान्तु आभयन् ॥
पूर्ववर्त्तने मार्गं सूत्रबोनीजानि आगयेत् ।
सुशोभनं शुभं स्थानं तथा खातस्य कारयेत् ॥

ततो गतं खनेष्वधो हस्तमात्रप्रमाणकम् ।
चतुरङ्गलमात्रं तदधः खन्यात् सुसम्मितम् ॥
गोमयेनोपलिप्याथ चन्दनेन च भूषयेत् ।
मध्ये दत्त्वा तु पुष्पाणि शुक्लान्यक्षतमेव च ॥
आचार्यः प्राङ्मुखो भूत्वा ध्यायेद्देवं चतु-
र्भुजम् ।
तुल्यमङ्गलघोषेण ब्रह्मघोषरवेण च ॥
अर्घ्यं दद्यात् सुरश्रेष्ठ । कुम्भतोयेन मन्त्रवित् ।
प्रयत्नं कर्त्तरीं तावच्छुभं प्रपूरयेज्जलेः ॥
सर्वरत्नसमाकोर्णैर्विम्बलेः सुसुगन्धिभिः ।
तस्मिन् शुक्लानि पुष्पाणि प्रक्षिपेद्दोमिति
कारन् ॥
तदावसं परीक्षेन वेदादीनाक्षतं क्षिपेत् ।
शुभं स्थापयित्वावर्त्तेशुभं वामे भवेत्ततः ॥
बीजेः शालियवादीनां तं गतं पूरयेद्बुधः ।
क्षत्रजाभिः पवित्राभिमूर्द्धिगते प्रपूरयेत् ॥
एवं पुष्पाद्यविधिना चार्घ्यादानं सुरोत्तमः ।
सुवर्णं गी वस्त्रयुगमाचार्याथ निवेदयेत् ॥
कालज्ञस्थपती पूज्यो वेद्यावान् शक्तितोऽर्चयेत् ।
ब्राह्मणान् भोजयित्वा च गेयवृत्त्यादि कारयेत् ॥
ततस्तं खातयेद्यन्नाज्जलान्नं यावदेव तु ।
पुरुषाधः स्थितं शङ्खं न गृह्ये दीपदं भवेत् ॥
प्रासादं दीपदं शङ्खं भवेद्यावज्जलान्तिकम् ।
तस्मात् प्रासादिको भूमिः शोभ्या यावज्जला-
न्तिकम् ॥
शिवान्नं कर्त्तृगन्तं वा यावद्वा भूः कुमारिका ।
आकोष्यतां समोल्लव्य ततो योगं समाचरेत् ॥”
किञ्च ।
“पूरयेत् खातकं यज्ञान् पादं पादं यथाक्रमम् ।
आष्टाङ्गुलं नृत्तिकया स्त्रुत्तिकं चैष्टिकादिभिः ॥
सिक्का सिक्का तु तोयेन कलसेः काचनादिभिः ।
आकोटनं ततः कुर्यात् सुरैरेवं क्षुद्रजैः ॥
पादोनं पूरयेत् खातं सुधर्मं चैव कारयेत् ।
देशिकः पञ्चगव्येन तां भूमिं प्रोक्षयेद्बुधः ॥
सुवर्णं ब्रीहिरर्भेण चतुर्पल्लवशोभिना ।
तीर्थतोयसुपूर्णेन स्वर्गताम्बमयेण वा ॥
सेचयेद्भजनेन वारिणा कलसेन तु ।
ततः शुद्धा भवेद्भूमिर्दिव्युक्तापि वा भवेत् ॥”
अथ शिलालक्षणं मात्से ।
“आदावेव समासेन शिलालक्षणं तुल्यम् ।
शिलान्यासविधानं च प्रोच्यते तदनन्तरम् ।
शिला वाधेष्टका वापि चतस्रो लक्षान्विताः ।
प्रासादादौ विधानेन न्यस्तयाः सुमनोहराः ॥
चतुरस्राः समाः कृत्वा समन्तादथ वेष्टकाः ।
शिलाकृपाः स्तुता विद्या नन्दाद्याश्चेष्टका-
न्विकाः ॥
संपूर्णाः सुतलाः स्निग्धाः सुधमा लक्षणा-
न्विताः ।
कुशदूर्वाङ्किता धन्याः सञ्जलश्चक्षुषामराः ॥
साङ्कुशाक्षोरणीपताः कूर्ममत्स्यफलान्विताः ।
दर्पणा हस्तिवस्त्राङ्काः प्रशस्तद्रव्यलान्विताः ॥
शस्तपक्षिगङ्गाङ्काश्च दृषाङ्काः सन्दा हितान् ।

मन्दिरं

स्वस्तिका वेदिका शुक्ला नव्यावर्णकलाङ्किताः ।
पद्मादिलक्षणेपेताः शिलाः सर्वार्थसिद्धिदाः ।
तथा गोवाजिपादाङ्काः शिला धन्याः सुखा-
वहाः ॥
क्रयादृष्टगपादाङ्का न शक्ताः पक्षिणस्तथा ।
दिङ्मृदा दिग्निहोनाश्च दीर्घदृक्त्वाः क्षता-
न्विताः ॥
विवर्णाः स्फुटिता भन्ताः संख्याष्या लक्षणयुताः ।
प्रशस्तपाणिस्तपाङ्काः प्रशस्तदयलान्किताः ॥
यथोक्तलक्षणेपेताः शिला निव्यहतावहाः ॥”
अथ दृष्टकालचरणम् । तत्रैव ।
“दृष्टकानां समासेन लक्षणं शृणु संप्रतम् ।
एकवर्णाः सुपकाश्च सुप्रमाणा मनोरमाः ॥
नन्दाद्याश्चेष्टकाः कार्याश्चतुरसाः सुसंमिताः ।
अस्याङ्गारान्विता नष्टाः कृष्णवर्णाः सशर्कराः ॥
मन्दपका विपक्षाश्च बहुदिन्याश्च वर्जिताः ।
भन्ताश्च विषमा ह्रीना वर्जनीयाः प्रयत्नतः ॥”
हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“दृष्टकानां प्रमाणश्च लक्षणं संप्रतं शृणु ।
मुनला लक्षणेपेता द्वादशभुजसंमिताः ॥
सुविस्तारविभागेन नेपुण्येन च संमिताः ।
सुपकाः सुप्रमाणास्त एकवर्णा मनोहराः ।
विमला दृष्टकाः कार्याश्चतुरसाः सुसंमिताः ।
द्विभक्तकर्णाश्चप्रशस्ताः पाणिपादविवर्जिताः ॥
मशकराः कृष्णवर्णा अस्याङ्गारचिताश्च याः ।
विवर्णा मन्दगन्धाश्च याः पीनाः पिष्टिकाश्च
याः ॥
ह्रीनाश्च विषमा भन्ता जर्जराश्च विवर्जिताः ॥”
अथ शिलादिन्यासव्यवस्था । मातृये ।
“शिलान्यासस्तु कर्त्तव्यः प्रासादे तु शिलामये ।
दृष्टकानाम् विन्यासः प्रासादे चैष्टकामये ॥
शोले शैलजः पीठ ऐष्टिके ऐष्टिकः स्तुतः ।
शिलान्यासादिको भद्रे मूलपादो विधीयते ॥”
हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“कर्त्तव्यश्चेष्टकान्यासः प्रासादे चैष्टकामये ।
शोले शिलानां विन्यासः कार्करे कर्करा न्यसेत ॥
कृत्वा शिलादिन्यासे च प्राक्शिलाभ्यधिवा-
सनम् ।
दृष्टकानां प्रतिष्ठाश्च गर्भाधानश्च कारयेत् ॥
गृह्वे दक्षिणीं दत्त्वा पीठग्रन्थश्च साधयेत् ।
स्वयं श्रीहयश्रीर्षेण प्रोक्तस्तद्विधिः स्फुटम् ॥”
अथ पीठवसनम् । हयश्रीर्षे ।
“पीठवस्यं तनः कुण्यान्महाप्रासादसानतः ।
पीठोत्तमं चोच्छ्रयेण प्रासादस्थोर्हमानतः ॥
पादहोत्रं मध्यमं स्यात् कन्यसं चाहमानतः ।
उत्तमं वासुदेवस्य कुण्यात् पीठं विचक्षणः ॥
अथ प्रासादलक्षणानि । मानस्ये ।
एवं वास्तुवर्णं कृत्वा भजेत् धोडशभागिकम् ।
तस्य मध्ये चतुर्भिस्तु भागेर्गर्भश्च कारयेत् ॥
भागद्वादशकं तत्र भित्तार्थं परिकल्पयेत् ।
चतुर्भागेन भित्तीनामुच्छ्रायः स्यात् प्रमा-
णतः ॥

ई२८ मन्दिरं

द्विगुणः शिखरोच्छ्रायो भित्तुच्छ्रायात् प्रमा-
णतः ।
शिखराहंस्य चार्हेन विधेया तु प्रदक्षिणा ॥
चतुर्दिक्षु तदा ज्ञेयो निर्गमस्तु तथा बुधेः ।
गर्भसूत्रद्वयं भागो विस्तारो मण्डपस्य तु ॥
चायतनः स्यात्त्रिभिर्भागैर्भेदयुक्तः सुशोभनः ।
पञ्चभागेन संभक्ष्य गर्भमानं विचक्षणः ॥
भागमेकं गृहीत्वा तु प्रागग्रीवं कल्पयेद्बुधः ।
गर्भसूत्रसमो भागादयतो सुखमण्डपः ।
गन्तुं सामान्यसुदिष्टं प्रासादस्थे लक्षणम् ॥
किञ्च ।
मेरुमन्दरकैलासकुम्भासिंहद्वगास्तथा ।
विमानच्छन्दकस्तद्वृक्षोऽथ नृगाधिपः ॥
बलभिच्छन्दकस्तद्वृक्षोऽथ नृगाधिपः ।
गजश्च नन्दनश्चैव नन्दिवर्द्धन एव च ॥
हंसो ह्यः सुपर्णश्च पद्मकोऽथ ससुङ्गकः ।
प्रासादा नामनः प्रोक्ता विभागं शृणुत द्विजाः ॥
शतद्वन्द्वस्तुद्वारो भूमिकायोऽष्टाङ्गितः ।
नावाविचित्रशिखरो मेरुप्रासाद उच्यते ॥
मन्दरो द्वादशः प्रोक्तः कैलासो दशभूमिकः ।
विमानच्छन्दकस्तद्वृक्षोऽथ शिखरागनः ॥
स चाष्टभूमिकस्तद्वृक्षं सप्तभिर्नन्दिवर्द्धनः ।
विशालकसमायुक्तो नन्दनः समुदाहृतः ॥
धोडशाष्टकसंयुक्तो नागरूपममन्वितः ।
अनेकशिखरस्तद्वृक्षं सर्वतोभद्र उच्यते ॥
चन्द्रशालसमोपेतो विज्ञेयः पञ्चभूमिकः ।
बलभिच्छन्दकस्तद्वृक्षकनासाचयान्वितः ॥
ह्यस्योच्छ्रयतस्तुल्यो मण्डलश्चासिर्वाङ्मनः ।
सिंहः सिंहगतिर्ज्ञेयो नृगो नृगसमस्तथा ॥
कुम्भः कुम्भाकृतिस्तद्वृक्षभूमिकानवकोच्छ्रयः ।
अङ्गुलीपुटसंस्थानपञ्चाष्टकविभूषितः ॥
धोडशास्रः समन्तात्तु विज्ञेयः स ससुङ्गकः ।
पार्थिवोच्चन्द्रशालस्य उच्छ्रायो भूमिकाद्वयम् ।
धोडशास्रः स विज्ञेयो विचित्रशिखरः शुभः ॥
नृगराजस्तु विख्यातश्चन्द्रशालाविभूषितः ॥
प्रागग्रीवेण विशालेन भूमिकासु षड्भुजः ।
अनेकचन्द्रशालस्तु गजः प्रासाद उच्यते ॥
पर्यन्तगृहाराभो वं गरुडो नाम नामनः ।
सप्तभृशुच्छ्रयस्तद्वृक्षश्चन्द्रशालाचयान्वितः ॥
भूमिकायद्वर्णातिस्तु वास्तुतः सर्वतो भवेत् ।
तथान्यो गरुडस्तद्वृक्षश्चायादृशभूमिकः ॥
पद्मकः धोडशास्रस्तु भूमिद्वयसमन्वितः ।
पद्मतुल्यप्रमाणेन श्रीवृक्षक इति स्तुतः ॥
पञ्चाष्टकस्य भूमिस्तु गर्भे हस्तचतुष्टयम् ।
वृषो भवति नास्त्रा यः प्रासादः सर्वकामिकः ॥
सप्ताष्टौ पञ्चकाश्चैव प्रासादा ये मयोदितः ।
सिंहस्य ते ममा ज्ञेया ये चान्ये तत्प्रमाणतः ॥
चन्द्रशालैः समोपेताः सर्वे प्रागग्रीवसंयुताः ।
ऐष्टका दारवाश्चैव शैला वा स्युः स्तोत्रेणाः ॥
मेरुः पञ्चाष्टकः स्यात् मन्दरः पञ्चहीनकः ।
चत्वारिंशत्तु कैलासश्चतुर्दिक्षु शिखरान्वितः ॥
नन्दिवर्द्धनकस्तद्वृक्षश्चिंशत् ससुदाहृतः ।

मन्दिरं

त्रिंशता नन्दनः प्रोक्तः सर्वतोभद्रकस्तथा ॥
वर्तुलः पद्मकश्चैव त्रिंशद्वस्त उदाहृतः ।
नृगः सिंहश्च कुम्भश्च बलभिच्छन्दकस्तथा ॥
एते षोडशहस्ताः स्युःस्वारो देववक्त्रभाः ।
श्रीवृक्षो नृगराजश्च ससुङ्गकगजौ तथा ॥
एते द्वादशहस्ताः स्युरेतेषां हंसकः समः ।
गरुडोऽष्टकरो ज्ञेयो वृषो दश उदाहृतः ॥
गवमेने प्रमाणेन कर्त्तव्याः शुभलक्षणाः ।
यत्पराक्षसनागानां मालहस्ताः प्रशस्यते ॥
तथा मेर्वाद्यः सप्त व्येष्टलङ्घि सुखावहाः ।
श्रीवृक्षकादयश्चाष्टौ मध्यमस्य उदाहृताः ॥
तथा हंसादयः पञ्च कन्यसे सुभदा मताः ॥”
हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“प्रासादं संप्रवक्ष्यामि सर्वसाधारणं शृणु ।
चतुरस्रोक्तं ज्ञेयं भवेत् षोडशधा पुनः ॥
मध्ये तस्य चतुर्भिस्तु कुण्यादायसमन्वितम् ।
द्वादशैव तु भागाणि भित्तार्थं परिकल्पयेत् ॥
जङ्घोच्छ्रायस्तु कुर्वीत चतुर्भागेन चायतनम् ।
जङ्घयोर्द्विगुणोच्छ्रायं मङ्गल्याः कल्पयेद्बुधः ।
चतुर्भागेन मङ्गल्याः कार्या सन्ध्या प्रदक्षिणा ।
तन्मानं निर्गमं कार्यसुभयोः पार्श्वयोः समम् ॥
शिखरेण समं कार्यमग्रे जगति विस्तरम् ।
त्रिगुणेनापि कर्त्तव्यं यथाशोभानुरूपतः ॥
विस्तरं मण्डपस्याग्रे गर्भसूत्रद्वयेन तु ।
देव्यात् प्रादाधिकं कुण्यान्मध्ये स्तम्भैर्विभूषि-
तम् ॥
प्रासादगर्भमानं वा कुर्वीत सुखमण्डपम् ।
एकाशीतिपदैर्वास्तु यष्टा मण्डपमारभेत् ॥
शुकाष्टाद्वारि विन्यासे पादान्तस्थान् यजेत्
सुरान् ।
तथा प्राकारविन्यासे यजेद्वात्रिंशदन्तगान् ॥
सर्वसाधारणश्चेतत् प्रासादस्य तु लक्षणम् ।
मानेन प्रतिमाया वा प्रासादमपरं शृणु ।
प्रतिमायाः प्रमाणेन कर्त्तव्या पिष्टिका शुभा ।
गर्भस्तु पिष्टिकार्हेन गर्भमानास्तु भित्तयः ॥
भित्तीनाममानेन उच्छ्रायस्तु प्रकल्पयेत् ।
भित्तुच्छ्रायात्तद्विगुणं शिखरं कल्पयेद्गुरु ।
शिखरस्य तु तुर्येण भ्रमणं परिकल्पयेत् ॥
शिखरस्य चतुर्थेन अयतो सुखमण्डपम् ।
अष्टकांशेन गर्भस्य रथकानान्तु निर्गमः ॥
परिधौर्गर्भागेन रथकास्तत्र कल्पयेत् ।
तत्तुर्याय वा कुण्यादयकानान्तु निर्गमम् ॥
वासचयं स्थापनीयं रथकचित्तये सदा ।
शिखरायंश्च सृज्याणि रत्नानि विनिपातयेत् ॥
शिखरस्याहभागस्य सिंहं तत्र च कारयेत् ।
शुकनासां स्थिरीकृत्य मध्यसन्धौ विवर्णयेत् ॥
अपरे च तथा पार्श्वे तद्वत् सृजं निधापयेत् ॥
तद्वर्द्धनं भवेदंशः कर्त्तव्यं श्यामलसारवान् ।
स्कन्धमन्यु कर्त्तव्यं विकारालं तथैव च ।
ऊर्ध्वतु वेदिकामागतं कलसं परिकल्पयेत् ॥”
किञ्च ।
“गरुडानं तथा कुण्यादुपरिष्ठाचतुर्गुणम्

मन्दिरं

कुल्याहिकप्रतिमायामान् दिक्षु चाष्टासु
चोपरि ॥

महावराहमेकग्रामान् नरसिंहान् दक्षिणे ।
प्रतीक्षां श्रीधरं देवसुदीक्षां हयश्रीर्षकम् ॥
आग्नेयीं यामद्वयं नैर्ऋते राममेव च ।
वामनश्चैव वायव्यां वासुदेवमथापरं ॥ * ॥
किञ्च ।
“पूर्वभूमौ तु शयनं द्वितीये चासनं भवेत् ।
स्थानमेव तृतीये तु चतुर्थे यानमेव च ॥
पश्चिमे योगनिद्रा तु पञ्चे योगासनं भवेत् ।
स्थानं योगसमायुक्तं सप्तमे परिकल्पयेत् ॥
नानागवाचकैर्यन्तान् पञ्चवक्त्रादिभूषितम् ।
नानाप्रकारपुष्पाद्यैर्यथाशोभं प्रकल्पयेत् ॥
कनिष्ठमध्यम्येष्ठानां प्रासादानां यथाक्रमम् ।
वसुभागा च ऋत्विगभिः प्रदेया रचना बुधैः ॥
हारस्य चाष्टमे युक्ते नवमे दशमे तथा ।
ललाटवेधो नैव स्यादायस्य श्रेष्ठं साम्यतम् ॥
यावद्वस्त्ररभिप्रेतः प्रासादकर्तुं गान्धर्वः ।
तावद्भिरङ्गुलीरायो वसुभागेन वा भवेत् ॥
एकस्तम्भो ध्वजो ज्योतिस्तम्भा वेदिका मता ।
दशभूम्यन्तरे नित्यं चतुस्तम्भं प्रकल्पयेत् ॥ * ॥
अथ मण्डपलक्षणविशेषः । मानुस्ये ।
“अथातः सम्प्रवक्ष्यामि मण्डपानाम् लक्षणम् ।
मण्डपान् प्रवरान् वक्ष्ये प्रासादस्यानुकूपतः ॥
विविधा मण्डपाः कार्या षष्ठमध्यकनीयसः ।
नामस्तान् प्रवक्ष्यामि श्रेष्ठं हि जसत्तमाः ॥
पुष्पकः पुष्पभद्रश्च सुवृत्तो नृत्तनन्दनः ।
कौशलो बुद्धिसङ्कीर्णो राजभद्रो जयावहः ॥
श्रीवृत्तो विजयश्चैव वास्तुकीर्णः श्रुतिं धरः ।
यज्ञभद्रो विशालश्च संश्लिष्टः शुचुर्महान् ।
भागपक्षो नन्दश्च मानवो मानभद्रकः ।
सुग्रीवो हयगर्भश्चैव कर्णिकारः पदाङ्कः ॥
सिंहश्च श्यामभद्रश्च सुभद्रश्च तथैव च ।
सर्वप्रशस्तिर्वाख्याता लक्षणं श्रेष्ठं हि ज्ञाः ॥
स्तम्भा यत्र चतुःषष्टिः पुष्पकः स उदाहृतः ।
द्वाषष्टिः पुष्पभद्रस्तु षष्टिः सुवृत्त उच्यते ॥
अष्टपञ्चाशक्तम्भः कथ्यते नृत्तनन्दनः ।
कौशलाः षट्पञ्चाशच्चतुःपञ्चाशता पुनः ॥
नाम्ना तु बुद्धिसङ्कीर्णो द्विहीनो राजभद्रकः ।
जयावहस्तु पञ्चाशच्छ्रीवृत्तस्तु द्विहीनकः ॥
विजयस्तद्विहीनः स्यात् वास्तुसङ्कीर्णकस्तथा ।
द्वाभ्यामेव प्रक्षीयेत ततः श्रुतिधरोऽपरः ॥
चत्वारिंशद्वयज्ञभद्रो द्विहीनोऽथ विशालकः ।
षट्चिंशच्चैव संश्लिष्टो द्विहीनः शुचुर्महान् ॥
द्वाचिंशद्भागपक्षस्तु चिंशता नन्दनः स्मृतः ।
अष्टाविंशज्ज्ञानवस्तु मानभद्रो द्विहीनकः ॥
चतुर्विंशस्तु सुग्रीवो द्वाविंशद्वर्षणो मतः ।
विश्रुतिः कर्णिकारः स्यादष्टादशः पदाङ्कः ।
सिंहो भवेद्विहीनश्च श्यामभद्रो द्विहीनकः ॥
सुभद्रस्तु तथा प्रोक्तो द्वादशस्तम्भसंघटः ।
मण्डपाः कथिता स्मृते यथावत्तन्मात्रान्विताः ।
त्रिकोणं द्वातमर्द्धद्वयकोणं द्विरष्टकम् ॥

मन्दिरं

चतुष्कोणश्च कर्णयः संस्थापनं मण्डपस्य तु ।
राज्यश्च विजयश्चैवमायुर्वर्द्धनमेव च ॥
पुत्तलाभः श्रियः पुष्टिस्तथादिषु भवेत् क्रमात् ।
एवम् शुभदाः प्रोक्ता अन्यथा तु भयावहाः ॥ * ॥
अथ तत्र द्वारनिर्णयः । हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“याममध्ये च पूर्वे च प्रत्यग्द्वारं प्रकल्पयेत् ।
विदिशास्तु च सर्वास्तु तथा प्रत्यङ्मुखं भवेत् ॥
दक्षिणे चोत्तरे चैव पश्चिमे प्राङ्मुखं भवेत् ॥”
किञ्च ।
“विस्ताराद्विगुणं द्वारं कर्णयान् सुशोभनम् ।
जातरूपं सरजनं तद्वदुत्तरेऽहम् ॥
अष्टादशरुजतः स्वर्णं दत्त्वा प्राक्ता न्यसेद्विधः ।
तूयमङ्गलचोषेण आच्छादयन् स्वस्तिवाच्यं च ॥
द्वारस्य च चतुर्धांशं कार्यं मण्डपप्रच्छदौ ।
दण्डहस्तौ तु कर्णयौ विष्णुस्तेनोपमावुभौ ॥
प्राखोऽङ्गुलं न्यस्य रत्नानि न्यसेदुत्तरेऽङ्गुलम् ।
तस्य मध्ये स्थिता देवी साक्षात्प्रीतिः सुरेश्वरी ॥
कर्णगा दिग्गजेः सा तु स्थाप्यमाना घटेन तु ।
प्राखोऽङ्गुलं कार्यं पञ्चवक्त्रादिभूषितौ ॥
एकप्राखं त्रिप्राखं वा षट्प्राखं द्वारमिष्यते ।
नवप्राखश्च कुर्वीत अत ऊर्ध्वं न कारयेत् ।
विष्णुवताररूपादौः प्राखां रत्नेन भूषयेत् ॥”
मानुस्ये ।
“चतुःषष्टिपरं कृत्वा मध्ये द्वारं प्रकल्पयेत् ।
विस्ताराद्विगुणोऽष्टायस्तत्त्रिभागा कर्तव्येन ॥
विस्ताराङ्गं भवेद्गर्भो भित्तयोऽन्याः समन्ततः ।
गर्भपादेन विस्तीर्णं द्वारं द्विगुणमायनम् ॥
उच्छ्रयात् पादविस्तीर्णं प्राखा तद्वदुत्तरेः ।
विस्तारपादप्रतिमं बाहुलां प्राखयोः स्मृतम् ॥
त्रिपञ्चसप्तनवभिः प्राखाभिर्द्वारमिष्यते ।
कनिष्ठं मध्यमं ज्येष्ठं यथायोगं प्रकल्पयेत् ॥
अङ्गुलानां शतं सार्द्धं चत्वारिंशद्विंशतमम् ।
धन्यसुत्तममायुष्यं धनधान्यदमेव च ॥
शतं चाशीतिसहितं वातनिर्गमनं भवेत् ।
अधिकं दशभित्तद्वयं योऽष्टाभिः शतम् ॥
शतमानं द्वितीयम् भवत्यशीतिभित्तथा ।
दशद्वाराणि चेतानि क्रमेणोक्तानि सर्वदा ॥
अन्यानि वर्जनीयानि मानसोद्दिग्दानि तु ।
द्वारवेधस्तु यत्नेन सन्ध्यास्तुष्टु वर्जयेत् ॥
द्वयकोणाश्च भूद्वारान् स्तम्भकूपध्वजादपि ।
कुल्यान्धेन वा विद्धं न द्वारं शुभं भवेत् ॥
क्षयश्च दुर्गतिश्चैव प्रवासः शूद्र्यं तथा ।
दौर्भाग्यं बन्धनं रोगो दारिद्र्यं कलहं तथा ।
विरोधश्चार्थनाशश्च सर्वं देधे भवेत् क्रमान् ॥”
अथ प्राकारादिनिर्णयः । हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“प्रासादस्य चतुर्भागेः प्राकारस्योच्छ्रयो भवेत् ।
पञ्चहस्तस्य देवस्य एकहस्ता तु पीठका ॥
तस्मात् द्विगुणः प्रोक्तस्तथा गरुडमण्डपः ।
एकहस्तादि कुर्वीत त्रिपञ्चस्तान्तमेव च ॥”
अथ वृत्तरोपणनिर्णयः । मानुस्ये ।
“पूर्वमेव फलितो वृत्ताः चोद्वत्तास्तु दक्षिणे ।
पश्चिमेन जलं श्रेष्ठं पद्मोत्पलविभूषितम् ॥

मन्दिर

उत्तरेण नलेस्तालेः शुभा स्यात् पुष्पवाटिका
सञ्जतस्तु जलं श्रेष्ठं स्थिरमस्थिरमेव च ॥
सञ्जतश्चापि कर्णयः परिखावकायादिकम् ।
याम्ये तपोवनस्थानसुत्तरे माहकायहम् ॥
महानसं तथाप्ये नैर्ऋते तु विनायकः ।
वारुणे श्रीनिवासश्च वायवे गृहमालिका ॥
उत्तरे यज्ञशाला तु निर्माल्यस्थानसुत्तरे ।
वारुणे सोमदेवश्च बलिनिर्भयं स्मृतम् ॥
पुरतो गरुडस्थानं तथाप्येवा यथोचितम् ।
एवमायतनं कुल्याच्छुभमण्डपसंयुतम् ॥
घण्टावितानकसतीरगाश्चयुक्तं
निर्गोत्रवप्रसुदितेन जनेन सार्द्धम् ।
यः कारयेत् सुरगृहं विविधध्वजाटं
श्रीस्तं न सुखितं सदा दिव्यं पूज्यते च ॥”
अथ जीर्णोद्धारः । विष्णुधर्मं तृतीयकाण्डे ।
“यस्य राज्ञस्तु विषये देवदेवश्च विशीर्यते ।
तस्य मोदति तद्राज्यं देवदेवश्च यथा तथा ॥
कृत्वा जीर्णस्य संस्कारं तथा देवेशवेश्मनः ।
द्विगुणं फलमाप्नोति नात्र काया विचारया ॥”
विष्णुरहस्ये ।
“प्रतिपत्तयः च यः कर्ता पतमानस्य रक्षिता ।
विष्णोरायनस्यैव स नरो विष्णुर्लोकभाक् ॥”
अभिपरायो ।
“प्रतिपत्तं पतमानम् तथाङ्गुलफटितं नरः ।
ससुदृढ्यं हरेर्धामं द्विगुणं फलमाप्नुयात् ॥”
देवीपुराणे ।
“भूलाच्छतगुणं पुण्यं प्राप्नुयाच्चीर्णकारकः ।
तस्मात् संप्रयत्नेन जीर्णस्थोद्धारमाचरेत् ॥”
हयश्रीर्षपञ्चरात्रे ।
“वापीकूपतडागानां सुरधाम्नां तथान्वयः ।
प्रतिमानां सभागाश्च संस्कर्ता यो नरो सुवि ।
पुण्यं शतगुणं तस्य भवेत्फलमात्रं संप्रयः ॥
प्रतिष्ठाया विधिः कार्यस्तथा मन्दिरनिर्मिते ।
प्रायः श्रीहयश्रीर्षोक्तं रघुसारेण वेद्यवेः ॥
देवालयप्रतिष्ठा च स्याता तल्लिखनेन किम् ।
श्रीसुनिर्वाणनेनैव संपूर्णा सा विशेषतः ॥”
इति श्रीहरिभक्तिविलासे ०० विलासः ॥
मन्दिरं, की पु (मन्दिरं मोदते लोका यत्र । मदि
+ “द्विमदिसुदीति ।” उणा० १ । ५२ । इति
किरच् ।) नगरम् । इति मेदिनी । रे, १६० ॥
पुलिङ्गोऽप्ययं शब्दः । यथा । नगरं मन्दिरं
पुरमिति पुनपुसकयोः रक्तकोनं पठ्यते । इत्य-
मरटीकार्यो भरतः । (अन्धजातुपश्चिमभागः ।
यथा, अन्धवेदिक । ० । २१ ।
“अधरे च तनो जातु निर्दिष्टं प्राख्यकोविदेः ।
मन्दिरं पश्चिमो भागः कलाचो जातुनोऽग्रिमः ॥”)
मन्दिरः, पु, (मदि + किरच् ।) ससुद्रः । इति
मेदिनी । रे, १६० ॥ जानुपञ्चाङ्गागः । इति
ऐमचन्द्रः । ३ । ०७८ ॥
मन्दिरपशुः, पु, (मन्दिरचरः मन्दिरपालितो वा
पशुः । मध्यपदलोपी कर्णधारयः ।) विज्ञानः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मन्मथः

मन्दिरा, स्त्री, (मन्दिर + स्त्रियां टाप् ।) मन्दि-
रम् । यथा, मन्दिरायास्तरावागति मधुसूनु-
टादयः ॥

मन्दरा, स्त्री, (मन्दन्ते स्वपन्ति मोदन्ते वा अन्धा
यत्र । मन्द् + “मन्दिवाश्रमथीति ।” उणा०
१ । ३६ । इति उदरच् । स्त्रियां टाप् ।) वाजि-
शाला । इत्यमरः । २ । २ । ७ ॥ (यथा, नैषध-
चरिते । १ । ५७ ।

“उपाहरत्नममजसचक्षणेः

सुराक्षणेः शोभितमन्दरोदरम् ॥”)

प्रयनीयार्थवस्तु । इति मेदिनी । रे, २०० ॥
मादुर इति भाषा ॥

मन्दोदरी, स्त्री, (मन्दं उदरं यस्याः । स्त्रियां
ङीष् ।) रावणमहिषी । सा तु मयदानवकन्या ।
इति रामायणम् ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
२८० । १६ ।

“भाष्या मे भव सुभोगि ! यथा मन्दोदरी
तथा ॥”

कुमाराजुचरमाहगणभेदः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । १७ ।

“मन्दोदरी तुहुक्की च कीटरा मेघवाहिनी ॥”
मन्दोदरीशः, पुं, (मन्दोदर्याः ईशः पतिः ।)
रावणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मन्दोदरीसुतः, पुं, (मन्दोदर्याः सुतः ।) इन्द्रजित् ।
इति जटाधरः ॥

मन्दोदर्या, स्त्री, (मन्दं अल्पं च तदुण्यश्चेति ।) ईष-
दुष्यम् । तद्वति, त्रिः इत्यमरः । १ । ४ । ७५ ॥

मन्त्रः, पुं, (मन्त्यते बुध्यते अनेन । मन् + “स्फायि-
तश्चीति ।” उणा० २ । १३ । इति रक् ।)
गन्धोदधनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २ ॥ (यथा,
मेघदूते । १०० ।

“मन्त्रसिग्धैर्जनिभिरवलावेणिमोक्षीन्-
सुकानि ॥”)

वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः । मनुः २ न्दङ्गकः
३ । इति शब्दरत्नावली ॥ (त्रि, छटः । यथा,
ऋग्वेदे । १ । ५ । ७ ।

“होता मन्त्रो वरेण्यः ॥”

“मन्त्रो छटः ।” इति तद्वाक्ये सायनः ॥
मादनशीलः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १४४ । ७ ।

“अमे । जुषस्व प्रतिहृत्यतदचो

मन्त्रं स्वधावज्जतजातं सुक्रतो ॥”

“मन्त्र ! मादनशील !” इति तद्वाक्ये सायनः ॥

मन्त्रयः, पुं, (मनो मघ्नाति विकरोतीति । मन् +
पञ्चाद्यच् ।) एषोदरादित्वात् साधुः । अस्य
नामनिश्चित्यथा, ब्रह्मवेवर्ते । १ । ४ । ७ ।

“मनो मघ्नाति सर्वेषां पञ्चावागेन कामिनाम् ।
तन्नाम मन्त्रयस्तेन प्रवर्द्धन्ति मनीषिणः ॥”)

कामदेवः । (यथा, नैषधचरिते । ८ । ७६ ।

“न मन्त्रयस्त्वं स हि नास्तिमूर्तिः ॥”)

कपित्थवृक्षः । इत्यमरः । १ । ४ । २१ ॥ काम-
चिन्ता । इति मेदिनी । ये, २२ ॥ * काम-
देवस्योत्पत्तिर्वया,—

मन्मथः

“एवं चिन्तयतस्तस्य ब्रह्मणो मुनिवत्तमाः ।

मनसः पुरुषो वल्लुराविर्भूतो विनिःसृतः ॥

काश्चरीचूर्णपीतामः पीनोन्नतसुनासिकः ।

सुटपोरकटीजङ्घो नीलावज्जितकेशकः ॥

लघभ्रूयुगलो लोलः पूर्यचन्द्रनिभाननः ।

कपाटविक्षीर्यङ्घ्रि रोमराजीविराजितः ॥

शुभ्रमातङ्गकरवन्दीननिक्षलबाहुकः ।

आरक्षपाणिनयनसुखपादकरोद्भवः ॥

क्षीरमध्यचारुदन्तः प्रमत्तगजकन्धरः ।

प्रफुल्लपद्मपञ्चाक्षः केशरवाद्यतर्पणः ॥

कम्बुग्रीवो मीनकेतुः प्राशूर्मकरवाहनः ।

पञ्चपुष्पायुधो योगी पुष्पकोदण्डमङ्कितः ॥

कान्तः कटाक्षपातिन भ्रामयन्मयनदयम् ।

सुगन्धिमारुताभ्रान्तं शङ्करारससेवितम् ॥

वीक्ष्य तं तादृशं दृष्टप्रसुखा मानसाश्च ते ।

मरीच्याद्या दृष्ट ततो विस्मयाविष्टचेतसः ॥

अतिसुखं परमं जगदुरापूर्वकारिकं मनः ।

स चापि वेधसं वीक्ष्य स्रष्टारं जगतां पतिम् ।

प्रणम्य पुरुषः प्राह विनयानतकन्धरः ॥

श्रीपुरुष उवाच ।

किं करिष्याम्यहं कर्मे ब्रह्मंक्षत्र नियोजय ।

मानाथे पुरुषो यस्मादुचिते शोभिते विधे ॥

अभिधानश्च यद्योम्यं स्थानं पत्नी च या मम ।

तस्मै कुरुत्व लोकेषु । स्रष्टा त्वं जगतां यतः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

एवं तस्य वचः श्रुत्वा पुरुषस्य महात्मनः ।

अथ न किञ्चित् प्रोवाच स्वहृदावपि विस्मितः ॥

ततो मनः सुसंयम्य सन्धुगुच्छस्य विस्मयम् ।

उवाच पुरुष ब्रह्मा तत्कर्मोद्दिशमवाहन् ॥

ब्रह्मोवाच ।

अनेन चारुत्प्रेक्ष्य पुष्पवाणैश्च पञ्चभिः ।

मोहयन् पुरुषांस्त्रींश्च कुरु हृदिं सनातनीम् ॥

न देवा न च गन्धर्वा न किन्नरमहोरगाः ।

नासुरा न च दैत्या वा न विद्याधरराक्षसाः ॥

न यक्षा न पिशाचाश्च न भूता न विनायकाः ।

न गृह्यका न सिद्धाश्च न मनुष्या न पक्षिणः ॥

पशवो न नृगाः कीटाः पतङ्गा जलजाश्च ये ।

न ते सर्वे भविष्यन्ति न लप्स्या ये शरस्य ते ॥

अहं वा वासुदेवो वा स्थाण्डवा पुरुषोत्तम ! ।

भविष्यामस्तव वशे किमन्यैः प्राणधारिभिः ॥

प्रच्छन्नरूपो जन्तूनां प्रविशन् हृदये सदा ।

सुखहेतुः स्वयं भूत्वा कुरु हृदिं सनातनीम् ॥

त्वनपुष्पवाणस्य सदा सुखं लब्धं मनोऽस्तु च ।

सर्वेषां प्राणिनां नित्यं मममोदकरो भवान् ॥

इति ते कर्मे कथितं हृदिप्रावर्तकं पुनः ।

नामानि च गदिष्यामि यत्ते योग्यं भवि-
ष्यति ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

इत्युक्त्वा सुरश्रेष्ठो मानसानां सुखानि च ।

आलोच्य चासने पद्मे स्वपिष्टोऽभवत् जगताम् ॥”

इति कालिकापुराणे कामप्रादुर्भावे नाम १

अध्यायः ॥

मन्युः

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्ते सुनयः सर्वे तदभिप्रायवेदिनः ।

चक्रुस्तदुचितं नाम मरीच्यन्निस्तुष्टास्तदा ॥

सुखावलीकनादेन शाल्वा हृत्पानामन्यतः ।

दत्तादयश्च स्रष्टारः स्थानं पत्नीश्च ते हृदः ॥

ततो निश्चित्य नामानि मरीचिप्रसुखा द्विजाः ।

ऊचुः सङ्गतमेतस्मै पुरुषाय द्विजोत्तमाः ॥

ऋषय ऊचुः ।

यस्मात् प्रमथ्य चेतस्त्वं जातोऽस्माकं तथा विधिः ।

तस्मान्मन्त्रयनाम्ना त्वं लोके गेयो भविष्यसि ॥

जगत्सु कामरूपस्त्वं तत्त्वभो न हि विद्यते ।

अतस्त्वं कामनाम्नापि ख्यातो भव मनोभव ॥

मदनामदनाख्यस्त्वं शम्भोर्दंपात् सदर्पकः ।

तथा कन्दर्पनाम्नापि लोके ख्यातो भविष्यसि ॥

त्वदाशुगानां यद्वीर्यं तद्वीर्यं न भविष्यति ।

वेण्णवानाश्च रौद्राणां ब्रह्मास्त्राणाश्च तादृशम् ॥

खर्गो मर्त्यश्च पातालं ब्रह्मलोकः सनातनः ।

अवस्थानानि सर्वान्नि सर्वान्यापी भवान् यतः ॥

किंवा चापि विशेषेण सामान्ये नास्ति ते समः ।

यत्र यत्र भवेत् प्राणी प्राह्लास्यारवोऽथवा ॥

तत्र तत्र तव स्थानमस्त्राक्षसदोदयम् ।

दृष्टोऽयं भवतः पत्नी स्वयं दास्यति शोभ-
नाम् ॥”

इति कालिकापुराणे २ अध्यायः ॥

मन्मथानन्दः, पुं, (मन्मथं आनन्दयतीति । आ +

नन्द + णिच् + पञ्चाद्यच् । कामवर्द्धकत्वादस्य

तथात्वम् ।) महाराजचतूतः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मन्मथालयः, पुं, (मन्मथस्य आलय इव । काम-

वर्द्धकत्वाद्देवास्य तथात्वम् ।) आलयः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मन्मथः, पुं, गन्धर्वजनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(दम्पत्योः कथनविशेषः । यथा, चिन्तामणि-

धृतवचनम् ।

“सुरते कर्णमूले तु निजदेशीयभाषया ।

दम्पत्योः कथनं यत्तु मन्मथं तं विदुर्बुधाः ॥”)

मन्या, स्त्री, (मन्त्यते ज्ञायते स्तम्भदुःखारिक्मनया ।

मन् + करणे ण्यप् । स्त्रियां टाप् ।) यौवायाः

पश्चात् शिरा । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥ (यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे २५ अध्यायः ।

“दीवास्तु दुष्टास्त्रय एव मन्या

संपीय चाटां सुरजां सुतीव्राम् ।

कुर्वन्ति साचिभुवणक्षदेशे

स्थितिं करोत्याशु विशेषतस्तु ॥”)

मन्याका, स्त्री, (मन्येवेति । मन्या + स्त्रीर्ण कन् ।

स्त्रियां टाप् ।) सुकन्याक इति वत् न विभावया

इत्यः ।) मन्या । इति शब्दरत्नावली ॥

मन्युः, पुं, (मन्त्यते ज्ञायतेऽस्वी । मन + “यजिमनि-

मुन्विदसिजनिभ्यो युच् ।” उणा० ३ । २० । इति

युच् ।) श्लोकः । (यथा, भट्टिकाव्ये । ६ । ३० ।

“मन्युर्मेन्ये ममास्तम्भीद्विवादोऽस्तम्भदु-

तिम्बु ॥”)

देवम् । ऋतुः । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । १ । १७३ ।

“आविर्भूवाभिमन्युः शतमन्युरिवापरः ॥”
क्रोधः । इत्यमरः । १ । १ । १५३ ॥ (यथा,
महाभारते । १ । ७६ । ५ ।

“यः सत्वारयते मन्युं योतिवादीक्षितिचते ।
यश्च तप्तो न तपति ढङ् सोऽर्थस्य भाजनम् ॥”
अहङ्कारः । इति शब्दरत्नावली ॥ (क्रोधाभि-
मानदेवः । यथा, ऋग्वेदे । १० । ८३ । १ ।

“यस्ते मन्यो ! विध्वज्ज सायक

सह ज्योतः पुष्पति विन्धमानुवक् ॥”

वितथपुत्रः । यथा, भागवते । ६ । २१ । १ ।

“वितथस्य सुतान् मन्योर्दृष्ट्वान्नो जय-
स्ततः ॥”

रुद्रदेवः । यथा, भागवते । ४ । ५ । ५ ।

“आज्ञप्त एव कुपितेन मन्युना

स देवदेवं परिचक्रमे विसृम् ॥”

मन्वन्तरं, ज्योतिः (मनोरन्तरमस्मिन्निति ।) दिव्यानां
युगानामेकसप्ततिः । इत्यमरः । १ । ४ । २२ ॥ देव-
मानेनेकसप्ततियुगानि मन्वन्तरमुच्यते मनो-
रन्तरमवकाशोऽवधिर्वा अस्मिन्निति मन्वन्तरम् ।
“एवं चतुर्थ्युगाख्यानां साधिका ह्येकसप्ततिः ।
स्तत्रेतादियुक्तानां मनोरन्तरमुच्यते ॥”

इति लिङ्गपुराणम् ॥

मनवः स्थायम्भवादयस्तेषामन्तरमवकाशोऽ-
वधिर्वा मन्वन्तरमिति वा । एकसप्ततिरिति
यद्यपि गणनया अर्द्धयुगेनाधिका ।

“देविकानां युगानाम्पि सहस्रं यज्ञयो दिनम् ।
मन्वन्तरं तथैवैकं तस्य भागास्तुदृष्टं ॥”

तत्किञ्चिदधिका दिव्ययुगानामेकसप्ततिरिति
नामविधाने सर्वज्ञनारायणेनोक्तत्वात् तथापि
अल्पत्वादिव नोक्तम् । मन्वन्तरस्य संख्यात-
वर्षाणि यथा,—

“त्रिंशत्कोट्यस्तु वर्षाणां मानुषेण द्विजोत्तमाः ।
सप्तषष्टिस्तथान्यानि त्रियुतान्यधिकाणि तु ॥
विंशतिस्तु सहस्राणि कालो यः साधिका विना ।
मन्वन्तरस्य संख्योषा लिङ्गेऽस्मिन् कथिता
द्विजाः ॥”

एतदङ्का यथा, ३०६,७२०,००० । एवं चतुर्दश-
मन्वन्तरेऽङ्कदिनम् । युगानि यथा लिङ्गे ।

“पूर्वं क्षतयुगं नाम ततस्तेना विधीयते ।
ह्यपरस्य कलिञ्चैव युगान्येतानि सुव्रताः ॥”

युगमानानि यथा,—

“चत्वारि ज्योतिश्चैकं क्षतादियु यथाक्रमम् ।
दिवाब्दानां सहस्राणि युगेभ्यः पुराविदः ॥”

इति ॥

अन्यत्र च ।

“चत्वार्याहुः सहस्राणि वर्षाणाम्पि क्षतं युगम् ।
तस्य तावत् सती सन्ध्या सन्ध्याश्च तथाविधः ॥

इतरेषु ससन्धेयु ससन्ध्याशेषु च विष्णु ।

एकापायेन वर्तन्ते सहस्राणि शतानि च ॥”

इति ॥

अर्थः । देवमाने सत्यस्य वर्षाणि ४०००
चतुःसहस्राणि सन्ध्यावर्षाणि ४०० चत्वारि
शतानि सन्ध्याश्वर्षाणि ४०० चत्वारि शतानि ।
एवं देवमाने सत्यस्य वर्षाणि अष्टशताधिकचतुः-
सहस्राणि ४००० एवं जेतायाः षट्शताधिक-
त्रिसहस्रं ३६०० एवं ह्यपरस्य चतुःशताधिकं
द्विसहस्रम् २४०० एवं कलिः शतद्वयाधिकमेक-
सहस्रम् १२०० समुदायेन द्वादशसहस्राणि
१२००० । मानुषमानेन सत्वादीनां मानं यथा,
ज्योतिषे ।

“वस्त्वन्मित्रेना ऋतुरन्ध्रमासा
वेदा रसाद्यौ भुजवङ्गिवेदाः ।

एतानि मूल्यान्यतादितानि

युगान्दसंख्याः परिकीर्तितानि ॥”

एतदङ्केऽस्मिन् सत्यस्य यथा, १,७२०,००० ।

जेताया यथा, १,०६६,००० । ह्यपरस्य यथा,

८६४,००० । कलियुगा, ४३२,००० । समुदायेन

४,३२०,००० । अपरं ब्राह्मणवर्षादिमानं बाहुल्य-

भिया नोक्तम् । इति तद्वृत्तिकायां भरतः ॥

अपि च । ब्रह्मणो दिनमध्ये चतुर्दशमन्वन्त-

राणि भवन्ति । एको मनुर्यावदधिकारी भवति

स कालो मन्वन्तरसंज्ञको भवति । तत्र मन्वन्त-

नामानि । प्रथमः स्थायम्भुवो मनुः । द्वितीयः

स्वरोचिषो मनुः । तृतीय उत्तमो मनुः ।

चतुर्थस्तमसो मनुः । पञ्चमो रैवतो मनुः ।

षष्ठ्याक्षुषो मनुः । सप्तमो वैवस्वतो मनुः ।

वर्षमानोऽयम् ॥ अष्टमः सावर्णिर्मनुः । नवमो

दक्षसावर्णिर्मनुः । दशमो ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।

एकादशो धर्मसावर्णिर्मनुः । द्वादशो रुद्र-

सावर्णिर्मनुः । त्रयोदशो देवसावर्णिर्मनुः ।

चतुर्दश इन्द्रसावर्णिर्मनुः । प्रतिमन्वन्तरं भग-

वद्वनारं देवगणसप्तर्धिमनुमनुपुत्रादयः पृथक्

पृथग्भवन्ति । यथा । स्थायम्भुवे मन्वन्तरे

यज्ञोऽवतारः स एवेन्द्रः । यमादयो देवाः ।

मरीचिप्रभृतयः सप्तर्धयः । स्थायम्भुवो मनुः ।

प्रियव्रतोत्तानपादौ मनुपुत्रौ ॥ १ ॥ स्वरोचिषे

विभुरवतारः । रोचन इन्द्रः । देवास्तुषिता-

दयः । ऊर्जस्तम्भादयः सप्तर्धयः । अमिस्तुतः

स्वरोचिषो मनुः । द्रुमन्सेनरोचिषात्मसुखा

मनुपुत्राः ॥ २ ॥ उत्तमे सत्यसेनोऽवतारः ।

सत्यजिद्विन्द्रः । सत्यवेदश्रुतभद्रादयो देवाः ।

वशिष्ठसुताः सप्तर्धयः प्रमदादयः । प्रियव्रतसुत

उत्तमो मनुः । पवनसृजययज्ञहोत्राद्यास्तन-

सुताः ॥ ३ ॥ तामसे हरिरवतारः । त्रिशिख

इन्द्रः । वैधृतादयो देवाः । ज्योतिर्धामादयः

सप्तर्धयः । तामसो मनुः । वृषस्यातिनरादय-

स्तनुसुताः ॥ ४ ॥ रैवते विजृहोऽवतारः । विभु-

रिन्द्रः । भूतरयादयो देवाः । हरिगयरोमा-

दयः सप्तर्धयः । रैवतो मनुः । बलिबिन्ध्यादय

स्तनुसुताः ॥ ५ ॥ चाक्षुषे अजितोऽवतारः ।

मन्दहम इन्द्रः । अप्यादयो देवाः । ह्यम्ब-

ह्वीरकादयः सप्तर्धयः । चाक्षुषो मनुः । पुरु-

पुरुषसुमुखादयस्तनुसुताः ॥ ६ ॥ वैवस्वते

वामनोऽवतारः । पुरन्दर इन्द्रः । आदिता

वसवो रुद्रा विश्वेदेवा मरुता आश्विनाहवभ

इत्याद्या देवाः । कश्यपोऽर्चिर्वशिष्ठो विन्धा-

मित्रो गीतमो जमदग्निर्भरद्वाज एते सप्तर्धयः ।

वैवस्वतो मनुः । इक्ष्वाकुः वृगः शर्षातिः इष्टः

पृष्टः कश्यपकः गरिष्यन्तः पृषधः नाभागः

कविः एते मनुपुत्रा दश ॥ ७ ॥ अथ भवि-

ष्याणि । सावर्णिके सावर्णिर्मनोऽवतारः । बलि

रिन्द्रः । सुतपसो विरजा अमृतप्रभा देवाः ।

गालवः दीप्तिमान् परशुरामः अश्वत्थामा क्षपः

ऋष्यशृङ्गः आसः एते सप्तर्धयः । सावर्णिर्मनुः ।

निर्मोक्तविरजस्काद्यास्तनुसुताः ॥ ८ ॥ दक्ष-

सावर्णिके ऋभोऽवतारः । श्रुत इन्द्रः । पार-

मरीचिगर्भाद्या देवाः । द्रुतिमहाद्याः सप्तर्धयः ।

दक्षसावर्णिर्मनुः । भूतकेतुदीपिकेत्याद्यास्तनु-

सुताः ॥ ९ ॥ ब्रह्मसावर्णिके विजृक्षसेनोऽव-

तारः । शम्भुरिन्द्रः । सुरसेनविबुद्धाद्या देवाः ।

हविष्ठाद्याः सप्तर्धयः । ब्रह्मसावर्णिर्मनुः ।

भूरिसेनाद्यास्तनुसुताः ॥ १० ॥ धर्मसावर्णिके

धर्मसेनुरवतारः । वैधृत इन्द्रः । विजृङ्गम-

कामगमाद्या देवाः । अरुणादयः सप्तर्धयः ।

धर्मसावर्णिर्मनुः । सत्यधर्मादयस्तनुसुताः ॥ ११ ॥

रुद्रसावर्णिके । सुधामान्योऽवतारः । ऋत-

धामा इन्द्रः । हरितादयो देवाः । तपोमर्षा-

दयः सप्तर्धयः । रुद्रसावर्णिर्मनुः । देववदुपदेवा-

दयस्तनुसुताः ॥ १२ ॥ देवसावर्णिके योगेश्वरो-

ऽवतारः । दिव्यातिरिन्द्रः । सुकर्मस्त्रिधाद्या

देवाः । निर्माकतत्त्वदर्शाद्याः सप्तर्धयः । देव-

सावर्णिर्मनुः । चित्रसेनविचित्राद्यास्तनुसुताः ॥

१३ ॥ इन्द्रसावर्णिके वृहद्वाशुरवतारः । शुचि-

रिन्द्रः । पवित्राक्षुषादयो देवाः । अग्नि-

बाहुपुचिपुहमागधाद्याः सप्तर्धयः । इन्द्र-

सावर्णिर्मनुः । उरुगम्भीरवृद्धाद्यास्तनुसुताः ॥

१४ ॥ अय्येतेषां कर्मायति । इन्द्रो देवराट्

यथावर्षो च । मधुरादौ पृथिव्यां राजा भवति

तत्पुत्रपौत्रादयो मन्वन्तरसमाप्तिपर्यन्तं

राजानो भवन्ति । देवताः प्रजायां यज्ञादि-

कर्मसुष्टास्तनुफलं प्रयच्छन्ति । सप्तर्धयो धर्मे-

शास्त्राणि प्रकाशयन्ति । भगवद्वतारा एतान्

स्वस्वकर्मणि नियोजयन्ति देवराक्षसादीन्

धर्मेदृष्टो गन्ति च । चतुर्दशमन्वन्तरेऽङ्कस्य

एकं दिनं भवति तन्मनुष्यमानेनेकः कल्पः ।

त्रिंशत्कल्पेऽङ्कस्य एको मासो भवति । इति

श्रीभागवतमन्त्रम् ॥ १० ॥ अन्यत्र ।

“वर्षलक्षाणि चत्वारि भवेत् कलियुगं क्रमे ।

द्वात्रिंशत्या सहस्रेषु संहितान्यपि संख्यया ॥

चतुःषष्टिसहस्राणि लक्षाण्यष्टौ च संख्यया ।

वर्षाणां ह्यपरं प्रोक्तं युगं पूर्व्येतिदर्शनात् ॥

जेता द्वादशलक्षाणि वर्षाणां परिकीर्तितः ।

यस्यैव सप्तसहस्रेषु संयुक्तानि भवन्ति हि ॥

दश सप्त च लक्षाणां वर्षाणाञ्च क्षतं युगम् ।

महेश्वरं विश्रुत्वा संयुतान्यपि संख्या ॥
त्रिषत्वारिंशत्क्षणाणि सप्तदशानि च विंशतिः ।
मानुषेण प्रमाणीन भवेत् पार्थङ्गं क्रमान् ॥
सप्तवटिष्व ज्ञानाणि त्रिंशत्कोट्यस्तथैव च ।
विंशतिष्व सप्तदशानि मन्वन्तरमिहोच्यते ॥
चतुर्थेऽङ्के सप्तत्या मन्वन्तरमिति श्रुतिः ।
कल्पो मन्वन्तरैरेभिस्तुर्दशभिश्च्यते ॥
कोट्यो द्वादश षट्त्रिंशत्क्षणाणि तु भवन्ति च ।
अष्टाशीतिसप्तदशानि जीवेन स्वायम्भुवो मनुः ॥”
इति बह्विपुराणम् ॥

अपरः ।

मार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनोः कालो यावत् पालयते प्रजाः ।
शको मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ॥
तदेकसप्ततियुगेर्देवानामिह जायते ।
ते चतुर्दशभिः कल्पो दिनमेकम् वेधसः ॥”

इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

अन्यदपि ।

“मन्वन्तराण्यष्टौ मन्वन्तराणि श्रुताः ।
मन्वन्तराधिपानि चैव शक्रदेवपुरोगमान् ।
भवता कथितानेतान् श्रोतुमिच्छाम्यहं गुरो ॥

श्रीपराशर उवाच ।

अनीतानागतानीह यानि मन्वन्तराणि वै ।
ताम्यहं भवतः सम्यक् कथयामि समासतः ॥
स्वायम्भुवो मनुः पूर्वं मनुः स्वारोचिषस्तथा ।
औत्तमिस्तामसश्चैव रैवतश्चाक्षुषस्तथा ॥
वहेते मनवोऽनीताः सान्प्रतन्तु रवेः सुतः ।
वैवस्वतोऽयं तस्यैतन् सप्तमं वर्णतेऽन्तरम् ॥
स्वायम्भुवस्तु कथितं कल्पादावन्तरं मया ।
देवास्तत्रैवैवैव यथावत् कथिता मया ॥ १ ॥
अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मनोः स्वारोचिषस्तथा ।
मन्वन्तराधिपान् सन्त्यग्देवर्षींस्तनुसुतास्तथा ॥
पारावताः सतुषिता देवाः स्वारोचिषेऽन्तरे ।
विपश्चित्तत्र देवेन्द्रो मैत्रेयासौलम्बाबलः ॥
ओजस्तमस्तथा प्राणो दत्तोऽलिर्धर्मस्तथा ।
विश्वरक्षांस्त्रीवांश्च तत्र सप्तर्षयोऽभवन् ॥
चैत्रर्षिपुत्रताद्याश्च सुताः स्वारोचिषस्तथा ।
हिनीयमेतद्वास्यातमन्तरं श्रद्धा चोत्तमम् ॥ २ ॥
दनीयेऽयन्तरे ब्रह्मसौतमिर्नाम यो मनुः ।
सुशान्तिर्नाम तत्रेन्द्रो मैत्रेयाभूत् सुरेश्वरः ॥
सुधामानस्तथा सत्याः श्रिवाश्चाथ प्रतर्हनाः ।
वशवर्णिनश्च पक्षेते गणा द्वादशकाः स्मृताः ॥
वशिष्ठतनयास्तत्र सप्त सप्तर्षयोऽभवन् ।
अजः परशुदद्याद्यास्तथौत्तमिमनोः सुताः ॥ ३ ॥
तामसस्यान्तरे देवाः स्वरूपा हरयस्तथा ।
नत्वाश्च सुधियश्चैव सप्तविंशतिका गणाः ॥
शिविरिन्द्रस्तथा चासीच्छतयज्ञोऽपलक्षणः ।
सप्तर्षयश्च ये तत्र तेषां नामानि मे श्रद्धा ॥
ज्योतिर्धामा एषुः काश्यपश्चोऽभिर्ध्वस्तक-

स्तथा ।

धोवश्चर्षयो ह्येते सप्त तत्रापि चान्तरे ॥

नरः खानिः शान्तद्वयो जादुजह्वाद्यस्तथा ।

पुत्रास्तु तामसस्यासन् राजानः सुमहा-

बलाः ॥ ४ ॥

पञ्चमे चापि मैत्रेय । देवतो नाम नामतः ।
मनुर्विंसुष्व तत्रेन्द्रो देवाश्चैवान्तरे श्रद्धा ॥
अमिताभा भूतरथा वैकुण्ठाश्च सुमेधसः ।
रुते देवगणास्तत्र चतुर्दश चतुर्दश ॥
हिरण्यरोमा वेदश्रीरुहं बाहुस्तथापरः ।
वेदबाहुः सुधामा च पर्जन्यश्च महासुनिः ।
रुते सप्तर्षयो विप्र । तत्रासन् रैवतान्तरे ॥
बलवन्तुः सुसम्भायः सत्यकामाश्च तनुसुताः ।
नरेन्द्राः सुमहावीर्या बभूवुर्मनिसतम ॥
स्वारोचिषश्चौत्तमिस्तु तामसो रैवतस्तथा ।
प्रियव्रतान्वया ह्येते चत्वारो मनवः स्मृताः ॥
विष्णुमाराध्य तपसा स राजर्षिः प्रियव्रतः ।
मन्वन्तराधिपानेतान् लब्धवानात्मवैश्रज्यान् ॥ ५ ॥
षष्ठे मन्वन्तरे चासीच्छाक्षुषास्तथा मनुः ।
मनोजवस्तथैवैन्द्रो देवानपि निबोध मे ॥
आर्याः प्रकृता भव्याश्च पृथुगाश्च द्वौकसः ।
महानुभावा लेखाश्च पक्षेतेऽप्यष्टका गणाः ॥
सुमेधा विरजाश्चैव हविष्मानुत्तमो मनुः ।
अतिनामा सहिष्णुश्च सप्तसन्निति चर्षयः ॥
ऊरुः पुरुः शतशुन्धप्रसूखाः सुमहाबलाः ।
चाक्षुषस्तथ मनोः पुष्टाः पृथिवीपतयोऽभवन् ॥ ६ ॥
विवस्वतः सुतो विप्र । आहृदेषो महासुनिः ।
मनुः स वर्णते धीमान् सान्प्रतं सप्तमेऽन्तरे ॥
आदिश्वसुरुद्राद्या देवाश्चात्र महासुने ।
पुण्ड्ररक्तधेवाश्च मैत्रेय । त्रिदशेश्वरः ॥
वशिष्ठः कश्यपोऽथार्घ्यमर्चमदमिः सगौतमः ।
विश्वामित्रभरदाजी सप्त सप्तर्षयोऽत्र च ॥
इन्द्राकुक्षेव नाभागो वृष्टः शर्यातिरैव च ।
नरिष्यन्तश्च विश्वामित्रो नाम उदित एव च ॥
कस्तुबश्च पृथग्रश्च वसुमान् लोकविश्रुतः ।
मनोर्विवस्वतस्येते नव पुत्रास्तु धाम्निकाः ॥ ७ ॥
विष्णुशक्तिरनौपम्या सत्त्वोद्रिक्ता स्थितौ स्थिता ।
मन्वन्तरेऽयं श्रेष्ठ्यु देवत्वेनाधितिष्ठति ॥
अंशेन तस्य यज्ञोऽसौ जज्ञे स्वायम्भुवेऽन्तरे ।
आकूत्वा मानसो देव उत्पन्नः प्रथमेऽन्तरे ॥
ततः पुनः स वै देवः प्राप्ते स्वारोचिषेऽन्तरे ।
तुषितायां सप्तमन्त्रो ह्यजितस्तुषितेः सह ॥
औत्तमेऽन्तरे चापि तुषितस्तु पुनः स वै ।
सत्यायामभवत् सत्यः सत्येः सह सुरोत्तमैः ॥
तामसस्यान्तरे चैव संप्राप्ते पुनरैव हि ।
हय्यायां हरिभिः सार्द्धं हरिरेव बभूव ह ॥
रैवतेऽयन्तरे देवः सम्भूता मानसोऽभवत् ।
सम्भूतो राजश्वेः सार्द्धं देवैर्ववरो हरिः ॥
चाक्षुषे चान्तरे देवो वैकुण्ठः ण्डकोत्तमः ।
विकुण्ठायामसौ जज्ञे वैकुण्ठे रैवतेः सह ॥
मन्वन्तरे तु संप्राप्ते तथा वैवस्वते द्विजः ।
वामनः कश्यपादिगुरोर्द्वयां संवभूव ह ॥
त्रिभिः क्रमेरिमान् लोकान् जित्वा येन महा-

त्मना ।

पुरन्दराय जैलोक्ष्यं दशं निहतकण्टकम् ॥

रक्षितास्तवस्तथा सप्तमन्वन्तरेषु वै ।

सप्तस्त्रिंशद्विंशतिः । याभिः चरन्तिताः प्रजाः ॥
यस्यादिष्टमिदं सर्वं तस्य श्रद्धा महात्मनः ।
तस्मात् संप्रोच्यते विष्णुर्निर्दिष्टातोः प्रवेशनात् ॥
सर्वे च देवा मनवः समस्ताः
सप्तर्षयो ये मनुस्तनवश्च ।
इन्द्रश्च यो यक्षिदशेशभूतो
विष्णोरशेषास्तु विभूतयस्ताः ॥”

इति विष्णुपुराणे १ अंशे मन्वन्तराख्यानं नाम
१ अध्यायः ॥ * ॥

श्रीमैत्रेय उवाच ।

प्रोक्तान्येतानि भवता सप्त मन्वन्तराणि वै ।
भविष्याण्यपि विप्रर्षे । ममाख्यातुं त्वमर्हसि ॥

श्रीपराशर उवाच ।

“ह्यायसंज्ञासुतो योऽसौ द्वितीयः कथितो
मनुः ।
पूर्वजस्य सप्तर्षोऽस्य सावर्णिक्तेन कथ्यते ॥
तस्य मन्वन्तरं ह्येतत् सावर्णिकमप्यष्टमम् ।
तच्छृणुष्व महाभाग । भविष्यं कथयामि ते ॥
सावर्णिस्तु मनुर्योऽसौ मैत्रेय । भविता ततः ।
सुतपाश्चातिताभाश्च सुख्याश्चापि तदा सुराः ॥
तेषां गणस्तु देवानामेकैको विंशकः स्मृतः ।
सप्तर्षीनपि वक्ष्यामि भविष्यानथ सप्त च ॥
दीप्तिमान् गालवो रामः क्षपो द्रौणिकस्तथापरः ।
मनुपुत्रश्च तथा आस ऋष्यशृङ्गश्च सप्तमः ॥
विष्णुप्रसादादनृचः पातालान्तरगोचरः ।
विरोचनस्तुतस्तेषां बलिरिन्द्रो भविष्यति ॥
विरजाश्चांस्त्रीवांश्च निर्मोहाद्यास्तथापरैः ।
सावर्ण्यस्य मनोः पुत्रा भविष्यन्ति नरेश्वराः ॥ ८ ॥
नवमो दक्षसावर्णिर्मैत्रेय । भविता मनुः ।
पारा मरौचिगर्भाश्च सुधर्मास्तथा क्रिधा ॥
भविष्यन्ति तदा देवा एकैको द्वादशो गणः ।
तेषामिन्द्रो महावीर्यो भविष्यत्यहुतो द्विजः ॥
सवनो दुर्गतिमान् ह्यसौ वसुमेधातिथिस्तथा ।
ज्योतिष्मान् सप्तमः सत्यस्तत्रेते च महर्षयः ॥
धृतिर्केतुर्दीप्तिर्केतुः पञ्चहस्तो निरामयः ।
पृथुस्तवाद्याश्च तथा दक्षसावर्णिकस्तथा ॥ ९ ॥
दशमो ब्रह्मसावर्णिर्मैत्रेय । भविष्यति तुने । मनुः ।
सुधामानोऽनिरुद्धाश्च शतसंख्यास्तथा सुराः ॥
तेषामिन्द्रश्च भविता शान्तिर्नाम महाबलः ।
सप्तर्षयो भविष्यन्ति ये तदा तान् श्रद्धाञ्च च ॥
हविष्मान् सुकृतिः सत्यो ह्यपि धर्मस्तथापरः ।
नाभागो प्रतिमौजाश्च सत्यकेतुस्तथैव च ॥
सुचेचक्षोर्नमौजाश्च भूरिवेद्यादयो दश ।
ब्रह्मसावर्णिपुत्राश्च रक्षिष्यन्ति वसुधराम् ॥ १० ॥
एकादशश्च भविता धर्मसावर्णिको मनुः ।
विहङ्गमाः कामगमा निर्माणश्च यस्तथा ॥
गणाश्चेते तदा सुख्या देवानां हि भविष्यताम् ।
एकैकं शिष्टकृष्णां गणश्चेत्तश्च वै वृषः ॥
निश्वरश्चाधितेजाश्च वपुष्मान् हरिवाक्निः ।
हविष्माननृचश्चैव भाषाः सप्तर्षयस्तथा ॥
सर्वजगः सर्वधर्मा देवानीकाद्यस्तथा ।

मयूरः

किन्नरः । इत्यमरः । १ । १ । ७४ ॥ नृगः ।
इति मेदिनी । मे, ४३ ॥ (यथा, वाजसनेय-
संहितायाम् । १३ । ४७ ।

“मयूः पशुं मेधमये । जुषस्व
तेन चित्वाजस्तन्वो निर्धोद ।”

“मयूः पशुं सुरङ्गवदनं किम्बुधं पशुं मयूः
लण्डनं वा जुषस्व ।” इति तद्भाष्ये महीधरः ॥
मयुराजः, पुं, (मयूनां किन्नराणां राजा ।
“राजाह, सखिभ्यश्च ।” ५ । ४ । ६१ । इति
टच् ।) कुवेरः । इति शब्दरत्नावली ॥
मयूरकः, पुं, (मयून् नृगान् स्तकति प्रीणयतीति ।
स्तक + अच् । घत्वम् ।) वनसुतः । इत्यमर-
टीका ॥

मयूखः, पुं, (मापयन् गगनं प्रमाणयन् व्योखति
गच्छतीति । एषोदरादिः । इत्यमरटीकायां
रघुनाथः । यद्वा, माति परिमातौव । मा +
“माड ऊवो मय च ।” उणा० ५ । २५ । इति
ऊवः । मयादेशश्च ।) किरणः । (यथा,
महाभारते । ३ । ६८ । ४३ ।

“अष्टगच्छतथा राजन् । मयूखानिव
भास्करः ॥”

दीप्तिः । ज्वाला । इत्यमरः । १ । ४ । ३३ ॥
(यथा, रघौ । २ । ४६ ।

“अथान्यकारं गिरिगङ्गराणां
दंष्ट्रामयखैः प्रकलानि कुञ्चन् ।
भूयः स भूतेश्वरपार्श्ववर्ती
किञ्चिद्विहस्यार्थपतिं वभाषि ॥”

शोभा । इति मेदिनी । खे, ११ ॥ कीलः ।
इत्यजयः ॥ (पञ्चतः । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ६६ । ३ ।

“दाधर्षं पृथिवीमभिनो मयखैः ॥”

“मयखैः पञ्चतः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥”

मयूरः, पुं (मयुरिव राति शब्दायत इति । रा +
कः । एषोदरादित्वान् साधुः । यद्वा, मीनाति
हन्ति सपानिति । मी + “मीनातिरुन् ।”
उणा० १ । ६८ । इति ऊरन् ।) खनामख्यातपक्षि-
विशेषः । तत्पर्यायः । बहिर्गः २ बह्वर् ३ नील-
कण्ठः ४ भुजङ्गशुक ५ शिखाबलः ६ शिखी ७
केकी ८ मेघनादाहुलासी ९ । इत्यमरः । १० ।
५ । ३० ॥ प्रचलाकी १० चन्द्रकी ११ सितापाङ्गः
१२ । इति शब्दरत्नावली ॥ ध्वजी १३ मेघा-
नन्दी १४ कलापी १५ शिखरुदी १६ चित्र-
पिच्छकः १७ भुजगभागी १८ मेघनादाहु-
लासकः १९ । तस्य पक्षस्य विचित्रताकारणं
यथा,—

“प्रविष्टार्थां हुताश्रुत् वेदवतां स रावणः ।
पुष्यकन्तु समारुह्य परिष्क्राम मेदिनीम् ॥
ततो मरुतं वृषति यजन्तं सह देवतेः ।
उशीरं चामासादा रश्मि स तु रावणः ॥
संवर्ता नाम ब्रह्मर्षिः साक्षाद्भ्राता वृहस्पतेः ।
याजथामास धमाक्रुः सन्त्य देवगोर्धृतः ॥
दृष्ट्वा देवान् तदानीं वरदानं दूषयम् ।
तियग्यानि समाविष्टास्तस्य धर्षणभारवः ॥

मयूरः

इन्द्रो मयूरः संवृत्तो धर्मेराजस्तु वायसः ।
लकलासो घनाध्यक्षो हंसश्च वरुणोऽभवत् ॥”
इत्यादि ॥
“हृषांतदात्रवीहन्द्रो मयूरं नीलवर्हिणम् ।
प्रीतोऽस्मि तव धर्मेन । भुजगाद्धि न ते
भयम् ॥

इदं नेत्रसहस्रम् यत्सङ्घर्षे भविष्यति ।
वर्षमाये मयि सुदं प्राप्यसे प्रीतिलक्ष्यम् ॥
एवमित्यो वरं प्रादात्तयूरस्य सुरेश्वरः ।
नीलाः किल पुरा बह्वी मयूराणां नराधिप ।।
सुराधिपाद्वरं प्राप्य गताः सर्वे विचित्रताम् ॥”
इत्यन्तं वाल्मीकीये रामायणे उत्तरकाण्डे १८
सर्गः ॥ अस्य मांसगुणाः ।
“मयूरः श्रोत्रनेत्राग्निमेधावर्णस्वरायुषाम् ।
द्विती बल्यो गुरुश्चोष्णो वातघ्नः शुक्रमांसदः ॥
हेमन्तकाले शिशिरे वसन्ते
संयं हि मायूरस्तु शान्तिं मांसम् ।
उष्णं हि बह्वीं विप्रभोजनेन
वर्षाशरदुष्णैश्च सुखेष्वापथ्यः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

एतन्मांसमेरुष्ठतिलभृष्टं विषतुल्यम् । इति
राजजल्लभः ॥*॥ मयूरशिखाचतुषः । तत्पर्यायः ।
खराखा २ कारवी ३ दीपः ४ लोचमस्तकः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । १११ ॥ अपामार्गः । इति
मेदिनी । रे, १६६ ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्
सितस्थाने २३ अः । “पिप्पलीपिप्पलीमूल
चयचित्रकमयूरवर्षाभूसिद्धं वा क्षीरं पिबेत् ॥”
अमरविशेषः । यथा, महाभारते । १ । ६७ । ३६ ।
“मयूर इति विख्यातः श्रीमान् यस्तु महासुरः ।
स विश्व इति विख्यातो बभूव पृथिवीपतिः ॥”
सुमेरोरुत्तरपक्षां पञ्चतविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५५ । १३ ।

“स्वर्गशृङ्गी श्रान्तशृङ्गी पुष्यको मेघपञ्चतः ।
विरजाक्षो वराहादिर्मयूरो दाक्षिण्यथा ॥”
कविविशेषः । स च मयूरभट्ट इति लोके
प्रसिद्धः । अयं खलु बाणभट्टस्य श्वशुरः
उज्जयिन्यां वृद्धभोजमहोपनिषः सभायामा-
सीदिति मानतुङ्गाचार्यप्रणीतभक्तमरारख-
स्तोत्रटीकाप्रारम्भे मेरुतुङ्गप्रणीतप्रबन्धचिन्ता
मर्गा च समुपलभ्यते । प्रबन्धचिन्तामयी
बाणभट्टो मयूरस्य भगिनोपतिरासीदित्युक्त-
मस्ति । अथ च ।

“अद्यो प्रभावो वाग्देव्या यन्मातङ्गद्विवाकरः ।
श्रीहंसस्याभवत् सभ्यः समो बाणमयूरयोः ॥”
इति शार्ङ्गपद्धत्यादिप्रसिद्धराजशेखरपदीनापि
बाणमयूरयोः समकालत्वं प्रतीयत ।
अयं हि कुष्ठरोगग्रस्तः स्वर्गमारिरात्तुः स्वर्ग-
प्रप्तकं नाम स्तोत्रप्रत्यं प्रणीय ततः सभ्यक्
निष्कृतिमवाप । स्वर्गप्रप्तकस्यान्तिमः श्लोको
यथा,—

“श्रीका लोकस्य भूत्ये शतमिति रचितः

श्रीमयूरं भक्त्या

मयूर

युक्तचेतान् पठेद् यः सलदपि पुण्यः सर्वपापे
विमुक्तः ।
आरोग्यं सत्कवित्वं मतिमतुल्यत्वं कान्तिमायुः-
प्रकर्षं
विद्यामैश्वर्यमर्थं सुखमपि लभते सोऽत्र सुख-
प्रसादान् ॥”)

मयूरकं, स्त्री, (मयूरः मयूरयोर्वेव प्रतिष्ठतिरिति
मयूर + “इवे प्रतिष्ठती” ५ । ३ । ६६ । इति
कन् । अस्य मयूरकच्छकान्तितुल्यतुलित्वा-
त्तथात्वम् ।) अङ्गनविशेषः । तुलिया इति
भाषा । तत्पर्यायः । तुल्याङ्गनम् २ शिखिणीवम्
३ वितुमकम् ४ । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥
(यथा, भावप्रकाशे । १ ।

“तुल्यं वितुमकं नापि शिखिणीवं मयूरकम् ॥”
मयूरकः, पुं, (मयूर + इवार्थे कन् ।) अपा-
मार्गः । इत्यमरः । २ । ६ । १०१ ॥ (यथा,
सुश्रुते सूत्रस्थाने । ३६ । १६ ।

“मयूरको राजशृङ्गो नित्यः कोषातकी
तिलाः ॥”)

तुल्यकम् । (स्वार्थे कन् ।) मयूरः । इति विश्वः ॥
मयूरशिखा । इति जटाधरः ॥

मयूरयोर्वकं, स्त्री, (मयूरस्य ग्रीवायाः कन्धस्य
वर्ण इव वर्णो यस्य । बहुव्रीहौ कन् । इत्यच् ।)
तुल्यम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरचटकः, पुं, (मयूर इव चटकः ।) गृह-
कुक्कुटः । इति हारावली । ६० ॥

मयूरचङ्कं, स्त्री, (मयूरस्येव चङ्का अथभागी यस्य
तत् ।) स्त्रीशेयकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरचङ्का, स्त्री, (मयूरस्य चङ्के चङ्का शिखा
यस्याः ।) मयूरशिखा । इति वैद्यकम् ॥

मयूरजङ्घः, पुं, (मयूरस्य जङ्घेव जङ्घा यस्य ।)
श्लोनाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरतुल्यं, स्त्री, (मयूर इव तुल्यम् । मयूरवर्ण-
त्वादस्य तथात्वम् ।) तुल्यम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मयूरपदकं, स्त्री, (मयूरस्येव पदकं स्थानम् ।)
नखाघातः । यथा, शब्दमालायाम् ।

“तथावर्करकोली च नखाघाते तु सुख्यम् ।

मयूरपदकं व्याघ्रनखकोत्पलपक्षकं ॥”

मयूरविहला, स्त्री, (मयूरान् विशेषेण हलति
खपुष्यादिशोभया तिरस्करोतीति । वि + हल +
अच् । स्त्रियां टाप् ।) अमहा । इति वैद्यकम् ॥

मयूरशिखा, स्त्री, (मयूरस्य शिखेव शिखा अयं
यस्याः ।) खनामख्यातपक्षिविशेषः । तत्पर्यायः ।

बहिर्चङ्का २ शिखिनी ३ शिखास्तुः ४ सुशिखा

५ शिखा ६ शिखाबला ७ केकिशिखा ८ ।

अस्या गुणाः । रस स्वादुत्वम् । मूलकच्छ-
वालयहादिदोषनाशित्वम् । वयस्कर्मणि शस्त-
त्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मयूराका शिखा मोक्ता सहस्राद्विर्मलच्छदा ।
नीलकण्ठशिखालङ्घी पितृस्तेष्वातिवारिजत् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मरकः

मयूरिका, स्त्री. (मयूरवत् वर्णोऽस्यस्याः । मयूर + ठन् । टाप् ।) अमृष्टा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मयूरी, स्त्री. (मयूर + स्त्रियां ङीप् ।) मयूर-स्त्रीजातिः । इति आकरणां लिङ्गादिसंयहश्च । (यथा, उत्तररामचरिते । ३ । ८ ।

“क्षमयस्तेऽसि निनदे कुतस्थेऽपि तमोदृशी । क्षणयितोर्मयूरीव चकितोत्पण्डिता स्थिता ॥”)

मरकः, पुं, (स्त्रियन्ते जना यस्मात् । ऋ + अपादाने अप् । ततः स्कार्थे संज्ञायां वा कन् । यद्वा, ऋ + भावे अप् । मरो मरणमिति शब्देन कायति शब्दायते इति । कै + कः ।) मारिः । इति हेमचन्द्रः । २ । २३६ ॥ मड़क इति भाषा । तत्पर्यायः । मारी २ मारकः ३ । इति जटा धरः ॥ (यथा, कामन्दकीयनीतिसारे । २३ । २८ । “हृताशनो जलं याधिर्भूमौ मरकस्तथा । इति पञ्चविधं देवं यत्नं मातुषं परम् ॥”) तस्य कारणादि यथा,—

“यायन्मार्गं खलुर्गमं विधुषि भस्मे गन्धर्वा बालि नाय्यां तावद्भूमिचपीडा भवति च मरकं संशयं

यान्ति लोकाः । हाहाकारा तथोर्वी मनुजभयकरी फेररावेच भूमिः

अन्यग्रामा भवेदुर्गपतिरहिता भृङ्गकङ्काल-माला ॥

वक्रं करोति रविजो धरणीसुतो वा मूलचङ्कस्तमधरवतिमैचभेषु ।

छत्रोपभङ्गपतनानि च सैनिकानां सर्वत्र लोकमरणं जलधौतदेशः ॥

मांसास्थानि समादाय श्मशानादुग्रयायसाः । आश्रमालोऽथवा मध्ये पुरस्य प्रविशन्ति चतुः । विकिरन्ति गृहादौ च श्मशानं सा मही भवेत् ।

चौरैश्च हन्यते लोकः परचक्रसमागमः ॥ स ग्रामश्च महाघोरो दुर्भिक्षं मरकस्तथा । व्यङ्गुतानि प्रसूयन्ते तस्य देशस्य विनवः ॥” इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अपि च । “साक्षिष्यमभयं गैरिकरूपं च युष्मानि । हून्काकाण्डप्रामे हारिद्र चापि निर्दिष्टान् मरकम् ॥”

इति ग्रहप्रकरणे तिथ्यादितत्त्वम् ॥ अन्यदपि ।

“रवाविन्दौ गजाकृष्टा शन्यङ्गारे तुरङ्गमे । गौकया गुरुगुक्राभ्यां दीलया बुधाधरं ॥

गणे च जलदा देवो ह्यत्रभङ्गस्तुरङ्गमे । गौकायां शस्यदृढिः स्यात् दीलाया मरकं भवेत् ॥”

इति पञ्चिकाप्रवेशफलकथने ज्योतिषम् ॥ * ॥ अस्य शान्तिः । देवीमाहात्म्यपाठः । वटुक-भैरवस्तवपाठः । तुलस्या विष्णुपूजनञ्च । यथा,

मरक

“उपसर्गान्प्रेषास्तु महामारीसमुद्भवान् । तथा त्रिविधसुत्पत्तं माहात्म्यं श्रमयेन्मम ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥ “मारीभये राजभये तथा चौराभिजे भये । औत्पतिकं महाघोरे तथा दुःस्वप्नदृष्टौ ।

वन्धने च तथा घोरे पठेत् क्लृप्तं समाहितः ॥” इति विष्णुसारोद्धारतन्त्रे आपदुद्धारकल्पः ॥

“ग्रहयज्ञैः शान्तिकैश्च किं क्लिश्यन्ति नरा दिजः ॥

महाशान्तिकरः श्रीमांस्तुलस्या पूजितो हरिः ॥ उत्पातान् दारुणान् पुसां दुर्निमित्तान्यपघतः ।

तुलस्या पूजितो भक्ता महाशान्तिकरो हरिः ॥”

अत्र ब्रह्मपुराणीयो मन्त्रः । “ॐ नमस्ते बहुरूपाय विष्णवे परमात्मने स्वाहेति ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥ (जातिविशेषः । यथा, मार्कण्डेय । ५८ । १२ । “दाब्बादा मरकाश्चैव कुण्डाच्छास्त्रदारकाः । एकपादाः खशा घोषाः खगंभोजानव-

टकाः ॥”) मरकतं, स्त्री, (मरकं मारिभयं तरन्त्यनेन । तन् + ङः । यद्वा, मरकं मरणं तर्जनीति ।

लोभात्तरगमनादित्य तस्मिन् रत्ने प्रवर्तते इति मरकतमिति स्मरन्तीति वृद्धाः । इत्यमरटोकायां भरतः ।) हरिद्वर्णमणिविशेषः । पाप्मा इति भाषा । तस्य देवता बुधः । इति ज्योतिषम् ॥

तत्पर्यायः । गारुतमम् २ अश्रमगर्भम् ३ हरि-ज्मणिः ४ । इत्यमरः । २ । ६ । ६० ॥ मरकतम् ५ राज-नीलम् ६ गरुडाङ्कितम् ७ । इति शब्दरत्ना-वली ॥ रौद्रिण्यम् ८ सौपर्णम् ९ गरुडोद्गो-शम् १० बुधरत्नम् ११ अश्रमगर्भम् १२ गर-लारिः १३ वापनीलम् १४ गारुडम् १५ ।

कुत्रचित् पुस्तके गरुडोद्गोशस्थानं गरुडो-त्ताणं वापनीलस्थानं वापनीलं इति च पाठः ॥ अस्य गुणाः । विषघ्नत्वम् । नशीतलत्वम् ।

रसे मधुरत्वम् । आमपित्तहरत्वम् । रुच्य-त्वम् । पुष्टिदत्वम् । भृत्तनाशकत्वञ्च ॥ * ॥ अस्य लक्षणम् ।

“खच्छश्च गुरु सच्छार्थं स्निग्धं गात्रञ्च माद्वैव-समेतम् ।

अयङ्गं बहुरङ्गं शृङ्गारो मरकतं शुभ विभू-यात् ॥”

तस्य कुलक्षणम् । “शूर्करिलकलिलरुचं मलिनं लघुहीनकान्त-कन्मागम् ।

त्रामयुतं विज्जताङ्गं मरकतममरोऽपि नोप-सुज्जीत ॥” * ॥

तस्य परीक्षा । “यच्छैवालशिखण्डिशाललहरिकाचैश्च नाध-च्छेदः

खद्योतेन च बालकीरवपुषा श्रेरीषपुष्पेण च ।

मरक

छायाभिः समतां दधाति तदिदं निर्दिष्टमहा-त्मकं

जातं यत्तपनातपेजपरितो गारुतमं रज्जयेत् ॥” इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥

ग्रन्थान्तरे तस्य परीक्षादि यथा,— छत उवाच ।

“दानवाधिपतेः पितृमादाय भुजगाधिपः । द्विधा कुन्नेन्नियं योम सत्वरं वासुकिययौ ॥

स तदा स्वधिरोरत्नप्रभादीनि नभोऽभुधौ । राजतः स महानकः खल्लसंतुखिवाभौ ॥

ततः पन्ननिपातनं सहरन्निव रौदसौ । गरुत्मान् पद्मगन्धस्य प्रहर्तुस्तपचक्रमे ॥

सहस्रेव सुमोच तत् फणीन्द्रः सुरसाद्युक्ततुरस्कपादपायाम् ।

गलिकावनगन्धवासितायां वरमाणिगिरिरुपयकायाम् ॥

तस्य प्रपातसमनन्तरकालमेव तद्गङ्गाखलमतीत्य रमासमीपे ।

स्थानं क्षितेः पयोनिधितोरल्लखं तत्प्रत्ययान्तरकलाकरतां जगाम ॥

तत्रैव किञ्चित् पतनस्तु पिता दुपत्य जग्राह तमो गरुत्मान् ।

मच्छांपरीतः सहस्रेव घोणा-रुह्यद्वयेन प्रमुमोच सर्वम् ॥

तत्राकटोरशुककण्ठशिरोधपुष्प-खद्योतपृष्ठचर्मशाङ्गलशैवलानाम् ।

कङ्काराशस्यकमुजङ्गमुजाश्च पञ्च-प्रान्तत्वयो मरकताः शुभदा भवन्ति ॥

तद्यच्च भोगीन्द्रभुजा विमुक्तं प्रपातं पितं दितिजाधिपस्य ।

तस्याक्रमस्यातितर्गं स देशो दुःखोपलब्धश्च गुणेश्च युक्तः ॥

तस्मिन्मरकतस्थाने यत्किञ्चिदुपजायते । तत्सर्वं विधरोगाणां प्रशमाय प्रकीर्तेति ॥

सर्वमन्त्रौषधिगणैर्यत्र शब्धं चिकित्सितम् । महाहिदंष्ट्राप्रभवं विघ्नस्तेन शान्तिम् ॥

अन्यमप्याकरं तत्र यदोषैरुपवर्जितम् । जायते तत्र पवित्राणां मुक्तं परिकीर्तितम् ॥

अत्यन्तहरितवर्णं कीमलमर्चिर्बिम्बदण्डिलञ्च । काञ्चनचर्मस्थान्तःपूर्यमिव लक्ष्यते यच्च ॥

युक्तं संभ्यानगुणेः समरागं गौरवेण विह्वीनम् । सवितुः करसंस्पर्शाच्छुरयति सर्व्वीश्रमं दीप्तम् ॥

हित्वा च हरितभावं यस्यान्तर्बिम्बितता भवेद्दीप्तिः । अचिरप्रभाप्रभाहतनवशाङ्गलसन्निभा भाति ॥

यच्च मनसः प्रसादं विदधाति निरोक्षितमनि-मात्रम् । तन्मरकतं महागुणमिति रत्नविदो मनोवृत्तिः ॥

यस्तु भास्करसंस्पर्शात् हस्तन्यस्तो महामणिः । रज्जुधेतात्मपादेस्तु महामरकतं हि तत् ॥

चतुर्धा जातिभेदस्तु महामरकते मणौ । छायाभेदेन विज्ञेया चतुर्वर्गस्य लक्ष्यैः ॥” * ॥

मरक

अथ हाया ।

“भवेद्विषयकाया मरिर्मरकतस्य च ।
वर्धयुष्मसमाभावा चापचसमापरा ॥
हरिकीचविभा चान्या तथा शैवालसन्निभा ।
खद्योतपृष्ठसंकाशा बालकीरसमा तथा ॥
नवशाङ्गलसंकाशा शिरीषकुसुमोपमा ।
एवमद्यै समाख्याताभ्यामरकताभ्याः ॥
ह्यायाभिर्व्यक्तमेताभिः श्रेष्ठं मरकतं भवेत् ।
पद्मरागगतः स्वच्छो जलविन्दुर्यथा भवेत् ।
तथा मरकतस्याया श्यामला हरितामला ॥”
अथ दोषगुणाः ।

“दोषाः सप्त भवन्त्यस्य गुणः पञ्चविधो मतः ।
अस्मिन् रूचमितुक्तं व्याधिरूपं धृते भवेत् ॥
विस्फोटः स्यात् सपिण्डके तत्र शूलहतिर्भवेत् ।
सपाधाशे भवेद्विनाशो मरकते धृते ॥
विच्छाद्यं मरकतं प्रादुर्वायंते न तु धार्यते ।
शर्करा कर्करायुक्तं पृच्छशोकप्रदं धृतम् ॥
जठरं कान्तिहीनम् दुर्बलमभयवहम् ।
कुल्लावयव्यं धवलं ततो न्युभयं भवेत् ॥
इति दोषाः समाख्याता वश्यन्तेऽथ महा-
गुणाः ।

निर्मलं कथितं स्वच्छं गुरु स्याद्गुरुतायुतम् ॥
स्निग्धं रूच्यविनिर्मुक्तमरकतमरकमेतदुक्तम् ।
सुरागं रागवहुलं मण्येः पञ्च गुणा मताः ॥
एतेयुक्तं मरकतं सर्वपापभयापहम् ।
गजवाजिरथान्दत्त्वा विप्रयो विस्तराद्वि मे ॥
तत्फलं समवाप्नोति शुद्धे मरकते धृते ।
घनधान्यादिकरणे तथा सैन्यक्रियाविधौ ॥
विषरोगोपशमने कर्मस्वाधर्म्येण च ।
शस्यते सुनिर्भयसाध्यं मरकतो मणिः ॥”
तथा च ।

“स्वच्छता गुरुता कान्तिः स्निग्धत्वं पित्तकार-
यम् ।

हरिभिरङ्गकश्चैव सप्त मरकते गुणाः ॥”
अथ कृत्रिमाकृत्रिमपरीक्षा ।

“कृत्रिमत्वं सहजत्वं दृश्यते हरिभिः कश्चित् ।
घर्षयेत् प्रक्षरे वज्रकाचस्तस्माद्विपद्यते ॥
लेखयेत्तुल्यैश्चक्रेण चर्चयेत् विलेपयेत् ।
सहजः कान्तिमाप्नोति कृत्रिमो मलिनायते ॥
वर्णस्यातिबहुत्वात् यस्यान्तः स्वच्छकिरण-
परिधानम् ।

साम्प्रदायिकविमुक्तं कोमलवर्णप्रभादिसमकान्तिः ॥
चलोन्मूलनया कान्त्या साम्नाकारं विभासया
भाति ।

तदपि गुणवत्त्वमाप्नोति हि यादृशीं पूर्णम् ॥
सकलकठोरं मलिनं रूचं पाधाण्यकर्करोपेतम् ।
दिग्धश्च शिलाजतुना मरकतमेवविधं विगुह्यम् ॥
यत्त्वन्निर्दिष्टं रत्नमन्यन्मरकताद्भवेत् ।
श्रेयस्कामेन तद्द्वयं कृतं वा कथञ्चन ॥
भस्मातकपुष्पिका च तद्वर्णसमयोगतः ।
मणैर्मरकतस्यैतं लज्जणीया विजातयः ॥
श्रीमेण वासवा दृष्टा दीप्तिं त्वजति पुष्पिका ।

ईश

मर्या

लाघवेनेव काचस्य शक्या कर्तुं विभावना ॥
कस्यचिदनेकरूपैर्मरकतमगुगच्छतोऽपि गुह्य-
वर्गः ।

भस्मातकस्य निर्नेतुर्वैश्वसुपैति वर्णस्य ॥
वस्यायि सुक्ताः सन्त्यन्ते ये च केचिद्विजातयः ।
तेषामप्रतिबद्धानां भा भवत्युद्गामिनी ॥
न्युत्पाद्यते केवाचित्कथञ्चिदुपजायते ।
तिथ्यगालोक्तमानानां सत्यमेव प्रणश्यति ॥
ज्ञानाचमनजप्येषु रक्षामन्त्रक्रियाविधौ ।
दृष्टिगोचरिण्यानि कुर्वन्निः साधनानि च ॥
देवपितृगतिधेयैषु गुरुसंपूजनैषु च ।
वाध्यामनेषु विषमैर्दोषिणानैर्विधोक्तैः ॥
दौषेर्दोषं गुणैर्युक्तं काचनप्रतियोजितम् ।
संयामे विचरन्निष्ठं धार्यं मरकतं बुधैः ॥”
अथ मन्त्रम् ।

“तुलया पद्मरागस्य यन्मूल्यसुपजायते ।
जभनेऽभ्यधिकं तस्मात् गुणैर्मरकतं स्तूतम् ॥
तथा च पद्मरागाणां दोषैर्मूल्यं प्रजोयते ।
ततोऽस्याप्यधिका हानिर्दोषैर्मरकते भवेत् ॥
गुणपिण्डसमायुक्तं हरितश्यामभासरे ।
मूल्यं द्वादशकं प्रोक्तं जानिमेदेन हरिभिः ॥
यथैकेन शतं पञ्चसहस्रं दितये यथे ।
त्रिभिश्चैव सहस्रे दे चतुर्भिश्च चतुर्गुणम् ॥”
इति गारुडे मरकतपरीक्षा ७१ अध्यायः
युक्तिकल्पतरुश्च ॥

मरकतपञ्ची, श्री, (मरकतमिव पञ्चं यस्याः ।
दोषः । तद्वर्णसादृश्यादेवास्यास्तथात्वम् ।)
पाचो । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरकतं, श्री, (मरकतम् । पृषोदरादित्वात्
साधुः ।) मरकतमणिः । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्या, श्री, (त्रियतेऽनेनेति । न् + करणे लुट् ।)
वस्त्रनाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (भावे लुट् ।)
विजातीयान्तरमनःसंयोगध्वंसः । इति न्याय-
मतम् ॥ तत्पर्यायः । पञ्चता २ कालधर्मः ३
दृष्टान्तः ४ प्रलयः ५ अन्तयः ६ अन्तः ७
नाशः ८ न्युत्पादः ९ निधनम् १० । इत्यमरः ।
२ । ८ । ११६ । भूमिलाभः १२ निपातः १२
आत्ययिकम् १३ न्यतिः १४ । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ कीर्तिशेषः १५ महाजिज्ञा १६ महा-
पयगमः १७ संख्यानम् १८ । इति जटाधरः ॥
मरगदु.खान्याह ।

“मरये यानि दुःखानि प्राप्नोति श्रद्धा तान्यपि ।
अथयौवाद्ब्रह्महन्तोऽथ आग्नी वेपथुना नरः ॥
सुहृन्त्यानिः परवशो सुहृन्त्यानवलान्वितः ।
हरिण्यधान्तनयभार्याभृदग्रहादियु ।
एते कथं भविष्यन्तीत्यतोवममताकुलः ॥
मर्मभिर्द्धिमदारोगैः क्रकचैरिव दावयोः ।
शरैरिवान्तकस्योगैश्चिद्वमानासुवन्धनः ॥
विवर्णमानताराचिह्नस्तपादं सुहृः क्षिपन् ।
संशुभ्यमानतास्त्रोहपटो घुरघुरायते ॥
निबद्धकण्ठो दीर्घोवैरदान्वासपीडितः ।
तापेन महता व्याप्तस्तृषा चार्णवाद्या सुधा ॥

मर्या

क्षोशादुत्क्रान्तिमाप्नोति बान्धविकुरपीडितः ।
ततश्च यातनादेवं क्षेशेन प्रतिपद्यते ।
एताभ्यानि चोपाधि दुःखानि मरये
शक्याम् ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥ ७ ॥
सुहृन्मरणभावमनविधो यथा,—
“असौ न निक्षिपेदस्मिं नाङ्गिः प्रश्नमयेतथा ।
सुहृन्मरणमार्तिं वा न खयं आवयेत् परान् ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ७ ॥
अथ धार्मिकमरणलक्षणम् ।

सोमशर्म्मोवाच ।
“धर्मो हि कीदृशो न्युज्जन्त चैव वदस्व मे ।
उभयोर्लक्षणं कान्ति ! तमेवं हि वदस्व मे ॥
सुमनोवाच ।

सत्वं शौचं चमा शान्तिक्षीर्णं पुण्यादिकं तथा ।
धर्मश्च पालितं येन तस्य न्युज्जन्तं वदाम्यहम् ॥
रोगो न जायते तस्य न च पीडा कथेवरे ।
न श्रमो वै न च खान्तिर्न च खेदो भ्रमस्तथा ॥
दिव्यरूपधरा भूत्वा गन्धर्वा ब्राह्मणास्तथा ।
वेदपाठसमायुक्ता गतिज्ञानविशारदाः ॥
तस्य पार्श्वं समायाति स्तुतिं कुर्वन्ति चातु-
लाम् ।

सुखो हि आसने युक्तो देवपूजारतः किल ॥
तीर्थं च जभते प्राज्ञः खान्तिर्धर्मतत्परः ।
अथगगारे च गोष्ठे च देवतायतनेषु च ॥
आरामे च तडागे च यच्चान्यथो वदस्तथा ।
ब्रह्मचर्यं समाश्रित्य श्रीवृक्षानु तथा पुनः ॥
अन्यस्थानं समाश्रित्य गजस्थानं ततो नरः ।
अशोकं चूतवृक्षश्च समाश्रित्य यदा स्थितः ॥
सन्निधिं ब्राह्मणानाञ्च राजपैथगतोऽपि वा ।
रणभूमिं समाश्रित्य पुरा यत्र नृता भटाः ॥
न्युत्पन्नानि पुण्यानि केवलं धर्मकारणम् ।
गोपहन्तु समं प्राप्य तथा समरशङ्कटम् ॥
शुद्धधर्मकरो नित्यं धर्मतो धर्मवत्फलः ।
एवं स्थानं समाप्नोति यदा न्युज्जन्तं समाश्रितः ॥
मातरं पश्यते पुण्यं पितरश्च नरोत्तमम् ।
भ्रातरं श्रेयसा युक्तमन्यं खलनवान्धवम् ॥
वन्धिजनं तथा पुण्यं क्षयमानं पुनः पुनः ।
पापिष्ठं नैव पश्येत् मातृपितृादिकं पुनः ॥
गीतं गायन्ति गन्धर्वाः स्तुवन्ति स्तावकाः रुचि-
मन्त्रपाठैस्तथा विप्रा माता क्षेहेन पूजयेत् ॥
पिता खलनवर्गश्च धर्मात्मानं महामतिम् ।
एवभूताः समाख्याताः पुण्यस्थानानि ते
विभी । ।

प्रत्यक्षान् पश्यते भूतान् हास्यकोहसमाविलान् ।
न च स्वप्नेन मोहेन क्षोशरक्तेन वै वत ॥
धर्मराजो महाप्राज्ञो दूरात्तनु समाकृष्येत् ।
यज्ञिह त्वं महाभाग ! यत्र धर्मः स तिष्ठति ॥
तस्य मोहो न च आनिर्न न्यानिर्न च
विक्रिया ।
जायते नात्र सुन्दरः प्रवन्तात्मा प्रतिष्ठते ॥
ज्ञानविज्ञानसम्पन्नः सारमेवं जगद्गन्तुम् ।

तेषु बाह्यं प्रयात्येव सन्तुष्टो दृष्टमानसः ।
दृष्टमदारमाश्रित्य आत्मा तस्य हि गच्छति ।
शिविका तस्य चायाति सुयानं सुमनोहरम् ।
विमानैरेव यात्येव वायोर्वेगं चोत्तमः ॥
हृत्त्रेण प्रियमाश्रित्य चामरयजनेस्तथा ।
धीव्यमानः स धर्मात्मा पुण्यैरेव समन्ततः ।
ग्रीयमानस्तु धर्मात्मा क्षयमानस्तु पण्डितैः ।
बन्दिभिश्चामरैर्दिव्यैर्बाणैर्वैदपारगैः ॥
साधुभिः क्षयमानस्तु सर्वसौख्यसमन्वितः ।
यथादानप्रभावेण फलमाप्नोति तत्र सः ॥
आरामवाटिकामध्ये स प्रयाति सुखेन वै ।
अश्वरोभिः समाकीर्णो दिवाभिमंज्जलेयुतः ॥
देवैस्तु क्षयमानस्तु धर्मेराजं प्रपश्यति ।
देवाश्च धर्मेसंयुक्ता जग्मुः सांस्तुत्यमेव ते ॥
एहोहि त्वं महाभाग ! सुदुष्ट भोगाङ्गो-

रमान् ।
एवं संपश्यते धर्मे सौख्यरूपं महामतिः ॥
अस्य पुण्यस्य भावेन सुदुक्ते स्वर्गमनुत्तमम् ।
भोगक्षयात् स धर्मात्मा पुनर्जन्म प्रयाति च ॥
निजधर्मेप्रसादात् स कुलं पुण्यं प्रयाति च ।
ब्राह्मणस्य सुपुण्यस्य क्षत्रियस्य तथैव च ॥
धनाढ्यस्य सुपुण्यस्य वैश्यस्य च महामते । ।
धर्मेण मोदते भद्रं पुनः पुण्यं करोति सः ॥”
इति श्रीपद्मपुराणे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने
१५ अध्यायः ॥ * ॥

अथ पापिनी मरणलक्षणम् ।

सोमशर्म्मोवाच ।

“पापिनी मरणं भद्र ! कीदृशैर्लक्षणैर्युतम् ।
तन्मे त्वं विद्वद्रादृक्ष्य यदि जानासि भाविनि ॥

सुमनोवाच ।

अद्यतामभिधास्यामि तस्मात् सिद्धान्तं श्रुतं मया ।
पापिनी मरणं कालं । यादृशं लिङ्गमेव च ॥
महापातकिनाश्चैव स्थानमेषां वदान्यहम् ।
लिङ्गामेधेयसंक्षेपैर्भूमिं पापसमन्विताम् ॥
स तां प्राप्य सुदृष्टात्मा प्राणान् दुःखेन मुञ्चति ।
चाङ्गालभूमिं संप्राप्य मरणं याति दुःखितः ॥
गर्हभाचरितां भूमिं वेष्ट्यागारं समाश्रितः ॥
मद्यपानयुहं गत्वा नैधनसुपगच्छति ।
अस्थिचर्मनखैः पूर्णमाश्रिता पापकिल्बिषैः ॥
सामवाप्य स दृष्टात्मा ऋतुं प्राप्नोति निश्चितम् ।
अन्यां पापसमाचारां प्राप्य ऋतुं स गच्छति ॥
अथ चेष्टां प्रवक्ष्यामि दूतानां प्रिय ! निश्चि-

ताम् ॥

भैरवान् दासगान् घोरानतिक्रम्यान्महोदरान् ।
पिङ्गाक्षान् पीतनीलांश्च अतिशेताङ्गहो-

दरान् ॥

अत्युष्णं करालांश्च शुष्कमांसलक्षोपमान् ।
रौघदंष्ट्रकरालांश्च सिंहास्यान् सर्पहस्तकान् ॥
स तान् दृष्ट्वा प्रकम्प्येन स्त्रियेत च सुदुर्मनुः ।
शिवसंवादवहोरात्राहारावाङ्महामते ! ॥
तुच्छानि दूतकाः सर्वे कर्मण्ये तत् तस्य हि ।
गवे पाशप्रवह्नास्ते कष्टे बह्नास्तपोदरे ॥

समाश्रित्य नयत्येते हाहेति वदन्तो सुदुः ।
त्रियमाणस्य या चेष्टा तामेवं प्रवदान्यहम् ॥
परमव्यापहरणं परमाध्याविहङ्गनम् ।
कष्टं परस्य सर्वस्वं गृहीतं येस्तु पापिभिः ॥
पुनर्नैव प्रदत्तं हि लोभात्स्वादविमोहितैः ।
अन्यदेव महापापं कृपप्रतिग्रहेनैव च ॥
कष्टमाश्रित्य ते सर्वे त्रियमाणस्य तस्य च ।
यानि कानि च पापानि पूर्वमेव कृतानि च ॥
आयान्ति कष्टमूलं हि महापापस्य नान्यथा ।
दुःखमुत्पादयन्त्येते कफवन्धेन दासकम् ॥
पीडाभिर्दासकामिभ्यः कष्टो घुरघुरायते ।
रोदन्ते कम्पतेऽर्थं मातरं पितरं पुनः ।
स्मरन्ति भ्रातरं तत्र भार्यां पुत्रं पुनः पुनः ॥
पुनर्विस्मरन्तं याति महापापेन मोहितः ।
तस्य प्राणा न गच्छन्ति बहुपीडाममाकुलाः ॥
पतन्ते कम्पते चैव मृच्छन्ते च पुनः पुनः ।
एवं पीडासमायुक्तो दुःखं सुदुक्तेऽतिमोहितः ॥
तस्य प्राणा सुदुःखेन महाकष्टैः प्रचालिताः ।
अपापं मार्गमाश्रित्य शृणु कान्त ! प्रयान्ति ते ॥
एवंप्राया दुरात्मानो लोभमोहसमन्विताः ।
नीयन्ते च महाभूतस्त्रीषां दुःखं वदान्यहम् ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पापिमरणं
नाम १६ अध्यायः ॥ * ॥
पापिनी यमालयगमननायायोनिप्राप्तिपिबरणं
यथा,—

सुमनोवाच ।

“अङ्गारसञ्चये मार्गे लघ्यमाणो हि नीयते ।
दृष्टमानः स दृष्टात्मा चेष्टमानः पुनः पुनः ॥
यत्रातपो महातीव्रो दादृष्टादित्यतापितः ।
नीयते तेन मार्गेण सन्तप्तः स्रग्धरश्मिभिः ॥
पतन्तेऽन्वित्र दुर्गेषु द्वायाक्षीनेषु दुर्मतिः ।
नीयते तेन मार्गेण क्षुधादृष्टादिपीडितः ॥
स दृतेर्धन्यमानस्तु पदा दृष्टेः परमधेः ।
कष्टाभिस्राव्यमानस्तु त्रिन्धुमानस्तु दूतकैः ॥
ततः शीतमये मार्गे वायुना संयते पुनः ।
तेन शीतेन दुःखी स भूत्वा याति न संशयः ॥
आलस्यमाणो दूतेस्तु नानादुःखेन नीयते ।
एवं पापी स दृष्टात्मा देवब्राह्मणनिन्दकः ॥
सर्वपापसमायुक्तो नीयते यमकिङ्करैः ।
यमं पश्यति दृष्टात्मा लघ्याङ्गनचयोपमम् ।
तस्य दास्यन् भीमं यमदूतैः समावृतम् ।
सर्वथाघिसमाकीर्णं चित्रगुप्तसमन्वितम् ॥
आरुद्रमहिषं देव धर्मेराजं द्विजोत्तमम् ।
दंष्ट्रकरालमलुपं लम्बास्यं कालसन्निभम् ॥
पीतवासं महादृष्टं रक्तगन्धानुलेपनम् ।
रक्तमाणाकृताभूयं गदाहस्तं भयङ्करम् ॥
एवमिदं महाकायं यमं पश्यति दुर्मतिः ।
तं दृष्ट्वा समनुप्राप्तं सर्वधर्मेवहिष्कृतम् ॥
यमः पश्यति तं दुष्टं पापिष्ठं धर्मेकगटकम्
प्रातयेतु महादुःखेः पीडाभिर्दासकैः ॥
यावद्युगसहस्रान्तं तावत् कालं प्रपच्यते ।
नानानरकदेशेषु पच्यते च पुनः पुनः ॥

नरकश्च प्रयात्येव क्षमिकौटिष्ठ पापकृत् ।
अमेधे पच्यते निजं हाहाभूतो विषेयतः ॥
मरणश्चैव पापात्मा एवं याति सुनिश्चितम् ।
एवं पापस्य सम्भोगं सुदुक्ते चैव सुदुर्मतिः ॥
पुनर्जन्म प्रवक्ष्यामि यास्तु धीनिष्ठ जातिष्ठ ।
अयोनिं समनुप्राप्य मुञ्चते पातकं पुनः ॥
आत्रो भवति दृष्टात्मा रासभं याति वै पुनः ।
माङ्गारशौकरौ योनिं सर्पयोनिस्तथैव च ॥
नानामेदास्तु सर्वस्तु तिर्यक्स्तु च पुनः पुनः ।
पापपक्षिस्तु संयाति अन्यास्तु गर्हितास्तु च ।
चाङ्गालभिल्लजातिश्च पुलिन्दो याति पाप-

कृत् ॥

एतस्मै सर्वमाख्यातं पापिनी जन्म च व हि ।
पापपुण्यसमाचारस्वदग्ने कथितो मया ॥”
इति पाद्मे भूमिखण्डे सुमनोपाख्याने पाप-
पुण्यविवेको नाम १७ अध्यायः ॥ * ॥

शालग्रामशिलास्यार्थं मरणफलम् । यथा,—
राजान ऊचुः ।

“युवां नारदयगस्यास्य कल्केः अमुरतां गतौ ।
वयं वृषा दमे लोका ऋधयो ब्राह्मणाश्च ये ॥
प्रेक्ष्य भक्तिवितानं वां हरीं विस्मितमानसाः ।
पृच्छामस्वामिभ्यं भक्तिः कलङ्का परमात्मनः ॥
कस्य वा श्रुतिता राजन् । किं वा नैसर्गिकी

तव ।

श्रोतुमिच्छामहे राजन् । विजगज्जनपावनीम् ।
कथां भागवतीं त्वत्तः संसाराश्रमनाशिनीम् ॥

शशिक्षज उवाच ।

स्त्रीपुंसोदावयोर्युयं श्रद्धातामोषविक्रमाः ।
दत्तं यन्मन्त्रकर्मोदिसृष्टिं तद्वृत्तिजन्मनाम् ॥
पुरा युगसहस्रान्ते यथोक्तं पूतिमसिस्तुक् ।
यथोयं मे प्रियारण्ये क्षतनीङ्गी वनस्थतौ ॥
चकार कामं सर्वत्र वनोपवनसंक्रुजे ।
ऋतानां पूतिपलले प्राणिनां दृष्टिकल्पकौ ॥
एकदा शुम्भकः क्रूरो सुलोभ पिशिताशिनौ ।
आवां वीक्ष्य गृहे पुष्टं यत्नं तच्चाप्ययोजयत् ॥
तं वीक्ष्य जातविभ्रान्तौ क्षुधया परिपीडितौ ।
स्त्रीपुंसौ पतितौ तच्च मांसशोणितचेतसौ ॥
बह्वावाषां वीक्ष्य शिष्टा हर्षादागत्य शुम्भकः ।
जग्राह कष्टे तरसा चक्षुष्याघातपीडितः ॥
आवां गृहीत्वा गच्छन्वाः शिलायां सज्जिता-

लिके ॥

मस्तिष्कं पृथयामास शुम्भकः पिशिताशनः ॥
चक्राङ्गनाशिलासङ्गाभरणादपि तत्क्षणात् ।
ज्योतिर्मयविमानेन सद्यो भूत्वा चतुर्भुजौ ॥
प्राप्तौ वेङ्कटनिलयं सर्वलोकनमस्कृतम् ।
ततः स्थित्वा युगशतं ब्रह्मणो लोकमागतौ ॥
ब्रह्मलोकं पञ्चशतं युगानामुपशुष्य वै ।
देवलोकं कालवशात्ततं युगचतुःशतम् ॥
ततो सुवि वृषास्तावत् बह्मदुरहं स्मरन् ।
हरेरनुग्रहं लोके शालग्रामशिलाश्रयम् ॥
जातिस्मरणं गच्छन्वाः किं तस्याः कथया-

न्यहम् ।

यन्मलकांशमात्रेण माहात्म्यं मद्भुतम् ।
चक्राङ्गिप्रलम्भाद्यर्थमरुत्सङ्घर्षं फलम् ।
न जाने वासुदेवस्य सेवया किं भविष्यति ॥”

इति कल्किपुराणे २५ अध्यायः ॥ ॥

मरुत्सङ्घर्षकवस्तुनि यथा,—

“अभिरापः स्त्रियो मर्त्यः सर्पा राजकुलानि च ।

निर्धं परोपसेव्यानि सद्यःप्राणहराणि यद् ॥”

इति गारुडे ११४ अध्यायः ॥

(“मरुत्वं प्राप्नुयान्न शुक्रस्थानगते ज्वरे ।

श्लेष्मः क्षण्णो मोलः शुक्रस्य तु विशेषतः ॥”

इति माधवकरलतस्त्रिनिचये ज्वराधिकारे ॥

“अपायः कर्षति प्राणं प्राणोऽपानम् कर्षति ।

शक्तिनी तु यदा भिन्ना तदैव मरुत्वं भवम् ॥”

इति वैद्यकम् ॥)

मरुतः, पुं, (नृ न्तौ + “भृन्टश्चियतीति ।”

उणा० ३।११०। इति अतच् ।) मरुणम् ।

इत्युणादिकोषः ॥

मरुन्टः, पुं, (मरं मरणं दति स्वकथयति भ्रम-

राणां जीवनहेतुत्वात् । हो + कः । यङ्गा,

मकरन्टः । प्रबोदरादित्वात् साधुः ।) मक-

रन्टः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,—

“माकन्दसुकुलस्यन्दि मरुन्टस्यन्दिमन्दिरे ।

कलितस्ये सुकुन्टेन कुन्टहन्तेन मण्डिता ॥”

इति क्षावावली ॥)

मरुन्टकः, पुं, (मरन्टः । स्वार्थे कन् ।) मकरन्टः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

मराकाली, स्त्री, (मरं मरणदुःखं अकति

प्राप्नोत्यनेनेति । अक् + करणी घञ् । स इव

अजति पर्याप्नोतीति । अज् + अच् । गौरा-

दित्वात् ङीष् ।) टञ्चिकाली । इति रत्नमाला ।

विष्ठाटी इति भाषा । (विष्टतिरस्या टञ्चि-

कालीशब्दे ज्ञातया ॥)

मरादः, पुं, (मरं मरणमलति निवारयतीति ।

अज् + अच् । लस्य रत्वम् ।) शस्यरचन-

स्याजम् । इति जटाधरः । मराद इति भाषा ॥

मरालः, पुं, (नृ + आलच् ।) राजहंसः । इति

जटाधरः ॥ (यथा, नैषधे । ६। ७२ ।

“भैमीसमीपे स निरीक्ष्य यत्र

ताम्बूलजाम्बूनदहंसलक्ष्मीम् ।

स्तप्रियादूत्यमहोपकार-

मरालमोहद्विमानमृहे ॥”)

कण्ठलम् । कारकवः । तुरङ्गमः । वारिवाहः ।

दाडिमोविपिनम् । खलः । इति सारस्वतः ॥

मरुखे, नि । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरालकः, पुं, (मराल इव प्रतिजतिरिति ।

मराल + कन् ।) कलहंसः । इति राज-

निर्घण्टः ॥

मरिचं, स्त्री, (ज्वियते नश्यति श्लेष्मादिकमनेनेति । नृ

+ बाहुलकात् इच् ।) ककौलकम् । खनाम-

वर्णलकारकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । पवि-

तम् २ श्यामम् ३ कोलम् ४ वल्लीजम् ५ ऊष-

कम् ६ ववनेष्टम् ७ इतपलम् ८ शाकाङ्गम् ९

धर्मपतनम् १० कटुकम् ११ शिरोरुतम् १२

वीरम् १३ कषयिदोषि १४ नृषम् १५ सर्व-

हितम् १६ लघ्वम् १७ वेत्तजम् १८ । (यथा,

सुश्रुते खञ्ज्याने ३८ अध्याये ।

“पिप्पलीमरिचशङ्खवेराणि त्रिकटुकम् ॥”)

अस्य गुणाः । कटुकम् । तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् ।

लघुत्वम् । श्लेष्माविनाशकत्वम् । समीरलमि-

ह्नदोगहरत्वम् । रुचिकारकत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मरिचं वेत्तजं लघ्वमृष्यं धर्मपतनम् ।

मरिचं कटुकं तीक्ष्णं दीपनं कफघातजित् ॥

उष्णं पित्तहरं रुच्यं आसमूलकमीन् हरेत् ।

तदार्द्रं मधुरं पाके नात्युष्णं कटुकं गुरु ॥

किञ्चित्तीक्ष्णगुणं श्लेष्मप्रसेकित्वादिपित्तजम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

(अपि च ।

“खादुपाक्यादमरिचं गुरुश्लेष्मप्रसेकित् च ।

कटुष्णं लघु तच्छुष्कमृष्यं कफघातजित् ॥

नात्युष्णं नातिशीतञ्च बोध्यते मरिचं सितम् ।

गुणवन्तरितेभ्यश्च चक्षुष्यञ्च विशेषतः ॥”

इति सुश्रुते खञ्ज्याने ४६ अध्यायः ॥)

मरिचः, पुं, (ज्वियते नश्यतीति । नृ + इच् ।)

मरुवकटुकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरिचपत्रकः, पुं, (मरिचस्य पत्राण्येव पत्राणि

यस्येति । बहुव्रीहौ कः ।) सरलवृक्षः । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मरिमा, [नृ] पुं, (ज्वियते इति । नृ + “जनि

नृद्भ्यामिमनिन् ।” उणा० ४।१४८ । इति

रमनिन् ।) नृत्यः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-

सुयादृष्टिः ॥

मरीचं, स्त्री, (नृ + बाहुलकात् इच् ।) खनाम-

ख्यातकटुद्रव्यविशेषः । तत्पर्यायः । वेत्तजम् २

कोलकम् ३ लघ्वम् ४ ऊषणम् ५ धर्मपतनम् ६ ।

इत्यमरः । १। ६। ३६ ॥ मरिचम् ७ श्यामम् ८

वरिष्ठम् ९ । इति जटाधरः ॥ आर्द्रस्य तस्य

गुणाः । पाके स्वादुत्वम् । गुरुत्वम् । श्लेष्म-

प्रसेकित्वम् । शुष्कस्य तस्य गुणाः । रुच्यत्वम् ।

अमिदत्वम् । रूच्यत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

लघुत्वम् । शुक्रनाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥

अन्यत् मरिचशब्दे द्रष्टव्यम् ॥

मरीचिः, पुं, (ज्वियते पापराशिर्यस्मिन्निति ।

नृ + “नृकलिभ्यामौचिः ।” उणा० ४। ७० ।

इति इचि । तपःप्रभावादस्य तथात्वम् ।)

सुनिविशेषः । स तु ब्रह्मणो ज्येष्ठमानसपुत्रः ।

अस्य भार्या कर्दमसुनिकन्या कला, पुत्रः

कश्यपः पूर्णिमासश्च । इति श्रीभागवतम् ॥

(अस्य भार्या सम्भूतिरिति कान्वापि ख्याता ।

यथा, मार्कण्डेये । ५२ । १६ ।

“पत्नी मरीचिः सम्भूतिः पौर्णमासमसूयत ॥”

लघ्वः । इति हेमचन्द्रः ॥ (दनुपुत्रः । यथा,

हरिवंशे । ३ । ८२ ।

“मरीचिमर्षवाचैव इरा शकुशिरा हकः ॥”

मरुज्जगानामन्यतमः । यथा, श्रीभागवतो

याम् । १०। २१ ।

“मरीचिमर्षतामसि नचचावामहं शशी ॥”

प्रियव्रतवर्षीयस्य सन्नाजः पुत्रः । यथा, श्रीमहा-

गवते । ५। १५। १४—१५ । “चिचरथा-

दूषायां सन्नाजनिष्ट । ततः जनकजायां

मरीचिमर्षीचैर्विष्णुमत्यां विष्णुमाहुदपद्यत ।

तस्मात् सरचायां मधुनामाभवत् ॥”)

मरीचिः, पुं, स्त्री, (ज्वियते नश्यति सुद्रव्यजव-

स्तमासि वानेन । नृ + इचिः ।) किरणः । इत्य-

मरः । १। ४। ३३ ॥ (यथा, रघौ । १३। ४।

“गर्भं दधत्कर्मरीचयोऽस्माद्

विदृष्टिमन्त्रानुवर्ते वस्तुनि ॥”

यथा च ।

“मरीचीनसतो मेघान् मेघान् वाप्यसतोऽम्बरे ।

विदुतो वा विना मेघैः पश्यन् मरणमृच्छति ॥”

इति चरके इन्द्रियस्थाने चतुर्थेऽध्याये ॥

घटञ्जसरेणुपरिमाणम् । इति वैद्यकपरिभाषा ॥

(स्त्री, ज्वियते इव देवा यद्दर्शनादिति ।

नृ + इचिः । अक्षरोविशेषः । यथा, महा-

भारते । १। १२३। ५६ ।

“मरीचिः शुचिका चैव विदुद्व्यां तिजोत्तमा ।

अज्जिकालक्षणा सीमा देवो रम्भा मनोरमा ॥”

ज्वियते वारिभमेण जीवा यस्याः । नृ + अपा-

दाने इचिः । मरीचिका । यथा, कथासरित-

सागरे । ५७। ६१ ।

“वेष्टाप्रेमणि सद्भावो यदस्मिन् बुध्यते त्वया ।

सत्वं भवति किं जातु जलं मरुमरीचिषु ॥”)

मरीचिका, स्त्री, (मरीचिरेव । स्वार्थे कन् ।

टाप् ।) नृगण्ड्या । इत्यमरः । १। ४।

३५ ॥ (यथा, प्रबोधचन्द्रोदये । १। १।

“मध्याह्नाकमरीचिकास्त्रिव प्रयःपुरो यद-

ज्ञानतः ॥”)

“मरीचिरिव मरीचिका स्वार्थे संघे इत्यादिना

इवार्थे कः । मीमो मरुदेशसिकतादावर्ककटाः

प्रतिफलिताः दूरस्थानां जलत्वेनाभानि तद्वा-

चिका नृगण्ड्याति टौकाकारः । उत्कटरवि-

रक्षिजन्मचित्तिवास्तुजालं मरीचिका । दूरस्थं

यन्मयत्वेर्जलमिव दृश्यते इत्यपरे ।” इति भरतः ॥

मरुः, पुं, (ज्वियतेऽस्मिन्निति । नृ + “भृन्

श्रीति ।” उणा० १। ७। इति उः ।) निर्भल-

देशः । (यथा, महाभारते । १३। १५४। २७।

“अदृश्या गच्छ भीरु । त्वं सरस्वति । मरुन्

प्रति ॥”)

पर्यंतः । इत्यमरः । ३। ३। १६२ ॥ यथा,

महाभारते । ५। ६३। १८ ।

“तत्रापश्याम वै सर्वे मधु पीतममाम्बिकम् ।

मरुप्रपाते विषमे निषिष्टं कुम्भसम्भितम् ॥”

दशेरकदेशः । तत्पर्यायः । धन्वा २ । इत्यमरः ।

२। १। ५ ॥ यथा, हेमचन्द्रः ।

“शास्त्रास्तु कारकुचीया मरुस्तु दशेरकाः ॥”

मरुत्

मरुत्कटयः । इति भावप्रकाशः ॥ (निमि-
वशीयहृद्यन्पुत्रः । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ ।
१३ । १५ ।

“तस्मादहमप्यस्य महावीर्यः सुहृत्पिता ।
सुहृतेर्धृक्केतुर्वै हृद्यन्वीर्य मरुत्तनः ॥”
हृद्यन्वीर्यभाविराजविशेषः । तस्य विवरणं
यथा,—

“रामात् कुण्डोभूदतिथिस्ततोभूत्सिधधातमः ।
तस्माद्भूत पुच्छरीकः सिमधन्वाभवत्तनः ॥
देवातीकस्ततो जैनः पारिपात्रोऽथ जैनतः ।
बलाहकस्ततोऽर्कश्च रजनाभस्ततोऽभवत् ॥
खगगाङ्गिधृतस्तस्माद्विरग्यो नाभसंज्ञितः ।
तनः पुण्यान्वस्तस्मात्पुद्गलोऽपामिवर्णकः ॥
तस्मात् शीघ्रोऽभवत् पुत्रः पिता मेतुलविक्रमः ।
तस्मात् मरुं मां केऽपीह बुधश्चापि सुमित्रकम् ॥
कलाप्रयाममासाद्य विद्धि सप्तपत्ति स्थितम् ।
तवावतारं विज्ञाय आसात् सख्यवतीसुतान् ॥
प्रतीक्ष्य कालं लक्ष्मणं कालप्राप्तस्तवान्तिकम् ।
कल्किरुवाच ।

मरो । त्वामभिषेक्यामि निजायोध्यापुरेऽधुना ।
हत्वा त्वेच्छानधर्मिष्ठान् प्रजाभूतविहंसकान् ॥
विशाखयूपभूपास्तनयां विनयान्विताम् ।
विवाहे वचिरापाङ्गौ सुन्दरौ त्वां प्रदा-
स्यति ॥”

इति कल्किपुराणे १८ अध्यायः ॥

(वस्तुनामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६ । १७७ ।
“वासवानुगता देवी जनयामास वै सुतान् ।
मरुं वै प्रथमं देवं द्वितीयं ध्रुवमथयम् ॥”)

मरुजः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे जायते इति ।
जन् + डः ।) नखीनामगन्धद्रवम् । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (वंशाङ्कुरे, स्त्री । तत्पर्यायो यथा,
“करीरं मरुजं फलम् ——— ।”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मरुदेशजाते, वि० ॥

मरुजा, स्त्री, (मरुज + खियां टाप् ।) ऋगे-
न्वारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरुटा, स्त्री, उच्चललाटयुक्तस्त्री । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मरुटा, स्त्री, उच्चललाटा नारी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुतः, पुं, (जियन्ते प्राणिनो यद्भावादिति । ऋ
+ बाहुलकात् उत ।) वायुः । (यथा, अभिज्ञान-
शकुन्तले ।

“तदेनां सुखमरुतेन विशदां करवाणि ॥”)

देवः । इति भरतधृत्यादिः ॥ घण्टापाटलि-
रुचः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मरुत्, पुं, (जियन्ते प्राणी यस्याभावादिति । ऋ
+ “न्योरुतिः ।” उणा० । १ । ६४ । इति
उन् ।) वायुः । इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ (यथा,
नेषधचरिते । २ । ५३ ।

“भृशतापभृता मया भवान्

मरुदासादि तुषारसायकान् ॥”)

ई३८

मरुतः

मरुत्कः । इति भावप्रकाशः ॥ (अस्य गुणा
यथा,—

“मरुदधिप्रदो हृद्यस्त्रीरणीयपित्तो लघुः ।
रुचिकादिविषश्लेष्मातकुष्ठक्रिमिप्रणुत् ।
कटुपाकरसो रुच्यस्तित्तो रुचः सुगन्धिकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
देवः । (यथा, रघुः । १२ । १०१ ।

“मरुतां पश्यतां तस्य शिरांसि पतितान्यपि ।
मनो नातिविश्रम्भास पुनः सन्धानशङ्कितान् ॥”
साध्यविशेषः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।
“धर्म्मालम्पुगद्वयः कामः साध्या साध्यान्

अजायत ।

प्रभवं अवनश्चैवमीशानं सुरभीं तथा ।
अरण्यं मरुतश्चैव विश्वावसुवल्गुवौ ॥”)

आह्वयत्वनदेवताविशेषः । यथा,—
“आतृणां प्रायणं आता योऽनुतिष्ठति
धर्म्मवित् ।

स पुण्यबन्धुः पुरुषो मरुद्विः सङ्ग मोदते ॥”

इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

“प्रायणं प्रकृष्टं गमनम् । पुण्यमेव बन्धुर्यस्य
मरुद्विभ्राह्मवत्सलदेवैः ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ (हरिवंशम् । इति निघण्टुः ।
१ । १० ॥ ऋत्विक् । इति तत्त्वैव । ३ । १८ ॥)
अग्निपर्णे, स्त्री । इति मेदिनी । तै, १४३ ॥
पृक्षायां, स्त्री । इति शब्दरत्नावली ॥

मरुत्करः, पुं, (करोतीति । कृ + अच् । मरुतो-
ऽपानवायोः करः ।) राजमाघः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (मरुत्कारिणि, वि० । यथा,—
“कषायमधुराः श्रौताः कटुपाका मरुत्कराः ।
बहुस्त्वपुरोयाच पितृश्रेष्ठहरास्तथा ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४६ अध्यायः ॥)

मरुत्क्रिया, स्त्री, (मरुतः क्रिया ।) अपानोत्त-
सर्गः । वातकर्म इति ख्यातः । इति कैचित् ॥

मरुत्, पुं, (मरुदस्यस्येति । मरुत् + “तप्
प्रत्यमरुद्भगम् ॥” ५ । २ । १२० । इत्यत्र काशि-
कोत्था तप् ।) चन्द्रवंशीयराजविशेषः । स च
अवीचिदाजपुत्रः । यथा—

क्रोष्टुकिरुवाच ।

“अवीचिनस्य नृपतेर्मरुतस्य महात्मनः ।
श्रोतुमिच्छामि चरितं अयते भोऽतिचेष्टिनः ॥
चक्रवर्त्ता महाभागः मरुः चान्नो महामतिः ।
धर्म्मविद्वन्मैत्रक्षेव सख्यक् पालयिता भुवः ॥

मार्कण्डेय उवाच ।

स पित्रा समनुज्ञातो राक्ष्यं प्राप्य पितामहान् ।
धर्म्मतः पालयामास प्रजाः पुत्रानिवौरसान् ॥
इत्याज समहायज्ञान् यथावन प्राप्यदक्षिणान् ।
ऋत्विक्पुरोहितादेशादनिर्वसो महीपतिः ॥
तस्याप्रतिहतं चक्रमासीद्वीपेषु समसु ।
गतयन्त्रायविच्छिन्नाः स्वःपातालजलादियु ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे १०३ अध्यायः ॥

(यदुवशीयः करन्वमपुत्रः । यथा, श्रीमद्भाग
वते । ६ । २३ । १७ ।

मरुत्वा

“जिभाशुस्तसुतोऽस्यापि करन्वम उदारधीः ।
मरुत्तस्तसुतोऽपुत्रः पुत्रं पौरवमन्वभूत् ॥”

श्रित्युराजपुत्रः । यथा, महाभारते । हरि-
वंशपर्जन्ये । १६ । ७ ।

“श्रित्युरभवत् पुत्र उग्रतः शत्रुतापनः ।
मरुत्तस्तस्य तनयो राजर्षिरभवन्नृपः ॥”)

मरुत्तकः, पुं, (मरुदिव तत्कति हसतीति । तक्
+ अच् ।) मरुत्कः । इति भावप्रकाशः ॥

मरुत्पथः, पुं, (मरुतां पन्थाः । “कृत्प्रवृद्धः
पथामानसे ॥” ५ । ४ । ७४ । इत्यः ।) आका-
शम् । इति हेमचन्द्रः ॥

मरुत्पालः, पुं, (मरुतो देवान् पालयतीति । पालि
+ अच् । देवराजत्वादस्य तथात्वम् ।) इन्द्रः ।
इति कैचित् ॥

मरुत्पुत्रः, पुं, (मरुतो वायोः पुत्रः ।) भीमसेनः ।
इति हेमचन्द्रः । ७०७ ॥ (अस्य मरुत्पुत्रत्वे

विवरणम् । यथा । पुरा किं पाण्डुराम
महीपतिर्हृगयार्थं वनं गत्वा ब्राह्मणमेकं ऋग-
रूपधारिणं हरिण्यां रममाणं काममोहितं

अघान । ततस्तेनाभिप्राप्तो निजपत्नीं रत्नमयीं
न प्राक्तः । अथ गच्छति काले कुन्ती पुत्र-
कामस्य स्वभर्तुः पाण्डुराजस्यानुज्ञया इन्द्रादीन्

देवानाहूय तैरन्वरं सौतु । तेषां मरुतो भीम
सेनो जात इति पौराणिकी वार्त्ताचानुसन्धया ।

अस्य विशेषस्तु महाभारते । १ । ११८—१०३ ।
अध्यायेषु द्रष्टव्यः ॥) इत्यमरः ॥

मरुत्प्रवः, पुं, (मरुदिव हवते हतं गच्छ-
तीति । प्रु + अच् ।) सिंहः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

मरुत्फलं, स्त्री, (मरुतां वायूनां फलमिव ।)
घनोपलः । इति शब्दमाला ॥

मरुत्वान्, [त] पुं, (मरुतो देवाः पालनीयत्वेन
सन्धस्य इति । मरुत् + “मध्वादिभ्यश्च ॥” ४ । २ ।
८६ । इति मतुप् मस्य वः । संज्ञार्थां प्रत्यय-
वकारे परं न तस्य दः ।) इन्द्रः । इत्यमरः ।
१ । १ । ४४ ॥ (यथा, रघुः । ३ । ४ ।

“दिव मरुत्वानिव भोऽस्यते भुव
द्विगन्तविश्रान्तरथो हि तनुमनः ॥”

धर्म्मपुत्रदेवगणभेदः । यथा, महाभारते । १२ ।
२०७ । २३ ।

“धर्म्मस्य वसवः पुत्रा वराचामिततेजसः ।
विश्वे देवाश्च साध्याश्च मरुत्त्वानश्च भारत ॥”

मरुत्जनकत्वेनास्यस्येति । मतुप् । मस्य वः ।)
इत्यमरः । इति शब्दरत्नावली ॥ (वायु
विशिष्टे, वि० । सर्वोदाहरणं यथा, भट्टौ ।
१० । २६ ।

“बभौ मरुत्वान् विव्रतः समुद्रो
बभौ मरुत्वान् विव्रतः समुद्रः ।

बभौ मरुत्वान् विव्रतः समुद्रो
बभौ मरुत्वान् विव्रतः समुद्रः ॥”

स्त्री, दस्य प्रचेतसः कन्या । सैव धर्म्मस्य
पत्नी । यथा, भागवते । ६ । ६ । ४ ।

मरुभू

“भायुर्जन्माककुट्टयामिर्विन्धा स्वाध्या मरुत्वती ।
वसुभूमिर्जन्ता संजय्या धर्मेपन्नः सुतान्
श्रद्धा ॥”)

मरुत्वत्यः, पुं, (मरुतां देवानां सखा । “राजाहः
सखिभ्यश्च ॥” ५ । ४ । ६२ । इति टच् ।)
इत्थः । इति धरणिः ॥ (मरुतो वायोः सखा ।)
अग्निः । वायुसख इत्यमरदर्शनात् ॥ (वायुसखे,
चि । यथा, रघौ । ११ । ३ ।

“तावदाशु विदधे मरुत्वत्यैः
सा सपुत्र्यजलवर्षिभिर्वनेः ॥”)

मरुदाण्डोः, पुं, (मरुन् वायुराण्डोत्यतेऽने-
नेति । आण्डोऽणि + करणे घञ् ।) धवित्रम् ।
इति शब्दमाला ॥

मरुद्विष्टः, पुं, (मरुतां देवनामिष्टः प्रियः ।) गुग्-
गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य
गुग्गुलुशब्दे आख्यातः ॥)

मरुद्वजं, स्त्री, (मरुतसु वायुसु ध्वजः पताकेव ।
नभसि वायुवशाच्चलितत्वादस्य तथात्वम् ।)
वाततूलम् । वुङ्गीर सुता इति भाषा । यथा,—
“श्रीमहासं वशकथं वाततूलं मरुद्वजम् ॥”
इति हारावली । २३ ॥

मरुद्ववा, स्त्री, (मरुदायुर्भव उन्पत्तिकारणं
यस्याः ।) ताम्रमृणालपुः । इति रत्नमाला ।
खिराह इति भाषा ॥

मरुद्वयः, पुं, (मरुदायु रघो यानमिवास्य । ऊर्ध्वा
स्तोकं वियति बहुतरं गच्छतीति तथात्वम् ।)
अन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ देवरयः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । ४१६ ॥

मरुद्वमः, पुं, (मरोर्निर्जलदेशस्य द्वमः । मरुजातो
द्वमो वा ।) विटखदिरः । इति रत्नमाला ॥

मरुद्वर्त, स्त्री, (मरुतां वायुनां देवानां वा वर्तं
पथ्याः ।) आकाशम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुदाहः, पुं, (मरुता वायुना उह्यतेऽसौ इति ।
वह + कर्मेणि घञ् । यदा, मरुदायुर्वाह इव
यस्य ।) धूमः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अग्निः ।
इति शब्दमाला ॥

मरुद्विपः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे द्विपो हस्तीव ।)
उट्टः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरुत्वाला, स्त्री, (मरुद्विर्मल्यते धार्यते इति ।
मल धारणे + कर्मेणि घञ् । टाप् ।) एकः ।
इत्यमरः । २ । ४ । १३३ ॥ पिङ्गिशाक इति
भाषा ॥ (पर्यायोऽस्य यथा,—

“द्युक्ताह्कं ब्राह्मणी देवी मरुत्वाला लता
लघुः ।

समुद्रान्ता बधुः कोटिवर्षा लङ्कापिकेत्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मरुप्रियः, पुं, (मरुर्निर्जलदेशः प्रियोऽस्य ।)
उट्टः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१६ ॥

मरुभूः, स्त्री, (मरुर्निर्जला भूमिः ।) दाशे-
रकदेशः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मारुथोयार
इति भाषा ॥ निर्जलभूमिश्च ॥

मरुभूरुहः, पुं, (मरुभूमि रोहति जायते इति ।

मरुस

रुह + “इगुपधशाप्रोक्तिरः कः ।” १ । १ । १३५ ।
इति कः ।) करीरुहः । इति भावप्रकाशः ॥
मरुभूमिजाते, चि ॥ (यथा, आर्यासप्त-
शत्याम् । ६०६ ।

“सत्पुंसो मरुभूरुह इव जीवनमात्रमाशा-
स्यम् ॥”)

मरुजः, पुं, (जियते जलं विनेति । ऋ + उजः ।)
कारुण्यपक्षी । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४०७ ॥

मरुवः, पुं, (मरुं निर्वर्जने देशं वाति प्राप्नोतीति ।
वा + कः ।) वृक्षविशेषः । मरुया इति नाग-
दाना इति च भाषा ॥ तत्पर्यायः । खरपन्नः
२ गन्धपन्नः ३ फणिज्भक्तः ४ बहुवीर्यः ५
शीतलकः ६ सुराङ्गः ७ समीरणः ८ जम्बीरः
९ प्रस्यकुसुमः १० मरुवकः ११ आजन्मसुरभि-
पन्नः १२ मरिचः १३ अस्व गुण्याः । कटुत्वम् ।
तिक्तत्वम् । उष्णत्वम् । क्षमिकुष्ठविट्त्वम् । भाग-
मूलमाम्बुत्वगदोषनाशित्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अग्नि च ।

“मरुतको मरुवको मरुत्वरपि स्मृतः ।
फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्यपुष्पः समीरणः ॥
मरुद्विप्रदो हृद्यक्तितोष्णः पित्तलो लघुः ।
हृच्चिकादिविश्लेष्मवातकुष्ठक्षमिप्रसृत् ॥
कटुपाकरसो रस्यक्तितो रूचः सुगन्धकः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मरुवकः, पुं, (मरुव + स्वार्थे इवार्थे वा कन् ।)
कण्टकिट्टचविशेषः । मयना इति भाषा ।
तत्पर्यायः । पिच्छीतकः २ श्वसनः ३ करहा
टकः ४ शलाः ५ मदनः ६ । (पर्यायान्तरं
यथा,—

“मदनश्चहैनः पिच्छो नटः पिच्छीतकस्तथा ।
करहाटो मरुवकः शल्यको विधपुष्पकः ॥”)
खल्यपन्नतुलसी । तत्पर्यायः । समीरणः २
प्रस्यपुष्पः ३ फणिज्भक्तः ४ जम्बीरः ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७६ ॥ (एतत्पर्यायो यथा,—
“मरुतको मरुवको मरुत्वरपि स्मृतः ।
फणी फणिज्भक्तश्चापि प्रस्यपुष्पः समीरणः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

जम्बीरमेदः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ पुष्प
वृक्षविशेषः । मरुयापुल इति भाषा । तत्-
पर्यायः । शुक्रपुष्पः २ तिलकः ३ कुलकः ४ ।
क्षुपविशेषः । नागदाना इति भाषा । तत्-
पर्यायः । खरपन्नः २ गन्धपन्नः ३ । इति रत्न-
माला ॥ चात्रः । राहुः । भयानके, चि । इति
जटाधरः ॥

मरुसम्भव, स्त्री, (मरुः सम्भव उत्पत्तिस्थानमस्य ।)
चाणक्यमूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(पर्यायोऽस्य यथा,—

“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालमर्कटकं विप्रं शालयं मरुसम्भवम् ॥
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नेपालमूलकश्चात्यत् तद्वैवर्जनदन्तवत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मर्कटः

मरुसम्भवा, स्त्री, (मरौ सम्भवो यस्याः । टाप् ।)
मर्कटवारुणी । शुद्धदुराणभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मरुस्या, स्त्री, (मरौ तिष्ठतीति । स्या + कः ।
स्त्रियां टाप् ।) शुद्धदुराणभा । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मरुकः, पुं, (जियते इवेति । ऋ + “ऋकविभ्या-
न्कोकणौ ॥” उणा० ४ । १६ । इति ऊकः ।
भयशीलत्वादस्य तथात्वम् ।) ऋगविशेषः ।
इत्युणादिकोषः ॥ मयूरः । शटी । इति चंक्षि-
सारोणादित्तिः ॥

मरुङ्गवा, स्त्री, (मरौ घन्वप्रदेशे उद्भवतीति ।
उन् + भू + अच् । स्त्रियां टाप् ।) कापांसी ।
यवावः । शुद्धखदिरः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मरोजिः, पुं, (मरौ निर्जलदेशे जीयते जियते
इति । मरु + ली + इन् । टृष्णोदरादित्वात्
साधुः ।) मकरः । यथा,—
“जलरूपस्तु मकरो मरोलिरसिदंष्टकः ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मरोजिकः, पुं, (मरोलि + स्वार्थे कन् ।) मकरः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

मर्क, सर्प । सौत्रधातुरयम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) मर्कटः । इति दुर्गा-
दासः ॥

मर्कः, पुं, (मर्कति चेतते इति । मर्च् + “इङ्
भौकापाश्रत्यतिमर्चिभ्यः कन् ॥” उणा० ३ ।
४३ । इति कन् । यद्वा, मर्कति सर्पतीति । मर्क
+ अच् ।) देहः । वायुः । इत्युणादिकोषः ॥
(शुक्रपुष्पः । यथा, वाजसनेयसंहितायाम् ।
७ । १६ ।

“उपयामयहीतीति मर्काय त्वा ॥”
“मर्कः शुक्रपुष्पोऽसुरपुरोहितः ।” इति तद्गाय-
महोदधरः ॥ वानरः । इति शब्दरत्नावली ॥
(यथा, श्रीमद्भागवते । १० । ८ । २६ ।

“मर्कान् भोक्षन् विभजति स चैवाति भाखं
भिजति ॥”

“मर्कान् मर्कटान् ।” इति तद्गीकार्यां श्रीधर-
स्वामी ॥ चि, मार्कयिता । यथा, ऋग्वेदे ।
१० । २७ । २० ।

“खरश्च मर्क उपरो बभूवान् ॥”
“मर्को मार्कयिता ।” इति तद्गायत्री सायनः ॥

मर्ककः, पुं, (मर्क + इवार्थे संज्ञायां वा कन् ।)
गलगण्डपक्षी । इति शब्दरत्नावली ॥ हाङ्-
गिन् इति भाषा ॥

मर्कटः, पुं, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + “शका-
दिभ्योऽट् ॥” उणा० ४ । ८१ । इति ञट् ।)
वानरः । इत्यमरः । २ । ५ । ३ ॥

(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २४ । १० ।
“यमाय लण्णो मरुष्यराजाय मर्कटः ॥”)

ऊर्ध्वनाभः । (यथा आर्यासप्तशत्याम् । ३२२ ।
“अयसुदयहीतवङ्गिः मर्कट इव मर्कटः
पुरतः ॥”

मर्कटी

“मर्कटी जूता” इति तट्टीका ।) आवरविष-
भेदः । इति हेमचन्द्रः ॥ गणेशपञ्चमी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ हाङ्गिल इति भाषा ॥
मर्कटकः, पुं, (मर्कट + कार्थं संज्ञायाम् वा कर्त्तुं ।)
वानरः । जूता । प्रत्ययेः । इति मेदिनी । के,
००८ ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ६ । २५ ।
“श्यामाकाशवध नीवारा जर्जिताः सगवेधुकाः ।
तथा वेद्ययवाः प्रोक्तास्तद्गन् मर्कटका
सुते ॥ ”)
मत्स्यभेदः । दैवः । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्कटतिष्ठकः, पुं, (मर्कटप्रियस्तिष्ठकः । मध्य-
पदलोपी कर्मधारयः ।) कुपीलुः । इति
भावप्रकाशः ॥
मर्कटपिप्पली, स्त्री, (मर्कटस्य पिप्पलीव ।)
अपामार्गः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरण-
मस्या अपामार्गशब्दे ज्ञातव्यम् ॥)
मर्कटप्रियः, पुं, (मर्कटस्य प्रियः ।) चीरहृत् ।
इति शब्दभाषा ॥
मर्कटवासः, पुं, (मर्कटः ऊर्ध्वनाभस्तस्य वासः
आवासस्थानम् ।) लूतातनुः । माकडशार-
जाल इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । आशावन्धः
० । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्कटशीर्ष, स्त्री, (मर्कटस्य शीर्षमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्तथात्वम् ।) हिङ्गुलम् । इति रत्न-
माला ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।
“रक्तं मर्कटशीर्षं हिङ्गुलं द्रुतं रसः ॥ ”)
मर्कटाक्षं, स्त्री, (मर्कटस्य आक्षमिव तद्वर्णत्वा-
देवास्तथात्वम् ।) तान्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १०६ ॥ (मर्कटस्याक्षम् ।) वानरमुखम् ।
(मर्कटस्याक्षमिवाक्षं यस्य ।) वानरमुखे, वि ॥
मर्कटी, स्त्री, (मर्कति वायुवेगेन इतस्ततो
गच्छतीति । मर्क + अट् । स्त्रियां ङोप् ।)
कपिकच्छुः । (यथा, भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“कपिकच्छुरात्मगुप्ता वृथा प्रोक्ता च मर्कटी ।
अजरा कछुरा अङ्गा दुःखार्थं प्रावृषायणी ॥
जाङ्गली मूकशिश्वी च सेव प्रोक्ता मह-
र्विभिः ॥ ”)
अपामार्गः । (यथा,—
“अपामार्गस्तु शिखरी रुधःशक्ती मयूरकः ।
मर्कटी दुर्गन्धा चापि क्लिष्टा खरमञ्जरी ॥ ”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ३३ । ५ ।
“कुचटी मर्कटी शिखीमनन्ताश्चापि धारयेत् ।
मांसमामं तथा पक्वं शोणितञ्च चतुष्यधे ॥ ”)
करञ्जभेदः । इत्यमरः । २ । ४ । ८७ ॥ माकडा
करञ्जा इति भाषा ॥ (यथास्याः पर्यायो
भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे १ भागे ।
“उदकीर्यस्तृतीयोऽन्यः वङ्गयथा हस्तिवारणी ।
मर्कटी वायसी चापि करञ्जी करभञ्जिका ॥ ”
मर्कट + ङोप् ।) वानरी च ॥

मर्हन्

मर्कटेन्द्रः, पुं, (मर्कटे खगविशेषे इन्द्रवि ।)
काकतिष्ठकहृत् । यथा,—
“काकेन्द्रः कुलकः काकपीलुकः काकतिष्ठके ।
मर्कटेन्द्रः सिन्धुपुत्रो दावेनौ तत्र कीर्तितौ ॥ ”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मर्करः, स्त्री, (मर्कति गच्छतीति । मर्क + बाहुल
कात् अरः ।) भङ्गराजः । इति शब्दरत्नावली ॥
(गुणादयोऽस्य भङ्गराजशब्दे ज्ञातव्याः ॥)
मर्करा, स्त्री, (मर्कर + स्त्रियां टाप् ।) दरी ।
भाङ्गम् । सुरङ्गा । निष्कला स्त्री । इति विश्वः ॥
मर्ह, क यहे । सौजीर्यं धातुः । इति कविकल्प
ह्रमः ॥ (चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) तालय-
वर्गप्रथमान्तः । मर्कः । इति दुर्गादासः ॥
मर्जः, स्त्री, (ऋज्यते इति । ऋज् शुद्धौ +
“ऋजेर्गायञ्च । ” उणा० १ । ८१ । इति कः ।
गुणश्च ।) मुष्टिः । इति मेदिनी । जे, १३ ॥
मर्जं, पुं, (माहं शोधयति वसनमिति ।
ऋज् + कः ।) रजकः । इति हेमचन्द्रः ॥
पीठमर्हः । इति शब्दरत्नावली ॥
मर्तः, पुं, (म्रियतेऽसौ इति । मृ + “हसिन्म्रि-
णिति । ” उणा० ३ । ८६ । इति तच् ।) मनुष्यः ।
इति सिद्धान्तकौमुदासुणादित्तिः ॥ (यथा,
माकण्डेयैः । १०० । १८ ।
“पौर्णमास्याममावस्यां पर्वस्वम्येषु प्रक्षवः ।
ममेव संश्रुतो मर्त्तमंथना पापनाशनः ॥ ”)
मायवकः । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ॥
(म्रियतेऽनेति । भूलोकः । इत्युज्ज्वलदत्तः ।
३ । ८६ ॥)
मर्त्यः, पुं, (म्रियतेऽनेति । मर्त्तो भूलोकस्तत्र
भवः । मर्त्त + यत् । यद्वा, मर्त्त एव यदित्यमर-
टीकायां भरतः ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ ।
६ । ११ ॥ (यथा, ब्रह्मवैवर्ते । २ । १ । २६ ।
“यद्दे च यद्दहन्मोक्ष मर्त्यानां यद्दह्यां तथा ॥ ”)
मध्यमलोकः । इति जटाधरः ॥ (स्त्री, शरीरम् ।
यथा, भागवते । ३ । ३३ । २९ ।
“तस्यास्तद्योगविधुनमार्त्तं मर्त्यमभूत् सरित् ॥ ”)
मर्हन्, स्त्री, (ऋट् + भावे ल्युट् ।) अङ्गमर्हन्म् ।
गाटोपा इति भाषा ॥ तत्पर्यायः । संवाह-
नम् २ । इत्यमरः । ३ । २ । २० ॥ सञ्चलम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, “यत् पुनर्बहिःसर्पना-
श्रित्वाभ्यङ्गस्वेदपदेहपरिषेकोऽर्हन्नाटोरामयान्
प्रमाहं तद्वहिः परिमार्जनम् ॥ ” इति चरकं
छत्रस्थाने ११ अध्यायः ॥) अस्य गुणाः । अम-
हरत्वम् । निद्राशुक्तसुखप्रदत्वम् । मांसरक्त-
त्वकप्रसन्नकारित्वम् । वायुकफनाशित्वञ्च । इति
राजवल्लभः ॥ चर्म्मन्म् । इति नृदधाल्यर्धदृशं
नात् ॥ (कदनम् । यथा, भागवते । ३ । ४ । २ ।
“तथां मेरेयदीधेय विषमोलतपेतसाम् ।
निष्कान्ति रवावासीत् वयनामिव मर्हन्म् ॥ ”
ऋट् + ल्युः । मर्हन्कारकं, वि । यथा, महा-
भारते । १३ । १४ । ३७२ ।
“अस्य क्षितिजसङ्गानां मर्हन्ं त्रिदशेश्वरम् ॥ ”)

मर्हन्

मर्हन्, पुं, (मर्हं मर्हन्ं जातीति । मा + कः ।)
बाद्यविशेषः । इत्यमरः । १ । ७ । ८ ॥ मादन
इति भाषा । तत्पर्यायः । गुरुः २ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ (यथा, महाभारते । ८ । ४४ । १६ ।
“नृदङ्गायनप्रक्षानां मर्हन्नायनं निखनेः ।
खरोद्धान्तरैश्चैव मत्ता वास्यामहे सुखम् ॥ ”)
मर्हितं, वि, (ऋट् + कर्मणि क्तः ।) यत्नितम् ।
इति विशेष्यनिर्णयटीकायां भरतः ॥ चर्म्म-
तम् । यथा,—
“निनिङ्गीफनरसेन मर्हितो
रामबाण इति विश्रुतो रसः ॥ ”
इति भावप्रकाशः ॥
मर्ह्य, गताम् । इति कविकल्पह्रमः ॥ (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मर्ह्यति । इति दुर्गादासः ॥
मर्ह्ये, [नृ] स्त्री, (ऋ + “सञ्ज्ञातुभ्यो मनिन् । ”
उणा० ४ । १४४ । इति मनिन् ।) खरूपम् ।
तत्त्वम् । यथा, नैषधे । २ । ६ ।
“नृगया न विगीयते नृपे-
रपि धम्मगिममर्ह्यपारगेः ।
खरसुन्दर । मां यद्वयज
स्तव धम्मेः सदयो द्योन्ज्वलः ॥ ”
सन्धिसानम् । इति लिङ्गादिर्घग्रहे अमर-
भरतौ ॥ जीवस्थानम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥
अथ मर्ह्यणि ।
“सन्निपातः शिरास्त्रासन्धिसन्धिसम्भवः ।
मर्ह्यणि तेषु तिष्ठन्ति प्राणाः खलु विश्रवतः ॥
सन्निपातं श्रुत् सन्निपेदे मर्ह्यणि देहिनाम् ।
ताम्येकादश मांसं स्युरष्टावस्थिषु सन्ति हि ॥
सन्ध्यानां विश्रवस्तानि स्नायुनां सन्निपातः ।
चत्वारिंशत्तयेकश्च शिरामर्ह्यणि तत्र तु ॥
दाविश्रवः सक्थियुगे तावन्धेव सृजयते ।
द्वादशोरसि कुचौ च पृष्ठदेशे चतुर्दश ॥
योवाया ऊर्ध्वभागे तु सन्निपातस्तानि हि ॥
मर्ह्यणि तानि सन्ति पञ्चधा भवन्ति ।
तान्याह ।
सद्यःप्राणहराणि स्युर्मर्ह्यण्येकोनविंशतिः ।
मर्ह्यदेशास्त्रयस्त्रिंशत् स्युः कालान्तरमारकाः ॥
चत्वारिंशश्च चत्वारि वैकल्याणजनयन्ति हि ।
मर्ह्यण्टकं वजाकारं विश्रव्यं चिकं मतम् ॥
शृङ्गाटकान्धपतिः शृङ्गौ कच्छसिराशुदम् ।
हृदयं वस्त्रिनाभ्यौ च सद्यो व्रन्ति हतानि चेत् ॥
शृङ्गाटकानि प्राणयोच्चाक्षिप्यकासनापकाणां
शिरासुखानां शिरसो मध्ये संयोज्यमानं तानि
चत्वारि शिरामर्ह्यणि चतुरङ्गुलप्रमाणाणि
हतानि सन्ति सद्योमारकाणि । अधिपतिः ।
मस्तकस्याभ्यन्तरे सन्धिसिरयोः सन्निपात
उपरिष्ठाभोमवर्णः स एकः सन्धिमर्ह्यं अर्ह्य-
ङ्गुलप्रमाणं सद्योमारकम् । शृङ्गौ भुवोरन्तोपरि
कर्णललाटमध्ये ते द्वे अस्थिमर्ह्यौ अर्ह्य-
ङ्गुले सद्योमारकौ । कच्छशिराः मातृकाः
योवाया उभयपार्श्वयोश्चतस्रस्तस्रः शिरास्त-
अष्टौ शिरामर्ह्यणि चतुरङ्गुलानि सद्योमार-

काणि । गुदं प्रविष्टमेकं मांसमर्मे चतुरङ्गुलं
सद्योमारकम् । हृदयं स्तनयोर्मध्यमाश्रय-
हारमेकं शिरामर्मे चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ।
वस्तिः नाभिपृष्ठकटीमुखगुदवङ्गुलसप्तधा मध्ये
वस्तिस्तनूयक् एकहारो ह्यधोमुखः स्नायुः
मर्मेदं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् । नाभिः
प्रविष्टा । शिरामर्मेदं चतुरङ्गुलं सद्योमारकम् ॥
वचोमर्माणि सीमन्तास्तनूप्रिक्तवस्तयः ।
हृदयौ पार्श्वौ सन्धी कटीकतखे च ये ।
नितम्बाविति चैतानि कालान्तरहराणि तु ॥
वचोमर्माणि स्तनमूलस्तनोरोहितापलापाप-
स्तम्बाः स्तनमूले स्तनयोर्धस्ताद्भङ्गुलं यावत् हे
शिरामर्मेणोद्भङ्गुले कफपूर्णकोष्ठतया काला-
न्तरमारके । स्तनोरोहिते स्तनयोर्धपरिद्भङ्गुलं
यावत् हे मांसमर्मेणो रक्तपूरितकोष्ठतया
कालान्तरमारके । अपलापौ अंशूकटयोर्ध-
स्तात् पार्श्वयोर्धपरिद्भङ्गुले शिरामर्मेणोद्भङ्गुले
रक्तेन पूयतामृतं न कालान्तरमारके । अप-
स्तम्बौ उरस उभयतो नाभौ वातवहे शिरा-
मर्मेणोद्भङ्गुले वातपूर्णकोष्ठतया कासम्बा-
साभ्याश्च कालान्तरमारके । सीमन्ताः शिरसि
पञ्च सन्धयः सन्धिमर्माणि चतुरङ्गुलानि उन्माद-
भयचित्तविनाशैः कालान्तरमारकानि । तलानि
मध्याङ्गुलिमनुक्रम्य हस्तमध्यं तलं एवमपरस्य
हस्तस्य पादयोश्च चत्वारि तलानि मांसमर्मा-
ण्यङ्गुलानि राजाभिः कालान्तरमारकाणि ।
क्षिप्राणि अङ्गुष्ठाङ्गुलीर्मध्ये त्रिषु तच्च हस्त-
योर्दे पादयोर्दे एवचत्वारि स्नायुमर्माण्यङ्गु-
लान्याक्षेपकेण कालान्तरमारकाणि । इन्द्र-
वस्तयः प्रकोष्ठयोर्मध्ये द्वे जङ्घयोर्मध्ये हे एवं
चत्वारि मांसमर्माणि षडङ्गुलानि शोणितचयैण
कालान्तरमारकाणि । हृदयौ स्तनमूला
दुभयतः पृष्ठवर्षं यावत् शिरामर्मेणोद्भङ्गुले
शोणिततातिप्रवृत्तिनिमित्तैरुपद्रवैः कालान्तर-
मारके । पार्श्वसन्धी जघनपार्श्वयोः सन्धी शिरा-
मर्मेणोद्भङ्गुले शोणितपूर्णकोष्ठतया काला-
न्तरमारके । कटीकतखे त्रिकसन्धिघाते उभ-
यतः भ्रोगिकाखं लक्ष्मीलयास्थिनी अस्थि-
मर्मेणोद्भङ्गुले शोणितचयैः पाण्डुविवर्ण-
रूपं कृत्वा कालान्तरमारके । नितम्बौ प्रविष्टौ ।
हे अस्थिमर्मेणोद्भङ्गुले अधःकायशोषेण
दौर्बल्येण च कालान्तरमारके ॥ * ॥
लोहिताद्याणि जङ्घाङ्गुलीर्मध्ये विटपकूर्पराः ।
कुङ्कुन्दरे कण्ठधरे विधुरे सङ्काटिके ॥
अंससङ्गलकापाङ्गा नीले मन्ये पक्षे तथा ।
वैकल्याकारकाय्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥
लोहिताद्याणि जङ्घाङ्गुलीर्मध्ये विटपकूर्पराः ।
कुङ्कुन्दरे कण्ठधरे विधुरे सङ्काटिके ॥
अंससङ्गलकापाङ्गा नीले मन्ये पक्षे तथा ।
वैकल्याकारकाय्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥
लोहिताद्याणि जङ्घाङ्गुलीर्मध्ये विटपकूर्पराः ।
कुङ्कुन्दरे कण्ठधरे विधुरे सङ्काटिके ॥
अंससङ्गलकापाङ्गा नीले मन्ये पक्षे तथा ।
वैकल्याकारकाय्याहुरावर्त्तौ द्वौ तथैव च ॥

एवं चतस्रः स्नायुमर्माण्यङ्गुलानि वैकल्याकार्यः
तच्च शोधाभिहितः सक्थिस्तम्बः । स्नायुनी
जङ्घोर्ध्वोः सन्धी सन्धिमर्मेणोद्भङ्गुले वैकल्या-
करे । तच्च खल्लता । जङ्घाङ्गुलीर्मध्ये हे
प्रगल्भयोर्मध्ये एवं चतस्रः शिरामर्माण्यङ्गु-
लानि वैकल्याकार्यः तच्च शोणितचयैः सक्थि-
शोषः । कूर्चाः पादयोर्धस्ताद्भङ्गुलीर्मध्ये तयो-
रुद्भङ्गुले एवं चत्वारः । स्नायुमर्माण्यङ्गुलीर्मध्ये
वैकल्याकराणि तच्च पादयोर्धमध्यपङ्गे भवतः । विटपे
हे वङ्गुलवृषणयोर्मध्ये स्नायुमर्मेणोद्भङ्गुले
वैकल्याकरे तच्च वाङ्गुलमण्यङ्गुलता वा । कूर्परी
कफोष्णी तौ द्वौ सन्धिमर्मेणोद्भङ्गुलीर्मध्ये वैकल्या-
करौ तच्च बाहुमध्ये सङ्कोचः । कुङ्कुन्दरे
नितम्बकूपके हे सन्धिमर्मेणोद्भङ्गुले
वैकल्याकरे तच्च स्रग्भानमध्यःकाये संधोप-
घातश्च । कण्ठधरे वक्षःकण्ठयोर्मध्ये हे स्नायु-
मर्मेणोद्भङ्गुले वैकल्याकरे तच्च पक्षाघातः ।
विधुरे कण्ठपृष्ठयोर्धःसाग्रते किञ्चिन्निम्बाकारे
हे स्नायुमर्मेणोद्भङ्गुले वैकल्याकरे तच्च
वाधिर्यम् । स्रग्भानमध्यःकाये शिरोधोःसन्धि-
सन्धी हे सन्धिमर्मेणोद्भङ्गुले वैकल्याकरे तच्च
शिरःकम्पः । अंसौ स्तम्बौ स्नायुमर्मेणोद्भङ्गु-
लीर्मध्ये वैकल्याकरौ तच्च बाहुस्तम्बः । अंस-
फलके पृष्ठोपरि पृष्ठवर्षं सुभयतः सङ्गलसन्धे
यीवाया अंसद्वयस्य च संयोगो यत्र तत्रिकं
अस्थिमर्मेणोद्भङ्गुले वैकल्याकरे तच्च बाङ्गोः
मृन्यता शोषश्च । अपाङ्गौ जघनयोर्धो शिरा-
मर्मेणोद्भङ्गुलीर्मध्ये वैकल्याकरौ तच्चान्यं हृद्युप-
घातो वा । नीले मन्ये च कण्ठनाडीसुभयतश्च-
तस्रो धमन्यो द्वे नीले हे मन्ये तच्च एका नीला
एका मन्या एकस्मिन् पार्श्वे । अन्या मन्या अन्या
नीला अपरस्मिन् पार्श्वे । हे हे शिरामर्मेणोद्भङ्गु-
ले षडङ्गुले वैकल्याकरे तच्च मृकता विलत-
स्वरता रसाग्राहिता च । फण्यं ब्राह्मणसुभ-
यतः अभ्यन्तरे शिरामर्मेणोद्भङ्गुले वैकल्या-
करे तच्च गन्धाज्ञानम् । आवर्त्तौ भुयोर्धपरि
निम्बधो । सन्धिमर्मेणोद्भङ्गुलीर्मध्ये वैकल्याकरौ
तच्चान्यं हृद्युपघातो वा ॥ * ॥
गुल्फौ द्वौ मण्यवन्तौ द्वौ तथा कूर्चशिरांसि

रजाकराणि जानीयादृष्टावेतानि बुद्धिमान् ॥
गुल्फौ घुटिके सन्धिमर्मेणोद्भङ्गुलीर्मध्ये रजा-
करौ तच्च रजा पादस्तम्बः खल्लता वा । मण्य-
वन्तौ हस्तप्रकोष्ठसन्धी सन्धिमर्मेणोद्भङ्गुलीर्मध्ये
रजाकरौ तच्च हस्तयोः क्रियाराहित्यम् ।
कूर्चशिरांसि गुल्फसन्धेरध उभयतः एकस्मिन्
पादे द्वे द्वे च द्वितीये एवं चत्वारि स्नायु-
मर्माण्यङ्गुलानि रजाकराणि तच्च रजा
शोषश्च ॥ * ॥ विश्रुष्टाणि ।
उतक्षेपौ स्थापनौ चैव विश्रुतं त्रिकं मतम् ।
उतक्षेपौ श्रुतयोर्धपरि केशान् यावत् स्नायु-
मर्मेणोद्भङ्गुलीर्मध्ये तयोर्विद्वयोः सप्रश्रुतो

जीवेत् पाकात् पतितश्रुत्यो वा उद्धृतश्रुत्यु
ज्जियेत अतएव विश्रुतसुद्धृतश्रुतं ज्ञानोति
विश्रुत्यं मर्मे । स्थापनौ एका भुयोर्धो
शिरामर्मेदमङ्गुलीर्मध्ये विश्रुत्यम् ।
सप्ररात्रान्तरे हन्युः सद्यः प्राणहराणि हि ।
कालान्तरप्राणहरं पक्षे मांसं च मारकम् ॥
सद्यःप्राणहरं चान्ते विद्धं कायेन मारयेत् ।
कालान्तरप्राणहरमर्मे विद्वन् दुःखदम् ॥
अन्ते मर्मेसमीपे ।

मर्माण्यङ्गुलानि हि ये विकारा
मृच्छन्ति काये विविधा नराणाम् ।
प्रायेण ते लक्ष्यतमा भवन्ति
वैद्येन यत्रैरपि साध्यमानाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

मर्मेण्यङ्गुलिनिधौ यथा,—

“परस्तेन गां चरन्तीं न चापक्षीत कल्यचित् ।
न संवसेत् स्तनके च न कं वे मर्मेणि स्रष्टेत् ॥”
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥
(“सप्तोत्तरं मर्मेष्टतम् । तानि मर्माणि
पञ्चात्मकानि । तद्यथा मांसमर्माणि । शिरा-
मर्माणि । स्नायुमर्माणि । अस्थिमर्माणि ।
सन्धिमर्माणि चेति । न खलु मांसशिरा-
स्नायुस्थि सन्धिव्यतिरेकेणान्यानि मर्माणि
भवन्ति यस्यान्योपलभ्यन्ते । तत्रैकादशमांस
मर्माणि । एकचत्वारिंशत्शिरामर्माणि ।
धनविंशतिः स्नायुमर्माणि । अष्टावस्थि-
मर्माणि । विंशतिः सन्धिमर्माणि । तदेतन्
सप्तोत्तरं मर्मेष्टतम् ॥” इति सुश्रुते शारीर-
स्थाने षष्ठेऽध्याये ।)

मर्मेकीलः, पुं, (मर्मे कीलति विध्यतीति । कील
+ कः । यदा, मर्मेणि गूढविषये कीलः शङ्कु-
रिव ।) भर्ता । इति जटाधरः ॥

मर्मेज्ञः, त्रि, (मर्मे तत्त्वं जानातीति । ज्ञा +
कः ।) मर्मेवित् । तत्त्वज्ञः । मर्मे स्वरूपं सन्धि-
स्थानं वा तज्जानाति यः सः ॥ (यथा, महा-
भारते । ७ । १५ । २० ।

“तथाभापतता वीरः शीघ्रं पूर्वमथो दृष्टम् ।
क्षिप्राक्षो न्यवधीद्व्रातात्मन्त्रो मर्मे-
मेदिभिः ॥”)

मर्मेरः, पुं, (मर्मे तत्त्वं मर्मेत्यथक्तशब्दं वा
रातीति । रा + कः ।) वक्षस्य पत्रस्य च
ध्वनिः । इत्यमरः । १ । ७ । २३ । मर्मेर-
शब्द इति भाषा । (यथा, रघुवंशे । ४ । ५६ ।
“अथभूयत वाहनां चरतां गात्राशङ्कितैः ।
मर्मेरः पवनोद्धतराजनालीवनध्वनिः ॥”)

मर्मेरी, स्त्री, (मर्मेर + गौरादित्वात् ङीष् ।)
पीतहार । हारहरिद्रा इति स्थाता । इति
मेदिनी । रे, २० ॥

मर्मेरीकः, पुं, (ज्येत इवासाविति । मृ +
“फर्परीकादयश्च ।” उणा० ४ । २० । इति
इकन् प्रत्ययेन निपातनान् साधुः ।) दीनः ।
इत्युणादिकोषः ॥

मर्यादा

मलः

मलमा

मर्मवित्, [ट] पुं, (मर्म वेत्तीति । विट् + क्तिप् ।)
 मर्मज्ञः । तत्पर्यायः । कार्पटिकः २ । इति
 जिह्वाकारः ॥ मर्मिकः ३ मर्मवेदी ४ । इति
 जटाधरः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ६० । ८० ।
 “वक्रनासस्ततोऽथादीदृशोऽयं परमर्मवित् ॥”)
 मर्मवेदी, [न] पुं, (मर्म वेत्तीति । विट् + क्तिप् ।)
 मर्मवित् । तत्पर्यायः । इति जटाधरः ॥
 मर्मस्युक् [ण] चि, (मर्मं स्पृशतीति । स्पृश् +
 “स्पृशोऽनुदक्ते क्तिन् ।” ३ । २ । ५८ । इति
 क्तिन् ।) मर्मपीडकः । तत्पर्यायः । अरुणदः
 २ । इत्यमरः । ३ । १ । ८३ ॥ अथकः ३ ।
 इति हेमचन्द्रः । ६ । १६५ ॥
 मर्मवित्, [घ] चि (मर्मं विध्यतीति । मर्मं
 मर्माविद् + अघ् + क्तिप् । “अहिष्येति ।”
 ६ । १ । १६ । इति सत्यसारणम् । “नहि-
 ट्तिप्रविशप्रविशितनिगु कौ ।” ६ । ३ । ११६ ।
 इति दीर्घत्वम् ।) सन्निस्थानवेधकर्ता ।
 मर्मज्ञः । यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ५२ ।
 “चिरं क्षिप्रत्वा मर्माविदामो विलुभितप्रवम् ।
 श्रद्धायमानमवात्सीद्वयं चण्डाचरम् ॥”
 “मर्माणि विध्यतीति क्तिप् चिः वीरुहो घट-
 काविति दीर्घनिर्देशान् क्तिन् क्तिवन्ते पूर्व-
 पददीर्घत्वं स्यादिति सूचितं आदर्पणस्य रूपं
 वा मर्मावित् मर्मज्ञो वा वेत्ते रूपम् ।” इति
 तट्टीकायां भरतः ॥
 मर्मिकः, चि, (मर्मं वेत्तीति । मर्मं + टक् ।)
 मर्मवित् । इति जटाधरः ॥
 मर्या, अ, (स्त्रियतेऽवशिष्यतेऽत्र । ऋ + यत् ।
 टाप् ।) सीमा । इति मर्यादाशब्दटीकायां
 रायसुकुटः ॥
 मर्यादकः, चि, मर्यादाकर्ता । मर्यादां करो-
 तीति कर्त्तरि ण्ये क्तिदिक्प्रत्यये ऋकः स्त्रो-
 हेतु वेति आकारस्य इत्वं निष्पन्नोऽयं शब्दः ॥
 मर्यादा, स्त्री, (मर्या + दा + अङ् । न्यायपथ-
 स्थितिः । (यथा, महाभारते । १५ । २०५ ।
 “मर्यादायां स्थितो धर्मः शमश्चैवास्त्य लक्ष-
 णम् ॥”)
 तत्पर्यायः । संख्या २ धारणा ३ स्थितिः ४ ।
 इत्यमरः । २ । ८ । २६ ॥ “पर्यादीयते मर्यादा
 पर्याङ्पूर्वात् दाङो ङः निपातनात् पत्य मः ।”
 इति तट्टीकायां भरतः ॥ “मर्येति सीमार्थे
 ण्यथं तत्र दीयते मर्यादेति खामी ।” इति
 रायसुकुटः ॥ “स्त्रियन्तेऽनेति मर्या तां ददा-
 तीति मर्यादा ।” इति सारसुन्दरी ॥ सीमा ।
 इति जटाधरः ॥
 मूलम् । इति हेमचन्द्रः । ४ । १४३ ॥ (यथा,
 प्रबोधचन्द्रोदये । १ । ६ ।
 “कल्याणवातसंघोभलक्षितशेषभूतः ।
 खेयप्रवादमर्यादास्ता एव हि मद्बोधः ॥”
 देवातिथेः पत्नी । यथा, महाभारते । १ ।
 ६५ । २३ । [नाम ॥”)
 “देवातिथिः खलु वैदेहीतुपथेमे मर्यादां

मर्यादागिरिः पुं, (मर्यादा सीमा तज्ज्ञापको
 गिरिः ।) कुलाचलः । वर्षसीमापर्वतः । यथा ।
 “उत्तरोत्तरेकेलाटतं नीलः श्वेतः शङ्खवानिति
 त्रयो रम्यकहिरण्यकुङ्कुमां वर्षाणां मर्यादा-
 गिरयः प्रागायताः । उभयतः चारोदावधयो
 द्विसहस्रयोजनपृथक् एकैकशः पूर्वस्मात् पूर्व-
 स्मादुत्तरोत्तरो दशांशाधिकांशेन दैर्घ्यं एव
 इवसन्ति । एवं दक्षिणेकेलाटतं निषधो हेम-
 कूटो हिमालय इति प्रागायता यथा नीला-
 दयः । अयुतयोजनोत्तरेणा हरिवर्षकंपृथक्-
 भारताणां यथासंख्यम् । तथैवेकेलाटतमपरेण
 पूर्वैश्च च माल्यवल्गुमदनावानीलनिषधायतौ
 द्विसहस्रं प्रपथतुः केतुमालभद्राचयोः सीमानं
 विदधाते ।” इति श्रीभागवते ५ स्कन्धे १६
 अध्यायः ॥
 मर्म, पूर्णो । गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 पर०-सक० सेट् ।) मर्मति पयसा कुम्भं चेटो ।
 इति दुर्गादासः ॥
 मर्म, पुं, चान्तिः । ऋषधानोर्भावे घञ्प्रत्य-
 येन निष्पन्नः ॥ (यथा, किराताज्जुनीये ।
 १ । ३३ ।
 “अ-मर्मस्येन जनस्य जलाना
 न जातहर्देन न विदिषादर ।”)
 मर्मणं, स्त्री, (ऋष + ल्युट्) चमा । ऋषधानो-
 र्भावे अणट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (धर्मणम् ।
 यथा, महाभारते । ३ । ३१३ । २६ ।
 “न चाप्यधर्मं न सुहृद्भिर्दने
 परस्वहारे परदारमर्षणम् ।
 कर्ष्यभावे च रमेभ्यः सदा
 वृणां सदस्यानमिदं विज्ञानताम् ॥”
 मर्मणतीति । ऋष + णिच् + ल्युट् । मर्मकं, चि ।
 यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । ७ । ५८ ।
 “इदं पवित्रं परमीशचेतितं
 यशस्यमायुस्यमर्षोचमर्मणम् ॥”)
 मर्मितः, चि, चमायुक्तः । चान्तिविशेषः । ऋष-
 धानोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा,
 श्रीमद्भागवते । १ । ७ । ५१ ।
 “तत्राहामर्मितो भोमस्तस्य श्रेयान्वधः स्मृतः ।
 न भर्तुर्नात्मनश्चार्थं योऽहन् सुप्तान् शिशून्
 वृथा ॥”)
 भावे क्त, स्त्री । (मर्मणम् ॥)
 मर्मितवान्, चि, चान्तिः । ऋषधानोः कर्त्तरि
 क्तवतुप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥
 मल, दृष्टौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा० आत्म०-
 सक०-सेट् ।) ड मलते । इति दुर्गादासः ॥
 मलः, पुं, स्त्री, (ऋण्यते शोध्यते इति । ऋज् +
 “ऋणेऽलोपश्च ।” उणा० १ । १०६ । इति
 अलच् टिलोपश्च । यद्वा, मलते धारयति
 याध्यादिदौर्गन्धमिति । मल् + अच् ।) पापम् ।
 (यथा, मनुः । २ । १०२ ।
 “पश्चिमास्तु समासीनो मलं हन्ति दिवाहृतम् ॥”
 “दिवाहृतं पापं नहन्ति ।” इति तट्टीकायां

कुल्लूकभट्टः ॥ ३०० ।) विट् । (यथा, मनुः ।
 ४ । २०० ।
 “पूयं चिकित्सकस्यान्नं पुच्छत्याख्यन्नमिन्द्रियम् ।
 विष्टा वाह्विकस्यान्नं शाख्यविक्रिययो मलम् ॥”
 “विष्टा मलमेकमेव च ।” इति तद्भाष्ये मेघा-
 तिथिः ॥) कट्टम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ ॥
 (यथा, अभिज्ञानशकुन्तले । ६ ।
 “ह्याय न मर्यते मलोऽतः प्रासादे
 शुद्धे तु दर्पयते सुलभायकाशा ॥”)
 “पापं किल्बिषम् । विट् । विष्टा । कट्टं
 कलङ्को मण्डरादि खेदादि च एव मलः ।
 ‘वसा शुक्रमखण्डाणां खञ्जं विट्कर्णविषयताः ।
 श्लेष्माशूद्राधिका खेदो दादयैते वृक्षा मलाः ॥’
 इति सूतिः ।” इति तट्टीकायां भरतः ॥ कर्पू-
 रम् । इति शब्दचन्द्रिका । वातपित्तकफाः ।
 यथा,—
 “सर्वेषामेव रोगाणां निदानं कुपिता मलाः ।
 तत्प्रकोपस्य तु प्रोक्तं विविधाहितसेवनम् ॥”
 इति माधवकरः ॥
 (पारिभाषिकमलं यथा, महाभारते । ८ ।
 ४५ । २३ ।
 “क्षत्रियस्य मलं भैक्ष्यं ब्राह्मणस्यान्नं मलम् ।
 मलं पृथिव्या वाह्रीकाः क्षीणां मदन्धयो
 मलम् ॥”)
 मलजः, पुं, (मलं हन्तीति । हन् + टक् ।) शास्त्रालो-
 कन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मलनाशकं, चि ॥
 मलघ्नी, स्त्री, (मलज + क्तिधां ङीष् ।) नाग-
 दमनी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मलजं, स्त्री, (मलज्जायते इति । जन् + ङः ।)
 पूयः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ मलोद्भव, चि ॥
 मलदूषितं, चि, (मलेन दूषितम् ।) मलिनम् ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ५५ ॥
 मलद्रावी, [न] पुं, (मलं विष्टां द्रावयति चान-
 यतीति । ह + णिच् + क्तिन् ।) जयपालः ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मलनं, स्त्री, (मल्यते मर्हते इति । मल् + ल्युट् ।)
 मर्हणम् । इति मेदिनी । ने, १०४ ॥
 मलनः, पुं, (मलते धारयति दृष्टिपौ । मल-
 धर्ता + ल्युट् ।) पटवासः । इति मेदिनी । नं,
 १०४ । तावु इति भाषा ॥
 मलपूः, स्त्री, (मलान् पापान् पुनातीति । पू-
 क्तिप् ।) काकोडुम्बरिका । इत्यमरः । २ । ४ ।
 ६१ ॥ (यथा, भावप्रकाशे ।
 “विभीतकत्वं मलपूजटानां
 कार्पणं लत्वा गुडसंयुतेन ॥”)
 मलभृक्, [ञ] पुं, (मलं सृष्टे इति । सृज् +
 क्तिप् ।) काकः । इति शब्दरत्नावली ॥
 मलभेदिनी, स्त्री, (मलं भिनत्तीति । भिद् +
 क्तिन् ।) क्तिधां ङीष् ।) कटुका । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 मलमासः, पुं, (मलो मलिनश्चासौ मासश्चेति
 कर्मधारयः ।) अधिकमासः । तत्पर्यायः ।

मलमासः २ अधिमासः ३ अर्धसंक्रान्तिमासः ४ नपुंसकः ५ । तस्य लक्षणं यथा । रविसंक्रान्ति-
भावविशिष्टचान्द्रमासत्वं मलमासत्वम् । इति
आह्वयविवेकटीकायां श्रीलक्ष्मणतर्कालङ्कारः ॥
अपि च । ज्योतिषे ।

“अमावस्यादयं यत्र रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।
मलमासः स विज्ञेयो विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥
अमावस्यादयम् अमावस्यादयान्तराद्यष्टमहयम् ।
रविसंक्रान्तिभ्यां रविक्रियोत्पत्तिरूपोत्तर
संयोगरूपाभ्यां यथाक्रमं वर्जितं तेन दर्श-
दयान्तराद्यष्टमहयपूर्वापरयोरेव रवेः क्रियोत्प-
त्तौत्तरसंयोगाभ्यां यथाक्रमं योगेनाधिमासः ।
संक्रान्तिरेकक्षणे क्रियोत्पत्तिरपरक्षणे पूर्व-
संयोगनाशः उत्तरसंयोगोत्पत्तिश्चेति चण्डय-
त्तिलत्वमिति मीमांसकसिद्धान्तात् । यज्ञपरि-
शिष्टज्योतिःपराशरौ ।

रविषा लङ्घितो मासश्चान्नः खानो मलि-
चः ।

नत्र यहिहितं कर्म उत्तरे मासि कारयेत् ॥
पराशरः ।

पक्षद्वयेऽपि संक्रान्तिर्यदि न स्यात् सितासिते ।
नदा तन्मासविहितसुतरे मासि कारयेत् ॥
अत्र लङ्घनमसंक्रमणश्च रवेस्तदा भवति यदा
तन्मासतत्पूर्वमासान्तराद्यष्टमहयोरंतराश्रयस्थितस्य
रवेस्तन्मासान्तरमेव राश्रयान्तरसंयोगः नत्वेक-
गतिस्थितस्य मासस्यापनमात्रं तथात्वे चतु-
र्दश्यामेकराशौ संक्रान्तस्य प्रतिपत्तयमन्तर-
परराशौ तत्परराशौ च द्वितीयायां प्रतिपदि
वा रवेः संयोगेऽपरस्यापि मलमासता स्यात्
अतएव ज्योतिषे ।

अमावास्यापरिच्छिन्नं रविसंक्रान्तिवर्जितम् ।
मलमानं विजातीयान्नर्हितं सर्वकर्मसु ॥
नस्याको दर्शकक्षेकराशौ दर्शद्वयातिगः ॥
अनेकराश्रयस्थानस्य दर्शद्वयातिगत्युक्तम् ॥
अतश्च पूर्वोपदर्शितयोर्मसयोः पूर्वस्यैव सम्भ-
वति न परस्य ॥३॥ मलमासकारणम् ज्योतिषे ।
दिवसस्य हरत्यर्कः षड्भागश्चतुर्धनैः ततः ।
करोत्येकमहर्हः तथैवेकश्च चन्द्रमाः ॥
अवमर्हत्तरीयानामष्टानामधिमासकम् ।
यौक्ते जनयतः पूर्वं पञ्चाब्दानि तु पश्चिमम् ॥
तेन दिवसस्य तिथेः षड्भागं दृष्टमेकं रवि-
चरति ह्येदमिति उत्तरे ह्येदमिति भिधानात् ।
ततश्च ऋतौ मासद्वये षड्भागोऽष्टादश-
क्षयिष्वेदमाकर्षणं करोति । एवं चन्द्रोऽपि ।
एवमुक्तकमेव वर्षे द्वादशतिथ्यात्मककाला कर्षा-
दहर्हत्तरीयानामष्टानामन्ते अहर्हत्तरीयं येषां
ते तथा यौक्ते माधवादिषट्के पूर्वं माधवादि-
त्रिकपतितं पञ्चाब्दानि तु पश्चिमं आवणादि-
त्रिकपतितं मलमासं चन्द्रार्को जनयतः । यौक्ते
माधवादिषट्के इति यदुक्तं तत् अक्तमाह
मिहिरः ।

माधवादिषट्केषु मासि दर्शद्वयं यदा ।

द्विरावाटः स विज्ञेयः श्रुते तु आवणोऽनुत्तः ।
द्विरावाटो द्विरावाटादिः । आवणौ सौर-
आवणौ । तथा च ज्योतिषे ।

मिथुनस्यो यदा भातुरमावस्यादयं अश्विं ।
द्विरावाटः स विज्ञेयः विष्णुः स्वपिति कर्कटे ॥
अमावस्यादयं तदन्यत्तद्वयं अश्विं संयुज्जगत्
न तन्मध्ये राश्रयान्तरसंयोग इत्यर्थः ॥ ३ ॥ ननु
कर्कटादित्रिके अधिमासपाते तत्पूर्वं मिथुन
एव हरिष्यतं ततः कथं माधवादिषट्कमात्रे
कर्कटे तत् । तत्राह राजमार्गः ।

कन्यासिंहकुलीरेषु यदा दर्शद्वयं भवेत् ।
आगामिन तदा वर्षे कुलीरे माधवः स्वपेत् ॥
माधवादित्रिकआवणादित्रिकाधिमासविषेचन-
मप्येतदर्थम् । इदम् सार्द्धवर्षद्वयाधिमासपात-
मौचित्यक्रमादुक्तं कश्चित्तिथौनां हासबाहुल्येन
दृष्टव्यदधिकान्यदर्शनादुक्तकालान्तराधिकका-
लेऽपि मलमासो भवतीति समयप्रकाशकत्वं
वस्तुतस्तु वेपरीत्यं यतो नूनदृष्टतिथेः प्राधि-
कत्वे तत्र तिथिचयस्य ऋतिरूपलभ्यमानत्वात्
स्वल्पकालेन तिथ्यन्तरसम्भवात् शीघ्रं रवि-
लङ्घनप्रतीतिः शीघ्रमेव मलमासो भवतीति
अधिकदृष्टतिथेः प्राधिकत्वे तत्र तिथिचयस्य
ऋतिरूपलभ्यमानत्वेनाधिकैर्नैव कालेन तिथ्य-
न्तरसम्भवात् विलम्बेनैव रविलङ्घनप्रतीतिश्चिरे-
नैव मलमासो भवतीति । तथा च विष्णु-
धर्मोत्तरम् ।

सौरसंवत्सरस्यान्ते मानेन शश्विजेन तु ।
एकादशातिरिच्यन्ते दिनानि भृशमन्वते ॥
समाह्वये साट्मासे तस्मान्मासोऽतिरिच्यते ।
स चाधिमासकः प्रोक्तः कान्यकर्मसु गर्हितः ॥
इदम् नियतमेकसादधिमासान्तृतीयाब्दे अधि-
मासान्तरमिति । यद्यपि ।

यां तिथिं समग्राप्य तुलां गच्छति भास्करः ।
तथैव सर्वसंक्रान्तियां वृत्तं न गच्छति ॥
इति राजमार्गखवचनात्तुलादिष्वसासे तिथि-
दृष्टमावाहर्वे द्वादशतिथिद्विहिरनुपपन्ना-
तथापि ।

मध्ये विद्युवतोर्भाश्रयान्तरानि तु वर्जयेत् ।
तैः सम्भयाधिको मासः पतत्येव ज्योतिषः ॥
इति यज्ञपरिशिष्टवाक्ये विद्युवतोर्मेवतुलासं-
क्रान्त्योर्मध्ये मेवादिष्वसास एव तिथिदृष्टि-
वक्ता । अहर्गणने मेवादिष्वसासे मन्दसुम्ना
सप्तदिनदृष्टिसुलादौ शीघ्रसुम्ना दिनद्वयद्वय-
इति । तथा च ज्योतिःशास्त्रम् ।

मेवादीनामहर्हवृत्तं वर्यां सप्तादचक्रकम् ।
तुलादीनामष्टसप्तचक्रकान् लिखेत् पृथक् ॥
चन्द्र एकः । अङ्कस्य वामा गतिरित्यङ्कविद्
समयान् कुतूहमेव अङ्का बोध्याः । तेन दिन-
दृष्टिक्रमसंख्याभ्यां मेवादिषट्क एव एका-
दशादिति तिथिदृष्टिः । एवञ्च ।

गतिरब्दद्विनये सार्द्धे पञ्चपक्षे दिनद्वये ।
दिवसस्यादमे भागे पतत्येकोऽधिमासकः ॥

इति राजमार्गकोक्तः सप्तदशदिनाधिका-
मासाधिकवर्षद्वये अधिमासः । स सौर मासि
सप्तदशदिनोत्तरं चान्द्रमासकृत्मासम्भवात्
सावनमानेन ज्ञेयः । तथा च विष्णुधर्मोत्तर
प्रथमकाण्डम् ।

सौरैणाब्दस्तु मानेन यदा भवति भागेव ।।
सावनेन च मानेन दिनषट्कं प्रपूयते ॥
सौरसंवत्सरे दिनषट्काधिकः सावनसंवत्सरे
भवतीति । सौरमासाट्काधिकवर्षद्वये सप्तदश
दिनानि वर्ज्यन्ते सावनक्रमेणेति पूर्वोक्तविष्णु-
धर्मोत्तरोक्तसमानविषयतास्येति ॥ “ज्योतिषे ।
दर्शानां फाल्गुनादीनां प्रायो माघस्य च
कश्चित् ।

नपुंसकत्वं भवति न पौषस्य कदाचन ॥

नपुंसकत्वं मलमासत्वम् । तथा चोक्तम् ।

अर्धसंक्रान्तौ हि यो मासः कदाचित्तिथि-

द्विहितः ।

कालान्तरान् समाधाति स नपुंसक इत्येते ॥

शास्त्रोक्त्योऽपि ।

प्रायशो न शुभः सौम्यो ज्येष्ठश्चावाटकस्तथा ।
मध्यमौ चैत्रवैशाखावधिकोऽन्यः सुभितस्तथा ॥
सौम्यो मार्गशीर्षः । अधिकोऽधिमासः ॥ ३ ॥
“तदयं संज्ञेयः । शुक्लप्रतिपदादिरमावास्यानो
रविलङ्घितो मासो मलमासः । स च माधवादौ
औत्सर्गिकः कदाचित् कार्तिकादावपि । अयथा-
निरुक्तं माधवादि कार्तिकादिषट्कयोरेपि
तत्तत्तत्तययोगे माधवादावेव तुलादिषट्क एवो-
भयमासे तत्तत्तत्तययोगे पूर्वं एव । आश्विन-
वैशाखयोस्तत्तत्तत्तययोगे पर एव मलमासः
तदभिमतं भातुलङ्घितः । मलमासे आवाट-
देहितम् । भातुलङ्घिते तु नैतदिति विस्तरः ॥ ३ ॥
मलमासे निषिद्धानि यथा, काठकयज्ञम् ।
चूडां मौञ्जीवन्धनञ्च अयमाधेयं महालयम् ।
रात्राभिवेकं कान्यञ्च न कुर्यादधिमासके ॥
चूडां मौञ्जीवन्धनञ्च अयमाधेयं महालयम् ।
रात्राभिवेकं कान्यञ्च न कुर्याद्वाहु-

लङ्घिते ॥

महालयं कन्याकेश्याहम् । भीमपराक्रमेऽपि ।

अधिमासे दिनपाते धनुषि रवौ भातुलङ्घिते

मासि ।

चक्रिणि सुमे कुर्यान्नो भाङ्गस्य विवाहञ्च ॥

दिनपाते दिनचये ।

अधिमासे विवाहं यात्रां चूडां तथोपनय-

नादि ।

कुर्यान्न सावकाशं माङ्गस्य न तु विषेध-

न्याम् । इति ॥

अत्र विवाहादिकीर्तनं निरवकाशत्वेऽपि निषे-
धार्थम् । अन्यथा सावकाशमित्यनेनैव सिद्धेः ।
सावकाशञ्च सम्भवत्कालान्तरं कर्म अतो
निरवकाशस्थानान्यगतिकस्य प्रतिप्रसवोऽर्थात्
कश्चित् । तथा च मलमासाधिकारे काठक-
यज्ञम् ।

कालेनमगतिं नित्यां कुर्यान्नेमितिकीं

क्रियाम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥३॥

अपि च ।

“अमग्राधानं प्रतिष्ठाञ्च यज्ञदानव्रतानि च ।

देवव्रतद्वयोत्सर्गचूडाकरणमेखलाः ।

माङ्गल्यमभिवेकश्च मलमासे विवर्णयेत् ॥”

इति गारुडे १२८ अध्यायः ॥३॥

अथ मलमासकर्तव्यव्रतादि । “चातुर्मास्यव्रत-
माषाढाशुक्लखेन विहितं तदप्यारब्धं आव-
णादिमलमासेऽपि कर्तव्यं आषाढादिप्रतिदिन-
कर्तव्यत्वेन निरवकाशात् ।

‘वष्टा तु दिवसैर्मासः कथितो वादरायणेः ॥’
इति ज्योतिःशास्त्रे पितामहेन एकमासत्वाभि-
धानाच्च । यच्च ।

‘संवत्सरानु यः पूर्वमेकभक्तेन तिष्ठति ।’

इत्यादौ माषाढशुक्लखितसंवत्सरव्रतमारब्धं
तन्मलमासेऽपि कर्तव्यम् ।

‘कचिन्नयोदशमासाः संवत्सर इति श्रुतेः ॥’

यच्च प्रतिमासविहितं न माषाढाशुक्लखेन तन्मल-
मासेऽपि कर्तव्यम् । तथा च इमाहृतीयाव्रते
शिवरहस्यम् ।

‘मासे मलिन्युच्येयं यजेद्देवीं सप्रह्वराम् ।

किन्तु नोदयापनं कार्यमिच्छाद् भगवान् शिवः ॥’

उदयापनं प्रतिष्ठा । व्रतारम्भोऽपि निगिहः ।

पूर्वोक्तकाश्यापवचनात् । ज्येष्ठादिमासविशेष-
विहितं सावित्रीव्रतादिकन्तु सावकाशत्वात्तन्मल-
मासे न कार्यम् । किन्तु प्रज्ञत एव ज्येष्ठारौ
कर्तव्यमिति । दृष्टव्यम् ।

‘नित्यनेमितिके कुर्यान् प्रयतः सन् मलिन्युच्ये ।
तीर्थस्नानं गणच्छायां प्रेतश्राद्धं तथैव च ॥’

नित्यमहरहः पुरस्कारविहितं ज्ञानसन्ध्यापञ्च-
महायज्ञादि काम्यमपि तथाविधं संकल्पितं
यत्किञ्चिद्द्वयदानशिवपूजादि । अर्क्तं भविष्ये ।
‘कुर्यान् प्रात्यहिकं कर्म प्रयतः सन् मलिन्युच्ये ।
नेमितिकश्च कुर्यान् सावकाशं न यज्ञवेत् ॥’
कालमाधवीये मत्स्यपुराणम् ।

‘वर्षे चाहरहः आहं दानञ्च प्रतिवासरम् ।

गोभूतिलहिरयानां मासेऽसि स्यान्मलिन्युच्ये ॥’

काठकण्ड्यपरिशिष्टम् ।

‘प्रवृत्तं मलमासात् प्राक् यन् कर्म न समा-

पितम् ।

आगते मलमासेऽपि तन् समप्यमसंशयम् ॥’

ब्रह्मसिद्धान्ते ।

‘आरब्धं कर्म यत्किञ्चित्कार्त्तव्यं हि मलिन्युच्ये ॥’

नेमितिकं माससंवत्सरदिवसादिविशेषनियम-
श्रुत्यावश्यकर्तव्यकादाचित्कनिमित्तोत्पन्नम् ॥

जातकर्माद्यपि मलमासे कार्यम् ।

‘जातकर्मान्यकर्माणि नवश्राद्धं तथैव च ।

मघात्रयोदशीश्राद्धं श्राद्धान्यपि च योऽहम् ॥

चक्रवर्त्ययज्ञे ज्ञानं दानश्राद्धक्रियादिकम् ।

कार्त्तं तन्मलमासेऽपि नित्यं नेमितिकं तथा ॥’

स्तुतिः ।

‘श्राद्धजातकगामानि ये च संस्कारमाश्रिताः ।

मलिन्युच्येऽपि कर्तव्याः काम्या ददोश्च वर्णयेत् ॥’

संस्कारा अन्नप्राशननिष्क्रमणादयः । इति

माधवाचार्यः । अन्त्यकर्माणि वहनदहनोदक-

दानपिण्डदानास्थिसञ्चयादीनि । नवश्राद्धम् ।

‘चतुर्थं पञ्चमे चैव नवमेकादशे तथा ।

यदत्र दीयते जन्तोस्तन्मवश्राद्धमुच्यते ॥’

इति यमोक्तम् ॥

अत्र चतुर्थाह्नादियह्यं मरणदिनावधीति ।

बालग्रहभूतग्रहगराधिपप्रबलशत्रुदुःसहयोगा-

भिभवाद्भुतदुःस्वप्नग्रहदौष्ट्यादिनिमित्तं शान्ति-

कर्माणि मलमासेऽपि कर्तव्यम् । विष्णुना

शान्तिस्वस्थयनेर्देवोपघातान् शमयेत् पर-

चक्रोपघातोश्च इत्युक्तम् ॥” इति मलमास-

तत्त्वम् ॥

मलयः, पुं, (मलते धरति चन्दनादिकमिति ।

मल् + “वलमलितनिभ्यः क्यन्” उणा० ४ ।

६६ । इति क्यन् ।) स्वनामस्थानतत्त्वतः ।

तत्पर्यायः । आषाढः २ दक्षिणाचलः ३ ।

इति हेमचन्द्रः ॥ १४ । ६५ ॥ चन्दनादिः ४ मल-

याचलः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ (स च सप्त-

कुलाचलान्तर्गतः । यथा, मार्कण्डेयः ५७ ।

१०—११ ।

“महेन्द्रो मलयः सत्यः शुक्तिमातृचपत्तनः ।

विन्ध्यश्च पारिपात्रश्च सप्तेवाच कुलाचलाः ॥”

शैलाङ्गम् । देशविशेषः । (यथा, मानुस्ये ।

११३ । ४४ ।

“अङ्गा वङ्गा मङ्गरका अन्तर्गिरिवहिरिरी ।

ततः प्रवङ्गमातङ्गमलयामलवर्निकाः ॥”

आरामः । इति मेदिनी । ये, ६६ ॥ नन्दन-

वनम् । इति धरणिः ॥ अष्टादशोपहृतीपान्त-

र्गतदीपविशेषः । इति शब्दमाला ॥ ऋषभ-

देवस्य शतपुत्रान्तर्गतपञ्चमपुत्रः । (यथा,

श्रीभागवते । ५ । ४ । १० । “तमनु कुशावर्णे

इलावर्तो ब्रह्मवर्तो मलयः केतुभेदसेन इन्द्र-

स्युक् विदर्भः कीकट इति नव नवतिप्रधानाः ॥”

गरुडवंशीयानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।

५ । १०१ । १४ ।

“सुखरो मधुपर्कश्च हेमवर्णश्चैव च ।

मलयो मातरिन्वा च निशाकरदिवाकरौ ॥”

मलयगन्धिनी, स्त्री, (मलयस्य गन्धः अस्त्वस्याः ।

मलयगन्ध + इनिः । स्त्रियां ङीप् ।) उमासखी-

विशेषः । इति शब्दमाला ॥

मलयजं, पुं, स्त्री, (मलयान् जायते इति । जन् +

ङः ।) चन्दनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १३१ ॥

(यथा, गीतगोविन्दे । ३ । ११ ।

“हृदि विवर्णताहारो नायं भुजङ्गमनायकः

कुवलयदलश्रेणी कण्ठे न सा गरलदुःखिनी ॥

मलयजरजो नहं भस्म प्रियारहिते मयि

प्रहर न हरन्मन्थानङ्ग ! क्रुधा किमु

धावति ॥”

मलयजाते, चि । यथा, महाभारते । १ ।

२७ । ६ ।

“उत्पतद्गिरिपाकाशं दृष्ट्वैर्मलयजेरपि ॥”

यथा च ।

“राहुं मलयजं मूढं प्रेष्टीनं ह्यादशाङ्गुलम् ।

लण्यं लण्णाम्बरं सिंहासनं ध्यात्वा तथाह्वयेत् ॥”

इति ग्रहयज्ञतत्त्वम् ॥

मलया, स्त्री (मल + क्यन् । टाप् ।) निवृत्ता ।

इति मेदिनी । ये, ६६ ॥

मलयाचलः, पुं, (मलयश्चासावचलश्चेति ।)

मलयपर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,

सुश्रुते उत्तरतन्त्रे । ४७ अध्याये ।

“पुमागनागकरवीरकृतोपकारे

तस्मिन् गृहे कमलरेण्वरुणे शयीत ।

यत्राहतानिलविकल्पितपुष्पदानि

हेमन्तविन्ध्यहिमवन्मलयाचलानाम् ॥”

मलयागिलः, पुं, (मलयस्यागिलः ।) वसन्त-

कालीनवायुः । तत्पर्यायः । वासन्तः २ । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा, साहित्यदर्पणे । ३ । १०६ ।

“स एव सुरभिः कालः स एव मलयागिलः ।

सैवेयमबला किन्तु मनोऽन्यदिव दृश्यते ॥”

मलयः, स्त्री, (मलपुः । एयोदरादित्वात् पत्य-

यत्वम् ।) मलपुः । इति शब्दरत्नावली ॥

मलयोद्भवः, स्त्री, (मलयः उद्भव उत्पत्तिकारणं

यस्य ।) चन्दनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलविनाशिनौ, स्त्री, (मलं विनाशयतीति । वि +

नश् + णिच् + णिनिः । स्त्रियां ङीप् ।) शङ्ख-

पुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलहन्ता, [ऋ] पुं, (मलं हन्तीति । हन् + ण्टप् ।)

शाल्मलीकन्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मला, स्त्री, (मल + अच् । टाप् ।) भूम्यामलकी ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मलाकर्षी, [नृ] पुं, (मलं विह्वी आकर्षति स्थानान्

स्थानान्तरं नयतीति । आ + ऋष् + णिनिः ।)

हृङ्गिकः । इति शब्दमाला । हाडि इति भाषा ॥

मलाका, स्त्री, (मलेन मनोमालिन्येन अकानि

कुटिलं गच्छतीति । अक् + अच् । स्त्रियां

टाप् ।) कामिनी । हृङ्गिनी । दूती । इति

संक्षिप्तसारोणादिरुतिः ॥

मलामकर्षणं, स्त्री, (अप + ऋष् + भावे ल्युट् ।

मलस्थापकर्षणम् ।) पापमोचनम् । मच्छूरी-

करणम् । इति कंचित् ॥

मलापहा, स्त्री, (मलमपहन्तीति । अप + हन् +

ङः । स्त्रियां टाप् ।) नदीविशेषः । यथा,—

“मलापहा भीमरथी च चङ्गमा

यथा च लण्णा जलसाय्या गुणेः ।

मलापहाचङ्गमयोक्तथापि

पथं लघु ज्ञादुतरं सुकान्तिदम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

मलावहं, स्त्री, (मलं आवहतीति । आ + वह् +

अच् ।) नवविधपापान्तर्गतपापविशेषः । यथा,

मानवे । ११ । ७१ ।

मलिङ्ग

मल्लकः

मल्लयु

“लमिकीटवयोहता मन्त्रागुगतभोजनम् ।
फलैः सुसुप्तमक्षेयमधेयं मलावहम् ॥”

मलारिः, पुं, (मलस्थारिणांशको रञ्चकत्वात् ।)
सर्व्वचारः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मलिनं, त्रि, (मलते धारयतीति । मल + “बहुल-
मन्त्रापि” उवाच ० २ । ४८ । इति इमच् ।
यद्वा, “ज्योत्स्नातमस्येति” ५ । २ । ११४ ।
इत्यत्र । “मलशब्दादिनलोमसचौ प्रत्ययौ
निपात्येते” इति काशिकोक्ता इमच् ।)
मलयुक्तवस्तु । तत्पर्यायः । मलीमसम् २
कश्चरम् ३ मलदूषितम् ४ । इत्यमरः । ३ । १ ।
५५ ॥ (यथा, महाविज्जयसूते । १ । ४३ ।
“परस्त्रीहरणे पापशुद्धाभयविवर्जिताः ।
निर्धना मलिना दीना दरिद्राश्चररोगिनः ॥”)
दूषितम् । (यथा, आर्यासप्तशत्याम् । ४०२ ।
“परपट इव रजकीभिर्मलिनो भुक्तापि निर्दयं
ताभिः ।

अर्घ्यहृत्तेन विना जघन्य । सुक्तोऽसि कुल-
टाभिः ॥”)
लज्जम् । इति मेदिनी । ने, १०४ ॥ निखनेमि-
तिकाक्रियात्वागौ । इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
(निजलम् । यथा, शिशुपालवधे । ६ । २३ ।
“द्विगम्यहीदृग्दृग्गणो लघवः
प्रकटोभवन्ति मलिनाश्रयतः ॥”

“मलिनाश्रयतः निजलश्रययान् ।” इति
तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥

मलिनं, क्ली, (मलते धरति दोषमिति । मल +
इमच् ।) घोलम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दोषः ।
इति हेमचन्द्रः ॥ टङ्गणः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मलिनमुखः, पुं, (मलिनं मुखमयभागे यस्य ।)
अभिः । गोलाङ्गुलः । इति मेदिनी । खे, १८ ॥
प्रेतः । इति हेमचन्द्रः ॥

मलिनमुखः, त्रि, (मलिनं दूषितं मुखं यस्य ।)
क्रूरः । खलः । इति मेदिनी । खे, १८ ॥ हेम-
चन्द्रश्च ॥ ज्ञानवदनश्च ॥

मलिनाम्बु, क्ली, (मलिनं लज्जवर्णं अम्बु ।) मसी ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८ ॥

मलिनास्यः, त्रि, (मलिनं दूषितमास्यं यस्य ।)
खलः । इति शब्दमाला ॥

मलिनी, स्त्री, (मलमस्या अस्तीति । मल +
इति । स्त्रियां ङीप् ।) रजस्वला नारी ।
इत्यमरः । २ । ६ । १० ॥

मलिङ्गुचः, पुं, (मली सन् लोचतीति । लुच् इर-
गत्याम् + कः ।) मलमासः । यथा,—

“तमतिक्रम्य तु रविर्यदा गच्छेत् कथञ्चन ।
आद्यो मलिङ्गुचो ज्येष्ठो द्वितीयः प्रथमः स्मृतः ॥
यदा तं दृष्टान्मासमतिक्रम्य तत्पूर्वमासा
न्वन्वगृह्णतिराशिष्यः सन् सूर्योऽतिवाह्य गच्छेत्
मासान्तरे राश्रन्तरसंधोगं गच्छेत् तदा
आद्योऽतिक्रान्तमासो मलिङ्गुचो ज्येष्ठः । मसी
सन् लोचति गच्छतीति मलिङ्गुचः । द्वितीयस्तु
प्रथमः शुद्धः कर्माह्वानम् ॥” इति मलमास-

तत्त्वम् ॥ अभिः । चौरः । इति मेदिनी ।
जे, २१ ॥ (यथा, माघे । १६ । ५२ ।

“प्रहितः प्रधनाय माधवा-
नहमाकारयितुं महीभृता ।
न परेषु महौजसम्भला-
दपकुर्वन्ति मलिङ्गुचा इव ॥”)

वायुः । इति शब्दमाला ॥ (पञ्चयज्ञपरिभ्रष्टः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२२ ॥)

मलिङ्गा, स्त्री, (अतिशयेन मलिनौ । मलिनौ +
इङ् । स्त्रियां टाप् ।) रजस्वला नारी । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मलीमसं, क्ली, (मलमस्यास्तीति । मल +
“ज्योत्स्नातमस्येति” ५ । २ । ११४ । इति
ईमसच् प्रत्ययेन निपातितः ।) लौहम् ।
पुष्पकासीसम् । इति मेदिनी । से, ५६ ॥

मलीमसः, त्रि, (मलमस्यास्तीति । मल + ईम-
सच् । निपात्यते ।) मलिनः । इत्यमरः ।
३ । १ । ५५ ॥ (यथा, माघे । १ । ३८ ।

“उपभ्रतं पातुमदो मदोहते-
त्समेव विश्वम्भर । विश्वमीशसे ।
ऋते रवेः चालयितुं चमेत कः
चपातमस्काङ्कमलीमसं नभः ॥”

लज्जवर्णः । यथा, श्रीकण्ठचरिते । ६ । ३८ ।

“मलीमसश्चैर्मधुपानसक्तो
भञ्जे लताः पुष्पवतीः स्फुटं यः ।
स एव चैवेद्य वत द्विरङ्कः
पुष्पपुराण्ये विहितः पुरोधाः ॥”)

मलकः, पुं, (मल + बाहुलकान् ऊकः ।) लमि-
विशेषः । इत्युणादिकोषः ॥

मल, ऊ हुता । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
आत्म० सक० संट् ।) ऊ, मलते । इति दुर्गा-
दासः ॥

मल, पुं, (मलते धरति वलमिति । मल + अच् ।)
बाहुयोधौ । इत्यमरभरतौ । माल इति भाषा ।
(यथा, श्रीमद्भागवत । १० । ४३ । १७ ।

“मलानामग्रनिर्गुणां नरवरः स्त्रीणां स्तरो
मूर्तिमान् ॥”)

वर्णसङ्करजातिविशेषः । माला इति भाषा ।
स च ब्राह्मणतियात् सवर्णायां जातः । इति
मानवे १० अध्यायः ॥ स च लंटात् तीवर-
कन्यायां जातः । इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥
तन्त्रवाण्यां कुन्दकाराज्जातः । इति पराशर-
पद्धतिः ॥ प्राचम् । कपोलम् । मत्स्यभेदः । इति
मेदिनी । जे, ४४ ॥ देशविशेषः । यथा,—

“दशाब्दां नवराष्ट्रं च मल्लाः शास्त्रा युगन्महाः ॥
इति विराटपर्वणि १ अध्यायः ॥

मलकः, पुं, (मल इव । मल + कन् । इट्वाहस्य
तथात्वम् । यद्वा, मल धारण + क्त्वं ।)
दन्तः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८४ ॥ (ब्राह्मण-
विशेषः । यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ८ । २३२० ।

“विनोक्त्यैकं तदहौ बहौ तं स्वामिनौ तथा ।
ललाविर्धुरुत्तमौ द्विवन्मा मलकाभिधः ॥”)

मलकः, पुं, स्त्री, (मलते धारयति प्रदीपमिति ।
मल + क्त्वं ।) दीपाधारः । नारिकेलफला-
वयवजपावविशेषः । माला इति भाषा ।
स्त्रियां मल्लिका । इत्यमरभरतौ । प्रदीपः ।
इति मथुरेशः ॥

मल्लजं, क्ली, (मल्ले तदाख्येण जायते इति ।
जन् + कः ।) मरिचम् । इति जटाधरः ॥

मल्लतूर्यं, क्ली, (मल्लेर्वाद्यमानं तूर्यम् । मल्लाय
तूर्यमिति वा ।) वाद्यविशेषः । तत्पर्यायः ।
महाखनः २ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मल्लनागः, पुं, (नागो हस्तीव मल्लः । पूर्वनिपातः ।)
वात्स्यायनमुनिः । (मल्लो वर्णीयान् नागः ।)
अभ्यमातङ्गः । इति मेदिनी । ने, ५७ ॥ (मल्लो
नाग इव ।) लेखहारः । इति शब्दरत्नावली ॥
कामशास्त्रविशेषः । इति धरणिः ॥

मल्लभूः, स्त्री, (मल्लानां भूमिः ।) मल्लभूमिः ।
इति जटाधरः ॥

मल्लभूमिः, स्त्री, (मल्लानां भूमिः स्थानम् ।)
मल्लक्रीडास्थानम् । तत्पर्यायः । अक्षपाटः २
रङ्गभूमिः ३ रणस्थली ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मल्लभूः ५ अक्षपाटः ६ । इति जटाधरः ॥
देशविशेषश्च ॥ (यथा,—

“अयःपात्रे पयःपात्रं शालपत्रे च भोजनम् ।
शयनं तालपत्रं च मल्लभूमेरियं गतिः ॥”
इत्युद्भटः ॥

मल्लयात्रा, स्त्री, (मल्लानां यात्रा ।) मल्लानां
युद्धार्थयात्रा । तत्पर्यायः । मालवी २ । इति
हारावली ॥

मल्लयुद्धं, क्ली, (मल्लानां युद्धम् ।) मल्लानां संग्रामः ।
तत्पर्यायः । नियुद्धम् २ बाहुयुद्धम् ३ । इति
शब्दरत्नावली ॥ तत्प्रकारा यथा,—

“अथ रुद्धेन तं भल्लं योधयामास मत्स्यराट् ।
चोद्यमानस्ततो भीमो दुःखेनैवाकरोन्मतिम् ॥
नहि शक्नोति विहतं प्रत्याख्यातुं नराधिपम् ।
ततः स पुरुषयात्रा शार्ङ्गलक्षिणश्चरन् ॥

प्रविवेश महारङ्गं विराटमभिपूजयन् ।
ववन्ध कचां कौन्तेयस्तनः संहर्षयन् जनान् ॥

ततस्तं वृषसङ्घार्थं भीमो भल्लं समाह्वयन् ॥
जीमूतं नाम तं भल्लं तत्र प्रख्यातविक्रमम् ।

तावुभौ सुमहोत्साहावुभौ तीव्रपराक्रमौ ॥
मत्ताविव महाकायौ वारणौ धृष्टहायनौ ।

ततस्तौ नरशार्ङ्गौ बाहुयुद्धं समीयतुः ॥
वीरो परमसङ्घातवन्मोक्षयकाङ्क्षितौ ।

आसीन् सुभीमः सम्पातो वज्रपर्वतयोरेव ॥ १० ॥
उभौ परमसङ्घातौ बलेनातिबलानुभौ ।

अन्योन्यमन्तरप्रेक्षू परस्परजयेष्वितौ ॥
उभौ परमसङ्घातौ मत्ताविव महागजौ ।

हतप्रतिकर्तेश्चैर्बाहुभिश्च सकङ्कटेः ॥ ११ ॥
सन्निपातावधूतेषु प्रमाथोन्मथनेक्षया ।

क्षेपणेर्मुष्टिभिश्चैव वराहोद्धतनिखनेः ॥
तलेर्वज्रनिपातेषु प्रहृष्टाभिस्तथैव च ।

श्लाकानखपातेषु पादोद्धृतेषु दास्येः ॥

जातुभिश्चाग्निर्बोधिः शिरोभिश्चावधूतैः ।
तदुद्यममवहोरमशब्दं बाहुतेजसा ॥
बलप्रायेण मुराणां समानोत्पलसन्निधौ ।
अरव्यत जनः सर्वः सोऽनुकूलनिर्दोषितः ।
बलिनो संयुगे राजन् । वृत्रवासवधोरिव ।
प्रकर्षणाकर्षणयोरभ्याकर्षविकर्षणैः ॥
आकर्षतामयान्धोऽयं जातुभिश्चाभिजन्तुः ॥ १२ ॥
ततः शब्देन महता भर्तृयन्तौ परस्परम् ।
वृष्टोरस्मौ दीर्घसुखौ न्युद्विग्नशलाघ्नौ ॥
बाहुभिः समसंयतामायसैः परिधेरिव ।
चक्रं दोर्भासुत्पाच्य भौमो मलममिच्छा ॥
विनष्टमभिक्रोशन् शार्दूल इव वारणम् ।
तन्मृगस्य महाबाहुर्भासयामास वीर्यवान् ॥
ततो मल्लाच्च मत्स्याच्च विस्मयं चक्रिरे परम् ।
भामयित्वा शतगुणं गतसत्त्वमचेतनम् ।
प्रत्यपि वक्त्राबाहुर्मेकं भुवि दृकोदरः ॥ १३ ॥
तस्मिन् विनिहते मल्ले जीवन्ते लोकविभुते ।
विराटः परमं हर्षमगच्छन्त्येवैः सह ॥
स हर्षात् प्रददौ वित्तं बहु राजा महामनाः ।
इति विराटपर्वणि १२ अध्यायः ॥
शर्पा टीका यथा । “इ खेन स्वप्रकटनराजाज्ञा-
लङ्घनद्वन्द्वेन । विद्वत् लोकसमक्षम् । शार्दूल-
शिथिलः सिंह इव व्याघ्र इव वा शिथिलः
सावज्ञः । स्यात् सिंहैरपि च शार्दूल इति
दर्शनात् । कर्चा कच्छम् । सम्पातः संघर्षः ॥
१० ॥ सकङ्कटेः कङ्कटः कर्चघर्षणः किणः कडा
इति प्रसिद्धः । कृतप्रतिहतैः परप्रयुक्तिप्रति-
हृतैः । चित्रैर्विचित्रैश्चैवैरिति शेषः ॥ ११ ॥
सन्निपातेत्यादि । एतं मल्लानां शिष्टाविशेषाः ।
सन्निपातैः परस्परसंघातैरवधूतैर्बहुसुष्टिभुजा-
घातैः प्रमाद्यैः पातयित्वा पेषणैः । उन्मथनैः
अन्तरीक्षे सुजाभ्यां मथनैः । क्षेपणैः स्थानात्
प्रधावनैः । बह्वाङ्गुलिकरो मुष्टिः ।
'अवाटमुखं' स्तम्भगतं भ्रामयित्वा तथैव यः ।
चित्तस्य शब्दः स भवद्वाराद्विद्वत्तन्त्रिनः ॥
तर्जन्मुष्टमधेन प्रसारितकरो हि यः ।
संप्रहारस्तलास्त्रस्तु संयुहो वक्ष्यमर्थः ।
अर्द्धचन्द्रतुल्यमल्लसुष्टिवक्ष्यमर्थः ।
'प्रदत्ताङ्गुलिहस्तेन प्रदष्टिः प्रकृतिः स्फुटा ।
दिगुलीकृतबाहुर्धस्तदीयार्थं यथाबलम् ॥
प्रहारः सशलाका स्यात् पादोद्धतः पदा-
हतम् ॥
जातुभिश्चाग्निर्बोधिः पाषाणघोषसदृशध्वनिभिः
कर्णयान्यवचकानि तैः । बलप्रायेण बलो-
त्कर्षणं । सोऽनुकूलनिर्दोषितः उत्क्रोशन्
निर्दोषितवर्जितः । प्रकर्षणं बाहुसंयुक्ता-
नयनं प्रहृष्टाकर्षणं तदेवाकर्षणमीधत्सम्पु-
नयनम् । अभ्याकर्षः समन्ततः कर्षणम् ।
विकर्षणं पश्चात् नयनं तदेव विपरीतकर्षण-
सुच्यते उपसर्गभेदादर्थभेदोऽपीति ॥ १२ ॥ शत
गुणं शतवारम् ॥ १३ ॥” इत्यनुनमित्रकृत-
भारतार्थदीपिका ॥

मल्ला, स्त्री, (मल्लते धारयति विलासादिकमिति ।
मल्ल धारणे + अच् । स्त्रियां टाप् ।) नारी ।
पञ्चवली । मल्लिका । इति शब्दरत्नावली ॥
(लोटनराजपत्नी । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
८ । १६१७ ।
“तमेव पुत्रा शोचन्ती शोकशङ्कुहनाशया ।
ततः प्रपदे प्रलयं मल्ला लोटनपत्न्या ॥”)
मल्लारः, पुं, (मल्लं ऋच्छति प्राप्नोतीति । ऋ +
अच् ।) रागविशेषः । स तु यस्मां रागाणां
मध्ये द्वितीयः । यथा,—
“आदौ मालवरागेऽस्तनो मल्लारसंज्ञितः ।
श्रीरागस्तस्य पश्चाद्दे वसन्तस्तदनन्तरम् ॥
हिलोलञ्चाय कर्णाट एते रागाः प्रकी-
र्त्तिताः ॥”
अस्य षट् रागिण्यो यथा,—
“यलावली पूरवी च कानडा माधवी तथा ।
कोडा केदारिका चैव मल्लारस्य प्रिया इमाः ॥”
अस्य गानसमयः ।
“मेघमल्लाररागस्य गानं वर्षासु सर्वदा ॥”
अस्य स्वरूपं यथा,—
“शक्तावदानं पलिनं दधानः
प्रलम्बकर्णः कुसुदन्धवर्णः ।
कौपीनवासाः सविहारचारी
मल्लाररागः शुचिशान्तमूर्तिः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
(तथा च सङ्गीतदर्पणे रागाध्याये ।
“भैरवः पञ्चमो नाटो मल्लारो गौडमालवः ।
देशात्वेति यद्वागाः पोच्यते लोकविभुताः ॥”
“मेघमल्लारिका मालकौशिकः पटमल्लारः ।
आशावरीति विज्ञेया रागा मल्लारस्ययाः ॥”
इति रागाण्वमतम् ॥)
मल्लारी, स्त्री (मल्लार + डीप् ।) वसन्तरागस्य
रागिणी । यथा,—
“आन्दोलिता च देशाख्या लोला प्रथम-
मञ्जरी ।
मल्लारी चेति रागिण्यो वसन्तस्य सदागुणाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
मेघरागस्य रागिणी । इति हलायधः ॥
(अस्या उदाहरणादिकं यथा संगीतदर्पणे ।
“मल्लारी सपद्मीना स्यात् यद्वागत्यासधेवता ।
औडवा पौवरीयुक्ता वर्षासु सुखदा सदा ॥”
घ नि रि ग म ध । अस्या ध्यानं यथा,—
“गौरी कृष्णा कोकिलकण्ठनादा
गीतच्छेनेनात्मपतिं स्मरन्ती ।
आदाय वीणां मलिना रुदन्ती
मल्लारिका धौवनदूनचिता ॥”)
मल्लिः, पुं, (मल्लते धारयति विज्ञानमिति । मल्ल +
“सन्ध्यातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति
इन् ।) चतुर्विंशतिवृत्ताहतां मध्ये जनविश-
जिनः । इति हेमचन्द्रः १२ । २८ ॥
मल्लिः, स्त्री, (मल्ल + इन् ।) मल्लिका । इति
शब्दरत्नावली ॥

मल्लिकः, पुं, (मल्लति धारयतीति । मल्ल + इन् ।
स्वार्थे कन् ।) मलिनचक्षुचरकयुक्तहंसः ।
मलिनैः किञ्चिद्वरवर्णैरालोहितैश्चक्षुचरकै-
रुपलक्षितः मुक्ताहंसः । इत्यमरभरतौ ॥
कृष्णामुपाधिविशेषश्च ॥ (यथा, भरतमल्लिकः ।
तथा च भट्टिकायटीकारम्भे मङ्गलाचरण-
श्लोकः ।
“नत्वा शङ्करमन्त्रगौराङ्गमल्लिकाक्षजः ।
भट्टिटीकां प्रकुरुते भरतो सुम्भनोऽधिगौम् ॥”)
मल्लिका, स्त्री, (मल्लिरेवेति । मल्लि + स्वार्थे कन् ।
स्त्रियां टाप् । यद्वा, मल्लिहंस इव शुक्ल-
त्वात् । मल्लि + इवार्थे कन् ।) स्वनामख्यात
पुष्पवृक्षः । वेलपुल इति भाषा ॥ (यथा,
कात्यायर्षे २ ।
“मल्लिकासुकुले चण्डि । भाति गुञ्जन्धवनः ।
प्रयागे पञ्चबाणस्य शङ्कमापूरयन्निव ॥”)
तत्पण्यायः । इत्यमरः २ भूपदी ३ शतभीरुः
४ । इत्यमरः २ । ४ । ६६ ॥ इत्यमरः ५
श्रीतभीरुः ६ । इति भरतः ॥ भद्रवली ७
गौरी ८ वनचन्द्रिका ९ प्रिया १० सौम्या
११ नारीटा १२ गिरिजा १३ सिता १४
मल्ली १५ मद्यन्ती १६ चन्द्रिका १७ मोदिनी
१८ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
पित्तवृत्त्यम् । सुखपाककृष्टविस्फोटककृति-
विध्वननाशित्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥ कफ-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ उष्णत्वम् ।
लघुत्वम् । दृढत्वम् । वातपित्तकृष्टव्याध्य-
क्षिणाशित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥ * ॥
अस्या उत्पत्तिर्यथा,—
“विचरन्तं तदा भूयो महेशं कसुमायधः ।
आरात् स्थित्वाप्रतो धन्वी सन्तापयितुमुद्यतः ॥
ततस्तमस्यो दृष्ट्वा क्रोधाद् भातदृशा हरः ।
स्मरमालोकयामास शिखायाश्चरणान्तिकम् ॥
आलोकितस्त्रिजगन्मदनो दुःखिमानपि ।
प्रादक्ष्यत तदा ब्रह्मन् । पादादारभ्य कञ्चवत् ॥
प्रदक्ष्यमानो चरणौ दृष्ट्वा कसुमायधः ।
उत्सवस्य धनुः श्रेष्ठं तज्जगामाप पञ्चधा ॥
यदासीन्मुष्टवन्तं तदक्षपृष्ठं महाप्रभम् ।
स च कल्पतरुज्ज्वलः समन्तादग्रे गुणाक्षितः ॥
नाहस्यानं शुभाकारं यदासीदक्षभूषितम् ।
तज्ज्वलं केशवारण्यं बकुलं नामनो नगैः ॥
या च कोटौ शुभा त्वासौ दिङ्मौलिविभूषिता ।
जाना मा पाटला रथ्या भृङ्गराजविभूषिता ॥
नाहोपरि तथा सुष्टौ स्थानं चन्द्रमणिप्रभम् ।
पञ्चगुल्माभवज्ज्वालो शशाङ्ककिरणोज्ज्वला ॥
ऊर्ध्वं मुष्ट्या अधः कक्षाः स्थानं विदमभूषितम् ।
तस्माद्वहुपुटा मल्ली सञ्जाता विविधा तु मे ॥”
इति वामनपुराणे ६ अध्यायः ॥
मल्लविशेषः । ऋत्तपात्रभेदः । इति मेदिनी ।
के, १३७ ॥ पानपात्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥
मल्लिकाक्षः, पुं, (मल्लिकापुष्पमिव अक्षिणी
यस्येति । “अक्षोऽदर्शनान् ।” ५ । ४ । ७६ ।

इति अच् ।) मलिनचक्षुचरणयुक्तहंसः । इति हेमचन्द्रः । १।४।१६२ ॥ शुक्लवर्णवेदितचक्षु-
र्ययुक्तहयः । इति हज्जायुधः । (यथा,
हरिवंशे । २४१।२५—२६ ।

“मल्लिकाक्षान् विरूपाक्षान् कौशवर्णान् मनो-
जवान् ।

अन्धसेनं महाबाहुस्तदप्रतिमपौरुषः ।

निखट्वाभास वली गदया भोमविक्रमः ॥”)

मल्लिकाक्षः, पुं, मलिनचक्षुचरणयुक्तहंसः । इत्य-
मरटीका । ते तिस्रा हंसा मलिनैः किञ्चि-
द्वसरवर्णरालोहितेष्वचक्षुचरणैर्लेखिता मल्लि-
काक्षा मल्लिकनामानः । मल मल्ल उ धनौ
लान्तः गान्धीति इकः । मल्लिको हंसमदे-
न्यातृणमूच्यन्ते मल्लिका । इति रुद्रः । शुक्ला
ज्वालामल्लिकापुष्पमिव अक्षि येषां ते मल्लि-
काक्षा इति खामी । इति भरतः । (यथा,
उत्तररामचरिते । १।२६ ।

“गन्तस्मिन् मदकलमल्लिकाक्षपक्ष-

बाधतस्मिन् रदुवदक्षपुष्करिकाः ।

वाय्वाभः परिपतनोद्गमान्तराले

सङ्घटाः कुवलयिनी भुवो विभागाः ॥”)

मल्लिकाक्षः, स्त्री, (मल्लिकेति आख्या यस्याः ।)

त्रिपुरमालीपुष्पम् । तत्पठ्यायः । मोहिनी २
वटपत्रा ३ मोहिना ४ । इति रत्नमाला ॥

मल्लिकागन्धः, स्त्री, (मल्लिकाया इव गन्धो
यस्य ।) मङ्गलागुरु । इति राजनिर्घण्टः ॥

मल्लिकापुष्पः, पुं, (मल्लिकाया पुष्पमिव पुष्पं
यस्य ।) कुटजवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

करुणवृक्षः । इति हेमचन्द्रः । करुणा खेव
इति भाषा । खनामख्यातपुष्पवृक्षश्च ॥

मल्लिगन्धिः, स्त्री, (मल्लेरिव गन्धो यस्य तत् ।
“उपमानाश्च ॥” ५।४।१२८ । इति रत्ना-

रादेशः ।) अगुरु । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मल्लिपत्रं, स्त्री, (मल्लिः पत्रमिव पत्रं यस्य ।)
हज्जाकः । इति त्रिकाण्शेषः ॥

मल्लो, स्त्री, (मल्लि + लटिकारादिति पक्षे ङीष् ।)
मल्लिका । इति राजनिर्घण्टः । शब्दरत्ना-

वली च ॥ (यथा, राजेन्द्रकर्णपूरे । ४८ ।
“किं राकेन्दुकरच्छटाभिरदितं किं मौक्तिके-

वह्मतं
किं मल्लीसुकुलेः क्षितं विकसितं किं मालती-
कुड्मले ॥”)

मल्लिकारः, त्रि, (अमलमपि आत्मानं मल्लमिव
करोतीति । ल + अच् ।) चौरः । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मल्लः, पुं, (मल्लते भयं धारयतीति । मल्ल + बाहु-
लकान् उः ।) भालुकः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मव, नष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) नष्टो बन्धनम् । मवति चौरं
लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मवितः, त्रि, (मव + कर्मणि क्तः ।) बह्वः ।
इत्यमरटीकायां खामी ॥

मव, बन्धे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मवति चौरं राजा । यदया-
न्तोऽयमित्येके । इति दुर्गादासः ॥

मश, ध्वनौ । कोपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०
पर०-अक०-सेट् ।) मशति मशकः । इति
दुर्गादासः ॥

मशकः, पुं, (मशति ध्वनतीति । मश् + अच् ।
संज्ञायां कन् ।) कौटविशेषः । मशा इति भाषा ॥

तत्पठ्यायः । वक्षतुष्टः २ छयाष्टः ३ छम्-
मक्षिकः ४ राज्ञिनागरदः ५ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । १।११।२७ ।

“तुदन्त्यामन्त्रं दंशा मशका मत्तुणादयः ।
रुदन्तं विगतज्ञानं क्षमयः क्षमिकं यथा ॥”)

तन्नाशकधूपो यथा,—
“त्रिफलाञ्जनपुष्पाणि भलातकशिरीषकम् ।

लातासर्पसर्पसश्चैव विडङ्गश्चैव गुग्गुलुः ।
एते धूपैर्मल्लिकाणां मशकानां विनाशनम् ॥”

इति गारुड १८१ अध्यायः ॥
चर्मभेदः । स तु खनामख्यातचर्मनिर्मित-

क्षेहादिपात्रम् । रोगविशेषः । माशा इति
हिन्दी । अक्षिण इति वज्रभाषा ॥ इति शब्द-
रत्नावली ॥ * । मशकरोगमाह ।

“अवेदनं स्थिरश्चैव यत्तु गात्रे प्रदृश्यते ।
मावयन् लण्यसुखं मलिनं मशकं दिशेत् ॥”

स्थिरं अचलम् । अस्य चिकित्सा यथा,—
“चर्मकीलं जतुमणिं मशकांस्तिलकालकान् ।

उत्तुल्य शस्त्रेण दहेत् चारामिध्यामशेषतः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥
अपि च

“लशुनानानु चर्गस्य चर्षो मशकनाशनः ॥”
इति गारुड १७५ अध्यायः ॥

मशकी, [नृ] पुं, (मशकाः सन्ध्यामिति ।
मशक + इनिः ।) उदुम्बरवृक्षः । इति हेम-
चन्द्रः । ४।१८८ ॥

मशहरी, स्त्री, (मशं मशकं हरतीति । हृ +
“हरतेरनुदात्तमनेच्” ३।२।६ । इति अच् ।
स्त्रियां ङीष् ।) मशकनिवारकप्रावरण-

विशेषः । मशारि इति भाषा ॥ चतुष्क्री २ ।
इति जटाधरः ॥

मशुनः, पुं, (मे समये न्ययति वर्द्धते इति । श्च +
बहुलवचनान् नक् । ततः निपातितः ।)
कुङ्कुरः । इति शब्दमाला ॥

मव, वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) मवति । इति दुर्गादासः ॥

मविकूपी, स्त्री, (मवेः कूप इव । मविकूप +
अल्पार्थे ङीष् ।) मस्याधारः । इति हेमचन्द्रः ॥
३।१४८ ॥

मविधानं, स्त्री, (धीयतेऽस्मिन्निति । घा + अघि-
करणे ल्युट् । मविधानं स्थानम् ।) मस्याधारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३।१४८ ॥

मघीलेखदलः, पुं, (मघीर्भिलेखं लेखनयोग्यं दलं
यस्य ।) श्रीतानवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मव, इत्य ई परिभाषे । परिभाषे । इति कवि-
कल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-पर०-सक०-सेट् । निहाया-
मुनिट् ।) इव, अमसत् अमाचीत् अमचीत् ।

अस्मात् पुषादित्वात्त्रिंशं उ इत्यन्ते । य, मस्यति
धान्यं यद्गी । परिभाषातीत्यर्थः । ई, मसः । परि-

वामं कस्यचिदगुरोधात् । इति दुर्गादासः ॥

मसकः, पुं, (मस्यते परिमयीतेऽसौ । मस +
कर्मणि चः । अल्पार्थं कन् ।) क्षुद्ररोग-
विशेषः । मासा इति लोके प्रसिद्धः । तल-

त्वायं यथा,—
“अवेदनं स्थिरश्चैव यत्तु गात्रे प्रदृश्यते ।

मावयन् लण्यसुखं मलिनं मसकं दिशेत् ॥”

अवेदनं वेदनारहितम् । स्थिरम् अचलम् ।
तच्चिकित्सा यथा,—

“चर्मकीलं जतुमणिं मसकांस्तिलकालकान् ।
उत्तुल्य शस्त्रेण दहेत् चारामिध्याम-

शेषतः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मसनं, स्त्री, (मस्यते इति । मस् + ल्युट् ।) वीम-
रानीवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मसरा, स्त्री, (मस् + बाहुलकात् अरच् । स्त्रियां
टाप् ।) मस्तरः । इति जटाधरः ॥

मसारः, पुं, (मस् + भावे क्तिप् । मसं परिमाणं
नष्टंतीति । ऋ + अच् ।) इन्द्रनीलमणिः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, नैषधचरिते ।
६।१०४ ।

“चकास्ति बिन्दुचतुकातिचातुरी-
चनानुबिन्दुमुतिकेतवात्तव ।

मसारताराणि । ससारमात्मना
तनोषि संसारमसंशयं यतः ॥”)

मसारकः, पुं, (मसार + स्वार्थे कन् ।) इन्द्रनील
मणिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिः, स्त्री, पुं, (मस्यते परिणमते इति । मस +
“सन्धधातुश्च इन्” । उणा० ४।११७ ।

इति इन् ।) लिपिप्रयोजना । लेखनद्रव्यम् ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पठ्यायः । मसि

जनम् २ पत्राङ्गनम् ३ । इति त्रिकाण्शेषः ॥
मेला ४ काली ५ अङ्गनम् ६ मसौ ७ । इति

शब्दरत्नावली ॥ रङ्गनी ८ । इति खामी ॥
मलिनाम्बु ९ मशौ १० । इति हेमचन्द्रः । ३।

१४८ ॥ शेषालिकावृक्षम् । इति रुद्रः शब्द-
रत्नावली च ॥

मसिका, स्त्री, शेषालिका । इति शब्दरत्नावली ।
मलिका इति ग्रन्थान्तरे पाठः ॥

मसिधानं, स्त्री, (मसिधानं आधारः ।) मस्या-
धारः । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिधानी, स्त्री, (मसिधानी ।) मस्याधारः ।
दोषाति इति भाषा ॥ तत्पठ्यायः । मसिमणिः

२ मेलान्युः ३ वर्णकूपिका ४ मेलान्या ५
मेलान्यु ६ मसिधानम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥

मसिकूपी ८ । इति हेमचन्द्रः ॥ मसिकूपिका ९ ।
इति जटाधरः ॥

मसूरः

मसूरः, स्त्री, (मसूते परिमोयते गन्धयति । मसू + “बहुलमन्त्राणि ।” उणा० २ । ४६ । इति इणच् ।) सपिण्डकम् २ । इत्युवादिर्कोषः ।

मसिप्रणः, पुं, (मसिः काशी प्रणमस्य ।) लेखकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मसिप्रणः, स्त्री, (मसिं प्रकर्षेण कृते उद्गिरतीति । प्र + कृ + णिप् ।) मस्याधारः । इति हारावली । लेखनी । इति कैचित् ।

मसिमणिः, स्त्री, (मस्याधारो मणिरिवेति ।) मस्याधारः । इति शब्दरत्नावली ।

मसिवर्द्धनः, स्त्री, (मसिं वर्द्धयतीति । उष् + णिच् + क्तुः ।) रसगन्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मसी, स्त्री, (मसि + कृदिकारादिति ङीष् ।) काशी । (यथा, नैषधचरिते । ६ । ६३ ।

“त्वदास्यं निर्यन्मदनीकद्वयं शो-
मसीमयं सज्जितरूपभागिव ।”)

शुभालिकावृत्तम् । इति शब्दरत्नावली ।

मसोजलं, स्त्री, (मस्या जलम् । राहोः शिर इतिवत् अमेदे वही ।) मसी । काशी । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मसीधानी, स्त्री, (मस्या धानी पात्रम् ।) मस्याधारः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मसीना, स्त्री, (मस् + “बहुलमन्त्राणि ।” उणा० २ । ४६ । इति इणच् । पृषोदरादि स्वादीर्घः । स्त्रियां टाप् ।) खनामस्यात-
ग्रहम् । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“मसीना चातवी चिह्ना क्षुभोमामालिका
मिता ।”

मसुरः, पुं, (मसूते परिमोयतेऽसौ । मस् + “मसेच् ।” उणा० १ । ४४ । इति उरन् ।) मसुरकलायः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मसुरा, स्त्री, (मसूति प्रणयत्वेन परिणमत्यसा-
विति । मस् + उरन् । स्त्रियां टाप् ।) वेश्या । ऋद्धिप्रमेदः । इति मेदिनी । रे, २०१ ।

मसुरः, पुं स्त्री, (मसूते परिमोयतेऽसौ । मस् + “मसेरुन् ।” उणा० ५ । १ । इति ऊरन् ।) ऋद्धिप्रमेदः । मसुरी कलाइ इति भाषा । (अस्याधिपतिर्मवराशः । यथा, दृढतुसंहितायाम् । ४१ । २ ।

“वखापिककुतुपागं

मसूरगोधूमरालकयवानाम् ।

खलसम्भवौचधीर्गं

कनकस्य च कीर्तितो मेघः ।”)

तत्पर्यायः । मङ्गल्यकः २ । इत्यमरः । २०६ । १७ ।

मसुरः ३ ऋद्धिक्वाचनः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मसुरा ५ मसुरा ६ । इति मेदिनी । रे, २०१ ।

रागहालिः ७ मङ्गल्यः ८ पृथुवीजकः ९ मुरः १०

कल्याणवीजः ११ शुद्धवीजः १२ मसुरकः १३ ।

इति राजनिर्घण्टः । मङ्गल्यः १४ मसुरका १५ ।

इति भावप्रकाशः । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

शीतत्वम् । संघ्राह्यत्वम् । कफपित्ताश्लितम् ।

वातामयकरत्वम् । भ्रूजलक्ष्णहरत्वम् । कसु-

मसूरि

त्वच । इति राजनिर्घण्टः । असुरहरत्वम् । कृत्तलम् । ज्वरनाशित्वच । इति भाव-
प्रकाशः । तस्य यूषगुणाः । संघ्राह्यत्वम् । खादुपाकित्वम् । प्रमेहपित्तश्लेष्मज्वरातीसार-
नाशित्वच । इति राजनिर्घण्टः ।

मसुरकः, पुं, (मसुर इव प्रतिक्षतिरिति । मसुर + कन् । संज्ञायां कन् वा ।) उपवर्द्धविशेषः । गोल वालिग्र इति भाषा । तत्पर्यायः । चतुरः २ चातुरः ३ अङ्गैकः ४ चक्रगङ्गुः ५ । इति शब्दरत्नावली । (स्त्रीषेऽपि दृश्यते । यथा, दृढतुसंहितायाम् । ४३ । ४३ ।

“अष्टात्रि नीलरक्तं

तृतीयमिन्ध्रे भूषणं दत्तम् ।

असितं यमचतुथ

मसुरकं कान्तिमदयच्छन् ।”)

मसुरविदना, स्त्री, (मसुरस्यैव विशिष्टं दल-
मस्याः । स्त्रियां टाप् ।) लण्यजिह्व । इत्यमरः । २ । ४ । १०६ । (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६ । १८७ ।

“मसुरविदनाकारतूनाङ्गिन्नकलेवरः ।

पौषे चान्दे चतुस्त्रिंशं नवमेन्द्रे चिते नृतः ।”)

श्यामकता । इति रत्नमाला ।

मसुरा, स्त्री, (मसूति परिणमतीति । मस् + ऊरन् । स्त्रियां टाप् ।) वेश्या । मसुरकलायः । इति मेदिनी । रे, २०१ ।

मसुरिका, स्त्री, (मसुरेव । मसुरा + कन् । स्त्रियां टाप् । अत इत्वच ।) कुट्टनी । इति शब्द-
माला ॥ ४४॥ वसनरोगः । तस्योत्पादनक्रिया टीका इति ख्याता । सा तु गोक्षनन-नर-
गात्रज-मसुरिकापूयेन भवति । यथा,—

“धेनुक्षन्त्यमसुरिका नराणाञ्च मसुरिका ।

तत्पलं बाहुमन्त्राञ्च श्रृङ्खलान् एहं तवान् ॥

बाहुमन्त्रे च श्रृङ्खलाणि रक्तोत्पत्तिकराणि च ।

तत्पलं रक्तमिति स्मोटकज्वरसम्भवम् ॥”

इति धन्वन्तरिस्तत्राक्त्येयम् ।

तत्पर्यायः । पापयोगः २ रक्तवटी ३ मसुरी

४ । इति शब्दरत्नावली ॥ ४४॥ अथ मसुरिका-

घिकारः । “तत्र मसुरिकाविप्रलङ्घनिदान-

पूर्विकां संप्राप्तिमाह ।

‘कट्फलवणश्चरविहङ्गाध्यशनाशनैः ।

दुष्टनिष्पावशाकाटैः प्रदुष्टपवनोदकैः ॥

क्रुद्धयहेचकाद्यापि देशे दोषाः ससृज्जवाः ।

जनयन्ति शरीरेऽस्मिन् दुष्टरक्तेन मज्जताः ॥

मसुराक्षतिसंस्थानाः पिडकाः स्युर्मसुरिकाः ।

चारी यवचारः । विहङ्गाध्यशनाशनैः कट्फ-

लिविहङ्गान्तामशनेः । अथ च अध्यशनाशनं

अधिकमशनं अध्यशनम् । दुष्टनिष्पावशाकाटैः

दुष्टनिष्पावशाकाटैः । आद्यशब्दाभ्यामुकादि

तैः । प्रदुष्टपवनोदकैः सविषकुसुमादिसंस्पर्श-

क्रुद्धयहेचकाद्यापि देशे देशे क्रुद्धयश्च राहु-

शनेश्चरादयस्त्रेधाभीक्ष्ण्यद्दृष्टेः यस्मिन् देशे

क्रुद्धयद्दृष्टिः तत्रापि मसुरिकोत्पत्तिरित्यर्थः ।

मसूरि

मसुराक्षतिसंस्थाना मसुरस्य वा क्षाति-
क्षतसंस्थानमाक्षतियां ताः ॥ ४४॥ अथ
पूर्वैरूपमाह ।

‘तासां पूर्वं ज्वरः कक्षुर्गान्धोऽरतिर्धमः ।

त्वचि श्लोकः सवेदण्यो नेचरागस्तथैव च ॥’

वातजामाह ।

‘स्मोटाः क्षणादद्या कृत्वाक्षीववेदना-
त्विताः ।

कठिनाश्चिरपाकाश्च भवन्त्यनित्यसम्भवाः ॥

‘सन्ध्यास्थिपक्ष्मणां भेदः कासः कम्पोऽरतिर्धमः ।

श्लोषस्ताख्योऽस्तिष्ठानां ढव्या चारुचिचंयुता ॥’

पेत्तिकामाह ।

‘रक्ताः पीताः श्विताः स्मोटाः सदाहाक्षीव-
वेदनाः ।

भवन्त्यश्चिरपाकाश्च पित्तकोपसमुद्भवाः ॥

‘विहमेदद्याङ्गमहैश्च दाहस्तृणारुचिस्तथा ।

सुखपाकोऽपिपाकश्च ज्वरक्षीवः सुदाहवः ॥’

रक्तजामाह ।

‘रक्तजायां भवन्त्येते विकाराः पित्तजस्तथाः ॥’

अथ कफजामाह ।

‘श्वेताः क्षिप्ताः श्लेष्मं स्थूणाः कक्षुरा मन्द-
वेदनाः ।

मसुरिकाः कपोलनाश्चिरपाकाः प्रकीर्तिताः ॥

कफप्रसेकः क्षेमिथं शिरोदन्त्याजगौरवम् ।

कुक्षासः सारुचिनिदा तन्नालस्यसमन्विताः ॥’

सान्निपातिकीमाह ।

‘नीलाश्चिपिटविस्तीर्णा मध्ये निम्ना महादन्धः ।

पूतिसावाचिरं पाकाः प्रभूताः सर्वदोषजाः ॥’

सप्रदायुगतामाह ।

‘मसुरिकाश्चैवं प्राप्तास्तोयवुद्वुदसन्निभाः ।

खल्यदोषाः प्रजायन्ते भिन्नास्तोयं खल्विति च ॥’

त्वचं प्राप्ताः त्वच्छब्देनात्र रस उच्यते रसा-

श्रयत्वात् ॥ ४४॥ रक्तस्यामाह ।

‘रक्तस्या जोहिताकाराः शीघ्रपाकास्तुल्यचः ।

साध्या नात्यर्थदृष्टास्तु भिन्ना रक्तं खल्विति च ॥’

साध्या रक्तस्या इत्यर्थः । नात्यर्थदृष्टास्तु अत्यर्थ-

दृष्टशोभिताः पुनर्न साध्याः किन्तु कट-

साध्याः ॥ ४४॥ मसिख्यामाह ।

‘मसिख्याः कठिनाः क्षिप्ताश्चिरपाकास्तु-

त्वचः ।

गात्रभूलानिर्गन्धं कक्षुर्गन्धोऽदाहद्वान्विताः ॥’

मेदस्यामाह ।

‘मेदोऽत्र मज्जकाकारा नृदवः किञ्चिदुन्नताः ।

चोरज्वरपीताश्च स्थूणाः क्षिप्ताः सवेदनाः ।

सम्भोहारतिसन्तापाः कश्चिदाभ्यो विनिस्तरेत् ॥’

अस्थिमज्जागतं प्राह ।

‘क्षुदा गात्रसमा कृत्वाश्चिपिटाः किञ्चिदुन्नताः ।

मज्जस्था श्लेष्मसम्भोहवेदनारतिसंयुताः ॥

अभरंशेव विह्वानि कुन्त्यन्त्यस्थीनि सन्त्यतः ।

क्षिन्दन्ति मर्मैधामानि प्राणानाशु हरन्ति ताः ॥’

गात्रसमाः गात्रसुल्लयकाः । चिपिटाः चिपि-

टाकाराः । मज्जायद्द्विधास्थोऽपि

मसूरि

तदाधारत्वात् । अतएवापि भ्रमरेणैव विज्ञानि
कुर्वन्त्यस्त्रीनि सर्वत इति । मन्मथामानि
मन्मथानानि ॥ * ॥ शुक्रगतामाह ।

‘पक्षाभाः पिङ्काः क्षिप्वाः श्लक्ष्णाश्चाद्यर्ध-
वेदनाः ।

क्षमिन्नारतिस्मोहदाहोन्मादसमन्विताः ।
शुक्रगता मसूर्यास्तु लक्ष्यानि भवन्ति हि ।
निर्दिष्टं केवलं चिह्नं जीवनम् न दृश्यते ।
पक्षाभाः पक्षाकाराः न तु पक्षाः । श्लक्ष्णाः
क्षीमताः । निर्दिष्टं केवलं चिह्नं नखस्या-
क्षिकित्वा युक्ता यतो जीवनं न दृश्यते ।
समाप्येता दोषहेतुं विना न भवन्ति । दोष-
मन्तरेण रसादिदुष्टेरभावादित्यत आह ।
‘दोषमिभ्यस्तु सप्तेता द्रष्टव्या दोषलक्षणेः ॥’
चर्मेणामाह ।

कच्छरोधारचौ तन्त्रा प्रलापारतिसंयुताः ।
दुश्चिकित्वाः ससुद्दिष्टाः पिङ्काश्चर्मेसंज्ञिताः ॥
रोमान्तिकामाह ।

‘रोमकूपोन्नतिसमा रागिण्यः कक्षपित्तजाः ।
कासारोचकसंयुक्ता रोमाश्चत्वरपूर्विकाः ॥’
साध्याः प्राह ।

‘त्वगन्ता रक्तगात्रैव पित्तजाः श्लेष्मवाक्षाया ।
श्लेष्मपित्तलताश्चैव सुखसाध्या मसूरिकाः ।
इमा विनापि क्रियया प्रशान्तिं शरी-
रिणाम् ॥’

त्वगन्ता रसगताः ॥ * ॥ कटुसाध्यतमाः प्राह ।
‘वातजा वातपित्तोत्था वातश्लेष्मलताश्च याः ।
कटुसाध्यतमास्तास्तु यन्नादेता उपाचरेत् ॥’
असाध्याः प्राह ।

‘असाध्याः सन्निपातोत्थास्तासां वक्ष्यामि
लक्षणम् ।

प्रवालसङ्घाः काश्चित् काश्चिन्मूलफलोपमा ।
लोहजालसमाः काश्चित्तसीफलसन्निभाः ॥
आसां बहुविधा वर्णा जायन्ते दोषभेदतः ॥’
प्रवालसङ्घा इत्यादि । आसां प्रवालजम्बुफल-
लोहगुटिकातसीफलसादृश्यं वर्णन । अशुक्त-
वर्णसंघट्टार्थमाह । आसां बहुविधा वर्णा
इति ॥ * ॥ अपराक्षासाध्याः प्राह ।

‘कासो हिक्का प्रमोहश्च त्वरस्तोत्रः सुदारुणः ।
प्रलापारतिस्पर्शाश्च श्लक्ष्णा दाहोऽतिघूर्णता ॥’
दाहस्थाने दौर्गन्ध्य इति च पाठः ।

‘सुखेन प्रसवेदन्तं तथा प्रायेण चक्षुषा ।
कक्षे सुधुरं कक्षा नसित्वार्थदानम् ॥
मसूरिकाभिभूतस्य यस्मैतानि भिषग्वरेः ।
लक्ष्यानीह दृश्यन्ते न दद्यात्तत्र भेषजम् ॥’
मसूरिकास्वरिणमाह ।

‘मसूरिकाभिभूतो यो भृशं घ्रायन् निश्चिन्तु ।
स भृशं त्यजति प्राणान् लघ्वार्ता वायुदूषितः ॥
वायुदूषितः अपतनकादिवातव्याघ्रदूषितः ॥
मसूरिकाहेतुकं शोथविशेषमाह ।
‘मसूरिकान्तं शोथः स्यात् कूपरं मणिवन्धकं ।
तथाचमनं वापि दुश्चिकित्सः सुदारुणः ॥’

६५०

मसूरि

दुश्चिकित्सः कटुसाध्यः । दुःशब्दोऽत्र निषेधि
तेनासाध्य इत्येके ।

‘काश्चिद्विनापि यत्नेन सिध्यन्त्यासु मसूरिकाः ।
दृष्टाः श्लक्ष्णतराः काश्चित् काश्चित् सिध्यन्ति
वा नवा ॥

काश्चिन्नेव तु सिध्यन्ति साध्यमानाः प्रयत्नतः ॥’
अथ मसूरिकायाश्चिकित्सा ।
‘मसूरिकायां कुडोक्ता लेपनादिक्रिया हिता ।
पित्तश्लेष्मविसर्पौक्तक्रिया चात्र प्रशस्यते ॥
श्वेतचन्दनकल्कोक्तं हिलमोचीभवं द्रवम् ।
पियेन्मसूरिकारम्भे नैव वा केवलं रसम् ॥’
हिलमोचिका शाकविशेषः । कुरकुर इति
लोके ।

‘हि पञ्चमूल्यौ राज्ञा च धातुशरीरं दुरालभा ।
सान्द्रतं धान्यकं सुक्तं जयदातमसूरिकाम् ॥
मञ्जिष्ठा बहुपात्रमक्षिशरीरोडुम्बरत्वचः ।
वातजायां मसूर्यां स्यात् प्रलेपः सष्टतो हितः ॥’
बहुपादः ।

‘गुडूची मधुकं द्राक्षा मोरटं दाडिमैः सह ।
पाककाले प्रदातव्यं भेषजं गुडसंयुतम् ॥
तेन कुप्यति नो वायुः पाकं यान्ति मसूरिकाः ।
मसूरिकासु सञ्जीत शालीन् सुज्ञान् मसूर-
कान् ॥

रसं मधुरमेवाद्यात् सैन्धवश्चाणमात्रकम् ।
पटोलमूल कथितं मोरटं सुरसं तथा ॥’
पटोलमूलं कथितमित्यत्र पटोलं कथितश्चैवति
वा पाठः ।

‘आदावेव मसूर्यास्तु पित्तजायां प्रयोजयेत् ।
निम्बपर्पटकः पाठा पटोलश्चन्दनद्वयम् ॥
उशीरं कटुका धात्री तथा वासा दुरालभा ।
एषां पानं शुभं शीतसुप्तं शर्करान्वितम् ।
मसूर्यां पित्तजायान्तु प्रयोक्तव्यं विज्ञानता ॥
दाहं त्वरं विसर्पं च ब्रूयै पित्ताधिकंऽपि च ।
मसूर्यां रक्तजा नाशं यान्ति शोणितमोक्षणेः ॥
वासासुप्तकभूनिम्बजिम्बुलेन्मयवासकम् ।
पटोणारिष्टकं वापि काथयित्वा समाचिकम् ।
पिवेत्तेन प्रशान्तिं मसूर्यैः कफसम्भवाः ॥’
इन्द्रः इन्द्रयवः ॥ * ॥

‘शरीरोडुम्बरत्वग्भ्यां खदिरारिष्टजेजलेः ।
कफोत्थासु मसूरीषु लेपः पित्तात्यतासु च ॥ * ॥
निम्बपर्पटकः पाठा पटोलः कटुरोहिणी ।
चन्द्रे हे उशीरश्च धात्री वासा दुरालभा ॥
एव निम्बादिकः काथः पीतः शर्करयान्वितः ।
मसूरौ सर्वजां हन्ति त्वरदोषसंयुताम् ॥ * ॥
उत्थिता प्रविशद् द्या च तां पुनर्मासृतां नयेत् ।
काश्चनारत्नचः काथकाप्यचूर्णावचूर्णितः ॥’
ताप्यं सुवर्णमाचिकम् ।

‘घात्रीफलं समधुकं कथितं मधुकंयुतम् ।
सुखं कष्टं ब्रूयै जातं गण्डवार्थं प्रशस्यते ॥ * ॥
अक्षणीः संकं प्रशंसन्ति गवेषुमधुकान्मुना ।
गवेषुगवेषुका । गवेषुया इति लोके ।
मधुकं त्रिफला मर्द्धा दान्त्री त्वक् नौतसुप्तकम् ।

मसूरि

उशीरजोषमञ्जिष्ठा प्रलेपाश्चोत्तमे हिताः ।
नक्षत्रमन्त्रेण दृग्गता मसूर्या न भवन्ति च ॥
प्रलेपं चक्षुषोर्दद्याद्दुर्गारस्य वल्कलेः ।
पञ्चवल्कलचूर्णेन कोदिनीमवधूयते ।
भक्षणं केचिदिच्छन्ति केचिन्नोमयरेणुना ॥
सुधवीपचनिर्यासं हरिद्राचूर्णसंयुतम् ।
रोमजत्वरसंयुक्तद्रव्यानां शान्तिं ये पिवेत् ॥’
निर्यासं द्रवम् ॥ * ॥ अथ मसूरिकाभेदस्य
शीतलाया अधिकारः । तत्र शीतलाया रूप-
माह ।
‘देया शीतलायाक्रान्ता मुख्यैव हि शीतला ।
त्वर एव तथा भूताधित्तो विषमत्वरः ।
सा च सप्तविधा स्याता तासां भेदान् प्रचक्षते ॥
त्वरपूर्वा दृष्टतत्कोटिः शीतला दृष्टती भवेत् ।
सप्ताहान्निसरवेधा सप्ताहान् पूर्णतां ब्रूयेत् ॥
ततस्तृतीये सप्ताहे शुष्यति खलति स्वयम् ।
तासां मध्ये यदा काश्चित् पाकं गत्वा स्फुटं
सवेत् ॥

तत्रावधूतं कुर्याद्वनगोमयभक्षणम् ।
निम्बसत्पत्रश्लाघाभिर्मन्त्रिकामपसारयेत् ॥
जलञ्च शीतलं दद्यात् त्वरेऽपि न तु दापयेत् ।
स्यापयेत्तं स्थले पूते रन्ध्रे रहसि शीतले ॥
नामुचिः संसृष्टस्तु न च तस्थान्तिकं ब्रूयेत् ।
बहवो भिषजो नात्र भेषजं योजयन्ति हि ॥
केचित् प्रयोजनस्यैव मत्तमेवामय ब्रूये ॥ * ॥
ये शीतलेन सलिलेन विपिच्य सन्धक्
चिच्छाजबीजसहितं रजनीं पिवन्ति ।
तेषां भवन्ति न कदाचिदपीह देहे
पीडाकरा जगति शीतलिका विकाराः ॥
मोक्षारसेन सहितं सितचन्द्रेण
वासारसेन मधुकं मधुकं वाद्य ।
आदौ पिवन्ति सुमनाःस्वरसेन मिश्रं
ते नाप्नुवन्ति भुवि शीतलिकाविकारान् ॥’
मोक्षारसेन कदलीसम्भजलेन । मधुकं वाद्य
अथवा मधुना । आदौ पूर्व्यरूपे त्वरागमन-
मात्रे । सुमनाःस्वरसेन जातोपचारसेन ।
‘शीतलासु क्रिया कार्या शीतला रचया सह ।
बध्नीयान्निम्बपत्राणि परितो भवनान्तरे ॥
कदाचिदपि नो कार्यमुच्छिद्यस्य प्रवेष्टनम् ।
स्मोट्यधिकदाहेषु रक्षारेणूत्करो हितः ॥
तेन ते शोषमायान्ति प्रपाकं न भवन्ति च ।
रक्षारेणूत्करः युष्मद्गोमयभक्षणचूर्णतः ॥
चन्दनं वासकी सुक्तं गुडूची द्राक्षया सह ।
एषां शीतकषायस्तु शीतलात्वरनाशनः ॥’
शीतकषायो हिमः ।
‘जपहोमोपहारैश्च दानसख्ययनार्चनैः ।
विप्रगोश्रमगौरीणां पूजनेस्तां समं नयेत् ॥
स्त्रीञ्च शीतलादेयाः पठेत् शीतलनोऽन्तिके ।
ब्राह्मणः श्रद्धया युक्तस्तन शान्तिं शीतला ॥
स्कन्द उवाच ।
भगवन् । देवदेव । शीतलायाः स्तवं शुभम् ।
वक्तुमर्हस्यश्रेष्ठ विस्मोटकभयापहम् ॥

मस्क

रश्मि उवाच ।

नमामि शीतला देवीं राखभार्या दिगम्बरीम् ।
मार्जनीकलघोषितां कर्पाणकृतमस्ककाम् ॥
वन्देऽहं शीतला देवीं सर्वरोगभयापहाम् ।
यामासाद्य निवर्त्तत विस्फोटकभयं महत् ॥
शीतले शीतले सति यो ब्रूयाद्वाहपीडितः ।
विस्फोटकभयं घोरं क्षिप्रं तस्य प्रशस्यति ॥
यस्मात्सुदकमध्यं तु धृत्वा संपूजयेत्तरः ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
शीतले स्वरदग्धस्य प्रतिगन्धगतस्य च ।
प्रनटचक्षुषः पुंसस्त्वामाहुर्गोवनीषधम् ॥
शीतले तनुजान् रोगान् शृणां हरति दुस्तरान् ।
विस्फोटकविशीर्षाणां तमेकाश्रयवर्षिणी ॥
गलगन्धयद्वा रोगा ये चास्य दारुणा वृणाम् ।
तदनुधानमाचरेण शीतले यान्ति ते क्षयम् ॥
न मन्त्रो नौषधं किञ्चित् पापरोगस्य विद्यते ।
तमेका शीतले ! जात्री नान्यां पश्यामि देव-

ताम् ॥

नृगालतनुसदृशीं नाभिस्तुक्कध्यसंस्थिताम् ।
यस्यां विचिन्त्यहेवौ तस्य न्ययुर्न जायते ॥
अष्टकं शीतलादेव्या यः पठेन्नानवः सदा ।
विस्फोटकभयं घोरं कुले तस्य न जायते ॥
ओतथं पठितव्यं नरेभ्यस्तिसमन्वितैः ।
उपसर्गविनाशाय परं स्वस्थयनं महत् ॥
शीतलाष्टकमेतद्धि न देयं यस्य कस्यचित् ।
दातव्यं हि सदा तस्मै भक्तिमद्भक्तान्वितो हि

यः ॥

इति श्रीस्कन्दपुराणे काशीखण्डे शीतलाष्टक-
स्तोत्रं समाप्तम् ॥” इति भावप्रकाशे मध्यखण्डे
चतुर्थो भागः ॥

मस्करिका, स्त्री, मशहरि । मशारि इति भाषा ।
यथा—

“दंष्ट्राश्च मशकाश्चैव वर्षाकाले निवारयेत् ।
मस्करिकाभिः प्राकृत्य मशकादिभिरमच्युतम् ॥”

इति पाक्षे क्रियायोगसारे १० अध्यायः ॥

मस्करी, स्त्री, (मस्कर + क्त्याङ् डीष् ।) पाप-
रोगः । इति मेदिनी । रे, २०१ ॥ स तु वसन्त-
रोग इति प्रसिद्धः । त्रिष्टुत् । रक्तत्रिष्टुत् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मस्क्यं, वि, (सम्बोधोति दीप्यते इति । ऋक्ष दीप्तौ
+ इगुपधेति कः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)
अककंशम् । क्षिप्रम् । इति मेदिनी । खे, ७० ॥
(यथा, रघुवंशटीकाकारम्भे मल्लिनाथः ।

“करुणामस्क्यैः कटाक्षपतिः

जुह्व मासम् । क्षतार्थसार्थवाहम् ॥”)

मस्क्या, स्त्री, (मस्क्य + क्त्याङ् टाप् ।) उमा ।

इति मेदिनी । खे, ७० । मसीना इति भाषा ॥

मस्क, उ गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भ्रा-
आत्म०-सक०-सट् ।) इत्यमध्य इति दुर्ग-
सिंहः । (किपि संयोगादलोप मक् । नृहृन्व-
मध्य इत्येकं । किपि संयोगान्तलोपे मट् । उ,
मस्कते । इति दुर्गादासः ॥

मस्कः

मस्करः, पुं, (मस्कते गच्छत्यनेनेति । मस्क +
वाहुलकादरः । यद्वा, मकर + “मस्करमस्क-
रिणौ वेष्टपरिवाजकयोः ।” ६ । १ । १५४ । इति
सुट् निपात्यते । इति काशिका ।) वंशः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १६१ । रत्नवंशः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मस्करी, [न] पुं, (मस्कते इतस्ततो गच्छत्यनेनेति ।
मस्क + वाहुलकादरः । मस्करी एकः सोऽ-
ख्यस्येति । मस्कर + इनिः । यद्वा, मा कर्तुं
कर्मे निषेधुं शीलमस्य । “मस्करमस्करिणौ
वेष्टपरिवाजकयोः ।” ६ । १ । १५४ । इति
इनिर्निपात्यते ।) भिक्षुः । इत्यमरः । २ । ७ ।
४७ ॥ (यथा, भट्टिकाव्ये । ५ । ६१ ।

“अधौयन्मातृविहङ्गां धारयन् मस्करिप्रतम् ।
वदन् वक्त्रकुलिस्फोटं भुञ्जेपञ्च विजोकयन् ॥”)
चक्रः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मसृज, औ श टु औ स्त्राने । इति कविकल्प-
द्रुमः ॥ (तुदा०-पर०-अक०-अनिट् ।) इत्य-
मध्यः किपि संयोगादिलोपे मक् । औ, मयः ।
श, मज्जती मज्जन्ती । टु, मज्जयुः । अमाङ्गीत् ।
स्त्रायनेऽनेनेति स्त्रानमिह जलान्तःप्रवेशः ।
मज्जति प्रसृजती जले । इति दुर्गादासः ॥

मस्कं, स्त्री, (मस्यते परिभीयते । मस् परिमाणे +
क्तः ।) मस्ककम् । इति द्विरूपकोषः ॥ (यथा,
अमरटीकायां मनुष्यवर्गः । ६५ । रघुनाथ
चक्रवर्तिनृत्तश्लोकः ॥

“दृष्टकमस्कुलमस्तिनृहस्तः

सुललिततिलकविभूषितमस्तः ॥”)

मस्तकः, पु, स्त्री, (मस्यते परिभीयते । मस्
+ इष्यश्रिभ्यां तकन् ।) उणा० ३ । १४८ ।
इत्यत्र । “वाहुलकात् मस्यतरपि तकन् ।”
इत्युज्ज्वलदत्तोक्त्या तकन् ।) प्रधानाङ्गम् । माधा
इति भाषा ॥ (यथा, मार्कण्डेयपुराणे । १४ ।
७८ ।

“विभ्रतु क्षेपमवाप्नोति सोऽप्येव शिरसा

शिराम् ।

क्षुत्तत्तामोऽहर्निशं भारपीडायायित

मस्तकः ॥”)

तत्पर्यायः । उत्तमाङ्गम् २ शिरः ३ शीर्षम् ४
मूर्द्धा ५ । इत्यमरः । २ । ६ । ६४ ॥ सुष्ठुम् ६
शिरम् ७ । इति शब्दरत्नावली ॥ वराङ्गम् ८ ।
इति जटाधरः ॥ कम् ९ पुच्छम् १० मौलिः ११
कपालम् १२ केशभूः १३ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (मस्तम् १४ । इति द्विरूपकोषः ।)
तस्य शुभाशुभलक्षणं यथा,—

“हृत्त्राकारैः शिरोभिस्तु वृषा निम्बशिरा घनौ ।

क्षिपिपेक्षे पितृमृत्युर्गवाद्याः परिमस्कुलैः ॥

घटमूर्द्धा पापसंक्षिप्तनाद्यैः परिवर्त्तितः ॥”

इति गारुड ६६ अध्यायः ॥

मस्तके अधोमुखसङ्घसदलकमलमस्ति तत्
कर्णिकायां परमात्मा तिष्ठति । यथा । स्वाङ्गं
उत्तमौ करो ज्ञत्वा सोऽहमिति जीवात्मानं

मस्तुलु

हृदयस्थं दीपकलिकाकारं मृणाधारस्थकुल-
कुलनिम्बा सह सुसन्नावर्त्मना मृणाधारस्थाधि-
ष्ठानमन्त्रिपूरानाहतविशुद्धाश्चाख्यवटचक्राणि
भित्त्वा शिरोऽवस्थिताधोमुखसङ्घसदलकमल-
कर्णिकान्तामृतपरमात्मनि संयोज्येत्यादि तत्त-
वारः ॥ तथा च ।

“सुसन्नावर्त्मना सोऽहमिति मन्त्रेण योजयेत् ।
सहस्रारे शिरःस्थाने परमात्मनि देशिकः ॥”

इति गीतमीयतन्त्रम् ॥

मस्तककोहः, पुं, (मस्तकस्य कोहः ।) शिरो-
मञ्जा । यथा,—

“गोदन्तु मस्तककोहो मस्तिष्को मस्तुलुङ्गकः ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥

मस्तकाख्यः, पुं, (मस्तकमिति आख्या यस्य ।)
हृत्पशिरः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

मस्तदान, स्त्री, (मस्तं मस्तकमिव उच्यं दारु ।)
देवदारु । इति भावप्रकाशः ॥

मस्तमूलकं, स्त्री, (मूलमेव मूलकं स्वीयं कन् ।
मस्तस्य मूलकम् ।) शिरोऽधः । इति शब्द-
चन्द्रिका । चाङ् इति भाषा ॥

मस्तिष्कं, स्त्री, (मस्तं मस्तकं इत्यति स्वाधार
त्वेन प्राप्नोतीति । इष गतौ + कः । एषोदरा-
दित्वात् साधुः ।) मस्तकभवृत्ताकारकोहः ।
मगज इति पारस्यभाषा । तत्पर्यायः । गोर्ध्रम्
२ । इत्यमरः । ३ । ६ । ६५ ॥ गोदन्तु इ मस्तक-
कोहः ४ मस्तुलुङ्गकः ५ । इति हेमचन्द्रः ।
३ । २८६ ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । १६३ । १ ।
“यस्यां शीर्षस्थं मस्तिष्काणिङ्गाया विवृहामि
ते ॥”)

मस्तु, स्त्री, (मस्यति परिगमतीति । मस् +
“सितनिगमिमसिस्थविधाण् कुश्रिभ्यस्तुन् ।”
उणा० १ । ७० । इति तुन् ।) दधिभव-
मखम् । दधिर मान् इति भाषा ॥ इत्यमरः ।
२ । ६ । ६४ ॥ दधिजलम् । द्विगुणवारियनं
दधि । अस्य गुणाः ।

“उष्णान् रक्षिपित्तदं अमहरं वक्तुं कथायं सरं
सुक्तिच्छन्दकरं लघोदरगदमोहाशंसो नाश

नम् ।

ओतःशुद्धिकरं कफानिलहरं विरलमूलपहं
पाण्डुशंसविकारगुल्मशमनं मस्तु प्रशस्तं जघ्नुः”
इति राजनिर्घण्टः ॥

अपि च ।

“मस्तु क्षमहरं स्वल्पं जघ्नु सुक्ताभिलाषकतु ।
ओतोवावशाधनं जादि कफलब्ध्याविलापहम् ॥
अवृष्यं प्रीयन् शीघ्रं भिनति मलसंयहम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मस्तुलुङ्गः, पु, (मस्तु इव लिङ्गं सादृश्यमस्य ।
एषोदरादित्वात् इकारस्य उकारः ।) मस्ति-
ष्कम् । इति चिकावशेषः ॥ (यथा, सुश्रुते
सूत्रस्थाने २३ अध्याये । “भस्त्रे वा शिरःकपाले
यत्र मस्तुलुङ्गदर्शनं त्रिदोषजङ्गप्रादुर्भावः
काशश्वासौ वा यस्येति ॥”)

मस्तुल्लङ्घकः, पुं, (मस्तुल्लङ्घ + लङ्घ्ये कन् ।)
मस्तुल्लङ्घम् । इति हेमचन्द्रः । १ । २८६ ॥

मह, पूजे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) महति । इति दुर्गादासः ॥

मह, इ क त्विधि । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-
पर०-अक०-सेट् ।) इ क, मंहयति । त्विधि
दीप्ति । इति दुर्गादासः ॥

मह, इ ङ ह्रस्वी । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आल०-अक०-सेट् ।) इ, मंहति । ङ, मंहते ।
इति दुर्गादासः ॥

मह, त् क पूजे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त
पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) महयति । इति
दुर्गादासः ॥

महः, पुं, (महते पूज्यतेऽस्मिन्निति । मह + "पुंसि
संज्ञायां चः प्रायेण ।" ३ । १ । ११८ । इति
चः । मह + अच् इत्युज्ज्वलदन्तः । ४ । १८८ ।)
उत्सवः । इत्यमरः । १ । ७ । १८८ ॥ (यथा,
माथे । १ । १६ ।

“न खलु दूरगतोऽप्यतिवर्तते
महमसाविति बन्धुतयोदितैः ॥”

महते पूज्यते इति । तेजः । इति मेदिनी ।
हे, ७ । यज्ञः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
हरिवंशे । ७१ । १८ ।

“नस्मान् प्राहवि राजानः सर्वे शक्रं सुदायुताः ।
महेः सुरेशमर्चन्ति वयमग्रे च मानवाः ॥”

महिवः । इति हेमचन्द्रः । (त्रि, महत् ।
यथा, ऋग्वेदे । १० । ६१ । ८ ।

“महे दृगते नान्यं त्वम् ॥”

“महे महति ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

महः, [च] स्त्री, (महते पूज्यतेऽस्मिन्निति ।
मह + “सर्वधातुभ्योऽसुन् ।” उणा० ४ । १८८ ।
इति असुन् ।) उत्सवः । (महते पूज्यते इति ।
मह + असुन् ।) तेजः । इति मेदिनी । से, १० ॥
(यथा, रघुटीकारम्भे मल्लिनाथः ।

“अन्तरायतिमिरोपशान्तये

शान्तपावनमचिन्त्यवैभवं ।

तं नरं वपुषि कुञ्जरं रुखे

मन्त्रहे किमपि तुम्हिलं महः ॥”

महन्ते पूज्यन्ते देवादयोऽस्मिन्निति । मह +
असुन् ।) यज्ञः । इति शब्दरत्नावली । (उद्-
कम् । इति निघण्टुः । १ । १२२ । पूज्यमाने, त्रि ।
यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । २० । ६ ।

“जिह्वा मे भद्रं वाङ्महो मनो मनुः सरात्
भामः ॥”

“वाक वागिन्द्रियं महः पूज्यमानास्तु ।” इति
तद्भाष्ये महीधरः ॥ महति । यथा, ऋग्वेदे ।
८ । २३ । १६ ।

“महो राये तमुत्वा समिधीमहि ।” “महो
महते राये वनाय ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥

महकः, पुं, (महः कायति प्रकाशयतीति ।
महच् + के + कः । एवोदरादित्वात् वाधुः ।)
बहुनामोदः । इति जटाधरः ॥

महत्, स्त्री, (मह् + अति । निपातितच् ।)
राज्यम् । इति मेदिनी । वे, १४० ॥ (यथा,
ह्याद्योऽप्योपनिषदि । ५ । २ । ४ ।

“अथ यदि महज्जगन्मिदमावासायां दीप्तिता
पौर्णमास्या राज्ञी इत्यादि ॥” नञ् । यथा,
महाभारते । १ । ११२ । ४४ ।

“भुवन ओजियो भवति तपसा विन्दते महत् ॥”
उद्कम् । इति निघण्टुः । १ । १२२ ॥

महत्, त्रि, (महते पूज्यतेऽसौ इति । मह् +
“वर्गमाने एवदृष्टहन्महज्जगत्पञ्च ।” उणा०
२ । ८४ । इति अतिः निपात्यते ।) महान् ।
महती । वङ् । इति मेदिनी । ते, १४० ॥
तत्पर्यायः । विशङ्कटम् २ एषु ३ दृष्टत् ४
विशालम् ५ एषुलम् ६ वङ्गम् ७ उर ८ ।
विपुलम् ९ । इत्यमरः । २ । १ । ६० ॥ पुलम्
१० विस्तीर्णम् ११ । इति शब्दरत्नावली ।
(यथा, रघौ । १२ । ४० ।

“तस्मिन् रामशरोत्सृजते वने महति रत्नसाम् ॥”
तद्देदिकपर्यायः । नञ् २ ऋज्वः ३ दृष्टत् ४
उचितः ५ तवसः ६ तविषः ७ महिवः ८ अन्धः
९ ऋजुचाः १० उचा ११ विद्यायाः १२ यज्ञः १३
ववन्ति १४ विवचसे १५ अन्धः १६ माहिनः
१७ गभीरः १८ ककुहः १९ रभसः २०
ब्राधन् २१ विरप्शी २२ अङ्गुतम् २३ वंछितः २४
वहिवत् २५ । इति पञ्चविंशतिर्लक्षणाभिनि ।
इति वेदनिघण्टौ २ अध्यायः ॥ * ॥ (प्रकृते-
राज्योविकारः । यथा, सांख्यसूत्रम् । १ । ६१ ।
“सत्त्वरजस्तमसां सामावस्था प्रकृतिः प्रकृते-
र्महान् महतोऽहङ्कारः ॥” इति ॥) मह-
च्छब्दस्य शब्दादिशब्दविशेषाणां पूर्वं प्रयोग-
निषेधो यथा,—
“शब्दे तेषु तथा मांसे वेदे ज्योतिर्विकि द्विजे ।
याज्ञायां पथि निज्ञायां महच्छब्दो न दीयते ॥”
इति भट्टिप्रथमसंस्कारार्थचतुर्थश्लोकटीकायां
भरतः ॥

महती, स्त्री, (महत् + डीच् ।) वल्लकीभिदः ।
इति मेदिनी । ते, १४० ॥ नारदवीणा । दृष्टत्-
प्रमाणा । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा,
शिशुपालवधे । १ । १० ।

“स्तुटीभवद्व्यामविशेषश्च न-
भवेद्यमायं महतीं सुहृमुहुः ॥”)
दृष्टती । वार्त्ताकी । इति राजनिघण्टुः । (कुश-
ङ्गोपखण्डीविशेषः । यथा, मात्स्ये । १२१ । ७४ ।
“महती सप्तमी प्रोक्ता पुनश्चैवा हतिः स्मृता ।
अन्यास्ताभ्योऽपि सज्जाता शतशोऽप्य स-
स्रः ॥”

पारिपात्रनिर्गतनदीविशेषः । यथा, मात्स्ये ।
११३ । २३—२४ ।

“वर्णांशा चन्दना चैव कावेरी महती तथा ।
पारा चर्मवन्ती पुण्या विदुषा वेद्यमन्यपि ।
शिखा ह्यवन्ती कुन्ती च पारिपात्राभिताः
स्मृताः ॥”

महतीदादशी, स्त्री, (महतीति छाता दादशी ।)
अववहादशी । यथा,—

“मासि भाद्रपदे शुक्ले दादशी अवकाशिता ।
महती दादशी श्रेया उपवासे महापूजा ॥”

इति मातङ्गे १४१ अध्यायः ॥

महत्तत्त्वं, स्त्री, (महत् तत् तत्त्वत्वेति ।) चतु-
विंशतितत्त्वान्तर्गतद्वितीयतत्त्वम् । तत्तु प्रकृते-
रतुपन्नम् । समष्टिबुद्धिरूपम् । तत्तुपर्यायः ।
यथा,—

“महानात्मा मतिर्निष्कृष्टिः शम्भुश्च वीर्य-
वान् ।

बुद्धिः प्रज्ञोपलब्धिश्च तथा स्वातिर्धृतिः स्थितिः ।
पर्यायवाचकैः शब्दैर्महानात्मा विभाषते ।
तं जानन् ब्राह्मणो विद्वान् प्रमोहं नाधि-
गच्छति ॥”

इति महाभारते आश्वमेधिकपर्व ॥

अपि च ।

“एका मूर्तिस्त्रयो भागा नञ्जविष्णुमहेश्वराः ।
सविकारात् प्रधानास्तु महत्तत्त्वं प्रजायते ॥
महानिति यतः स्वातिर्लोकानां जायते सदा ।
अहङ्कारश्च महती जायते मानवर्द्धनः ॥”

इति मात्स्ये २ अध्यायः ॥

महत्तरः, पुं, स्त्री, (अयमनयोरिति श्रयेण महान् ।
महत् + तरच् ।) शूद्रः । यथा,—

“शूद्रः स्वात् पादजो दासो ग्रामकूटो मह-
तरः ॥”

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ५ । १४ ।

“केनायं रचितोऽनेति वोऽपृच्छ च महत्तरान् ।
ते च न्यवेदयंस्तस्मै कर्तारं तिलकस्य माम् ॥”)
अतिशयमहति, त्रि । (यथा, महाभारते ।
७ । १६६ । ५६ ।

“दर्शं भृशदुर्दंशं सर्वदेवैरभिरुतम् ।

अर्धोयसमगुप्यश्च दृष्ट्वा च महत्तरम् ॥”

महत्त्वं, स्त्री, (महत् + त्व ।) महतो भावः ।
यथा, भाषापरिच्छेदे ।

“महत्त्वं बहुविधं हेतुरिन्द्रियं करणं मतम् ॥”

“महत्त्वं बहुविधं इति । इत्यप्रत्यये महत्त्वं
समवायसम्बन्धेन कारणम् । इत्यसमवेतानां
गुणकर्मसामान्यानां प्रत्यये स्वात्म्यसमवाय-
सम्बन्धेन । इत्यसमवेतसमवेतानां रूपत्वादीनां
प्रत्यये स्वात्म्यसमवेतसमवायसम्बन्धेन कार-
णम् ॥” इति सिद्धान्तसूत्रावली । (शेष्ठम् ।
यथा, रामायणे । १ । १ । १०१ ।

“जनश्च शूद्रोऽपि महत्त्वमीयात् ॥”

“महत्त्वं श्रेष्ठम् ॥” इति तट्टीका ।)

महर्षीकः, पुं, (महश्चासौ ऋषीकश्चेति । कर्म-
धारयः ।) भूरादिसप्तजीकान्तर्गतचतुर्थर्षीकः
यथा,—

“भूर्भुवः सर्वं ह्येषैव जनश्च तप एव च ।

सर्वलोकश्च संप्रैते ऋषीकस्तु परिकीर्तितः ।

चतुर्मुखदिनस्यान्ते जगदेतच्चराचरम् ॥

तदा हि दृष्टते सर्वं जेनोक्तं भूर्वादिक्म् ।
जनं प्रयाति सापार्ता महर्षोक्तनिवासिनः ॥”
इति वज्रपुराणम् ॥
“तुर्थं तु महर्षोक्ते तिष्ठन्ते कल्पवासिनः ॥”

इति देवीपुराणम् ॥
महर्षी, स्त्री, (महती चासौ ऋषभी चेति कर्मधारयः ।) कपिकच्छुः । इति राजनिर्घण्टः ॥
महर्षिः, पुं, (महर्षासौ ऋषिचेति ।) शासादिः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ अस्य व्युत्पत्त्यादियथा,—
“ऋषिर्ह्यसागतो धातुर्विद्यसिद्धतपःश्रुतेः ।
उष सन्निधयो यस्माद् व्याख्यानञ्च तत्तत्तृषिः ॥
विप्रतिसमकालानु बुद्ध्या अतिवृत्तिरित्ययम् ।
ऋषते परमं यस्मात् परमविक्षतः स्मृतः ॥
गवर्थाद्वर्तते धातोर्नामनिर्वृत्तिकारणम् ।
यस्मादेव स्वयम्भूतस्तस्माच्च ऋषिता मता ॥
तन्नेचराः स्वयम्भूता ब्रह्मणो मानसाः सुताः ।
विवर्द्धमानेस्तेर्द्धा महान् परिगतः परः ॥
यस्माद्विषः परत्वेन महर्षस्तस्मान्महर्षयः ।
इन्द्राणां सुतास्तेषां मानसाश्चौरसाश्च वै ॥
ऋषयस्तत्परत्वेन भूतादिऋषयस्ततः ।
ऋषिपुत्रा ऋषीकास्तु मैथुनाङ्गसम्भवात् ॥
परत्वेनर्षयस्ते वै भूतादिऋषिकास्ततः ।
ऋषीकाणां सुता ये वै विज्ञेया ऋषिपुत्रकाः ॥
श्रुत्वा ऋषं परत्वेन नाम तस्मान् श्रुतर्षयः ।
अथक्तास्मा महानात्माहङ्कारात्मा तथैव च ॥
भूतात्मा चैन्द्रियात्मा च तेषानु ज्ञानमुच्यते ।
इत्येवम्विज्ञातवस्तु पञ्च तान् नामभिः श्रद्धा ॥
भृगुर्मरुतीपरिचिञ्च अङ्गिराः पुलहः क्रतुः ।
मनुर्हंसो वशिष्ठश्च पुलस्त्यश्चेति ते दश ॥
ब्रह्मणो मानसा स्मृते उत्पन्नाः स्वयमीश्वराः ।
परत्वेनर्षयस्तस्माद्भूतास्तस्मान्महर्षयः ॥”

इति मातृ १२० अध्यायः ॥

महर्षकः, पुं, (महर्षः स्त्रीरचादिरूपान् विपु-
लान् भारानित्यर्थः कालि यस्मात्तौति । जा +
“आतोऽनुपसर्गे कः ।” ३ । २ । ३ । इति
कः । ततः स्मार्थे कन् । यदा, महर्षान् चरित्र-
गुणं लक्षति आखादयतीति । लक् आखादने +
अच् ।) अन्तःपुररक्षकः । तत्पर्यायः । सौवि-
दक्षः २ कच्छकी ३ स्थापकः ४ सौविदः ५ विदाङ्कः
६ । इति णट्ठाधरः ॥ सौविदक्षकः ७ अन्त-
र्देशकः ८ । इति शब्दरत्नावली ॥

महर्षिः, पुं, (महर्षन् चरित्रगुणं लिखतीवेति ।
महर्ष + लिख + कः । एवोदरादित्वात् वाधुः ।)
अन्तःपुररक्षकः । खोजा इति भाषा । तस्य
कचञ्च यथा,—

“तच्छमूहोऽनुपश्यो यः स्त्रीसुभावो मह-
र्षिकः ॥”

इति शब्दमाणा ॥

महर्षं, स्त्री, (महर्षे पूज्यतेऽनेनेति । मह +
“अथविचमितमिनमीति ।” उणा० ३।१।१७ ।
इति अथच् ।) ज्ञानम् । प्रकारः । इत्युयादि-
बोधः ॥

महा, स्त्री, (महर्षे पूज्यते इति । मह + च ।
स्त्रियां टाप् ।) गोपवल्ली । इति शब्दचन्द्रिका ।
गौरवचाकुलिया इति भाषा ॥ स्त्रीगवी ।
इति शब्दरत्नावली ॥

महाकच्छः, पुं, (महान् विपुलः कच्छो जल-
प्रायदेशोऽस्य ।) समुद्रः । वरुणः । इति
मेदिनी । द्वे ६ ॥ पर्वतः । इति शब्दरत्नावली ॥
महाकण्टकिनी, स्त्री, (महती चासौ कण्टकिनी
चेति ।) विषसारकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
फणिमनसा इति भाषा ॥

महाकन्दः, पुं, (महर्षासौ कन्दश्चेति ।)
रत्नोक्तः । इत्यमरः । २ । ४ । १४८ ॥ मूल-
कम् । इति शब्दरत्नावली ॥ चाणक्यमूलकम् ।
रत्नलग्नम् । राजपणाकः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

महाकपित्थः, पुं, (महर्षासौ कपित्थश्चेति ।)
विष्वक्पृष्ठः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महाकरञ्जः, पुं, (महर्षासौ करञ्जश्चेति ।)
करञ्जविशेषः । वड करञ्जा इति भाषा ॥ तत्
पर्यायः । षड्यस्या २ हस्तिचारिणी ३ उद-
कीर्णः ४ विषज्ञो ५ काकघ्नी ६ महर्षिनी ७
शारङ्गिका ८ मधुमती ९ रसायनी १० हस्ति-
रोहणकः ११ हस्तिकरञ्जकः १२ सुमनाः १३
काकभाषी १४ मधुमता १५ । अस्य गुणाः ।
तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । कटुत्वम् । विषकण्डू-
विचर्षिकाङ्गुष्ठत्वग्नोवन्नगनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

महाकर्णिकारः, पुं, (महर्षासौ कर्णिकारश्चेति ।)
आरम्भः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकायः, पुं, (महान् कायोऽस्य ।) नन्दी ।
स च शिवद्वारपालः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
(यथा, महाभारते । १३ । १५० । २४ ।

“नन्दीश्वरो महाकायो ग्रामणीवृत्तमञ्जलः ॥”)
हस्ती । इति केचित् । (महान् कायः शरीर-
मिति ।) दृष्टन् शरीरम् ॥ तद्वति, जि । (यथा,
महाभारते । १ । १५६ । ३२ ।

“महान्नं महाकायं महामायमरिन्दमम् ॥”
स्त्रियां टाप् । कुमारानुचरमाह्वयविशेषः ।
यथा, महाभारते । ६ । ४६ । ०४ ।

“रोहिताक्षी महाकाया हरिपिङ्गा च
भूमिप । ॥”)

महाकार्णिकी, स्त्री, (महती चासौ कार्णिकी
चेति ।) रोहिणीनक्षत्रयुक्ता कार्णिकी
पूर्णिमा । यथा,—

“प्राजापत्यं यदा ऋक्षं तथैतस्यां नराधिप ।।
सा महाकार्णिकी प्रोक्ता देवानामपि दुर्लभा ॥”

इति पाद्म २ खण्डे ३ अध्यायः ॥
महाकालः, पुं, (महर्षासौ कालश्चेति ।) विष्णु-
स्वरूपाखण्डदक्षायमानसमयः । यथा । कालो
घटवान् महाकालत्वात् । इति सिद्धान्त-
लक्ष्यम् ॥ महादेवः । (तन्निवृत्तियथा महा-
निर्वाणतर्क । ४ । ३१ ।

“कलनात् सर्वभूतानां महाकालः प्रकीर्तितः ।
महाकालस्य कलनात् त्वमादा कालिका
परा ॥”)

प्रमथगणविशेषः । इति मेदिनी । जे, १५६ ॥
(उज्जयिनीस्थशिवलिङ्गविशेषः । यथा, कथा-
सरित्सागरे । ११ । ३१—३२ ।

“अस्तीहोऽज्जयिनी नाम नगरी भूषणं सुवः ।
हसन्तीव सुधाधीतेः प्रासादेरमरावतीम् ॥
यस्यां वसति विश्वेशो महाकालवपुः स्वयम् ।
शिविलीलतकैलासनिवासस्यसो हरः ॥”

तीर्थविशेषः । यथा, महाभारते । ३।८५।४७ ।

“महाकालं ततो गच्छेत् नित्यतो नितयाग्रजः ।
कोटितीर्थं तु पशुपदं हयमेधफलं जमेत् ॥”)

कलाविशेषः । माकाल इति भाषा ॥ तत्-
पर्यायः । उरुकालः २ किम्पाकः ३ काक-
मर्हकः ४ । इति रत्नमाणा । काकमर्हः ५

देवदालिका ६ दाला ७ दालिका ८ जलङ्गः ९
घोषकात्रितः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
“अन्तर्मलिनदेहेन बहिराङ्गादकारिणा ।

महाकालपत्नेनेव कः खलेन न बन्धितः ॥”
इत्युद्धटः ॥)

शिवपुत्रविशेषः । तस्य जन्मदृष्टान्तं यथा,—
श्रीदेवा जन्तुः ।

“एष वैश्वानरः श्रीमान् भूरितिभोमयो बली ।
महामैथुनवीजानु त्वणेनः संयद्हीयति ॥

इत्युक्त्वा चिदंशाः सर्वे वीतिहोत्रं पुरःस्थितम् ।
तस्मै निदेशयामासुः सम्भवे सर्वहेतवे ॥

ततः षडङ्गं स्वं रेतो वादिते दृष्टवानने ।
उत्सवस्य महाबाहुर्महामैथुनकारणम् ॥

अमावस्यवृत्त्यमानस्य तेजसः शशभृदभृतः ।
अथुहयमनिस्वल्पं गिरिप्रस्थे पपात ह ॥

तयोः कारणयोः सद्यः संभूतौ शङ्करात्मजौ ।
एकौ भृङ्गसमः जघ्णो भिन्नाङ्गनभिभोऽपरः ॥

भृङ्गौ तस्य तदा ब्रह्मा नाम भृङ्गौति चाकरोत् ।
महालक्ष्म्यैकरूपस्य महाकायेति लोकाभ्यन ॥

ततस्तौ पालयामास शङ्करः प्रमथोत्करेः ।
अपर्णया चापि तथा क्रमाणावभिवर्द्धितौ ॥

प्रवृद्धौ तौ महात्मानौ हरोमाप्रतिपालितौ ।
क्रमादुपगच्छेत्तौ जत्वा तौ हरो द्वारि न्ययो-

जयन् ॥”

इति कालिकापुराणे ४५ अध्यायः ॥
तस्य वानरमुखकारणं जन्मान्तरञ्च यथा,—

“अथैकदोमया सार्धं निगृहे रतिमन्दरे ।
नर्मेकरोन्महादेवो मोदयुक्तो रतिप्रियः ॥

यदा सा नर्मेयो याता गौरी स्मरहरानिक्कम् ।
तदा भृङ्गिमहाकालौ द्वाम्यौ द्वारि प्रतिष्ठितौ ॥

नर्मेवसाने सा देवी मुक्तधम्मिल्लवन्मना ।
यन्निधीनगलदृग्गान्ना वक्षसालम्बा पाणिना ॥

यस्तद्वारा गन्धपुष्पोराकुलेनातिशोभना ।
विभुप्रकुङ्कुमा दृष्टदृशगच्छदविभ्रमा ॥

निःस्पन्ना रतिसङ्केतशालाया जलजानना ।
ईशदार्ढ्येनयना निचिता स्नेदविन्दभिः ॥

तां निःसरन्तीं सहसा तथाभूतामनिन्दिताम् ।
अयोध्यां वीक्षितुं चान्येष्टं वञ्चयन्ते प्रियम् ॥
दृष्टुमर्हताम्नां नातिदृष्टात्ममानसौ ।
भङ्गी चापि महाकालः प्राप्तकालश्च कोपतः ॥
दृष्ट्वा तौ मातरं हीनौ तदा भूतावधोमुखौ ।
चिन्ताञ्जलमस्तुक्षीमां निश्चयस्तुल्यतमम् ॥
तौ पश्यन्तां तदा देवी ददर्श हिमवत्सुता ।
पुत्रोप च तदापणां वाक्चक्षेतदुवाच च ॥
एवंभूतास्तु मां कस्मादसम्भ्रामपश्यताम् ।
भवन्तौ तनयौ शुद्धौ क्षीमयादाविवर्जितौ ॥
तस्मादिमाममयां भवन्तौ निरपन्नपौ ।
अकुञ्चतां ततो भूयाद्भवतोर्जन्म मातुषे ॥
मातुषीं योगिमासाद्य मातुरीच्यदोषतः ।
भविष्यतो भवन्तौ तु शाखान्दगमुखौ भुवि ॥
इति तावुमया श्रुत्वा हरपुत्रौ महामती ॥
“अयोमया समं देवो वियता चन्द्रशेखरः ।
आजगाम तदा गच्छन् प्रासादं प्रति तं नृपः ॥
दृष्ट्वा च चरन्तीं तामुमायाः दृष्ट्वा गृध्रेः ।
सञ्जलक्ष्यसम्पर्गां माधवस्यैव माधवीम् ॥
तां दृष्ट्वा न्यग्देवीं गौरीं वृषभकेतनः ।
स्मितप्रसन्नवदनः प्रहसन्निव भाविनीम् ॥

इत्थं उवाच ।

इयं ते मातुषी नृनिः प्रिये तारावतीति या ।
भङ्गीमहाकालयोक्ते जन्मने विहिता स्वयम् ॥
त्वतो ज्ञानव्याप्तौ हं नानां गन्तुमिहोत्सहे ।
त्वमिदानीं स्वयं चास्यां नृत्तं प्रविश ॥
भाविनि । ॥
तत उत्पादयिष्यामि महाकालश्च भङ्गिणम् ॥

श्रीदेवुवाच ।

ममैव मातुषी नृनिः प्रिये वृषभकेतन । ।
विश्रामि तेन वचनादुत्पादय सुतद्वयम् ॥
प्रविवेश ततो देवी स्वयं तारावतीतनौ ।
महादेवोऽपि तस्यास्तु कामार्थं ससुपस्थितः ॥
ततः सापर्यायाविष्टा देवी तारावती सती ।
कामयानं महादेवं स्वयमेवाभजन्मुदा ॥
तस्मिन् कालेऽभवद्गर्भः कापाली चाख्यमाल-

पृक् ।

कामावसाने तस्यास्तु सद्यो जातं सुतद्वयम् ।
अभवत्पुत्रद्वयं । तथा शाखान्दगजन्मम् ॥
इति कालिकापुराणे ४६—४८ अध्यायाः ॥
बाळासुरस्य महाकालत्वं यथा,—

नृवय ऊचुः ।

“कथितो भवता सर्गः स्रष्टया अपि श्रुतिताः ।
त्वत्प्रसादाज्जहाभाग । जतज्जन्ता वयं गुरोः ॥
भूयश्च ओतुमिच्छामो वयमेतद्विजोत्तम । ।
कोऽन्यो भङ्गी महाकालो जातो वेतालभैरवी ॥
वेतालश्च महाकालं भैरवं भङ्गिणं तथा ।
श्रद्धा मे दिज्जगद्गुरु । कथमेतां चतुष्टयम् ॥
मार्कण्डेय उवाच ।

भवं गते महाकाले मातुष्ये च भङ्गिणि ।
वेतालभैरवाश्च च तथाभूते द्विजोत्तमाः ॥
वरलब्धे च वेताले भैरवे तेन संगते ।

अन्वक्तं तपसा युक्तं भङ्गिणश्चाकरोद्धरः ॥
अन्वक्तस्तु हरं पूर्वं विरुधापदभागतः ।
पञ्चादरं समाराध्य पुत्रोऽभूत्स्य योऽसुरः ॥
भङ्गिणिहादभङ्गिणं तं स्रष्टया चाकरोद्धरः ।
क्षेत्रेण तु महाकालं वायं वलितुं हरः ॥
विष्णुना च्छिन्नबाहुं तं महाकालमयाकरोत् ।
एवं सुनिवराक्षीषां सञ्जातश्च चतुष्टयम् ॥
वेनालो भैरवो भङ्गी महाकालेन्युक्रमात् ॥”

इति कालिकापुराणे ५५ अध्यायः ॥ ५५ ॥

तस्य ध्यानादि यथा,—

“महाकालं यजेद्देव्या दक्षिणे धूम्रवर्णकम् ।
विधत्तं दक्षखट्वाङ्गौ दंष्ट्राभौमुखं शिशुम् ॥
आध्वर्यमावृतकटिं तुन्दिलं रक्तवाससम् ।
त्रिनेत्रमूर्ध्निशेषं सुखमालाविभूषितम् ॥
जटाभारलसचन्द्रखड्गसुभं ज्वलन्निभम् ॥
तथा च कुमारौकषे ।

देव्यास्तु दक्षिणे भागे महाकालं प्रपूजयेत् ।
हुं ह्रीं यौं रां लीं वां क्रौं महाकालभैरव
सर्वविघ्नान्नाशय नाशय ह्रीं श्रीं फट् स्वाहा ।
इत्यनेन पाद्यादिभिराराध्य निक्षर्पयित्वा नृत्वेन
देवीं पश्चोपचारेः पूजयेत् । तथा च काली-
तन्त्रे ।

महाकालं यजेद्यज्ञात् पञ्चादेवीं प्रपूजयेत् ।
कालीकण्ठे ।
कवचं चैवं ससृज्य यां रां लीं वाच क्रोन्तः ।
महाकालभैरवेति सर्वविघ्नान्नाशयेति च ॥
नाशयेति पुनः प्रोच्य मायां लक्ष्मीं ससृजरेत् ।
फट् स्वाहाय समायुक्तो मन्त्रः सर्वार्थसाधकः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

महाकाली, स्त्री, (महाकाल + पञ्चार्थे ङीष् ।)
महाकालस्य पत्नी । सा तु पञ्चवक्त्राष्टभुज-
कालीविशेषः । इति तन्त्रम् ॥ (यमेव पराशर-
स्त्रोतमसी शक्तिः । यथा, देवीभागवते १।२।२०।
“तस्यास्तु सात्त्विकी शक्ती राजसी तामसी
तथा ।

महालक्ष्मीः सरस्वती महाकालीति ताः

स्त्रियः ॥”)

अथ महाकालीमन्त्रः ।

“ॐ ह्रीं क्रौं क्रौं क्रौं पञ्च यहाण हूं फट्
स्वाहा । इमं शानभैरवीमन्त्रेण यावत् क्रूर-
कर्मेणि प्रयोगः कर्तव्यः । अथ महाकाली-
मन्त्रप्रयोगः । तत्र न्यासशुद्ध्यादिकं न कर्त-
व्यम् । तथा च ।

न्यासशुद्ध्यादिकं किञ्चिन्नात्र कार्या विचारणा ।
लक्ष्यतोयेष्व संपूर्णं लक्ष्यकुम्भेऽथ कालिकाम् ॥
पञ्चवक्त्रां महारादीं प्रतिवक्त्रविजोचनाम् ।
शक्तिमूलधनुर्वाणखड्गखेटवराभयान् ॥
दन्तादक्षसुजैर्देवीं विभागां भूरिभूषणाम् ।
ध्यात्वेवं साधकः साधं साधयेन्ननसेचितम् ॥
जाक्षी माक्षेत्री चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।
वाराही च तथा चेन्नी चामुखा चण्डिका-
द्यमी ।

पूर्वार्दीशानपर्यन्तं कुम्भस्थाने स्थिता इमाः ॥
तत्र क्रमः । देवीं ध्यात्वा यथाविध्युपचारं
संपूज्य नाक्षगाद्यदशशक्तीः पूर्वार्दिकमेव पूज-
येत् । तथा ।
नामोच्चारणसंरम्भं वक्ष्ये प्रवृत्तिर्दशरे ।
सुहृदादेरिणां शुद्धौ देवीमन्त्रं जपंस्तथा ॥
समिधः पिप्पुमहस्य तथा विभीतकाष्ठिकाः ।
यहधूमधमाणास्त्रिविभीताङ्गारहोमतः ॥
समाहादेरियं इति कालिकामन्त्रयोगतः ।
उच्चाटनं चापराङ्गे सन्ध्यायां मारयं तथा ॥
दक्षिणस्यां दिशि स्थित्वा ग्रामादेर्दक्षिणा-
मुखः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

जिनाणां चतुर्विंशतिशासनदेवनान्तर्गतदेवी-
विशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ ५५ ॥

महाकायं, स्त्री, (महश्च तत्कायश्चेति ।) काय-
शास्त्रविशेषः । तत्पर्यायः । सर्ववन्धः २ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ तस्य लक्षणं यथा,—
“सर्ववन्धो महाकायं तत्केनो नायकः सुरः ।
सदंशः क्षत्रियो वापि धीरोदात्तगुणान्वितः ॥
एकवंशभवा भूपाः कुलजा बहुवोऽपि वा ।
शृङ्गारवीरशान्तानामेकोऽङ्गी रस इच्छते ॥
अङ्गानि सर्वेऽपि रसाः सर्वे नाटकसन्धयः ।
इतिहासोद्भवं वृत्तमन्यद्वा सञ्जानान्वयम् ॥
चत्वारस्तत्र वर्गाः स्युस्तेष्वेकश्च फलं भवेत् ।
आदौ नमस्त्रियाशीर्णां वस्तुनिर्देश एव वा ॥
क्षत्रिभिन्दा खलादीनां सत्ताश्च गुणकौर्त्तनम् ।
एकवृत्तमयः पद्यैरवसानेऽन्यवृत्तकैः ॥
नातिस्वल्पा नातिदीर्घाः सर्गा अष्टाधिका इहः
नानावृत्तमयः कापि सर्गः कश्चन दृश्यते ॥
सर्गान्ते भाविसर्गस्य कथायाः सूचनं भवेत् ।
सन्ध्यासंध्यैश्चरन्तीप्रदोषध्वान्तवासराः ॥
प्रातर्मध्याह्नमग्याशैलेनृवनसागराः ।
सम्भोगविप्रलम्भौ च सुनिखर्गपुराध्वराः ॥
रणप्रयाणांपयममन्त्रपुत्रोदयादयः ।
वर्णनीया यथायोगं साङ्गोपाङ्गा अमी इह ॥
कपेटैस्तस्य वा नाना नायकस्यैतस्य वा ।
नामास्य सर्गापादयकथया सर्वनाम तु ॥”

इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः ॥ ५५ ॥

महाकायग्रन्था यथा, कालिदासकृतकुमार-
सम्भवचुवंशप्रभृतयः । भर्तृहरिकृतभट्टि-
कायम् । भारविक्रान्तकिरातार्जुनीयम् । श्रीहर्ष-
कृतनैवधायिकचरितम् । माघकृतशिशुपालवध-
श्चेत्यादयः ॥

महाकुमुदा, स्त्री, (महती चासौ कुमुदा चेति ।)
काष्मरी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकुम्भी, स्त्री, (महती चासौ कुम्भी चेति ।)
कटफलः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकुलः, त्रि, (महत् कुलं यंशोऽस्य ।) उत्तम-
कुलजातः । तत्पर्यायः । कुलीनः २ आर्यः ३
सभ्यः ४ सज्जनः ५ साधुः ६ । इत्यमरः । २ ।
७ । ३ । कुल्यः ७ अभिजातः ८ कौशिकः ९

जातः १० । इति हेमचन्द्रः । ३ । १६६ ॥
महाकुलः ११ कौलेयः १२ कौलेयकः १३ ।
रत्नमरटीका ॥ कुलजः १४ साधुजः १५-कुल-
श्रेष्ठः १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, दृष्टन्-
संहितायाम् । १७ । ४ ।

“भेदे दृष्टिविनाशो भेदः सुहृदां महाकुला-
नाम् ॥”

ज्ञो, उत्तमं कुलम् । यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
३ । ६१ ।

“द्वयोराजोक्तिं चित्रं जम्बेकस्मिन् महा-
कुले ॥”

महाकुलीनः, जि, (महाकुलस्य अपत्यम् । महा-
कुल + “महाकुलादन्वयौ ।” ४ । १ । १४१ ।

इति पक्षे खः ।) महाकुलः । यथा,—
“महाकुलीन येनाके वंशे दाशरथिर्मम ।
पितुः प्रियहरो भर्ता चेमकारस्तपस्विनाम् ॥”
इति भट्टिः । ५ । ७७ श्लोकः ॥

(स्त्रियां टाप् । यथा, रामायणे । २ । २८ । ३ ।
“सीते ! महाकुलीनासि धर्मे च निरता
सदा ॥”

महाकुलं, ज्ञो, (महाच तन् कुरुचेति ।) दृष्टन्-
कुष्ठरोगः । तत् सप्तविधं यथा,—

“पूर्वजिकं तथा सिधं ततः काकणकं तथा ।
पुडरीकर्णलिङ्गे तु महाकुलानि सप्त च ॥
पूर्वजिकं कपालौट्मरमण्डलाख्यम् । सिध-
शब्दोत्कारान्तो नटुसकलङ्गः । ननु कथं
सिधस्य महाकुलेषु गणना सुश्रुतेन नृद
कुष्ठेषूक्तत्वात् । उच्यते । त्वदमात्रगता सिध-
प्रथिका सुश्रुतेन च नृदकुष्ठेषूक्ता धातुषु प्रवि-
ष्टन्तु सिधं महाकुलमेव । सर्वविधस्य सिधस्य
चरकेण महाकुलेषु दर्शितत्वात् । यथा
महाकुलवच शीघ्रसुतरोत्तरप्रात्वयगाहनान्
उत्खण्णदोषजन्तत्वात् चिकित्सावाहुल्याच्च ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ (यथा चिकित्सा नृदकुष्ठ-
शब्दे द्रष्टव्या ॥)

महाकूपः, पुं, (महाचासौ कूपचेति ।) दृष्टन्कूपः ।
तत्पर्यायः । अरघट्टः २ । इति जटाधरः ॥

महाकुलः, पुं, (महन् कुलमस्य ।) महाकुलः ।
सन्कुलः । इति हिरूपकोषः ।

महाकोशफला, स्त्री, (महान् कोशः फले
यस्याः ।) देवदाकी लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाकोशातकी, स्त्री, (महती चासौ कोशा-
तकी चेति ।) हस्तिघोषा । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—

“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महा-
फला ।

धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्णश्च स स्मृतः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महागदः, पुं, (महाचासौ गदचेति ।) ज्वरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (महारोगः । यथा, सुश्रुते ।
१ । ३३ अध्याये ।

“वातव्याधिः प्रमेहश्च कुष्ठमर्शो भगन्दरः ।

अश्वरो व्यङ्गमर्भश्च तथेवोदरमष्टमम् ।
अष्टावैते प्रकृत्यैव दुष्चिकित्सा महागदाः ॥”
औषधविशेषः । यथा, सुश्रुते कल्पस्थाने ५
अध्याये ।

“एषोऽगदो हन्ति विषं प्रयुक्तः
पानाङ्गनाभ्यङ्गनस्ययोगैः ।
अवाय्वीर्यो विषवेगहन्ता
महागदो नाम महाप्रभावः ॥”

महती गदास्थितिष्वपि महागदाविशिष्टे, जि ।
यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । १८ । ६ ।

“पराशुपत्तं तपनीयोपकल्पं
महागदं काञ्चनचन्द्रंशम् ।
मर्माण्यभौक्ष्यं प्रतुदन्तं दुर्वक्त्रैः
प्रचक्ष्मन्तुः प्रहसन्तं वभाषे ॥”

महागन्धं, स्त्री, (महान् गन्धोऽस्य ।) हरि-
चन्दनम् । बोलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महा-
गन्धयुक्ते, जि । यथा, हरिवंशे । १४३ । ४४ ।

“तच्च कण्ठे समासथ्य महागन्धं नराधिप ।।
आययावन्तको यच्च दुरात्मा बलदर्पितः ॥”

महागन्धः, पुं, (महान् गन्धोऽस्य ।) कुटजवृक्षः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ जलवेनसः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

महागन्धा, स्त्री, (महान् गन्धो यस्याः । स्त्रियां
टाप् ।) नागवन्ता । केविकापुष्पम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ चामुण्डा । यथा, हेमचन्द्रः । २ । १०० ।

“चातुण्डा चञ्चिका चम्पेसुखा माञ्जारि-
कारिका ।

कर्णमोटी महागन्धा भैरवी च कपालिनी ॥”
महागवः, पुं, (महाचासौ गौर्गच्छेति ।) “गोर-
तद्विजलुकि ।” ५ । ४ । ६० । इति समामान्तपत्र ।

गोसङ्गशलादस्य तथात्वम् ।) गवयः । यथा,—
“वनगौर्गवयः प्रोक्तो बलभद्रो महागवः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥
महागिरिः, पुं, (महान् गिरिस्तदाख्योपाधिर्यस्य ।
यदा, महान् गिरिरिव ।) बौद्धभेदः । यथा—

“महागिरिः सुहृदस्याद्या वज्रान्ता दृश-
पूर्विकः ॥”

इति हेमचन्द्रः । १ । ४४ ॥
महान् गिरिः पर्यन्तः ।) दृष्टव्यन्तश्च । (यथा,
महाभारते । ३ । ११० । १५ ।

“नातप्रतपसा शक्यो द्रष्टुमेव महागिरिः ।
आरोढुं वापि कौन्तेय । तस्मात्प्रियतवागभव ॥”

दानवविशेषः । यथा, हरिवंशे । ३ । ८६ ।
“कृष्णश्चैव निचन्द्रश्च उर्गनाभो महागिरिः ॥”

महागुरुः, पुं, (महाचासौ गुरुचेति ।) अति-
गुरुः । स च पुरुषस्य पिता माता आचार्यश्च ।

स्त्रियाः पतिः । अदत्तकन्यायाः पिता माता
च । यथा । त्रयः पुरुषस्यातिगुरवो भवन्ति
माता पिता आचार्यश्चेति । इति विष्णुसूत्रम् ॥

पथममहागुरुत्वमाह रामायणे ।
“नातो विशिष्टं प्रश्यामि बान्धव वे कुलक्षयाः ।
पतिर्बन्धुर्गतिर्भर्ता देवतं गुरुरेव च ॥”

प्राप्तातपः ।

“गुरुरभिर्हिजातीनां वर्णानां ब्राह्मणो गुरुः ।
पतिरेको गुरुः स्त्रीणां सर्वज्ञाभ्यागतो गुरुः ॥”

रूपपदेन दत्तस्त्रीणां पितृमातृयादृतिः ॥ * ॥
सपिण्डमरणं प्रकृत्य आन्धलायनः । निराश-
मन्त्रारलवणात्माश्रितः स्युर्द्वादशरार्चं महा-
गुरुषु । आचार्यश्च उपनीय ददद्विदमाचार्यः
स उदाहृतः । इति याज्ञवल्क्योक्तः । तच्च

रथे निराज्ञाश्रीचिह्नेन नेतादृष्टनियमः ॥
आन्धलायनः । नेतस्वी राजावन्नं पच्युः ।
अन्नं न पच्युदित्यनेनोपवासः कश्चितः । अथ

सत्तरे ब्राह्मणवन्नं आसीरन् इति वक्ष्य-
माणवचनान् । अथसत्तरः कटादिः । आचार-
लवणं चारुनृतिकादिस्तनलवणमिश्रं तत्तु
सेन्धव साम्भरि च । इति शुद्धितत्वम् ॥ * ॥

महागुरुमरथे संवत्सरपर्यन्तं निविष्टकर्मणि
यथा, कर्मलोचने ।

“महागुरुनिपाते च कार्यं किञ्चित् चाचरेत् ।
आर्त्तव्यं ब्रह्मचर्यं च यावत् पूज्यो न वत्सरः ॥

अन्यथाहं परात्तश्च गन्धं मात्यश्च मैद्यनम् ।
वर्जयेद्गुरुपाने च यावत् पूज्यो न वत्सरः ॥
तीर्थयात्रां विवाहश्चाध्यापनं तर्पणमपि ।
संवत्सरं न कुर्वीत महागुरुनिपातने ॥”

अपि च ।
“विशेषतः शिवापूर्णा प्रवृत्तपितृको हिजः ।
यावद्वत्सरपर्यन्तं मनसापि न चाचरेत् ॥

महागुरुनिपाते तु कार्यं किञ्चित् चाचरेत् ।
आर्त्तव्यं ब्रह्मचर्यं च यावत् देवयुतश्च यत् ॥”

इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥
महागुल्मा, स्त्री, (महान् गुल्मो यस्याः ।) सोम-
वल्ली । इति राजनिर्घण्टः ॥

महागुहा, स्त्री, (महती गुहा यस्याः ।) एत्रि-
पणी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महागोधूमः, पुं, (महाचासौ गोधूमश्चेति ।)
दृष्टगोधूमः । वड गम इति भाषा । यथा,—

“गोधूमः सुमनोऽपि स्यात्त्रिविधः स च
कीर्तितः ।

महागोधूम इत्याख्यः पञ्चाहेशान् स
चागतः ॥

मधुली तु ततः किञ्चिदल्पा सा मध्यदेशिणी ।
निःसूको दीर्घगोधूमः क्षिप्तस्त्रीसुखाभिधः ॥

गोधूमो मधुरः शीतो वातपित्तहरो गुरुः ।
कफशुक्रप्रदो वल्यः क्षिप्तः सन्धानलक्षरः ॥
जीवनी हृङ्गणो वर्यो ब्रह्मणो वल्यः स्थिरत्व-
ल्लतु ॥”

कफप्रदो नवीनो ननु पुराणः । पुराणयव-
गोध मन्त्रौज्जलमूलासुगिति वाग्भटेन
वसन्ते दृष्टीतत्वात् ।

“मधुली शीतला क्षिप्ता पित्तघ्नी मधुरा
जघुः ।

शुक्रला हृङ्गणी पथ्या तद्वत्स्त्रीसुखाः स्त्रियाः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

महायीवः, पुं, (महती दीर्घा यीवा कन्वरा यस्त्व ।) उद्भूतः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (शिवः । यथा, महाभारते । १४ । १७ । ८६ ।

“महापावो महाकम्भमहायीवः क्षत्राण-
भाक् ॥”

शिवानुचरभूतविशेषः । यथा, हरिवंशे भविष्य-
पर्वणि । १४ । १ ।

“कुम्भोदरो महायीवः स्थूलजिह्वो विबाहुकः ।
पार्श्ववक्त्रः सिंहमुख उन्नतावो महाहनुः ॥”

देशविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ५८ । १७ ।

“यात्रयीवा महायीवा खेपुरा क्षत्र-
धारिणः ॥”

हृद्दयीवायुक्ते, त्रि ॥

महाघावः, पुं, महतो देशस्य महत्वा भूमेर्वा-
चावः । इति सुप्रबोधयाकरणटीकायां दुर्गा-
दासः ॥

महाघूर्णा, स्त्री, (महती घूर्णा शरीरभ्रमणं
यस्याः ।) सुरा । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महती-
चासौ घूर्णा चेति ।) अतिप्रयत्नमिच्छ ॥

महाघोरः, त्रि, (महाचासौ घोरश्चेति ।)
अतिप्रयत्नमयानकः । यथा, शुद्धितत्त्वे ।

“यमहारे महाघोरे तप्ता वैतरणी नदी ।

ताञ्च तनुं दद्याम्येनां कृष्णां वैतरणीञ्च गाम् ॥”

महाघोषः, स्त्री, (महान् घोषः कोलाहलो
यस्मिन् ।) हृद्भूतः । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥

हृद्भूतयुक्ते, त्रि ॥ यथा, महाभारते । १ ।
२२१ । ११ ।

“तेषां श्रुत्वा सभापालो मेरौ वासाहिकीं तथा ।
समानं महाघोषीं याम्बूनदपरिष्कृताम् ॥”

महाघोषः, पुं, (महाचासौ घोषश्चेति ।) अति-
घोषणम् । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥

महाघोषा, स्त्री, (महान् घोषो यस्याः । टाप् ।)
कर्कटहृद्गी । इति मेदिनी । घे, ५६ ॥ कुम्भरको ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

महाङ्गः, पुं, (महान्ति दीर्घाणि अङ्गान्यस्य ।)
उद्भूतः । इत्यमरः । २ । ६ । ७५ ॥ गोक्षुरकः ।

रक्तचित्रकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्दव-
यवयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८३ ।

“संक्षिप्तः संक्षिप्तभावश्च भागी भागकरो जघुः ।
उल्लङ्घ्य महाङ्गश्च महागर्भपरायणः ॥”

महाचक्षुः, स्त्री, (महती चक्षुरयमस्याः ।) शक-
विशेषः । तत्पर्यायः । हृद्चक्षुः २ विधारिः ३

सुचक्षुका ४ स्थूलचक्षुः ५ दीर्घपक्षो ६ दिश-
गन्धा ७ । अस्य गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् ।

कषायत्वम् । मलशोधनत्वम् । गुल्मगूलो-
दराशोऽर्तिविघनाशित्वम् । रसायनत्वञ्च । इति

राजनिर्घण्टः ॥ पु, हृद्चक्षुयुक्तपक्षी च ॥

महाचक्षुः, पु, (महाचासौ चक्षुश्चेति ।) यम-
भ्रतः । इति हेमचन्द्रनिरुक्तशेषौ ॥ प्रचक्षे,
त्रि ॥

महाच्छदः, पु, (महान् छदः पञ्चमस्य ।) देव-
ताडितः । इति रत्नमाला ॥ हृद्भूतपञ्च ॥

महाच्छायः, पुं, (महती छायाश्च ।) वटवृक्षः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्भूतायायुक्ते, त्रि ॥

महाच्छिद्रा, स्त्री, (महच्छिद्रमस्याः ।) महामेरा ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्भूतयुक्ते, त्रि ॥

महाजः, पुं, (महाचासौ जञ्चति ।) हृद्-
च्छागः । (महती जायत इति । महत् + जन् + कर्त्तरि जः । एषोदरादित्वात् साधुः ।)

महाकुलोद्भवे, त्रि ॥

महाजटा, स्त्री, (महती जटास्याः ।) रत्नजटा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती जटा ।) हृद्-
जटा च ॥

महाजनः, पुं, (महाचासौ जनश्चेति ।) साधुः ।
यथा, महाभारते । ३ । ३१२ । ११२ ।

“वेदा विभिन्नाः स्मृतयो विभिन्ना

नासौ सुनिर्यस्य मर्तं न भिन्नम् ।

धर्मस्य तत्त्वं निहितं गुहायां

महाजनो येन गतः स पन्थाः ॥”

मन्वादिः । यथा,—

“प्रायेण वेद तदिदं न महाजनोऽयं

देवा विमोहितमतिर्वन्त माययात्मनः ।

त्रयां जडोन्नतमतिर्मधुपुष्पितायां

वैतानिके महति मर्मणि युज्यमानः ॥”

इति श्रीभागवते षष्ठस्कन्धे अजामिलोपाख्याने
यमवाक्यव्याख्याने श्रीधरस्वामी ॥ (धनी । यथा,

वृक्षकटिके । १ ।

“सङ्गं नैव हि कश्चिदस्य कुरुते सम्भाष्यते

नादरात् संप्राप्तो यद्वसुत्वेषु धनिनां सावज्ञमानोऽन्यते ।

दूरादेवमहाजनस्य विहरत्यल्पच्छदो लज्जया

मन्ये निधेनता प्रकाममपरं बह्वं महापात-

कम् ॥”

महाजवः, पुं, (महान् जवो वेगो यस्य ।) गवयः ।
श्रीकारी नृगः । इति राजनिर्घण्टः । अति-

वेगयुक्ते, त्रि ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ । ८ । २८ ।
“लत्वाकृद्दामं खरसुतस्वरोत्थ्वं

निमीलितार्चं जयहे महाजवः ॥”

स्त्री, कुमारानुचरगणविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६ । ४६ । २२ ।

“प्रशूलकसुखी कृष्णा खरजङ्गा महाजवा ॥”
महाजम्बुः, स्त्री, (महती चासौ जम्बुश्चेति ।)

हृद्भूतवृक्षः । यथा,—

“महाजम्बुर्महापद्मा राजजम्बुर्हृत्तफला ॥”

इति रत्नमाला ॥

महाजम्बुः, स्त्री, (महती चासौ जम्बुश्चेति ।)
हृद्भूतः । तत्पर्यायः । राजजम्बुः २ खर्ग-

माता ३ महापद्मा ४ पिकप्रिया ५ कोकिलेष्टा

६ महानीला ७ हृत्तफला ८ । अस्य गुणाः ।

उष्णत्वम् । मधुररसत्वम् । कषायत्वम् । अम-

हरत्वम् । भट्टियास्यजङ्गिमाशित्वम् । खर-

करत्वम् । विटम्बित्वम् । शोषशमनत्वम् ।

अमातीसारान्निवर्हकत्वम् । अक्षितकफकाश-

प्रशमनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“यथेन्द्रः कथितो नन्दो राजजम्बुर्महापद्मा ।
तथा सुरभिपद्मा च महाजम्बुरपि स्मृता ॥

राजजम्बुपत्नं खादु विटम्बि गुरु रोचयन् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

महाजातिः, स्त्री, (महती जातिरस्या इति ।
यद्वा, महती जातिरिव तदाजतिस्त्वान् ।)

वासन्ती जता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती
जातिरिति ।) श्रेष्ठवर्णश्च ॥

महाजातीयः, त्रि, (महत् + “प्रकारवचने
जातीयर् ।” ५ । ३ । ६६ । इति जातीयर् ।

ततः । “आन् महत्तः समानाधिकरणजाती-
ययोः ॥” ६ । ३ । ४६ । इति महत्तः आकारादेशः ।)

महत्तः प्रकारः । इति आकरणम् ॥

महाजाली, स्त्री, (जालयति आच्छादयतीति ।
जाल आच्छादने + पचाद्यच् ।) स्त्रियां ङीष् ।

ततः । महती चासौ जाली चेति । यद्वा,
महाचासौ जालश्चेति स जाला अस्ति अर्थे

आद्यच् ततः ङीष् । इत्यमरटीकायां रभसः ।)
पीतवर्णबोधः । इत्यमरः । २ । ४ । ११७ ॥

राजकीशानकी । इति राजनिर्घण्टः ॥ हृद्-
ज्वालवाहके, त्रि ॥

महाज्येष्ठो, स्त्री, (महती चासौ ज्येष्ठो चेति ।)
नक्षत्रविशेषादियुक्तज्येष्ठोपूर्णिमा । सा पञ्चधा ।

यथा, ब्रह्मपुराणि ।

“ऐक्यं गुरुः शशी चैव प्राणापत्ये रविस्थया ।
पूर्णिमा गुरुवारेण महाज्येष्ठो प्रकीर्तिता ॥

ऐक्यं ज्येष्ठायां प्राणापत्ये रोहिण्याम् ॥ १ ॥
विना गुरुवारेणापि ।

ऐक्यं गुरुः शशी चैव प्राणापत्ये रविस्थया ।
पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठो प्रकीर्तिता ॥ २ ॥

अनुराधास्यगुरावपि ।

ऐक्यं मेने यदा जीवस्तत्पञ्चदशके रविः ।
पूर्णिमा शक्रचन्द्रस्य महाज्येष्ठो प्रकीर्तिता ॥ ३ ॥

अनुराधास्ये चन्द्रोऽपि । यात्रभूतिः ।

ऐक्यं तथवा मेने गुरुचन्द्रौ यदा स्थितौ ।
पूर्णिमा ज्येष्ठमासस्य महाज्येष्ठो प्रकीर्तिता ॥ ४ ॥

राजमार्गके ।

ज्येष्ठे संवत्सरे चैव ज्येष्ठमासस्य पूर्णिमा ।
ज्येष्ठामेन समायुक्ता महाज्येष्ठो प्रकीर्तिता ॥ ५ ॥

ज्येष्ठसंवत्सरश्च ।

ज्येष्ठान्तोपगो जीवे वर्षे स्यात् शक्रदैवतम् ।

इति विष्णुधर्मोत्तरोक्तो याज्ञः ।

न तु संवत्सरादिपञ्चकान्तर्गतवर्षविशेषः । ज्येष्ठ
इति वर्षविशेषस्य वैधर्म्यापत्तेः । संवत्सरे

यदि स्यादिति पाठः काव्यनिकः ॥ * ॥

महाज्येष्ठान्तु यः पश्येत् पुरुषः पुरुषोत्तमम् ।
विष्णुलोकमवाप्नोति मोक्षं गङ्गाजम्बुजम्बुजान् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महाज्योतिष्मती, स्त्री, (महती चासौ ज्योतिष्मती
चेति ।) जताविशेषः । वक्त्री मालकज्ज्वरी इति

हिन्दू भाषा । तत्पर्यायः । तेजोवती २ बह्व-
रवा ३ जनकप्रभा ४ तीक्ष्णा ५ सुवर्णज्ज्वरी ६

महाता

लवणा ७ अमिषीना ८ तेजस्विनी ९ सुर-
जता १० अमिषका ११ अमिगर्भा १२ कङ्कनी
१३ श्रेणसुता १४ सुतेना १५ सुवेगा १६
वायवी १७ तीव्रा १८ काकाळी १९ वावसा-
दनी २० गीर्जता २१ श्रीलता २२ सौम्या २३
नाङ्गी २४ लवणकिंशुका २५ पारावतपदी २६
पीता २७ पीततेजा २८ यशस्विनी २९ मेध्या
३० मेधावती ३१ घोरि ३२ । अस्या गुणाः ।
तित्ततरत्वम् । कृत्तत्वम् । किञ्चित्कटुत्वम् ।
वातकफापहत्वम् । दाहप्रदत्वम् । दीपनत्वम् ।
मेधाप्रज्ञाकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाज्वालाः, पुं, (महती ज्वाला शिखाश्च ।)
होमाग्निः । इति हेमचन्द्रः ॥ १५०० ॥ (नरक-
विशेषः । यथा, विष्णुपुराणे । २ । ६ । १२ ।
“क्षुधां सुताश्चापि गत्वा महाज्वाले निपा-
त्यते ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८१ ।
“अग्निज्वालो महाज्वालो अतिधृजो हुतो
हविः ॥”
महाज्वाला, स्त्री, (महती ज्वाला दीर्घशिखाः ।)
जिनाणां विद्याधरीविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
३५०० ॥ (महती ज्वाला ।) दृष्टदमिशिखा च ॥
महाज्वाः, पुं, (महान् आज्वाः शोभासम्पन्नः ।)
कदम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महानाज्वाः ।)
अतिशयधनवति, त्रि॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
२५ । ११८ ।
“ततः प्रभृति चैतस्यां वाराणस्यास्तुवास सः ।
अभ्यर्चितो महाज्वास्तस्यैव बणिजो गृहे ॥”
महातमः प्रभा, स्त्री, (महती तमसां प्रभा प्रकाशो-
त्थ्याम् ।) नरकविशेषः । स चातिशयान्त-
कारमयः । यथा, हेमचन्द्रः । ५ । ३ ।
“वनोदधिघनवाततनुवातनभःस्थिता ।
रत्नशर्कराबालुकापङ्कधमनमःप्रभाः ॥
महातमः प्रभा वेद्यधोऽधो नरकभूमयः ॥”
महानरः, पुं, (महाश्वासौ तरुणेति ।) जुही
दृष्टः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २०६ ॥ (महाकवेः
कालिदासस्य जुहीदृष्टसुहिष्य वक्रोक्तिप्रयोगो
यथा,—
“तरवः पारिजाताद्याः जुहीदृष्टो महा-
तरुः ॥”
दृष्टदृष्टश्च ॥
महातनं, स्त्री, (महश्च तननश्चेति ।) पाताल-
विशेषः । यथा, शब्दमालायाम् ।
“अतनं वितनश्चैव नितनश्च तनातनम् ।
महातनश्च सुतनं सप्तमश्च रसातनम् ॥”
(यथा च श्रीमद्भागवते । २ । १ । २६ ।
“पातालमेतस्य हि पादमूलं
पटनि पाण्यप्रपदं रसातलम् ।
महातनं विश्वद्वारीय गुलफौ
तनातनं वै पुरुषस्य जङ्घे ॥”
महातारा, स्त्री, (तारयति संसारादिति । तृ +
शच् + अच् । श्रियां टाप् । ततो महती

महात्मा

तारेति कर्मधारयः ।) जिनाणां देवीविशेषः ।
तत्पर्यायः । तारा २ महाश्रीः ३ ओङ्कारा ४
खाद्या ५ श्रीः ६ मनोरमा ७ तारिणी ८ जया
९ अमन्ता १० शिवा ११ लोकेश्वरा १२ आत्मजा
१३ खड्गवासिनी १४ भद्रा १५ वैश्या १६
नीलसरस्वती १७ शक्तिनी १८ वसुधारा १९
धर्मदत्ता २० त्रिलोचना २१ लोचना २२ ।
इति हेमचन्द्रः ॥

महाताली, स्त्री, (महान् अनेकस्तालो यत्र ।
श्रियां ङीष् ।) आवर्तकी । इति राजनिर्घण्टः ॥

महातान्तः, पुं, (महानतिशयस्तित्तक्तितरमो
यत्र ।) महानिम्बः । इति राजनिर्घण्टः ॥

अतिशयतित्तक्तसयुक्ते, त्रि॥

महातान्ता, स्त्री, (महती गुरुतरा तान्ता ।)
यवतान्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
गोविन्द विश्वरदक्षतभैषज्यरत्नावल्याम् ।
“आयु जिज्ञी महातान्ता विशाला हृदिपत्र-
कम् ॥”
पाठा । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महातीक्ष्णा, स्त्री, (महती तीक्ष्णा ।) भला-
तकट्टनः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशय-
तीक्ष्णे, त्रि॥

महातेजः, [स्] स्त्री, (महदतिशयं तेजोऽस्य ।)
पारदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महातेजाः, [स्] पुं (महदतिशयं तेजो बल-
मस्य ।) कार्तिकेयः । इति हलायुधः । अग्निः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महादेवः । यथा, महा-
भारते । १३ । १७ । ५६ ।
“उग्रतेजा महातेजा जग्यो विजयकाल-
विन ॥”
अतिशयतेजस्विनि, त्रि॥ (यथा, मनुः । ११ । ६२ ।
“स्वारोचिषश्चैतमिच्छ तामसो रैवतस्तथा ।
चाक्षयश्च महातेजा विवस्वतस्तु यव च ॥”
महात्मा, [न] त्रि, (महानात्मा स्वभावोऽस्य ।)
उत्तमस्वभावयुक्तः । (यथा, कामन्दकीयनीति-
सारे । ३ । ११ ।
“महावाताहतभ्रान्तिमेघमालातिपेलवेः ।
कथं नाम महात्मानां द्वियन्ते विषयारिभिः ॥”
तत्पर्यायः । महेश्वरः २ उद्भटः ३ उदारः ४
उदात्तः ५ उदीर्गः ६ महाशयः ७ महा-
मनाः ८ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३१ ॥ (पुं, पर-
मात्मा । यथा, मनुः । १ । ५४ ।
“युगपत् प्रलीयन्ते यदा तस्मिन् महात्मनि ।
तदायं सर्वभूतात्मा सुखं स्वपति निर्वृतः ॥”
“तस्मिन् परमात्मनि ॥” इति तट्टीकायां
कुल्लकः । महत्तत्त्वम् । यथा, श्रीमद्भागवते ।
६ । ७ । २५ ।
“मनः पृथिव्यां तामहिस्तेजसापोऽनिलेन तत् ।
खे वायुं धारयंस्तच्च भूतादौ तं महात्मनि ॥”
“महात्मनि महत्तत्त्वं ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥ पिटगणविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेय । ६ । ४६ ।

महादा

“महान् महात्मा महितो महिमावान् महा-
बलः ॥”
महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । ३४ ।
“महारूपो महाकायो वृधरूपो महायशः ।
महात्मा सर्वभूतात्मा विश्वरूपो महाहनुः ॥”
महादक्षः, पुं, (महान् दक्षस्तान्त्रिकसाधनमस्य ।)
यमदूतप्रभेदः । इति दृष्टदृष्टपुराणे ५६
अध्यायः ॥ (महान् दक्षः ।) दृष्टदृष्टश्च ॥
(यथा, महाभारते । ५ । १८४ । ३७ ।
“यस्माज्जानन् स मन्दात्मा मामसौ गोपसर्पति ।
तस्मात्तस्मै महादक्षो धाम्यः स्यादिति मे
मतिः ॥”
महादानः, पुं, (महाश्चासौ दानश्चेति ।) गज-
दानः । तत्पर्यायः । ईशदानः २ । इति
त्रिकाण्शेषः । दृष्टदृष्टमात्रश्च ॥ (महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
“महादानो महादंष्ट्रो महाजिह्वो महा-
सुखः ॥”
महान् दन्तोऽस्य ।) तदिति, त्रि॥

महादानं, स्त्री, (महश्च तद्दानश्चेति ।) श्रेष्ठ-
दानम् । तत्तु तुलापुरुषादिषोडशप्रकारम् ।
यथा, मत्स्यपुराणे ।
“अथातः संप्रवक्ष्यामि महादानस्य लक्षणम् ॥”
इत्यभिधाय ।
“आदायुः सर्वदानानां तुलापुरुषसंज्ञितम् ।
हिरण्यगर्भदानञ्च प्रज्ञातं तदनन्तरम् ॥
कल्पपाददानञ्च गोसहस्रानु पञ्चमम् ।
हिरण्यकामधेनुञ्च हिरण्यान्वस्तथैव च ॥
पञ्चलाङ्गलक तद्वह्नादानमथैव च ।
हिरण्यान्वरथस्तद्वह्ने महस्तिरथस्तथा ॥
डादशं विष्णुचक्रञ्च ततः कल्पजन्तुत्मकम् ।
सप्तसागरदानञ्च रत्नधनुस्तथैव च ।
महाभूतघटस्तद्वत् षोडशः परिकीर्तितः ॥”
अत्र सामान्यलक्षणम् । सूक्तपञ्चाङ्गकदानं
महादानम् । विनायकादिपञ्चाशद्देवताहोमा-
ङ्गकं वा । तथा मत्स्यपुराणम् ।
“विनायकादियहलोकपाल-
वन्द्यकादियमरुङ्गजानाम् ।
ब्रह्माद्युत्तेशानब्रह्मसतीनां
स्वमन्त्रतो होमचतुष्टयं स्यात् ॥
जप्यानि सूक्तानि तथैव चैवा-
मनुक्रमेणापि यथास्वरूपम् ॥”
इत्यादिना सूक्तपञ्चाङ्गयोर्विधानं
प्रत्येकं षोडशतुलापुरुषप्रधानान्युद्दिश्योक्तं ननु
महादानमन्योऽहियेति । अतो नतरेतरा-
न्यः । न तु कुल्लमख्येति कर्मश्रुतायोऽगिस्तं
जिकर्मीयलक्षणम् । अचलदानेऽपि गतत्वात् ।
यवश्च ।
“कनकाश्वतिला गावो दासी रथमर्हः गृहाः ।
कन्या च कपिला धनुर्महादानानि वै दश ॥”
इति कुर्मपुराणाक्तदानपदं गं ॥
अन्यथा बहुशक्तिकल्पनापत्तेः कनक-नादि-

महादे

साधारणानुगतैककृपाभावाच्च । अतो न वैप-
रीक्ष्यमिति ।

“सर्वेषामेव दानानामेककृपाभावाच्च फलम् ॥”

इति मलमासतत्त्वम् ॥

महादेवः, जी, (महन् दार अस्ति ।) देवदार ।

इति जटाधरः ॥ (महन् दार ।) दहन काष्ठम् ॥

महादेवः, पुं, (महाश्वासौ देवश्चेति ।) यदा,

महता देवादीनां देवः ।) शिवः । इत्यमरः ।

१ । १ । १४ ॥ अष्टमूर्तान्तर्गतसोमसुन्दरयम् ।

यथा, महादेवाय सोमसुन्दर्ये नमः । इति

शिवपूजापद्धतिः । ॥ ॥ अस्ति चामृत्ययथा—

“ब्रह्मादीनां सराणाञ्च सुनीनां ब्रह्मवादिनाम् ।

तिषाञ्च महतां देवो महादेवः प्रकीर्तितः ॥

महती पूजिता विश्वे मूलप्रज्ञतिरौचरी ।

तस्या देवः पूजितश्च महादेवः स च स्तुतः ॥”

इति ब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिसंख्ये ५४ अध्यायः ॥

तस्य पञ्चवक्त्रवर्जिनञ्चत्वकारणं यथा,—

“अतीव कमनीयाङ्गं किशोरं श्यामसुन्दरम् ।

अहो निर्वचनीयञ्च दृष्ट्वा रूपममुत्तमम् ।

न बभूव विलम्बञ्च लोचनाभ्यां त्रिलोचनः ॥

पश्यन्निमेषरहित इति मत्वा स्वमानसं ।

भक्त्युत्प्रेक्षाकाम्पहाभक्तो रुरोद प्रेमविज्वलः ॥

सहस्रवदनोऽनन्तो भाग्यवाञ्छ चतुर्मुखः ।

बहुभिलोचने दृष्ट्वा तुष्टाव बहुभिरुखैः ॥

पश्यामि किं वा किं स्तौमि संप्राप्य नाथ

मीढशम् ।

आस्यैकेन लोचनाभ्यां चतुर्धा स पुनः पुनः ॥

स्वमानसे कुर्वन्तीदं शङ्करं च तपस्विनि ।

तद्बभूव चतुर्ध्वं पूर्वेण सह पञ्चमम् ॥

गकैकवक्त्रं शुश्रुमे लोचने च त्रिभिस्त्रिभिः ।

बभूव तेन तन्नाम पञ्चवक्त्रं क्लृप्तोचनः ॥

चतुर्वि गुणरूपाणि तस्य ब्रह्मस्वरूपिणः ।

सर्वं रजस्तम इति तस्य हेतुं निशामय ॥

सत्त्वांशेन दृष्ट्वा शम्भुः पश्यन् पाति च चास्त्रि

कान् ।

राजसेन राजसिकान् तामसेन च तामसान् ॥

चतुष्टयस्तामसान् पश्चात् जलाटस्थान्तरस्य च ।

न हारकार्ण संहृत्तुरभिराविर्भवत् क्रुधा ॥

कीटानलप्रमाणञ्च सूर्यकीटिसमप्रभः ।

ललिहानो दीर्घशिखश्चेलोर्ध्वं दग्धमीश्वरः ॥”

तस्य भस्मधारणकारणं यथा,—

“विभूतिगात्रः स विभुः सतीसत्कारभस्मना ।

धत्ते तस्या अस्थिमालां प्रेमभावेन भस्म च ॥

स्वात्मारामो यद्यप्योशस्तथापि पूर्णमन्दकम् ।

सतीशव गृहीत्वा च भ्रामं भ्रामं रुरोद ह ॥

प्रत्यङ्गाङ्गञ्च तस्याश्च पपात यत्त यत्त च ।

सिद्धपीठस्तत्र तत्र बभूव मन्त्रसिद्धिजन ॥

तदा शत्रवावशेषञ्च कृत्वा वल्लिञ्च शङ्करः ।

पपात मूर्च्छितो भूत्वा सिद्धलैत्रं च राधिकं । ॥

तदा गत्वा महेशानं कृत्वा क्रोद्ध प्रबोध्य च ।

अददं दिव्यमन्त्रञ्च तस्मै शोकहरं पदम् ॥

तदा शिवञ्च सन्नुष्टः खलोकञ्च जगाम ह ।

इष्ट

महादे

कर्मजन्तरेण कालेन तां संप्राप प्रियां सतीम् ॥”

तस्य दिग्भरत्वजटाधारित्वकारणं यथा,—

“दिक्कधारी योगेन नेच्छाऽनित्ये पटे विभोः ।

जटास्तपस्याकालीना धत्तेऽद्यापि विवेकतः ॥

न चेच्छा केशवस्कारे स्नाङ्गवैशेन योगिनः ।

समता चन्दने पङ्के लोद्धे रत्ने मणीश्वरे ॥”

तस्य नागभूषणत्वव्याहृतत्वकारणं यथा,—

“गरुडदेविणो नागाः शङ्करं शरणं ययुः ।

विभर्ति कृपया स्नाङ्गे तानेव शरणागतान् ॥

वाहनं दृष्ट्वोऽहमन्त्यस्तं वोढुमन्ममः ।

त्रिपुरस्य वधे पूर्वम् मत्कलांशसमुद्भवः ॥”

तस्य धुस्तरुपुष्पविलसपत्रप्रयत्नव्याघ्रचर्मधारित्व-

भ्रमज्ञानस्याधित्वकारणं यथा,—

“पारिजातादिकं पुष्पं सुगन्धचन्दनादिकम् ।

मयि संश्लेष्य तैस्त्रैव प्रीतिर्नास्ति कदाचन ॥

धुस्तरं तन् सदा प्रीतिर्विलसपत्राशुलेपने ।

गन्धहीने प्रसूने च योगेष्ट व्याघ्रचर्मणि ॥

दिव्यलोकं दिव्यतल्पे जनतायां न तन्मनः ।

भ्रमज्ञानेऽनीवरहसि ध्यायत मामहर्निशम् ॥”

तस्य महिमादि यथा,—

“आब्रह्मलक्षणपर्यन्तं स्वप्रवक्ष्यन्ते शिवः ।

ममानिर्वचनीयेऽत्र रूपं तन्मन्मानसम् ॥

ब्रह्मणः पतनेनापि शूलपाणैः शङ्को भवेत् ।

तस्यायुधः प्रमाणञ्च नाहं जानामि का श्रुतिः ॥

ज्ञानं नृत्तुल्लभ्यं शूलं धत्ते भस्मेजसा समम् ।

विना मया न कश्चित् शङ्करं जेतुमीश्वरः ॥

शङ्करः परमात्मा मे प्राणेशोऽपि परः शिवः ।

त्रासकं मन्मथः शश्वत् प्रियो मे भवात् परः ॥

न संवसामि गोलोकं वैकुण्ठं तव वत्ससि ।

सदाग्रिषस्य हृदये निबद्धः प्रेमपाशतः ॥

सद्युः शक्तो हि नष्टञ्च भृमङ्गलालया हि यः ।

ब्रह्माङ्कनिकरं योगात्त योगी शङ्करान् परः ॥

दिव्यज्ञानेन यः सद्युः नद्युः भृमङ्गलालया ।

नृत्तुकालादिकं शक्तो न ज्ञानी शङ्करान् परः ॥

मम भक्तिञ्च दास्यञ्च सुक्तिञ्च सर्वसम्पदम् ।

सर्वसिद्धिं दातुमीशो न दाता शङ्करान् परः ॥

पञ्चवक्त्रेण मन्नाम यशो गायत्र्यहर्निशम् ।

मह्यं ध्यायते शश्वत् भक्तः शङ्करान् परः ॥”

इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३३ अध्यायः ॥

शिवनैवेद्यभक्षणदोषकारणादिकं यथा,—

राधिकोपाय ।

“शर्वभूतस्य च विभोः सर्वशस्य महात्मनः ।

न शस्तं कथमुच्छिष्टं ब्रूहि सन्देहभञ्जन ॥

श्रीकृष्ण उवाच ।

इदञ्च देवि । प्रवक्ष्येऽहमितिहासं परातनम् ।

पापेभ्यनानां दहनं ज्वलद्भिः शिखीपमम् ॥

सननकुमारो वैकुण्ठमेकदा च जगाम ह ।

ददर्श सुक्तवन्तञ्च नाथं नारायणं द्विजः ॥

तृष्टाव गच्छः स्तौत्रैश्च प्रणम्य भक्तितो मुदा ।

अवशेषं ददौ तस्मै सन्नुष्टो रक्तवत्सलः ॥

प्राप्तमात्रेण तत्रैव सुक्तं तनापि किञ्चन ।

किञ्चिदरञ्च बन्धुना भक्षयाम च दुर्लभम् ॥

महादे

सिद्धाश्रमे च तद्वत् सुखे शूलपाणिने ।

भक्त्युत्प्रेक्षाञ्च तत् सर्वं सुक्तञ्च प्राप्तमात्रतः ॥

दृष्ट्वा सुदुर्लभं वस्तु नगर्तं प्रेमविज्वलः ।

पपात जमरुद्धस्तात् शङ्कञ्च व्याघ्रचर्मं च ॥

स्वयं निपत्य पश्चाच्च दहनं कृत्वा मवाप च ।

एतस्मिन्नन्तरे देवी दुर्गा दुर्गतिनाशिनी ॥

मुदा जगाम शीघ्रं तत्प्रसन्नवदनं च ॥

ददन्तं मूर्च्छितं दृष्ट्वा निपतन्तश्च भक्तितः ।

प्रहस्य वार्तां पप्रच्छ कुमारं शूलपाणिनः ॥

सर्वं तां कथयामास कुमारः संपुटाङ्गलिः ।

श्रुत्वा शुकोप सा देवी शिवं प्रस्फुरिताधरा ।

श्रुत्वा मनीहर स्तोत्रं न शशाप शिव शिवा ।

दुष्टं चक्रं तदुच्छिष्टमभक्ष्यं विदुषामपि ॥

सुचिरञ्च तप्तमा मया लब्धस्वमीश्वरः ।

त्वया विष्णोः प्रसादेन वक्षिमाहं कथं विभो ॥

यतो न दत्तं नैवेद्यं विष्णोर्मह्यं त्वयाधुना ।

अतो मतो गृह्णातेतत् फलमेव महेश्वर ॥

अद्य प्रभृति ये लोका नैवेद्यं भुञ्जते तव ।

ते जन्मैकं भारमेवा भविष्यन्त्येव भारते ॥

इत्युक्त्वा पार्वती मानाहरोद पुरतो विभोः ।

दृष्टिः पपात तत्कर्णं नीलकण्ठो बभूव स ॥

अपूर्वं तव नैवेद्यं जन्मन्मृत्युगराहरम् ।

कृतं दुष्टं यतस्तस्मान् पश्य देवं त्वयामि च ॥

निद्रोपरि च यद्वत्तं तदेवाग्राह्यमीश्वर ! ।

सुपवित्रं भवेत्तत्र विष्णोर्नैवेद्यमिभ्रतम् ॥

इत्येव कथितं सर्वं त्वया एष्टं सुरेश्वरि । ।

अभिज्ञत्तं शङ्करस्य निर्माणां येन हेतुना ॥”

इति ब्रह्मवेवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ३७ अध्यायः ॥

तस्यावतारा यथा,—

स्तुत उवाच ।

“वेदव्यासावताराणि द्वापरं कथितानि तु ।

महादेवावताराणि कलौ शृणुत सुव्रताः ॥

आदौ कलियुगे श्वेते देवदेवो महादुर्गतः ।

नाम्ना हिताय विप्राणामभूदेवस्वतेऽन्तरे ॥

हिमवच्छिखरं रम्यं हृगलं पञ्चतोक्तमे ।

तस्य शिष्याः शिखायुक्ता बभूवुरमितप्रभाः ॥

श्वेतः श्वेतशिखश्चैव श्वेतास्यः श्वेतलोहितः ।

चत्वारस्ते महात्मानो ब्राह्मणा वेदपारगाः ॥

सुभावो दमनश्चाथ सुहोतः कङ्कणस्थथा ।

लोकान्तराय योगीश्वोऽङ्गीययस्तु सप्तमे ॥

अष्टमे दक्षिबाहुः स्यात्सप्तमे वृषभः प्रभुः ।

अष्टमस्तु दशमे प्रोक्तस्तस्मादुग्रपरः स्तुतः ॥

द्वादशेऽनितः समाख्यातो वाली चाथ त्रयोदशे ।

चतुर्दशे गौतमस्तु वेदशीर्षा ततः परम् ॥

गौकर्ण्यश्चाभवत्तस्माद्ब्रह्महाराजः शिखण्डाय ।

जटामाल्यश्च हासञ्च दारुको लाङ्गली क्रमात् ॥

श्वेतस्तथा परः शूलो निष्ठी सुखी च वै क्रमात् ।

सहिष्णुः भोमशर्मा च कुलाशो चान्तिमे प्रभुः ॥

वैवस्वतेऽन्तरे शम्भोरवतारास्त्रिशूलिनः ।

अष्टाविंशतिविख्याता ह्यन्ते कलियुगे प्रभोः ।

तीर्थकार्यावतारः स्याद्वैष्णो नकुलीश्वरः ॥”

इति कौर्म्ये ५० अध्यायः ॥३॥

महादे

तस्यावृष्टिनामानि ज्ञेयाणि च यथा,—
मनुष्याश्च ।

“मन्दरस्य मन्दादेवं जज्ञा एष्यति शङ्करम् ।
 केतु केतु च स्थानेषु द्रष्टव्योऽसि मया प्रभो ॥”
 ईश्वर उवाच ।

वाराणस्या महादेवं प्रयागे तु महेश्वरम् ।
 नेमिसे देवदेवश्च गवायां प्रपितामहम् ॥
 क्रुद्धैर्न विदुः स्याद्युं प्रभासे शशिभूषणम् ।
 पुष्करे तु अयोगन्धिं विश्वश्च विमलेश्वरे ॥
 अट्टहासे महागान्दं महेन्द्रे तु महाव्रतम् ।
 उज्जयिन्यां महाकालमाकोटे तु महोत्कटम् ॥
 शङ्कुर्क्ये महातेजं गोकर्ण्ये च महाबलम् ।
 भैरवे भैरवाकारं भवं चक्ष्मापदे विदुः ॥
 उग्रं कनखले चैव भद्रकर्णाददे शिवम् ।
 देवदारुवेन दिक्षिं चण्डीशं मध्यमङ्गले ॥
 ऊर्वरेन त्वरुणे तु सकलाख्ये कपर्दिनम् ।
 कृत्तिवाससमेकाग्रं रुद्रं ताम्ब्रातिकेश्वरे ॥
 कालझरे नीलकण्ठं श्रीकण्ठं मण्डलेश्वरे ।
 ध्यानं सित्तेश्वरे योगी गायत्रीश्वोत्तरेश्वरे ॥
 विजयं नाम काष्ठीरे जयन्तं मरुतेश्वरे ।
 हरिश्चन्द्रे हरिश्चैव पुरिश्चन्द्रे तु शङ्करम् ॥
 जटावासेश्वरे विद्यां सौम्यं कुजटकेश्वरे ।
 भूतेश्वरे भस्मगात्रं जललिङ्गे जलेश्वरम् ॥
 भिन्नकं कर्णिकायान्तु वाराहं विश्वप्रबन्धितम् ।
 ताम्रं पश्चिमसन्ध्यायां विरजायां त्रिलोचनम् ॥
 दम्पेश्वरे त्रिशूलान्तु श्रीशैले त्रिपुरान्तकम् ।
 जललिङ्गे विदुः कालिं कापालिं करधोरके ॥
 दीपचक्रेश्वरं वेदं नेपाते पशुपतिं पतिम् ।
 श्रीकारारोहणे कूटं दैविकायासुमापतिम् ॥
 गङ्गायां सागरे त्वरमोङ्कारममरकण्ठके ।
 सप्तगोदावरे भीमं स्वयम्भुं नकुलेश्वरे ॥
 कर्णिकारे गणाध्यक्षं कैलासे च गणाधिपम् ।
 हैमकूटे विरूपाक्षं भृशं गन्धमादने ।
 नित्तेश्वरान्तु व्याकाशे पाताले सट्टकेश्वरम् ॥
 अष्टवष्टाक्षं नामानि देवदेवस्य धीमतः ।
 पुराणे चोपगीतानि ब्राह्मणस्य स्वयम्भुवा ॥
 यः पठेत् प्रातस्तथाय ज्ञातो वा यदि वा

शुचि ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यः शिवलोको भगवच्छति ॥”
इत्याद्यै देवीपुराणै अष्टमष्टिनामानि महा-
देवस्य ॥ ५ ॥ तस्य द्वादशनामस्तोत्रम् ।
“प्रथमस्तु महादेवो द्वितीयस्तु महेश्वरः ।
तृतीयः शङ्करो ज्यैष्ठ्यतुर्थो वृषभध्वजः ॥
पञ्चमः कृतिवासाश्च षष्ठः कामाङ्गनाशनः ।
सप्तमो देवदेवेशः शैक्यश्चाष्टमः सुतनः ॥
ईश्वरो नवमो ज्योतिर्दशमः पार्वतीपतिः ।
रुद्र एकादशश्चैव द्वादशः शिव उच्यते ॥
द्वादशैतानि नामानि त्रिसप्तथं यः पठेत्तरः ।
लघुघ्नश्चैव गोघ्नश्च ब्रह्मघ्ना गुरुतलागः ॥
स्त्रीघ्नलघातकश्चैव सुरापो वृषभान्नपतिः ।
सुच्यते सर्वपापेभ्यो रुद्रलोको भगवच्छति ॥”

इति स्कन्दपुराणम् ॥३॥

तन्नामोच्चारणफलं यथा,—

“कोटयो ब्रह्महत्यानामगन्धागमकोटयः ।
 सयः प्रलयमायान्ति महादेवति कौर्मनान् ॥
 महादेव महादेव महादेवति वादिनम् ।
 वत्सं गौरिव गौरीयो धावन्तमनुधावति ॥”
 इति पुराणम् ॥॥

तस्य प्रणाममन्त्रः ।

“नमस्य त्वां महादेव । लोकानां गुरुमीश्वरम्
पुत्रामपूणकामानां कामपुरामराट् द्विषम् ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

“महादेवं महात्मानं महायोगिनमीश्वरम् ।
महापापहरं देव मकाराय नमो नमः ॥”
इति तन्त्रम् ॥ * ॥

तस्य कालरूपवर्णनं यथा, —

नारद उवाच ।

“कालरूपौ त्वया ख्यातः शम्भुर्गगनगोचरे ।
लक्षणञ्च स्वरूपञ्च सर्वं व्याख्यातुमर्हसि ॥

पुलक्य उवाच ।

स्वरूपं त्रिपुरघ्नस्य वदित्ये कालरूपिणः ।
 अश्विनी भरणी चैव कृत्तिका प्रथमाश्रकम् ॥
 मेघकं हि विजानीयान कुजतेजमुदाहृतम् ।
 आर्येयाशास्त्रयो ब्रह्मन् । प्राणापत्यं कथं हम् ॥
 सौम्याह्णं दृष्ट्वाभेदं वदन् परिकीर्तितम् ।
 ऋगाहंमार्द्रादित्याशास्त्रयः सौम्यगृह्णिवदम् ॥
 मिथुनं भुजयोरुस्य गगनस्थस्य श्रुतिनः ।
 आदित्यांश्च पुष्यश्च अश्लेषा शशिनो गृहम् ॥
 राशिः कर्कटको नाम पार्थिवं खर्वलासिनः ।
 पितृर्त्तं भगदेवत्वं उत्तरांश्च केशरी ॥
 सूर्येत्तं विभोर्ब्रह्मन् हृदयं परिकीर्तितम् ।
 उत्तराशास्त्रयः पाणिश्वित्राहं कन्यका त्वदम् ॥
 योमपुत्रस्य सङ्गतं द्वितीयं जटवं विभोः ।
 त्रिचांशद्वितयं स्वाती विशाखायांश्च त्रयम् ॥
 द्वितीयं शुक्रमदन् तुलानाभिरुदाहृतम् ।
 विशाखांशमगुराधां च्छाभा भीमगृहं त्वदम् ॥
 द्वितीयं वृश्चिको राशिर्मद्रं कालस्वरूपिणः ।
 मूलं पूर्वाश्रितांश्च देवाचार्यगृहं धनुः ॥
 ऊर्युगलमीशस्य अमरार्थं । प्रगीयते ।
 उत्तराशास्त्रयो ऋतं अवगं मकरो मूने ॥
 धनिष्ठांश्च शनिस्तेजं जाम्बवी परिकीर्तिते ।
 धनिष्ठाहं शतभिषा प्रोष्ठपदांश्च त्रयम् ॥
 सौरं सङ्गापरमिदं कुम्भो जङ्घे च विभुते ।
 प्रोष्ठपदांश्चमेकस्य उत्तरा रेवती तथा ॥
 द्वितीयं जीतसदनं मीनस्त चरगायुभौ ॥

एव कृत्वा कालरूपं चिन्त्रो

यज्ञं क्रोधाम्मार्गं गैराजघान ।

विद्वद्भासो यदनाबुद्धियुक्तः

खे मन्तम्यौ तारकाभिश्चिताङ्गः ॥”

इति बामनपुराणं ५ अध्यायः ॥

महादेवी, स्त्री, (महादेवस्य पत्नीति। पत्नार्थे ङीप्।

यद्वा, भक्त्या नामं रंवी नैति ।। दुर्गा । यथा,

“अपमं स्यान्नृहादं धी गिरि जा मेनकात्मजा ॥”

इति हलानुधः ॥

महाराष्ट्र

तस्या व्युत्पत्तिर्यथा,—

“पूज्यते या सुरैः सर्वैर्महादेव प्रमाणतः ।
धातुर्महेत पूजायां महादेवो ततः खलना ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

राज्ञी । पाटराज्ञी इति भावा । तत्पण्यायः ।
महिषी २ पट्टार्हा ३ पट्टदेवी ४ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ५ । २६ ।
“अलिखन् स महादेवी योगनन्दश्च तं पटे ।
सजीवमिव तच्चित्रं वाक्चेदहारहितं त्वभूतम्” ।
महादेव्यः, पुं, (महाभासा देव्यश्चेति ।) भौत्य-
मन्त्रकारैर्यदेव्यविशेषः । यथा,—
“चतुर्दशस्य भौत्यस्य शरणं पुत्रात्मनोर्मम ।”
इत्यप्रक्रम्य ।

“शुचिरिक्तो महादैत्यो रिपुहन्ता हरिः

स्वयम् ॥”

इति गारुडि ७८ अध्यायः ॥

महादायकः, पुं, (दाययति गोगान्ति । इ + णिच्
+ क्तुल् । महाञ्चासौ दायकस्तेति ।) औषध-
विशेषः । दायिक इति भाषा । यथा,—
“यवचारस्य भार्गो हौ स्फटिकारं ह्ययो मनाः ।
एकीकृत्य प्रपिष्यापि सृजेत्स्रुतरीमर्षः ॥
शुष्कं कृत्य तत्पेत् पात्रे सैसकं वस्त्रलेपिते ।
अन्यमीसकपात्रान्तु हि सुखं मेनयेद्दुःखः ॥
हृद्भवेद्योपदेशेन पचेत् पात्रस्थमौषधम् ।
तना ज्वालाघतः स्थाप्यं पात्रान्यं लभते
रसम् ॥

ततो रसं विनिष्कष्य श्यापयेत् स्निग्धभाजनं ।
 लवङ्गेन वर्तौ कुर्यादथवा नटनाम्रकेः ॥
 म्रहादिस्थलरांगेषु दापयेत् रक्तिकां भिषक् ।
 द्रवीकरांति रांगेषु गृहादावकसंज्ञकः ॥
 श्वित्रं च ददरांगं च प्रलेपं दावकस्य च ।
 वह्निवज्ज्वलनं तस्य दधि दत्त्वा प्रलेपयेत् ॥”*॥
 अपि च ।

“वृषश्चित्रमपामार्गं निष्ठा कुम्भाश्चमाङ्गिका ।
 कर्कशो तालस्य पुष्पश्च वर्षाभूर्जसं तथा ॥
 शतशो क्षारमाहृत्य लिप्याकस्वरसेन च ।
 जालयित्वा क्षारतोयं वस्त्रपूतश्च कारयेत् ॥
 चक्षुरात्पेन मंशोष्णं ग्राह्यं तद्द्वयगोचिमतम् ।
 शतस्य द्विपलं ग्राह्यं यवक्षारपलद्वयम् ॥
 स्फटिकशिपिलश्चैव नरमाश्लेषं तथा ।
 पुलाहं सेत्स्व ग्राह्यं टङ्कणं तालकद्वयम् ॥
 कासीसं तालकश्चैव सुदृशश्च तालकम् ।
 दातृमोचं कषकश्च तालं समुद्रपेनकम् ॥
 सर्वश्रेष्ठकं मंशानयं वक्तयन्नेन साधयेत् ।
 महाद्रावकमेतद्द्वि शोष्यश्च रसशारणं ।
 ज्वलि गुल्मादिकान् रोगान् यत्कृत्तुं होद-
 राणि च ॥” * ॥

इति भैषज्यरत्नावली ॥

(तथापरां ।

‘शुद्धं काश्चनगात्रिकं सद्गुणैः कांस्याभिधेय-
न्या
मिन्वत्य’ विमलं रमाञ्जनवरं केन स्ववर्त्तापते; ।

महाध

चारौ सन्निवसन्तौ सुविमलौ भागाव-
मीर्षा समाः
समानां सदृशान् टङ्गमिह तर्हो वृषारः

स्तुतः ॥

नतुल्या स्पटिकारिका त्रिसदृशः शुद्धो यव-
स्थायनः

काशीशुद्धितयं यवाग्रजसमं सङ्घर्ष्य सर्वं
न्यसेत् ।

पात्रे काचमये ऋद्धमरुते सोऽयं महाद्रावकी
नो वक्तुं प्रभवेदुष्य नितरां सव्यगुणं भूतले ॥
उत्तङ्गलक्षतुष्टयं पिबेद्यो मुख्या लवणैश्च वा
नल्पन्नात् पङ्गवासितं बहुगुणं ताम्बूलकं

भक्षयेत् ।

प्रासङ्गात् कथयामि ते श्रेष्ठं गुणान् काश्चि-
तयान्यान् परान्
निःशेषं विनिहन्ति तानि पिरजान्मद्यैराणि
धुवम् ॥

गुल्मं पाण्डुहलीमकं सुकटिनामद्यौलिकां
कामलां

• मन्दाग्निं विवमाग्नितां बहुविधान् शोथान्
शूलानपि ॥” ॥

इति वैद्यककषायसंयुक्ते ब्रीहाधिकारे ॥
महाद्रुमः, पुं, (महाश्वासौ द्रुमश्चेति ।) अन्वत्य-
जः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ दृढदृढश्च ॥
(यथा, हरिदंशे । २२३ । ७२ ।

“चकीराः शतपञ्चाक्ष मत्तकोकिलसारसाः ।
पुष्पितान् फलितान्याश्च संपतन्ति महाद्रुमान् ॥”
श्राकहीपपतेर्भक्ष्यस्य सप्तमः पुष्पः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५३ । २१ ।

“जलदक्ष कुमारश्च सुकुमारो मनौवकः ।
कृशोत्तरोऽथ मेधावी सप्तमस्तु महाद्रुमः ॥”

महाद्रोणा, स्त्री, (महती चासौ द्रोणा चेति ।)
वृक्षविशेषः । वडो द्रोणपुष्पो इति हिन्दी
भाषा । तत्पर्यायः । देवकुलम्बा २ दिव्यपुष्पा
७ महाद्रोणी ७ देवी ५ काञ्ची ६ देवद्रोणा
७ । अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् ।
मेध्यत्वम् । भूतान्निवानकफाग्निमान्द्यनाशित्वम् ।
यक्षा पारदशोधनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाद्रोणी, स्त्री, (महती चासौ द्रोणी चेति ।)
महाद्रोणाक्षुपः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाद्रुमः, पुं, (महान् द्रुमः कोलाहलो यत्र ।)
युद्धवायम् । इति शब्दरत्नावली ॥ अतिश्रय-
कलहश्च ॥

महाधनं, स्त्री, (महत् धनं धनं नृत्तलेनास्य ।)
बहुमूल्यवस्त्रम् । इत्यमरः । २ । ६ । ११३ ॥
सुवर्णम् । चिह्नकम् । इति मेदिनी । ने, २०१ ॥
चातवस्त्रम् । इति हेमचन्द्रः ॥ क्षत्रिः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (महदनं धनमस्मान् ।
संयामः । इति निघण्टुः । २ । १७ ॥ यथा,
ऋग्वेदे । ८ । ६४ । १२ ।

“मा नो अस्मिन्महाधने परावर्गभारभृद्
यथा ॥”

महान

“महाधने संयामे ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥
महत् तद्वन्नेति । प्रभूतधनम् । यथा, ऋग्-
वेदे । १ । ७ । ५ ।

“इत्थं वयं महाधन इत्थमर्भे हवामहे ॥”
“महाधने प्रभूतधननिमित्तम् ।” इति तद्भाष्ये
सायनः ॥ बहुमूल्ये, त्रि । यथा, किराताजु-
नीये । १ । १८ ।

“पुराधिकृतं श्रयणं महाधनं
विबोध्यसे यः स्तुतिगीतिमङ्गलैः ।
अदभर्धमधिप्रय संस्थलीं
जहासि निदामशिवः शिवास्तैः ॥”

अतिश्रयधनयुक्ते, च त्रि ॥
महाधातुः, पुं (महाश्वासौ धातुश्चेति ।) स्वर्णम् ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

महाध्वनिकः, पुं, (अध्वनि गच्छतीति । अध्वन् +
ठक् । महाश्वासौ अध्वनिकश्चेति ।) पुण्यायं
हिमालयावधिकमहापथगमनेन सम्पादित-
मरणः । यथा, “अध्वमिजलसंयामदेशान्तरस्थ-
संन्यासानशनाशनिमहाध्वनिकानासृक्कक्रिया
कार्या सदाः शौचं भवतीति ।” इति शुद्धितत्त्व-
धृतसुमन्तुखम् ॥

महान्, [त्रि] त्रि, (मस्यते पुष्यते वेति । मह +
“वर्तमाने एषदृष्टमहज्जगच्छब्दश्च ।” उणा०
२ । ८४ । इति अतिः । निपात्यते ।) दृढम् ।
इत्यमरः । ३ । १२ । ६० ॥ (यथा, मनी । ८ । २६६ ।
“प्रायश्चित्तं महत्स्वर्गं गोगोदृष्टयादिषु ॥”)
अस्य पर्यायः महच्छब्दे द्रष्टव्यः ॥

महान्, पुं, (मस्यते सेव्यते आश्रीयते गमना-
येति । मह + अतिः ।) उद्गः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ दुर्गा । यथा,—

“महान् थाप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति-
मता ।

स्तुतिः संस्मरणाद्देवी नियतो च नियामता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

महत्तत्त्वम् । यथा —

“सर्वकारान् प्रधानान् महत्तत्त्वं प्रणयति ।
महानिति यतः स्थातिर्लोकानां जायते सदा ॥”

इति मानस्ये ३ अध्यायः ॥
(महादेवः । यथा, महाभारते । १३ । १७ । १२ ।

“अशनी शतप्री खड्गी पट्टिणी चायुधी
महान् ॥”

महच्छब्दप्रयोगनिषेधो यथा —

“शुद्धे तैले तथा मांसं वेदो ज्योतिषिके द्विजे ।
यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते ॥”

इति भट्टिप्रथमसर्गायचतुर्थश्लोकाटीकायां भरतः ॥
महानटः, पुं, (महाश्वासौ नटो नर्तकश्चेति ।
उद्धतनर्तकत्वादस्य तथात्वम् ।) शिवः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

महानदी, स्त्री, (महती चासौ नदी चेति ।)
पुरुषोत्तमसैवान्तर्गतकटकस्थोत्तरदेशस्थानदी-
विशेषः । तस्या नामान्तरं चिञ्चोत्पला । यथा,
“नदी तत्र महापुण्या विन्ध्यपादविनिर्गता ।

महान

चिञ्चोत्पलेति विख्याता सर्वपापहरा शुभा ।
चिञ्चोत्पला महानदी ।” इति पुरुषोत्तम
तत्त्वम् ॥ गङ्गा । यथा,—

• “अम्बुजमम्बुनि जातं
जातु न जायते अम्बुजादम्बु ।
सुरहर । तव विपरीतं
पादाब्जजाब्जजानदी जाता ॥”

इत्युद्भटः ॥

महानन्दः, पुं, (महानानन्दोऽयम् ।) तृप्तिः ।
इति हलायुधः ॥ (महान् आनन्दः ।) अति-
श्रयाद्भाष्यः ॥ (वृत्तिविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । १३४ । ४० ।

“इत्युक्ता तान् महीपालान् महानन्दसुखान्
बली ।

अथात्रवीतदा सर्वान् महारिदमनो दमः ॥”
वेद्यविशेषः । यथा, सङ्गीतदामोदरे ।

“महानन्दस्तथा नन्दो विजयोऽथ जयस्तथा ।
चत्वार उत्तरवंशा मातङ्गसुनिसम्भवाः ॥”

महानन्दा, स्त्री, (महानानन्दोऽस्याः ।) सुरा ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ माघशुक्ला नवमी । यथा,
भविष्ये ।

“माघमासस्य या शुक्ला नवमी लोकपूजिता ।
महानन्देति सा प्रोक्ता सदानन्दकरी वृणाम् ॥
जानं दानं जपो होमो देवाचैनसुपोषणम् ।
सर्वं तदद्ययं प्रोक्तं यदस्यां क्रियते नरैः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

नदीविशेषः । सा पद्माया विनिःक्षता राम-
पुराङ्गनामान् पश्चिमत उत्तरदिगगता ॥
(दक्षिणदेशीयौ नदीभेदः । यथा, महाभारते ।
१३ । २५ । ४३ ।

“पुनरावर्तनन्दाश्च महानन्दाश्च सेव्ये वै ।
नन्दे सेव्यते दानस्त्वसरोभिरहिंसकः ॥”

महानन्दिः, पुं, (आ सस्यक् नन्दतीति । आ +
नन्द + “सर्वधातुभ्य इन् ।” उणा० ४ । ११७ ।
इति इन् । ततः । महानानन्दिः (इति ।)
नन्दिर्वर्द्धनराजपुत्रः । यथा,—

“चत्वारिंशत्तथा भाथो राजा वै नन्दिर्वर्द्धनः ।
चत्वारिंशत्तयश्चैव महानन्दिर्भविष्यति ॥

महानन्दिसुतश्चापि भ्रात्रायां कलिकाश्रजः ।
उत्पत्स्यते महापद्मः सर्वज्ञज्ञानको वृषः ॥

ततः प्रभृति राजानो भविष्याः भूद्रयोनयः ।
एकराट् स महापद्म एकच्छन्नो भविष्यति ॥”

इति मनुस्मृत्युपुराणे २४६ अध्यायः ॥

अपि च ।
“महानन्दिसुतः भ्रातागर्भोद्भवोऽतिबुद्धो महा-
पद्मानन्दः परशुराम इवापरोऽखिलक्षत्ति-
यान्तकारी भविता ततः प्रभृति भ्रात्रा भूपाला
भविष्यन्ति । तेन महानन्दिपर्यन्तं क्षत्रिय
आसीत् ॥” इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणम् ॥

महानरकः, पुं, (महानतिश्रययातनाप्रदो
नरकः ।) अतिश्रयनानाप्रकारयातनास्थानम् ।
इति पुराणम् ॥ (यथा, मनुः । ४ । ८८ ।

महान

“तामिस्रमन्वतामिस्रं महारौरवरौरवौ ।
नरकं कालकनकं महानरकमेव च ॥”
महानकः, पुं, (महाचासौ नलक्षेति ।) देव-
नलः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महाचासौ
अनलक्षेति ।) दृष्टदमिच ॥
महानवमी, स्त्री, (महती चासौ नवमी चेति ।)
आश्विनशुक्लनवमी । यथा,—

श्रीभगवानुवाच ।

“दुर्गातन्नेन मन्नेन कुर्येदुर्गामहोत्सवम् ।
महानवम्यां शरदि वलिदानं वृषादयः ॥
आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद्दद्यात् अष्टमी तिथिः ।
महाष्टमीति चा प्रोक्ता देव्याः प्रीतिकरा

परा ॥

ततोऽशु नवमी या स्यात् सा महानवमी स्मृता ।
सा तिथिः सर्वलोकानां पूजनीया शिवा-

प्रिया ॥”

इति कालिकापुराणे ५७ अध्यायः ॥

अपि च ।

“प्रादृष्टकाले विश्वेधेन आश्विने स्यादमीषु च ।
महाशब्दो नवम्यान्तु लोके स्थातिं गमिष्यति ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महानसं, स्त्री, (महच्च तत् अनसंति ।
+ “अनोऽश्नायः सरसां जातिसंज्ञयोः ।” ५ ।
४ । ६४ । इति संज्ञायां टच् । “आत्महतः
समानाधिकरणजातीययोः ।” ६ । ३ । ४६ ।
इति महत्त आकारादेशः ।) रन्वनग्रहम् ।
तत्पण्यायः । रसवती २ पाकस्थानम् ३ । इत्य-
मरः । २ । ६ । २७ ॥ (तथास्य लक्षणं
यथा,—

“प्रशस्तदिग्देशज्ञानं युचिभावं महच्छुचि ।
सजालकं गवाक्षाष्टमात्मवर्गनिधिवितम् ॥
विकचत्तृष्टसंष्टं सवितानं कृताचनम् ।
परीक्षितस्त्रीपुरुषं भवेच्चापि महानसम् ॥
तत्राध्यक्षं नियुज्जीत प्रायो वैद्यगुणान्वितम् ।
युचयो दक्षिणा दत्ता विनीताः प्रियदर्शनाः ॥
सविभक्ताः सुमनसो नीचकेशनखाः स्थिराः ।
ज्जाता दृढं संयमिनः क्षतोष्णीषाः सुसंयुताः ॥
तस्य चाद्या विधेयाः सुज्जिविधाः परि-

कर्मिणः ।

आहारस्थितयश्चापि भवन्ति प्राणिनो यतः ॥
तस्मान्नहानसे वैद्यः प्रमादरहितो भवेत् ।
माहानसिकवोदारः सौपौदनिकपौपिकाः ॥
भवेयुर्वैद्यवशगा ये चाप्यन्ते तु केचन ॥”

इति सुश्रुते कल्पस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥

तद्विवरणं यथा,—

“आमेय्यां दिशि कर्तव्यमावासास्य महानसम् ।
गवाक्षजालमार्गाय नृहंभिभुगपक्षेपितम् ॥
पुल्लौ तत्र प्रकर्तव्या पूर्वपश्चिममायता ।
नृक्षयादीनि भाज्यानि चाजितानि च

वारिणा ॥

तेषु यत् पच्यते त्रयं गुणवत् सर्वसम्मतम् ।

नृदभावे पक्षेक्षौहे चतुरश्रविकारजित् ॥

ईई१

महाना

कांस्थजे पाचितं यद्वि तद्वितं मतिदं शुचि ।
यच्च ताम्रमये सिद्धं न दध्यं तन्वपितकम् ॥
सौदर्यं राजते पाच्यमाष्टभूमिहतां यष्टे ।
तत्पार्श्वं सर्वदोषघ्नं धिवयोत्सवदायकम् ॥”
अथ महानसोपयोग्योपकरणानि ।

“वस्तूनि भोजनार्हानि विविधानि पुनः पुनः ।
सञ्चानि गुणयुक्तानि स्थापितानि महानसे ॥
दास्याममार्जनी वाढा पूतहृदौ सुकूचिका ।
कर्षयो वैगव पात्रं जलपूर्वखलिङ्गरः ॥
वह्निं सज्जननो यावः कुहलं सुकुटारकः ।
दाखखलानि शुष्काणि हस्तमात्राणि चैव-

नम् ॥

अनीर्णाश्चनतिस्थलान्यजन्तान्यमलानि च ।
तिनयुञ्जालनी पीठो सुवर्णं चाप्युखलम् ॥
खर्पणोद्ग्रशिला दर्वी चतुरसावपट्टिका ।
संशङ्कन्तु युगलं वस्त्रखलचतुष्टयम् ॥
नालिका च्छुरिका चैव सुमूलं सुकटाङ्कम् ॥
वह्निं सज्जननायाय दर्वी दीर्घां सुलौहजा ॥
तन्दूरभर्तरी सावा तमकं दृढवेष्टनी ।
दद्यादि वस्तुनातं हि युज्यते च महानसे ॥”

इति पाकराजेश्वरः ॥

तत्र रक्षणीया जना यथा,—

“खदशाखविधानज्ञाः परामेयाः कुलीनताः ।
सर्वे महानसे धार्या लुप्तकेशनखा जनाः ॥”

इति मात्स्ये १८ अध्यायः ॥

महानसोऽपि पुंसि । इत्यमरटीकायां रमा-
नाथः ॥

महानाटकं, स्त्री, (महच्च तत् नाटकचेति ।)

नाटकविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“एतदेव यदा सर्वैः पताकास्थानकेयन्तम् ।
अङ्गैश्च दशभिर्धौरा महानाटकसचिरं ॥
एतदेव नाटकम् । यथा, बालरामायणम् ॥”
इति साहित्यदर्पणः ॥ खनामन्यातहन्मद्रचित-
रामचरितयन्त्रविशेषः । यथा,—
“एष श्रीलङ्घनमता विरचिते श्रीमन्नहानाटके
वीरश्रीयुतरामचन्द्रचरिते प्रलुङ्घिते विक्रमेः ।
मिश्रश्रीमधुसूदनेन कविना सन्दर्भ्यं सन्धीकृते
खगारोदयनामकोऽत्र नवमो यानोऽङ्क

एवेत्यसौ ॥”

इति तस्यान्तमः श्लोकः ॥

महानाडी, स्त्री, (महती चासौ नाडी चेति ।)
कहरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्याः
कहराशब्दे ज्ञेयम् ॥)

महानादः, पुं, (महान् नादोऽस्य ।) हस्ती ।
वर्यक्रमेणः । (महाचासौ नादचेति ।) महा-
शब्दः । इति मेदिनी । दे, ५१ ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । ६६ । २ ।

“इदमग्निः सर्वं प्राप्ता ये केचिदुषु वज्रजम् ।
प्रविशन्तो महानादं नदन्ति भयपीडिताः ॥”
सिंहः । कर्णः । इति हेमचन्द्रः ॥ उद्गः ।
शब्दः । इति राजनिर्घण्टः ॥ काहजवाद्यम् ।
इति हारावली । (महादेवः । यथा, महा-

महानि

भारते । ११ । १७ । ४८ ।

“निशाचरः प्रेतचारी भूतचारी महीचरः ।
कालयोगी महानादः सर्वकामचतुष्यथः ॥”
महाशब्दयुक्ते, वि । यथा, रामायणे । ४ ।
४० । ३८ ।

“तत्तृणमेव प्रतिमं महोरगनिधिवितम् ।

अभिगम्य महानादं तीर्थेनैव महोदधम् ॥”
महानिदा, स्त्री, (महती सुदीर्घा चासौ निदा
चेति ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥

महानिम्बः, पुं, (महाचासौ निम्बचेति ।) निम्ब-
वृक्षविशेषः । घोडा निम्ब इति भाषा । तत्-
पण्यायः । केटव्यः २ पननेष्टः ३ पार्श्वतः ४ ।
इति रत्नमाला ॥ (यथा,—

“नृत्तकृताभ्रनागश्च स्वर्णं सुखं प्रकल्पयेत् ।

महानिम्बस्य चूर्णं चतुर्भिः सममाहरेत् ।

मधुना लेहयेन्नाथं लालामेहप्रशान्तये ॥”

इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंघे प्रमेहाधिकारे ।)
अस्य गुणाः । परमप्राज्ञत्वम् । कषायत्वम् ।
अम्लत्वम् । शीतलत्वम् । इति राजवल्लभः ॥
(तथास्य पण्यायान्नरं गुणाश्च ।

“महानिम्बः स्तुतोद्देका रन्वको विषसृष्टिकः ।
केशासृष्टिनिम्बकश्च काल्मीको जीव इत्यपि ॥
महानिम्बो हिमो रूपास्तित्तो ग्राही कषा-

यकः ।

कफपित्तभ्रमच्छर्दिकुष्ठकुक्षासरक्तजित् ।

प्रमेहश्वासगुल्माशौ रूचिकाविषनाशनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महानिशा, स्त्री, (महती चोरा निशा ।)

निशामध्यभागः । तत्पण्यायः । निशाहः २
निशीथः ३ । इति हेमचन्द्रः । २ । ५६ ॥ * ॥
स्तुत्युक्तमहानिशा साह्रप्रहरोपरि प्रहरद्वयम् ।
“महानिशा तु विज्ञेया मध्यं प्रहरद्वयम् ।
तत्र ज्ञानं न कुर्वीत काव्यनैमित्तिकादृते ॥”

इति रघुनन्दनभट्टाचार्यवृत्तवचनात् ।

महानिशापरकालस्य नाडीचतुष्टयस्य पर-
दिनादिखेन तदानीं पूर्वदिक्सीयभोजनानुप-
पत्तेः । तद्दिनत्रयलोपापत्तेर्चेति तिथितत्त्वोप-
लिखनस्वरसाच्च ॥ * ॥ तत्र भव्यविधेयो
यथा,—

“यन्मूर्त्तौ यतीते तु राजावैव महानिशा ।

जमते ब्रह्महत्याश्च तत्र सुखा च नारद ॥”

श्रीमांसविष्णुसमं ताम्रलक्ष्मणं जलम् ।

पुसामभयं शुद्धायामोदनस्यापि का कथा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्तेपुराणम् ॥

तत्र पारणनिधेयो यथा —

“न राज्ञौ पारणं कुर्यादृते वै रौहिणीव्रतान ।

निशायां पारणं कुर्यात्तर्जयित्वा महानिशाम् ॥

महानिशायां प्राप्तायां तिथिभाजं यदा भवेत् ।

तृतीयेऽङ्गि सुनिश्चेत् । पारणं कुरुते व्रती ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनक्षत्र ८ अध्यायः ॥

देवलोक्ता महानिशा रात्रिमध्यमदृष्टया-
त्मिका । सा द्वितीयप्रहरशेषदृष्टतीत्यप्रहर-

महानी

महाप

महाप

प्रथमदृष्ट्या ॥ तस्यां शिवलिङ्गोद्भवो यथा,
“मावत्तुवत्तुद्दम्मादिदेवो महानिधि ।
शिवलिङ्गतयोद्भूतः कोटिकथं समप्रभः ॥”
अथ ।

“महानिशा हे चटिके राजन्मध्यमयामयोः ॥”
इति देवकोक्ता महानिशा ॥

चटिका दृष्ट्या ॥ इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
तान्त्रिकमहानिशा यथा, तन्त्रसारे ।

“गते तु प्रथमे यामे हत्तीवप्रहरावधि ।
महानिशायां जप्तं रात्रिप्रेषे जपेत्तु ॥”
अपि च ।

“निशा तु परमेशानि । सूर्ये चास्तुपागते ।
प्रहरे च गते रात्रौ चटिके हे परे च ये ।
महानिशा समाख्याता तत्त्वानिमहानिशा ॥

अहंरात्रे गते देवि । पशुभावेन पूजयेत् ॥
दशदंष्ट्रे तु या पूजा तन् सर्वमन्त्रयं भवेत् ॥

वृक्षकोशे महेशानि । तन् सर्वमन्त्रतोपमम् ।
सप्तमक्रोशके देवि । सर्वं चोरोपमं भवेत् ॥

अष्टमक्रोशके देवि । त्रयतुल्यं न वै श्रयः ।

अतः परं महेशानि । विवृतुल्यो न वै श्रयः ॥
एतत् सर्वं महेशानि । पशुभावे मयोदितम् ।

दिश्वरीरमते देवि । तत्त्वज्ञानेन पूजयेत् ॥

पञ्चतन्त्रं समानीय यदि पूजापरो भवेत् ।

कालाकालं महेशानि । विचारं तत्र वर्णयेत् ॥

अहंरात्रगते देवि । कुलपूजा प्रकीर्तिता ।

भवेत्तन्त्रादुक्तं सर्वं पूजादिकचरेत् ॥

अतिरुद्धेन देवेशि । तव स्थाने प्रकाशितम् ।

प्रशोदये कदाचिद्दे प्रकाशं नैव कारयेत् ॥”

इति गुप्तसाधनतन्त्रे ६ पटलः ॥

महानीचः, पुं, (महानतिशयो नीचः ।)
रजकः । इति शब्दमाला ॥ अतिप्रयत्नीन-
वर्णश्च ॥

महानीलः, पुं, (महान् नीलः नीलवर्णः ।) भृङ्ग-
राजः । नागविशेषः । मणिविशेषः । इति
मेदिनी । ले, १६१ । (यथा, शिशुपालवधे ।
१ । १६ ।

“महामहानीलशिलावचः पुरो
निविदिवान् कंसलघः स विहरं ॥”

“सिंहलखाकराङ्गता महानीलास्तु ते श्रुताः ॥
इति भगवानगच्छः ॥” इति तट्टीकायां मलि-
नाथः ॥) तस्य लक्षणं यथा,—

“यस्तु वर्णस्य भूयस्यान् चोरे शतगुणे स्थितः ।
नीलतां तदुयान् सर्वं महानीलः स उच्यते ॥”

इति गारुडे ७२ अध्यायः ॥

(गुप्तगुणान्तिभेदः । तदुपधा,—

“महिषाक्षो महानीलः कुसुदः पद्म इत्यपि ।

हिरण्यः पञ्चमो ज्योतिर्गुण लोः पञ्च जातयः ॥

महानीलस्तु विज्ञेयः खगमसमलक्षणः ।

महिषाक्षो महानीलो गर्भकानां हितानुभौ ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

सुमेरोर्दक्षिणपार्श्वस्थपर्वतविशेषः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५५ । ४ ।

“श्रीतार्क्ष्यः क्रतुलघः कुलीरोऽथ सुकृद्भवान् ।
मणिश्रेणोऽथ दृढवान् महानीलो भवाचनः ॥”)

महानीला, स्त्री, (महती चासौ नीला नील-
वर्णा चेति ।) महानलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विशेषोऽस्य महानलशब्दे विज्ञेयः ॥)

महानीली, स्त्री, (नील + “नीलादोषघौ ।”

४ । १ । ४२ । इति वार्तिकोक्ता ङीष् । ततः ।

महनी चासौ नीली चेति ।) नीलापराजिता ।

दृष्टनीली । तत्पर्यायः । अमरा २ जनि-

नीलिका ३ तुल्या ४ श्रीषणिका ५ मेला ६

केशार्हा ७ भर्तृसपणिका ८ । अस्या गुणाः ।

गुणाऽलम् । रङ्गभेदलम् । सुवर्णदालम् ।

नीलिकामपेक्ष्य सर्वकर्मसु सगुणत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥

महानुभावः, वि, (महाननुभावो माहात्म्य-
मस्य ।) महाशयः । यथा,—

“सुखती पुण्यवान् धन्यो धर्मो च धर्मवानपि ।
महाशयो महेश्वरः स्यान्महानुभाव इत्यपि ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

(महात्मा । यथा, शिशुपालवधे । १ । १७ ।

“यद्येतुमार्यान् परिचर्यया सुहु-

र्महानुभावा हि नितान्तमर्धिनः ॥”)

महानः, पुं, (महत् + प्रथमावहुवचनरूपम् ।)

नवधाभक्तियुक्तलघुभक्ताः । ते शिवश्रेष्ठधर्मा-

दयः । यथा,—

“शिवः श्रेष्ठश्च धर्मे च ब्रह्मा विष्णुर्महान्
विराट् ।

सनत्कुमारः कपिलः सनकश्च सनन्दनः ॥

बोद्धः पञ्चशिखो दक्षो नारदश्च सनातनः ।

भृगुर्मेरीचिर्द्वैपायः कश्यपः पुलहोऽङ्गिराः ॥

मेधसो लोमशः शुक्रो वशिष्ठः क्रतुरेव च ।

दृष्टव्यः कर्हमश्च शक्तिरविः पराशरः ॥

मार्कण्डेयो बलिश्चैव प्रह्लादश्च गणेश्वरः ।

यमः सूर्यश्च वरुणो वायुश्चन्द्रो हुताशनः ॥

अक्षुपर उलूकश्च नाडीनृश्च वायुनः ।

नरो नारायणः कूर्म इन्द्राक्षो विभीषणः ॥

नवधाभक्तियुक्ताश्च लघ्वस्य परमात्मनः ।

एते महानो धर्मिष्ठा भक्तानां प्रवरास्तथा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ६० अध्यायः ॥

महापञ्चमूलं, स्त्री, (पञ्चानां विस्वादिभूतानां

समाहारः । ततः महश्च तन् पञ्चमूलचेति ।)

दृष्टं पञ्चमूलम् । तदुपधा,—

“विस्वोऽयिमन्यः श्लोनाकः काशस्तर्कः पाटला
तथा ।

सर्वैस्तु मिलितैरेतैः स्यान्महापञ्चमूलकम् ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थानं २० अध्याये ।

“विनिर्गमायं वायोश्च खदयेश्च सुहृमंहः ।

चौरं महापञ्चमूलं मृधिकां चान्नवर्णिताम् ॥”)

महापञ्चविधं, स्त्री, (पञ्चानां विधायां समाहारः ।

ततो महश्च तन् पञ्चविधचेति ।) दृष्टद्विपञ्च-

कम् । तदुपधा,—

“शङ्खी च कालकूटश्च सुखको वल्लभाभक्तः ।
शङ्खकूर्बोति योगोऽयं महापञ्चविधमिधः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

महापञ्चा, स्त्री, (महानि पञ्चायस्याः ।)

महानलम् । इति रत्नमाला ॥ दृष्टव्यं युक्ते,

वि ॥

महापथः, पुं, (महाचासौ पन्थाचेति । “आक-

हत इति ।” ६ । १४६ । इति महत् आकारा-

देशः । “अक् पूरब्धूः पथामान्ते ।” ५ । ४७४ ।

इति समासान्तोऽकारः ।) प्रधानपथः ।

तत्पर्यायः । वयटापथः २ संसरणम् ३

श्रीपथः ४ राजवर्गः ५ उपनिष्क्रमणम् ६ उप-

निष्क्रमम् ७ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ५३ ॥

(यथा, रामायणे । २ । ८० । १६ ।

“पन्थाका शोभिताः सर्वे सुनिर्मितमहापथाः ॥”

यथा च महाभारते । ५ । ६४ । २० ।

“संश्लेषं विसृज्यः प्रतिपेदे महापथम् ॥”

नटुपथः । “यात्रायां पथि निद्रायां महश्चन्दो

न दीयते ।” इत्यस्य प्रतिप्रसूतार्थवत्वात्

तथात्वम् । यथा, कथासरित्सागरे । २ । ४३ ।

“तच्छोकादिनृपस्य पिता यातो महा-

पथम् ॥”

सुवृत्ता । यथा, हठयोगप्रदीपिकायाम् । १ । ४ ।

“सुपुत्ता मृगपदवी ब्रह्मरन्ध्रं महापथः ।

वृत्तशानं शान्मवी मध्यमार्गश्चेत्येकवाचकाः ॥”)

महापथगमः, पुं, (महापथस्य महापथे वा गमः

गमनम् ।) मरणम् । इति जटाधरः ॥

महापद्मः, पुं, (महत् पद्मं तादृशं तिरुं

शिरसि यस्य ।) अष्टनागान्तर्गतनागभेदः ।

तत्पर्यायः । अतिशुक्लः २ दशबिन्दुकमस्तकः ३ ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ३७५ ॥ (यथा, हरि-

वशे । ३ । ११२ ।

“शिरावतो महापद्मः कम्बलाश्वतरानुभौ ॥”

दन्तोरान्तर्गतसर्पविशेषः । तद् यथा । “लघ्व-

सर्पो महालघ्वः लघ्वोदरः श्वेतकोपोतो महा-

कोपोतो बलाङ्गको महासर्पः शङ्खपालो लोहि-

ताक्षो गवेषुकः परिसर्पः खण्डफणः कज्जदः

पद्मो महापद्मो र्धर्मपुत्रो दधितुल्यः पुष्करौको

भुङ्गुटीसखो विष्करः पुष्पाभिकर्णो गिरि-

सर्पः ऋजुसर्पः श्वेतोदरो महाशिरा अलगर्ह

आश्रीविष इति ॥” इति सुश्रुते कल्पस्थाने

चतुर्थोऽध्याये ।) कुवेरस्य नवनिधनान्तर्गताधि-

विशेषः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये ।

६४ । १५ ।

“यस्या वत्से ! प्रभावेण विद्यायास्तं यद्व्यास मे ।

पद्मिनी नाम द्वितीयं महापद्माभिपूजिता ॥”

पुरभेदः । यथा, महाभारते । १२ । ३५ । ३ ।

“आसीत् किल नरश्रेष्ठ ! महापद्मो पुरोत्तमे ।

गङ्गाया दक्षिणे तीरे कश्चिद्विप्रः समाहितः ॥”

देवभेदः । यथा, हरिवंशे । २३२ । ३ ।

“महापद्मो निजकुम्भश्च पूर्णकुम्भश्च वीर्यवान् ॥”

हस्तिभेदः । यथा, महाभारते । ६ । ६१ । ५ ।

महापा

महापु

महाप्र

“तस्य चान्येऽपि दिक्कागा वसुधरुषाविनः ।
अङ्गनो वामनश्चैव महापद्मश्च सुप्रभः ॥”
श्री, लक्ष्मीकोटिखन्दा । इति कीलावती । (यथा,
महाभारते । २ । ६१ । १ ।

“अयुतं प्रयुतं चैव पद्मं खन्वंमयाब्जं दम् ।
श्रुत्वा चैव महापद्मं निखन्वं कोटिरेव च ॥”
शुक्लपद्मम् । इति रत्नमाला ॥

महापातकी, श्री, (महदतिप्रयुतं पातकम् ।)
पापविशेषः । तत्तु पञ्चविधम् । यथा,—
“ब्रह्महत्या सुरापानं स्त्रीयं गुर्वङ्गनागमः ।
महान्ति पातकान्माहुः संसर्गश्चापि तेः सह ॥”
इति मानवे ११ अध्यायः ॥

“महापातकं चिह्नं सप्तजन्मसु जायते ।
वाधते आधिक्येण तस्य लज्जादिभिः समः ॥”
इति श्रुतातपीयकर्मविपाकः ॥
“तुलामकरमेवेष्टु प्रातः स्नानं विधीयते ।
हविष्यं ब्रह्मचर्यं च महापातकनाशनम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

“कृष्णमि मङ्गलं नाम यस्य चापि प्रवर्तते ।
भक्तो भवति राजेन्द्र ! महापातककोटयः ॥”
इति पुराणम् ॥

महापातकी, [नृ] त्रि, (महापातकमख्य
स्वति । महापातक + इति ।) पञ्चप्रकार-
महापातकयुक्तः । स च पतितः । यथा,—
“महापातकिनो ये च पतितस्त्री प्रकीर्तिताः ।
पतितानां न दाहः स्नानात्स्वेष्टिर्नास्थसन्धयः ॥
न चाश्रुपातः पिच्छो वा कायं आह्लादिकं
कश्चित् ।

एतानि पतितानान्शु यः करोति विमोहितः ॥
तमलच्छुद्धयेनैव तस्य शुद्धिर्न चान्यथा ॥”

इति शुद्धितत्त्वधृतविष्णुपुराणवचनम् ॥
पारिभाषिकमहापातकी यथा,—

“कृतप्राणप्रतिष्ठाञ्च नीचैर्यो प्रतिमां दिव ।
दुर्गा न प्रथमेष्टयस्तु स महापातकी स्मृतः ॥”

इति देवीपुराणे व्यासनादस्ववादः ॥
अपि च ।

“पितरं मातरं भार्यां गुरुपत्नीं गुरुं परम् ।
यो न पुण्याति कापन्यात् स महापातकी
शिवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४४ अध्यायः ॥
(यथा च महानिर्व्यागतम् । ३ । ६२ ।

“जातिभेदो न कर्षयः प्रसादे परमात्मनः ।
योऽशुद्धबुद्धिं कुरुते स महापातकी भवेत् ॥”

महापापं, श्री, (महच्च तत् पापञ्चेति ।) महा-
पातकम् । यथा,—

“महापापेषु सर्वं स्यात् तदङ्गन्तुपापके ।
दद्यात् पापेषु वृष्टांश्च ज्ञात्वा आधिक्यजानम् ॥”
इति मलमासतत्त्वम् ॥

महापारेवतं, श्री, (महच्च तत् पारेवतञ्चेति ।)
फलवृक्षविशेषः । वङ्गा पारेवत इति हिन्दी
भाषा । तत्पथ्यायः । खर्गपारेवतम् २ साज्जा-
यिजम् ३ खारिकम् ४ रक्तरेवतकम् ५ टहत्त-

पारेवतम् ६ द्वीपजम् ७ द्वीपखर्कुरम् ८ ।
अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । वनकारित्वम् ।
पुष्टिबर्धनत्वम् । दृढत्वम् । मृच्छाभ्रमत्त्वम् ।
पारेवतादधिकगुणत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापाशः, पु. (महान् पाशोऽस्य ।) यमदूत-
विशेषः । इति टहत्तर्मपुराणे ५६ अध्यायः ॥
(महान्चासौ पाशश्चेति ।) टहत्तपाशश्च ॥

महापासकः, पुं, (पसति वाधते निराकरोति
परकाणेश्वरादिकमिति । पस् + क्तुल । ततः
महान्चासौ पासकश्चेति ।) बुद्धिभित्तुकः ।
तत्पथ्यायः । चेलुकः ० आमणेरः ३ प्रवर्जितः
४ गोभीनः ५ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महो-
पासक इति पाठः कुर्वाचन दृश्यते ॥)

महापिच्छीतकः, पुं, (पिच्छीं तनोतीति । तन् + छः
संज्ञार्थं कन् । ततः महान्चासौ पिच्छीतक-
श्चेति । पिच्छाकारफलत्वादस्य तथात्वम् ।)
लज्जवर्णमहामदनट्टः । तत्पथ्यायः । वाराहः
२ । अस्य गुणाः । अष्टत्वम् । कटुतिक्तुरसा-
स्वितत्वम् । छर्दनत्वम् । कफद्वन्द्वोगपकामाश्रय-
शोधनत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापिच्छीतरः, पुं, (महान्चासौ पिच्छीतक-
श्चेति ।) टहत्तविशेषः । पेडिरा इति हिन्दी
भाषा । तत्पथ्यायः । चेतपिच्छीतकः ५ कर-
हाटः ३ चुरः ४ शस्त्रकोषतरः ५ शरः ६
पिच्छीतरः ७ । अस्य गुणाः । कषायत्वम् ।
उष्णत्वम् । त्रिदोषप्रमनत्वम् । चर्मरोगाप-
हत्वम् । विशेषात् रक्तदोषनाशित्वञ्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥

महापीलुः, पु. (पीलति प्रतिष्ठते विषपित्तादि-
मिति । पील + “न्यग्यादयश्च ।” उणां १ । ३८
इति कुः । ततो महान् पीलुरिति कर्मधारयः ।)
पीलुट्टत्वविशेषः । तत्पथ्यायः । टहत्तपीलुः ०
महाफलः ३ राजपीलुः ४ महावृक्षः ५
मधुपीलुः ६ । अस्य फलगुणाः । मधुरत्वम् ।
दृढत्वम् । विषनाशित्वम् । पित्तप्रशमनत्वम् ।
रुच्यत्वम् । आमन्नत्वम् । दीपनीयकत्वञ्च ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

महापुराणं, श्री, (महच्च तत् पुराणञ्चेति ।)
एकादशलक्षणयुक्तव्यासप्रणीताष्टादशसंख्यक-
पुराणविशेषः । तस्य लक्षणं यथा,—

“वृष्टिश्चापि विष्टिश्च स्थितिकोषाश्च पाल-
नम् ।

कर्मणां वासना वार्ता मनुष्याश्च क्रमेण च ॥
वर्णनं प्रलयानाञ्च मोक्षस्य च निरूपणम् ।
उत्कीर्तनं हरिरेव देवानाञ्च पृथक् पृथक् ।
दशाधिकं लक्षणञ्च महतां परिकीर्तितम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्षणखण्डे ३२ अध्यायः ॥
(अष्टादशमहापुराणानां विशेषविवरणलक्ष-
णादिकं पुराणशब्दे दृश्यम् ॥)

महापुरुषः, पु. (महान्चासौ पुरुषश्चेति ।)
अष्टनरः । (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । १० । २० ।
“भवानतार्थाभ्यां वै वेणुवर्षे जनमोहिनीम् ।

यद्विहायासुरं भारं महापुरुषतां गतः ॥”)
नारायणः । यथा,—

“अयं सदा परिभवन्नमभीष्टदीप्तं
तीर्थास्पर्दं शिवविदिचिनुतं शरण्यम् ।
भृत्यानिहं प्रयत्नपालभवाभ्यपोतं
वन्दे महापुरुष । ते चरणारविन्दम् ॥
तथा सुदुख्येनसुरेष्ठतराव्यलप्यो
धर्मिष्ठ आर्यवचसा यद्गादरग्यम् ।
मायान्दगं दयितयेष्टितमन्मन्धाव-
वन्दे महापुरुष । ते चरणारविन्दम् ॥”

इत्यादिकतत्त्वधृतश्रीभागवतम् ॥

महापुरुषदन्ता, श्री, (महापुरुषस्य दन्ता इव
भूतानि यस्याः ।) शतमूली । इति रत्न-
माला ॥ (विवरणमस्याः शतमूलीशब्दे ज्ञात-
व्यम् ॥)

महापुरुषदन्तिका, श्री, (महापुरुषदन्ता +
स्वार्थं कन् । स्त्रियां टाप् अत इत्वञ्च ।) महा-
श्रुतावरो । इति राजनिर्घण्टः ॥

महापुष्या, श्री, (महत् प्रशस्तं पुष्यमस्याः ।
स्त्रियां टाप् ।) अपराजिता । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ (यथा, सप्तमि उत्तरतन्त्रे ५४
अध्याये ।

“दम्पण्या महापुष्या प्रकृताश्चिपिटाक्षयाः ॥”
महापुष्यविशष्टे, त्रि ।)

महापृष्ठः, पुं, (महत् विपुलं पृष्ठमस्य ।) उद्गः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ त्रि, टहत्तपृष्ठञ्च ॥

महाप्रकृतिः, श्री, (महती श्रेष्ठा प्रकृतिजग-
ज्जलकारणम् ।) दुर्गा । यथा,—
“चित्तश्चेत्यभावाद्वा चेतना वा चित्तः
स्मृता ।

महान् चाप्य स्थिता सर्वं महा वा प्रकृति
ज्मेता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥

महाप्रभः, त्रि, महती प्रभा यस्येति । अतिशय-
दीप्तियुक्तः । (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२६ । १२ ।

“ततश्चक्रं महाघोरं सहस्रारं महाप्रभम् ॥”

महाप्रभा, श्री, (महती चासौ प्रभा चेति ।)
महती दीप्तिः । यथा । महाप्रभात्वावच्छिन्ना-
भावोऽन्धकारः । इति सामान्यलक्षणायां जग-
दीशः ॥

महाप्रभुः, पुं, (महान्चासौ प्रभुश्चेति ।) पर-
मेश्वरः । यथा,—

“वन्देऽनन्ताहुतेत्यर्थं श्रीचेतनं महाप्रभम् ।
नीचोऽपि यत्प्रसादात् स्यात् सदाचारप्रव-
र्तकः ॥”

इति हरिमक्तिविलासं ३ विलासः ॥

“अनन्तमद्भुतश्चावितर्क्य ऐश्वर्यं प्रभावो यस्य नं
यतो महाप्रभुं परमेश्वरम् ॥” इति तट्टीकायां
जीवगोस्वामी । श्रीचेतनः । यथा,—

“सोऽयं नीलशिरीश्वरः सविभवो यात्रा च
सा गुच्छिषा

ते ते दिग्विदिगागताः सुलतिनृक्षास्ता

दिदृक्षान्त्यः ।

आरामश्च त एव नन्दनवनश्रीणां तिरस्कारिणः
सर्व्वाण्येव महाप्रभुं वत विना श्रूयानि मन्वा-
महे ॥”

इति चैतन्यचन्द्रोदयनाटकम् ॥

महाप्रलयः, पुं, (महाप्राप्तौ प्रलयो जगता-
मवसानश्चेति ।) त्रिलोकनाशः । तत्पर्यायः ।
संहारः २ । इति हज्जायुधः ॥ तस्य विवरणं
यथा,—

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“मन्वन्तरं मनोः कालो यावत् पालयते प्रजाः ।
एको मनुः स कालस्तु मन्वन्तरमिति श्रुतम् ।
तदेकसप्ततियुगैर्हवानामिह जायते ।
तैश्चतुर्दशभिः कल्पो दिनमेकस्तु वेधसः ॥
दिनान्ते वेधसो जाति सुषुप्ता तस्य जायते ।
योगनिद्रा महाभाया समायाति पितामहम् ॥
नाभिपद्मं प्रविश्याथ विष्णोरमिततेजसः ।
सुखं स शेते भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ॥
ततो विष्णुः स्वयं भूत्वा रुद्ररूपी जगद्गर्भः ।
पूर्ववत्प्राप्त्यामास स सर्वं सुवनचयम् ॥
वायुना बह्विना सर्वं दाहयामास वै यथा ।
महाप्रलयकालेषु तथा सर्वं जगत्त्रयम् ॥
जनं यान्ति प्रतापान्ता महर्लोकनिवासिनः ।
त्रैलोक्यं दाहयामास प्रौढता दाहयामिना ॥
ततः कालान्तकेर्न्नेवैर्नावावर्त्तेमहास्त्रैः ।
सप्तपदा महादृष्टिमापूय्य सुवनचयम् ॥
चलत्तरङ्गैस्त्र्योद्यैर्वैराधुवस्थानसङ्गतेः ।
निधाय जठरे लोकाग्निमास्त्रीन् स जगद्गर्भः ॥
नागपथ्यं दृश्यते शेते स परमेश्वरः ।
शयानं नाभिकमले ब्रह्मणं स जगत्प्रभुः ॥
संस्थाप्य त्रीणिमात्राण्युक्तां दग्धा दग्धा श्रिया
सह ।

शेते स भोगिश्रयार्थां ब्रह्मा नारायणात्मकः ॥
योगनिद्रावशं यातस्त्रैलोक्यवासिष्ठं हितः ॥
त्रैलोक्यमखिलं दग्धं यदा कालाग्निना तदा ।
अनन्तः पृथिवीं ब्रह्मा विष्णोरनितकमागतः ॥
तेन ब्रह्मा तु पृथिवीं जगन्मात्रादधो गता ।
पतिता कुम्भे पृष्ठे तु विशीर्येव तदाभवत् ॥
कुम्भोऽपि महतो यन्त्राचलन्ती पृथिवी जले ।
ब्रह्माणं पङ्क्तिरात्म्य पृष्ठे दधे धरां तदा ॥
ब्रह्माण्डखण्डसंयोगाच्चूर्णिता पृथिवी भवेत् ।
इति तां परिजग्राह कुम्भरूपी जगद्गर्भः ॥
चलन्त्यलौघसंसर्गाचलन्त्या धरया तदा ।
कुम्भे पृष्ठे बहुतरैर्वरुणैर्विततीक्ष्णतम् ॥
अनन्तस्तत्र गत्वा तु यत्र क्षीरोदसागरः ।
तत्र स्वयं श्रिया युक्तं सुषुप्तं जगद्गर्भम् ॥
कणया मध्यया दधे त्रैलोक्यवासिष्ठं हितम् ।
पूर्वं फलं विततीर्क्षं पद्मं लब्ध्वा महाबलः ।
विष्णुमाकाश्यामास शेषांस्तः परमेश्वरः ॥
तस्योपधानमकरोदन्तो दक्षिणां फणाम् ।
उत्तरां पादयोश्चक्रे उपाधानं महाबलः ॥

तालवृत्तं तदा चक्रे स शेषः पश्चिमां फणाम् ।
स्वयन्तु वीजयामास शेषरूपी जगद्गर्भम् ॥
शृङ्गं चक्रे नन्दकासिमिश्रौ द्वे महाबलः ।
रोशानयाथ फणया स दधे गरुडं तदा ॥
गदां पद्मञ्च शार्ङ्गञ्च तथैव विविधायुधम् ।
यानि चान्यानि तस्यासन्नामेत्या फणया दधौ ॥
एवं लब्ध्वा स्वकं कार्यं शयनीयं तदा हरेः ।
पृथ्वीमधरकायेन मन्वामाक्रुष्य चाम्भसि ॥
त्रैलोक्यवत्सहितं सलज्मीकं जगद्गर्भम् ।
सोपासकजगद्गीर्णं जगत्कारणकारणम् ॥
निजानन्दं वेदमयं ब्रह्मण्यं परमेश्वरम् ।
जगत्कारणकर्तारं जगत्कारणकारणम् ॥
भूतभयभवनप्रापं परापरपतिं हरिम् ।
दधार शिरसानन्तः स्वयमेव स्वकां तनूम् ॥
एव ब्रह्मदिनस्यैव प्रमाणीन निशां हरिः ।
सन्धाञ्च समधिप्राप्य शेते नारायणोऽयम् ॥
यस्माद्युगं प्रलयो ब्रह्मणः स्याद्दिने दिने ।
तस्माद्देवन्दिमिति स्थापयन्ति पुराविदः ॥
अतीतायां निशायास्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ब्रह्मा निर्मा सप्ततस्यौ स पुनः दृष्टये त्विह ॥”

इति कालिकापुराणे २७ अध्यायः ॥

न्यायमते जन्मभावानधिकरणकालः । स च
चरमध्वंसरूपः ॥
महाप्रसादः, पुं, (महाप्राप्तौ प्रसादश्चेति ।)
विष्णुनैवेद्यादिः । यथा,—
“पादोदकञ्च निर्माळ्यं नैवेद्यञ्च विशेषतः ।
महाप्रसाद इत्युक्त्वा याज्ञं विष्णोः प्रयत्नतः ॥”
इत्येकादशीतत्त्ववृत्तमन्त्रसूक्तवचनम् ॥
श्रीजगन्नाथस्य महाप्रसादमाहात्म्यं जगन्नाथ-
शब्दे दृश्यम् ॥ अतिशयप्रसन्नता च । (महान्
प्रसादोऽस्य । शिवः । यथा, महाभारते १९।
१७ । १३६ ।

“महाप्रसादो दमनः शत्रुहा श्वेतपिङ्गलः ॥”)
महाप्रस्थानगमनं, स्त्री, (प्रस्थीयते अस्मिन्निति ।
प्र + स्था + लुट् । महत् प्रस्थानं महापथः ।
तत्र गमनम् ।) महापथगमनम् । तत्तु मरणो-
द्देशेन हिमालयपथेन प्रयाणम् । तत्र कलौ
निविष्टम् । यथा, दृष्टन्तारदीये ।
“समुद्रयात्रास्वीकारः कमण्डलुविधारणम् ।
दिजानामसवर्णास्तु कन्यास्तपयमस्तथा ॥
देवरेण सुतोत्पत्तिर्मेधुपर्कं प्रशोऽब्धः ।
मांसादनं तथा आह्वे वानप्रस्थानमन्यथा ॥
दत्ताद्याश्चैव कन्यायाः पुनर्हानं वरस्य च ।
दीर्घकालं ब्रह्मचर्यं नरमेधान्मेषधकौ ॥
महाप्रस्थानगमनं गोमेषश्च तथा मखम् ।
इमान् धर्मान् कलियुगे वर्ण्यानाहुर्मेनी-
विणः ॥”

इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥

महाप्राणः, पुं, (महान्नो दीर्घकालस्थायिनः
प्राणा यस्य सः ।) दीर्घकाकः । इति राज-
निर्वण्डः ॥ वर्णविशेषः । स च । ख च ह भ ऊ ठ
ड य घ ङ भ ष व स ह रूपः । यथा,—

“वर्गाणां प्रथममहतीवपचमाः प्रथममहतीवयमौ
य र ज वाचाप्यप्राणाः । अन्ये महाप्राणा
इत्यर्थः ॥” इति सिद्धान्तकौस्तुभे । (महाबलं,
‘त्रि । यथा, श्रीमद्भागवते । ६ । ११ । ६ ।
“एवं सुरगणान् क्रुद्धो भीषयन् वपुषा रिपून् ।
अनदत्तं सुमहाप्राणो येन लोका विचेतसः ॥”)
महाफलः, पुं, (महत् पूजादौ प्रशस्तं पूर्णं वा
फलमस्य ।) विश्वदृष्टः । इति रत्नमाला ॥
(महश्च तत् फलश्चेति ।) दृष्टतुफले, स्त्री । (यथा,
मनी । ३ । १२८ ।
“ओजियायैव देयानि ह्यक्षक्यानि दाढभिः ।
अर्हतेमाय विप्राय तस्मै दर्पं महाफलम् ॥”)
महाफला, स्त्री, (महत् फलं आरोग्यादिकं
यस्याः ।) इन्द्रवादणी । इति जटाधरः ॥
(अस्याः पर्यायो भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे
प्रथमे भागे ।
“ऐन्द्रीकवादणीं चित्रा गवाक्षी च गवादणी ।
वादणी च परायुक्ता सा विशाला महाफला ।
श्वेतपुष्पा ऋगाक्षी च ऋगैर्वादगादनी ॥”
राजजम्बू । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।
“फलेन्नाकधितानन्दो राजजम्बूमहाफला ॥”
कटुतुम्बी । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।
“इक्ष्वाकुः कटुतुम्बी स्यात् सा तुम्बी च महा-
फला ॥”
महाकोशातकी । तत्पर्यायो यथा, तत्रैव ।
“महाकोशातकी प्रोक्ता हस्तिघोषा महा-
फला ।
धामार्गवो घोषकश्च हस्तिपर्यन्तश्च स्मृतः ॥”)
महाफेणा, स्त्री, (महती फेणा ।) हिखीरः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥
महाबलं, स्त्री, (महदतिशयितं बलं सामर्थ्यमस्मान् ।
महत् बलमस्म्येति वा ।) सीसकम् । इति
हेमचन्द्रः ॥ (तथास्य पर्यायः ।
“नागं महाबलं चीनं पिष्टं योगेष्टसीसकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)
महाबलः, पुं, (महदुत्तमं बलं ऐश्वर्यं यस्य ।)
वृद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (पितृगणविशेषः ।
यथा, मार्कण्डेये । ६६ । ४६ ।
“महान् महात्मा महितो महिमावान् महा-
बलः ।
गणाः पञ्च तथैवेति पितृणां पापनाशनाः ॥”)
वायुः । बलीयसि, त्रि । इति हेमचन्द्रः । ४ ।
१७३ । (यथा, रामायणे । १ । १ । ३४ ।
“नयुष्यमानो रात्र्याय नैऋत्याय महाबलः ।
स जगाम वनं वीरो रामपादप्रसादकः ॥”)
महाबला, स्त्री, (महबलमस्याः ।) बलामेदः ।
पीतवाच्यालकः । तत्पर्यायः । ऋष्यप्रोक्ता २
अतिबला ३ पीतपुष्पी ४ । इति रत्नमाला ॥
(अस्याः पर्यायो यथा,—
“वाच्या वाच्यालिका वाच्या खैव वाच्यालकापिच ।
महाबला पीतपुष्पा सहदेवो च सा स्मृता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महाभा

(तथासा गुणाः ।

“हरेन्महावना लक्षं भवेदातामुनीमनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महाबोधः, पुं, (बुध्यते सर्वं जानातीति । बुध् +

“सर्वधातुभ्य इत्” उणा० ४ । ११७ । इति

इत् । ततो महाञ्चासौ बोधश्चेति ।) बहुः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । १४६ ॥

महाभाष्यः, पुं, (महानतिशयनिन्दितः आक्षयः ।

“वेद्ये ज्योतिषिके द्विजे ।” इति निषिधवचन-

स्मरणादेवाख्य तथात्वम् ।) निन्दितभाष्यः ।

इति पाणिनिवाक्यम् ॥

अस्मिन् देशे अयं अयदानिखेन प्रसिद्धः ॥

(यथा, ऋष्यकटिके १ अङ्के ।

“विटः । महाभाष्यम् । मर्षय मर्षय ॥”)

महाभट्टः, पुं, (महाञ्चासौ भट्टश्चेति ।) अति-

श्रयोद्धा । यथा,—

“तदोजसा दैत्यमहाभट्टार्पितं

चकासदन्तः ख उदीर्गदीधिति ।

चक्रेण चिच्छेद् निशान्तेमिना

हरियथा तार्क्ष्यपतस्तत्तुङ्गमितम् ॥”

इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १६ अध्यायः ॥

महाभद्रा, स्त्री, (महत् भद्रं भङ्गलं यस्याः ।)

गङ्गा । इति शब्दमाला । काशरी । इति

राजनिर्घण्टः ॥ (मेरोवत्तरपार्श्वसरोवरे, स्त्री ।

यथा, मार्कण्डेये ५५ । ३ ।

“अरुणोद् सरः पूर्वं मानसं दक्षिणे तथा ।

धौतोद् पश्चिमे मेरोर्महाभद्रं तथोत्तरे ॥”)

महाभारतं, स्त्री, (महत् भारतम् । यदा, महान्तं

भारं तनोतीति । महाभार + तन् + उः ।)

कावप्रणीतेतिहासशास्त्रम् । तन्नामकारणं

यथा,—

“एकतन्त्रतुरो वेदा भारतश्चेतदेकतः ।

पुरा किं सुरैः सर्वैः समस्य तुलया धृतम् ॥

चतुर्थः सरहस्येभ्यो वेदेभ्योऽभ्यधिकं यदा ।

तदाप्रवृत्तिं लोकेऽस्मिन् महाभारतमुच्यते ॥

महत्वाद्भारतत्वाच्च महाभारतमुच्यते ॥”

इति महाभारते आदिपर्व ॥३॥

लोकविशेषेषु तस्य लोकसंख्या वाचकाच्च यथा,

“वर्धं शतसहस्राणि चकाराणां स संहितम् ।

विंशच्छतसहस्रञ्च देवल्लोके प्रतिष्ठितम् ॥

पित्रे पञ्चदश प्रोक्तं रक्षोयज्ञे चतुर्दश ।

एकं शतसहस्रान् मानुषेषु प्रतिष्ठितम् ॥

नारदोऽश्रावयद्देवानसितो देवलः पितृन् ।

गन्धर्व्यक्षरक्षांसि श्रावयामास वै शुकः ॥

अस्मिंस्तु मानुषे लोके वैशम्पायन उक्तवान् ॥”

इति महाभारते १ पर्वणि अनुक्रमणिका-

ध्यायः ॥३॥ तच्च शतपञ्चाङ्गि तेष्वष्टादश सुखानि

यथा,—

“आदिशभाविपिनानि विराट-

प्रोद्यमभीष्टाशुक्लानि च कर्णः ।

श्रज्यकसौमिकपर्व तथा स्त्री-

श्रान्त्यशुशान्तिरङ्गममेधाः ॥

ईदृश

महाभा

आश्रममौल्ययानिकनाकाः

पर्वणि पर्वणि नाम विशेषाः ॥

इति भारतटीका ॥३॥

हरिवंशसहितोपनिषत्पर्वणामन्तर्गतशत-

पर्वणिभागस्तेषामध्यायश्लोकसंख्या च यथा,—

१ आदिपर्वणि १६ पर्वणि २२७ अध्यायाः

८८७ श्लोकाः ॥ २ सभापर्वणि ६ पर्वणि

७८ अध्यायाः २५११ श्लोकाः ॥ ३ आरण्यक-

पर्वणि १६ पर्वणि २६६ अध्यायाः ११६६४

श्लोकाः ॥ ४ विराटपर्वणि ४ पर्वणि ६७

अध्यायाः २०५० श्लोकाः ॥ ५ उद्योगपर्वणि

११ पर्वणि १८६ अध्यायाः ६६२८ श्लोकाः ॥

६ भीष्मपर्वणि ५ पर्वणि ११७ अध्यायाः

५८८४ श्लोकाः ॥ ७ द्रोणपर्वणि ८ पर्वणि

१७० अध्यायाः ६६०६ श्लोकाः ॥ ८ कर्णपर्वणि

१ पर्व ६६ अध्यायाः ४६६४ श्लोकाः ॥ ९ शल्य-

पर्वणि ४ पर्वणि ५६ अध्यायाः ३२००

श्लोकाः ॥ १० सौप्तिकपर्वणि ३ पर्वणि १८

अध्यायाः ८७० श्लोकाः ॥ ११ स्त्रीपर्वणि ५

पर्वणि २७ अध्यायाः ७७५ श्लोकाः ॥ १२

शान्तिपर्वणि ४ पर्वणि ३३६ अध्यायाः

१४७३२ श्लोकाः ॥ १३ अनुशासनपर्वणि १ पर्व

१४६ अध्यायाः ८००० श्लोकाः ॥ १४ अन्वयेध-

पर्वणि २ पर्वणि १०३ अध्यायाः ३३००

श्लोकाः ॥ १५ आश्रमवासपर्वणि ३ पर्वणि

४२ अध्यायाः १५०६ श्लोकाः ॥ १६ मौषल-

पर्वणि १ पर्व ८ अध्यायाः ३०० श्लोकाः ॥ १७

महाप्रास्थानिकपर्वणि १ पर्व ३ अध्यायाः

३२० श्लोकाः ॥ १८ स्त्रीपर्वणि १ पर्व ५

अध्यायाः २०० श्लोकाः ॥ १९ हरिवंशे आश्रम्य-

पर्वणि १ पर्व २४४ अध्यायाः १२००० श्लोकाः ॥

हरिवंशे भविष्यपौष्करप्रादुर्भावे १ पर्व ११०

अध्यायाः ३४४८ श्लोकाः ॥ इति महाभारते

आदिपर्वणि पर्वसंज्ञकनामकः २ अध्यायः ॥३॥

तच्छ्रवणविधादि यथा,—

जनमेजय उवाच ।

“भगवन् । केन विधिना श्रोतव्यं भारतं बुधैः ।

फलं किं चेत्तद्देवाश्च पूज्या वै पारण्यजिह्व ॥

देवं समामे भगवन् । किञ्च पर्वणि पर्वणि ।

वाचकः कीदृशश्चात्र गृह्यस्तद्ब्रवीहि मे ॥३॥

वैशम्पायन उवाच ।

श्रद्धा राजन् । विधिमिमं फलं यच्चापि भार-

तान् ।

श्रुताद्भवति राजेन्द्र । यत्त्वं सामन्तपुत्रसि ॥

दिवि देवा महोपाय । क्रीडार्थमवनिं गताः ।

कृत्वा कार्यभिश्चैव ततश्च दिवमागताः ॥

हन्त यत्ते प्रवक्ष्यामि तच्छ्रुत्वा समाहितः ।

ऋषीणां देवतानाञ्च सम्भवं यमुधातले ॥

अत्र रुद्रास्तथा साध्या विश्वेदेवाश्च शाश्वताः ।

आदिद्या अश्विनौ देवौ लोकपाला महर्षयः ॥

गुरुकाश्च सगन्धर्वा नागा विद्याधरास्तथा ।

सिद्धा धन्वेः स्वयम्भुश्च रुद्रिः कात्यायनो वरः ॥

महाभा

गिरयः सागरा नद्यस्तथैवाक्षरणां गवाः ।

यज्ञाः संवत्सरश्चैव अयनाभृतवस्तथा ॥

स्यावरं जङ्गमश्चैव जगत् सर्वं सुरासुरम् ।

भारते भरतमेष्ट । एकस्मिन् हि दृश्यते ॥

तेषां श्रुत्वा प्रतिष्ठानं नामकर्त्ताशुकीर्तनात् ।

कृत्वापि पातकं घोरं सद्यो मुच्यते मानवः ॥३॥

इतिहासमिमं श्रुत्वा यथावदनुपूर्वशः ।

संयतात्मा शुचिर्भूत्वा पारं गत्वा च भारत । ॥

तेषां आह्वानं देवानि श्रुत्वा भारत । भारतम् ॥

ब्राह्मणेभ्यो यथाशक्त्वा भग्न्या च भरतवर्भ ॥

महादानानि देवानि रत्नानि विधानि च ।

गावः कांस्तोपदोहाश्च कन्याश्चैव स्खलकृताः ॥

सर्वकामशुणोपेता यानानि विविधानि च ।

भवनानि विचित्राणि भूमिर्वासांसि काञ्चनम् ॥

वाहनानि च देवानि हया मत्तान् वारणाः ।

शयनं शिविकाश्चैव स्थानाश्च स्खलकृताः ॥

यद्यद्यद्वै वरं किञ्चित् यद्यदस्ति महद्भुज ।

तत्तद्देवं दिजानिभ्य आत्मा दाराश्च स्रजवः ॥

अह्वया परिया दत्तं क्रमशस्तस्य पारणः ।

शक्तिः सुमना हृष्टः शुश्रूषुरविकल्पनः ॥३॥

सत्कार्यवरतो दानः शुचिः शौचसमन्वितः ।

अह्वानो जितक्रोधो यथा सिध्यति तच्छ्रुत्वा ॥

शुचिः शौलान्विताचारः शुक्लवासा जितेन्द्रियः ।

संस्कृतः सर्वशास्त्रज्ञः अह्वानोऽनष्टयकः ॥

रूपवान् शुभगो दान्तः सत्यवादी जितेन्द्रियः ।

दानमानयज्ञैश्च कार्या भवन्ति वाचकः ॥

अविलम्बमनायस्त्वमदत्तं धीरन्ध्रजितम् ।

असंस्तान्तरपदं रसभावसमन्वितम् ॥

त्रिषष्टिवर्गसंयुक्तमष्टयानसमन्वितम् ।

वाचवेङ्काचकः स्वस्थः स्वासीनः सुसमाहितः ॥

नारायणं नमस्कृत्य नरश्चैव नरीश्वरम् ।

देवीं स्मरन्तस्तौ चैव ततो जयसुदीरयेत् ॥

ईदृशाद्याचकादाजन् । श्रुत्वा भारत । भारतम् ।

नियमस्थः शुचिः श्रोता श्रद्धन् स फलमनुते ॥

पारणं प्रथमं प्राप्य दिजान् कामैश्च तर्पयेत् ।

अग्निधोमस्य यागस्य फलं वै लभते नरः ॥

अश्वरोगणसङ्कीर्णं विमानं लभते महत् ।

प्रहृष्टः स तु देवेश दिवं याति समाहितः ॥

द्वितीयं पारणं प्राप्य अनिराजफलं लभेत् ।

सर्वरत्नमयं दिवं विमानमग्निरुज्जितम् ॥

दिशमान्मरधरो दिव्यगन्धर्विभूषितः ।

दिशान्मरधरो दिवं देवल्लोके महीयते ॥

तृतीयं पारणं प्राप्य हादशाहफलं लभेत् ।

वसन्तमरङ्गाग्रो वर्षाययुतग्रो दिवि ॥

चतुर्थं वाजपेयस्य पञ्चमे दिगुणं फलम् ।

उदितादिहसङ्काशं ज्वलन्मनमनोपमम् ॥

विमानं विबुधैः सार्द्धमावृत्तं दिवि गच्छति ।

वर्षायुतानि भवन्ति शक्रस्य दिवि मोदते ॥

षष्ठे दिगुणमस्तीह सप्तमे त्रिगुणं फलम् ।

केलासशिखराकारं वैदूर्यमयवेदिकम् ॥

परिचिपञ्च बहुधा मणिर्विद्वमभूषितम् ।

विमानं समधिष्ठाय कामगं साश्वरोगम् ॥

सर्वान् लोकान् विचरति द्वितीय इव भास्करः ।
 अहमे राजस्यस्य पारखी जभते फलम् ॥
 चन्द्रादयनिभं रत्नं विमानमधिरोहति ।
 चन्द्ररश्मिप्रतीकाशे ज्यैष्ठ्यं तं मनोजवेः ॥
 सेवमानो वरखोवां चक्रात् कान्ततरेर्मुखे ।
 मेखलानां निनादेन नूपुराणाञ्च निखनेः ॥
 अहं परमनारीकां सुखसुप्तो विबुधते ।
 नवमे क्रतुराजस्य वाणिमेधस्य भारतः ॥
 काचनक्षत्रनिर्गहं वैदूर्यमलतवेदिकम् ।
 जाल्मनदमयेहिंसेर्गवाचैः सर्वतो वृतम् ॥
 सेवितं चास्त्ररः सङ्गेर्गन्धर्वैर्हिं चारिभिः ।
 विमानं समधिष्ठाय श्रिया परमया ज्वलन् ॥
 दिव्यमाख्याम्बरधरो दिव्यचन्दनरूषितः ।
 मोदते देवतैः साहं दिवि देव इवापरः ॥
 दृष्टं पारखं प्राप्य दिजातीनभिवन्ध च ।
 किङ्किणीजालनिर्घोषं पताकाध्वजशोभितम् ॥
 वसुदेविकसंकाशं वैदूर्यमखिलोरणम् ।
 हंसजालपरिचित्रं प्रवालवङ्गभौसुखम् ॥
 गन्धर्वैर्गौतकुशलेरक्षरोभिश्च शोभितम् ।
 विमानं सुलतावाचं सुखेनोपपद्यते ॥
 सुकुटेनार्कवर्णेन जाल्मनदविभूषिता ।
 दिव्यचन्दनदिग्भाङ्गो दिव्यमाख्यविभूषितः ।
 दिव्यान् लोकान् विचरति दिव्यभोगैः सम-

न्वितः ।

विबुधानां प्रसादेन श्रिया परमया युतः ॥
 अथ वर्गगणानेवं स्वर्गलोकं महीयते ॥
 अथ गन्धर्वसहितः सहस्रायकविशतिम् ।
 पुरन्दरपुरे रत्नं शक्येव सह मोदते ॥
 दिव्ययानविमानेषु लोकेषु विविधेषु च ।
 दिव्यनारीगणाकौर्वाणि निवसत्यमरो यथा ॥
 ततः स्वस्थ भवन् चन्द्रस्य भवन् तथा ।
 शिवस्य भवन् राजन् ! विष्णोर्वाति सलोक-

ताम् ॥

यमेतन्महाराज ! नात्र कार्या विचारणा ।
 अहधानेन वै भाष्यमेवमाह गुरुमम ॥ १ ॥
 लेखकस्य तु दातव्यं मनसा यद्यदिच्छति ।
 हस्त्यन्तरययानानि वाहनानि विशिषतः ॥
 कटकं कुक्कुलचैव ब्रह्मकुक्कुटं तथापरम् ।
 वल्गुचैव विचित्रञ्च गन्धर्वचैव विशिषतः ॥
 देववत् पूजयेत्तान् विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥ २ ॥
 अतः परं प्रवक्ष्यामि यानि दद्यान् भारत ।
 वाच्यमाने तु विप्रेभ्यो राजन् । पर्वणि पर्वणि ॥
 जातिं देशञ्च सत्त्वञ्च माहात्म्यं भरतवर्भ ॥
 धर्मेष्टितञ्च विज्ञाय चतुर्याणां नराधिप ! ॥
 खल्विवाञ्च दिजानादौ ततः कार्यं प्रवर्तते ।
 समामि पर्वणि ततः खड्गस्या पूजयेत् द्विजान् ॥
 आदौ तु वाचकनाञ्च वल्गुगन्धर्वसमन्वितम् ।
 विधिवद्भोजयेद्भोजान् । मधु पायससुत्तमम् ॥
 ततो नृजलप्रदायं पायसं मधुसर्पिषा ।
 आसीके भोजयेद्भोजान् । दद्याच्चैव गुर्कद्वयम् ॥
 अपूपञ्चैव पूषेच्च मोदकेच्च समन्वितम् ।
 सभापर्वणि राजेन्द्र ! हविष्यं भोजयेद् द्विजान् ॥

आरयके नृजलफलैर्पयेत् द्विजोत्तमान् ।
 अरखीपर्वं चासाद्य जलकुम्भान् प्रदापयेत् ॥
 तर्पणानि च सुस्नानि रत्नमृगफलानि च ॥
 सर्वकामगुणोपेतं विप्रेभ्योऽन्नं प्रदापयेत् ।
 विराटपर्वणि तथा वासीसि विविधानि च ।
 उद्योगे भरतश्रेष्ठ ! सर्वकामगुणान्वितम् ।
 भोजनं भोजयेद्द्विजान् गन्धमाख्यैरजङ्गमान् ॥
 भोजपर्वणि राजेन्द्र ! दद्यात् यानमनुत्तमम् ।
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् ॥
 द्रोणपर्वणि विप्रेभ्यो भोजनं परमाचितम् ।
 शराञ्च देया राजेन्द्र ! चापान्सिवरास्तथा ॥
 कर्णपर्वण्यपि तथा भोजनं सार्वकामिकम् ।
 विप्रेभ्यः संस्कृतं सन्धक् दद्यात् संयतमानसः ॥
 शक्यपर्वणि राजेन्द्र ! मोदकेः सगुर्कद्वयेः ।
 अपूपैस्तर्पणैश्चैव सर्वमन्नं प्रदापयेत् ॥
 गदापर्वण्यपि तथा सुहृन्मित्रं प्रदापयेत् ॥
 खीपर्वणि तथा रत्नैस्तर्पयेत् द्विजोत्तमान् ।
 इतीदं पुरस्ताच्च ऐवौके दापयेत् पुनः ॥
 ततः सर्वगुणोपेतमन्नं दद्यात् सुसंस्कृतम् ।
 शान्तिपर्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्

द्विजान् ॥

आन्धमेधिकमासाद्य भोजनं सार्वकामिकम् ।
 तथाश्मनिवासे तु हविष्यं भोजयेत् द्विजान् ॥
 मौषले सार्वगुणिकं गन्धमाख्याशुभेनम् ।
 महाप्रास्थानिकं तद्वत् सर्वकामगुणान्वितम् ॥
 स्वर्गपर्वण्यपि तथा हविष्यं भोजयेद्द्विजान् ।
 हरिवंशे पर्वणि च पायसं तत्र भोजयेत् ॥
 पारखी पारखी राजन् ! यथावद्भरतवर्भ ! ।
 समाप्य सर्वाः प्रयतः संहिताः शास्त्र-

कौविदः ॥ ३ ॥

शुभे देशे निवेश्याच्च चौमवस्त्राभिरुहताः ।
 शुक्लाम्बरधरः सग्वी शुचिभूत्वा खलङ्कृतः ॥
 अर्चयेत् यथान्यायं गन्धमाख्यैः पृथक् पृथक् ।
 संहितापुस्तकान् राजन् ! प्रयतः सुसमा-

हितः ॥

भस्त्रेभ्योऽप्येव कर्मेभ्य विविधे, शुभेः ।
 हिरण्यस्य सुवर्णस्य दद्यात्तममप दापयेत् ॥
 देवताः कीर्तयेत् सर्वा नरनारायणौ तथा ।
 ततो गन्धेच्च माख्येच्च स्वर्नलब्ध द्विजोत्तमान् ॥
 तर्पयेद्दिविधेः कामेर्दानेखीचावचैस्तथा ।
 अतिरात्रस्य यज्ञस्य फलं प्राप्नोति मानवः ॥
 प्राप्नुयाच्च क्रतुफलं तथा पर्वणि पर्वणि ।
 वाचको भरतश्रेष्ठ ! यत्तात्पर्यपदस्वरः ॥
 भविष्यं आवयोद्दिद्भान् भारतं भरतवर्भ ! ।
 सुक्तवत्सु दिनेन्द्रस्य यथावत् संप्रदापयेत् ॥
 वाचकं भरतश्रेष्ठ ! भोजयित्वा खलङ्कृतम् ।
 वाचके परितुष्टे तु शुभा प्रीतिरनुत्तमा ॥
 ब्राह्मणेभ्यः तु तुष्टेभ्यः प्रसन्नाः सर्वदेवताः ॥ ४ ॥
 ततो हि वरखं कार्यं दिजानां भरतवर्भ ! ।
 सर्वकामैर्गन्धमाख्यं साधुभिश्च पृथग्विधैः ।
 इत्येव विधिवद्दिदौ मया तं द्विपदां वर ! ॥
 अहधानेन वै भाष्यं यन्मा त्वं परिपृच्छसि ।

भारतमवबोधाद्या पारखी च ह्युत्तमः ।
 सदा यज्वता भाष्यं श्रियस्तु परमिच्छता ॥ ५ ॥
 भारतं श्रद्धयाभिन्वितं भारतं परिकीर्तयेत् ।
 भारतं भवने यस्य तस्य हस्तगतो जयः ॥
 भारतं परमं पुण्यं भारते विविधाः कथाः ।
 भारतं सेवते देवैर्भारतं परमं पदम् ॥
 भारतं सर्वशास्त्राणां सुत्तमं भरतवर्भ ! ।
 भारतात् प्राप्यते मोक्षस्तत्प्रेतद्वन्द्वीमिति ॥
 महाभारतमाख्यानं श्रितं गात्रं सरस्वतीम् ।
 ब्राह्मणान् केशवश्चैव कीर्तयन्नावसीदति ॥
 वेदे रामायणे पुण्ये भारते भरतवर्भ ! ।
 आदौ चान्तं च मध्ये च हरिः सर्वत्र गीयते ॥
 यत्र विष्णुकथा दिव्याः श्रुतयश्च सनातनाः ।
 तच्छ्रोतव्यं मनुष्येण परं पदमिच्छता ॥
 एतत् पवित्रं परममेतद्वन्द्वीनिदर्शनम् ।
 एतत् सर्वगुणोपेतं श्रोतव्यं भूतिमिच्छता ॥ ६ ॥
 इति महाभारते हरिवंशे सर्वपञ्चांगुकीर्त-
 नम् ॥ ७ ॥ विषद्विषयसंयुक्तमित्यत्र विषद्वि-
 षयार्थाः । अ इ उ ऋ ए इति ह्रस्वपञ्चकम् ।
 आ ई ऊ ऋ ए इति दीर्घपञ्चकम् । आ ई
 ऊ ऋ ए इति व्रतपञ्चकम् । ए ओ ऐ औ च
 दीर्घाः । व्रतत्वेनापरचतुष्टयम् । अं अः क +
 प + इति चत्वारः । ऋ ए इति अक्षरसंज्ञकौ
 द्वौ । अगुणाविकल्पकः । तथाकादिमावसानाः
 पञ्चविंशतिवर्णाः । अन्तःस्थाचत्वारः । उदा-
 चतुष्टयमिति त्रिविधः । इति ॥ ८ ॥ वर्णानां
 किञ्चादौ स्थानानि भवन्ति तानि यथा,—
 “उरः कण्ठः शिरस्ताणु जिह्वादन्तीष्ठ-
 नासिकाः ।
 अष्टौ स्थानानि वर्णानां ये विदुस्ते हि
 पाठकाः ॥” ९ ॥

पारखं यथा,—

“भारतं श्रुतपञ्चोक्तं सुनिना तत्त्वदर्शिना ।
 पर्वणिर्भर्तृश्रिभोषां पर्वण्यां पारखं कृतम् ॥”

इति विकमादित्यः ॥

“द्यूतानां प्रथमं प्रोक्तं द्वितीयं वनवासिकम् ।
 उद्योगानां तृतीयम् भोजनान्च तुरीयकम् ॥
 पञ्चमं द्रोणपर्वण्यं कर्णानां पारखं ततः ।
 विशोकानां सप्तमम् शान्तिपर्वण्यमष्टमम् ॥
 नवमं स्वर्गपर्वण्यमाश्वमेधमन्तः परम् ॥”

इति च भारतटीकायां अर्जुनमित्रः ॥

(अन्यतु सर्वं भारतशब्दे ब्रह्मम् ॥)

महाभीता, श्री, (महाबधिका भोतव) जन्मालु-
 वृष्टः । यथा, शब्दचन्द्रिकायाम् ।

“सर्गजन्मा महाभीता वशिष्ठो च महौ-
 वधिः ॥”

(महानतिशयो भोतः ।) अतिशयभययुक्ते, त्रि ॥
 महाभीमः, श्री, (महानतिशयो भीमः । भोवणा-
 क्षतित्वात् शिवांशस्मृतत्वाच्च तथात्वम् ।)
 शान्तपुराणः । इति जटाधरः । भृङ्गनामक-
 शिवधारपाणः । इति त्रिकाण्डशेषः । अति-
 शयभयानके, त्रि ॥

महाभीरुः, पुं, (महान्तप्रशयो भीरुः।) गोपा-
निकाखकीटविशेषः। इति हेमचन्द्रः। ४।
२३४॥ अतिभयप्रशये, चि॥

महाभीष्मः, पुं, (महान्तप्रशयो भीष्मः।) शालग्र-
राजः। इति त्रिकाण्डशेषः॥

महाभूतं, स्त्री, (महत् भूतम्। पञ्चतन्त्राचम्भः
सौत्यादस्य तथात्वम्।) पृथिव्यादिपञ्चभूतम्।
यथा,—

“महाभूतानि पञ्चैव खानिनाद्यान्भूमिभिः॥”
इति शब्दचन्द्रिका॥

(अस्य विषय उत्पत्तिश्च यथा,—

“तन्त्राचम्भो विद्यदायुर्वह्निवायुवसुधराः।

इतानि पञ्च जायन्ते महाभूतानि तत्क्रमान्॥”

उक्तोत्तरपरिहृष्ट्या विद्यदादयो जायन्त इत्यर्थः।

तद्वयथा। शब्दतन्त्राचम्भश्चतुर्गुणं विव्यज्जायते।

शब्दतन्त्राचम्भसंहितात् सार्धतन्त्राचम्भश्चतुर्गुणो वायुर्जायते।

शब्दतन्त्राचम्भसार्धतन्त्राचम्भश्चतुर्गुणो वह्नि-
र्जायते। शब्दतन्त्राचम्भसार्धतन्त्राचम्भश्चतुर्गुणो वसु-
धर्जायते। शब्दतन्त्राचम्भसार्धतन्त्राचम्भश्चतुर्गुणो रस-
गन्धगुणा वसुधरा जायते।” इति भावप्रकाशस्य

पूर्वखण्डे प्रथमे भागे॥ “मातृजादयोऽप्यस्य

महाभूतविकारा एव तत्रास्याकाशात्मकं शब्दः

ओजं तावत् सौम्यं विवेकश्च। वायात्मकं

सार्धः सार्धतन्त्राचम्भश्चतुर्गुणं रौप्यं प्रेरणं धातुश्चतुर्गुणं चेष्टाश्च

शारोयः। अस्यात्मकं रूपं दर्शनं प्रकाशः

पक्षिरौप्यश्च। अनात्मकं रसो रसनं ग्रीवं

मार्हवः खेदः क्रोदश्च। पृथिव्यात्मको गन्धः प्राणं

गौरव सौम्यं शक्तिश्च॥” इति चरके शारोरेख्याने

चतुर्थोऽध्याये॥ सिद्धादयः महाप्राणिनः। यथा,

महाभारते। १। ११६। ४८।

“रत्नमात्रो महाभूतैः सिद्धे च परमविभिः॥”

महाभङ्गः, पुं, (महाभासौ भङ्गश्चेति।) नील-

भङ्गराजः। इति राजनिर्घण्टः॥

महाभैरवः, पुं, (महान् भैरवः।) शरभरूपी

हरः। यथा,—

“योऽसौ महाभैरवाख्यः सकाशः शारभो हरः।

भैरवः पृथगेवायं गङ्गाधरो हरारामः॥”

इति कालिकापुराणे ४६ अध्यायः॥

(स्त्री, विद्याविशेषः। तथा च प्रबोधचन्द्रोदये।

३। २४। “तन्त्राभैरवो विद्या धर्मस्रग्धयो-

राहरणाय प्रख्यापयामः॥”)

महाभोगः, स्त्री, (महान् आभोगः परिपूर्ण-

तास्याः। यदा, महान् भोगः सुखरूपमस्याः।)

दुर्गा। यथा, देवीपुराणे ४५ अध्यायः।

“महार्घसाधनो देवो महाभोगः ततः स्मृता॥”

(महानाभोगो विशालतास्य। महाविशालता-

विशिष्टे, चि॥ यथा, कथासरित्सागरे। १७। १०६।

“तन्महाभोगं सञ्चालयन्त्यसुन्दरम्।

शुद्धचक्रो ददर्शावधेकं न्ययोधपादम्॥”)

महामङ्कः, पुं, (महान् मङ्कः।) पीत-
मङ्कः। इति राजनिर्घण्टः। सोनावेद् इति
भाषा॥

महामतिः, चि, (महती मनिर्यस्य।) अतिबुद्धि-
मान्। यथा,—

“किमेतन्नाभिजानामि आनन्यपि महामते।।

यन् प्रेमप्रवणचित्तं विगुणैर्यपि बन्धुपु॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम्॥

महामदः, पुं, (महान् मदो यस्य।) मतहसी। इति

शब्दरत्नावली॥ (महान् मदः।) अतिश्रय-

हर्तृ। अतिश्रयमत्ता च। तद्व्युक्ते, चि॥

महामनाः, [सु] चि, (महत् प्रशस्तं मनो

यस्य।) महाश्रयः। यथा,—

“महेच्छे तूद्धटोरोरातोरीकमहाश्रयाः।

महामना महात्मा च-

इति हेमचन्द्रः। ३। ३१॥

(यथा, ऋग्वेदे। १०। १०३। ६।

“इन्द्रस्य वृष्णो वरुणस्य राक्ष

आदिह्यानां शर्धं उयम्।

महामनसां भुवनव्यवर्ता

धोभो वेदानां जयतासुदस्यान्॥”

“महामनसां उदारमनसाम्॥” इति तद्वाधे

सायनः॥ महाशालपुत्रः। यथा, हरिवंशे।

३१। ३०।

“महामना नाम सुतो महाशालस्य

धार्मिकः॥”)

महामहावारुणी, स्त्री, (महती चामौ महा-

वारुणी चेति।) गङ्गाज्ञानस्य योगविशेषः।

स तु शनिवारशतभिधानक्षत्रशुभयोगयुक्त-

गौलक्षान्त्रचेन्नक्षत्रत्रयोदशीरूपः। यथा,—

“शुभयोगसमायुक्ता शनौ शतभिषा यति।

महामहेति विख्याता त्रिकोटिकुलसुहरेत्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम्॥

महामानं, स्त्री, (महद् गर्हितं मानम्। अत्र

मांसशब्दस्य पूर्वप्रयुक्ततया महच्छब्दस्य गर्हि-

तार्थत्वम्।

“शुद्धं तैले तथा मांसं वैद्यो ज्योतिषके द्विजे।

यात्रायां पथि निद्रायां महच्छब्दो न दीयते॥”

इति क्षरणात्।)

नरादिपिशितम्। यथा,—

“अष्टम्यां त्रिधरेक्ष्मासैर्महामांसैः सुगन्धिभिः।

पूजयद्भुजान्तोयैर्जलिभिर्भोजनैः शिवाम्॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतकालिकापुराणम्॥

अन्यत्र।

“गोनरेभान्महेश्वराद्योद्वोरगोद्धवम्।

महामांसदकं देवि। देवताधीतिकारकम्॥”

इति कौलाचनदीपिका॥

महामात्रः, पुं, (महती मात्रा मर्यादापरिमाणं

यस्य।) प्रधानः। इत्यमरः। ३। ७। ५॥ सेना

पक्षादिषु महती मात्रा धन परिच्छेदो वा

येषां तं तथा। इति तट्टीकायां भरतः॥ (यथा,

रामायणे। २। ३६। १८।

“तच्च वृद्धो महामात्रः विद्यार्थो नाम नामतः।
शुचिर्वैकुण्ठतो राक्षः केकयीमिदमवतीत्॥”

सन्दर्भः। (यथा, महाभारते। २। ३१। ६०

“राक्षो भोजकटस्थाय महामात्राय धीमते॥”)

अमात्रः। (यथा, कामन्दकीये। ८। ६६।

“दूषिते हि महामात्रे रिपुवयोऽपि धीमता।

क्षपन्ते यस्य विश्वास इत्यंभूतश्च निष्क्रियः॥”)

हस्तिपकाधिपः। इति मेदिनी। २, १६०।

(यथा च कथासरित्सागरे। १३। १०।

“इहत्वा च महामात्रो द्विरदङ्गितविपदा।

मद्येन क्षीवतां नयो नेतश्चेत्यते यथा॥”

महादेवः। यथा, महाभारते। १३। १०। ५५।

“महान्महा महामात्रो महानेनो निष्ठा-

लयः॥”)

महामात्री, स्त्री, (महामात्र। डीप्।) आचार्य-

पत्नी। इति जटाधरः॥ महामात्रपत्नी च॥

महामानसो, स्त्री, (महत् मानसं भक्तान् प्रति

सद्यं चेतो यस्याः।) जिनानां विद्यादेधो

भेदः। इति हेमचन्द्रः। २। १५४॥

महामाया, स्त्री, (अवटनघटनापटीयस्त्वेन विस

दृशप्रतीतिसाधनं माया। महती चासौ माया

चेति। यदा, महती माया विश्वनिर्माणशक्ति-

र्यस्याः सा।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

तस्याः स्वरूपं यथा,—

“गर्भान्तज्ञानसम्पन्नं प्रेरितं स्मृतिमावृतेः।

उत्पन्नं ज्ञानरहितं कुर्वन्तं या निरन्तरम्॥

पूर्वजातिपूर्वसंवहसंस्काराण्यन्येष्वपि च।

आहारादौ ततो मोहं ममत्वं ज्ञानसंशयम्॥

क्रोधोपरोधलोभेषु क्षिप्त्वा क्षिप्त्वा पुनः पुनः।

पश्चात् कामे नियन्त्याशु चिन्तायुक्तमह-

सिंशम्॥

आमोदयुक्तं असनासक्तं जन्तुं करोति या।

महामायेति सा प्रोक्ता तेन सा जगदीश्वरी॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः॥

(यथा च देवीभागते। १। ६। ४०।

“नमो देवि। महामाये! वृद्धिचकार-

कारिणि॥”)

गङ्गादेवी। यथा, काशीखण्डे। २६। १३६।

“महाविद्या महामाया महामेधा महौ-

वधम्॥”)

महती माया च॥ (यथा, मार्कण्डेये। २। ४१।

“महामाया हरश्चेतत् तथा संमोह्यते जगत्॥”)

महामायी, स्त्री, (महती मायास्य। स्त्रियां

डीप्।) दुर्गा। इति शब्दरत्नावली॥

महामारी, स्त्री, (महतः दुर्गान्तात् दानवादीन्

मारयति इति। न्हृ + शिच् + अच्। डीप्।)

महाकाली। यथा,—

“यात्रं तथेतन् सकलं ब्रह्माण्डं मनुजेश्वर।।

महाकाल्या महाकाले महामारीस्वरूपया॥

सेव काले महामारी सेव वृद्धिर्भवत्यजा।

स्थितिं करोति भूतानां सेव काले सनातनी॥”

इति मार्कण्डेयपुराणम्॥

(त्रियन्तं प्राविशो यस्या इति । नृङ् + वच् ।
 डौङ् । महती मारी ।) अतिशयमरकच ॥
 महामावः, पुं, (महान्मावौ मावश्चेति ।) राज-
 मावः । इति शब्दचक्रिका ॥ (यथा, सुश्रुते खन-
 स्थाने २१ अध्याये । “मावमहामावगोधूमतिल
 पिष्टविलतिद्विदुधकशरापायसंस्तुविकाराज-
 पौदकमासवसाविसन्धानकशकशङ्काटक-
 मधुरवल्लीफलसमशनाध्यशनप्रवृत्तिभिः स्निग्धा
 प्रकीपमापद्यते । ” तथास्य पर्यायो गुणाश्च ।
 “राजमावो महामावचपलचवनः स्मृतः ।
 श्वेतो रक्तस्तथाक्षयस्त्रिविधः स प्रकीर्तितः ॥
 यो महान्स्निग्ध भवति स एवोक्तो गुणाधिकः ॥ ”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
 महामुखः, पुं, (महान् मुखमस्य ।) कुम्भीरः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ । (महान् मुखम् ।)
 दृहन्मुखे, क्ली, (यथा, दृहन्संहितायाम् ।
 ६७ । ५४ ।
 “वक्त्रं सौम्यं संहतममलं शृङ्खलं समञ्च भूपा-
 नाम् ।
 विपरीतं क्षेपशुभां महामुखं दुर्भगानाञ्च ॥ ”
 महान् मुखं यस्य ।) तदिति, त्रि ॥ (महादेवः ।
 यथा, महाभारते । १३ । १७ । ८७ ।
 “महादन्तो महादंष्ट्रो महानिष्ठः महामुखः ॥ ”
 सिन्धुराजस्य सेनिकभेदः । यथा, महाभारते ।
 ३ । २७० । १६ ।
 “नकुलन्तुभिसन्वाय सेमङ्करमहामुखौ ।
 उभाभुभयतस्त्रीक्ष्णैः शरवर्षैरवधेताम् ॥ ”)
 महामुनिः, पुं, (महान्मासौ मुनिश्चेति ।)
 अगस्त्यः । वृद्धः । इति शब्दरत्नावली ॥ कृपा-
 चार्यः । कालः । इत्यजयपालः ॥ यासः ।
 (श्रीनारायणः ।) यथा, श्रीभागवते । १२ । १ । २१ ।
 “धर्मः प्रोज्झितकैतवोऽत्र परमो निर्मैतु-
 सराणां सती
 वेद्यं वास्तवमञ्च वस्तु शिवदं तापत्रयोन्-
 मूलनम् ।
 श्रीमद्भागवते महामुनिज्ञते किंवापरेदौश्वरः
 सद्यो हृद्यवबध्यतेऽत्र कृतिभिः शुभ्रपुभिस्तु-
 च्छान्ताम् ॥
 (महामुनिः श्रीनारायणः । इति तट्टीकायां
 श्रीधरः ।) तुम्बुवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 महामुनि, क्ली, (महान् मुनिरिति । सर्वोप-
 कारित्वात्तथात्वम् । अभिधानात् क्लीबत्वम् ।)
 औषधम् । इति शब्दरत्नावली ॥ घन्याकम् ।
 इति जटाधरः ॥
 महामुहूर्ता, [नृ] पुं, (महान् मुहूर्ता यस्य । आप-
 कत्वात् तथात्वम् ।) शिवः । इति महाभारत
 तस्य सप्तसनामस्तोत्रम् ॥ दृहन्मुक्तयुक्ते, त्रि ॥
 महामूलः, पुं, (महान् मूलं मूलं यस्य ।) राज-
 पक्षाक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (क्लिजिह्वयः ॥
 यथास्य पर्यायः ।
 “क्लिजिह्वयतो महामूलः पातालगरुडाक्षयः ॥ ”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महामुखां, क्ली, महार्चम् । बहुमुख्यम् । महच्च
 तन्मूल्यं चेति कर्मधारयसमासनिव्यञ्जनम् । (महान्
 मूल्यं यस्य ।) तदयुक्ते, त्रि ॥
 महामुखिकः, पुं, (महान् मुखिकः ।) दृहदुहृदः ।
 तत्पर्यायः । मूषो २ विघ्नेशवाहनः ३ महान्नः ।
 ४ शस्यमारी ५ भूफलः ६ भित्तिपातनः ७ ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 महामुग्धः, पुं, (महान् मुग्धः पशुः ।) हृत्ती ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । २८३ । शरभः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 महामुल्लुङ्गयः, पुं, (महामुल्लुं यमं जयतीति ।
 जि + खच् + लुञ् च ।) शिवस्य मन्त्रविशेषः ।
 यथा,—
 दैवुवाच ।
 “यदि मे महती प्रीतिस्तवास्ति कुलभैरव ! ।
 कथयस्व विशेषेण महामुल्लुङ्गयाभिधम् ॥
 भैरव उवाच ।
 ऋग्य देवि । प्रवक्ष्यामि महामुल्लुङ्गयाभिधम् ।
 आयुर्वृद्धिकरं पुंसां न्यतोऽन्येत्थुकरं परम् ॥
 यस्य विज्ञानमात्रेण चिरजीवी निरामयः ।
 निजमष्टशतं जप्त्वा न्यतु न्यतुपथं गयेत् ॥ ”
 इति न्यतुल्लयननम् ॥
 महामेघः, पुं, (महान् मेघ इव ।) शिवः । इति
 महाभारते तस्य सप्तसनामस्तोत्रम् ॥ (महान्
 मेघः ।) अतिशयमेघश्च ॥ (यथा, महाभारते ।
 १२ । ११७ । ४ ।
 “महामेघनिभं दृष्ट्वा स भीतो ह्यभवत् गजः ॥ ”
 क्षत्रियराजविशेषः । यथा, महाभारते । ७ ।
 ४७ । १५ ।
 “शृङ्गयुग्मं चक्रकेतुं महामेघं सुवर्षसम् ।
 ख्यंभासश्च पक्षेताम् हत्वा विनाश सौघलम् ॥ ”)
 महामेदः, पुं, (मेदयति क्षिप्नीकरोतीति । मिद्-
 + जिच् + क् + क् । महान् मेदः ।) अष्टवर्गं
 प्रसिद्धौषधविशेषः । तत्पर्यायः । पुरोद्भवः २ ।
 इति रत्नमाला ॥ दृहन्मेदश्च ॥
 महामेदा, क्ली, (मेदयतीति । मिद् + जिच् +
 क् + क् । टाप् । महती मेदा ।) अष्टवर्गं प्रसिद्धौ-
 षधविशेषः । तत्पर्यायः । वसुष्मिन्ना २ जीवनी
 ३ पांशुरागिणी ४ देवेष्टा ५ सुरामेदा ६ दिवा
 ७ देवमणिः ८ देवगत्या ९ महाक्षिन्ना १०
 दृष्टार्हा ११ । अस्याः गुणाः । हिमत्वम् ।
 रथत्वम् । कपशुकवृद्धिकारित्वम् । दाहक-
 पित्तश्रयघ्नान्तरनाशित्वञ्च । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ * ॥ अथ मेदमहामेदयोऽन्यत्पत्ति-
 लक्षणनामगुणाः ।
 “महामेदाभिधः कन्दो मेरुद्गादौ प्रजायते ।
 महामेदा वनौमेदा स्यादितुक्तं मुनीश्वरैः ॥
 शुक्राद्रकनिभः कन्दो ललाजानः स पाण्डुरः ।
 महामेदाभिधो ज्यो मेदा लक्षणमुच्यते ॥
 शुक्रकन्दो गवक्तेयो मेदो घातुरिव ज्ञेयः ।
 यः स मेदेति विज्ञेया जिह्वासातनुपरैर्जनैः ॥
 खरूपवर्णो मण्डिच्छिन्ना मेदा मेदोभवाधरा ।

महामेदा वसुष्मिन्ना जिह्वनी देवतामणिः ।
 मेदायुर्गं गुरु स्यादु हृद्यं सन्धकषापहम् ।
 दृहन्वं शीतलं पित्तरक्तघातज्वरप्रघ्नम् ॥ ”
 इति भावप्रकाशः ॥
 महामैत्रः, पुं, (मित्रस्य भावः । मित्र + क्तम् ।
 मैत्रम् । महद्भिः सह महद्वा हृदि मैत्रे-
 मस्थेति ।) वृद्धभेदः । इति हेमचन्द्रः । १२ । ४६ ।
 महामोहः, पुं, (मोहः भ्रान्तिज्ञानम् । अतथाभूत
 वस्तुनि तथात्वज्ञानमित्यर्थः । महान् मोहः ।)
 भोगिच्छारूपज्ञानम् । इति कैचित् । संसार-
 मूलकारणरागरूपमोहः । (महान् मोहो
 यस्यादिति च ।) महामोहनककामराज-
 बीजम् । इति चण्डीप्रथममाहात्म्यटीकायां
 नागोजीभट्टः ॥ अपि न ।
 “ससर्वाण्येवमन्तामिस्रमय तामिस्रमादिकृत ।
 महामोहश्च मोहश्च तमसाज्ञानवृत्तयः ॥ ”
 इति श्रीभागवते ३ स्कन्धे १२ अध्यायः ॥
 अथ इति ब्रह्मा खल्वहौ प्रथममविद्यादृष्टीः
 ससर्जं तच्च तमो नाम स्वरूपाप्रकाशः ।
 मोहो देहाद्यहंत्वद्विः । महामोहो भोगिच्छा ।
 तामिस्रः तत्प्रतिष्ठाते क्रोधः । अन्वतामिस्रः
 तन्नाशे अहमेव न्यतोऽस्तीति बुद्धिः । तदे-
 वोक्तं वेण्णवे ।
 “तमोऽविवेको मोहः स्यादन्तःकरणविभ्रमः ।
 महामोहश्च विज्ञेयो गान्धर्वाभोगसुखैषणा ।
 मरणं सत्यतामिस्रं तामिस्रं क्रोध उच्यते ।
 अविद्या पञ्चपद्मा वा प्रादुर्भूता महात्मनः ॥ ”
 इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥
 महामूर्खः, क्ली, (महान् अर्खः अन्धरव्युक्तम् । यदा,
 महान् अन्धः अन्धरसो यस्मिन् ।) तिलिङ्गी-
 कम् । इति जटाधरः ॥ (अन्धकारसविशिष्टे,
 त्रि ॥)
 महायक्षः, पुं, (यक्षयते पूजयति इति । यच् +
 क् + क् । महान् यक्षः ।) अष्टदुपासकविशेषः ।
 इति हेमचन्द्रः । १ । ४१ ॥
 महायज्ञः, पुं, (महान् यज्ञः ।) वेदपाठादि-
 रूपपञ्चप्रकारयज्ञः । यथा,—
 “पाठो होमश्चातिथीनां सपर्या तर्पणं वलिः ।
 एतैः कश्च महायज्ञा ब्रह्मयज्ञादिनामकैः ॥ ”
 रत्नमरः । २ । ७ । १४ ॥
 अपि च ।
 “दिव्यो भीमस्तथा पैत्रो मातृशो ब्राह्म
 एव च ।
 एतैः पञ्च महायज्ञा ब्रह्मणा निर्मिताः पुरा ।
 ब्राह्मणानां हितायार्था इतरं वाच्यं तन्मूलाः ।
 इतरेषाम् वणाणां ब्राह्मणैः कारिताः शुभाः ॥
 एवं कृत्वा नरो सुखासाधुरिति । विशुध्यति ।
 अन्यथा त्रीहयोऽप्येते एकैके नृगपक्षिणः ॥
 मन्त्रादाहोमोक्त्या महामांसम् तत् स्मृतम् ॥ ”
 इति वराहपुराणम् ॥
 (यथा च मनी । २ । ३८ ।
 महायज्ञेयं यज्ञेयं ब्राह्मीयं क्रियते तदुः ॥ ”)

महायशस्कः, जि, (महत् यशो यस्य । “शेषा-
हिभाषा ।” ५।४।१५४। इति समामान्त
कप्रत्ययः ।) अतिशययशोविशिष्टः । इति
पाणिनिशास्त्रम् ॥

महायशः, [स] पुं, (महत् यशो यस्य विभाषा
यस्यान् न कप् ।) भूतार्हविशेषः । इति
हेमचन्द्रः । १।५०॥ (शिवः । यथा, महा-
भारते । १३।१७। ३४ ।

“महाकूपो महाकायो वृक्षरूपो महायशः ॥”

ज्ञी, खण्डमाह्वयविशेषः । यथा, महा-
भारते । ६।४६। २८ ।

“पशुदा विचदा चैव सुखदा च महायशः ॥”

अतिशययशोयुक्तं, जि ॥ (यथा, महाभारते ।
३।४२। ४१ ।

“एव स सर्वमस्तत्र स्वर्गलोके महायशः ।

ततो ददर्श शक्रस्य पुरीणाममरावतीम् ॥”

महारजतं, ज्ञी, (महच्च तदजतञ्चेति ।) सुव-
र्णम् । (यथा, मार्कण्डेय । ६०।४ ।

“महारजतसङ्काशा जायन्ते तत्र मानवाः ॥”

घृक्षूरः । इत्यमरः । २।६।६५॥ दृष्टद्वैप्यञ्च ॥

महारजनं, ज्ञी, (रण्यतं जनेति । रञ्ज + करणे
ल्युट् । ततः । “अनिदितामिति ।” ६।४।२४ ।

इत्यत्र “रञ्जकरजनरजःसुप्रसंख्यानं कर्मणम् ।”

इति काशिकोक्त्या नलोपः । महच्च तदजनञ्चेति
कर्मधारयः ।) कुसुम्भपुष्पम् । इत्यमरः । २ ।

६।१०६॥ खर्यम् । इति मेदिनी । ने, २४४ ॥

महारण्यं, ज्ञी, (महत् अरण्यम् ।) दृष्टद्वयम् ।
(यथा, रामायणे । ३।१।१ ।

“प्रविश्य तु महारण्यं दृष्टकारण्यमात्मवान् ।

रामो ददर्श दुर्ध्वस्तापसाश्रममखलम् ॥”

तत्पर्यायः । अरण्यानी २ । इत्यमरः । २।४।१ ॥

कान्तारः ३ । इति जटाधरः ॥

महारथः, पुं, (रमन्ते लोका यस्मिन्निति । रम +
“हनिक्वविनौरमिकाश्रयः कथन् ।” उणा०

२।२ । इति कथन् । महश्चासौ रथञ्चेति ।)

शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्रनाम-

स्तोत्रम् । १।१।१७। १२१ ॥ (महान् रथोऽस्य ।)

अयुतधन्विभिः सहस्रशस्त्रनिपुणयोद्धा । यथा,

“एको दशसहस्राणि योधयेदयस्तु धान्वनाम् ।

अस्त्रशस्त्रप्रवीणञ्च महारथ इति स्तुतः ॥”

इति भगवद्गीताटीकायां श्रीधरस्वामी ।

(महान् रथः ।) दृष्टद्वयञ्च । (यथा, महा-

भारते । ३।४२। १७ ।

“नातम्रतपसा साध्य एव दिव्यो महारथः ॥”

राजविश्वः । यथा, मार्कण्डेय । १।१८। २६ ।

“महारथस्य वाशिष्ठः पुरोधाम्भून्महीभूतः ॥”

महारम्भं, ज्ञी, (महान् आरम्भो प्रस्तुतकरणे
यज्ञो यस्य ।) गङ्गलवणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(महारम्भविशिष्टे, जि । यथा, कामन्दकीये ।

४।५४ ।

“साजीवो भूगुर्युक्तः सारूपः पर्यन्ताश्रयः ।

श्रृङ्गकारश्चक्रप्रायो महारम्भजघीवणः ॥”

महारसं, ज्ञी, (महान् अधिको रसोऽस्य । रसि-
प्रद्वान् तथात्वम् ।) काञ्जिकम् । इति जटा-
धरः ॥ (गुणादयोऽस्य काञ्जिकशब्दे द्रव्याः ।
महारसविशिष्टे, जि । यथा, महाभारते ।
३।१११। १४ ।

“ताम्रवृक्षस्य महारसानि
भृशं सुकृपाणि रसि च द्रुहि ॥”)

महारसः, पु, (महानतिमिधो रसोऽस्य ।) खर्जूरः ।

कोषकारः । कशेरु । इति मेदिनी । से, ५६ ॥

इत्युः । इति जटाधरः ॥ (अस्य पर्यायो यथा,—

“महारसोऽसिपत्रः स्यान्मृतपुष्पो मधुल्लवः ।

इत्युर्वैशककाष्ठारभीरुपौष्ठादिभेदान् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

(महान् रसः धातुद्रवः ।) पारदः । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (यथास्य पर्यायः ।

“पारदो रसधातुश्च रसेन्द्रश्च महारसः ।

चपलः शिववोर्ध्वश्च रसः स्तनः शिवाक्यः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महारसाष्टकं, ज्ञी, (महारसानां अष्टकम् ।)

अष्टधातुविशेषः । यथा,—

“हरदः पारदः सस्यो वैज्ञानं कान्तमन्त्रकम् ।

माषिकं त्रिमलञ्चेति स्युरेतेऽष्टौ महारसाः ॥”

इति राजनिर्घण्टः ॥

महाराजः, पुं, (महश्चासौ राजा प्रभाव-

विशेषवानिति ।) पूर्वजनिविशेषः । (महत्वा

दीप्ता राजतेऽङ्गुलिषु शोभत इति । राज +

अच् ।) नखः । इति हेमचन्द्रः । ३।२५८। (महान्

राजा । सर्वज्ञ “राजाहः सखिभ्यदृष्ट् ५।४।६१ ।

इति समासान्तदृष्ट् ।) श्रेष्ठराजः । यथा,—

“अयस्य पुरयो दासो दासस्त्वर्थो न कस्यचित् ।

इति सर्वं महाराज । बहुलैकार्थेन कौरवेः ॥”

इति महाभारते उदयःगपञ्च ॥

महाराजकः, पुं, (राजते इति । राज + कृन् ।

महश्चासौ राजकञ्चेति ।) महाराजिकगणः ।

इत्यमरटीकायां रामायणम् ॥

महाराजन्तः, पु, (महता मिष्टादिगुणैर्न राजते

आद्रियते । इत्यच् ततः कर्मधारयः ।) उत्त-

माजः । तत्पर्यायः । महाराजान्नकः २ स्थूलान्नः

३ मन्मथानन्दः ४ कङ्कः ५ नीलकपित्थकः ६

कामायुधः ७ कामपलः ८ राजपुत्रः ९ वृषा-

त्तजः १० महाराजकलः ११ कामः १२ महा-

चूनः १३ कोमलस्य तस्य गुणाः । कटुत्वम् ।

अम्लत्वम् । पित्तदाहदाहत्वञ्च । उपकस्य तस्य

गुणाः । खादुत्वम् । मधुरत्वम् । पृष्टिवीर्यबल-

प्रदत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाराजद्रुमः, पु, (महाराजोऽतिश्रेष्ठो द्रुमः ।)

आरवधः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादि-

विशेषोऽस्यारवधशब्दे ज्ञातयः ॥)

महाराजिकः, पु, (महती राजिः पङ्क्तिरस्य

“शेषाहिभाषा ।” ५।४।१५४। इति कप् ।

गणदेवताविशेषः । स तु विशालधिकशतद्वय-

संख्यकः । इत्यमरभरतौ । १।१।१०॥

महाराजोपचारः, पुं, (महाराजाय उपचारः ।
महाराजानामुपचारो वा ।) राजार्हपूजोप-
करणम् । तद्वयथा,—

“ततश्च चामरच्छत्रपादुकादीन् परानपि ।

महाराजोपचारांश्च दत्त्वादर्शं प्रदर्शयेत् ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“यथादेशं यथाकालं राजनिष्कं सुराजये ।

दत्त्वा भवति राजैव नात्र काया विचारणा ॥”

तत्र चामरमाहात्म्ये विष्णुधर्मोत्तरे ।

“तथा चामरदानेन श्रीमान् भवति भूतले ।

सुख्यते च तथा पापैः स्वर्गलोकाश्च गच्छति ॥”

हृन्वस्य तत्रैव ।

“हृन्वं बहुश्लाकाश्च भक्तरीषश्च संयुतम् ।

दिव्यवस्त्रैश्च संयुक्तं हेमदंष्ट्रसमन्वितम् ॥

यः प्रयच्छति क्षणाय हृन्वनसायुनैर्वृष्टः ।

प्रार्थ्यते सोऽश्मैः सर्वैः क्रीडते पल्लविः सह ॥”

तत्रैवान्यत्र ।

“राजा भवति लोकेऽस्मिन् हृन्वं दत्त्वा हि गो-

तमाः ।

नाप्नोति रिपुं दुःखं संयामे त्रिजगत्तमे ॥”

‘उपानतुसंप्रदानेन विमानमधिरोहति ।

यद्येह तेन लोकेषु विचरत्यमरप्रभः ॥’

ध्वजस्य तत्रैव ।

‘लोकेषु ध्वजभूतः स्यादह्वा विष्णोर्वरं ध्वजम् ।

शक्रलोकमवाप्नोति बहुनन्दगयाधरः ॥’

किञ्च ।

‘युक्तं पीतपताकाभिर्नवेद्य गरुडध्वजम् ।

केशवाय द्विजश्रेष्ठः शक्रलोकं महोयते ॥

यत्पासादे ध्वजारोपमाहात्म्यं लिखितं पुरा ।

तद्व्याख्यातुं श्रेयं तत्रात्रत्यमिदमाद्या ॥’

किञ्च । भविष्ये ।

‘विष्णोर्ध्वजे तु सौवर्गदंष्ट्रं कुर्म्यादिवचनम् ।

पताका चापि पीता स्यात् गरुडस्य समीपगा ॥’

अथनस्य । विष्णुधर्मोत्तरे ।

‘तालवृन्तप्रदानेन निवृत्तिं प्राप्नुयात् पराम् ॥’

वितानस्य तत्रैव ।

‘वितानकप्रदानेन सर्वपापैः प्रमुच्यते ।

परो निवृत्तिमाप्नोति यच्च यन्नाभिजायते ॥’

खड्गगादीनाम् ।

‘दत्त्वा निष्शिंशकान् सुखान् शत्रुभिर्नाभि-

भूयुः

दत्त्वा तद्वन्तं सुखमप्याधेयफलं लभेत् ॥’

किञ्च ।

‘पतद्व्यङ्गं तथा दत्त्वा शुभगन्धभिजायते ।

पादपीठप्रदानेन स्थानं सर्वज्ञं विन्दति ॥’

‘दर्पणस्य प्रदानेन रूपवान् दर्पवान् भवेत्

मार्कण्डेयत्वा तथा तच्च सुभगस्यभिजायते ॥

यत्किञ्चिद्देवदेवाय दद्याद्भक्तिमन्वितः ॥

तदेवाचयमाप्नोति स्वर्गलोकं स गच्छति ॥’

किञ्च । वामनपुराणे श्रीवर्णं प्रति प्रकाशोक्तौ ।

‘अर्घदानेर्भक्तिपरैर्यान्विष्ट्य नरार्हेनम् ।

वज्रदानानि दीयन्ते अचयादि विद्वद्भ्याः ॥

महारि

महारी

महाल

अत्रापि केचिद्विद्वन्ति दत्त्वा पुण्याङ्गनिवधम् ।
पूर्वोक्ता दश शब्दाः तुभ्यः सन्दर्शयेदिति ॥
इति श्रीहरिभक्तिविलास = विलासः ॥
महाराजः, श्री, (महती प्रणयावस्थायां रात्रि
आत्मस्वरूपं ददाति सुप्रशन्ता सन्तान् जीवा-
नात्मस्वरूपावस्थापयति जायते पञ्चपञ्चल-
याया अविद्याया सकाशात् रक्षतीति । जे +
इ ।) ब्रह्मलयेपलक्षिता महाप्रलयरात्रिः ।
इति चण्डीटीकायां नागोनीमहः ॥ महत्
ईश्वरस्य रात्रिः । ब्रह्ममरणोपलक्षिता रात्रि-
रित्यर्थः । इति देवीमाहात्म्यटीकायां विद्या-
विनोदः ॥ अपि च ।
“ब्रह्मणाच निपाते च महाकथो भवेन्नृप ।।
प्रकीर्तिता महारात्रिः सा खलु च पुरातनः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिसर्ग ५ अध्यायः ॥
(दुर्गा । यथा च मार्कण्डेये । ५ । २० ।
“महारात्रिः महाविद्ये ! नरायणि । नमो-
ऽस्तु ते ॥”)
अर्द्धरात्रात् परं सुकृतेत्ययम् । यथा,—
“अर्द्धरात्रात् परं यच्च सुकृतं त्वयमुच्यते ।
सा महारात्रिरदिता तद्वत्प्रमथं भवेत् ॥”
इति तन्त्रम् ॥
आश्विनशुक्लदशमी । नवरात्रम् । यथा,—
“शुक्लदशमी आश्विनस्य नवरात्रं तु तस्य वै ।
महारात्रिर्महेशानि । कालरात्रिं प्रयु-
ज्यते ॥”
इति शक्तिमङ्गलतन्त्रम् ॥
महाराष्ट्रः, पुं, (महान् भूयाः प्रशस्ती वा राष्ट्रः ।
महत् राष्ट्रं यजेत वा ।) देशविशेषः ।
मारहाष्ट्रा इति भाषा ॥ यथा,—
“नेर्हते द्रविडानर्हमहाराष्ट्राच्च रैवत ।
जवनः पञ्चवः सिन्धुः पारसीकादयो मताः ॥”
इति ज्योतिषतत्त्वे कूर्मचक्रम् ॥
महाराष्ट्री, स्त्री, (महाराष्ट्रदेशे उत्पत्तिजान-
त्वेनाख्यस्या इत्यच् । गौरादित्वात् ङीप् ।)
जलपिप्पली । इति राजनिर्घण्टः ॥ श्राकर्मरः ।
माराटी इति भाषा । अस्या गुणः । कफवायु-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ (विषयोऽस्या
यथा,—
‘जयन्ती सुखिरी वासा दृष्टी च सुहृत्पिका ।
महाराष्ट्री जम्बुरसैस्तथा नीलोत्पलद्रवः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे मूलाधिकारे पञ्चा-
मकरसे । महाराष्ट्राणामियमिति । महाराष्ट्र ।
घण्टं ङीप् ।) अष्टादशभाषान्तर्गतभाषा-
विशेषः । यथा, साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदे ।
आसामेव तु गाथासु महाराष्ट्री प्रयोजयेत् ।
श्लोका मागधी भाषा राजान्तःपुरचारि-
णाम् ॥”
महारिष्ट पुं, (महान् अरिष्टः ।) महानिम्ब-
विशेषः । तत्पर्यायः । केटर्थः २ रामणः ३
रमणः ४ गरिनिम्बः ५ शुक्लशालः ६ । अस्य
शुष्काः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् ।

श्रीतलत्वम् । कषुत्वम् । सन्नापशोवकुहास-
क्षमभूतविषापहत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाराद्रः, पुं, (वद्राणां महान् स्वयं ईश्वर इत्यर्थः
इति महाराद्रः ।) महारादेवः । यथा,—
“महाकात्या महाकालश्चक्राकाररूपतः ।
माययाह्लादितात्मा च तन्मध्ये समभागतः ॥
महाराद्रः स एवात्मा महाविष्णुः स एव हि ॥”
इति निर्वाणतन्त्रम् ॥
महारूपः, पुं, (महत् महत्त्वादिरूपमस्य ।)
शिवः । इति महाभारते तस्य सङ्ख्यनाम-
स्तोत्रम् । १३ । १७ । १४ ॥ (महद्गुणं यस्य ।)
अतिशयरूपयुक्ते, वि ॥
महारूपकं, स्त्री, (महत् रूपकं यच्च ।) नाट-
कम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
महारोगः, पुं, (महान् चोरानिष्टकारकः रोगः ।
यद्वा, महा जन्मान्तरोक्षुक्तावश्रुतिश्रय-
पातकेन जनितः रोगः ।) प्रापरोगः । स चाष्ट-
विधो यथा । उन्मादः १ त्वग्दोषः २ राज-
यक्ष्मा ३ श्वासः ४ मधुमेहः ५ भगन्दरः ६
उदरः ७ अक्षरी ८ । इति शुद्धितत्त्वे नारदः ॥
(यथा च आम्बलायने । २ । ७ । १७ ।
“महारोगेण वाभितप्तः प्राञ्जीयादभ्यतरां गतिं
गच्छति ॥”
“महारोगेण क्षयकुहादिर्नति” तद्वृत्तौ गार्ग्य-
नारायणः ॥ विषयोऽस्य यथा,—
“महारोगाष्टके कांसं ज्वरे आसातिसारके ॥”
अस्य व्याख्यायां यथा,—
“वातयाध्यक्षरीकुष्ठमेहोदरभगन्दराः ।
अर्शांसि ग्रहणीतृणैर्महारोगाः प्रकीर्तिताः ॥”
इति वैद्यकरसेन्द्रसारसंग्रहे यक्ष्माणि रत्नगर्भ-
पोडलीटीका ॥)
महारींगी, [न] पुं, (महा रोगः क्षयादि-
रस्यस्येति । महारोग + इति । महारोग-
युक्तः । यथा,—
“क्रियाहीनस्य मूर्खस्य महारोगिण्य एव च ।
यथेष्टाचरणस्याङ्गुलीरगान्तमशौचकम् ॥”
इति शुद्धितत्त्वधृतकूर्मपुराणवचनम् ॥
महारोमा, [न] पुं, (महान् रोमाणि वृक्षादि-
रूपाणि विराटरूपे यस्य ।) शिवः । इति
महाभारते तस्य सङ्ख्यनामस्तोत्रम् । १३ ।
१७ । ८८ ॥ (महान्ति रोमाण्यस्य ।) दृष्ट्रोम-
युक्ते, वि ॥ (क्षतिरातस्य पुत्रविशेषः । यथा,
भागवते । ६ । १३ । १७ ।
“मरोः प्रतीपकस्तस्माज्जातः क्षतरथो यतः ।
देवभीष्टस्य पुत्रो विश्रुतोऽयं महाधृतिः ॥
क्षतिरातस्तत्तस्माज्जातो महारोमा च तत्पुत्रः ॥”)
महारौरवः, पुं, (वरूणाभयं इति । वरु + अण् ।
महान् रौरवः । तत्र गता जीवाः क्रयन्-
नामकैरुचिभिः पोष्यन्ते अत एवास्य तथा-
त्वम् ।) नरकविशेषः । इत्यमरः । १ । ६ । १ ॥
महान् रौद्रो रवोऽत्र महारौरवः मनीषादि-
त्वान् ङीप् । इति भरतः ॥ अपि च ।

“महारौरवसंज्ञान् अधोर्द्धं तावत्संपुटम् ।
घन्यते खदिराङ्गारैर्गवदारापनायकः ॥
देवदत्तापहारी च पथ्यते कालमलयम् ॥”
इति वज्रपुराणे पापनाशनवृषाणाध्यायः ॥
महार्घः, वि, (महान् अर्घकः अर्घो न्यत्नामस्य ।)
महानमस्यम् । इति मेदिनी ॥ घे, १० । (यथा,
कथासरित्सागरे । १२ । १४५ ।
“ततस्तस्मै महार्घाणि रत्नानि सुवहूनि च ।
विभीषणो ददाति स मयुरी गमुनिच्छते ॥”)
महार्घः, पुं, (महान् अर्घो न्यत्नामदरो वास्य ।)
नावकपक्षी । इति विश्वः ॥
महार्णवः, पुं, (महान् सुविशालः अर्णवः ।)
महासमुद्रः । यथा,—
“आवृणोती वा वातेन स्थितः पोते महार्णवे ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
(महान् अर्णव इव । प्रसादादिगुणबाहुल्यात्
तथात्वम् ।) शिवः । इति महाभारते तस्य
सङ्ख्यनामस्तोत्रम् ॥ (कूर्मरूपिभगवत्पाराय-
णस्य दक्षपरीक्ष्वः जनपदः । यथा, मार्क-
ण्डेये । ५८ । ३० ।
“सौरद्वी दरदाखैव द्राविडाश्च महार्णवाः ।
एते जनपदाः पादे स्थिता वै दक्षिणोपरि ॥”)
महार्द्धः, पुं, (महान् विपुलोर्द्धोऽस्य ।) दृक्षविशेषः ।
इति शब्दचन्द्रिका । महार्जा इति भाषा ॥
महार्द्रकं, स्त्री, (महत् आर्द्रकम् ।) वनार्द्रकम् ।
अस्य गुणाः । अग्निदीपनत्वम् । धारकत्वम् ।
रूक्षत्वम् । वायुकफनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ॥
महार्नुदं, स्त्री, (महत् अर्नुदम् ।) दशार्नुदम् ।
श्रतकोटिसंख्या । इति ज्योतिषम् ॥
महार्हः, स्त्री, (महान् अर्हः न्यत्नां मर्यादा वास्य ।)
अतश्चन्द्रनम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महार्-
हन्त्यवति, वि । यथा, महाभारते । १ । २९ । ०८६ ।
“महार्हाभरणोपेतो विरजोऽम्बरधारिणौ ॥”)
महापूजायोग्यम् । यथा, रामायणे । १ । ६६ । १० ।
“यस्माद्वागार्धनो भागान् नाकक्षयत मे सुराः ।
वराङ्गाणि महार्हाणि धनुषा श्रान्तवाभि वः ॥”
“महार्हाणि महापूजायोग्यानि ।” इति तट्टी-
कायां रामानुजः ॥)
महालयः, पुं, (महतां जैनागमालयः । महान्
आलय इति वा ।) विहारः । (महतां योगि-
प्रभृतीनामालयः ।) तीर्थः । (महदादीनां लयो
यस्मिन् ।) परमात्मा । इति मेदिनी । ये, १२५ ।
सौराष्ट्रिणीयलक्षणापदः । यथा, भविष्ये ।
“येयं दीपान्विता राजन् । ख्याता पञ्चदशी
भुवि ।
तस्यां दद्यान्ने चेहत्तं पितृणां वै महालये ॥”
महालये कथागतापरपक्षे । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥
महालक्ष्मीः, स्त्री, (महती लक्ष्मीः ।) राधा ।
नारायणशक्तिः । यथा,—
“यन्मायया मोहिताश्च ब्रह्मविष्णुशिवादयः ।

महाव

वेद्यवाक्ता महाजन्मो परां राधां वदन्ति ते ।
यद्विद्वा महाजन्मोः प्रिया नारायणस्य
च ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ५१ अध्यायः ॥
अथ महाजन्मोमन्तः ।

“तारो वाग्भव माया रमाकामः ह्यसौ-
र्जगत्प्रसूते नमः ॥”

तथा च ।

“वाग्भवं शम्भुवनिता रमा भकरकेतनः ।
तात्तौयश्च जगत्पार्श्वो वद्विभीजसत्तुज्ज्वलः ॥
अर्वाशाप्यो भृगुस्यै ह्यन्मनोऽयं दादशाक्षरः ।
महाजन्मोः सप्तद्विहस्ताराद्यः सर्वसिद्धिदः ॥”
तस्या ध्यानं यथा, तन्मन्त्रः ।

“बालार्कद्युतिमिच्छन्निविलसत्कोटीरहारो-
ज्ज्वलां
रत्नाकल्पविभूषितां कुचनतां शालेः करैर्मञ्ज-
रौम् ।

प्रद्यौ कौस्तुभरत्नमप्यविरतं संविभर्ती सस्मितां
मुक्ताम्बोजविलोचनचययुतां ध्यायेत् परा-
मन्त्रिकाम् ॥”

(अस्या बीजम् । ॐ ऐं ह्रीं श्रीं क्लीं ह्रौं
जगत्प्रसूते नमः ।)

महालोकटभौ, स्त्री, (महान्तः अलयः । तेषां
कटभौ आश्रयभूतद्वयः ।) अतःकण्ठिहो-
ह्वः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महालिङ्गः, पुं, (महान् पूज्यतमो विपुलो वा
लिङ्गोऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रम् ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् ।
२ । १३७ ।

“अकरोत् स महाहर्म्ममहालिङ्गेमहादृष्टेः ।
महाजिह्वैर्महतीं महामाहेन्द्रो महौम् ॥”
महत् दृष्टलिङ्गमस्य । दृष्टलिङ्गयुक्तम् ॥

महालीलसरस्वती, स्त्री, (लीलया सरस्वती ।
महती लीलसरस्वतीति कर्मधारयः ।) तारा
विशेषः ।

“लीलया वाक्प्रदा चेति तेन लीलसरस्वती ।
तारास्वरहिता जग्या महालीलसरस्वती ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

महालोभः, पुं, (महान् लोभः ।) लोभविशेषः ।
इति रत्नमाता । पाट्यालोभ इति भाषा ॥

महालोकः, पुं, (महदतिशयं लोको लौक्यमस्य ।)
काकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिचञ्चले, त्रि ॥

महालोहः, स्त्री, (महत् अतिशयगुणवत् लोहम् ।)

अयस्कान्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महावर्गः, स्त्री, (महत् विपुलं वर्गम् ।) दृष्टवन्तम् ।

तन्त्रार्थायः । अरण्यानी २ महारण्यम् ३ महा-

टवौ ४ । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, रामायणे ।

“निरस्ताः पथि धावन्ति जयस्ते यन्महावने ॥”

उन्दावनस्यचतुरशीतिवनान्तर्गतवनविशेषश्च ॥

महावपः, पुं, (महती वपा यस्य । यदा, महान्तं
धातुस्यैत्यादिकं वपतीति । वप + अच् ।)

महाभेदः । इति शब्दचन्द्रिका ॥

महावि

महावरा, स्त्री, (त्रियते असौ देवादिभिरिति ।
वृ + अच् । टाप् । महती वरा ।) दूर्वा ।
इति शब्दरत्नावली ॥

महावराहः, पुं, (महानीश्वरोऽपि सन् वराहः ।
महांश्चासौ वराहश्चेति वा ।) वराहरूपो
भगवान् । यथा,—

“महावराहो गोविन्दः सुसैनः कनकाङ्गरी ॥”

इति महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् ॥

(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ५१ । ६२ ।

“अस्ति मूरपुरं नाम यथार्थं नगरं भुवि ।

महावराह इत्यासीद्वाजा तन्नातिदुर्मदः ॥”)

महावरोहः, पुं, (महान् अवरोहः शिफानां
अधोऽवतरणं यस्य ।) ब्रह्मह्वः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्य ब्रह्मह्वे ज्ञातयः ।)

महावल्ली, स्त्री, (महती चासौ वल्ली चेति ।)
माधवौलता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (उत्तमा
लता च । यथा, कथासरित्सागरे । ३३ । ८५ ।

“उपायरससंस्मिता देशकालोपहृंहिता ।

संयं नीतिमहावल्ली किं नाम न फलेत् फलम् ॥”)

महावसः, पुं, (महती वसा वपास्य । इत्यः ।)
शिशुमारः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ४१६ ॥

महावचाः, [स] पुं, (महत् वचः विराट्देशे
ऽस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रम् । १३ । १७ । ८६ ॥ (महत् वचो-
ऽस्य ।) दृष्टद्वयोक्तं, त्रि ॥

महावाक्यं, स्त्री, (महत् वाक्यम् ।) योग्यता-
काङ्क्षासत्तियुक्तवाक्यसदृशः । इति साहित्य-
दर्पणः । २ । २ ॥ न्यायमते तु । स्वघटकानेक-
नामलभ्यतादृशार्थकम् । प्रत्ययार्थमात्रावच्छिन्न-
प्रत्ययार्थबोधं प्रत्यययोग्यवाक्यं वा । इति शब्द-
शक्तिप्रकाशिका ॥ (महत् महदर्थप्रकाशकं
वाक्यम् ।) तत्त्वमसीति आदिवाक्यम् । प्रतिष्ठा-
दायुतसर्गवाक्यश्च ॥

महावाक्यी, स्त्री, (वरुणो देवतास्याः । वरुण
+ अच् । डीप् । महती वाक्यी ।) गङ्गा-
जानस्य योगविशेषः । स तु शनिवारशतभिषा-
नचक्रयुक्तगौणचान्द्रचैत्रज्येष्ठयोर्दशीरूपः ।

यथा,—

“वाग्वेन समायुक्ता मधौ लज्जा त्रयोदशी ।

गङ्गायां यदि लभ्येत सूर्य्यग्रहशतेः समा ॥

शनिवारसमायुक्ता सा महावाक्यी स्मृता ।

गङ्गायां यदि लभ्येत कौटिल्यग्रहेः समा ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतस्कन्दपुराणवचनम् ॥

महाविद्या, स्त्री, (विद्यते ज्ञायते इति । विद् +
क्वप् । टाप् । महती विद्या ज्ञानं तत्त्वसाक्षात्-
कारो वा यस्याः ।) देवीविशेषः । सा दशधा ।

यथा चातुष्टयात्मिका ।

“काली तारा महाविद्या योडशी सुवनेश्वरी ।

भैरवी ह्यममस्ता च विद्या ध्रुमावती तथा ॥

वगला सिद्धविद्या च मातङ्गी कमलात्मिका ।

गता दश महाविद्याः सिद्धविद्याः प्रकीर्णिताः ॥

नात्र सिद्धाद्यपेक्षास्ति न नञ्चविचारणा ।

महावि

कालादिशोधनं नास्ति न चाभिजादिदूषकम् ॥
सिद्धविद्यातया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।

नास्ति किञ्चिन्महादेवि । दुःखसार्थं कथञ्चन ॥”
मालिनीविजये ।

“अथ वक्ष्याम्यहं या या महाविद्या महीतले ।

दोषनाशैरसंख्यदाताः सर्वा हि फलेः सङ्ग ॥

काली नीला महादुर्गा त्वरिता ह्यममस्ता ।

यागादिनी चाप्तपूर्णा तथा प्रवृजिता पुनः ॥

कामाख्या वासनी बाजा मातङ्गी श्रेणवासिनी ।

इत्याद्याः सकला विद्याः कलौ पूर्णफलप्रदाः ॥

सिद्धमन्त्रतया नात्र युगसेवापरिश्रमः ।

अथ चेता महाविद्याः कलिदोषान्न बाधिताः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥ * ॥

तासां दशावतारत्वं यथा,—

“प्रकृतिविष्णुरूपा च पुरुषश्च महेश्वरः ।

एव प्रकृतिभेदेन भेदास्तु प्रकृतेर्दश ॥

लण्यरूपा कालिका स्यात् रामरूपा च

तारिणी ।

वगला कूर्ममूर्तिः स्यान्नीलो ध्रुमावती भवेत् ॥

ह्यममस्ता वृषिर्हः स्याद्द्वाराहश्चैव भैरवी ।

सुन्दरी यामदस्याः स्यादामनो सुवनेश्वरी ॥

कमला बौद्धरूपा स्यात् दुर्गा स्यात् कल्कि-

रूपिणी ।

स्वयं भगवती काली लण्यस्तु भगवान् स्वयम् ।

स्वयश्च भगवान् लण्यः कालीरूपो भवेद्भुजैः ॥”

इति सुखमालातन्त्रम् ॥

(गङ्गा । यथा, काशीखण्डे । २६ । १३६ ।

“महाविद्या महामाया महामेधा महौ-

घमम् ॥”)

महाविराट्, [ज] पुं, (विशेषेण राजते प्रकाशते ।

इति । वि + राज् + क्तिप् । महांश्चासौ विराट्

चेति ।) महाविष्णुः । यथा,—

सुनिरवाच ।

“विश्वानां गोलोकं राजन् ! विस्तृतश्च नमः-

समम् ।

शम्भुनिधं ह्यम्बररूपं श्रीलङ्काससङ्गवम् ॥

जलेन परिपूर्णं लण्यस्य सुखविन्दना ।

स्फुटलङ्कास्यादिसर्ग परिश्रान्तस्य क्रीडतः ॥

प्रकृत्या सङ्ग युक्तेन कलया निजया वृष । ।

तन्नाधारो महद्विष्णोर्विन्वाधारस्य विस्तृतः ॥

प्रकृतीगर्भसंभूतद्विष्णोर्द्वैतस्य भूमिप । ।

सुविस्तृते जलाधार शयानश्च महान् विराट् ॥

राधेश्वरस्य लण्यस्य योडशांशः प्रकीर्णितः ।

दूर्वादलप्रयामरूपः सस्मिन् चतुर्भुजः ।

वनमालाधरः श्रीमान् शोभितः पीतवाससा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिकण्डे ५१ अध्यायः ॥

महाविलं, स्त्री (महश्च तत् विलम्बेति ।)

आकाशम् । इति जटाधरः ॥ दृष्टव्यम् ॥

महाविषः, पुं, (महत् अत्युत्कटं विषमस्य ।)

हिमखसर्पः । यथा,—

“महाविषः कालसर्पो राजाहर्हिस्तुखोरगः ।”

इति जटाधरः ॥

महावि

(महाविषविशिष्टे, जि । यथा, सुश्रुते कल्प-
स्थाने ८ अध्याये ।

“निविधा वृषिकाः मन्दमध्यमहाविषाः ।”

(महद् विषम् । महाविषे, स्त्री । यथा, सुश्रुते
कल्पस्थाने २ अध्याये ।

“महाविषेण हृदये यन्निमूलोद्गमो भ्रष्टम् ।”

महाविषुर्न, स्त्री, (विषु साम्यमस्यवेति । विषु +
“वप्रकर्णेभ्योऽपि ङङ्यत इति वक्तव्यम् ।”

५ । २ । १०६ । इत्यस्य वार्तिकात् वप्रत्ययः ।

महश्च तत् विषुवचेति । अस्मिन् समये दिवा-
गात्रोः समत्वात्पात्वम् ।) मेघसंक्रान्तिः ।
यथा,—

“महाविषुवमाख्यातं ततिभिश्चैवचिह्नितम् ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

तस्मिन् मन्दरनिम्बपत्रद्वयभक्ष्यम् । यथा, जल-
चिन्तामणौ ।

“मन्दरं निम्बपत्राभ्यां योऽपि मेघगते रवौ ।

अपि रोषान्वितस्तस्य तत्तकः किं करिष्यति ॥”

तत्र शब्दादिदानं यथा,—

“मेघादौ शक्तवो देया वीरिपूर्णा च गर्गरी ॥”

वारिपूर्वघटदानमन्त्रादि यथा,—

“एष धर्मेघतो दत्तो ब्रह्मविष्णुशिवात्मकः ।

अस्य प्रदानात् सफला मम सन्तु मनोरथाः ॥

वैशाखे यो घटं पूर्णं सभोष्यं वै द्विजजने ।

द्दाति सुरराजेन्द्र । स याति परमां गतिम् ॥”

महार्णवे ।

“यो ददाति हि मेघादौ शक्तं नमुघटान्वितान् ।

पितृनुहिष्य विप्रेभ्यः सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”

तत्र कृष्णपादुकादानं यथा,

“विप्रेभ्यः पादुकाच्छ्वं पिष्टभ्यो विषुवे शुभम् ।”

पिष्टभ्यः पिष्टुनुहिष्येत्यर्थः । इति तिथ्यादि-
तत्त्वम् ॥

महाविषुवचक्रं, स्त्री, (महाविषुवस्य चक्रम् ।)

नक्षत्रघटितनराकारचक्रम् । यथा,

“नृद्धिं सप्त सुखे त्रीणि हृदये पञ्च विन्यसेत् ।

चित्तं हस्तपादेषु महाविषुवचक्रमात् ॥

मस्तके भूपतेः सौख्यं वदने पटुता स्वभे ।

हृदये च घनाध्यक्षोऽर्थप्राप्तिर्दक्षिणे करे ॥

वामे करे महद्दुःखं सुखं पादे च दक्षिणे ।

अमणं वामपादे च कथितं विषुवचक्रम् ॥”

इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥

महाविष्णुः, पुं, (महाविष्णोर्विष्णुः सर्वव्यापकचेति ।)

महाविराट् । यथा । ‘यस्या जले कीटकीटि-
नकाकाः महाविष्णुरोमकूपगतानि तस्या

विराजायाः परिखाभूताया उपरि महावैकुण्ठ-
लोकः । तस्योर्ध्वभागे गोलोकः । तस्य नाथः

जम्बो देवलीलः स परिवारेण वर्णते । इति

भागवतान्तकणिका । स च श्रीकृष्णस्य कला-
विशेषः । यथा,—

“विष्णुर्महान् स इह यस्य कलाविशेषो

गोविन्दमादिपुरुषं तमहं भजामि ॥”

इति भागवतान्तपूर्वखण्डः ॥

महावीचिः, पुं (न विद्यते वीचिः सुखं यच्च ।

महानवीचिरच ।) नरकविशेषः । यथा,

मनुः ।

“नरकं कालकृत्तञ्च महानरकमेव च ।

सञ्जीवर्नं महावीचिं तपनं संप्रतापनम् ॥”

यातीति पूर्ववचनस्यमनुवर्तते ।

“महावीचिर्यत्र महाकलोऽपि तु नीयते ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

महावीच्यं, स्त्री, (वीजाय साधु इति यत् । महत्

वीच्यम् ।) विटपम् । तत्तु सुष्कवङ्गयोरन्त-
रम् । इति हेमचन्द्रः ॥

महावीरः, पुं, (वीन् पञ्चिङ ईरयतीति । ईर +

कः । ततो महाचासौ वीरश्चेति ।) गरुडः ।

वीरयतीति । वीर + कः । महान् वीर इति

कर्मेधारयः । छरः । सिंहः । मखानलः ।

(स च मनुपुत्रविशेषः । यथा, श्रीभागवते । ५ । १२५ ।

“अयोधेभिरिन्द्रयज्ञबाहुमहावीरहरिहरयरेतो-
रुतपृष्ठसवनमेधातिथिवीतिहोत्रकवय इति ॥”)

वज्रः । श्वेतसुरङ्गः । सञ्चानपत्नी । इति

मेदिनी । रे, २८६ ॥ अन्तिमजिनः । (अथमेव

सिद्धार्थस्य निशानागर्भजातः पुत्रः । तद्विवरणं

यथा, अरिहनेमिपुराणान्तर्गतजैनहरिवंशे ।

“सर्वार्थश्रीमतीजन्मा तस्मिन् सर्वार्थदर्शनः ।

सिद्धार्थोऽभवद्काभो भूपः सिद्धार्थपौरवः ॥

यत्र पाति धरित्रीयमभुदं कचदोषिणी ।

घर्माधिष्ठोऽपि यत्तत्तत्परलोकभयाः प्रजाः ॥

कस्तस्य तान् गुणानुयासरस्तुल्यितुं क्षमः ।

वर्द्धमानगुह्यं येः प्रापितः स नराधिपः ॥

उच्चेः कुलाद्रिसम्भूता सहजस्नेहवाहिनी ।

महिषी श्रीसमुद्रस्य तस्यासीत् प्रियकारिणी ॥

चेतश्चेत्कराणस्य यास्ताः सप्तशरीरिजाः ।

अतिस्नेहाकुलचक्रुस्तान्वाया प्रियकारिणी ॥

कक्षां योजयितुं शक्तस्त्रिशूनां गुणवर्णनेः ।

या स्वपुण्यैर्महावीरप्रसवाय नियोजिता ॥

सर्वतोऽथ नमन्तीषु सर्वान् सुरकोटिषु ।

प्रभावातिपत्नीषु नभसो वसुहृदेषु ॥

वीरवतरति जातुं धरित्रीमसुधारिणः ।

तीर्थगन्धकज्योत्सैः पुण्योत्तरविमानतः ॥

सा तं योऽश्नुस्तु प्रदर्शनोत्सवपूर्वकम् ।

दधे गर्भेश्वरं गर्भे श्रीवीरं प्रियकारिणी ॥

पञ्चसप्ततिवर्षादमासमासाहर्षशकः ।

चतुर्दशु तदा कालो दुःखमः सुखमोत्तरः ॥

आवापशुक्लवट्यान् गर्भावनरखेर्हन्तः ।

उत्तरापालगुणौगैरुसुदुराजङ्गलान्तः ॥

दिक्कुमारीलताभिष्यां द्योनिर्गर्भं चैव नमः ।

प्रच्छन्नो भासयद्गर्भं रविः प्राश्रयं यथा ॥

नवमासेज्यतीति स जिनोऽहर्दिनेषु च ।

उत्तरापालगुणौजिन्दौ वर्णमानेऽजनि

प्रभुः ॥

ततोऽन्यजिनमाहात्म्यात्तत्पीठकिरीटकाः ।

प्रणेतुरवधिक्षातनदृष्टान्ताः सुरेश्वराः ॥

शङ्करो हरिश्चानघटानिर्घोषघोषणम् ।

महावी

समाकर्ण्य सुराक्षुर्ध्वं धूर्जिताम्बराविधः ॥

सप्तानीकमहाभिराः सञ्जीवाः क्षतभूषणाः ।

सेनाचतुर्ध्यायासी प्रापुः कुण्डपुरं पुरम् ॥

निःपरीत्य पुरं देवाः पुरन्दरपुरःसराः ।

जिनमिन्द्रसुखं देवं तदुक्तं च वचस्मिरे ॥

मातुः शिशुं विहात्यान् सप्तमायाः सुरमायवा ।

इन्द्राद्यौ प्रमता नीत्वा जिनैर्न हरये ददौ ॥

यज्ञीत्वा करपद्माभ्यां तमभ्यर्च्य चिरं हरिः ।

यज्ञे नेत्रसहस्रोत्पुष्करदीकवनाक्षितम् ॥

ततश्चक्रावदाताङ्गमिन्द्रस्तुङ्गमतङ्गजम् ।

शङ्खौषमिव हेमाद्रिमुक्ताधौ मरुतिर्भरम् ॥

गच्छत्यलमदामोदभमङ्गमरमङ्गलम् ।

तमिवाधित्वावस्थानमालवगमक्षितम् ॥

कक्षांनिरततासत्तरक्तचामरसंहितम् ।

तं यथाधित्वाधोऽनरक्ताशोकमहावनम् ॥

सुवर्णरत्नया चाद्यां परिवेष्टितविषहम् ।

तमेव च यथोपातकवत्तकनकमेखलम् ॥

अनेकरत्नसङ्घटनवृत्तसङ्गीतपोषितम् ।

तमिवोत्तुङ्गशङ्खापट्टम्रायत्सुराङ्गनम् ॥

सुहृत्तदीर्घसञ्चारिकरवद्विगम्भरम् ।

तमिवाधायतिस्थूलसुरङ्गोदगभुजङ्गमम् ॥

येष्टानधारितस्त्योतधवलान्तपवारणम् ।

तमिवोर्ध्वस्थानाभ्यर्च्यसम्पूर्णशशिमङ्गलम् ॥

चामरेन्द्रभुजोत्तमचलचामरहारिणम् ।

तं यथा चमरीं चित्रनालव्यजनवीजितम् ॥

रेरावतं समारोप्य जिनैर्न तस्य मङ्गलम् ।

देवैः सह गतः प्राप मन्दरं स पुरन्दरः ॥

तं पाण्डुकवने रम्ये मन्दरस्य जिनं हरिः ।

पाण्डुकायां प्रसिद्धायां शिलायां सिंहविहरे ॥

संख्याय विवृधानीतक्षौरवागवरारिभिः ।

शातकुम्भमयैः कुम्भैरभिषिच्य समं सुरैः ॥

वस्त्राजङ्कारमालाढोरलङ्का क्षतस्तुतिः ।

आनीयमातुलङ्गैर्जिनं जत्वा क्षतोचितः ॥

सिद्धार्थप्रियकारिण्योः सममानन्ददायकम् ।

वर्द्धमानाख्या स्तुत्वा स देवो वासवोऽगमत् ॥

मासान् पञ्चदशान्जलदुग्धधारा दिने दिने ।

थाः पूर्वमापत्ताभिस्तर्पितोऽर्थो जिनोऽखिलः ॥

वर्द्धमानः सुरैः सेवो वदधे स यथा यथा ।

पिष्टवन्मुजिलोकानामशुरागस्तथा तथा ॥

सुरासुरनराधोऽशमौजिमाणां चित्तक्रमः ।

त्रिंशद्वर्षप्रमाणोऽभूद्वीरो भोगैः परिष्कृतः ॥

शुद्धव्रतं न भोगेषु चित्तं तस्य चिरं स्थिरम् ।

कुटिलेषु यथा सिंहनखरन्ध्रेषु मौक्तिकम् ॥

शान्तचित्तं कदाचित्तं स्वयं बुद्धमबोधयत् ।

नत्वा चारक्षतादित्यसुखानौकान्तिकाः सुराः ॥

सौधधर्मादोः सुरैरेव क्षतोऽभिवपूजनः ।

आरक्ष्य शिविकां दिव्यासुखमार्गां सुरेश्वरैः ॥

उत्तरापालगुणौज्वैव वर्णमाने निशानकरे ।

जम्बुस्य मार्गशौर्वस्य दशव्यामगमङ्गनम् ॥

अपनीय तनोः सर्वं वस्त्रमाख्यादिभूषणम् ।

पञ्चसुष्टिभिरुह्य नृद्धिजानभवन् सुनिः ॥

केशकुललसङ्घातं जिनस्य भस्मराक्षितम् ।

प्रतिपद्य सुराधीशो निरुद्धा दुग्धवारिधौ ॥
 इन्द्रनीलचयेनेव चिमेनेन्द्रेण चालभात् ॥
 जिनैकैशपुञ्जेन रञ्जितः सौरसागरः ॥
 जिननिष्कर्मणं दृष्ट्वा तुष्टाः सर्वे नरामराः ॥
 कृत्वा दत्तौघकल्याणपूजाङ्गमुपैषाद्यधम् ॥
 मनःपर्ययपर्यन्तचतुर्धाममहेश्वरः ॥
 तपो द्वादशवर्षाणि चकार द्वादशात्मकम् ॥
 विहरन्त्य नाथोऽसौ गुह्यमपरिग्रहः ॥
 क्रतुशूलापगाकूले नृत्तिकयामभीषिवान् ॥
 तत्रातापनयोगस्यः शालाभ्यावशिलातले ॥
 वैशाखशुक्लपक्षस्य दशम्यां यष्टमाश्रितः ॥
 उत्तराशालगुणौ प्राप्ते शुक्लध्यानी निशाकरे ॥
 निहृत्वा चातिसङ्घातं केवलज्ञानमाप्तवान् ॥
 केवलस्य प्रभावेण सहसा चलितासनाः ॥
 आगत्य महिमां चक्रस्तस्य सर्वे सुरासुराः ॥
 षट्षष्टिदिवसान् भूयो मौनेन विहरन् विभुः ॥
 आनगम जगत्स्थातं जिनो राजगृहं पुरम् ॥
 आहरोह गिरिं तत्र विपुलं विपुलश्रियम् ॥
 प्रबोधार्थं स लोकानां भाहुमानुदय यथा ॥
 ततः प्रवृद्धतान्मैरापतद्विरितस्ततः ॥
 जगत्सुरासुरैर्यापि जिनैकस्य गुणैरिव ॥
 सौधमन्मोक्षदा देवैः परीतोऽभात् स भूधरः ॥
 नभेयाधिष्ठितः पूर्वं यथाटापदपस्ततः ॥
 चतुराश्रासुखद्वारस्थितद्वादशगोपुरम् ॥
 कृतं रत्नमयं देवैः प्राकारवलयत्रयम् ॥
 जाति योजनविस्तीर्णं शरणे समवादिके ॥
 विभागा द्वादशाभासमभःस्माटिकभित्तयः ॥
 प्रातिहार्यैर्यतोऽष्टाभिस्तुच्छिंशुक्लहादुभैः ॥
 तत्र देवैर्वृतोऽभासौज्यमन्त्र इव ग्रहैः ॥
 इन्द्राभिवागुभूयास्थाः कौण्डिन्यास्थाश्च
 पण्डिताः ॥
 इन्द्रोदनयायाताः समवस्थानमर्हन्तः ॥
 प्रत्येकं संहिताः सर्वे शिष्याणां पञ्चभिः श्रुतैः ॥
 व्यक्ताम्बरादिसम्भवाः संयमं प्रतिपेदिरे ॥
 सुता चैतकराजस्य कुमारी चन्दना तदा ॥
 श्रौतैकाम्बरसंवीतायातार्याणां पुरःसरी ॥
 येनिकोऽपि च संप्राप्तः सनया चतुरङ्गया ॥
 सिंहासनोपविष्टं तं प्रणमाम जिनैश्वरम् ॥
 कृष्णामरभृङ्गारैः कलसज्जणदपणैः ॥
 अजनेः सुप्रतीकैश्च प्रसिद्धैरष्टमङ्गलैः ॥
 सजाचक्रदुर्ज्जलाजगजसिंहदृष्टवज्रजैः ॥
 गरुडज्जगजमुक्तेरष्टभेदेर्महाज्जैः ॥
 मानस्तम्भैस्तथास्तपैश्चतुर्भिश्च महावनेः ॥
 शायम्भोरुहज्जैश्च वल्लीवननतामृदैः ॥
 तैस्तेर्देवैः कृतैः सर्वैर्योश्चातिशयेकथा ॥
 यथा स्यावस्थितेर्जने समवस्थानभूरभूत ॥
 अथेन्दोरिव शुक्राद्या निवसा गुह्येधिष्ठिताः ॥
 साधवोऽभाजिनस्यान्ते जातकृपाश्च विग्रहाः ॥
 ततः कल्पनिवासिभ्यो देव्यः कल्पलतासुजः ॥
 मेरोरिव जिनस्यान्ते ता वभुर्भोगभूमयः ॥
 ततोऽनङ्गनारीभिर्गार्थिकाततिराजभौ ॥
 स्फुरद्विद्युद्गिराणिष्टा शारदीव घनावली ॥

ज्योतिर्देवस्थियो तत्र रेजुत्तज्जलमूर्त्यः ॥
 तास्तारा इव संक्रान्ताः समवस्थानसागरे ॥
 कान्तायन्तरदेवानां ततस्तत्र विरेजिरे ॥
 करद्वन्द्वमहारिण्यः साक्षादिव वनश्रियः ॥
 तनो नागकुमारादिदेवो नागपयोज्जलाः ॥
 नागलोकसमायाता नागवत्या इवा वभुः ॥
 ततोऽप्यमिकुमाराद्याः देवाः पातालवासिनः ॥
 ज्वलितोऽन्यवेवास्ते दशभेदा वभासिरे ॥
 ततः किन्नरगन्धर्व्यनक्तिपुरुषादयः ॥
 योऽष्टशार्हविकल्पास्ते यन्तराश्च चक्रासिरे ॥
 सप्रकीर्णकस्तचस्त्यार्थचक्रमनोर्यहाः ॥
 पञ्चभेदास्तदान्त्यपवृधो ज्योतिषो वभुः ॥
 मौलिज्ज्जलकैयूरप्राणमन्त्रकटिस्त्रिगणः ॥
 हारिणः कल्पवृक्षाभास्ततोऽभात् कल्प-
 वासिनः ॥
 सपुत्रानमिमानेकविद्याधरपुरःसराः ॥
 व्यधीद्वन्नायुषा नानाभाषावेशनचक्रतः ॥
 ततो हि नकुलेभेकहृदयमहिषादयः ॥
 जिनाशुभावसम्भूतविश्वार्याः स्वामिनो वभुः ॥
 इति द्वादशभेदेषु परीतिं विवृतिं नतिम् ॥
 गणेषु प्रथमं कृत्वा स्थितेषु परितो जिनम् ॥
 प्रत्यक्षीकृतविश्वार्थं कृतदोषत्रयत्रयम् ॥
 जिनैकं गौतमोऽष्टकृत्तीर्थार्थं पापनाशनम् ॥
 स दिव्यध्वनिना विश्वमंशयद्वेदिना जिनः ॥
 दुन्दुभिध्वनिधीरेण योजनान्तरयायिना ॥
 आवगच्छासिते पक्षे ननचोऽभिर्जिते प्रभुः ॥
 प्रतिपद्यहि पूर्वार्थे शाननार्थस्तदाहरत् ॥
 आचाराङ्गस्य तत्त्वार्थं तथा सूत्रज्ञतस्य च ॥
 जगाद् भगवान् वीरः संस्थानसमवाययोः ॥
 आस्था प्रशस्तिद्वयं श्राद्धधर्मकथास्थितम् ॥
 आवाकाध्ययनस्यार्थमन्त्रज्ञदशगोचरम् ॥
 अशुतरदृष्टस्यार्थं प्रत्ययाकरणस्य च ॥
 तथा विपाकसूत्रस्य प्रविचार्य ततः परम् ॥
 त्रिविष्टिः त्रिशती यत्र दृष्टीनामभिधीयते ॥
 दृष्टिवादस्य तत्त्वार्थं पञ्चभेदस्य सर्वदृक् ॥
 जगाद् जगतां नाथः प्रथमं परिकर्मेणः ॥
 सूत्रस्याद्यानुयोगस्य तथा पूर्वगतस्य च ॥
 उत्वादपूर्वपूर्वस्य परमार्थं ततः परम् ॥
 अय्यायकीयपूर्वार्थमयगौरभगङ्गिदाम् ॥
 वीर्यप्रवादपूर्वार्थमस्तिनास्तिप्रवादजम् ॥
 ज्ञानसत्यप्रवादार्थमात्मकर्मप्रवादयोः ॥
 प्रत्याख्यानस्य विद्यानुवादकल्याणपूर्वयोः ॥
 प्राणावायस्य पूर्वस्य तत्त्वार्थं तदनन्तरम् ॥
 क्रियाविशालपूर्वस्य विशालार्थमशेषवित् ॥
 सलोकविन्दमारार्थं चलि कार्यं सवस्तुकम् ॥
 अङ्गप्रविष्टतत्त्वाय प्रतिपाद्य जिनैश्वरः ॥
 अङ्गवाक्यमवोचत्तत्प्रतिपादाथरूपतः ॥
 सामायिकं यथाचार्यं स चतुर्विंशतित्वम् ॥
 बन्दनाश्च ततः पूर्तां प्रतिक्रमणमेव च ॥
 वैनयिकं विनयेभ्यः कृतिकर्म ततोऽवदत् ॥
 दशवैकालिकां पृथ्वीसुराध्ययनं तथा ॥
 तं कल्पविवहारश्च कल्पाकल्पं * * *

कल्पश्च पुष्करीकश्च सुमहापुष्करीककम् ॥
 तथा निवद्यकां प्रायः प्रायश्चित्तोपवर्जनम् ॥
 जगत्त्रयगुरुः प्राह प्रतिपाद्यं हितोद्यतः ॥
 मत्पारे केवली तस्य स्वरूपं विषयं फलम् ॥
 अपरोक्षपरोक्षस्य ज्ञानस्योवाच संख्याया ॥
 मार्गस्याख्यानभेदे च गुह्यख्यानविकल्पनेः ॥
 जीवस्थानप्रभेदे च जीवद्रव्यसुपादिशत ॥
 सत्त्वगुणाद्यानुयोगे च सप्तमाद्यैः किमादिभिः ॥
 द्रव्यं स्वरूपं भेदं पुत्रादिजिनस्य जम् ॥
 विविधं कर्मवन्धश्च सचेतुं सुखदुःखदम् ॥
 मोक्षं मोक्षस्य हेतुश्च फलं चाष्टगुणात्मकम् ॥
 बन्धमोक्षफलं यत्र भुज्यते तन्निधाज्ञतम् ॥
 अन्तस्थितं जगौ लोकमलोकश्च बहिःस्थितम् ॥
 अथ सप्तविंशत्यंशं श्रुतार्थं जिनभाषितम् ॥
 द्वादशाङ्गश्रुतं स्तब्धं सोपाङ्गं गौतमो यथात् ॥
 त्रैलोक्यं ससदि स्रष्टं जिनार्कवचनशुभिः ॥
 सुक्तमोहमहानिद्रं सुप्तोत्थितमिवावभौ ॥
 जिनभाषाधुर्यस्य मन्त्ररेण विवृम्भिता ॥
 तिर्यग्देवमनुष्याणां दृष्टिमोहमनौषधत् ॥
 ततो जिनोक्ततत्त्वार्थमार्गसङ्ख्या च जलजम् ॥
 शङ्काकाङ्क्षानिदानादिकलङ्काविगमोज्ज्वलम् ॥
 सम्यग्दर्शनसदृशं ज्ञानालङ्कारनायकम् ॥
 स्वकर्तृद्वयेभ्योऽपि पितृमहमखिलाङ्गभिः ॥
 कायेन्द्रियगुह्यख्यानजीवस्थानकुलायुषाम् ॥
 भेदाद्यो नृत्तिकल्पार्थं निरुद्धागमचक्षुषा ॥
 क्रियासु स्थानपूर्व्यासु वधादिपरिवर्जनम् ॥
 वर्यां जीवजिकायानामाहंसाद्यं महाव्रतम् ॥
 चक्षुर्गोरचरीवौचान् परिहृत्वा यतैर्यतः ॥
 इत्यासमितीराद्या सा व्रतशुद्धिकरी मता ॥
 त्वत्ता कार्कश्यपाठ्यं यतैर्यतवतः सदा ॥
 भावणं धर्मकार्येषु भाषासमितीरिष्यते ॥
 पिच्छमुद्रिविधानेन शरीरस्थितये तु यत ॥
 आहारपचनं सात्यादेश्वा समितिर्यतेः ॥
 निक्षेपणं यदा दानमौचित्या योष्यवस्तुनः ॥
 समितिः सा तु विज्ञेया निक्षेपादाननामिका ॥
 शरीरान्तर्मन्त्रत्वागं प्रगतासु भूभूमिषु ॥
 यत्तत्त्वमितरेषा तु प्रतिष्ठायजिका मता ॥
 एवं समितयः पञ्च गोप्यास्तिस्रस्तु गुप्रयः ॥
 वाङ्मनःकाययोगानां मुहुरुपां प्रवृत्तयः ॥
 चित्तेन्द्रियनिरोधश्च वञ्चावश्यकसत्क्रियाः ॥
 शौचस्नानेकभक्तश्च स्थितभुक्तिरचेलता ॥
 भूमिश्रय्याग्रतं दन्तमजमार्जनवज्जनेनम् ॥
 तपः संयमचारिचं परीवृज्ययः परः ॥
 अशुप्रेक्षाश्च धर्मश्च समादिदृशजलणः ॥
 ज्ञानदर्शनचारिचतपोविनयसंवनम् ॥
 इति अवयवधर्मोऽयं कर्मनिष्कर्षहेतुकः ॥
 सुरासुरनराध्यर्षं जिनोक्तं तदा नराः ॥
 संसारभीरवः शुद्धजातिरूपकुलादयः ॥
 सर्वसङ्गविनिर्मुक्ताः श्रतशः प्रतिपेदिरे ॥
 सम्यग्दर्शनसंमुद्धाः शुद्धैकवसनादृताः ॥
 सहस्रशो दधुः शुद्धा नार्थस्तत्रार्थिकाव्रतम् ॥
 पञ्चधाव्रतं केचित् त्रिविधश्च गुह्यव्रतम् ॥

श्रियात्रतं चतुर्भेदं तत्र श्रीपुराणं दधुः ।
 त्रिभुवोऽपि यथाशक्ति नियमेन्यवतस्थिरे ।
 देवाः सहस्रं नानाजिनपूजासु रेभिरः ।
 श्रेष्ठिकेन तु यत् पूर्वं वक्रारम्भपरगृहात् ।
 परस्थितिकमारब्धं नारकायुक्तमस्तमे ।
 तत्तु चाधिकसम्पत्तात् स्वस्थितिं प्रथमस्थितौ ।
 प्रापद् वर्षसहस्राणामशीतिं चतुर्वत्तराम् ।
 अयच्छिंशत् सप्तमाः क क चैयमपरास्थितिः ।
 अहो चाधिकसम्पत्प्रभावेऽयमनुत्तरः ।
 अकरो वारिषिणो यो यो भयः स तथापरे ।
 कुमारो मातरश्चैषां पराशक्तः पुरश्चयः ।
 सम्पत्तं श्रीलसहानं प्रौढं जिनपूजनम् ।
 प्रनियतं विनैस्तुतं जिनैः । जिनगुरुदम् ।
 ततः प्रयत्नं देवेन्द्रा जिनैः स्तोत्रपूर्वकम् ।
 यथायथं ययुर्युक्ता निजवर्गेन जायदम् ।
 श्रेष्ठिकोऽपि गुणश्रेष्ठोऽसुखकैरभिरुपवान् ।
 अभिरुह्य जिनं गत्वा प्रविष्टसुखीपुरम् ।
 निःसरद्विजिह्वश्च सभा जेनो जेनोभिभिः ।
 सुचोभं सुभितैर्वैला नदीपूरैरिवामुधिः ।
 आकीर्णमेव तैर्निर्वा सभामखलमर्हते ।
 हीयते वा कदा स्तौतिं भानुभिर्भानुमखलम् ।
 नोदयास्तमितं तत्र ज्ञायते ब्रह्ममखलम् ।
 धर्मचक्रप्रभाचक्रप्रभामखलरोचिधाम् ।
 तत्र तीर्थंकरः कुर्वन् प्रथमं धर्मेदेशनम् ।
 सेवितः श्रेष्ठिकेनास्य न हि हस्तिस्त्रिवर्गजा ।
 गौतमश्च समासाद्य तदा तदुपदेशतः ।
 सन्धानुयोगमार्गेषु प्रधीयः स वृषोऽभवत् ।
 ततो जिनयज्ञैस्तुष्टेराज्ञा राजयज्ञं परम् ।
 कृतमन्त्रवैद्यमन्त्रमन्त्रं महिमोत्सवेः ।
 कृतः सामन्तसंघातेर्महामन्त्रपुरोहितैः ।
 प्रजाभिर्जनगैश्चाप्यो मगधो विषयोऽखिलः ।
 पुरेषु ग्रामघोषेषु पर्वताप्ये ह्यद्वयत ।
 नदीतटवनान्तेषु तदा यज्ञजिनावली ।
 निष्ठन्नेव महोदये विघटयन्महान्कारोन्नतिं ।
 प्राग्देशप्रजया विधाय मगधादेशं प्रमुह्यजम् ।
 तद्वत्त्वा एतद्वेशमध्यमगमन्मन्त्रान्द्विधरं ।
 मिथ्याज्ञानहिमान्तकृष्णनरविर्वाधप्रभा-
 मखलः ॥”)
 कोकिलः । इति हेमचन्द्रः । धनुर्धरः । इति
 शब्दरत्नावली ॥ एकवीरदृष्टः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ लज्जगः । यथा,—
 “लज्जयच्च महावीरं पतितं रणभूतले ॥”
 अङ्गदादिः । यथा,—
 “अङ्गदादिर्महावीरैर्वैद्यनं रक्षन्पिणम् ॥”
 इति तन्त्रसारे हनुमत्कल्पः ॥
 हनुमान् स्वयमपि महावीरत्वेन प्रसिद्धः ॥
 महावीरा, श्री, (महावीर + टाप् ।) श्रीर-
 काकोली । इति रत्नमाला ॥
 महावीर्यः, पु. (महत् विष्णुदृष्टे विपुलं वीर्य-
 मस्य ।) ब्रह्मा । इति शब्दरत्नावली ॥ (महत्
 वीर्यं तपोबलमस्य ।) बुद्धभेदः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ वाराहोक्तः । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विनयस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ ।
 २१ । १ ।
 “विनयस्य सुताम्नयोऽहं चक्षो जयस्ततः ।
 महावीर्यो नरो गर्गः संकतिस्तु नरात्मजः ॥”)
 अतिशयवक्तव्युक्ते, चि ॥ (यथा, महाभारते ।
 ५ । १७३ । ४६ ।
 “ततः किल महावीर्यो भीष्मः शान्तनवो
 वृषान् ।
 अधिपत्य महातेजास्त्रिषः कन्या जहार
 ताः ॥”
 विराजः पुत्रः । यथा, विष्णुपुराणे । २। १३६ ।
 “नरो गयस्य तनयस्तत्पुत्रोऽभूद्विराट् ततः ।
 तस्य पुत्रो महावीर्यो धीमांसस्मादजायत ॥”)
 महावीर्यः, श्री, (महत् वीर्यमस्याः टाप् ।) संज्ञा ।
 सा च सूर्यपत्नी । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ वन-
 कार्पासी । इति शब्दरत्नावली ॥ महाश्रता-
 वरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 महादृष्टी, श्री, (महती दृष्टी ।) वार्ताकी ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 महादृष्टः, पु. (महान् दृष्टः ।) कुहीदृष्टः ।
 इति हलायुधः ॥ (यथास्य पर्यायः ।
 “वज्रदृष्टो महादृष्टः कुही कुच सुधा गुहा ॥”
 यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४४ अध्याये ।
 “महादृष्टपयःपीतेयवागस्तुलैः कृता ।
 पीता विरोचयत्वाशु गुह्यं नोत्कारिका कृता ॥”)
 दृष्टदृष्टः ॥
 महावेगः, पु. (महान् अमोघो दुर्वारो वा वेगो
 यस्य ।) शिवः । इति महाभारते तस्य सख्यनाम-
 स्तोत्रम् । (महान् वेगः ।) अतिजघः । (महान्
 वेगोऽस्य ।) तदुक्ते, चि ॥ (यथा, महाभारते ।
 १ । १५५ । १२ ।
 “विकर्षन्तौ महावेगौ गर्जमानौ परस्परम् ।
 पश्य त्वं युधि विक्रान्तावेनौ च नरराक्षसौ ॥”)
 महाबाधिः, पु. (महाबाधौ बाधित्वेति ।)
 महारोगः । स तु कुष्ठः । यथा,—
 “सर्वव्याधिर्विनिर्मुक्तो महाबाधिर्विशेषतः ।
 पठनात् संप्रणयन्तु जीवन्मुक्तो भवेन्नरः ॥”
 इति ब्रह्मयामले गायत्रीकवचम् ॥
 महाबाधितः, श्री, (महती चासौ व्याधित्वेति ।)
 प्रणवत्वाद्युक्तव्याधित्वमयम् । यथा । ॐ भूः
 स्वाहा ॐ भुवः स्वाहा ॐ स्वः स्वाहा ।
 इति भवदेवभट्टः ॥ (यथा, मनौ । २ । ८१ ।
 “ओङ्कारपूर्विकास्त्रिषः महाबाधितयोऽथवाः ।
 त्रिपदा चैव सावित्री विश्वेयं ब्रह्मणो सुखम् ॥”)
 महाब्रह्म, श्री, (महच्च तद्ब्रह्मत्वेति ।) दुष्टब्रह्मम् ।
 नाली चा इति भाषा । यथा,—
 “कुर्व्यात् समदशाष्टं तथाष्टदशकं प्रिये ।।
 महाब्रह्मविमोक्षाय विंशदृष्टं पठेन्नरः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वप्रवृत्तवाराहीतन्त्रवचनम् ॥
 महाब्रह्म, श्री, (महच्च तद्ब्रह्मत्वेति ।) द्वादश-
 वार्तिकब्रह्मम् । यथा । ‘तेन वषट्कारादूर्ध्वं
 विश्रव्यधिकशतस्य थावद्विश्रुतं तावत्परि-

माणमहाव्रताशुद्ध्या धेनवो दातव्याः ।’ इति
 प्रायश्चित्तविवेके भवदेवभट्टमतम् ॥ शरन्
 जालीनदुर्गापूजनम् । यथा,—
 “महाव्रतं महापुण्यं शङ्कराद्यैरनुष्ठितम् ।
 कर्तव्यं सुरराजेन । देवीभक्तिसमन्वितैः ॥”
 इति तिथ्यादितत्त्वप्रवृत्तवाराहीतन्त्रवचनम् ॥
 अथोदयकालीनमाचक्षानम् । यथा,—
 “वासुदेवं हरिं कृष्णं श्रीधरं चारुततः ॥
 दिवाकर । जगन्नाथ । प्रभाकर । नमोऽस्तु ते ।
 परिपूर्णं कुर्वन्नेदं माचक्षानं महाव्रतम् ॥”
 इति मज्झिमसत्त्वप्रवृत्तपञ्चपुराणवचनम् ॥
 (महाव्रतधारिणि, चि । यथा, महाभारते ।
 १३ । ५४ । २१ ।
 “ततोऽन्यस्मिन् वनोद्देशे पुनरेव दर्शयितुम् ।
 कौश्यां दृष्ट्वा समासीनं जपमानं महा-
 व्रतम् ॥”)
 महाव्रती, [न] पु. (महाव्रतं योगनियमाशुष्ठाना-
 दिकमस्यास्तीति । व्रत + इति ।) शिवः । इति
 हेमचन्द्रः । २। १११ ॥ उरस्कटः । इति त्रिकाण्ड-
 शेषः ॥ महाव्रतयुक्ते, चि ॥ (यथा, कथासरित-
 सागरे । ३७ । ५६ ।
 “एतच्छ्रुत्वापि सावज्ञास्ते महाव्रतनन्ददा ।
 जसुर्निश्चयदत्तं ते चत्वारः सहस्रायिनः ॥”)
 महाशक्तिः, पु. (महत्त्वः शक्तयः मातृगणायो
 महद्वा सामर्थ्यं यस्य ।) कार्तिकेयः । इति
 शब्दमाला । (महती शक्तिः ।) अतिशयपरा-
 क्रमः । महतीशक्तिरस्य तदुक्ते, चि ॥
 महाशङ्कः, पु. (महान् शङ्क इव दृष्टव्युभवात् ।)
 मातृवास्थि । संख्याविशेषः । स च दश-
 निखर्जः । ललाटम् । इति मेदिनी । खे, १६ ॥
 (महान् महार्घः शङ्कः ।) निधिविशेषः । इति
 विश्वः ॥ कर्णनेत्रयोर्मध्यगतास्थि । यथा,—
 “कर्णनेत्रान्तरालास्थि महाशङ्कः प्रकीर्तितः ।”
 तस्य मालया जपविधयेया,—
 “महाशङ्कमयी माला गौलसारस्वते विधी ।
 वृललाटास्थिखण्डेन रचिता जपमालिका ॥
 महाशङ्कमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ।”
 इति तन्त्रसारप्रवृत्तसुखमालातन्त्रम् ॥
 (महान् शङ्कः ।) दृष्टव्यः । यथा,—
 “पौष्टं दधौ महाशङ्कं भीमकर्मा वृकोदरः ।”
 इति श्रीभगवद्गीतायाम् १ अध्यायः ॥
 (संप्रभेदः । यथा, भागवते । ५ । २४ । ३१ ।
 “ततोऽधस्तात् पाताले नागलोकपतयोवाप्तकि-
 प्रमुखाः शङ्ककुलिकमहाशङ्कश्चेतधनज्जघृत-
 रादृशङ्कचूडकम्बलान्तरदेवदत्तादयो महा-
 भोगिनो महामर्षा निवसन्ति ॥”)
 महाशठः, पु. राजधत्तरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (महाबाधौ शठत्वेति ।) अतिघर्षः, चि ॥
 महाशयपुष्पिका, श्री, (अल्पं पुष्पं इति अल्पार्थं
 ङीष् । ततः स्वार्थं कन् स्त्रियां टाप् पूर्वस्य
 इत्यच् । शयस्यैव पुष्पिका यस्याः । महती-
 चासौ शयपुष्पिका चेति ।) दृष्टव्यपुष्पी ।

तत्पण्यायः । इतपण्यो २ श्वेतपुष्पा ३ महा-
तता ४ महाश्वेतपण्यो ५ महाश्वेता ६ ।
अस्या गुणाः । कषायत्वम् । उष्णत्वम् ।
शूलत्वम् । रसनिग्रामकत्वम् । कुतूहलमीहन-
स्तम्भनादिषु प्रोक्तत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाश्राता, स्त्री, (महत् श्रतश्च स्त्रालानि यस्याः ।
टाप् ।) महाश्रातावरी । इति राजनिर्घण्टः ॥
महाश्रातावरी, स्त्री, (महती चासौ श्रातावरी
चेति ।) दृष्टश्रातावरी । तत्पण्यायः । श्रत-
वीर्या २ सहस्रवीर्या ३ सुरसा ४ महापुरुष-
दन्तिका ५ वीरा ६ तुङ्गिनी ७ बहुपुष्पिका ८
ऊर्ध्वकण्ठी ९ महावीर्या १० फणिजिह्वा ११
महाश्राता १२ सुवीर्या १३ । अस्या गुणाः ।
वज्रत्वम् । मधुरत्वम् । पित्तनाशित्वम् ।
हिमत्वम् । मेहकफवातघ्नत्वम् । तिक्तत्वम् ।
श्लेष्मत्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पण्यायगुणाः ।

“महाश्रातावरी त्वया श्रतमूलककण्टिका ।
सहस्रवीर्याश्चैव च ऋष्यप्रोक्ता महोदरी ॥
महाश्रातावरी मेधा हृदा दृष्टा रसायनी ।
श्रतवीर्या निहन्त्यश्रोत्रहृत्पीनयनाभयान् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महाश्रायः, त्रि, महान् आश्रयोऽभिप्रायो मनो
वा यस्य सः । इति भरतः ॥ तत्पण्यायः ।
महेच्छः २ । इत्यमरः । ३ । १ । ३ ॥ महानु-
भावः ३ । इति शब्दरत्नावली ॥ उदात्तः ४
महामनाः ५ । इति जटाधरः ॥ उद्भटः ६
उदारः ७ उदीर्यः ८ महात्मा ९ । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १३१ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे ।
७२ । १२८ ।

“देवात्मनुष्ठः शुश्राव स वराहो महाश्रायः ॥”
महान् आश्रयो जनानामाधारः ।) सप्तमे,
पुं । इति शब्दरत्नावली ॥

महाश्राया, स्त्री, (महती चासौ श्राया चेति ।)
राजश्राया । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३८० ॥ दृष्ट-
श्राया च ॥

महाश्रायः, पुं, (महान्चासौ श्रायचेति ।) स्थूल
श्रायः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाश्रायः, पुं, (महान् दृष्टन् श्रायो यस्य ।)
चिह्नमनुस्यः । इति हारावली ॥ १८७ ॥ (यथा,
मनुः । ३ । २७२ ।

“कालशार्कं महाश्रायः खड्गलोहामिधं मधु ।
आनन्दायैव कल्पन्ते सुखमानि च सर्वशः ॥”
(महान् श्रायः ।) दृष्टश्रायः । तद्वयुक्ते, त्रि ॥

महाश्रायः, स्त्री, (महत् तन् श्रायश्च ।) दृष्ट-
श्रायविशेषः । इति कंचित् ॥

महाश्राया, स्त्री, (महती श्राया यस्याः ।)
नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाश्रायः, पुं, (महान्चासौ श्रायश्च ।)
स्थूलश्रायः । इति राजनिर्घण्टः ॥ तत्पण्यायः ।
सुगन्धिकः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४५ ॥
(स च धान्यविशेषः । तद्वयथा,—

“रक्तश्रायः सकलमः पाण्डुकः शकुनाहतः ।
सुगन्धिकः कर्दमको महाश्रायश्च दूषकः ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

महाश्रायः, पुं, (महान्चासौ श्रायकल्याणरूपी च ।)
महादेवः । यथा,—

“रत्नसिंहासनस्थश्च महाभूषणभूषितम् ।
महाश्रायं शिवकरं शिवबीजं शिवाश्रयम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे २६ अध्यायः ॥
महाश्रीता, स्त्री, (महत्यधिका श्रीता श्रीतवीर्या ।)

श्रतमूली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (महत् श्रीतं
श्रीतगुणोऽस्य ।) अतिश्रीतवीर्ययुक्ते, त्रि ॥

महाश्रुतिः, स्त्री, (महती श्रुतिः । सुक्ताकरत्वे-
नास्या महत्वम् ।) सुक्तामाता । सा च
श्रुतिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (महती स्थला-
श्रुतिः ।) दृष्टश्रुतिश्च ॥

महाश्रुक्ता, स्त्री, (महती चासौ मुक्ता मुक्तावर्णा
च ।) मरुवती । इति भूरिप्रयोगः ॥ अति-
मुक्तावर्णयुक्ते, त्रि ॥

महाश्रुभं, स्त्री, (महान् शुभो वर्णोऽस्य ।) रज-
तम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अतिशुभवर्णयुक्ते,
त्रि ॥

महाश्रुद्रः, पुं, (महान् श्रुद्रः ।) आभीरः । इति
महाश्रुद्रोऽशब्दप्रधानात् ॥

महाश्रुद्री, स्त्री, (महाश्रुद्रस्य भार्या इति ।
“अजादतट्याप् ।” ४ । १ । ४ । इत्यत्र ।

“महत्तुल्यस्य प्रतिषेधः ।” इति काशिकोक्ता
पुयोगलक्षणा ऽपि ।) आभीरी । इत्यमरः ।
२ । ६ । १३ ॥

महाश्रीष्ठी, स्त्री, (महती चासौ श्रीष्ठी च ।)
श्वेतकिण्वीदृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाश्रमशानं, स्त्री, (महत् तन् श्रमशानम् । अत्र
हि जीवानां मरणे समस्तकर्मनाशनः पुन-
र्जन्ममरणादभावादस्यातथात्वम् ।) काशी ।
इति काशीखण्डम् ॥

महाश्रामा, स्त्री, (महती चासौ श्रामा
च ।) श्रामालता । इति रत्नमाला ॥ शिशपा-
दृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते
स्त्रजस्थाने ३८ अध्याये । “श्रामामहाश्रामाह-
वदन्तोऽप्यदि ।” इत्यपदिदृक् । तत्पण्यायो
यथा,

“कण्टकास्या महाश्रामा दृक्पादीति
वक्ष्यते ॥”

इति शारङ्गे २०८ अध्याये ॥)
महाश्रमणः, पुं, (महान् श्रमणश्चैव श्रमणो बौद्ध
भिक्षुचेति ।) बुद्धविशेषः । स च शाक्यमुनिः ।

तत्पण्यायः । सर्वार्थसिद्धः २ कुलिशसनः ३
गोपेशः ४ । इति हेमचन्द्रः ॥

महाश्रावणिका, स्त्री, (महती चासौ श्रावणिका
च ।) क्षुपविशेषः । बड् घुलकुडी इति
भाषा । तत्पण्यायः । महासुखी २ लोचनी ३

कदम्बपुष्पी ४ विकचा ५ कोडा ६ चोडा ७
पल्लवा ८ नदीकदम्बः ९ सुखी १० महा-

सुखनिका ११ माता १२ श्यावरा १३ लोचनी
१४ भूकदम्बः १५ अलम्बुवा १६ । अस्या गुणाः ।
उष्णत्वम् । तिक्तत्वम् । ईष्यधुरत्वम् । वायु-
शमनत्वम् । स्वरक्तत्वम् । रेचनत्वम् । हेम-
त्वम् । रसायनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
तत्पण्यायगुणाः ।

“सुखी भिक्षुरपि प्रोक्तः श्रावणी च तपोधना ।
श्रावणाऽसुखितिका तथा श्रावणशीर्षिका ॥

महाश्रावणिकान्या तु सा स्त्रुता भूकदम्बिका ।
कदम्बपुष्पिका च श्यावराया तु तपस्विनी ॥

सुखितिका कटुः पाके वीर्योष्णा मधुरा लघुः ।
मेधा गङ्गापरीत्रक्त्वमिथोऽग्निपाण्डुवुत ॥

श्रीपदारुण्यपसारणीहमेदोगुदानिहृत ।
महासुखी च सुखी च गुणैरुक्ता महर्षिभिः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

महाश्रीः, स्त्री, (महती श्रीरिव ।) बहुशक्ति-
विशेषः । तत्पण्यायः । तारा २ ओङ्कारा ३

स्वाहा ४ श्रीः ५ मनोरमा ६ तारिणी ७
जया ८ अमन्ता ९ शिवा १० लोकेश्वरात्मना ११

खडूरवासिनी १२ भद्रा १३ वैश्या १४ गोल-
सरस्वती १५ शक्तिनी १६ महातारा १७ वसु-
धारा १८ धनन्दा १९ त्रिलोचना २० लोचना

२१ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
महाश्वेता, स्त्री, (महत्यतिशया श्वेता । महान्
श्वेतो वर्णो यस्या वा ।) सरस्वती । इति

त्रिकाण्डशेषः ॥ लघाभूमिकुम्भाङ्कः । तत्पण्यायः ।
श्रीरविदारी २ ऋक्षगन्धिका ३ । इत्यमरः ।

२ । ४ । ११० ॥ श्रीरविदारिका ४ श्रीरवली ५
श्रीरकन्दा ६ । इति जटाधरः ॥ श्रीरिका ७ ।

इति शब्दरत्नावली ॥ श्वेतापराजिता । इति
रत्नमाला ॥ (पण्यायोऽस्या यथा,—

“गिरिकर्णो महाश्वेता स्थूलपुष्पा सितः
कचिन् ॥”

इति वैदकरत्नमालायाम् ॥)

सिता । तत्पण्यायः । मधुना २ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ श्वेतकिण्वीदृक् । इति राजनिर्घण्टः ॥

(पण्यायोऽस्या यथा,—
“कटभी किण्वी श्वेता महाश्वेता च

रोहिणी ॥”)
दुर्गा । यथा, देवीपुराणे ४५ अध्याये ।

“श्वेतं शुक्लं शिवस्थानं यस्माच्चैव समागता ।
महाभावसमुत्पन्ना महाश्वेता ततः स्त्रुता ॥”

(किमुक्तवर्णस्थितहंसनामकगन्धर्वराजस्य
गौरीगर्भोत्पन्ना कन्या । तत्कथा कादम्बरीं
विस्तरशो द्रष्टव्या ।)

महाधष्टी, स्त्री, (महती चासौ धष्टी च ।
महामङ्गलदात्री गष्टी वा ।) दुर्गा । यथा,

ॐ दुं दुं दुं दुर्गा दुर्गा नाशय नाशय हन हन
दह दह मथ मथ वधवधसर्वहंसान् महा-

धष्टीरूपेण बालकं रक्ष रक्ष चिरजीविनं कुरु
कुरु श्रीं ह्रीं हूं फट् स्वाहा ॥” इति योगिनी-

तन्त्रे महाधष्टीकवचम् ॥

महास

महासा

महास

महादमी, स्त्री, (महत्या महादेया अदमी । महती अदमीति वा ।) आश्विनशुक्लादमी । यथा,—

“आश्विने शुक्लपक्षस्य भवेद् या अदमी तिथिः । महादमीति सा प्रोक्ता देयाः प्रीतिकरा परा ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥

तस्यां पूजाविधिः पुस्तवत उपवासनिषेधश्च यथा,—

“अदम्यां रुधिरैर्मसैर्महामांसैः सुगन्धिभिः । पुत्रयेदङ्गुजातीयेर्बलिभिर्भोजनैः शिवाम् ॥ निन्द्रेः पट्टवासे च नागाविधिविज्ञेनैः । पृथ्वीमेकजातीयैः फलेष्वङ्गुविधेरपि ॥ उपवासं महादम्यां पुस्तवान्न समाचरेत् । यथा तथैव पूनात्मा व्रतौ देवीं प्रपूजयेत् ॥ पूजयित्वा महादम्यां नवम्यां वलिभिस्तथा । विसर्जयेद्दृष्टव्यान् अवयवे सावरोत्सवेः ॥”

इति तन्त्रे ६० अध्यायः ॥

तत्राहंरात्रपूजा । यथा,—

“कन्यासंख्ये दवावीशे शुक्लादम्यां प्रपूजयेत् । नोपवासो निशार्द्धं तु महाविभवविकारेः ॥ पूजां समारभेद्देयां नक्षत्रे वाचस्पतिं वा । प्रमुखातश्च कर्त्तव्यो गवलाजवधस्तथा ॥” इति देवीपुराणवचने वाचस्पतयेन पूज्यावाप्नो-
त्यते । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महासन्नः, पुं, (महानतिशयः सन्नो विषयः कुदंष्ट्रवत्त्वान् । यद्वा, महती हिमाम्नेमहादेवस्य वा आसन्नः निकटवर्ती ।) कुवेरः । इति शब्द-
माला ॥ (महदतीवासन्नः) अतिनिकटश्च ॥

महासफरः, पुं, (महासासौ सफरश्च ।) दृष्टन् प्रोक्षीमस्यः । अस्य गुणाः । यथा,—

“महासफरसंश्लु तिलः पित्तकफापहः । शिशिरो मधुरो रस्यो वातसाधारणः स्मृतः ॥” इति भावप्रकाशः ॥

महासमझा, स्त्री, (महती चासौ समझा च ।) वृक्षविशेषः । कगहिया इति हिन्दीभाषा । तत्पर्यायः । ओदनिका २ ओदनाक्या ३ ठक्का ४ रङ्गा ५ ठङ्गला ६ तङ्गुला ७ मुजङ्ग-
जिङ्गा ८ शीतपाकिनी ९ शीतवला १० शीता वला ११ बलोत्तरा १२ वला १३ खिर-
हिङ्गी १४ खालजिङ्गा १५ । अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । अम्लत्वम् । होत्रव्यग्राशिलम् । युष्मा बुद्ध्या प्रयोगे ज्वरदाहनाशिलश्च । इति राजनिघण्टुः ॥

महासर्जः, पुं, (महासासौ सर्जश्च ।) पनसः । अस्यवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ (पर्यायोऽस्य यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“अजकर्णो वनेसर्जो महासर्जोऽस्यस्तु सः ॥”)

महासहः, पुं, (सहते इति । सह + अच् । महान् सहः ।) कुजकवृक्षः । इति राजनिघण्टुः ॥ (वाचस्पत्ये इति गौडार्दी प्रसिद्धः । यथास्य पर्यायः ।

“अन्नातोऽन्नाटनः प्रोक्तस्तथान्नातक इत्यपि । कुर्यादको वर्गपुण्यः स एवोक्तो महासहः ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासहा, स्त्री, (महासह + स्त्रियां टाप् ।) मावपणी । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“सिंहपुच्छी ऋषिप्रोक्ता मावपणी महासहा । लण्डण्टा च काम्बोजी पाण्डुलोमशपणिनी ॥” इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

पर्यायान्तरं यथा,—

“मावपणीं सूर्यपणीं काम्बोजीं हयपुच्छिका । पाण्डुलोमशपणीं च लण्डण्टा महासहा ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥ अन्धानवृक्षः । इत्यमरः । २।४।७३ । (कुजकः । तत्पर्यायो यथा,—

“कुजको भद्रतण्डो दृष्टत्पुष्पोऽतिकेशरः । महासहा कण्टकाट्या नीलानि कुजसङ्कुला ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महासान्तपनं, स्त्री, (महत् सान्तपनम् ।) व्रतविशेषः । यथा । अथ महासान्तपनम् । तत्र द्वादशाध्यासान्तपनसुक्ता याज्ञवल्क्यः ।

“एकसान्तपनेर्द्वयैः षडहः सोपवासकः । सप्ताहेनैव लङ्छोऽयं महासान्तपनः स्मृतः ॥ एतत् सप्ताहसाध्यम् । जाषाणः ।

“गोमूत्रं गोमयं क्षीरं दधि सर्पिः कुशीदकम् । एकैकं क्रमशोऽग्नीयाद्द्वोरात्रमभोजनम् ॥ लङ्छः सान्तपनो नाम सञ्जपापप्रणाशनः । एकैकमेतदेव हि त्रिरात्रमुपयोजयेत् ॥ अष्टाहसोपसंस्तन्यं महासान्तपने विधिः ॥”

एतत् सप्ताहसाध्यसान्तपनसुक्ता एकविंशति-
दिनसाध्यं महासान्तपनसुक्तम् । महासान्त-
पनं धेनुवट्कदानसमम् । जावालोक्तमहा-
सान्तपनस्य एकविंशतिदिनसाध्यत्वेन सप्ताह-
साध्यसान्तपनान् त्रिगुणत्वात् महासान्तपने धेनु-
वट्कं देयम् । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

महासारः, पुं, (महान् सारः स्त्रियांशो यस्य ।) दुग्धस्रवितः । इति राजनिघण्टुः ॥

महासाहस्यं, स्त्री, (महच्च तत् साहस्यम् ।) अति-
बलात्कारजनककार्यम् । अतिशयदृष्टः । इति
साहस्यशब्दार्थे मेदिनी । से, ४५ ॥ (महत्
साहसमत्र ।) अतिदुष्कृतकर्म । अतिशयद्वेषः ।
इति साहस्यशब्दार्थे हेमचन्द्रः । ३ । ४०० ॥

महासाहसिकः, त्रि, (महानतिशयः साह-
सिकः ।) चौरः । इति केचित् ॥ अतिसाहस-
युक्तश्च । वलपूर्वापहारकः । यथा,—

“वाटतस्करदुर्वृतमहासाहसिकादिभिः । पीडयमानाः प्रजा रक्षन्तु कायस्थैश्च विश्रवतः ॥” इति याज्ञवल्क्यवचनम् ॥

चाटाः प्रतारकाः विश्वास्य ये परधनमप-
हरन्ति । प्रच्छन्नापहारिणः तस्कराः । दुर्वृताः
रत्नजालिकाकितवादयः । सद्यो वलं सहसा
वलेन लतं साहसं महच्च तत् साहस्यं महा-
साहस्यं तेन वर्णना इति महासाहसिकाः

प्रसङ्गापहारिणः । इति मिताक्षरायामाचा-
राध्यायः १ ॥

महासिंहः, पुं, (महान् सिंह इव ।) शरभः ।
इति राजनिघण्टुः ॥ (महासासौ सिंहश्च ।)
दृष्टन्सिंहः । स च देवीवाहनम् । यथा,—

“उत्थाय च महासिंहं देवीं चक्रमधवात ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे देवीमाहात्म्यम् ॥
महासुखं, स्त्री, (महत् सुखमस्मिन् ।) शृङ्गारः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महच्च तत् सुखश्च ।
अतिशयानन्दः । महत् सुखमस्य तद्वति, त्रि ।)

महासुखः, पुं, (महत् सुखं ईश्वरानन्दोऽस्य
अस्माद् वा ।) बुद्धः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

महासुगन्धा, स्त्री, (महान् सुगन्धोऽस्याः ।)
गन्धनाकुली । इति राजनिघण्टुः ॥ (यथा,
सुगन्धे । उत्तरतन्त्रे २६ अध्याये ।

“महासुगन्धामयवा पालिन्दीषाश्चपेक्षिताम् ।
शीतांश्चात्र परीषिकान् प्रदेहान्नयं योजयेत् ॥”
अतिसुगन्धयुक्ते त्रि ॥

महासूत्रा, स्त्री, (महदतीव सूत्रा ।) बाहुका ।
इति राजनिघण्टुः ॥ अतिशयसूत्रा, त्रि ॥

महासेनः, पुं, (महती सेना यस्य ।) कार्तिकेयः ।
इत्यमरः । १।१।४१ । (यथा अर्जुनरावणे । ४।२९।
“महासेनो यस्य प्रमदमर्दं द्वाहसहचरैः
शरैर्मुक्तो जीवन्दिशिव शरजन्मा समभवत् ।

इमाश्च सज्जानां सुजयनमहादुर्गविवमा
मयं वीरो वारानजयदुपविशान् वसुमतीम् ॥”
महती सेना अनुचरोऽस्य ।) शिवः । इति
महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । महा-
सेनापतिः । इति मेदिनी । ने, २०१ ॥ (यथा
महाभारते । ५ । १६१ । ११ ।

“स च राजा दृष्टान्तेषु महानासौ तु सुजयः ।
हिरण्यवर्मा दुर्धर्षो महासेनो महामनाः ॥”
उत्तार्द्धनृपिष्ठविशेषः । इति हेमचन्द्रः । राज-
विशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ११।१४४।
“जयसेनस्य तस्याय पुत्रोऽप्रतिमदोर्बलः ।
समुत्पन्नो महासेननामा वृषतिक्षुब्धरः ॥”)

महास्त्रन्धा, स्त्री, (महान् स्त्रन्धः शास्त्राविधि
भागो यस्याः ।) जम्बूद्विपः । इति राजनिघण्टुः ॥
(महान् स्त्रन्धोऽस्य ॥) दृष्टन्स्त्रन्धयुक्ते त्रि ॥

महास्थानी, स्त्री, (स्थान + “जानपदकुलमोखे-
त्वादि ।” ४।१।४२ । इति डीप् । महती
स्थानी ।) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥ अष्ट-
स्थानश्च ॥

महाकायुः, पुं, (महती कायुः अस्थिवन्धनाङ्गी ।)
कच्छरा । इति हेमचन्द्रः । ३ । २६५ ॥

महासखी, [नृ] पुं, (महती सख् अस्थिमाना
सा अस्यस्यति विनिः ।) शिवः । इति महा-
भारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १२।१७।१४४।

महास्त्रनः, पुं, (महान् स्त्रनः शब्दो यस्य ।
महत्तम्यम् । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (महान्-
स्त्रनः ।) दृष्टन्शब्दः । तद्व्युक्ते, त्रि ॥ (यथा,
महाभारते । ५ । १५ । ५ ।

महितं

महिला

महिषः

“अमर्षवच्च कौन्तेयो हृद्वैरव पाण्डवः ।

अनर्मेहासौ सोष्मादस्त्रियं कपिषी महा-

खनः ॥”)

महाहनुः, पुं. (महती हनुयेत्य) शिवः । इति

महाभारते तस्य सहस्रनामस्तोत्रम् । १३।१७।

१३४॥ हृद्वैरवयुक्ते, त्रि॥ (वर्षविशेषः । यथा,

महाभारते । १।५७।१०।

हृद्वैरः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहनुः ।

इतस्तत्त्वकणा नागाः प्रविष्टा हृद्वैरवयुक्ते ॥”)

महाहविः, [स्] स्त्री, (महन् सुप्रशस्तं हविः ।)

गयधृतम् । यथा,—

“गयायामथवा पिष्टं खड्गमांसं महाहविः ।

कालशाकं तिलाण्यं वा क्षुद्रं मासलमेव ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे आह्निकतन्त्रः ॥

(तदात्मनया सर्वं जगत् कृत्यतेऽस्मिन् । यद्वा,

महान्ति हवींषि आण्यपुरोडाशादिरूपा-

गृह्यत् ।) विष्णुः ॥ इति महाभारते तस्य

सहस्रनामस्तोत्रम् ॥ (महान्तिहवींष्यव ।

हृद्वैरवयुक्ते । यथा, शतपथब्राह्मणे । २।

५।३।२०।

“अथातो महाहविष एव तद् यथा महा-

विषस्तपो तस्य ॥”

“भाकमेधेषु प्रधानभूताया महाहविराख्याया

दृष्टेरारम्भं प्रतिजानीते अथात इति ॥” इति

तद्वाक्यम् ॥”)

महाहासः, पुं, (महानुच्चेर्हासः ।) अट्टहासः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

महाहगन्धा, स्त्री, (अहर्गन्धो लेश ईश्वरिणिरूपः

सम्पर्कोऽस्यस्यामिति । गन्ध + अग्रं आदित्वा-

हच् टाप् च । महती अहगन्धा ।) गन्धना-

कुलो । इति राजनिर्घण्टः ॥

महाहत्वा, स्त्री, (महती चासौ हत्वा च ।)

कपिकच्छुः । इति शब्दमाला ॥ अतिखर्वं त्रि॥

महिः, स्त्री, (मह्यते इति । महपूजायां अदन्त-

पुरादिः + “सञ्ज्ञातुभ्य इन् ॥” उणा० ४।

११७। इति इन् ।) पृथिवी । इति शब्दमाला ॥

(महन् । यथा, ऋग्वेदे । २।२४।१४।

“सद्यो मयर्महि कर्म करिष्यतः ॥”

“महि महन् कर्म करिष्यतः ॥” इति तद्भाष्ये

सायनः ॥ महिमा । यथा, भागवते । ८।८।४।

“तत ऐरावतो नाम वारणेन्द्रो विनिर्गतः ।

दन्तेऽनुभिः श्वेतादेर्हरन् भगवतो महिम् ॥”

“महिं महिमाम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥

महत्तत्त्वम् । यथा, भागवते । २।१।३५।

“विज्ञानशक्तं महिमामगन्ति ॥”

“महिं महत्तत्त्वम् ॥” इति तट्टीकायां श्रीधरः ॥

महिका, स्त्री, (मह + “कुन्शिष्पिपसंश्चयोर-

पूर्वस्यापि ॥” उणा० । २।२१। इति कुन् टाप् ।

अत इत्वम् ।) हिमम् । इत्यमरः । १२।३।१८॥

महितं, त्रि, (मह्यते स्मृति । मह पूजायाम् +

“मतिवृद्धिपूर्वार्थेभ्यश्च ॥” ३।२।१८८॥ इति

क्तः ।) पूजितम् । यथा, भट्टिः । १०।२।

रमणिकतोऽग्रविधुधारिपुरे

कलहं स राममहितः क्षतवान् ।

ज्वलदभिरावणयुद्धं बलान्

कलहंसराममहितः क्षतवान् ॥”

(पितृगणविशेषः । यथा, मार्कण्डेये । ६६।४६।

“महान्कहात्मा महितो महिमावाक्कहावलः ।

गणाः पञ्च तथैवेति पितृणां पापनाशनाः ॥”

स्त्रियां टाप् । नदीभट्टः । यथा, महाभारते ।

६।६।२१।

“नीवारां महिताचापि सुप्रयोगी जना-

धिपः ॥”)

महिनं, स्त्री, (महति मच्यते वा । मह पूजायां

+ “महेरिन् च ॥” उणा० । २।५६। इति

चकारादित्युक्तेः इन्नन् ।) राज्यम् । इत्यणा-

दिकीयः ॥ (पूजनीये, त्रि॥ यथा, ऋग्वेदे ।

६।२६।८।

“वयं तेऽस्यामिन्द्र । तुभ्यहृतौ सखायः स्याम

महिनः प्रेष्टाः ॥”

“हे महिन पूजनीय इन्द्र ॥” इति तद्वाक्ये

सायनः ॥)

महिमा, [न] पुं, (महतो भावः । महन् + “एष्वा-

दिभ्य इमनिच् वा ॥” ५।१।१०२। इति इमनिच् ।

ततः “टः ॥” ६।४।१५५। इति टलोपः ।)

शिवस्याष्टैश्वर्यान्तर्गतैश्वर्यविशेषः । इति हेम-

चन्द्रः । २।११६॥ स च महत्त्वं येन चतुर्दश

भुवनान्यस्योदरे वर्तन्ते । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥ (तदुक्तं यथा,—

“अणिमा लघिमा प्राप्तिः प्राकार्थं महिमा

तथा ।

ईशित्वञ्च वशित्वञ्च तथा कामावसायिता ॥”

माहात्म्यम् । यथा, भागवते । ८।५।१३।

“तथा संकथ्यमानेन महिम्ना सात्वतां पतेः ।

नानि लप्यति मे चित्तं सुचिरं तापनापितम् ॥”

उत्कर्षः । यथा, पुराणम् ।

“अधोऽधः पश्यतः कस्य महिमा नोपजायते ।

उपर्यपरि पश्यन्तः सर्वे एव हरिद्रति ॥”

(मन्त्रविशेषस्य स्तुतिः । यथा, राजतरङ्गि-

ण्याम् । ६।२००।

“सम्भ्य चक्रैराण्यं महिम्नः पञ्चमाश्रितः ॥”)

महिरः, पुं, (मह्यते पूज्यत इति । मह + “सलि-

कल्यणिमहीति ॥” उणा० । १।५५। इति

इलच् । तस्य रत्वम् ।) खड्गः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

महिला, स्त्री, (मह्यत इति । मह पूजायाम् +

“सलिकल्यणिमहीति ॥” उणा० । १।५५।

इति इलच् टाप् ।) स्त्रीमात्रम् । प्रियङ्गुलता ।

इत्यमरः । २।६।२॥ रंशुकागामकगन्धद्वयम् ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ मद्मत्ता स्त्री । इति

शब्दरत्नावली ॥

महिलाकृत्या, स्त्री, (महिला इत्याकृत्यो यस्याः ।)

प्रियङ्गुलता । इत्यमरः । २।४।५५। (यथास्याः

पर्यायः ।

“प्रियङ्गुः फलिनी कान्ता लता च महिलाकृत्या ।

गुल्मा गुल्फला इत्यामा विनकसेनाङ्गनाप्रिया ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वोक्तप्रथमे भागे ॥

महिषः, पुं, (महति पूजयति देवाननेनेति ।

महि + “अधिमह्योऽहिवच् ॥” उणा० । १।५६।

इति टिप्पणम् ।) स्त्रनामख्यातपशुविशेषः । तत-

पर्यायः । लुलापः २ वाह्विषन् ३ कासरः ४

सेरिभः ५ । इत्यमरः । २।५।४। यम-

वाहनः ६ विषज्वरन् ७ वंशभीरुः ८ रज-

खलः ९ । इति शब्दरत्नावली ॥ आनूपः १०

रक्ताक्षः ११ अन्धारिः १२ । इति जटोधरः ॥

क्रोधी १३ कलुषः १४ मत्तः १५ विषाकी १६

गवर्ली १७ यली १८ । तस्य परीक्षा यथा,—

“विपक्षे ह्यसन्नासं कुर्वते येन हेतुना ।

भारं वहति वा दूरं महिषोऽस्मात्क्रियते ॥

ब्रह्मचर्यवित्स्मृदन्त्यजभेदेन पञ्चधा ॥”

तदुच्यते ।

‘भृशं क्षणाः पवित्राश्च हृदहृदवधोक्तकाः ।

ब्रह्मशिरो मारकाश्च महिषा ब्रह्मजातयः ॥१॥

केकराः कामलाः स्थला भृशं कुह्याश्च मारकाः ।

ब्रह्मशिरो बहुवला महिषाः चक्षुजातयः ॥२॥

अथाङ्गाः चोण्डङ्गाश्च सुकुहा भारवाहिनः ।

अमारका बहुवला महिषा वंशजातयः ॥३॥

क्षीणाः क्षीणवलाः क्षीणङ्गक्षीणावधश्च ये ।

अल्पाशिरो भारसहा महिषाः मूढजातयः ॥४॥

सर्वदा जलमिच्छन्ति येऽल्पसत्त्वा महौजसः ।

भारसहाः कुण्डङ्गाश्च तन्मयला महिषा

मनाः ॥ ५ ॥

एषां दोषा गुणा वापि वृषवत्क्षययेदुवृषः ।

पोषणश्चापि सस्यानं वृषतुल्यं तथा मतम् ॥”

इति युक्तिकल्पतरुः ॥

वनमहिषमांसगुणाः । दोषकारित्वम् । लट्-

त्वम् । दोषनत्वम् । बलदायित्वञ्च । यामीण-

महिषमांसगुणाः । क्षिप्रत्वम् । मलिन-

करत्वम् । पितृहरत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

तर्पणत्वम् । क्षिप्रत्वम् । उण्यत्वम् । मधु-

रत्वम् । गुरुत्वम् । निद्रापुल्लस्तन्यवर्द्धनत्वम् ।

मांसदायकत्वञ्च । इति राजवल्लभः ॥ अपि च ।

“महिषो घोटकारिः स्यात् कासरश्च रजखलः ।

पीनस्तन्यः क्षणकायो लुलापो यमवाहनः ॥

महिषस्याभिघं खादु क्षिप्रधीर्वातनाशनम् ।

निद्राशुक्रवलस्तन्यतदुदीर्घकरं गुरु ॥

वृष्यश्च वृष्टिगन्धं वातपित्तासनाशनम् ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

क्षमशुभारिक्केच्छजातिविशेषः । स च पुरा कलिय

आसीन् सगरराजेनास्य वेद्यागादावनधिकारो

वेशान्यत्वं धर्मेनाशश्च क्षतः । यथा, हरियश्च ।

“सगरस्तौ प्रतिज्ञाश्च गुरोर्वाक्यं निश्चयं च ।

धर्मं जघान तेषां वै वेशान्यत्वं चकार ह ॥

अर्द्धं शकानां शिरसो सुखयित्वा यस्यर्णयम् ।

जवनानां शिरः सर्वं कामोजानां तथैव च ॥

पारदा सुक्तकेशाश्च पद्मवाः क्षमशुभारिणः ।

महिष

निःस्वाध्यायवदकाराः क्षताक्षणे महाक्षमा ॥
प्रका जवनकाक्षीजाः पारदाः पङ्कवास्तया ।
कोजिषर्पाः समहिषा दार्ढ्याक्षीजाः सकेरलाः ।
वशिष्ठवचनान्नाजन् । सगरेण महाक्षमा ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥ * ॥

अर्द्धहजविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४७ ॥

महिषासुरः । यथा, मार्कण्डेये । ८२ । १-२ ।

“महिषेऽसुराणामधिपे देवानाञ्च पुरन्दरे ।

तत्रासुरेर्लक्ष्मीहारीर्यैर्देवसैन्यं पराजितम् ॥

जित्वा च सकलान् देवानिक्त्रोऽभून्महिषासुरः ॥”

(देवगणभेदः । यथा, निरुक्ते । ७ । १६ । “अपा-

सुपस्ये महिषा अयम्भ्यान् विश्वो राजानसुपस्यु

र्हन्मियम् ।” महिषाः माध्यमिका देवगणाः ।

अथवा महिषाः त एव “महान्तः ।” इति

तट्टीकायाम् दुर्गाचार्यः ॥ कुशङ्गीपस्यपर्वत-

विशेषः । यथा, मातुल्ये । १२१ । ५६ ।

“यच्छस्तु पर्वतस्तत्र महिनो मेघसन्निभः ॥”

अग्निविशेषः । यथा, तन्त्रेव । १२१ । ६० ।

“तस्मिन् सोऽग्निर्विवसति महिषो नाम योऽप्-

सुजः ।”

कुशङ्गीपस्य वर्षविशेषः । यथा, तन्त्रेव । १२१ ।

६८ ।

“महिषं महिषस्यापि पुनश्चापि प्रभाकरम् ॥”

क्षताभिषेकः भूपालः ।

‘क्षताभिषेके भूपाले लुलापे महिषः स्तुतः’

इत्यमरटीकायां रुद्रः । देवभेदः । यथा, ढहन्-

संहितायाम् । ६ । १० ।

“भरणीपूर्वम् मङ्गलन्तश्चतुष्कं सुभिचकर-

माद्यम् ।

यङ्गाङ्गमहिषवाजिककलिङ्गदेशेषु भयजन-

नम् ॥”

अनुष्ठादस्य पुत्रभेदः । यथा, भागवते । ६ ।

१८ । १६ ।

“अनुष्ठादस्य सुख्यायां वाक्कलो महिषस्तथा ॥”

साध्यापुत्रः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ४५ ।

“महिषश्च तनूजश्च विज्ञानमनसावपि ॥”

महिषकन्दः, पुं, (महिषाख्याया प्रसिद्धः कन्दः ।)

महाकन्दविशेषः । तत्पर्यायः । शुभ्राक्षः २

लुनापकन्दः १ शुक्रकन्दः ४ महिषीकन्दः ५ ।

अथ गुणाः । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कफवाता-

मयापहत्वम् । सुखनाशहरत्वम् । कथ्यत्वम् ।

असितवर्णम् । महासिद्धिकरत्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥

महिषज्ञो, स्त्री, (महिषं महिषासुरं हन्तीति ।

हन् + बाहुलकान् टक् । डीप् ।) दुर्गा ।

यथा, दुर्गोत्पत्तपद्धतौ ।

“महिषज्ञि । महामाये चासुखे सुख-

मालिनि । ।

आयुरारोग्यविजयं देहि देवि । नमोऽस्तुते ॥”

अपि च । देवीपुराणे ।

“सिंहमारुह्य कल्याणो निहतो महिषो यथा ।

महिषज्ञा ततो देवी कथा वै सिंहवाहिना ॥”

महिषा

महिषध्वजः, पुं, (महिषो ध्वजश्चिह्नं बाहुनत्वेन

यस्य ।) यमः । अर्द्धहिषेयः । इति हेमचन्द्रः ।

२ । ६६ ॥

महिषमर्हिनी, स्त्री, (महिषं महिषाख्यमसुरं

हृदनातीति । हृद् + क्तिनिः । डीप् ।) दुर्गा ।

इति शब्दरत्नावली । अस्या मन्त्रा यथा, शार-

दायाम् ।

“भान्नं वियन् सनयनं श्विनो मर्हिनि ठहयम् ।

अष्टाचरौ समाख्याता विद्या महिषमर्हिनी ॥”

नारायणीतन्त्रे ।

“विषं हि मन्त्रा कालोऽभिरन्निस्थो गिठ-

ह्वयम् ॥”

विषं मकारः । हि स्वरूपम् । मन्त्रा वकारः ।

कालो मकारः । अयौ रेफः । अर्द्धिकारः ।

इस्य इति वचनादिकारयुक्तो हकारः । अयं

मन्त्रस्तारादिर्मायादिः कामादिर्वाग्भवादि-

ल्लधुवीजादिः कवचादिश्च नवाक्षरः । तथा च

विश्वसारे ।

“प्रणवाद्यां जपेद्द्विर्मायाद्यां वा जपेत् सुधीः ।

वधुवीजादिकां वापि कवचाद्यां जपेत्तथा ॥

सर्वकालेषु सर्वत्र कामाद्यां प्रणपेत् सुधीः ।

वाग्भवाद्यां जपेत्तान् देवीं वाक्वाविशुद्धये ॥

अस्या ध्यानम् । गारुडोपलसन्निभां मयिमय-

कुण्डलमण्डितां नीमि भालविलोचनां महिषो-

त्तमाङ्गनिषेदुर्ध्वाम् । शङ्खचक्रपाणखेटकबाण-

कार्मुकमूलकान् तर्जनीमपि विभ्रतीं निज-

बाहुभिः शशिंशखराम् ॥ इति तन्त्रसारः ॥

महिषवल्ली, स्त्री, (महिषशब्दवाच्या वल्ली ।

शाकपार्थिवादिदत्त समासः ।) लताविशेषः ।

हिरिहट्टी इति हिन्दी भाषा ॥ तत्पर्यायः ।

सौम्या २ प्रतिसोमा १ अन्तवल्लीका ४ खण्ड-

शाखा ५ । अस्या गुणः । रसवीर्यविपाकं

सोमवल्लीसमत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महिषवाहनः, पुं, (महिषो वाहनं यस्य ।) यमः ।

इति शब्दरत्नावली ॥

महिषासुरः, पुं, (महिष एव महिषाख्यो वा

असुरः ।) रम्भासुरपुत्रः । तस्य उत्पत्तिर्यथा,—

श्रीबीजं उवाच

“आराधितो महादेवो रम्भेण सुरवेरिणा ।

चिरं स च सुप्रीतक्षपसा तस्य शङ्करः ॥

अथ तुष्टो महादेवः प्रत्यक्षं रम्भसुक्तवान् ।

प्रोतोऽस्ति ते वरं रम्भ । वरयस्व यर्थसितम् ॥

एवमुक्तः प्रत्युवाच रम्भस्तं चन्द्रशेखरम् ॥

अपुत्रोऽहं महादेव । यदि ते मय्यनुग्रहः ।

मम जन्मत्रये पुत्रो भवान् भवतु शङ्कर । ॥

अवध्यः सर्वभूतानां जेता च त्रिदिवीकसाम् ।

चिरायश्च यशस्यो च लब्धोऽवान् सखसङ्गरः ॥

एवमुक्तस्तु देवेन प्रत्युवाच ह्यध्वजः ।

भवत्वंतदाञ्जितन्ते भविष्यामि सुतस्तव ॥

इत्युक्त्वा स महादेवस्तत्त्ववान्तरधीयत ।

रम्भोऽपि यातः खस्याहं हर्षान्फुल्लविलो-

चनः ॥

महिषा

पथि गच्छन् स रम्भोऽथ दृष्टि महिषी

सुभाम् ।

त्रिहायणीं चित्रवर्णीं सुन्दरीं ऋतुशालिनीम् ॥

स तां दृष्ट्वा महिषी रम्भः कामेन मोहितः ॥

दोर्भां दृष्ट्वा च तदा चकार सुरतोत्पत्तम् ॥

तयोः प्रवृत्ते सुरते वा तदा तस्य तेजसा ।

द्वार महिषी गर्भं तदाभून्महिषासुरः ॥

तस्यां स्नात्तेषु गिरिशस्तत्पुत्रत्वमवाप्तवान् ।

वृद्धे स तदा वाग्भिः युक्तापदे ससुदवत् ॥”

तस्य योषिदध्यात् यथा,—

“तन्तु कात्यायनसुनि शप्तवान् महिषासुरम् ।

दुर्धनं वीक्ष्य शिष्यार्थे शिष्यासुग्रहकारकः ॥

कात्यायनेन शप्तं तं विज्ञाय महिषासुरम् ।

प्राह प्रणयपूर्वमेतन् चण्डिकां चन्द्रशेखरः ॥”

ईश्वर उवाच ।

“देवि । कात्यायनेनापि शप्तोऽयं महिषा-

सुरः ।

योषिद्विनाशकर्त्रीति भवितेति जगन्मयि । ।

निःसंशयश्चैवाक्यं भविष्यति न संशयः ॥

मदीयो माहिवः कायस्त्वया देवि । जगन्मयि । ।

हन्तव्यः सततं योगयुक्तः पूर्वे परेऽपि च ॥

हरिर्हरिस्वरूपेण त्वां वोढुमशमोऽधुना ।

ममायं माहिवः कायस्त्वव वोढा भविष्यति ॥

इति पूर्वं महादेवो देवीं प्रार्थितवान् पुरा ॥

तेन देवी महादेवं जग्राह महिषासुरम् ॥

त्रिषु जन्मसु पुत्रोऽभूत् रम्भस्य भगवान्

शिवः ।

हृदिचयं स रम्भोऽपि रम्भ एव अजायत ॥

असुरस्तादृशस्तेपः परमदायकम् ।

तथेवाराधितः शम्भुः पुत्रार्थं प्रददौ वरम् ॥

तथैव महिषी भेजे प्रथमं सुरताय सः ।

तस्यां तथाभवद्दौरो दानवो महिषासुरः ।

तथैव श्रेष्ठे भगवान् सुनिः कात्यायनस्तु तम् ॥

इति प्रवृत्ते पूर्वस्मिन् परस्मिन् स तु जन्मनि ।

महिषः पूजयित्वा च देवीं वरमयाचत ॥

तृतीये जन्मनि वरं प्राप्य कल्याणश्रवतः ।

नेह मे जन्म भवितेति वरमयाचत ॥

तेन देवीपदतले तिष्ठत्योऽसुरोऽधुना ।

नोत्पत्तिरपि तस्यास्ति संवर्त्तमाना वज्रन

शुप । ॥

एवं देवीप्रसादेन महादेवाङ्गसम्भवः ।

परामवाप सततं प्रतिपत्तिं महासुरः ॥

इति त कथितं राजन् । यथा स महिषा-

सुरः ।

देवीपादतलं प्राप्य यथा सोऽद्यापि मोहते ॥”

इति कालिकापुराणे ५६ अध्यायः ॥ * ॥

अपि च ।

नारद उवाच ।

“कक्षासौ महिषो नाम रक्तवीजादयश्च के ।

कासौ कात्यायनी नाम या जन्ते महिषा-

सुरम् ।

एतान् विस्तरतस्मात् । यथावद्वक्तुमर्हसि ॥”

महिषा

पुनश्च उवाच ।

“अथर्षा संप्रवक्ष्यामि कथां पापप्रणाशिनीम् ।
सर्वदा वरदा दुर्गा स्यैव कात्यायनी सुने । ॥
सुरासुरवरी रौद्री जगत्क्षोभकराधुमौ ।
रम्भश्चैव करम्भश्च दावाकां समहावली ॥
तावपुत्री च देवर्षे । पुत्रार्थं तेषु तप्तपुत्रः ।
बहुवर्गगणान् देव्यौ स्थितौ पञ्चनदे जले ॥
तन्नेत्रौ जलमध्यस्थौ द्वितीयोऽप्यभिपञ्चमी ।
करम्भश्चैव रम्भश्च यत्नं मानवतं प्रति ॥
एकं निमग्नं सज्जिते ग्राहकूपेण वासवः ।
चरणाभ्यां समादाय निजघन यथेच्छया ॥
ततो भ्रातरि गच्छेत् रम्भः कोपपरिभ्रुतः ।
वह्नी स्वर्गार्थं संक्षिप्तं होतुमेच्छन्महाबलः ॥
ततः प्रयत्नं केशेषु खड्गश्च रविसंप्रभम् ।
हेतुकामो निजं शीघ्रं वह्निना प्रतिवेधितः ॥
उत्तिष्ठसुर । मा मेवं नाशयात्मानमात्मना ।
दुस्तरा परवध्यापि खवध्याप्यतिदुस्तरा ॥
यच्च प्रार्थयसे वीर । तद्दहामि यथेच्छितम् ।
मा स्त्रियस्व नृत्तस्येह नष्टा भवति वै कथा ॥
ततोऽब्रवीदधो रम्भो वरं चेन्मे ददासि हि ।
जैलोकविजयौ पुत्रः स्यान्मे त्वत्तेजसाधिकः ॥
अजेयो देवनेः सर्वैः पुंभिर्हृत्तेषु पायकः ।।
महाबली वायुरिव कामरूपी जताच्छविन् ॥
तं प्रोवाच कविर्ब्रह्मन् । वादमेवं भविष्यति ।
यस्यां चित्तं समालम्बि करिष्यसि ततोऽसुर ।
इत्यवसुतो देवेन वह्निना दानवो ययौ ।
यदुः सुनिवटं याचं यद्येव परिवारितम् ॥
तेषां पद्मनिधिस्तत्र वसते नान्यचेतनः ।
गजाश्च महिषाश्चाप्या गावोऽजाविपरिभ्रुताः ॥
तान् दह्येव तदा चक्रे भार्वा दानवपार्थिवः ।
महिष्यां रूपयुक्तायां जिहायगयां तपोधन ॥
समागच्छस्व देवेन्द्रं कामयन्तीं तरस्त्रिणे ।
स चाभिगमनं चक्रे भवितव्यप्रचोदितः ॥
तस्यां समभवद्भर्ता प्रयत्नाय दानवः ।
पातालं प्रविशेष्टाय ततः स्वभवनं गतः ॥
दहस्व दानवैः सर्वैः परित्यक्तश्च बन्धुभिः ।
अकार्यं कारयत्येवं भूयो मानवतं गतः ॥
सापि तनैव पतिना महिष्यौ चारुदर्शना ।
समं जगाम तत्पुण्यं यच्चमण्डलसुतमम् ॥
ततस्तु वसतस्तस्य श्यामा सा सुपुत्रे सुने ।।
अजोजनन् सुतं शुभं महिषं कामरूपिणम् ॥”

इति वामनपुराणे १७ अध्यायः ॥ * ॥

अथ च । धरगुवाच ।

“या सा माया शरीरात् जलगतोऽयत्तजन्मनः ।
गायत्राष्टसुजा भूत्वा चेन्नासुरमयोधयत् ॥
सैव नन्दाभवद्देवी देवकायं चिकीर्षया ।
महिषास्त्रासुरवधं कुर्वन्ती ब्रह्मणीरिता ॥
वैष्णवा च हनो देव । कथमेतद्धि संशयः ॥

वराह उवाच ।

इयं जगद्धिता देवी गङ्गा शङ्करमुप्रिया ।
कपित्थं किञ्चित् भवेद्दृष्टं सपदं वेद सर्व्ववित् ।
स्वायम्भवे हतो देवो वैष्णवा मन्दरे गरौ ॥

ई ७८

महिषी

महिषास्त्रोपरः पश्चात् स वै चेन्नासुरः पुनः ।
नन्द्या निहतो विन्ध्ये महाबलपराक्रमः ॥
अथवा ज्ञानशक्तिः सा महिष्योऽज्ञान-

भूमिमान् ।

अज्ञानं ज्ञानसाधन्यु भवतीति न संशयः ॥

भूतिपक्षे चेतिहासमन्वर्ते चैकवह्निदि ।

स्थायते वेदवाक्येस्तु इह सा वेदवादिभिः ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

महिषासुरसम्भवः, पुं, (महिषासुरात् तन्नेदसः

सम्भवतीति । सम् + भू + अच् ।) भूमिज-

गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ।

महिषासुरहन्त्री, स्त्री, (हन् + लृप् + डीप् ।

महिषासुरस्य हन्त्री ।) दुर्गा । यथा,—

“महिषासुरहन्त्राश्च प्रतिष्ठा दक्षिणायने ।”

इति प्रतिष्ठातस्त्वष्टतपद्मपुराणवचनम् ॥

महिषाक्षः, पुं, (महिषस्य अक्षीवेति । “अक्षो-

र्ददर्शनात् ॥” ५।४।७५ । इति समासालोचः ।)

गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य

पर्यायः ।

“जटापुः कालनिर्घासः कौशिको गुग्गुलुः

पुरः ।

इवधूपः सर्व्वसहो महिषाक्षः पलङ्कया ॥”

इति वेदकरलमालायाम् ॥

अस्य अवधारविषयो यथा,—

“महिषाक्षो महानीलो गङ्गेन्द्राणां हिताधुमौ ।

विशेषिण मनुष्याणां कनकः परिकीर्त्तितः ॥

कदाचिन्महिषाक्षश्च यतः कैचिन्नृणामपि ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

महिषाक्षकः, पुं, (महिषाक्षः । स्वार्थे कन् ।)

गुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महिष्यौ, स्त्री, (महिषस्य जताभिधेकस्य रूपस्य

पत्नी । “पुयोगादाख्यायाम् ॥” ४।१।४८ ।

इति डीप् ।) जताभिधेका राजपत्नी । इत्य-

मरः । २।६।५ ॥ (यथा, रघौ । २।२५ ।

“इत्थं व्रतं धारयतः प्रजार्थं

समं महिष्या महनीयकीर्त्तः ।

सप्त यत्नोयुक्तिगुणानि तस्य

दिनानि दीनोद्धरणोचितस्य ॥”)

मेदिन्यौ । औपधिमदः । इति मेदिनी । घे, ४३ ।

महिषयोषित् । ततपर्यायः । मन्दगमना २

महात्मीरा ३ पयस्विनी ४ लुलापकान्ता ५

कनुपा ६ तुरङ्गद्विगो ७ ॥ अस्याः स्त्रीर-

गुणाः । मधुरत्वम् । विपाकं शीतलत्वम् ।

गुरुत्वम् । बलपुष्टिप्रदत्वम् । दृढत्वम् ।

पित्तदाहान्नाशिलत्वम् ।

“माहिषं मधुरं गयान् स्निग्धं शुक्रकरं गुरु ।

निदाकरमभ्यन्दि क्षुधाधिक्यकरं हिमम् ॥

तस्या दधिगुणाः । मधुरत्वम् । स्निग्धत्वम् ।

क्षेपकादित्वम् । रक्तपित्ताशित्वम् । बलास-

वर्द्धनत्वम् । बल्यत्वम् । अमघ्नत्वम् । शोधन-

त्वम् ।

“माहिषं दधि सुस्निग्धं क्षेपलं वातपित्तशुत् ।

महीजं

खादुपाकमभिष्यन्दि दृढ्यं गुण्यसूचकम् ॥*॥”

अस्या नवनीतगुणाः । कषायत्वम् । मधुर-

रसत्वम् । शीतत्वम् । दृढत्वम् । बल्यत्वम् ।

ग्राहित्वम् । पित्तघ्नत्वम् । तुम्हदत्वम् ।

“नवनीतं महिष्यास्तु वातक्षेपकरं गुरु ।

हाहपित्तश्चमहर मेदःशुक्रविवर्द्धनम् ॥”

अस्या घृतगुणाः । उतमत्वम् । घृतिकरत्वम् ।

सुखदत्वम् । कान्तिजन्यत्वम् । वातक्षेपनाशित्वम् ।

बलकरत्वम् । वर्णप्रदाने क्षमत्वम् । दुर्गाम

ग्रहणाधिकारशमनत्वम् । मन्दानलोहोप-

नत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । गन्धनो न श्रेष्ठत्वम् ।

हृदयत्वम् । मनोहारित्वम् ।

“माहिषस्तु घृतं स्वादु पित्तरक्तानिलापहम् ।

शीतलं क्षेपलं दृढ्यं गुरु स्वादु विपच्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥ * ॥

अस्या मूत्रगुणाः । आनाहशोफगुल्मदीप-

नाशित्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । कुष्ठ-

कण्टितमूलोदररोगनाशित्वम् । इति राज-

निर्घण्टः ॥ (अस्या दग्धगुणाश्च यथा चरकः,

सूत्रस्याने २७ अध्याये ।

“महिषीणां गुरुतरं गथाच्छीततरं पयः ।

क्षेपान्नममिन्द्राय हितमत्यग्रेयं च तत् ॥”

महिषीप्रिया, स्त्री, (महिषीणां प्रिया ।) मूलो-

त्त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मही, स्त्री, (महीति इति । मही + अच् । मही

+ “गौरादित्यश्च । ४ । २ । ४१ । इति डीप् ।

यहा, मही । कटिकारादिति डीप् ।) एषिवी ।

इत्यमरः । २ । १ । ३ । (यथा विष्णुपुराणे ।

१ । ४ । २६ ।

“उत्तिष्ठतस्तस्य जलार्द्रकुक्षे

महावराहस्य महीं विधास्य ।

विधुन्वन्तो वेदमय शरीरं

रोमान्तरस्था मुनयो जयन्ति ॥”)

महीविशेषः । सा च मालवदेशे वर्णत । इति

मेदिनी । हे, ७ । तच्छलगुणा ।

“महीजलान् सुस्वादु वन्यं पित्तहरं गुरु ।”

इति राजनिर्घण्टः ॥

गौः । इति जटाधरः ॥ हिलमोचिका । इति

त्रिकण्डशेषः ॥ (लोकः । यथा, ऋग्वेदे । ४ ।

५६ । २ ।

“निम्नो महोरुपरास्तस्युः ॥”

“मही, लोकाः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)

महीजित, पुं, (महीनां जयत इष्टे । जि + क्तिप् ।

तुक् च ।) राजा । इत्यमरः । २ । ८ । १ ।

(यथा, महाभारते । ७ । ४४ । २४ ॥

“रथचर्यास्त्रमायाभिर्मोहयित्वा परन्तपः ।

विभेदं शतधा राजन् । शरीराणि मही-

जितान् ॥”)

महीजं, स्त्री, (महीनां जयति इति । जग + जङ् ।)

आर्द्रकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ भूमि

जाते । जि ॥ (यथा, महाभारते । ६।८।१३-४ ।

“आरुह्यानां महीजानां सिन्धुनानाञ्च सर्व्वशः ।

महीम

महेन्द्रा

महेन्द्र

वानाशुभानां शुभाणां तथा पर्वतवासिनाम् ।
वाजिनां बहुभिः संखे समन्तात् पर्यवारयन् ॥”
महीनः, पुं, (मही जातः । जन + डः ।) मङ्गल-
महः । यथा, समयप्रदीपे ।

“रवौ रसाब्जौ सितगौ हय्याब्जौ
हयं महीले विधुने शरादौ ।
गुरौ शरादौ भृगुने हृतीयं
शनौ रसाब्जमिति चपायाम् ॥”

महीधः, पुं, (मही धरतीति । धृ + कः ।)
पर्वतः । इत्यमरः । २ । ३ । ११ । (यथा,
श्रीभागवते । २ । ७ । ३२ ।

“गोपैर्मखे प्रतिहते जलविप्रवाय
देवैर्भिवर्षति पशून् कृपया रिरन्तुः ।
धर्तारिच्छलीन्मिव समदिनानि सप्त-
वर्षा महीप्रमनवैककरे सलीलम् ॥”

मही धरति उद्गतीति । धृ + कः । महेन्द्र-
हर्ता । यथा, तन्त्रे । ३ । १३ । २६ ।

“उत्पिप्रवालः खचरः कुठोरः
सटा विधुन्वन् खरदौमश्रवत् ।

खुराहताभः सितदंष्ट्र ईजा-
ज्योतिर्भास भगवान् महीधः ॥”

“महीधः एथिया उहर्षा ।” इति तट्टीकायां
स्वामी ।)

महीपालः, पुं, (मही पालयतीति । पाल +
अण् ।) राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे ।
८८ । ६१ ।

“स प्रपात महीपृष्ठे शस्त्रसंचसमाहतः ।
नौरक्तश्च महीपालः । रक्तवीजो महासुरः ॥”
(राजविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
५६ । ७ ।

“चन्द्रखामिन् । महीपालो नात्मा कार्यः

सुतस्तथा ।

राजा भूत्वाचिरं यस्मात् पालयिष्यत्यर्थं
महीम् ॥”

महीपाचीरं, स्त्री, (महीः प्राचीरमिव । सर्वदिक्षु
स्थितत्वात्पात्तम् ।) समुद्रः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

महीभृतः, पुं, (मही विभर्ति धरतीति । भृ +
क्तिप् । “इन्द्रस्य पति कति तुक् ।” ६ । ७२ । ७२ ।
इति नृगागमश्च ।) पर्वतः । यथा, कुमार-
सम्भवे । १ । २७ ।

“महीभृतः पुत्रवतोऽपि दृष्टि-
स्तस्मिन्नपथे न जगाम हृष्टिम् ।
अनन्तपुण्यस्य मघोर्हि चतै
हिरेफमालाः सविशेषसङ्गाः ॥”

(मही विभर्ति पालयतीति । भृ + क्तिप् ।)
राजा । यथा, मार्कण्डेयपुराणे । ८१ । १३ ।

“ये मसाशुगता निव्यं प्रसादधनभोजनैः ।
अशुभं भुवं तेऽद्य कुर्वन्त्यस्य महीभृतम् ॥”

महीमयः, जि, (मही विकारोऽवयवो वेति ।
मही + मयट् ।) ऋत्तिकानिर्मितः । यथा, -
मार्कण्डेयपुराणे । ६३ । ७ ।

“तौ तस्मिन् पुलिने देयाः सत्त्वा ऋतिं
महीमयीम् ।

अर्हणाश्चक्रतुस्तस्याः पुण्यधूपाभितर्पणैः ॥”

महीवहः, पुं, (मही रोहति जायत इति ।
वह + कः ।) दृष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । ५ ।

(यथा, विष्णुपुराणे । १ । १५ । १ ।

“तपश्चरन्तु एष्वर्षी प्रचेतः सु महीवहाः ।
अरक्ष्यमानामावतुर्वभूवाथ प्रजापतयः ॥”)

श्राकट्यः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महीलता, स्त्री, (मही लतेव ।) किशुलुकः ।
इत्यमरः । १ । १० । २१ ॥ (विश्वकोट्याः

किशुलुकशब्दे ज्ञातयः ॥)

महीसुतः, पुं, (मही सुतः ।) मङ्गलः । इत्य-
मरः । १ । ३ । २५ ॥ (यथा, दृष्टवर्ष-
तायाम् । १०४ । १४ ।

“रिपुगदकोपभयानि पञ्चमे

तनयलताश्च मुचो महीसुते ।

दुतिरपि नास्य चिरं भवेत् स्थिरा

शिरसि कपेरिव मालती लता ॥”

महेन्द्रः, पुं, (मही इच्छा यस्य । इन्द्रश्च
सामासिकः ।) महाशयः । इत्यमरः । १ । १ । ३१ ॥

(यथा, दृष्टवर्ष-
तायाम् । १६ । ६८ ।

“प्रत्यक्षमिन्द्रमहेन्द्रवसायपराक्रमोपेताः ॥”

महेन्द्रः, पुं, (महीचासाविक्रमश्च ऐश्वर्यवानि-
त्यर्थः ।) विष्णुः । इति महाभारते तस्य सहस्र-
नामस्तोत्रम् । शक्रः । (यथा, भागवते । ६ । १ । ३६ ।

“अनयस्तदुपाकर्ण्य महेन्द्रमिदमब्रवीत् ॥”

जम्बूद्वीपस्य पर्वतविशेषः । इति मेदिनी । २,
२०० ॥ (स च सप्तकुलाचलानामन्यतमः ।
यथा, मार्कण्डेये । ५७ । १० ।

“महेन्द्रो मलयः सद्यः सुक्तिमावृत्तपर्वतः ।

विन्ध्यश्च पारिपाचश्च सप्तैवात्र कुलाचलाः ॥”

महेन्द्रकदली, स्त्री, (महेन्द्रसम्भवा तद्वर्णा वा
कदली ।) कदलीभृदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्रनगरी, स्त्री, (महेन्द्रस्य नगरी ।) अमरा-
वती । इति शब्दरत्नावली ॥

महेन्द्रवाङ्मयी, स्त्री, (महेन्द्रवदन्मयोरियं प्रिय-
त्वान् । अण् । डीष् ।) लताविशेषः । वड्
माकाल इति भाषा । तत्पर्यायः । चित्रवली २

महाफला ३ महेन्द्रो ४ चित्रफला ५ जपुसो ६
जपुसा ७ आत्मरक्षा ८ विशाला ९ दीर्घवल्ली १०

महत्फलना ११ महदादली १२ दृष्टवर्षा १३
दृष्टवर्षा १४ सौम्या १५ गजचर्मिटा १६

चित्रदेवी १७ धनुःश्रेणी १८ स्यास्तकली १९
मरुसम्भवा २० । अस्या गुणाः । इन्द्रवाङ्मयी-
गुणभागत्वम् । रसे वीर्ये विपाके च किञ्चिद्-
गुणाधिकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

महेन्द्राणी, स्त्री, (महेन्द्रस्य भार्याणि । महेन्द्र ।
“पुथोगादास्यायाम् ।” ४ । १ । ४८ । इति डीष् ।

“इन्द्रवदयेति ॥” ४ । १ । ४८ । इति आशुगा-
गमः ।) इन्द्रभार्या । इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा, महाभारते । १ । ४१ । ११ ।

“ततो सुहृन्नाम्नगवानैरावतशिरोगतः ।

आजगाम महेन्द्राण्या शक्रः सुरगणैर्भृतः ॥”

महेन्द्रा, स्त्री, (महेन्द्र ईश्वरं प्रेरयन्महताः ।
यद्वा, महं गणोत्सवमीरयतीति । ईश्वर + क्तुः ।

टाप् ।) शक्रकीदृशः । इत्यमरः । २ । ४ । ३४ ॥

महेन्द्रा इत्यपि पाठः । इत्यमरटीकाया
भरतः ॥ (यथास्याः पर्यायः ।

“शक्रकी गजभस्या च सुवहा सुरभीरसा ।

महेन्द्रा कुङ्कुमकी वल्लकी च बहुस्रवा ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
महेला, स्त्री, (महेते पूज्यत इति । मह् +

“सलिलल्यनिमहीति ॥” उणा० । १ । ५५ । इति
इलच् । एषोदरादिलादिकारस्यैकारः । यद्वा

महस्योत्सवस्य इला भूमिः ।) नारी । इति
शब्दरत्नावली । (यथा, नलोदये । २ । ५८ ।

“सप्तमुद्रमहेलाभिस्फुरित-

गुणाभिस्तत्सरमहेलाभि

श्रीः प्रवरमहेलाभिस्तथैव

युवपंक्तिभिः परमहेलाभिः ॥”

महेलिका, स्त्री, (महेल + स्त्री + क्तुः टाप् ।
अकारस्येत्वम् ।) नारी । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

महेशः, पुं, (महान् ईशः ।) शिवः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिवध्यानम् ।

“ध्यायेन्नित्यं महेशं रजतगिरिनिभं चारु-
चन्द्रावतंसम् ॥”)

महेशवन्धुः, पुं, (महेशो बन्धते वशीक्रियत येन
लज्जास्तनजन्मत्वात् ।) श्रीफलवृक्षः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

महेश्वरः, पुं, (महीचासावीश्वरश्च कर्तुमकर्तु-
मन्वथाकर्तुं वा समर्थः । यद्वा, महत्या

महामायया ईश्वरः ।) शिवः । इत्यमरः ।
१ । १ । ३२ ॥ अस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—

“विश्वस्यानाञ्च सर्वेषां महतामीश्वरः स्वयम् ।
महेश्वरश्च तेनेमं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रलिनखण्डे ५३ अध्यायः ॥
अस्य विवाहसदृशफलं यथा,—

“महेश्वरसमायुक्तमोदयं यः करेतु नृदा ।
सततं तस्य कल्याणं वाञ्छन्तश्च भविष्यति ॥”

इति कालिकापुराणे शिवविवाहे ४३ अध्यायः ॥
(परमेश्वरः । तदुक्तं न्यायशास्त्रे ।

वायोर्नवेकादश तेजसो गुणा
जलचितिप्राग्वहतां चतुर्दश ।

दिक्कालयोः पञ्च वक्ष्ये चान्नरे
महेश्वरोऽष्टो मनसस्तथैव च ॥”

महान् ईश्वरः प्रजानां प्रभुः । ऐश्वर्यशाली
राजा । यथा, महाभारते । १ । २२८ । २६ ।

“ततः शक्रोऽतिसंक्रुद्धश्चिदशानां महेश्वरः ।
पाण्डुरं गजमास्थाय ताडुभौ सप्तपाद्मवत् ॥”

महेश्वरकरच्युता, स्त्री, (महेश्वरस्य करान् च्युता ।)
करतोया नदी । इति कैचित् । गौरीविवाह-
समये शङ्करकरगतिसर्वप्रदानतोयप्रभवत्वात्

करत्वा तीर्थं विद्यतेऽनेति करतोया । इत्यमर-
होकार्या भरतश्च ।

महेश्वरी, स्त्री, (महेश्वरस्य स्त्री । महेश्वर +
ह्री । महती, चासौ ईश्वरो महादासीनां निय-
न्तीति वा ।) महेश्वरपत्नी । यथा,—

ते पातु दक्षकर्म मे ह्यो पातु वामलोचनम् ।
श्री पातु दक्षकर्म मे त्रिवर्णात्मा महेश्वरी ॥”

इति तन्त्रसारे भुवनेश्वरीकवचम् ॥

अपराजिता । इति शब्दचन्द्रिका ॥ काश्यम् ।

इति हेमचन्द्रः । ४ । ११४ ॥ राजरीतिः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

महैरुः, पुं, (महर्ष्यासावेरुश्च ।) स्युलेरुः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

महैला, स्त्री, (महती चावांवेला च ।) स्युलेला ।

इति राजनिर्घण्टः । (गुणादिविधोऽस्याः
स्युलेलाशब्दे द्रष्टव्यः ॥)

महोच्चः, पुं, (महान् उच्चा । “अचतुरविचतु-
रेति ॥” ५ । ४ । ७७ । इति समासान्तः अच् ।

निपातितश्च ।) दृष्टदृष्टः । इत्यमरः । २ । ६ ।

६१ ॥ तत्पठ्यायः । दृष्टः २ दृष्टः ३ पुद्गलः ४

बलो ५ गोनाथः ६ ऋषभः ७ गोप्रियः ८

उच्चा ९ गोपतिः १० । इति राजनिर्घण्टः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । ६० । ६६ ।

“महोच्चः स त्वया दृष्टः संस्तवश्च कृतो यदि ।

तद्दिहानय तं युक्ता तावत् पश्यामि

कीदृशः ॥”)

महोदिका, स्त्री, (महान्तः फलेभ्यः स्युला उटा

पत्रायस्याः । ततः स्वार्थे कन् । टाप् । अकार-

स्युलम् ।) दृष्टती । इति राजनिर्घण्टः ॥

महोटी, स्त्री, (महान्त उटाः पत्राणि यस्याः ।)

दृष्टती । इति भावप्रकाशः ॥ दृष्टदृष्टश्च ॥

महोत्क, स्त्री, (महान् उत्कः दर्शनोत्सुको

लोको यस्याः ।) विद्युत् । इति कैचित् ॥

महोत्पलं, स्त्री, (महश्च तत् उत्पलश्च ।) पद्मम् ।

सारसपत्नी । इत्यमरः । १ । ३० । ३६ ॥

महोत्सवः, पुं, (महर्ष्यासावुत्सवश्च ।) अतिशय-

सुखजनककर्म । यथा,—

“सर्वे च जन्मद्विष्यन्ति तेऽस्मिन्मङ्गलाणिभिः ।

युवदेवायिप्राञ्च पूजनीयाः प्रयत्नतः ॥

स्नानश्च पितरौ तथा देवप्रजापतिः ।

प्रतिष्वत्सरश्चैव कर्तव्यश्च महोत्सवः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वे ज्ञानपुराणवचनम् ॥

अपि च । कालिकापुराणे ६६ अध्याये ।

“दुर्गात्मिके मन्त्रे कुर्वाद्गर्गमहोत्सवम् ।

महानवम्बा शरदि बलिदानं वृषादयः ॥”

महोत्साहः, त्रि, (महान् उत्साहो यस्य ।) अति-

शयोत्साहयुक्तः । (यथा, महाभारते । ५ । ५ । ११ ।

“सर्वे एते महोत्साहा ये त्वया परिकीर्त्तिताः ।

एकतस्मैव ते सर्वे समेता भीम एकतः ॥”)

तत्पठ्यायः । महोत्समः २ । इत्यमरः । १ । १ । १३ ॥

(विष्णुः । यथा, महाभारते । १ । १ । ४६ । ११ ।

“अतीक्ष्णो महामायो महोत्साहो महाबलः ॥”)

महोत्साहः, पुं, (महान् उत्साहो यस्य ।)

राज्याङ्गप्रपराजपुत्रवः । यथा,—

“सर्वतस्तु प्रकृतिभिर्महोत्साहः जनयमः ॥”

इति शब्दमाला ॥

अतिशयोक्तमश्च ॥

महोदधिः, पुं, (महर्ष्यासावुदधिश्च ।) सप्तदः ।

यथा, महानाटके ।

“लङ्का दग्धा वनं भयं लङ्कितश्च महोदधिः ।

यत् कृतं रामदूतेन स रामः किं करिष्यति ॥”

महोदयं, स्त्री, (महान् उदय उत्पत्तिर्यस्मिन् ।)

पुरविशेषः । तत्पठ्यायः । काव्यकुजम् २ कव्या-

कुजम् ३ गाधिपुरम् ४ कौशम् ५ कुशस्थानम् ६ ।

इति हेमचन्द्रः ॥

महोदयः, पुं, (महान् उदयः सप्तमतिर्यस्मिन् ।)

काव्यकुजदेशः । आधिपत्यम् । (महान् उदय

उत्कर्षो यस्मिन् ।) अपवर्गः । इति मेदिनी ।

ये, १०६ ॥ (महान् उदय उत्कर्षो यस्य ।)

स्वामी । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४८७ ॥

(महान् उदयः कलं यस्मिन् यस्याहा । महा-

फले, त्रि । यथा, मग्नौ । ७ । ५५ ।

“अपि यत् सुकरं कर्म तदप्येकेन दुष्करम् ।

विशेषतोऽसहायेन किन्तु राज्यं महोदयम् ॥”

“महोदयं महाफलम् ॥” इति तट्टीकायां

कुल्लुकभट्टः ॥)

महोदया, स्त्री, (महानुदयो यस्याः । टाप् ।)

नागवला । इति राजनिर्घण्टः ॥

महोदरो, स्त्री, महाशतावरौ । इति भाव

प्रकाशः ॥ (महन् उदरमस्य ।) दृष्टदृष्टश्च, त्रि ॥

(महश्च तदुदरश्च । दृष्टदृष्टः, स्त्री ।

यथा, श्रीभागवते । ६ । ७ । १० ।

“पितरं वरुणयस्तं श्रुत्वा जातमहोदरम् ।

रोहितो व्याममेयाय तमिन्ः प्रत्यवेधत ॥”

पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १ ।

३५ । १६ ।

“कर्कराकर्करौ नागौ कुण्डोदरमहोदरौ ॥”

दानवविशेषः । यथा, तत्रैव । १ । ६५ । २५ ।

“एकपादेकचक्रश्च विरूपाक्षमहोदरौ ॥”

धृतराष्ट्रस्य पुत्रविशेषः । यथा, तत्रैव । १ ।

६७ । ६० ।

“सेनापतिः सुसेनश्च कुण्डोदरमहोदरौ ॥”)

महोदयः, त्रि, (महान् उदयो यस्य ।) महोत्-

साहः । इत्यमरः । १ । १ । ३ । (यथा, राज-

तरङ्गिण्याम् । ५ । १४१ ।

“अथ निर्निव्य दयादांस्त्रया लप्यो चित्तो-

न्धरः ।

जिह्वुर्हिविजयं कर्तुं श्रीमानाधीकहो-

दयमः ॥”

महानुदयः ।) अतिशयोक्त्योगे, पुं ॥

महोन्नतः, पुं, (महानतिशय उत्तमः ।) ताल

दृष्टः । इति भावप्रकाशः ॥ अत्युन्नतियुक्ते, त्रि ॥

महोन्नतिः, स्त्री, (महती चासावुन्नतिश्च ।)

अतिशयदृष्टिः । यथा,—

“भूयान्ते महोदयस्य पुत्रादीनां महोन्नतिः ।
अथाधिना शरीरेण चिरं जीव सुखी भव ॥”

इत्युद्भटः ॥

महोन्नदः, पुं, (महानतिशय उन्नदः ।) मत्स्य-

विशेषः । फलुद इति भाषा । यथा,—

“राजयोवन्धिचक्रलः फलकी च महोन्नदः ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

अत्युन्नते चि ॥

महोरगं, स्त्री, (महान् उदय इव ।) तगर-

मूलम् । इति रत्नमाला ॥

महोरगः, पुं, (महर्ष्यासावुरगश्च ।) सर्पगण-

विशेषः । इति हेमचन्द्रः । २ । ४ । दृष्टदृष्ट-

मानश्च । (यथा, भागवते । ८ । १० । ४७ ।

“महोरगाः सप्तत्येते दृष्टमृकाः सट्टिकाः ॥”)

महोष्का, स्त्री, (महती चासावुष्का च ।)

उष्काविशेषः । यथा,—

“विदुस्तन्निनिर्घातमहोष्कानाञ्च संज्ञये ।

आकालिकृमनध्यायमेतेषु मनुजब्रवीत् ॥

महोष्कानाञ्च संज्ञये इतस्ततोऽनेकमहोष्कानां

सन्निपाते । उष्कालक्षणमाह दृष्टदृष्टश्च ।

“दृष्टदृष्टा च कृष्णाया रक्तभीमश्रियो-

ज्ज्वला ।

पौरुषी च प्रमाणेन उष्का नानाविधा

सुता ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

महौजाः, [स्] त्रि, अतितेजोयुक्ताः । महोदो

यस्येतिविषय बहुमोहो प्रथमेकवचने अत्यसो-

ऽप्राविशनेन दीर्घं कृते महौजा इतिपदं

नियमम् ॥ (यथा, मग्नौ । १ । ६१ ।

“स्वायम्भुवस्यास्य मनोः षड्विंश मन्वोऽपरे ।

सृष्टवन्तः प्रजाः स्वाः स्वा महोत्साहो महौ-

जसः ॥”

कालेयपुत्रासुरविशेषः । यथा, महाभारते

१ । ६७ । ५३ ।

“पञ्चमस्तु बभूवेषां प्रवरो यो महासुरः ।

महौजा इति विख्यातो बभूवेष परन्तपः ॥”)

महौषधं, स्त्री, (महन् औषधम् ।) भूय्या-

ह्वलम् । शुष्की । (पर्यायो यथा,—

“शुष्की विन्धा च विन्धश्च नागरं विन्धभोजम्

ऊषणं कटुभद्रश्च शृङ्गवेरं महौषधम् ॥”)

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

लघुनम् । (पर्यायो यथा,—

“लघुनस्तु रसोनः स्यादुद्यगन्धो महौषधम् ।

अरिदो क्लृप्तकन्दश्च यवनेष्टो रसोनकः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

वाराहीकन्दः । वल्लभाभः । इति राजनिर्घण्टः ॥

पिप्पली । इति शब्दचन्द्रिका ॥ अतिविषा ।

इत्यमरः । १ । ६ । ३८ ॥ (महाभोजम् । यथा,

कथासरित्सागरे । ६६ । ६६ ।

“स्वभर्तृन् प्रेयं तेषाञ्च महासत्त्वाक्कहौषधैः ।

चिकित्सां कारयामासुर्गोतस्युश्च तदन्ति-

कान् ॥”)

महौषधिः, स्त्री, (महौषधि + डीप् ।) इन्द्रा ।
लज्जालुचुपः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ महा-
जानीयद्रव्यविशेषः । यथा,—

“सहदेवो तथा याज्ञी बला चातिबला तथा ।
शङ्खपुत्री तथा चिंही अष्टमी च सुवर्षणा ॥
महौषधयुक्तं प्रोक्तं महाजाने नियोजयेत् ॥”

इति गोविन्दानन्दधृतमत्स्यपुराणवचनम् ॥
अपि च ।

“एन्निपणी इयामलता भङ्गराजः शतावरी ।
गुडूची सहदेवो च महौषधिगणः स्मृतः ॥”

इति शब्दचन्द्रिका ॥

महौषधिः । (यथा, महाभारते ॥ १२८८॥)

“विश्रत्यौ चापि सुयोधः चर्णेनैतौ चकार ह ।
विश्रत्यया महौषधा दिव्यमन्त्रप्रयुक्तया ॥”

सङ्गीतवनी । यथा, रघौ ॥ २० ॥ ६१ ॥

“दृष्टा विचिन्वता तेन लङ्कायां राक्षसीवृता ।
जानकौविश्ववल्लीभिः परीतेव महौषधिः ॥”

“महौषधीः सङ्गीतवनी लतवृ ॥” इति तट्टीकायां
भल्लिनाथः ॥)

महौषधी, स्त्री, (महौषधि + डीप् ।) श्वेतकण्ट-
कारी । ब्राह्मी । (पर्यायोऽस्या यथा,—

“ब्राह्मी कपोतवङ्गा च सोमवल्ली सरस्वती ।
मङ्ककपर्णी माङ्की त्वादी दिव्या महौषधी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

कटुका । अतिविषा । इति राजनिर्घण्टः ॥

हिलमोचिका । इति त्रिकाश्लेषः ॥

मा ड य माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-
आत्म०-सक०-अनिट् ।) ड य मायने । इति
दुर्गादासः ॥

मा ड लि शब्दे । माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(डा०-आत्म०-सक०-अनिट् ।) ड लि

मिमीते । श्रुत्या धर्म मिमीते यः । इति

हलायुधः ॥ इति तट्टीकायां दुर्गादासः ॥

मा ल माने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (अदा० पर०-
सक०-अनिट् ।) ल माति भूमं गलेन राजा ।

न मान्ति मानिनो यस्य यश्चिन्मवुनोदरे ॥”

इति हलायुधः ॥ इति दुर्गादासः ॥

मा, य (मा + क्तिप् ।) वारणम् । (यथा
गमायणे ॥ १ । २ । १५ ।

“भा निषाद । प्रतिष्ठा त्वमगमः शाश्वतीः
समाः ॥”)

विकल्पः । इति मेदिनी । अथयवर्ग, ४६ ॥

मा, स्त्री, (मा + क्तिप् । यद्वा, मा + क । तत्
टाप् ।) लज्जी । इति मेदिनी । मे, १ ।

माता । (यथा, साहित्यदर्पणे ॥ १०० म ।

“मारमा सुषमा चारुका मारवधूतमा ।
मातधर्मेतमावासा सा वामा मेऽस्तु मा

रमा ॥”)

मानम् । इत्येकाक्षरकोशः शब्दरत्नावली च ॥

मा, त्रि, (अस्मद् + द्वितीयैकवचने । “त्वा
मां मौ द्वितीयायाया ।” ८ । १ । २६ ।

इति मासिबन्ध स्थाने विकल्पेन मादेशः ।)

महीया कर्मता । आमाके इति भाषा ॥

अस्मच्छब्दात् द्वितीयैकवचननिष्पन्नं पदम् ।

इति आकरणम् ॥ (यथा, देवीभागवते ॥ १ ।
५ । ६६ ।

“सिन्धोः पुत्रां रोषिता किं त्वमाद्ये ।
कक्षादेनां प्रेक्षसे नायहीनाम् ।

चलत्यस्ते स्वांशजातापराधो
युत्थाप्येन मोदितां मां कुरुष्व ॥”)

मांसं, स्त्री, (मन्थते इति । मनश्चान्ते + “मने-
र्दोषश्च ॥” उणा० ३ । ६४ । इति सः दीर्घश्च ।)

रक्तजघातुविशेषः । मांस इति भाषा ॥ स तु

गर्भस्थालकस्याष्टभिर्मांसैर्भवति । इति सुख-
बोधः ॥ भागवतमते चतुर्भिर्मांसैर्भवति । तत्प-
र्यायः । पिशितम् २ तरसम् ३ पल्लम् ४ कषम्

५ आमिषम् ६ पलम् ७ । इत्यमरः ॥ १० । ६ । ३३ ॥

अस्त्रजम् ८ जाङ्गलम् ९ कौरम् १० । सर्वसांस-
गुणाः । वातनाशित्वम् । दृष्यत्वम् । बल्य-
त्वम् । रुच्यत्वम् । दृढत्वम् । देशस्यानसात्म्य-
संस्थास्वभावेर्भूयो नानास्त्वत्वश्च ॥ ॥ प्रसह-
भूशयानुपवारजवारिचारिमांसगुणाः । गुरु-
त्वम् । उष्णत्वम् । मधुरत्वम् । क्षिप्तत्वम् ।

वातघ्नत्वम् । शुक्रवर्धनत्वश्च ॥ ॥ विष्किर-
प्रतुदजाङ्गलमांसगुणाः । लघुत्वम् । शीतत्वम् ।

मधुरत्वम् । कषायत्वम् । शुष्णं हितत्वश्च ॥ ॥

अङ्गविशेषमांसगुणाः ।

‘एकदेहेऽपि पूर्वार्द्धं ऋगाणां पश्चिमां परम् ।
सर्वेषां च शिरस्कस्त्रयोहचर्मयल्लुहम् ॥

पादपुच्छान्तमस्तिष्कमुष्ककोडाश्च मेहनाः ।
धातवः श्रोणिताद्याश्च गुरवः स्युर्गन्धोत्तरम् ॥

प्रशस्ताप्रशस्तमांसं यथा,—

‘वयस्यं निर्विशं सदोदृतं मांसं प्रशस्यते ॥
ऋतश्च व्याधितं अष्टं दृढं बालं विषेहतम् ।

अगोचरहतं आङ्गदितं मांसमुत्कृष्टम् ॥’

अष्टविधा मांसयोनिर्यथा । प्रसङ्गाः १ प्रसक्त-
भक्ष्यान् कुररश्चैनादयः । भूशयाः २ विल-
शायित्वान् नकुलगोधादयः । आनूपाः ३

खड्गमहिषवराहादयः । जलजाः ४ कुम्भीरा
दयः । जलेचराः ५ हंसकप्रभृतयः ।

जाङ्गलाः ६ हरिणच्छागादयः । विष्किराः ७

विकीर्यचरणान् तित्तिरमयृक्कुटादयः ।

प्रतुदाः ८ प्रतुशचरणान् कपोतपारावतादयः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥ अपि च ।

‘मांसं वातहरं सर्वं दृढं बलपुष्टिजन ।
प्रोक्षणं गुरु हृद्यश्च मधुरं रसपाकयोः ॥ ॥

अथ तद्भेदाः ।

‘मांसवर्गो द्विधा ज्ञेयो जाङ्गलानुपमेहनः ॥
तत्र जाङ्गलस्य लक्षणं गुणाश्च ।

‘मांसवर्गोऽत्र जङ्गला विलस्याश्च गुहाशयाः ।
तथा पण्डगा ज्ञेया विष्किराः प्रतुदा अपि ॥

प्रसङ्गा अथ च यास्या अष्टौ जाङ्गलजातयः ।
जाङ्गला मधुरा रुक्षास्तुवरा लघवस्तथा ॥

बल्यास्ते दृढा दृष्या दीपना दोषहारिणः ।

वृकतां मिक्किनत्वञ्च गृह्णन्तीति तथा ॥

वाधिर्यमर्वाचं हृदिप्रमेहसुखजान् गदान् ।

हृदीपदं गलगच्छ च नाशयन्त्यनिलामयान् ॥ ॥

अथानूपस्य लक्षणं गुणाश्च ।

‘कूलेचराः जवाचापि कोषस्थाः पादिनस्तथा ।
मत्स्या एते समाख्याताः पञ्चधानूपजातयः ॥

आनूपा मधुराः क्षिप्वा गुरवो बहुसादनाः ।
क्षिप्वाः पिच्छलाश्चापि मांसपुष्टिप्रदा भृशम् ॥

तथाभिष्यन्ति स्ते हि प्रायोऽप्यथ्यताः

स्मृताः ॥ ॥

अथ जाङ्गलानां गणना विशिष्टा गुणाश्च ।

‘हरिणैककुरङ्गव्येष्टतन्मृगशम्भराः ।
राजोवोऽपि च सुखी चैत्याद्या जाङ्गल-

संज्ञकाः ॥

हरिणस्तान्नवर्गः । स्यादेकः लघुः प्रकीर्णितः ।

कुरङ्ग ईषताम्नः स्याद्वरिणास्तिकी महान् ॥

ऋष्यो गीलाच्छको लोके सरोर इति कीर्णितः ।

एषतश्चन्द्रविन्दः स्याद्वरिणां किञ्चिदल्पकः ॥

न्यकुलं हविषागोऽथ शम्भरो गवयो महान् ।

राजोवस्तु ऋगो ज्ञेयो राजीभिः परितो वृतः ।

यो वृगः शृङ्गहीनः स्यात् स सुखीति विगदते ।

जङ्गलाः प्रायशः सर्वे पित्तक्षेपहारः स्मृताः ।

किञ्चिदातकराश्चापि लघवो बलवर्धनाः ॥

अथ विलेशयानां गणना गुणाश्च ।

‘गोधाशश्चुल्लङ्गाखुश्रल्लव्याद्या विलेशयाः ।
विलेशया वातहरा मधुरा रसपाकयोः ।

दृढा बलविमृता धीर्योऽपि अपि कीर्णिताः ॥

अथ गुहाशयानां गणना गुणाश्च ।

‘सिंह्यावटका ऋततरसुद्धीपिनस्तथा ।
बभ्रुजम्बुकाम्प्रीरा इत्याद्यास्तु गुहाशयाः ॥

स्थूलपुच्छी रक्तनेत्रो बभ्रुमेदः सनाकुलः ।

गुहाशया वातहरा गुरुणामधुराश्च ते ।

क्षिप्वा बल्या हिता निदं नेत्रगुह्यविका-

रिणाम् ॥

अथ पर्णवृक्षाणां गणना गुणाश्च ।

‘वर्गीकौटुचमाप्सरारिश्चमर्कटिकादयः ।
एते पर्णवृक्षाः प्रोक्ताः सुश्रुताद्यैर्महर्षिभिः ॥

स्मृताः पर्णवृक्षा दृष्याश्चक्षुष्याः श्रोत्रिणे

हिताः ।

आसार्यः काशप्रमनाः कष्टमूत्रपुरीषकाः ॥

अथ विष्किराणां गणना गुणाश्च ।

‘वर्षकालावविकिरकपिञ्जलकतित्तिराः ।
कुलिङ्गकुक्कुटाद्याश्च विष्किराः सप्तदाहनाः ॥

विकीर्य भक्षयन्त्येव यस्मान् तस्माद्वि विष्किराः ।
कपिञ्जला इति प्राज्ञैः कथिता गौरतित्तिराः ॥

विष्किरा मधुराः शीताः कषायाः कटुपाकिनाः ।
बल्या दृष्याः क्षिदोवृक्षाः पथ्यास्ते लघवः

स्मृताः ॥

अथ प्रतुदानां गणना गुणाश्च ।

‘कालकच्छकहारौतकपोतप्रशपञ्चकाः ।
सारिका खड्गरीटश्च पिकाद्याः प्रतुदाः स्मृताः ॥

प्रतुद भक्षयन्त्येते तुक्तेन प्रतुदास्तनः ।

मांसं

कपोतो ध्वजः पादुः शतपत्रो दृष्टुः ।
 प्रतुदा मधुराः पित्तकफजास्तु वरा हिमाः ।
 लघवो बहुवर्षस्काः किञ्चिद्वातकराः स्मृताः ॥
 अथ प्रसहानां गणना गुणाश्च ।
 'क्राको दृष्ट उलूकश्च चित्तश्च प्रसघातकः ।
 चावो भावश्च कुरर इत्याद्याः प्रसहाः स्मृताः ।
 प्रसहाः कीर्तिता एते प्रसह्याश्च भक्षणात् ।
 प्रसहाः खलु वीर्याणाः यस्मात् भक्षयन्ति ये ॥
 ते श्रोत्रमस्त्रकोन्मादेः शुक्रकोणा भवन्ति हि ।'
 प्रसघातकस्याने शतघातकोऽपि पाठः । वाज
 इति लोके ॥३॥ अथ गान्धायां गणना गुणाश्च ।
 'हाममेवदृष्टाद्या गान्धाः प्रोक्ता महर्षिभिः ।
 गान्धा वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
 मधुरा रसपाकाभ्यां दृष्टा बलवर्धनाः ॥
 अथ कूलेचराणां गणना गुणाश्च ।
 'कुलापमण्डवाराहचमरीवारणादयः ।
 एत कूलेचराः प्रोक्ता यनः कूले चरन्त्यभौ ॥
 कूलेचरा मरुत्पित्तहरा दृष्टा बलावहाः ।
 मधुराः शीतलाः क्षिप्वा मृचलाः श्लेष्मवर्धनाः ॥
 अथ प्रवानां गणना गुणाश्च ।
 'हंससारसकाचाक्षवक्रौचसरारिकाः ।
 नन्दीमुखी सकादम्बा बलाकाद्याः प्रवाः स्मृताः ।
 प्रवन्ते सलिले यस्मादेते तस्मान् प्रवाः स्मृताः ॥
 स्थूला कठोरा वृत्ता च यस्याश्च परिस्थिता ।
 गुटिका चक्षुसदृशी श्रेया नन्दीमुखीति सा ॥
 प्रवाः पित्तहराः क्षिप्वा मधुरा गुरवो हिमाः ।
 वातश्लेष्मप्रदाश्चापि बलशुक्रकराः सराः ॥
 अथ कोषस्थानां गणना गुणाश्च ।
 'शङ्खः शङ्खखञ्जापि शुक्तिशम्भूककर्कटाः ।
 जीवा एवन्निधायान्ये कांषस्थाः परिकीर्तिताः ॥
 कांषस्था मधुराः क्षिप्वाः पित्तवातहरा हिमाः ।
 दृष्टा बहुवर्षस्का दृष्टाश्च बलवर्धनाः ॥
 अथ पादिनां गणना गुणाश्च ।
 'कुम्भीरकुम्भेनक्राश्च गोधामकरशङ्कराः ।
 घण्टिकः शिशुमारश्चैत्यादयः पादिनः स्मृताः ॥
 पादिनोऽपि च ये त तु कोषस्थानां गुणैः समाः ॥
 इति भावप्रकाशः ॥
 अन्यच्च ।
 मांसं वातहरं दृष्टं दृष्टं बलवर्धनम् ।
 प्रीणनं गुरु दृष्टं मधुरं रसपाकयोः ॥
 तस्योत्पत्तिस्थानमष्टविधं यथा,—
 'प्रसह्य भक्षयन्त्यने प्रसह्यस्तेन कीर्तिताः ।
 भूशया बिलशायिलादानूषोऽनूपमश्रयान् ॥
 जले निवासाञ्जलजा जले चर्याञ्जलेचराः ।
 स्थलजा जाङ्गलाः प्रोक्ता मृगा जङ्गलचारिणः ॥
 विकीर्ये विकिराश्चैव प्रतुद्य प्रतुदास्तथा ।
 योगिरष्टविधा श्लेषा मांसानां संप्रकीर्तिता ॥
 'प्रसहा भूशयानूपवारिजा वारिचारिणः ।
 गुरुष्णामधुराः क्षिप्वा वातघ्नाः शुक्रवर्धनाः ॥
 लावावो वैष्करो वगैः प्रतुदा जाङ्गला मृगाः ।
 लघवः शीतमधुराः सकषाया हिता दृष्टा ॥
 अथ मांसयूषगुणाः ।

इट ३

मांसं

'रसो मांसस्य चक्षुषो दृष्टं हणः प्राणवर्धनः ।
 दृष्टो वातविकारघ्नः स्त्रियोजःस्वरवर्धनः ।
 भयविघ्निरस्योनी चतानां त्रिणिनां हितः ॥
 अथ तैलपक्वमांसगुणाः ।
 'मांसं यत्तलमसिद्धं वीर्याणां पित्तलं कटु ।
 अयिसन्दीपनं रुच्यं दृष्टिगुणं पुष्टिगुणम् ॥
 दृष्टपक्वमांसगुणाः ।
 'मांसम् दृष्टसिद्धं दृष्टिदं पुष्टिगुणम् ।
 प्रीणनं सर्वघातनां विप्रोषाम्भुवशोधनम् ॥
 परिशुष्कप्रदिग्धमांसयोजनं गुणाश्च ।
 मांसं बहुदृष्टे भट्टे सिक्ता चोष्णाम्भुना सहः ।
 शीरकादौः समाशुक्तं परिशुष्कं तदुच्यते ॥
 परिशुष्कं स्थिरं क्षिप्तं हर्षणं प्रीणनं गुरु ।
 पित्तघ्नं बलमेधादिमांसौजःशुक्रवर्धनम् ॥
 तदेव चनतक्रान्तं प्रदिग्धं सति ज्ञातकम् ।
 प्रदिग्धं बलमांसायिर्वर्जं वातपित्तजित् ॥
 शूलिकापक्वमांसगुणाः ।
 'मांसम् शूलिकाप्रोतमङ्गारेण विपाचितम् ।
 श्रेयं गुरुतरं दृष्टं दीपनायानां सदा हितम् ॥
 वेशवारमांसस्य लक्षणं गुणाश्च ।
 'निरस्थि पिशितं पिष्टं सिद्धं गुरुदृष्टान्वितम् ।
 क्षणामरिचसंगुतं वेशवार इति स्मृतम् ॥
 वेशवारो गुरुः क्षिप्वो वलीपचयवर्धनः ।
 द्रव्येण येन येनह यज्ञने मत्स्यमांसयोः ।
 तस्य तस्य तयोश्चेतद्गुणदोर्निर्भावयेत् ॥
 एकत्र सर्वमांसभक्षणदोषो यथा,—
 'एकत्र सर्वमांसानि विकृष्यन्ते परस्परम् ॥
 मांसस्य गुरुत्वं यथा,—
 'अप्तादृष्टगुणं पिष्टं पिष्टादृष्टगुणं पयः ।
 पयसोऽदृष्टगुणं मांसं मांसादृष्टगुणं दृष्टम् ।
 दृष्टादृष्टगुणं तैलं मद्दनाच्च न भक्षयान् ॥
 इति राजवल्लभः ॥
 वर्जनीयमांसानि यथा,—
 'क्रथादपिदाह्यहृशुकमांसानि वर्जयेत् ।
 सारभेकशफान् हंसान् बलाकावक्राट्टिभान् ॥
 कुररं जालपादश्च खञ्जरीटमृगद्विजान् ।
 चासान् मानस्यान् रक्तपोदान् जग्धा वै
 कामतो नरः ॥
 बन्धुरं कामतो जग्धा मोपवासस्त्राहं वसेत् ।
 इति शाकड्डे ८६ अध्यायः ॥
 मांसभक्षणं दोषो यथा,—
 लोमान् स्वभक्षणार्थाय जीविनं हन्ति यो नरः ।
 मज्जाकुण्डं वसेत् सोऽपि तज्जीवी लघवर्षकम् ॥
 ततो भवेत् स प्राशको मौनश्च सप्रजन्तसु ।
 दृगादयश्च कर्मभ्यस्ततः शुद्धिं लभेद्भुवम् ॥
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतिखण्डे ७७ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 'बलाकं हंसदालुहं कलविद्धं शुक्रं तथा ।
 कुररश्च चकोरश्च जालपादश्च कोकिलम् ॥
 चापश्च खञ्जरीटश्च श्रेयं ग्रहं तथैव च ।
 उलूकं चक्रवाकश्च भायं पारावतश्चपि ॥
 कपोतं टिटिकश्चैव यामटिडिभमेव च ।

मांसं

सिंहयाघ्रश्च माण्डारं चानं मूकरमेव च ॥
 शृगालं मकटश्चैव गर्हभक्ष न भक्षयेत् ।
 न भक्षयेत् सर्वमृगान् पक्षिणोऽन्यान् वने-
 चरान् ॥
 जलेचरान् स्थलेचरान् प्राणिनश्चति धारणा ॥
 इति कूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
 अन्यच्च ।
 'नाद्यादविधिना मांसं विधिवो नापि हिजः ।
 जग्धा ह्यविधिना मांसं प्रेत्य तेरहतेऽवधः ॥
 न तादृशं भवत्येवो मृगहन्तुर्धनायिनः ।
 यादृशं भवति प्रेत्य दृष्टामांसानि खादतः ॥
 कुप्यादृष्टपशुं साङ्गं कुप्यात् पिष्टपशुं तथा ।
 न त्वेव तु तथा हन्तुं पशुमिच्छेत् कदाचन ॥
 यावन्ति पशुरोमानि तावत्तत्त्वो ह मारयन् ॥
 दृष्टापशुनः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मनि जन्मनि ॥
 नाजन्वा प्राणिनां हिंसा मांससुत्पद्यते कश्चित् ।
 न च प्राणिवध स्वर्गस्तस्मात्मांसं विवर्जयेत् ॥
 समुत्पत्तिश्च मांसस्य वधवन्धौ च देहिनाम् ।
 प्रसमीक्ष्य निवर्तते सर्वमांसस्य भक्षणम् ॥
 न भक्षयन्ति धो मांसं विधिं हिता पिशाचवत् ।
 स लोकप्रियतां याति आधिभक्ष न पीयते ॥
 स्वमांसं परमांसेन यो बद्धयितुमिच्छति ।
 अन्यर्थात् पिबन् दृष्टान् ततोऽन्यो नाख्य-
 प्रययत्न ॥
 वर्षे वर्षेऽन्वमेधेन यो यजेत शतं समाः ।
 मांसानि च न खाददृष्टयोः प्रययफलं समम् ॥
 फलसन्नाशनेर्मध्येर्मन्यन्नानाश्च भोजनैः ।
 न तत्फलमवाप्नोति यन्मांसपरिवर्जनात् ॥
 मांसभक्षयिनामत्र यस्य मांसमिहाद्यदम् ।
 एतन्मांसस्य मांसत्वं प्रवदन्ति मनीषिणः ॥
 यो यस्य मांसमश्नाति स तन्मांसाद् उच्यते ।
 मत्स्यादः सर्वमांसादस्तस्मात्मांसान् विव-
 र्जयेत् ॥
 इति मानवे ५ अध्यायः ॥
 अन्यच्च । श्रीभागवतपञ्चमस्कन्धपाद्यम् । 'ये हि ह
 वे पुत्रयाः पुत्रपमेधेन यजन्ते । याश्च स्त्रियां
 वृषशून् खादन्ति ताश्च ताश्च ते पशवो रज
 निहता यमसदने यातयन्तो रक्षोगणाः ।
 शौचिका इव मुधिताना वदायावृक् पिबन्तीति ॥
 ब्रह्मपुराणम् ।
 'पशोस्तु मायमागस्य न मांसं खाद्येत् कश्चित् ।
 दृष्टमांसं गर्भशय्यां शुष्कमांसमथापि वा ॥
 महाभारतम् ।
 'रोगात्तद्विध्यते वापि यो मांसं नात्त-
 लोभुषः ।
 फलमाप्नोत्यत्रेण सोऽन्वमेधशतस्य च ॥
 नन्दिपुराणम् ।
 'यश्चोपदेशं कुरुते परस्य तु महात्मनः ।
 मांसस्य वर्जनफलं सोऽमांसादफलं लभेत् ॥
 भविष्यपुराणम् ।
 'आमिषं रक्तशाकश्च यो भुङ्क्ते च रवेर्हिने ।
 सप्तजन्म भवेत् कुन्दी दरिद्रश्चोपजायते ॥

विष्णुपुराणम् ।

चतुर्हृष्टमी चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
पर्वाण्येतां राजेन्द्र । रविस्त्रिंशत्तरेव च ॥
क्षीतेनमाससंभोगी पर्वस्तेषु वै पुमान् ।
विष्णुभोजनं नाम प्रयाति नरकं नतः ॥

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

अथ मांसभक्षणविधिः ।

‘आहुते देवान् पितॄन् प्राञ्च्य खादन् मांसं
न दोषभाक् ॥

वसेन स नरके घोरे दिनानि पशुरोमभिः ॥
सन्नितांश्च द्राक्षारो यो हन्त्यविधिना पशून् ।
मांसं संलप्य संप्राप्य कामान् याति ततो
हरिम् ॥

इति गारुडे ६६ अध्यायः ॥

अपि च ।

‘गोधा कूर्मः शृङ्गः खड्गी शृङ्गाकञ्चित्
सप्तमाः ॥

भक्ष्यान् पञ्चनखान्निधं मयुराहः प्रजापतिः ॥
मनुष्यान् वशस्कान् भुञ्जीत मांसं रौरवमेव च ।
निवेद्य देवताभ्यश्च ब्राह्मणेभ्यश्च नान्यथा ॥
मायूरं तैत्तिरीये कपोतश्च कपिञ्जलम् ।
वाङ्मनसं वक्त्रं भक्ष्यं नीलहंसं पराजिताः ॥
सफरः सिंहमुखश्च तथा पाटीनरोहितौ ।
मनुष्याश्चेते समुद्दिष्टा भक्ष्याय तपोधनेः ॥
प्रोक्षितं भक्षयेद्देवा मांसं च द्विजकाम्यया ।
यथाविधि नियुक्तश्च प्राणानामपि चात्यये ॥
भक्ष्यन्नपि मांसानि श्रेयभोगी न लिप्यते ।
श्रीवधार्थमशक्तौ वा नियोगाद्यज्ञकारणतः ॥
आमन्त्रितस्तु यः आहुते देवे वा मांसमुत्क्षेप्यते ।
यावन्ति पशुरोमाणि तावन्तो नरकान् व्रजेत् ॥
इति कूर्मपुराणे उपविभागे १६ अध्यायः ॥
अपि च ।

‘मांसस्यातः प्रवक्ष्यामि विधिं भक्ष्यवर्जने ।
प्रोक्षितं भक्षयेन्मांसं ब्राह्मणानाञ्च काम्यया ॥
यथाविधिनियुक्तस्तु प्राणानामेव चात्यये ।
प्राणस्यान्नमिदं सर्वं प्रजापतिरकल्पयन् ॥
खावरं जङ्गमश्चैव सर्वं प्राणस्य भोजनम् ।
पराणामन्नमत्तरा दंष्ट्रिणामप्यदंष्ट्रिणः ॥
अहस्ताश्च सहस्रानां मूराणाञ्चैव भीरवः ।
न ता दुष्यन्त्यदन्नाद्यान् प्राणिनोऽहन्त्यहन्त्यपि ॥
घात्रेव हृष्टा ह्याद्याश्च प्राणिनोत्तर एव च ।
यज्ञाय जग्धिर्मांसस्यैवेव देवो विधिः स्मृतः ॥
अतोऽन्यथा प्रवृत्तिस्तु राक्षसो विधिरुच्यते ।
क्रौत्वा स्वयं वाप्युत्पाद्य परोपकृतमेव वा ।
देवान् पितॄन् चैवित्वा खादन् मांसं न दुष्यति ॥
नियुक्तस्तु यथान्यार्थं यो मांसं नास्ति मानवः ।
स प्रेत्य पशूनां याति सम्भवानेकविंशतिम् ॥
न मांसभक्षणे दोषो न मद्ये न च मेषुने ।
प्रवृत्तिरेवा भूतानां निवृत्तिस्तु महाफला ॥
इति मानवे ५ अध्यायः ॥ ॥

देवीपुराणम् ।

‘अहर्मा समुपोचैव नवन्वामपरेऽहनि ।

मत्स्यमांसोपहारेण दद्यान्नेवेत्युक्तमम् ।

तेनैव विधिनान्नस्य स्वयं भुञ्जीत नान्यथा ॥

बाह्वल्काः ।

‘प्राणान्नाये तथा आहुते प्रोक्षितं द्विजकाम्यया ।

देवान् पितॄन् समभ्यर्च्य खादन् मांसं न
दोषभाक् ॥’

यमः ।

‘भक्षयेत् प्रोक्षितं मांसं सक्तं ब्राह्मणकाम्यया ।

दैवे नियुक्तः आहुते वा नियमे च विवर्जयेत् ॥’

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

भाक्तामिदं यथा,—

‘गोवर्ण्यमांसि च चौरं फले जम्बीरमामिषम् ।

आमिषं रक्तशाकञ्च सर्वञ्च दग्धमामिषम् ॥’

गोवर्ण्यमांसि च चौरमिषञ्च पत्राणामामिषं
पर्यमिति च पाठः । इति कर्म्मलोचनः ॥

(अस्थोत्पत्तिर्यथा,—

‘रसाद्रक्तं ततो मांसं मांसान् मेदः प्रजायते ॥’

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने १४ अध्याये ॥

मांसः, पुं (मज्ज + सः । दीर्घः ।) कालः ।

कीटः । इति शब्दरत्नावली । (वर्णसङ्करजाति

विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । ४८ । २२ ।

“चतुरो भागधो कृते क्रुराणायोपजीविनः ।

मांसं खादकरं चौरं सौगन्धमिति विभ्रतम् ॥”

मांसकारि, स्त्री, (मांसं करोतीति । कृ + कृिनिः ।)

रक्तम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २८६ ॥

मांसच्छेदा, स्त्री, (मांस इव हृदः पर्वमस्याः ।

तदपरिणामोत्पत्तिरस्यास्तथात्वम् ।) मांस-

रोहिणीविशेषः । तत्त्वव्यायः । मांसी २ मांस-

रोहिणी ३ रसायनी ४ सुलोमा ५ लोमकरिणी

६ । इति राजनिर्घण्टः ॥

मांसजं, स्त्री, (मांसाज्जायते इति । जन् + ङः ।)

मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥ (मांस-

जाते, वि०)

मांसतेजः, [स्] स्त्री, (मांसात् तेजोऽस्य ।)

मेदः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १८८ ॥

मांसदहनः, पुं, (मांसं क्रीडात्मकं दहति लक्ष्मी-

करोतीति । दह + कृिनिः ।) क्रीडादहनः । इति

शब्दचन्द्रिका ॥

मांसदात्री, [त्र] पुं, (मांसं दावयति शिथिली-

करोतीति । हृ + णिच् + णिनिः ।) अन्धवेतसः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥ (विशेषोऽस्यान्धवेतस-

शब्दे द्रव्यः ।)

मांसपचनं, स्त्री, (मांसस्य पचनम् ।) मांसपाकः ।

तस्य रूपान्तरं मांसाकः । इति आकरणम् ॥

मांसपेशी, स्त्री, (मांसस्य पेशी ।) गर्भस्थावयव-

विशेषः । यथा,—

“बुद्बुदः सप्तरात्रेण मांसपेशी भवेत्ततः ।

द्विषप्ताहान् भवेत् पेशी रक्तमांसपिता इष्टा ॥

बीजस्थोदापुराः पेशः पञ्चविंशतिरावतः ॥”

इति सुखबोधः ॥ ॥

अथ मांसस्य पेशीराह ।

यथार्थसुश्रूषा युक्तो बाहुः श्रोताश्च दारयेत् ।

अङ्गुलिप्रदेशं पिष्टितं पेशीर्भिभजते तथा ॥”

यथार्थं यथाप्रयोजनम् ॥ ॥ मांसपेशीन

संख्यामाह ।

“मांसपेशः समाख्याता वृक्षा पञ्चशतानि च

तासां शतानि चत्वारि शाखास्तु कथितान्यपि ।

कोष्ठे वक्षुतरा वटिः कथिता मुनिपुङ्गवे ।

श्रीवाया ऊर्ध्वागतास्तु चतुर्विंशत् प्रकी-

र्त्तिताः ॥”

ताः शाखागताः प्राङ् । एकैकस्यां पादाङ्गुलिः

तिस्रस्तिस्रस्ताः पञ्चदश १५ पादापि दश १०

पादोपरि कूर्चसन्निविष्टा दश १० गुल्फतलयो

दश १० गुल्फजाशुनोः अन्तरे विंशतिः २०

जाशुनि पञ्च ५ ऊरौ विंशतिः २० वक्षसे

दश १० एवमेकस्मिन् सक्थिनि शतम् १००

भवन्ति । एतेनेतरसक्थिबाहू च आख्यातौ ।

अथ कोष्ठगताः प्राङ् । शुद्धे तिस्रः श्रेष्ठ

स्थेका १ सेवन्त्यामेका १ एवमर्धोर्ध्व २ स्थिचोः

पञ्च पञ्च ५ । ५ वस्तिमर्द्धनि द्वे २ उदरे पञ्च ५

नाभौ एका १ एकोर्ध्वसन्निविष्टा उभयतः पञ्च

पञ्च दीर्घाः ५ । ५ पार्श्वयोः षट् ६ वक्षनि

दश १० अक्षकांशौ प्रति समन्तात् सप्त ७ ।

अक्षकौ अंसुया इति लोके । अंसौ स्कन्धौ ।

हृदि द्वे २ यक्षति द्वे २ श्रोत्रि द्वे २ उरुके

द्वे २ ॥ अथ श्रीवोर्ध्वागताः । श्रीवायां

चतस्रः ४ हृत्परेदौ ८ कक्षमणौ षष्टिकाया-

मिति यावत् एका १ गले एका १ तालुनि

द्वे २ जिह्वायामेका १ ओष्ठयोर्ध्वे २ नासायां

द्वे ललाटे चतस्रः ४ शिरस्थेका १ एवं मांस-

पेशः पञ्चशतानि भवन्ति ॥ ॥

“स्त्रीणामपि भवन्त्येताः किन्तु विंशतिरुत्तराः ।

गर्भाशये गर्भमार्गे धोनी च स्तनधोरपि ॥”

एताः पञ्चशतानि मांसपेशः । अधिका

विंशतिर्यथा । गर्भाशये तिस्रः ३ गर्भच्छिद्र

संस्थिताः । शुक्रार्णवप्रदेशिण्यां तिस्रः ३ योना-

वध्यन्तरतो मुखान्निष्ठे प्रवृत्ते द्वे २ योनाविव

वहिर्निर्गतकोनः पार्श्वद्वयस्थितं वर्तुले योनि-

काशिक इति यावत् द्वे २ स्तनयोः पञ्च पञ्च

५ । ५ यौवने तासां दृष्टिर्भवति ।

“पुंसां पेशः पुरस्तात् याः प्रोक्ता मेहन-

सुष्कजाः ।

स्त्रीणामाहत्य तिष्ठन्ति फलमन्नमर्तं हि ताः ॥”

अस्यायमर्थः । पुंसां मेहनसुष्कयोश्च बाण्डसो

मांसपेशः पूर्वसुक्तास्ताः स्त्रीणां मेहनसुक्ता-

भावात् फलं गर्भाशयं आहत्य तिष्ठन्ति । गय-

दासत्वास । स्त्रीणां मांसपेशश्चिभिर्होनां

पञ्चशतानि तथा च भोजः ।

“पञ्चपेशीशतान्येव स्त्रीवर्णं विद्धि भूमिप ।

अतश्च तिस्रो ह्यीयन्ते स्त्रीणां श्रेष्ठसि सुष्कयोः ॥

अथ मांसपेशीनां कर्म्मवर्णमाह ।

“शिराकायुक्षिपर्व्याणि सन्धयस्तु शरीरिकाः ।

पेशीभिः सहिताश्चैव वसवन्ति भवन्ति हि ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

मांसवि

(यथा, महाभारते । १ । ११५ । १२ ।
 “ततो जज्ञे मांसपेशी लोहाहीवेवसंहता ॥”)
 मांसपला, स्त्री, (मांसमिव फलमस्याः ।) वार्त्ताकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मांसभक्षः, वि, (मांसं भक्षयतीति । भक्ष +
 “कर्मण्यब्ध्” ॥ १० । ११ । इत्यब्ध् ।) मांसभक्षण-
 कर्ता । मांसं भक्षयतीति टात् प्रथिति कर्त्तरि
 ण्यप्रत्ययेन निष्पन्नः । (दानवविशेषः । यथा,
 हरिवंशे भविष्यपर्वणि । २३२ । ६ ।
 “मांसपो मांसभक्षश्च विगवान् केतुमाश्रितः ॥”)
 मांसमासा, स्त्री, मासपथी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मांसरोहिणी, स्त्री, (मांसं रोपयतीति । रुह +
 णिच् + णिनिः । डीप् । न पुक् ।) सुगन्धिद्रव्यभेदः ।
 तत्पर्यायः । अमिश्रित २ वृत्ता ३ चर्मकना ४
 वसा ५ विकषा ६ मांसरोही ७ । अस्या गुणाः ।
 दृढत्वम् । सारकत्वम् । दोषघ्ननाशित्वम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथाचास्याः पर्यायो
 गुणाश्च ।
 “मांसरोहिण्यतिरुहता वृत्ता चर्मकरी कृशा ।
 प्रहारवल्ली विकृता वीरवत्यपि कथ्यते ॥
 स्यान्मांसरोहिणी दृष्ट्या सारा दोषघ्नयापहा ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 मांसलं, स्त्री, (मांसं तद्वत् पुष्टिकरो गुणोऽस्य
 स्यादिति वा । मांस + “सिञ्चादिभ्यश्च” ५ ।
 २ । ६७ । इति लच् ।) काशस्य गौरीरीत्य-
 न्तर्गतस्य ओजोगुणस्याङ्गविशेषः । यथा,—
 “ओजः समासभूयस्त्वं मांसलं पदङ्गमरम् ॥”
 इति काव्यचन्द्रिका ॥
 मांसलः, वि, (अतिप्रयमांसमस्यस्येति । मांस +
 “सिञ्चादिभ्यश्च” ५ । २ । ५७ । इति लच् ।)
 बलवान् । इत्यमरः । ३ । ६ । ४४ । स्त्रुलः ।
 यथा, गारुडे ६६ अध्याये ।
 “निम्बाश्च बहुखाः स्युर्निर्द्रवाश्च विकैः कृशैः ।
 मांसलेश्च धनोपतैरवक्रैरधरेर्नृपाः ॥”
 (मांसयुक्तः । यथा, टह्नुसंहितायाम् ।
 ६८ । २८ ।
 “हृदयं ससुप्तं पृथु न वेपनं मांसलश्च
 वृषतीनाम् ॥”
 अतिबहुलः । यथा, नैषधे । ६ । २७ ।
 “हृदस्य हंसावलिमांसलम्रियो
 बलाकयेव प्रबला विकृन्मना ॥”)
 मांसलपला, स्त्री (मांसलं फलमस्याः ।) वृत्ताकी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मांसविक्रयी, [न] वि, (मांसविक्रयोऽस्यास्तीति ।
 मांसविक्रयेण जीवति वेति इतिः ।) आमिष-
 विक्रयकर्त्ता । इति हलायुधः । तत्पर्यायः ।
 वैतसिकः २ कौटिकः ३ मांसिकः ४ । इत्य-
 मरः । २ । १० । १४ । श्रौतिकः ५ । इति
 जटाधरः । कौटिकिकः ६ । इति शब्दरत्ना-
 वली ॥ (यथा मगौ । ३ । १५१ ।
 “चिकित्सकान् देवकान् मांसविक्रयिणस्तथा ।
 विपक्षेन च जीवन्तो वर्णाः स्युर्ह्येकवर्ण्यः ॥”)

ईदृश

मांसिकः

मांससारः, पुं, (मांसस्य सारः ।) भेदः । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ (मांसस्य सारो बलं यस्य । खल-
 स्यालकायः । यथा, टहनसंहितायाम् । ६८ । १०० ।
 “उपचितदेहो विहान् धनो सुकृपश्च मांस-
 सारो यः ।
 खड्गान् इति च सुश्लिष्टसन्नितासुखसुखो
 ज्ञेयाः ॥”)
 मांसलेहः, पुं, (मांसानां लेहः ।) भेदः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 मांसहासा, स्त्री, (मांसं हासः प्रकाशो यस्याः ।)
 चर्मे । इति शब्दरत्नावली ॥
 मांसाहका, स्त्री, (मांसं सम्पाद्या अहका ।
 मांसप्रधाना अहका वा ।) गौणचान्द्रमाच-
 ल्याहमी । तत्र मांसोपकरणकआहमावश्य-
 कम् । यथा । अथाहकाआहम् ।
 “पित्रादानाय नृले स्युरहकास्तिष्ठ एव च ।
 कृष्णपत्रे वरिष्ठा हि प्रस्था चैन्द्री विभायते ॥
 प्राणापत्या द्वितीया स्यात् तृतीया वैश्वदेवकी ।
 आद्या पूषेः सदा कार्या मांसेरेत्या भवेत्तथा ॥
 शाकैः कार्या तृतीया स्यादेष द्रव्यगणो विधिः ॥”
 नृले प्रधानम्याने । अमावास्या हि आहृत्य
 प्रधानकालः तद्वदिति यावत् । ऐन्द्री सामे
 रिन्द्रदेवताकयागमसम्बन्धात् । एव प्राणापत्या
 वैश्वदेवकी च । मांसेः प्रथो । तथा च
 गोभिलः । यदुवाच्यतरसंभारः स्यात् तदा
 पशुनेव कुर्वादिति । यदुवेति निपातसमुदायो
 यथार्थः । पशुरपि क्वाग एव । क्वागोऽनादेशे
 पशुरिति गीतमात् । न च तैस्या ऊर्ज् अहर्था
 गौरिति गोभिलसूत्रेण गवोपदेशान् कथमनु-
 पदिष्टत्वमिति वाच्यम् । तदसम्भवे पशुने-
 त्वेन यः पशुरुपदिष्टस्तस्य विशेषणोऽनुप-
 दिष्टत्वात् । वस्तुतस्तु हरिवंशे नृगोऽपि
 विहितः ।
 “इच्छाकुस्तु विकृतिं वै अहकायामथादिशत् ।
 मांसमानय आहाय नृगं हत्वा महाबलः ॥”
 इत्यादिना नृगमांसबोधनान् । पञ्चभावे स्थाली-
 पाकेन । यथा, गोभिलः । अपि वा स्थाली-
 पाकं कुर्वीतिति । तद्विधानम् ।
 “स्थालीपाकं पशुस्थाने कुर्याद्यद्यानुकल्पिकम् ।
 अपयेत्तं खनसायास्तुरगया गोः पयस्यु ॥”
 इति कृन्दोगपरिशिष्टीयं याज्ञिकम् । अन्विति
 ओदनचरोः पञ्चात् । अतएव ।
 “पितरः सृष्टयन्त्यन्नमहकासु मचासु च ।
 तस्माद्व्यान् सदा युक्तो विहन्तु ब्राह्मणेषु च ॥”
 इति शातावतनोक्तम् । तस्मादन्नं प्रधानं
 पूषादिकानु उपकरणत्वेन शक्तानामावश्यकं
 सदेति अवगात् । इति आहृतत्वम् ॥
 मांसिकः, पुं, (मांसाय प्रभवति “तस्मै प्रभवति
 सन्नापादिभ्यः” ५ । १ । १०१ । इति । मांस-
 ठञ् । मांसं जीवतीति ठञ् वा । मांसं पश्य-
 मस्य । “तदस्य पश्यम् ॥” ४ । ४ । ५१ । इति ठक्
 वा । अथवा, मांसं नियुक्तमस्मै दीयते । इति

माकरी

“आवणासौदीनाडितुम् ॥” ४ । ४ । ६७ । इति
 टिटुम् ।) मांसविक्रयी । इत्यमरः । १२ । १०१४४ ।
 मांसिनी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यास्तीति ।
 इतिः । डीप् ।) जटामांसी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥
 मांसी, स्त्री, (मांसवत् पदार्थोऽस्यास्तीति ।
 मांस + अश्रयादित्वाद्च् । गौरादित्वात् डीष् ।)
 जटामांसी । कक्कोली । इति मेदिनी । से, ८ ।
 मांसच्छदा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
 वैद्यकरत्नमालायाम् ।
 “नलदं नन्दिनी पेवी मांसी लब्धजटा जटी ॥”)
 मांसेष्टा, स्त्री, (मांसमिष्टं प्रियमस्याः ।) वल्गुणा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 माकन्दः, पुं, (मातीति । मा + क्तिप् । प्राः परि-
 मितः सुषटितः क्रन्द इव फलमस्य ।) आन्त्र-
 दृष्टः । इति मेदिनी । दे, ३८ । (यथा, गीतगोविन्दे ।
 “माकन्द । क्रन्द कान्ताधर । धरणि तलं
 गच्छ यच्छान्ति यावद्
 भावं शङ्करीरसः रसतमिह जयदेवस्य विज-
 त्वं चांसि ॥”
 तथास्य पर्यायः ।
 “आन्त्रः प्रोक्तो रचालश्च सङ्करोऽतिवैरभः ।
 कामाङ्गो मधुदूतश्च माकन्दः पिकवल्गवः ॥”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 माकन्दो, स्त्री, (माकन्द + डीष् ।) आमलकी ।
 नगरभेदः । इति मेदिनी । दे, ३८ । (यथा,
 महाभारते । ५ । ७० । १५ ।
 “————— पञ्चयामा वृता मया ।
 अविच्छन्नं हृत्स्थलं माकन्दो वारणावतम् ।
 अवसानश्च गोविन्द । कश्चिदेवाश्च पञ्चमम् ॥”)
 पीतचन्दनम् । इति शब्दमाला ॥ माकन्दो
 इति माङ्गनी इति च हिन्दी भाषा । तत्-
 पर्यायः । बहुमूली २ मादनी ३ गन्धवल्गुलिका ४ ।
 अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । मधु,
 रत्नम् । रोपनत्वम् । रुच्यत्वम् । अल्पवात-
 कारित्वम् । पथ्यत्वम् । वर्वासु न सिताधिक-
 त्वम् । एका विशदमूली च श्यामला च तथा-
 परा । इति राजनिर्घण्टः ॥
 माकरी, स्त्री, (मकरयुक्ता पौर्णमास्यवेति ।
 मकर + अण् + डीष् ।) माचशुक्लसप्तमी । अत्र
 ज्ञानादिविधिर्यथा । भविष्ये ।
 “सूर्ययज्ञतुल्या हि शुक्ला माचस्य सप्तमी ।
 अरुणोदयेनार्या तस्यां ज्ञानं महाफलम् ॥
 माघे मासि सिते पक्षे सप्तमी कोटिभास्करा ।
 दद्यात् ज्ञानार्थदानाभ्यामायुरारोग्यसम्पदः ॥
 अरुणोदयेनार्या शुक्ला माचस्य सप्तमी ।
 गङ्गायां यदि जभ्ये सूर्ययज्ञश्रुतेः समाः ॥”
 कोटिभास्करा कोटिसप्तमीतुल्या सप्तम्या
 भास्करदेवताकत्वात् । सूर्ययज्ञफलं ज्ञान-
 जम् । सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेतिन्यायान् ।
 तेन बहुशतसूर्ययज्ञकालीनगङ्गाज्ञानफल-
 फलसमफलमत्र ज्ञेयम् ॥ ॥ ज्ञानपरिपाटी

माघं जलकल्पनतायां विष्णुः । सप्रवदरपचायि
समाकल्पचायि च शिरसि निधाय,—

“ॐ यदुपपन्नं जलं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तस्मै रोकच शोकच माकरी हन्तु सप्तमी ॥”

इत्युच्चार्य ज्ञायादिति शेषः । रोकं हिमम् ।
तिथिलक्ष्णं पौर्णमास्यन्तमावाङ्मत्वात् माक-
रीपदं मकराकारं ज्ञात्वा मासीयतिथिपरम् ।
तिथिलक्ष्णे च ज्ञायादिं ब्रूते स्रज्जादिमेव च ।
विवाहादौ च वीरादिं माघं काले विनिर्दिशे-
दिति ब्रह्मपुराणात् मन्वन्तरादित्वेन तथा
युक्तत्वात् । यथा, मत्स्यपुराणम् ।

“वैष्णवमन्वन्तरादौ तु रथमापुर्दिवाकराः ।
माघमासस्य सप्तम्यां तस्मात् सा रथसप्तमी ॥
अथमेदस्यैवायां तस्यां ज्ञानं महाफलम् ॥”

अतएव नारदसिंहे रथाध्यायामित्युक्तम् ॥ ॥

अर्घदानपरिपाटी यथा,—

“अर्कपत्रैः सवदरेद्देवास्तस्य सन्दनैः ।
अष्टाङ्गविधिनाचार्यं दद्यादादित्युत्तये ।
अष्टाङ्गमर्घ्यमापूयं भानोर्ध्वं निवेदयेत् ॥

अर्घ्यमन्त्रस्तु ।

जननीं सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तमी ।

सप्तसाङ्गतिके देवि नमस्ते रविमण्डले ॥

प्रणाममन्त्रस्तु ।

सप्तसप्तमिव प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।

सप्तम्याश्च नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वैद्यसे ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ ॥

तस्यां सूर्यस्तुद्दिश्य रथयात्राफलं यथा,—

“माघमासस्य सप्तम्यां देवं शास्त्रपुरं नराः ।

रथयात्रां प्रकुर्वन्ति सर्वेऽहन्विवर्जिताः ॥

गच्छन्ति तत्पदं शान्तं सूर्यमण्डलभेदकम् ।

एतत्ते कथितं देवि । शास्त्रश्रावसमुद्भवम् ।

पापप्रशमनाख्यानं महापातकनाशनम् ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

माघ, इ स्मृतिः । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) इ माङ्गति नमध्यापठे-

नैवेद्यसिद्धे इदं शुभं वैदेयचारभेदार्थः ।

इति दुर्गादासः ॥

माचिकं, स्त्री, (माचिकाभिः कृतम् । माचिका +

“संज्ञायाम् ॥” ४ । ३ । ११७ । इति ठक् ।)

मधु । इत्यमरः । २ । ६ । १०७ ॥ नीलवर्ण-

मध्यममाचिकाकृततेजवर्णमधु । अथ गुणाः ।

चौद्राजघ्नतरलम् । रूच्यत्वम् । श्लेष्मत्वम् ।

आवाहिरोगे विशेषतः प्रशस्ततरलम् । इति

राजवल्लभः ॥ धातुविशेषः । धातुमाखी इति

हिन्दोभाषा । तद्विविधम् । स्वर्णमाचिकं

रौप्यमाचिकम् । तत्पर्यायः । माचौकम् २

पीतकम् ३ धातुमाचिकम् ४ तापिच्छम् ५

ताप्यकम् ६ ताप्यम् ७ आपीतम् ८ पीत-

माचिकम् ९ आवर्तम् १० मधुधातुः ११ चौद्र-

धातुः १२ माचिकधातुः १३ । इति राज-

निघण्टुः ॥ कदम्बः १४ चक्रनाम १५ अज-

नामकम् १६ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १२० ॥

अथ गुणाः । मधुरत्वम् । तिक्तत्वम् । अम-
लम् । कषयमहतासम्पर्कार्तिभावसावविवा-
पहत्वम् ।

“माचिकं द्विविधं प्रोक्तं हेमाङ्गतारमाचिकम् ।

भित्तवर्णविशेषत्वादसवीर्यादिकं पृथक् ॥

तारपादादिके तारमाचिकश्च प्रशस्यते ।

देहि हेमाङ्गं शक्तं रोगहृद्गणपुष्टिदम् ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥

अपि च ।

“लेखनो माचिको धातुः सुवर्णरजतद्वयः ।

जराजित् पाक्षुरोगघ्नः क्षयकुष्ठज्वरापहः ॥

मधुरोऽम्लः कटुः पाके किञ्चिदुष्णोऽन्तोपमः ॥”

इति कश्चिन्माचिकवृत्तः ॥

(उपधातुविशेषः । यथा, सुखनोधि ।

“माचिकं तुत्यताभे च नीलाङ्गनशिखानकाः ।

रसकश्चेति विज्ञेया एते सप्तोपधातवः ॥”)

माचिककं, स्त्री, (माचिकात् जातम् । जन +

ङ् ।) शिक्ष्यकम् । इति राजनिघण्टुः ॥

माचिकफलः, पुं, (माचिकवत् मधुरं फलमस्य ।)

मधुनालिकैरिकः । इति राजनिघण्टुः ॥

माचिकाश्रयं, स्त्री, (माचिकानामाश्रयः ।

अभिधानात् जीवत्वम् ।) शिक्ष्यकम् । इति

राजनिघण्टुः ॥

माचौकं, स्त्री, (माचिकाभिः कृतमित्यङ् । निपा-

तादौर्धत्वम् ।) मधु । इति राजनिघण्टुः ॥

(धातुविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।

७६ । ३ ।

“माचौकधातुमधुपारदलोहाचूर्ण-

पण्याशिलानतुविहङ्गहस्तानि योऽद्यात् ।

सैकानि विंशतिरहानि जरान्निनोऽपि

सोऽशीतिकोऽपि रमयत्यवलां युवेव ॥”)

माचौकशर्करा, स्त्री, (माचौककृता शर्करा

श्राकपार्थिवादिवत् समासः ।) सिताखण्डः ।

इति राजनिघण्टुः ॥

मागधः, पुं, (मगधस्य तद्वंशस्थापत्यम् । “इज्ज-

मगधकलङ्गसूरमवाद्यम् ॥” ४ । १ । १७० ।

इति । अथ ।) पाणिखनकः । इति महा-

भारतम् । वशक्रमेण महत्त्ववैराजायस्तुति-

कारी । तत्पर्यायः । मधुकः २ वन्द्यः ३ स्तुति-

पाठकः ४ । इत्यमरभरतौ । २ । ८ । ६७ ।

तस्योत्पत्तिर्यथा,—

ततोऽस्य दक्षिणं हस्तं ममन्युस्ते तदा द्विजाः ।

मथ्यमाने च तज्जाभूत् पृथुर्वैश्वः प्रतापवान् ॥

तस्य वै जातमात्रस्य यज्ञं प्रेतामहे शुभे ।

कृतः कृत्वा ननुत्पन्नः सौख्येऽहनि महामते ॥

तस्मिन्नेव महायज्ञे जज्ञे प्राज्ञोऽथ मागधः ।

प्रोक्तौ तदा सुनिवरैस्त्वाभूौ कृतमागधौ ॥

कृत्यतामेव श्रुतिः पृथुर्वैश्वः प्रतापवान् ॥”

कृत्यामिति कृतिरभिधूतिः अभिधूयते कच्छति

सोमोऽस्यामिति कृतिः सोमाभिधूयभूमिस्त-

स्याम् । सौख्येऽहनि तस्मिन्नेव दिने । इति

विष्णुपुराणे १ अंशे ४१ अध्यायस्तुतीका च ॥

(यथा, महाभारते । ११ । ४८ । १२ ।

“वन्द्यो तु जायते वैष्णवागधो वाक्व-

जीवनः ।”)

वर्णसङ्करजातिविशेषः । (यथा, मानवे ।

१० । ११ ।

“क्षत्रियादिप्रकन्यायां कृतो भवति जातिः ।

वैष्णवागधवैदेहौ राजविप्राङ्गनासुतौ ॥”)

स तु क्षत्रियायां वैष्णवाणां । भाट् इति

ख्यातः । मगधेऽपि भवो मागधः कः इत्यमर-

भरतौ । २ । १० । २ । जरासन्धराजः ।

तथा,—

“मागधी न च हन्तव्यो भूयः कर्ता बलीयसम् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धः ॥

मुक्तजीरकः । मगधदेशोद्भवे जि । इति

मेदिनी । मे, ३४ । (यथा, महाभारते ।

६ । ६ । ४६ ।

“अन्याश्च बहुवो राजन्नर्गिर्यास्तथैव च ।

बहिर्गिर्याङ्गमलदा मागधा मालवाज्जटाः ॥”)

मागधादेशी, स्त्री, राधिका । यथा,—

“तासान् मागधादेवौ तन्प्रचामीकरप्रभा ।

वृन्दावनेश्वरौ राधा नाम्ना धात्वर्थकारयान् ॥”

इति पाद्मे पातालखण्डे ६ अध्यायसोकाह्वयम् ॥

मागधी, स्त्री, (मागधे जाता । मगध + अण,

ढीम् ।) यूपिका । पिप्पली । इत्यमरभरतौ-

करौ । धी, ३४ । २ । ४ । ६६ । (यथास्याः

पर्यायः ।

“पिप्पली च पलाशौक्ष्णी वैदेही मागधी-

कणा ।

लघोपकुला मगधी कोलाख्यातित्त सङ्कुला ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

जुटिः । गुजराटी एलाचि इति भाषा । इति

शब्दचन्द्रिका ॥ शर्करा । इति जटाधरः ॥

भाषाविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ यथा च

साहित्यदर्पणे । ६ । १६० ।

“अनोक्ता मागधी भाषा राजान् पुरचारि-

णाम् ॥”

(तद्देशभवे, जि । यथा, महाभारते । १ । ६ । ४१ ।

“अनन्ता खलु मागधीसुपयेमे अन्धतां नाम

तस्यामस्य जज्ञे परीक्षित् ॥)

माघः, पुं, श्रीदत्तकस्तुतिशुश्रूषाजवधमहाकाय

कर्ता । इति तद्ग्रन्थशेषपुष्पिका ॥ खनाम-

ख्यातमहाकायम् । यथा,—

पुष्पेयु जातो नगरेषु काञ्ची

नारीषु रम्भा पुरुषेषु विष्णुः ।

नदीषु गङ्गा रुपतौ च रामः

काथेषु माघः कविकालिदासः ॥”

इति प्राचीनाः ॥

वैशाखादिहादशमासान्तर्गतदशममासः ।

मघायुक्ता पौर्णमासी यत्र मासं सः । तत्-

पर्यायः । तथाः २ । इत्यमरः । ४ । १ । ४ । १५ ॥

स च त्रिविधः । मकरस्यरक्षारक्षशुक्लप्रति-

पदादिदर्शान्तो सुखयाजः १ । जघ्नप्रति-

माघः

प्रातःपौर्णमास्यतो गौतमानः २ । मकरस्य-
रविः खरः १ । इति मलमासतत्त्वोपनिषत्-
सूत्रात् ॥ तत्र जातफलम् ।

“विद्याविनीतः सङ्कुलप्रधानः

सदा सदाचारयुतः प्रवीणः ।

योगासुरतो विषयेष्वस्तो

माघेय मासे मघवानिवेशः ॥”

इति कोशोपदीपः ॥ * ॥

अथ, माघसप्तमी । पाश्चि ।

“सर्गलोके चिरं वाचो वैशा मनसि वर्जते ।
यत्र कापि जले तैस्तु खातयं नृगभास्करे ॥”

नृगो नृगास्त्वनेन मकरः । तत्स्थे भास्करे ।
तत्र सङ्कल्पः । अरुणोदयकाले जले मज्जनं

लत्वा आचम्य उत्तराभिमुखः ॐ तत् सद्ब्रह्म-
कार्यं ब्रह्मसुखमतिजननाद्यादाय श्रीमद्य माघे

मासि अमुकपक्षे अमुकतिथ्यावारस्य मकरस्य-
रविं यावत् प्रत्यहममुकगोत्रोऽमुकदेवशर्मा

सर्गलोके चिरकालवासकामो विष्णुप्रीतिकामो
वा प्रातःज्ञानमहं करिष्ये इति संकल्प्य

गङ्गायतिरिक्तजनमात्रेऽपि ज्ञानं कर्तव्यम् ।
प्रतिदिनसङ्कल्पे तु आरभ्य मकरस्यरविं यावत्

प्रत्यहमिति न वक्तव्यं किन्तु मास्यनन्तरं मकरस्य
रवादिच्छाधिकं वक्तव्यम् । चान्नज्ञानवाक्यन्तु

वैशाखलक्ष्येऽनुसन्धेयम् । तत्र सङ्कल्पं लत्वा
यथोक्तविधिना ज्ञानेति कर्तव्यतां विधाय,—

“ॐ दुःखहारिद्रुणाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।
प्रातःज्ञानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ॥

मकरस्य रवौ माघे गोविन्दायुत माधव ।
ज्ञानेनानेन मे देव । यथोक्तफलदो भव ॥”

इत्युच्चार्य ज्ञायात् । ततो वासुदेव हरिं लक्ष्यं
श्रीधरस्य स्मरन्ततः ॥

“ॐ इवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघज्ञानं महाव्रतम् ॥”

चान्नज्ञाने मकराकाशकाले मकरस्य रवा-
विद्यस्य न पाठः । असमवेताथेत्वात् । तीर्थं तु ।

“माघमासमिमं पुण्यं ज्ञान्यहं देव माधव ।
तीर्थस्थास्य जले निजं प्रसीद भगवन् हर ॥”

इति पठित्वा दुःखहारिद्रुणाशायत्यादिकं
पठितव्यम् । गङ्गायान्तु पञ्चपुराणे ।

“दिने दिने सहस्रान्तु सुवर्णानां विश्राम्यते । ।
तेन दत्तं हि गङ्गायां यो माघे ज्ञात माधव ॥”

मानव इति ज्ञात्तु पाठः । एकदा सङ्कल्पं तु
प्रतिदिनसहस्रसुवर्णदानजन्यफलसमफलप्राप्ति-

कामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा माघमासं यावत्
प्रत्यहं गङ्गायां प्रातःज्ञानमहं करिष्ये । इति

वाक्ये विशेषः । प्रतिदिनसंकल्पे तु सहस्रसुवर्ण-
दानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो विष्णुप्रीति-

कामो वा गङ्गायां प्रातःज्ञानमहं करिष्ये इति
यथोक्तविधिना ज्ञानेति कर्तव्यतां विधाय ।

“ॐ माघमासमिमं पुण्यं ज्ञान्यहं देव माधव ।
तीर्थस्थास्य जले निजं प्रसीद भगवन् हर ॥

दुःखहारिद्रुणाशाय श्रीविष्णोस्तोषणाय च ।

माघः

प्रातःज्ञानं करोम्यद्य माघे पापप्रणाशनम् ॥

मकरस्य रवौ माघे गोविन्दायुत माधव ।
ज्ञानेनानेन मे देव यथोक्तफलदो भव ॥”

इति पठित्वा ज्ञायात् । ततः
वासुदेवं हरिं लक्ष्यं श्रीधरस्य स्मरन्ततः ॥

“इवाकर जगन्नाथ प्रभाकर नमोऽस्तु ते ।
परिपूर्णं कुरुष्वेदं माघज्ञानं महाव्रतम् ॥”

इति पठेत् ॥ * ॥

स्कन्दपुराणम् ।

“सम्प्राप्ते मकरादित्ये पुण्ये पुण्यप्रदे शुभे ।
कर्तव्यो नियमः कश्चिद्ब्रतरूपी नरोत्तमः ॥”

तत्तत्पुण्यकामः श्रीविष्णुप्रीतिकामो वा इति
वाक्ये विशेषः ॥ * ॥ पौष्ठाः पौर्णमास्या ऊर्ध्वं

माघपौर्णमासीपर्यन्तं मदिरातुल्यात्वाभ्रलकं न
भोक्तव्यम् ॥ * ॥ पौष्ठा ऊर्ध्वं माघकृष्णाष्टम्यां

ह्यगमांसिन आह्वं कर्तव्यम् । मांसाभावे
पायसोपकरणेन । तदभावे केष्वपि वा

आह्वं कर्तव्यम् ॥ * ॥ अथ रटनीचतुर्दशी ।
“माघे मास्यसिते पक्षे रटन्यास्यचतुर्दशी ।

तस्यासुदयवेलायां खाता नवेत्तं यमम् ॥”
उदयवेलायां अरुणोदयवेलायाम् ।

“अनकाभ्युदिते काले माघे कृष्णचतुर्दशी ।
सतारयोमकाले तु तस्यां ज्ञानं महाफलम् ॥

ज्ञात्वा सन्तप्यं तु यमान् सर्वपापैः प्रमुच्यते ॥”
अत्र तिथिकृत्वाज्ञौषचान्नादरः । तत्रोभय-

दिने अरुणोदयसतारकाले सृष्टृताम्यनचतुर्दशी-
लाभे पूर्वदिने ज्ञानं यमतर्पणश्च । एकदिन-

मात्रे तस्मात् तद्दिने । माघज्ञानकालाभ्यन्तरे
तादृशचतुर्दशीलाभे माघप्रातःखायिना तन्नेन

द्वयं कार्यम् । तत्र ॐ तत् सद्य माघं मासि
लक्ष्ये पक्षे रटन्यां चतुर्दशीं तिथौ अरुणोदय-

वेलायां अमुकगोत्रः श्रीअमुकदेवशर्मा यमा-
दर्शनकामो गङ्गायां ज्ञानमहं करिष्ये इति

सङ्कल्प्य यथाविधि ज्ञानं प्रागुक्तं चतुर्दश्यम-
तर्पणश्च कुर्यात् ॥

अथ श्रीपञ्चमी ।

‘तत्रोभयदिने पूर्वाह्णे पञ्चमीलाभे पूर्वदिने
लक्ष्योसरस्वत्योः पूजनं युग्मात् । एकदिनप्राप्तं

तद्दिने । एव षड्वर्षं शुक्लपञ्चमीव्रतेऽपि ।
ततश्च ॐ तत् सद्ब्रह्मकार्यं ॐ मदीत्यादि लक्ष्यो-

प्रीतिकामो लक्ष्योपूजनमहं करिष्ये इति
सङ्कल्प्य शालग्रामे जले वा पूजयेत् । ॐ

पाशक्षमालिकाम्बोजशृङ्गभिर्धान्यसौम्ययोः ।
पद्मासनस्थां ध्यायेच्च श्रियं त्रैलोक्यमातरम् ॥

गौरवर्णां सुरूपाम् सर्वलोककारभूषिताम् ॥
रौक्मपद्मशयकरां वरदां दक्षिणीं तु ॥

इत्यनेन ध्यात्वा एतत् पादं ॐ लक्ष्मीं नमः ।
इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् ।

ॐ नमस्ते सर्वदेवानां वरदासि हरिप्रिये । ।
या गतिस्त्वत्पद्मानां सा मे भूयात्स्वर्गद्वेनेनात् ॥

इत्यनेन पुण्याङ्गलिचयेय प्रणमेत् ॥ * ॥ ॐ तत्
सद्ब्रह्मकार्यं श्रीमदीत्यादि सरस्वतीप्रीतिकामः

माघः

सरस्वतीपूजनमहं करिष्ये इति सङ्कल्प्य शाल-
ग्रामे षडादिकाले वा पूजयेत् ।

“ॐ तत् सङ्कल्पकमिन्द्रोर्विभक्ती शुभकान्तिः
कुचभरणमिताङ्गी सन्निधया चित्तार्ज ।

निजकरकमलोदयेखनीपुस्तकश्रीः
सकलविभवसिद्धेऽपातु वाग्देवता नः ॥”

इति ध्यात्वावाक्य एतत् पादं ॐ सरस्वत्यै नमः ।
इत्यादिना नैवेद्यान्तेन पूजयेत् । ततः

“ॐ भद्रकाक्ष्ये नमो निजं सरस्वत्यै नमो नमः ।
वेदवेदाङ्गवेदान्तविद्याख्यानेभ्य एव च स्वाहा ॥”

इति ब्रह्मपुराणीयेन पुण्याङ्गलिना निः पूजयेत् ।
मत्स्यसूक्ते । सरस्वतीं संपूज्य ।

“ॐ यथा न देवो भगवान् ब्रह्मा लोकपिता-
महः ।

त्वां परिचक्ष्य सन्निहते तथा भव वरप्रदा ॥
वेदाः शास्त्राणि सर्वाणि वृक्षग्रीवादिक्व यत् ।

न विहीनं त्वया देव । तथा मे सन्तु सिद्धयः ॥
लक्ष्मीर्मैधा धरा पुष्टिर्गौरी तुष्टिः प्रभा दृष्टिः ।

एताभिः पाहि तन्मुभिरष्टाभिर्मो सरस्वति । ॥”
इति मत्स्यपुराणीयैः प्रार्थ्य प्रणमेत् ॥ * ॥

“बन्धुग्रीवश्च शोकश्च सरस्वत्यै न दापयेत् ।
आचारान् पुस्तकश्च पूजयेत् । ॐ मत्स्याधाराय

नमः । इति मत्स्याधारं पूजयेत् । ॐ लेख्ये
नमः । इति लेखनीं पूजयेत् ॥ * ॥

अथ माघसप्तमी ।

तत्रोभयदिने अरुणोदयकाले सप्तमीलाभे पूर्व
दिने एकदिने तस्मात् तद्दिने । अरुणोदयकाले

सामान्यजले ॐ अदीत्यादि सूर्यग्रहस्यकालीन-
गङ्गाज्ञानजन्यफलसमफलप्राप्तिकाम आशुरा-

रोग्यसम्यत्कामो वारुणोदयवेलायां ज्ञानमहं
करिष्ये । इति सङ्कल्प्य यथाविधि ज्ञानेति

कर्तव्यतां विधाय सप्तवदरपत्राणि सप्तार्क-
पत्राणि च शिरसि निधाय ।

“ॐ यद्व्यञ्जकज्ञानं पापं मया सप्तसु जन्मसु ।
तत्त्वं शोकश्च शोकश्च माकरो हन्तु सप्तमी ॥”

इत्युच्चार्य ज्ञायात् । ततो यथाकालं सप्त-
वदरोफलार्कपत्रशालितिलदूर्वाक्षतचन्दनयुक्त

जलमादाय श्रीमदीत्यादि आशुरारोग्यसम्यत्-
कामः श्रीसूर्यायार्थमहं हरे । इति सङ्कल्प्य

‘ॐ नमो विवस्वते ब्रह्मन् भास्वते विष्णुं तृजसे
जगतसर्वित्रे शुचये सर्वत्र कर्मदायिने ॥’

इत्यनन्तरम् ।
“ॐ जननीं सर्वभूतानां सप्तमी सप्तसप्तिके ।

सप्तशान्तिके देवि । नमस्ते रविमण्डले ॥”
इति पठित्वा इदमर्घ्यं श्रीसूर्याय नम इत्यर्घ्यं

दत्त्वा ।
“ॐ सप्तसप्तवह प्रीत सप्तलोकप्रदीपन ।

सप्तस्थां हि नमस्तुभ्यं नमोऽनन्ताय वेधसे ॥
इत्यनेन प्रणमेत् । मुद्गेनापि ज्ञानं तूष्णीं विधा-

नात् ज्ञानमहं विना अर्घ्यप्रणाममन्त्राः पाठ्याः
पौराणिकत्वात् । गङ्गायान्तु बहुशतसंख्येयहृद्य-
कालीनगङ्गाज्ञानजन्यफलसमफलप्राप्तिकामो

माघः

मङ्गायां ज्ञानमहं करिष्ये इति. वाक्यं विशेषः ।
अत्रार्थदानमहं एतत् ज्ञानादेव माघप्रातः-
ज्ञानं तन्मेव विधत्ते ॥ * ॥

अथ विधानसप्तमीव्रतम् ।

प्रथमतो ब्राह्मणान् स्तुतिवाच्यं ॐ स्वयं. सोम
इत्यादि पठित्वा तान्नादिपार्श्वे कुशतिजलजला-
न्वाहाय ॐ तत् सद्युक्तार्थं शोमस्य माघे
भास्वि शुक्ले पक्षे सप्तम्यान्तिथावारभ्य प्रति-
मावीयशुक्लसप्तम्यां पौषसप्तमीं यावत् आरो-
ग्यसम्पत्कामोऽभीष्टतत्तुल्यकामो वा अर्का-
यादीतरभोजनविच्छेदविधानेन सप्तमीव्रत-
महं करिष्ये इति सङ्कल्प्य संयमपारणसहितं
तत्तन्मासि तत्तन्नियमं कुर्यात् । तत्र माघे
अर्काग्रमासं सुज्जीत । फालगुने अन्नरीच-
गृहीतं कपिलाविद्युद्यवमात्रप्रमाणं तदभावे
अन्वगोमयमपीति । चैत्रे मरीचमेकम् ।
वैशाखे किष्किणम् । ज्येष्ठे अपक्वकद्ली-
फलमध्यकथामात्रम् । आषाढे सख्यायङ्गुल-
समये यवप्रमाणं कुशम् । श्रावणे नक्तं
काले अक्षयविष्यौदनम् । भाद्रे शुद्धोपवासः ।
आश्विने पञ्चमार्हयामे मयराक्षप्रमाणं हवि-
र्यान्नम् । कार्तिके अर्धप्रहतिमात्रं कपिला-
चीरं तदभावे चौरान्तरम् । मार्गशीर्षे प्राङ्-
मुखो वायुग्रन्थः । पौषे स्वल्पं व्रतम् । तद्ग-
नारक्ष ।

“ब्राह्मणान् भक्षयेत् भक्ता गुह्यचौरनिरामिषैः ।
विप्राय दक्षिणा देया विभवस्यानुरूपतः ॥
अष्टव्यां पारणं कुर्यात् कङ्कणरहितेन च ।
सुह्रमावतिलादीनि व्रतक्षेपे विवर्णयेत् ॥
यकसिद्धं भक्ष्यसुकर्मकैतन्नानुसारतः ॥”
चान्द्रमासविशेषोक्तं स्वत् अनन्तादिब्रतवन्-
मलमासतरे तत् कर्तव्यम् ॥ * ॥

अथारोग्यसप्तमी ।

तत्र पूर्ववत् सप्तम्यान्तिथावारभ्य ऐहिकारोग्य
धनधान्यपारणौकिकशुभस्थानप्राप्तिकामः संव-
त्सरं यावत् आरोग्यसप्तमीव्रतमहं करिष्ये
इति सङ्कल्प्य प्रतिमासशुक्लसप्तम्यां शालग्रामे
चटादिखण्डे वा पुजयेत् । रक्ताम्बुजामन-
मिति ध्यात्वा एतत् पाद्यं ॐ स्वयं नम
इत्यादिभिः संपूज्य ।

“आदित्य भास्कर रवे भानो स्वयं दिवाकर ।
प्रभाकर नमस्तेस्तु रोगादस्मान् प्रमोचय ॥”
इति त्रिःपुजयेत् । एवं संवत्सरे पूर्वे दक्षिणां
दद्यात् । ब्राह्मणां भोजयेत् । विशेषमासाशु-
द्देशादमावास्याव्रतवन् मलमासेऽपि कर्तव्यम् ॥

अथ भीष्माष्टमी ।

अष्टम्यां ब्राह्मणः पितृतर्पणं कृत्वा
“ॐ वैशाखपक्षगोत्राय साङ्गतिप्रवराय च ।
अपुत्राय दद्यात्तत् सलिलं भीष्मवर्त्मने ॥”
इति पितृवत् भीष्मं तर्पयेत् ॥ ततः कृता-
ञ्जलिः ।

“भीष्मः शान्तनवो वीरः सखबाही जितेन्द्रियः ।

माघव

आभिरहिरवाभोतु पुत्रपौत्रोत्पत्ता क्रियाम् ॥”
इत्यनेन प्रायेयेत् । अत्रियादिभिः पितृतर्पणात्
पूर्वं एतत् कर्तव्यम् ॥ * ॥ भैष्यमेकादश्या-
स्तुपोष्य द्वादश्यां तिजोर्जनमावश्यकं कर्त-
व्यम् । ज्ञानतर्पणमहादानभोजनादि यथा-
ज्ञानं कुर्यात् ॥ * ॥ माघपौर्णमास्यां युगाद्या-
स्तेन पार्वणविधिना आहुं कर्तव्यम् । अनन्त-
फलकामनया ज्ञानदानश्च कर्तव्यम् ।
तस्यां दानप्रमाणानु तिथितत्वेऽनुसन्धेयम् ॥

इति ज्ञानतत्त्वम् ॥ * ॥

अथ माघज्ञानफलम् ।

“व्रतदानेक्षपोभिश्च न तथा प्रीयते हरिः ।
माघमन्त्रमात्रेण यथा प्रीयति केशवः ॥
न समं विद्यते किञ्चित् तेनः सौरेण तेन वा ।
तद्वत् ज्ञानेन माघस्य न समाः क्रतुजाः ॥

क्रियाः ॥

प्रीतये वासुदेवस्य सर्वपापाहितुक्तये ।
माघज्ञानं प्रकुर्वीत स्वर्गलाभाय मानवः ॥
किं रक्षितेन देवेन सुपुत्रेण वलीयसा ।
अधुवेणाशु देवेन माघज्ञानं विना भवेत् ॥
मकरस्थे रवौ यो हि न ज्ञातुमुदिते रवौ ।
कथं पापैः प्रसृज्येत कथं स जिदिवं ज्ञेत् ॥
ब्रह्महा विसहारी च सुरापो गुरुतल्पगः ।
माघज्ञायी विपापः स्थातस्तत्सर्गो च पञ्चमः ॥
उपपातकानि सर्वान् पातकानि महानि च ।
भस्मीभवन्ति सर्वानि माघज्ञाविनि मानवे ॥
पावका इव दीपन्ते माघज्ञाता नरोत्तमाः ।
वितुक्ताः सर्वपापेभ्यो मेघेभ्य इव चन्द्रमाः ॥
आर्द्रं शुक्लं लघुं स्थूलं वाङ्मनःकर्मभिः कृतम् ।
माघज्ञानं दहेत् सर्वं पावकः समिधौ यथा ॥
प्रामादिकश्च यत् पापं ज्ञानाज्ञानजनितं यत् ।
ज्ञानमात्रेण तदग्नये मकरस्थे दिवाकरे ॥
निष्पापास्त्रिदिवं यान्ति पापिष्ठा यान्ति शुद्ध-
ताम् ॥

सन्देशोऽत्र न कर्तव्यो माघज्ञाने नराधिप ॥
सर्वेऽधिकारिणो ह्यत्र विष्णुभक्तौ यथा वृष ॥
सर्वेषां स्वर्गदे माघः सर्वेषां पापनाशनः ॥
एतदेव परो मन्त्रो ह्येतदेव परं तपः ।
प्रायश्चित्तं परश्चैव माघज्ञानमनुत्तमम् ॥
वृथां जन्मान्तराभ्यासात् माघज्ञानमतिर्भवेत् ।
अध्यात्मज्ञानकौशल्यं जन्माभ्यासाद्यथा वृष ॥
संसारकर्हमात्रेण प्रचलनविशारदम् ।
पावकं पावनानाञ्च माघज्ञानं परत्तमम् ॥
ज्ञाता माघे च ये राजन् । सर्वकामफलप्रदे ।
ते ताञ्च सुज्जते लोकाञ्च स्वर्ग्यग्रहोपमान् ॥”

इति श्रीपद्मपुराणे उत्तरखण्डे ४ अध्यायः ॥

माघवती, ज्यौ, (मघवान् देवताऽस्याः यदा
मघवन इयमिति । मघवत् + अण् । “मघवा
बहुलम् ॥” ६ । ४ । १२८ । इति आदेशः ।
डीप् ।) पूर्वदिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥
माघवनं, ज्यौ, इन्द्रसम्बन्धि वस्तु । मघवत इद-
मित्यर्थं अष्टम्येन निष्पन्नम् । इति सुभवेध-

माघोनी

आकरवम् ॥ (मघवन् + अण् । “मघवा बहु-
लम् ॥” ६ । ४ । १२८ । इति विकल्पात्-
आदेशः । चि, यथा, माघे । ६ । २५ ।

“वस्तुधाननिःकृतमिवाहिपतेः

पटलं प्रणामविषयसहस्रवचाम् ।

स्फुरदंशुजालमथ शीतवचः

कज्जुभं समस्तुरत माघवनीम् ॥”)

माघी, ज्यौ, (मघवा युक्तः कालः अस्यां इति ।
मघा + “नचञ्चि युक्तः कालः ।” ४ । २ । ३ ।
इत्यङ् डीप् ।) मघायुक्ता पौर्णमासी । यथा,
“पुण्ययुक्ता पौर्णमासी पौषी मासे तु यत्र सा ।
नाम्ना च पौषो माघाद्यास्त्रैवेकादशापरैः ॥”
इत्यमरः । १ । ४ । १३ । माघी पूर्वमा ।
यथा, अथोधाकाळे भरतप्रपद्ये ।

“आवाढी कार्तिकी माघी तिथयः पुण्य-

सम्भवाः ।

अप्रदानवनी यान्ति यस्यार्थोऽनुमती गतः ॥”

विष्णुधर्मोत्तरे ।

“पौर्णमासी तथा माघी आवली च नरो-

त्तमः ।

प्रौढपद्यामतीतायां तथा लक्ष्मा चयोदशौ ।

एतास्तु आह्वकालान् वै निव्यानाह प्रजा-

पतिः ॥”

सा च कलियुगाद्या । यथा,—

“अथ भाद्रपदे लक्ष्मि चयोदश्यान्तु द्वापरम् ।

माघे च पौर्णमास्यां वै चोरं कलियुगं

सृजतम् ॥”

अस्यां कर्मयोगेनन्तफलं यथा, मातृस्थे ।

“श्रुतमिन्द्रचये पुण्यं सङ्कल्प्य दिनचये ।

विषुवे श्रुतसाहस्रमा का मा वैज्यनन्तकम् ॥”

आ का मा वैषु आवाढीकार्तिकीमाघीवैशा-

खीयु । इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥ माघां मघा-

योगाभावे सिद्धस्य गुरावकालप्रतिप्रसवो यथा,

प्रातातपः ।

“माघां यदि मघा नास्ति सिद्धे गुरवरकार-
णम् ॥”

राजमार्गश्च इति ।

“गुरौ हरिश्च न विवाहमाहु-

र्हादीतगर्गप्रसूता सुनौन्नाः ।

यदा न माघी मघवयुता स्यान्-

तदा च कन्योदहनं वर्तते ॥”

इत्यत्र माघां मघायोगाभावेऽपि श्रुतिविधादि-
मघास्थेऽपि गुरौ भवति विवाहस्तु गुरोर्मघा-
परित्यागादेव । इति मलमासतत्त्वम् ॥

माघोनी, ज्यौ, (मघवान् देवताऽस्याः । मघोन

इयमिति वा । इति मघवन् + अण् डीप् ।)

पूर्वा दिक् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (इन्द्रसम्ब-
न्धिनि, चि । यथा, ऋग्वेदे । १० । ६६ । २ ।

“मरुद्गम्ये वृजने मन्त्र धीमहि

माघोने यज्ञं जनयन्त सूरयः ॥”

“माघोने मघवत इन्द्रस्य सम्बन्धिनि मघवन् ॥”

इति तन्नाथे सायनः ।)

माठरः

माथं, ज्ञी, (माथे जातमिति । माथ + "तत्र जातः । ४ । ३ । २५ । इति यत् ।) कुन्दपुष्पम् । इत्यमरः । २ । ४ । ३३ ॥

माङ्गल्यं, जि, (मङ्गलाय हितमिति । मङ्गल + अच् ।) मङ्गलाय हितम् । यथा, राजमार्गच्छे । "माङ्गल्येषु विवाहेषु कन्यासंवरणेषु च । दश मासाः प्रशस्यन्ते चैत्रपौषविवर्णिताः ।" इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥

अपि च । भीमपराक्रमे ।

"अधिमार्गे दिनपाते धनुर्वि रवौ भानुलङ्घिते मासि ।

चक्रिणि सुप्ते कुर्वन्नाम माङ्गलं विवाहश्च ॥" इति मलमासतत्त्वम् ॥

(मङ्गलस्य भावः । "मङ्गलैरलम् ।" उणा० ५ । ७० । इत्यस्य वृत्तौ "भावे अणि माङ्गल्यम् ।" इत्युज्ज्वलदत्तः ।)

माङ्गल्याह्वां, ज्ञी, (माङ्गल्यस्य अह्वां ।) जाय-माया जाता । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचः, पुं, (मा अचतीति । अनुच + कः ।) पत्न्याः । इति शब्दरत्नावली ॥

माचलः, पुं, (मा चलति भोगमदत्वाचरेणैव स्थानं न तुचतीति । चल + अच् ।) यज्ञः । रोगः । (मा चलति स्वच्छन्दं न प्रसरतीति । चल + अच् ।) । वन्दी । चौरः । इति शब्द-रत्नावली ॥ मेदिनी यज्ञस्थाने ग्राह इति पाठः ॥

माचिका, ज्ञी, (मा अचति चतादिकं त्वक्ता न गच्छतीति । अनुच + कः । ततः कन् । टाप् । अत इत्वम् ।) मचिका । इति त्रिकाण्ड-शेषः ॥ अम्लता । इति राजनिर्घण्टः ॥

माचिरं, अ (मा चिरम् ।) शीघ्रम् । यथा, — "अथाब्रवीत्तदा मत्स्यस्त्रातृधीन् प्रहसन् शनैः । अस्मिन् हिमवतः शङ्के नावं वप्रीत मारिचम् ॥" इति वनपर्वणि मात्स्योपाख्यानम् ॥

माचोपपन्नं, ज्ञी, सुरपर्वणम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माजलः, पुं, (मा जलमिदमभिप्रायोऽस्य । वर्णज-वारिण्योऽस्य पक्षयोर्भारजङ्गलात् तथात्वम् ।) चासपक्षी । यथा, शब्दचक्रिकायाम् ।

"माजलचासकः कुजो विहारो बिन्दुरेखकः ।" माज्जिष्ठं, ज्ञी, (मज्जिष्ठया रक्तम् । "तेन रक्तं रागात् ।" ४ । २ । ४ । इत्यम् ।) लोहितवर्णः । (यथा, ढङ्गत्वं हितायाम् । ३० । १२० ।

"कक्षावधुक्पिनाविचित्रमाज्जिष्ठहरितश्रव-जाभाः ।" तद्वति, जि । इति हेमचन्द्रः ॥

माटाज्जकः, पुं, (माटाज्ज अज्जः । ततः कन् ।) वृक्षभेदः । यथा, —

"वस्सङ्गी कर्कटीज्जावः सेटुमाटाज्जकौ समौ ।" इति भूरिप्रयोगः ॥

माठरः, पुं, मुख्यपार्श्वपरिवर्तिविशेषः । यथा, —

"माठरः पिङ्गलो दक्षश्चांशोः पारि-पार्श्विकाः ।" इत्यमरः । १ । ३ । ३१ ॥

मायकः

मडति निवसति मुख्यमौषे माठरः मठ वास-मर्हयोः नास्तीति अरब्धं मठरस्यापत्तं माठर इति खामी ॥ पिङ्गलवर्णत्वात् पिङ्गलः । दक्ष-कारित्वाद्दक्षः । इति खामी ॥ परितः पार्श्वे वर्तन्ते पारिपार्श्विकाः द्वे कादिति णिकः । मुख्यः कारयित्वाह्वेयानां वरं दास्यतीति धिया इन्द्रादयोऽष्टादशनामानरेण प्रच्छन्ना अस्य पार्श्वेषु स्थिताः । अत्र प्राधान्यात्तयो रभिहिताः । अत्र माठरनामा यमः । पिङ्गल-नामा वह्निः । दक्षनामा शक्रः । तथाचागमः । "तत्र शक्रो वामपार्श्वे दक्षाख्यो दक्षनायकः । वह्निसु दक्षिणे पार्श्वे पिङ्गलो नामतश्च सः ॥ यमोऽपि दक्षिणे पार्श्वे स्थातो माठरसंज्ञकः ।" एवमपरे हरगुहादयः कुल्माषपत्त्यादिमंशकाः पूर्वद्वारादिषु स्थिताः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ आसः । इति मेदिनी । रे, २०३ ॥ विप्रः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५१० ॥ शौलिकः । इति सिद्धान्तकौमुद्यासुयादिदृष्टिः ॥

माङ्कः, पुं, वृक्षविशेषः । माडवेनौ इति कोकये प्रसिद्धः । तत्पण्यायः । माङ्गाहमः २ दीर्घः ३ ध्वजवृक्षः ४ वितानकः ५ मयूहमः ६ । अस्य गुणाः । मोहकारित्वम् । अमहरत्वम् । श्लेष्म-कारकत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

माङ्कवः, पुं, वर्णसङ्करजातिविशेषः । यथा, —

"लेटकीवरकन्यायां जनयामास यस्मिन् ।

माङ्कं मलं माङ्कवश्च भङ्गं कालश्च कन्दरम् ॥" इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे १० अध्यायः ॥

पुस्तकान्तरे माङ्कस्थाने मातर इति पाठः । कन्दरस्थाने कलन्दर इति पाठः ॥

माङ्कुः, पुं, (मङ्कुक्वादनं शिल्पमस्येति । "मङ्कुक्कभर्भरादण्यतरस्याम् ।" ४ । ४ । ५६ । इति अण् ।) माङ्कुक्कः । मङ्कुक्वादकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

माटिः, ज्ञी, (माहतीति । माह + "अन्धेभ्यो-रपि ङङ्गन्ते ।" उणा० ४ । १०५ । इति क्तिन् ।) देशभेदः । पञ्चशिखा । इति रत्नकोषः ॥ दन्-भेदः । इति कैचिन् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

पञ्चभङ्गम् । दैवप्रकाशनम् । इति मेदिनी । टि, २ । शब्दरत्नावली च । माटिर्दैन्यं पञ्चशिखायां सङ्गृह्यते जङ्गे । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६० ॥

माटि, ज्ञी, (माटि + लटिकारादिति डीष ।) दन्तशिखा । इति शब्दरत्नावली ॥

माणकं, ज्ञी, (मीयते पूज्यते परिमीयते वेति । मान मा वा + ञच् । स्वार्थे कन् । निपातनास्य त्वम् ।) कन्दविशेषः । मायकस्य इति भाषा ।

अस्य गुणाः । खादत्वम् । शीतत्वम् । गुणत्वम् । शोथहरत्वम् । कटुत्वम् । इति राजवल्लभः ॥

यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४६ अध्याये । "मायकं म्वाडु शीतञ्च गुरु चापि प्रकी-र्णितम् ॥")

मायकः, पुं, (मान् + ञच् । ततः कन् निपातना-स्यत्वम् ।) खनामखानद्वयः । मायकस्युगाह

मायिक्यं

इति भाषा । तत्पण्यायः । खानपण्यः २ इति रत्नमाला ॥ मायः ३ ढङ्गच्छदः ४ ढङ्गपत्रः ५ । इति कैचिन् । (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने ४७ अध्याये । "खलमूरुमायकप्रभृतयः ॥")

मायवः, पुं, (मनोरपत्वं पुमान् । मनु + अपत्य-विवक्षायां अच् ।

"अपत्ये कुतुसिते ऋद्धि मनोरौतुसर्गिकः खलः । नकारस्य च ऋद्धन्वस्तेन सिद्धति मायवः ॥" ४ । १ । १६१ । इत्यत्र काशिकास्त्रवृत्तिः ।)

मनुष्यः । बालकः । इति शब्दरत्नावली ॥ षोडशयष्टिकहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३०४ । ४ ॥

मायवकः, पुं, (अख्यो मानवः । "अल्पे ।" ५ । ३ । ८५ । इति कन् ।) बालकः । स च षोडश-वर्धपर्यन्तप्रथमवयस्कः ॥ (यथा, श्रीभागवते । ८ । १६ । ३२ ।

"एव ते स्थानमेच्छ्यं श्रियं तेजोयशः श्रुतम् । दास्यत्याच्छिद्य शक्राय मायामायवको हरिः ॥")

मायवको बालः स इव ।) हारभेदः । स तु विंशतिवयस्कः । विंशत्तरहार इति भाषा । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । १०६ ॥ (ढङ्गत्वं हिता-मने तु षोडशयष्टिको हारः । यथा, तज्जैव । ८ । ३३ ।

"हान्निशता गुच्छो विंशत्या कीर्तितोऽहं-गुच्छाख्यः ।

षोडशभिर्माणवको द्वादशभिर्माहं मायवकः ॥") कुपुषः । इति मेदिनी । कै, २०६ ॥ वटुः । इति हेमचन्द्रः ॥

मायवीर्यं, जि, मायवसम्बन्धि । मायवस्येदमित्यर्थे शीतप्रत्ययेन निष्पन्नम् । (मायवाय हितं । "मायवचरकाभ्यां खन् ।" ५ । १ । ११ । इति मायव + खन् ।)

मायव्यं, ज्ञी, शिशुसम्बन्धः । इत्यमरः । ३ । २ । ४१ ॥

मायवानां सम्बन्धो मायव्यं विकारसंज्ञेति व्यासः । मायवो बालः ऋद्धन्वमध्यः दन्त्यमध्य इत्येके । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (मायवानां सम्बन्धः । "मायवमायववाङ्वाद यन् ।" ४ । २ । ४२ । इति यन् ।)

मायिका, ज्ञी, (मायक + टाप् अकारस्तुत्वम् ।) अष्टपलपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥

मायिक्यं, ज्ञी, (मज्जिप्रकारः । मज्जि + खलादिभ्यः प्रकारवचने कन् ।" ५ । ४ । ३ । इति प्रश-खायां कन् । ततो मज्जिकमेवेति । मज्जिक् + "चातुर्वर्णादीनामुपसंख्यानम् ।" ५ । १ । १२४ । इति वार्तिकवत्त्वान् अच् ।) रत्नविशेषः ।

मायिक इति भाषा । तत्पण्यायः । शोथ-रत्नम् २ रत्नराट् ३ रत्नरत्नम् ४ शङ्करौ ५ रत्नमायिक्यम् ६ तद्वयम् ७ रत्ननामकम् ८ रागयुक्तं पद्मरागः १० रत्नम् ११ शोथो-पलः १२ सौमन्यिकम् १३ लोहितकम् १४ कुम्बविन्दम् १५ । अस्य गुणाः । मधुरत्वम् ।

मायिक्यं

क्षिप्तत्वम् । वातपित्तनाशित्वम् । रक्तप्रयोगे प्रधानत्वम् । परं रसायनकारित्वम् । तस्य लक्षणं यथा,—

“क्षिप्तं गुह्यमायुतं दीप्तं सख्यं समाङ्गम्
सुरङ्गदम् ॥”

इति ज्ञानमायिक्यं कल्याणं धारणात् कुरुते । तस्य दोषो यथा,—

“द्विष्टायमभ्यपिहितं कर्कशं शार्करिणं
भिक्षं धूम्रम् ।
विरूपं रागविमलं लघुमायिक्यं न धारये-
द्भोमान् ॥”

तस्य चतुर्विधा जातिर्यथा ।
“तद्वत् यदि पद्मरागमय तत्पीतातिरक्तं द्विधा ।
जानीयात् कुरुविन्दं यद्वयं स्यादेव सौम-
न्यिकम् ।
तन्नीलं यदि नीलगन्धकमिति ज्ञेयं चतुर्धा बुधैः
मायिक्यं कवचध्वजैर्यविकलं रागीय ज्ञायं
जगुः ॥
इति राजनिर्घण्टः ॥ १० ॥

मनागरे तस्य दोषा यथा,—

“मायिक्यस्य समाख्याता अष्टौ दोषास्तुनीश्वरैः
द्विष्टाय च द्विरूपं सम्भेदः कर्करजसा ।
अशीभनं कोकिलञ्च जलं धूम्राभिधम् वै ।
गुणाश्चत्वार आख्याताभ्यामाः बोद्धव्यं
कीर्तिताः ॥”

ह्यायास्तु पूर्वोक्ता एव तास्तु पद्मरागश्चन्द्रे
दृष्टव्याः ।

“ह्यायादितयसम्बन्धाद्विष्टायं बन्धुनाशनम् ।
द्विरूपं द्विपदं तेन मायिक्येन पराभवः ॥
सम्भेदो भिन्नमित्युक्तं शृङ्खलातविधायकम् ।
कर्करं कर्करायुक्तं पशुबन्धुविनाशकम् ॥
दुग्धेनैव समालिप्तमवनीपुटमुच्यते ।
अशीभनं समुद्दिष्टं मायिक्यं बहुदुःखकम् ॥
मधुबिन्दुसमच्छाद्यं कोकिलं परिकीर्तितम् ।
आयुर्लक्ष्मीयशो हन्ति सदोषं तत्र धारयेत् ॥
रागहीनं जलं प्रोक्तं धनधान्यापवादकम् ।
धूम्रं धूमसमाकारं वेद्यतं भयभावहेतुम् ॥”

तथा ।
“शोभाद्वितयवन्तो ये मलयः क्षतिकारकाः ।
उभयत्र पदं येषां तेन च स्यात् पराभवः ।
भिन्नं युद्धं नृपैः स्यात् कर्करन्धननाशकम् ।
दुग्धेनैव समालिप्तः पुटके यस्तु सम्भवति ॥
दुःखकम् च समाख्यातो न हृष्टे रञ्जनीयकः ।
मधुबिन्दुसमा शोभा कोकिलानां प्रकीर्तिता ।
तथा च बहुभेदाः स्युर्न ते धार्या, कदाचन ॥”

अथ गुणाः ।
“गुरुत्वं क्षिप्तता चैव वैमल्यमतिरक्तता ।”
तथा च ।
“वर्णाधिकं गुरुत्वञ्च क्षिप्तता च तथाच्छता ।
अर्चिष्मता महता च मणोर्ना गुह्यसंयुतः ॥”
फलम् ।

“ये कर्कराग्निप्रमथोरपदिग्वाः

मायिक्यं

प्रभाविमुक्ताः पदवा विवर्णाः ।

न ते प्रशस्ता मन्त्रयो भवन्ति

समासतो जातिगुणैः समस्तैः ॥

दोषोपप्लव्यं मन्त्रिमप्रबोधाद्

विभर्ति यः कश्चन कश्चिदेकम् ।

तं बन्धुदुःखामयबन्धुवित-

नाशादयो दोषगणा भजन्ते ॥

सपन्नमध्यपि क्षताधिवासं

प्रमाददृष्टावपि वर्तमानम् ।

न पद्मरागस्य महागुणस्य

भर्तारमापत् वस्तुपेति काचित् ॥

दोषोपसर्गप्रभवाच्च ये ते

नोपद्रवास्तं समभिद्वजन्ति ।

गुणैः समस्तैः सकलैरुपेतं

यः पद्मरागं प्रयतो विभर्ति ॥

यालार्ककरसंश्रयान् यः शिखां लोहितार्क
वमेत् ॥

रङ्गयेदाश्रमं वापि स महागुण उच्यते ॥

दुग्धे शतगुणैः क्षितो रङ्गयेदयः समन्ततः ।

वमेच्छिखां लोहितां वा पद्मरागः स उत्तमः ॥

अश्वकारं महाघोरं यो न्यस्तः सन् महामणिः ।

प्रकाशयति स्रग्भयः स श्रेष्ठः पद्मरागकः ॥

पद्मकोषे तु यो न्यस्तो विकाशयति तत्तुच्छात् ।

पद्मरागवरो ज्ञेयः देवानामपि दुर्लभः ॥

सर्वैरिष्टप्रशमनाः सर्वसम्यक्तदायकाः ।

चत्वारस्तु मयोद्दिष्टा गुणिनश्च यथोत्तरम् ॥

यो मणिर्हृत्प्रयतं दूराच्छलदमिसमच्छविः ।

वशकान्तिः स विज्ञेयः सर्वसम्यक्तदायकः ॥

पञ्चसप्तनवविंशतिरागः

सम्पृष्टोऽपि सकलः खलु वर्यः ।

वर्जयद्भूमिं वा करजालं

उत्तरोत्तरमहागुण्यनस्ते ॥

नीलीरवं दुग्धरवं जलं वा

ये रङ्गयन्ति द्विशतप्रमाणम् ।

ते ते यथापूर्वमिति प्रशस्ताः

सौभाग्यसम्यक्तविधानदायकाः ॥

गुह्याफलप्रमाणस्तु दशसप्तत्रिगुह्यकान् ।

पद्मरागस्तुल्ययति यथापूर्वं महागुणः ॥

क्रोडकोणफलकारो द्वादशष्टाब्धगुह्यकान् ।

पद्मरागस्तुल्ययति यथापूर्वं महागुणः ॥

वदरोफलतुल्यो यः खरद्विस्तृतासकः ।

तथा धान्रोफलजंशतुर्विंशतिद्विष्टासकः ॥

तथा च फलतुल्यो यो वज्रिपक्षैकमासकः ।

ताम्बूलफलमानो यश्चतुष्टिद्विकतोऽसकः ।

विम्बोफलसमाकारो वसुवङ्कदशतोऽसकः ॥

अतः परं प्रमाणेन मानेन च न लभ्यते ।

यदि लभ्येत पुण्येन तदा सिद्धिमवाप्नुयात् ॥

कंचिच्चारुतराः सन्ति जात्यानां प्रतिरूपकाः ।

विजातयः प्रयत्नेन सिद्धास्ता मल्यमाहरन्तु ॥

काङ्कलकाः चिह्नलक्ष्योत्पत्तिसुक्तमानीयाः ।

श्रीपर्यङ्काच्च सदृशा विजातयः पद्मरागाणाम् ॥

तुषोपसङ्गाद्वजनाभिधानं

मायिक्यं

मणिः स्वभावादिपि तुल्यस्तुल्यः ।

काव्यान्तया चिह्नलक्ष्योत्पत्तिसुक्तमानीयाः ।

श्रीपर्यङ्कं दीप्तिविराजतिता-

द्विजातिनिष्ठाभयमेव एवः ॥ ११ ॥

तथा च ।

“क्षेत्रप्रदेहो नृपता लघुत्वं

विजातिनिष्ठां खलु सार्वजन्यम् ।

यः ज्ञामिकां पुष्पति पद्मरागो

यो वा तुषाणामिव पृथ्वीमध्यः ॥

क्षेत्रप्रदेहो न च यो विभाति

यो वा प्रमृश्यः प्रजहाति दीप्तिम् ।

आक्रान्तवर्णा च तथा कुलिश्या

यः काजिकां पार्श्वगतां विभर्ति ॥

संप्राप्य तत्क्षेत्रेऽपि कथं खड्गं

विभर्ति यः सर्वगुणानतीव ।

तुल्यप्रमाणस्य च तुल्यजाते-

र्यो वा गुरुत्वेन भवेत्तुल्यः ।

प्राप्यापि नानाकरदेशजातं

ज्ञात्वा बुधो जातिगुण्येन लक्षेत् ॥

अत्राप्युपपत्तिं सन्देहे शिखायां परिचर्चयेत् ।

दृष्ट्वा योऽन्यन्तशोभावान् परिमाणं न मुच्यते ॥

स ज्ञेयः शुद्धजातिस्तु ज्ञेयाश्चाप्ये विजातयः ।

खजातकं संमुखेन विनिखेडा परस्परम् ॥

वक्ष्यं वा कुरुविन्दं वा विमुष्यान्मोहकं न चेत ।

न शक्यं लेखनं कर्तुं पद्मरागेन्द्रनीलयोः ॥

गुणोपपन्नेन सहावबन्धो

मणिल्लज्जात्यो विगुण्येन जातः ।

सुखं न कुर्यादपि कौस्तुभेन

विद्वान् विजातिं न भ्रष्टाद्बुधस्तम् ॥

चण्डाल एकोऽपि तथाभिजातान्

समेव दूरानपहन्ति यज्ञात् ।

तथा मणौ भूरगुणोपपन्नान्

शक्तोऽतिविद्रावयितुं विजातः ॥” ॥ ११ ॥

अथ मल्यम् ।

“वालाकाराभिमुखं ललाटं दर्पणे धारयेन्मणिम् ।

तत्र कान्तिविभागेन ह्यायाभागं विनिर्दिशेत् ॥

वज्रस्य यत्तत्फलसंख्योक्तं

नृप्यं समुच्चापितमौरवस्य ।

तत् पद्मरागस्य गुणान्वितस्य

स्यान्मावकाख्यातुलितस्य मल्यम् ॥

यत्कथं पद्मरागस्य सगुणस्य प्रकीर्तितम् ।

तावन्मल्यं तथा शुद्धे कुरुविन्दे विधीयते ॥

सगुणं कुरुविन्दे च यावन्मल्यं प्रकीर्तितम् ।

तावन्मल्यं चतुर्थाश्विनं स्यादेव सुगन्धिकं ॥

यावन्मल्यं समाख्यातं वैश्ववर्षे च कुरिभिः ।

तावन्मल्यचतुर्थाश्विनं होयते मृदजम्मान ॥

पद्मरागः पणं यस्तु धत्ते जाचारसप्रभः ।

कार्वाणसहस्रस्य चिह्नं मल्यं लभेत सः ॥

इन्द्रगोपकसङ्काशः कर्षव्यधृत्तो मणिः ।

हाविशतिसहस्राणि तस्य मल्यं विनिर्दिशेत् ॥

एकोनो नृपते यस्तु जवाकुसुमसन्निभः ।

मातङ्गः

कार्वाण्यवश्यात् तस्य मूलं चतुर्दश ।
 ब्राह्मण्युत्तिभिः कर्षं यस्तु प्रमुखाते ।
 कार्वाण्यवश्यात् तस्य मूलं सङ्गः प्रकीर्तितम् ।
 यस्तु दाडिमपुष्पाभः कर्षार्हेन तु सन्धितः ।
 कार्वाण्यवश्यात् तस्य विंशतिर्लक्षमादिशेत् ।
 सत्वारो मावका यस्तु रक्तोत्पलदलप्रभः ।
 मूलं तस्य विधातव्यं कृत्रिभिः शतपञ्चकम् ।
 द्विमावको यस्तु गुणैः सङ्गैरेव समन्वितः ।
 तस्य मूलं विधातव्यं द्विदशतं तत्त्ववेदिभिः ।
 मावकैकमितो यस्तु पद्मरागो गुणान्वितः ।
 शतैकसन्धितं तस्य मूलं रत्नविचचयैः ।
 अतो नूनप्रमाणास्तु पद्मरागो गुणोत्तराः ।
 सर्वत्रिगुणमूल्येन मूलं तेषां प्रकल्पयेत् ।
 कार्वाण्यः समान्मातः पुराणद्वयसन्धितः ।
 अथ कुसुमपानीयमङ्गिष्ठोदकसन्धिताः ।
 कावाया इति विख्याताः स्फटिकप्रभवाश्च ते ।
 तेषां दोषो गुणो वापि पद्मरागवदादिशेत् ।
 मूल्यमल्पं विचित्रं धारणीयमपलं तथा ।
 ब्रह्मचर्ययैश्चान्वाचतुर्धा ये प्रकीर्तिताः ।
 चतुर्विधैर्द्विपतिभिर्वाऽपि सन्धितैरेव ।
 अनोऽन्यथा हृतः कुल्यामोगशोकमयचयम् ॥”
 इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(यथा, कथासरित्सागरे । २६ । ४४ ।

“शेषं प्राप्तस्तद्माचोऽन्वाचकस्तम्भास्वरम् ।
 सौवर्णमिति सङ्केतकेतनं सम्पदामिव ॥”

कदलीविशेषः । तद्वयथा,—

“माणिक्यमत्तान्तरचम्यकाद्या
 भेदाः कदल्या बहवोऽपि सन्ति ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

माणिक्या, स्त्री, (माणिक्य + टाप् ।) ज्येष्ठी ।
 तत्पर्यायः । सुवर्णी २ मृद्वगोदिका ३ मृद्व-
 गोलिका ४ भित्तिका ५ पत्नी ६ कुसुममूल्यः ७
 मृद्वगोलिका ८ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६४ ॥
 माणिक्यं, स्त्री, (माणिक्यं गिरौ भवम् । मणि-
 क्य + अण् ।) सैन्धवलवयम् । इत्यमरटीकायां
 स्वामी ॥

माणिक्यं, स्त्री, (माणिक्यगिरौ भवम् । मणि-
 मय + अण् ।) सिन्धुजलवयम् । इत्यमरः ।
 २।६।४१ (अथ पर्यायः । [जम् ॥”

“सैन्धवोऽस्त्री शीतशिवं माणिक्यं च सिन्धु-
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मातङ्गः, पुं, (मातङ्गस्येदं । मतङ्गस्यापत्यं पुमान् वा ।
 मतङ्ग + अण् ।) हस्ती । इत्यमरः । ३।१। २९ ॥

(यथा, रामायणे । १ । ६ । २३ ।

“विश्वपत्न्यैर्मतेः पूर्णा हैमवतैरेपि ।

मदावितैरतिवलेर्मतङ्गैः पत्न्योपमैः ॥”

अथत्यङ्गः । किरातजातिविशेषः । इति
 तट्टीकायां मधुरेशः ॥ अपचः । इति मेदिनी ।
 गे, ४७ ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७३ । २ ।

“सुदूरमन्वगायातं काव्याय हतसंविदम् ।

सत्त्वा दुर्मपिशाचैर्मातङ्गपतिना युतम् ॥”

अर्द्धदुपावकविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ४।२८३ ॥

मातरि

मातङ्गमकरः, पुं, (मातङ्गाकारो मकरः ।) महा-
 मत्स्यभेदः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मातङ्गी, स्त्री, (मतङ्गस्य मुनेरपत्यं स्त्री । मातङ्ग +
 अण् ङीष् ।) दशमहाविद्यानर्गननवमविद्या ।
 अथ मातङ्गीमन्त्रः । वामकेश्वरतन्त्रे ।

“अथ वक्ष्ये महादेवीं मातङ्गीं सर्वसिद्धिदाम् ।
 अस्योपासनमात्रेण वाक्साक्षिं लभते ध्रुवम् ॥
 प्रणवश्च ततो मायां कामबीजञ्च कूर्चकम् ।
 मातङ्गी देयता चाख्यं वद्विजायावधिर्भुजः ॥
 ऋषिः स्वाहविद्यामूर्तिविराट् हृदयः प्रकी-
 र्तिताम् ।

मातङ्गीदेवता देवी सर्वसिद्धिप्रदायिनी ॥
 अङ्गवासकरायासौ कुर्यान्मन्त्री समाहितः ।

वद्दीर्घभाषा बीजेन प्रणवादिन कल्पयेत् ॥

षट्कोणादहलं पञ्च लिखेद्यन्मं मनोरमम् ।

तत्र पूजा प्रकर्तव्या जवापुष्पैश्च मन्त्रितम् ॥

अष्टशक्तीश्चादत्ते पूजयेत् सुसमाहितः ।

रतिः प्रीतिर्मनोभवा क्रिया अष्टा च शक्तयः ॥

अनङ्गकुसुमानङ्गमदना मदनालसा ।

इत्यष्टशक्तीः संपूज्य उपहारसमन्वितः ॥

ततो देवीं परां ध्यायेत् साधकः स्थिरमानसः ॥

अमामाङ्गीं शशिप्रेक्षरां त्रिनयनां रत्नसिंहा-
 सनस्थिताम् ।

वेदेवाहुदक्षैरतिखेटकपाशाकुशधराम् ॥

एवं ध्यात्वा महादेवीं गन्धपूज्यैर्मनोरमैः ।

नैवेद्यान् महादेवे पायसं शर्करान्वितम् ॥

पुरश्चरणकाक्षे तु षट्सहस्रं मण्डं जपेत् ।

तद्दर्शांश्च नृपदान्यैः शर्करामधुभिः सह ॥

ब्रह्मचर्योद्भवेः काष्ठैः साधकः शक्तिभिः सह ।

एवं पुरस्क्रियां कृत्वा प्रयोगविधिमाचरेत् ॥

चतुष्टये सप्तशाने वा कलामध्ये च भान्तिकः ।

मत्स्यं मांसं पायसञ्च दद्यात्पञ्च गुग्गुलुम् ॥

रात्रियोगेन कर्त्तव्यं सदा पूर्णसं साधकः ।

एवं प्रयोगमात्रेण कविना जायते ध्रुवम् ॥

अभिस्तम्भं जलस्तम्भं वाक्स्तम्भं कारयेत् ध्रुवम् ।

मन्त्री जयति शत्रूञ्च तात्पर्यं भोगिकुलं यथा ॥

शास्त्रे वादे कवित्वे च दृढस्यतिरिवापरः ।

अनेनैव विधानेन मातङ्गी सिद्धिदायिनी ॥

ननं तद्वद्विभाग्यं कुर्वेदेदीयते वसु ।

विना मत्स्येर्विना मांसैर्वाचयेत् परदेवताम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मातरपितरौ, पुं, (माता च पिता च । “मातर
 पितरावुदीचाम् ।” ६ । ३ । ३२ । इत्यारटा-
 देशो मातृशब्दस्य निपात्यते ।) तातजनयित्री ।

नित्यद्विवचनान्तौ । इत्यमरः । २ । ६ । ३७ ॥

मातरिन्वा, पु, (मातरि अन्तरीक्षे न्ययति
 वर्हते इति । यद्वा, मातरि जनन्यां न्ययति
 वर्हते सप्तसप्तकत्वादिति । नि + “न्य” उच्-
 त्ति ।) उणा० १ । १५८ । इति कनिम् ।

नान्नि सप्तम्या अलुक् । धातोः रिकारलोपश्च

निपातितः ।) वायुः । इत्यमरः । २ । ४ । ६४ ।

(यथा, ऋग्वेदे । १ । ६३ । ६ ।

माता

“आन्यं दिवी मातरिन्वाजभारामप्रादर्यं
 परिश्रिणी अग्नेः ॥”

“मातरिन्वा वायुः ।” इति तज्ज्ञाथे साधनः ॥

मातयेन्तरिक्षे न्यसिति चेतने इति । न्यस् +

कनिम् । अग्निभेदः । यथा, ऋग्वेदे । ३।२६।११ ।

“तन्नपादुष्यति गर्भं आसुरो

नराशंसो भवति यद्विजायते ।

मातरिन्वा यदग्निमीत मातरि

वातस्य सर्गो अभवत् सदोमणि ॥”

“यदाग्निररणीयं गर्भरूपतया वर्तते तदा तन्-
 नपात्रामको भवति यदान्तरिक्षे विद्योतते तदा
 मातरिन्वामको भवति ॥” इति तज्ज्ञाथे

साधनः ॥)

मातलिः, पुं, (मतं लातीति । ला + कः ।) एषो-
 दरादिवात् साधुः । मतजस्यापत्यं पुमानिति

वा । मतज + “अत इच् ।” ४ । १ । ६५ ।

इतीप् ।) इन्द्रसारथिः । इत्यमरः । १।१।२८ ॥

(यथा, महाभारते । ५ । ६७ । ११ ।

“मतस्त्रिणोकराजस्य मातलिर्नाम सारथिः ।

तस्यैकेव कुले कन्या रूपतो लोकविभूता ॥”)

माता, [ऋ] स्त्री, मान्यते पूज्यते या सा । मान

ड पूजायां नास्तीति ङाङ् इति भरतः ॥ (यद्वा,
 “नपूनेष्टलृट् ङोङपोलभाङ्नामाङ्माङ्पिङ्ग-
 ङाङ्ङाङ् ।” उणा० २ । ६६ । इति लृच् ।

निपातितश्च । स्वसादिवाङ्गाप् निधिः ।)

मा इति भाषा । तत्पर्यायः । जनयित्री २

प्रसूः ३ जननी ४ । इत्यमरः । २ । ६ । २६ ॥

सयित्री ५ जनिः ६ जनी ७ जनित्री ८

अम्ना ९ अम्ना १० अम्निका ११ अम्ना-

लिका १२ । इति शब्दरत्नावली । मातृका १३ ।

इति अटाधरः ॥ * * * योऽश्वप्रकारा मातरौ

यथा,—

“स्तनदात्री गर्भदात्री भृशदात्री गुरुप्रिया ।

अभीष्टदेवपत्नी च पितुः पत्नी च कन्यका ॥

सगर्भजा या भगिनी पुत्रपत्नी प्रियाप्रसूः ।

मातुर्माता पितुर्माता सोदरस्य प्रिया तथा ॥

मातुः पितुश्च भगिनी मातुर्लानी तथैव च ।

जनानां वेदविहिता मातरः योऽश्व स्तृताः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे कार्तिकेय-

संवादे १५ अध्यायः ॥ तस्या गौरवं यथा,—

“जनको जन्मदाहतात् पालनाच्च पिता स्तृताः ।

गरीयान् जन्मदातुश्च योऽज्ञदाता पिता सुते ।

विनामातृन्मरौ देहो न निश्चः पितुरुद्वेव ॥

तयोः शतगुणे माता पूज्या मान्या च बन्दिता ।

गर्भधारणयोषाभ्यां सा च ताभ्यां गरीयसी ॥”

इति तत्त्वैव ४० अध्यायः ॥

अपि च ।

“स गुरुयः क्रियाः कृत्वा वेदमस्ते प्रयच्छति ।

उपनीय ददद्देमाचार्यः स प्रकीर्तितः ॥

एकादश उपाध्याया ऋत्विग्यश्चतुष्टयते ।

एते मान्या यथापूर्वमेभ्यो माता गरीयसी ॥”

इति मातृके ६४ अध्यायः ॥

माता

अथ च ।

“न पितृव्यं च कार्यं यथा मातुः सुतेन हि ।
पिता च पतितव्याप्यो न माता वत्सुतेन हि ।
गर्भधारणपोषाहि ततो माता गरीयसी ॥
दशविप्रादुपाध्यायो गौरवेणानिरिच्यते ।
नेभ्यः पिता दशभ्यस्तु माता चैव गरीयसी ।
मातृतोऽन्यो न देवोऽस्ति तस्मात् पूज्या सदा
सुतेः ॥

मातृ च यद्विद्वत् किञ्चित् कुरुते भक्तितः पूमान् ।
तद्वर्त्म हि विजानीयादेवं धर्मेविदो विदुः ॥”

इति वङ्गपुराणम् ॥

अपर च ।

“गुरुणापि सर्वेषां पूज्याः पञ्च विशेषतः ।
तेषामाद्याः श्रेष्ठास्तेषां माता सुपूजिता ॥
यो भावयति या स्तुते येन विद्वोपदिश्यते ।
ज्येष्ठमाता च भर्ता च पचैते गुरवः स्मृताः ॥
आत्मनः सर्व्वयज्ञेन प्राणत्यागेन वा पुनः ।
पूजनीया विशेषेण पचैते भूतिगण्डिता ॥
यावत् पिता च माता च द्वावेतौ निर्व्विकारिणौ ।
तावत् सर्व्वं परित्यज्य पुत्रः स्यात्तत्परायणः ॥
पिता माता च सुप्रीतौ स्यातां पुत्रगुणैर्यदि ।
स पुत्रः सकलं धर्मं प्राप्नुयात्तेन कर्मणा ॥
नास्ति मातृसमं देवं नास्ति पितृसमो गुरुः ।
तयोः प्रत्युपकारोऽपि न कथञ्चन विद्यते ॥
तयोर्निष्ठं प्रियं कुर्यात् कर्मणा मनसापि वा ।
न ताभ्यामननुज्ञातो धर्ममर्थं समाश्रयेत् ॥”

इति कौर्म उपविभागे ११ अध्यायः ॥

मातृशब्दसम्भावया मातृतुल्यात्वं यथा,—
“मातरिखिव शब्देन याश्च संभाषते नरः ।
सा मातृतुल्या सखीन धर्मेः साक्षी सतामपि ॥
तया सहितशङ्कारे कालकृत्रं प्रयाति सः ।
तच्च घोरे वसत्येव यावद्द्वे जन्मयो वयः ॥
प्रायश्चित्तं पापिनश्च तस्य नैव श्रुतौ श्रुतम् ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूत्रे १० अध्यायः ॥

शिवस्य परिवारविशेषः । स च असुरमारणे
ब्रह्मादीनां स्नेहनिर्गतत्वात् अष्टशक्तिदेवता-
रूपो यथा,—

“ब्राह्मी मातृशरीरे चेन्मौ वाराहो वैष्णवी तथा ।
कौमारी चैव चातुष्का चर्चिकेत्यष्ट मातरः ॥
रुद्रविघ्नोऽपि यथा,—

“ब्राह्मी च वैष्णवी चेन्मौ रौद्री वाराहिकी
तथा ।

कौवेरी चैव कौमारी मातरः सप्त कीर्तिताः ॥
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

गौर्यादिविष्णुशमात्मकाः । यथा,—

“गौरी पद्मा शर्षो मेधा सावित्री विजया जया ।
देवसेना संधा स्वाहा मातरो लोकमातरः ॥

शान्तिः पुष्टिर्भुतिस्तुष्टिरात्मदेवता सः ।

आर्द्रा विनायकः पूज्यो अम्बो च कुलदेवता ॥”

इति आह्वनस्य बह्वृचश्रुतिपरिशिष्टम् ॥

वैष्णवपूज्या मातृगणा यथा,—

“यत्र मातृगणाः पूज्यास्तत्र स्त्रियाः प्रपूजयेत् ।

माताम

सदा भागवती पोषमासी पद्मान्तरङ्गिका ॥

गङ्गाकलिन्दनयागोपीरुद्रावतीक्षणा ।

गायत्रीतुलसीवागीपथिवीगाथा वैष्णवीः ॥

श्रीयशोदादेवकृतौदेवकौरोहिणीसुखाः ।

श्रीमतीताम्रपदी कुली क्षपरा या महर्षयः ।

रत्निययाद्यास्तथा चारु महर्षीर्याच ता

अपि ॥”

इति पाण्डे उत्तरखण्डे ७८ अध्यायः ॥

सप्त मातरो यथा,—

“आर्द्रा माता गुरोः पत्नी ब्राह्मणी राजपत्निका ।

गावी धात्री तथा पृथ्वी सप्तैता मातरः स्मृताः ॥”

इति कैचिन् पठितम् ॥

मातृतुल्या यथा ।

“मातृत्वसा मातुलानीं पितृत्वक्षी पितृत्वसा ।

अयूः पूर्व्वजपत्नी च मातृतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”

इति दायभागः ॥

गौः । भूमिः । इति मेदिनी । तै, ४३ ॥ (निरुक्ते

च । ८३ ॥ “यदूर्द्ध्वं लिङ्गा त्रिविधं धत्तादयदा-

नयो मातुरस्या उपत्ये ॥” “मातुः अस्या

पृथिव्याः ।” इति तट्टीकायां दुर्गाचार्यः ।)

विभूतिः । इति शब्दरत्नावली । लक्ष्मीः । इति

हेमचन्द्रः । ३।३१ । रेवती । इत्यनयपातः ॥

आखुर्गर्णी । इन्द्रावली । महाभावली । जटा-

मांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥ परिमाणकर्त्तरि,

त्रि । अस्मिन्नर्थे परिमाणार्थमाधातोः कर्त्तरि

लृप्प्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (निर्मायकर्त्तरि च,

यथा, ऋग्वेदे । १ । ६१ । ७ ।

“अख्येदु मातुः सवनेषु सद्योमहः ।”

“मातुः दृष्टिदारेण सकलस्य जगतो निर्मातुः ।”

इति तट्टाख्ये सायनः ।)

माता, स्त्री, (मातृते पूज्यते इति । मान पूजायां +
तन् तत्तटापि निपातनात् साधुः ।) जननी । यथा
‘विष्ण्वरीं विष्णुमातां चण्डिकां प्रणमायामहम् ।’
इति शिवरहस्ये दुर्गास्तवदर्शनात् आवक्तव्यं
शब्दः ॥

मातापितरौ, पुं, (माता च पिता च । “आनङ्
कृतोद्भवे ।” ६ । ३ । २५ । इत्यानङादेशः ।)
जननीजनकौ । तत्पण्यायः । पितरौ २ मातर-
पितरौ ३ तातजनयित्रौ ४ । इत्यमरभरतौ ।
२ । ६ । ३७ । निवृत्तिवचनान्तोऽयम् ॥ (यथा,
मनौ । ३ । १५७ ।

“अकारणपरित्यक्ता मातापिचोर्मुरोक्षता ॥”)

मातामहः, पुं, (मातुः पिता । “पितृव्यमातुल
मातामहपितामहाः । ४ । २ । ३६ । इति
डामहश्च निपातितश्च ।) मातुः पिता । इत्य-
मरः । २ । ६ । ३३ ॥ दौहित्रस्य मातामह-
साधुश्च यथा,—

“आर्षोदङ्गो वृषभेष्ठो यज्ञशीलो वृद्धव्रतः ।

यजतः सुमहत्कालादेव एकोऽभवत्ततः ॥

नृत्योः कन्या सुनीया या मातुर्दृष्टीलकारणात् ।

क्रूरा बुद्धिरभूतस्य जगतोऽस्यापि पीडने ॥

तपस्विनां कुले जाता ऋषीणाञ्च यशस्विनाम् ।

माताम

सगुणा निर्गुणा चापि बानि मातामहौ तदुम् ।”

इत्यभिपुराणम् ॥

तत्परश्च विराज्यशौचं यथा । मातामहानो
मरये विरार्च स्मरशौचकम् । इति शुद्धितत्वे
कुर्मपुराणम् ॥ * ॥ इद्विद्वत्पथ्यन्ताभावे तस्य
माहे दौहित्रस्याधिकारो यथा,—

“मातामहानां दौहित्राः कुर्मन्वहनि चापरे,
तं च तेषां प्रकुर्मन्नि द्वितीयोऽहनि सर्वदा ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

इद्विद्वत्पथ्यन्ताभावे तस्य धने दौहित्रस्याधि-
कारो यथा । तदभावे दौहित्रः ।

“पौत्रदौहित्रयोर्लोकं विशेषो नास्ति धर्मेतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”

इति मनुवचने पौत्रतुल्याभिधानेन यथा
पुत्राभावे पौत्रक्षया इद्विद्वत्पथ्यन्ताभावे दौहित्रः ।

अतएव गोविन्दराजधृतो विष्णुः ।

अपुत्रपौत्रे संसारे दौहित्रा धनमाप्नुयुः ।

पूर्व्वं हि संधाकारे पौत्रदौहित्रकाः समाः ॥”

इति दायतत्त्वम् ॥

मातामही, स्त्री, (मातामहस्य पत्नीति । “पुंयो-
गादाख्यायाम् ।” ४ । १ । ४८ । इति + ङीष् ।)
मातामहपत्नी । मातृमाता । आर इति
भाषा । यथा,—

“मातामही मातृमाता मातृतुल्या च पूजिता ।
प्रमातामहीति विज्ञाता प्रमातामहकामिनी ।
वृद्धप्रमातामही श्रिया तत्पितुः कामिनी तथा ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मसूत्रे १० अध्यायः ॥

तत्परश्च पश्चिण्यशौचं यथा,—

“मातुषे चमुरे मित्रे गुरौ गुर्व्वङ्गनासु च ।
अशौचं पश्चिणीं रार्चन्त मातामहौ यदि ॥”

इति शुद्धितत्त्वम् ॥

इद्विद्वत्पथ्यन्ताभावे तस्याहे दौहित्रस्याधि-
कारो यथा । तदभावे दौहित्रः । प्रागुक्तब्रह्म-
पुराणे तथादर्शनात् ।

“पौत्रदौहित्रयोर्लोके न विशेषोऽस्ति धर्मेतः ।
तयोर्हि मातापितरौ सम्भूतौ तस्य देहतः ॥”

इत्यनेन यथा पुत्राभावे पौत्रक्षया इद्विद्वत्पथ्यन्ताभावे दौहित्रः । इति प्रागेवास्तत्वात् ।

“मातुलं भागिन्यस्य सखीयो मातुलस्य च ।

अशुरस्य गुरोश्चैव सख्युर्मातामहस्य च ॥

एतवाश्चैव भाष्याभ्यः खसुर्मातुः पितृक्षया ।

पितृदानानु कर्त्तव्यमिति वेदविदां स्थितिः ॥”

इति वृद्धशतातपवचनेन मातामह्याश्च साक्षा-
दौहित्रेण पितृदानश्रुतेः धनाधिकारित्वाच्च ।

इति शुद्धितत्त्वम् ॥ * ॥ तस्या अवीतुकधने

पौत्रपथ्यन्ताभावे दौहित्राधिकारः । यौतुकधने
तु पुत्रपथ्यन्ताभावे दौहित्राधिकारो यथा ।

“दौहित्रोऽपि खसुर्जनेन सन्तारयति पौत्रवत् ॥”

इति मनुवचने दौहित्रे पौत्रधर्मातिदेशान्
पुत्रेण परिवीतद्विद्वत्तुर्वाधात् बाधकपुत्रेण

बाध्यद्विद्वत्पुत्रबाधस्य न्यायत्वात् । इति दाय

तत्त्वम् ॥ पुत्राभावे दौहित्रोऽधिकारी । पुत्रा

मातुला

धिकारान् प्राक्कुट्टिचधिकारभूतेः तदाधिकाया
इदितुः पुनरेव बाध्यपुनर्बाध्यैव न्याय्यत्वात् ।
इति दायकमसंयच्छ ।

मातुली, स्त्री, (मातुः आली । एषोदरादित्वात्
ककारलोपः । यद्वा, माताया आली ।) मातुः
सखी । इति शब्दमाणा ।

मातुलः, पुं, (मातुर्भाता । “पितृव्यमातुलेति ।”
४।१३६ । इति निपातने । तच्च “मातुर्लुक् ।”
इति वार्त्तिकेन तुल्यम् ।) मातृभाता ।
पितृशालकः । इत्यमरः । २ । ६ । ४२ ।

मामा इति भाषा । तत्परसौ भागिनेयस्य
पत्न्यशौचम् । यथा, मुद्रितम् ।

“मातुले पत्नीं रान्तिं शिष्याल्लिङ्गवेषु च ।”
न च मातामहपत्न्यन्तरहितस्य नृतस्य प्रे-
क्रियाधिकारी । यथा,—

“मातुलो भागिनेयस्य सखीयो मातुलस्य च ।”
इति शातातपीयपाठक्रमान् । इति मुद्रितम् ।

(मातुले स्वाध्यादेना मीयते । मातु + बाहु-
लकात् तुल्यम् ।) श्रीः भेदः । मदनमः ।

(माहयतीति । मद + गिप् + बाहुलकात् ।
उलच् एषोदराद् इत्युत्कारत्वम् ।) धुस्तरः ।

इति मेदिनी । ले, १०३ । पर्यायो यथा,—

“धुस्तर धूर्त धुस्तरा उन्मत्तः कनकाजयः ।
देवता कितवस्तरौ महाभोजः शिवप्रियः ।

मातुलो मदनभास्य फले मातुलपुत्रकः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

मा विद्यते तुला तुलना यस्य । सर्पविशेषः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । २१६ ।

मातुलकः, पुं, (मातुल + स्वार्थे कन् ।) धुस्तर-
वृत्तः । इति राजनिर्घण्टः । (मातुलः । यथा,
पञ्चतन्त्रे । १ । २४१ ।

“सोऽपि तव मातुलको न समायातः ।”

मातुलपुत्रकः, पुं, (मातुलस्य धुस्तरस्य पुत्रकः ।)
धुस्तरपुत्रकम् । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ । (यथास्य
पर्यायः ।

“मातुलो मदनभास्य फले मातुलपुत्रकः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

मातुलनयः । इति मेदिनी । के, २३५ ।

मातुला, स्त्री, (मातुल + टाप् । मातुलस्य
मातुलानी, स्त्री, “इन्द्रवदन्तीति । ४।१ । ४८ ।

टीप् आनुक् च ।) मातुलपत्नी । इत्यमर-
भरतौ । १।६।३० । मामी इति भाषा । तन्मरणे

पत्न्यशौचम् । यथा,—

“चशुरयोर्भगिन्याश्च मातुलान्याश्च मातुले ।
पिबोः खसरि तद्वच्च पत्नीं चपयेन्नि-
शाम् ।”

इति मुद्रितम् ।

मातुलानी, स्त्री, (मा निवेधे तुलां नयति प्राप्नो-
तीति । नो + क्तिप् । टीप् ।) कलायः ।

भङ्गा । इति मेदिनी । ने, २०३ । (यथास्या
पर्यायः । भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे

भागे ।

मातुलु

“भङ्गा गङ्गा मातुलानी मादौनि विजया
नया ।”

श्रृणुः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४५ । प्रियकु-
ट्टयः । इति शब्दचक्रिका ।

मातुलादिः, पुं, (मा तुल्यतेऽसौ इति । तुल +
मूलवितुजादित्वात् कः । मातुलश्चासौ आदिश्च ।)

सर्पविशेषः । मातुला साप इति केषुयाटी इति
च भाषा । अयं खडाजितः आयनदेहः दीर्घ-

लाङ्गूलः चतुष्पात् । इति मधुमाधवादयः ।
तत्पर्यायः । मातुलानः । इत्यमरः । १ । ८ । ३३ ।

मातुली, स्त्री, (मातुलस्य स्त्री । “मातुल + इन्द्र-
वरुणभवेति ।” ४ । १ । ४६ । इति डीप् “मातु-
लोप्राध्याययोराणुग् वा ।” इति वार्त्तिकोक्तेः

पक्षे आनुगभावः ।) मातुलपत्नी । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३० । भङ्गा इति शब्दचक्रिका ।

मातुलुङ्गः, पुं, (मा न तुलं गच्छतीति । गम +
ङ । एषोदरादित्वात् अकारस्योकारः समुच्च ।)

बीजपूरः । इत्यमरटीकायां भरतः । (यथा,
समुत्ते उत्तरतन्त्रे ३६ अध्याये ।

“केशरं मातुलुङ्गस्य मधुसैन्धवसंयुतम् ।
शर्करादाडिभाभ्यां वा दाद्यात्स्वप्नरयोक्षयात्”

(तद्यास्य पर्यायः ।
“बीजपूरो मातुलुङ्गः सुफलः फलपूरकः ।

लुङ्गः पूरकः पूरो बीजपूर्णोऽन्वकेशरः ।”
इति वैद्यकरनमालायाम् ।

तथास्य गुणाः ।
स्यान्मातुलुङ्गः कफवानहन्ता

हन्ता क्षमीणां जठरामयनः ।
च दोषरक्तादिविकारपित्त-

सन्दीपनः मूलविकारहारी ।
आसक्तासावचिह्नं हृणाच्च कण्ठशोधनम् ।

दीपनं लघु रज्यश्च मातुलुङ्गसुदाहृतम् ।
त्वक्त्तिक्ता दुष्कराति स्यात् क्षमिवानकफा-

पहा ।
खादु शीता गुरुः क्षिप्वा त्वक्षीवं वात-

पित्तान्तु ।
मेध्यं मूलानिलच्छर्दिकफारोचकनाशनम् ।

दीपनं लघु संयाहि गुल्माशोभनम् केशरम् ।
हृद्यं वर्णकरं कथं रक्तमौनवलप्रदम् ।

मूलान्नीलां हिरोमेघ मन्दासौ कफमापते ।
अवशिष्टासकास्ये स्वरमोऽस्योपदिश्यते ।

रसोऽतिमधुरो हृद्यो वायुपित्तानिलापहा ।
कफहृत्स्वर्गः पाके मातुलुङ्गस्य कल्ककः ।

तित्तं पुष्पलु बीजश्च गुल्मनुत्थानथावरम् ।”
इति हारोते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ।

“त्वक्त्तिक्ता कटुका क्षिप्वा मातुलुङ्गस्य
वातान्तु ।

हृद्यं मधुरं मांसं वातपित्तहरं गुरु ।
लघु तनकेशरं आसकासहिकामदाहयान् ।

आस्यशोधानिलशेषविविधच्छर्दरोचकान् ।
गुल्मोदराशः मूलानि मन्दास्यल्लक्षणाश्च ।

इति च वामटे सूत्रस्थाने षष्ठेऽध्याये ।

मातृका

मातुलुङ्गकः, पुं, (मातुलुङ्ग + संज्ञायां कर्त्तुं वा
कन् ।) होलङ्गवृत्तः । तत्पर्यायः । पलपूरः २

बीजपूरः ३ चक्रकः ४ । इत्यमरः । २ । ४ । ७८ ।
मातुलुङ्गः ५ चपलः ६ पलपूरकः ७ लुङ्गः ८

पूरकः ९ पूरः १० बीजपूरः ११ अन्वकेशरः
१२ होलङ्गः १३ । इति रत्नमाला । अस्त्र

गुणाः । हृद्यत्वम् । अम्लत्वम् । लघुत्वम् ।
अग्निदीपनत्वम् । आधानगुल्मशोहकशोभो-
दावर्णनाशित्वम् । विषम्वहिकामूलच्छर्दिरोगे

प्रशक्तत्वम् । अस्त्र त्वगुणाः । तित्तत्वम् ।
दुष्करत्वम् । कफवाननाशित्वम् । विगतसर-
त्वम् । तन्मांसगुणाः । स्वादुत्वम् । शीतत्वम् ।

गुदत्वम् । वायुपित्तनाशित्वम् । इति राज-
वल्लभः ।

मातुलुङ्गा, स्त्री, (मातुलुङ्ग + टाप् ।) मधु-
कुट्टो । यथा,—

“मातुलुङ्गा सुगन्धाना गिरिजा पूतपुष्पिका ।
अथवा देवदूती च वा कचिन्मधुकुट्टो ।”

इति रत्नमाला ।

मातुलुङ्गिका, स्त्री, (मातुलुङ्ग + संज्ञायां कन् ।
टाप् अकारस्योत्त्वम् ।) वनबीजपूरः । इति

राजनिर्घण्टः ।

मातृकच्छिदः, पुं, (मातुः कं शिरश्चिनतीति ।
छिद + कः । पित्रादेशात् मातृशिरश्छेदनादस्य

तथात्वम् ।) परशुरामः । इति कैपित् ।

मातृका, स्त्री, (मातेव । मातृ + “इवे प्रतिलतौ ।”
५ । ३ । ६६ । इति कन् टाप् ।) धातृका ।

(यथा, ढहन्संहितायाम् । ४३ । ६६ ।
“रन्तुङ्गच्छेदने बालपीडा

राशौ मातुः पीडनं मातृकायाः ।”
मातेव । मातृ + स्वार्थे कन् ।) माता ।

देवीभेदः । वर्णमाला । इति मेदिनी । के, १३८ ।
करणम् । स्वरः । उपमाता । इति हेमचन्द्रः ।

मातृकागणोत्पत्तिर्यथा,—
“तत्र देवोऽप्यसौ देव्यं त्रिमूलेनाहवदृष्टम् ।

तस्याहवस्य यज्जन्तमपतङ्गस्ये किल ।
तन्मातृका असंख्याता बभूवुरपरं भृशम् ।

तद्दृष्ट्वा महदाश्चयं वदः श्रुतेऽन्धकं नृधे ।
यहोऽन्ना त्रिशिखायेव नगणे परमेश्वरः ।

इतरेऽप्यन्धकाः सर्वे चक्रेण परमेष्ठिना ।
नारायणेन निहतास्तत्र येन सत्पुत्रिताः ।

अष्टधारास्तुवारेस्तु मूलमौलस्य चासकृत् ।
अनारतं सत्पुत्रस्यः स्वतो वन्दो वधान्वितः ।

तस्य क्रोधेन महता सुखाख्याना विनिर्घयी ।
तद्वपधारिणीं देवीं यान्तीं योगेश्वरीं विदुः ।

स्वरूपधारिणीं चान्या विष्णुनापि विनिर्मिता ।
ब्रह्मणा कान्तितयेन इन्द्रेण च यमेन च ।

वाराहेण च देवेन विष्णुना परमेष्ठिना ।
पातालोलहर्यं रूपं तस्या देव्या विनिर्ममे ।

मातेश्वरी च मातेश्वरी इत्येता अष्ट मातरः ।
कारणं यस्य यत् प्रोक्तं चैव त्रीनावधारितम् ।

शरीरादेव नाना तु तदिदं कौर्त्तितं मया ।

माटका

कामः क्रोधस्तथा क्रोधो मदी मोहोऽथ
पञ्चमः ॥
मातृव्यं बहमिच्छाः पेशुव्यं सप्तमं तथा ॥
अनन्तरादमी श्रेया इत्येता अष्ट मातरः ॥
कामं क्रोधोऽथर्वी विहृ क्रोधं माहेश्वरीं तथा ॥
क्रोधस्तु वैष्णवी प्रोक्ता ब्रह्माणी मद एव च ॥
मोहः खयन्तु कौमारी मातृव्यं चैत्रजां विदुः ॥
यामी इक्ष्वाकु देवी पेशुव्यं खयमेव च ॥
अनुसुया वराहाख्या इत्येताः परिकीर्तिताः ॥
कामादिगण एवोऽर्थं शरीरं परिकीर्तितम् ॥
अथाह नृसिन्धु यथा तथा ते कीर्तितं मया ॥
एताभिर्देवताभिश्च तस्य रक्तं तु शोभते ॥
अयं गतासुरी माया स च सिद्धोऽन्यकोऽभवत् ॥
एतत्ते सर्वमाख्यानमात्मविद्यान्तं मया ॥
य एतच्छ्रुत्वास्मिन् माटङ्गासुहृद्व शुभम् ॥
तस्य ताः सर्वदा रक्षां कुर्वन्त्यनुदिनं वृष ॥
येनेतन् पश्यते जन्म माटङ्गां पुरुषोत्तम ॥
स धन्यः सर्वदा लोके शुभलोकाश्च गच्छति ॥
तासां ब्रह्मणा दत्ता अष्टमी तिथिरुत्तमा ॥
एताः संपूजयेद्ब्रह्मा विस्वाहारी नरः सदा ॥
तस्य ताः परितुष्टास्तु श्रेयसायैव ददन्ति च ॥”
इत्यादि वाराहपुराणे कामादिमाटङ्गाण्योत्पत्ति-
र्नामाध्यायः ॥ अपि च ।
“ब्रह्मेशगुहविष्णुना तथैकस्य च शक्तयः ।
शरीरेभ्यो विनिष्क्रम्य तद्रूपेणैकिकां ययुः ॥
यस्य देवस्य यद्रूपं यथाभूयवाहनम् ।
तद्देव हि तच्छक्तिरसुरान् योहुमाययौ ॥
हंसयुक्तविमानाग्रे साक्षस्तत्रकमण्डलुः ।
आयाता ब्रह्मणः शक्तिर्ब्रह्माणी साभिधीयते ॥
माहेश्वरीं दृष्ट्वाहं ब्रह्मलवधारिणी ।
महाहृदयलया प्राप्ता चन्द्रेखाविभूषणा ॥
कौमारी शक्तिहस्ता च मयूरवरवाहना ।
योहुमन्याययौ दैव्यान्मिका गुह्यरूपिणी ॥
तथैव वैष्णवी शक्तिर्गर्भोपरि संस्थिता ।
शङ्खचक्रगदाशङ्खखड्गहस्ताभ्युपाययौ ॥
यक्षवाराहमतुलं रूपं या विभक्तो हरेः ।
शक्तिः साप्याययौ तत्र वाराही विभक्तौ तनुम् ॥
नारसिंही वृषसिंहा विभक्तौ सदृशं वपुः ।
प्राप्ता तत्र शटाक्षेपचिह्नमनन्तरं हतिः ॥
वसहस्ता तथैवैकौ गजराजोपरिस्थिता ।
प्राप्ता सहस्रनयना यथा शक्रस्तथैव सा ॥
ततः परिव्रजस्ताभिरीशानी देवशक्तिभिः ।
हृन्मन्त्रासुराः शोभं मम प्रीत्याह चण्डिकां ॥
ततो देवीशरीरात्तु विनिष्क्रान्तातिभीषणा ।
चण्डिका शक्तिरत्युया शिवाश्रतनिनादिनी ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणम् ॥
माटङ्गर्गो यथा,—
“गुरोः पत्नी राजपत्नी विप्रपत्नी च या सती ।
पत्नी च भ्रातृसुतयोर्मित्रपत्नी च तत्प्रभुः ॥
प्रभुः पित्रोक्तयोर्भातुः पत्नी चभ्यः स्वकन्यका ।
जननी तनुपत्नी च भगिनी सुरभी तथा ॥
स्वामीष्टसुरपत्नी च धात्री कान्ताप्रदायिका ।

माटका

गर्भधात्रीस्वनाम्नी च भयाङ्गास्तु च कामिनी ॥
एता वेदप्रणीताश्च सर्वेसा मातरः स्मृताः ।
एतास्तपि च सर्वासु न्यूनता नास्ति कास्तु च ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणनक्षत्रके २५ अध्यायः ॥
बोद्धव्यं मातरो यथा,—
“गुरुपत्नी राजपत्नी देवपत्नी तथा वधूः ।
पित्रो स्वसा शिष्यपत्नी भ्रातृपत्नी च मातुली ॥
पितृपत्नी भ्रातृपत्नी चभ्यः भगिनीसुता ।
गर्भधात्रीष्टदेवी च पुंसः बोद्धव्यं मातरः ॥”
इति तन्त्रे ५८ अध्यायः ॥
अथ माटङ्कान्यासः ।
भगवानुवाच ।
“माटङ्कान्यासमधुना श्रद्धा वेतानभैरव । ।
येन देवत्वमायाति नरोऽपि विहितेन वै ॥
वाग्ब्रह्माणीतुखा देखो माटङ्काः परि-
कीर्तिताः ।
तासां मन्त्राणि सर्वाणि अङ्गानि खरास्तथा ॥
चन्द्रबिन्दुप्रयुक्तानि सर्वकामप्रदानि च ।
अध्वस्तु माटङ्कान्यासां ब्रह्मैव परिकीर्तितः ॥
प्रोक्ता हन्द्स्तु गायत्री देवता च सरस्वती ।
शरीरशुद्धिप्रमुखसर्वकामार्थसाधने ॥
विनियोगः सतुष्टिर्लो मन्त्राणां न्यूनपूरणे ।
आकारेण समं कादिवर्गो यः प्रथमः स्मृतः ॥
तैश्चन्द्रबिन्दुसंयुक्तैस्तुष्टिरुचरैर्वैरुहः ।
आकारश्च तथोच्चार्य अङ्गुलाभ्यां नमस्तथा ।
प्रथमं माटङ्कामन्त्रमङ्गुष्ठयतो न्यसेत् ॥
परे वर्गाः खरेः साहं ये वाग्ये न्यासकर्मणि ।
ते सर्वे चन्द्रबिन्दुभ्यां युक्ताः कार्यास्तु सर्वतः ॥
हृत्स्वकारश्च वर्गेण दीर्घकारान्तगेन तु ।
तर्जन्योर्विन्ध्यसेत् सन्धक् स्वाहान्तं न तु पूर्ववत् ॥
हृत्स्वकारश्च वर्गेण दीर्घकारान्तगेन तु ।
मध्यमायुगे सन्धक् वषट्कान्तं विन्ध्यसेत् ॥
एकारादितवर्गान् ऐकारान्तं चैव हुम् ।
न्यसेदनामिकायुग्मे नियतं तत्र भैरव ॥
ओकारादिपवर्गान् ओकारान्तं शेषितम् ।
वौषट्कान्तं कनिष्ठार्थां विन्ध्यसेत् कार्यसिद्धये ॥
अंकारादियकारादिवर्गेण चान्तकेन च ।
अः इत्यन्तेन तलयोर्विन्ध्यसेत् पाणिपृष्ठयोः ॥
वषट्कारं शेषभागे मन्त्रान्यासे नियोजयत् ।
हृदयादिषडङ्गेषु पूर्ववत् क्रमतो न्यसेत् ॥
अङ्गुलाद्युक्तवर्गेषु क्रमात् वङ् भिक्षयाविधेः ।
पुनस्तथा पादजाडुसंयुक्त्युगुले तु पार्श्वयोः ।
वक्षो च विन्ध्यस्वन्मन्त्रान् क्रमात् पूर्ववदक्षरेः ॥
वाङ्कोः पाण्योक्तया कण्ठे नाभौ च जठरे ॥
तथा ।
स्तनयोरपि विन्ध्यासं तथा षड्भिः समाचरेत् ॥
वक्त्रे च चिबुकं गण्डं कर्णयोश्च जलाटकं ।
अंसं कक्षं च वङ् वर्गः पूर्ववन्ध्यासमाचरेत् ॥
रोमरूपं ब्रह्मरन्ध्रे गुदे जङ्घायुगे तथा ।
नखेषु पादपार्श्वयोश्च तथा पूर्ववदाचरेत् ॥
एवमु माटङ्कान्यासं यः कुर्वान्नरसत्तमः ।
स धर्मयज्ञे पूजासु पूतो योग्यश्च जायते ॥

माटका

जातः परतरं मर्त्यं विद्यति कश्चिदेव हि ।
यः सर्वकामदं पुण्यं चतुर्वर्गफलप्रदम् ॥
वाग्देवतां हृदि ध्यात्वा हृद्भिः सर्वाचराणि ॥
च ।
त्रिधा च माटङ्कामन्त्रैः संक्रमेच्च पिवेष्णुम ।
स वाग्नी पण्डितो धीमान् जायते च वरः ॥
कविः ॥
चन्द्रबिन्दुसमायुक्तान् खरान् पूर्वान् पठेद्वधुः
अङ्गानि च सर्वाणि कैवलानि पठेत्ततः ॥
आकारादिचकारान्ताभ्यैव न्यासेत्तु पूर्वकैः ।
अर्चं करतले यक्ष पठित्वाचरसंयकम् ॥
अभिमन्त्र्य तु ततोयं प्रथमं पूरकैः पिवेत् ।
कुम्भकेन द्वितीयान् तृतीयान् च रेचकैः ॥
एवं सक्त्रिचारान् प्रोत्वा तोयं विचक्षणः ।
दृष्ट्वाङ्गः पण्डितो भूयात् पुनर्पौत्रसमन्वितः ॥
त्रिसन्ध्याय पोषेव माटङ्कामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयं कवित्वमाप्नोति सर्वान् कामांस्तथैव च ॥
सततं कुरुते यस्तु माटङ्कामन्त्रमन्त्रितम् ।
तोयपानं महाभागः पूरकस्तन्मरेचकैः ॥
स सर्वकामान् संप्राप्य पुनर्पौत्रसन्निहितम् ।
भूत्वा महाकविकोके बलवान् सत्त्विकतमः ॥
सर्वत्र वल्लभो भूत्वा चान्ते मोक्षमवाप्नुयात् ।
राजानमथवा राजभार्यां पुनर्मथापि वा ॥
वशीकरोति न चिरात् माटङ्कामन्त्रपालकः ।
न्यासक्रमे क्रमः प्रोक्तो वर्गक्रम इद्वैव तु ॥
अक्षराणां क्रमेणाथ तोयपानं समाचरेत् ।
ये ये मन्त्रा देवतानामर्थोपायमथ रक्षसाम् ॥
ते मन्त्रा माटङ्कामन्त्रे निजमेव प्रतिष्ठिताः ।
सर्वमन्त्रमथस्यायं सर्वदेवमथस्तथा ॥
चतुर्वर्गप्रदस्यायं माटङ्कामन्त्र उच्यते ।
इति ते कथितः पुनः माटङ्कान्यास उत्तमः ॥
इति श्रीकालिकापुराणे माटङ्कान्यासः ७६ अः ॥
अथ तस्य प्रयोगः ।
अस्य माटङ्कामन्त्रस्य ब्रह्मा अविर्गायत्रीश्चन्द्रो
माटङ्कासरस्वती देवता ह्यो वीणानि खराः
शक्तयो माटङ्कान्यासे विनियोगः । शिरसि ॐ
ब्रह्मणे ऋषये नमः । मुखे ॐ वायव्यीच्छन्दसे
नमः । हृदि ॐ माटङ्कासरस्वत्यै देवतायै
नमः । गुह्ये ॐ अङ्गनेभ्यो बीजेभ्यो नमः ।
पादयोः ॐ खरेभ्यः शक्तिभ्यो नमः । तथा च
ज्ञानाद्यै ।
“माटङ्कां श्रद्धा देवेशि ! न्यसेत् पापनिज्जन-
नीम् ।
अविर्गायत्रीस्य मन्त्रस्य गावस्त्रीच्छन्द उच्यते ॥
देवता माटङ्कादेवी बीजं अङ्गनसंययम् ।
शक्त्यस्तु खरा देवि ! वङ्ङन्यासमाचरेत् ॥”
ततः वङ्ङन्यासौ । अं कं खं गं घं ङं आं
अङ्गुलाभ्यां नमः । रं चं हं ङं भं नं इं
तर्जनीभ्यां स्वाहा । उं टं ठं डं ङं ऊं
मध्यमाभ्यां वषट् । एं तं थं दं धं नं ऐं अना-
मिकाभ्यां हुम् । ॐ पं फं बं भं मं औं कनि-
ष्ठाभ्यां वौषट् । अं थं रं सं वं शं बं खं हं ङं

माटका

चं अ; करतलपट्टायां पट् । एवं हृदयादियु ।
अं कं ५ आं हृदयाय नमः । इत्यादि । तथा
च ज्ञानार्थे ।

“अं आं मध्ये कवर्गं तु रं ईं मध्ये चवर्गकम् ।
उं ऊं मध्ये टवर्गं तु एं ऐं मध्ये तवर्गकम् ॥
ॐ औं मध्ये णवर्गं तु बिन्दुयुक्तं न्यसेत् प्रिये ।।
अनुस्वारविषयान्तवर्गं सनत्तकौ ॥
हृदयश्च शिरो देवि । शिखा कवचकं तथा ।
नेत्रमन्त्रं न्यसेत् शिरो नमः स्वाहा क्रमेण तु ॥
वषट् कुं वौषट्कं च षड्गुणं योजयेत् प्रिये ।।
वङ्गोऽर्थं माटकायाः सर्वपापहरः स्तुतः ॥”
अथान्तर्माटकान्यासः ।

अकारादिषोडशस्वरान् सविन्दुन् षोडशदल-
कमले कच्छन्त्ये न्यसेत् । ककारादिद्वादश-
वर्णान् सविन्दुन् द्वादशदलकमले हृदये न्यसेत् ।
ङकारादिदशवर्णान् सविन्दुन् दशदलकमले
नाभौ न्यसेत् । वकारादिषड्वर्णान् सविन्दुन्
षड्दलकमले लिङ्गमले न्यसेत् । वकारादि-
चतुरो वर्णान् सविन्दुन् चतुर्दलकमले मूला-
धारे न्यसेत् । ह्रस्ववर्णद्वयं सविन्दुं ह्रस्वदलपद्मा-
भूमध्ये न्यसेत् । तथा च ज्ञानार्थे ।

“इष्टपञ्चामुने कच्छे स्वरान् भोक्त्रं विन्यसेत् ।
द्वादशकच्छे कादीन् द्वादश विन्यसेत् ॥
दशपञ्चामुने नाभौ ङकारादीन् षोडश ।
षट्पञ्चमध्ये लिङ्गस्य वकारादीन् षोडश ।
आधारे चतुरो वर्णान् षोडशोऽपि चतुर्दले ।
ह्रस्वो भूमध्यगो पद्मे ह्रस्वे विन्यसेत् प्रिये ॥”
अगस्त्यसंहितायाम् ।

“एकेकवर्णमेकैकपञ्चामुने विन्यसेत् प्रिये ।।
एवमन्तः प्रविन्यस्य मनसातो बहिर्न्यसेत् ॥”
वैष्णवे तु ।

एकेकवर्णमुच्चार्य मूलाधाराच्छिरोऽन्तकम् ।
नमोऽन्तमिति विन्यास आन्तरः परिकीर्तितः ॥
अथान्तर्माटकान्यासो मूलाधारे चतुर्दले ।
सुवर्णमि व श व स चतुर्वर्गविभूषिते ॥
षड्दले वैद्युतनिभे स्वाध्विष्ठान्तेऽन्तलिखि ।
व भ मेर्यं च लेर्युक्ते वर्णेः षड्भिश्च सुव्रते ।।
मणिपूरे दशदले गौलीकौस्तुभसन्निभे ।
ङादिफालदलेर्युक्ते बिन्दुद्वांसितमस्तकैः ॥
अनाहते द्वादशारे प्रवालरूपसन्निभे ।
कादिठान्तदलेर्युक्ते योगिनी हृदयङ्गमे ॥
विन्दुं षोडशदले धूम्रामि स्वरभूषिते ।
आद्याचक्रे तु चक्रामि ह्रस्वे ह्रस्वलाञ्छिते ॥
सहसारे हिमनिभे सर्ववर्णविभूषिते ।
अकथादिचिरेखात्त ह ल च त्रयभूषिते ॥
तन्मध्ये परविन्दुश्च छट्स्थितिलयात्मकम् ।
एवं समाहितमना ध्यायेन्नासोऽयमान्तरः ॥”
ततो वाङ्माटकाध्यानम् ।

“पञ्चाशक्तिपिभिर्विभक्तसुखदोःपञ्चध्वजःस्थलां
भास्वमौलिनिगडचन्द्रशकलामापीनतुङ्गस्तनीम् ।
सुभामचयुषं सुधापकलसं विद्याश्च हस्ता-
ब्जजे-

माटका

विभागां विशदयन् चित्रयन् वाग्देवता-
माश्रये ॥”

एवं ध्यात्वा न्यसेत् । तत्राङ्गुलिनियमस्तन्ते ।
“ललाटेऽनामिकां मध्ये विन्यसेत्सुखपङ्कजे ।
तर्जनीमध्यमां नामां हृद्गणामे च नेत्रयोः ॥
अङ्गुलं कर्णयोर्न्यस्य कनिष्ठाङ्गुलकौ नसोः ।
मध्याक्षिणो गच्छयोश्च मध्यमाङ्गुल्योर्न्यसेत् ॥
अनामां दन्तयोर्न्यस्य मध्यमाङ्गुलमाङ्गकं ।
सुखेऽनामां मध्यमाश्च हस्तापदे च पार्श्वयोः ॥
कनिष्ठानामिकां मध्याङ्गुलास्तु पृष्ठे च विन्यसेत् ।
ताः साङ्गुला नाभिदेशे सन्धाः कुक्षौ च
विन्यसेत् ॥

हृदये च तलं सर्वं असंयोज्य ककुत्स्थये ।
हृत्पूर्वं हस्तपङ्कजं सुखेयु तलमेव च ॥
एतास्तु माटकास्तुभ्याः क्रमेण परिकीर्तनाः ।
अज्ञात्वा विन्यसेद्यस्तु न्यासः स्थापत्य
निष्कलः ॥

गौतमीये ।

“ललाटसुखदत्ताक्षिण्युत्तत्राग्रेयु गच्छयोः ।
ओष्ठदन्तोत्तमाङ्गुल्यदोःपञ्चमन्त्रवर्णेषु च ॥
पार्श्वयोः पृष्ठतो नाभौ जठरे हृदयेऽङ्कं ।
ककुत्स्थे च हृत्पूर्वं पाणिपादयुगे तथा ।
जठराननयोर्न्यस्य माटकाङ्गान् यथाक्रमान् ॥”
तदुपथा । अं नमो ललाटे । आं नमो मुख-
हृते । ईं ईं चक्षुषोः । उं ऊं कर्णयोः ।
हं हं नसोः । लं लं गच्छयोः । एं ओष्ठे ।
ऐं अधरे । औं ऊर्ध्वदन्ते औं अधोदन्ते । अं
त्रासरन्ध्रे । अः सुखे । कं दन्तबाहुभ्योः । खं
कुपरे । गं मणिगन्धे । घं अङ्गुलमन्त्रे । ङं
अङ्गुल्योः । एवं चं ५ वामबाहुमूलसन्ध्यायुकेषु ।
एव टं ५ दक्षिणपादमूलसन्ध्यायुकेषु । एव तं ५
वामपादमूलसन्ध्यायुकेषु । पं दक्षिणपार्श्वे । फं
वामपार्श्वे । बं पृष्ठे । भं नाभौ । मं जठरे ।
यं हृदि । रं दन्तबाहुभ्योः । लं ककुत्स्थे ।
वं वामबाहुभ्योः । शं हृदादिदक्षहस्ते । घं
हृदादिवामहस्ते । सं हृदादिदक्षपादे । हं
हृदादिवामपादे । लं हृदादुदरे । चं हृदादि-
सुखे । सर्वत्र नमोऽन्तेन न्यसेत् । तथा च ।
“ओमाद्यन्तो नमोऽन्तो वा सविन्दुर्विन्दु-
वर्जितः ।

पञ्चाशद्वर्णविन्यासः क्रमादुक्तो मनीषिभिः ॥
इति भट्टः ॥”

अथ संहारमाटकान्यासः ।

तस्या ध्यानं यथा,—

“अक्षयं हरिणपोतसुदृष्टं
विद्याः करैरविरतं दधनीं चित्रेणाम् ।
अर्हन्मौलिमण्डलाभरविन्दुरामां
वर्णेश्वरीं प्रणमत स्तनभारजम् ॥
न्यासस्तु चकाराद्यकारान्तः । यथा चं नमो
हृदादिसुखे इत्यादि ॥ * ॥ अपरश्च ।
“चतुर्धा माटका प्रोक्ता केवला बिन्दुसंयुता ।
सविसर्गा सोभया च रहस्यं श्रेष्ठं कथ्यते ॥

माटका

विद्याकरौ केवला च सोभया सुक्तिदायिनी ।
पुत्रदा सविसर्गा तु सविन्दुर्विन्दुदायिनी ॥”
विशुद्धेश्वरे ।

वाग्भवाद्या च वाक्सिद्धौ रमाद्या श्रीप्रहृष्टये ।
हृत्केलाद्या सर्वसिद्धौ कामाद्या लोकवन्दया ।
श्रीकृष्णाद्यानिमात्रस्यैव सर्वमन्त्रः प्रचीदति ॥”
श्रीविद्याविषये नवरत्नेश्वरे ।

“वाग्भवाद्या नमोऽन्ताश्च न्यस्यन्माटका-
चराः ।

श्रीविद्याविषये मन्त्री वाग्भवाद्यादिसिद्धये ॥
इति तन्त्रसारः ॥

(माट + “अनङ्गु” ।) ४।३। ७८ । इति टण् ।
त्रि । मातुरागंतम् । यथा, महाभारते । ६ ।
८० । ६० ।

“योग्यो माटकस्तस्य स एवमभिपेदि-
वान् ॥”)

माटकेश्वरः, पुं, (माटके कुले श्रुति पुत्ररूपेण
गच्छतीति । श्रुत + अच् ।) मातुलः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

माटनन्दनः, पुं, (माटनी नन्दनः पुत्र आनन्द-
वर्धनो वा । कानिश्चैतः । यथा,—

“कथं त्वं क्षतिकापुत्रसुतवान् तं सुरं शुद्धम् ।
कथञ्च पावकिरसौ कथं वा माटनन्दनः ॥”

इत्यादि वाराहपुराणे स्कन्धोत्पत्तिर्नामाध्यायः ॥
माटमखलं, स्त्री, (माटनी मखलम् ।) नेत्रयो-
न्मध्यम् । तत्तु आसन्नदन्तुर्न पश्यति । यथा,
काशीखण्डे ४० अध्याये ।

“अरुन्धती ध्रुवश्चैव विष्णोर्लोचनं पदानि च ।
आसन्नदन्तुर्न पश्यत्यर्थं माटमखलम् ॥
अरुन्धती भवन्निहा ध्रुवो नासायसुष्यते ।
विष्णोः पदानि भूमध्ये नेत्रयोर्माटमखलम् ॥”

(यथा च दृष्टान्संहितायाम् । “मातुलामपि
माटमखलविदो विप्रान् विदुर्नृणां ॥”)

माटसुखः, पुं, जडः । इति जैमिनीयः । ३ । १६ ॥
माटबन्धुः, पुं, (मातुर्वन्धुः ।) माटबान्धवः ।

यथा । बन्धवस्त्रिविधाः । आत्मबन्धवः पित्र-
बन्धवो माटबन्धवश्चेति । यथोक्तम् ।

“आत्मपित्रवत्सुः पुत्रा आत्ममाटवत्सुः सुताः ।
आत्ममातुलपुत्राश्च विज्ञेया आत्मबान्धवाः ॥
पितुः पित्रवत्सुः पुत्राः पितुर्माटवत्सुः सुताः ।
पितुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेयाः पित्रबान्धवाः ॥
मातुः पित्रवत्सुः पुत्रा मातुर्माटवत्सुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया माटबान्धवाः ॥”

इति मिताचरा ॥

माटबान्धवः, पुं, (मातुर्वान्धवः ।) माटबन्धुः ।
स च मातामहभगिनीपुत्रः । मातामही-
भगिनीपुत्रः । माटमातुलपुत्रश्च । यथा,—

“मातुः पित्रवत्सुः पुत्रा मातुर्माटवत्सुः सुताः ।
मातुर्मातुलपुत्राश्च विज्ञेया माटबान्धवाः ॥”

इत्युद्वाहृतत्त्वम् ॥

माटराक्षिणी, स्त्री, (मातरं वदतीति । वद +
णिनि ।) वल्गुलापची । इति राजनिर्घण्टः ॥

मात्रा

मात्राशक्तिः, पुं, (मात्रा शक्तिः । खेहाधि-
क्यात् केवलं मात्रैव शक्तिः न तु पित्रा
चायादिभिरिति भावः ।) नृत्तः । इति हेम-
चन्द्रः । ३ । १६ ॥

मात्रावसा, स्त्री, (मात्रुः स्यात् । “मात्रपितृभ्यां
वसा ।” ८ । ३ । ८४ । इति वत्वम् ।) मात्र-
भगिनी । माघो इति भाषा । वा मात्र-
तुल्या वधा,—

“मात्रावसा मातुलानी पितृवस्त्री पितृवसा ।
अम्रः पूर्वजपत्नी च मात्रतुल्याः प्रकीर्तिताः ॥”
इति दायभागः ॥

मात्रावसेयः, पुं, (मात्रावसुरपत्न्यं पुमान् । मात्र-
वस्त्व + “मात्रावसुच ।” ४ । १ । १३४ । इत्यत्र
“ह्रस्वप्रत्ययो ढकि लोपश्च ।” इति काशिकोक्तः
ढक् ।) मात्रावसुपुत्रः । मासितुता भाइ इति
भाषा । तत्पर्यायः । मात्रावसेयः २ । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २०६ ॥

मात्रावसेयी, स्त्री, (मात्रावसुरपत्न्यं स्त्री । मात्र-
वस्त्व + “मात्रावसुच ।” ४ । १ । १३४ । इति
ढक् । ढकिलोपश्च । ङीप् ।) मात्राभगिनी-
कन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २५ । मासितुता
भगिनी । इति भाषा ॥ (टावन्तोऽप्ययं शब्दः ।
यथा, महाभारते । ३ । २२३ । ५ ।
“मम मात्रावसेयी त्वं माता दाचायथी

मम ॥”)

मात्रावसेयी, स्त्री, (मात्रावसुरपत्न्यं पुमान् ।
मात्रावस्त्व + “मात्रावसुच ।” ४ । १ । १३४ ।
इति ह्रस्वः ।) मात्राभगिनीपुत्रः । इत्यमरः ।
२ । ६ । २५ । मासितुता भाइ इति भाषा ॥
मात्रावसेयी, स्त्री, (मात्रावसेयी + टाप् ।)
मात्राभगिनीकन्या । इत्यमरः । २ । ६ । २५ ।
मासितुता भगिनी इति भाषा ॥

मात्रासिंही, स्त्री, वासकः । इति शब्दरत्नावली ।
मात्रं, स्त्री, (मीयन्ते इति । मा + जन् ।) कान्-
क्षाम् । अवधारणम् । इत्यमरः । ३ । ३ । ७७ ॥
कान्क्षो यथा जीवमानं न हिंसित । अवधा-
रणे यथा पयोमात्रं रुद्धं । इति तट्टीकायां
भरतः ॥

मात्रा, स्त्री, (मीयन्ते अत्रया । मा + “हुयामाशुभ-
सिन्धुः ॥” उणा० ४ । १६८ । इति जन् टाप् ।)
परिच्छेदः । अल्पः । परिमाणम् । इत्यमरः ।
३ । ३ । ७७ ॥ परिच्छेदो ह्यल्पश्चादिः । अल्पे
यथा । शाकमात्रा । परिमात्रे यथा । कि
हस्तिमात्रोऽङ्गुष्ठः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
(यथा, हृत्सर्वज्ञतायाम् । ५ । २२ ॥ “अङ्गुलमेकं
भवति मात्रा ।”) कर्णभूषा । वित्तम् । अन्ध-
रावयवः । इति मेदिनी । २, ७५ । ३३ ॥ (ह्रस्वसो
ह्रस्वोर्वादिप्रभेदः । यथा, मृत्तवोधि ।
“यस्याः पादे प्रथमे दादृश मात्रा तथा तृतीये-

२पि ॥”)

कालविशेषः । यथा,—

“कावेन यावता गात्रिः पर्येति जातुमच्छे ।

माधुरः

वा मात्रा कविभिः प्रोक्ता ह्रस्वदीर्घवृत्ते मता ॥
इति प्राचीनाः ॥

अपि च ।

“वामजातुनि तद्वत्तभमर्षं यावता भवेन ।
कावेन मात्रा वा ज्ञेया सुनिर्भेदपारगैः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

इन्द्रियवृत्तिः । यथा,—

“मात्रास्पर्शास्तु कौन्तेय । प्रीतोऽप्यसुखदुःखदाः ।
आगमापायिनो निष्ठास्त्रास्तिष्ठन्ति च भारत ॥”
इति भगवद्गीता ॥

“मीयन्ते आभिविषयाः मात्रा इन्द्रियवृत्तयः ।”
इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

इन्द्रियम् । इति पूर्वोक्तश्लोकटीकायां मधु-
सूदनसरस्वती ॥ अंशः । यथा,—

“न योधिह्यः पृथग्दद्याद्वसानदिनादृते ।
स्वभर्तृपिण्डमात्राभ्यस्तृप्तिरासां यतः स्मृता ॥”
इति आहततत्त्वम् ॥

(शिलोक्तयः । यथा, अश्वेदे । ३ । ४ । ६ । १ ।
“प्र मात्राभी रिरिचे ।”

“मात्राभिः मीयन्ते परिच्छिद्यन्त इति मात्राः
शिलोक्तयाः ।” इति तद्भाष्ये सायनः ॥ शक्तिः ।
यथा, पञ्चतन्त्रे । १ । ३५६ । “का मात्रा वसु-
त्रस्य यो मम प्रसूतिं दूषयिष्यति ॥” अव-
यवः । यथा, मग्नौ । ७ । ४ ।

“चक्रविशेषयोश्चैव मात्रानिर्णयं शान्तिः ॥”
“मात्रा अवयवाः ।” इति तट्टीकायां मेघा-
तिथिः ॥ रूपम् । यथा, भागवते । २ । ५ । २५ ॥
“तस्य मात्रा गुणः शब्दः ॥” “मात्रा कृष्णं
रूपम् ।” इति तट्टीकायां स्वामी ॥)

मात्र्यं, स्त्री, (मत्सर + ज्यञ् ।) मत्सरस्य भावः ।
परशुभदेवः । यथा,—

“मागाच्चिरायैकतरः प्रमादं

वसन्नसम्बाधशिषेऽपि देशे ।

मात्र्यरागोपहततामना हि

स्वजनं साधुष्वपि मानसानि ॥

इति भारवौ ३ अध्यायः ॥

मात्र्यकः, वि, (मन्त्र्योऽस्य पण्यम् । “तस्य
पण्यम् ।” ४ । ४ । ५१ । इति मत्स्य + ठक् ।)
जालिकः । मत्स्यघातकः । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

माथ इ कुत्र्ये । इति कविकण्ठहमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) इ, मात्र्यगते । कुत्र्यो वधक्षेत्रौ ।
इति दुर्गादासः ॥

माथः, पुं, (मात्र्यगते पीयते जनः अस्मिन् ।
माथ + चञ् । ज्वलादित्वात् थो वा । निपा-
तनात् शुभभावः ।) पत्न्याः । इति चिकित्सा-
शेनः ॥ (मथ + भावे चञ् ।) मन्थनम् । इति
शब्दरत्नावली ॥

माधुरः, पु, (मधुरा + अण् ।) मधुराया
आगतः । इति सुगन्धोदधाकरणम् ॥ (तत्र
जात इत्यण् वा । मधुराजातः । यथा, कथा-
चरित्तामरे । ३६ । ७३ ।

माधवः

“ततः च दृष्टवत्पुनश्चोपशान्तिं पुनरोद्यम्यते ।
सुगन्धे ! पवनसेनास्यो वलिकपुत्रोऽपि

माधुरः ॥”

अन्धेन कृता माधुरेण प्रोक्ता । “तेन प्रोक्तम् ॥”
४ । ३ । १०४ । इति अण् ङीप् । माधुरी-
वृत्तिः । इति आकरणम् ॥)

मादः, पु, (माद्यत इति मद् + चञ् । शुभभावः ।)
दर्पः । इत्यमरः । ३ । २ । १२ ॥ हर्षः । इति
तट्टीकायां भरतः । मत्तता । इति शब्दरत्ना-
वली ॥

मादकः, पु, (माद्यति वर्षागमे हृष्यतीति । मद् +
चञ् ।) दातृहृषणी । इति शब्दमाला ॥
(मादयति खगुणेन भूतानीति । मद् + णिच्
चञ् ।) मदकारकश्चे, वि ॥ (यथा, देवी-
भागवते । १ । १४ । ६४ ।

“इन्द्रियाणि महाभाग ! मादकानि सुनि-
श्चितम् ॥

अदारस्य दुरन्तानि पक्षेव मनसा सज्ज ॥”)

मादनं, स्त्री, (मादयति विरहिणः । इति मद् +
णिच् + क्युः ।) जवङ्गम् । इति शब्दचक्रिका ॥
(मादयतीति मद् + णिच् + क्युः ।) हर्षकारयि-
तरि, वि ॥)

मादनः, पु, (मादयति चित्तविकारसत्त्वादयतीति ।
मद् + णिच् + क्युः ।) कामदेवः । मदनवृक्षः ।
धुक्तरः । इति कंचित् ॥

मादनी, स्त्री, (मादन + ण्यिर्वा ङीप् ।) माकन्दी ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ विजया । इति भाव-
प्रकाशः ॥

मादशः, वि, (अहमिव दृश्यत इति । दृश् +
“त्वदादिषु दृशोऽनालोचने कच् ।” ३ । १ । ६० ।
इति कच् ।) मत्स्यदृशः । इति आकरणम् ॥
(यथा, महाभारते । ७ । १०८ । ८६ ।

“तस्य त्वं पदवीं गच्छ गच्छेयुस्मादृशा यथा ।
तादृशोऽदृशे काले मादशैरभिषेदितः ॥
कथं तु भार्या पार्थानां तव ह्यणु ! सखी
विभो ॥

धृष्टद्युम्नस्य भगिनी सर्भां लब्धेति मादशौ ॥”)

माद्री, स्त्री, (मद्ने जाना । मद् + अण् ङीप् ।
भर्गादित्वात् न प्रत्ययानुक्तः ।) पाकुराजपत्नी ।
सा नृगीभूतस्य सुनेः शापात् मैथुनरहितस्य
स्वामिन आश्रया अश्विनोकुमाराभ्यां नकुल-
सहदेवौ जनयामास । इति महाभारतश्रीभाग-
वतमनम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । ६७ । १५६ ।
“कुली माद्री च जज्ञाते मतिश्च सुखलात्मजा ।”)
अतिविधा । इति राजनिर्घण्टः ॥

माद्रीपतिः, पु, (माद्रीः पतिः ।) पाकुराजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥

माधवः, पु, (यदुपपन्नस्य मधोरपत्न्यं पुमान् । इति
मधु + अण् । मा लक्ष्मीस्तस्याः धवः । माया
विद्याया धव इति वा ।) विष्णुः । तस्य आत्मनि-
यथा,—

“मा च ब्रह्मस्वरूपा या नृलप्रकृतिरीश्वरी ।

नारायणीति विष्णुता विष्णुमाया सनातनी ।
महानन्दोच्छ्रिता च वेदमाता सरस्वती ।
राधा वसुधारा गङ्गा तावां खामी च ।
माधवः ॥

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णार्जविराट्पर्व १० अध्यायः ॥
(यथा, महाभारते । ५ । ७० । ४ ।
“मीनाङ्गाणाञ्च योगाञ्च विद्धि भारत ।
माधवम् ॥”)

तन्नाममाहात्म्यं यथा,—
ओमित्येकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगतो हरिः ।
माधवायेति वै नाम धर्मकामार्थमोक्षदम् ॥
इति बह्विपुत्राणम् ॥

(मधोर्वसन्तस्यायम् मधुर्नि मधुमति कुसुमानि
अस्मिन् वा । मधु + “मधोर्ण च ।” ४ । ४ ।
१२६ । इति ऋः ।) वैशाखमासः । इत्यमरः ।
१ । ४ । १६ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ११७।७७ ।
“स तेन सखा संहितो जगामाश्रयं वनम् ।
पत्नीभिः स वसं रन्धुं माधवे मासि पार्थिव ॥”
(मधु + स्तार्थं ऋण् ।) वसन्तः । इति विश्वः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । १६ । ६ । “मधुमाधवौ
वसन्तः ।”
“माधवप्रथमे मासि नभस्यप्रथमे पुनः ॥”
इति चरके सूत्रस्थाने सप्तमेऽध्याये ॥

“माधवनभस्यसहस्रानां यथासंख्यं वैशाख-
भाद्रपौषाणां सुश्रुतं भिन्नित्वा तु तैषां प्रथमे
ऽध्याये वर्तमानं मासि चेन्नादौ विषय इति
निष्कर्षः । इति चरकटीकादभिप्रायः ।)
मधुकवचः । लघुसुहृदः । इति राजनिर्घण्टः ॥
(भौतमन्त्रस्तौयसमर्षोऽयामन्यतम ऋषि-
विशेषः । यथा, मार्कण्डेये । १०० । ३१ ।
“अयोध्यामिवाहुश्च शुचिर्भक्तोऽथ माधवः ।
शुक्रोऽजितश्च सप्ते तदा सप्तर्षयः स्मृताः ॥”
सायनाचार्यस्य भाता । यथा, सायनकृतधातु-
वृत्तौ । इति पूर्वदक्षिणपथमवसुधाधीश्वर-
कम्पराजसुतसङ्गमराजमहामन्त्रिणा सायन-
पुत्रेण माधवसङ्गादरेण सायनाचार्येण विर-
चित्ता माधवीया धातुवृत्तिः ॥)

माधविका, स्त्री, (माधवी + कन् टाप् । पूर्व-
ह्रस्वश्च ।) माधवीजता । इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

माधवी, स्त्री, (मधौ साधुपुष्यति । मधु + “कालात्
साधुपुष्यतुपच्यमानेषु ।” ४ । ३ । ४३ । इत्यण् ।
डोप् ।) खनामखातपुष्यजता । तत्पण्यायः ।
अतिसुक्तः २ पुष्पकः ३ वासन्ती ४ जता ५ ।
इत्यमरः । २ । ४ । ७२ ॥ अतिसुक्तः ६
माधविका ७ माधवीजता ८ । इति तट्टीकायां
भरतः ॥ चक्रवर्त्ती ९ सुगन्धा १० भूमरोत्सवा
११ ऋग्विद्या १२ भद्रजता १३ भूमिमच्छप-
भूषणा १४ वसन्तीकूती १५ । इति जटाधरः ।
जतामाधवी १६ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा
देवीभागवते । १ । १२ । ७ ।
“आत्मैर्नोपेर्मधूकेण माधवीमच्छपावताम् ॥”)

अस्या गुणाः । कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कषाय-
त्वम् । मद्गन्धित्वम् । पित्तकासव्रणदाहशोष-
नाशित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ अयि च ।
“माधवी स्यात् वासन्ती पुष्पको मच्छकोऽपि
च ।
अतिसुक्तो विसुक्तश्च कासको भूमरोत्सवः ॥
माधवी मधुरा ग्रीता लघु रोधचयापहा ।”
इति भावप्रकाशः ॥

मिसिः । मधुशकरा । कुट्टनी । (मधुनो विकार
इत्यण् डोप् ।) मदिरा । इति मेदिनी । वे,
४६—४७ ॥ (यथा, महाभारते । ४ । १५ । ३ ।
“अस्ति मे शयनं दिव्यं त्वदर्थमुपकल्पितम् ।
यदि तत्र मया साहं पियस्व मधुमाधवीम् ॥”
माधवस्येति मित्यण् डोप् । तन्निवृत्तात्तथा-
त्वम् ।) तुलसी । इति शब्दमाला ॥ (मधौ वसन्ते
संयार्चनीयेति अण् ।) दुर्गा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ माधवस्य पत्नी च ॥ (मधुवशा कन्या ।
यथा, महाभारते । १ । ६५ । १० । ‘जनमेजयः
खल्वनर्त्ता नामोपथेमे माधवौ तस्यामस्य जज्ञे
प्राचिन्वान् ॥’)

माधवीजता, स्त्री, (माधवाख्या जता ।) खनाम-
खातपुष्यजता । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

माधवेष्टा, स्त्री, (माधवस्य इष्टा ।) वाराहीकन्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

माधवोचितं, स्त्री, (माधवस्योचितम् । सुगन्धि-
त्वान् तथात्वम् ।) कङ्कालकम् । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विश्वेश्वरस्य कङ्कालशब्दे
ज्ञातयः ॥)

माधवोद्भवः, पु, (माधवादुद्भवोऽस्य ।) राजा-
दनी । इति राजनिर्घण्टः ॥

माधुकः, पु, वर्णसङ्करजातिविशेषः । इति जटा-
धरः ॥ (यथा, महाभारते । १३ । ४८ । ७० ।
“मेरुधकश्च वेदेहः सम्पुष्टतेऽथ माधुकम् ॥”)

माधुमताः, पु, (मधुमनसु भवाः । मधुमन +
“कच्छादिभ्यश्च ।” ४ । २ । १३३ । इत्यण् ।)
काष्ठीरदेशभवाः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २४ ॥

माधुरं, स्त्री, (मधु अस्ति अस्य अस्मिन् वेति ।
मधु + “ऊषसुषिपुष्कमधोः रः ।” ५ । १० । ७५ ।
इति रः । ततः स्त्रीर्थात् ।) मल्लिका । इति
त्रिकाश्विषः ॥ (मधुरात् सम्प्रभवतीत्यण् ।)
मधुरसम्भवं, त्रि ॥

माधुरी, स्त्री, (माधुर + गौरादित्वात् डोप् ।)
मद्यम् । इति भूरिप्रयोगः ॥ माधुर्यम् । यथा,
“तानि स्रष्टुं सुखानि ते च तरणाः स्निग्धा
दृष्टो विभ्रमा-
स्तद्वक्त्रास्तुजवौरभं स च सुधास्यन्दौ गिरां
वक्रिमा ।
वा विन्नाधरमाधुरीति विषयासङ्गेऽपि चेन्ना-
नसं
तस्यां लज्जसमाधि हन्ति विरहव्याधिः कथं
वर्द्धते ॥”
इति गीतगोविन्दे ३ सर्गः ॥

माधुर्यं, स्त्री, (‘मधुरस्य भावः : मधुर + “वर्ब-
दृष्टाभ्यः ण्यच् च ।” ५ । १ । १२३ ॥ इति ण्यच् ।)
मधुरस्य भावः । मधुरत्वम् । इति हेमचन्द्रः ।
४ । १७३ ॥ (यथा, सुश्रुते सूत्रस्थाने एका-
दशाध्याये ।
“माधुर्यं भजतेऽत्यर्थं तीक्ष्णभावं विसृजति ॥”)
लावण्यम् । यथा,—
“रूपं किमप्यनिर्भाष्यं तनोर्माधुर्यसुखतः ॥”
इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

पाञ्चालीरीतिविशष्टकाद्यगुणः । यथा,—
“मधुरां सुकुमाराञ्च पाञ्चालीं कवयो विदुः ॥”
इति साहित्यदर्पणे ६ परिच्छेदः । तस्य लक्ष्यं
यथा, साहित्यदर्पणे ८ परिच्छेदे ।
“चित्तद्रव्यैर्भावमयो ज्ञादो माधुर्यसुखतः ।
सम्भोगे कवयि विप्रलम्भे शान्तेऽधिकं क्रमात् ॥
मूर्द्ध्नि वर्गान्त्यवर्णेन युक्ताष्ट उ ङ ङान् विना ।
रखौ लघु च तद्वत्तौ वयाः कारयतां गताः ॥
अदृष्टिरस्य हृत्तिर्वा मधुरा रचना तथा ॥”
(नायिकायामयत्नजोऽलंकारविशेषः । यथा,
साहित्यदर्पणे । ३ । १०६ ।
“सङ्गोभङ्गप्युद्भूतो माधुर्यं परिकीर्तितम् ॥”
सात्विकनायकगुणभेदः । यथा, तन्त्रे । ३ । ६१ ।
“सर्वावस्थाविशेषेषु माधुर्यं रमणीयता ॥”)

माध्यन्दिनं, त्रि, (मध्ये भवम् । मध्य + “अन्तः-
पूर्वपदान् टण् ।” ४ । ३ । ६० । इत्यण्काशिका
सूत्रवृत्तौ “मध्योमध्यं दिनञ्चास्मात् ॥”
इति दिनणः ।) मध्यमम् । इति हेमचन्द्रः ।
६ । ६६ ॥ (मध्यन्दिनसम्बन्धि । यथा, ऋग्वेदे ।
३ । २८ । ४ ।

“माध्यन्दिनं सवने जातवेदः पुरोडाशमिह
कवे ! जुषस्व ।”
“माध्यन्दिनं मध्यन्दिनसम्बन्धिनि” तथा “माध्य-
न्दिनं मध्यं दिनस्येदमित्यर्थे उत्तसादित्वादन-
न्तिवादादिद्विहः जित्वादेवाट्टात्तत्त्वम् ॥” इति
च तद्भाष्ये सायनः ॥ मध्यन्दिनेन प्रोक्ताधीता
वा । इत्यण् डोप् । शुक्लयजुर्वेदस्य शाखाभेदः ।
यथा, आश्वलायनीयश्रौतसूत्रे । ५ । ५ । १६ ।
“पित्रा सोममभियस्यतर्दे इति तिस्रोऽर्वाङोश्च
सोमकामं त्वाहुस्तवायं सोमस्त्वमेष्टवामिन्नाय
सोमाः प्र दिवो विद्वाना आ पूर्वां अस्य कृत्वाः
स्वाहेति माध्यन्दिनः ॥”)

माध्यमं, त्रि, (मध्ये भवं । मध्य + “अन्तःपूर्वपदाट्-
टण् ।” ४ । ३ । ६० । इत्यण्काशिकासूत्र-
वृत्तौ “मन्त्रेभ्यो च प्रत्ययौ वक्तव्यौ ।” इति
मणः ।) मध्ये भवम् । यथा,—
“मध्यमं माध्यमं मध्यमीयं माध्यन्दिनञ्च तत् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ६ । ६६ ॥

माध्यस्थं, स्त्री, (मध्यस्थ + ण्यच् ।) मध्यस्थस्य
भावः । मध्यस्थकरणम् । यथा, कुमारसम्भवं ।
१ । ५२ ।

“अयाचितारं नहि देवदेव-
मद्रिः सुतां यादयितुं श्रूयाम् ।

अधर्शनाभङ्गभवेन साधु-
माध्वस्यामिदेष्यवत्तत्वे ॥”

माध्वकं, जौ, (माध्वीक । एवोदरादित्वादीका-
रणाकारः ।) माध्वीकम् । इत्यमरटीकायां
भातुर्दीक्षितः ॥

माध्वी, जौ, (मधुनो विकारः । मधु + अण् ।
डोप् । “मधुवाक्वाक्वाक्माध्वीति ।” ६ ।
४ । १७५ । अणि णिर्वा यथादेशो निपा-
त्यते ।) मधुम् । इति त्रिकाण्डशेषः । मध्वादि-
कृता सुरा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
मगौ । ११ । ६५ ।

“गौडौ पैटो च माध्वी च विज्ञेया त्रिविधा
सुरा ।”

मधु मधुररसोऽस्त्वस्य कण्टकावच्छेदे अण् ।)
मधुरकण्टकमन्थः । इति शब्दरत्नावली ॥
(मधुमति, चि । यथा, ऋत्वे । ७ । ७१ । २ ।
“दिवानक्तं माध्वी चावीर्षा नः ॥”

चे माध्वी । मधुमन्तौ ॥ इति तन्त्राख्ये सायनः ॥
नदीविशेषः । यथा, मातुल्ये । १२० । ७१ ।

“तेभ्यः श्रान्ता च माध्वी च हे नदी सम्पु-
याताम् ॥”

माध्वीकं, जौ, (माध्वी + कार्थ्ये कन् ।) मधूक-
पुष्पकृतमद्यम् । तत्पर्यायः । मध्वासवः २
माध्वकः १ मधु ४ । इत्यमरः । २ । १० । ३१ ॥
मधुमाध्वीकमित्येकं नामेति केचित् । पूर्वो
हौ पुष्पमदो । (यथा, महाभारते । १ ।
२७७ । ३६ ।

“कथं हि पीत्वा माध्वीकं पीत्वा च मधुमाध-
वीम् ।

लोभं सौवीरके कुर्वन्मारी काचिदिति स्मरे ॥”
परौ हौ प्राचाविकारे । इति भरतः ॥ माध्वीक-
मिति वा पाठः । इति रमानाथः । माध्वीक-
स्याने माध्वकमिति भातुर्दीक्षितः ॥ (मधु ।
यथा, नैषधे । १६ । ३१ ।

“धयतु नजिने माध्वीकं वा न वाऽभिनवागतः ।
जुष्टमकरन्दैः जुष्टमभिरर्धमरोत्करः ।
इह तु लिङ्गते रात्रीतथं रथाङ्गविहङ्गमा
मधु निजध्वज्जालोलेऽधुनाऽध्वरनामकम् ॥”

“माध्वीकं मकरन्दम् । इति तट्टीकायां नारा-
यणः ॥) तत्पर्यायो यथा,—

“मधुमाध्वीकमाध्वीकचौद्रसारव्यभोरितम् ।
मत्तिकावरटीटङ्गवातपुष्परसोद्भवम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

माध्वीकफलः, पु, (माध्वीकं मधुमत् फलमस्य ।)
मधुनालिकेरिकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

माध्वीमधुरा, जौ, (माध्वीमदनस्य मधुरेति ।)
मधुरखर्जूरिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मान, कि अर्धं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (पु-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सं० ।) कि मानयति
मानति । इति दुर्गादासः ॥

मान, उ विचारे । अर्धं । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-आत्म०-सक०-सं० ।) उ मीमांसते

शास्त्रं घोरः । अर्थायां तिबादयो न स्फुरिति
रमानाथः । इति दुर्गादासः ॥

मानं, जौ, (मीयतेऽनेनेति । मा + करणे क्वाट् ।
परिमाणम् । तत्पर्यायः । यौतवम् २ हव
यम् १ पायम् ४ पौतवम् ५ । तत् तुलनाङ्गुलि
प्रस्थेऽष्टविधं भवति । तत्र तुलनाङ्गुलीयान्मा-
नाद्युपलभ्यते । अङ्गुल्या हस्तादि । प्रस्थेन
द्रोणादि । इत्यमरभरतौ । २ । ६ । ५ ॥ प्रमाणम्
इति मेदिनी । ने, १५ ॥ यत्र तातो विरमति
तत् । तदेव गृहसुच्यते । तच्चतुर्विधम् । समं
विषमं अतीतं अनागतञ्च । इति सङ्गीत-
शास्त्रम् ॥ ॥

अथ मानपरिभाषा ।

“न मानेन विना युक्तिर्न्याया जायते कश्चित् ।
अतः प्रयोगकार्थ्याय मानमन्योष्यते मया ॥

चरकस्य मतं वैदोरादौर्यस्यान्तं ततः ।

विज्ञाय सर्वमानानि मागधं मानमुच्यते ॥

असरेण्युद्धेः प्रोक्तं श्रुता परमाणुभिः ।

असरेण्युद्धे पर्यायान्माध्वीति गद्यते ॥

जालान्तरगतेः सूर्यकरैर्ध्वसी विनोदयते ।

वङ्गध्वसीभिर्नारीचैः स्यात्ताभिः वङ्गभिश्च

राजिका ।

तिष्ठन्ती राजिकाभिश्च सर्वपः प्रोच्यते बुधैः ।

यवोऽष्टसर्वपैः प्रोक्तो गुञ्जा स्यात्तत्तुल्यम् ॥

वङ्गभिस्तु रत्तिकाभिः स्यान्नावको हेम-

धानकौ ।

माघैश्चतुर्भिः शाखः स्याद्वरणः स निगद्यते ॥

टङ्कः स एव कथितस्तद्वयं कोलमुच्यते ।

चुद्रमो वटकश्चैव द्रङ्गणः स निगद्यते ॥

कोलद्वयस्तु कर्षः स्यात् स प्रोक्तः पाणि-

मानिकः ।

अथः पितुः पाणितलं किञ्चित् पाणिञ्च तिष्ठ-

कम् ॥

विडालपदकश्चैव तथा षोडशिका मताः ।

करमध्यो ज्वसपदं सुवर्णं कवलमस्यम् ॥

उडुम्बरश्च पर्यायेः कर्ष एव निगद्यते ।

स्यात् कर्षाभ्यामर्धपलं शुक्तिरष्टमिका तथा ।

शुक्तिभ्याश्च पलं त्रयं सुष्टिराजं चतुर्धिका ।

प्रकुञ्चः षोडशी विस्त्रं पलमेमान् कौर्ण्यते ॥

पलाभ्यां प्रवृत्तिर्ज्ञेया प्रवृत्तश्च निगद्यते ।

प्रवृत्तिभ्यामञ्जलिः स्यात् कुङ्कुवोऽर्धसरावकः ॥

अष्टमानश्च स त्रयः कुङ्कुवभ्याश्च मानिका ।

सरावोऽर्धपलं तदङ्गुलीयमत्र विचक्षणैः ॥

शरावभ्यां भवेत् प्रस्थश्चतुःप्रस्थेस्तथाङ्कः ।

भाजनं कांक्षपाञ्च चतुःषष्टिपलञ्च सः ॥

चतुर्भिराङ्कैर्द्राणः कलशो नखण्योमणः ।

उज्जानश्च घटो राशिर्द्राणपर्यायसंज्ञितः ॥

द्रोणाभ्यां सूर्यकुम्भौ च चतुःषष्टिशरावकः ।

सूर्याभ्याश्च भवेद्द्रोणी वाहो गोणी च सा

स्युता ॥

द्रोणीचतुष्टयं खारी कथिता सूर्यबुद्धिभिः ।

चतुःषष्टिपलिका वसववधिका च सा ॥

पलाभां द्विसहस्रञ्च भार एकः प्रकीर्तितः ।
तुलापलशतं ज्ञेया सर्वज्ञैर्वैव निश्चयः ॥

माघटङ्काश्च विस्त्राणि कुङ्कुवः प्रस्थमाङ्कम् ।

राशिर्गोणी खारिकेति यथोत्तरचतुर्गुणाः ॥ ॥ ॥

मागधपरिभाषायां वङ्गितको माघश्चतुर्विंशति-

रत्तिकटङ्कः वसवतिरत्तिकः कर्षः । अयं चरक-

सम्मतः ॥ सुश्रुतमते । पञ्चरत्तिको माघो

विंशतिरत्तिकटङ्कोऽष्टीतिरत्तिकः कर्षः । अय-

मेव कलिङ्गपरिभाषायामपि । यतस्तथा-

रत्तिको माघो द्वाविंशतिरत्तिकटङ्कः । साह-

टङ्कद्वयमितः कर्षः ।

“गुञ्जादिमानमारभ्य यावत् स्यात् कुङ्कुवस्थितिः ।

द्रवार्द्रशुष्कद्रव्याणां तावन्मानं समं मतम् ॥

प्रस्थादिमानमारभ्य द्विगुणं द्रवार्द्रयोः ।

मानं तथा तुलायास्तु द्विगुणं न कश्चित् स्मृतम् ॥

नट्टवृक्षवैद्युलोहादेर्भावं यच्चतुरङ्गुलम् ।

विस्तीर्णञ्च तथोच्च तन्मानं कुङ्कुवं वदेत् ॥”

इति मागधमानम् ॥ ॥

अथ कालिङ्गमानम् ।

“यतो मन्दागयो वृक्षा हीनसत्त्वा नराः

कलौ ।

अतस्तु मात्रा तदुद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसम्मतः ॥

यवो द्वादशभिर्गैरिः सर्वपैः प्रोच्यते बुधैः ।

यवद्वयेन गुञ्जा स्यात्त्रिगुञ्जो वल उच्यते ।

माघो गुञ्जाभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् कश्चित् ॥

चतुर्भिर्माघकैः शाखः स निष्कटङ्क एव च ।

गद्यानो माघकैः वङ्गभिः कर्षः स्याद्दशमा-

विकः ॥

चतुःकर्षैः पलं प्रोक्तं दशशाणमितं बुधैः ।

चतुःपलैश्च कुङ्कुवः प्रस्थाद्याः पूर्ववत्तताः ॥

स्थितिर्गोस्थेव मात्रायाः कालमसिं वयो

बलम् ।

प्रवृत्तिं दोषदेशौ च दृष्ट्वा मात्रां प्रकल्पयेत् ॥

नाष्टं हन्तौघं व्याधिं यथाभ्योऽर्थं महा-

नलम् ।

अतिमात्रश्च दोषाय यथा शस्त्रे वङ्गदकम् ॥”

इति मानपरिभाषा । इति भावप्रकाशः ॥

मानः, पु, (मन्यते बहुव्रीह्यानेन इति । मन + णच् ।)

चित्तसमुत्पत्तिः । इत्यमरः । १ । ७ । २२ ॥

चित्तस्य समुत्पत्तिरनुभूता मानः । साङ्गे घना-

द्युत्कर्षणात्मनि चित्तोत्पत्तिर्मान इति । मल्लभो

नास्तीति भगवं मानः । इति तट्टीकायां भरतः ॥

(यथा, मगौ । ४ । १६३ ।

“इहं दम्भश्च मानश्च क्रोधं तेष्णाञ्च वर्जयेत् ॥”)

आत्मनि पूज्यताबुद्धिः । इति नीलकण्ठः ॥

अनुरक्तयोर्दम्भयोर्भावविशेषः । यथा,—

“दम्भयोर्भाव एकत्र सतोरव्यनुरक्तयोः ।

स्वामीष्टाक्षेधवीक्षादिनिरोधो मान उच्यते ॥”

इत्युज्ज्वलनीलमणिः ॥

पूज्यत्वम् । यथा,—

“अधमाः कलिमिच्छन्ति सन्धिमिच्छन्ति

मध्यमाः ।

मानकं

उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महता धनम् ॥
मानो हि धनमर्थस्य माने चाने धनेन किम् ।
प्रभृदमानदर्पस्य किं धनेन किमायुषा ॥
अधमा धनमिच्छन्ति धनमानौ हि मध्यामाः ।
उत्तमा मानमिच्छन्ति मानो हि महता धनम् ॥”

इति गावर् ११५ अध्यायः ॥

प्रियापराधकृषिका येष्टा मानः । स च लघु-
मध्यमो गुरुश्चेति । अस्यापनेयो लघुः । कटा-
पनेयो मध्यमः । कटतमापनेयो गुरुः । असा-
ध्यस्तु रसाभावः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा
लघुः । गोचस्त्वलनादिजन्मा मध्यमः । अपर-
स्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा गुरुः । अन्यथासिद्ध-
कृतृज्जाद्यपनेयो लघुः । अन्यथावादप्रपाद्य-
पनेयो मध्यमः । चरत्पातभूषणदानाद्यपनेयो
गुरुः । अपरस्त्रीदर्शनादिजन्मा यथा,—

“स्नेहान्मुभिः कचन पिच्छिलमङ्गभूमौ
नामोदरि कचन कण्टकितचक्रासि ।
अन्यां विलोकयति भासयति प्रियेऽपि
मानः क धास्यति पदं तव तत्र विद्यः ॥”

गोचस्त्वलनादिजन्मा यथा,—

“यद्गोचस्त्वलनं तत्तु भूमौ यदि न मन्यते ।
रामालिखितलसंस्पर्शं प्रपथं तन्नि । कारय ॥
अपरस्त्रीसम्भोगदर्शनादिजन्मा यथा,—

“दयितस्य निरीक्ष्य भालदेशं
चरत्पातकृत्पिङ्गलं सपत्न्याः ।
सुहृदो नयनस्य कोणभासः
श्रुतिमुक्ताः शिखरोपमा बभूवुः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

यष्टः । इति मेदिनी । ने, १५ ॥ (परिच्छेदके,
त्रि । यथा, ऋग्वेदे । ७ । ८८ । ५ ।

“हृहर्त्तं मानं वरुण स्तथावः
सहस्रद्वारं जगमा यष्टर्त्तं ॥”

“मान्यस्मिन् सर्वाणि भूतानि इति मानं सर्वस्य
भूतजातस्य परिच्छेदकमित्यर्थः ॥” इति तद्गाथ्ये
सायनः ॥ पुं, मन्त्रः । यथा, ऋग्वेदे । १ ।
१८८ । ८ ।

“अवाचाम निवचनान्यस्मिन्मानस्य खडुः
सहस्रान् अयान् ॥”

“मौयत इति मानो मन्त्रः तस्य स्रगुरमिः
मन्त्रेणोत्पद्यमानत्वात् सप्तमर्थं प्रथमा ॥” इति
तद्गाथ्ये सायनः । निर्माता । यथात्रैव ।
१० । १४४ । ५ ।

“यं ते स्मिन्चारुमहकं पदाभरदण्डं मान-
मन्त्रसः ॥”

“मानं यागद्वारा निर्मातारम् ॥” इति तद्गाथ्ये
सायनः ॥

मानकं, स्त्री, पुं, (मानं हृहर्त्तपरिमाणस्य ।

“शेषाद्विभाषा ।” ५ । ४ । १५४ । इति
कम् ।) भाष्यकम् । भाष्यकपु इति भाषा ।

“कचो तु पिच्छिका प्रोक्ता विलोच्यपर्यमानके ॥
इति शब्दचन्द्रिका ॥

ई८८

मानव

“स्थलकन्दो याम्यकन्दः स्थलपद्मस्तु मानकः ।”
इति रत्नमाला ॥

अस्य गुणाः ।

“मानकं खादु शीतञ्च गुरु शीथहरं कटु ॥”
इति राजवल्लभः ॥

अपि च ।

“मानकः स्यान्महापक्वः कथ्यते तद्गुणा अप्य
मानकः शीथकृच्छीतः पित्तरक्तहरो लघुः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(विषयोऽस्य यथा,—

“पुराणं मानकं पिष्ट्वा द्विगुणीकृततत्फलम् ।
साधितं चौरतोयाभ्यामभ्यसेन पायसम् तत ॥
हनुं वातोदरं शीथं यष्टर्त्तं पाकुतामपि ।
सिद्धो भिषग्भिराख्यातः प्रयोगोऽयं निरुध्यः ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिसंयज्ञ उदराधिकारे ॥)

मानयन्त्रिः, पुं, (मानस्य यन्त्रिरिव । बाधकत्वात् ।)

अपराधः । इति हारावली ॥ (मानस्य
यन्त्रिः । अभिमानवर्द्धनम् । यथा, कृन्दोमन्त्र-
याम् । ५ । ७ ।

“केशववंशजगीतिलोक्तमनोऽन्यद्गहारिणी जयति ।
गोपीमानयन्त्रेर्विमोचनी दिव्यगायनाच्छ्रया ॥”)

मानधानिका, स्त्री, कर्कटी । इति शब्दमाला ॥

माननीयं, त्रि, (मान्यते पूज्यत इति । मान +
अनीयर् ।) मानम् । यथा,—

“मानो मान्योऽसि वृक्षेषु माननीयः सुरा-
सुरैः ।
स्नापयामि महादेवीं मानं देहि यष्टे मम ॥”
इति दुर्गास्तुतवपद्धतिः ॥

मानरन्ध्रा, स्त्री, (मानार्थं समयपरिमाणज्ञापकं
रन्ध्रमस्याम् ।) तान्त्री । तांवी । इति भाषा ।
यथा,—

“यामघोषोऽथ तान्त्री स्यान्मानरन्ध्रा विका-
लिका ।”
इति त्रिकाच्छेषः ॥

मानवः, पुं, (मनोरपत्यम् मनोर्गोत्रापत्यं वा
पुमान् । मनु + अण् ।) मनोरपत्यम् । मनुष्यः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १२ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ७५ । १०—१३ ।

“मनोर्वशो मानवानां ततोऽयं प्रथितोऽभवत् ।
ब्रह्मज्ञानादयस्तस्मान्नोर्जातास्तु मानवाः ॥”)

बालः । इति शब्दरत्नावली ॥ (मनुष्या प्रोक्तम् ।
मनु + अण् । उपपुराणविशेषः । यथा, देवी-
भागवते । १ । ३ । १३—१४ ।

“सन्तुकुमारं प्रथमं नारसिंहं ततः परम् ।
नारदीयं शिवश्चैव दौर्वाससमनूतमम् ।

कार्पणं मानवश्चैव तथा चौश्रनसं स्मृतम् ॥”
मानवर्जितः, त्रि, (मानेन वर्जितः ।) मान-

रहितः । यथा, महाभारते । ३ । ४६ ।
४८ ।

“तस्मात् त्वं नर्तनः पार्थ । स्त्रीमध्ये मान-
वर्जितः ।”)

नीचः । इति धरणिः ॥

मानसं

मानवी, स्त्री, (मानव + स्त्रीत्वात् ङीप् ।) मनुष्य-
स्त्रीजातिः । तत्पर्यायः । मातुषी २ मातुषी
नारी ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
नैषधे । ६ । ४१ ।

“द्विौकसं कामयते न मानवी

नवोनमन्त्रावि तवाननादिदम् ॥”)

शासनदेवताविशेषः । इति हेमचन्द्रः । ११४५ ॥
स्वायम्भुवमनुकन्या । इति महाभारतम् ॥
(यथा, भागवते । ३ । २३ । ३ ।

“स वै देवर्षिवर्यस्तां मानवीं समनुव्रताम् ॥”)

मानवीचः, पुं, (मानवानां स्त्रीचः यस्मिन् ।) तारा-
विद्यायाः पौढस्य उत्तरे वायवादीशपर्यन्तं
पूज्यगुरुपद्धतिविशेषः । यथा, तारावत्सलभाशु-
मन्त्रमन्त्राव्याम्बुव्याम्बुमहोदधेः सुखानन्दनाथ-
परानन्दनाथपारिजातानन्दनाथकुलेन्द्रानन्द-
नाथविरुपाक्षानन्दनाथपेरुषाभाः पूजयेत् ।
एते मानवीचः । तथा च तन्त्रे ।

“अथ तारागुरुन् वक्ष्ये दृष्टादृष्टजनप्रदान् ।
ऊर्ध्वकेशो योमर्केशो नीलकण्ठो वृषध्वजः ॥

द्विर्धौघाः सिद्धिदा वत्स । सिद्धीचान् श्रद्धा
यत्नतः ।

वशिष्ठः कूर्मेनाथश्च मीननाथो महेन्द्रः ॥
हरिनाथो मानवीचान् श्रद्धा वक्ष्यामि तद्-
गुरुन् ।

तारावती भागुमती जयाविद्या महोदरी ॥

सुखानन्दः परानन्दः पारिजातः कुलेन्द्रः ।

विरुपाक्षः केरवी च कथितं तारिणीकुलम् ॥

आनन्दनाथशब्दान्ता गुरुवः सर्वसिद्धिदाः ।

स्त्रियोऽपि गुरुरूपाश्च अस्मान्ताः परिकी-
र्तिताः ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मानसं, स्त्री, (मानवानां समूहः इति । “ब्राह्मण-
माणववाङ्वादयन् ॥” ४ । १० । ४२ । इति यन् ।)

मानवसमूहः । मानवानां समूहो मानसं
विकारसंघेति ण्यः । मानवो बालः । कृद्गन्ध-
मध्यः इत्यमरः । इत्येकं । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(मनोर्गोत्रापत्यं । “मनु + गोत्रादिभ्यो
यच् ॥” ४ । १ । १०५ । इत्यनेन यच् । मनु-
वंशीये, त्रि ॥)

मानसं, स्त्री, (मन एव । मनस् “प्रज्ञादिभ्यश्च ।”
५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे अण् ।) मनः । इत्य-
मरः । ११४।३१ ॥ (यथा, मार्कण्डेये । १५ । ६१ ।

“यज्ञज्ञानतर्पासोह परच च न भूतये ।
भवन्ति तस्य यस्यानपरिचाये न मानसम् ॥”)

तस्य गुणा यथा,—
“परापरत्वं संस्थायाः पञ्च वेगश्च मानसे ॥

इति भाषापरिच्छेदः ॥

(मनसि भवो जातो वा । मनस् + अण् ।)
मनोभये, त्रि । यथा, सकृन्पः कर्ममानसम् ॥

इत्यमरः । १ । ५ । २ ॥

“विषयव्यतिस्तरागो मानसो मन उच्यते ॥”

इत्येकादशीतत्त्वम् ॥

मानस

“अनूनाङ्गपीडिते ममेयं मानसीं यथा ॥”

इति प्राचः ॥

मानसतापो यथा,—

“कामक्रोधभयद्वेषलोभमोहविषादजः ।

शोकाद्यथावमानेषां मात्स्यादिभयन्तथा ॥

मानसोऽपि द्विजश्रेष्ठ । तापो भवति नैकधा ॥”

इति विष्णुपुराणे ६ अंशे ५ अध्यायः ॥

त्रिविधमानसकर्म । यथा,—

“परदशैश्वर्यभिक्षां मनसा निवृत्तिनम् ।

वितथाभिनिवेशश्च त्रिविधं कर्म मानसम् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मानसरोगा यथा,—

कामक्रोधलोभमोहभयाभिमनदैन्यपैशुन्य-

विषादैर्वाङ्मयामात्स्यप्रभृतयः । अथवा ।

उन्मादापस्मारश्चक्ष्माभ्रमतमः सन्ध्यासप्रभृतयः ।

इति भावप्रकाशः ॥३॥ (मनसा सङ्कल्पेन कृत-

मित्यङ्ग ।) सरोवरविशेषः । इति मेदिनी ।

सं, ११ ॥ स च कैलासं ब्रह्मणा निर्मितः ।

यथा,—

“कैलासश्चापि दुष्कल्पो दानवेन्द्रेण कल्पितः ।

यत्पराजसगन्धर्वैर्नित्यं सेवितकन्दरः ॥

श्रीमात्मनोहरश्चैव नित्यं पुष्पितपादपः ।

हैमपुष्करसङ्घं तेन वैखानसं सरः ॥

कल्पितं मानसश्चैव राजहंसनिवितम् ॥”

इति महाभारते हरिवंशे नारसिंहे २२८ अः ॥

अपि च ।

“कैलासपर्वन्ते राम । मनसा निर्मितं परम् ।

ब्रह्मणा नरशार्ङ्गं । तेनैवं मानसं सरः ॥

तस्मान् सुखाव सरसः सायोध्यासुपगृहते ।

सरःप्रवृत्ता सरयुः पुण्या ब्रह्मसरश्चुता ॥”

इति रामायणे आदिकाण्डे २४ सर्गः ॥३॥

(पुं, नागविशेषः । यथा, महाभारते । १।५।७।१६।

“अमाहृतः कामटकः सुविधो मानसो ययः ।”

शास्त्रज्ञीहीपस्य वर्णविशेषः । यथा, मातुल्ये ।

५६ । २३ ।

“चेतश्च हरितश्चैव जीकृतो रोहितस्तथा ।

वैद्युतो मानसश्चैव केतुमान् सप्तमस्तथा ॥”

पुष्करहीपस्यपर्वतविशेषः । यथा, मातुल्ये ।

“हीपार्हस्य परिचिन्नः पश्चिमे मानसो गिरिः ।”

मानसजुषः, पुं, (मानसेन कृतो जपः ।) धिया

वर्णश्रेष्ठचारुत्वम् । यथा,

“धिया यदक्षरश्रीर्णी वर्णस्वरपदात्मिकाम् ।

उच्चरेदर्थसुहृदस्य मानसः स जपः स्मृतः ॥

तत्तपे नियमो नास्त्विव । तथा च ।

“अशुचिर्वा शुचिर्वापि गच्छंस्तिष्ठन् स्वप्न-

मपि ।

मनैकशरणो विद्वान् मनसैव समभ्यसन् ॥

न दोगो मानसं जायते सर्वदेशेऽपि सर्वदा ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

मानसतीर्थं, स्त्री, (मानसं तीर्थमिव । रागाद्य-

भावात् तथालम् ।) रागादिरहितं मनः ।

यथा,

मानस

कृत उवाच ।

“तीर्थानि कथितान्येव भौमानि सुनिश्चितम् ।।

मानसानिह तीर्थानि कलदाणि विशेषतः ॥

मनो निर्मलतीर्थं हि रागादिभिरनावलम् ॥”

इति नारसिंहपुराणे ४६ अध्यायः ॥

मानसपूजा, स्त्री, (मानसलता पूजा । शाक-

पार्थिववत् समासः ।) मनोरन्ध्रतद्वयकरणक-

संपर्गा । यथा, कृत्यसमर्थे देवी विभाव्य

कुण्डलीपात्रसंस्थेन सहस्रारान्ध्रतेन पादं दद्या-

त्तुर्ये दद्यात् । ततो मन्त्रार्घ्यं दत्त्वा सहस-

दलपद्मभङ्गारललितपरमानन्दतलेन आचम-

नीयं सुखे । पञ्चविंशति तत्त्वेन गन्धश्च ।

अहिंसां विज्ञानं चमां दद्यां अलोभं अमोहं

अमात्सर्यं अमायां अनहङ्कारं अरागं अद्वेषं

इन्द्रियाणि द्वादश एतानि पुण्यानि च प्रदाप-

येत् । ततस्तेजोरूपं दीपं वायुरूपं धूपं दद्यात्

अम्बरं चामरं दर्पणं सुगन्धं चन्द्रं हस्तं पद्मम्

मेखलां आनन्दं हारसुत्तमं अनाहतध्वनिमयीं

चण्डां निवेदयेत् । ततः सुधारसानुधिं मांस-

पर्वतं ब्रह्माक्षपूरितं पायसञ्च दत्त्वा ।

“मनोमर्जनसत्तालेः शृङ्गारादिरसोद्भवैः ।

शुद्धैर्गोतेषु वाद्येषु तोषयेत् परमेस्वरीम् ॥”

एव संपूज्य अमेदेन जपः कार्यः । इति तन्त्र-

सारे त्रिपुराप्रकरणम् ॥ ३ ॥ मानसैर्गुरुपूजा

यथा, गौतमस्मृतौ ।

“ततो मानसगन्धाद्यैः पूजयेत् स्वस्वतुदया ।

कनिष्ठा पृथिवीतत्त्वं तद्द्योगाङ्गन्धयोजनम् ॥

अङ्गुली गगनं तत्त्वं तेनैव पुण्ययोजनम् ।

तन्मनो वायुतत्त्वं स्याद्गुरुं तेनैव योजयेत् ॥

अनामा जलतत्त्वं स्यात्तेनैव योजयेच्च कम् ।

ततस्तु वाग्भव जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥

जपं समर्थ भक्त्या च प्रणमेद्दृष्टवद्भुवि ॥”

अपि च ।

“मिथुनं चिन्तयित्वा तु माननेरुपचारकैः ।

भौतिकैः पूजयेद्द्विद्वान् सुदामनसमन्वितैः ॥

भूभ्याकाशमरुदङ्गवारिमनैः सविन्दुकैः ।

कनिष्ठाङ्गुलितन्मन्यौ मध्यमानामिके तथा ॥

अङ्गुष्ठेन समायोगाङ्गुद्राः पञ्च प्रकीर्त्तिताः ।

पृथिव्यात्मकगन्धः स्यादाकाशात्मकपुष्पकम् ॥

धूपो वायुात्मकः प्रोक्तो दीपो वज्रात्मकः परः ।

रसात्मकश्च नैवेद्यं पूजा पञ्चोपचारिका ॥

ततस्तु वाग्भव जप्यादष्टोत्तरशतं सुधीः ॥”

इत्यज्ञदानकल्पः ॥

अन्यच्च ।

“मानसेरुपचारेण संपूज्य कल्पयेन्सुदा ।

गन्धं भूभ्यात्मकं दद्याद्भावपुष्पं ततः परम् ॥

धूपं वायुात्मकं देयं तेजसा दीपमेव च ।

नैवेद्यमन्धत् दद्यात् पानीयं वदन्तात्मकम् ॥

अम्बरं सुङ्करं दद्याच्चामरं हस्तमेव च ।

तत्तत्पद्माविधानेन संपूज्याङ्गुलं जपेत् ॥

यथाशक्ति जपं कृत्वा समाप्य कवचं पठेत् ॥”

इति कङ्कालमालिनीतन्त्रम् ॥

मानिनी

पूजाक्रमस्तु । निजगुरुं ध्यात्वास्तुकागन्धवापा-
स्तुकाशक्ताम्बाश्रीपादुकां पूजयामीति मानसे-
र्गस्यास्तुकास्तुमैरर्चयेत् । कनिष्ठाभ्यां तं पृथि-
व्यात्मकं गन्धं समर्पयामि नमः । अङ्गुष्ठाभ्यां हं
आकाशात्मकं पुष्पं समर्पयामि नमः । तर्ज-
नीभ्यां यं वायुात्मकं धूपं समर्पयामि नमः ।
मध्यमाभ्यां रं वज्रात्मकं दीपं समर्पयामि
नमः । अनामिकाभ्यां वं अन्धतात्मकं नैवेद्यं
समर्पयामि नमः । इति कुल्लुकावतारकल्प-
सूत्रटीकायां हतरीयकाङ्गम् ॥

मानसव्रतं, स्त्री, (मानसव्रतं व्रतम् । शाकपार्थिव-
वत् समासः ।) अहिंसादि । यथा,—

“अहिंसा सत्यमस्तेयं ब्रह्मचर्यमक्रूरता ।

एतानि मानसान्याहुर्व्रतानि तु घराधरे ॥”

इति वराहपुराणम् ॥

मानसालयः, पुं, (मानसे आलयो यस्य ।) हंसः ।

इति राजनिर्घण्टः ॥

मानसिकं, त्रि, (मानस + ठक् ।) मनोभवम् ।

मानसशब्दात् ध्विकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (पुं,

विष्णुः । यथा, महाभारते । १२ । ३६८ । ४ ।

“नमस्ते देवदेवेश ! निष्क्रिय !

निर्गुण ! मानसिक ! नामनामिक ! ।”)

मानसी, स्त्री, (मानस + स्त्रीत्वात् स्त्रीप् ।) विद्या-

देवीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १२।१५ । मनो-

भवा च ॥ (यथा, विष्णुपुराणे । १ । ७ । १ ।

“ततोऽभिधायतस्तस्य जज्ञिरे मानसीः प्रजाः ॥”)

मानसव्रतं, स्त्री, (मानस्य गात्रप्रमाणस्य तन्

मानार्थं वा सूत्रम् ।) खर्गादिनिर्मितकटि-

सूत्रम् । इति घनञ्जयः । गोट् इति भाषा ॥

मानसौकाः, [स्] पुं, (मानसं सर ओको वासस्थानं

यस्य ।) हंसः । इत्यमरः । २ । ५ । २३ ।

(यथा, महाभारते । ८ । ४१ । १३ ।

“वयं हंसाश्चरामेमां पृथिवीं मानसौकसः ।”)

मानिका, स्त्री, (मानयति गन्धर्वकरोतीति । मन +

यिच् + ण्वल् टाप् अकारश्चोत्पन्नः ।) मद्यम् ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (माने प्रभवतीति । मान

+ ठक् ।) शरावः । इति वैद्यकपरिभाषा ।

शेर इति भाषा ॥

मानिनी, स्त्री, फलो वृक्षः । इति मेदिनी । ने.

१०६ ॥ (मानं अस्त्वस्याः । मान + इनिः । स्त्रीप् ।

मानवती च ॥ (यथा, गौतमोपनिषद् । ८ । २ ।

“हरिरभिरति वदति नृदुपवनं ।

किमपरमधिकस्तुखं सखि ! भवने ॥

माधवे माकुव मानिनि ! मानमये ॥”

अभिमानवती च । यथा, कुमारः । ५।५३ ।

“इयं महेन्द्रप्रभृतीनाधिपय-

चतुर्दिगीशानवमस्य मानिनी ।

अरूपद्वार्यं मदनस्य नियन्त्रात्

पिनाकपाणिं पतिमाप्तुमिच्छति ॥”

“मानिनीकाशीप्रभृतीरतिशय्य वर्तितव्यमित्यभि-

मानवती ॥” इति तट्टीकायां मल्लिनाथः ॥)

राण्यवह्नं पत्नी । यथा, मार्कण्डेये । १०६।१०।

“विदूरथस्य तनया राजनिगातस्य भूयतः ।
तस्य पत्नी बभूवाय मानिनौ नाम मानिनौ ॥”
मानि, [न] चि, (मानोऽख्यास्तीति । मान + इनिः ।)
मानविशिष्टः । इति मेदिनी । ने, १७६ ॥
(यथा, मार्कण्डेये । १२१ । २२ ।
“ततस्ते भूयतः सर्वे बहुशक्तेन मानिना ।
निराकृताः सुनिर्विन्नाः प्रोचुरन्मोन्ममाकुलाः ॥”)
सिंहः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मानुषः, पुं. (मनीर्जातः । मनु + “मनीर्जात-
वन् यतौ युक् च ।” ४ । १ । १६१ । इत्यञ्-
गुणागमच ।) मनुष्यः । इत्यमरः । २ । ६ । १॥
(यथा, मनी । ६ । २८४ ।
“चिकित्सकानां सर्वेषां मिथ्याप्रचरतां दमः ।
अमाशुषेषु प्रथमो माशुषेषु तु मध्यमः ॥”
मनुष्यस्येदम् । अण् । मनुष्यसम्बन्धिनि, चि ।
यथा, महाभारते । १३ । ६ । २० ।
“अक्रत्वा माशुषं कर्म यो देवमशुषर्षते ।
तथा आश्वति संप्राप्य पतिं क्षीवमिवाङ्गना ॥”)
माशुषिकं, चि, (मनुष्यस्य भावः कर्म वा ।
मनुष्य + ठञ् ।) मनुष्यस्य कर्मादि । मनुष्य-
स्येदमित्येवार्थे णिकप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मानुषी, स्त्री, (माशुषस्य स्त्री । माशुष + जातिस्त्वात्
ठौष ।) मनुष्यस्त्रीजातिः । यथा,—
मनुष्यी माशुषी नारी मानवी माशुषस्त्रियाम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥
(मनुष्य + अण् + ठौष् ।) चिकित्साविशेषः ।
यथा,—
“आशुरी माशुषी देवी चिकित्सा सा त्रिधा
मता ।”
इति शब्दचन्द्रिका ॥
मानुष्यं, स्त्री, (मनुष्यस्य भावः । मनुष्यस्येदमिति
वा । मनुष्य + अण् ।) मनुष्यस्य भावः । मनु-
ष्यत्वम् । (यथा, भागवते । ४ । २३ । २० ।
“स वसिष्ठो वतात्मधृक् लक्ष्म्येण महता सुवि-
लम्बापवर्ष्यं माशुष्यं विषयेषु विषज्जते ॥”)
मनुष्यशरीरम् । यथा,—
“माशुष्ये कदलीस्तम्भे निःसारे सारमार्गणम् ।
यः करोति स संसृजो जलबुद्दसन्निभे ॥”
इति शुद्धितत्त्वे याज्ञवल्क्यवचनम् ॥
(मनुष्यसम्बन्धिनि, चि । यथा, महाभारते ।
१ । १५३ । ११ ।
“गच्छ जानीहि के ज्ञेते शिरते वनमाश्रिताः ।
माशुष्यो बलवान् गन्धो घ्राणं तर्पयतीव मे ॥”)
माशुष्यकं, स्त्री, (मनुष्याणां समूहः । मनुष्य +
“मोत्रोचोऽद्वोरभेति ॥” ४ । २ । ३६ । इति डञ् ।)
मनुष्यसमूहः । इत्यमरः । १२ । ४३ । (मनुष्यस्येदं
माशुष + यत् । स्वार्थे कन् । (मनुष्यसम्बन्धिनि,
चि । यथा, महाभारते । ५ । ७७ । ८ ।
“सुमन्त्रितं सुनीतञ्च न्यायतश्चोपपादितम् ।
ज्ञातं माशुष्यकं कर्म देवनापि विरुध्यते ॥”)
मानोञ्जकं, स्त्री, (मानोञ्जस्य भावः कर्म येति ।
“इन्द्रमनोञ्जादिभ्यश्च ।” ५ । १ । १२३ । इति

डञ् ।) मनोञ्जता । मनोञ्जस्य भाव इत्यर्थे
कण् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
मान्यं, स्त्री, (मन्दस्य भावः कर्म वा । मन्द +
“प्रत्यन्तपुरोहितोऽद्विभ्यो यक् ।” ५ । १ । २०८ । इति
यक् ।) रोगः । इति हेमचन्द्रः ॥ मन्दता च ।
(यथा, कथासरित्सागरे । २४ । १३५ ।
“विश्वस्ते च ततस्तस्मिन् पुरोधसि तकार
सः ।
मान्यमन्तराहारकृशीकृततनुर्दृष्टा ॥”)
मान्याता, [च] पुं, (मां धास्यतीति । चेट् +
लृच् ।) युवनाश्वगजपुत्रः । तत्पर्यायः ।
युवनाश्वजः २ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३६४ ।
तद्विवरणं यथा । “तस्मात् प्रसेनजित ततो युव-
नाश्वोऽभवत् । तस्य च पुत्रस्यातिनिर्घेदान-
सुनीनामाश्वममल्लने निवसतः लपालुभिस्ते-
र्मुनिभिरपथोत्पादनायेष्टिः कृता । तस्याश्चाहं-
रात्रे निद्रतायां मत्तपूतजलपूर्णकलसं वेदो-
मधी निवेश्य ते सुनयः सुपुत्रः । सुपुत्र च तेज-
सोवल्हट्परीतः स भूपालसमाश्रममल्लनं
विवेश । सुपुत्राश्च ताशुषीन नैवोत्पापयामास ॥
तच्च कलसजलमपरिमेयमाहात्म्यं मत्तपूतं
पपौ । प्रमुह्यश्च ऋषयः पप्रच्छः । केनैतन्मल-
पूतं वारि पीतम् । अत्र हि पीते राशोऽस्य
युवनाश्वस्य पत्नी महाबलपराक्रमं पुत्रं जन-
यिष्यति । इत्याकर्ण्य स राजा अज्ञानता मया
गितमिवाह । गर्भस्य युवनाश्वोदरेऽभवत् ।
क्रमेण च वत्रे । प्राप्तमयश्च दक्षिणं कुक्षि-
मवनोपतेनिभिध निश्चक्राम । न चासौ राजा
ममार । जातो नामैष के धास्यतीति ते सुनयः
प्रोचुः । अथागम्य देवगडत्रयीतः । मामयं
धास्यति । ततोऽसौ मान्याता नामनोऽभवत् ।
वक्रं चास्य प्रदेशिनी देवेन्द्रेण न्यक्ता तौ पपौ ।
ताश्चाष्टनस्त्राविणीमासाद्याद्वैवेकेन अवर्द्धत ।
स तु मान्याता चक्रवर्ती सप्तद्वीपां महौ
बुभुजे । भवति चात्र श्लोकः ।
“यावत् सूर्यं उदेतिस्तं यावच्च प्रतिनिष्ठति ।
सर्वं तद्व्योवनाश्वस्य मान्यातुः ज्ञेयमृषते ॥”
मान्याता शशबिन्दुदहितरं बिन्दुमतीमुपयेमे ।
पुरुकुत्समम्बरीषं सुपुत्रं च तस्यां पुत्रत्रय-
मुत्पादयामास । पञ्चाशच्च दुहितरस्तस्यामेव
तस्य वृषतेऽम्बुदुः ।” इति विष्णुपुराणे ४ अंशे
२ अध्यायः ॥
मान्यः, चि, (मान्यत इति । मान + कर्मणि
शयत् ।) अर्थः । तत्पर्यायः । पूष्यः २
प्रतीकः ३ भगवान् ४ भट्टारकः ५ । इति
जटाधरः ॥ (यथा च मनी । २ । १३६ ।
“तेषां समवेतानां मान्यां स्नातकपार्थिवौ ।”
प्रार्थनीयः । यथा रामायणे । २ । ८ । १८ ।
“यथा वै भरतो मान्यस्तथा भूयोऽपि राघव ।
कौशल्यातोऽतिरिक्तश्च मम सुश्रूषते बहु ॥”
“मान्यः प्रार्थनीयः श्रेयस्करः । तथा तद्वत् ॥”
इति तट्टीकायां रामादुजः ।)

मान्यमार्गं, स्त्री, (मान्यस्य स्थानं ।) पूष्यत्व-
कारणम् । यथा,—
“विपत्तं बन्धुव्यः कर्म विद्या भवति पञ्चमी ।
एतानि मान्यस्थानानि गरीयो यद्व्यदुत्तरम् ॥
पञ्चानां त्रिषु वर्जेषु भूषांश्चि गुणवन्ति च ।
यत्र स्युः सोऽत्र मानार्हः शूरोऽपि दशमीं
गतः ॥”
इति मानवे २ अध्यायः । कौर्म् ११ अध्याये-
ऽप्येवम् ॥
मान्या, स्त्री, (मान्य + स्त्रियां टाप् ।) मरुस्थाला ।
यथा,—
“अनिर्माया तु मान्या च मरुस्थाला च
मोहना ॥”
इति शब्दमाणा ॥
पूष्या च ॥
मापत्यः, पुं, (मा विद्यतेऽपत्यमस्य ।) कामः ।
इति हज्जायुधः ॥
मापनः, पुं, (मापयति स्वर्णादिकमनेनेति । मा +
णिच् + कर्त्तव्ये लुट् ।) तूलः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ परिमाणे, स्त्री । (स्त्रियामप्यच् ।
यथा, महाभारते । १ । ५१ । १५ ।
“यस्मिन् देशे च कावे च मापनेयं प्रवर्तिता ॥”)
मामकं, चि, (ममेदम् । अस्माद् + “तवकममका-
वेकवचने ।” ४ । ३ । ३ । इति अण् ममका-
देशश्च ।) मदीयम् । इति मेदिनी । के, १३८ ॥
(यथा, महाभारते । १ । १०५ । १२ ।
“ततो मामाह स मुनिर्गर्भस्तुष्टज मामकम् ॥”)
ममतायुक्तः । इति शब्दमाणा ॥ यथा च
महाभारते । ४ । ५० । १७ ।
“अत्र या मामिका बहिः अयतां यदि रोचते ॥”)
मामकः, पुं, (माम + स्वार्थे कन् ।) मातुलः ।
इति मेदिनी ॥ के, १३८ ॥ ममायं वा ममेदमिति
बुद्धिर्यस्य । कप् । कपणः । इति शब्दमाणा ॥
मामकीनं, चि, (ममेदम् । अस्माद् + “तवकमम-
कावेकवचने ।” ४ । ३ । ३ । इति अण् । ममका-
देशश्च ।) मदीयम् । ममेदमित्यर्थे णीने क्तौ किं
अस्माद् एकत्वात्सादादेशे अस्य च ममकादेशे
लङ्गो मामकीनम् । इति द्वागोदासः ॥ (यथा,
कथासरित्सागरे । ३२ । १४५ ।
“एतच्च मे कियत् किं हि न बुद्ध्या साधयान्
हम् ।
प्रज्ञानं मामकीनं च अयतां वर्णयामि ते ॥”)
मायः, पुं (माया अख्यास्तीति । माया + अर्थ
यादित्वाच् ।) पीताम्बरः । (यथा, महा-
भारते । २३ । २४ । ३११ ।
“नमो विन्धाय मायाय चित्तवाचिन्धाय वै
नमः ॥”)
(मयस्यापत्यं पुमान् । मय + अण् ।) असुरः ।
इति मेदिनी ॥ ने, ४६ ॥
माया, स्त्री, (मीयते अपरोक्षवत् प्रदर्शयतेऽनया
इति । मा + “माश्वाससिद्धयो यः ।” खळा-
४ । १०६ । इति यः टाप् ।) इन्द्रजाकादिः ।

माया

तन्मयायः। शम्भरी २। इत्यमरः। २। १०।
११। इत्यमरः। २। कुक्षकम् ० कुक्षिः ५
शम्भरीः ६। इति जटाधरः। शम्भरी ७।
इति शम्भरीनामनी। माति विश्वमस्य मनी-
नादिः। शम्भरी देवस्य इयं शम्भरी तेन
प्राप्तिर्निमित्तत्वात्। इति भरतः ॥ * ॥ बुद्धिः।
इति मेदिनी। ये, ४६। (मोमिति जानाति
संख्यायनयेति। मा + यः टाप्।) कृपा।
इत्यमरः। इति नानार्थे हेमचन्द्रः ॥ शठता।
यथा,—

“माया तु शठता शार्ता कुक्षतिर्निक्षिप्तं वा ॥”
(प्रज्ञा। यथा, अखिदे। २। १७। ५।

“अघारयत् एषिर्वी विश्वधायस मस्तभान्
माययां दामवक्षसः ॥”

“मायया प्रज्ञया ॥” इति तद्भाष्ये सायनः ॥)
राज्ञां सुद्रोपायविशेषः। यथा,—

“मायोपेक्षेन्नानानि सुद्रोपाया इमे त्रयः ॥”
लक्ष्मीः। इति च हेमचन्द्रः ॥ बुद्धमाता।
इत्यमरकोषे मायादेवीतुल्यशब्ददर्शनात्।
दुर्गा। यथा,—

“दुर्गे प्रवेष्टभये माये नारायणि सनातनि।
जये मे मङ्गलं देहि नमस्ते सर्वमङ्गले ॥
राजन्। श्रीवचनो माञ्च याञ्च प्रापणवाचकः।
तां प्रापयति या सद्यः सा माया परिकीर्तिता ॥
माञ्च मोहाद्यवचनो याञ्च प्रापणवाचनः।
तं प्रापयति या निधं सा माया परिकीर्तिता ॥
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीलक्ष्मणसप्तमोऽध्यायः ॥
अपि च।

“विचित्रकार्यकारणा अचिन्तितफलप्रदा।
स्वप्नेन्द्रजालवर्णके माया तेन प्रकीर्तिता ॥”

इति देवीपुराणे ४५ अध्यायः ॥ * ॥
विषद्विप्रतोतिसाधन माया। इति नागोजी-
भट्टः ॥ अघटनघटनपटोयसी माया। इति
केचित् ॥ ईश्वरशक्तिः। तस्या नामान्तरं यथा।
प्रकृतिः २ अविद्या ३ अज्ञानम् ४ प्रधानम् ५
शक्तिः ६ अजा ७। दृष्टिकारिणं भगवान् आदि।
माया प्रकाशयामास। सा दृष्टदृश्यगुसन्धानरूपा
कार्यकारणरूपा च। सत्त्वजलमोगुणमयी।
तस्याः शक्तिद्वयं आवरणं वक्ष्ये पञ्च। तस्या
मायाया महत्तत्त्वं जातम्। तस्मादहङ्कारः।
तस्मात् पञ्चभूतम्। तस्मात् त्रिधातुम्। इति
श्रीभागवतमन्त्रम् ॥ (मायास्वरूपम्। यथा च
पञ्चदश्याम्। ६। १२२—१४१।

“तत्त्वनिश्चयकामेन न्यायागमविचारिणाम्।
एकैव प्रतिपत्तिः स्यात् साध्यञ्च स्फुटमुच्यते ॥
मायानु प्रकृतिं विद्वान्मायिगन्तु महेश्वरम्।
अस्मादवयवभूतेस्तु आत्मा सर्वमिदं जगत् ॥
इति श्रुत्यनुसारं न्यायो निर्णय ईश्वर।
तथा सत्त्वविरोधः स्यात् सत्त्ववर्णनप्रवादिनाम् ॥
माया चैवं तमोरूपा तापनीये तद्दीरणात्।
अनुभूतिं तत्र मानं प्रतिजज्ञे श्रुतिः स्वयम् ॥
जहं मोहात्मकं तच्चैवमुभावयति श्रुतिः।

माया

आवागमोपं स्रष्टत्वादानन्तं तस्य सावधीत् ॥
अचिदात्मघटादीनां यत् स्वरूपं जहं हि तत् ॥
यत् कुक्षीभवेद् बुद्धिः स मोह इति लौकिकाः ॥
इत्वं लौकिकदृष्टेः तत् सर्वैरप्यनुभूयते।
युक्तिद्वया त्वनिर्वाच्यं नासदासीदिति श्रुतेः ॥
नासदासीद् विभातत्वात् सो सदासीच्च बाधनात् ॥
विद्याद्वया श्रुतं तुच्छं तस्य निवृत्तिरिति ॥
तुच्छानिर्वचनीया च वास्तवी चेत्तस्य त्रिधा।
ज्ञेया माया त्रिभिर्विधैः श्रौतयौक्तिकलौकिकैः ॥
अस्य सत्त्वमसत्त्वञ्च जगतो दर्शयिष्ये ॥
प्रसारणाच्च सङ्कोचान् यथा चित्रपटस्था ॥
अस्तत्त्वा हि माया स्यादप्रतीतिर्जिना चित्तम् ॥
स्तत्त्वमपि तथैव स्यादसङ्गस्यान्यथाकृतेः ॥
कूटस्थसङ्गमात्राणं जह्वेन करोति सा।
चिदाभासस्वरूपेण जीवेशावपि निर्मेमे ॥
कूटस्थमनप्राप्त्य करोति जगदादिकम् ॥
दुर्घटेकविधायिण्या मायायां का चमत्कृतिः ॥
द्रवत्वसदके वङ्गाद्यौघां काठिन्यमङ्गलिन ॥
मायाया दुर्घटत्वञ्च स्वतः सिध्यति नाम्नाया ॥
न वेति मायिनं लोको यावत् तावच्चमत्कृतिम् ॥
घटे मनसि पञ्चाशु मायेधेतुपशान्ति ॥
प्रसरन्ति हि चोदाणि जगदस्तुत्ववादिषु ॥
न चोदनीयं मायायां तस्याचोदोदिकरूपतः ॥
चोदोऽपि यदि चोदं स्यात् तच्चोदो चोदते मया ॥
परिहृत्य तत्तत्तदो न पुनः प्रतिचोद्यताम् ॥
विस्मयेकशरीराया मायायाचोदकरूपतः।
अन्विष्यः परिहारोऽस्या बुद्धिमद्भिः प्रयत्नतः ॥
मायात्वमेव निश्चयमिति चेत् तर्हि निश्चिनु ॥
लोकप्रसिद्धमायाया लक्षणं यत् तदोदितम् ॥
न निरूपयितुं शक्या विस्मये भासते च या ॥
सा मायेतौन्द्रजालादौ लोकाः सम्पत्तिपेदिरे ॥”
विष्णुमायास्वरूपं यथा,—

“यामेतां भाषसे देव! मम मायेति निवृत्तः।
का माया कौटुम्भी विष्णो। किं वा मायेति
चोच्यते।

ज्ञातुमिच्छामि मायार्थं रहस्यं परमुत्तमम् ॥
ततस्तस्या वचः श्रुत्वा विष्णुर्भायाकरश्चकः।
प्रहस्य मधुरं वाक्यं प्रत्युवाच वसुन्धराम् ॥
भूमे। मा एह मायां मेयन्मां एहसि सादरम् ॥
यथा क्लेशं किमर्थं त्वं प्राञ्जसे मद्विनीकनात् ॥
अद्यापि मां न जानन्ति रुद्रेन्द्राः सपितामहाः ॥
मम माया विशालाक्षि। किं पुनस्त्व वसुन्धर ॥
पञ्चम्यो वर्धते यत् तज्जलनं प्रपूर्यते।
देशो निर्जलता याति यथा माया मम प्रिये ॥
सोमोऽपि क्षीयते पक्षे पक्षे वापि विवर्द्धते ॥
अमायां च न दृश्यते माययं मम सुन्दरि ॥
हेमन्तं सलिलं कूपे उष्णं भवति तत्त्वतः।
भवच्च शीतलं योभै माययं मम तत्त्वतः ॥
पाञ्चमां दिशमास्थाय यदस्ति याति भास्करः।
उदंति पूज्यतः प्रातर्माययं मम सुन्दरि ॥
शोणितश्चैव शुक्लश्च उभे प्राञ्जसे संस्थिते ॥
गर्भे च जायते जनुर्मम मायेव चोत्तमा ॥

माया

जीवः प्रविष्ट गर्भे तु सुखदुःखाणि विन्दति ॥
जातञ्च विकरेत् सर्वमेवा माया ममोत्तमा ॥
आत्मकमेवाश्रितो जीवो नष्टसंशो गतस्तृप्तः ॥
लक्ष्म्या गीयतेऽन्यथा मायेषा मम चोत्तमा ॥
शुकशोणितसंयोगाज्जायन्ते यदि जन्तवः ॥
अङ्गुलाचरन्तो चैव भुजौ शीर्षे कटिस्तथा ॥
एवं तथोदरश्चैव दन्तौष्ठपुटनासिका ॥
कर्णौ नेत्रकपोलौ च जनाटं जिह्वया सदा ॥
एतया मायया युक्ता जायन्ते यदि जन्तवः ॥
तस्यैव जीयते जन्तोर्भुक्तं पीतञ्च वङ्गना ॥
अयञ्च सर्वते जन्तुरेषा माया ममोत्तमा ॥
शब्दः स्पर्शश्च रूपश्च रसो गन्धश्च पञ्चमः ॥
अस्मात् प्रवर्तते जन्तुरेषा माया मम प्रिये ॥
सर्वेषां निनाकारः श्वावरे जङ्गमे तथा ॥
तत्त्वं न ज्ञायते तस्य मायेषा मम सुन्दरि ॥
आपो विद्यास्तथा भौमा आपो येषु प्रतिष्ठिताः ॥
न च तर्हि प्रयान्धञ्च मायेषा परमा मम ॥
तृष्टौ वङ्गदकाः सर्वे पक्षजानि सरांसि च ॥
योष्ये सर्वान् शुश्रूषन् एतन्मायाबलं मम ॥
हिमवच्छिखरान्मुक्ता नाम्ना मन्दाकिनी नदी ॥
गाङ्गता सा भवद्गङ्गा मायेषा मम कीर्तिता ॥
मेघा यज्जन्ति सलिलं जघनात् सलिलार्णवान् ॥
वर्धन्ति मधुरं लोके सर्वं मायाबलं मम ॥
रोगार्ता जन्तवः केचित् भक्षयन्ति महौघम् ॥
तस्य वीर्यं समाश्रित्य मायां तु विन्दन्त्यहम् ॥
ओषधे दीयमानं तु जनुः पञ्चत्वमेति यत् ॥
निर्वीर्यमौघं कृत्वा कालो भूत्वा हराम्यहम् ॥
प्रथमं जायते गर्भः पञ्चाज्जायते वे पुमान् ॥
जायते मध्यम रूपं ततोऽपि जरया पुनः ॥
तत इन्द्रियनाशश्च एतन्मायाबलं मम ॥
एकबीजात् प्रकीर्णाद जायन्ते तानि भूरिशः ॥
तज्जायते विन्दन्ति मायायांगेन माधवि ॥
लोक एवं विजानाति गरुडो वज्रतश्च्युतम् ॥
भूत्वा वंगेन गरुडो वज्राभ्यात्मानमात्मना ॥
या एता देवताः सर्वो यज्ञभागेन तोषिताः ॥
मायामेतामहं कृत्वा तोषयामि देवैकैव ॥
लोकाः सर्वे विजानन्ति देवा नित्यं मखाग्निः ॥
मायामेतामहं कृत्वा यस्यामि चिदशान् सदा ॥
सर्वोऽपि यजते लोको यदाराश्च दृष्टयतिम् ॥
मायामाङ्गिरसो कृत्वा याजयामि देवैकैव ॥
सर्वे लोका विजानन्ति वरुणः पाति सागरम् ॥
मायानु वारुणो कृत्वा रक्षामि महौघिधम् ॥
सर्वे लोका विजानन्ति कुबरोऽयं धनन्धरः ॥
कुबेरमायामादिषु अहं रक्षामि तद्वनम् ॥
एवं लोका विजानन्ति इन्द्रः शक्रश्च खदितः ॥
शक्रो मायां समास्थाय भया तज्जो निवृत्तः ॥
एवं लोका विजानन्ति आदित्यश्च ध्रुवो महान् ॥
मेरुं मायामयं कृत्वा वज्राभ्यादित्यमेव च ॥
एवं चाभासते लोको जलं किन्नरप्रतेश्चलितम् ॥
वङ्गास्तुखमास्थाय पिबामि तदहं जलम् ॥
वायुं मायामयं कृत्वा मेधेषु विन्दन्त्यहम् ॥
यदिदं भावते लोकोः कुजेव तिष्ठते जलम् ॥

देवा अपि न जानन्ति अहम् कृत्स्नं तिष्ठति ।
मम मायानियोगेन तिष्ठते ह्यैवधं वने ॥
लोको ह्येवं विजानाति राजा पालयते प्रजाः ।
राजमायामहं कृत्वा पालयामि वसुधैव कुटुम्बकम् ॥
ये तु वेदादृष्टादित्या उदेष्टान्ति युगजये ।
प्रविश्य तानहं भूमेः मायां लोके लज्जाम्यहम् ॥
वधं च पाशुना भूमिलोकेषु यतते सदा ।
मायां पाशुमयीं कृत्वा पूरयाम्यखिलं जगत् ॥
वर्तते यत्र संवर्तो धाराभिर्मुषलाकृतिः ।
मायां सर्वावर्तकीं यस्या पूरयाम्यखिलं जगत् ॥
यन् स्वपामि वरारोहे । शेषस्योपरि वारिणि ।
अनन्तमायया चाहं धारयामि स्वपामि च ॥
वराहमायामादाय भूमेः जानामि किञ्च वै ।
देवा यत्र निजोयन्ते सा माया मम कीर्तिता ॥
त्वत्पापि वैष्णवी मायां कृत्वा जानामि किञ्च
तत् ।
धारितासि च सुश्रोणि ! वारान् सप्तदशैव तु ॥
माया तु मम देवीयं कृत्वा ह्येकान्तं महीम् ।
मम मायाबलं ह्येतद्व्येन तिष्ठाम्यहं जले ॥
प्रजापतिं शतं वदं लज्जामि च हरामि च ।
तेऽपि मायां न जानन्ति मम मायाविमो-
हिताः ॥

अथ पितृगणाश्चैव य एते सुखेवर्धनः ।
मायां पितृमयीं ह्येतं गच्छामि हि च तत्त्वतः ।
किन्तु मायैव सुश्रोणि ! अन्यच्च शृणु
सुन्दरि ॥”

इति वाराहे मायाचक्रम् ॥*

अथ मायास्त्रीचम् ।

शौनक उवाच ।

“शशिध्वजो महाराजः स्तुत्वा मायां गतः
कुतः ।
का वा मायास्तुतिः स्तुतः । वद तत्त्वतिदावर ।
या त्वत्कथा विष्णुकथा वक्तव्या सा विशुद्धये ॥”
स्तुत उवाच ।

“शृणुष्वं मनय सर्वं मार्कण्डेयाय पृच्छते ।
शुकः प्राह विशुद्धात्मा मायास्तवमनुत्तमम् ।
तत्र शृणुष्व प्रवक्ष्यामि यथाधीनं यथाश्रुतम्
सर्वकामप्रदं नृणां पापनापविनाशनम् ॥”
शुक उवाच ।

“भक्ताटनगरं त्वक्का विष्णुभक्तः शशिध्वजः ।
आत्मनमारमोनाय मायास्तवमलं जगौ ॥”
शशिध्वज उवाच ।

“ॐ ह्रींकारां नमस्कारां विशुद्धां
ब्रह्मादीनां मातरं वेदबोधाम् ।
तन्वीं स्वाहां भूततन्मात्रकन्वां
बन्धे बन्ध्यां देवगन्धर्वसिद्धेः ॥
लोकान्तीनां हेतुभीतां समोर्ध्वं
भूतेर्भक्षां आत्मसामासिकार्थैः ।
नानारूपैर्देवतैर्यदमनुष्ये-
ष्टामाधारां ब्रह्मरूपां नमामि ॥
यस्या भाषा त्रिजगद्भाति भूते-
र्भावेतत्तद्भावे विधातुः ।

विद्वद्भीतां कालकलोललोलां
नीलापाङ्गीं निमग्नसारदुर्गाम् ॥
पूर्णा प्राण्यां हेतुलभ्यां शरण्या-
मादीं शेषे मध्वतो या विभाति ।
कालो देव कर्म सोपाधयो ये
तस्यां तामां तां विशिष्टां नमामि ॥
भूमौ गन्धो रसतापसु प्रतिष्ठा
रूप तेजस्येव वायौ सृष्टत्वम् ।
खे शब्दो वै यद्विष्टा भाति नाना
तामाद्यां तां विश्वरूपां नमामि ॥
सावित्री त्वं ब्रह्मरूपा भवानी
भूतेशस्य श्रीपतेः श्रीस्वरूपा ।
शची शक्रस्यापि नाकेश्वरस्य
पत्नी श्रेष्ठा भासि माये । जगतसु ॥
बाल्ये बाला युवने धोवने त्वं
वर्द्धये या स्थविरा कालकल्पा ।
नानाकारैर्योगयोगेश धर्मा
भक्ता वै त्वं कामवत्सा विभासि ॥
वरेण्या त्वं वरदा लोकमहता
साध्वो धन्या लोकमान्या मुक्त्या ।
चण्डी दुर्गा कालिका कालिकाया
नानादेशे रूपवर्णा विभासि ॥
तव चरणमग्रे देवि । देवादिपुण्यं
यदि हृदयमग्रे भावयन्तीह भक्ता ।
शुककृतमतिभूतं हृत्पत्रोले स्मरन्ति
श्रुतियुगकुहरे वा संश्रुतं धर्मसम्पत् ॥
अनघाति अगदो मन्त्रमिह च तेषाम् ॥
मायास्तवमिदं पुण्यं शुकदेवेन भाषितम् ।
मार्कण्डेयादयस्यापि मिहि लेभे शशिध्वजः ॥
कोकामुखे तपस्वभा हरिं ध्यात्वा वना-
गरे ।

सुदर्शनेन निहतो वैष्णवशरणं ययौ ॥”
इति श्रीकल्किपुराणेऽनुभागवते भविष्ये माया-
स्तव ऊनविंशोऽध्यायः ॥ (शक्तिः सामर्थ्यं वा ।
यथा, ऋग्वेदे । ४ । ३ । २१ ।
“दासानामिन्द्रो मायया ।”
“मायया स्वकीयया शक्ता ।” इति तद्वाक्ये
सायणः ॥)

मायाकारः, पु, (मायां इन्द्रजालशायारं करो-
तीति । कृ + अण् ।) इन्द्रजालिकः । वात्री-
कर इति भाषा । तत्पर्यायः । प्रातिहारिकः
२ । इत्यमरः । २ । १० । ११ । मायां स्थल-
जलादीं जलस्थलादिज्ञानं करोतीति माया-
कारः यण । प्रतिहरणं प्रतिहारो व्याजः भाव
घञ् स प्रयोजनमस्य प्रातिहारिकः णिक
गित्त्वे त्रिरिति वृद्धिः । प्रतिहारक इत्यपि
पाठः । तत्र प्रति प्रथमं मूढ मनो नयने च
हरति ज्ञानं न किञ्चित् इति प्रतिहारकः ॥
शकान्तात् स्वार्थेण प्रातिहारकश्च घञि प्रति-
हारश्च । इति तट्टीकायां भरतः ॥

मायाकृतं, पु, (मायां स्थलजलादीं जलस्थलादि
ज्ञानं करोति कारयतीति । कृ + कृप् । तुगा-

गमश्च । करोतिरञ्जानभूतययः ।) माया-
कारः । यथा,—
“शाम्बरी साम्बरी माया मायाकृतं भिक्षुकं
नटे ।”

इति शब्दरत्नावली ॥

मायाजीवी, [नृ] पु, (मायया इन्द्रजालविद्यया
जीवति जीवनयात्री सम्पादयति इति ।
जीव + णिनिः ।) प्रातिहारिकः । इति हेम-
चक्रः । ३ । ५८८ ॥

मायातिः, पु, (मायया सह अतति । यद्वा, मा
अततीति । अत + “अन्यतिभ्यां च ।” उणा०
४ । १३० । इति इण ।) नरवलिः । यथा, —
“मायातीनाश्च निगीतं अयतां सुनिसतम् ।।
वत्साभ्यथस्वरोक्तं फलहानिर्वातक्रमे ॥
पितृमातृविहीनश्च युवकं व्याधिवर्जितम् ।
विवाहितं दीप्तिनश्च परदारविहीनकम् ॥
अनारिकं विपुलश्च सख्यं क्लृप्तं वरम् ।
तद्वन्धुभ्यो भूतं दत्त्वा क्रीतं सन्त्यातिरेकतः ॥
स्त्रापयित्वा च तं धर्मां संयुज्य वत्सचन्दनेः ।
मा न्येयुषेः मिन्द्रेर्दधिगोरोचनादिभिः ॥
तच्च वर्षे भ्रामयित्वा चरहारण यजतः ।
वर्णितं च समुत्सृज्य दुर्गायै तं निवेदयेत् ॥
अर्चनीयमसन्धौ दद्यात्कायातिमेष च ।
इत्येव कथितं सर्वं बालदानप्रसङ्गतः ॥
वलिं दत्त्वा च स्तुत्वा च धृत्वा च कवचं बुधः ।
प्रणम्य दण्डवद्भूमौ दद्याद्द्विप्राय दक्षिणाम् ॥”
इति ब्रह्मवैवर्त प्रकृतिखण्डे १६ अध्यायः ॥

मायादः, पु, (मायया कृतेन धृत्वेत्यर्थः, अति
भजयतीति । अद + अच् ।) कुम्भीरः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥

मायादेवीसुतः, पु, (मायादेयाः सुतः ।) बुद्धः ।
इत्यमरः । १ । १ । १५ ॥

मायाफलं, स्त्री, फलविशेषः । मादफल इति
भाषा । तत्पर्यायः । मायिफलम् । मायिकम् ॥
द्विधाफलम् ४ मायि ५ । अस्य गुणाः । वात
हरत्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । शैथिल्यसङ्को-
चकेशकाणां दाहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मायामोहः, पु, (मायया मोहयति असुरानिति ।
सृष्ट्वा + णिच् । अच् । माया च मोहश्च तौ
यस्येति घा ।) विष्णुदेहनिर्गतासुरभेदक-
पुरुषविशेषः । यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“इत्युक्तो भगवांस्तेभ्यो मायामोहं शरीरतः ।
तस्तुत्याद्य ददौ विष्णुः प्राह चेदं हरोत्तमान् ॥”
श्रीभगवानुवाच ।

“मायामोहोऽथमखिलान् देवांस्तान्

मोहयिष्यति ।

ततो वध्या भविष्यन्ति वेदमार्गवहिकृताः ॥
स्थितौ स्थितस्य मे वध्या यावन्तः परिपन्थिनः ।
ब्रह्मणो येऽधिकारस्य देवदेत्यादिकाः सुराः ॥
तद्गच्छन्त न भीः कार्या मायामोहोऽथमयतः ।
गच्छत्वदोषकाराय भवतां भविता सुराः ॥”

मायावी

श्रीपराशर उवाच ।

“इत्युक्त्वा प्रणिपत्यैव ययुर्देवा यथागतम् ।

मायामोहोऽपि तेः साहं ययौ यत्र महा-
सुराः ॥”

इति विष्णुपुराणी ३ अंशे १७ अध्यायः ॥

मायावती, स्त्री, (मायास्यास्तीति । माया +
मत्तुप् । मस्य वः । उगित्वाङ् इप् ।) रतिः ।
कामपत्नी । इति जटाधरः ॥ तस्या नामकारणं
यथा,—

श्रीपराशर उवाच ।

“यत्स्मिन्नन्तरे प्रायः सह क्रय्येन नारदः ।
अन्तःपुरचरौ देवीं रुक्मिणीं प्राह हर्षयन् ॥
एत ते तनयः सुभु ! इत्वा शम्बरमागतः ।
तृतीयो येनाभवद्वालो भवत्याः स्तुतिकायहात् ॥
इयं मायावती भार्या तनयस्यास्य ते सती ।
शम्बरस्य न भार्येयं श्रूयतामत्र कारणम् ॥
मन्त्रेण तु गते नाशं तदुद्धवपरायणा ।
शम्बरं मोहयामास मायारूपेण रूपिणी ॥
अवायाद्युपभोगेषु रूपं मायामयं शुभम् ।
दर्शयामास देवस्य तस्यैव मदिरेक्षणा ॥”इति विष्णुपुराणे ५ अंशे २७ अध्यायः ॥
(विद्याधरीविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
१३ । ३५ ।“अहं मायावती नाम राजन् । विद्याधराङ्गना ।
इयन्तं कालमभवत् प्रापदोषेण हस्तिनी ॥”

राजकन्याविशेषः । यथाश्वेव । ११० । ११२ ।

“अभून्नलयसिंहाख्यो राजा राजयष्टे पुरा ।
तस्य मायावतीत्यासौ रूपेणाप्रतिमा सुता ॥”मायावसिकः, त्रि, (मायया वसं आच्छादनं
करोतीति ठन् ।) परप्रतारकः । इति शब्द-
माला ॥ (मायारसिक इति वा पाठः ॥)मायावान्, [तु] पुं, (माया अख्यस्य । माया +
‘अस्मायामेधासजो विनिः ।’ ५ । २ । १०१ ।
इति पक्षे मत्तुप् । मस्य वः ।) कंसराजः ।
इति शब्दरत्नावली ॥ मायायुक्ते, कपटयुक्ते
च त्रि । (यथा, ऋग्वेदे । ४ । १६ । ६ ।“ऊतिभिक्षमिषणो दृक्कृतौ नि मायावान-
ब्रह्मा दस्युरर्षे ।”“मायावान् कपटवान् ।” इति, तद्वाक्ये
सूचकः ॥)मायावी, [तु] पुं, (प्रशक्ता मायाकापत्यमख्य-
स्येति । माया + “अस्मायामेधासजो विनिः”
५ । २ । १०१ । इति विनिः ।) मायाकारः ।
तत्पर्यायः । यंसकः २ माथी ३ मायिकः ४
रेण्डजालिकः ५ । इति जटाधरः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । २२ । ७ ।“मायावी दानवः सोऽथ सुनिरूपं समास्थितः ।
स प्राह राजपुत्रं तं पूर्ववैरमनुस्मरन् ॥”
विडालः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (मोहन-
शक्तियुक्तः परमात्मा । यथा, पञ्चदश्याम् । ६ । ४ ।
“स्तवद्वन्द्वार्थमी तु मायावी सृष्ट्यद्वितः ।
सृष्टात्मा स्यूनद्वयेऽव विराडित्युच्यते परः ॥”)

मायी

मायासीता, स्त्री, (मायाकल्पिता सीता ।) योगेन
अधिकृतसीताप्रतिष्ठातिः । यथा,—
अभिरुवाच ।“भगवन् । श्रूयतां वाक्यं कालेन यदुपस्थितम् ।
सीताहरणकालोऽयं तत्रैव सत्प्रस्थितः ॥
देवश्च दुर्निवारश्च न च देवान परं बलम् ।
मत्प्रसूतं मयि संन्यस्य ह्याया रक्ष्यान्तिकेऽधुना ॥
दास्यामि सीतां तुभ्यश्च परीक्षासमये मम ।
देवैः प्रस्थापितोऽहश्च न च विप्रो हुता-
शनः ॥रामस्तद्वचनं श्रुत्वा न प्रकाश्य च लज्जाम् ।
स्वीचकार च स्वच्छन्दं हृदयेन विदूयता ॥
वह्नियोगेन सीताया मायासीतां चकार सः ।
तद्वयुगलमर्थांशं ददौ रामाय नारद । ॥
सीतां गृहीत्वा स ययौ गोप्यं वस्तुं निविध्य च ।
लज्जामो नैव बुबुधे गोप्यमन्यस्य का कथा ॥
जङ्गां गत्वा रघुश्रेष्ठो जघान प्रायकेन च ।
सवान्धवं रावणश्च सीतां संप्राप दुःखिताम् ॥
ताश्च वह्निपरीक्षाश्च कारयामास सत्वरम् ।
हुताशस्तत्र काले च वास्तवीं जानकीं ददौ ।
उवाच ह्याया वह्निश्च रामश्च विनयान्विता ।
करिष्यामीति किमहं तदपायं वदस्व मे ॥”

वह्निरुवाच ।

“त्वं गच्छ तपसे देवि । पुष्करश्च सुपुण्यदम् ।
कृत्वा तपस्यां तत्रैव स्वर्गलक्ष्मीर्भविष्यसि ॥
सा च तद्वचनं श्रुत्वा प्रनय्य पुष्करे तपः ।
दियां त्रिलक्षवर्षेण स्वर्गलक्ष्मीं भूय ह ॥
सा च कालेन तपसा यत्कुण्डलसमुद्भवा ।
कामिनी पाण्डवानाश्च द्रौपदीं हृषदात्मजा ॥
कृते युगे वेदवतीं कुशाब्जसुता शुभा ।
जैतायां रामपत्नी सा सीतेति जनकात्मजा ॥
तच्छाया द्रौपदी देवी दापरे हृषदात्मजा ।
विहायतीति सा प्रोक्ता विद्यमाना युगत्रये ॥”इति ब्रह्मवैवर्ते प्रह्लादखण्डे १४ अध्यायः ॥
मायासुतः, पुं, (मायायाः मायादेव्याः सुतः ।)
बुद्धः । इति हेमचन्द्रः । १ । १५१ ॥मायिकं, स्त्री, (माया मोहनशुभः । विद्यतेऽस्मिन् ।
माया + “ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति
ठन् ।) मायाफलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

अस्यान्तरे मायिका मादका इत्यपि पाठः ॥

मायिकः, पुं, (माया अख्यस्य । माया + “ब्रीह्यादि-
भ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति ठन् ।) माया-
कारः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवीभाग-
वते । ४ । १६ । ४ ।“यन्मायामोहितश्चाहं सदा वर्ते परात्मनः ।
परवान् दारुपाञ्चाली मायिकस्य यथा वशे ॥”
मायाविशिष्टे, त्रि ।)मायी, [तु] पुं, (मायायुख्यस्य । माया +
“ब्रीह्यादिभ्यश्च ।” ५ । २ । ११६ । इति इनिः ।)
मायाकारः । तत्पर्यायः । धूर्तः २ वचकः ३
यंसकः ४ कुहकः ५ दाकाजालिकः ६
जालिकः ७ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ४१ ॥

मारः

(मायायुक्ते, त्रि । यथा, कुमारः । ७ । ४६ ।
“यज्वभिः सम्भृतं हयं विततैश्चभरेषु सः ।
जातवेदोऽसुखान्माथी मिथतामाश्चिनति नः ॥”
मांयोपाधिके परमेश्वरे च । यथा, पञ्चदश्याम् ।
६ । १०३ ।“मायानु प्रकृतिं विद्यान् मायिनन्तु मष्टि-
चरम् ॥”)मायु, पुं, (मिनोति प्रक्षिपति देहे उद्गातमिति ।
मिन् प्रक्षेपणे + “लवापाणिमिच्छादिसाध्यभूष्य
उगु ।” उणा० १ । १ । इति उगु । “मीनाति
मिनोतिदीर्घा लपि च ।” ६ । १ । ५० । इत्या-
त्मम् । “आतो युक् चिन्तनीः ।” ७ । ३ । ३३ ।
इति युक् ।) पितृम् । इत्यमरः । २ । ६ । ६९ ।
(शब्दः । यथा, ऋग्वेदे । १ । १६ । २८ ।“हृक्काणं धर्म्ममभिवारणाना मिमाति मायुं
पयते पयोभिः ॥”“मायुं शब्दं मिमाति निष्माति करोति ।” इति
तद्भाष्ये सायणः । वाक् । इति निरुक्ते । १ । १ । ११ ।
मायुराजः, पुं, कुवेरपुत्रः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मायूरं, स्त्री, (मयूराणां सङ्ग्रहः । मयूर + “प्राणि-
रजतादिभ्योऽङ् ।” ४ । ३ । १५४ । इत्यङ् ।)
मयूरसङ्ग्रहः । इत्यमरः । २ । ५ । ४३ ॥
(मयूराणामिदमित्यङ् ।) तनसम्बन्धिनि, त्रि ॥
यथा, महाभारते । १३ । १०४ । ६० ।“आजं गयं तथा मांसं मायूरश्चैव वर्जयेत् ॥
मायूरिकः, पुं, (मयूरं हन्ति । मयूर + “पक्षि-
मनस्यन्तगान् हन्ति ।” ४ । ४ । ३५ । इति
ठक् । मयूरयाही । इति सिद्धान्तकौमुदी ।
मायूरी, स्त्री, अजमोहा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मारः, पुं, (मृ + भावे घञ् ।) मृतिः । (यथा,
हृदयमंहितायाम् । ३ । ३१ ।“सुन्दारलक्ष्मणमभिः खण्डो रुपहा विदौ-
घितिर्भयदः ।”)म्रियन्ते प्राणिनोऽनेन । मृ + घञ् ।) काम-
देवः । (यथा, नैषधे । ४ । ७६ ।“अनुममार न मार ! कथं नु सा
रतिरतिप्रथितापि पतिव्रता ।
विरहिणीशतघातनपातकी
दयितयापि तयासि किमुज्झितः ॥”)विघ्नः । इति मेदिनी । रे, ७६ ॥ (मृ + णिच् +
घञ् ।) मारणम् । इति हेमचन्द्रः । २ । ३६ ॥
धुस्तूरः । इति शब्दचक्रिका ॥ मारगणोत्पत्ति-
र्यथा,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“मनोभवस्य वचनं श्रुत्वा च तुराननः ।
विवक्षुरपि तदाक्यं श्रुत्वा नुसाहकारकम् ॥
सर्वस्य मोहने ब्रह्मा चिन्ताविद्योऽभवन्नहि ।
समर्थो मोहितुमिति निश्चास्य सङ्कुर्मुहुः ॥
निश्चाममारतास्य नागरूपा महाबलाः ।
जाता गणा लोलजिह्वा लोलाक्षानिभयहराः ॥
तुरङ्गवदनाः केचित् केचित्दृगजसुखास्तथा ।
सिंह्याप्रसुखान्माथ्य श्वराश्च खरावगाः ॥

कृत्वा मां रवदनाः शरभाः शुक्रागनाः ।
प्रवोमायुवकाश्च वरीरूपसुखाः परे ।
गोक्षपा गोसुखाः केचित्तथा पक्षिसुखाः परे ।
महादीर्घा महाहस्ता महास्थूणा महालघाः ।
पिङ्गाद्या विरलाद्याश्च त्र्यैकाद्या महो-

दराः ।
एककर्णास्त्रिकर्णाश्च चतुष्कर्णास्तथापरे ।
स्त्रान्तकर्णा दीर्घकर्णा बहुकर्णा विकर्णकाः ।
दीर्घाश्च स्त्रान्तकर्णाश्च स्रग्धनेना विदृष्टयः ।
चतुष्पादाः पञ्चपादाश्चिपादैकपदास्तथा ।
द्व्यपादा दीर्घपादाः स्त्रान्तपादा महापदाः ।
एकहस्ताश्चतुर्हस्ता द्विहस्ताश्चिष्टयास्तथा ।
विहस्ताश्च विरूपाणा गोघिकास्तथापरे ।
मनुष्यास्तथापरे केचित् शिशुमारसुखाः परे ।
क्रौञ्चाकारा वकाकारा हंसवारसुखपिणः ।
तथैव मद्गुरवककङ्काकास्तथा ।
अर्द्धनीला अर्द्धरक्ताः कपिलाः पिङ्गलास्तथा ।
नीलाः शुक्रास्तथा पीता हरिताश्चिष्टपिणः ।
अवाद्यन्त ते शृङ्गान् पट्टहान् परिवादिनः ।
नृदङ्गान् विहिमन्तश्च गोसुखान् पञ्चपास्तथा ।
सर्वे जटाभिः पिङ्गाभिस्तुङ्गाभिश्च करान्विताः ।
निरन्तराभिर्विप्रेक्षा गणाः स्वस्वगामिनः ।
मृगहस्ताः पाशहस्ताः खड्गहस्ता धनुर्धराः ।
शस्त्राङ्गुशङ्खदाबाणपट्टिप्रसपाणयः ।
नानाशुधा महानादं कुर्वन्त्यस्ते महाबलाः ।
मारयन्त्येदं येषु च शङ्खः पुरतो गणाः ।
तेषाम् वदन्तं तत्र मारयन्त्येदं येषु ।
योगिनः प्राप्तावात् स विधिर्वक्तुं प्रचक्रमे ।
अथ ब्रह्मायमाभाष्य तान् दृष्ट्वा महो गमान् ।
उवाच वारयन् वक्तुं गमानामग्रतः स्मरः ।
मदन उवाच ।

किं कर्मेति करिष्यन्ति कुत्र स्थास्यन्ति वा
विधिः ।
किं नामधेया एते वा तज्ज्ञेतान् विनियोजय ।
नियुज्येतान् निजे ज्ञाते स्थानं दत्त्वा च नाम च ।
ज्ञत्वा पञ्चान्महामायाप्रभावं कथयस्व मे ॥”

भार्कक्षेय उवाच ।
“अथ तदाह्वय माकर्ण्य सर्वलोकप्रितामहः ।
गमान् समदनावाह तेषां कर्मादिकं दिशन् ॥
ब्रह्मोवाच ।

“एते तूत्पन्नमात्रा हि मारयेति यद्वदन् ।
सुहृर्मुहुरतोऽभीर्षा नाम भारेति जायताम् ।
भारान्तकत्वादप्येते माराः सन्तु च नामतः ।
सदैव विघ्नं जन्तूनां करिष्यन्ति विनाशिनम् ।
तवाङ्गमनं कर्मे सुखमेवां मनोभव ।
यत्र यत्र भवान् याता स्वकर्मार्थं यदा यदा ।
जन्तारक्षत तज्ज्ञेते साहाय्याय तदा तदा ।
चित्तोद्भूतानि करिष्यन्ति त्वद्व्यवश्ववर्तिनाम् ।
ज्ञानिनां ज्ञानमार्गश्च विघ्नयिष्यन्ति सर्वदा ।
यथा सांसारिकं कर्मे सर्वे कुर्वन्ति जन्तवः ।
तथा चेति करिष्यन्ति सविघ्नमपि सर्वतः ।
इमे स्थास्यन्ति सर्वत्र वेगिनः कामरूपिणः ।

त्वमेवैषा गणाध्वजः पञ्चपञ्चाङ्गभोजिनः ।
नित्यक्रियावतां तोयभोगिनोऽपि भवन्ति मे ॥”

इति कालिकापुराणे ६ अध्यायः ।
मारकः पुं, (जियन्ते प्राणिनः यस्मिन् येनेति वा ।
नृ + वच् । ततः संज्ञायौ कन् ।) मरकः । तत्-
पर्यायः । मारिः २ उत्पानः ३ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । पक्षिविशेषः । वाक् इति भाषा ।
तत्पर्यायः । घातिपक्षी २ ग्राहकः ३ । इति
भूरप्रयोगः । मारणकर्तारि वि ।
मारजित्, पुं, (मारं कामं जितवान् । जि +
क्विप् । तुमागमः ।) उड्डः । इत्यमरः । १ । १३ ॥

मारणं, क्ली, (मार्यते इति । नृ + णिच् + भावे
क्युट् ।) वधः । इत्यमरः । २ । ८ । ११४ ॥
(यथा, मनौ । ५ । ३८ ।
“यावन्ति पशुरोमाणि तावत्कृत्वा ह मारणम् ।
तथापशुनः प्राप्नोति प्रेत्य जन्मन् जन्मन् ॥”)
अभिचारविशेषः । यथा,—
“एवम् मारणं देवि । विशेषात् कथयामि
ते ।

वान्तं बहुसमायुक्तं वामनेचविभूषितम् ।
कूर्चैश्च ततो देवि । असुक्तं मारय मारय ।
चतुर्दशाक्षरो मन्त्रो स्वाहान्तः शत्रुनाशकः ।
खदिराङ्गारमादाय कुणादृष्ट्वा विशेषतः ।
लेखयेत् पुत्तलीं शत्रुस्वरूपां लौहपत्रके ।
निशानां मस्तके नेत्रे जलाटे हृदये करे ।
नाभौ गुह्ये कटौ छत्रे क्रमोक्तेन पदहये ।
मन्त्रवर्णान् समालिख्य प्रतिष्ठां तत्र कारयेत् ।
संहारमुद्रां बद्धा तु ध्यायेद्देवीं जयप्रदाम् ।
दीर्घाकारां लण्यवर्णां सदाहस्तमस्तकाम् ।
शुशुब्धगुलं हस्तं चर्मयन्तीं दिगम्बरीम् ।
शत्रुनाशकर्त्रीं देवीं ध्यायेत् शत्रुक्षयाय च ।
एवं ध्यात्वेष्टिकाचूर्णेनैवमहस्तेन शङ्करि ॥
ॐ शत्रुनाशकर्ये नमः इति दत्त्वा महेश्वरि ।।
हरिदासर्गसंहितां धारां दद्यादनेन तु ॥
असुक्तस्य श्लोकिनां पितृ पित्रेति तत्परम् ।
मांसं खाद्य खाद्यं ह्रीं नम इति मन्त्रम् ॥
मध्याह्ने मध्यरात्रौ तु पुनर्यत्ना शताष्टकम् ।
जपेदेकादशाष्टे च रोगः स्यान्नात्र संशयः ॥
दण्डाधिकैकविंशति न्यस्यरेव रिपोर्भवेत् ॥ ॥

अथवाच्यप्रकारेण शत्रुक्षयमहं वदे ।
पुंगोशक्तन समादाय पुनयेदुष्णवारिणा ।
विपरीतक्रमेणैव जपपुजादिकं चरेत् ।
महादेवाय नम इति पुंगोशक्तन समाहरेत् ।
शिवाय नम इति मन्त्रेण घटनञ्च समाचरेत् ।
पशुपतये नम इति प्राणान् संख्यापयेत्ततः ।
लौहपात्रं महेशानि । खदिराङ्गारयोगतः ।
शत्रुप्रतिपत्तिं लिख्य तत्र संस्थापयेत् शिवम् ॥
ततो ध्यायेन्महाब्रह्मं ध्यान्तु सुसमाहितः ।
शत्रोर्वन्धःस्थितं वदं ज्वलदग्निमप्रभम् ॥
वामहस्तधरं केशं दक्षिणं प्राणकण्ठम् ।
नरचर्माम्बरं देव महाबाणाद्विदितम् ॥

पिनाकध्वक् दहामन्त्रागन्ध दत्त्वादिनावाह्यं
यजतः ।

मूलपाणये नम इति स्थापयेत् बाधकोत्तमः ॥
महेश्वराय नम इति पाद्यादिना प्रपूजयेत् ।
ईशानादिस्तथा कर्त्तव्यैर्नक्रमेण प्रपूजयेत् ॥
अपिकोद्यादिपर्यन्तं पूर्वरीत्या महेश्वरि ।।
नमः शिवायेति मूलमहाविंशति संजपेत् ।
हुं चमस्वेति वामेन करेण तु विचर्ययेत् ॥
अजित केशव विष्णो हरे सत्य जनार्दन ।
हंस नारायण स्नात्वा मन्त्रमेव सल्लप्सयेत् ॥
हुं नमो भगवते वासुदेवाय स्नात्वा नम दत्त्वापि
सल्लप्सयेत् ।

एवमेकादशाष्टेन शृङ्खलैर्नमस्कृत्वा ।
अवश्यं जायते देवि । सत्त्वं सत्त्वं प्रीणोचते ॥”
इति योगिनीतन्त्रे पूर्वखण्डे ४ पटलः ।
अपि च ।
“यथास्त्रिंशत् गवास्थिश्च नृचर्मैश्चैव च ।
अरैर्यो निखनेतु हारे पञ्चत्वस्तुपयाति सः ॥”

इति मारकं १८ अध्यायः ॥
मारिः, क्ली, (मार्यते इति । नृ + णिच् + इत् ।)
मारणम् । वधः । इति मेदिनी । रे, ७७ ॥
जनशयः । तत्पर्यायः । मारकः २ मरकः ३
उत्पानतः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मारिचिकं, त्रि, (मरिच + “संस्कृतम् ।” ४।४।३
इति टक् ।) मरिचेन संस्कृतम् । इति सिद्धान्त-
कौमुदी ॥

मारितः, पुं, (मार्यते नाशते भक्षीक्रियत इति ।
नृ + णिच् + कर्मणि क्तः ।) नष्टोक्तः । भक्षो-
क्तः । यथा, भावप्रकाशे ।
“अमन्युश्चारात् सर्वं वनं वीर्यं नाशयेत् ।
करोति रोगान् न्यस्य तद्व्यान् यजतस्ततः ॥”
अपि च ।
“पूर्वं वज्रसमं तानां विमानान् विमहयेत् ।
ततो गजपुटे पक्वा पुनरर्चनं महयेत् ॥
तानेन दशमंशेन याममेकं ततः पुटेत् ।
एवं दशपुटेः पक्वं वज्रं भवति मारितम् ॥”

अपरञ्च ।
आर्द्रत्वञ्च घनत्वञ्च तेजो गौरवचापणम् ।
यस्येतानि न दृश्यन्ति तं विद्वान्मृतस्तनकम् ॥”

“शुद्धो रसो भवेद्भक्ष्या अर्च्यस्तु जनार्दनः ।
मारितो वदन्तु स्थात् बद्धः साक्षात् सदा-
शिवः ॥”
इति वैद्यदर्पणः ॥

मारिखसजवारकः, पुं, (मारिखन् अखनं तद्वारय-
तीति । वृ + णिच् + अण् ।) राजर्विशेषः ।
यथा,—

“कुमारपालचौलुक्यो राजर्विः परमाहृतः ।
नृतखमोक्ता धर्मात्मा मारिखसजवारकः ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । १७७ ॥

मारिषः, पुं, (मर्यते दोषानिति । नृ + णिच् ।
निपातनात् विहम् । यदा, मा रिष्यति हिणक्षि

मारी

मारुतः

मारुतः

कश्चिदपीति । रिष + कः ।) नाप्सोक्तौ मेरुः ।
इत्यमरः । १ । ७ । १४ ॥ (कश्चित् पुराणा-
दावपि । यथा, देवीभागवते । १ । ११ । ६५ ।

“साक्षात् ते करिष्यामि मन्त्रशक्त्या महा-
मते ।।

भविता यदि संध्यामस्तव चैक्ये मारिष ! ।”
तथा च महाभारते । ७ । २६ । १२ ।

“दार्ढ्यमाणाचक्षुः दृष्ट्वा भगदत्तेन मारिष ।।”
तच्छ्रुत्वा शक्राविशेषः । भरवा इति हिन्दी

भाषा । तत्पर्यायः । कथरः २ मार्शिकः ३ ।
(शाकार्यं पर्यायो गुणाश्च यथा । [अथ श्वेत-
मरवा । लोहितमरवा नवडा इति च लोकं ।]

“मारिषो वायुको मार्श, श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।
मारिषो मधुरः श्वेतो विहन्ती पित्तगुदगुरुः ।

वातश्लेष्मकरो रक्तपित्तगुद्विषमभिषत् ।
रक्तमार्शं गुरुनाति सचरो मधुरः सरः ।

श्लेष्मकः कटुकः पाकं स्वस्वदोष उद्वीरितः ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

मारिषा, श्वी, (मारिष + टाप्) इत्यमाता ।
इति मेदिनी । श्वे, ४४ ॥ (यथा, मत्स्यपुराणे ।

४ । ४८ ।
“क्षेमकन्याभवत् पत्नी मारिषा नाम विष्णुता ।

तैव्यस्तु दत्तमेकं सा पुत्रमग्रमजीजनत् ।”
अस्या जन्मवृत्तान्तो यथा, विष्णुपुराणे ।

प्रथमांशे १५ अध्याये ।
“कच्छुर्नाम सुनिः पूर्वमासीददिविद्वरः ।

सुरस्य गोमतीतीरे स तपे परमं तपः ।
तन्मोहाय सुरेन्द्रेण प्रक्षोचाख्या वराधराः ।

प्रयुक्ता चोभयामास तच्छर्विंसा शुचिचिता ।”
इत्यारभ्य—

“यावदित्यं स विप्रविंस्तां ब्रवीति सुमध्यमाम् ।
तावज्जलन्स्वेदजला सा बभूवातिवैपथ्यः ।

प्रवैपमाणां सततं स्त्रिभगात्रजतां सतीम् ।
गच्छ गच्छेति सक्रोधस्तुवाच सुनिसत्तमः ।

सा तु निभन्तुं विना तेन विनिष्कन्य तदाश्रमात् ।
आकाशगामिनीं स्वदं ममाज्जं तरुपल्लवेः ।

वृक्षाद्वह्यं ययौ बाला तदयारुणपल्लवेः ।
निर्मलमाणा गात्राणि गलन्स्वेदजलानि वै ।

अविना यत्तदा गर्भसंस्था देहे समाहितः ।
निष्कगाम स रोमाश्च स्वेदरूपी तदर्जुनः ।

तं वृक्षा जगद्गर्भं एकं चक्रं तु मारुतः ।
मया चाप्यायिनी गोमिः स तदा वटुध शनैः ।

वृक्षाग्रगर्भसंभूता मारिषाख्या वराधरा ।
तां प्रदास्यन्ति वा वृक्षाः कोप एव प्रशान्थिताम् ।

कच्छीरपल्लमेव सा वृक्षेभ्यश्च समुज्जता ।
ममापल्लं तथा वायं, प्रक्षोचानमया च सा ।”

शूरस्य पत्नी । यथा, भागवत । ६ । २४ । २७ ।
“देवमीदृश्य शूरस्य मारिषा नाम पत्न्या-

भूत् ॥”
मारी, श्वी, (मारि + लट्कारादिति पक्षे

डीष् ।) चक्षी । जनकपुत्रः । इति मेदिनी ।
श्वे, ७६ ॥ माहेचरी शक्तिः । यथा,—

“मारी विभूयेन जवान चान्दान्
खट्वाङ्गापतेरपराच कौशिकी ।”

इति वामने ५२ अध्यायः ।

मारीचः, पुं, (मरीचैरपल्लं पुमान् । मरीचि +
अच् ।) राक्षसविशेषः । स च तारकाराक्षसी-

पुत्रः रावणस्याशुचरः सीताहरणकावे माया-
जगत्पोरुषौ श्रीरामेण हतश्च । इति रामा-

यणम् । अस्य विवरणं यथा,—
“एतस्मिन्नन्तरे रामो ददर्श कनकं जगम् ।

सीता तं प्रेरयामास तर्ह्यं यत्पूर्वकम् ।
संन्यस्य लज्जयां रामो जानक्या रक्ष्यं वने ।

स्वयं जगाम तूर्णं तं विधाध शायकं च ।
हा लज्जयन्ति शब्दश्च कृत्वा मायया जगः ।

प्राणास्तद्याज सहसा पुरो दृष्ट्वा हरिं स्मरन् ।
जगदेहं परित्यज्य दिवं देहं विधाध च ।

रत्ननिर्माणायां नैवेकुण्डं स जगाम ह ।
वैकुण्ठद्वारे द्वायासीत् किङ्करो द्वारपालयोः ।

जयच्च विजयश्चैव वलवांश्चाजिताभिधः ।
श्रापेन शनकादीनां संप्राप्य राक्षसीं तनुम् ।

पुनर्जगाम च द्वारमादौ च द्वारपालयोः ।”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे १२ अध्यायः ।

कश्यपः । यथा,—
“इति संचिन्त्य भगवान् मारीचः कुरुनन्दन ।।

उवाच किञ्चित् कुपित आत्मानश्च विगर्हयन् ।”
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ।

(तथा च महाभारते । १३ । ८५ । १०७ ।
मरीचिभ्यो मरीचिस्तु मारीच, कश्यपोरुष्य

भूत् ॥”
कच्छीलकम् । याज्ञकजात्यः । इति मेदिनी ।

श्वे, १७ ॥ राजहक्षी । इति जटाधरः ।
मारीची, श्वी, (मरीचैरियम् । इत्यण् । डीप् ।)

देवताभेदः । इति मेदिनी । श्वे, १७ ॥ सा तु
मायादेवी । तत्पर्यायः । जितुखा ० वक्ष-

कालिका ३ विकटा ३ वक्षवाराही ५ गौरी ६
प्रोन्निरया ७ । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मारुतः, पु, सर्पाण्ड । पथ्याः । गोमयमण्डलम् ।
इति मेदिनी । श्वे, १५ ॥

मारुतः, पु, (मरुदेव । मरुत् + “प्रज्ञादभ्यक्ष ।”
५ । ४ । ३८ । इति स्वार्थे ७ण् ।) वायुः ।

इत्यमरः । १ । १ । ६५ ॥ अत्रितेनेन क्रुद्धेन
नास्तीति नृ उ उत मरुत् मरुदेव मारुतः

स्वार्थे णः । इति तट्टीकायां भरतः ।
(यथा, मनी । ४ । १०२—१०३ ।

“अतिथिश्चाननुज्ञाय मारुते वाति वा भृशम् ।
रुचिरे च श्रुते गात्राच्छब्देन च परिचते ।

सामध्वनादुभययुगौ नाधीयते कदाचन ।)
अस्योत्पत्तिर्यथा,—

कश्यप उवाच ।
“पुत्रस्ते भविता भद्र । इन्द्रहा देवतान्वयः ।

संवत्सरं व्रतमिदं यद्यज्ञो धारयिष्यसि ॥”
अज्ञो यथावत् ।

“संवत्सरं पुंसवनं व्रतमेतद्विब्रुतम् ।

धारयिष्यसि चैतुष्यं शक्रहा भविता सुतः ।
वाद्रिमिष्युपेयाथ द्विती राजन् । महामनाः

कश्यपावर्तमभाधत व्रतचाञ्चो दधार सा ।
माह्वस्तुरभिप्रायमिन्द्र आशाय मानह ।।

शुश्रूषयिनाममस्था इति पर्यचरत कविः ।
यवं तस्या व्रतस्थाया व्रतच्छिदं हरिर्गुप ।।

प्रिपुः पर्यचरत जिह्वो नृगस्थेव नृगालतिः ।
नाध्यगच्छद्व्रतच्छिदं तत्परोरुध महीपते ।।

चिन्ता तीव्रा गतः शक्रः कं मे स्थाश्चि वं
त्वह् ॥

एकदा सा तु सन्ध्यायास्तुष्टिश्च व्रतकर्तिना ।
अस्युदवायधौतादृष्टिं सन्ध्याप विधिमोहिता ।

जन्वा तदन्तरं शक्रो निद्रापहतचेतसः ।
इतिः प्रविष्ट उदरं योगेशो योगमायया ।

चकर्त सप्रधा गर्भं वक्ष्येन कनकप्रभम् ।
रुदन्तं सप्तकेकं मा रोदौरिति तान् पुनः ।

तच्छ्रुः पात्यमानास्ते सर्वे प्राञ्जलयो वृष ।।
किं न इन्द्र जिघांससि आतरो मरुतस्तव ।

मा भैष्ट आतरो मरुतं यूयमित्वाह कौशिकः ।
अनन्वभावान् पार्श्वद्वानात्मनो मरुतां गगान् ।

न ममार इतिर्गर्भः श्रीनिवासानुकम्पया ।
सज्जिन्नेण पश्चाशन् देवास्ते मरुतोऽभवन् ।

अपीत्य माहदोषं ते हरिणा सोमपाः क्षताः ।
दितिरुत्थाय दृष्ट्वा कुमाराननलप्रभान् ।

इन्द्रेण सहितान्देवी पर्यतुष्यदग्निन्दिता ।
अथेन्द्रमाह ताताहमादित्यानां भयावहम् ।

अपत्यमिच्छन्त्यचरं व्रतमेतं सुदुष्करम् ।
एकः सङ्कल्पितः पुत्रः सप्तसप्तभवन् कथम् ।

यदि ते विदितं पुत्र । सत्यं कथय मा नृषा ।
इन्द्र उवाच ।

अम् । तेहं अवमितसुपधायं गतोऽन्तिकम् ।
लब्ध्वान्तरोऽच्छिनं गर्भमण्डुहिन्नं धर्मदृक् ।

क्षतो मे सप्रधा गर्भ आसन् सप्त कुमारकाः ।
तेऽपि चैकेकशो वृक्षाः सप्रधा नापि मन्त्रिरे ।

ततस्तत्परमाचर्यं वीक्ष्य अवसितं मया ।
महापुरुषपूजायाः सिद्धिः कायाशुचिर्जकी ।

सदिदं मम दौर्जन्यं बालिशस्य महीयनि ।।
चतुर्महसि मानस्वं दिष्ट्या गर्भो नृतोत्थितः ।

श्रीशुक उवाच ।
इन्द्रस्तयाभ्यनुज्ञातः शुद्धभावेन तुष्टया ।

मरुद्भिः सह तां नत्वा जगाम चिदिवं प्रभुः ।
इति श्रीभागवते ६ स्कन्धे १८ अध्यायः ।

(जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६ ।
४७ । ४८—५० ।

“मारुता धेनुकाश्चैव तद्गणाः परतद्गणाः ।
वाङ्मोक्षाक्षितराश्चैव चोलाः पाण्ड्याश्च

भारत ।।
एते जनपदा राजन् ! दक्षिणं पक्षमा-

श्रिताः ।।”
असिमेष्टः । यथा, शृङ्गसंघपरिशिष्टे । १२ ।

“असिस्तु मारुतो नाम गर्भाधानं विधीयते ।
मरुतुसम्बन्धिनि, चि । यथा, अन्वदे । २ । १ । १४

मार्कण्डे

“राखि खयं राखि मित्रमन्ने राखि शर्ध इह
मावतं नः ॥”

“मावतं मवतां देवविश्रां सम्बन्धि ।” इति
तन्नाम्ये वाक्यः ॥)

मावतव्रतं, ज्ञी, (मावतस्य व्रतमिव व्रतं नियमो-
ऽस्ति ।) राजधर्मेविशेषः । यथा,—

“प्रविश्य सर्वभूतानि यथा चरति मावतः ।
तथा चरैः प्रवेष्टव्यं व्रतमेतद्धि मावतम् ॥”

इति मार्कण्डे २०० अध्यायः ॥

मावतात्मजः, पुं, (मावतस्यात्मजः ।) हनूमान् ।
इति जटाधरः ॥ (भीमश्च ॥)

मावतापहः, पुं, (मावतमपहन्ति । हन + उः ।)
वह्महृत् । इति राजनिर्घण्टः ॥ वायुनाशकं,
त्रि ॥

मावताशनः, पुं, (मावतोऽशनस्य । अघ्रातीति ।
अश + श्युः । मावतानां अशनो भक्षकः ।)
सर्पः । पञ्चनाशन इत्यमरदर्शनात् । (यथा,
महाभारते । ५ । १०६ । १३ ।

“भक्तः प्रयत्नं नृद्धां वै बाहुभ्यां संश्रितव्रतः ।
स्थितः स्यात्पुनरिवाभ्यासे निश्चेष्टो मावता-

शनः ॥”)

वायुमात्रभक्षके, त्रि ॥ (कार्त्तिकेयसैनिक-
विशेषः । यथा, महाभारते । ६ । ४५ । ६० ।

“विद्युताक्षो धनुर्वक्त्रो जाठरो मावताशनः ॥”)

मावतिः, पुं, (मावतस्यापत्यं पुमान् । मवत +
“अत इज्” । ४ । १ । ६५ । इति इज् ।)
हनूमान् । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघौ । १२ । ६० ।

“प्रहृतावुपलब्धार्थां तस्याः सम्पातिदर्शनात् ।

मावतिः सागरं तीर्थः संसारमिव निर्ममः ॥”)

भीमसेनः । इति जटाधरः ॥ (यथा, देवी-
भागवते । २ । ७ । २१ ।

“तच्छ्रुत्वा वचनं भ्रातुर्नृस्यमिततेजसः ।

संयतेऽस्य महाबाहुर्मावतिः कुपितोऽब्रवीत् ॥”)

मार्कः, पुं, ऋजुराज । इति रत्नमाला ॥

मार्कण्डः, पुं, (ऋकण्डोरपत्यम् । ऋकण्ड + अण् ।)

मार्कण्डेयसुनिः । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्कण्डिका, स्त्री, लताविशेषः । भृङ्ग खखसा इति
हिन्दीभाषा । सा तु काकरोलभेदः । तन-
पथ्याय । भूमिचरी २ मार्कण्डो ३ ऋदुरेचनी
४ । अस्या गुणाः । कुष्ठहरत्वम् । ऊर्द्धाधः-
कायशोधनत्वम् । विषदुर्गन्धकासगुल्मोदरना-
शित्वम् । इति भावप्रकाशः ॥

मार्कण्डेयं, ज्ञी, भूत्याहुल्याम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मार्कण्डेयः, पुं, (ऋकण्डोरपत्यं । ऋकण्ड + शुभ्रा-
दिभ्यश्च । ४ । १ । १०३ । इति ङक् ।) ऋकण्ड-
सुनिपुत्रः । जन्मतिथ्यादौ पूजार्थां तस्य ध्यानं
यथा,

“हिसुनं जटिकं सौम्यं सुहृदं चिरजीविनम् ।

मार्कण्डेयं नरो भक्त्या पूजयेच्च चिरायुषम् ॥”

तस्य प्रार्थनामन्त्रः ।

७०७

मार्कण्डे

“चिरजीवी यथा त्वं भो भविष्यामि तथा
मुने ।

रूपवान् वितर्वाश्चैव श्रिया युक्तश्च सर्वदा ॥
मार्कण्डेय महाभाग । सप्तकल्पान्तजीवनम् ।

आयुरिदार्थसिद्धार्थभक्षां वरदो भव ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

तस्योत्पत्त्यादियथा,
मार्कण्डेय उवाच ।

“देवौ धातुविधातारौ ऋगोः स्वातिरुचयम् ।
श्रियश्च देवदेवस्य पत्नी नारायणस्य वा ॥

आयतिर्नियतश्चैव मेरोः कन्ये महात्मनः ।
भार्य्यं धातुविधातौ तथोर्णानौ सुतावुभौ ॥

प्राणश्चैव ऋकण्डश्च पिता मम महायशः ।
मनस्विन्यामहं तस्मात् पुत्रो वेदशिरा मम ॥

धृष्टवत्यां समभवत् प्राणस्यापि निबोध मे ॥”
इति श्रीमार्कण्डेयपुराणे ऋक्सर्गाध्यायः ॥

अपि च ।
पुनस्तथ उवाच ।

“अथ ते संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयपत्तिमुत्तमाम् ।
पुरा कल्पे मुनि, पुत्र्यं ऋकण्डनाम विभुतः ॥

ऋगोः पुत्रो महाभागः सभार्य्यस्तपस्वांस्तपः ।
तस्य पुत्रस्तदा जातो वसन्तस्तु वनागरे ॥

स पञ्चवर्षको जातो बाल एव गुणान्वितः ।
ज्ञानिना स तदा दृष्टो भ्रमत्वा लघुप्राज्ञये ॥

स्थित्वा स सुचिरं कालं जीवनञ्च ततो दितम् ।
वीक्ष्य चिन्तापरो ज्ञानी किं वर्णं बालकस्य च ॥

दितं खल्वितम् ।
संख्यायां चाष्टवर्षाणि जानातीति न्यवेदयत् ।

ऋकण्डेयं मुक्तस्तु स ज्ञानी वाक्यमब्रवीत् ॥
मासमायुश्च पुत्रस्य तेऽवशिष्टं सुनीश्वर ॥

नैव शोककल्पया कार्यः सत्यमेतददाहृतम् ॥
एतत् श्रुत्वा वचो भोक्ष । ज्ञानिना यदाहृतम् ।

व्रतोपनयनं चक्रे बालकस्य पिता तदा ॥
आह चैनं पिता पुत्रमृष्टि त्वमभिवादय ।

एवमुक्तः स वै पित्रा ऋषिं भक्त्या नमाम सः ॥
एतस्मिन्नन्तरे तत्र प्रदीप्ताः पावकोपमाः ।

मार्गणापि समायातास्तेन सप्तर्षयोऽभूताः ॥
बाधेन तत्र दृष्टास्ते सर्वे सभभिवादिताः ।

आयुश्चान् भव तैरुक्तः स जहौ दण्डमेखलाम् ॥
उक्तास्ते च पुनर्वागीं पश्यन्तः क्षीणजीविनम् ।

दिनानि पञ्च ते चायुर्ज्ञात्वा भीताभवन् पुनः ॥
तमुत्पत्त्य ब्राह्मणा वै गतास्ते ब्रह्मणोऽन्तिकम् ।

प्रतिसुष्य च तं बालं प्रणिपेत्, पितामहम् ॥
आयुश्चान् भव इत्याह तत्र ब्रह्माभिवादिनः ।

चिरायुर्ब्रह्मणा बालः प्रोक्तः स ऋषिसन्निधौ ॥
ततस्ते मुनयः प्रीताः श्रुत्वा वाक्यं पितामहान् ।

पितामहस्तु सप्तर्षीन् दृष्ट्वा प्रोवाच विस्मिताम् ॥
कार्य्यञ्च येन वा याताः कोऽयं बालो निवेद्यताम् ।

ततः सप्तर्षयो राजन् ! सर्वे तस्मै न्यवेदयन्
ऋगोः सुहृदं ऋकण्डस्तु शीमायुक्तस्य बालकः ।

अत्पायुषस्ततस्तस्य ब्रह्मास्तेनास्य मेखला, ॥
यज्ञोपवीतं दण्डश्च दत्त्वा तेन प्रबोधितः ।

मार्कण्डे

यं कश्चिन् पश्यसे लोकं भ्रमन्तं भूतके जगन् ॥
तस्याभिवादनं कार्यमेवमाह पितामहः ।

सावद्वयमनेनाथ क्षितौ दृष्टाः परिभ्रमन् ॥
एकत्वमाद्यम् ।

तीर्थयात्राप्रसङ्गेन देवयोगात् पितामहः । ।
चिरायुर्भव वै विप्र । बाणेश्वरान्भिरौचितम् ॥

कथं चिरायुः स्याद्विप्रबालकः साम्प्रतं प्रभो । ।
कथं नावृत्तिनो देव । भवामी भवतां वयम् ॥

एवमुक्तस्तदा तेस्तु ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ऋतवाचो भविष्यामः सर्वे एव वयं स्थिताः ॥

मनसमचाशुवा बालो मार्कण्डेयो भविष्यति ।
ऋषीणां सुख्यसत्त्वामौ मनसहायो भविष्यति ।

कल्पस्यादौ तथा चान्ते वृत्तो मुनिभिरुत्तमैः ॥
एवम्ते सुनयो बालं ब्रह्मा लोकपितामहः ।

सम्बोध्य प्रेषयामास भूयोऽप्येव परन्तप । ।
तीर्थयात्रां गता विप्रा मार्कण्डेयो निजं यज्ञम् ।

जगाम गत्वा तं विप्रं पितरं स तत्प्राब्रवीत् ॥”
इति पाण्डु दृष्टिखण्डे ६० अध्यायः ॥

अपरश्च ।
यास उवाच ।

“मार्कण्डेयं मुनिना यथा ऋतुः पराजितः ।
तथा ते कथयिष्यामि यद्वत् वनसः । महामते ॥

ऋगोः पौत्रो महाभागो बालश्च स महाशुनिः ।
वदधे वल्लभो बालः पिता तस्य क्षतक्रियः ॥

स तस्मिन् वै जानमात्रे आदेशो कश्चिदब्रवीत् ।
वर्षे द्वादशमे पूर्णं ऋतुगस्य भविष्यति ॥

श्रुत्वा तन्मातापितरौ दुःखितौ तौ बभूवतुः ।
तौ दृष्ट्वा दुःखसम्यगौ मार्कण्डेयो महाभतिः ॥

उवाच वचनं तत्र किमर्थं दुःखमीदृशम् ।
यत्तुमहंसि दुःखस्य कारणं मम पृच्छतः ॥

कथयामास तत् सर्वमादेशो यदुवाच च ।
तत्र श्रुत्वा तौ मुनिः प्राह मातरं पितरं पुनः ॥

पित्रा माह त्वया मातरं कार्यं दुःखमन्यहम् ।
अपनेष्यामि मे ऋतुं तपसा नाच संशयः ।

यथा चाहं चिरायुः स्यात्तथा कुर्यामहं तपः ॥
सुत उवाच ।

इत्युक्त्वा तौ समाश्रास्य पितरौ वनमभ्यगात् ।
तत्र विष्णुं प्रतिष्ठाप्य गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ॥

पूजयामास देवेशं मार्कण्डेयो महाशुनिः ॥
पूजयित्वा हरिं तत्र तपस्तेषु सुदृक्करम् ।

निराचारा मुनिस्तत्र वर्षमेकमतत्किर्नः ॥
मात्रोक्तभरणासन्नदिनं तत्र महामतिः ।

ज्ञात्वा यथोक्तविधिना कृत्वा विष्णोस्तथाञ्जनम् ॥
हृदि कृत्वा न्द्रियग्रामं त्रिशुद्धनाम्नरात्मना ।

आसनं स्वकिं च ब्रह्मा कृत्वा सौ प्राणसंयमम् ॥
ॐकाराचारणाड्यान्तु हृदि पद्मं विकासयन् ।

तन्मध्ये रयिसोमामिमखलानि यथाक्रमम् ॥
कल्पयित्वा हरिं, पीठं तस्मिन्नेव सनातनम् ।

पिताम्बुधरं विष्णुं शङ्करकमदाधरम् ।
ब्रह्मरूपं हरिं ध्यायन्ततो मनुसुहोरयन् ॥

इत्येव ध्यायतस्तस्य मार्कण्डेयस्य धीमनः ।
मनश्चैव सत्तमं देवदेवजगत्पती ॥

ततो यमाजयाच आगता यमकिङ्कराः ।
 पाशहस्तास्तु तं नेतुं विष्णुदूतैस्तु तं हताः ॥
 सुषोईत्यमानास्ते इदं हन्ता पुनः पुनः ।
 ययं निहता गच्छामो न्हतुरेवागमिष्यति ॥
 आगत्य स्वयमेवाच न्हतुः पार्श्वं महात्मनः ।
 मार्कण्डेयस्य बभ्रास विष्णुकिङ्करशङ्कया ॥
 ते चाप्युदगम्य सुवक्तव्यम्ययुर्विष्णुकिङ्कराः ।
 विष्णाक्षया हविष्यामो न्हतुमस्येति संस्थिताः ॥
 ततो विष्णुर्पितमना मार्कण्डेयो महामतः ।
 तुष्टाव प्रणतो भूत्वा देवदेवं जगद्गन्तुम् ॥
 विष्णुनेवोपदिष्टस्तु स्तोत्रं कर्णे महात्मनः ।
 स्तभावितेन मनसा तेन तुष्टाव माधवम् ॥
 ॐ नमो भगवते वासुदेवाय ।
 नारायणं सङ्गच्छाचं पद्मनाभं पुरातनम् ।
 प्रणतोऽस्मि हृद्यैकेशं किमो न्हतुः करिष्यति ॥
 गोविन्दं पुष्करीकाचमनन्तमनमस्ययम् ।
 केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किमो न्हतुः करिष्यति ॥
 वासुदेवं जगद्गोविं भानुमन्तमतीन्द्रियम् ।
 दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्हतुः करिष्यति ॥
 भृङ्गचक्रधरं देवं हृष्टरूपिणमव्ययम् ।
 अधोक्षकं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्हतुः करिष्यति ॥
 वाराहं वामनं विष्णुं नारसिंहं जगद्गन्तुम् ।
 माधवश्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्हतुः करिष्यति ॥
 पुष्पं पुष्करं त्र्यंशं जैमिनीं जगत्पतिम् ।
 जीरुनायं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्हतुः करिष्यति ॥
 भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोगिनम्योनिजम् ।
 विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्हतुः करिष्यति ॥
 सङ्गच्छाचं देवं यत्नायत्तं सनातनम् ।
 महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे न्हतुः करिष्यति ॥
 इत्युदीरितमाकर्ण्य स्तोत्रं तत्र महात्मनः ।
 अप्रयातस्ततो न्हतुर्विष्णुदूतैश्च पीडितः ॥
 इति तेन जितो न्हतुमार्कण्डेयेन धीमता ।
 प्रसन्ने पुष्करीकाक्षे हृषिकेशे नास्ति दुर्लभम् ॥
 न्हतुःकमिदं पुण्यं न्हतुप्रशमनं शुभम् ।
 मार्कण्डेयहृतायार्थं स्वयं विष्णुस्त्वय च ॥”
 श्रीभगवानुवाच ।
 “य इदं पठते भक्त्या चिकित्सां नियतः शुचिः ।
 नाकाक्षे तस्य न्हतुः स्यान्नरस्याच्युतचेतसः ॥”
 आस उवाच ।
 “कृतपद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
 भारायणं शान्तमादिदेवम् ।
 सच्चिन्म सूर्यादपि राजमानो
 न्हतुः स योगी जितवीर्यदेव ॥”
 इति नारसिंहपुराणे मार्कण्डेयन्हतुज्जयो नाम
 ७ अध्यायः ॥ (मार्कण्डेयेन प्रोक्तम् । मार्कण्डेय
 + अथ । पुराणविशेषः । यथा, देवीभाग-
 वते । १ । ३ । १-३ ।
 “श्रद्धन्तु संप्रवक्ष्यामि पुराणानि सुनीचराः ।”
 इत्यारभ्य—
 तथा यद्वसुधसन्तु मार्कण्डेयं महादुस्तम् ॥”)
 मार्कण्डेयः } पु, भृङ्गराजः । इत्यमरः । १२।१।५।१।
 मार्कवः } मार्कंति केशरज्जनार्थं गच्छति मार्कवः ।

मर्कं सर्वे गच्छीति अथः निपातनादृष्टिः ।
 मार्कवोऽन्तःस्थचतुर्धातः । मर्कविंशतिरित्याहः
 एवोदरादिवादागमो दीर्घश्चेति परेण साधि-
 तत्वात् । (यथा, सुश्रुते चिकित्सास्थाने । १७७॥
 “स्यान्मार्कवस्तु च रसेन निहन्ति तेन
 नाडीं कषानिललतामपचीं व्रणां च ।”)
 मार्करो रेषान्त इति केचित् । इति तद्वीकायां
 भरतः ॥ (अथानयोः पर्याया यथा,—
 “भृङ्गराजः केशराजो भृङ्गः पतङ्गमार्कवम् ।
 इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
 भृङ्गराजो भृङ्गराजो मार्कवो भृङ्ग एव च ।
 अङ्गारकः केशराजो भृङ्गारः केशरज्जनः ॥
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
 मार्कः केशराजश्च भृङ्गराजो निगद्यते ॥”
 इति गारुडोऽष्टाधिकविंशततमेऽध्याये ॥)
 मार्गं, क संस्कारं । सर्पथि । इति कविकल्प-
 ह्रमः ॥ (पु०-पर०-सक०-सेट् ।) क मार्गयति ।
 इति दुर्गादासः ॥
 मार्गं कि अन्वेष्टे । इति कविकल्पह्रमः ॥ (पु०-पक्षे
 भा०-पर०-सक०-सेट् ।) अन्वेष्टः प्रतिस्थान-
 नम् । कि मार्गयति मार्गति गुणं गुण्यौ ।
 मार्गन्तां हे देहभावाविद्यात्मनेपदं गच्छन्तता-
 नित्यत्वात् । इति दुर्गादासः ॥
 मार्गः, पुं, (मार्ग्यते संस्क्रियते पादेन न्हन्यते
 गमनायान्वियते इति वा । मार्गं वा न्हग +
 + चच् ।) पश्या । इत्यमरः । २ । १ । १५ ॥
 तत्परिमार्गं यथा,—
 “त्रिंशद्द्वन्विंश विस्तीर्णं देशमार्गस्तु तैः क्षतः ।
 विशद्गुण्यममार्गः श्रीमामार्गं द्रष्टेव तु ॥
 धनं वि द्रष्टविस्तीर्णः श्रीमान्गणपथः क्षतः ।
 तुवाजिरथनागानामसम्बाधः सुसचरः ॥
 धनं वि चैव चत्वारिंशत्तारिण्यास्तु निर्मिताः ।
 त्रिकराचोपरण्यास्तु दिकराप्यपरत्तका ॥
 जङ्गापथस्तुपादस्त्रिपादश्च स्रहान्तरम् ।
 त्रयोपादस्त्रिपादः प्राक्शः पादकः क्षतः ॥
 अवकरः परिवारः पादमात्रः समन्ततः ।
 प्राट्टकाक्षे तु प्राट्टको कर्नया अन्वया नहि ॥
 इति देवीपुराणे त्रैलोक्याभ्युदये गोपुरद्वार-
 लक्षणाध्यायः ॥ (यथा, महाभारते । ३ ।
 ६७ । १७ ।
 “एका बालानभिज्ञा च मार्गागामतयोचिता ।
 क्षुनपिपासापरीताङ्गी दुष्करं यदि जीवति ॥”)
 गुदम् । तत्पर्यायः । पायुः २ तनुद्वयः ३ ।
 इति चिकित्साशेषः ॥ अपानम् ४ । इत्यमरः ।
 २ । ६ । ७३ ॥ न्हगमदः । (न्हगस्येदम् । न्हग
 + अण् । न्हगसम्बन्धिन, जि । यथा, सुश्रुते ।
 शारीरे ३ अः ।
 “मार्गाङ्गिस्तान्नज्जालं सदा वनचरं सुतम् ।”
 यथा च मार्कण्डेयः । १२ । १७ ॥
 “तद्वर्ण्यं सखिलं तात । सदैव प्रहृष्टकर्मणि ।
 मार्गमाविकर्मदृष्टं सर्वमैकशब्दं यत् ॥”
 (न्हगो न्हगशिरास्तदुक्ता पौर्यमास्थ च ।

न्हग + अण् ।) मार्गशीर्षमासः । अन्वेष्टवम् ।
 इति मेदिनी । गे, १७ । न्हगशिरो नचनम् ।
 इति जैमिनी । विष्णुः । इति तस्य सङ्गच्छनाम
 स्तोत्रम् ॥ (यथा, ३. महाभारते । १२।१६। ५२ ।
 “विष्णो रोहिती मार्गो हितुर्दामोदरः सङ्गः ॥”)
 मार्गकः, पुं, (मार्गं । स्वार्थे कन् ।) अथवायव-
 मासः । इति शब्दमाला ॥
 मार्गकं, स्त्री, (मार्ग्यते अन्वियते इति । मार्गं +
 भावे क्यट् ।) अन्वेष्टवम् । तत्पर्यायः । सखी-
 चकम् २ विचयनम् ३ न्हगत्वा ४ न्हगः ५
 इत्यमरः । ३ । २ । १० ॥ याचका । इति
 मेदिनी । खे, ७१ । प्रणयः । इति जटाधरः ॥
 (मार्गयतीति । मार्गं + युट् ।) याचकः, वि ।
 इत्यमरः । ३ । १ । ४६ ॥
 मार्गकः, पुं, (मार्गयति कस्यमिति । मार्गं + युट् ।)
 शरः । इत्यमरः । ३ । ८ । ८७ ॥ यथा, महा-
 भारते । ६ । ११५ । ४४ ।
 “ते सर्वे दृढधन्वानः संयुगेन्यपलायिनः ।
 बहुधा भीष्ममान्कुर्मामेकेः क्षतमार्गकेः ॥
 मार्गयति धनायं क्षतारमिति । मार्गं + युट् ।)
 याचकः । इति मेदिनी । खे, ७१ ॥
 मार्गकः, पुं, (मार्गं + स्वार्थे कन् ।) याचकः ।
 इति जटाधरः ॥
 मार्गधेनुः, पुं, (मार्गस्य धेनुः परिमाणम् ।)
 योजनपरिमाणम् । इति शब्दमाला ॥
 मार्गधेनुकं, स्त्री, (मार्गधेनु + स्वार्थे कन् ।)
 योजनम् । इति चिकित्साशेषः ॥
 मार्गपाली, स्त्री, (मार्गं पालयति हिंसेभ्यो
 रक्षतीति । पाल + अच् । गौरादित्वात् ङीष् ।)
 क्षमः । यथा,
 “ततोऽपराङ्मुखसमये पूर्वस्थां दिशि नारद ! ।
 मार्गपालीं प्रवृत्तीयाद्गन्तव्यं च पादये ॥
 कुशकाशमयेर्दिशां संस्कारैर्बहुभिर्मुदा ।
 भूषयित्वा गजानन्वान्कुशयाहिर्वायुतान् ॥
 गोदधान् महिषाक्षैश्च घट्टाभरन्भूषितान् ।
 भेरीन्दङ्गपटङ्गवादिजघनिनादितान् ।
 तस्याः स्थाने नयेत् सायं शान्तिपाठादि-
 नन्वितः ॥
 मार्गपालि नमस्तुभ्यं सर्वानन्दप्रवर्धके ।
 तवे तव सुखेनाम्ना गजा गावः प्रयान्तु मे ॥
 राजानो राजपुत्राश्च ब्राह्मणाः मृदजातयः ।
 मार्गपालीं समालिख्य वार्ताः स्तुच्य सदैव हि ॥
 ततो गावश्च संपूज्या गन्धपुष्पादिभिः क्रमात् ।
 आत्मनः श्रयसे भूप इति पूजां करोति हि ॥
 अयतः सन्तु मे गावो गावो मे सन्तु पृष्ठतः ।
 गावो मे सर्वतः सन्तु गर्वां मध्ये वसान्यहम् ॥
 या लक्ष्मीर्लोकपालानां धेनुरूपेण सख्यता ।
 क्षीरं वहति यद्वार्धं मम पापं क्षयोदतु ॥
 या कामधेनुर्भवने च विष्णो-
 र्यां कामधेनुर्ममदक्षिणगेहे ।
 या खैरभ्यो तु वर्णशृङ्गेहे
 सा कामधेनुर्वरदा ममास्तु ॥

मार्गशी

मार्जन

मार्जन

ज्ञानेन सन्माननायाची देखपतेबळे; ।
पूर्वा ज्ञाना ततः पश्चात् सन्माननं समारम्भम् ॥”
इति मार्गशीर्षे उत्तरखण्डे कार्तिकमाहात्म्ये
१२४ अध्यायः ॥

मार्गशीर्षः, पुं. (नृगशिरानक्षत्रयुक्ता पौर्ण-
मास्याः । नृगशिरा + अण् ।) मार्गशीर्ष-
मासः । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, भाग-
वते । ६ । १६ । २ ।

“शुक्ले मार्गशीरे पक्षे यो विद्वत्तरुणया ।

आरभेत व्रतमिदं सर्वकामिकमादितः ॥”)

मार्गशीर्षः, पुं. (मार्गशीर्ष + अण् ।) अय-
हायमासः । नृगशीर्षेण युक्ता पौर्णमासी
मार्गशीर्षी चास्ति मासे भवति मार्गशीर्षः
णः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तत्पञ्चायः ।
सहाः २ मार्गः ३ आषाढायणिकः ४ । इत्य-
मरः । १ । ४ । १४ ॥ मार्गशीर्षः ५ सहः ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ इक्ष्वाकस्य विप्रारब्ध-
शुक्लपतिपदादिदर्शान्तेन सृष्ट्यान्तः । एता
इत्युक्त्यान्तमासीयपौर्णमास्यान्तः । अयं गौण
चान्तः । इक्ष्वाकराशिरविकोऽयं सौरः । इति
सृष्टिः ॥ * * * तत्र ज्ञातफलम् ।

“यस्य प्रकृतिः खलु मार्गमासे

तीर्थे प्रवासं चततं मतिः स्थान् ।

परोपकारी हृतसाधुवृत्तिः

सदृशति युक्तो लज्जनाभिजायते ॥”

इति कीर्तीप्रदीपः ॥ * * *

(तथास्य विषयः ॥ कार्तिकमार्गशीर्षौ शरत् ।
इति सुपुत्र सृष्टस्थाने षष्ठेऽध्याये ॥)

अथ मार्गशीर्षकथम् ।

आश्विनशुक्लपक्षे नवम्याह्वाकरणे मार्ग-
शीर्षस्य विशतिदश्याधिकप्रथमदिनान्ध-
न्तरशुक्लपक्षे तत्पश्चात् कर्णयम् । नञ् मार्ग-
शीर्षस्य विशतिदश्याधिकप्रथमदिनत्रयेतरेषु
कुजशनिशुक्रवारतरेषु नन्दारिक्तान्नयोदश्यात-
रिष्वपि जन्माष्टमचन्द्रजन्मतिथिजन्मनक्षत्रत्रय-
पञ्चमतारात्रयेतरेषु पूर्वान्नयमघाभशयज्ञेधा-
र्जितेषु नक्षत्रेषु आहं तच्छेषभोजनञ्च कुर्यात् ।
आह्वानधिकारिणा तु प्राशुक्तकाले देवादिभ्यो
नवाग्रं दत्त्वा भोजयम् । किन्तु अष्टधात्राजिका-
व्यंष्टास्त्रापूर्वभाद्रपदक्षय अपि नवाग्रभोजनं
न कर्णयम् । चन्द्रताराद्यशुद्धौ प्रतीकारमाह
देवनः ।

“कर्मे कुर्यान् फलावाप्ते चन्द्रादिशोभने बुधः ।
सुख्यकाले त्विदं सर्वं नार्जः कालमपेक्षते ॥

चन्द्रं च शङ्कं नवग्रहं तारं

निधावभद्रं सिततन्त्रलाङ्गम् ।

धान्यं च दद्यात् करणचक्रं च

योगे तिलान् हेममणिञ्च लभे ॥

राजमार्गं ताराभं दक्षवणपरिमाणमाह ।

“एकचिपञ्चसप्त च द्विजाय दद्यात् पलाजं
लवणस्य ।

क्रमशो जन्मविपत्प्रत्नरिसरयास्तारासु ॥

पल्लवौ कौकिलेमानेः साधरत्तिहिमावकम् ।

तोतकजिनयं श्रेयं ज्योतिर्भेः स्फुटिसम्मतम् ॥

तत्र एव दध्याण्यसंयुक्तं नव विप्राभिमन्त्रितम् ।

मन्त्रानादेशे गायत्र्या गायत्र्याभिमन्त्रितम् ॥

नवमसं जाह्नवानुज्ञां गृहीत्वा प्राञ्चोयान् ।

नतनद्यान्वासम्भवे पुरातननापि आहं कर्णयम् ।

इक्ष्वाके शुक्लपक्षे तदकरणे हरिश्चयनात् पूर्व

मोनधनुष्यरवीतरजमाघादौ कर्णयम् ॥ * * *

इक्ष्वाकस्यारौ शुक्लपक्षे इक्ष्वां सौभाग्यकामः

पाषाणाकारपिष्टकैर्देवीं पूजयेत् तदपि भक्तये-

नक्तम् ॥ * * * अयहायण्यं पौर्णमास्यां पाञ्चण-

विधिना आहमावश्यकम् ॥ * * * भविष्यपुराणे ।

“रोहिण्या प्रतिपद्युक्ता मार्ग मासि सिततराः

गङ्गायां यदि लभ्येत स्रग्धरहृष्टतैः समा ॥”

इति ज्ञानतन्त्रम् ॥

(खियां आषाढायणी पूर्णिमा । यथा, महा-

भारतं । ३ । ६३ । २६ ।

“मार्गशीर्षासतीतायां पुन्येण प्रययुस्ततः ॥”)

मार्गिकः, त्रि. (नृगान् हन्तीति । नृग + “पत्ति-

मत्यन्तगान् हन्ति” ४ । ४ । ३५ । इति ठक् ।)

नृगहन्ता । (मार्गो गम्यतेनास्त्यस्य । ठन् ।)

पथिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

मार्गितं, त्रि. (मार्गं अन्वेषणे + क्तः ।) अन्व-

ेषितम् । इत्यमरः । ३ । १ । २०५ ॥

मार्ग्यं, त्रि. (नृष्यते इति । नृश् + “नृजे-

विभाषा ।” ३ । १ । ११३ । इति पक्षे ग्यत ।

इक्ष्वा । “चजोः कुचिमात्रोः” ७ । ३ । ५२ ।

इति कुलम् ।) मार्जनीयम् । इति सिद्धान्त-

कौमुदी ॥ (यथा, भट्टिकाये । ६ । ५६ ।

“मन्युस्तस्य त्वया मार्ग्यं नृष्यः शोकश्च

तत्र ते ।”)

अन्वेषणीयश्च ॥

मार्ज्जं क मार्ज्जने । ध्वनी । इति कविकल्पदमः ॥

(चुरा०-पर०-सक्त०-सेट् ।) क मार्ज्जयति ।

इति दुर्गादासः ॥

मार्ज्जः, पुं. (मार्ज्जयति पापमर्जनं प्रदाया उद्धरति

जनानिति । मार्ज्ज + णिच् + अण् ।) विष्णुः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । ४४ ॥ (मार्ज्जयति वसन-

मज्जमिति । मार्ज्ज + अण् ।) रत्नकः । इति

शब्दमाला ॥ मार्जनम् । इत्यमरटीकायां

भरतः ॥

मार्जनं, स्त्री. (मार्ज्जते इति । मार्ज्ज + भावे

ल्युट् ।) प्रोक्षणादिना अङ्गनिर्मलीकरणम् ।

माजा इति भाषा । तत्पञ्चायः । माष्टिः २

माष्टी ३ मार्ज्जना ४ नृजा ५ । इति शब्द-

रत्नावली ॥ मार्ज्जः ६ मार्ज्जा ७ । इत्यमर-

टीकायां भरतः ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ६ ।

४ । २८ ।

“स वै मनः कृष्णपदार्थविन्द्यो

वर्चांसि वैकुण्ठगुणानुवर्णन ।

करो हरिर्मन्दिरमार्जननादिषु

श्रुतिं चकाराभ्युत्सङ्गोदये ॥”)

ज्ञानकाले शरीरमार्जनगुणाः ।

“हौर्मन्त्रं गौरवं कण्ठं कण्ठं मज्जमोनकम् ।

खेदं वीभृत्सतां हन्ति शरीरपरिमार्जनम् ॥

इति राजवल्लभः ॥

देवीयहमार्जनफलं यथा,—

“देव्या गृह्यन्तु यः शुक्लः संमार्ज्जयति निवृत्तः ।

स भवेद्बलवान् सौख्यसर्वसम्पत्तिसंयुतः ॥

देव्या गृह्यन्तु यः शुक्लः गोमयेनाश्लेषयेत् ।

स्त्रियो वा यदि वा पुंसः वयसासु निरन्तरम् ।

स लभेदोच्चितान् कामान् देवा लोकश्च

गच्छति ॥”

इति देवीपुराणे ४२ अध्यायः ॥

अथ भगवन्मन्दिरमार्जनमाहात्म्यम् ।

“नरसिंहयुद्धे शिवं यः संमाजनमाचरेत् ।

समस्तपापनिर्मुक्तो विष्णुलोकं स मोदते ॥”

इति रुचिचक्रपुराणम् ॥

“संमार्जनं तु यः कुर्यान् पुनश्चः कष्टवाञ्छये ।

रत्नस्तोभ्यो निर्मुक्तः स भवेन्नान्द संशयः ॥

पांशुना यत्नतां राजन् । कुर्यात् संमार्जनं

नरः ।

तावन्वन्दानि स सुखी नाकमासाद्य मोदते ॥”

इति विष्णुधम्मपारम् ॥

“यावनकानि प्रवाह्याणि भूमिर्संमार्जनं ददुः ।

तावद्दृष्टसहस्राणि शाकदोषे मज्जयेत ॥

जायते मम भक्तश्च सर्वधर्मसमन्वितः ।

शुचिर्भागवतः शुद्धो ह्यपराधविजितः ॥

ततो भूक्ता सर्वभोगान् तीर्त्वा संसारसागरम् ।

शाकदोषात् परिभ्रष्टः स्वर्गलोकं स गच्छति ॥

नन्दनं वनमाश्रित्य मोदते चाचरैः सह ।

नन्दनाच्च परिभ्रष्टो मम कर्मण्यवस्थितः ।

सर्वसङ्गान् परिहृत्य मम लोकान् गच्छति ॥”

इति वराहपुराणम् ॥ * * *

ज्ञानविशेषः । यथा । आतुराणाम् ।

“अशिरस्कं भवेत् ज्ञानं ज्ञानाश्रयं तु

कर्मिणाम् ।

आर्द्राय वाससा वापि मार्जनं दैहिकं विदुः ॥”

इति जावालवचनाच्छिरो विहाय गात्रप्रक्षाल-

ननं तदशक्तौ सर्वगात्रमार्जनं आर्द्राय वाससा

कुर्यात् । इत्याह्निकाचारतन्त्रम् ॥ * * * वैदिक-

सन्ध्योपासनान्तर्गतमार्जनं यथा । छन्दोगपरि-

शिष्टम् ।

“शिरसो मार्जनं कुर्यात् कुशैः सैदक-

विशुभिः ।

प्रणयो भूर्भुवः स्वस्व गायत्री च हस्त्याधिका ॥

अन्धेयश्च त्र्यक्षश्चैव चतुर्थमिति मार्जनम् ॥”

आह्वाणे भृगादिश्राद्धतिथये हतोया च गायत्री

चतुर्थमापोहिष्ठेति नृकथयम् । इतीदं मार्जनं

मार्जनक्रियाकरणाभिव्यक्तम् । रामायणम् ।

“नृगमार्जनं कुर्यात् पादाभौ वा समाहितः ।

आपोहिष्ठेयश्च कार्यं मार्जनं कुशोदकैः ॥

प्रतिप्रणवसंयुक्तं क्षिपेन्मूर्ध्नि पदे पदे ।

चतुष्पञ्चान्तेऽथ वा कुर्यादधीयां रुसमीहृष्टम् ॥

मार्जार

मार्जः

मार्जः

‘आपोहिहेतिसक्तस्य सिन्धुदीप ऋषिः स्मृतः ।
आपो वै देवता ऋग्वेदो गायत्री मार्जनं
स्मृतम् ॥”

इत्याहिकाचारतत्त्वम् ॥

मार्जनः, पुं, (मार्ज्जतेऽनेनेति । मार्ज्ज + क्यट् ।
लोपप्रत्ययः । इत्यमरः । २ । ४ । ११ ॥ अतलोपः ।

इति सुभूतिः ॥ रक्तलोपः । इति स्वामी ॥

मार्जना, स्त्री, (मार्ज्जते इति । मार्ज्ज + भावे
युच् ।) मार्जनम् । इत्यमरः । २ । ४ । १२१ ॥
सुरजन्मनिः । इति हेमचन्द्रः । १ । ३०० ॥

मार्जनी, स्त्री, (मार्ज्जते अनेनेति । मार्ज्ज + करणे
ल्युट् + स्त्रियां ङीप् ।) सम्मार्जनी । भोंटा
इति भाषा । यथा,—

“नमामि शीतला देवीं रासंभस्यां दिगम्बरीम् ।
मार्जनीकलसोपतां मूर्ध्नि लङ्घनमस्तकाम् ॥”

इति स्कान्दं शीतलास्तोत्रम् ॥

मार्जनीयः, जि, (मार्ज्जते इति । ऋज् + अनौ-
यर् ।) मार्जनयोग्यः । मार्ज्यः ॥ इति ऋज-
घातोः कर्मण्यनौयप्रत्ययेनृ निष्पन्नः । अयिः ।
शीघ्रनम् । इति संचिप्रसारोणादित्तः ॥

मार्जारः, पुं, (ऋज् + “कल्लिन्निभ्यां चित्”
उणा० १ । १३७ । इति आरन् चित् । “ऋजे-
र्ह्रिः” इत्युल्लङ्घितोक्तेर्ह्रिश्च ।) रक्त-
चिचकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ विडालः ।
इत्यमरः । २ । ५ । ६ ॥ (यथा, महाभारते ।
५ । १५६ । १६ ।

“मार्जारः किञ्च दृष्टात्मा निश्चेष्टः सर्व-
कर्मसु ॥”

खड्गासः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३६७ ॥ ॥

मार्जारस्यार्धं दीवो यथा,—

“अभ्योन्मत्तिकायश्चमार्जाराख्यं कुकुरान् ।
यतितापविह्वलश्चलन्तश्चाराख्यं धर्मेविव ।
संशृणु शुभ्रं स्नानादुद्वेगान्मममूर्करां ॥”

इति मार्कण्डेयपुराणे सदाचारार्थायः ॥ ॥

पारिभाषिकमार्जारी यथा,—

“दम्भार्थं जपने यच्च तप्यते यजते तथा ।
न परचायसुदुक्तो मार्जारः परिकीर्तितः ॥”
तस्यान्नमभ्योन्मत्तं यथा,—

‘अभ्योन्मत्तः स्तिकायश्चमार्जाराख्यं कुकुराः’
इति वामनपुराणे १५ अध्यायः ॥

मार्जारकः, पुं, (ऋज् + आरन् ढङिश्च ।

“संज्ञार्थां कन्” ॥ ४ । १ । १४७ । इति कन् च ।

मयूरः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (मार्ज्ज +
स्वार्थं कन् । विडालः । यथा, महाभारते ।

१ । २३३ । २४ ।

“इमे मार्जारकाः मुक्ताः । नित्यसुहृजयन्ति
नः ॥”)

मार्जारकच्छः, पुं, (मार्ज्ज + क्यट् । कच्छ-
स्वरो यस्य । यदा, मार्ज्जरो मच्छः कच्छो
यस्य ।) मयूरः । इति शब्दरत्नावली ॥

मार्जारकर्णिका, स्त्री, (मार्ज्ज + कर्णौ इव
कर्णौ यस्याः । स्त्रियां ङीप् स्वार्थं कन् । ठाप्

पूर्वस्य इत्यतश्च ।) चातुष्का । यथा,—

“चातुष्का चर्चिका चर्मसुक्ता मार्जार-
कर्णिका ॥”

इति हेमचन्द्रः ॥

मार्जारकर्णौ, स्त्री, मार्ज्ज + कर्णौ यस्याः ।
ङीप् । चातुष्का । यथा,—

“मार्जारकर्णौ चातुष्का कर्णमोडिश्च चर्चिका ॥”
इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मार्जारगन्धा, स्त्री, (मार्ज्ज + रस्विव गन्धोऽस्याः ।)
सुगन्धौविशेषः । इति रत्नमाला ॥

मार्जारगन्धिका, स्त्री, (मार्ज्ज + रस्विव । कन् ।
ठाप् । अत इत्यच् ।) सुगन्धौ । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (तथास्याः प्रयोगः ।

“सुगन्धौ काकपणौ सूर्यपस्यैत्येका सहा ।

काकसुता च सा प्रोक्ता तथा मार्जारगन्धिका ॥

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मार्जारी, स्त्री, (मार्ज्जते शोधयति केशादिकम-
नया । ऋज् + आरन् । स्त्रियां ङीप् ।) कस्तूरी ।
जन्तुविशेषः । गन्धगज्जला इति खाटासी इति
च भाषा । तत्प्रयोगः । पूतिका २ पूतिकणः ३
गन्धचेलिका ४ । अस्या गुण्याः । वानिधार-
कत्वम् । चक्षुष्यत्वम् । कफवातनाशित्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्जारीयः, पुं, (मार्ज्ज + आयम् । मार्जार +
“गृहादिभ्यश्च” ४ । २ । १३८ । इति ह्रः ।)
विडालः । मूदः । कायशोधनम् । इति मेदिनी ।
ये, १०७ ॥

मार्जालः, पुं, मार्जारः । रत्नयोरेकत्वात् ॥

मार्जालीयः, पुं, (ऋज् + “स्थापितं ऋजेरा-
जच् वाल्जालीयश्च” । उणा० १ । ११५ । इति
आलीयच् ।) विडालः । मूदः । कायशोध-
नम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (महादेवः । यथा,
महाभारते । ३ । १६ । ७७ ।

“ललाटाक्षय सञ्जाय मोघेभ्यः मूलपाणये ।

पिनाकगोम्रे सूर्याय मार्जालीयाय वेधसं ॥”

मार्जिता, स्त्री, (मार्ज्जते छ्यते पाणिनेति । ऋज्
+ णिच् + कर्मणि क्तः । स्त्रियां ङीप् ।) रसाला ।

इत्यमरः । २ । ६ । ४४ ॥ सा तु दधिखण्डमधु-
सर्पिर्मरिचादिकतकपूरैरादिवासितसदृशस्य-

विशेषः । इत्यमरटोकायां भरतः ॥ (गुणादयो-
ऽस्या रसालाशब्दे ज्ञातव्याः ।) शोधिते, जि ॥

मार्जः, पुं, (ऋज् + षी अणश्चेति । ऋताखे
भवतीति । ऋताख + “तज्ज भवः” ४ । ३ ।

५३ । इति अण् ।) सूर्यः । (तन्निर्गतश्च ।

यथा,—

“अनिष्यन्नेषु गात्रेषु पुत्रं दृष्ट्वा पितात्रयीतु ।

आर्जस्व भव मार्जति मार्जः क्तेन स स्मृतः ॥”

यथा, मार्कण्डेयः । ७७ । १ ।

“मार्जः सूर्यः रवेर्भाष्या तनया विश्वकर्मायः ।

संज्ञा नाम महाभाग तस्यां भागुरजौजनत् ॥”

अकट्टश्च । इत्यमरः । मूकः । इति मेदिनी ।

तं, ३५ ॥ मार्जः सूर्यः सूर्येति,—

मार्कण्डेय उवाच ।

“एवं वा निवृत्ता देवी चक्रे स्त्रीचमहर्निशम् ।
निराहारा विवस्वन्माराधयिषुर्नृने ॥

ततः कालेन महता भगवांस्तपनो सुमे ॥

प्रवृत्ततामगात्तस्या दाक्षायण्या द्विजोत्तम ॥

सा दृष्ट्वा महाभूतं तेजसोऽम्बरसंस्थितम् ।

भूमौ च संस्थितं भास्वन्नालामाजातिदुर्गम् ॥

तच्च दृष्ट्वा ततो देवी बाभ्रुसं परमं गता ।

जगादाह । प्रसीदति न त्वं पद्मामि गोपते ॥

यथा दृष्टवती पूर्वम्बरसं सुदुर्गम् ।

संघातं तेजसस्तस्मादिह पद्मामि भूतये ॥

प्रसादं कुरु पश्येयं यद्रूपं ते प्रभाकर ॥

भक्ताशुकम्पन । विभो ! भक्ताहं पाहि मे

सुतान् ॥”

श्रीमार्कण्डेय उवाच ।

“ततः स तेजसस्तस्मादाविर्भूतो विभावसुः ।

अदृश्यत तदादित्यस्तपताज्जोपमप्रभः ॥

अथ तां प्रागतां देवीं तस्य सन्दर्शनानुसुने ।

प्राह भास्वान् दृष्ट्वा दृष्टं वरं मनो यमिच्छति ॥

प्रवृत्ता शिरसा सा च जातुपीडितमेदिनी ।

प्रत्युवाच विवस्वन्तं वरदं ससुपस्थितम् ॥

देव । प्रसीद पुत्राणां हृतं त्रिभुवनं मम ।

यज्ञभागाश्च देतयेद्गन्धर्वे च वलाधिके ॥

तन्निमित्तं प्रसादं त्वं कुरुष्व मम गोपते ॥

अंशेन तेषां आहृत्यं गत्वा नाशय तदिदम् ॥

यथा मे तनया भूयो यज्ञभागसुखः प्रभो ॥

भवेयुरधिपाश्चैव जेजोक्वस्य दिवाकर ॥

तथाशुकम्पा पुत्राणां सुप्रसन्नो रवे ! मम ।

कुरु प्रसन्नार्तिहर । स्थितिकर्ता त्वमद्य मे ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

“ततस्तस्माद् भगवान् भास्करो वारितस्करः ।

प्रवृत्तामर्दितं विप्र । प्रसादस्तुखो विभुः ॥

सहस्रांशेन ते गर्भे सम्भूयाहमशेषतः ।

तत्पुत्रशृण्वन्ति । नाशयान्याशु निर्हता ॥

इत्युक्त्वा भगवान् भास्वान्नाह्वांस्तुपागमत् ।

निहता सापि तपसः संप्राप्ताखिलवाङ्मता ॥

ततो रश्मिसहस्रान्तः सुगन्धाख्यो रवेः करः ।

विप्रावतारं संचक्रे देवमातुरगोदरे ॥

लक्ष्मणायणादीनि सा चक्रे सुसमाहृता ।

शुचिः सन्धारयाम्येनं दिवं गर्भमिति द्विज ॥

ततस्तं कश्यपः प्राह किञ्चित्कोपप्लुताक्षरम् ।

किं मारयसि गर्भाक्षमिति नित्योपवासिनी ॥

सा च तं प्राह गर्भाक्षमेतत् पश्यति कोपना ।

न मारितं विपद्यायां नृत्तवे यज्ञविध्यति ॥

इत्युक्त्वा तं तदा गर्भसुतसंख्यं सुरारणिः ।

जाण्वल्यमानं तर्जोभिः प्रत्युवाच न कोपिता ।

तं दृष्ट्वा कश्यपो गर्भसुदृङ्गास्करवर्षसम् ।

तुष्टाव प्रणतो भूत्वा ऋगभिराद्याभिरादरात् ॥

संस्तूयमानः स तदा गर्भाक्षात् प्रकटोऽभवत् ।

पञ्चपञ्चसवर्णाभोजनसा व्याप्तदिदुःखः ॥

अथान्तरीक्षादाभाय कश्यपं सुनित्तमम् ।

सतोयमेवगम्भीरा वायुवाचाशरीरिणी ॥

मारितश्च यतः प्रोक्तमेतदङ्गं त्वयाहितम् ।
तस्मात्पुनः । सुतस्त्वयं मार्तण्डाख्यो भविष्यति ।
सुधाधिकारश्च विमुक्तैर्गन्धैः करिष्यति ।
हृनिष्यत्सुराणां यश्च भगवान्हरानरीन् ॥
देवा निश्वस्यति यचो गगनान् ससुपागतम् ।
प्रहर्षमनुलं याता दानवाश्च हतौजसः ।
ततो युद्धाय दैतेयानाञ्चुहाव शतक्रतुः ।
सह देवैर्महायुक्तो दानवाश्च तमाययुः ॥
तेषां युद्धमभूत्तुरं देवानामभूत्तुरैः सह ।
शृङ्गाज्जहीमिषवन्हीप्रसमस्तुवनान्तरम् ॥
तस्मिन् युद्धे भगवता मार्तण्डेन निर्दोहिताः ।
तेजसा दह्यमानास्तु भस्मीभूता महासुराः ॥
ततः प्रहर्षमनुलं प्रापुः सर्वे दिवौकसः ॥
तुष्टुस्तेजसां योनिं मार्तण्डमदितिलया ॥
स्वाधिकारं ततः प्रापुर्गन्धर्वाणां पूर्ववत् ।
भगवानपि मार्तण्डः स्वाधिकारमथाकरोत् ॥
कदम्बपुष्पवद्भास्वानघचोर्ध्वं रश्मिभिः ।
वृत्तोऽभिपिच्छसदृशो दधे नातिस्फुटं वपुः ॥”
इति मार्तण्डपुराणे सुख्यमाहात्म्ये मार्तण्डोत्पत्तिनामाध्यायः ॥

मार्तण्डवल्गभा, स्त्री, (मार्तण्डस्य वल्गभा प्रिया
यद्वा, मार्तण्डो वल्गभः प्रियोऽस्याः ।) आदिद्य-
भक्ता । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुख्यपत्नी च ॥
मार्तिकः, पुं, (नृत्तिकाया विकार इति ।
नृत्तिका + “तस्य विकारः ।” ४ । १ । १३४ ।
इति ठक् ।) शरावः । इति शब्दरत्नावली ॥
नृत्तिकानिर्मिते, वि ॥
मार्हङ्ग, स्त्री, (नृत् अङ्गमस्य । ततः स्वार्थे
अङ् ।) पत्तनम् । इति हारावली ॥ (नृदङ्ग-
वादनं शिष्यमस्यति । अङ् ।) नृदङ्गवादकं,
वि ॥

मार्हङ्गिकः, वि, (नृदङ्गवादकं शिष्यमस्य ।
नृदङ्ग + “शिष्यम् ।” ४ । ४ । ५५ । इति
ठक् ।) नृदङ्गवादकः । तत्पञ्चायः । मौर-
जिकः २ । इत्यमरः । २ । १० । १६ ॥ सार्ङ्गिकः ३
अर्धङ्गिकः ४ । इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रामायणे । २ । ६१ । ४६ ।

“वत्सा मार्हङ्गिका आसन्मन्त्राग्राहा विभो-
तकाः ।

अथत्या नर्तकाश्चासन् भरद्वाजस्य तेजसा ॥”)

मार्हव, स्त्री, (नृदोर्भाव इति । नृदु + “एष्यादिभ्य
इमणिञ् वा ।” ५ । १ । १२२ । इत्यञ् । “वावचन-
मखादेः समावेशार्थम् ।” इति काशिको-
क्तेरञ् ।) परदुःखप्रदर्शनात् प्रीडावुद्धिः ।
नृदुता । यथा,—

“मार्हवं कोमलस्यापि संस्पर्शसह्यतोच्यते ।
उत्तमं मध्यमं प्रोक्तं कनिष्ठञ्चेति तन्निधा ॥”
उत्तमं यथा,—

“अभिनवमालिकामियं माशय-
नववशराधिका विशिष्टी ।
न कुसुमपटलं दरापि जम्बी
तदनुभवात्तुरेव सन्नगासीत् ॥”

मध्यमं यथा,—

“चित्रं धनिष्ठे तनुवासोऽपि
चीनस्य पीनस्तनि । सङ्गमेन ।
लिपिने तल्लोहितचन्दनेन
मूर्तिर्दिङ्गना सखि । लङ्घितासीत् ॥

कनिष्ठं यथा,—

रससुधाकरे आमोदमामोदन-
मादधानं निजीमनोलालकचक्षरीकम् ।
चयोन पद्माम्बुपद्ममासीत्
त्विरा रवेः कोमलयापि तावम् ॥”

इत्युज्ज्वलीलमखिः ॥
(अकाठिन्यम् । यथा, रघौ । ८ । ४३ ।

“विललाप सवाय्यगृहं
सहजामप्यपहाय धीरताम् ।
अभितप्रमयोऽपि मार्हवं
भजते केव कथा शरीरिण ॥”)

मार्हवः, पुं, (मार्हवं नृदत्वमस्यास्तीति । मार्हव +
अर्थ आनृच् ।) वर्णसङ्करजातिविशेषः ।

“माधुको मार्हवश्चक्राकुरावा दृष्टिकादयः ।”
इति जटाधरः ॥

मार्घः, पुं, (नृत्त्यति चमते जनानिति । नृच् +
“इगुपधशाप्रोक्तिरः कः ।” १ । १ । १३५ ।
इति कः । नृवः । ततः । स्वार्थे अङ् ।)
नाख्योक्तौ श्रेष्ठः । इति हेमचन्द्रः । ० । ०४ ॥
मारिषशाकः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(शाकार्थं पण्यायो यथा,—

“मारिषो वायुको मार्घः श्वेतो रक्तश्च स स्मृतः ।”
इति भावप्रकाशस्य पुण्यखण्डे प्रथमे भागे ॥

मार्धिकः, पुं, (मार्घ + ठक् ।) मारिषशाकः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मार्ष्टिः, स्त्री, (नृज् + क्तिन् । “नृजेष्टिः ।”
७ । २ । ११४ । इति ढङिञ् ।) मार्जनम् ।
इत्यमरः । ० । १ । १०१ ॥ तैलमन्त्रणम् । यथा,
“तैलमन्त्रं यदङ्गेषु न भवेत् बाहुसङ्गतम् ।
सा मार्ष्टिः पृथगभ्यङ्गो मस्तकादौ प्रकीर्तितः ॥”
इत्याङ्गिकतत्त्वम् ॥

मालं, स्त्री, (माति मानहेतुर्भवतीति । मा +
“नृजेष्टिः ।” उणा० ० । ०८ । इति
रण् । एषोदरादित्वाद्रस्य लत्वम् ।) जेजम् ।
इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । (यथा, मेघदूते । १६ ।
“सद्यः सीरोत्कण्ठसुरभि जेजमावत्स मालं
किञ्चिपुष्पाद् व्रज लघुगतिर्भूय रणोत्तरेण ॥”)
कपटम् । वनम् । इति हेमचन्द्रः ॥ (हरि-
तालम् । यथा,—
“हरितालं तालमालं मालं शैलभूषणम् ।
पिङ्गकं रोमहरणं तालकं पातमिष्यति ॥”
इति वैद्यकरसंस्कारसंयुक्ते जारणमारणाय-
धिकारे ।)

मालः, पुं, (मातीति । मा + रन् । रस्य लत्वम् ।
जातिविशेषः । इति मेदिनी ॥ ले, ४५ । स च
नृजेष्टिजातिः । यथा,— [जातयः ॥”
“माला भिक्षाः किराताश्च सर्वेऽपि

(यथा, महाभारते । ६ । ६ । ३६ ।

“तन्नेमे कुक्षपाचालाः शास्त्रा मात्रेयजाङ्गलाः ।
मूरसेना पुलिन्दाश्च योधा मालास्तथैव च ॥”)
जनः । इति च हेमचन्द्रः । १ । ५६८ ॥ देश-
विशेषः । स च मेदिनीपुरप्रदेशे मालभूमित्वेन
खानः । विष्णुः । यथा,—

‘मां लक्ष्मीं ज्ञातीति मालो विष्णुः तं अत-
तीति मालती ।’

इति मालतीशब्दटीकायां भरतः ॥

मालकं, स्त्री, (मलते धारयति शोभामिति ।
मलधारणे + ण्वल् ।) खलपद्मम् । इति जटा-
धरः ॥

मालकः, पुं, (मलते धारयत्युपवीर्य रोगनाशने
इति । मलधारणे + ण्वल् ।) निम्बवृक्षः । इत्य-
मरः । २ । ४ । ६२ ॥ (निम्बशब्देऽस्य विवरणं
ज्ञातव्यम् ॥)

मालका, स्त्री, (मलते धारयति शोभाम् । मल +
ण्वल् । खियां टाप् ।) माल्यम् । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मालकौशः, पुं, (मालस्य हरेः कोशात् कण्ठा-
भिर्गत इति । अङ् ।) रागविशेषः । तस्य
नामान्तरं कौशिकः । स च हनूमन्तते षड्-
रागाणां मध्ये द्वितीयरागः । हरस्य हरंवा
कण्ठाभिर्गतः । अस्य जातिः सप्त्यां तत्र सप्त-
स्वरक्रमः षड् ग म प ध नि । अस्य यच्चं
षड्जस्वरः । श्रद्धतो रानिषेव गानसमयः ।
रागमालायामस्य स्वरूपम् । पाटलवर्णपुष्पः ।
नीलपरिच्छदः । यथैहस्तः । यौवनमदमनः
स्त्रीभिः सह हास्यकौतुकान्वितः शत्रुमुस्तक-
माल्यगलोऽथवा हृदयसुक्तमाल्यगलः । अस्य
रागिण्यः पञ्च यथा । टोडो १ गौरी २ गुण-
करी ३ खम्भावती ४ कोकभा ५ । अस्याष्टौ
पुत्रा यथा । मारुः १ मेवाङ्कः २ वड्डनः ३
प्रवलः ४ चन्द्रकः ५ नन्दः ६ भ्रमरः ७ खुरः ८
अत्र मिष्टाङ्गोऽपि पाटः । भरतमत तस्य
रागिण्यः पञ्च यथा । गौरी १ दयावती २
देवदाला ३ खम्भावती ४ कोकभा ५ । तस्मात्
अष्टौ पुत्रा यथा । गान्धारी १ शुद्धः २ मकरः ३
त्रिच्छनः ४ सहजानः ५ शक्तवल्गभः ६ माली-
गर्भः ७ कामोदः ८ अष्टपुत्रभाष्या यथा ।
धनाक्षीः १ मालक्षीः २ जयतक्षीः ३ सुघोषायां ४
दुर्गा ५ गान्धारी ६ भोमपलाशी ७ कामोदो
८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥

मालचक्रकं, स्त्री, (माला सन्निहः अस्यामख्य-
स्येति । अशं आदित्वादच् । स चक्रमिवेति ।
कन् ।) सक्थूरुपञ्चसन्निहः । इति शब्द-
चक्रिका । मालाश्चाकि इति भाषा ॥

मालती, स्त्री, (मलते शोभां धारयतीति । मल +
“भृदृशियञीत्यादि ।” उणा० ३ । ११० । इत्यञ्
“बाहुलकान् मलतेरतच् । गौरादिनिपातना-
दुपधाया दीर्घत्वम् ।” इत्युज्ज्वलदत्तोक्तेः अतच्
उपधाया दीर्घत्वम् ङीष् च । मां लक्ष्मीं

मालती

मालवि

माला

जातीति मालो विष्णुः तं ज्ञाततीति । अथ ।
इत्यमरटीकायां भरतः ।) खनामन्त्रात-
प्यलता । तत्पर्यायः । सुमना २ जातिः १ ।
इत्यमरः । सुमनाः ४ जाती ५ । इति भरतः ॥
(यथा, शिशुपालवधे । ११ । १७ ।

“ज्वलयति मदनमिं मालतीनां रजोभिः ।”)
अस्या गुणाः । कफपित्तसुखरोगघ्नक्रिमिकृष्ट-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ तस्या उत्त-
मतिर्यथा, —

आद्याशक्तिरवाच ।

‘अहमेतन्निघा भिन्ना तिलामि त्रिविधैर्गुणैः ।
गौरी लक्ष्मीः स्वधा चेति रजःसत्त्वतमोगुणैः ॥
तत्र गत्वा तथा कार्यं विधास्यन्ते च ताः

सुराः ॥

नारद उवाच ।

शृण्वतामिति तां वाचमन्तर्जुनमगाधः ।
देवानां विष्णयोऽपुल्लनेजागाध तदा रूपः ॥
तत्र सर्वेऽपि ते देवा गत्वा तदाव्यचोदितः ।
गौरी लक्ष्मीं स्वधाक्षेव प्रणमन्भक्तितपराः ॥
तास्तथा तान् सुरान् दृष्ट्वा प्रणतान् भक्तवत-

सताः ।

बीजानि प्रदुस्तेभ्यो वाक्यानि जगदुक्तया ॥
देयं ऊचुः ।

इमानि देवा बीजानि विष्णुर्वाचवतिष्ठति ।
निर्वपस्व ततः कार्यं भवतां सिद्धिमेष्यति ॥

नारद उवाच ।

ततः प्रकृष्टाः सुरसिद्धयवाः

प्रकृष्टा बीजानि विचित्रिपुष्प ।

विन्दारिकाभूमितले स यत्र

विष्णुः सदा तिष्ठति सौख्यवर्तिनः ॥

नारद उवाच ।

त्रिभिस्तत्र बीजेभ्यो वनस्यस्योऽभवन् ।
घात्री च मालती चैव तुलसी च तृतीयम् ॥
धात्रुद्धवा स्मृता धार्त्री माभवा मालती

स्मृता ।

गौरीभवा च तुलसी रजःसत्त्वतमोगुणा ॥”
इति पाद्मे उत्तरखण्डे १४।१५० अध्यायौ ॥ ४ ॥

तुलसी । काचमाली । पिशाला । ज्योत्स्ना ।
निशा । नदीविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १४ ० १३ ।
(सुवर्चला मालतीत्यर्थः । तत्पर्यायो यथा, —

“चरुको मालती क्षौमी रुद्रपत्नी सुवर्चला ॥”
पुष्पार्थे पर्यायो यथा, —

“मालती सुमना जातिः ।” इत्युभे वैद्यकर-
मालायाम् ॥ तथा च ।

जातिर्जाती च सुमना मालती राजपुत्रिका ।
चेतिका हृदयगन्धा च सा पीता स्वर्णजातिका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मालतीतीरजः, पुं, (मालती तदास्या नदी तस्या

क्षीरे जायते इति । जन् + ङ ।) टङ्गः । इति
हेमचन्द्रः । ४ । १० ॥

मालतीतीरसम्भवं, स्त्री, (मालत्या तीरे सम्भवो-
ऽस्य ।) चेतटङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालतीपत्रिका, स्त्री, (मालत्याः पत्रौ । मालती-
पत्र + प्रतिष्ठती कन् टाप् आत इत्वम् ।)
जातीपत्री । इति राजनिर्घण्टः ॥ (जाती-
पत्रीशब्देऽस्य विनयो द्रष्टव्यः ॥)

मालतीफलं, स्त्री, (मालत्याः फलम् ।) जाती-
फलम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्य पर्यायः ।

“जातीफलं जातिकोशं मालतीफलमित्यपि ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

मालयः, पुं, (मा शोभा तस्याः लयः आस्यद्म् ।)
चन्दनवृक्षः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ मलय-

सम्बन्धिनः, त्रि ॥ (यथा, गर्गः ५ । २ । ६७ ।
“तनुच्छटात्तमालया तथा भुवःतमालया ।

आहारि शीतमालयानिलावधूतमालया ॥”
स्त्री, अभिसारस्थानभेदः । यथा, साहित्य-

दर्पणे । ३ । अभिसारिकाप्रकरणी ।
“क्षेत्रं वाटी भयदेवानयो दूतीश्वरं वनम् ।

मालयश्च प्रसन्नानश्च नटादीनां तटी
तथा ॥”)

मालवः, पुं, (मालः उत्तमश्चेन्नमस्यत्र । माल +
“केशाद्वीर्यतत्त्वस्याम् ।” ५।१।१०६ । इत्यत्र

“अन्धेभ्योऽपि दृश्यन्ते ।” इति काशिकोक्तः
वपत्ययः ।) अवन्तिदेशः । इति हेमचन्द्रः ।

४ । १० ॥ मालवीया इति हिन्दवीभाषा ।
(यथा, मातृख्ये । १२३ । ४४ ॥

“अङ्गा वङ्गा मदगुरका अन्तर्गिरि बहि-
र्गिरी ।

सुज्ञोत्तराः प्रविजया मार्गवागेयमालवाः ॥”
मालवेषु जात इत्यर्थः । तद्देशजे, त्रि ॥)

रागविशेषः । स च बहुरागाणां मध्ये प्रथम-
रागः । मतान्तरे भैरवरागोऽयम् । यथा, —

“आदौ मालवरागेन्द्रस्ततो मल्लारसंज्ञितः ।
श्रीरागस्तस्य पञ्चादे वनस्तस्तदनन्तरम् ॥

हिक्कोलश्चाथ कर्णाट एते रागाः प्रकी-
र्तिताः ॥

तस्य स्वरूपं यथा, —
“नितम्बिनीचुम्बितवक्रपद्मः

शुकश्रुतिः कुण्डलवान् प्रमत्तः ।
सङ्गीतशाली प्रविशन् प्रदेहि

मालाधरो मालवरागराजः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

(मालयां तन्नामिकायां सावित्रीमातरि जातः
इत्यर्थः । अश्वपतेराज्ञो मालयां जातः पुत्र

गणः । यथा, महाभारते । ३ । ७६६ । ५८ ।
“पितुश्चेति पुत्रशतं भविता तव मातरि ।

मालयां मालवा नाम शाश्वताः पुत्रपौत्रिणः ॥
भ्रातरस्ते भविष्यन्ति क्षत्रियास्त्रिदशोपमाः ॥”

स्त्री, नदीविशेषः । यथा, महाभारते । १३ ।
१६५ । २५ ।

“हिरण्यवती वितस्ता च तथा ब्रह्मवती नदी ।
वेदस्तु त्वेदवती मालवाचाश्चवत्यपि ॥”)

मालविका, स्त्री, (मालवेषु जाता । मालव । टक्
टाप् ।) त्रिटुम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालवी, स्त्री, (मल + लार्थे अच् । मलं स्थिति-
नाशयति । लो + ङः । डीप् ।) केशपुष्पवृक्षः ।
यथा, —

‘मलवी दुर्गपुष्पी च बालाक्षी केशधारिणी ॥’
इति शब्दचन्द्रिका ॥

रागिणीविशेषः । सा तु मालवरागस्य पत्नी ।
यथा, —

“धातुषी मालवी रामकिरी च किन्धुङ्गा तथा ।
अम्बवारी भैरवी च मालवस्य प्रिया इमाः ॥”

इति हारीतः ॥
मतान्तरे मेघरागस्य पत्नी । यथा, —

“जलिता मालवी गौरी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमन्थमाः ॥”

तस्याः स्वरूपं यथा, —
“नोलारविन्दस्य दलानि बाला

विधारयन्ती तनुदेहवर्तिः ।
मालूरुतस्य तले निवस्य

शोभा नृदुर्मासिका प्रदिष्टा ॥”
तस्या गानसमयो यथा, —

“इन्द्रोत्थानान् समारभ्य बावदुर्गाम्भोजनसदम् ।
गेया भवेदुभयैर्नित्यं मालवी सा मनोहरा ॥”

अपि च ।
“गान्धारी दीपिका चैव कल्याणी पुरवी तथा ।

अम्बवारी कानडा च गौरी केदारपाहङ्गा ॥
माधवी मालवी नाटी भूपाली सिन्धुङ्गा तथा ।

सायाहे रागि गौरीनाः प्रगायन्ति चतुर्दश ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥

माला, स्त्री, (माति मानहेतुर्भवतीति । मा +
“अक्षेणाश्रयश्च ।” उणा० २।१८ । इति रन्

रस्य लत्वमृटाप् च । यदा, मां शोभां लाति इति ।
ला + कः टाप् ।) श्रेणी । तत्पर्यायः । राजः २

खेला ३ ततो ४ वीची ५ आली ६ आवलि ७
पङ्क्तिः ८ धारणी ९ । इति हेमचन्द्रः । ३।३।५ ।

स्त्री, स्वरूपव्यवहारम् । अन्यत्राप्युपचारात् ।
तत्पर्यायः । माल्यम् २ ख ३ । इत्यमरः । १३

६ । १३५ ॥ मालिका ४ मालाका ५ मालका ६ ।
इति शब्दरत्नावली ॥ गणनिका ७ गुणा-

निका ८ । इति वराहपुराणम् ॥ सा त्रिविधा
यथा, —

“माला तु त्रिविधा देवि । वर्णाक्षपद्मैरितः ।”
इति मत्स्यसूक्तवचनम् ॥ ३ ॥

अथ मालानिर्णयः । तत्र करमाला । सनन्-
कुमारसंहितायाम् ।

‘तर्जनी मध्यमाङ्गमा कनिष्ठा चेति ताः क्रमात् ॥
तिस्रोऽङ्गुल्यध्वज्यो मध्यमा चैकपङ्क्तिः ।

पञ्चदशं मध्यमाया मेरुत्वेनोपकल्पयेत् ॥
क्रममाह ।

अनामामध्यमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।
तर्जनीमूलपर्यन्तं दशपञ्चसु संज्ञयेत् ॥

तथा, —
अनामामूलमारभ्य कनिष्ठादित एव च ।

तर्जनीमध्यपर्यन्तमष्टपञ्चसु संज्ञयेत् ॥

एतद्वचनम् अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
 शक्तिविषये पुनः । श्रीकृष्णे ।
 अनामिकाज्यं पञ्च कनिष्ठादिचिपञ्चिका ।
 मध्यमायाश्च त्रितयं तर्जनीमूलपञ्चिका ।
 तर्जयि तथा मध्ये यो जपेत् स तु पापकृत् ॥
 हंसपारमेश्वरे ।
 पञ्चद्वयमनामायाः परिवर्त्तेन वै क्रमात् ।
 पञ्चजयं मध्यमायास्तज्जन्त्येकं समाहरेत् ॥
 पञ्चद्वयम् तर्जया मेरुं तद्विद्धि पार्वति ।
 शक्तिमाला समाख्याता सर्वतन्त्रप्रदीपिका ॥
 तथा ।
 अनामान्मलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
 मध्यमान्मलपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥ * ॥
 श्रीविद्यायामयं विशेषः ।
 अनामाया मध्यमाया मूलायाश्च हयं हयं ।
 कनिष्ठायाश्च तर्जनीयाश्च पञ्च सुरेश्वरि ॥
 अनामामध्यमायाश्च मेरुः स्याद्विषयं शुभम् ।
 प्रदक्षिणक्रमोद्देवि ! जपेत्त्रिपुरसुन्दरीम् ॥
 इति यामलवचनान् ॥

सुखमालातन्त्रे ।
 “अनामिका हयं पञ्चप्रादक्षिण्यक्रमेण तु ।
 तर्जनीमूलपर्यन्तं करमाला प्रकीर्तिता ॥
 कनिष्ठामूलमारभ्य प्रादक्षिण्यक्रमेण च ।
 तर्जनीमूलपर्यन्तमष्टपञ्चसु संजपेत् ॥”
 इदमपि अष्टोत्तरशतादिविषयम् ॥ * ॥
 अङ्गुलीनं विज्ञात किञ्चिदाकुञ्चितं तले ।
 अङ्गुलीनां विद्योगाच्च छिद्रं च खर्वते जपः ॥
 अन्यत्रापि ।
 अङ्गुल्यष्टौ यज्जपं यज्जपं मेरुलङ्घने ।
 पञ्चसन्निधु यज्जपं तत्सर्वं निष्फलं भवेत् ॥
 गणनाविधिमूलका यो जपेत्तत्पुणं यत् ।
 गृह्णन्ति राक्षसास्तेन गणयेत् सर्वथा ॥
 तत्राङ्गुलिजपं कुर्वन् साङ्गुलाङ्गुलिभिर्जपेत् ।
 साङ्गुलेन विना कर्म क्लृप्तं तदफलं भवेत् ॥
 विष्वक्वारे ।
 जपसंख्या तु कर्त्तव्या नासंख्यातं जपेत् सुधीः ।
 न संख्याकारकस्यास्य सर्वं भवति निष्फलम् ॥
 तन्त्रे ।
 हृदये हस्तमारीय तिर्यक् कृत्वा कराङ्गुलीः ।
 आच्छाद्य वाससा हस्तौ दक्षिणेन रुदा जपेत् ॥
 इति करमाला ॥ * ॥

जपसंख्यायां निविहृदयमाह यामले ।
 नाक्षतेहस्तपर्य्या न धार्येन च पुष्पकेः ।
 न चन्द्रेर्मूर्तिकया जपसंख्यां न कारयेत् ॥
 विहितद्वयमाह ।
 नाक्षाकुशीदसिन्दरगोमयश्च करीयकम् ।
 एभिर्निष्पेद्य गुटिकां जपसंख्यान्तु कारयेत् ॥
 अथ वर्णमाला । सनत्कुमारः ।
 क्रमोत्क्रमगतमालामालकार्थः च. मेरुकेः ।
 सविन्दुकेः साष्टवर्गैरन्तर्यजनकर्मणि ॥
 व्यादिकु च टुपुयु शवांरुष्टौ वर्गाः प्रकीर्तिताः ।
 तद्वयथा । अकारादिवर्णान् सविन्दून् प्रत्येकं

कृत्वा शतं संजप्य अकारादीनां वर्णानां
 कर्मादीनां चान्तिमं वर्णं सान्स्वारं कृत्वा पूर्व-
 सुचार्यं शेषाष्टवर्गमन्त्रजपः कार्यः । अनेन
 प्रकारेण अष्टोत्तरशतमन्त्रो जपो भवति ।
 अन्तर्यजनेत्युपलक्षणम् । तथा ।
 सविन्दुं वर्णमुच्चार्य पञ्चाक्षरं जपेद्द्वयः ।
 अकारादिचकारान् सविन्दुयुक्तं विभाज्य च ।
 वर्णमाला समाख्याता अन्तर्लोमविलोमनः ॥
 इति नारदवचनान् ।
 विप्रुष्टेश्वरे ।
 अनुलोमविभोमेन वर्गाष्टकविभेदनः ।
 मन्त्रेणान्तरितान् वर्णान् धर्मेणान्तरितान्
 मनः ।
 कुर्याद्वर्णमयीं मालां सर्वतन्त्रप्रकाशिनीम् ॥ * ॥
 मालिनीविजये सूत्रनियमः ।
 अन्तर्विदमभासमानभुजगोसूत्रोत्तवर्णाङ्गुलाम् ।
 आरोहप्रतिरोहणः शतमयीं वर्गाष्टकाष्टात्त-
 राम् ॥
 इति वर्णमाला ॥ * ॥

अथाक्षमाला । तत्र मालायां मणिनिर्णयः ।
 पद्मबीजादिभिर्माला बहिर्यागे प्रशस्य ताः ।
 रुद्राक्षशङ्खपद्मान्पुष्पजीवकभौक्तिके ॥
 स्फाटिकेर्मणेरुच्यं मुपगमिदमेतथा ।
 राजतेः कुशस्तेषां गृह्णन्त्याक्षमालिका ॥ * ॥
 अङ्गुलीगणनादेकं पञ्चदशगुणं भवेत् ।
 पुत्रजीवेदंशगुणं शतं शरीरे महसकम् ॥
 प्रवालैर्मणिरुच्यं दशसाहसकं मतम् ।
 तदेव स्फाटिकेः प्रोक्तं मौक्तिकेणैव च ॥
 पद्मान्तेदंशस्तं स्यात् सौवर्गेः कोटिरुच्यते ।
 कुशमन्त्रायां कोटिशतं रुद्राक्षैः स्यादन्तकम् ॥
 सर्वत्रिरचिता माला रुक्ता मुक्तिफलपदा ।
 कालिकापराणी ।
 रुद्राक्षैर्व्या यदि जपेत् इन्द्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
 नान्यन्मध्ये प्रयोक्तव्यं पुत्रजीवादिक्व यत् ॥
 यदन्त्यत्तं प्रयुज्जीत मालायां जपकर्मणि ।
 तस्य कामस्य मोक्षस्य न ददाति प्रियकुरी ॥
 सुखमालायाम् ।
 शशशानभुस्तुरैर्माला ज्ञया धुमावतीविधौ ।
 नराङ्गुल्याभिमाला यथिता सर्वाकामदा ॥
 नाद्या मन्त्रधनं कार्यं रक्तेन वाससा प्रिये ।
 सदा गोप्या प्रयत्नेन जनन्या जारवत् प्रिये ॥
 कामनाविशेषे तु ।
 पद्माक्षैर्विहिता माला शत्रुनाशकरी मता ।
 कुशमन्त्रियया माला सर्वपापप्रणाशिनी ॥
 पुत्रजीवफलैः कल्पिता कुरुते पुत्रसम्पदम् ।
 निर्मिता रूढ्यमणिभिर्जपमालां मतप्रदा ।
 प्रवालैर्विहिता माला प्रयच्छेत् विपुलं धनम् ॥
 मेरुधोविद्यायान् वाराहोत्तमम् ।
 सुवर्णमणिभिर्मालां स्फाटिकीं शङ्खनिर्मि-
 ताम् ।
 प्रवालैरेव वा कुर्यात् पुत्रजीव विवर्जयेत् ।
 पद्माक्षैश्च रुद्राक्षमिन्द्राक्षैश्च विशेषतः ॥ * ॥

त्रिपुरामन्त्रजपादौ तु रक्तचन्दनबीजादिभि-
 रतिप्रशस्ता । तथा च तन्त्रराजे ।
 रक्तचन्दनमाला तु भोगदा मोक्षदा भवेत् ॥
 तथा ।
 वेणुषु तुलसीमाला गजदन्तैर्गजाननं ।
 त्रिपुराया जपे प्रस्ता रुद्राक्षै रक्तचन्दनेः ॥ * ॥
 कुमारीकल्पे ।
 रुद्राक्षैः शक्तिमन्त्रश्च मन्त्री यः प्रजपेत् प्रिये ।
 स दुर्गतिमवाप्नोति निष्कलस्तस्य तत्पुणः ॥
 कालिका शक्तिमन्त्रा च त्रिपुरा तारिणी तथा ।
 गताः सन्ता न दुष्कान्तिं जपे रुद्राक्षमालया ॥
 दिवा नैव प्रजपेत् रुद्राक्षमालयापि च ।
 पुरश्चर्यान्ते चान् दूषणम् वराननं ॥
 महाशङ्खमयी माला नीलसारस्वत विधौ ।
 रुक्मलाटाम्बुखण्डेन रचिता जपमालिका ॥
 महाशङ्खमयी माला ताराविद्याजपे प्रिये ।
 कर्णेनान्तरालास्थ मङ्गाशङ्खः प्रकीर्तितः ॥
 मणिनियमस्तु सुखमालायाम् ।
 अन्योन्यसमरूपणि नातिस्वल्पश्रानि च ।
 कीटादिभिरदृष्टानि न ओष्णानि नवानि वै ॥
 तथा गौतमीये ।
 पञ्चाशत्पिभिर्माला विहिता सर्वकर्मसु ।
 अकारादिचकारान्ता वर्णमाला प्रकीर्तिता ॥
 क्षाणं मेरुमुखं तत्र कल्पयेत्कुनिशसमम् ।
 अनया सर्वमन्त्राणां जपः सर्वसन्दृष्टिदः ॥ * ॥
 चामुखातन्त्रे ।
 नियं जपं करे कुर्यात् न तु काव्यमनोधनम् ।
 काव्यमपि करे कुर्यात् मालाभावेऽपि सुन्दरि ॥
 तेन मालायाः प्राधान्यम् ॥ * ॥ कामनाभेदे तु
 गौतमीये ।
 समासेनाक्षसूत्रस्य विधानमिह कथ्यते ।
 पञ्चविंशतिभिर्मालां त्रिंशद्विधंनसिद्धये ॥
 सर्वार्थाः सप्तविंशत्या पञ्चदश्यभिचारकं ।
 पञ्चाशद्भिः काव्यसिद्धिः स्यात्तथा चतुरशरैः ।
 अष्टोत्तरशतैः सर्वसिद्धिरुक्ता मनीषिभिः ॥
 अथ मालासंस्कारः । तत्र सनत्कुमारीये ।
 कार्पासमम्भवं सूत्रं धर्माकामार्थमोक्षदम् ।
 तच्च त्रिपञ्चकन्याभिर्निर्मितं च सुशोभनम् ॥
 यदा ।
 ‘शुक्लं रक्तं तथा लज्जां पट्टसूत्रमथापि वा ।
 शान्तिवश्याभिचारैर्गु मोक्षैश्चयैश्च यत् ॥
 शुक्लं रक्तं तथा पीतं लज्जां वर्णेषु च क्रमात् ।
 सर्वपापैव वर्णानां रक्तं सर्वैश्वर्यप्रदम् ॥
 आश्रमेषु तथा चैव रक्तं सर्वसुनिहिदम् ।
 त्रिगुणं त्रिगुणीकृत्य यथयेत् शिष्यशास्त्रतः ॥
 शक्तेः मालकावर्णं सत्तारं प्रजपन् सुधीः ।
 मणिमाहाय सूत्रेण यथयन्मध्यमध्यतः ॥
 त्रक्षयस्थिं विधायैव मेरुश्च यन्त्रिसंयुतम् ।
 यथयित्वा पुरो मालां ततः संस्कारमारभेत् ॥
 कस्यचित्कन्ये स्त्रलविद्याया यथयेत् । तथा च
 एकद्वीराकल्पे ।
 ‘मालकामन्त्रो ग्रन्थं विद्याया वाच कारयेत् ।

माला

सुवर्णादिगुणैर्वापि यथयेत् साधकोत्तमः ॥
 ब्रह्मयन्त्रिं ततो दद्यात्तामपाशमयापि वा ।
 कवचैर्नावबन्धायाम्नां ध्यानपरायणः ॥
 सर्वश्रेष्ठं ततो मेरुं स्रज्जडयसमन्वितम् ।
 यथयेत्तारयोगेण बन्धायान् साधकोत्तमः ।
 एव निष्पाद्य देवेश । प्रतिष्ठाञ्च समाचरेत् ॥
 गौतमीये ।
 'सुखे सुखञ्च संयोज्य पुच्छे पुच्छं नियोजयेत्
 गोपुच्छसदृशी माला यद्वा सर्पाक्षतिः शुभा ।
 एव निष्पाद्य मालां वै शोधयेन्मुनिसत्तमः ॥
 अन्धत्यपन्नवकैः पद्माकारान् कारयेत् ।
 तन्मध्ये स्थापयेन्मालां मातृकां मूलमुच्चरन् ।
 चालयेत् पञ्चगव्येन सद्योजातेन सज्जलैः ॥
 सद्योजातस्तु ।
 'ॐ सद्योजातं प्रपद्यामि सद्योजाताय वै नमः ।
 भवेत्भवेत्तनादिभवे भजस्व मां भवोद्भवाय नमः ॥
 चन्दनागुरुकपूरैर्वामदेवेन घर्षयेत् ॥
 वामदेवमन्त्रस्तु । ॐ वामदेवाय नमो ज्येष्ठाय
 नमो रुद्राय नमः कालाय नमः कलविकरणाय
 नमो बलविकरणाय नमो बलप्रमथनाय नमः
 सर्वभूतदमनाय नमो मनोन्मनाय नमः ।
 धपयेत्तामघोरान् । अघोरमन्त्रस्तु । अघोरेभ्यो-
 २ य घोरेभ्यो घोरघोरतरभ्यः सर्वतः सर्व-
 सर्वेभ्यो नमस्तेस्तु रुद्ररूपेभ्यः । खेपयेत्त-
 पुरुषेण तु । तत्पुरुषमन्त्रस्तु । ॐ तत्पुरुषाय
 विद्महे महादेवाय धीमहि तमो रुद्रः प्रचो-
 दयात् ।
 'मन्त्रयेत् पञ्चमेनैव प्रत्येकान्तु शतं शतम् ।
 मेरुञ्च मन्त्रयेत्सर्वं मनुना च शतं शतम् ॥
 मन्त्रस्तु । ॐ ईशानः सर्वविद्यानामीश्वरः
 सर्वभूतानां प्रसाधिपतिर्ब्रह्मणोऽधिपतिः शिरो
 मेरुस्तु सदाशिवोम । प्रत्येकान्तु सज्जन् सज्जन् ।
 इति वा । तथा च तन्त्रेव ।
 'प्रत्येकं मन्त्रयेन्मन्त्री पञ्चमेन सज्जन् सज्जन् ।
 तथा च गौतमीये समुदायमालामध्वज्य ।
 'पञ्चमेनैव सज्जन् शतान्मन्त्रेण मन्त्रयेत् ॥
 इति दर्शनाम्नालायां वा शतजपः ।
 तत्रावाह्य यज्जैव यथाविभवविकल्पाः ।
 मालायाः प्रागप्रतिष्ठानन्तरं देवता पूजयेत् ॥
 तथा सन्तुष्टुमार ।
 'संस्कृत्यैव बुधो मालां तन्प्रागांस्तत्र स्थापयेत् ।
 मूलमन्त्रेण तां मालां पूजयेद्भिजसत्तमः ॥
 वाराहोत्तमे ।
 'माले माले महामाले सर्वतत्त्वस्वरूपिणि ।
 चतुर्गुणस्त्वयि न्यस्तस्तस्मात्सिद्धिदा भव ॥
 मायावीशादिकां कृत्वा रक्तपुष्पैः समर्चयेत् ॥
 इति शक्तिविगये ॥
 विष्णुमयं तु रुद्रयामले ।
 वागभवञ्च तथा लक्ष्मीमद्यादिमालिकां ततः ।
 रत्नानां हृदयवर्णान्ता मन्त्रेणानेन पूजयेत् ॥
 मन्त्रयन्मन्त्रेण क्रमेणोत्क्रममर्थगतम् ।
 तथैव मातृकावर्णमन्त्रयेत्तान् मन्त्रवित् ॥

माला

योगिनीतन्त्रे ।
 'द्योमकर्मा ततः कुर्याद्देवताभावसिद्धये ।
 अष्टोत्तरशतं कृत्वा सम्पातान्यं विनिश्चितम् ।
 द्योमकर्मायशक्त्यैर् दिग्गुणं जपमाचरेत् ॥
 नान्यमन्त्रं जपेन्मन्त्री कम्पयेन्न विधूययेत् ।
 कम्पनान् सिद्धिहानिः स्याद्भूतं बहुदुःखदम् ॥
 शब्दे जाते भवेद्भोगः करभ्रष्टा विनाशिका ।
 ह्रिन्ने सूत्रे भवेन्मृत्युस्तस्माद्यज्ञपरो भवेत् ॥
 जपान्ते कर्णदेशे वा उच्चदेशे तथा न्यसेत् ।
 तं माले सर्वभूतानां सर्वसिद्धिप्रदा मता ॥
 तेन सत्येन मे सिद्धिं देहि मातर्गोस्तु ते ।
 इत्युक्त्वा परिपूर्व्याथ गोपयेद्यज्ञतो यद्वा ॥
 मालासंस्कारस्य निवृत्तामाह रुद्रयामले ।
 'अप्रतिष्ठितमालाभिर्मन्त्रं जपति धो नरः ।
 सर्वं तद्विफलं विद्यात् कुहा भवति देवता ॥
 कामनाभेदे तु अङ्गुलिनियमः । गौतमीये ।
 'तर्जनीकुष्ठयोगेन शृङ्गाटनसुत्तमम् ।
 अङ्गुष्ठमध्यमायोगात् मन्त्रसिद्धिः सुनिश्चिता ॥
 अङ्गुष्ठानामिकायोगादुक्ताटोत्तमादेन मते ।
 ज्येष्ठाकनिष्ठयोगेन शृङ्गा नाश्रनं मतम् ॥
 वैशम्पायनसंहितायाम् ।
 'अङ्गुष्ठमध्यमाभ्यां च चालयेन्मध्यमध्यतः ।
 तर्जन्यां न स्पृशेदनां मुक्तिर्दो गणनक्रमः ॥
 जीर्णं सूत्रं पुनः सूत्रं यथयित्वा शतं जपेत् ।
 प्रसादान् पतितान् हस्तान् शतमष्टोत्तरं जपेत् ॥
 जपेन्निहिमंस्पर्शं चालयित्वा यथोदितम् ।
 ह्रिन्नेष्टोत्तरशतजपः कार्यः । करभ्रष्ट-
 च्छिन्नयोस्तुल्यत्वात् ॥॥ प्रकारान्तरं आगम-
 कल्पद्वये ।
 'भूतशुद्ध्यादिकां पूजां समाप्य तत्र पूजयेत् ।
 गणेशसूर्यविष्णोश्चान् दुर्गाभावाञ्च मन्त्रवित् ॥
 पञ्चगव्ये ततः क्षिप्त्वा हस्तमन्त्रेण मन्त्रवित् ।
 तस्मादुत्तोल्य तां मालां स्वर्गपात्रे विधाय च ॥
 पयोदधिघृतजौह्वरकरादेरनुक्रमात् ।
 तीर्थधूपान्तरेः कृत्वा पञ्चाष्टतविधं बुधः ॥
 क्रमादन्त्रेव संस्थाप्य स्थापयेच्छीतले जले ॥
 ततश्चन्दनमौगान्यकस्तुर्गोक्षुमादिभिः ।
 तामालिप्य हस्तमन्त्रमष्टोत्तरशतं जपेत् ॥
 तस्यां नवगृह्यांश्चैव टिकपालांश्च प्रपूजयेत् ।
 ततः संपूज्य च गुरुं गृह्यायाम्नालिकां शुभाम् ॥
 अक्षमालाञ्च मुद्राञ्च गुरोरपि न दृश्येत् ।
 भूतराक्षसवतालाः सिद्धगन्धर्वचारणाः ।
 हरन्ति प्रकटं यस्मात्तस्मादुग्रं समाचरेत् ॥
 इति अक्षमाला । इति तन्त्रसारः ॥
 अपि च ।
 'विद्याधराशरीयन्ता विबुधासुरराक्षसाः ।
 भूतानि किन्नराः सिद्धाः प्रेताश्च चारणादयः ॥
 हरन्ति जपफलान्येते यानि तानि च नारदः ॥
 अतुल्यां वैद्विजानु चान्द्रवासादिभर्जयेत् ॥
 दृष्ट्वादेवीन्धनमयीं तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
 हस्ताङ्गुलिमयीं हैमी दम्भयन्धनमयीं तथा ॥
 भद्राक्षिकाश्च रुद्राश्च पद्मवीजभवाप्यथ ।

माला

धात्रीपुष्पजीवजनेर्माला या परिकीर्तिता ॥
 सुक्तामन्त्रमयी रौप्या स्फाटिकी वैद्वमी तथा ।
 जपकर्म्मसु सर्वेषु ताक्षमाला प्रकीर्तिता ॥॥
 लक्ष्मणजपे माला दृष्टारण्यसमुद्भवा ।
 नान्या माला अनन्यानां हस्ताङ्गुलिमयी विना ॥
 हैमी मन्त्रमयी माला प्रशस्ता कमलाजपे ।
 सरस्वत्या मन्त्रजपे रौप्या सुक्ताविनिर्मिता ॥
 प्रजापतिजपे माला पुत्रजीवसमुद्भवा ।
 पुत्रकामनराणाञ्च सदा पुत्रप्रदा तु सा ॥
 राममन्त्रजपे माला पद्मवीजसमुद्भवा ।
 धात्रीफलमयी माला विष्णोः कामनया जपे ॥
 रुद्राक्षेन्द्राक्षभद्राक्षदृष्टवीजसमुद्भवा ।
 महेशानमन्त्रजपे खेता मालाः फलप्रदाः ॥
 कुशग्रन्थिमयी शुद्धा गायत्री वेङ्कटी जपे ।
 स्फाटिकी सर्वदेवानामथवा तरुणजपे ।
 श्रीहरेरङ्गुलिमयी जपे माला द्विजज्जन्ताम् ॥
 इति पाद्मोत्तरखण्डे १०८ अध्यायः ॥
 अपरञ्च ।
 'जपादौ पूजयेन्मालां तीर्थैरभ्युक्ष्य यत्नतः ।
 निधाय मण्डलस्यान्तः सद्य हस्तगताञ्च वा ॥
 ॐ मां माले महामाये सर्वशक्तिस्वरूपिणि ।
 चतुर्वर्गस्त्वयि न्यस्तस्तस्मात्सिद्धिदा भव ॥
 पूजयित्वा ततो मालां यद्वा दक्षिणे करे ।
 मध्यमाया मध्यभागे वर्णयित्वा तु तर्जनीम् ॥
 अनामिकाकनिष्ठाभ्यां युताया गन्धभावातः ।
 स्थापयित्वा तत्र मालामङ्गुष्ठायैव तद्वत्तम् ॥
 प्रत्येकं बीजमादाय जपं कुर्यात्तु मेरुव ।
 प्रतिवारं पठेन्मन्त्रं शनैरोष्ठं न चालयेत् ॥
 मालाबीजान् जपयन् स्पृशेन्न हि परस्परम् ।
 पूर्वजपपशुक्तेनैवाङ्गुष्ठायैव मेरुव । ॥
 पूर्वबीजं जपन् यस्तु परबीजान् संस्पृशेत् ।
 अङ्गुष्ठेन भवेत्तस्य निष्कलस्तस्य तत्पुनः ॥
 मालां स्वहृदयासन्ने हृत्वा दक्षिणपाणिना ।
 देवीं विचिन्तयन् जपं कुर्याद्दामेन न स्पृशेत् ॥
 स्फाटिकेन्द्राक्षरुद्राक्षैः पुष्पजीवसमुद्भवाः ।
 सुवर्णमणिभिः सत्यक् प्रबालैरथवाजकैः ॥
 अक्षमाला तु कर्म्मया देवी प्रीतिकरा परा ।
 जपेदुपांशु सततं कुशग्रन्थिना तु पाणिना ॥
 नानाबीजेषु सर्वेषु रुद्राक्षो मन्त्रियान्त्रियः ।
 रुद्रप्रीतिकरो यस्मात्तस्माद्रुद्राक्षको बली ॥
 प्रबालैरथवा कुर्यादष्टाविंशति बीजकैः ।
 पञ्चपञ्चगता वापि न न्यूनैर्नाधिकैश्च वा ॥
 रुद्राक्षैर्यदि जप्येत रुद्राक्षैः स्फाटिकैस्तथा ।
 नान्यं मध्ये प्रयोक्तव्यं पुष्पजीवादिकञ्च यत् ॥
 यदन्यत् प्रयुज्येत मालायां जपकर्म्मणि ।
 तस्य कामञ्च मोक्षञ्च न ददाति प्रियङ्करी ॥
 जन्मान्तरे जायते स वेदवेदाङ्गपारगः ।
 मित्रोभावं तदा याति चाख्यैः पापकर्म्मभिः ॥
 एको मेरुस्तत्र देवः सर्वेभ्यः स्थूलसम्भवः ।
 आद्यं मूलं तत्तस्मात्तान् न्यूनं न्यूनतरं तथा ॥
 विन्यसेत् क्रमतस्तस्मात् सर्पाकारा हि साधनः ।
 ब्रह्मग्रन्थियुतं कुर्यात् प्रतिबीजं यथा स्थितम् ॥

अथवा अश्विरहितं दृष्टव्यं समन्वितम् ।
त्रिराष्टराय मध्येनैवाह्वाष्टराण्यन्तर्दृष्टतः ॥
अथिः प्रदक्षिणावर्तः स प्रक्षयसि सञ्जकः ।
नाक्षत्रा योजयेन्मालां नामन्तो योजयेद्बुधः ॥
दृष्टं चर्चं नियुज्जीत जपे चक्षुति नो यथा ।
यथा हस्ताक्षरं चयने जपतः सक् तयाचरेत् ।
हस्ताक्षरायां विप्रः स्याच्छिवायां मरणं
भवेत् ।

एव यः कुरुते मालां जप्यं च मयकोदितम् ।
स प्राप्नोतीश्वर्यं कामं ह्रीं स्यात् विपश्येयः ॥
अन्वयापि जपेन्मालां जप्यं देवभगोहरम् ।
इदं साधकः कुर्यात् नान्यथा तु कदाचन ॥
यथाशक्ति जपे कुर्यात् संख्येयं प्रयत्नतः ।
असंख्यातं यज्जपे तत सर्वं निष्फलं भवेत् ।
जपे मालां शिरोदेशे प्रांशुस्थाने च वा न्यसेत् ॥
इति कालिकापुराणे ५४ अध्यायः ॥३॥

अथ मालाधारणम् ।

ततः कृष्णापिता माला धारयेत्तुलसीदलेः ।
पद्माक्षस्तुलसीकाष्ठैः फलेधात्राञ्च निर्मिता ॥
धारयेत्तुलसीकाष्ठभूषणानि च वैष्णवः ।
मस्तके कर्णयोर्वार्जाः करयोश्च यथावत् ॥३॥

अथ मालाधारणविधिः ।

स्कान्दे ।
ननिवेद्येव हरये तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां पश्चात् स्वयं धत्ते स वै भागवतोत्तमः ॥
हरये नार्पयेद्यस्तु तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
मालां धत्ते स्वयं स्रष्टुः स याति नरकं ध्रुवम् ॥
द्यानितं पञ्चगव्येन स्नानमन्त्रेण मन्त्रिताम् ।
गायत्र्या चाष्टकत्वां वै मन्त्रितां धूपयेच्च ताम् ।
विधिवत् परया भक्त्या सद्योजातेन पूजयेत् ॥
तुलसीकाष्ठसम्भूते माले कृष्णजनप्रिये ।
विभक्तिं त्वामहं कण्ठे कुरु मां कृष्णवल्लभम् ॥
यथा त्वं वल्लभा विष्णोर्नित्यं विष्णुजनप्रिया ।
तथा मां कुरु देवेशि । नित्यं विष्णुजनप्रियम् ॥
दाने मा धातुरुद्दिष्टो जासि मां हरिवल्लभे ।
भक्त्यैश्च समस्तेभ्यस्तेन माला निगदसे ॥
एवं संप्रार्थ्य विधिवन्मालां कृष्णगलेऽर्पिताम् ।
धारयेन्नेकाग्रो यो वै स गच्छेद्देवाय पदम् ॥३॥

अथ मालाधारणनित्यता ।

तत्रैव स्कान्दे कार्त्तिकपत्रे ।
“धात्रीफलकृतां मालां कण्ठस्थां यो वहेत् न हि ।
वैष्णवो न स विज्ञेयो विष्णुपूजार्हो यदि ॥”
गारुडः ।

“धारयन्ति न ये मालां हेतुकाः पापबुद्धयः ।
नरकान्न निर्वर्तन्ते दग्धाः कोपामना हरः ॥”
अतएव स्कान्दे तत्रैव ।

“न जह्यात्तुलसीमालां धात्रीमालां विशेषतः ।
महापातकसंहर्त्री धर्मकामार्थदायिनीम् ॥३॥

अथ मालामाहात्म्यम् ।

अगस्त्यसंहितायाम् ।
“निष्काल्य तुलसीमालाशुक्तो यश्चायं वेद्वरिम् ।
यद्यत् करोति तत् सर्वमनन्तफलदं भवेत् ॥

यः कुर्यात्तुलसीकाष्ठैरनमालास्वरूपिणीम् ।
कण्ठमालाञ्च यत्नं कृतं तस्याक्षयं भवेत् ॥”
नारदीये ।

“ये कण्ठस्थस्तुलसीनलिनाश्चमाला
ये वा ललाटफलके लसद्दं पुष्पाः ।
ये बाहुस्थलपरिचिह्नितगङ्गाक्री-
स्ते वैष्णवा भुवनमाशु पवित्रयन्ति ॥”
किञ्च ।

“भुजयुगमपि चिह्नैरङ्कितं यस्य विष्णोः
परमपुरुषनाम्नां कोर्त्तनं यस्य वाचि ।
न जतरमपि पुष्पं मस्तके यस्य कण्ठे
सरसिजमणिमाला यस्य तस्यास्मि दासः ॥”
विष्णुधर्मोत्तरे श्रीभगवद्गीतौ ।
“तुलसीकाष्ठमालाञ्च कण्ठस्थां वहेत् तु यः ।
अप्यग्रीवोऽप्यनाचारां भागवति न संशयः ॥”
स्कान्दे ।

“धात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ।
दृश्यते यस्य देहे तु स वै भागवतोत्तमः ॥
तुलसीदलनां मालां कण्ठस्थां वहेत् तु यः ।
विष्णोर्त्तीर्णा विशेषेण स गमस्यो दिवौकसाम् ॥
तुलसीदलना माला धात्रीफलकृतापि वा ।
दृष्टानि पापिनां भक्तिं किं पुनर्विष्णुसेविनाम् ॥
तत्रैव कार्त्तिकपत्रे ।

यः पुनस्तुलसीमालां कृत्वा कण्ठे नगार्दनम् ।
पूजयेत् पश्यमाप्नोति पतिपुत्र्यं गवायुतम् ॥
अयुतसंख्यगैः फलमित्यर्थः ।
यावत्सुतं कण्ठस्था धात्रीमाला नश्यति हि ।
तावत्तस्य शरीरे तु प्रीत्या लुठति केशवः ॥
सृष्टेश्च यानि लोमानि धात्रीमाला कलौ
रुणाम् ।

तावद्दर्शनमहसाणि वसन्ते केशवालये ॥
यावद्दिवानि वहेत् धात्रीमालां कलौ नरः ।
तावद्युगमहसाणि वैकुण्ठे वसन्तिभवेत् ॥
मालातृप्त्यै यो नित्यं धात्रीतुलसिसम्भवम् ।
वहेत् कण्ठदेशे न कल्पकोटिं दिव वसेत् ॥”
तुलसीमन्त्रमिति द्रव्यशब्दान्दः । गारुडे च
मार्कण्डेयोक्तौ ।

“तुलसीदलनां मालां कृष्णांतीर्णा वहेत् तु यः ।
पञ्चे पञ्चैश्वर्येधानां दृष्टानां लभते फलम् ॥३॥
तुलसीकाष्ठसम्भवां यो मालां वहेत् नरः ।
फलं यच्छति देवतारिः प्रत्यहं द्वारकोद्वहम् ॥
निवेद्य केशवे मालां तुलसीकाष्ठसम्भवाम् ।
वहेत् यो नरो भक्त्या भस्य वै नास्ति पातकम् ।
सदा प्रीतमनास्तस्य कृष्णो देवकिन्दनः ॥
तुलसीकाष्ठसम्भवां यो मालां वहेत् नरः ।
प्रायश्चित्तं न तस्यास्ति नाशौचं तस्य विषयं ।
तुलसीकाष्ठसम्भवां यो मालां वहेत् नरः ।
तुलसीकाष्ठसम्भवां शिरसो बद्धभूषणम् ।
वाङ्मोः करे च मर्त्यस्य देहे तस्य सदा हरिः ।
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भगिनः पश्यमानरेत ।
पितृणां देवतानाञ्च कृतं कोटिगुणं कलौ ॥
तुलसीकाष्ठमालास्तु प्रेतराजस्य दृष्टकाः ।

दृष्ट्वा नश्यन्ति दूरेण वातोद्धतं यथाहलम् ॥
तुलसीकाष्ठमालाभिर्भूषितो भ्रमते यदि ।
दुःस्वप्नं दर्शितमस्य न भयं शब्दजं क्वचित् ॥”
गौतमीये पुराणप्रसङ्गे ।

“तथामलकसम्भूतेस्तुलसीकाष्ठनिर्मितैः ।
इत्यादि ॥३॥ तत्रैव ।

पुष्करिकभवा माला गोपालमनुसिद्धिदा ।
आमलकीभवा माला सर्वसिद्धिप्रदा मता ।
तुलसीसम्भवा या तु मोक्षं वितरतिऽचिरात् ॥
इति हरिभक्तिविलासः ॥३॥३॥

अथ रुद्राक्षमालाधारणफलानि ।

लिङ्गपुराणे ।
विना भस्मत्रिपुण्ड्रं विना रुद्राक्षमालया ।
पूजितोऽपि महादेवो न स्यात्तस्य फलप्रदः ॥
संवासनं प्रदीपे ।
त्रिपुरस्य वधे काले रुद्रस्याङ्गांऽपतस्तु त्रि ।
अश्रुणां विन्दयस्ते तु रुद्राक्षान् अभवन् भुवि ॥
यद्यप्येकाद्विंशतृष्टशमुखरुद्राक्षेषु मन्त्रफल-
विशेषाः सन्ति तथापि सुलभस्यान पञ्चवक्त्रस्य
फलमन्त्रावधिधेयं । यथा, स्कान्दे ।
“पञ्चवक्त्रं स्वयं रुद्रः कालाग्रिर्नाम नामतः ।
अगम्यागमनाच्चेय अगमस्य च भजमान् ।
सुखं सर्वपापेभ्यः पञ्चवक्त्रस्य धारणान् ॥”
इति तथ्यादिनक्षत्रम् ॥

मालाकरः, पुं, (मालाकाराः कण्ठाः कण्ठका
अस्य ।) अपामागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मालाकन्दः, पुं, (माला गण्डमाला नाशकः कन्दः ।
शाकपात्रिवधन मध्यपदलोपी ।) मूलविशेषः ।
तत्प्रधानः । आचिन्तकन्दः २ त्रिशिखिदला ३
अग्निदला ४ पादिकन्दः ५ कन्दलता ६ । अस्य
गुणाः । सूतीज्जालम् । गण्डमालानाशित्वम् ।
दीपनत्वम् । गुल्महारित्वम् । वातघ्नोपापकर्ष-
कारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाका, स्त्री, (माला एत । माला + स्वार्थ कन्
टाप् ।) माला । इति शब्दरत्नावली ॥

मालाकार, पुं, (मालां करोतीति । क + अच् ।)
वर्गमङ्कुरजातिविशेषः । मालिकः । माली
इति स्थान्तः । तत्प्रधानः । मालिकः २ । इत्य-
भट्टः । २ । १० । ५ । मालाकरः ३ पुष्पा-
लोवी ४ तनाशकः ५ पुष्पलावकः ६ । इति जटा-
धरः । पुष्पलावकः ७ । इति शब्दरत्नावली ॥
स तु श्रद्धायां विश्वकर्म्मणो जातः । इति ब्रह्म-
वैवर्तपुराणम् ॥ अपि च ।

“नैलिकर्वा कर्मकाराश्च मालाकारस्य सम्भवः ॥
इति पद्मशरपद्धतिः ॥

तदुद्युष्टमित्युपस्य पर्यधितदोषाभावो यथा,
“न पर्यधितदोषोऽस्ति तुलसीविष्वक्स्थकः ।
जलजे वक्रनेऽगस्त्ये मालाकारमुद्युष्टे च ॥”
इति मेरुतन्त्रे ५ प्रकाशः ॥

। यथा, बृहत्संहितायाम् । १० । ६ ।

“हस्तं नापितचाक्रिक-
चौरभिषकुक्षिकक्षौण्याद्याः ।

मालिः

बन्धवः कौशलका मालाकाराङ्ग पीयन्ते ॥”
ल्लिया डीप् । यथा तन्नेव । ७८ । ६ ।

“भिन्नुणिका प्रव्रजिता दासी धार्त्री क्रमारिका
रजिका ।

मालाकारी दुष्टाङ्गना सखी नापिती दूत्वाः ।”
मालाग्रन्थिः, पुं, (मालैव ग्रन्थिरस्य ।) माला-
दूत्वा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाहणं, स्त्री, (मालाकारं हणम् ।) भूहणम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाहणकं, स्त्री (मालाहण । स्वार्थं कन् ।)
भूहणम् । इत्यमरः । १।४।१६७ ॥ हे गन्धर्व
इति स्थाते । मालारूपं हणं मालाहणं स्वार्थं
कः । भूवस्तृणं भूलयत्नान् भूलगं मनीषादित्वा
सागमैः । मालाहणकभूहणम् । इति स्त्रीवि ।
इति सुभूत्यादयः ॥ मालाहणकभूहणान्विति
पुंसि प्रटन्ति केचित् ॥ स्वामी तु । कुत्राति-
च्छत्रादिभूहणान्तं पर्यायमाह यथा,—

“भूहणो रौहिणो भूतिर्भूमिकोऽप्युत्तमकः ।
मालाहणश्च पालघ्नश्चानिच्छन्नकस्तथेति ॥”

‘गामकपूर्वं बहुपत्रकाणं कर्पूरसुगन्धि ।

इदम् शतपुष्पिकावदुत्कटगन्धं भूलघ्नश्च भवती-
त्यनेभिर्भेदः । इति तट्टीकायां भरतः ॥ (तथास्य
पर्यायः ।

“गुच्छबीजान् भूतीकं सुगन्धं जलकप्रियम् ।
भूहणम् भवेच्छत्रा मालाहणकमित्यपि ॥”

इति भावपकाशस्य प्रबन्धस्य प्रथमे भागे ॥

मालादूर्वा, स्त्री, (माला इव ग्रन्थियुक्ता दूर्वा ।)
दूर्वाविशेषः । गाढिया दूर्वा इति भाषा ।
तत्पर्यायः । वज्रिदूर्वा २ अलिदूर्वा ३ माला-
ग्रन्थिः ४ ग्रन्थिला ५ ग्रन्थिदूर्वा ६ शूलग्रन्थिः ७
वज्रनी ८ ग्रन्थिन्मला ९ रौहणपञ्चा १० पर्व
वल्ली ११ शिवाङ्का १२ । अस्या गुणाः ।
मुमभ्रतम् । तिक्तत्वम् । शिशिरत्वम् । पित्त-
दोषप्रशमनत्वम् । कफवाग्निदोषापहत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मालारिष्टा, स्त्री, पात्री । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालालिका, स्त्री, (मालां अलतीति । अल + कृत्
टाप् अत इत्यच् ।) एका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालाली, स्त्री, (मालामलति । अल + अच् ।
डीप् ।) एका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालिः, पुं, सुकेशराजसपुत्रः । यथा,—

“ग्रामगानां गन्धर्वी विश्वावसुसमप्रभः ।
तस्य देववती नाम द्वितीया श्रीरिवात्मजा ॥

त्रिपु लोकेषु विश्वाता रूपयौवनशालिना ।
तां सुकेशाय धर्मेतामा ददौ रत्नत्रयं

यथा ॥

वरदानकृतैश्च सा तं प्राप्य पतिं प्रियम् ।
आसीदेवपती तुष्टा धनं प्राप्यैव निर्जनः ॥

स तथा सङ्ग सन्धु रराज रत्नचरः ।

ततः काले सुकेशस्तु जनयामास राघवम् ॥

अनं पुत्रान् जनयामास जैतादिसमविय-
हान् ।

मालिनी

माल्यवन्तं सुमालिञ्च मालिञ्च यजिनावरम् ॥”

इति रामायणे उत्तरकाण्डे ५ सर्गः ॥

मालिकः, पुं, (मालास्य पण्यम् । माला + “तदस्य
पण्यम् ॥” ४।४।५१ । इति ठक् । यद्वा ।

मालायथनं शिल्पमस्येति । “शिल्पम् ॥” ४।
४।५५ । इति ठक् ।) मालाकारः । इत्य-
मरः । १०।१०।५५ ॥ (यथा, राजतरङ्गिण्याम् । ६।१६ ।

“निदाघे पुष्पताम्बुलीपर्णाद्व्यजातिप्रतीये ।
न्यस्यद्विमालिकैर्देतान् सा जीवेद्भाटकादिति ॥”)

पक्षिभेदः । इति मेदिनी । के, १३६ । रत्नकः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मालिका, स्त्री, (मालैव । माला + कन् टाप् अत
इत्यच् ।) सपत्नी । पुत्री । श्रीवाङ्मुरणम् ।

पुष्पमाल्यम् । नदीविशेषः । इति मेदिनी ।
के, १३६ । सुरा । इति हारावली । क्षुमा ।

इति शब्दचन्द्रिका ॥

मालिनी, स्त्री, (माला सुखमालाख्यस्याः
अस्यां वा । माला + “जीह्यादिभ्यश्च ॥” ५।२ ।

११६ । इति इनिः डीप् ।) मालिकाभेदः ।
उत्तमेदः । (मालिन् + डीप् ।) मालिकपत्नी ॥

गौरी । चम्पानगरी । (यथा, महाभारते । १२।
५ । ६ — ७ ।

“प्रीत्या ददौ स कर्णाय मालिनीं नगरीमथ ।
अग्नेय नरशार्ङ्गल । स राजासीत् सपत्नित्तु ॥

पालयामास चम्पाश्च कर्णः परबलाद्ग्नः ॥”)
मन्दाकिनी । नदीभेदः । इति मेदिनी । (यथा,

महाभारते । १ । ७० । ८ ।

“जनयामास मुनिर्मेनकायां शकुन्तलाम् ।
प्रसूते हिमवतो रम्ये मालिनीमभितो नदीम् ॥”)

अमिश्रिखालञ्चः । दुराजभा । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥ स च उत्तमेदः पञ्चदशोत्तरपाद-
च्छन्दः । यथा,—

“न न म य य युतेयं मालिनी भोगिलोकैः ।
गृगमद्भुतचर्चः पौतकौशयवासा

नक्षत्रशिखिशिखलावहृद्यम्लपाशा ।
अत्रुणिहन्तमंसं वशस्तृक्काण्यन्ती

धृतमधुरिपुलीला मालिनीं पातु राधा ॥”
इति कन्दोमञ्जरी ॥

अप्सरविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे ।
४५ । ३५० ।

“पिङ्गलाच्च गणाज्जाता दशमी केशरावली ।
शकादशी मालिनीति नाम्ना कम्बलनन्दिनी ॥

स्कन्दमात्राभयनमा । सेयं शिशुमात्रा-
मन्यनमा । यथाज्ञेव । ३ । २०७ । १० ।

“काकी च हलिमा चैव मालिनीं हलिमा
तथा ।

आर्या पलाला वैमित्रा मनेताः शिशुमातरः ॥”
मालायथनं शिल्पमस्याः । इति । डीप् ।

द्रौपद्या नामान्तरम् । यथा, महाभारते । ४।
८ । २१ ।

“मालिनीत्येव मे नाम स्वयं देवि चकार सा ।
साहसम्यागता देवि । सुदण्डं । त्वद्विवेशम् ॥”

मालुः

राक्षसीभेदः । सा च विभीषणस्य माता ।
यथा, महाभारते । ३ । २७४ । ३—८ ।

“स राजराजो लङ्कायां निवसन्नरवाहनः ।
राक्षसीः प्रददौ तिस्रः पितुर्वै परिचारिकाः ॥

ताः सदा तं महात्मानं सन्तोषयितुमुद्यताः ।
अर्घ्यं भरतशार्ङ्गल ! शृण्वतीति विशारदाः ॥

पुष्पोत्कटा च राका च मालिनी च विशास्यते ॥
अन्योन्यसङ्गं राजन् । अन्येष्वात्मा सुमध्यमाः ॥

स तासां भगवांस्तुष्टो महात्मा प्रददौ वरान् ।
लोकपालोपमान् पुत्रानेकेकस्या यथेष्टितान् ॥

पुष्पोत्कटाया जज्ञाते द्वौ पुत्रौ राक्षसं चरौ ।
कुम्भकर्णदशश्रीवौ बलेनाप्रतिमौ सुवि ॥

मालिनी जनयामास पुत्रमेकं विभीषणम् ।
राकायां मिथुनं यज्ञे खरः सूर्यगन्धर्वा तथा ॥”

रौच्यमशुमाता । यथा, मार्कण्डेये । ६८।५—७।
“तथेति तेन सापुक्ता तस्मात्तोयाङ्गपुङ्गवोम् ।

उज्जहार ततः कन्यां मालिनीं नाम नामतः ॥
नद्याश्च पुलिने तस्मिन् स रविर्मेनिवसतमः ।

जयाश्च पाणिं विधिवत् समानाथ्य महासुनीम् ।
तस्यां तस्य सुतो जज्ञे महावीर्यो महामतः ।

रौच्योऽभवत् पितुर्नाम्ना ज्ञातोऽहं वसुधातले ॥”
श्वेतकर्णस्य पत्नी । यथा, हरिवंश । १८५।७।

“तस्माद्वनगतादुर्गं यादवीं प्रत्यपद्यत ।
सुचारोर्द्वे हितौ सुभर्माणिनी भ्रातृमालिनी ॥”)

मालिन्यं, स्त्री, (मलिन + “युञ्ज कटजलसिर्नि-
टन् यथेति ॥” ४।२।८० । इति संकाशादित्वात्

ययप्रत्ययः ।) मलिनत्वम् । मलिनस्य भाव इत्यर्थं
याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥ (यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । १ । १७८ ।

“भोगयोगेन मालिन्यं नेतुं मध्यगतोऽपि सः ।
न शक्यते स प्रहृग्नं प्रतिमेन्द्रिवाभजः ॥”)

माली, [न] पुं, (माला पण्यत्वेनाख्यस्य । माला +
“जीह्यादिभ्यश्च ॥” ५।२ । ११६ । इति इनिः ।)

मालाकारः । इति मालिनीशब्ददर्शनम् ॥
सुकेशराजसपुत्रः । यथा,—

“सुकेशपुत्रेभगवन् । पितामहवराहतेः ।
अहं विष्णुरहं तदो अक्षाहं देवराडहम् ॥

अहं यमश्च वरुणश्चन्द्रोऽहं रविरप्यहम् ।
इति मालीं सुमालीं च माल्यावांश्चैव राक्षसः ।

बाधन्ते समरोद्धर्ता ये च तेषां पुरःसराः ॥”
इति रामायणे उत्तरकाण्डे ६ सर्गः ॥

(अश्विमाला अख्यस्येतीति । महादेवः ।
यथा, महाभारते । १३ । १७ । ६० ।

“यालरूपो गुहावासी गुहो माली तरङ्गवत् ।
माला अख्यस्येतीति । मालायुक्तं, चि । यथा,

रामायणे । २ । ५६ । ६ ।

“आदीमानिव वेदेहि । सख्यतः पुष्यितामगान् ।
खेः पुष्यः किंशुकान् पश्य मालिनः शिशिरा-

त्ययं ॥”)
मालुः, पुं, (मृ + “जो रञ्ज लः ॥” १ । ५ । इत्यच्
बाहुलकान् जुग । इत्यञ्जदत्तोक्ता जुग ।)

पञ्चलता । नारी । इति मेदिनी । से, ४५ ॥

मालुधानः, पुं. (मालु मरणं विदधातीति । धा + ल्युः ।) मालुनाहः । इत्यमरः । १ । ८ । ६ ।
मालुया वाप इति भाषा ॥ अष्टनागान्तगत-
नागविशेषः । यथा,—

“मालुधानश्चित्रसर्पे महापद्मेऽपि दृश्यते ।”

इति हारावली ॥

मालुधानी, स्त्री, जतामेदः । इति मेदिनी । ने,
००३ ॥

मालकः, पुं, लघ्याजकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मालरः, पुं, (मां परेषां दृष्टान्तराणां श्रियं
प्रभाव लुनातीति । लृप् + बाहुलकान् रः ।)
प्रिल्लदृष्टः । इत्यमरः । २ । ४ । ३२ । (यथा,
नेषधे । १ । ६४ ।

“स वारनारीकुचसञ्चितोपमं

दृश्यं मालरफलं पचेलिमम् ।”)

कपिल्लदृष्टः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (विष्णु-
दृष्टार्थे पर्यायी यथा,—

विष्णो महाकपिल्याख्यः श्रीफलो गोहरितकी ।
पूतिवातोऽथ माङ्गल्यो मालरश्च महाफलम् ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥

“विष्णुः प्राणिकृष्णैर्लघौ मालरश्रीफलावपि ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वसर्गप्रथमे भागे च ॥

मालेया, स्त्री, (मल + ट् क् टाप् ।) म्यलैला । इति
रत्नमाला ॥ (म्यलैलाशब्देऽस्या विशेषो ज्ञेयः ॥)

माल्यं, स्त्री, (मालेव । माला + चतुर्वर्णादित्वात्
अच् ।) पुष्पम् । पुष्पसकः । इति मेदिनी ।

ये, ४५ ॥ पुष्पार्थकमाल्यशब्दस्य प्रयोगो यथा,

“यथा चात्पेन माल्येन वासितं तिलसर्पम् ।

न सुञ्चति स्वकं गर्भं तदन स्रग्मस्य दर्शनम् ॥”

इति महाभारते मोक्षधर्मे १०५ अध्यायः ॥

माल्यं, न्यस्तपुष्पदाम । इत्यमरः । १० । ७ । १३५ ॥

अस्य पण्यादिमालाशब्दे द्रष्टव्यः ॥ ॥

(पुष्पसर्गर्था गुणा यथा,—

“दृष्ट्यं सौगन्धमायुष्यं कान्धं पृष्ठिबलप्रदम् ।

सौमनस्यमलक्ष्मीर्न गन्धमालानिवेगम् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने पञ्चमेऽध्याये ॥)

माल्यदानफलं यथा,—

“गन्धमाल्यैरलङ्कारैस्तुष्टा कृष्टाश्च निवश्यः ।

गन्धमाल्यप्रदा ये तु दाननिश्चयतत्पराः ॥

धर्मेष्टाः सत्यशीलाश्च सर्वदुःखविवर्जिताः ।

सुचिरं देवतैः साङ्गं क्रीडन्ति हि महासुते ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥

अपि च । नारसिंहे ।

“जातोपुष्पसङ्घेन यच्छेत्स्नानं सुप्रोभनाम् ।

वैष्णवो विधिवद्भक्त्या तस्य पुण्यफलं श्रद्धा ॥

कल्पकोटिसहस्राणि कल्पकोटिशतानि च ।

वसेद्विष्णुपुरे श्रीमान् विष्णुतुल्यपराक्रमः ॥

जातोपुष्पजतां मालां कर्पूरपटवासिताम् ।

निवेद्य देवदेवाय यत्फलं प्राप्नुयात्तरः ।

न तद्वर्णयितुं शक्नुमपि वर्षशतैरेपि ॥

स्कान्दे ।

मालतीकलिकामालाभीषदिकसितां चरेः ।

दत्त्वा शिरसि विशेषः । वाजमेघफलं लभेत् ॥
तत्रैव ।

मालतीमालया विष्णुः प्रजितो येन कार्तिके ।
यापानरक्ततां मालां पटान् सौरिः प्रमार्जति ॥

सौरिर्ममः । विष्णुरहस्ये ।

स्वर्णलताधिकं पुष्पं माला कोटिगुणाधिका ॥

इति श्रीहरिमक्तिविलासे ७ विलासः ॥ ॥

माल्यगणस्य बहिर्गमननिषेधो यथा,—

“बहिर्मालां बहिर्गन्धं भाग्येया सह भोजनम् ।

विदृश्य वार्दं कृत्वा वा प्रवेशश्च विवर्जयेत् ॥”

इति कुर्मपुराणे उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ॥

स्वयं माल्यापकर्षणनिषेधो यथा,—

“नाश्रीयात् सन्निवेशायां न गच्छेन्नापि संवि-

ज्ञेन ।

न चैव प्रलिखेद्भूमिं नात्मनोपहरेत् सजम् ॥”

इति मानवे ४ अध्यायः ॥

न च मालां धृतां स्वयमेवापनयेत् । अर्था-

दन्येनापनयेदित्युक्तम् । इति कुल्लकभट्टः ॥ ॥

केशवाद्ये माल्याधारणनिषेधो यथा,—

“नहि गार्हक्यां कुप्यात् बहिर्माल्यं न धार-

येत् ।

गवाश्च यानं दृष्टेन सञ्चयेव विगर्ह्यते ॥”

इति च मानवे ४ अध्यायः ॥

केशकलापाद्वहिर्माल्यं न धारयेदिति कुल्लक-

भट्टः ॥ ॥ स्वयं माल्याधारणनिषेधो यथा,—

“स्वयं माल्यं स्वयं पुष्पं स्वयं दृष्ट्वा चन्दनम् ।

नापितस्य गृहे चौरं शक्रादपि हरेत् श्रियम् ॥

इति कर्मलोचनम् ॥ ॥

माल्याचन्दनदानविधिर्यथा,—

“आमन्त्रयित्वा यो विप्रान् गन्धमाल्यैश्च मानवः ।

तर्पयेच्छुद्धया युक्तः स मामर्चयेत् सदा ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥

माल्यपुष्पः, पुं, (माल्याकाराणि पुष्पाण्यस्य ।)

शण्डकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

माल्यपुष्पिका, स्त्री, (माल्यपुष्प + कन् टाप् ।

अत इत्यच् ।) शण्डपुष्पी । इति राजनिर्घण्टः ॥

(गुणादयोऽस्याः शण्डपुष्पीशब्दे ज्ञेयाः ॥)

माल्यवान्, [न] पुं, (माल्य + मतप् । मस्य वः ।)

पञ्चतविशेषः । इत्यमरः । २ । ३ । ३ ।

माल्यं मालाकारता विदितं च माल्यवान् वतु ।

इति तट्टीकायां भरतः ॥ स च कर्तुमालेनाष्टत-

वर्षयोः सोमापञ्चतः । नीलनिषधपञ्चतपञ्चत-

विस्तारः । इति सिद्धान्तशिरोमणिः ॥ (यथा,

महाभारते । ३ । १५८ । ३५ ।

“उपनम्यमहाभागा माल्यवर्त्तं महागिरिम् ॥”)

राजसविशेषः । स च सुकेशराक्षसात् यामयो-

नामकगन्धर्वस्य कन्यायां देववत्यां जातः । अस्य

आता सुमाली तस्य कन्यायां निकषायां पुत्रस्य-

पुत्रविश्रवसो रावणो जातः । इति रामायणे

उत्तरकाण्डे ५ सर्गः ॥ (मालाविशिष्टे, वि ।

यथा, महाभारते । २ । १७१ । ३१ ।

“शिरोरुद्वेपु जग्राह माल्यवत्स धनञ्जयः ॥”

स्त्रियां ङीप् । नदीभेदः । यथा, रामायणे
२ । ५६ । ३५ ।

“सुरम्यमासाद्य तु चित्रकूटं

नदीं च तां माल्यवतीं सुतीर्थाम् ।

ननन्दं कृष्टो नृगपत्तिजुष्टी

जहौ च दुःखं पुरविप्रवासनम् ॥”)

माल्य, पुं, (मल + चानुरार्थकत्वात् अच् ।) वस्त्र-

सङ्करजातिविशेषः । स च लेटातीवरकन्यायां

जातः । इति ब्रह्मवैवर्त्तपुराणम् ॥

माल्यवी, स्त्री, (मल + स्वार्थे ङण् । तस्य वी

गमनं यत्र ।) मल्यवाजा । इति हारावली ॥

माशब्दिकः, त्रि, (मा इत्याहेति । माशब्द +

“प्राग्वहत्वेकः ।” ४ । ४ । १ । इत्यत्र ।

“तदाहेति माशब्दादिभ्य उपसंस्थाभेम् ॥”

इति वार्त्तिकान् ठक् ।) निषेधकर्त्ता । तत्-

पर्यायः । प्रतिषिद्धा २ । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥

माघः, पुं (माघस्य फलम् । माघ + अच् । “लुप्

च ।” ४ । ३ । १६६ । इत्यस्य “फलपाकशुभा-

सुपसंस्थानम् ॥” इति काशिकोक्तिरगो लुप् ।

यद्वा, मघ + घञ् दृषोदरादित्वात् साधुः ।)

ब्रीहिभेदः । माघकलाह इति उरिदृ इति च

भाषा । तत्पर्यायः । कुरुविन्दः २ धान्य

वीरः ३ दृषाकरः ४ मांसलः ५ वलाटाः ६

पिन्नाः ७ पितृभोजनः ८ । अस्य गुणाः ।

स्निग्धत्वम् । बहुमलकरत्वम् । शोषणत्वम् ।

अग्निकारित्वम् । अशुण्यावीर्यत्वम् । कटिति-

रक्तपित्तप्रकोपणत्वम् । वातहरत्वम् । शुक्ल-

त्वम् । बलकरत्वम् । रीचकत्वम् । स्वादुत्वम् ।

अमसुखवतां नगराणां निवृत्तिं सेवनीयत्वम् । इति

राजनिर्घण्टः ॥ अपि च ।

“माघो गुरुः स्वादुपाकः स्निग्धो रुष्णोऽनिला-

पङ्कः ।

उष्णः सन्तर्पणो बन्धः शुक्लो दृढश्च परः ॥

भिन्नसूत्रमलस्तन्यभेदपित्तकफप्रदः ।

गुदकीर्णाहृतश्चासंपत्तिशूलानि नाशयेत् ॥”

इति ।

कफपित्तकरा माघाः । इति च भावप्रकाशः ॥

अन्यथा ।

“माघो बहुमलो दृष्टः स्निग्धो मसुरो *

गुरुः ।

वातशुद्धं हृणो बल्यो भेदो मांसकफप्रदः ॥”

इति राजवल्लभः ॥

माघरूपेण सलकभक्षणं निषिद्धं यथा,—

“भलकं माघरूपेण मधुना च न भक्षयेत् ॥”

इति च राजवल्लभः ॥

चतुर्दश्यां रविवारे च माघभक्षणनिषेधो यथा,

चिन्मरीचो च माघके । इति ।

“माघमभिषमांसश्च मसुरं निम्बपत्रकम् ।

भक्षयेद्द्वयो रवेर्वारे सप्रजन्मन्यपन्नकः ॥”

इति च तिथ्यादिसत्त्वम् ॥ ॥

परिमाणविशेषः । माघा इति भाषा । तत्-

सर्वस्वरिवर्तते नाचन इति चोच्यते ॥
सूर्यसिद्धान्ते ।

“नाक्षत्रमासो राशं प्रचक्षते ।
तत्प्रश्रुता भवेन्नाचः सावनीकोट्येक्षया ॥
रेन्द्वस्तिथिभित्तवत् संक्रान्त्या सौर उच्यते ॥”
तत्प्रश्रुता नाचचदिनचिंशता मासो नाचच-
मासः । तथा चिंशता ॥ * ॥ स्मार्तश्रुतपाणि-
नो मुख्यचान्द्र एव मासपदशब्दः । जोष्टन-
वाहनमते सौर एव शब्दः । चान्द्रप्रमाणं
प्रागुक्तम् । सौरप्रमाणम् । सौराक्ष माघादयो
द्वादश एव श्रुताः । तथा च श्रुतिः । तप-
स्तपस्यौ श्रौशरादृतुः । मधुश्च माघश्च वास-
न्तिशरादृतुः । शुक्लश्च शुचिश्च श्रेष्ठादृतुः । अथे-
तद्दशयनं देवानां दिनम् । नभाश्च नभस्यश्च
वाक्शरादृतुः । इषश्च ऊर्जश्च शारदादृतुः ।
सह्यश्च सहस्यश्च हैमन्तिशरादृतुः । अथे-
तद्विजयायनं देवानां रात्रिरिति । अनायनस्य
सौरत्वेन तद्वटकतपस्तपस्यादीनामपि सौर
परतति । अतो भूयसामगरोधेन वैशाखादयः
सौरवाचिनोऽवधार्यन्ते । इति मलमासतत्त्वम् ॥
अपि च ।

“भेषजिह्वा रवेर्मासो वैशाखोऽब्दमुखः

स्युतः ।”

इति सङ्कतकौमुदी ॥

अथ कर्मविशेषे मासविशेषादिः । तत्र पिता-
महः ।

“आन्दिके पित्रुत्वे च मासश्चान्द्रमसः स्युतः ।
विवाहादौ स्युतः सौरो यज्ञादौ सावनी मतः ॥”
प्रथमादिपदं यात्रायज्ञचारपरम् । यत् कर्म
सूर्यभोग्यराश्युत्तरेण यच्च विशिष्टोद्गयनादि
विहितं तत्परश्च अयनस्य सौरमासघटित-
त्वात् । तच्च चूडोपनयनादि । द्वितीयादिपदं
सचभूतद्विप्रायस्त्रिप्रायस्त्रिप्रायस्त्रिप्रायस्त्रिप्राय-
पुसवनसोमलोपनयनामकरणाप्रमाणनिष्क-
मन्चूडादिपरम् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरे ।

“आध्यायनश्च यज्ञचारकर्म

सौरेण मासेन सदाध्यवस्येत् ।

सत्रायुपास्यान्यथा सावनेन

सौम्यश्च यत् स्यादध्यवहारकर्म ॥”

आध्यायनं आध्यायनं याचति यावत् ॥ * ॥

अथ सौरादिमासविहितकर्मणि ।

“विवाहोत्सवश्चैव सौरं मासं प्रशस्यते ।

पार्वत्यै त्वष्टास्नाह्ने चान्द्रमिदं तथान्दिकं ॥”

अत्र यज्ञपदमुद्गयनादिविहितपशुयगाभिप्रायं
पितामहोक्तम् । विष्णुधर्मोत्तरोक्तसचपरम् ।
गर्गः ।

“आयुर्दिव्यविभागश्च प्रायश्चित्तक्रिया तथा ।

सावनेन तु कर्तव्या मन्त्राणामप्युपासना ॥”

सूर्यसिद्धान्ते ।

“स्तुतकादिपरिष्कारे दिनमासान्द्रपास्तया ।

मध्यमयज्ञसुक्ते च सावनेन प्रकीर्तिता ॥”

मध्यमयज्ञसुक्तेर्धर्मोत्तिगणना प्रसिद्धा ॥ * ॥

नाचचमासप्रयोजनं विष्णुधर्मोत्तरे ।

“नचनसत्राग्ययनानि चन्दो-

म्मासेन कुप्याद्गणनात्मकेन ॥”

नचनसत्राणि मासमाध्ययागविशेषरूपाणि
याज्ञिकप्रसिद्धानि । इन्द्रोरयनानि सोमाय-
नाख्यसत्राणि । इति समथप्रकाशः ॥ एव जन्म-
नचने शनिभौमवारं फलं नाचचमासेन योग्य-
त्वात् । यथा, मलमासतत्त्वे ।

“जन्मन्युते यदि स्यातां वारो भौमशनेकरौ ।

स मासः कल्पाद्यो नाम मनोद खप्रादयः ॥”

मलनामविवरणं मलमासशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

अथ मासकर्मम् ।

“आषाढशुक्लेकादश्यां कुर्यात् स्वापं महीत-

सवम् ।

आषाढे च रथं कुर्वान् आश्वमेधं श्रवणाविधिम् ॥

भाद्रे च जम्बूद्विसे उपवासपरो भवेत् ।

प्रसुप्तश्च पारिवर्षमाश्विने मासि कारयेत् ॥

उत्थानं श्रीहरेः कुम्भादप्यथा विष्णुर्द्विजकृतः ।

शुभं चैवाश्विने मासि महामायाश्च पूजयेत् ॥

कार्तिके मासि यत्नं कृत्वा श्रद्धां देवि वरानने ॥

सप्तवर्षाः प्रमाणेन दीपः स्याच्चतुरङ्गुलः ॥

पक्षान्ते च प्रकर्षेया दीपमाला बलिः शुभा ।

मार्गशर्षे भित्ति पक्षे पञ्चाशं सितवस्त्रकैः ॥

पूजयेज्जगदीशश्च तूलवस्त्रैर्विशेषतः ।

पौषे पुण्याभिवृत्तश्च वर्ण्येचन्दनं तथा ॥

संक्रान्त्या माघमासे च साधिवामिनतस्तुलान् ।

निवेद्य विष्णवे भक्त्या इमं मन्त्रमुदीरयेत् ॥

जीवनं सर्वभूतानां जनकस्त्वं जगद्गुरो ॥

तन्मायालीनता प्राप्ता त्वयैव जनिता प्रभो ॥

कपूराक्षतद्रव्याणि घृताक्तानि निवेदयेत् ।

ब्राह्मणान् भोजयेद्भक्त्या देवदेवपूरःस्थितान् ॥

अभ्यर्च्य भगवद्भक्त्या द्विजाश्च भगवद्विद्या ।

शकस्मिन् भोजितं भक्तं कौटिभवंति भक्तितः ॥

विप्रभोजनमात्रेण यज्ञं साङ्गं भवेद्भुवम् ॥

पञ्चम्यां शुक्लपक्षे तु स्नापयित्वा च केशवम् ॥

पूजयेद्भगवद्भक्त्या चतुर्भुजवसन्तितैः ॥

फलगुच्छैश्च विविधैर्वसितैः पटवामितम् ।

काननं रमणीयञ्च प्रदोषदीपदीपितम् ॥

द्राक्षेत्तुरन्नाजम्बीरनागरङ्गकप्रगकम् ।

नारिकेलश्च धात्रा च वंशतालहरीतकी ॥

अन्ये च वृक्षश्चैव सर्वे सङ्कुसुमाक्षितम् ।

पुष्पैश्च विविधैश्चैव फलपुष्पसमन्वितम् ॥

वित्तानिः कुसुमोद्गमैर्वारिप्रणघटेक्षया ।

चूतश्रावोपश्रावभिः शोभितं कञ्जचामरैः ॥

विशेषतः फलियुगं शैलोत्सवो विधीयते ।

फलयुगे च चतुर्दश्यामथे यामसंज्ञके ॥

अथवा पोषमास्यास्तु प्रतिपत्सन्धिसंज्ञितौ ।

पूजयेद्द्विधिवद्भक्त्या फलगुच्छैश्चतुर्भिः ॥

सितरक्तेर्गौरपीतेः कर्पूरादिविमिश्रितैः ।

हरिद्राक्षारयोगाश्च रङ्गरस्येभौहरेः ॥

अन्ये च रङ्गरस्ये च प्रीणयेत् परमेश्वरम् ॥

एकादश्यां समारम्भं पञ्चम्यान्तं समापयेत् ।

पञ्चम्यानि चतुर्दशीनि स्युर्होतव्यो विधीयते ॥

दक्षिणाभिमुखं कृत्वा शैलयात्रं सज्जन्तः ।

हृद्वापराधिनचयेर्मुक्ताक्षं नाचं संश्रयः ॥

निलिप्य जलमात्रे तु मासे माधवसंज्ञिते ।

सौवर्णपात्रे ताम्बे वा रौप्ये वा न्यस्तयेत्पि वा ॥

तोयस्य योऽर्चयेद्देवं शालग्रामसमुद्भवम् ।

पथ्यहं मां महाभागे । तस्य पुण्यं न गणयते ॥

दम्भनापीपणं कृत्वा श्रीविष्णौ च समर्पयेत् ।

वैशाखां आश्विनां भाद्रं कर्णपञ्च तदर्पणम् ॥

वैशाखे च तृतीययात्री जलमध्ये विशेषतः ।

अथवा गणपे कुर्वान् मण्डले वा वृक्षजले ॥

सुगन्धचन्दनगङ्गासुपुष्टाङ्गो दिने दिने ।

यथा प्रयत्नतः कार्यः कृत्वाङ्गो नैव पूजितः ॥

चन्दनागुरुकस्तुरीकुण्डं कुङ्कुमरोचना ।

जटाभांसी वचा चैव विष्णोर्गन्धार्द्रकं तथा ।

एतेर्गन्धयुतेऽपि हरिरङ्गानि लेपयेत् ॥

हृष्टश्च तुलसीकाष्ठं कर्पूरागुरुयोगतः ।

अथवा केशरैर्युक्तं हरिचन्दनमुच्यते ॥

अस्मिन् काले कृष्णभक्त्या ये प्रपश्यन्ति मानवा ॥

न तथा पुनरावृत्तिः कल्पकोटिशतैरपि ॥

सुगन्धिमिश्रितैस्तोयैः स्नापयित्वा जगद्गुरुम् ।

अथवा पुष्पमध्ये च स्थापयेज्जगदीश्वरम् ॥

हृन्दावनं तत्र कृत्वा उपस्कृतफलानि च ।

विष्णुभक्तेन योग्यं भोजयेत्तद्विशेषतः ॥

नारिकेलफलं नीरं कौष्ण्डिकद्रव्यं दापयेत् ।

कण्टाफलञ्च पनसं कौष्ण्डिकं दीयते ॥

यथा पक्षेतथा दद्यादयथाशक्तिं नियोगतः ।

दद्या विमिश्रितश्चात्रं घृतनाम्रव्यं दापयेत् ॥

पाचितं पिष्टकं गातुरष्टादश हृत्तेन च ।

तिलैश्च तिलमर्मिष्ठैः फलं शुद्धञ्च दापयेत् ॥

यद्दयदेवात्मनः श्रेयस्तत्तदीयाश्च कल्पयेत् ।

दत्त्वा नैवेद्यश्चादीनादहोत कथञ्चन ।

त्यक्त्यर्थं विष्णुमुद्दिश्य तद्वक्तृभ्यो विशेषतः ॥

इति ते कथितं किञ्चित् समासेन महेश्वरि ।

गोप्यश्च प्रयत्नेन स्वयोनिरिव पाञ्चति ॥”

इति पाञ्च पातालखण्डे १२ अध्यायः ॥

मासकः, पु, मासकपरिमाणम् । यथा । गुह्याः

पञ्चादशमासकः । दशमरः । पञ्चगुह्याः कृष्णलाः

आद्याः प्रथमो मासकः । दशगुह्यापेक्षया

आद्यैलम् । शरत्कालेयत् सुखो मास इत्यर्थः

वा । मस्यत परिमोयतेनेन मासः मसिर्धे ई

परिमाणे परीणामे घण् स्वार्थः कः मासाद्यं

इत्यन्तः । मध हिंसायां नृहृन्त्यान्तस्तस्माद्-

घण् तन भापो नृहृन्त्यान्त इति जिनेन्द्रप्रभ-

नयः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मासज्ञः, पु, दाल्दृष्टपत्नी । इति शब्दरत्ना-

वली । (मासं जानातीति । ज्ञा + कः ।)

मासज्ञानरि, चि ॥

माभनं, स्त्री, सोमराज्ञी । इति शब्दचक्रिका ।

मासमानः, पु, (मासेर्द्वादशभिर्भागमस्य ।) वत्-

सरः । इति चिकाङ्कशेषः ॥ (मासस्य मानम्)

मासपरिमाणे, स्त्री ॥

मासिकं

मासरः, पुं; (मस + णिच् + बाहुल्यकान् अरन् ।)
भक्तसमुद्भवमङ्कः । तत्पठ्यायः । आचामः २
जिज्ञासुः ३ । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥

मासवर्तिका, स्त्री, वर्षधीपक्षविशेषः । इति शब्द-
माला ॥

मासान्तः, पुं, (मासस्थानः ।) अमावस्या ।

यथा,—

‘पञ्चान्ते निष्कलायात्रा मासान्ते मरणं भवम् ।
इति समयप्रदीपः ॥

संक्रान्तिदिनम् । यथा,—

“मासान्ते स्विथने कथा तिथ्यन्ते स्यादपुत्रिणी ।
नक्षत्रान्ते च वेधस्य विष्टा नृहृदयोर्भवेत् ॥
मासान्ते दिनमेकान्ति तिथ्यन्ते घटिकाद्वयम् ।
चटिकात्रितयं भान्ते विवाहं परिवर्जयेत् ॥”

इति रत्नमाला ॥

मासिकं, स्त्री (मासे भवम् । मास + “कालाट्
ठञ् ।” ४ । ३ । ११ । इति ठञ् ।) प्रेतस्य
संबन्धराभ्यन्तरे प्रतिमासीयवृत्तसजातीयतिथि
कर्तव्यश्राद्धम् । प्रतिमासकर्तव्यश्राद्धपञ्चनिमित्तक
श्राद्धम् । तत्पठ्यायः । अन्वाहार्यम् २ । इत्य-
मरः । ३ । ७ । ३१ ॥ मासि भवं मासिकं
पार्वणश्राद्धं तत्र अन्वाहार्यं वर्जते । पक्षशेषे
अमावास्यायां देयत्वात् । अशु पञ्चादाह्रियते
अन्वाहार्यं हृदयाभोरिति ध्येयं स्वार्थे के अन्वा-
हार्यकश्च । अलतसपिण्डीकरणस्य वत्सराभ्य-
न्तरे प्रतिमासं यत्न श्राद्धं तत्रान्वाहार्यमिति
केचित् । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ तथोः
प्रमाणम् ।

“वाग्मासिकाष्टिके आह्ने स्यातां पूर्वोदुरव ते ।
मासिकानि स्वकीये तु दिवसे द्वादशापि च ॥”

इति पैठौनसिः ॥

‘पितृणां मासिकं श्राद्धमन्वाहार्यं विदुर्बुधाः ।
तस्मादपि कर्तव्यं प्रशस्तं प्रयत्नतः ॥’

इति मनुः । ३ । १०३ ॥

मासिककरणस्य अवस्था यथा । पौठच्छत्रो-
पानहरहृतादि इहलोकं परित्यज्य इत्यादि
सर्वः सुगन्ध इत्यादि श्रिया देया इत्यादि वन-
स्थानरस इत्यादिमन्त्रचतुष्टयहरहृतादि च आदौ-
कोटिहवत् नृताहे नृताहे द्वादश मासिकानि
कार्याणि । एकादशमासाभ्यन्तरे मलमासपात
त्रयोदशमासिकानि । षष्ठमासाभ्यन्तरे मल-
मासपातपि षष्ठमासिकपूर्वतिथावेव प्रथम-
वाग्मासिकम् । तथा चतुर्दशमासिकस्य पूर्व-
तिथौ द्वितीयवाग्मासिकम् । एवं वाग्मासिको-
द्धते प्रथमवाग्मासिकद्वितीयवाग्मासिकत्वेनो-
द्धतः । एषां मध्यं यत् पतितं तत् लघुकादश्यां
अमावस्यायां मासिकान्तरतिथौ वा लब्ध-
प्रज्ञतं कर्तव्यम् । अशौचपतितश्चतुर्दशीचान्ते
कर्तव्यम् । एकादशाह्नादिश्राद्धानि कतिचित्
कृत्वा यदि नृतस्तदा शेषाद्यन्येनाधिकारिणा
समाध्यानि ॥ * ॥ अथ मासिकेकोटिहश्राद्ध-
प्रयोगः । पूर्वदिने निरामिषेकभक्तः परदिने

मासिकं

जानादिकं कृत्वा एकोटिहश्राद्धविहितकाले
भोज्यसुतल्लभ्यं कुशप्राञ्चयं ज्ञापयित्वा वास्तु
पुरुषादि पूजयित्वा भूस्वामिपठ्यः श्राद्धाय-
भागं दत्त्वा दक्षिणासुतः अगुचां कुर्यात् ।
यथा अग्रामुके मासि अमुकपक्षे अमुकतिथौ
अमुकगोत्रस्य प्रेतस्य अमुकदेवशर्मज्ञेनः प्रथम-
मासिकेकोटिहश्राद्धं दर्भमयप्राञ्चयेऽहं करिष्ये ।
ॐ कुरुष्वेत्युत्तरम् । ततो गायत्रीं जपेत् ।
देवताभ्य इत्यादि त्रिधा पठेत् । ततः पुच्छरी-
कासं कृत्वा नृत्नलेन आङ्गीयद्रव्यं प्रोक्षयेत् ।
रक्षार्थमुदकपूर्णपात्रमेकदेशे स्थापयेत् । ततः
ॐ अमुकगोत्रं प्रेतं अमुकदेवशर्मज्ञेन ते
दर्भासनं स्वधा । इत्यनेन ब्राह्मणवामपार्श्वं
दद्यात् । अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्य जलं
स्रष्ट्वा ब्राह्मणायभूमौ कुशपत्रमेकं पातयित्वा
तदपरि अर्घ्यपात्रं संस्थाप्य ॐ पवित्रासि
वेष्ठात्रीत्यनेनानखच्छिन्नं ॐ विष्णोर्मनसा पूत-
मधीत्यनेन प्रोक्षितमेकदलं पवित्रं तत्तपात्रे
निधाय ॐ शस्त्रोर्देवीरित्यादिमन्त्रेण जलं
दद्यात् । ततः ॐ तिलोऽसि सोमदैवतो गोमयो
दैवनिर्मितः । प्रन्नमद्भिः एतः स्वधया प्रेतान्
लोकान् प्रीणाहि नः स्वाहा । इत्यनेन तिलान्
दत्त्वा गन्धपुष्पादिना अर्घ्यं निर्माय कुशा-
न्तरेणाच्छाद्य तत् कुशसुदृघाच्च ब्राह्मणे पवित्रं
दत्त्वा जलान्तरस्य दत्त्वा पुष्पान्तरेण शिरः-
प्रभृतिसर्गागात्रेभ्यो नम इति संपूज्य तत् पात्रं
वामहस्तेन ले विन्यस्य दक्षिणहस्तेनाच्छाद्य
ॐ या दिव्या इति पठित्वा ॐ अमुकगोत्रं
प्रेतामुकदेवशर्मज्ञेन तेऽर्घ्यं स्वधा । ततः
ॐ अमुकगोत्रं प्रेतामुकदेवशर्मज्ञेन ते गन्ध-
पुष्पधूपदीपाच्छादनानि स्वधा । इत्यनल्लभ्यं एष
ते गन्धः एतस्ते पुष्पं एष ते धूप एष ते दीपः
एतस्ते आच्छादनम् । ततो ब्राह्मणायभूमौ
कुशादिकमपनीय नैऋतिमारभ्य दक्षिणा-
यान्तरेखया वामावर्त्तेन जलेन चतुष्कोण-
मङ्कलं कृत्वा तत्र भोजनपात्रं निदध्यात् ।
तत्र सामिषं सर्वमन्नादिकं परिवेश्य ॐ इदं
विष्णुरित्यादिमन्त्रेण अन्नादावनखाङ्कुलं निक्षिप्य
ॐ अपहृतेत्यादिना तिलान् विकीर्य ब्राह्मणे
जलगङ्गध्वं दत्त्वा गायत्रीं जप्त्वा अग्ने मधु दत्त्वा
तदभावे गुडं दत्त्वा घृतं दत्त्वा ॐ मधुवाते-
त्यादि मधु मधु मध्विति च पठित्वा अन्नमभि-
मन्त्रा प्रोक्ष्य ब्राह्मणे जलगङ्गध्वं दत्त्वा वाम
हस्तेनाग्रपात्रं धृत्वा ॐ अमुकगोत्रं प्रेतामुक-
देवशर्मज्ञेन ते सामिषाग्नं सोपकरणं स्वधेत्युन-
त्यजेत् । इदं सामिषाग्नं इदं हविः इमा गङ्गाया
आपः एताभ्युपकरणानि यथासुखं वाग्यतः
सद । इत्यनेन जलगङ्गध्वं दद्यात् । ततो गायत्रीं
त्रिः सप्तदा ॐ मधुवाता इत्यादि मधु मधु
मध्विति ॐ अन्नहीनमित्यादि च पठेत् । कुश-
ब्राह्मणपक्षे पुनर्गायत्रादि पठेत् । ॐ यज्ञे-
चरो हव इत्यादि ॐ योगीश्वरमित्यादि याज्ञ-

मासिकं

वत्काश्लोकत्रयं ॐ तद्विष्णोरित्यादि ॐ द्यौः-
धन इत्यादि ॐ युधिष्ठिर इत्यादि सर्वं पठेत् ।
ततो दक्षिणायान् कुशान् भूमौ संस्थाप्य भूमिं
प्रोक्ष्य सर्वप्रकारमन्नसङ्गुतं सतिलमेकीकृत्य
वारिणाभुज्य ॐ अपिदग्भावेत्यादिमन्त्रहवेन
कुशोपरि विकिरेत् । ततो हस्तौ प्रचाक्षाचस्य
दक्षिणकर्णं स्रष्ट्वा वा हरिं कृत्वा ब्राह्मणाय
जलगङ्गध्वं दत्त्वा पूर्ववद्गायत्रीं मधुवाता इत्या-
दिकं मधु मधु मध्विति च जप्त्वा ॐ शेषमन्नं
क देयमित्युवाच ॐ इष्टाय दीयतामित्युत्तरं
यहीत्वा ॐ पिण्डदानमहं करिष्ये ॐ कुरुष्वे-
त्युक्ते ब्राह्मणसम्मुखे ॐ निहन्मोत्यादिना
नैऋतिमारभ्य दक्षिणावरेखया जलेन वामा-
वर्त्तेन चतुष्कोणमङ्कलं कृत्वा पवित्रं वामहस्ता-
ह्निजहस्तेन यहीत्वा वामहस्तान्तराभ्य-
दक्षिणपार्श्विना दक्षिणायां रेखां मङ्कलमध-
स्थाने ॐ अपहृतेत्यादिनिहन्मोत्यादिमन्त्राभ्यां
कुर्यात् । तद्दर्भसुतल्लभ्यं दिशि क्षिपेत् ।
रेखोपरि सप्तलान् सायान् कुशानास्तीक्ष्णं ॐ
देवताभ्य इति पठित्वा ॐ एहि प्रेत सौम्य
गम्भीरभिः पथिभिः पूर्व्विणेभिर्देवताभ्यं द्रवि-
णोह भद्रं रयिचनः सर्ववीरं नियच्छ इत्या-
वाह्य तिलांश्चास्तीर्णकुशेषु विकिरेत् । ततो
वामहस्तेन सतिलजलं यहीत्वा वामहस्ता-
ह्निजहस्तेन संयुज्य ॐ अमुकगोत्रं प्रेतामुक-
देवशर्मज्ञेन ते निक्षु स्वधा इत्यनेन दद्यात् ततः
श्राद्धशेषमन्नं सद्यस्त्रनं मध्याह्नतिलसंयुक्तं
सामिषं यहीत्वा पिण्डं कृत्वा ॐ मधुवातेत्यादि
ऋक्त्रयं अक्षममोत्यादि च पठित्वा विस्व-
प्रमाणं पिण्डं सतिलं द्विगुणभुज्यकुशत्रयमहितं
वामहस्तेन तपात्रादक्षिणहस्तेन यहीत्वा ॐ
अमुकगोत्रं प्रेतामुकदेवशर्मज्ञेन ते सामिष-
पिण्डः स्वधा इत्यनेन जलस्थाने वामहस्तान्ता-
रभ्यदक्षिणहस्तेन दद्यात् । ततः आचम्य हरिं
कृत्वा पिण्डपात्रं प्रचाक्ष्य वामहस्ताह्निज-
हस्तेन यहीत्वा प्रचालितजलं ॐ अमुकगोत्रं
प्रेतामुकदेवशर्मज्ञेन ते निक्षु स्वधा इति पिण्डो-
परि दद्यात् । ततः ॐ अन्नं प्रेत मादयस्व यथा
भागमा वृषायस्व इति जप्त्वा वामावर्त्तेनोद-
स्तुखो भूत्वा आगमनाच्छासं धृत्वा तेनैव
पथा परावर्त्तेमान्नः प्रेतं भास्वरश्मिं ध्यायन्
ॐ अमीमदत् प्रेत यथा भागमा वृषायिष्य
इति दक्षिणाभिसुखो भवन् जपेत् । ततः श्वासं
त्यजेत् । ॐ नमस्ते प्रेत प्रेत नमस्ते इति
कृताञ्जलिर्जपेत् । ॐ यहाग्नः प्रेत देहि इति
यहिणीं पश्येत् । ॐ सदस्ते प्रेत देह इति
पिण्डं पश्येत् । ततो नवमनवं वा मुक्तवस्त्र
दशाभयं सूत्रं वामहस्ताह्निजहस्तेन यहीत्वा
ॐ एतदः प्रेता वास इति पठित्वा पिण्डोपरि
निदध्यात् । ततः ॐ अमुकगोत्रं प्रेतामुकदेव-
शर्मज्ञेन ते वासः स्वधा । इत्यनेनोत्त्यजेत् ।
नतस्तूर्णीं पिण्डं संपूज्य ॐ वसन्तावेत्यादि-

माहाकु

मन्त्रेण वदन्तुमस्मृत्यात् । तत ॐ सुसुप्रोक्षित-
मस्तु इति ब्राह्मणाय भूमिमासिञ्चतु । ॐ शिवा
आपः सन्तु इति ब्राह्मणे जलं दद्यात् । ॐ सन्त्विति प्रतिवचनम् । ॐ सौमनस्यमस्त्विति
पुन्यं ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम् । ॐ अस्त-
वारिष्टास्तु इति यवान् दद्यात् । ॐ अस्ति-
क्षतरम् । ततस्तिनाय्यमधुयुक्तं जलं गृहीत्वा
ॐ अस्तु कर्मोन्नत्य प्रेतस्यास्तु कदेव शर्मणो दत्त-
मिदमन्नपानादिकमुपतिष्ठताम् । ॐ उपतिष्ठ-
तामिति प्रतिवचनम् । ॐ अचोरः प्रेतोऽस्तु
इति वदेत् । ॐ अस्त्विति प्रतिवचनम् । ॐ
ग्रीवं नो वर्हतामिति वदेत् । ॐ वर्हतामिति
प्रतिवचनम् । ततः पिण्डोपरि सपवित्रकुशा-
नाक्षीयं ॐ कर्णं वहन्तीरन्ध्रं हृतं पयः
कीलानं परिसृतं स्वधास्य तर्पयत मे प्रेतमित्य-
नेन वारिधारया सिञ्चेत् । ततः ॐ अद्येत्यादि
अस्तु कर्मोन्नत्य प्रेतस्य अस्तु कदेव शर्मणः कृते-
तन्मममासिके कोटिश्चाह्वकर्मणः प्रतिष्ठार्थं
दत्त्वा ममिदं रजतं तन्मन्त्रं वा विष्णुदेवतं यथा
नामगोत्राय ब्राह्मणायार्हं दद्यान्तीति दद्यात् ।
ततो दक्षिणां दिशं पश्यन् वरं याचेत । नात्र
पात्रमालभ्य जपेत् । नाश्विनः प्रार्थयेदिति
प्रचेतो वचनादाश्विनं न प्रार्थयेत् । ततः ॐ देव-
तास्य इति त्रिः पठेत् । ॐ अभिरन्वतामिति
विसर्ज्य नम् । ॐ अभिरतोऽस्तीति प्रतिवचनम् ।
ॐ आमावाजेति प्रदक्षिणवारिधारया वेष्टयेत्
पिण्डास्तु गोऽजविप्रभ्यो दद्यादग्नौ जलेऽपि
वा क्षिपेत् । आह्वीयद्रव्यं ब्राह्मणाय दद्यात्
जले वा क्षिपेत् । ततो वामदेयं गायेन
अष्टिदावधारणं दीपाश्चादनं विष्णुस्मरणञ्च
कुर्यात् । एवं प्रकारेण द्वितीयादिमासिकं कर्त्त-
व्यम् । इति सार्वभट्टाचार्यकृतश्राद्धप्रयोग-
तत्त्वम् ॥ ॥ अथ नृणां श्राद्धशब्दे द्रष्टव्यम् ॥
मासिकः, त्रि, माससम्बन्धी । मासि भव इत्यर्थे
ष्विकप्रत्ययेन निष्पन्नः ॥ (यथा, भर्गो ॥ ७१ ॥ १०६।
“पयो देयोऽवल्लहस्य वदन्तुल्लहस्य वतनम् ।
वायुसात्विकस्तथाऽहो धान्यद्रोणस्तु
मासिकः ॥”)
मासुरी, स्त्री, (मासुर+अण् ङीष् ।) शमश्रुः ।
इति हेमचन्द्रः । १।२०७७॥ (माहभयो ।
यथा, ब्रह्मवैवर्ते ॥ १।१०।१४५।
“पितृन्वा पितुर्भग्नौ माहभयो च मासुरी ।”)
मास, अ, (मा च अ च तयोः समाहारः ।)
वारणम् । तत्पण्यायः । मा २ अलम् ३ । इत्य-
मरः ॥ १।४।११। (यथा, रामायणे ॥ २।२०।६० ।
“मास मे भरतः कार्षीतु प्रेतकृत्यं गतायुषः ।”)
माह अ न माने । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) अह्नो अममाहत् । अह्नो-
वन्वस्थाने वदन्वराशुवन्व इत्येकं । न माहति
माहते । इति दुर्गादासः ॥
माहाकुलः, त्रि, (माहाकुलस्यापत्यमिति ।)
“माहाकुलादण्ड्यो ॥” ४।१।१४१। इति

माहेन्द्रः

अण् ।) महाकुलोद्भवः । इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥
माहाकुलोः, त्रि, (माहाकुलस्यापत्यमिति ।
“माहाकुलादण्ड्यो ॥” ४।१।१४१। इति
खण् ।) महाकुलोद्भवः । इत्यमरटीकायां
रायसुकुटः ॥
माहात्म्यं, स्त्री, (माहात्म्यो भावः इति । महा-
त्मन् + अण् ।) महात्मता । महिमेति यावत् ।
यथा, तिथ्यादिसत्त्वे ।
“माहात्म्यं भगवत्याश्च पुराणादिषु कीर्तितम् ।
पाठस्तस्य जपः प्रोक्तः पठेद्देवीमनास्ततः ॥”
माहानामिकः, पुं, (“तदस्य ब्रह्मचर्यम् ॥”
माहानामिकः, ५।१।६४। इत्यत्र । “माहा-
नाम्नादिभ्यः षष्ठ्यन्तस्य उपसंख्यानम् ॥” महा-
नाम्नो नाम विदामभवन् । इत्याद्या ऋचः ।
तासां ब्रह्मचर्यमस्य इति ठक् । हरदत्तस्तु
“भस्याटे ।” इति पुवङ्गावान् माहानामिक
इत्याह । इति सिद्धान्तकौमुदी ।) माहानाम्नी-
कचावेता ब्राह्मणः । इति कंचित् ॥
माहिनं, स्त्री, (मन्त्रेण पूज्यते अस्मिन् इति ।
मह् + “महेरिणञ् च ।” उणा० । २।५६।
इति इणञ् ।) राण्यम् । इत्यादि कोषः ॥
(महनीये, त्रि । यथा, ऋग्वेदे ॥ ३।१६।६।
“इन्द्र । यत्ने माहिनं दत्तमस्ति ।”
“माहिनं महनीयम् ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥
प्रठ्ठे च । यथा, तज्वे ॥ १।५६।६।
“इन्द्र । सदन्यु माहिनः ।”
“माहिनः प्रठ्ठः ।” इति तद्वाच्ये सायणः ॥)
माहिरः, पुं, (मन्त्रेण पूज्यतेऽसौ । मह् + बाहु
लकान् हरण् ।) इन्द्रः । इति त्रिकाटशेषः ॥
माहिविकः, पुं (महिव्ये रोचतेऽसौ । महिषी +
ठक् ।) महिषीपतिः । अभिचारिण्युरक्त-
पतिः । यथा,—
“महिवीत्युच्यते नारी या च स्याद्दभिचारिणी ।
तां दुष्टां कामयति यः स वै माहिविकः स्मृतः ॥”
इति स्कान्दे काशीखण्डम् ॥
महिषीपजीवी । (महिषी नारी पण्यमस्येति ।
महिषी + “तदस्य पण्यम् ॥” ४।४।५१। इति
ठक् ।) भगदारोपार्जितस्त्रीधनोपजीवी । यथा,
“महिषीत्युच्यते नार्या भग्नोपार्जितं धनम् ।
उपजीवति यस्तस्याः स वै माहिविकः स्मृतः ॥”
इति विष्णुपुराणे २।६।१५ श्लोकस्य टीकायां
श्रीधरस्वामी ॥
माहिव्याः, पुं, (महिव्यां साधुरिति महिषी +
अण् ।) वर्गसङ्करजातिविशेषः । स च
क्षत्रियाद्वैश्यायां जातः । इत्यमरः ॥ २।१०।३॥
(यथा, याज्ञवल्क्यस्मृत्याम् ॥ १।६२।
“वैश्याश्चद्रोस्तु राजन्याः माहिव्योऽसौ सुतौ
स्मृतौ ॥”)
माहेन्द्रः, पुं, (महेन्द्रस्यायम् । महेन्द्र + अण् ।)
शुभदण्डविशेषः । रथादिस्त्रवारैषु वायुवरुण-
यममाहेन्द्राणामेकैकदण्डा भवन्ति । तत्र वरुण-

माहेशी

माहेन्द्रयोर्देवौ शुभौ । वायुयमयोर्देवावशुभौ ।
यथा,—
“स्त्रातं वा व यमा छर्ष्ये मा वा व य कणा
निषौ ।
व य मा वा कुजे ज्ञेया मा वा व य सुधा
शुके ॥
शुरौ वा व य मा चैव मा वा व य तथा ऋगौ ।
छर्ष्यपुन्ये य मा वा व चटौ युग्मं शुभाशुभम् ॥
माहेन्द्रे विजयो निजं वादयि च धनागमः ।
वायौ च भ्रमते निजं यमेऽपि मरणं भुवम् ॥”)
इति सारवर्ष्यहः ॥
(माहेन्द्रकायपुत्रवस्य लज्जयं यथा,—
“माहात्म्यं शौचमाशा च सततं शास्त्रपुङ्गवा ।
ऋत्यानां भरणश्चापि माहेन्द्रं कायलक्षणम् ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने चतुर्थोऽध्याये ॥
महेन्द्रो देवतास्त्विति । महेन्द्र + “महेन्द्राद्-
चायौ च ।” ४।२।२६। इति अण् ।
महेन्द्रदेवत्वे, त्रि । यथा, भट्टिकाव्ये ॥ १५।६१।
“अविभर्जिततः शस्त्रमैषोक्तं राक्षसो रथी ॥
तदव्यभिचाराद्यत्वात् माहेन्द्रं लज्जयति रितम् ॥”)
महेन्द्रसम्बन्धिनि च । (यथा, रघौ ॥ १२।८६।
“मातल्लस्य माहेन्द्रं ह्याशुभोच तनुश्चन्द्रम् ॥”)
माहेन्द्रो, स्त्री, (महेन्द्रस्यैवम् । महेन्द्र + अण् ।
स्त्रियां ङीष् ।) इन्द्राणी । इति शब्दरत्नावली ॥
गौः । इति राजनिर्घण्टः ॥
माहेयः, त्रि, (महौ + ङक्) मत्वा अपत्यम् ।
इति सुगन्धोदध्याकरणम् ॥ (जनपदभेदे, पुं ।
यथा, महाभारते ॥ ६।६।४८।
“कुट्टाः परान्ता माहेयाः कक्षाः सातुन-
निष्कुटाः ॥”
मङ्गलमहः । यथा, समयान्ते ।
“कक्षपित्तसमुद्भूतां शिरःपीडां भयावहाम् ।
माहेयः कुवत शोकं बुधस्थानादग्रां गतः ॥”)
माहेयी, स्त्री, (मत्वाः सुरभ्याः अपत्यमिति ।
महौ + “नद्यादिभ्यो ङक् ॥” ४।२।६७।
इति ङक् । स्त्रियां ङीष् ।) गौः । इत्यमरः ॥ १०।
६।६०॥ (यथा, महाभारते ॥ ४।१६।१०॥
“सर्वश्रेष्ठतव माहेयी वनं जाता त्रिहायणी ।
उपनिष्ठत पाञ्चाली वासिन्तेव महाष्टवम् ॥”
अस्याः पर्यायो यथा,—
“सुरभिः सौरभेयी च माहेयी गौरदाकुता ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
माहेशी, स्त्री, (महेन्द्रस्यैवम् । महेन्द्र + अण् +
स्त्रियां ङीष् ।) दुर्गा । यथा,—
“महोदवात् ससुतपत्न्या महान्तरीर्यस्यते यतः ।
माहेश्वर्या तनुयस्या माहेशी तेन सा स्मृता ॥”
इति देवीपुराणे ४५ अध्याये ॥
(महेशेन कृतमित्यण् ।) स्त्री, आकरणाविशेषः ।
“यान्युज्जहार माहेशाद् व्यासो आकरणा-
र्णवात् ।
तानि किं पदरत्नानि सन्ति पाणिनिगोचर्ये ॥”
इत्युक्तम् ॥)

माहेचरी, जौ, (महेचरस्यम् । महेचर + अण्, ङीप् ।) यवतिक्ता । इति राजनिर्घण्टः ।
 दुर्गा ॥ (यथा, महाभारते । ११ । ४३ । १४ ।
 “भगदेवानुयातायां सर्वसां वामलोचना ।
 माहेचरी महादेवो प्रोच्यते पार्वती हि सा ॥”)
 माह भेदः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
 मन्त्रकोषे । ६ । ७३ ह्रीं नमो भगवति माहे
 चरि अन्नपूर्णे स्वाहा ।) विष्णुः । यथा,—
 कथा उच्युः ॥

“कर्म विभाजते कान्था केयं वा नवविप्रभा ।
 कोन्यं भाति वपुषा पङ्कजायतनोचनः ॥
 निश्वस्य तासां वचनं रुचेन्द्रवरदाहनः ।
 आनन्दार महायोगो भूताधिपतिरच्यतः ॥
 अयं नारायणो गौरी जगन्माता सनातनः ।
 विभज्य संस्थितो देवः स्वात्मानं बहुधेचरः ॥
 न मे विदुः परं तत्त्वं देवाद्या न महत्तमः ।
 शक्यं देवदेवात्मा भवानो विष्णुरेव च ॥
 अहं हि निष्क्रियः शान्तः केवलो नित्यविग्रहः ।
 मामेव केशवं देवमाहुर्देवीमस्यात्मिकाम् ॥
 एव धाता विधाता च कारणं कार्यमेव च ।
 कर्ता कारयिता विष्णुर्भक्तिमुक्तिफलप्रदः ॥
 भोक्ता पुमानप्रमेयः संहर्ता कालरूपधृक् ।
 स्रष्टा धाता वासुदेवो विश्वात्मा विश्वतोमुखः ॥
 कूटस्थो ह्यवरो व्यापी योगी नारायणः स्वयम् ।
 तारकः पुत्रो ह्यात्मा केवलं परमं पदम् ॥
 एषा माहेचरी गौरी मम शक्तिर्निरञ्जना ।
 शान्ता सदा सदानन्दा परं परमिति श्रुतिः ॥
 अस्याः सर्वमिदं जातमन्नेव लघुमेव्यति ।
 एवैव सर्वभूतानां गतीनामुत्तमा गतिः ॥”

इति कौर्मि १४ अध्यायः ॥
 (पीठस्थानभेदः । इति रेवीभागवते । ७ । २० । ७२ ।
 महेचरेण कृतम् । महेचर + अण्, ङीप् ।
 उपपुराणविशेषः । यथा, देवीभागवते । १ ।
 ३ । १६ ।

“माहेचरं भागवतं वाशिष्ठं च विस्तरम् ।
 एतान्युपपुराणानि कथितानि महात्मभिः ॥”
 महेचरसम्बन्धिनि, जि । यथा, मार्कण्डेये ।
 १०६ । ७१ ।

“नास्ती माहेचरी चैव वैष्णवी चैव ते तनुः ।
 त्रिधा यस्य स्वरूपान् भावोर्भास्वान् प्रसीदतु ॥”
 मि दु ११ न जेपे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
 उभ०-सक०-अणिट् ।) डु मित्रिमम् । न न
 मिनोति मिनुते । इति दुर्गादासः ॥

मिच्छ, श् वाधि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
 पर०-सक०-सेट् ।) श् मिच्छन्ती मिच्छन्ती ।
 बाधो विहतिः । इति दुर्गादासः ॥

मितः, जि, (मा + क्तः “द्यतिस्थितिमास्यामिति
 किति ।” ७ । ४ । ४० । इत्याकारस्यकारो
 देशः ।) परिमितः । श्रुतितः । क्षिप्तः । इति
 माध्यातोमिधानोश्च क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥
 (यथा, भागवते । ८ । १३ । ३६ ।

“राजंश्चतुर्दशैतानि त्रिकालादुगतानि ते ।

प्रोक्तान्येभिर्मितः कण्ठो युगसाहसपर्ययः ॥”
 यथा च नैवधचरिते । ६ । ८ ।

“मितश्च सारश्च वचो हि वाग्मिता ॥”
 मितङ्गमः, पुं, जौ, (मितं परिमितं गच्छतीति ।
 गम + “प्रियवश्वदः खच् ।” ३ । २ । ३८ । इत्यन
 “खच् प्रकरणे गमेः सुप्युपसंख्यानम् ।” इति
 काशिकोक्तेः खच् । सुम् च ।) हस्ती । इति
 सिद्धान्तकौमुदी । परिमितगामिनि, जि ॥

मितहः, पुं, (मितं व्रततीति । ह + “हरिमितयो-
 ह्वः ।” उणा० १ । ३५ । इति कुः । स च
 हित् ।) सतुद्रः । इति हेमचन्द्रः । ४ । १३६ ।
 (परिमितगती, जि । यथा, ऋग्वेदे । ४ । ६ । ५ ।
 परित्मना मितहरेति होताभिर्मनो मधुवचा
 ज्ञता वा ।”

“मितहः परिमितगतिः सन् ।” इति तद्भाष्ये
 सायणः ॥ मितमार्गं च । यथा, अथर्ववे । १० ।
 ६४ । ६ ।

“तेनो अर्वन्तो हवनश्रुतो हवं विश्वे श्रद्धन्तु
 वाणिनो मितद्रवः ।”
 “मितद्रवो मितमार्गाः अध्वानं परिच्छिन्वन्तः ।”
 इति तद्भाष्ये सायणः ॥)

मितम्यचः, जि, कपयः । इत्यमरः ॥ ३ । २ । ४८ ॥
 (मितं परिमितं पचतीति । मित + पच् +
 “मितनखे च ।” ३ । २ । ३४ । इति खच् ।
 “अर्द्धिदन्तस्य सुम् ।” ६ । ३ । ६३ । इति
 सुम् च ।) परिमितपाककर्ता च ॥

मिताश्रयः, जि, परिमितभोजी । मितमन्नाति यः
 इति अनुपपत्त्या कर्त्तरि (क्यु) अनप्रत्ययेन
 निष्पन्नः ॥

मितिः, जौ, (मीयते इति । मा + भावे क्तिन् ।)
 मानम् । विश्रानम् । अवच्छेदः । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, कुसुमाञ्जली । ४६ । ४ ।
 “मितिः सन्धक् परिच्छितः ॥”)

मित्रं, जौ, (मिनोति मानं करोति इति ।
 “अमिचिमिदृशकथ्य क्रः ।” उणा० ४ ।
 १६३ । इति क्रः ।) शत्रोः परम् । इत्यमरः ।
 २ । ८ । ६ ॥ अतः शत्रोः परमवस्थितो राजा
 मित्रं उपकारित्वात् । मेद्यति लिङ्गतीति चासु-
 सिति चः निपातात् गुणाभावः । द्वितकारं
 एकतकारश्चेत्येके । इति तट्टीकार्या भरतः ॥
 अपि च ।

“राजा शत्रुरिति ख्यात शकार्याभिवेद्यतः ।
 भूत्यैकान्तरितो राजा स मित्रं मित्रकायतः ॥”
 इति शब्दरत्नावली ॥

मित्रं, जौ, वन्दुः । मिता इति भाषा । तत्पर्यायः ।
 सखा २ सुहृत् ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १२ ॥
 माययति जानाति सर्वं मित्रं भौ किं गत्वा
 नास्तीति द्वित्रः मित्रमण्डलिङ्गम् । निपाता-
 तस्य द्वित्वं द्वितकारश्च । इति तट्टीकार्या
 भरतः । तत्तत्तुल्यं भवम् । सहायः १ भजमानः २
 सहजः ३ कृत्रिमः ४ । इति महाभारते राज-
 धर्मः ॥ ७ ॥ मित्रत्वंतुपतिर्यथा,—

“न कश्चित् कस्यचित्किञ्च न कश्चित् कस्यचि-
 द्विपुः ।

कारणादेव जायन्ते मित्राणि रिपवस्तथा ॥”
 वन्द्यमित्रं यथा,—

कुभाष्याच कुमिषच्च कुराजानं कुसौहृदम् ।
 कुवन्तुच कुदेशच दूरतः परिवर्जयेत् ॥
 कुमित्रे नास्ति विश्वासः कुरावे नास्ति
 जीवितम् ॥

परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
 वर्जयेतादृशं मित्रं मायामयमरिणया ॥”
 विश्वस्तस्त्रैव मित्रत्वं यथा,—

“सा श्रीर्या न मदं कुर्यात् स सुखी ह्यथोन्-
 न्निक्तः ।

तस्मिन् यस्य विश्वासः पुरुषः स जितेन्द्रियः ॥”
 इति गारुडे १३ । १४ । १५ । अध्यायाः ॥ ३ ॥

मित्रप्रणं सार्धं यथा,—
 “यस्य मित्रेण संभाषो यस्य मित्रेण संस्थितः ।
 यस्य मित्रेण संजापस्ततो नास्तीह पुण्यवान् ।
 बानि कानि च मित्राणि कर्त्तव्यानि श्रुतानि च ।
 पश्यन् अधिकमित्रेण कपोता सुक्तवन्धनाः ॥
 परोक्षे कार्यहन्तारं प्रत्यक्षे प्रियवादिनम् ।
 वर्जयेतादृशं मित्रं विवज्जुस्त्वं पयोस्तुल्यम् ॥
 यस्यार्थास्तस्य मित्राणि यस्यार्थास्तस्य वान्धवाः ।
 यस्यार्थाः स पुमान् लोके यस्यार्थाः स हि
 पङ्क्तिः ॥

अपुत्रस्य गृहं शून्यं सन्निधिरहितस्य च ।
 नृखैल्य च दिशः शून्याः सर्वशून्या दरिद्रता ॥”
 इति हितोपदेशः ॥

मित्रः, पुं, कथं । इत्यमरः । १ । ३ । ३० ॥
 (यथा, जीः रामायणे । २ । २५ । २२ ।

“खल्वि मित्रः सहादित्यैः खल्वि वदन् दिशन्तु
 ते ॥”)

हादशादिद्यानामन्यतमः । यथा, महाभारते ।
 १ । ६५ । १५ ।

“धाता मित्रोऽर्थमा शक्रो वरुणश्च श एव च ॥”
 मरुतामन्यतमः । यथा, हरिवंशे । १६६ । ५२ ।

“मरुतती मरुतन्तो देवानननयन् सुतान् ।
 अमिषश्चतुर्ध्वज्योतिः सावित्री मित्र एव च ॥”

वाशिष्ठस्य ऊर्णागभेजातः पुत्रभेदः । यथा,
 भागवते । ४ । १ । ३७ ।

चित्रकेतुः सुरोचिश्च विरजा मित्र एव च ।
 उल्लङ्घो वसुधद्वयो युमान् शत्रून् दध्यो-

उपरं ॥”)
 मित्रयुः, जि, (मित्रं यातीति । या + “क्वाक्-
 ष्वसि ।” ३ । २ । १७० । इति उः ।) मित्र-
 वत्सलः । इति हेमचन्द्रः । ३ । १५३ ॥

मित्रयुः, पुं, (मित्रं यातीति । या + “नगयाद-
 यच् ।” उणा० १ । ३८ । इति कुः । निपाति
 तश्च ।) लोकयात्रिकः । इत्युणादिकोषः ।

संविप्तसारोद्यादिष्टितश्च ॥ (नृधिमैदः सजोम-
 हर्षणश्रिष्टः । यथा, विष्णुपुराणे । ३ । ६ । १८ ।

“सुमतिश्चाग्निवर्चाश्च मित्रयुः शशिप्रायणः ॥

मिथिः

मिथयुद्धं, स्त्री, (मिथेयं च ह्यम् ।) सुहृत्-
सन्ध्यामः । तत्पठ्यायः । मेधेयिका २ । इति
त्रिकाकशेषः ॥

मिथलम्भिः, स्त्री, पुं, (मिथस्य लम्भिः । यद्वा ।
मिथलाम्भिः,) मिथस्य लम्भिर्यस्यात् ।) सुहृत्-
प्राप्तिः । यथा, हितोपदेशे ।

“मिथलाम्भिः सुहृद्वेदो विप्रश्चः सन्धिरैव च ॥”
मिथवत्सलः, त्रि, (मिथस्य मिथे वा वत्सलः ।)
मिथप्रियः । तत्पठ्यायः । मिथयुः २ । इति
हेमचन्द्रः ॥

मिथशीः, [स्] त्रि, (मिथं शक्ति इति ।
शास् + “शास् इदृङ्लोः ।” १ । ४ । ३४ ।
इत्यत्र “कौ च शास् इत्वं भवतीति वक्तव्यम् ।”
इति काशिकोक्तेः किप् इत्वं ततो दीर्घश्च ।)
सुहृच्छास्त्रा । मिथं शक्ति यः । इति सुग-
बोधयाकरवम् ॥

मिथसप्तमी, स्त्री, (मित्राय मित्रजन्यने मित्रस्य
वा सप्तमीति समासः ।) मार्गशीर्षशुक्लसप्तमी ।
यथा,—

“अदितेः कश्यपाज्यज्ञे मित्रो नाम दिवाकरः ।
मार्गशीर्षस्य मासस्य शुक्ले पक्षे शुभे तिथौ ॥
सप्तम्यां तेन सा ख्याता लोकेऽस्मिन् मित्रसप्तमी ।
तत्रोपवासः कर्त्तव्यो भक्ष्याण्यथ फलानि वा ॥”
इति श्रीगोविन्दानन्दाचार्यकृतसंवत्सरकौस्तुभ-
धृतभविष्यपुराणवचनम् ॥

मित्रा, स्त्री, (मित्र + स्त्रियां टाप् ।) सुमित्रा ।
शत्रुजननरी । इति शब्दरत्नावली ॥ (अश्वरो-
विशेषः । यथा, महाभारते । १३ । १८ । ४४ ।
“अलम्बुषा हताची च मित्रा चत्राङ्गदा
रुचिः ॥”

पराशरशिष्यमेत्रेयजननी । यथा, श्रीमद्भाग-
वते । ३ । ४ । ३५ ।

“कालिन्ध्याः कलिभिः सिद्धः अहोभिर्भरतर्षभ ॥
पापदत्तश्च सरितं यत्र मित्रासुतो तुनिः ॥”

मिथ ऋ ण वधे । मेधायां । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ अमिमेथत् ।
न मेथति मेथत शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

मिथः, [स्] अ, (मेथति इति मेथृसङ्गमे असुन् ।
एषोदरादित्वात् इत्थः ।) अन्योन्यम् । रश्चः ।
इत्यमरः । १ । ४ । ५५५ । (यथा, मनुः । १० । ५३ ।

“अवहारो मिथस्तेषां विवाहः सदृशेः सह ॥”

मिथः, पुं, (मेथते हिनस्ति शत्रुञ्जलं इति । मिथ् +
“सर्वधातुश्च इन् ।” उणा० ४ । ११७ । इति इन् ।)

निमिराजपुत्रः । स तु जनकराजः । यथा ।
अपुत्रस्य तस्य निमेभूः पुत्रः शरीरमराजक-
भौरवस्ते पुत्रयः अरण्यां समन्यः । तत्र च
कुमारो जज्ञे । जननाज्जनकसंज्ञां चासाव-
वाप । अभूद्विदेहोऽस्य पितृति विदेहः । मथ-
नास्मिधिरभूत् । तस्योदावसुः पुत्रोऽभवत् । इति
विष्णुपुराणे ४ अंशे ५ अध्यायः ॥ (तथाच
रामायणे । १ । ७१ । ४ ।

मिथुनं

“निमिः परमधर्मात्मा सर्वसत्त्ववर्ता वरः ।
तस्य पुत्रो मिथिर्नाम जनको मिथिपुत्रकः ॥”

मिथिला, स्त्री (मथन्ते शत्रवो यस्याम् । मथ् +
“मिथिलादयश्च” उणा० १ । ५८ । इति इलच्
अकारश्चेत्वं निपात्यते ।) स्वनामख्यातनगरी ।
सा तु जनकराजपुरी । यथा । विदेहामिथिला
प्रोक्ता । इति हलायुधः ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । ११३ । २८ ।

“ततः कोषं समादाय वाहनानि च भूरिशः ।
पाकुना मिथिलां गत्वा विदेहाः समरे
(जिताः ॥”)

अपिचास्य निरुत्थादिकं यथा,—
“गणकतीतरमारुह्य सत्यारयान्तकं शिवे ।।
विदेहभूः समाख्याता तेरुमुक्ताभिधः स तु ॥”
इति शक्तिसङ्गमनले ७ पटलः । तेरुमुक्ता
त्रिहुत इति ख्याता । तस्मात्कारणं यथा,—
“अराजकभयं नृणां मन्यमाना महर्षयः ।
देहं समन्युः स निमेः कुमारः समजायत ॥
जन्मना जनकः सोऽभूदेदेहस्तु विदेहजः ।
मिथिलो मथनाज्जातो मिथिला येन निर्मिता ॥”

इति श्रीमद्भागवते ६ स्कन्धे १३ अध्यायः ॥
अपि च ।
“निमेः पुत्रस्तु तत्रैव मिथिर्नाम महान् स्वनः ।
प्रथमं भुजवलेर्येन तेरुतस्य पार्श्वतः ।
निर्मितं स्त्रीयनाम्ना च मिथिलापुरस्तुतमम् ॥
पुरीजननसामर्थ्यान् जनकः स च कीर्तितः ॥”

इति भविष्यपुराणम् ॥
मिथुनं, स्त्री, (मेथतीति । मिथ् + “वृधपिपि
मिथः किन् ।” उणा० ३ । ५५ । इति
उनन् किङ्गावाद्गुणाभावश्च ।) स्त्रीपुंसयो-
र्युगलम् । तत्पठ्यायः । इहम् ० । इत्यमरः । २ ।
५ । ३८ । (यथा, रामायणे । १ । ० । १५ ।
“मानिषाद् । प्रतिष्ठां त्वमगमः शान्तोः समाः ।
यत् क्रोचमिथुनादेकमवधीः काममोहितम् ॥”)
युगलम् । इति तट्टीकायां रामायणम् ॥ मेवाद-
िदादशराश्यन्तर्गततीयराशिः । तत्पठ्याय ।
जितुमः २ । तच्च द्विपदं ग्राम्यं समसंज्ञकम् ।
अस्योद्देश्यं स्थलमानं घटपलाधिकपञ्चदशः ।
इति ज्योतिषतत्त्वम् ॥ अस्याधिष्ठातृदेवता
गदाधारिपुङ्गवः वाणाधारिस्त्री च । नृगशिरः-
शेषाद् आर्द्रासमुदायः पुनर्वसोस्त्रिपार्दं एते-
र्भवति । तत्तु शीर्षार्द्रं पश्चिमदिक्स्वाभिवायु-
प्रकृतिहारद्वयं वनस्थितं शूद्रवर्णं स्निग्धं
मध्यस्त्रीसङ्गं मध्यमसन्तानञ्च । तच्च जातो जनः
नृगचक्षुः मिष्टभाषो ज्ञशः वक्त्रकः धर्ममतिः ।
विनयभाजनश्च भवति । इति बृहज्जातकादयः ॥
अथ मिथुनलक्षणतत्त्वम् ।

“मिथुनोदयसंजातो मानो व्यजनवनसलः ।
त्वागो भोगी धनी कामी दीर्घसूचोऽरि-
महन् ॥”
इति कोट्यप्रदीपः ॥ * ॥
राजो तत्त्वमनिरूपयं यथा,—

मिथ्या

“दन्तसंख्यभवेन भवसंज्ञता-

वन्तमे लसद्वनन्तमधगे ।

कोमलाङ्ग । मिथुनोदयात् प्रिये !

कालखानलकलाः प्रियेऽवलम्ब ॥” ५ । ६ ।

इति कालिदासकृततराङ्गिणीरूपम् ॥

मिथ्या, अ, (मथते इति । मथयिष्यते । मेथते
हिनस्ति वेति । मथ वा मेथ + क्यप् । निपा-
तनात् साधु ।) असत्यम् । तत्पठ्यायः । नृवा २
वितथः ३ अष्टमम् ४ । इति शब्दरत्नावली ॥
मिथ्या इति भाषा ॥ (यथा,—
“यद्वसङ्गासमानं तन्मिथ्या स्थाप्रगजादिवत् ॥”

इति सौख्यप्रवचनभाष्यधृतम् ॥

सा चाधर्मपत्नी । यथा,—

“अधर्मपत्नी मिथ्या सा सर्वधर्मेषु पूजिता ।
यया विना जगन्मुक्तसुखं विधिनिमित्तम् ॥
सत्ये चादर्शना या च त्रेतायां सुखरूपिणी ।
अर्द्धावयवरूपं च द्वापरे संवृता भिया ॥
कलौ महाप्रमत्ता च सर्वत्र चापिका वलात् ।
कपटेन समं भान्ना भ्रमस्यैव गृहे गृहे ॥”

इति ज्ञानदेवर्षे प्रकृतिसंख्ये १ अध्यायः ॥
अपि च ।

“अधर्मस्य प्रिया रम्या मिथ्या माङ्गार-

लोचना ।

तस्याः पुत्रोऽतितेजस्वी दम्भः परमकोपनः ॥

स मायायां भगिन्यान्तु लोभं पुत्रश्च कन्यकाम् ॥

निहतं जनयामास तयाः क्रोधः सुतोऽभवत् ॥”

इति कल्किपुराणे १ अध्यायः ॥

विषयभेदे मिथ्याभावो दोषाभावो यथा,—

शर्मिष्ठोवाच ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हिनस्ति
न स्त्रीषु राज्ञश्च विवाहकाले ।
प्रायात्यथैव सर्वधनापहारे
पञ्चाशतान्याहुरपातकानि ॥”

मिथ्याकथने दोषो यथा,—

“एष्टास्तु सत्यं प्रवदन्ति येऽन्यथा
भवन्ति मिथ्यापतिता नरेन्द्र ।।
एकार्यतायास्तु समाहितायां
मिथ्या वदन्तं ह्यतः हिनस्ति ॥”

यथातिरुवाच ।

“राज्ञा प्रमाणं भूतानां स विनश्येन्नृषा वदन् ।
अर्थलक्ष्ममपि प्राप्य न मिथ्या कर्तुं सुखम् ॥”

इति मात्स्ये ३१ अध्यायः ॥

अथासत्याभिधानप्रायश्चित्तम् । तच्च सह-
स्रभाष्ये ज्ञानाशुस्मरणं प्रायश्चित्तम् । यथा,
त्रिणुपुराणम् ।

“कृत पापेऽनुतापो वै यस्य पुनः प्रजायते ।
प्रायश्चित्तस्तु तस्यैकं ज्ञानाशुस्मरणं परम् ॥”

अथान्ताभ्यासे विष्णुः । निन्दितभ्यो धनादानं
शान्तिव्यं कुसीदजायनम् । असत्यभाषणं शूद्र-
संवनमित्यपात्रीकरणं कृत्वा तप्तलक्ष्म्यं

शुभ्रति । अतिबहुतरकालाभ्यासे मनुः ।

“सङ्करापाचकत्वास्तु मासं शोधनमेवम् ॥”

मिथ्यासा

चातुर्वर्ण्यवधे साख्येऽनृतभावशीऽनुपातकत्वाभा-
वात्तच्च प्रायश्चित्तमाह याज्ञवल्क्यः ।

“वर्णिनां हि वधो यत्र तत्र साख्येऽनृतं वदेन ।
तत्पावनाय निर्वाप्यश्चरः सारस्वतो हिजेः ॥”
शूद्रे तु विद्याः । तत्पावनाय कुशाक्षीभिर्दिजो-
ऽभिं जुहुयान् । शूद्रश्चैकोदितं गोदृशकस्य
यासं विदध्यात् । विषयविषयेऽपवादमाह
हारीतः । सोमविक्रयकन्याविवाहभयभेदेन-
बालकसंज्ञपनं गोत्राक्षगहितस्य कुर्वन् मिथ्या
न लिप्यन् इति । तथा च यमः ।

“न नर्मयुक्तं वचनं हि नस्ति
न स्मेरवाक्यं न च मैथुनार्थं ।

प्राणात्यये सर्वधनाप्रहारे

“पश्चादनुत्पादुरपातकानि ॥”

इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥

मिथ्याचारः, त्रि, (मिथ्या आचारोऽस्य ।)

कपटाचारः । दाम्भिक इत्यर्थः । इति वक्ष्य-
माणश्लोकटीकायां श्रीधरस्वामी ॥ यथा,—

“कर्मेन्द्रियाणि संयम्य य आस्ते मनसा स्मरन् ।

इन्द्रियाणान् विमुक्तात्मा मिथ्याचारः स

उच्यते ॥”

इति श्रीभगवद्गीतायां ३ अध्यायः ॥

मिथ्यादृष्टिः, स्त्री, (मिथ्या च सा दृष्टिर्चेति ।)

कर्मेन्द्रजापवादकज्ञानम् । तत्पर्यायः । नास्ति-
कता ० । इत्यमरभरतौ ॥ १ । ५ । ४ ॥ असत्य-
दर्शनश्च ॥

मिथ्याध्यवसितिः, स्त्री, (मिथ्या असत्या च सा

अध्यवसितिर्चेति ।) मिथ्याध्यवसायः । अस-
त्योत्साहः । इति कैचिन् ॥

मिथ्यानिरसनं, स्त्री, (मिथ्या असत्यं निरस्यते

अनेन । निर + असृ + कर्त्तव्ये लुट् ।) श्रपणः ।
इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिथ्याभियोगः, पुं, (मिथ्या असत्यमभियोगः ।)

मिथ्यावादः । शतं मे धारयसीत्यादि मिथ्यो-
क्तावनम् । तत्पर्यायः । अभ्याख्यानम् ० ।
इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिप्राशनं, स्त्री, (मिथ्या असत्यस्य अभिप्राशनं

कथनम् ।) स्वर्णस्तेयं त्वया कृतमित्यादि मिथ्या-
दूषणं वाक्यम् । तत्पर्यायः । अभिप्रापः ० ।
इत्यमरभरतौ ॥

मिथ्याभिप्रापः, पुं, (मिथ्या अभिप्रापः ।)

मिथ्यापवादः । यथा, भोजराजः ।
“शूद्रपक्षे चतुर्थ्यान् सिद्धे चन्द्रस्य दर्शनम् ।
मिथ्याभिप्रापं कुरुते न पश्येत्तत्र तं ततः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिथ्यामतिः, स्त्री, (मिथ्या चासौ मतिर्चेति ।)

भ्रान्तिः । इत्यमरः ॥ १ । ५ । ४ ॥ असत्य-
बुद्धिश्च ॥

मिथ्यासाक्षी, [नृ] त्रि, (मिथ्याभाषी साक्षी-
साक्षाद् द्रष्टा चेति ।) झूटसाक्षी । तस्य ज्ञान-
प्रकारमाह याज्ञवल्क्यः ।

“उत्कृष्टेऽपि साक्षिभिः साख्ये यदप्ये गुणवत्तमाः ।

मिम्भिनः

दिगुणा वाच्यया नृयुः झूटाः स्युः पूर्व-
साक्षिणः ॥”

मिथ्यासाख्यकथने दोषमाह याज्ञवल्क्यः ।

“ये पातकलतां लोका महापातकिनां तथा ।

अभिदानाच्च ये लोका ये च स्त्रीबालघाति-
नाम् ॥

एतान् सर्वानवाप्नोति यः साख्यमश्रुतं वदेत् ।

सुलतं यत्तया किञ्चित् जन्मान्तरशतैः क्षतम् ।

तत् सर्वं तस्य जानीहि यं पराजयसि नृप ॥”

इति मिताचरा ॥

मिथ्योत्तरं, स्त्री, (मिथ्या असत्यमुत्तरं ।) चतुर्थो-

त्तरान्तर्गतोत्तरविशेषः । तस्य लक्षणम् ।

“अभियुक्तोऽभियोगस्य यदि कुर्यादपह्नवम् ।

मिथ्या तत्तु विजानीयादुत्तरं अवधारतः ॥”

इति नारदः ॥

तत्तुत्विधम् । मिथ्येतत् १ अहं नाभिजानामि

२ मम तत्र न सन्निधिः ३ तत्कालेऽहमजातः

४ । यथा, व्यासनारदौ ।

“मिथ्येतन्नाभिजानामि मम तत्र न सन्निधिः ।

अजातश्चास्मि तत्काले इति मिथ्या चतु-

त्विधम् ॥”

इति व्यवहारतत्त्वम् ॥

मिद इ क खिहि । इति कविकल्पदमः ॥ (पुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) इ क मिदयति वर्णिका

तेजेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद इ य आ खिहि । इति कविकल्पदमः ॥ (पुरा०-

दिवा०-पर०-अक०-सेट् ।) इर अमिदन्

अमेदते । य इति आयागमशीलोऽसौ महा-

कायो न मेदतीति हलायुधः । आ मेदितं

मिदं तेन । इति दुर्गादासः ॥

मिद ख न वधमेधयो । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-

भा०-उभ०-सक०-सेट् ।) क अमिमेदन् ।

न मेदति मेदते शास्त्रार्थे शिष्यो धारयती-

त्यर्थः । मिमिदुः मिमेदुः । इति दुर्गा-

दासः ॥

मिद, ल आ णि ड खिहि । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-आत्म०-सक०-सेट् ।) ल अमिदन् ।

णि मिम्रीऽस्ति । ड मेदते । इति दुर्गादासः ॥

मिद, क खिहि । इति कविकल्पदमः ॥ (पुरा०-

पर०-अक०-सेट् ।) क मेदयति वर्णिका तेजेन ।

इति दुर्गादासः ॥

मिम्भिनः, त्रि, साधुनासिकवाग्निश्लः । खोना

इति भाषा । तस्य निदानं यथा,—

“आहत्य वायुः सकपो धमनीः शब्दवाहिनीः ।

नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिम्भिनगद्गदान् ॥”

इति माधवकरः ॥

अक्रियकान् इत्यत्रावचनानिति च पाठः ।

अवचनान् अत्रैवार्थे नञ् । तेन ईयद्वचनान् ।

स एव वायुः प्रबलश्चैव नृकान् अवचनान् ।

मिम्भिनान् साधुनासिकान् । गद्गदान् क्षुप्तपद-

अङ्गनाभिधायिनः करान्तीत्यन्वयः । एषां

समानकारणत्वेऽपि दुष्टे रक्तवाहिना आहत-

मिश्रं

वशाद्वा भेदो बोद्धव्यः ॥ १० ॥ अथ तेषां चिकित्सा ।

“प्रस्यं हृतस्य पलिकैः शिष्युवचानवगन्धातकी-
चोपैः ।

आजे पयसि विपक्वं सिद्धं सारस्वतं नास्ति ।

विधिवदुपयुज्यमानं जङ्गमदम्भकतां चक्रेत

जित्वा ।

स्तुतिमतिमेषाप्रतिभाः कुर्वन्तु संखटवाम-

भवति ॥

सारस्वतं हृतम् ।

“सहृदिना वचा कुष्ठं पिप्यली विन्धमेधनम् ।

अजानी चानमोदा च यद्रीमधुकसेन्धवम् ।

एतानि समभागानि सृज्यचूर्णानि कारयेत् ।

तच्चूर्णं सर्पिषाक्षीय प्रत्यहं भक्षयेन्नरः ॥

एकविंशतिरात्रेण भवेत्स्फुटिधरो नरः ।

मेघदुग्धमिनिर्घोषो मत्तकोक्तिनिखनः ॥”

इति भावप्रकाशस्य द्वितीये भागे मध्यखण्डे

वातथाध्यधिकारे ॥

मिश्र, श्र च झिवि । इति कविकल्पदमः ॥ (तुदा०-

उभ०-अक०-सेट् ।) झिवि सम्बन्धीभावे । श्र च

मिकति मिजते कता दृष्टेय । अयं झुटादि-

रिति कुलचन्द्रः । तेन आलनिलयमिलनेन

गरलमिव कलयति मलयसमीरम् । इति जय-

देवः । मिलिष्यन्ति ।

“महापातकिनः पञ्च मिलितयं न तेः सह ॥”

इति दुर्गादासः ॥

मिलितः, त्रि, मिलिधातोः कर्त्तरि क्तप्रत्ययेन

नियन्त्रः । झिष्टः । सम्बन्धविशेषः । युक्तः ।

(यथा, देवीभागवते ॥ १ । ११ । ८० ।

“पुनर्विवादः सङ्गातो मिलिता देवदानवाः ।

युद्धार्थमागतास्तेषां समाजः समजायत ॥”)

मिव, इ संके । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-

पर०-सक०-सेट् ।) इ मिम्वति । इति दुर्गा-

दासः ॥

मिश्र, अणौ । कोपे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-

पर०-अक०-सेट् ।) मेशति । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रिः, स्त्री, (मिश्र + इन् ।) मधुरिका । शत-

पुण्या । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ जटामांसी ।

इति शब्दरत्नावली ॥

मिश्री, स्त्री, (मिश्र + कृदिकारादिति पक्षे

ङीष् ।) जटामांसी । इति शब्दरत्नावली ॥

मधुरिका । इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मिश्र, तृ क युत्वाम् । इति कविकल्पदमः ॥

(पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) ताजक्यमध्योऽयम् ।

इत्यमरश्च इति वर्णदेशनायाम् । युतिः संयो-

जनम् । मिश्रयति मिश्रापयति हृतेनार्द्रं

लोकः । इति दुर्गादासः ॥

मिश्रं, स्त्री, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) चाणक्य-

मूलकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मिश्रितम् ।

यथा,—

“केचिदाहुः कचिद्देषे यावत्तु दिनवाङ्मकाः ।

तावदेव त्वनध्यायां न तन्मिश्रं दिनान्तरं ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मिश्रिता

मिश्रः, पुं, (मिश्र + बाहुलकात् रक् ।) गणजाति-
विशेषः । यथा, —

“भद्रो मन्दो नमो मिश्रचतस्रो गणजातयः ।”
इति हेमचन्द्रः । ४ । २८४ ।

श्रद्धः । यथा । गौरविताख्यामिश्राः । इति
भूरिप्रयोगः । संयुक्ते, चि । यथा, —

“करन्तः कवरो मिश्रः संपृक्तः खचितः समाः ।
इति हेमचन्द्रः । ६ । १०५ ।

उयादिसप्तमगान्तगतसप्तमगणः । स तु कृतिका
विश्राख्या भवति । इति ज्योतिषतत्त्वम् ।

मिश्रकं, स्त्री, (मिश्र + कन् ।) देवोद्यानम् । इति
जटाधरः । औषधरत्नम् । इति राज-
निर्घण्टः । (मिश्र + ण्युल् । चि, मिश्रककर्ता ।
यथा, मनी । ११ । ५० ।

“पशुनः पौतिनासिक्चं सचकः प्रतिवक्रताम् ।
धाम्यौरोऽङ्गहीनत्वमानिरैक्यन्तु मिश्रकः ।”

तीर्थभट्टः । यथा, महाभारते । ३।८।२।

“ततो गच्छत धर्मज्ञ ! मिश्रकं लोकविश्रुतम् ।
तत्र तीर्थानि राजेन्द्र ! मिश्रितानि महा-

त्मना ॥”

मिश्रकावर्णं, स्त्री, (मिश्रकाणां वनम् । “वनगिर्योः
संज्ञायौ कोटरकिंशुलकादीनाम् ।” ६ । ३ ।

११७ । अकारस्याकारः “वनं पुरगामिश्रका-
सिप्रकाशारिकाकोटरायेभ्यः ।” ८ । ४ । ४ ।

इति शत्वम् ।) इन्द्रस्योद्यानम् । यथा, —
“नन्दनं कन्दसारं स्थास्मिन्मिश्रकावर्णमित्यपि ।”

इति विकारशेषः ।

मिश्रजः, पुं, (मिश्रात् भिन्नजातीययोः सम्मेलनात्
जात इति । जन + जः ।) खेसरः । इति
राजनिर्घण्टः ।

मिश्रवर्णं, स्त्री, मिश्रजातोर्भावेऽनट् (लुट्) प्रत्य-
येन निष्पन्नम् । संयोजनम् । एकत्रीकरणम् ।

(यथा, प्रबोधनचन्द्रोदयः । २ । ५ ।

“तदेतैर्वाङ्मिश्रणमपि गुरुतरद्वितीयाय ॥”

मिश्रपुण्या, स्त्री, (मिश्राणि परस्परं संश्लिष्टानि
पुण्याण्यस्याः ।) मेधिका । इति राजनिर्घण्टः ।

मिश्रवर्णं, स्त्री, (मिश्रः मिलितः वर्णोऽस्य ।)
लज्जागुह । इति राजनिर्घण्टः । नानावर्ण-
युक्ते, चि ॥

मिश्रवर्णपला, स्त्री, (मिश्रवर्णं फलमस्याः ।)
वार्ताकी । इति राजनिर्घण्टः ।

मिश्रशब्दः, पुं, (मिश्रः मिलितः अन्तरासंभयो-
रिव शब्दोऽस्य ।) खेसरः । इति राजनिर्घण्टः ।

मिश्रितं, चि, (मिश्रः श्रेष्ठत्वस्य संज्ञातम् । मिश्र
+ इतच् । यद्वा, मिश्र + क्तः ।) गौरवितम् ।

इति जटाधरः । मिलितश्च ।

मिश्रिता, स्त्री, (मिश्रित + टाप् ।) मन्दादि-
सप्तशतसंक्रान्त्यन्तगतसंक्रान्तिविशेषः । यथा,

“मन्दा पुष्ये विज्ञेया नन्दौ मन्दाकिनी तथा ।

चिप्रे आहुता विजानीयादुष्ये चोरा प्रकी-
र्तिता ॥

चरैर्महोदरी येन क्रूरैश्चैस्तु राक्षसैः ।

७२५

मिश्रिका

मिश्रिता येन विज्ञेया मिश्रितचतस्रु संक्रमे ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

मिश्रिया, स्त्री, मधुरिका । इत्यमरः । २।४।१०५ ।
मौरि इति भाषा ।

“मिश्रिया सुरसा पेया लषाहा स्कन्दवन्दना ।”
इति शब्दचन्द्रिका च । शाकविशेषः । शत-

पुण्या । शलुषा इति भाषा । तत्पर्यायः ।
तालपण्या २ तालपण्या ३ मिश्रिः ४ शालेया ५

श्रीतश्रिया ६ शालीना ७ वनजा ८ अवाक-
पुण्या ९ मधुरिका १० कृत्वा ११ संहित-

पुण्या १२ सुपुण्या १३ सुरसा १४ वल्गा १५ ।
अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । खिगधत्वम् ।

कटुत्वम् । परमकफहरत्वम् । वातपित्तोत्थ-
दोषघ्नोऽङ्गुलिनाशित्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ।

तत्पर्यायगुणाः ।
“शतपुण्या शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः ।

अतिच्छन्ना सितच्छन्ना संहितच्छन्निकापि च ॥
कृत्वा शालेयशालिन्यौ मिश्रिया मधुरा मिसिः ।

शतपुण्या लघुकोष्ठा पित्तघ्नीपनी कटुः ॥
उष्णा क्षरातिशयासन्नगम्यूलानिगोमृगत ।

मिश्रिया तदुगुणा प्रोक्ता विशेषादयोनिरमूलवृत्त ॥
अयिमान्द्वहरी कृत्वा बहुविट्कमिश्रलवृत्त ।

रुच्योष्णा पाचनी कासवमिश्रेष्टानिगान्
हरन् ॥”

इति भावप्रकाशः ।

मिश्र उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् ।) उ मेधित्वा मिष्टा । इति

दुर्गादासः ।
मिश्र श्रु अर्हः । इति कविकल्पद्रुमः । (तुहा०-
पर०-सक०-सेट् ।) अर्हः पराभिभवेच्छा । इति

वोपदेवः । श्र मिश्रति बली बलवन्तम् । इति
दुर्गादासः ।

मिश्रं, स्त्री, (मिश्र + कः ।) क्लृप्तम् । इति मेदिनी ।
वे, २१ । (यथा, नैषधे । १ । ११८ ।

“प्रियासु बालासु रतचमासु च
द्विपचितं पक्षितच बिभन्तम् ।

अराजितं रागमर्षीरहाङ्कुरं
मिवेण चचाचरगदयस्य च ॥”

मिश्रः, पुं, (मिश्र + कः ।) अर्हन्तम् । इति मेदिनी ।
वे, २१ । (यथा, कथासरित्सागरः । ६४ ।

१०५ ।
“इति ध्यायन् मिश्रं कृत्वा तदेवास्फटया गिरा ।

निर्गच्छेव विरक्तात्मा घनदेवान्तिकं ययौ ॥”

मिश्रिः, स्त्री, (मिश्र + इन् ।) जटामांसी । इति
शब्दरत्नावली । मधुरिका । इति शब्द-

चन्द्रिका । (यथास्य पर्यायः ।
“अवाकपुण्या च कृत्वा स्थान्जल्यया मधुरा

मिश्रिः ॥”

इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

शतपुण्या । इत्यमरटीकायां भरतः ।
मिश्रिका, स्त्री, (मिश्रि + कन् + टाप् ।) जटा-

मांसी । इति शब्दरत्नावली ।

मिश्रिका

मिश्रं, चि, सितम् । अर्हन्तम् । इति मिश्रधातोः
क्तप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

मिश्रः, पुं, (मिश्र + क्तः ।) मधुररसः । यथा,
“मिश्रः कटुश्च मधुरमन्त्रश्च पश्यते रसः ।

कटुतित्तकषायार्थापाकः स्यात् प्रायशः कटुः ॥”
इति भावप्रकाशः ।

“नूतनसर्वपश्याकं नवीदनं पिच्छलानि च
दधोनि ।

अल्पययेन सुन्दरि ! घाम्यजनी मिश्र-
मन्त्रानि ॥”

इति कृन्दोमङ्गरी च ।

मिश्रपाकः, पुं, (मिश्रेण पाको यस्य ।) शर्करा-
रसप्रकफलादः । मोरब्जा इति पारस्यभाषा ।

तदेकप्रकारो यथा । अपकान्नं द्विखण्डं कृत्वा
तद्वात्रे शलाकया क्षिप्तजालकरगान्तरं चूर्ण-

मिश्रितजले दृश्यत्तुट्यं स्थापयित्वा जलेन
धौतं कुम्यात् । ततो जलेन सिद्धं कृत्वा जल-

त्यागपूर्वकमेकतारबहुशर्करारसं मयकरणा-
नन्तरं तापं दद्यात् । रसे घनीभूते अर्द्धदण्डं

यावत् तापेन निष्पन्नो भविष्यति । इति पार्श्व-
राजेश्वरः ।

मिश्रानं, स्त्री, (मिश्रमन्त्रम् ।) मधुरदण्डम् । इति
हज्जायुधः । अपि च ।

“मिश्रापानदाताय सततं श्रद्धयान्वितः ।
देवपूजापरो निधनं न प्रेतो जायते नृपः ॥”

इत्यभिपुराणम् ।

मिश्रिः, स्त्री, (मस्यति परिणमन्तीति + इन्
मिसी,) बाहुलकादस इकारः । पठे स्त्रीय् ।)

मधुरिका । (यथास्य पर्यायः ।
“मिसिमधुरिका मना ।”

इति गण्डर्भः । २०८ अः ।) जटामांसी । शत-
पुण्या । इत्यमरभरतौ । (शतपुण्यार्थे पर्यायो

यथा, —
“शतपुण्या शताह्वा च मधुरा कारवी मिसिः ।

अतिलम्बी सितच्छन्ना संहितच्छन्निकापि च ॥
कृत्वा शालेयशालिन्यौ मिश्रिया मधुरा मिसिः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
उग्रीरी । इति राजनिर्घण्टः । अजमोहा ।

इति मेदिनी । से, ८ ।
मिश्र त क युत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) तालयमधोऽयम् । इत्य

मध्य इति वगंदेशनायाम् । युनिः संयोजनम् ।
मिसयति मिसापयति हृतनामं लोकः । इति

दुर्गादासः ।
मिश्र औ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर० सक० अनट् ।) औ अमिश्रत् । इति

दुर्गादासः ।
मिश्रिका, स्त्री, (मेहति क्षिप्ततीति । मिश्र +
संज्ञायौ कुन् टाप् अत इत्वम् ।) बीहारः ।

इति शब्दरत्नावली । (यथा, नैषधे । १।१।३५ ।
“विश्रान्ति युवतत्यागे राक्षीसुषं मिश्रिकावचम् ।

दिनमविमर्शं तापेक्षितानिजाच यियाचति ॥”

मीढान्

मिहिरः, पुं. (मिहयति सेनयति मेघजनेन भूमि-
मिति । मिह + “इषिमिहसिदिहिदिहिदि-
भिदिमिहसिदिहितिमिमिहोति ।” उणा० १ ।
५२ । इति किरच् ।) ख्येः । (यथा, मार्क-
ण्डेये १०.७.७ ।)

“भव तिमिरासवपानमदान्

भवति विलोहितविग्रहात् ।

मिहिर । विभासि यतः सुतरां

चित्तवन्भावनाभानिकरैः ॥”)

अर्कहचः । इत्यमरः । १ । २ । ०८ ॥ उहः ।

इति मेदिनीशब्दरत्नावली । रे, ००४ ॥ मेघः ।

इति हेमचन्द्रः । २ । ११ ॥ वायुः । चन्द्रः ।

इति नानार्धरत्नमाला ॥ विक्रमादित्यभूषण

नवरत्नः नगर्गतरङ्गविशेषः । यथा,—

“धन्वन्तरिचपयकामरसिंहशङ्ख-

वेतालभट्टचटकपर्पराकालिदासाः ।

ख्यातो वराहमिहरो वृषतेः सभायां

रत्नानि वै वररत्नैर्नैव विक्रमस्तु ॥”

इति नवरत्नम् ॥

मिहिराणः, पुं, (मिहिरैषाण्ययतेस्तृयत इति ।

अण् + चण् ।) शिवः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मी ओ ग ञ वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(क्रा०-उभ०-सक०-संट् ।) ओ मीनः । ग ञ

मीनाति मीनीत । इति दुर्गादासः ॥

मी कि गत्वाम् । मत्वाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(चुरा०-पञ्चे भा० सक०-अनिट् ।) कि माय-

यति मयति । इति दुर्गादासः ॥

मी ड य वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा०-

आत्म०-सक०-अनिट् ।) ड य मीयते । इति

दुर्गादासः ॥

मीढं, त्रि, ऋजितम् । इत्यमरः । ३ । १ । ८६ ॥

इति कृतम्नोत्सर्गः । मिहो विचि ऋजत् क

प्रसावे आभ्यां धात्वर्थनोपसंयद्वाकर्मत्वात्

कर्त्तरि क्तः । इति भरतः ॥

मीढुष्टमः, पुं, (मीढुस् तमप्युत्थयेन एषोदरादि-

त्वान् साधुः ।) शिवः । यथा,—

“तदा सन्नायि भूतानि । श्रुत्वा मीढुष्टमोदितम् ।

परितुष्टात्मभिस्ततः साधु साध्वित्यानुवन् ॥”

इति श्रीमद्भागवतं ४ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“मीढुष्टमः शिवस्तेनोक्तम् ।” इति तट्टीकायां

श्रीधरस्वामी ॥

मीढान्, [सु] पुं, (मिह सेचने । “दानान्

वाहान् मीढान् ॥” ६ । १ । १० । इति

ह्रस्वि कसुः । हित्वाभावः अनिट्त्वं उपधा-

दौर्बल्यं ढलच् निपात्यते ।) शिवः । यथा,—

“ततो मीढान्समामन्त्र्य सुनासीराः सहविभिः ।

भूयस्तद्देवयजनं समीढुष्टेधसो ययुः ॥”

इति श्रीमद्भागवतं ४ स्कन्धे ६ अध्यायः ॥

“मीढान्सं शिवं मीढुषा वेधसा च वर्तमानाः ।”

इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी । (वर्धितरि, त्रि ।

यथा, ऋग्वेदे । २ । २४ । १ ।

“यथा नो मीढान् स्तवते सखा तव दृष्टयते ।”

“मीढान् सेक्ता स्तुतेर्वर्तिता ।” इति तद्गाथे

सायणः ॥)

मीनः, पुं, (मीयते इति मीन् हिंसायाम् । “मिन्-

मीनौ ।” उणा० ३।११ इति नक् निपातितम् ।)

मत्स्यः । इत्यमरः । १ । १० । १७ ॥ (यथा,

भागवते । ३ । २ । ८ ।

“दुर्भेगो वत लोकोऽयं यद्वो नितरामपि ।

ये संवसन्तो न विदुर्हर्षं मीन इवोद्युपम् ॥”)

मेधादिदादृशराश्रयनगर्गतामिराशः । तत्-

पर्यायः । अन्यत्र भम् २ । स च पूर्वभाद्रपदा-

शेषपादोत्तरभाद्रपदारेवतीसप्तम्यादेन भवति ।

अस्याधिष्ठातृदेवता स्त्रीमत्स्यद्वयं स च कीट-

संज्ञः । जलजः । सौम्यः । अङ्गना । युग्मः ।

समः । द्यात्मकः । भक्ष्यः । उत्तरदिग्नाथः ।

गुरुक्षेत्रम् । दिनात्मकश्च । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

अपि च । श्रीवैद्योदयः । चरुणरहितः ।

कफप्रकृतिः । जलचारी । निःशब्दः । पिङ्गज-

वर्णः । क्षिप्रः । अत्यन्तस्त्रीसङ्गः । बहु-

सन्तानः । ब्राह्मणवर्णः । अथाङ्गश्च । तत्र

जातः अतिक्रोधनः । श्रीव्रगतिः । अशुचिः ।

कर्मभोगी । प्रचुरविवाहश्च भवति । इति

हृदयज्ञातकादयः ॥ अपि च ।

“मीनजमे ससुतपन्नो रत्नकाञ्चनपूरितः ।

अक्षरोमा महाप्राज्ञो दीर्घकालपरीक्षकः ॥”

इति कोलीप्रदीपः ॥ * ॥

रात्रौ तल्लयनिरूपणं यथा । स्वर्पाकारतारा-

चतुष्टयात्मकपूर्वाषाढानक्षत्रे मस्तकोपरि दृष्टे

सति मीनजमस्य १ । ४८ जनपञ्चाशत्तपला

धिकैकदण्डो भवति । प्रकारान्तरे । स्वर्पाक्षिति-

ताराचतुष्टयात्मकोत्तराषाढानक्षत्रे मस्तको-

परि उदिते सति मीनजमस्य २ । ३६ षट्-

त्रिंशत्तपलाधिकदण्डद्वयं भवति । यथा,—

“स्वर्पक्षर्त्तनि शिरोगते

चतुस्तारके करिकरोत्वारिभे ।

अन्यभाद्रन्तवाणि । निर्गताः

खेचराभरप्रशाङ्गलिप्तिकाः ॥ ८ । १४८ ।

श्रीर्षभाजिभचतुष्टयाङ्किते

विश्वभे तद्वि स्वर्पाक्षरौ ।

अतिरक्तमनोजलकाम्बुके ।

यान्ति कालतिथिलिप्तिका भवान् ॥”

इति २ । ३६ ॥

इति कालिदासकृतरात्रिलयनिरूपणम् ॥ * ॥

भगवद्ग्रावतारान्तर्गतप्रथमावतारः । यथा,

“श्रुते स चित्तशयने मम मीन कूर्मे-

कोलोऽभवन् वृहद्विवाभनजामद्वयः ।

योऽभ्रहृत् भव भरतायनकृष्णवृद्धः

कल्की सताश्च भविना प्रहरिष्यतेऽरीन् ॥”

इति सुधर्मोपध्याकरणम् ॥

अस्य विवरणं मत्स्यशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ * ॥

विशेषस्त्वच कथ्यते ।

“प्रकृतिविष्णुरूपं च पुरुषं च महेश्वरः ।

एवं प्रकृतिर्मेदेन मेदास्तु प्रकृतेर्देशः ॥

लक्ष्यरूपा कालिका स्यादामरूपा च तारिणी ।

वगला कूर्मेकृतिः स्यात्कीनो धृमावती भवेत् ॥

कृतमक्षा वृषिहः स्यादराहृषेव भेरवी ।

सुन्दरी जामदग्नः स्यादामनो भुवनेश्वरी ॥

कमला वीहृरूपा स्यात् मातङ्गी कल्किरूपिणी ।

स्वयं भगवती काली लक्ष्मस्तु भगवान् स्वयम् ॥

स्वयश्च भगवान् लक्ष्मः कालीरूपो भवेद्द्वये ॥”

दुर्गा स्यात् कल्किरूपिणीति पाठान्तरम् ।

इति सुखमाजातन्त्रम् ॥

मीनकेतनः, पुं, (मीनः केतने अस्त्व ।) कन्दर्पः ।

इत्यमरः । १ । १ । १६ ॥ (यथा, दशकुमार-

चरिते । ५ ।

“अथ मीनकेतनसेनानायकेन ।”

मीनगोधिका, स्त्री, (मीनगोधिकानामावाधोऽच ।)

जलाशयः । यथा,—

‘पल्लवं दीर्घिका वापी षटिका मीनगोधिका ।’

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मीनघाती, [न्] पुं, (मीनं हन्तीति । हन +

घातिः ।) वकः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मत्स्य-

घातके, त्रि ॥

मीननेत्रा, स्त्री, (मीनस्य नेत्राकारा र्मात्र-

रस्याः ।) गण्डदूया । इति राजनिर्घण्टः ॥

मीनरः, पुं, (मीनाः भक्ष्यत्वेन सन्त्यस्य । मीन +

“बुञ् लृङ् कठञिजेति ।” ४ । २ । ८० । इति

अष्टादित्वात् रः ।) हारकः । इति त्रिकाण्ड-

शेषः ॥ हारक इति भाषा ॥

मीनरङ्गः, पुं, (मीनरङ्ग । एषोदरादित्वात्

साधुः ।) मत्स्याश्नपक्षी । इति त्रिकाण्ड-

शेषः । माहुराङ्गा इति भाषा ॥ कश्चित् पुस्तके

मत्स्यरङ्ग इत्यपि पाठः ॥

मीना, स्त्री, उपाकन्या । सा तु कश्यपभार्या ।

यथा, बह्विपुराणे ।

“उषायास्तु प्रवक्ष्यामि सर्गं पञ्च सुतास्ततः ।

मीना मेना तथा वृता अनुवृता तथैव च ।

परिवृता च विज्ञेया तासाञ्च श्रुततः प्रजाः ।”

मीनाङ्गी, स्त्री, शर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥

(विश्वेश्वरः शर्कराशब्दे विधेयः ॥)

मीनाङ्गी, पुं, दूर्दराजः । खड्गजः । इति

मेदिनी । खे, १०५ ॥

मीनानयः, पु, (मीनानामानयः ।) समुद्रः । इति

धनञ्जयः ॥

मीनाक्षी, स्त्री, (मीनस्याक्षिणी इव अक्षिणी

अस्याः ।) मत्स्याक्षी । गण्डदूया । इति राज-

निर्घण्टः ॥ कुवेरकन्या । इति पुराणम् ॥

मीम ऋ शब्दे गतौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा० शब्दे अक०-गतौ सकं पर०-संट् ।) ऋ

अमिमाम् । इति दुर्गादासः ॥

मीमांसकः, पुं, (मीमांसामधीते वेद वेति ।

मीमांसा + “क्रमादिभ्यो वुन् ।” ४ । २ । ६१ ।

इति वुन् ।) मीमांसाशास्त्रवेत्ता । तत्पर्यायः ।

सिद्धान्तौ २ । इति जटाधरः ॥ मीमांसा-

शास्त्राध्येता च । (विश्वेश्वरः यथा,—

“द्रवत्वं तमसोऽपि शोभनधिया मीमांसकानां मतम् ।”

हायायास्तमसश्चापि सन्मत्वातगुणकर्मणोः ।
द्रवत्वं केचिद्विद्वन्ति मीमांसकमताश्रयाः ॥”
इति वैश्वकराजवल्गुभक्ततवादाद्यैर्दर्पणे प्रथम-
श्लोके ॥)

पूर्वमीमांसासूत्रकर्ता जैमिनिः । इतिकर्ता
कुमारिलभट्टः । भाष्यकर्ता शबरस्वामी ।
प्रभाकरः कुमारिलभट्टस्य छात्रः । स एव
गुरुत्वेन भण्यते । तन्मतं गुरुमतम् तच्छिष्याः
प्रभाकराः । अतएव स्मार्तभट्टाचार्येण प्रभा-
करैरभिहितमित्युक्तम् । उत्तरमीमांसासूत्र-
कर्ता वेदव्यासः । तस्य भाष्यकर्ता शङ्करा-
चार्यः । स च अद्वैतवादी । रामानुजः विशिष्टा-
द्वैतवादी । माध्वः द्वैतवादी च ॥ (यथा,
भक्तिरवास्तवसिन्धौ । १ । १ । १ ।

“मीमांसको बहुवामेः कठिनामपि

कुण्डयन्नसौ जिह्वाम् ॥”)

मीमांसा, ऋषी, (मानविचारं + “मान् बध्नान्
शान्तिं दीर्घाभ्यासस्य ।” १. १. १६ । इति सन् ।
अः टाप् । अभ्यासस्यकारस्य दीर्घश्च ।) बहु-
दर्शनान्तर्गतदर्शनशास्त्रविशेषः । तत्प्रत्ययः ।
विचारणा २ । इति हेमचन्द्रः । १०. १. ६५ ॥ अस्या
अध्याया विंशतिः । तत्र पूर्वमीमांसा द्वादशा-
ध्यायात्मिका जैमिनिप्रणीता यज्ञादिकर्मकाण्ड-
निरूपिका । अस्या अन्तर्गतानि लोकाश्रय-
हारनियमार्थं मनुयाश्रयत्वादिभिः बहूनि
धर्मेष्टाश्रयाणि कृतानि । तत्रोत्तरमीमांसा
चतुरध्यायात्मिका वेदव्यासप्रणीता अष्टनिरू-
पिका । अस्या नाम वेदान्तः । अपराध्याय-
चतुष्टयं सङ्कर्षणप्रणीतं उपासनाकाण्डं षड्-
दर्शनवर्तिभूतम् ॥ * ॥ प्रमाणादयः प्रसङ्गान्ता
द्वादश पदार्थाः क्रमात् द्वादशानामध्यायानां
विषयाः । प्रथमेऽध्याये विध्यर्थवादादिरूपं
धर्मं प्रमाणं निरूपितम् । १ । द्वितीये याग-
दानादिकर्मभेदः । २ । तृतीये प्रयाजादीनां
दृष्टपूर्वमाचार्यकत्वेन तत्त्वयत्नम् । ३ । चतुर्थे
गोदोहनस्य पुरुषार्थत्वप्रयुक्त्या अनुष्ठानं न तु
कल्पार्थत्वप्रयुक्त्यात्वमादयः । ४ । पञ्चमे क्रम-
नियतिविध्यत्वादयः । ५ । षष्ठे कर्तुरधिकारो
नाम्नादेरित्यादयः । ६ । सप्तमे समानमितर-
ङ्गेनेन इत्यादि प्रत्ययवचनेनाभिर्ज्ञानादि-
नाम्नाभितवचनेन च सामान्यतोऽतिदेशः । ७ ।
अष्टमे सौख्यं चरं निर्वपेदित्यत्र निर्वपस्तद्धि-
तेन देवतानिर्द्देशः एकदेवतत्वमर्थप्रत्ययकत्व
मिवादिना लिङ्गेनास्मैपुरोडाश्रितिकर्तव्यता-
नाम्नस्त्वैवमादिविशेषातिदेशः । ८ । नवमे
प्रकृतावस्थेयं युष्टं निर्वपामोति पठितं मन्त्रं
विक्रतो सौख्यचरावस्तिपदपरित्यागेन सौख्यपद-
प्रक्षेपणं स्वर्गाय युष्टं निर्वपामोत्येवमादिरूपः ।
९ । दशमे लक्षणेषु चोदकप्राप्त्यापवातस्य
विशेषीकरणसम्भवेन लोप इत्येवमादिर्वाधः ।

१० । एकादशे बहुनामाभेदादीनां प्रधानानां
सङ्गदगुह्येन प्रयाजाद्यङ्गेनोपकार इत्यादि
तत्त्वम् । ११ । द्वादशे प्रधानस्य पशोरुपकाराय
अनुष्ठितेन प्रयाजाद्यङ्गेन पञ्चपुरोडाशोऽप्युप-
कार इत्यादिप्रसङ्गः । १२ ॥ (एतदध्यायप्रति-
पाद्याध्यायानां विवरणं यथा,—

‘प्रथमाध्यायस्य प्रथमे पादे विधिरूपं मान-
मीरितम् । द्वितीयेऽर्थवादेरूपम् अथवातो
मन्त्रस्याप्युपलक्षकः । तृतीये स्मृतिरूपम् ।
स्मृतिराचारमप्युपलक्षयति । चतुर्थे उद्भिन्नवि-
दिनामरूपम् । द्वितीयाध्यायस्य प्रथमे पादे
आख्यातमेवापूर्वबोधकम् । अपूर्वसङ्गाव
इत्यादिः कर्मभेदचिन्तोपयुक्त उपोद्धानो
वर्णितः । द्वितीये धातुभेदप्रनक्त्यादिभिः
कर्मभेदः । तृतीये रथन्तरादीनां कर्मभेद-
प्रामाण्यापवादः । चतुर्थे निष्कास्योः प्रयो-
गयोर्भेदः ।

तृतीयाध्यायस्य प्रथमे पादे शेषत्वबोधकानां
श्रुतिजिज्ञासूनां मध्ये श्रुतिविचारिता । द्वितीये
लिङ्गम् । तृतीये वाक्यप्रकरणदि । चतुर्थे
निर्वातोपवीतादिष्वर्थवादेन विधित्वादिनिर्णय-
हेतुः श्रुत्यादेः परस्परविरोधसदसङ्गावः । पञ्चमे
प्रतिपत्तिकर्माणि । षष्ठेऽनारभ्याधीनानि ।
सप्तमे बहुप्रधानोपकारकप्रयाजादीनि । अष्टमे
याजमानानि ।

चतुर्थाध्यायस्य प्रथमे पादे प्रधानभूतामिना-
दध्यानयनस्य प्रयोजकत्वादि प्रधानप्रयोजकत्वं
विचारितम् । द्वितीये त्वप्रधानं वत्तापकरणं
शास्त्राच्छेदे प्रयोजकमित्याद्यप्रधानप्रयोजकत्वम् ।
तृतीये जुहुपर्णमथीत्वादेरुपापश्लोकश्रवणादि-
फलभावाभावचिन्ता । चतुर्थे राजसूयगत-
जघन्याङ्गान्त्यनादिचिन्ता ।

पञ्चमाध्यायस्य प्रथमे पादे श्रुत्यर्थपाठादिभिः
क्रमो निरूपितः । द्वितीये वाजपयसतपु
सप्रदशसु पशुत्वैकेकधर्मसमापनमित्यादिक्रम-
विशेषः । तृतीये पञ्चप्रयाजादीनामावर्त्तनेने-
कादशमित्यादिदृष्टिः । अदस्यस्य हवित्रिययो-
रनाश्रुतिगत्यादि दृष्टभावः । चतुर्थे क्रमनि-
यामकानां श्रुत्यर्थपाठादीनां प्रबलद्वन्द्वभावः ।

षष्ठाध्यायस्य प्रथमे पादे कर्माधिकारः ।
कर्तृरस्यत्वादेर्नास्ति स्त्रिया अस्ति । योऽस्ति
स च पत्न्या सहैवैवमादिनाधिकारी निरूपितः ।
द्वितीये सत्राधिकारिणां प्रत्येकं जनकं फलम् ।
दर्शपूर्णमासयोः कर्त्तव्यनयनः काव्यकर्म-
समापनीयमित्येवमादयोऽधिकारिधर्मा उक्ताः
तृतीये द्रव्यस्य प्रतिनिधिरिति । देवादीना-
मग्रादीनामधिकारिणाश्च स नास्तीत्यादि-
निरूपणम् । चतुर्थे पदार्थलोपनं विचारितम् ।
अवतनाशे स्याज्ज्यं यजेत् । इडाद्यर्थनाशे
सति शेषास्यस्यमित्यादिकम् । पञ्चमे कालाप-
राधेन चन्द्रादये सत्यभ्युदयेऽऽदिः प्राध्व्यतम् ।
अतिथिभ्योऽप्येकादशोदीत्याः । द्वादशाद्यस्य

द्वादशोदीत्या इत्यादि निरूपितम् । षष्ठे
सत्राधिकारिणास्तत्कल्पना एव सर्वं विप्रत्ये-
वेत्येवमादिकं चिन्तितम् । सप्तमे पित्रादिकं
न द्यम् । महाभूमिर्न द्येत्येवमादिदेय-
विचारः । अष्टमे लौकिकामात्रुपनयन-
होमः । न्यपतीदित्येवेत्येवमाद्यविचारः
जनः ।

सप्तमाध्यायस्य प्रथमे पादे समानमितरङ्गेने-
नेत्यादिप्रत्ययवचनानिर्देशः । द्वितीये पूर्वा-
क्तातिदेशस्य शेषा विचारिताः । तृतीयेऽभि-
होवनात्वातिदेशः । चतुर्थे निर्वपौषधद्रव्यादि-
लिङ्गातिदेशः ।

अष्टमाध्यायस्य प्रथमे पादे अष्टेन लिङ्गे-
नातिदेशविशेषः । तद्यथा सौख्यचरावति-
देशकानि निर्वपस्तद्धितेन देवतानिर्द्देश एक-
देवतात्वमर्थप्रत्ययकत्वमित्यादीनि स्यादप्यास्मैय-
लिङ्गानि । द्वितीये त्वस्याल्लिङ्गेतिदेशः । तद-
यथा वानिर्लिङ्गविःसामान्येन लिङ्गेन पयो-
विध्यन्तीतिदिश्यते तत्र लिङ्गमस्यम् । शीघ्रं
तद्वद्वागुत्पादनात् । तृतीये प्रबलेन लिङ्गे-
नातिदेशः । तद्यथा आभित्तिरिक्ता-
वामावेत्येवसारस्वतबाणस्यास्य हविःसु चित्तं
लिङ्गेन यथाक्रमसमाप्त्यादिविध्यन्ते प्राप्ते द्विदे-
वत्वत्वेन लिङ्गेन प्रथम आम्नावेत्येव तृतीय-
स्याप्योपोम्यस्य विध्यन्तीतिदिष्टः । प्रबलश्च
द्विदेवत्वत्वम् । शब्दोच्चारणमात्रेण सहसा
प्रतिभासान् । क्रमस्तु चित्तवित्तप्रतीत्या दुर्बलः ।
चतुर्थे द्वाविहोमेत्यतिदेशोऽप्युच्यते ।

नवमाध्यायस्य प्रथमे पादे उपोद्धानपूर्वक-
सहविचारप्रारम्भः । तत्र प्रयाजादयो धर्मे
च पूर्वप्रयुक्ताः । अयधानमन्त्रादिविवक्षितं
ब्रीह्यप्रादिरूपं साधनविशेषत्वमात्रं विव-
क्षितमित्यादिरूपोपोद्धानः । सविचित्रपूष-
शब्दानां विक्रितियु नास्यहः । अविशष्टस्या-
स्यह इत्यादि ऊहविचारारम्भः । द्वितीये
सपरिकरः सामोहः । तृतीये मन्त्रोहः ।
चतुर्थे मन्त्रोहप्रसङ्गापत्तिर्लोपविचारः ।

दशमाध्यायस्य प्रथमे पादे बाधहेतुर्दारलोपो
निरूपितः । तद्यथा स्वयं कृता वेदिर्भवतीत्यत्र
वेदिनित्यादनिरूपस्य द्वारस्य लोपेन नित्याद-
कानामनुहननादीनां बाधः । लक्षणेषु वितुधी-
करणरूपस्य द्वारस्य लोपेनावधानस्य बाधः ।
द्वितीय संक्षेपेणोक्तस्य द्वारलोपस्य बहुभि-
रुदाहरणोर्विचारः । तृतीये बाधकारणं
कार्यकत्वम् । तद्यथा प्रकृतौ गवाश्चादिवि-
द्यायाः अत्विकपरिक्रयः कार्यम् । तथा
विक्रितिरूपे भूगर्भकादे भंगरूपाया दवि-
द्यायास्तदेव कार्यम् । ततो धन्या गवाश्चादि-
दक्षिणाविक्रतो चोदकप्राप्ता बाध्यते । चतुर्थे
नन्वेविविहता उपहामाश्चोदकप्राप्तेनारिह-
हामेः सह समुच्चायन्त इत्यादिः समुच्चयः ।
पञ्चमे योऽङ्गिग्रहः प्रकृतिगामो । स चाययय-

मीमांसा

प्राजादेव यहीतय इत्यादिवाचप्रसङ्गागतो
यथाविचारः । यद्येवमस्ति गेयमित्यादि-
वाचप्रसङ्गागतः सामविचारः । सप्रमे पञ्च-
ङ्गेषु हविर्भेदः । यद्येधेधोयमपूर्वकर्मिण्यादि-
वाचप्रसङ्गागतः प्रकीर्णविचारः । अष्टमेनाशु-
याजेत्वितिपर्युदासो न सोम इत्यर्थवादो नाति-
राज इति प्रतिषेध इत्यादिवाधोपयुक्तो ननर्थ-
विचारः ।

एकादशाध्यायस्य प्रथमे पादे तन्मस्योपोद्-
घातो वर्जितः । द्वितीये तन्मावापौ संक्षेप-
योक्ता । तृतीये तन्मसुदाहरणवाङ्मयं प्रप-
ञ्चितम् । चतुर्थे तथैवावापः प्रपञ्चितः ।

द्वादशाध्यायस्य प्रथमे पादे पशुधर्माणां पशु-
पुरोडाशं प्रसङ्गः । सौमिकवेदेकतरकालीन-
कर्मसु प्रसङ्ग इत्यादि विचारः । द्वितीये
सवनीयपशोस्तत्त्वम् । न तु सवनीयपुरो-
डाशानाम् । विकृतितत्त्वज्ञी न प्रकृतिः ।
अन्वारम्भणीया विकृतिसृष्टिः स्यात् । न तु
प्रकृतावेवेत्यादिविचारः । तृतीये त्वत्वाससोः
समुच्चयः । आधारागतान्मज्जुत्वसन्तत्वा-
दीनां समुच्चय इत्यादिकं प्राधान्येन । यव-
ब्रौह्मोन्मिकस्य इत्यादिकं समुच्चयापवादत्वेने-
त्यभयं चिन्तितम् । चतुर्थे चेन्मावाहस्य-
याज्यानुवाक्य युगजयोन्मिकस्य इत्यादिकं प्राधा-
न्येन । याज्यानुवाक्ययोः समुच्चय इत्यादिकं
विकल्पापवादत्वेनेत्यभयं चिन्तितम् । तदेवं द्वाद-
शाध्यायगतेषु षष्टिसंख्यकेषु पादेषु प्रति-
पाद्या अर्थाः संगृहीताः । "इत्यधिकरणमाज्ञा ।
उत्तरमीमांसाध्यायपादप्रतिपाद्याः यथा,—
"शास्त्रं ब्रह्मविचाराख्यमध्यायाः स्युश्चतुर्विधाः ।
समन्वयाविरोधौ द्वौ साधनश्च फलनतया ।
समन्वये स्युर्लङ्घनस्यल्लेप्युपास्यगम् ।
ज्ञेयं पदमात्रं च चिन्तय पादेष्वनुक्रमान् ।
द्वितीये ऋत्विज्याभ्यामविरोधोऽन्यदुदृता ।
भूतभोक्तृत्वं लिङ्गश्रुतरप्यविरुद्धता ।
तृतीये विरतिस्तत्त्वं पदार्थपरिग्रहानम् ।
गुणोपसंस्कृतिज्ञानेवहिरङ्गादि साधनम् ।
चतुर्थे जीवतो मुक्तिरनुक्रान्तिर्गैरिकतरा ।
ब्रह्मप्राप्तिब्रह्मलोकविति पाद्यदार्ढ्यसंयहः ।"
इति आसाधिकरणमाज्ञा । मीमांसादयमत-
संयहो यथा,—

अथ मैमांसकम् ।

"मीमांसको द्विधा कर्मब्रह्ममीमांसकः स्मृतः ।
वेदान्ती मन्वते ब्रह्म कर्म भट्टप्रभाकरौ ।
प्रत्यक्षमनुमानश्च वेदाख्योपमया सह ।
अर्थापत्तिरभावश्च भट्टानां षट्प्रमाणयुक्ता ।
प्रभाकरमते प्रक्षेपान्मावस्य वर्जनात् ।
अदन्तवादी वेदान्ती प्रमाणानु यथातथा ।
सर्वमेतदिदं ब्रह्म वेदान्तेऽद्वैतवादिनाम् ।
आत्मन्येव जघो मुक्तिर्वेदान्तिकमते मता ।
अङ्गकर्मणा सपटकर्मणा गृहान्नादिविवर्णकः ।
ब्रह्मज्ञो हि ज्ञो भट्टो यद्यस्यात्मसंस्मृतः ।

मीमांसा

भगवन्नामधेयास्तु द्विधा वेदान्तदर्शने ।
विप्रगेहसुखस्थतोपवीता ब्रह्मवादिनः ।
चत्वारो भगवद्भेदाः कुटोचरबहुदकौ ।
हंसः परमहंसश्चाधिकोमौह परः परः ।"
इति जिनदत्तकृतविवेकविनाशः । सर्वदर्शन-
संग्रहस्त जैमिनिमतसंयहो यथा । अघातो
धर्मेजिज्ञासा इति प्रथमाधिकरणसूत्रम् ।
तथाधिकरणं पञ्चावयवमाचक्षते परीक्षकाः ।
अस्मिन् सूत्रे स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुति-
वाक्यमाश्रित्य विषयसंशयपूर्वकपञ्चविधान्त-
र्निर्णयरूपपञ्चाङ्गात्मकाधिकरणेन मीमांसा-
शास्त्रारम्भस्यावश्यकता प्रदर्शिता । मीमांसा
हि वेदविचारशास्त्रं तदारम्भो निश्चयो-
जनः स्वाध्यायोऽध्येतव्य इतिश्रुत्या वेदा-
ध्ययनं विहितं तच्च विषयिज्ञायात् स्वर्गफलं
फलमश्नयत्यहमाप्तेत्यापि सम्भवति न तत्रार्थ-
बोधोपेक्षाप्यस्ति अथवा वेदार्थबोधोपेक्षायां
तदधीनायाः विचारणाया अपि अनावश्यक-
त्वात् अथवा यागादिकर्मावबोधाय स्वाध्यायो-
ऽध्येतव्यः तस्य चार्थबोधरूपं दृष्टमेवफलं ततश्च
दृष्टार्थत्वेन तस्य वेद्यत्वाभावात् वेदार्थविचार-
स्यापि तदेकप्रयोजनस्य वेद्यत्वं नास्तीति तद्वि-
चारशास्त्रमनारम्भणीयम् । स्वाध्यायाध्ययना-
नन्तरं विचारशास्त्रोऽध्येतव्यतया स्वीकृते वेद-
मधीत्य ज्ञायादितिविधोदितं वेदाध्ययनसमा-
वर्तनयोरानन्तर्यं बाधितं तस्मान्नविचारशास्त्र-
मारम्भणीयमितिपूर्वपक्षसुज्ञाय अध्ययनस्य दृष्ट-
फलकत्वेपि अध्ययनस्य दृष्टत्वं तत्प्रत्ययेन भावना-
प्रतिपादनात् अर्थबोधस्य तत्र भाव्यत्वेनान्वया-
दध्ययनविधेरवघातादिविधिविज्ञेयमापूर्वार्थत्वं ।
तथाच यथा दर्शपौर्णमासजन्यं परमापूर्वमव-
घातादिजन्यमवघातरापूर्वं कल्पयति तथा
समस्तक्रतुजन्यमपूर्वजातं क्रतुज्ञानसाधनाध्य-
यननियमजन्यमपूर्वं कल्पयिष्यति । अन्यथा
अध्ययनविधेर्वैफल्यं स्यात् । अर्थबोधरूपदृष्ट-
फलस्य सम्भवे विषयिज्ञायास्त स्वर्गफलकल्पना
इति सिद्धान्तितम् । यथा यागे यवादेर्नखादि-
नापि वितुवीकरयसम्भवे अवघातविधिना अव-
घातो नियम्यते तथा अध्ययनविधिना अध्ययनं
नियम्यते । तथाच अध्ययनेन च वेदार्थं परि-
ज्ञाते तत्र संशये तन्निर्णयार्थं विचारशास्त्र-
मवश्यमपेक्षितमिति विचारशास्त्रमारम्भ-
णीयमेवेति प्रथमाधिकरणनिष्कर्षः एवंरीत्या
अधिकरणसहस्रात्मकं कर्ममीमांसाशास्त्रं
जैमिनिना प्रणीतम् । अस्मिन् शास्त्रे वेदस्या-
पौरुषेयत्वम् । वर्णानां ककारादीनां निवृत्त्यं
तत्र सौम्यं क इत्यादिप्रत्यभिज्ञैव प्रमाणं कथ-
नाख्यादभिघात एव तदभिधृजकः । ततश्च
वेदस्यापौरुषेयतया निरस्तसमस्तशङ्काकलङ्का-
पुरात्वेन खतः सिद्धं धर्मे प्रामाण्यमिति सुखि-
तम् ।
प्रमाणान्तस्य खतः प्रामाण्यम् । विज्ञानसामयो-

मुकुटः

जन्मत्वे इति तदतिरिक्तवैलक्षण्यत्वं प्रमायाः
खतत्वमिति ।

मीरः, पुं, (मिन्वलि प्रचिपन्ति नद्यो जलान्यवेति ।
मिन् + "मुसिचिभिर्ना दीर्घश्च ।" उवा० २ ।
२५ । इति क्रन् दीर्घत्वश्च ।) सतुभः । इत्यु-
वादिर्कोषः । पर्येतैकदेशः । सीमा । पानी-
यम् । इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ।

मील, ऋ निमेषे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ अमिमीलत् अमी-
मिलत् । मीलति चक्षुः पद्मभिराहतं स्थादि-
त्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

मीलं, ङी, (मीलतीति । मील + कः ।) वगम् ।
इति केचित् ।

मीलनं, ङी, पद्मभिरावरणम् । मीलघातोभावे-
ऽनट् (कुट्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

मीलितं, चि, (मील + क्तः ।) अप्रफुल्लम् ।
तत्पठ्यायः । सङ्कुचितम् २ निम्नाक्षम् ३ सुप्ति-
तम् ४ । इति हेमचन्द्रः । (अलङ्कारविशेषः ।
यथा, साहित्यदर्पणे । १० । ११५ ।

("मीलितं वस्तुनो गुप्तिः केनचित् तुल्य-
जलद्वया ।")

मीव, पीवे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-अक०-सेट् ।) मीवति । पीवः स्थूली-
भावः । इति दुर्गादासः ।

मीवरः, चि, (मीनाति हिनस्तीति । मीन् +
"हिनस्तीति रधोवरधोवरमीवरमेवेति ।" उवा०
३ । १ । इति ञ्वरच् निपातितश्च । अजो-
ज्जनेन तु माधातोः ञ्वरच् निपातितश्चेत्युच्यते
क ।) हिंसः । इत्युवादिर्कोषः । (मीयते इति ।
मा + ञ्वरच् । निपातितः ।) सेनानी । पूव्यः ।
इति संक्षिप्तसारोणादित्तिः ।

मीवा, स्त्री, (मीनाति हिनस्तीति । मी + "शेवायञ्
जिह्वायीवापामीवाः ।" उवा० १ । १५४ ।
इति वन् निपात्यते च ।) उदरहमिः । इत्यु-
वादिर्कोषः । वायुः । इति सिद्धान्तकौमुद्या-
सुगादित्तिः । शीकरः । सारः । इति संक्षिप्त-
सारोणादित्तिः ।

सः, पुं, (स + बाहुलकात् सङ् । टिजोपश्च ।)
बन्धनम् । इत्येकाचरकोषः । महेष्टः । इति
हजुचक्रः ।

सुकन्दकः, पुं, पलाङ्कः । केचित्तु सुकन्दकस्याने
सुकन्दक इति पठित्वा जवनानां सुदं हर्षं
प्राप्य कन्दति आकलयति कदि आकाने रोदने
च यकः एषोदरादित्वात् हजुक् सुकन्दक इति
याच्यते । इत्यमरटीकायां भरतः ।

सुङ्, पुं, (सुप् + बाहुलकात् सुङ् । एषोदरादि-
त्वात् साधुः ।) सुक्तिः । यथा,—

"सुकुम्भो महेष्टे सुः कुः पृथिव्यामशोभने ।"
इति दुर्गादासहृतहजुचक्रः ।

सुकुटं, ङी, (सुकुते मञ्जयति । मकि + उट्
नलोपश्चेति न्यासः ।) खनामख्यातशरीरभूव-
गम् । तत्पठ्यायः । किरोटम् २ । इत्यमरः ।

०।६।१०२॥ मौलिः १ कौटीरम् ४ उष्णी
धम् ५। इति हेमचन्द्रः। ५।३।१४॥ मकुटम् ६
मौलीकः ७ शस्त्रम् ८ अवतंसः ९ वतंसः १०
उतंसः ११ उष्णीधकम् १२ कौटीरकम् १३। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, हरिवंशः। ८६। ७७।
“सुकुटपापतस्य काञ्चनो वज्रभूषितः।”
तथा च महाभारते। १। ३०। ३८।
“रत्नावि सुकुटावधौ सुत्यतानि अधर्षयन्।”
टाप्। स्त्री, मातृगणविशेषः। यथात्रैव। ६।
४६। २३।
“कालेहि कावामनिका सुकुटा चैव भारत ॥”)
सुकुटी, स्त्री, अङ्गुलिभोटनम्। इति शब्दरत्नावली ॥
सुकुन्दः, पुं, विष्णुः। तस्य व्युत्पत्तिर्यथा,—
“सुकुमययमानस्य निर्व्याणमौलवाचकम्।
तद्दाति च यो देवो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
सुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं धेदमस्मत्तम्।
यस्तद्दाति विप्रेभ्यो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥
निधिविशेषः। (यथा, मार्कण्डेयः। ६८। ५।
“यच्च पद्ममहापद्मौ तथा मकरकच्छपौ।
सुकुन्दो नन्दकच्छेव नीलः शङ्कोऽयमौ निधिः ॥”
अस्य गुणादिकं निधिशब्दे उक्तम्।) रत्नमन्दः।
कुन्दः। इति मेदिनी। दे, इ० ॥ (यथा च
पण्यायः।
“कुन्दस्तु सुकुन्दः स्यात्सुगन्धः कुन्द इत्यपि।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)
पारदः। इति हेमचन्द्रः। ०।१२६ ॥
सुकुन्दकः, पुं, पलायः। केचित्तु सुकुन्दकस्याने
सुकुन्दक इति पठित्वा जवनार्थं सुदं कन्द्वतीति
एषोदरादित्वात् दलुकं कन्द्वरेत उच्चैति याच-
यते। इत्यमरटीकायां भरतः ॥ (यथा, सुश्रुते।
१। ४६।
“विशोषो तत्र भूयिष्ठं वरकः ससुकुन्दकः।”)
वटिकर्त्रीहिः। यथा, भावप्रकाशे।
“वटिकः शतपुष्पश्च प्रमोदकसुकुन्दकौ।
महावटिक इत्याद्याः वटिकाः समुदाहृताः ॥”
सुकुण्ड, पुं, (मोक्षयति विषयान्तरानुरागमिति।
अन्तर्भूतगर्थं सृच् + कः। न्यङ्गादित्वात् कुलम्।
तं उन्द्वान्नाकरोतीति। उन्द + उण्। एपो-
दरादित्वात् साधुः।) कुन्दः। इत्यमरटीकायां
मयुरानाथः ॥
सुकुम्, अ, निर्व्याणम्। भक्तिरसः। प्रेम। यथा,
“सुकुमययमानस्य निर्व्याणमौलवाचकम्।
तद्दाति च यो देवो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥
सुकुं भक्तिरसप्रेमवचनं धेदमस्मत्तम्।
यस्तद्दाति विप्रेभ्यो सुकुन्दस्तेन कीर्तितः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अः ॥
सुकुरः, पुं, (मक + “मकुरदहुरौ”) उणा० १।४१।
इत्यत्र। बाहुलकादकारस्थाने उकारः इत्युज्जल-
दत्तोक्तेः उरच्। दर्पणः। (यथा, नेघधं। ४। ५६।
“कुर करं गुरुमेकमथोषर्षं
बहिरितो सुकुरश्च कुरुष्व मे ॥”)

वकुलद्वयः। कुलालदण्डः। इति मेदिनी। रे, सुक्तः त्रि, (सृच् + क्तः।) प्राप्तमोक्षः। मोक्षितः।
२०३॥ मल्लिकापुष्पवृक्षः। इति विश्वः ॥ (यथा,
सुकुरकुसुमभङ्गानातपचं ध्वजं वा
दधिफलमथ नौकामनताम्बलवल्कम्।
कमलकलसशङ्खं भृशं काञ्चनं वा
भवति सकलसिद्धौ अयसं रोगिणाञ्च ॥”
इति हारीते द्वितीयस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥)
कुलदण्डः। इति शब्दरत्नावली ॥ कौरकः।
इति हेमचन्द्रः ॥
सुकूलः, पुं, स्त्री, (सृचित् कलिकात्वम्। सृच् +
कुलक्। इति भरतः ॥ सुचैरल। कत्वसुत्वस्येति
कत्वे अकारस्थित्वे सुकुल इति रायः।) इण्-
विकसितकलिका। तत्पण्यायः। कुटभलः ०।
इत्यमरः। २। ४। १६ ॥ (यथा, रघौ। ६। ३१।
उपहितं शिशिरापगमश्रया
सुकूलजालमशोभत किंशुकं ॥”)
मकुलः ३ पौटकोरकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥
शरीरम्। आत्मा। इति धरणिः ॥ (राज-
पुरुषविशेषः। यथा, राजतरङ्गिण्याम्। ६। २५३।
“इत्थं लब्धजया राज्ञी तन्मनसाभ्यगच्छोदया।
यशोधरं शुभधरं सुकुलश्च सवाम्भवम् ॥”)
सुकुलः, पुं, वनसुतः। तत्पण्यायः। मपष्टः ०। इति
रत्नमाला ॥ अस्य गुणाः। शीतलत्वम्। ग्राहि-
त्वम्। कफपित्तज्वरनाशित्वम्। इति राज-
वल्लभः ॥
सुकुलकः, पुं, (सुकुं स्तकति प्रतिहन्ति। स्तक +
अच् एपोदरादित्वात् साधुः।) वनसुतः।
सुगानी इति भाषा। तत्पण्यायः। मयष्टकः २।
इत्यमरः। ०। ६। १७ ॥ सुकुलः ३ मयष्टः ५। इति
श्रीधरः ॥ मपष्टकः ५। इत्यन्ये। इति भरतः ॥
सुतष्टकः ६ मकुलकः ७ मयष्टकः ८। इति
टीकान्तरम् ॥ (तथास्य विषयः ॥
“विदलान्मानि वक्ष्यामि श्रद्धां पुत्र। यथा-
क्रमम्।
यवगोधमचणका मावासुहाटकी तथा ॥
सुकुलकाः कुलत्याश्च महरास्त्रिपुटास्तथा।
निव्यावकाः कलायाद्या विदलान्मानि कीर्त्तयेत् ॥
इति हारीते प्रथमे स्थाने दशमेऽध्याये ॥
सुज्ञान् महरास्त्रिपुटास्तथा कुलत्यान् ससुकुल-
कान्।
आहारकाले यथार्थं ज्वरिताय प्रदापयेत् ॥”
इति वैद्यकचक्रपाणिनसंयुक्ते ज्वराधिकारे ॥)
सुकूलकः, पुं, (सृच् + बाहुलकादूलच् एषोदरा-
दित्वात् कुलम्। ततः संज्ञार्था कन्।) दन्ति-
वृक्षः। इत्यमरटीकायां रामाश्रमः ॥ (तथास्य
पण्यायः ॥
“चित्रा दन्ती निकुम्भः स्यादुपचित्रा सुकूलकः।
दाक्षायणी विशल्या च तथोदुम्बरपर्यायि ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“दन्त्युदुम्बरपर्यायौ स्यान्निकुम्भोऽथ सुकूलकः।
द्रवन्तो नामतश्चित्राभ्यायोदा स्त्रिकाश्च ॥”
इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ॥)

सुक्तः त्रि, (सृच् + क्तः।) प्राप्तमोक्षः। मोक्षितः।
इति मेदिनी। तै, ४४ ॥ नन्दितः। इति शब्द-
रत्नावली ॥ (रुपविशेषः। यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम्। ७। १६४५।
“सृष्टस्य कष्टस्य जलकाश्च तत्तन्मनः।
सुक्तो नामान्तिकं प्राप्तो रुपतेराप्रतामगान् ॥”
अष्टविशेषः। यथा, मार्कण्डेयः। १००। ३१।
“अमोघस्याश्रियाह्वश्च शुचिर्मौक्तोऽथ गाधयः।
शुक्रोऽनिलश्च सन्नेत तदा सप्तधेयः स्मृताः ॥”)
सुक्तकं, स्त्री, (सुच्यते स्मृति। सृच् + क्तः। संज्ञार्था
कन्।) सौमनीयास्त्रम्। इति केचित् ॥ (काश्च-
विशेषः। यथा, साहित्यदर्पणे। ६। २६५।
“रुपगन्धोन्मिश्रितं गद्यं सुक्तं रुपगन्धश्च ॥”)
सुक्तकशुकः, पुं, (कशुक इव कशुकः सुक्तः
कश्चको येन।) अचिरव्यक्तत्वकम्पः। तत्-
पण्यायः। निर्मुक्तः २। इत्यमरः। १। ८। ६।
उज्ज्वलकशुकं, त्रि ॥
सुक्तकचः, (सृच् + क्तः।) सुक्तं सर्वतः क्षिप्तं चक्षु-
र्येन।) सिद्धः। इति शब्दमाला ॥ सुक्तनैम, त्रि ॥
सुक्तरसा, स्त्री, (सुक्तः रसो यस्याः।) राज्ञा।
इति रत्नमाला ॥ (विवरणमस्या राजाशब्दे
ज्ञातव्यम्।) व्यक्तरसे, त्रि ॥
सुक्ता, स्त्री, (सुच्यते स्म। मोच्यते निःसार्यते
इति वा। सृच् + क्तः। टाप्।) राज्ञा। इति
रत्नमाला ॥ रत्नविशेषः। मोती इति हिन्दी
भाषा। अस्या अधिष्ठात्री देवता चन्द्रः। इति
ज्योतिषम् ॥ तत्पण्यायः। मौक्तिकम् २। इत्य-
मरः। २। ८। ८३ ॥ सौम्या ३ शौक्तिकेयम् ४
तारम् ५ तारा ६ शौक्तिकम् ७ मौक्तिकम् ८
अम्भःसारम् ९ शीतलम् १० गौरजम् ११
नचत्रम् १२ इन्दुरजम् १३ जम्बीः १४ सुक्ता-
फलम् १५ विन्दफलम् १६ सुक्तिका १७ शौक्ते-
यकम् १८ शुक्तिमणिः १९ शशिप्रभम् २०
स्वच्छम् २१ हिमम् २२ हिमवलम् २३ सुधा-
शुभम् २४ सुधाशुरजम् २५। लम्बोस्थाने जलं
शशिप्रभस्थाने शशिप्रियं हिमवलस्थाने हिम-
वनं सुधाशुभस्थाने भूदहं इति च पाठः। इति
राजनिघण्टुः ॥ शौक्तिकम् २६। इति भाव-
प्रकाशः ॥ सुक्तिशोभम् २७ हारी २८। इति
शब्दरत्नावली ॥ कुवलम् २९। इति जटायुधरः ॥
अस्या गुणाः। सारकत्वम्। शीतलम्। कषा
यत्वम्। स्वादुत्वम्। शैत्यत्वम्। चक्षुष्यत्वम्।
तद्वारणगुणः। पापापान्धोविनाशित्वम्। इति
राजवल्लभः ॥ उच्यत्वम्। वनपुष्टित्वम्। इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ अपि च।
“मौक्तिकश्च मधुरं सुशोभनं
दृष्टिरोगशमनं विषापहम्।
राजयक्ष्मापारकोपनाशनं
क्षीणवीर्यबलपुष्टिवर्धनम् ॥”
अस्या लक्षणं यथा,—
“नचत्राभं शुद्धमत्यन्तसुक्तं
क्षिप्तं स्थूलं निर्मलं निर्गन्धम् ॥

मुक्ता

मयसं धने गौरवं यत्तुल्यार्थं
तन्निर्मोहं मौक्तिकं खीरदायि ॥”

अस्या दोषलक्षणं यथा,—

“यद्विच्छाद्यं मौक्तिकं यज्ञकायं
शुक्तिशर्शं रक्तताञ्जातिधने ।
मत्स्याख्यं कृत्स्नसुतानननं
नेतृद्वार्यं धीमता दोषदायि ॥”

अथवा मौक्तिकं यथा,—

“मातङ्गोरगमीनपीतधवलास्तञ्चापि सामान्यतः
शुक्तीनासुदराश्च मौक्तिकमणिः खरं भवत्य-
दृष्टा ॥”

मौक्तिकविशेषो यथा,—

“ह्यायुपाटननीलपीतधवलास्तञ्चापि सामान्यतः
सन्नागां बहुधो न लब्धिरिति चेच्छौक्तेयकं
तूत्तमम् ॥” ॥

मौक्तिकपरीक्षा यथा,—

“लवणचारसोदिनं पात्रेऽजगोमृजपूरिते
चित्रम् ।
मर्दितमपि शाक्तीतुयेयैद्विकृतं तन्मौक्तिकं
जायम् ॥”
इति राजनिर्घण्टः ॥ ॥

तदुत्पत्तिस्थानानि यथा,—

“शङ्खो गजश्च क्रोडश्च फणी मत्स्यश्च रदुरः ।
वेणुरेते समाख्यातास्तज्ज्ञैर्मौक्तिकयोगयः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥ ॥

अथ प्रकारान्तरसुक्तापरीक्षा ।

“हृषिकेशोक्तवराहशङ्ख-
मत्स्याहिशुक्ताद्भववेणुजाति ।
सुक्ताफलानि प्रथितानि लोके-
तेषाम् शुक्ताद्भवमेव भूरि ॥
वेधान् शुक्ताद्भवमेव तेषां
शेषाग्यवेधानि वदन्ति तज्ज्ञाः ।
मत्तङ्गजा ये तु विशुद्धवैश्या-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
उत्पद्यते मौक्तिकमेव हस्त-
मापीतवर्णं प्रभया विह्वलम् ॥

वक्ष्ये गजपरीक्षायां गजजातिशुक्लिंघा ।
मौक्तिकं तेषु जातं हि चतुर्विधमुदीर्यते ॥
ब्राह्मणं पीतशुक्लं च त्रिधं पीतरक्तकम् ।
पीतश्यामं वैश्यं स्यात् शूद्रं स्यात् पीत-
नीलकम् ॥

काम्बोजकुम्भसम्भूतं धार्द्राफलनिभं गुरु ।
अतिपिञ्जरसच्छाद्यं मौक्तिकं मन्ददोषितम् ॥
धाराधरेषु जायेत मौक्तिकं जलविन्दुभिः ।
दुर्लभं तन्मनुष्याणां देवैस्तन द्वियतेऽम्बरान् ॥
कुक्कुटाखसमं वृत्तं मौक्तिकं निविडं गुरु ।
घनं भान्नकाशं देवयोग्यममाशुषम् ॥” ॥
तथाहि गारुडः ।

“नाभ्यति मेघप्रभवं धरित्रीं
विद्यद्गतं तद्विधं दृष्ट्वा हरन्ति ।
अर्च्यः प्रभानाशनदिग्विभाग-
मादित्यवदः खविभायविष्णुम् ॥

मुक्ता

तेजस्विरेक्य हुताशनेऽ-

नक्षत्रतारायश्चसम्भवः ।

दिवा यथा दीपिकरन्तयेव
तमोऽवगाढास्त्रपि तन्निशासु ॥

विचित्ररत्नद्वयनिचारतोय-

चतुःसमुद्रा भवनाभिरामा ।

मयसं न वा स्यादिति निश्चयो मे
लज्जया मही तस्य सुवर्णपूर्णा ॥

हीनोऽपि यस्तत्तमे कथञ्चित्

विपाकयोगान्नहतः शुभस्य ।

सपत्नहीनः पृथिवीं समयां

भुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥

न केवलं तच्छुभमनुपपन्नं

भाष्यैः प्रजागामपि जन्म तस्य ।

तद्योजनानां परितः प्रतस्य

सर्वाननर्थान् विसृज्य करोति ॥

जलज्योतिर्मरुज्ज्वालां मेघानां त्रिविधं भवेत् ।

जलाधिकेऽधिकं स्वच्छं कोमलं पुर कान्ति-

मत् ॥

ज्योतिषं कान्तिमदृष्टं दुर्निरीक्षं रविप्रभम् ।

कान्तिमत् कोमलं वृत्तं मारुतं विभलं लघु ॥

वराहदंष्ट्राप्रभवं वरिष्ठं

तस्यैव दंष्ट्राकुरतुल्यवर्णम् ।

कचित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे

प्रजायते शुकवद्वरिष्ठः ॥

ब्रह्मादिजातिभेदेन वराहोऽपि चतुर्विधः ।

तेषु जाता भवेन्मुक्ता समासेन चतुर्विधा ॥

ब्राह्मणः शुक्लवर्णस्तु शूद्रमन्त्रेऽस्य जन्मते ।

जलियः शुक्लरक्तस्तु स्यात् कर्कश एव च ॥

वैश्यः स्यात् शुक्लपीतस्तु कोमलः कोलसन्निभः ।

शूद्रः स्याच्छुक्लनीलस्तु कर्कशः श्याम एव च ॥”

तथा च ।

“कोलजं कोलमदृष्टं तदंष्ट्रासदृशच्छवि ।

अलभ्यं मनुजै रम्यं मौक्तिकं पुण्यवर्जितम् ॥” ॥

ये कम्बवः शाङ्गमुखावमर्ष-

पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोत्रे ।

स्यान्मौक्तिकानामिह तेषु जन्म

तल्लक्षणं संप्रति कौशेयामः ॥

स्वयोनिसम्यक्कवितुल्यवर्णं

शङ्खादृष्टत्वालफलप्रमाणम् ॥

तथा च ।

वर्षोपलनमं दीपगा पाञ्चजन्यकुलीद्वयम् ।

कपीताखप्रमाणं तदतिकान्ति मनोहरम् ॥” ॥

विशेषो यथा,—

“अश्विन्यादिकनक्षत्रे ये जाताः कम्बवः शुभाः ।

मौक्तिकं तेषु जातं हि सप्तविंशतिभेदभाक् ॥

शुक्लाशुक्लाः पीतरक्ता नीला लोहितपिञ्जराः ।

आकर्जराः पाटलाश्च नववर्णाः प्रकीर्तिताः ॥

महम्मध्यलघुमानेः सप्तविंशतिधा भवेत् ।

क्रमस्तेषु विज्ञेयं नक्षत्रेषु मनोविभिः ॥” ॥

पाटीनपृष्ठस्य समानवर्णं

मीनात् सुवृत्तं लघु नातिच्छम् ॥

मुक्ता

उत्पाद्यते वारिचराननेषु

मीनाश्च ते मध्यवराः पयोधिः ॥”

तथा च ।

“गुक्ताफलकायखीर्यं मौक्तिकं तिमिजं

लघु ।

पाटलापुष्पसङ्काशमल्पकान्ति सुवर्णम् ॥

वातपित्तकफद्वन्द्वसन्निपातप्रभेदतः ।

सप्त प्रलतयो मीने सप्तधा तेन मौक्तिकम् ॥

लघिष्ठमवर्णं वानात् आपीतं नृदु पित्ततः ।

शुक्लं गुरु कफोद्रेकात् वातपित्तान्मृदुलं तु ॥

वातस्त्रेष्ठमवर्णं स्थूलं पित्तस्त्रेष्ठलघुमच्छकम् ।

सर्वलिङ्गप्रयोगेण सान्निपातिकसमुत्पते ॥

एकजाः शुभदाः प्रोक्तास्तथा वै सान्नि-

पातिकाः ॥” ॥

भौजङ्गमं नीलविशुद्धवर्णं

सर्वं भवेत् प्रज्जलवर्णं शोभम् ।

नितामलधौतप्रतिकल्पमान-

निच्छिन्नधारासमवर्णं शोभम् ॥

भुजङ्गमास्ते विधवेगद्वयः

श्रीवासुकिर्लेशभवाः पृथिव्याम् ।

कचित् कदाचित् खलु पुण्यदेशे

तिष्ठन्ति ते पश्यन्ति तान्मनुष्यः ॥

प्रणिजं वर्तुलं रम्यं नीलच्छाद्यं महाद्युति ।

पुण्यहीना न पश्यन्ति वासुकिः कुलसम्भवम् ॥

श्रद्धानालोमलकोलगुक्ता-

फलप्रमाणास्तु चतुर्विधास्ते ।

स्युर्लक्षणाद्भूतवैश्यशूद्र-

सर्पयु जाताः प्रवरास्तु सर्वे ॥

प्राप्यापि रत्नानि धनं श्रियं वा

राजश्रियं वा महतीं दुरापाम् ।

तेजोऽन्विताः पुण्यलतो भवन्ति

सुक्ताफलस्यास्य विधारणेन ॥

जिज्ञासया रत्नविनिश्चयज्ञैः

शुभे सुहृत्ते प्रयतेः प्रयत्नात् ।

रक्षाविधानं सुमहद्विधाय

हर्म्मारोपविष्टं क्रियते यदा तत् ।

तदा महदुद्धमिदं धौघो-

घनेघनेरात्रियतेऽनुरीचम् ॥

न तं भुजङ्गान् न तु जातुधाना

न राक्षसा नापि च दुष्टलोकाः ।

हिंसन्ति यस्याहिशिरःसमुत्थं

सुक्ताफलं तिष्ठति कोषमध्ये ॥

भेकादिष्वपि जायन्ते मययो ये कचित् कचित् ।

भौजङ्गममयोस्तुलास्ते विज्ञेया बुधोत्तमैः ॥

नक्षत्रमाखेव दिवो विशीर्णा

दन्तावली तस्य महासुरस्य ।

विचित्ररूपेषु विचित्रवर्णा

पयःसु पल्यः पयसा पपात ॥

सम्युक्तैश्चन्द्राशुक्लापकान्ति-

र्भाप्रवेकस्य महागुणस्य ।

तच्छुक्तिमत्सुख्यतिमाप नील-

मासन् पुराप्यन्यभवानि यानि ॥

मुक्ता

यस्मिन् प्रदेशेऽभूनिधौ पपात
सुचासुक्तामगिरजबीजम् ।
तस्मिन् पयस्योयधरावकीर्णं
शुक्लौ स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥ * ॥
सैहलिकपारलौकिक-सौराष्ट्रिकतान्त्रपणपार-

सवाः ।
कौवेरपाण्डविराटमुक्ता इत्याकराद्याः ॥
“स्वात्मा स्थिते रवौ मेघेऽथ सुक्ता जलविन्दवः ।
श्रीर्वाः शुक्तिषु जायन्ते तेऽमुक्ता निर्मलत्विवः ॥
स्थूला मध्यास्तथा सूक्ष्मा विष्टमानानुसारतः ।
सुक्षिप्तमधुराश्चायं मौक्तिकं सिंहलोद्भवम् ॥
पारलौकिकसम्भूतं मौक्तिकं निविडं गुरु ।
सौराष्ट्रिकमयं स्थूलं वृत्तं स्वच्छं नितं घनम् ॥
तान्त्रपणंभवं तान्त्रं पीतं पारसवोद्भवम् ।
इतन् श्यामञ्च रुचञ्च कौवेरोद्भवमौक्तिकम् ॥
पाण्डवदेशोद्भवं पाण्डु सितं रुचं विराटजम् ।
रत्नगयास्था तु या शुक्तिस्तनप्रसूतिः सुदर्लभा ॥
तत्र जातं सितं स्वच्छं जातीफलसमं वरम् ।
ह्यावावद्यूङ्गुलं रत्नं निर्दोषं यदि लभ्यते ॥
अमल्यं तद्विनिर्दिष्टं रत्नलक्षणकोविदेः ।
दर्शनं वृषयोग्यं स्यादल्पभाग्यैर्न लभ्यते ॥”
अन्यत्वाह ।

“सर्वस्य तस्याकरणा विशेषात्
रूपप्रमाणे च यथेव विद्वान् ।
नहि व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्वत्र सर्वज्ञानयो भवन्ति ॥
जलादिजातिभेदेन युक्तयोऽपि चतुर्विधाः ।
तासु सर्वसु जातं हि मौक्तिकं स्याच्चतुर्विधम् ॥
ज्वालगस्तु सितः स्वच्छो गुरुः शुक्लः प्रभान्वितः ।
व्यारक्तः क्षत्रियः स्थूलस्तथा रुचाविभान्वितः ॥
वैश्याश्चापीतवर्णोऽपि क्षिप्रः श्वेतः प्रभान्वितः ।
शूद्रः शुक्लवपुः सूक्ष्मस्तथा स्थूलोऽसितद्युतिः ॥
वर्णोपलानां समवर्णशोभं
त्वक्सारमध्यप्रभवं प्रदिष्टम् ।
ते वगवो ह्येवजगोपभोग्यं
स्थाने प्ररोहन्ति न सार्वजन्ये ॥

वैश्वं प्रशंसद्वाशं कञ्जोलीफलमाद्रकम् ।
प्राप्यते बहुभिः पुण्यैस्तद्वत्त्वं वेदमन्त्रिनः ॥
पञ्चभूतसमुद्रकाङ्क्षे पञ्चविधे भवेत् ।
सुक्ता पञ्चविधा तासां यथालक्षणमुच्यते ॥
पार्थिवौ गुरुवत्सा च तेजसी तेजसा लघुः ।
वायवौ च नृदुः स्थूला गागरी कोमला लघुः ।
आद्याः क्षिप्रश्च शूद्राः पञ्चैताः प्रवरा
मताः ।

आसां धारणमात्रेण व्याधिः कोऽपि न
जायत ॥” * ॥

एवमन्यत्रापि ।

“गजाद्विकोलमनस्यनां शीतं मुक्ताफलोद्भवः ।
त्वक्सारशुक्तिप्रज्ञानां गर्भे सुक्ताफलोद्भवः ॥
धाराधरेषु जायत मौक्तिकं जलविन्दभिः ।
जीवन्ते शुचिरूपश्च गजं पाटलभास्वरम् ॥
मत्स्ये श्वेतश्च निक्षिपः फणोन्ने नीलभास्वरम् ।

मुक्ता

हरिश्चैतं तथा वंशे पीतश्चेतश्च शुक्रे ।
शङ्खमुद्भवं श्वेतं सुक्ताकरजमुत्तमम् ॥
चतुर्धा मौक्तिके ऋष्या पीता च मधुरा सिता ।
नीला चैव समाख्याता रत्नतत्त्वपरीक्षकैः ॥
पीता लक्ष्मीप्रदा ह्याया मधुरा बुद्धिबर्हिनी ।
शुक्ता यशस्करौ ह्याया नीला सौभाग्यदायिनी ॥
सिता ह्याया भवेद्विप्रः क्षत्रियश्चार्करीश्रमवान् ।
पीतश्चाया भवेद्देश्यः शूद्रः लघुरपिमेतः ॥ * ॥
अथ गुणाः ।
सुतारश्च सवृत्तश्च स्वच्छश्च निर्मलं तथा ।
घनं क्षिप्रश्च सच्छाद्यं तथा स्फुटितमेव च ।
अष्टौ गुणाः समाख्याता मौक्तिकानामशेषतः ॥
तद्यथा,—
तारकाद्युतिसङ्काशं सुतारमिति गद्यते ।
सर्जनो वर्तनं यच्च सुवृत्तं तन्निगद्यते ॥
स्वच्छं दोषविनिर्मुक्तं निर्मलं मलवर्जितम् ।
गुरुत्वं तुलने यस्य तद्वचनं मौक्तिकं वरम् ॥
क्षेत्रेणैव विलिप्तं यस्तत् क्षिप्रमिति गद्यते ।
ह्यायाममन्वितं यच्च सच्छाद्यं तन्निगद्यते ॥
ब्रह्मरखाविहीनं यस्तत् स्यादस्फुटितं शुभम् ॥
भ्राजिष्णु कोमलं कान्तं मनोज्ञं स्फुरतीव च ।
सर्वतीव च सत्त्वानि तन्महारत्नसंज्ञितम् ॥
श्वेतकाचसमाकारं शुभोशुभनयोजितम् ।
प्रशिराजप्रतिच्छाद्यं मौक्तिकं देवभूतगम् ॥” * ॥
गारुडः ।

त्वक्मारनागेन्द्रनिभिप्रभूतं
यच्छक्नं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विद्युक्तानि भवन्ति भासा
शस्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समस्तव्यारम्भम् ।
अक्रतुरप्यावहति प्रमोदं
यन्मौक्तिकं तद्गुणवनं प्रदिष्टम् ॥
एव समस्तं गुणोदयेन
यन्मौक्तिकं योगसुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्त्सारमनर्थजात
एकोऽपि दोषः समुपैति सदाः ॥
एव सर्वगुणोपेतं मौक्तिकं येन ध्यायते ।
तस्यायुर्वृद्धं तन्मौक्तिकं सर्वपापं प्रणश्यति ॥
गुणवद्गुरु यद्देहं मौक्तिकेकं हि तिष्ठति ।
चक्षुरपि स्थिरा भूत्वा कमला तत्र तिष्ठति ॥”
दोषो यथा,—

“चत्वारः स्युर्महादोषाः घनमध्यास्य प्रकीर्णिताः ।
एव दश समाख्यातास्तथा वक्ष्यामि लक्षणम् ॥
यच्चेकदेशे सलज्जं युक्तित्वं विभायते ।
शुक्तिलज्जः समाख्यातः स दोषः कुष्ठकारकः ॥
मीनलोचनसङ्काशां दृश्यत मौक्तिके तु यः ।
मत्स्याजः स तु दोषः स्यात् पुञ्जनाशकरो ध्रुवम् ॥
दोषिहीनं गतच्छाद्यं अठरं तदिदं दुर्धराः ।
तस्मिन् सघारिते नृचायते नात्र संशयः ॥
मौक्तिकं विदमच्छाद्यमतिरक्तं विदुर्बुधाः ।
दारिद्र्यजनकं यस्मात् तस्मात्तन् परित्यजेत् ॥

मुक्ता

उपर्यपरि तिष्ठन्ति बलयो यच्च मौक्तिके ।
विट्त्वं नाम तस्योक्तं सौभाग्यस्यकारकम् ।
अट्त्वं मौक्तिकं यच्च चपिटं वज्रिगद्यते ।
मौक्तिकं प्रियते येन तस्याकीर्तिर्भवेत् सदा ॥
त्रिकोणं चासमाख्यातं सौभाग्यस्यकारकम् ।
दीर्घं यस्तत् क्षणं प्रोक्तं प्रज्ञाविध्वंसकारकम् ॥
निर्भयमेकतो यच्च क्षणपार्श्वं तदुच्यते ।
सदोषं मौक्तिकं निन्द्यं निन्दुयोगकरं हि
तत् ।

अट्त्वं पिङ्गोपेतं सर्वसम्पत्तिहारकम् ॥ * ॥
यच्च त्रिजगत्सर्वदुः क्षणिकवति मौक्तिके ।
उष्णं सलज्जं चैव निशान्तहासयेज्जले ॥
ब्रीहिभिर्मन्दनीयं वा शुष्कवस्त्रोपवेशितम् ।
यत्तु नायाति वेवर्ष्य विज्ञेयं तद्वज्रिजम् ॥ * ॥
तथा हि ।
क्षिपेन्नोमृचभाक्ते तु लवणानारसंयुते ।
स्वेद्येद्वद्भिना वापि शुष्कवस्त्रेण वेष्टयेत् ॥
हस्तं मौक्तिकमाहाय ब्रीहिभिश्चोपघर्षयेत् ।
क्षिप्तं भङ्गमाप्नोति सहजज्वाति दीपते ॥
हत्वा पलेत् सुपिहितं शुभदारभाक्ते
सुक्ताफलं निहितगतनयुक्तिकाङ्क्षम् ।
स्फुटन्तथा प्रणिदधीत ततश्च भाङ्कान् ।
संस्थाप्य धान्यनिचये च तमेकमासम् ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽनभाक्ते
जम्बीरजातरसयोजनया विपक्वम् ।
घृष्टं ततो नृदुतनृजतपिङ्गुलैः
कुर्वाद्यथेच्छमिह मौक्तिकमाशु विह्वम् ॥
नृक्षिप्रमत्स्यपुटमध्यगतं तु हत्वा
पश्चात् पनेत्तु ततश्च वितानपट्या ।
दुग्धं ततः पयसि तद्विपचेत् सुरायां
पक्वन्ततोऽपि पयसा शुचि चिकण्ठेन ।
सुहं ततो विमलवस्त्रनिचर्षणेन
स्यान् मौक्तिकं विमलसद्गुणकान्तिजालम् ॥”

अथ मन्त्रम् ।

“पञ्चभिर्महाको ज्ञेयो गुञ्जाभिर्महाशकेक्षया ।
चतुर्भिः शाणमाख्यातं माषकेर्महिषेदिभिः ॥

एकस्य शुक्तिप्रभवस्य शुद्ध-
सुक्तामण्यैः शाणकसम्मितस्य ।
• सप्तं सहस्राणि कपटकाणि
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकाङ्गेन ततो विहीनं
चतुःसहस्रं लभतेऽस्य मन्त्रम् ।
यन्माषकाङ्गीन् विभ्रयाद्गुरुत्वे
हे तस्य मन्त्रं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकद्वौ वज्रनोऽस्य मन्त्रं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
दिमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मन्त्रम् ॥
अर्द्धाधिकमाषकसम्मितस्य
सप्तचविंशं त्रितयं शतानाम् ।
यन्माषकोन्मापितमानमेकं
तस्याधिकं विंशतिभिः शतं स्यात् ॥

सुक्ता

गुह्याच्च वङ्गधारयतः शतं द्वे
मध्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ।
गुह्याच्चतस्रो विधृतं शताह्वी-
द्वं लभेताप्यधिकं निभित्वा ॥
अतः परं स्याद्वरणप्रमाणं
संस्थाविनिर्देशविनिश्चयोक्तिः ।
अयोदशानां धरणं धृतानां
हिक्रिति नाम प्रवदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अध्यर्हमात्रं शतं कृतं स्यान्-
मध्यं गुणैस्तस्य समन्वितस्य ।
यदि धोरुषभिर्भवत् सुपूर्णं
धरणं ततः प्रवदन्ति दांत्विकाख्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतं च मध्यं
समवाप्नोत्यपि बालिशस्य हस्तात् ।
यदि विप्रतिभिर्भवेत् सुपूर्णं
धरणं मौक्तिकजं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवसप्ततिमाप्राप्यत स्वस्थं
यदि न स्याद्गुणयुक्तो विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिष्येति परिकीर्तित ।
चत्वारिंशत्परं तस्य मूलमेव विनिश्चयः ॥
चत्वारिंशत् भवेत् शिष्या त्रिंशत्तुल्यं लभेत सा ।
पञ्चाशत् भवेत् सोमस्तस्य मूल्यं विंशतिः ॥
षट्तिंशत्परं स्यात्तस्य मध्यं चतुर्दश ।
अष्टोत्तिर्नवतिश्चेति कुप्यति परिकल्पते ॥
एकादश स्युर्न च तयोर्मध्यमनुक्रमात् ।
शतमहर्धिकां द्वे च चत्वारिंशत् परिकीर्तितः ॥
सप्त पञ्च अथैव तेषां मूल्यमनुक्रमात् ॥
श्राणात् परं भाषकमेकमेकं
यावद्विबर्द्धत गुणैरपीदम् ।
मूल्येन तावद्गुणैर्न योग-
माप्नोत्यनादृष्टं तपि देश ॥
सुध्मातिस्त्रयोत्तममध्यमानां
यन्मौक्तिकानामिह मूल्यमुक्तम् ।
तज्ज्ञानिमात्रेण न जातु कार्यं
गुणैरहीनस्य हि तत् प्रदिष्टम् ॥
यत् चन्दंयुसङ्काशमोषद्विम्बफलाकृति ।
स्वस्वनात् सप्तमं भागमवृत्तत्वात्कमेत तत् ॥
पीनकस्य भवेद्द्वमवृत्तस्य विभागतः ।
विषमयस्तजानोना वङ्गभागं मूल्यमादिशत् ॥
अर्धरूपाणि सस्योटात् पङ्क्त्यानि यानि च ।
असाराणि च यानि स्युः करकाकारवन्ति च ॥
एकदेशप्रभावंति सकलाश्चेति यानि च ।
यानि चानकवर्णानि कांस्यवर्णानि यानि च ॥
मीननेत्रसवर्णानि ग्रन्थिभिः संवृताणि च ।
सदोषाणि च यानि स्युस्तेषां मूल्यं परांशिकम् ॥
अन्यत्र तु ।
सचाली प्रोच्यते गुह्या सा तिस्रो रूपकं भवेत् ।
रूपकेर्दशभिः प्रोक्तः कलङ्को नाम नामतः ॥
कलङ्कनामकं द्रव्यमेकदेशं निधापयेत् ।
अन्यतो जलविन्दून् तोलनार्थं विनिश्चयेत् ॥
चत्वारि त्रीणि युग्मं वा तथैकं बहु वा स्थितम् ।
समं कलङ्कमानेन तुल्यमानादतः क्रमात् ॥

सुक्ताफल

नवमात् पञ्चमं यावत् कलङ्केन समं यदा ।
तत्क्रमादुत्तमं श्रेयं मौक्तिकं रत्नवेदिभिः ॥
चतुर्दशात् समारभ्य दशसंख्याविधिं क्रमात् ।
कलङ्कस्य समानं वा मौक्तिकं मध्यमं विदुः ॥
आरभ्य विंशतितमात् क्रमात् पञ्चदशावधि ।
लङ्कास्ताः कथिता सुक्ता मूल्यं च तदनुक्रमात् ॥
कलङ्कद्वयमानेन यदोक्तं मौक्तिकं भवेत् ।
न धार्यं नरनाथैस्तु द्रव्ययोग्यमनामुषम् ॥
इत्थं विचार्य यो सुक्तां परिधत्ते नराधिपः ।
तस्यायुश्च यशो वीर्यं विपरीतमतोऽन्यथा ॥
इति युक्तिकल्पतरुः ॥
(अथास्याः शोधनम् ।
“स्वेदयेद्दोलिकायन्त्रे जयन्त्याः स्वरसेन च ।
मणिसुक्ताप्रवालानि यामेकं शोधनं भवेत् ॥”
इति वेदकरसेनसारसंग्रहे नारणमारणाधि-
कारे ॥) अन्यत् सुक्ताफलशब्दं द्रष्टवम् ॥*॥ अथ
सुक्ताधारणदिनम् ।
“रेवथ्यन्धनगठास्तु हस्तादिषु च पञ्चसु ।
शङ्खविद्रुमसुक्तानां परिधानं प्रशस्यते ॥”
इति समयप्रदीपः ॥
सुक्ताकलापः, पुं, (सुक्तानां कलापः समूहोऽत्र ।)
सुक्ताहारः । यथा,—
“हारो सुक्तातः प्रालम्बसकलापावलीलताः ।”
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ।
(यथा, कुमारसम्भव । १ । ४० ।
“कण्ठस्य तस्याः स्तनवन्दुरस्य
सुक्ताकलापस्य च निस्तलस्य
अन्योन्यशोभाजननादबभूव
साधारणो भूषणभूषणभावः ॥”)
सुक्तागारं, क्ली, (सुक्ताया आगारमिव । सुक्तोत्-
पादनाधारत्वादस्य तथात्वम् ।) शुक्तिः । इति
शब्दचन्द्रिका । मौक्तिकशृङ्खल ॥
सुक्तापुष्पः, पुं, (सुक्ता इव पुष्पागस्य ।) कुन्द-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादिवृत्ति-
रस्य कुन्दशब्दं द्रष्टव्यम् ।)
सुक्ताप्रखः, क्ली, (सुक्तां प्रकर्षेण कृते जनयतीति
प्र + ख + क्तिप् ।) शुक्तिः । इति राज-
निर्घण्टः ॥
सुक्ताप्रालम्बः, पुं, (सुक्तानां प्रालम्बः हारभेदः ।)
सुक्ताहारः । इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२२ ।
सुक्ताफलं, क्ली, (सुक्ताफलमिव ।) कर्पूरम् ।
(सुक्तेन फलमिव ।) मौक्तिकम् । (यथा, सुग-
बोधटीकायां कारके ।) उपाध्यायः । दुर्गा-
दासवृत्तम् ।
“सुक्ताफलाय करिणं हरिणं पलाय
सिंहं निहन्ति सुजयक्रमसुचनय ॥”
लवलीफलम् । इति मेदिनी । खं, १६६ ।
(मौक्तिकार्थेऽस्य पर्यायः ।
“मौक्तिकं शौक्तिकं सुक्ता तथा सुक्ताफलञ्च
तत् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
यथास्य भस्मकरणविधिः ।

सुक्ताफल

“सुक्ताफलानि शुद्धानि स्वर्णे पिष्ट्वा पुटेनसु ।
एवं भस्मत्वमाप्नोति ———— ॥”
इति वेदकरसेनसारसंग्रहे नारणमारणाधि-
कारे ॥) वीपदेवज्ञतपन्यविशेषः । यथा,—
“सुक्ताफलेन ग्रन्थेन सङ्गाधवतशुक्तिना ।
भक्तिस्वात्म्यमुना सुगममार्कण्डेयशिशुश्रया ॥
विहङ्गनेशशिष्येण भिषक्केशवच्छुना ।
हेमादिवर्षोपदेवेन सुक्ताफलमर्चोकरत् ॥”
इति तस्य चतुर्थोपाख्यश्लोकद्वयम् ॥
अथ सुक्ताफल परीक्षा ।
“द्विषन्कलीधनवराहशङ्ख-
मत्स्यादिशुक्लद्रव्येषु ज्ञानि ।
सुक्ताफलानि प्रथितानि लोके
तेषाञ्च शुक्लद्रव्यमेव भूरि ॥
तत्रैव चैकस्य हि मूलमात्रा
निविश्यते रत्नपरस्य जातु ।
वेध्यन्तु शुक्लद्रव्यमेव तेषां
शेषाण्यवध्यानि वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
त्वक्सारनागैर्नक्तिमिप्रसूतं
यत् शङ्खजं यच्च वराहजातम् ।
प्रायो विसुक्तानि भवन्ति भासा
शक्तानि माङ्गल्यतया तथापि ॥
या मौक्तिकानामिह ज्ञानयोऽष्टौ
प्रकीर्तिता रत्नविनिश्चयज्ञैः ।
कम्बुजं तेष्वधमम्युद्दिष्ट-
सुत्पद्यते यच्च गणैर्नकुम्भात् ॥
खयोनिमध्यस्थितुल्यवर्णं
शार्ङ्गं वृहत्कोलफलप्रमाणम् ।
उत्पद्यते वारणकुम्भमध्या-
दापीतवर्णं प्रभया विहीनम् ॥
ये कम्बवः शार्ङ्गसुखावमर्ध-
पीतस्य शङ्खप्रवरस्य गोत्रे
मतङ्गजाश्चापि विशुद्धवर्णा-
स्ते मौक्तिकानां प्रभवाः प्रदिष्टाः ॥
पाठीनपृष्ठस्य समानवर्णं
मीनान् सुवर्णं लघुनातिष्ठस्यम् ।
उत्पद्यते वारिचरानन्यु
मत्स्याश्च ते मध्यचराः पर्यायेः ॥
वराहदद्याप्रभवं प्रदिष्टं
तस्यैव दंष्ट्राङ्कुरतुल्यवर्णम् ।
काचित् कथञ्चित् स भुवः प्रदेशे
प्रजायत शूकरवङ्गिहृष्टः ॥
वर्धपलानां समवर्णं शोभं-
त्वक्सारपत्रप्रभम्युद्दिष्टम् ।
ते वेणवो दिव्यजपोभोग्ये
स्थानं प्ररोहन्ति न सात्त्विकम् ॥
भौजङ्गमं मीनविशुद्धवर्णं
संस्थानतोऽत्युज्ज्वलवर्णं शोभम् ।
नितान्तधोतप्रविकल्पमान-
निस्त्रिंशदधारासमवर्णकानि ॥
प्राप्यन्ति रत्नानि महाप्रभावि
राण्यं श्रियं वा महतीं दुरापाम् ।

मुक्ताफ

पार्श्वं हि नापुण्यलतो भवन्ति
मुक्ताफलस्याहिशरीरभवस्य ॥
निष्ठासया रत्नधनं विधिभ्योः
मुने सुहृते प्रयतेः प्रयत्नात् ।
रक्षाविधानं सुमहद्विधाय
हृन्मोपरिस्थं क्रियते यदा तत् ॥
तदा महादुःखभिमन्त्रवोषे-
विमुक्तताविस्फुरितान्तरालैः ।
पयोधराक्रान्तिविलम्बलम्बे-
र्चने चर्चने च त्रियतेऽन्तरौचसम् ॥
न तं सुलङ्गा न च आनुधाना
न बाधयो नाप्युपसर्गदोषाः ।
हिंसन्ति यस्याहिशरःसमुत्थं
मुक्ताफलं तिष्ठति पुण्यमानम् ॥
नार्थेति मेघप्रभव धरित्री
वियङ्गतं तद्विबुधा हरन्ति ।
अर्चिःप्रभागावृतदिविभाग-
मादित्यवदुःखविभाज्यविस्मम् ॥
तेजस्तिरस्कृत्य हुताग्रानन्द-
नक्षत्रताराप्रभवं समग्रम् ।
दिवा यथा दीपिकरं तथैव
तमोऽवगाढास्वपि तत्रिशासु ॥
विचित्ररत्नदुतिसारतोय
चतुःसमुद्राभरणोपपत्ता ।
लनत्वा न वा स्यादिति निश्चयो मे
मृत्यं महती तस्य सुवर्णपूर्णा ॥
हीनोऽपि यस्तल्लभते कदापिद-
विपाकयोगात्महतः शुभस्य ।
सपत्नहीनां स महतीं समयां
सुनक्ति तत्तिष्ठति यावदेव ॥
न केवलं तच्छुभलक्षणस्य
भाग्यैः प्रजानामपि तस्य अन्तः ।
यद्युपलब्धनां परितः सहस्रं
सर्वाननयानां विमुक्तिकरीति ॥
नक्षत्रमालेव दिवो विशीर्णा
दन्तावली तस्य महासुरस्य ।
विचित्रवर्णं विपुलवर्णं
पयःसु पद्मः पयसां पपात ॥
सम्यक्चक्रांशुकलापकान्त-
मैत्रप्रवेकस्य महागुणस्य ।
तच्छुक्तिमपसु स्थितमापकीज-
मासन् पुराण्यभवाणि यानि ॥
यस्मिन् प्रदेशेऽभ्युनिधौ पपात
सुचारु मुक्ताभिरत्नबोजम् ।
तस्मिन् पयसोयधरावकीर्णं
मुक्तौ स्थितं मौक्तिकतामवाप ॥
सैहलिकपारलौकिकसौरा-
ष्ट्रिकताम्रपङ्कपरसवाः ।
कौवेरपाण्ड्याहाटक-
हमका इत्याकरास्वष्टौ ॥
मुक्त्युद्भव नातिनिष्ठवर्णं
प्रमाणसंख्यानगुणप्रभाभिः ।

मुक्ताफ

उत्पद्यते बहुनपारकीक-
पाताललोकान्तरसिंहनेयु ॥
चिन्त्या न तस्याकरजा विशेषा
रूपे प्रमाणे च यतत विद्वान् ।
न च व्यवस्थास्ति गुणागुणेषु
सर्वत्र सर्वान्नयो वसन्ति ॥
एकस्य शुक्तिप्रभवस्य मुक्ता-
फलस्य प्रायेण ससुम्नितस्य ।
मृत्यं सहस्राणि तु रूपकाणां
त्रिभिः शतैरभ्यधिकानि पञ्च ॥
यन्माषकाह्नेन ततो विहीनं
तत्पञ्चभागद्वयहीनमन्तम् ।
यन्माषकांस्त्रीन् विभृयान सहस्रे
हे तस्य मृत्यं परमं प्रदिष्टम् ॥
अर्द्धाधिकौ द्वौ यद्हीनोऽस्य मृत्यं
त्रिभिः शतैरभ्यधिकं सहस्रम् ।
द्विमाषकोन्मापितगौरवस्य
शतानि चाष्टौ कथितानि मृत्यम् ॥
अर्द्धाधिकं मागकमुम्नितस्य
सपञ्चविंशतितयं शतानाम् ।
गुञ्जाच्च सङ् धारयतः शते हे
मृत्यं परं तस्य वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
अर्द्धाङ्गमुक्तापकृतं शतं स्यान्
मृत्यं गुणोक्तस्य समन्वितस्य ।
यदि षोडशभिर्भवेदन्नं
धरणं तत्पदन्ति दार्चिकात्म्यम् ॥
अधिकं दशभिः शतञ्च मृत्यं
समवाप्नोत्यपि वालिशस्य हस्तान् ।
दिगुणेदशभिर्भवेदन्नं
धरणं तद्वचकं वदन्ति तज्ज्ञाः ॥
नवमप्रतिमाप्रधानं स्वमृत्यं
यदि न स्याद्गुणसम्यदा विहीनम् ॥
त्रिंशता धरणं पूर्णं शिख्यं तस्येति कीर्तयते ॥
चत्वारिंशद्वैतस्याः परं मृत्यं विनिश्चयः ।
चत्वारिंशद्वैतकथो विप्रमृत्यं लभेत सा ॥
यदिनिकरशीरे स्यात्तस्य मृत्यं चतुर्दश ।
अशीतिनवतिश्चैव कुप्येति परिकीर्तिता ।
एकादश स्यान्नव च तथोक्त्यमशुक्तमान ॥
आदाय तत् सकलमेव ततोऽन्नमाखं
जम्बीरजातरसयोजनया विपकम् ।
एष्टं ततो ऋतुनृकृतपिण्डमूलेः
कुण्यादयथेष्टमनुमौक्तिकमासु विह्वम् ॥
मृत्तिलप्रभस्यपुटमध्यगतम् कृत्वा
पश्चात् पचेत्तत् ततश्च वितानपत्त्या ।
दुग्धे ततः पयसि तं निपचेत् सुधायां
पक्वं ततोऽपि पयसा शुचि चिकीर्ष्यम् ॥
मुह्यं ततो विमलवज्जनिधर्षणेन
स्यान्मौक्तिकं विपुलसद्गुणकान्तियुक्तम् ।
थाडिर्जगाद् जगतां हि महाप्रभाव-
सिद्धौ विदग्धहिततनपरया दयाशुः ॥
चेतकाचसमं तारं हर्माशशतयोजितम् ।
रसमध्ये प्रधार्थ्येत मौक्तिकं देहभूषणम् ॥

मुक्तिः

एवं हि सिंहने देशे कुम्भन्ति कुशला जनाः ।
यस्मिन् क्षत्रिममन्दैः कचिद्वपति मौक्तिकं ॥
उष्णे सलवले क्वहे निशां तद्दामयेष्ण्ये ।
म्रीहिभिर्महनीयं वा मुष्कवस्त्रोपवेशितम् ॥
यत्तु नायाति वैवर्णं विज्ञेयं तद्वज्रिमम् ॥
सितं प्रमाणवत् खिग्धं गुरु खच्छं सुनिर्मलम् ।
ततोऽधिकं सुवृत्तञ्च मौक्तिकं गुणवत् स्रुतम् ॥
प्रमाणवद्गौरवरश्मियुक्तं
सितं सुवृत्तं समखण्डवधम् ।
अक्षतरप्यावहति प्रमोदं
यमौक्तिकं तद्गुणवत् प्रदिष्टम् ॥
यत्तु समस्ते न गुणोद्देश्येन
यन्मौक्तिकं योगमुपागतं स्यात् ।
न तस्य भर्तारमनर्थजनान्
एकोऽपि कश्चित् समुपैति दोषः ॥”

इति गावडे ६६ अध्यायः ॥

मुक्तामुक्तः, नि, (मुक्तश्च अमुक्तश्चेति विशेषणयो-
र्द्वन्द्वम् ।) निष्ठाविप्रः । अस्य प्रयोगो अख्ये
शब्दे च प्रायो वर्जते । इति हलायुधः ॥
मुक्तालता, स्त्री, (मुक्ताभिर्गतव ।) मुक्ताहारः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३२० ॥

मुक्तावली, स्त्री, (मुक्तानां आवल्यच) मुक्ता-
हारः । इत्यमरः । २ । ६ । १०५ ॥ (मुक्तानामा-
वली ।) मौक्तिकश्रेणी च ॥ (तालविशेषः । यथा,
मङ्गीतदामोदरे ।

“खत्रयं सविरामान्नं नौ पुनः खत्रयं तथा ।

भूतौगं खयुगं गच्छ यच्च मुक्तावली तु सा ॥”)

मुक्तास्फोटः, पु, (मुक्तानां स्फोटः विकाशोऽत्र ।)

मुक्तिः । इत्यमरः । १ । १० । २३ ॥

मुक्तास्फोटा, स्त्री, (मुक्तास्फोट + टाप् ।) मुक्तिः ।

इति गावर्धनधरः ॥

मुक्तिः, स्त्री, (मुच । भावे क्तिन् ।) आत्यन्तिक-
दुःखनिवृत्तिः । इति नेयाधिकाः ॥ नित्यसुखा-
वाप्तिः । इति वेदान्तिकाः । शरीरेन्द्रियाभ्यां
आत्मनो मुक्तत्वं मुक्तिः । इति भगवतः । मोक्षः ।

तत्पर्यायः । केवलम् ० निर्वाणम् ३ श्रेयः ४

निःश्रेयसम् ५ अमृतम् ६ मोक्षः ७ अपवर्गः ८ ।

इत्यमरः । १ । १ । ६ ॥ अपुनर्भवः ८ स्थिरः १०

अपरम् ११ । इति जटाधरः । सा पञ्चविधा ।

साष्टिः १ सालोक्यम् २ साकृद्यम् ३ सायुज्यम् ४

निर्वाणम् ५ । यथा,—

साष्टिसाकृद्यसालोक्यसामीप्यैकत्वमष्टम् ।

दीयमानं न गच्छन्ति विना मनसिर्वनं जनाः ॥”

इति श्रीभागवतम् ॥

“मुक्तिस्तु द्विविधा साध्वि । मुक्त्युक्ता सर्वसम्भवा ।

निर्वाणपददान्त्री च हृदिभक्तिप्रदा वृणाम् ॥

हृदिभक्तिस्वरूपाश्च मुक्तिं वाञ्छन्ति वेणवाः ।

अथो निर्वाणरूपाश्च मुक्तिमिच्छन्ति साधवः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे २० अध्यायः ॥ ॥

मुक्तिकरयोगो यथा,—

“वक्ष्ये साङ्गमहायोगं भक्तिमुक्तिकरं परम् ।

सर्वपापप्रशमनं भक्ताशुपठितं श्रद्धा ॥

मुक्तिः

ममेति मूलं दुःखस्य न ममेति च निवृत्तिः ।
 एतावन्मोक्षकार्यं समग्रं महात्मनः ॥
 अहमित्युक्तं तन्ममैव ममेति स्वस्त्वान् महात्मा
 यद्वैतं नोपशास्त्रं पुनरादिपक्षवः ॥
 धनधान्यमहापद्मोऽनेककालोऽहं वर्धितः ।
 पुण्यापुण्यसंपुण्यं सुखदुःखमहाफलः ।
 विधिवन् सुखशान्त्यर्थं जातोऽज्ञानमहातरः ॥
 संसाराध्वपरिभ्रान्ता येन च्छाया समा-
 श्रिताः ।

आन्तिज्ञानसुखासीनास्तेषामात्मनिकं कुतः ॥
 येस्तु सत्सङ्गपाशावनिर्गतं महातरः ।
 ह्रिमो विद्याकुटारेण ते गुता लयमीश्वरे ।
 प्राप्य ब्रह्मरसं पीतं नीरजस्कमकष्टकम् ।
 प्रामुख्यं पराः प्राप्ता ज्ञाननिर्मुक्तिमेव च ॥
 मूलं त्रयमयं मूलं तत् राजा नचाप्यहम् ।
 न तस्मात्त्रादिकं वाचा नैवान्तःकरुणता ॥
 कं वा पश्यसि राजेन्द्र । प्रधानमिदमावधेयः ।
 मृतः परेऽहं सैन्यः संजातोऽयं गुणात्मकः ॥
 ममको दुःखमात्रं जातोऽन्तःस्थोऽभवा यथा ।
 एकत्वेऽपि पृथग्भावस्तथा सैवात्मनो रूपः ॥
 ज्ञानपूर्वमभियोगोऽतिज्ञानेन सह योगिनः ।
 सा मुक्तिर्ब्रह्मणा चैक्यमनैक्यं पुनः । ते गुणेः ।
 तदयं यच्च वसतिस्तद्गोच्यं येन जीवति ॥”
 इति गारुड २१० अध्यायः ॥॥

अपि च ।
 “हरिरात्मा न सन्देहो यदा तन् समजायत ।
 तदा मुक्तः स संसारी विष्णोर्वात्मतां व्रजेत् ।
 नान्यथा मुच्यते चात्मा भ्रमन् वे चटियन्तवत् ॥
 पूर्वकर्मनिबद्धोऽपि सर्वस्यः निरु निरुशः ।
 कूटस्थः पशुनां याति आत्मज्ञानविवर्धितः ॥
 कुचेन्नहं ममेतीदमेव दुःखाय कल्पते ।
 नृहेतोर्हि यथा कार्यं लिप्यते वे न्वनीश्वरः ॥
 क्षीराधानादिभिर्यदृद्भावं तदहमज्ञानसं ।
 चन्द्रकान्तमखिर्यदृद् यस्तीति सोपचान् गुणान् ।
 सुखं दुःखं तथा क्षेमं संसरन् नृनमीश्वरः ॥
 क्षम्ये यः पुरुषो गत्यमते कर्मवन्धनात् ।
 मन्मथानः सुखं दुःखं सोऽप्येव विप्रः मुच्यते ॥
 जगन्मुक्तं न दृष्टिः स्यादमुक्तं वर्धते सदा ।
 तस्माज्जगत्तु च विद्यान् ज्ञानं नाधिकमेव च ॥
 यच्च तच्च स्थितो ज्ञानी परमात्माविवत् सदा ।
 विषयीन्तरसक्तो वा याति देहे नृते हरिम् ॥
 न तस्य प्रतिबन्धोऽस्ति यद्यनीहोऽपि जीवता ।
 कुर्वते यत्कृते नैव पद्मपत्रमिवात्मसा ॥
 यथा दुर्द्दिनसंवातं मेघद्वन्द्वेयवस्थितम् ।
 तद्विद्वन्निर्मलावस्थो ज्ञानो विधयसंज्ञितः ॥
 सर्व्वावस्थोऽपि मुच्यते भावयुक्तः परं पदे ।
 जीवन्मुक्तः स मुक्तः स्यान्निराविरहितस्तु यः ॥
 कर्मा हर्मा च भोक्ता च सर्वज्ञः सर्वगो-
 हरिः ।

एकं स्वच्छन्दलीलस्य मुक्तिरित्यभिधीयते ॥
 जीवमुक्तिमज्ञानतो नृच्छेत्ताकारविग्रहाः ।
 विषयसुखा इवाभान्ति नृष्टाश्चेत्यवर्जिताः ॥

मुक्तिर्दं

निर्गुणः स तु विज्ञेयः सुखदुःखमतीतवान् ।
 जीवनाशो भवेद्यच्च तत् सुखं निरयोजनम् ॥
 नृत्पिच्छदृक्त्वमोक्षस्तु भवेद्यथा ।
 निवृत्तिः काष्ठवद्वे च संवित्परिवर्जिताः ॥
 ते च मायोदरे जीना जडान्धवधरोपमाः ।
 आकाशवद्भवेदात्मा विदेहो निरयचितनः ॥
 अलं जनेन मोक्षेयं चेतनारहितं च ।
 वरमेव च संसारी विषयासक्तचेतनः ॥
 सुखस्यानन्तरं दुःखं दुःखस्यानन्तरं सुखम् ।
 भुङ्क्षतामा उभौ पाशौ संसारे संयवस्थितः ॥
 ईदृशं हि परं ज्ञानं वेदादीनामशेषतः ।
 सुखस्य च फलं मुच्यते स्वर्गं चेहृ दिणोत्तमम् ॥
 यच्च वासः परे स्थाने सुखदुःखविवर्जितः ।
 केवलं जीवनाशोऽयं प्रोक्तज्ञानमज्ञानता ॥
 चेतनारहितो ज्ञानमाकाशस्थोऽप्यचेतनः ।
 नृत्पिच्छदृक्लोटादिशिलापट्टककुण्डवत् ॥
 अथ आत्मो नरो यद्वत् सुसुप्तः सुखमुच्यते ।
 बोध्यमानः सचेतापि सुखाद्बोद्धुं न मन्यते ॥॥
 केषां मुक्तिर्दं मोक्षः सुखमन्तकमेव नृत् ।
 तदहं संप्रवक्ष्यामि श्रुत्वा गदतो मम ॥
 दुःखानामागमो नास्ति यच्च सौख्यं निरन्तरम् ।
 विद्यते तत् परं दृष्ट्वा योऽप्यनन्दसुखी भवेत् ॥
 ब्रह्मज्ञानप्रविष्टाच्च स्वच्छन्दान्धवन्निताः ।
 न तेषां पुनरावृत्तिर्यानि विष्णुलये बुधाः ॥
 अस्ति देवो हरिः शान्तः कारुण्योपायवर्जितः ।
 तं ज्ञात्वा तु भवेन्मुक्तिर्निर्मलेना काययोगिनः ॥
 ब्रह्मा विष्णुश्च रुद्रश्च चन्द्रसूर्यादयः सुराः ।
 न विभक्तिं शरीरस्य यान्ति मुक्तिर्न विद्यते ॥
 तस्माद्वाराधनीयोऽपि संयमेन्द्रियगोचरः ।
 विष्णुर्मायापतिर्धो वै यदीच्छेन्मुक्तिमात्मनः ॥
 नान्यच्च विद्यातपसो नान्यजेन्द्रियनिग्रहान् ।
 नान्यच्च सर्वसंख्यागान् मोक्षं विन्दति मानवः ॥
 तस्मादहमसुखो भूत्वा संयम्यात्मानमात्मना ।
 धर्मे कुर्याद्विहायेनो धर्मात्मा सुखमेधते ॥
 धर्मादेवायते देहो दाराः पुत्रा धनं तथा ।
 धर्मात् स्वर्गं मोक्षं यद्वदपि दुर्लभम् ॥
 ऋणयो देवगन्धर्वाः स्वधर्ममनुगामिनः ।
 स्वर्गं निवृत्तिं विप्रर्धं । ततो यात्यन्ति सज्जितम् ॥
 धर्ममर्थं कामं च भोक्षं च विवसतमम् ।
 समाप्नोति पुमान्निष्ठं नारायणपरायणः ॥”
 इति वङ्गपुराणम् ॥

(निवृत्तिर्यथा, सांख्यसूत्रम् । ६ । २० ।

“मुक्तिरन्तरायध्वस्तं परः ।”

यथाच, अष्टावक्रसंहितायाम् । १ । २ ।

“मुक्तिमिच्छसि रे तात । विषयान् विषयवृत्तयः ।
 जमार्जवदयान्तोषसत्तं पीयूषवद्भज ॥”

मुक्तिर्दं, जी, (मुक्तिं दद्यात्तु । मुक्ति + दा +
 कः ।) भगवन्नामविशेषः । यथा,—

“अल्पाक्षरं ब्रह्मं महासारं च मुक्तिर्दम् ।

नानाविधप्रदानार्थं परं चित्ताशुरज्जकम् ॥

गुह्यान् गुह्यतरं चात्यन्तं पादाक्षरं परम् ।

मन्त्रं सुखसमुपायं मशार्थं प्रसाधकम् ॥

सुखं

प्राज्ञ नारायणायैति नमोऽन्तासीं नियोगिनः ।
 ओमिहिकाक्षरे मन्त्रे स्थितः सर्वगो हरिः ।
 माधवायैति वै नाम धर्मात्मापार्थमोक्षदम् ॥”

इति वङ्गपुराणम् ॥

मुक्तिदातरि, जि ॥ (यथा, देवीभागवते । १ । २ । १० ।

“तां ध्यात्वा सगुणं माधवं मुक्तिर्दा निर्गुणा-
 नया ॥”)

मुक्तिमकपः, पुं, (मुक्तिदायकः मकपः । यदा
 मुक्तिर्मेकपः ।) विचित्ररत्न इतिवार्थस्य-
 मकपः । यथा,—

“निषेवमानं स्थितचित्तहृता-
 लिङ्गं ये दक्षिणमकपेऽन ।

अनन्यभावा अपि गाढमानसा

न ते पुनर्भेदशामुपासते ॥”

इति काशीखण्डम् ॥

श्रीजगन्नाथमन्दिरदक्षिणपार्थस्यमकपः ॥

मुक्तिमुक्तः पुं, (मुक्ता मोक्षनेन मुक्तः हीनः ।)
 श्रृङ्गकम् । इति रत्नमाणा ॥

सुखं, जी, (खनति विदारयति आन्नादिकमनेन
 खन्यते विधात्रा सुखमनेति वेति । खन् + “(इन-
 खनेर्मुट् चोरात्) ।” उणा० । ५ । २० । इति
 करणे अच् । स च जिन मुक्तागमश्च ।)
 शरीरावयवविशेषः । स तु सुखविवरम् ॥
 (तन्निवृत्तिर्यथा,—

‘प्रणाखणा यतः स्वातं तस्मादाहुर्मूर्खं बुधाः ।
 इत्यमरटीकावृत्तम् ।)

कवयस्तु तदुपलक्षिते समुदाये प्रयुज्यते । इति
 भरतः ॥ तत्तु गर्भस्थस्य पञ्चमासे भवति । इति
 सुखबोधः । तत्पर्यायः । वक्रसूर आस्यम् ३
 वदनम् ४ तुल्यम् ५ आननम् ६ लपनम् ७ ।
 इत्यमरः । २ । ६ । ८८ । (यथा, नैधधचरिते
 ८ । ४४ ।

“सुखं विमुच्य नृसितस्य धारया

वृथैव नासाप्यधवावभ्रमः ।”)

तस्य स्वरूपं यथा,—

‘ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु च ।
 गणो गलादि सकलं समाङ्गं सुखमुच्यते ।’

इति भावप्रकाशः ॥

रतिक्रियायां स्वकीसुखस्य जेहात् स्वबालक-
 सुखस्य च सुखं शुद्धं यथा,—

“मयिका सन्तता धारा माप्नोरो ब्रह्मविन्दवः ।
 स्वीसुखं बालकसुखं न दुष्टं मयुरव्रीत् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ ॥

निःसरणम् । इत्यमरः । २ । ३ । १८ । तत्तु
 यदस्य निष्क्रमणप्रवेशनवर्तम् । इति सर्वधरा-
 दयः । यद्वादिहारप्रवेशः । इति स्वामी । हृ-
 मकपादेः प्रवेशनिर्गमः । इति कोकटः ।

यद्वाङ्गवादिनिःसरणपथः । इति रत्नमाणा ।

इत्यमरटीकायां भरतः ॥ प्रारम्भः ॥ (यथा,

रत्नवर्षे । ३ । १ ।

“अर्थस्थितं भक्तुपस्थितोदयं

सखीजनोद्गीचणकौतुदीसुखम् ।

मुखदू

निदानमिच्छाकुञ्जस्य सन्ततैः

सुदृष्टिना दौर्घ्यं दलक्षणं दधी ॥”

“कौस्तुभाः सुखं प्रारम्भम् ॥” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ।) उपायः ॥ सन्धिविशेषः ॥ (यथा,
दृष्टरूपके । १ । २६ ।

“सुखं बीजसमुत्पत्तिर्गार्थरससम्भवा ।
अज्ञानि दादृष्टेतस्य बीजारम्भसमन्वयात् ॥”
नाटकादौः शब्दः । इति मेदिनी । खे, ४ ॥
आद्यम् ॥ (यथा, रामायणे । २ । ५० । ७ ।
“अचक्षुर्विवर्यं प्रायाद् यथार्कः चक्षदासुखे ॥”)
प्रधानम् ॥ (यथा, महाभारते । २ । १८ ।
२७—२८ ।

“राजा सुखं मनुष्याणां नदीनां सागरो मुखम् ।
नक्षत्राणां सुखं चन्द्र आदित्यस्तेजसां मुखम् ॥
पद्मतापानां सुखं मेरुगण्डः पततां मुखम् ।
सदेवकेषु लोकेषु भगवान् केशवो मुखम् ॥”
शब्दः । नाटकः । वेदः । इति शब्दरत्नावली ॥
(हारम् । यथा, रघुवंशे । ३ । २० ।

“लिपेर्यथावद्व्यङ्ग्येन वाङ्मयं
नदीसुखेनैव समुद्रमाविशत् ॥”

“नद्या सुखं हारम् । सुखस्य वदने सुखारम्भे
हाराभ्युपाययोरिति यादवः ॥” इति तट्टीकायां
मल्लिनाथः ॥ अग्रभागः । यथा, इत्ययोगप्रदीपि-
कायाम् । ३ । ५ ।

“तस्मात् सर्वप्रयत्नेन प्रबोध्यतुमीश्वरीम् ।
ब्रह्मदारसुखे सुप्तां सुब्राह्म्यां समाचरन् ॥”

सुख., पुं, उद्भूतः । यथा,—
'लज्जुचो लज्जुचो गुप्तः स्वगवन्तो मुखो उद्भूतः ।'

इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुखगन्धकः, पुं, (सुखे गन्धः अस्मात् । कप् ।)
पलायः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखघण्टा, स्त्री, (सुखे घण्टेव शब्दसादृश्यात् ।)
हुलहुलीध्वनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

सुखपीरी, स्त्री, (सुखस्य पीरं वक्ष्यविशेष इव ।

सुखचार + खल्यार्थे ङीष् ।) जिह्वा । इति
शब्दमाला ॥

सुखजः, पुं, (सुखान् जायते इति । जन् + डः ।)
ब्राह्मणः । इति पुराणम् ॥ वक्रजानं त्रि ॥

सुखनीयं, त्रि, (सुखस्य इति । सुख + तसिन् ।
सुखतः । ततः “सुखपार्श्वशब्दाभ्यां तसन्नाभ्या-

मीयप्रत्ययो वक्तव्यः ॥” ४।३।६०। इत्यस्य वार्त्ति-
कोक्त्या ईयः । “सुखपार्श्वतसोर्लोपश्च ॥”

४।२।१२८। इत्यत्र काशिकीर्त्तय टिलोपः ।
सुखसम्बन्धि । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुखदूषकाः, पुं, (सुखं दूष्यते अनेनेति । दूष् +
णिच् + करणे ल्युट् ।) पलायः । इति राज-
निर्घण्टः ॥

सुखदूषिका, स्त्री, (सुखं दूषयति विवर्णं करो-
तीति । दूष् + णिच् + ण्वल् टाप् अत इत्यच् ।)
सुखजातसुन्दरोगविशेषः । वयसूफीडा इति
भाषा । तल्लक्षणमाह ।

“शास्त्राङ्गीकण्टकप्रस्थाः कफमारुतपित्तजाः ।

मुखय

जायन्ते पिडका युगां शेषास्ता मुखदूषिकाः ॥
प्रस्थाः सङ्घर्षाः । एता युगामेव सुखे भवन्ति
स्वभावात् ॥ ७ ॥ अथ तत्त्विकिन्सा ।

“अकुलस्य चतुर्धाग्रो मुखे लेपः कनिष्ठकः ।
मध्यमस्तु त्रिभागः स्याद्रक्तमोह्नाङ्गुली भवेत् ॥
स्थितिकालोऽपि तस्योक्तो यावत् कल्को न
मुष्यति ।

मुष्कस्तु गुणहीनः स्यात्तथा दूषयति त्वचम् ॥”
सुखलेपमाह ।

“लोप्रधान्यवचालेपस्तारुण्यपिडकापहः ।
तदङ्गोरोचनायुक्तं मरिचं मुखलेपनम् ॥
सिद्धार्थकचचालोप्रेः सैन्धवेच्च प्रलेपनम् ।
वमनश्च निहन्त्यास्य पिडकां यौवगोह्वरम् ॥
केवलाः पयसा पिष्टास्तीक्ष्णाः शास्त्रानि-
कण्टकाः ।
आनिप्तं ब्राह्मेतेन भवेत् पद्मोपमं सुखम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

मुखधावनं, स्त्री, (सुखस्य धावनं । धावुन् जवे
मृजि + ल्युट् ।) आस्यप्रक्षालनम् । मुखधोया
इति भाषा । यथा, भावप्रकाशे ।

“पटोलनिखनस्त्राम्बमालतीवनपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावने ॥”

सुखधौता, स्त्री, (सुखं धौतं मार्जितमनेनेति ।
धाव् + कर्मणि + क्तः स्त्रियां टाप् ।) ब्राह्मण-
यष्टिका । इति शब्दचन्द्रिका ॥

सुखनिवासिनी, स्त्री, (सुखे निवसति या सा ।
नि + वस् + णिनिः स्त्रियां ङीप् ।) वागीरूप-
त्वादस्यास्तथात्वम् ।) सरस्वती । इति केचन ॥

सुखनिरीक्षकः, पुं, (सुखं निरीक्षते इति । निर +
ईच् + ण्वल् । उद्द्योगं विहायान्यमुखापेक्षित-
त्वेनावस्थानादस्य तथात्वम् ।) अलसः । इति
शब्दरत्नावली ॥

सुखपूरणं, स्त्री, (सुखं पूर्यते अनेनेति । पूर +
करणे ल्युट् ।) गण्डः । इति वैद्यकम् ॥

सुखप्रियः, पुं, (सुखस्य प्रियः ।) नारङ्गः ।
इति भावप्रकाशः ॥ धक्त्रोचकं, त्रि ॥ (यथा,
सुश्रुते स्तब्धस्थाने ४५ अध्याये ।

“सुखप्रियः स्थिरमदो विज्ञथोऽनिलनाशकः ।”
सुखभूषणं, स्त्री (सुखं भूषयति रक्तिज्वालङ्करो-
तीति । भूष् + णिच् + ल्युट् ।) ताम्बूलम् । इति
वैद्यकम् ॥

सुखमण्डनकः, पुं, (सुखं मण्डयति भूषयतीति । मण्डि-
+ क्तुः स्वार्थे कन् ।) तिलकटण्डः । इति राज-
निर्घण्टः ॥ आस्यभूषकं, त्रि । (सुखमण्डन-

मण्डनम् ।)

सुखमोदः, पुं, (सुखस्य मोदः हर्षः अस्मात् ।)
शोभाञ्जनः । इति राजनिर्घण्टः ॥

सुखयन्त्रणं, स्त्री, (सुखं अन्धादीनां यन्त्रते सङ्को-
च्यते येनेति यच्च सङ्कोचनं + करणे ल्युट् ।)

कविका । यथा,—
“कवो खलौनं कविका कविषं सुखयन्त्रणम् ॥”
इति हेमचन्द्रः । ४ । ३१६ ॥

मुखरो

मुखरः, त्रि, (सुखं अस्यास्तीति । सुख + उव-
सुधिसृज्जमधो रः ।) ५ । २ । १०७ । इत्यत्र
“रप्रकारतो खसुखकुञ्जस्य उपसंख्यानम् ॥” इति
काशिकोक्त्या सर्वस्मिन् वक्तव्यं रः । “निश्चितं
सुखमस्यास्तीति रः ।” इत्यमरटीका ।) अप्रिय
वादी । तत्पठ्यायः । दुर्मुखः २ अवहसुखः ३ ।
इत्यमरः । ३ । १ । ३६ । (यथा,—
“एका भार्या प्रवर्तितुखरा चक्षुषा च
द्वितीया ।”

इत्युद्भटः ॥

शब्दायमानः । यथा, ऋष्यकटिकनाटके १
अङ्के ।

“त्वां खचधिष्यति तु मालः ससुखधोर्यं
गन्धश्च भीरुः । सुखराणि च नपूराणि ॥”
अग्रयायी । यथा, द्वितीयपदे ।

“यदि कार्यं विपत्तिः स्यान् सुखरक्तञ्च
हन्त्यते ॥”

मुखरः, पुं, (सुख + रः ।) काकः । शङ्खः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मुखरोगः, पुं, (सुखस्य रोगः ।) वक्त्रामयः । (यथा,
मार्कण्डेये । १५ । ३५ ।

“पङ्क्त्यो वधिरः कुष्ठो यच्चणा च प्रपीडितः ।
सुखरोगाचिरोगेषु गुदरोगेषु बाध्यते ॥”

तत्र सुखस्य स्वरूपमाह ।
“ओष्ठौ च दन्तमूलानि दन्ता जिह्वा च तालु-
च ।

गलो गलादि सकलं संप्राप्तं सुखमुच्यते ॥”
अथ सुखरोगाणां संख्यामाह ।

‘स्युरष्टावोऽष्टयोरदन्तमूले तु दश घट तथा ।
दन्तमूले रमन्त्यायां पञ्च स्युर्नव तालुनि ॥

कर्णं त्वष्टादश प्रोक्तास्तस्यः सर्वसराः स्फुटाः ।
एवं मुखामयाः सर्वे सप्तषष्टिर्मेता बुधैः ॥’

सुखरोगाणां निदानान्याह ।
‘अनूपपिहितचोर्दधिसाधादिसंवनात् ।

सुखमध्ये गदान् कुप्युः क्रुद्धा दोषाः कफोत्तराः ॥
तत्रौष्ठरोगाः ।

तथा निदानपूर्विकां संख्याञ्चाह ।
‘पृथग्दोषैः समस्तैश्च रक्तजो मांसजस्तथा ।

मेदोजञ्जाभिघातोऽथ एवमष्टौष्ठजा गदाः ॥
तत्र वातिकस्य लक्षणमाह ।

कर्कशौ परधौ सन्धौ लघ्नौ तीव्रसुगन्धिजौ ।
दान्यते परिपाच्यते ओष्ठौ मारुतकोपतः ॥

परधौ रूक्षौ । दान्यते विदार्यते । परिपाच्यते
किञ्चिद्दिदोर्गन्धश्चौ क्रियते ॥ पौष्टिकमाह ।

‘चाथेन पिडकाभिस्तु सक्तजामिः समन्ततः ।
सदाद्यपाकपिडकौ पीताभासौ च पित्तजः ॥’

श्लेष्मिकमाह ।
सवर्णाभिस्तु चीयेते पिडकाभिरवेदनौ ।

कण्ठमूर्त्ता कफादाष्ठौ पिच्छिलौ शीतलौ गुरुः ॥
शान्तिपातिकमाह ।

‘सक्तन् लघ्नौ सक्तन् पीतौ सक्तन् श्वेतौ तथेव च ।
सन्निपातेन विज्ञेयावनेकपिडकान्वितौ ॥’

मुखरो

रक्तजमाह ।
 'खर्जूरफलवर्णाभिः पिष्टकाभिर्निपीडितौ ।
 रक्तोपलृष्टौ रुधिरं खलौ शोणितप्रभौ ।'
 मांसजमाह ।
 'मांसदृष्टौ गुरु स्थलौ मांसपिष्टवद्गुणौ ।
 जलवन्नात्र मूर्च्छन्ति नरस्योभयतो सुखात् ॥'
 जलवः क्षमयः । मूर्च्छन्ति वर्हन्ति । सुखादुभयतः स्तब्धयोः ॥ * ॥ मेदोजमाह ।
 'सर्पिर्मक्षप्रतीकासो मेदमा कक्षरौ गुरु ।
 मूर्च्छस्तटिकसङ्काशमास्त्रावं खलौ भृशम् ॥'
 अभिघातजमाह ।
 'जतनाभौ विद्वन्ते पीथने चाभिघाततः ।
 मथितौ च समाख्यातावोष्ठौ कक्षसमन्वितौ ॥'
 मथितौ नृदिताविव । अतएव जतनाभौ रुधिराभावात् सङ्गतम् ॥ * ॥ व्यथौष्ठरोगाणां चिकित्सा ।
 'गलदन्तमूलदशनच्छेदेण रोगाः कफास-
 भूयिष्ठाः ।
 तस्मादेतेष्वमलदधिरं विस्त्रायेद्दृष्टम् ॥'
 'चतुर्विधेन स्नेहेन मधुच्छिद्युतेन च ।
 वातजोऽभ्यङ्गनं कुण्यान्नाडीस्वेदश्च बुद्धिमान् ॥'
 चतुर्विधेन स्नेहेन तैलघृतवसामज्जरूपेण ।
 वेधं शिराणां वमनं विरेकं
 तिक्तस्य पानं रसभोजनञ्च ।
 शीताः प्रदेहाः परिचिचनञ्च
 पिप्पलीपल्लवधनेषु कुण्यान् ॥
 शिरोविरेचनं धूमः स्वेदः कवल एव च ।
 हृते रक्ते प्रयोक्तव्यं व्योलकोपे कफात्मके ॥
 मेदोजे स्वेदने भिन्ने शोणिते कवलो हितः ।
 प्रियङ्गु त्रिफला शोणं सचौद्रं प्रतिसार-
 यम् ॥'
 प्रतिसारस्य विधमाह ।
 'दन्तजिह्वामुखानां यद्गन्धकल्कावलेहनेः ।
 शूनैर्वर्धनमकुल्या तदक्तं प्रतिसारकम् ॥
 व्योष्ठरोगेष्वेषेषु दृष्ट्वा दोषमुपाचरेत् ।
 तेषु ब्रह्मत्वं यातेषु ब्रह्मवत् ससुपाचरेत् ॥'
 अथ दन्तवेष्टरोगाः । तत्र दन्तवेष्टरोगाणां नामानि संख्यात्वाह ।
 'शीतादो गदितः पूर्व्यं दन्तपुष्पटकक्षथा ।
 दन्तकेटः शैशिरश्च महाशैशिर एव च ॥
 ततः परिदरः प्रोक्तस्तत्तत्पकुशः स्फुटः ।
 वेदभञ्ज ततः प्रोक्तः खलिवर्हण एव च ॥
 अधिमांसकनामा च दन्तनाशश्च पञ्च च ।
 दन्तविद्रधिरप्यत्र दन्तवेष्टेषु बोद्धव्यः ॥'
 तत्र शीतादस्य लक्षणमाह ।
 'शोणितं दन्तवेष्टेभ्यो यत्राकस्मात् प्रवर्तते ।
 दुर्गन्धोनि सङ्गणानि उत्तर्ज्जेदनि नृद्वानि च ॥
 दन्तमांसानि शीथ्यन्ते पचन्ति च परस्परम् ।
 शीतादो नाम स व्याधिः कफशोणितसम्भवः ॥'
 दन्तवेष्टेभ्यः दन्तवेष्टनमांसभ्यः । अकस्मात्
 अभिघातं विना शीथ्यन्ते पतन्ति । पचन्ति च
 परस्परं पाकोष्ण्या मांसानि शोणितं पचन्ति

७३६

मुखरो

शोणितं मांसानि पचन्ति ॥ दन्तपुष्पटमाह ।
 'दन्तयोच्छिद्य वा यत्र न्ययुक्तयते महान् ।
 दन्तपुष्पटको नाम स व्याधिः कफरक्तजः ॥'
 दन्तवेष्टमाह ।
 'खल्वनि पुर्यं रुधिरं खला दन्ता भवन्ति च ।
 दन्तवेष्टः स विज्ञेयो दुष्टशोणितसम्भवः ॥'
 अथ दन्तमूलानीति कर्तुपदमध्याहरणीयम् ॥
 शैशिरमाह ।
 'न्ययुष्टदन्तमूलेषु रुजावान् कफवातजः ।
 लालासाधो कक्षुरश्च विज्ञेयः शैशिरो गदः ॥'
 महाशैशिरमाह ।
 'दन्ताखलानि वेष्टेभ्यस्तान्ना चाप्यवदीर्यते ।
 यस्मिन् स सर्वजो व्याधिर्महाशैशिरसंज्ञकः ॥'
 तान्ना चाप्यवदीर्यते चकारात् दन्तवेष्टौ चाप्यव-
 दीर्यते । समराजान् मारककायं यत आह
 भोजः । महाशैशिर इत्येव समराजान् निह-
 न्त्यसुन् ॥ * ॥ परिदरमाह ।
 'दन्तमांसानि शीथ्यन्ते यस्मिन् सवति चाप्यलृक् ।
 पित्तालृककफजो व्याधिर्ज्ञेयः परिदरो हि सः ॥'
 उपकुशमाह ।
 'वेष्टेषु दाहः पाकश्च ताभ्यां दन्ताखलानि हि ।
 व्याघटिताः प्रस्रवन्ति शोणितं मन्दवेदनम् ॥
 व्याधायते मृते रक्ते सुखं पूति च जायते ।
 यस्मिन्नुपकुशः स स्यात् पित्तरक्तसमुद्भवः ॥'
 व्याघटिताः छटाः ॥ * ॥ वेदभञ्जमाह ।
 'छेद्ये दन्तमूलेषु संरम्भो जायते महान् ।
 चलन्ति च रदा यस्मिन् स वेदभञ्जभिघातजः ॥'
 संरम्भः शोथः । चलन्ति चेति चकाराद्दिना-
 दाहपाकाः ॥ * ॥ खलिवर्हणमाह ।
 'मारुतेनाधिको दन्तो जायते तीव्रवेदनः ।
 खलिवर्हणसंज्ञोऽसौ संजाते रक्तं प्रशाम्यति ॥'
 सङ्गाते दन्ते ॥ * ॥ अधिमांसकमाह ।
 'हानये पश्चिमे दन्ते महान् शोथो महारुजः ।
 लालासाधो कफजतो विज्ञेयः शोऽधिमांसकः ॥'
 हानये हनुभवे पश्चिमे दन्ते ॥ * ॥ पञ्चदन्त-
 नाडीरसाह ।
 'दन्तमूलगता नाशः पञ्च स्त्रेया यथेरिताः ।
 यथेरिता यथा नाडीत्रये वातपित्तकफसन्नि-
 पातागन्तुनिमित्ताः पञ्चनाशः कथितास्तथात्रा-
 पीत्यर्थः ॥ * ॥ दन्तविद्रधमाह ।
 'दन्तमांसमलेः साक्षेर्वाखलान् न्ययुष्टमहान् ।
 सदाहरकं सवेद्भिन्नः पूयाश्च दन्तविद्रधिः ॥'
 दन्तमांसमलेः दन्तवेष्टगतदोषैः । साक्षेः सरक्ते-
 र्हेतुभिः ॥ * ॥ अथ दन्तवेष्टरोगाणां चिकित्सा ।
 'शीतादे हृतरक्तं तु शोथं नागरसंधपानं ।
 निष्काथ्य त्रिफलाञ्चापि कुण्याङ्गधाराणम् ॥'
 'कासीसलोध्रलङ्गामनःशिलासप्रियङ्गुतैजाङ्गाः ।
 यथा चूर्णं मधुयुक्तं शीतादे पूतिमांसहरम् ॥'
 तैजाङ्गा तैजबलकल इति लोके ।
 'तैलं घृतं वा वातघ्नं शीतादे संप्रशस्यते ॥ * ॥
 'दन्तपुष्पटके कार्यं तद्वै रक्तमोक्षयम् ॥
 सपञ्चलवणः चारः सचौद्रः प्रतिसारयम् ।

मुखरो

शिरोविरेकश्च हितो नखं क्षिप्त्वा भोजनम् ॥
 विस्त्राविते दन्तवेष्टे ब्रह्मन् प्रतिसारयेत् ।
 लोत्रपतङ्गमधुकलाञ्चाचूर्णेर्मधुमुतेः ॥'
 प्रतिसारयेत् अकुल्या चर्षयेत् । पतङ्गं चोक्षकं
 इति लोके ।
 'गङ्गवे चौरिणो योष्याः सचौद्रहतशर्कराः ।
 चणदन्तस्यैकरं कार्यं वज्रुलचर्मजम् ॥'
 भद्रमुक्ताभयाशोषविङ्गारिष्टपङ्कजैः ।
 गोमूत्रजिह्वेर्गुटिकां ह्यायामुक्तां प्रकल्पयेत् ॥
 तां निधाय सुखे शोथमूलदन्तातुरो नरः ।
 नातः परतरं किञ्चिन्नदन्तस्य भेषजम् ॥'
 भद्रमुक्तादिवटिका ।
 'तुला घृतं नीलसहाचरस्य
 द्रोणाम्भसा संश्रपयेद्यथावत् ।
 ततश्चतुर्भागरसेन तैलं
 पथ्येच्छनैरर्हपलप्रमाणैः ॥
 कक्षेरनन्ताखदिरारिमेद-
 जङ्गाम्नयटीमधुकोत्पलानाम् ।
 तत्तैलमाश्वेव घृतं सुखेन
 स्नेयं दिजानां विदधानि सद्यः ॥'
 नीलसहाचरः नीलपुष्पकटरेया । अनन्ता
 दुराजभा तदलाभे यवासो ग्राह्यः । अरिमेदां
 दुर्गन्धस्वदिरः । सहाचरायतैलम् ॥ * ॥
 'शैशिरे हृतरक्तं तु लोत्रमुक्तारवाङ्गनैः ।
 सचौद्रैः शस्यते लेपो गङ्गवे चौरिणो हितः ॥
 क्रियां परिदरे कुण्याच्छीतादोक्तां विचक्षणः ।
 संशोध्योभयतः कार्यं शिरश्चोपकुशं तथा ॥
 काकोडुम्बरिकापञ्चैर्नगं विस्त्रावयेद्भिषक् ।
 लवणैः चौरिण्युक्तेषु सथोषैः परिसारयेत् ॥ * ॥
 'शस्त्रेणोत्पल्य वेदभं दन्तमूलानि शोधयेत् ।
 ततः चारं प्रयुञ्जीत क्रियाः सन्धाश्च शीतजाः ॥
 उद्धृत्वाधिकदन्तान् ततोऽस्मिन्मवचारयेत् ।
 छामिदन्तकवचाश्च विधिः कार्यो विज्ञानता ॥'
 इयं खलिवर्हणस्य चिकित्सा ॥ * ॥
 'हृत्वाधिमांसं सचौद्रैरेतेष्वर्हपलाचरेत् ।
 वचातेजोवतीपाटाखर्ज्जिकायावमूकजैः ॥'
 तेजोवती तेजबलकलं खर्ज्जजोवनीति च ।
 'चौद्रद्वितीयापिप्लवः कवचे चात्र कौर्लिताः ।
 पटोलनिम्बत्रिफलाकवायञ्चाश्च धावने ॥ * ॥
 'नाडीत्रयहरं कर्मे दन्तनाडीषु कारयेत् ।
 यद्दन्तमध्ये जायेत नाडीदन्तं तदुद्धरेत् ॥
 हृत्वा मांसानि शस्त्रेण यदि नोपरितो भवेत् ।
 उद्धृत्य च दृष्ट्वापि चारेण च्चलनेन वा ॥
 भिनत्तुपिच्छते दन्ते हनूकास्थिगतं भुवम् ।
 समन्तं दशनं तस्मादुद्धरेद्भयमस्य च ॥
 उद्धृतं तृचरे दन्ते शोणितं प्रसवेदति ।
 रक्ताभिषेकान् पूर्व्वीकृता घोरा रोगा भवन्ति हि ॥
 कायः संजायते जन्तुरहितं तस्य जायते ।
 चलमप्युत्तरं दन्तमतो नेवोद्धरेद् भिषक् ॥
 धावनं जातिमदनस्यादुक्कण्टकखादरेः ॥
 कशाघेरिति शेषः ।
 कषायेर्जातिमदनकटुकी-खादुक्कण्टकेः ।

मुखरो

‘मञ्जिहानीध्वदिरनद्याह्नेचापि यन् कृतम् ।
तेन तत्सुसाधितं तच्च हन्यात् दन्तगतां गतिम् ॥’
जात्यादिचतुष्टयस्य कषायेण मञ्जिहोदिचतुष्ट-
यस्य च कषायेण तैलमिदं पच्यते । जातिः
चमेली इति लोके । तस्याः पत्रं ग्राह्यम् ।
मदनो धुतुरक्तस्यापि पत्रमत्र ग्राह्यम् ।
कण्टकीं दृष्टकटाद तस्या मूलं ग्राह्यम् ।
स्वादुकण्टकीगोक्षुरः तस्य पञ्चाङ्गं ग्राह्यम् ।
जात्यादितैलम् ॥ * ॥

‘विद्वद्भ्यक्तं विधिं युक्तं विदध्यादन्तविदधौ ।
ग्रन्थकर्म नरस्तत्र कुशलेनैव कारयेत् ॥’*
अथ दन्तरोगाः । तत्र रोगाणां नामानि
संख्याच्चाह ।

‘दालनः कथितः पूर्वं क्रमिदन्तक एव च ।
प्रोक्तो भक्षणको दन्तहर्षो वै दन्तशर्करा ॥
कपालिकाश्च कथिता श्यावदन्तक एव च ।
करालसंज्ञ इत्यष्टौ दन्तरोगाः प्रकीर्तिताः ॥’
तत्र दालनस्य लक्षणमाह ।

‘दीर्घमाखेज्विव रुजा यत्र दन्तेषु जायते ।
दालनो नाम स आधिः सदागतिनिमित्तजः ॥’
क्रमिदन्तकमाह ।

‘क्षणाच्छिद्रचलसाधो ससंरम्भो महारुजः ।
अनिमित्तरुजो वानात स ज्ञेयः क्रमिदन्तकः ॥’
ससंरम्भः दन्तमूलग्रोथयुक्तः । तत्रैव साधो
बोद्धव्यः । अनिमित्तरुजः अवघटनादिनिमित्तं
विज्ञेयं महारुजावान् ॥ * ॥ भक्षणकमाह ।
‘वक्रं वक्रं भवेद्यत्र दन्तभङ्गश्च जायते ।
कफवातहतो आधिः स भक्षणकसंज्ञकः ॥’
दन्तहर्षमाह ।

‘श्रीतरुचप्रवातास्त्रशर्शानामसङ्घा द्विजाः ।
यत्र स्युर्वातपित्ताभ्यां दन्तहर्षः स कीर्जितः ॥’
दन्तशर्करामाह ।

‘मलो दन्तगतो यस्तु कफश्चानिलग्रोहितः ।
शर्करैव खरस्पर्शा सा ज्ञेया दन्तशर्करा ॥’
शर्करा सिकता ॥ * ॥ कपालिकामाह ।
‘कपालेज्विव दीर्घतप्तु दन्तेषु समलेषु च ।
कपालिकेति विज्ञेया दन्तच्छित् दन्तशर्करा ॥’
कपालानि ऋतुसमयधटादिघटकानि तज्विव ।
समलेषु दन्तेषु मलसहितदन्तावयवेषु दीर्घतप्तु
या दन्तशर्करा सा कपालिकेति विज्ञेया ।
सा कपालिका दन्तच्छित् दन्तनाशनी ॥*॥
श्यावदन्तकमाह ।

‘बोद्धव्यं यत्र पित्तो दग्धो दन्तस्त्वशेषतः ।
श्यावता नीलता वापि गतः स श्यावदन्तकः ॥’
दग्धः दग्ध इव ॥ * ॥ करालमाह ।

‘ग्रनैः ग्रनैः प्रकुरुते यत्र दन्ताश्रितोऽनिलः ।
करालान् विकटान् दन्तान् स करालो न
सिध्यति ॥’
करालान् भयानकान् । अयं सुश्रुतश्लोक्तः ।
संयुक्तकारणं दृष्टव्यं ॥*॥ अथ दन्तरोगाणां
चिकित्सा ।

‘तेन साधारणं क्षीरं पृथक् प्रस्थमितं पच्येत् ।

मुखरो

द्रव्यैः पलमितैरेतैः कायेचापि चतुर्गुणैः ॥
लोप्रकटफलमञ्जिहोपद्मकेशरपद्मकैः ।
चन्दनोत्पलजयद्याह्नेस्तैलं वदने धृतम् ॥’
कटफलस्थाने पतङ्ग इति च पाठः ।
‘दालनं दन्तदालश्च दन्तमोक्षं कपालिकाम् ।
श्रीतादं पूतिवक्रश्च विकृतिं विरसास्यताम् ॥
हन्यादाशु गदानेतान् कर्माहन्तानपि स्थिरान् ।
लाक्षादिकमिदं तैलं दन्तरोगेषु पूजितम् ॥’
लाक्षादितैलम् ॥ * ॥
‘जयेन विस्त्रावणेः स्विसमचलं क्रमिदन्तकम् ।
तथावपीडेव्यातप्तेः खेहगण्यधारणेः ॥
भद्रदात्रादिवर्षाभूतेपे, स्निग्धे च भोजनेः ।
क्रमिदन्तापहं कोणं हिङ्गु दन्तान्तरे स्थितम् ॥
दृष्टनीभूमिकदम्बीपञ्चाङ्गलकटकारिकाकाथः ।
गण्डूषस्तेलयुतः क्रमिदन्तकवेदनाशमनः ॥
नीलो वायसजङ्गा कटुतुम्बो रुलमेकैकम् ।
ससर्ग्यं दृष्टानविधृतं दृष्टानक्रमिपातनं पाटुः ॥
खेहानां कवलाः कोणाः सर्पिषश्चैतस्य च ।
निर्यह्याश्चानिलज्जानां दन्तहर्षप्रमर्दनाः ॥’
जैतस्य सर्पिषः चित्तना पक्वस्य सर्पिषः कवल
इत्यर्थः ।
‘खेहिकोऽत्र हितो धर्मो नस्य खेहिकमेव च ।
पेया रसा यवाखञ्ज आरमन्तानिकाष्टतम् ॥
शिरोवस्तिहितद्यापि क्रमो यश्चानिलापहः ।’
अत्र दन्तहर्षः ।
‘अच्छिद्रं दन्तमूलानि शर्करागमद्वरेद् भिषक् ।
लाक्षापर्णमधुयुतेस्तत्सां प्रतिसारयेत् ॥
दन्तहर्षक्रियां चात्र कुर्यात्सरवशेषतः ।
कपालिका कृच्छ्रतमा तत्राप्येषा क्रिया हिता ॥’
अत्र दन्तशर्करायाम् । एषा क्रिया दन्तहर्ष-
क्रिया ॥ * ॥

‘फलान्यस्नानि श्रीताम्बु रुचाञ्च दन्तधानम् ।
तथातिकटिनं भक्ष्यं दन्तरोगो विवर्जयेत् ॥’
अथ जिह्वारोगाः ।

तत्र जिह्वारोगाणां निदाननामसंख्याः प्राह ।
‘वातजः पित्तजश्चापि कफजोऽलाससंज्ञकः ।
उपजिह्विका च गदा जिह्वायां पञ्च कीर्तिताः ॥’
तत्र वातजस्य लक्षणमाह ।

‘जिह्वानिलेन स्फुटिता प्रसुप्ता
भवेत्तु शाकच्छदनप्रकाशा ।’
स्फुटिता मनाविहीर्णा । प्रसुप्ता रसानभिज्ञ-
तया सुप्तैव । शाकच्छदनप्रकाशा शाको मरु-
भूमिजो दमस्तदन्त कण्टकचिता ॥ * ॥ पित्तज-
माह ।

‘पित्तान् सदाहैरुपचीयते च
दीर्घैः सरक्तैरपि कण्टकेषु ॥’
अयं रोगो लोके जलो इति ख्यातः ॥ * ॥
कफजमाह ।

‘कफेन गुर्वो बहला चिता च
मांसोच्छ्रयेः शास्त्रालिकण्टकाह्नेः ।’
बहलाः स्थूलाः मांसोच्छ्रयेः मांसजकण्टकैः ॥
अलासमाह ।

मुखरो

‘जिह्वानिले यः श्वयधुः प्रगाढः
सोऽलाससंज्ञः कफरक्तशर्भिः ।
जिह्वां स तु स्तम्भयति प्रवृद्धो
मूले च जिह्वा भृशमेति पाकम् ॥’

प्रगाढः प्रकर्षणं गाढो दारुणः । कफरक्तशर्भिः
कफरक्ताभ्यां शक्तियस्य कफरक्तज इत्यर्थः ।
जिह्वास्तम्भेन वायुरप्यत्र बोद्धव्यः । भृशपाकेन
पित्तञ्च । अतस्त्रिदोषोऽयमसाध्यत्वञ्चास्य ॥*॥
उपजिह्विकामाह ।

‘जिह्वायुरूपश्वयधुर्हि जिह्वा-
सुत्तास्य जातः कफपित्तयोनिः ।
प्रसंकाकण्डपरिदाहयुक्तः
प्रकथ्यतेऽसावुपजिह्विकेति ॥’

जिह्वायुरूपो जिह्वायाजतिः ॥ * ॥ अथ
जिह्वारोगाणां चिकित्सा ।

‘जिह्वागतविकाराणां शस्तं श्रीगणितमीश-
वम् ।

गुह्योऽपिप्यलौनिगकवलः कटुभिः सुखः ॥
अष्टप्रकोपेनिलजे यदुक्तं प्राक् चिकित्सितम् ।
कण्टज्वलनलोत्थेषु तत्कायं भिषजा खलु ॥
पित्तजं परिष्टुत् तु निःश्वेतं दृष्टश्रीगणितं ।
प्रतिसारणगण्डयनस्यानि मधुरं हितम् ।
कण्टकेषु कफोत्थेषु लिखितेष्वरुजः श्वये ॥
पिप्यन्त्यादिर्मधुयुतः कायंस्तु प्रतिसारणे ॥
उपजिह्वान् संलस्य चारुणं प्रतिसारयेत् ।
शिरोविरकगण्डयधुमेभेनामुपाचरेत् ॥
श्वयध्वाराभयावहिर्चर्णमेतत् प्रचर्यणम् ।
उपजिह्वाप्रशान्त्यर्थमेभिस्तैलस्य पाचयेत् ॥’
अथ तालुरोगाः । तत्र तालुरोगाणां नामानि
संख्याच्चाह ।
‘गलमुखी तुष्टिकेयध्रुवः कच्छप एव च ।
ताल्वर्न्दश्च कथितो माससंघात एव च ।
तालुपुण्डनामा च तालुशोथस्तथैव च ॥
तालुपाकश्च कथितास्तालुरोगा अभ्यो नव ॥’
तत्र गलमुखीलक्षणमाह ।

‘श्लेष्मादग्भ्यां तालुमलान् प्रवृद्धो
दीर्घः शोथो भ्रान्तवस्तिप्रकाशः ।
दृग्भाकासश्चासलुष्ट वदन्ति
वैद्या आधिं कण्डमुखीति नास्वा ॥’
भ्रान्तवस्तिप्रकाशः वातपूरितचर्मपुटतुल्यः ॥*॥
तुष्टिकेरीमाह ।

‘शोथः स्थलस्तोददाहप्रपाको
प्रागुक्ताभ्यां तुष्टिकेरी मता तु ।’
प्रागुक्ताभ्यां श्लेष्मादग्भ्याम् । तुष्टिकेरी वन-
कापांसोफलं तत्स्थितिः ॥*॥ अध्रुपमाह ।
‘शोथस्तन्वा लोहितः शोथिनात्यो
ज्ञेयोऽध्रुवः सज्वरस्तोऽध्रुवश्च ॥’
कच्छपमाह ।

‘कूर्मोत्सर्गो वेदनेऽशोथजश्चा
रोगो ज्ञेयः कच्छपः श्लेष्मा स्यात् ॥’
कूर्मोत्सर्गः मध्ये प्रोक्षं प्रान्तं गतः ॥ * ॥
ताल्वर्न्दमाह ।

मुखरो

‘पद्माकारं’ तालुमध्ये तु शीथं
विद्यादक्तादूर्ध्वं पित्तलिङ्गम् ।
पद्माकारं पद्मकणिकाकेशरैरिव पार्श्वतो दीर्घ-
मांसानुरैर्लेहितम् ॥३॥ मांससंघातमाह ।
‘दुष्टं मांसं श्लेष्मणा नीरुजश्च
तात्त्विकस्थं मांससंघातमाह ।’
तालुपुष्पटमाह ।
‘नीरुक् स्थायी कोलमात्रः कफात्मा
मेदोयुक्तः पुष्पटस्तालुदेशम् ।
तालुशोधमाह ।
‘शोथोऽथर्वं दीर्यते चापि तालु
चासो वातात्तालुशोथोऽयमुक्तः ।’
तल्लुपाकमाह ।
‘पित्तं कुर्यात् पाकमवर्धयोरं
तालुन्येनं तालुपाकं वदन्ति ॥’
अथ तालुरोगाणां चिकित्सा ।
‘कुष्ठोषण्यवचासिन्धुकणपाटाज्रवैः सह ।
सचौद्रेभिर्धना कायं गलशुखीप्रघर्षयम् ॥’
प्रवः केवचीमीया गुह्यतयो इति च लोके ।
‘अङ्गुलाङ्गुलिसन्दंशेनाक्षय गलशुखिकाम् ।
हेदधेन्यलनायेन जिह्वोपरि तु संस्थिताम् ॥’
मल्लनायेन शस्त्रविशेषेण ।
‘अतिच्छेदानं सवेदकं ततो हतौर्जयेत च ।
हीनच्छेदाद्भवेच्छोथो लालासावो भ्रम-
स्तथा ॥’
तस्मात् वेद्यः प्रयत्नेन दृढकर्मा विप्रारदः ।
गलशुखी तु संक्षिप्तं कुर्यात् प्राप्तामिमां
क्रियाम् ॥
पिप्पल्यातिविषाकुष्ठवचामरिचनगरैः ।
चौद्रयुक्तैः सलयैस्ततस्तं प्रतिसारयेत् ॥
वचामतिविषापाटाराजाकटुकरोहिणीः ।
निष्काय पित्तमहं कवलं तत्र कारयेत् ॥
तुलिकेयुधे कूर्मं संघाते तालुपुष्पटे ।
एव एव विधिः काय्यं विशेषः शस्त्रकर्मणि ॥
तालुपाके तु कर्मणं विधानं पित्तनाशनम् ।
खेहखदौ तालुशोधे विधिश्चानिलनाशनः ॥’
अथ गलरोगाः । तत्र गलरोगाणां नामानि
संख्याच्चाह ।
‘रोहिणी पञ्चधा प्रोक्ता कण्डशालकं एव च ।
अधिलिङ्गं बलयोऽजासनामेकवृन्दकः ॥
ततो वृन्दः शतश्री च गिलायुः कण्डविद्रधिः ।
गलौघः प्रखरश्च मांसतानस्तथेव च ॥
विदारौ कण्डदेशे तु रोगा अष्टादश स्मृताः ।
तत्र पञ्चानामपि रोहिणीयां सामान्यसंक्रान्ति-
माह ।
‘गलेऽनिलः पित्तकफौ च मूर्च्छितौ
प्रदूष्य मांसं तथैव शोणितम् ।
गलोपसंरोधकरेस्तथाङ्गुरे-
निहन्त्यसन् याधिरयं हि रोहिणी ॥’
अनिलः मूर्च्छितः प्रवृद्धः । पित्तकफौ च
मूर्च्छितौ पित्तं वा मूर्च्छितं कफो वा मूर्च्छितः ।
ननु तयोऽपि मूर्च्छिताः पृथग्दोषजाया आवि-

मुखरो

वश्यमाख्यतात् ॥ ३ ॥ तस्य वातजाया कण्ड-
माह ।
‘जिह्वासमन्तादृष्टशवेदनास्तु
मांसाङ्गुराः कण्डनिरोधनाः स्युः ।
सा रोहिणी वातकृता प्रदिष्टा
वातात्मकोपद्रवगाढयुक्ता ॥’
समन्तात् जिह्वायाः सन्तः । वातात्मकोपद्रव-
गाढयुक्ता क्षमादिभिरतिशयेन युक्ता ॥ ३ ॥
पित्तजामाह ।
‘जिह्वामाक्षप्रविदाहपाका
तीव्रज्वरा पित्तमिन्तजाता ॥’
श्लेष्मजामाह ।
‘श्रोतोनिरोधिन्यपि मन्दपाका
गुर्वी स्थिरा सा कफसम्भवा तु ।’
श्रोतोऽथ कण्डश्रोतः ॥३॥ सप्तपातजामाह ।
‘गम्भीरपाकिन्यनिवार्यवीर्या
विदोषलिङ्गा चिभवा भवेत् सा ।’
रक्तजामाह ।
‘स्फोटिच्छिता पित्तसमानलिङ्गा
साध्या प्रदिष्टा रुधिरात्मिका तु ।’
रक्तजेत्रा संहारकत्वाविधमाह ।
‘सदाह्रिदोषणा हन्ति चान्नान कफसमुद्भवा ।
पञ्चाङ्गात् पित्तसंभूता सप्ताङ्गात् पवनोत्थिता ॥’
कण्डशालकमाह ।
‘कोलाभ्यमात्रः कफसम्भवो यो
यन्निर्गले कण्टकमृकभूतः ।
खरः स्थिरः शस्त्रनिपातसाध्य-
स्तं कण्डशालकमिति ब्रुवन्ति ॥’
कण्टकमृकभूतः कण्टकवच्छूकवच्च वेदनाजनकः ।
अधिलिङ्गमाह ।
‘जिह्वाग्ररूपः श्वयथुः कफात्
जिह्वोपरिष्ठादृष्टजैव मिश्रान् ।
ज्योतिर्धिलिङ्गः खलु रोग एव
विवर्ण्येदागतपाकमेनम् ॥’
अष्टजा मिश्राद्वेद्यन्वयः ॥ ३ ॥ वलयमाह ।
‘बलाश एवायतसुन्नतश्च
शीथं करोत्यन्नगतिं निवार्य ।
तं सर्वदेवाप्रनिवार्यवीर्यं
विवर्णनीयं वलयं वदन्ति ॥’
अलासमाह ।
‘गले तु शीथं कुतः प्रवृद्धौ
श्लेष्मानिलौ चासक्तजोपपन्नम् ।
मर्मच्छिदं दस्तरमेतदाहु-
रन्नाससंज्ञं भिषगो विकारम् ॥’
मर्मच्छिदं हृदयमर्मणि छेदेनैव वेदनाजनकम् ॥
एकवृन्दमाह ।
‘हृत्तोन्नतोऽन्तः श्वयथुः सदाहः
सकण्डुरोऽपाक्यन्दुगुं रश्च ।
नाम्नेकवृन्दः परिकीर्तयतेऽसौ
याधिष्णलाशः क्षतजप्रवृत्तः ॥’
अन्तः गलमध्ये । अपाकी ईषत्पाकी । अन्तः
ईषण्टुः ॥ ३ ॥ वृन्दमाह ।

मुखरो

‘सुन्नतं वृन्दममन्दहार्त्तं
तीव्रज्वरं वृन्दसुदाहरन्ति ।
तच्चापि पित्तक्षतजप्रकोपाद्-
विद्यात् सतोर्धं पवनात्मकम् ॥’
शतश्रीमाह ।
‘वर्तिषेणा कण्डनिरोधिनी तु
चितातिमात्रं पिश्रितं प्ररोहैः ।
अनेककृत् प्राणहरी त्रिदोषा
श्रेया शतश्रीसङ्ग्री शतश्री ॥’
चना कठिना । अनेककृत् वातपित्तकफजतोद्-
दाहकण्डाद्युक्ता । शतश्रीसङ्ग्री लौहकण्टक-
सङ्ग्री शतश्री महती शिवा तत्तुल्या यतः
प्राणहरी ॥ ३ ॥ गिलायुमाह ।
‘यन्निर्गले त्वामलकास्थिमात्रः
स्थिरोऽक्षयकृत् स्थात् कफरक्तमूर्तिः ।
संलक्ष्यते सक्तमिवासितश्च
स शस्त्रसाध्यस्तु गिलायुसंज्ञः ॥’
गलविद्रधिमाह ।
‘सर्वं गलं व्याप्य ससुखितो यः
शीथो रुजः सनि च यत्र सन्धाः ।
स सर्वदेवेर्गलविद्रधितु
तस्यैव तुल्यः खलु सर्वजस्य ॥’
गलौघमाह ।
‘शीथो महान् यस्तु गलावरोधौ
तीव्रज्वरो वायुगतेर्निहन्ता ।
कफेन जातो रुधिरान्वितेन
गले गलौघः परिकीर्तयतेऽसौ ॥’
वायुगतेर्निहन्ता उदानवायुगतिरोधकः ॥ ३ ॥
खरश्चमाह ।
‘यस्तान्वमानः श्वसिति प्रसक्तं
भिन्नस्वरः शुष्कविसृक्तकण्डः ।
कफोपदिग्धेनिलायनेषु
ज्यैः स रोगः श्वसनात् खरश्चः ॥’
ताम्यमानस्तमः पश्यन् । शुष्कविसृक्तकण्ड
शुष्को विसृक्तोऽस्वाधीनः कण्डो यस्य स ।
अस्वाधीनता भुक्तं गलितुमशक्यत्वात् । अन-
नायनेषु वायुवर्त्मसु श्वसनात् वातात् ॥ ३ ॥
मांसतानमाह ।
‘प्रतानवान् यः श्वयथुः सुकण्ठो
गलोपरोधं कुरुते क्रमेण ।
स मांसतानः कथितावलम्बी
प्राणप्रणतं सर्वजतो विकारः ॥’
प्रतानवान् विस्तारवान् । सुकण्ठः अतिप्रथितं
कण्ठं यत्र सः ॥ ३ ॥
विदारौमाह ।
‘सदाहृतोर्धं श्वयथुः सुतान्त्र-
मन्तर्गले पूतिविशीर्णमांसम् ।
पित्तं विद्याद्वन्दं विदारौ
पार्श्वं विशेषात् स तु येन शेते ॥’
पार्श्वं विशेषात् स तु येन शेते स पुरुषो येन
पार्श्वेन विशेषाद्वाह्येन शेते तस्मिन् पार्श्वे सा
विदारौ भवति इत्यर्थः ॥ ३ ॥

मुखरो

अथ गलरोगाणां चिकित्सा ।

‘रोहिणीनाम्न साध्यानां हितं शान्तिमोक्ष-
यम् ।

वमनं धूमपानञ्च गण्डघो नस्यकर्म वा ।
वातजान् हृते रक्ते जघनेः प्रतिसारयेत् ।
सुखोष्णान् खेदगण्डघान् धारयेत्साध्यभीक्ष्णशः ।
विस्वाद्य पित्तसंभूतां सिताक्षौद्रप्रियङ्गुभिः ।
वर्षयेत् कवलीं दाक्षापक्वैः कथिते हितः ।
आगारधूमकटुकेः कफजां प्रतिसारयेत् ।
आगारधूम भुज इति लोके । कटुकानि मुखी-
पिप्लीमरिचानि ।

‘चेताविद्वद्गन्तोषु तैलं सिंहं ससैन्धवम् ।
नस्यकर्मणि दातव्यं कवले च कफोदये ।’
चेता अपराजिता ।

‘पित्तवत् साधयेद्देवो रोहिणीं रक्तसम्भवाम् ।
विस्वाद्य कण्डशालूकं साधयेत्पुण्ड्रकैरिवत् ।
एककालं यवाज्जं वा भुञ्जीत क्षिण्वमप्यशः ।
उपनिष्कवचपि साधयेदधिलिङ्गकम् ।
शकटहन्तु विस्वाद्य विधिं शोधनमाचरेत् ।
एकहन्तुमिव प्रायो हन्तुश्च ससुपाचरेत् ।
गिलायुश्चापि यो आधिलक्ष्य शस्त्रेण साधयेत् ।
अमर्मस्यं सुसम्पन्नं छिद्येत् गलविद्रुधम् ।
अथ सामान्यानां कण्ठरोगाणां चिकित्सा ।
‘कण्ठरोगेष्वल्टमोक्षे स्त्रीक्ष्णस्यादिकर्मभिः ।
चिकित्सकचिकित्सान् कुशलोन्म समाचरेत् ।
काथं दद्याच्च दार्वात्तल्लान्मत्तार्थकालिङ्गम् ।
हरितकौकवायो वा हितो मात्तिकसंयुतः ।
कटुकानिविधादावपाठासुस्तकालिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पीताः कण्ठरोगविनाशनाः ।
वृद्धीकाकटुकाथोषदाब्जैर्वकत्रिफलाश्रमम् ।
पाठां रसाञ्जनं दातुं तैजोर्हृतं सुचर्णितम् ।
क्षौद्रयुक्तं विधातव्यं गलरोगे महौषधम् ।
योगास्तेन त्रयः प्रोक्ता वातपित्तकफापहाः ।

यवाश्रयं तैजवतीं च पाठां
रसाञ्जनं दातुं निशां भक्षयाम् ।
क्षौद्रं क्रुयात् गुटिकां सुखेन
तां धारयेत् सर्वगलामयेषु ।’
अथ समस्तमुखरोगाः । तत्र तेषां निदानं
संख्यायाह ।

‘पृथग्दोषैः खयो रोगाः समस्तमुखजाः
स्तुताः ।’

तत्र वातिकस्य लक्षणं चाह ।

‘स्तोटे, सनोदेऽदं समन्ताद्-
यत्रापि सन् सर्वसरः सवातात् ॥ ॥
पैतिकमाह ।

‘रक्तेः सदाहः पिडकेः सुपीते-
यत्रापि सन् चापि स पित्तकोपात् ॥ ॥

क्षैतिकमाह ।

‘अवदनेः कण्ड्युतेः सवर्णे
यत्रापि सन् चापि स वै कफेन ।’

अवेदनेः द्वेषदनेः । यत उक्तं सुश्रुतेन ।
अप्यवेदनेरिति ॥ ॥ मुखरोगेष्वसाध्यानाह ।

७३८

मुखरो

‘ओष्ठप्रकोपे वर्णाः स्युर्मांसरक्तविदोषजाः ।
दन्तवेष्टेषु वर्णौ तु क्षिलिङ्गगतिश्रीधरौ ।’
क्षिलिङ्गगतिः विदोषजा नाडी । महाश्रीवि-
रच ।

‘दन्तेषु च न सिध्यन्ति स्यावदालनभङ्गनाः ।
निहारीगेज्जालसन्तु तान्तेज्ज्वदन्तया ।
स्वरग्नौ बलयो हृन्तो बलाशः स हि दारुणः ।
गलींघां मांसतानश्च शतघ्नो रोहिणी गले ।
असाध्याः कौन्तिता ज्ञाते रोगा दश नवो-
त्तराः ।

तेषु चापि क्रियां वेद्यः प्रत्याख्याय समाचरेत् ॥

अथ समस्तमुखरोगाणां चिकित्सा ।
‘वातात् सर्वसरं चूर्णैर्लवणैः प्रतिसारयेत् ।
तैलं वातहरैः सिंहं हितं कवलनस्ययोः ॥ ॥
पित्तात्मके सर्वसरे शुद्धकायस्य टिङ्गनः ।
सर्वपित्तहरः कार्या विधर्मधरश्रीतलः ॥ ॥
प्रतिसारणगण्डधमसंशोधनानि च ।
कफात्मके सर्वसरे क्रमं क्रुयात् कफापहम् ॥ ॥
सुखपाके सिराविधः शिरसश्च विरेचनम् ।
मधुमन्त्रहृतचोरेः शीते च कवलग्रहः ॥ ॥
जातीपत्रावृत्तादाक्षायानसदार्वाफलचिकेः ।
काथः क्षौद्रयुतः शीतो गण्डघो मुखपाकनुत् ॥ ॥
काथश्च बहुधा नित्यं जातीपत्रस्य चर्चणम् ।
लण्णजोरककुष्ठेन्द्रयवचर्चणतस्त्रिंशत् ॥
सुखपाकव्रणकैदौर्गन्धस्युपशान्ति ॥ ॥
पटोलनिम्ब अम्बास्त्रमालतीनवपल्लवैः ।
पञ्चपल्लवजः श्रेष्ठः कषायो मुखधावनं ॥ ॥
पञ्चपल्लवजः काथस्त्रिफलासम्भोध्यवा ।
सुखपाके प्रयोक्तव्यः सक्षौद्रो मुखधावनं ॥ ॥
स्वरसः कथितो दार्वाया घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रो मुखरोगाद्वगदोषनाडीव्रणापहा ॥ ॥

सप्तच्छदोशीरपटोलमुस्त-
हरितकौत्तिककरोहिणीभिः ।
यष्टाज्जराजदमचन्दने च
काथं पिबेत् पाकहरं मुखस्य ॥ ॥

राजदमः धनवहेरा इति लोके ।
‘तिला नीलोत्पलं सर्पिः शर्करा क्षीरमेव च ।
क्षौद्राण्यदिग्धकल्कस्य गण्डघो मुखपाकनुत् ॥ ॥
आम्बादिता सङ्गदपि भृङ्गगन्धं सकलमपनयति ।
त्वर्जीजपूरफलजा पवनमवाध्यश्च नाशयति ॥ ॥
हरिद्रा निम्बपत्राणि मधुकं नीलसुतपलम् ।
तैलमेभिर्ज्विप्लव्यं मुखपाकहरं परम् ॥ ॥
यष्टीमधुपलमेकं त्रिंशद्नीलोत्पलस्य तैलस्य ।
प्रम्यं तद्विगुणपथोविधिना पक्वं तु न स्येत् ॥
निर्दिष्टं वदनस्य साव चपयति गात्रस्य दोष-
संघातम् ।

कचखज्वलमण्डवं क्रमशोऽभ्यङ्गेन जलनाम् ॥ ॥
इति मुखरोगाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥ ॥
अपि च ।

तण्डुलीयकगोक्षरमूलं पीतं पयोऽन्वितम् ।
कामनादिहरं प्रोक्तं मुखरोगहरं तथा ॥ ॥
शुष्कमूलकशुष्कीना चारी । हृत्पुलनागरम् ।

मुखरो

शुष्कं चतुर्गुणं दद्यात्तैलमेतेर्निपाचयेत् ॥
बाधिर्यं कर्णमूलञ्च पूयसावच्च कर्णयोः ।
पूरणादस्य तैलस्य लभयः कर्णयोः खिलाः ।
क्षिप्रं विनाशमायानि शशाङ्कलतशस्वरः ।
चारतेजमिदं श्रेष्ठं सुखदन्तामयापहम् ॥ ॥
इति गारुडे १८८१८८ अध्यायौ ॥

(तथाचास्य सलक्ष्यचिकित्सितम् ।

‘सुखामये मारुतजे तु शोध-
कार्कशरौक्ष्याणि चलावज्ज्वल ।
लण्णारणं निप्यतनं सुशीतं
प्रसंसनस्यन्दनतोदमहाः ॥
लण्णारणं स्फोटकतालुदाहा-
धूमायनसाध्यदोषता च ।
पित्तात् सर्वरक्षां विविधावज्ज्वल
वर्णाञ्च मुक्तावगवर्णवर्णाः ॥
कण्डुगन्धं सितविज्जलत्वं
खेदोदोषचर्चणकफप्रसक्तौ ।
उतज्ज्वलमन्दागिलता च तन्का
वज्ज्वल मन्दाः कफवक्ररोगे ॥
सर्वानि रूपाणि तु वक्ररोगे
भवन्ति यस्मिन् स तु सर्वजः स्थात् ।
संस्थानदूषाकतिनाममहा-
चेत चतुःषष्टिविधा भवन्ति ॥
शालाक्यतन्त्रे विहितानि तेषां
निमित्तरूपाकतिभेदजानि ।
यथाप्रदेशान् चतुर्विधस्य
क्रियां प्रवक्ष्यामि सुखामयस्य ॥

इति मुखरोगः ॥ ॥

‘शुक्ततित्तकटुक्षौद्रकषायेः कवलग्रहः ।
धूमः प्रथमं शुद्धिरधश्चन्दनलङ्घनम् ॥
भोज्यञ्च मुखरोगेषु यथास्वस्थोपशुद्धितम् ।
पिप्लुगुरुदार्वात्तल्लग यवचारी रसाञ्जनम् ॥
पाठां तैजवतीं पथ्या समभागं सुचर्णितम् ।
मुखरोगेषु सर्वेषु सक्षौद्रं तद्विधारयेत् ॥
सौधुमाधवमाध्वीकेः श्रेष्ठोऽयं कवलग्रहः ।
तैजोहामभयामेलां समङ्गां कटुकां घनम् ।
पाठां ज्योतिष्मतीं लोभं दार्वाञ्च कुष्ठञ्च चर्चयेत् ॥
दन्तानां घर्षणश्चैव सावकण्डुकापहम् ॥
‘रुहधूमो यवचारपाठायां रसाञ्जनम् ।
तैजोहाम चिफला लोभं चिचकश्चेति चर्णितम् ॥
सक्षौद्रं धारयेदेतत् गलरोगविनाशनम् ॥

इति कालकचर्णम् ॥ ॥

मनःशिला यवचारी हरितालं ससैन्धवम् ।
दार्वात्तल्लं चेत तन्त्रेण मात्तिकेण समायुतम् ॥
शर्करां वृत्तमण्डलं कण्ठरोगेषु धारयेत् ।
मुखरोगेषु च श्रेष्ठं पीतकं नामकौन्तिम् ॥
इति पीतकचर्णम् ॥ ॥

‘कटुकानिविधापाठा दार्वास्तकालिङ्गकाः ।
गोमूत्रकथिताः पेयाः कण्ठरोगविनाशनाः ॥
स्वरसः कथितो दार्वाया घनीभूतो रसक्रिया ।
सक्षौद्रमुखरोगाद्वगदोषनाडीव्रणापहा ॥
तालुशोषे त्वल्लण्णास्य सर्पिरौत्तरभक्तिकम् ॥

जावर्गमधुराः स्निग्धाः शीताश्चैव रसा हिताः ।
 मुखपाके शिराकर्म्म शिरःकायविरचनम् ।
 मूत्रतेलवृत्तचौद्रौघैश्च कवलपहः ॥
 सद्योदास्त्रिफलापाठा ऋद्धीकाजातिपलवाः ।
 कषायनिक्तकाः शीताः कायाश्च मुखधावनाः ।
 तुलां खदिरमारस्य द्विगुणामरिमेदसः ॥
 प्रक्षाल्य जलरोहितं चतुर्दोशभ्रमसः पचैत् ।
 द्रोणशर्षपं कषायन्तं पूवा भृयः पचैच्छनैः ॥
 ततस्तस्मिन् घनीभूते चर्गोल्लवाचभागिकम् ।
 चन्दनं पद्मकोशोरं मञ्जिष्ठां घातकीं घनम् ॥
 प्रपुष्करीकं यष्टाज्वलगेलापत्रकंशरम् ।
 लाक्षां रसाञ्जनं मांसीं त्रिफलां लोध्रवालकम् ॥
 रज्जुयौ फलिनंमेलीं समझीं कटफलं वचाम् ।
 यवामगुरुपक्ष्मङ्गोरकाञ्जनमावपेत् ॥
 जवङ्गनखककोलजातिकोशान् पलोन्मितान् ।
 कर्पूरकुङ्कुमश्चापि पुनः शीतेऽवतारिते ॥
 ततस्तु गुलिकाः कार्याः शुष्काश्चास्येन धार-
 यन् ॥
 तैलञ्चानेन कल्केन कषायेण च साधयेत् ॥
 दन्तानाञ्चलभ्रंशशौघिर्गन्धिमरोगशुत् ।
 मुखपाकास्यदौर्गन्ध्याचारोचकनाशनम् ॥
 स्वावोपलंप्रपेक्ष्यैस्त्वैवगलरोगशुत् ।
 दन्तास्यगलरोगेषु सर्वेषां ततपरायणम् ॥”
 इति खदिरादिगुटिकांतेलञ्च ॥ इति मुख-
 रोगचिकित्सा ॥ इति चरके चिकित्सास्थाने
 २६ अध्यायः ॥
 मुखलाङ्गलः, पु, (मुखं लाङ्गलमिव भूविदारक-
 मस्य ।) मूकरः । इति जटाधरः ॥
 मुखवन्धनं, क्री, (मुखं प्रारम्भविषयः तस्य वन्धनं
 संघर्षोऽयम् ।) यस्यारम्भं तत्र वक्तव्यकथनम् ।
 तस्य नामान्तरम् । अनुक्रमणिका । भूमिका ।
 इति हृन्दीमञ्जरी मुखवन्धनाख्यप्रथमस्तवकः ।
 इति तदुपस्थकसृङ्गादासवेदेन लिखितम् ॥
 मुखवल्लभः, पु, (मुखस्य वल्लभः प्रीतिकरः ।)
 दाक्षिमण्डनः । इति शब्दमाला । मुखप्रियं, त्रि॥
 मुखवाचिका, स्त्री, (मुखं वाचयति शोधयतीति ।
 वच् + गिच् + लुप् + स्त्रियां टाप । अत इत्वं च ।) अक्षला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मुखवादां, क्री (मुखेन वादम् ।) वक्रनालवादम् ।
 वाक् इति भाषा । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मुखस्य मुखेन च वादाश्च । शिवपूजान्ते वम् ।
 इति शब्देन गालवादम् । यथा,—
 “लिङ्गं निम्नाय विधिवत् विधिवत् पूजयेच्च तम् ।
 बद्धचरं जपित्वा वै मुखवादां शुचिस्मिन् ॥”
 इति लिङ्गाचैनतन्त्रे १५ पटलः ॥
 अपि च ।
 “मुखवादां सङ्गृह्य हि कृत्वा तु परमेश्वरि ।।
 माहकामन्त्रसहितं मुखवादां सुदर्शनम् ॥
 अकारादिलकारानामनुलोमविनोभतः ।
 उच्चार्य परमेशानि । मुखवादां शुचिस्मिन् ॥
 सविन्दं वर्णसुचार्यं पञ्चाशज्जालकां प्रिये ।
 अनुलोमविनोमेन सर्वेण च वरानने ॥

अनेनेव विधानेन मुखवादां करोति यः ।
 स सिद्धः सगणः सोऽपि स शिवो नाम संशयः ।
 न्युज्जयोऽहं देवेशि । मुखवादाप्रसादतः ॥
 यस्मिन् काले महेशानि । असुरो बलवान् भवेत् ।
 नस्मिन् काले महेशानि । मुखवादां करोम्यहम् ॥
 तन्मृत्वा परमेशानि । असुरा राक्षसाश्च ये ।
 पलायन्ते महेशानि । तन्मृत्वा परमेश्वरि ।।
 ये नरा भुवि तिष्ठन्ति मुखवादां विना प्रिये ।।
 स सर्वयातनाभोगी अन्ते कुम्भीरतां व्रजेत् ॥”
 इति च लिङ्गाचैनतन्त्रे ८ पटलः ॥
 मुखवासः, पु, (मुखस्य वासः सौरभ्यमस्मात् ।)
 गन्धलङ्गम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मुखवासनः, पु, (मुखं वासयतीति । वस् +
 गिच् + ल्युः ।) मुखसद्गन्धकारकद्रवम् । तन-
 पर्यायः । आमोदो २ । इत्यमरः । १।५।१२ ॥ हे
 मुखवासनवटिकादौ आमोदयुक्तः कर्पूरादि-
 रामोदो इन् । मुखं वासयति मुखवासनः
 गन्धादित्वादनः । नानाद्वयरचित एकेकश्च
 यव वा कर्पूरादिभिर्मन्त्रोपयोग्यमुखवासनवटि-
 रामोदीति सञ्ज्ञम् । शुभवासन इति पाठे
 शुभं मनोहरं वासनं वाचो यस्य केशादिः स
 आमोदीत्याहुतिरिति सुभूतिः । क्षीरस्वामिना तु
 समाकर्षादिचतुष्टयं दृष्टगन्धादिचतुष्टयं च
 पर्यायद्वयमाख्यातम् । शब्दार्णवे तु ।
 “कक्षुरिकायामामोदः कर्पूरे मुखवासनः ।
 बकुले स्यात् परिमलश्चम्पकं सुरभिस्तथा ।
 गन्धा द्विघट्टरप्येते गुणितृणौ त्रिलिङ्गाका ॥”
 इति भरतः ॥
 मुखविलुखिका, स्त्री, (मुखेन विलुखयतीति ।
 लुख + गिच् ल्युप् । स्त्रियां टाप । अत इत्वं
 च ।) क्राशी । इति शब्दरत्नावली ॥
 मुखविष्टा, स्त्री, (मुखे विष्टा मलमस्याः ।)
 तैलपायिका । यथा,—
 “वल्गुलिका मुखविष्टा परोष्णी तैलपायिका ॥”
 इति हेमचन्द्रः ॥
 मुखशफः, पुं, (मुखं शफं क्षुर इव तोद्वनमस्य ।)
 दुर्मुखः । इति शब्दमाला ॥
 मुखशुद्धिः, स्त्री (मुखस्य शुद्धिः ।) वक्तृशोधनम् ।
 यथा, आह्निकतन्त्रं ।
 “अभाव दन्तकाष्ठानां प्रतिघट्टदिने तथा ।
 अर्पाद्वाद्दशगण्डधेर्मुखशुद्धिर्लक्ष्यते ॥”
 मुखशोधनं, क्री, (मुखस्य शोधनम् ।) लक्षम् ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥
 मुखशोधनः, पुं, (मुखं शोधयत्यनेनेन । शुध् + गिच्
 + करणे लुट् ।) कटुरसः । इति हेमचन्द्रः ॥
 मुखशोधो, [त्] पु, (मुख शोधयतीति । शुध् +
 गिच् + गिनिः ।) जम्बोरः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (गुणादयोऽस्य जम्बोरशब्दं ज्ञातयाः ।)
 मुखशोणः, त्रि, (मुखं शोवति निरस्यति विज्ञतं
 करोतीति भावः । शोव + इगुपधत्वात् कः ।
 एघोदरादित्वात् वस्य जत्वम् ।) दुर्मुखः । इति
 शब्दमाला ॥

मुखसम्भवः, पुं, (मुखान् सम्भव उत्पत्तिरस्य ।
 ब्राह्मणः । इति हेमचन्द्रः । १ । ४७६ ॥
 मुखसुरं, क्री, (मुखस्य सुरा इति “विभाषा
 सेनासुराश्चायाशालानिशानाम् । २।४।२५ ।
 इति षष्ठीसमासे सुराशब्दस्य इत्यत्वम् ।)
 तालसुरा । इति त्रिकाण्डशेषः । ताडी इति
 भाषा ॥
 मुखसावः, पुं, (सु भावे + घच् । सुखात् सावः
 पतनमस्य ।) जाला । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मुखामिः, पु, (मुखं सुखोऽभिः ।) दावामिः ।
 यथा,—
 “हेमकेलिर्दयोश्चाथ नृदाकुः स्याद्दवानलः ।
 सुखोत्का भूतसञ्चारो मुखामिर्भरषकारः ॥”
 इति शब्दमाला ॥
 श्वमुखे दत्तवद्भिः । इति लोके । शास्त्रे तु
 शिरःस्थाने । यथा,—
 “देवाश्चाभिमुखः सर्वं गृहीत्वा तु कुता-
 शनम् ।
 गृहीत्वा पाणिना चैव मन्त्रमेतदुदीरयेत् ॥
 कृत्वा तु दुष्कृतं कर्म जानता वायजानता ।
 नृत्तुकालवशं प्राप्य नरं पञ्चत्वमागतम् ॥
 धर्माधर्मसमायुक्तं लोभमोहसमाहतम् ।
 दहेयं सञ्जगानाणि दिव्यान् लोकान् न
 गच्छतु ॥
 एवमुक्त्वा ततः शीघ्रं कृत्वा चैव प्रदक्षिणम् ।
 ज्वलमानं तथा वाङ्मं शिरः स्थाने प्रदापयेत् ॥
 चातुर्वर्ण्यं संस्थानमेवं भवति पुनिके ।।”
 इति मुहूर्ततत्त्वम् ॥
 मुखामयः, पुं, (मुखस्यामयः ।) मुखरोगः । इति
 राजनिर्घण्टः ॥
 मुखार्जकः, पु, अर्जकः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मुखार्जः, पु, (मुखं अर्जमिवाय ।) कर्कटः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मुखोत्का, स्त्री, (मुखं उत्क्रेव यस्याः ।) दावा-
 नलः । इति शब्दमाला ॥
 मुखः, पु, प्रथमः कल्पः । इत्यमरः । २ । ७ । ४० ।
 यागादिषु शास्त्रोक्तः प्रथमः कल्पो मुखः
 स्यात् । यथा, ब्राह्मिर्भयजेतेत्यादिना उत्तम-
 त्वात् मुखमिव मुखः विकारसंघेत्यादिना
 इवार्थे यः । इति तट्टीकायां भरतः ॥
 मुखः, त्रि, अष्ठः । इत्यमरः । १ । १ । ५७ ।
 (तथास्य पर्यायः ।
 “प्रधानसुतमं रथं अष्टं मुखमनुत्तमम् ।
 वरं वरंयं प्रमुखं पराङ्गं प्रवरन्तथा ॥”
 इति वैदिकरत्नमालायाम् ॥
 यथा, भागवते । ४ । २५ । ४६ ।
 “सुखानामपुरस्ताद्वाक्पथपञ्चदशैः ॥”
 मुखसर्गः, पुं, (मुखानां सर्ग इति ।) स्थावर-
 कृष्टिः । यथा,—
 “मुखसर्गश्चतुर्थस्तु सखा वै स्थावराः कृताः ॥”
 इति वराहपुराणम् ॥
 सुगूहः, पुं, दाहूपचो । इति भूरिप्रयोगः ॥

सुधः, चि, (सुध + कर्त्तरि क्तः ।) चट् । (यथा, ऋग्वेदे । ५ । ४० । ५ ।

“अन्तेनविद् यथा सुधो सुवनाम्यदीधुः ॥”

सुधरः । इति विश्वः । (यथा, मेघदूतः । १४ ।

“इष्टोत्साहकितचकितं सुधमिह्वा-

ज्जनाभिः ॥”)

सुधबोधं, क्री, (सुधः सुधरः बोधः ज्ञानं पद-
पदार्थानां भवत्यस्मात् । यद्वा, सुधान् चटान्
अल्पबुद्धीन् जनान् बोधयतीति । सुधबोधम् ।
इति दुर्गादासः । सुध + बुध् + “कर्मण्यण्” ।
४ । २ । १ । इति अण् ।) बोधदेवकृतयाकरण-
विशेषः । यथास्यान्त्यश्लोकः ।

“सुकुन्दं सच्चिदानन्दं प्रणिपत्य प्रणीयते ।

सुधबोधं आकरणं परोपपन्नतये मया ॥”

सुधा, स्त्री, (सुध + टाप् ।) नायिकाविशेषः । (सा
च नायिका स्वीयापरकीयामेदेन द्विविधा ।) तत्र
स्वीयापि त्रिविधा । सुधा मध्या प्रगल्भा च ।
तत्राङ्गिरितयौवना सुधा । सा च ज्ञानयौवना
अज्ञानयौवना च । सैव क्रमशो लज्जामय-
पराधीनरतिर्नवोद्गा । सैव ज्ञानप्रशया विश्रब्ध-
नवोद्गा । अस्याश्चेष्टा क्रिया मनोहरा । कोपे
मार्द्दव नवविभूषणे समीहा च ॥ सुधा यथा ।
“आज्ञप्तं किल कामदेवधरणीपालेन काले शुभे
वस्तु वास्तुविधिं विधास्यति तनौ तारुण्य-

मेणीदृशः ।

दृष्ट्या खञ्जनचातुरी सुखरचा सौधाकरी

माधुरी

वाचा किच सुधासुदलहरौ लावण्यमाम-

न्त्यति ॥” ॥

अज्ञानयौवना यथा,—

“नीरात्तोरसुपागता अवगयोः सीन्नि स्फुर-
न्नेत्रयोः

ओन्ने लसमिदं किमुत्पलमिति ज्ञातुं करं
न्यस्यति ।

श्रीबालाङ्कुरशङ्कया शशिसुखी रोमावलीं
धोच्छति

आन्तास्मोति सहृदुः सखीमविदितश्रीजीभरा
पृच्छति ॥”

ज्ञानयौवना यथा,—

“खयम्भूः शम्भुरभोजलोचने त्वनपयोधरः ।
नखेन कस्य धनस्य चन्द्रचूडो भविष्यति ॥”

नवोद्गा यथा,—

“हस्ते हतापि श्रयने विनिवेशितापि
क्रोडे हतापि यतते बहिरैव गन्तुम् ।
जानीमहे नवबधूरय तस्य वक्ष्या
यः पारहं स्थिरयितुं क्षमते करेण ॥”

द्वितीया यथा,—

“बलास्रोता पार्श्वे सुखमनुसुखं नैव कुरुते
धुनाना मृद्वानि क्षिपति वदन् सुखनविधौ ।
हृदि न्यक्तं हस्तं क्षिपति गमनारोपितमना
नवोद्गा बोधरं रमयति च सन्तापयति च ॥”
विश्रब्धनवोद्गा यथा,—

“हरसुकुलितनेत्रपालिनीवी-
नियमितवाङ्मनोरुद्रुमवन्धम् ।
करकलितकृचस्थलं नवोद्गा
स्वपिति समीपमुपेत्य कस्य यतः ॥”

इति रसमञ्जरी ॥

सुध इ ड कल्कने । दम्भे । श्राद्धे । इति कवि-
सुध ड कल्पदमः ॥ (भा०-आत्म-अक-
सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ सुधयते । ड
सुधते ड मोचते । इति दुर्गादासः ॥

सुध ङ श प ण औ भोजे । इति कविकल्पदमः ॥
(तुदा०-उभ०-सक०-बन्धनरहिनीभावे अक०-
अनिट् ।) मोक्षस्थानम् । ङ अमुचन । श
प ण सुधति सुधते धनं दाता । बन्धन-
रहिनीभावे अकर्मकोऽयम् । आलानात्मतो
गजः कर्त्तरि क्तः । एव पापात्मक इत्यादौ
पापवन्धनात्मक इत्यर्थः । इति दुर्गादासः ॥

सुध क मोक्षे । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-
पर० सक०-सेट् ।) क मोचयति । मोक्षस्थानम् ।
इति दुर्गादासः ॥

सुधिरः, चि, (सुधति धनादिकं ददातीति ।
सुध् + “इधिमदिमुदिविदिक्किदिभिदिमिन्दि-
चन्दिमिमिदिमुदिमुत्तीति ॥” उणा० १ ।
५० । इति किरच् ।) दाता । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥

सुधिरः, पु, (सुध् + किरच् ।) धर्मः । वायुः ।
देवता । इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

सुधकुन्दः, पु, (सुध् + बाहुलकान् कु ।) सुध-
कुन्द इवेति । राजदन्तादिवान् पूर्वनिपातः ।)
पुष्पवृक्षविशेषः । मेकचन्द इति हिन्दी भाषा ।
(यथा, राजेन्द्रकण्ठपुरे । १० ।

“आनन्दं सुधकुन्दकन्दलि । भज स्वस्थानि
वासन्ति ॥”)

तनपण्यायः । इन्द्रवृक्षः २ चित्रकः ३ प्रति-
विष्णुकः ४ । इति भावप्रकाशः ॥ बहुपुत्रः ५

सुदलः ६ हरिवल्लभः ७ सुपुत्रः ८ अर्घ्यार्हः ९
लक्ष्मणकः १० रत्नप्रसवः ११ । अस्य गुणाः ।

कटुत्वम् । तिक्तत्वम् । कफघ्नानाशित्वम् ।
कण्ठकरत्वम् । त्वग्दोषशोफशमनत्वम् । जीर्ण-
ध्वरविनाशित्वम् । इति राजनिघण्टुः ॥

शिरःपीडापित्तसविषनाशित्वम् । इति भाव-
प्रकाशः ॥ ॥ मान्यालराजपुत्रः । इति

श्रीभागवतम् । ९ । ७ । ३८ ।
(यथा च देवीभागवते । ७ । १० । ४ ।

“तस्यामुत्पाद्यामान मान्याता द्वौ सुतौ वृष ।
पुरुकुतनं सुविस्थानं सुचकुन्दं तथापरम् ॥”)

सुचुटी, स्त्री, अङ्गुलिमोटनम् । आङ्गुलमट्कान्
इति भाषा । यथा,—

“सुचुटी सुकुटी चैव भवेदङ्गुलिमोटने ॥”

इति शब्दरत्नावली ॥

सुटिः । सुटा इति भाषा । यथा,—

“सम्प्लिखिताङ्गुलिः पाणिर्मृष्टिर्मुस्तु सुचुत्यपि ॥”
इति हेमचन्द्रः । ३ । २६१ ॥

सुज इ क मृजाध्वन्योः । इति कविकल्पदमः ॥
सुज क (चुरा०-पर० मार्जने सक०-धनौ
अक०-सेट् ।) द्वौ पञ्चमस्वरिणौ । इ क सुज-
यति । क मोचयति । इति दुर्गादासः ॥

सुचकः, पु, (सुचिड + ण्वल् ।) सुचकवृक्षः ।
इति राजनिघण्टुः ॥

सुजः, पु, (सुजयते मृच्यते अनेन । सुज + करणे
अच् ।) लणविशेषः । सुँज इति भाषा ॥
(यथा, पञ्चदश्याम् । १ । ४९ ।

“यथा मुञ्जादीषिकैवमात्मा युष्मा ससुहृतः ।

शरीरत्रितयाहोरेः परं मञ्जैव जायते ॥”)

तनपण्यायः । मौञ्जीलण्णायाः २ आश्वगयः ३
तेजनाश्रयः ४ वागीरकः ५ सुज्जनकः ६

श्रीरी ७ दम्भाश्रयः ८ दूरमलः ९ दण्डलः १०
दण्डमलः ११ बहुपुत्रः १२ रञ्जनः १३ शत्रु-
भङ्गः १४ अस्य गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-
त्वम् । कफपित्तजदोषनाशित्वम् । ग्रहरक्षासु

दीक्षासु च पावनत्वम् । भूतनाशित्वम् । इति
राजनिघण्टुः ॥ अपि च ।

“मुञ्जो मुञ्जानको बाणः स्थलदम्भः सुमेधसः ।

मुञ्जद्वयान् मधुरं तुषरं शिशिरं तथा ॥

दाहलण्णाविमर्षासम्भवस्य च शरीरान्जित् ।

दोषत्रयहरं दृष्ट्वा मेखलास्ययुज्यते ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

शरः । इति रत्नमाला । उपनयनकाले मुञ्ज-
मेखलाधारणविधयेयम् । अथैनं मागवक-

मात्मावस्थिः प्रदक्षिणं चित्रत्वं मुञ्जमेखलां परि-
धापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति । इति भवदेव-

भट्टः ॥

मुज्जकेशी [न] प, (मुञ्जा इव केशाः सन्त्यस्य ।
इति ।) विष्णुः । इति जैमिनीयः । २ । १३१ ॥

मुज्जरं, क्री, (मुज्जयते प्रक्षाल्यते इति । मुज्ज +
बाहुलकान् अरन् ।) शालकम् । इति

शब्दमाला ॥

मुज्जानकः, पु, (मुज्जं अतति तनमादृशं प्राप्नो-
तीति । अत + अच् । तनः स्वार्थ कन् ।) पुष्प-

शालकभेदः । अस्य गुणाः । परं स्वादुत्वम् ।
वृष्यत्वम् । पित्तानिनापहत्वम् । इति राज-

वल्लभः ॥ (यथा, सुश्रुत सूत्रस्थाने ३९ अध्याये ।
“हस्तिर्गर्गमुज्जानकलाभकप्रभृतीनि ॥”)

मुट इ मर्दे । इति कविकल्पदमः ॥ (भा०-पर०-
सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरिणौ । इ सुटयते । मर्द्दो
मर्दनम् । इति दुर्गादासः ॥

मुट कि च्छिदि । इति कविकल्पदमः ॥ (चुरा०-
पञ्चे भा०-सक०-सेट् ।) च्छिदि च्छिणीकरणे ।

कि मोटयति तच्छुलं शिला । यस्तु दुर्गेश
मोटनीति हलायुधः ॥

ः ट शि आक्षेपे च । इति कविकल्पदमः ॥
(तुदा०-पर०-सक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः ।

शि सुटति असुटीन् सुमोट । चकारात् च्छिदि
च । सुटति द्विषां दपं य इति हलायुधः ।

इति दुर्गादासः ॥

मुष्टः

मुष्ट इ ष पञ्चायने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-पालने सक०-सेट् ।) पवर्ग-
शेषादिः । पञ्चमस्वरौ । इ मुष्टयते । इ मुष्टते
चौरः । इति दुर्गादासः ॥

मुष्ट इ ह्रिदि । मर्हे । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा०-पर०-सक०-सेट् ।) पञ्चमस्वरौ । इ
मुष्टयते । छेद् इह लोमश्चेद् एव । मुष्टयति
मुष्टं नापितः । लोमरहितं करोतीत्यर्थः ।
इति दुर्गादासः ॥

मुष्ट इ ङ मये । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । पञ्चम-
स्वरौ । मयमिति मन्त्रधातोः क्ते रूपं मन्त्रन-
मित्यर्थः । इ मुष्टयते । इ मुष्टते प्रसूरो जले ।
चतुर्भुजस्तु मार्जनं इति पठित्वा मार्जनं
शुद्धिरिति आख्याय मुष्टते जलेन गात्रं लोक
इत्युदाहृतवान् । इति दुर्गादासः ॥

मुष्ट श प्रतिज्ञाने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) श मुष्टति व्रतं लोकः ।
प्रतिज्ञावातीत्यर्थः । भोयता । इति दुर्गा-
दासः ॥

मुष्टं, क्री, (मुष्टयति उपायने केशा अस्मात् यद्वा,
मुष्टते मन्त्रमीति । मुष्ट + अच् ।) शिरः ।
इति नपुसकलिङ्गस्य हे अमरः । १ । ५ । ३४ ॥
(यथा, मोहसुद्धरे । १५ ।

“अङ्गं मलितं पलितं मुष्टं
दन्तविहीनं यातं तुष्टम् ।
करधृतकम्पितश्रोभितदङ्गं
तदपि न सुचत्वाशाभाष्टम् ॥”

उपनिषद्विशेषः । तदुक्तं यथा,—
“इशाकेन कृतप्रश्नमुष्टमाकुर्वन्ति स्म ।
छात्रोऽयं दृष्टद्वारगम्यमेतरेषं तथा दृष्ट ॥”
वाल्मी । मुष्टायसम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुष्टः, पु, (मुष्टनं मुष्टः केशापनयनं मुष्टि खण्डने
भावे घञ् । ततः अश्रं आद्यच् इत्यमर
टीकायां रायभरती ।) वलिराजस्य सैनिक-
द्वैत्यविशेषः ॥ (यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२३२ । ५ ।

“एकाच्च एकपान्मुष्टो विदुद्वचस्तुभंजः ।
मुम्भसंवापतद्वैत्यभेदः । यथा, माकण्डेयपुराणे ।
८२ । २८ ।

“हे चक्र । हे मुष्ट । वलैर्बहुलैः परिवारितौ ।”
मुष्टमेवावयवत्वनाख्यस्य । अच् ।) राहुग्रहः ।
इति मेदिनी । डे, २२ । (मुष्टं मुष्टनं भोवि-
कालेनाख्यस्य । अच् ।) नापितः । इति
जटाधरः ॥ (मुष्टनं स्वस्यावच्छेदे खण्डनम-
ख्यस्य । अच् ।) स्थायवृक्षः । इति कैचित् ॥

मुष्टः, पु, क्री, (मुष्ट + अच् ।) मूढा । इति
मेदिनी । डे, २२ ॥

मुष्टः, त्रि, मुष्टितः । इत्यमरः । २ । ६ । ४८ ॥
इ मुष्टितमुष्टं । मुष्टि खण्डने भावे घञि मुष्टो
मुष्टनं केशापनयनं तदुद्योगात् अश्रं आद्यचि
मुष्टः पुमान् स्त्रियां मुष्टा । इत्यमरटीकायां

मुष्टी

भरतः ॥ (यथा, महाभारते । १ । ११६ । ८ ।
‘चरन् भैरवं मुनिर्मूढश्चरिष्यामि महीमिमाम्’)
मुष्टकं, क्री, (मुष्टमेवेति मुष्ट + स्वार्थे कन् ।)
मस्तकम् ॥ (उपनिषद्विशेषश्च ॥)

मुष्टकः, पु, (मुष्टयतीति । मुष्टि + क्तृन् ।)
नापितः । इति हेमचन्द्रः । ३ । २३० ॥

मुष्टचयकः, पु, (मुष्टित इव चयकः ।) कलायः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मुष्टनं, क्री, (मुष्ट + क्तृन् ।) केशच्छेदनम् ।
तत्पर्यायः । भद्रकरणम् २ वपनम् ३ परि-
वापनम् ४ चौरम् ५ । इति हेमचन्द्रः । ३ । ५८७ ॥
(यथा, महाभारते । १२ । २३ । ४६ ।

“भातुरस्य हितं वाक्यं शृणु धर्मज्ञसत्तम ! ।
दृष्ट एव हि राजेन्द्र । चतुर्धर्मो न मुष्टनम् ॥”)

मुष्टफलः, पु, (मुष्टवत् फलमख्य ।) गारिके-
लवः । यथा,—

“तथा मुष्टफलश्चापि विश्वामित्रप्रियोऽपि च ।”
इति शब्दरत्नावली ॥

मुष्टशालिः, पु, (मुष्टो मुष्टित इव शालिः ।)
शालिभेदः । तत्पर्यायः । मुष्टनकः २
निःशूकः ३ अशूककः ४ । अख्य गुणाः ।
त्रिदोषनाशित्वम् । मधुरास्त्वम् । वलप्रदत्वम् ।
रक्षिकारित्वम् । दीपनत्वम् । पथ्यत्वम् । मुख-
जात्यरुजापहत्वञ्च । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुष्टा, स्त्री, (मुष्ट + स्त्रियां टाप् ।) मुष्टीरिका ।
इति मेदिनी । डे, २२ । मुष्टिता स्त्री । इत्य-
मरटीकायां भरतः ॥

मुष्टास्था, स्त्री, (मुष्टेत्याग्यास्थाः ।) महाआव-
णिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुष्टायसं, क्री, (मुष्टश्च तत अयश्चेति । मुष्ट +
अयस् + “अनोऽश्मायः सरसां जातिसंज्ञयोः ।”
५ । ४ । ६४ । इति टप् ।) लोहम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥

मुष्टितं, क्री, (मुष्टयति खण्डयते इति । मुष्टि खण्डने
+ कर्मणि क्तः ।) लोहम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
वापितमुष्टे, त्रि । इत्यमरः । ३ । १ । ८५ ॥

मुष्टितिका, स्त्री, (मुष्टित + स्वार्थे कन् + स्त्रियां
टाप् अत इच् ।) वृक्षविशेषः । मुष्टीरौ इति
भाषा । तत्पर्यायः । अलम्बुषा २ आवणौ ३
पलङ्क्या ४ कदम्बपुष्पा ५ अवणा ६ भूतघ्नी ७
कुम्भला ८ अरुणा ९ । इति रत्नमाला ॥

मुष्टी, [न] पु, (मुष्टयति केशान् वपति इति ।
मुष्ट + णिनिः ।) नापितः । इत्यमरः । २ ।
१० । १० ॥ (योगाचार्यविशेषः । यथा, शिव-
पुराणे वायुसंहितायाम् । २ । १० । ५—६ ॥
‘महाकालश्च भूमी च दक्षी मुष्टी स एव
च ।’

इत्यादावारभ्य ।
अष्टाविंशतिसंख्याता योगाचार्या युगक्रमात् ।
सम्पादितकेशच्छेदनः । यथा, महाभारते । ११ ।
१४ । ३७४ ।

“दिनेऽष्टमे तु विप्रेण दीक्षितोऽहं यथाविधि ।

मुष्टिरः

दक्षी मुष्टी कुशी चौरौ इताक्तौ मेखली-
लवः ॥”)

मुष्टीरिका, स्त्री, (मुष्टि + बाहुलकात् ईरच् ।
स्त्रियां ङीष् स्वार्थे कन् । स्त्रियां टाप्
“केऽणः ।” ७ । ४ । १२ । इति पूर्वस्य ङश्चः ।)
मुष्टितिका । इति जटाधरः ॥

मुत्, स्त्री, (मोदतेऽनया इति । मुद् + क्तिप् ।)
वृद्धिनामौषधम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मुत्, [इ] स्त्री, (मोदनमिति । मुद् + भावे क्तिप् ।)
हर्षः । इत्यमरः । १ । ४ । २४ ॥ (यथा, रघु-
वंशे । ३ । २५ ।

“उवाच धात्रा प्रथमोदितं वचो
ययौ तदीयामवलम्ब्य चाङ्गुलिम् ।
अभूच्च नम्रः प्रणिपातश्रित्यथा
पितुर्मूर्धं तेन ततान्न सोऽर्भकः ॥”)

मुद् क संवर्गे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा०-पर०-
सक०-सेट् ।) क मोदयति हृतेनाङ्गं लोकः ।
इति दुर्गादासः ॥

मुद् णि ङ हर्षे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
आत्म०-अक०-सेट् ।) हर्षश्चित्तोत्साहः । णि
मुदितोऽस्ति ङ मोदते घनी । इति दुर्गा-
दासः ॥

मुदा, स्त्री, (मुद् + घञर्थे कः ततटाप् ।) हर्षः ।
यथा । सुखमानन्दयुर्मदा । इति शब्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, माकण्डेये । ११६ । ३० ।
“तं मन्त्रं क्रियमाणं तु मन्त्रिभक्तेन भूयता ।
तत्पुत्रार्थवर्तिनीं कन्या शुआवाध मुदा-
वती ॥”)

मुदितः, त्रि, (मुद् + क्त । यद्वा, मुदा अख्य जाता ।
मुदा + इत्तप् ।) आनन्दितः । यथा,—
“आर्त्तास्तं मुदितं हृष्टं प्रीणितं मलिनं क्षणा ।
नृते स्त्रियेत या पत्न्यौ सार्धौ ज्ञेया पतिव्रता ॥”
इति शुद्धितत्त्वम् ॥

अलिङ्गनविशेषः । तस्य लक्षणं यथा । नायि-
कया नायकस्य वामपार्श्वे उषित्वा वामपादं
तस्योदयमध्ये स्थापयित्वा उभौ मिलित्वा
यदवस्थानम् । इति कामशास्त्रम् ॥

मुदिता, स्त्री, (मोदते इति मुद् + स्वर्धधातुश्च
इन् संज्ञापूर्वकविधेरनित्यत्वात् गुणाभावः ।
मुदिः तस्य भावः इति तल् + टाप् ।) मुदा ।
हर्षः । इत्यमरटीकायां मयुरेशः ॥ (यथा,
पातञ्जलसूत्रम् । १ । ३३ ।

“मेचीकद्वयामुदितोपेक्षाणां सुखदुःखपुण्या-
पुण्यविषयाणां भावनातश्चित्तप्रसादनम् ॥”)

मुदिरः, पु, (मोदन्ते अनेन प्रजा इति । मुद् +
“इषिमिदमुदीति ।” उणा० । १ । ५२ । इति
किरच् ।) मेघः । इत्यमरः । १ । ३ । ७७ । (यथा,—
गीतगोविन्दे । २ । ३ ।

“प्रचुरपुरन्दरप्रचुरशूरजितमेदुरमुदिर-
सुवैशम् ॥”)

कासुकः । इति मेदिनी । रे, २०५ । भेकः ।
इति संक्षिप्तसारोणादिवृत्तिः ॥

मुद्रः, पुं, (मोदते अनेन इति । मुद्र + “मुद्रयो-
गंगौ ।” उणा० १।१२७ । इति गङ् ।)
प्रतिविशेषः । तत्पर्यायः । जनवायसः २ ।
इति हेमचन्द्रः । ४ । २१८ ॥ श्रीमधीन्यमैः ।
मुद्र इति भाषा । (यथा, मनुः । ८ । ३६ ।

“श्रीहयः शान्तो मुद्राक्षिणामावास्तया यवाः ।”
तत्पर्यायः । रुपश्रेष्ठः २ वर्याहः ३ रसोत्तमः ४
सुक्तिप्रदः ५ हयानन्दः ६ सुफलः ७ वाजि-
भोजनः ८ अख्य गुणाः । कषायत्वम् । मधु-
रत्वम् । कफपित्तार्जितत्वम् । लघुत्वम् । ग्राहि-
त्वम् । शीतत्वम् । पाकं कटुत्वम् । चक्षुष्यत्वम् ।
नातिवातलत्वम् । तद्व्यूषगुणाः । पित्तशमानि-
शमनत्वम् । लघुत्वम् । सन्तापहारित्वम् ।
अरोचकनाशित्वम् । तन्वेत्यवयुक्तत्वेत् रक्त-
प्रसादनत्वम् । सर्वरुजापहारित्वम् । इति
राजनिघण्टः ॥ अपि च । रुच्यत्वम् । स्वादु-
त्वम् । अक्ष्यानित्वम् । ज्वरघ्नत्वम् । इति
भावप्रकाशः ॥ * ॥ वनसुद्रगुणाः ।
“सुकुटः शीतलो ग्राही कफपित्तज्वरापहः ॥”
तद्विशेषा यथा, राजवल्लभ ।

“प्रधाना हरिताक्षत्र वनसुद्रास्तु सुद्रवत् ।
लघुसुद्रा महासुद्रा गौरा हरितपीतकाः ।
श्वेता रक्ताश्च निर्दिष्टा लघवः पूर्वपूर्ववत् ॥”
सुद्रपथी, स्त्री, (सुद्रस्यैव पर्यायस्याः सुद्रपथं +
जातौ ङाच् ।) वनसुद्रः । सुगानो इति
भाषा । तत्पर्यायः । काकसुद्रा २ सदा ३ ।
इत्यमरः ॥ सुद्रसहा ४ शिखी ५ माष्णार-
गन्धिका ६ वनजा ७ रिङ्गिणी ८ इला ९
रुपपथी १० कुरङ्गिका ११ कोशिला १२
वनोद्गवा १३ वनसुद्रा १४ आरग्यसुद्रा १५
धन्वा १६ । कुरङ्गिकास्थाने कुरङ्गिका इति च
पाठः । अस्या गुणाः । हिमत्वम् । कास-
वातरक्तक्षयपित्तदाहज्वरनाशित्वम् । चक्षुष्य-
त्वम् । शुक्रवृद्धिकारित्वम् । इति राजनिघण्टः ॥
अपि च । यथा, भावप्रकाशे ।

“सुद्रपथी काकपथी रुपपथ्यल्पपर्णिका ।
काकसुद्रा च वा प्रोक्ता तथा माष्णारगन्धिका ।
सुद्रपथी हिमा रुचा तित्ता स्वादुश्च शुक्रला ।
चक्षुष्या क्षयशोथनो ग्राही ज्वरदाहशुत् ।
दोषत्रयहरो लघ्वी यद्वह्यशीतिसारहृत् ॥”

सुद्रभृक्, [ज] पुं, (सुद्रं भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्तिप् ।) धोटकः । इति जटाधरः ॥
सुद्रभोजी, [ज] पुं, (सुद्रं भुङ्क्ते इति । भुज् +
क्तिनिः ।) अक्षः । इति राजनिघण्टः ॥

सुद्रमोदकः, पुं, (सुद्रेन खाद्यतो मोदकः ।) मोदक-
विशेषः । मतिपुर इति भाषा । यथा,—
“सुद्रानां धूमधीं सव्यगन्धोलयेन्निर्मलान्मुना ।
कटाहम्यष्टमस्योर्ध्वं भर्त्तुं स्थापयेत्ततः ॥
धूमवीथुं द्रवीभर्ता प्रक्षिपेत् कभरं परि ।
पतन्ति बिम्बवस्तुसातान् सुपक्वान् ससुहरेत् ।
खितापाकेन संयोज्य कुर्यात् सुस्निग्धं मोदकान् ॥”
अख्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।

“लघुग्राही चिह्नोद्यतः स्वादुः शीतो रुचिप्रदः ।
चक्षुष्यो ज्वरघ्न वन्यसर्पणो सुद्रमोदकः ॥”
सुद्रं, स्त्री, (सुद्रं आनन्दं गिरति विकिरतीति । ग +
अच् ।) मलिकामेदः । लोहादिभेदे, पुं ।
इति मेदिनी । रे, २०४ ॥ (यथा, महाभारते ।
१ । २११ । ३ ।

“गदापट्टिधधारिण्या मूलसुद्ररुहस्तया ।
प्रस्थितौ सहस्रभिर्गुण्य महाया दैत्यसेनया ॥”
सुद्रः, पुं, (मुद्र + गृ + अच् ।) कर्मारुहः ।
पुष्पवृक्षविशेषः । तत्पर्यायः । गन्धसारः २
समपत्रः ३ अतिगन्धः ४ गन्धराजः ५ विट-
प्रियः ६ प्रियः ७ जनेष्टः ८ नृगेष्टः ९ । अख्य
गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । सुरभित्वम् ।
सौख्यदायकत्वम् । मनोजकारित्वम् । मधु-
पानन्दकारित्वम् । पित्तप्रकोपनाशित्वम् । इति
राजनिघण्टः ॥ * ॥ अख्यविशेषः । सुगुर
इति भाषा । तत्पर्यायः । द्रुघनः २ घनः ३ ।
इत्यमरः ॥ द्रुघनः ४ । इति भरतः ॥ प्रघनः ५ ।
इति जटाधरः ॥ सुद्रः कोरकाख्योः । इति
हेमचन्द्रः ॥ (यथा, रघौ । १२ । ७३ ।

“पादपाविह्वपरिचः शिलानिष्यसुद्रः ॥”
सुद्रकः, पुं, (सुद्रकमिवेति प्रतिकृतौ कन् ।)
कर्मारः । इति राजनिघण्टः । कामराज्ञा
इति भाषा ॥

सुद्रलं, स्त्री, रोहिमल्लम् । इति राजनिघण्टः ॥
सुद्रलः, पुं, हय्यन्धराजपुत्रः । यथा,—
“सुश्रान्तः एकजातुः तस्माच्चर्चः ततश्च हय्यन्धः
हय्यन्धश्च सुद्रलस्तद्व्यवहृद्व्यवहारकाव्यन्त-
संज्ञाः । पञ्चानामेतर्था विषयाणां रत्ननाया-
लमेते मनपुत्रा इति पित्राभिहित्वा इति
पञ्चालाः । इति विष्णुपुराणे ४ अंशे १६
अध्यायः ॥ (सुद्रं लार्तीति । ला + कः । इत्यु-
णादिश्रुतौ उज्जलदन्तः ।) गोत्रकारकमुनि-
विशेषः । तस्य भार्या इन्द्रसेना । इति पुराणम् ॥
(उपनिषद्विशेषः ।)

सुद्रकः, पुं, वनसुद्रः । इति शब्दरत्नावली ॥
सुद्रकः, पुं, (सुद्रक + स्वार्थे कन् ।) वनसुद्रः ।
इत्यमरः । २ । ६ । १७ ॥

सुद्रावटः, पुं, (सुद्रावटः वटः ।) वटक-
विशेषः । आदावडा इति भाषा । यथा,—
“सुद्रपिष्टीविरचितान् वटकास्तेलपाचितान् ।
हस्तेन चूषयेत् सव्यक् तस्मिन् चूर्णे विनिक्षिपेत् ॥
भट्टं हिङ्गार्द्रकं रुपं मरिचं भीरकं तथा ।
निम्बरसं यवान्गुञ्ज युक्त्वा सव्यं विमिश्रयेत् ॥
सुद्रपिष्टीं पचेत् सव्यक् स्थाल्यामङ्गारकोपरि ।
तस्यास्तु मूलकं कुल्यान्तमर्थं पूरणं क्षिपेत् ॥
तेन तान् मूलकान् पक्वा कथितायां निम-
ज्जयेत् ॥

मूलकाः पाचकैः प्रोक्तास्ते त्वार्द्रकवटा अपि ॥”
अख्य गुणाः । यथा, भावप्रकाशे ।
“सुद्रावटवटा रज्या लघवो बलकारकाः ।
दौपनाक्षर्पणाः पथ्याखिदोषेषु प्रपूजिताः ॥”

मुद्रा, स्त्री, (मोदते अनयेति । मुद्र + “स्वाधि-
तश्चोद्यादि ।” उणा० २।१९ । इति रक् अतः
टाप् ।) प्रत्ययकारिणी । इति चिकित्सा-
शेषः । नाभेर मोहुर इति भाषा ॥ अक्षुलि-
मुद्रा । इति शब्दरत्नावली ॥ क्वापेर आक्षुटी
इति भाषा । स्वर्गरीयादिसुद्रिका च । (यथा,
अभिज्ञानशाकुन्तले । २ ।

“इमां मुद्रां त्वदङ्गुलीं निवेशयता मया ।”
चिह्नम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २४ । १७ ।
“ज्ञानविज्ञानयोगेन कर्मसाधुसुहृन् जटाः ।
हिरण्यकेशः पद्माक्षः पद्मसुद्रापदाङ्गुलः ॥”
मोहुर टाका इत्यादि भाषा । इति लोका-
प्रसिद्धिः ॥ * ॥ पञ्चधा लिप्यन्तर्गतलिपिविशेषः ।
क्वापार अक्षर इति भाषा । यथा,—
“मुद्रालिपिः शिल्पलिपिर्लिपिर्लिखितसम्भवा ।
गुह्यिकाधुनसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्मृताः ।
एताभिलिपिभिर्यासा धरित्री शुभदा हरः ॥”

इति वाराहोत्तमम् ॥
“लेखन्या लिखितं विप्रैर्मन्त्राभिरङ्कितञ्च वत ।
शिल्पीदिनिर्मितं यच्च पाठ्यं ध्यायेच्च सर्वदा ॥”
इति खड्गमालातन्त्रम् ॥ * ॥

पञ्चमकारान्तर्गतभट्टद्वयविशेषः । यथा,—
“पृथुकाक्षस्तुला भट्टा गोधमचयकादयः ।
तस्य नाम भवेद्वि । मुद्रा सुक्तिप्रदायिनी ॥”
इति निर्व्याख्यतन्त्रे ११ पटलः ॥

तस्याः शोधनं यथा,—
“ॐ तद्विष्णोः परमं पदं सदा पश्यन्ति स्वरयः
दिवौ च चक्षुरातनम् । ॐ तद्विष्णो विपश्यन्तौ
जाग्रतांसः समन्वयं विष्णोर्यत् परमं पदम् ।
इति मन्त्राभ्यां शोधनम् । इति स्तनतन्त्रम् ॥
शरीरे ध्यायेत् भगवदायुधादिचिह्नम् । क्वाप इति
भाषा । यथा,—

“ततो नारायणो मुद्रां धारयेत् प्रीतये
हरः ।

मनस्यकुम्भादिचिह्नानि चक्रादीनामुधानि च ॥
अथ मुद्राधारणनियता स्मृता ।

“अङ्गितः शङ्खचक्राभ्यामुभयोन्माहुस्तलयोः ।
समक्षैर्गृह्णन्ति नित्यं नान्यथा पूजनं भवेत् ॥”
आदिपुराणे ।

“शङ्खचक्रौर्द्विपुष्पादिरहितं त्राक्षनाधमम् ।
गर्भं तु समारोप्य राणा राट्वा प्रवासयेत् ॥”
गारुड श्रीभगवद्गीता ।

“सर्वकर्मोपाधिकारश्च मुच्यतेनामेव चोदितः ।
मुच्यते च विज्ञानी योऽप्युपध्यायतः ॥”
इति पाद्मे चोत्तरखण्डे ।

“शङ्खचक्रादिभिश्चैर्विप्रैः प्रियतमैर्दरैः ।
रहितः सर्वधर्मैश्च प्रयुक्तो नरकं व्रजेत् ॥”
श्रुतौ च यजुःकठशाखायाम् ।

“धनोर्द्विपुष्पः कृतचक्रधारी
विष्णुं परं ध्यायति यो महात्मा ।
अरण्यं मन्त्रैश्च सदा हृदि स्थितं
परात्परं यन्महतो महान्तम् ॥”

सुद्रा

अथर्वणि च ।

‘अभिर्भयसुखमस्य चिह्नै-

रङ्गिता लोके शुभगा भवेत् ।’

तद्विष्णोः परमं पदं ये गच्छन्ति तान्मिताः ।
रत्नादि ॥

अतएव ब्रह्मपुराणे ।

‘हृत्पायुधाङ्गितं दृष्ट्वा सम्मानं न करोति यः ।
हृत्पायुधाङ्गितं पुण्यञ्चाफलायोपगच्छति ॥’

अथ तन्नाधारणमाहारात् ।

स्कान्दे श्रीसनत्कुमारमाकण्डेयसम्पादे ।

‘यो विष्णुभक्तो विप्रैः । शङ्खचक्रादिचिह्नितः ।
स याति विष्णुलोकं वै दाहप्रलयवर्जितम् ॥’
तत्रैवान्यत्र ।

‘नारायणायुधैर्निर्णयं चिह्नितं यस्य विग्रहम् ।

पापकोटिप्रयुक्तस्य तस्य किं कुरुते यमः ॥

शङ्खोद्गारे तु यत् प्रोक्तं वसति वधकोटिभिः ।

तत् फलं लिखितं शङ्खं प्रत्यहं दक्षिणे भुजे ॥

यत् फलं पुष्करे निम्नं पुष्करीकादृशं ।

शङ्खोपरिष्ठते पश्येत् तत् फलं समवाप्नुयान् ॥

वामे भुजे गदा यस्य लिखिता दृश्यते कलौ ।

गदाधरो गयापुण्यं प्रत्यहं तस्य यच्छति ॥

यच्चानन्दपुरे प्रोक्तं चक्रस्वामिसमीपतः ।

गदाधो लिखिते चक्रे तत् फलं कृष्णदर्शने ॥’

श्रीभगवदुक्तौ च ।

‘यः पुनः कलिकाले तु मत्पुत्रीसम्भवां नृदम् ।

मत्स्यकूर्मादिकं चिह्नं गृहीत्वा कुरुते नरः ॥

देहे तस्य प्रविष्टोऽहं जानन्तु त्रिदशोत्तमाः ।

तस्य मे नान्तरं किञ्चित् कर्तव्यं श्रेय इच्छता ।

ममावतारचिह्नानि दृश्यन्ते यस्य विग्रहे ।

मर्त्यमर्त्यो न विज्ञेयः स नृणं भ्रामको तनुः ॥

पापं सुकृतरूपम् जायते तस्य देहिनाः ।

ममायुधानि यस्याङ्गे लिखितानि कलौ युगे ॥

उभाभ्यामपि चिह्नाभ्यां योऽङ्गितो मत्स्य-

सुद्रया ।

कूर्मेयापि स्वकं तेषां निश्चितं तस्य विग्रहे ॥

शङ्खश्च पद्मश्च गदां रथाङ्गं

मत्स्यश्च कूर्मं रचितं स्वदेहे ।

करोति नित्यं सुकृतस्य रत्नं

पापघ्नं जन्मप्रतार्जितस्य ॥’

तत्रैव श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

‘हृत्पायुधाङ्गितं तु भवेत् देवदानवैः ।

अष्टमं सर्वभूतानां शत्रुणां रक्षसामपि ॥

कृष्णोः सरस्वती दुर्गा सावित्री हरवल्लभा ।

नित्यं तस्य वसेद्देहे यस्य शङ्खाङ्गिता तनुः ॥

गङ्गा गया कुरुक्षेत्रं प्रयागं पुष्करादिच ।

नित्यं तस्य सदा तिष्ठेद्यस्य पद्माङ्गितं वपुः ॥

यस्य कौमोदकोऽङ्गं भुजे वाय कलिप्रिय ।

प्रत्यहं तत्र द्रष्टव्यं गङ्गासागरसङ्गमः ॥

सद्ये करे गदापद्मादृशाङ्गं तिष्ठते यदि ।

कृष्णं सङ्गितं तत्र धेनूनां सपराधरम् ॥

त्रयोऽभयस्यो देवा विष्णोऽस्मीति पदानि च ।

निवसन्ति सदा तस्य यस्य देहे सुदर्शनम् ॥’

किञ्च ।

‘हृत्पायुधाङ्गिता सुद्रा यस्य नारायणी करे ।

ऊरुलोकाधिकारी च स श्रेयस्विदृशां पतिः ॥

हृत्पायुधाङ्गितस्तु देवं पित्रां करोति यः ।

नित्यं नैमित्तिकं काम्यं प्रत्यहञ्चाद्यं भवेत् ॥

पीडयन्ति न तत्रैव यथा नृत्तानि राशयः ।

अष्टाक्षराङ्गिता सुद्रा यस्य धातुमयी करे ॥’

वाराहे श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

‘हृत्पायुधाङ्गितं देहं गोपीचन्दनन्दनजाया ।

प्रयागादिषु तीर्थेषु स गत्वा किं करिष्यति ॥

यदा यस्य प्रपश्येत् देहं शङ्खादिचिह्नितं ।

तदा तदा जगन्नाथो तुष्टो हरति पातकम् ॥

भवते यस्य देहे तु अहोरात्रं दिने दिने ।

शङ्खचक्रगदापद्मं लिखितं सोऽच्युतः स्वयम् ॥

नारायणायुधैर्भूतं हृत्पायुधाङ्गितं कलौ युगे ।

कुरुते पुण्यकर्माणि मेरुतुल्यानि तस्य वै ॥

शङ्खाङ्गिताङ्गितो भक्ता आङ्गं यः कुरुते द्विजः ।

विधिज्ञानं च संपूर्णं पितृभ्यान् गयासमम् ॥

यथाग्निर्देहं कर्त्तुं वायुना प्रेरितो भूयते ।

तथा दक्षिण पापानि दृष्ट्वा हृत्पायुधानि वै ॥’

ब्राह्मणे श्रीब्रह्मनारदसंवादे ।

‘विष्णुनामाङ्गितां सुद्रां अष्टाक्षरसमन्विताम् ।

शङ्खादिकायुधैर्भूतां स्वर्गस्त्यमयीमपि ॥

यत्तु भागवतो यस्तु कलिकाले विशेषतः ।

प्रह्लादस्य समो ज्ञेयो नान्यथा कलिवल्लभ ॥’

किञ्च ।

‘शङ्खाङ्गिततन्त्रविप्रो भुङ्क्ते यस्य च वैश्वमनि ।

तदन्नं स्वयमप्राति पितृभिः सह केशवः ॥

हृत्पायुधाङ्गितो यस्तु भ्रमशाने ज्ञियते यदि ।

प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य नारदः ॥

हृत्पायुधैः कलौ नित्यं मङ्गितं यस्य विग्रहम् ।

तत्राश्रयं प्रकुर्वन्ति विबुधा वासवादयः ॥

यः करोति हरं पूर्णं हृत्पायुधाङ्गितो नरः ।

अपराधसहस्राणि नित्यं हरति केशवः ॥

हृत्पायुधाङ्गितं विष्णुं हृत्पायुधैस्तु चिह्नितम् ।

यो हृत्पायुधैः पातनं तत्समी नास्ति वेद्यावः ॥

पाषण्डपतितत्रात्येनास्ति कालापपातकैः ।

न लिप्यते कलिजनेः हृत्पायुधाङ्गितो नरः ॥

किञ्च ।

‘अष्टाक्षराङ्गिता सुद्रा यस्य धातुमयी भवेत् ।

शङ्खपद्मादिभिर्युक्ता पुण्यतेजसा सुरासुरैः ॥

धृता नारायणी सुद्रा प्रह्लादेन पुरा कृता ।

विभीषणेन बलिना ध्रुवेण च शुक्रेण च ॥

मान्वाऽष्टाक्षरीधेग माकण्डप्रमुखेऽङ्गितेः ।

शङ्खादिचिह्नितैः शङ्खैर्देहे हृत्पायुधैः कलिप्रिय ।

आराध्य केशवान् प्राप्तं समोऽहितफलं महत् ॥’

किञ्च ।

‘गोपीचन्दनन्दनजाया लिखितं यस्य विग्रहे ।

शङ्खपद्मादिचक्रं वा तस्य देहे वसेद्वरिः ॥’

तत्रैव श्रीसनत्कुमारोक्तौ ।

‘यस्य नारायणी सुद्रा देहे शङ्खादिचिह्निता ।

घात्रीफलकृता माला तुलसीकाष्ठसम्भवा ॥

सुद्रा

हृत्पायुधरमन्त्रेण नियुक्तानि कथेवरे ।

आयुधानि च विप्रस्य मन्त्रमः स च वेद्यावः ॥’

किञ्च ।

‘यस्य नारायणी सुद्रा देहे शङ्खादिचिह्निता ।

सन्नाङ्गं चिह्नितं यस्य शङ्खोर्नारायणोद्भवेः ॥

प्रवेशो नास्ति पापस्य कवचं तस्य वेद्यावम् ॥’

अन्यत्र च ।

‘अभिर्भागवतैश्चिह्नैः कलिकावे द्विजातयः ।

भवन्ति मर्त्यलोके ते प्रापायुधहकारकाः ॥’

अथ सुद्राधारणविधिः । गीतमीये ।

‘ललाटे च गदा कार्या नृद्धिं चापः शरः स्वया ।

नन्दकश्चैव हृत्पायुधैः शङ्खचक्रं भुजद्वये ॥

शङ्खचक्राङ्गितो विप्रः भ्रमशाने ज्ञियते यदि ।

प्रयागे या गतिः प्रोक्ता सा गतिस्तस्य गीतमः ॥

चक्रश्च दक्षिणे बाहौ शङ्खं वामेऽपि दक्षिणे ।

गदां वामे गदाधस्तान् पुनश्चक्रश्च धारयेत् ॥

शङ्खोपरि तथा पद्मं पुनः पद्मश्च दक्षिणे ।

खड्गं वक्षसि चापश्च शरं शिरसि धारयेत् ॥

इति पञ्चायुधान्यादौ धारयेद्देव्यावो जनः ।

मत्स्यश्च दक्षिणे हस्ते कूर्मं वामकरे तथा ॥’

तथा चोक्तम् ।

‘दक्षिणे तु भुजे विप्रो विभ्रयादे सुदर्शनम् ।

मत्स्यं पद्मश्चापरेऽथ शङ्खं कूर्मं गदां तथा ॥

साम्प्रदायिकादिश्रुतानामाचारान् यथावच्च ।

शङ्खचक्रादिचिह्नानि सर्वेऽङ्गेषु धारयेत् ॥

भक्ता निजैरुदेवस्य धारयेत्तन्नामपि ।

चक्रशङ्खौ च धार्येते संमिमावव केशव ॥’

यत उक्तं ब्रह्मवैवर्ते ।

‘केवलं गौहर्षेच्छङ्खमादौ चासुरविग्रहम् ।

अतश्चक्रविभ्रं तं विभ्रयाद्देव्यावः सदा ॥

श्रीगोपीचन्दनैव चक्रादीनि बुधोऽन्वहम् ।

धारयेच्छयमादौ तु तत्रापि किल तानि हि ॥’

अथ चक्रादीनां लक्षणानि ।

‘हृत्पायुधरान्तु घटकोणं बलयजयसंयुतम् ।

चक्रं स्याद्विष्णवात्मनः शङ्खश्च श्रीहरः स्तुतः ॥

गदापद्मादिकं लोकसिद्धमेव मतं बुधैः ।

सुद्रा च भगवान्नाम्नाङ्गिता याष्टाक्षरादिभिः ॥’

इति श्रीहरिभक्तिविलासः ॥ * ॥

अपि च ।

‘यथा सुद्रा शीतलाख्या तथा तत्रा न संशयः ।

तत्रायाः शीतलायाश्च विभ्रदो नैव वर्तते ॥

नामचिह्नादिना देहे बह्विना वा नृदाङ्गनम् ।

सा दीक्षा प्रोच्यते भूपः । वाह्यानां ज्ञानिना-

मपि ॥

वेद्यावैविष्णुभक्तैश्च बाह्यावैदपारमैः ।

सन्वाच्या सतिता सुद्रा गोपीचन्दनसंयुता ॥’

इति नारदपञ्चरात्रम् ॥

‘हृत्पायुधरैर्गात्रमङ्गुलैश्चन्दनादिना ।

स लोकपावणो भूत्वा विष्णुलोकमवाप्नुयात् ॥

असितमन चक्रेण बाह्यां वाहुभूतयोः ।

अङ्गुलिना जपेन्नानं संसारात्तन्मवाप्नुयात् ॥’

इति पद्मपुराणम् ॥

सुद्रा

‘तन्नाम्ना चाङ्गितं सर्वं वसनं भाजनादिकम् ।’

इति चारीतस्मृतिः ॥ * ॥

देवताविशेषधीतिजनिकाङ्गुलिरचना । यथा,
सुद्रापदव्युत्पत्तिमाह तन्ने ।

‘मोदनात् सर्वदेवानां प्रावणात् पापसन्ततेः ।
तन्नाम्नाङ्गिति वा ख्याता सर्वकामार्थसाधनी ॥
अथ सुद्राः प्रवक्ष्यामि सर्वतन्नेषु कल्पिताः ।
वाभिर्भिरचिताभिश्च मोदन्ते मन्त्रदेवताः ॥
अर्चने जपकाले च ध्याने काम्ये च कर्मणि ।
ज्ञाने चावाहने शुद्धे प्रतिष्ठायाश्च रक्षणे ॥
नेवेत्ये च तथान्यत्र तत्तत्कल्पप्रकाशिते ।
ख्याने सुद्राः प्रदृष्टाः स्वस्वतन्त्राङ्गुलितः ॥
आवाहनादिका सुद्रा नव साधारणा मताः ।
तथा षडङ्गसुद्राश्च सर्वमन्त्रेषु योजयेत् ॥
एकीनविंशतिर्लङ्का विष्णोक्तता मनीषिभिः ।
शुद्धचक्रगदापद्मवेद्यश्रीवत्सकौस्तुभाः ॥
वनमाला तथा ज्ञानसुद्रा विष्णाकृपा तथा ।
गरुडाख्या परा सुद्रा विष्णोः सन्तोषवर्द्धनी ॥
नारसिंहो च वाराहो ज्ञायश्रीवी धनुस्तथा ।
बाणसुद्रा ततः परशुर्गङ्गोहनिका परा ॥
कामसुद्रा पराख्याता शिवस्य दश सुद्रिकाः ।
लिङ्गयोनित्रिमूलाख्यामालेष्टाभीष्टगङ्गाः ।
खट्वाङ्गा च कपालाख्या डमरुः शिवतोषदाः ॥
सूर्यस्यैकेव पद्माख्या सप्तसुद्रा गणेशितुः ।
दन्तपाशाङ्गुष्ठा विष्णुपरशुलङ्घकसंज्ञिताः ।
बीजपूराङ्गा सुद्रा विज्ञेया विष्णुपूजने ॥
पाशाङ्गुश्वराभीतिखड्गचर्मधनुःशराः ।
मौक्तिकी सुद्रिका दौर्गो सुद्राः शक्तः प्रियङ्कराः ॥
जम्बीसुद्रार्चने लज्जया वाग्वाद्यान्त्रा पूजने ।
अक्षमाला तथा वीणाबाखापुस्तकसुद्रिकाः ॥
सप्तजिह्वाङ्गा सुद्रा विज्ञेया बद्धिपूजने ।
मत्स्यसुद्रा च कुम्भीख्या लेलिहा सुखसंज्ञिका ॥
महायोनिरिति ख्याता सर्ववह्निस्मृतिदा ।
शुक्लार्चने महायोनिः श्यामादौ सुखसुद्रिका ॥
मत्स्यकुम्भीलेलिहाख्या सुद्रा साधारणी मता ।
ताराार्चने विज्ञेयास्तु कथ्यन्ते पञ्च सुद्रिकाः ॥
योनिश्च भूतनी चैव बीजाख्या देवधूमिनी ।
लेलिहानेति संप्रोक्ताः पञ्चसुद्राः प्रकाशिताः ॥
दशका सुद्रिका ज्ञेयास्त्रिपुरायाः प्रपूजने ।
संक्षोभद्रावणाकर्षवश्यान्नादमहाङ्गुष्ठाः ।
खेचरी बीजयोन्वाख्या निखळा परिकीर्तिताः ॥
कुम्भसुद्राभिवेके ख्याता पद्मसुद्रासने तथा ।
काककूर्को प्रयोक्तव्या विष्णुप्रथमकर्मणि ॥
गालिनी च प्रयोक्तव्या जलशोधनकर्मणि ।
कीर्गोपाकाार्चने वेद्यनृहरिर्नारसिंहिका ॥
वराहस्य च पूजार्था वाराहाख्या प्रयोजयेत् ।
हयग्रीवार्चने चैव ज्ञायश्रीवी प्रदर्शयेत् ॥
रामार्चने धनुर्जानसुद्रे परशुक्षपाार्चने ।
परशुरामस्य विज्ञेया जगन्मोहनसंज्ञिका ॥
वासुदेवाङ्गा ध्याने कुम्भसुद्रा तु रक्षणे ।
सर्वत्र प्रार्थने चैव प्रार्थनाख्या प्रयोजयेत् ॥*॥
उद्देशाङ्गमादावास्तुयन्ते लज्जान्यथ ।

७१५

सुद्रा

हस्ताभ्यामङ्गलिं बह्नानामिकाङ्गुलपर्वणाः ॥
अङ्गुष्ठौ निक्षिपेत् सेयं सुद्रा त्वावाहनी ख्यता ॥१॥
अधोमुखी त्वयं चैत् ख्याता स्थापनी सुद्रिका
ख्यता ॥ २ ॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठसुद्रोस्तु संयोगात् सन्निधापनी ॥३॥
अन्तःप्रवेशिताङ्गुष्ठा चैव संबोधनी मता ॥४॥
उत्तानसुद्रियुगला संमुखीकरणी मता ॥५॥
देवताङ्गे षडङ्गानां न्यासः ख्यातः सकलीकृतः ॥६॥
सद्यःहस्तता सुद्रिर्धोषीमुखनर्त्तनी ।
अवगुह्यनसुद्रेयमभिन्ने आमिता मता ॥ ७ ॥
अन्योन्याभिमुखाश्चिष्टा कनिष्ठानामिका पुनः ।
तथैव तर्जनी मध्या धेनुसुद्रा प्रकीर्तिता ॥
अन्तरीकरणं कुर्यात्तथा साधकसत्तमः ॥ ८ ॥
अन्योन्याग्रयिताङ्गुष्ठा प्रसारितपराङ्गुली ।
महासुद्रेयसुद्रिता परमोकरणी बुधेः ।
प्रयोजयेदिमा सुद्रा देवताज्ञानकर्मणि ॥९॥*॥
वेद्यवीणासु सुद्रार्था कथ्यन्ते लज्जान्यथ ।
वामाङ्गुष्ठसु संयुक्तं दक्षिणेन तु सुद्रिणा ॥
क्षत्तोत्तानं ततो सुद्रिमङ्गुष्ठसु प्रसारयेत् ।
वामाङ्गुल्यस्तथाश्चिष्टाः संयुक्ताः स्युः प्रसारिताः ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता ज्ञेयाश्च शुद्धसुद्रिका ॥ १ ॥
हस्तौ तु संमुखौ ज्ञत्वा सप्ततपोधिताङ्गुली ।
तज्जान्मर्मिलिताङ्गुष्ठौ सुभूमौ सप्रसारितौ ।
कनिष्ठाङ्गुष्ठकौ जम्बी सुद्रेया चक्रसंज्ञिका ॥ २ ॥
अन्योन्याभिमुखौ हस्तौ ज्ञत्वा तु ग्रथिताङ्गुली ।
अङ्गुष्ठौ मध्यमे भूयः सुलये सप्रसारिते ॥
गरा सुद्रेयसुद्रिता विष्णोः सन्तोषवर्द्धनी ॥ ३ ॥
हस्तौ तु संमुखौ ज्ञत्वा सप्ततपोधिताङ्गुली ।
तज्जान्मर्मिलिताङ्गुष्ठौ क्षत्वेया पद्मसुद्रिका ॥ ४ ॥
ओष्ठे वामकराङ्गुष्ठौ लज्जस्तस्य कनिष्ठिका ॥
दक्षिणाङ्गुष्ठसंयुक्ता तनकनिष्ठा प्रसारिता ।
तर्जनीमध्यमानामाः किञ्चित् संयुक्त्य चालिताः ॥
वेद्यसुद्रा भवत्येया सुगुप्ता प्रेयसी हरेः ॥ ५ ॥
अन्योन्याष्टकरयोर्मध्यमानामिकाङ्गुली ॥
अङ्गुष्ठेन तु बध्नीयात् कनिष्ठामूलसंस्थिते ।
तर्जनी कारयेदेवा सुद्रा श्रीवत्ससंज्ञिका ॥ ६ ॥
अनामाष्टकसंलया दक्षिणस्य कनिष्ठिका ।
कनिष्ठयान्या बद्धा तर्जनी दक्ष्या तथा ॥
वामानामाश्च बध्नीयात् दक्षिणाङ्गुष्ठसृजके ।
अङ्गुष्ठमध्यमे वामे संयोज्य सरलाः पराः ॥
चतस्रोऽग्रसंलया सुद्रा कौस्तुभसंज्ञिका ॥ ७ ॥
सृष्टेत् कक्षादिपादानं तर्जनीङ्गुष्ठया तथा ॥
करद्वयेन मालावन् सुद्रेयं वनमालिका ॥ ८ ॥
तर्जनीङ्गुष्ठकौ सक्तावयवतो विन्यसेत् हृदि ॥
वामहस्ताङ्गुलं वामजानुवर्द्धनं विन्यसेत् ।
ज्ञानसुद्रा भवेदेवा रामचन्द्रस्य प्रेयसी ॥ ९ ॥
अङ्गुष्ठं वामसुद्रिस्तमितरकराङ्गुष्ठकेनापि
बद्धा
तस्यायं पीडयित्वाङ्गुलिभिरपि च ता वाम-
हस्ताङ्गुलीभिः ।
बद्धा गाढं हृदि स्थापयतु विमलधीर्वाहरन्
मारवीजं

सुद्रा

विष्णाख्या सुद्रिकेया स्फुटमिह गदिता गोप-
नीया विधिभिः ॥ १० ॥

हस्तौ तु विमुखौ ज्ञत्वा ग्रथयित्वा कनिष्ठिके ।
मिथस्तर्जनीके स्निष्टे शिष्टावङ्गुष्ठकौ तथा ॥
मध्यमानामिके हे तु द्वौ पञ्चाविव चालयेत् ।
एषा गरुडसुद्रा ख्यातिष्णोः सन्तोषवर्द्धनी ॥११॥
जानुमध्ये करौ ज्ञत्वा चिपुकीष्ठौ समाबुधौ ।
हस्तौ तु भूमिसंलया कम्पमानः पुनः पुनः ॥
मुखं विहतकं कुर्यात् लेलिहानाश्च कनिष्ठिकाम् ।
नारसिंहो भवेदेवा सुद्रा तत्प्रीतिवर्द्धनी ।
अथवा ।
‘अङ्गुष्ठाभ्याम् करयोस्तथाक्रम्य कनिष्ठिके ।
अधोमुखीभिः सर्वान्भिर्भूयैव वृद्धरेम्भता ॥१२॥
देवोपरि करं वामं क्षत्तोत्तानमधः सुधीः ।
नमयेदिति संप्रोक्ता सुद्रा वाराहसंज्ञिका ’
यद्वा ।
‘दक्षहस्तयोर्दुस्खं वामहस्तमधोमुखम् ।
अङ्गुष्ठायन्तु संयुक्तं सुद्रा वाराहसंज्ञिका ॥१३॥
वामहस्ततले दक्षा अङ्गुलीक्षास्वधोमुखीः ।
संरोध मध्यमां तामासुद्रम्याधो विकुचयेत् ॥
हयग्रीवप्रिया सुद्रा तन्मूर्तेरनुकारिणी ॥१४॥
वामस्य मध्यमायन्तु तर्जनीग्रहेण योजयेत् ॥
अनामिकां कनिष्ठाश्च तस्याङ्गुष्ठेन पीडयेत् ।
दर्शयद्दामके स्वस्य धनमर्द्धमयमोरिता ॥ १५ ॥
दक्षसुष्टे तु तर्जनीया दीर्घेया बाणसुद्रिका ॥१६॥
यद्वा ज्ञानार्थं ।
‘यथा हस्तगतं चापं तथा हस्तं कुर्व प्रिये ।।
चापसुद्रेयमाख्याता वामहस्ते अवस्थिता ॥१७॥
यथा हस्तगता बाणास्तथा हस्तं कुर्व प्रिये ।।
बाणसुद्रेयमाख्याता रिपुवर्गनिहन्तनी ॥१८॥
तले तलसु करयोस्तस्यैव संयोज्य चाङ्गुलीः ।
संहताः प्रष्टताः कुर्यात् सुद्रा परशुसंज्ञिका ॥१९॥
उच्छ्रिताङ्गुष्ठसुद्रो हे सुद्रा जेलोन्वयोहनी ॥२०॥
हस्तौ तु संपृष्टौ ज्ञत्वा प्रष्टताङ्गुलिकौ तथा ।
तर्जनी मध्यमाष्टे अङ्गुष्ठौ मध्यमाङ्गुली ।
कामसुद्रेयसुद्रिता सर्वदेवप्रियङ्करा ॥२१॥*॥
महादेवप्रियाख्यान् कथ्यन्ते लज्जान्यथ ।
उच्छ्रितं दक्षिणाङ्गुलं वामाङ्गुष्ठेन वेष्टयेत् ॥
वायाङ्गुलीर्दक्षिणाभिरङ्गुलीभिश्च न्ययेत् ।
लिङ्गसुद्रेयमाख्याता शिवसन्निध्यकारिणी ॥२२॥
मिथः कनिष्ठिके बद्धा तर्जनीभ्यामनामिके ।
अनामिकोर्ध्वं शिष्टदौर्धमध्यमयोरधः ॥
अङ्गुष्ठायदयं न्यस्येत् योनिमुद्रेयमोरिता ॥ २३ ॥
अङ्गुष्ठेन कनिष्ठानु बद्धा शिष्टाङ्गुलीन्ययम् ।
प्रसारयेत् त्रिमूलाख्या सुदेवा परिकीर्तिता ॥२४॥
अङ्गुष्ठतर्जनीयैतु ग्रथयित्वाङ्गुलिन्ययम् ।
प्रसारयेदक्षमाला सुदेयं परिकीर्तिता ॥ २५ ॥
अथःस्थितो दक्षहस्तः प्रष्टतो वरसुद्रिका ॥२६॥
ऊर्ध्वोक्तो वामहस्तः प्रष्टतोऽभयसुद्रिका ॥२७॥
मिलितानामिकाङ्गुलं मध्यमायं नियोजयेत् ॥
शिष्टाङ्गुल्युच्छ्रितं कुर्यात् नृगसुद्रेयमोरिता ॥ २८ ॥
पञ्चाङ्गुल्यो दक्षिणास्तु मिलिता ऋतुसुद्रताः ॥

सुद्रा

खडाङ्गसुद्रा विख्याता शिवस्याभिप्रिया मता ।
पावकवह्नामहस्तसु जलान्ने वामके तथा ।
निघायोच्छ्रितवत् कुंभ्यात् सुद्रा कापालिकी

मता । ६ ।

सृष्टिश्च श्रित्तिर्वा बद्धा रैषदुष्कृतमध्यमाम् ।
दक्षिणान्द्रसुद्रस्य कर्णदेशे प्रचालयेत् ।
एषा सुद्रा जम्बका सर्वविघ्नविनाशिनी ॥१०॥
तथा गणेशसुद्रायाः सुच्यते लक्ष्यान्वयः ।
उत्तानोद्गुह्यसुखी मध्या सरला बहुसुद्रिका ।
दन्तसुद्रा समाख्याता सर्वामगमविशारदैः ॥१॥
वामसुष्टु तर्जनी दक्षसुष्टु तर्जनीम् ।
संयोज्याङ्गुलकायाभ्यां तर्जनीये स्त्रके क्षिपेत् ।
एषा पाशाङ्गया सुद्रा विहङ्गिः परिकीर्तिता ॥२॥
जङ्घी च मध्यमां जल्ला तर्जनीमध्यपर्वणि ।
संयोज्याङ्गुलयेत् किञ्चिन्मृगैश्च कुशसंश्रिता ॥३॥
तर्जनीमध्यमानामाकनिष्ठाङ्गुलसुद्रिका ।
अधोमुखी दीर्घरूपा मध्या विघ्नसुद्रिका ॥४॥
परशुसुद्रा ५ निगदिता प्रसिद्धा लङ्घसुद्रिका ॥६॥
बीजपुराण्या सुद्रा प्रसिद्धा दुर्पेक्षिता ॥७॥
प्राक्तयेनीनाश्च सुद्राणां कथ्यन्ते लक्ष्यान्वयः ।
पाशा १ कुश २ वरा ३ भीति ४ धनु ५

ज्वालाः समीरिताः ॥ ६ ॥

कनिष्ठानामिके बद्धा स्वाङ्गुलैर्नैव दक्षतः ।
श्रिताङ्गुली तु प्रक्षते संश्लिष्टे खड्गसुद्रिका ॥७॥
वामहस्तं तथा तिर्यक् जल्ला चैव प्रसार्य च ।
आकृष्टिताङ्गुलीः कुंभ्यात् तर्जनीसुद्रयमीरिता ॥८॥
सृष्टिं जल्ला तु हस्ताभ्यां वामस्योपरिदक्षिणम् ।
कुंभ्यान्मूलसुद्रयं सर्वविघ्नविनाशिनी ॥९॥
सृष्टिं जल्ला कराभ्याश्च वामस्योपरिदक्षिणम् ।
जल्ला शिरसि संयोज्य दुर्गा सुद्रयमीरिता ॥१०॥
चक्रसुद्रां तथा बद्धा मध्ये द्वे प्रसार्य च ।
कनिष्ठिके तथा नीय तदग्रेऽङ्गुलकौ क्षिपेत् ॥
लक्ष्मीसुद्रा परा स्त्रीषा सर्वसम्पत्प्रदायिनी ॥१॥
वीणावादनवह्नी जल्ला सञ्चालयेच्छिरः ।
वीणासुद्रयमाख्याता सरस्वत्याः प्रियङ्गुरी ॥२॥
वामसृष्टिं स्वाभिमुखीं जल्ला पुस्तकसुद्रिका ॥३॥
दक्षिणाङ्गुलतर्जनीयावग्रजये पराङ्गुलीः ।
प्रसार्य सहस्रोत्ताना एषा नाख्यानसुद्रिका ॥४॥
श्रीरामस्य सरस्वत्या अख्यानप्रियसी मतरः ॥५॥
मशिवन्धस्वितौ जल्ला प्रक्षताङ्गुलिकौ करौ ।
कनिष्ठाङ्गुलयुगले मिलित्वाऽन्तः प्रसारयेत् ॥
सप्तजिह्वासुद्रयं वैश्वानरप्रियङ्गुरी ॥६॥
कनिष्ठाङ्गुलकौ सक्तौ करयोरितरेतरम् ।
तर्जनीं मध्यमानामा संहता भुजवर्जिता ।
सुद्रैवा गालिनी प्रोक्ता शस्त्रस्योपरि चालिता ॥
दक्षाङ्गुलं पराङ्गुलं क्षिप्वा हस्तद्वयेन तु ।
सावकाशमेकसृष्टिं कुंभ्यान्तं सा कुम्भसुद्रिका ॥
सृष्टोर्हस्तोत्तानाङ्गुली तर्जनीये तु विन्यसेत् ।
सर्वेश्वरचकरी स्त्रीषा दन्तसुद्रा प्रकीर्तिता ॥७॥
प्रक्षताङ्गुलिकौ हस्तौ मिथः श्रितौ च संमुखौ ।
कुंभ्यान्तं स्वे हृदये संयं सुद्रा प्रार्थयन्श्रिता ॥८॥
अङ्गुलजलिमुद्रा स्याद्वासुदेवाख्या च वा ।

सुद्रा

अङ्गुलपुस्तौ जल्ला सृष्टोः संजययोर्द्वयोः ॥
तावेवाभिमुखौ कुंभ्यात् सुद्रैवा कालकारिका ॥९॥
दक्षिणा निविद्धा सृष्टिर्नासिकापित्ततर्जनी ।
सुद्रा विजयसंज्ञा स्यात् विजयाविशकारिणी ।
सृष्टिर्हस्तोत्तानाङ्गुला दक्षिणा नादसुद्रिका ॥
तन्मन्त्राङ्गुलसंयोगादयतो विन्दुसुद्रिका ॥१०॥
अधोमुखे वामहस्ते ऊर्ध्वासं दक्षहस्तकम् ।
क्षिप्वाङ्गुलीरङ्गुलीभिः सयथ्य परिवर्जयेत् ।
एषा संहारसुद्रा स्यात् विजयवर्जिता स्त्रिता ॥
दक्षपाणिपृष्ठदेशे वामपाणिगतं न्यसेत् ।
अङ्गुली चालयेत् सयथ्य सुद्रयं मत्स्यरूपिणी ।
वामहस्तस्य तर्जनी दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
तथा दक्षिणतर्जनीं वामाङ्गुलेन योजयेत् ॥
उन्नतं दक्षिणाङ्गुलं वामस्य मध्यमादिकाः ।
अङ्गुलीर्धाययेत् पृष्ठे दक्षिणस्य करस्य च ॥
वामस्य पिठनीर्धेन मध्यमानामिके तथा ।
अधोमुखे च ते कुंभ्यात् दक्षिणस्य करस्य च ॥
कुर्मपृष्ठसमं कुंभ्यात् दक्षपाणिश्च सर्वतः ।
कुर्मसुद्रयमाख्याता देवताध्यानकर्म्मणि ॥
पृष्ठे क्रोडे ॥ १॥
'अन्तराङ्गुलसृष्टिं जल्ला वामकरस्य च ।
मध्यमायं दक्षिणस्य तथा लम्बा प्रयत्नतः ॥
मध्यमेनाथ तर्जनीमङ्गुलायैव योजयेत् ।
दक्षिणं योजयेत् पाणिं वामसृष्टौ तु साधकः ॥
दर्शयेदक्षिणे भागे सुष्ठुसुद्रयसुस्थिते ॥ २॥
तर्जनीमध्यमानामाः समं कुंभ्यादधोमुखम् ।
अनामायां क्षिपेद्वह्नीं जङ्घीं जल्ला कनि-
ष्ठिकाम् ॥
लेलिह नाम सुद्रयं जीवन्वासे प्रकीर्तिता ।
तर्जनीनामिकामध्याकनिष्ठाक्रमयोगतः ॥
करयोर्धाययेत् कनिष्ठान्मूलयोगतः ।
अङ्गुलायै तु निःक्षिप्य महायोगिनः प्रकीर्तिता ॥
ताराया योन्यादिसुद्रा—यथा । योनिमुद्रा च
वक्तव्या भूतिनी वक्तव्या बीजाख्यापि ॥
'परिवर्त्त' करौ सृष्टौ कनिष्ठालक्ष्यमध्या ।
अनामायुगलश्चाधस्तर्जनीयुगलं पृथक् ॥
अन्योन्यं निविडं बद्धाङ्गुलायैर्नामिके ततः ।
दानवधमकंत्वास्या सुद्रैवा कथिता प्रिये ॥
अस्यास्तु बन्धनात्मनी बन्धनात्मन्यते भुवम् ॥
वह्नीं विस्तारितं जल्लाप्यधो जिह्वाश्च चालयेत् ।
पान्थस्यं सृष्टियुगलं लेलिहानेति कीर्तिता ॥
एषा तारावाधनस्या लेलिहाना वक्तव्या ।
'यानिर्मायाधरः सङ्कर्षः कूर्चः क्रमादिदुः ।
बीजानि चोच्चरन् मन्त्री सुद्रावन्धनाचरेत् ॥
तर्जनीङ्गुलसंयोगादयतो विन्दुसुद्रिका ।
वामकेचरतन्मोक्ताः प्रकाशन्तेऽथ सुद्रिकाः ॥
श्रेष्ठ देवि । प्रवक्ष्यामि सुद्राः सर्वार्थसिद्धिदाः ।
यामिर्विरचिताभिस्तु साभिधानं जैपुरं भवेत् ॥
पारिवर्त्त' करौ सृष्टौ सृष्टौ कारयेत् समौ ।
अनामान्तर्गतं जल्ला तर्जनीं कुटिलाकृती ॥
कनिष्ठिके नियुञ्जीत निजस्थाने महेश्वरि ।
त्रिखण्डेयं समाख्याता त्रिपुराध्यानकर्म्मणि ॥

सुद्रा

मध्यमामध्यां जल्ला कनिष्ठेऽङ्गुलरोक्षिते ।
तर्जनी दक्षवत् जल्ला मध्यमोपयनामिके ।
एषा च प्रथमा सुद्रा सर्वसंशोभकारिणी ।
एतस्या एव सुद्राया मध्ये सरले यदा ।
क्रियेते परमेशानि । सर्वविघ्नविघ्नी तदा ॥
मध्यमातर्जनीभ्याश्च कनिष्ठानामिके समे ।
अङ्गुलाकाररूपाभ्यां मध्ये परमेश्वरि ।
अङ्गुली तु नियुञ्जीत कनिष्ठानामिकोपरि ।
इयमाकर्णिगी सुद्रा जैलोत्थाकर्णिगी परा ॥
पुटाकारौ करौ जल्ला तर्जनीयाङ्गुलाकृती ।
परिवर्त्तक्रमेणैव मध्ये तदधीगते ॥
क्रमेण देवि । तेनैव कनिष्ठानामिके तथा ।
संयोज्य निविद्धाः सर्वा अङ्गुलावग्रदेशतः ॥
सुद्रयं परमेशानि । सर्ववश्रकरौ मता ।
सन्मुखौ तु करौ जल्ला मध्यमामध्याङ्गुलये ॥
अनामिके तु सरले तद्विहस्तर्जनीद्वयम् ।
दक्षाकारौ तदङ्गुली मध्यमानखदेशगौ ॥
सुद्रैवोन्मादिनी नाम्ना कर्णिगी सर्वयोधिताम् ।
अस्याख्यानमिकायुग्ममधः कृताङ्गुलाकृती ॥
तर्जनीयावपि तनेव क्रमेण विनियोजयेत् ।
इयं महाकुशा सुद्रा सर्वकामार्थसाधिनी ॥१॥
सयं दक्षिणदेशे तु सयदेशे तु दक्षिणम् ।
बाहुं जल्ला महादेवि । हस्तौ संपरिवर्त्त' च ।
कनिष्ठेर्नामिके देवि । युक्ते तेन क्रमेण च ।
तर्जनीभ्यां समाक्रान्ते सर्वोद्गमपि मध्ये ॥
अङ्गुली तु महेशानि । सरलावपि कारयेत् ।
इयं सा लेचरी नाम्ना पार्थिवस्थानयोजिता ॥
परिवर्त्त' करौ सृष्टौ सृष्टौ सृष्टौ प्रिये ॥
तर्जनीङ्गुलयुगलं युगपत् कारयेत्ततः ॥
अधः कनिष्ठावग्रहं मध्ये विनियोजयेत् ।
तथैव कुटिले योज्ये सर्वाधस्तादनामिके ।
बीजसुद्रयमचिरात् सर्वसिद्धिविवर्द्धनी ॥२॥
मध्ये कुटिले जल्ला तर्जनीपरिसंस्थिते ॥
अनामिके मध्यगते तथैव हि कनिष्ठिके ।
सर्वा एकत्र संयोज्या अङ्गुलपरिपौडिताः ॥
एषा तु परमा सुद्रा योनिमुद्रयमीरिता ॥३॥
एता सुद्रा महेशानि । त्रिपुराया मयोदिताः ।
पूजाकाले प्रयोक्तव्या यथातुक्रमयोगतः ॥
वामहस्तेन सृष्टिं बद्धा कर्णप्रदेशके ।
तर्जनीं सरलां जल्ला भ्रामयेन्मूलवित्तमः ॥
सौभाग्यदक्षिणी सुद्रा न्यासकालेऽपि सृष्टिता ।
अन्तराङ्गुलसृष्ट्या तु निरुध्य तर्जनीमिमाम् ॥
रिपुजिह्वाङ्गुला सुद्रा न्यासकाले तु सृष्टिता ।
बद्धा तु योनिमुद्रा वै मध्ये कुटिले कुरु ॥
अङ्गुलं तदग्रे तु सुद्रयं भूतिनी मता ॥४॥
वामसृष्टिं विधायथ तर्जनीमध्यां ततः ॥
प्रसार्य तर्जनीसुद्रा निर्विहता वक्षपाणिना ॥
इति तन्त्रसारे सुद्राप्रकरणं समाप्तम् ॥५॥
अपि च ।
'उक्ताः स्तवनमस्काराः श्रेष्ठतं पुरतो युवाम् ।
सुद्राणां परिसंस्थानं स्वरूपश्च यथाक्रमम् ॥
धेनुश्च समुत्थेव प्राञ्जलिर्विष्णुपद्मकौ ।

मुद्रा

नाराचो सुखदहो च योनिरहं तथैव च ।
 वन्दनी च महासुद्रा महायोनिसुखैव च ।
 भगवत् पुटकश्चैव निःशङ्कोऽपार्हचन्द्रकः ।
 अङ्गुष्ठं द्विसुखश्चैव शङ्खसुद्राश्च सुष्टिकः ।
 वज्रश्चैव तथा बह्वं संयोनिसिद्धिस्तथा ।
 वटः शिखरिणी तुङ्गः पुङ्खोऽथ स्रग्धनुकः ।
 संमीलनी च कुङ्कुम चक्रं मूलं तथैव च ।
 सिंहवक्रं गीसुखश्च प्रोन्नामोन्नमनं तथा ।
 विष्णं पाशुपतं शुङ्खं त्यागोऽथ साधनी तथा ।
 प्रसाधनी चोयसुद्रा कुङ्कुली चूडमेव च ।
 त्रिसुखश्चासिक्कनी च योगो भेदोऽथ मोहनम् ।
 बाणो घटश्च तूणीरं सुद्रा एतास्तु सप्तमाः ।
 अष्टोत्तरशतं सुद्रा ब्रह्मणा याः प्रकीर्तिताः ।
 तासां पञ्चपञ्चाशदेताः ग्राह्यास्तु पूजने ।
 शेषास्तु यास्त्रिपञ्चाशन्मुद्रास्ताः समयेषु च ।
 ब्रह्मानयनसंकेतनटनादिषु ताः स्मृताः ।
 देवानां चिन्तने योगे ध्याने जपे विसर्जने ।
 आद्यास्तु पञ्चपञ्चाशन्मुद्रा भैरवः । कीर्तिताः ।
 सुद्रां विना तु यन्त्र्यं प्राणायामः सुरार्चनम् ।
 योगो ध्यानासने चापि निष्फलानि च भैरवः ।
 प्रत्येकं लक्षणं तेषां यद्व्युत्तं तनयौ युवाम् ।
 दक्षिणामध्यमायेण सखहस्तस्य तर्जनीम् ।
 योजयेत् सखमध्यान्तु तर्जनीया दक्षिणेन वै ।
 तथा दक्षिणामिकायां वामहस्तकनिष्ठिकाम् ।
 अनामिकां च वामस्य दक्षिणस्य कनिष्ठया ।
 योजयेद्भक्तिमान् सख्यक् दक्षिणावर्त्तनं तु ।
 धेनुसुद्रा समाख्याता सर्वदेवस्य तुष्टिदा ॥१॥
 संयोज्य दौ तनी सर्वस्य हृष्टायाणि हस्तयोः ।
 संयोज्य पार्श्वतोऽङ्गुली संपुटः प्रोच्यते सुरैः ।
 सर्वेषामप्य देवानां संपुटः शस्यते सदा ।
 ध्यानसंपुटयोगादौ सम्पुटः शस्यते सदा ॥२॥
 निष्कल्युगलं पासोः संयोज्यार्हं रव च ।
 मध्यमूढः पुटकारः प्राङ्गलि, परिकीर्तितः ॥३॥
 अङ्गुष्ठमन्तरं कृत्वा पाण्योर्मुष्टिं विधाय च ।
 संयोज्य विष्वक्ते तु विष्वक्सुद्रा प्रकीर्तिता ॥४॥
 मणिवन्दादाकरभं संयोज्य करयोर्द्वयोः ।
 अङ्गुष्ठे चापि संयोज्य तथैव च कनिष्ठिके ।
 तिस्रस्तिस्रो द्वयोः पाण्योरङ्गुलीन्विरलास्ततः ।
 पञ्चसुद्रा समाख्याता चतुर्वर्गप्रदा वृणाम् ॥५॥
 अङ्गुष्ठायोन्य तर्जनीयाः संयोज्याधोऽरेखया ।
 अन्धाङ्गुलीस्तथानस्य नाराचः स्यात् प्रसा-
 यन्ते ॥
 मम चैव शिवायाश्च प्रीतिर्देयं प्रियङ्करी ।
 नाराचसुद्रा सततं प्रीत्ये वेतालभैरवः ॥६॥
 अनन्तराङ्गुष्ठसुष्टिश्च कृत्वा वामकरस्य तु ।
 मध्यमाभ्यां दक्षिणस्य तथानस्य प्रयत्नतः ।
 मध्याङ्गेनाथ तर्जनीया अङ्गुष्ठायान्नियोज्य च ।
 दक्षिणं योजयेत् पाणिं वामसुष्टौ तु साधकः ।
 दर्शयेद्दक्षिणे भागे सुखसुद्रं यमिष्यते ।
 इत्यन्तु गणनाथस्य प्रीतिदा सुद्रिकोत्तमा ।
 सर्वेषामपि देवानां तुष्टिदा सर्वकर्मसु ॥७॥
 अङ्गुष्ठमध्यमादौ च सख्यगानस्य तर्जनीम् ॥

मुद्रा

प्रसार्य दक्षसुद्रेति दक्षिणस्य करस्य तु ॥
 सर्वाङ्गुलीस्तु संयोज्य करयोः समयोरपि ।
 संवेष्टा रज्जुवद्भेदे तु पाण्योरपि कनिष्ठिके ।
 वामस्य वाममूलेन तदयं विनियोजयेत् ॥
 दक्षस्य मध्यमूलेन तथायं वाममेव च ।
 योजयेत् योजनान्तु पञ्चादावर्त्त करशास्त्रिकाः ।
 योन्याकारान्तु तन्मध्यं योनिसुद्रा प्रकीर्तिता ।
 कामाख्यायाः पञ्चमूर्तेर्दुर्गाया अपि भैरवः ॥
 प्रीतिदा योनिसुद्रं मम कामस्य च प्रिया ॥८॥
 संयुक्ताङ्गुलीः सर्वाः प्रसार्याङ्गुष्ठपर्वणा ।
 अयेण च कनिष्ठाया अयेणापि च योज-
 येत् ।
 करस्य दक्षिणस्येयमहं योनिः प्रकीर्तिता ॥९॥
 संपुटं प्राङ्गलिं वापि यदि शीर्गे नियोजयेत् ।
 वन्दनीया समाख्याता सुद्रा विष्णुप्रमोदिनी ॥१०॥
 सैव तेन श्रवणासक्ता महासुद्रा प्रकीर्तिता ॥११॥
 दक्षिणाङ्गं तु सा सक्ता वैष्णवी परिकी-
 र्तिता ॥१२॥
 महायोनिसु कथिता वैष्णवी तन्मगोचरे ।
 ह्योर्मूले त्वङ्गुष्ठायमङ्गुलीश्च कनिष्ठयोः ।
 नियोज्य प्रवर्त्तनीयत्वं हे पाणी योजयेत् पुनः ।
 भगसुद्रा च सा ख्याता लक्ष्मीवाणीश्रवा-
 प्रिया ॥१३॥
 सर्वाङ्गुलीनामगौचं दक्षिणस्य करस्य च ।
 संयोज्येकत्र पुरतो निर्देशः पुटकः स्मृतः ॥१४॥
 कनिष्ठानामिकाङ्गुलीङ्गुलीनां योजयेद्बुधः ।
 अग्राग्यकत्र मध्यान्तु तर्जनीश्च प्रसार्य वै ॥
 कुलीकृत्य करद्वन्द्वं एतद्योगं नियोजयेत् ।
 निःशङ्को गाम सुद्रं नरसिंहवराहयोः ॥१५॥
 कनिष्ठानामिकामध्यामाङ्गुल्या दक्षिणस्य च ।
 करस्य तर्जनीङ्गुष्ठे प्रसार्य क्रियते तु या ॥
 सा सुद्रा स्रग्ध्वनदाख्या यद्वाणां प्रीतिदा-
 यिनी ॥१६॥
 ऊर्ध्वोत्थं तथाङ्गुष्ठं दक्षिणस्य करस्य च ।
 कृत्वा मध्यं तदङ्गुष्ठं वामसुष्टिं तथोत्थतः ।
 ऊर्ध्वोत्थं तथा कुर्यादङ्गसुद्रा प्रकीर्तिता ॥१७॥
 एतस्या एव सुद्रायाः कनिष्ठादिविमुचनः ।
 अष्टौ सुद्राः समाख्याता नाम तासां एतक्
 एतक् ॥
 द्विसुखश्चैव १६ सुष्टिश्च २० वज्र २१ मावह २२
 मेव च ।
 विमलश्च २३ वटश्चैव २४ तुङ्गः २५ पुङ्ख २६
 स्रग्ध्वनश्च २७ ॥
 नवानां विष्णुस्तोत्राणां सार्द्धमङ्गेन सुद्रिकाः ।
 क्रमान्नय समाख्याता नायिकानां तथैव च ॥
 संयोज्य करयोः एष्टे तथावर्त्तं तु वै समम् ।
 प्रसार्य तर्जनीयुग्मं संयुक्तं सन्ततः पुनः ॥
 अङ्गुष्ठौ च तथा सक्तौ शङ्खसुद्रा प्रकीर्तिता ॥२०॥
 उत्तानमङ्गलिं कृत्वा अङ्गुष्ठे हे कनिष्ठयोः ।
 मूले निःक्षिप्य तु करौ संयोज्याथ प्रदर्शयेत् ।
 संयोनिरिति सा ख्याता सुद्रा देवीघटुष्टिदा ॥२१॥
 सुष्टिर्दक्षिणहस्तस्य यदोर्ध्वोत्थिका भवेत् ।

मुद्रा

सा स्यात् शिखरिणी सुद्रा ब्राह्मीकर्मप्रिया
 च सा ॥२६॥
 अनामिके कनिष्ठे तु संयोज्य ऋजुना पुनः ।
 मध्यमातर्जनीनां धेनुसुद्रं वन्दनम् ॥
 स्रग्ध्वनिरिति ख्याता चन्द्रप्रोतिविबर्हिनी ॥२७॥
 करयोरङ्गुलीः सर्वाः सर्वाग्राग्यकतः स्थिता ।
 नियोज्यार्हंतले चैव तदधोऽपि विद्युष्य च ।
 अग्रेत्यं योजयेत् सुद्रा सक्तीजनी तु सा ॥२८॥
 भौमभूमिसुनीशानामियं प्रीतिविबर्हिनी ।
 सर्वाङ्गुलीस्तु संयुक्ता दक्षिणस्य करस्य च ॥
 कियद्भागं तथाप्यस्य तलं कुर्यात् कुङ्कुवत् ।
 समाख्याता कुङ्कुसुद्रा बुधवाणीश्रवाप्रिया ॥२९॥
 सर्वाङ्गुलीनां मध्येस्तु वामहस्तस्य चाङ्गुलीः ।
 प्रसार्याङ्गुष्ठयुगलं संयोज्यायेण भैरवः ॥
 तदङ्गुष्ठद्वयं कार्यं सम्मुखं वितरेत्ततः ।
 चक्रसुद्रा समाख्याता गुरुविष्णुश्रवप्रिया ॥३०॥
 अङ्गुष्ठं मध्यमाश्चैव नामधित्वा करस्य च ।
 दक्षिणस्यापरास्त्रिस्तौ योजयेद्यतः पुनः ॥
 मूलसुद्रा समाख्याता मम सुकृद्गुहप्रिया ॥३१॥
 निष्कलीकृत्य तु करौ वामाङ्गुलिगणस्य तु ॥
 अग्राग्यं योजयेत्तन्म तलस्यासखहस्ततः ।
 अथः कृत्वा वामहस्तं सुद्रा सिंहसुखी
 स्मृता ॥३५॥
 इयं प्रीत्ये तु दुर्गायाः स्रग्ध्वनश्च चक्रिणः ।
 भगसुद्रा कर्णमूले गीसुखाख्या प्रकीर्तिता ॥
 मम विष्णोस्तथा राहोः सर्वदा प्रीति-
 दायिनी ॥३६॥
 सुष्टिद्वयमथोत्तानं कृत्वा संयोज्य पार्श्वतः ॥
 दक्षिणस्य कनिष्ठादौ प्रसार्य क्रमतः पुनः ।
 तथा वामकनिष्ठाभ्यामेकैकेन प्रसारयेत् ॥
 अष्टौ सुद्राः समाख्याता नामतः क्रमतः यद्व्युत्तं ।
 प्रोन्नामो ३७ समन ३८ चैव विष्णं ३९ पाशु-
 पतं ४० तथा ॥
 शुङ्खं ४१ त्यागः ४२ साधनी ४३ च तथा चैव
 प्रसाधनी ४४ ।
 आङ्गुष्ठं करशाखास्तु दक्षिणाः सा तु सुद्रिका ॥
 उग्रसुद्रा समाख्याता स्वहस्तस्य विपर्ययात् ॥४५॥
 इन्द्रादिलोकपालानां दश सुद्राः प्रकीर्तिताः ॥
 सर्वेषामपि देवानां परमप्रीतिवर्द्धनाः ।
 अङ्गुष्ठायान्तु तर्जनीया अग्रभागे योजयेत् ॥
 आङ्गुष्ठं मध्यमाभ्यान्तु दक्षिणस्य चाङ्गुलीः ।
 दर्शयेत् कुङ्कुलाकारं कुङ्कुलीशक्तिस्तुष्टिदम् ॥
 सर्वेषामपि देवानां तथा तुष्टिकरं सङ्गत् ॥४६॥
 अङ्गुष्ठतर्जनीमध्या अग्रभागे नियोज्य च ॥
 मध्यमाश्च कनिष्ठाश्च आङ्गुष्ठं दक्षिणे करे ।
 त्रिसुखाख्या समाख्याता विश्वदेवप्रिया सदा ॥
 केतोः प्रियेयं सततं मातृगामपि तुष्टिदा ॥४७॥
 तर्जनीङ्गुष्ठयोरग्रभागे संयोज्य चाङ्गुलीः ॥
 अन्या आङ्गुष्ठयेत् तिस्रः सान्विबर्हिनी प्रकीर्तिता ।
 प्रतृणामथ साध्यानां सुद्राणां विष्वक्कर्मणः ॥
 सर्वदा प्रीतिजननी असिक्कनी प्रकीर्तिता ॥४८॥
 प्रादौ तलाभ्यां संयोज्य तदङ्गुष्ठद्वयं ततः ॥

मुद्रा

ऊर्ध्वं संयोजयेन्नाभौ अख्योपरि तथाङ्गलिः ।
 योगमुद्रा समाख्याता योगिनां तत्त्वदायिनी ।
 सर्वेषामपि देवानां पूजने चिन्तने तथा ।
 योगमुद्रा समाख्याता तुष्टिप्रीतिकरी सदा ॥४६॥
 प्राङ्गलिर्नाम मुद्रा तु उर्ध्वाधोभावयोजिताम् ।
 विभिदा दर्शयेद्वृत्तौ उर्ध्वाधः प्रवृत्तीकृतौ ।
 मेदमुद्रा समाख्याता मम विद्योर्विधेः प्रिया ॥४७॥
 अङ्गुष्ठे हे तु निःक्षिप्य करयोर्वभयोक्तले ।
 अयेव योजयेत् पश्चात् कनिष्ठाङ्गुलं ततः ।
 उभयोर्हस्तयोश्चाभ्यास्तर्ज्ज्याद्याश्च योजयेत् ।
 अग्राग्रैस्तु पृथक्कृत्य दर्शयेत्तत् कनिष्ठिकाम् ।
 मुद्रा सम्मोहनं नाम कामदुर्गारमाप्रिया ।
 सर्वेषामपि देवानां मोहनं प्रीतिदं स्तुतम् ॥४८॥
 आनन्य सत्यहस्तस्य मध्यमानामिके तथा ॥
 तयोः पृष्ठे तु संयोज्य अङ्गुष्ठायं ततः परम् ।
 कनिष्ठां तर्ज्जनीश्चैव अयेव योजयेत्ततः ॥
 बाह्यमुद्रा समाख्याता सर्वदेवस्य तुष्टिदा ॥४९॥
 सञ्जाङ्गुलीस्तु सङ्कोच्य अङ्गुष्ठमग्रं तर्ज्जनीम् ।
 प्रसाध्य करयोः पश्चादङ्गुष्ठायम् योजयेत् ।
 अङ्गुष्ठप्रेष्य तर्ज्ज्या अयेवापि च तर्ज्जनीम् ॥
 यथाशक्ति प्रसाध्येपि धनुर्मुद्रा प्रकीर्णिता ॥५०॥
 सञ्जाङ्गुलीनामग्राणि त्राज्जतीर्थे नियोजयेत् ॥
 अनामिकायाः पृष्ठे तु अङ्गुष्ठायं नियोजयेत् ।
 शून्यं तूणीरवत् ज्ञत्वा तेषामनस्तु भैरव ! ।
 तूणीरमुद्रा चाख्याता सर्वेषां प्रीतिवर्द्धिनी ॥५१॥
 मुद्रासु संस्थिता पूजा मुद्रासु परिचिन्तनम् ।
 मुद्रासु संस्थिता योगा मुद्रा मोदकरास्ततः ॥
 यदा यदा पूजनेषु चिन्तने ध्यानकर्मेणि ।
 यन्नादौ स्तवने वापि हस्तकृत्यं न विद्यते ।
 तदा मुद्रासु कुर्याद्विष्टापूर्णे करद्वयम् ॥
 यश्चक्षतेषु चैव हस्तौ हस्तौ मुद्रासु च समः ।
 तदा मुद्रां विधायैव तत्तु ज्ञत्वा समाचरेत् ॥
 मुद्राविशुद्धहस्तसु क्रियते कर्मेदैविकम् ।
 ज्ञत्वा तन्निष्कलं यस्मात्तस्माद्मुद्रास्त्वितो भवेत् ॥
 विचर्जने तु देवानां यस्य या परिकीर्णिता ।
 मुद्रां तां पूजनादौ तु तस्य नैव प्रयोजयेत् ॥
 विष्टयुक्तान्तर्मुद्रां मुद्रासुतः समाचरेत् ।
 पूजनादि समस्तश्च कर्मे उद्देष्टुं विचक्षणः ॥
 ततो मुद्रा परं धाम मुद्रा पुण्यप्रदायिनी ।
 देवानां मोददा मुद्रा तस्मात्तां यज्ञतश्चरेत् ॥
 अर्हयोगिर्मेहायोगिन्योर्निर्वाणौ च वैष्णवी ।
 मुद्रा विचर्जने प्रोक्ता शिवादिपुरयोः सदा ॥
 दुर्गायाः सर्वरूपेषु मुद्रा एताः प्रकीर्णिताः ।
 योगिश्च सम्युत्तरेव महायोगिन्तथैव च ॥
 वर्णयित्वा यस्तभावादुक्तादन्यत्र योजयेत् ।
 भवेद्युस्तु त्रिपञ्चाशद्व्या मुद्राः समन्ततः ॥
 ता अस्तभावाद्दामाः स्युर्मुद्रा मोदकराः पराः ।
 एवं वा कथिता मुद्राः पूजने पूज्यतुष्टिदाः ॥”
 इति कालिकापुराणे ६५ अध्यायः ॥
 मुद्राङ्कितः, त्रि, (मुद्रया अङ्कितः ।) मुद्रया
 चिह्नितः । छापाकरा मोहरकरा इत्यादि
 भावाः । यथा,—

मुनिः

“धृता विश्वविद्वदिमात्रनिरतो देवोऽपि गौरी-
 मुजा-
 संधानन्दविष्णुर्माननयनो दत्ताभ्वरध्वंसस्तु ।
 देव्यारिः कमलाकपोलमकरीमुद्राङ्कितोरःस्थलः
 श्रुतेऽभ्यावितरेषु जन्तुषु पुनः का नाम शान्तेः
 कथा ॥”
 इति प्रबोधचक्रोदयनाटके १ अङ्कः ॥
 मुद्राङ्गिणिः, स्त्री, (मुद्रया ङ्गिणिः ।) पञ्चधा-
 ङ्गिण्यन्तर्गतलिपिविशेषः । छापाकर अक्षर इति
 भावाः । यथा,—
 “मुद्राङ्गिणिः शिख्यलिपिर्लिपिर्लेखनिसम्भवा ।
 शुद्धिकाष्ठुणसम्भूता लिपयः पञ्चधा स्तुताः ।
 एताभिर्लिपिभिर्वाग्ना धरित्री शुभदा हर ! ॥”
 इति वाराहमिहनाटके ॥
 अस्याः प्राकृत्यं धार्यत्वञ्च यथा,—
 “लेखन्या लिखितं विप्रेर्मुद्राभिरङ्कितञ्च यत् ।
 शिख्यादिनिर्मितं यच्च प्राकृत्यं धार्यञ्च सर्वदा ॥”
 इति खड्गमातातन्त्रम् ॥
 मुद्रिका स्त्री, (मुद्रा स्वार्थे कन् + लिट्यां टाप् ।
 पूर्वाकारस्य इत्त्वम् । अत इत्वं च ।) खर्ग-
 कृपादिनिर्मितमुद्रा । मोहर टाका इत्यादि
 भावाः । यथा,—
 “सौवर्ण्यं राणतीं ताञ्जीमायसीं वा सुशो-
 भिताम् ।
 सलिलेन सज्जितौतां प्रक्षिपेत् तच्च मुद्रिकाम् ॥”
 इति मिताक्षरायां अवहाराध्यायः ॥
 मुद्रितं, त्रि, (मुद्रा मुद्रणे अस्त्व जातेति । मुद्रा
 इतच् ।) अग्रपुङ्गम् । मोदा इति भावाः ।
 तत्पर्यायः । सङ्कुचितम् २ निद्राञ्च ३ मौलि-
 तम् ४ । इति हेमचन्द्रः । मुद्राङ्कितञ्च । (परि-
 त्तम् । यथा, नैतद्यक्षरिते । ५ । १२ ।
 “मुद्रिताभ्यन्जनसंकथनः सन्
 नारदं बलिर्निपुः समवादीत ।”
 “मुद्रितं परिचितम् ।” इति तट्टीका ॥
 मुद्रा, य, (सुखतीति । सुह् + बाहुलकात् का ।
 एषोदरादित्वात् ह्रस्वः धः ।) अर्थकम् । इत्य-
 मरः । १३॥४१॥ (यथा, महाभारते । ११३॥४१॥
 “मुद्रा ज्ञानं मुद्रा दत्तं मुद्रा सेवां मुद्रा अमः ।
 एवं यो युक्तधर्मेः स्यात् सोऽमुद्रात्पन्नमश्नुते ॥”)
 मुनिः, पुं, मनुते जानाति यः । (इति मन् +
 “मनेरच् । ” उणा० ४ । १२२ । इति इन् +
 अत उच्च ।) मौनव्रती । इत्यन्ये । इति भरतः ॥
 तत्पर्यायः । वार्चयमः २ । इत्यमरः । १३॥४२॥
 मौनी ३ व्रती ४ ऋषिः ५ शापाङ्कः ६ सखवाक्
 ७ । इति जटाधरः । (यथा, नैवधे । १११॥४३॥
 “फलेन ऋणेन च वारिभूकृष्टौ
 मुनेरिवेत्यं मम यस्य वृत्तयः ॥”)
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “दुःखेषु दुःखिण्यमनाः सुखेषु विगतसृष्टः ।
 वीतरागभयक्रोधः स्थितधीर्मुनिरुच्यते ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ॥६॥
 तस्य धर्मो यथा,—

मुनिः

ब्रह्मोवाच ।
 “मुनिभिश्चरिता धर्मा उक्ता वाच ! मया तव ।
 यैर्विष्णुस्तुष्यते देवः सुखादिपरिभाषिकः ॥
 तर्पणेन च होमेन सन्ध्यायाम् नन्दनेन च ।
 प्राप्यते भगवान् विष्णुर्नैकामार्थमोक्षदः ॥
 धर्मो विष्णुर्जतो विष्णुः पूजा विष्णुस्तु तर्पणम् ।
 होमः सन्ध्या तथा ध्यानं धारणा सकलं
 हरिः ॥”
 इति गारुडे २२६ अध्यायः ॥६॥
 तस्याग्रमे वर्णनीयानि यथा । अतिथिपूजा १
 हरिणविश्वासः २ हिंस्रजन्तुशान्ता ३ यज्ञ-
 घृतः ४ मुनिस्तुतः ५ हुमसकः ६ वल्कलः ७
 इत्यष्ट ८ । इति कविकल्पलता ॥६॥ मुनिविशे-
 षाणां ब्रह्मणोऽङ्गविशेषादुत्पत्तिर्यथा,—
 “पुलस्त्यो दत्तकर्णाच्च पुलहो वामकर्णतः ।
 दत्तनेत्रात्तथाचिच्च वामनेत्रात् क्रतुः स्वयम् ।
 अरणिर्नासिकारन्ध्रात् अङ्गिराश्च सुखाह्वयः ।
 ऋगुश्च वामपार्श्वश्च दक्षो दक्षिणपार्श्वतः ॥
 छायायाः कर्हमो भातो नामेः पञ्चशिखस्तथा ।
 वत्सस्यैव वोढुश्च कच्छदेशाच्च नारदः ॥
 मरौचिः स्तम्भदेशाच्च आपस्तम्बस्तथा गलात् ।
 वशिष्ठो रसनादेशात् प्रचेता अधरोष्ठतः ॥
 हंसश्च वामकुक्षिश्च दक्षकुक्ष्यैर्यतः स्वयम् ।
 खड्गं विधातुश्च विधिवत्काराणां सुतानपि ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते ब्रह्मखण्डे ८ अध्यायः ॥६॥
 गयासुरशरीरे यज्ञार्थं ब्रह्मणो मानसात् खडा
 मुनयो यथा,—
 “ब्रह्मा सम्भृतसम्भारो मानसात्त्विकोऽखजत् ।
 अग्निश्रमोऽयमन्तर्ग्राहकं जाणानं नृदुम् ।
 कुसुमं वेदकौण्डिन्यं हारीतं कश्यपं जपम् ।
 गर्गं कौशिकवाशिष्ठौ मुनिं भार्गवमथयम् ॥
 दृष्टं पाराशरं कथं माण्ड्यं श्रुतिकेवलम् ।
 श्वेतं सुतानं दमनं सुहोत्रं कश्यपेव च ॥
 गौमात्रश्च महाबाहुर्जगोषयं तथैव च ।
 दधिपञ्चसुखं विप्र ! ऋषभं कर्कमेव च ॥
 कामायनं गोभिलश्च मुनिसुखं महाव्रतम् ।
 जटामाजिनमथयं चाट्टहासश्च दौढगम् ॥
 आत्रेयश्चाप्यङ्गिरसमौपम्युं महाव्रतम् ॥
 गोकर्णश्च गुहावासं शिखण्डिनमुमाव्रतम् ॥
 सुपालकं गौतमश्च तथा वेदशरो व्रतम् ।
 एतान्गानां विशेषज्ञानं ब्रह्मा लोकपितामहः ।
 परिकल्पयाकरोद्दयागं गयासुरशरीरके ॥”
 इति वायुपुराणे गयामाहात्म्यम् ॥६॥
 मुनिविशेषानां व्युत्पत्तिर्यथा,—
 “कतिकल्पान्तरेऽतीतं खटुः खड्गविधौ पुनः ।
 मरौचिर्मौलिर्मुनिभिः खड्गं कच्छाद्भूय सः ॥
 विधर्नरदनाञ्च कच्छदेशाद्भूय सः ।
 नारदश्चेति विख्यातो मुनीन्कस्तेन हेतुना ॥
 यः पुत्रश्चेतसो धातुर्भूय मुनिपुङ्गवः ।
 तेन प्रचेता इति तन्नाम चक्रे पितामहः ॥
 चभूय धातुर्गः पुत्रः सखसा दक्षपार्श्वतः ।
 सर्वकर्मेणि दक्षश्च तेन दक्षः प्रकीर्णितः ॥

मुनिः

वेदेष्टु कर्मः शब्दश्रवणायां वर्तते स्फुटः ।
 बभूव कर्ममाहालः कर्मस्तेन कीर्तितः ।
 तेनोभेदं मरीचिच वेदेष्टु वर्तते स्फुटम् ।
 जातः सद्योऽतितेजस्वी मरीचिस्तेन कीर्तितः ।
 क्रतुसंघश्च बालेन ज्ञातो जन्मान्तरेऽधुना ।
 ब्रह्मपुत्रोऽपि तस्मान्ना क्रतुरित्यभिधीयते ।
 प्रधानाङ्गं सुखं धातुस्तेन जातश्च बालकः ।
 हरस्तेनस्त्रिवचनोऽङ्गिरास्तेन प्रकीर्तितः ।
 अतितेजस्विन भृगुर्वर्तते नान्नि शौनकः ।
 जातः सद्योऽतितेजस्वी भृगुस्तेन प्रकीर्तितः ।
 वशीभूतश्च शिशुश्च जातः सद्यो हि बालकः ।
 अतिप्रियश्च धातुश्च वशिष्ठस्तेन कीर्तितः ।
 बालोऽप्यवगवर्गश्च जातः सद्यो हि तेजसा ।
 प्रज्वलन् पूर्वतपसा चारुगस्तेन कीर्तितः ।
 हंस आत्मा वशी यस्य योगेन योगिनो भुवम् ।
 बालः परमयोगीन्द्रस्तेन हंसः प्रकीर्तितः ।
 सन्ततं यस्य यज्ञश्च तपःसु बालकस्य च ।
 प्रकीर्तितो यतिस्तेन संयतः सर्वकर्मसु ।
 पुलस्तपःसु वेदेष्टु वर्तते ह स्फुटेऽपि च ।
 स्फुटं तपःस्वरूपश्च पुलस्तस्तेन कीर्तितः ।
 पुलस्तपःसमूहश्च यस्यास्ति पूर्वजन्मनाम् ।
 तपःसंघः समूहश्च पुलस्तस्तेन बालकः ।
 त्रिगुणायां प्रज्ञायां त्रिविधावश्च प्रवर्तते ।
 तयोर्भक्तिः समा यस्य तेन बालोऽजिनयते ।
 जटाश्यामिशिखास्वरूपाः पञ्च सन्ति च मस्तके ।
 तपस्तेनोभवा यस्य स च पञ्चशिखः स्फुटः ।
 अपान्तरतमे देशे तपस्तेनोभयजन्मनाम् ।
 अपान्तरतमा नाम शिशोस्तेन प्रकीर्तितम् ।
 स्वयन्तपः समाप्नोति बाह्येन प्रापयेत् परान् ।
 ऊटुः समर्थस्तपसि वोढुस्तेन प्रकीर्तितः ।
 तपस्तेनोभवा बालो दीप्तिमान् स्फुटो मुने ।
 तपःसु रोचते चित्तं रचितस्तेन प्रकीर्तितः ।
 इति ब्रह्मवेवते ब्रह्मखण्डे २२ अध्यायः ।
 वज्रसेनतपः । जिनः । इति मेदिनी । ने, १५ ।
 प्रियालङ्कृतः । पलाशलङ्कृतः । इति हेमचन्द्रः ।
 १ । ७६ । दमनकलङ्कृतः । इति राजनिर्घण्टः ।
 (स्त्री, दक्षकन्या । सा च कश्यपपत्नीनामन्य-
 तमा । यथा, महाभारते । १।६।११-१२ ।
 “मरीचिः कश्यपः पुत्रः कश्यपात् इमाः प्रजाः ।
 प्रजश्चिरे महाभागा दक्षकन्याश्चयोदश ।
 अदितिर्दितिर्दधुः काला दनायुः सिङ्घिका
 तथा ।
 क्रोधा प्राधा च विन्धा च विनता कपिला
 मुनिः ।”
 अष्टवस्वन्तर्गतस्य आपनामकस्य वसोः पुत्रे,
 पुं । यथा, हरिवंशे भविष्यपर्वणि । ३ । ४० ।
 “आपस्य पुत्रो वेतच्छः श्रमः आन्तो मुनि-
 स्तथा ।”
 कौचदीपस्य देशविशेषः । यथा, मत्स्यपुराणे ।
 १०१ । २२-२५ ।
 “कौचस्य कुशलो देशो वामनस्य मनोऽधुगः ।
 मनोऽधुगात् परे चोष्णकृतीयोऽपि च उच्यते ।

मुनिपु

उष्णान परे पावनकः पावनादन्धकारकः
 अन्धकारकदेशान् मुनिदेशस्तथापरः ।”
 (द्युतिमतः पुत्राणामन्यतमः । यथा, मार्कण्डेये ।
 ५३ । २२ ।
 “तथा द्युतिमतः सप्तपुत्राणां निबोध मे ।
 मुनिश्च दुष्टभिस्त्रैव सप्तमः परिकीर्तितः ।”
 कुरुपुत्रभेदः । यथा, महाभारते । १।६।४।४६ ।
 “अविश्रितमभिव्यक्तं तथा चैवरथं मुनिम् ।”
 मुनिस्वर्णरिका, स्त्री, (मुनिप्रिया स्वर्णरिका इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) स्वर्णरीप्रभेदः । यथा
 “मुनिस्वर्णरिका लव्या राजेष्टा ऋतुसंमिता ।”
 इति राजनिर्घण्टः ।
 मुनिच्छदः, पुं, (मुनयः अचारादयः सप्त नन-
 संख्याकाः कृदाः पञ्चाग्नयः ।) सप्तच्छदलङ्कृतः ।
 इति राजनिर्घण्टः । (स्त्री । मेधिका । यथा,
 भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 ‘मेधिका मेधनी मेधी दीपनी बहुपुस्तिका ।’
 इत्यादि ।
 ‘कुक्षिका बहुपर्णी च पीतबीजा मुनिच्छदा ।
 इत्यन्तम् ।)
 मुनितपः, पुं, (मुनेरगस्त्यस्य प्रियः तपः । इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) वकटचः । इति
 रत्नमाला ।
 मुनिदमः, पुं, (मुनेरगस्त्यस्य प्रियः दमः । इति
 मध्यपदलोपी समासः ।) श्लोनाकलङ्कृतः । इति
 रत्नमाला । श्लोनाकप्रभेदः । वकटचः । इति
 राजनिर्घण्टः । (यथा, नेषधचरिते । १।६६ ।
 “मुनिदमः कोरकितः श्रितिदुति-
 वनेऽमुनाऽमन्यत सिङ्घिकासुतः ।”
 “मुनिदमः वकटचः ।” इति तट्टीका । अस्य
 पर्यायो यथा,—
 “अथागस्त्यो वज्रसेनो मुनिपुत्रो मुनिदमः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
 “श्लोनाको भूतपुत्रश्च पूतिवृत्तो मुनिदमः ।
 दीर्घलङ्कृतश्च कद्वो भल्लकटलङ्कृतोऽवधुः ।”
 इति वेदिकरत्नमालायाञ्च ।)
 मुनिनिर्मितः, पुं, (मुनिना निर्मितः ।) ङिङिष्टः ।
 यथा, भावप्रकाशे ।
 “ङिङिष्टो रोमशफलो मुनिनिर्मित इत्यपि ।
 ङिङिष्टो रचितलन मेदी पितृश्यापहः स्फुटः ।
 सुश्रीनो वातलो रुचो मृजलश्चाश्वरोऽहः ।”
 मुनिपितृलं, स्त्री, (मुनीनां पितृलम्ब ।) तान्त्रम् ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ।
 मुनिपुङ्गवः, पुं, (मुनिः पुङ्गव इव ।) मुनिश्रेष्ठः ।
 इत्यमरटीका । (यथा, रामायणे । १।१।१ ।
 “तपःस्वाध्यायनिरतं तपस्वी वाविदावरम् ।
 नारदं परिपश्यन् बाल्याकिर्मुनिपुङ्गवम् ।”
 मुनिपुत्रः, पुं, (मुनीनां पुत्र इव ।) मुनिप्रियत्वाद्स्य
 तथालम् ।) दमनकलङ्कृतः । इति भावप्रकाशः ।
 अघिसुतश्च ।
 मुनिपुत्रकः, पुं, खड्गनः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 (यथा, तिथितत्त्वे कुक्षविधिप्रकरणे ।

मुमुक्षुः

“त्वं योगयुक्तो मुनिपुत्रकश्च”
 अद्वयतामेधि शिखोद्भवेन ।
 संद्वयसि प्राश्रयि निर्गतायाम्
 त्वं खड्गनाश्वयमयो नमस्ते ।”)
 मुनिपुत्र्यं, स्त्री, (मुनिदम इति । “ठाजा दावर्हं
 द्वितीयादयः ।” ५ । ३ । ८३ । इत्यत्र “विनापि
 प्रत्ययेन पूर्वोत्तरपदयोर्विभाषालोपो वक्तव्यः ।”
 इति काशिकोक्तिः इम इत्यस्य लोपे मुनिः तस्य
 पुत्र्यम् ।) वकपुत्र्यम् । (यथा, तिथितत्त्वे ।
 “विज्ञाय सर्वपण्याणि मुनिपुत्र्येण केशवम् ।
 कार्तिके योऽर्चयेद्भक्त्या वाजिमेधपत्नं जमेत् ।”
 वकटचे, पुं । तत्पर्यायो यथा,—
 “अथागस्त्यो वज्रसेनो मुनिपुत्रो मुनिदमः ।”
 इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 मुनिपुत्र्यकं, स्त्री, (मुनिपुत्र्य + संज्ञायां कन् ।) वक-
 पुत्र्यम् । यथा, योगिनीतन्त्रे ।
 “विल्वपत्रश्च माध्यश्च तमालामलकीदलम् ।
 कङ्कारं तुलसीचन्दं पद्मञ्च मुनिपुत्र्यकम् ।
 एतत् पर्युषितं न स्यात् यच्चान्यत् कलिका-
 लकम् ।”
 इत्येकादशीतन्त्रम् ।
 मुनिपूगः, पुं, (मुनिप्रियः पूगः ।) गुवाकविशेषः ।
 तत्पर्यायः । रामपूगः २ कामीनः ३ सुरे-
 वटः ४ । इति त्रिकाण्डशेषः ।
 मुनिभेषजं स्त्री, (मुनीनां भेषजम् ।) आगस्त्यः ।
 हरितकी । लङ्कनम् । इति मेदिनी । जे, ३६ ।
 मुनिमुत्रतः, पुं, (मुनिपु मुत्रतः ।) वृत्ताङ्गम् । स च
 बहुविशेषः । इति हेमचन्द्रः । १ । ५१ ।
 मुनिम्यानं स्त्री, (मुनीनां म्यानम् ।) आग्रमः ।
 इति हेमचन्द्रः । ४ । ६७ ।
 मुनीन्द्रः, पुं, (मुनीनां मननशीलानां योगिनामिन्द्रः
 श्रेष्ठः ।) वृद्धः । इत्यमरः । १ । १ । १४ । ऋषि-
 श्रेष्ठश्च । (यथा कथासरित्सागरे । ७०।१०८ ।
 “पतन्तमेव तस्माच्च पाणिभ्यां स तमग्रहीत् ।
 मुनीन्द्रः प्रकटीभूय समाश्वास्य जगाद च ।”
 दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । २५४ । ५ ।
 “वृषपत्न्या विरूपाक्षो मुनीन्द्रश्चन्द्रलोचनः ।”
 मुन्व उ गत्याम् । इति कविकल्पदमः । (भा०-
 पर०-सक०-सं० ।) पञ्चमस्वरी । ओष्ठप्रवर्ग-
 शेषादिः । नोपधः । उ सुचिन्वा सुक्ता । इति
 दुर्गादासः ।
 मुमुक्षुः, पुं (मोक्तुमिच्छतीति । मुच् + क्त् + उः ।)
 मुक्तिमुक्षुः । (यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायां ।
 ४ । १५ ।
 “यव ज्ञात्वा ज्ञातं कर्म पूर्वैरपि सुसुक्ष्मभिः ।
 कुरु कर्माव तस्मात्त्वं पूर्वैः पूर्वतरं ज्ञातम् ।”
 तत्पर्यायः । अग्रमः ० यतिः ३ वाच्यमः ४
 व्रती ५ साधुः ६ अनगारः ७ ऋषिः ८ मुनिः ९
 निर्यन्त्रः १० भिक्षुः ११ । इति हेमचन्द्रः
 १ । ७५ । अथ सुसुक्ष्मलङ्कृतम् । मनुः ।
 “इह चासुच वा कार्त्तं प्रवृत्तं कर्म कीर्तते ।
 निष्कामं ज्ञानपूर्वकं निवृत्तसुपदिष्टम् ।

मुमुक्षुः

प्रवृत्तं कर्म संशय देवानामिति सादृष्टताम् ।
निवृत्तं सेवमानस्तु भूतान्यथेति पञ्च वै ॥”
कामनापूर्वकं कर्म शरीरप्रवृत्तिहेतुत्वात्
प्रवृत्तं तदेव कर्म कामनारहितं पुनश्च-
ज्ञानाभ्यासपूर्वकं संसारनिवृत्तिहेतुत्वात् निवृत्त-
मुच्यते । साधितं समानगतिना ऋषिगण्यत्वात्
पञ्चभूतान्यथेति अतिक्रामति मोक्षं प्राप्नोती-
त्यर्थः । विष्णुपुराणे च ॥६॥७॥३८॥ विशिष्टफलदा
काव्या निष्कामाणाञ्च सुतिदा । भगवद्गीतापि ।
“युक्तः कर्मफलं त्यक्त्वा शान्तिमाप्नोति नैष्ठि-
कीम् ।

अयुक्तः कामकारेण फले सक्तो निबध्यते ॥”
युक्तः ईश्वराय कर्माणि न फलाय इत्येव
समाहितः । फलं त्यक्त्वा कर्माणि कुर्वन्मिति
शेषः । शान्तिं मोक्षायां नैष्ठिकीं निष्ठायां
भवाम् । सत्त्वशुद्धिः ज्ञानप्राप्तिः सर्वकर्म-
संन्यासः ज्ञाननिष्ठाक्रमेणेति वाक्यशेषः ।
अयुक्तस्तद्विह्वलः । कामकारेण कामप्रेरित-
तया कामतः प्रवृत्तेरिति यावत् । फले सक्तः
सन् फलायैव कर्म करोमीत्येवं फले सक्तो
नितरां बन्धं प्राप्नोति । तथा च अर्जुनं प्रति
भगवद्वाक्यम् ।

“मयि सर्वाणि कर्माणि संन्यस्यात्यात्मचेतसा ।
निराशीर्निर्ममो भूत्वा युध्यस्व विगतज्वरः ॥”
संन्यस्त्य निःस्पृह्य समर्प्य इति यावत् । आध्यात्म
चेतसा विवेकबुद्ध्या ईश्वराय अर्पयन् करोमि
इत्यनया बुद्ध्या निराशीर्यस्तकामसङ्कल्पः ।
अतएव निर्म्ममः समतारहितः । विगतज्वरः
विगतसन्तापः । यत्कामाह स एव ।
“यत् करोषि यदन्नासि यज्जुहोषि यदसि यत ।
यत् तपस्यसि कौन्तेय तत् कुरुस्व मदर्पणम् ॥”
विष्णुपुराणम् ।

“कर्माण्यसङ्कल्पिततत्फलानि

संन्यस्त्य विष्णो परमात्मरूपे ।

अवाप्य तं कर्ममहोमगन्ते

तस्मिन् जयं ये त्वमलाः प्रयान्ति ॥”

कर्ममहो भारतवर्षरूपम् । एकादशस्कन्धे ।
“वेदोक्तमेव कुर्वाणो निःसङ्गोऽपि तु भोम्बरे ।
नेष्कन्त्यां लभत सिद्धिं शीघ्रनाथां फलश्रुतिः ॥”
वेदोक्तमेव कुर्वाणो न तु निःप्रहम् । ननु कर्मणि-
क्रियमाणे तस्मिन्नासक्तिस्तत्फलं स्यादेव न तु
नेष्कन्तीरूपा फलसिद्धिरत एवाह निःसङ्गो-
ऽभिमनिवेशवान् ईश्वरेऽपि तु न तु फलोद्देशेन ।
अथ फलस्य श्रुतत्वात् कर्मणि कृतं फलं भवत्येव
इत्याह शीघ्रनार्थेति कर्मणि रच्युत्पादनार्था ।
अतएव तत्त्वेव ।

“फलश्रुतिरियं नृणां न श्रेयो रोचनं परम् ।
श्रेयोविवक्षया प्रीक्ता यथा भेषज्यरोचनम् ॥
उत्पत्तौ च हि कामेषु प्राणेषु स्वजनं च ।
आसक्तमनसो मर्त्या आत्मनोऽनर्थहेतुषु ॥
न तानविदुषः स्वार्थं भाष्यतो हजिनाध्वनि ।
कथं बुद्ध्यात् पुनस्तेषु तांस्तमो विप्रतो बुधः ॥

मुमुक्षुः

एवं अवसितं केचिद्विज्ञाय कुबुद्धयः ।
फलश्रुतिं कुसुमितां न वेदशा वदन्ति हि ॥”
इयं फलश्रुतिर्न श्रेयःपरमपुरुषार्थपरा न भवति
किन्तु बहिर्मुखानां नृणां मोक्षविवक्षया अवा-
न्तरकर्मफलैः कर्मसु रच्युत्पादनमात्रं यथा,
भेषज्ये औषधे रच्युत्पादनम् । यथा,—

“पित्र निम्नं प्रदास्यामि खलु ते खल्लजङ्गुकान् ।
पित्रैवमुक्तः पिबति न फलं तावदेव तु ॥”
तत्रागदपानस्य न खलु खल्लादिलाभ एव
प्रयोजनं किन्त्वारोग्यम् । तथा वेदोऽप्यवान्तर-
फलैः प्रलोभयन् मोक्षार्थेव कर्माणि विधत्ते ।
ननु कर्मकाण्डे मोक्षस्य नामापि न श्रूयते कथ-
मेवं व्याख्यायते यथाश्रुतस्यैव घटनान् इत्याह
उत्पत्तौति हास्याम् । उत्पत्त्या स्वभावत एव
कामेषु पञ्चादियु प्राणेषु आयुरिन्द्रियबल-
वीर्यादियु स्वननेषु पुत्रदारादियु अनर्थहेतुषु
परिपाकतो दुःखहेतुषु अतस्तान् स्वार्थं परम-
सुखमविदुषः अजानतः अतो न तान् प्रज्ञी-
भूतान् बुधो वेदो यद्वोधयति तदेव श्रेयः इति
विशसितान् इत्यर्थः । तान् एवमूतान् हजिना
ध्वनि कामवर्त्मनि देवादियोगौ भाष्यतः ततः
पुनस्तमोभूतवृत्तादियोगिं विप्रत इति । पशु-
काम इति च सुखपुत्रादिकाम इति च कथं
पुनस्तेष्वेव कामेषु अयं बुधो वेदो बुद्ध्यात् प्रव-
र्तयेत् । तथा सत्यनामः स्यात् इति भावः ।
कथं तर्हि कर्ममीमांसकाः फलपरतां वदन्ति
तत्राह । एवमिति अवसितं वेदस्याभिप्रायं
अविज्ञाय कुसुमितामवान्तरफलरोचनया रम-
णीयां परमफलश्रुतिं वदन्ति कुतस्ते कुबुद्धय-
स्तत्राह हि यस्मान् वेदज्ञा आसादयः न तथा
वदन्ति इति । अतएव निष्कामकर्मण्य आत्म-
ज्ञानार्थतोक्ता यथा,—

“अयमेव क्रियायोगो ज्ञानयोगस्य साधकः ।
कर्मयोगं विना ज्ञानं कस्यचिन्नेह दृश्यते ॥”
सोऽपि दुरितक्षयद्वारा न साक्षात् । तथा च ।
“ज्ञानसुतपदते पुर्वा क्षयात् पापस्य कर्मणः ॥”
तथा श्रुतिः ।

“तमेवं वेदार्थवचनेन ब्राह्मणा विविदिशन्ति
ब्रह्मचर्येण तपसा अहत्या दानेन यज्ञेनानशनेन
चेति ॥”

तं आत्मनस्वसाक्षात्कारं अतएव यश्चादीनां
ज्ञानशेषताश्चावधार्य निष्कामेषु कर्मसु प्रव-
र्तते । पण्डितेनापि स्वर्गः काव्ये कर्मणि न
प्रवर्तयितव्य इत्याह षष्ठस्कन्धे ।

“स्वयं निःश्रेयसं विद्वान्नवक्त्रशाय कर्म हि ।
न राति रोगिणोऽपि वाक्स्तपि भिषक्-
तमः ॥”

राति ददाति इति समयप्रदीपे श्रीदत्तः ॥
“दासीदासमलङ्कारमग्नं षड्वत्ससम्भवम् ।
पुरुषोत्तमतुष्टार्थं प्रदेयं सार्वकालिकम् ॥
यद्व्यदिष्टमं लोके यच्चाप्यसि यद्दे श्रुति ।
तत्तर्हि दयं मोक्षार्थं देवदेवस्य चक्रियः ॥”

मुमुक्षुः

इदं दानं ब्राह्मणसम्पदानकमेव विष्णुमीतितु-
दिश्य एवं सर्वत्र दाने । विष्णुप्रीतेः सामान्यतः
श्रुतत्वात् । अथ विष्णुप्रीतौ देवताधिकरणव्याव-
विरोध इति चेन्न स्वर्गवदधिकारिविशेषव्यतिरे-
कतत्त्वप्रसाधनात् इत्याहुः । ब्राह्मणसम्पदान-
कत्वे किं मानमिति चेत् वामनपुराणे तत्तत्त-
मासमेदेन तत्तद्दानमभिधाय ।

“विष्णुप्रीत्यर्थमेतानि देयानि ब्राह्मणैर्विधत्ते ।
देयानि विप्रसुखेभ्यो मधुसूदनतुष्टये ॥”
इत्यभिधाय दासीदासमित्यादिवचनद्वयाभि-
धानात् । तथा च विष्णुधर्मोत्तरादिपुराणयोः ।
“यत्र यत्र भवेत् प्रीतिर्विषयेभ्यो महासुते ! ।
तत्तद्व्युत्तमुद्दिश्य विप्रैः प्रतिपादयेत् ॥”
विष्णुधर्मोत्तरतृतीयकाण्डे तु विष्णुसंप्रदानक-
मेव दानं यथा,—

‘विष्णोः शृङ्गप्रदानेन वाक्त्रयं लोकमाप्नुयात् ।
इत्यादिना ।
“क्षीरपल्लवसंयुक्तान् कलसान् सुविभूषितान् ।
दत्त्वा वे देवदेवाय वाञ्छिमेघफल लभते ॥”
इत्यन्तेन तत्तत् फलं तत्तद्दानमभिधायोक्तम् ।
“अकामः सार्वलोक्यो लोको यत्कश्चिद्विनिवे-
दयेत् ॥

तेनैव स्थानमाप्नोति यत्र गत्वा न शोचति ॥
धर्मेवाग्निका मृदाः फलकामा नराधमाः ।
अर्चयन्ति जगन्नाथं तं कामानाप्नुवन्त्युत ॥
अन्तवत् फलं तेषां तद्भवत्यल्पमेधसाम् ॥”
तथा ।

“प्रदृष्ट्यां प्रतीक्षते देवः सकामेन निवेदितम् ।
मृद्धां प्रतीक्षते दत्तमकामेन द्विजोत्तमाः ॥”
उक्तवामनपुराणवचने सार्वकालिकमित्यन्तेन
मलमासादावपि विष्णुप्रीत्यर्थं देयमिति । इति
मलमासतत्त्वम् ॥

(तत्र मुमुक्षुतामुद्देश्यनानि व्याख्यास्यामः । तत्र
लोकरोषदर्शिनो मुमुक्षुरादित एवाच्चाया-
भिगमनं तस्योपदेशाशुष्ठानम् । अमेरेवोप-
चया धर्मशास्त्रानुगमनं तदर्थवबोधस्तेनाव-
ष्टम्भस्तत्र यथोक्ताः क्रियाः सतामुपासनमसतां
परिवर्जनं न सङ्गतिर्दुर्जनेन सत्यं सर्वभूतहित
मपरुधमनतिकाले परीक्ष्य वचनं सर्वप्राणिषु
आत्मनीवावेक्षा सर्वसामस्तरणमसङ्कल्पन-
मप्रार्थना अन्नभिक्षावच्छिन्नां सर्वपरित्यक्त-
त्यागः कौपीनं प्रच्छादनार्थं धातुरागनिवसनं
कन्यावीर्यहेतोः स्त्रीपिप्यलकं शूचीधाधान-
हेतोः चलकुडिका दण्डधारणं भक्ष्याचार्यार्थ-
पात्रं प्राणधारणार्थमेककालमप्राप्त्यो यथो-
पपन्न एवाभ्यवहारः । अमापनयनार्थं शीर्ष-
मुष्कपर्णलगास्तरणोपधानं ध्यानहेतोः काय-
निबन्धनं वनेज्जनिकेतवासः तन्त्रानिद्रालस्यादि-
कर्मवर्जनं इन्द्रियार्थज्वरुरागोपतापनिवृत्त्यः
सुप्तस्थितगतप्रेक्षिताहारविहारप्रत्यङ्गचेष्टादि-
कंज्वारम्भेषु स्मृतिपूर्विका प्रवृत्तिः सत्कार-
स्तुतिगर्हावमानचमत्वं स्तुतिपासायासश्चम-

सुरला, स्त्री, (सुरं वेष्टनं लाति। ला+कः।)
 नमनदानदे। इति त्रिकाण्डशेषः॥ (यथा
 उत्तररामचरिते।११॥ ततः प्रविशति नदीद्वय

श्रीनारद उवाच ।

“योऽसौ सुर इति स्थानः कस्य पुत्रस्य गीयते ।
कथञ्च निहतः संख्ये विष्णुना तददस्व मे ॥”

पुलस्त्य उवाच ।

“अयं कथयिष्यामि सुरासुरनिवर्धनम् ।
विचित्रमिदमाख्यानं पुण्यं पापप्रणाशनम् ॥
कथयन्त्यौरसः पुत्रो सुरो नाम महाबलः ।
स ददृशं रणे शस्त्रं इति पुत्रोऽसुरोत्तमः ॥
ततः स मरणाद् भोतक्षत्रा वर्धयन्तु बहून् ।
आराधयामास विभुं ब्रह्माण्डमपराजितम् ॥
ततोऽस्य तुष्टो वरदः प्राह वत्स । वरं वक्षु ।
स च वने तदा दैत्यो वरमेनं पितामहात् ॥
यं यं करतलेनाहं स्मृष्येयं समरे विभो ।
स स महत्संस्मृत्यस्मरतोऽपि जियत्वज ॥
वाङ्मुखा स भगवान् ब्रह्मा लोकपितामहः ।
ततोऽभ्यगन्महातेजा सुरः सुरगिरिं बली ॥
जगाम धर्मेराजानं विजेतुं दक्षपाणिनम् ॥”

सुर उवाच ।

“यम । प्रजासंयमनातिवृत्तिं कर्तुमर्हसि ।
नो चेत्तवाद्य हित्वाहं नृजानं पातये सुवि ॥
तमाह धर्मेराज्वाक्यं यदि मां संयमेद्वचनम् ।
गोपितासि पुरा सख्यं करिष्ये वचनं तव ॥
सुरस्तमाह भवतः कः संयन्ता वदस्व माम् ।
अहं तच्च पराजित्य वारयामि न संशयः ॥
यमस्तं प्राह मां विष्णुर्देवस्वक्रगदाधरः ।
अनेनैवपनिवासी यः स मां संयमतेऽथयः ॥
इत्येव सुक्तो वचनं दुःखाव्यमगमन्मुरः ॥

तमागतं प्राह सुने । मधुघ्नः

प्राप्नोऽसि केनासुर । कारयेन ।

स प्राह युद्धं सद्यै त्वयाद्य

तं प्राह भूयः सुरशत्रुहन्ता ॥

यदीह मां योद्धुमुपागतोऽसि

तत् कल्पते ते हृदयं किमर्थम् ।

ज्वरातुरस्यैव मुहुर्मुहुर्वै

तन्नेव योतस्यै सद्यै कान्तरेण ॥

इत्येवसुक्तो मधुघ्ननेन

सुरस्तदा स्वे हृदये अहन्तम् ।

कथं नु कल्पेति मुहुस्तदोक्ता

निपातयामास विपन्नबुद्धिः ॥

हरिश्च चक्रं नृदुनाघवेन

सुभोज तत्तस्य शिरस्तु शत्रोः ।

चिच्छेद् देवास्तु गतयथाभवन्

देव प्रशंसन्ति च पशुनाभम् ।

इतः प्रसिद्धं समुपाजगाम

सुरारिश्चैव हरिर्महात्मा ॥”

इति वामने ५७ । ५८ अध्यायौ ॥ *

अनर्घराघवयज्यकर्ता । यथा । ‘अस्ति मौडल-
गोत्रसमुद्गतस्य महाकर्मभेदुक्षीवर्धमानात्मनस्य
तन्ममतीन्द्रियनन्दनस्य सुरारिनामधेयस्य कवेः
कतिरनर्घराघवं नाम नाटकं तत्प्रयुज्जानाः
सामाजिकाशुपासहे ।’ इति तन्ममतीन्द्रियनन्दन-
गद्यम् ॥

तमसा सुरजा च । तमसा । सखि सुरजे ।
किमसि सम्मानने । केरनदेशस्था काचिन्नदी ।
यथा च । रघुवंशे । ४ । ५५ ।

“सुरलामावतोद्धूतमगमत् कैतकं रजः ।

तद्वयोधवारवाणानामयत्नपटवासताम् ॥”

“सुरजा नाम केरनदेशेऽस्य काचिन्नदी ।” इति
तद्दीकाज्ञानं मज्जिनाथः ॥

सुरजी, स्त्री, (सुरं अङ्गुलिचेष्टनं जाति प्राप्नोतीति
जा + कः + खिया ङीष् ।) खनामख्यात-
शुधिरवाद्यम् । तत्पर्यायः । वंशी २ वंशिका ३
वंशनालिका ४ खानेयिका ५ खानेयी ६
खानिका ७ सुरजासिका ८ । शेषचतुष्टयं
खानादि । इति शब्दरत्नावली । (यथा, राधा-
तन्त्रे । २३ ।

“वाद्यन् सुरलीं लज्जः शङ्कं वेष्टुं तथापरम् ।
काव्यायनीं नमस्कृत्य हरिः पद्मदलेक्षयः ॥”

सुरलीधरः, पुं, (हृ + अच् । सुख्याः धरः ।)
श्रीलज्जः । इति शब्दरत्नावली । (यथा,
तन्त्रे ।

“वैकुण्ठदक्षिणे भागे गोलोकं सर्वमोहनम् ।

तत्रैव राधिका देवी हिमुजो सुरलीधरः ॥”

सुरहा, [न] पुं, (सुरं हन्तीति । हन् + क्तिप् ।)
विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुरा, स्त्री, (सुरति सौरमेव वेष्टयति । सुर +
इगुपधत्वात् कः टाप् च ।) खनामख्यातगन्ध-
द्रवम् । (यथा, गरुडपुराणे । १६० ।

“तथा हिकां हरेत् पीता सौवर्चलसुतसुरा ।

तत्पर्यायः । तालपर्णी २ देव्याश्च गन्धकटौ ४

गन्धिनी ५ । इत्यमरः । २ । ४ । १२३ ॥

(तथास्याः पर्यायान्तर्गुणाश्च ।

“सुरा गन्धकटौ देव्या सुरभिः शालपर्णिका ।

सुरा तिल्ला हिमा खादी लज्जी पितामल-
पहा ।

ज्वराद्वग्भूतरक्षोघ्नी कुष्ठकासविनाशिनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

तस्या लक्षणं यथा । सुरा पीता वरा प्रोक्ता ।

इति वैद्यकचक्रपाणिसंयुक्ते वातयाध्यधिकारे ॥

अस्या अनुलेपनगुणाः । अलक्ष्मीरक्षोज्वर-
नाशित्वम् । इति राजवल्लभः ॥ राजनिघण्टोक्त-
गुणपर्यायो पुराशब्दे द्रष्टव्यौ ॥

सुरारिः, पुं, (पुरस्वारिः ।) श्रीलज्जः । अस्य
शुत्पत्तिर्यथा,—

“सुरः क्षेत्रे च सन्तापे कर्मभोगे च कर्मिणाम् ।

दैत्यभेदेऽप्यरिस्तेषां सुरारिस्तेन कौर्त्तितः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ११० अध्यायः ॥

अस्य स्वरूपं यथा,—

श्रीनारद उवाच ।

“कोऽसौ सुरारिर्देवर्षे । देवो यद्यो नु किं नर ।
दैत्यो वा राजसो वापि पार्थिवो वा तदुच्यताम् ॥”

पुलस्त्य उवाच ।

“योऽसौ रजःसत्त्वमायाशुखवाञ्छ तमोमयः ।
निर्गन्धः सर्वगो व्यापी सुरारिर्मुमुक्षुद्वयः ॥”

सुखं व्या मोक्षे । उच्छ्राये । इति कविकल्पद्रुमः ॥

(भा०-पर०-अक०-सेट ।) पवर्गशेषादिः ।

जन्मौ । तेन क्षिपि राक्षोप इति ह्यसौ सुरौ

सुरः । व्या अर्हति नृत्तं तेन । मोक्षो ज्ञान-

रहितोभावः । उच्छ्रायो दृष्टिः । अर्हति

रोगी । सुखं संख्यं रामस्य समानखनमे

हराविति रघुः । इति दुर्गादासः ॥

सुभिर्जी, स्त्री, अङ्गारधानिका । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥

सुमुरः, पुं, सुवापिः ॥ (यथा, माघे । ६ । ६ ।

“अरुहताशनसुमुरं रचयन्तां

दधुरिवान्नवजस्य रजःकणाः ।

निपतिताः परितः पथिकव्रजा-

शुपरि ते परितेपुरतो भृशम् ॥”

मन्मथः । रविवाणिः । इति मेदिनी । रे, २०५ ॥

(खिषां टाप् । नदीभेदः । यथा, महाभारते ।

३ । २०१ । २५ ।

“भारती सुप्रयोगा च कावेरी सुमुरा तथा ।

तुङ्गवेखा लज्जवेखा कपिला शोण एव च ॥”

सुखं ई नष्टे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

अक०-सेट । निष्ठायामनिट् ।) आद्यः पञ्चम-

स्वरौ । नः सुरौ सुरः । नष्टो बन्धनम् । ई

नृगः । इति दुर्गादासः ॥

सुल क रोपणं । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (सुरा०-

पर०-अक०-सेट । लकार्थे भा०-उभ०-अक०-

सेट ।) रोपणं आरोपणम् । क मोलयति वृक्षं

लोकः । गोविन्दभट्टस्तु रोहणे इति पठित्वा

रोहणं लब्ध इति व्याख्याति । इति दुर्गादासः ॥

सुशटी, स्त्री, (सुष + अटन् । पृषोदरादित्वात्

वाधुः ।) सितकङ्कः । इति हेमचन्द्रः ॥

सुश(व)लिका, स्त्री, (सुष + “वृषादिभ्यश्चित् ।”

उणा० १।१०८ इति कलञ्चित् स्यात् । टाप् ।

ततः संज्ञायौ कन् । अकारस्यत्वम् ।) पत्नी ।

तालमूली । तत्पर्यायः सुवहा २ तालपर्णिका ३

गोधापरी ४ हेमपुष्पी ५ भूताली ६ दीर्घ-

कण्डिका ७ सुवली ८ तालिका ९ तालमूलिका

१० । इति शब्दरत्नावली ॥ अश्वोत्थी ११ । इति

जटाधरः ॥ अस्या गुणाः । मधुरत्वम् । शीत-

त्वम् । वृष्यत्वम् । पुष्टिवलप्रदत्वम् । पिच्छिल-

त्वम् । कफदत्वम् । पित्तदाहशमहरत्वम् ॥

“सुशली च द्विधा प्रोक्ता श्वेता चापर-

संज्ञिका ।

श्वेता खल्वगुणोपेता अपरा च रसायनी ॥”

इति राजनिघण्टुः ॥

“तालमूली तु विद्वद्भिर्मुवली परिकीर्तिता ।

सुवली मधुरा दृष्ट्या वीर्योष्णा दृढग्री सुषः ।

तिल्ला रसायनी हन्ति गुदजान्निगलं तथा ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

सुष वधे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

अक०-सेट ।) मोषति । इति दुर्गादासः ॥

सुष ग शुद्धने । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

अक०-सेट ।) ग शुष्याति । इति दुर्गादासः ॥

मुष्कः

मुष्टिः

मुसला

सुस य इर ह्दि। इति कविकल्पद्रुमः ॥ (दिवा-
पर०-सक०-सेट्।) इर इह खल्लम्। य
सुस्यति विपचं चतुरः। इर असुसत् अमोषीत्
अस्मात् पुषादित्वास्त्रियं ड इत्यन्ते। इति
दुर्गादासः ॥

सुषलः, पुं, क्ली, (मोषति सुस्यतेनेन वेति। सुष् +
“हृषादिभ्यश्चित्।” उणा० १।१०८। इति
कलञ्चित् स्यात्।) अयोऽयम्। इत्यमरटीकायां
भरतः ॥ इत्यमरटीकायां ॥ (यथा, मार्कण्डेयः।
११६।१८।

“सुनन्दं नाम सुषलं त्वद्वा यन्निर्मितं पुरा।
तत्तज्जहार स दुष्टात्मा तेन हन्ति रथे रिपून् ॥”
विष्णुसप्ततित्तः। यथा, महाभारते। १३।४।५०।
“बाहुनिर्मुषलश्चैव वचोयीवस्तथैव च ॥”

(ताज्जहारमध्योऽयम्। “सुष् खल्ले सुषलः।”
उणा० १।१०८। इत्यमरटीकायां ॥)

सुषली, स्त्री, (सुस्यत इति। सुष् + कलः ङीष्।)
ताज्जहारिका। यद्गोपिका। इति शब्द-
रत्नावली ॥

सुषलः, त्रि, (सुषलमर्हतीति। सुषल + “दृष्टा-
दिभ्यो यः” ५।१।६६। इति यः।) सुषल-
वधः। इत्यमरटीकायां भरतः ॥

सुषा, स्त्री, (सुष् + कः टाप्।) सुषा। इत्य-
मरटीकायां रायसुकुटः। २।१०।३३। सुषो
इति भाषा ॥

सुषितं, त्रि, (सुष् + कर्मणि क्तः।) चोरित-
व्यम्। तत्पर्यायः ॥ सुषितम् २। इत्यमरः। ३।
१।८८। (वक्षितः। यथा भागवते। १।१३।३७।
“नाहं वैश्वं अवसितं पित्रोः कुलनन्दन ॥
मात्मायां वा महाबाहो। सुषितोऽस्मि महा-
त्मभिः ॥”

“सुषितो वक्षितोऽस्मि ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरः ॥)

मुष्कः, पुं, (सुष्णाति कौश्यामिति। सुष् + “खट्
भूषुषितुभ्यः कक्। उणा० ३।४१। इति
कक्।) अयस्कौषः। इत्यमरः। २।६।६५।
(यथा, वाग्भटे निदानस्थाने नवमे अध्याये ॥

“स्थानाद्युत्तममुष्कं हि सुष्कयोरन्तरं निजः ॥”)
मोचकट्टयः। संघातः। इति मेदिनी। के, ३१ ॥
तत्कारः। मांसलः। इति हेमचन्द्रः। १।२७६॥

मुष्कः, पुं, (मुष्कः संज्ञायां कन्।) वृक्षविशेषः।
वयटापाटल इति वृक्षभाषा। मोषा इति
हिन्दी भाषा। तत्पर्यायः। गोलिङ्गः २
भाटलः ३ वयटापाटलः ४ मोषः ५। इत्य-
मरः। २।४।३६॥ मोचकः ६ मुष्कः ७
मोचकः ८ मुष्कः ९ गोलिकः १० मेहनः ११
चारवृक्षः १२ पाटली १३ विषापट्टः १४
जटालः १५ वनवासी १६ सुतीक्ष्णकः १७।
इति राजनिर्घण्टः ॥ गोलिङ्गः १८ चार-
वृक्षः १९ वयटा २० वयटाकः २१ भाटः २२।
इति शब्दरत्नावली ॥ स तु पलाशवनपर्वत-
वृक्षः। अतस्तस्मै देव द्विविधः। तस्य गुणाः।

कटुत्वम्। तिक्तत्वम्। पाहित्वम्। उष्णत्वम्।
कषवातकारित्वम्। विषमेदोऽग्न्याकण्डुवस्ति-
रोगक्षमिश्रकृणाशित्वम्। इति भावप्रकाशः ॥
रेचनत्वम्। पाचनत्वम्। औदोहरातिनाश-
ित्वम्। इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते।
चिकित्सास्थाने। ६ अध्याये।

“जीर्णं पक्वं तद्विरादयेन
हन्त्यान् कुष्ठं मुष्के चापि सर्पिः ॥”)

मुष्करः, पुं, (प्रशस्तः मुष्कोऽस्यास्ति। मुष्क +
“ऊषमुषिमुष्कमधोरः” ५।२।१०७। इति रः।)
प्रलम्बाक्षः। इति हेमचन्द्रः। ३।१२२॥
(यथा, शतपथब्राह्मणे। ३।७।१०।८।
“रेतो विकरोति मुष्करो भवत्येष वै प्रजनयिता
यन्मुष्करस्तस्मात्मुष्करो भवति तं न स ॥”)

मुष्कशृङ्गः, पुं, (मुष्कशृङ्गः।) वृक्षशृङ्गः।
स तु राजोऽग्न्याः पुररत्नकः। खोजा इति भाषा।
तत्पर्यायः। अनुपम्यः २ स्त्रीस्वभावः ३
महत्तकः ४। इति शब्दमाला ॥

मुष्टिः, पुं, स्त्री, (सुष् + क्तिच्।) पलपरिमाणम्।
चारि तोला इति भाषा। (वेदके आठतोला
इति प्रसिद्धिः।

“स्थानं कर्षाभ्यामर्द्धपलं मुष्टिरष्टमिका तथा।
मुक्तिभ्याश्च पलं त्रयं मुष्टिरास्त्रचतुर्थिका ॥”

इति वेदकशास्त्रे पृथ्वीखण्डे प्रथमेऽध्याये ॥
“पलाहं शुक्तिमिच्छन्ति तथाऽष्टमाशकास्त्विति।
पलं विज्जस्य मुष्टिः स्यात्—” ॥

इति गार्कट्ये अष्टाधिकद्विप्रान्तमेऽध्याये।)
बहुपाणिः। सुटा इति भाषा। तत्पर्यायः।
सम्पिष्टताडुलिपाणिः २ सुम्नः ३ मुचटो ४।

इति हेमचन्द्रः। ३।२६१॥ तत्तु। इति
मेदिनी। ट, २५ ॥ खड्गुर सुट् इति भाषा।
(यथा, महाभारते। १।१६।१७७।

“परिधेरायसेस्तीक्ष्णोः सन्निकर्षं च मुष्टिभिः।
निघ्नतां समरेऽभ्योन्यं शब्दो दिवमिवास्मृण ॥”)
कुञ्जराभगः। कुट्टक इति भाषा। यथा—
“अथमुष्टिर्भवेत् कुञ्चिः कुञ्चयोऽथैव च मुष्कलः ॥”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वम् ॥
(सुष् + क्तिन्।) मोषणम्। इति सुषधाल्प-
दशानां प्रहारविशेषः। किल इति भाषा।

यथा, मार्कण्डेयपुराणे। ६०।१५—१६।
“चिच्छेदापततस्तस्य सुह्रं निशितेः शरैः।
तथापि सोऽभ्यधावर्त्ता नष्टमुद्रान्य वगवान् ॥
स मुष्टिं पातयामास हृदये देवपुङ्गव ॥

देवास्तस्मै सा देवी तलेनोरस्यताडयत ॥”
पथि सुधार्तस्य तिलादीनां मुष्टियग्रहे चौर्या-
भावः। यथा, कौर्मि उपविभागे १५ अध्याये।

“तिलमुद्रयवादीनां मुष्टिराद्या पथि स्थितेः।
सुधार्तानां तथा विप्र। विधिविद्विरिति स्थिति ॥”
(सुष् क्तये + अधिकरणे क्तिन्। शस्यगोपन-
कालः। यथा, महाभारते। २।५।६५।

“कश्चिन्नवच मुष्टिश्च परगरे परम्प ॥
अविहाय महाराज। निहंसि समरे रिपून् ॥”

“मुष्टिः शस्यानां गोपनकालः दुर्भिक्षमिति
यावत् ॥” इति तट्टीकायां नीलकण्ठः ॥)

मुष्टिकः, पुं, (सुष्णाति परवीर्यमिति। सुष् + क्तिच्
संज्ञायां कन्।) कंसराजमल्लविशेषः। इति
श्रीमद्भगवतम् ॥ (यथा च हरिवंशे। ४१।१६०।

“नागं कुवलयपीडं चागुरं मुष्टिकं तथा ॥”
मुष्टिः प्रयोजनमस्य। मुष्टि + कन्।) स्वर्ग-
कारः ॥ इति हेमचन्द्रः। ३।५७० ॥

मुष्टिकान्तकः, पुं, (मुष्टिकस्यान्तकः।) बल-
देवः। इति शब्दरत्नावली ॥

मुष्टित्तं, क्ली, (मुष्ट्या त्तं क्रीडितम्।) वृत्त-
क्रीडाविशेषः। प्रसुट् खेला इति भाषा।
तत्पर्यायः। मुष्ककम् २। इति शब्दमाला ॥

मुष्टिन्धयः, पुं, (मुष्टिं धयति पिबति। धेट् +
“नाहोमुष्टोष्” ३।२।३०। इति खण्ड।
“अतर्हिषदन्तस्य सुम्” ६।३।६७। इति
सुम्।) बालकः। इति निकाण्डशेषः ॥

मुष्टिबन्धः, पुं, मुष्टिबन्धनक्रिया। सुटावोधा इति
भाषा। तत्पर्यायः। संघाहः २। इत्यमरः।
३।२।१२॥ मुष्टिबन्धोऽङ्गुलिबन्धाभो मुष्टि-
बन्धः। मुष्टिना बन्धो दृढग्रहणं संघाह

इत्यपरे। सुट्यामेव संघह इत्यन्ते। मुष्टिः
स्त्रियाश्च संघह इति वोपालितः। इति
भरतः ॥

मुष्टीमुष्टि, य, सुष्टामुष्टि। मुष्टिर्भुष्टिभिः प्रकृत्य
यद्युष्टं वृत्तं तत्। किमाकिनि इति भाषा।
इति सुषधोपध्याकरणात् ॥

मुष्टकः, पुं, (सुष् + बाहुलकात् कथन्। ततः
संज्ञायां कन्।) राजसर्पणः। इति रत्नमाला ॥
अष्टक इति वा पाठः ॥

सुस य इर ह्दि। खल्लमे। इति कविकल्पद्रुमः ॥
(दिवा०-पर०-सक०-सेट्।) य सुस्यति विपचं
चतुरः। इर असुसत् अमोषीत्। अस्मात्
पुषादित्वास्त्रियं ड इत्यन्ते। इति दुर्गादासः ॥

मुसलः, पुं, क्ली, (सुस्यति खल्लयतीति। सुस् +
“हृषादिभ्यश्चित्।” उणा० १।१०८। कलः चित्
स्यात्।) स्वनामस्थानतत्त्वलादिकण्डवार्धनिर्मित-
लौहाययष्टिः। तत्पर्यायः। अयोऽयम् २।

इत्यमरः। २।६।२५ ॥ सुषलम् ३ कल्लौ-
दकः ४। इति शब्दरत्नावली ॥ सुस्यति सुसल
सुस यिह्दि नास्तीति कलः। सुसलो इत्य-
सकारः। एवं सुस्य इह्दितीति सूह्मन्यानात्

कलः सूह्मन्यकारश्च। इत्यमरटीकायां भरतः ॥
(आयुधविशेषः। तत्प्रकारो यथा, वैशम्पाय-
नोक्तधनुर्वेदे।

“सुसलस्त्रिणीशीर्षा करैः पार्दैर्विर्वर्णितः।
मूले चास्तेऽतिमसन्धः पातनं पोथनं हयम् ॥”
यथा, मनी। ८। ३१५।

“स्त्वन्नादाय सुसलं लङ्घं वापि खादिरम्।
शक्तिश्चाभयतस्तीक्ष्णामायसं दृक्मेव वा ॥”
सुसलासुसलि, य, सुसले च सुसले च प्रकृत्युष्टं
वृत्तम्। इति सिद्धान्तकौमुदी ॥

सुस्ताभ

सुसनी, स्त्री, (सुसल + गौरादित्यात् ङीष् ।)
तालमलिका । यङ्गोदिका । इत्यमरः । २ ।
५ । १२२ ।

सुसनी, [न] पुं, (सुसलं प्रहरणवेनास्यासीति /
सुसल + इति ।) बलदेवः । इत्यमरः । १ । १ । २५ ।

सुसन्धः, जि, (सुसलमर्हतीति । सुसल + यः ।)
सुसलेन बन्धः । इत्यमरः । ३ । १ । ४५ ।

सुस्त क चंहती । इति कविकल्पदमः । (चुरा-
उभ-अक-सेट् ।) पवर्गशेषादिः । क सुस्त-
यति । इति दुर्गादायः ।

सुस्तः, पुं, (सुस्तयति एकच चंहतीभवतीति । सुस्त
+ कः । एकप्रियायामस्य बहुमूलसम्बद्धतया
तथात्वम् ।) सुस्तकम् । इति हारावली ।
(यथा दृष्टव्यं हतायाम् । ७७ । ११ ।

“भागे चतुर्भिः सितशैलसुस्ताः

श्रीवर्ष्माभागी नखगुग्गुल च ।

कर्पूरबोधो मधुपिच्छितोऽयं

कोपच्छरो नाम नरेन्द्रध्वजः”)

सुस्तकः, पुं स्त्री, (सुस्त + स्वार्थे कन् ।) दृढमूल-
विशेषः । सुता इति भाषा । तत्पर्यायः ।

कुर्वन्धः २ मेघनामा ३ सुस्ता ४ । इत्यमरः ।
२ । ४ । १५६ । सुस्तः ५ राजकसेवः ६ । इति
हारावली । मेघाख्यम् ७ गाङ्गेयम् ८ भद्र-
सुस्तकम् ९ । इति रत्नमाला । अश्वनामकः १०

श्रीभद्रा ११ भद्रकः १२ भद्रा १३ । इति शब्द-
रत्नावली । अस्य गुणाः । तिक्तत्वम् । कटु-
त्वम् । वायुनाशित्वम् । आहित्वम् । दीपनत्वम् ।
इति राजवल्लभः । अपि च ।

“सुस्तकं न स्त्रियां सुस्तं त्रिषु वारिदनामकः ।
कुर्वन्धश्च स त्वातोऽपरः कोरकसेवकः ।
भद्रसुस्तश्च गुक्ता च तथा नागरसुस्तकः ।
सुस्तं कटु हिमं माहि तिक्तं दीपनपाचनम् ।
कषायं कफपित्तसङ्घर्षराचिजमुद्धत ।
अनूपदेशे यज्जातं सुस्तकं तत् प्रशस्यते ।
तत्रापि सुनिभिः प्रोक्तं वरं नागरसुस्तकम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

सुस्तकः, पुं, (सुस्तयति चंहतीकरोति रुधिर-
मिति । सुस्त + कः । ततः चंदायां कन् ।)
स्यावरविषमेदः । इति वैमचक्रः । २ । २५६ ।
(यर्था, सुश्रुते कल्पस्थाने । २ ।

“चत्वारिवत्सनाभावि सुस्तके हे प्रकीर्तिते ॥”)

सुस्ता, स्त्री, (सुस्त + टाप् ।) सुस्तकः । इत्य-
मरः । २ । ४ । १५६ । (तथास्याः पर्यायः ।
“मेघाख्यं सुस्तकं सुस्ता गाङ्गेयं भद्रसुस्तकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ।

यथा सुश्रुते सूत्रस्थाने । ४४ ।

“दोषघ्ना यङ्गणीपाक्षुरोगार्थः कुष्ठनाशनाः ।

योधं त्रिजातकं सुस्ता विट्कामलके तथा ॥”)

सुस्तादः, पुं, (सुस्तामतीति । अद् + अच् ।)
भूकरः । इति जटाधरः ।

सुस्ताभं, स्त्री, (सुस्तस्त्वैवाभा यस्य ।) सुस्तकविशेषः ।
नागर सुता इति भाषा । तत्पर्यायः । कुट्टन-

टम् २ पुरम् ३ बन्धम् ४ परिपेलवम् ५ ।
इति रत्नमाला । (गुणा अस्य कुट्टनटशब्दे-
ज्ञातयाः ।)

सुस्तुः, पुं, (सुस्तयति खल्वयत्नेन । सुस् + बाहुल-
कात् तुक् ।) सुष्टिः । इति वैमचक्रः । ३ । २६१ ।

सुस्तं, स्त्री, सुसलम् । सुसधातोरोयादिकरक्प्रत्य-
येन नियमम् । २ । १३ । इति सिद्धान्तकौ-
मुद्यासुधादिहतिः । (नयनजनमित्युज्ज्वलः ।)

सुह यत् कृत्ति वैचित्र्य । इति कविकल्पदमः ।
(दिवा-पर-अक-सेट् । यथादिवासेट् ।)
वैचित्र्यं ज्ञानरहितोभावः । य, तेन सुस्तयति
चिराय मे मनः । इति सुरारिः । क मोहि-
यति मोक्षयति । क असुहन् । जि सुग्मः
रुद्रोऽस्ति । इति । दुर्गादायः ।

सुहिरः, पुं, (सुस्तयति ज्ञानरहितोभवत्वेन लोकः
सुस्तयि सभायामिति वा । सुह + “इविमदीति
उया० ।” १ । ५२ । इति किरच् ।) कामः ।
मूर्खः । इति मेदिनी । रं, २०५ ॥ (असव्यः
इत्युज्ज्वलदन्तः ।)

सुहुः, [सु] य, (सुह + “सुहेः क्त्वि” उया०
२ । १२१ । इति उषिः क्त्वि ।) पुनः पुनः ।
इत्यमरः । ३ । ४ । ११ । (यथा, पञ्चदश्याम् ।
७ । १७१ ।

“स्वस्वप्रमापरोक्षेयं दृष्ट्वा पश्यन् खलागरम् ।
चिन्तयेदप्रमत्तः सन्तुभावमुद्धनं सुहुः”)

सुहुभाषा, स्त्री, (सुहुः भाषा भाषयन् ।) पुनः
पुनः कथनम् । तत्पर्यायः । अनुलापः । २ ।
इत्यमरः । १ । ६ । १६ ॥

सुहृत्तः, पुं स्त्री, (हृत्स्तीति । “अङ्गिष्टविभ्यः
क्तः ।” उया० ३ । ८६ । इत्यत्र बाहुलकात्
हृत्स्तेरपि इति उज्ज्वलदन्तः । सुहागमश्च प्राक् ।
“राक्षोपः ।” ६ । ४ । २१ । इति खज्ज्वा ह्रस्व
लोपः ।) दादृशस्त्यपरिमितकालः । इत्य-
मरः । १ । १ । ११३ ॥ घटिकाद्वयम् । इति
राजनिर्वण्डः । (अस्य विवृतिर्यथा । तत्र

लघुचरोक्षारयमाचोऽन्विमेषः । पञ्चदशाक्षि-
निमेषाः काष्ठाः । त्रिंशत्काष्ठाः कलाः ।
विंशतिकलो सुहृत्तः कलादशभागश्च । त्रिंश-
त्सुहृत्तमहोरात्रम् । इति सुश्रुते सूत्रस्थाने
यष्टेऽध्याये ।) दिनपञ्चदशभागिकभागः । यथा,

“प्रातःकालो मङ्गुर्नांस्त्रीन् सङ्गवस्तावदेव तु ।
मध्याह्निसुहृत्तः स्यादपराह्णस्ततः परम् ॥
वायाङ्गुलिमङ्गुर्नः स्यात् आह्नं तत्र न कारयेत् ।
राक्षसी नाम सा वेला गर्हिता सर्वकल्मेसु ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वधृतवचनम् ॥
कर्मविशेषे तस्य परिमाणं यथा । ननु व्रतोप-
वासकालादौ घटिकैकापि या भवेदित्यत्र

घटिकापरं दण्डपरं मङ्गुर्नपरं वा स्मृत्या-
चारधृतचतुर्दण्डात्मकारणोदयज्ञापके चतस्रो
घटिकाः प्रातरखण्डोदय उच्यते इत्यादौ प्रभाते
घटिकायुग्मं प्रदेशे घटिकाद्वयम् । दिनवत्
सर्वकार्याणि कारयेन्न विचारयेदिति ज्ञानाशुघ-

धृतलिखितमाद्यधियामामिति वचनयोरेक-
मूलयोश्च उभयत्र प्रयोगदर्शनादिति संशयः ।
अन्योच्यते । आह्नादावस्तुगामिनीति घटिका-
नियामकवचनचतुर्धेरुच्यते पार्श्वबन्धोऽस्यतया
घटिकाया सुहृत्तात्मकत्वावयवमङ्गीकारात्
तात्पर्येणावयवेन व्रतादावपि तथात्वम् ।

“घटिकैकायमावास्याप्रतिपत्तु न सैदृया ।
सर्वं तदासुरं दानं देवे कर्मेति चोदितम् ॥”

इति घटिकान्यूने निन्दामभिधाय घटिकालाभे
कर्माहेति वक्तव्ये सुहृत्तमयमावास्याप्रतिपत्तु
भवेदृया । तद्दानसुतमं श्रेयं श्रेष्ठं पूर्वं हि
पूर्ववदिहत्वेन सुहृत्तलाभे कर्माहेत्वज्ञापनाच्च ।
तत्रापि सुहृत्तः किं तत्तद्विवाराविषयदर्शाच्च
उत दण्डवयम् । नादाः प्रतिदिनदिवाराज्यो-

र्त्वांसदृष्ट्वा तद्भागानामपि न्यूनाधिकादिधि-
मेदापत्तेः । नापि द्वितीयः दण्डवयस्य त्रिंशद्
दण्डात्मकदिवाराविषयदर्शाच्च सुहृत्तत्वच्च
दण्डवयाधिकन्यूनकालानामपि त्रिंशद्दण्डा-
धिकन्यूनदिवाराविषयदर्शाच्चानां सुहृत्तत्व-
प्रतिपादनेन विनिगमनाविरहात् किञ्चन-

रङ्गतया कर्माङ्गदिवाराज्यन्तरपञ्चदशांशस्य
ग्रहप्रसक्तौ अयनांशक्रमेणोत्तरायणपूर्वाह-
दिनमानसपादवङ् विंशतिदण्डानां पञ्चदशां-
शस्य पादोनदण्डवयस्य सुहृत्तत्वात्तद्दिनविहित-
क्रियायां तावद्गुणकालस्यापि ग्रहयात् सर्वत्र
न्यूनकालव्यवच्छेदे व्यावश्यकतया तस्यैव पादोन-
दण्डवयात्मकस्य सुहृत्तस्य ग्रहणं लाघवात् ।

“यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूरयेत् ।
अमावास्या चौर्यमाया तदेव आहमिष्यते ॥”

इति कात्यायनोक्तस्य चतुर्दशीसम्बन्धिदिन-
चतुर्थयाममात्रायाः अमावास्यायां आह्नविधा-
नस्य मत्स्यपुराणोक्तसुखापराक्षीयसुहृत्तावधिर्न
विषयलाभाय पादोनदण्डवयात्मकसुहृत्तग्रहण-
स्यावश्यकत्वाच्च । तादृशमावास्यायां तद-

धिकसुखापराह्णसम्भवात् । तत्र च सुखा-
पराक्षीयपादोनदण्डवयात्मकदर्शनाभस्तु चत्वा-
रिंशत्पलाधिकत्रयस्त्रिंशद्दण्डात्मकदिवस एव ।
अत एव स्मार्तभट्टाचार्यैरपि यदा चतुर्दशी-
याममित्यस्य आख्याने तिथ्यादितत्त्वे तथा

लिखितम् । न च निरुद्धलक्षणातो रुद्रशक्ते-
र्वैलवत्त्वात् । तास्तु त्रिंशत्पलास्तु तु सुहृत्तो
दादृशाखियाम् । ते तु त्रिंशद्दहोरात्र इत्य-
मरोक्तो दादृशस्त्यात्मकः अहोरात्रचिंशंशो

दण्डवयरूपसुहृत्तो लाघवतः सर्वज्ञानुगततया
न्यूनकालव्यवच्छेदको वक्तव्य इति वाच्यं निरुद्ध-
लक्षणापि शक्तियुक्त्येति श्रान्दिकसंख्यात्

स्मान्तेवैगान्तरङ्गेति सन्निहिते बुद्धिरन्तरङ्गेति-
न्यायाच्च निरुद्धलक्षणाया एव वक्तव्यत्वात् ।
इत्युक्तः सपवित्रक इत्यत्र पवित्रपदस्य कुश-
गतकोशोक्तकृद्गुणपक्षेयथा विशदकृद्गुणपक्ष-
हयगतकात्यायनोक्तनिरुद्धलक्षणाया एव ।
निरुद्धलक्षणायाः शक्तियुक्त्यन्तु रुद्रशक्तेरिव

श्रवणार्थेवाध्वानं श्रवणसम्बन्धज्ञानं विना पद-
तात्पर्यज्ञानादुपदेव पदार्थोपस्थापकत्वान् ।
वा च निष्कृष्टतत्त्वा कचित्तात्पर्यबोधक-
शास्त्रात् कचित्कार्यप्रयोगतोऽनुमानादपि निर्णय-
यते । वस्तुतस्तु युनिशोः पञ्चदशांशानि-
च्छत्युक्तनिष्कृष्टसूत्रपदस्य विनिगमना-
विरहगौरवाभ्यामेव कुचिता अतोऽत्यन्तान्यून-
मादीनदृष्टदयात्मकसूत्रपदस्य अप्रत्यक्षमेव ।
अथात्यन्तान्यूनतया सर्वानुगमाय तद्व्यवहारमिति
चेत् अत्यन्ताधिकतया सपाददृष्टदयात्मक-
सूत्रपदस्यैव कुतो न व्यवहारं स्यात् तस्मात्
“प्रभाते घटिकाद्युगं प्रदोषे घटिकाद्ययम् ।
दिनवत् सर्वकार्याणि कारयेन्न विचारयेत् ॥”
इति लघुहारीतवचनत्रियामां रजनीं प्राहु-
र्यथाऽन्यत्तत्पुष्टयम् । नाडीनामदुमे सन्धे-
दिवसाद्यन्तर्गत इति ब्रह्मवैवर्तवचनयोरेक-
दृष्टदयात्मककाये घटिकापदनिष्कृष्टतत्त्वासिद्धौ
तथा पर्यायद्वारा कोयोक्तृत्वा च समञ्जसतः
वाच्ययोग्यदृष्टदयात्मककाल एव घटिका-
पदादुपस्थाप्यते अतः सर्वसाधारण्येन न्यून-
कालव्यवहारेणैव यास्या लाघवात् ।
अतएव यदा चतुर्दशीयामं तुरीयमनुपूर्वे-
दत्तं यदा यत्र दिने अमावास्यासुखापराज्ञीय-
दृष्टदयान्यूनकालावपनं यथा स्यात्तदेव चतु-
र्दशीयामं तदुक्ततृतीययाममनुलक्षणीयं तत्र
प्रत्यक्ष चतुर्थयामं पूरयेत् आप्रोतीत्यन्वयः ।
अन्यथा चतुर्दशसूत्रार्थिकपूरणाभिधानं व्यर्थ-
स्यात् । एतेनैव दर्शनादपि सुखापराज्ञादरः
कार्यः । प्रातःकालादिपञ्चधाविभागे कुत-
पादिसंज्ञायाश्च दिनमानपञ्चदशांशसूत्रपदस्यैव
स्यैव व्यवहारम् । तदुद्योधकशास्त्रसंवादात् । अत-
एकोदृष्टे दिनमानपञ्चदशांशसूत्रार्थं योग्य-
तया च न्यूनकालव्यवहारेको यास्तः । कुतप-
रौहिण्यान्यतरमात्राद्वक्तुं । एव विशेषा-
भिधानात् सुखरात्रौ दृष्टमात्रं जन्माद्यन्ते-
कादशीद्वादशीषु च कलाकाष्ठारूपोऽपि प्रति-
ष्ठादौ तृक्तयुक्ता खयोग्यकाल एव न्यूनकाल-
व्यवहारेको यास्तः । ततश्च विशेषकालप्राप्त-
कर्मेतरकर्मेवः प्रश्लादिकां खयोग्य-
दृष्टदयान्यूनकालतिथिरिव याज्ञेयगुगतविधिः
सर्वसामञ्जस्यादिति तत्त्वम् । इति चन्द्रशेखर-
वाचस्पतिवृत्तवैतनिर्णयः ॥
सुहरेः, पु. (सुचरति विचितीभवतीति । सुह +
“सुहरेराद्यः । ” उणा० १।६१ । इति एरक् ।)
मूखः । इति संचिप्रसारोवादिहृतिः ॥
मू. उ. अन्धे । इति कविकल्पद्रुमः । (भा० आत्म-
सक० संट् ।) प्रवर्गपञ्चमादिः । उ मवते ।
इति दुर्गादासः ॥
मू. [र्] खौ, मूखः । इति मूखधातोर्भावे-
किवा निष्पन्नम् । इति सुभबोधयाकरणम् ॥
मू. खौ, (मयते इति । मव + क् ।) “ज्वर-
वरश्च विमवात्तुपधायाश्च ॥” ६।४। २० । इति

वाचोवकाशोऽपि दद्यादेशः ।) बन्धनम् । इति
सिद्धान्तकौमुदी ॥
मूकः, चि, (मयते बध्यतेऽसौ । मव + बाहुलकात्
कक् ।) उणा० १।४१ । इति उपधायाया-
वकारश्च चोठ् ।) वाक्वरहितः । वोवा इति
भावा । तत्पर्यायः । अवाक् २ । इत्यमरः ।
१।१। १२ । (यथा, महाभारते । २।५।
१२५ ।
“कश्चिदस्यां मूकां पङ्क्तुं यज्ञानवाग्वान् ।
पितृषु पावि धर्मेण । तथा प्रजितानपि ॥”
अस्योत्पत्तिहेतुर्गंधा, गर्भवैज्ञानात्
“गर्भो वातप्रकोपेण दौर्द्धं दे चावमानि ।
भवेत् कुलः कुणिः पङ्क्तुर्भूको मिश्रित एव च ॥”
इति सुश्रुते शारीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ॥
रोगस्तेनास्य विषयो यथा,—
“आहत्य वायुः सकपो धमनीः शब्दवाहिनीः ।
नरान् करोत्यक्रियकान् मूकमिच्छित्वा गद-
गदान् ॥”
इति च तत्र निदानस्थाने प्रथमेऽध्याये ॥
मूकः, पुं, (मयते बध्यते जालिकैरिति । मव +
कक् । पूर्ववत्सर्वम् ।) मत्स्याः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ दैवः । इति मेदिनी । के, ३१ ।
(दानवमेव । यथा, महाभारते । ३।६। ७ ।
“स सन्निकर्षमागम्य पार्थस्यात्किञ्चकर्मणः ।
मूकं नाम दनोः पुत्रं ददर्शाङ्गुतदर्शनम् ॥”)
दीनः । इति हेमचन्द्रः । ३।१२ । (तत्तक-
पुत्रः । यथा, महाभारते । १।५७। १० ।
“शिली शलकरो मूकः सुकुमारः प्रवेपनः ।
सुह्रः शिशुरोमा च सुरोमा च महाहृत् ॥
एते तत्तकजा नागाः प्रविष्टा ह्यसवाहनम् ॥”)
मूटः, चि, (मूह + क्तः ।) सर्वः । इत्यमरः ।
३।१। ४८ । (यथा, पञ्चदश्याम् । ७।१० ।
“अन्योन्याध्यासरूपेण कूटस्याभासयोर्वपुः ।
एकोभूय भवेन्मुखस्तत्र मूट् प्रयुज्यते ॥”)
वालः । तन्निः । इति मेदिनी । टे, ३ । मूट् ।
इति हेमचन्द्रः ॥
मूतः, चि, (मव मू सर्वे वा क्तः ।) बह्वः । इत्य-
मरः । ३।१। ६५ । (धान्यरक्षणां तृणमय-
आधारविशेषः । यथा, शतपथब्राह्मणे । १० ।
६।२। १७ । “तान् हयोर्मतकयोरुपनक्ष-
वेष्टयद्या वा कुपेवोभयत आबधोरं परेत्य यदि
ट्त्वं वा स्यात्त्वं वा वेणुं वा वल्लीकं वा
विन्देत् ॥” “यत्र तृणमये आवपने धान्यं बध्यते
तन्मूतं मूतमेव मूतकम् । वेणुमय्या यद्यासुभ-
यत, बह्व । इति तद्गाथी महीधरः ॥)
मूत्र, तु क प्रसावे । इति कविकल्पद्रुमः । (अदन्त-
चुरा०-उभ०-सक०-सेट् ।) दौर्वी । मूत्रयति
मूत्रापयति । इति दुर्गादासः ॥
मूत्रं, कौ, (मूत्रते इति । मूत्र + चण् । लोका-
श्रयत्वान् लौबलम् । यद्वा, सुच्यते त्यज्यते इति ।
मूत्र + “विचिसृष्टोरुक् च । ” उणा० ४।१६२ ।
इति द्रुम् किद्भवति । टेककारादेशः ।)

उपस्थनिर्गतजनम् । तत्पर्यायः । प्रसावः २ ।
इत्यमरः । २।१। ६७ । मेहनम् १ । इति
जटाधरः । गुह्यनित्यन्तः ४ खयम् ५ खवः
५६ । इति राजनिर्घण्टः ॥ * ॥ (अस्योत्पत्ति-
विषयो यथा,—
“आहारस्य रसः सारः सारहीनो मलद्रवः ।
शिराभिस्तज्जलं नीतं वल्लौक्यत्वमाप्नुयात् ॥”
इति पूर्वखण्डे चतुर्थेऽध्याये शार्ङ्गधरेभ्योक्तम् ॥
“वस्तिपूरणविक्षेपस्तन्मूत्रम् ॥”
तथास्य चयवृद्धिलक्षणं यथा,—
“मूत्रचये वस्तिपूरणोऽप्यमूत्रता च ॥”
“मूत्रं सुहृर्मूहः प्रवृत्तिं वस्तिपूरणमाप्नुयात् ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने पञ्चदशेऽध्याये ॥
तथास्य दोषादि विज्ञातस्य परीक्षा लक्षणम् ॥
“वातेन पाक्षुरं मूत्रं रक्तगौलं पित्ततः ।
रक्तमेव भवेदन्तान् ध्वजं केनिलं कफात् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥)
तस्योत्सर्गविधिर्यथा,—
“द्विवा सन्धासु कर्मण्यमूत्रस्य उददसुखः ।
कुल्यान्मूत्रपुरीषे तु रात्रौ वै दक्षिणसुखः ॥”
इति गार्हपत्ये ६४ अध्यायः ॥
अपि च ।
“मूत्रोच्चारसमुत्सर्गं दिवा कुल्यादुददसुखः ।
दक्षिणाभिमुखो रात्रौ सन्धयोश्च यथा दिवा ॥
इति मनुः । ४।५० ॥
“लत्वा यद्योपवीतस्य पृष्ठतः कच्छलज्जितम् ।
विष्णुञ्च य एही कुल्याद् यद्वा कर्णे समा-
हितः ॥”
इति यमः ॥
यद्येकवस्त्रो यद्योपवीतं कर्णे लत्वा अवगुच्छित-
इति । कर्णे दक्षिणकर्णे । इति सांख्यायनः ॥
“ह्यायाममन्वकारे वा रात्रावहनि वा दिनः ।
यथासुखसुखः कुल्यात् प्राणवाधभयेषु च ॥* ॥
न मूत्रं पथि कुर्वीत न भस्मजि न गोमूत्रे ।
न घालयेत् न जले न पित्वा न च पर्वते ॥
न जीर्णदेवायतने न वल्लीके कदाचन ।
न सवस्त्रेषु गर्तियु न गच्छन्नापि संस्थितः ॥
न नदीतीरमासाद्य न च पर्वतमस्तकं ।
वायुमिविप्रानादित्यमपः पश्यंस्तेषु गाः ।
न कदाचन कुर्वीत विष्णुञ्च विसर्जनम् ॥”
इति मनुः । ४। ४५—४८ ॥* ॥
“आहारनिर्हारविहारयोगाः
सुसंयता धर्मेविदा तु कार्याः ।
वागुत्पिकायां तपस्यैव
धनयाधौ शुभतमे तु कार्यम् ॥”
इति विश्वः ॥
निर्हारो मूत्रपुरीषोत्सर्गः ॥ * ॥
“सोमाग्र्यान्मूत्रवायूनां पूज्यानाश्च न संसृजे ।
कुल्यान् लीवणविष्णुञ्चसुखसुखं पठितः ॥”
इति विश्वपुराणम् ॥
न च सोपाननको मूत्रपुरीषे कुल्यादिति ।
इत्यापस्तम्बः ।

मूलश्रु

“करयहीतपात्रेण कृत्वा रुजपूरीयके ।
मृजतुस्तान् पानीयं पीत्वा चान्द्रायणचरेत् ॥
इति वृहत्समुः ॥ ३ ॥

यहीतजलपात्रस्य मृजोत्सर्गं दोषो यथा,—
“वारिपात्रं करे धृत्वा मृजं त्यजति यो नरः ।
सुरापात्रसमं पात्रं तज्जलं मदिरासमम् ॥”

इति कर्मलोचनम् ॥ ३ ॥

सप्रशब्दमृजस्य दोषो यथा,—

“निःस्वाः सप्रशब्दमृजाः स्युर्नृपा निःशब्दधारया ।
भोगाद्याः समजठरा निःस्वाः स्युर्घट-
सन्निभाः ॥”

इति गारुडे ॥ ३ ॥ अध्यायः ॥ ३ ॥

“प्रायश्चित्तानामृजेण चौर्याघ्रादिरक्षणम् ॥”
इति तत्रैव १८८ अध्यायः ॥ ३ ॥ अथ गोमृज-
गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् । लवणत्वम् ।
पित्तकारित्वम् । कटुत्वम् । लघुत्वम् । रुज-
त्वम् । हृन्मृदुरागाहशोयाशौविषकुष्ठनाशि-
त्वम् । इति राजवल्लभः ॥ ३ ॥

मृजलक्ष्णं, जी, (मृजे लक्ष्णम् । मृजजन्य
लक्ष्णमिति वा ।) रोगविशेषः । तत्पर्यायः ।
मृजरोधः २ अक्षरी ३ लक्ष्णम् ४ । इति
राजनिर्घण्टः ॥ ३ ॥ अथ मृजलक्ष्णाधिकारः ।
तत्र मृजलक्ष्णस्य विपक्षं निदानमाह ।

“आयामतीक्ष्णौषधरूचमद-

प्रसङ्गवृत्तद्रुतपृष्ठयानात् ।

आनृपमत्स्याध्यशनादजीर्णं
स्युर्मृजलक्ष्णाणि वृणां तथाथै ॥”

तीक्ष्णौषधं राजिकाश्रुणादियुक्तम् । रुचेति
मद्यविशेषणम् । प्रसङ्गः सततं सेवा । वृत्तं
जननम् । निर्वृतिं द्विविधः पाठः । द्रुतपृष्ठ-
यानात् अन्वादिना गमनात् । आनृपं प्रचुर-
जलदेशभवं भक्ष्यम् । अद्यौ वातिकपैतिक-
क्षौद्रिकसान्निपातिकशूलजपूरीषणशुक्रजाक्षरी-
जानि । तस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“पृथङ्गुलाः स्नेः कुपिता निदानेः
सर्वेद्यथा कोपमुपेत्य वस्तौ ।
मृजस्य मार्गं परिपीडयन्ति
यदा तदा मृजयतीह लक्ष्णान् ॥”

तैव वातिकमाह ।

“तीव्रा रुजो वद्गुणवस्तिमेदं
स्वल्पं सुदुर्मृजयतीह वातात् ॥”

तीव्रा मारणात्मिका वद्गुणावूर्ध्वमेद्राणामन्त-
राक्षस्यी ॥ ३ ॥ पैतिकमाह ।

“पीतं सरक्तं सरजं सदाहं
लक्ष्णं सुदुर्मृजयतीह पित्तात् ॥”

लक्ष्णमिति क्रियाविशेषणम् ॥ श्लेष्मिकमाह ।

“वस्तिः सलिङ्गस्य शुक्त्यशोषौ
मृजं सपिच्छं कफमृजलक्ष्णम् ॥”

सपिच्छं पिच्छित्वम् । सान्निपातिकमाह ।

सन्वाणि रूपाणि च सन्निपातान्
भवन्ति तन लक्ष्णतमं हि लक्ष्णम् ॥”

लक्ष्णं मृजलक्ष्णम् ॥ ३ ॥ शल्यजमाह ।

मूलश्रु

“मृजवाहिषु शल्येन चतैवभिहतैषु वा ।
मृजलक्ष्णं तदाघाताज्जायते भ्रष्टदाहणम् ॥
वातजलक्ष्णे तुल्यानि तस्य लिङ्गानि निर्दिशेत् ।
मृजवाहिषु सोतःसु । शल्येन कण्ठकेन । चतैषु
सचतीक्ष्णतैषु अथवा अभिहतैषु सुत्रादिभि-
रभिहतैषु । तदाघातान् मृजमार्गाघातान्
मृजलक्ष्णं जायते । भ्रष्टदाहणं मारकं तस्य
शल्यजस्य ॥ ३ ॥ पुरीषजमाह ।
“शूलतस्तु प्रतीघाताद्वायुर्विगुणतां गतः ।
आधानं वातमूलञ्च मृजलक्ष्णं करोति च ॥”
प्रतीघातान् निरोधात् । विगुणतां दृष्टताम् ।
शुक्रजमाह ।

“शुक्रदोषैरुपहते मृजमार्गं विधारिते ।
सयुक्तं मृजयेन लक्ष्णादस्तिमेहनमूलवान् ॥”
उपहते दूषिते ॥ ३ ॥ अक्षरीजमाह । अक्षरी-
हेतुकस्यापि मृजलक्ष्णमुदाहृतम् । सुश्रुतेः
शर्कराजमपि मृजलक्ष्णमुक्तमत्र तु तस्य नव-
संस्थानिरासाद्यमक्षरीशर्करयोः साम्यमाह ।
“अक्षरी शर्करा तैव तुल्यसम्बलक्षणे ।
विशेषणं शर्करायाः श्रेष्ठं कौत्सयतो मम ॥”
सम्भवः कारणम् ।

“पथ्यमानाक्षरी पित्ताच्छोष्यमाणा च
वायुना ।

विसृक्तकफसन्धाना चरन्ती शर्करा मता ॥”
पित्तेन पथ्यमाना मृजशुक्रश्लेष्मसंहतिः प्रथमं
पित्तेन बन्धनकर्मणा पथ्यमाना । पश्चाद्वातेन
शोषिता कफेनाश्लिष्टा अक्षरी । सेव विसृक्त
कफसन्धाना त्यक्तकफाश्लिष्टा सती शर्करारूपा
मृजमार्गात् चरन्ती शर्करा मता । एतावता
किञ्चिदेव भेदः ॥ ३ ॥ शर्कराया उपद्रवानाह ।
“हृतपीडा वेपथुः शूलं कुक्षावपि च दुर्बलः ।
तथा भवति मृच्छां च मृजलक्ष्णञ्च दाहणम् ॥”
शूलं कुक्षावित्यन्वयः । तथा शर्करया ॥ ३ ॥
अथ मृजलक्ष्णस्य चिकित्सा ।

“त्रिकण्टकारगधदर्भकाश-

यवासधात्रीगिरिभेदपथ्याः ।

विप्लवित पीता मधुनाक्षरीच

समोपमन्थोरपि मृजलक्ष्णम् ॥”

त्रिकण्टादिकाथः ॥ १ ॥

“शलाक्षभेदकाशलाजतुशेचुराणा-
मेव्यारुबीजलवणोत्तमकुङ्कुमानाम् ।
चूर्णां तच्छूलनके तुलितानि पीत्वा
प्रत्यमन्थ्योरपि जीवति मृजलक्ष्णम् ॥”

शलादिचणम् ॥ २ ॥

“अयोरजः स्यादपिष्टं मधुना सह योजितम् ।
मृजलक्ष्णं निहन्त्याशु संलोढं दिवसत्रयात् ॥३॥
गुडेन मिश्रितं चौरं कटयां कामनः पिबेत् ।
मृजलक्ष्णं सर्वेषु शर्करायाश्च निवृणः ॥४॥

धात्रीरसश्चैरुसं पिबेद्वा

लक्ष्णं मरुते मधुना विमिश्रम् ।

शल्याभिघातोत्थितमृजलक्ष्णं

कार्या क्रिया मारुतलक्ष्णतुल्या ॥५॥

मूलदो

काथो गोक्षुरबीजस्य यवचारसमन्वितः ।
पीतः प्रशमयत्येव लक्ष्णं विक्षारयोत्थितम् ॥६॥
त्रिफलायाः सुपिष्टायाः कल्कं कोलसमन्वितम् ।
वारिणा लवणीकृत्य पिबेन्नूचरणापहम् ॥७॥
कोलं वदरम् ।

गुडमामलकं हृद्यं अमघ्नं तर्पणं प्रियम् ।
पित्तादग्दहमूलनं मृजलक्ष्णहरं परम् ॥८॥
सपादशायतुलितो यवचारः सितायुतः ।

भक्षितो नाशयत्येव मृजलक्ष्णं न संशयः ॥९॥
द्राक्षासितोपलाकल्कः पीतः कर्ममिती नरेः ।
मस्तुना पलमात्रेण मृजलक्ष्णं व्यपोहति ॥१०॥

समृजगोक्षुरकाथः सितामाक्षिकसंयुतः ।
नाशयेन्नूचलक्ष्णाणि तथैवोष्णसमीरयम् ॥११॥
उष्णसमीरणं उष्णवातं मृजाघातविशेषम् ।

इति भावप्रकाशः ॥ (तथास्य चिकित्सा-
प्रकारान्तरम् ।

“सुशीतलं जलं कर्ममात्रं स्यात् मृजलक्ष्णहृत् ।

दध्यम्बुना च संमिश्रमयचूर्णं सुखप्रदम् ॥

मृजलक्ष्णे यवचारचूर्णं हिकुप्रयोजितम् ।

कुशाखञ्च समादाय शर्करासहितं पिबेत् ॥

यो हि त्रिदोषसम्भूतमृजलक्ष्णनिवारणः ॥”

“आरग्वधफणं मूलं दुरालभा धान्यकण्ठता-
वयं ॥

पाषाणभेदपथ्ये काथोऽयं मृजलक्ष्णे स्यात् ॥”
इति हारीते चिकित्सितस्थाने २६ अध्याये ॥

अथात्र पथ्यानि ।

“अथो यथादोषमयं गन्धोऽपि

पुरातना लोहितशालयञ्च ।

तत्रं पथो दध्यपि गोप्रसृतं

धन्वामिवं सुहरसाः सिता च ॥

पुराणकुशाखफलं पटोलं

महार्द्रकं गोक्षुरकः कुमारी ।

गुवाकखर्जूरकनारिकेल-

तालहुमाणाश्च शरीरं पथ्या ॥

तालास्थिमज्जात्रपुषं चूटिञ्च

श्रीतानि पानान्यशनानि चापि ।

प्रनीरनीरं हिमबालुका च

मित्रं वृणां स्यात् सति मृजलक्ष्णे

अथापथ्यानि ।

“मदं अमं निधुवनं गजवाजियानं

सर्वं विरुद्धमशनं विषमाशनञ्च ।

ताम्बूलमयलवणार्द्रकतैलभृष्टं

पित्ताक्षिप्तुतिलसर्वपवंगरोधान् ॥

माषान् करीरमतितोक्ष्णविदाहिलक्ष-

मन्वञ्च मुखतुलनः सति मृजलक्ष्णे ॥”

इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधिपथ्ये मृजलक्ष्णाधि-
कारे ॥)

मृजदोषः, पुं. (मृजस्य दोषो यस्मात् ।) प्रमेहः ।

इति राजनिर्घण्टः । (यथा, सुश्रुते । रुज-
स्थाने ३८ अः ।

“पथ्यकादिरत्नेषु गन्धोऽनिलविनाशनः ।

मृजदोषहरो हृद्यः पिपासातो रविमदः ॥”

मूलाध्या

मूलाध्यातादिः । अस्य चिकित्सा यथा,—
 “निदिग्धिकायाः स्वरसं पिबेत् कुङ्कुमसंमितम् ।
 मूत्रदोषहरं कल्कमथवा चौत्रसंयुतम् ॥”
 “अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि मूत्रदोषे क्रमं हितम् ।
 अहम्बोपपन्नानां हितयोगेषु विरेचनम् ॥
 ततः संशुद्धदेहानां हितान्चोत्तरवक्तव्यः ॥”
 “चौत्रार्द्रपात्रं दत्त्वा तु पात्रान् चौत्रसंयुतैः ।
 स्वयङ्मुखापणचैव तथैव चौरकस्य च ॥
 पिप्पलीचूर्णसंयुक्तमर्द्धभागं प्रदापयेत् ।
 एतदेकध्यामानीय स्वनेनाभिप्रमथयेत् ॥
 तस्य पाजितलं चूर्णं लीढा चौत्रं ततः पिबेत् ।
 एतत्सर्पिः प्रयुज्जानः शुद्धदेहो नरः सदा ॥
 मूत्रदोषान् जयेत् सन्धानम्योगैः सुदुर्लभान् ।
 जयेत् शोणितदोषाश्च बन्धा गर्भं लभेत् च ।
 नारी चैतत् प्रयुज्जाना योनिदोषान् प्रमुच्यते ॥”
 इत्युत्तरतन्त्रेऽष्टपञ्चाशत्तमेऽध्याये संशुद्धेतेऽक्तम् ॥
 मूत्रनिरोधः, पुं, (मूत्रस्य निरोधः । यद्वा मूत्रं
 निरुणह्यतीति । रुध् + अण् ।) मूत्रप्रतिबन्धक-
 रोगविशेषः । अस्य चिकित्सा यथा,—
 “पित्तं वै मालतीमूलं यीशुकाले समाहृतम् ।
 साधितं छागदुग्धेन पीतं शर्करयान्वितम् ।
 हरेन्मूत्रनिरोधश्च हरेद्दे पाण्डुशर्कराम् ॥”
 इति गारुडे १६१ अध्यायः ॥
 (चिकित्सान्तरं यथा,—
 “तेजोऽपि पद्मिनीकम् पक्वमूत्रमिश्रितम् ।
 पिबेन्मूत्रनिरोधे तु सतीव्रवेदान्विते ॥”
 इति हारीते चिकित्सितस्थाने त्रिंशेऽध्याये ॥
 मूत्रपतनः, पुं, (मूत्रस्य पतनमस्मात् पुरीष-
 निरोधकरणादस्य सततमूत्रपतनान् तथा-
 त्वम् ।) गन्धमार्जारः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्रपुटं, क्ली, (मूत्रस्य पुटम् ।) नाभिरधो भागः ।
 यथा,—
 “नाभिरधो मूत्रपुटं वस्तिमूत्राशयोऽपि च ।”
 इति हेमचन्द्रः ॥ ३ । २७० ॥
 मूत्रफला, क्ली, (मूत्रं मूत्रवर्द्धनं फलं परिणमन-
 मस्याः ।) कर्कटी । जपुषी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (कर्कटीजपुषीशब्दयोरस्या विषयो ज्ञेयः ॥)
 मूत्रजलं, क्ली, (मूत्रं लाति आदत्ते वर्द्धयतीत्यर्थः ।
 ला + क्तः ।) जपुषम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 मूत्रवर्द्धके, त्रि ॥ (यथा, सुश्रुते । मूत्र-
 स्थाने । ४५ अः ।
 “काम्बो बह्वनित्यस्तुवरो वातकोपनः ।
 तीक्ष्णः सुरासवो हृद्यो मूत्रजः कफवातशुत् ॥”
 मूत्रजा, क्ली, (मूत्रज + टाप् ।) कर्कटी । इति
 त्रिकाशेषः ॥ बालुकी । इति राजनिर्घण्टः ॥
 मूत्राघातः, पुं, (मूत्रस्याघातो निरोधो येन ।)
 प्रसावरोधकरोगविशेषः । अथ मूत्राघातस्य
 विप्रलक्षं समिद्धश्च निदानं संस्थाप्य ॥
 “प्रायोमूत्रविघाताद्यैर्नातकुण्डलादयः ।
 जायन्ते कुपितेर्दोषैर्मूत्राघाताख्योदश ॥”
 मूत्रविघाताद्यैरित्याद्यशब्देन पुरीषशुक्रादिवेग-
 विघातानां कृत्वाशनादीनाञ्च ग्रहणम् । मूत्र

मूलाध्या

विघाताद्यैः कुपितेर्दोषैरित्यन्वयः । ननु मूत्र-
 लक्ष्णमूत्राघातयोः को भेदः । उच्यते । मूत्र-
 लक्ष्णे लक्ष्णमधिकं विबन्धोऽल्पः । मूत्राघाते तु
 विबन्धो बलवान् लक्ष्णमल्पं इत्यनयोर्भेदः ॥ १ ॥
 वातकुण्डलाकाया निदानं संप्राप्तिं लक्षण-
 ष्वाह ।
 “रौक्ष्यादिगविघाताद्वा वायुर्विघातौ सवेदनः ।
 मूत्रमाविश्य चरति विगुणः कुण्डलीकृतः ॥
 मूत्रमल्पाल्पमथवा सरजं संप्रवर्त्तते ।
 वातकुण्डलिकां ताम्ना आधिं विद्यात् सुदा-
 रणम् ॥”
 रौक्ष्यान कायस्य । वेगविघातात् मूत्रादि-
 वेगनिरोधात् आविश्य प्राप्य रौक्ष्यादिभि-
 र्वेगविघातादिभिश्च विगुणो दुष्टः कुण्डलीकृतो
 वायुर्विघातौ मूत्राशये चरति प्रतिघावति
 आबद्धत्वादुर्भक्षिहति इत्यर्थः । वाय्वावन ।
 मूत्रमिति तस्माच्च मूत्रमल्पमल्पं सवधं प्रवर्त्तते ।
 तद्वाधिं वातकुण्डलिकामाहुः । सुदारणम् ।
 मारणात्मकत्वात् ॥ १ ॥ * ॥ अष्टौलामाह ।
 “आध्यापयन् वस्तिगुदं बद्धा वातचलोन्नताम् ।
 कुण्यान्तीव्रातिमष्टौली मूत्रविशमार्गरोधिनीम् ॥”
 वातः वस्तिगुदं बद्धा अर्थात् तदन्तर्गतं मूत्रं
 मलञ्च निरुध्य वस्तिगुदं वस्तिं गुदश्च आध्या-
 पयन् आधानं कुर्वन् अष्टौलीं छीनातुल्यां
 आधिं कुण्यात् । चलोन्नतां चर्णा उन्नताञ्च ॥ २ ॥
 वातवस्तिमाह ।
 “वेगं विधारयेद्यस्तु मूत्रस्याकुण्डलो नरः ।
 निरुणह्य सुखं तस्य वस्तिर्धस्तिगतोऽनिलः ॥
 मूत्रसङ्गो भवेत्तेन वस्तिकुक्षिनिपीडितः ।
 वातवस्तिः स विज्ञेयो आधिः कष्टप्रसाधनः ॥”
 अकुण्डलो मूत्रः । तस्य पुरुषस्य वस्तिमुखं
 निरुणह्य वस्तिगतो वायुः । तेन वायुना
 मूत्रसङ्गो मूत्रविघातो भवति वस्तिकुक्षिनिपी-
 डित इति वस्ती कुक्षी च निपीडितः संपी-
 डितो वायुरिति सम्बन्धः ॥ ३ ॥ मूत्रातीतमाह ।
 “चिरं धारयते मूत्रं त्वरया न प्रवर्त्तते ।
 मेहमानस्य मन्दं वा मूत्रातीतः स उच्यते ॥”
 मेहमानस्य मूत्रसुनष्टगतः । मन्दं वा अल्पं
 वा ॥ ४ ॥ * ॥ मूत्रजठरमाह ।
 “मूत्रस्य वेगेऽभिहते तदुदावर्तहेतुकः ।
 अपानः कुपितो वायुरदरं पूरयेद्दृष्टम् ॥
 नाभिरधस्तादाधानं जनयेत्तौ प्रवेदनाम् ।
 तं मूत्रजठरं विद्यादधोवस्तिनिरोधनम् ॥”
 तदुदावर्तहेतुक इति मूत्रवेगधारणगतिभे-
 दात्तन्निदानमाधानं कुण्यात् । अधोवस्ति-
 निरोधनं वस्तिरधोदेशे विबन्धकारकम् ॥ ५ ॥
 मूत्रोत्सङ्गमाह ।
 “वस्ती वाय्वथवा नावे मणौ वा यस्य देहिनः ।
 मूत्रं प्रवृत्तं सन्ध्यते सरक्तं वा प्रवाह्यतः ॥
 सवेत्स्वेनैरल्पमल्पं सरजं वाध नीरजम् ।
 विगुणानिलजो आधिः स मूत्रोत्सङ्गसंज्ञितः ॥
 नावे मेढ्रे मणौ मेहनाययन्त्यौ सन्ध्यते निबद्धं

मूलाध्या

स्यात् सरक्तं संतु वा प्रवर्त्तते । प्रवाह्यत इति
 कण्ठद्वारेण सशब्दं मूत्रपुरीषवातानामधः
 प्रेरणं प्रवाह्यतं तेन कुपितेन वायुना वक्ष्यादि-
 भेदान् सरक्तं मूत्रं सवेदित्यर्थः ॥ ६ ॥ मूत्रचय-
 माह ।
 “रूचस्य ज्ञानदेहस्य वस्तिस्थौ पित्तमावतौ ।
 मूत्रचयं सवग्दाहं जनयेतां तदाह्वयम् ॥”
 ज्ञानदेहस्य ज्ञानदेहस्य तदाह्वयं मूत्रचय-
 संज्ञम् ॥ ७ ॥ मूत्रग्रन्थिमाह ।
 “अन्तर्वस्तिमुखे वृत्तः स्थिरोऽल्पः सहसा भवेत् ।
 अशरीरान्तरगम्यन्मूर्जग्रन्थिः स उच्यते ॥”
 अन्तर्वस्तिमुखे वस्तिमुखस्याभ्यन्तरे अल्पः
 क्षुद्रामलकप्रमाणः । गन्धस्य अशरीर्या सह को
 भेदः । उच्यते । अशरीर्य क्रमशः सञ्चयेन
 स्यादयम् सहसा भवेदिति भेदः । अपरो
 भेदः । अशरीर्या पित्तादिकं संहन्यते अत्र तु
 रक्तमेव । यत उक्तं तन्नामरे ।
 “रक्तं वातकोपादुद्धृतं वस्तिद्वारे सुदारणम् ।
 यन्त्रिं कुण्यात् स लक्ष्णं दृष्टेऽन्तर्वस्तिं तदा-
 ह्वयम् ॥” इति ॥
 मूत्रशुक्रमाह ।
 “मूत्रितस्य स्त्रियं यातो वायुना शुक्रसुहृत्तम् ।
 स्थानस्थितं मूत्रयतः प्राक् पश्चाद्वा प्रवर्त्तते ।
 भस्मोदकप्रतीकाशं मूत्रशुक्रं तदुच्यते ॥”
 मूत्रितस्य मूत्रवेगयुक्तस्य शुक्रं स्थानान् स्थितं
 पश्चाद्वायुना उन्नतं ऊर्ध्वं गीतम् । भस्मोदक-
 प्रतीकाशं भस्मसहितजलसदृशम् । ८ ॥ उच्च-
 वातमाह ।
 “आयामाध्यातपैः पित्तं वस्तिं प्राप्यानिता-
 ह्वयम् ।
 वस्तिं मेढ्रे गुदश्चैव प्रदहन् स्रावयेद्धः ॥
 मूत्रं हारिद्रमथवा सरक्तं रक्तमैव वा ।
 लक्ष्णं पुनः पुनर्जन्तोऽव्यावातं वदन्ति तम् ॥”
 आयामादिविरोधत्वेन सौम्यधातुक्षयात् तेजो-
 वृद्ध्या पित्तवृद्धिः स्यात्तत् कुपितं पित्तं असंयुतं
 वस्तिं प्राप्य वक्ष्यादिकं प्रदहन् मूत्रमधः
 स्रावयेत् । कौटुषं हारिद्रं अथवा सरक्तं
 ईषलोहितम् ॥ १० ॥ मूत्रसादमाह ।
 “पित्तं कफो द्वावपि वा संहन्येताऽनिलेन चेतु ।
 लक्ष्णात्मकं तदा पीतं रक्तं चैतं घनं दृष्टम् ॥
 सरक्तं रीचनाश्रुचर्चवर्णं भवेत्ततः ।
 शुष्कं समस्तवर्णं वा मूत्रसादं वदन्ति हि ॥”
 संहन्यते घनीक्रियेते । शुष्कं अल्पं समस्तवर्णं
 उक्तसकलवर्णयुक्तम् ॥ ११ ॥ विड्विघातमाह ।
 “रूचदुर्बलयोर्घातिनोदाहृतं शलदु यदा ।
 मूत्रक्षीतोऽनुपदेते विट्सदृशं तदा नरः ॥
 विड्वग्नं मूत्रयेत् लक्ष्णाद्विड्विघातं तमा-
 दिशेत् ॥”
 उदाहृतं ऊर्ध्वं गीतं विड्वग्नं वा । वाशब्दो-
 र्वा योजनीयः ॥ १२ ॥ * ॥ वस्तिकुण्डलमाह ।
 “दत्ताध्वलहनायाचैरभिघातात् प्रपीडनात् ।
 खस्यानादस्तिरुद्धतः स्थूलस्तिहति गर्भवत् ॥

भूतस्यन्दनदाहार्तो विह्वलं सवत्यपि ।
पीडितस्तु खण्डिहारी संस्तम्भोद्वेष्टनार्तिमान्
वस्तिक्कुलमाहुस्तं चोरं शृङ्खलविधोपमम् ।
पवनप्रबलं प्रायो दुर्निरोधमनुहिमिः ॥
तस्मिन् पितामहो दाहः भूतं मूत्रविषयता ।
श्रेयसा गौरवं श्रेयो मूत्रं जिघं वनं वितम् ॥”
द्रुताभनक्तुं शीघ्रं मार्गचलनम् । उद्वृत्तः
उत्थितः । स्यन्दनं किञ्चलनम् । चोरं
मारकम् । शृङ्खलविधोपमं शृङ्खलं खड्गादि
तद्वत्कौष्ठमारकम् । विषमच गरः तद्वत्
विलम्बमारकम् । एतावता मारकमवश्यं शीघ्रं
विलम्बेन वा ॥ १३ ॥ तस्यैवासाध्यस्य च
लुप्त्यमाह ।
“श्रेयसवहविको वस्तिः पितोदीर्घो न सिध्यति ।
अविभक्तविलः साध्यो न च यः कुललीकृतः ॥
स्यादस्मै कुललीभूते तस्मिन् दाहः चास एव च ॥”
विलं वस्तिमुखरत्नं पितोदीर्घः पितोदीर्घतः ।
अविभक्तविलः कफेनादृतविलः पश्चात् कुलली-
कृतः स साध्यः । एतेन कुललीभूतोऽसाध्यः ।
कुललीभूतस्य लक्षणमाह । तद्विदादि-
कुललीभूतस्यायमर्थः । कफेन विलावरोधा-
तश्च वातः कुललाकारेण तिष्ठतीत्यर्थः ॥ ॥
अथ मूत्राघातस्य चिकित्सा ।
“नलकुशकाशेषु वलाकायं प्रातः सुश्रीतलं
वसितम् ।
पिबतो नश्यति नियतं मूत्रमह इत्युवाच
कविः ॥”
कविः शुक्रः ।
“कपूररजसा युक्ता वस्त्रवर्तिः शूनेः शूनेः ।
मेद्रमार्गान्तरे न्यस्ता मूत्राघातं यपीहति ॥
धान्यगोचुरकः कायः कल्कसिद्धं हितं हृतम् ।
मूत्राघाते मूत्रलक्ष्णे शुक्रदोषे च दाहये ॥”
धान्यगोचुरकं हृतम् ।
“मूत्रलक्ष्णेऽक्षरीरोगे भेषजं यत् प्रकीर्तितम् ।
मूत्राघातेषु सर्वेषु तत् कुर्व्याद्वैशकालवत् ॥”
इति मूत्राघाताधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
गरुडपुराणोक्तनिदानं तस्य १६३ अध्याये
द्रष्टव्यम् । (तथास्य विषयः ।
“वस्तिवस्तिशरीरे मेद्रकटौष्ठवपायवः ।”
एकसम्बन्धनाः प्रोक्ता गुदास्थिविवराश्रयाः ॥
अधोमुखीति वस्तिर्हि मूत्रवाहिसिरासुखेः ।
पार्श्वेभ्यः पूर्यते रुद्धीः स्यन्दमानैरनारतम् ॥
येस्तेरेव प्रविश्येन दोषाः कुल्लिन्ति विप्रतिम् ।
मूत्राघातान् प्रमेहान् लक्ष्णान्मसमाश्रयान् ॥”
इति वाग्भटे निदानस्थाने नवमेऽध्याये ॥
अथास्य पथ्यापथ्यानि ।
“अभ्यङ्गनकोहविकवस्ति-
स्वेदावगाहोत्तरवस्तयश्च ।
पुरातना लोहितशालयश्च
मांसानि धन्वप्रभवानि मयम् ॥
तत्रं पयोदध्यपि मायययः
पुराणकुशाखफलं पटोलम् ।

महाद्रकं तालफलाभिमन्त्रा
हरीतकीकोमलनारिकेलम् ॥
गुवाकखण्डूरकनारिकेल-
तालदमाणामपि मस्तकानि ।
यथामलं सर्वमिदं मूत्रा-
घातातुराणां हितमावहन्ति ॥
विह्वलानि च सर्वाणि आयामं मार्गशीर्षकम् ।
रुद्धं विदाहिविष्टभिद्यायामं वेगधारयम् ।
करीरं वमनश्चापि मूत्राघाती विवर्णयेत् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्याविधयश्च मूत्राघाताधि-
कारे ॥
मूत्राश्रयः, पुं, (मूत्रस्याश्रयः आधारः ।) नामे-
रधोदेशः । तत्पथ्यायः । मूत्रपुटम् २ वस्तिः १ ।
इति हेमचन्द्रः । १२७० ॥ (अथास्य विषयः ।
“मूत्राश्रये वा गुदसम्बन्धोश्च
श्रीफो रुजा मूत्रविनिग्रहश्च ॥”
इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ५५ अध्यायः ॥
यथा च तत्रैव निदानस्थाने ३ अध्याये ।
“एकसम्बन्धिनो ह्येते गुदास्थिविवरस्थिताः ।
मूत्राश्रयो मलाधारः प्राणायतनसुप्तमम् ॥”
मूत्रितः, त्रि, (मूत्रमस्य संजातम् । मूत्र +
इतच् । यद्वा मूत्रयति क इति । मूत्र + क्तः ।)
लतमूत्रोत्सर्गः । तत्पथ्यायः । मोदः २ । इत्य-
मरः । ३ । १ । ८६ ॥
मूर्च्छः, पुं, (मुह् + “मुहेः खो मूर् च ।” उणा०
५ । २२ । इति खः धातोः मूर्देशश्च ।) माघः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥ गायत्रीरहितः । यथा,
“क्रियाहीनस्य मूर्च्छस्य महारोगिण एव च ।
यथेष्टाचरणस्याहुर्मरणात्ममशौचकम् ॥
क्रियाहीनस्य नित्यनैमित्तिकक्रियानुष्ठायिनः ।
मूर्च्छस्य गायत्रीरहितस्य । सार्धगायत्रीरहि-
तस्येति रुद्रधरः ॥ महारोगिणः पापरोगा-
दकान्तमरोगवतः ते च उन्मादस्वप्नदोषो
राजयक्ष्मा च्चासं मधुमेहो भगन्दरः । उदरो-
ऽक्षरीत्यष्टौ पापरोगा नारदोक्ताः । यथेष्टा-
चरणस्य द्यूतवेष्टादासक्तस्य । इति शुद्धि-
तत्त्वम् ॥
मूर्च्छः, त्रि, (मुह् + खः । मूर्देशः ।) मुखति
यः । तत्पथ्यायः । अश्रः २ मूद्रः ३ यथाजातः
४ वैधेयः ५ वालिशः ६ । इत्यमरः । ३ । १ । ८८ ॥
तस्य वशीकरणोपायो यथा,—
“मित्रं स्वच्छतया रिपुं नयन्नेर्लब्धं धनैरीश्वरं
कार्येण द्विजमादरेण युवतीं प्रेम्णा गुणे-
र्वान्धवान् ।
अत्युग्रं स्तुतिभिर्गुरुं प्रणतिभिर्मूर्च्छं कथाभि-
र्वधं
विद्याभी रसिकं रसेन सकलं शीघ्रेण कुर्व्याद्-
वशम् ॥”
इति नवरत्नाणि ॥
“पयःपानं भुजङ्गानां केवलं विषवह्ननम् ।
उपदेशो हि मूर्च्छाणां प्रकीर्णाय न शालये ॥”
इति हितोपदेशः ॥

मूर्च्छता, स्त्री, (मूर्च्छस्य भावः । मूर्च्छ + “तस्य
भावस्ततौ ।” ५ । १ । ११८ । इति तज्-
टाप् ।) मूर्च्छत्वम् । यथा,—
“अदाता वंशदोषेण कर्मदोषाद्विरजता ।
उन्मादो माहदोषेण पिष्टदोषेण मूर्च्छता ॥”
इति चाणक्यम् ॥
“अष्टाणां नारिकेलमक्षयी मूर्च्छत्वं यथा,—
“कलङ्कौ जायते विस्त्रे तिर्यग्योगिश्च निम्बके ।
तावे शरीरनाशः स्वाभारिके च मूर्च्छता ॥”
इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
मूर्च्छभाटकः, पुं, (मूर्च्छो भ्रातास्येति गित्वं कप् ।)
मूर्च्छो भ्राता यस्य सः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मूर्च्छना, स्त्री, (मूर्च्छि + युच् । टाप् ।) भीताङ्ग-
विशेषः । वा तु ग्रामस्य सप्तमभागः । तस्या
लक्ष्यं एकविंशतिनामानि च यथा,—
“खरः संमूर्च्छितो यच्च रागतां प्रतिपद्यते ।
मूर्च्छनामिति तामाहुः कवयो ग्रामसम्भवाम् ॥
जलिता मध्यमा चित्रा रौहिणी च मतङ्गजा ।
सौवीरी षष्ठमध्या च षड्ममममपञ्चमा ॥
मत्सरी षट्समध्या च शुद्धा ज्ञा च कलावती ।
तीव्रा रौद्री तथा ब्राह्मी वैष्णवी खेदरी सुरा ॥
नादावती विशाला च चित्र यामेव विश्रुताः ।
एकविंशतिरित्युक्ता मूर्च्छना चन्द्रमौलिना ॥
मूर्च्छनां कलयतो मुरगजो-
र्विशकाध्वनिविशेषवितानैः ।
मूर्च्छनां ययुरनङ्गशरीरै-
रङ्गना इतिपतेरिव सनाः ॥”
इति सङ्गीतदामोदरः ॥
हनूमन्मते षड्जादिस्वरत ऋषभादिस्वरतोत्याने
यत्र खरो विरमति सा मूर्च्छना । भरतमते
वाद्यस्य गानस्य वा समये यच्च हस्तस्य गतस्य
वा कम्पनं सा मूर्च्छना । सा एकविंशति-
प्रकारा । तत्र षड्जग्रामस्य मूर्च्छना जलिता
१ मध्यमा २ चित्रा ३ रौहिणी ४ मतङ्गजा
५ सौवीरी ६ षष्ठमध्या च ७ मध्यमग्रामस्य
मूर्च्छना पञ्चमा १ मत्सरी २ षट्समध्या ३
शुद्धा ४ ज्ञा ५ कलावती ६ तीव्रा च ७ ॥
गान्धारग्रामस्य मूर्च्छना रौद्री १ ब्राह्मी २
वैष्णवी ३ खेदरी ४ सुरा ५ नादावती ६
विशाला च ७ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ॥
मूर्च्छा, स्त्री, (मूर्च्छ् + “गुरोश्च हनः ।” ३ । ३ ।
१०३ । इति अः टाप् ।) संमोहः । तत्पथ्यायः ।
कण्ठकम् २ मोहः ३ । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ।
मूर्च्छनम् ४ । इति शब्दरत्नावली । मूर्च्छायः
५ । अथ मूर्च्छाधिकारः । तत्र मूर्च्छाया
निदानपूर्विकां संप्राप्तिमाह ।
“दीर्घस्य बहुदोषस्य विह्वलाहारसेविनः ।
वेगाघातादभिघाताह्नीनसत्त्वस्य वा पुनः ॥
करणायतनेषूया वाह्यैश्चान्तरं पुन च ।
निविशन्ते यदा दोषास्तदा मूर्च्छन्ति मानवाः ॥”
बहुदोषस्य अधिकदोषस्य । न त्वनेकदोषस्य
तदा मूर्च्छा निदोषेणैव स्थातुं तथवास्तु को

मूर्च्छा

दोषः तत्र । एषगदोषजानां मूर्च्छाणां वक्ष्यमाणत्वात् । वेगाघातात् मज्जादौ अभिघातात् जगुङ्गादिना ह्रीनसत्त्वस्य स्वल्पसत्त्वगुणस्य अर्थादधिकतमोगुणस्य यत उक्तं मूर्च्छा पित्ततमः प्रायेति कारणाद्यतनेषु कारणं मग्नसत्त्वाद्यतनेषु स्थानेषु वाह्येषु कर्मेन्द्रियेषु । अभ्यन्तरेषु बुद्धीन्द्रियेषु ॥ ॥ सामान्यं लक्षणमाह । “संज्ञावद्भासु नाडीषु पिहिततास्त्रिणादिभिः । तमोऽभ्युपैति सङ्घासु सुखदुःखयपोहकत् । सुखदुःखयपोहाच्च नरः पतति काष्ठवन । मोहो मूर्च्छति तां प्राहुः सङ्घासा वा प्रकीर्तिता ॥”

तमोगुणः अज्ञानहेतुः । अभ्युपैति आगच्छति । सुखदुःखयपोहकत् सुखदुःखज्ञाननाशकरम् । नष्टं सुखदुःखज्ञाने नरः काष्ठवनं पतति तां मोहो मूर्च्छति प्राहुरित्यन्वयः । मूर्च्छाया मूर्च्छायोगोऽपि पर्यायः । यत उक्तम् । “संज्ञोपघातो मूर्च्छां यो मूर्च्छा स्यान्मूर्च्छनं

तथा । कश्चलं प्रलयो मोहः संन्यासस्तु नृतोपमः ॥” इति ॥

वदपि मूर्च्छां विवृणोति । “वातादिभिः शोणितेन मद्येन च विवेकं च । घटस्वप्येतासु पित्तसु प्रभुत्वेनावतिष्ठत ॥” यत उक्तम् । मूर्च्छां पित्ततमः प्रायेति ॥ ॥ पूर्वस्वरूपमाह ।

“बुद्धीष्ठा जन्मजं ग्लानिः संज्ञादौर्बल्यमेव च । सर्वज्ञां पूर्वस्वरूपाणि यथास्वं ता विभावयेत् ॥” तत्र वातिकं मूर्च्छायमाह ।

“नील वा यदि वा कृष्णमाकाशमथवायुम् । पश्यंस्तमः प्रविशति शीघ्रञ्च प्रतिबुध्यते ॥

वेपथुश्चाङ्गमर्हच्च प्रपीडा हृदयस्य च । काश्यं श्यावावर्णा ह्याया मूर्च्छाये वातसम्भवे ॥” नीलं नीलवर्णम् । कृष्णं कृष्णलाभम् । अरुणं अरुणवर्णम् । तमः प्रविशति मूर्च्छति । श्यावावर्णा ह्याया गात्रस्य ॥ ॥ प्रेतिकमाह ।

“रक्तं हरितवर्णं वा वियत् पीतमथापि वा । पश्यंस्तमः प्रविशति सखेदः प्रतिबुध्यते ॥

सपिपासः ससन्तापो रक्तपीताकुलेक्षणः । सम्भिन्नवर्णाः पीताभो मूर्च्छाये पित्तसम्भवे ॥” श्लेष्मिकमाह ।

“मेघसङ्काशमाकाशं तमोभिर्ज्ञा घनेर्हतम् । पश्यंस्तमः प्रविशति चिरञ्च प्रतिबुध्यते ॥

गुरुभिः प्रातृतेरङ्गेयैर्वात्रेण चर्मणा । सप्रसेकः सङ्कासो मूर्च्छाये कफसम्भवे ॥” मेघसङ्काशं शुभमेघसङ्काशमित्यर्थः । यत आह सुश्रुतः ।

“कफेन पश्येद्वाणि श्वेताभप्रतिमानि तु । घनेर्निर्विडैस्तमोभिः । गुरुभिरङ्गेरुपलक्षितः । सुश्रुतेन मूर्च्छायाः षड्विध उक्तः ॥ ॥ चरकस्तु सान्निपातिकमपि मूर्च्छायमाह ।

“संज्ञाकृतिः सन्निपातादपकार इवागतः ।

स जन्तुं पातयत्याशु विना बीभत्सचेष्टितैः ॥” अपकार इव तेन महताभिघातेन पतति चिरेण प्रतिबुध्यते । तर्हि तयोः को भेद इत्यत आह । स सान्निपातिको मूर्च्छायाः विना बीभत्सचेष्टितैः फेनवमनदन्तघट्टनाक्षिबिल्लव्यादिभिः विना पातयति ॥ ॥ रक्तजाया मूर्च्छाया निदानमाह ।

“एषिष्यन्मृक्षमोरूपं रक्तगन्धसद्वन्धयः । तस्माद्रक्तस्य गन्धेन मूर्च्छन्ति भुवि मानवाः ॥” तमोरूपं तमोबहुलम् । मानवाश्च ये तामसाः न तु सात्विका राजसाश्च । अत्रैके वदन्ति नैया युक्तिः समीचीना तर्हि चम्यकादिगन्धे नापि मूर्च्छां प्रसज्येत तत्रापि गन्धस्य पार्थिवत्वात् । अत आह ।

“द्रव्यस्वभाव इत्येके यदृष्ट्वापि किमुह्यति । अत्राह भोजः ।

“दर्शनादखलस्तस्याहम्याश्चैव प्रमुह्यति ॥” रक्तेन मूर्च्छं तस्य लक्षणमाह ।

“स्तम्बाङ्गदृष्टिस्त्वस्त्वा गृष्टोच्छ्वासस्तु मूर्च्छितः ॥”

मद्यजविषजयोर्निदानमाह । “गुणास्तौत्रतरत्वेन स्थितास्तु विषमदयोः ।

त एव तस्मात्ताभ्यास्तु मोहौ स्यातां यथैरितौ ॥” ये गुणा लघुरूपास्तु विषदयवायिनीक्ष्णाविकासिष्ठप्योष्णानिर्दृश्यरमत्वादयः । तैसादौ द्रव्ये यस्ताः तीव्राश्च सन्ति त एव गुणाः विषमदयोस्तु तीव्रतरत्वेन स्थिताः । तत्रापि भेदः । त एव मद्ये दृश्यन्ते विषे तु बलवत्तरा इति ॥ ॥ मद्यजाया मूर्च्छाया लक्षणमाह ।

“मद्येन प्रलयन् शीते नष्टविभ्रान्तमानसः । गात्राणि विक्षिपन् भूमौ चरा यावन्न याति

तत् ॥” नष्टविभ्रान्तमानसः नष्टं सर्वथा स्मृतिहीनं विभ्रान्तं रज्जौ सर्पज्ञानयुक्तं मानसं यस्य सः । चरां जीर्णताम् । तत् मद्यम् ॥ ॥ विषजाया लक्षणमाह ।

“वेपथुस्वप्रवृत्त्याः स्युस्तमश्च विषमूर्च्छिते । वेदितव्यं तीव्रतरं यथास्वं विषलक्षणम् ॥”

विषस्य मूलकन्दफलपत्रक्षीरादिभेदभिन्नस्य यथा स्वकं स्वकं लक्षणमुक्तं सौश्रुते कल्पस्थाने तल्लक्षणं मद्यापेक्षया तीव्रतरं वेदितव्यम् । ननु संज्ञानाशेन साधर्म्यमात्रमूर्च्छाभ्रमतज्जादीनां को भेद इत्यत आह ।

“मूर्च्छां पित्ततमः प्रायश्चरजः पित्तानिजादुद्भवं । तमोवातकफातज्जा निद्रा ज्ञेयतमोभवा ॥”

रजःपित्तानिजादुद्भवं इति नात्र ससुचयः । केवलपित्तज्वरे भ्रमस्त्योक्तत्वात् । भ्रमश्चक्राकृतस्थेय भ्रमदस्तुज्ञानं स्वदेहस्य भ्रमत इव ज्ञानं वा ॥ ॥ तन्त्राया लक्षणमाह ।

“इन्द्रियार्थेष्वसंवत्तिर्गौरवं जन्मजं क्लमः । निद्रानर्त्यं यस्येहा तस्य तन्त्रा विनिर्दिशतु ॥”

इन्द्रियाणामर्थः प्रयोजनं येषु तेषु अर्थाद्

विषयेषु असंवत्तिः असम्बन्धज्ञानम् । इति इन्द्रियार्थसम्बन्धज्ञानादि । निद्रायां प्रबुद्धस्य क्लमाभावस्तन्त्रायाम् प्रबोधितस्यापि क्लम इत्यनयोर्भेदः ॥ ॥ क्लमस्य लक्षणमाह ।

“योऽनायासः अमो देहे प्रवृद्धः न्यासयजितः । क्लमः स इति विज्ञेय इन्द्रियार्थप्रवाधकः ॥”

इन्द्रियार्थप्रवाधकः इन्द्रियाणां बुद्धीन्द्रियाणां कर्मेन्द्रियाणाञ्च अर्थः प्रयोजनं विषयग्रहणं तस्य प्रवाधकः आवाक्येन ॥ ॥ निद्रालक्षणमाह ।

“यदा तु मनसि ज्ञाने कर्मात्मानः क्लमान्विताः ।

विषयेभ्यो निषर्जन्ते तदा स्वपिति मानवः ॥” ज्ञाने स्थाने मान इति यावत् । कर्मात्मानः कर्मेन्द्रियाणि ज्ञानेन्द्रियाणि च क्लमान्विताः आन्ताः ॥ ॥ संन्यासस्य संप्राप्तिपूर्वकं लक्षणमाह ।

“वाग्देहमेनसां न्येष्टामाक्षिप्यातिवला मलाः । संन्यस्यन्वयलं जन्तुं प्राणायतनमाश्रिताः ॥

स ना संन्यामसंन्यस्तः काष्ठोभूतो नृतोपमः । प्रागेर्विस्तुष्यते शीघ्रं सुक्ता सद्यः फलां क्रियाम् ॥”

आक्षिप्य विनाश्य संन्यस्यन्ति मूर्च्छयन्ति । प्राणायतनं हृदयम् । संन्यस्तः मूर्च्छितः । काष्ठोभूतः क्रियारहितः । अतएव नृतोपम इति । सद्यः फलां क्रियां स्वधीयधनजननावपीडन-

कप्रिकच्छुर्धर्गणवृत्तिकारिदर्शनादिरूपाम् ॥ ॥ संन्यासस्य मूर्च्छातो भेदमाह ।

“दोषेषु मदमूर्च्छाया गतवेगेषु देहिनाः । स्वयमप्युपशान्त्यन्ति संन्यासो नौवधेर्विना ॥”

मदमूर्च्छायाः मदः अप्रवृद्ध उन्मादः । मूर्च्छायाः मूर्च्छाः ॥ ॥ अथ मूर्च्छायाश्चिकित्सा ।

“संकावगाहा मणयः सहाराः शीताः प्रदेहा बजनानिलाश्च ।

शीतानि पानानि च गन्धवन्ति सर्वज्ञासु मूर्च्छास्त्रिधारितानि ॥”

मणयश्चक्रकालादयः । हाराः सुक्तादिहाराः । शीताः प्रदेहाः सकूर्परचन्दनाद्युष्णपानानि । शीतानि पानानि शितामलकादिपानकानि । गन्धवन्ति कर्पूरादिसुगन्धवन्ति । सर्वज्ञासु मूर्च्छास्त्रिधारितानि । अस्यायमभिप्रायः । संकादो-

न्यासु मूर्च्छासु हितान्येव किन्तु वातश्लेष्मणास्त्रि मूर्च्छासु न निवारितानि । तत्रापि पित्तस्य प्राधान्यात् ।

“सिंहानि वगै मधुरे पर्यासि सदाहिमा जाङ्गलजा रसाश्च ।

तथा यवा लोहितशालयश्च मूर्च्छासु पण्याः ससतीनमुक्ताः ॥”

सतीनः कलायः । “कोलमज्जोपगणोशोरं केशरं शीतवारिणा ।

पीतं मूर्च्छां जयन्तीष्ठा कृष्णा वा मधुसंयुता ॥

शीतेन तोयेन भृशं नृणालं कृष्णाश्च पण्या मधुनावलिह्यात् ।

च्छात्रम्

कुर्व्याच्च नासावदनावरोधं
चीरं पिबेद्वाप्यथ मातुधीयाम् ॥
द्राक्षासितादाडिमलानवन्ति
कङ्कारनीलोत्पलपद्मवन्ति ।
पिबेत् कषायाणि च शीतलानि
पित्तञ्चरं यानि च यापयन्ति ॥
शरीरबीजगोमूत्रकृष्णामरिचसैन्धवेः ।
अञ्जनं स्यात् प्रबोधाय सरसोनशिलावचैः ॥
अन्यथा ।
“अञ्जनं सम्यगारब्धं मधुसिन्धुशिलोषणैः ।
प्रमोहद्रोहि भवति भाषितं भिषजावरैः ॥”
शिला मनःशिला । उषणं मरीचम् ।
“मधुकसारसिन्धुवचोषणकषाः समाः ।
अन्तं पिष्टुमिवा नस्यं कुर्व्यात् संज्ञाप्रबो-
धनम् ॥”
अथ रक्तजाहीनां मूर्च्छायां चिकित्सा ।
“रक्तजायान् मूर्च्छायां हितः शीतक्रिया-
विधिः ।
मद्यजायां पिबेन्मद्यं निद्रां सेवेत वा सुखम् ।
विषजानां विषघ्नानि भेषजानि प्रयोजयेत् ॥”
अथ संन्यासस्य चिकित्सा ।
“प्रभूतदोषस्तमसोऽतिरेकान्
संमूर्च्छितो नैव विबुधो यः ।
संन्याससंज्ञः स हि दुःखिकिनस्यो
नरो भिषग्भिः परिकीर्तितोऽसौ ॥
अञ्जनाद्यवपीड्य घृमाः प्रघमनानि च ।
सूक्ष्मिभ्योऽन्नं शस्तं दाहः पीडा नखान्तरे ॥
लुचनं केशलोम्बाच्च दन्तेर्दशनमेव च ।
आत्मगुप्तावचर्वेच्च हितस्तस्य प्रबोधने ॥”
अवपीडः कल्कोक्तौषधरसस्य नामापुटे
दावनम् । तस्य संन्यासस्य ॥ * ॥ अथ मूर्च्छायां
रसः ।
“कणामधुयुतं स्वनं मूर्च्छायां प्राशयेद् भिषक् ।
शीतसेकावगाहादि सञ्वाङ्गे पीडनं हठात् ॥”
स्वनं मारितम् ।
“ताम्बूल्यं समोशीरं केशरं शीतवारिणा ।
पीतं मूर्च्छां हतं हन्यात् वृक्षमिन्द्राग्रनिर्यया ॥”
ताम्बूल्यं मारितताम्बूल्यम् ॥ * ॥ अथ भ्रमस्य
चिकित्सा ।
पिबेद्दुरालभाकायं सद्यतं भ्रमशान्तये ।
पथ्याकायेन संसिद्धं घृतं क्षात्रीरसज वा ॥
शुष्कीकृष्णाशताङ्गानां साभयानां पलं पलम् ।
शुद्धस्य षट् पलान्येषा गुटिका भ्रमनाशनी ॥
ताम्बुं दुरालभाकायैः पीतम् घृतसंयुतम् ।
निवारयेद्भ्रमं शीघ्रं तं यथा शम्भुभाषितम् ॥”
अथ तन्त्राया अतिनिद्रायाश्चिकित्सा ।
“तुरङ्गलालवयोक्तमेन्द्र-
मनःशिलामागधिकामघ्ननि ।
नियोजितान्यक्षिा विनिश्चयेन
तन्त्रां सनिद्रां विनिवारयन्ति ॥”
इन्द्रः कर्पूरम् ।
“सेन्धवं श्वेतमरिचं सर्षपः कुष्ठमेव च ।

मूर्च्छितः

वस्तुमूत्रेण संपिष्टं नस्यं तन्त्रानिवारयम् ॥”
श्वेतमरिचं सिन्धुबीजम् ।
“सुखदीकणागस्तिरसोषणानि
नस्येन तन्त्राधिनयोषणानि ।
सुद्राहतापौष्करनागराणि
भागौश्रिवाभ्यां कथितानि पानात् ॥”
श्रिवा हरीतकी । इति मूर्च्छाभ्रमतन्त्राति-
निद्रासंन्यासाधिकारः । इति भावप्रकाशः ॥
(अथास्यां पथ्यविधिः ।
“सेकावगाहौ मणयः सङ्घाराः
शीताः प्रदेशा यजनानिजम् ।
शीतानि पानानि च गन्धवन्ति
धारामृहं शीतमरीचिरोचिः ॥
धूमोऽञ्जनं लावणमसमोचो
दाहश्च सूक्ष्मपरितोदनानि ।
रोम्बां कषाणामपि कर्षणानि
नखानपीडा दशनोपदंशः ॥
नासासुखहारमरुत्तिरोधो
विरेचनच्छर्दनलङ्घनानि ।
क्रोधो भयं दुःखकरी च शय्या
कथा विचित्रा च मनोहरा च ॥
ह्यायानभोऽन्मःशतधौतसर्पि-
र्हटूनि तिक्तानि च लाजमलः ।
जीर्णा यवा लोहितशालयश्च
कौभं हविर्मङ्गसतीनयूषाः ॥
धन्वोद्भवा मांसरसाश्च रागाः
सधाडवा गणपयः सिता च ।
पुराणकुष्माण्डपटोलमोच-
हरीतकीदाडिमनारिकेलम् ॥
मधुकपुष्याणि च तच्छलीय
उपोदिकान्नानि लघूनि चापि ।
प्रनीरनीरं सितचन्दनानि
कर्पूरनीरं हिमवालुकौ च ॥
अत्युच्चशब्दोऽद्भुतदशनानि
गीतानि वाद्यान्यपि चोत्कटानि ।
अमः स्मृतिचिन्तनमात्मबोधा-
धैर्यश्च मूर्च्छावति पथ्यवर्गः ॥”
अथापथ्यविधिः ।
“ताम्बूलं पत्रशकानि दन्तघर्षणमातपम् ।
विरुहान्यन्नपानानि यवायं खेदनं कटुम् ।
हृडनिद्रयोर्विगरोधं तक्रं मूर्च्छामयी व्यजेत् ॥”
इति वैद्यकपथ्यापथ्यविधौ मूर्च्छाधिकारे ॥
मूर्च्छालः, जि, (मूर्च्छा अस्थस्येति । “विभ्रादि-
भ्यश्च ।” ५ । २ । ६७ । इति जच् ।) मूर्च्छितः ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥
मूर्च्छितः, जि, (मूर्च्छास्य संजाता । मूर्च्छा +
तारकादित्वात् इतच् ।) मूर्च्छाशुक्तः । तत्-
पथ्यायः । मूर्च्छः २ मूर्च्छालः ३ । इत्यमरः । २ ।
६ । ६१ ॥ (यथा, भट्टौ । ६ । २३ ।
“तथाभ्यवित्तवारीणि पिष्टभ्यः शोकमूर्च्छितः ।”)
उच्छ्रयः । मृदुः । इति मेदिनी । उड्डः । इत्य-
जयः । (याज्ञः यथा, रामायणे । २ । १९ । ८१६-२० ॥

मूर्त्तिमा

“किं तु खल्वयं गम्भीरो मूर्च्छितो न निश्चास्यते ।
यथापुरमयोध्यायां गीतवादिननिखनः ॥
वाद्यमीमदगन्धश्च मात्स्यागन्धश्च मूर्च्छितः ।
चन्दनागुदगन्धश्च न प्रवाति समन्ततः ॥”)
मूर्च्छः, जि, (सुखं नष्टं + क्तः ।) बह्वः । इति मूर्च्छ-
शब्दटीकायां रायसुजटः ॥
मूर्च्छः, जि, (मूर्च्छ + क्तः “राज्ञोपः ।” ६ । ४ । २१ ।
इति ह्रजोपः । “न ध्यात्वापृमूर्च्छिमदाम् ।” ८ ।
२ । ५७ । इति निष्ठातकारस्य नत्वाभावः ।)
मूर्च्छितः । इत्यमरः । २ । ६ । ६१ ॥ कठिनः ।
मूर्त्तिमान् । इति मेदिनी । ते. ४५ ॥
न्यायमते पृथिवी जलं तेजः वायुः मनश्च ।
एषां गुणाः । रूपं रसः गन्धः स्पर्शः परत्वं
अरपत्वं गुरुत्वम् । स्नेहः वेगश्च । मूर्त्तामूर्त्त-
साधारणगुणाः । यथा, भाषापरिच्छेदे ।
संख्या परिमितिः पृथक्त्वं संयोगः विभागश्च ।
(यथा, मार्कण्डेये । २३ । ४७ ।
“यद्वामूर्त्तं यच्च मूर्त्तं समस्तं
यद्वा भूतैर्व्येकमेकश्च किञ्चित् ।
यद्विद्यस्ति ध्यातले खेद्यतो वा
तत्सम्बन्ध तत्सुखदुःखज्ञेयश्च ॥”)
मूर्त्तिः, स्त्री, (मूर्च्छ + क्तृन् । “न ध्यास्तेति ।”
८ । २ । ५७ । इत्यस्मात् तकारस्य नत्वम् ।)
काठिन्यम् । शरीरम् । इत्यमरः । ३ । ३ ।
६६ ॥ (यथा, मनौ । १२ । १२० ।
“खं सन्निवेशयेत् खेपु चेष्टनस्यार्धनेऽनिलम् ।
पक्तिदृष्टोः परं तेजः स्नेहेऽप्यो गाश्च मूर्त्तिषु ॥”)
प्रतिमा । इति हेमचन्द्रः । स्वरूपः । यथा,—
“आचार्यो ब्रह्मणो मूर्त्तिः पिता मूर्त्तिः
प्रजापतेः ।
आता मरुत्पतेर्मूर्त्तिर्माता साक्षात् चित्ते-
स्तनूः ॥
दयाया भगिनी मूर्त्तिर्दुर्मेस्यात्मातिथिः स्वयम् ।
अर्धरथागतो मूर्त्तिः सञ्जम्भूतानि चात्मनः ॥”
इति श्रीभागवते । ६ । ७ । २६—३० ॥
(ब्रह्मसार्वभौमपुत्रविशेषः । यथा, तजैव । ८ ।
१३ । २१—२२ ।
“तत्सुता भूरिविनाशा हविर्ज्ञतप्रसूता दिजाः ।
सुवासना विरुह्याद्या जयो मूर्त्तिस्तदा दिजाः ॥”)
मूर्त्तिमतु, स्त्री, (मूर्त्तिः काठिन्यमस्यास्ति । मूर्त्ति +
मतुप् ।) शरीरम् । इति हेमचन्द्रः । १ । २२७ ॥
मूर्त्तिमान्, [तृ] जि, (मूर्त्तिरस्यास्ति । मूर्त्ति +
मतुप् ।) मूर्त्तिविशुद्धः । यथा,—
“मल्लानामग्रनिर्गुणां नरवरः स्त्रीणां सरो
मूर्त्तिमान् ॥”
इत्यादि श्रीभागवतम् । (यथा च रघौ । १२ । ६४ ।
“हृदयं स्वयमायातं वेदेष्टा इव मूर्त्तिमतु ।”
कुशपुत्रः । यथा, हरिवंशे । २७ । १२ ।
“कुशपुत्रा बभूवुर्हं चत्वारो देववर्चसः ।
कुशिकः कुशनाभश्च कुशान्मो मूर्त्तिमांस्तथा ॥”
स्त्रियां ङीप् । यथा, महाभारते । १ । १०८ । १४ ।
“दर्शयासाव तं गङ्गा तदा मूर्त्तिमतो स्वयम् ।”)

मूर्धकः, पुं, (मूर्धन्यभिषिक्त इति । मूर्धन् + संज्ञायां कन् ।) चक्षियः । इति शब्दरत्नावली ।
मूर्धकणी, स्त्री, हजम् । इति हारावली ।
मूर्धखोलं, स्त्री, (मूर्धः खोल इव ।) हजम् ।
इति त्रिकाण्डशेषः ।
मूर्धजः, पुं, (मूर्ध्नि जायते । जन + जः ।) केशः ।
इति जटाधरः । (यथा, दृष्टत्सर्वहितायाम् । ६८ । ८२ ।

“बहुमूलविषमकपिला
स्थूलस्फुटितायपर्ववृक्षाच्च ।
अतिकुटिलाच्चातिघनाच्च
मूर्धजा वित्तहीनावाम् ॥”)

मूर्ध्नि जाते, चि ।

मूर्धन्यः, चि, (मूर्धन् + यन् ।) मूर्धनि भवः । यथा ।
मूर्धन्यं ट ट उ ङ र वा मूर्धन्याः । इति
सुगन्धोदधाकरणम् । (यथा च भागवते । १ ।
७ । ५५ ।

“अर्जुनः सहस्राश्वय हरेर्हार्दमयासिना ।
मयि जहार मूर्धन्यं हिंसस्य सहमूर्धनम् ॥”)

मूर्धपुष्पः, पुं, (मूर्ध्नि पुष्पमस्य ।) शिरोपट्टः ।
इति शब्दमाला ॥ (गुणादयोऽस्य शिरीषशब्दे
विधेयाः ॥)

मूर्धरसः, पुं, (मूर्धन्यस्तदुपरिस्थो रसः ।) भक्त-
केतनः । इति शब्दचिन्तिका ॥

मूर्धवेष्टनं, स्त्री, (मूर्धः वेष्टनम् ।) उखीयः ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ३३१ ॥

मूर्धा, [नृ] पुं, (मूर्धति बभ्राति यच्चेति । मूर्ध् +
“अन् उचन् पूवन् । उणा० १ । १५८ । इति
कनिन् । उकारस्य दीर्घः वकारस्य धकारश्च ।)
मल्लकः । इत्यमरः । २ । ६ । ६५ । (यथा,
दृष्टत्सर्वहितायाम् । ७७ । २ ।

“लोहे पात्रे तक्षुलान् कोद्रवाणां
शुक्ले पक्वाणो हृत्पुर्गेन साकम् ।
पिष्टान् स्रज्यां मूर्धं शुक्लां चक्रेषु
हत्वा तिष्ठेदृथित्वा कर्पणेः ॥”)

मूर्धाभिषिक्तः, पुं, चक्षियः । राजा । इत्यमरः ।
३ । ३ । ६१ । मूर्धन्यभिषिक्तो मूर्धाभिषिक्तः ।
राज्यारोपणसमये प्रथमः चक्षियो मूर्धाभि-
षिक्तः । तत्प्रभवत्वान् योग्यतया नभिषिक्तोऽपि
मूर्धाभिषिक्तः । (यथा, भागवते । ६ । १५ । ११ ।
“राज्ञो मूर्धाभिषिक्तस्य वधो ब्रह्मवधाद्गुरुः ।
नीधसंसेवया चाहो जह्याङ्गायुतचेतनः ॥”)
वर्णसङ्करविशेषः । स तु विप्रात् चक्षियायां
जातः । प्रधानः । इति भरतः । मन्त्री । इति
मेदिनी । तै, २३२ ॥

मूर्धावसिक्तः, पुं, वर्णसङ्करभेदः । स तु चक्षियायां
ब्राह्मणेनोत्पादितः । यथा,—
“स्त्रीष्वनन्तरजातासु द्विजेभ्योत्पादितान्
सुतान् ।
सहशानेव तानाहुर्माहुरोषविगर्हितान् ॥”
इति मानवे १० अध्याये ६ श्लोकः ॥ • •
‘स्त्रीष्विति आनुलोब्धेन अयवहितवर्णजाती-

यासु भाव्यासु द्विजातिभिर्ये उत्तपादिताः
पुत्राः । यथा । ब्राह्मणेन चक्षियायां चक्षियेण
वैश्यायां वैशेन मूद्रायाम् । तान् मातृहोत्र-
जातीयत्वदोषेण गर्हितान् पितृसहशान् न तु
पितृसजातीयान् मन्वादय आहुः । पितृसहश-
यज्ञात् मातृजातिरनुत्पद्यतेः पितृजातिनो
निरुद्धा स्त्रियाः । एतेषाञ्च नामानि मूर्धा-
वसिक्तमाह्वयकरणाख्यानि याज्ञवल्क्यादिभि-
रुक्तानि । एतद्यज्ञेष्वामुश्रयसोक्ताः । जह्य-
न्वरयश्चिन्तास्वधारणञ्च मूर्धावसिक्तानाम् ।
श्रुतगीतनक्षत्रजीवनं शस्त्ररक्षा च माहि-
ष्याणाम् । द्विजातिदुष्टा धनधान्याध्यासता
राजसेवा दुर्गन्तःपुररक्षा च पारश्वोय-
करणानामिति । इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ।

मूर्धा, [नृ] पुं, (मूर्ध् + कनिन् । वल्ल घः
दीर्घश्चोकारस्य ।) शिरः । यथा,—
मूर्धा मूर्धा शिरोदेशे पुंसि स्यातामिमौ समौ ।
इत्यादिशेषः ॥
मूर्धौ नष्टे मूर्धा मूर्धा च । अस्य ध्रुवशब्दो ।
इति तट्टीका ॥ (यथा, देवीभागवते । १० । ७० ।
“दृष्ट्वा वेणीं कृतां मूर्ध्नि कण्ठं लोचने तथा ।
असिं दृष्ट्वा तस्माद्देव्याहं नामध्या
सुखम् ॥”)

मूर्धा, स्त्री, (मूर्धति इति । मूर्ध् + अच् टाप् ।)
जटाविशेषः । धनुर्गुणोपयुक्ता सुरगा इति
ख्याता । तत्प्रपञ्चायः । देवी २ मधुरसा ३
मोरटा ४ तेजनी ५ सवा ६ मधुलिका ७
धनुःश्रेणी ८ गोकर्णी ९ पीलुपर्णी १० । इत्य-
मरः । २ । ४ । ८३ । सुवा ११ मूर्धौ १२ ।
मधुश्रेणी १३ धनुः १४ श्रेणी १५ । इति तट्टी-
कायां भरतः । सुरङ्गिका १६ । देवश्रेणी १७
पृथक्त्वचा १८ मधुसवा १९ अतिरसा २०
पीलुपर्णिका २१ इत्यलता २२ ज्वलितो २३
गोपवल्ली २४ । अस्या गुणाः । अतितत्त्वत्वम् ।
कषायत्वम् । उष्णत्वम् । क्षुद्रोगकफवातविम-
प्रमेहकुष्ठविषमज्वरनाशित्वञ्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ अपि च ।

“मूर्धा सरा गुरुः स्वादुस्तिक्तापित्तसमेहघ्नः ।
त्रिदोषहृत्क्षान्क्षुद्रोगकृच्छ्रज्वरापहः ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

(तथास्याः पर्यायः ।
“तेजनी पिपुली देवा तित्त्वल्ली पृथक्त्वचा ।
धनुःश्रेणी मधुरसा मूर्धा निर्हृन्नीति च ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“मूर्धा मधुरसा स्त्रिया तेजनी तित्त्वल्कला ॥”
इति मारुते २०८ अध्याये ॥)

मूल क रोपणे । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०
उभ०-सक०-सेट् ।) दीर्घो रोपणमारोपणम् ।
क मूलयति वृत्तं लोकः । गोविन्दभट्टसु रोहणे
इति पठित्वा रोहणं जन्मेति व्याख्याति । इति
दुर्गादासः ।

मूल न प्रतिष्ठायाम् । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) पवर्गं शिवादिर्दीर्घो ।
प्रतिष्ठा स्थितिरिति गोविन्दभट्टः । न मूलति
मूलते यश्च । अयं परस्मैपदीत्यर्थः । इति
दुर्गादासः ॥

मूलं, स्त्री, (भवति बभ्राति वृत्तादिकमिति । मू +
“मूडश्चक्षुर्विभ्यः कः ।” उणा० ४ । १०८ । इति
कः ।) शिषा । शिकङ् इति भावा । तत्प्रपञ्चायः ।
बभ्रः २ अर्द्धविनामकः ३ । इत्यमरः । २ । ४ । १२ ॥
कन्दः ४ उभः ५ । इति शब्दरत्नावली ॥ जटा
६ । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनौ । ३ । २९७ ।
“भक्ष्यं भोज्यञ्च विविधं मूलानि च फलानि च ।
क्षुद्यानि चैव मीषानि पानानि सुरभौक्षि च ॥”)
आद्यम् ॥ (यथा, महाभारते । १ । १६ । ११ ।
“कुतोमूलमिदं दुःखं क्षातुमिच्छामि तत्त्वतः ।
विदित्वाप्यपकर्षेयं शक्यचेदपकर्तुम् ॥”)
नक्षत्रविशेषः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ३३ । १३ ।
“कुर्वन्तश्चासुराधीसु लभन्ते चक्रवर्तिनाम् ।
आधिपत्यञ्च व्युत्थासु मूले चारोग्यसुतमम् ॥”)
निकुञ्जः । अलिकम् । इति विश्वः ॥ (यथा,
मार्कण्डेये । ८६ । ६ ।
‘जगदीश्वरः प्रयाहीति मूलं शुम्भनिशुम्भयोः ।)
मूलवित्तम् । इति भरतधृतमेदिनी ॥ (यथा,
मनौ । ८ । १०० ।

“अथ मूलमनाहार्यं प्रकाशकयशोधितः ।
अदृष्टो सुच्यते राज्ञा नादिकोऽलभते धनम् ॥”)
निजम् । इत्यजयपालः ॥ चरञ्चम् । इत्यादि-
कोषः ॥ (यथा, ऋग्वेदे । १० । ८७ । १० ।

“जन्धा मूलं यातुधानस्य वृक्षः ।
“मूलं पादम् ।” इति तज्जाय्ये सायकः ॥)
टीकाह्वयः । यथा । समानवलेत्यादि मूलम् ।
इति सप्तमिपक्षे गदाधरभट्टाचार्यः । शृरणम् ।
इति शब्दचिन्तिका ॥ पिपुलीमूलम् । पुष्कर-
मूलम् । इति राजनिर्घण्टः । विशेषमूलस्य
अन्वेषणविधौ यथा,—

“नदीनामभिद्वीपाणां भारतस्य कुलस्य च ।
मूलास्त्वेषो न कर्णेषां मूलाद्दोषो न ह्येयते ॥”
इति मारुते ११६ अध्यायः ॥

(कारणम् । यथा, मनौ । ११ । ८३ । •
“धर्मस्य ब्राह्मणो मूलमयं राजन्य उच्यते ।
“मूलं कारणम् ।” इति तट्टीकायां कुल्लूक-
भट्टः ॥)

मूलः, चि, (मूलतीति । मूलप्रतिष्ठायाम् + कः ।)
अभिध्यादिसप्तविंशतिनक्षत्राणां नक्षत्रविशेष-
त्वम् । यथा,—
“हस्ता स्नातो भवता अस्त्रीवे नृगशिरो नपुंसि ।
स्यात् पुंसि पुनर्जसुपुंसौ मूलमस्त्री स्त्रियां
श्रेयाः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

“मूलमादौ शिषायाञ्च निकटे भे तु वाञ्छि-
याम् ।”

इति शब्दरत्नावली च ॥

स तु निर्गतिदेवताकः । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।
विंशपुष्पाकारः । इति तृहूर्णचिन्तामणिः ।
श्रद्धावर्तिनैवतारामयश्च । अस्मिन् मन्त्रकोप-
र्युदिते मीनजम्बुखाद्यौ पत्नानि गतानि भवन्ति
यथा,—

“मौलिभाषि नवतारकाङ्किते
मूलमे सुतनु । श्रद्धावर्तिनि ।
लिप्तिकाटकमरालकुलये
निर्जगाम पृथुरोमजयतः ॥”

इति कालिदासस्तवरात्रिजयनिरूपणम् ।
अस्मिन् नक्षत्रे जातस्य मूलम् ।

“मूलं विरुद्धावयव धर्मलं
कुलं दृष्ट्वैव वदन्ति सन्तः ।
सेदन्वयातः पुरुषा विशेषात्
सौभाग्यमायुश्च कुलाशुद्धिः ॥”

इति कीटौपदीपः ।

अस्मिन् मांसभक्ष्यनिषिद्धौ यथा,—

“चिन्तासहस्रावयवस्तु तैलं
क्षीरं विशाखाप्रतिपत्तु वर्ज्यम् ।
मूले मृगे भाद्रपदासु मांसं
योषिष्मघातकितकोत्तरासु ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ।

मूलकं, ज्यौ, पुं, (मूल + संज्ञायां कन् ।) कन्द-
विशेषः । मूला इति भाषा । तत्पर्यायः ।
राजाशुकः २ महाकन्दः ३ हस्तिदन्तकः ४ ।
इति हारावली । गोलकण्डम् ५ मूलाङ्गम् ६
दीर्घमूलकम् ७ अत्र दीर्घपत्रकमपि पाठः ।
मृत्चारम् ८ कन्दमूलम् ९ हस्तिदन्तम् १०
सितम् ११ शृङ्गमूलम् १२ हरिण्यम् १३
रुचिरम् १४ दीर्घकन्दकम् १५ कुञ्जरचारमूलम्
१६ । अस्य गुणाः । तीक्ष्णत्वम् । उष्णत्वम् ।
कटुशोभादिपौषत्वम् । दुर्गमगुल्महृद्भोगवात-
नाशित्वम् । रुचिदत्वम् । गुरुत्वम् । इति राज-
निर्घण्टः ॥ ३॥ अपि च ।

“वाल्मूलकपत्रौ तु रोचनी वङ्गिदीपनी ।
मूलकं गुरु विट्मि तौक्ष्ण्यमार्मं त्रिदोष-
क्षत् ॥

तदेव खिण्विहन्तु पित्तं कफवातशुत् ।
शुक्लं त्रिदोषप्रमनं शोथघ्नं गरलजित् ।
तत्पुष्पं कफपित्तघ्नं तत्पत्रं कफवातजित् ॥”
इति राजवल्लभः ।

अन्यथा ।
“मूलकं द्विविधं प्रोक्तं तत्रैकं लघुमूलकम् ।
शालामकटकं विषं शालेयं मरुसम्भवम् ।
चाणक्यमूलकं तीक्ष्णं तथा मूलकपोतिका ।
नैपालमूलकश्चाप्यतृभवेज्जलदन्तवत् ।
लघुमूलकसुखं स्थाव्रं लघु च पाचनम् ।
दोषत्रयहरं स्वयं ज्वरश्वासविनाशनम् ।
नासिकाकण्ठरोगघ्नं नयनामयनाशनम् ।
महत्तदेव कृच्छ्रोऽयं गुरु दोषत्रयप्रदम् ।
कंहविहं तदेव स्थाव्रदोषत्रयविनाशनम् ॥”
इति भावप्रकाशः ।

(तथाचास्य गुणाः ।

“वाल्म दोषहरं वृद्धं त्रिदोषं मादतापहम् ।
खिण्वविहं विशुष्कन्तु मूलकं कफवातजित् ॥”

इति चरके सूत्रस्थाने । २७ अध्यायः ।)

खैरमाघे तद्गन्धे दोषो यथा,—

“मकरे मूलकश्चैव विंशे चालाशुकताया ।
कार्तिके मूरयश्चैव सद्यो गोमांसभक्ष्यम् ॥”
इति कर्मलोचनम् ।

पौर्णमास्यान्तमाघतृपक्षम् ।

“पट्ट्यां देवतायाश्च मूलकं नैव दापयेत् ।
ददन्नरकमाप्नोति सुञ्जीत ब्राह्मणो यदि ।
ब्राह्मणो मूलकं सृष्टा चरेच्छान्द्रावर्णं व्रतम् ।
अन्यथा याति नरकं क्षत्रो विट् मूत्र एव च ।
तथा ।

“वरं भक्ष्यमभक्ष्यश्च पितृह्ना गर्हितश्च यत् ।
वर्जनीयं प्रयत्नेन मूलकं मदिराद्यम् ॥”

इति मूलमासतत्त्वम् ।

मूलकः, पुं, (मूले जातः । मूल + “पूर्वाङ्गापरा-
ङ्गाद्रीमूलप्रदोवावस्करादुत्तु ॥” ४ । ३ । २८ ।
इति डुन् ।) चतुर्ध्वंशतुल्यावरविषजाश्वत्त-
गन्तविषमेदः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६८ ।
(मूलप्रकार इति । मूल + “खूलादिभ्यः प्रकार-
वचने कन् ।” ५ । ४ । ३ । इति कन् । मूल-
स्वरूपः । यथा, भागवते । ८ । ८ । ४१ ।
“नारीकवच दध्युक्तौ निःक्षत्ते मूलकोऽभवत् ॥”)

मूलकपत्रौ, स्त्री, (मूलकस्य पर्यायमिव समानखादं
पर्यायमस्याः । ङीष् ।) शोभाञ्जनः । इति रत्न-
माता ।

मूलकर्म, ज्यौ, (मूलश्च तत् कर्म चेति ।) औष-
धादिमूलेन यत् प्रासनोच्चाटनस्तम्भनवशी-
करणादिकर्म । ज्यौ इति स्थातम् । इति भरतः ।
टोना इति मुञ्जटः । तत्पर्यायः । कर्मण्यम् २ ।
इत्यमरः । ३ । २ । ४ । जनपक्षाशुदुपपात-
कान्तर्गतोपपातकविशेषः । श्रुथा,—
“सर्वाकारेण्यधीकारो महायज्ञप्रवर्तनम् ।
हिंस्रविधीनां स्त्राज्जावोऽभिचारो मूलकर्म-
च ॥”

इति मनुः । ११ । ६४ ।

“मन्त्रैवधादिना वशीकरणम् ॥” इति मूल-
कर्मशब्दशास्त्रायां कुल्लूकभट्टः ।

मूलकमूला, स्त्री, (मूलकमिव मूलमस्याः ।) क्षीर-
कण्ठकोट्यः । इति रत्नमाता ।

मूलकारः, पुं, (मूलं करोतीति । कृ + कर्मण्यङ् ।
इत्यङ् ।) मूलयन्त्रकर्ता । यथा । नायं
गणकारः किन्तु मूलकारः । इति संक्षिप्त-
सारटीकायां गोपीचन्द्रः ।

मूलकारिका, स्त्री, (मूलकारक + स्त्रियां टाप् ।
अकारस्थूलम् ।) सुज्ञी । इति हारावली ।
मूलयन्त्रार्थप्रकाशकपदम् । मूलधनस्य वृद्धि-
विशेषश्च ।

मूललक्ष्मं, ज्यौ, (मूलेन तद्रूपपानेन लक्ष्मम् ।)
एकादशविधपर्यङ्गलक्ष्मव्रतान्तर्गतव्रतविशेषः ।

यदा ज्योतिषाणि दृश्यन्तानि माघं पीयन्ते तदा
मूललक्ष्मपदेशं ज्ञमते । यथाह मार्कण्डेयः ।
“मूलेमसिन कथितः पञ्चलक्ष्मो मनीषिभिः ।
श्रीलक्ष्मः श्रीपतेः प्रोक्तः पद्माक्षैरपरस्तथा ।
मासेनामलकरैर्व श्रीलक्ष्ममपर स्मृतम् ।
यज्ञैर्मतः पञ्चलक्ष्मः पुण्यैस्तुल्यलक्ष्म उच्यते ।
मूललक्ष्मः स्मृतो मूलेकोयलक्ष्मो जलेन तु ॥”

इति मिताक्षरायां प्रायश्चित्ताध्यायः ।
(पुंनिङ्गोऽयं मार्कण्डेयपुराणीकत्वात् ।)

मूलचं, ज्यौ, (मूलात् जायते इति । जन + चः ।)
आदिकम् । इति राजनिर्घण्टः । (विशेषो-
ऽस्यादिकप्रश्ने ज्ञातव्यः ।)

मूलजः, पुं, (मूलाद् जायते । जन + जः ।)
उत्पत्तादिः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६६ ।
मूलोद्भवश्च ज्यौ ।

मूलचिकोष्, ज्यौ, (मूलश्च तत्चिकोष्चेति ।)
अर्कादियद्वाणां राशिरूपयज्ञविशेषः । स तु
रवेः विंशः । चन्द्रस्य द्रवः । कुचस्य मेघः ।
उधस्य कन्या । गुरोर्घेनुः । भृगोस्तुला । शूनेः
कुम्भः । यथा,—
“विंशो द्रवश्च मेघश्च कन्या धन्वी धटो घटः ।
अर्कादीनां चिकोष्ानि मूलानि राशयः
क्रमात् ॥”

अथ मूलचिकोष्प्रवक्ष्या ।

“रविभौमजीवभागवशनेकराणां चिकोष्-
भागाः स्युः ।
नखरविद्वितीयनखरा श्रेष्ठोर्द्विर्भाशका
क्ष्मात् ॥”

इति ज्योतिस्तत्त्वम् ।

मूलदेवः, पुं, (मूलश्चासौ देवो राजा चेति ।)
कंसराजः । इति चिकोष्प्रवेशः ।

मूलद्रव्यं, ज्यौ, (मूलश्च तद्द्रव्यचेति ।) मूलधनम् ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५२३ ।

मूलधनं, ज्यौ, (मूलश्च तद्धनचेति ।) आदिद्रव्यम् ।
पुंज्यौ इति भाषा । तत्पर्यायः । परिपणम् २
जीवी ३ । इत्यमरः । २ । ८ । ८० ।

मूलपत्रौ, स्त्री, (मूले पर्यायमस्याः । ङीष् ।) मूलक-
पत्रौ । इति रत्नमाता ।

मूलपुष्करं, ज्यौ, (मूले पुष्करमस्य । पुष्करमिव
मूलमस्येति वा ।) पुष्पकमूलम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

मूलपोती, स्त्री, (मूलप्रधाना पोती ।) पूतिका-
शाकमेदः । तत्पर्यायः । सुद्रवज्ञी २ पोतिका ३
सुद्रपोतिका ४ सुपोपोदकनाम्नी ५ वज्रि-
शाकटपोतिका ६ । अस्या गुणाः । त्रिदोष-
त्रयम् । दृढत्वम् । बल्यत्वम् । लघुत्वम् । बल-
पुष्टिकारित्वम् । दृढत्वम् । जठराग्नौप-
नश्च । इति राजनिर्घण्टः ।

मूलप्रसूतिः, स्त्री, (मूला चासौ प्रसूतिचेति ।)
आद्या प्रसूतिः । यथा,—

“सर्वप्रसूता प्रसूतिः श्रीलक्ष्मः प्रसूतिः परः ।
न प्रसूतः परमेशोऽपि तां प्रसूतिं प्रसूतिं विना ।

मूलाधा

मूलाधा

मूषकः

हृदि विधातुं मायेशो न हृदिर्मायया विना
 वा च हृदि तिरोभूता हृदिसंहारकारके ।
 आविर्भूता हृदिकाये वा च निर्या पथेभ्यः
 कुलान्त्रं घटं कर्तुं यथाशक्तौ नृदं विना ।
 कथं विना स्वर्णकारः कुक्कुलं कर्तुमशक्तः ।
 वा शक्तिः हृदिकाये च पञ्चधा चैवरेण्डया ।
 राधा पद्मा च सावित्री दुर्गा देवी सरस्वती ।
 प्राणाधिष्ठाहृदेवी या लक्ष्म्य परमात्मनः ।
 प्राणाधिकाप्रथमा सा राधा परिकीर्तिता ।
 ऐश्वर्याधिष्ठाहृदेवी सर्वमङ्गलकारिणी ।
 परमानन्दरूपा च सा लक्ष्मीः परिकीर्तिता ।
 विद्याधिष्ठाहृदेवी या परमेश्वर दुर्लभा ।
 वेदशास्त्रयोगमाता सा सावित्री प्रकीर्तिता ।
 बुद्ध्याधिष्ठाहृदेवी या सर्वशक्तिस्वरूपिणी ।
 सर्वज्ञानात्मिका सर्वज्ञा सा दुर्गा दुर्गनाशिनी ।
 वागाधिष्ठाहृदेवी या शास्त्रज्ञानप्रदा सदा ।
 लक्ष्म्यकण्ठोद्भवा या च सा च देवी सरस्वती ।
 पञ्चधासौ स्वयं देवी मूलप्रलतिरोचरी ।
 ततः हृदि क्रमेणैव बहुधा कलया च सा ।
 धोविनः प्रलतेरंशाः पुमांसः पुत्रवधू च ।
 मायया हृदिकाये च तद्विना न भवेद्भवः ।
 हृदि च प्रतिबिम्बे च ब्रह्मन् ! ब्रह्मोद्भवा सदा ।
 पाता विष्णुश्च संहर्ता शिवः शश्वच्छिवप्रदः ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्तपुराणे गणपतिसखे ४० अः ॥
 मूलकण्डः, पुं, (मूले च फलं ददातीति । दा +
 कः ।) पनसदृशः । इति राजनिर्घण्टः ॥
 (पनसशब्देऽस्य विषयो ज्ञातव्यः ॥)
 मूलभद्रः, पुं, (मूलत्वात् भद्रश्चेति ।) कंसराजः ।
 इति त्रिकाण्डशेषः ॥
 मूलरसः, पुं, (मूले रसोऽस्याः ।) मोरटलता ।
 इति रत्नमाला ॥
 मूलशाकटः, त्रि, (मूलानां भवनं क्षेत्रम् । मूल
 + “भवने क्षेत्रे इत्यादिभ्यः शाकटशाकिनौ ।”
 ५ । ३ । ३६ । इत्यत्र वार्तिकवृत्तान्तं शाकटः ।)
 मूलक्षेत्रम् । क्षेत्रवाच्यं शाकटप्रत्ययेन निव्य-
 त्तम् ॥
 मूलशाकिनः, त्रि, (मूल + शाकिनः ।) क्षेत्र-
 वाच्यं शाकिनप्रत्ययेन निव्यतम् ॥
 मूला, स्त्री, (मूलानि बहुलानि सत्त्वस्थाः । मूल
 + अर्थ आदिवाच् टाप् ।) शतावरी ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ मूलनक्षत्रम् । इति शब्द-
 रत्नावली ॥ (यथा, कालनाथविरचिते इन्द्र-
 जाले १ अध्यायः ।
 “हिनीयां वृद्धीमष्ट्यां कारयेत् शान्तिकर्म्म च ।
 अश्विनोऽष्टमस्तथा पुष्या पुनर्वसुस्तथा ॥”
 मूलाधारः, पुं, (मूलानामाधारः । मूलं प्रधानं
 आधार इति वा ।) गुह्यलिङ्गयोर्मध्ये अङ्गुलि-
 द्वयमितस्थानम् । स तु शरीरस्थसकलनाडीनां
 मूलस्थानम् । अत्र व श य सा चरयुक्तस्वर्ण-
 वर्णचतुर्दशपद्ममस्ति । तन्मध्ये इच्छाज्ञानक्रिया-
 स्वरूपत्रिकोणं वर्तते । तन्मध्ये कोटिख्यसम-
 प्रभस्यम्बुलिङ्गमस्ति । अत्र पृथिवी वर्तते ।

तत्रैव मूलाक्षरवत् स्रष्टावार्द्धाविवलयाकोर
 खयम्बुलिङ्गवेदितविद्युत्तुल्यप्रभङ्गलङ्कालिनी
 वर्तते । यथा,—

“मूलाधारे त्रिकोणाख्ये इच्छाज्ञानक्रिया-

तन्के ।

मध्ये खयम्बुलिङ्गम् कोटिख्यसमप्रभम् ।

तद्वाङ्मे देमवर्णाभं व स वर्णचतुर्दशम् ॥”

इति तन्त्रसारः ॥

“अथाधारपद्मं सुसुप्ताख्यं

अजाधो गुदोद्गच्छतुःशोणपद्मम् ।

अधोवक्रमुदतसुवर्णाभवर्ण-

वैकारादिसान्नेय्यं वेदवर्णः ॥

अतस्मिन् घरायाश्चतुष्कोणचक्रं

समुद्भासि मूलाहकैराहतं तत् ।

लसनपीनवर्णं तडितकोमलाङ्गं

तदन्तः समाने घरायाः स्वबीजम् ॥

व्याख्या वक्रदेशे विलसति सततं त्रिकोण-

मध्यवर्त्यं

कोणं तन्नेपुराणं तडित्वं विलसत् कोमलं

कामरूपम् ।

कन्दर्पो नाम वायुर्विवसति सततं तस्य मध्ये

समन्तान्

जीवेशो बभ्रुजीवप्रकरमभिहसन् कोटिख्य-

प्रकाशः ॥

तन्मध्ये त्रिकोणरूपो हुनकनककलाकोमलः

पश्चिमाख्यो

ज्ञानध्यानप्रकाशः प्रथमकिशलयकाररूपः

स्वयम्भूः ।

भित्तपुर्णोऽङ्गुलिप्रकारकरचयस्त्रिगुणसन्तान-

हासी

काशीवासी विनासी विलसति सरितावन्तरूपः

प्रकारः ॥

अख्योर्द्धं विषतनुसोदरलसत् स्रष्टा जगन्मो-

हिनी

ब्रह्महारमुखं मुखेन मधुरं साक्षादयन्ती

स्वयम् ।

शृङ्गावर्त्तनिभा गवीनचपलामात्रा विनासा-

ख्यादा

सुप्ता सर्पसमा शिरोपरिलसत्सार्द्धाङ्गिता-

लतिः ॥”

इति श्रीतन्त्रचिन्तामणौ षट्चक्रभेदः ॥६॥

तन्त्रज्ञतीर्थानि यथा, उद्भयामले ।

“इडा मलस्थाननिवासिनी या

स्रष्टात्मिका या यमुनाप्रवाहिका ।

तथा सुसुप्ता मण्डपेशगामिनी

सरस्वती रक्षति मण्डनात्मकम् ॥

मनोगतज्ञानपरो मनुष्यो

मन्त्रक्रियायोगविश्रुतस्त्विति ॥

महोत्थतीर्थं विमले जले सुदा,

मूलाभ्युज्जे ज्ञाति सुसुप्तिभागभवेत् ॥

सर्वाणि तीर्थं सुरतीर्थपावनी

गङ्गा महासत्त्वविनिर्गता सती ।

करोति पापक्षयमेव सुक्तिं

इदंति वाचादमनार्थपुण्यदा ॥”

मूलाङ्गं, स्त्री, (मूलमात्रा आख्या यस्य ।) मूल-
 जम् । इति राजनिर्घण्टः ॥

मूली, [न] पुं, (मूलमस्यास्तीति । मूल + इतिः ।)

ट्टः । इति शब्दचन्द्रिका ॥ (स्त्रियां ङीप् ।

अधोधिः । यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने
 ३० अध्याये ।

“चक्रकामोवधिं विद्याप्नोराहन्निवारिणीम् ।

मूलनीपचभिः पद्मैः सुरक्ताशुककोमलैः ॥”

मूली, स्त्री (मूल + गौरादित्वात् ङीप् ।) व्यङ्गी ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (नदीभेदः । यथा,

मानस्ये । ११३ । ११ ।

“तान्नपद्मौ तथा मूली शरवा विमला तथा ॥”

मूलेरः, पुं, (मूलनीति । मूल + “मूलेरादयः ।”

उणा० १ । ६२ । इत्येकः । जटा । इत्युणादि-

कोशः ॥ राजा । इत्युज्जलदत्तः ।)

मूलां, स्त्री, (मूलेन आनाम्यते अभिभूयते मूलेन-

समं वा इति । मूल + “नौवयोधर्मेत्यादिना ॥”

४ । ४ । ६१ । इति यत् ।) पटादीनामुत्पत्ति-

कारणम् । मूलं मूलेन क्रयविक्रयार्थमिदं ऽपि

कादिति यः । इति भरतः ॥ इर इति दाम

इति च भाषा । तत्पठ्यायः । वक्रः २ अव-

क्रयः १ । इत्यमरः । २ । १० । ३६ ॥ (यथा-

मनौ । ८ । ३०२ ।

“पञ्चाशतस्त्रयधिके हस्तश्चेद्वनमिष्यते ।

शिवे त्वेकादशग्रन्थं मूलाह्वयं प्रकल्पयेत् ॥”

मूल्यते अर्प्यते इदम् । माहिना इति भाषा

इति च भाषा । तत्पठ्यायः । कर्मण्या २

विधा ३ भ्रूया ४ भृतिः ५ भर्म्म ६ वेतनम् ७

भरण्यम् ८ भरणम् ९ निर्भृशः १० पणः ११ ।

इति च अमरः । २ । १० । ३८ ॥ (यथा,

मिताजरायाम् ।

“मूल्येन यः कर्म करोति स भृतकः ।”

मूल्यं, त्रि, (मूलं रोपणमर्हतीति । मूल + यत् ।)

प्रतिष्ठाप्योऽयः । रोपणयोऽयः । इति मूलघात्यर्थ-

दर्शनात् ॥ (मूलत उत्पद्यते इति । “मूल-

मस्यावर्द्धि ॥” ४ । ४ । ८८ । इति यत् । मूलत-

उत्पद्यतयोऽयं सुहादौ ॥)

मूष सुखमे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (भा०-पर०-

सक०-सिट् ।) षष्ठ्यरो । यो मूषति परद्रव्यम् ।

इति हज्जायुषः । इत्थीत्येके । मोषति । इति

दुर्गादासः ॥

मूषः, पुं-स्त्री, (मोषति अपहरतीति । मूष +

इगुपधत्वात् कः ।) मूषिकः ॥ (यथा, पञ्च-

तन्त्रे । १ । २२२ । “एष प्रतिभाति ते मूष-

राजः ॥” तैजसावर्त्तने । इति शब्दरत्नावली ॥

मूषकः, पुं-स्त्री, (मूष + स्वार्थे कन् ।) उल्बकः ।

इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, रामायणे । २ ।

३३ । १६ ।

“रजसाभ्यवकीर्णानि परिहृत्तानि देवतेः ।

मूषकेः परिधावद्भिस्त्रिणैरावृत्तानि च ॥”)

मूषिकः

मूषिककर्णौ, स्त्री, (मूषिकस्य कर्णवत् पञ्चाययस्याः । डीष् ।) आखुकर्णौ । इति राजनिघण्टः ।
 मूषकमारी, स्त्री, (मूषकं उन्मूल्यं मारयतीति । मृ + शिच् + “कर्मयथग” १।२।१ । इति अण । डीष् ।) सुतश्रेयोदृष्टः । इति राजनिघण्टः ।
 मूषका, स्त्री, (मूषक + शिवां टाप् । क्षिपका-दित्वात् न अत इत्वम् ।) मूषिका । इति शब्द-रत्नावली ।
 मूषकारातिः, पुं, (मूषकार्या अरातिः वातकः ।) विहातः । इति राजनिघण्टः । मूषिकारातिः । इति च पाठः ।
 मूषा, स्त्री, (मूषति यज्जम्नीति । मूष + कः + शिवां टाप् ।) खर्णाद्यावर्त्तनपात्रम् । मूषी इति भाषा ॥ (यथा, पञ्चदश्याम् । ४।२। “मूषावित्तं यथा तान्त्रं तन्निभं जायते तथा । रूपादीन्मूषावित्तं तन्निभं दृश्यते ध्रुवम् ॥”) तन्पण्यायः । तेजसावर्त्तनी २ । इत्यमरः । १०।१३ । मूषा ३ मूषी ४ आवर्त्तनी ५ मूषी ६ । इति भरतः ।
 “हृद्भावे तुषेः पूर्वो मध्ये मूषां विधारयेत् । क्षिमां सुदयेद्भावं तद्भावं पुटसृज्यते ॥” इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।
 मूषिका ७ । इति रमानाथः । देवताङ्कः । इति शब्दचन्द्रिका । मूषिकस्त्रीजातिः । इति शब्दरत्नावली । गवाक्षः । यथा,—
 “एकद्वित्रिश्चैव मूषावहनमिति मन्त्रो ब्रूहि मे भूमिभर्ता-
 र्हर्मा रम्भेऽहम्भवे चतुरविरचिते जलप्रशाना-
 विशाले ॥”
 इत्यादि लीलावत्यां श्रीटीक्ष्णहारः ।
 मूषाकर्णौ, स्त्री, (मूषायाः कर्णा इव पञ्चाययस्याः ।) आखुकर्णौ । इति शब्दरत्नावली ।
 मूषातृत्यं, स्त्री, (मूषाजातं तृत्यम् ।) नील-
 तृत्यम् । तत्पण्यायः । कांस्यनीलम् २ हेम-
 तृत्यम् ३ विवृणक्तम् ४ । इति हेमचन्द्रः । ४।११८ ।
 मूषिकः, पुं (मूषाति द्रव्याणीति । मूष + “सुषेर्दोषश्च” । उणा० २ । ४२ । इति किकन् दीर्घश्च ।) जन्तुविशेषः । इन्द्र इति भाषा । (यथा, हितोपदेशे मित्रलाभप्रकरणे । १३१। “धनं वलवान् सर्वो धनाद्वति पण्डितः । पश्यायं मूषिकः पापः स्नातिसमतां गतः ॥”) तत्पण्यायः । उन्मूल्यः २ आखुः ३ । इत्यमरः । २।५।१० । मूषः ४ मूषीकः ५ उन्मूल्यः ६ बभूः ७ तृषः ८ आखनिकः ९ तृषः १० । इति शब्दरत्नावली । मूषकः ११ पिङ्गः १२ उन्मूल्यः १३ नखी १४ खनकः १५ विलकारी १६ धान्यारिः १७ बहुप्रणः १८ । अस्य मांस-
 गुणाः ।
 “अहिमज्जलश्लेष्मोष्माश्चकसुखा विवेषयाः
 कथिताः ।

मूषी

मूषानिलकाग्रहरं तन्मांसं पितृदाहकरम् ।
 अन्ये विवेषया ये स्युः केङ्करोन्मूलकादयः ।
 गर्हितं तस्य मांसञ्च मद्यगौरवदुष्करम् ॥”
 इति राजनिघण्टः ।
 अपि च ।
 “मूषिको मधुरः क्षिमां अवायी वलवर्द्धनः ।”
 इति राजवल्लभः ॥३॥
 पारिभाषिकमूषिको यथा,—
 “विभवे सति नैवाति न ददाति जुहोति च ।
 तमाहुराखुं तस्यामं भुक्ता लङ्घ्येण शुध्यति ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे आचाराध्यायः ।
 (जनपदविशेषः । यथा, महाभारते । ६।६।५८ ।
 “ब्रह्मः केरलाः प्राच्या मूषिका वन-
 वासिका ॥”)
 मूषिकपर्णौ, स्त्री, (मूषिककर्णवत् पर्णाणि यस्याः ।) जलजल्लवविशेषः । इन्द्रकाणीपाना इति भाषा । (यथा, चरके विमानस्थाने सप्तमे-
 अध्याये ।
 “मूषिकपर्णौ” सन्मूलाग्रप्रतानामपल्लव ॥”) तत्पण्यायः । चित्रा २ उपचित्रा ३ मूषोधी ४ द्रवन्ती ५ सम्बरी ६ तृषा ७ प्रत्यक्षश्रेणी ८ सुतश्रेणी ९ रक्षा १० । इत्यमरः । २।४।८८ । पुनश्च ११ आखुपर्णिका १२ तृषपर्णौ १३ आखुपर्णौ १४ मूषिका १५ पञ्जिपत्रिका १६ । इति रत्नमाला । मूषिपर्णिका १७ सञ्चित्रा १८ मूषीकर्णौ १९ सुकर्णिका २० । इति शब्द-
 रत्नावली ।
 मूषिका, स्त्री, (मूषिक + अजादित्वात् टावितुञ्जल-
 दन्तः ।) मूषिकपर्णौ । इति रत्नमाला ।
 उन्मूल्यः । इति शब्दरत्नावली । मूषा । इत्य-
 मरटीकायां रमानाथः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
 सितस्थाने २० अध्याये ।
 “चौरं महापचमूलं मूषिकां चान्नवर्जि-
 ताम् ॥”)
 मूषिकाङ्गः, पुं, (मूषिकः उन्मूल्यहन्त्वेन अङ्गः
 चिह्नमस्य ।) गणेशः । इति जटाधरः ।
 मूषिकाक्षनः, पुं, (मूषिकं अक्षति स्ववाहनतया प्राप्नोतीति । अन्च् + श्युः ।) गणेशः । इति
 त्रिकाख्यशेषः ।
 मूषिकारातिः, पुं, (मूषिकाणामरातिः ।) विहातः ।
 इति राजनिघण्टः ।
 मूषिकाङ्गयः, पुं, (मूषिकस्य आङ्गा आङ्गा आख्या
 यस्याः ।) मूषिकपर्णौ । इति जटाधरः । (तथास्य
 पण्यायः ।
 “दन्तदुन्दरपर्णौ स्यान्निजुम्भोऽथ सुजूलकः ।
 द्रवन्तीनामतश्चित्रा मूषोधा मूषिकाङ्गयाः ॥”
 इति चरके कल्पस्थाने द्वादशेऽध्याये ।)
 मूषिपर्णिका, स्त्री, (मूषिपर्ण + कन् टाप् अत-
 इत्वम् ।) मूषिकपर्णौ । इति शब्दरत्नावली ।
 मूषी स्त्री, (मूष + कः । शिवां डीष् ।) मूषा ।
 खर्णाद्यावर्त्तनपात्रम् । इत्यमरटीकायां भरतः ।
 महामूषिकः । यथा,—

मृगः

“अन्यो महामूषिकः स्यान्मूषी विवेषवाहनः ।
 महाङ्गः श्लेष्मारी च भूफलो भित्तिपातनः ॥”
 इति राजनिघण्टः ।
 मूषीकः, पुं, स्त्री, (मूषति इति । मूष + बाहुक-
 कात् ईकन् ।) मूषिकः । इति शब्दरत्नावली ।
 मूषीकर्णौ, स्त्री, (मूषीकस्य कर्णवत् पर्ण-
 मस्याः ।) मूषिकपर्णौ । इति शब्दरत्नावली ।
 मूषीका, स्त्री, (मूषीक + टाप् ।) उन्मूल्यः । यथा,
 “दीना मूषीका मूषा च मूषीका मूषिकेर्वापि ॥”
 इति शब्दरत्नावली ।
 मूष्यायनः, जि, (मूषति अपहरतीति । मूष +
 कः चौरजारः । तस्यापठम् इति । मूष +
 फक् । बाहुककात् वृद्धभावः ।) अपहृत-
 पितृकः । गणेशपुत्रः । इति केचित् ।
 मृ, उ श्र मृत्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (तुदा-
 आत्म-अक-अनिट् ।) ऋतिः प्राञ्चल्यगः । उ
 श्र म्रियते प्राणी । इत्येवमस्य मृ उ ष्टी
 ममिति नियमेन अन्यत्र परस्मैपदम् । ममार
 मर्मा मरिष्यति अमरिष्यत् । इति दुर्गादासः ।
 मृककः, पुं, (मृगस्य कङ्करिति समासे षो-
 दरादित्वात् गलोपे मृककः मृकक इति केषि-
 तञ्च पठन्ति इत्युञ्जलदन्तः । ततः संज्ञायां
 कन् ।) मृककुसुमिः । इति शब्दरत्नावली ।
 मृककः, पुं, (मृगस्य कङ्करिति समासे षोदरा-
 दित्वात् गलोपः । इत्युञ्जलदन्तः ।) सुनि-
 विशेषः । (यथा, मार्कण्डेये । ५२।१६ ।
 “प्राणश्चैव मृककश्च पिता मम महायथाः ।”) तस्य पुत्रो मार्कण्डेयः । यथा,—
 “मार्कण्डेयोऽपि मावंस्त्री मृककश्च मृक-
 कः ।”
 इति शब्दरत्नावली ।
 मृग तु क ड भाग्ये । (चुरा-आत्म-अक-
 सेट् ।) इ रामो मृगं मृगयते वनवीथिकासु ।
 इति महानाटकम् । कातन्नादौ अन्य-
 वगे इति दिवादिपरस्मैपदौ इत्येवमस्य
 दुर्गाजिजीवनयोरसम्मतत्वात् अन्येनोपेक्षितः ।
 मृग्यन्तः पदवीं तथाप्यकस्या आधा न तुञ्जलि
 माम् । इति तु अकारान्तस्यैव भावे क्विपि
 अकारलोपे मृगं करोतीति कदाचित्वात् अ
 साध्यम् । इति दुर्गादासः ।
 मृगः, पुं, (मृगयते अन्वेययति लृणादिकं मृग्यते
 वा इति । मृग् + इगुपधत्वात् कर्त्तरि च कः ।)
 पशुमात्रम् । (यथा, मनुः । ५।६ ।
 “आरययानाञ्च सर्वेषां मृगाणां मांश्च
 विना ॥”
 मृगशब्दोऽत्र महिषपर्शदासात् पशुमात्रपरः ।
 इति तट्टीकायां ज्ञानकः ।) हस्तिविशेषः ।
 नक्षत्रमेदः । (यथा, इन्द्रजातकम् ।
 “अश्विनौ मृगमूलाश्च पुण्या पुनर्वसुस्तथा ॥”)
 अन्वेयम् । (यथा, बाह्व्यदर्पणे । ४।१० ।
 “जनस्थाने भान्तं कनकमृगल्लयान्वितधिया
 वचो वेदंहीति प्रतिपदसुदृश प्रलपितम् ।

सुगः

स्तान्नाहामर्षैर्वदपरिपाटीवृषटना
मयामं रामम् कुशजवसुता न त्वधिगता ।”
कनकस्य सुवर्णस्य नृगे अन्वेषणे । पक्षे ।
कनकनृगे हेमहरिणे वा हृष्या इत्यर्थः ।
याचना । इति मेदिनी । गे, १८ ॥ मार्गशीर्ष-
मासः । यज्ञविशेषः । इत्यनयपालः ॥ नृग-
नाभिः । इत्यमरटीकायां भरतः ॥ मकर-
राशिः । यथा,—
“नृगकर्कटसंक्रान्ती हे तूदगदक्षिणायने ।
विषुवती तुलामेघे गोलमर्धे तथापराः ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥
स्नानाम्ब्यातपशुविशेषः । नृग्यते अन्विष्यतेऽसौ
याघेः । (यथा, अभिज्ञानशाकुन्तले । १।१० ।
“न खलु न खलु वायः सन्निपात्योऽयमस्मिन्
नृदुनि नृगशरीरे तूलराशाविधायिः ।”)
तत्पण्यायः । कुरङ्गः २ वातायुः ३ हरिणः ४
अजिनयोनिः ५ । इत्यमरः ॥ शारङ्गः ६
चारुलोचनः ७ जिनयोनिः ८ कुरङ्गमः ९
नृग्यः १० नृग्यः ११ रिणः १२ रिणः १३
रणः १४ रणकः १५ । इति शुब्दरत्नावली ॥
स नवविधः । यथा,—

“सम्भरो रोहितो न्यङ्कुरङ्गसदृशो वरः ।
रणञ्च हरिणश्चेति नृगा नवविधा मताः ॥
पाठान्तरं यथा,—
“सम्भरु रोहितो न्यङ्कः सम्भरो वभुणो वरः ।
शशैश्च हरिणाश्चेति नृगा नवविधा मताः ॥
हरिणश्चापि विज्ञेयः पञ्चभेदोऽत्र भैरवः ।
नृग्यः खड्गो वरश्चैव पृथक्च नृगस्तथा ।
इति बलिप्रदाने च चम्पेदाने च कीर्तितः ॥”

इति कालिकापुराणे ६७ अध्यायः ॥ * ॥
अपि च । अथ जाङ्गलानां गणना ।
“हरिणैश्च कुरङ्गैश्चैव तन्मनुजसम्भराः ।
राजीवोऽपि च सुखी चेत्वाद्या जाङ्गलसंज्ञकाः ॥
हरिणस्तान्मवर्णः स्यादेवः कृष्णः प्रकीर्तितः ।
कुरङ्ग ईवताम्रः स्याद्वरिणास्ततिको महान् ॥
नृग्यो गौलाङ्गको लोके सरोरुहिति कीर्तितः ।
पृथक्च नृग्विदुः स्याद्वरिणात् कियद्व्यक्तः ॥
न्यङ्कुरैर्विषाणोऽथ शम्भरो गवयो महान् ।
राजीवस्तु नृगो ज्ञेयो राजीभिः परितो

वृतः ।

यो नृगः शङ्खहीनः स्यात् स सुखीति निग-
द्यते ॥”

अथ तेषां गुणाः ।
जङ्गलाः प्रायशः सर्वे पिप्तस्त्रिहाराः स्मृताः ।
किञ्चिद्वातकाराश्चापि लघवो वलवर्हनाः ॥”

इति भावप्रकाशः ॥

अथ नृगपरीक्षा ।

“नृगनाभिं समादातुं कौतुकार्थं तथा पुनः ।
नृगाः पोष्या महीन्राणां तेषां वक्ष्यामि,
लक्ष्यम् ॥
पृथिव्यावायुगगनास्तेजोऽधिकास्तु पञ्चधा ।
भिद्यन्ते नैकभेदास्तु समस्ता नृगजातयः ॥”

सुगः

तद्वयथा,—

“ये गन्धिनः क्षीणशरीरकर्णा-
स्ते पार्थिवा गन्धनृगाः प्रदिष्टाः ।
सर्वाङ्गमेषां सुरभि प्रकामं
पुण्ये प्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ॥
ये वै विशाला गुरुदीर्घशृङ्गा
अर्मासलाक्षीमखुरप्रदेशाः ।
आप्यास्तु ते वै प्रसरन्ति भूरि
सर्वत्र देशे प्रभवन्ति चैव ॥
घावन्ति ये वातमिवान्तरिक्षे
दीर्घास्तु ते वातनृगाः प्रदिष्टाः ।
ते यत्र यत्रैव भवन्ति शृङ्गा-
स्तत्रैव सर्वाणि शुभानि सन्ति ॥
लघुप्रमाणा लघुवीर्यसत्त्वा
निर्गन्धदेहाश्च गणप्रमाणाः ।
ते गागना वेगकरा नराणां
स्युष्मा न ते नापि निरीक्षणीयाः ॥
ये लक्ष्यवर्णा गुरुदीर्घशृङ्गाः
क्रुद्धा भृशं यान्ति च वायुवेगाः ।
ते लक्ष्यसाराः खलु तेजसास्तु
पुण्यप्रदेशे प्रभवन्ति ते तु ।”

भोजोऽप्याह ।

‘पार्थिवादिर्मृगः सर्वश्चतुर्जातिर्भवेत् पृथक् ।
शृङ्गस्तुलुलोमानो ज्ञाक्षणा नृगजातयः ॥
क्रुद्धाः पञ्चरिदङ्गाश्च क्षत्त्रियाः खरलोमशाः ।
आवर्तशृङ्गास्तनवो हरिणा वैश्यजातयः ॥
कुशङ्गा वायुशृङ्गा वा शूद्राः खरतनूतनाः ।
अश्वानां ये गुणा दोषास्तु ज्ञेया हरिणेष्वपि ॥
तथापि दोषाः पञ्चामी वक्ष्यन्ते हरिणाभ्याम् ।
नेत्रयोरन्तरे यस्य लोमावर्त्ताः स पापहन् ॥
विषमो विलसो शृङ्गौ यस्य स क्षेमनाशनः ।
आवर्त्तः पृष्ठतो यस्य आनाभिर्मभिर्विन्दति ॥
पञ्चार्द्धं यस्य वावर्त्तसौ त्वाण्यौ भयकारकौ ।
वर्णनेत्रप्रदादीनां विलताङ्गनाशनः ।’
गार्ग्यः ।

‘दोषवन् नृगजातीनां विजातीनामपि वा ।
दर्शनान् स्वशृङ्गाश्चैव गन्धादानाञ्च पोषयात् ।
भवेत्पुण्यप्रदः सर्वोस्तथा चैवाद्यपोषयात् ।’
शङ्खोऽपि ।

‘हरिणपोषणतो धरणीसुजां
नहि भवेन्नरद्वयपीडनम् ।
न पवित्रहरिणारिपुञ्जं भयं
तद्वत् तं हरिणं गुणिनं वृष !’

इति नृगपरीक्षा । इति युक्तिकल्पतरुः ॥

(अथ गुणविशेषो यथा,—

“दूरे जनान्निलया दूरे पानीयगोचराः ।
ये नृगाश्च विहङ्गाश्च तेऽप्याभिष्यन्दिनो

मताः ॥

क्षतीवासन्निलयाः समीपोदकगोचराः ।

ये नृगाश्च विहङ्गाश्च महाभिष्यन्दिनस्तु ते ॥”

इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्यायः ॥

नृगादिविकारोपशमो यथा,—

सुगया

गर्ग उवाच ।

“प्रविशन्ति यदा ग्राममारयन्ता नृगपक्षिणः ।
अरयन् यान्ति वा ग्राम्याः स्वनं यान्ति
जलोद्भवाः ॥
स्वतन्त्राश्च जलं यान्ति चोरं रासन्ति
निभेयाः ।
यहं कपोतः प्रविशेत् क्रवादी नृगिर्न गीयते ॥
मधु वा मक्षिकाः कुर्मन्मृगं यदपतैर्वदेत् ॥
नृगपक्षिकारेण कुर्मन्मृगं सद्यश्चाम् ॥
देवाः कपोते इति च जलयाः पञ्चभिर्दिनेः ॥
गावश्च देवा विब्रिवत् दिजानां
सकाञ्चना वक्ष्युम्रोत्तरीयाः ।
ययं जले शान्तिसुपेति पापं
नृगैर्दिनेना विनिवेदितं यत् ॥”

इति मातस्य २११ अध्यायः ॥

चतुर्विधपुरुषमध्ये पुरुषविशेषः । तस्य लक्षणं
यथा,—

वदति मधुरवाणी दीर्घनेत्रोऽतिभीरु-
श्चपलमतिमुदैहः शीघ्रवेगो नृगोऽयम् ।
“शशके पद्मिनी तुष्टा नृगे तुष्टा च चित्रिणी ।
पद्मिनीशशयोर्धोनिमेद्रकौ चतुरङ्गौ ।
चित्रिणीनृगयोर्धोनिमेद्रकौ च तथाविधौ ॥”

इति रतिमञ्जरी ॥

(अन्वष्टा । यथा, नृगवेदे । १ । १५४ । २ ।
“नृगो न भीमः कुचरो गिरिष्ठाः ।”
“नृगः अन्वष्टा ।” इति नृगाश्चैव सायकः ॥

नृगक्षीरं, क्षी, नृगोदुग्धम् । तरादौ चेति चकार-
स्यानुक्तसुचयार्थत्वात् नृग्याः क्षीरं नृगक्षीरं
नृग्याः पदं नृगपदं इत्यादिष्वपि पुत्रहावः ।
इति सुम्बोधटीकायां दुर्गादासः ॥

नृगगामिनी, क्षी, (नृग इव गच्छतीति । गम +
णिनिः । डीप् ।) विहङ्गा । इति राजनिघण्टुः ॥
नृगसदृशगमनशाला च ॥

नृगचर्मजं, क्षी, (नृगचर्मन्तु नृगनाभिचर्मन्तु
नृगगन्धवत् जायते इत्यर्थः । जन् + ञः ।)
जवादिनामकगन्धद्रवम् । इति राजनिघण्टुः ॥
नृगचर्मजाते, त्रि ॥

नृगचेटकः, पु, (नृगान् पशून् चेटयति प्रेरयति
स्वशब्देन रात्रिप्रेषं ज्ञापयतीति । चिट् +
णिच् + क्तुन् ।) खडावः । इति शुब्दमाला ॥

नृगजातिका, क्षी, (नृगायां जातिका ।) नृग-
वन्मनार्थजातम् । तत्पण्यायः । वायुरा २ ।
इति हेमचन्द्रः । ३ । ५६२ ॥

नृगजीवनः, पु, (नृगैः पशुभिः जीवतीति । जीव
+ ल्युः ।) आधः । इति शुब्दरत्नावली ॥
(यथा, महाभारते । ३ । ६३ । २८ ।

“निर्विषेष्टं सुजङ्गं तं विशस्य नृगजीवनः ।”
नृगया, क्षी, (नृग + युच् ।) अपहृतद्रवस्यान्वे-
यम् । यथा,—

“सर्वोत्तमं विचयनं मार्गं नृगया नृगः ।”

इत्यमरः । ३ । २ । ३० ॥

मृगहट, [वि] स्त्री, (मृगाणां हट् पिपासा अत्र जनभासकत्वात् ।) मृगहट्या । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मृगहट्या, स्त्री, (मृगाणां हट्वा अस्थस्यामिति ।
आर्श आदित्वात् अच् । टाप् ।) मृगहट्या ।
इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा, कामन्दकीनैति-
सारे । ३ । ११ ।

“जगन्मृगहट्यातुलं वीर्येदं क्षणभङ्गुरम् ।

स्वजनैः सङ्गतः कुप्यात् धर्माय च सुखाय च ॥”)

मृगहट्या, स्त्री, जनभासकत्वात् मृगाणां हट्या
विद्यतेऽस्याम् । यस्मिन् मरुदेशे सिकतादावकै-
कराः प्रतिफलिताः दूरस्थानां जनस्वेनाभानि
तद्वाचिका । इति टीकाकारः ॥ उत्कटरवि-
दग्धजनवृत्तिविवासान्नं मरीचिका । दूर-
शून्ये यन्मयूखैर्जनमिव दृश्यते इत्यपरे । इति
भरतः ॥ तत्पर्यायः । मरीचिका २ । इत्य-
भरतः । १ । ४ । ३५ ॥ मृगहट्याका ३ । इति
भरतः ॥ मृगहट् ४ मृगहट्या ५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥

मृगहट्याका, स्त्री, (मृगहट्या + स्त्रीर्थे कन् +
स्त्रियां टाप् अत इत्यच् ।) मृगहट्या । इत्य-
भरटीकायां भरतः ॥ (यथा, अभिज्ञान-
शाकुन्तले । ६ ।

“सोतोवहं पथि निकामजनानमतौद्य

जातः सखे ! प्रथयवान् मृगहट्याकायाम् ॥”)

मृगहट्याकः, पुं, (मृगान् पशून् दृशति ।
दन्श्च + क्तृन् ।) कुकुरः । इत्यभरतः ॥

मृगहट्याकः, पुं, (मृगेषु पशुषु धृत्तः । वचकत्वात् ।)

श्रृगालः । इति संक्षिप्तसारे समासपादः ॥

मृगहट्याकः, पुं, (मृगहट्या + स्त्रीर्थे कन् ।) श्रृगालः ।
इत्यभरतः । २ । १० । २१ ॥

मृगनाभिः, पुं, (मृगस्य नाभिः । तदभ्यन्तरे
जातत्वात् तथात्वम् ।) कस्तूरी । तत्पर्यायः ।

“मृगनाभिर्नगमदः कथितस्तु सहस्रमिति ।

कस्तूरिका च कस्तूरी बोधस्तुल्या च सा स्मृता ॥”

सा त्रिविधा यथा,—

‘कामरूपोद्भवा क्षणा नेपाणी नीलवर्णयुक् ।

काश्मीरी कपिलच्छाया कस्तूरी त्रिविधा

स्मृता ॥

कामरूपोद्भवा श्रेष्ठा नेपाणी मध्यमा भवेत् ।

काश्मीरदेशसंभूता कस्तूरी ह्रस्वमा स्मृता ॥’

अस्या गुणाः ।

‘कस्तूरिका कटुस्तिक्ता चारोष्णा शुक्ला गुरुः ।
कफवातविषच्छिद्भिर्ज्ञातदौर्गन्ध्यदोषहृत् ॥’

इति भावप्रकाशः ॥

अन्यन् कस्तूरीशब्दे द्रष्टव्यम् ॥ (तथास्य
पर्यायान्तरम् ।

‘मृगनाभिर्नगमदो मरुः कस्तूरिकाक्षजः ।’

इति वेद्यकरत्नमालायाम् ॥)

मृगनाभिजा, (स्त्री, मृगनाभिर्जायते । जन् + जः ।
स्त्रियां ङीष् ।) कस्तूरी । यथा,—

“घनसारः सितार्धश्च चन्द्रोऽथ मृगनाभिजा ।

मृगनाभिर्नगमदः कस्तूरी गन्धधूल्यपि ॥”

इति हेमचन्द्रः । ३ । ३००-०८ ॥

मृगनेत्रा, स्त्री, (मृगनेत्र + “नेत्रनेत्रञ्च उपसंख्या-
नम् ॥” ५ । ४ । ११६ । इत्यत्र काश्चिकोक्तः, अप् ।)

मृगो मृगशिरा नेता प्रापयिता यस्या राज्ञेः सा
राज्ञिः । इति सुम्भबोधटीकायां दुर्गादासः ॥
सा अप्रहायणस्य विश्रुतिदृष्टाधिककचयोविश्र-
दिनावधिसंक्रान्तिपर्यन्तं प्रायः सम्भवति । तत्र
नवान्नाह्ननिषेधो यथा । ब्रह्मपुराणे ।

“दृष्टिके युक्तपक्षे तु नवान्नं प्रसूते बुधैः ।

अपरे क्रियमाणं हि धनुष्येव कृतं भवेत् ॥

धनुषि यत् कृतं आहं मृगनेत्रासु रात्रिषु ।

पितरस्तप्त यस्मान्न नवान्नामिषकाङ्क्षुः ॥”

अपरे क्षणपक्षे । मृगो नेता प्रापयिता यासां
राज्ञीणामिति श्रुतपत्राया नचत्राप्तेरुत्तरत्वेनाद-
विधानात्तत्पदं सिद्धम् । तन्मृगशिरःपूर्वार्द्ध-
त्वेन दृष्टिकक्षेत्रभागे राजप्राग्भास्वत्वारि-
श्रदृष्टाधिककचरात्रयो मृगनेत्राः । इति मज्ज-
मासतत्त्वम् ॥ (मृगस्य नेत्रे इव नेत्रे यस्य । मृग
तुल्यनेत्रे, नि ॥)

मृगपतिः, पुं, (मृगाणां पशूनां पतिः ।) सिंहः ।

इति हेमचन्द्रः ॥ (यथा, भागवते । ५ । २५ । १० ।

“यस्मिन्नां मृगपतिराददेऽनवद्या-

मादासु स्वनमनास्युदारवीर्यैः ॥”

‘मृगपतिः सिंहः ।’ इति तट्टीकायां श्रीधर-
स्वामी ॥ कामप्रदेशः । यथा तत्रैव टीकायाम् ।

“मृग्यन्त इति मृगाः कामप्रदास्तेषां पति-

मुखाः ॥”)

मृगपिङ्गुः, पुं, (अपिङ्गवते भासते इति । अपि +
ङ्गु + बाहुलकात् संज्ञायां ङुः । अपरलोपश्च ।
मृगः हरियः पिङ्गुरत्र ।) चन्द्रः । इति

त्रिकाक्षप्रियः ॥

मृगप्रियः, स्त्री, (मृगाणां प्रियम् ।) पर्यंतल्लम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगवधाजीवः, पुं, (मृगवधेन आजीवतीति । आ
+ जीव् + अच् ।) बाधः । इत्यभरतः । २ । १० । २१ ॥

मृगवन्धनी, स्त्री, (मृगः बध्नेत अनयेति । बन्ध +
ल्युट् + स्त्रियां ङीष् ।) मृगवन्धनार्थजालम् ।

तत्पर्यायः । वागुरा २ । इत्यभरतः । २ । १० । २६ ॥

मृगभक्षा, स्त्री (मृगैर्भक्ष्यतेऽसौ । भक्ष + कर्म्मणि
अप् टाप् ।) जटामांसी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगमदः, पुं, (मृगाः मादन्ति अनेनेति । मद +
अप् ।) कस्तूरी । इत्यभरतः । २ । ६ । १२६ ।

(यथा, हर्दामञ्जर्याम् । २ । १५ । ४ ।

“मृगमदस्तचक्षोपीतकौघयवासा

रश्मिरश्मिखिश्रिखला बहुधम्मिल्लपाशा ॥”

मृगमदवासा, स्त्री, (मृगमदस्यैव वासः सौरभो-
ऽस्याः ।) कस्तूरीमल्लिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगया, स्त्री, (मृग्यन्ते पशवोऽस्यां इति । मृग +
यिच् । “दृष्ट्वा ॥” ३ । ३ । १०१ । इत्यत्र परिचर्यां

परिसर्यामृगयाटाटानासुपसंख्यानम् । इति

वार्तिकोक्त्या से यकि णिचोपः । इति सिद्धान्त-

कौस्तुभे ।) राज्ञां वनेषु मृगहननक्रिया ।

मृग्यन्ते अन्विष्यन्तेऽस्याम् । शिकार इति

भाषा । तत्पर्यायः । आच्छोदनम् २ मृगयम् ३

आखेटः ४ । इत्यभरतः ॥ तन्त्रियमविधियेषां,—

“चचार मृगयां तत्र हन आत्तेयुकार्मुकः ।

विहाय जायामतदहं मृगयसगलानसः ॥५॥

आसुरीं वृत्तिमाश्रित्य घोरात्मा निरनुग्रहः ।

मृगहनन् निश्रितैर्भ्रातृवनेषु वनगोचरान् ॥६॥

तीर्थेषु श्रुतिदृष्टेषु राजा मेध्यान् पशून् वने ।

यावदर्थमलं लुब्धो हन्यादिति नियम्यते ॥” ७ ॥

इति श्रीभागवते ४ स्कन्धे २६ अध्यायः ॥

आत्ता एहीता इषवो रागदेषादिरूपाः
कार्मुकश्च भोगाद्यभिनवेशरूपं येन । जायां

विवेकवतीं बुद्धिं विहाय । अतदहं व्यागान-

हाम् । त्यागे हेतुः मृग्यन्ते इति मृगाः विषयाः

तेषु असनं भोगासक्तिस्तेन जालसा अतिसूहा

यस्य ॥५॥ बाधे रागादिभिः । वनेषु भजनीय-

देशेषु । वनगोचरान् भजनीयविषयान् ।

मृगहनत् भजनीयदेशादात्मसात् कृतवान् ।

कथापक्षे तु स्यमेव ॥ ६ ॥ नन्वासुरीं वृत्ति-

माश्रित्य इति किमिति मृगया निन्द्यते ।

कथापक्षे तावद्वाधो विहितैव सा । अध्यात्म-

पक्षेऽपि जीवस्य विषयभोगो विहित एव

इत्याशङ्क्याह तीर्थेष्विति त्रिभिः । अयं भाषः ।

न हि मृगया विधीयते रागप्राप्तत्वात् किन्तु

नियम्यते प्रवृत्तिः सङ्कोच्यते । नियममेव षड-

विधं दर्शयति । यदि अलमत्यर्थं लुब्धो रागो

सन् हन्यात् तर्हि तीर्थेषु आह्वादिष्वेव तत्रापि

श्रुतिदृष्टेषु प्रख्यातैष्येव न नित्यआह्वादिषु ।

तत्रापि राजैव । मेध्यानेव । वन एव । यावदु-

पयोगमेव इति । एवं जीवस्य विषयसंवापि

यावदुपयोगं न यथेष्टमिति नियम एव

इत्यर्थः ॥ ७ ॥ इति तट्टीकायां श्रीधरस्वामी ॥

सा राज्ञां पापाय न स्यात् । यथा,—

“अवलखकुलाग्निरो भस्मा-

मिजनीकुहमपीडितः खगान् ।

अनवदल्लणादिनो मृगान्

मृगयाघाय न भूयतां प्रताम् ॥”

इति नेषधे २ सर्गे १० श्लोकः ॥

सा च कामजयसनविशेषः । यथा,—

“मृगयाचो दिवास्त्रः परीवादः स्त्रियो

मदः ।

तौर्मेजिकं दयाया च कामजो दृशको गणः ॥”

इति मज्जमासतत्त्वम् ॥

मृगयुः, पुं, (मृगं यातीति । मृग + “मृगयादयश्च ॥”

उणा० १ । ३८ इति कुः । निपातते च ।) ब्रह्मा ।

श्रृगालः । बाधः । इति मेदिनी । ये, १०१ ॥

(यथा, भट्टिकाव्ये । ४ । ४४ ।

“मृगयुमिव मृगोऽथ दक्षिणेर्भा

दिशमिव दाहवतीं मरावुद्वहन् ॥”)

मृगरसा, स्त्री, (मृगस्य मृगमांसस्यैव रसोऽस्याः ।

सहृद्वी । इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगशि

मृगराजः, पुं, (मृगाणां प्रमुखा राजा अधिपतिः।
“राजाहःसखिभ्यश्च” ५।४।६१। इति
टच् ॥) सिंहः। इति शब्दरत्नावली ॥ (यथा,
रघुवंशे। ६।३।

“शिलाविभङ्गेमृगराजशाव-

स्तुङ्गं नगोत्सङ्गमिवाचरोह”

आवः। यथा, महाभारते। १।१४१। ३४।
“शृणु मे त्वं महाबाहो। यद्वाक्यं नृपिकोऽब्रवीत्।
धिग्वर्त्तनं मृगराजस्य मयादायं मृगो हतः।”)
मृगराट्, [ज्] पुं, (राजते दीप्यतेऽसौ राज् +
क्तिप्। ततः मृगाणां राट्।) सिंहः। इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, शिशुपालवधे। ६।१८।

“प्रतिपतिं प्रतङ्गमृगराजं निज-

प्रतिविम्बरोषित इवाबुनिधौ।”)

मृगराटिका, स्त्री, (मृग + रट् + क्त्विप् + स्त्रियां टाप्
अत इत्वच्।) जीवन्ती। इति राजनिर्घण्टः ॥
मृगरिपुः, पुं, (मृगाणां रिपुः।) सिंहः। इति
हज्जायुधः ॥

मृगरोमजं, त्रि, (मृगाणां रोमभ्यो जायते इति।
जन् + डः। प्रशुलोमजातवस्त्रादि। तन्पथ्यायः।
राङ्गवम् २। इत्यमरः। २।६। १११ ॥

मृगलाङ्कनः, पुं, (मृगः लाङ्कनं चिह्नमस्य।)
चन्द्रः। इति शब्दरत्नावली ॥

मृगवल्लभः, पुं, (मृगाणां वल्लभः प्रियः।) कुन्दर-
त्नम्। इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगवाहनः, पुं, (मृगो वाहनमस्येति।) वायुः।
इति जटाधरः ॥

मृगयं, स्त्री, (मृगान् विध्यति अत्र इति। अघ् +
“अभ्येष्ट्वपि दृश्यते” ३।२। ४८। इति
काशिकीक्या अधिकरणे डः।) मृगया।
इत्यमरः। २।१०। २३ ॥ (यथा, भाकच्छंभे।
१२७। १।

“कदाचिद्राजपुत्रोऽसौ मृगयमचरद्वने”)

मृगशिरः, [स्] स्त्री, (मृगस्येश्व शिरोऽस्य।)
सप्तविंशतिनक्षत्रान्तर्गतपञ्चमनक्षत्रम्। तन्-
पथ्यायः। मृगश्रीर्षम् २ आग्रहायणी ३।
इत्यमरः। १।३। २३ ॥ (यथा, बृहत्संहिता-
याम्। १०। ५।

“मृगशिरसि वृत्तयाजक-

यजमानायोजनमध्यदेशाच्च”)

तसु विज्ञानपदाङ्गित तारात्रयात्मकं चन्द्राधि-
देवतम्। इति ज्योतिषम् ॥ गगनमर्थे तस्योदय
कन्यालक्षस्य द्वात्रिंशत्पञ्चानि गतानि भवन्ति।
यथा,—

“अधिकाश्रनपदाङ्गतौ विधौ

खोममध्यमिलिते चितारके।

भारदेन्दुसुखि ! कन्यकोदया-

दौचक्षानलकलाः कलावति ॥”

इति कालिदासकृतरात्रिलक्ष्मिरूपम् ॥

तत्र जातफलम्। यथा,—

“श्रासनाभ्यासरतो विनीतः

सदाशुरतो गुणिनां गुणेषु।

मृगाङ्कः

भक्तानुपसङ्गहभरणं पूर्णैः

सन्मार्गवर्ती मृगान्मभागी ॥”

इति कोष्ठीप्रदीपः ॥

मृगशिरा, स्त्री, (सर्वे सान्ना अकारान्ताश्चेति
मृगशिरोऽदन्तः। मृगशिर + टाप्।) मृग-
शिरोनक्षत्रम्। इति शब्दरत्नावली ॥

मृगशिराः, [स्] पुं, (मृगस्येश्व शिरो यस्य।)
मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरटीकायां राय-
सुकुटः ॥

मृगश्रीर्षं, स्त्री, (मृगस्य श्रीर्षमिव श्रीर्षमस्य।)
मृगशिरोनक्षत्रम्। इत्यमरः ॥ (यथा, भाग-
वते। ५। २३। ६।

“तथैव मृगश्रीर्षादीन्मुद्गयनानि।”)

मृगश्रीर्षः, पुं, (मृगस्येश्व शिर्षोऽस्य।) मृगशिरो-
नक्षत्रम्। इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां
भरतः ॥

मृगश्रीर्षा, स्त्री, (मृगश्रीर्ष + टाप्।) मृगशिरो-
नक्षत्रम्। इति चिकाके वोपानितः। इत्यमर-
टीकायां भरतः ॥ (यथा, बृहत्संहितायाम्।
२१। ६।

“मृगश्रीर्षाद्या गर्भा मन्दफलाः पौषशुक्ल-

जाताश्च”)

मृगश्रीर्षा, [न्] पुं, (श्रीर्षस्य श्रीर्षन् इत्यादेशः।
ततो मृगस्येश्व श्रीर्षास्य।) मृगशिरोनक्षत्रम्।
इति केचित् ॥ इत्यमरटीकायां भरतः ॥

मृगा, स्त्री, (मृगः मृगमांसतुल्यः रसोऽस्ति
अस्याः अर्श आदिभ्योऽच्।) सहदेवीलता।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगाक्षी, स्त्री, (मृगस्येव अक्षि तदनुपुष्यं अक्षिणी
वा अस्याः। अक्षि + “अक्ष्णीऽन्धतरस्याम्”
५।४। ७६। इति अच्। स्त्रियां ङीप्।)
विशाला ॥ (यथास्याः पथ्यायः।

“सैन्धोन्धवारुणी पित्रा गवाक्षो च गवाद्वी।
वारुणी चामरापुक्ता सा विशाला महाफला।
अतःपुष्या मृगाक्षी च मृगेन्द्रारुद्रादनी ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मृगलोचनतुल्यनेत्रा स्त्री। इति मेदिनी। घे,
४४ ॥ (यथा, छन्दोमञ्जर्याम्। २। ११। ८।

“वक्त्रववशा सररिपुर्नक्षि-

र्गोपमृगाक्षीलतरतिपूर्णिः।

वाञ्छितसिद्धौ प्रणतिपरस्य

स्यादनुकूला जगति न कस्य ॥”)

मृगाङ्कः, पुं, (मृगः अङ्को यस्य।) चन्द्रः ॥
(यथा, नैघधरिते। १। ७८।

“विनिद्रपञ्चालगतानिकेतवान्

मृगाङ्कचङामशिववर्णनार्जितम् ॥”)

कपूरैः। इत्यमरः। १। ३। १४ ॥ वायुः।
इति विश्वः ॥ मृगचिह्नम्। चन्द्रं तच्चिह्नकारणं

यथा,—

“लोकच्छायाभयं लक्ष्यं तवाङ्के शशसंस्थितम्।

न विदुः खोमदेवापि ये च नक्षत्रयोगिनः ॥”

इति महाभारते हरिवंशः ॥

मृगारा

यथा, दर्पणं प्राप्य परावृत्ता नयनरश्मयो
योवाक्यमेव सर्वं दर्पणगतमिव पश्यन्ति एवं
चन्द्रमखलं प्राप्य परावृत्तास्ते दूरत्वदोषात्
पृथिवीमथक्तरूपामिव चन्द्रमखलगतान् पश्यन्ति
अ एव चन्द्रे कलङ्क इत्युपचर्यते। इति
तट्टीका ॥ यन्मरोगस्य औषधविशेषः। यथा,
“स्याद्रसेन समं हेम मौक्तिकं द्विगुणं भवेत्।
गन्धकस्तु समस्तेन रसपादस्तु टङ्कयः ॥
सर्वं तत्रोलकं क्षत्वा काञ्चिकेन विप्रोषयेत्।
भास्के लवणपूर्णां च पचेद् यामचतुष्टयम्।
मृगाङ्कसंज्ञको द्विधो रोगराजनिहन्तनः ॥”
अपि च।

‘रसस्य भक्त्यो हेम पिष्टीक्ष्ण प्रयोषयेत्।

गुञ्जाचतुष्टयचाप्यमरिचैर्भक्षयेत् ॥’

इति मधुमती ॥

(एतन्नामकौषधान्तरं यथा,—

“रसभक्ता हेमभक्ता तुल्यं गुञ्जाद्वयं द्वयम्।

दोषं वृहन्नपानेन मृगाङ्कोऽर्थं क्षयापहः ॥” ॥

इति वेदकरसंस्कृतसारसंग्रहे यक्ष्माधिकारे ॥)

मृगाजीवः, पुं, (मृगोः आजीवतीति। जीव् +
अच्।) आधः। इत्यमरः। २। १०। २१ ॥

मृगाक्षजा, स्त्री, (मृगाक्षान् जायते इति ॥
जन् + डः + स्त्रियां टाप्।) कल्लूरी। इति
राजनिर्घण्टः ॥ (तथास्या विषयः।

“रुतेः समस्तोद्दिपलप्रमाणे-

राक्षोश्च सर्वं विधिना विपक्षम्।

कपूरकाक्षोरमृगाक्षजान्

सुग्रीक्षितानां त्रिपलप्रमाणम् ॥”

इति भैषज्यधन्यन्तरौ वातरोगे मध्यमनारायण-
तेले ॥)

मृगान्, [द्] पुं, स्त्री, (मृगान् अक्षीति। अद् +
क्तिप्।) आवः। इति केचित् ॥

मृगादनः, पुं, (अक्षीति। अद् + लुः। मृगस्य
अदनः।) क्षुद्रयात्रः। तन्पथ्यायः। तरङ्गः २।
इत्यमरः। २। ५। ११ ॥ तर्जुः ३ तरङ्गुः ४ तर-

जकः ५। इति शब्दरत्नावली ॥ बृहन्नकुङ्कुमा-
कारे क्षणरेखाचित्रे नेकडा इति ख्यातिः। इति
भरतः ॥ चोता इति ख्याते। इत्युच्यतः ॥

मृगादनी, स्त्री, (मृगेरदने सस्यतेऽसौ इति ॥
अद् + कर्मणि क्युट् + क्तियां ङीप्।) इन्द्र-
वारुणी। सहदेवो। मृगेन्द्रारुः। इति राज-
निर्घण्टः ॥ (यथा,—

“श्रीरीषच महान्तिका जरातुम्भी मृगादनी”

इति गोविन्दविश्वारदकृतभैषज्यरत्नावल्याम्
कुञ्चकिकलायाम्।) क्षुद्रयात्री च ॥

मृगान्तकः, पुं, (मृगाणां अन्तकः नाशकः।)
चित्रयात्रः। इति राजनिर्घण्टः ॥

मृगारानिः, पुं, (मृगाणां अगतिः।) कुङ्कुरः।
इति शब्दमाला ॥ मृगशत्रुः। यथा,—

“मार्गं मार्गं मृगयति मृगारानिरामे विरामे

श्लोकं श्लोकं गतवति गते लक्ष्मणे लक्ष्मणेन ॥”

इति महाभारते ॥

नृगेन्द्र

नृड

नृगालि

नृगारिः, पुं, (नृगायामरिः ।) सिंहः । बाघः ।
इति मेदिनी । रे, २०६ । कुकुरः । रक्तशिरः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

नृगावित्, [घ] पुं, (नृगान् विधायति इति । अघ् +
क्तिप् । “अन्येषामपि दृश्यते ।” ६ । ४ । १३६ ।
इति दीर्घश्च ।) व्याघ्रः । इति जटाधरः ॥
(नृगाविघ्नशूलः । यथा, भट्टिकाये । ५ । २२ ।
“भातरि नृस्य यातो मां नृगावित् नृगयामसौ ।”)
नृगितः, त्रि, (नृग + क्तः ।) अन्वेषितः । इत्य-
मरः ॥

नृगी, स्त्री, (नृग + जातौ ङीष् ।) नृगजातिस्त्री ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथाभिज्ञानशाकुन्तले । ६ ।
“शाखालम्बितवल्कलस्य नृ तरोर्निर्मातुमिच्छा
• व्यधः
शङ्गे लघानृगस्य वामनयनं कक्ष्यमानौ
नृगौम् ॥”)

अस्या दुग्धगुणाः क्षाणीदुग्धगुणतुल्याः । यथा,
‘नृगीणां जाङ्गलोत्पानां अजाक्षीरगुणं पयः ।’
इति भावप्रकाशः ॥
पुलहभार्या । सा कश्यपकन्या । तस्या अपत्यं
हरिणादि । यथा,—

“क्रोधाच्च क्षत्रिरे कन्या दादृशैवात्मसम्भवाः ।
ता भार्याः पुलहस्य स्युर्नृगी मन्दा इरावती ॥
भूता च कपिला दंष्ट्रा कषा तिष्ठ्या तथैव च ।
अता च सरमा चैव सरसा चेति विश्रुताः ॥
नृग्यास्तु हरिणाः पुत्रा नृगास्त्वान्ये शूद्रा-
स्तथा ।
नृङ्गवः शरभा ये च पुरवः पृष्ठाश्च ये ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥
नृगचरः नृगोविशेषः । यथा । रो नृगी । ‘सा
नृगीलोचना । राधिका श्रीपतेः ।’ इत्यम्था ।
इति कुन्दोमञ्जरी । अपस्माररोगः । इति लोके
ख्यातः ॥ (होमोक्तसुद्राविशेषः ॥)

नृगेक्षणा, स्त्री, (नृगेरौक्षते प्रियत्वात् इति ।
ईच् + क्खट् + ञ्छियां टाप् ।) नृगेर्वाहः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ नृगनयना स्त्री च ॥
(यथा, दृष्टवर्त्तहितायाम् । ४८ । १४ ।

“काक्षीकलापनूपुरगुञ्जलघनोदहनविस्त्रित-
पद्माभिः ।
श्रीरुति नृगेक्षणाभिर्गृहेऽन्यभूतवल्गुवर्च-
नाभिः ॥”)

नृगेन्द्रः, पुं, (नृगायामिन्द्रः श्रेष्ठः ।) सिंहः ।
इत्यमरः । २ । ५ । १२ । (यथा, श्रीमद्भागवते ।
१ । १२ । २२ ।
“नृगेन्द्र इव विक्रान्तो निषेधो हिमवानिव ।
तितिक्षुर्बन्धुवासौ वशिष्ठः पितराविव ॥”
भगवद् विभूतिः । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
१० । ३० ।

“नृगायाच्च नृगेन्द्रोऽहं वेनतैयश्च पक्षिणाम् ॥”
कुन्दोविशेषश्च ॥)

नृगेन्द्रचटकः, पुं, (नृगेन्द्र इव विक्रमी चटकः ।)
श्वेनपक्षी । इति जटाधरः ॥

नृगेन्द्राशी, स्त्री, (नृगेन्द्रेण अग्र्यते इति । अग्र् +
अन् + गौरादित्वात् ङीष् ।) वासकः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (विश्वेश्वरोऽस्या वासकशब्दे
ज्ञातयः ॥)

नृगेर्वाहः, स्त्री, (नृगस्य प्रिया इर्वाहः ।)
अन्तेन्रवारणी । सेंधिनी इति हिन्दीभाषा ।
तत्पण्यायः । नृगाक्षी २ अन्तेपुण्या ३ नृगा-
दनी ४ चित्रवल्ली ५ बहुलनी ६ कपिलाक्षी ७
नृगेक्षणा ८ चित्रा ९ चित्रपत्नी १० पण्या ११
विचित्रा १२ नृगचिर्मिता १३ मरुता १४
कुम्भिनी १५ देवी १६ कटपत्नी १७ लघु-
चिर्मिता १८ । अस्या गुणाः । दुर्णरत्नम् ।
गुरुत्नम् । मन्दानलकारित्वम् । रक्तपित्तहारि-
त्वं च । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृगेष्टः, पुं, (नृगायामिष्टः ।) सुहरदृष्टः । इति
राजनिर्घण्टः ॥

नृग्यः, त्रि, (नृग्यते अन्विष्यते असौ । नृग् +
कर्म्मणि यत् ।) नृगितयः । अन्वेषणीयः ।
इति व्याकरणम् ॥ (यथा, श्रीमद्भागवते । ७ ।
७ । २३ ।

“देहस्तु सर्व्वसंवातो जगत्स्युरिति द्विधा ।
अन्वेव नृग्यः पुरुषो नेति नेतीत्यतस्तज्जन् ॥”)

नृग ज व कि भूषे । शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(चुरा०-पञ्चे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) ज
अमार्ज्जोत् अमार्ज्जोत् । व नृगा । कि मार्ज्ज्या-
लेपनैर्दिनान् । यो मार्ज्जयति श्लाघार्थमिति
हृजाशुषः । इति दुर्गादासः ॥

नृग ज ज व शुद्धौ । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(अदा०-पर०-सक०-सेट् ।) शुद्धिरिह शुद्धी-
भावः शुद्धीकरणश्च । ज मार्ज्जं तीर्थोदकेनित्य-
मिति हृजाशुषः । ज अमार्ज्जोत् भस्मते
मलम् । अमार्ज्जोत्वासि पत्रादीनिति भट्टिः ।
व नृगा । इति दुर्गादासः ॥

नृगः, पुं, (नृग्यतेऽसौ । इति नृग् + क्तत्वात् ङो
बहुलमिति कर्म्मणि कः ।) वाटविशेषः । मादल
इति भाषा । यथा । मर्दलो दाखणो नृगः ।
इति शुन्दरदावली ॥

नृगा, स्त्री, (नृग्यते इति । नृग् + “विद्भिदा-
दिभ्योऽङ् ।” ३ । ३ । १०४ । इति अङ् +
टाप् च ।) मार्जनम् । इत्यमरः । २ । ६ । १२१ ।
(यथा, सुश्रुते चिकित्सितस्थाने २४ अध्याये ।
“अथ्यङ्गो मार्ह्वकरः कफघातनिरोधनः ।
धातूनां पुष्टिजननो नृगावर्णवर्णप्रदः ।”)

नृग्यं, त्रि, नृग्यते यत् इति । नृग् । “नृगेर्वि-
भाषा ।” ३ । १ । १११ । इति ऋप् ।) मार्ज्यम् ।
मार्जनीयम् । इति सुश्रुतबोध्याकरणम् ॥ (यथा,
भट्टौ । ६ । ५६ ।
“मन्त्रुस्तस्य त्वया मार्ज्यो नृग्यः शोकश्च
तेन ते ॥”)

नृड ग प्र मोदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (क्रा०-
वा तुदा०-अक०-सेट् ।) मोद इह नृडी-
करणम् । न नृड्याति सरस्वत्या च यः सदेति

हृजाशुषः । प्र नृडति दीर्गं दाता । अन्वित्वा
सहसाचमिति भट्टिः । मञ्जिता । इति दुर्गा-
दासः ॥

नृङ्, पुं, (नृडति नृड्यतीति । नृङ् + इगुप-
घत्वात् कर्त्तरि कः ।) शिवः । इत्यमरः । १ ।
१ । २३ । (यथा, श्रीमद्भागवते । ४ । २ । ७ ।
“प्राङ्निधयं नृङ् दृष्ट्वा नान्वित्यतदनाहतः ।”)

नृङ्कणः, पुं, (नृङ्क्याति सुखयतीति । नृङ् +
“नृङ्ः कौकन् कंकयौ ।” उणा० ४ । २४ ।
इति कंकयः ।) बालकः । इत्यादिशेषः ॥

नृङ्गा, स्त्री, (नृङ् + टाप् ङीप् च ।) दुर्गा ।
नृङ्गी, इति हृजाशुषः ॥

नृङ्गीकः, पुं, (नृङ्गीतीति । नृङ् + “नृङ्ः कौकन्
कङ्कयौ ।” उणा० ४ । २४ । इति कौकन् ।)
हरिणः ॥

नृग, प्र हिंसि । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (तुदा०-
पर०-सक०-सेट् ।) मञ्जिता । इति दुर्गादासः ॥
नृगालं, स्त्री, पुं, नृगयते हिंस्यते भक्षयाद्यर्थं
यत् । (नृग् + “तमिर्विशिष्टविङ्गित्विकुलिकपि-
पलिपश्चिथः कालन् ।” उणा० १ । ११७ ।
इति कालन् । पङ्कजादीनां नालम् ।) मोलाम
इति ख्यातम् । इति भरतः ॥ (यथा, नैषध-
चरिते । १ । १३७ ।

“मदंयसन्देष्टनृगालमन्यरः

प्रियः कियद्दूर इति त्वयोदिते ।”)

तत्पण्यायः । विसम् २ । इत्यमरः । १ । १० । ४२ ॥
विशम् ३ । इति द्विकल्पकोषः ॥ पङ्कनालम् ४
नृगाली ५ नृगालिनी ६ पङ्कतन्तुः ७ विसिनी
८ नलिनीरुहम् ९ । अस्य गुणाः । शिशिर-
त्वम् । तिक्तत्वम् । कषायत्वम् । पित्तदाहशूल-
क्षण्ट्विकाररक्तवाण्डहरत्वश्च । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (शालकविशेषः । तत्पण्यायो यथा,
“पङ्गादिकन्दः शालकं करहाटश्च कथ्यते ।
नृगालं मूलं भिषाकं जन्जामूकश्च कथ्यते ॥”
तथास्य गुणाः । विशार्यं शालकार्थं च ॥
“नृगालं श्रौतलं हृद्यं पित्तदाहासजिदगुह ॥
दुष्णं स्नादुपाकश्च स्नानानलकफप्रदम् ।
संघाहि मधुरं रूच्यं शालकमपि तद्गुणम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्व्वखण्डे प्रथमे भागे ॥)

नृगालं, स्त्री, (नृग + कालन् ।) वीरवल्गुम् ।
इति मेदिनी । ले, १२४ ॥ (अस्य पण्यायो यथा,
नृगालमभयं सेयं लामम्भकसुशीरकम् ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥
“स्यादुशीरं नृगालश्च सेयं लामम्भकनाषा ॥”
इति गावर्के पूर्व्वखण्डे २०८ अः ॥)

नृगालिनी, स्त्री, (नृगालानि अस्याः सन्तीति ।
नृगाल + “पुष्करादिभ्यो ङीष् ।” ५ । २ । १३५ ।
इति ङीप् ।) पङ्कनी । इति जटा-
धरः ॥ सा तु पङ्कयुक्तदेशः पङ्कसम्भूतः पङ्कलता
च ॥ (यथा, रघुवंशे । १६ । ७ ।
“विभर्षि चाकारमनिर्भतानौ
नृगालिनी हैमसिन्धोपरागम् ॥”)

मृगाली, स्त्री, (मृगाल + गोरादित्वात् डीष् ।)
मृगालम् । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, उत्तर-
चरिते । १ ।

“परिहृदितमृगालीदुर्मुखाश्चकानि
समुदसि मम कृत्वा यत्र निद्रामवाप्ता ॥”
(अक्षयं मृगालं इति । मृगाल + अक्षयार्थे
डीष् ।) खण्डमृगालजातिः । यथा,—

“साम्रं चन्दनमङ्गके वनविताः पाणौ मृगाली-
जताः ।

इति राजशेखरः । इत्यमरटीकायां भरतः ।
मृगाली, [न] पुं, (मृगालमस्यास्तीति । मृगाल
+ इति ।) पद्मः । इति कैचित् ।

मृत्, [ट] स्त्री, (मृदनाति प्रत्यये चूर्णतया स्वकारणे
जीयत इति । मृद + कर्त्तरि क्तिप् ।) मृत्तिका ।
इत्यमरः । २ । १ । ४ । (यथा, मनुसंहिता-
याम् । ४ । २६ ।

“मृदं गां देवतं विप्रं घृतं मधु चतुष्वयम् ।
प्रदक्षिणानि कुर्वीत प्रज्ञातां वनस्पतीन् ॥”
(यथास्या गुणाः ।

“कषाया मासतं पित्तसुवरा मधुरा कषम् ।
कोपयेन्मूत्रसादींश्च रौक्ष्याद्भक्तश्च रुचयेत् ।
पूरयत्यविपक्षैव खातांसि निरुणह्यपि ।

इन्द्रियाणां बलं कृत्वा तेजोवीर्यौजसी तथा ।
पाक्षुरोगं करोत्याशु वलवर्णाग्निनाशनम् ॥”

इति माधवकरकृतविविचिन्धये पाक्षुरोगाधि-
कारे ।) तुवरी । इति राजनिर्घण्टः । *
मृत्तिकाश्रीचं यथा,—

“दिवासन्धासु कण्ठस्य ब्रह्मसूत्र उदङ्मुखः ।
कुप्यात् स्रजपुरीषे तु राजौ वै दक्षिणमुखः ॥
यज्ञोत्प्रेष्योत्थाय मृद्भिरेभ्युद्धृतेजसैः ।
गन्धलेपचयकरं श्रीचं कुप्यान्महाव्रताः ॥”

इति गारुड ६४ अध्यायः ।

मृतं, स्त्री, (मृ + क्तः ।) याचितम् । इत्यमरः ।
२ । ६ । ३ । याचनवृत्तिर्मरणमिव दुःखजन-
कत्वात् मृतं भावे कस्मिंश्चि वा क्तः । इति
भरतः । मृत्युः । इति हेमचन्द्रः ।

मृतं, त्रि, याचितवस्तु । गतप्राणः । मरा इति
भावा । तत्पठ्यायः । परासुः २ प्राप्तपञ्चत्वः ३
परेतः ४ प्रेतः ५ संस्थितः ६ प्रसीतः ७ ।
इत्यमरः । २ । ६ । ३ । कर्त्तुं मृतस्य घन्त्वन् यथा,

“धर्मः प्रव्रजितस्तपः प्रवर्तितं सत्यञ्च दूरे
गतं

पृथ्वी मन्दपला जनाः कपटिनो लौक्ये स्थिता
ब्राह्मणाः ।

मर्त्याः स्त्रीवशगाः स्त्रियश्च चपला नौचा जना
उन्नता

हा कष्टं खलु जीवितं कलियुगे घन्त्या नरा
ये मृताः ॥”

इति गारुड ११५ अध्यायः ।

(काव्यवशाज्जीवितावस्थायामपि मृतत्वं तद-
यथा,—

“चतुर्थं तु मदे मृदो भयदास्त्रिं निष्क्रियः ।

कार्याकार्यविभागान्नो मृतादप्यपरो मृतः ॥”
इति माधवकरकृतविविचिन्धये पानाभ्या-
वधिकारे । यथा च ।

“उत्तिष्ठोत्तिष्ठ गच्छ त्वं वद मौनं समाचर ।
ये पराधीनतां याप्ति तेऽपि जीवन्ति के
मृताः ॥”
इत्युद्भटः ।)

मृतकं, स्त्री, (मृत + स्वार्थे कन् ।) शवः । इति
हेमचन्द्रः । ३ । २२६ । मरणाशौचम् । यथा,
“यदि स्यात् मृतके मृतिमृतके च मृतिस्तथा ।
श्रेष्ठेभ्यो भवेच्छुद्धिरहः श्रेष्ठे द्विराचकम् ॥”

इति मुहूर्तसूत्रम् ।

मृतकल्पः, त्रि, (मृत + “ईषदसमाप्तौ कल्पच् ।
देश्यदेशीयरः ।” ५ । ३ । ६७ । इति कल्पप् ।)
मृतप्रायः । ईषदूतो मृतः । इति मृतशब्द-
दीषदूतार्थे कल्पप्रत्ययेन नियमम् ।

मृतकान्तकः, पुं, (मृतकस्य अन्तकः नाशको
भक्तकत्वात् ।) श्रमालः । इति हारावली ।

मृतजीवः, पुं, (मृतश्चासौ जीवन्नेति जीव-
लोहितादिवत् विशेषणसमासः ।) तिलकटचः ।
इति राजनिर्घण्टः । (विवरणमस्य तिलकशब्दे
ज्ञातव्यम् ।)

मृतकः, पुं, (मृतः अकः कारणत्वेन यस्य शक-
त्वादित्यात् पररूपम् ।) सूक्ष्मपिता । इति
मार्कण्डेयशब्दटीकायां भरतः ।

मृतमतः, पुं, (मृतैव श्रवणं मतः । भव्यतामात् ।)
श्रमालः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मृतमतकः, पुं, (मृतमत + स्वार्थे कन् ।) श्रमालः ।
इति शब्दरत्नावली ।

मृतवत्सा, स्त्री, (मृता वत्सा यस्याः ।) मृता-
पत्न्या । अजीवत्सन्ताना । गर्भावधिवर्धन्यं
यावत् पुनः पुनश्मृतसन्ताना । अस्या दीवशान्ति-
र्यथा —

“सप्तमीस्त्रयणं वक्ष्ये सर्वलोकहिताय वै ।

जातस्य मृतवत्सायाः सप्तमे मासि नारद ! ।

अथवा शुक्लसप्तम्यामेतत् सर्वञ्च श्रूयते ।

यज्ञताराबलं लब्ध्वा कृत्वा वा विप्रवाचनम् ।

बालस्य जन्मनक्षत्रतिथिदेवान् यजेद्विधुः ।

तद्दृष्ट्वातुराणाम् कृत्वा स्यादितरेषु च ।

गोमयेनाशुलिपायां भूमावकाशिवत्सदा ।

तच्छ्रुत्वा रक्तशालीयेष्वनं गोक्षीरसंयुतम् ।

निर्वपेत् सूर्यवदाभ्यां तन्मन्त्राभ्यां विधानतः ।

कीर्त्तयेत् सूर्यदेवतां सप्तर्षेण घृताहुतीः ।

सुहुयादद्रक्तं तदह्नाय नारद ! ।

होतव्याः समिधस्तद्वत्तथैवाकंपजाश्रयोः ।

यवकृष्णतिलैर्होमः कर्त्तव्योऽष्टशतं पुनः ।

याद्वृत्तिभिरथान्येन तथैवाष्टशतं द्विज ! ।

कृत्वा स्नानञ्च कर्त्तव्यमङ्गाङ्गेन च धीमता ।

विप्रेण वेदविदुषा विधिवद्भोजपाणिना ।

स्नापयित्वा तु चतुरः कुम्भान् कोणेषु शोभनान् ।

पञ्चमञ्च पुनर्मध्ये दध्वाक्षतविभूषितम् ।

स्नापयेद्वयं कुम्भं सप्तर्षेणामभिमन्त्रितम् ।

सौरैश्च तीर्थतोयेन पञ्चरत्नसमन्वितम् ।
सन्धानं सर्वार्थैर्धैर्यैस्तान् पञ्चगव्यसमन्वितान् ।

पञ्चरत्नलैर्युक्तान् वासोभिरभिवेष्टयेत् ।

गजान्धर्यावल्लीकसङ्गमात् हृद्गोक्ष्मात् ।

राजद्वारप्रदेशाच्च मृदमाणीय निःक्षिपेत् ।

चतुर्विधं च कुम्भेषु रत्नगर्भेषु मध्यमम् ।

यज्ञोत्प्रेष्य ब्राह्मणैस्तान् सौरात्मनानुदीरयेत् ।

सप्तभिरपि नारीभिरवाङ्गाभिरथाप्यजम् ।

पूजिताभिर्यथाशक्त्या माल्यवस्त्रविभूषणैः ।

सविभ्राभिर्य कर्त्तव्यं मृतवत्सामभिवचनम् ।

दीर्घायुरस्तु बालोऽयं जीवपुत्रा च भाविनी ।

आदित्यश्चन्द्रमाः सार्द्धं यज्ञश्चान्नमङ्गलैः ।

शक्रः सलोकपालो वै जलविष्णुमहेश्वराः ।

एते चाप्ये च देवीषाः सदा पान्थ कुमारकम् ।

मित्रोऽश्वनिर्मा हुतसुखा च बालग्रहाः क्षिप्त ।

पीडां कुर्वन्तु बालस्य मा मातुर्जनकस्य वै ।

ततः शुक्लाभरधरा कुमारी पतिसंयुता ।

सप्तकं पूजयेद्भूम्या स्त्रीयामथ शुक्लं पुनः ।

काञ्चनैश्च ततः कृत्वा तिलपात्रोपरिस्थिताम् ।

प्रतिमां कुम्भराजस्य गुरवे विनिवेदयेत् ।

कल्याणचक्रगौर्वेभ्योः सहस्रपादयोः ।

पूजयेद्ब्राह्मणं तद्दक्षिणार्धार्धविवर्जितः ।

सुक्ता च गुरुणा चैयमुच्चार्या मन्त्रसन्ततः ।

दीर्घायुरस्तु बालोऽयं यावद्वयं शतं समम् ।

यत्किञ्चिदस्य दुरितं निःक्षिप्तं बद्धवान्ने ।

जज्ञा ब्रह्मो वसु ऋद्धो विष्णुर्देवो हुताशनः ।

रक्षन्तु सर्वदुष्टेभ्यो वरदाः सन्तु सर्वदा ।

एवमादीनि वाक्यानि वदन्तं पूजयेद्गुरुम् ।

शक्तिनः कपिलां दद्यात् प्रणिपत्य विस्मर्येत् ।

गुरुश्च पुत्रसहिता प्रणम्य रविशङ्करौ ।

हुतश्रेष्ठं तदानीयादादित्याय नमोऽस्तु ते ।

इदमेवाहुनोदगद् सर्वप्रभेयु श्रूयते ।

कर्तुं जन्मदिनार्णां देवान् संपूजयेत् सदा ।

शान्त्यर्थं शुक्लसप्तम्यामेतत् कुर्वन् सौदित ।

स चानेन विधानेन दीर्घायुरभवततः ।

सम्पत्सराणामयुतं शशास पृथिवीमिमान् ॥”

इति मातृ ६४ अध्यायः ।

तल्लक्षणशान्त्यौगधानि यथा,—

“जभः संजातमात्राहा पचात् भासाञ्च

वह्निरात ।

स्त्रियते द्वित्रिवर्षादा यस्याः सा मृतवत्सिका ।

तत्र योगं प्रकर्त्तव्यं यथा शङ्करभाषितम् ।

मार्गश्रुतिं तथा ऋषिं पूर्णमासपतिं यज्ञे ।

नूतनं कलसं पूर्णं पूजयेन्मालकाः सुधीः ।

शाखाफलसमायुक्तं नवरत्नसमन्वितम् ।

सुवर्णसूत्रिकायुक्तं घटकोरमण्डले स्थितम् ।

तन्मध्ये पूजयेद्देवीं यकाम्नीनामविभूतान् ।

गन्धपुष्पाक्षतेर्धूपैर्द्विपदेवैश्च संयुतैः ।

पूजयेद्भक्तिभावेन मद्यमांसैः समस्त्यकैः ।

ब्राह्मी माहेश्वरी चैव कौमारी वैष्णवी तथा ।

वाराही च तथा चेन्म्री घटपञ्चम्य च मातरः ।

पूजयेन्मन्त्रपूतं धेकारे नाम विभूते ।

मृतव

द्विभक्तानि पिङ्गानि सप्तसङ्क्रानि कारयेत् ।
 वटसङ्क्रान् च पन्नेषु माहन्धः कल्पयेत् एषक् ।
 चिह्नैः सप्तमं पिङ्गं शुचिस्थाने बहिः क्षिपेत् ।
 तेभ्यो यद्भागश्चेत्तस्मात्तु वागमारभेत् ।
 कन्यका योगिनीं वामां भोजयेत् सकुटुम्बकैः ।
 दक्षिणां दापयेत्तावां देवताये न चान्यथा ।
 विष्टव्यं देवतायाश्च नद्यां तत्कलसोदकम् ।
 शृङ्गं वीक्ष्येद्द्वीमान् शुभेन शुभमादिशेत् ।
 विपरीते पुनः कार्यं यागं तन्तु सुसिद्धिदम् ।
 प्रतिवर्षमिदं कार्यं दीर्घजीविसुतं जमेत् ॥”
 ॐ ह्रीं श्रीं एकान्तोदेवताये नमः । अनेन
 मन्त्रेण पूजा जपश्च कार्यः ॥ * ॥

“प्रादुर्लभः क्षतिकारश्चैव न्यायककोटिकीं हरेत् ।
 तत्कन्दं पेषयेत्तोयैः कर्षमाणं सदा पिवेत् ।
 वा बीजपूरं द्रवम्भजेकं
 क्षीरेण पक्वं प्रपिबेत् विमिश्रम् ।
 ऋतौ निजं या तु पतिं प्रयाति
 दीर्घायुवं वा तनयं प्रकृते ॥

मञ्जिहा मधुकं कुष्ठं त्रिफला शर्करा नला ।
 मेदा पयस्या काकोलीमूलश्चैवाश्वगन्धम् ॥
 अजमोदा हरिद्रो ह्रिदः कटुकरोहिणी ।
 उतपक्वं कुतुदं द्राक्षा काकोलीमूलं ककद्वयम् ।
 यत्तेषां कर्षकेभ्योऽर्घ्यं तत्प्रस्थं विभावयेत् ॥
 शतावरीरसं क्षीरं द्रव्यं चतुर्गुणम् ।
 संपिबेन्नियतं नारी नित्यं क्षीरं च श्रूयते ।
 पुत्रान् जनयते नारी मेघान् प्रियदर्शनान् ॥
 या चैवाश्विर्गर्भा स्थातु या नारी जनयेत्
 ऋतम् ।

अष्टपञ्चदश जनयेत् या च कन्याः प्रसूयते ।
 योगिदोषे रणोदोषे गर्भसाधे च श्रूयते ।
 प्रजावर्द्धनमायुष्यं सर्वप्रहृतिवारणम् ॥
 गान्धा फलद्वयं क्षीतदायुष्यं परिकीर्तितम् ।
 गोक्षयं जम्ब्यामूलं वदन्यच चिकित्सकाः ॥
 जीववत्साशुक्लवर्णादृतमत्र तु दीयते ।
 अरण्यगोमयेनात्र वङ्गज्वाला प्रदीयते ॥”
 अथ पयस्या क्षीरयुक्तभूमिज्जम्बा मू । उत-
 पक्वं नीलम् । इति दन्तजालतन्त्रं नृवत्सा-
 चिकित्सा ॥ * ॥ अन्यच्च । अथ नृवत्सासुत-
 जीवनीपायः ।

ईश्वर उवाच ।

“गर्भः संजातमात्रेण पक्षान् मासाश्च वत्सरात् ।
 जियते द्वित्रिवर्षाद्वर्षाः सा नृवत्सका ।
 यद्दीप्ता शुभनक्षत्रे अपामागस्य नृलकम् ।
 यद्दीप्ता जम्ब्यामूलं एकवर्षं गवां पयः ।
 दीप्ता सा जमेत गर्भं दीर्घजीविसुता भवेत् ॥
 यस्यै कस्यै न दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥
 न्यायककोटिकाकन्दं मोक्षाराजेन पेषयेत् ।
 ऋतुकाये तु सप्ताहं दीर्घजीविसुता भवेत् ।
 सत्वं सत्वं प्रकर्तव्यं यथा शङ्करभाषितम् ॥ * ॥
 मार्गशीर्षेऽथवा च्येष्टे पूर्णायां क्षिपेत् यद्दे ।
 नूतनं कलसं पूर्वं गन्धतोयं कारयेत् ॥
 श्राद्धाफलसमायुक्तं नवरत्नसमन्वितम् ।

मृतस

सुवर्णसुद्रिकायुक्तं वटकोशमकथे क्षिपेत् ।
 तन्मध्ये पूजयेद्देवीमेकान्तोनामविश्रुताम् ॥
 गन्धपुष्पाक्षतेषु पद्मैर्ह्रीं देवैर्वैद्यसंयुतैः ।
 अर्घ्येयैः शक्तिभावेन दुग्धं भावं तथा मधु ॥
 वाराहो च तथा चन्द्रो ब्राह्मो माहिषरौ तथा ।
 कौमारी वैष्णवी देवी वटसु कोष्ठीय मातरः ।
 पूजयेन्मन्त्रभावेन द्विपिङ्गानि कारयेत् ॥
 सप्तसङ्क्रान्प्रमाणाणि वटसङ्क्रान् वटसु पाततः ।
 सप्तमन्तु एषक् क्षत्वा शुचिस्थाने विशेषतः ॥
 तद्भुक्तं यद्भागश्चेत् कन्यका वटुकस्थितः ।
 भोजयेद्दक्षिणां दत्त्वा प्रणामं कारयेत्ततः ॥
 विष्टव्यं खेददेवीं च आद्यां तत्कलकेदरात् ।
 शृङ्गं वीक्ष्येद्द्वीमान् शुभेन शुभमादिशेत् ।
 विपरीते पुनः कार्यं यागं तावत् सुसिद्धिदम् ।
 प्रतिवर्षमिदं कुर्यात् दीर्घजीविसुतं जमेत् ।
 सिद्धियोगमिदं स्थातं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”
 अथ मन्त्रः । ॐ परं ब्रह्म परमात्मने अस्तुकी-
 यद्दे दीर्घजीविसुतं कुरु कुरु स्वाहा ॥ * ॥
 अथ काकबन्धा । ईश्वर उवाच ।
 “पूर्वं पुत्रवती या सा क्षिपेद्बन्धा भवेद्यदि ।
 काकबन्धा तु सा ज्ञेया चिकित्सा तत्र कथ्यते ।
 विष्णुक्रान्तां सन्तानान् पिष्ट्वा माहिषदुग्धके ।
 महिषीमवनीतेन ऋतुकाये तु भक्षयेत् ॥
 एवं सप्तदिनं कुर्यात् पय्ययुक्तं पूर्णवत् ।
 गर्भं सा जमेत नारी काकबन्धा सुशोभनम् ॥
 अश्वगन्धीयमूलं पाहयेत् पुष्यभास्करे ।
 पेतयेन्महिषीक्षीरे पलाहं भक्षयेत् सदा ।
 सप्ताहजमेत गर्भं काकबन्धा चिरायुषम् ।
 यस्यै कस्यै न दातव्यं नान्यथा शङ्करोदितम् ॥”
 अथ मन्त्रः । ॐ नमः शक्तिरूपाय अस्या यद्दे
 पुत्रं कुरु कुरु स्वाहा । १०००० जपात् सिद्धिः ।
 इति श्रीदत्तात्रेयतन्त्रे ईश्वरदत्तात्रेयसंवादे
 जम्ब्यामूलादीनां पुत्रकरणं नाम सप्तदशपटलः ॥
 क्षिपेद्यस्य २० पटलः ॥

नृवत्सजीवनी, क्षी, (नृवत् नृवत्स्यम् जीवय
 तीति । जीव् + श्युट् + डीप् च ।) गोरक्ष-
 दुग्धा । इति राजनिर्घटः ॥
 नृवत्सजीवनीका विद्या । यथा । अथ नृवत्-
 सजीवनी विद्या ।

“आद्यां प्रासादवीजं तदशु नृवत्सहं तारकं
 याच्यतीक्ष्णं
 प्रोक्ष्यै चाम्रकं यो जपति च सततं संपुटं
 चाशुजीवम् ॥”
 नृवत्सहं चाम्रकं नृवत्सहयमन्त्रम् । संपुटं तस्मिन्
 अशुलांमकमेवैव संपुटमित्यर्थः । तेन ह्रीं
 ततः प्रणवः ततो जूं सः ततः सप्रणवयाच्यति ।
 मध्ये चाम्रकमन्त्रः । ततो ह्रीं प्रणवः जूं सः
 ततः सप्रणवयाच्यति । अस्य जपात् सर्व-
 सिद्धिर्भवति ॥ * ॥ अथ शुक्रोपासिता नृवत्सजी-
 वनी विद्या । गायत्र्या एकैकपादान्तरं
 चाम्रकमन्त्रस्य एकैकपादश्च । ततश्च गायत्र्याः
 प्रथमपादान्तरं सुगन्धं पुष्टिर्वर्द्धनम् ।

मृतिः

द्वितीयपादान्तरं उन्मादकमिव बन्धनात् ।
 तृतीयपादान्तरं ऋतुर्मुच्यैवमाहतात् ॥
 अस्य ध्यानम् ।
 “सर्वं सर्वकारिण्युत्थितसुभयकरं संस्थितौ
 पूर्वकुक्षौ
 हाभ्यामेवाचमाये निजकरकमये द्वौ वटौ
 निजपूर्वौ ।
 हाभ्यां द्वौ च खड्गौ शिरसि शशिकर्णौ
 चान्दतेः ज्ञावयन्तं
 देहं देवो दधानः प्रदिशतु विशदाकल्पजाजः
 अयं वः ॥”

एवं ध्यात्वावाङ्मयं प्रणवादिचाम्रकाय सदाय
 नमः । इत्यनेन पूजयेत् । अस्य जपात् सर्व-
 सिद्धिः । इत्यागतत्त्वविज्ञासः ॥ (तथा च
 ब्रह्मवैवर्तपुराणे प्रकृतिसंख्ये ४४ । ११ ।

“महाज्ञानश्च गोप्यश्च नृवत्सजीवनीं पराम् ।
 महाज्ञानयुतां ताश्च प्रवन्दन्ति मनोविषयः ॥”
 (क्षी । यथा, मार्कण्डेये । २४ । ४२ ।

“ततः कुवलयान्धं तं समान्धास्य सुजङ्गमः ।
 कथयामास तत्सर्वं नृवत्सजीवनादिकम् ॥)
 नृवत्सज्ञानं, क्षी, (ज्ञातिवन्धादीनामन्यतममिज्ज-
 न्तेन सति नृवत्सुद्दिश्य विविधा ज्ञातः ।) नृतो-
 हिंशेन ज्ञातः । तत्पण्यायः । अपज्ज्ञानः ० । इत्य-
 मरः । ११ । १६ ॥ नृवत्सुद्दिश्य ज्ञातज्ञाने जने ।
 संस्कारार्थं ज्ञापितं नृते । इति खामी । इति
 तद्दीकायां भरतः ॥

नृवत्सज्ञानं, क्षी, (नृवत्सुद्दिश्य ज्ञानम् ।) नृतो-
 हिंशेन ज्ञानम् । तत्पण्यायः । अपज्ज्ञानम् २ ।
 इति हेमचन्द्रः । १ । १६ ॥

नृवत्समोक्षा, [क्ष] पु, (नृवत्सु खराण्यधनादिकं
 सुचतीति । सुच् + वासरूपोऽखियाम् । ११ ।
 ६४ । इति पक्षे ढच् ।) राजर्षिः । इति
 हेमचन्द्रः । १ । १७७ ॥

नृवत्समदं, क्षी, (नृवत्सः नृवत्सः आनन्दः अस्मात् ।)
 सुत्यम् । इति शब्दचन्द्रिका ॥

नृवत्सकं, क्षी, (नृवत्समाजयति भूययतीति । अज् +
 शिच् + श्युल् ।) आङ्गुली । इत्यमरः । ११ । १११ ॥
 (तथास्य पण्यायः ।

“वैराट् तुरवी काक्षी नृवत्सकसुराङ्गणे ।
 आङ्गुलीं चापि सा स्थाता नृवत्सका च सुर-
 नृवत्सका ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
 नृवत्सः, क्षी, (नृ + क्तः ।) मरणम् । इति हेम-
 चन्द्रः । २ । २१६ । (यथा, श्रीमद्भागवते ।
 ६ । १४ । ४४ ।

“परे तु जीवत्यपरस्य या नृवत्स-
 विपक्षेयश्चेत्तमसि भुवः परः ॥”

यथास्या विषयः ।

“यो गौरवर्णो विदधाति कार्यां
 क्षयोरपि गौरवमुपैति यश्च ।
 तथा नृवत्सं याति नरप्रकृता
 श्रीर्षं विदधाता जङ्गलोऽपि यो वै ॥

मृत्तिका

यो वेदरोतं नवधिन शब्दं
यज्ञाति वा नो द्रव्यते स शीघ्रं ।
स वे मृत्तिं पश्यति यो न पश्येत्
ह्यायां लकीयां धरणीप्रपन्नम् ॥”

इति, हारीति द्वितीयेत्यादि तृतीयेऽध्याये ॥
नृत्तकरः, पुं, (करोतीति क्त + क्तच् । नृत्तं
करः । चटादिनिर्मातृत्वाद्वा तथालम् ।)
कुम्भकारः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नृत्तकालं, स्त्री, श्रावः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
नृत्तकिरा, स्त्री, (नृत्तं किरतीति । कृ + “इगु-
पधश्चाप्रोक्तिरः कः ।” १।१।१५ । इति कः ।
“नृत्त इहातोः ।” ७।१।१०० ॥ इति इत् ।)
सुर्गुरी । इति त्रिकाण्डशेषः । सुर्गुरिया इति
भाषा ॥

नृत्तखनिनी, स्त्री, चर्मकषाट्टकः । इति शब्द-
चन्द्रिका ॥
नृत्तजं, स्त्री, (नृत्तं तालयति प्रतिष्ठापयतीति ।
तज् + णिच् + “कर्मस्य ण्” १।२।१ । इति
अच् ।) आङ्गुली । इति शब्दरत्नावली ॥
नृत्तजलकं, स्त्री, (नृत्तजल + संज्ञायां कन् ।)
तुवरिका । तुवरिकजाय इति अङ्गुलि इति च
ख्यातम् । इत्यमरटीकायां भरतः । सौराष्ट्र-
नृत्तिका । इति राजनिर्घण्टः ॥

नृत्तिका, स्त्री, (नृदेव इति । नृद् + “नृदस्ति कन्” ।
५।४।३६ । इति स्त्रायं तिकन् । स्त्रियां टाप् ।)
तुवरौ । इति राजनिर्घण्टः ॥ नृत्त । इत्य-
मरः । २।१।१४ ॥ माटी । इति भाषा ।
तत्प्रमयायः । नृत्ता २ नृत्तः ३ । इति भरतः ॥
(अस्या भक्त्यात् पाण्डुरोगोत्पत्तिः । तदुपधा,
“नृत्तिकादग्नौलस्य कुप्यत्यन्यतमो मनः ॥
कषाया मारुतं पिपं उवरा मधुरा कफम् ॥”

इति माधवकरसंयह्यतत्त्वनिश्चये पाण्डु-
रोगाधिकारे । अन्यत् नृत्तशब्दे द्रव्यम् ।)
खानकाये नृत्तिकायेपनविधिर्यथा,—
“नृत्ता प्रत्याल्य लिङ्गन्तु ह्याभ्यां नामेस्तयोपरि ।
अधश्च तिष्ठभिः कार्यं यद्भिः पार्श्वौ तथैव च ॥
कटिश्च तिष्ठभिश्चापि हस्तयोर्दिशं नृत्तिकाः ।
प्रत्याल्य कार्यं हस्तौ च द्विराचस्य यथाविधि ।
ततः संमार्जनं कृत्वा नृत्तमेवाभिमन्त्रयेत् ॥
अन्धक्रान्ते रज्यक्रान्ते विष्णुक्रान्ते वसुधरे ।।
उद्धृतासि वराहेण ह्येनामितवाहुना ॥
नृत्तिके हर मे पापं यन्मया पूर्वसंचितम् ।
नृत्तिके ब्रह्मदत्तासि प्रजया च धनेन च ॥
नृत्तिके त्वांश्च यज्ञानि काश्रपेनाभिमन्त्रिताम् ।
नृत्तिके जह्व मे पापं यन्मया दुष्कृतं कृतम् ।
त्वया हृतेन पापेन ब्रह्मलोकं ब्रजान्यहम् ॥”

इति वट्टिपुराणम् ॥३॥

श्रीचार्थनृत्तिकायह्नवविधिर्यथा,—
“आहूतं नृत्तिकां कृत्वाक्षेपगन्धपकर्षणम् ।
कुप्यादतन्मृतः श्रौचं विशुद्धैरुद्धृतोदकेः ॥
नाहरेत् नृत्तिकां विप्रः पांशुलान् च कर्ह-
मातु ।

मृत्तुः

न मार्गान्नोवराहेणाश्वौचश्रितां परस्व च ॥
न देवायतनात् कृपात् मेघान्न च जलात्तथा ।
उपसृष्टततो निव्यं पूर्वोक्तेन विधानतः ॥”
इति कौर्म्ये उपविभागे १० अध्यायः ॥
तस्याः परीक्षा मन्दिरशब्दे द्रव्याः ॥
नृत्तजनी, स्त्री, (नृदि प्रजननस्याः । ङीष् ।)
कुलौषधम् । इति हारावली ॥

मृत्तुः, पुं, (म्रियते अस्मादिति मृ + “सुजिह्वद्व्यां
युक् तुक् ।” उणा० । ३।२१ । इति तुक् ।)
यमः । इति हेमचन्द्रः ॥ कंसः । यथा,—
“प्रत्ययं मृत्तवे पुत्रान् मोचये क्षपणामिमाम् ।
सुता मे यदि जायेरन् मृत्तुन्वा न म्रियेत
सेत् ॥”

इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ । ४६ ॥

मृत्तुः, पुं, स्त्री, प्राणविभागः । तत्प्रमयायः । पञ्चता
२ कालधर्मः ३ दिशान्तः ४ प्रलयः ५ अत्ययः ६
अन्तः ७ नाशः ८ मरणम् ९ निधनः १० ।
इत्यमरः ॥ पञ्चत्वम् ११ नृत्तम् १२ नृत्तः १३ ।
इति तट्टीकायां रमानाथः ॥ नैधनम् १४ ।
इति तट्टीकासारसुन्दरी ॥ संख्या १५ कालः १६
परलोकगमः १७ दीर्घनिद्रा १८ निमीलनम् १९
अस्तम् २० अवसानम् २१ । इति हेमचन्द्रः ॥
भूमिजाभः २२ निपातः २३ विलयः २४ आत्य-
यिकम् २५ । इति शब्दरत्नावली ॥ अध्यायः
२६ । (मरणार्थं यथा,—

“सौमस्य यस्य क्षुत्तृण्यो हृदोर्मैरहितेक्षया ।
न श्रान्तोऽन्नपानेन च तस्य मृत्तुवपस्थितः ॥
प्रवाहिका शिरःशूलं कोष्ठशूलञ्च दाहयन् ।
पिपासा बलहानिश्च तस्य मृत्तुवपस्थितः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अः ॥
“शुकोत्तरं मृत्तुवपमयन्वाणः प्रचक्षते ।
तन्मेकः कालसंक्षुप्तं शेषास्त्रागन्तवः स्मृताः ॥
दोषागन्तुजमृत्तुभ्यो रसमन्त्रविशारदौ ।
रक्षेतां वृपतिं निव्यं यन्नाह्वेदपुरोहितौ ॥”

इति च तत्र तत्स्थाने ३४ अः ॥

तत्प्रमयायं यथा,—
“अहमात्मोद्धवामीषां भूतानां सुहृदीश्वरः ।
अहं सर्वान् भूतानि तेषां स्थितुह्वाप्ययः ॥”

इति श्रीमद्भागवते ११ स्कन्धे १६ । १० ॥
स तु ब्रह्मणो गुदतो जातः । यथा,—
“पायुर्यमस्य मित्रस्य परिमोक्षस्य नारद ।।
हिंसाया निवृत्तं नृत्तानिर्हरयस्य गुदं स्मृतम् ॥”

इति श्रीभागवते २ स्कन्धे ५ अध्यायः ॥

कल्पान्तरं भयात् मायायां जातः । यथा,—
“हिंसा भाष्या लक्ष्मणस्य तयोर्जने तथाश्रुतम् ।
माया च वेदना चैव मिथुनं त्वदमेतयोः ।
भयाज्जज्ञेय वे माया मृत्तुं भूतापहारकम् ॥
वेदना च सुतश्चापि दुःखं जज्ञेय रौरवात् ॥
अस्यापत्त्यादि यथा,—
“मृत्तुवां धर्षणराशिकण्ठ्याक्रोधाश्च जशरे ।
दुःखोत्तराः स्मृता इति सर्वे चाधर्मसचक्षाः ।

मृत्तुः

नेवां भाष्याति पुत्रो वा सर्वे ते सुहृदेतवः ॥
निवृत्तश्च तथा चान्धा मृत्तुवां भाष्यमनुसृजे ॥
अलक्ष्मीनां तस्याश्च मृत्तुः पुत्राश्चतुर्दश ॥
अलक्ष्मीसूक्तका इति मृत्तुवोरादेशकारिणः ।
विनाशकावे च नरान् भजन्त्येते द्रव्यम् तान् ॥
इत्येतेषु दशस्विते तथा मनसि च स्थिताः ।
स्वै स्वे नरं स्थियं वापि विषये योजयन्ति च ॥
तथैन्द्रियाणि चाक्रान्त्वा रागलोभादिभिर्नरान् ।
योजयन्ति तथा हानिं यानि धर्मादिभिर्दिन ॥
अहङ्कारगतान् चान्ये तथापि बुद्धिर्लक्षिताः ।
विनाशाय नरस्त्रीणां यन्मन्त्रोद्धर्षणयाः ।
एवं लक्ष्मणोत्पन्नाः सर्वे चापि भयङ्कराः ॥”
इति मार्कण्डेयपुराणे दुःसहाशुशासनं नामा-
ध्यायः ॥ विष्णुपुराणे प्रथमेऽंशे सप्तमोऽध्यायश्च ॥
मृत्तुवापकारिणो यथा,—

इति चैव उवाच ।

“अरिहानि महाराज ! द्रव्यवर्णानि तानि ते ।
येषामालोकनान्मृत्तुं निजं जानाति योगवित् ॥
देवमार्गं भुवं शुक्लं सोमच्छायायामवन्तौ ॥
यो न पश्येन्न जीवेत् स नरः संवत्सरात् परम् ॥
अरिहानि विभं सुखस्य वद्विचैवोऽनुमालिनम् ।
दृष्ट्वा कादृशमासेभ्यो नरो नोहं स जीवति ॥
वान्धा मृत्तुं पुरीषे वा सुवर्णं रजतं यथा ।
प्रत्यक्षमथवा स्वप्ने जीवितं दृशमासिकम् ॥
दृष्ट्वा प्रतपिशाचादीन् गन्धर्वनगराणि च ।
सुवर्णवर्णान् वृक्षांश्च नव मासान् स जीवति ॥
सूतः क्षत्रः क्षत्रः सूतो योऽकक्षादेव जायते ।
प्रकृतेः च निवर्तते तस्यायुश्चादमासिकम् ॥
खलं यस्य परं पाण्डुरोः पादस्याप्येयथा भवेत् ।
पांशुकर्मयोर्मध्ये सप्त मासान् स जीवति ॥
कपोतयुधकाकोला वायसो वापि मृद्वर्जिन ।
क्रवादा वा खगो जीनः घन्तासायुःप्रदंशकः ॥
हन्त्यते काकपटकोभिः पाशुवर्षेण वा पुनः ।
खन्दायाश्चान्यथा दृष्ट्वा पञ्च मासान् स जीवति ॥
अनभे विद्युतं दृष्ट्वा दक्षिणां दिशमासिकम् ।
पयमोन्मथनुत्वापि जीवितं द्वित्रिमासिकम् ॥
वृते तैले तथादर्शे तोके वा चात्मनस्तनुम् ।
यः पश्येदग्निरेका वा मासादहं न जीवति ॥
यस्य वस्त्रसमो गन्धो गात्रे श्वसमोऽपि वा ।
तस्याहमासिकं ज्ञेयं योगिनो वृष ! जीवितम् ॥
यस्य वे ज्ञातमात्रस्य क्षुत्पादमवशुष्यति ।
पिपतश्च जलं शोषो दशाहं सोऽपि जीवति ॥
क्षामितो मारुतो यस्य मर्मस्थानानि क्षन्ति ।
न हृष्यत्यनुसंश्रान्तस्य मृत्तुवपस्थितः ॥
मृत्तुवानरयुग्मस्यो गायन् यो दक्षिणां दिशम् ।
स्वप्ने प्रयाति तस्यापि न मृत्तुः कालमृच्छति ॥
रक्तजङ्घान्मरधरा गायन्तो जसतो च यम् ।
दक्षिणाशां नयेन्नारी स्त्रेण सोऽपि न जीवति ॥
नयं चपणकं स्वप्ने हसमानं प्रहृष्टं वै ।
एवं वा वीक्ष्य वल्गलं विद्यान्मृत्तुवपस्थितम् ॥
आमस्तकतनाद्यस्तु निमग्नं पङ्कसागरे ।
स्वप्ने पश्येत्तथाज्ञानं नरः सद्यो म्रियेत सः ॥

मृत्युः

केशाङ्गारोक्षया भक्ष भुजगं निर्जलां महौम् ।
 दृष्ट्वा स्मरे दृष्ट्वा हन्तुं नृत्तरेकादशेऽहनि ॥
 करालेभिकटेः क्षयोः पुरुषैरव्यतायुधैः ।
 पाशाबैलाङ्कितः स्मरे सद्यो नृत्यं समाप्नुयात् ॥
 कर्णोदये यस्य शिवा क्रोशन्ती याति सम्मथम् ।
 विपरीतं परीतं वा स सद्यो नृत्यन् नृत्तिम् ॥
 यस्य वै सुक्तमात्रेऽपि हृदयं पीयते क्षुधा ।
 जायते दन्तसंघर्षः स गतायुरसंशयम् ॥
 द्यौपादिगन्धं नो वेति वमन्मयिं तथा निशि ।
 नास्मान् परनेत्रस्यं वीक्षते न स जीवति ॥
 शक्रायुधच्छाहर्हाराच्च दिवा गृहगन्धं तथा ।
 दृष्ट्वा मथेत संक्षीयमात्मनीवितमात्मवान् ॥
 नासिका वक्रतामेति कर्णयोर्नन्वतोन्नती ।
 नेत्रश्च वामं स्रवति यस्य तस्यायुरद्वयम् ॥
 आरक्ततामेति सुखं जिह्वा वापि शिता तथा ।
 तदा प्राप्नो विजानीयानृत्यमासन्नमात्मनः ॥
 उद्धरासभयानेन यः स्मरे दक्षिणां दिशम् ।
 प्रयाति तं विजानीयात् सुद्यो नृत्यं गरेभर ! ॥
 पिपाय कर्णं निर्घोषं न शृणोत्यात्मसम्भवम् ।
 नश्यते चक्षुषोर्ध्वोर्तिर्यस्य सोऽपि न जीवति ॥
 पततो यस्य वै गर्तं स्मरे द्वारं पिघीयते ।
 न चोत्तिष्ठति यः श्वाभातदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 ऊर्ध्वा च दहिनं च संप्रतिष्ठा
 रक्ता पुनः संपरिवर्जमाना ।
 सुखस्य चोष्ठा शिशिरा च नाभिः
 शंसन्ति पुंसामपरं शरीरम् ॥
 स्मरेऽपि प्रविष्टेद्यस्तु न च निष्क्रमते नरः ।
 जलप्रवेशादपिवा तदन्तं तस्य जीवितम् ॥
 यथाभिह्वयते दुष्टेभूते राजावयो दिवा ।
 न नृत्यं समराजानात् पुमानाप्रोक्ष्यसंशयम् ॥
 स्वस्वममलं मुक्तं रक्तं पश्यत्योऽसितम् ।
 यः पुमान् नृत्यमापन्नं तस्यापि हि विनिर्दिष्टम् ॥
 स्वभाववैपरीत्यम् प्रकृतेः विपर्ययः ।
 कथयन्ति मनुष्याणां समासन्नौ यमान्तकौ ॥
 येषां विनीतः सततं यस्य पूज्यतमा मताः ।
 तानेव योऽवजानाति तानेव च विनिन्दति ॥
 देवता नार्चयेद्वृद्धाश्च गुरुन् विप्रांश्च निन्दति ।
 मातापित्रोरसत्कारं जामातृणां करोति यः ॥
 योगिनां ज्ञानविदुषामन्येषां महात्मनाम् ।
 प्राप्नोति कालः पुरुषस्तद्विज्ञेयं विचक्षणैः ॥
 योगिना सततं यन्मादिरिष्टान्वयनीयते ।।
 मन्त्ररान्ते तज्ज्ञेयं फलदानं दिवानिशम् ॥
 विनोक्तानि सदा चैव फलपङ्क्तिषु भीरव्या ॥
 इति मार्कण्डेयपुराणे अजर्णोपाख्याने ४३ अः ॥
 कर्मेविशेषानृत्यविशेषो यथा,—
 “केनाश्रुतानि नोक्तानि प्रीतिभेदः क्षतो न च ।
 आक्षिप्तः श्रद्धानश्च स सुखं नृत्यन् नृत्तिम् ॥
 आगारदाहिनी दाहं क्षुधं चान्नदायिनः ।
 प्राप्नुवन्ति नराः काये तस्मिन् नृत्यावुपस्थिते ॥
 देवनाक्षयपूजायां ये रताश्चान्दस्यवः ।
 ब्रह्मा वदाम्या ह्रीमन्तस्ते नराः सुखम्वहयः ॥
 सो न कामाक्ष चरन्मात्रं देवाद् धर्मेतुत्तमं ॥

मृत्युः

यथोक्तकारी सौम्यश्च स सुखं नृत्यन् नृत्तिम् ॥
 शीतं जयन्तीन्वदस्तापं चोदकदायिनः ।
 प्रायश्चित्तं वेदनां कदा ये चाप्ये देवकारिणः ॥
 मोहाज्ञानप्रदातारः प्राप्नुवन्ति महद्भयम् ।
 कूटसाक्षी नृवावादी यश्चासदनुशास्ति वै ।
 ते मोहमृत्यवः सर्वे तथाप्ये वेदनिन्दकाः ॥”
 इति मार्कण्डेयपुराणे पितापुत्रसम्वादे १० अध्यायः ॥ * ॥
 नृत्यकालकर्तव्यस्तुद्वजन्तुवधप्रायश्चित्तं यथा,—
 “वधेऽपि क्षुद्रजन्तूनां हिंसकानाञ्च पङ्क्तिः ।
 कार्पापणं समुत्तम्य नृत्यकाये प्रमुच्यते ॥
 अहिंसकानां क्षुद्राणां वधे शतगुणं भुवम् ।
 प्रायश्चित्तं नृत्यकाये कथितं पद्मयोनिना ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते श्रीकृष्णजन्मखण्डे ७ अध्यायः ॥
 नृत्यसमये गङ्गागमनमावश्यकं यथा,—
 “अहो सगरवंशेभ्यो निम्नानुत्तिदायिनी ।
 वैकुण्ठगामिनी मार्गसोपानरूपिणी वरा ॥
 अतोऽपि नृत्यसमये सती पुण्यस्वरूपिणाम् ।
 आदौ पार्श्वौ च विन्यस्य सुखे तोयं प्रदीयते ॥
 गङ्गासोपानमाख्यं सन्तो यान्ति ममानयम् ॥”
 इति तत्त्वैव २४ अध्यायः ॥ * ॥
 जन्मवर्ता नृत्योरपरिहृय्यत्वं यथा,—
 “नृत्यजन्मवर्ता वीर ! दंष्ट्रेण सह जायते ।
 अथ वाग्दशान्ते वा नृत्येऽपि प्राणिनां भुवः ॥”
 इति श्रीभागवते १० स्कन्धे १ अध्यायः ॥
 अपि च ।
 “जातस्य हि भुवो नृत्यपुंवं जन्म नृत्यस्य च ।
 तस्मादपरिहार्येऽर्थे न त्वं शोचिषुमर्हसि ॥”
 इति श्रीभगवद्गीता ॥ * ॥
 अकालनृत्यप्रशमनं स्तोत्रं यथा,—
 स्तुत उवाच ।
 “स्तोत्रं तत्संप्रवक्ष्यामि मार्कण्डेयेन भाषितम् ।
 नारायणं सहस्राक्षं पद्मनाभं पुरातनम् ॥
 प्रणतोऽस्मि हृषीकेशं किं मे नृत्यः करिष्यति ॥१॥
 गोविन्दं पुष्करीकाक्षमनन्तमजमथयम् ।
 केशवश्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्यः करिष्यति ॥२॥
 वासुदेवं जगद्योगिं भाहुमन्तमनौज्यम् ।
 दामोदरं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्यः करिष्यति ॥३॥
 शङ्कराक्षधरं देवं कृष्णरूपिणमथयम् ।
 अर्धोत्तमं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्यः करिष्यति ॥४॥
 वाराहं त्रामनं विष्णुं नारसिंहं जनार्दनम् ।
 माधवश्च प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्यः करिष्यति ॥५॥
 पुरुषं पुष्करं पुण्यं क्षेत्रबीजं जगत्पतिम् ।
 कांकनाथं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्यः करिष्यति ॥६॥
 सहस्रशोभं देवेशं यत्कायकं सनातनम् ।
 महायोगं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्यः करिष्यति ॥७॥
 भूतात्मानं महात्मानं यज्ञयोगिभयोनिजम् ।
 विश्वरूपं प्रपन्नोऽस्मि किं मे नृत्यः करिष्यति ॥८॥
 इतुदीरितमाकर्ण्य स्तोत्रं तस्य महात्मनः ।
 अपयातस्ततो नृत्यविष्णुदूतेः प्रप्रीकृतः ॥
 इति तेन जितो नृत्यमार्कण्डेयेन ह्रीमदा ॥
 प्रसन्ने पुष्करीकाक्षे श्रुतिं हि नास्ति दुर्जयम् ॥

मृत्युञ्ज

नृत्यादकमिदं पुण्यं नृत्यप्रशमनं शुभम् ।
 मार्कण्डेयहितार्थाय स्मर्यं पिबुषवाच ह ॥
 नृ २८ पठति स्तोत्रं चिकित्सं नियतः सुचिः ।
 नाकाये तस्य नृत्यः स्थानुरस्याच्युतचेतसः ॥
 नृत्यपद्ममध्ये पुरुषं पुराणं
 नारायणं शान्ततमादिदेवम् ।
 विचिन्त्य खर्यादतिराजमानं
 नृत्यं स योगी जितवीर्यदेव ॥”
 इति गारुडे २४ अध्यायः ॥ * ॥
 शुभकर्म्मप्रतिबन्धकनृत्यपदा योगा यथा,—
 “आदिश्वभौमयोगेन्द्रा भद्रा मुक्तशशाङ्कयोः ।
 बुधे जया गुरौ रिक्ता शनौ पूर्वा च नृत्यपदा ॥”
 अपि च ।
 “रथादिदिवसेयुक्ता विशाखादिचतुश्चतुः ।
 उषाटा नृत्यवः काजा अन्तानि यथाक्रमम् ॥”
 इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥
 नृत्यञ्जयः, पुं, (नृत्यं जितवान् । जि + कृ +
 लुप् च ।) शिवः । इत्यमरः । तन्नामकारणं
 यथा,—
 सुयज्ञ उवाच ।
 “शिवो जीनो निर्गुणे चेत् श्रीकृष्णं प्राप्नोति जये ।
 कथं तव गुरोर्नाम नृत्यञ्जय इति श्रुतौ ॥”
 सुतपा उवाच ।
 “ब्रह्मजोऽस्मि नृत्यकन्या प्रनष्टा जलविन्दवत् ।
 संहर्षो सर्वलोकानां ब्रह्मादीनां वराधिप ॥
 कतिधा नृत्यकन्यानां ब्रह्मणा कोटिशो जये ।
 कायेन जीनः शम्भुश्च सत्त्वरूपी च निर्गुणः ॥
 नृत्यकन्या जिता श्वन्तु शिवेन गुरुणा मम ।
 न नृत्यना जितः शम्भुः कल्पे कल्पे श्रुतौ
 श्रुतम् ॥”
 इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे ५१ अध्यायः ॥
 रोगशान्त्यर्थं तस्य पूजाविधयेति,—
 “नृत्यञ्जयं समापूज्य लिङ्गं त्रिभुवनेश्वरम् ।
 रोगार्थां सुच्यते रोगादहो सुच्यते बन्धनात् ॥
 यस्तु संपूज्येद्भक्त्या लिङ्गं नृत्यञ्जयाभिधम् ।
 यमोऽपि प्रथमेद्भक्त्या किं करिष्यति चामयः ॥
 तस्य पूजाविधिं वक्ष्ये शृद्धं मत्प्राप्त्यनन्तरम् ॥
 आतिभेदे नृत्तिकान् यज्ञीत्याश्रितितोषकम् ॥
 निर्माय पार्थिवं लिङ्गं कात्याघारे निवेशयेत् ।
 पौराणिकेन मन्त्रेण कुम्भाच्च गठनं बुधः ॥
 क्षापयेत् पद्मगन्धेन प्रतेजकस्याहृतोत्तमम् ।
 खलमन्त्रेण प्रतेजकस्यैव क्षापयेत् सुधीः ॥
 रोगचयकामनया नामगोत्रादिपूजकम् ।
 उपविष्टासनं विप्रो धृत्वा धौते च वाससौ ॥
 ब्रह्माचमनां कण्ठे वै धृत्वा भस्मत्रिपुष्पकम् ।
 उपचारं धोषशकं देयं भक्त्या प्रयत्नतः ॥
 सुवर्णस्यासनं देयं तथैवाभरणानि च ।
 वस्त्रयुक्तं प्रदद्यात् परिधीयं यथा भवेत् ॥
 मधुपर्कं कात्याघारे दद्याद्भोजनयोग्यकम् ।
 विस्वपञ्चसहस्रञ्च अभ्यर्च्य विनिवेदयेत् ॥
 एवं संपूज्य लिङ्गं जपेन्मन्त्रं सहस्रकम् ।
 ततो ह्रीमं प्रकुम्भाच्च दक्षिणां ब्राह्मणे ददेत् ॥

दिदार्धेनात् अर्धेनं प्रणिधानं अस्याधः ।
अर्धेने । यथा, रघौ । १ । ६८ ।

“परान्धशन् हर्षेणधेन पाणिना
तदीयमङ्गं कुलिशप्रवाहितम् ।”

प्रणिधाने ।

“रामप्रवासे अन्धशन् रोगं
जनापवादं सनरेन्द्रतुम् ।”

कैकयीति भट्टिः । ३ । ७ ।

विमर्शं परामर्शः । नृषि इति नृहृन्मानपाठो
हेयः । तर्हि चमेवार्थः स्यात् । इति, दुर्गा-
दासः ।

नृष, तु क } चानौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
नृष, तु ञ } (अदन्त चुरा०-पर०-सक०-सेट् ।
अन्यत्र, अदन्त भा०-उभ०-सक०-सेट् ।)
नृहृन्मोपधौ । क, नृषयति । ञ, नृषति नृषते ।
इति दुर्गादासः ।

नृष, उ सेचने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
पर०-सक०-सेट् । क्वावेट् ।) उ, मर्षित्वा
नृष्टा । इति दुर्गादासः ।

नृष, क चानौ । इति कविकल्पद्रुमः । (चुरा०-
पर०-सक०-सेट् ।) क, मर्षयति । अयमात्मने-
पदीत्येके । इति दुर्गादासः ।

नृष, ञ ड उ चानौ । इति कविकल्पद्रुमः ।
(भा०-उभ०-आत्म०-च-सक०-सेट् । क्वावेट् ।)
ञ, मर्षति मर्षते । ड, मर्षते । उ, मर्षित्वा
नृष्टा । अपि गुणमपराधं मर्षति ब्राह्मणानां
मिति हज्जायुधः । इति दुर्गादासः ।

नृष, य ञ चानौ । इति कविकल्पद्रुमः । (द्विवा०-
उभ०-सक०-सेट् ।) य ञ, नृष्यति नृष्यते ममर्षे ।
इति दुर्गादासः ।

नृषा, अ, (नृष्यत इति । नृष + का ।) मिथ्या ।
इत्यमरः । ३ । ४ । १५ । (यथा, नैषधचरिते । १ । ६८ ।
“नृषान्धं सादिवले कुतूहला-
न्नस्य नाधीरगत वितेनतुः ।”)

वृथा । इति तट्टीकासारसुन्दरी ।

नृषार्थकं क्री, (नृषा अर्थोऽस्य । बहुव्रीहौ कप् ।)
अत्यन्तासम्भार्यवाक्यम् । तत्पण्यायः । आह-
तम् २ । इत्यमरः । १ । ६ । ११ । अत्यन्ता
सम्भार्यं वचसि । आहृत्यते स आहृतं त्तः ।
नृषा मिथ्या अर्थोऽस्य नृषार्थकं इह नृषार्थं
यन् सर्वथा न घटते । यथा,—

“इष बन्धासुतो याति खपुष्यलतशेखरः ।

कूर्मलोमतनूचाणः शृणुष्वङ्गधनुर्धर इति ।

यावज्जीवमहं मौनी ब्रह्मचारी प्रता ममेति ।

अस्य चार्थ भेदः मौनित्वं ब्रह्मचारित्वं अन्यत्र
सिद्धमेव बन्धासुतत्वं खपुष्यत्वस्यान्यासिद्ध
मिति । इति भरतः ।

नृषाध्यायी, [न] पु, (नृषा ध्यायति चिन्तयतीति ।
धो + णिनिः ।) वकः । यथा,—

“कङ्को वको वकोटश्च तीर्थसंधौ च तापसः ।

मौनवाती नृषाध्यायी निष्कलाङ्गश्च दाम्भिकः”

इति राजनिर्घण्टः ।

नृषालकः, पुं, (नृषा-मिथ्या अपचिरस्याधिकेन
सुकुलोद्भूतकालं गवेत्यर्थः । अलं अलङ्करणे,
कायति प्रकाशयतीति । कै + कः ।) आत्म-
वृत्तः । इति शब्दचन्द्रिका ।

नृषावादः, पुं, (नृषा मिथ्या वादः कथनम् ।)
मिथ्यावाक्यम् । तत्पण्यायः । चट्टरी ० । इति
जटाधरः । (यथा, महाभारते । ३ । १८८ । ३४ ।

“बहवो नृषेच्छराजानः पृथिव्यां मनुजाधिप ।

नृषाशुशालिनः पापाः नृषावाद्परायणाः ॥”)

नृषावादी, [न] त्रि, (नृषा वदतीति । वद् +
णिनिः ।) मिथ्यावादकः । तत्पण्यायः । नृषोद्यः ।
इति शब्दमाला । मिथ्याभिधोक्ता, च ।

नृषोद्यं, क्री, (नृषा + वद् + “राजस्यस्यं नृषोद्य-
रथकुप्यल्लपय्यायथाः ॥” ३ । १ । ११४ । इति
कर्मेणि कप् । निपातितश्च ।) मिथ्यावाक्यम् ।
इति सुगबोधयाकरणम् । (यथा, भट्टिकाये ।
५ । ६० ।

“नृषोद्यं प्रवदन्तीं तां सखवती रघूत्तमः ॥”)

नृषोद्यः, त्रि, मिथ्यावादी । इति शब्दमाला ।
नृष्टं, क्री, (नृष्ट + क्तः ।) मरिचम् । इति राज-
निर्घण्टः ।

नृष्टः, त्रि, (नृष्ट + क्तः ।) शोधितम् । इत्यमरः ।
३ । ४ । १६ । (यथा, दृष्टन्तर्हितायाम् । ८ । ६ ।

“अमुभकरभनोऽन्यथाप्रदिष्टं

स्थितपतितं च करोति नृष्टममम् ॥”)

नृष्टेयकः, पु, वदान्यः । मिष्टाशी । अतिथिद्विट् ।
इति मेदिनी । कै, ०८६ ।

मृ, गि वधे । इति कविकल्पद्रुमः । (क्रा०-पर०-
सक०-सेट् ।) गि, नृष्याति । नृगः । नृषिः ।
इति दुर्गादासः ।

मे, ड प्रतीदाने । इति कविकल्पद्रुमः । (भा०-
आत्म०-सक०-आनिट् ।) प्रतीदानं परिवर्तः ।
ड, मयते धान्येन माषं लोकाः । इति दुर्गादासः ।

मे, त्रि, मलम् । आमाकं इति भाषा । मम
आमार इति भाषा । एत अस्मच्छब्दस्य चतुर्थी-
वृत्तकवचनाभ्यां निष्पन्ने । इति आकरणम् ।

मेकः, पु, (मे इति कायति शब्दं करोतीति ।
के शब्दे + कः ।) द्वागः । इति राजनिर्घण्टः ।

मेक(ख)लकान्यका, क्री, (मेक(ख)लः मेखलायुक्तः
बिन्ध्यपर्वतः । तस्य कान्यका । तस्य नितम्बदेशात्
निःकृत्यर्थः ।) नर्मदानदी । इत्यमरः । १ ।
१० । ३२ ।

मेक(ख)लादिजा, क्री, (मेक(ख)लात् नितम्बदेशोप-
लक्षितान् अद्भेजानां । जन + ङ + णिनिः
टाप् ।) नर्मदानदी । यथा,—

“रवेन्दुजा पूर्वजगन्ना नर्मदा मेकलादिजा ।”

इति हेमचन्द्रः ।

मेक्षणं, क्री, यज्ञीयपात्रविशेषः । (यथा, आश्व-
लायनश्रौतसूत्रे । २ । ६ । १० ।

“मेखेनादायावदानसम्पदा जुहुयात् ॥”)

यथा, मेखणादीनाह द्वागपादशिरम् ।

“इभजतीयमिभाङ्गप्रमाणं मेखणं भवेत् ।

इतं वार्त्तं च पृथग्यमवदानक्रियाचमनम् ।
इभाङ्गप्रमाणम् ।

प्रादेशपृथग्यमिभस्य प्रमाणं परिकल्पितमिति ।
तदर्थम् । एषेव द्वागः । विशेषस्तु महासुवे ।
४ द्वागः इत्युल्लेखना तुरीयेण तु मेखणम् ।
सुवलोद्भूतत्वे वार्त्तं खायत सुदर्द्रं तथा ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ।

मेखला, क्री, (मीयते प्रक्षिप्यते कायमध्यभागे
इति । मि + संज्ञायां खलः गुणश्च खिद्यो टाप् ।
इत्यमरटीकायां भरतमतम् ।) क्रीकक्षाभ-
रणम् । चन्द्रहार गोट इत्यादि भाषा ।
(यथा, रघुवशे । ८ । ६४ ।

“असमाप्य विलासमेखलां

किमिदं किमरकच्छि । सुप्यति ॥”)

तत्पण्यायः । काशी २ सप्तकी ३ रसना ४
सारसनम् ५ । इत्यमरः । १० । ६ । १०८ । काश्चिः ६
रशना ७ कक्षा ८ रसनम् ९ रशनम् १०
कक्षा ११ सप्तका १२ सारशनम् १३ । इति
शब्दरत्नावली । कलापः १४ । इति जटाधरः ।
सारसनं क्रीकक्षा वक्ष्यत्यनम् । इति आभी ।
केशितु ।

“एकयष्टिर्भवेत् काशी मेखला त्वष्टयष्टिका ।
रसना घोडश्रेया कलापः पञ्चविंशकः ॥”
इति पटलि । इह त्वभेदान् प्रयायता । इति
भरतः । खड्गादिनिबन्धनम् । इत्यमरः । १० ।

८ । ६० । शिखनिका । चर्मरज्ज्वादि । सुष्टि-
दाग्रांथं उपयन्धी लौहवन्धः । इत्येकं । इत्यपि
भरतः । ॥ शीलनितम्बः । इति मेदिनी । कै,
१०५ । नर्मदानदी । इति शब्दरत्नावली ।

पृथ्निपणी । इति राजनिर्घण्टः । ॥ उपनयन-
काले धारणाय सुष्ठु निर्मितसूत्रत्रयम् । यथा ।

अर्धेन माणवकमाचार्येणः प्रदक्षिणं चित्रत-
सुष्ठुमेखलां परिधापयन् मन्त्रद्वयं वाचयति ।
इति भवदेवभट्टः । अपि च । गोभिलः । सुष्ठु-
काशनासुन्यो रसनाः । सुष्ठुः शरः । तासुनः
शणक्तद्वा तासुनी । रसना मेखला । तथा च

मनुः ।

“मौञ्जी चित्रतमा इच्छा काया विप्रस्य
मेखला ।

चक्षुरस्य च मौञ्जीया वैशस्य श्रणतान्तयो ।
सुष्ठुलाभं तु कर्षया कुश्राश्रितकवल्कले ।
चित्रता यज्यनेकेन त्रिभिः पञ्चभिरव वा ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ।

अन्यत्र ।

“गर्भाष्टमेष्टमे वान्दे खड्गोक्तविधानतः ।

दृष्टो च मेखली सुञ्जी कृष्णाजिनधरो सुनिः ।
मौञ्जी चित्रतमा इच्छा काया विप्रस्य

मेखला ।

मौञ्जभावे कुशेनाहुयज्यनेकेन च त्रिभिः ॥”

इति कौर्म्य उपविभागे ११ अध्यायः ।

होमकुण्डोपरिदृष्टितवेष्टनविशेषः । यथा,
वशिष्टपञ्चरात्रे ।

मेघः

“यावान् कुक्षस्य विस्तारः स्रुग्नं तावद्विद्यते ।
हस्तैके मेखलास्त्रिंशो वेदाभिनयनाङ्गुलाः ।
कुक्षे दिहस्ते ता त्रयो रसवेदगुणाङ्गुलाः ।
चतुर्हस्ते तु कुक्षे ता वसुतर्कयुगाङ्गुलाः ॥”
मेखला ब्रह्मचारिमेखलावत् कुक्षवेष्टिता ऋ-
चटिना ताश्च खातदेशाङ्गुलाश्चैकान्गुलिरूपं
कण्डं परित्यज्य उष्णायामं विस्तारंय मेखादि
क्रमेण वेदाङ्गुलाः एतदिपरीतास्तन्मात्रोक्ता
अवधारविबद्धाः । वेदाङ्गुलारः अमयस्त्रयः
नयने हे रसाः षट् गुणास्त्रयः । वसुतर्कयुगानि
अष्टषट्चत्वारि । पिङ्गलामतेऽपि । खाता-
देकाङ्गुलं त्वङ्गा मेखलानां विधिर्भवेत् । इति
तिथ्यादितत्त्वं दुर्गोक्तवत्त्वम् ॥ (यज्ञवेष्टन-
श्चत्रम् । यथा, श्रीमद्भागवते । ४।५।१५ ।
“रक्तजुषं पात्राणि तथैकेऽङ्गुलीनां प्रयत्नम् ।
कुक्षेऽन्वयं च यन् केचिद्विभिर्दुर्वेदमेखलाः ॥”
“मेखलाः सीमास्तत्राणि ॥” इति तट्टीकायां
श्रीधरस्वामी ।)
मेखलकन्यका, स्त्री, (मेखलस्य मेखलोपलक्षितस्य
बन्धुगिरेः कन्यकेव प्रकृता ।) गर्भदानदी ।
इत्यमरटौकायां भरतः ॥
मेघः, पुं, (मेहतीति । मिह् + अच् । “अङ्गा-
दीनाञ्च ॥” ७ । ३ । ५३ । इति कुलम् ।)
सुस्तकः । राक्षसः । इति शब्दरत्नावली ॥
खनामस्थानतद्वयपदार्थः । मेहति सिञ्चति
यः । तत्पठ्यायः । अन्वभम् २ वारिवाहः ३
क्षनयितुः ४ वलाहकः ५ धाराधरः ६ जल-
धरः ७ तडित्वा ८ वारिदः ९ अम्बुभृत्
१० वनः ११ जीघ्रतः १२ सुदिरः १३ जलसृक्
१४ धूमयोगिः १५ । इत्यमरः । १ । ३ । ७ ॥
अभम् १६ पयोधरः १७ अम्बोधरः १८
खोमधूमः १९ घनाघनः २० वायुदाहः २१
नभस्वरः २२ कन्वरः २३ कन्धः २४ नीरदः २५
गगनध्वजः २६ वारिसृक् २७ वामृक् २८
वनसृक् २९ अन्धः ३० पर्जन्यः ३१ नभोगजः
३२ मद्यितुः ३३ कदः ३४ कन्दः ३५ गवेष्टुः
३६ गदामरः ३७ खतमालः ३८ वातरथः ३९
न्वेतनीलः ४० नागः ४१ जलकरकः ४२
पेचकः ४३ मेकः ४४ रदुरः ४५ । इति शब्द-
रत्नावली ॥ अम्बुदः ४६ तोयदः ४७ अम्बुवाहः
४८ । इति रत्नमाला । पाथोदः ४९ गदामरः
५० गाङ्गवः ५१ वारिमसिः ५२ । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ तद्देहिकपठ्यायाः । अङ्गिः १ यावा २
गोचः ३ वनः ४ अत्रः ५ पुत्रभोजः ६ वलि-
शानः ७ अङ्गता ८ पर्जन्यः ९ गिरिः १० व्रजः
११ चक्रः १२ वराहः १३ शम्बरः १४ रौहिणः
१५ रैवतः १६ फलिगः १७ उपरः १८ उपलः
१९ चमसः २० अहिः २१ अन्धम् २२ वलाहकः
२३ मेघः २४ इतिः २५ ओदनः २६ वृषन्विः
२७ वृषः २८ असुरः २९ कोशः ३० । इति
त्रिंशोऽङ्गुलीनाम् । इति वेदविचयटी ११।१० ॥
(यथा, उत्तररामचरिते । २ ।

मेघः

“मेघमालेव यन्मायामारादपि विभाज्यते ॥”
मेघनायका यथा,—
“त्रियुते शाकवर्षे तु चतुर्भिः शोधिते क्रमात् ।
आवर्त्तं विद्धि सर्वर्त्तं पुष्करं द्रोणमम्बुदम् ॥”
एषां फलानि ।
“आवर्त्तं निर्जलो मेघः सर्वर्त्तश्च बहुदकः ।
पुष्करो दुष्करजलो द्रोणः शस्यप्रपूरकः ॥”
इति ज्योतिष्स्तम् ॥ ३॥
जेतायुगे तस्योत्पत्तिर्यथा,—
“अपि सिद्धे प्रतिगते तदा मेघाङ्गुना तु वै ।
मेघेभ्यस्तनयिभ्यः प्रवृत्तं वृष्टिसम्पन्नम् ॥
सहदेव तथा वृष्ट्या संपृक्ते पृथिवीतले ।
प्रादुरासंस्तदा तासां वृष्ट्या वै यद्वसङ्गिताः ॥
सर्वप्रतुष्टभोगस्तु तासां तेभ्यः प्रजायते ।
वर्त्तयिष्यन्ति ते स्वस्यास्तेतायुगसुखे प्रजाः ॥”
इति कौर्मि २६ अध्यायः ॥ ३॥
प्रलयकालीनमेघा यथा,—
“ततो गजकुलोद्गादाक्षन्तिः समजङ्गताः ।
उत्तिष्ठन्ति सदा योनिं घोराः सर्वर्त्तका
वनाः ॥
केचिन्नीलोत्पलश्यामाः केचित् कुसुमसन्निभाः ।
धूम्रवर्णास्तथा केचित्तथा पीताः पयोधराः ॥
केचिदक्ताभवर्याश्च स्थूलाः चारुनिभास्तथा ।
शुद्धकुन्दनिभाश्चान्ये जात्याङ्गननिभाः परे ॥
मनःश्रिलानिभास्तथैव कपोतसङ्घाः परे ।
केचिदृक्काक्षवर्णाभास्तथा चान्ये चौरसन्निभाः ॥
तथा कर्पूरवर्णाभा भिन्नाङ्गननिभास्तथा ।
रङ्गगोपनिभाः केचित् हरितामनिभास्तथा ॥
काकाखकनिभाः केचिदुत्तिष्ठन्ति वना इव ।
केचित् पर्जन्यसङ्घाः केचिदृगजकुलोपमाः ॥
कूटागारनिभास्तथैव केचिन्नीलकुलोद्गाः ।
बहुरूपा घोररूपा घोरस्वरनिनादिनः ।
तदा जलधराः सर्वे पूरयन्ति नभस्त्रयम् ॥
ततस्ते जलदा घोरा वारिणा भास्करात्मजाः ।
सप्तधा संवृतास्मान्तरमग्निं श्रमयन्त्युत ॥
ततस्ते जलदा वर्षं वर्षन्तोऽहं महौषधतः ।
सुधोरमशिवं सर्वं नाशयन्ति च पावकम् ॥
प्रवृत्तेन तदा त्वय्यममसा पूर्यते किं ।
अङ्गिस्तेजोऽश्रुभूतत्वात्तदायं प्रविशत्यपि ॥
नृदे चायौ वर्षन्तः पयोदा जलसम्भवाः ।
प्रावयन्तोऽथ भुवनं महाजलपरिखम्बेः ॥
धाराभिः पूरयन्तीदं चोद्यमानाः स्वयम्भुवा ।
उद्यन्तं सज्जन्तौघे च वेला इव महोदधेः ॥
सावित्रीया तथा पृथ्वी जलेः सङ्घाट्यते शनैः ।
आदित्यरश्मिभिः पीतं जलमभ्येयु तिष्ठति ॥
पुनः पतति तद्भूमौ पूर्यन्ते तेन चार्णवाः ॥”
इति कौर्मि उपविभागे ४२ अध्यायः ॥ ३॥
मेघस्य उत्पत्तिर्यथा,—
“ततो ह सर्वभूतं च आदत्ते रश्मिभिर्जलम् ।
समुद्रात्सर्वं योगाद्भस्मयः प्रवहन्त्यपः ॥
ततोऽयनवशात् काले परिहृतो दिवाकरः ।
नियच्छति पयो मेघे शुक्लाशुक्लैर्गर्भजभिः ॥

मेघः

अभक्ष्याः प्रपतन्वापो वायुना वसुदीरिताः ।
सर्वभूतहितार्थाय वायुभूताः समन्ततः ॥
ततो वर्धते सोऽम्बावि सर्वभूतविहङ्गवे ।
धाययं क्षणितश्चैव विदुर्दक्षिसमप्रभम् ॥
मेघसाधुमिहेत्यातो मेघत्वं यज्जयन्ति च ।
अभिष्यन्ति यथा चापस्तदन्तं कवयो विदुः ॥”
अपि च ।
“मेघानां पुनस्तत्पत्तौ त्रिविधा योनिरुच्यते ।
अभिजा ब्रह्मजाश्चैव पञ्चजाश्च पृथग्विधाः ।
त्रिधा त्रिधायनात्तेषां वक्ष्यामि वित्तसम्भवम् ॥
आमेयाः स्वजनाः प्रोक्तास्तेषां धूमः प्रवर्त्तनम् ।
जाता दुर्दिनवातादये सगुणास्ते नवस्थिताः ॥
महिषाश्च वराहाश्च मत्तमातङ्गरूपिणः ।
भूला धरणिमभ्येत्य रमन्ते विचरन्ति च ॥
जीघ्रता वाम ते मेघा ये तेभ्यो जीवसम्भवाः ।
वितुर्दुग्धविहीनाश्च जलधारावर्णम्विनः ॥
ऋदुसंका महाकाया आवहस्य च साधुगाः ।
क्रोशमाञ्चाश्च वर्धन्ति क्रोशाङ्गादपि वा पुनः ।
पञ्चतापनितम्बेभ्यो वर्धन्ति विपिनेषु च ॥
वलाका गर्भाश्चैव वलाकागर्भधारिणः ।
ब्रह्मजा नाम ते मेघा ब्रह्मनिवाससंभवाः ॥
द्वितीयं प्रवहं वायुं मेघास्ते तु समाश्रिताः ।
इतो योजनमात्राश्च साङ्गाङ्गात् विलतादपि ।
वृष्टिर्गर्गाद्विस्तीर्णा धारासाराः प्रकीर्तिताः ॥
शक्रेण पक्षा यच्छिन्नाः पञ्चतानां महौषसाम् ।
कामगानां प्रवृत्तानां प्रजानां शिवमिच्छता ।
पुष्करावर्त्तकास्तेन करणेनेह विमुक्ताः ॥
नानारूपधराश्चैव महाघोरस्वनाश्च ते ।
कल्पान्तवृष्टेः स्रष्टारः सर्वभूतानिर्न्यामकाः ।
वर्धन्ति ते युगान्त्यु हतयोक्तास्ते प्रकीर्तिताः ॥
अनेकरूपसंस्थानाः पूरयन्तो महौ जलेः ।
वायुं परिवहन्ते स्युराश्रिताः कल्पसाधकाः ॥
योन्यस्याखस्य भिन्नस्य प्राज्ञतप्रभवस्तदा ॥
यस्माद्ब्रह्मा वसुतृपन्नचतुर्वर्त्तकः स्वयम्भुवः ।
तस्यैवाखस्य पाला हि सर्वे मेघाः प्रकीर्तिताः ॥
तेषामध्यायनं धूमः सर्वधामविशेषतः ।
तेषां श्रेष्ठस्तु पर्जन्यस्त्वत्वारश्चैव दिग्गजाः ॥
गजानां पञ्चतानाश्च मेघानां भोगिभिः सह ।
कुलमेकं पृथग्भूतं योनिस्त्वेका जलं स्त्रुतम् ॥
पर्जन्यो दिग्गजाश्चैव हेमन्ते शीतसंभवाम् ।
तुषारवृष्टिं वर्धन्ति हिमशस्यविहङ्गवे ॥”
इति ब्रह्माखे ५८ अध्यायः ॥ ३॥
वह्मरागान्तं तरागविशेषः । यथा,—
“भैरवोऽयं वसन्तश्च नटो नारायणस्तथा ।
श्रीरागो मेघरागश्च तद्धेतुं पुरुषाङ्गयाः ॥”
तस्य रागिण्यो यथा,—
“ललिता मालवी गौडी नाटी देवकिरी तथा ।
मेघरागस्य रागिण्यो भवन्तीमाः सुमध्यामाः ॥”
अयं हनुमन्तते वहरागो ब्रह्मणो मस्तकात्
निर्गतः । आकाशाज्जात इति च वदन्ति ।
अस्य आतिः औद्भवः । अर्थात् घनं वज्रं
इति पञ्चसरमिति । अस्य गृहं धैवतस्वरः ।

मेघज्यो

मेघनि

मघवा

वर्षर्तौ रात्रिष्वेव गानसमयः । अस्याकारः । सुन्दरपुत्रः । श्यामवर्णः । उष्णीषवद्वक्त्रकेशः । श्यावितखड्गहस्तः । हनूमन्मते अस्य पञ्च-
रात्रिगण्यो यथा । टङ्का १ मल्लारी २ गुर्जरौ ३ भृपाक्षौ ४ देशकारी च ५ । अस्याष्टपुत्रा यथा । जालन्धरः १ सारः २ गटनारायणः ३ शङ्कराभरणः ४ कल्याणः ५ गजधरः ६ गान्धारः ७ सहाना ८ । कलानायकमते । अस्य रात्रिगण्यः षट् यथा । वज्राली १ मधुरा २ कामोदा ३ धनाश्रीः ४ तीर्थकी ५ देवाली ६ । एतन्मतेऽपि अष्टौ पुत्राः किन्तु गटनारायण-
शङ्कराभरणकल्याणस्थाने केदारामावर्णनभरता श्रेयाः । सोमेश्वरमते अस्य षड्भ्रात्रिगण्यो यथा । मल्लारी १ सौरटौ २ चावेरी ३ कौशिकी ४ गान्धारी ५ हरद्वज्जारी ६ । एतन्मतेऽपि पुत्राः पूर्ववत् । रात्रिगण्योऽस्यैतद्भागस्य वर्षर्तौ गानसमयः । भरतमते तस्य पञ्च रात्रिगण्यो यथा । मल्लारः १ चूलतानी २ देशी ३ रतिवल्गवा ४ कावेरी ५ । तन्मते अष्टौ पुत्रा यथा । कलायरः १ वागेश्वरी २ सहाना ३ पुरीया ४ कानरा ५ तिलकः ६ क्षम्भः ७ शङ्कराभरणः ८ । तन्मते अष्टपुत्राणां भाव्या यथा । करवाटौ १ कादवी २ कदमनाटः ३ पाहारी ४ मोंभः ५ परजः ६ गटमञ्जरी ७ शुद्धनटः ८ । इति सङ्गीतशास्त्रम् ।
मेघकफः, पुं, (मेघानां कफ इव ।) करका । इति हारावली । ५८ ।
मेघकालः, पुं, (मेघानां कालः समयः ।) वर्षर्तुः । इति जटाधरः । (यथा, बृहत्संहितायाम् । ६५ । ५८ ।
“स्थलसलिलचराणां व्यत्ययो मेघकाले । प्रचुरसलिलवृष्टेः श्रेयकाले भयाय ॥”)
मेघचिन्तकः, पुं, (चिन्तयतीति । चिन्ति + क्त्वं ।) मेघानां चिन्तकः तस्यैव जलपायित्वात् । चातकपक्षी । इति शब्दचन्द्रिका । (मेघ-
चिन्तनविशिष्टे, चि ।)
मेघजं, चि, मेघभववस्तु । मेघाज्जायते इति युत्-
पत्त्या जनधातोः ऊप्रत्ययेन निष्पन्नम् ।
मेघजालं, स्त्री, (मेघानां जालम् ।) अभ्रियम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
मेघजीवनः, पुं, (मेघो जीवन् जीवन्तोपायो यस्य ।) चातकपक्षी । इति राजनिर्घण्टः ।
मेघज्योतिः, [सु] पुं, (मेघस्य ज्योतिरभिर्मेघा-
दुत्पन्नो ज्योतिर्वा ।) वक्त्राभिः । तत्पण्यायः । इरम्भदः २ । इत्यमरः । ११।१०॥ मेघस्य ज्योति-
रभिर्मेघज्योतिः । ज्योतिरस्यैव समाख्यातं ज्योतिश्चन्द्रो निगद्यते । इति रत्निः । इरया जलेन माद्यति दीप्यते इति इरम्भदः । मेघाभिर्हि जलेनैव दीप्यते । मदीभिर्येन हर्षं हृष्टं हृष्टं औति खः खिलव्याजिति मन्त्रौ । अन्वोन्व-
संघट्टेन मेघानिःखल्य यज्ज्योतिर्वृन्दादीं प्रतति स इरम्भदः । मेघ इतुपचक्ष्यं तेन वातजो-

ऽपीरम्भदः सोऽपि हि इरया जलेन माद्यतीति कौमुदी । मेघाज्जादिरिम्भद इति शब्दाद्यं वः इति तट्टीकायां भरतः ।
मेघकम्बरः, पुं, मेघस्याङ्कम्बरः । मेघगर्जनम् । यथा,—
“अजायुर्हे ऋषिभ्योऽहं प्रभाते मेघकम्बरे ।
दम्पत्योः कलहे चैव वज्रारम्भे लघुक्रिया ॥”
इतुङ्गटः ।
मेघतिमिरं, स्त्री, (मेघेन तिमिरं अन्धकारो यत्र ।) मेघाच्छादितम् । इति हज्जायुधः ।
मेघदीपः, पुं, (मेघजनितो दीप इव ।) विद्युत् । इति शब्दमाला ।
मेघनादः, पुं, (मेघं नादयतीति । नद् + शिच् + अच् ।) वरखः । (मेघस्य नाद इव नादो यस्य ।) रावणपुत्रः । इति मेदिनी । दे, ५२ । (यथा, रघौ । १२ । ७६ ।
“गवङ्गापातविशिष्टमेघनादाच्छावन्धनः ॥”
मेघस्य नादः ।) मेघशब्दः । इति हेमचन्द्रः । (यथा, महाभारते । १ । ७३ । ७ ।
“ते श्रुत्वा रथनिर्घोषं वारणाः शिखिनस्तथा । प्रवीडस्तन्मुखा राजन् । मेघनाद इवोत्-
सृकाः ॥”)
पलाशवृक्षः । इति शब्दचन्द्रिका । तच्छुलीय-
शाकः । इति राजनिर्घण्टः । (यथा, भाव-
प्रकाशे ।
“तच्छुलीयो मेघनादः काष्ठेरस्तच्छुलेरकः ॥”
अस्य गुणादिकं तच्छुलीयशब्दे द्रष्टव्यम् ।
दानवभेदः । यथा, हरिवंशे । ३३२ । ३० ।
“सुवाहुर्मैघनादश्च भीमगर्भश्च भीमवान् ॥”
मेघसदृशशब्दविशिष्टे, चि । यथा, रामायणे । २ । १६ । २६ ।
“मेघनादमसम्बाधं मण्डिहैमविभूषितम् ॥”)
मेघनादजित, पुं, (मेघनादं जितवानिति । जि + क्तिप् ।) लक्ष्मणः । इति त्रिकाङ्गशेषः ।
मेघनादाशुलासकः, पुं, (मेघनादं अशु लक्ष्मीकृत्य लसति क्रीडतीति । लस + क्त्वं ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ।
मेघनादाशुलासी, [न] पुं, (मेघनादमशुलसतीति । लस + शिजिः ।) मयूरः । इत्यमरः । ११।१०॥
मेघनामा, [न] पुं, (मेघस्य नाम नाम यस्य ।) सुस्तकः । इत्यमरः । २ । ४ । १५६ । (पर्यायो-
ऽस्य यथा,—
“सुस्तको मेघनामा स्यात् ॥”
इति गारुडे २०८ अध्यायः ।)
मेघनिर्घोषः, पुं, (मेघस्य निर्घोषः ।) मेघशब्दः । तत्पण्यायः । स्तनितम् २ गर्जितम् ३ रसितम् ४ । इत्यमरः । १।३८॥ स्तनितम् ५ क्रादितम् ६ । इति भरतः । (मेघस्य निर्घोष इव निर्घोषो यस्य । मेघतुल्यशब्दविशिष्टे, चि । यथा, महा-
भारते । ४ । ७३ । ११ ।
“यदि मां मेघनिर्घोषो नोपगच्छति नैवघः ।
अथ चामीकरप्रखं प्रवेक्ष्यामि हुताशनम् ॥”)

मेघपुष्पं, स्त्री, (मेघस्य पुष्पमिव ।) जलम् । इत्य-
मरः । १ । १० । ५॥ पिच्छाक्षम् । नदीजलम् । इति मेदिनी । मे, २८ ।
पुष्पः, पुं, (मेघ इव पुष्पाति प्रकाशते इति । पुष्पं विकासने + अच् ।) शक्रहयः । इति शब्द-
रत्नावली । श्रीलङ्काशतम् ॥ (यथा, महाभारते । ४ । ४३ । २१ ।
“तं मन्ये मेघपुष्पस्य जनेन सदृशं हयम् ॥”)
मेघप्रसवः, पुं, (मेघः प्रसवः उत्पत्तिस्थानमस्य इति ।) जलम् । इति राजनिर्घण्टः । मेघ-
जाते, चि ।
मेघभूतिः, पुं, (मेघान्तु भूतिर्जन्मास्य ।) वज्रम् । इति शब्दरत्नावली ।
मेघमालः, पुं, (मेघमाला वर्णसादृश्येन अस्म्यस्य । अग्रं आट्यच् ।) रमागर्भनातकल्किदेवपुत्रः । यथा । “तथा रमा सितं पते ।” इत्युपक्रम्य । “सा पुत्रं सुपुत्रे साध्वी मेघमालवनाह्वकौ । महोत्साहौ मन्त्राङ्गोर्ध्वौ सुभगौ कल्किस्सन्तौ ॥” इति कल्किपुराणे ४१ अध्यायः । (ब्रह्महोपस्थपञ्चतविशेषः । यथा, भागवते । ५ । २० । ४१ । “सुवर्णो हिरण्यस्त्रीवो मेघमाल इति सैतु-
श्लोकाः ॥” राक्षसविशेषः । इति रामायणे । ३ । २६ । ३१ ।)
मेघमाला, स्त्री, (मेघानां माला ।) मेघश्रेणी । तत्पण्यायः । कादम्बिनी २ । इत्यमरः । ११।२८॥ (यथा, उत्तररामचरिते । २ ।
“मेघमालेव यस्यायमारोपि विभावते ॥”
स्कन्दमाष्टगणानामन्यतमा । यथा, महाभारते । ६ । ४६ । २६ ।
“एकवक्त्रा मेघरवा मेघमाला विरोचना ॥”)
मेघयोनिः, पुं (मेघस्य योनिः उत्पत्तिकारणम् ।) घूमः । इति शब्दरत्नावली ।
मेघरागः, पुं, (मेघनामको रागः ।) वज्ररागात्-
गतरागविशेषः । इति हज्जायुधः । (यथा, संगीतदर्पणे रागाध्याये । ३१ ।
“भैरवः कौशिकश्चैव हिन्दोः शीपकस्तथा । श्रीरागो मेघरागश्च षडङ्गे पुरवाङ्गयाः ॥”)
अस्य विवरणं मेघशब्दे द्रष्टव्यम् ।
मेघवर्णः, स्त्री, (मेघस्यैव वर्णोऽस्याः ।) क्लियां टाप् ।) नीलीवृणः । इति शब्दचन्द्रिका । (मेघतुल्यवर्णः, चि । यथा, महाभारते । ३ । ४६ । १५ ।
“सुखक्षीणोत्तरीयेन मेघवर्णेन राजता ॥”)
मेघवर्णः, [न] स्त्री, (मेघानां वर्णं पन्थाः ।) आका-
शम् । इति त्रिकाङ्गशेषः ।
मेघवह्निः, पुं, (मेघस्य मेघज्यो वा वह्निः ।) वक्त्राभिः । तत्पण्यायः । इरम्भदः २ । इति हेमचन्द्रः । ४ । १६७॥
मेघवाहनः, पुं, (मेघो वाहनमस्य ।) इन्द्रः । इत्य-
मरः । ११।१४७॥ (यथा, शिशुपालवधे । ११।१८॥
“अविलम्बितेन विलपायिपञ्जवः
अयति स मेघमिव मेघवाहनः ॥”)

मेचकः

मेचवैद्यः, [न] ज्ञो, (मेचानां वैद्य भवनम् ।)
आकाशम् । इति जटाधरः ।

मेचवारः, पुं, (मेचस्य वार इव ।) चीनकर्पूरः ।
इति राजनिर्घण्टः ।

मेचसुहृत्, [द] पुं, (मेघाः सुहृदो मित्राणि यस्य ।)
मयूरः । इति हेमचन्द्रः ।

मेचस्तनिर्घवः, पुं, (मेचस्य स्तनिर्घवः उत्त-
पत्तिरस्य । नवमेघशब्देनास्य अङ्कुरोत्पत्ति-
स्तथात्वम् ।) विकण्टकवृक्षः । इति राज-
निर्घण्टः । (विशेषोऽस्य विकण्टकशब्दे भेदः ।)

मेघाख्यं, ज्ञो, (मेघस्य आख्या नामाख्या ।) सुक्तम् ।
इति रत्नमाला ।

मेघागमः, पुं, (मेघानां आगमीऽन्य ।) वर्षाकालः ।
इति शब्दरत्नावली । (यथा, घटकर्परकार्त्तम् । २।

“नवाब्जमत्ताः शिखिर्गो नन्दति
मेघागमे कुन्दसमानन्दति ।”)

मेघस्यागमनश्च ।

मेघानन्दा, ज्ञो, (मेघेन आनन्दोऽस्याः ।) वलाका ।
इति राजनिर्घण्टः ।

मेघानन्दो, [न] पुं, (मेघेन आनन्दतीति । आ +
नन्द + क्तिन् ।) मयूरः । इति राजनिर्घण्टः ।

मेघान्तः, पुं, (मेघानां अन्तोऽवसानमन् ।)
शरत्कालः । इति राजनिर्घण्टः ।

मेघास्त्रि, ज्ञो, (मेघानां अस्त्रीव ।) करका । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

मेघास्यदं, ज्ञो, (मेघानां आस्यदं स्थानम् ।)
आकाशम् । इति धनञ्जयः ।

मेघोदरः, पुं, (मेघस्यैव उदरमस्य ।) अर्हन्तिता ।
इति हेमचन्द्रः ।

मेचकं, ज्ञो, (मचति वर्णान्तरेण मिश्रीभवतीति ।
मच् + क्तृणादिभ्यः संज्ञायां युन् ।) उणा० ५।

३५। इति दुर्गु । ततः “पचिमच्योरिच ।” उणा०
५। ३७। इति इत्वे षच्पधगुणः । यदा, मच मचि

कल्जनं + अकन् । मचि परितुष्टां नाकौढित्वम् ।
मेचकः कल्जनीलः स्यादतस्योपपत्तिरिति । इति

शब्दार्थवः । युत्पत्तिस्तु मचति मिश्रीभवति
वर्णान्तरेण इति भरतः । इत्यमरटीकायां रघु-

नाथचक्रवर्ती ।) ओतोऽञ्जनम् । अन्वकारः ।
इति मेदिनी । के, १४० । नौलाञ्जनम् । इति

राजनिर्घण्टः । (यथा,—
“मेचकं मर्हनाञ्जनपिण्डवदीयत्तुल्यरूपम् ।”

इति माधवकरकृतस्त्वनिचयथाख्यानेऽतीवा-
राधिकारे विजयरचितः ।)

मेचकः, पुं, मयूरचक्रकः । श्यामलः । इति
मेदिनी । के, १४० । (यथा, “मेचकानां आगार-

श्चमाभश्च सवारगन्धकादिमणिमण्डनोक्ततुल्य-
वर्णस्यैव वर्णां मेचक इति जेष्ठादयः प्राहुः

चिक्कणतुल्य इत्यर्थः ।” इति त्वनिचयस्य
रक्तपित्तथाख्याने विजयेनोक्तम् ।) घूमः ।

मेघः । शोभाञ्जनः । इति शब्दरत्नावली ।
श्यामलगुणयुक्तं, चि । इत्यमरः । १। ५। १४ ।

(यथा, शिशुपालवधे । ६। २६ ।

मेढ्रश्च

“गणकदम्बकमेचकसुचको-
नभसि यौख नवान्मुदमन्त्रे ।”)

मेचकाभिधा, ज्ञो, (मेचकस्याभिधा नामाख्याः ।)
पातालगरुडकीलता । इति राजनिर्घण्टः ।

मेट्, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
पर० अक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेट् । मेटति

लोकः । उच्चाटयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
मेटुना, ज्ञो, (मेटतीति । मेट् बाहुलकात् उज्ज् ।

टाप् च ।) आमलकी । इति शब्दचन्द्रिका ।
मेटः, पुं, (मेटति उच्चाटयतीति । मेट् + अच् ।

एधोदरादित्वात् साधुः ।) हस्तिपकः । इति
त्रिकाण्डशेषः ।

मेड, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
पर० अक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेड् । मेडति

उच्चाटयतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।
मेट्, पुं, (मेहत्वमेनेति । मिह संचने + “दाजी-

शसयुयुजस्तुतदसिचिचिमिहपतदशनश्च करवी ।”
३। २। २२ । इति दुर्गु ।) शिखः । (यथा,

मनौ । ८। २०० ।
“अवन्मज्जयतो मेट्मवशङ्कयतो गुदम् ।”)

स तु गर्भेऽस्य सप्तभिर्मांसैर्भवेति । इति सुख-
बोधः । (यथा, “अवगमयनवदनप्राणगुदमेट्प्राणि

नवस्रोतांसिनराणां बहिर्मुखान्धेतान्धेव ।” इति
सुश्रुते शरीरस्थाने पञ्चमेऽध्याये । शिरः

पर्यन्तं गताया वज्रनाद्या नृलक्षणम् । यथा,
पूर्णागन्दकृतवटचक्रनिरूपणे । “वन्धाख्या

मेट्प्रेक्षाच्छिरसि परिगता मध्यमे स्याज्जलनी ।”
मेट्प्राणाप्रातृत्वं जन्मान्तरे ज्ञानस्य महापापस्य

चिह्नं कुलविशेषः । यथा, भविष्यपुराणोप-
मध्यतन्त्रवृष्टाध्याये ।

“श्चक्षुः कुलमगं विप्र ! उत्तरोत्तरतो गुरुम् ।
विचर्षिका तु दुश्चर्मा चर्षरीयस्तृतीयकः ।

विकर्षुर्ब्रजताम्रौ च कृष्णश्चेत् तथाष्टकम् ।
एषां मध्ये तु यः कुष्ठो गर्हितः सर्वकर्मसु ।

ब्रह्मवनसर्वगात्रेषु गर्भे भासे तथा नसि ।”
दुश्चर्मा अपाठतमेट् । इति स्मृतिसंयहितारः ।

पञ्चभूतानां मध्ये पृथिव्या रजोगुणांशत उत्त-
पन्नो मेट् । तथाच वेदान्तपञ्चदश्याम् ।

“रजोऽग्नेः पञ्चभिस्तेषां क्रमात् कर्मेन्द्रि-
याणि तु ।

वाक्पाणिपादपायूपस्थभिधानानि जहिरे ।”
उपस्थेन्द्रियं नाम उपस्थयतिरिक्तं उपस्थायं

मृचसुक्रोत्सर्गशक्तिमद्विन्द्रियं इत्यात्मानात्म-
विवेके शहराचायं । अस्य लक्षणादिकं लिङ्ग-

शब्दे उपस्थशब्दे च द्रष्टव्यम् ।) मेघः । इत्य-
मरः । २। ६। ६६ । (यथास्य पर्यायः ।

“मेट्पो भेट्पो हुक्को मेघ उरभ उरयोऽपि च ।
अविट् णिस्तथोयायुःकथन्ते तद्गुणा अथ ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ।)
मेट्पङ्क्तौ, ज्ञो, (मेट्पङ्क्तौ इत्यङ्गमस्याः ।

गौरादित्वात् ङीप् ।) मेघपङ्क्तौ । इति
रत्नमाला ।

मेदः

मेदः, पुं, हस्तिपकः । इति हारावली ।

मेदः, पुं, हस्तिपकः । इति त्रिकाण्डशेषः ।

मेदः, पुं, मेघः । इति शब्दरत्नावली ।

मेघ, ऋ ऋ ऋ । वधि । मेघायाम् । इति कवि-
कल्पद्रुमः । (आ०-उभ०-सङ्गे अक०-वृधि-मेघा-

याश्च सक०-सेट् ।) ऋ, मेघति मेघते धीरो
गुणिना सङ्गत इत्यर्थः । ऋ, अमिमेघत् ।

मिमेघ । इति दुर्गादासः ।

मेघिः, पुं, (मेघनी पश्योऽनेति । मेघ सङ्गे +
“सन्ध्यातुभ्य इन् ।” उणा० ४। १। ७ । इति

दुर्गु ।) खले पशुवन्धनार्थवत्सादाव । मेद काठ
इति भाषा । यथा,—

“मेघिर्मैघिः खलेवाली खले गोवन्धदाव यत् ।”
इति हेमचन्द्रः । १। ५। ५८ ।

(ज्ञो, मेघिका । तत्पर्यायो यथा,—

“मेघिका मेघनी मेघिर्दोपनी बहुपत्रिका ।

बोधिनी बहुबीजा च ज्योतिर्गन्धपला तथा ।
वज्ररी चक्रिका मन्त्रा मिश्रपुण्या च केरवी ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।
कचित् मेघीति पाठो दृश्यते ।)

मेघिका, ज्ञो, (मेघतीति । मेघ् + क्तृन् । टाप्
अत इत्वम् ।) क्षुपविशेषः । मेघिका इति

भाषा । तत्पर्यायः । मेघिनी २ मेघी ३ दीपनी ४
बहुपत्रिका ५ बोधिनी ६ गन्धबीजा ७ ज्योतिः ८

गन्धपला ९ वज्ररी १० चक्रिका ११ मन्त्रा १२
मिश्रपुण्या १३ केरवी १४ कुचिका १५ बहु-

पत्र्या १६ पीतबीजा १७ । अस्या गुणाः । कटु-
त्वम् । उष्णत्वम् । रक्तपित्तप्रकोपकत्वम् । अरो-

चकहरत्वम् । दीपिकाविरत्वम् । वातघ्नत्वम् ।
दीपनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः । अथ मेघी

वनमेघी । तथोर्नामगुणाः ।

“मेघिका मेघनी मेघी दीपनी बहुपत्रिका ।

बोधिनी गन्धबीजा च ज्योतिर्गन्धपला तथा ।
वज्ररी चक्रिका मन्त्रा मिश्रपुण्या च केरवी ।

कुचिका बहुपत्र्या च पीतबीजा स्तुतिच्छेदा ।
मेघिका वातघ्नमर्णा श्लेष्मणी च्चरणाश्रिणी ।

ततः खलपुण्या वन्धा वाजिनां सा तु पूजिता ।”
इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।

मेघिनी, ज्ञो, (मेघतीति । मेघ् + क्तिन् । ङीप् ।)
मेघिका । इति राजनिर्घण्टः ।

मेघी, ज्ञो, (मेघिः + कटिकारादिति पक्षे ङीप् ।)
मेघिका । इति राजनिर्घण्टः । (स्तम्भः ।

यथा, शतपथब्राह्मणे । ३। ५। ३। २१ ।

“विष्णवे त्वेति मेघीसुपनिष्कृतीततरस्ततो

यदु च माशुषे ।”

“मेघी स्तम्भम् ।” इति तद्भाष्यम् ।)

मेद, ऋ ऋ ऋ । वधि । मेदः । इति कविकल्पद्रुमः ।
(आ०-उभ०-सक०-सेट् ।) ऋ, अमिमेदत् ।

ऋ, मेदति मेदत शास्त्रार्थं शिष्यः धारयतीत्यर्थः ।
मिमेदः । इति दुर्गादासः ।

मेदः, [स] ज्ञो, (मेदति लिङ्गतीति । मिद +
“सन्ध्यातुभ्योऽङ्गुत् ।” उणा० ४। १। ८ । इति

मेदः

असु १) मांसप्रभववातुविशेषः । तत्पर्यायः ।
 वषा २ वषा ३ । इत्यमरः । १०।६।६४॥ मेदः ४ ।
 अकारान्त इति भरतः ॥ अस्य गुणाः । वात-
 नाशित्वम् । वलपित्तकफदाहत्वम् । इति राज-
 वलभः ॥ अथ मेदसः स्वरूपमाह ।
 “यस्माच्च स्वादिना पक्वं तस्मै इति कथ्यते ।
 तदतीव शुभं क्षिप्तं वलकायंतिष्ठं ह्यम् ॥”
 अथ मेदसः स्थानमाह ।
 “मेदो हि सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
 अतएवोदरे दृढिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥”
 इति भावप्रकाशः ॥
 रोगविशेषः । तत्र मेदसो विप्रलब्धं निदान-
 माह ।
 “अथायामदिवास्त्रप्रक्षेपणाहारसंविनः ।
 मधुरोऽन्नरसः प्रायः स्नेहाब्धौ विवर्द्धयेत् ॥”
 अन्नरसः आमन्नरसः । तथा च सुश्रुतः ।
 आमन्नरसो मधुरश्च भवतीति । मेदसो-
 ऽतिप्रवृद्धौ वेगुण्यमाह ।
 “मेदसावृतमार्गत्वात् पुष्पान्यथैव न घातवः ।
 मेदस्तु चौर्यते तस्मादशक्तः सर्वकर्मसु ॥”
 अन्ये घातवः अस्यादयः शुक्रान्ताः । न पुष्पानि
 न पुष्टा भवन्ति । चौर्यते सञ्चितं भवति वर्द्धत
 इति यावत् । तस्मात् मेदसो सर्वकर्मसु
 अशक्तः स्यात् । मेदसः सौकुमार्यात् । अपरा-
 नपि दोषनाह ।
 “सुदन्धासहसामोहस्त्रप्रक्रयनसादनैः ।
 युक्तः क्षुत्स्वेददौर्गन्धेरुष्णप्रायोऽष्णमेषुनः ।
 मेदसः स्नेहदौर्गन्ध्याज्यन्ते जलवो नरः ॥”
 क्रयनं उच्छ्वासावरोधः । कर्त्तुं सुधुर इत्यर्थः ।
 जलवः क्रिमयः । मेदसः स्थानमाह ।
 “मेदस्तु सर्वभूतानामुदरेष्वस्थिषु स्थितम् ।
 अतएवोदरे दृढिः प्रायो मेदस्विनो भवेत् ॥”
 मेदस्विनोऽपि दृढौ हेतुमाह ।
 “मेदसावृतमार्गत्वाद्युः कोष्ठे विशेषतः ।
 चरन् सन्धुचयव्यभिमाहारं शोषयत्यपि ॥
 तस्मात् शोषन्तु जरयत्याहारश्चापि काङ्क्षति ।
 विकारान् सोऽनुते घोरान् काञ्चित् काल-
 यतिक्रमात् ॥”
 सन्धुचयति प्रदीपयति । स मेदसो आहारं
 शोषं जरयति पुनर्भोक्तुं काङ्क्षति स दीर्घायुः
 कालयतिक्रमात् भोजनकालातिक्रमात् । का-
 ञ्छिकारान् वातपित्तकरान् घोरान् अनुते
 प्राप्नोति । एते वातपित्त मेदसावरुहे विप्रवा-
 दुपद्रवकरौ दृढाह ।
 “एतादुपद्रवकरौ विशेषात् पित्तमावृतौ ।
 एतौ हि दृढतः स्थूलं वर्णं दावान्तौ यथा ॥”
 एतौ पित्तमावृतौ मेदसा वृद्धमार्गत्वात् कोष्ठ-
 मध्ये प्रवृद्धौ सन्तौ विशेषादुपद्रवकरौ दृढतः
 नाशयेताम् । मेदसोऽतिवृद्धिर्विनाशहेतुत्वमाह ।
 “मेदस्यतीवसं दृढं सङ्ख्येयानिजादयः ।
 विकारान् दाहयान् कृत्वा नाशयन्त्याश्च जीवि-
 तम् ॥”

मेदः

विकारान् प्रमेहपित्तकज्वरभगन्दरविप्रविषो-
 रोगाणामन्यतमान् । अतिस्थूलतया वेगुण्य
 माह ।
 “अतिस्थूलेषु संदृष्टा विसर्पाः सभगन्दराः ।
 ज्वरातीसारमेहार्शः क्षीपदा यथिकादयः ॥”
 अतिस्थूलस्य लक्षणमाह ।
 “मेदो मांसातिवृद्धत्वाच्चलस्त्रिगुहरक्तनः ।
 अयथोपचयोत्साहो नरोऽतिस्थूल उच्यते ॥”
 अयथोपचयोत्साहः न यथा उपचयो मांसोप-
 चयः उत्साहो वलश्च यस्य सः ॥ १०॥ अथ
 मेदस्य चिकित्सा ।
 “पुराणाः शालयो सुप्ताः कुलत्योद्गलकोद्रवाः ।
 लेखना वस्त्यश्चापि संध्या मेदस्विना सदा ॥
 अमचिन्तायवायाध्वनौद्रजागरणप्रियः ।
 हन्यवश्यमतिस्थूलं यवश्यामाकभोजनः ॥
 चारं वातारिपत्रस्य हिकुयुक्तं पिबेन्नरः ।
 सहितं भक्तमक्षेप मेदोऽतिवृद्धितयै ॥
 गुडचौत्रिफलाकायः पीतो मेदोदरः स्मृतः ।
 गुडचौत्रिफलाकायस्तथा लोहरजोयुतम् ।
 चोद्रेण चिफलाकायः पीतो मेदोदरः परः ॥
 प्रातर्मधुयुतं वारि सविनं स्त्रील्लनाशनम् ।
 उष्णमस्य मधुं वा पिबेत् क्षणतनुर्भवेत् ॥
 योषादित्रिफलानुक्तविडङ्गेगुलुं समम् ।
 स्वादेन सर्वान् अयमोगाब्धेः श्लेष्मावतजान् ॥
 पिप्पली मधुना संध्या मेदःकफविनाशिनौ ॥
 क्षत्रपत्रस्वरसेन गाढ-
 सुहर्षेन स्यात्स्वहरं प्रददम् ॥
 वासादन्नरसो लेपाच्छुद्धचूर्णेन संयुतः ।
 विस्त्रपन्नरसो वापि देहदौर्गन्धनाशनः ॥
 निम्बपत्रस्वरसः प्रक्षितकच्चादियोजितं जयति ।
 दम्बहरिद्रोहर्षेनमचिराच्चिरदेहदौर्गन्धम् ॥
 शिरीषस्यामज्जकहेमलोप्ते-
 स्त्रगदोषसंस्वेदहरः प्रघर्षः ।
 शरीरदौर्गन्धहरः प्रदहः
 पत्राम्बुलोधाभयचन्दनानाम् ॥”
 शिरीषस्यात्र पत्रं ग्राह्यं यवहारात् । लाम-
 ज्जकं सुगन्धितगविशेषकदलाम् उशीरं
 ग्राह्यम् । हेम नागकेशरम् । अम्बु बालकम् ।
 अभयं उशीरम् ।
 “हरीतकी तु संपिथ्य देहसुहर्षेन नरः ।
 पश्चात् स्नानं प्रकुर्वीत देहस्वेदोपशान्तये ॥
 वकुलस्य दलैः सन्ध्यावारिणा परिपेषितैः ।
 देहसुहर्षेन पश्चाद्हरीतक्या सुपिथ्या ॥
 भूय उहर्षेन कुर्यात् पश्चात् स्नानं समाचरेत् ।
 प्रस्वेदान् मुच्यते शीघ्रं मेदोऽतिवृद्धिसमुद्भवात् ॥”
 इति मेदोऽधिकारः ॥ इति भावप्रकाशः ॥
 (तथास्य विशेषः । यथा,—
 “मेदः स्नेहस्वेदौ दृढत्वं पृष्टिमस्याह ॥”
 अस्य चोक्तलक्षणं यथा,—
 “मेदः स्ये प्रोक्षाभिदृष्टिः सन्धिमृन्धता रौक्षं
 मेदुरमांसप्रार्थना च ॥” अस्यातिवृद्धिलक्षणं
 यथा,—

मेदिनी

“मेदः क्षिप्ताङ्गतासुदरपार्श्वदृष्टिं काश्चावा-
 दीन् दौर्गन्धश्च ॥”
 “पूर्वः पूर्वोऽतिवृद्धत्वादृष्टिं परं परम् ।
 तस्मादतिप्रवृद्धाणां घातनां हाननं हितम् ॥”
 “अपयेदृष्टं ह्येषापि दोषघातुमजान् भिषक् ।
 तावदुयावदरोगः स्यान्नरौ रोगसमन्वितः ॥”
 इति सुश्रुते लक्षणस्थाने १५ अध्यायः ॥
 “हतोया मेदोधरा नाम मेदो हि सर्वभूताना-
 सुदरस्यमन्वस्थिषु च मज्जतसु च मज्जा भवति ॥”
 इति तन्त्रे शरीरस्थाने ४ अध्याये ॥
 मेदः, पुं, (मेदति क्षिप्यतीति । मिदु + अच् ।)
 वषा । इति शब्दचन्द्रिका ॥
 “हृष्याककुब्जमिहरो मज्जो मेदकुब्जः ॥”
 इति भरतधृतशान्तिशोधः ॥
 स्नेहजातिविशेषः । इति जटाधरः ॥ अल-
 ङ्गुषा । इति राजनिर्घण्टः ॥ (ऐरावतकुलजो
 नागविशेषः । यथा, महाभारते १।१५.७।११।
 “विहङ्गः शरभो मेदः प्रमोदः संज्ञतापनः ।
 ऐरावतकुलादंते प्रविष्टा ह्यवाहनम् ॥”)
 मेदकः, पुं, (मिदु + क्तुल् ।) अगलः । इत्यमरः ।
 २ । १० । ४२ ॥ मेधा इति भाषा ॥
 मेदजः, पुं, (मेदात् जायते इति । जन् + ङः ।)
 भूमिजगुग्गुलुः । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेदो-
 भवश्च ॥
 मेदःसारा, स्त्री, (मेदः सारोऽस्याः ।) मेदा ।
 इति राजनिर्घण्टः ॥ (विटतिरस्या मेदाशब्दे
 द्रष्टव्यः ॥)
 मेदस्कृत्, स्त्री, (मेदः करोतीति । मेदस् + कृ +
 क्तिप् ।) मांसम् । इति हेमचन्द्रः ॥
 मेदा, स्त्री, (मेदो अस्याः अस्तीति । मेद +
 अच् । टाप् ।) अष्टवर्गप्रसिद्धोषधिविशेषः ।
 तत्पर्यायः । मेदोद्भवा २ जीवनी ३ अष्टा ४
 मण्डिच्छिद्रा ५ विभावरी ६ । इति रत्नमाला ॥
 वसा ७ स्वल्पपर्यिका ८ मेदःसारा ९ स्नेह-
 वती १० मेदिनी ११ मधुरा १२ क्षिप्वा १३
 मेधा १४ इवा १५ साध्वी १६ शल्यदा १७
 बहुरन्मुका १८ पुष्टवदन्तिका १९ । अस्या
 गुणाः । मधुरत्वम् । शीतत्वम् । पित्तदाहार्नि-
 कापूरानजयज्ज्वरनाशित्वम् । वातदोषकारि-
 त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तस्य लक्षणां यथा,
 “गुलकान्दो गलच्छेदो मेदो घातुमिव अवेन ।
 यः स मेदति विज्ञेयो जिज्ञासातनपरेर्जनेः ॥”
 मेदामहामेदास्थानं शतावरी स्त्री । इति
 भावप्रकाशः ॥ अस्या विवरणं महामेदाशब्दे
 द्रष्टव्यम् ॥ (अनुकल्पोऽस्या यथा । “मेदाभाव
 चान्धगन्धः ॥” इति वेद्यकपरिभाषायाम् ॥)
 मेदिनी, स्त्री, (मेदोऽस्या अस्तीति । मेद +
 इति । डीप् ।) मेदा । काश्मरी । इति राज-
 निर्घण्टः ॥ एषिणी । इत्यमरः । २ । १ । ३ ॥
 मेदो विद्यतेऽस्या मेदिनी सान्ताब्धेः शब्दादेन
 सलोपश्च निपात्यते इति परे । स्वमते मेदः
 समानार्थोऽन्तो मेदशब्दोऽस्ति । हृष्याककु-

मेदोङ्ग

कमिहरो मज्जो मेदकुष्ठेति शानिहोचः
नेकाजादिति इत् । यथा चीकृतम् ।
“मधुकैटभयोराखीकैटवै परिकृता ।
तेनेयं मेदिनी देवी प्रोच्यते ब्रह्मादिभिः ॥” -
मेदतीति वा मेदिनी इतिवा किञ्चिद् ग्रहादि-
त्वात् । इति तद्वीकार्या भरतः ॥ (एतन्नाम-
निरुक्तिर्यथा, देवीभागवते । १ । ६ । ८६-८८ ।
“गतप्राणौ तदा जातौ दानवौ मधुकैटभौ ।
सागरः सकलो व्यापन्नस्तदा वै मेदसा तयोः ॥
मेदिनीति ततो जातं नाम पृथ्वाः समन्ततः ।
अभक्ष्या नृत्तिका तेन कारयेन सुनीचराः ॥”
अपि च । तत्रैव । १ । १३ । ८ ।
“मधुकैटभयोर्मैदःसंयोगोमेदिनी सृता ।
धारणाच्च घरा प्रोक्ता पृथ्वी विस्तारयोगतः ॥”
तस्या उत्पत्तिर्यथा,—
“अथतां वसुधाजन्म सर्वमङ्गलकारणम् ।
विघ्ननिघ्नकरं पापनाशनं पुण्यवर्द्धनम् ॥
अहो केचिद्वदन्तीति मधुकैटभदेवसा ।
बभूव वसुधाजन्म तद्विरहमंतं श्रुत्वा ॥
कचतुस्तौ पुरा विष्णुं तुष्टौ युद्धेन तंजसा ।
आवां वध न यजोर्व्यौ पायसा संवृतेति च ॥
तयोर्जीवनकालेन प्रवृत्त्या सा भवेत् स्फुटम् ।
ततो बभूव मेदस्य मरणस्यान्तरं तयोः ।
मेदिनीति च विख्यातेत्युक्ता येस्तन्मतं श्रुत्वा ॥
जलघौता जगता पूर्वं वर्द्धता मेदसा यतः ।
कथयामि च तज्जन्म सार्धकं सर्वसम्मतम् ॥
पुरा श्रुतं यत् श्रुत्युक्तं धर्मवक्त्राच पुष्करे ।
महाविराटशरीरस्य जलस्थस्य चिरं स्फुटम् ॥
मनो बभूव कालेन सर्वाङ्गव्यापको ध्रुवम् ।
स च प्रविष्टः सर्वेषां तन्मोक्षां विवरेषु च ॥
कालेन महता तस्माद्बभूव वसुधा सुने । ।
प्रत्येकं प्रतिजोत्नाच्च जूपेषु वा स्थिरा स्थिता ॥
आविर्भूता तिरोभूता वा जले न पुनः पुनः ।
आविर्भूता वृष्टिकाले तज्जलोपम्यवस्थिता ।
प्रलये च तिरोभूता जलाभ्यन्तरवस्थिता ॥”
इति श्रीब्रह्मवेवर्ते प्रकृतिखण्डे नारायणनारद-
संवादे पृथिव्याख्याने ७ अध्यायः ॥
मेदिनीप्रवः, जि, (मेदिन्याः प्रवः ।) घूलिः । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥
मेदुरः, ध्र, (मेदति किञ्चतीति । मिद् + “भङ्ग-
भासमिदो घुरच् ॥” १ । २ । १६१ । इति घुरच् ॥)
अतिशयस्निग्धः । तत्पण्यायः । साम्प्रतिग्धः २ ।
इत्यमरः । १ । १३० ॥ (यथा, गीतगोविन्दे । १ । १ ।
“मेधैर्मेदुरमन्तरं वनभुवः श्लाभास्तमानहमे-
नक्तं भीरुयं तमेव तदिमं राधे । इहं प्रापय ॥”)
मेदुरा, ज्यौ, (मेदुर + टाप् ।) काकोली । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (गुणादयोऽस्याः काकोली-
शब्दे ज्ञेयाः ।)
मेदोर्ण, ज्यौ, (मेदोर्ण जायते इति । जन् + ङः ।)
अस्थि । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेदोङ्गवा, ज्यौ, (मेदाङ्गवोऽस्याः ।) मेदा । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मेधा

मेदोन्विः, पुं, (मेदोवहुनः अन्वः ।) वर्णसङ्करजाति-
मेदः । इति जटाधरः ॥ (यथा, मनुः । १० । ४८ ।
“मेदोन्वुचुमदगूनामारण्यपशुहिंसनम् ॥”
कचित् मेदान् इत्यपि पाठः ॥)
मेदोवती, ज्यौ, (मेदोऽस्याः अस्तीति । मेदस् +
मत्तुप् । मस्य वः ।) मेदा । इति राजनिर्घण्टः ॥
(मेदोविश्रुते, जि ॥)
मेध, ऋ ण वधमेधासङ्गेषु । इति कविकल्पद्रुमः ॥
(भा० उभ०-वधे सक०-अन्वञ्ज अक०-सिट् ।)
ऋ, अमिमेधत् । ण, मेधति मेधते । इति दुर्गा-
दासः ॥
मेधः, पुं, (मेधते वध्यते पश्चादिरन्नेति । मेध +
चच् ।) यज्ञः । इति जटाधरः ॥ (यथा, महा-
भारते । १ । १२३ । ३६ ।
“ग्रामयोश्च महीपालानेव जित्वा महाबलः ।
धाटभिः सहितो वीरस्त्रीन् मेधानाहुरिष्यति ॥”
हविः । इति ऋग्वेदे । १० । १०० । ६ । मन्त्र-
भाष्ये सायणः ॥)
मेधा, ज्यौ, (मेधते सङ्गच्छते अस्यामिति । मेध +
“घिङ्गिदादिभ्योऽङ्” ३ । ३ । १०४ । इत्यङ् ।
टाप् ।) धारणावती बुद्धिः । इत्यमरः । १ । ५ । २५ ।
धारणाशक्तियुक्ता धीर्मधा मेधते सङ्गच्छतेऽस्यां
सर्वं बहुश्रुतं विषयीकरोति इति वा मेधा मेध-
ण सङ्गं मेधायां सेमक्तात् सरोरितः आपबहु-
श्रुतविषयीकरणं धारणा यदुक्तं धारणा बुद्धे-
र्गणविशेषः इति ॥ इति भरतः ॥ ३० ॥ (यथा,
सुखकोपनिषदि । ३ । २ । ३ ।
“नायमात्मा प्रवचनेन लभ्यो
न मेधया न बहुना श्रुतेन ।
यमेवैव दृश्यते तज्जलम्-
स्तस्यैव आत्मा विद्युते तन्नू स्नाम् ॥”)
मेधाकरं औषधं यथा,—
“शङ्खपुष्पा वचा सोमा ब्राह्मी ब्रह्मसुवर्षणा ।
अभया च गुडूची च अटक्ककवाकुची ।
एतैरक्षसमेर्भागेर्हतं प्रस्थं विपाचयेत् ॥
कण्टकाया रस प्रस्थं दृष्ट्वा च समन्वितम् ।
एतद्ब्राह्मीघृतं नाम स्रुतिमेधाकरं परम् ॥”
इति मारुते १६८ अध्यायः ॥ ३० ॥
मेधाकरगण्यो यथा । सतताध्ययनम् । तत्त्व-
ज्ञानकथा । अष्टतन्त्रशास्त्रावलोकनम् । सहि-
जाचार्यसेवा च । इति पुराणम् ॥ (दत्तप्रजा-
पतिकन्याविशेषः । यथा,—
“कौर्त्तिकन्या धृतिर्मधा पुष्टिः अह्ना क्रिया
मतिः ॥”
इति बह्विपुराणे गणपदेनमाध्याये ।
धनम् । इति निघण्टुः । २ । १० ॥ “मिध मेध
सङ्गमे च । चकारात् हिंसामेधयोश्च । मिधिः
सङ्गमर्थः । इति माधवः । चच् । सङ्गच्छतेऽनेन
सर्वं तद्वता हिंस्यते वा तद्वान् चौरादिभिः
जलितं चैवार्थकारणात् इति महाभारतम् ॥
यद्वा, मतौ धीयते अर्जयितव्यं रक्षितव्यं दातव्य-
मिति धनवता बुद्धौ धनं धार्यते । तत्र मति-

मेधावी

शब्द उपपदे धातोः चनर्थे कविधानम् इति
कः । एषोदरादिनात् मतिशब्दस्य मेधावः ।
इति तद्भाष्ये देवराजयज्वा ॥)
मेधाः, [सु] पुं, (मेधते इति । मेध् + अस्तुन् ।)
स्वायम्भुवमनुपुत्रः । यथा,—
“अभिप्रक्षामिवाहुश्च सङ्घः सवल एव च ।
ज्योतिष्मान् द्युतिमान् ह्यथो मेधा मेधातिघ-
न्वसुः ।
स्वायम्भुवस्यास्य मनोर्दशैते वंशवर्द्धनाः ॥”
इति मातृख्ये ६ अध्यायः ॥
मेधाजन्तु, ज्यौ, (मेधां करोतीति । ज + क्तिप् ।)
सितावरशाकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधा-
कारके, जि ॥
मेधाजितु, पुं, (मेधां जितवानिति । जि + क्तिप् ।)
काव्यायनसुनिः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मेधातिघिः, पुं, (मेधायाः धारणावदुद्धेरतिघि-
रिव ।) मनुवंजिताटीकाजन्तु । सुनिविशेषः ।
यथा, श्रीभागवते । १ । १६ । १० ।
“मेधातिघिर्देवल आर्द्धधियो
भरदाजो गौतमः पिप्पलादः ॥”
(प्रियव्रतपुत्रः स च शाकङ्गीपाघिपतिः । यथा,
श्रीमद्भागवते । ५ । २० । २४—२५ ।
“यस्मिन् हि शाकां नाम महीवहः स्वस्त्रि-
यपदेशकः । यस्य ह महासुरभिगन्धस्त्रीप-
मनुवासयति । तस्यापि प्रियव्रत एवाधिपति-
र्नाम्ना मेधातिघिः ॥” ३० ॥ सप्तदश द्वापरयुगस्य
यावः । यथा, देवीभागवते । १ । ३ । ३० ।
“मेधातिघिः सप्तदशे व्रतो ह्यष्टादशे तथा ॥”
प्रजापतेः कर्हमस्य पुत्रः । यथा, मार्कण्डेये ।
५३ । १५ ।
“अभिधो मेधातिघिश्च वपुर्गात्र तथापरः ॥”
दत्तसार्वर्गमन्वन्तरं सप्तर्षीनामेकतमः । यथा,
मार्कण्डेये । ६४ । ८ ।
“मेधातिघिवंसुः सख्यो ज्योतिष्मान् द्युतिमां-
स्तथा ।
सप्तर्षयोऽन्यः सवलक्षणाभ्यो ह्यथवाहनः ॥”
नदीविशेषः, ज्यौ, यथा, महाभारते । ३ ।
२२१ । २३ ।
“चर्मवती मही चैव मेधा मेधातिघिस्तथा ।
ताम्रावती चैवती नद्यस्त्रिखोऽय कौशिकी ॥”
मेधाकरः, पुं, (मेधया रत्न इव ।) कानिदासः ।
इति त्रिकाण्डशेषः ॥
मेधावती, ज्यौ, (मेधा देयत्वेन अस्ति अस्याः
इति । मेधा + मत्तुप् । मस्य वः ।) डीप् । मेधा-
वर्हकत्वादस्यास्तथात्वम् ।) महाज्योतिष्मती ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मेधाविश्रुता च ॥
मेधाविनी, ज्यौ, (मेधास्याः अस्तीति । मेधा +
“असुमायामेधासज्जो विनिः ॥” ५ । २ । १२१ ।
इति विनिः । ततो डीप् ।) ब्रह्मणः प्रज्ञा ।
इति मेदिनी । ने, २०४ ॥
मेधावी, [नृ] पुं, (मेधाख्यस्तीति । मेधा + “असु-
मायामेधासज्जो विनिः ॥” ५ । २ । १२१ । इति

विनिः) शुक्रपत्नी । इति मेदिनी । ने, २०४ ।
महिरा । इति राजनिर्घण्टः । पञ्चितः । इति
हेमचन्द्रः । १।६। आङ्गिः । इति त्रिकाण्डशेषः ।
(कस्यचित् ब्राह्मणस्य पुत्रः । यथा, महाभारते,
१२ । १०५ । ३ ।

“द्विजन्तेः कस्यचित् पार्थ ! स्वाध्यायनिरतस्य
वे ।

बभूव पुत्री मेधावी मेधावी नाम नामतः ॥”)
मेधायुक्ते, त्रि । इति मेदिनी । ने, २०४ ।
(यथा, रामायणे । १ । ४ । ६ ।

“स तु मेधाविनौ दृष्ट्वा वेदेषु परिनिष्ठितौ ।
वेदोपहृष्ट्याथाय तावन्माहृतत प्रभुः ॥”)

तद्देहिकपण्यायः । विप्रः १ विप्रः २ यतुशः ३
धौरः ४ वेनः ५ वेधाः ६ कस्यः ७ ऋतुः ८

नवेदाः ९ कविः १० मनीषी ११ मन्वाता १२
विधाता १३ विप्रः १४ मन्त्रित १५ विपश्चित्

१६ विपण्यवः १७ आकीर्णः १८ उशिषः १९
कौस्तुभः २० अज्ञातयः २१ मतयः २२ मनुष्याः

२३ वाचतः २४ । इति चतुर्विंशतिर्मेधावि-
नामानि । इति वेदनिघण्टौ । ३ । १५ ॥

मेधिः, पु. (मेध्यते खले स्थाप्यते इति । मेध +
“सन्वेधातुभ्य इन् । उणा० ४।१२३। इति इन् ।)

खले पशुबन्धनार्थं न्यस्तदारु । इत्यमरः । २ ।
६ । १५ ॥ खले धान्यमर्द्धनस्थानमध्ये पशुबन्धन-

निमित्तं निहितं यद्दारु स मेधिः । मेद इति
ख्याते । इति भरतः । तत्पण्यायः । मेधिः ३

खलेवाली ३ । इति हेमचन्द्रः । अस्य स्थापन-
दिनं तत्र वारौ शुक्रदृष्ट्यती । नक्षत्राणि

देवती खाली हस्ता मूलं नृगशिरश्च । तत्र
कर्म स्थिरम् । इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेधिरः, त्रि. (मेधास्पर्शान्ति । मेधा + “मेधारथा
भ्यामिरन्निर्गच्छौ वक्तव्यौ ।” ५ । २ । १०६ । इति

काशिकीत्या इरन् ।) मेधावी । इति त्रिकाण्ड-
शेषः । (यथा, ऋग्वेदे । १ । २५ । २० ।

“त्वं विन्ध्यस्य मेधिर । दिवश्च मन्त्र राजवि ।”
“इ मेधिर ! मेधाविन् ! वरुण ।” इति तद्गार्थं

सायणः । यज्ञवान् । हविषान् । यथा, ऋग्वे-
दे । १० । १०० । ६ ।

“इन्द्रस्य सुसुततं देवं सद्योभिर्गृहेणरिता
मेधिरः कविः ।”

“मेधो यज्ञः हविर्वा तद्वान् ।” इति तद्गार्थं
सायणः ।)

मेधिष्ठः, त्रि. (अयमेवामतिप्रयेन मेधावीति । मेधा-
चिन् + “अतिप्रायने तमविष्ठनौ ।” ५।३।५५ ।

इति इङ् । “विन्मनोर्लुक् ।” ५ । ३ । ६५ ।
इति विनो लुक् ।) अतिप्रयमेधायुक्तः । इति

आकरणम् ॥

मेधं, त्रि. (मेध्यते इति । मेध + “ऋहृणोर्णत् ।”
३ । १ । १२४ । इति णत् । यद्वा, मेधामर्ह-

तोति । मेधा + हृणादिवात् यत् ।) पवित्रम् ।
इत्यमरः । ३ । १ । ५५ । (यथा,—

“ज्ञानेन मेध्यमखिलममेधं ज्ञानतो भवेत् ।

ब्रह्मज्ञाने सत्तत्पद्मे मेधामेधं न विद्यते ॥”

इति चिन्तामणिधृतवचनम्

“पवित्रः प्रयतः पूत इति ब्रह्मवर्गे प्राणिविषय-
मात्र उक्तं इह त्वप्राणिश्रेयो ।” इति भरतः ॥

“पूतं मेधं पवित्रं स्याद्भीषं प्रयतनिर्मलम् ।
निशोध्यं शोधितं नृदं निर्निक्तमनवस्करम् ॥”

इति शब्दरत्नावली ।

(नित्यमेधम् । यथा, मनुः । ५ । १२६ ।

“नित्यं शुद्धः कारुहस्तः पश्ये यश्च प्रसारितम् ।
ब्रह्मचारिगतं मेधं नित्यमेधमिति स्थितिः ॥”)

शुचिः । इति मेदिनी । ये, ४७ । (यथा,
अनर्घराघवे । २ । १४ ।

“तत्तादृक् त्वत्पूतकोपनयनक्षेत्राच्चर-

देविभि-

र्मेध्या वत्सतरी विहस्य वटुभिः खोक्तुमाक-
म्यते ॥”

मेधाजनकः । यथा,—

“मण्डकपर्णः स्वरसः प्रयोष्यः

चोरेण यष्टीमधुकस्य चर्म ।

रसो गुड्यास्तु सन्तुष्टपुष्पाः

कल्कः प्रयोष्यः खलु शक्रपुष्पाः ॥

आयुः प्रदान्यामयनाग्रानि

वनाधिपगन्धस्वरवर्णानि ।

मेध्या विशेषेण च शक्रपुष्पौ ॥”

इति चरके चिकित्सास्थाने प्रथमेऽध्याये ।)

मेध्याः, पुं. (मेधायै हितः । मेधा + “उगवादिभ्यो
यत् ।” ५ । १ । २ । इति यत् ।) खदिरः ।

यवः । ह्रागः । इति राजनिर्घण्टः ॥
मेध्या, स्त्री. (मेधायै हिता । मेधा + यत् । टाप् ।)

रक्तवचा । रोचना । इति मेदिनी । ये ४७ ॥
केतकी । ज्योतिष्मती । शक्रपुष्पी । ब्राह्मी ।

क्षितवचा । शमी । मण्डूकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ (नदीविशेषः । यथा, महाभारते ।

३ । २२ । २३ ।
“सन्मैखतो मही चैव मेध्या मेधातिथिस्तथा ॥”)

मेनका, स्त्री. (मन्वते इति । मन् + “मनेराशिषि
च ।” इति डुन् । ततः “नश्मिन्मोरलित्यलं

वक्तव्यम् ॥” ६ । ४ । १२० । इत्यत्र काशिकीत्या
अकारस्य एत्वम् ।) सर्वज्ञा । इति शब्दरत्ना-

वली । तस्याः कन्या शकुन्तला । यथा,—
“विन्धामिज्जालजेवाहं त्यक्ता मेनकया वने ।

वेदेतद्भगवान् कण्ठो वीर ! किं करवामसि ॥”
इति श्रीभागवत । ६ । २० । १३ ॥

(मेनेव । मेना + स्वार्थे कन् ।) उमामाता । यथा,
“ततः प्रीतास्तु पितरस्ता ददुस्तनया निजाम् ।

मेना देवाश्च श्लेया हिमयुक्ताय वे ददुः ॥
तां मेनां हिमवोऽलम्बा प्रसादाद्देवतेष्वथ ।

प्रीतिमानभवन्नासौ रराम च यथेष्टया ॥
ततो हिमाद्रिः पितृकन्याय समं

सुखं सिधेवे विषयं यथेष्टितम् ।
अजीजनत् सा तनयास्तु मेना

रूपाभियुक्ताः सुरयोविनोपमाः ॥

पुनस्तु उवाच ।

मेनायां कन्यकाक्षिणी जाता रूपगुणान्विताः ।
सुनाम इति विख्यातस्तुर्धस्तनयोऽभवत् ॥

नीलाञ्जनचयप्रस्था नीलेन्द्रीवरलोचना ।
रूपेणानुपमा काली जघन्या मेनकासुता ॥

जातास्ताः कन्यकाक्षिणः वरुणान् परतो सुने ।
कर्तुं तपः प्रयातास्ता देवास्ता ददुःशुभाः ॥

ततो गते कन्ये दे श्वात्मा मेना तपस्विनी ।
तपसो वारयामास उमे त्वेवात्रवीक्ष सा ॥

तदेव माता नामास्याश्चक्रे पितृसुता शुभा ।
उमेत्येव हि कन्यायाः सा जगाम तपोवनम् ॥”

इति वामने ७४—७५ अध्यायः । ७ ॥

अपि च ।

“कथं गिरिसुता काली बभूव जगतां प्रभुः ।
दाक्षायणी त्यक्ततनुः कथमाप हरं पतिम् ॥”

मार्कण्डेय उवाच ।

यदात्यजस्तु देवो पूर्व्वं दाक्षायणी सती ।
तदेव मनसागच्छन्मनो हिमवद्गिरिम् ।

त्यक्तप्राणा मदा देवो भूता हिमवतः सुता ॥
श्रिवाधिन्यस्तमनसा सप्तविंशतिवत्सरान् ।

निनाय मेनका देवो परमान्धतिमिच्छती ॥
सप्तविंशतिवर्षांस्तो जगन्नाता जगन्मयी ।

सुप्रीता भवद्वयं प्राह प्रत्यक्षतां माता ॥

श्रीदेवुवाच ।

यत् प्रार्थितं त्वया देवि । मत्तस्तु प्रार्थयाधुना ।
ततः सा प्रथमं पुत्रप्राप्तं वने यशस्विनी ॥

पश्चात् तनयामेकां स्वरूपगुणशालिनीम् ।
कुलदयानन्दकरीं सुवनत्रयदुर्लभाम् ॥

ततो भगवती प्राह मेनकां सुनिजन्त्रिभाम् ॥
श्रीदेवुवाच ।

प्राप्तं पुत्राः संभवन् भवन्ता वीर्यसंयुताः ।
सुता च तव देवानां मानुषाणाञ्च रक्षसाम् ॥

हिताय सन्वजगतां भविष्याम्यहमेव ते ।
एवमुक्ता जगद्धात्री तत्रैवान्तरधीयत ॥

ततः सा कालिका देवो योगनिद्रा जगन्मयी ।
पूर्व्वत्यक्तसतीरूपा जन्मार्थं मेनकां ययौ ॥

समयस्यानुकूपेण मेनकाजठरं शिवा ।
समुद्भूय ससुतपत्न्या सा जघ्नीरिव सागरात् ॥

वसन्तसमये देवो नवम्यां नृगयोगतः ।
अर्धरात्रौ ससुतपत्न्या गर्भेव शशिमण्डलात् ॥”

इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥

मेनकात्मजा, स्त्री. (मेनकाया आत्मजा ।) दुर्गा ।
इति हज्जयुगः । (शकुन्तला । यथा, महा-

भारते । १ । ७२ । ११ ।
“नमां हिंस्युर्वने बालां क्रव्यादा मांसयुद्धिनः ।

पर्यरचन्त तौ तत्र शकुन्ता मेनकात्मजाम् ॥”)
मेनकाप्राणेशः, पुं. (मेनकायाः प्राणेशः पतिः ।)

हिमालयः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ६३ ॥
मेना, स्त्री. (मान्यते पूज्यते इति । मान पूजायाम्

“बहुलमन्त्रचापि ।” उणा० २ । ४६ । इति
इत्यत्र प्रत्ययेन निपातनात् साधुः ।) मेनका ।

इति भरतहिरूपकोषः । सा पितृकन्या । यथा,

मेघा

मेसूर

मेहना

तल्लयस्य खूलमानम् । १ । ४७ । इति ज्योति-
स्तत्त्वम् ॥ * । चितारकशराकृतिप्रवणानच-
जस्य गगनमध्योदये मेघलस्य आद्यादृशपला-
धिकदृष्टको गतो भवेत् । यथा,—

“तारकाचरमते शराकृतौ
केशवे गगनमध्यवर्तिनि ।
मत्तवारण्यगतेऽजलजतो
निर्ययुर्गजमहौधलिप्रिकाः ॥”

महैकाकृतिपञ्चतारकधनिष्ठानचस्य मस्तको-
पर्युदये मेघलस्य षट्त्रिंशत्पलाधिकदृष्टव्यं
गतं स्यात् । यथा,—

“मस्तकोपरि समागते धने
महैकाकृतिनि पञ्चतारके ।
यान्ति कान्तिमति मेघलजतः
सारसाक्षि रसचक्षुःप्रिकाः ॥”

इति काजिदासकृतरात्रिलयनिरूपणम् ॥

मेघकः, पुं, (मिश्रतीति । मिष् + अच् । संज्ञायाम्
कन् ।) जीवशाकः । राजनिर्घण्टः ॥

मेघकम्बलः, पुं, (मेघलोमनिर्मितः कम्बलः । मध्य-
पक्षोपी कर्म्मधारयः ।) मेघलोमनिर्मित-
वस्त्रम् । तत्पञ्चायः । ऊर्णायुः २ । इत्यमरः ।
२ । ६ । १०७ ॥

मेघलोचनः, पुं, (मेघस्य लोचनमिव पुष्पमस्य ।)
चक्रमर्दः । इति भावप्रकाशः ॥ मेघचक्षुस्तुल्य-
चक्षुधि, त्रि ॥

मेघवल्ली, स्त्री, (मेघप्रिया वल्ली ।) अजशङ्की ।
इति भावप्रकाशः ॥

मेघविषाणिका, स्त्री, (मेघस्य विषाणं शृङ्गमिव
प्रतिष्ठितरस्याः । विषाण + प्रतिष्ठितौ कन् ।
टाप् । अत इत्वम् ।) मेघशङ्की । इति रत्न-
माला ॥

मेघशङ्कः, पुं, (मेघस्य शङ्कमिव । तदाकृतित्वान् ।)
खावरविषमर्दः । इति हेमचन्द्रः । ४ । २६३ ॥
(यथा, समुत्ते उत्तरतन्त्रे । १७ अध्याये ।
“मेघशङ्कस्य पुण्याणि शरीरधवयोरपि ॥”)

मेघशङ्की, स्त्री, (मेघशङ्क + गौरादित्वात् ङीष् ।)
अजशङ्कीरुचः । मेघाशङ्की इति भाषा ।
(यथा, समुत्त । १ । ३६ ।

“मेघशङ्को मातुलुङ्गी सुवङ्गीत्यादि ॥”)
तत्पञ्चायः । नन्दीरुचः २ मेघविषाणिका ३
चक्षुः ४ चक्षुर्मेहनम् ५ मेघशङ्की ६ यजुहमा ७ ।
इति रत्नमाला ॥ (तथास्याः पञ्चायो गुणाश्च ।
“मेघशङ्को विषाणी स्यान्मेघलजशङ्किका ॥
मेघशङ्को रसं तिक्ता वातला श्वासकासहृत् ।
रुक्षा पाके कटुस्तिक्ता त्रणश्चैवाक्षिशून-
वुत् ॥

मेघशङ्कीफलं तित्तं कुष्ठमेहकफप्रणुत् ।
दीपनं संसर्गं कासक्षमिन्नखविषापहम् ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

मेघा, स्त्री, (मिश्रतेऽसौ । मिष् + कर्मणि घञ् ।
टाप् ।) ऋटिः । इति शब्दचन्द्रिका । गुज-
राटी एणादश्च इति भाषा ॥

मेघाचक्रसमः, पुं, (मेघाणां अक्षिवन्
मात्रस्य ।) चक्रमर्दः । इति रत्नमाला ॥

मेघाकः, पुं, (मेघस्याकृतिवाक्यमस्य ।) रत्नः
इति पुराणम् ॥

मेघाली, स्त्री, (मेघस्य अन्तमिव अन्तं कृष्णत्व-
गत्याः ।) वस्तालीरुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेघालुः, पुं, (मेघप्रियः आलुः ।) वल्मराट्ठः ।
इति शब्दचन्द्रिका ॥

मेघाडयः, पुं, (मेघस्याडयः आङ्गास्य ।) चक्रमर्दः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ (विवरणमस्य चक्रमर्द-
शब्दे ज्ञातव्यम् ॥)

मेघिका, स्त्री, (मेघी + स्वार्थे कन् । टाप् ।
इत्स्वः ।) मेघी । इति शब्दरत्नावली ॥

मेघी, स्त्री, (मिश्रते यद्वाते असौ इति । मिष् +
घञ् । ङीष् ।) त्रिनिश्रुचः । जटामांसौ ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ मेघस्त्रीजातिः । मेहौ ।
(यथा, वाजसनेयसंहितायाम् । ३ । ५६ ।

“मेघजमसि मेघर्णे गवेऽश्वाय पुरुषाय मेघर्णं
सुखं मेघाय मेघ्ये ॥”)

तत्पञ्चायः । जातकिनी २ अविः ३ । इति
त्रिकाण्डशेषः ॥ यजुका ४ मेघिका ५ इति
शब्दरत्नावली । क्रूररी ६ वना ७ अविना ८
वेणी ९ । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३४३ ॥ अस्या
दुग्धगुणाः । मधुरत्वम् । गाढत्वम् । क्षिण-
त्वम् । कफापहत्वम् । वातामयकरत्वम् । सौम्य-
त्वम् । लोमशायाम्नेत् गुरुत्वम् । टुडिदत्वम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥ * । अपि च ।

“आविकं लवणं खादु क्षिण्वाणां चाशरी-
प्रणुत् ।

अच्छदां तर्पणं केश्यं शुक्रपित्तकफप्रदम् ।
गुरुकांसं निषीदभूते केवले वानिसे वरम् ॥”
इति भावप्रकाशः ॥

अस्या दधिगुणाः । सुक्षिणत्वम् । कफपित्त-
करत्वम् । गुरुत्वम् । वाते रक्तवाते च पथ्य-
त्वम् । शोफत्रणनाशित्वम् ॥ * । अस्या नव-
नीतगुणाः । क्षिण्वाण्यत्वम् । शीतलत्वम् । मेधा-
हरत्वम् । पुष्टिदत्वम् । सौम्यत्वम् । मन्दाग्नि-
दीपनत्वम् । सारकत्वम् । पाके हिमत्वम् ।
लघुत्वम् । योनिशुले कफे वाते दुर्गन्धि च
हितत्वम् । दुर्गन्धि स्थाने गुरुशुले इति
पुस्तकान्तरे पाठः ॥ * । तस्या घृतगुणाः ।
अतीवगौरवात् सुकुमारदेहिनां वर्णात्वम् ।
बुद्धिपाटवहरत्वम् । बलापहत्वम् । वपुषां विस्त्र-
गन्धकारित्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ तन्-
मांसगुणाः । यथा, भावप्रकाशः ।

“क्षामेघवृषाश्वादाः यान्तिः प्रोक्ता मह-
विभिः ।

यान्ति वातहराः सर्वे दीपनाः कफपित्तलाः ।
मधुरा रसपाकाभ्यां हृंहणा बलवर्हणाः ॥”

मेहरणं, स्त्री, दशमलसम् । यथा,—
“कर्म्मस्थानञ्च दशमं खं मेहरणमास्यदम् ॥”
इति ज्योतिस्तत्त्वम् ॥

मेहः, पुं, (मेहति चरति शुक्रादिरमेति । मिह
+ घञ् ।) प्रमेहरीगः । इत्यमरः । २ । ६ । ५६ ॥
(अस्त्रीषधं यथा,—

“वज्रभस्य हिवल्लश्च सेहयेकधुना सह ।

वतो गुडसमं गन्धं भक्षयेत् कर्म्ममात्रकम् ॥

गुडचीसत्वमथवा शुकरासहितमथवा ।

सर्वमेहहरी ज्ञेयो वज्रावलेह उतामः ॥”

इति वज्रावलेहः ॥

“भस्मसूतं समं कान्तमभक्षन्तु शिलाजतु ।
मुहतायं शिलायोषं त्रिफलाङ्गोत्तरीरकम् ॥
कार्पासमज्जारणौ समं भायश्च भृङ्गिणा ।
विंशद्वारं विंशोष्ठाच मधुयुक्तं लिहेत्सदा ॥
माघमात्रं हरेन्मेहं मेघनादरसो महान् ॥”

इति मेघनादरसः ॥

“रसभस्म समायुक्तं वज्रभस्म प्रकल्पयेत् ।
अस्य माघद्वयं हन्ति मेहान् चौद्रसमन्वितम् ॥”

इति वज्रभस्मरसः ॥

इति वैद्यकरसेन्दुसारसंघे प्रमेहाधिकारः ॥
अन्यत्र प्रमेहशब्देऽदृश्यम् ॥ * । मिहतीति ।
मिह + अच् ।) मेघः । इति शब्दचन्द्रिका ॥
प्रस्नावः । इति हेमचन्द्रः । १ । ० । ६७ ॥ (अमर-
दाभिसुरवं तत्कारणे दोषो यथा, मग्नौ । ४ । ५० ।
“प्रत्यक्षं प्रतिस्वयं प्रतिसोमोदकद्विजान् ।
प्रतिगां प्रतिवातश्च प्रज्ञा नश्यति मेहतः ॥”

“अपिस्वयं चन्द्रलज्जाक्षयगोवाताभिसुखं सूत्र-
पुरीषे कुर्वतः प्रज्ञा नश्यति ॥” इति तट्टीकार्या
कुल्लकभट्टः ॥)

मेहनी, स्त्री, (मेहं हन्तीति । हन् + टक् । ङीष् ।)
हरिदा । इति रत्नमाला ॥

मेहनं, स्त्री, (मेहनि सिञ्चति सूत्ररतसीति । मिह
+ चने + ल्युः ।) शिञ्जः । इत्यमरः । २ । ६ । ७६ ॥
(यथा, ऋग्वेदे । १० । १६५ । ५ ।

“मेहनादनं कारणाक्षीम ।”

“मेहनात् मेहान् ।” इति तट्टाख्ये सायनः ॥
यथा, च समुत्ते । १ । ३५ ।

“इत्यानि यस्य पन्थाणि समहृत्वापि मेहनम् ।
तथोग्रस्यवर्णीनां न च स्यात् पृष्ठमायतम् ॥
ऊर्ध्वं श्रवणौ स्थानाम्नासा चोष्ठा शरीरिणः ।
हसतो जल्पतो वापि दन्तमांसं प्रदृश्यते ।
प्रेक्षते यच्च विभ्रान्तं च जीवन् पञ्चविंशतिम् ॥”
श्वेतम् । इति मेदिनी । ने, ११० ॥ (यथा
समुत्त । १ । ३२ ।

“वस्तवद्विजपन् यच्च भूमौ पतति सप्तसूक्ष्म-
स्तत्रमेहो भयनीयः प्रणष्टमेहनश्च मधुश्च ॥”
भावनेन्दु प्रत्यये श्वेतोत्सर्गश्च ॥

मेहनः, पुं, (मेहति सिञ्चति रसमिति । मिह +
ल्युः ।) सूक्ष्मकटुचः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मेहना, स्त्री, (मेहते चायत्तं मुक्रमस्यामिति ।
मिह चरणे + णिच् + अधिकरणे युच् । स्त्रियां
टाप् ।) मिहना । इति कैचित् ॥ (मेहनौयम् ।
यथा, ऋग्वेदे । ५ । ३६ । १ ।

“यद्विन्ध्रचित्रमेहनास्ति त्वादातमदिवः ॥”)

मैत्रं, ज्ञी, (मित्रादागतमिति । यद्वा, मित्रस्येद-
मिति । मित्र + "तस्येदम् ।" ४।१।१२० । इति
अण् ।) अथुराधानश्चम् १७ । यथा,—
“मैत्रावपादे क्षपितौ च विष्णु-
क्षेत्रावमध्ये परिवर्तते च ।
पौष्ठावसाने च सुरारिहता
प्रबुध्यते मासचतुष्टयेन ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥३॥

(मित्रः सूर्यो देवतास्येति । आदित्यलोकः ।
यथा, महाभारते । १२ । ११७ । १ ।

“पायुनोत्क्रममायानु मैत्रं स्थानमवाप्नुयात् ।
पृथिवीं जघनेनाय कवचाच्च प्रजापतिम् ॥”
यद्वा, मनुः । १२ । ७२ ।

“मैत्राचक्ष्योक्तिकः प्रेतो वैश्यो भवति पूयसुक् ॥”
पुरीषोत्तमः । यथा,—

“ततः कथं ससुत्याय कुर्यान्मैत्रं नरेन्द्रे ! ।
नैर्हत्यामिषुविषेपमनीत्याभ्यधिकं भुवः ।
कथं उषःकालम् । मैत्रं मित्रदेवताकपायुसम्-
न्वान् पुरीषोत्तमः ॥” इति धार्मिकान्तरतत्त्वम् ॥
अपि च ।

“ब्राह्मणं सुहृत्तं चोत्तिष्ठेत् सुख्यो रक्षार्थमायुषः ।
शरीरचिन्तां निज्ज्वां मैत्रं कर्म समाचरेत् ॥”
मैत्रं मल्लवोत्तमः । इति राजवल्गुः ॥३॥

तत्र निविष्टस्यानादि यथा,—

“ह्यायाकूपनदीगोष्ठचैत्याम्नःपथिभस्मसु ।
अयौ चैव श्मशाने च विष्णवे न समाचरेत् ॥
न गोमये न दृष्टे वा महादृष्टे च श्राद्धे ।
न तिष्ठन् वा न निज्वासा न च पर्वतमस्तके ।
न जौगं देवायतने न वस्त्रांके कदाचन ।
न ससर्पसु गर्तेषु न गच्छन् वा समाचरेत् ॥
तुषाङ्गारकपाशेषु राजमार्गे तथैव च ।
न क्षेत्रे न विषे वापि न तीर्थे न चतुष्टये ॥
नद्यां नदसमीपे वा नोषरे न पराशुचौ ।
न खोपान्तपादुको हि हृत्तौ वा गान्तरौ चक्रे ।
न चैवामिमुखः स्त्रीणां गुरुब्राह्मणयोगे वा ॥
न देवदेवालययोरपामपि कदाचन ।
न ज्योतीर्वि निरीक्षन् वा न वायुमिमुखो-
पवा ।

प्रत्यादित्यं प्रत्यग्नं प्रतिषोमं तथैव च ॥”

इति कौर्म उपविभागे १२ अध्यायः ॥
अस्य विचारस्तु पाशं उत्तरखण्डे १६० अध्याये
द्रष्टव्यः ॥३॥ (मित्रस्य भावः । मित्र + अण् ।
मित्रता । यथा, मनुः । ८ । ११८ ।

“लोभात् मोहात् भयात् मैत्रात् कामात्
क्रोधात् तथैव च ।

अज्ञानात् बालभावाच्च साक्षं वितथसुष्यते ॥”
त्रि, मित्रसम्बन्धो ॥ (यथा, महाभारते । १२ ।
१४४ । २३ ।

“पिप्पुर्ना ये न भावन्ते मित्रभेदकरीं गिरम् ।
अतं मैत्रं भावन्ते ते नराः खगंगाभिः ॥”
मित्रताशाली । यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् ।
१२ । १३ ।

“अरेष्टा सर्वभूतानां मैत्रः कवच एव च ।

निर्ममो निरहङ्कारः समदुःखसुखः क्षमो ॥”

“मित्रभावो मैत्रो मित्रतया वर्तते ॥” इति
श्रीशङ्करभाष्यम् ॥ “मैत्रः ह्रीनेषु क्षपासुः ।”
इति श्रीधरस्वामी ॥ “मैत्रो मित्रता तद्वा न
येनः ॥” इति श्रीमधुसूदनसरस्वती ॥)

मैत्रः, पुं, ब्राह्मणः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥ (यथा,
मनुसंहितायाम् । २ । ८७ ।

“ज्येनेव तु संसिध्यद् ब्राह्मणो नात्र संशयः ।

कुर्यादव्यस्र वा कुर्यान् मैत्रो ब्राह्मण उच्यते ॥”

“मित्रमेव मैत्रः स्वार्थे अण् ॥” इति तट्टीकायां
मेधातिथिकुल्लौ ॥ (उदयसुहृत्तात् तृतीय-
सुहृत्तः । तथा च दृष्टव्यः ।

“आर्द्रः सार्द्रस्तथा मैत्रः सुभो वासव एव
च ॥”

यथा, कुमारः । ७ । ६ ।

“मैत्रे सुहृत्तं प्रशङ्काम्भवेन
योगं गतास्तुरपश्यन्नुभौ ॥”

वयोश्चन्द्रविश्वः । यथा, मनुः । १० । २३ ।

“वेद्यासु जायते ब्राह्मणं सुधन्वाचार्य एव च ।
कारुण्यं विजन्ता च मैत्रः सात्वत एव च ॥”

मैत्रं, ज्ञी, (मैत्रश्च तत् भवेति ।) अथुराधा-
नश्चम् । इति जटाधरः ॥

मैत्रावरुणः, पुं, (मित्रश्च वरुणश्चेति । “देवता-
हन् च ॥” ६।१।२६ । इत्यनङ् । ततः “देवता-
हन् च ॥” ७।१।२१ । इति मित्रस्य दृष्टिः ।

“दीर्घाच्च वरुणस्य ॥” ७।१।२३ । इति

वरुणस्य न दृष्टिः । तयोरपत्त्यमिति । मित्रा-
वरुण + अण् ।) अगस्त्यः । इति श्रुन्दरत्ना-
वली ॥ (यथा, अथर्ववेदे । ५ । १६ । १५ ।

“न वयं मैत्रावरुणं ब्रह्मण्यमभिवर्धते ॥”

अस्य विवरणं यथा, ऋग्वेदे । ७ । ३३ । ११ ।

“उतासि मैत्रावरुणो वसिष्ठोऽव्यशा ब्रह्मन्
मनसोऽधिजातः ।

द्रष्टुं स्वप्नं ब्रह्मणा देखे न विन्ने देवा पुष्करे
त्वाददन् ॥”

“उतापि च द्वे वसिष्ठ । मैत्रावरुण । मित्रावरु-
णयोः पुत्रोऽसि ब्रह्मन् वसिष्ठ । उज्ज्वला अप्य-
रुणो मनसो ममायं पुत्रः स्यादिति ईदृशात्

संकल्पान् द्रष्टुं रेतः मित्रावरुणयोर्वन्धोर्दर्श-
नात् स्वप्नमाधोत् । तस्मादधिजातोऽसि । तथा

च वस्यति । सचेदजातावितृषि । एवं जातं
त्वा त्वां देखेन देवसम्बन्धिना ब्रह्मणा वेद-
राशिना अहम्भुवा युक्तं पुष्करे विन्ने देवा

अददन् आधारयन् । तथाचादितर्मित्रा-
वरुणो जज्ञाते इति प्रकृत्य पश्यते ।

तयोरादित्योः सचे दृष्टाश्चरसुर्वशीम् ।
रेतश्च स्वप्नं तत्तुम्भे न्यपतद्वासतीवरे ॥

तैनेव तु सुहृत्तेन बोधयन्तो तपस्विनौ ।
अगस्त्यश्च वसिष्ठश्च तत्रार्थं सम्भवतुः ॥

बहुधापरितं रेतः कलशे च जले स्थाप्ये ।
स्थले वसिष्ठसु सुनिः सम्भूतं अविषयतः ॥

कुम्भे लग्गस्यः सम्भूतो जले मत्स्यो महा-

युतिः ।

उदियाय ततोऽगस्त्यः श्रुत्यामात्रो महातपाः ॥

मानेन सम्मितो यस्मात्तस्मात्मान्य दृष्टोच्यते ।

यद्वा कुम्भाद्विर्वातः कुम्भेनापि हि मीयते ॥

कुम्भ इत्यभिधानश्च परिभाषाश्च कल्पते ।

ततोऽसु यस्ममावाप्तु वसिष्ठः पुष्करे स्थितः ।

सम्भूतः पुष्करे तं द्वि विन्ने देवा आधारयन् ॥”

इति तद्वाक्ये साधनः ॥)

मैत्रावरुणः, पुं, (मैत्रावरुणयोरपत्त्यमिति । मैत्रा

वरुण + “अत इच् ॥” ४।१।६५ । इति

इच् ।) अगस्त्यः । इत्यमरः । १ । ३ । २०-

(यथा, महाभारते । ३ । १०३ । १४ ।

“तेऽभिगन्ध महात्मानं मैत्रावरुणमभ्युतम् ।

आग्रमस्यं तपोराशिं कर्मेभिः खैरभिष्टुवन् ॥”

मैत्रो, ज्ञी, (मैत्र + ङीप् । यद्वा, मित्र + भावे

अण् + ङीप् । ततः “हलस्तद्धितस्य ॥” ६।४।

१५० ।” इति यणोपः ।) मित्रस्य भावः ।

मित्रस्य कर्म । इत्यमरभरतौ । यत्तिविशेषे-

मैत्रोकरणाविधौ यथा,—

“विद्विष्टपतितोऽन्तवहुवेरातिकौटकैः ।

बन्धकौबन्धकीभर्तृक्षुद्रावृतकथैः सह ।

तथातिथयशीलैश्च परीवादरतेः प्रठेः ।

उधो मैत्रो न कुर्वीत नैकः पन्थानमाभयेत् ॥”

इति विष्णुपुराणे तृतीयोऽंशे ११ अध्यायः ।

“विद्विष्टादिभिर्यो न कुर्वीत । बहुभिर्वैरं

यस्य । अतिकौटकः अत्यन्तं कौटव्यं पीडकः ।

कण्टकैरिति पाठेऽपि स एवायं । बन्धको

असती ॥” इति तट्टीका ॥

मैत्रोवक्तः, पुं, (मैत्रो मित्रता वक्तव्यः ।) उहः ।

इति त्रिकाण्डशेषः ॥

मैत्रेयः, पुं, (मैत्रे मित्रतायां साधुरिति । मैत्र +

उण् ।) उहमेदः । इति त्रिकाण्डशेषः ॥

(मित्रयोः अपत्यमिति । मित्रयु + “यट्पादि-

भ्यश्च ॥” ४।१।१३६ । इति उण् । ततः

“कैकयमित्रयुप्रलयानां यादेरियः ॥” ७।१।२ ।

इति युस्थाने इषादेशे प्राप्ते । “राक्षसायन-

हाक्षिनायन ॥” ६।४।१७४ । इति युजोपो

निपातितः ।) सुनिविष्टः । यथा,—

“एव नृवाच मैत्रेयं देपायनस्ततो युधः ।

प्रौढयज्ञिव भारत्वा विदुरः प्रत्यभावत ॥”

इति श्रीभागवते । ३ । ७ । १ ।

(सूर्यः । यथा, महाभारते । ३ । ३ । २७ ।

“देहकर्ता प्रशान्तात्मा विन्नात्मा विन्तोस्तुतः ।

चराचरात्मा स्रष्टात्मा मैत्रेयः कवचात्मितः ॥”

वर्धयंकरणातिविशेषः । यथा, मनुसंहिता-
याम् । १० । ३३ ।

“मैत्रेयकन्तु वेदेहो माधूकं सम्यक्षयते ।

ननु प्रशंस्यत्यजं यो यष्टाताऽऽवबोदये ॥”

“मैत्रेयकं नात्मा वक्ष्ये ॥” इति तत्र मेधातिथिः ।

ज्ञी । मैत्रेयेन उच्चारिता मैत्रेयो उपनिषद् ॥

याज्ञवल्क्यस्य पत्नी च ।) मित्रसम्बन्धिनि, त्रि ।

मैथुनं

(मित्रयुवंशोद्भवोऽसौ च । यथा, हरिवंशे । ३२ । ७७-७८ ।

“अत ऊर्ध्वं प्रवक्ष्यामि दिवोदासस्य सन्ततिम् ।
दिवोदासस्य दायारो ब्रह्मर्षिर्भिक्षयुर्नृपः ।
मैत्रायणी ततः शाखा मैत्रेयास्तु ततः स्मृताः ॥”
मैत्रेयिका, स्त्री, मित्रयुद्धम् । इति चिकाङ्कशेषः ।
(मित्रयुनां भावः कर्म वा । मित्रयु + “गोत्र-
चरणाङ्गाद्याकारतद्देवेति ॥” ५।१।२४ ।
इति युच् । ततः “केकयमित्रयुप्रत्ययानां यादे-
रियः ।” ७ । १ । २ । इति दयादेशः । यथा,
“मैत्रेयिकया ज्ञाते ।” इति काशिका । ७ ।
१ । २ ।)

मैत्रं, स्त्री, स्त्री, (मित्र + ञच् ।) मित्रस्य भावः ।
मित्रस्य कर्म । इत्यमरभरतौ । १ । ५ । ३६ ।
(यथा, पञ्चतन्त्रे । ३ । ७० ।

“प्राहुः सान्प्रपदं मैत्रं जनाः शास्त्रविचक्षणाः ।
मित्रताश्च पुरस्कृत्य किञ्चिद्व्याप्तमितच्छृणु ॥”)
मैथिली, स्त्री, (मैथिली निवासोऽस्येति । मैथिली
+ “सोऽस्य निवासः ।” ३ । १ । ८६ । इति
ञच् । मैथिलसन्नामा राजा तस्यापत्यं स्त्री ।
मैथिल + इच् । ङीष् ।) सीता । इति हेम-
चन्द्रः ॥ (यथा, भट्टिकाये । २ । ४७ ।

“हिरण्ययौ शालजलेन जङ्गमा
प्युतादिवः स्थाञ्जुरिवाचिरप्रभा ।
शशाङ्ककान्तरेधिदेवतालतिः
सुता ददे तस्य सुताय मैथिली ॥”
मैथिलीपतिमात्रे, पुं । यथा, महाभारते ।
१२ । ६६ । ३ ।

“जनको मैथिलो राजा महात्मा सर्वतत्त्वविन् ।
योधान् खान् दृष्ट्वाभास खर्गं नरकमेव च ॥”)
मैथुनं, स्त्री, (मैथुने सम्भवतीति । मैथुन +
“संभूते ।” ३।३।४१ । इति ञच् । मैथुनस्ये-
मिच्छन् वा ।) अयग्राधानम् । यथा, मनुशाता-
तपौ ।

“अवपिच्छा च या मातुरसगोत्रा च या पितुः ।
या प्रशस्ता द्विजातीनां दारकर्मणि मैथुने ।
मैथुने मिथुनशब्दाद्यौ स्त्रीपुंसयोश्च अयग्राधान-
पुत्रोत्पत्तादौ ॥” इत्यहोस्तत्त्वम् ॥ * । सङ्गतम् ।
रतम् । इत्यमरः । ३।३।२२ । “सङ्गतिः सङ्गमो
दारसंयोगः विवाह इति कलिङ्गः । रतं सुर-
तम् । अनयोर्मैथुनम् । मिथुनात् सङ्गमे इदमर्थे
कार्यं रतौ निष्पाद्यायै वा ऋः । सञ्जन्ते सुरते
युक्ते राशौ मिथुनमिच्छते । इति व्याङ्गिः ।” इति
लङ्कीकायां भरतः ॥ * । शेषस्य पर्यायः । सुरतम्
२ अभिमानितम् ३ धर्षितम् ४ संप्रयोगः ५
अनारतम् ६ अत्रस्यार्थकम् ७ उपलब्धम् ८
त्रिभङ्गम् ९ क्रीडारतम् १० महासुखम् ११ ।
इति चिकाङ्कशेषः ॥ अवायः १२ ग्राह्य-
धर्मः १३ रतम् १४ निधुवनम् १५ । इत्यमरः ।
२ । ७ । ५७ ॥ अस्य गुणाः । घातुचयकारि-
त्वम् । रतिसन्तानदाहत्वञ्च । अतिशयमैथुनस्य
नावकासम्बरकारित्वम् । अमैथुनस्य प्रमेहमेद

७८५

मैथुनं

यन्निरोगाग्रिमाम्बकारित्वम् । स्त्रीसंसर्गं
तस्य आयुरजराशरीरवलयं स्थिरोपचितं ।
मांसानि भवन्ति । पूष्यस्यानामुचिस्थान-
संकस्थानलोकसमीपप्रातःकालसन्ध्याकालपञ्च-
कालेषु तस्य व्याख्यत्वम् । रततकर्मणि रज-
स्वलाकामा मलिना बन्धा वर्गण्येष्टा वयोर्ण्येष्टा
याधियुक्ताङ्गहीनासती वेश्या योनिदोषयुक्ता
सगोत्रा गुरुपत्नी भिक्षुकी कपटव्रतधारिणी
दृष्टा च व्याख्या । रजस्वलागमने दृष्टायुक्तेजः-
चयोऽधर्मश्च भवति । कपटव्रतयुक्तागुरुपत्नी
सगोत्रादृष्टागमने एवं पञ्चकाले सन्ध्याकाले च
स्त्रीमैथुने पापमायुःक्षयश्च भवति । वयोरूप-
गुणोपेतां कुलशीलसमन्विताम् । अधिकामां
दृष्टामलकृतां वाजीकरणपीडिताश्च प्रमुदां
दृष्टोऽधिकामश्च पुरुषः सेवेत । शुक्रवर्द्धकद्रव्यं
सशर्करं शीतलजलं वा पीत्वा कामवागचक्षुषां
सुरूपामनित्यां दृष्टां प्रमदामाद्यप्रहरे दृष्टः
कासको गत्वा तदनु सुखं स्वप्न । असङ्गद-
गमने तु नरो घातुवैषम्यमेति । रतान्ते ज्ञानं
सशर्करादीरपानं निद्रा गौडिकरसभोजनश्च
हितम् । इति राजवल्लभः ॥ * । (“तत्र प्रथमे
दिवसे ऋतुमत्यां मैथुनगमनमनायुष्यं पुंसां
भवति । यच्च तत्राधीयते गर्भः स प्रसवमानो
विसृज्यते । द्वितीयेऽप्येवं स्त्रितिकायुष्ये वा ।
तृतीयेऽप्येवमसम्पन्नां ज्ञोऽप्यायुष्यां भवति । न च
प्रवर्तमाने रक्ते बीजं प्रविष्टं गुणकरं भवति
यथा नद्यां प्रतिस्नानः प्राविष्टं प्रक्षिप्तं प्रति-
निवर्तते नोर्ध्वं गच्छति तद्वदेव द्रव्यम् । तस्मा
स्त्रियमवतीं चिरात् परिहरन् । अतः परं मासा-
दुपेयात् ॥”

“ऋतुजाता तु या नारी स्वप्ने मैथुनमावहेत् ।
आर्तव्यं वायुरादाय कुक्षौ गर्भं करोति हि ॥
मासि मासि विवर्द्धते गर्भगया गर्भलक्षणम् ।
कललं जायते तस्या वर्जितं पैलकैर्गर्भैः ॥”

इति सुश्रुते शरीरस्थाने द्वितीयेऽध्याये ।)
व्रतदिवसे अष्टाङ्गमैथुनस्य व्याख्यत्वं यथा,—
“स्मरणं कीर्तनं केनः प्रेक्षणं गुह्यभावयम् ।
सङ्कल्पोऽध्यवसायश्च क्रियाविश्वसितरेव च ।
मैथुनं विविधं व्याख्यं व्रते क्रीडाविद्वद्वये ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते गणपतिखण्डे ४ अध्यायः ।
अस्य विधिविधौ यथा,—

“ऋतायुपगमः शस्त्रः स्वपन्नग्रामवनीपते । ।
पुत्रार्थार्थे शुभे काले ज्येष्ठशुक्लमास रात्रिषु ।
नास्मातां तु स्त्रियं गच्छेन्नातुरां न रजस्वलाम् ।
नानिष्टां न प्रकुपितां नाप्रशस्तां न गुर्विणीम् ।
नादक्षिणां नान्यकामां नाकामां नान्ययोषितम् ।
सुतत्सामामतिसुतां वा स्वयं वैभिरुर्गैर्यतः ॥
ज्ञातः सम्बन्धकः प्रीतो नास्मातः सुधिनो-
ऽपि वा ।

सकामः साधुरागश्च अवायं पुरुषो ब्रजेत् ।
चतुर्दश्यधमो चैव अमावास्याय पूर्णिमा ।
पञ्चाशत्येतानि राजेन्द्र ! रविसंक्रान्तिरेव च ॥

मैनाकः

तेलस्त्रीमांससंभोगी पञ्चस्वैतेषु वै पुमान् ।
विगमनभोजनं नाम प्रयाति नरकं त्वनः ॥
अशेषपञ्चस्वैतेषु तस्मात् संयमिभिर्जयेत् ।
भायं सञ्ज्ञाच्छदेवैष्याध्यानजपपरैर्नरेः ॥
नान्ययोगावयौनी वा नोपसृक्तौवधस्तथा ।
देवद्विजगुरुणाश्च अवायी नामयी भवेत् ॥
चैत्यचत्वरतीर्थेषु नैव गोष्ठे चतुष्यथे ।
नैव प्रसन्नानोपवने सलिलेषु महीपते । ॥
प्रोक्तपञ्चस्वैतेषु नैव भूपाल ! सन्धयोः ।
गच्छेद्वायवं मतिमान् मूढोच्चारणोद्धतः ॥
पञ्चस्वभिमर्शोऽधन्यो दिवा पापप्रदो ह्यपि ।
सुवि रोगावहो नृणामप्रशक्तो जलाशये ॥
परदारान् गच्छेत् मनसापि कदाचन ।
किमु वाचास्थिवन्वीऽपि नास्ति तेषु अवा-
यिनाम् ॥

ऋतो नरकमर्थेति ह्यीयतेऽपि चायुषः ।
परदारगतिः पुसासुभयचापि भीतिदा ।
इति मत्वा स्मृदारेषु ऋतुमनसु नृपो ब्रजेत् ।
यथोक्तदोषहीनेषु सकामेष्ववृत्तावपि ॥”

इति विष्णुपुराणे । ३ । ११ । १११-११४ ॥ * ।

परच्छादिगमने दृष्टो यथा,—

“ब्राह्मणः क्षत्रियो वैश्यः च क्षत्रियद्विजयोषितः ।
ब्रजन्त्याप्यो भवेद्वाज्ञा दृष्ट उतमसाहसम् ॥
वैश्यागमे च विप्रस्य क्षत्रियस्यान्यजागमे ।
मध्यमं प्रथमं वैश्यां दृष्टः शूद्रागमाद्भवत् ॥
शूद्रः सवर्णागमने शतं दृष्टो महीसुजा ।
वैश्यश्च द्विगुणं राजन् ! क्षत्रियश्चित्रगुणं तथा ॥

ब्राह्मणश्च भवेद्दृष्टस्तथा राजन् चतुर्गुणम् ।
अगुप्तासु भवेद्दृष्टः सगुप्तास्वधिको भवेत् ॥
माता मातृत्वसा श्वश्रुमातुलानी पित्रत्वसा ।
पित्रत्वसखिप्रियस्त्री भगिनी ततस्त्वही तथा ॥

भागिन्यौ तथा चैव राजपत्नी तथैव च ।
तथा प्रव्रजिता नारी वयान्तुल्लटा तथैव च ॥

इत्यगम्यास्तु निदिष्टास्तासानु गमने नरः ।
शिश्रस्तोत्कर्तनं कृत्वा ततस्तु वधमर्हति ॥

आह्वारार्थागमे पूज्याह्वस्तु द्विगुणो भवेत् ।
चाख्वालीश्च श्वपाकीं वा गच्छन् वधमवाप्नुयात् ॥

तिथ्यग्योनी च गोवर्ण्यं मैथुनं योऽभिसंवते ।
स पण्यं प्राप्नुयाद्दृष्टं तस्याश्च यवसोदकम् ॥

सुवर्णं च भवेद्दृष्टो गौ ब्रजन् मनुजोरम । ।
वैश्यागमो द्विजो दृष्टो वैश्यमुत्कृष्टमं पयम् ॥

गृहीत्वा वेतनं वैश्या लोभादप्यथ गच्छति ।
वेतनं द्विगुणं दद्याद्दृष्टश्च द्विगुणस्तथा ॥

अन्यमुद्दिश्य यो दद्यात् नयेदन्यस्य कारणात् ।
तस्य दृष्टं भवेद्वाजन् । सुवर्णस्य च मायकम् ॥

नीला भोगान् यो दद्याद्वाप्यो द्विगुणवेतनम् ।
राज्ञश्च द्विगुणं दृष्टन्तथा धर्मी न ह्यीयते ॥

बहुनां व्रजतामेकां सर्वे ते द्विगुणं ददम् ।
ददुः पृथक् पृथक् सर्वे दृष्टश्च द्विगुणं परम् ॥”

इति मातृ २०१ अध्यायः ॥

मैनाकः, पु. (मैनाकाया अपत्यं पुमान् । मैनाकायां
भव इति वा । मैनाका + ञच् । एवोदरादित्वात्

साधुः १) पञ्चतविशेषः । तत्पर्यायः । हरिश्च-
नामः २ सुनामः ३ हिमवतसुतः ४ । इति जटा-
धरः ॥ स तु हिमालयस्य षष्ठपुत्रः । यथा,—
“ततो भगवतो प्राह मेनकां सुनिवृत्तिभाम् ।
स्मितपूर्णां तदा तस्याः पूरयन्ती मनोरथम् ॥
श्रीदेववाच ।
शतं पुत्राः संभवन्तु भवन्ता वीर्यसंयुताः ।
तत्रैको बलवान् सुखः प्रथमं संभविष्यति ॥
यवस्तुता जगद्भानो तत्रैवान्तरधीयत ।
मेनका च सुदं लब्ध्वा स्वस्थानं प्रविशेत् ॥
ततः काले तु स प्राप्तिं मेनाकमचनोत्तमम् ।
पक्षेण स ह योऽद्यापि चिन्मये प्रवर्तते ॥
मेनका सुपुत्रे देवी देवेनं संहया गतम् ।
अन्यानूनशतं पुत्रान् क्रमात् सा सुपुत्रे च ह ॥”
इति कालिकापुराणे ४० अध्यायः ॥
(दानवविशेषः) । इति हरिवंशे भविष्यपर्वणि ।
२३२ । ३ ॥
मैनाकस्वसा, [ह] स्त्री, (मैनाकस्य स्वसा ।)
पाम्पती । इति हेमचन्द्रः । २ । ११८ ॥
मैनाकः, पुं, (मीनं हन्तीति । मीन + “पचि-
मस्य ऋगान् हन्ति ॥” ४ । ३ । ३५ । इति ठक् ।)
जालिकः । इति सिद्धान्तकौमुदी ॥
मैन्दः, पुं, विष्णुवध्यासुरविशेषः । इति हेमचन्द्रः ।
२ । १३४ ॥ (यथा, हरिवंशे १४१।१५८—१६० ।
“अपरः केशवस्त्रायं प्रादुर्भावो महात्मनः ।
विष्णोर्ना मायुरं कस्यै सन्त्यलोकहिताय वै ॥
यत्र शास्त्रं मैन्दं द्विविदं कंसमेव च ।
देवान् मानुषदेहस्थान् कुर्यामास वीर्य-
वान् ॥”
वानरविशेषः । इति रामायणम् । (यथा,
महाभारते । २ । ३१ । १८ ।
“तत्र वानरराजाभ्यां मैन्देन द्विविदेन च ।
युयुधे दिवसान् सप्त न च तौ विजितं गतौ ॥”)
मैन्दहा, [न] पुं, (मैन्दं हतवानिति । हन् +
क्विप् ।) विष्णुः । इति हेमचन्द्रः ॥
मैरयं, स्त्री, (मारं कामं जनयतीति । मार +
टक् । निपातनात् साधुः १) मयविशेषः । इत्य-
मरः । २ । १० । ४२ ॥ “यद्यपि ।
‘वीधुरिस्तुरसेः पकोरपकोरासवो भवेत् ।
मैरयं धातकोपुष्यगुङ्घानाब्धसंहितम् ॥’
इति माधवेन भेदः कृतः । तथापि छप्पमनाह-
येदस्तुम् । मारं कामं जनयति मैरयं स्त्रीयः ।
निपातनादात् ऐलम् ॥” इति भरतः ॥ (यथा,
“मयान् वीधुमैरयमिरा च मदिरा सुरा ।
कादम्बरी वारुणी च जालापि बलवन्तभा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥
कचिन, पुलिङ्गपि दृश्यते । यथा,—
“तीक्ष्ण कषाथो मदस्तु दुर्गमकफगुल्फज्जु ।
क्षमिमेदाऽनिलहरो मैरथो मधुरो गुरुः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ४५ अध्याये ॥)
मैलन्दः, पुं, भ्रमरः । यथा । “श्रीमत्सुरहरपद-
पाधोरहनिःसरन्नकरन्दसन्दोहासादनतुन्द-

तिमनोमैलन्द इत्यादि ॥” इति वररचितकृतपञ्च-
कौस्तुभा राजप्रशस्तिः ॥
माच, किं चेदे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (चुरा-
पक्षे भा०-पर०-सक०-सेट् ।) किं, मोचयति
मोचति । इति दुर्गादासः ॥
मोचः, पुं, (मोच + भावे घञ् । मोच्यते दुःखमनेन
मोच + करणे घञ् । इति भरतः ।) सुक्तिः ॥
(यथा, सांख्यकारे । २ । ७ । २५ ।
“न मोचो नभसः पृष्ठे न पाताले न भूतले ।
सन्धाप्रासं च ये चेतःसयो मोच इति श्रुतेः ॥”)
मोचधर्मस्तु महाभारते शान्तिपर्वणि द्रष्टव्यः ॥
पाटलिद्वयः । मोचनम् । इति मेदिनी । घे
२५ । (यथा, मेघदूते । ६३ ।
“ताभ्यो मोचस्तव यदि सखे ! धर्मेन स्वस्थ
न स्यात्
क्रीडालोकाः अवगपस्वैर्गन्धितैर्भापयेत्ताः ॥”)
पट्युः । इति हेमचन्द्रः । १ । ७५ । (विशेषः ।
यथा, श्रीमद्भगवद्गीतायाम् । ७ । १६ ।
“नरामरणमोचाय मामाश्रित्य यतन्ति ये ।
ते ब्रह्म तद्भिदुः सत्त्वमध्यात्मं कर्मे चाखिलम् ॥”
“मोचाय विश्लेषणार्थम् ॥” इत्यानन्दगिरिः ॥
आत्मस्वरूपदर्शनम् । इति रामानुजः ॥ निर-
सनम् । इति श्रीधरस्वामी ॥ पतनम् । यथा,
कुमारसम्भवे । ३ । ३१ ।
“मदोहताः प्रत्यर्जुनं विचेर-
वैनख्यनीर्मन्मरपञ्चमोचाः ।”
“मन्मरपञ्चमोचाः जायं पर्यपाताः ।” इति
तट्टीकार्या मल्लिनाथः ॥)
मोचकः, पुं, (मोचतीति । मोच + क्तुञ् ।)
सुष्ककट्टयः । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा,
ट्टहत्संहितायाम् । ५४ । ११३ ।
“तोयं श्रुतं मोचकभक्षणा वा
यत्सप्तलवः परिवेषणं तत् ॥”
त्रि, मोचनकर्ता । यथा, मनुसंहितायाम् ।
४ । ३४२ ।
“असन्धितानां सन्धिता सन्धितानाश्च
मोचकः ॥”)
मोचोपायः, पुं, (मोचस्य सुक्तेरुपायः ।) सुक्ति
साधनम् । तत्तु तपः । श्रमादिः । योगः ।
ज्ञानञ्च । इति हेमचन्द्रः । १ । ७७ ॥ (यथा,
हरिवंशे । २५५ । ६३ ।
“स तं लक्ष्मणं दृष्ट्वा लपयाभिपरिभुतः ।
उवाच दानवश्रेष्ठं मोचोपायं ददामि ते ॥”)
मोचं, त्रि, (सुक्ष्मं शक्तिमिति । सुह + घञ् ।
अङ्गादित्वात् कुलम् ।) निरर्थकम् । इत्यमरः ।
३ । १ । ८१ । (यथा, मनौ । ६ । ५० ।
“यदन्वगोयु दृष्टमो वत्सानां जनयेच्छतम् ।
गोभिर्नामैव ते वत्सा मोचं क्लृप्तिमार्गम् ॥”
यथा च ।
“प्रतभूतपिशाचाश्च रक्षां विविधानि च ।
मरणाभिसुखं निवृत्तपसर्पानि मानवम् ॥
तानि भेषजवांश्याणि प्रतिव्रजन्ति जिघांसया ।

तस्मात्तोषाः क्रियाः सन्धा भवन्त्येव गतायुषः ॥”
इति सुश्रुते सूत्रस्थाने ३१ अध्याये ॥)
‘हीनम् । इति मेदिनी । घे, ४ ॥ (यथा,
आर्यावक्तृशायाम् । ६० ।
“सञ्जन एव हि विद्या शोभायै भवति पुञ्जने
मोषा ॥”)
मोचः, पुं, (सुक्ष्मं शक्तिम् । सुह + घञ् । कुलम् ।)
प्राचीरम् । इति शब्दमाणा ॥
मोचपुष्पा, स्त्री, (मोचं पुष्पं रज्जो वस्त्राः ।)
वन्धा । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोषा, स्त्री, पुं, (सुक्ष्मं शक्तिम् । सुह + घञ् ।
कुलम् । श्रियां टाप् ।) पाटला । इति
मेदिनी । घे, ४ ॥ (अस्याः पर्यायो यथा,—
“पाटलिः पाटला मोषा मधुदूतो फलेवहा ।
लघ्वटुता कुवेराक्षी कालस्याल्यजिबलभा ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)
विहङ्गम् । इति शब्दमाणा ॥
मोषोक्तिः, पुं, प्राचीरम् । इति चारावली । ६८ ॥
मोचं, स्त्री, (सुक्ष्मं शक्तिमिति । सुह + घञ् ।)
कदलीफलम् । इत्यमरः ॥ (यथा, सुश्रुते चिकित्-
सितस्थाने । ३१ अः । “तालनाडिकैरपनसमोच-
पियाजविल्वमधुकक्षीयातकाज्जलजोहाः पित्त-
संहृष्टे वायौ ॥” विवरणमस्य कदलीफलशब्दे
ज्ञातव्यम् ॥)
मोचः, पुं, (सुक्ष्मं शक्तिमिति । सुह + घञ् ।)
शोभाजनद्वयः । इति मेदिनी । घे, ८ ॥ (यथा,
महाभारते । ३ । १५८ । ४३ ।
“पनसाङ्गकुचान् मोचान् खञ्जूरान्भवेत-
वान् ॥”)
मोचकः, पुं, (मोचयति संसारादिति । सुह +
णिच् + क्तुञ् ।) मोचः । (सुक्ष्मं शक्तिं लक्ष-
मिति वा । सुह + क्तुञ् ।) कदली । शिशुः ।
(सुक्ष्मं शक्तिमिति ।) विरागी । इति
हेमचन्द्रः । ४ । २०० ॥ सुष्ककट्टयः । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (सुक्तिकारके, त्रि । यथा,
शिवपुराणे वायुसंहितायां पूर्वभागे । १५१ ।
“अस्तुतो मोचकचायमकालः कालचोदकः ॥”)
मोचनं, स्त्री, (सुह + क्तुञ् ।) मोचः । (यथा,
महाभारते । ५ । ८४ । २१ ।
“अवतीर्य रथात्तुल्यं कृत्वा शौचं यथाविधि ।
रथमोचनमादिष्ट सन्धासुपविशेत् ॥”)
कल्लनम् । इत्यमरः । शाब्दम् । इति सुचधातो-
र्भावेनट्प्रत्ययेन निष्पन्नम् । (मोचयतीति ।
मोचि + क्तुः । मोचनकर्तारि, त्रि । यथा,
भागवते । ६ । १३ । २३ ।
“धनं यशस्यं निखिलाद्यमोचनं
रिपुञ्जयं खलपयनं तथायुधम् ॥”)
मोचनी, स्त्री, (मोचयति रोगादिति । सुह +
णिच् + क्तुः । श्रियां ङीप् ।) कण्टकारी ।
इति जटाधरः ॥ मोचकर्त्री च ॥
मोचरः, पुं, (मोचस्य रः ।) शास्त्राजिनिर्घासः ।
तत्पर्यायः । मोचस्तु २ मोचसावः ३ मोच-

मीडायि

मोदा

मोरटा

निर्वाचः ४ पिच्छित्तवारः ५ सुरसः ६ शास्त्रली-
वेष्टः ७ मोचवारः ८ । अस्य गुणाः ।
कषायत्वम् । कषवातहरत्वम् । रसायनत्वम् ।
बलपुष्टिवर्धनीयपञ्चायुर्द्वैविधित्वम् । यार्हि-
त्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (यथा, सुश्रुते ।
उत्तरतन्त्रम् । ४० अध्याये ।

“तिलामोचरसो लोभं तथैव मधुकोत्पलम् ।
कच्छरातिजककचयोगाचत्वार एव तु ॥
आजेन पयसा पेयाः सरक्ते मधुच्युताः ॥”

मोचा, स्त्री, (सुचति त्वचमिति । सुच् + अच् ।
टाप् ।) शास्त्रनिर्घण्टः । (यथा, —

“शास्त्रलिस्तु भवेन्नोच पिच्छिता पूरणीति च ।
रक्तपुष्पा स्त्रियायुक् कष्टकाट्या च तूजनी ॥”

इति भावप्रकाशे पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)
कदलीवृक्षः । इत्यमरः । २ । ४ । १३३ ॥
(यथास्याः पर्यायः ।

“कदली वारणा मोचाम्बुवारांशुमतीपला ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे)

नीलीवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोचाटः, पुं, कृष्णजीरः । रन्भास्थि । मलयोद्भवः ।
इति मेदिनी । टे, ५४ ॥

मोची, स्त्री, (सुचते रोगो यथेति । सुच् + चच् ।
डीष् ।) हिलमोचिका । इति रत्नमाणा ॥
(विवृतिरस्या हिलमोचिकाशब्दे ज्ञातया)

मोटकं, स्त्री, (सुचते भुम्भोक्रियते इति । सुट् +
चच् । ततः कन् ।) पिष्टदानार्थद्विगुणभुमकुश-
जम् । यथा । “इति द्विगुणभुमदर्भमोटकं
पिष्टत्राक्षयवामपार्श्वं दद्यात् ॥” इति आह-
प्रयोगतत्त्वम् ॥

मोटकी, स्त्री, (मोटक + डीष् ।) रागिणी-
विशेषः । इति हलायुधः ॥

मोटनं, स्त्री, (सुट् + ल्युट् ।) चूर्णीकरणम् ।
आक्षेपः । इति सुट्धात्वर्थदर्शनात् ॥

मोटनः, पुं, (मोटतीति । सुट् + ल्युट् ।) वायुः ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मोटनकं, स्त्री, (मोटनं कृत्यतीति । कै + कः ।)
एकादशाक्षरच्छन्दोविशेषः । यथा, —

“स्याम्मोटनकं तजजाश्च लगी ॥”

“रङ्गे खलु मलकलाकुशज-
आणूरमहाभटमोटनकम् ।

यः केलिजवेन चकार स मे
संसाररिपुं प्रति मोटयतु ॥”

इति हन्तोमञ्जरी ॥

मोटा, स्त्री, (सुट् + अच् । टाप् ।) बला । इति
राजनिर्घण्टः ॥

मोडायितं, स्त्री, (सुट् + भावे चच् । बाहुलकान्
चमस्तुट् । ततो भ्रष्टादित्वात् क्यङ् । ततो भावे
क्तः ।) स्त्रीणां स्वाभाविकदशविधानङ्कारान्त-
गताङ्कारविशेषः । इति हेमचन्द्रः ॥ तल्लक्षणं
यथा, उज्ज्वलनीलमणिः ॥

“कान्तस्तरणवार्तादौ ह्रिद तद्भावभावतः ।

प्राक्चमभिलाषस्य मोडायितसुदीर्यते ॥”

मोणः, पुं, (सुच् + अच् ।) शुष्कफलम् । नक्ष-
मणिका । सर्पकरकः । इति मेदिनी । खे, २४१

मोदः, पुं, (सुट् + भावे चच् ।) हर्षः । इति
शब्दरत्नावली ॥ (यथा, ऋग्वेदे । ६।१३।११ ।

“यचानन्दाच्च मोदश्च सुटः प्रसुट आसते ॥”

मोदकः, पुं, स्त्री, (मोदयति बालादौनिति । सुट्
+ णिच् + क्तुल् ।) खाद्यविशेषः । इत्यमरः ।

३ । ५ । ३३ ॥ मोया इति भाषा । अस्य दान-
मन्त्रो यथा, —

“मोदकं खादुर्द्युक्तं शर्करादिविनिर्मितम् ।
मया निवेदितं भक्त्या गृह्याय परमेश्वरि ॥”

इति दुर्गास्तवपद्धतिः ॥

गुडः । यवासशर्करा । इति राजनिर्घण्टः ॥
शर्करादिद्वारापक्वौषधविशेषः । अस्य पूर्ववीर्यं

यस्मात्सं तिष्ठति । इति सुखबोधः ॥ (यथा, —
“वटका अथ कथ्यन्ते तन्नाम गुटिका वटौ ।

मोदको वटिका पिच्छी गुडो वर्तमानयोश्चते ॥
द्रवन्तु द्विगुणं द्यं मोदकेषु भिषग्वरेः ॥

द्रव द्रवत्पदार्थं कर्षप्रमाणं तन्नामा बलं दृष्ट्वा
प्रयुज्यते । बलमिति कालादेरप्युपलक्षणम् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे)
हर्षके, चि । इति मेदिनी । कै, १४१ ॥ (यथा,

महाभारते । ७ । ३५ । ३८ ।

“हृत्तारोहोऽस्मिन्नचटान् क्रयादगममोद-
कान् ॥”

मोदकः, पुं, (मोदयति मिष्टान्ननिर्माणेनेति । सुट्
+ णिच् + क्तुल् ।) वर्णसङ्हरणातिविशेषः ।

मयरा इति भाषा । स च श्रुतायां चक्षिया-
ज्ज्ञानः । इति स्मृतिः ॥

मोदनं, स्त्री, (मोदयतीति । सुट् + णिच् + ल्युट् ।)
शिकचकम् । इति राजनिर्घण्टः ॥ (सुट् + भावे

ल्युट् ।) हर्षः । सुट्धात्वर्थदर्शनात् ॥ (हर्ष-
जनकं, चि । यथा, महाभारते । ६।०३।३६ ।

“वृकगृध्रदमालानां तुमुके मोदनेऽहनि ।
आसीद्वल्लभयो चोरस्तव पुत्रस्य पश्यतः ॥”

मोदमोदिनी, स्त्री, (मोदात् मोदो महान् हर्षः
सोऽस्या अस्तीति । मोदमोद + इति । डीप् ।)

जम्बू । इति राजनिर्घण्टः ॥
मोदयन्ती, स्त्री, (मोदयतीति । सुट् + णिच् +

श्लट् । डीप् ।) वनमल्लिका । काठमल्लिका
इति भाषा । यथा, —

“मदयन्ती गन्धवती मोदयन्ती खरखरा ॥”
इति रत्नमाणा ॥

अपि च ।

“लघुशून्या मोदयन्ती भूपदी मदयन्तिका ॥”
इति शब्दरत्नावली ॥

(यथा च सुश्रुते । २ । ०५ ।

“पिष्टाय सर्वं सह मोदयन्त्या
माराम्भसा बीजकसम्भवेन ॥”

मोदा, स्त्री, (मोदयति गन्धेन तोषयतीति ।
सुट् + णिच् + अच् । टाप् ।) अजमोदा । इति

राजनिर्घण्टः ॥

मोदास्त्रः, पुं, (मोदमास्त्राति रसपल्लावादिना
विस्तारयतीति । आ + स्वा + कः ।) आण-
वृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोदाट्या, स्त्री, (मोदेन आमोदगन्धेन आट्या
ऋजुता ।) अजमोदा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मोदेन आट्या । हर्षयुक्ता च ॥

मोदिनः, चि, (मोदो हर्षोऽस्य ज्ञानः । मोद +
तारकादित्वात् इतच् ।) हर्षयुक्तः । इति

आकरगम् ॥
मोदिनी, स्त्री, (मोदयति गन्धेनेति । सुट् +

णिच् + णिनिः । डीप् ।) अजमोदा । मल्लिका ।
यूथिका । कस्तूरी । मदिरा । मल्लिकापुष्प-
विशेषः । तत्पर्यायः । वटपत्नी २ कुमारिका ३

उत्तमल्लिका ४ । अस्या गुणाः । नेचरोग, य-
हन्त्वम् । कटुत्वम् । उष्णत्वम् । त्र्यम्बलम् ।

गन्धबहुलत्वम् । आस्यजरीरोगाश्रितश्च । इति
राजनिर्घण्टः ॥ (हर्षदायकं, चि । यथा,

महाभारते । ६ । ५६ । १३ ।

“वराचनरगागानी शरीरप्रभवा तदा ।
परलोकाण्यवसुखा गृध्रगोमायुर्मोदिनी ॥”

मोरटं, स्त्री, (सुर वेष्टने + “शकादिभ्योऽटन् ॥”
उणा० ४ । ८९ । इति अटन् ।) इक्षुमूलम् ।

अङ्गोत्पुष्पम् । समराजात् परचीरम् । इति
मेदिनी । टे, ५४ ॥ (यथा, वैद्यकरत्नमालायाम् ।

“परतो मोरटं विद्यादप्रासन्नं कफालकम् ॥”
यथा च ।

“नष्टदुग्धभवन्तीरं मोरटं स्नेहोऽङ्गुलीतु ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे)
मोरटः, पुं, (सुर + अटन् ।) जताप्रमेदः । चौर-

मोरटा इति भाषा । तत्पर्यायः । कर्ण-
पुष्पः २ पोलुपत्रः ३ मधुसवः ४ चनमूलः ५

दीर्घमूलः ६ पुरुषः ७ चौरमोरटः ८ । कचित्
पुस्तके कर्णपुष्पस्थाने चौरपुष्प इति पोलुपत्र-

स्थाने पोलुपुत्र इति च पाठः ॥ (तथास्य
पर्यायान्तरम् ।

“पोलुपत्रो घनरसो हस्तिपर्णो च मोरटः ॥”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

अस्य गुणाः । चौरबहुलत्वम् । मधुरत्वम् ।
कषायत्वम् । पित्तदाहज्वरनाशित्वम् । रुच्य-

त्वम् । बलविवर्धनत्वम् । इति राजनिर्घण्टः ॥
(यथा, सुश्रुते । १ । ४५ अध्याये ।

“गुरुः किलाटोऽनिलहा पुष्पनिद्रापदः
स्थितः ।

मधुरौ हृंहणौ वृष्यौ तद्वतपीयूषमोरटौ ॥”

मोरटकं, स्त्री, (मोरट + स्वार्थे कन् ।) इक्षुमूलम् ।
इति राजनिर्घण्टः ॥

मोरटा, स्त्री, (मोरट + टाप् ।) स्त्रिया । इत्य-
मरः । १०।४।८० ॥ (यथा, सुश्रुते । १।३८ अः ।

“वोरतरसहचरद्वयदभंजनादनीं गुन्धानल-
कुशकाश्रायभंकाभिमन्यमोरटावसुकवसिर-

मङ्गक कुशदण्डेन्दोवरकपोतवङ्गाः ॥” तथास्याः
पर्यायो यथा, —

मोहः

“मूर्खा मधुरसा देवी मोरदा तेजनी सुवा ।
मधूलिका मधुश्रेणी गोकर्णौ पीयूषार्थे ॥”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥
मोहकः, पुं. (सुषुप्तातीति । सुषु + क्तृन् ।) तत्त्वार्थः ।
इत्यमरः । २ । १० । २४ ॥

मोहणं, क्ली, सुषुप्तनम् । छेदनम् । वधः । इति
सुषुप्तातीति । (लुट् ॥ ७७॥ सुषुप्तातीति ।
सुप् + ल्युट् । अपहृत्कारके, चि । यथा, भागवते ।
५।७।२२ । “न वै भगवान् नूनमसुषुप्तानुजग्राह
यद्गुण पुनरात्मा सुषुप्तिमोहणं मायामयं भोगै-
श्वर्यमेवातनुतेति ॥”)

मोहिता, [क्व] चि, मोहयकृत् । चौरः । इति
सुषुप्तातीति । (लुट् ॥ ७७॥ सुषुप्तातीति ।

मोहः, पुं, (मोहनमिति । सुहृ + भावे घञ् ।)
मूर्च्छा । इत्यमरः । २ । ८ । १०६ ॥ (यथा
उत्तररामचरिते ३ अङ्के ।

“वाचिवातेः श्रीकरलोदशीतै-
राकर्षाङ्गैः पद्मकिङ्कलकान्धनान् ।
मोहे मोहे रामभक्तस्य जीवं
स्वेवं स्वेवं प्रेषितेस्तर्पयेति ॥”

अस्य विषयो यथा,—

“सत्तावहासु नाङ्कोष्ठं पिहितास्त्रिणादिभिः ।
तमोऽभ्युपैति सहसा सुखदः खण्डपोहकः ॥
सुखदुःखखण्डपोहकश्च नरः पतति काष्ठवत् ।
मांही मूर्च्छति तां प्राहुः वद्विधा सा प्रकी-
र्तिता ॥”

इति सुश्रुते उत्तरतन्त्रे ४६ अध्याये ॥

अविद्या । इति मेदिनी । हे, ७ । दुःखम् ।
इति शब्दरत्नावली ॥ देहादियु आत्मबुद्धिः ।
इति गीतासुबोधिन्यां श्रीधरस्वामी ॥ असौ
ब्रह्मणो बह्निर्ज्ञो जातः । यथा,—

“बुद्धेर्माहः समभवदहङ्कारादभूत्तदः ।
प्रमोदश्चाभवत् कण्ठान्धुर्लोकचनतो वृष ।”
इति मानुस्ये २ अध्याये ॥

मोहस्वरूपं यथा,—

“मम माता मम पिता ममेयं यद्विणी यद्वम् ।
यतदर्थं ममत्वं यत् स मोह इति कीर्तितः ॥”

इति पादो क्रियायोगसारे १६ अध्याये ॥ ७७॥
धर्मविमूढत्वम् । यथा,—

“अकामतः कृतं पापं वेदाभ्यासेन नश्यति ।
कामतस्तु कृतं मोहान् प्रायश्चित्तैः पृथग्विधै-
रिति ॥”

बन्धन मोहादिति की मोहः । अथ ।

“मोहशब्देन देवेन्द्र । बुद्धिपूर्वो अतिक्रमः ।
उच्यते पक्षितेर्नित्यं पुराणि सांश्रयायनः ॥”

इति भविष्यपुराणवचनात् जातबुद्धिपूर्वो अति-
क्रमो मोहः । इति जिक्रनः । तत्र कामना-
नामर्थादेव बुद्धिलब्धत्वात् । उच्यते । श्रुदस्य
मन्त्राणीं मोहादगच्छन्त इत्यादौ सुहृ वैचर्ये
इति घाल्यार्थानुसारान् अज्ञानमात्रं मोहः ।
यत्र तु कामनाशब्दोऽस्ति तत्र भविष्यपुराण-
सङ्केतमोहशब्दो न यावत् । किन्तु धर्म-

मोहनः

विमूढत्वं मोहः स चाधर्मबुद्धौ सत्यामयकर्मणे
रागात् कर्मयत्नाभ्रमः । यथा, चासः ।

“मोहो धर्मविमूढत्वं मानसात्माभिमानिता ।”
एवञ्च भविष्यपुराणीयबुद्धिशब्दोऽधर्मज्ञान-
मेवाभिधत्ते सत्यधर्मज्ञाने पापगौरवाद्येति-
तुक्तं मोहादिति । इति प्रायश्चित्तविवेकः ॥ ७७॥
मोहवृत्त्यो यथा,—

सुमनोवाच ।

“अयतामभिधास्यामि सर्वसन्देहनाशनम् ।
स्वरूपसुपदेशस्य सर्वविज्ञानदर्शनम् ॥
जीमः पापस्य बीजोऽयं मांही कृणु तस्य
हि ।

असत्यं तस्य च कल्प्यो माया शाखासुविस्तरः ॥
ह्रस्वकौटिल्यपचाणि कुलत्वा पुष्पितः सदा ।
पैशुन्यं तस्य सौगन्ध्यमज्ञानं फलमेव हि ॥
हृद्वापायखण्डचौराश्च कूटाः क्रूराश्च पापिनः ।
पक्षिणो मोहवृत्तस्य मायाशाखाः समा-
श्रिताः ॥

अज्ञानान् फलं तस्य रमोऽधर्मफलस्य हि ।
भावोदकं संवृद्धस्तस्य सत्त्वान् स तु प्रियः ॥
अधर्मस्तस्य सुरभिः क्लेश मधुरायत ।
तादृशैश्च फलेष्वेव सुफलौ लोभपादपः ॥
तस्य च्छायां समाश्रित्य यो नरः परिवर्तते ।
फलानि तस्य योऽश्नाति सुपक्वानि दिने दिने ॥
फलानान् रसेनेव अधर्मेण तु पोषितः ।
सुसंपुष्टो भवेन्मर्त्यः पतनाय प्रयच्छति ॥”

इति पादो भूमिखण्डे ११ अध्याये ॥

मोहनं, क्ली, (सुहृतेऽनेनेति । सुहृ + ल्युट् ।)
सुरतम् । इति हेमचन्द्रः । ३ । २०० ॥
यथा, मार्कण्डेये । ५१ । ७७ ।

“प्रविश्य गर्भभस्त्रिको भुक्ता मोहयतेऽपरा ।
जायते मोहनात्तस्याः सर्वमखककच्छपाः ॥”
होममन्त्रौघादिद्वारासुधताकरणम् । तत्र
होमोऽङ्गुलिनियमो यथा,—

“मोहन वश्यकामश्च प्रीतिर्वचनं तथा ।
प्रदेशेनैकनिष्ठाभ्यां सर्वमेतत् प्रसिध्यति ॥
मांहीनाकर्षणश्चैव चांभयोऽष्टादनं तथा ।
कनिष्ठामध्यमाङ्गुष्ठसंयोगेन तु लोलया ॥
विधियुक्तं होमेन तथा द्रव्यानुयोगतः ।
सर्वं मन्त्राः प्रविध्यान्नु सुद्रामन्त्रप्रयोगतः ॥”
इति तन्त्रसारः ॥

(नगरभेदः । यथा, महाभारते । १०।२५।६।
“मोहनं पतनश्चैव त्रिपुरां कोशलां तथा ।
एतान् सर्वान् विनिर्जित्य करमादाय सर्वशः ॥”)

मोहनः, पुं, (मोहयतीति । सुहृ + चिच् + क्तृन् ।)
धुस्तूरवृक्षः । इति राजनिर्घण्टः ॥ कामदेवस्य
पञ्चवर्गान्तर्गतवाणविशेषः । इति त्रिकाण्ड-
शेषः ॥ (यथा, कथासरित्सागरे । ७१ । १३२ ।
“कामश्चैव जगन्नेत्रमोहनाद्याधिदैवतम् ।
तदपञ्चतन्त्राभूतं समाधिस्थैव तत्तन्मयम् ॥”
वृषविशेषः । यथा, कथासरित्सागरे । ४७।६१।
“वोष्य प्रजन्तं निहतं मोहनो नाम भूपतिः ।

मोहश

सन्निपत्याङ्गुहासं तं ताडयामास सायकैः ॥”
मोहकारके, चि ॥ यथा, गीतायाम् । १८।३६ ।
“यद्ये चाशुबन्धे च सुखं मोहनमात्मनः ।
निद्राजस्य प्रमादोऽयं तत्तामससुहाहतम् ॥”
“अथ मोहनं मोहकरम् ।” इति आनन्द-
गिरिः ॥)

मोहनभोगः, पुं, (मोहनश्चाधौ भोगश्चेति ।)
समिताशर्कराहतादियुक्तमिष्टानुविशेषः । इति
पाकराजेश्वरः ॥

मोहना, क्ली, (मोहयति पुष्पेति । सुहृ +
ल्युट् । टाप् ।) त्रिपुरमालीपुष्पम् । इति रत्न-
माला ॥ मरुमाला । इति शब्दमाला ॥

मोहनौ, क्ली, (सुहृत्त्वयवेति । सुहृ + ल्युट् ।
स्त्रियां ङीष् ।) उपोदकी । इति राज-
निर्घण्टः ॥ वटपत्नी । इति भावप्रकाशः ॥
(तथास्याः पठ्यायः ।

“मोहनी मल्लिकास्था तु वटपत्नी च मोहना ।”
इति वैद्यकरत्नमालायाम् ॥)

माया । यथा, महाभारते । १४।८० । ४५ ।
“मया तु मोहनी नाम मायेषा संप्रदर्शिता ॥”

मोहरात्रिः, क्ली, (मोहस्य रात्रिः ।) दैनन्दिन-
प्रलयः । यथा,—

“एवं पञ्चाशदब्दे च गतिं तु ब्रह्मणो वृष ।।
दैनन्दिनान् प्रलयं वेदेषु परिकीर्तितम् ॥
मोहरात्रिश्च सा प्रोक्ता वेदविद्विः पुरातनैः ।
तत्र सर्वे प्रनष्टाश्च चन्द्रार्कादिर्दृग्गोचराः ॥
आदिता वसवो रुद्रा मन्त्रिन्ना मानवादयः ।
अथ यो नृनयश्चैव गन्धर्वा राक्षसादयः ॥
मार्कण्डेयो लोमशश्च पंचकक्षिरजीविनः ।
इन्द्रद्युम्नश्च वृषतिष्ठाकूपारश्च कश्यपः ।
नाङ्कोष्ठो वक्रश्चैव सर्वे नष्टाश्च तत्र वै ॥
ब्रह्मलोकार्धः सर्वे लोका नागालयास्तथा ।
ब्रह्मलोकं ययुः सर्वे ब्रह्मलोकार्धस्तथा ॥
गत दैनन्दिनं ब्रह्मा लोकांश्च सख्ये पुनः ।
एवं शतान्दपर्यन्तं परमायुश्च ब्रह्मणः ॥
ब्रह्मणश्च निपातेन महाकल्पो भवेन्नृष ।।
प्रकीर्तिता महारात्रिः सा एव च पुरातनैः ॥”
इति ब्रह्मवैवर्ते प्रकृतखण्डे । ५।४।८२—८५ ॥ ७७॥

मोहः कर्तव्यायहः स एव रात्रिरिव रात्रि-
बुद्धिमोहकत्वाभिद्राकृपा । इदानीन्तनजनानां
रात्रिरिति वा । इति देवीमाहात्म्यटीकायां
विद्याविनोदः ॥ ७७॥ जन्माहमोहरात्रिः । यथा,—

“दीपोत्पन्नश्चतुर्दशममया योग एव चेतु ।
काशरात्रिर्महेशान् । ताराकाशीप्रयङ्करो ।
जन्माहमी महेशान् । मोहरात्रिः प्रकीर्तिता ॥
ततोऽया माधवं युक्ता कुलवारचसंयुता ।
दावणा कीर्तिता देवि ! सर्वसिद्धेश्वरी परा ॥”
इति शक्तिसङ्गमतन्त्रम् ॥

मोहशास्त्रं, क्ली, (मोहोत्पादकं शास्त्रमिति
मध्यपक्षोपनिषद्धारयः ।) अविद्याजनकग्रन्थः ।
यथा,—

“गोपतिं प्राह विप्रेन्द्रानाजोऽयं भगवान् हरिः

मौक्तिकं

व

मौनेयः

न वेदवाङ्मनसोऽपि श्रद्धा ।
 सङ्गच्छते महादेव । यत्नो वेदादि विन्ममौ ।
 तथापि भक्तवाङ्मनसितया मन्त्रिणः ।
 अस्माभिः सर्वं यथैवे गन्तारो नरकानपि ।
 अस्मादे वेदवाङ्मनसं रचयाम्य च पापिनाम् ।
 विमोहनाय आस्त्राणि करिष्यामो वृषभज ।
 एवं सन्मोहितो यत्रो माधवेन सुरारिणा ।
 चकार मोहशास्त्राणि केशवोऽपि शिवेरितः ॥
 कापालं नाकुलं वामं भैरवं पूर्वपश्चिमम् ।
 पञ्चरात्रं पाशपतं तथाप्यानि सहस्रशः ॥”

इति कौर्म १० अध्यायः ॥

मोहिनी, स्त्री, (मोहयति सौन्दर्यादिनेति । तुह
 + चिच् + णिनि । स्त्रियां ङीप् ।) निपु-
 रमाणीयम् । इति रत्नमाणा ॥ (वटपत्नी ।
 तत्पत्नीयो यथा,—

“वटपत्नी तु कथिता मोहिनी रेचनी युवैः ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

समुद्रमन्थनकाले देवानामन्यतपानायासुराणां
 मोहनाय च भगवद्वतारविशेषः । यथा,—

“घान्धनरं द्वादशमं त्रयोदशमेव च ।

अपाययत् सुरान्घान् मोहयन् मोहयन्

स्त्रिया ॥”

इति श्रीभागवते १ स्कन्धे ३ अध्यायः ॥

स्वर्वेष्टाविशेषः । यस्याः श्वापात् ब्रह्मणो-
 २पूर्वत्वं जातम् । यथा,—

“यतो ह्यसि गर्जेन ततोऽप्युच्यो भवाचिरम् ।

अचिरार्हपभङ्गं ते करिष्यति हरिः स्वयम् ॥

निक्षेध शरणं ब्रह्मन् । स्वर्वेष्टायाश्च साम्प्रतम् ॥

तत्रैव कवचं स्त्रीचं मन्त्रं यस्मात्ति यो नरः ।

भविता तस्य विजयश्च यस्यास्तुपहास्तताम् ॥

भविता वार्षिकी पूजा देवतानां युगे युगे ।

तत्र माघाश्च संक्रान्त्या न भविष्यति सा पुनः ॥

इत्युक्त्वा मोहिनी शीघ्रं जगाम मदनानयम् ।

तेन सार्द्धं रतिं कृत्वा बभूव विज्वरा पुनः ॥”

इति ब्रह्मवैवर्ते मौक्तिकखण्डके ३३ अध्यायः ॥

विस्तरस्तु ब्रह्मवैवर्ते द्रष्टव्यः ॥ (मोहकर्तारि

णि । यथा, भागवते । ३ । ६ । ३५ ।

“अतो भागवतो माया मायिनामपि मोहिनी ।

यत् स्वयन्मात्मवर्त्तात्मा न वेद किमुतापरे ॥”

मौक्तिकः, पुं, काकः । इति हेमचन्द्रः । ४ । ३८८ ।

(यथा, उत्तररामचरिते २ अङ्के ।

“कूजत्कूजकूटोरकौशिकघटाधुत्कारवत्

कौचक-

स्तम्बाङ्गवरम्भकमौक्तिककूलः क्रौञ्चावतोऽयं

गिरिः ।

एतस्मिन् प्रचलाकिनां प्रचलतामुदेजिताः

कूजन्ते-

वहेजन्ति पुराणचन्दनतद्वन्मधु कुम्भी-

नसाः ॥”

मौक्तिकं, स्त्री, (मुक्तव । मुक्ता + “विनयादिभ्य-

ङक् ।” ५ । ४ । ३४ । इति ङक् ।) मुक्ता ।

इत्यमरः । १।६।६२ । (यथा, चायकप्रतके । ५५।

“शैले शैले न मायिकं मौक्तिकं न गले गले ।
 साधवो नहि सर्वत्र चन्दनं न वने वने ॥”

तथास्य पर्यायः ।

“मौक्तिकं शैलिकं मुक्ता तथा मुक्ताफलञ्च तत्
 अभावे मौक्तिकस्यापि मुक्ताशुक्तिं प्रयोजयेत् ॥”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे द्वितीये भागे ॥

मौक्तिकतन्तुः, पुं, (मौक्तिकमिव मुक्ताः तन्तुलो-

भ्यः ।) धवनयावनाकः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौक्तिकप्रसवा, स्त्री, (मौक्तिकस्य प्रसवा ।)

शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौक्तिकशुक्तिः, स्त्री, (मौक्तिकानां शुक्तिः ।)

शुक्तिः । इति राजनिर्घण्टः ॥ सुत्तार भित्तुक्

इति भावा ॥

मौखं, स्त्री, (मुखस्येदमिति । मुख + ण्यङ् ।)

मुखसम्बन्धाधीनपापम् । तत्तु अमन्यमन्यरूपं

तत्र कौवम् । संवर्गरूपस्य तस्य प्रायश्चित्तं

यथा । सुमन्तुः । यच्च तैर्यौगमौखश्रीवाणां

सम्बन्धानामन्यतमेव सङ्गसम्पर्कमयात् तस्या-

प्येतदेव प्रायश्चित्तं विदधात् । इयात् कुप्यात् ।

एतदेवेति द्वादशवार्षिकमित्यर्थः । अत्र याज-

नादीनामन्यतमेन संवत्सरं पततीत्यवगम्यते ।

इति मूलपाणिनस्तप्रायश्चित्तविवेकः ॥ मुख-

सम्बन्धिनि, चि ॥

मौख्यं, स्त्री, मुखरत्नम् । मुखरस्य भाव इत्यर्थे

याप्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौखिकं, चि, मुखसम्बन्धि । मुखस्येदमित्यर्थे णिक्

(ठक्) प्रत्ययेन निष्पन्नम् ॥

मौञ्जी, स्त्री, (मुञ्जस्येदमिति । मुञ्ज + ण्यङ् ।

स्त्रियां ङीप् ।) मुञ्जनिर्मितमेखला ॥ (यथा,

शिशुपालवधे । १ । ६ ।

“पिशङ्गमौञ्जीयुगमण्डनच्छविं

वसानमेवाजिनमञ्जुनटुति ।

सुवर्णस्रक्काकजिताम्बराधरां

विह्वलयन् श्रितिवाससस्तनुम् ॥”

“मुञ्जस्तृणविशेषस्तन्मयीमेखला मौञ्जी ।” इति

तट्टीकार्या मञ्जीनाथः ॥ यथा,—

“विप्रस्य क्षत्रियस्यापि मौञ्जी स्याद्विद्यायने ।

दक्षिणे च विशां कार्यं नानध्याये न संक्रमे ॥”

मनुः ।

“मौञ्जी चित्तुत्तमा दृष्ट्वा कार्या विप्रस्य

मेखला ।

क्षत्रियस्य च मौञ्जी व्यावेश्यस्य श्रुतान्तवौ ॥

मुञ्जालाभे तु कर्त्तव्या कुशाक्षतकवल्ग्वेः ।

चिह्ना यस्मिन्नेन त्रिभिः पञ्चभिरेव वा ॥”

इति संस्कारतत्त्वम् ॥

मौञ्जीलगाव्यः, पुं, (मौञ्जीलगाव्याख्यास्य ।)

मुञ्जः । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीपत्रा, स्त्री, (मौञ्जीपत्रमिव पत्रमस्याः ।)

वल्ग्वजा । इति राजनिर्घण्टः ॥

मौञ्जीवन्धः, पुं, (मौञ्जगो वन्धः बन्धनम् ।) मुञ्ज-

मेखलावन्धनम् । उपनयनमिति यावत् । यथा,

“जन्मभादृष्टे सिद्धे नौचस्ये श्रुभे गुरौ ।

मौञ्जीवन्धः शुभः प्रोक्तश्चेन्न मौनमते दवी ॥”

इति ज्योतिर्निर्णय्ये नारदवचनम् ॥

मौण्ड, स्त्री, (मण्डस्य भावः कर्म्म वा । मण्ड + “मुञ्ज-

वचनवाङ्मनादीभ्यः कर्म्मणि ण् ।” ५।१।१२४ ।

इति ण्यङ् ।) मौण्डः । इति हेमचन्द्रः । १।२।३४ ॥

(यथा, श्रीमद्भागवते । ३ । २६ । २२ ।

“यो मां सर्वेषु भूतेषु सन्तमात्मानमौचरम् ।

हितार्थी भवति मौण्डाङ्गस्तस्यैव सुहोति सः ॥”

पुं, मण्डस्यापत्यम् । मण्ड + “कुम्भादिभ्यो ण्यः ।”

४ । १ । १५१ । इति ण्यः । मण्डपुत्रः । इति

याकरचम् ॥

मौण्डिः, पुं, काकः । इति निष्काण्डशेषः ॥

मौण्ड्यः, पुं, (मुञ्जलगाव्यमिति । मुञ्जल + ण्यङ् ।)

मुञ्जलसुनिपुत्रः । च च मौचकारकः । अस्त्र

पञ्च प्रवराः यथा । औच्यवचनभार्गवजाम-

दमग्राभुवनः । इति कुलदीपिका ॥ (यथा,

हरिवंशे । ३२ । ७० ।

“मुञ्जलस्य तु दायारो मौञ्ज्यः सुमहायथाः ॥)

मौञ्जीनं, स्त्री, (मुञ्जानां भवनं चेन्नमिति । मुञ्ज +

“घान्धानां भवने जेजे ण्यङ् ।” ५ । २ । १ ।

इति ण्यङ् ।) मुञ्जभवीचित्तस्त्रियम् । इत्यमरः ।

२ । ६ । ८८ ॥

मौनं, स्त्री, (मुनेर्भाव इति । मुनि + ण्यङ् ।) शब्द-

प्रयोगराहित्यम् । तत्पर्यायः । अभावश्चम् २ ।

तूष्णीम् २ तूष्णीकाम् ३ । इत्यमरः । १।७।१६ ॥

(यथा, रघुवंशे । १ । २२ ।

“ज्ञाने मौनं यमा शक्तौ त्राने श्लाघाविपर्ययः ।

गुणा गुणानुबन्धित्वात्तस्य सप्रसवा इव ॥”)

कर्म्मविशेषे मौनाचरणं यथा,—

“उच्चारं मेयुनं चैव प्रसावे दन्तधावने ।

ज्ञाने भोजनकाले च यट्सु मौनं समाचरेत् ॥”

इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनी, [न] पुं, (मौनमस्यास्तीति । मौन + “अत

इतिटौ ।” ५।२।११५ । इति टिप्पणीः ।) मुनिः ।

इति जटाधरः ॥ (यथा, मार्कण्डेये । ७५।३६ ।

“ततः स चिन्तयामास राजा जामातृकारणम् ।

विवेद च न तज्जौनो जयहेतुर्वचं तं वृषः ॥”)

मौनयुक्ते, चि । यथा,—

“क्षित्रीवाकी कुटुम्बापि यदि सोमदिने भवेत् ।

गोसहस्रफलं दद्यात् ज्ञानं यस्मैनिना ज्ञानम् ॥

एतच्च मौनमवबोधयसारथ्य ज्ञानपर्यन्तं कार्यं

न तु ज्ञानकालमात्रे ॥” इति तिथ्यादितत्त्वम् ॥

मौनेयः, पुं, (मुनेरपत्यं पुमान् । मुनि + “इत

ज्ञानिन् ।” ४।१।२२२ । इति ङक् ।) गन्धर्व-
 गणविशेषः । यथा,—

“गन्धर्वाचरसः पुण्या मौनेयास्तु विनोद्यत ।

चित्रसेनोद्यसेनौ तु जगतांयुरनिघञ्जया ॥

धृतराष्ट्रयोर्मौच सख्यवचोस्तथैव च ।

युगततयपत्कावर्णो निदिक्ष्यचरणक्षया ॥

त्रयोदशः शालिशिराः पर्ययश्च चतुर्दशः ।

इत्येते देवगन्धर्वाश्चतुर्दशश्चतुर्भाधराः ॥”

इति बह्विपुराणम् ॥

मौखिकः

(असुरोभिदे, औ। यथा, हरिवंशे । १२। ८७।
 “काष्ठा शारङ्गती चैव मौखिकाचरः स्मृताः।”
 मौखिकः, वि, (सुरजगद्वादनं शिष्यमस्य।
 सुरज + “शिष्यम्।” ४। ४। ५। इति ठक्।)
 सुरजवाचकः। इत्यमरः। १२। १०। १२।
 मौखी, औ, (अस्त्रेण भावः। अस्त्र + “अस्त्रेण-
 शिष्यः अस्त्रम् च।” ५। १। १२१। इति ध्वञ्।)
 आचम्। इति वैभक्तः। १२। १२१। (यथा,
 सुश्रुते शारङ्गोवाये ४ अः।
 “अनवस्थितता मौखी मौख्यं वनिवार्यता।”)
 मौखी, औ, (अस्त्रावा विचारः। अस्त्र + “अव-
 यवे च प्रास्त्रौवविहृषेभ्यः।” ४। १। १२५।
 इति ध्वञ्। डीप्।) धनुर्गुणः। इत्यमरः।
 १२। ८। ८५। (यथा, रघुः। १२। १६।
 “शास्त्रेणकुक्षिता बुद्धिर्मौखी वदति चातला।”
 अथशङ्खौ। इति रत्नमाला। कौंगा इति
 भाषा। (अस्त्रमयो। यथा, मनौ। १२। ४२।
 “मौखी विहृषता शङ्खा काष्ठा विप्रस्य
 मेखला।
 अत्रियस्य तु मौखी आ वैष्णव्यं प्रवृत्ता-
 न्वी।”)
 मौखः, पु, (अस्त्रं वेदेति। अस्त्र + अच्।) भूखादे-
 र्मन्त्रज्ञाता। मौख्य इति भाषा। यथा,—
 “यत् परम्परया मौखाः वामन्ताः स्मामिनं
 विदुः।
 तदन्वयस्यागतस्य दातया गोचरैर्मही।”
 इति दायतत्वम्।
 तस्य लक्षणं यथा,—
 “ये तत्र पूर्वम् वामन्ताः पश्चाद्देशान्तरं मताः।
 तन्मूलकान्तु ते मौखा अविभिः परिकीर्णताः।”
 इति मितान्तरा।
 (विभिर्गोचरिभ्योदासीनः। यथा, कामन्द-
 कीये। ८। ३४।
 “चत्वारः धार्पिणा मौखाः पृथग्भिन्नेः सहा-
 दकम्।”
 अस्त्रभूते, वि। यथा, तथैव। ८। २५। [याः।
 “मौखा द्वादश यास्तेता क्षमाद्याद्यास्तथा च
 वसतिशाधिका स्मृताः सर्वे प्रकृतिमन्त्रकम्।”)
 मौखिः, पु, औ, (अस्त्र + सुतङ्गमादिवात् इण्।)
 चूङ्। (यथा, महाभारते। ६। ५६। ५।
 “एवमुक्ता च वामेन पदा मौखिसुपाशुष्वत्।
 शिरश्च दाक्षिण्यं पादेन समजोडयेत्।”
 किरीटम्। (यथा, हरिवंशे। ६७। १०।
 “दक्षश्च सा मया मौखिरुद्धता वदन्नाजयात्।”)
 संयतकेशः। इत्यमरः। १२। १। १६२। (यथा,
 रघौ। ७। ६६।
 “स चापकोटीनिहितैकबाहुः
 शिरश्चान्विष्णुवर्धनमभिर्मौखिः।
 जलाटवह्नमभवारिविष्णुः
 भीता प्रियामेव वचो वभावे।”)
 मन्त्रकम्। इति वैभक्तः। १२। २। २१०।
 (यथा, आर्यावपुत्रश्याम्। ४२४।

मौखिकः

“भाजवयनेऽभिरिन्मौखी गात्रे सुवङ्गमन्त्रि-
 दीपाः।”
 प्रधानः। यथा, मार्कण्डेये। ५६। १४।
 “मौख्यस्ते महाकायाः प्राक्पोतकरन्मकाः।”)
 मौखिः, पु, (अस्त्रादूरभवः। अस्त्र + सुतङ्ग-
 मादिवादिण्।) अश्लोकः। इति मेदिनी।
 मौखिः, औ, (अस्त्रे जाता। अस्त्र + इण्।)
 भूमिः। इति मेदिनी।
 मौखिकः, पु, (अस्त्रे आद्ये जातः। अस्त्र + ठक्।)
 कुलीनभिन्नः। यथा राष्ट्रीयवारेन्द्रनाथस्य
 भोजियः तथा काङ्गस्य मौखिकः। एवं दाक्षि-
 ण्यादेरिन्द्रनाथस्य अन्वपूर्णापरिणीतापि तत्-
 पदाव्यः। वङ्गनाथस्य च मध्यम्यस्य-
 वाच्यः। यथा। अथ मध्यम्यस्यमाह।
 मध्यम्यस्यो हृद् इत्यर्थः। इत्युक्तवित्यवत्।
 मध्यम्यः कुलमध्यम्यकुलीनस्य विद्यामन्त्र-
 मित्रार्थः। मध्यम्यस्य लक्षणांतरम्। कुली-
 नेतरविह्वंशजातकले सति दशपुत्रवाचवि
 अनवच्छिन्नकुलाचैर्नत्वं मध्यम्यम्। स च
 द्विविधः। विह्वः बाध्यश्च। विह्वं प्रकृत-
 मध्यम्यम्। प्रकृतविह्वंशजातकले सति दश-
 पुत्रवाचविह्वनाचैर्कलं विह्वलम्। विह्वपदा-
 काङ्गले सति दशपुत्रवाचविह्वनाचैर्कलं बाध्य-
 लम्। अथ प्रश्नमाह।
 “कुलीनकुलरक्षार्थं विवादेषु मौमांसवा।
 एतेषां शुभमाश्रित्य मध्यम्यः कुलसुतम्।”
 इति कुलदीपिका ॥७॥
 दक्षिणराष्ट्रीयकायस्य ह्यस्त्रमौखिका यथा,—
 “गौर्देष्टी कौर्तिमन्त्राचिरवसतिज्ञता मौखिका
 ये हि विह्व-
 स्ते दत्ताः सेनदायाः करगुह्यवहताः पाजिताः
 विह्वदेवाः।
 ये वा पद्याभिरुद्धाः स्थितिर्विषययुगः वसतिस्ते
 द्विपूर्णा
 मित्राया वीर्य राज्ञा चरन्गुणयुता मौखिक-
 ज्ञेन बाध्याः।”
 अपि च।
 “सैनो दत्तः करो ज्यो दावो देवः प्रतिष्ठितः।
 पाजितः विह्वज्योशो गुहः सज्जौजिकाः
 स्मृताः।” ७॥
 द्विविधमिवाध्यामौखिका यथा,—
 “होक्ः खरधरधरवी बाध
 आधिच वोमः पेसुर वामः।
 भञ्जो विन्दो गुह वल जोषः
 श्रमो वमो हुर भूवि चक्रः।
 वमो दक्षित राजादिज्यो
 विष्णुर्गांगः खिण पिण गूतः।
 इन्द्रो गुप्तः पाणो भद्र
 ओमचाङ्कुर वन्दुर नाथः।
 श्रौथिर्हेशो मानो गङ्गो
 राजा राजा राहुत वागा।
 दाहा दाना गङ्ग उपमाना।

खामः चोमो चर वे ओषः
 वीर्योवचाव्यं आशः।
 शक्तिभूतो नञो धानः
 ज्यो ज्यो वडन रङ्गः।
 गुहः कौर्तिवशः कुलो
 गन्धो शौको वदुर्गुणः।”

इति द्विविधमिवाध्यामौखिकाः ॥७॥

अन्वयः।

“देवो भूदेवमन्त्रो गुह्यवहशुभो दाव ईशान-
 दावः।

सैनो दत्तः सुदत्तामहितजनचयः पाजितो
 धर्मपाजः।

विह्वः विह्वप्रतापः स्थितिविह्वरकरादावदक्षः
 करोऽवो

गौर्देष्टी वंशितास्ते गुहगङ्गनिपुणा मौखिक-
 ज्ञेन विह्वः ॥७॥

होक्वावधरवीखिणकोमा
 शुक्लविन्दगुहाराजराहुताः।
 वदपाजवजवामरक्षिता
 लोचशर्मैर्गुविषमैर्गुवराः।
 नृपश्रौथिगुविभ्रमैर्गुसुरा
 गङ्गगुप्तचरकौर्तिवडनः।
 ज्योमैर्गुगङ्गापविष्णवो
 नृपश्रौथिगुविभ्रमैर्गुसुरा

तैर्गुवक्षरधरायिच शक्तिभूताः
 ओमैव धान विह्वीन यशोम गन्धो।

दाहादुरेन्द्रशुभकुलमनोपमाना

दानाश्रुतविदितो भुवि कौर्तिमन्त्रः।

विशादिवो दाव राजा वागा च खामक-
 क्षया।

द्विविधमिवाध्यामौखिका विदितः
 क्षितौ ॥”

इति कुलाचार्यकारिका ॥७॥

(देष्टविशेषः। यथा, मार्कण्डेये। ५७। ४८।
 “गौरिका मौखिकाश्चैव अस्त्रका भोग-
 वर्धनाः।”)

वि, अस्त्रसम्बन्धिनि मौखसम्बन्धिनि च। (भार-
 भूतं अस्त्रं हरति वदन्नावहति वा। अस्त्र +

“तद्वरति वदन्नावहति भारात् वंशादिभ्यः।”
 ५। १। ५०। इति ठक्। अस्त्रभारहारके अस्त्रभार-
 वाचके अस्त्रभारानेतरे च। इति व्याकरणम्।)

मौखजं, औ, (अस्त्रमिव। अस्त्रस्येदमिति वा।
 अस्त्र + अच्।) अस्त्रलवत्। यथा,—

“गङ्गाया मौखजं खानं महापातकनाश-
 नम्।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्ववृत्तभविष्यपुराणवचनम्।
 महाभारतस्याष्टादशपर्वान्तर्गतपर्वविशेषः।
 यथा,—

“मौखजं पर्वं चोद्दिष्टं ततो धीरं सुदायम्।
 महाप्रस्थानिकं पर्वं खगारोदयिकं ततः।”

इति महाभारते आदिपर्व ॥

सुवजसम्बन्धिनि, वि ॥

मोहा, जी, सुदिप्रहरक्रीडा । इत्यमरः । १।५।५।
“सुदिप्रहरकं चक्षां मीढायां मीढा चः (अच्)
चिह्नि विरिति उक्तिः यद्योर्जाय इति इङ्कार-
लोपः । चिह्नामव इत्याम् ।” इति तट्टीकायां
भरतः ।

मीढूर्तः, घृ, (अङूर्तं अधीति वेद वा । अङूर्तं +
“तदधीति तदेह ।” ४।२।५० । इत्यच् ।)
ज्योतिर्वेत्ता । इत्यमरः । २।८।१४ । (यथा,
महाभारते । १२।१२१ । ४६ ।

“भिन्नुकाः प्राङ्मुखाकाश्च मीढूर्ता देव-
चिन्ताकाः ।”)

मीढूर्तिकाः, घृ, (अङूर्तं तदधीतं शास्त्रमधीते
वेद वा । अङूर्तं + “अतृक्यादिचानात्
ठक् ।” ४।५।६० । इति ठक् ।) ज्योतिर्वेत्ता ।
इत्यमरः । २।८।१४ । (यथा, कथासरित्-
सगरे । २२।१२२ ।

“ततो मीढूर्तिकादेशादन्वेयुर्मरकत्तया ।
था मया परिकीता भूमिजिताखिलवन्धुना ।”
इत्यकस्यातृक्योद्भवदेवमवशिष्टः । यथा, भाग-
वते । ६।६।६ ।

“मीढूर्तिका देवगता सुङ्गर्तायाश्च जगिरे ।”
सुङ्गर्तोद्भवे, चि । यथा, भागवते । ५।१३।२२ ।
“मीढूर्तिकाद्वयस्य समागमाश्चमे
दुक्तकैर्लज्जोपहतोऽविवेकः ।”)

आ, अभ्यासे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
पर०-सक०-अजिट् ।) अभ्यासः पौनःपुन्येनाशु-
शीलनम् । मगति सन्धां प्राप्तायः । इति दुर्गा-
दासः ।

अच, संघाते । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-पर०-
सक०-सेट् ।) रेफयुक्तादिः । अचति प्रयसा
शक्तं लोकोः । इति दुर्गादासः ।

अच, क अचये । अचने । इति कविकल्पद्रुमः ।
(पुरा०-पर०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तादिः ।
अचयं इत्यस्य अचान्तरेण योजनम् । क, अच-
यति हृतेनामं लोकोः । इति दुर्गादासः ।

अचः, घृ, (अच + घञ् ।) खदीवगूहनम् ।
इति निकाङ्कशेषः । अचयश्च । (वधः । यथा,
अग्वेदे । ८।५०।१० ।

“उयवाहुर्वचस्तत्वा पुरन्दरो यदिमे प्रवच-
वम् ।”)

“अचस्तत्वा वधकर्ता ।” इति तद्भाष्ये सायणः ।)
अचयं, जी, (अच + कर्मणि ण्यट् ।) लेकम् ।
इति हेमचन्द्रः । १।८२ । इत्यस्य अचान्तरेण
संयोजनम् । अचनम् । राशीकरवम् । इति
अचधातोर्भावेऽनट् प्रत्ययेन निष्पन्नम् ।

अद, स व ड णोदे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
आत्म०-सक०-सेट् ।) रेफयुक्तः । णोदचूर्णो-
करवम् । म, अदयति । व, अदा । ड, अदते
काननं दन्तो । इति दुर्गादासः ।

अदिमा, [नृ] घृ, (अदीर्भाः । अङ् + “एङ्गा-
दिभ्य इमनिष्ठा ।” ५।१।१२२ । इति इम-
निष् । “र अतो ह्नादेर्लोपोः ।” ६।४।६१ ।

इति अकारस्य रादेशः । “डेः ।” ६।४।१५ ।
इति ङेर्लोपः ।) अदुला । यथा, राजतरङ्गि-
ण्याम् । ८।५६६ ।

“अदिमा पापिनस्तस्य नाशाय क्रूरता जनैः ।
मधुरिणी विमल्येव शक्तिः प्राणापहारिणी ।”)
अदिहः, चि, अतिशयवद्दुः । अदुशब्दादिहप्रत्य-
येन निष्पन्नः ।

अदीयान् [सु] चि, अतिशयवद्दुः । अदुशब्दा-
दीयसुप्रत्ययेन निष्पन्नः ।

आतनं, जी, कैवर्त्तोस्तकम् । इति शब्दचन्द्रिका ।
अच, उ इर् गङ्गा । इति कविकल्पद्रुमः ।
(आ०-पर०-सक०-सेट् । ङावेट् ।) उ, ज्योतिषा
ज्योता । इर, अच्युचतु अज्योचोत् । इति दुर्गा-
दासः ।

अनुच, उ गङ्गा । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
पर०-सक०-सेट् ।) उ, ज्योतिषा ज्योता । इति
दुर्गादासः ।

अट, अ उक्तादे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
पर०-सक०-सेट् ।) अ, अमिच्छेत् । अटति
लोकोः उक्ताद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

अड, अ उक्तादे । इति कविकल्पद्रुमः । (आ०-
पर०-सक०-सेट् ।) अ, अमिच्छेत् । अडति
लोकोः उक्ताद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादासः ।

अक्तं, जी, (अच् + क्तः ।) चोरितम् । यथा,—
“चोरितं सुवितं अक्तं प्रतीतम् प्रतीच्छितम् ।”
इति भूरिप्रयोगः ।

अनं, चि, (अच् + क्तः ।) चोरितम् । यथा,—
“अनं कचरं अनं कक्षलच मजीमम् ।”
इति हेमचन्द्रः ।

(यथा, मार्कण्डेये । ६२।१६ ।
“अ चिन्तयामास तदा किं ज्ञेया मज्जगामिनी ।
निश्वासपवनज्वाला गिरावच वक्ष्यिणी ।”)

दुर्बलम् । (यथा,—
“अन्येषु मूलां परिहीनमभं
जानन्तयान्तेषु च मध्यमम् ।”
इति माधवव्रतवर्गविनियमस्य पाङ्कुरोगवा-
ख्याने विनयेनोक्तम् । (ज्ञे + भावे क्तः । ज्ञानिः ।
यथा, मार्कण्डेये । १५।२४ ।

“रथावचनज्वालापान्तापान्तामन्त्रम् ।
आचामेव यथान्तर्यं वाचो विपरिधाय च ।”)

जानिः, जी, (ज्ञे + निः ।) च च नि । इत्यञ्ज-
दत्तः । ४।५१ । कान्तिचयः । यथा, देवी-
भागवते । १।६।१८ ।

“प्रत्यक्षस्तु तदा ज्ञाता देवी चैवान्तरीक्षगा ।
न मन्त्रमुक्ता तौ तु विष्णुस्तु ज्ञानिमात्र-
यान् ।”)

जिह्वं, जी, (ज्ञे + क्तः + “ज्युञ्जान्तध्वान्तलस्य-
जिह्वविरिञ्चिदादि ।” ७।२।१८ । इति
निपातितम् ।) अक्षरवाक्यम् । तत्तुप्रयायः ।
अविद्यारम्भम् । इत्यमरः । १।६।२१ ।

जिह्वं, चि, (ज्ञे + क्तः ।) अक्षरवाक्यम् । तत्तुप्रयायः ।
अविद्यारम्भम् । इत्यमरः । १।६।२१ ।

जिह्वं, जी, (ज्ञे + क्तः + “ज्युञ्जान्तध्वान्तलस्य-
जिह्वविरिञ्चिदादि ।” ७।२।१८ । इति
निपातितम् ।) अक्षरवाक्यम् । तत्तुप्रयायः ।
अविद्यारम्भम् । इत्यमरः । १।६।२१ ।

जिह्वः, चि, (ज्ञे + क्तः ।) अक्षरवाक्यम् । तत्तुप्रयायः ।
इति मेदिनी । जे, २५ ।

जुच, उ इर् गङ्गा । इति कविकल्पद्रुमः ।
(आ०-पर०-सक०-सेट् ।) उ, ज्योतिषा ज्योता ।
देर, अच्युचतु अज्योचोत् । इति दुर्गादासः ।

ज्ये, चि, ज्येष्ठोक्तौ । इति कविकल्पद्रुमः । (पुरा०-
वाभा०-पर०-सक०-सक०-च-सेट् ।) ज्येष्ठा
प्राच्या उक्तिर्देष्टोक्तिरच्युतकथनमित्यर्थः ।

चि, ज्येष्ठयति ज्येष्ठति ङाङ् । अक्षरवाक्यमसौ
विज्ञानं ज्येष्ठति हृतवत् इति हज्जाशुषः ।
अनेकार्थत्वाद्युक्तशब्देऽपि । तथा चामरः ।
अथ जिह्वमविद्यारम्भमिति । ज्येष्ठ चक्षुषां वाचि
इति प्राचः । तत्र रंमानायसु । ज्येष्ठति वटु-
र्बलं वरतीत्यर्थः । अक्षरवाक्यमिति पाठे ज्यु-
चित्यां वाचीत्यर्थः ।

‘तस्याद्वयमभावश्च तदन्वयं तदव्ययम् ।
अप्राशस्त्यं विरोधश्च ननयः वट् प्रकीर्तिताः ।’
इति भाष्यवृत्तेन ननोऽप्राशस्त्यार्थत्वात् इति
वाख्यानाय हज्जाशुषोक्तमुदाहृतवान् । इति
दुर्गादासः ।

ज्ये, जी, (ज्येष्ठकहेष्टः उत्पत्तिस्थानत्वेना-
ख्यस्य । अर्थश्चाद्यच् ।) हिङ्गुलम् । इति
राजनिर्णयः । (तथाच पण्यायः ।

“हिङ्गुलम् इरं ज्येष्ठमिङ्गुलचूर्णपारदम् ।”
इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ।)

ज्ये, घृ, (ज्येष्ठयति वा ज्येष्ठति अच्युतं
वदतीति । ज्येष्ठ + अच् ।) किङ्गातश्वरपुञ्जि-
न्दादिजातिः । इत्यमरः । पामरभेदः । पाप-
रक्तः । अपभाषणम् । इति मेदिनी । ज्ये, ६ ।

ज्येष्ठादीनां सर्वधर्मेरादिव्यसुक्तं यथा, हरि-
वंशे । १४।१५—१६ ।

“सगरः स्त्री प्रतिज्ञाश्च शुरोर्नामं निश्चयश्च ।
धर्मं जधान तेषां वै देशान्तरं चकार ह ।
अहं शकानां शिरसो सुखयित्वा वसन्धयन् ।
अवनानां शिरः सर्वं कामोज्ज्वलान्तयेव च ।

पारदा सुक्तकेशाश्च पङ्कजाः क्षत्रधारिणः ।
निःस्त्राज्यवयटकाराः क्षताक्षेप महाक्षमा ।

शका जवनकामोज्ज्वलाः पारदाः पङ्कजाक्षया ।
कोलसप्याः समहिवा दान्वाञ्जोलाः सकेरलाः ।
सर्वे ते क्षत्रियास्त्रात धर्मेक्षोपा निराश्रितः ।
वशिष्ठवचनाम्राजन् सगरेख महाक्षमा ।”

शकानां शकदेशोद्भवानां क्षत्रियाणाम् । एवं
जवनानीनामिति । अथ जवनशब्दस्य देशोद्भव-
वाचो चवर्गवृत्तीयादिः । जवनो देशवर्गिनो-
रिति निकाङ्कशेषाभिधानदर्शनात् । * । तेषां
ज्येष्ठत्वमप्युक्तं विष्णुपुराणे । तथाज्ञानं जवना-
दीयुप्रकथ्य ते चाक्षधर्मपरिख्याता ज्येष्ठत्वं
यशुरिति । औघाघनः ।

“गोमांसखादको यश्च विरुहं बहु भाषते ।
सन्नाचारविहीनश्च ज्येष्ठ इत्यभिधीयते ।”

इति प्रार्थानसततम् । * ।
अपिच । देवानां यथातेर्देवी पुत्री यदुः तुल्यसुख ।

इति प्रार्थानसततम् । * ।
अपिच । देवानां यथातेर्देवी पुत्री यदुः तुल्यसुख ।

श्लोकः

श्लोके

श्लो

शमिहारां वयः पुत्राः हनुः अहुः पुत्रश्च ।
तत्र यदुपश्रित्यत्वारः पितुराद्यादेवर्षं ज्ञात-
वन्तः पित्रा श्रुताः । अथैतन्मं यदुं श्रुत्वाप तत्र
वप्रे राजा पञ्चवर्षो मा भूदिति । तुर्मर्ष-
हनुनन् श्रुत्वाप पुत्रार्कं वंश्या वेदवाद्या श्लो-
भविष्मिन् । इति श्रीभागवतमत्तम् ॥ ॥

(“अथैतन्मं यदुं पुत्रात् प्रसादाद्भविष्मिन्
श्रुत्वा ।

योनिदेशाच्च यवनान् श्रुततः श्रवणान् वदन् ।
नृपतयाश्च जन्तु काशीश्वरभावेन पार्श्वतः
पौत्रान् किरातान् यवनान् सिंहजान् वर्मरान्
खड्गान् ।

चिबुकाश्च पुजिन्दाश्च चीनान् कूचान् सके-
रान् ।

सर्वं ज्ञेयतः सा गौश्लोकां बहुविधानपि ।
सा वशिष्ठस्य धेनुः । इति महाभारते ॥ ११९०६ ।
१५—१७ ॥ अथवा । “श्रुत्वा जवनकाञ्चो-
पारदपङ्कजा हन्यमानास्तत्पुङ्गवसुं वशिष्ठं
श्रुत्वा ययुः । अथैतान् वशिष्ठो जीवन्मृतकान्
कृत्वा सगरमाह । वल्ल वल्लामेभिर्जीवन्मृत-
केरुह्यते । एते च मयैव जन्तुप्रतिष्ठापाकनाथ
विजयर्षेण विजयपङ्कजपरिवारं कारिताः । स
तथेति तद्गुरुवचनमभिनन्द्य तेषां वेश्यान्-
त्वमकारयत् । जवनान्मुक्तशिरवोऽर्जुनकान्
श्रुत्वा प्रजन्मकेशान् पारदान् पङ्कजाश्च शत्रु-
धराभिः स्वाध्यायवधकाराणेतानान्याश्च चरि-
याश्चकार । ते चात्रधर्मेपरिवाराद्भावाद्यैश्च
परिवारका श्लोकां ययुः ।” इति विष्णुपुराणे ॥ ७ ।
३ । १—२१ ॥ ॥ प्रकारान्तरेण तस्योत्-
पत्तिर्यथा,—

सुत उवाच ।

“वंशे ख्यायन्मुखासीदङ्गो नाम प्रजापतिः ।
ज्योस्तु दुहिता तेन परित्यक्तातिदुर्मुखी ।
सुतीर्या नाम तस्यास्तु वेनो नाम सुतः ।

पुस्त ।

अधर्मेनिरतः कामी वलवान् वसुधाधिपः ।
लोकैऽप्यधर्मेण जातः परभाषापहारकः ।
धर्मेचारप्रविष्टार्थं जगतोऽस्य महर्षिभिः ।
अनुगीतोऽपि न ददावदुर्गां स यदा ततः ।
शापेन भारयित्वेन मरणाकभयार्हिताः ।
ममज्युर्वाञ्छाकास्तस्य वनाद्देहमकलायाः ।
तत्कायाज्जन्ममानास्तु विपेतुर्लोकजातयः ।
शरीरे मातुरं गेन ज्ञानाज्जननमप्रभाः ।”

इति महापुराणे ॥ १० । १—८ ॥ ॥

श्लोभावाभ्यासविधौ यथा,—

“न सातयेद्विष्णुकाभिः प्रजाणिं नै प्रयेन तु ।
न श्लोभावां शिष्येन नार्कर्वच पदावनम् ।”

इति कौर्म्य उपविभागे १५ अध्यायः ॥ ॥

सैव मध्यमा तामची मतिर्यथा, मानवे ।
१२ । १२ ।

“इति नच तुरङ्गाच्च मूत्रा श्लोकाश्च मतिताः ।
शिंहा चात्रा वराहाश्च मध्यमा तामची

मतिः ।”

(मन्त्राकाशे श्लोकापचारमनुत्तं यथा, मनु-
संहितायाम् ॥ ७ । १४६ ।

“नृकृत्तान्मवधिराक्षीर्यग्योनिान् वयोऽति-
मान् ।

श्लोश्लोकाभितयज्ञान् मन्त्राकाशेऽपचार-
येत् ।”

“अथवा एवविधा मन्त्रिणो न कर्तव्याः । बुद्धि-
विधमवस्थावात् ।” इति तन्नाथे मेधातिथिः ।
श्लोकाणां पशुधर्मेत्यम् । यथा, महाभारते ॥ १ ।
८४ । १५ ।

“गुरुदारप्रसक्तस्य तिर्यग्योनिमतेषु च ।
पशुधर्मेऽपि पापेषु श्लोकेषु त्वं भविष्यसि ।”

श्लोककन्दः, पुं, (श्लोकप्रियः कन्द इति मध्यपद-
लोपी कर्मधारयः ।) लघुसम् । इति राज-
निर्घण्टः । (तस्य पर्यायो यथा,—

“कान्तस्तु रघोः स्नादुपगम्यो महौघधम् ।
अरिदो श्लोककन्दश्च पवनेदो रघोनकः ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

श्लोकातिः, स्त्री, (श्लोकस्य जातिरिति यदौ-
तत्पुत्रः श्लोकस्या जातिरिति कर्मधारयो
वा ।) गोमांसखादकनहुविबुधभावकसञ्जा-
चारविहीनवर्गः । यथा,—

“गोमांसखादको यस्तु विबुधं बहु भावते ।
सञ्जाचारविहीनश्च श्लोक इत्यभिधीयते ।”

इति प्रायश्चित्ततत्त्वप्रवृत्तबोधायनवचनम् ।
अपि च ।

“भेदाः किरातश्वरपुलिन्दा श्लोकजातयः ।”
इत्यमरः । २ । ४० । २० ॥

अथवा ।

“पौत्रकाक्षौद्रविङ्काः कामोवा श्रवणाः
श्रुताः ।

पारदाः पङ्कवाञ्चीनाः किराताः दरदाः
खड्गाः ।

सुखवाङ्मयपञ्चानां या लोके जातयो वृद्धिः ।
श्लोकाश्चार्थवाचः सर्वे ते दृश्यवः स्मृताः ।”

इति मानवे १० अध्यायः ॥

श्लोकदेशः, पुं, (श्लोकाणां देशः श्लोकप्रधानो
देशो वा ।) चातुर्मेख्यवस्यादिरहित-
स्यानम् । तत्पर्यायः । प्रत्ययः २ । इत्यमरः ।
२ । १ । ७ ॥ भारतवर्षस्थानं प्रतिगः
प्रत्ययः । श्लोकश्च शिष्टाचारहीनो भवत्यत्र
श्लोकः अल् । स चासौ देशश्चेति श्लोकदेशः ।

किंवा श्लोक्यनि असंस्कृतं वदन्ति शिष्टा-

चारहीना भवन्तीति वा पञ्चाद्यपि श्लोका
नीचजातयः तेषां देशो श्लोकदेशः । भारक-
क्षानः शिष्टाचाररहितः कामरूपवङ्गादिः ।
उक्तञ्च ।

चातुर्मेख्यवस्यानं यस्मिन् देशे न विद्यते ।
श्लोकदेशः स विज्ञेय आर्यावर्षकतः पर-
मिति ।”

इति भरतः ॥

(अपि च, मनुः । २ । २१ ।

“कान्तसारस्तु चरति जमी यत्र कभावतः ।
स ज्ञेयो यस्मिन् देशे श्लोकदेशकतः परम् ।”
श्लोकभोजनं, स्त्री, (सुच्यते वदिति । सुच् + कर्मणि-
क्युट् । ततो श्लोकाणां भोजनम् ।) यावकः ।
इति शब्दरत्नावली ।

श्लोकभोजनः, पुं, (सुच्यतेऽसौ इति । सुच् +
क्युट् । श्लोकाणां भोजनः । (मोक्षमः । इति
निकाकशेषः ।

श्लोकमकलं, स्त्री, (श्लोकाणां मकलं सङ्ग्रहोऽत्र ।)
श्लोकदेशः । इति हेमचन्द्रः ।

श्लोकसुखं, स्त्री, (श्लोके श्लोकदेशे सुखतत्पत्ति-
रस्य । इत्यमरटीकायां रघुनाथः ।) तानम् ।
इत्यमरः । २ । ६ । ६७ । (तथास्य पर्यायः ।
“ताम्रमोदुमरं सुखतुमुमरमपि स्मृतम् ।
रविप्रियं श्लोकसुखं सुखं पर्यायनामकम् ।”

इति भावप्रकाशस्य पूर्वखण्डे प्रथमे भागे ॥

“ताम्रमोदुमरं मुखं विद्यात् श्लोकसुख-
मथा ।”

इति मानवे २० अध्याये ॥

श्लोकाशः, पुं, (श्लोकेऽस्मते इति । अश् + कर्मणि
+ घञ् ।) श्लोकभोजनः । मोक्षमः । इति
केचित् ।

श्लोकास्यं, स्त्री, (श्लोके श्लोकदेशे आस्यतत्पत्ति-
रस्य ।) तानम् । इति हारावली ।

श्लोक्तं, स्त्री, (श्लोक् दंष्ट्रोक्तौ + क्तः ।) श्लो-
भावा । अपशब्दः । तत्पर्यायः । परभावा २ ।
इति हारावली ।

श्लोट, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिश्रितम् । श्लोटति
लोकः उच्चाद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादायः ।

श्लेड, ऋ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
पर०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिश्रितम् । श्लेडति ।
उच्चाद्यतीत्यर्थः । इति दुर्गादायः ।

श्लेव, ऋ उ उच्चादे । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
आल०-अक०-सेट् ।) ऋ, अमिश्रितम् । उ, उ-
च्यते । इति दुर्गादायः ।

श्ले, कान्तिसंज्ञेय । इति कविकल्पद्रुमः ॥ (आ०-
पर०-अक०-सेट् ।) आधत्ति चम्पौ द्विवसे । इति
दुर्गादायः ।

